

C 550.9

HARVARD
COLLEGE
LIBRARY

PATROLOGIÆ

CURSUS COMPLETUS,

SEU

BIBLIOTHECA UNIVERSALIS, INTEGRÆ, UNIFORMIS, COMMODA, OECONOMICA
OMNIUM SS. PATRUM, DOCTORUM, SCRIPTORUMQUE ECCLESIASTICORUM,

SIVE LATINORUM, SIVE GRÆCORUM,

QUI AB ÆVO APOSTOLICO AD ÆTATEM INNOCENTII III (ANN. 1216) PRO LATINIS
ET AD PHOTII TEMPORA (ANN. 863) PRO GRÆCIS FLORUERUNT :

RECUSIO CHRONOLOGICA

OMNIUM QUÆ EXSTITERE MONUMENTORUM CATHOLICÆ TRADITIONIS PER DUODECIM PRIORA
ECCLESIE SÆCULA ET AMPLIUS,

JUXTA EDITIONES ACCURATISSIMAS, INTER SE CUMQUE NONNULLIS CODICIBUS MANUSCRIPTIS COLLATAS,
PERQUAM DILIGENTER CASTIGATA ;

DISSERTATIONIBUS, COMMENTARIIS, VARIISQUE LECTIONIBUS CONTINENTER ILLUSTRATA ;

OMNIBUS OPERIBUS POST AMPLISSIMAS EDITIONES QUÆ TRIBUS NOVISSIMIS SÆCULIS DEBENTUR ABSOLUTAS
DETECTIS AUCTA ;

INDICIBUS PARTICULARIBUS ANALYTICIS, SINGULOS SIVE TOMOS SIVE AUCTORES ALICUIUS MOMENTI
SUBSEQUENTIBUS, DONATA ;

CAPITULIS INTRA IPSUM TEXTUM RITE DISPOSITIS, NECNON ET TITULIS SINGULARUM PAGINARUM MARGINEM SUPERIORES
DISTINGUENTIBUS SUBJECTAMQUE MATERIAM SIGNIFICANTIBUS, ADORNATA ;

OPERIBUS CUM DUBIIS, TUM APOCRYPHIS, ALIQUA VERO AUCTORITATE IN ORDINE AD TRADITIONEM
ECCLESIASTICAM POLLENTIBUS, AMPLIFICATA ;

DUCENTIS ET AMPLIUS INDICIBUS LOCUPIETATA ; SED PRÆSERTIM DUOBUS IMMENSIS ET GENERALIBUS, ALTERO
SCILICET RERUM, QUO CONSULTO, QUIDQUID NON SOLUM TALIS TALISVE PATER, VÈRUM ETIAM UNUSQUISQUE

PATRUM, ARSQUE ULLA EXCEPTIONE, IN QUODLIBET THEMA SCRIPSERIT, UNO INTUITU CONSPICIATUR ;

ALTERO SCRIPTURÆ SACRÆ, EX QUO LECTORI COMPERIRE SIT OBIVIUM QUINAM PATRES ET
IN QUIBUS OPERUM SUORUM LOCIS SINGULOS SINGULORUM LIBRORUM SCRIPTURÆ VERSUS,

A PRIMO GENESEOS USQUE AD NOVISSIMUM APOCALYPSIS, COMMENTATI SINT.

EDITIO ACCURATISSIMA, CÆTERISQUE OMNIBUS FACILE ANTEPONENDA, SI PERPENDANTUR CHARACTERUM NITIDITAS,

CHARTÆ QUALITAS, INTEGRITAS TEXTUS, PERFECTIO CORRECTIONIS, OPERUM RECUSORUM TUM VARIETAS

TUM NUMERUS, FORMA VOLUMINUM PERQUAM COMMODA SIBIQUE IN TOTO PATROLOGIÆ DECURSU CONSTANTER

SIMILIS, PRETII EXIGUITAS, PRÆSERTIMQUE ISTA COLLECTIO, UNA, METHODICA ET CHRONOLOGICA,

SEXCENTORUM FRAGMENTORUM OPUSCULORUMQUE HACTENUS HIC ILLIC SPARSORUM,

PRIMUM AUTEM IN NOSTRA BIBLIOTHECA, EX OPERIBUS ET MSS. AD OMNES ÆTATES,

LOCOS, LINGUAS FORMASQUE PERTINENTIBUS, COADUNATORUM.

SERIES GRÆCA

IN QUA PRODEUNT PATRES, DOCTORES SCRIPTORESQUE ECCLESIE GRÆCÆ
A S. BARNABA AD PHOTIUM,

ACCURANTE J.-P. MIGNE,

Bibliothecæ Cleri universæ,

SIVE

CURSUM COMPLETORUM IN SINGULOS SCIENTIÆ ECCLESIASTICÆ RAMOS EDITORE.

PATROLOGIA, AD INSTAR IPSIUS ECCLESIE, IN DUAS PARTES DIVIDITUR, ALIA NEMPE LATINA, ALIA GRÆCO-LATINA ; LATINA
JAM INTEGRE EXARATA, VIGINTI ET DUCENTIS VOLUMINIBUS MOLE SUA STAT, CENTUMQUE ET MILLE FRANCIS VENIT. GRÆCA
DUPLICI EDITIONE TYPIS MANDATA EST: PRIOR GRÆCUM TEXTUM CUM VERSIONE LATINA LATERALIS COMPLECTITUR, ET
FORSAN CENTUM VOLUMINUM EXCEEDET NUMERUM. POSTERIOR AUTEM VERSIONEM LATINAM TANTUM EXHIBET IDEOQUE IN-
TRA QUINQUAGINTA CIRCITER VOLUMINA RETINEBITUR. UNUMQUODQUE VOLUMEN GRÆCO-LATINUM OCTO, UNUMQUODQUE
MERE LATINUM QUINQUE FRANCIS SOLUMMODO EMITUR : UTROBIQUE VERO, UT PRETII HUIUS BENEFICIO FRUATUR EMPTOR,
COLLECTIONEM INTEGRAM SIVE GRÆCAM SIVE LATINAM COMPARET NECESSE ERIT ; SECUS ENIM, CUJUSQUE VOLUMINIS AM-
PLITUDINEM NECNON ET DIFFICULTATES VARIA PRETIA ÆQUABUNT.

PATROLOGIÆ GRÆCÆ TOMUS XX.

EUSEBIUS PAMPHILI CÆSARIENSIS EPISCOPUS.

EXCUEBATUR ET VENIT APUD J.-P. MIGNE EDITOREM,
IN VIA DICTA D'AMBOISE, PROPE PORTAM LUTETIÆ PARISIORUM VULGO D'ENFER NOMINATAM
SEU PETIT-MONTROUGE.

SÆCULUM IV.

ΕΥΣΕΒΙΟΥ

ΤΟΥ ΠΑΜΦΙΛΟΥ,

ΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΤΗΣ ΕΝ ΠΑΛΛΙΣΤΙΝΗ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ,

ΤΑ ΕΥΡΙΣΚΟΜΕΝΑ ΠΑΝΤΑ.

EUSEBII PAMPHILI,

CÆSARÆ PALESTINÆ EPISCOPI,

OPERA OMNIA QUÆ EXSTANT,

CURIS VARIORUM, NEMPE :

HENRICI VALESII, FRANCISCI VIGERI, BERNARDI MONTFAUCONII, CARD. ANGELO MAII

EDITA;

COLLEGIT ET DENUO RECOGNOVIT J.-P. MIGNE,

BIBLIOTHECÆ CLERI UNIVERSÆ,

SIVE

CURSUM COMPLETORUM IN SINGULOS SCIENTIÆ ECCLESIASTICÆ RAMOS EDITOR.

TOMUS SECUNDUS.

VENIUNT SEX VOLUMINA 60 FRANCIS GALLICIS.

^c EXCUDEBATUR ET VENIT APUD J.-P. MIGNE EDITOREM,
IN VIA DICTA D'AMBOISE, PROPE PORTAM LUTETIÆ PARISIORUM VULGO D'ENFER NOMINATAM,
SEU PETIT-MONTROUGE.

1857

550.4

663. May 28
Gray Fund.
182.87

ELENCHUS

AUCTORUM ET OPERUM QUÆ IN HOC TOMO XX CONTINENTUR.

EUSEBIUS PAMPHILI.

Historia ecclesiastica.	col. 9
De vita Constantini imperatoris libri quatuor.	910
Oratio Constantini imperatoris ad sanctorum cœtum.	1234
Oratio Eusebii de laudibus Constantini in ejus tricennialibus habita.	1315
Acta passionis S. Pamphili et sociorum.	1439
Liber de martyribus Palæstinæ.	1457
Collectio antiquorum martyriorum.	1519
Epistolæ.	1538

7001
41-189
+

Ex typis MIGNE, Pet. i-Montrouge.

ΕΥΣΕΒΙΟΥ
ΤΟΥ ΠΑΜΦΙΛΟΥ
ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΒΙΒΛΙΑ ΔΕΚΑ.

EUSEBII PAMPHILI
ECCLESIASTICÆ HISTORIÆ
LIBRI DECEM

HENRICUS VALESIVS Græcum textum collatis quatuor mss. codicibus emendavit, Latine vertit et adnotationibus illustravit.

Ed. Paris. 1659.)

EPISTOLA NUNCUPATORIA.

ILLUSTRISSIMIS ET REVERENDISSIMIS ARCHIEPISCOPIIS, EPISCOPIIS ET UNIVERSO CLERO
ECCLESIAE GALLICANÆ.

Post tot Græcorum Patrum editiones quæ vestris auspiciis in lucem hæcenus prodierunt, id unum adhuc restabat, illustrissimi Antistites, ut Eusebii Cæsariensis Ecclesiastica Historia multo quam antehac emendatior ac purior, sub vestri nominis titulo ac patrocinio catholicis hominibus donaretur. Id enim Ecclesiæ, cujus commodis assidue consulitis, utilitas; id eruditorum omnium vota; id postremo Eusebius ipse suo quodam jure, a vobis poscere videbantur. Nam, ut de Ecclesia primo loco dicam, quid ad laudem ejus illustrius, quid ad defensionem fortius, quid ad propagationem utilius, quid ad morum ac disciplinæ gravitatem restituendam aptius proferri potest quam historia rerum ecclesiasticarum? Jam verò ad convincendos hæreticos nihil, meo quidem judicio, efficacius est atque potentius quam hoc genus scriptionis. Quippe hominum animi disputationibus ac ratiocinando agre se vinci patiuntur. Et quoties constrictos se vident, nec habent quod respondeant, non tam veritati id ascribunt quam adversariorum in disputando subtilitati ac versutiæ. Certe diuturno experimento comprobatum est, seu scriptis seu viva voce editis disputationibus accendi potius hæreticorum animos quam sanari. Historia vero rerum ecclesiasticarum, cum se in animos legentium placidius insinuet, longe faciliorem de iis victoriam refert. Quis est enim ex diversæ factionis hominibus, qui cum ecclesiasticam historiam attente perlegerit, non statim pudore suffusus, errorem suum illic damnatum agnoscat, seque velut membrum a reliquo corpore præcisum desseat. Etenim cum ecclesiastica historia nihil aliud contineat quam apostolicarum sedium perpetuam successionem, episcoporum sibi invicem succedentium seriem, illustria denique doctorum et martyrum pro pietate certamina: ex quibus hi quidem furorem gentilium tolerantia suæ fortitudine superarunt; illi vero hæreticorum qui

adversus Ecclesiam insurrexerant perversa dogmata scriptis suis consulaverunt: quicumque ex hæreticis ad hujus historiae lectionem oculos atque animum intenderit, fateatur necesse est se ab illa apostolorum successione, ab illo doctorum et martyrum grege, ab illa denique episcoporum communione prorsus alienum esse. Quippe quod iisdem illis apostolorum successoribus, qui easdem adhuc sedes et cathedras obtinent in quibus olim apostoli sederunt, ab illis ipsis qui Novatianos et Donatistas et Artemonis sectatores condemnarunt, suum quoque errorem pari sententia condemnatum intelligunt. Pudeat igitur illos oportet erroris ac novitatis suæ, quotiescunque in historia ecclesiastica tanquam in speculo veritatem conspiciunt et antiquitatem, dogmatum suorum errori novitatis repugnantem. Atque hæc obiter dicta sint de ecclesiastica historiae præcipua utilitate, cujus potissimum causa, novæ hujus editionis mihi a vobis cura mandata est. Nec vero solum Ecclesiæ commodis, sed et eruditorum omnium votis hac editione consulistis, quorum plerique partim Græci contextus mendis ac vitis, partim Latinorum interpretum erroribus, ab Eusebii nostri lectione hactenus deterrebantur. Ac ne quis forte minuendæ aliorum gloriæ, meique operis prædicandi causa, istud a me dictum putet, doctissimi hominis testimonium hic apponam, qui ante hos octoginta annos idem de Græca Eusebii editione deque Latinis interpretibus judicium tulit. Is est Joannes Curterius, qui in epistola quam Parisiensi editioni præfixit, Joannem Rupefurdium alloquitur his verbis: « Si in istam Græcorum historiae ecclesiasticæ auctorum editionem intueamur, quid ea unquam editum depravatus? Id ego sæpe ante annos sex, qui Græca ejus lectione delectarer, cum essem expertus, et Rufinum ejus tempore nondum ita corrupta fuisse exemplaria credatur facile, Musculum denique ipsum in consilium adhibuissem, tantum abest ut eorum versionibus sim adjutus, ut illum (quod merito reprehendit Hieronymus) in Eusebio reddendo parum integre se præstitisse; et hunc non tantum mendosæ exemplaris Græci vel leves errores non animadvertisse, sed suos in versionem infinitos, partim ignavia, partim de industria, ut suis partibus faveret, innoxisse deprehenderim. » Et paulo post de Christophorsoni interpretatione ita pronuntiat: « Ejus libri emendationes utilitati publicæ tandiu non invidissem, nisi promissam Christophorsoni interpretationem etiam expectandum censuissem. Sperabam enim quia bene doctum hominem et catholicum esse, deinde bonis exemplaribus adjutum fuisse audiebam, non præclaram modo et tutam versionem aliquam emissurum, sed in publicali codicis Græci emendationem (quod solet ab interpretibus omnibus non omitti) variarum lectionum et correctionum adnotationes adjecturum. Verum longe aliter accidit atque expectabam. Siquidem ut de ejus editione hoc solum nunc dicam, quod piam quidem et catholicam, sed inchoatam potius quam exactam aut perfectam multis rationibus credi par est: sic meliorum codicum quibus ipse usus est, exiguum aut fere nullum fructum ad multos redire video, cum quantum eos secutus vel immutarit vel addiderit, suis locis, ut decuit, sive ad Græcorum restitutionem, sive ad fidem versioni suæ et auctoritatem comparandam, non admoneat. » Petrus quoque Halloixius, vir in primis eruditus ac diligens, in tomo II, quo illustrium Orientalis Ecclesiæ scriptorum Vitæ complexus est, in notationibus ad Vitam S. Hegeppi, cap. 3, de Joannis Christophorsoni versione idem quod Curterius sentit: « Uno verbo, inquit, omnes fere errores Christophorsoni, qui sunt non pauci, adhærent etiam Baronio, cum ejus semper utatur in citando Eusebio versione. Ita fit, ut aliis atque sequentibus, nec fontes Græcos examinantibus, primi alicujus interpretis errores ad quamplurimos scriptores, qui sola nituntur priorum auctoritate, in immensum diffundantur. Ex quo etiam, quanta sit linguæ Græcæ necessitas, in promptu est cognoscere. » Idem in eodem capite, pag. 731, ait se libenter adnotare errores qui occurrunt in versione Christophorsoni, ne ejus versione lectores in errorem inducantur. Ac malum quidem ipsum, ut videtis, multi animadvertent, damnumque illud publicum dolebant, quod tam utiles antiquitatis ecclesiasticæ libri, et scribentium et interpretum culpa ac negligentia adeo depravati legerentur. Quidam etiam pro virili parte remedium adhibere, certis duntaxat locis tentaverunt. Sed nemo adhuc exstitit qui novam Eusebionum operis editionem emendationemque susciperet; seu quod laboris magnitudine plerique deterrebantur; seu quod scriptorum exemplarium copia et otio ac reliquis subsidiis quæ ad id opus necessariæ sunt, destituerentur. Donec vos, pro vestro in rempublicam litterariam stu-

dio, id opus aggressi estis, novamque Eusebianæ historiæ editionem curandam atque adorandam mihi commisistis : ut amotis superiorum editionum vitiis atque mendis ; planior deinceps via ad certissimam rerum ecclesiasticarum notitiam lectoribus sterneretur. Quo nomine studiosi certe omnes vobis plurimum debent, quorum commodis utilitatique nostra opera consultum esse voluistis. Cæterum præter has causas quas jam commemoravi, quæ vos ad novam Ecclesiasticæ Historiæ editionem impulerunt, suberat etiam alia, nequaquam, ut arbitror, prætereunda : quod scilicet Eusebio de vobis deque Gallicana Ecclesia optimè merito gratiam referre studuistis. Nemo certe est ex antiquis Ecclesiæ scriptoribus qui tot Ecclesiæ Gallicanæ laudes, tot insignia atque ornamenta scriptis suis intexuerit. Nam si antiquitatem spectes, quod præcipuum argumentum est nobilitatis, hic est qui Crescentem, Pauli apostoli discipulum, in Gallias venisse testatur, ibique Evangelium prædicasse. Si antistitum sanctitatem contemplerur ac doctrinam, Pothinum nobis atque Irenæum Lugdunenses episcopos profert. Quorum ille cum Ecclesiam suam optimis exemplis ac documentis diutissime rexisset, tandem nonagenario major vitam illustri martyrio terminavit. Hic vero fidei Christianæ assertor fortissimus, adversus omnes hæreses luculentissimis libris decertavit. Jam si martyrum fortitudinem et sincera eorumdem passionis Acta desideres, nullâ certe Ecclesiam hac in re Galliæ nostræ anteferendu est. Epistolam enim Viennensium ac Lugdunensium statim proferemus, quod pulcherrimum est atque vetustissimum totius Ecclesiæ in hoc genere monumentum. De cujus laudibus cum multa jam dicta sint a multis, nemo tamen pro illius dignitate hactenus est locutus. Adeo ejus epistolæ meritum ac pondus omnem dicendi vim superat. Atque id fatebuntur quicumque eam sæpius legerint. Quo plus enim legitur, eo semper videtur esse præstantior. Hoc vero tam insigne Ecclesiæ vestræ monumentum uni Eusebio acceptum ferre debemus. Qui nisi Historiarum suarum libris illud intexuisset, tanto antiquitatis ecclesiasticæ thesauro nunc fortasse careremus. Quod si fidei sinceritas ac simplicitas quærat, Gallos nostros Eusebius in his libris hinc præcipue commendat : dum ait persecutionem Diocletiani in Occidentis partibus ac præsertim in Galliâ, cito esse compressam, Deo illis propter fidei sinceritatem benignius indulgente. Jam verò, quæ Ecclesiæ Gallicanæ non postrema laus est, perpetuam illius jam inde a primis temporibus cum sede Romana consensionem, in his Eusebii libris non semel licet deprehendere. Primum quidem in epistola martyrum Lugdunensium, quam illi, adhuc in carcere positi, ad Eleutherum scripserunt, tunc Romanæ urbis episcopum ; nam cum Asiani litteris ad Lugdunensis Ecclesiæ fratres datis eos consuluissent, quid sentiendum esset de nova prophetia, quæ tunc apud Phrygiam recens exorta gravissimos tumultus per totam Asiam excitarat, Galliani martyres rem ad Eleutherum detulerunt, ut ejus interventu, cujus in Ecclesia summa erat auctoritas, pax Asianis restitueretur. Alterum hujus concordiæ exemplum suppeditat synodus Gallicana, in qua Irenæus una cum pluribus Galliarum episcopis, Victoris papæ sententiæ de celebratione festi Paschalis, ab Eusebio dicitur subscripsisse. Idem quoque Irenæus adversus Florinum qui Ecclesiam Romanam pernicioso schismate turbabat, fortiter insurrexit. Prætermitto Relicium, Maternum ac Marinum, Galliæ episcopos, qui cum Militiade papæ in synodo Romana residentes, unam cum illo adversus Donatum tulere sententiam. Cum igitur tot tantæque Gallicanæ Ecclesiæ laudes ab Eusebio commemoratæ sint ; nemini mirum videri debet, si pro tantis antecessorum vestrorum præconiis hanc ei gratiam referre studuistis, ut Ecclesiastica ejus Historia quam fieri posset emendatissima atque ornatissima, vestris auspiciis ederetur in lucem. Quam in rem cum me unum ex omnibus delegeritis, equidem plurimum vobis eo nomine me debere profiteor, qui de me tam honorifice enseritis. Intellego tamen quantum mihi a vobis onus sit impositum : ut post tres Latinos interpretes quartus ipse procedam, et eandem cum illis existimationis aleam subeam. Sed quoniam huic desiderio vestro ac mandato refragari nefas mihi fuit, hunc laborem tur vestra, tum Eusebii causa libentissime suscepi, omnemque in emendando et interpretando molestiam diuturna patientia concoxi. Alii quidem et ingenio et doctrina instructiores, plura et meliora præstabunt. Ego id perficere conatus sum, ne quis in hoc opere diligentiam meam jure merito desideraret. Quod quidem utrum consecutus sim, vos, illustrissimi Antistites, pro vestra æquitate judicabitis. Cæterum si hunc a me susceptum atque exhaustum

laborem vobis placuisse intellexero, promptiore deinceps et alacriore animo reliquorum ecclesiasticæ historiæ scriptorum editionem aggrediar, vobisque faventibus idem in illis quod in Eusebio præstare conabor.

Illustrissimæ ac Reverendissimæ D. V. addictissimus,
HENRICUS VALESIUS.

AD EOSDEM ILLUSTRISSIMOS ANTISTITES, DE NOVA EUSEBIANÆ HISTORIÆ
EDITIONE PRÆFATIO.

Peracto solemnis nuncupationis officio, jam tempus est, illustrissimi Antistites, ut operis mei singillatim vobis rationem reddam. Cum enim vestra potissimum causa vestroque jussu hic a me susceptus sit labor, vos præ cæteris omnibus operis mei lectores ac iudices et opto simul et spero. Tria sunt igitur quæ in hac editione præstare studui. Primum est Græci textus emendatio; secundum Latina ejusdem interpretatio, tertium est expositio obscuriorum locorum. Et Latinam quidem interpretationem quod attinet, post tres Eusebianæ Historiæ interpretes, ipse quartam elaboravi. Emendationem vero atque expositionem Eusebiani operis, nemo ante nos tentaverat. Verum ut de singulis suo loco atque ordine distinctius dicam, ordiar primum ab emendatione. Quicumque novam veterum scriptorum editionem aggrediuntur, ii necesse habent ab emendatione initium laboris sui ducere. Sic Origenes cum novam Septuaginta Interpretum editionem suscepisset, multaque in iis dubia ac dissonantia ob varietatem exemplarium reperisset, in eorum emendatione primum laboravit; et collatis Septuaginta Seniorum exemplaribus partim cum Hebraico textu, partim cum tribus aliis editionibus, Aquilæ scilicet, Theodotionis et Symmachi, errores qui in Septuaginta Seniorum editionem irrepserant, omnes sustulit. Idem enim ipse innuit in tractatu viii in *Matthæum* his verbis: « In exemplaribus quidem Veteris Testamenti quæcunque fuerunt inconsonantia, Deo præstante, coaptare potuimus, utentes iudicio cæterarum editionum. Ea enim quæ videbantur apud Septuaginta dubia esse propter consonantiam exemplariorum, facientes iudicium ex editionibus reliquis, convenientia servavimus. » Origenis exemplum secutus postea B. Hieronymus, novam editionem Septuaginta Interpretum a se emendatam, et asteriscis obelisque distinctam suæ linguæ hominibus dedit, sicut variis in locis ipse testatur. Atque ut de profanis scriptoribus etiam loquar, Crates et Aristarchus, grammatici, qui accuratissimas Homericæ carminis editiones elaborarunt, nihil aliud fere quam emendationem distinctionemque illius operis præstiterunt. Pari igitur modo cum Eusebianæ Historiæ novam editionem condere instituissem, in ejus emendatione omnem industriam ac diligentiam adhibui. Editiones Eusebianæ Historiæ duæ tantum hactenus Græce prodierunt: altera Parisiensis, quam Robertus Stephanus excudit; vir de litteris eo nomine optime meritus, quod corpus historiæ ecclesiasticæ elegantissimis typis primus publicavit; altera est Genevensis editio. Verum hæc in Græco textu editionem illam Roberti Stephani ubique expressit, nisi quod varias lectiones et emendationes ad latus habet appositæ ex codicibus doctorum virorum; et lacunas aliquot quæ in libris *De vita Constantini* occurrunt, ex iisdem codicibus supplevit. Proinde in una duntaxat Roberti Stephani editione mihi laborandum fuit. Quam quidem cum quatuor manuscriptis optimæ notæ codicibus quanta potui diligentia collatam, multis locis restitui.

Horum quatuor codicum duos nobis subministravit bibliotheca Regia. Prior Francisci primi præfert insignia; ante quadringentos plus minus annos scriptus in charta bombycina et singulares interdum exhibet lectiones, multumque a reliquis codicibus discrepantes. Hic est quem in adnotationibus Regium codicem nominavi. Alter est ex bibliotheca Medicæ, quæ nunc in Regiam translata, uno eodemque Regiæ bibliothecæ vocabulo

censetur. Hic ad distinctionem prioris illius codicis, Medicæus codex in adnotationibus nostris appellatur. Qui licet paulo recentior sit, ex optimo tamen exemplari et ab erudita manu descriptus est. Duobus his exemplaribus usus erat Robertus Stephanus in Eusebianæ Historiæ editione. Et in ipso quidem textu excudendo, Regium exemplar fere ubique secutus est, raroque admodum ab ejus discedit vestigiis, sicut in meis adnotationibus observavi. In capitum autem distinctione, Medicæum codicem expressit, in quo tituli singulis capitibus, et quidem miniatis litteris præfiguntur. Tertius his accessit codex eminentissimi cardinalis Julii Mazariui. De cujus exemplaris bonitate ac præstantia antequam dicam, res postulat, idque ipsum a me flagitare videmini, Antistites illustrissimi, ut de cardinale eminentissimo a quo codicem illum commedatum accepi, pauca dicantur. Nam cum hic eminentissimus princeps et ad summa quæque natus, singulari quadam benevolentia litteras complectatur, nos qui ab ineunte ætate ad litterarum studia animum applicuimus, ingrati profecto simus, nisi tum nostro, tum communi omnium eruditorum nomine, gratiam ei quantam possumus, et voce et scriptis referre studeamus. Porro quo favore quantaque benevolentia prosequatur litteras, testatur prolixa ejus erga homines eruditos liberalitas ac munificentia; quam quidem, ut de aliis nihil dicam, ad me quoque nihil hujusmodi sperantem ac ne cogitantem quidem, nuper voluit pervenire. Idem declarat locupletissima ejus bibliotheca. Quam cum innumeris optimorum scriptorum exemplaribus, partim excusis, partim manu exaratis instruxerit, non ut veteres illi Romanæ urbis senatores quos eo nomine perstringit Ammianus Marcellinus, eam instar cujusdam sepulcri perpetuo clausam habet: sed velut publicam domum omnibus aperit eruditis; ultroque ad eam invitat singulos; et manuscriptorum codicum usum studiosis, quotiescunque opus habuerint, liberaliter impertit. Quid dicam de reliquis illius virtutibus et eximiis animi dotibus? quid de mirabili moderatione ac lenitate, qua intestinos motus ac tumultus sine ullius civis cruore compescuit? Sed hæc alias a me commodius, aut ab aliis dicentur ornatius. Nunc enim eas tantum illius laudes persequi constitui, quæ privatim pertinent ad studia litterarum. Temperare tamen mihi ipse non possum, quin hic de pace aliquid dicam, quam eminentissimus cardinalis omni studio atque industria nunc maxime urget ac promovet, et quam brevi per præcones regio publice pronuntiandam esse speramus. Quippe ea res præcipue ad commodum pertinet litterarum, quas pacis alumna esse, et sub ejus umbra ac præsidio conquiescere, nemo est qui nesciat. Cum igitur cardinalis eminentissimus gubernaculis reipublicæ primum admotus, bellum grave cum Hispanis non conflasset ipse, sed conflatum jam reperisset, variis, ut in tantâ re, consiliis diu et accuratè perpensis, id tandem constituit, edomandos diuturno bello esse Hispanos, reque ipsa admonendos quantum Galli armis, opibus, fortitudine, constantia et reliquis ad bellum necessariis subsidiis pollerent; ut hostes imbecillitate sua et Gallorum potentia cognita, segniore imposterum essent ad nostros aut armis aut injuria lacessendos. Neque enim firmam ac securam pacem cum hostibus aliter posse constitui, quam cum illi Gallis se in gerendo bello impares esse crebris claudibus suis detrimentisque sensissent. Itaque cum Hispani id sero tandem perinde ac Phryges intellexissent, tum demum cardinalis eminentissimus opportunum ineundæ pacis tempus adesse animadvertens, eam cum hostibus facere non recusavit, et de jure nostro, de summa totius belli, de spe denique atque victoria quam pene jam in manibus habebamus, aliquid concedere, quo populorum commodis et bonorum omnium votis, totius denique Christiani orbis desiderio gratificaretur. In quo singularem ejus prudentiam et salutarem reipublicæ sapientiam equidem satis mirari non possum.

Neque enim ob aliam causam tandiu dilata pax est, quam ut diuturnior deinceps esset ac firmior. Atque hæc obiter dicta sint de laudibus cardinalis eminentissimi. Qui cum inter arma litteras ac litteratos omnes benignissime fovere nunquam destiterit, multo magis sperandum est illum, pacis suæ tempore, easdem artes præcipuo quodam studio ac providentia complexurum: effecturumque ut Galli nostri, qui armorum gloria præ cæteris gentibus semper eminuerunt, nunc litterarum laude et optimarum artium studiis antecel-

lant. Sed nunc tempus est, ut eo unde digressi sumus revertamur. Tertius igitur ille codex, quem cardinalis eminentissimi bibliotheca nobis suppeditavit, omnium quos vidi Eusebianorum codicum longe optimus est ac vetustissimus. Quotquot enim emendationes in aliis exemplaribus reperimus, eas codex ille omnes exhibet; multæ vero aliæ in illo habentur emendationes, quas in aliis exemplaribus non reperi, quemadmodum ex meis adnotationibus studiosi lectores poterunt cognoscere. Scriptus est in membranis ante septingentos plus minus annos, elegantissime simul et emendatissime. Scholia quoque ad latus interdum habet apposita, nunc antiqua manu, nunc recentiore, quæ nos in adnotationibus nostris suo quæque loco descripsimus. Multa quoque alia in optimo illo codice observanda sunt, partim in accentibus, partim in distinctione seu interpunctione. Nam quod quidem ad accentus attinet, sæpe in illo codice acuuntur vocabula, quæ in aliis exemplaribus accentum habent circumflexum. Exempli gratia *πλο* et *παισαρ* in illo codice semper acuuntur. Contra vero *σπίρι*, quod in aliis codicibus acuto notatur accentu, in illo codice circumflectitur. Atque id quidem rectius puto. Quod autem spectat ad distinctionem, quam nos vulgo interpunctionem vocamus, hic codex adeo accurate distinctus est, ut tota distinguendi rationem ac scientiam, quæ haudquaquam levis momenti est, ex hoc uno codice possis cognoscere. Certe antequam eum nactus essem, mediæ distinctionis utilitatem ac necessitatem nondum perspexeram; quam unus ille codex sedulo inspectus atque excussus, mihi tandem patefecit. Verum de distinctione pluribus infra dicturi sumus. Illud præterea in vetustissimo illo codice observavi, quotiescunque plena distinctio seu *τελεία στήμμή* apposta est in aliqua lineâ, primam sequentis lineæ litteram extra reliquarum ordinem conspici, et exteriorem marginem subradere. Idque indicium est, novum caput aut novam periodum inchoari post finalem illam distinctionem. Idem in aliis quoque scriptis codicibus observavi. Certe in veteribus schedis bibliothecæ Regiæ quæ libros Eusebii *De vita Constantini* continent, ita semper fieri animadverti, quoties novum caput inchoatur. Quartum præterea codicem habuimus ex bibliotheca illustrissimi viri Nicolai Fucketii, qui generalis in senatu Parisiensi procuratoris officium gerens, præfecturam simul regalium ærarii summa cum laude administrat. Atque his quatuor manuscriptis codicibus ad emendationem librorum *Ecclesiasticæ Historiæ* usi sumus. Libros vero *De vita imp. Constantini* cum tribus antiquis codicibus contulimus. Primus est Regius ille, de quo superius dixi, in quo ante libros *Ecclesiasticæ Historiæ* quatuor libri *De vita imp. Constantini*, licet non eadem, vetusta nihilominus manu perscripti leguntur. Secundum locum obtinent schedæ veteres bibliothecæ Regiæ. Sic autem voco chartas, per quaterniones quidem digestas sed dissolutas, nec in codicis modum compactas. In his schedis, præter libros Eusebii *De vita Constantini*, et *Orationem* ejusdem imperatoris *ad sanctos*, primus quaternio *Ecclesiasticæ Historiæ* habetur; cujus et in adnotationibus meis mentionem sæpius feci. Cætera nescio quo casu perierunt. Tertium nobis codicem suppeditavit bibliotheca Fucketiana. In quo ante quatuor libros *De vita imp. Constantini*, præfixus est Eusebii *Panegyricus*, dictus eidem Constantino anno ejus imperii tricesimo. Hic codex, quamvis infimæ vetustatis, est tamen optimæ notæ, multisque in locis emendatior et amplior duobus illis prioribus quibus in editione sua usus est Robertus Stephanus.

Præter hos manu exaratos codices, adjumento nobis fuerunt variæ lectiones et emendationes quas viri docti ad marginem editionis Roberti Stephani manu sua adnotaverant. Cujusmodi codices multi etiamnum reperiuntur. Sed nos tribus præcipue usi sumus, qui etiam in adnotationibus nostris sæpius commemorantur. Primus fuit Adriani Turnebi, quem ille cum codice Regio ac Medicæo diligentissime contulerat. Libri vero *De vita imp. Constantini* cum Anglicano quodam exemplari collati erant, sive ipsius Adriani, sive Odonis Turnebi manu. Alter codex fuit Vulcobii: quem quoniam Renatus Moræus, medicus Parisiensis, mihi commodaverat, codicem Moræi in adnotationibus vocare soleo. Hic liber præter eas emendationes quæ in libro Turnebi habentur, perpaucas alias continet. Tertius codex fuit Henrici Savillii, viri doctissimi, ad me missus ex Anglia a Jacobo Usserio Armachano. Nam cum in Usserii notis ad *Martyrium B. Polycarpi*, manuscriptum Eusebianæ Historiæ codicem ex bibliotheca Savilliana laudari animadvertissem,

eumque codicem optimæ notæ esse ex aliquot locis ab Usserio prolatis deprehendissem, postulavi ab eo per litteras, ut varias ejus codicis lectiones (integrum enim ab eo collatum esse existimabam) ad me transmitteret. Ille vero codicem quidem ipsum in charta scriptum bombycina, bibliothecæ Oxoniensi a Savilio donatum fuisse, mihi rescripsit. Cæterum editionem Roberti Stephani statim ad me misit, in cujus margine Savilius emendationes ex suo illo manuscripto codice deproniptas adnotaverat. Quantum tamen conjicere potui non omnes scripti codicis lectiones ad latus editionis illius apposuit Savilius, sed eas tantum quas bonas certasque esse existimabat. Quædam enim lectiones ab Usserio e scripto illo codice proferuntur, quas a Savilio prætermittas esse postea deprehendi. Præterea idem Savilius ad oram illius editionis multas ascripsit emendationes ex codice Joannis Christophorsoni, quem scilicet Christophorsonus cum aliquot manuscriptis exemplaribus contulerat.

Hæc sunt librorum subsidia, quibus instructi Eusebianæ Historiæ libros emendandos suscepimus. Sed ne quis forte quidquam a nobis temere et pro arbitrio mutatum esse existimet, ante omnia lectores monitos esse volumus, nihil nos sine optimorum exemplarium consensu atque auctoritate fecisse. Adeoque nobis religio fuit, in his libris aliquid interpolare, ut ne tum quidem cum locum depravatam esse manifestissime apparebat, conjecturæ nostræ indulgere voluerimus. Argumento sit locus in fine lib. x *Histor. Eccl.*, p. 399, qui sic habet : 'Ο δ' ἀριτῆ πάση θειοσεβείας ἐκπρεπῶς μέγιστος υἱατικὸς Κωνσταντῆος. Poteramus hic veram lectionem levi negotio restituere, et pro ἐκπρεπῶς emendare ἐκπρεπῶν. Sic enim eum Eusebii locum citat Gelasius Cyzicenus in lib. II, nec aliter scribitur in lib. II Eusebii *De vita Constantini*, cap. 19, ubi hic locus iisdem plane verbis repetitur. Denique nullus in hac editione nostra emendatus est locus, de quo in adnotationibus lectorem non admonuerim, et emendationis meæ rationem non reddiderim. Emendationis pars est non postrema, distinctio sive interpunctio, de qua nonnihil a me dicendum est, ne forte lectores novo interpunctionis genere quod in hanc editionem a me primum inductum est, conturbentur. Quanquam si proprie loqui velimus, non id novum distinctionis genus, sed vetustissimum est, et ab antiquis omnibus tam Græcis quam Latinis usurpatum : quod recentiorum negligentia penitus abolitum, hac editione conatus sum saltem ex parte revocare. Prisci quidem illi, recens tum inventis litterarum figuris, uno tenore sine ulla prorsus distinctione scribebant. Quæ res cum maximam tum in legendo tum in pronuntiando haberet difficultatem, veteres grammatici tres posituras seu distinctiones excogitarunt, quibus quasi stationibus quibusdam ac diversoriis continuus orationis cursus distingueretur. Primam vocarunt ὑποστεγμῆν, id est *subdistinctionem* ; alteram μέσσην, id est, *mediam distinctionem* ; tertiam τελειὰν στεγμῆν, id est *finalem seu plenam distinctionem*. Tribus autem punctis diverso situ dispositis singulas notaverunt. Punctum enim ad imam litteram appositum subdistinctionem designat ; media vero distinctio quam Latini moram appellarunt, significatur puncto ad mediam litteram affixo. Illud autem punctum, quod ad caput litteræ apponitur, finalem denotat distinctionem. Harum autem distinctionum quæ sit vis ac ratio, docent grammatici, Donatus et Marius Victorinus, et Diomedes in lib. II, qui unus instar omnium nobis erit hoc loco. « Lectioni, inquit, posituras accedere vel distinctiones oportet, quas Græci θέσεις vocant ; quæ inter legendum dant copiam spiritum reficiendi, ne continuatione deficiat. Hæ tres sunt, distinctio, subdistinctio, media distinctio sive mora, vel, ut quibusdam videtur, submedia : quarum diversitas tribus punctis diverso loco positis indicatur. » Et paulo post : « Distinctio est silentii nota, cum sensu terminato liberum est cessare prolixius. Est hujus nota punctum supra versum ad caput litteræ positum. Subdistinctio est silentii nota legitimi, qua pronuntiationis terminus sensu manente ita suspenditur, ut statim id, quod sequitur, succedere debeat. Hujus autem nota est punctum sub versu positum. Mora est levis in continuatione sensuum interposita discretio, legitimæ distinctionis subdistinctionisque medium oblinens locum, ita ut nec perfecta in totum, nec ommissa videatur, sed significatione immorandi, alterius desideret principium sensus. Et hoc solummodo ærvat officium, ut legitis spiritum brevissima respiracione reticiat ac nutriat. Sic enim pronuntiando reti-

cere quis debet, ut quia spiritus ipse quadam defectione mutatur, deinde resumatur. Ut est :

Ut belli signum Laurenti Turnus ab arce
Extulit, et rauco strepuerunt cornua cantu ;
Utque acres concussit equos, utque impulit arma ;
Extemplo turbati animi.

Multæ enim clausulæ sunt mediæ hujus lectionis. Primum ne confundantur, quæ δίκωλα et τριώκωλα ponuntur et talia. Deinde ut actus verborum emineat et luceat, qui ex aliquo moveatur affectu, vel indignatione vel miseratione collata, » etc. Hujusmodi igitur distinctionum seu interpunctionum notas antiqui omnes, tam Græci quam Latini, in libris suis adhibuerunt : quas etiam Isidori Hispalensis ætate adhuc in usu fuisse constat. Id enim discimus ex ejus *Originum* libro 1, cap. 19. In manuscriptis quoque exemplaribus paulo vetustioribus eadem distinguendi ratio perpetuo servatur. Verum recentiores, seu imperitia seu desidia quadam ac negligentia, omnia commutarunt. Ac pro subdistinctione quidem virgulas posuerunt; pro mediæ distinctionis nota duo puncta : finalis vero distinctionis notam a capite ad pedes litteræ dejecerunt. Quam pravam distinguendi rationem secuti sunt omnes fere typographi præter Aldum Manutium. Hic enim in editione Græcorum librorum, quos pene innumerabiles excudit, eam semper interpunctionem retinuit, quam in manuscriptis exemplaribus invenerat. Et virgulas quidem quod attinet, nolim eas damnare. Parum enim interest, quam notam adhibeamus ad subdistinctionem designandam, modo ea nota ad pedes apponatur litteræ. Certe in optimo illo ac vetustissimo codice bibliothecæ Mazarinæ, cujus antea mentionem feci, interdum pro mediâ, interdum pro finali distinctione virgulam appositam reperi, id est, nunc ad mediam litteram, nunc ad summam. Nec solum virgula, verum etiam sicilico seu ἀπλῆ aversa nonnunquam designabatur media distinctio, ut docet Victorinus in libro 1 *Artis grammaticæ*. Quod vero pro finali distinctione hodie punctum ad pedes litteræ ponimus, id, meo quidem judicio, ferri nullatenus potest. Neque enim solum vetustati id repugnat, verum etiam rationi. Quippe ratio postulat, ut nota eodem situ posita eandem designet distinctionem. Punctum igitur in ima parte positum, idem significare debet, quod virgula quæ ad imam litteram notata est. Neque enim nota ipsa, sed notæ situs variat distinctionem. Ex quo efficitur, finalem distinctionem non recte a nobis designari puncto ad pedes litteræ apposito. Quare non sine causa veterem interpungendi rationem in hac editione restituere sum conatus. Ac virgulam quidem ipsam retinui, quippe quæ in denotanda subdistinctione idem valeat ac punctum; mediam vero distinctionem ex manuscriptorum codicum auctoritate suis locis quasi postliminio restitui. Hujus porro utilitatem ac necessitatem studiosi, ut spero, celeriter agnoscent. Neque enim solum eo valet media illa distinctio, ut resumatur spiritus ad principium alterius sensus continuandum, et ut actus magis emineat ac luceat, quemadmodum scribit Diomedes, verum etiam ad notandum discrimen personarum ac dignitatum. Sic alicubi in his libris, ubi legitur ἐπισκόπων πρεσβυτέρων τε καὶ διακόνων, codex eminentissimi cardinalis post vocem ἐπισκόπων mediam adhibet distinctionem. Sed et plerisque in locis punctum ad caput litteræ posui, ad finalem distinctionem designandam : ubique id facturus, nisi vis inolitæ consuetudinis me ab incepto revocasset. Cæterum quod ego in hac editione tantum ex parte præstiti, id ab aliis majore doctrina et auctoritate præditis, qui veterum libros posthac edituri sunt, tandem, ut spero, consummabitur. Atque hæc de emendatione et distinctione nostra summatim dicta sufficiant. Nunc ad Latinam interpretationem veniamus.

Non dubito multos fore qui mirentur quam ob rem post tres Latinos Eusebii interpretes, eosque in Græcis litteris non mediocriter exercitatos, quartam ipse versionem elaboraverim. Quibus primum ita respondeo: Si post Rufinum, qui *Ecclesiasticæ Historiæ* libros primus in Latinum sermonem convertit, licuit Musculo novam interpretationem condere, si rursus post Musculum idem licuit Christophorsono, cur mihi quoque idem juris non fuerit quod cæteris? Apud Judæos post Septuaginta Seniorum editionem tot sacramentorum religione, tot sæculorum auctoritate firmatam, Aquila primum, deinde Theodotion et Symmachus novas Veteris Testamenti interpretationes singuli ediderunt.

Quintæ item Sextæque ac Septimæ editionis auctores quidam reperti sunt, quorum nomina ignorantur : easque omnes versiones Origenes in *Hexaplis* suis collocavit, ut a catholicis hominibus legerentur. Quod igitur Judæis in Veteri Testamento licuit, cur in Eusebio mihi non liceat, maxime cum id audere in Eusebio minus periculosum sit, quam in sacris divinarum Scripturarum libris? Enimvero multæ eæque gravissimæ rationes ad novæ hujus interpretationis onus subeundum me vel invitum impulerunt. Nam cum novam *Ecclesiasticæ Historiæ* editionem vestro jussu vestrisque auspiciis suscepissem, videremque, superiorum interpretum versiones ob crebros errores ac *παρερμηνείας* nequaquam satisfacere desiderio doctorum virorum, quemadmodum Joannis Carterii et Petri Halloixii testimonio jam antea declaratum est, duorum alterum mihi necessario præstandum fuit, ut vel antiquam interpretationem corrigerem, vel certe procererem novam. Porro aliorum interpretationem corrigere, ut molestum per se ac difficile, ita etiam odiosum videbatur. Sua enim cuique laus, suus honos debetur a nobis. Fecerunt illi quidquid in ipsis fuit, et suo labore nostrum laborem levare ac minuere conati sunt. Proinde opus uniuscujusque interpretis laudandum potius est a nobis quam interpolandum. Rufinus, quamvis sensum potius Eusebii sequatur quam verba, tersus est tamen ac nitidus, nec legentibus injucundus; ac vel eo nomine plurimum laudandus, quod *Ecclesiasticam Historiam* primus Latinæ linguæ hominibus dedit, cujus versione ad nostram usque ætatem usa est Occidentis Ecclesia. Musculus verbis pressius adhæret, et in interpretando brevis est atque perspicuus, multisque in locis Christophorsono felicior. Christophorsonus, ut diligentior ac doctior Musculo, sic etiam numerosior incedit, et Ciceronianum quiddam solet. Præterea usus est manuscriptis exemplaribus ad interpretationem suam elaborandam: primusque *Panegyricum* Eusebii, dictum tricennialibus Constantini, Latino sermone edidit, quem postea Genevenses typographi Græce excuderunt. Dicet hic aliquis: Quid igitur opus fuit nova versione, cum illi interpretes tot tantisque laudibus abundant? Ego vero laudes illorum commemoro, non vitia detego: quæ quidem aliorum testimonio quam meo prodi malim. Quod si quis adnotationes meas legerit, aut interpretationem meam cum illorum versione conferre voluerit, intelliget profecto quot quantisque erroribus refertæ sint illorum interpretationes, nec sine causa novam Eusebii versionem mihi a vobis injunctam fuisse. Sed quoniam non voluntate sed necessitate quadam in hunc sermonem delapsus sum, de superiorum interpretum vitiis summatim pauca dicam. Nam si cuncta illorum *σφάλματα* singillatim vellem percensere, in immensum extenderetur oratio. Ut igitur a Rufino exordiar, quis nescit illum Eusebio multa pro arbitrio addidisse, multa detraxisse, multa mutasse; ac plerisque in locis *παραρράστην* potius esse quam interpretem? Exempli gratia, in libro vii de Gregorii Thaumaturgi miraculis, satis prolixam narrationem inseruit, quæ in Eusebii nostri exemplaribus non habetur. Idem, in libro ix Luciani martyris orationem pro fide nostra coram iudice habitam commemorat, quam Eusebii exemplaria non agnoscunt. Jam vero decimum *Ecclesiasticæ Historiæ* librum totum fere in versione sua prætermisit. Nihil hic dico de capitibus ab eo commutatis in libro sexto ac septimo, quandoquidem in adnotationibus meis hac de re lectorem admonui. Quot Eusebii loca ab illo perperam accepta et interpretata sunt! Hic est qui ex Zacharia sacerdote, cujus in Evangelio Lucæ fit mentio, martyrem nobis Lugdunensem effecit. Hic est qui Bibliadem cum Blandina confudit. Hic est qui Philoromum nobilissimum martyrem, ex rationale tribunum militum fecit. De Musculo vero quid attinet dicere, cujus versiones (nam et alios scriptores Latine interpretatus est) non magnopere probantur a doctis? Innumerabiles ejus errores proferre possem, si vellem: inter quos hic eminet. Dionysius Alexandrinus, in epistola adversus Germanum, quam refert Eusebius in libro sexto, ait se *περί ηλιου θυσαράς* comprehensum a militibus, et Taposirim esse perductum. At Musculus Heliodysmas oppidum esse credidit. Sic enim vertit: *Ego namque cum Heliodysmas una cum illis qui mecum erant, venissem, Taposirim a militibus ductus sum.* Idem præterea Musculus librum Eusebii *De martyribus Palæstinæ*, qui subjectus est libro viii *Historiæ Ecclesiasticæ*, totum in versione sua prætermisit; quam ob causam, nescio. Est enim ille

Eusebii liber elegantissimus. Superest versio Joannis Christophorsoni, quæ nec ipsa nævis suis caret. Nam, ut omittam barbarismos qui in illa sæpius occurrunt, nimium proluxa et laciniosa est ejus interpretatio, dum voces quasdam addit ad explendam periodum, aut ad obscurioris loci expositionem suas adjicit *ἐπισημαστικῶς*. Interdum etiam ex duabus periodis unam facit, et duo capita in unum confert, adeo ut Latinorum capitum distinctio in ejus interpretatione multum discrepet a Græca. Quæ res quantam pariat molestiam ac perturbationem in citandis ex Eusebio locis, norunt omnes studiosi. Idem in theologicis quidem satis exercitatus fuit, sed criticæ artis peritia et antiquitatis Romanæ cognitione leviter instructus. Quare in propriis vocabulis magistratuum Romanorum, et in iis quæ ad civilem administrationem pertinent, perpetuo labitur: verbi gratia, in exponendis vocibus *ἡγεμόνος, στρατηγού, ἱπαρχικῆς τάξεως* et in similibus aliis. Postremo librum Eusebii *De martyribus Palæstinæ*, qui in editione Roberti Stephani et in manuscriptis exemplaribus Subjunctus est octavo *Historiæ Ecclesiasticæ* libro Christophorsonus in octavum librum transfudit, cum ejus partem illum esse crederet. Quem Christophorsoni errorem secuti postea typographi Genevenses, ut Græca Latinis aptarent, ex duobus Eusebii libris unum fecere. Atque hæc carptim dicta sint de vitiis superiorum interpretationum; non obtrectandi animo, nec minuendæ cujusquam interpretis gloriæ, sed ut studiosi omnes intelligant, nos non sine causa novam interpretationem suscepisse. Quam ut perfectam quidem et numeris omnibus absolutam præstare non ausim (id enim nimis esset confidentiæ), ita plurimis mendis quibus superiores interpretationes scatent, carere fidenter affirmo. Cæterum cum tria potissimum in versione requirantur, ut nimirum fidelis sit, ut elegans ac perspicua, operam dedi ne quid horum in versione nostra desideraretur.

Interpretationem sequuntur adnotationes. In quibus duo potissimum spectavi: primum ut emendationum mearum rationem redderem, et varias scriptorum codicum lectiones studiosis proponerem: deinde ut obscuriores Eusebii locos illustrarem, et antiquos Ecclesiæ mores ac ritus collatis aliorum scriptorum locis explicarem. Adnotationibus quatuor a me subjunctæ sunt dissertationes. Quarum prima est de initio ac progressu schismatis Donatistarum. Altera est de Anastasi et martyrio Hierosolymitano. Hanc sequitur disputatio de versione LXX Interpretum adversus Jacobum Usserium Armachanum. Quarta est de Martyrologio Romano quod edidit Rosweydeus. Atque hæc sunt quæ ad Eusebianæ Historiæ illustrationem a me in hac editione elaborata sunt. Quæ si cuiquam fortasse levia videbuntur ac vilia, is cogitet, hujusmodi fere cuncta esse quæ in hoc genere litterarum proferuntur, iisque pro studio legentium ac stomacho aut pretium aut contemptum accedere. Nam si quidem æquum ac studiosum lectorem invenerint, magni æstimantur; si vero in fastidiosas aures inciderint, pro nihilo ducuntur. Deinde quid nisi vulgare admodum et mediocre expectandum est, a me præsertim qui ob debilitatem oculorum alienis oculis ac manibus et legere cogor et scribere: et qui dum propter laboris magnitudinem semper ad ulteriora festino, totum hoc qualecunque est opus ita properanter dictavi, ut vix relegendi mihi otium fuerit. Quo magis indulgenda mihi est venia, sicubi fortasse in adnotationibus lectoris desiderio non usquequaque satisfeci. Cæterum ad invitandos lectores, in ipso operis vestibulo doctissimam epistolam collocavi, quam illustrissimus ac reverendissimus archiepiscopus Tolosanus Petrus de Marca, vir divinarum humanarumque rerum scientia instructissimus, ad me scripsit de prima Evangelii prædicatione in Gallia. Quidquid igitur tædii ac molestiæ ex lucubrationum mearum lectione contraxerint studiosi, id hujus epistolæ eruditione et amœnitate facile detergent.

PETRUS DE MARCA

ARCHIEPISCOPUS TOLOSANUS

CLARISSIMO ET ERUDITISSIMO VIRO HENRICO VALESIO

S. P. D.

Gratulor tibi, et Ecclesie universae, ob eam quam inventenda et ornanda Eusebii *Historia Ecclesiastica* operam posuisti, juxta cleri Gallicani desiderium. Illam quippe acris ingenii solertiam maturiorisque judicii vim cum summa eruditione conjunctam, quam in editione Ammiani, et Excerptorum Polybii, senatui litteratorum olim probaveras, nunc felicius exseruisti in majoris momenti *Historia*, tum a vitiis lectionum, tum ab interpretum hallucinationibus purganda, egregiis denique in difficiliore locos adhibitis commentariis illustranda. Rerum ecclesiasticarum origines indefessa diligentia perquisitas descripsit Eusebius; sed usus quandoque oratione ex genio Orientalium perplexa; aliquando vero propter linguarum morumque ignorantiam minus intellecta. Quem singularis eruditionis tuae luce, apertis vetustatis ecclesiasticae arcanis, civilis quoque, quando res exigebat, patefecisti. Ex quo voluptatem cepi maximam; non solum propter illam, quae mihi communis futura est cum probis et eruditis viris, ex ea lectione hauriendam doctrinae copiam, sed quod studio decessoris mei Caroli de Montchal, archiepiscopi Tolosani, viri pietate et eruditione quondam celeberrimi, ad hoc opus arduum perficiendum te accinxisti. Cujus sedem cum possideam, reddendarum tibi gratiarum nomen, quod successione contraxi, his litteris solvere necessum putavi.

Ceterum, antequam ultima manus ponatur editioni quae nunc sub prelo fervet, monendum te duxi, in dissertatione nostra *De primatu Lugdunensi*, quae in Appendice ad concilium Claromontanum, tomo XXVI *Conciliorum* edita est, nos quaedam adnotasse numero 104, 105 et 107, illius exercitationis, ad epistolam Lugdunensium Christianorum, quam exhibet Eusebius lib. v *Hist.*, cap. 1. Πανήγυριν enim illam, quae Lugduni habebatur quando supplicia sunt a martyribus exacta sub Antonino, de conventu trium Galliarum intelligendam scripsi; quem ex sexaginta populis constat *docuit* Strabo, cujus mentem explicui num. 102, eumque cum loco Taciti emendato composui. Tentavi quoque Gregorii Turonensis testimonium de martyribus Aethiopicis, cum illa apud Eusebium narratione conciliare. Denique lapsu Rufini et Christophorsoni observato, locum epistolae illius insignem, de prehensione martyrum, et de interrogatione facta a tribuno cohortis quae tendebat

A Lugduni, una cum urbis magistratibus non infeliciter, ut puto, interpretatus sum. Quae tamen severiori judicii tui censurae submitto.

Finem faciebam huic epistolae, quando me patriae et tuendae veritatis amor, Lugdunensium martyrum occasione, pupugit et adegit, ut apud te paucis conquerer de injuria Gallis facta, non ab exteris quidem, sed a nostratibus; qui reconditoris et a vulgo semotioris, qua pollent, doctrinae cupidine illecti, veritatem quae in propatulo est, velut in puteo latentem sibi quaerendam putarunt. Gallis quippe detrahunt, quam Aethiopicis et Indis sciunt ab apostolis ipsis exhibitam Evangelii praedicandi curam: ac si florentissimae et vicinae nationes capiti gentium Romae, quam sanguine suo Petrus et Paulus consecrarunt, remotissimis illis extraque Romanum imperium sitis regionibus posthabita fuissent. Alia fuit mens apostolorum, qui Gallias in fide erudiendas, statim post adventum in Italiam susceperunt. Beatus quippe Lucas, a Pauli comitatu discedens, magistri sui mandato se contulit in Gallias; ubi praecipuum fidei praedicandae studium impendit. Deinde per Italiam et Dalmatiam in eodem opere industriam suam praestans, in Macedoniam, eodem functurus officio, se recepit. Auctorem habemus locupletem hujus narrationis Epiphanium, qui haeresi et quod diximus de Luca testatur, uno ex lxx discipulis, cui munus Evangelii praedicandi creditum ait: *Κηρύττει πρῶτον ἐν Δαλματία. καὶ ἐν Γαλλίᾳ, καὶ ἐν Ἰταλίᾳ, καὶ Μακεδονίᾳ; ἀρχὴ δὲ ἐν τῇ Γαλλίᾳ. Idque ipse primum in Dalmatia, Gallia et Italia, ac Macedonia praestitit; sed in Gallia praeter ceteris: vel, si malis, principium vero in Gallia.* Principium fecisse praedicationis in Gallia, sive potiore ejus curam gessisse, disertissime testatur. Duplici quippe significatione haec verba exponi possunt, ἀρχὴ δὲ ἐν τῇ Γαλλίᾳ. Quod autem *primum* in Dalmatia praedicasse dicatur, ad solam Dalmatiam referendum non est, sed ad Galliam etiam, atque Italiam, habita ratione Macedoniae, in qua erudienda demum laboravit. Quae dictio fortasse restituenda est in contextu, ut sit quod respondeat τῷ *primum*. Sicque illud *primum* non impedit, quin significet ultimis verbis Epiphanium, principium operae suae Lucam posuisse in Gallia. Excipiunt viri eruditi, nescire se ab ullo veterum auctorum prodita, quae scripsit Epiphanium. Scilicet. Sed non ideo minus sunt vera quae gesta refert.

Petivit ille suam narrationem ex vetustiori scriptore, quo, ut plerisque aliis, caremus. Fortasse ex Hegesippo illud hauserat, qui in pandendis Ecclesiarum originibus se exercuit. Exstabat integrum opus Hegesippi, non solum Eusebii, sed etiam Hieronymi temporibus, atque adeo Epiphani. Supererat quoque Georgii Syncelli ætate, qui ejus auctoris fragmentum profert in *Chronico*, aliud a fragmentis quæ recitat Eusebius. Gravius doleo de viri illius eruditissimi, tibi que ac mihi quondam amicissimi glossemate, qui in animadversionibus ad eum Epiphani locum, vim testimonii illius nobis adimere conatur. De Gallia enim Cisalpina loqui Epiphanium notat. Scilicet apud illum auctorem Cisalpinam Galliam intelligimus, quæ nulla tunc erat, ab ipsis Augusti temporibus, qui novam provinciarum imperii divisionem instituit. Amovit ab Italia nomen Galliarum, quas objectu Alpium terminavit; Italiam solidam in regiones XI partitus, Galliis in quatuor provincias, Narbonensem, Lugdunensem, Belgicam, et Aquitanicam, sectis; ut docent Strabo, Mela et Plinius. Quam rationem quoque secutus est Ptolemæus in suis tabulis, ut et Ammianus, ac reliqui, quos de Galliis et Italia disserere occasio coegit. Itaque non alia est apud Epiphanium Gallia, quam quæ post Christum natum ab omnibus auctoribus vocatur Gallia, juxta limites ab Augusto institutos.

Non solum autem Lucam adhibuerunt apostoli ad informandas in religione Gallias, sed etiam Crescentem. Ejus rei testis ipse Paulus, II Tim. IV, qui missus fuisse docet Crescentem in Galliam. Certum quidem est variam fuisse hejus loci Paulini lectionem, etiam apud veteres. Etenim Chrysostomus et Theodoretus apud Græcos; Vulgatus interpres, et Ambrosiaster apud Latinos, legerunt *Galatiam*, non autem *Galliam*. Sed vetustioris et verioris lectionis vindicem habemus Epiphanium, qui constanter scribit in hæresi ut eos errare qui hoc loco Pauli *Galatiam* legunt, cum scribendum doceat *Galliam*. Οὐ γὰρ ἐν τῇ Γαλατίᾳ, ὡς τινες πλανηθέντες νομίζουσιν, ἀλλὰ ἐν Γαλλίᾳ. Eodem modo cæteris antiquior Eusebius tuus legit in codice Pauli *Galliam*, quemadmodum Epiphanius, si recte verba ejus expendantur, et vera apud auctorem illum lectio retineatur ex Rufino, et omnibus codicibus mss., ut tu diserte monuisti. Theodoretus sane, qui *Galatiæ* dictionem in contextu Pauli retinet, licet de Galatia Asiatica potuisset illam accipere, maluit ad Galliam nostram, id est ad Galatiam occidentalem referre. Adeo certa erat apud omnes veteres, Crescentis in Gallia prædicatione. In quo cum veteribus Usuardi et Adonis Martyrologiis conveniunt; qui post fidem a Crescente in Galliis promulgatam, meminere reditus illius in Galatiam Asiaticam.

Enimvero quid vetat, quin Lucæ et Crescenti, assiduis Pauli comitibus, adjungamus et Paulum ipsum apostolum, qui, testibus Græcis, Athanasio,

A Epiphanio, Chrysostomo ac Theodoro, et e Latinis Hieronymo, post primum adventum suum in Urbem, ubi biennium exegit a Luca memoratum (quo temporis intervallo fortean Lucas in Gallia prædicationem Evangelii auspicatus est), Hispanias adivit, ad promulgandam illis in regionibus Christianam fidem. Atqui Hispanias petenti, pergendum fuit per celeberrimam apud veteres viam illam publicam, quæ ab Italia per Gallias in Beticam ipsam ducit. Ejus descriptionem exhibet non solum Antonini *Itinerarium* a Nicæa per Arelatem, Narbonem, summum Pyrenæum; Juncariam, Barcinonem, et reliqua loca: sed etiam Strabo, qui sædulo se habuit in viæ illius explicatione: quam in plerisque capitibus minus ab interpretibus intellectam, nos patefacere conati sumus libro primo *Cataloniæ illustratæ*, cujus editionem maturamus. Non iners fuit Paulus in Galliis erudiendis, qui gentium salutem sibi specialiter commissam, tam flagranti studio peragratis regionibus undequaque procurabat: qua de re statim uberius ageamus.

Possumus quoque Philippi apostoli operam Galliis vindicare, ipsisque Britannis, ex Isidoro Hispalensi, lib. *De vita et morte sanctorum*, cap. 74. *Philippus Gallis prædicat Christum; barbarasque gentes vicinasque tenebris, et tumentis Oceano conjunctas, ad scientiæ lumen fideique portum deducit. Adijtque hoc munere perfunctum Philippum, in Phrygiam migrasse, ubi Hierapoli occubuit. Sed quoniam hunc apostolum Gallis quoque, tum Baronius, tum eo duce alii subtrahere conantur, narrationem istam ad Galatas Asiaticos traducendo, non pigebit viri eruditissimi, licet e novatorum grege, Usserii Armachani verba hic transcribere e cap. II de *Antiquitatibus Ecclesiarum Britannicarum: Quod autem de Philippi in Galliis apostolatus habet Freulsius a Malmesburiensi citatus, ex Isidori libro De Patribus utriusque Testamenti, cap. 74, ad verbum expressit. Apud utrumque enim legimus: « Philippum Gallis prædicasse Christum, barbarasque gentes, vicinasque tenebris, et tumentis Oceano conjunctas, ad scientiæ lucem fideique portum deducisse. » Neque hic mihi Baronii conjectura placet, Isidori ista a Galliis nostris ad Galatas Asiaticos traducentis: multoque minus nuperi operum Isidori editoris, Jacobi Breullii temeritas, Galatis pro Galliis in ipso textu (sine ulla veteris lectionis commemoratione) reponentis. Nam præterquam quod Isidorus in hoc ipso opere, cap. 82, et in Officio Toletano (quod Gothicum et Mozarabum vulgo appellatur), itemque Julianus Toletanus archiepiscopus in Nahum prophetam scribens, et Beda (vel quicumque auctor fuit Collectaneorum et Florum) Philippo Galliam assignant: idemque Galliis prædicavisse Christum legitur in libello De festis apostolorum, qui in Hieronymiano Martyrologio ms. habetur (ex quo pleraque omnia in librum suum De Patribus Novi Testamenti transcripsit Isidorus): illa barbararum gentium Oceano junctarum mentio, Europæos Gallos, non**

Gallo-Græcos ab Isidoro intellectos esse satis evincit.

His adjungendum putavi testimonium vetustissimi codicis manuscripti ex bibliotheca Sancti Germani Parisiensis, in quo iste tractatus Isidori ante octingentos annos descriptus, una cum aliis ejusdem auctoris libris continetur, ubi antiqua lectio disertissime præfert Philippum Gallis prædicasse, quemadmodum cap. 82, habetur *Galliam illi fuisse assignatam*. Nec dissimulandum est in eodem codice legi, Hispaniam Jacobo apostolodatum, eumque Hispanis fidem prædicasse. Quæ vetusti codicis auctoritas a quibusdam conceptam suspicionem eximere debet vitiatæ fortean loco in illo lectionis in prioribus editionibus ab aliquo Hispanarum partium studioso. Disceptatur quidem apud eruditos de Jacobi in Hispaniam adventu, ex eo præcipue capite, quod apostoli nondum a Judæa, sortibus sibi apud gentes prædicandi distributis, recessissent. Sed quemadmodum auctoritate Isidori, qui sua ex prioribus haurire potuit, se tueri possunt Hispani adversus opinionis confictæ novitatem quæ illis opponi solet, ita nobis de Philippo disserere licet, eo tamen securius, quod illius prædicatio apud Gallias cum incidat post sortitionem provinciarum ab apostolis factam, libera est ab eo telo, quo prædicatio Jacobi apud Hispanos impeti solet. Cæterum illud fuit apostolorum propositum, ut quaquaversum orbis patet, Evangelium disfundereut, ex mandato Christi. Quare, ut optime adnotavit Eusebius, lib. III *Demonstr. Evang.* cap. 5, non solum Romam caput imperii, atque Romanas provincias, sed etiam alia regna, tum Parthorum, tum Armeniorum, Scytharum, Indorum, Æthiopum, ipsimet prædicationibus suis instituerunt: adeo ut, quemadmodum subjungit Eusebius, *ipsis quoque Britannicis insulis, Oceanum prætervecti, fidei lumen intulerint*. Sane neminem puta tam insipidum qui sibi persuadeat, de divisio toto orbe Britannis sollicitos apostolos, negligentiores fuisse in Gallis per quas iter est ad Britannias, per se aut per legatos veritate imbuendis. Quod egregie illi præstiterunt per Philippum, unum ex eorum collegio, Lucam, Crescentem, Trophimum, Paulum, Martialem, aliosque in tabulis ecclesiasticis adnotatos; et perfecit Clemens per Dionysium, Saturninum, Eutropium Santonensem, Ursinum Bituricensem, et alios.

Neque sane infrugifera fuit Philippi, Lucæ, Crescentis et reliquorum, quam in Galliis sparserant Christianæ fidei sementis, Dei clementia, qui reliquas orbis regiones fovebat, Gallias non destitente. Dicit pro nobis Irenæus, qui circiter anno 190 scripsit, in lib. I, cap. 3, veram fidem probari ex ejusdem doctrinæ professione, quæ in variis Ecclesiis per universum orbem constitutis constanter traditur, tum in Oriente, in Ægypto et Libya; tum in Germania, apud Hispanos, et Gallos, atque alibi. *Nam et si, inquit, in mundo loquelæ dissimi-*

les, sed tamen virtus traditionis una et eadem est. Et neque hæ quæ in Germania fundatæ sunt Ecclesiæ, aliter credunt, aut aliter tradunt: neque hæ quæ in Iberis sunt, neque hæ quæ in Celtis, neque hæ quæ in Oriente, neque hæ quæ in Ægypto, neque hæ quæ in Libya, neque hæ quæ in medio mundi sunt constitutæ. Sed sicut sol creatura Dei in universo mundo unus et idem est, sic et lumen et prædicatio veritatis ubique lucet, et illuminat omnes homines qui volunt ad cognitionem veritatis venire. Illa tempestate, Germaniæ quidem et Hispanis suas Ecclesias nostri liberaliter absque ulla restrictione concedent, sed digladiabuntur de Celtis contra Irenæum: qui generaliter cum sit locutus de Celtis, ejus sententiam ad specialem tractum Lugduno vicinum inviolose coercerunt. Absit livor iste a Gallorum pectoribus, neque gentis honori manus violentas inferant, cui exteri parcunt, seque multum venditant eo nomine, quod paria nobiscum faciant in fidei susceptæ initiis. Sane quo in statu esset Irenæi ætate, fides Christiana apud Gallos, ille facile conjiciet, qui Tertullianum triginta post annis disserentem expenderit de recepto Evangelio per omnes Orientis tractus; quibus mox subjunguntur ab auctore, *Gatulorum varietates, Maurorum multi fines, Hispaniarum omnes termini, et Galliarum diversæ nationes, et Britanniarum inaccessa Romanis loca, Christo vero subdita: et Sarmatarum, et Dacorum, et Germanorum, et Scytharum, et abditarum multarum gentium et provinciarum et insularum multarum nobis ignotarum, et quæ enumerare non possumus.* Per Galliarum diversas nationes, Tertullianus quatuor Galliarum provincias ex divisione Augusti, Narbonensem, Lugdunensem, Belgicam, et Aquitanicam intelligit: ex quibus corpus Galliarum tunc conflatum erat, quod postea in decem et septem provincias distributum fuit.

Quare cum testimoniis vetustissimis ac firmissimis nitatur exordium prædicatæ fidei in Galliis ex apostolorum delegatione, et susceptæ a Celtis, ut loquitur Irenæus, seu a diversis nationibus Galliarum, ut ait Tertullianus: ægerrime fero quorundam in suam patriam acerbitatem, qui origines omnium Ecclesiarum Gallicanarum, præter Lugdunensem et alias paucas, ad medium tertiæ sæculi detrudunt; affixo ex Gregorio Turonensi paulo ante Decii et Grati consulatum, id est paulo ante annum 250, initio septem sociorum episcoporum, Gratiani Turonensis, Trophimi Arelatensis, Pauli Narbonensis, Martialis Lemovicensis, Dionysii Parisiensis, Saturnini Tolosani, et Stremonii Arvernensis, qui primi in illas Galliarum partes lumen Evangelii intulerunt, et in Ecclesiis a se constitutis stabiliverunt.

Quin primi illi duces præcipui fuerint Christianæ expeditionis provinciis Narbonensi et Aquitanicæ, et in remotioribus partibus Lugdunensis provinciæ, a nemine dubitatur, consentientibus tabularum ecclesiasticarum monumentis, et solemnibus sacris

quæ in eorum memoriam anno ritu, divino Numini peroguntur in singulis Ecclesiis. Illarum autem antiquæ traditioni, Bedæ, Usuardi Adonisque Martyrologiis et Actis veteribus fultæ in temporis consignatione, cur derogari debeat, plane non video, præsertim cum aliis quoque argumentis hæc veritas innitatur. Sumatur initium discussionis a Trophimo, et expendantur verbâ libelli ab episcopis provincie Viennensis Leoni papæ oblati anno 450: *Omibus Gallicanis regionibus notum est, inquit, sed nec sacrosanctæ Romanæ Ecclesiæ habetur incognitum, quod prima intra Gallias Arelatensis civitas missum a beatissimo Petro apostolo sanctum Trophimum habere meruit sacerdotem, et exinde aliis paulatim regionibus Galliarum bonum fidei et religionis infusum.* Quem Gregorius ponebat sub Decio Trophimum, cætus episcoporum provincialium, quibus perspectus erat census Ecclesiarum suarum, quique Gregorium centum et quinquaginta fere annis anteccebant, Trophimum a Petro missum docent, et ut rem omnibus perspectissimam narrent; subjiciuntque, *exinde aliis paulatim regionibus Galliarum, bonum fidei et religionis infusum.* Hoc ipsum significat Zosimus papa epist. 5: *Ad quam (Arelatensem urbem) primum ex hac sede Trophimus summus antistes, ex cujus fonte totæ Galliæ fidei rivulos acceperunt, directus est.* Porro hæc epistola Zosimi edita a V. C. Sirmondo, et laudata olim tam in concilio Francofordensi, quam etiam ab Usuardo et Adone, cum scripta sit anno 417, Gregorii Turorensis testimonio potior esse debet in ponenda Trophimi epocha, quam disertissime synodus episcoporum provincialium refert ad Petrum apostolum; a quibus non discedit Zosimus, cum doceat primum in Galliis Trophimum fuisse constitutum episcopum. Libelli supplicis ad se ab episcopis missi rationem habuit Leo pontifex rescripto quod ad eos statim dedit, quo veterem Arelatensis et Viennensis Ecclesiæ de metropolitana dignitate contentionem, Viennensis provincie divisione componit. Necessè est controversiæ illius statum compendio perstringere: ut qui subortii sunt ex eo non sane percepto in eruditorum nimis scrupuli, quod ad Trophimi antiquitatem spectat, facilius eximantur. Vienna civitas metropolis erat provincie Viennensis in laterculo imperii. Unde, juxta canones Nicænos, jus metropolitanicum ad se pertinere in ordine ecclesiastico contenderat olim Simplicius, civitatis illius episcopus adversus Arelatensem, in concilio Taurinensi, anno 397. Qua in lite interlocuti sunt Patres, eam civitatem frui debere honore primatus, quæ doceret se esse provincie metropolitani; dato interim ad fovendam concordiam episcopis consilio, ut quisque viciniores sibi civitates ad suam curam revocaret. Pessum data erat hac interlocutione Arelatensis Ecclesiæ dignitas, quæ in ordine civilis dispositionis a metropoli civitate Viennensi absque dubio pendeat. Quare Zosimus viginti post synodum Taurinensem annis interpet-

A latus ab Arelatensi episcopo, Simplicii Viennensis impudentiam damnat epist. 7, quod in eo concilio postulas-et, ut sibi creandorum sacerdotum in provincia Viennensi permitteretur arbitrium: quod ait esse contra statuta Patrum, et sancti Trophimi reverentiam: decernitque, juxta preces Patrocli Arelatensis, ut ejus civitatis episcopus, jam inde a Trophimo ordinationis seriem temporibus roboratam possideat, non solum in provincia Viennensi, sed etiam in utraque Narbonensi. Cujus prærogativæ rationem quoque reddit epist. 8, ad Hilarium Narbonensem: *Quoniam Trophimus sacerdos quondam Arelatensi urbi ab apostolica sede transmissus ad illas regiones (scilicet utramque Narbonensem et Viennensem) tanti nominis reverentiam primus exhibuit, et in alios non immerito, ea quam acceperat auctoritate transfudit.* Totam ergo primatus metropolitici causam, ἐν τῇ πρωτοκλησίᾳ, seu in prioris vocatione ad fidem, et in vetustiore episcopatus institutione apud Arelatem a Trophimo facta, Zosimus diserte constituit. Cæterum, quoniam hæc Zosimi rescripta consuetudine quidem vetusta, ut ipse ait, ex relatione Patrocli nitebantur, sed disciplinam Ecclesiæ universalis a synodo Nicæna decretam convellebant, quæ singulas provincias suis commiserat metropolitanis, non autem plures provincias uni; hinc factum, ut Bonifacius papa non exprobrarit quidem Patroclo Arelatensi metropolitice potestatis usurpationem, sed potius integram illi relinquens in provincia Viennensi, illius tamen temeritatem damnaverit epistola data ad Hilarium Narbonensem anno 422, quod scilicet in Lutubensi Ecclesia ordinationem episcopi celebrasset *in aliena provincia*, inquit, scilicet in Narbonensi, quæ a Viennensi erat distincta. Illud autem factum pertendit contra synodi Nicæne constitutionem, quam describit; commonetque Hilarium, ut metropolitico jure munitus, et præceptionibus suis fretus, quæ faciendæ sunt in Lutubensi Ecclesia præstet. Nolvit Hilarius Arelatensis, Patrocli successor, fultus et Zosimi priori rescripto et consuetudine vetusta, parere decreto Bonifacii, restringentis intra Viennensem provinciam Arelatensis episcopi potestatem. Quam ob rem, et propter Chelidonii causam, aliasque gravissimas rationes, iratus Hilario Leo PP. quod minus colere majestatem Romanæ sedis videretur, acerbè in eum invehitur in epistola ad episcopos Viennensis provincie scripta anno 445. Inter cætera illi objicit, quod projecto episcopo infirmo et nescienti, alium superposuisset episcopum, idque *in aliena provincia*, scilicet extra Viennensem. *Quid sibi Hilarius quærit in aliena provincia*, inquit, *et id quod nullus decessorum ipsius ante Patroculum habuit, cur usurpat, cum et ipsum quod Patroclo a sede apostolica temporaliter videbatur esse concessum, postmodum sit meliore sententia mutatum?* Quibus verbis Leo apertissime significat priora Zosimi rescripta, et posterius Bonifacii decretum, quo potestas Arelatensis episcopi

intra limites Viennensis provinciae coerebatur, ut superius monui. Quae autem exceptiones obicerentur adversus Zosimi rescriptum, in eo capite quod ordinationes in utraque Narbonensi Patroclo concessas respicit, idem manifeste docet, si ejus verba juxta regulas juris expandantur. Scilicet obreptum Zosimo per falsam Patrocli suggestionem, qui referebat ad consuetudinem vetustam, quam ipse primus usurpabat ordinandi potestatem in provincia Narbonensi. Deinde significat, ad summum praerogativam illam a Zosimo ad tempus Patroclo concessam intelligi debere. Denique utitur posteriore Bonifacii decreto, quod juxta canonum praescriptum, ambitiosum illud et per fraudem elicatum Zosimi rescriptum, duas provincias uni metropolitanano concedens, resciderat. Tandem praefracta Hilarii Arelatensis contumacia Leo papa censensus, absque cognitione causae inauditis illis quorum intererat, jus omne metropolitanicum etiam in provincia Viennensi ademit episcopo Arelatensi, illudque Viennensi adjudicavit, ac si ad eum ex jure civilis metropoleos juxta canones pertineret, quemadmodum Simplicius in concilio Taurinensi a Patribus olim impetrare tentaverat. Hanc injuriam Arelatensi Ecclesiae illatam adversus vetustissimae consuetudinis ἐν τῇ πρωτοκλησίᾳ fundatae et a Trophimo ductae auctoritatem, episcopi provinciae Viennensis, hac novitate percussi, amovere curarunt, occasione arrepta ex obitu Hilarii, et electione a se facta Ravennii, viri gravissimi et Leoni pergrati. Itaque libello supplici ad Leonem dato, primatus Arelatensis originem arce sunt a Trophimo: qui missus a B. Petro, primus in Galliis Arelate episcopatum instituit: cujus quidem primariae institutionis ratio potior sit habenda, quam civilis dispositionis, quae Viennae jus metropoleos politicae olim tribuerat. Quod telum ex ordine civili petatum ut repellat episcopi, non dubitant civilem quoque dignitatem, qua temporibus illis florebat civitas Arelatensis, Leoni proponere: in ea nempe sedem praefecturae Galliarum a civitate Trevirorum eo translatam consistere: atque adeo urbem illam *matrem omnium Galliarum* esse. Quod dictum, ut opponatur Viennae, quae pro matre Viennensis tantum provinciae se gerebat. Addunt etiam: *Quicumque intra Gallias, scilicet jam inde a Constantino Maximo et Valentiniano, ostentare voluit insignia dignitatis, in hac urbe consulatum accepisse, et dedisse*: hoc est consulatum circensibus celebravisse, quemadmodum egregie hunc locum interpretatur vir eruditissimus Adrianus Valesius, litterarum et sanguinis germanitate frater tuus, o mihi charissime Henrice Valesi, in libro VIII *Rerum Francicarum*, quas doctissimis curis et ingenii sui solertia illustravit. Expensis tandem rationum momentis, quae libello episcoporum Provincialium continebantur, auditis quoque *allegationibus* episcopi Viennensis, Leo papa privilegii Arelatensis rationem habendam censuit, restituendamque metropolitanam dignitatem illi Ec-

clesiae, quae vitio episcopi sui Hilarii antiquo jure in perpetuum privari non poterat. Itaque rem totam juxta concilii Taurinensis consilium datum olim contententibus duarum civitatum episcopis, sic temperavit, ut majorem partem provinciae Viennensis restitueret Arelatensi Ecclesiae; solis quatuor civitatibus penes Viennensem episcopum relictis, ne honorem metropolitanicum, quem ipsemet concesserat, adimere per inconstantiam aut injuriam videretur; et, ut ipse loquitur, ne Viennensis, cui potestatem metropolitanam Hilario ablatam deputaverat, *semetipso factus videretur inferior*. Sed tum de isthac controversia, tum etiam de dignitate civili Viennensis et Arelatensis civitatis, accuratam disceptationem dabimus in secunda editione libri nostri **B De primatibus**, quam adornamus.

Cæterum hæc Trophimi antiquitas confirmatur epistola Cypriani ad Stephanum papam, qua petit ut ab eo scribantur litterae in Provinciam (id est Narbonensem solidam, quam veteri Provinciae nomine nuncupat) quibus Marciano episcopo Arelatensi abstento, alius in ejus locum substituatur; quoniam spretis collegarum monitis, Novatiani erroribus pervicaciter adhærebat. Necessum vero est hanc Cypriani epistolam scriptam esse initio sedis Stephani, quando duos inter illos pontifices dissensio nondum ulla intercesserat. Initium autem illud Stephani cum cadat in annum 256, sequitur Marciani exordia antecedere Decii consulatum. Unde rectissime colligitur, missionem Trophimi in anteriora promovendam, invito licet Gregorio Turonensi, scilicet ad Petri ætatem, juxta libelli episcoporum provinciae Viennensis testationem. Sola falsi suspicionem ultro excogitata tum adversus Cypriani epistolam, tum adversus Zosimi rescripta et episcoporum libellum, nollem a manifestis illis probationibus se liberarent Gregorii fautores. Admissa quippe semel hac respondendi et praescribendi ratione, adversus scripta quae stilo et veterum coicum editionumque fide, veterumque auctorum testimonio muniuntur, cadit omnis de quaestionibus litterariis disserendi ingeniorum delectatio. Interim omnitemendum non est assertam Cypriano epistolam a V. C. Rigaltio in notis ad Cyprianum, discus is falsi argumentis a viro doctissimo allatis. Operam quoque non indiligentem posuit vir plane eruditus Hugo Menardus in refellendis argumentis adversus Cypriani epistolam, et Zosimi rescripta, atque libellum supplicem adductis.

Quae testimonia, licet ad vindicandam veritatem sufficient, non alienum erit ad traditionis antiquae seriem comprobendam, Adonem Viennensem testem laudare; cujus haec sunt verba in Martyrologio *iv Kal. Januarii: Apud Arelatem, natalis sancti Trophimi episcopi et confessoris, discipuli apostolorum Petri et Pauli*. Idem uberius in libello de fe-sivitatibus apostolorum. *Natalis sancti Trophimi, de quo scribit Apostolus ad Timotheum: Trophimum autem reliqui infirmum Mileti.* Illic ab apo-

solis Romæ ordinatus episcopus, primus ad Arelatem urbem Galliarum ob Christi Evangelium prædicandum directus est: ex cujus fonte, ut beatus papa Zosimus scribit, totæ Galliarum fidei rivus acceperunt: qui apud eandem urbem in pace quievit.

Errore Gregorii Turonensis in consignanda Trophimi epocha dispuncto, re impetrabiliore utemur in probanda similis ejusdem auctoris hallucinationis confutatione. Paulum Narbonensem ad Decii tempora Gregorius dejecit. Cui opponemus læcuple-tissimum testimonium vetustissimi Martyrologii a Rosweydo editi, quo Ecclesia Romana inter solemnes ritus utebatur, teste Gregorio Magno lib. vii, epist. 29. Martyrologii illius hæc sunt verba ad XI Kal. Aprilis: *Narbonæ, sancti Pauli episcopi, discipuli apostolorum.* En Paulum episcopum Narbonensem, discipulum apostolorum, id est ab ipsis apostolis Christianam fidem edoctum. Causa eadem, nisi constans sit in eodem Martyrologio verbi illius quam proposui significatio; quæ alia certe esse non potest juxta proprium dictionis sensum. Referam loca, ex quibus hæc significatio verbi adstruitur. *Pridie Nonas Januarii. Apud Cretam, Titi apostolorum discipuli III Kal. Maii. Apud Paphum, Tychici apostolorum discipuli. VII Kalendas Junii. Apud Athenas, Quadrati apostolorum discipuli. Pridie Nonas Augusti. Aristarchi discipuli apostolorum. IV Kal. Decembris. Sosthenis discipuli apostolorum. VI Kalendas Januarii. Trophimi episcopi, discipuli apostolorum.* Quare diserta est, ut dixi, Martyrologii veteris Romani testatio, ad figendum Pauli Narbonensis episcopatum in ipsis apostolorum temporibus, quavis Trophimi episcopatu posteriorein. Celeberrimum quidem apud antiquos fuisse Pauli hujus nomen, docet Prudentius in *Martyribus Cæsaraugustanis*:

Barcino claro Cucufate fulta

Surget, et Paulo speciosa Narbo.

Sed temporis veram consignationem ex testimonio vetustissimo Romanæ Ecclesiæ supra laudato haurire debemus. Traditionis vero series petenda est tum ex Usuardo, et ex Actis vitæ Pauli Narbonensis; tum etiam ex Adonis Martyrologio, atque ex ejusdem libello de festivitibus apostolorum; cujus hæc sunt verba ad diem XI Kalend. Aprilis: *Natalis sancti Pauli, quem beati apostoli ordinatum urbi Narbonæ episcopum miserunt. Quem tradunt eundem ipsum fuisse Sergium Paulum proconsulem, virum prudentem, a quo ipse Paulus sortitus est nomen, quia eum fidei Christi subegerat: quique ab eodem sancto apostolo, cum ad Hispanias prædicandi gratia pergeret, apud præfatam urbem Narbonam relictus, prædicationis officio non sequitur impleto, clarus miraculis coronatus sepelitur.* Hic duo quædam observanda sunt. Ac primo quidem, Paulum Narbonensi Ecclesiæ præfectum episcopum ab ipsis apostolorum temporibus, absoluta est auctoritas, cum eorum discipulus fuerit, ut dixi. Alterum respicit veterem famam, quæ Paulum illum

A cum Paulo proconsole miscet, eundemque facit. Præterea docet in possessione episcopatus institutum a Paulo apostolo in Hispaniam proficiscente. Quæ quidem prudenter Ado non asseruit ut certa, sed ut fama vetustiore recepta: cujus narrationis auctores Braulio, Leander, Julianus, et alii veteres scriptores Hispani proferuntur in litteris Stephani papæ editis a viris clarissimis et eruditissimis Gulielmo Catello, senatore Tolosano, et Philippo Labbæo, Societatis Jesu presbytero; quarum exemplar exstat etiam in archivis Ecclesiæ Tarraconensis, quarumque fidem et sententiam expendimus in secunda editione libri nostri *De primatibus*.

Quod attinet ad Martialem, illud unum habetur in Martyrologiis veteribus, eum Lemovicæ fuisse episcopum. Verumtamen antiqua ejus vitæ Acta, unum fuisse e LXX discipulis Domini, et a Petro apostolo ad Aquitanos missum docent; quam traditionem amplexa est synodus Lemovicensis anno 1034 in disceptatione quæ de Martialis apostolatu in Galliis habita est.

Dionysii Parisiensis succedit vexata disputationibus gravissimorum virorum epocha: his stantibus a Gregorio, et ad Decii tempora antistitem illum detrudentibus, quo spes omnis Parisiensem Dionysium cum Areopagita permiscendi abscindatur: illis vero, contrario proposito, ad Clementem Romanum ejus missionem referentibus. Sane a Clemente in Galliis Dionysium missum fuisse, Beda et Usuardus docent in suis Martyrologiis: quam traditionem eos hausisse certum est ex Actis antiquis Vitæ S. Dionysii, quæ dudum ex mss. codicibus edidit V. C. et eruditissimus Franciscus Boquetus, nunc meritissimus episcopus Ecclesiæ Mompeliensis. Nomen auctoris illius Vitæ deprehendi in codice ms. Turonensis Ecclesiæ, qui complectitur Vitas sanctorum aliquot a Fortunato descriptas, et inter cæteras, Dionysii Parisiensis illam quæ jam, ut dixi, edita est in publicum. Habemus ergo Fortunatum Pictavensem episcopum, æqualem Gregorii Turonensis, qui Dionysii Parisiensis epocham ad tempora Clementis retrahit. Quam sententiam secuti sunt episcopi Galliarum in epistola ad Eugenium papam scripta anno 824, quæ habetur apud Baronium: a D quibus Fortunato teste adeo locuplete fultis discedere, piaculum esse puto.

De Saturnino, Gatiano et Stremonio mox agam quoniam specialis illorum est causa.

Non me latet, quid eruditos viros ad deprimentam in posteriora tempora septem episcoporum epocham, veluti præcipites egerit: Severi Sulpitii nempe, atque Gregorii Turonensis auctoritas. Scripsit ille, *Sub Aurelio Antonino visa primum in Galliis martyria, Dei religione trans Alpes serius suscepta.* Unde tabulis ecclesiasticis fidem non esse habendam colligunt. quæ sub Domitiano, vel sub Trajano, aut Adriano passos tradunt quosdam ex prioribus illis pontificibus. Utinam maluissent interpretatione ex ipsis juris et rhetorum principiis

docta, Severum cum diptychis ecclesiasticis in concordiam adducere; generi quippe per speciem derogatur, ut docent jurisconsulti. De martyriis generalibus loquitur Severus, scilicet de cæde tum pontificum, tum plebis Christianæ, per supplicia consumptorum, ut accidit in Ecclesiis Viennensi et Lugdunensi sub Antonino, quo solum respiciebat Severus; cui cladis similis ante nulla contigerat in Gallis. Quod tamen non impedit quin priores aliquot episcopi pro Christo mortem obierint, absque ulla tamen generali plebis Christianæ strage, ut factum postea sub Decio, qui solos in episcopos animadvertēbat. Neque vero sequitur errasse Severum in pertexenda rerum serie, cum per compendium summa illarum capita attigerit, neque in se suscepit, origines Ecclesiarum Gallicanarum, quas omnino intactas reliquit, et singulorum pontificum eventus tradere. Quod autem subjungit, *serius trans Alpes susceptam religionem*, verum est, habita comparatione partium Orientalium, atque ipsius Italiæ, quæ prius imbuta est doctrina fidei, et fortassis cum uberiori et faciliiori proventu quam in Gallis, gentilium superstitionum retinentioribus.

Depulsa ex Severo petita machina, liberi esse possumus a metu Gregorii. Docet ipse duo quædam, lib. 1 *Hist.*, cap. 30: alterum, septem illos socios eodem tempore in Gallias pervenisse, Ecclesias septem ab eo commemoratas primos constituisse; alterum vero, horum adventum referendum ad tempora consulatui Decii et Grati vicina, id est ad annum 250, aut circiter. Quæ narratio manifeste pugnat cum Irenæo, qui sexaginta et amplius annis ante hunc consulatum Ecclesiarum apud Celtas fundatarum meminit. Pugnat quoque cum Tertulliano, qui triginta et amplius annis ante Decii epocham, diversas Galliarum nationes fidem Christianam profiteri testatur: quæ cum sit ex auditu, plane prædicantium missorum ministerio diversis illis nationibus infundenda fuit; qui quidem alii non sunt præter eos, quos tabulæ ecclesiasticæ exhibent. Erravit ergo Gregorius, prætextu Vitæ sancti Saturnini, cujus verba laudat, in epocha Decii constituenda; quam scriptor ille cum soli Saturnino affligeret, Gregorius de suo ad alios extendit, ex recepta jam tum opinione de septem illorum societate. De suo addidisse dixi, quoniam in verbis *Actorum Saturnini* quæ Gregorius laudat, nulla sit sex pontificum mentio; neque etiam in corpore *Actorum* quæ apud Surium exstant; quæ plane sunt eadem cum iis *Actis* ex quibus locum a se laudatum Gregorius decerpit, cum iisdem omnino verbis ibi locus ille descriptus reperitur. Porro *Acta* illa composita sunt longo intervallo post obitum Exsuperii Tolosani, cujus meminere, ut recte observat Hugo Menardus. Destituitur itaque Gregorius sui auctoris testimonio, in sex pontificibus: adeo ut epocha consulatus Decii, ad solum Saturninum episcopum ex illo *Actorum* scriptore referenda sit.

Quod autem ad Saturninum attinet, controversi

PATROL. GR. XX.

non debet, quin Gregori tempore duplex invaluisse opinio, et quin utraque sola relatione niteretur. Altera est quam sequitur Gregorius hoc loco, passum esse Saturninum Decii consulatu. Illud autem auctor ab eo laudatus hausit, non ex vetustis Saturnini passionis *Actis*, sed ex *fidei recollectione*, ut loquitur. Vetusta enim passionis *Acta*, vel per incuriam tempore illo scripta non fuerant, vel ex præsidum decreto temporibus Decii igne perierant; ut de *Actis* martyrum generaliter testatur Prudentius. Altera sententia, sua quoque relatione fulta (cujus testis ipse Greg., lib. 1, c. 48, *De miraculis*), tradebat missum Saturninum a discipulis apostolorum, id est, plus quam centum et quinquaginta annis ante Decium. Adeo ut in ancipiti positus, liceat ultimam Gregorii sententiam sequi, quæ cohæret priori illi apud eum non controversæ, de non divellendis adeo proluxa temporum intercapedine a se invicem prioribus episcopis: qui a Petro et Paulo, et deinceps a Clemente apostolorum discipulo, non longo intervallo missi, exordia fidei per Gallias propagarunt. Hinc factum, ut Ado in Martyrologio Saturninum scribat passum sub Decio, juxta primam Gregorii opinionem: Rabanus autem in suo Martyrologio sequatur secundam, usurpatis quoque Gregorii verbis: *Iste vero*, inquit, *Saturninus martyr, ut fertur, ab apostolorum discipulis ordinatus, in urbem Tolosatum est directus*. Quod intelligendum de Clemente, a quo missus dicitur Saturninus una cum Dionysio, in *Actis* veteribus S. Dionysii compositis a Fortunato Pictavensi, qui secundam Gregorii sententiam disertissime confirmat. Quanquam vetusta S. Saturnini *Acta* missum a Petro doceant, et in Elusana urbe Novempopulaniæ scilicet metropoli, deinde Pompelone, et in aliis Hispaniarum gentibus Ecclesias constituisse; ut ex suis quoque tabulis fatentur auctores Hispani. Sed satius est, ut hæreamus relatæ a Gregorio traditioni, scilicet a discipulis apostolorum ordinatum, id est a Clemente, juxta Fortunatum.

Eadem explicatio adhibenda est alteri loco, c. 8, *De gloria Confessorum*, ubi tradit Bituricæ urbi verbum, salutis prædicasse Ursinum episcopum, qui a discipulis apostolorum in Gallias destinatus fuerat, scilicet a Clemente, ut ejus Vitæ *Acta* perantiqua testantur.

Speciales quas adhibuimus probationes pro fulcienda veteri epocha quinque pontificum, Trophimi, Pauli, Martialis, Dionysii, Saturnini, quibuscum par est causa plurium aliorum qui Ecclesias in Gallis fundaverunt, generales probationes ex Irenæo, Tertulliano et Eusebio, de vetustate Ecclesiarum, ut juvant, sic mutuum quoque ex illis subsidium capiunt. Qua de re diligenter disseruit juris utriusque celeberrimus antecessor in Academia Tolosana Antonius Dadinus Altéserra, lib. 1v *Rerum Aquitanicarum*, c. 9.

Quod autem attinet ad Gatianum Turonensis Ecclesiæ episcopum, cum ejus successor Gregorius,

cul perspecta erant Ecclesiæ suæ tabularia, doceat A fidem in ea instituerunt Dionysius Parisiensis, Savinianus Senonensis, Nicasius Rothomagensis, Carannus Carnotensis, et Julianus Cenomanensis. Superest ut de Lugdunensi civitate quæramus: quæ quidem cum principia episcopatus debeat Pothino, qui passus sub Antonio, anno Christi 177, nonagenario major, sed inferior Trophimi Arelatensis institutione, non dubito quin hujus studio debeat primitias fidei. Siquidem, ut tradiderunt episcopi in libello oblato Leoni papæ anno 450, ex Trophimo velut ex fonte profluxerunt rivuli fidei in alias Galliarum partes; quod confirmat quoque Zosimi papæ epistola. Quare cum Arelas Italiæ, Orientis et Africæ commerciis pateret, et ob eam rationem Lugduno florentissimo Galliarum emporio conjungeretur, obvium fuit Trophimo per se et per alios legatos fidei Christianæ sementem ibi serere, quæ tandem in eum fidelium cœtum crevit, qui a Pothino episcopo regi mereretur.

Non me latet, in quædam Acta, quibus vitæ pontificum illorum describuntur, multa, quod attinet ad eorum res gestas, irrepsisse, quæ manu medica egeant, ut repurgentur; quemadmodum de Actis hujusce generis decreverat olim concilium Francofordiense anno 794. Id tamen non officit missionis veritati, de qua sola asserenda nunc agitur, ommissis cæteris quæ in quæstionem adducentur a viris eruditis, de quibus alias fortasse sententiam meam aperiam. Interim amicos nostros obtestor, ut huic consulant quæ, licet aliena ab eorum sententia, dixi, provocatus tuendæ veritatis desiderio, ad restituendam Ecclesiæ Gallicæ majestatem, aliquo pacto imminutam ex depressa originis illius vetustate: quæ in rebus sacris non vulgarem venerationem conciliare solet, tum Ecclesiis, tum etiam imperiis Christianis in quibus sunt constitutæ. Quare non evertendas, sed retinendas putavi quæ vero nituntur traditiones nostras, præcipue cum in Ecclesia Romana, ac toto in orbe Christiano jam olim receptæ fuerint; adeo ut non egeamus prava illa diligentia quam adhibuerunt illi qui etiam falsis atque confictis sub nomine veterum auctorum monumentis, vetustatem Christianæ religionis sibi arrogare nituntur, vel etiam receptam confirmare.

Tu vero, vir clarissime, pro ea qua polles non solum eruditione, sed etiam prudentia, de nostro isto conatu, prout par est, decernes, et dignitatem Ecclesiarum Gallicanarum robustius vindicabis. Vale.

Lutetiæ Parisiorum, Nonis Septembris, anno 1658.

ΕΥΣΕΒΙΟΥ
ΤΟΥ ΠΑΜΦΙΛΟΥ
ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΛΟΓΟΣ Α (1).

EUSEBII PAMPHILI
ECCLESIASTICÆ HISTORIÆ
LIBER PRIMUS.

(2) ΤΑΔΕ ΠΕΡΙΕΧΕΙ Η ΠΡΩΤΗ ΒΙΒΛΟΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΕΥΣΕΒΙΟΥ
 ΤΟΥ ΠΑΜΦΙΛΟΥ (3).

α Τis ἡ τῆς ἐπαγγελίας ὑπόθεσις.
 β Ἐπισκοπὴ κεφαλαιώδης περὶ τῆς κατὰ τὸν Σω-
 τῆρα καὶ Κύριον ἡμῶν τὸν Χριστὸν τοῦ Θεοῦ
 προῦπαρξενός τε καὶ θεολογίας.
 γ Ὡς καὶ τὸ Ἰησοῦ ἄνομα, καὶ αὐτὸ δὴ τὸ τοῦ
 Χριστοῦ, ἔγνωσθό τε ἀνεκράθεν καὶ ἐτετλητο
 κατὰ τοὺς θεσπεσίους προφήτας.
 δ Ὡς οὐ γεώτερος, οὐδὲ ξερίων ἢ ὁ τρόπος τῆς
 πρὸς αὐτοῦ καταγγελθείσης πᾶσι τοῖς ἔθνεσιν

Α εὐσεβείας.
 ε Περὶ τῶν χρόνων τῆς ἐπιφανείας αὐτοῦ τῆς εἰς
 ἀνθρώπους.
 ζ Ὡς κατὰ τοὺς χρόνους αὐτοῦ, ἀκολούθως ταῖς
 προφηταῖς, ἐξέλιπον ἄρχοντες οἱ τὸ πρῶν ἐκ
 προγόνων διαδοχῆς τοῦ Ἰουδαίων ἔθρους ἡγού-
 μνοι, πρῶτός τε ἀλλόφυλος βασιλεύει αὐτῶν
 Ἡρώδης.
 ζ Περὶ τῆς ἐν τοῖς εὐαγγελίοις νομιζομένης δια-

(1) Λόγος α'. In untea editis, βιβλίον πρῶτον. In
 vetustissimo codice Mazarino et in Mediceo ac Fu-
 ketiano titulus hujus libri ita perscribitur : Εὐσεβίου
 τοῦ Παμφίλου Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας λόγος
 πρῶτος. Idem quoque in reliquis libris observatur.
 Sed et ad calcem uniuscujusque libri semper appo-
 situm inveni in primis illis exemplaribus. Τέλος τοῦ
 λόγου, etc. Certe Andreas Cæsariensis, in caput xvi
 Apocalypsis, hos libros ita nominat : Ὡς γὰρ φησιν
 ἐν ὄψει κεφαλῶν τοῦ ἐνάτου λόγου τῆς Ἐκκλη-
 σιαστικῆς αὐτοῦ Ἱστορίας ὁ Εὐσεβίος.

(2) Solebant antiqui scriptores libris suis indi-
 cem capitulorum præfigere, ut lectores quid in
 singulis libris tractaretur, uno quasi intuitu agno-
 scerent. Id autem duobus modis præstare consueve-
 rant. Nam aut omnium simul librorum capitula uni-
 verso operi præponebant, sicut a Plinio Secundo
 factum est in libris *Historiæ naturalis*; aut singu-
 lis libris titulos capitulorum præfigere solebant, ut
 in *Historia ecclesiastica* fecit Eusebius noster. Ne-
 que enim dubitandum est quin Eusebius ipse hos
 indices seu titulos capitulorum composuerit, et his-
 toriarum suarum libris, sicut hodie leguntur, præ-
 notaverit. Certe observare licet, in istis capitulis
 semper Eusebium de seipso loqui in prima persona;
 exempli causa, post titulos capitulorum libri secun-
 di hæc leguntur : "Ὅτι συνῆχται ἡμῖν ἡ βίβλος, ἀπὸ
 τῶν Κλήμεντος, Τερτυλλιανοῦ, Ἰωσήπου καὶ Φίλω-
 νος. Id est : *Quod hic liber a nobis collectus est ex*
Clementis, Tertulliani, Josephi ac Philonis operibus.
 Præterea in libro vii hic est titulus ultimi capituli :
 Περὶ τῶν καθ' ἡμᾶς αὐτοὺς διαπερφεάντων ἐκκλη-
 σιαστικῶν ἀνδρῶν. Id est, *De his quæ persecutionem*
nostra civitate factam præcesserunt. Ex uibus maui-

festè colligitur, Eusebium ipsum, hujus *Historiæ* pa-
 rentem, capitulorum etiam auctorem exstitisse.
 Adde quod Rufinus, qui sexaginta circiter annis
 post Eusebii mortem *Ecclesiasticæ historiæ* libros
 Latine interpretatus est, in Græco suo exemplari
 eadem reperit capitula, quæ in nostris exemplari-
 bus hodie leguntur. Idque apparet ex manuscriptis
 Rufini exemplaribus, quorum unum ante septingentos
 annos descriptum penes me habeo. In iis enim
 semper tituli capitulum singulis libris præfiguntur,
 eodem ordine quo in nostris codicibus Græcis posi-
 ti cernuntur. Et Rufinus quidem ea vocat *capitula* :
 Cassiodorus vero, in præfatione *Hist. Trip.*, titulos
 rectius nominat; et Cyprianus in *Exhortatione mar-
 tyrii ad Fortunatum* : *Compendium feci*, inquit, *ut*
propositis titulis, quos quis noscere debeat et tenere,
capitula Dominica subnecterem. Ubi vides titulos a
 capitulis distingui. Sed et Suidas, in voce *Κεφάλαιον*
 et in voce *Τίτλος*, notat titulos differre a
 capitulis

(3) Εὐσεβίου τοῦ Παμφίλου. In codice Mazarino
 et Fuketiano scriptum est, τοῦ Παλαιστίνου. Sed
 Medicæus utramque habet lectionem, τοῦ Παμφίλου,
 τοῦ Παλαιστίνου. Certe Theodoritus Eusebium no-
 strum vocare solet Palæstinum. Ita in prææmio interpre-
 tationis in *Epistolam ad Hebræos*. Idem in epistola
 ad Sporacium qua libros *Hæreticarum fabularum*
 ei unncupat, de Eusebio Pamphilo et de Eusebio
 Emiseno loquens, alterum Palæstinum vocat, alte-
 rum Phœnicem : καὶ Εὐσεβίου τοῦ τε Παλαιστίνου
 καὶ τοῦ Φοίνικος. Basiliius quoque, in libro *ad Am-
 philochium de Spiritu sancto*, Eusebium nostrum
 Palæstini cognomen afficit.

ῥωνας τῆς περὶ τοῦ Χριστοῦ γενεαλογίας.
 η' Περὶ τῆς Ἡρώδου κατὰ τῶν παιδῶν ἐπιβουλῆς,
 καὶ οὐ μετῆλθεν αὐτὸν καταστροφὴ βίου.
 θ' Περὶ τῶν κατὰ Πιλάτου χρόνων.
 ι' Περὶ τῶν παρὰ Ἰουδαίους ἀρχιερέων, καθ' ὅς

Α δ Χριστὸς τὴν διδασκαλίαν ἐποιήσατο.
 ια' Τὰ περὶ Ἰωάννου τοῦ Βαπτιστοῦ καὶ τοῦ Χρ-
 στοῦ μεμαρτυρημένα.
 ιβ' Περὶ τῶν μαθητῶν τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν.
 ιγ' Ἱστορία περὶ τοῦ τῶν Ἑδессηνῶν δυνάστου.

IN PRIMO LIBRO ECCLESIASTICÆ HISTORIÆ EUSEBII PAMPHILI
 HÆC CONTINENTUR.

- I. Quodnam sit hujus operis argumentum.
- II. De Servatoris Domini nostri Jesu Christi præexistētia ac divinitate.
- III. Quod ipsum Jesu Christique nomen, olim notum fuerit cultumque a divinis prophetis.
- IV. Quod religio cunctis gentibus ab eodem prædicata, nec nova sit nec peregrina.
- V. De temporibus quibus præsens hominibus apparuit.
- VI. Quod ejus temporibus, ut a prophetis prædictum fuerat, cessarunt principes qui ex generis continua successione Judæis imverabant: et quod vrimus ex

- alienigenis Herodes apud eos regnavit.
- VII. De dissensu qui creditur esse inter Evangelia, in stirpe Christi.
- VIII. De Herodis adversus infantes crudelitate, et qualem exitum vitæ is habuerit.
- IX. De Pilati temporibus.
- X. De pontificibus Judæorum, sub quibus Christus Evangelium prædicavit.
- XI. Testimonia de Joanne Baptista et de Christo.
- XII. De Servatoris nostri discipulis.
- XIII. Narratio de regulo Edessenorum.

CAPUT PRIMUM.

Quodnam sit hujus operis argumentum.

Cum sanctorum apostolorum successiones, ac temporum seriem quæ a Servatore nostro ad nos usque effluerunt scribere instituerim: quot præterea quantæque res in Ecclesia gestæ a scriptoribus nostris commemorantur: qui præcipue in celeberrimis civitatibus eidem Ecclesiæ non sine laude præfuerint: et qui subinde per ordinem temporum sua quisque ætate verbum Dei, vel voce vel scriptis, prædicaverint: qui etiam quibusque temporibus homines novandi cupiditate ad maximos errores delapsi, falsæ doctrinæ auctores se palam

capitulis: Matthæum enim, verbi gratia, continere titulos 68, capita vero 355, et sic de cæteris Evangelii. Capitulum proprie est pars libri, quæ integræ alicujus rei continet narrationem. Titulus vero est index, qui capitulo superponitur, et interdum quidem titulus unus plura continet capita, ut videre est in Pandectis juris civilis. Idem olim cernebatur in Evangelio Matthæi, quod plura habebat capita quam titulos, teste Suida. Sic etiam in reliquis Evangelii. Nam quod legitur in Suida Marcum habuisse titulos 48, capita vero 36, mendosum est. Et pro 36 corrigendum est 233, ut aperte colligitur ex Canonibus Evangeliorum quos Eusebius noster composuit. Interdum vero singuli tituli singulis capitulis respondent, ut in his *Ecclesiasticæ Historiæ* libris. Et in Mazarino quidem ac Medicæo codice, tituli uniuscujusque libri notis numeralibus prænotantur. In Fuketiano autem codice post titulum additur *Κεφάλαιον*, cum nota numerali. Sed hæc vox in optimis illis codicibus, ut dixi, nunquam reperitur. In eo, ejus loco, *Περιοχῆς* vocabulum positum inveni in principio libri quarti supra ipsos capitulum titulos, *Λόγον τετάρτου περιοχῆς*.

(4) *Ἐπισημοτάταις παροικίαις*. Non possum probare interpretationem Christophorsoni, qui *παροικίας provincias* vertit. Non placet etiam emendatio Curterii aut alterius cuiuspiam qui *Ecclesias* interpretatur. *Παροικία* quidem significat Ecclesiam apud Christianos scriptores, et nominatum apud Eusebium nostrum non uno in loco. Cujus significationis origo ex eo manasse mihi videtur, quod Ecclesia in terris duntaxat inquilina sit et *παροικος*, ejus autem patria et municipatus in celo sit. Sic in Epistola Smyrnenis Ecclesiæ apud Eusebium in lib. iv: *Ἐκκλησία ἡ παροικουσα ἐν Σμύρνῃ*, et in lib. iv, cap. 23, de Dionysii Corinthii epistolis: *Καὶ τῇ Ἐκκλησίᾳ δὲ τῇ παροικουσῇ Γόρτυ-*

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'.

Τίς ἡ τῆς ἐπαγγελίας ὑπόθεσις.

Τὰς τῶν ἱερῶν ἀποστόλων διαδοχάς, σὺν καὶ τοῖς ἀπὸ τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν καὶ εἰς ἡμᾶς διηυσμαμένοις χρόνοις, ὅσα τε καὶ πηλίκᾳ πραγματευθῆναι κατὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν λέγεται, καὶ ὅσοι ταύτης διαπρεπῶς ἐν ταῖς μάλιστα ἐπισημοτάταις παροικίαις (4) ἠγγήσαντο τε καὶ προέετησαν, ὅσοι τε κατὰ γενεὰν ἐκάστην ἀγράφως ἢ καὶ διὰ συγγραμμάτων τὸν θεῖον ἐπέσθευσαν λόγον, τίνες τε καὶ ὅσοι καὶ ὀπηλίκᾳ νεωτεροποιῶντες ἡμέρῳ πλάνης εἰς ἔσχατον ἐλάσαντες (5), ψευδωνύμου γνώσεως εἰσηγητὰς ἑαυτοὺς ἀνακεκρυχάσιν, ἀφειδῶς οἶα λύκοι

van. Sic etiam in epistola Lugdunensis Ecclesiæ ad Asianos, quæ refertur ab Eusebio in lib. v. Et ante hos omnes Clemens in epistola ad Corinthios ita scribit: *Ἡ Ἐκκλησία τοῦ Θεοῦ ἡ παροικουσα Ῥώμην*, etc. Denique in epistola Sardicensis concilii: *Πρεσβυτέρους καὶ διακόνους, καὶ πάση τῇ ἁγίᾳ Ἐκκλησίᾳ τοῦ Θεοῦ τῇ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ παροικουσῇ*. Sed in hoc Eusebii loco non licet *Ecclesiam* interpretari. Bis enim in eodem membro repetendum esset nomen Ecclesiæ hoc modo: *Qui in illustrissimis Ecclesiis Ecclesiæ cum laude præfuerunt*. Quod quidem ut vitaret Christophorsonus, *παροικίας provincias* vertit. Ego *civitates* aut *sedes* malim vertere, aut, cum Rufino, in *celeberrimis locis*. Intelligit enim Eusebius Ecclesiam Romanam, Alexandrinam, Antiochenam et Hierosolymitanam. Porro *παροικία* dupliciter sumitur. Interdum generaliter pro tota diœcesi, ut apud Eusebium in *catechesi* 14, ubi de Jacobo fratre Domini loquitur: *Ἐπισκόπων δὲ πρῶτον τῆς παροικίας ταύτης*. Interdum autem *παροικία* strictius auimitur, non pro tota diœcesi, sed pro particulari Ecclesia, in quam singuli fidelium ascripti sunt. Sic in libello protestationis presbyterorum Mareoticæ nomi quam refert Athanasius in *Apologia*, sumitur *παροικία*. De episcopis enim missis a synodo Tyri ita scribunt: *Ἀπῆντησαν ἐν τῇ ἡμετέρᾳ παροικίᾳ*. Sed et Apollonius in libro *Adversus Cataphrygas*: *Καὶ ἡ ἴδια παροικία αὐτῶν ὄθεν ἦν οὐκ ἐδέξατο*. Quæ verba refert Eusebius, cap. 18, lib. v. Sic *παροικία* vocabulum duobus modis sumitur apud Latinos: nonnunquam pro tota diœcesi, ut apud Augustinum in epistola 261; aliquid quando pro singulari Ecclesia, quæ vulgaris significatio est. Plura vide apud Jac. Sirmondum in notis ad epistolam ultimam Sidonii.

(5) *Πλάνης εἰς ἔσχατον ἐλάσαντες*. Ex codice

βαρεῖς τὴν τοῦ Χριστοῦ πολίμνην ἐπενετρίβοντες, προσ-
 εἶ τούτοις καὶ τὰ παρατιχὰ, τῆς κατὰ τοῦ Σωτή-
 ρος ἡμῶν ἐνεκεν ἐπιβουλῆς (6), τὸ πᾶν Ἰουδαίων
 ἔθνος περιελθόντα, ὅσα τε αὐτὸ καὶ ὅποια καθ' οὐς τε
 χρόνους (7) πρὸς τῶν ἐθνῶν ὁ θεὸς πεπολέμηται λό-
 γος, καὶ πηλικοὶ κατὰ καιροὺς τοὺς δι' αἵματος καὶ
 βασάνων ὑπὲρ αὐτοῦ διεξήλθον ἀγῶνας, τὰ τ' ἐπὶ
 τούτοις καὶ καθ' ἡμᾶς αὐτοὺς μαρτύρια, καὶ τὴν ἐπὶ
 πᾶσιν ἔλω καὶ εὐμενῆ τοῦ Σωτήρος ἡμῶν ἀντίληψιν
 γραφῆ παραδοῦναι (8) τῆς κατὰ τὸν Σωτήρα καὶ Κύ-
 ριον ἡμῶν Ἰησοῦν τὸν Χριστὸν τοῦ Θεοῦ οἰκονομίας.
 Ἄλλὰ μοι συγγνώμην ἤδη εὐγνωμονῶν ἐντεῦθεν ὁ
 λόγος (9) αἰτεῖ, μεῖζον ἢ καθ' ἡμετέραν δύναμιν (10)
 ὁμολογῶν εἶναι, τὴν ἐπαγγελίαν ἐντελῆ καὶ ἀπάρ-
 λειπτον ὑποσχέσιν. Ἐπεὶ καὶ πρῶτοι νῦν τῆς ὑπο-
 θέσεως ἐπιβάντες οἶά τινα ἐρήμην καὶ ἀτριβῆ ἰέναι
 ὁδὸν ἐγχειροῦμεν, Θεὸν μὲν ὁδηγὸν καὶ τὴν τοῦ Κυ-
 ρίου συνεργὸν σχήσειν εὐχόμενοι δύναμιν, ἀνθρώπων
 γε μὴν οὐδαμῶς εὐρεῖν οἷοί τε ὄντες ἔχην γυμνά τὴν
 εὐτὴν ἡμῶν προωδευκώτων ὁδὸν, μὴ ὅτι σμικρὰς αὐτὸ
 μόνον προφάσεις (11), δι' ὧν ἄλλος ἄλλως ὧν διηνύ-

A professi sint, Christi gregem quasi lupi gravissime
 infestantes : ad hæc quantæ calamitates universam
 Judæorum gentem ob structas Servatori nostro
 insidias statim consecutæ sint : quoties etiam, et
 quibus modis ac temporibus Christiana religio a
 gentibus impngnata sit : et qui tum superiori me-
 moria pro illius defensione tormenta ac mortem
 ipsam perpassi fortissime certaverint : tum quæ
 nostra ætate martyria consummata sint : postremo
 quam propitium ac benignum Servatoris nostri
 præsidium nobis demum affulserit : hæc, inquam,
 omnia cum scribere instituerim, non aliunde quam
 ab ipsa Servatoris ac Domini nostri Jesu Christi
 Incarnatione initium ducam. Porro in ipso statim
 vestibulo veniam nobis dari nostra postulat oratio,
 B quippe qui ingenue & fateamur majus esse nostris
 viribus, opus hoc quod polliciti sumus, integrum
 atque omni ex parte perfectum exhibere. Primi
 enim hoc argumentum aggressi, novam quamdam
 nullisque adhuc vestigiis tritam viam incedere
 nunc tentamus : Deum quidem itineris ducem,
 C Christianique potentiam adjumento nobis fore speran-

Regio εἰς ἔσχατα edidit Stephanus. Sed reliqui co-
 dicēs, Mazarinus scilicet et Medicæus cum Fuke-
 tiano ac Saviliano, præferunt εἰς ἔσχατον. Ita quoque
 in veteribus schedis Bibliothecæ Regiæ scriptum
 inveni. Eaque lectio, propter εὐφωμίαν, alteri ante-
 ponenda est.

(6) Ἐρεκεν ἐπιβουλῆς. In tribus nostris codici-
 bus Med., Maz., et Fuk. deest præpositio, quam
 etiam in suo exemplari defuisse Savilius adnotave-
 rat. Habetur tamen in codice Regio et in schedis.
 Addita porro videtur hæc præpositio ab iis qui non
 putabant commode dici posse παρατιχὰ τῆς ἐπι-
 βουλῆς, cum tamen ea locutio, meo quidem iudicio,
 Græca sit et elegans : παρατιχὰ εἶργο τῆς ἐπιβου-
 λῆς, Latine est statim post insidias, quas adversus
 Servatorem nostrum moliti fuerant.

(7) Καθ' οὐς τε χρόνους. Codex Regius, quem
 abique Roberti Stephani expressit editio, habet
 καθ' οἰους. Verum in Med., Maz., Fuk. ac Savi-
 lii legitur καὶ καθ' οὐς χρόνους. In schedis autem
 Bibliothecæ Regiæ scriptum inveni καθ' οὐς τε χρό-
 νους.

(8) Ἀπὸ πρώτης ἀρεῖμαι τῆς κατὰ τὸν Σωτή-
 ρα οἰκονομίας. Veteres Græci οἰκονομίαν vocarunt
 quidquid Christus in terris gessit ad procurandam
 salutem generis humani. Itaque ἡ πρώτη τοῦ
 Χριστοῦ οἰκονομία est Incarnatio : sicut postrema
 οἰκονομία est Passio. Errant enim qui existimant
 οἰκονομίαν nihil aliud significare quam Incarnatio-
 nem. Quippe longe latius patet vox οἰκονομία, et to-
 tam Christi inter homines vitam complectitur.
 Recte ergo Nicéphorus, pro hac voce, τὴν ἐν σαρκὶ
 πολιτείαν posuit in cap. 2, lib. 1. Sic Eusebius, in
 capite quinto hujus libri, τῆς ἐνσάρκου πολιτείας
 αὐτοῦ χρόνους dicit. Eo sensu οἰκονομίαν posuit
 Justinus Martyr in disputatione adversus Trypho-
 nem, μεθ' ὃν τῆς οἰκονομίας ταύτης τοῖς ἐν ἀνθρώ-
 πους αὐτοῦ γενομένοις χρόνοις παύσασθαι εἶδει αὐτά.
 Et in eadem disputatione, pag. 351, πρὶν τὸν Χρι-
 στὸν εἰς τὴν οἰκονομίαν τὴν κατὰ τὸ βούλημα τοῦ Πα-
 τρός γεγεννημένην ὑπ' αὐτοῦ ἐπὶ τῷ σταυρωθῆναι ἐλθεῖν.
 Pari modo Epiphanius in hæresi Alogorum, pag.
 448, οἰκονομίαν τοῦ πάθους dixit. Et ante illum Jus-
 tinus contra Tryphonem, pag. 247, Clemens quoque
 in sexto Strom. Et Ireneus in cap. 10, lib. 1, Pas-
 sionem Christi simpliciter vocat οἰκονομίαν. Joan-
 nes etiam Chrysostomus in homilia 2 in Mattheum,

οἰκονομίαν sumit eo sensu quem dixi. Quærene
 enim cur Mattheus Evangelium suum *librum gene-
 rationis Christi* vocaverit, sic ait : Καίτοι γε οὐ
 τοῦτο ἔχει μόνον τὴν γέννησιν, ἀλλὰ πᾶσαν τὴν οἰ-
 κονομίαν· ὅτι πάσης τῆς οἰκονομίας τὸ κεφάλαιον
 τοῦτο καὶ ἀρχή. Vides ut οἰκονομίαν distinguat a
 generatione seu Incarnatione Christi, et Incarna-
 tionem caput esse dicat ac principium dispensa-
 tionis : eodem plane sensu quo Eusebius hoc in
 loco Incarnationem vocat τὴν πρώτην οἰκονομίαν.
 Sed et Cyrillus οἰκονομίαν ita usurpat in lib. vi
 contra Julianum, pag. 213, et in lib. viii, p. 259,
 et Origenes in principio tom. xi *Commentariorum
 in Joannem*.

(9) Ἡδὴ εὐγνωμονῶν ἐντεῦθεν ὁ λόγος. Ita in
 nostris codicibus, Medicæo scilicet, Mazarino, Fu-
 ketiano ac Savili, hic locus uno verbo, nempe εὐ-
 γνωμονῶν, auctior legitur quam in codice Regio
 quem expressit Robertus Stephanus. Idem ver-
 bum, εὐγνωμονῶν, habetur etiam in veteribus
 schedis Bibliothecæ Regiæ. Sed adverbium ἤδη
 deest in illis schedis, et in codice Medicæo ex-
 punctum est eadem manu. Porro εὐγνωμονῶν
 λόγος dicitur ab Eusebio modesta et ingenua ora-
 tio. Eisi enim εὐγνωμονες proprie dicuntur a Græ-
 cis qui benigne aliorum delictis indulgent, tamen
 ita quoque appellantur qui de se modeste sentiunt.

(10) Μεῖζον, ἢ καθ' ἡμετέραν δύναμιν. Sic pro-
 cul dubio scribendum est, non, ut edidit Robertus
 Stephanus, μεῖζον ἢ καθ' ἡμετέραν δύναμιν. Certe
 in optimo codice Mazarino et in Medicæo ac Fuke-
 tii legitur μεῖζονα, quod ad veram lectionem proxime
 accedit. In veteribus schedis scriptum est μεῖζον,
 quo modo etiam in codice Regio prius legebatur.

(11) Μὴ ὅτι σμικρὰς αὐτὸ μόνον προφάσεις.
 Hoc loco Rob. Stephanus conjecturæ suæ infeli-
 citer indulsit scribendo, ὅτι μὴ σμικρὰς αὐ-
 τῶν, etc. Nam in codice Regio et in veteribus
 schedis legitur μὴ ὅτι σμικρὰς αὐτὸ μόνον προ-
 φάσεις. Ita etiam in Maz., Fuk. ac Sav. scrip-
 tum inveni, longe rectius. Μὴ ὅτι idem significat
 quod πλὴν ὅτι. Itaque vertit Rullinus nisi quod. Sic
 Aristoteles in quinto *De generat. animal.* ait lin-
 guam inter exteriora membra numerandam esse, μὴ
 ὅτι ἐν τῷ στόματι σκεπάζεται, id est, nisi quod ore
 legitur, vel, tametsi ore obtegatur. Atque ita sumit
 Eusebius, cap. 4, lib. iii et alibi. Optime etiam in

ics optantesque : cæterum ne nuda quidem rep-
erientes hominum vestigia, qui ante nos viam illam
calcaverint : nisi quod nonnulli rerum quæ sua
ætate contigerant, exiguas quasdam et particula-
res narratiænes sparsim nobis reliquerunt : tanquam
faces quasdam nobis eminus attollentes, et quasi
e specula inelamantes, qua via incedere, et quo-
modo sermonis nostri cursum tuto dirigere debeamus.
Quæcunque igitur proposito operi profutura
esse credidimus ex his quæ ab illis sparsim comme-
morata sunt studiose colligentes, aptosque insti-
tuto nostro veterum scriptorum locos, velut floscu-
los ex sapientiæ pratis decerpentes, historica narra-
tione in unum corpus compingere conabimur :
satis habentes, si non omnium, illustrissimorum
certe Servatoris nostri apostolorum successiones
in iis Ecclesiis quæ etiamnum celeberrimæ habentur,
posteritatis memoriæ commendare. Cæterum
necessitate quadam impulsus hunc laborem susce-
pisse mihi videor, propterea quod ex ecclesiasticis
scriptoribus neminem qui in hoc scriptionis genere
elaborasset, hactenus deprehendi. Porro ut mihi
necessaria, sic etiam utilissima hujus argumenti
tractatio omnibus, ut spero, antiquitatis cognos-
cendæ studiosis videbitur. Ac jam quidem antea,
in iis libris quos de temporum ratione conscripsi,
earum rerum quasi compendium quoddam confeci.
Sed nunc uberiori narratione easdem explicare
aggressus sum. Initium autem sermonis, ut jam
dixi, ab ipsa quæ captum longe superat humanum
Servatoris Christi dispensatione, et ab ejusdem

Α κασι χρόνων μερικῶς ἡμῖν καταλελοίπασι διηγήσει-
σθαι, ὡς περὶ πυρσούς, τὰς αὐτῶν προανατείν-
αντες φωνάς, καὶ ἀνωθέν ποθεν ὡσπερ ἐξ ἀπόπτου
καὶ ἀπὸ σκοπιᾶς βῶντες, καὶ διακελεύμενοι ἢ χρῆ-
μαδίζειν, καὶ τὴν τοῦ λόγου πορείαν ἀπλανῶς καὶ
ἀκινδύνως εὐθύνειν. Ὅσα τοίνυν εἰς τὴν προκειμένην
λυσitelῆσειν ὑπόθεσιν (12) ἠγοῦμεθα, τῶν αὐτοῖς
ἐκεῖνοις σποράδῃ μνημονευθέντων ἀναλεξάμενοι, καὶ
ὡς ἂν ἐκ λογικῶν λειμῶνων τὰς ἐπιτηδείους αὐτῶν
τῶν πάλα συγγραφῶν ἀπανθισάμενοι φωνάς, δι-
ὀφηγήσειας ἱστορικῆς πειρασόμεθα σωματοποιῆσαι·
ἀγαπῶντες, εἰ καὶ μὴ ἀπάντων, τῶν γοῦν μάλιστα
διαφανεστάτων τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν ἀποστόλων τὰς
διαδοχὰς κατὰ τὰς διαπρεπούσας καὶ ἐτι καὶ νῦν
μνημονευόμενας Ἐκκλησίας, ἀνασωσαίμεθα. Ἀναγκαι-
ότατα δὲ μοι (13) πονεῖσθαι τὴν ὑπόθεσιν ἠγοῦμαι,
ὅτι μηδένα πω εἰς δεῦρο τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγρα-
φῶν διέγνων περὶ τοῦτο τῆς γραφῆς σπουδῆν πεποιη-
μένον τὸ μέρος. Ἐπιζῶ δ' ὅτι καὶ ὠφελιμωτάτη καὶ
φιλοτίμως περὶ τὸ χρῆστομαθὲς τῆς ἱστορίας ἔχουσιν
ἀναφανῆσθαι. Ἦδη μὲν οὖν τούτων καὶ πρότερον, ἐν
οἷς διευτυπωσάμην χρονικοῖς κανόσιν (14), ἐπιτομὴν
κατεστησάμην. Πληρεστάτην δ' οὖν ὅμως αὐτῶν ἐπι-
τομὴν παρόντος ἑρμήθην τὴν ἀφήγησιν ποιήσασθαι.
Καὶ ἄρξεται γέ μοι ὁ λόγος, ὡς ἔφην, ἀπὸ τῆς κατὰ
τὸν Σωτῆρα Χριστὸν ἐπινοουμένης ὑψηλοτέρας τε καὶ
κρείττονος ἢ κατὰ ἀνθρώπον οἰκονομίας τε (15) καὶ θεο-
λογίας (16). Καὶ γὰρ οὖν τὸν γραφῆ μέλλοντα τῆς
ἐκκλησιαστικῆς ὑφηγήσεως παραδῶσειν τὴν ἱστορίαν,
ἀνωθεν ἐκ πρώτης τῆς κατ' αὐτὸν τὸν Χριστὸν, ὅτι
παρ' ἐξ αὐτοῦ καὶ προσωνομίας ἤξιώθημεν, θειοτέρας

mss. exemplaribus legitur αὐτὸ μόνον. Sic enim
loqui solet Eusebius passim et omnibus propemod-
um paxinis, ubi vocabulum αὐτὸ eleganter παρέλα-
ξε. Προφάσεις autem idem hic esse videtur quod
ἀφορμαί, id est ansa, occasio. Rufinus interpreta-
tur *indicia*.

(12) *Εἰς τὴν προκειμένην λυσitelῆσειν ὑπόθε-
σιν*. In veteribus schedis legitur λυσitelῆσειν, quo-
modo etiam in codice Regio prius scriptum fuit.
Verum in reliquis codicibus Maz., Med. ac Fuk.
scriptum inveni εἰς τὴν προκειμένην λυσitelῆσειν
ὑπόθεσιν, quod est elegantius. Paulo post ubi vulgo
legebatur ἀπανθισάμενοι φωνάς, restitimus ἀπαν-
θισάμενοι, ut habent omnes nostri codices uno con-
sensu, præter Medicæum.

(13) *Ἀναγκαιότατα δὲ μοι*. In codice Fuk. ante
hæc verba hujusmodi titulus apponitur : Τὰ περὶ
τῆς τοῦ Σωτῆρος ἀρχαιότητος ἑμοῦ καὶ θεότητος.
Quem quidem etiam in cod. Maz. paulo ante hæc
verba ascriptum inveni in superiori margine, sine
ulla capitis nota. Eundem quoque titulum reperis-
se videtur Rufinus in suis exemplaribus. Nam in
indiculo capituli libri primi recenset primo loco
praefationem de deitate Christi. Sic enim legitur in
vetustissimo codice Parisiensis Ecclesiæ.

(14) *Χρονικοῖς κανόσιν*. In vetustissimo codice
Maz. hoc scholion ad marginem ascribitur, Σημελω-
σαι ὅτι προτερεῦουσιν οἱ χρονικοὶ κανόνες αὐτοῦ. *Nota*
quod *Chronici canones prius ab Eusebio scripti*
sunt.

(15) *Οἰκονομίας τε καὶ θεολογίας*. Cum in
Christo duplex sit natura, altera divina, altera hu-
mana, quæ inter se junctæ unam personam efficiunt ;
quoties de illo sermo instituitur, duas in partes
disputatio distribuenda est ; e: ea quidem quæ de

humanitate ejus dicuntur, pertinent ad οἰκονομίαν,
ut superius dictum est ; quæ vero de divinitate, re-
feruntur ad θεολογίαν. Ita Gregorius Naz. in ora-
tione 38, in *Natalium Christi* seu in *Theophania*,
œconomiam distinguit a theologia his verbis :
Ταῦτά μοι περὶ Θεοῦ περιλοσοφήσθω τανῶν· οὐδὲ
γὰρ ὑπὲρ ταῦτα καιρὸς· ὅτι μὴ θεολογία τὸ προ-
κειμενον ἡμῖν, ἀλλ' οἰκονομία. Et Joannes Chryso-
stomus in sermone *De sigillis*, qui habetur in tomo
sexto, ait priores quidem tres evangelistas cum
Evangelium Christi cunctis gentibus prædicare vel-
lent, sermonem exorsos esse ab ejus dispensatione
seu οἰκονομίᾳ, Joannem vero post ἴσως tres præco-
nas ad explicandam theologiam accessisse, et a
Christi divinitate initium sumpsisse dicendi. Ex
quibus apparet cur Eusebius hoc loco dixerit : Τῆς
κατὰ τὸν Χριστὸν ἐπινοουμένης οἰκονομίας τε καὶ
θεολογίας. Christum enim cum dicimus, duas na-
turas intelligi necesse est.

(16) *Καὶ θεολογίας*. Veteres theologiam dicebant
quam nos vulgo theologiam vocamus. Hieronymus
in epistola 155, ad Paulam Urbicam : *Et quomodo*
philosophi solent disputationes suas in physicam,
ethicam logicamque partiri ; ita et eloquia divina,
aut de natura disputant, ut in Genesi, et in Eccle-
siaste ; aut de moribus, ut in Proverbiis, et in omnibus
passim libris ; aut de logica, pro qua nostri
theologiam sibi vindicant. Ita scribitur in veteri
codice Henrici Memmii quem olim vidi, non ut
vulgo excusum est sine sensu, *theoricam sibi vindicant*.
Eodem modo geometricam et magicam Plinius
dicit, quam nos geometricam et magicam vocamus.
Certe in libris Hieronymi nunquam theologiam
dici reperias, sed Græce θεολογίαν. Sic in caput
xl. Ezechielis, pag. 1018.

ἢ κατὰ τὸ δοκοῦν τοῖς πολλοῖς (17) οἰκονομίας, ἀντὶ A divinitatis expositione repetetur. Nam qui rerum
καίον ἂν εἴη κατὰρξασθαι. in Ecclesia gestarum posteris historiam tradere
instituit, altius ab ipsius Christi (quandoquidem ejus etiam nomine censemur) diviniore quam ple-
risque videtur Incarnatione exordium ducat necesse est.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β΄.

Ἐπιτομὴ κεφαλαίων περὶ τῆς κατὰ τὸν Σω-
τήρα καὶ Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστὸν προ-
παρξενῶς τε καὶ θεολογίας.

Διττοῦ δὲ ὄντος (18) τοῦ κατ' αὐτὸν τρόπου, καὶ
τοῦ μὲν σώματος εὐκότος κεφαλῆ, ἢ θεὸς ἐπινοεῖται,
τοῦ δὲ ποσὶ παραβαλλομένου, ἢ τὸν ἐν ἡμῖν ἐνθρω-
πον ὁμοιωπαθῆ τῆς ἡμῶν ἔνεκεν αὐτῶν ὑπέδω σωτη-
ρίας, γένοιτ' ἂν ἡμῖν ἐντεῦθεν ἐντελής ἢ τῶν ἀκο-
λοῦθων διήγησις, εἰ τῆς κατ' αὐτὸν ἱστορίας ἀπάσης
ἀπὸ τῶν κεφαλαιωδεστάτων καὶ κυριωτάτων τοῦ λό-
γου τὴν ὑφήγησιν ποιησαίμεθα. Ταύτη δὲ ἤδη καὶ B
τῆς Χριστιανῶν ἀρχαιότητος τὸ παλαιὸν ὄμου καὶ
θεοπρεπῆς, τοῖς νέαν αὐτήν καὶ ἐκτετοπισμένην, χθές
καὶ οὐ πρότερον φανεῖσαν ὑπολαμβάνουσιν, ἀναδει-
χθῆσεται.

Γένους μὲν οὖν καὶ ἀξίας, αὐτῆς τε οὐσίας τῆς
τοῦ Χριστοῦ καὶ φύσεως, οὕτως ἂν εἰς ἔκφρασιν αὐ-
τῆς γένοιτο λόγος. Ἡ καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ θεῖον ἐν
προφητεῖαις, « Τὴν γενεάν αὐτοῦ, φησὶ, τίς διηγήσε-
ται ; » Ὅτι δὴ οὔτε τὸν Πατέρα τίς ἔγνω, εἰ μὴ ὁ Υἱός,
οὗτ' αὖ τὸν Υἱὸν τίς γνῶν ποτὲ κατ' ἀξίαν, εἰ μὴ
μόνος ὁ γεννήσας αὐτὸν Πατὴρ· τὸ τε φῶς τὸ προ-
κείμενον καὶ τὴν πρὸ αἰώνων (19) νοεράν καὶ οὐσιώδη
Σοφίαν, τὸν τε ζῶντα καὶ ἐν ἀρχῇ παρὰ τῷ Πατρὶ
εἰγγάνοντα Θεὸν Λόγον, τίς ἂν πλὴν τοῦ Πατρὸς κα- C
ταρξεν ἔνοήσῃ, πρὸ πάσης κτίσεως καὶ δημιουργί-
ας ὁρωμένης τε καὶ ἀράτου, τὸ πρῶτον καὶ μόνον
τοῦ Θεοῦ γέννημα (20), τὸν τῆς κατ' οὐρανὸν λογικῆς
καὶ ἀθανάτου στρατιᾶς ἀρχιστράτηγον, τὸν τῆς με-
γάλης βουλῆς ἀγγελον, τὸν τῆς ἀρρήτου γνώμης τοῦ

Isa. LIII.

(17) Θειοτέρας ἢ κατὰ τὸ δοκοῦν τοῖς πολλοῖς.
Hæc verba ad vocem προσωνομίας retulit Christo-
phorsonus. Sicenim vertit : Propterea quod divi-
nitate quadam appellatione, quam plerisque videatur,
ab illo dignati sumus. Nos vero ad vocem οἰκονο-
μίας hæc Eusebii verba retulimus, quod et Muscu-
lus in versione sua fecisse deprehenditur. Confirmat
autem interpretationem nostram Eusebins ipse
paulo supra cum dicit : Ὑψηλοτέρας καὶ κρείττο-
νος ἢ κατὰ ἄνθρωπον, οἰκονομίας. Fefellit Christo-
phorsonum prava interpunctio editionis Rob. Ste-
phani, in qua post vocem πολλοῖς virgula ascribitur.
Sed in codice Maz., Fuk. Med. ac Regio eam
distinctionem non reperimus, sed illam ipsam quam
hic fideliter expressimus.

(18) Διττοῦ δὲ ὄντος. Nostri codices Maz., Med.
ac Fuk. caput primum hic ascriptum habent cum
hoc lemma : Τίς ἢ τῆς ἐπαγγελίας ὑπόθεσις. Ne-
que aliter editio Rob. Stephani, qui in ipso quidem
textu Regium codicem, in ipsis autem capitum ti-
tulis per universum operis textum appositis Medi-
caum codicem ubique secutus est. Sed hunc titulum
ab hoc loco prorsus alienum esse nemo non videt.
Recte igitur Christophorsonus hunc quidem titulum
initio libri apposuit, hic vero secundum capitulum
inchoavit, quem nos libenter secuti sumus.

(19) Καὶ τὴν πρὸ αἰώνων. In codice Regio ac
Medicæ et in veteribus schedis scriptum est, Καὶ
τὴν προαιώνιον νοεράν καὶ οὐσιώδη Σοφίαν, levi

5 CAPUT II.

De Servatoris Domini nostri Jesu Christi præexis-
tencia et divinitate.

Cum igitur duplex sit in Christo natura, altera
capiti humani corporis similis, secundum quam
Deus intelligitur : altera quæ pedibus comparatur,
quatenus scilicet hominem humanis obnoxium pas-
sionibus salutis nostræ causa induit : ita demum
integra et perfecta narrationis nostræ series futura
est, si ab eo quod in Servatore Christo summum
et quasi vertex omnium est, totius quæ ad illum
refertur historiæ ducamus initium. Quin etiam
Christianæ religionis antiquitas simul et majestas
his, qui recentem illam et peregrinam esse existi-
mant, herique aut nudius tertius natam, hac ratione
manifestissime apparebit.

Genus igitur Christi ac splendorem, et substan-
tiam ejus atque naturam nullus unquam sermo
explicare suffecerit. Unde et sanctus Spiritus per
prophetas dicit : « Generationem ejus quis enarra-
bit ? » Nam ut nemo novit Patrem nisi Filius, sic
nemo perfecte novit Filium nisi Pater. Quis enim
præter Patrem plene ac perfecte intelligendo asse-
qui possit æternum illud lumen, intellectualem et
substantialem Sapientiam sæculis omnibus anterio-
rem, vivum Dei Verbum quod in principio erat apud
Patrem : illum omnis creaturæ cum visibilis tum
invisibilis primogenitum simul et unigenitum ; spi-
ritalis illum et immortalis militiæ cœlestis princi-
pem, magni consilii angelum ; illum arcanæ Patris
sui voluntatis ministrum : omnium rerum simul

quidem discrimine, sed quod a nobis omitti non
dehuit.

(20) Τὸ πρῶτον καὶ μόνον τοῦ Θεοῦ γέννημα.
In codice Regio et in veteribus schedis desunt duo
priora vocabula, quæ quoniam divinitatem Christi
imminuere videbantur, expuncta sunt a quibusdam,
qui eam locutionem ferre non poterant. Multa quo-
que alia in hoc capite partim mutata, partim trun-
cata sunt ob eandem causam. Sed in vetustissimo
codice Mazarino vera ac genuina ipsius Eusebii
scriptura fideliter retenta est. Scholion tamen ad
marginem ascriptum est, quo monetur lector ut
sibi diligenter caveat ab hoc proœmio. Sic igitur
notat ad hæc verba : τὸ τε φῶς τὸ προκόσμω φ. Se-
quitur deinde, δι' ὅλου, singulis litteris suam seorsum
lineam obtinentibus. Porro nota illa significat φρον-
τιστέον, id est sollicite cavendum esse. Solebat hæc
nota olim apponi locis dubiis et controversis. Isidorus
in libro 1 *Originum*, capite 20 : *Phi et Rho, id est*
phontis ; hæc, ubi aliquæ difficultatis est, ob sollicitu-
dinem ponitur. Potest etiam alia afferri explicatio lu-
jus notæ, ut scilicet hæc duæ litteræ, si prior pro ω
sumatur, significant ὤρατον, id est, locum elegantem
et perpolitum. Certe hæc nota in scriptis exempla-
ribus apponi solet locis elegantioribus. Ostendit mi-
hi nuper R. P. Gabriel Cossartius duos codices
bibliothecæ Claromontanæ, alterum Gregorii Naz.,
alterum Joannis Chrysostomi orationes continen-
tem. In utroque hæc nota sæpius visitur, cultiori-

cum Patre opificem, secundam omnium rerum causam post Patrem; germanum illum et unicum Dei Filium, omnium quæ creata sunt Dominum, Deum regemque: qui imperium et dominationem simul cum ipsa divinitate et cum potentia atque honore a Patre accepit. Siquidem ut ex secretioribus sacræ Scripturæ sermonibus qui ad illius divinitatem pertinent, accepimus, « In principio erat Verbum, et Verbum erat apud Deum; et Deus erat Verbum: omnia per ipsum facta sunt, et sine ipso factum est nihil¹. » Magnus quoque ille Moyses prophetarum omnium vetustissimus, dum divino affatus Spiritu creationem ac dispositionem totius mundi describit, id nos docet, conditorem et opificem omnium rerum nulli alteri quam ipsi Christo, utpote divino ac primegenito suo Verbo, inferiorum substantiarum creationem concessisse, et de hominis creatione cum ipso esse collocutum. « Dixit enim Deus, inquit, Faciamus hominem ad imaginem et similitudinem nostram². » Huic sententiæ astipuitur etiam alius Propheta in Hymnis suis de Deo loquens hoc modo: « Ipse dixit et facta sunt: ipse mandavit et creata sunt³: » Patrem quidem et creatorem inducens tanquam rerum omnium Dominum, regio nutu præcipientem: Verbum autem Dei, secundum a Patre, illum ipsum videlicet quem prædicamus Christum, Paternis imperiis ministrantem. Hunc quotquot a prima humani generis origine justitiæ ac religionis laude maxime floruerunt,

¹ Joan. i. ² Gen. i, xii. ³ Psal. xxxii.

quis locis appicta. Quin etiam in quadam oratione Gregorii ascriptum ὦρ. πάνυλο., ita ut vox πάνυ disjunctis litteris, et singulas lineas obtinentibus perscripta esset. Legi olim epistolam P. Pithæi ad V. Loisellum de ejusmodi notis, in qua prima erat ΩΡ., ὠραίων.

(21) Γνώμη τοῦ Πατρὸς τελειότην. Rob. Stephanus notavit alias legi ὑπουργόν, quam lectionem reperi in codice Medicæo, Fuk. et Sav. Nec dubito quin Eusebius ipse ita scripserit. Sed cum ea locutio exscriptoribus catholicis displiceret, eam pro arbitrio suo immutarunt, ut jam supra ab iisdem factum esse monuimus. Et in codice quidem Regio ac veteribus schedis legitur τελειότην, quam scripturam tueri videtur Rufinus. Vertit enim Paternæ voluntatis efficaciam, quasi legisset τελειώσιν. In codice autem Mazarino, expuncta veteri lectione, hæc substituta est recentiore manu, βουλῆς τοῦ Πατρὸς ἐκφάντορα. Sed Eusebius ipse, ut jam dixi, scripserat ὑπουργόν. Sic enim infra loquitur de Dei Filio, ex sententia veterum theologorum qui ante concilium Nicænum scripsere. Certe Justinus in *Dialogo adversus Tryphonem*, pag. 234, eodem plane modo loquitur quo hic Eusebius noster. Nam et ἀρχιστράτηγον et ἀγγελον in Scripturis ait dici Filium Dei ob ministerium quod exhibet Deo Patri, ὑπηρετοῦντα τῷ ὑπὲρ κόσμον Θεῷ. Et paulo post, ἐκείνα γὰρ πάντα προσονομάζεσθαι, ἕκ τε τοῦ ὑπηρετεῖν τῷ Πατρικῷ βουλήματι. Denique vetus omnis Christianorum theologia Deo quidem Patri monarchiam attribuit, Filio vero ac Spiritui sancto οἰκονομίαν, id est, administrationem ac dispensationem, ut docet Tertullianus *adversus Præeam*. Verum hujusmodi locutiones cum antea sine ulla erroris suspitione usurpatæ fuissent, tandem post concilium Nicænum repudiatæ sunt a Catholicis, et Arianis relictæ. Itaque in Medicæo et Saviliano codice Græ-

Patrὸς τελειότην (21), τὸν τῶν ἀπάντων σὺν τῷ Πατρὶ δημιουργόν, τὸν δευτέρον μετὰ τὸν Πατέρα τῶν ὄλων αἰτίον (22), τὸν τοῦ Θεοῦ Παῖδα γνήσιον καὶ μονογενῆ, τὸν τῶν γεννητῶν ἀπάντων Κύριον καὶ Θεὸν καὶ βασιλέα, τὸν τὸ κύρος ὁμοῦ καὶ τὸ κράτος αὐτῇ θεότητι καὶ δυνάμει καὶ τιμῇ παρὰ τοῦ Πατρὸς ὑποδεγεμένον, ὅτι δὴ κατὰ τὰς περὶ αὐτοῦ μυστικὰς τῶν Γραφῶν θεολογίας, « Ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ Λόγος, καὶ ὁ Λόγος ἦν πρὸς τὸν Θεόν (23), καὶ Θεὸς ἦν ὁ Λόγος· πάντα δι' αὐτοῦ ἐγένετο, καὶ χωρὶς αὐτοῦ ἐγένετο οὐδὲ ἓν. » Τοῦτό τοι καὶ ὁ μέγας Μωϋσῆς, ὡς ἂν προφητῶν ἀπάντων παλαιότατος, θεῖον Πνεύματι τὴν τοῦ παντὸς οὐσίωσιν τε καὶ διακόσμησιν ἀπογράφων, τὸν κοσμοποιὸν καὶ δημιουργόν τῶν ὄλων, αὐτῷ δὴ τῷ Χριστῷ, καὶ οὐδὲ ἄλλω ἢ τῷ θεῷ δηλαδὴ καὶ πρωτογόνῳ ἑαυτοῦ Λόγῳ τὴν τῶν ὑποβεθηκότων ποιῆσιν παραχωροῦντα διδάσκει, αὐτῷ τε κοινολογούμενον ἐπὶ τῆς ἀνθρωπολογίας. « Εἶπε γὰρ, φησὶν, ὁ Θεός, Ποιήσωμεν ἄνθρωπον κατ' εἰκόνα ἡμετέραν καὶ καθ' ὁμοίωσιν. » Ταύτην δὲ ἐγγυῶται τὴν φωνὴν προφητῶν ἄλλος, ὡδὲ πως ἐν Ὑμνοῖς θεολογῶν· « Αὐτὸς εἶπε, καὶ ἐγενήθησαν· αὐτὸς ἐνετάλατο, καὶ ἐκτίσθησαν » τὸν μὲν Πατέρα καὶ ποιητὴν εἰσάγων ὡς ἂν πανηγυρόμενα, βασιλικῷ νεύματι προστάττοντα· τὸν δὲ τοῦτῳ δευτερεύοντα Θεοῦ Λόγον (24), οὐχ ἕτερον τοῦ πρὸς ἡμῶν κηρυττομένου, ταῖς Πατρικαῖς ἐπιτάξεσιν ὑπουργοῦντα (25). Τοῦτον καὶ οἱ ἀπὸ τῆς πρώτης ἀνθρωπολογίας πάντες, ὅσοι δὴ δικαιοσύνη καὶ θεοσεβείας ἀρετῇ διατρέψαι λέγονται, ἀμφὶ τε τὸν μέγαν θερά-

cus scholiastes ita adnotarat: Ἄπαγε τοῦ ἀποτήματος! Οὐ γὰρ ἀρχιστράτηγον καὶ ὑπουργόν οἱ θεοὶ Πατέρες, ἀλλ' ὁμοφυῆ καὶ ὁμόχρονον καὶ ἰσοδύναμον ὁμολογοῦσιν Ὑδόν. Id est, *O impietatem! Neque enim principem militiæ nec ministrum Patris, sed consubstantialiam et coæternam æqualisque potentie sancti Patres. Filium constituentur.*

(22) Τὸν δευτέρον μετὰ τὸν Πατέρα. Sic in codice Maz., Med., Fuk. et Savil. Nec dubium est quin Eusebius ita scriptum reliquerit. Sic enim loqui solet de Filio Dei, ut videre est tum infra in hoc proœmio, tum in *oratione* quam habuit in dedicatione ecclesie Tyri, quæ lib. x inserta habetur; tum in *Panegyrico* quem dixit in Tricensibus Constantini, ubi Filius Dei secunda causa dicitur non tempore, sed origine. R. Steph. edidit τὸν μετὰ τὸν Πατέρα, ommissa voce δευτέρον.

(23) Οὗτος ἦν ἐν ἀρχῇ πρὸς τὸν Θεόν. (Additur a Stephano.) Hæc pericope non habetur in codicibus nostris Maz., Med. ac Fuk., nec apud Nicephorum. Et meo quidem judicio hic superflua est.

(24) Τὸν δὲ τοῦτῳ δευτερεύοντα Θεοῦ Λόγον. Hæc Eusebii verba assert Joannes Zonaras in *Vita Constantini Magni*, dum probare vult, Eusebium Ariani dogmatis labe aspersum fuisse. Apud Zonaram legitur τὸν θεῖον Λόγον, quam scripturam confirmant nostri codices Maz., Med., Fuk. ac Savil. In veteribus autem schedis scriptum inveni Θεὸν Λόγον.

(25) Ταῖς Πατρικαῖς ἐπιτάξεσιν ὑπουργοῦντα. In codice Med. et Sav. hoc scholion ad marginem habetur: Οὐχ ἐπιτάττεται ὁ τοῦ Πατρὸς ὁμοούσιος Λόγος, ἀλλὰ συνδημιουργεῖ τὴν κτίσιν, ὡς φύσει Θεός καὶ ἰσότητος. Id est: *Non imperata facit Filius Dei, ejusdem cum Patre substantiæ; sed una cum Patre condidit universa, quippe qui natura Deus est et æqualis Patri*

παντα Μωυσεία, και πρό γε αὐτοῦ πρώτος Ἀβραάμ, αὐτοῦ τε οἱ καὶ δευτεροὶ δίκαιοι πεφάνηται και προφήται, καθαροῖς διανοίας ὁμοίως φαντασθέντες (26), Ἐγνωσάν τε και οἷα Θεοῦ Παιδὶ τῷ προσήκον ἀπένειμαν σέβας. Αὐτὸς δὲ οὐδαμῶς ἀποβλάθυμῶν τῆς τοῦ Πατρὸς εὐσεβείας, διδάσκαλος τοῖς πῖσι τῆς Πατρικῆς; καθίσταται γνώσεως (27). Ὡφθαί γων (28) Κύριος ὁ Θεὸς ἀνελεῖται οἷα τις κοινὸς ἄνθρωπος τῷ Ἀβραάμ καθήμενῳ παρὰ τὴν δρυὴν τὴν Μιμβρῆ. Ὁ δ' ὑποπεσὼν αὐτίκα καίτοιγε ἄνθρωπον ὀφθαλμοῖς ὄρων, προσκυνεῖ μὲν ὡς Θεὸν, ἱκετεύει δὲ ὡς Κύριον. Ὁμολογεῖ τε μὴ ἄγνοεῖν ὅστις εἶη, ῥήμην αὐτοῖς λέγων· « Κύριε ὁ κρινὼν πᾶσαν τὴν γῆν, οὐ ποιήσεις κρίσιν; » Εἰ γὰρ μηδεὶς ἐπιτρέποι λόγος τὴν ἀγέννητον και ἀτρεπτον οὐσίαν Θεοῦ (29) τῷ παντοκράτορος εἰς ἀνδρὸς εἶδος μεταβάλλειν, μὴ δ' αὖ γεννητοῦ μηδεὶς φαντασθῆ τὰς τῶν ὀρώτων ἕκαστος ἐξαπατᾶν, μηδὲ μὴν ψευδῶς τὰ τοιαῦτα πλάττειναι τὴν Γραφὴν, Θεὸς και Κύριος ὁ κρινὼν πᾶσαν τὴν γῆν και πῶν κρινῶν ἐν ἀνθρώπου ὀρώμενος σχήματι, τίς ἂν ἕτερος ἀναγροῦτο, εἰ μὴ φάναι θέμις τῷ πρώτῳ τῶν ὄλων αἰτιῶν, ἢ μόνος ὁ πρῶτος αὐτοῦ Λόγος; περὶ οὗ και ἐν Ψαλμοῖς ἀνελεῖται· « Ἀπέστειλε τὸν Λόγον αὐτοῦ, και ἴασατο αὐτούς, και ἐβρίσαστο αὐτούς ἐκ τῶν διαφθορῶν αὐτῶν. » Τοῦτον δεύτερον μετὰ τὸν Πατέρα Κύριον σαφέστατα Μωυσεὶς ἀναγορεύει λέγων· « Ἐβρεξε Κύριος ἐπὶ Σδόμα και Γμορῶρα Θεῖον και πυρ παρὰ Κυρίου. » Τοῦτον και τῷ Ἰακώβ αὖθις ἐν ἀνδρὸς φανέντα σχήματι, Θεὸν ἢ θεῖα προσαγορεύει Γραφῆ, φάσκοντα τῷ Ἰακώβ· « Οὐκέτι κληθήσεται τὸ ὄνομά σου Ἰακώβ, ἀλλ' Ἰσραὴλ ἔσται τὸ ὄνομά σου, ὅτι ἐνίσχυσας μετὰ Θεοῦ. » Ὅτε και ἐκάλεσεν Ἰακώβ τὸ ὄνομα τοῦ τόπου ἐκεῖνον, Ἐλδος Θεοῦ, λέγων· « Ἐίδον γὰρ τὸν Θεὸν πρόσωπον πρὸς πρόσωπον, και ἐσώθη ἡ ψυχὴ μου. » Και μὴ οὐδ' ὑποβεβηκότων ἀγγέλων και λειτουργῶν Θεοῦ τῆς ἀναγραφείσας θεοφανείας ὑπονοεῖν θέμις. Ἐπει και τούτων ὅταν τις ἀνθρώπους παραφαίνεται, οὐκ ἐπιχρύπεται ἡ Γραφῆ, ὄνομαστὶ οὐ Θεὸν, οὐδὲ μὴν Κύριον, ἀλλ' ἀγγέλους χρηματίζουσα λέγουσα, ὡς διὰ κρινῶν μαρτυριῶν πιστώσασθαι βῆδιον. Τοῦτον και Μωυσεὶς διάδοχος Ἰησοῦς, ὡς ἂν τῶν οὐρανίων ἀγ-

A ut magnus ille Dei famulus Moyses, ut qui ante illum vixit Abraham et ejus filii, et quicunque postea viri justi ac prophetae extiterunt, omnes puris mentis oculis contemplati agnoverunt, eidemque tanquam Dei Filio debitum cultum exhibuerunt. Ipse vero absque ulla cunctatione Patris sui cultum ac notitiam omnibus semper tanquam magister tradidit. Apparuit igitur Dominus Deus vulgaris hominis specie Abrahæ ad quercum Mambre sedenti. At ille statim in genua prolapsus, tametsi hominem tantum oculis videret, adoravit nihilominus ut Deum, et tanquam Domino supplicavit, et quisnam esset se nosse professus est his verbis: « Domine, qui judicas omnem terram, nunquid facies judicium? » Nam cum absurdum et ab omni ratione alienum sit, tum ut ingenita et immutabilis omnipotentis Dei natura in speciem hominis convertatur, et corporeo simulacro oculos intuentium fallat, tum ut sacra Scriptura quidquam hujusmodi falso confingat: Deus ille et Dominus qui judicat omnem terram et facit judicium, sub hominis specie apparens, quisnam alius appellari possit (quandoquidem de primo rerum omnium auctore hæc accipere nefas est) præter ipsum quod ante omnia substitit Dei Verbum? De quo etiam in Psalmis dicitur: « Misit Verbum suum et sanavit eos, et eripuit eos de corruptionibus ipsorum ». Hunc secundum 7 post Patrem Dominum Moyses manifeste appellat cum ait: « Pluit Dominus super Sodomam et Gomorrani sulphur et ignem a Domino ». Eundem iterum sub hominis specie Jacobo visum sacra Scriptura Deum nominat, qui sic Jacobum allocutus est: « Non amplius vocabitur nomen tuum Jacob, sed Israel erit nomen tuum, quia invaluisti cur. Deo ». Unde et Jacobus locum illum vocavit Visionem Dei. « Vidi enim, inquit, Deum facie ad faciem, et salva facta est anima mea. » Nefas porro est hujusmodi Dei visiones quæ sacris litteris proditæ sunt, ministrorum Dei et angelorum visiones fuisse suspicari. Etenim quoties angelorum aliquis hominibus apparuit, nequaquam id dissimulat sacra Scriptura; sed nominatim angelum, non autem Deum

¹ Psal. cvi. ² Gen. xix. ³ Gen. xv.

(26) *Καθαροῖς διανοίας ὁμοίως φαντασθέντες.* Rob. Stephanus in variis lectionibus quas ad eadem supæ editionis adjecit, notat alias legi φωτισθέντες. Quam tamen scripturam in nostris codicibus non reperimus, nisi quod Henricus Savilius ad oram libri sui emendavit φωτισθέντες, utrum ex conjectura, an ex fide manuscripti exemplaris, incertum. Christophorsonus tamen eam lectionem secutus est, ut ex interpretatione ejus apparet. Verum enim: *Puro sinceræque mentis et intelligentiæ lumine illustrati.* Quanto rectius Musculus, qui sic vertit: *Repurqatis mentis oculis contemplantes.* Certe φαντάζεσθαι idem est ac κατανοεῖν. Sic Eusebius in libro *De vita Constantini*, non procul ab initio: *κἀναταῦθα τὴν τρισμαχαρίαν ψυχὴν αὐτῷ Θεῷ συνοῦσαν φαντάζεται.* Quare in hoc loco φαντασθέντες referri debet ad vocem τοῦτον quæ initio periodi posita est. Porro verbum hoc φαντασθέντες legitur etiam apud Nicephorum in lib. *Historiæ Ecclesiasticæ*, cap. 2, qui hoc principium *Historiæ* Eusebii

nostri, elegans profecto atque eximium, additis et interpolatis verbis quibusdam compilavit.

(27) *Διδάσκαλος τοῖς πᾶσι τῆς Πατρικῆς καθίσταται γνώσεως.* Ita quidem in Reg. codice legitur et in veteribus schedis, sed in optimis exemplaribus Maz. scilicet ac Med. scribitur *καθίστατο*. Quam scripturam equidem magis probo, quippe quæ cum sequentibus Eusebii verbis aptius cohercat. In Fuk. ac Saviliano pro verbo *καθίσταται* legitur γέγονε.

(28) *Ὡφθαί γων.* Sic nostri codices Maz., Med., Fuk. et Savilii scriptum habent. Ita quoque legitur apud Nicephorum. Porro ab his verbis cap. 2 ordinantur iidem codices, quibus Roberti Stephani editio consentit. Sed nos, Christophorsonum secuti, aliter capita distinximus, cujus rei jam superius ratio reddita est.

(29) *Ὁβόλιον Θεοῦ.* Hoc loco οὐσίαν sumit pro hypothesisi. Ita enim loqui solebant ecclesiastici scriptores ante synodum Nicænam, ut docet Photius in *Bibliotheca*, cap. 119.

nec Dominum locutum esse dicit : quod quidem innumeris testimoniis confirmare facillimum fuerit. Eundem quoque Moysis successor Jesus, utpote angelorum, archangelorum, et cœlestium virtutum rectorem, ut Patris virtutem ac sapientiam, honore ipsi æqualem, et in regno ac principatu omnium rerum secundum locum obtinentem, summum ducem atque imperatorem copiarum Domini appellat, cum quidem illum non aliter quam sub hominis iterum specie vidisset. Sic enim scriptum est : « Factum est autem, cum Jesus esset in Jericho, ut sublatis oculis videret hominem stantem contra se, evaginatum tenentem gladium. Et accedens Jesus dixit : Noster es, an adversariorum ? Et respondit illi : Ego sum princeps exercitus Domini, et nunc venio. Et cecidit Jesus pronus in terram, et dixit ei : Domine, quid præcipis servo tuo ? Et respondit magister militiæ Domini ad Jesum : Solve calceamentum de pedibus tuis. Locus enim in quo stas, sanctus est. » Ubi observabis ex iisdem utrobique verbis, hunc minime diversum esse ab illo, qui Moysi oracula reddidit : siquidem iisdem plane verbis de eo loquitur sacra Scriptura : « Corniens Dominus quod accederet ad videndum, vocavit eum de medio rubi, dicens : Moyses, Moyses. Qui respondit : Adsum. At ille, Ne propius, inquit, huc accedas. Solve calceamentum de pedibus tuis. Locus enim in quo stas, terra sancta est. Et dixit illi : Ego sum Deus patrum tuorum, Deus Abraham, Deus Isaac, et Deus

• Josue v. † Exod. iii.

(30) *Τοῦ Πατρὸς ὑπάρχοντα δύναμιν καὶ σοφίαν ἰσοκλεῆ.* In codicibus nostris Maz., Med., Fuk. ac Sav. deest ultima vox ἰσοκλεῆ, quam nec Zonaras agnoscit in *Vita Constantini Magni*, ubi hunc Eusebii locum adducit, quo Eusebium Ariano dogmati favisse convincat. Contra in Regio codice et in veteribus schedis absunt hæ voces, δύναμιν καὶ σοφίαν.

(31) *Καὶ γῆ ἁγία ἐστίν.* Hæc verba non habentur in optimis codicibus quibus usi sumus, Maz., Mel. ac Fuketii, quibus subscribitur codex Savilianus. Sed et in codice Regio hæc verba punctis supernotantur. Merito igitur hæc quatuor voces expungerentur, quippe quæ nec in editione LXX Interpretum habeantur. Locus est in cap. v Jesu filii Nave. Porro in veteribus schedis totus hic locus aliter legitur hoc modo : Λῦσαι τὸ ὑπόδημα τῶν ποδῶν σου ὃ γὰρ τόπος ἐν ᾧ σὺ ἕστηκας ἐπ' αὐτοῦ, γῆ ἁγία ἐστίν.

(32) *Ὅτι μὴ ἕτερος οὗτος εἴη τοῦ καὶ Μωσῆ κεχρηματικῶτος.* Probare hic vult Eusebius, eum qui Jesu filio Nave se videndum præbuit et principem militiæ Domini semetipsum vocavit, eundem esse cum illo qui Mosi apparuerat in rubo. Id autem concludit ex eo quod princeps iste iisdem verbis Jesum alloquitur, quibus Deus ex rubo Mozen fuerat allocutus. Idem sensit ante Eusebium Justinus Martyr in *Disputatione adversus Tryphonem*, et alii quidam teste Theodorito in *Questionibus ad librum Josue*. Sed reliqui Patres, principem illum militiæ Domini, non ipsam Dei Filium, sed potius Michaellem archangelum esse censuerunt. In vetustissimo codice Maz. ad hæc verba scholion appositum est, quod hic innotate meretur ascribi : Ἀλλ' ἡ Ἐκκλησία, ᾧ ἀγνώτατε Εὐσέβιε, ἐτέρως τὰ περὶ τούτου νομίζει καὶ οὐχ ὡς σὺ τὸν μὲν γὰρ ἐν τῇ βίβτῳ φανέντα τῷ Μωσῆ θεολογεῖ τὸν δὲ ἐν Ἱεριχῷ τῷ μετ' αὐτὸν ὀφθέντα, τὸν τῶν Ἑβραίων ἐπιστάσιον λαχόντα, μάχαιραν ἑσπασμένον, καὶ τῷ Ἰησοῦ λῦσαι προστάτοντα τὸ

ἔγλων καὶ ἀραγγέλων τῶν τε ὑπερκοσμίων δυνάμεων ἡγούμενον, καὶ ὡσανεὶ τοῦ Πατρὸς ὑπάρχοντα δύναμιν καὶ σοφίαν ἰσοκλεῆ (50), καὶ τὰ δευτερεῖα τῆς κατὰ πάντων βασιλείας τε καὶ ἀρχῆς ἐμπειπιστευμένον, ἀρχιστράτηγον δυνάμεως Κυρίου ὀνομάζει, οὐκ ἄλλως αὐτὸν ἢ αὐτὸς ἐν ἀνθρώπου μορφῇ καὶ σχήματι θεωρήσας. Γέγραπται γοῦν : « Καὶ ἐγενήθη ὡς ἦν Ἰησοῦς ἐν Ἱεριχῷ, καὶ ἀναβλέψας ὄρα ἄνθρωπον ἑστηκότα κατέναντι αὐτοῦ. Καὶ ἡ βομφαλα ἑσπασμένη ἐν τῇ χειρὶ αὐτοῦ. Καὶ προσελθὼν Ἰησοῦς, εἶπεν : Ἡμετέρος εἶ, ἢ τῶν ὑπεναντιῶν ; Καὶ εἶπεν αὐτῷ : Ἐγὼ ἀρχιστράτηγος δυνάμεως Κυρίου νυνὶ παραγέγονα. Καὶ Ἰησοῦς ἔπεσεν ἐπὶ πρόσωπον ἐπὶ τὴν γῆν, καὶ εἶπεν αὐτῷ : Δέσποτα, τί προστάσεις τῷ σῷ οὐκ ἐτῆ ; Καὶ εἶπεν ὁ ἀρχιστράτηγος Κυρίου πρὸς Ἰησοῦν : Λῦσον τὸ ὑπόδημα ἐκ τῶν ποδῶν σου. Ὁ γὰρ τόπος ἐν ᾧ σὺ ἕστηκας, τόπος ἁγίος ἐστὶ [καὶ γῆ ἁγία ἐστίν (51)]. » Ἐγθα καὶ ἐπιστήσεις ἀπὸ τῶν αὐτῶν ῥημάτων, ὅτι μὴ ἕτερος οὗτος εἴη τοῦ καὶ Μωσῆ κεχρηματικῶτος (32). Ὅτι δὴ αὐτοῖς ῥήμασι καὶ ἐπὶ τῷ φησὶν ἡ Γραφή : « Ὡς δὲ εἶδε Κύριος ὅτι προσάγει ἰδεῖν, ἐκάλεσεν αὐτὸν Κύριος ἐκ τοῦ βάλτου λέγων ἡ Μωσῆ, Μωσῆ ὃ δὲ εἶπε : Τί ἐστὶ ; καὶ εἶπε : Μὴ ἐγγίσης ὧδε ὡς λῦσον τὸ ὑπόδημα ἐκ τῶν ποδῶν σου ὃ γὰρ τόπος ἐν ᾧ σὺ ἕστηκας ἐπ' αὐτοῦ, γῆ ἁγία ἐστὶ. Καὶ εἶπεν αὐτῷ : Ἐγὼ εἰμι ὁ Θεὸς τῶν πατέρων σου, ὁ Θεὸς Ἀβραάμ, καὶ Θεὸς Ἰσαὰκ, καὶ Θεὸς Ἰακώβ. » Καὶ ὅτι γέ ἐστιν οὐσία τις προκόσμιος ζῶσα καὶ ὑφεστῶσα, ἡ τῷ Πατρὶ (33) καὶ Θεῷ

ὕπόδημα, τούτον δὲ γε τὸν ἀραγγέλον ὑπέληψε Μιχαὴλ καὶ δῆλον αὐτὸν κρείττον ὑπέληψε σοῦ. Πόθεν ; Ἐρωτηθεὶς παρὰ τῆ βίβτῳ φανείς ὁ Θεὸς ἐν εἶδει πρὸς τὸν αὐτοῦ θεράποντι Μωσῆ, καὶ δηλῶν ὅστις εἴη, τοῦτο αὐτῷ τρανώτατα παριστά, ὅτι δὴ ὁ Θεὸς ἐστίν ὃ δὲ τῷ Ἰησοῦ φανείς, οὐδὲ θεὸν ἑαυτὸν, ἀλλ' ἀρχιστράτηγον ἰνόμενος τοῦ Θεοῦ. Τοῦτο δὲ τὸ ἀξίωμα τῆς ἀνωτάτω δυναστείας τε καὶ θεότητος ὑποδέεστερον ἔν, καὶ οὐκ ἀρχικόν, ἀλλ' ὑπαρχικόν ὡς ἂν εἴποι τις. . . . Id est : *Aliqui Ecclesiam aiter de his sentit, o sanctissime Eusebi, non perinde ac tu. Eum enim qui Moysi apparuit in rubo, Deum prædicat. Illum vero qui Moysi successori apparuit in Jericho, præsidem ac tutorem gentis Hebræorum, qui strictum gerebat gladium, et qui Jesu præcepit ut calceos solveret, illum, inquam, Ecclesia censet esse archangelum Michaellem. Nec dubium est, quin illa rectius sentiat quam tu. Undenam vero id colligimus ? Deus qui juxta rubum Moysi famulo suo instar ignis apparuit, interrogatus ab eo quisnam esset, hoc ipsum manifestissime declarat, ut Deus esse. Ille vero qui apparuit Jesu, nequaquam se Deum nominavit, sed principem militiæ Dei. Hæc vero dignitas cum inferior sit supremæ potestate ac dirinitate, nec regia atque imperatoria sit, sed præfectoria, ut ita dicam...* Reliqua præ nimia vetustate legi non potuerunt, quod quidem dolendum est. Nam et elegantissimum est hoc scholion, et ipsius antiquarii qui codicem illum scripserat, id est doctissima et vetustissima manu exaratum.

(33) *Ὑφεστῶσα, ἡ τῷ Πατρὶ.* Stephanus edidit ὑφεστῶσα τῷ Πατρὶ, omnia articulo ἡ. Sed rectius in codd. Maz., Med., Fuk. et Saviliano legitur ὑφεστῶσα, ἡ τῷ Πατρὶ, etc., certissima ac prorsus necessaria emendatione. Nam et Zonaras in *Vita Constantini Magni*, hunc Eusebii locum adducens ita legit : Καὶ ὅτι ἐστὶν οὐσία τις κόσμιος ζῶσα καὶ ὑφεστῶσα, ἡ τῷ Πατρὶ καὶ Θεῷ τῶν ὄλων εἰς τὴν τῶν γεννητῶν

τῶν ὄλων εἰς τὴν τῶν γεννητῶν ἀπάντων δημιουργίαν ὑπηρετησαμένη, Λόγος Θεοῦ καὶ Σοφία χρηματίζουσα, πρὸς τὰς τεθειμέναις ἀποδείξεσιν, ἔτι καὶ αὐτῆς ἐξ ἑαυτῆς προσώπου τῆς Σοφίας ἐπακοῦσαι πάρεστι, διὰ Σολομῶντος λευκότερα ὡδὲ πως τὰ περὶ ἑαυτῆς μυθολογίας· « Ἐγὼ ἡ Σοφία κατεσχίλωσα βουλήν καὶ γνώσιν, καὶ ἔνοιαν ἐγὼ ἐπεκαλεσάμην· δι' ἐμοῦ βασιλεῖς βασιλεύουσι, καὶ οἱ δυνάσται γράφουσι δικαιοσύνην· δι' ἐμοῦ μεγιστᾶνες μεγαλύνονται, καὶ τυράννοι δι' ἐμοῦ κρατοῦσι γῆς. » Οἷς ἐπιλέγει· « Κύριος ἔκτισέ με ἀρχὴν ὁδῶν αὐτοῦ εἰς ἔργα αὐτοῦ, πρὸ τοῦ αἰῶνος ἐθεμελίωσέ με ἐν ὄρχῃ, πρὸ τοῦ τὴν γῆν ποιῆσαι, πρὸ τοῦ προελθεῖν τὰς πηγὰς τὰς ὑπ' οὐρανὸν (34), πρὸ τοῦ θρη εἶδρασθῆναι, πρὸ δὲ πάντων βουνῶν γεννᾶ με. Ἦνίκα ἠτοίμαζε τὸν οὐρανὸν, συμπάρημην αὐτῷ, καὶ ὡς ἀσπλῆεις ἐτίθει πηγὰς τὰς ὑπ' οὐρανὸν, ἤμην σὺν αὐτῷ ἀρμόζουσα. Ἐγὼ ἤμην ἥ προσέχαιρε. Καθημέραν δὲ εὐφραίνομην (35) ἐνώπιον αὐτοῦ ἐν παντὶ καιρῷ, ὅτε τῆς οἰκουμένης συντελέσας. » Ὅτι μὲν οὖν προτὴν, καὶ τισιν εἰ καὶ μὴ τοῖς πᾶσιν ὁ θεὸς Λόγος ἐπεφαινετο, ταῦθ' ἡμῖν ὡς ἐν βραχέσιν εἰρήσθω.

omnia substitisse, et quibusdam, licet non omnibus,

Τὶ δὴ οὖν οὐχὶ καθάπερ τανῦν (36), καὶ πάλαι πρότερον εἰς πάντας ἀνθρώπους καὶ πᾶσιν ἔθνεσιν ἐκηρύττετο, ὡδὲ ἄν γένοιτο πρόδηλον. Οὐκ ἦν πω χωρεῖν οἷς τε τὴν τοῦ Χριστοῦ πάνσοφον καὶ πανάρετον διδακτικὴν ὁ πάλαι τῶν ἀνθρώπων βίος. Εὐθύς μὲν γὰρ ἐν ἀρχῇ μετὰ τὴν πρώτην ἐν μακαρίοις ζωὴν, ὁ πρῶτος ἀνθρώπος, ἦρτον τῆς θείας ἐντολῆς φροντίδας, εἰς τουτοῦ τὸν θνητὸν καὶ ἐπίκληρον βίον καταπέπυκε, καὶ τὴν ἐπάρατον ταυτηνὴν γῆν τῆς πάλαι βθέου τρυφῆς ἀντικατηλλάξατο. Οἷτε ἀπὸ τούτου τὴν καὶ ἡμᾶς σύμπασαν πληρώσαντες, πολὺ χείρους ἀναφανέντες πληρὸν ἐνός (37) που καὶ δευτέρου, θηριώδη τινὰ τρόπον καὶ βίον ἀβίωτον ἐπανήρηντο· ἀλλὰ καὶ ὡς πάλιν ὅτε πολιτεῖαν, οὐ τέχνας, οὐκ ἐπιστήμας ἐπινοῦν ἐβάλλοντο, νόμιον τε καὶ δικαιοματίων, καὶ προσετι ἀρετῆς καὶ φιλοσοφίας οὐδὲ δνόματος μετεῖχον. Νομάδες δὲ ἐπ' ἐρημίας οἶά τινες ἄγριοι καὶ ἀπνεῖς διῆγον, τοὺς μὲν ἐκ φύσεως προσήκοντας λογισμοῦς, τὰ τε λογικὰ καὶ ἡμερα τῆς ἀνθρώπων ψυ-

* Sap.

δημιουργίαν ὑπηρετησαμένη. Nec aliter legit Christophorus. Rejicienda est igitur Turnebi conjectura, qui ad oram sui codicis emendarat συνυφασίᾳ τῷ Πατρὶ.

(34) Πηγὰς τὰς ὑπ' οὐρανόν. Ediderat Stephanus, τὰς πηγὰς τῶν ὁδάτων. Omnes nostri codices, Regius scilicet, Med. ac Maz. cum Fuk. ac veteribus schædis, hoc loco scriptum habent πηγὰς τῆς ὑπ' οὐρανόν, quemadmodum legitur in editione LXX Interpretum, τῆς ὑπ' οὐρανόν, id est orbis terre. Mox nostri codices Maz., Med. ac Fuk. cum Saviliano legunt ἡμην δὲ παρ' αὐτῷ. Nec aliter scribitur in editione LXX Interpretum, quam ubique sequitur Eusebius. Ipse enim est qui cum Pamphilo Martyre Palestinus codices ab Origene emendatos evulgavit, teste Hieronymo.

(35) Εὐφραίνομην. Totus hic locus in nostris codicibus Maz., Med., Fuk. et Saviliano ita legitur ac

Jacob. » § Jam vero quod substantia sit ante mundi creationem vivens atque subsistens, quæ Patri et universitatis opifitci Deo, in formatione omnium creaturarum ministraverit, Verbum Dei ac Sapiencia proprio nomine appellata : præter demonstrationes superius allatas, ipsam ex propria persona Sapienciam audire licet, per os Salomonis de se ipsa disertissime loquentem, et sua ipsius mysteria tradentem his verbis : « Ego Sapiencia in consilio tabernaculum meum constitui : scientiam et intellectum advocavi. Per me reges regnant et principes jura describunt. Per me magnates magni sunt, et tyranni per me obtinent terram. » Quibus hæc subjungit : « Dominus creavit me initium viarum suarum ad opera sua. Ante sæculum fundavit me in principio, priusquam terram faceret, priusquam fluerent fontes aquarum, priusquam montes fundati essent ; ante omnes colles genuit me. Quando præparabat cælum, aderam illi ; et quando firmos ponebat fontes sub cælo, cum ipso eram cuncta componens. Ego eram qua sese oblectabat : quotidie exsultabam ante faciem ejus in omni tempore, cum lætaretur orbe perfectio *. » Verbum igitur ante

Quam autem ob causam non omnibus olim hominibus ac gentibus sicut nunc, ejus fides prædicata sit, hac ratione manifestum fiet. Christi doctrinam utpote totius sapientiæ ac virtutis apicem, nondum capere poterat priscorum hominum vita. Primus enim homo cum in summa felicitate degeret, statim parvi habito Dei mandato, in hanc mortalem et corruptioni obnoxiam vitam decidit, et priores paradisi delicias cum terræ hujus divina maledictione damnatæ domicilio commutavit. Hujus autem posterius per universum orbem diffusi, cum omnes, uno aut altero excepto, longe deteriores existissent, ferinam quamdam vitæque expertem agere vitam instituerunt. Non urbes, non rempublicam habere, non artes aut disciplinas excolere in animum induxerant. Leges et jura, virtutem præterea ac philosophiam ne nomine quidem tenuis noverant. Vagi per solitudines, tanquam agrestes ac feri versabantur. Et rationem quidem sibi a natura indi-

distinguitur : Ἐγὼ ἡμην ἥ προσέχαιρε· καθ' ἡμέραν δὲ εὐφραίνομην ἐνώπιον αὐτοῦ ἐν παντὶ καιρῷ. Alique ita Justinus Martyr in *Dialogo contra Tryphonem*, et Romana editio LXX Interpretum, nisi quod pro ἐνώπιον αὐτοῦ scriptum habent ἐν προσώπῳ αὐτοῦ. Rufinus vertit : *Ego eram cui adgaudebat quotidie. Latitabar autem coram ipso in omni tempore.*

(36) Τὶ δὴ οὖν οὐχὶ καθάπερ τανῦν. Ab his verbis caput 3 auspicantur nostri codices Maz., Med. ac Fuk. quibus consentit editio Rob. Stephani. Sed cum viderem tertii capitis titulum huic loco parum convenire, inferius eum collocandum putavi ; quod etiam fecit Christophorus.

(37) Πληρὸν ἐνός. Ita quidem codex Regius et veteres schedæ. Nostri tamen codices Maz., Med., Fuk. et Savil. præferunt ἐκτὸς ἐνός που. Paulo post pro ἐκδεδοχότες in codice Maz., Med. ac Fuk. scriptum inveni ἐκδεδοχέσαν.

tam, et rationalia ac mitia virtutis semina hominum animis insita, spontanæ malitiæ facinoribus corrumpebant : cujusquodam autem sceleribus seipsos mancipaverant. Adeo ut nunc stupris, nunc cædibus mutuis sese contaminarent, interdum etiam humanas carnes vorarent ; ipsi denique Deo bellum inferre, et gigantum prælia illa quæ ab hominibus celebrantur, tentare audent ; ac terram quidem ipsam adversus cælum tanquam propugnaculum munire statuissent, Deum vero rerum omnium auctorem e cælo deturbare immani quadam recordia aggredierentur. Quam ob causam cum se sic gererent, rerum omnium inspector Deus velut silvam agrestem per universum terrarum orbem dispersam inundationibus atque incendiis eos adortus est : et continua fame ac peste, bellis quoque assiduis, et fulminibus cælestis missis eosdem succidit, quasi gravem quemdam ac difficillimum animorum morbum acrioribus suppliciis comprimens. Porro tunc maxime cum malitiæ torpor universos fere occupasset, et gravis quædam ebrietas omnium prope mortalium mentibus tenebras offudisset, primogenita Dei Sapientia, ipsum scilicet Verbum ante omnia existens, admirabili quodam hominum amore flagrans, nunc per angelos creaturis suis apparuit : nunc per semetipsum, utpote salutaris Dei potentia, uni aut alteri ex piis ac Deo dilectis, sub hominis specie (quando aliter fieri non poterat) se videndum præbuit. Cum vero ab istis hominibus pietatis semina jam in vulgus sparsa essent, et gens integra

(38) *Ἦν μὲρ ἐπιτελιζέιν*. Mirum est, in hujus verbi explicatione et Musculum et Christophorsonum lapsos esse. Musculus enim vertit, *colum tellure obstruere conati*. Christophorsonum vero longe pejus, *terram, interposito muro, cælo adjungere*. Rectius Joannes Langus, qui Nicephorum Latine interpretatus est : *Ἐπιτελιζέιν* Græcis est extruere munitionem adversus aliquem, ut cum dicunt Lacedæmonios munisse Dereliam adversus Athenienses. Vide Harpocrationem in voce *Ἐπιτελισμα*. Sed et τείχος Græcis *munio* est. Porro ridiculum est credere homines eo demerentia unquam progressos esse, ut, extractis aggeribus, cælum conscendere, Deumque exturbare aggressi sint, quod tamen hoc loco creditisse videtur Eusebius. Sunt hæc signimenta poetarum, qui superbiam hominum illius ætatis et divini Numinis contemptum hac imagine declarare voluerunt :

Ter conati sunt imponere Pelion Ossa, etc.

Gigantes quidem commemorat sacra Scriptura ; sed de illis nihil ejusmodi dicit. Et turrim illam non a gigantibus, sed a filiis et posteris Noe post diluivum a diluvium esse testatur.

(39) *Ἐφ' οἷς τοῦτον ἑαυτοὺς ἀγροῦσι τὸν τρέπον*. Male in codice Regio et in veteribus schedis scriptum est *ἐφ' οἷς τοῦτον ἑαυτοῖς*, etc. Sed nec sana est vulgata lectio, quamvis scriptorum codicum M. L., Med. ac Fuk. auctoritate firmetur. Quo enim referretur verbum ἀγροῦσι, cum sequatur in eadem periole αὐτοὺς μετῆε. Mihi scribendum videtur *ἐφ' οἷς τοῦτον ἑαυτοὺς ἀγροῦσι τὸν τρέπον*. Nisi malis voces illas penitus expandere, τοῦτον ἑαυτοὺς ἀγροῦσι τὸν τρέπον, quæ glossam sapient.

(40) *Ὁ τῆς κακίας κῆρος*. Scribe κῆρος, ut leg. in codice Fuk. ac Savil. et apud Nicephorum Callistum.

(41) *Vulg. πρωτότοκος τοῦ θ. Σοφία*. Non dubito

Α χῆς σπέρματα αὐτοπροαιρέτου κακίας ὑπερβολῆ διαφείροντες, ἀνοσιουργίας δὲ πάσαις ὄλους σφᾶς ἐκδεδωκότες, ὡς τοτὲ μὲν ἀλληλοφθορεῖν, τοτὲ δὲ ἀλληλοκτονεῖν, ἄλλοτε δὲ ἀνθρωποδορεῖν, Θεομαχίας τε καὶ τὰς παρὰ πᾶσι βωμμένας γιγαντομαχίας ἐπιτολμᾶν, καὶ γῆν μὲν ἐπιτελιζέιν (38) οὐρανῷ διανοεῖσθαι, μανία δὲ φρονήματος ἐκ τόπου αὐτὸν τὸν ἐπὶ πάντων Θεὸν πολεμεῖν παρασκευάζεσθαι. Ἐφ' οἷς τοῦτον ἑαυτοὺς ἀγροῦσι τὸν τρέπον (39) κατακλύσμοις αὐτοῦ καὶ πυρπολήσεσιν ὡσπερ ἀγρίαν ὕλην κατὰ πάσης τῆς γῆς κεχυμένην, Θεὸς ὁ πάντων ἔφορος μετῆε, λιμοῖς τε συνεχέσι καὶ λοιμοῖς, πολέμοις τε αὐ καὶ κεραυνῶν βολαῖς ἀνωθεν αὐτοὺς ὑπετέμενετο, ὡσπερ τινὰ δεινὴν καὶ χαλεπωτάτην νόσον ψυχῶν, πικροτέροις ἀνέχων τοῖς κολαστηρίοις. Τότε μὲν οὖν, ὅτε δὴ πολλὸς ἦν ἐπιχευόμενος ἀλίγου δεινὴ κατὰ πάντων ὁ τῆς κακίας κῆρος (40), οἷα μέθης δεινῆς τὰς ἀπάντων σχεδὸν ἀνθρώπων ἐπισκιαζούσης καὶ ἐπισκοτούσης ψυχᾶς, ἡ πρωτόγονος καὶ πρωτόκτιστος τοῦ Θεοῦ Σοφία (41), καὶ αὐτὸς ὁ προῶν Λόγος, φιλανθρωπίας ὑπερβολῆ, τοτὲ μὲν δι' ὀπτασίας ἀγγέλων τοῖς ὑποβηθήκοσι, τοτὲ δὲ καὶ δι' ἑαυτοῦ οἷα Θεοῦ δύναμις σωτήριος, ἐνὶ που καὶ δευτέρῳ τῶν πάλαι θεοφιλῶν ἀνδρῶν, οὐκ ἄλλως ἢ δι' ἀνθρώπου μορφῆς, ὅτι μὴδ' ἐτέρως ἦν δυνατόν, αὐτοῖς ὑπεφαίνετο. Ὡς δ' ἤδη διὰ τούτων τὰ θεοσεβείας σπέρματα εἰς πλῆθος ἀνδρῶν καταβέβλητο, ὄλον τε τὸ ἔθνος ἐπὶ τῇ θεοσεβείᾳ προσανέχον ἐκ τῶν ἀνέκαθεν Ἑβραίων ὑπέστη, τούτοις μὲν ὡσανεὶ πληθεσιν ἔτι ταῖς παλαιαῖς ἀγωγαῖς ἐκδεδιητημένοις (42), διὰ τοῦ προφήτου Μωϋσέως εἰκόσ

C quin Eusebius scripserit πρωτόκτιστος τοῦ Θεοῦ Σοφία, ut in quatuor codicibus, Maz. scilicet, Med., Fuk. ac Savil. scriptum habetur. Hæc enim vox magis convenit Eusebiano sensui, cum paulo supra locum illum ex Proverbiis citaverit, Κύριος ἔκτισέ με. Certe veteres theologi, ac præcipue ii qui ante concilium Nicæni tempora scripserunt, per vocabulum κτίζειν non solum creationem intellexerunt, quæ ex nihilo fit, sed omnem generaliter productionem, tam quæ ab æterno esset quam illam quæ in tempore. Hinc est quod Melito librum scripserat, *Περὶ κτίσεως καὶ γενέσεως Χριστοῦ*, ut videmus ad lib. iv hujus *Historiæ*. Quod si hic legamus πρωτότοκος, inepta esset repetitio quam ταυτολογίαν vocant, ἢ πρωτόγονος καὶ πρωτότοκος. Adde quod πρωτότοκος non convenit generationi divinæ. Rectius ergo est πρωτόκτιστος. Certe Clemens Alex. in lib. v

D *Strom.* Filium Dei vocat πρωτόκτιστον Σοφίαν.

(42) *Ταῖς παλαιαῖς ἀγωγαῖς ἐκδεδιητημένοις*. Male hunc locum intellexit Nicephorus, quasi in laudem Judæorum hoc ab Eusebio dictum fuisset. Sic enim habet Nicephorus : *Τοῦτο μὲν ὡσανεὶ ταῖς πάλαι καὶ πρὸ βραχέως διαλάτεις καλῶς ἐκθεθραμμένον*, etc. Quæ sic vertit Langus : *Ei genti quæ et antiquitas et non ita pridem vita et moribus recte exculta esset*, etc. At contrarium plane sensum habent Eusebii verba. Ait enim cum Judæi prioris vite contagione corrupti essent, Deum satis habuisse legales eis ceremonias præscribere, et velut signa quædam ac symbola arcanorum mysteriorum eis tradere, utpote adhuc rudibus et superstitioni gentilium assuetis. Idem scribit Chrysostomus in *Matthæum*. Id manifeste sibi voluit hæc verba, *ταῖς παλαιαῖς ἀγωγαῖς ἐκδεδιητημένοις*. Pro quomale Christophorsonum legit ἐκδεδιητημένοις, a Nicephoro, ut videtur, in errorem inductus. *Ἐκδιατάσθαι* Græcis idem est quod corrumpi et ex pristina disciplina

ως καὶ σύμβολα σαββάτου τινὸς μυστικοῦ καὶ περι-
 τμή, ἐτέρων τε νοητῶν θεωρημάτων (43) εἰσαγω-
 γὰς, ἀλλ' οὐκ αὐτὰς ἐναργεῖς παρεδίδου τὰς μυστα-
 γωγίας. Ὡς δὲ τῆς παρὰ τούτοις νομοθεσίας βωμιμέ-
 νης, καὶ πνοῆς δίκην εὐόδους εἰς ἅπαντας ἀνθρώπους
 διαδόδομένης, ἤδη τότε ἐξ αὐτῶν καὶ τοῖς πλείοσι τῶν
 ἔθνῶν διὰ τῶν πανταχόσε νομοθετῶν τε καὶ φιλοσό-
 φων ἡμερώτατα φρονήματα (44), τῆς ἀγρίας καὶ
 ἀπηνόου θηριωδίας ἐπὶ τὸ πρῶον μεταβεβλημένης, ὡς
 καὶ εἰρήνην βαθεῖαν φίλας τε καὶ ἐπιμιξίας πρὸς ἀλ-
 λήλους ἔχειν· τῆνικαῦτα πᾶσι δὴ λοιπὸν ἀνθρώποις
 καὶ τοῖς ἀνά τὴν οἰκουμένην ἔθνεσιν, ὡς ἂν προωφε-
 λημένοι καὶ ἤδη τυγχάνουσιν ἐπιτηδεῖος πρὸς παρα-
 ἔσθη τῆς τοῦ Πατρὸς γνώσεως, ὁ αὐτὸς δὴ πάλιν
 ἐκείνος ὁ τῶν ἀρετῶν διδάσκαλος (45), ὁ ἐν πᾶσιν
 ἀγαθὸς τοῦ Πατρὸς ὑπουργός, ὁ θεὸς καὶ οὐράνιος
 τοῦ Θεοῦ Λόγος, δι' ἀνθρώπου κατὰ μηδὲν σώματος
 οὐσίᾳ τὴν ἡμετέραν φύσιν διαλλάττοντος, ἀρχομένης
 τῆς Ῥωμαίων βασιλείας ἐπιφανεῖς, τοιαῦτα ἔηρασε τε
 καὶ πέπονθεν, ὅσα ταῖς προφητείαις ἀκόλουθα ἦν,
 ἄνθρωπον ὁμοῦ καὶ Θεὸν ἐπιδημήσειν τῷ βίῳ παρα-
 ἔσθων ἔργων ποιητὴν, καὶ πᾶσι τοῖς ἔθνεσι διδάσκα-
 λὸν τῆς τοῦ Πατρὸς εὐσεβείας ἀναδειχθήσεσθαι, τὸ τε
 παράδοξον αὐτοῦ τῆς γενέσεως καὶ τὴν καινὴν διδα-
 σκαλίαν, καὶ τῶν ἔργων τὰ θαύματα, ἐπὶ τε τούτοις
 τοῦ θανάτου τὸν τρόπον, τὴν τε ἐκ νεκρῶν ἀνάστασιν,
 καὶ ἐπὶ πᾶσιν τὴν εἰς οὐρανοὺς ἔνθεον ἀποκατάστα-
 σιν αὐτοῦ προκηρυττούσαις. Τὴν γοῦν ἐπὶ τέλει βα-
 σιλείαν αὐτοῦ Δανιὴλ ὁ προφήτης θεῷ Πνεύματι συν-
 ὀρων, ὡδὲ πη ἔθεοφορεῖτο, ἀνθρωπινώτερον τὴν θεο-
 πῖαν ὑπογράφων· « Ἐθεώρουν γάρ, φησὶν, ἕως οὗ
 θρόνοι ἐτέθησαν, καὶ Παλαιὰς ἡμερῶν ἐκάθητο. Καὶ
 τὸ ἔνδυμα αὐτοῦ λευκὸν ὡσεὶ χιῶν, καὶ ἡ θρῆξ τῆς
 * Cap. vii.

in mollitiem labi. Unde ἐκδεδιτημένος βλος est vita
 mollis ac soluta; translatione ab intemperantibus
 hominibus, qui nullam in cibo ac potu et in toto
 genere vivendi legem observant. Quæ vox frequen-
 ter occurrit in libris Dionis Cassii..

(43) *Νοητῶν θεωρημάτων.* Sic ex codice Regio et
 ex veteribus schedis edidit Rob. Stephanus. Sed in
 reliquis exemplaribus, Maz. scilicet, Med., Fuk. et
 Savil. scriptum invenit, μυστικῶν θεωρημάτων. Ni-
 cephorus vero pro his habet, θειοτέρων νοημάτων.
 Ex quo conjicere est Nicephorum vulgatam lectio-
 nem in suo codice reperisse; cumque eam minus
 probaret, ejus loco hanc quam diximus substi-
 tuisse.

(44) *Ἡμερώτατα φρονήματα.* Hunc locum non
 intellexerunt interpretes, ut ex versione eorum
 apparet; nam vocem φρονήματα retulerunt ad νο-
 μοθετῶν καὶ φιλοσόφων. Christophorsonus quidem
 verit̄: *Cumque propter mansuetissimas legumlatō-
 ram et philosophorum tot ubique commentationes ac
 præcepta, etc.* Musculus vero, *per placidissimos
 eorum qui ubique leges ferebant et philosophorum
 κενῶν, etc.* At qui longe alia Eusebii mens est. Ne-
 que enim tantum tribuit legumlatoribus philoso-
 phisque gentiliū, ut prisca illa mortalium feritas
 atque immanitas præceptis illorum atque institutis
 paulatim ad humaniorem cultum revocata sit; sed
 hujus rei causam confert in legem Mosaicam, quæ
 cum universo terrarum orbi innotuisset, omnium
 hominum mores tandem mansuefecit. Et enim legis-
 hiores ac philosophi gentiliū, cum optima quæ-
 que præcepta ex illius legis fontibus hausissent, et

A ab antiquis illis Hebræis originem ducens, divino
 cultui dedita esset; tanquam multitudini priorum
 adhuc institutorum labe corruptæ, per prophetam
 Moysen imagines et signa arcani cujusdam sabbati
 et circumcisionis, aliorumque spiritualium præcep-
 torum institutiones, sed non ipsam sacrorum ma-
 nifestam visionem illis tradidit. Tandem vero He-
 bræorum lege apud omnes divulgata, et instar sua-
 vissimi odoris per universas gentes late diffusa :
 cum ex illa pleræque nationes legumlatorum ac
 philosophorum opera mitiores jam sensus hausis-
 sent, et morum feritas atque immanitas in mansue-
 tiorum cultum conversa esset, adeo ut profunda
 pax et amicitia mutuaque inter mortales commercia
 I O intercederent : tunc demum reliquis etiam ho-
 minibus, cunctisque per orbem terrarum gentibus,
 utpote jam præparatis et ad notitiam Dei Patriæ
 percipiendam idoneis, ipse ille virtutum magister,
 et Patriæ sui in omnibus bonis minister, divinum e:
 cœleste Dei Verbum, in hominis specie, nullatenus
 a corporum nostrorum natura diversi, simul cum
 ipso Romani imperii exordio apparens, ea fecit et
 pertulit, quæ prophetarum oraculis consentiebant :
 quibus hominem pariter ac Deum admirabilem
 operum effectorem in terras venturum esse, et Patriæ
 cultum ac religionem cunctis gentibus traditurum :
 insitatam quoque ejus nascendi rationem, novam
 doctrinam, miracula, ad hæc mortis genus et re-
 surrectionem, postremo divinum in cœlos reditum-
 olim prædixerant. Regnum porro illius quod in fine
 sæculorum adventurum est, Daniel divino afflatus
 Spiritu cum videret, ad hominum captum sese ac-
 commodans, visionem Dei sic describit : « Aspi-

posthæc auditorum suorum mentibus infunderunt :
 quibus exculi homines, ad evangelicæ legis noti-
 tiam accipiendam idonei tandem exstiterunt. Quippe
 lex Mosaica velut prævia ac prænumia fuit Evan-
 gelii, Christianique prædicationi viam stravit. Scriben-
 dum est igitur hoc loco : Τοῖς πλείοσι τῶν ἔθνῶν
 διὰ τῶν πανταχόσε νομοθετῶν τε καὶ φιλοσόφων ἡμέ-
 ρωτο τὰ φρονήματα, ut diserte scriptum habent
 nostri codices Maz., Med., Fuk. et Savil. Certe
 nisi ita scripseris, non cohærebit oratio. Quo enim
 referetur particula illa ὡς δὲ, quæ posita est initio
 periodi ? Est et alia difficultas in hoc Eusebii loco,
 quidnam sibi velint hæc verba ἐξ αὐτῶν. An enim
 Eusebius, ἤδη τότε ἐξ αὐτῶν καὶ τοῖς πλείοσι, etc.,
 ut supra. Quæ quidem verba non sine causa posita
 esse mihi videntur, ut ostendat Eusebius quidquid
 a legumlatoribus ac philosophis commode dictum
 est, id omne ab Hebræis eos esse mutuatos. Atque
 ita hunc locum accepit Rufinus, ut ex interpreta-
 tione ejus liquido apparet. Multa in hanc sententiam
 disserit Eusebius in libris *De præparatione*, ubi
 ostendit Græcorum philosophos ex Mosis libris ple-
 raque suffragatos fuisse.

(45) *Ὁ τῶν ἀρετῶν διδάσκαλος.* Quatuor nostri
 codices, Maz. scilicet, Med., Fuk. et Savil., scriptum
 habent ἀββήτων διδάσκαλος. In optimo tamen Maz. ad
 marginem, altera lectio ascripta est hoc modo : Γρ.
 ἀρετῶν. Paulo post ubi legitur τῶν ἔργων τὰ θαύ-
 ματα, iidem codices præferunt θαυμάσια, et mox
 καὶ τὴν ἐπὶ πᾶσιν εἰς οὐρανοὺς ἔνθεον ἀποκατάστα-
 σιν

cieham, inquit, donec throni positi sunt, et Antiquus dierum sedit. Vestimentum ejus candidum sicut nix: et capilli capitis ejus sicut lana munda. Thronus ejus flamma ignis, rotæ ejus ignis flagrans. Flumen ignis manabat in conspectu ejus. Mille millia ministrabant ei: et decies millies dena millia assistebant ei. Judicium constituit, et libri aperti sunt. » Et paulo post: « Aspiciebam, inquit, et ecce cum nubibus cæli quasi Filius hominis veniens usque ad Antiquum dierum pervenit, et in conspectu ejus exhibitus est. Et datus est ei principatus et honos, et regnum: et omnes populi, tribus et linguæ ipsi servient. Potestas ejus, potestas æterna quæ non præteribit: et regnum ejus non corrumpetur. » Hæc vero manifestissime non ad alium quam ad Servatorem nostrum referri possunt, qui erat in principio apud Deum Deus Verbum, et qui propterea quod in novissimis temporibus homo factus est, Filius hominis dicitur. Sed cum prophetarum oracula de Domino nostro Jesu Christo edita in peculiaribus jam Commentariis collegerimus, et quæcunque de illo traduntur, firmissimis demonstrationibus alibi astruxerimus, his quæ dicta sunt, in præsentia erimus contenti.

CAPUT III.

Quod ipsum Jesu Christique nomen olim notum fuerit, cultumque a divinis prophetis.

Ipsum vero Jesu Christique vocabulum apud veteres illos Deo dilectos prophetas in honore habitum fuisse, opportunum nunc tempus est ut ostend-

(46) *Ἐλειτούργουν αὐτῷ.* Ex vetustissimo codice Mazarino post hæc voces addimus verba: Καὶ μύριαι μυριάδες παρεστήκεισαν ἔμπροσθεν αὐτοῦ. Eadem pericope habetur in codice Fuk. ac Savil. et in veteribus schedis, nisi quod scriptum habent παρεστήκεισαν αὐτῷ, prout legitur etiam apud Justinum et in editione Romana Danielis cap. vii, ubi vide Annotaciones Nobilii.

(47) *Ἐνώπιον αὐτοῦ προσήνεχθη.* In margine codicis Maz. scriptum est recentiore manu: Γρ. προσήνεχθη, ὃ καὶ κρεῖττον. Id est, in quibusdam codicibus scribitur προσήνη, idque rectius. Certe in optimo illo codice Renati Marchalli, qui nunc est in bibliotheca Claromontani collegii, c. vii Danielis diserte scriptum est, καὶ προσήνη αὐτῷ. Tamen inter η et χ superscriptum est eadem manu ve: prorsus ut appareat jamdudum variasse codices in eo Danielis loco: et alios quidem προσήνη prætulisse, alios προσήνεχθη. Porro in vetustissimo illo codice R. Marchalli qui prophetas complectitur, Danielis libro hic præfixus est titulus: Κατὰ Θεοδοτίωνος, supple τῆν ἔκδοσιν.

(48) *Αὐτῷ δουλεύουσιν.* Ita legitur etiam in editione Romana Danielis. Verum tres nostri codices, Maz., Fuk., et Savilii diserte scriptum habent, δουλεύουσιν. Quam scripturam confirmat Rufinus, et omnes populi, tribus, linguæ ipsi serviunt. Sic enim legitur in vetustissimo codice Parisiensis Ecclesiæ, non ut vulgo, et linguæ ipsi servient.

(49) *Ἐν οἰκείοις ὑπομνήμασι.* Intelligit libros *De evangelica demonstratione*, ex quibus decem duntaxat ad nos pervenerunt. In vetustissimo codice Maz. scholiastes quidam notat hic intelligi libros *De præparatione et demonstratione evangelica*: Σημειώσεις ὅτι ὑπομνήματα τὴν Ἐναγγελικὴν προπαρσκευὴν αὐτοῦ καὶ ἀπόδειξιν καλεῖ, id est, *Nota quod commentarios vocat, libros suos et De præpara-*

κεφαλῆς αὐτοῦ ὡσεὶ ἔριον καθαρὸν. Ὁ θρόνος αὐτοῦ φλὸς πυρός. Οἱ τροχοὶ αὐτοῦ πῦρ φλέγον. Ποταμὸς πυρὸς εἶλκεν ἔμπροσθεν αὐτοῦ. Χίλιαι χιλιάδες ελειτούργουν αὐτῷ (46), καὶ μύριαι-μυριάδες παρεστήκεισαν ἔμπροσθεν αὐτοῦ. Κρεττήριον ἐκάθισε καὶ βίβλοι ἠνεύχθησαν. » Καὶ ἐξῆς: « Ἐθεώρουν, φησὶ, καὶ ἰδοὺ μετὰ τῶν νεφελῶν τοῦ οὐρανοῦ ὡσεὶ Υἱὸς ἀνθρώπου ἐρχόμενος, καὶ ἕως τοῦ Παλαιοῦ τῶν ἡμερῶν ἐφθασε, καὶ ἐνώπιον αὐτοῦ προσήνεχθη (47) • καὶ αὐτῷ ἐδόθη ἡ ἀρχὴ καὶ ἡ τιμὴ, καὶ ἡ βασιλεία, καὶ πάντες οἱ λαοὶ, φυλαὶ, γλῶσσαι, αὐτῷ δουλεύουσιν (48). Ἡ ἔξουσία αὐτοῦ, ἔξουσία αἰώνιος, ἧτις οὐ παρελεύσεται. Καὶ ἡ βασιλεία αὐτοῦ οὐ διαφθαρήσεται. » Ταῦτα δὲ σαφῶς οὐκ ἐφ' ἕτερον, ἀλλ' ἐπὶ τὸν ἡμέτερον Σωτῆρα τὸν ἐν ἀρχῇ πρὸς τὸν Θεόν, Θεὸν Λόγον ἀναφέροιο ἀν, Υἱὸν ἀνθρώπου διὰ τὴν ὑστάτην αὐτοῦ ἐνανθρώπησιν χρηματίζοντα. Ἄλλα γὰρ ἐν οἰκείοις ὑπομνήμασι (49) τὰς περὶ τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ προφητικὰς ἐκλογὰς (50) συναγαγόντες, ἀποδεικτικώτερον τε τὰ περὶ αὐτοῦ δηλούμενα ἐν ἑτέροις συστήσαντες, τοὺς εἰρημένοις ἐπὶ τοῦ παρόντος ἀρκεσθησόμεθα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ.

Ὅς καὶ τὸ Ἰησοῦ ὄνομα, καὶ αὐτὸ δὴ τὸ τοῦ Χριστοῦ, ἔγνωστό τε ἀνέκαθεν καὶ ἐτετλίμητο παρὰ τοῖς θεοσεβείοις προφήταις (Nic. H. E. 1, 4).

Ὅτι δὲ καὶ αὐτὸ τὸνομα (51) τοῦ τε Ἰησοῦ καὶ δὴ καὶ τὸ τοῦ Χριστοῦ παρ' αὐτοῖς τοῖς πάλαι θεοφίλοις προφήταις ἐτετλίμητο, ἦδη καιρὸς ἀποδεικνύ-

tione ac demonstratione evangelica. Cæterum hæc Eusebii *Ecclesiastica Historia* tanto nobis commendatio esse debet, quod post reliqua fere ejus opera exarata est, adeoque post libros *Chronologicorum canonum*, ut ipse Eusebius supra testatus est. At Blondellus in *Apologia* pro sententia B. Hieronymi de episcopis et presbyteris, cap. 19, libros *De evangelica demonstratione* ab Eusebio scriptos esse censet post *Ecclesiasticam Historiam*. Quippe Eusebius, inquit, in libro vi *De demonstratione*, cap. 13, *Historiam* suam citat. Sed Blondellum decript Latina interpretatio, quæ sic habet: *Quod si quidquam nostra quoque historia valet, nostris ipsorum temporibus illam antiquius celebratam Sion junctis verbis a Romanis viris arari, oculis nostris inspezimus.* Verum longe aliud sonant Græca Eusebii verba, quæ hic ponam: *Ἐἰ γοῦν τι δύναται καὶ ἡμετέρα ἱστορία, καθ' ἡμᾶς αὐτοῦς τὴν πάλαι βοιωμένην Σιών ζεύγεσθαι βῶν ὑπὸ Ῥωμαίων ἀνδρῶν ἀρουμένην ὀφθαλμοῖς προσεληψαμεν.* Id est: *Quod si nostrum quoque testimonium aliquid ponderis habet, Sionem illum quæ olim tantopere celebrata est, ætate nostra a Romanis arari, ipsis oculis nostris vidimus.* Vides Eusebium non de *Historia* sua loqui. Nam *ἱστορία* eo loco nihil aliud est quam testimonium oculorum.

(50) *Προφητικὰς ἐκλογὰς.* Sic codices Maz., Med., Fuk. et Savil. scriptum habent, recte. Editi *προφ. ἐκδόσεις.* Sic autem vocat Eusebius locos excerptos de libris prophetarum, in quibus agit de vocatione gentium et de adventu Christi. Certe in libris *Demonstrationis* nihil aliud agit Eusebius quam ut testimonia prophetarum ex eorum libris colligat. Quibus deinde uberiori expositionem ac demonstrationem adjecturum se esse promittit. In proœmio libri secundi vocat τὰς ἐκ τῶν προφητικῶν φωνῶν μαρτυρίας.

(51) *Ὅτι δὲ καὶ αὐτὸ τὸνομα.* In codice Mazar.

καὶ Σεπτὸν ὡς ἐνὶ μάλιστα καὶ ἐνδοξον τὸ τοῦ Χριστοῦ ὄνομα πρῶτος αὐτὸς γνωρίσας Μωϋσῆς, τύπους ἀρραίνων καὶ σύμβολα, μυστηριώδεις τε εἰκόνας ἀκολουθῶς χρησιμῶ φήσαντι αὐτῷ· « Ὅρα, ποιήσεις πάντα κατὰ τὸν τύπον τὸν δειχθέντα σοι ἐν τῷ ἔρει· » παραδιδούς, Ἄρχιερέα Θεοῦ, ὡς ἐνὶ μάλιστα ἑνατὸν, ἀνθρώπων ἐπισημίνας, τοῦτον Χριστὸν ἀναγορεύει. Καὶ ταύτη γὰρ τῆ κατὰ τὴν ἀρχιερωσύνην ἔξισ, πᾶσαν ὑπερβαλλούση παρ' αὐτῷ τὴν ἐν ἀνθρώποις προεδρίαν, ἐπὶ τιμῇ καὶ δόξῃ τὸ τοῦ Χριστοῦ περιτιθῆσιν ὄνομα. Οὕτως ἄρα τὸν Χριστὸν θεῖόν τι χρῆμα ἠπίστατο. Ὁ δ' αὐτὸς καὶ τὴν τοῦ Ἰησοῦ προσγορίαν εὖ μάλα Πνεύματι θεῖω προιδῶν, πάλιν τινὲς ἐξαίρετου προνομίας καὶ ταύτην ἔξισ. Οὐποτε γοῦν πρότερον ἐκφωνηθὲν εἰς ἀνθρώπους, πρὶν ἢ Μωϋσῆα γνωσθῆναι (52), τὸ τοῦ Ἰησοῦ πρόσημα, τῷ Μωϋσῆι πρῶτον καὶ μόνῳ περιτιθῆσιν, ὃν κατὰ τὸν αὐθις καὶ σύμβολον ἔγνω μετὰ τὴν αὐτοῦ τελευτὴν διαδεξόμενον τὴν κατὰ πάντων ἀρχήν. Οὐ πρότερον γοῦν τὸν αὐτὸν διάδοχον τῆ τοῦ Ἰησοῦ κληρῖμόν προσγορίαν, ὄνοματι δὲ ἐτέρῳ τῷ Αὐσῆ (53), ὅπερ οἱ γεννήσαντες αὐτῷ τίθεινται, καλούμενον, Ἰησοῦν αὐτὸς ἀναγορεύει, γέρας ὡσηρον τίμιον πάντως πολὺ μείζον βασιλικῶ διαδήματος, τὸ ὄνομα αὐτῷ δωρούμενος, ὅτι δὴ καὶ αὐτὸς ὁ τοῦ Ναυῆ Ἰησοῦς τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν τὴν εἰκόνα ἔφερε, τοῦ μόνου μετὰ Μωϋσῆα καὶ τὸ συμπέρασμα τῆς ἐκείνῳ παραδοθείσης (54) συμβολικῆς λατρείας, τῆς ἀληθοῦς καὶ καθαρῶτάτης εὐσεβείας τὴν ἀρχὴν διαδεξαμένου. Καὶ Μωϋσῆς μὲν ταύτην τὴν διὰ τοῖς κατ' αὐτὸν ἀρετῇ καὶ δόξῃ παρὰ πάντα τὸν λαὸν προσφέρουσιν ἀνθρώποις, τῷ μὲν ἀρχιερεῖ, τῷ δὲ μετ' αὐτὸν ἡγήσομένῳ, τὴν τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ προσγορίαν ἐπὶ τιμῇ τῇ μεγίστῃ περιτίθειται. Σαφῶς δὲ καὶ οἱ μετὰ ταῦτα προφῆται, ὄνομασιν τὸν Χριστὸν προσεφώνουν (55), ὁμοῦ τὴν μέλλουσαν ἔσεσθαι κατ' αὐτοῦ συσκευὴν τοῦ Ἰουδαίων λαοῦ, ὁμοῦ δὲ καὶ τὴν τῶν ἔθνων δι' αὐτοῦ κλησιν προμαρτυρόμενοι. Τότε μὲν ὡδὲ πως Ἱερειῖας λέγων· « Πνεῦμα πρὸ προσώπου ἡμῶν Χριστὸς Κύριος, συνελήφθη ἐν ταῖς διαφοραῖς αὐτῶν· οὐ εἴπαμεν ἐν τῇ σκιά αὐτοῦ ζή-
¹⁰ Exod. xxv. ¹¹ Thren. iv. ¹² Psal. i.

et *Fuk*, nulla hic sit novi capitis distinctio. Nam caput 3 multo ante incipiunt, ut supra notavi. Codex autem Medicæus ab his verbis inchoat cap. 4. Sed nihil certius est quam id quod supra monui, ab his verbis inchoandum esse caput 3; idque vel titulus ipse demonstrat.

(52) *Πρὶν ἢ Μωϋσῆα γνωσθῆναι*. In codice Med. ac Savil. et in veteribus schedis bibliothecæ Regiæ scriptum est γνωρισθῆναι. At Musculus verbum γνωρισθῆναι in activa significatione accepit pro ἔγνωσθαι, quod omnino ferri non potest. Porro nostri codices Maz., Med. ac Fuk. scriptum habent πρὶν ἢ duobus verbis.

(53) *Ὁνόματι δὲ ἐτέρῳ τῷ Αὐσῆ*. In vetustissimo codice Maz. hoc scholium appositum est ad marginem: Σημειῶσαι ὅτι ὁ τοῦ Ναυῆ Ἰησοῦς πρότερον Αὐσῆς ἐκαλεῖτο. Id est, *Nota quod Jesus filius Nave prius Auses vocabatur*. Sed Hieronymus in caput 1 Osee notat hunc esse errorem omnium codicum tam Græcorum quam Latinorum, qui *Ause* scriptum habent pro *Osee*. *Osee*, inquit, in lingua nostra Salvatorem sonat; quod nomen habuit etiam Josue

damus. Primus ipse Moyses cum nomen Christi Augustum in primis et gloriosum esse cognovisset, signa rerum cœlestium et mysticas imagines tradens ex præcepto illius oraculi ¹⁰: « Facies omnia juxta figuram quæ tibi in monte monstrata est; » hominem quem ipse, quantum mortali fas erat, summum Dei Sacerdotem nuncupaverat, Christum vocavit. Atque hoc modo summi sacerdotii dignitati, quæ ipsius quidem judicio omnem inter homines honoris prærogativam superabat, honoris et gloriæ causa Christi nomen imposuit. Adeo in Christo divinum quid subesse intelligebat. Idem cum divino afflatus Spiritu nomen Jesu optime prævidisset, eximio quodam privilegio rursus illud ornavit. Hoc enim vocabulum quod ante ipsius ætatem nunquam inter homines prolatum fuerat, primo solique indidit ei, quem juxta figuram et significationem arcanam illius nominis, post suum e vita discessum totius imperii successorem futurum esse prænoverat. Quem quidem, cum antea non Jesus, sed Ause indito a parentibus nomine vocaretur; Moyses Jesum nominavit: hoc vocabulum velut præcipuum honoris insigne, omni regio diademate præstantius ei tribuens, eo quod Servatoris nostri imaginem exhiberet, qui post Moysen, et post complementum religionis ab eodem in figuris traditæ, solus in veræ et sinceræ pietatis imperium erat successurus. Et Moyses quidem hoc modo duobus viris qui illa ætate præ cæteris omnibus virtute et gloria florebant, alteri sacerdoti, alteri duci post exitum suum futuro, Servatoris nostri Jesu Christi nomen, maximi honoris instar, imposuit. Sed et secuti deinceps prophetæ disertissime et nominatim Christum prænoventur, simul et Judæorum adversus ipsam insidias, et gentium per illum vocationem multo ante testantes. Jeremias quidem cum sic ait: « Spiritus ante vultum nostrum Christus Dominus comprehensus est in corruptionibus nostris. De quo diximus: In umbra ejus vivemus in gentibus ¹¹. » David vero stupore defixus de eodem hæc dicit ¹²: « Quare fremuerunt gentes et populi

filius Nun, antequam ei a Deo vocabulum mutaretur. Non enim, ut male in Græcis codicibus legitur et Latinis, Ause dicitur est, quod nihil omnino intelligitur: sed Osee, id est Salvator. Pseudo-Clemens in libro 1 Recognitionum: Igitur Moyses, inquit, his ministratis Ausum quemdam nomine præponens populo, qui eos revocaret ad patriam terram. Sic et Lactantius, lib. iv, cap. 17.

(54) *Τῆς ἐκείνῳ παραδοθείσης*. Nicephorus habet τῆς δι' ἐκείνου, quo modo etiam in quibusdam libris se reperisse testatur Stephanus. Sic certe præferunt codex Med. et Maz. cum Fuk. et Saviliano. Parum tamen interest utro modo legamus, cum idem sit dicere, legem datam esse Moysi, et datam esse per Moysen.

(55) *Τὸν Χριστὸν προεφώνουν*. Ita legitur in codice Regio et in veteribus schedis. Verum Maz. codex cum Med. et Fuk. scriptum habet προεφώνουσιν, quod magis probō. Sic paulo infra iidem codices habent Δαυὶδ εἰς τὸ αὐτοῦ πρόσωπον ἀναφώνει.

meditati sunt inania? Astiterunt reges terræ et principes confluxerunt in unum, adversus Dominum et adversus Christum ejus. Quibus hæc deinde subjungit ex persona Christi: « Dominus dixit ad me: Filius meus es tu, ego hodie genui te. Postula a me, et dabo tibi gentes hereditatem tuam, et possessionem tuam terminos terræ. » Neque vero soli summi sacerdotes, utpote qui oleo ad id præparato arcani cujusdam mysterii causa ungerentur, Christi nomine ornabantur apud Hebræos; verum etiam reges, quos prophætæ divino incitati Spiritu cum unxissent, typicos quosdam et admiratos Christos effecerunt: siquidem et ipsi regiæ illius potestatis ac dominationis Dei Verbi, qui solus verusque Christus est, imaginem in semetipsis gerebant. Quin etiam ex prophetis nonnullos sacro oleo delibutos, typice Christos fuisse accepimus. Adeo ut omnes hi ad verum Christum, divinum ac cœlestē Verbum referantur; quippe qui solus omnium gentium pontifex, solus rex ac Dominus omnis creaturæ, solus denique inter prophetas summus propheta Patris existat. Hujus autem rei argumentum illud est, quod ex omnibus qui apud veteres oleo sacro typice consecrabantur, sive ex sacerdotibus, sive ex regibus, sive ex prophetis, nemo adhuc tantam divinæ virtutis potentiam sortitus est, quantum Servator ac Dominus noster Jesus, qui solus verusque Christus est, ostendit. Nullus certe eorum quantumvis dignitate et honore apud suos per continuam antiquissimæ stirpis seriem nobilitatus, ex ea Christi quam gerebat typica appellatione subditos sibi Christianos cognominavit. Sed ne cultum quidem ullum a subjectis quisquam illorum est consecutus: nec vero in ullum ex hisdem qui fato jam functus fuisset, tanta unquam propensio exstitit animorum, ut homines illius gratia mortem oppetere parati essent. Ac ne ex omnibus quidem illis quæ dixi ullus unquam fuit, cujus causa ab universis quæ orbem terrarum incolunt gentibus tantus ubique motus sit excitatus. Neque enim figuræ vis tantum in illis poterat operari, quantum veritas ipsa per Servatorem nostrum exhibita. Qui cum nec insignia summi sacerdotii ab ullo accepisset, ac ne sacerdotali quidem genere secundum carnem esset oriundus; nec hominum satellitio ad regnum esset vectus, nec propheta veterum prophetarum ritu factus fuisset; cum nullam omnino dignitatem aut prærogativam apud Judæos obtineret: nihilominus omnibus non quidem

(56) *Μόνον προφητῶν ἀρχιπροφήτην.* Vox prophetarum delenda mihi videtur, utpote otiosa ac superflua.

(57) *Ἐκ τῆς περὶ αὐτοῦ εἰκονικῆς τοῦ Χριστοῦ προσρήσεως* (didit Stephanus). In codice Medicæo emendatur περὶ αὐτοῦ, quo modo etiam in veteribus schedis diserte scriptum inveni. Certe autem περὶ αὐτοῦ scribendum est aut περὶ αὐτόν, etc.: præcessit enim οὐδεὶς γὰρ τοὶ ἐκείνων.

(58) *Τοσαύτη γέγονε κίνησις.* Male Christophorus persecutionis tumultum interpretatur. Κίνησις hoc loco verbum est medium, quod tam in

σόμεθα ἐν τοῖς ἔθνεσι: » τὸτὲ δὲ ἀμυχανῶν Δαυὶδ, διὰ τούτων: « Ἴνα τί ἐφρούραζαν ἔθνη καὶ λαοὶ ἐμελέτησαν κενὰ: παρέστησαν οἱ βασιλεῖς τῆς γῆς, καὶ οἱ ἄρχοντες συνήχθησαν ἐπὶ τὸ αὐτὸ, κατὰ τοῦ Κυρίου καὶ κατὰ τοῦ Χριστοῦ αὐτοῦ; » Οἷς ἐξῆς ἐπιλέγει ἐξ αὐτοῦ δὴ προσώπου τοῦ Χριστοῦ: « Κύριος εἶπε πρὸς με, Υἱὸς μου εἶ σύ, ἐγὼ σήμερον γεγέννηκά σε. Αἴτησαι παρ' ἐμοῦ, καὶ δώσω ἔθνη τὴν κληρονομίαν σου, καὶ τὴν κατάσχεσίν σου τὰ πέπρατα τῆς γῆς. » Οὐ μόνους δὲ ἔρα τοὺς ἀρχιερωσύνη τετιμημένους ἐλαίῳ σκευαστῶ τοῦ συμβόλου χριστομένου ἕνεκα, τὸ τοῦ Χριστοῦ κατεχόμεναι παρ' Ἑβραίοις ὄνομα, ἀλλὰ καὶ τοὺς βασιλέας, οὓς καὶ αὐτοὺς νεύματι θεῷ προφήται χρίοντες, εἰκονικοὺς τινὰς χριστοῦ ἀπειργάζοντο. Ὅτι δὴ καὶ αὐτοὶ, τῆς τοῦ μόνου καὶ ἀληθοῦς Χριστοῦ τοῦ κατὰ πάντων βασιλεύοντος θεοῦ Λόγου βασιλικῆς καὶ ἀρχικῆς ἐξουσίας τοὺς τύπους δι' ἑαυτῶν ἔφερον. Ἦδη δὲ καὶ αὐτῶν τῶν προφητῶν τινὰς διὰ χρίσματος χριστοῦ ἐν τύπῳ γενομέναι παρελήφραμεν: ὡς τούτους ἅπαντας τὴν ἐπὶ τὸν ἀληθῆ Χριστὸν, τὸν ἔνθεον καὶ οὐράνιον Λόγον, ἀναφορὰν ἔχειν: μόνον ἀρχιερέα τῶν ὄλων καὶ μόνον ἐπάσης τῆς κτίσεως βασιλέα, καὶ μόνον προφητῶν ἀρχιπροφήτην (56) τοῦ Πατρὸς τυγχάνοντα. Τούτου δ' ἀπέδειξίς, τὸ μηδένα πῶ τῶν πάλαι διὰ τοῦ συμβόλου κεχρισμένων, μήτε ἱερέων μήτε βασιλέων, μήτε μὴν προφητῶν, τοσαύτην ἀρετῆς ἐνθέου δύναμιν κτήσασθαι, ὅσην ὁ Σωτὴρ καὶ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς ὁ μόνος καὶ ἀληθινὸς Χριστὸς ἐπιδέδεικται.

Οὐδεὶς γὰρ τοὶ ἐκείνων καίπερ ἀξιωματι καὶ τιμῇ ἐπὶ πλείσταις ὄσαις γενεαῖς παρὰ τοῖς οικείοις διαλαμφάντων, τοὺς ὑπηκόους πῶποτε ἐκ τῆς περὶ αὐτοὺς εἰκονικῆς τοῦ Χριστοῦ προσρήσεως (57) Χριστιανούς ἐπεφήμισεν: ἀλλ' οὐδὲ σεβάσμιός τινι τούτων πρὸς τῶν ὑπηκόων ὑπήρξε τιμῆ: ἀλλ' οὐδὲ μετὰ τὴν τελευτὴν τοσαύτη διάθεσις, ὥστε καὶ ὑπεραποθνήσκειν ἐτόλμως ἔχειν τοῦ τιμωμένου. Ἄλλ' οὐδὲ πάντων τῶν ἀνὰ τὴν οἰκουμένην ἔθνων περὶ τινα τῶν τότε τοσαύτη γέγονε κίνησις (58), ἐπεὶ μηδὲ τοσοῦτον ἐν ἐκείνοις ἢ τοῦ συμβόλου δύναμις οἶα τε ἦν ἐνεργεῖν, ὅσον ἢ τῆς ἀληθείας παράστασις διὰ τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν ἐνδεικνυμένη: ὅς οὔτε σύμβολα καὶ τύπους ἀρχιερωσύνης πρὸς τοὺς λαβῶν, ἀλλ' οὐδὲ γένος τὸ περὶ σῶμα ἐξ ἱερωμένων κατὰ γῶν, οὐδ' ἀνδρῶν δουροφορίας ἐπὶ βασιλείαν προαχθεῖς, οὐδὲ μὴν προφήτης ὁμοίως τοῖς πάλαι γενόμενος, οὐδ' ἀξίας ὄλων ἢ τινος παρὰ Ἰουδαίους τυχόν προεδρίας, ὅμως τοῖς πᾶσιν εἰ καὶ μὴ τοῖς συμβόλοις, ἀλλ' αὐτῇ γε τῇ ἀληθείᾳ παρὰ τοῦ Πατρὸς ἐκεκόσμητο (59). Οὐχ ὁμοίων δ' οὖν οἷς προ-

bonam quam in malam partem sumi potest, ac tam de benevolis et amicis quam de hostibus ac persecutoribus debet intelligi. Itaque Eusebius dixit κίνησιν περὶ τινα, non autem κατὰ τινος. Vult enim dicere nunquam ullius hominis causa talem tantumque motum omnium gentium exstitisse, quantum Servatoris nostri causa exstitit; aliis religionem ejus amplectentibus, aliis impugnantibus. Eleganter, meo quidem iudicio, Nicophorus hunc motum σεβμὸν τῆς οἰκουμένης appellat.

(59) *Παρὰ τοῦ πνεύματος ἐκεκόσμητο.* Omnes nostri codices, Regius scilicet, Maz. ac Med., cum

επιράμενον τυχῶν, πάντων ἐκεῖνων καὶ Χριστὸς μάλ-
 λον ἀνηγόρευται. Καὶ ὡς ἂν μόνος καὶ ἀληθὴς αὐτὸς
 ὢν ὁ Χριστὸς τοῦ Θεοῦ, Χριστιανῶν τὸν πάντα κόσ-
 μον τῆς ὀντως σεμνῆς αὐτοῦ καὶ ἱερᾶς προσηγορίας
 κατέπλησεν, οὐκέτι τύπους οὐδὲ εἰκόνας, ἀλλ' αὐτὰς
 γυμνὰς ἀρετὰς καὶ βίον οὐράνιον αὐτοῖς ἀληθείας
 ὄγμῃσι τοῖς θαυμάσιαις παραβούς. Τό τε χρίσμα, οὐ
 τὸ διὰ σωμάτων σκευαστὸν (60), ἀλλ' αὐτῶ δὴ Πνεύ-
 ματι θεῖον τὸ θεοπρεπὲς, μετασχῆ τῆς ἀγεννήτου καὶ
 πατρικῆς θεότητος ἀπειλήθει. Ὁ καὶ αὐτὸ πάλιν
 Ἰσαίας διδάσκει, ὡς ἂν ἐξ αὐτοῦ ᾗδὲ πως ἀναβῶν
 τοῦ Χριστοῦ· « Πνεῦμα Κυρίου ἐπ' ἐμὲ, οὐ ἐνέκεν
 ἐχρισέ με, εὐαγγελισσάσθαι πτωχοῖς ἀπέσταλκέ με,
 [ἀτάσθαι τοὺς συντετριμμένους τὴν καρδίαν] (61),
 κηρύξαι αἰχμαλώτοις θρῆσιν, καὶ τυφλοῖς ἀνάβλεψιν.»
 Καὶ οὐ μόνον γε Ἰσαίας, ἀλλὰ καὶ Δαβὶδ εἰς τὸ αὐ-
 τῷ πρόσωπον ἀναφωνεῖ, λέγων· « Ὁ θρόνος σου,
 Θεὲς, εἰς τὸν αἰῶνα τοῦ αἰῶνος. Πάδος εὐθύτητος ἡ
 βίβδος τῆς βασιλείας σου. Ἠγάπησας δικαιοσύνην
 καὶ ἐμίσησας ἀνομίαν. Διὰ τοῦτο ἐχρισέ σε ὁ Θεός,
 ὁ Θεός σου, ἔλαιον ἀγαλλιάσεως παρὰ τοὺς μετόχους
 σου. » Ἐν οἷς ὁ λόγος ἐν μὲν τῷ πρώτῳ στίχῳ, Θεὸν
 αὐτὸν ἐπισημαίνει· ἐν δὲ τῷ δευτέρῳ στήπτῳ βασι-
 λικῶ τιμᾷ. Εἶθ' ἐξῆς ὑποδάς μετὰ τὴν ἐνθεον καὶ
 βασιλικὴν δύναμιν, τρίτῃ τάξει Χριστὸν αὐτὸν γεγο-
 νέναι ἐλάω. οὐ τῷ ἐξ ὕλης σωμάτων, ἀλλὰ τῷ ἐνθέῳ
 τῆς ἀγαλλιάσεως ἡλειμμένον παρίσθησι. Παρὸ καὶ τὸ
 ἐξίρειτον αὐτοῦ καὶ πολλὴν κρεῖττον καὶ διάφορον τῶν
 πάλαι διὰ τῶν εἰκόνων σωματικώτερον κειρισμένων
 ὑποσημαίνει. Καὶ ἀλλαγῶ δὲ ὁ αὐτὸς ᾗδὲ πως τὰ
 περὶ αὐτοῦ δηλοῖ λέγων· « Εἶπεν ὁ Κύριος τῷ Κυρίῳ
 μου, κάθου ἐκ δεξιῶν μου, ἕως ἂν θῶ τοὺς ἐχθρούς
 σου ὑποπόδιον τῶν ποδῶν σου » καὶ, « Ἐκ γαστρὸς πρὸ
 Ἐωσφόρου ἐγέννησά σε. Ὄμοσε Κύριος, καὶ οὐ μετα-
 μελήθησεται· σὺ εἶ ἱερεὺς εἰς τὸν αἰῶνα κατὰ τὴν
 τάξιν Μελχισεδέκ. » Οὗτος δὲ εἰσάγεται ἐν τοῖς ἱεροῖς
 ὡς ὁ Μελχισεδέκ, ἱερεὺς τοῦ Θεοῦ τοῦ ὑψίστου,
 οὐκ ἐν σκευαστῶ τινι χρίσματι ἀναδεδειγμένος, ἀλλ'
 ᾗδὲ διαδοχῆ γένους προσήκων τῇ καθ' Ἑβραίους
 ἱερωσίῃ. Διὸ κατὰ τὴν αὐτοῦ τάξιν, ἀλλ' οὐ κατὰ
 τὴν τῶν ἄλλων σύμβολα καὶ τύπους ἀνεληφότιον,
 Χριστὸς καὶ ἱερεὺς (62) μεθ' ὅρκου παραλήψεως ὁ
 Σωτὴρ ἡμῶν ἀνηγόρευται. Ὅθεν οὐδὲ σωματικῶς
 παρὰ Ἰουδαίοις χρισθέντα αὐτὸν ἡ ἱστορία παραδί-
 δωσιν, ἀλλ' οὐδ' ἐκ φυλῆς τῶν ἱερωμένων γενόμενον,
¹³ Cap. LXI. ¹⁴ Psal. XLIV. ¹⁵ Psal. CIX.

Fuk. ac Savil. scriptum habent παρὰ τοῦ Πατρὸς D
 κεκόσμητο, rectius. Certe Nicephorus, qui Ense-
 linum ubique solet exscribere, hoc loco habet πα-
 τρῶθεν. Et verbum quod proxime sequitur κεκό-
 σμητο, ita scribendam esse convincit. Neque enim
 Filius Dei a Spiritu sancto ornatur, sed a Patre.
 In veteribus schedis scriptum inveni πνς. Atque
 ita ad marginem Medicæi codicis emendatum est
 eadem manu.

(60) Οὐ τὸ διὰ σωμάτων σκευαστόν. Codd.
 Fuk. et Savil. scriptum habent δι' ἀρωμάτων. Sed
 nihil opus est hac emendatione. Sequitur enim
 paulo post ἐλάω οὐ τῷ ἐξ ὕλης σωμάτων.

(61) Ἰάσασθαι τοὺς συντετριμμένους τὴν καρ-
 δίαν. Tota hæc pericope abest a nostris codicibus
 Maz., Med. ac Fuk. DcCs. etiam in veteribus eche-
 dis. Sed neque Rufinus eam agnoscit, ut ex ver-

A signis ac typis, sed veritatis infulis a Patre c orna-
 tus est. Ac tametsi non eodem modo quo illi de qui
 bus supra dixi, omnes hos titulos consecutus si,
 tamen et ipse magis quam illi Christus cognomina-
 tus est : et utpote solus verusque Dei Christus uni-
 versum terrarum orbem augusto et sacrosancto
 Christianorum nomine replevit , non amplius figu-
 ras aut imagines, sed virtutes nudas vitamque cœ-
 lestem simul cum ipsa veritatis doctrina tradens
 initiatis. Cæterum unguentum non illud ex diversi-
 speciebus compositum, sed divinum ingenitæ ac
 paternæ divinitatis participatione una cum divino
 Spiritu accepit. Quod quidem docet etiam Isaias,
 tanquam ex ipsius Christi persona sic loquens ¹³ :

« Spiritus Domini super me eo quod unxit me :
 B ad Evangelium nuntiandum pauperibus misit me,
 ut mederer contritis corde, ut prædicarem captivis
 liberationem, et cæcis recuperationem visus. » Ne-
 que vero solum Isaias, sed etiam David illum ipsam
 alloquens, ita dicit : « Sedes tua, Deus, in sæcu-
 lum sæculi. Virga directionis, virga regni tui. Di-
 lexisti justitiam, et odisti iniquitatem; propterea
 unxit te Deus, Deus tuus, oleo lætitiæ præ consor-
 tibus tuis ¹⁴. » Quibus verbis sermo divinus in primo
 quidem versu Deum illum nominat; in altero vero
 sceptrum regale eidem attribuit; ac paulatim de-
 scendens, post divinam ac regiam potestatem, tertio
 demum loco Christum illum, non materiali quidem
 sed divino lætitiæ oleo delibutum esse declarat. In
 quo etiam præstantiam illius indicat, quantumquo
 C iis omnibus antecellat qui corpore tenus typice un-
 gebantur. Idem alibi de illo sic loquitur : « Dixit
 Dominus Domino meo, Sede a dextris meis, donec
 ponam inimicos tuos scabellum pedum ¹⁵ tuorum. »

Et mox : « Ex utero ante Luciferum genui te. Ju-
 ravit Dominus, et non pœnitabit eum. Tu es sa-
 cerdos in æternum secundum ordinem Melchise-
 dech. » Hic porro Melchisedech in sacris libris in-
 ducitur sacerdos Dei altissimi, sed non ejusmodi
 qui confecti alicujus olei unctione consecratur, nec
 qui generis successione apud Hebræos sacerdotium
 sit adeptus. Idcirco secundum illum ordinem, non
 autem secundum ordinem aliorum, qui figuras duntaxat
 et signa susceperant, Servator noster cum ju-
 risjurandi adiectione Christus et sacerdos renun-

sione ejus apparet. Habetur tamen in codice Regio,
 et in cunctis editionibus Isaiæ cap. LXI. Videatur
 tamen ab Eusebio prætermissa hic esse, vel per
 imprudentiam, dum Isaiæ verba memoriter recitat :
 vel de industria, eo quod hæc verba parum ad in-
 stitutum ipsius facere videbantur. Sic supra nota-
 vimus integram pericopem ex Evangelio Joannis ab
 eo omisam fuisse. Certe Origenes in tomo I *Com-
 mentariorum in Joannem*, ubi locum Isaiæ citat,
 hanc quoque pericopem non agnoscit, nec Petrus
 Alexandrinus in sermone *De pœnitentia*, canone 2;
 nec Basilus Seleucensis in oratione 58.

(62) Χριστὸς καὶ ἱερεὺς. Nostri codices Maz. ac
 Med. cum Fuk. ac Savil. scriptum habent Χριστὸς
 καὶ ἀρχιερεὺς, quam lectionem etiam in margine
 Regii codicis ascriptam inveni.

tatus est. Unde etiam Scriptura non illum apud A
 Judeos corporaliter unctum fuisse commemorat,
 neque ex tribu sacerdotum oriundum, sed ex Deo
 ipso ante Luciferum, id est ante fabricam mundi
 editum esse, et immortale nullique obnoxium senio
 sacerdotium in perpetuum obtinere. Cæterum incor-
 poreæ ac divinæ quæ in illo est potestatis illud
 maximum et evidentissimum indicium sit, quod
 solus ipse ex omnibus ad hanc usque ætatem ab
 universis qui orbem terrarum incolunt hominibus
 Christus cognominatur, et communi omnium consensu
 ac testimonio prædicatur, eoque vocabulo
 tum a Græcis, tum a barbaris ubique celebratur :
 quodque ab omnibus qui sacris ipsius initiati per
 orbem degunt, honore quidem ut rex, admiratione
 supra prophetam, gloria vero ut verus solusque Dei B
 pontifex hactenus afflictor; quod denique utpote
 Dei Serino qui ante ævum omne substiterit, et qui
 augustum decus a Patre acceperit, adoratur perinde
 ut Deus. Sed illud præ omnibus singulari admira-
 tione dignum est, quod nos qui illius numini devoti
 sumus, non voce solum ac verborum sono, sed
 omni mentis affectu eum colimus, adeo ut illius
 mus.

CAPUT IV.

*Quod religio cunctis gentibus ab eodem prædicata
 nec nova sit nec peregrina.*

Hæc igitur ante rerum gestarum narrationem a
 me necessario præmissa sint, ne quis Servatorem C
 ac Dominum nostrum Jesum Christum ob recentem
 temporum memoriam quibus inter homines versatus
 est in carne, novellum 15 esse existimet. Jam vero
 ne quis doctrinam ejus novam atque peregrinam, ut-
 pote a novello quodam, nihilque a reliquis homini-
 bus discrepante compositam suspicetur, pauca
 etiam de ista dicamus. Cum Servatoris nostri Christi
 præsentia cunctis hominibus recens illuxisset, gens,
 ut fatendum est, nova, non exigua tamen illa nec
 infirma neque in abdito terrarum angulo sita, sed

(63) *Vulg. γενομένης ἀσωμάτου καὶ ἐνθέου δυνάμεως.* In codd. Fuk. et Savil. legitur ἐνθέου χρίσεως. Quam scripturam magis probo. Vulgatam lectionem habet codex Maz., sed in margine ascripta est altera lectio hoc modo : Γρ. χρίσεως. Porro scribendum est hoc loco γενομένης, ut præferunt nostri codices Maz., Med., Fuk. et veteres schedæ.

(64) *Τὴν τε σεβάζουσαν.* In codicibus nostris Maz., Med. ac Fuk. deest particula conjunctiva, totusque locus ita scribitur : Οἷα Θεοῦ λόγον προόντα καὶ πρὸ αἰώνων ἀπάντων οὐσιωμένον, τὴν σεβάσμιον τιμῆν παρὰ τοῦ Πατρὸς ὑπειληφότα, καὶ προσκυνεῖσθαι ὡς ἄν Θεόν. Nec aliter citat Joannes Zonaras in *Vita Constantini*, ubi hunc Eusebii locum adducit, quo probet Ariani dogmatis sectatorem illum fuisse. Ego vero non video quid in his verbis reprehendere potuerit Zonaras. An quod Eusebius dicit Christum adorari ut Deum? Atqui hoc dici potest etiam de vero Deo. Nam ut cum supra in hac periodo dixit Eusebius, Christum glorificari ut pontificem, δοξάζεσθαι ὡς ἄν ἀρχιερέα (sic enim habent nostri codices Maz., Med. ac Fuk.), id non

ἐξ αὐτοῦ δὲ τοῦ Θεοῦ πρὸ Ἑωσφόρου μὲν, τουτεστι πρὸ τῆς τοῦ κόσμου συστάσεως οὐσιωμένον, ἀθάνατον δὲ καὶ ἀγήρω τὴν ἱερωσύνην εἰς τὸν ἀπειρον αἰῶνα διακατέχοντα. Τῆς δ' εἰς αὐτὸν γενομένης ἀσωμάτου καὶ ἐνθέου χρίσεως (63) μέγα καὶ ἐναργὲς τεκμήριον, τὸ μόνον αὐτὸν ἐξ ἀπάντων τῶν πώποτε εἰσέτι καὶ νῦν πᾶσι τοῖς ἀνθρώποις καθ' ὅλου τοῦ κόσμου Χριστὸν ἐπιφημίζεσθαι, ὁμολογεῖσθαι τε καὶ μαρτυρεῖσθαι πρὸς ἀπάντων ἐπὶ τῇ προσηγορίᾳ, παρὰ τε Ἑλλησι καὶ βαρβάρους μνημονεύεσθαι, καὶ εἰσετι καὶ νῦν παρὰ τοῖς ἀνὰ τὴν οἰκουμένην αὐτοῦ θιασώταις τιμᾶσθαι μὲν ὡς βασιλέα, θαυμάζεσθαι δὲ ὑπερπροφήτην, δοξάζεσθαι τε ὡς ἀληθῆ καὶ μόνον Θεοῦ ἀρχιερέα· καὶ ἐπὶ πᾶσι τούτοις, οἷα Θεοῦ λόγον προόντα καὶ πρὸ αἰώνων ἀπάντων οὐσιωμένον, τὴν τε B σεβάσμιον (64) τιμῆν παρὰ τοῦ Πατρὸς ὑπειληφότα, καὶ προσκυνεῖσθαι ὡς ἄν Θεόν. Τόγε μὴν ἀπάντων παραδοξότατον, ὅτι μὴ φωναῖς αὐτὸ μόνον καὶ ῥημάτων ψόφοις αὐτὸν γεραίρομεν οἱ καθωσιωμένοι αὐτῷ, ἀλλὰ καὶ πάση διαθέσει ψυχῆς, ὡς καὶ αὐτῆς προτιμᾶν τῆς ἐκυτῶν ζωῆς τὴν εἰς αὐτὸν μαρτυρίαν.

confessionem vitæ nostræ libentissime anteponamus.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'.

Ὡς οὐ νεώτερος, οὐδὲ ξηριώων ἦν ὁ τρέπος τῆς πρὸς αὐτοῦ καταγελοῦσης πᾶσι τοῖς ἔθνεσιν εὐσεβείας (Nic. II. E. 1, 5).

Ταῦτα μὲν οὖν (65) ἀναγκαίως πρὸ τῆς ἱστορίας ἐνταυθὰ μαι κείσθω, ὡς ἄν μὴ νεώτερόν τις εἶναι νομίσειε τὸν Σωτῆρα καὶ Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν τὸν Χριστὸν, διὰ τοὺς τῆς ἐνσάρκου πολιτείας αὐτοῦ χρόνους. Ἴνα δὲ μὴδὲ τὴν διδασκαλίαν αὐτοῦ νέαν εἶναι καὶ ξένην, ὡς ἄν ὑπὸ νέου καὶ μὴδὲν τῶν λοιπῶν διαφέρωντος ἀνθρώπων συστάσαν ὑπονοήσῃε τις, φέρε βραχέα καὶ περὶ τούτου διαλάβωμεν. Ἄρτι μὲν ὁμολογουμένως τῆς τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ παρουσίας νεωστὶ πᾶσιν ἀνθρώποις ἐπιλαμψάσης, νέον ὁμολογουμένως ἔθνος οὐ μικρὸν οὐδ' ἐπὶ γωνίας πη γῆς (66) ἰδρυμένον, ἀλλὰ καὶ πάντων

prohibet, quominus Christus verus esse pontifex intelligatur. Ita cum dicit Christum adorari ut Deum, non ideo negat Christum vere Deum esse perinde ac Patrem. An forte Zonaras hæc Eusebii verba notare voluit τὴν σεβάσμιον τιμῆν παρὰ τοῦ Πατρὸς ὑπειληφότα. Idem supra in capite 2 longe apertius dixit Eusebius τὸ κύρος ὁμοῦ καὶ τὸ κράτος αὐτῇ θεότητι καὶ δυνάμει καὶ τιμῇ περὶ τοῦ Πατρὸς ὑποδεγεγμένον. In his tamen verbis nihil est quod merito possis reprehendere, modo Christum ab æterno hæc omnia accepisse intelligas. Ariani quidem Christum, honorem, potentiam ac divinitatem a Patre accepisse aiebant; sed, non ab æterno, nec divinitatem in Filio ἰδιόκτητον esse affirmabant, sed ex Patris nutu ac voluntate pendente. Vide Eusebium in lib. v *Demonstrationis*, pag. 227; Athanasium in libro *De synodis Arimini et Seleucia*.

(65) *Ταῦτα μὲν οὖν.* Ab his verbis caput 4 inchoant codd. Maz. et Fuk., quibus subscripsit codex Regius cum veteribus schedis.

(66) *Οὐδὲ ἐπὶ γωνίας πη γῆς.* In vetustissimo codice Maz. et in Savil. scribitur ποι γῆς.

ἔθνων πολυανθρωπότατον τε καὶ θεοσεβέστατον, αὐτῆ τε ἀνώλεθρον καὶ ἀήτητον, ἥ καὶ ἔσασι τῆς παρὰ Θεοῦ βοηθείας τυγχάνει, χρόνων προθεσμιαῖς ἀρβύτοις ἀθρόως οὕτως ἀναπέφνηε, τὸ παρὰ τοῖς πᾶσι τῆ τοῦ Χριστοῦ προσηγορία τετιμημένον. Τοῦτο καὶ προφητῶν κατεπλάγη τις θείου Πνεύματος ὀφθαλμῷ τὸ μέλλον ἔσεσθαι προθεωρήσας, ὡς καὶ τάδε ἀναφθέγγασθαι· « Τίς ἤκουσε τοιαῦτα; καὶ τίς ἐλάλησεν οὕτως (67); εἰ ὠδινε γῆ ἐν μιᾷ ἡμέρᾳ, καὶ εἰ ἐτέχθη ἔθνος εἰσάπαξ; » Ὑποσημαίνει δὲ πως καὶ τὴν μέλλουσαν ὁ αὐτὸς προσηγορίαν, λέγων· « Τοῖς δὲ δουλεύουσι μοι κληθήσεται ὄνομα καινόν, ὃ εὐλογηθήσεται ἐπὶ τῆς γῆς. » Ἄλλ' εἰ καὶ νέοι σαφῶς ἡμεῖς, καὶ τοῦτο καινόν ὄνομα τὸ Χριστιανῶν ἀρτίως παρὰ πᾶσιν ἔθνεσι γνωρίζεται, ὁ βίος δ' οὖν ὁμοῦ καὶ τῆς ἀγωγῆς ὁ τρόπος, αὐτοῖς εὐσεβείας δόγμασιν, ὅτι μὴ ἐναγχοῦς ὑφ' ἡμῶν ἐπιπέπλασται, ἐκ πρώτης δὲ ὡς εἰπεῖν ἀνθρωπογονίας φυσικαῖς; ἐννοίαις τῶν πάλαι θεοφίλων ἀνδρῶν κατωρθούτο, ὧδὲ πως ἐπιδειξόμεν. Οὐ νέον, ἀλλὰ καὶ παρὰ πᾶσιν ἀνθρώποις ἀρχαιοτέρῃ τετιμημένον ἔθνος, τοῖς πᾶσι καὶ αὐτὸ γινώριμον, τὸ Ἑβραίων τυγχάνει. Λόγοι δὲ παρὰ τούτῳ καὶ γράμματα παλαιῶν ἀνδρῶν περιέχουσι, σπανίου; μὲν καὶ ἀριθμῷ βραχεῖς, ἀλλ' ὁμοῦ εὐσεβείᾳ καὶ δικαιοσύνῃ καὶ πάσῃ τῇ λοιπῇ διενεγκόντας ἀρετῆ. Πρὸ μὲν γε τοῦ κατακλισμοῦ, διαφόρους· μετὰ δὲ καὶ τοῦτον, ἐτέρους τῶν τε τοῦ Νῶε παιδῶν καὶ ἀπογόνων, ἀτὰρ καὶ τῶν Ἀβραάμ (68), ὃν ἀρχηγὸν καὶ προπάτορα σφῶν αὐτῶν παῖδες Ἑβραίων ἀγρόσι. Πάντας δ' ἐκείνους δικαιοσύνη μεμαρτυρημένους, ἐξ αὐτοῦ τοῦ Ἀβραάμ ἐπὶ τὸν πρῶτον ἀνιῶσιν ἀνθρώπων, ἔργῳ Χριστιανούς εἰ καὶ μὴ ὄνοματι προσειπῶν τις, οὐκ ἂν ἐκτὸς βάλῃ τῆς ἀληθείας. Ὁ γὰρ τοι δηλοῦν ἐθέλει τοῦνομα τὸ Χριστιανοῦ (69), ἄνδρα διὰ τῆς τοῦ Χριστοῦ γνώσεως καὶ διδασκαλίας, σωφροσύνη καὶ δικαιοσύνη, καρτερία τε βίου καὶ ἀρετῆς ἀνδρῆς, εὐσεβείας τε ὁμολογία ἐνδὸς καὶ μόνου τοῦ ἐπὶ πάντων Θεοῦ διαπρέπειν, τοῦτο πᾶν ἐκείνους οὐ χεῖρον ἡμῶν ἐσπουδάξεται. Οὐκ' οὖν σώματος αὐτοῖς περιτομῆς ἔμελεν, ὅτι μὴδὲ ἡμῖν· οὐ σαββάτων ἐπιτηρήσεως, ὅτι μὴδὲ ἡμῖν· ἀλλ' οὐδὲ τῶν τοιῶνδε τροφῶν παραφυλαχῆς, οὐδὲ τῶν ἄλλων διαστολῆς, ὅσα τοῖς μετέπειτα πρῶτος ἀπάντων Μωϋσῆς ἀρξάμενος ἐν συμβόλοις τελείσθαι παραδέδωκεν, ὅτι μὴδὲ νῦν Χριστιανῶν τὰ τοιαῦτα· ἀλλὰ καὶ σαφῶς

¹⁸ Isa. LXVI et LXVII.

(67) Καὶ τίς ἐλάλησεν οὕτως. In Isaia cap. LXVI legitur καὶ τίς ἐώρακεν οὕτως. Atque ita hoc in loco scriptum habent codd. Fuk. et Savilli. Sed vulgatam lectionem asserunt reliqui codices et Rufini versio. Sic enim vertit Rufinus: *Quis audivit talia, et quis locutus est ita? Si peperit terra in una die, et si genita est gens de semel.*

(68) Ἀτὰρ καὶ τὸν Ἀβραάμ. Musculus vertit *Utriusque Ataram et Abrahamum*. Ad quem locum notat Joannes Grynaeus legendum sibi videri *Thare*, qui fuit pater Abraham. de quo in cap. XI Geneseos. Quin etiam ad marginem codicis Morzei, vir doctus adnotaverat forte *Θαράμ* scribendum esse. Sed hæc nugæ sunt. Neque enim Tharram pater Abraham fuit ex numero eorum quos Deus præcipio quodam amore dilexit. Id certe non legitur in sacris voluminibus. Imo plane contrarium ex his elici potest. Siquidem

A omnium nationum populosissima ac religiosissima, inextrugnabilis ad hæc et invicta eo quod Dei auxilio semper munita sit, statutis ab arcana Dei providentia temporibus repente in lucem emersit, Christi nomine apud omnes ubique nobilitata. Hanc prophetam quidam divini Spiritus oculo cum prospexisset, tanta admiratione percussus est, ut his vocibus exclamaret: « Quis audivit talia? et quis sic locutus est? Nunquid parturivit terra in una die? et nunquid gens edita est uno partu? » ipsam vero appellationem idem propheta designat, hæc dicens: « Et servientibus mihi imponetur nomen novum, quod benedicetur in terra¹⁸. » Verum tametsi absque Christianorum nomen nuper omnibus innotuit; setam tamen rationemque vivendi non recens a nobis compositam, sed jam inde a primo, ut ita dicam, conditu generis humani, ex notionibus a natura insitis, ab hominibus Deo acceptis institutum atque excultam fuisse, sic demonstrare conabimur. Hebræorum gentem haudquaquam recentem esse, sed vetustatis gratia apud omnes in honore haberi cunctis notissimum est. Sunt apud eam prisca monumenta, in quibus continentur res gestæ veterum quorundam virorum, qui licet rari ac perpauci, religione, justitia ac cæteris virtutibus reliquos omnes longe superarunt. Et ante diluvium quidem nonnulli commemorantur: post diluvium autem alii, partim ex Noe liberis, partim ex eorum posteris. Inter quos etiam Abraham quem quidem conditorem auctoremque generis sui jactant Hebræi. Quod si quis omnes illos, quorum justitia tam illustri testimonio comprobata est, ab Abraham initio sumpto, ad primum usque hominem recurrens, Christianos non quidem nomine sed re ipsa fuisse affirmet, is certe non procul a veritate aberraverit. Nam cum Christiani nomine nihil aliud significetur, **16** quam vir qui per Christi cognitionem atque doctrinam modestia, justitia, tolerantia, fortitudine et pietatis cultusque unius qui super omnia est, Dei professione ornatus est; hæc omnia veteres illi non minus studiose quam nos excoluerunt. Itaque nec circumcisionem, nec Sabbatum observare curæ illis fuit sicut nec nobis: neque a certis cibis abstinere, et

D alia quædam sollicitè observare quæ primus om-

Deus cum Abrahamum sibi eligere vellet, et ad maximarum rerum spem ac promissionem vocare, ante omnia eum ex domo Tharram patris sui migrare jussit. Atque ita Tharram repudiato, Deus Abrahamum ejus filium elegit. Certe Tharramum dæmonum cultui deditum fuisse ipse testatur Eusebius, cum ait paulo post de Abrahamo: τῆς πατρῴας μὲν ἀποστάς δεισιδαιμονίας. Ἀτὰρ igitur hic adverbium est, ut recte in ora codicis Regii adnotatur ad hæc verba: ἀτὰρ καὶ, τοῦτ' ἐστὶ καὶ δὴ, ἢ πλὴν, ἅτε δὴ, ἢ ἀντὶ τοῦ δέ.

(69) Ὁ γὰρ τοι δηλοῦν ἐθέλει τοῦνομα τὸ Χριστιανοῦ. Omnes nostri codices uno consensu scriptum habent, ὃ γὰρ τοι δηλοῦν ἐθέλοι τοῦνομα τὸν Χριστιανῶν ἀνδρα, etc. Ex quo scribendum putato τοῦνομα τὸ Χριστιανῶν, ἀνδρα; etc.

nium Moyses typice agenda et custodienda posteris tradidit : sicut neque nunc apud Christianos quidquam horum geritur. Sed et ipsum Christum Dei distincte cognitum habuerunt : siquidem illum ab Abrahamo quidem visum esse, Isaaco autem responsum dedisse, et cum Jacobo locutum esse, denique cum Moysse, et secutis postea prophetis sermonem habuisse superius ostendimus. Unde etiam illos Deo acceptos homines interdum reperias Christi appellatione decoratos fuisse, ut in his Prophetarum verbis : « Nolite tangere christos meos, et in prophetis meis nolite maligne agere ¹⁶. » Ex quibus apparet omnium primam ac vetustissimam esse religionis formam illam ab his quos dixi Deo acceptis hominibus institutam, quæ nuper per Christi prædicationem cunctis gentibus annuntiata est. Quod si Abrahamus longo post tempore circumcisionis mandatum accepisse dicitur, ante illud tamen per fidem justificatus fuisse Scripturæ testimonio comprobatur, sic dicentis : « Credidit Abraham Deo, et deputatum est ei ad iustitiam ¹⁷. » Cumque jam ante circumcisionem talis esset, a Deo qui se ipsi videndum obtulerat, id est a Christo Dei Verbo, de iis qui posterioribus sæculis simili ac ipse ratione justificandi essent, oraculum accepit huiusmodi : « Et benedicentur in te omnes tribus terræ ¹⁸; » et iterum : « Quod futurus sit in gentem magnam et robustam, et benedicendæ sint in eo omnes nationes terræ ¹⁹. » Quod quidem in nobis demum completum fuisse quivis facile deprehendet. Etenim ille per fidem in eum qui ipsi apparuerat Christum Verbum Dei fuerat justificatus : cum a paterna quidem superstitione et pristino errore descivisset, unicum vero moderatorem omnium Deum confessus esset : cumque virtutis operibus, non autem legis quæ a Moysse postea tradita est caeremoniis **17** coluisset. Cum igitur ejusmodi esset, dictum ei fuerat omnes terræ tribus ac nationes in ipso esse benedicendas ²⁰. Apud solos autem Christianos per universum terrarum orbem, operibus quæ sermone omni efficaciora sunt, exulta hæc eadem religionis Abrahamicæ forma reperitur. Quid ergo posthac obstare poterit, quominus unam eandemque vivendi rationem ac religionem, cum nobis qui a Christo cognomentum traximus, tum vetustissimis illis Deo imprimis acceptis hominibus fuisse fateamur. Proinde perfectam illam religionem quæ Christi peregrinam, sed, si verum dicere oportet, primam, quæ

αὐτὸν ἤδεσαν τὸν Χριστὸν τοῦ Θεοῦ· εἶγε ὡφθαί μὲν τῷ Ἀβραάμ, χρηματῖσαι δὲ τῷ Ἰσαάκ, λελαληκέναι δὲ τῷ Ἰακώβ, Μωϋσεῖ τε καὶ τοῖς μετὰ ταῦτα προφήταις ὠμιληκέναι προδέδεικται. Ἐνθεν αὐτοὺς δὴ τοὺς θεοφιλεῖς ἐκείνους εὖροις ἂν καὶ τῆς τοῦ Χριστοῦ κατηξιωμένους προσωνομίας, κατὰ τὴν φάσκουσαν περὶ αὐτῶν φωνήν· « Μὴ ἀψησθε τῶν χριστῶν μου, καὶ ἐν τοῖς προφήταις μου μὴ πονηρεύσθε. » Ὡστε σαφῶς πρώτην ἡγεῖσθαι δεῖν καὶ πάντων παλαιωτάτην τε καὶ ἀρχαιοτάτην θεοσεβείας εὖρεσιν, αὐτῶν ἐκείνων δὴ τῶν ἀμφὶ τὸν Ἀβραάμ θεοφιλῶν ἀνδρῶν, τὴν ἀρτίως διὰ τῆς τοῦ Χριστοῦ διδασκαλίας πᾶσιν ἔθνεσι κατηγγελημένην. Εἰ δὲ δὴ μακρῶ ποθ' ὕστερον χρόνῳ περιτομῆς φασὶ τὸν Ἀβραάμ ἐντολήν εἰληφέναι, ἀλλὰ γε πρὸ ταύτης δικαιοσύνην διὰ πίστεως μαρτυρηθεὶς ἀνείρηται, ὡδὲ πως τοῦ θεοῦ φάσκοντος λόγου· « Ἐπίστευσε δὲ Ἀβραάμ τῷ Θεῷ, καὶ ἐλογίσθη αὐτῷ εἰς δικαιοσύνην. » Καὶ δὴ τοιοῦτω πρὸ τῆς περιτομῆς γεγονότι χρησμός ὑπὸ τοῦ φήναντος ἑαυτὸν αὐτῷ Θεοῦ· οὗτος δ' ἦν αὐτὸς ὁ Χριστὸς ὁ τοῦ Θεοῦ Λόγος· περὶ τῶν ἐν τοῖς μετέπειτα χρόνοις τὸν ὅμοιον αὐτῷ δικαιοῦσθαι τρόπον μελλόντων, βήμασιν αὐτοῖς προεπηγγέλται λέγων· « Καὶ ἐνευλογηθήσονται ἐν σοὶ πᾶσαι αἱ φυλαὶ τῆς γῆς. » Καὶ ὡς ἔτι ἔσται εἰς ἔθνος μέγα καὶ πολὺ· καὶ ἐνευλογηθήσονται ἐν αὐτῷ πάντα τὰ ἔθνη τῆς γῆς. » Τοῦτω δὲ καὶ ἐπιστήσαι εἰς ἡμᾶς ἐκπεληρωμένῳ πάρεστι. Πίστει μὲν γὰρ ἐκείνος τῇ εἰς τὸν ὀφθέντα αὐτῷ τοῦ Θεοῦ Λόγον τὸν Χριστὸν ἐδεδικαίωτο, πατρῴας μὲν ἀποστάς δεισιδαιμονίας καὶ πλάνης βίου προτέρας, ἕνα δὲ τὸν ἐπὶ πάντων ὁμολογήσας Θεόν, καὶ τοῦτον ἔργῳ ἀρετῆς, οὐχὶ δὲ θρησκείᾳ νόμου τοῦ μετὰ ταῦτα Μωϋσέως θεραπεύσας. Τοιοῦτω τε ἔντι εἶρητο, ὅτι δὴ πᾶσαι αἱ φυλαὶ τῆς γῆς καὶ πάντα τὰ ἔθνη ἐν αὐτῷ εὐλογηθήσονται. Ἐργῳ δὲ λόγων ἐναργεστέροις ἐπὶ τοῦ παρόντος παρὰ μόνους Χριστιανοὺς καθ' ὅλης τῆς οἰκουμένης ἀσκούμενος αὐτὸς ἐκείνος ὁ τῆς θεοσεβείας τοῦ Ἀβραάμ ἀναπέφνηε τρόπος. Τί δὴ οὖν λοιπὸν ἐμποδὼν ἂν εἴη, μὴ οὐχὶ ἕνα καὶ τὸν αὐτὸν βίον τε καὶ τρόπον εὐσεβείας, ἡμῖν τε τοῖς ἀπὸ Χριστοῦ καὶ τοῖς πρόπαλαι θεοφιλέσιν ὁμολογεῖν; ὥστε μὴ νέαν καὶ ξένην, ἀλλ', εἰ δεῖ φάναι ἀληθεύοντα, πρώτην ὑπάρχειν καὶ μόνην καὶ ἀληθῆ καθόρθωσιν εὐσεβείας, τὴν διὰ τῆς τοῦ Χριστοῦ διδασκαλίας παραδοθεῖσαν ἡμῖν ἀποδείκνυσθαι. Καὶ ταῦτα μὲν ὡδε ἐχέτω.

CAPUT. V.

De temporibus quibus præsens hominibus apparuit.

Cum vero quæcunque ad ecclesiasticæ historiæ quam tractandam suscepimus, notitiam erant ne-

¹⁶ Psal. civ. ¹⁷ Gen. xv. ¹⁸ Gen. xxii. ¹⁹ Gen. xviii. ²⁰ Gen. xii.

(70) Vulg. φέρε δὴ μετὰ τὴν δέουσαν ἤδη. In codd. Med., Maz. et Fuk. legitur φέρε δὲ ἤδη μετὰ τὴν δέουσαν προκατασκευῆν, etc. In exemplari autem Regio et in veteribus schedis scriptum est : φέρε δὲ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε΄.

Περὶ τῶν χρόνων τῆς ἐπιφανείας αὐτοῦ τῆς εἰς ἀνθρώπους (Nic. H. E. 1, 6).

Φέρε δὲ μετὰ τὴν δέουσαν (70) προκατασκευῆν τῆς προτεθείσης ἡμῖν ἐκκλησιαστικῆς ιστορίας, ἤδη λοι-

μετὰ τὴν δέουσαν ἡμῖν προκατασκευῆν. Sed utrumque superfluum est tam ἤδη quam ἡμῖν, cum infra in eadem periodo posita legantur.

πὸν ἀπὸ τῆς ἐνσάρκου τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν ἐπιφανείας, οἷά τινας ὀδοιπορίας ἐραψώμεθα, τὸν τοῦ Λόγου Πατέρα Θεὸν, καὶ τὸν δηλούμενον αὐτὸν Ἰησοῦν Χριστὸν τὸν Σωτῆρα καὶ Κύριον ἡμῶν τὸν οὐράνιον τοῦ Θεοῦ Λόγον, βοηθὸν ἡμῖν καὶ συνεργὸν τῆς κατὰ τὴν διήγησιν ἀληθείας ἐπικαλεσάμενοι. Ἦν δὲ οὖν τοῦτο δεύτερον καὶ τεσσαρακοστὸν ἔτος (71) τῆς Αὐγούστου βασιλείας, Αἰγύπτου δ' ὑποταγῆς καὶ τῆς τελευταίας Ἀντωνίου καὶ Κλεοπάτρας, εἰς ἣν ὑστάτην ἡ κατ' Αἰγύπτου τῶν Πτολεμαίων κατέληξε δυναστεία, ἐγδοσὸν ἔτος καὶ εἰκοστὸν, ὅπνιχα ὁ Σωτὴρ καὶ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστὸς ἐπὶ τῆς τότε πρώτης ἀπογραφῆς, Κυρηναίου ἡγεμονεύοντος; τῆς Συρίας (72), ἀκολούθως ταῖς περὶ αὐτοῦ προφητείαις, ἐν Βηθλεὲμ γεννᾶται τῆς Ἰουδαίας. Ταύτης δὲ τῆς κατὰ Κυρήνιον ἀπογραφῆς καὶ ὁ τῶν παρ' Ἑβραίοις ἐπισημώτατος ἱστορικῶν Φλαύιος Ἰώσηπος μνημονεύει (73), καὶ ἄλλην ἐπισυνάπτων ἱστορίαν περὶ τῆς τῶν Γαλιλαίων κατὰ τοὺς αὐτοὺς ἐπιφύσεις χρόνους αἰρέσεως, ἧς καὶ παρ' ἡμῖν ὁ Λουκάς ἐν ταῖς Πράξεσι μνήμην ὡδέ πως λέγων πεποιήται. Ἐμετὰ τοῦτον ἀνέστη Ἰούδας ὁ

²¹ Cap. v.

(71) Δεύτερον καὶ τεσσαρακοστὸν ἔτος. Idem numerus habetur in *Chronico* Eusebiano. Anno **XLII Augusti Jesus Christus Filius Dei in Bethlehem Judæ nascitur**. Annus porro primus Augusti juxta supputationem Eusebii is est, quo Hirtius et Pansa consules fuerunt. Proinde secundus et quadragesimus Augusti annus cadit in consulatum ejusdem Augusti tertium decimum. Hæc de anno natali Christi. Diem vero neutrum expressit Eusebius. Orosius quidem in lib. vii, cap. 2, postquam juxta sententiam Eusebii, quem ubique sequitur, Christum natum esse dixit anno imperii Augusti **XLII**, addit die vii Kalendas Januariæ. Nec aliter legitur in veteribus fastis quos sub Idacii nomine primus edidit Jac. Sirmondus; fuitque hæc communis opinio Occidentalis Ecclesiæ. Sed cum Orientales aliter senserint, Christum scilicet natum esse viii Idus Januariæ, in hac quoque sententia Eusebium fuisse minime dubitandum est. Itaque ex sententia Eusebii, primus Christi annus concurrat cum anno **XLII** imperii Augusti. Sic certe in vetustissimis codicibus Eusebiani *Chronici*, Acutiano, Lipsii et Ortelii scriptum habetur, ut testatus est Miræus. Sic in antiquissima editione Mediolanensi, quam nec Scaliger nec Pontacus viderunt. Male in editione Scaligeri primus Christi annus componitur cum anno **XLIII** Augusti, contra fidem scriptorum codicum, adeoque contra ipsius Eusebii sententiam. Etenim Eusebius in fine lib. vii ait historiam ecclesiasticæ successionis a se conscriptam, a natali Christi ad usque subversionem Ecclesiarum, complecti annos quinque ac trecentos. Atqui si primus Christi annus ab anno **XLII** Augusti ducitur, inde ad **XIX** Diocletiani annum quo destructæ sunt Ecclesiæ, quatuor tantum ac trecenti sunt anni. Verissimum igitur est, quod supra dixi, Eusebium initium annorum Christi anno **XLII** Augusti, mense Januario collocavisse. Et sic Epiphanius adversus hæresim Alogorum ex Eusebii *Chronico*, ut opinor.

(72) *Κυρηναίου ἡγεμονεύοντος τῆς Συρίας*. Id est, cum Quirinus legatus esset Syriæ. Legatos Cæsaris qui in provincias mittebantur, civilia simul et militaria recturi, Græci sere ἡγεμόνας vocant. Ita Strabo in fine lib. xvii, Dio Chrysostomus, aliique.

(73) *Ταύτης δὲ τῆς κατὰ Κυρήνιον ἀπογραφῆς Ἰώσηπος μνημονεύει*. Josephus quidem mentionem

cessaria, jam præmissa sint, superest ut a corporali Servatoris nostri præsentia, tanquam itineris nostri sumamus initium, Patrem Verbi Deum, ipsumque de quo agimus, Jesum Christum, Dominum ac Servatorem nostrum, cœlesti Dei Verbum precibus invocantes, ut ad prosequendum ordinem veritatis auxiliator nobis atque adjutor sit. Annus jam agebatur secundus et quadragesimus imperii Augusti, a subacta autem Ægypto, et ab interitu Antonii et Cleopatæ, in qua Ptolemæorum in Ægypto dominatio desiit, octavus ac vicesimus: cum Servator et Dominus noster Jesus Christus prima illa descriptione census quæ facta est Quirinio Syriæ præside, secundum prophetarum de illo vaticinia, in Bethlehem Judææ natus est. Hujus porro descriptionis quæ Quirinio temporibus facta est, celeberrimus apud Judæos historiarum scriptor Flavius Josephus mentionem facit: aliam quoque narrationem de Galilæorum secta, quæ iisdem temporibus emersit statim subnectens; de qua noster etiam Lucas in Actibus apostolorum ²¹

facit descriptionis illius quæ a Quirinio facta est in Syria ac Judæa statim post relegationem Archelai. Sed hujus descriptionis, quam Lucas regnante adhuc Herode factam esse ait, non meminit. Ac mihi quidem videtur error in textum Lucæ irrepisse in Quirinii nomine, et pro Quirinio restituendum esse nomen Sentii Saturnini. Hic enim præses fuit sub finem regni Herodis teste Josepho. Certe Tertullianus in lib. iv, *adversus Marcionem*, census in Judæa actos scribit per Sentium Saturninum. Ex quo apparet, Tertulliani tempore quosdam in Evangelio Lucæ pro Quirinio Saturninum legisse. Cæterum mirum est hanc primam descriptionem a Josepho prætermissam fuisse, qui tamen patriæ suæ historiam tanta diligentia persecutus est, ut et præsidēs Syriæ omnes recensuerit. Nam et Sentium Saturninum commemorat, ejusque successorem Quintilium Varum. Hæc cum intelligeret Eusebius, sic censuit: unam eandemque esse descriptionem, cujus Lucas et Josephus meminissent; sed Josephum falli qui eam descriptionem post relegationem Archelai contigisse scriberet. Itaque idem Eusebius in *Chronico*, tumultum illum Judæ Galilæi, qui descriptionem illam a Quirinio factam subsecutus est, sub ortum Christi et extrema Herodis tempora collocat. Neque enim adeo stupidus fuit Eusebius, ut non videret Lucam et Josephum in assignando descriptionis tempore inter se dissentire. Quippe id patebat etiam cæco. Sed in hac dissonantia, ob Evangelii reverentiam Lucam sequi maluit, et Josepho fidem abrogare. Quæ quidem sententia longe commodior est et expeditior, quam illa Scaligeri, qui duas fuisse censet Judææ descriptiones; utramque a Quirinio factam. Sed in hac Scaligeri sententia multa occurrunt parum verisimilia. Primo enim Quirinium bis missum fuisse oportet legatum in Syriam; bis ad eandem rem, videlicet ad census agendos: primum quidem circa ortum Christi; deinde vero decem circiter post annis, cum relegatus fuisset Archelaus. Atqui non est probabile, eundem hominem bis missum fuisse ad regendam provinciam. Certe Josephus diligentissimus scriptor, cum Quirinii adventum in Syriam ac Judæam narrat, eum jam antea in Syriam venisse non dicit, nec descriptionem aut ab illo, aut ab alio quopiam Romano judice jam antea factam fuisse. Quod si jam facta fuerat descriptio, cur iterum sit per eundem virum? Nam si recte et sine fraude facta

loquitur his verbis : « Post hunc exstitit Judas Galilæus in diebus professionis censualis, et avertit populum post se. Et ipse periit, et **18** omnes quotquot consenserant ei, dispersi sunt. » Quibus consentiens is quem supra diximus Josephus, in octavo decimo *Antiquitatum* libro, ita dicit : « Inter ea Quirinius unus e senatoribus Romanis, vir omnibus magistratibus jam perfunctus, et qui per omnes honorum gradus ad consulatum usque pro-
 ductus fuerat, aliis etiam dignitatum insignibus conspicuus, cum paucis militibus in Syriam pervenit, missus a Cæsare, cum ut jus redderet populis,

fuerat, novam facere nihil necesse erat. Sin male et inique facta, alium mitti oportebat, qui æquior-
 em faceret descriptionem. Præterea prior illa descriptio quomodo fieri potuit a magistratu Romano, regnante Herode ; cum Herodes optimo jure rex esset Judææ a Senatu appellatus, nec jus esset magistratui Romano quidquam in Judæa pro imperio agere quandiu rex Herodes vixit. Mitto quod circa extrema illa Herodis tempora quibus natus est Christus, Saturninus et Varus legati Cæsaris in Syria fuerunt, non autem Quirinius, ut jam supra dixi. Hæc sunt argumenta, quibus potissimum impulsus, Scaligeri sententiam minus probabilem duco, qui duas descriptiones fuisse contendit. Nec obstat quod ait Lucas, descriptionem illam quæ facta est paulo antequam Christus nasceretur, primam fuisse. Hoc enim vocabulo id tantum significatur, tunc primum in Judæa census a Romanis actos fuisse, nec ullam antea factam descriptionem. Falsum item est quod ait Scaliger, posteriorem descriptionem ad tetrarchiam Archelai, et ejus
 bona duntaxat pertinuisse. Imo Josephus in fine lib. xvii et initio xviii diserte scribit, Quirinium a Cæsare missum ad census agendos per Syriam ac Judæam. Scaligeri sententiam secutus est Petavius, cui hoc unum adjectum in *Rationario temporum* : utramque hanc descriptionem a Quirinio cum extraordinaria potestate in Syriam misso factam esse. Verum Lucæ ac Josephi verba id refellunt. Nam Lucas quidem ait ἡγεμονεύοντος τῆς Συρίας Κυρηνίου, et Josephus habet, δικαιοδότης τοῦ ἔθνους ἐσόμενος, quod non nisi de ordinario rectore dici potest. Eandem viam in conciliandis Lucæ ac Josephi locis secutus est Casaubonus in *Exercitationibus*. Sed omnes, meo quidem judicio, oleum atque operam perdidierunt. Nam ex duobus alterutrum falli necesse est. Quod cum de evangelista dicere aut omnino suspicari nefas sit, satius est in Judaicum scriptorem causam erroris conjicere. Quod si cui id durius videbitur, una hæc restat conciliandi ratio, quam supra indicavimus, ut in
 textu Lucæ pro Quirinio Saturninum restituamus, ejusque tempore descriptionem non a magistratu Rom., sed ab ipso Herode rege factam esse dicamus. Hac ratione optime inter se consentient Lucas ac Josephus. Posset etiam dici, descriptionem illam absolutam quidem ac terminatam fuisse sub Quirinio præside post exsilium Archelai ; diu tamen antea ceptam esse sub finem Herodis, quo tempore natus est Christus. Hac ratione omnis inter Lucam ac Josephum dissensio tollitur. Nam evangelista descriptionem illam, quæ sub ortum Christi, superstite adhuc Herode fieri cepta est, vocat descriptionem præsidis Quirinii, eo quod sub Quirinio tandem terminata est. Hæc, meo quidem judicio, commodissima est interpretatio loci illius ex Evangelio Lucæ, quippe quæ unam duntaxat descriptionem factam fuisse supponit, non autem duas, ut Scaliger aliique ejus opinionem secuti, contra fidem historię confluerunt.

(74) Ἰούδας ὁ Γαλιλαῖος ἐν ταῖς ἡμέραις τῆς

Γαλιλαῖος ἐν ταῖς ἡμέραις τῆς ἀπογραφῆς (74), καὶ ἀπέστησε λαὸν πολὺν (75) ὅπισω αὐτοῦ· κάκεινος ἀπώλετο, καὶ πάντες ὅσοι ἐπέθοντο αὐτῷ, διεσκορπίσθησαν. » Τούτοις γοῦν κατὰ δεδηλωμένους ἐν ὀκτωκαιδεκάτῳ τῆς Ἀρχαιολογίας συνάδιον, ταῦτα παρατίθεται κατὰ λέξιν : « Κυρηνίος δὲ τῶν εἰς βουλὴν συναγομένων ἀνὴρ, τὰς τε ἄλλας ἀρχὰς ἐπιτετελεκώς καὶ διὰ πασῶν ὁδεύσας, ὡς καὶ ὑπατος γενέσθαι, τὰ τε ἄλλα ἀξιώματι μέγας (76), σὺν ὀλίγοις ἐπὶ Συρίᾳ παρῆν, ὑπὸ Καίσαρος δικαιοδότης τοῦ ἔθνους ἀπεσταλμένος, καὶ τιμητῆς τῶν οὐσιῶν γεννησόμενος. » Καὶ μετὰ βραχέα φησὶν : « Ἰούδας δὲ Γαυλιανίτης

ἀπογραφῆς. Scaliger in lib. vi *De emendatione B temporum* et in animadversionibus Eusebianis, ait Lucam in Actibus apostolorum, non de prima professione loqui sub qua natus est Christus, sed de secunda, quæ facta est post relegationem Archelai : et Eusebium graviter reprehendit, qui has duas professiones inter se confuderit. Sed Scaliger ipse gravissime fallitur, qui, nullo auctore fulsus, duas descriptiones nobis obtrusit, cum unam tantum fuisse et Josephus et Lucas ipse confirmet. Non enim addit Lucas τῆς δευτέρας ἀπογραφῆς, sed tantum dixit τῆς ἀπογραφῆς, unicam fuisse inveniunt descriptionem. Origenes quoque in libro *contra Celsum* cum Eusebio consentit his verbis : Καὶ μετ' ἐκεῖνον, ἐν ταῖς τῆς ἀπογραφῆς ἡμέραις, ὅτε ἔοικε γεγεννηθῆναι ὁ Ἰησοῦς, Ἰούδας τις Γαλιλαῖος πολλοὺς ἑαυτῷ συναπέστησεν ἀπὸ τοῦ λαοῦ. Id est : *Post illum in diebus census, quo tempore Jesus natus est, Judas quidam Galilæus fecit multos e populo ad se deficere*. Eadem igitur opera Origenem reprehendet Scaliger, quippe qui eadem dixerit quæ Eusebius noster. Neque enim Origenes duas Judææ descriptiones distinxit. Porro Eusebium noster secum ipse optime consentit. Nam cum evangelicam secutus auctoritatem, census illum Quirinii in exordia natalis Dominici conjecerit, consequens fuit, ut motum Judæ Galilæi in idem tempus conferret. In quo dissentit quidem a Josepho, ut supra dixi, sed cum beato Luca, et secum ipse egregie concordat. Quod si quis nostram sententiam amplecti maluerit, nulla inter Lucam ac Josephum reperietur dissensio. Nos enim descriptionem illam ejus tempore natus est Christus, ceptam esse dicimus Herode in Judæa regnante ; eandem vero decem circiter post annis Archelao Herodis filio in exsilium misso, a Quirinio absolutam ac terminatam fuisse. Quo quidem tempore tumultum Judæ Galilæi exstitisse asserimus, post relegationem scilicet Archelai. Certe ante exaurationem Archelai nulla subesse potuit causa cur Judas populum Judæorum ad defectionem concitaret. Siquidem nec census illic agi potuit a magistratu Romano ; ubi rex imperabat socius et amicus populi Romani ; nec ullum Judæis imminerebatur periculum, ne alienigenis servirent, cum Judæo, id est gentis suæ regi, parent. Ex quo apparet, et censum et motum Judæ Galilæi non nisi post exsilium Archelai contingere potuisse.

(75) Καὶ ἀπέστησε λαὸν πολὺν. Postrema vox abest a nostris codicibus Act., Med. ac Fuk. ; pro qua in vulgatis editionibus Actuum cap. v legitur λαὸν ἱκανόν. Sed nec vetus interpres, nec Rufinus eam vocem agnoscunt.

(76) Vulg. τὰ τε ἄλλα ἀξιώματα μέγας. Magis placet lectio quam in codicibus nostris Regio, Maz., Fuk. ac Savil. et in veteribus schedis reperimus, τὰ τε ἄλλα ἀξιώματι μέγας. Atque ita legit Rufinus, ut ex interpretatione ejus apparet : *Cyrinus quoque vir unus ex consensu curiæ Romanæ, per singulos magistratus usque ad gradus consulatus ascendens ; cætera quoque honorabilis*.

ἀνὴρ ἐκ πωλεως ὄνομα Γαμάλας, Σάδδογον Φαρισαῖον προσλαβόμενος, ἤπειγέτο ἐπὶ ἀποστασίαν, τὴν τε ἀποτίμησιν οὐδὲν ἄλλο ἢ ἀντικρυς δουλείαν ἐπιφέρειν λέγοντες, καὶ τῆς ἐλευθερίας ἐπ' ἀντιλήψει παρακαλοῦντες τὸ ἔθνος. » Καὶ ἐν τῇ δευτέρᾳ τῶν ἱστοριῶν τοῦ Ἰουδαϊκοῦ πολέμου περὶ τοῦ αὐτοῦ ταῦτα γράφει : « Ἐπὶ τούτοις τις ἀνὴρ Γαλιλαῖος, Ἰούδας ὄνομα, εἰς ἀποστασίαν ἐνήγε τοὺς ἐπιχωρίους, κακίζων, εἰ φέρον τε Ῥωμαίοις τελεῖν ὑπομένουσι, καὶ μετὰ τὸν θεὸν οἴσουσι θνητοὺς δεσπότας. » Ταῦτα ὁ Ἰώσηπος.

post Deum mortales dominos agnoscerent. » Hæc Josephus.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Ὡς κατὰ τοὺς χρόνους αὐτοῦ ἀκολούθως ταῖς προφητεῖαις ἐξέλειπον ἄρχοντες οἱ τὸ πρῶτον ἐκ προγόνων διαδοχῆς τοῦ Ἰουδαίων ἔθνους ἡγούμενοι, πρῶτος τε ἀλλόφυλος βασιλεύει αὐτῶν Ἡρώδης (Nic. H. E. 1, 6).

Τηλικαῦτα δὲ καὶ τοῦ Ἰουδαίων ἔθνους Ἡρώδου πρώτου τὸ γένος ἀλλοφύλου διεληφθὸς τὴν βασιλείαν, ἥ διὰ Μωυσέως περιγραφὴν ἐλάμβανε προφητεία, « οὐκ ἐκλείψειν ἄρχοντα ἐξ Ἰούδα οὐδὲ ἡγούμενον ἐκ τῶν μηρῶν αὐτοῦ φήσασα, ἕως ἂν ἔλθῃ ὃ ἀπόκειται. » Ὅν καὶ ἀποφαίνει προσδοκίαν ἔθνῶν ἐσεσθαι. Ἄτελῃ γέτοι τὰ τῆς προρρήσεως ἦν, καθ' ὅν τὸν τοῖς οἰκείοις τοῦ ἔθνους ἄρχουσι διάγειν αὐτοῖς ἐξῆν χρόνον, ἀνωθεν ἐξ αὐτοῦ Μωυσέως καταρξάμενοι, καὶ εἰς τὴν Αὐγούστου βασιλείαν διαρκέσαι· καθ' ὅν πρῶτος ἀλλόφυλος Ἡρώδης (77) τὴν Ἰουδαίων ἐπιτρέπεται ὑπὸ Ῥωμαίων ἀρχὴν (78)· ὡς μὲν Ἰώσηπος παραδίδωσιν, Ἰουμαῖος ὢν κατὰ πατέρα τὸ γένος, Ἀράδιος δὲ κατὰ μητέρα. Ὡς δ' Ἀφρικανὸς, οὐχ ὁ τυχὼν δὲ καὶ οὗτος γέγονε συγγραφεὺς, φασὶν οἱ τὰ κατ' αὐτὸν ἀκριβοῦντες (79), Ἀντιπάτρου· τοῦτον δὲ εἶναι πατέρα Ἡρώδου (80) τινὸς Ἀσκαλωνίτου, τῶν περὶ τὸν νεὸν τοῦ Ἀπόλλωνος ἱεροδούλων καλουμένων (81) γεγονέναι. Ὅς Ἀντίπατρος ὑπὸ Ἰουδαίων ληστῶν παιδίον αἰχμαλωτισθεὶς, σὺν

²² Gen. XLIX.

(77) Ἀλλόφυλος Ἡρώδης. Herodem non fuisse alienigenam abunde docuit Josephus Scaliger in notis ad Eusebii *Chronicon*. Certe Josephus in libro xx *Antiquitatum*, cap. 6, Herodem vocat Judæum genere. Οἱ μὲν γὰρ Ἰουδαῖοι, πρωτεύειν ἤξιον, διὰ τὸ κτίστην τῆς Καισαρείας Ἡρώδην αὐτῶν βασιλέα, γεγονέναι τὸ γένος Ἰουδαίων.

(78) Vulg. τὴν κατὰ Ἰουδαίων ἀρχὴν. Delenda est præpositio κατὰ, ex superioribus male repetita. In vetustissimo codice Mazarino legitur xx. Atque hic finis est paginae. In altera autem pagina sequitur Ἰουδαίων.

(79) Φασὶν οἱ τὰ κατ' αὐτὸν ἀκριβοῦντες. Ita legitur in codice Regio. Quam lectionem confirmat Rufinus. Sic enim vertit : *Africanus autem, qui et ipse præcipuus in historiographiis habetur : Aiunt, inquit, qui de eo diligentius explorarunt, Antipatrum quemdam patrem esse Herodis Ascalonitæ, qui et ipse fuerit Herodis cujusdam filius, templi Apollinis aditui*. Putavit scilicet Rufinus verba hæc esse Africanæ, quæ citat Eusebius, ab eo loco φασὶν οἱ τὰ κατ' αὐτὸν ἀκριβοῦντες, etc. Sed fallitur Rufinus. Locus enim Africanæ quem hic indicat Eusebius, integer habetur infra cap. 7, ex epistola Africanæ ad Aristidem. Ex quo apparet, Eusebium hoc loco opinionem duntaxat ac sensum Africanæ, non verba

tum ut census ageret facultatum. » Et paulo post, « Judas, inquit, Gaulanites, ortus ex oppido Gamala, Sadduco quodam Pharisæo in societatem adjuncto, populos ad defectionem concitabat : cum ambo dicerent censum nihil aliud esse quam manifestum servitutis indicium, et universam gentem ad defensionem libertatis cohortarentur. » Idem in libro secundo *De bello Judaico* de eodem viro hæc scribit : « Ea tempestate Judas quidam Galilæus ad defectionem incolas excitabat, palam exprobrans quod Romanis tributum pendere sustinerent, et

B

CAPUT VI.

Quod ejus temporibus, ut a prophetis prædictum fuerat, cessarunt principes, qui ex generis continua successione Judæis imperabant : et quod primus ex alienigenis Herodes apud eos regnavit.

Per idem tempus cum Herodes primus ex alienigenis Judaicæ gentis regnum obtineret, completa esse videbatur Moysis prædictio quæ sic habet ²² : « Non deficiet princeps ex Juda, neque dux de femore ejus, donec veniat cui sepositum est. » Quem etiam expectationem gentium fore confirmat. Quippe sine effectu semper pendebat prædictio, quoadiu sub domesticis principibus Judæis agere licebat : qui quidem a Moysæ initio ducto ad usque Augusti tempora permanserunt. Cujus principatu primus ex alienigenis Herodes regnum Judææ a Romanis adeptus est : cum, ut a Josepho quidem traditum est, paterno genere Idumæus, Arabs materno esset. Ut autem scribit Africanus, non ignobilis et ipse scriptor, qui de illo accuratius scripserunt, Antipatri filium fuisse tradunt. Huic vero Herodem quemdam Ascalonitam, unum ex numero servorum **19** templi Apollinis, quod Ascalone est, patrem fuisse. Antipater, cum admodum puer a latronibus Idumæis captus fuisset, cum iisdem diu-

retulisse. Porro nostri codices Maz. ac Med. cum Fuk. ac Saviliano scriptum hic habent, ὡς φασὶν οἱ τὰ κατ' αὐτὸν ἀκρ.

(80) Τοῦτον δὲ εἶναι πατέρα Ἡρώδου. Ita quidem ex codice Regio edidit Rob. Stephanus. Sed in nostris codicibus Maz., Med. et Fuk. desunt hæc voces εἶναι πατέρα, rectius sine dubio, quamquam Rufinus vulgatam scripturam tueri videtur.

(81) Ἱεροδούλων καλουμένων. Rufinus et Christophorus aditus vertunt, quod non probō. Nam Ἱεροδούλοι sunt servi templorum. Varro in lib. vii *De lingua Latina* : *ut societatum, ut sanorum servi*. Tales erant Venerei in Sicilia, servi templi Veneris Erycinæ, de quibus Cicero in *Divinatione*, et in iii *Verriana*. Tales etiam apud Tarentinos servi Martiales, teste Cicerone *pro Cluentio*. Hujusmodi item erant Corinthi Veneræ meretrices, quas Ἱεροδούλους vocat Strabo in libro viii, quæ a dominis Veneri erant mancipatæ. Denique et Comanis Bellonæ servi erant quamplurimi, teste eodem Strabone in lib. xii. Firmicus quoque in libro viii *Matheseos*, hierodulos distinguit ab adituis. Porro ut servi, sic etiam liberti sanorum erant, qui pecunia libertatem sibi comparaverant. Quare et liberta Veneris Erycinæ dicitur a Cicerone in *Divinatione*. Ἱεροδούλοι nominantur etiam E-dra cap. viii.

tius vixit, eo quod pater pro redemptione ipsius A pretium solvere præ inopia non valeret. Moribus igitur institutisque eorum innutritus, tandem in notitiam Hircani Judæorum sacerdotis amicitiamque pervenit. Hujus filius fuit Herodes is qui Servatoris nostri temporibus vixit. Itaque cum Judæorum regnum ad hunc Herodem devenisset, erat jam quodammodo pro foribus gentium expectatio, prout a prophetis prædictum fuerat : quippe cum ex eo tempore defecissent rectores et duces, qui jam inde ab ipso Moysæ per continuam successionem apud eos principatum tenuerant. Nam ante captivitatem quidem, et priusquam Babylonem transportati fuissent, regum Imperio agebantur : primique Saul et David reges fuerunt. Antea vero a magistratibus, qui iudices dicti sunt, regebantur ; qui quidem statim post Moysæ ejusque successorem Jesum populo præfuerunt. Reversi demum e Babylonia, optimatum imperio et paucorum dominatu deinceps uti cœpere. Rerum enim summa penes pontifices erat : donec Pompeius proconsul populi Romani eo adveniens, Hierosolymam quidem æmisis expugnavit, et ad intimum usque sacrarium progressus templum polluit : Aristobulum vero qui per avitam successionem ad id usque tempus rex simul et sacerdos permanserat, vinctum cum liberis Romam misit : et Hircano quidem ejus fratri sacerdotium tradidit, universam autem Judæorum gentem exinde Romanis tributariam fecit. Haud multo post Hircano, in quem ultimum sacerdotum progenies erat devoluta, a Parthis intercepto, primus, ut dixi, ex alienigenis Herodes a senatu et Augusto Judææ regnum accepit. Quo tempore cum Christi corporalis præsentia orbi illucesceret, expectata illa gentium salus exitum sortita est, et nationum vocatio, prout prophetarum oraculis prædictum fuerat, subsecuta. Ex quo etiam tempore cum principes et duces ex Juda, id est ex Judæorum gente defecissent, successio summi sacerdotii, quod per generis continuam seriem proximo cuique hactenus constantissime delatum fuerat, consequenter turbari cœpta 20 est. Hujus rei locupletissimum testem habes Josephum, qui Herodem scribit, postquam rex Judææ a Romanis constitutus est, non amplius ex antiqua pontificum stirpe D summos sacerdotes creavisse, sed ignobilibus et obscuris quibusdam hominibus honorem illum con-

έκείνοις ἦν, διὰ τὸ μὴ δύνασθαι τὸν πατέρα πένητα δυνα (82) λύτρα καταθέσθαι ὑπὲρ αὐτοῦ. Ἐντραφεὶς δὲ τοῖς ἐκείνων ἕθεσιν, ὕστερον Ἰρκανῶ τῷ Ἰουδαίων ἀρχιερεὶ φιλοῦται (83). Τοῦτῃ παῖς γίνεται ὁ ἐπὶ τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν Ἡρώδης. Εἰς δὴ οὖν τὸν τοιοῦτον τῆς Ἰουδαίων περιελθούσης βασιλείας, ἐπὶ θύραις ἦδη καὶ ἡ τῶν ἐθνῶν ἀκολουθῶς τῇ προφητεῖα προσδοκία παρῆν, ἅτε διαλελοιπῶτων ἐξ ἐκείνου τῶν παρ' αὐτοῖς ἐξ αὐτοῦ Μωϋσέως κατὰ διαδοχὴν ἀρξάντων τε καὶ ἡγησαμένων. Πρὸ μόντοιγε τῆς αἰχμαλωσίας αὐτῶν καὶ τῆς εἰς Βαβυλῶνα μεταναστάσεως, ἐβασίλευοντὸ ἀπὸ Σαοὺλ πρώτου καὶ Δαβὶδ ἀρξάμενοι· πρὸ δὲ τῶν βασιλέων, ἀρχοντες αὐτοὺς διεῖπον, οἱ προσαγορευόμενοι κριταὶ· ἀρξάντες καὶ αὐτοὶ μετὰ Μωϋσέα καὶ τὸν τοῦτου διάδοχον Ἰησοῦν. Μετὰ δὲ τὴν ἀπὸ Βαβυλῶνος ἐπάνοδον οὐ διεῖπον πολιτεία γράμμοι ἀριστοκρατικῆ μετὰ ὀλιγαρχίας. Οἱ γὰρ ἀρχιερεῖς προεστήκεισαν τῶν πραγμάτων, ἄχρις οὗ Πομπήϊος Ῥωμαίων στρατηγὸς ἐπιστάς, τὴν μὲν Ἰερουσαλήμ πολιορκεῖ κατακράτος, μιαινεῖ τε τὰ ἄγια μέχρι τῶν ἀδύτων τοῦ ἱεροῦ προσελθῶν. Τὸν δὲ ἐκ προγόνων διαδοχῆς εἰς ἐκεῖνο τῷ καιροῦ διαρκέσαντα βασιλεῖα τε ὀμοῦ καὶ ἀρχιερέα, Ἀριστόδουλος ὄνομα ἦν αὐτῷ, δέσμιον ἐπὶ Ῥώμην ἅμα τέκνοις ἐπέμψας, Ἰρκανῶ μὲν τῷ τοῦτου ἀδελφῷ τὴν ἀρχιερωσύνην παραδίδωσάι τε καὶ πᾶν Ἰουδαίων ἔθνος ἐξ ἐκείνου Ῥωμαίοις ὑπόφορον κατεστήσατο. Αὐτίκα γοῦν καὶ Ἰρκανοῦ, εἰς δὴ ὕστατον τὰ τῆς τῶν ἀρχιερέων περιέστη διαδοχῆς, ὑπὸ Πάρθων αἰχμαλώτου ληφθέντος, πρώτος, ὡς γοῦν ἐφη, ἀλλόφυλος Ἡρώδης ὑπὸ τῆς συγκλήτου Ῥωμαίων καὶ Αὐγούστου βασιλέως τὸ Ἰουδαίων ἔθνος ἐγχειρίζεται. Καθ' ὃν ἑναργῶς, τῆς τοῦ Χριστοῦ παρουσίας ἐνστάσης, τῶν ἐθνῶν ἡ προσδοκωμένη σωτηρία τε καὶ κλήσις (84) ἀκολουθῶς τῇ προφητεῖα παρηκολούθησεν· ἐξ οὗ δὴ χρόνου τῶν ἐξ Ἰουδαίων ἀρχόντων τε καὶ ἡγουμένων, λέγω δὲ τῶν ἐκ τοῦ Ἰουδαίων ἔθνους διαλελοιπῶτων, εἰκότως αὐτοῖς καὶ τὰ τῆς ἐκ προγόνων εὐσταθείας ἐπὶ τοὺς ἔγγιστα διαδόχους κατὰ γενεὰν προϊούσης ἀρχιερωσύνης, παραχρῆμα συγχεῖται. Ἔχεις καὶ τούτων ἀξιόχρεω τὸν Ἰώσηπον μάρτυρα, δηλοῦντα ὡς τὴν βασιλείαν παρὰ Ῥωμαίων ἐπιτραπεῖς Ἡρώδης, οὐκέτι τοὺς ἐξ ἀρχαίου γένους καθίστησιν ἀρχιερεῖς, ἀλλὰ τισιν ἀσήμοις τὴν τιμὴν ἀπένεμεν· τὰ ὅμοια δὲ πράξει τῷ Ἡρώδῃ περὶ τῆς καταστάσεως τῶν ἀρχιερέων, Ἀρχελαόν τε τὸν παῖδα αὐτοῦ, καὶ μετὰ τοῦτον Ῥωμαίους, τὴν ἀρ-

(82) Vulg. *πωχὸν ἔντα*. Ita quidem codex Regius. Sed reliqui omnes, Med. scilicet et Maz. cum Fuk. ac Savil. scriptum habent *πένητα δυνα*, longe rectius. Nam *πωχός* proprie mendicium significat, qui stipem poscit ab occurrentibus ; cujusmodi nequaquam fuit Herodes pater Antipatri.

(83) *Φιλοῦται*. Omnes nostri codices uno consensu scriptum exhibent *φιλοῦται*. Quem quidem consensum haudquaquam negligendum puto. Totius autem locus in vetustissimo codice Maz. ita legitur : Ἐντραφεὶς δὲ τοῖς ἐκείνων ἕθεσιν, ὕστερον Ἰρκανῶ τῷ τῶν Ἰουδαίων ἀρχιερεὶ φιλοῦται, quam scripturam in Med. quoque et Fuk. codicibus reperi.

(84) Vulg. *σωτηρία τέλος ἐλάμβανε, καὶ ἡ τῶν ἐθνῶν κλήσις*. In codice Regio totus hic locus ita legitur : ... ἐνστάσης, τῶν ἐθνῶν ἡ προσδοκωμένη σωτηρία τε καὶ κλήσις ἀκολουθῶς τῇ προφητεῖα παρηκολούθησεν. Quam quidem lectionem vulgatæ scripturæ longe præferendam existimo. Ita certe legit Rulinus, sic enim vertit : *Sub quo, imminente jam Salvatoris adventu, etiam gentium salus, et vocatio expectata illa, secundum ea quæ propheta prædixerant, consecuta est*. Vulgata tamen lectio ad oram codicis Regii ascripta est eadem manu ; et in codicibus Maz., Med. ac Fuk. habetur.

χῆν τῶν Ἰουδαίων παρειληφότας. Ὁ δ' αὐτὸς δηλοῖ, ὅτι ἄρα καὶ τὴν ἱερὰν στολὴν τοῦ ἀρχιερέως, πρῶτος Ἡρώδης ἀποκλείσας, ὑπὸ ἰδίαν σφραγίδα πεποιήται, μήτε' αὐτὴν τοῖς ἀρχιερεῦσιν ἔχειν ὑφ' ἑαυτοῦ ἐπιτρέψας· ταῦτ' δὲ καὶ τὸν μετ' αὐτὸν Ἀρχέλαον, καὶ μετὰ τοῦτον Ῥωμαίους διαπράξασθαι. Καὶ ταῦτα δ' ἡμῖν εἰρήσθω, εἰς ἑτέρας ἀπόδειξιν προφητείας κατὰ τὴν ἐπιφανείαν τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ πεπερασμένης. Σαφέστατα γοῦν ἐν τῷ Δανιὴλ ἑβδομάδων τινῶν ἀριθμὸν ὀνομαστὶ ἕως Χριστοῦ ἡγουμένου περιλαβὼν ὁ λόγος, περὶ ὧν ἐν ἑτέροις διελέξαμεν (85), μετὰ τὸ τούτων συμπέρασμα ἐξολοθρευθήσεσθαι τὸ παρὰ Ἰουδαίους χρίσμα προφητεύει. Καὶ τοῦτο δὲ σαφῶς κατὰ τὸν καιρὸν τῆς τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ γεννήσεως ἀποδείκνυται συμπληρωμένον. Ταῦτα δ' ἡμῖν ἀναγκαίως εἰς παράστασιν τῆς τῶν χρόνων ἀληθείας προτετηρήσθω. ἴψο quo Servator noster Jesus Christus natus est tempore, manifeste impletum esse convincitur. Atque hæc ad ostendendam temporum veritatem necessario a nobis præmissa sint.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ'.

CAPUT VII.

Περὶ τῆς ἐν τοῖς Εὐαγγελλίοις νομιζομένης διαφωνίας τῆς περὶ τοῦ Χριστοῦ γενεαλογίας (Nic. H. E. 1, 7, 11).

De dissensu qui creditur esse inter Evangelia in stirpe Christi.

Ἐπειδὴ δὲ τὴν περὶ τοῦ Χριστοῦ γενεαλογίαν διαφόρως ἡμῖν ὁ τε Ματθαῖος καὶ ὁ Λουκᾶς εὐαγγελιζόμενοι παραδεδώκασι, διαφωνεῖν τε νομίζονται τοῖς πολλοῖς, τῶν δὲ πιστῶν ἕκαστος (86) ἀγνοίᾳ τ' ἀληθοῦς εὐρεσιλογεῖν εἰς τοὺς τόπους πεφλοισιμῆται, εἴτε καὶ τὴν περὶ τούτων καταλοῦσαν εἰς ἡμᾶς ἱστορίαν παραθώμεθα, ἣν δι' ἐπιστολῆς Ἀριστείδη γραφῶν περὶ συμφωνίας τῆς ἐν τοῖς Εὐαγγελλίοις γενεαλογίας, ὁ μικρῶ πρόσθεν ἡμῖν δηλωθεὶς Ἀφρικανὸς ἐμνημόνευσε, τὰς μὲν δὲ τῶν λοιπῶν δόξας ὡς ἀν βιατοῦς καὶ διεψευσμένας ἀπελέγξας (87), ἣν δ' αὐτὸς παρελήφεν ἱστορίαν, τούτους αὐτοὺς ἐκτιθέμενος τοῖς ῥήμασιν· «Ἐπειδὴ γὰρ τὰ ὀνόματα (88) τῶν γενῶν ἐν Ἰσραὴλ ἠριθμεῖτο ἢ φύσει, ἢ νόμῳ, φύσει μὲν, γησιῶν σπέρματος διαδοχῇ, νόμῳ δὲ, ἑτέρου παιδοποιουμένου εἰς ἕνομα τελευτήσαντος ἀδελφοῦ ἀτέκνου· ὅτι γὰρ οὐδέπω δέδοτο ἐλπίς ἀναστάσεως σαφῆς, τὴν μέλλουσαν ἐπαγγελίαν ἀναστήσει ἐμμιμῶντο θνητῇ, ἵνα ἀνέκλειπτον μένη τὸ ἕνομα τοῦ μετῆλλαχότος· ἐπεὶ οὖν οἱ τῇ γενεαλογίᾳ ταύτῃ

Sed quoniam Matthæus et Lucas in Evangeliorum libris Christi genus ac stirpem varie nobis tradiderunt, et plurimum inter se dissentire vulgo existimantur, adeo ut singuli fidelium ob veritatis ignoracionem, varias eorum locoram explicaciones certatim excogitaverint : de his traditionem quæ ad nos usque deducta est proponamus, quam is de quo paulo ante diximus Africanus, in *Epistola ad Aristidem* de consensu Evangeliorum in stirpe Christi narranda, commemoravit. Ubi aliorum quidem opinionones tanquam violentas et falso conflictas coarguit ; ipse vero quam compererat historiam, his refert verbis : « Nam quoniam, inquit, apud Israelitas generationum nomina, **21** vel ex naturæ, vel ex legis ordine numerabantur : naturæ quidem, cum legitimi filii parentibus succedunt ; legis vero, quoties quis in nomen ac familiam fratris sine liberis defuncti filios sustulit. Cum enim certa spes resurrectionis nondum eis data esset, futuram ejus promissionem mortali quadam resurrectione

(85) Περὶ ὧν ἐν ἑτέροις διελέξαμεν. Intelligit libros *Demonstrationis evangelicæ*. Etenim in octavo ejus operis libro agit de hebdomadibus Danielis, quas adventu Christi completas esse contendit juxta sententiam Africani. Eundem Eusebii locum ex lib. viii *Demonstrationis evangelicæ* citat Hieronymus in *Commentariis in Daniele*.

(86) Τῶν δὲ πιστῶν ἕκαστος. Quatuor nostri codices, Regius scilicet ac Maz., cum Med. et Fuk., scriptum habent τῶν τε πιστῶν, etc. Sed Rob. Stephanus cum hanc particulam jam antea in superiore membro positam videret, hoc loco dè substituit ; nobis tamen rectior videretur scripta lectio.

(87) Vulg. *διεψευσμένας ἀποδείξας*. Hoc loco Rob. Stephani consilium laudare nullo modo possum, qui cum Regium codicem sibi sequendum proposuisset, eum ex parte duntaxat expressit. Nam in Regio quidem codice totus hic locus ita legitur : τὰς μὲν

δὲ τῶν λοιπῶν δόξας βιατοῦς καὶ διεψευσμένας ἀποδείξας. In reliquis autem codicibus, Med. scilicet et Maz. ac Fuk., ita scriptus est : τὰς μὲν τῶν λοιπῶν δόξας ὡς ἀν βιατοῦς καὶ διεψευσμένας ἀπελέγξας. Atque ita legitur etiam apud Nicephorum. Duplex igitur fuit scriptura hujus loci, cum alii ἀποδείξας legerent, alii ἀπελέγξας. Sed qui legebant ἀποδείξας, ii adverbium illud ὡς ἀν expungebant, quippe quod nullo modo convenire possit cum verbo ἀποδείξας. Nos ἀπελέγξας prætulimus, tum quia plurimum exemplarium auctoritate firmatur, tum quod Rufinum ita legisse ex ejus versione comperimus.

(88) Ἐπειδὴ γὰρ τὰ ὀνόματα. Particula γὰρ abest a nostris codicibus Maz., Med., Fuk. et Savil., nec habetur in interpretatione Rufini. Exstat tamen in codice Regio et apud Nicephorum in cap. 11 lib. 1.

delineabant, ut mortui nomen nullis unquam obli-
terandum sæculis permaneret. Quoniam igitur eor-
um qui inter majores Christi recensentur, alii natu-
rali jure, ut filii, parentibus successerunt, non-
nulli vero cum ab aliis procreati essent, aliis ascri-
pti sunt : ideo utrorumque mentio facta est, tam
eorum qui vere patres, quam illorum qui quasi
patres fuerunt. Ita fit, ut neutrum Evangeliorum
falsum sit, cum alterum naturam, alterum legem
in majoribus enumerandis sequatur. Nam familiae
quæ cum a Salomone, tum a Nathan deducuntur,
adeo inter se permixtæ sunt, partim reparatione
nominis eorum qui sine prole decessissent, par-
tim secundis nuptiis, partim etiam seminis suscita-
tione, ut iidem homines diversos patres habuisse
merito credantur; hos quidem fictitios, illos vero
naturales. Quo fit, ut Evangelii utriusque narratio
absolute verissima, vario quidem linearum com-
textu, sed accurate ad Josephum usque descendat.
Verum ut id quod diximus, clarius fiat, utriusque
stirpis seriem proponemus. Igitur si a Davide per

(89) Vulg. *συνεπλάκη γὰρ ἀλλήλοις τὰ γένη*.
Ita quidem ex codice Mediceo edidit Rob. Step-
hanus. In Regio exemplari prius scriptum erat ἐπι-
επλάκη. Postea vero emendatum est paulo recentiore
manu *συνεπεπλάκη*. Priorem illam lectionem ἐπι-
επλάκη retinuit Nicephorus. Codd. autem Maz. et Fuk.
scriptum habent *συνεπεπλάκει*, vel, quod idem est,
συνεπεπλάκη. Atque ita legisse videtur Rufinus : sic
enim vertit : *Reconjunctum namque est sibi invicem
genus, et illud quod per Salomonem, et illud quod
per Nathan deducitur*, etc. Ubi vides Rufinum duas
illas præpositiones verbi *συνεπεπλάκει* totidem Lati-
nis exprimere voluisse. In vulgatis quidem Rufini
editionibus legitur, *conjunctum namque est sibi invi-
cem genus*, etc. Verum in duobus manuscriptis codi-
cibus, altero bibliothecæ Regiæ, altero Parisiensis
Ecclesiæ, et in vetustissimis editionibus legitur *re-
conjunctum*. Nec tamen probare possum interpretationem
Rufini. Nam reconjungi quidem dicuntur
duæ familiae, quæ cum ex eadem gente ortæ sint,
mutuis post ea connubiis inter se rejuncturæ. Sed
in hoc loco longe alia Africani mens est. Non enim
dicit Africanus Nathanæos ac Salomonios qui ex
eadem gente Davidica originem ducebant, mutuis
inter se connubiis postea rejunctos fuisse. Verum
hoc dicit, generationes illas, tum quæ a Nathane,
tum quæ a Salomone ducuntur, implexas esse atque
intricatas, ob secundas scilicet nuptias viduarum et
seminum suscitationes, quæ in multis generationum
illarum gradibus occurrunt. Proinde præpositio illa ἐπι
in verbo *συνεπεπλάκει*, non exponenda erat per re
ut fecit Rufinus, sed potius per præpositionem
super. Ad verbum, *συνεπεπλάκει*, *superimplexum
est*.

(90) *Ἀναστάσειν ἀτέκνων*. Vir doctissimus
Joannes Langus, qui Nicephorum Latine interpreta-
tus est, hunc locum ita vertit : *Implicata enim inter
se sunt genera, et quod a Salomone et quod a Nathan
descendit, representatione eorum qui liberos non
creassent secundisque nuptiis ac resuscitatione se-
minum*. Rufinus vero liberius quidem, sed non sine
elegancia ita vertit : *Reconjunctum namque sibi est
invicem genus, et illud quod per Salomonem, et illud
quod per Nathan deducitur, per legales substitutio-
nes quæ fiebant his qui sine liberis decesserant, et per
secundas nihilominus nuptias, quibus unus atque
idem abis parentibus progenitus, aliorum esse filius
videbatur*. Omisit Rufinus verba illa Africani : καὶ
ἀναστάσειν σπερμάτων, quæ certe superflua videntur.

ἄμφερόμενοι, οἱ μὲν διεδέξαντο πατέρας πατέρα γνη-
σίως, οἱ δὲ ἑτέροις μὲν ἐγενήθησαν, ἑτέροις δὲ
προσετέθησαν κλήσει, ἀμφοτέρων γέγονεν ἡ μνήμη,
καὶ τῶν γεγεννηκότων, καὶ τῶν ὡς γεγεννηκότων.
Οὕτως οὐδέτερον τῶν Εὐαγγελίων μεύεται, καὶ ὕ-
σιν ἀριθμοῦν καὶ νόμον· συνεπεπλάκη γὰρ ἀλλήλοις
τὰ γένη (89), τό τε ἀπὸ τοῦ Σολομῶντος, καὶ τὸ ἀπὸ
τοῦ Νάθαν, ἀναστάσειν ἀτέκνων (90), καὶ δευτερογα-
μίαις, καὶ ἀναστάσειν σπερμάτων (91), ὡς δικαίως τοὺς
αὐτοὺς ἄλλοτε ἄλλων νομιζέσθαι (92), τῶν μὲν δοκούν-
των πατέρων, τῶν δὲ ὑπαρχόντων· ὡς ἀμφοτέρως τὰς
διηγῆσεις ἀληθεῖς ὄσας, ἐπὶ τὸν Ἰωσήφ πολυπλό-
κως μὲν, ἀλλ' ἀκριθῶς κατελεθεῖν. Ἴνα δὲ σαφὲς
ἦ τὸ λεγόμενον, τὴν ἐπαλλαγὴν τῶν γενῶν (93) διη-
γήσομαι. Ἀπὸ τοῦ Δαβὶδ διὰ Σολομῶντος τὰς γενεὰς
καταριθμουμένους, τρίτος ἀπὸ τέλους εὐρίσκειται
Ματθάν, ὃς ἐγέννησε τὸν Ἰακώβ τοῦ Ἰωσήφ τὸν
πατέρα· ἀπὸ δὲ Νάθαν τοῦ Δαβὶδ κατὰ Λουκᾶν,
ὁμοίως τρίτος ἀπὸ τέλους Μελχι, οὗ υἱὸς ὁ Ἥλλ ὁ
τοῦ Ἰωσήφ πατὴρ· Ἰωσήφ γὰρ υἱὸς Ἥλλ τοῦ
Μελχί. Σκοποῦ τὸίνυν ἡμῖν κειμένου τοῦ Ἰωσήφ,

Cum enim jam antea dixerit ἀναστάσειν ἀτέκνων
rejunctas fuisse familias, quid opus est addere ἀνα-
στάσειν σπερμάτων, quod unum idemque est teste
Africano in hac ipsa ad Aristidem epistola. Cæterum
obscure est quod hic ait Africanus, reparatione
scilicet seminis eorum qui sine liberis decessissent,
misceri solitas esse familias. Nam quoties frater eo-
dem patre natus relicta fratris sui in conjugium
ducebat, nulla erat agnationis mutatio. Sed si forte
frater uterinus viduam fratris sui uxorem duceret,
tunc aliqua familiarum permistio nasci poterat.
Itaque merito addidit Africanus, καὶ δευτερογα-
μίαις. Hæc enim præcipua fuit causa permistionis
familiarum, quoties mulier susceptis jam liberis ex
priori matrimonio, ad secundas nuptias transvola-
bat, et filios ex posteriore etiam viro pariebat. Quo
facto, filium ex prioris matrimonio natum, uxorem
duxisset, et improlem postea obisse fingamus. Tunc
si frater illius uterinus viduam in conjugium duxe-
rit, et ex ea liberos sustulerit, in persona libero-
rum erit aliqua familiarum confusio, ita ut natura
quidem hujus, lege autem illius filii dicantur.

(91) Καὶ ἀναστάσειν σπερμάτων. Apud Nicepho-
rum legitur ἀναστάσει, atque ita in codice Regio prius
scriptum fuerat, postea vero emendatum est alia
manu ἀναστάσει. Verum Nicephori lectio magis
placet, cum paulo ante positum sit ἀναστά-
σει.

(92) Ἄλλοτε ἄλλων νομιζέσθαι. Hæc est scri-
ptura Regii codicis, quam Nicephorus etiam con-
firmat. Nostri tamen codices Med., Maz., Fuk.
scriptum habent ἄλλοτε ἄλλως.

(93) Vulg. τὴν ἀκολουθίαν τῶν γενῶν. Hæc est
scriptura codicis Regii, quem secutus est Stephanus.
Nec aliter legisse videtur Rufinus qui sic vertit,
ipsas generationum consequentias enarrabimus. Reliqui
tamen codices Maz., Med., Fuk. ac Savillii, præfe-
runt τὴν ἐπαλλαγὴν τῶν γενῶν. Quam quidem le-
ctionem etiam ad latum codicis Regii ascriptam in-
veni. Nicephorus autem habet ἐναλλαγὴν, id est
commutationem. Et Christophorus quidem vul-
gatam a Rob. Stephano lectionem secutus est. Ego
vero alteram lectionem amplexus sum, quippe quam
plures et meliores codices exhibent. Deinde Afri-
canus hoc loco nequaquam recenset seriem utrius-
que generationis. Neque enim progreditur ultra
Matthan et Melchi. Sed tantum exponit ἐπαλλα-
γὴν, id est *commutationem* seu *complicationem* dua-
rum familiarum in genealogia Christi.

ἀπεικτέον πῶς ἐκάτερος αὐτοῦ πατὴρ ἱστορεῖται, ὅ τε Ἰακώβ ἀπὸ Σολομώντος, καὶ Ἥλ δ' ἀπὸ τοῦ Νάθαν ἐκάτερος κατὰ γένους, ὅπως τε πρότερον οὗτοι δὴ ὁ τε Ἰακώβ καὶ Ἥλ δύο ἀδελφοί, καὶ πρὸς γε, πῶς οἱ τούτων πατέρες Ματθάν καὶ Μελχὶ διαφόρων ὄντες γενῶν, τοῦ Ἰωσήφ ἀναφαίνονται πάπποι. Καὶ δὴ οὖν ὁ τε Ματθάν καὶ Μελχὶ ἐν μέρει τὴν αὐτὴν ἀγαγόμενοι γυναῖκα, ὁμομητρίους ἀδελφούς ἐπαιδοποιήσαντο, τοῦ νόμου μὴ κωλύοντος χρεύουσαν (94), ἤτοι ἀπολελυμένην, ἣ καὶ τελευτήσαντος τοῦ ἀνδρός, ἄλλω γαμίσθαι. Ἐκ δὲ τῆς Ἑσθᾶ, τοῦτο γὰρ καλεῖσθαι τὴν γυναῖκα παραδέδοται, πρῶτος Ματθάν ὁ ἀπὸ τοῦ Σολομώντος κατὰ γένος, τὸν Ἰακώβ γεννᾷ· καὶ τελευτήσαντος τοῦ Ματθάν, Μελχὶ ὁ ἐπὶ τὸν Νάθαν κατὰ γένος ἀναφορῶν, χρεύουσαν ἐκ μὲν τῆς αὐτῆς φυλῆς, ἐξ ἄλλου δὲ γένους ὦν, ὡς προείπομεν, ἀγαγόμενος αὐτῆν, ἔσχεν υἱὸν τὸν Ἥλ. Οὕτω δὲ διαφόρων δύο γενῶν (95) εὐρήσομεν τὸν τε Ἰακώβ καὶ τὸν Ἥλ ὁμομητρίους ἀδελφούς· ὦν ὁ ἕτερος Ἰακώβ, ἀτέκνου τοῦ ἀδελφοῦ τελευτήσαντος Ἥλ, τὴν γυναῖκα παραλαβὼν, ἐγέννησεν ἐξ αὐτῆς τρίτον τὸν Ἰωσήφ. Κατὰ φύσιν μὲν ἑαυτῷ, καὶ κατὰ λόγον· διὸ καὶ γέγραπται· « Ἰακώβ δὲ ἐγέννησε τὸν Ἰωσήφ. » Κατὰ νόμον δὲ τοῦ Ἥλ υἱὸς ἦν· ἐκεῖνον γὰρ ὁ Ἰακώβ ἀδελφὸς ὦν, ἀνέστησε σπέρμα. Διόπερ οὐκ ἀκυρωθήσεται καὶ ἡ κατ' αὐτὸν γενεαλογία, ἣν Ματθαῖος μὲν ὁ εὐαγγελιστῆς ἐξαρθόμενος, « Ἰακώβ δὲ, φησὶν, ἐγέννησε τὸν Ἰωσήφ »· ὁ δὲ Λουκᾶς ἀνάπαλιν· ὃς ἦν υἱὸς, ὡς ἐνομίζετο (καὶ γὰρ καὶ τοῦτο προστίθησι) τοῦ Ἰωσήφ, τοῦ Ἥλ, τοῦ Μελχὶ· τὴν γὰρ κατὰ νόμον γένεσιν (96) ἐπιστημότερον οὐκ ἦν ἐξελεῖν. Καὶ τὸ ἐγέννησεν ἐπὶ τῆς τοιαύτης παιδοποιίας ἄχρι τέλους ἐτύπησε, τὴν ἀναφορὰν ποιησάμενος ἕως τοῦ Ἀδάμ καὶ τοῦ Θεοῦ (97) κατ' ἀνάλασιν. Οὐδὲ μὴν ἀναπόδεικτον ἢ ἐσχεδιασμένον ἐστὶ τοῦτο· τοῦ γοῦν Σωτῆρος οἱ κατὰ σάρκα συγγενεῖς, εἴτ' οὖν φανητῶν τε, εἴθ' ἀπλῶς ἐκδιδάσκοντες, πάντως δὲ ἀληθεύοντες.

Cap. III. Math. I.

(94) *Χρεύουσαν.* Hoc loco Africanus chreuein promissive dixit tam de mulieribus repudiatis, quam de iis quarum viri fato functi sunt.

(95) *Διαφόρων δύο γενῶν.* Hoc loco γένος sumitur pro familia. Gens enim dividitur in familias. Sic gens Cornelia, verbi gratia, in plures erat divisa familias, puta Scipionum, Sullarum, Lentulorum; qui omnes ex diversa quidem familia, sed ex una eademque erant gente; ac proinde gentiles dicebantur. Eodem modo Matthian et Melchi ex diversa erant familia; ambo tamen ex eadem gente Davidica quæ in duas familias erat divisa, Salomoniorum scilicet et Nathanæorum.

(96) *Τὴν γὰρ κατὰ νόμον γένεσιν.* Hic vero nimis arguati videtur Africanus. Cum enim Lucas de Christo dixerit: « Ὡς ἐνομίζετο υἱὸς Ἰωσήφ τοῦ Ἥλ, τοῦ Μελχὶ, etc. » Africanus voces illas ὡς ἐνομίζετο referri vult non solum ad illa verba υἱὸς Ἰωσήφ, sed etiam ad illa quæ sequuntur τοῦ Ἥλ. Quod etsi acutum videtur, est tamen ineptum atque insulsum. Nam si Lucas evangelista his vocibus ὡς ἐνομίζετο, legalem illam generationem seu adoptionem intelligit, ut vult Africanus, sequeretur Christum filium fuisse Josephi per adoptionem legalem, eodem plane modo quo Josephus filius fuit Heli. Ita dicendum esset Mariam post mortem Jos-

phum nupsisse ejus fratri, atque ex eo Christum peperisse, quod impium est et absurdum. Id tamen necessario sequitur ex verbis Africani. Præterea si voces illæ ὡς ἐνομίζετο extenduntur ad ea verba τοῦ Ἥλ, eadem ratione extendi etiam poterunt ad omnes generationum gradus qui sequuntur. Nulla enim ratio est cur in secundo gradu subaudiantur potius quam in reliquis lineis. Hoc igitur primo improbandum est in explicatione Africani. Secundo loco notandum est quod ait in generatione illa Christi quam refert Lucas tertium esse Melchi; atqui in Evangelio Lucæ tertius nominatur Mathat, avus scilicet Josephi; Melchi vero quintus, abavus scilicet Josephi. Itaque aut Africanum memoria lapsum esse dicendum est, aut certe in codice Evangelii quo usus est Africanus *Melchi* scriptum fuisse pro *Mathat*: quæ est conjectura Bedæ in *caput III Lucæ*. Certe Gregorius Nazianzenus in carne 58, *De Christi genealogia*, Africanum sequens, *Melchi* pro *Mathat* posuit, et Ambrosius in lib. III *Commentariorum in Lucam*.

(97) *Vulg. ἕως τοῦ Ἀδάμ τοῦ Θεοῦ.* Nostri codices Maz. ac Med. cum Fuk. ac Savil., particulam interserunt hoc modo ἕως τοῦ Ἀδάμ καὶ τοῦ Θεοῦ, quod quidem mihi videtur elegantius. Atque hæc legit Rulinus, ut ex versione eius apparet.

dit), filius Joseph qui fuit Heli, qui fuit Melchi. Neque enim poterat disertius exprimi ſcittitia illa generandi ratio quæ ex lege profecta est. Ideo in huiusmodi liberorum generatione, verbum illud, genuit, ad finem usque reticuit, cum ad ipsum usque Adamum, qui fuit Dei, gradatim ascendendo, totius generis seriem perduxisset. Neque vero id certa ratione destitutum aut temere confictum est. Cognati enim Servatoris nostri, sive ad ostendendam generis sui nobilitatem, sive ut simpliciter rem docerent, veraci utique sermone hæc nobis tradiderunt: latrones scilicet Idumæos, cum Ascaloni Palæstinæ civitati supervenissent, ex delubro quodam Apollinis quod ad ipsos urbis muros positum erat, Antipatrum Herodis cujusdam hieroduli filium simul cum reliqua sacra præda captivum duxisse. Cum vero pro redemptione filii minister templi pretium solvere non valeret, Antipater Idumæorum more institutoque educatus, postmodum Hircani summi Judæorum pontificis amicus effectus est. Mox legatus ad Pompeium missus ab Hircano, cum ei regnum quod Aristobulus maxima ex parte occupaverat, liberum restituisset, ad summam felicitatem pervenit, curator Palæstinæ promotus. Tandem ab iis qui felicitati ejus invidabant, per insidias interfectus, Herodem filium successorem reliquit, cui postea Antonius 23 et Augustus ex senatusconsulto regnum Judææ adjudicarunt. Hujus Herodis filius fuit Herodes aliique tetrarchæ. Et

Α τες, παρέδωσαν καὶ ταῦτα, ὡς Ἰδουμαῖοι ληστοὶ Ἀσκάλωνι πόλει τῆς Παλαιστίνης ἐπελθόντες, ἐξ εἰδωλείου Ἀπόλλωνος, ὃ πρὸς τοὺς τεύχεσιν Ἰδρυτο, Ἀντίπατρον Ἡρώδου τινὸς (98) ἱεροδούλου παῖδα, πρὸς τοὺς ἄλλοις σύλοις αἰχμάλωτον ἀπῆγον· τῷ δὲ λύτρα ὑπὲρ τοῦ υἱοῦ καταθέσθαι μὴ δύνασθαι τὸν ἱερέα (99), ὃ Ἀντίπατρος τοῖς τῶν Ἰδουμαίων ἔθεσιν ἐντραφεῖς, ὕστερον Ἰρχανῶ φιλιούται (1) τῷ τῆς Ἰουδαίας ἀρχιερεῖ. Πρὸς οὖν Πομπήϊον ὑπὲρ τοῦ Ἰρχανοῦ, καὶ τὴν βασιλείαν ἐλευθερώσας αὐτῷ ὑπὸ Ἀριστοβούλου τοῦ ἀδελφοῦ περιχοπιτομένην, αὐτὸς ἠτύχησεν ἐπιμελητῆς τῆς Παλαιστίνης προκόψας (2)· διαδέχεται δὲ τὸν Ἀντίπατρον φθόνῳ τῆς πολλῆς εὐτυχίας δολοφονηθέντα, ὃ υἱὸς Ἡρώδης, ὃς ὕστερον ὑπὲρ Ἀντωνίου καὶ τοῦ Αὐγούστου, συγκλήτῳ δόγματι τῶν Ἰουδαίων ἐκρίθη βασιλεύειν· οὐ παῖδες, Ἡρώδης οἱ τ' ἄλλοι τετράρχαι. Ταῦτα μὲν δὴ κοινὰ καὶ ταῖς Ἑλλήνων ἱστορίαις. Ἀναγράφων δὲ εἰς τότε ἐν τοῖς ἀρχείοις ὄντων τῶν Ἑβραϊκῶν γενῶν, καὶ τῶν ἄχρι προσηλύτων (3) ἀναφερομένων, ὡς Ἀχιὼρ τοῦ Ἀμμανίτου, καὶ Ροῦθ τῆς Μωαβίτιδος, τῶν τε ἀπὸ Αἰγύπτου συνεκπεσόντων ἐπιμίκτων, Ἡρώδης οὐδὲν τι συμβαλλομένου τοῦ τῶν Ἰσραηλιτῶν γένους αὐτῷ, καὶ τῷ συνειδῶτι τῆς δυσγενείας κροῦόμενος, ἐνέπρησεν αὐτῶν τὰς ἀναγραφὰς (4) τῶν γενῶν, οἰόμενος εὐγενῆς ἀναφανεῖσθαι, τῷ μὴδὲ ἄλλον ἔχειν ἐκ δημοσίου συγγραφῆς τὸ γένος ἀνάγειν ἐπὶ τοὺς πατριάρχας ἢ προσηλύτους (5), τοὺς τε καλουμένους γεῖω-

(98) Ἀντίπατρον Ἡρώδου τινός. Hæc narratio prorsus fabulosa est et commentitia. Nam Antipater patrem habuit non Herodem, hierodulum templi Apollinis, sed Antipatrum Idumæum, ut scribit Josephus in lib. xiv, cap. 2. Quem Antipatrum Alexander Judæorum rex præfectum totius Idumææ constituit. Præterea hic Antipater auctor fuisse videtur hujus potentia, ad quam posteri ipsius postea pervenerunt. Nam et præfecturam Idumææ gessit Alexandro et Alexandra regnantibus; et hospitio atque amicitia cum Ascalonitis et Gazæis et Arabibus inita, maximas sibi opes comparavit.

(99) Τὸν ἱερέα. Improperie sacerdotem vocat qui erat hierodulus. Longe enim hæc inter se differunt, ut supra notavi. Fieri tamen potuit, ut idem esset sacerdos et hierodulus; puta si hæc erat conditio sacerdotii, ut non nisi exuta libertate sacerdotes caperentur.

(1) Ἰρχανῶ φιλιούται. Hoc quoque in loco nostri codices Regius, Mazarinus, Medicæus ac Fuketianus constanter scriptum habent φιλούται. Quam scripturam nescio cur Robertus Stephanus repudiavit. Φιλούται enim dicitur ut ἔχθροῦται.

(2) Ἐπιμελητῆς τῆς Παλαιστίνης προκόψας. Antipater Herodis parens, sub Hircano Judæorum rege procuratorem totius regni gessit, et negotia tam civilia quam militaria administravit. Itaque ἐπιμελητῆς τῆς Ἰουδαίας et ἐπίτροπος vocatur a Josepho in dicto libro. Porro codex Med. et Savil. χρηματίσας scriptum habent, non προκόψας. In Maz. autem et Fuk. legitur χρηματίσαι. Quam scripturam confirmat Nicephorus. Sic enim habet cap. ix lib. primi, ἠτύχησεν οὕτως ἐπιμελητῆς τῆς Παλαιστίνης γενέσθαι. Eleganter Græci dicunt, εὐτυχεῖν τὸ γενέσθαι.

(3) Τῶν ἄχρι προσηλύτων. Mirum est in codicibus nostris Maz., Med., Fuk. ac Savil. scribi τῶν ἀρχιεροσλητύτων. Unde conjicere quis posset legendum

esse τῶν ἄχρι τῶν ἀρχιεροσλητύτων, etc., ut ἀρχιεροσλητύτοι sint principes et quasi patriarchæ proselytorum; cujusmodi fuit Achior Ammanites, et convenæ illi qui Israelitis ex Ægypto egredientibus sese adjunxerunt. Quæ quidem interpretatio mihi certe non displicet. In codice Regio scriptum est ut in editis, ἄχρι προσηλύτων. Nicephorus quoque vulgatam lectionem tuetur. Paulo ante nostri codices Maz., Med. ac Fuk. scriptum habent εἰς τὸ τότε, cum articulo præpositivo.

(4) Ἐνέπρησεν αὐτῶν τὰς ἀναγραφὰς. Hanc etiam narrationem parum certam existimo. Nam Josephus in libro *De vita sua* originem et antiquitatem stirpis suæ commemorans, ex publicis archivis eam repetit. Igitur restabant adhuc ætate Josephi publica tabularia, in quibus Judaicarum familiarum origines continebantur. Ac proinde falsum est Herodem ea combussisse. Porro hæc tabularia erant in templo Hierosolymitano sub custodia scribarum, ut equidem existimo. Itaque optime Rufinus verba Africani ita vertit: *Omnes Hebræorum generationes descriptæ, in archivis templi secretioribus habebantur.*

(5) Ἡ προσηλύτους. Mallem scribere ἀρχιεροσλητύτους ut supra. Neque enim de novitiis ac recentibus proselytis hic loquitur Africanus, sed de nobilissimis quibusque et antiquissimis, quorum nomen in sacris libris commemoratum est; cujusmodi fuit Achior, de quo in libro Judith sæpe fit mentio. Quippe hoc loco agit Africanus de nobilitate, cujus præcipuum insigne est antiquitas generis. Ait enim Herodem origines familiarum ideo concremasse, ne quis ex publicis monumentis probare posset se ab ipsis patriarchis aut prophetis originem generis sui ducere. Quod si novos proselytos intelligamus, perit omnis hujus loci sententia, cum Herodis ætate innumerabiles essent in Judæa qui genus suum ad novos proselytos referrent, utpote avo natii proselyto. Qui prolecto archivorum suffragio opus ne-

μας (6) τοὺς ἐπιμεικτοὺς. Ὀλίγοι δὲ τῶν ἐπιμελῶν ἰδιω-
τῶς ταυτοῖς ἀπογραφάς, ἢ μνημονεύσαντες τῶν ὀνο-
μάτων, ἢ ἄλλως ἔχοντες ἐξ ἀντιγράφων, ἐναδρύνονται,
καὶ ὀνομαζόμενοι τῇ μνήμῃ τῆς εὐγενείας· ὧν ἐτύχχανον
ἢ προσηρημένοι δεσποσύνοι καλούμενοι, διὰ τὴν πρὸς
τὸ πατριῶν γένος συνάφειαν. Ἀπὸ τε Ναζαράων καὶ
Κωχάβ (7) κωμῶν Ἰουδαϊκῶν τῇ λοιπῇ γῆ ἐπιφοι-
τήσαντες, καὶ τὴν προσηρημένην γενεαλογίαν (8) ἐκ
μνήμης ἐκ τε τῆς βίβλου τῶν ἡμερῶν (9) εἰς ὅσον
ἐξικονόντο, ἐξηγητάμενοι. Ἐκτ' οὖν οὕτως, ἐκτ' ἄλ-
λως ἔχει, σαφεστέραν ἐξηγήσιν οὐκ ἂν ἔχοι τις ἄλλος
ἔκρυπτον, ὡς ἔγωγε νομίζω πᾶς τε ὁ εὐγνώμων
πυλάει. Καὶ ἡμῖν αὕτη μελέτω, εἰ καὶ μὴ ἐμμάρ-
τυρος (10) ἐστὶ, τῷ μὴ κρείττονα ἢ ἀληθεστέραν ἔχειν
εἰπεῖν. Τὸ μέντοι Εὐαγγέλιον πάντως ἀληθεύει. Ἔ-
κὼς ἐπὶ τέλει δὲ τῆς αὐτῆς ἐπιστολῆς, προσηρησι
αὐτῶν· Ματθᾶν ὁ ἀπὸ Σολομῶνος (11), ἐγέννησε τὸν
Ἰακώβ. Ματθᾶν ἀποθανόντος, Μελεχὶ ὁ ἀπὸ Νάθαν, ἐκ
τῆς αὐτῆς γυναικὸς ἐγέννησε τὸν Ἠλί. Ὁμομήτριοι
δὲ ἀδελφοὶ (12) Ἠλί καὶ Ἰακώβ. Ἠλί ἀτέκνον

A hæc quidem gentium etiam historiae cum Judaica
communis sunt. Cæterum cum ad id usque tempo-
ris in tabulariis publicis descriptæ essent origines
tam familiarum Hebraicarum, quam eorum qui ad
proselytos, id est advenas, genus suum referebant,
verbi gratia ad Achior Amanitem, et ad Ruth Mo-
abitidem, eosque qui ex Ægypto simul cum Israe-
litis egressi per matrimonia cum ipsis permisti
fuerant, Herodes priscas illas Israelitarum familias
nihil ad se pertinere intelligens, ignobilitatis suæ
conscientia stimulatus, omnia illa veterum familia-
rum monumenta concremavit: ratus se tum de-
mum nobilem visum iri, cum nemo esset qui ex
publicis monumentis originem generis sui, vel ad
patriarchas, vel ad proselytos, vel ad permistos
B Israelitis peregrinos qui γεῖωρα dicuntur, posset
referre. Pauci tamen antiquitatis studiosi privatos
stirpis suæ commentarios, vel quod nomina ipsa
memoriter callerent, vel ex archivis descriptos
penes se habentes, in primis gloriabantur quod

habebant, ut se ex proselytis oriundos esse appro-
barent. Huc accedit, quod ex proselytis originem
ducere, ignobile potius quam splendidum apud Ju-
dæos habebatur, exceptis, ut dixi, antiquis illis
proselytis quorum fides ac religio sacris litteris
nobilitata est.

(6) *Τοὺς τε καλουμένους γεῖωρας.* Id verbum le-
gitur in c. xii Exodi, ubi Deus Moysi in Ægypto ad-
hæc consistit loquitur his verbis: Πᾶς ὃς ἂν φάγη
ζυμῶτον, ἐξολοθρευθήσεται ἡ ψυχὴ ἐκείνη ἐκ συναγωγῆς
Ἰσραὴλ ἐν τε τοῖς γεῖωραις, καὶ αὐτόχθοις τῆς γῆς.
Africanus γεῖωρας interpretatur τοὺς ἀπ' Αἰγύπτου
συναγεσθότας ἐπιμεικτοὺς. Id est, convenas qui ex
C Ægypto simul cum Israelitis egressi fuerant. Duplex
enim hominum genus Judæis ab Ægypto egredienti-
bus sese adjunxit: alterum Ægyptiorum indigena-
rum, quos Moyses αὐτόχθονας vocat; alterum conve-
narum, id est promiscuæ multitudinis, qui γεῖωρα
dicebantur. Hesychius: Γέωρες, γεωρύλακες, μέ-
σσοι, πάροικοι. Georæ ergo apud Ægyptios dice-
bantur homines extranei, qui terram colendam ac-
ceperant sub certa pensione, quales erant in Ægy-
pto Judæi antequam exiissent. Eos cum indigenis
Ægyptiis confudisse videtur Africanus; quem tamen
refellit Moyses in dicto loco. Utrosque vero, tam
georas quam indigenas Ægyptios, uno ἐπιμει-
κτων nomine comprehendit sacra Scriptura in
dicio cap., versu 33, καὶ ἐπιμεικτοὺς πολλὰς συν-
αβέη αὐτοῖς, id est promiscua turba, συμμιγῆς
λαός. Origenes tamen libro in *De principiis*, ἐπι-
μεικτων nomine Ægyptios solos intellexisse vide-
tur, qui Hebræis permisti ex Ægypto egressi sunt.
D Σαλτρυσμὸν μὲν ἤλεγχε τὸν τοῦ Φαραῶ, διὰ τὴν κα-
κίαν αὐτοῦ. Πειθῶ δὲ τὴν τῶν ἐπιμεικτων Αἰγυπτίων
συνεξορμησάντων τοῖς Ἑβραίοις. Drusius in lib. ii
de tribus sectis Judæorum, agens de proselytis, vo-
cem γεῖωρα Hebraicæ originis esse dicit, eaque si-
gnificari proselytum seu advenam.

(7) *Ἀπὸ τε Ναζαράων καὶ Κωχάβ.* Cochaba vicus
fuit in Bāsānitide juxta Decapolim, ut tradit Epi-
phanus in hæresi Ebionæorum, cap. 2 et 18.

(8) *τὴν προσηρημένην γενεαλογίαν.* Nicephorus
habet τὴν προσηρημένην, et sic in codice Regio prius
scriptum fuit, sed recentiore manu emendatum est
προσηρημένην.

(9) *Ἐκ τε τῆς βίβλου τῶν ἡμερῶν.* Per librum
Dierum intelligit Africanus Ephemeridas, quas
paulo aule ἰδιωτικῶς ἀπογραφάς appellavit. Pleri-
que enim apud Judæos originum suarum studiosi,
privatos generis sui commentarios ex archivis pu-

blicis descriptos penes se habebant, quemadmodum
apud nos etiamnum a nobilioribus fieri videmus.
Porro hoc in loco aliquid deesse apparet ex particu-
la τε, quæ in omnibus nostris codicibus et apud
Nicephorum habetur. Quare supplenda videntur
hæc verba: καὶ ἀπὸ μνήμης ἐς ὅσον ἐξικονόντο. Ita
certe legisse videtur Rufinus, qui sic vertit: *Ordi-
nem supradictæ generationis partim memoriter, partim
etiam ex Dierum libris, in quantum erat possi-
bile, perducebant.*

(10) *Εἰ καὶ μὴ ἐμμάτυρος.* In codice Regio et
apud Nicephorum legitur εἰ καὶ ἀμάτυρος, quod
idem est. Cæterum quanti facienda sit hæc evange-
licæ loci explicatio, patet ex his Africani verbis,
quippe qui fatetur eam nullo testimonio fulciri ve-
terum scriptorum. Admitti tamen eam vult a nobis,
eo quod nulla melior afferri possit. Quæ cum ita
sint, nollem Eusebium nostrum in vestibulo *Histo-
riæ* suæ mentionem hujus rei fecisse. Satis pro-
fecto fuisset ac consultius, hanc Evangeliorum dis-
sonantiam silentio involvere, ne lectoribus a fide
nostra alienis, ejusmodi tunc temporis erant quan-
plurimi, occasio subministraretur de Evangeliorum
veritate dubitandi. Certe Julianus Augustus in libro
contra Christianos, hanc evangelistarum dissensio-
nem nobis objicit, teste Hieronymo in *Commentariis
in Matthæum*. Locus Juliani exstat apud Cyrillum
in libro octavo contra Julianum. Auctor *Quæstio-
num Veteris et Novi Testamenti*, cap. 56, de hac
dissonantia loquens, Africani opinionem improbat.
Sed ipse aliam assertit minus probabilem.

(11) *Ματθᾶν ὁ ἀπὸ Σολομῶνος.* Mira est varie-
tas accentus in hoc nomine. Maz. quidem et Fuk.
codd. accentum habent in antepenultima. Nicephorus
vero et Fuk. codex paulo antea penultimam
circumflectunt. In Regio ac Med. duplex est accen-
tus, tum in penultima tum in antepenultima syl-
laba. Idque in aliis etiam nominibus supradicti co-
dices observant, quoties ambiguum est quoniam ac-
centu notanda sint vocabula; ut denotetur in aliis
quidem exemplaribus hunc accentum, in aliis vero
illum reperiri. Quin etiam nostri codices paulo
ante scriptum habent ἀπὸ τοῦ Δαβὶδ διὰ Σολομῶντος
τὰς γενεὰς καταριθμουμένοις. Sic enim omnes no-
stri codices, excepto Regio, qui Σολομῶνος illic
habet.

(12) *Ὁμομήτριοι δὲ ἀδελφοὶ, etc.* In hac conci-
liatione quam refert Africanus, duo sunt quæ non-
nihil difficultatis habere videntur. Primum enim
dubito an licuerit utrimo fratri viduam fratris sui

avita nobilitatis memoriam conservassent. Ex quorum numero erant hi de quibus supra dixi, ob propinquitatem generis qua Servatori nostro juncti erant δεσπότες appellati. Qui e Nazaris et Cochaba Judææ vicis in varias regiones dispersi, supradictam generis seriem, ex Ephemeridum libro quam poterant fidelissime exposuerunt. Sive igitur ita se res habet, sive aliter, planiorem certe interpretationem, meo quidem judicio aliorumque qui æqui rerum aestimatores esse volent, nemo facile repererit. Proinde hæc nobis sufficiat, tametsi nullo testimonio fulta; quando nec meliorem aliam nec veriore proferre possumus. Cæterum quin

Α ἀποθανόντος, ὁ Ἰακώβ ἀνέστησεν αὐτῷ σπέρμα, γεννήσας τὸν Ἰωσήφ, κατὰ φύσιν μὲν αὐτοῦ, κατὰ νόμον δὲ τῷ Ἰσραὴλ. Οὕτως ἀμφοτέρων υἱὸς ἦν ὁ Ἰωσήφ. Ἔτσι αὐτὰ δὲ Ἰσραηλῶδες. Καὶ δὲ τοῦ Ἰωσήφ ὡδὲ πως γενεαλογουμένου, δυνάμει καὶ ἡ Μαρία σὺν αὐτῷ πέφηγεν ἐκ τῆς αὐτῆς οὐσα φυλῆς, εἶγε κατὰ τὸν Μωϋσεῶς νόμον οὐκ ἐξῆν ἐτέραις ἐπιμίγνυσθαι φυλαῖς· ἐνὶ γὰρ τῶν ἐκ τοῦ αὐτοῦ δήμου καὶ πατριᾶς (13) τῆς αὐτῆς ζεύγνυσθαι πρὸς γάμον παρακελεύεται, ὡς ἂν μὴ περιστρέφοιτο (14) τοῦ γένους ὁ κληρὸς ἀπὸ φυλῆς ἐπὶ φυλῆν. Ὅδὲ μὲν οὖν καὶ ταῦτα ἐχέτω.

vera sit Evangelii narratio dubitari non potest. In fine autem ejusdem *Epistolæ* Africanus hæc addit: « Matthan a Salomone genus ducens, Jacobum genuit. Mortuo deinde Matthane, Melchi oriundus ex Nathanis stirpe, ex eadem muliere genuit Heli. Quocirca Jacobus et Heli fratres erant uterini. Heli deinde sine liberis defuncto, Jacobus ei semen suscitavit, Josepho genito: qui natura quidem Jacobi, lege autem Heli filius fuit. Sic uterque Josephi pater recte dicitur. » Hæc Africanus. Porro recensita hoc modo Josephi stirpe, simul etiam Mariæ genus, quæ ex eadem tribu erat oriunda, tacite expositum 24 est, lege siquidem Moysis inter diverse tribus homines erant vetita connubia. Uni enim ex eodem populo eademque gente mulier nubere præcipitur, ne sors patrimonii in aliam tribum transferatur. Et de his quidem hactenus.

CAPUT VIII.

De Herodis adversus infantes crudelitate, et qualem is exitum vitæ habuerit.

Christo igitur secundum prophetarum oracula in Bethlehem Judææ nato iis quibus supra dixi temporibus, Herodes cum magi quidam ex Oriente venientes ipsum interrogassent ubinam natus esset rex Judæorum: quippe stellam ejus sibi conspectam aiebant, hancque tanti itineris sibi causam fuisse, quod illum utpote Deum adorare omnibus votis arderent: ea re non mediocriter conturbatus quasi regnum ipsius in maximum discrimen esset adductum, percontatus est ex legis doctoribus qui in sua gente erant, ubinam Christum natum iri exspectarent. Postquam vero Michææ vaticinium

B

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Η΄.

Περὶ τῆς Ἡρώδου κατὰ τῶν παιδῶν ἐπιβουλῆς, καὶ οἷα μετῆλθεν αὐτὸν καταστροφῆ βίου (Nic. H. E. 1, 12, 15).

Ἄλλὰ γὰρ τοῦ Χριστοῦ γεννηθέντος ταῖς προφητείας ἀκολουθῶν ἐν Βηθλεὲμ τῆς Ἰουδαίας κατὰ τοὺς δεδηλωμένους χρόνους, Ἡρώδης ἐπὶ τῇ τῶν ἐξ Ἀνατολῆς μάγων ἀνερωτήσει, ὅτι εἴη διαπυθνομένων ὁ τεχθεὶς βασιλεὺς τῶν Ἰουδαίων· ἐπιρακεῖν γὰρ αὐτοῦ τὸν ἀστέρα, καὶ τῆς τοσσηδε πορείας τοῦτ' αἰτιον αὐτοῖς γεγονέναι, οἷα Θεῶν προσκυνῆσαι τῷ τεχθέντι διὰ σπουδῆς πεποιημένοις· οὐ μικρῶς ἐπὶ τῷ πράγματι ἄτε κινδυνευούσης, ὡς γε δὴ ἔπειτα, αὐτῷ τῆς ἀρχῆς διακινήσει, πυθόμενος τῶν παρὰ τῷ ἔθνει νομοδιδασκάλων ποῦ τὸν Χριστὸν γεννηθῆσεσθαι προσδοκῶν, ὡς ἔγνω τὴν Μιχαίου προφητείαν ἐν

uxorem ducere, et ex ea liberos procreare in nomen ac familiarum fratris sui transiuros. Lex enim Deuteronomii cap. 25 loquitur de fratre qui habitat in eadem domo, et qui est συγγενής. Quod quidem solis germanis aut consanguineis competit. Nam uterinus frater non est ex eadem domo neque ex eodem genere; cum genus præsertim apud Judæos ex paterna stirpe ducatur. Certe Africanus diserte testatur, Jacobum et Heli fratres uterinos contribules quidem fuisse, ex diverso tamen genere, ἐκ διαφόρων δύο γενῶν. Secundo loco dubitare quis non immerito possit utrum in generationibus recensendis ratio a Judæis habita sit patrum adoptivorum. Exemplum habemus illustre in Obed, cujus in genealogia Christi fit mentio. Nam cum Maalon mortuus fuisset in Moabitide, et Ruth viduam absque liberis reliquisset, Booz agnatus Maalonis, proximior agnato jus suum ipsi concedente, Ruth uxorem accepit, quo semen Maaloni suscitaret. Ex ea tamen genitus Obedus, non Maalonis sed Boosi filius dicitur ab evangelistis qui Christi prosapiam texuerunt, et in libro qui inscribitur *Ruth*. Scio quid responderi possit: Moysem scilicet de fratre Juntaxat locutum: Boosum vero fratrem non fuisse Maalonis, ac proinde legem qua jubebatur, ut filius ex fratris vidua susceptus ejus nomine appellaretur, id Boosum non pertinuis. Deinde dici potest Bo-

sum idcirco nominari in generatione Christi, quod illustrior exstitisset quam Maalon.

(13) *Ἐκ τοῦ αὐτοῦ δήμου καὶ πατριᾶς.* Judæi divisi erant in tribus, quæ φυλαὶ dicebantur. Singulæ autem tribus dividebantur in δήμους, ut manifeste patet ex capite xxxvi Numerorum. Ἄγμοι ergo idem sunt quod apud Romanos familie; sicut φυλαὶ Judæis sunt quas Romani gentes vocabant. Jam vero πατριὰ idem erant quod δήμοι. Et recte vetus interpres in libro Numerorum *familias* vertit, ubi LXX interpretes πατριᾶς posuerant. Horus Grammaticus: *Φατριὰ σύνταγμα, οἶον πατρία, ὅτ' ἂν ἀφ' ἐνὸς καὶ εὐγενοῦς ἀνδρὸς, ὡς πατρός, κατὰ διαδοχὰς ἐπέχτασιν λάθῃ τὰ γένη, τὸ τε ἐπὶ τινὰ ἀναφέρεσθαι. ὡς Ἡρακλεΐδαι.* Exstat hic illustris locus Hori Grammatici apud auctorem *Etymologici*. Atque hinc πατριᾶρχαι vocabantur generis auctores apud Judæos, a quibus unaquæque familia nomen acceperat, quemadmodum videre est in cap. xxvi Numerorum. Chrysostomus homilia 7 in *Epistolam ad Ephesios*, πατριᾶς et γένη idem esse ait.

(14) Vulg. *ὡς ἂν μὴ ἐπιστρέφοιτο.* Ita quidem codex Regius. Sed reliqui codices, Mazar. scilicet, ac Med., cum Fuk. ac Savil. scriptum habent *περιστρέφοιτο*, quibus consentit etiam Nicephorus. Et sic legitur in cap. xvi Numerorum, ad quem locum alludit Eusebius.

Βηθλεὲμ προαναφωνῶσαν, ἐν προστάγματι τοῦ Ἰεροῦ
 ὑπαρχοῦτος ἔν τε τῇ Βηθλεὲμ καὶ πᾶσι τοῖς ὄριοις
 αὐτῆς ἀπὸ διετούς καὶ κατωτέρω παιδῶν κατὰ τὸν
 ἀπκριθωμένον αὐτῷ χρόνον παρὰ τῶν μάγων, ἀνα-
 ρεθῆναι προστάττει, πάντως που καὶ τὸν Ἰησοῦν,
 ὡς γε ἦν εἰκδς, τῆς αὐτῆς τοῖς ὁμήλιξι συναπολαῦσαι
 συμφορᾶς οἰόμενος. Φθάνει γε μὴν τὴν ἐπιβουλήν εἰς
 Αἴγυπτον διακομισθεὶς ὁ παῖς, δι' ἐπιφανείας ἀγγέλου
 ἐμέλλον προμεμαθηκότων αὐτοῦ τῶν γονέων. Ταῦτα
 μὲν οὖν καὶ ἡ ἐρὰ τοῦ Εὐαγγελίου διδάσκει γραφή.
 Ἄξιον δ' ἐπὶ τούτοις συνιδεῖν τὰ πῆχειρα τῆς Ἡρώδου
 κατὰ τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν ὁμηλικῶν αὐτῷ τὸ μῆκος
 ὡς πρραυτικά μηδὲ σμικρὰς ἀναβολῆς γεγεννημένης,
 ἡ θεία δίκη περιόντα ἐπ' αὐτὸν τῷ βίῳ μετελήλυθε,
 τὰ τῶν μετὰ τὴν ἐνθύνδε ἀπαλλαγῆν διαδεξομένων
 αὐτὸν ἐπιδεικνύοντα προοίμια (15). Ὡς μὲν οὖν τὰς
 κατὰ τὴν βασιλείαν αὐτῷ νομισθεῖσας εὐπραγίας, ταῖς
 κατὰ τὸν οἶκον ἐπαλλήλους ἡμαῦρως συμφοραῖς,
 γυναικῶς καὶ τέκνων καὶ τῶν λοιπῶν τῶν μάλιστα
 πρὸς γένους ἀναγκαιότητων τε καὶ φιλότων μαιφον-
 νίας, οὐδὲ οἷόν τε νῦν καταλέγειν (16), τραγικὴν
 ἄπταν δραματούργιαν ἐπισκιαζούσης τῆς περὶ τού-
 των ὑποθέσεως, ἦν εἰς πλάτος ἐν ταῖς κατ' αὐτὸν ἱστο-
 ρίαις ὁ Ἰώσηπος διελήλυθεν. Ὡς δ' ἅμα τῇ κατὰ τοῦ
 Σωτῆρος ἡμῶν καὶ τῶν ἄλλων νηπίων ἐπιβουλή (17),

(15) Ἐπιδεικνύοντα προοίμια. Hæc est lectio
 codicis Regii, quam Rob. Stephanus expressit, nec
 nos rejiciendam esse censuimus. Herodes enim, gra-
 vissimo oppressus morbo, eleganter dicitur ἐπιδει-
 κνύειν τὰ προοίμια τῶν μετὰ θάνατον, id est, *prolu-
 dia malorum quæ post hanc vitam passurus erat, ex-
 hibere*. Codd. tamen Med. ac Maz. cum Fuk. ac
 Savig. longe aliter scriptum habent, hæc modo :
 καὶ ὡς τῶν μετὰ τὴν ἐνθύνδε ἀπαλλαγῆν διαδεξομέ-
 νων αὐτὸν ἐπιδείκνυσι τὰ προοίμια. Quam quidem
 scripturam confirmat etiam Nicephorus in cap. 13,
 lib. 1, ubi hunc Eusebii nostri locum ita interpola-
 vit : Ὡς γοῦν ἡ θεία δίκη μετὰ τὴν ἄδικον μαιφον-
 νίαν τὸν θεομάχον μετελήλυθε, προοίμιον ὡς ἂν τις
 εἰπὼν τῶν ἐσομένων ἐκεῖς κακῶν ὑποφαίνουσα,
 ἄξιον διελεθεῖν. Eandem quoque lectionem secuti
 sunt Rufinus et Christophorus, ut ex interpre-
 tationibus eorum apparet. Quare non dubito quin
 hæc lectio præferenda sit Regii codicis scripturæ.
 Henricus Savilius prius quidem ad oram libri sui
 adnotaverat forte scribendum esse ἐπιδεικνύσα.
 Sed postea notavit, duos codices manu exaratos
 scriptum habere καὶ ὡς μετὰ τὴν ... ἐπιδείκνυσι τὰ
 προοίμια, recte.

(16) Vulg. οὐδὲν οἷόν τε καταλέγειν. In Maz. et
 Fuk. codicibus scribitur οὐδὲν οἷόν τὸ νῦν καταλέ-
 γειν. Atque ita codex Med. prius scriptum habuit.
 Est quidem hæc locutio familiaris Eusebio. Sic in
 cap. xii libri hujus, hi-toriani Abgarī referens,
 οὐδὲν δὲ οἷόν καὶ αὐτῶν ἐπακοῦσαι τῶν ἐπιστολῶν
 et sexcentis aliis in locis. Verum hic non convenit
 ea locutio. Quare non dubito quin, una dempta lit-
 tera, scribendum sit οὐδὲ οἷόν τε, etc. Conjecturam
 nostram plane confirmat Nicephorus, qui hæc Euse-
 bii verba ita expressit, τότε νῦν ἔχον διεξίναί, οὐ
 πρέπων, οἶμαι, καίρός.

(17) Ὡς δ' ἅμα τῇ κατὰ τοῦ Σωτῆρος καὶ τῶν
 νηπίων ἐπιβουλή. Editus est anno superiore libel-
 lus de loco Josephi in quo Jesu Christi sit mentio.
 In eo libro hic Eusebii nostri locus graviter suggil-
 latur. Ac primo quidem Eusebius noster fraudis
 arguitur, qui a Josepho id dictum esse confluerit,
 de quo Josephus ne cogitavit quidem. Neque enim

A comperit, qui in Bethlehem nasciturum esse prædi-
 xerat, statim omnes pneros adhuc lactentes in
 Bethlehem, et in conterminis locis a bimis usque
 ad recentissime natos secundum tempus quod a ma-
 gis diligenter inquisiverat, uno edicto interfici ju-
 bet. Jesum quippe eadem cum æqualibus suis, ut
 erat verisimile, calamitate involvendum esse spe-
 rabat. Sed insidias regis prævertit puer asportatus
 in Ægyptum a parentibus, quibus apparens ange-
 lus rem omnem aperuerat. Et hæc quidem sacer
 Evangelii sermo declarat. Jam vero operæ pretium
 fuerit spectare quæ merces sceleris in Christum et
 æquales ejus infantes admissi Herodem persecuta
 sit : et quo pacto e vestigio nulla mora interposita
 adhuc superstitem ultio divina corripuit, adeo ut
 B eorum qui post hanc vitam ipsum manebant, crucia-
 tum præludia quædam ostenderet. Et qualiter quid-
 em regni sui, ut putabat, prosperitates domesticis
 calamitatibus sibi vicissim excedentibus obscuravit,
 uxore æ liberis, cæterisque partim propinquitate,
 partim amicitia sibi junctissimis nefarie trucidatis,
 ne numerando quidem nunc possim recensere, cum
 omnem tragædiarum atrocitatem superet hujus
 argumenti tractatio, quod Josephus in *Antiquitatum*
 libris uberrime est exsecutus. Qualiter vero post

Josephus Herodem tantis doloribus ante mortem
 cruciatum esse dixit, ob persecutionem Christi, vel
 ob eadem infantum. Objicit præterea Eusebio nuper
 ille scriptor, quod dixerit statim post eadem
 Bethlehemiticorum infantum, cruciatus illos He-
 rodi contigisse, cum inter βροφροκτολῶν et Herodis
 sædissimum illum morbum, septem anni, ut ipse
 ait, intercesserint. Sed utramque objectionem re-
 fellere facillimum fuerit. Neque enim dicit Eusebius
 id quod ipsi objicitur. Utitur quidem testimonio
 C Josephi, ut probet Herodem maximis affectum do-
 loribus interiisse, ob scelera quæ toto vitæ spatio
 admiserat, non vero ut probet, eos cruciatus ob
 eadem infantum et persecutionem Christi Herodem
 pertulisse. Quamobrem non est culpandus Euse-
 bius, sed potius laudanda est ejus fides atque in-
 dustria : qui cum ex evangelicis libris compertum
 haberet, Herodem nascenti Christo insidias compa-
 rasse, et infantes Bethlehemiticos trucidasse, ut
 eorum eade Christum quoque involveret ; cumque
 ex Josephi testimonio didicisset, Herodem paulo
 postea pestilenti ulcere consumptum inter gravis-
 simos dolores animam exhalasse, utrumque simul
 aptissime conjunxit, ac Josephi quidem testimo-
 nium attulit, ut rem ipsam prout acciderat exponeret.
 Veram autem causam ob quam Herodes tot ac
 tanta perpeusus fuerat, a Josepho ignoratam, com-
 memoravit. Nullum igitur hic est peccatum Eusebii,
 sed potius ejus qui Eusebium tenere et inconsulte
 reprehendit. Nam Eusebius quidem sibi ipse constat.
 Quippe in *Chronico* mortem Herodis anno post
 eadem infantium evenisse scribit, omnesque adeo
 chronologi non diu post infanticidium Herodem
 vixisse consentiunt. Atque hæc ideo scripsi, non
 quo auctorem illius libelli reprehenderem, cujus
 etsi consilium non probem, ingenium tamen ac eru-
 ditionem laudo, verum ut Eusebium nostrum de-
 fenderem, cujus acumen et elegantia passim in his
 libris, sed in hoc præcipue loco elucet. Est enim
 hic figura qua oratores maxime uti solent, cum id
 quod ab adversario dictum non est, perinde quasi
 dictum esset arripiunt ; quod Græci eleganter di-
 cunt συναρπάζειν.

insidias adversus Servatorem reliquosque infantes comparatas, statim immisso cœlitus morbo quasi verbere ad mortem adactus est, non alienum fuerit ex ipso scriptore cognoscere, qui in septimo *Antiquitatum* libro Herodis exitum refert his verbis: « Herodem porro, inquit, morbi vis acrius in dies exagitat, Deo pœnas scelerum illius exigente. Ignis quidam erat lentus qui non tantum cutem contrectantibus ardorem nuntiabat, quantum intus viscera depascebat. Ingens præterea aviditas accipiendi cibi, cui denegare quidquam non licebat. Scatebant ulceribus intestina, et acerbissimis coli doloribus cruciabatur. Pedes humore pelucido distenti, eademque circa ventriculum mali labes erat. Ipsa quoque genitalia putrefacta vermiculis scaturiebant. Accedebat anhelitus contentio, tum ob fetorem tum ob nimiam crebritatem molestissima. Denique convulsiones per universa propemodum membra, insuperabile ipsi robur addebant. Aiebant porro divini et qui in hujusmodi vaticinandi scientia studium suum collocaverant, hanc multiplicis impietatis pœnam Deum a rege exposcere. » Hæc sunt quæ in supradicto libro scriptor jam a nobis laudatus commemorat. In secundo autem libro *belli Judaici* eadem de illo tradit his verbis: « Post hæc, inquit, morbi vis per universum ejus corpus diffusa, diversi generis doloribus distrabere illud cœpit. Febris quædam erat tepidior; pruritus per universam cuticulam intolerabilis; coli quoque dolores continui. Circa pedes tumor quasi aqua intercute laborantis. Ad hæc inflatio ventriculi, et genitalium vermibus scalentium tabes. Postremo contentio anhelitus, et respirandi difficultas, et membrorum omnium convulsio ho-

θηλάτος αὐτὸν καταλαβοῦσα μάστιξ εἰς θάνατον συνήλασεν, οὐ χεῖρον καὶ τῶν φωνῶν τοῦ συγγραφέως ἐπακοῦσαι, κατὰ λέξιν ἐν ἐπτακαιδεκάτῃ τῆς Ἰουδαϊκῆς Ἀρχαιολογίας τὴν καταστροφὴν τοῦ κατ' αὐτὸν βίου τοῦτον γράφωντος τὸν τρόπον· « Ἡρώδης δὲ μαιζόνως ἡ νόσος ἐνεπικραίνεται, δίκην ὧν παρανομήσειεν, ἐκπρασσομένου τοῦ Θεοῦ. Πῦρ μὲν γὰρ μαλακὸν ἦν, οὐχ ὡδε πολλὴν ἀποσημαίνον τοῖς ἐπαφωμένοις τὴν φλόγωσιν, ὅσην τοῖς ἐντός προσετίθει τὴν κίχουσιν· ἐπιθυμία δὲ δεινὴ τοῦ δέξασθαι τι (18), οὐδὲ ἦν μὴ οὐχ ὑπουργεῖν καὶ ἑλκώσεις τῶν τε ἐντέρων (19), καὶ μάλιστα τοῦ κώλου δεῖναι ἀλγυδόνες· καὶ φλέγμα ὑγρὸν περὶ τοὺς πόδας καὶ διαυγές. Παραπλησία δὲ καὶ ἡ περὶ τὸ ἦτρον κάκωσις ἦν. Νάλ μὴν καὶ τοῦ αἰδοίου σῆψις σκώληκας ἐμποιοῦσα, πνεύματός τε ὀρθία ἔντασις (20), καὶ αὐτὴ λίαν ἀθηδῆς, ἀθηδόνι τε τῆς ἀποφορᾶς καὶ τῷ πυκνῷ τοῦ ἀσθματος. Ἐσπασμένος τε (21) περὶ πᾶν ἦν μέρος, ἰσχὺν οὐχ ὑπομενητὴν προστιθέμενος. Ἐλέγετο γοῦν ὑπὸ τῶν θειαζόντων καὶ οἷς ταῦτα προαπυφθέγγεσθαι σοφίᾳ προύκειτο, ποιήν τὸ πολλοῦ καὶ δυσσεβοῦς (22) ταύτην ὁ Θεὸς, εἰσπράττεσθαι παρὰ τοῦ βασιλέως. » Ταῦτα μὲν οὖν ἐν τῇ δηλωθείσῃ γραφῇ παρασημαίνεται ὁ προειρημένος. Καὶ ἐν τῇ δευτέρᾳ δὲ τῶν Ἱστοριῶν (23) τὰ παραπλήσια περὶ τοῦ αὐτοῦ παραβίδωσι, ὡδὲ πως γράφων· « Ἐνθεν αὐτοῦ τὸ σῶμα πᾶν ἡ νόσος διαλαβοῦσα, ποικίλοις πάθεισιν ἐμέριζε. Πυρετὸς μὲν γὰρ ἦν χλιαρὸς (24), κνησμὸς δ' ἀφόρητος τῆς ἐπιφανείας ὄλης, καὶ κώλου συνεχεῖς ἀλγυδόνες, περὶ τε τοὺς πόδας ὡς ὑδρωπιῶντος οἰδήματα, τοῦ τε ἦτρου φλεγμονή, καὶ αἰδοίου σηπεδῶν σκώληκας γεννώσα. Πρὸς τοῦτοις ὀρθόποια, καὶ δύσπνοια, καὶ σπασμοὶ ἀπάντων τῶν μελῶν, ὥστε τοὺς ἐπιθειάζοντας, ποιήν εἶναι τὰ νοσήματα, λέγειν.

(18) *Τοῦ δέξασθαι τι*. In Josephi editionibus et apud Nicephorum post has voces adduntur hæc verba, ἀπ' αὐτοῦ, quæ tamen superflua esse existimo.

(19) *Καὶ ἑλκώσεις τῶν ἐντέρων*. Hæc est lectio codicis Regii, et ea quidem non improbanda. Nostri tamen codices Maz. ac Med., cum Fuk. ac Savil., aliquid tantulum discrepant; sic enim habent: καὶ ἑλκώσις τῶν τε ἐντέρων, καὶ μάλιστα τοῦ κώλου, etc. In Nicephoro etiam scribitur ἑλκώσις.

(20) *Πνεύματός τε ὀρθία ἔντασις*. Sigismundus Gelenius *tentiginem* interpretatus est. Rufinus vero utrumque sensum in versione sua complexus est. *Spiritus quoque incredibilis inflatio, et tentigo obscena salis ei exsecranda*. Sed Josephus suimetipse interpretis est. Nam in lib. 1 *De bello Judaico* ὀρθόποιαν pro eodem dicit. Sed et quæ sequuntur manifeste arguunt intentionem spiritus hic intelligi, non autem obscenam tentiginem: καὶ αὐτὴ λίαν ἀθηδῆς... ἀθηδόνι τε τῆς ἀποφορᾶς καὶ τῷ πυκνῷ τοῦ ἀσθματος, ubi ἀποφορᾶν *respirationem* vertunt Langus, Musculus et Christophorus. At Rufinus *setotorem* vertit; quem nos cum Gelenio secuti sumus.

(21) *Ἐσπασμένος τε*. In codice Fuk. et Savil. et apud Nicephorum legitur *σπασμός* τε· quam quidem scripturam secutus est Christophorus, ut ex versione ejus apparet. *Nervorum præterea contractio per omnia membra pervasit, quæ quidem vim et acrimoniam inflixit ei plane intolerabilem*. Rufinus vero pessime vertit hoc modo: *Ita ex omni parte cruciatibus fesso, nullæ sufficere vires ad tolerantiam poterant*. Ex quo tamen apparet eum *ἐσπασμένος* legisse, sicut in optimis codicibus nostris Regio,

Maz., Med. et apud Josephum habetur. Et parum quidem referre existimo, *σπασμός* ne an *ἐσπασμένος* hic legamus, cum in utraque lectione idem sit sensus. Sed difficultas est in iis verbis quæ sequuntur: ἰσχὺν οὐχ ὑπομενητὴν προστιθέμενος. Omnes enim interpretes hæc Josephi verba de vi ac violentia morbi intellexerunt, quæ esset intolerabilis. Ego vero de ipsius agrōti viribus id dictum puto, quas nervorum contractio magno opere intendebat. Certe ἰσχὺς de vi morbi dici non potest. Porro in codice Regio ὑπομονητὴν scripturam inveni, quomodo etiam legitur apud Josephum.

(22) *Ποιήν τὸ πολλοῦ καὶ δυσσεβοῦς*. In codice Maz., Fuk. ac Savil. necnon apud Nicephorum deest particula conjunctiva.

(23) *Ἐν τῇ δευτέρᾳ τῶν Ἱστοριῶν*. Verba Josephi hodie leguntur in lib. 1, cap. 21, *De bello Judaico*. Verum in manuscriptis codicibus Josephi, alia fuit librorum distinctio, quam Rufinus sequi noluit: qui librum primum ad nimiam molem produxit, ut ad Herodis usque mortem eum perduceret. Itaque in hoc Eusebii loco nihil mutandum est. Savilius hunc Eusebii locum aliter intellexit. Putavi enim *δευτέραν τῶν Ἱστοριῶν* ab illo dici opus *De excidio urbis Hierosolymitanæ*, quod opus secundum est respectu *Ἀρχαιολογίας*. Verba sunt ipsius Savilii, quæ profecto tanto viro excidisse nollem.

(24) *Πυρετὸς μὲν γὰρ ἦν χλιαρὸς*. Hæc quidem est scriptura codicis Regii. Sed in Maz., Med., Fuk. ac Savilii, et apud Nicephorum legitur *πυρετὸς μὲν γὰρ ἦν οὐ λαβρὸς*.

Ἔδὲ παλαιῶν τοσούτοις πάθειν, ὅμως τοῦ ζῆν ἀν-
 εἴχτο, σωτηρίαν τε ἠλπίζε, καὶ ἑραπειᾶς ἐπένδει.
 Διαβάς γοῦν τὸν Ἰορδάνην, τοῖς κατὰ Καλλιρόην θερ-
 μοῖς ἐχρήτο. Ταῦτα δὲ ἔξεισι μὲν εἰς τὴν Ἀσφαλτίτιν
 λίμνην, ὑπὸ γλυκύτητος δὲ ἔστι καὶ πόσιμα. Δόξαν
 ἐῖς ἐνταῦθα τοῖς ἰατροῖς, ἐλαίῳ θερμῷ πᾶν ἀναθάλλαι
 τὸ σῶμα χαλασθὲν εἰς ἐλαίου πλήρη πύελον, ἐκλύει
 τοὺς ὀφθαλμοὺς καὶ ὡς τεθνεῶς ἀνέστρεψεν. Θορύβου
 δὲ τῶν θεραπόντων γενομένου, πρὸς μὲν τὴν κραυγὴν
 ἀπήγγεικεν. Εἰς δὲ τὸ λοιπὸν ἀπογνοῦς τὴν σωτηρίαν,
 οἷς τε στρατιώταις ἀνά δραχμὰς πενήτηκοντα ἐκέ-
 λευσε διανεῖμαι, καὶ πολλὰ χρῆματα τοῖς ἡγεμόσι
 καὶ τοῖς φίλοις. Αὐτὸς δ' ὑποστρέψας, εἰς Ἱεριχοῦντα
 παραγίνεται, μελαγχολῶν ἤδη, καὶ μονουοχι αὐτῷ
 ἐπὶ θανάτῳ ἀπειλῶν, προέκοψεν εἰς ἐπιβουλήν ἀθε-
 μίτου πράξεως (25). Τοὺς γὰρ ἀφ' ἐκάστης κώμης
 ἐπισημοὺς ἀνδρας ἐξ ὅλης Ἰουδαίας συναγαγὼν, εἰς
 τὸν καλούμενον ἱππόδρομον ἐκέλευσέ συγκαλεῖσθαι.
 Προσκαλεσάμενος δὲ Σαλώμην τὴν ἀδελφὴν καὶ τὸν
 ἀδελφὸν αὐτῆς Ἀλέξανδρον· Οἶδα, ἔφη, Ἰουδαίους τὸν
 ἔμῳ ἐορτάσσοντας θάνατον. Δύναμαι δὲ πενήτεσθαι
 ἐν ἑτέρων καὶ λαμπρὸν ἐπιτάφιον σχεῖν, ἂν ὑμεῖς
 ἐθέλησητε ταῖς ἐμαῖς ἐντολαῖς ὑπουργῆσαι. Τούτου
 τῶς φρουρομένους ἀνδρας, ἐπειδὴν ἐκπνεύσω,
 τάχιστα κτείνετε περιστήσαντες τοὺς στρατιώτας,
 ἵνα πᾶσα ἡ Ἰουδαία καὶ πᾶς οἶκος, καὶ ἄκων ἐπ' ἐμοὶ
 διαρῶσιν. Καὶ μετὰ βραχέα φησὶν· Ἐγὼ δὲ, καὶ
 γὰρ ἐνδοξία τροφῆς καὶ βηλι σπασμῶδει διετείνεται,
 τῶν ἀλγυδόνων ἡττηθεὶς, φθάσαι τὴν εἰμαρμένην
 ἐπεβάλετο. Λαβὼν δὲ μῆλον (26), ἤτησε καὶ μαχαί-
 ριον, εἰώθει γὰρ ἀποτέμνων ἐσθίειν, ἔπειτα περι-
 θήσας μὴ τις ὁ κωλύων αὐτὸν εἴη, ἐπῆρε τὴν δεξιάν
 εἰς πλῆξιν ἑαυτόν. Ἐπὶ δὲ τούτοις ὁ αὐτὸς ἱστορεῖ
 συγγραφεύς, ἕτερον αὐτοῦ γνήσιον παῖδα πρὸ τῆς
 ἐσχάτης τοῦ βίου τελευτῆς, τρίτον ἐπὶ δυσίῳ ἤδη
 προσηρημένους δι' ἐπιπέτξους ἀνελόντα, παραχρῆμα
 τὴν ζωὴν οὐ μετὰ σμικρῶν ἀλγυδόνων ἀποβῆξαι. Καὶ
 τοιοῦτο μὲν τὸ πέρασ τῆς Ἡρώδου γέγονε τελευτῆς,
 ποιητὴν δικαίαν ἐκτίσαντος ὧν ἀμφὶ τὴν Βηθλεεμ
 ἠνέσθη παιδῶν, τῆς τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν ἐπιβουλῆς
 ἕνεκα. Μεθ' ἣν ἄγγελος θναρ ἐπιστάς ἐν Αἰγύπτῳ
 ἐατρεῖθοντι τῷ Ἰωσήφ, ἀπάραξ ἅμα τῷ παιδί καὶ τῇ
 τούτου μητρὶ ἐπὶ τὴν Ἰουδαίαν παρακελεύεται,
 τεθνηκέναι δηλῶν τοὺς ἀναζητούντας τὴν ψυχὴν τοῦ
 παιδίου. Τούτοις δ' ὁ εὐαγγελιστὴς ἐπιφέρει λέγων·
 Ἐκείνος δ' ὅτι Ἀρχελαὸς βασιλεύει τῆς Ἰουδαίας
 ἐντὶ Ἡρώδου τοῦ πατρὸς αὐτοῦ, ἐφοδῆθη ἐκεῖ ἀπελ-
 θεῖν. Χρηματισθεὶς δὲ κατ' θναρ, ἀνεχώρησεν εἰς τὰ
 μέρη τῆς Γαλιλαίας. »

A ninem cruciabat, adeo ut harioli hujusmodi mor-
 bum pœnam esse dicerent cœlitus irrogatam. At
 ille tametsi cum tot morborum generibus luctaretur,
 spem tamen adhuc vitæ retinens, remedia ex-
 cogitabat. Itaque trajecto Jordane, aquis calidis
 quæ juxta Callirhoen sunt, usus est. Hæc influnt
 quidem in Asphaltitem lacum, sed adeo dulces sunt,
 ut etiam potui commodæ sint. Ibi cum medicis vi-
 sum esset ut tepente oleo foveretur, demissus in
 dolium plenum olei, toto corpore adeo resolutus est,
 ut etiam oculi instar hominis mortui revoluerentur.
 Deinde ministrorum tumultuantium clamore exci-
 tatus, ad se quidem rediit. Cæterum spæ salutis in
 posterum abjecta, quinquaginta drachmas militibus
 viritum, ducibus vero et amicis magnam pecuniæ
 vim distribui jussit. Inde Hierichuntem reversus
 est, jamque atra bile correptus, et ipsi quodammo-
 do morti minitans, teterrimum facinus perpetrare
 statuit. Etenim illustrissimos quosque totius Judææ
 viros ex singulis vicis collectos, in Hippodromo
 concludi præcepit. Tum accersita Salome viroque
 ejus Alexandro : « Novi, inquit, Judæos morte mea
 exsultaturos. Sed lugeri aliorum causa, et illustres
 exsequias consequi possum, dummodo meis man-
 datis obsequi velitis. Hos viros quos custodiæ man-
 davi, simul atque animam exhalavero militibus
 circumdatos, omnes interficite, quo et universa Ju-
 dæa et singulæ domus vel invitæ mea morte illa-
 crymentur. » Et paulo post : « Rursus, inquit,
 cum partim inedia, partim tussis violentia crucia-
 retur, victus doloribus fatum antevertere statuit.
 Sumpto igitur pomo, cutellum poposcit. Solitus
 enim erat poma manu sua incisa comedere. Tum
 circumspectans ne quis esset qui impediret, tan-
 quam se percussurus dextram levavit. » Postremo
 idem scriptor narrat, quo pacto paulo ante exitum
 vitæ proprium filium, post duos quos jam ante ne-
 caverat, impie jussit occidi, atque ita demum non
 sine maximis cruciatibus animam efflavit. Hujus-
 modi exitum vitæ habuit Herodes, merita perpes-
 sus supplicia pro scelere quod adversus infantes
 Bethlehemitas admiserat, dum Servatori nostro in-
 sidias compararet. Post cujus interitum angelus
 Josepho etiam tum in Ægypto moranti in somnis
 apparens, eum in Judæam redire una cum puero
 et matre præcepit, mortuos nuntians, qui puerum
 e medio tollere cupiebant. Quibus hæc evangelista
 subjungit : « Audiens autem quod Archelaus re-
 gnaret in Judæa pro Herode patre suo, timuit illo
 ire. Et admonitus in somnis secessit in partes Galilææ. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Θ'.

Περὶ τῶν κατὰ Πιλάτου χρόνων.

Ἐπὶ δὲ τὴν ἀρχὴν μετὰ τὸν Ἡρώδην τοῦ Ἀρχε-

(25) Προέκοψεν εἰς ἐπιβουλήν ἀθεμίτου πράξεως.
 Lego εἰς ἐπιβουλήν, quod sine dubio rectius est, quam
 asica editum ἐπιβολήν, tametsi editiones Josephi nihil
 variant. Conjecturam nostram confirmat vetustissimi-
 mus codex Mas., in quo plane scriptum est εἰς ἐπιβου-
 λήν sicut conjecteram. Facessat igitur conjectura Sa-
 villii, qui ad oram libri sui notarat : Forte scribendum

27 CAPUT IX.

De Pilati temporibus.

De Archelai post Herodis obitum dominatione

βουλήν. Porro in codice Reg. scriptum est προέκοψε
 δ' εἰς ἐπιβουλήν, etc., quæ lectio confirmare videtur
 conjecturam Savillii. Apud Nicephorum legitur etiam
 προέκοψε δὲ εἰς ἐπιβουλήν.

(26) Λαβὼν δὲ μῆλον. Omnino scribendum est
 λαβὼν δὲ μῆλον. Has enim particulas inter se con-
 fundi frequenter observavimus.

consentit etiam supradictus historię scriptor, narrans qua ratione, tum ex Herodis patris testamento, tum iudicio Cæsaris Augusti Judææ regnum suscepit : utque, cum ipse post annos decem regno excidisset, fratres ejus Philippus et Herodes junior ac Lysanias tetrarchias suas rexerint. Idem in octavo decimo *Antiquitatum* libro, anno duodecimo principatus Tiberii (hic enim orbis imperium acceperat, cum Augustus septem et quinquaginta annis imperasset), Pontium Pilatum procuratorem Judææ accepisse auctor est, ibique decem annis usque ad Tiberii fere exitum permansisse. Ex quibus manifeste convincitur commentum eorum qui *Acta* adversus Servatorem nostrum nuperrime ediderunt. In quibus primum ipsa temporis ratio *Actis* prænotata, auctores mendacii coarguit. Quippe consulatū Tiberii Augusti quarto, qui incidit in septimum ejus imperii annum, ea quæ isti in salubri Domini nostri passione ausi sunt confingere gesta dicuntur. Quo quidem tempore nondum in Judæam advenisse Pilatum satis constat, si testimonio Josephi fides adhibenda est. Qui in libro jam supra laudato (26°) diserte indicat, anno principatus Tiberii duodecimo Pilatum Judææ procuratorem a Tiberio factum fuisse.

τῆς Τιβερίου βασιλείας, ἐπίτροπος τῆς Ἰουδαίας ὑπὸ

CAPUT X.

De pontificibus Judæorum sub quibus Christus Evangelium prædicavit.

Horum temporibus cum Tiberius quidem quintum

(26°) Lib. xviii, 3.

(27) Ἄμα Λυσανία. Id de suo adjecit Eusebius, quem merito reprehendit Scaliger in animadversionibus ad *Chronicon* Eusebianum. Neque enim Josephus Lysaniam meminit in hujus rei narratione; constatque Herodis regnum in tres distinctas partes post ejus mortem divisum fuisse. Tacitus in lib. v *Historiarum*, de Judæis loquens : *Centem coercitam liberi Herodis tripartito rexere*. Idem testatur Philo in oratione *adversus Flaccum*, pag. 968, ubi dicit Caium dedisse Agrippæ, Magni Herodis nepoti, tertiam partem avitæ ditionis, quam Philippus tetrarcha obtinuerat : Γάτος Καίσαρ Ἀγρίππᾳ, τῷ Ἡρώδου βασιλέως υἱωνῶν, δίδωσι βασιλείαν, τῆς παππῆρας λήξεως τρίτην μοῖραν, τὴν Φίλιππος ὁ τετράρχης, θεῶν ἂν αὐτῶν πρὸς πατρὸς, ἐκαρπούτο.

(28) Τὰς ἐαυτῶν διεῖπον τετραρχίας. Scribendum est procul dubio διεῖπον, ut legitur in omnibus nostris codicibus, adeoque in Regio exemplari. Itaque nescio unde Rob. Stephanus vulgatam lectionem, διεῖλον, hauserit. Accedit etiam Josephi auctoritas, qui in lib. ii *De exæcidio*, cap. 8, emendationem nostram confirmat. Hoc cum non vidisset Scaliger, frustra Eusebium nostrum reprehendit in animadversionibus ad *Chronicon* Eusebianum, p. 164. Qui si manuscriptorum Eusebii codices consulisset, ut certe facere debuerat, animadvertisset profecto Eusebium nostrum hic quidem omni culpa vacuum esse.

(29) Τὰ ὑπομνήματα. Conflictata sunt hæc *Acta Pilati* a Christianæ religionis inimicis, in persecutione illa Maximini, ut testatur Eusebius in lib. ix, cap. 5. Quanquam ex *Actis* prædialibus sanctorum martyrum Tarachi, Probi et Andronici colligi potest, *Acta* illa jam antea ficta ac divulgata fuisse. Sic enim legitur in *Actis* illorum martyrum, cap. 9 : *Præses dixit : Inique, non scis, quem invocas Chri-*

λίω καταστάσει συνάδει καὶ ὁ προσηρημένος ἱστορικὸς, τὸν τρόπον τε ἀναγράφων καθ' ὅν ἐκ διαθηκῶν Ἡρώδου τοῦ πατρὸς, ἐπιχρίσθως τε Καίσαρος Αὔγουστου, τὴν κατὰ Ἰουδαίων βασιλείαν διεδέξατο, καὶ ὡς τῆς ἀρχῆς μετὰ δεκαετὴ χρόνον ἀποπεσόντος, οἱ ἀδελφοὶ Φίλιππος τε καὶ ὁ νέος Ἡρώδης ἅμα Λυσανίᾳ (27), τὰς ἐαυτῶν διεῖπον τετραρχίας (28). Ὁ δ' αὐτὸς ἐν ὀκτωκαιδεκάτῳ τῆς Ἀρχαιολογίας, κατὰ τὸ δωδέκατον ἔτος τῆς Τιβερίου βασιλείας (τοῦτον γὰρ τὴν καθ' ὅλων ἀρχὴν διαδέξασθαι, ἔπειτ' ἐπὶ πενήκοντα ἔτεσι τὴν ἡγεμονίαν ἐπικρατήσαντος Αὔγουστου), Πόντιον Πιλάτον ἐπιτραπῆναι τὴν Ἰουδαίαν δηλοῖ, ἐναυθὰ τε ἐφ' ὅλοις ἔτεσι δέκα, σχεδὸν εἰς αὐτὴν παραμείναι τὴν Τιβερίου τελευταίην. Οὐκοῦν σαφῶς ἀπελήλεγκται τὸ πλάσμα τῶν κατὰ τοῦ Σωτήρος ἡμῶν ὑπομνήματα (29) γῆδ' καὶ πρώτῳ διαδωκόντων· ἐν οἷς πρώτος αὐτὸς ὁ τῆς παρασημείωσης χρόνος (30) τῶν πεπλοκῶτων ἀπελέγγει τὸ ψεῦδος. Ἐπὶ τῆς τετάρτης γοῦν ὑπατείας Τιβερίου, ἡ γέγονεν ἔτους ἐβδόμου τῆς βασιλείας αὐτοῦ, τὰ περὶ τὸ σωτήριον αὐτοῖς πάθος τολμηθέντα (31) περιέχει. Καθ' ὅν δεικνύται χρόνον, μὴδ' ἐπιστάς πω τῇ Ἰουδαίᾳ Πιλάτος, εἶγε τῷ Ἰωσήφῳ μάρτυρι χρῆσασθαι δέον, σαφῶς οὕτω σημαίνοντι κατὰ τὴν δηλωθεῖσαν αὐτοῦ γραφὴν, ὅτι δὴ δωδεκάτῳ ἐνιαυτῷ Τιβερίου καθίσταται Πιλάτος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ.

Περὶ τῶν κατὰ Ἰουδαίους ἀρχιερέων, καθ' οἷς ὁ Χριστὸς τὴν διδασκαλίαν ἐποιήσατο. (Nic. II. E. 1, 18, 29.)

Ἐπὶ τούτων δὲ οὖν κατὰ τὸν Εὐαγγελιστὴν ἔτος

stum, hominem quidem fuisse, factum sub custodia Pontii Pilati et punitum; cujus exstant Acta passionis. Inducti sunt autem in iudicium supradicti martyres Diocletiano iv et Maximiano iii cons., ut docet titulus *Actorum*. Ex quo sequitur, *Acta Pilati* jam ante persecutionem Maximini concinnata fuisse. Verum Maximinus, cum paucis adhuc nota essent, ea latius publicavit, et in scholis legi et ubique cantari ad Christianorum opprobrium jussit. Male autem Musculus et Christophorus *ὑπομνήματα Commentarios* verterunt, cum *Acta* vertere debuissent, ut recte interpretatus est Rufinus. Græci enim ὑπομνήματα vocant quæ Latini *acta*, tam senatus quam magistratum. Exemplar passim occurrunt in Dionis Cassii *Historia*, et apud alios, ubi tamen fere labuntur interpretes.

(30) Ὁ τῆς παρασημείωσης χρόνος. Hoc loco παρασημείωσις est titulus seu notatio temporis, quæ *Actis* præligi solebat. Sic enim *acta* judiciaria concipiebantur : *Consulatu Tiberii Augusti septimo, inducto in iudicium Jesu*, etc. Ita apud Ammianum Marcellinum in lib. xxi : *Et acta super eo gesta, non sine magno legebantur horrore, cum id voluminis publici contineret exordium* : « *Consulatu Tauri et Florentii, inducto sub præconibus Tauro*. » Eodem modo in gestis purgationis Cæciliani. Sed et in *actis* conciliorum idem observari consueverat. Nec consulatus modo, verum etiam dies ac mensis præscribebantur. Videtur autem in his Eusebii verbis esse enallage, ὁ τῆς παρασημείωσης χρόνος, pro eo quod alii dicerent ἡ τοῦ χρόνου παρασημείωσις. Utitur porro Socrates eadem voce in lib. i, cap. 15, ubi scribit de tempore concilii Nicæni : *Καὶ ὁ χρόνος δὲ τῆς συνόδου, ὡς ἐν παρασημείωσει ἐβρομεν, etc.*

(31) Τὰ περὶ τὸ σωτήριον αὐτοῖς πάθος τολμηθέντα. De Judæis id dici outavit Rufinus. quæ i

πενταεκάτον Τιβερίου Καίσαρος ἀγοντος, τέταρτον δὲ τῆς ἡγεμονίας Ποντίου Πιλάτου, τῆς τε λοιπῆς Ἰουδαίας τετραρχούντων Ἡρώδου καὶ Λυσανίου (32) καὶ Φιλίππου, ὁ Σωτὴρ καὶ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς ὁ Χριστὸς τοῦ Θεοῦ, ἀρχόμενος ὡσεὶ ἐτῶν τριάκοντα, ἐπὶ τῷ Ἰωάννου βάπτισμα παραγίνεται, καταρχὴν τε ποιεῖ (33) τηνικαῦτα τοῦ κατὰ τὸ Εὐαγγέλιον κηρύγματος. Φησὶ δὲ αὐτὸν ἢ θεία Γραφή τὸν πάντα τῆς διδασκαλίας διατελέσαι χρόνον ἐπὶ ἀρχιερέως Ἄννα καὶ Καϊάφα (34), δηλοῦσα ὅτι δὴ ἐν τοῖς μεταξὺ τῆς τούτων ἔτεσι λειτουργίας, ὁ πᾶς τῆς διδασκαλίας αὐτῶ συνεπεράνεθ' χρόνος· ἀρξαμένου μὲν κατὰ τὴν τοῦ Ἄννα ἀρχιερωσύνην, μέχρι δὲ τῆς

A decimum imperii annum ageret, ut scribit Evangelista, Pilatus vero procuratoris Judææ quartum : Herode, Lysania ac Philippo tetrarchis reliquam Judæam obtinentibus, Servator ac Dominus noster Jesus Christus anno ætatis circiter tricesimo ad Joannis lavacrum accessit : tuncque primum Evangelium prædicare instituit. Refert porro divina Scriptura totum prædicationis suæ tempus sub 28 Anna et Caïpha pontificibus illum exegisse, id scilicet significans, temporis spatium quo illi sacerdotium administrarunt, universam Christi prædicationem terminatam fuisse ; cum ergo ab Annæ pontificatu exorsus ad Caïphæ pontificatum docere per-

secuti sunt Musculus et Christophorsonus ; sed cum nullum de Judæis verbum præcesserit, de falsariis illis id intelligere malui, qui *Pilati Acta* conflaxerant. Vox igitur αὐτοῦς referenda est ad ea verba quæ præcesserunt, τῶν πεπλασθέντων. Porro in codicibus nostris Maz., Med. et Fuk. hic locus ita legitur : τὰ περὶ τὸ σωτήριον πάθος αὐτοῦς τολμηθέντα.

(32) Ἡρώδου καὶ Λυσανίου. Nescio cur Eusebius inter Herodem ac Philippum, Magni Herodis liberos, Lysaniam medium collocaverit. Lucas enim, cuius hic verba sequi se proflitetur Eusebius, in celeberrimo illo loco de baptismo Christi, post Herodem ac Philippum, tertio loco Lysaniam nominavit. Quare debuerat etiam Eusebius eundem ordinem observare, maxime cum Lysaniam non fuerit ex liberis aut successoribus Herodis. Illud etiam in Eusebio hoc loco reprehendendum videtur, quod postquam dixit Pilatum Judææ procuratorem tunc fuisse, addit reliquam Judæam paruisse tetrarchis Herodi, Philippo ac Lysaniæ. Atqui Lysaniam nullam Judææ portionem unquam obtinuit. Neque enim Abila Judææ urbs fuit, sed Syriæ Cœles, seu Decapoliitanæ. Excusari tamen potest Eusebius, si dicamus Judææ nomine eum intellexisse totam ditionem Herodis Magni. Constat enim Herodem Magnum tetrarchiam Lysaniæ possedisse, donatam ipsi ab Augusto. Solebant quippe imperatores Romani has tetrarchias dono dare regibus fœderatis atque amicis populi Romani, quo illos sibi magis devincerent. Cujus rei exempla suppetunt apud Josephum. Id ipsum significat Plinius in lib. v, cap. 18, his verbis : *Intercursant cinguntque has urbes tetrarchie, regionum instar singulæ, et in regna contributantur*, etc. ; et cap. 25 ejusdem libri : *præter tetrarchias in regna ascriptas*. Porro de hoc Lysania cuius meminit Lucas, mirum est nullam exstare mentionem apud Josephum, nec apud Dionem et reliquos. Quod si apud B. Lucam ita legeretur, Φιλίππου δὲ τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ τετραρχούντος ; τῆς Ἰουδαίας καὶ Τραχωνίτιδος χώρας, καὶ τῆς Λυσανίου Ἀβιληνῆς, expuncta voce τετραρχούντος, quæ sequitur, res esset planissima. Nam Philippus tetrarchiam Lysaniæ, quæ Zenodoro ante tradita fuerat, ab Augusto donatam accepit, ut testatur Josephus.

(33) Καταρχὴν τε ποιεῖ. In codicibus nostris Maz., Med. ac Fuk. scriptum est ποιεῖται.

(34) Ἐπὶ ἀρχιερέως Ἄννα καὶ Καϊάφα. Ita legitur in omnibus nostris codicibus. Apud Lucam in cap. iii scriptum est ἐπὶ ἀρχιερέων Ἄννα καὶ Καϊάφα. Cæterum hæc verba B. Lucæ nullatenus id significant, quod sibi persuasit Eusebius, Christum scilicet prædicare cœpisse ab eo anno quo sacerdos Judæorum fuit Annas, usque ad pontificatum Caïphæ. Nam primo quidem Lucas ibi loquitur non de prædicatione Christi, sed de prædicatione Joannis, quæ prædicationem Christi antecessit. Deinde eam Joannis prædicationem cœpisse dicit sub pontifici-

B bus Anna et Caïpha : non quod anno illo quo prædicare cœpit Joannes, duo simul pontifices fuerint apud Judæos, ut putavit Scaliger in lib. vi *De emendatione temporum*, cap. 1 ; id enim absurdum est et inaudium. Nec verior est Theodori Bezzæ interpretatio, quam postea amplexus est Scaliger in Prolegomenis ad *Chronicon* Eusebii, et Casaubonus in *Exercitationibus*, Annam videlicet fuisse vicarium Caïphæ summi pontificis, seu δεύτερον ἀρχιερέα, atque idcirco una cum Caïpha nominari. Nam si Anna vicem gessit Caïphæ, cur priore loco nominatur, non solum in Evangelio, verum etiam in Actibus apostolorum ? cum simpliciter et absolute pontifex dicitur a B. Luca perinde ac Caïphas. Tria nobis probent oportet illius sententiæ fautores. Primum est, pontifices Judæorum habuisse vicarios perpetuos atque ordinarios ; secundum, vicarios illos in actis publicis una cum pontificibus nominatos fuisse ad temporum notationem. Postremo illos dictos esse simpliciter ἀρχιερεῖς seu pontifices.

C Sed profecto nunquam hæc probantur. Certe Josephus, qui in *Antiquitatum* libris universos Judæorum pontifices accurate percensuit, nunquam perpetuos illos vicarios commemoravit. Unius duntaxat meminit in lib. xvii, Josephi scilicet, qui in spatium unius diei creatus est pontifex, ut vice Matthiæ pontificis sacra faceret. Ex quo apparet, perpetuos vicarios summi pontificis nullos tunc fuisse. Nam si Matthias pontifex hujusmodi vicarium habuisset, nil opus erat ob nocturnam illam pollutionem subito vicarium illi constituere. Existimo igitur B. Lucam his verbis nihil aliud significare voluisse, quam anno quinto decimo Tiberii Cæsaris Caïpham summum fuisse pontificem, Annam vero ex pontifice. Nam cum Annas socer esset Caïphæ, et paulo antea pontificatum gessisset, summamque inter Judæos auctoritatem obtineret, merito cum Caïpha conjungitur a Luca, non in Evangelio solum, sed in cap. iv Actuum apostolorum. Quippe hic Annas vir fuit sui temporis celeberrimus ac potentissimus, et quasi quidam perpetuus pontifex. Ex quo enim summus sacerdos factus est a Quirinio, ipse deinceps reliquo vitæ tempore aut per filios, aut per generos suos sacerdotium administravit, ut testatur Josephus, qui illum semper *Ananum* nominat. Cum igitur tunc temporis tota sacerdotii auctoritas penes Annam resideret, mirum non est, si cum Caïpha pontifex nominatur a B. Luca. Cæterum Caïpham anno xv Tiberii pontificem Judæorum fuisse docet Josephus in lib. xviii. Factus enim est pontifex a Valerio Grato, qui ex Judæa decessit anno circiter Tiberii Cæsaris xvii ineunte. Quem pontificatum plus quam x annis obtinuit, toto scilicet tempore administrationis Pilati. Rempto deinde Pilato, Vitellius legatus Syriæ sacerdotium ademit Caïphæ, et Jonathan in ejus locum substituit, ut scribit Josephus in cap. 6.

stiterit, vix hoc temporis intervallo quadriennium integrum continetur. Quippe cum jam inde ab illis quibus dixi temporibus aboliti prope essent ritus legesque sacrorum, simul sacerdotium perpetuum et hereditarium esse desiderat: nec quæ ad cultum Dei pertinent rite agebantur. Sed a præsidibus Romanis alii subinde atque alii sacerdotes constituti, non plus quam anni spatio munus illud gerebant. Certe Josephus ab Anna ad Caipham quatuor continuo ordine sacerdotes fuisse in dicto *Antiquitatum* libro narrat his verbis: « Valerius Gratus cum Annæ sacerdotium ademisset, Ismaelem Baphi filium in ejus locum promovit. Quo non inulto post remoto, Eleazarum supradicti Annæ filium sacerdotem designavit. Interjecto deinceps anni spatio cum huic honorem abrogasset, Simonii Camithi filio sacerdotium tradidit. Qui eo munere non ultra annum perfunctus, mox Josephum, cui etiam Caiphæ nomen fuit, successorem accepit. » Proinde universum prædicationis Dominicæ tempus non totos quatuor annos complecti manifestum est, quorum spatio totidem sacerdotes ab Anna usque ad promotionem Caiphæ annum singuli sacerdotium administrarunt. Itaque illo anno quo salutaris Christi

Ἀρχῆς τοῦ Καίφα (35) παραμείναντος, οὐδ' ὅλος ὁ μεταξὺ τετραέτης παρίσταται χρόνος. Τῶν γὰρ τοι κατὰ τὸν νόμον ἤδη πως καθηρημένων ἐξ ἐκείνου θεσμῶν, λέλυτο μὲν ἡ διὰ βίου καὶ ἐκ προγόνων διαδοχὴ (36), οὕτε τὰ τῆς τοῦ Θεοῦ θεραπείας προσήκοντα ἦν· ὑπὸ δὲ τῶν Ῥωμαϊκῶν ἡγεμόνων ἄλλοι· ἄλλοι τὴν ἀρχιερωσύνην ἐπιτερόμενοι, οὐ πλέον ἔτους ἐνδὸς ἐπὶ ταύτης διετέλουν. Ἰστορεῖ γοῦν ὁ Ἰώσηπος (37) τέσσαρας κατὰ διαδοχὴν ἐπὶ Καίφῃ ἀρχιερεῖς μετὰ τὸν Ἄναν διαγενέσθαι, κατὰ τὴν αὐτῆς τῆς Ἀρχαιολογίας γραφῆν (38), ὡδὲ πως λέγων· « Οὐαλέριος Γράτος παύσας ἱεράσθαι Ἄνανον, Ἰσμάηλον ἀρχιερέα ἀποφαίνει τὸν τοῦ Βαφί (39). Καὶ τοῦτον δὲ μετοὐ πολὺ μεταστήσας, Ἐλεάζαρον τὸν Ἄνανου τοῦ ἀρχιερέως υἱὸν ἀποδείκνυσιν ἀρχιερέα. Ἐνιαυτοῦ δὲ διαγενομένου καὶ τόνδε παύσας, Σίμωνι τῷ Καμίου τὴν ἀρχιερωσύνην παραδίδωσιν. Οὐ πλέον δὲ καὶ τῆς ἐνιαυτοῦ τὴν τιμὴν ἔχοντι διαγίνεται χρόνος (40), καὶ Ἰώσηπος ὁ καὶ Καίφῃ (41) διάδοχος ἦν αὐτῷ. Οὐκ οὖν ὁ σύμπαξ οὐδ' ὅλος τετραέτης ἀποδείκνυται τῆς τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν διδασκαλίας χρόνος, τεσσάρων ἐπὶ τέσσαρσιν (42) ἔτεσιν ἀρχιερέων ἀπὸ τοῦ Ἄνα καὶ ἐπὶ τὴν τοῦ Καίφα κατάστασιν ἐνιαύσιον λειτουργίαν ἐκτετελεκότων. Τὸν γέ τοι Καίφῃ ἀρ-

(35) Μέχρι δὲ τῆς ἀρχῆς τοῦ Καίφα. Rufinus initium vertit; Langus vero administrationem, quod magis probo. Nam apud Judæos magistratus fuit sacerdotium, cum sacerdos seu ἀρχιερεύς jurisdictionem haberet. Præerat enim publico gentis concilio, quod συνέδριον vocabant. Paulo post in codicibus nostris Maz., Med. et Fuk. ita legitur: οὐδ' ὅλος ὁ μεταξὺ παρίσταται τετραέτης χρόνος.

(36) Λέλυτο μὲν ἡ διὰ βίου καὶ ἐκ προγόνων διαδοχὴ. Hujus loci insignis emendatio debetur codicibus nostris Maz., Med. ac Fuk. Nam Rob. quidem Stephanus Regii codicis lectionem expresse rat, quæ meo quidem judicio ferri non potest. Quid enim sibi volunt illa verba, οὕτε τὰ τῆς τοῦ Θεοῦ θεραπείας προσήκοντα ἦν? Quanto planior est scriptura codicum nostrorum, λέλυτο μὲν ἡ διὰ βίου καὶ ἐκ προγόνων διαδοχὴ τὰ τῆς τοῦ Θεοῦ θεραπείας προσήκοντα ἦν. Confirmat hanc lectionem Nicephorus, qui in cap. 29, lib. 1 locum Eusebii sic expressit: λέλυτο πρὸς τοὺς ἄλλοις καὶ ἡ διὰ βίου καὶ τῶν προγόνων διαδοχὴς διέφερον ἡ τοῦ Θεοῦ θεραπεία καὶ λειτουργία. Nulla potest afferri melior interpretatio Eusebii loci, quam hoc Nicephori scholium. Illud tantum monendum est, singularem numerum hic positum esse pro plurali. Item enim est ac si dixisset λέλυτο μὲν οἷς διὰ βίου, etc. Quid sit διὰ βίου nec Rufinus nec Langus intellexerunt. Nos pluribus exponemus in adnotationibus ad librum decimum.

(37) Ἰστορεῖ γοῦν ὁ Ἰώσηπος. Longe hic fallitur Eusebius. Nam Josephus non loquitur de iisdem temporibus de quibus Lucas. Josephus quidem loquitur de primo Tiberii Cæsaris decennio, quo tempore procurator Judææ fuit Valerius Gratus. At Lucas loquitur de secundo Tiberii decennio, quando præses fuit Pilatus. Hunc Eusebii errorem jamdudum notavit Scaliger in lib. vi *De emendatione temporum*, cap. 4, et multo ante Scaligerum Langus in notis ad cap. 29 lib. 1 Nicephori.

(38) Κατὰ τὴν αὐτῆς Ἀρχαιολογίας γραφῆν. Melius nostri codices Maz. Med. cum Fuk. ac Savil. scriptum habent κατὰ τὴν αὐτὴν τῆς ἱστορίας γραφῆν.

(39) Τὸν τοῦ Βαφί. Ita quidem codex Reginus, cui ascribitur Rufinus his verbis: Valerius Gratus,

Anna sacerdotio deturbato, Ismarlem pontificem designavit filium Baffi. Ita enim legitur in vetustissimo codice Parisiensis Ecclesiæ. Reliqui vero Eusebii codices Maz., Med., cum Fuk. et Savil., scriptum habent τὸν τῷ Βαφί. Quibus consentit etiam Nicephorus.

(40) Διαγίνεται χρόνος. In nostris codicibus Maz., Med. Fuk. et Savilii scriptum est διεγένετο. Sic etiam legit Nicephorus in cap. 29 lib. 1.

(41) Ἰώσηπος ὁ καὶ Καίφῃ. Rufinus vertit Josephum cui et Caiaphas nomen fuit, accepit successorem. Sic enim scriptum est in optimo et vetustissimo exemplari Parisiensis Ecclesiæ, non ut in vulgatis Josephum. Sed et Josephi historiographi nomen in eodem codice ita perpetuo scriptum invenit, quemadmodum etiam in vetustissimis Rufini editionibus scriptum habetur. Quod certe mutare non debuerant editores. Nam et apud Cassiodorum et Jordanem in indice scriptorum ex quibus decerpta est *Historia Gothica*, Josephus nominatur: et apud Suetonium in *Vespasiano*, antiquissimus codex bibliothecæ Memmiæ scriptum habet Josephus. Denique Apollonius Collatius *Josipum* semper vocat secunda syllaba brevi.

(42) Τεσσάρων ἐπὶ τέσσαρσιν. Josephi verba sic interpretatur Eusebius, quasi dixerit Josephus quatuor illos pontifices, Ananum, Ismaelem, Eleazarum ac Simonem, singulos anni spatio sacerdotium administrasse. Sed Josephus de duobus quidem postremis id discrete dicit, de prioribus non item. Nam Ismaelem quidem paulo postquam pontifex factus fuisset a Valerio, exutum fuisse narrat. Anano vero tantum abest, ut annum unum sacerdotii tribuat Josephus, quinimo ex Josephi verbis planè conficitur, Ananum tribus minimum annis sacerdotium tenuisse. Etenim Ananum in locum Joazari substitutum esse dicit a Quirinto post peractum censum, anno circiter 37 ab Actiaca victoria, cum Coponius procurator esset Judææ; eumdemque in sacerdotio permansisse usque ad procuratorem Valerii Grati, qui a Tiberio sub initium imperii missus est in Judæam. Ita necesse est, ut Anani pontificatus satis diuturnus fuerit, quippe qui sub quatuor Judææ procuratoribus Coponio, M. Ambivio, Annio Rufo et Valerio Grato eam digni-

χηρέα εικότως τοῦ ἑνιαυτοῦ καθ' ἕν (43) τὰ τοῦ σω-
τηρίου πάθους ἐπετελεῖτο, ἢ τοῦ Εὐαγγελίου παρε-
σημνήματο Γραφή. Ἐξ ἧς καὶ αὐτῆς οὐκ ἀπέδων τῆς
προκειμένης ἐπιτηρήσεως ὁ τῆς τοῦ Χριστοῦ διδα-
σκάλιας ἀποδεικνύεται χρόνος. Ἀλλὰ γὰρ ὁ Σωτὴρ καὶ
Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς ὁ Χριστός, οὐ μετὰ πλείστον
τῆς καταρχῆς τοῦ κηρύγματος, τοὺς δώδεκα ἀποστό-
λους ἀνακαλεῖται· οὓς καὶ μόνους τῶν λοιπῶν αὐ-
τοῦ μαθητῶν κατὰ τι γέρας ἐξαιρετο ἀποστόλους
ὠνόμασεν. Καὶ αὖθις ἀναδείκνυσιν ἑτέρους ἐβδο-
μήκοντα, οὓς καὶ αὐτοὺς ἀπέστειλεν ἀνά δύο δύο (44),
πρὸ προσώπου αὐτοῦ εἰς πάντα τόπον καὶ πόλιν οὗ
ἐμίλειν αὐτὸς ἐρχεσθαι (45).

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΑ΄.

Τὰ περὶ Ἰωάννου τοῦ Βαπτιστοῦ καὶ τοῦ Χριστοῦ
μεμαρτυρημένα. (Nic. H. E. 1, 19, 20)

Ὁς εἰς μακρὸν δὲ (46) τοῦ Βαπτιστοῦ Ἰωάννου
ὕπὸ τοῦ νέου Ἡρώδου τὴν κεφαλὴν ἀπομηθέντος,
μημονεύει μὲν καὶ ἡ θεία τῶν Εὐαγγελίων Γραφή·
συνιστορεῖ γὰρ μὴν καὶ ὁ Ἰωσήπος ὀνομαστὴ τῆς τε
Ἡρωδιάδος μνήμην πεποιημένος, καὶ ὡς ἀδελφοῦ
ρῆαῖκα οὔσαν αὐτὴν ἠγάγετο πρὸς γάμον Ἡρώδης,
ἀθετήσας μὲν τὴν προτέραν αὐτῷ κατὰ νόμους γε-
γνημένην γυναῖκα· Ἀρέτα δ' ἦν αὐτῆ τοῦ Πετραίων
βασιλέως θυγάτηρ· τὴν δὲ Ἡρωδιάδα ζῶντος δια-
σφάσας τοῦ ἀνδρός· δι' ἣν καὶ τὸν Ἰωάννην ἀνέλων,

item gesserit. Cumque Gratus undecim annis præ-
fuerit Iudææ, Josephus discrete non dicit quoto pro-
curationis anno Ananum exauctoraverit. Certe
Josephus in libro xx. cap. 8, Ananum hunc testa-
tur diutissime potitum esse sacerdotio, et quinque
ejus filios pontifices fuisse. Ex his apparet falli
Scaligerum qui in Prolegomenis ad Eusebii *Chro-
nicon*, Annam ad paucos dies pontificem fuisse scri-
bit. Contra est Josephus in libris quos supra citavi.
Quippe in lib. xx discrete affirmat Ananum ἐπὶ
πλείστον potitum esse sacerdotio. Scio Josephi verba
exponi posse non solum de tempore quo Anna gessit
sacerdotium, sed et de toto temporis spatio quo
vixit post sacerdotium. Nam quicumque pontifica-
tum gesserant, ii reliquo vitæ tempore pontifices
dicebantur, et decimas accipiebant, ut docet Jose-
phus in lib. xx, ubi de Anania. Et ob hanc causam
B. Lucas in supradicto loco Annam pontificem
appellat; qui tamen tunc temporis non erat ponti-
fex, sed eam dignitatem gesserat, ut supra dixi.
Ex his patet, frustra ab Eusebio tanquam Josephi quam
Lucæ verba adducta esse, ut quadriennium Christi
prædicationis astrueret; quippe cum Christus non
sub quatuor pontificibus, sed uno Caipha prædica-
verit, ut ex Josepho superius ostendimus. Longe
melius Epiphanius, qui triennium prædicationis
Christi astruit ex numero Paschatum, quæ in Joan-
nis Evangelio recensentur a prædicatione illius ad
mortem usque. Ita etiam Prosper in *Chronico*, cu-
jus verba hic apponam: *Quidam putant Dominum
nostrum Jesum Christum xv anno regni Tiberii Cæ-
saris, id est duobus Geminis cons. crucifixum; quo
anno secundum indubitatum Lucæ evangelistæ aucto-
ritatem baptizatum eum esse manifestum est, et Evan-
gelium regni cælorum prædicare cœpisse. Secundum
vero Joannis Evangelium, festivitatis Paschæ Judæo-
rum ter Dominum interfuisse cognoscimus; ut appa-
reat tertium fuisse illud Pascha, quod verus Agnus
suo sanguine consecravit. Proinde consules quidem
a manifestatione Domini, id est a duobus Geminis*

A passio contigit, divinum Evangelii volumen recte
Caipham pontificem adnotavit. Ex cujus etiam Evan-
gelii auctoritate temporis spatium quo Christus præ-
dicavit, cum observatione nostra convenire osten-
ditur. Cæterum Servator ac Dominus noster Jesus
Christus haud multo post evangelicæ prædicationis
initium duodecim sibi viros adjunxit, quos præ re-
liquis discipulis suis solos apostolorum nomine quasi
præcipuo quodam honoris titulo insignivit. Elegit
præterea septuaginta viros, quos in ea loca et op-
pida, in quæ ipse venturus erat, binos præmittere
solebat.

B

29 CAPUT XI.

Testimonia de Joanne Baptista et de Christo.

Brevi interjecto tempore Joannem Baptistam ab
Herode juniore capite truncatum fuisse sacra Evan-
gelii Scriptura commemorat. Cui astipulatur etiam
Josephus, qui et Herodiadis ipsius nominatim me-
minit, et discrete narrat quomodo Herodes, priore
et legitima conjuge repudiata, quæ Aretæ regis Ara-
bum filia erat, hanc fratris sui uxorem a vivo viro
suo per vim abductam sibi conjugem ascivit: inque
ejus gratiam necato Joanne Baptista, cum Areta
ob filia contumeliam infesto bellum gessit. Quo

inchoamus. Sed tertios ab eis consules *Dominicæ
passioni ascribimus*. Alii vero quatuor Paschata
numerant ab initio prædicationis Christi, inter
quos est auctor *Chronici Alexandrini*. In qua senten-
tia etiam fuisse videtur Eusebius, qui quadriennium,
licet non integrum, assignat Christi prædica-
tioni.

(43) *Τοῦ κριαντοῦ καθ' ὄν*. Intelligit locum Joan-
nis cap. xi et xviii, ubi dicitur Caiphæ fuisse pon-
tiffex anni illius. Ex hoc Joannis loco conjicit Euse-
bius Caipham creatum esse pontificem anno illo
quo Christus suffixus est cruci. Eusebium secutus
est auctor *Chronici Alexandrini*, qui pontifices sub
quibus prædicavit Christus numerat, Annam,
Ismaelem, Eleazarum ac Simonem. Sed Joannes
Caipham eo anno factum esse pontificem non dicit.
Cum ergo Josephus, auctor certissimus, qui Judæo-
rum pontificum successionem diligentissime re-
censuit, affirmet Caipham a Valerio Grato pontifi-
cem factum esse, nec nisi post Pilati procuratoris
exitum esse sacerdotio, equidem Josephi auctori-
tatem sequi malo, præsertim cum Lucæ evangelistæ
testimonio confirmetur. Lucas enim discrete affir-
mat anno xv Tiberii Cæsaris Caipham pontificem
jam tum fuisse.

(44) *Ἀπέστειλεν ἀνά δύο δύο*. Ita edidimus ex
fide nostrorum exemplarium Regii, Maz. Med. ac
Fuk. Hodie tamen in cap. x Evangelii B. Lucæ,
ex quo hoc desumpsit Eusebius, legitur tantum *ἀνά
δύο*, sine repetitione ultimæ vocis, quam Rob. etiam
Stephanus otiosam esse existimavit. Ego vero non-
nihil elegantia hunc *πλεονασµόν* habere censeo,
quem etiam in lingua Gallica retinemus.

(45) *Ὁὐ ἐμελλεν αὐτὸς ἐρχεσθαι*. Nostri codi-
ces Maz., Med. ac Fuk. scriptum habent *οὐ ἤμαλ-
λεν*.

(46) *Ὁὐκ εἰς μακρὸν δὲ*. Ab his verbis caput un-
decimum inchoavi, secutus auctoritatem codicis
Regii, Maz. ac Fuk., quibus consentit etiam Rus-
sinus.

quidem in bello victum acie Herodem, et universum ejus exercitum deletum refert, hæcque omnia ob scelus adversus Joannem Baptistam perpetratum ei contigisse. Idem Josephus Joannem justissimum virum fuisse, et lavacri cujusdam institutorem affirmans, cum iis quæ in sacris Evangeliorum voluminibus de eodem Joanne prodita sunt, mirifice consentit. Refert etiam Herodem Herodiadis culpa principatu excidisse, et in urbem Galliæ Viennam simul cum ea esse relegatum. Et hæc quidem in octavo decimo *Antiquitatum* libro ab eo commemorantur, in quo etiam de Joanne scribit his verbis: « Arbitrabantur quidam Judæorum divina ultione peritisse Herodis exercitum, Deo cædem Joannis, qui Baptista cognominatus est, vindicante. Quippe hunc Herodes obruncaverat, cum esset vir bonus, Judæosque ad virtutis studium excitaret, præcipiens ut juste quidem inter se, erga Deum autem pie ægentes, ad lavacrum accederent. Tunc enim demum acceptum Deo fore lavacrum aiebat, cum eorum ad expiationem criminum uterentur, sed ad corporis mundiciem, ut mentibus jam ante per justitiam expurgatis, corporis quoque adderent puritatem. Cumque multi ad eum undique confluerent (hujusmodi enim sermonibus mirifice delectabantur), Herodes veritus, ne tanta hominis auctoritas subditos ad defectionem impelleret, quippe qui nihil non acturi ex ejus consilio viderentur, satius esse dedit priusquam novi aliquid oriretur, illum e medio tollere, quam mutatione rerum facta, ipse in maximum discrimen adductus, **30** seram pœnitentiam agere. Vincitur igitur ob hanc Herodis suspicionem, et ad castellum Machæruntem, cujus supra meminimus perductus, ibidem cæsus est. » Hæc Josephus de Joanne. Qui etiam in eodem libro Servatoris nostri mentionem facit his verbis: « Iisdem

A πόλεμον αἴρεται πρὸς τὸν Ἀρέταν, ὡς ἀν ἡτιμασμένης αὐτοῦ τῆς θυγατρὸς (47). Ἐν ᾧ πολέμῳ μάχης γενομένης. πάντα φησὶ τὸν Ἡρώδου στρατὸν διαφθάρηαι, καὶ ταῦτα πεπονθέναι τῆς ἐπιβουλῆς ἕνεκεν τῆς κατὰ Ἰωάννου γεγεννημένης. Ὁ δ' αὐτὸς Ἰωσὴπος ἐν τοῖς μάλιστα δικαιοτάτον καὶ Βαπτιστῆν ὁμολογῶν γεγενῆαι τὸν Ἰωάννην, τοῖς περὶ αὐτοῦ κατὰ τὴν τῶν Εὐαγγελίων Γραφῆν ἀναγεγραμμένοις συμμαρτυρεῖ. Ἰστορεῖ δὲ καὶ τὸν Ἡρώδην τῆς βασιλείας ἀποπεπτωκῆναι διὰ τὴν αὐτῆν Ἡρωδιάδα, μεθ' ἧς αὐτὸν καὶ εἰς τὴν ὑπερορταν ἀπεληλάσθαι, Βιενναν τῆς Γαλλίας πόλιν (48) οἰκεῖν καταδικασθέντα. Καὶ ταῦτά γε αὐτῷ ἐν ὀκτωκαιδεκάτῳ τῆς Ἀρχαιολογίας δεδήλωται, ἐνθα συλλαβαῖς αὐταῖς περὶ τοῦ Ἰωάννου ταῦτα γράφει: « Τισὶ δὲ τῶν Ἰουδαίων **B** ἐδόκει ὀλωλέναι τὸν Ἡρώδου στρατὸν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, καὶ μάλα δικαίως τινυμένῳ κατὰ ποινὴν Ἰωάννου τοῦ καλουμένου Βαπτιστοῦ. Κτείνει γὰρ τοῦτον Ἡρώδης, ἀγαθὸν ἄνδρα καὶ τοῖς Ἰουδαίοις κελεύοντα ἀρετὴν ἐπασχῆσαι (49), καὶ τῇ πρὸς ἀλλήλους δικαιοσύνη καὶ πρὸς τὸν Θεὸν εὐσεβεῖν χρωμένους, βαπτισμῷ συνίεναι. Οὕτω γὰρ δὴ καὶ τὴν βάπτισιν ἀποδεκτὴν αὐτῷ φανείσθαι, μὴ ἐπὶ τινῶν ἀμαρτάνων παραίτησεν χρωμένῳ, ἀλλ' ἐφ' ἀγνεῖα τοῦ σώματος, ἅτε δὴ καὶ τῆς ψυχῆς δικαιοσύνη προεκεκαθαυμένης. Καὶ τῶν ἄλλων συστρεφόμενων, καὶ γὰρ ἤσθησαν ἐπιπλεῖστον τῇ ἀκροάσει τῶν λόγων, δέισας Ἡρώδης τὸ ἐπὶ τοσόνδε πειθανὸν αὐτοῦ τοῖς ἀνθρώποις, μὴ ἐπὶ ἀποστάσει τινὶ φέροιτο (πάντα γὰρ ἐφέκεσαν συμβουλή τῇ ἐκείνου πράζοντες), πολλὴ κρεῖτε **C** τον ἡγεῖται πρὶν τι νεώτερον ἀπ' αὐτοῦ γενέσθαι (50), προλαβὼν ἀναίρειν, ἢ μεταβολῆς γενομένης εἰς πράγματα ἐμπεσοῦν μετανοεῖν. Καὶ ὁ μὲν ὑπόψια τῇ τοῦ Ἡρώδου, δέσμιος εἰς τὸν Μαχαιρούντα πεμφθεὶς τὸ προεῖρημένον φρούριον, ταύτῃ κτείννυται. » Ταῦτα περὶ τοῦ Ἰωάννου διεληθὼν, καὶ τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν (51)

(47) Ὅς ἀν ἡτιμασμένης αὐτοῦ τῆς θυγατρὸς. In codice Regio, Med. ac Maz. legitur αὐτῷ τῆς θυγατρὸς. Nicephorus quoque habet τούτῳ. Nec illud omittendum est, in codice Maz. ac Fuk. ὡσανῶν scribi una voce, licet cum spiritu in secunda syllaba. Atque ita perpetuo hanc vocem scribi observavi in optimo illo codice Maz. quoties ponitur pro *tantquam*.

(48) Βιενναν τῆς Γαλλίας πόλιν. Memoria lapsus Eusebius pro Lugduno Viennam posuit. Quippe Josephus, quem hic auctorem laudat Eusebius, Herodem a Caio Cæsare Lugdunum esse relegatum scribit in lib. xviii *Originum*, cap. 7. Porro in codicibus nostris Maz., Med., Fuk. ac Savil. deest vox πόλιν.

(49) Ἀρετὴν ἐπασχῆσαι. Omnes nostri codices, nullo excepto, scriptum habent ἀρετὴν ἐπασχοῦσι. Sed cum paulo post sequatur χρωμένους, hunc solœcismum animadvertens Rob. Stephanus emendavit, ut editum est, ἐπασχῆσαι. Ego vero in tanto consensu omnium librorum, ἐπασχοῦσι retinendum censeo; tantum pro χρωμένους emendandum est χρωμένοις, ut habent Josephi ac Nicephori editiones.

(50) Πρὶν τι νεώτερον ἀπ' αὐτοῦ γενέσθαι. Hæc est scriptura Regii codicis. Sed Maz. ac Med. cum Fuk. ac Savil. scriptum exhibent ὑπ' αὐτοῦ. Ita etiam Nicephorus. In Josephi autem editionibus, legitur ἐξ αὐτοῦ.

(51) Καὶ τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν. Jam superius mentionem feci libelli cujusdam qui nuper est editus: in quo hic locus Josephi de Jesu Christo expenditur. Auctor hujus libri duo nobis persuadere tentavit. Primum est, locum illum Josephi falsum ac subditivum esse. Alterum est, Eusebium nostrum ejus fraudis auctorem existisse. Quod atinet ad primum caput disputationis, jam pridem viri docti eum Josephi locum in dubium revocarunt. Sed cum nudis indicis et suspicionibus ad id judicandum impellerentur, conjecturam suam silentio premere maluerunt quam quidquam temere affirmare. Quod quidem prudenti consilio ab iis factum esse nemo negaverit. Quamobrem scriptor illius libelli, in eo mihi reprehendendus videtur, quod cum nullis nitatur demonstrationibus, tamen ita pronuntiat, ut nos posthac de ejus loci falsitate dubitare minime patiatur. Quænam porro sunt argumenta illa quibus hoc astruit? Justinus, inquit, in *Disputatione adversus Tryphonem* nullam hujus rei mentionem fecit. Quasi vero necesse fuerit Justino Josephi testimonium adducere; aut quasi testimonium Josephi historiarum scriptoris, magnum pondus habiturum fuisset apud Tryphonem. Atqui non hoc erat propositum Justino ut ex profanis scriptoribus, sed potius ut ex sacris prophetarum libris Christi fidem ac divinitatem probaret. Quare nihil opus erat ut Josephi testimonium afferret, præsertim cum Josephus scriptor esset etiam tum recentissimus.

κατὰ τὴν αὐτὴν τοῦ συγγράμματος ἱστορίαν ὡς ἄ
 παρ μέμνηται· «Γίνεται δὲ κατὰ τοῦτον τὸν χρόνον
 Ἰησοῦς τις σοφὸς ἀνὴρ, εἰς ἀνδρα αὐτὸν λέγειν
 χρή. Ἦν γὰρ παραδόξως ἔργων ποιητής, διδάσκαλος
 ἀνθρώπων τῶν σὺν ἡδονῇ τάληθῆ δεχομένων. Καὶ
 πολλοὺς μὲν τῶν Ἰουδαίων, πολλοὺς δὲ καὶ ἀπὸ τοῦ
 Ἑλληνικοῦ ἐπηγάγετο. Ὁ Χριστὸς οὗτος ἦν. Καὶ
 αὐτὸν ἐνδείξει τῶν πρώτων ἀνδρῶν πρὸ ἡμῖν σταυρῶ
 ἐπιτετιμηκότος Πιλάτου, οὐκ ἐξεπύσαντο οἱ τὸ
 πρώτον αὐτὸν ἀγαπήσαντες. Ἐφάνη γὰρ αὐτοῖς τρί-
 τιν ἔχων ἡμέραν πάλιν ζῶν, τῶν θείων προφητῶν
 ταῦτά τε καὶ ἄλλα μυρία περὶ αὐτοῦ θαυμάσια εἰρη-
 κῶτων. Εἰσέει τε νῦν τῶν Χριστιανῶν ἀπὸ τοῦδε
 ὀνομασμένων οὐκ ἐπέλιπε τὸ φύλον.» Ταῦτα τοῦ
 ἐξ αὐτῶν Ἑβραίων συγγραφῆως ἀνέκαθεν τῆ ἑαυτοῦ
 γραφῆ, περὶ τοῦ Βαπτιστοῦ Ἰωάννου καὶ τοῦ
 Σωτῆρος ἡμῶν παραβεδωκότος, τίς ἂν ἐτι λείποιτο
 ἀποφυγῆ, τοῦ μὴ ἀναισχύντους ἀπελέγχεσθαι τοὺς
 κατ' αὐτῶν πλάσαμένους ὑπομνήματα; Ἀλλὰ ταῦτα
 μὲν ἐχέτω ταύτη.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΒ΄.

Περὶ τῶν μαθητῶν τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν. (Nic. H.
 E. 1, 21, 22, usque ad fin.)

Τῶν γε μὴν τοῦ Σωτῆρος ἀποστόλων, παντί τῷ
 σαφῆς ἐκ τῶν Εὐαγγελίων ἢ πρόσρησις. Τῶν δ'
 ἔβδομηκοντα μαθητῶν, κατάλογος μὲν οὐδεὶς οὐδαμῆ
 φέρεται· λέγεται γε μὲν εἰς αὐτῶν Βαρνάβας γεγο-
 νέναι, οὗ διαφόρως μὲν καὶ αἱ Πράξεις τῶν ἀποστό-
 λων ἐμνημόνευσαν, οὐκ ἤκιστα δὲ καὶ ὁ Παῦλος γρά-
 φων Γαλάταις. Τοῦτων δ' εἶναι φασὶ καὶ Σωσθένην
 τὸν ἄμα Παύλῳ Κορινθίους ἐπιστειλαντα. Ἡ δ' ἱστο-
 ρία παρὰ Κλήμεντι κατὰ τὴν πέμπτην τῶν Ἰγπο-
 τικώσεων· ἐν ἣ καὶ Κηφᾶν, περὶ οὗ φησὶν ὁ Παῦλος·
 «Ὅτε δὲ ἦλθε Κηφᾶς εἰς Ἀντιόχειαν, κατὰ πρόσω-
 πον αὐτῷ ἀντέστην (52),» ἓνα φησὶ γεγονέναι τῶν
 ἔβδομηκοντα μαθητῶν, ὁμῶνυμον Πέτρῳ τυγχάνοντα
 τῷ ἀποστόλῳ. Καὶ Μαθθίαν δὲ τὸν ἀντὶ Ἰούδα τοῦ
 πρεσβύτου τοῖς ἀποστόλοις ἐγκαταλεγέντα, τὸν τε σὺν
 αὐτῷ τῆ ὁμοίᾳ ψήφῳ τιμηθέντα, τῆς αὐτῆς τῶν ἔβ-
 δομηκῶντα κλήσεως ἡξῶσθαι κατέχει λόγος. Καὶ
 Θεόδοτον δὲ ἓνα τῶν αὐτῶν εἶναι φασὶ περὶ οὗ καὶ
 ἱστορίαν ἐλθούσαν εἰς ἡμᾶς, αὐτίκα μάλᾳ ἐκθήσομαι.
 Καὶ τῶν ἔβδομηκοντα δὲ πλείους τοῦ Σωτῆρος πεφη-
 νέναι μαθητὰς εὐροὶς ἂν ἐπιτηρήσας, μάρτυρι χρώ-
 μενος τῷ Παύλῳ, μετὰ τὴν ἐκ νεκρῶν ἔγερσιν ὤφθαι
 αὐτὸν φήσαντι, πρῶτον μὲν Κηφᾶ (53), ἔπειτα τοῖς

quippe qui sub extrema Domitiani tempora Anti-
 quitates Judaicas publicasset. Ad illud autem argu-
 mentum quod ex Origene ducitur, facilis est et ex-
 pedita responsio. Negat quidem Origenes in libris
 contra Celsum, Josephum agnovisse Jesum Christum,
 id est credidisse Christo, seu Christianum fuisse.
 Sed neque ex hoc Josephi loco quem hic citat Eu-
 sebius, sequitur Josephum Christi fidem amplexum
 fuisse. Quamvis enim dicat οὗτος ἦν ὁ Χριστός, sub-
 audiendum est λεγόμενος, id est, hic est qui dice-
 batur Christus. Jam vero quod scribit auctor illius
 libelli, Eusebium nostrum hujus falsitatis archite-
 ctam fuisse, nunquam profecto cordatis hominibus
 id persuadere poterit. Nam cui bono id Eusebium
 confingere voluisset? An ex testimonio Josephi pen-
 debat divinitas Christi? Annon Eusebii ætate libri
 Antiquitatum Josephi in omnibus bibliothecis vise-

A temporibus Jesus quidam fuit vir sapiens, si tamen
 virum eum appellare fas est. Erat quippe admira-
 bilium operum effector, doctorque eorum qui veri-
 tatem libenti animo complectebantur. Multos ille
 partim ex Judæis, partim ex gentilibus sectatores
 sibi adjunxit. Hic erat Christus. Quem a gentis
 nostræ primoribus delatum, cum Pilatus crucis sup-
 plicio addixisset, hi tamen qui illum dilexerant,
 enim deinceps colere non destiterunt. Tertio enim
 die vivus ac spirans eis apparuit, prout divini pro-
 phetæ hæc et alia quamplurima de illo mirifica præ-
 dixerant. Abhinc porro Christianorum genus qui
 ab eo nomen sumpsere, ad nostram usque ætatem
 continuatum manet. Hæc igitur cum scriptor ille ex
 Hæbræis oriundus de Joanne Baptista et de Serva-
 tore nostro in libris suis commemoraverit, quod
 jam effugium relinquitur his qui adversus eos Acta
 illa confinxerunt, quominus impudentissimi esse
 convincantur? Sed de his satis.

CAPUT XII.

De Servatoris nostri discipulis.

Et apostolorum quidem Servatoris nostri nomina
 ex Evangeliorum libris notissima sunt omnibus.
 Quod vero ad septuaginta discipulos attinet, eorum-
 series nullibi perscripta reperitur. Fertur tamen ex
 illorum numero unus fuisse Barnabas, cujus cum
 in Actibus apostolorum crebra sit mentio, tum in
 Pauli ad Galatas Epistola. Ex iisdem etiam Sosthe-
 nem fuisse perhibent, eum qui una cum Paulo lit-
 teras ad Corinthios scripsit. Sic enim refert Cle-
 mens in libro quinto Hypotyposeon. In quo etiam Ce-
 pham illum cui Antiochiam ingresso Paulus se pa-
 lam restitisse dicit, quoniam reprehensione dignus
 erat, unum ait fuisse ex septuaginta discipulis Petro
 apostolo cognominem. Matthiam quoque, eum qui
 Judæ proditoris loco in numerum apostolorum
 31 ascriptus est, et alterum illum qui cum Matthia
 pari suffragio fuit honoratus, fama est ex illo cœtu
 septuaginta discipulorum fuisse. Thaddæum præ-
 terea unum ex illis fuisse ferunt. De quo historiam
 quæ ad nos usque pervenit, mox narraturus sum.
 Quod si quis observare velit attentius, plures
 quam septuaginta reperiet Servatoris nostri di-
 scipulos, vel ex unius Pauli testimonio: qui Chri-

D bantur; quibus prelati, facillimum fuisset Eusebii
 fraudem convincere.

(52) Κατὰ πρόσωπον αὐτῷ ἀντέστην. Post hæc
 voces in editione Parisiensi ac Genevensi sequuntur
 hæc verba, ὅτι κατεγνωσμένος ἦν, quæ leguntur
 etiam in Epistola ad Galatas. Sed quoniam nec in
 codicibus nostris Maz., Med., Fuk. nec apud Ru-
 num habentur, et alioqui parum necessaria sunt
 hoc loco, merito ea delevimus. Idem a nobis factum
 est paulo postea in hoc ipso capite. Nam post verba
 illa, καὶ Θεόδοτον δέ, lineam integram expruximus;
 hæc scilicet verba, τὸν ὑπὸ Θωμᾶ κατὰ πρόσταξιν τοῦ
 Ἰησοῦ τῷ Ἀγθάρω πρὸς Ἰασιν ἀποσταλέντα· quæ
 leguntur quidem in codice Regio, sed absunt a
 tribus reliquis, nec habentur in interpretatione Ru-
 fini.

(53) Πρῶτον μὲν Κηφᾶ. Rectius in nostris codi-

atum postquam a mortuis suscitatus est, primo omnium Cephæ apparuisse dicit, deinde duodecim, et post hos plus quam quingentis fratribus simul. Ex quibus nonnullos quidem mortem obiisse, ple-rosque vero adhuc superstites fuisse tradit cum hæc scriberet. Inde Jacobo illum apparuisse testatur. Unus hic ex septuaginta discipulorum numero, ac præterea ex fratribus Domini fuisse perhibetur. Postremo cum præter duodecim essent alii complures qui iastar illorum apostoli dicebantur, cuiusmodi etiam erat Paulus, hæc adjungit : « Deinde visus est omnibus apostolis. » Sed de his satis. Historia vero de Thaddæo cujus supra mentionem fecimus, hujusmodi est.

CAPUT XIII.

Narratio de regulo Edessenorum.

Domini ac Seryatoris nostri Jesu Christi divinitas cum propter admiranda illius opera ubique jam celebris esset, innumerabiles ab externis et a Judæa remotissimis regionibus, morbis et cujus-que modi doloribus affictos spe recuperandæ salutis, attraxerat. Itaque rex Agbarus, qui gentibus trans Euphratem positis non sine laude præerat, cum gravi morbo, et qui humana ope curari non poterat, consumeretur, simul atque de Jesu nomine ubique diffusus ac de stupendis ejus miraculis quæ omnium testimonio firmabantur, acceptis, missis per tabellarium litteris, supplex eum rogavit ut se morbo liberaret. At ille tum quidem vocanti minime est obsecutus. Litteras tamen ad eum scribere non recusavit, quibus unum e discipulis suis qui ipsum sanaret, missurum se esse pollicebatur, neque ipsi solum, sed omnibus propinquis et fami-

libus Maz., Med. ac Fuk. scribitur πρώτω. Mox pro περιέται, leges grammaticæ secuti, restitutum περιέναι, sicut legitur in codice Fuk. ac Savillii.

(54) *Εἰς δὲ καὶ οὗτος τῶν φερομένων τοῦ Σωτήρος μαθητῶν, ἀλλὰ μὴν καὶ ἀδελφῶν ἦν.* Hæc est scriptura codicis Regii quam Rob. Stephanus expressit. Verum in reliquis codicibus, Maz. scilicet, Med., Fuk. et Savillii desunt hæc verba, μαθητῶν, ἀλλὰ μὴν καὶ. Sed neque Rufinus illa agnoscit. Sic enim vertit : *Post etiam dicit eum visum esse Jacobo, qui erat unus ex his qui fratres Salvatoris appellabantur.* Nos tamen nihil hic immutare volumus, sed scripturam codicis Regii retinimus. Multi quippe ex veteribus Jacobum fratrem Domini, eum qui primus Hierosolymorum episcopus est ordinatus, non ex xii apostolis, sed e numero discipulorum Domini fuisse scripserunt. Ita Gregorius Nyssenus in oratione 2 de Christi resurrectione. Clemens in lib. 11 *Constitutionum*, cap. 59, et in lib. 1 *Recognitionum*, sub finem pag. 20; Dorotheus in libro *De apostolis et discipulis Domini*, et Michael Glycas in parte 111 *Annalium*. Certe huic opinioni favere videtur Paulus in Epistola ad Corinthios, ubi recensens eos quibus Christus post mortem apparuerat, postquam xii apostolos nominavit, et quingentos alios, addit deinde, *postea visus est Jacobo et reliquis apostolis*. Jacobum ergo Paulus distinguit a xii apostolis. Atque ita Cyrillus Hierosolymitanus in catechesi iv et xiv locum beati Pauli intellexit.

(55) *Χριστοῦ θεότης.* Nostri codices Maz. ac

δώδεκα, καὶ μετὰ τούτους, ἐπάνω πεντακοσίοις ἀδελφοῖς ἐφάπαξ. Ὅν τινὰς μὲν ἐφασκε κεκοιμηθῆαι, τοὺς πλείους δ' ἐτι τῷ βίῳ καθ' ὃν καιρὸν αὐτῷ ταῦτα συνετάττετο, περιέναι. Ἐπειτα δ' ὄφθαι αὐτῶν Ἰακώβῳ φησίν· εἰς δὲ καὶ οὗτος τῶν φερομένων τοῦ Σωτήρος μαθητῶν, ἀλλὰ μὴν καὶ ἀδελφῶν ἦν (54). Εἰθ' ὡς παρὰ τούτους κατὰ μίμησιν τῶν δώδεκα πλείστων ὄσων ὑπαρξάντων ἀποστόλων, οἷος καὶ αὐτὸς ὁ Παῦλος ἦν, προστίθει λέγων· « Ἐπειτα ὄφθη τοῖς ἀποστόλοις πᾶσι. » Ταῦτα μὲν οὖν περὶ τῶνδε. Τῆς δὲ περὶ τὸν Θαδδαῖον ἱστορίας ἡμῖν λεχθείσης τοιοῦτος γέγονεν ὁ τρόπος.

B

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΓ'.

Ἱστορία περὶ τοῦ τῶν Ἐδессηνῶν διδάστου. (Nic. II. E. 11, 7, et Evagr. 11, 29.)

Ἡ τοῦ Κυρίου καὶ Σωτήρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ θεότης (55), εἰς πάντας ἀνθρώπους τῆς παραδοξοποιου δυνάμεως ἔνεκον βοιωμένη, μυρίου ὄσους καὶ τῶν ἐπ' ἀλλοδαπῆς πόρρωτά τε τῆς Ἰουδαίας, νόσων τε καὶ παντοίων παθῶν ἐλπίδι θεραπείας ἐπήγετο. Ταῦτη τοὶ βασιλεὺς Ἀγθαρος (56), τῶν ὑπὲρ Εὐφράτην ἐθνῶν (57) ἐπισημότατα δυναστεύων, πάθει τὸ σῶμα δεινῷ καὶ οὐ θεραπευτῷ, ὅσον ἐπ' ἀνθρωπιᾷ δυνάμει, καταφθειρόμενος, ὡς καὶ τούνομα τοῦ Ἰησοῦ πολὺ καὶ τὰς δυνάμεις συμφώνως πρὸς ἀπάντων μαρτυρομένης ἐπέθετο, ἰκέτης αὐτοῦ πέμψας δι' ἐπιστοληφόρου γίγνεται, τῆς νόσου τυχεῖν ἀπαλλαγῆς ἀξίῳ. Ὁ δὲ μὴ τότε καλοῦντι ὑπακούσας, ἐπιστολῆς γούν αὐτῶν ἰδίας καταξιοῖ, ἓνα τῶν αὐτοῦ μαθητῶν ἀποστέλλειν ἐπὶ θεραπείᾳ τῆς νόσου, ὁμοῦ τε αὐτοῦ σωτηρίαν (58) καὶ τῶν προστηκόντων ἀπάντων ὑπισχοῦμενος. Οὐκ εἰς μακρὸν δὲ ἄρα

Med., cum Fuk. ac Savil., scriptum habent θεότης.

(56) *Βασιλεὺς Ἀγθαρος.* Ita semper in codice Regio scriptum est nomen hujus reguli, eamque scripturam pluribus testimoniis jam dudum asseruimus in adnotationibus nostris ad fragmenta Dionis Cocceiani, ubi etiam docuimus commune id nomen fuisse regulis Edessenorum. In optimo tamen codice Maz. Ἀγθαρος hic et infra perpetuo scribitur. Quæ etiam scriptura minime contemnenda est. Nam et in nummis veteribus ita appellatur, et in antiquo epigrammate quod primus edidit Jacobus Sirmondus in notis ad Epistolas Sidonii. Magis tamen placet prior scripturâ, tot scriptorum tam Græcorum quam Latinorum consensu firmata. Certe Ἀγθαρος Arabica vox est, quæ *potentissimum* significat, ut docuit me vir linguarum Orientalium peritissimus.

(57) *Τῶν ὑπὲρ Εὐφράτην ἐθνῶν.* Uni duntaxat genti, non autem pluribus imperavit Agbarus. Fuit enim Arabum regulus; nec univcrsis Arabibus, sed partim duntaxat Arabum præfuit. Unde φυλάρχης seu φύλαρχος Ἀράβων vocatur. Quippe Arabes erant plures in tribus distincti: singulis autem tribubus suis imperabat phylarchus. Gentes igitur hoc loco dixit Eusebius pro unica gente. Idque vidit etiam Rufinus, qui hunc locum ita vertit: *Unde et rex quidam Agbarus nomine, gentis ultra Euphratem positæ principatum nobiliter tenens.*

(58) *Ὁμοῦ τε αὐτοῦ σωτηρίαν.* In codicibus nostris Maz., Med. ac Fuk. scriptum est αὐτῷ.

αὐτῶ ἐπιτροῦτο τὰ τῆς ἐπαγγελίας. Μετὰ γοῦν τὴν Α A
 ἐκ νεκρῶν ἀνάστασιν καὶ τὴν εἰς οὐρανοὺς ἀνοδὸν
 αὐτοῦ, Θωμᾶς, τῶν ἀποστόλων εἰς τῶν δώδεκα, Θαδ-
 δαῖον (59) ἐν ἀριθμῷ καὶ αὐτὸν τῶν ἐβδομήκοντα
 τοῦ Χριστοῦ μαθητῶν κατελεγμένον, κινήσει θειο-
 τέρῃ ἐπὶ τὴν Ἔδεσσαν (60) κήρυκα καὶ εὐαγγελι-
 εστὴν τῆς περὶ τοῦ Χριστοῦ διδασκαλίας ἐκπέμπει,
 πάντα τε δι' αὐτοῦ τὰ τῆς τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν τέλος
 ἐλάμβανεν ἐπαγγελίας. Ἐχεις καὶ τοῦτων ἀνάγρα-
 πον τὴν μαρτυρίαν, ἐκ τῶν κατὰ Ἔδεσσαν τοτρη-
 καῦτα βασιλευσμένην πόλιν γραμματοφυλακείων
 ληφθεῖσαν. Ἐν γοῦν τοῖς αὐτοῖς δημοσίοις χάρταις,
 ταῖς τὰ παλαιὰ καὶ τὰ ἀμφὶ τὸν Ἀγβαρον πραχθέντα
 περιέχουσι, καὶ ταῦτα εἰσέτι καὶ νῦν ἐξ ἐκείνου πε-
 φυλαγμένα εὑρηται. Οὐδὲν δὲ οἶον καὶ αὐτῶν ἐπα-
 κοῦσαι τῶν ἐπιστολῶν, ἀπὸ τῶν ἀρχαίων ἡμῖν ἀνα-
 ληφθεῖσῶν, καὶ τόνδε αὐτοῖς ῥήμασιν ἐκ τῆς Σύρων
 φωνῆς μεταβληθεῖσῶν τὸν τρόπον.

Ἀντίγραφον ἐπιστολῆς γραφείσης ὑπὸ Ἀγβαρου
 τοπάρχου πρὸς Ἰησοῦ, καὶ πεμφθείσης αὐτῷ δι'
 Ἀνανία ταχυδρομοῦ εἰς Ἱεροσόλυμα.

« Ἀγβαρος τοπάρχης Ἐδέσσης (61) Ἰησοῦ Σω-
 τῆρι αγαθῷ ἀναφανέντι ἐν τόπῳ Ἱεροσολύμων χαί-
 ρειν. Ἦκουσαί μοι τὰ περὶ σοῦ καὶ τῶν σῶν λαμά-
 των, ὡς ἄνευ φαρμάκων καὶ βοτανῶν ὑπὸ σοῦ γινο-
 μένων. Ὡς γὰρ λόγος, τυφλοὺς ἀναθλέπειν ποιεῖς,
 χλωροὺς περιπατεῖν, καὶ λεπροὺς καθαρῖζεις, καὶ
 ἀκάθαρτα πνεύματα καὶ δαίμονας ἐκβάλλεις, καὶ
 τοὺς ἐν μακρονοσίᾳ βασιανίζομένους θεραπεύεις, καὶ
 νεκροὺς ἐγειρεῖς. Καὶ ταῦτα πάντα ἀκούσας περὶ σοῦ,
 κατὰ νοῦν ἐθέμην τὸ ἔτερον τῶν δύο, ἥ ὅτι σὺ εἶ ὁ C
 Θεός, καὶ καταβῆς ἀπὸ τοῦ οὐρανοῦ ποιεῖς ταῦτα,
 ἥ Ἰῆδς εἶ τοῦ Θεοῦ ποιῶν ταῦτα. Διὰ τοῦτο τοίνυν
 γράψας ἐδεήθην σου σκυλῆναι πρὸς μὲ (62), καὶ τὸ
 πάθος ὃ ἔχω, θεραπεῦσαι. Καὶ γὰρ ἤκουσα ὅτι καὶ
 Ἰουδαῖοι καταγογγύζουσί σου καὶ βούλονται κακῶσαι
 σε. Πάλαι δὲ μικροτάτη μοί ἐστι καὶ σεμνή, ἥ τις
 ἐξαρκεῖ ἀμφοτέροις. »

Καὶ ταῦτα μὲν οὕτως ἔγραψε (63), τῆς θείας αὐ-
 τὸν τῶος μικρὸν ἀγασσάσης ἐλλάμψεως. Ἄξιον δὲ
 καὶ τῆς πρὸς τοῦ Ἰησοῦ αὐτῷ διὰ τοῦ αὐτοῦ γραμ-
 ματοκομιστοῦ ἀποσταλείσης ἐπακοῦσαι, ὀλιγοστίχου

(59) Θαδδαῖον antea editum erat Θαδδαῖον τὸν D
 ἀδελφόν. Duas postremas voces expunximus, quippe
 quæ nec in optimis exemplaribus Reg. Maz. Fuk.
 et Savil., nec in interpretatione Rufini legantur.
 Solus codex Med. eas habet, nescio unde petitas.
 Neque enim ullibi quod sciam lectum est, Thad-
 dæum hunc fratrem fuisse apostoli Thomæ.

(60) Τὴν Ἔδεσσαν. Nostri codices Maz. ac Med.
 cum Fuk. ac Savil. scriptum habent ἐπὶ τὰ Ἔδεσσα.

(61) Ἀγβαρος τοπάρχης Ἐδέσσης. In margine edi-
 tionis Genevensis post vocem Ἀγβαρος ascripta est
 hæc lectio ex Bongarsii libro, Οὐχάντης υἱός. Ne quis
 autem suspicetur hanc lectionem e manuscripto
 exemplari desumptam esse, monendum est lector
 hanc esse conjecturam Bongarsii, qui ex interpre-
 tatione Rufini id hauserat. Nam Rufinus hunc lo-
 cum ita vertit : *Abgarus Vohania filius toparcha*, etc.
 Et vulgatæ quidem editiones Rufini sic præferunt.
 Sed in vetustissimo codice Parisiensis Ecclesiæ,
 scriptum est *Vohame filius*. Codex autem biblio-

liaribus salutem præstiturum. Nec multo post ad
 exitum perducta sunt quæcumque ei promissa fu-
 erant. Nam post resurrectionem Christi 32 ejus-
 que in cælos ascensum, Thomas unus e duodecim
 apostolis, divino quodam impetu impulsus, Thad-
 dæum unum e septuaginta Christi discipulorum
 numero Edessam misit, ut Christi doctrinam illis
 genibus nuntiaret; ejusque opera Servatoris no-
 stri promissa exitum sortita sunt. Cujus quidem
 rei testimonium habemus ex ipsius Edessæ in qua
 tum regnabat Agbarus, tabulariis desumptum: si-
 quidem in monumentis publicis, in quibus antiqui-
 tates urbis et res Agbari gestæ continentur, hæc
 etiam ad nostram usque ætatem conservata repe-
 rimus. Operæ pretium igitur fuerit ipsas epistolis
 B audire, quas ex archivis depromptas e Syrorum
 lingua fideliter transtulimus in hunc modum.

*Exemplum epistolæ scriptæ a rege Agbaro ad Jesum,
 et ad eum missæ Hierosolyma per Ananiam cur-
 sorem.*

« Agbarus princeps Edessæ Jesu Servatori hono-
 qui in sinibus Hierosolymorum apparuit, salutem.
 Nuntiatum est mihi de te et de curationibus quas
 absque herbis et medicamentis operaris. Fama
 enim est, cæcis visum, claudis gressum abs te re-
 stitui, leprosos mundari, dæmonas et immundos
 splritus expelli, diuturnis morbis oppressos sanari,
 mortuos denique suscitari. Quæ cum omnia de te
 audirem, sic in animum meum induxi, aut te re-
 vera Deum esse, qui e cælo delapsus hæc efficias,
 aut certe Dei Filium. Proinde ad te scripsi, orans
 ut nos invisere, morbumque nostrum sanare non
 graveris. Audio enim Judæos tibi obrectare, et in-
 sidias in caput tuum struere. Est mihi civitas, parva
 quidem illa, sed ornata, quæ nostrum utrique suf-
 ficiat. »

Et hæc quidem ita scripsit Agbarus, cum divini
 luminis radius eum modice tum quidem collustras-
 set. Nunc epistolam quam ei Jesus per eundem
 tabellarium rescripsit, audiamus, brevem illam

theçæ Regiæ habet *Euchame*. Bongarsius id nomen
 matris Abgari esse existimavit, cui nos assentior.
 Crediderim potius patris vocabulum esse, quod Ru-
 finus ex quibusdam libris apocryphis hauserat. Ver-
 tendum itaque fuit Οὐχάμου.

(62) *Σκυλῆναι πρὸς μὲ*. In Menæo Græcorum ad
 diem xvi mensis Augusti, ubi tota hæc narratio de
 Abgaro habetur, ita legitur hic locus, σκυλῆναι καὶ
 ἐλθεῖν πρὸς μὲ. Sed nihil opus est hujusmodi glos-
 semate, cum satis subaudiatur.

(63) *Καὶ ταῦτα μὲν οὕτως ἔγραψε*. Tota hæc
 pericope usque ad illa verba τὰ ἀντιγραφέντα, etc.,
 abest a nostris codicibus, Maz. scilicet, Med. ac
 Fuk., nec habetur in interpretatione Rufini. Ac
 libenter equidem ea verba expunxissem, quippe
 cum Eusebiana non esse pro certo habeam. Sed
 quoniam in Regio codice et ad marginem Med.
 exemplaris leguntur, in nostra quoque editione
 retinenda esse duxi.

quidem, sed virtutis et efficacæ plenissimam; A quæ sic habet.

Rescriptum Jesu ad Agbarum Regem per Ananiam cursorem.

« Beatus es, Agbare, qui in me credideris quem non vidisti. De me enim scriptum est, eos qui me viderint, non credituros in me, ut ii qui non viderint, credentes **33** vitam accipiant. Quod vero ad me scribis ut ad te proficiscar, hic necesse habeo omnia implere propter quæ sum missus, iisque demum absolutis, ad illum qui me misit, reverti. Cæterum cum primum ad eum me recepero, ex discipulis meis aliquem ad te mittam, qui et morbum tuum curet, et vitam tibi tuisque omnibus præstet. »

His epistolis hæc etiam Syriaco sermone erant **B** adjuncta: — Post ascensum Jesu Christi, Judas qui etiam Thomas dictus est, Thaddæum apostolum, unum e septuaginta, ad Agbarum misit. Qui cum illuc advenisset, apud Tobiam Tobix filium diver- tit. Postquam vero fama de ejus adventu et de miraculis quæ ab ipso edebantur increbrescere cœpit, nuntiatum est Agbaro advenisse illuc apostolo Jesu, sicut per litteras promiserat. Cœpit igitur Thaddæus morbos quoslibet et languores divina virtute sanare, adeo ut cuncti admiratione ca-

(64) *Γέγραπται γὰρ περὶ ἐμοῦ.* Ubinam hæc scripta sint, in quo Veteris Instrumenti loco, adhuc quæro. In Joannis quidem Evangelio scriptum habetur, Dominum nostrum post resurrectionem dixisse Thomæ: *Beati qui non viderunt et crediderunt.* Sed hæc epistola Christi ad Agbarum regem, si quidem vera est, objurgationem illam apostoli Thomæ aliquot annis antecessit. In cap. vi Isaïæ locus est huic plane similis, ad quem allusisse videtur auctor hujus epistolæ.

(65) *Ἰούδας ὁ καὶ Θωμᾶς.* Thomas quidem, qui fuit unus ex duodecim, dicebatur Didymus teste Joanne evangelista, sed eundem Judam esse cognominatum, alibi quod sciam non reperitur. Itaque et hoc nomine narratio ista merito in suspicionem venit. Nisi forte hunc errorem Eusebii esse dicamus, qui Thomæ cognomentum attribuerit, quod tribuendum erat Thaddæo. Certe Thaddæus apostolus alio nomine dictus est Judas. Hieronymus in cap. x *Matthæi: Thaddæum apostolum, ecclesiastica tradit historia missum Edessam ad Abagarum regem Chosidenæ (scribe Chosdroenæ vel quod idem est Osdroenæ), qui ab Evangelista Luca Judas Jacobi: et alibi appellatur Lebæus, quod interpretatur Corculum. Credendumque est eum fuisse τριώνυμον.* Idem scribitur in Menologio ad diem 19 Junii.

(66) *Θαδδαῖον τὸν ἀπόστολον.* Nescio cur Hieronymus in loco superius allato, Thaddæum hunc qui a Thoma apostolo missus est ad Agbarum regem, unum ex xii apostolis fuisse dicit. Nam Eusebius ex quo Hieronymus eam narrationem mutuatus est, tum hic, tum in superiori capite diserte scribit, Thaddæum unum fuisse e Lxx Domini discipulis. Idem repetit Eusebius in lib. ii sub initium. Hunc B. Hieronymi errorem jam dudum notavit Beda in cap. 4 *Retract. in Act. apost.* Apostolus quidem passim nominatur in hoc Edessenorum monumento quod refert Eusebius. Sed apostoli nomen hic latius sumitur, eo more quo singulæ gentes et urbes eos a quibus Evangelii primum veritatem acceperant, apostolos nominabant. Neque enim solis duodecim hoc inditum est vocabu-

lum, sed omnes eorum discipuli, et comites atque adjutores, generaliter apostoli sunt appellati. Et quemadmodum, licet Dominus septuaginta duntaxat discipulos elegerit, longe plures tamen eo nomine postea sunt exornati, sicut in superiore capite observavit Eusebius: ita etiam, licet Dominus duodecim tantum apostolos designaverit, postea tamen hæc appellatio pluribus communicata est, ut notavit Hieronymus in *Epistolam ad Galatas*. Hinc est quod in Menæis Græcorum, et apud Simeonem Metaphrastem, Marcus et Lucas evangelistæ, Titus, Timotheus et Philemon et reliqui Pauli discipuli, apostolorum titulo decorantur. Ambrosius seu potius Hieronymus in cap. i *Epistolæ ad Galatas, Apostolum se, inquit, non ab hominibus electum, et missum ad predicandum testatur, sicut erant quidam, qui electi ab apostolis mittebantur ad Ecclesias roborandas: neque sicut alii qui a Judæis mittebantur ad disturbandas Ecclesias.* Quibus in verbis triplex genus recensetur apostolorum. Primi sunt duodecim illi a Christo electi. Secundi sunt apostolorum discipuli. Tertii, Judæorum apostoli. Habuerunt enim Judæi apostolos suos, qui a patriarchis ad varia negotia mittebantur. Eorum mentio fit ab Eriphanio in hæresi xxx, Hieronymo in cap. i *Epist. ad Galatas*, et in codice Theodosiano titulo De Judæis, et in Commentariis supradicti scriptoris in cap. i *Epistolæ ad Romanos*. Cæterum monendus est lector in omnibus nostris codicibus scriptum esse *Θαδδαῖον ἀπόστολον* sine articulo præpositivo, quem solus codex Medicæus superscriptum habet.

Τὰ ἀντιγραφέντα ὑπ' Ἰησοῦ διὰ Ἀνανία ταχυδρομοῦ τοπάρχη Ἀγβάρω.

« Ἀγβαρε, μακάριος εἶ πιστεύσας ἐν ἐμοί, μὴ ἔωρακώς με. Γέγραπται γὰρ περὶ ἐμοῦ (64), τοὺς ἔωρακώτας με μὴ πιστεύσειν μοι, ἵνα οἱ μὴ ἔωρακώτες, αὐτοὶ πιστεύσωσι καὶ ζήσωνται. Περὶ δὲ οὗ ἔγραψάς μοι ἔλθειν πρὸς σέ, δέον ἐστὶ πάντα δι' ἀπεστάλην, ἐνταῦθα πληρῶσαι με, καὶ μετὰ τὸ πληρῶσαι, οὕτως ἀναληφθῆναι πρὸς τὸν ἀποστελιαντά με. Καὶ ἐπειδὴν ἀναληφθῶ, ἀποσταλέω σοι τινὰ τῶν μαθητῶν μου, ἵνα ἰάσῃται σου τὸ πάθος, καὶ ζῶῃν σοὶ καὶ τοῖς σὺν σοὶ παράσχηται. »

Ταύταις δὲ ταῖς ἐπιστολαῖς ἐτι καὶ ταῦτα συνῆπτο τῇ Σύρων φωνῇ: — Μετὰ δὲ τὸ ἀναληφθῆναι τὸν Ἰησοῦν, ἀπέστειλεν αὐτῷ Ἰούδας ὁ καὶ Θωμᾶς (65), Θαδδαῖον τὸν ἀπόστολον (66) ἓνα τῶν ἐβδομήκοντα. Ὅς ἐλθὼν κατέμενε πρὸς Τωβίαν τὸν τοῦ Τωβία. Ὅς δὲ ἤκουσθη περὶ αὐτοῦ, καὶ δῆλος γέγονε διὰ τῶν ἐπιτελουμένων αὐτῷ θαυμασίων (67), ἐμνήθη τῷ Ἀγβάρω ὅτι. *Ἐλήλυθεν ἀπόστολος ἐνταῦθα τοῦ Ἰησοῦ καθὼς ἐπέστειλέ σοι* (68). Ἦρξατο οὖν ὁ Θαδδαῖος ἐν δυνάμει Θεοῦ θεραπεύειν πᾶσαν νόσον καὶ μαλακίαν, ὥστε πάντας θαυμάζειν. Ὅς δὲ ἤκουσεν ὁ

lum, sed omnes eorum discipuli, et comites atque adjutores, generaliter apostoli sunt appellati. Et quemadmodum, licet Dominus septuaginta duntaxat discipulos elegerit, longe plures tamen eo nomine postea sunt exornati, sicut in superiore capite observavit Eusebius: ita etiam, licet Dominus duodecim tantum apostolos designaverit, postea tamen hæc appellatio pluribus communicata est, ut notavit Hieronymus in *Epistolam ad Galatas*. Hinc est quod in Menæis Græcorum, et apud Simeonem Metaphrastem, Marcus et Lucas evangelistæ, Titus, Timotheus et Philemon et reliqui Pauli discipuli, apostolorum titulo decorantur. Ambrosius seu potius Hieronymus in cap. i *Epistolæ ad Galatas, Apostolum se, inquit, non ab hominibus electum, et missum ad predicandum testatur, sicut erant quidam, qui electi ab apostolis mittebantur ad Ecclesias roborandas: neque sicut alii qui a Judæis mittebantur ad disturbandas Ecclesias.* Quibus in verbis triplex genus recensetur apostolorum. Primi sunt duodecim illi a Christo electi. Secundi sunt apostolorum discipuli. Tertii, Judæorum apostoli. Habuerunt enim Judæi apostolos suos, qui a patriarchis ad varia negotia mittebantur. Eorum mentio fit ab Eriphanio in hæresi xxx, Hieronymo in cap. i *Epist. ad Galatas*, et in codice Theodosiano titulo De Judæis, et in Commentariis supradicti scriptoris in cap. i *Epistolæ ad Romanos*. Cæterum monendus est lector in omnibus nostris codicibus scriptum esse *Θαδδαῖον ἀπόστολον* sine articulo præpositivo, quem solus codex Medicæus superscriptum habet.

(67) *Καὶ δῆλος γέγονε διὰ τῶν ἐπιτελουμένων αὐτῷ θαυμασίων.* Totæ hæc pericope abest a codicibus nostris Maz., Med. ac Fuk. et ab interpretatione Rufini. Quia tamen exstat in codice Regio, eam expungere nolui.

(68) *Καθὼς ἐπέστειλέ σοι.* Omnes nostri codices, Regius scilicet ac Med., cum Maz., ac Fuk. scriptum habent *καθὰ ἐπ.* Quæ lectio nescio cur tantopere displicuerit Rob. Stephano, cum *καθὰ idem* valeat ac *καθὼς*.

Ἀγθαρος τὰ μεγαλεῖα καὶ τὰ θαυμάσια, ἃ ἐποίησεν, ἄ
καὶ ὡς ἐθεράπευεν ἐν δυνάμει καὶ δυνάμει Ἰησοῦ
Χριστοῦ (69), ἐν ὑπονοίᾳ γέγονεν, ὡς ὅτι αὐτός ἐστι.
περὶ οὗ ὁ Ἰησοῦς ἐπέσειλε λέγων· Ἐπειδὴ ἀνα-
ληφθῶ, ἀποστελῶ σοι τινὰ τῶν μαθητῶν μου, ὅστις
τὸ πάθος σου ἰάσεται. » Μετακαλεσάμενος οὖν τὸν
Ἰωβίαν, παρ' οὗ κατέμενεν, εἶπεν· Ἐκουσα ὅτι ἀνὴρ
τις δυνάστης ἐλθὼν ἀπὸ Ἱεροσολύμων (70), κατα-
μένει ἐν τῇ σῇ οἰκίᾳ, καὶ πολλὰς ἰάσεις ἐπ' ὀνόματι
Ἰησοῦ ἐργάζεται. » Ὁ δὲ εἶπε· Ναί, Κύριε (71), ξένος
τις ἐλθὼν, ἐνίκησε παρ' ἐμοὶ καὶ πολλὰ θαύματα
ἐπιτελεῖ. » Ὁ δὲ· Ἐνάγαγε αὐτὸν, ἔφη, πρὸς μέ. » Ἐλ-
θὼν δὲ ὁ Θαδδαῖος παρὰ Θαδδαῖον, εἶπεν αὐτῷ· Ὁ το-
πάρχης Ἀγθαρος μετακαλεσάμενός με, εἶπεν ἀνα-
γαγεῖν σε παρ' αὐτὸν (72), ἵνα θεραπεύσης αὐτοῦ τὸ
πάθος. » Καὶ ὁ Θαδδαῖος, Ἐναβαίνω, ἔφη, ἐπειδή περ
δυνάμει παρ' αὐτὸν ἀπέσταλμαι. » Ὁρθρίσας οὖν ὁ
Ἰωβίας τῇ ἑξῆς, καὶ παραλαβὼν τὸν Θαδδαῖον ἦλθε
πρὸς τὸν Ἀγθαρον· ὡς δὲ ἀνέβη, παρόντων καὶ
ἐστῶτων τῶν μεγιστάνων αὐτοῦ, παραχρῆμα ἐν τῷ
εἰσιέναι αὐτὸν, ὄραμα μέγα ἐφάνη τῷ Ἀγθάρῳ ἐν
τῷ προσώπῳ τοῦ ἀποστόλου Θαδδαίου. Ὁ παρ' ἰδὼν
Ἀγθαρος, προσεκύνησε τῷ Θαδδαίῳ, θαυμά τε ἔσχε
τοὺς περιεστῆτας πάντας. Αὐτοὶ γὰρ οὐχ ἑωράκασι
τὸ ὄραμα, ἃ μόνῳ τῷ Ἀγθάρῳ ἐφάνη. Ὁς καὶ τὸν
Θαδδαῖον ἤρετο, Ἐἰ ἐπ' ἀληθείας μαθητῆς εἶ Ἰησοῦ
τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ, ὃς εἰρήκει πρὸς μέ. Ἀποστελῶ
σοὶ τινὰ τῶν μαθητῶν μου, ὅστις ἰάσεται σου τὸ πά-
θος, καὶ ζῶν σοὶ καὶ τοὺς σὺν σοὶ παρέξει πάσι· »
Καὶ ὁ Θαδδαῖος ἔφη· Ἐπεὶ μεγάλας πεπίστευκας
εἰς τὸν ἀποστείλαντά με Κύριον Ἰησοῦν (73), διὰ
τοῦτο ἀπεστάλην πρὸς σέ. Καὶ πάλιν ἐὰν ἐπιπλέον
πιστεύσης εἰς αὐτὸν, ὡς ἂν πιστεύσης, ἔσται σοὶ τὰ
αἰτήματα τῆς καρδίας σου. » Καὶ ὁ Ἀγθαρος πρὸς
αὐτὸν, Ὁὕτως ἐπίστευσα, φησὶν, ἐν αὐτῷ, ὡς καὶ
τοὺς Ἰουδαίους τοὺς σταυρώσαντας αὐτὸν, βουληθῆ-
ναι δύνανται παραλαβὼν κατακόψαι, εἰ μὴ διὰ τῆν
βασιλείαν τῶν Ῥωμαίων ἀνεκόπη τῆς προθέσεως. »
Καὶ ὁ Θαδδαῖος εἶπεν· Ὁ Κύριος ἡμῶν καὶ Θεὸς
Ἰησοῦς ὁ Χριστὸς (74) τὸ θέλημα τοῦ Πατρὸς αὐτοῦ
πεπλήρωκε, καὶ πληρώσας, ἀνελήφθη πρὸς τὸν ἑαυ-
τοῦ Πατέρα. » Λέγει αὐτῷ Ἀγθαρος· Κἀγὼ πεπί-
στευκα εἰς αὐτὸν καὶ εἰς τὸν Πατέρα αὐτοῦ. » Καὶ
ὁ Θαδδαῖος, Ἐδιὰ τοῦτο, φησὶ, τίθημι τὴν χεῖρά μου

perentur. Proinde cum Agbarus ab illo patrata mi-
racula audivisset, et quo pacto per nomen ac vir-
tutem Jesu Christi morbos fugaret, in suspicionem
adductus est hunc ipsum esse, de quo Jesus olim
ad se perscripserat his verbis : « Cum primum me
ad eum recepero, ex discipulis meis aliquem ad te
mittam, qui et morbum tuum curet, et vitam tibi
tuisque omnibus præstet. » Accito igitur Tobia cu-
jus hospitio utebatur, « Accepi, inquit, potentem
quemdam virum profectum Hierosolymis apud te
diversari, et plurimas morborum curationes in no-
mine Jesu ab illo fieri. » Ad hæc Tobias : « Certe,
inquit, domine, peregrinus quidam apud me est,
qui plurima edit miracula. » Tum Agbarus : « Il-
lum velim ad me adducas. » Igitur Tobias domum
B reversus, sic Thaddæum allocutus est : « Agbarus
hujus civitatis regulus accersivit me, jussitque ut
te ad ipsum perducerem, quo ipsius ægritudinem
cures. » Cui Thaddæus : « Pergamus, inquit,
quandoquidem ejus potissimum gratia sum mis-
sus. » Postridie ergo Tobias mane assumpto Thad-
dæo, ad Agbarum perrexit. Cumque esset ingres-
sus, Agbarus proceribus suis circumseptus in ipso
intrantis Thaddæi vultu divinum nescio quid videre
sibi visus est : quo conspecto statim Thaddæum
adoravit. Mirabantur omnes qui aderant, quippe
qui nihil horum vidissent quæ Agbaro apparue-
rant. Tum Agbarus Thaddæum interrogavit : « Tuus,
inquit, 34 discipulus es Jesu Filii Dei qui hæc ad
me scripsit : « Ex discipulis meis aliquem ad te
C « mittam qui et morbum tuum curet, et vitam tibi
« tuisque omnibus præstet. » Cui Thaddæus :
« Quandoquidem, inquit, maximam fiduciam po-
suisti in Servatore Jesu qui misit me, idcirco ad te
sum missus. Quod si deinceps magis ac magis in
eum credideris, sient omnia quæ postulas, prout
fidem habebis. » Hic Agbarus : « Adeo, inquit, credidi
ei, ut Judæos qui illum in crucem egerunt, bello
appetere et ad internectionem delere voverim, nisi
metus imperii Romani me ab hoc consilio revocasset. »
Tum Thaddæus : « Dominus, inquit, noster
et Deus Jesus Christus quidquid a Patre mandatum
fuerat, exsecutus est, perfectisque omnibus ad pa-
rentem suum est reversus. » Cui Agbarus : « Et

(69) Ἐν ὀνόματι καὶ δυνάμει Ἰησοῦ Χριστοῦ. D
Hæc verba non habentur in tribus nostris codicibus
Maz. Med. ac Fuketii.

(70) Ἐλθὼν ἀπὸ Ἱεροσολύμων. Duæ postremæ
voces desunt in tribus nostris codicibus Maz., Med.
Fuk., nec habentur in interpretatione Rufini.

(71) Ὁ δὲ εἶπε· Ναί Κύριε. Hæc et sequentia us-
que ad voces illas, ἀνάγαγε αὐτὸν πρὸς μέ, nec in
tribus nostris codicibus, nec in interpretatione
Rufini leguntur. Solus codex Regius eam lectionem
habet. Sed mirum est quantopere codex ille a re-
liquis discrepet, tum alibi, tum præcipue in clau-
sula hujus libri.

(72) Ἀναγαγεῖν σε παρ' αὐτόν. Omnes nostri
codices, ne Regio quidem excepto, diserte scriptum
habent παρ' αὐτῷ. Sic paulo post, ubi legitur παρ'
αὐτὸν ἀπέσταλμαι, in omnibus nostris exemplari-
bus præterquam in Fuk. scriptum est παρ' αὐτῷ.

(73) Εἰς τὸν ἀποστείλαντά με Κύριον Ἰησοῦν.
Duæ ultimæ voces absunt a tribus codicibus Maz.,
Med. ac Fuk., nec habentur in interpretatione Ru-
fina.

(74) Ὁ Κύριος ἡμῶν καὶ Θεὸς Ἰησοῦς ὁ Χριστὸς.
Simplicior ac sincerior est lectio, quam in tribus
nostris codicibus reperimus Maz., Med. ac Fuk. :
Ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς τὸ θέλημα, etc. Quam qui-
dem scripturam confirmat etiam Nicephorus ac
Rufinus. Nec ullus, ut opinor, negabit, eam scri-
pturam huic loco aptius convenire. Primum enim
veteres illi Dei vocabulum soli Patri tribuere sole-
bant, ut notum est. Deinde si Thaddæus Agbarum
alloquens nondum plena imbutum fide, Jesum ap-
pellasset Deum, id Agbarum turbare merito potuis-
set, et hanc illi suspicionem injicere, duos viros a
Thaddæo prædicari.

in ipsum, inquit, credidi et, in Patrem ipsius. » A Tunc Thaddæus : « Propterea, inquit, manum tibi impono in nomine Domini nostri Jesu. » Quo facto statim Agbarus morbo et ægitudine qua laborabat est liberatus, magnaque eum admiratio tenuit, quod sicuti de Jesu fama acceperat, reipsa per Thaddæum discipulum ipsius et apostolum implemum videbat, qui absque ulla medicamentis herbisque ipsum pristinæ valetudini restituisset : nec vero ipsum solummodo, sed et Abdum quemdam Abdi filium podagra laborantem, qui cum supplex ad Thaddæi vestigia provolutus esset, benedictionem ab eo per impositionem manus accipiens sanatus est. Plures quoque alii ex eadem civitate ab eodem apostolo curati sunt, multaque miracula perpetrata cum verbum Dei illic prædicaret. Post hæc vero Agbarus sic Thaddæum allocutus est : « Quæcumque facis, inquit, Thaddæe, ope divinæ virtutis abs te fieri credimus, eaque de causa te non mediocriter admiramur. Sed, quæso te, expone deinceps nobis de Jesu ipsius adventu, qualis et ejusmodi is fuerit : et de potentia ejusdem, qua demum vi atque virtute tot et tanta quæ auditu accepimus perpetravit. » Et Thaddæus : « Nunc quidem, inquit, parcam dicere, quandoquidem ad verbum Dei palam omnibus nuntiandum sum destinatus. Crastino vero congrega mihi omnes cives tuos, et verbum Dei coram illis prædicabo vitæque sermonem in eorum mentibus seram, exponens de adventu Jesu Christi, cujusmodi fuerit, et de ejusdem **35** legatione, cujus rei causa a Patre missus sit : de potentia illius et de arcanis quæ inter homines locutus est, et qua vi ac virtute tot miracula patravit : de nova ejusdem prædicatione : de vilitate et abjectione exterioris ejus humanitatis : quo

(75) Καὶ ἀποστόλου Θαδδαίου. Duæ priores voces desunt in tribus codicibus Mazarino, Mediceo et Fuketii, nec leguntur in versione Rufini. Sic et paulo inferius ubi legitur ὁ αὐτὸς λάσατο ἀπόστολος, iidem tres libri ultimam vocem non agnoscunt.

(76) Εὐχὰς τε διὰ χειρὸς λαβῶν ἑθεραπεύθη. Pessime hunc locum verterunt Muscu^{us} et Christophorus. Putarunt enim εὐχὰς λαβεῖν idem esse quod *vox: complotem fieri*, cum sit *benedictionem accipere*. Idem est igitur ac si dixisset Eusebius δι' εὐχῆς καὶ χειρῶν ἐπιθέσεως, ut loquitur in lib. II, cap. 1. Non recte igitur Nicephorus pro illis verbis εὐχὰς διὰ χειρὸς λαβῶν, hæc posuit εὐχῆ τε ἅμα καὶ τῆ ἀφῆ θάπτον τῶν δυσχερῶν ἀπηλλάττοντο, id est, *simul atque orassent et teligissent Thaddæum, statim morbis liberati sunt*. Atqui non hoc dicit Eusebius, sed manus impositionem et precationem Thaddæi ægros curatos fuisse. Εὐχὰς διὰ χειρὸς vel simpliciter εὐχὰς χειρὸς antiqui Patres vocabant manus impositionem cum precatione. Sic in excerptis Theodoti seu in libris *Hypotyposeon* Clementis, pag. 344, de baptismo, διὰ τοῦτο νηστεία, δεήσεις, εὐχαὶ χειρῶν, γονυκλισία. Præcedebat autem oratio impositionem manuum. Possidius in *Vita* Augustini, cap. 29 : *Quod dum comperisset, facere non distulit; sed confestim, manum illi imponens oratione præmissa; et illum infirmum continuo Dominus sanum ab eodem discedere fecit*.

(76*) Ἐπειδὴ κηρύξαι τὸν λόγον ἀπεστάλην. Ex versione Rufini suspicari quis fortasse posset, verba hic esse transposita. Sic enim vestit Rufinus : *Et*

ἐπὶ σὲ ἐν ὀνόματι αὐτοῦ τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ. » Καὶ τοῦτο πράξαντος, παραχρῆμα ἑθεραπεύθη τῆς νόσου καὶ τοῦ πάθους οὐ εἶχεν. Ἐθαύμασε τε ὁ Ἄγθαρος, ὅτι καθὼς ἤκουσται αὐτῷ περὶ τοῦ Ἰησοῦ, οὕτως τοῖς ἔργοις παρέλαβε διὰ τοῦ μαθητοῦ αὐτοῦ καὶ ἀποστόλου Θαδδαίου (75), ὃς αὐτὸν ἄνευ φαρμακείας καὶ βοτανῶν ἑθεράπευσεν. Καὶ οὐ μόνον, ἀλλὰ καὶ Ἄβδον τὸν τοῦ Ἄβδου ποδάγραν ἔχοντα ὃς καὶ αὐτὸς προσελθὼν ὑπὸ τοὺς πόδας αὐτοῦ ἔπεσεν, εὐχὰς τε διὰ χειρὸς λαβῶν ἑθεραπεύθη (76) πολλοὺς τε ἄλλους συμπόλιτας αὐτῶν ὁ αὐτὸς λάσατο ἀπόστολος, θαυμαστά καὶ μεγάλα ποιῶν, καὶ κηρύσσων τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ. Μετὰ δὲ ταῦτα ὁ Ἄγθαρος, ἔ Σὺ Θαδδαεῖ, ἔφη, σὺν δυνάμει τοῦ Θεοῦ ταῦτα ποιεῖς, καὶ ἡμεῖς σε αὐτοὶ ἑθαυμάσαμεν. Ἄλλ' ἐπὶ τοῦτοις δέομαι σου, διηγήσασθαι μοι περὶ τῆς ἐλεύσεως τοῦ Ἰησοῦ πῶς ἐγένετο, καὶ περὶ τῆς δυνάμεως αὐτοῦ, καὶ ἐν ποίᾳ δυνάμει ταῦτα ἐποίηι, ἅτινα ἤκουσαμεν. » Καὶ ὁ Θαδδαῖος, ἔ Νῦν μὲν σιωπήσομαι, ἔφη, ἐπειδὴ κηρύξαι τὸν λόγον ἀπεστάλην (76*). Ἀδριον δὲ ἐκκλησιασὸν μοι τοὺς πόλιτας σου πάντας, καὶ ἐπ' αὐτῶν κηρύξω τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ, καὶ σπερῶ ἐν αὐτοῖς τὸν λόγον τῆς ζωῆς, περὶ τε τῆς ἐλεύσεως τοῦ Ἰησοῦ καθὼς ἐγένετο, καὶ περὶ τῆς ἀποστολῆς αὐτοῦ, καὶ ἕνεκα τίνος ἀπεστάλη ὑπὸ τοῦ Πατρὸς, καὶ περὶ τῆς δυνάμεως τῶν ἔργων αὐτοῦ, καὶ μυστηρίων ὧν ἐλάλησεν ἐν τῷ κόσμῳ, καὶ ποίᾳ δυνάμει ταῦτα ἐποίηι· καὶ περὶ τῆς καινῆς αὐτοῦ κηρύξεως, καὶ περὶ τῆς σμικρότητος καὶ εὐτελείας καὶ περὶ τῆς ταπεινώσεως τοῦ φαινομένου ἔξωθεν ἀνθρώπου (77)· καὶ πῶς ἐταπεινώσεν ἑαυτὸν καὶ ἀπέθανε, καὶ ἐσμίχρυνεν αὐτοῦ τὴν θεότητα· ὅσα τ' ὑπὸ Ἰουδαίων ἔπαθεν (78), καὶ πῶς ἐσταυρώθη, καὶ κετέθη εἰς τὸν ξῆν, καὶ διέσχισε φραγμὸν τὸν ἐξ αἰῶνος μὴ σχισθέντα, καὶ ἀνέστη, καὶ συνήγειρε νεκροὺς (79) τοὺς ἀπ' αἰῶνων

Thaddæus : Nunc quidem tacebo. Verum quia verbum missus sum prædicare, crastino congrega mihi omnes cives tuos, etc. Quasi in Græco legisset adrion δὲ, ἐπειδὴ κηρύξαι τὸν λόγον ἀπεστάλην, ἐκκλησιασὸν μοι τοὺς πόλιτας, etc. Sed re accuratius perspicis nihil hic mutandum censeo. Respondet enim Thaddæus se in præsentia quidem nihil dicturum, quippe qui missus esset, ut Evangelium non clam et inter privatos parietes, sed in media concione coram populis ac gentibus prædicaret. Id significat vox illa κηρύξαι, quam non intellexerunt interpretes.

(77) Περὶ τῆς σμικρότητος καὶ εὐτελ., καὶ περὶ τῆς ταπειν. τοῦ φαινομένου ἔξωθεν ἀνθρώπου. Hæc est lectio codicis Regii quam secutus est Rob. Stephanus. At nostri codices Maz., Med. ac Fuk. tantum habent περὶ τῆς σμικρότητος, καὶ περὶ τῆς ταπεινώσεως αὐτοῦ, quam scripturam confirmat etiam Rufinus.

(78) Ὅσα τε ἐπὶ Ἰουδαίων ἔπαθεν. Hæc verba absunt ab omnibus nostris codicibus. Regio scilicet, Mazar., Med. ac Fuk., nec habentur in interpretatione Rufini. Solus codex Med. ea ascripta habet in margine. In textu vero perinde ac reliqui codices scripturam exhibet ἐσμίχρυνεν αὐτοῦ τὴν θεότητα καὶ ἐσταυρώθη.

(79) Καὶ ἀνέστη καὶ συνήγειρε νεκροὺς, etc. Ita quidem ex codice Regio emittit Stephanus. Sed in tribus nostris codicibus Maz., Med. ac Fuk., longe aliter scribitur hic locus : καὶ ἀνήγαγεν νεκροὺς· καταβάς γὰρ μόνος, συνήγειρε πολλοὺς· εἰθ' οὕτως ἀνέβη πρὸς τὸν Πατέρα αὐτοῦ. Ἐκέλευσεν οὖν

κεκοιμημένους, καὶ πῶς κατέθη μόνος, ἀνέθη δὲ ἅμα μετὰ πολλοῦ ὄχλου πρὸς τὸν Πατέρα αὐτοῦ· καὶ πῶς κάθηται ἐν δεξιᾷ τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρὸς μετὰ δόξης ἐν τοῖς οὐρανοῖς, καὶ πῶς ἐλεύσεσθαι μέλλει πάλιν μετὰ δόξης καὶ δυνάμεως κρῖναι ζῶντας καὶ νεκρούς. » Ἐκέλευσεν οὖν ὁ Ἄγθαρος, τῇ ἔωθεν συνάξει τοὺς πολίτας αὐτοῦ, καὶ ἀκοῦσαι τὴν κήρυξιν Θαδδαίου, καὶ μετὰ ταῦτα προσέταξε δοθῆναι αὐτῷ χρυσὸν καὶ ἄσημον. Ὁ δὲ οὐκ ἐδέξατο, εἰπὼν· « Εἰ τὰ ἡμέτερα καταλελοιπάμεν, πῶς τὰ ἀλλότρια ληψόμεθα; » Ἐπράχθη ταῦτα τεσσαρακοστῷ καὶ τριακοσιοστῷ ἔτει (80). » Ἄ καὶ οὐκ εἰς ἄχρηστον πρὸς λέξιν ἐκ τῆς Σύρων μεταβληθέντα φωνῆς, ἐνταυθὰ μοι κατὰ καιρὸν κείσθω.

Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας λόγου πρώτου τέλος.

nostra dimiserimus, cur aliena capiemus? » Acta sunt hæc anno quadagesimo ac trecentesimo. Quæ non sine fructu, ut opinor, ex Syrorum lingua translata, ad verbum hic opportunè collocata sunt.

Finis libri primi Historiæ ecclesiasticæ.

ΕΥΣΕΒΙΟΥ

ΤΟΥ ΠΑΜΦΙΛΟΥ

ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΛΟΓΟΣ Β'.

EUSEBII PAMPHILI

ECCLESIASTICÆ HISTORIÆ

LIBER SECUNDUS.

36 ΤΑΔΕ ΚΑΙ Η ΔΕΥΤΕΡΑ ΠΕΡΙΕΧΕΙ ΒΙΒΛΟΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ.

α' Περὶ τῆς μετὰ τὴν ἀνάληψιν τοῦ Χριστοῦ δια-
τρητῆς τῶν ἀποστόλων.

β' Ὅπως Τιβέριος ὑπὸ Πιλάτου τὰ περὶ τοῦ Χρι-
στοῦ διδαχθεὶς ἐκινήθη.

γ' Ὅπως εἰς πάντα τὸν κόσμον ἐν βραχεῖ χρόνῳ
διέδραμεν ὁ περὶ τοῦ Χριστοῦ λόγος.

δ' Ὡς μετὰ Τιβέριον Γάϊος Ἰουδαίων βασιλεὺς καθ-
ίστησιν Ἀγρίππαν, τὸν Ἡρώδην ἀδελφὸν ἡμιώ-
σας φωνῆ.

ε' Ὡς Φίλων ὑπὲρ Ἰουδαίων πρεσβεύων ἐστει-
λάτο πρὸς Γάϊον.

Ἄγθαρος, etc. Quæ quidem scriptura ut brevior est, ita etiam sincerior ac verior. Rufinus certe eandem lectionem in suis exemplaribus repererat. Sic enim vertit : *Et mortuos suscitaret. Qui descendit eundem solus, ascendit autem cum grandi multitudine ad Patrem suum.*

(80) Τεσσαρακοστῷ καὶ τρίτῳ ἔτει. Hujus loci

β' Ὅσα Ἰουδαίους συνέρβη μετὰ τὴν κατὰ τοῦ
Χριστοῦ τόλιαν.

γ' Ὡς καὶ Πιλάτος ἑαυτὸν διεκρήσατο.

η' Περὶ τοῦ κατὰ Κλαύδιον γενομένου λιμοῦ.

θ' Μαρτύριον Ἰακώβου τοῦ ἀποστόλου.

ι' Ὡς Ἀγρίππας, ὁ καὶ Ἡρώδης, τοὺς ἀποστό-
λους διώξας, τῆς θαλασσοπορευτικῆς δίκης
ἤσθετο.

ια' Περὶ Θεοδῶ τοῦ ἰσραήλ, καὶ τῶν σὺν αὐτῷ.

ιβ' Περὶ Ἑλένης τῆς τῶν Ὑσσηνῶν βασιλίδος.

ιγ' Περὶ Σίμωνος τοῦ Μάγου, καὶ Ἑλένης ἄλλης.

vitium nobis primum aperuit Regius codex, de quo antea ne suspicabamur quidem. cum præsertim Rufinus vulgatam lectionem confirmaret. Sed cum in codice Regio primum, postea vero in vetustissime exemplari Mazarino et in Fuk. scriptum invenissem τεσσαρακοστῷ καὶ τριακοσιοστῷ ἔτει, veram hujus loci sententiam statim sum odoratus. Ait igitur

ιδ' Περὶ τοῦ κατὰ Ῥώμην κηρύγματος Πέτρου τοῦ ἀποστόλου.
 ιε' Περὶ τοῦ κατὰ Μάρκον εὐαγγελίου.
 ις' Ὡς πρῶτος ὁ Μάρκος τοῖς κατ' Αἴγυπτον τῆρ εἰς τὸν Χριστὸν γῶσιρ ἐκήρυσεν.
 ιζ' Ὅλα περὶ τῶν κατ' Αἴγυπτον Ἀσκητῶν ὁ Φίλων ἱστορεῖ.
 ιη' Ὅσα τοῦ Φίλωνος εἰς ἡμᾶς περιῆλθε συγγράμματα.
 ιθ' Ὅλα τοὺς ἐν Ἱεροσολύμοις Ἰουδαίους συμφορὰ μετῆλθεν ἐν τῇ τοῦ Πάσχα ἡμέρᾳ.
 κ' Ὅλα καὶ κατὰ Νέρωνα ἐν τοῖς Ἱεροσολύμοις ἐπράχθη.
 κα' Περὶ τοῦ Αἰγυπτίου, οὗ καὶ τῶν ἀποστόλων αἱ Πράξεις ἐμνημόνευσαν.

κβ' Ὡς ἐκ τῆς Ἰουδαίας εἰς τὴν Ῥώμην δέσμιος ἀναπεμφθεὶς Παῦλος ἀπολορησόμενος, πάσης ἀπελύθη αἰτίας.
 κγ' Ὡς ἐμαρτύρησεν Ἰάκωβος ὁ τοῦ Κυρίου χρηματίας ἀδελφός.
 κδ' Ὡς μετὰ Μάρκον πρῶτος ἐπίσκοπος τῆς Ἀλεξανδρέων Ἐκκλησίας, Ἀρριανὸς κατέστη.
 κε' Περὶ τοῦ κατὰ Νέρωνα διωγμοῦ, καθ' ὃν ἐπὶ Ῥώμης Παῦλος καὶ Πέτρος τοῖς ὑπὲρ εὐσεβείας μαρτυροῖς κατεχοσμήθησαν.
 κς' Ὡς μυροῖς κακοῖς περιελάθησαν Ἰουδαῖοι, καὶ ὡς τὸν ὕστατον πρὸς Ῥωμαίους ἤραντο πόλεμον.
 Σημειῶσαι ὅτι συνήκται ἡμῖν ἡ βίβλος, ἀπὸ τῶν Κλήμεντος, Τερτυλιανοῦ, Ἰωσήπου καὶ Φίλωνος.

SECUNDUS ECCLESIASTICÆ HISTORIÆ LIBER HÆC CONTINET.

I. De his quæ apostoli constituerunt post ascensum Christi.
 II. Quomodo affectus sit Tiberius cum res a Christo gestas Pilatus ei retulisset.
 III. Quomodo Christi doctrina in universum orbem brevi dispersa sit.
 IV. Quomodo post mortem Tiberii Caius Agrippam Judæorum regem constituit, et Herodem perpetuo damnarit exilio.
 V. Quomodo Philo legationem ad Caium pro Judæis suscepit.
 VI. Quot mala Judæis obvenerint post Christi necem.
 VII. Qualiter Pilatus violentas sibi manus intulerit.
 37 VIII. De fame quæ Claudio imperante accidit.
 IX. Martyrium Jacobi apostoli.
 X. Quomodo Herodes, qui et Agrippa dictus est, apostolos persecutus, divinam statim ultionem est expertus.
 XI. De Theuda præratigatore, ejusque asseclis.
 XII. De Helena Osroenorum regina.
 XIII. De Simone Mago, et de altera Helena.
 XIV. De prædicatione Petri apostoli in urbe Roma.
 XV. De Evangelio secundum Marcum.

XVI. Quomodo Marcus notitiam Dei primus Ægyptiis prædicaverit.
 XVII. Quæ Philo de Ascetis in Ægypto commemorat
 XVIII. Qui Philonis libri ad nos pervenerint.
 XIX. Cujusmodi calamitas Judæos Hierosolymis inno Paschæ die oppresserit.
 XX. Quæ acta sint Hierosolymis principatu Neronis.
 XXI. De Ægyptio illo, cujus mentio fit in Actibus apostolorum.
 XXII. Qualiter Paulus e Judæa Romam in vinculis missus ad causam dicendam, judicium scæntia absolutus est.
 XXIII. Quomodo Jacobus, qui frater Domini dictus est, martyrium subit.
 XXIV. Ut post Marcum primus Alexandrinorum episcopus ordinatus est Annianus.
 XXV. De Neronis persecutione in qua Petrus et Paulus pro religione martyrium subierunt.
 XXVI. Quomodo Judæi innumeris malis vexati sunt, tandemque adversus Romanos bellum susceperunt.
 Nota hunc librum a nobis collectum esse ex Clementis, Tertulliani, Josephi ac Philonis scriptis.

PROŒMIUM.

Quæcumque a nobis ecclesiasticam Historiam scribere aggredientibus, tanquam in proœmio præ-

Eusebius Actorum illorum quæ in archivis Edessæ repererat, hujusmodi fuisse subscriptionem: Ἐπράχθη ταῦτα τεσσαρακοστῶ καὶ τριακοσιοστῶ ἔτει. Id est, Acta sunt hæc anno quadragesimo ac trecentesimo. Annus hic trecentesimus et quadragesimus juxta Edessenos, cedit in annum primum olympiadis ccc. Etenim Edesseni annos suos numerabant ab olympiadis cxvii anno primo, quo Seleucus regnare orsus est in Asia, ut scribit Eusebius in Chronico, a quo tempore usque ad initium olympiadis secundæ ac ducentesimæ anni sunt recenti ac quadraginta. Porro initium olympiadis ccc. incidit in annum xv Tiberii Cæsaris, qui duobus Geninīs consulibus est insignitus. Quo quidem anno et passionem et ascensionem Domini contigisse, plerique veterum crediderunt. Inter quos est Tertullianus, Augustinus atque Victorius. Vides quanto perē necessaria fuerit hujus loci emendatio, quam ex codicibus nostris protulimus. Jam enim cuncta egregie conveniunt, cum Thaddæi adventus in urbem Edessam, et Abgari regis sanatio in eum annum conferatur, quo Christus et passus est et a mortuis resurrexit. At Baronius qui vitiosam vulgarium editionum scripturam secutus est, adven-

ΠΡΟΟΙΜΙΟΝ.

Ἅσα μὲν τῆς ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας ἐχρῆν ὧς ἐν προοίμῳ διαστειλασθαι, τῆς τε θεολογίας πέρη

tum hunc Thaddæi retulit anno Christi tertio ac quadragesimo, in quo tum ab Edessenorum publicis actis, tum ab Eusebio longe discedit. Quippe in Actis illis diserte scribitur, statim post ascensionem Christi hæc gesta esse, μετὰ δὲ τὸ ἀναληφθῆναι τὸν Ἰησοῦν, etc. Id ipsum repetit Eusebius in lib. ii, cap. 1, ubi etiam docet hæc gesta esse principatu Tiberii Augusti. Quod profecto stare non posset, si hæc in annum Christi tertium et quadragesimum conferrentur. Quod si quis de nostra emendatione adhuc dubitat, sciat in vetustissimo codice Vaticano, perinde ac in nostris codicibus scriptum esse, ἐπράχθη ταῦτα τεσσαρακοστῶ καὶ τριακοσιοστῶ ἔτει. Denique in antiquissimo ac fidelissimo codice Rufini, quem mihi commodavit Claudius Joly, canonicus Parisiensis Ecclesiæ, vir eximia probitate ac doctrina præditus, plane scriptum habetur: *Gesta sunt autem ista quadragesimo et trecentesimo anno*, ut jam de istius lectionis veritate dubitare nemo possit. Solus ex nostris codicibus Medicæus scriptum habet, τεσσαρακοστῶ καὶ τριακοσιοστῶ ἔτει: et alia manu ad marginem pro τριακοστῶ emendatur τρίτῳ, quam corruptissimam lectionem nollemus a Kob. Stephano pro recta ac legitima admissam.

τοῦ σωτηρίου Λόγου (81), καὶ τῆς ἀρχαιολογίας τῶν τῆς ἡμετέρας διδασκαλίας δογμάτων, ἀρχαιοτήτος τε τῆς κατὰ Χριστιανούς εὐαγγελικῆς πολιτείας, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ὅσα περὶ τῆς γενομένης ἑναγχοῦς ἐπιφανείας αὐτοῦ, τὰ τε περὶ τοῦ πάθους καὶ τὰ περὶ τῆς τῶν ἀποστόλων ἐκλογῆς ἐν τῷ πρὸ τούτου, συντεμόντες τὰς ἀποδείξεις, διειλήφραμεν. Φέρε δ' ἐπὶ τοῦ παρόντος ἤδη καὶ τὰ μετὰ τὴν ἀνάληψιν αὐτοῦ διασκευώμεθα, τὰ μὲν ἐκ τῶν θείων παρασημαίνονται Γραμμάτων, τὰ δ' ἐξωθεν προσιστοροῦντες ἐξ ὧν κατὰ καιρὸν μνημονεύομεν (82) ὑπομνημάτων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α΄.

Περὶ τῆς μετὰ τὴν ἀνάληψιν τοῦ Χριστοῦ διαγωγῆς τῶν ἀποστόλων. (Nic. H. E. II. 1-6.)

Πρῶτος τοιγαροῦν (83) εἰς τὴν ἀποστολὴν ἀντὶ τοῦ προδότου Ἰούδα κληροῦται Μαθθίας, εἰς καὶ αὐτὸς, ὡς δεδῆλωται, τῶν τοῦ Κυρίου γενόμενος μαθητῶν. Καθίστανται δὲ δι' εὐχῆς καὶ χειρῶν ἐπιθέσεως τῶν ἀποστόλων εἰς διακονίαν, ὑπηρεσίας ἕνεκα τοῦ κοινού. ἄνδρες δεδοκιμασμένοι τὸν ἀριθμὸν ἑπτὰ οἱ ἀμφὶ τὸν Στέφανον· ὃς καὶ πρῶτος μετὰ τὸν Κύριον, ἕμα τῇ χειροτονίᾳ (84), ὡσπερ εἰς αὐτὸ τοῦτο προαθελίς, λίθοις εἰς θάνατον πρὸς τῶν Κυριοκτόνων βάλλεται. Καὶ ταύτῃ πρῶτος τὸν αὐτῷ φερύνομον τὸν ἀξιονόκων τοῦ Χριστοῦ μαρτύρων ἀποφέρεται στέφανον. Τότε δῆτα καὶ Ἰάκωβον τὸν τοῦ Κυρίου λεγόμενον ἀδελφόν, ὅτι διη καὶ οὗτος τοῦ Ἰωσήφ ὀνόμαστο παῖς· τοῦ δὲ Χριστοῦ πατὴρ ὁ Ἰωσήφ (85),

finisse. Cæterum hujus epochæ Edessenorum meminit Eusebius in *Chronico*, ad annum i Olympiadis cccxv : *Secundo anno Probi juxta Antiochenos 325, anno, juxta Edessenos, 588, insana Manichæorum hæresis, in commune humani generis malum exorta.* Hi autem anni Edessenorum ab autumnali æquinoctio sumebant exordium, ut mos fuit Syrorum et omnium fere Orientalium.

(81) *Τῆς τε θεολογίας περὶ τοῦ σωτηρίου Λόγου.* Sic scribendum, præeunte Henrico Savilio, qui et ipse accentum præpositionis περὶ in primam syllabam rejecit, uti fieri solet quoties præpositio, quæ præire debuerat, postponitur vocabulo. Sic igitur construenda est oratio : περὶ τε τῆς θεολογίας τοῦ σωτηρίου Λόγου. Nam præpositio περὶ refertur ad vocem θεολογίας, non autem ad σωτηρίου Λόγου. Idque manifestissime apparet ex sequentibus Eusebii verbis. Sequitur enim in hac ipsa periodo, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ὅσα περὶ τῆς γενομένης ἑναγχοῦς ἐπιφανείας αὐτοῦ. Nec aliter construxit Nicephorus, ut patet ex initio libri secundi.

(82) *Μνημονεύομεν.* Jam pridem conjeceram scribendum esse μνημονεύομεν, pro eo quod antea legebatur, ἐμνημονεύομεν, meam vero conjecturam confirmant Regius codex et Mazarinus, in quibus ita diserte scriptum inveni. In Med. autem et Fuk. legitur μνημονεύομεν, quemadmodum etiam in Mazarino emendatum est recentiore manu. Non dissimulabo tamen, vulgatam lectionem in codice Regio superscriptam esse eadem manu.

(83) *Πρῶτος τοιγαροῦν.* Ab his verbis primum caput exorsi sumus, partim Rufini, partim Regii codicis et Maz. et Fuk. auctoritatem sequentes. Nam quæ præcedunt, proœmii locum obtinent. Quippe Eusebius singulis historiæ suæ libris brevia quædam proœmia solet præfigere, quibus tum ea quæ superiori libro dicta sunt summatione recenset, tum ea quæ dicturus est insinuat. Quod tamen a Christophorus minime est observatum. Porro in

A notari oportuit, tum de divinitate Verbi; et de vetustate doctrinæ nostræ atque evangelicæ vivendi formæ : tum de recenti ejusdem Servatoris adventu, de passione et de apostolorum electione, superiore libro complexi sumus, adjectis quanta fieri potuit brevitate probationibus. Nunc vero quæ post ejus ascensionem subsecuta sunt, in hoc libro dispiciamus, partim ex sacris Litteris petita, partim etiam ex aliis monumentis, quorum suo loco ac tempore mentionem facturī sumus.

38 CAPUT I.

De his quæ apostoli constituerunt post ascensum Christi.

B Primum igitur in locum proditoris Judæ apostolatum sortitus est Matthias, qui, ut superius dictum est, unus ex Domini discipulis fuit. Mox septem spectatæ virtutis viri per precationem manusque impositionem diaconi ab apostolis constituti sunt, qui Ecclesiæ ministerium exhiberent. Quorum ex numero fuit Stephanus, qui statim post ordinationem, quasi ad hoc tantummodo ordinatus fuisset diaconus, primus omnium post mortem Domini, ab ipsis qui Dominum occiderant Judæis, lapidibus est obrutus; atque ita primus inter nobilissimos Christi martyres respondentem nomini suo coronam retulit. Tunc etiam Jacobum qui frater Domini dicebatur, eo quod esset Josephi filius;

C hujus capituli titulo emendavi διαγωγῆς τῶν ἀποστόλων, suffragantibus quatuor codicibus Maz., Med., Fuk. ac Savil., quibus consentit etiam Rufinus; sic enim vertit : *De vita et institutione apostolorum post ascensionem Christi.* Solus codex Regius scriptum habet διαταγῆς.

(84) *Ἄμα τῇ χειροτονίᾳ.* Quo anno Stephanus martyrii coronam adeptus sit, non convenit inter omnes. Alii eodem anno quo passus est Christus, lapidatum illum esse volunt, vii Calendas Januariæ. Ita diserte scribitur in Excerptis chronologicis quæ cum Eusebii *Chronico* edidit Scaliger, pag. 68. Et hæc fuisse videtur Eusebii sententia, ut ex hoc loco apparet. Alii vero triennio post Christi mortem martyrium Stephani retulerunt, anno Tiberii ultimo. Ita scribit in *Chronico* Georgius Syncellus. Multi etiam ulterius processerunt, et Stephanum anno ab ordinatione sua septimo passum esse scripserunt. Inter quos est Evodius apud Nicephorum, et Hippolytus Thebanus, et auctor *Chronici Alexandrini*, qui anno Claudii primo martyrium Stephani assignat. Quæ sententia hinc, ut opinor, manavit. Pro certo scilicet habebant, Paulum paucis diebus post cædem Stephani ad Christi fidem fuisse conversum. Eundem vero anno conversionis suæ tertio Hierosolyma advenisse, ipsius testimonio didicerant. Id potero accidisse anno Claudii tertio, paulo ante obitum Herodis Agrippæ, ex Lucæ historia optime concludebant.

(85) *Οὗτος τοῦ Ἰωσήφ ὀνόμαστο παῖς· τοῦ δὲ Χριστοῦ πατὴρ ὁ Ἰωσήφ.* Horum verborum locum in Fuketiano et Saviliano codice ita scriptum habetur : Οὗτος υἱὸς ἦν τοῦ Ἰωσήφ τοῦ νομιζομένου οἰοῦναι πατὸς τοῦ Χριστοῦ, levi discrimine, cum idem sit utrobique sensus. Ait igitur Eusebius Jacobum, qui in Evangelio et in Epistolis Pauli frater Domini dicitur, filium fuisse Josephi ex alia conjugē, quam Josephus ante Mariam sibi

siquidem Josephus Christi pater fuit, cui Maria Virgo desponsa, priusquam nubere, ex Spiritu sancto prægnans reperta est, ut sacrosancta Evangeliorum docet historia: hunc, inquam, Jacobum qui ob eximiam virtutem Justus ab antiquis cognominatus est, Hierosolymitanæ Ecclesiæ episcopatum primum accepisse perhibent. Clemens certe in sexto *Institutionum* libro ita tradit. Ait enim, « post Servatoris ascensum Petrum, Jacobum et Joannem quamvis Dominus ipsos cæteris prætulisset, non idcirco de primo honoris gradu inter se contendisse, sed Jacobum cognomine Justum Hierosolymorum episcopum elegisse. » Item in septimo ejusdem operis libro hæc de illo etiam dicit: « Jacobo, inquit, Justo et Joanni et Petro Dominus post resurrectionem scientiæ donum impertivit. Quod illi cæteris apostolis, hi vero septuaginta discipulis, quorum unus fuit Barnabas, tradiderunt. Cæterum duo fuere Jacobi; alter cognomine Justus, qui ex templi fastigio præcipitatus et a fullone fuste percussus interit; alter qui capite truncatus est. » Porro Jacobi illius Justum meminit etiam Paulus, ita scribens⁸⁵: « Alium autem ex apostolis vidi neminem præter Jacobum fratrem Domini. » Iisdem temporibus quæcunque Servator noster Osroenorum regi promiserat, ad effectum perducta sunt. Thomas enim divino **39** quodam motu afflatu Thaddæum Christianæ doctrinæ præconem et nuntium Edessam misit, ut ex monumentis ibidem repperitis paulo superius ostendimus. Hic cum ad ea loca pervenisset et Agbarum in Christi sanavit nomine, et omnes ejus regionis incolas miraculorum novitate percudit. Cumque illos hujusmodi admirandis operibus satis præparasset, et ad cultum venerationemque divinæ Christi potentiae perduxis-

⁸⁵ Gal. 1, 19.

sociaverat. Cum Eusebio consentit Epiphanius in hæresibus Nazaræorum et Antidicomarianitarum, Gregorius Nyssenus in oratione secunda de *Christi resurrectione*, et Hippolytus apud Nicephorum in lib. II, cap. 3, nisi tamen titulus mentiur auctorem. Sed Hieronymus in libro *De scriptoribus ecclesiasticis*, Jacobum hunc idcirco fratrem Domini appellatum esse existimat, quod filius esset Mariæ, sororis matris Domini. Cum Hieronymo consentit Chrysostomus et Theodoretus in *Epistolam ad Galatas*, aliique plures. Multa quidem de hoc argumento disseruit Baronius in *Annalibus*. Mihi tamen verior videtur opinio eorum qui Jacobum et reliquos Domini fratres, Josephi ex prioris matrimonio filios esse dicunt. Hæc enim sententia magis congruit verbis Evangelii. Josephus quoque in libro *xx Antiquitatum*, et in libris *De excidio Hierosolymitano*, hunc Jacobum diserte appellat fratrem Jesu Christi.

(86) *Εὐρέθη ἐν γαστρὶ ἔχουσα*. In tribus nostris codicibus Maz., Med. ac Fuk., scriptum est ἡὐρητο, quod magis placet. Et paulo post ubi legitur τοῦτον δὴ οὖν αὐτὸν τὸν Ἰάκωβον, etc., quibus etiam consentit codex Savillii.

(87) *Πέτρον γὰρ φησὶ*. Adrianus Turnebus in suo codice emendaverat φασί, quam emendationem reperi etiam in libro Renati Moræi, medici Parisiensis. Nostri tamen codices omnes cum Rufino ac Ni-

φω ἡμνησευθεῖσα ἡ Παρθένος, πρὶν ἢ συνελθεῖν αὐτοὺς, εὐρέθη ἐν γαστρὶ ἔχουσα (86) ἐκ Πνεύματος ἁγίου, ὡς ἡ ἱερὰ τῶν Εὐαγγελίων διδάσκει Γραφῆ· τοῦτον δὴ οὖν αὐτὸν Ἰάκωβον, ὃν καὶ Δίκαιον ἐπέκληθη οἱ πάλοι δι' ἀρετῆς ἐκάλουν προτερήματα, πρῶτον ἱστοροῦσι τῆς ἐν Ἱεροσολύμοις Ἐκκλησίας τὸν τῆς ἐπισκοπῆς ἐγχειρισθῆναι θρόνον. Κλήμης δὲ ἐν ἔκτῳ τῶν Ἱστορικῶν γράφων ὧδε παρίστησι· « Πέτρον γὰρ φησὶ (87) καὶ Ἰάκωβον καὶ Ἰωάννην μετὰ τὴν ἀνάληψιν τοῦ Σωτῆρος, ὡς ἂν καὶ ὑπὸ τοῦ Κυρίου προτετιμημένους, μὴ ἐπιδικάζεσθαι δόξης, ἀλλ' Ἰάκωβον τὸν Δίκαιον ἐπίσκοπον Ἱεροσολύμων ἐλέσθαι. » Ὁ δ' αὐτὸς ἐν ἑβδόμῳ τῆς αὐτῆς ὑποθέσεως, ἔτι καὶ ταῦτα περὶ αὐτοῦ φησιν· « Ἰακώβῳ τῷ Δικαίῳ καὶ Ἰωάννῃ καὶ Πέτρῳ μετὰ τὴν ἀνάστασιν παρέδωκε τὴν γῶσιν ὁ Κύριος (88). Οὗτοι τοῖς λοιποῖς ἀποστόλοις παρέδωκαν. Οἱ δὲ λοιποὶ ἀπόστολοι τοῖς ἐβδομήκοντα, ὧν εἷς ἦν καὶ Βαρνάβας. Δύο δὲ γεγόνασιν Ἰάκωβος, εἷς ὁ Δίκαιος, ὁ κατὰ τοῦ πετρῶν βληθεὶς, καὶ ὑπὸ κναφέως ξύλων πληγεὶς εἰς θάνατον· ἕτερος δὲ ὁ καρατομηθεὶς. » Αὐτοῦ δὲ τοῦ Δικαίου καὶ ὁ Παῦλος μνημονεῖ γράφων· « Ἐτερον δὲ τῶν ἀποστόλων οὐκ εἶδον, εἰ μὴ Ἰάκωβον τὸν ἀδελφὸν τοῦ Κυρίου. » Ἐν τούτοις καὶ τὰ τῆς τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν πρὸς τὸν τῶν Ὑσροηνῶν βασιλεῖα τέλος ἐλάβανεν ὑποσχέσεως. Ὁ γοῦν Θωμᾶς τὸν Θαδδαῖον κινήσει θειοτέρῳ, ἐπὶ τὴν Ἔδεσσαν (89) κήρυκα καὶ εὐαγγελιστὴν τῆς περὶ τοῦ Χριστοῦ διδασκαλίας ἐκπέμπει, ὡς ἀπὸ τῆς εὐρεθείσης αὐτοῦ γραφῆς μικρῷ πρόσθεν ἐδηλώσαμεν. Ὁ δὲ τοῖς τόποις ἐπιστάς, τὸν τε Ἀγβαρον ἵσται τῷ Χριστοῦ λόγῳ, καὶ τοὺς αὐτοῦ πάντας τοῖς τῶν θαυμάτων παραδόξοις ἐκπλήττει· ἱκανῶς τε αὐτοὺς τοῖς ἔργοις διαθείς, καὶ ἐπὶ σέβας ἀγαγὼν τῆς τοῦ Χριστοῦ δυνάμεως, μαθητὰς τῆς σωτηρίου διδασκαλίας κατ-

cephoro vulgatam lectionem tuentur. Mox in iisdem Turnebi ac Moræi libris pro ἐπιδικάζεσθαι emendatum est ἐπιδικάσασθαι, quod certe rectius videtur.

(88) *Παρέδωκε τὴν γῶσιν ὁ Κύριος*. Donum scientiæ interpretatus sum. Erant tum in Ecclesia multa ejusmodi dona seu charismata, quæ non solum apostolis, sed etiam aliis e populo fidelibus Deus interdum communicabat, ut testatur Paulus. Inter hæc dona præcipuum fuit γῶσις, quam Clemens in libro vi *Stromatum* definit scientiam et comprehensionem præsentium, præteritorum ac futurorum; atque Christum cum in terris versaretur, eam apostolis tradidisse, ab apostolis vero continua deinceps successione ad paucissimos pervenisse. Σοφία ἂν εἴη ἡ γῶσις, ἐπιστήμη οὐσα καὶ κατάληψις τῶν δυνατῶν τε καὶ ἐσομένων καὶ παραρηχόντων, βεβαία καὶ ἀσφαλής, ὡς ἂν παρὰ Υἱοῦ Θεοῦ παραδοθεῖσα καὶ ἀποκαλυφθεῖσα. Et paulo post: Ἡ γῶσις δὲ αὐτῆ ἢ κατὰ διαδοχὰς εἰς ὀλίγους ἐκ τῶν ἀποστόλων ἀγράφως παραδοθεῖσα κατελήλυθεν. Et Ecclesia quidem hoc scientiæ donum perpetuo retinet. Hæretici vero quamvis eam sibi vindicent et Gnosticorum nomen usurpent, eam tamen habere non possunt, cum alieni sint ab Ecclesia Dei. Porro vetus interpret Irenæi γῶσιν semper vertit *agnitionem*.

(89) *Ἐπὶ τὴν Ἔδεσσαν*. In codd. Maz., Med., Fuk. ac Saviliano legitur ἐπὶ τὰ Ἔδεσσα.

σῆσατο· εἰσέτε· τε νῦν ἐξ ἐκείνου ἢ πᾶσα τῶν Ἐδессηνῶν πόλις, τῇ τοῦ Χριστοῦ προσανακείται προσηγορίᾳ, οὐ τὸ τυχὸν ἐπιφερομένη δείγμα τῆς τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν καὶ εἰς αὐτοὺς εὐεργεσίας. Καὶ τὰ μὲν ὡς ἐξ ἀρχαίων ἱστορίας εἰρήσθω. Μετῴθεν δ' αὐθις ἐπὶ τὴν θείαν Γραφήν. Γενομένου δὲ τὰ ἐπὶ τῇ τοῦ Στεφάνου μαρτυρίᾳ πρώτου καὶ μεγίστου πρὸς αὐτῶν Ἰουδαίων κατὰ τῆς ἐν Ἱεροσολύμοις Ἐκκλησίας διωγμοῦ, πάντων τε τῶν μαθητῶν, πληρὸν ὅτι τῶν δώδεκα μόνων, ἀνὰ τὴν Ἰουδαίαν τε καὶ Σαμάρειαν διασπαρέντων· τινὲς, ὡς φησὶν ἡ θεία Γραφή, διελθόντες ἕως Φοινίκης καὶ Κύπρου καὶ Ἀντιοχείας, οὕτω μὲν ἔθνησιν οἷοί τε ἦσαν τοῦ τῆς πίστεως μεταδιδόναι λόγου τολμῶν, μόνοις δὲ τοῦτον Ἰουδαίως κατήγγελλον. Τηνικαῦτα καὶ Παῦλος ἐλυμαίνετο εἰσέτι τότε τὴν Ἐκκλησίαν, κατ' οἴκους τῶν πιστῶν εἰσπορευόμενος, οὖρων τε ἀνδρας καὶ γυναῖκας, καὶ εἰς φυλακὴν παραδιδούς. Ἄλλὰ καὶ Φίλιππος, εἷς τῶν ἅμα Στεφάνῳ προχειρισθέντων εἰς τὴν διακονίαν, ἐν τοῖς διασπαρῆται γενόμενος, κάτεισεν εἰς τὴν Σαμάρειαν, θείας τε ἐμπλεως ὢν δυνάμει, κηρύττει πρῶτος τοῖς αὐτοῖσι τὸν λόγον. Τοσαύτη δ' αὐτῷ θεία συνήργει χάρις, ὡς καὶ Σίμωνα τὸν Μάγον μετὰ πλείστων ἐτέρων ἀνδρῶν (90), τοῖς αὐτοῦ λόγοις ἐλχθῆναι. Ἐπὶ τοσοῦτον δ' ὁ Σίμων βεβημένος κατ' ἐκεῖνο καιροῦ τῶν ἡπατημένων ἐκράται γοητεία, ὡς τὴν μεγάλην αὐτὸν ἡγεῖσθαι εἶναι δυνάμιν τοῦ Θεοῦ. Τότε δ' οὖν καὶ οὗτος τὰς ὑπὸ τοῦ Φιλίππου δυνάμει θείᾳ τελουμένας καταπλαγεῖς παραδόξουσι, παραδύεται, καὶ μέχρι λουτροῦ τὴν εἰς Χριστὸν πίστιν καθυποκρίνεται. Ὁ καὶ θαυμάζειν ἄξιον εἰς δεῦρο γινόμενον πρὸς τῶν ἑταίρων καὶ νῦν τὴν ἀπ' ἐκείνου μιαιωτάτην μετιόντων αἴρεσιν· οἱ τῇ τοῦ σφῶν προπάτορος μεθόδῳ, τὴν Ἐκκλησίαν λοιμώδους καὶ ψωραλέας νόσου δίκην ὑποδύμενοι, τὰ μέγιστα λυμαίνονται τοὺς, οἷς ἐναπομάξασθαι οἷοί τε ἂν εἴεν τὸν ἐν αὐτοῖς ἀποκεκρυμμένον δυσασθῆ καὶ χυλεπὸν ἰόν. Ἦδη γέ τοι πλείους τούτων ἀπεώσθησαν, ὅποιοι τινες εἴεν (91) τὴν μοχθηρίαν ἀλόντες· ὡπερ οὖν καὶ ὁ Σίμων αὐτὸς πρὸς τοῦ Πέτρου καταφωραθεὶς ὅς ἦν, τὴν προσήκουσαν ἔτισε τιμωρίαν. Ἄλλὰ γὰρ εἰς αὐξήσιν ὁσημέραι προτόντος τοῦ σωτηρίου κηρύγματος, οἰκονομία τις ἤγεν καὶ ἀπὸ τῆς Αἰθιοπίων γῆς τῆς αὐτοῖσι βασιλίδος (κατὰ τι πάτριον ἔθος ὑπὸ γυναικὸς τοῦ ἔθνους εἰσέτι νῦν βασιλευμένου) δυνάστην· ὃν πρῶτον ἐξ ἔθνῶν πρὸς τοῦ Φιλίππου δεῖ ἐπιφανείας τὰ τοῦ θεοῦ λόγου ἔργα μετασθέντα, τῶν τε ἀνὰ τὴν οἰκουμένην πιστῶν ἀπαρχὴν γενόμενον, πρῶτον κατέχει λόγος ἐπὶ τὴν πάτριον παλινοστήσαντα γῆν, εὐαγγελίσασθαι τὴν τοῦ πᾶν ὄλων Θεοῦ γνῶσιν, καὶ τὴν ζωοποιὸν εἰς ἀνθρώπους τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν ἐπιδημίαν, ἔργῳ πληρωθείσης δι' αὐτοῦ τῆς, « Αἰθιοπία προφθάσει χεῖρα αὐτῆς τῷ Θεῷ, » περιεχούσης προφητείας. Ἐπὶ τούτοις Παῦλος τὸ τῆς ἐκλογῆς σκεῦος, οὐκ ἐξ ἀνθρώπων

⁹⁰ Psal. LXXVII.

(90) Μετὰ πλείστων ἐτέρων ἀνδρῶν. Magis placet lectio codicum nostrorum, Mazarini scilicet, Med., Fuk. ac Savilianii, μετὰ πλείστων ἀνδρῶν τοῖς αὐτοῦ λόγοις ἐλχθῆναι.

PATROL. GR. XX.

A set, tandem salutaris doctrinæ auditores reddidit. Abhinc universa Edessenorum civitas, quippe quæ non vulgare Servatoris nostri erga se benevolentia indicium possideat, ejus nomini hactenus dicata permansit. Et hæc quidem ex veterum monumentis desumpta sunt. Nunc ad divinam Scripturam trans-eamus. Post martyrium Stephani, cum prima eademque gravissima Judæorum persecutio adversus Hierosolymitanam Ecclesiam coorta esset, cunctis Christi discipulis præter duodecim apostolos per Judæam Samariamque dispersis; nonnulli eorum usque ad Phœnicem et Cyprum et Antiochiam progressi (ut sacra testatur Scriptura) fidei Christianæ sermonem gentibus quidem nondum communicare audebant, sed solis Judæis illum prædicabant. Quæ tempestate Paulus etiamnum Ecclesiam infestabat, in ædes fidelium irrumpens, et viros cum mulieribus inde abstractos custodias mancipans. Tunc etiam Philippus, unus ex iis qui cum Stephano ad diacognatus officium fuerant electi, fugiens cum cæteris Samariam descendit, et divina plenus virtute, verbum Dei primus incolis nuntiavit. Tanta porro vis divinæ gratiæ ipsi aderat, ut Simonem Magum aliosque innumerabiles prædicationibus suis ad se pertraxerit. Hic Simon tunc temporis celeberrimus, tantam auctoritatem adeptus erat apud eos quos præstigiis suis deceperat, ut magnam Dei Virtutem ipsum esse existimarent. Idem tamen obstupefactus miraculis quæ Philippus divina virtute perpetrabat, callide irrepsit, fidemque in Christum hactenus simulavit, ut baptisumque susciperet. Quod quidem etiamnum fieri ab his qui tetricissimam ejus sectam profitentur non sine admiratione cernimus; qui more parentis sui in Ecclesiam tanquam pestis aut lepra quædam irrepentes, gravissimum damnum inferunt iis quibus pessimum illud et immedicabile venenum quod mentibus occultant instillare potuerint. Ac plerique jam eorum ab Ecclesia ejecti sunt, cum fraus ipsorum detecta esset: quemadmodum Simon quoque ipse a Petro tandem deprehensus debitas pœnas dedit. Porro cum salutaris Evangelii prædicatio novis quotidie incrementis augeretur, divina providentia quemdam ex proceribus Æthiopum reginæ in Judæam adduxit: quiperio gubernari. Qui cum a Philippo celesti visione admonito primus ex gentibus divini Verbi mysteria percepisset, totius orbis fidelium primitiæ factus; inde in patriam reversus, Dei notitiam et Servatoris nostri salutarem in terras adventum primus prædicasse fertur. Atque ita per ipsum completa est prophetæ prædictio quæ sic habet: « Æthiopia præveniet manum ejus Deo »⁹¹. Interea Paulus, vas illud electionis, non ex hominibus nec per homines, sed per revelationem Jesu Christi, et Dei Pa-

(91) Ὅποιοι τινες εἴεν. Quatuor nostri codices, Mazarinus, Med., Fuk. ac Savil. scriptum habent ὅποιοι τινες ἦσαν, quod rectius videtur. Sic enim paulo post dicit, καταφωραθεὶς ὅς ἦν.

5

tris qui illum suscitavit a mortuis, apostolus constituitur, cœlesti visione ac voce quæ tempore illius revelationis ad ipsum delata est, ad hunc honorem vocatus.

CAPUT II.

Quomodo Tiberius affectus sit, cum res a Christo gestas Pilatus ei retulisset.

Cum admiranda Servatoris nostri resurrectio ejusdemque in cœlum ascensio omnium pene sermonibus jam pervulgata esset, quoniam vetus hæc erat consuetudo provinciarum rectoribus, ut quidquid novi apud ipsos contigisset, imperatori nuntiarent, ne quid ipsum lateret, Pilatus de resurrectione Servatoris nostri Jesu Christi, cujus per universam Palæstinam celebris erat fama, ad Tiberium principem retulit: multa quoque alia ejusdem miracula se auditu accepisse significans, et qualiter ad vitam denuo revocatus, a plerisque jam Deus haberetur. Ac Tiberium quidem rem ad senatum detulisse perhibent, sed senatum hujusmodi relationem aspernatum esse: specie quidem eo quod senatus auctoritas ad id non expectata videbatur, cum tamen vetus lex esset apud **41** Romanos ne quis absque decreto senatus pro deo haberetur: re autem ipsa eo quod salutaris divinæ doctrinæ prædicatio auctoritate et auxilio hominum minime indigeret. Cum igitur senatus relationem de Servatore nostro ita ut dictum est repudiasset, Tiberius tamen, in pristina sententia perseverans, nihil adversus doctrinam Christi durius molitus esse dicitur. Hæc Tertullianus, vir legum Romanarum peritissimus et inter Latinos scriptores celeberrimus in *Apologia* ab ipso quidem Latine conscripta, postea vero in Græcum sermonem translata prodit his verbis: « Ut, inquit, de origine ali-

(92) Παλαιῦν κερρατηκότος ἔθους. Queret hic fortasse aliquis cur hunc morem, ut scilicet rectores provinciarum, si quid apud se novi contigisset, referrent ad principem, antiquum vocet Eusebius. Neque enim mos ille tunc quidem temporis valde vetustus erat, cum recens adhuc esset imperium Romanum, et nuperrime ab Augusto constitutum. Aut igitur dicendum est, Eusebium de suis temporibus intellexisse, cum morem illum antiquum vocavit, aut certe prisca illa tempora designasse, quibus respublica Romana populari imperio regebatur. Tunc enim proconsules et prætores qui in provinciis erant, missis ad senatum litteris, quidquid novi contigerat, renuntiabant.

(93) Ὡς τὰς τε ἄλλας αὐτοῦ πυθόμενος τερατίας. Nostri codices, Regius, Maz., Med., cum Fuk. ac Savil., omnes uno consensu scriptum habent ὡς τὰς τε ἄλλας, absque sensu. Recte igitur Rob. Stephanus emendavit, ὡς τὰς τε ἄλλας, etc. Quod autem sequitur καὶ ὡς ὅτι pleonasmus est Eusebio familiaris, ut μη οὐχί et similia. Mallet tamen posterius istud ὡς expungere, ne molesta sit ejusdem particula repetitio.

(93*) Forte legendum δὲ pro τε. Edit.

(94) Vulg. ταύτης δ' οὖν ἀπωσαμένης. Procul dubio scribendum est ταύτη δ' οὖν, quam emendationem confirmat Nicephorus in lib. II, cap. 8; sic enim ait: Οὕτω δὲ τῆς συγκλήτου βουλῆς ἀπο-

Α πων οὐδὲ δι' ἀνθρώπων, δι' ἀποκαλύψεως δ' αὐτοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ Θεοῦ Πατρὸς, τοῦ ἐγείραντος αὐτὸν ἐκ νεκρῶν, ἀπόστολος ἀναδείκνυται, δι' ὅπτασις καὶ τῆς κατὰ τὴν ἀποκάλυψιν οὐρανόου φωνῆς, ἀξιωθεὶς τῆς κλήσεως.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'.

Ὅπως Τιβερίος ὑπὸ Πιλάτου τὰ περὶ τοῦ Χριστοῦ διδασκαλίας ἐκινήθη (Nic. II. E. II, 8).

Καὶ δὴ τῆς παραδόξου τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν ἀναστάσεως τε καὶ εἰς οὐρανόου ἀναλήψεως, τοῖς πλείστοις ἤδη περιθώρου κατεστῶτος, παλαιῦν κερρατηκότος ἔθους (92) τοῖς τῶν ἐθνῶν ἄρχουσι, τὰ παρὰ σφίσι καινοτομούμενα τῶ τὴν βασιλείου ἀρχὴν ἐπικρατοῦντι σημαίνειν, ὡς ἂν μηδὲν αὐτῶν διαδιδράσκου τῶν γινόμενων, τὰ περὶ τῆς ἐκ νεκρῶν ἀναστάσεως τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ εἰς πάντας ἤδη καὶ ἄλλας Παλαιστίνης βεβοημένα, Πιλάτος Τιβερίῳ βασιλεῖ κοινοῦται, ὡς τὰς τε ἄλλας αὐτοῦ πυθόμενος τερατίας (93), καὶ ὡς ὅτι μετὰ θάνατον ἐκ νεκρῶν ἀναστὰς, ἤδη Θεὸς εἶναι παρὰ τοῖς πολλοῖς ἐπεπίστευτο. Τὸν δὲ Τιβερίον ἀνενεγκεῖν μὲν τῇ συγκλήτῳ, ἐκείνην τ' (93*) ἀπόσασθαι φασὶ τὸν λόγον, τῶ μὲν δοκεῖν, ὅτι μὴ πρότερον αὐτῇ τοῦτο δοκιμάσασα τὴν (παλαιῶν νόμου κερρατηκότος, μὴ ἄλλως τινὰ παρὰ Ῥωμαίους θεοποιεῖσθαι, μὴ οὐχί ψήφῳ καὶ δόγματι συγκλήτου), τῇ δ' ἀληθεῖα, ὅτι μηδὲ τῆς ἐξ ἀνθρώπων ἐπικρασίας τε καὶ συστάσεως, ἡ σωτήριος τοῦ Θεοῦ κηρύγματος ἐδεῖτο διδασκαλία. Ταύτη δ' οὖν ἀπωσαμένης (94) τὸν προσαγγελθέντα περὶ τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν λόγον τῆς Ῥωμαίων βουλῆς, τὸν Τιβερίον, ἦν καὶ πρότερον εἶχε γνώμην τηρήσαντα, μηδὲν ἀποπον κατὰ τῆς τοῦ Χριστοῦ διδασκαλίας ἐπινοῆσαι. Ταῦτα Τερτυλλιανὸς, τοὺς Ῥωμαίων νόμους ἡκριθῶκως (95) ἀνῆρ, τὰ τε ἄλλα ἐνδοξος, καὶ τῶν μάλιστα ἐπὶ Ῥώμης λαμπρῶν (96), ἐν τῇ γραφείῳ μὲν αὐτῶ τῇ Ῥωμαίων φωνῇ, μεταβληθείῳ δὲ καὶ ἐπὶ τῆν

βαλομένης τὸν περὶ τοῦ Σωτῆρος λόγον, etc.

(95) Τερτυλλιανὸς, τοὺς Ῥωμαίων νόμους ἡκριθῶκως. Ex hoc loco quidam suspicati sunt, Tertullianum illum qui inter ecclesiasticos scriptores celebris habetur, jurisconsultum fuisse. Certe in indice Pandectarum, inter juris auctores ex quibus opus illud collectum est, recensetur Tertullianus qui libros octo quaestionum scripsit, et de castrensi peculio librum singularem. Sed non dubito quin hic diversus sit ab illo presbytero Carthaginensi. Neque vero Eusebius illum jurisconsultum fuisse dicit, sed tantum ait eum leges Romanas accuratissime calluisse. Quod quidem vel ex uno ejus *Apologetico* licet cognoscere, in quo legum Romanarum sapissime meminit. Ac mihi quidem videtur Eusebium hunc unum Tertullianum librum legisse, cum solus hic ex Tertulliani libris in Græcum sermonem conversus fuisset.

(96) Τῶν ἐπὶ Ῥώμης λαμπρῶν. Ex his verbis colligere quis posset Tertullianum Romæ vixisse, et unum fuisse ex senatorio ordine. Id enim sonant hæc verba. Constat tamen ex Hieronymo in *Chronico* et in libro *De scriptoribus ecclesiasticis*, Tertullianum domo Carthaginensem fuisse, patre centurione, proconsularis officii. Quæ quidem militia non admodum fuit honorata, quippe cum ejusmodi milites nudum nomen militum haberent, re ipsa autem apparitores essent proconsulum et vilibus ma-

Ἑλλάδα γλώτταν, ὑπὲρ Χριστιανῶν Ἀπολογία, τίθηται κατὰ λέξιν τοῦτον ἱστορῶν τὸν τρόπον· « Ἴνα δὲ καὶ ἐκ τῆς γενέσεως διαλεχθῶμεν τῶν τοιούτων νόμων, παλαιὸν ἦν δόγμα, μηδένα θεὸν ὑπὸ βασιλέως καθιερούσθαι, πρὶν ὑπὸ τῆς συγκλήτου δοκιμασθῆναι. Μάρκος Αἰμίλιος οὕτως περὶ τινος εἰδώλου πεποίηκεν Ἀλβούρνου (97). Καὶ τοῦτο ὑπὲρ τοῦ ἡμῶν λόγου πεποιήται, ὅτι παρ' ἡμῶν ἀνθρωπεῖς δοκιμῆ ἢ θεότις δίδονται. Ἐὰν μὴ ἀνθρώπου θεὸς ἀρέσῃ, θεὸς οὐ γίνεται. Οὕτως κατὰ γε τοῦτο, ἀνθρώπων θεῶν ἔσθαι εἶναι προσήκει. Τιθέριος οὖν, ἐφ' οὗ τὸ τῶν Χριστιανῶν ὄνομα εἰς τὸν κόσμον ἐλήλυθεν, ἀγγελθέντος αὐτῷ ἐκ Παλαιστίνης τοῦ δόγματος (98) τοῦτου, ἐνθα πρῶτον ἤρξατο, τῆ συγκλήτῃ ἀνεκοινώσατο, δῆλος ὢν ἐκεῖνοις, ὡς τῷ δόγματι ἀρέσκειται (99). Ἡ δὲ σύγκλητος ἐπεὶ οὐκ αὐτῆ δεδοκιμάκει, ἀπόσωτο· ὁ δὲ ἐν τῇ αὐτοῦ ἀποφάσει ἔμεινε, ἀπειλήσας θάνατον τοῖς τῶν Χριστιανῶν κατηγοροῖς· ὅτι τῆς οὐρανόθεν Προνοίας κατ' οἰκονομίαν τοῦτ' αὐτῷ πρὸς τοῦ Εὐαγγελίου λόγος, πανταχόσε γῆς διαδράμοι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Ὅπως εἰς πάντα τὸν κόσμον ἐν βραχεῖ χρόνῳ ἐπέδραμεν ὁ περὶ τοῦ Χριστοῦ λόγος (Nic. H. E. II, 8).

Ὅτω δὴτα οὐρανόθεν δυνάμει καὶ συνεργίᾳ, ἀθρόως οἷα τις ἥλιος βολῆ, τὴν σύμπασαν οἰκουμένην ὁ σωτήριος κατηύγαξε λόγος, αὐτίκα δὲ ταῖς θείαις ἐπομένως Γραφαῖς (1), ἐπὶ πᾶσαν προήει τὴν γῆν ὁ φοβόγος τῶν θεοσεβῶν εὐαγγελιστῶν τε αὐτοῦ καὶ ἀποστόλων. καὶ εἰς τὰ πέρατα τῆς οἰκουμένης τὰ βήματα αὐτῶν. Καὶ

nisteriis fungerentur. De patria quidem sua ipsemet scribit in *Apologetico*, cap. 9, ubi agit de Tiberio proconsule Africae, qui sacerdotes Saturni in crucem egerat. *Teste militia patriæ nostræ, quæ id ipsum munus illi proconsuli juncta est.* Id est, testes sunt officiales seu apparatus Carthaginenses proconsulum Africae. Quare hæc Eusebii verba, τῶν μάλιστα ἐπὶ Πρώμης λαμπρῶν, malim interpretari de scriptoribus Latinis. Solet enim Eusebius Romanorum vocabulo designare, non ipsos Romanæ urbis indigenas ac cives, sed Latinos et Occidentales, ut inferius notabitur. Recte ergo Rufinus hunc Eusebii locum ita vertit : *Hæc Tertullianus, vir et legum et institutionum Romanorum peritissimus, et inter nostros scriptores admodum clarus.*

(97) Ἀλβούρνου. Hujus dei nomen in codice Maz. et Fuk. circumflexam habet ultimam syllabam. Codex autem Medicæus duplicem habet accentum. Quod quidem in illo codice non semel factum esse observavi : exempli gratia in voce Σολόμενος. Hoc enim nomen duplici accentu semper notare solet codex Medicæus : acuto scilicet in antepenultima syllaba, in penultima autem circumflexo.

(98) Ἀγγελθέντος αὐτῷ ἐκ Παλαιστίνης τοῦ δόγματος. Quisquis hunc Tertulliani locum Græce vertit (neque enim ab Eusebio conversum existimo), mentem illius non satis assecutus videtur. Verba Tertulliani apud Rufinum sic leguntur : *Annuntiata sibi ex Syria Palæstina quæ illic veritatem istius divinitatis revelaverunt, detulit ad senatum.* Quam lectionem amplexus est Nicolaus Rigaltius in editione Operum Tertulliani : merito certe. Nam altera quæ in vulgatis legitur scriptura, ferri non potest. Sic igitur vertendum erat hic locus : Ἀγγελθέντων αὐτῷ τῶν θαυμάτων ἐκ τῆς Συρίας τῆς Παλαιστίνης, ἅπερ ἐκεῖ τὴν ἀλήθειαν τῆς ἐκείνου θεο-

A quid retractemus ejusmodi legum : vetus erat decretum ne quis Deus ab imperatore consecraretur nisi a senatu probatus. Sic Marcus Æmilius de deo suo Alburno. Facit et hoc ad causam nostram, quod apud vos de humano arbitratu divinitas pensatur. Nisi homini deus placuerit, deus non erit. Homo jam deo propitius esse debet. Tiberius ergo, cujus tempore nomen Christianum in sæculum introivit, annuntiatum sibi ex Syria Palæstina quæ veritatem illius divinitatis revelarat, detulit ad senatum cum prærogativa suffragii sui. Senatus quia non ipse probaverat respuit. Cæsar in sententia mansit, comminatus periculum accusatoribus Christianorum. » Hactenus Tertullianus. Quam quidem sententiam cœlestis Providentia Tiberii Cæsaris mentidicirco infuderat, ut Evangelii sermo, qui tunc primum nasci cœperat, absque ullo impedimento per universum orbem spargeretur.

νοῦν βαλλομένης, ὡς ἂν ἀπαραιοδίστως ἀρχὰς ἔχων

CAPUT III.

Quomodo Christi doctrina per universum orbem brevi dispersa sit.

Ita opitulante cœlesti virtute, salutaris Dei sermo tanquam solis radius universum terrarum orbem subito illustravit, et prout in sacris litteris prædictum fuerat, in omnem terram exivit sonus evangelistarum simul et apostolorum, et usque ad fines terræ verba eorum. Per omnes igitur civitates et

C τῆτος κατάδηλον ἐπεποιήκει, etc. Certe vel hic unus locus manifeste indicat, Eusebium hujus Græcæ interpretationis auctorem non fuisse, quod tamen Scaliger alique sibi persuaserunt. Nam si Eusebius ipse hunc Tertulliani locum Græce vertisset, non omisurus utique fuisset id quod ad institutum ipsius maxime faciebat, mentionem scilicet miraculorum Christi, quæ Pilatus ad Tiberium retulerat. Id enim ipse superius dixit initio hujus capituli : *Τὰ περὶ τῆς ἐκ νεκρῶν ἀναστάσεως τοῦ Σωτήρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ... Πιλάτος Τιβερίῳ βασιλεῖ κοινούται,* etc. Atqui in Tertulliani loco, prout in Græce conversus hic refertur, nulla fit mentio admirabilium Christi operum, sed tantum dogmatis Christiani. Certum est igitur, Eusebium hujus versionis auctorem non fuisse. Porro quod Tertullianus dicit annuntiatum Tiberio ex Syria Palæstina, id Eusebius de relatione ad ipsum missa intellexit. Et tamen Latina vox hunc sensum vix admittit. Annuntiarum enim proprie dicuntur, quæ fama et rumoribus innotescunt.

(99) *Δῆλος ὢν ἐκεῖνοις, ὡς τῷ δόγματι ἀρέσκειται.* Recte expressit sensum verborum Tertulliani, cum *prærogativa suffragii sui*, nisi quod de dogmate perperam adjecit. Neque enim Tertullianus loquitur de dogmate Christianorum, sed de divinitate Christi. Igitur cum *prærogativa suffragii sui*, idem valet ac *cum suffragatione sua*, quæ maximam habebat auctoritatem.

(1) Vulg. αὐτίκα ταῖς θείαις ἐπομένως Γραφαῖς. Nicephorus, qui totum hunc Eusebii locum ad verbum descripsit, habet, αὐτίκα δὲ ταῖς θείαις ἐπομένως Γραφαῖς. Quæ particula non mediocrem addit elegantiam. Paulo post scribendum est εὐαγγελιστῶν τε αὐτοῦ καὶ ἀποστόλων, ex eodem Nicephoro, cui suffragantur libri nostri Maz. Med. ac Fuk.

vicos ecclesie infinita hominum multitudine abundantes, velut aræ quædam frugibus 42 refertæ, brevi congregatæ sunt. Et qui propagato a majoribus errore, superstitioso dæmonum cultu quasi vestusto quodam morbo constricti tenebantur, hi Christi virtute per prædicationem simul et miracula discipulorum ipsius, tanquam a sævissimis dominis liberati et gravissimis vinculis soluti, deorum quidem turbam a dæmonibus invectam respuebant, unum autem Deum esse omnium rerum opificem confitebantur. Quem quidem sacris veræ pietatis ritibus, per divinam modestamque religionem quam Servator noster in humanum genus invexerat, colebant. Cum ergo Dei gratia jam in reliquis quoque nationes sese diffunderet, primusque in urbe Palæstinæ Cæsarea Cornelius cum universa familia visione quadam divina Petricæ ministerio fidem in Christum esset amplexus, et complures alii ex gentilibus Antiochiæ idem fecissent, quibus dispersi in illa Stephani persecutione discipuli verbum Dei prædicaverant: florente tum et vigente Antiochenorum Ecclesia, in qua plurimi simul congregati aderant, tum ab Hierosolymis propheta quibuscum Paulus fuit et Barnabas, tum alii fratres numero haud pauci, Christianorum nomen ibi tunc primum tanquam ex amæno ac secundo cespite exortum est. Sub id tempus Agabus quidem unus ex prophetis qui illic aderant, famem futuram prædixit: Paulus vero et Barnabas Hierosolymam destinati sunt, ut fratrum penuriam suo ministerio sublevarent.

(2) *Ειργμῶν τε χαλεπωτάτων.* Ειργμῶν legitur apud Nicephorum, qui Eusebium nostrum exscripsit, ut solet. In omnibus tamen nostris codicibus, Regio scilicet, Maz., Med. ac Fuk. scriptum invenitur *εἰργμῶν*, quæ lectio sine dubio præferenda est.

(3) Vulg. *κατὰ τὴν τῶν Παλαιστίνων Καισάρειαν.* Nostri codices, Maz., Med. ac Fuk., scriptum exhibent *κατὰ τὴν Παλαιστίνων Καισάρειαν*, rectius meo quidem iudicio. Dicebatur enim ἡ Παλαιστίνων Καισάρεια, ut alibi occurrit apud Eusebium nostrum, ad discrimen Cæsareæ Philippi quæ in Phœnice sita erat. Leve quidem id nonnullis fortasse videbitur. Sed nos in hac nostra editione, nihil eorum quæ in manuscriptis codicibus occurrit præterire constituimus, quo lectori diligentiam nostram approbemus.

(4) Vulg. *ἀπ' εὐθαλοῦς καὶ γόνιμου γῆς.* Ita quidem legitur in codice Regio, quem secutus est Stephanus. Sed reliqui codices, Maz. scilicet, ac Med. cum Fuk. et Savil. scriptum habent *γόνιμου πηγῆς*. Nec aliter in exemplari suo legerat Rufinus, ut ex ejus interpretatione colligimus. Sic enim verit: *Ibi primum discipuli veluti perenni fonte sumpto vocabulo appellati sunt Christiani.* Ubi tamen libentius legerim *velut e perenni fonte sumpto vocabulo.* Nam in Græco est *ὡςπερ ἀπ' εὐθαλοῦς καὶ γόνιμου πηγῆς.* Mutarunt autem hanc scripturam, ii qui sibi persuaserant *εὐθαλῆ* et *γόνιμου* dici non posse de fonte. Ceterum Christianorum vocabulum principatu Tiberii primum orbi innotuisse testatur etiam Tertullianus in *Apologetico*, ejus locum in superiori capite adduxit Eusebius.

(5) *Ἡαῦλος δὲ καὶ Βαρνάβας.* Nullo modo in Tiberii tempora cadere potest hæc Pauli Hierosolymitana profectio. Nam Lucas in Actibus diserte

A δῆτα ἀνὰ πάσας πόλεις τε καὶ κώμας, πληθυσούσης ἄλλωνος δίκην, μυρίαῖνοι καὶ παμπληθεῖς ἀθρόως ἐκκλησῆσαι συνεστῆκεισαν. Οἱ τε ἐκ προγόνων διαδοχῆς καὶ τῆς ἀνεκάθεν πλάνης, παλαιῆ νόσφ δεισιδαίμονίας εἰδώλων τὰς ψυχὰς πεπεδημένοι, πρὸς τῆς τοῦ Χριστοῦ δυνάμεως διὰ τῆς τῶν φοιτητῶν αὐτοῦ διδασκαλίας τε ἰσοῦ καὶ παραδοξοποιίας, ὡςπερ δεινῶν δεσποτῶν ἀπῆλλαγμένοι, εἰργμῶν τε χαλεπωτάτων (2) λύσιν εὐράμενοι, πάσης μὲν δαιμονικῆς κατέπτυνον πολυθείας, ἕνα δὲ μόνον εἶναι Θεὸν ὠμολόγουν τὸν τῶν συμπάντων δημιουργόν, τοῦτόν τε αὐτὸν θεσμοῖς ἀληθοῦς εὐσεβείας δι' ἐνθέου καὶ σώφρονος θρησκείας τῆς ὑπὸ τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν τῶν ἀνθρώπων βίῃ κατασπαρείσης ἐγέροιον. Ἀλλὰ γὰρ τῆς χάριτος ἦδη τῆς θείας καὶ ἐπὶ τὰ λοιπὰ χρομένην B ἔθνη, καὶ πρώτου μὲν κατὰ τὴν τῶν Παλαιστίνων Καισάρειαν (3) Κορινθίῳ σὺν ὅλῳ τῶ ὄκω δι' ἐπιφανείας θειοτάτης ὑποργίας τε Πέτρον, τῆν εἰς τὸν Χριστὸν πίστιν καταδεξαμένον, πλείστον τε καὶ ἄλλων ἐπ' Ἀντιοχείας Ἑλλήνων, οἷς οἱ κατὰ τὸν τοῦ Σεφάνου διωγμῶν διασπαρέντες ἐκφύρασαν, ἀνθούσης ἄρτι καὶ πληθυσούσης τῆς κατὰ Ἀντιόχειαν Ἐκκλησίας, ἐν ταύτῃ τε ἐπιπαρόντων πλείστον ὄσων τῶν τε ἀπὸ Ἱεροσολύμων προφητῶν, καὶ σὺν αὐτοῖς Βαρνάβα καὶ Παύλου, ἐτέρου τε πλήθους ἐπὶ τούτοις ἀδελφῶν, ἡ Χριστιανῶν προσήγορία τότε πρώτον αὐτόθι ὡςπερ ἀπ' εὐθαλοῦς καὶ γόνιμου πηγῆς (4) ἀναδίδεται. Καὶ Ἄγαθος μὲν, εἷς τῶν συνόντων αὐτοῖς προφητῶν, περὶ τοῦ μέλλειν ἔσεσθαι λιμὸν προθεσπίσει. C Παῦλος δὲ καὶ Βαρνάβας (5), ἐξυπηρετησόμενοι τῇ τῶν ἀδελφῶν παραπέμπονται διακονίᾳ.

scribit, eam contigisse quo tempore Herodes Agrippa inflictæ cœlitus plaga interiit. Quod quidem temporibus Claudii accidisse inter omnes constat. Prudenter itaque fecit Nicephorus, qui cum totum hoc Eusebii caput ad verbum describeret, postremam hanc partem de industria prætermisit, ne in eumdem cum Eusebio errorem incideret. Eusebium vero nostrum in eam opinionem induxit Pauli locus ad Galatas, ubi de suis ad urbem Hierosolymam profectionibus loquitur. Quem locum ut clarius intelligere possimus, de universis Pauli profectionibus in sacram urbem post ejus ad Christum conversionem, diligentius inquirendum est. Lucas quidem quater omnino eum Hierosolyma profectum esse scribit. Primum paulo post ejus baptismum cap. ix Actuum. Iterum deinde profectus est Paulus Hierosolyma ad deferendas fratrum eleemosynas, ut refertur in cap. xi et xii. Postea ascendit Paulus Hierosolyma ob controversiam de circumcissione et Judaicis ritibus, ut habetur in capite xv. Postremo venit Hierosolyma sub finem principatus Claudii, ibique diutissime victus permansit. Ipse vero Paulus in Epistola ad Galatas, bis post suam ad Christum conversionem venisse se dicit Hierosolyma; et utramque profectionem his temporum intervallis distinguit. Cum autem, inquit, placuit ei qui me segregavit, et vocavit per gratium suam, ut revelaret Filium suum in me, continuo non acquievi carni et sanguini. Neque veni Hierosolyma ad antecessores meos apostolos: sed ubi in Arabiam, et iterum reversus sum Damascum. Deinde post annos tres veni Hierosolyma videre Petrum, et mansi apud eum diebus quindecim, etc. De secunda autem profectione sua ita loquitur: Deinde post annos quatuordecim iterum ascendi Hierosolymam

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'.

Ὡς μετὰ Τιβέριον Γάϊος Ἰουδαίων βασιλεὺς καθίστηται Ἀγρίππας, τὸν Ἡρώδη ἀδιδῶ ζημιώσας φυγῆ (Nic. II. E. II, 9).

Τιβέριος μὲν οὖν ἀμφὶ τὰ δύο καὶ εἰκοσι βασιλεύσας ἔτη, τελευταῖα· μετὰ δὲ τοῦτον Γάϊος τὴν ἡγεμονίαν παραλαβὼν, αὐτίκα τῆς Ἰουδαίων ἀρχῆς Ἀγρίππαι τὸ διάδημα (6) περιτίθεισιν, βασιλεῖα καταστήσας αὐτὸν τῆς τε Φιλιππου καὶ τῆς Λυσανίου τετραρχίας. Πρὸς αἷς μετ' οὐ πολὺν χρόνον αὐτῷ καὶ τὴν Ἡρώδου τετραρχίαν παραδίδωσιν, ἀδιδῶ φυγῆ τὸν Ἡρώδη (ὁὗτος δ' ἦν ὁ κατὰ τὸ πάθος τοῦ Σωτῆρος) οὖν καὶ τῆ γυναικὶ Ἡρωδιადί (7), πλείστων ἕνεκα ζη-

A

CAPUT IV.

Quomodo post mortem Tiberii Caius Agrippam Judæorum regem constituit, et Herodem perpetuo exsilio damnavit.

Interea Tiberius, cum duobus circiter ac viginti annis imperasset, extremum diem obiit. Cui succedens Caius Judææ regnum statim tradidit Agrippæ, regemque illum tum in Philippi, tum in Lysaniæ tetrarchia constituit. Nec multo post Herodis quoque tetrarchiam eidem donavit, cum Herodem perpetuo exsilio damnasset, una cum uxore ipsius Herodiade ob varia scelera debito supplicio affectum, ut testatur etiam Josephus. Hic est Herodes qui

cum Barnaba, assumpto et Tito. Ascendi autem secundum revelationem: et contuli cum illis Evangelium, quod prædico in gentibus, etc. Quis non videt hæc inter se prorsus discrepare, cum Paulus quidem neget se venisse Hierosolyma statim post baptismum: Lucas vero post baptismum a Paulo susceptum, et aliquot prædicationes Damasci habitas, illum Damasco clam aufugisse, et recta Hierosolyma venisse testetur? Hanc Lucæ et Pauli dissonantiam fateri compulsus est Hieronymus in expositione Epistolæ ad Galatas. Quam ut conciliarent quidam veterum, teste Hieronymo ita censuerunt: Paulum professionis illius suæ Hierosolyma statim post baptismum quæ memoratur a Luca in dicto capite IX nullam habuisse rationem, eo quod fuga potius quam profectio fuisset. Verum hæc solutio levis est admodum. Etenim Lucas scribit Paulum tunc a Barnaba fuisse deductum ad apostolos, et satis diu mansisse Hierosolymis, et adversus Græcos disputasse. Alii, inter quos Beda et Baronius, primam illam professionem cujus meminit Paulus, asserunt eam ipsam esse quæ refertur a Luca in cap. IX Actuum: sed Lucam itineris Arabici ideo prætermisisse mentionem, quod nihil memoria dignum illic a Paulo gestum fuisset. Quorum sententiæ libenter æquidem accedo. Nam de adventu illo Pauli Hierosolyma planissime ibi loquitur Lucas; quippe qui colloctum eum cum apostolis tunc esse dicit, et multa alia singillatim refert, additque: *Et erat cum illis intrans et eiciens in Jerusalem.* Nunc de secunda illa professione quam Paulus post XIV annos instituisse se dicit, inquirendum est. Theodoretus, et ante illum quidam veteres, referente Hieronymo, hanc ipsam esse existimant, cujus mentio fit in Actibus, cap. XV, quando Paulus una cum Barnaba ob exortam de circumcissione controversiam profectus est Hierosolyma. Hanc sententiam secutus est Baronius. Et Pauli verba id omnino suadere videntur. Subjicit enim Paulus, se Evangelium quod gentibus prædicabat detulisse ad apostolos, eisque dijudicandum obtulisse. Hoc enim sibi volunt ea verba ἀναθέμην αὐτοῖς τὸ Εὐαγγέλιον. Tum subjungit de falsis fratribus, qui veritatem Evangelii opprimere tentabant, et Christianos in servitutem legis redigere. Quæ quidem omnia pertinent sine dubio ad controversiam illam de circumcissione. Verum quid opus est pluribus, cum ea res certissimo argumento ita demonstrari possit? Profectio illa quam post XIV annos se instituisse ait Paulus, non potest esse ea quam secundo loco numerat Lucas. Nec rursus eadem est cum illa quam quarto loco recenset idem Lucas. Eadem est igitur cum illa quam tertiam Lucas commemorat. Quod non possit esse illa quæ secundo loco numeratur a Luca, hinc apparet: Paulus tunc ad deferendas fratrum elemosinas tantum missus est; nec cum apostolis colloctus est, quippe cum Ecclesiam Judæorum tunc maxime persequeretur Herodes, et Petrus in vinculis esset. Quamobrem

B Paulus in Epistola ad Galatas, hujus professionis suæ mentionem merito prætermisit, utpote quæ nihil ad institutum suum faceret; Nec vox illa, *rursus ascendi*, secundam professionem necessariam designat, sed etiam de tertia dici potest. Quod vero non possit esse illa quam quarto loco recenset Lucas, ut videtur sensisse Chrysostomus, ex eo convincitur, quod Paulus scribit se ascendisse cum Barnaba. At in quarta professione Paulus non fuit cum Barnaba. Jampridem enim ab eo sese abruperat. Verum ut ad Eusebium nostrum redeamus, videtur is secundam Pauli Hierosolymitanam professionem confudisse cum prima, et ex duabus unam fecisse.

(6) Τῆς Ἰουδαίων ἀρχῆς Ἀγρίππαι τὸ διάδημα. Falsum est Agrippam regem Judææ a Caio factum esse. Agrippa enim a Caio Cæsare sub initia imperii factus est rex, primum quidem Trachonitidis, quæ tetrarchia Philippi fuerat, ut scribit Philo in Flaccum et Josephus lib. XVIII. Mox vero cum Herodes tetrarcha Galilææ, Herodiadis uxoris impulsu Romam navigasset, ut regiam dignitatem a Caio impetraret: Caius ademptam Herodi tetrarchiam, Galilæam scilicet donavit Agrippæ, quem admodum tradit Josephus in libro supradicto, et Philo in *Legatione ad Caium* sub finem. Tandem vero post necem Caii, Claudius regnum Agrippæ a Caio datum confirmavit, adjectis Judææ ac Samaria quas Herodes avus obtinuerat. Atque ita totum Herodis Magni regnum ad Agrippam pervenit. Qui mox Hierosolymis suo arbitratu pontificem creare cœpit, quippe qui tum Judææ rex esset, cuius caput erat urbs Hierosolyma. Recte ergo Scaliger in animadversionibus reprehendit Eusebium, quod Agrippam regem Judææ a Caio factum esse dixerit. Sed fallitur ipse quoque Scaliger, cum scribit Agrippam Romam venisse, ut Herodem patruum accusaret. Neque enim Agrippa Romanus profectus est, sed Fortunatum libertum cum litteris ad Caium misit, ut tradit Josephus. Porro jamdudum ante Scaligerum scholiastes quidam in margine codicis Mazarini hunc Eusebii errorem notaverat. Nam adjilla verba, τῆς Ἰουδαίων ἀρχῆς τὸ διάδημα, hoc scholion ascriptum est, non quidem eadem manu, sed nihilominus vetusta: Οὐχ' οὗτος, ἀλλ' ὁ Κλαύδιος. Excusari tamen commode potest Eusebius. Non enim dixit Agrippam Judææ regem a Caio factum fuisse, sed Judæorum, eorum scilicet qui in Trachonitide et in Lysaniæ tetrarchia degebant. Sane Philo in *oratione adversus Flaccum*, Agrippam hunc, qui tum adhuc solius Trachonitidis rex erat, nihilominus vocat regem Judæorum. Loquens enim de Alexandrimis, sic ait: Ἡσαχλλον ἐπὶ τῷ γεγενησθαι τινα βασιλεῖα Ἰουδαίων.

(7) Ἐν καὶ τῇ γυναικὶ Ἡρωδιადί. Male hunc locum accepit Christophorus, quasi dicat Eusebius Herodem hunc una cum uxore suæ Herodiade interfuisse passioni Christi. Atqui non hoc dicit Eusebius, sed Herodiadem simul cum viro relega-

Servatoris nostri passioni interfuit. **43** Hujus porro imperatoris temporibus floruit Philo, vir a plurimis non modo nostrorum, verum etiam gentilium maximo in pretio habitus. Erat hic Hebræus quidem origine, splendore generis ac dignitate nulli apud Alexandriam concedens. In divinis vero et patriis disciplinis quantopere elaboraverit, res ipsa declarat. Ad hæc in philosophia et humanioribus litteris quantus fuerit, nihil attinet dicere : quippe cum in Platonica ac Pythagorica philosophia quam præcipue sectatus est, omnes sui temporis superasse memoretur.

CAPUT V.

Quomodo Philo legationem pro Judæis suscepit ad Caium.

Hic quot et quantæ calamitates imperante Caio Judæis contigerint, quinque libris complexus est. In quibus tum insaniam Caii commemorat, qui se deum ipse renuntiasset, et subditos infinitis contumeliis affecisset : tum miserias Judæorum sub illius imperio prosequitur, et quam ipse pro suis popularibus Alexandriæ degentibus in urbe Roma obiit legationem, et quomodo cum apud Caium pro patriis legibus et institutis disseruisset, nil præter risum et ludibrium retulit, parumque abfuit quin capitis discrimen subiret. Cujus rei Josephus etiam mentionem facit in octavo decimo *Antiquitatum* libro scribens his verbis : « Orta, inquit, Alexandriae seditione inter Judæos qui illic habitabant et Græcos, terni ex utraque parte legati ad Caium imperatorem missi sunt. Unus ex legatis Alexandrinorum erat Apion quidam, qui plurima adversus Judæos convicia fundere consueverat, tum alia eis obijciens, tum quod Cæsaris cultum aspernarentur. Nam cum omnes, qui Romano imperio subditi erant, aras ac templa Caio statuerent, prorsusque illi tanquam deo honorem haberent, soli, aiebat, Judæi turpe existimant statuas illi dedicare ac per nomen ejus jurare. Hæc et alia gravissima Apion cum dixisset, quibus Caium exasperatum iri sperabat, Philo princeps legationis Judæorum, vir undecunque cla-

tam bonisque muictatam fuisse. — Monet præterea Valesius, se, expuncta voce κατακρίνας, hunc locum correxisse, qui antea sic legebatur : τὴν Ἡρώδου τετραρχίαν παραδίδωσιν, ἀδίδω φυγῆ τὸν Ἡρώδη (ὁὗτος δ' ἦν ὁ κατὰ τὸ πάθος τοῦ Σωτήρος) κατακρίνας σὺν καὶ τῇ γυναικὶ Ἡρωδιάδι, πλείστον ἕνεκα ζημιώσας αἰτιῶν. Quam correctionem, inquit, confirmat Nicephorus optimusque codex Mazarinus. EDIT. PATROL.

(8) Πέντε βιβλίοις παραδίδωσι. Hodie duo duntaxat Philonis libri hujus argumenti supersunt; alter in *Flaccum* inscriptus, alter *De legatione ad Caium*, adeo ut necesse sit Eusebium falli memoria, aut eos libros aliter olim divisos fuisse in quinque volumina. Nec est quod quis suspicetur, reliquos hujus argumenti libros hodie desiderari. Nam in his duobus qui nunc supersunt, quæcunque Judæis regnante Caio contigerint, scripta habentur. In fine quidem *Legationis ad Caium* aperte indicat Philo, alium hujus argumenti librum subsequi debere. Sic enim dicit : Εἰσράται μὲν κεφαλαιώδεστερον ἢ αἰτία τῆς πρὸς ἅπαν τὰ Ἰουδαίων ἔθνος ἀπεχθείας Γαίου.

μιώσας αἰτιῶν. Μάρτυς Ἰώσηπος καὶ τούτων. Κατὰ δὴ τοῦτον Φίλων ἐγχαίριζετο, πλείστοις ἀνὴρ οὐ μόνον τῶν ἡμετέρων, ἀλλὰ καὶ τῶν ἀπὸ τῆς ἐξωθεν ὀρμωμένων παιδείας ἐπισημότατος. Τὸ μὲν οὖν γένος ἀνέκαθεν Ἑβραῖος ἦν, τῶν δ' ἐπ' Ἀλεξανδρείας ἐν τέλει διαφανῶν, οὐδενὸς χείρων. Περὶ μὲν οὖν τὰ θεὰ καὶ πάτρια μαθήματα, ὅσον τε καὶ πηλίκον εἰσενήνεκται πόνον, ἐργῶ πασι δῆλος· καὶ περὶ τὰ φιλόσοφα δὲ καὶ ἐλευθέρια τῆς ἐξωθεν παιδείας οἶδός τις ἦν, οὐδὲν δεῖ λέγειν· ὅτε καὶ μάλιστα τὴν κατὰ Πλάτωνα καὶ Πυθαγόραν ἐξῆλκως ἀγωγῆν, διενεγκεῖν ἅπαντας τοὺς καθ' ἑαυτὸν ἱστορεῖται.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε'.

Ὡς Φίλων ὑπὲρ Ἰουδαίων πρεσβείαν ἐστειλάτο πρὸς Γάϊον (Nic. H. E. II, 9).

Καὶ δὴ τὰ κατὰ Γάϊον οὗτος Ἰουδαίους συμβάνα πέντε βιβλίοις παραδίδωσι (8), ὁμοῦ τὴν Γαίου διεξιῶν φρενοθλάθειαν, ὡς θεὸν ἑαυτὸν ἀναγορευσαντος, καὶ μυρία περὶ τὴν ἀρχὴν ἐνουθρίσαντος, τὰς τε κατ' αὐτὸν Ἰουδαίων ταρακταρίας, καὶ ἦν αὐτὸς ὁ Φίλων στείλαμενος ἐπὶ τῆς Ῥωμαίων πόλεως ὑπὲρ τῶν κατὰ τὴν Ἀλεξανδρείαν ὁμοειδῶν ἐποιήσατο πρεσβείαν, ὅπως τε ἐπὶ τοῦ Γαίου καταστάς ὑπὲρ τῶν πατρῶν νόμων, οὐδὲν τι πλέον γέλωτος καὶ διασυρμῶν ἀπηνέγκατο, μικροῦ δεῖν καὶ τὸν περὶ τῆς ζωῆς ἀνατλάς κίνδυνον. Μέννηται δὲ καὶ τούτων ὁ Ἰώσηπος ἐν ὀκτωκαιδεκάτῃ τῆς Ἀρχαιολογίας, κατὰ λέξιν ταῦτα γράφων· « Καὶ δὴ στάσεως ἐν Ἀλεξανδρείᾳ γενομένης Ἰουδαίων τε τοὺς ἐνοικοῦσι καὶ Ἑλλήνων, τρεῖς ἀφ' ἑκατέρων τῆς στάσεως (9) πρεσβευτὰ ἀπεσθέντες, παρήσαν ὡς τὸν Γάϊον. Καὶ ἦν γὰρ τῶν Ἀλεξανδρέων πρῆσβευον εἰς Ἀπίων, ὃς πολλὰ εἰς τοὺς Ἰουδαίους ἐβλασφήμησεν, ἄλλα τε λέγων, καὶ ὡς τῶν Καίσαρος τιμῶν περιορῶν· πάντων γοῦν, ὅσοι τῇ Ῥωμαίων ἀρχῇ ὑποτελεῖς εἶεν, βωμοὺς τῷ Γαίῳ καὶ ναοὺς ἰδρυμένων, τὰ τε ἄλλα ἐν πάσιν αὐτὸν ὡσπερ τοὺς θεοὺς δεχομένων, μόνους τούσδε ἀδοξον ἡγεῖσθαι ἀνδρίαισι τιμᾶν, καὶ ὄρκιον αὐτοῦ τὸ δογμα ποιεῖσθαι. Πολλὰ δὲ καὶ χαλεπὰ Ἀπίωνος εἰρηκότας, ὑφ' ὧν ἀρθῆναι ἤλπισε τὸν Γάϊον, καὶ εἰκὸς ἦν, Φίλων ὁ πρεσβυτῶν τῶν Ἰουδαίων τῆς πρεσβείας, ἀνὴρ

D

λεκτέον δὲ καὶ τὴν παλινοδίαν πρὸς Γάϊον. *Dictæ sunt summatis causæ odii quo Caius Judæorum gentem prosequeretur. Nunc dicenda est etiam palinodia in Caium.* Verum hæc palinodia nihil est aliud quam liber Philonis in *Flaccum*. Qui liber proxime sequi debet *Legationem ad Caium*, ut docet Photius in *Bibliotheca*.

(9) Τρεῖς ἀφ' ἑκατέρων τῆς στάσεως. Ac Philo non tres sed quinque legatos ab Alexandrinis Judæis Romam missos fuisse testatur. Sic enim scribit in *Legatione ad Caium*, sub finem : Ἐν ἡμῖν δὲ πέντε πρεσβευτὰς σαλεύειν τὰ τῶν πανταχοῦ πάντων Ἰουδαίων οὐ χαλεπὸν ; Id est : *Annon grave ac molestum erat, quod universæ generis Judaicæ fortuna in nobis quinque legatis posita esset ?* Missi autem fuerant legati duas ob causas. Primum enim querebantur proseuchas suas ab Alexandrinis esse violatas, illatis in eas imperatoris status. Deinde acturi venerant de jure Alexandrinæ civitatis, quod Alexandrini Judæis adimere volebant ut scribit Philo pag. 1019 et 1020.

εἰ πάντα ἔνδοξος, Ἀλεξάνδρου τε τοῦ ἀλαβάρχου (10) ἀδελφὸς ὢν, καὶ φιλοσοφίας οὐκ ἄπειρος, οἷός τε ἦν ἐπ' ἀπολογίᾳ χωρεῖν τῶν κατηγορημένων. Διακλεῖται δ' αὐτὸν Γάτος, κελεύσας ἐκποδῶν ἀπελθεῖν, περιτορῆς τε ὢν, φανερός ἦν ἐργασόμενος τι δεινὸν αὐτοῦς (11). Ὁ δὲ Φίλων ἔξεισι περιυβρισμένος, καὶ φησι πρὸς τοὺς Ἰουδαίους οἱ περὶ αὐτὸν ἦσαν, ὡς χρῆθ' ἀρῆσαι, Γάτου μὲν αὐτοῖς (12) ὠργισμένου, ἔργῳ δὲ ἤδη τὸν θεὸν ἀντιπαρεξάγοντος. Ταῦτα ὁ Ἰώσηπος. Καὶ αὐτὸς δὲ ὁ Φίλων ἐν ἡ συνέγραψε *Προσθεῖται*, τὰ κατὰ μέρος ἀκριβῶς τῶν τότε πραχθέντων αὐτῷ δηλοῦν τὰ πλείστα παρῆς, ἕκείνα μόνον παραθήσεται, δι' ὧν τοῖς ἐντυγχάνουσι προφανῆς γενήσεται δῆλωσις τῶν ἅμα τε καὶ οὐκ εἰς μακρὸν τῶν κατὰ τοῦ Χριστοῦ τετολημένων ἔνεκεν Ἰουδαίους συμβεβηκότων. Πρῶτον δὲ οὖν κατὰ Τιβερίον, ἐπὶ μὲν τῆς Ῥωμαίων πόλεως Ἰστροπέ Σηιανόν, τῶν τότε παρὰ βασιλεῖ τὰ μέγιστα δυνάμενον (13), ἄρδην τὸ πᾶν ἔθνος ἀπολέσει πεποιῆσθαι σπουδῆ· ἐπὶ δὲ τῆς Ἰουδαίας Πιλᾶτον, καθ' ἃν τὰ περὶ τὸν Σωτῆρα τετόληται, περὶ τὸ ἐν Ἱεροσολύμοις ἐπι τῆς συνεστῶς ἱερῶν, ἐπιχειρήσαντά τι παρὰ τὸ Ἰουδαίους ἐξῆν, τὰ μέγιστα αὐτοῦς ἀναταράξει. *valorem nostrum commissum est, dum in templo*

rissimus, Alexandri alabarchæ frater, haudquaquam imperitus philosophiæ, ad respondendum ejus criminationibus se parabat. Verum prohibitus est a Caio, jussusque ut ab ipsius conspectu abscederet. Tantaque erat Cæsaris iracundia, ut nemo dubitaret quin Judæos gravissime esset tulciaturus. At Philo contumelia affectus cum discederet, circumstantibus Judæis dixisse fertur, bono ipsos animo esse oportere, cum Caius quidem ipsis succenseat, re ipsa vero Deum sibi hostem constituerit. Hæc Josephus. Sed et idem Philo in eo libro quem *De legatione* sua conscripsit, quæ tunc temporis gesta sunt, singula accurate refert. Ex quibus, omissis quamplurimis, ea duntaxat apponam, quæ legentibus evidenter ostendant, has calamitates ob facinus illud quod in Christum admiserant, confestim nulla mora interposita Judæis contigisse. Primum igitur narrat principatu Tiberii Augusti Sejanum quemdam in urbe Roma, qui tunc apud imperatorem plurimum poterat, omni studio laborasse, ut gentem illam funditus perderet: in Judæa vero Pilatum, cujus temporibus piaculum illud adversus Hierosolymorum, quod etiam tum stabat, præter

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

CAPUT VI.

Ἔσα Ἰουδαίους συνεβόη μετὰ τὴν κατὰ τοῦ Χριστοῦ τόλμαν (Nic. II. E. II, 10).

Μετὰ δὲ τὴν Τιβερίου τελευτήν, Γάτιον τὴν ἀρχὴν παρεληφότα, πολλὰ μὲν εἰς πολλοὺς καὶ ἄλλα ἐνυβρίζεται μυρία (14), πάντων δὲ μάλιστα τὸ πᾶν Ἰουδαίων ἔθνος οὐ σμικρὰ καταβλάθει· ἃ καὶ ἐν βραχεῖ *παρῆσι* διὰ τῶν αὐτοῦ καταμαθεῖν φωνῶν, ἐν αἷς κατὰ λέξιν ταῦτα γράφει: Ἔσαυτη μὲν οὖν τις ἡ Γάτου (15) περὶ τὸ ἔθνος ἦν ἀνωμαλία πρὸς ἅπαντας, διαπερόντως δὲ πρὸς τὸ πᾶν Ἰουδαίων γένος· ὅψ χαλεπῶς ἀπεχθανόμενος, τὰς μὲν ἐν ταῖς ἄλλαις πόλεσι

Quot magna Judæis obvenerint post Christi necem.

Narrat deinde quomodo post interitum Tiberii Caius cum imperio Romani administrationem suscepisset, et alios quamplurimos innumeris affectis injuriis, et omnium maxime Judæos graviter afflixit. Quæ quidem breviter collecta ex ipsius Philonis verbis licet cognoscere. Ejusmodi, inquit, Cæii fuit temeritas ac protervia, cum adversus omnes, tum præcipue adversus Judæos. Quibus infensus omnes eorum proseuchas ab Alexandrinorum urbe incipiente sibi vindicavit, et imaginibus ac statutis suis

(10) Ἀλεξάνδρου τε τοῦ ἀλαβάρχου. Judæi Alexandriæ jus civitatis habebant, et senatum qui *γερουσία* dicebatur, et peculiaries magistratus, ut testatur Philo in *Flaccum*. Summus autem inter eos magistratus dicebatur ἀλαβάρχεια, et qui eum gerebat, ἀλαβάρχης. Erat hic magistratus perpetuus, et, ut Græci vocant, διὰ βίου. In rescripto Claudii quod refert Josephus in lib. x, cap. 4, ἐθνάρχης dicitur. Quo in loco ait Claudius, permissum fuisse Judæis Alexandrinis ab Augusto, ut in locum eilabarchæ defuncti alium suffragiis suis constituerent. Eundem magistratum γενάρχην vocat Philo in *Flaccum*, pag. 975: Τῆς γὰρ ἡμετέρας γερουσίας, ἣν ὁ Σεβαστὸς ἐπιμελησομένην τῶν Ἰουδαϊκῶν ἐλλετο μετὰ τὴν γενάρχη τελευτήν διὰ τῶν πρὸς Μάγνον Μάξιμον ἐντολῶν. Id est: *Nam ex senatu nostro, quem Augustus constituit, ut post mortem rectoris gentis nostræ, curam gereret rerum Judaicarum, ut scriptum est in mandatis quæ ad Magnum Maximum dedit.* Ex his apparet, alabarcham nihil aliud fuisse quam ἐθνάρχην seu γενάρχην Judæorum qui Alexandriæ et per totam Ægyptium debebant. Ac mihi quidem videtur, alabarchæ nomen per risum et contumeliam confectum fuisse.

(11) Ἐργασόμενος τι δεινὸν αὐτοῦς. Nostri codices Maz. ac Med. cum Fuk. ac Saviliano scriptum habent αὐτῷ, quod non placet.

(12) Γάτου μὲν αὐτοῖς. Apud Josephum et Nicephorum legitur Γάτου λόγῳ, etc., quod majorem habet elegantiam. Sequitur enim ἔργῳ δὲ ἤδη τὸν θεὸν ἀντιπαρεξάγοντος. Quæ clausula satis obscura est. Itaque Rufinus circumlocutione quadam, ut solet, hujus sententiæ versionem elusit. Nicephorus etiam, cum hanc locutionem non intelligeret, emendavit τοῦ θεοῦ ἀντιπαρεξάγοντος. Sed nihil necesse erat. Ait enim Philo, Caium specie quidem ac verbis tenus Judæis infensus esse, re autem ipsa Deum adversus semetipsam instruere et armare. Quippe Caius cum deum se dici vellet, divini Numinis vindictam adversus se provocabat. Ἀντιπαρεξάγειν vox est tactica.

(13) Vulg. τῶν τότε παρὰ βασιλεῖ πολλὰ δυνάμενον. Rectius in codicibus nostris Maz. et Fuk. scriptum est, τῶν τότε παρὰ βασιλεῖ τὰ μέγιστα δυνάμενον. Codex quoque Med. et Savil. scriptum habent τὰ μέγιστα.

(14) Πολλὰ μὲν εἰς πολλοὺς καὶ ἄλλα ἐνυβρίζεται μυρία. Postrema vox abest a codice Maz., Med. ac Fuk., ac meo quidem judicio prorsus superflua est. Habetur tamen in codice Regio et apud Nicephorum.

(15) Ἔσαυτη μὲν οὖν τις ἡ Γάτου. Locus hic Philonis exstat in *Legatione ad Caium*, sub finem.

complevit. Nam cum alios statuas sibi dedicare sineret, ipse quodammodo eas sibi dedicare videbatur. Denique templum illud quod Hierosolymis intactum adhuc permanserat, et omni asyloꝝum prærogativa donatum fuerat, in templum sui nominis commutavit, ut deinceps Jovis præsentis junioris 45 Caii sanum diceretur. Sed et alias innumerabiles calamitates quas vix quisquam possit oratione recensere, idem scriptor in altero libro quem *De*

προσευχᾶς (16), ἀπὸ τῶν κατ' Ἀλεξάνδρειαν ἀρξάμενος σφτερίζεται, καταπλήσας εἰκότων καὶ ἀνδριάντων τῆς Ἰδίας μορφῆς. Ὁ γὰρ ἐτέρων ἀνατιθέντων ἐφείλες, αὐτὸς ἰδρύετο δυνάμει. Τὸν δ' ἐν τῇ ἱερᾷ πόλει νεὸν, ὃς λοιπὸς ἦν ἄψαυτος (17), ἀσυλλας ἤξιωμένος τῆς πάσης, μεθρημόζετο καὶ μετεσχημάτιζεν εἰς οἰκεῖον ἱερὸν, ἵνα Διὸς ἐπιφανοῦς (18) νεὸς χρηματίζῃ Γαζου (19). Muria μὲν οὖν ἄλλα δεῖνὰ καὶ πέρα πᾶσης διηγήσεως ὁ αὐτὸς κατὰ τὴν Ἀλε-

(16) *Τὰς μὲν ἐν ταῖς ἄλλαις πόλεσι προσευχᾶς.* Christophorus *synagoga*s vertit. Sed cum Latini *proseuchas* etiam dixerint, ut est apud Juvenalem, malui sic interpretari. Nec sane mihi liquido constat, an idem sint *proseuchæ* et *synagoga*. Nam *proseuchæ* quidem erant modica oratoria, in quibus Judæi, præcipue Sabbatis convenire et patrio more philosophari consueverant. Philo in *Legatione*: Ἦπίστατο οὖν καὶ προσευχᾶς ἔχοντα; καὶ συνιόντα εἰς αὐτά; καὶ μάλιστα ταῖς ἱεραῖς ἐβδόμαις, ὅτε δημοσίᾳ τὴν πατριὸν παιδεύονται φιλοσοφίαν. Id est: Sciebat enim illos *proseuchas* habere, et in eas convenire solitos, præcipue Sabbatis, quo die patrias leges ac philosophiam publice condiscunt. Quo in loco non otiosa est vox illa *δημοσίᾳ*. Judæi enim palam admissis omnibus, etiam externæ religionis viris, libros legis Mosaicæ interpretabantur, ut docet Tertullianus in *Apologetico*, cap. 48. Sed et *Judæi palam lectitant. Vectigalis libertas vulgo aditur Sabbatis omnibus.* Idem Philo lib. iii. *De vita Moysis* scribit Judæos præcipue Sabba'o frequentasse *proseuchas*. Hinc intelligendus est locus B. Lucæ in cap. xvi. Actuum apostolorum: Τῆ τε ἡμέρᾳ τῶν Σαββάτων ἐξήλθομεν ἔξω τῆς πόλεως πρὸς ποταμὸν, οὗ ἐνομιζέμετο προσευχὴ εἶναι. Die autem *Sabbatorum egressi sumus extra civitatem juxta fluvium, in locum ubi solebat esse proseucha.* De *proseucha* enim Judæa hunc locum intelligendum esse, multa argumenta convincunt. Nam ante Pauli adventum in urbem Philippis, nulli adhuc illis in locis erant Christiani. Quare de Christianorum oratione locus ille intelligi non potest. Præterea mulieres illæ quæ eo loci convenisse dicuntur, sine dubio Judææ erant, ut apparet tum ex eo quod supra dixi, tum quod Lydia illa purpuraria quæ una ex illarum numero fuit, Deum coluisse dicitur, cum tamen nondum esset Christiana. Postremo undenam domini illius dæmoniæ cognoscere poterant, Paulum atque Silam Judæos esse, nisi ex eo quod illos in *proseucham* Judaicam venientes sæpius viderant? Et hæc quidem de *proseucharum* significatione. *Synagoga* vero vocabulum latius patet. Et interdum quidem pro universa Judæorum Ecclesia ponitur, interdum pro tota Ecclesia unius loci. Denique nonnisi majores et illustriores *proseuchæ* dicebantur *synagoga*. Unde beatus Lucas *synagoga* quidem Judæorum ait fuisse Thessalonica: Philippis autem tantum *proseucham*, propterea quod pauculi ibi essent Judæi. De majoribus et illustrioribus *proseuchis* locus est apud Philonem in *Legatione ad Caium*. Non negaverim tamen *proseuchas* posse etiam dici *synagoga*s. Hoc enim testatur idem Philo in libro *Quod omnis probus sit liber*, ubi de Essenis ita loquitur: Τούτους τοὺς νόμους ἀναδιδάσκοντες μὲν καὶ παρὰ τῶν ἄλλων χρόνον, ἐν δὲ ταῖς ἐβδόμαις μάλιστα διαφερόντως, εἰς ἱεροῦς ἀφικνούμενοι τόπους οἱ καλοῦνται συναγωγῶν, καθ' ἡλικίας ἐν τάξεσιν. Εἰθ' ὁ μὲν πρεσβύτερος τὰς βιβλούς ἀναγινώσκει λαέων, etc. *Et has quidem leges assidue condiscunt, præcipue tamen Sabbatis: quo die in sacra quædam loca conveniunt quæ synagoga appellatur, per ætates ordine distributi. Deinde senior libros accipiens legit, etc.* Porro locum illum B. Lucæ quem paulo ante laudavi, longe ante nos Epiphanius in hæresi

Massalianorum interpretatus est de *proseucha* Judaica. Quo loco illud quoque observat, *proseuchas* tam Judæorum quam Samaritanorum, fuisse loca pura sub divo, instar fori aut theatri, plerumque extra urbes. Quibus consentit Apion in lib. iii. *Ægyptiacorum*, ubi ait Moysen, utpote Heliopolitanum, subdivales *proseuchas* construxisse, instar templorum quæ erant Heliopoli, easque omnes ad ventum subolanum obvertisse, prout erat sita Heliopolis. Apionis verba refert Josephus initio libri secundi *adversus Apionem*. Idem in libro *De vita sua*, pag. 1020, meminit *proseuchæ* Tiberiensium, ædis maximæ, in quam conveniebant die Sabbati, et ubi conciones ad populum fiebant de republica.

(17) Ὁς λοιπὸς ἦν ἄψαυτος. Sic legitur etiam apud Phitonen. Sed in Mediceo codice et Fuk. et Savil. λοιπὸν scriptum inveni. In vetustissimo autem codice Mazarino λοιπὸς legitur, et v superscriptum est eadem manu.

(18) Διὸς ἐπιφανοῦς. Non intellexerunt interpretes vim Græci vocabuli. Neque enim *ἐπιφανῆς* nobilissimum hic significat, ut vertit Rufinus, neque *illustrem*, ut reliqui omnes interpretati sunt; præsentem potius vertere debuerant. Sic enim Latini vocant, quoties de diis loquuntur. Ovidius in libro ii *Tristium*:

Per te præsentem conspicuumque deum.
Livius lib. xxix, pag. 529, *Quæ non augenda religionis causa, sed præsentis deæ numine sæpe comperta.* Et paulo post: *At Hercules in ducibus ipsis nullum deum numen apparuit, imo ibi præsens maxime fuit.* Recte ergo in veteribus glossis scribitur: *Præsens, ἐπιφανῆς.* Hinc Antiochus ille rex Syria, appellatus est *Ἐπιφανῆς* ab assentatoribus Græcis, id est *præsens et conspicuus deus*. Præsentis item deorum vocant Latini, quæ Græci *ἐπιφανείας*, quoties dii aut seipso hominibus videndos exhibuerant, aut præsentiam suam aliquo illustri miraculo declaraverant, ut docuit Casaubonus ad librum xii Athenæi. Occurrit ea vox apud Plutarchum in *Vita Marcelli*, et apud Athenæum lib. xv, ubi de Admetæ sacerdote Junonis Argivæ, θεασαμένην δὲ τὴν τῆς Ἥρας ἐπιφανείαν, et apud Proclum in *Hesiodum* pag. 155. De his deorum præsentis libros olim scriperant Anticlidus et Ister, teste Plutarcho in libro *De Musica*.

(19) *Νέου... Γαζου.* Novum deum verterunt interpretes post Rufinum, quod non probo. Nam si Jovem se dici volebat Caius, non erat profecto novus deus. Adde quod non dixit Philo νεὸν Διὸς. Quod si ita scriptum esset, libenter verterem *novum Jovem*. Sic Ptolemæus Ægypti rex Νέος Διόνυσος cognominatus est, id est Junior Bacchus. Nam ex diis gentium alii seniores, juniores alii dicebantur: Οἱ μὲν γὰρ παλαιότεροι, οἱ δὲ νεότεροι λέγονται τῶν θεῶν, ut scribit Menander *Rhetor.* pag. 612 editionis Aldinæ, seu potius Alexander. Nam ex duobus opusculis, Menandri scilicet et Alexandri, unicus liber perperam confatus est in editione Aldina, ut a filio osten-uri sumus. Igitur Νέου Γαζου vertendum est *junioris Caii*. Ita dictus est Caligula ad discrimen Julii Cæsaris, qui et ipse Caius dictus fuerat et pro deo habitus.

ἐνδρείαν συμβεβηκότα Ἰουδαίοις, ἐπὶ τοῦ δηλουμένου, ἐν δευτέρῳ συγγράμματι ἧ ἐπέγραψε *Περὶ ἀρετῶν* (20), ἱστορεῖ. Συνάδει δ' αὐτῷ καὶ ὁ Ἰώσηπος, ὁμοίως ἀπὸ τῶν Πιλάτου χρόνων καὶ τῶν κατὰ τοῦ Σωτήρος ἡμῶν τετολημμένων, τὰς κατὰ παντὸς τοῦ ἔθνους ἐνάρξασθαι σημάτων συμφορὰς. Ἄκουε δ' οὖν οἰακαὶ οὗτος ἐν δευτέρῳ τοῦ Ἰουδαϊκοῦ Πολέμου αὐταῖς συλλαβαῖς δηλοῖ λέγων· « Περμφθεις δὲ εἰς Ἰουδαίαν ἐπίτροπος ὑπὸ Τιβερίου Πιλάτος, νύκτωρ κεκαλυμμένας εἰς Ἱεροσόλυμα παρεισκομίζει τὰς Καίσαρος εἰκόνας· σημαῖαι καλοῦνται. Τοῦτο μεθ' ἡμέραν, μεγίστην ταραχὴν ἤγειρε τοῖς Ἰουδαίοις. Οἱ γὰρ ἕλγος, πρὸς τὴν ὕβιν ἐξεπλάγησαν, ὡς πεπατημένων αὐτοῖς τῶν νόμων. Οὐδὲν γὰρ ἀξιοῦσιν ἐν τῇ πόλει δεικλῶνα τίθεσθαι. » Ταῦτα δὲ συγκρίνας τῇ τῶν Εὐαγγελίων γραφῇ, εἶση ὡς οὐκ εἰς μακρὰν αὐτοὺς μετῆλθεν (21), ἦν ἐβόησαν ἐπ' αὐτοῦ Πιλάτου φωνῆν, ἐ' ἧς οὐκ ἄλλον ἢ μόνον ἔχειν ἐπεδῶν Καίσαρα βασιλέα. Εἶτα δὲ καὶ ἄλλην ἐξῆς ὁ αὐτὸς συγγραφεὺς ἱστορεῖ μετελθεῖν αὐτοὺς συμφορὰν ἐν τοῖσι· « Μετὰ δὲ ταῦτα ταραχὴν ἐτέραν ἔκινει, τὴν ἱερὸν θησαυρὸν (καλεῖται δὲ κορθονᾶς) εἰς καταγωγὴν ὑδάτων ἐξανάλισκων. Κατῆει δὲ ἀπὸ τριακοσίων σταδίων. Πρὸς τοῦτο τοῦ πλῆθους ἀγανάκτησις ἦν. Καὶ τοῦ Πιλάτου παρόντος εἰς Ἱεροσόλυμα, περιστάντες τὸ βῆμα (22), κατεβῶν. Ὁ δὲ, προῆει γὰρ αὐτῶν τὴν ταραχὴν, τῷ πλήθει τοὺς στρατιώτας ἐνόηλους (23) ἐσθῆσιν ἰδιωτικαῖς κεκαλυμμένους ἐγκαταμίξας, καὶ

A *virtutibus* inscripsit, Judæis Alexandriam incolentibus supradicti Caii principatu contigisse refert. Cui astipulatur etiam Josephus, qui ærumnas illas quibus Judæorum gens conflictata est, jam inde ab ipsis Pilati temporibus, et a scelere illo adversus Servatorem nostrum: admissio ortas esse significat. Audiamus, si placet, quæ ille in secundo *Belli Judaici* libro refert his verbis: « Pilatus, inquit, qui a Tiberio procurator in Judæam missus fuerat, velatas Cæsaris imagines quæ signa appellantur, noctu intulit Hierosolyma. Ea res simul atque dies illuxit, maximum tumultum excitavit Judæorum. Nam qui in proximo erant, novo spectaculo attoniti obstupere, prorsus quasi patriæ leges conculcatæ violatæque essent. Nefas quippe illis est simulacrum ullum in urbe statuere. » Quæ quidem si cum evangelica historia conferre volueris, intelliges profecto acclamationem illam, qua Pilato testati sunt, non alium sibi regem esse quam Cæsarem, brevi in ipsorum exitum vertisse. Aliam deinde calamitatem divina ultione ipsis illatam idem scriptor memorat his verbis: « Post hæc, inquit, alium quoque tumultum idem Pilatus excitavit, cum pecuniam sacri ærarii quod carbonam patria lingua appellant, in constructionem aquæductus impenderet. Aberat autem aqua quam deducere in urbem Pilatus volebat, trecentis ab urbe stadiis. Id plebs ægre admodum ferebat. Itaque cum Pilatus venisset Hieroso-

(20) *Ἐν δευτέρῳ συγγράμματι ἧ ἐπέγραψε Περὶ ἀρετῶν*. In superiori capite observavimus, librum Philonis in *Flaccum* collocandum esse post librum *De legatione ad Caium*, non autem præponendum, ut vulgo fit in editis et in manuscriptis exemplaribus, idque duobus argumentis demonstravimus, quæ hic repetere superfluum fuerit. Nunc vero hic Eusebii locus quem præ manibus habemus, sententiam nostram aperte confirmat. Postquam enim Eusebius mala quibus Judæi a Caio vexati sunt, ex Philonis libro *De legatione ad Caium* singillatim commemoravit, addit, multas quoque alias gravissimas calamitates Judæis Alexandrinis esse illatas ejusdem Caii principatu, quas refert Philo in secundo libro *De virtutibus*. Hic secundus liber non potest esse alius quam liber in *Flaccum*. Non enim dici potest eum ipsum esse librum qui *De legatione ad Caium* inscribitur, cum *Legationem ad Caium* discrete distinguat Eusebius ab hoc secundo *De virtutibus* libro. Restat ergo ut secundus hic liber sit ille ipse qui in *Flaccum* inscribitur. Adde quod non in alio quam in illo *adversus Flaccum* libro, gravissimas illas calamitates Judæis Alexandrinis illatas retulit Philo. Ex quo necessario conficitur, secundum illum *De virtutibus* Philonis librum, non alium esse quam librum in *Flaccum*. Qui quidem liber inscriptus fuerat a Philone *Περὶ ἀρετῶν*, perinde ac prior ille qui *Legationem ad Caium* continet. Docuit id nos hic Eusebii locus; cui jungendus est alter ex capite 18 hujus libri, ubi testatur Eusebius plures libros de sceleribus Caii a Philone conscriptos esse quos ille figurate *De virtutibus* inscripsit. Quare hoc loco malim legere, ἐν δευτέρῳ συγγράμματι ὧν ἐπέγραψε *Περὶ ἀρετῶν*.

(21) *Εἶση ὡς οὐκ εἰς μακρὰν αὐτοὺς μετῆλθεν*. Hoc loco perspicue hallucinatur Eusebius, qui putavit ea quæ Josephus refert de imaginibus Tiberii a Pilato importatis in urbem Hierosolyman, post

C Christi mortem contigisse. Atqui Josephus ipse testatur, id accidisse initio administrationis Pilati. Sic enim scribit in libro *De bello Judaico*: Περμφθεις δὲ εἰς Ἰουδαίαν ἐπίτροπος ὑπὸ Τιβερίου Πιλάτος, etc. Idem quoque apertius testatur in libro *xviii Antiquitatum*. Missus est autem in Judæam Pilatus anno Tiberii duodecimo, id est triennio ante baptismum Christi. Absurdum igitur est dicere, ea quæ Judæis acciderunt diu ante passionem Christi, non ob aliam causam quam ob scelus illud in Christum admissum, ipsis contigisse. Est et aliud quiddam, quod in Eusebio fortasse quis possit reprehendere. Existimavit enim Eusebius, unum idemque Pilati facinus tum a Philone, tum a Josepho commemorari; cum tamen si quis diligentius intenderit, duæ illæ ac diversæ res esse videantur. Josephus enim loquitur de signis seu de imaginibus imperatoris, Philo vero de clypeis auratis, qui nullam imaginem haberent, sed nomen dumtaxat Tiberii Cæsaris cui dedicabantur, cum nomine Pilati qui eos dedicabat. Præterea id quod narrat Josephus, accidit anno primo administrationis Pilati, tunc cum Pilatus urbem Hierosolymitanam primum ingressus est. Illud autem quod refert Philo, seu potius rex Agrippa apud Philonem, tunc contigit cum Pilatus jam plures annos administrationis suæ complexset, ut ibidem testatur Philo.

(22) *Περιστάντες τὸ βῆμα*. Sic apud Josephum et Nicephorum legitur. In nostris tamen codicibus Maz. scilicet Med. et Fuk. scriptum est *περιστάντες τὸ λυαν*, haud dubio pro τὸ βῆμα.

(23) *Vulg. ἐνόηλους ἰσθησιν*. Postrema vox deest in codice Regio et apud Josephum; ac meo quidem judicio expungenda est tanquam superflua. Mox in tribus nostris codicibus Maz., Med. ac Fuk., scriptum inveni ἐσθῆσων ἰδιωτικαῖς, atque ita legitur apud Josephum ac Nicephorum, mendose pro ἐσθῆσιν.

lyma, circumfusi inclamare adversus eum cœperunt. At ille (præviderat enim tumultum illorum futurum : atque idcirco armatos milites plebeio habitum multitudini immiscuerat, dato eis præcepto ut tumultuantes non gladiis sed fustibus fererent) signum e tribunali dedit. Statimque Judei a militibus cæsi, partim vulneribus, partim fugientium constipatione obtriti periere. Ita plebs, peremptorum calamitate deterrita, clamoribus abstinuit. Sed et multos alios motus in eadem Hierosolymorum civitate concitatos idem refert scriptor, ostenditque ab illo deinceps tempore et urbem et universam simul Judæam seditionibus, bellis, ærumnisque continuis vicissim sibi succedentibus vexatam fuisse, **46** donec ultima illos imperante Vespasiano clades obsidionis oppressit. Hoc igitur modo divina justitia Judæos ob commissum adversus Christum piaculum insecuta est.

CAPUT VII.

Qualiter Pilatus violentas sibi manus intulerit.

Neque vero illud prætereundum est, Pilatum ipsum qui Servatorem nostrum morti addixit, postmodum imperante Caio, cujus nunc tempora prosequimur, in tantas incidisse calamitates, ut mortem sibi consciscere, suorumque ipse scelerum vindex esse coactus fuerit : divina scilicet justitia in illum, ut par erat, sæviante. Idque a Græcis scriptoribus proditum est, qui olympiadum seriem et quæ quibusque temporibus gesta sunt, conscripsere.

CAPUT VIII.

De fame quæ Claudio imperante accidit.

Interea Caio, qui vix quatuor annis imperium tenuerat, Claudius imperator succedit. Cujus temporibus universum prope orbem terrarum fames oppressit, quam quidem scriptores a nostra religione alienissimi in suis etiam historiis commemorarunt. Atque ita Agabi prophetæ prædictio de imminente fame, cujus in Actibus apostolorum fit mentio, exitum sortita est. Cæterum Lucas postquam de fame illa quæ principatu Claudii Augusti contigit narravit in Actibus, fratresque Antiochiæ degentes stipem viritim collatam Christianis in Judæa commemorantibus per Paulum et Barnabam misisse retulit, hæc deinceps adjungit :

(24) *Κακῶν ἐπάλληλοι μηχαναί.* In codice Regio scriptum inveni κακῶν ἀλλεπάλληλοι μηχαναί. Quæ scriptura nonnullis fortasse placitura est. Eam tamen vocem alibi legere non memini; nec scio utrum Græce dici possit ἀλλεπάλληλοι pro ἄλλαι ἐπ' ἄλλαις. Nicephorus vero pro illis Eusebianis quæ initio posuimus, maluit dicere ἐπάλληλοι προσβολαί, quod scholii instar esse potest ad explicationem verborum Eusebii.

(25) *Ὡς ἐξ ἀνάγκης.* Id est præ desperatione. Potest etiam alius esse sensus horum verborum, ut scilicet Pilatus jussu principis sibi mortem consciverit. Sic enim sævire tunc solebant principes Romani, ut de Macrone tradit Josephus. Sed prior explicatio præferenda est, quippe quæ præcedentibus Eusebii verbis magis congruit. Et præterea confirmatur ex Chronico. Sic enim ibi scribit : *Anno tertio Caii Caligulae Pontius Pilatus, in multis incidens calamitates, propria se manu interfecit. Scribunt Romanorum historiae.* Porro Pilati hujus

ἔριψε μὲν χρῆσασθαι κωλύσας, ξύλοις δὲ παίειν τοὺς κεκραγόντας ἐγκλειυσάμενος, σύνθημα δίδωσιν ἀπὸ τοῦ βήματος. Τυπτόμενοι δὲ οἱ Ἰουδαῖοι, πολλοὶ μὲν ἀπὸ τῶν πληγῶν, πολλοὶ δὲ ὑπὸ σφῶν αὐτῶν ἐν τῇ φυγῇ καταπατηθέντες ἀπώλοντο· πρὸς δὲ τὴν συμφορὰν τῶν ἀνηρημένων καταπλαγὲν τὸ πλῆθος, ἐσιώπησεν. » Ἐπὶ τούτοις μυρίας ἄλλας ἐν αὐτοῖς Ἱεροσολύμοις κεκινήσθαι νεωτεροποιίας ὁ αὐτὸς ἐμφαίνει, παριστάς, ὡς οὐδαμῶς ἐξ ἐκείνου διέλιπον τὴν τε πόλιν καὶ τὴν Ἰουδαίαν ἅπασαν στάσεις καὶ πόλεμοι, καὶ κακῶν ἐπάλληλοι μηχαναί (24), εἰσότε τὸ πανύστατον ἢ κατὰ Οὐσπασσιανὸν αὐτοὺς μετέτληε πολιορκία. Ἰουδαίους μὲν οὖν, ὡν κατὰ τοῦ Χριστοῦ τετολμήκασι, ταύτην πη τὰ ἐκ τῆς θέλας μετῆει δίκης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ΄.

Ὡς καὶ Πιλάτος ἐαυτὸν διεκρήσατο (Nic. II. E. II, 10; Jos. Ant. xviii, 11).

Οὐκ ἄγνοεῖν δὲ ἄξιον, ὡς καὶ αὐτὸν ἐκεῖνοι τὸν ἐπὶ τοῦ Σωτήρος Πιλάτου, κατὰ Γάϊον, οὐ τοὺς χρόνους διέξιμεν, τσαυταῖς περιπεσεῖν κατέχει λόγος συμφοραῖς, ὡς ἐξ ἀνάγκης (25) φονευτὴν ἐαυτοῦ καὶ τιμωρὸν αὐτόχειρα γενέσθαι, τῆς θέλας, ὡς ἔοικε, δίκης οὐκ εἰς μακρὰν αὐτὸν μετελθούσης. Ἱστοροῦσιν Ἑλλήνων οἱ τὰς Ὀλυμπιάδας ἅμα τοῖς κατὰ χρόνους πεπραγμένοις ἀναγράφαντες.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Η΄.

Περὶ τοῦ κατὰ Κλαύδιον γενομένου λιμοῦ (Nic. II. E. II, 11, 12).

Ἄλλὰ γὰρ Γάϊον οὐδ' ὄλοις τέταρσιν ἔτεσι τὴν ἀρχὴν κατασχόντα (26), Κλαύδιος αὐτοκράτωρ διαδέχεται. Καθ' ὃν λιμοῦ τὴν οἰκουμένην πιέσαντος (τοῦτο δὲ καὶ οἱ πόρρω τοῦ καθ' ἡμᾶς λόγος συγγραφεῖς ταῖς αὐτῶν ἱστορίαις παρέδωκαν), ἢ κατὰ τὰς Πράξεις τῶν ἀποστόλων Ἀγάθου προφήτου περὶ τοῦ μέλειν ἔσεσθαι λιμὸν ἐφ' ὅλην τὴν οἰκουμένην, πέρως ἐλάμβανε πρόρρησις. Τὸν δὲ κατὰ Κλαύδιον λιμὸν ἐπισημηνάμενος ἐν ταῖς Πράξεσιν ὁ Λουκᾶς, ἱστορήσας τε, ὡς ἄρα διὰ Παύλου καὶ Βαρνάβα οἱ κατὰ Ἀντιόχειαν ἀδελφοὶ τοῖς κατὰ τὴν Ἰουδαίαν ἐξ ὧν ἕκαστος τῷπότερ ἐδιαπεμφόμενοι ἦσαν, ἐπιφέρει λέγων·

D mores egregie describit Agrippa rex apud Philonem in *Legatione ad Caium* : Ἦν γὰρ τὴν φύσιν ἀκαμπῆς καὶ μετὰ τοῦ αὐθάδους ἀμελιχτός. Εἰ paulo post : Καταδείσαντα μὴ καὶ τῆς ἄλλης αὐτοῦ ἐπιτροπῆς ἐξελέγξωσι τὰς δωροδοκίας, τὰς ὑβρεῖς, τὰς ἀρπαγὰς, τὰς αἰκίας, τὰς ἐπιτρεῖας, τοὺς ἀκρίτους καὶ ἐπαλλήλους φόνους, τὴν ἀνήνυτον καὶ ἀργαλειωτάτην ὠμότητα διεξελθόντες. Ex quibus cognosci potest, quanta fuerit immanitas atque atrocitas Pilati. Est hoc certe illustre testimonium Agrippæ, qui flagitia ipsius Pilati oculis suis spectaverat. Talemi profecto decuit esse judicem illum, a quo damnatus est Christus. Innuat autem ibidem rex Agrippa, Pilatum jam tum mortuum fuisse, cum ipse epistolam illam pro Judæis ad Caium scriberet. Verba enim illa ἦν γὰρ ἀκαμπῆς, etc., non nisi de mortuo jam Pilato dici posse mihi videntur.

(26) *Τὴν ἀρχὴν κατασχόντα.* In tribus nostris codicibus scriptum inveni διακατασχόντα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Θ'.

A

CAPUT IX.

*Μαρτύριον Ἰακώβου τοῦ ἀποστόλου.**Martyrium Jacobi apostoli.*

Κατ' ἐκεῖνον δὲ τὸν καιρὸν, δηλονότι τὸν ἐπὶ Κλαυδίου, ἐπέβαλεν Ἡρώδης ὁ βασιλεὺς τὰς χεῖρας, κακῶσαι τινὰς τῶν ἀπὸ τῆς Ἐκκλησίας· ἀνέλε δὲ Ἰακώβον τὸν ἀδελφὸν Ἰωάννου μαχαίρα. Περὶ τούτου δ' ὁ Κλήμης τοῦ Ἰακώβου καὶ ἱστορίαν μνήμης ἀξίαν ἐν τῇ τῶν Ἰστοριῶν ἐβδόμῃ παρατίθεται, ὡς ἐκ παραδόσεως τῶν πρὸ αὐτοῦ φάσκων· ὅτι δὴ ὁ εἰσαγαγὼν (27) αὐτὸν εἰς δικαστήριον, μαρτυρήσαντα αὐτὸν ἰδὼν, κινήθεις ὠμολόγησεν εἶναι καὶ αὐτὸς ἐπὶ τὸν Χριστιανόν (28). Συναπήχθησαν οὖν ἄμφω, σὺν τῷ Ἰωάννῳ, καὶ κατὰ τὴν ὁδὸν ἤξισεν ἀφεθῆναι αὐτῷ ἀπὸ τοῦ Ἰακώβου. Ὁ δὲ ἄλιγον σκεψάμενος, Εἰρήνη σοι, εἶπε, καὶ κατεφίλησεν αὐτόν. Καὶ οὕτως ἄμφω τῶν ἁγίων ἐκαρτομήθησαν. Τοτηνικαῦτα δὲ, ὡς ἐφησιν ἡ θεία Γραφή, ἰδὼν Ἡρώδης ἐπὶ τῇ τοῦ Ἰακώβου ἀναίρεσει, ὅτι δὴ πρὸς ἡδονῆς εἴη τὸ παραθῆναι τοῖς Ἰουδαίοις, ἐπιτίθειται καὶ Πέτρω, δεσμοῖς τε αὐτὸν παραδούς, ὅσον οὕτω καὶ τὸν κατ' αὐτοῦ φέρον ἐνέργησεν ἄν, εἰ μὴ διὰ θείας ἐπιφανείας ἐπιστάντος αὐτῷ νύκτωρ ἀγγέλου, παραδόξως τῶν εἰργμῶν ἀπαλλαγείς, ἐπὶ τὴν τοῦ κηρύγματος ἀφείται διακονίαν. Καὶ τὰ μὲν κατὰ Πέτρον οὕτως εἶχεν οἰκονομία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ι'.

CAPUT X.

Ὡς Ἀγρίππας, ὁ καὶ Ἡρώδης, ἀποστόλους διώξας, τῆς θείας παρατίκας δίκης ἤσθετο (Nic. H. E. II, 13).

Quomodo Herodes, qui et Agrippa dictus est, apostolos persecutus divinam statim ultionem est expertus.

Τὰ δὲ γε τῆς κατὰ τῶν ἀποστόλων ἐγχειρήσεως τοῦ βασιλέως οὐκέτ' ἀναβολῆς εἶχετο (29), ἀλλὰ γέ C
τοι αὐτὸν ὁ τῆς θείας δίκης τιμωρὸς διάκονος μετρεῖ, παρατίκας μετὰ τὴν τῶν ἀποστόλων ἐπιβουλήν, ὡς καὶ ἡ τῶν Πράξεων ἱστορεῖ γραφῇ, ὁρμήσαντα μὲν ἐπὶ τὴν Καισάρειαν, ἐν ἐπιστήμῳ δ' ἐνταῦθα ἑορτῆς ἡμέρᾳ λαμπρᾷ καὶ βασιλικῇ κοσμησάμενον ἐσθῆτι, ἐπὶ τὸν βῆμα (30) δημηγορήσαντα· τοῦ γὰρ δέξιον παντὸς ἐπευφημήσαντος τῇ δημηγορίᾳ (30'),

Regis vero ob commotam adversus apostolos persecutionem haudquaquam diu dilata vindicta est, sed continuo divinæ justitiæ minister angelus ab eo pœnas expetiit. Cum enim statim post commissum in apostolos facinus, ut traditur in Actibus apostolorum, Cæsaream profectus esset, ibique die festo candida ac regia veste indutus, populum e tribunali alloqueretur, omnisque ei multitudo acclamaret, non hominis vocem esse quam audirent, sed dei :

²⁹ Act. XII.

(27) Ὁ εἰσαγαγὼν αὐτόν. Militem seu apparitorum intelligit, qui Jacobum apostolum coram Herode Agrippa in judicium induxerat. Solebant enim rei a militibus deduci et sisti coram tribunali. Potest etiam intelligi accusator, a quo delatus fuerat Jacobus et in judicium adductus. Vox enim Græca ὁ εἰσαγαγὼν, tam de apparitore quam de accusatore accipi potest. Sic Lucas in Actuum cap. xvi de accusatoribus Pauli ac Silæ scribit : Ἐπιλαβόμενοι τὸν Παῦλον καὶ τὸν Σίλαν, εἰλκυσαν εἰς τὴν ἀγορὰν ἐπὶ τοὺς ἄρχοντας· καὶ προσαγαγόντες αὐτοὺς τοῖς στρατηγοῖς εἶπον. Malim tamen Eusebii verba de accusatore Jacobi intelligere. Nam quod sequitur, hominem illum qui Jacobum in judicium adduxerat, mox a Jacobo veniam petivisse, id magis convenit accusatori quam militi. Quippe accusator qui innocentem calumniatur, sciens ac volens peccat, atque idcirco veniam petere potest ab eo quem affecit injuria. Miles vero qui judici exhibet noxium, cum imperio judicis obsequatur, omni culpa videtur vacare.

(28) Ὁμολόγησεν εἶναι καὶ αὐτὸς αὐτὸν Χριστιανόν. Longe elegantior est lectio codicis Fuketiani, qui ita scriptum exhibet hunc locum, ὠμολόγησεν εἶναι καὶ αὐτὸς Χριστιανός. Reliqui tamen co-

dices nihil mutant. Totus porro hic locus in codice Mazarino ita distinguitur : Ὁ εἰσαγαγὼν αὐτόν εἰς δικαστήριον μαρτυρήσαντα· ἰδὼν αὐτόν· κινήθεις ὠμολόγησεν, etc. Eandem distinctionem reperi in codice Med. ac Fuketiano, sed in Fuketiano legitur μαρτυρήσαντα.

(29) Οὐκέτ' ἀναβολῆς εἶχετο. Pro his Eusebii verbis Nicephorus ista substituit, quæ quoniam scholii instar esse possunt hic apponam : Τὰ δὲ τῆς κατὰ τῶν ἀποστόλων ἐγχειρήσεως Ἡρώδου, οὐκέτ' ἐν ἀναβολαῖς ἦσαν τῇ δίκῃ.

(30) Ἰψῆλόν τε πρὸ βήματος. Apud Nicephorum scriptum est, πρὸ τοῦ δικαστικοῦ βήματος, ubi Nicephorus vocem δικαστικοῦ addidit de suo, satis inconsulte. Neque enim juris dicendi causa illic considerat Agrippa sed ut concionem haberet ad populum, quemadmodum traditur in Actibus apostolorum, ubi etiam rectius legitur, ἐπὶ τῷ βήματι. Nam illud πρὸ βήματος, parum Græcum, ac prorsus Latinum est.

(30') Vulg. ἐπευφημήσαντος ἐπὶ τῇ δημηγορίᾳ. Rectius in tribus nostris codicibus Maz., Med., Fuk., omisa repositione, scribitur ἐπευφημήσαντος τῇ δημηγορίᾳ ὡς ἐπὶ Θεοῦ φωνῇ καὶ οὐκ ἀνθρώπου, quæ lectio longe est elegantior.

repente illum ab angelo Dei percussum esse sacræ litteræ testantur, et a vermibus consumptum interiisse. Cæteram mirari subit Josephi historiam, quippe quæ in hujus miraculi narratione cum divina Scriptura plane consentiat. In ea enim veritatem testimonio suo ac suffragio perspicue comprobatur, cum rem gestam in nono decimo *Antiquitatum* libro exponit his verbis: « Tertius, inquit, jam annus effluxerat, ex quo totius Judææ regno potiebatur, cum urbem Cæsaream ingressus est, quæ antea Stratonis turris vocabatur. Ibi in honorem Cæsaris spectacula exhibuit, pro illius salute hos festos dies institutos fuisse intelligens. Ad quam festivitatem frequens numerus eorum qui honore inter suos ac dignitate pollebant, 48 ex tota provincia confluxerat. Igitur secundo spectaculorum die, veste indutus tota ex argento admirabili opere contexta, processit in theatrum primo diluculo. Ubi solis orientis radiis illustrata vestis mirum in modum resplenduit, et spectantium oculis admirationem simul ac terrorem incussit. Mox adulatorem perniciosius vocibus alius aliter ei acclamare deum appellantes, et ut sibi propitius esset rogantes. Hactenus, aiebant, te velut hominem reveriti, nunc demum humana sorte majorem fatemur. At rex neque illos objurgavit, neque impiam eorum adulationem repudiavit. Et paulo post oculis in alium sublatis superstantem capiti suo angelum vidit, eumque exitii sui nuntium protinus esse intellexit, qui antea felicitatis nuntius fuerat. Hinc mœstitia animo ejus penitus insedit. Accesserunt deinde ventris dolores statim a principio vehementissimi. Conversis itaque ad amicos oculis: Ecce, inquit, deus ego vester cogor nunc e vita discedere, fati necessitate voces illas quas de me modo jactabatis, falsitatis et mendacii protinus coarguente; et qui immortalis appellabar a vobis, jam rapior ad mortem. Sed ferenda est fati condi-

ως ἐπὶ φωνῇ θεοῦ καὶ οὐκ ἀνθρώπου, παραγρῆμα τὸ λόγιον πατάζει αὐτὸν ἄγγελον Κυρίου ἱστορεῖ, γινόμενον τε σκοληκόβρωτον ἐκφύζει. Θαυμάσαι δ' ἄξιον τῆς περι τὴν θεϊαν Γραφὴν καὶ ἐν τῷδε τῷ παραδόξῳ συμφωνίας τὴν τοῦ Ἰωσηφοῦ ἱστορίαν. Καθ' ἣν ἐπιμαρτυρῶν τῇ ἀληθείᾳ δηλὸς ἐστὶν ἐν τόμῳ τῆς Ἀρχαιολογίας ἑνεακαιδεκάτῳ, ἔνθα αὐτοῖς γράμμασιν ἔδὲ πως τὸ θαῦμα διγίγεται· « Τρίτον δ' ἔτος αὐτῷ βασιλεύοντι τῆς ὅλης Ἰουδαίας πεπλήρωτο, καὶ παρῆν εἰς πόλιν Καισάρειαν, ἣ τὸ πρότερον Στράτωνος πύργος ἐκαλεῖτο· συντέλει δ' ἐνταῦθα θεωρίας εἰς τὴν Καισάρως τιμὴν, ὑπὲρ τῆς ἐκείνου σωτηρίας ἑορτὴν τινα ταύτην ἐπιστάμενος (31). Καὶ παρ' αὐτὴν ἡθροιστο τῶν κατὰ τὴν ἐπαρχίαν (32) ἐν τέλει καὶ προεδοηκότων εἰς ἄξιαν πλῆθους. Δευτέρᾳ δὲ τῶν θεωριῶν ἡμέρᾳ, στολήν ἐνδυσάμενος ἐξ ἀργύρου πεποιτημένην πᾶσαν, ὡς θαυμάσιον ὕψην εἶναι, παρῆλθεν εἰς τὸ θέατρον ἀρχομένης ἡμέρας. Ἐνθα ταῖς πρώταις τῶν ἡλιακῶν ἀκτίνων ἐπιβολαῖς ὁ ἀργυρος καταυγασθεὶς, θαυμασίως ἀπέστειλε, μαρμαίρων τι φοβερόν καὶ τοῖς εἰς αὐτὸν ἀπενίζουσι φρικώδες. Εὐθύς δὲ οἱ κόλακες τὰς οὐδ' ἐκείνῳ πρὸς ἀγαθοῦ ἄλλος ἄλλοθεν φωνὰς ἀνεθόων, θεὸν προσαγορεύοντες, Εὐμένης τε εἴης, ἐπιλέγοντες· εἰ καὶ μέχρι νῦν ὡς ἀνθρώπων ἐφοβήθημεν, ἀλλὰ γε τούντεῦθεν κρείττονα σε θνητῆς τῆς φύσεως ὁμολογοῦμεν. Οὐκ ἐπέληξε τούτοις ὁ βασιλεὺς, οὐδὲ τὴν κολακείαν ἀσεβοῦσαν ἀπετρίψατο. Ἀνακύβας δὲ μετ' ὀλίγον, τῆς ἑαυτοῦ κεφαλῆς ὑπερκαθεζόμενος εἶδεν ἄγγελον (33). Τοῦτον εὐθύς ἐνόησε κακῶν εἶναι αἴτιον, τὸν καὶ ποτε τῶν ἀγαθῶν γενόμενον, καὶ διακάρδιον ἔσχεν ἰδύνην. Ἀθρόον δ' αὐτῷ τῆς κοιλίας προσέψυσεν ἀλγῆμα, μετὰ σφοδρότητος ἀρξάμενον. Ἀναθεωρῶν οὖν πρὸς τοὺς φίλους, Ὁ θεὸς ὑμῖν ἐγὼ, φησὶν, ἦδη καταστρέφειν ἐπιτάττομαι τὸν βίον, παραγρῆμα τῆς εἰμαρμένης τὰς ἄρτι μου κατεψευσμένας φωνὰς ἐλεγχοῦσης. Ὁ κληθεὶς ἀθάνατος ὅψ' ὑμῶν, ἦδη

(31) *Ἐορτὴν τινα ταύτην ἐπιστάμενος.* Turnebus in suo codice ad latus emendarat ἐνοστησάμενος. Quam emendationem etiam in libro Moræi ascriptam inveni. Sed hæc conjectura nullo modo placet. Neque enim Agrippa ludos illos primus instituerat: sed ab Herode ejus avo jam dudum instituti fuerant. Hic igitur sensus est hujus loci quem ex Josepho citat Eusebius: Sciebat Agrippa hanc festivitatem institutam fuisse pro salute Cæsaris ab avo suo Herode, qui primus quinquennale Cæsareorum certamen apud Cæsaream urbem in honorem Augusti instituerat, et Olympiade cxcii eos ludos primum ediderat, ut refert Josephus. Ad horum itaque ludorum editionem Agrippa Cæsaream profectus erat anno iv imp. Claudii, diebus æstivis, quibus olympias ccvi inchoari cœpit.

(32) *Ἰὼν κατὰ τὴν ἐπαρχίαν.* Syriam intelligit, vel ejus partem Phœnicen quæ provincia dicebatur ad differentiam Judææ, in qua tunc regnabat Agrippa. Certe B. Lucas deserte testatur, primores tunc adfuisse Tyrriorum, quæ urbs caput erat Phœnicis. Porro in nostris codicibus Maz., Med. ac Fuketii scriptum inveni ἐπάρχιον, quæ vox alibi etiam occurrit in his libris. Næc illud omittendum est, in optimo codice Mazarinæo id nomen scribi cum diphthongo ἐπάργειον, simplex tamen et superscriptum est eadem manu. Sed recte scribi cum

diphthongo docet derivativa vox ἐπαρχεωτής, quæ non semel occurrit in his libris. Neque enim aliunde formari potest ἐπαρχεωτής quam ab ἐπάργειος.

(33) *Ἰαερκαθεζόμενον εἶδεν ἄγγελον.* Josephi verba interpolavit Eusebius malo more. Nam cum Josephus bubonem dixisset supra caput Agrippæ asitisse, Eusebius e Josephi verba bubonis nomen expunxit. Josephi verba sunt: Τὸν βουδῶνα τῆς ἑαυτοῦ κεφαλῆς ὑπερκαθεζόμενον εἶδεν ἐπὶ σγοινίου τινός· ἄγγελον τοῦτον εὐθύς ἐνόησεν κακῶν εἶναι, τὸν καὶ ποτε τῶν ἀγαθῶν γενόμενον. Id est: *Bubonem supra caput suum astantem super extento fune vidit. Statimque intellexit hunc calamitatis nuntium esse, qui antea felicitatis nuntius fuisset;* sub Tiberio scilicet. Tunc enim jussus in vincula duci Agrippa, cum ad arborem quamdam inclinatus staret, bubonem viderat capiti superstantem. Quod Germanus quidam, hujusmodi auguriorum peritus, magnam felicitatem Agrippæ portendere prædixit, ut refert Josephus. Vides ergo ut, sublato bubonis nomine, sensus omnis hujus loci tollitur. Sed fortasse verebatur Eusebius, ne Josephum et Lucam parum inter se consentire lectores judicarent, si quem Lucas angelum dixerat, Josephus bubonem dicere videretur. Quasi vero non utrumque fieri potuerit, ut et bubo supra caput Agrippæ, et ex alia parte angelus eidem appareret.

βανειν ἀπάγομαι. Δεκτέον δὲ τὴν πεπρωμένην, ἣ θὲς βεβούληται. Καὶ γὰρ βεβούκαμεν οὐδαμῆ φάυ-
 λως, ἀλλ' ἐπὶ τῆς μακαριζομένης λαμπρότητος (34).
 Ταῦτα δὲ λέγων, ἐπιτάσει τῆς οὐδύνης κατεπονείτο.
 Μετὰ σπουδῆς οὖν εἰς τὸ βασιλεῖον ἐκομισθῆ, καὶ
 διῆλθε λόγος εἰς πάντας, ὡς ἔχει τοῦ τεθνήαι (35)
 παντάπασι μετ' ὀλίγον. Ἡ πληθὺς δ' αὐτίκα σὺν γυ-
 ναιζὶ καὶ παισὶν ἐπὶ σάκκον καθεσθείσα (36) τῷ πα-
 τρὶ νόμῳ, τὸν Θεὸν ἰκέτευον ὑπὲρ τοῦ βασιλέως,
 οἰμωγῆς τε πάντ' ἦν ἀνάπλευ καὶ ὀρήνων. Ἐν ὑψη-
 λῷ δ' ὁ βασιλεὺς δωματίῳ κατακείμενος, καὶ κάτω
 βλέπων αὐτοὺς πρηγεῖς προσπίπτοντας, ἄδακρυς οὐδ'
 αὐτὸς ἔμενε. Συνεχῶς δ' ἐφ' ἡμέρας πέντε τῷ τῆς
 γαστρὸς ἀλγῆματι διεργασθεῖς, τὸν βίον κατέστρεψεν,
 ἀπὸ γενέσεως ἄγων πεντηκοστὸν ἔτος καὶ τέταρτον,
 τῆς δὲ βασιλείας ἑβδόμον. Τέσσαρας μὲν οὖν ἐπὶ
 Γαίου Καίσαρος ἐβασίλευσεν ἑνιαυτοὺς, τῆς Φιλίπ-
 που μὲν τετραρχίας εἰς τριετιαν ἄρξας, τῷ τετάρτῳ
 δὲ καὶ τὴν Ἡρώδου προσειληφῶς, τρεῖς δ' ἐπιλαβῶν
 τῆς Κλαυδίου Καίσαρος αὐτοκρατορίας. Ταῦτα τὸν
 Ἰωσήπον μετὰ τῶν ἄλλων ταῖς θείαις συναληθεύοντα
 Γραφαῖς ἀποθαυμάζει. Εἰ δὲ περὶ τὴν τοῦ βασιλέως
 προσηγορίαν δόξειέ τι διαφωνεῖν, ἀλλ' ὁ γε χρόνος
 καὶ ἡ πρᾶξις τὸν αὐτὸν ὄντα δείκνυσιν, ἦτοι κατὰ τι
 σφάλμα γραφικὸν ἐνηλλαγμένου τοῦ ὀνόματος, ἢ καὶ
 διωνυμίας περὶ αὐτὸν, οἷα καὶ περὶ πολλοὺς γεγε-
 νημένων.

duplici nomine appellatum fuisse, quod et pluribus aliis contigit.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΑ'.

Περὶ Θεοῦ τοῦ γόητος, καὶ τῶν σὺν αὐτῷ (Nic.
 H. E. II, 11).

Ἐπει δὲ πάλιν ὁ Λουκᾶς ἐν ταῖς Πράξεσιν εἰσάγει
 τὸν Γαμαλιήλ ἐν τῇ περὶ τῶν ἀποστόλων σκέψει λέ-
 γοντα, ὡς ἄρα κατὰ τὸν δηλούμενον χρόνον (37) ἀν-
 ἔστη Θεοῦ, λέγων ἑαυτὸν εἶναι τινα (ὅς κατελύθη,
 καὶ πάντες ὅσοι ἐπέθοντο αὐτῷ διελύθησαν) φέρε
 καὶ τὴν περὶ τούτου παραθώμεθα τοῦ Ἰωσήπου γρα-

(34) *Μακαριζομένης λαμπρότητος*. Ex Josepho
 ac Nicephoro pro μακαριότητος, restituumus λαμ-
 πρότης, atque ita scriptum habet codex Fuk.

(35) *ὡς ἔχει τοῦ τεθνήαι*. In vulgatis Josephi
 editionibus deest articulus, quod magis probō. Ἐχοι
 igitur positum est pro μέλλοι, quam locutionem
 Galicæ linguæ etiamnum retinet. Quod si articulum
 retinere malueris, ut in omnibus nostris exempla-
 ribus et apud Nicephorum legitur, tunc scriben-
 dum est ἔχοιτο, aut certe subaudiendum est ἀνάγ-
 κην. In tribus nostris codicibus Maz., Med. ac
 Fuk., scriptum est ὡς ἔχει, quod magis probō.

(36) *Ἐπὶ σάκκον καθεσθείσα*. Optime Rufinus
 hunc locum vertit: *More patrio super cilicia strati,
 omnipotentī Deo pro regis incoluntate supplicabant*.
 Reliqui tamen interpretes uno consensu verterunt
saccis induti. Quod etsi non damno, verbis tamen
 Josephi nequaquam convenit. Scio moris fuisse non
 solum apud Judæos, sed etiam apud A-syrios, ut
 in luctu et in publicis supplicationibus sacco in-
 dui, Deo invidiam facerent, quemadmodum legitur
 in historia Ninivitarum, et apud Josephum in libro
 x *Antiquitatum*, cap. 5. Verum et hic nos fuit
 supplicantium, ut stratis ciliciis et cinere conspersi
 insisterent. Sic in capite III Jonæ, rex Ninivitarum
 περιβάλλετο σάκκον, καὶ ἐκάθισεν ἐπὶ σποδοῦ. Et
 in Evangelio Lucæ, cap. x: *Si in Tyro et Sidone
 factæ fuissent virtutes quæ factæ sunt in vobis, olim*

110, quandoquidem sic Deo visum est. Neque enim
 male et abjecte viximus, sed in eo splendore quem
 homines fortunatissimum existimant. Hæc cum di-
 ceret, augescente interim vi doloris torquebatur.
 Ocius ergo in palatium delatus cum esset, rumor
 continuo per urbem sparsus est, regem in maximo
 vitæ discrimine versari. Statimque plebs omnis cum
 uxoribus et liberis, stratis ciliciis more patrio se-
 dens Deum pro salute regis obsecravit. Tota urbs
 ejulatu ac lamentis personabat. Rex vero in excelso
 quodam solario decumbens, cum eos humi prostra-
 tos ex alto prospiceret, ne ipse quidem temperare
 potuit a lacrymis. Tandem continuis per quinque
 dies ventris doloribus confectus vitam finiit, an-
 num agens ætatis quartum et quinquagesimum,
 regni vero septimum. Nam primo quidem sub Caio
 Cæsare quatuor annis regnaverat, Philippi tetrar-
 chia potitus per triennium. Inde anno quarto Herodis
 quoque tetrarchiam regendam accepit. Postea vero
 principatu Claudii Augusti tres ultimos regni sui exe-
 git annos. 49 Hæc Josephus: in quibus perinde
 ac in cæteris, fidem illius magnopere admiror, qui
 cum sacris litteris in veritate narranda adeo consen-
 tiat. Quod si in regis nomine discrepare quibusdam
 videtur, temporis tamen ratio et res ipsa eundem
 esse confirmat; adeo ut vel nomen vitio scripturæ
 depravatum esse oporteat, vel certe regem hunc

C

CAPUT XI.

De Theuda præstigiatore ejusque sociis.

Sed quoniam Lucas præterea in Actibus aposto-
 lorum 19 Gamalielem quemdam, cum in concilio Ju-
 dæorum de apostolis deliberatio fieret, loquentem
 inducit de Theuda quodam qui hisce temporibus
 exstitit, et qui cum de seipso magna prædicaret,
 tandem exstinctus est, omnesque qui ei fidem habue-

in cilicio et cinere sedentes pœniterent. Eoque re-
 ferre soleo verba Rulini ex libro xi *Historiæ Ec-
 clesiasticæ*, cap. 35, ubi de Theodosio imp. ita lo-
 quitur: *Ante martyrum et apostolorum thecus jac-
 bat cilicio prostratus, et auxilia sibi fida sanctorum
 intercessione poscebat*. Quanquam in manuscripto
 codice Claromontani collegii legitur *silici prostra-
 tus*. Epiphanius in hæresi 50. Novatianorum, cap. 7,
 αὐτοὶ ἐὰν ἐνδεζῶνται τελείαν τὴν μετάνοιαν, ἐν
 σάκκῳ καὶ σποδῷ καθεσθέντες. Tertullianus in libro
De pudicitia: *Pariter de penitentia officio sedent in
 sacco, et cinere inhorrescunt*.

(37) *Κατὰ τὸν δηλούμενον χρόνον*. Locus Lucæ
 exstat in cap. v Actuum apostolorum, ubi Lucas
 non dicit Theudam Claudii imp. temporibus existi-
 tisse, ut hic affirmat Eusebius. Imo ex Lucæ verbis
 colligi potest, Theudam illum Augusti Cæsaris
 principatu turbas in Judæa concitasse. Nam Gama-
 liel apud Lucam diserte tradit, post tumultum
 Theudæ exstitisse Judam Galilæum, qui in diebus
 professionis censualis seditionem commovisset.
 Atqui censualis hæc professio contigit post exsilium
 Archelai, Quirinio Syriam administrante, sub ex-
 tremo Augusti temporibus. Falsum proinde esse vi-
 detur quod hic affirmat Eusebius, Lucam Theudæ
 motum in Claudii tempora conjecisse. Eusebium
 tamen nostrum recte sensisse, mox demonstra-
 bimus.

rant, dissipati sunt : agedum de hoc ipso Josephi quoque testimonium proferamus. Illic igitur in libro superius memorato sic loquitur : « Fado, inquit,

(38) *Τῆρ περι τοῦτου παραθώμεθα τοῦ Ἰωσήφου γραφῆρ.* Scaliger in lib. vi *De emendatione temporum*, Eusebium graviter reprehendit, qui Theudam illum de quo loquitur Lucas, eundem esse putaverit cum altero Theuda cujus meminit Josephus in lib. xx, cap. 2, sub finem; cum tamen Theudas ille cujus a Luca fit mentio, paulo ante Christi mortem in Judæa res novas concitaverit, adeo ut inter hunc Theudam, et inter illum cujus meminit Josephus, duodecim annorum spatium ut minimum intersit. Nam Josephus Theudæ tumultum post obitum regis Agrippæ commemorat, quo tempore Cuspius Fadus Judæam administrabat. Hæc est Scaligeri sententia. At Casaubonus in *Exercitatione* II, cap. 18, in eo quidem consentit cum Scaligero, quod Theudam Lucæ a Theuda Josephi distinguit, sed in hoc dissentit ab eodem Scaligero quod Theudam illum cujus meminit Lucas, longe antiquiorem facit quam Scaliger. Ejus enim tumultum confert in extrema Herodis regis tempora, et ante ipsum natalem Christi. Idem ante illum sensit Origenes in lib. I *contra Celsum*. Et huic opinioni favere videntur verba ipsa B. Lucæ, qui postquam de Theuda locutus est, hæc addit : *Post hunc surrexit Judas Galilæus in diebus professionis*. Sed facillimum est huic objectioni respondere; nec longius, verum ex ipso Luca prometur responsio. Quippe Lucas seu potius Gamaliel apud Lucam discrete testatur Theudam nuper admodum, et his ipsis quibus hæc loquebatur diebus exstitisse. *Ante hos enim dies exstitit Theudas*, etc. Ἰπὸ γὰρ τούτων τῶν ἡμερῶν ἀνέστη Θεοῦδας, etc. Quæ verba rem nuper ac novissime factam demonstrant. Sic enim loqui solent tam Græci quam Latini de re adhuc recenti, ut plurimis exemplis probari potest. *Ante hos igitur dies*, idem valet ac *his diebus*, ut *ante diem tertium Kalendarum* Latini et Græci dicunt pro eo quod est die ut *Kalendarum*. Quare cum subjicit Lucas hæc verba, *Post hunc exstitit Judas*, his verbis nihil aliud significatur quam Theuda vetustiorē fuisse Judam Galilæum. Quæ quidem expositio, licet prima fronte durior videatur, tamen prorsus necessaria est ac verissima, nec exemplis destituitur. Nam quoties ab ultimo, utpote nobis propiore, numerare instituimus, tunc ex ultimo primus, et ex primo ultimus fiat necesse est. Quam ob causam *retro* fuisse dixit Tertullianus in *Apologetico*, pro olim et *antea* fuisse; et *retrosiorem* usurpat pro *antiquiore*. Et tamen *retro* idem est Latinis quod *post*. Sed quoniam Casaubonus negat Græcos unquam ita locutos fuisse, producendus est testis omni exceptione major. Is est Clemens Alexandrinus, qui in lib. vii *Synomatei*, sub finem, eodem prorsus modo locutus est quo B. Lucas. Postquam enim observavit hæreticos fere omnes circa tempora imp. Adriani erupisse, et usque ad principatum Antonini Pii pervenisse, ut Basilidem et Valentinum, hæc subjungit : *Nam Marcion iisdem quidem temporibus vixit quibus Basilides et Valentinus. Verum tanquam senior cum illis adhuc junioribus est versatus*. Addit deinde, *μεθ' ὃν Σίμων ἐπ' ὀλίγον κηρύσσοντος τοῦ Πέτρου ὑπέκρουσεν. Post quem Simon prædicantem Petrum audivit aliquantulum*. Quis non videt in hoc Clementis loco *post hunc* idem valere atque *ante hunc*? Neque enim Simon Magus posterior fuit Marcione; imo diu ante Marcionem vixit, ut inter omnes constat. Sed nimirum Clemens, cum a propinquiore incipiens, hæreticorum indicem texeret, primos numeravit qui erant ultimi, et postremum omnium posuit Simonem, qui revera erat omnium primus. Eodem quoque modo locutus est Synæon Metaphrastes in Acus manuscriptis passionis Petri Alexandrini episcopi. Illic enim Petrus in carcere positus Achillem et Alexan-

drum presbyteros ita affatur : *Παρακαλῶ γρηγορεῖν ὑμᾶς καὶ προσεύχεσθαι, μεμνημένους πρὸς τοῖς ἀλλοῖς καὶ τῶν κινδύνων, ὅσους ὑπομένειν ἡγαγκάζετο ὁ ἀναθροφάμενός με πατήρ μου ὁ ἐπίσκοπος Θεωνᾶς, etc.* Et paulo post : *Μεμνησθαι δὲ καλῶν καὶ τοῦ μεγάλου Διονυσίου, ὃς τῆδε κακείσε περιῶν, Σαβαλλίου μάλιστα ἐπιθεμένου, καὶ πολλὰ τοῦτον λυπούντος, οὕτω τὸν πάντα τῆς ζωῆς αὐτοῦ χρόνον διὰ Χριστὸν στενοσύμενος διετέλεσε καὶ μετ' αὐτὸν Ἰρακλᾶς καὶ Δημήτριος, etc.* Vides ut Metaphrastes, seu potius auctor ex quo Metaphrastes hæc Acta descripsit, Heraclam ac Demetrium episcopos ait fuisse post Dionysium, quos tamen constat prædecessores fuisse Dionysii. Sed et geographiæ scriptores, quoties terrarum situm et populorum nomina describunt, eodem loquuntur modo. Dicunt enim *μετὰ τούτους* εἶσιν ἐκεῖνοι, quod idem valet ac *supra hos siti sunt isti*. Et hæc quidem adversus opinionem Casauboni, qui Theudam illum cujus in Actibus fit mentio, Juda antiquiorem esse existimavit. Sed dicit fortasse quispiam, ex iis quæ a nobis disputata sunt, abunde demonstratum videri, Theudam non fuisse antiquiorem Juda Galilæo : nihilo tamen minus Theudam illum cujus meminit Lucas, distinguendum esse ab eo Theuda cujus meminit Josephus. Prior enim Theudas de quo loquitur Gamaliel in oratione illa quam habuit in concilio Judæorum, circa tempus passionis Christi tumultum in Judæa concitavit; alter vero de quo loquitur Josephus, post mortem Agrippæ regis, Fado Judæam administrante seditionem commovit, quarto circiter anno principatus Claudii Augusti. Cum ergo Gamaliel orationem illam habuerit paulo post resurrectionem Christi, et ante martyrium B. Stephani, id est circa extrema Tiberii tempora, de motu illo Theudæ qui regnante Claudio factus est, tunc omnino loqui non potuit. Huic objectioni aliter occurrere non possumus, nisi Josephum hallucinatū esse dicamus, qui Theudæ tumultum tardius quam debebat retulerit. Duos enim Theudas fuisse, qui se prophetas esse mentiti, alter post alterum Judæos ad spem rerum novarum concitaverit, nunquam adduci possum ut credam. Conferantur Luca ac Josephi loca, in quibus uterque illorum de Theuda locutus est; et unum eundemque Theudam ab illis esse memoratum manifestissime deprehendemus. Certe in utriusque narratione, cuncta ad amussim ita conveniunt, ut Josephus Lucam interpretatus esse videatur. Unum discrimen est in tempore, quod tamen tanti momenti non est, ut idcirco duos Theudas comminisci debeamus. Nam quotiescunque hujusmodi narrationis discrepantia apud veteres scriptores occurrit, si ob hanc causam statim negotia ac personas distinguere necesse est, cavendum nobis erit, ne ex uno eodemque homine duos inconsulte faciamus. Quanto satius est, ubi duos scriptores inter se dissentire viderimus, alterum illorum falli affirmare. Quod cum de sacris litteris nefas sit dicere, in Josephum culpa omnis conferenda est. Alia quoque conciliandi ratio excogitari potest, si dicamus B. Lucam in eo loco *κατὰ πρόληψιν* locutum esse. Quæ quidem figura occurrit interdum apud antiquos scriptores; exempli causa apud Virgilium cum dicit :

..... portusque require Velinos.

Atqui cum hæc dicerentur Æneæ, nondum condita erat Velia. Sic ergo B. Lucas tumultum Theudæ toto decennio anticipavit, Gamalielis orationi narrationem illam quasi ex sua persona interserens, eo quod præsentī argumenti aptissime congruebat. Certe Eusebius noster locum B. Lucæ ita interpretatus videtur, ut ex hoc capite apparet.

ἀνθρ, θευδᾶς τοῦνομα (39), πείθει τὸν πλείστον ὄχλον, ἀναλαβόντα τὰς κτήσεις ἐπεσθαι πρὸς τὸν Ἰορδάνην ποταμὸν αὐτῷ. Προφήτης γὰρ ἔλεγεν εἶναι, καὶ προστάγματι τὸν ποταμὸν σχίσας, δίδον ἐφη παρ-
 ἔξιν αὐτοῖς βράδιαν. Καὶ ταῦτα λέγων, πολλοὺς ἠπά-
 τησεν. Οὐ μὴν εἴασεν αὐτοὺς τῆς ἀφροσύνης δνασθαι
 φάδος, ἀλλ' ἐξέπεμψεν λίγν ἰππέων ἐπ' αὐτοὺς· ἦτις
 ἐπιπεσοῦσα ἀπροσδοκῆτως αὐτοῖς, πολλοὺς μὲν
 ἀνέλε, πολλοὺς δὲ ζώντας ἔλαβεν, αὐτὸν τε τὸν
 θευδᾶν ζωγρησαντες, ἀποτέμνουσιν αὐτοῦ τὴν κεφα-
 λήν, καὶ κομίζουσιν εἰς Ἱεροσόλυμα. » Τούτοις ἐξῆς
 καὶ τοῦ κατὰ Κλαυδίον γενομένου λιμοῦ μνημονεύει
 ὡς πω·

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΒ΄.

Περὶ Ἑλένης τῆς τῶν Ὀσροηνῶν βασιλίδος B
 (Nic. H. E. II, 41).

« Ἐπὶ τούτοις γε (40) καὶ τὸν μέγαν λιμὸν κατὰ
 τὴν Ἰουδαίαν συνέβη γενέσθαι, καὶ ὅν καὶ ἡ βασι-
 λισσα Ἑλένη πολλῶν χρημάτων ὠνησαμένη σίτον
 ἀπὸ τῆς Αἰγύπτου, διένειμε τοῖς ἀπορουμένοις. »
 Σύμφωνα δ' ἂν εὖροις καὶ ταῦτα τῇ τῶν Πράξεων
 τῶν ἀποστόλων γραφῇ, περιεχοῦσῃ ὡς ἄρα τῶν κατὰ
 τὴν Ἀντιόχειαν μαθητῶν καθὼς ἠμπορεῖτό τις, ὤρι-
 σαν ἕκαστος εἰς διακονίαν ἀποστεῖλαι τοῖς κατοικοῦ-
 σιν ἐν τῇ Ἰουδαίᾳ· ὃ καὶ ἐποίησαν, ἀποστεύσαντες
 πρὸς τοὺς πρεσβυτέρους διὰ χειρὸς Βαρνάβα καὶ
 Παύλου. Τῆς γέ τοι Ἑλένης ἦς δὴ καὶ ὁ συγγραφεὺς
 ἐποίησται μνήμην, εἰσέτι νῦν στήλαι διαφανεῖς (41)
 ἐν πραστείοις δέκνυνται τῆς νῦν Ἀλλίας (42). Τοῦ
 δὲ Ἀδιαθηνῶν ἔθνους αὕτη βασιλεύσα ἐλέγετο.

Act. XI.

(39) *Θευδᾶς τοῦνομα*. In tribus nostris codicibus Mazarino, Med. et Fuk. scriptum est *Θευδᾶς ὄνοματι*.

(40) *Ἐπὶ τούτοις γε*. Locus Josephi est in lib. XI *Antiquitatum*, cap. 3, ubi postquam dixit Cuspio Fado procuratori Judææ successisse Tiberium Alexandrum, statim subiungit : Ἐπὶ τούτοις γε καὶ τὸν μέγαν λιμὸν κατὰ τὴν Ἰουδαίαν συνέβη γενέσθαι, id est horum procuratorum temporibus, ut recte interpretatus est Gelenius. Quibus verbis aperte indicat Josephus, famem illam pluribus annis durasse, quippe quæ sub duobus illis procuratoribus sævierit. Missus porro est in Judæam Fadus post obitum Agrippæ regis, id est anno quarto Claudii exeunte. Ita fa mes illa ab Agabo prædicta, anno v et vi Claudii contigit.

(41) *Στήλαι διαφανεῖς*. Tres erant pyramides tertio ab urbe Hierosolymitana stadio, in quibus condita erant ossa Helenæ, Adiabenenorum reginæ, scribit Josephus in lib. XX, cap. 2. Idem in libro vi *De bello Judaico*, Ἑλένης μνημεῖα his appellat, quas hoc loco στήλας vocat Eusebius. Rufinus *sepulcrum* vertit non male. *Mausoleum Helenæ* vocat Hieronymus in oratione de obitu B. Paulæ, idque adhuc sua ætate stetit testatur. Porro hoc Helenæ sepulcrum mirabili opere fabricatum fuisse testatur Pausanias in *Arcadicia*. Cum enim plura sepulcra memoratu digna a se visa esse affirmet, duo tamen præ cæteris admiratur : Mausoli scilicet in Caria, et Helenæ in Judæa : Ἑβραίοις δὲ Ἑλένης γυναικὸς ἐπιχωρίας τάφος ἐστὶν ἐν πόλει Σολύμοις, ἣν ἐξ ἔλαττος κατέβαλεν ὁ Ῥωμαίων βασιλεὺς. Cætera de miraculo januæ sepulcri illic vide apud Pausaniam, qui in eo fallitur, quod Helenam patriam Judæam fuisse existimavit. Fuit et palatium ejusdem Hele-

A Judæam procurante, præstigiator quidam nomine Theudas, collecta ingenti hominum multitudine, persuasit illis ut asportatis opibus ducem se ad Jordanem usque fluvium sequerentur. Quippe se prophetam esse aiebat, diremptisque imperio suo aquis fluminis, facilem se transitum ipsis præstiturum. Hujusmodi sermonibus plurimos decepit. Sed Fadus vesaniam illorum brevi compressit, immissis adversus eos equitum turmis ; qui ex improvviso illos adorti, partim occiderunt, partim vivos comprehenderunt. Ipse etiam Theudas ab iisdem captus est, cujus caput præcisum Hierosolyma retulerunt. » Post hæc idem scriptor famis illius quæ imperante Claudio contigit, mentionem facit his verbis :

CAPUT XII.

De Helena Osroenorum regina.

« Per idem tempus, inquit, gravissima fames universam Judæam affixit, quo quidem tempore Helena regina frumentum quod grandi pecunia ex Ægypto coemerat, egenis distribuit. » Quæ omnino consentiunt cum iis quæ 50 scripta sunt in Actibus apostolorum 29. Ubi etiam illud habetur, discipulos qui Antiochiæ morabantur, decrevisse pro suis singulos facultatibus stipem conferre, ad sublevandos fratres qui in Judæa degebant. Quod quidem illi etiam præstiterunt, missis ad seniores pecuniis per manus Pauli et Barnabæ. Cæterum Helenæ illius, cujus mentio fit a Josepho, illustres etiamnum exstant cippi in suburbis Hierosolymorum, quæ mutato nomine nunc Ælia appellatur : eamque C. Adiabenenorum reginam fuisse perhibent.

næ Hierosolymis, ut docet Josephus in libro vi *De bello Judaico*, pag. 920. — Joannes Langus, qui Nicephorum Latine interpretatus est, στήλαι *statuas* vertit, pessime omnino. Nam vox στήλη interdum quidem statuum significat, ut apud Suidam et recentiores Græcos sæpius occurrit. Sed ea significatio huic loco convenire non potest, cum nefas fuerit Judæis statuas ullas habere. Eundem errorem admisit Gelenius in interpretatione libri Philonis *De legatione ad Caium*. Cum enim Philo de proeuchis Judæorum Alexandriæ quas Græci concrenaverant, hæc dixisset : Καὶ σιωπῶ τὰς συγκαθαίρεθείσας καὶ συμψηθεῖσας τῶν αυτοκρατόρων τιμὰς ἀσπίδων καὶ στεφάνων ἐπιχρῶσων καὶ στήλων καὶ ἐπιγραφῶν· Gelenius ita vertit : *Taceo deletos a furentibus eodem incendio honores Romanorum principum, clypeos, coronas statuasque auratas cum suis titulis* : cum potius ita vertere debuisset, *clypeos, coronas aureas, columnas cum inscriptionibus*. Sic etiam in hoc Eusebii loco στήλαι sunt columnæ, seu cippi sepulcrales in quibus humatorum nomina perscribentur. De his scholiastes Aristophanis in *Equitibus* et in *Avibus*. Earum usus etiam apud Romanos. Nam Dio in lib. LXVII defuneri cœna ait : Στήλην ταφοειδῆ ἐκάστην σῶν παρέστησε, τὸ τε ὄνομα αὐτοῦ ἔχουσα. Idem in lib. LXIX de equi Boiysthenis sepulcro eandem vocem usurpat. In veteribus glossis στήλη *cippus* redditur. Cicero in lib. II *De legibus*, columnas dixit, ubi agit de sepulcris. Clemens Alexandrinus in hb. v *Stromat.* scribit Hipparchum Pythagoreum eo quod arcana magistri evulgasset, e collegio eiectionem fuisse, et cippum ei positum fuisse tanquam mortuo, καὶ στήλην ἐπ' αὐτῷ γενέσθαι, οἷα νεκρῶ.

(42) *Ἀλλίας*. Cf. infra IV, 6.

CAPUT XIII.

De Simone Mago.

Interea cum jam fides Servatoris nostri Jesu Christi ubique diffusa esset, hostis generis humani regiam urbem sibi occupare satagens, Simonem illum de quo superius dictum est, eo destinat. Cujus nefariis artibus auxilium atque operam suam commodans, plurimos eorum qui Romæ degebant, in errorem inductos sibi mancipavit. Testatur id Justinus, qui non procul ab apostolorum temporibus inter religionis nostræ sectatores maxime floruit. De quo viro inferius suo in loco ea quæ virtus ipsius postulat, dicturi sumus. Hic igitur in priore *Apologetico* quem pro nostra doctrina ad imperatorem Antoninum conscripsit, sic ait : « Post Domini nostri in cælum ascensum, inquit, iussu sunt a dæmone homines quidam, qui se deos esse dicerent. Quos quidem homines tantum adest ut persecuti sitis, quin potius maximis honoribus affeceritis. Ex iis fuit Simon quidam Samaritanus, ortus e vico qui Gitton dicitur, qui principatu Claudii Augusti, cum per operationem dæmonum multa magicæ artis miracula in urbe vestra quæ imperii caput est, edidisset, deus a vobis est habitus, statuamque illi perinde ac deo posuistis in insula Tiberina inter duos pontes, cum hac inscriptione : SIMONI DEO SANCTO. Hunc Samaritani prope omnes, et ex aliis gentibus nonnulli, summum Deum esse confitentis, Helenam quoque venerantur, quæ initio quidem apud Tyrum urbem Phœnicæ 51 publice in lupanari prostiterat, postea vero ubique Simonem assectata est : eamque primam summi Dei notionem esse affirmant. » Hæc Justinus. Cui subscribit etiam Irenæus in primo *Contra hæreses* libro, in quo vitam hominis et impietatem et impurissimam doctrinam exponit. Quam quidem hoc loco referre superfluum fuerit, quippe cum non ipsius modo Simonis, sed et reliquorum

(45) Ἡδὴ διαδεδομένης πίστεως. In codice Maz., Med. ac Savil. legitur διαδιδόμενης, quod magis placet.

(44) Ἐν τῇ προτέρᾳ πρὸς Ἀντωνίνον... Ἀπολογία. Hic Justinus locus non in priore, sed in secundo ejus *Apologetico* hodie exstat. Verum Eusebius in citandis Justinus *Apologeticis*, alium ordinem secutus est, quam vulgatæ editiones. Primum enim semper vocat eum qui in vulgatis editionibus est secundus; et secundum qui vulgo est primus. Qua de re pluribus infra disputabitur.

(45) Ἀπὸ κόμης... Γίττων. Clemens in lib. II *Recognit.* : Simon hic, inquit, patre Antonio, matre Rachel natus est : gente Samaritanus ex vico Gylthorum, arte magus, etc.

(46) Σίμωνι δὲν σάγκτω. Jam dudum viri docti observarunt, imperitia Latinæ linguæ lapsum esse Justinum qui statuam Semoni Sancto positam, Simonis Mago sacratam fuisse putaverit, vicinitate nominum deceptus. Certe statua illa quam in insula Tiberina viderat Justinus, non ita dudum effossa est cum ea inscriptione quam dixi SIMONI SANCTO DEO FIDIO. Sancus deus erat apud Sabinos qui pactis et fœderibus præerat, a *sanciendo* dictus. Unde etiam Deus Fidius vocabatur, a *fide*. Quin etiam per eum

A ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΓ'.

Περὶ Σίμωνος τοῦ Μάγου (Nic. H. E. II, 14, 27; Eus. infra IV, 21).

Ἄλλὰ γὰρ τῆς εἰς τὸν Σωτῆρα καὶ Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστὸν εἰς πάντας ἀνθρώπους ἤδη διαδεδομένης πίστεως (43), ὁ τῆς ἀνθρώπων πολέμιος σωτηρίας, τὴν βασιλεύουσιν προαρπάσασθαι πόλιν μηχανώμενος, ἐνταῦθα Σίμονα τὸν πρόσθεν δεδηλωμένον ἀγει, καὶ δὴ ταῖς ἐντέχνους τάνδρος συναϊρόμενος γοητείαις, πλείους τῶν τὴν Ῥώμην οἰκούντων ἐπὶ τὴν πλάνην σφετερίζεται. Ἀγλοὶ δὲ τοῦτο μετ' οὐ πολὺ τῶν ἀποστόλων ἐν τῷ καθ' ἡμᾶς διαπρέλας λόγῳ Ἰουστίνου, περὶ οὗ τὰ προσήκοντα κατὰ καιρὸν παραθήσομαι. Καὶ μοι λαθὼν ἀνάγνωθι τοῦδε τὴν γραφὴν, ἣν ἐν τῇ προτέρᾳ πρὸς Ἀντωνίνον ὑπὲρ τοῦ καθ' ἡμᾶς δόγματος Ἀπολογία (44) γράφων ὠδὲ φησιν : « Καὶ μετὰ τὴν ἀνάληψιν τοῦ Κυρίου εἰς οὐρανὸν, προσβάλλοντο οἱ δαίμονες ἀνθρώπους τινάς, λέγοντας ἑαυτοὺς εἶναι θεοὺς· οἱ οὐ μόνον οὐκ ἐδιώχθησαν ὑφ' ὑμῶν, ἀλλὰ καὶ τιμῶν ἤξιώθησαν· Σίμονα μὲν τινα Σαμαρέα τὸν ἀπὸ κόμης λεγομένης Γίττων (45), ὃς ἐπὶ Κλαυδίου Καίσαρος διὰ τῆς τῶν ἐνεργούντων δαιμόνων τέχνης δυνάμεις μαγικὰς ποιήσας ἐπὶ τῇ πόλει ὑμῶν τῇ βασιλίδι Ῥώμῃ θεὸς ἐνομήσθη, καὶ ἀνδριάντι παρ' ὑμῖν ὡς θεὸς τετίμηται, ἐν τῷ Τίβερι ποταμῷ μεταξὺ τῶν δύο γεφυρῶν, ἔχων ἐπιγραφὴν Ῥωμαϊκῆν ταύτην, ΣΙΜΩΝΙ ΔΕΘ ΣΑΓΚΤΩ (46), ὅπερ ἐστὶ Σίμωνι θεῷ ἀγλω. Καὶ σχεδὸν μὲν πάντες Σαμαρεῖς, ὄλγοι· δὲ καὶ ἐν ἄλλοις ἔθνεσιν, ὡς τὸν πρώτων Θεὸν ἐκείνων ὁμολογούντες προσκυνοῦσι. Καὶ Ἐλένην τινὰ (47) τὴν συμπερινοστήσασαν αὐτῷ κατ' ἐκεῖνο τοῦ καιροῦ, πρότερον ἐπὶ τέγγους σταθεῖσαν (48) ἐν Τύρω τῆς Φοινίκης, τὴν ἀπ' αὐτοῦ πρώτην ἔνοιαν λέγουσιν. » Ταῦτα μὲν οὗτος. Συνάδει δ' αὐτῷ καὶ ὁ Εἰρηναῖος ἐν πρώτῳ τῶν *Πρὸς τὰς αἰρέσεις*, ὁμοῦ τὰ περὶ τὸν ἄνδρα καὶ τὴν ἀνοσίαν καὶ μαρὰν αὐτοῦ διδασκαλίαν ὑπογράφων, ἣν ἐπὶ τοῦ παρόντος περιττὸν ἀνεῖη καταλέγειν, παρὸν τοῖς βουλομένοις, καὶ τῶν μετ' αὐτὸν κατὰ μέρος αἰρεσιάρχῶν τὰς ἀρχὰς καὶ τοὺς

jurare soliti erant Romani. Fesellerunt Justinum Samaritanum quidam, qui statuam illam Simoni Samaritano positam fuisse ei persuaserunt; quasi vero Romani magum ac præstigiatorem adhuc viventem consecrassent, aut quasi deum adjecto epitheto sanctum vocaverint.

(47) Ἐλένην τινὰ. Rufinus Selenem vocat. Atque ita Clemens in lib. II *Recognitionum*, ubi multa de hac Selenæ seu Iana refert, satis recondita.

(48) Ἐπὶ τέγγους σταθεῖσαν. Nescio quo casu in editionem Kob. Stephani error irrepserat, ut pro τέγγους scriberetur τέλους. Quo scripturæ vitio deceptus Musculus, vir mediocris ingenii, hunc locum ita vertit : quæ primum in telonio steterat. Christophorus quoque ad eundem lapidem impedit. Sic enim interpretatus est : Quæ antea apud Tyrum Phœnicie meretricio quæstui seipsam prostituerat. Quasi ἐπὶ τέγγους idem esset ac ἐπὶ μισθῷ. Atqui τέγγους Græcis est πορνείον. Clemens Alexandrinus in lib. III *Stromateων* : Εἶεν δ' ἂν ἐν ταῖς μείζουσι παρ' αὐτοῖς ἐλπίσιν, αἱ προσετώσαι τοῦ τέγγους πάρναϊ, ἀνάδην εἰσδεχόμεναι τοὺς βουλομένους ἅπαντας. Chrysostomus in *oratione de sancto Babyta contra gentiles*, τὰς ἀπὸ τοῦ τέγγους γυναῖκας vocat meretrices.

βλους, καὶ τῶν ψευδῶν διδαγμάτων τὰς ὑποθέσεις, τὰ τε πᾶσιν αὐτοῖς ἐπιτετηθευμένα διαγῶναι, οὐ κατὰ πάρεργον τῇ δεδηλωμένῃ τοῦ Εἰρηναίου παραδομένῃ βιβλίῳ. Πάσης μὲν οὖν ἀρχηγὸν αἰρέσεως πρῶτον γενέσθαι τὸν Σίμωνα παρελήφμεν. Ἐξ οὗ καὶ εἰς δεῦροί τὴν κατ' αὐτὸν μετιόντες αἵρεσιν, τὴν σώφρονα καὶ διὰ καθαρότητα βίου παρὰ πᾶσι βεβοημένην Χριστιανῶν φιλοσοφίαν ὑποκρινόμενοι, ἧς μὲν ἔδοξαν ἀπαλλάττεσθαι περὶ τὰ εἰδῶλα δεισιδαιμονίας οὐδὲν ἤττον αὐθις ἐπιλαμβάνονται, καταπίπτοντες ἐπὶ γραφᾶς καὶ εἰκόνας, αὐτοῦ τε τοῦ Σίμωτος καὶ τῆς ἐν αὐτῷ δηλωθείσης Ἑλένης, θυμιάμασι τε καὶ θυσίαις καὶ σπονδαῖς τούτους θρησκεύειν ἐπιχειροῦντες (49). Τὰ δὲ τούτων αὐτοῖς ἀποβῆτότερα, ὧν φασὶ τὸν πρῶτον ἐπακούσαντα ἐκπλαγῆσεσθαι, καὶ κατὰ τὴν παρ' αὐτοῖς λόγιον ἐγγραφον θαμβωθῆσεσθαι, θάμβους ὡς ἀληθῶς καὶ φρενῶν ἐκστάσεως καὶ μανίας ἐμπλεω τυγχάνει, τοιαῦτα ὄντα, ὡς μὴ μόνον μὴ δυνατόν εἶναι παραδοθῆναι γραφῇ, ἀλλ' οὐδὲ χεῖλαισιν αὐτὸ μόνον δι' ὑπερβολὴν αἰσχροργίας τε καὶ ἀρρητοπίας, ἀνδράσι σώφροσι λαληθῆναι. "Οὐ τι ποτὲ γὰρ ἀνείη ἢ ἐπισηοθεῖη παντὸς αἰσχροῦ μιαιώτερον, τοῦτο πᾶν ὑπερηχόντισεν ἢ τῶνδε μυσαρωτάτῃ αἵρεσις, ταῖς ἀθλίαις καὶ παντοίων ὡς ἀληθῶς κακῶν σεσωρευμέναις γυναιξίν ἐγκαταπαίζόντων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΔ'.

Περὶ τοῦ κατὰ Ῥώμην κηρύγματος Πέτρου τοῦ ἀποστόλου (Nic. H. E. II, 14).

Τοιούτων κακῶν πατέρα καὶ δημιουργὸν τὸν Σίμωνα κατ' ἐκεῖνο καιροῦ, ὡς περὶ μέγαν καὶ μεγάλων ἀντίπαλον τῶν θεσπεσίων τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν ἀποστόλων, ἡ μισόκαλος καὶ τῆς ἀνθρώπων ἐπίβουλος σωτηρίας πονηρὰ δύναμις προύστησαστο. "Ομως δ' οὖν ἡ θεία καὶ ὑπερουράνιος χάρις, τοῖς αὐτῆς συναρμομένη διακόνους (50), δι' ἐπιφανείας αὐτῶν καὶ παρουσίας, ἀναπτομένην τοῦ πονηροῦ τὴν φλόγα ἢ τάχος ἐσθένυ, ταπεινοῦσα δι' αὐτῶν καὶ καθαιρούσα πᾶν ὕψωμα ἐπαιρόμενον κατὰ τῆς γνώσεως τοῦ Θεοῦ. Ἀπὸ δὲ οὗτε Σίμωτος οὐτ' ἄλλου τοῦ τῶν τότε φυέντων συγχρότημά τι κατ' αὐτοὺς ἐκείνους τοὺς ἀποστολικούς ὑπέστη χρόνους. Ὑπερνεῖκα γὰρ καὶ ὑπερίσχυε τὰ πάντα τὸ τῆς ἀληθείας φέγγος, ὃ τε λόγος αὐτὸς ὁ Θεὸς ἔστυ θεοθεν ἀνθρώποις ἐπιλάμψας ἐπὶ γῆς τε ἀκμάζων, καὶ τοῖς ἰδίους ἀποστόλοις ἐμπαιτευόμενος. Αὐτίκα ὁ δηλωθεὶς γόγης ὡς περ ὑπὸ θείας καὶ παραδόξου μαρμαρυγῆς τὰ τῆς διανοίας πληγῆς ὄμματα, ὅτε πρότερον ἐπὶ τῆς Ἰουδαίας ἐπ' αἷς ἐπονηρεύσαστο πρὸς τοῦ ἀποστόλου Πέτρου κατεφωρόθη, μεγίστην καὶ ὑπερπόντιον ἀπάρις πορείαν τὴν ἀπ' ἀνατολῶν, ἐπὶ δυσμᾶς ὤχετο φεύγων, μόνως αὐτῇ βιωτῶν αὐτῷ κατὰ γνώμην εἶναι οἰόμενος.

(49) *Θρησκεύειν ἐπιχειροῦντες.* In tribus nostris codicibus Maz., Med. et Fuk. scriptum inveni ἐπιχειροῦντας. Et paulo post, ubi legitur ἐμπλεω τυγχάνει, iidem codices scriptum exhibent ἐμπλεα. In optimo tamen exemplari j Mazariano adnotatum est ad platus eadem manu: Γρ. ἐπιχειροῦντες.

A hæreticæ pravitatis auctorum initia, vitam, falsorum dogmatum causas ac rationes, studia denique et instituta singulorum, ex supradictis Irenæi libris a quo hæc accurate tradita sunt, liceat volentibus cognoscere. Sane hunc Simonem hæreticæ pravitatis principem atque auctorem fuisse accepimus. Unde ad nostram usque ætatem quicumque ejus sectam profitentur, cum se Christianam religionem plenam modestiæ et sanctitatis amplecti simulaverint: tamen et ad superstitiosum dæmonum cultum quem abjicere visi fuerant, deinceps nihilominus relabuntur, dum ante Simonis et supradictæ illius Helenæ picturas atque imagines proni sese abjiciunt, eosque suffimentis et sacrificiis ac libationibus colere non verentur. Et quæ apud illos secretiora habentur, quibus auditis protinus animos audientium aiunt percelli, et ut verbis utar oraculi quod perscriptum habent, obstupescere: revera stuporis et dementiæ atque insaniciæ plenissima sunt: adeo ut non modo scriptis prodi, sed ne sermone quidem efferi possint a modestis hominibus, ob nimiam turpitudinem atque obscenitatem. Nihil enim tam impurum aut esse aut excogitari unquam potest, quod flagitiosissima illorum secta longo intervallo non superet, dum miseris atque omni scelere coopertis mulieribus illudunt.

CAPUT XIV.

De prædicatione Petri apostoli in urbe Roma.

Hunc igitur tantorum scelerum auctorem atque architectum Simonem dæmon virtutis inimicus, et hominum salutem infestissimus his temporibus in medium produxit, ut magnis et admirabilibus Servatoris nostri apostolis par adversarius consisteret. Verum 52 cœlestis Dei gratia quæ ministris suis semper auxilio est, per eorundem adventum ac præsentiam flammam illam a dæmone accensam subito restinxit, et superbiæ fastum ac tumorem qui se adversus Dei notitiam extulerat, dejecit ac depressit. Quocirca nec Simonis nec aliorum qui tunc temporis exorti sunt, conspiratio, apostolorum ætate quidquam valuit. Omnes enim machinas retundebat, cunctaque superabat splendor veritatis, Verbiq; ipsius divini potentia quod nuper hominibus affulserat, et tum maxime in terris vigeat, et in suorum apostolorum mentibus insidebat. Statim ergo præstigiator ille quem diximus, diviniæ lucis insperato quodam splendore percussus, simul atque in Judæa a Petro apostolo convictus est, omniaque ejus maleficia patefacta, longissime trans mare fugam arripuit, ab orientis partibus ad occidentem profectus; neque aliter se libere et ex ani-

(50) *Vulg. τοῖς αὐτοῖς συναρμομένη διακόνους.* Ita ex codice Med. editit Rob. Stephanus. Sed longe rectius in codice Regio, Mazar., Fuketiano et Savil. scribitur τοῖς αὐτῆς συναρμομένη, etc. Quin etiam Nicephorus hanc scripturam confirmat. Habet enim τοῖς ἐκείνης διακόνους.

mi sui sententia victurum esse speravit. Tandem ad urbem Romam delatus, ope atque adjumento subsidentis ibidem dæmonis, brevi conatus suos tantopere promovit, ut illius civitatis homines ei tanquam deo statuam collocarint. Sed hæc non diu ex voto illi fluxerunt. Confestim enim ipsis Claudii Augusti temporibus, benigna et clementissima Dei providentia fortissimum et maximum inter apostolos Petrum et virtutis merito reliquorum omnium principem ac patronum Romam adversus illam generis humani labem ac pestem perducit. Qui tanquam strenuus divinæ militiæ ductor cœlestibus armis munitus, pretiosam illam lucis intelligibilis mercem ab oriente ad eos qui versus occasum habitabant, detulit : lucem ipsam et salutarem mentibus doctrinam, regnum scilicet cœlorum eis annuntians.

CAPUT XV.

De Evangelio secundum Marcum.

Igitur cum Dei doctrina Romanos adventu suo illustrasset, Simonis quidem vis ac potentia cum ipso simul auctore brevi extincta atque deleta est. Tantus autem veritatis fulgor emicuit in mentibus eorum qui Petrum audierant, ut parum haberent semel audisse, **53** nec contenti essent cœlestis verbi doctrinam viva voce, nullis traditam scriptis accepisse : sed Marcum Petri sectatorem cujus hodieque exstat Evangelium, enixe orarent ut doctrinæ illius quam auditu acceperant, scriptum aliquod monumentum apud se relinqueret. Nec prius destiterunt quam hominem expugnassent, auctoresque C scribendi illius quod secundum Marcum dicitur, Evangelii extitissent. Quod cum Petrus per revelationem sancti Spiritus cognovisset, delectatus ardenti hominum studio, librum illum auctoritate sua comprobasse dicitur, ut deinceps in ecclesiis legeretur. Refertur id a Clemente in sexto *Institutionum* libro. Cui testis etiam accedit Papias, Hierapolitanus episcopus. Porro Marci mentionem fieri aiunt a

(51) *Τῆς ἐφεδρευούσης.* Male hunc locum cepit Rufinus, sic enim vertit : *Is urbem Romam ingressus, utens adminiculo assistentis sibi et adherentis dæmoniacæ virtutis, quam paredrum vocant.* Verum Eusebius loquitur de dæmone, qui in urbe Roma quasi in capite totius mundi, sedem ac domicilium posnerat. In codice Fuketiano et Saviliano legitur *συνεδρευούσης.*

(52) *Ὦν καὶ τῷ ἀνδρὶ καταλέλυτο.* Ex his Eusebii verbis perspicue colligitur, Simonis Magi interitum Romæ contigisse principatu Claudii Augusti. Nam Eusebius scribit Petrum regnante Claudio Romam venisse ; statimque Simonis magicas artes Petri adventu discussas, et cum auctore ipso destructas fuisse. Eusebium secutus Symeon Metaphrastes, Simonis interitum Claudii temporibus accidisse scribit. At Baronius in *Annalibus*, et Sigonius in librum secundum *Historiæ sacræ Sulpicii Severi*, id Neronis temporibus accidisse contendunt : ejus rei auctores habent Severum, Augustinum, Philastrium et Maximum Taurinensem. Ego vero Eusebii sententiam v-riorem puto. Cum enim constet ex Justino et Ireneo, Simonem sub Claudio Romam venisse et fraudulenta edidisse miracula ; cumque etiam constet, Petrum ejusdem Claudii ten-

Α *Ἐπιβάς δὲ τῆς Ῥωμαίων πόλεως, συναιρομένης αὐτῷ τὰ μέγιστα τῆς ἐφεδρευούσης (51) ἐνταῦθα δυνάμει, ἐν ὀλίγῳ τοσοῦτον τὰ τῆς ἐπιχειρήσεως ἤνυστο, ὡς καὶ ἀνδριάντος ἀναθέσει πρὸς τῶν τῆδε οἷα θεῶν τιμηθῆναι. Οὐ μὴν εἰς μακρὸν αὐτῷ ταῦτα προὔχρει. Παραπόδας γοῦν ἐπὶ τῆς αὐτῆς Κλαυδίου βασιλείας, ἡ πανάγαθος καὶ φιλοανθρωποτάτη τῶν ὄλων Πρόνοια, τὸν καρτερόν καὶ μέγαν τῶν ἀποστόλων, τὸν ἀρετῆς ἕνεκα τῶν λοιπῶν ἀπάντων προήγορον, Πέτρον, ἐπὶ τὴν Ῥώμην ὡς ἐπὶ τηλικούτον λυμεῖνα βίου χειραγωγεῖ, ὃς οἷα τις γενναῖος τοῦ θεοῦ στρατηγὸς τοῖς θεοῖς ὄπλοις φραζάμενος, τὴν πολυτίμητον ἐμπορεῖαν τοῦ νοητοῦ φωτὸς ἐξ ἀνατολῶν τοῖς κατὰ δύσιν ἐκόμιζεν. φῶς αὐτὸ καὶ λόγον ψυχῶν σωτήριον, τὸ κήρυγμα τῆς τῶν οὐρανῶν βασιλείας B εὐαγγελίζόμενος.*

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΕ'.

Περὶ τοῦ κατὰ Μάρκον Εὐαγγελίου (Nic. H. E. II, 15).

Οὕτω δὴ σὺν ἐπιδημήσαντος αὐτοῖς τοῦ θείου λόγου, ἡ μὲν τοῦ Σίμωνος ἀπέσθη καὶ παραχρήμα σὺν καὶ τῷ ἀνδρὶ καταλέλυτο (52) δύναμις, τοσοῦτο δ' ἐπέλαμψεν ταῖς τῶν ἀκρατῶν τοῦ Πέτρου διανοαῖς εὐσεβείας φέγγος, ὡς μὴ τῇ εἰσάπαξ ἰκανῶς ἔχειν ἀρκεῖσθαι ἀκοῇ, μὴδὲ τῇ ἀγράφῳ τοῦ θείου κηρύγματος διδασκαλίᾳ, παρακλήσει δὲ παντοίαις Μάρκον, οὗ τὸ Εὐαγγέλιον φέρεται, ἀκόλουθον ὄντα Πέτρου λιπαρῆσαι, ὡς ἂν καὶ διὰ γραφῆς ὑπόμνημα τῆς διὰ λόγου παραδοθείσης αὐτοῖς καταλείψει διδασκαλίας, μὴ πρότερόν τε ἀνεῖναι, ἢ κατεργάσασθαι τὸν ἄνδρα, καὶ ταύτη αἰτίους γενέσθαι τῆς τοῦ λεγομένου κατὰ Μάρκον Εὐαγγελίου γραφῆς. Γίνοντα δὲ τὸ πραχθῆν φασὶ τὸν ἀπόστολον ἀποκαλύψαντος αὐτῷ τοῦ Πνεύματος, ἡσθῆναι τῇ τῶν ἀνδρῶν προθυμίᾳ, κυρῶσαι τε τὴν γραφὴν εἰς ἑντευξιν ταῖς ἐκκλησίαις. Κλήμηξ ἐν ἑκτῷ τῶν *Ἐπιτομῶσεων* (53) παρατέθειναι τὴν ἱστορίαν, συνεπιμαρτυρεῖ δ' αὐτῷ καὶ ὁ Ἱεραπολίτης ἐπίσκοπος, ὀνόματι Παπίας. Τοῦ δὲ Μάρκου μνημονεύειν (54) τὸν Πέτρον ἐν τῇ προτέρᾳ Ἐπιστολῇ, ἣν

poribus Romam se contulisse ad Simonis fraudes confutandas, verisimile non est Simonem tam diu, præsentem atque astantem Petro insultasse fidei Christianæ. Sed qui Simonis exitum in Neronis conferunt tempora, id fecisse videntur, ut triumphum de Simone acti particeps esset Paulus. Norant enim Paulum apostolum Nerone demum regnante venisse Romam. Itaque ut certamini illi Petri cum Simone interesset, certamen illud in Neronis tempora contulerunt. Porro de certamine illo et de Simonis volatu, nullum hic verbum dixit Eusebius. Silent etiam Ireneus et Justinus. Certe Icarus ille Simonis interitus, quomodo consentire possit cum statua illa *Simonis Sancti Dei*, equidem non video.

(53) *Κλήμηξ ἐν ἑκτῷ τῶν Ἐπιτομῶσεων.* Locus Clementis quem hic designat Eusebius, refertur infra in libro vi *Historiæ ecclesiasticæ*, capite decimo quarto, ad quem locum, Deo juvante, plura dicturi sumus.

(54) *Τοῦ δὲ Μάρκου μνημονεύειν.* Hæc verba sic accepit Rufinus, quasi id a Papiâ relatum fuisset. Sic enim vertit : *Cuique simile dat testimonium etiam Hierapolites episcopus Papias : qui et hoc dicit, quod Petrus in prima Epistola sua Marci meminere. Eundem sensum in interpretatione sua secutus est*

καὶ συντάξει φασιν ἐπ' αὐτῆς Ῥώμης, σημαίνει τε τοῦτ' αὐτὸν τὴν πόλιν τροπικώτερον Βαβυλώνα (55) προσειπόντα διὰ τούτων· « Ἀσπάξεται ὑμᾶς ἡ ἐν Βαβυλῶνι συνεκλεκτή, καὶ Μάρκος ὁ υἱὸς μου. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΓ'.

Ὡς πρῶτος ὁ Μάρκος τοῖς κατ' Αἴγυπτον τὴν εἰς τὸν Χριστὸν γινώσκων ἐκήρυξεν (Nic. H. E. II, 15).

Τούτον δὲ Μάρκον πρῶτον φασιν ἐπὶ τῆς Αἰγύπτου στείλαμενον (56), τὸ Εὐαγγέλιον ὁδὴ καὶ συνεγράψατο, κηρύξαι, ἐκκλησίας τε πρῶτον ἐπ' αὐτῆς Ἀλεξανδρείας συστήσασθαι. Τοσαύτη δ' ἄρα τῶν αὐτόθι πεπιστευκότων πληθὺς ἀνδρῶν τε καὶ γυναικῶν ἐκ πρώτης ἐπιβολῆς συνέστη, δι' ἀσκήσεως φιλοσοφίας τε καὶ σφοδρότατης, ὡς καὶ γραφῆς αὐτῶν ἀξιώσαι τὰς διατριβὰς καὶ τὰς συναλύσεις, τὰ τε συμπόσια, καὶ πᾶσαν τὴν ἄλλην τοῦ βίου ἀγωγὴν τὸν Φίλωνα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΖ'.

Ὡς περὶ τῶν κατ' Αἴγυπτον ἀσκητῶν ὁ Φίλων ἱστορεῖ (Nic. H. E. II, 16, 17).

Ὅν καὶ λόγος ἔχει κατὰ Κλαύδιον ἐπὶ τῆς Ῥώμης εἰς ὁμίλιαν ἐλθεῖν Πέτρω, τοῖς ἐκεῖσε τότε κηρύττοντι. Καὶ οὐκ ἀπεικὸς ἀν εἶη τοῦτο γε, ἐπεὶ καὶ ὁ φημεν σύγγραμμα εἰς ὕστερον καὶ μετὰ χρόνους αὐτῷ πεποιημένον, σαφῶς τοὺς εἰς ἔτι νῦν καὶ εἰς ἡμᾶς

Musculus. Nos vero hæc verba a præcedentibus omnino sejunximus: quod etiam Hieronymus ante nos fecisse reprehenditur.

(55) *τὴν πόλιν τροπικώτερον Βαβυλώνα.* Romanam Petrus figurate Babylonem vocavit, vel ob magnitudinem ac potentiam, vel propter impietatem, eo quod dæmonium cultui dedita tunc esset Roma perinde ac olim Babylon. Potest etiam alia ratio hujus cognominis afferri, quod scilicet ut Babylonii Judæos in servitum redegerant, sic Romani tunc Judæos ditioni suæ subjecissent. Sunt qui in dicta Petri Epistola, Babylonis nomine non Romam, sed Babylonem ipsam quæ caput fuit Assyriorum, designari contendunt. Verum hi omnium veterum Patrum testimonio refelluntur. Certe qui Petrum Babylonem sedisse volunt, ostendant nobis oportet successionem episcoporum, qui Babylonis Ecclesiam post Petrum administrarunt. Proferant igitur fastos Ecclesiæ illius, sicut nos successiones episcoporum urbis Romæ qui post Petrum apostolum Romanæ Ecclesiæ præfuerunt, ex Irenæo aliisque proferimus. Quæ, malum, impudentia est, id quidem quod nemo veterum dixit, temere affirmare; Petrum scilicet sedem fixisse Babylonem: id vero quod veteres omnes ecclesiastici scriptores disertissime prodiderunt, adventum videlicet Petri in urbem Romam, pertinaciter negare. Atqui nihil in tota historia ecclesiastica illustrius, nihil certius atque testatius, quam adventus Petri apostoli in urbem Romanam. Nam præter Papiam et Clementem Alexandrinum quorum testimonia hic affert Eusebius, idem scribit Dionysius Corinthiorum episcopus in epistola ad Soterem episcopum urbis Romæ, Irenæus, Caius presbyter in *Disputatione adversus Proclam*, Origenes in *tomio in Explanationum in Genesim*. Quorum omnium loca, id quod dixi affirmantiam, sparsim in hoc opere citata reperiet diligens lector.

(56) *Μάρκον ἐπὶ τῆς Αἰγύπτου στείλαμενον.* Quo anno Marcus in Ægyptum profectus sit ad prædicandum Evangelium, non satis constat inter antiquos scriptores. Auctor *Chronici Alexandrini* id

A Petro in priore Epistola, quam Romæ scriptam esse contempdunt, idque Petrum ipsum innuere, qui Romam figurate Babylonem appellat his verbis: « Salutatur vos Babylonis Ecclesia a Deo perinde ac vos electa, et Marcus filius meus. »

CAPUT XVI.

Quomodo Marcus notitiam Dei primus Ægyptiis prædicaverit.

Cæterum hunc Marcum in Ægyptum profectum, Evangelium quod ipse conscripserat, primum illic prædicasse perhibent, et in ipsa urbe Alexandria ecclesias constituisse. Tanta porro multitudo virorum simul ac mulierum qui fidem Christi illic amplexi fuerant, ab ipso statim initio tam severam tamque philosophicam institutionem professa est, ut studia illorum et cætus atque convivia, totamque vivendi rationem scriptis suis commemorare operæ pretium duxerit Philo.

CAPUT XVII.

Quæ Philo de ascetis in Ægypto commemoret.

Quem quidem Philonem fama est Claudii Augusti temporibus Romæ cum Petro qui verbum Dei illic prædicabat, familiarem congressum habuisse. Neque id certe a veritate abhorret. Nam et commentarius ille de quo loquimur, multis post annis ab

refert anno in Cæli Caligulæ. Georgius quoque Syn-cellus in eadem est sententia. Eusebius autem in *Chronico*, Marci profectionem confert in annum secundum imp. Claudii. Sed si verum est id, quod Clemens et Papias retulerunt, Marcum una cum Petro venisse Romam, ibique rogatum a Romanis Evangelium conscripsisse; priusquam de tempore profectionis Marci in Ægyptum dicamus, inquirendum est, quo anno Petrus in urbem Romam advenerit. Eusebius quidem in *Chronico*, Petri in urbem Romam adventum refert anno secundo Claudii Augusti, quam sententiam secuti sunt Baronius et Petavius, aliique plures. Sed hæc sententia refelli videtur ex Actibus apostolorum, ex quibus constat Petrum in Judæa ac Syria semper mansisse usque ad ultimum annum Agrippæ regis. Qui cum Hierosolymis Petrum in vincula conjecisset, paulo post, divina eum insequente justitia, extinctus est Cæsareæ, ut refert Lucas. Cum igitur anno quarto Claudii mortuus sit Agrippa, ut inter omnes convenit, Petrus ante hunc annum Romam proficisci non potuit. Hanc opinionem valde confirmat Apollonius vetus scriptor, qui adversus Montani hæresim luculentis voluminibus decertavit. Is scribit se ex traditione majorum ita accepisse, apostolos post duodecimum ab Ascensione Domini annum a se invicem discessisse, cum Christus ita ipsis præcepisset. Verba Apollonii habentur *Historiæ ecclesiasticæ* Eusebii nostri lib. v, cap. 18. Idem refert Beda in *cap. XIII Actuum apostolorum*. Sed auctor *Chronici Alexandrini* adventum Petri in urbem Romanam adhuc tardius refert. Scribit enim Paulum venisse Hierosolyma ob controversiam de circumcisione anno sexto Claudii; coque anno celebratum esse concilium Hierosolymitanum, apostolos nondum a se invicem disjunctis. Itaque ex ejus sententia, Petrus non ante annum VII Claudii Romam profectus est. Sed dolendum est, quod in eo *Chronico* viginti circiter annorum lacuna est. Ita Marcus anno Claudii nono Alexandriam profectus fuerit, quæ est sententia Eutychie patriarchæ Alexandrini.

eo elaboratus, omnes ecclesiasticas regulas quæ a nobis etiamnum servantur, 54 manifeste continet. Et cum philosophorum ascetarumque nostrorum vitam describit, satis superque indicat se non modo vidisse, sed etiam vehementer probare et mirari apostolicos viros qui ex Hebræis, ut credibile est, oriundi, ob eam causam Judaicos ritus atque instituta tunc temporis magna ex parte servabant. Primum igitur in eo libro quem *De vita contemplativa* seu *De supplicibus* inscripsit, postquam nihil a veritate alienum narrationi quam instituit de suo se attesturum esse professus est, viros quidem ipsos Therapeutas, feminas vero simul cum ipsis versantes Therapeutrias ait appellari, causamque istius appellationis subiungit, seu quod tanquam medici quidam, animos eorum qui ad ipsos accesserant, vitiosis affectibus liberatos curarent, seu quod ipsi divinum Numen caste ac sincere colerent. Porro utrum Philo ipse hanc illis appellationem indiderit, commentus vocabulum quod eorum hominum moribus institutisque congrueret; an revera

(57) *Τῶν παρ' ἡμῶν ἀσκητῶν*. Musculus et Christophorus *monachos* his verbis significari existimant; a quibus magnopere dissentio. Ἀσκητὰς enim priscis illis temporibus vocabant eos qui inter Christianos strictius quoddam ac durius vitæ genus profitebantur. Quam vocem a philosophis mutuaverant, qui exercitationem virtutis atque abstinentiæ ἀσκησιν vocabant. Est apud Arrianum in lib. III *Dissertationum*, caput *Περὶ ἀσκήσεως*. Sic apud Artemidorum in lib. IV, cap. 35, Alexander quidam philosophus Ἀσκητὴς vocatur. Et Philo in illud: *Excitatus est Noe*, pag. 280, ἀσκητὴν pietatis exercitium deditum vocat. Recte igitur Rufinus hæc Eusebii verba, tam de clericis quam de monachis interpretatus est: *Sed et abstinentium vitas, eorum duntaxat, qui nunc in ecclesiis vel monasteriis degunt, describit ad iquidum*. Hæc si animadvertisset Scaliger, non tam facile reprehendisset Eusebium. Neque enim Eusebii monachos a Marco institutos esse dicit Alexandriæ, sed ascetas. Hi autem multum distant a monachis, ut genus distat a specie. Et ascetæ quidem in Ecclesia fuerunt semper; monachorum vero nomen et institutum serius cœpit. Scio Cassianum in lib. II *Institutionum*, capite 5, Sozomenum et alios, hunc Eusebii locum de monachis accepisse. Verum hi ab Eusebii mente, meo quidem iudicio, long aberrant.

(58) *Vulg. προσθήσειν οἷς ἱστορήσειν ἐμελλεν*. Ita quidem ex codice Regio edidit Rob. Stephanus. Verum in tribus nostris codicibus Max., Med. et Fuk. aliter scribitur hic locus, οὐκ ὄθεν τε καὶ ἐξ ἑαυτοῦ προσθήσειν, ἐν οἷς ἱστορήσειν ἐμελλεν ἀπισχυρισάμενος. Quæ quidem lectio rectori nihil videtur.

(59) *Περὶ βίου θεωρητικοῦ*. Exstat hodieque hic Philonis liber in quo disserit Philo de vita quorundam philosophorum, qui, relictis civitatibus, in agro et solitudine degentes, orationibus et contemplationi vacabant, quos θεραπευτὰς dictos fuisse ait, et mulieres θεραπευτριάς. Hos Eusebius noster vult fuisse Christianos, qui ex Hebræis conversi ab evangelista Marco, strictiorem quamdam vivendi disciplinam fuerant amplexi. At Scaliger in lib. VI *De emendatione temporum*, Essenos illos fuisse contendit: et Eusebium graviter reprehendit, qui Christianos illos fuisse affirmaverit. Duo enim genera Essenorum fuisse scribit Scaliger; et alios quidem fuisse πρακτικούς, de quibus in priore libro disserit Philo; alios θεωρητικούς. Ego vero in hoc quidem libenter assentior Scaligero, quod θεραπευ-

α πεφυλαγμένους τῆς Ἐκκλησίας περιέχει κανόνας. Ἄλλὰ καὶ τὸν βίον τῶν παρ' ἡμῶν ἀσκητῶν (57) ὡς ἐνὶ μάλιστα ἀκριβέστατα ἱστορῶν, γένοιτ' ἂν ἐκδηλος, οὐκ εἰδῶς μόνον, ἀλλὰ καὶ ἀποδεχόμενος, ἐκθειάζων τε καὶ σεμνύνων τοὺς κατ' αὐτὸν ἀποστολικοὺς ἀνδρας. ἐξ Ἑβραίων ὡς εἰκοιγε γέγοντας, ταύτη τε Ἰουδαϊκώτερον τῶν παλαιῶν ἐστὶ τὰ πλεῖστα διατηροῦντας εἰδῶν. Πρῶτον γέ τοι τὸ μῆδεν πέρα τῆς ἀληθείας οὐκ ὀθέν τε καὶ ἐξ ἑαυτοῦ προσθήσειν, ἐν οἷς ἱστορήσειν ἐμελλεν (58) ἀπισχυρισάμενος, ἐν ᾧ ἐπέγραψε λόγῳ *Περὶ βίου θεωρητικοῦ* (59) ἢ *ικετῶν*, θεραπευτὰς αὐτοὺς καὶ τὰς σὺν αὐτοῖς γυναῖκας θεραπευτριάδας ἀποκαλεῖσθαι φησι, τὰς αἰτίας ἐπεικῶν τῆς τοιαύτης προσρήσεως, ἧτοι παρὰ τὸ τὰς ψυχὰς τῶν προσιόντων αὐτοῖς. τῶν ἀπὸ κακίας παθῶν, λατρῶν δίκην ἀπαλάττοντας ἀκρίβησθαι καὶ θεραπεύειν, ἢ τῆς περὶ τὸ θεῖον καθαράς καὶ εὐκρινούς θεραπείας τε καὶ θρησκείας ἕνεκα. Εἴτ' οὖν ἐξ ἑαυτοῦ ταύτην αὐτοῖς ἐπιτίθειται τὴν προσηγορίαν, οὐκ εὖς ἐπιγράφας τῶν τρῶπι τῶν ἀνδρῶν τοῖνομα, εἴτε καὶ ὄντως τοῦτ' αὐτοὺς ἐκάλου καταρχὰς οἱ πρῶτοι, μηδαμῶς τῆς

τὰς illos negat Christianos unquam fuisse. Idque paulo post pluribus argumentis demonstrabimus. Sed quod idem Scaliger dicit, illos Philonis θεραπευτὰς Essenos fuisse, id mihi persuadere non possum. Nam primum quidem Philo in toto illo libro *De vita contemplativa*, nusquam illos Essenos nominat. Imo statim in ipso libri exordio, θεραπευτὰς ait nuncupatos fuisse, et mulieres ejusdem instituti θεραπευτριάδας. Deinde Essenii quidem in Judæa tantum erant ac Palæstina, ut disertè scribit Philo, tum in libro *Quod omnis probus sit liber*; tum in *Apologia pro Judæis*, quam citat Eusebius in libro VIII *De præparatione*. Therapeutæ vero per omnem Græciam ac Barbariam diffusi erant. Sed præcipue in Ægypto circa Mareotem degabant, ut ait Philo, qui Mareoticam eorum patriam et quasi metropolim fuisse testatur, quo præstantissimus quisque Therapeutarum commigrabat. Denique Josephus, diligentissimus alioqui scriptor, cum de Essenorum secta duobus in locis ex professo disseruerit, tamen de illis θεωρητικοῖς Essenis ne verbum quidem dixit. Mitto quod Therapeutis illis multa attribuit Philo, quæ ab Essenorum secta longe abhorrent. Cujusmodi illud est quod de mulieribus therapeutibus dicit, cum tamen Philo disertè testetur Essenos muliebrem sexum aversari. Jam illud quod ait Philo, Therapeutas patrimonium suum propinquis et amicis sponte relinquere, an non manifeste pugnat cum eo quod Josephus affirmat, Essenos scilicet nihil propinquis suis donare, sed omnia in commune conferre. Fefellit Scaligerum Philonis locus, qui librum suum *De vita contemplativa* sic exorditur: Ἐσσαίων περὶ διαλεχθεῖς οἱ τὸν πρακτικὸν ἐξήλωσαν καὶ διεπόνησαν βίον, ἐν ἀπασι, ἢ τὸ γούν εὐφορητότερον εἰπεῖν τοῖς πλείστοις μέρεσι διενεγκόντες, αὐτίκα καὶ περὶ τῶν θεωρίαν ἀσπασαμένων λέξω. Scilicet Scaliger Ἐσσαίων, subaudiri existimavit. Sed nihil necesse est. At, iniquis, quinam igitur fuerunt Therapeutæ? Judaicæ quidem religionis cultores illos fuisse non diffiteor, maxime cum Philo nihil præter legem ac prophetas, eos lectitasse dicat. Sed Essenos illos non fuisse, ex iis quæ dixi satis, ut opinor, liquet. Idem nobiscum sentit Photius in *Bibliotheca* cap. 103: Ἀνεγνώσθησαν δὲ τῶν παρὰ Ἰουδαίους φιλοσοφῶντων τὴν τε θεωρητικὴν καὶ τὴν πρακτικὴν φιλοσοφίαν βίῳ· ὧν οἱ μὲν Ἐσσηνοὶ, οἱ δὲ θεραπευταὶ ἐκαλοῦντο.

Χριστιανῶν πω προσήσεως ἀνά πάντα τόπον ἐπιπε-
 φημισμένης (60), οὗτι πω διατεινεσθαι ἀναγκαῖον.
 Ὅμως δ' οὖν ἐν πρώτοις τὴν ἀπόταξιν αὐτοῖς τῆς
 ὠσίας μαρτυρεῖ, φάσκων ἀρχομένους φιλοσοφεῖν,
 ἐξιστασθαι τοῖς προσήκουσι τῶν ὑπαρχόντων, ἔπειτα
 πάσαις ἀποταξαμένοις ταῖς τοῦ βίου φροντίσιν, ἐξω
 ταῖων προελθόντας, ἐν μοναγρίοις καὶ κήποις τὰς
 διατριβάς ποιεῖσθαι, τὰς ἐκ τῶν ἀνομοίων ἐπιμιξίας,
 ἀλυσιτελεῖς καὶ βλαβεράς εὐ εἰδότας· τῶν κατ' ἐκεῖνο
 καιροῦ τοῦθ' ὡς εἰκός ἐπιτελούντων ἐκθύμῳ καὶ θερ-
 μοτάτῃ πίστει, τῶν τὸν προφητικὸν ζῆλον ἀσκού-
 ντων βίον. Τοιγαροῦν ἀν ταῖς ὁμολογουμέναις τῶν
 ἀποστόλων Πράξεσιν ἐμφέρεται, ὅτι δὴ πάντες οἱ τῶν
 ἀποστόλων γνώριμοι, τὰ κτήματα καὶ τὰς ὑπάρξεις
 διαπράσκοντες, ἐμέριζον ἅπασιν καθ' ὃ ἂν τις χρεῖαν
 εἶχεν, ὡς μηδὲ εἶναι τινα ἐνδεῆ παρ' αὐτοῖς· ὅσοι
 γοῦν κτήτορες χωρίων ἢ οἰκιῶν ὑπῆρχον, ὡς ὁ λόγος
 φησὶ, πωλοῦντες ἔφερον τὰς τιμὰς τῶν πιπρασκομέ-
 νων, ἐτίθεσάν τε παρὰ τοὺς πόδας τῶν ἀποστόλων,
 ὥστε διαδίδοσθαι ἐκάστῳ καθ' ὃ τι ἂν τις χρεῖαν εἶχεν.
 Τὰ παραπλήσια δὲ τούτοις μαρτυρήσας τοῖς δηλου-
 μένοις ὁ Φίλων, συλλαβαῖς αὐταῖς ἐπιφέρει λέγων
 τὰτα περὶ αὐτῶν οὕτω· «Πολλαχοῦ μὲν οὖν τῆς οἰκου-
 μένης ἐστὶ τὸ γένος. Ἔδει γὰρ ἀγαθοῦ τελείου με-
 ταχειν καὶ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν βάρβαρον. Πλεονάζει
 δ' ἐν Αἰγύπτῳ καθ' ἕκαστον τῶν ἐπικαλουμένων
 ἠμῶν, καὶ μάλιστα περὶ τὴν Ἀλεξάνδρειαν. Οἱ δὲ
 πανταχόθεν ἄριστοι, καθάπερ εἰς πατριδα θεραπευ-
 τῶν, ἀποικίαν στέλλονται (61) πρὸς τι χωρίον ἐπιτη-
 δεύσασιν, ὅπερ ἐστὶν ὑπὲρ λίμνης Μαρίας κείμενον
 ἐπὶ γωλόφου χθαμαλωτέρου σφόδρα εὐκαιρως, ἀσφα-
 λείας τε ἐνεκα καὶ ἀέρος εὐκρασίας. » Εἰθ' ἐξῆς τὰς
 εἰρησεις αὐτῶν ὁποῖαί τινες ἦσαν διαγράψας, περὶ
 τῶν κατὰ χώραν ἐκκλησιῶν ταῦτά φησιν· «Ἐν ἐκάστῃ
 τῆ οἰκίᾳ, ἐστὶν οἴκημα ἱερὸν ὃ καλεῖται σεμνεῖον καὶ
 μοναστήριον, ἐν ᾧ μονούμενοι, τὰ τοῦ σεμνοῦ βίου
 μυστήρια τελοῦνται, μηδὲν εἰσκομιζόντες, μὴ ποτὸν,
 μὴ σιτίον, μήτε τι τῶν ἄλλων ὅσα πρὸς τὰς τοῦ σώ-
 ματος χρείας ἀναγκαῖα, ἀλλὰ νόμους καὶ λόγια θεοπι-
 σθητά διὰ προφητῶν καὶ ὕμνων, καὶ τὰλλα οἷς
 ἐπισημῆ καὶ εὐσέβεια συναυξάνονται καὶ τελοῦνται.»
 Καὶ μεθ' ἑτερά φησι· «Τὸ δὲ ἐξ ἔθωνοῦ μέχρις
 ἐσπέρας διάστημα σύμπαν αὐτοῖς ἐστὶν ἀσκησις.
 Ἐντυγχάνοντες γὰρ τοῖς ἱεροῖς γράμμασι, φιλοσο-
 φῶσι τὴν πάτριον φιλοσοφίαν (62) ἄλληγοροῦντες,
 ἐπειδὴ σύμβολα τὰ τῆς ῥητικῆς ἐρμηνείας νομιζοῦσιν ἀ-
 πωκεκρυμμένης φύσεως, ἐν ὑπονοῖαις δηλούμενης (63).

(60) Ἐπιπεφημισμένης. In tribus nostris codici-
 bus Maz., Med. ac Fuk. scriptum inveni ἐμπεφη-
 μιμένης.

(61) Εἰς πατριδα ἀποικίαν στέλλονται. Hic im-
 proprie loquitur Philo. Nam coloni ex patria, potius
 quam in patriam migrare dicuntur. Et tamen figu-
 ra est non inelegans, ἀποικίαν εἰς πατριδα στέλλε-
 σθαι. Nam Therapeutæ qui, relicta patria, in Ægy-
 ptum ad pagum Mareoticum commigrabant, merito
 dicuntur in coloniam mitti. Jam vero cum iidem
 Therapeutæ locum illum pro patria habuerint, recte
 dicuntur in patriam migrasse, cum illic proficisce-
 rentur.

(62) Φιλοσοφῶσι τὴν πάτριον φιλοσοφίαν. Ita
 ex codice Regio edidit Rob. Stephanus. Verum in

A ab initio ita vocati sint, cum Christianorum no-
 men nondum ubique diffusum ac pervulgatum es-
 set, nihil opus est pertinaciter contendere. Cæte-
 rum ante omnia quidem facultates suas illos abji-
 cere testatur. Ait enim simul atque ad hoc philo-
 sophandi genus se contulerint, omnibus eos bonis
 ad propinquos suos transmissis ultro cedere. Dein-
 de abjecta omni rerum humanarum cura, extra ur-
 bem progressos, in hortis agellisque devius degere :
 quippe qui intelligant dissimilis propositi hominum
 contubernia et commercia plurimum obesse philo-
 sophiæ. Quod quidem illius temporis Christiani ge-
 neroso quodam ac divino fidei ardore successi in-
 stituisse mihi videntur, cum prophetiçam vivendi
 rationem æmulari studerent. Etenim in Actibus
 B apostolorum, qui nihil præter sinceram veritatem
 continent, scriptum habetur, omnes apostolorum
 discipulos prædiis et facultatibus suis venditis,
 pretium fratribus prout cujusque necessitas flagi-
 tabat, divisisse, adeo ut inter ipsos nemo egenus
 exsisteret. Quotquot enim possessores agrorum aut
 domorum erant, ut ait Lucas, vendentes afferebant
 pretia eorum quæ vendebantur, et ponebant ante
 pedes apostolorum. Dividebatur autem singulis
 prout cuique opus erat. His plane similia de Thera-
 peutis postquam Philo 55 testatus est, tum ista ad
 verbum subjungit : « Id genus hominum in variis
 orbis regionibus sparsum reperitur. Græcos enim
 et barbaros tanti boni participes fieri decebat. Flo-
 ret tamen præcipue in Ægypto, per singulas ejus
 præfecturas diffusum, maxime vero circa Alexan-
 driam. Cæterum ex omnibus terræ partibus optimi
 quique in locum quemdam opportunissimum, qui
 est trans Mariam paludem in colle terreno satis hu-
 mili situs, et tum propter securitatem, tum ob cæli
 temperiem commodissimus, tanquam in patriam
 Therapeutarum migrant. » Hinc postquam cujus-
 modi essent illorum domicilia descripsit, de ec-
 clesiis quas variis in locis exstructas habent, ita
 dicit : « In singulis autem domiciliis est quoddam
 sacellum quod semneum et monasterium appellatur.
 In quo soli, remotis arbitris, sanctioris vitæ myste-
 ria peragunt. Nec cibum potumve, nec eorum quæ
 ad corporis curam pertinent quidquam eo secum
 inferunt : sed legem duntaxat et prophetarum ora-
 cula hymnosque et alia hujusmodi, quibus pietas
 simul ac scientia augentur et consummantur. »

codice Maz. ac Med. scriptum inveni τὴν πάτριον
 φιλοσοφῶσι σοφίαν. In codice autem Fuk. legitur
 τὴν πάτριον φιλοσοφῶσι φιλοσοφίαν. Quod mihi qui-
 dem rectius videtur. Sic enim Philo loqui solet de
 Judæis, ut in lib. iii De vita Mosis, εἰσέτι νῦν φι-
 λοσοφῶσι ταῖς ἐβδόμαις Ἰουδαῖοι τὴν πάτριον φιλο-
 σοφίαν· et in Legatione ad Caium, καὶ μάλιστα ταῖς
 ἐβδόμαις, ὅτε δημοσίᾳ τὴν πάτριον παιδεύονται φι-
 λοσοφίαν.

(63) Vulg. ἐν ὑπονοῖαις δηλούμενα. In Philone et
 in codice Maz., Med. et Fuk. et Savil. legitur δηλου-
 μένης rectius. Porro quid significet ὑπονοῖας voca-
 bilium, paucis notum esse arbitror. Antiquiores
 Græci ὑπονοῖας vocabant, quas recentiores ἀλλη-
 γορίας dixere, cum scilicet aliud dicitur, aliud in-

Paucis deinde interpositis hæc subiungit : « Totum A vero , inquit , diei spatium quod ab ortu solis ad vesperam interjacet , in meditatione philosophiæ traducunt. Sacra enim volumina lectitantes philosophantur more patrio , præcepta sapientiæ a majoribus tradita allegorice explicando. Quippe existimant verba ipsa nihil aliud esse quam imagines et signa rerum abditarum , quæ per allegorias declarandæ sint. Sunt etiam apud eos commentarii veterum quorundam , qui sæctæ illius auctores , quam plurima eis monumenta doctrinæ illius quæ in allegoriis posita est , reliquerunt. Quibus isti tanquam exemplaribus utentes , morem hunc institutumque imitantur. » Hæc certe ab eo homine videntur dicta , qui nostros sacras litteras exponentes audiverit. Quos autem ait penes illos fuisse veterum quorundam commentarios , verisimile est ipsa esse Evangelia et apostolorum scripta , et expositiones quasdam veterum prophetarum : cujusmodi plures tum in aliis Pauli Epistolis , tum in illa quæ ad Hebræos scripta est , continentur. Postmodum vero de novis psalmis qui ab iisdem componuntur , ita scribit Philo : « Ita , inquit , non solum 56 contemplationi vacant , sed etiam cantica hymnosque ad Dei laudem componunt omni metrorum ac modulationum genere. Quos quidem gravioribus ut par est , numeris describunt. » Multa quoque alia de iisdem in eo quem dixi libro commemorat. Sed hæc maxime seligenda et excerptanda esse duxi , quibus ecclesiasticæ disciplinæ forma quædam et imago descripta est. Quod si quis ea quæ a Philone dicta sunt , evangelicæ disciplinæ nequaquam propria esse , sed aliis etiam præter illos quos dixi competere posse existimat , is certe sequentibus Philonis verbis fidem adhibeat , in quibus , dummodo æquus rerum æstimator sit , certissimum et extra omnem controversiam positum illius rei testimonium reperiet. Sic autem scribit : « Postquam , intelligitur. Docet id Plutarchus in libro *Quomodo legendi sint poetæ* : « Έχει δὲ ἀναθεώρησιν ὠφέλιμον ἐπὶ τῶν διαβεδλημένων μάλιστα μύθων ὅς τις πάλαι μὲν ὑπονοίας , ἀλληγορίας δὲ νῦν λεγομένας παραδιαζόμενοι , etc. Ita certe apud Platonem sumitur ὑπόνοια in lib. II *De republica* , sub finem ; et apud Philonem infra.

(64) *Ἐπιγράμματα παλαιῶν ἀνδρῶν , οἱ τῆς αἰρέσεως αὐτῶν ἀρχηγέται*. Jam supra docimus , Philonis Therapeutas diversos ab Essenis fuisse. Restat nunc ut probemus , eos non fuisse Christianos , ut sibi aliisque persuasit Eusebius. Undenam vero id probare certius possumus , quam ex hoc Philonis loco quem præ manibus habemus. Ait igitur Philo , habuisse Therapeutas scripta veterum quorundam suæ sectæ auctorum , qui legem allegorice exposuissent. Quomodo hæc de Christianis accipi possunt , qui tum novelli erant et nudius tertius nati? Quænam rogo sunt scripta illa ; quinam vetusti auctores et principes illius sectæ ? Non certe prophetarum libri. Hos enim diserte ab illis separat Philo. Respondebit Eusebius esse forsitan Evangelia et Epistolas apostolorum ; sed hæc vixdum scripta erant Philonis ætate : nedum ut apostoli et evangelistæ pro vetustis auctoribus haberi etiam tum possent , præsertim a Philone , qui et apostolicorum temporum fuit æqualis , et cum Petro fami-

« Έστι δ' αὐτοῖς καὶ συγγράμματα παλαιῶν ἀνδρῶν , οἱ τῆς αἰρέσεως αὐτῶν ἀρχηγέται (64) γενόμενοι , πολλὰ μνημεῖα τῆς ἐν τοῖς ἀλληγορουμένοις ἰδέας ἀπέλιπον , ὡς καθάπερ τισὶν ἀρχετύποις χρώμενοι , μιμῶνται τῆς προαιρέσεως τὸν τρόπον. » Ταῦτα μὲν οὖν ἔοικεν εἰρησθαι τῷ ἀνδρὶ , τὰς ἐπὶ τὰς ἐξηγουμένων ἐπακροασαμένῳ Γραφάς. Τάχα δ' εἰκὸς ἄ φησιν ἀρχαίων παρ' αὐτοῖς εἶναι συγγράμματα , τὰ τε Εὐαγγέλια καὶ τὰς τῶν ἀποστόλων γραφάς [τυγχάνειν] , διηγήσεις τε τινὰς κατὰ τὸ εἶδος τῶν πάλαι προφητῶν ἐρμηνευτικὰς , ὅποιας ἦ τε πρὸς Ἑβραίους , καὶ ἄλλαι πλείους τοῦ Παύλου περιέχουσιν ἐπιστολαί , ταῦτα εἶναι. Εἶτα πάλιν ἐξῆς περὶ τοῦ νέου αὐτοῖς ποιέσθαι ψαλμοῦς οὕτως γράφει : « Ἄστ' οὐ θεωροῦσι μόνον , ἀλλὰ καὶ ποιοῦσιν ἄσματα καὶ ὕμνους εἰς τὸν Θεόν , διὰ παντοίων μέτρων καὶ μελῶν ῥυθμοῖς σεμνοτέροις ἀναγκαίως χαράσσοντες. » Πολλὰ μὲν οὖν καὶ ἄλλα περὶ ὧν ὁ λόγος , ἐν ταύτῳ διεξέειπον , ἐκεῖνα δ' ἀναγκαῖον ἐφάνη δεῖν ἀναλέξασθαι , δι' ὧν τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀγωγῆς ὑποτίθεται. Εἰ δὲ τῷ μὴ δοκεῖ τὰ εἰρημένα ἴδια εἶναι τῆς κατὰ τὸ Εὐαγγέλιον πολιτείας , δύνασθαι δὲ καὶ ἄλλοις παρὰ τοὺς δεδηλωμένους ἀρμόττειν , πειθέσθω κἀν ἀπὸ τῶν ἐξῆς αὐτοῦ φωνῶν , ἐν αἷς ἀναμφήριστον εἰ ἐγγνωμονή , κομίζεται τὴν περὶ τοῦδε μαρτυρίαν. Γράφει γὰρ ὧδε : « Ἐγκράτειαν δ' ὡσπερ τινὰ θεμέλιον προκαταβάλλόμενοι τῇ ψυχῇ , τὰς ἄλλας ἐποικοδομοῦσιν ἀρετάς. Σιτίον γὰρ ἦ ποτὸν οὐδεὶς ἀν' αὐτῶν προσενέγκαιτο πρὸ βίλου δούσεως , ἐπεὶ τὸ μὲν φιλοσοφεῖν φωτὸς ἄξιον κρίνουσιν εἶναι , σκότους δὲ τὰς τοῦ σώματος ἀνάγκας , ὅθεν τῷ μὲν ἡμέραν , ταῖς δὲ νυκτὸς βραγύ τι μέρος ἀπένειμαν. Ἐνιοὶ δὲ καὶ διὰ τριῶν ἡμερῶν ὑπομνησκονται τροφῆς , οἷς πλείων ὁ πόθος ἐπιστήμης ἐνδρῦται , τινὲς δ' οὕτως ἐνευφραίνονται καὶ τρυφῶσιν ὑπὸ σφίλας ἐστιώμενοι πλουσίως καὶ ἀφθόνως τὰ δόγματα χορηγούσης , ὡς καὶ πρὸς διπλασίονα χρόνον ἀντέχειν καὶ μόγις δι' ἕξ ἡμερῶν ἀπογεύεσθαι τροφῆς ἀναγκαίας ἐπισθέντες (65). » Ταύτας

libriter Romæ versatus est , si Eusebio credimus. An non ex his aperte colligitur , Philonem eo in libro de Christianis non loqui ? Sunt et alia argumenta ex quibus idem probari potest , ut cum dicit Philo Therapeutas his tantum quotidie preces fecisse , oriente scilicet sole et occidente : quasi vero primi Christiani non tertia , sexta et nona hora , ut in Actibus legitur , et singulis non diei modo , sed et noctis horis Deum oraverint. Item quod ait Therapeutas hymnos et cantica vario metrorum genere in honorem Dei composuisse , cadere non potest in primævos illos Christianos. Serius enim novos hymnos contexere cœperunt , post Antoninorum scilicet tempora , cum viri docti sese ad nostram religionem applicuissent. Jam vero quod scribit Philo , Therapeutas per universum prope orbem diffusos fuisse , sed potissimum in Ægypto frequentes fuisse , et Mareoticam præfecturam fuisse illis instar patriæ , in quam præstantissimi quique illorum relictis patriis sedibus migrare soliti essent , quomodo de Christianis dici potest , qui et paucissimi tunc erant , nec patriam sibi ullam esse præter cœlestem Jerusalem existimabant?

(65) *Ἐπισθέντες*. Aut hæc vox delenda est , aut adjicienda sunt , quæ sequuntur in Philone ἐπισθέντες ὡσπερ ψαλί τὸ τῶν τεττίγων γένος ἀέρι πρέσσειναι.

τοῦ Φιλονος σαφῆς καὶ ἀναντιρρήτους περὶ τῶν καθ' ἡμᾶς ὑπάρχειν ἡγούμεθα λέξεις. Εἰ δ' ἐπὶ τοῦτοις ἀντιλέγων τις ἔτι σκληρόνεται, καὶ οὕτως ἀπαλλατ- τίσθω τῆς δυσπιστίας, ἐναργεστέραις πειθαρχῶν ἀποδείξασιν, ὅς οὐ παρὰ τισιν, ἢ μόνῃ τῇ τῶν Χρι- στιανῶν εὐρεῖν ἔνεστι κατὰ τὸ Εὐαγγέλιον θρησκεία. Φησὶ γὰρ τοῖς περὶ ὧν ὁ λόγος, καὶ γυναῖκας συν- εἶναι ὧν αἱ πλεῖσταί γε γηραλέαι τυγχάνουσι παρθέ- νων, τὴν ἀγνείαν οὐκ ἀνάγκη, καθάπερ ἔναιαι τῶν παρ' Ἑλλήσιν ἱερέων, φυλάσσαι μᾶλλον, ἢ καθ' ἑκούσιον γυμνῆν, διὰ ζῆλον καὶ πόθον σοφίας ἢ συμβιῶν σπουδᾶσασαι. τῶν περὶ τὸ σῶμα ἡδονῶν ἠλόγησαν, οὐ θνητῶν ἐκγόνων, ἀλλ' ἀθανάτων ὀρεχθεῖσαι, ἃ μόνῃ τίκτειν ἀφ' ἑαυτῆς οἷα τε ἐστὶν ἡ θεοφιλῆς ψυχῆ. Εἰθ' ὑποκαταδὴς ἐμφαντικώτερον ἐκτίθεται καὶ ταῦτα· « Αἱ δ' ἐξηγήσεις τῶν ἱερῶν γραμμῶν γίνονται αὐτοῖς δι' ὑπονοίῶν ἐν ἀλληγορίαις. Ἄπαντα γὰρ ἡ νομοθεσία δοκεῖ τοῖς ἀνδράσι τοῦτοις εὐκέναι ζῶν, καὶ σῶμα μὲν ἔχειν τὰς ῥητὰς λέξεις, ψυχὴν δὲ τὸν ἐναποκείμενον ταῖς λέξεσιν ἀόρατον νοῦν, ὃν ἤρατο διαφερόντως ἡ θρησκεία αὐτῆ θεωρεῖν, ὡς διὰ κριτικῆς τῶν ὀνομάτων, ἐξήσια κάλλη νοημάτων ἐμφανόμενα κατιδοῦσα. » Τί δεῖ τοῦτοις ἐπιλέγειν τὰς ἐπὶ ταῦτων συνόδους, καὶ τὰς ἰδίᾳ μὲν ἀνδρῶν, ἰδίᾳ δὲ γυναικῶν ἐν ταῦτῳ διατριβὰς, καὶ τὰς ἐξ ἔθους εἰσέτι καὶ νῦν πρὸς ἡμῶν ἐπιτελουμένας ἀσχῆσεις, ὅς διαφερόντως κατὰ τὴν τοῦ σωτηρίου πάθους ἑορτῆν, ἐν ἀσιταῖς καὶ διανυκτερεύσεσιν, προσχαῖς τε τῶν θείων λόγων ἐκταλεῖν εἰώθαμεν. Ἄπερ ἐπακριδὲς τὸν αὐτὸν (66) ὄν καὶ εἰς δεῦρο C τετήρηται παρὰ μόνους ἡμῖν τρόπον, ἐπισημηνά- μνος ὁ ἠλωθεὶς ἀνὴρ, τῇ ἰδίᾳ παραδέδωκε γρα- φῆ· καὶ μάλιστα τὰς τῆς μεγάλης ἑορτῆς (67) παννυχίδας (68), καὶ τὰς ἐν ταῦταις ἀσκήσεις, τοῦς

(66) Ἐπακριδὲς τὸν αὐτὸν. Paulo aliter nostri codices Maz., Med. et Fuk., qui ita scriptum exhibent : ἃ καὶ ἐπακριδέστερον αὐτὸς ὄν καὶ εἰς δεῦρο, etc.

(67) Τῆς μεγάλης ἑορτῆς παννυχίδας. Intelligit totam illam hebdomadem quæ Paschales ferias præcedit, quam Μεγάλην Ἑβδομάδα Græci Patres appellant. Epiphanius in hæresi Nazæeorum vocat ἐβδομάδα τῶν Πάσχων, ut et Cyrillus in Homiliis Paschalibus. Ex quo discimus, hebdomadem illam in Alexandrina Ecclesia a secunda duntaxat feria incepisse. Ait autem Epiphanius Philonem per eos dies venisse ad monasteria Therapeutarum quos ipse Jessæos nominat. Verum in Philonis libro nulla sit mentio Paschalis solemnitatis. Meminit quidem Philo τῆς Μεγάλης Ἑορτῆς, ubi scribit Therapeutas seorsum vixisse in monasteriis, septimo autem quoque die in unum convenire solitos : post dies vero septies septenos convivium frugalissimum celebrasse cum choreis et canticis in honorem Dei compositis. Quippe eos septenarium numerum coluisse ; nec solum simplicem hebdomadem in honore habuisse, verum etiam repetitam ac per se multiplicatam, quippe quæ vigilia sit seu προσόρ- τος magnæ festivitatis, Pentecostes videlicet. Hæc sunt Philonis verba, quæ profecto nihil faciunt pro Eusebio. Nam primum quidem Philo hebdomadis nomine Sabbatum intelligit, quod Therapeutæ religiose colebant ex Mosis præcepto, ut tradit Philo. At hoc longe abhorret a Christianorum ritu, qui non Sabbata, sed dies Dominicos celebrabant. Deinde Μεγάλης Ἑορτῆς vocabulo Pentecostem designari ipsemet testatur, non autem Pascha, ut affir-

A quit, temperantiam tanquam fundamentum aliquod in animis suis jecerunt, reliquas deinceps virtutes superstruunt. Cibum enim potumque nemo illorum ante solis occasum unquam sumpserit. Quippe philosophiæ studium luci convenire : curam autem corporis tenebris dignam esse existimant. Itaque illi quidem studio totum diem, corporis autem necessitatibus exiguum noctis partem deputarunt. Nonnulli eorum toto triduo cibum capere omittunt, dum ardentiori discendi cupiditate rapiuntur. Quidam vero tam incredibili voluptate, tantisque deliciis perfunduntur, dum fæscuntur epulis sapientiæ, quæ salubria ipsis præcepta tanquam opiparum convivium apponit, ut duplo diutius famem perfe- rant, ac vix sexto die necessarium cibum degu- B stent. » Hæc Philonis verba de primis nostræ religionis viris perspicue et absque ulla dubitatione dicta esse arbitror. Quod si quis adhuc pertinaciter his refragari voluerit, is manifestioribus con- victus indiciiis, quæ non alibi quam in Christiano- rum religione ad Evangelii normam composita re- periuntur, pertinaciam suam tandem abjiciat. Ait igitur Philo cum his viris de quibus jam diximus, versari etiam feminas quasdam, quarum plurimæ ad extremam usque senectutem virgines manent. Quæ quidem non coactæ necessitate ut pleræque apud Græcos sacerdotes, sed sua sponte castitatem corporis custodierunt, illectæ amore ac desiderio sapientiæ ; in cujus complexu ac contubernio dum vitam omnem traducere cupiunt, sprevere corporis voluptates, nec perituros partus concupiverunt, sed potius immortales fœtus. Quos quidem solus animus divino Numini dicatus et acceptus ex seipso edere potest. 57 Multis deinde interjectis, diser-

mat Eusebius. Omitto choreas et saltationes Therapeutarum in illis pervigiis, quæ potius ad Bacchanalium insaniam, quam ad Christianam sobrietatem pertinent ; licet Philo, utpote gentis suæ philosophis favens, ejusmodi furorem sacrum ac sobrium nominet.

(68) Παννυχίδας. Paulo supra διανυκτερεύσεις pro eodem dixit : Καὶ τὰς ἐξ ἔθους εἰσέτι καὶ νῦν πρὸς ἡμῶν ἐπιτελουμένας ἀσκήσεις, ὅς διαφερόντως κατὰ τὴν τοῦ σωτηρίου πάθους ἑορτῆν, ἐν ἀσιταῖς καὶ διανυκτερεύσεσιν, προσχαῖς τε τῶν θείων λό- γων, etc. Qui locus imprimis notandus est, utpote ex quo antiquitas jejunii Paschalis manifestissime ostenditur. Quamvis enim concedamus, Philonis locum ex libro *De vita contemplativa*, de Christianis non esse intelligendum, ex interpretatione tamen Eusebii hoc colligimus ; Eusebium non dubitasse quin Paschale jejunium Marci evangelistæ temporibus jam tum in Ecclesia celebraretur. Cæterum ut ad παννυχίδας seu pervigilia Paschalis festi redeamus, de iisdem loquitur Eusebius cap. 9, l. vi, ubi agit de miraculis Narcissi Hierosolymorum episcopi ; et in libro iv *De vita Constantini*, c. 22, τὴν ἱερὰν διανυκτερεύσιν appellat. Epiphanius in epilogo operis *De hæresibus*, has vigiliis varie in Ecclesia observatas esse testatur. Plerique enim per sex illos dies qui Pascha præcedunt, pervigilia ce- lebrabant. Alii quinta duntaxat feria et Sabbato vigiliis agebant, ἀγρυπνίας δὲ διατελοῦσι τὰς ἑξ, etc. ; et paulo post, ἐν τισὶ δὲ τόποις τὴν μετὰ τὴν πέμ- πτην ἀγρυπνοῦσιν, ἐπιφώσκουσαν εἰς τὸ προσάββα- τον, καὶ τὴν κυριακὴν μόνως. Qui locus cum multi- lus sit, ita mihi suppleendus videtur, τὴν μετὰ τὴν

tius adhuc loquitur his verbis : « Expositiones autem, inquit, sacrorum voluminum ab iis fiunt figurate per allegorias. Universam enim legem similem esse existimant animalibus: et verba quidem ipsa corporis instar esse; occultum autem sensum qui sub verbis latet, animæ speciem quamdam habere. Quem quidem sensum hæc secta scrutari et contemplari primitus instituit, in verbis ipsis velut in speculo quodam, admirabilem sententiarum pulchritudinem contiens. Quid præterea hic attinet commemorare cœtus et virorum ac mulierum seorsum degentium studia atque exercitationes, quæ apud nos etiam nunc in usu sunt, præcipue circa diem festum Dominicæ passionis, quo tempore jejuniis atque vigiliis, et sacrorum librorum lectioni impensius vacare consuevimus. » Quæ omnia vir ille toties jam nominatus, eodem plane modo quo a nobis solis hodieque observantur, accurate notata, scriptis suis tradidit, atque in primis pervigilia magnæ solemnitatis, piæque in iisdem exercitationes, et hymnos qui a nobis recitari solent, commemorat. Et quo pacto, cum unus quispiam modulate ac decenter psalmum canere exorsus fuerit, cæteri cum silentio auscultantes, extremas dumtaxat hymnorum partes simul concinant. Utque per illos dies humi in stramentis recubantes, a vino quidem, ut ejus verbis utar, penitus abstineant, neque carnes ullas degustent: sola autem aqua ad potum utantur, neque ad panem aliud quidquam adhibeant præter sal atque hyssopum. Ad hæc gradus atque ordinem præsentium describit, eorum videlicet qui ecclesiastica obeunt munera: tum ministeria diaconorum: postremo episcopatus apicem omnibus antistantem. Quæ si quis accuratius nosse desiderat, ex ipso Philonis libro discere poterit. Cæterum quin dum ista scriberet Philo, primos illos evangelicæ doctrinæ prædicatores, et ab apostolis primum traditam disciplinam in mente habuerit, nemini dubium esse arbitror.

58 CAPUT XVIII.

Qui Philonis libri ad nos pervenerint.

Hic porro vir in dicendo copiosus, in sententiis locuples, in divinæ Scripturæ intelligentia sublimis atque excelsus, variam ac multiplicem sacrorum voluminum expositionem edidit. Ac primo quidem scripsit in *Genesis*, euncta quæ illic commemorantur, ordine explanans: quos libros *sacrarum legum Allegoriam* inscripsit. Deinde vero capita quædam sacræ Scripturæ quæ difficultatem habere videntur, singillatim exposuit, objectiones earumque solutiones arponens. Quos similiter libros *Quæstionum ac Solutionum in Genesis* et in *Exodum* titulo prænotavit. Sunt præterea ab eodem seorsum conscripti de diversis argumentis tractatus: verbi gratia, *De agricultura libri duo*, totidemque, *De temulentia*, et alia plurima opuscula variis pro cujusque argumento titulis insignita. Inter quæ est illud *De rebus quas mens sobria optat et quas execratur*. Item *De con-*

πέμπτην ἀγρυπνοῦσιν ἐπιφώσκουσιν εἰς τὸ προσάββατον, καὶ τὴν μετὰ τὸ σάββατον ἐπιφώσκουσιν εἰς τὴν κυριακὴν μὴνας. Ac fortasse etiam plura desunt in illo Epiphaniæ loco. Nam et nocte illa quæ Parasceve sequitur, Christiani vigilabant, ut docet Cyrillus Hierosolymitanus in catechesi 18, διὰ δὲ τὸν κάματον τὸν προγενόμενον ὑμῖν ἐκ τῆς ὑπερθέσεως τῆς νηστείας τῆς παρασκευῆς, καὶ τῆς ἀγρυπνίας.

(69) Τὸν τῆς προστασίας τρόπον. Presbyteros intelligit, de quibus Philo in dicto libro *De vita contemplativa*, pag. 899 editionis Parisiensis.

(70) Πλατὺς ταῖς διαβολαῖς. Rufinus legisse vi-

τε λέγεσθαι εἰωθότας πρὸς ἡμῶν ὕμνους ιστορῶν, καὶ ὡς ἐνδὸς μετὰ ρυθμοῦ κοσμίως ἐπιψάλλοντος, οἱ λοιποὶ καθ' ἡσυχίαν ἀκροώμενοι, τῶν ὕμνων τὰ ἀκροτελευταία συνεξηγούσιν, ὅπως τε κατὰ τὰς δεδηλωμένας ἡμέρας ἐπὶ σιθῶδων χαμευνοῦντες, οἴνου μὲν τοπαράπαν, ὡς αὐτοῖς ῥήμασιν ἀνέγραψεν, οὐκ ἀπογεύονται, ἀλλ' οὐδὲ τῶν ἐναίμων τινὸς, ὕδωρ δὲ μόνον αὐτοῖς ἐστι τὸ ποτὸν, καὶ προσόψημα μετ' ἄρτου ἄλλες καὶ ὕσσωπον. Πρὸς τοῦτοις γράφει τὸν τῆς προστασίας τρόπον (69), τῶν τὰς ἐκκλησιαστικὰς λειτουργίας ἐγκεχειρισμένων, ἀσκαονίας τε καὶ τὰς ἐπὶ πᾶσιν ἀνωτάτω τῆς ἐπισκοπῆς προεδρίας. Τούτων δ' ὅτι πόθος ἐνεστὶ τῆς ἀκριβοῦς ἐπιστάσεως, μάθοι ἂν ἐκ τῆς δηλωθείσης τοῦ ἀνδρὸς ιστορίας. Ὅτι δὲ τοὺς πρώτους κήρυκας τῆς κατὰ τὸ Εὐαγγέλιον διδασκαλίας, τὰ τε ἀρχῆθεν πρὸς τῶν ἀποστόλων ἔθη παραδεδομένα καταλαβὼν ὁ Φίλων ταῦτ' ἔγραφε, παντὶ τῷ δήλῳ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΗ'.

Ὅσα τοῦ Φίλωνος εἰς ἡμᾶς περιῆλθε συγγράμματα (Nic. H. E. II, 17, 18).

Πολὺς γε μὴν τῷ λόγῳ, καὶ πλατὺς ταῖς διανοταῖς (70), ὑψηλὸς τε καὶ μετέωρος ἐν ταῖς εἰς τὰς θείας Γραφαῖς θεωρίας γεγεννημένος, ποικίλην καὶ πολύτροπον τῶν ἱερῶν λόγων πεποιήται τὴν ὑφήγησιν τοῦτο μὲν εἰρημῶ καὶ ἀκολουθίᾳ, τὴν τῶν εἰς τὴν Γένεσιν διεξελθῶν πραγμάτων, ἐν οἷς ἐπέγραψε νόμων ἱερῶν Ἀλληγορίας, τοῦτο δὲ, κατὰ μέρος διαστολάς κεφαλῶν τῶν ἐν ταῖς Γραφαῖς ζητούμενων, ἐπιστάσεις τε καὶ διαλύσεις ποιούμενος ἐν οἷς καὶ αὐτοῖς καταλήλως τῶν ἐν Γένεσει καὶ τῶν ἐν Ἐξαγωγῇ ζητημάτων τε καὶ λύσεων τεθεῖται τὴν ἐπιγρηφὴν. Ἔστι δ' αὐτῷ παρὰ ταῦτα, προβλημάτων τινῶν ἰδίως πεπονημένα σπουδάσματα. Οἷά ἐστι τὰ Περὶ γεωργίας δύο, καὶ τὰ Περὶ μέθης τοσαῦτα, καὶ ἄλλα ἅττα διαφόρου καὶ οἰκείας ἐπιγραφῆς ἔξωμένα. Οἷος Περὶ ὧν ρήψας ὁ νοῦς εὐχεται (71) καὶ καταρᾶται, καὶ ὁ Περὶ φυχῆς καὶ εὐρέ-

detur βαθύς, vertit enim in *sensibus profundissimus*. Nicephorus tamen et scripti codices vulgatam lectionem tuentur. Paulo post nostri codices Maz., Med. ac Fuk. vocem interserunt hoc modo, ὑψηλὸς τε ἔν καὶ μετέωρος.

(71) Περὶ ὧν ρήψας ὁ νοῦς εὐχεται. Hic Philonis liber hodie non exstat. Nam quod Nicolaus Faber ad oram codicis sui adnotaverat, forte scribendum esse *Περὶ τοῦ Ἐξέρηψης Νωε*, id equidem probare non possum, licet in eo libro agat Philo de votis et imprecationibus. Apud Suidam liber hic Philonis inscribitur *Περὶ ὧν κατὰ τοῦν τις εὐχεται εἰς*. Sophronius vero sic habet: *Περὶ ὧν κατὰ τοῦ*

σεως (72), καὶ ὁ *Περὶ τῆς πρὸς τὰ παιδεύματα συν-
θου*. *Περὶ* τε τοῦ, *τίς δὲ τῶν θεῶν ἐστὶ κληρονόμος*,
ἢ *Περὶ τῆς εἰς τὰ ἴσα καὶ ἕνα τὰ τομῆς*, καὶ ἔτι ὁ
Περὶ τῶν τρεῶν ἀρετῶν, ἃς σὺν ἄλλαις ἀνέγραψε
Μωσῆς. Πρὸς τοῦτοις, ὁ *Περὶ τῶν μετονομαζομένων*,
καὶ ὧν ἕνεκα μετονομάζονται, ἐν ᾧ φησι συντεταχέ-
ναι καὶ περὶ Διαθηκῶν πρώτης καὶ δευτέρας (73). Ἔστι
δ' αὐτοῦ καὶ *Περὶ ἀποικίας*, καὶ *Βλου σοφοῦ τοῦ κατὰ
δικαιοσύνην τελευθέρτος*, ἢ *Περὶ νόμων ἀγράφων*.
Καὶ ἔτι *Περὶ γιγάρτων*, καὶ *Περὶ τοῦ μὴ τρέπεσθαι τὸ
θεῖον* (74), *Περὶ* τε τοῦ, κατὰ Μωϋσέα, *θεοπέμπτους
εἶναι τοὺς ὄνειρους* (75), πρῶτον, δεύτερον, τρίτον, τέ-
ταρτον, πέμπτον. Καὶ ταῦτα μὲν τὰ εἰς ἡμᾶς ἐλθόντα
τῶν *Εἰς τὴν Γένεσιν*. *Εἰς δὲ τὴν Ἔξοδον* ἔγνωνμεν αὐ-
τοῦ *Ζητημάτων* καὶ *Ἀύσεων* πρῶτον, δεύτερον, τρί-
τον, τέταρτον, πέμπτον. Καὶ τὸ *Περὶ τῆς σκηπῆς*, τὸ
τε *Περὶ τῶν δέκα λόγων*, καὶ τὰ *Περὶ τῶν ἀναφερο-
μένων ἐν εἰδει νόμων* εἰς τὰ συντείνοντα κεφάλαια
τῶν δέκα λόγων, πρῶτον, δεύτερον, τρίτον, τέταρτον.
Καὶ τὸ *Περὶ τῶν εἰς τὰς ἱερουργίας ζώων*, καὶ *τίνα
τὰ τῶν θυσιῶν εἶδη*. Καὶ τὸ *Περὶ τῶν προκειμένων
ἐν τῷ νόμῳ τοῖς μὲν ἀγαθοῖς ἄλλων*, τοῖς δὲ πονη-
ροῖς *ἐπιτιμῶν καὶ ἁρῶν*. Πρὸς τοῦτοις ἅπασι καὶ μω-
υδίδρα αὐτοῦ φέρεται, ὡς τὸ *Περὶ Προνοίας* (76), καὶ

εὐχόμεθα καὶ ἀπομαρτυρόμεθα, λόγος εἰς. Hiero-
nymus dixit, *De iis quæ sensu precatur et dete-
statur, liber unus*. Ubi notabis sensum poni pro in-
tellecta, more illius sæculi. Sic idem Hieronymus
in *Indice hæreseon*, cap. 7, de Valentinianis, *sensum*
semper vocat, qui Græce est νοῦς, et in cap. 28
ejusdem libri. Ita etiam Eusebius Emissenus, seu C
polius Eucherius in homilia prima *de Ascensione* :
*Totus, inquit, homo in animi intellectu, et sensus
exercitio, et in mentis ratione ac vigore consistit. Nul-
la enim carnis utilitas est*. Et in sermone de Pente-
coste cum dicit : *Ad hoc enim sensum rationabilem
naturæ munere, et secundæ nativitatæ reparatione
suscepimus*. Rufinus in *expositione symboli* : *Conci-
lium vanitatis est et hoc, quod olim congregavit per-
tinax et prava contentio, asserens quidem Christum
carnem humanam suscepisse, non tamen et animam
rationalem, cum utique et carni et animæ et sensui
et menti una eademque salus a Christo collata sit*.
Ubi delendæ sunt voces illæ *et menti*.

(72) Ὁ *περὶ φύρης καὶ εὐρέσεως*. Ita quidem
scribitur in codice Regio, quam scripturam confir-
mat Rufinus. Vertit enim *De natura et inventione*.
Apud Suidam hic liber inscribitur *Περὶ φύσεως καὶ
εὐρήματος*. Quam inscriptionem Suidas ex Sophro-
nio Hieronymi interprete desumpsit. Verum optimi
codices Maz. ac Med., cum Fuk. et Saviliano,
præferunt καὶ ὁ *Περὶ φύσεως καὶ αἰρέσεως*. Quare
assentior Nicephoro, qui duos Philonis libros recte
distingit : quorum alter inscriptus erat *Περὶ φύρης
καὶ αἰρέσεως*, id est, *De fuga et electione*; alter
Περὶ φύσεως καὶ εὐρέσεως, hoc est, *De natura et
inventione*. Ex quo apparet codicem Eusebianum quo
usos est Nicephorus, hoc quidem in loco nostris
exemplaribus emendatiore fuisse.

(73) Vulg. *περὶ διαθηκῶν πρῶτον καὶ δεύτερον*.
Hieronymus et Christophorus vertunt *De pactis*.
Sed nos, Rufinum secuti, maluimus vertere *De
testamentis*. Διαθήκην LXX Interpretes posuerunt
pro *pactione* quam Græci συνθήκην vocant, ut no-
tavit Isidorus Pelsiota. Præcipue autem sic voca-
vunt fœdera quæ Deus inivit cum hominibus; cu-
jusmodi multa referuntur in Veteri Instrumento.
Sed omnium maximum est et sanctissimum quod
Deus pepigit cum Abrahamo. Ille Latini omnes uno

fusione linguarum. Est et alius *De fuga et inven-
tione*. Item *De congressu et consuetudine cum huma-
nioribus disciplinis*. Præterea *Quis rerum divinarum
hæres sit*, seu *De divisione in partes æquales et inæ-
quales*. Item *De tribus virtutibus quas cum aliis Mo-
ses descripsit*. Est insuper alius liber *De nominum
mutatione, et quas ob causas nomina immutantur*.
In quo libro de duobus Testamentis primo ac se-
cundo se scripsisse testatur. Est et alius liber *De
migratione*. Item *De vita sapientis qui per justitiam
consummatus est*, seu *De legibus non scriptis* : et al-
ter *De gigantibus*; tum *Quod Deus sit immutabilis*.
Adde his libros quinque *De eo quod somnia immit-
tantur a Deo*, ex sententia Mosis. Atque hi sunt li-
bri ab illo in *Genesin* conscripti, qui ad nos perve-
nerunt. In *Exodum* vero quinque libros *Quæstio-
num et Solutionum* ab eo scriptos vidimus. Item
De tabernaculo, *De decem præceptis*. Sunt et quatuor
ejus libri *De specialibus legibus* quæ ad summa De-
calogi capita referuntur. Alius item *De animalibus
quæ sacrificiis deputata sunt, et quæ sunt species
sacrificiorum*. *De præmiis et suppliciis quæ in lege
proposita sunt tam bonis quam malis*. Et *De impre-
cationibus*. Præter 59 hos omnes circumferuntur

consensu Testamentum dixerunt, alludentes potius
ad vim ipsam nominis, qua testatio voluntatis desi-
gnatur, quam ad moris significationem. Ostendere
scilicet voluerunt, pacta illa et promissa Dei non
minus firma esse quam testamenta hominum rata
esse solent. Secundum fœdus fuit illud, quod Deus
pepigit cum Mose et Israelitis, ut est in *Exodi* cap.
xxix. Quanquam duplex fœdus cum Mose Deus per-
cussit : prius quidem in monte Horeb, alterum ve-
ro in agro Moabitum, ut legitur in *Deuteronomii*
cap. xxxix. De duobus his fœderibus librum scripse-
rat Philo hoc titulo : *Περὶ Διαθηκῶν πρώτης καὶ
δευτέρας*. Sic enim scribitur in quatuor nostris co-
dicibus, Maz. scilicet, Med., Fuk. et Savil. Quod
si quis vulgatam codicis Regii scripturam retinere
maluerit, non valde repugnabo. Certe Philo diserte
testatur duos se libros scripsisse *Περὶ Διαθηκῶν*.
Sic enim ait in libro *De nominum mutatione* : *Τὸν δὲ
Περὶ Διαθηκῶν* σύμπαντα λόγον, ἐν δυσὶν ἀναγέ-
γραφα πράξει.

(74) Vulg. ἢ *περὶ τοῦ μὴ τρέπεσθαι τὸ θεῖον*. Scri-
bendum est καὶ *περὶ τοῦ*, etc. Est enim titulus al-
terius libri, qui in vulgatis Philonis editionibus ita
perscribitur : *Περὶ τοῦ ὅτι ἀτρέπτον τὸ θεῖον*.

(75) *Περὶ τοῦ κατὰ Μωϋσέα θεοπέμπτους εἶναι
τοὺς ὄνειρους α. β. γ. δ. ε.* Aliter hunc locum le-
gisse videtur Rufinus. Vertit enim *De Moysis vita
libros quinque. De eo quod a Deo mittantur somnia*.
Sed cum *De vita Moysis* libros tres duntaxat scripse-
rit Philo, hæc Rufini versio ferri non potest. *De eo
quidem quod a Deo mittantur somnia*, tres libros a
Philone conscriptos fuisse constat; quorum primus
periiit, secundus exstat pag. 465 editionis Pari-
siensis : in cujus exordio mentionem facit prioris
libri, quem de eodem argumento exaraverat. Tertius
demum exstat liber in eadem editione p. 4108,
non suo loco positus. An autem plures his tribus
scripserit libros, nobis non constat. Suidas certe
quinque libros Philonis de somniis commemorat.

(76) Vulg. τὰ *περὶ Προνοίας*. In codice Maz. et Fuk.
scriptum est τὸ *Περὶ Προνοίας*, rectius; unicus
enim fuit Philonis liber hoc titulo prænotatus *Περὶ
Προνοίας*. In manuscripto Philonis codice biblio-
thecæ Augustanæ, hic Philonis liber *De Providentia*
confunditur cum altero ejusdem Philonis libro ad-

etiam singulares ejusdem libri. *De providentia. De Judæis. De homine civilem vitam agente. Alexander, sive De eo quod bruta animalia ratione sint prædita. Item Quod quicumque peccat servus est. Cui subjunctus est liber, De eo quod liber est quicumque virtuti studet.* Sequitur liber ille *De vita contemplativa seu De supplicibus*, ex quo capita quædam de apostolicorum hominum vita supra retulimus. Sed et *Hebraicorum nominum quæ in lege et in prophetis occurrunt, interpretationes* ab ipso compositæ esse dicuntur. Idem cum imperante Caiso Romam venisset, librumque de illius sceleribus et flagitiis conscripsisset, quem per cavillationem *De virtutibus* inscripsit, postmodum Claudio ad imperium evecto, coram universo senatu librum illum fertur recitasse. Qui quidem tanta omnium admiratione exceptus est, ut ejus scripta digna deinceps judicata sint, quæ in bibliothecis publicis consecrarentur. Sub idem tempus cum Paulus apostolus ab Hierosolymis et finitimis locis regressus ad Illyricum usque properaret, Claudius imperator Judæos Urbe expulit. Unde Aquila et Priscilla cum aliis Judæis Roma egressi, in Asiam appulerunt, ibique cum apostolo Paulo qui Ecclesiarum regionis illius fundamenta a se recens posita tum maxime firmabat, commorati

δὲ *Περὶ Ἰουδαίων* (77) συνταχθεὶς αὐτῷ λόγος, καὶ ὁ Πολιτικὸς· ἔτι τε ὁ Ἀλέξανδρος, ἢ *Περὶ τοῦ Λόγον ἔχειν τὰ ἄλλα ἴσα*. Ἐπὶ τούτοις ὁ *Περὶ τοῦ δοῦλον εἶναι πάντα σαύλων*. Ἡ ἐξῆς ἐστίν, ὁ *Περὶ τοῦ πάντα σπουδαῖον ἐλεύθερον εἶναι*. Μεθ' οὗς συντάκται αὐτῷ, ὁ *Περὶ βίου θεωρητικῷ ἢ κητῶν*, ἐξ οὗ τὰ περὶ τοῦ βίου τῶν ἀποστολικῶν ἀνδρῶν διελθῆσθαι· καὶ τῶν ἐν νόμῳ δὲ καὶ προφήταις Ἑβραϊκῶν ὀνομάτων αἱ ἐρμηνεῖαι (78), τοῦ αὐτοῦ σπουδῆ εἶναι λέγονται (79). Οὗτος μὲν οὖν κατὰ Γάϊον ἐπὶ τῆς Ῥώμης ἀφικόμενος, τὰ περὶ τῆς Γαῖου θεοστυγίας αὐτῷ γραφέντα, ἃ μετὰ ἤθους καὶ εἰρωνείας ἐπέγραψεν *Περὶ ἀρετῶν*, ἐπὶ πάσης λέγεται τῆς Ῥωμαίων συγκλήτου κατὰ Κλαύδιον διελθεῖν, ὡς καὶ τῆς ἐν βιβλιοθήκαις ἀναθέσεως θαυμασθέντας αὐτοῦ καταξιοθῆναι τοὺς λόγους. Τηνακοῦτα δὲ καὶ Παύλου τὴν ἀπὸ Ἱερουσαλὴμ καὶ κύκλῳ πορείαν μέχρι τοῦ Ἰλλυρικῷ ἐκινῶντος, Ἰουδαίους Ῥώμης ἀπελαύνει Κλαύδιος (80). Ὅτε Ἀκύλας (81) καὶ Πρίσκιλλα μετὰ τῶν ἄλλων Ἰουδαίων τῆς Ῥώμης ἀπαλλαγέντες, ἐπὶ τὴν Ἀσίαν καταίρουσιν· ἐναυθῆα τε Παῦλῳ τῷ ἀποστόλῳ συνδιατρίβουσι, τοὺς αὐτοῖσι τῶν Ἐκκλησιῶν ἄρτι πρὸς αὐτοῦ καταβληθέντας θεμελίους ἐπιστηρίζοντι. Διδάσκαλος καὶ τούτων ἡ ἱερὰ τῶν Πράξεων γραφή. sunt, ut docet divinus Actuum apostolicorum liber.

versus Flaccum. Perit quidem hic Philonis liber *De Providentia*. Sed ejus insigne fragmentum habes apud Eusebium in lib. viii *Præparationis*, cap. ultimo, et in lib. vii, c. 21.

(77) *Περὶ Ἰουδαίων*. Non dubito quin scribendum sit *Ἐπὶ Ἰουδαίων*. Sic enim laudatur hic Philonis liber ab Eusebio in lib. viii *De præparatione evangelica*, cap. 10, ubi locus profertur elegantissimus ἐκ τῆς Φίλωνος *Ἐπὶ Ἰουδαίων ἀπολογίας*. Emendationem nostram confirmat Rufinus, qui hunc locum ita vertit, *de Judæis apologeticus liber*.

(78) *Ἑβραϊκῶν ὀνομάτων ἐρμηνεῖαι*. De hoc Philonis libro Hieronymus in interpretatione nominum Hebraicorum ita scribit: *Philo, vir disertissimus Judæorum, Origenis quoque testimonio comprobatur edidisse librum Hebraicorum nominum, eorumque etymologias juxta ordinem litterarum et latere copulasse. Qui cum vulgo habeatur a Græcis, et bibliothecæ orbis impleverit, studii mihi fuit in Latinam eum linguam vertere*. Porro cum Philo ea duntaxat nomina interpretatus fuisset quæ in lege ac prophetis habebantur, postea Origenes verborum ac nominum Novi Testamenti interpretationem adjecit, supplens videlicet id quod in Philonis libro deesse videbatur, ut scribit Hieronymus ibidem. Origenes in lib. v *Comment. in Evangelium Joannis*: *Invenimus ergo in interpretatione nominum, Joannes, etc.*

(79) *Σπουδῆ εἶναι λέγονται*. Tres nostri codices, Maz., Med. ac Fuketii scriptum habent *σπουδαί*.

(80) *Ἰουδαίους Ῥώμης ἀπελαύνει Κλαύδιος*. Desumpsit hoc ex Luca in Actibus apostolorum cap. xviii. Et Orosius quidem anno Claudii nono id gestum esse scribit ex Josepho. Anno, inquit, ejusdem nono expulsos per Claudium urbe Judæos Josephus tradit. Verum Josephi locus cujus testimonio nititur Orosius, hodie non exstat. Itaque Orosius memoria lapsus mihi videtur. Ac profecto nequaquam verisimile est, Claudium imp., qui tanta benevolentia semper Judæos complexus est, ut patet ex multis ejus edictis quæ apud Josephum leguntur, ipsos nominatim Judæos urbe expulisse. Crediderim potius, cum magna Romæ famas orta esset, id quod anno Claudii decimo refertur in *Chronico* Eusebii,

Claudium omnes peregrinos urbe expulisse, inter quos etiam fuere Judæi. Id enim antea ab Augusto factum fuerat; et a secutis imperatoribus frequentissime postea usurpatum, quoties urbs Roma penuria annonæ laborabat. Atque ita explicandum censeo locum illum beati Lucæ. Quod si quis sultus auctoritate Suetonii, opinionem nostram respuat, equidem non magnopere repugnabo. Orosium secuti sunt deinceps omnes Chronographi, et Baronius in *Annalibus*. Quem tamen miror, cum edictum illud Claudii contra Judæos referat anno Claudii nono, concilium Hierosolymitanum in eundem annum conferre. At id manifesto pugnat cum Actibus apostolorum. Nam post concilium Hierosolymitanum, quod refertur cap. xv, Paulus regressus Antiochiam apostolorum Epistolam fratribus tradidit, et aliquanto tempore ibidem moratus esse dicitur. Posthæc sejunctus a Barnaba, abiit in Syriam ac Ciliciam, prædicans verbum Dei. Inde in Phrygiam et Galatiam ac Mysiam profectus est, ubi in somnis a Spiritu sancto admonitus, in Macedoniam navigavit, ac primum quidem Philippis annuntiavit fidem Christi: posthæc Thessalonice et Berrhœæ. Sine Athenas cum navigasset, diutius ibi commoratus, dum Timotheum et Sylam exspectat, Atheniensibus verbum Dei prædicavit. Deinde Corinthum profectus, Aquilam et Priscillam ibi reperit, qui nuper eo ab Italia venerant ob edictum Claudii, quo omnes Judæi compulsi erant Urbe excedere, ut est in cap. xviii Actuum apostolorum. Ex his apparet, inter concilium Hierosolymis habitum, et edictum Claudii, multum temporis intercessisse. Quo temporis spatio cuncta hæc quæ compendiose retulimus, a Paulo apostolo sunt gesta. In *Chronico Alexandrino* concilium Hierosolymitanum refertur anno Claudii sexto, melius dixisset *septimo*. Sic enim cuncta egregie conveniunt. Nam Paulus residuis mensibus anni illius quo concilium habitum fuerat, mansit Antiochiæ, tum anno sequenti Syriam et Ciliciam perlustavit cum Phrygia et Galatia. Anno demum Claudii nono venit in Græciam.

(81) *Ὅτε Ἀκύλας*. Id est quo tempore Aquila, etc. Potest etiam legi disjunctim ὁ τε, ut in Regio et Fuk. codice scriptum inveniri.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΘ'.

Ολατοὺς ἐν Ἱεροσολύμοις Ἰουδαίους συμφορὰ μετῆλθεν ἐν τῇ τοῦ Πάσχα ἡμέρᾳ (Nic. H. E. II, 26).

Ἐτι δὲ Κλαυδίου τὰ τῆς βασιλείας διέποντος, κατὰ τὴν τοῦ Πάσχα ἑορτὴν, τοσαύτην ἐπὶ τῶν Ἱεροσολύμων στάσιν καὶ ταραχὴν ἐγγενέσθαι συνέβη, ὡς μόνον τῶν περὶ τὰς ἐξόδους τοῦ ἱεροῦ βίᾳ συνουθουμένων, τρεῖς μυριάδας (82) Ἰουδαίων ἀποθανεῖν πρὸς ἀλλήλων καταπατηθέντων, γενέσθαι τε τὴν ἑορτὴν πένθος μὲν ὄλω τῷ ἔθνει, θρῆνον δὲ καθ' ἑκάστην οἰκίαν. Καὶ ταῦτα μὲν σχεδὸν κατὰ λέξιν ὁ Ἰώσηπος. Κλαύδιος δὲ Ἀγρίππαν, Ἀγρίππου παῖδα, Ἰουδαίων καθίστησι βασιλέα (83), Φήλικα (84) τῆς χώρας ἀπάσης Σαμαρείας τε καὶ Γαλιλαίας, καὶ προσέτι τῆς ἐπικαλουμένης Περαιας, ἐπίτροπον ἐκπέμφας. Διοικήσας δὲ αὐτὸς τὴν ἡγεμονίαν ἔτεσι τριῶν καὶ δέκα πρὸς μῆσιν ὀκτώ, Νέρωνα τῆς ἀρχῆς διάδοχον καταλιπὼν τελευτᾷ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Κ'.

Ὅλα καὶ κατὰ Νέρωνα ἐν τοῖς Ἱεροσολύμοις ἐπράχθη (Nic. H. E. II, 26).

Κατὰ δὲ Νέρωνα Φήλικος τῆς Ἰουδαίας ἐπίτροπος, αὐτοῖς ῥήμασι αὖθις ὁ Ἰώσηπος, τὴν εἰς ἀλλήλους στάσιν τῶν ἱερέων ὡδε πως ἐν εἰκοστῷ τῆς Ἀρχαιολογίας γράφει: « Ἐξάπτεται δὲ καὶ τοῖς ἀρχιερεῦσι στάσις πρὸς τοὺς ἱερεῖς, καὶ τοὺς πρώτους τοῦ πλῆθους τῶν Ἱεροσολύμων, ἑκαστὸς τε αὐτῶν, σίφος ἀνθρώπων τῶν θρασυτάτων καὶ νεωτεριστῶν ἐκτῷ ποιήσας, ἡγεμὼν ἦν. Καὶ συβρᾶσσοντες ἐκακοκαίγουν τε ἀλλήλους, καὶ λίθοις ἔβαλλον. Ὁ δ' ἐπιπλήξων, ἦν οὐδὲ εἷς, ἀλλ' ὡς ἐν ἀπροστατεύτῃ πόλει ταῦτ' ἐπράσσετο μετ' ἐξουσίας. Τοσαύτη δὲ τοὺς ἀρχιερεῖς κατέλαθεν ἀναίδεια καὶ τόλμα, ὥστε ἐκπέμπειν δούλους ἐτόλμων ἐπὶ τὰς ἄλνας, τοὺς ληψομένους τὰς τοῖς ἱερεῦσι ὀφειλομένας δεκάτας. Καὶ συνέβαινε τοὺς ἀπορουμένους τῶν ἱερέων ὑπ' ἐνδείας

(82) *Τρεῖς μυριάδας*. Idem numerus ponitur in *Chronico*. Sed Josephus in lib. II *De excidio* plus quam decem millia hominum extincta esse dicit. In vicesimo autem libro *Antiquitatum*, qui libri post historiam belli Judaici ab eo conscripti sunt, viginti millia occisorum numerat. Quem quidem numerum sequi malim, propterea quod hi libri posterius scripti sunt, ut dixi.

(83) *Ἀγρίππαν Ἰουδαίων καθίστησι βασιλέα*. Hic junior Agrippa, si proprie loquamur, nunquam Judæorum rex fuit. Nam post obitum patris Agrippæ, qui anno IV Claudii abiit e vita, cum adhuc infirma esset ætate, Claudius eum apud se detinuit, nec in patris regno succedere permisit. Postea defuncto Herode Chalcidici rege, Claudius regnum patris ei donavit. Quod cum per quadriennium tenuisset, Claudius anno imperii sui duodecimo Transiitidem quæ tetrarchia Philippi fuerat, cum Lyssaniæ regno ei concessit, adempta prius Chalcide. Jus quoque in templum, et eligendorum pontificum potestatem quam Herodes patruus habuerat, in eum transtulit. Paulo post Nero partem Galilææ ejus adiunxit regno, ut scribit Josephus in lib. XX. Quæ cum ita sint, apparet falli Eusebium, qui hunc juniorem Agrippam statim post obitum patris in regnum ejus successisse, et regem Judæorum a Claudio factum esse tum hic, tum in *Chronico* scribit. Quamquam hoc loco Eusebius aperte non dicit statim post obitum patris regem illum a Claudio

A

CAPUT XIX.

Cujusmodi calamitas Judæos Hierosolymis ipso Paschæ die affligerit.

Cæterum Claudio Romanum adhuc imperium gubernante, tanta seditio tantusque tumultus Hierosolymis in ipsa solemnitate Paschæ conflatus est, ut illorum duntaxat qui circa templi portas contrusi et conferti conculcatione mutua perierunt, numerus ad triginta hominum millia pervenisse dicatur. Adeo ut festus ille dies et universæ genti lugubris, et singulis familiis lamentabilis fuerit. Hæc Josephus iisdem fere verbis memorat. Interea Claudius Agrippam Agrippæ filium Judæorum regem constituit, misso Felice qui Judææ simul et Samariæ et Galilææ, et regionis trans Jordanem 60 procurator esset. Ipse cum tredecim annis et octo insuper mensibus imperium administrasset, Neronem iunioris successorum relinquens, e vita decessit.

CAPUT XX.

Quæ acta sint Hierosolymis sub imperio Neronis.

Neronis autem temporibus Felice Judæam procurante, aliam rursus inter sacerdotes exortam seditionem, Josephus in vicesimo *Antiquitatum* libro narrat his verbis: « Orta est, inquit, ingens seditio pontificum adversus sacerdotes primoresque plebis Hierosolymorum, adeo ut singuli illorum collecta manu perditorum hominum novisque rebus studentium, ductores se palam ferrent: congressique interdum conviciis et lapidibus se nutuo impeerent: cum interim nemo esset qui eos objurgaret, sed tanquam in civitate omni rectore destituta hæc licentius agerentur: tanta porro pontificum erat impudentia et audacia, ut non dubitarent servos suos ad areas mittere, qui decimas sacerdotibus debitas raperent. Unde accidit ut nonnulli ex

factum fuisse. Certe ipsius Josephi testimonio demonstrari potest, juniorem Agrippam non continuo post patris mortem regia dignitate ornatum fuisse. Etenim Josephus in lib. II *De bello Judaico*, cap. 13, duodecimum Neronis annum quo cœpit bellum Judaicum, componit cum anno regis Agrippæ XVII. Proinde junior Agrippa regnare orsus est anno Claudii octavo. Porro non negaverim eum Judæorum regem dici posse, cum rex fuerit Galilææ, et inter Judæorum reges recenseatur a Justo. Sed nego illum Judææ regem unquam fuisse. Nam post obitum senioris Agrippæ, qui contigit anno IV imp. Claudii, Judæa in provinciæ formam redacta est, missique in eam quotannis procuratores Cæsaris, ut docet Josephus.

(84) *Φήλικα*. In *Chronico* Eusebii Felix ad procuratorem Judææ missus esse dicitur a Claudio anno XI. Sed in editione Scaligeri rectius id ascribitur anno X Claudii. Verius tamen videtur, Felicem anno Claudii nono missum esse in Judæam. Nam Tacitus in lib. XII, Sulla et Othone cons., qui est annus X Claudii, Felicem jampridem Judæis impositum fuisse dicit, et in cap. XXIV Actuum apostolorum Paulus causam agens apud eundem Felicem, quod contigit anno Claudii XIII, sic cum alloquitur: *Ex multis annis te esse judicem huius generis sciens*, etc. Cæterum fallitur hic Rufinus, qui hæc verba Josephi esse existimavit, cum sint Eusebii ipsius ut apparet.

sacerdotum ordine, quibus res familiaris erat augustior, præ alimentorum inopia deficerent. Ita seditiosorum violentia jus fasque penitus oppresserat. Idem scriptor sub hæc tempora turmam quamdam grassatorum Hierosolymis exstitisse dicit, qui interdum obvios in civitate trucidabant. Præcipue vero ait, diebus festis plebi immisti, sicas sub vestibus occultantes, optimum quemque percutebant. Cumque vulnerati proliquis corruissent, ipsi cum astantibus indignari se simulabant. Quo facto, credulitate hominum nihil de iis sinistri suspicantio, diu tecti latuerunt. Ac primum quidem Jonatham pontificem ab illis ait interfectum fuisse, deinde vero complures alios quotidie confossos. Adeo ut timor ipsa calamitate acerbior esset, dum singuli tanquam in acie positi, quovis momento mortem sibi imminere crederent.

61 CAPUT XXI.

De homine Ægyptio, cujus mentio fit in Actibus apostolorum.

Paucis deinde interjectis hæc subjungit: « Sed multo, inquit, graviore clade Judæos afflixit Ægyptius quidam falsus propheta. Namque is in regionem ingressus, homo magus, cum opinionem atque auctoritatem prophetæ sibi conciliasset, usque ad triginta hominum millia quos præstigiis suis deceperat, congregavit. Quos cum ex solitudine ad montem usque Olivarum perduxisset, inde in urbem Hierosolymorum irrumpere statuerat, depulsoque Romanorum præsidio, dominationem occupare, satellites eos habiturus qui secum in urbem irruissent. Verum Felix conatum hominis prævenit, obviam adversus eum progressus cum Romanis militibus. Et universus populus pro salute patriæ certaturus Romanos strenue adjuvabat. Facto igitur congressu, Ægyptius quidem ipse cum paucis evasit; ceteri partim trucidati, partim capti sunt. » Hæc Josephus in secundo *Historiarum* libro retulit. Operæ pretium autem fuerit iis quæ a Josepho de homine Ægyptio dicta sunt, illa subjungere quæ in Actibus apostolorum scripta habentur: quo loco tribunus militum Hierosolymis cum plebs adversus Paulum seditionem concitasset, Felice Judæam procurante, dixit

(85) *Νύττειν τοὺς διαφόρους.* Inimicos vertit Gelenius quod non probō. Nam τοὺς διαφόρους Josephus dixit pro τοὺς διαφέροντας.

(86) *Καὶ κρατήσας.* Hæc est Josephi vulgata editio in lib. II, cap. 43 *De bello Judaico*, cui consentit codex Regius. Sed nostri codices Maz., Med., cum Fuk. ac Savil., aliter scriptum exhibent, καὶ κρατήσαι τῆς τε Ῥωμαϊκῆς φρουρᾶς καὶ τοῦ δήμου τυραννικῶς, χρόμενος τοῖς συνεισπεσοῦσιν δορυφόροις. Subauditur autem ἀπὸ κοινοῦ verbum βιάζεσθαι quod paulo ante præcessit. Nec aliter legisse videtur Rufinus. Sic enim vertit: *Paratus inde irruere Hierosolymam, et vi ac potestate urbem tenere, simulque Romanorum præsidia ac plebem tyrannidi suæ subjugare.*

(87) *Ἐπιστῆσαι δὲ δεῖον.* Proprie επιστῆσαι est attendere, seu observare. Sic Eusebius in lib. III, cap. 24, οἷς καὶ ἐπιστῆσανται, οὐκέτ' ἂν δόξαι οἰαζώμεν ἄλλ' ἡλοῖς τὰ εὐαγγέλια. Hinc επιστῆσαι supra

ἀπολλυμένους θεωρεῖν. Οὕτως ἐκράτει τοῦ δικαίου παντὸς ἢ τῶν στασιαζόντων βία. » Πάλιν δὲ ὁ αὐτὸς συγγραφεὺς κατὰ τοὺς αὐτοὺς χρόνους ἐν Ἱεροσολύμοις ὑποφυῆναι λησῶν τι εἶδος ἱστορεῖ, « οἱ μὲθ' ἡμέραν, ὡς φησι, καὶ ἐν μέσῃ τῇ πόλει ἐφόνευον τοὺς συναντῶντας· μάλιστα γὰρ ἐν ταῖς ἑορταῖς μιγνυμένων τῷ πλήθει, καὶ ταῖς ἐσθῆσιν ὑποκρύπτοντας μικρὰ ξιφίδια, τοὺτους νύττειν τοὺς διαφόρους (85). ἔπειτα πεσόντων, μένος γίνεσθαι τῶν ἐπαγανακτούντων αὐτοὺς τοὺς πεφρονευστάς· διὸ καὶ πινυτάπειον ὑπ' ἀξιοπιστίας ἀνευρέτους γενέσθαι. Πρῶτον μὲν οὖν ὑπ' αὐτῶν, Ἰουάνθην τὸν ἀρχιερέα κατασφαγῆναι, μετὰ δ' αὐτὸν, καθ' ἡμέραν ἀναρῆσθαι πολλοὺς, καὶ τῶν συμφορῶν τὸν φόβον εἶναι χαλεπότερον, ἐκάστου καθάπερ ἐν πολέμῳ καθ' ὕραν τὸν θάνατον προσδεχομένου. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΑ'.

Περὶ τοῦ Αἰγυπτίου, οὗ καὶ τῶν ἀποστόλων αἱ Πράξεις ἐμνημόνευσαν (Nic. H. E. II, 26).

Ἐξῆς δὲ τοῦτους ἐπιφέρει μεθ' ἕτερα λέγων· « Μείζων δὲ τούτων πληγῇ Ἰουδαίους ἐκάκωσεν ὁ Αἰγύπτιος ψευδοπροφήτης. Παραγενόμενος γὰρ εἰς τὴν χώραν ἀνθρώπος γόης, καὶ προφήτου πίστιν ἐπιθεὶς ἑαυτῷ, περὶ τρισμυρίου μὲν ἀθροίζει τῶν ἠπατημένων, περιαγαγὼν δ' αὐτοὺς ἐκ τῆς ἐρημίας εἰς τὸ Ἐλαιῶν καλούμενον ὄρος, ἐκεῖθεν οἶδός τε ἦν εἰς Ἱεροσόλυμα παρελθεῖν βιάζεσθαι, καὶ κρατήσας (86) τῆς τε Ῥωμαϊκῆς φρουρᾶς καὶ τοῦ δήμου τυραννεῖν, χρόμενος τοῖς συνεισπεσοῦσι δορυφόροις. Θθάνει τ' αὐτοῦ τὴν ὁρμὴν Φῆλιξ, ὑπαντήσας μετὰ τῶν Ῥωμαϊκῶν ὀπλιτῶν. Καὶ πᾶς ὁ δῆμος συνεψήφισατο τῆς ἀμύνης, ὥστε, συμβολῆς γενομένης, τὸν μὲν Αἰγύπτιον φυγεῖν μετ' ὀλίγων, διασφαρῆναι δὲ καὶ ζωγρηθῆναι πλείστον τῶν σὺν αὐτῷ. » Ταῦτα ἐν τῇ δευτέρᾳ τῶν Ἱστοριῶν ὁ Ἰώσηπος· επιστῆσαι δὲ δεῖον (87) τοῖς ἐνταῦθα κατὰ τὸν Αἰγύπτιον δεδηλωμένοις, καὶ τοῖς ἐν ταῖς Πράξεσι τῶν ἀποστόλων. Ἐνθα κατὰ Φῆλιχα ὑπὸ τοῦ ἐν Ἱεροσολύμοις χιλιάρχου εἴρηται τῷ Παύλῳ, ὀπληνικα κατεστασiazεν αὐτοῦ τὸ τῶν Ἰουδαίων πλήθος· « Οὐκ ἄρα σὺ εἶ ὁ πρὸ τούτων τῶν ἡμερῶν ἀναστατώσας (88) καὶ ἐξαγαγὼν εἰς τὴν ἔρημον τοὺς τετραχιχιλοὺς (89) ἄνδρας

in hoc libro, cap. 18, dicuntur notæ seu observationes. Occurrit ea vox apud Athenæum, Polybium et alios.

(88) *Ἀναστατώσας.* Vetus interpres in cap. XXI Actuum apostolorum vertit, *tumultum concitasti*, male, ut equidem sentio. Nam ἀναστατώσας idem est quod ἀνάστατον ποιῆσαι, *abducere, asportare*. Itaque recte Musculus vertit, *qui tecum excivisti*. Potest etiam verti, *qui subvertisti quatuor millia hominum*. Sic enim Hesychius interpretatur ἀναστατώσοντας, ἀνατρέποντας, εἰ ἀναστάτους, κατεστραμμένους. Hinc qui ære alieno oppressi solum vertunt, ἀναστατωθῆναι dicuntur teste Harpocratiōne et auctore Etymologici.

(89) *Τετραχιχιλλοὺς.* At Josephus triginta millia hominum dicit. Quod ita intelligendum est, ut numerus quidem promiscuæ multitudinis ad triginta usque millia hominum pervenerit; ex illis vero, quatuor tantum millia fuerint sicariorum. Atque

τῶν σικαρίων ; » Ἄλλὰ τὰ μὲν κατὰ Φήλικα A Paulo : « Nonne tu es Ægyptius ille qui ante hos dies asportasti et eduxisti tecum in solitudinem quatuor millia hominum sicariorum ? » Sed de iis quæ sub Felice gesta sunt, hactenus dictum sit.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΒ΄.

Ὅς ἐκ τῆς Ἰουδαίας εἰς τὴν Ῥώμην δέσμιος ἀναπεμφθεὶς Παῦλος, ἀπολογησόμενος, πάσης ἀπελύθη αἰτίας (Nic. H. E. II, 28-35).

Τούτου δὲ Φήστου ὑπὸ Νέρωνος διάδοχος πέμπεται καθ' ὃν δικαιολογησάμενος ὁ Παῦλος, δέσμιος ἐπὶ Ῥώμης ἄγεται. Ἀρίσταρχος δ' αὐτῷ συνῆν, ὃν καὶ εἰκότως συναιχμάλωτόν του τῶν ἐπιστολῶν ἀποκαλεῖ. Καὶ Λουκάς δὲ ὁ τὰς Πράξεις τῶν ἀποστόλων γραφῆ παραδοῦς, ἐν τούτοις κατέλυσε τὴν ἱστορίαν διετίαν ὄλην ἐπὶ τῆς Ῥώμης τὸν Παῦλον ζήτονον διατρέψαι, καὶ τὸν τοῦ Θεοῦ λόγον ἀκωλύτως κηρύττει ἐπιστημνόμενος. Τότε μὲν οὖν ἀπολογησάμενος, αὐθις ἐπὶ τὴν τοῦ κηρύγματος διακονίαν λόγος ἔχει στελλασθαι τὸν Ἀπόστολον, δεύτερον δ' ἐπιβάντα τῇ αὐτῇ πόλει, τῷ κατ' αὐτὸν τελειωθῆναι μαρτυρίῳ. Ἐν ᾧ δεσμοὶς ἐχόμενος, τὴν πρὸς Τιμόθεον δευτέραν ἐπιστολὴν συντίπτει, ὁμοῦ σηματοῦν τὴν τε προτέραν αὐτῷ γενομένην ἀπολογίαν, καὶ τὴν παραπόδας τελειῶσιν. Δεχοῦ δὴ καὶ τούτων τὰς αὐτοῦ μαρτυρίας : « Ἐν τῇ πρώτῃ μου, φησὶν, ἀπολογίᾳ οὐδεὶς μοι συμπαραγενετο, ἀλλὰ πάντες με ἐγκατέλιπον. Μὴ αὐτοῖς λογισθεῖν. Ὁ δὲ Κύριός μοι παρέστη καὶ ἐνεδυνάμωσέ με, ἵνα δι' ἐμοῦ τὸ κήρυγμα πληροσορηθῆ, καὶ ἀκούσῃσι πάντα τὰ ἔθνη. Καὶ ἐβρόσθην ἐκ στόματος λέοντος. » Σαφῶς δὴ παρίστανει διὰ τούτων, ὅτι δὴ τὸ πρότερον, ὅπως ἂν τὸ κήρυγμα τὸ δι' αὐτοῦ πληρωθεῖν, ἐβρόσθη ἐκ στόματος λέοντος, τὸν Νέρωνα ταύτῃ ὡς εἶκε, διὰ τὸ ὠμόθυμον προσειπῶν. Οὐκοῦν ἐξῆς προστέθεικε παραπλήσιόν τι, τὸ (90), « Ῥύσεται με ἐκ στόματος λέοντος. » ἕωρα γὰρ τῷ Πνεύματι τὴν ὅσον οὕτω μέλλουσαν αὐτοῦ τελευτήν. Διὸ φησιν

ita Josephus conciliabitur cum Luca. Cæterum non assentior Eusebio, qui hæc sub Nerone gesta esse scribit. Nam in cap. XXI Actor. Ægyptius ille magus susus fuisse dicitur paulo ante adventum Pauli Hierosolyma. Venit autem illuc Paulus anno Claudii ultimo. Quod ex eo colligitur quod in cap. XXII Actorum scribit Lucas, successorem missum esse Felici Porcium Festum. Cum ergo Festus in Judæam missus fuerit anno Neronis secundo, strages Ægyptii illius in extremum Claudii annum cadat necesse est. Fefellit Eusebium Josephi narratio qui hæc sub Nerone referre videtur. Sed animadvertere debuerat Eusebius, Josephum eo loco cuncta simul et acervatim commemorare quæ a Felice gesta essent, tam sub Claudio quam sub Nerone.

(90) Vulg. Οὐκοῦν ἐξῆς προστέθεικε παραπλήσιόν τι, τὸ. Ita quidem codex Regius. Sed in Maz. Med. ac Fuk. codice scribitur παραπλήσιόν τι τῷ. Certe hic locus valde obscurus est, et idcirco a Musculo prætermisus. Re tamen diu multumque perpensa, tandem verum hujus loci sensum deprehendi. Ait igitur Eusebius, ex verbis Pauli in secunda ad Timotheum Epistola id colligi, ipsum in prima quidem defensione, sententia judicium absolutum fuisse; postea vero in secunda accusatione fuisse damnatum. Prius quidem illud aperte designat his verbis : *In prima mea defensione nemo mihi adsuit; et cum ait: Liberatus sum ab ore leonis: quod idem est ac si diceret: Ereptus sum ex Neronis faucibus.*

CAPUT XXII.

Qualiter Paulus e Judæa Romam in vinculis missus, ad causam dicendam, judicium sententia absolutus est.

Huic successor a Nerone mittitur Festus. Quo Judæam procurante Paulus in judicium adductus causam cum dixisset, vinctus Romam perductus est. Erat cum Paulo Aristarchus quidam, quem ipse in quadam Epistola idcirco captivitatis socium appellat. Atque hic Lucas qui Actus apostolorum litteris tradidit, historiæ suæ finem fecit, Paulum Romæ in libera custodia biennium egisse, et verbum Dei libere prædicasse testatus. Tandem vero cum causam suam 62 apud iudices perorasset, rursus prædicandi causa peregre profectus esse dicitur: postea que cum Romam iterum venisset, vitam martyrio finiisse. Atque hoc demum tempore alteram ad Timotheum Epistolam scripsit, in qua et de prioris sua defensione, et de imminente vitæ exitu non obscure loquitur. Audi, si placet, ipsa illius verba, quibus ea quæ dixi testatur: « In prima, inquit, mea defensione nemo mihi adsuit, sed omnes me dereliquerunt: non illis id imputetur. Dominus autem mihi astitit, et corroboravit me, ut per me prædicatio impleatur, et audiant omnes gentes. Et liberatus sum de ore leonis. » Quibus verbis satis aperte significat, se prius quidem ex leonis ricu servatum fuisse; quo per ipsum Evangelii prædicatio compleretur, Neronem scilicet ita designans propter animi crudelitatem. Sed paulo post non huic simile aliquid adjunxit, puta: « Liberabit me de ore leonis: » jam enim divino affatus Spiritu immi-

De secunda autem accusatione longe aliter loquitur Paulus. Neque enim dicit: *Liberabit me Deus de ore leonis*, sicut antea locutus fuerat. Quippe prævidebat Paulus, Deo id ipsi revolante, se nequam persecutoris gladio ulterius subtractum iri, sed glorioso martyrii exitu consummandum. Proinde cum de prima accusatione dixisset: *Liberatus sum ex ore leonis*, de secunda qua tunc maxime premebatur, hæc subjungit: *Liberabit me Dominus ab omni opere malo, et salvum faciet in regno suo cælesti*: mortem suam his verbis aperte designans. Hic est sensus hujus loci, quem nec interpretes, nec ego ipse prius animadverteram. Quare in Eusebii distinctis vocibus scribendum est οὐκ οὖν, vel mutato accentu οὐκοῦν. Certe in Maz. codice distinctis vocibus οὐκ οὖν scribitur. Porro hunc Eusebii locum descripsit Hieronymus in libro *De scriptoribus ecclesiasticis*, ubi de Paulo loquitur; sed Eusebii sensum minime est assecutus, ut patebit legenti. Quare et Sophronius dum locum illum Hieronymi in Græcum sermonem verteret, aliquot verba prætermisit, quæ scilicet sensui obesse videbantur. Eusebii sensum quem dixi expressit Theodoretus in *Epistolam II ad Timotheum* ad illa verba: *Liberabit me Dominus ab omni opere malo*. Οὐκ εἶπεν δτι, Ῥύσεται με πάλιν ἀπὸ λέοντος, ἀλλ' ἀπὸ πικρῶς ἔργου πορνῆου. Ἥδει γὰρ ὡς δέξεται πάντως τοῦ βίου τὸ τέλος.

nentem sibi mortem prævidebat. Quocirca postquam dixit : « Liberatus sum ex ore leonis, » statim addit : « Liberabit me Dominus ab omni opere malo, et servabit in regnum suum cæleste, » martyrium suum jamjam adfore significans. Quod quidem etiam evidentius in eadem Epistola prædixerat his verbis : « Ego enim jam delibor, et tempus dissolutionis meæ instat. » Et in hac quidem secunda ad Timotheum Epistola, Lucam solum sibi adesse testatur ; in priore vero defensione ne hunc quidem adfuisse dicit. Quam ob causam videtur Lucas Actuum apostolicorum historiam illo tempore conclusisse, cum omnia quæ quoad Paulum versatus est gesta fuerant, commemorasset. Hæc idcirco a nobis dicta sunt, ut ostendamus Paulum non in primo illo cuius meminit Lucas, in urbem Romam adventu, martyrio esse perfunctum. Quippe probabile est Pauli pro fide nostra defensionem a Nerone qui circa initia imperii clementium se gerebat, benigne admissam fuisse : verum cum postea ad terrissima quæque facinora idem Nero prorupisset, apostolos quoque cum cæteris seditiosorum ejus expertos.

63 CAPUT XXIII.

Quomodo Jacobus qui frater Domini dictus est, martyrium subit.

Cæterum cum Paulus ad Cæsarem provocasset, Romamque a Festo missus esset, Judæi qui insidias ipsi struxerant, spe sua frustrati, in Jacobum fratrem Domini, cui episcopalis Hierosolymorum sedes ab apostolis tradita fuerat, rabiem convertunt, atque hoc fere modo illum adorti sunt. Productum in medium, abnegare fidem Christi coram omni populo jubent. Sed cum is præter omnium expectationem libera voce et majore quam sperabant fiducia, Servatorem ac Dominum nostrum Jesum Dei Filium esse coram omni multitudo confessus fuisset ; tum illi impatienter ferentes testimonium tanti viri, quippe qui ob singularem continentiam ac religionem, omnium consensu justissimus habebatur, arrepta ex morte rectoris licentia eum trucidant. Quippe per idem tempus mortuo in Judæa Festo, absque ullo præside ac moderatore provincia remanserat. Ac jam quidem superius modum cædis Jacobi ex allatis Clementis verbis cognovimus, qui ex templi fastigio eum præcipitatum, et fullonis vecte percussum interisse testatus est. Sed omnium accuratissime Hegesippus qui apostolorum temporibus proximus fuit, in quinto *Commentariorum* libro de Jacobo præscripsit his verbis : « Ecclesiæ, inquit, administrationem una cum apostolis suscepit Jacobus frater Domini, qui jam inde a Christi

Α επιλέγων τῶν, « καὶ ἐῤῥύσθη ἐκ στόματος λέοντος, » τὸ « Ῥύσεται με ὁ Κύριος ἀπὸ παντὸς ἔργου πονηροῦ, καὶ σώσει εἰς τὴν βασιλείαν αὐτοῦ τὴν ἐπουράνιον, » σημαίνων τὸ παρατυχεῖν μαρτύριον, ὃ καὶ σαφέστερον ἐν τῇ αὐτῇ προλέγει γραφῇ φάσκων· « Ἐγὼ γὰρ ἤδη σπένδομαι, καὶ ὁ καιρὸς τῆς ἀναλύσεώς μου ἐφέστηκεν. » Νῦν μὲν οὖν ἐπὶ τῆς δευτέρας Ἐπιστολῆς τῶν πρὸς Τιμόθεον, τὸν Λουκᾶν μόνον γράφοντι αὐτῷ συνεῖναι δηλοῖ, κατὰ δὲ τὴν προτέραν ἀπολογίαν οὐδὲ τοῦτον. Ὅθεν εἰκότως τὰς τῶν ἀποστόλων Πράξεις ἐπ' ἐκείνων ὁ Λουκᾶς περιέγραψε τὸν χρόνον, τὴν μέχρις ὅτε τῷ Παύλῳ συνῆν ἱστορίαν ὑψηγῆσάμενος. Ταῦτα δὲ ἡμῖν εἴρηται παρισταμένοις, ὅτι μὴ καθ' ἦν ὁ Λουκᾶς ἀνέγραψεν ἐπὶ τῆς Ῥώμης ἐπιδημίαν τοῦ Παύλου, τὸ μαρτύριον αὐτῷ συνεπεράνασθαι. Εἰκότως γε τοι κατὰ μὲν ἀρχὰς ἡπιώτερον τοῦ Νέρωνος διακειμένου, ῥᾶπον τὴν ὑπὲρ τοῦ δόγματος τοῦ Παύλου καταδεχθῆναι ἀπολογίαν· προελθόντος δὲ εἰς ἀθεμίτους τόλμας, μετὰ τῶν ἄλλων καὶ τὰ κατὰ τῶν ἀποστόλων ἐγγειρισθῆναι (90').

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΓ'.

Ὁς ἐμαρτύρησεν Ἰάκωβος ὁ τοῦ Κυρίου χρηματίας ἀδελφός (Nic. H. E. II, 38).

Ἰουδαῖοι γε μὴν, τοῦ Παύλου Καίσαρα ἐπικαλεσαμένου, ἐπὶ τε τὴν Ῥωμαίων πόλιν ὑπὸ Φήστου παραπεμφθέντος, τῆς ἐλπίδος καθ' ἣν ἐξήρτων αὐτῷ τὴν ἐπιβουλὴν, ἀποπεσόντες, ἐπὶ Ἰάκωβον τὸν τοῦ Κυρίου τρέπονται ἀδελφόν, ᾧ πρὸς τῶν ἀποστόλων ὃ τῆς ἐπισκοπῆς τῆς ἐν Ἱερουσόλοις ἐγκρατεῖστο θρόνος. Τοιαῦτα δὲ αὐτοῖς καὶ τὰ κατὰ τοῦτον τολμήματα (91). Εἰς μέσον αὐτὸν ἀγαγόντες, ἄρνησιν τῆς εἰς τὸν Χριστὸν πίστεως ἐπὶ παντὸς ἐξήτουν τοῦ λαοῦ. Τοῦ δὲ παρὰ τὴν ἀπάντων γνώμην ἐλευθέρα φωνῆ καὶ μᾶλλον ἢ προσεδόκησαν ἐπὶ τῆς πληθύος ἀπάσης παρρησιασταμένου, καὶ ὁμολογήσαντος ὕδιν εἶναι τοῦ Θεοῦ τὸν Σωτῆρα καὶ Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν τὸν Χριστὸν, μηκέθ' οἷοί τε τὴν τοῦ ἀνδρός μαρτυρίαν φέρειν, τῷ δικαιοτάτῳ αὐτὸν παρὰ τοῖς πᾶσι δι' ἀκρότητα, ἥς μετῆι κατὰ τὸν βίον, φιλοσοφίας τε καὶ θεοσεβείας πιστεύεσθαι, κτείνουσι, καιρὸν εἰς ἐξουσίαν λαθόντες τὴν ἀναρχίαν, ὅτι δὴ τοῦ Φήστου κατ' αὐτὸ τοῦ καιροῦ ἐπὶ τῆς Ἰουδαίας τελευτήσαντος, ἀναρχα καὶ ἀνεπιτρόπευτα τὰ τῆς αὐτοῦ διοικήσεως καθεῖσθαι. Τὸν δὲ τῆς τοῦ Ἰακώβου τελευτῆς τρόπον, ἥδη μὲν πρότερον αἱ παρατεθεῖσαι τοῦ Κλήμεντος φωναὶ δεδηλώκασιν, ἀπὸ τοῦ περυγίου βεβλήσθαι, ξύλῳ τε τὴν πρὸς θάνατον πεπληγῆσθαι αὐτὸν ἱστορηκότος. Ἀκριβέστατά γε μὴν τὰ κατ' αὐτὸν ὁ Ἠγήσιππος ἐπὶ τῆς πρώτης τῶν ἀποστόλων γενόμενος διαδοχῆς (92),

(90') Ἐγγειρισθῆναι. In quatuor nostris codicibus Maz., Med., Fuk. ac Savil. scriptum est ἐπιχειρῆσαι. Quam lectionem in quibusdam codicibus se reperisse testatur Stephanus. Verum si ita legamus, necessario scribendum erit προελθόντα δὲ εἰς ἀθεμίτους τόλμας, etc. Certe Nicephorus in lib. II, cap. 54, ita videtur legisse. Sic enim hunc Eusebii locum interpolavit, εἰς δ' ἀθεμίτους ἐξοκείλαντα πράξεις, μετὰ τῶν ἄλλων καὶ τὰς τῶν ἀποστόλων ἐπιτολήσασθαι σφαγᾶς.

(91) Vulg. τὰ κατὰ τοῦτον τολμᾶται. Quatuor nos-

tri codices Maz., Medic., Fuk. et Savil. pro τολμᾶται scriptum exhibent τοιμήματα. Quod equidem magis probō. Nam si τολμᾶται legitur, superfluum erit τὰ, cum sufficiat dixisse τοιαῦτα δὲ αὐτοῖς κατὰ τοῦτον τολμᾶται. Paulo ante iidem codices Maz., Med. ac Fuk. pro ἐγκρατεῖστο scriptum habent ἐγκρατεῖσταται. (92) Ὁ Ἠγήσιππος ἐπὶ τῆς πρώτης τῶν ἀποστόλων γενόμενος διαδοχῆς. Rufinus legisse videtur, ἐπὶ τῇ πρώτῃ διαδοχῇ. Sic enim vertit : *Hegesippus qui post ipsas statim primas apostolorum succes-*

ὡς τῶ πέμπτῳ αὐτοῦ Ὑπομνήματι τοῦτον λέγων ἰστορεῖ τὸν τρόπον· Διαδέχεται δὲ τὴν Ἐκκλησίαν μετὰ τῶν ἀποστόλων (93), ὁ ἀδελφὸς τοῦ Κυρίου Ἰάκωβος, ὁ ὀνομασθεὶς ὑπὸ πάντων Δίκαιος (94) ἀπὸ τῶν τοῦ Κυρίου χρόνων μέχρι καὶ ἡμῶν. Ἐπεὶ πολλοὶ Ἰάκωβοι ἐκαλοῦντο. Οὗτος δὲ ἐκ κοιλίας μητρὸς αὐτοῦ ἅγιος ἦν. Οἶνον καὶ σίκερα οὐκ ἔπιεν, οὐδὲ ἔμψυχον ἔφαγε. Ξυρὸν ἐπὶ τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ οὐκ ἀνέθη, ἔλαιον οὐκ ἤλειψατο, καὶ βαλανεῖον οὐκ ἐχρήσατο. Τοῦτῳ μόνῳ ἔζην (95) εἰς τὰ ἅγια εἰσιέναι. Οὐδὲ γὰρ ἔρεοῦν ἐφόρει, ἀλλὰ σινδόνας. Καὶ μόνος εἰσῆρχετο εἰς τὸν ναόν, ἠγύρισκετο τε κείμενος ἐπὶ τοῖς γόνασι, καὶ αἰτούμενος ὑπὲρ τοῦ λαοῦ ἄφραση, ὡς ἀπεσκηχέναι τὰ γόνατα αὐτοῦ δίκην καμήλου, διὰ τὸ ἀεὶ κάμπτεν ἐπὶ γόνυ (96) προσκυνούντα τῷ Θεῷ, καὶ αἰτεῖσθαι ἄφραση τῷ λαῷ. Διὰ γε τοὺς ὑπερβολὴν τῆς δικαιοσύνης αὐτοῦ, ἐκαλεῖτο Δίκαιος καὶ Ὁβλας (97)· ὁ ἔστιν Ἑλληνιστὴν περιοχῆ τοῦ λαοῦ καὶ δικαιοσύνη, ὡς οἱ προφῆται δηλοῦσι περὶ αὐτοῦ, τινὲς οὖν τῶν ἑπτὰ αἰρέσεων τῶν ἐν τῷ λαῷ, τῶν προγεγραμμένων μοι (98) ἐν τοῖς Ὑπομνήμασι, ἐπυνοῦντο αὐτοῦ, τίς ἦ θύρα τοῦ Ἰησοῦ (99). Καὶ ἔλεγε

siones fuit, etc. Vulgata tamen lectio minime repudiana est, cum Hegesippi ætas in primam apostolorum successionem incidit. Prima enim apostolorum successio usque ad tempora Marci Antonini producitur. Eo namque imperante, Polycarpus, Joannis apostoli discipulus, coronam martyrii reportavit. Recte igitur Hegesippus in prima apostolorum successione vixisse dicitur, quippe qui floruit Antoninorum principatu. Cumque Roman venisset pontificatu Aniceti, ibidem permansit usque ad pontificatum Eleutheri. In *Chronico Alexandrino*, quod quidem Antiochenum libentius vocaverim, Hegesippus mortuus esse dicitur principatu Commodi Augusti. Æqualis igitur fuit Irenæo: quem etiam primæ apostolorum successionis contiguum fuisse testatur Eusebius in lib. v. cap. 20, ubi de libro ejus agit qui inscriptus erat *De Ogiioade*: Ἐν ᾧ καὶ ἐπισημαίνεται τὴν πρώτην τῶν ἀποστόλων κατεληφέναι αὐτὸν διαδοχῆν.

(93) *Μετὰ τῶν ἀποστόλων.* Hieronymus in *Catalogo* hunc locum ita vertit: *Suscipit Ecclesiam Hierosolymæ, post apostolos frater Domini Jacobus.* Quasi legeretur μετὰ τοὺς ἀποστόλους. Longe rectius adversarius Hieronymi Rufinus interpretatus est *cum apostolis*. Nam apostoli una cum Jacobo episcopo Hierosolymitanam rexerunt Ecclesiam. Quare perperam Rufinus in cap. 2 hujus libri, Jacobum apostolorum episcoporum nominavit. Atqui Clemens cujus verba illic interpretatur Rufinus, Jacobum non apostolorum, sed Hierosolymorum episcopum factum esse dicit. Porro Rufinus id hausisse videtur ex Clementis *Recognitionibus*, quas vel ipse vel Paulinus Latine vertit. Nam in lib. II ejus operis Clemens, Jacobum fratrem Domini, quem ipse archiepiscopum nominat et principem episcoporum, episcopali auctoritate apostolis omnibus præcipientem inducit.

(94) *Ὁ ὀνομασθεὶς ὑπὸ πάντων Δίκαιος.* Post hæc verba in codice Mazarino ac Fuk. apposta est distinctio. Quam quidem interpunctionem secutus videtur Rufinus. Sic enim vertit: *Suscipit Ecclesiam cum apostolis frater Domini Jacobus, qui ab omnibus cognominatus est Justus, ab ipsis Domini temporibus perdurans usque ad nos.* Verum in codice Regio ac Med. et apud Nicephorum nulla est ascripta distinctio post vocem Δίκαιος, sed totus locus uno spiritu continuatur hoc modo, ὁ ὀνομασθεὶς ὑπὸ πάντων Δίκαιος ἀπὸ τῶν τοῦ Κυρίου χρόνων μέχρι καὶ ἡμῶν, id est, qui ab ipsis Christi tempo-

A temporibus ad nostram usque ætatem Justus cognominatus est. Nam multi quidem eodem nomine Jacobi vocabantur. Sed hic ab ipso matris utero sanctus fuit. Nec vinum unquam bibit nec siceram: ab animantium carnibus penitus abstinuit. Comam nunquam totondit. Neque ungi, neque lavare balneo corpus unquam solitus. Unus ex omnibus in intimum templi sanctuarium ingrediendi jus facultatemque habebat. Neque enim lanicio, sed linea tantum veste utebatur. In templum solus intrare, atque ibi genibus flexis pro peccatis populi supplex Deum orare consueverat. Adeo ut genua ipsius instar cameli occalluerint, dum assidue Deum venerans, et pro salute populi vota faciens humi sterneretur. Hic ergo ob singularem justitiam cognominatus est Justus et Oblias, quod Latine *munitum populi et justitiam* significat, quemadmodum etiam prophetæ de eo prædixerunt. Quidam autem ex septem sectis quæ apud Judæos erant, de quibus in superioribus libris scripsisse meminimus, interrogarunt eum, quodnam esset ostium Jesu. Quibus ille Jesum esse Servatorem respondit. His auditis,

ribus usque ad nostram ætatem Justus ab omnibus cognominatus est. Et hanc quidem distinctionem in interpretatione mea sequi mavi, post Musculum et Christophorsonum, quippe quæ certior et sequentibus Hegesippi verbis magis congruere mihi videretur. Subjicit enim Hegesippus, ἐπεὶ πολλοὶ μὲν Ἰάκωβοι ἐκαλοῦντο, etc. Quæ verba sine dubio referuntur ad ea quæ præcesserunt, ὁ ὀνομασθεὶς ὑπὸ πάντων Δίκαιος. Reddit enim rationem Hegesippus, cur Jacobus Justus ab omnibus cognominatus sit. Quippe, inquit, multi fuere Jacobi; sed hic præ cæteris justitia excelluit, ut multis argumentis deinceps probat Hegesippus. Deinde si priorem distinctionem sequamur cum Rufino, falsum erit illud quod sequitur, Jacobum scilicet episcopum a temporibus Domini usque ad Hegesippi ætatem permansisse. Nam Jacobus quidem Justus cæsus est Neronis principatu. Hegesippus vero Antoninorum temporibus floruit, ut superius observavi.

(95) *Τοῦτῳ μόνῳ ἔζην, etc.* Totum hunc Hegesippi locum jam pridem examinavit Scaliger in *Animadversionibus Eusebianis*, pag. 178, multaque in eo reprehendit, quæ operæ pretium erit legere. Adde etiam quæ adversus Scaligeri censuram scripsit Dionysius Petavius in notis ad hæresin LXXVII Epiphaniæ, et P. Halloixius in notationibus ad *Vitam Hegesippi*, c. 3.

(96) *Διὰ τὸ ἀεὶ κάμπτεν ἐπὶ γόνυ.* Uxæ postremæ voces absunt a codice Fuk. et apud Nicephorum. Verum in codice Maz. ac Med. totus hic locus ita legitur, διὰ τὸ ἀεὶ κάμπτεν προσκυνούντα τῷ Θεῷ τὰ γόνατα.

(97) *Ἐκαλεῖτο Δίκαιος καὶ Ὁβλας.* Nicolaus Fullerus in lib. III *Miscellaneorum sacrorum*, hunc locum sic emendat, ἐκαλεῖτο Σαδδὶκ καὶ Ὁβλας, ὁ ἔστιν Δίκαιος, καὶ περιοχῆ λαοῦ. Quam doctissimi viri emendationem libenter amplector. Tamen cum Epiphanius in hæresi LXXVII et Jovius monachus, quem vulgo male Jobium vocant, Jacobum Obliam dictum esse testentur, retinenda est vulgaris lectio; maxime cum Ophlias Hebraice *arcem populi* significet. Sed et Rufinus atque Nicephorus vulgatam lectionem tuerentur.

(98) *Τῶν ἑπτὰ αἰρέσεων τῶν προγεγραμμένων μοι.* Locus Hegesippi, in quo de septem Judaicæ populi sectis se scripsisse testatur, exstat in libro IV Eusebii nostri, cap. 22. Ad quem locum, Deo juvante, plura dicturi sumus de septem illis sectis.

(99) *Τίς ἦ θύρα τοῦ Ἰησοῦ.* Ostium hoc loco

nonnulli eorum Jesum revera Christum esse crediderunt. Supra scriptæ vero sectæ nec resurrectionem, nec futurum Christi adventum ut unicuique pro meritis mercedem tribuat, credebant. Quotquot vero ex iis crediderunt, Jacobi opera ac ministerio utique crediderunt. Cum ergo multi ex ipsis etiam primoribus crederent, tumultuari cœperunt Judæi et scribæ ac Pharisæi: eo jam ventum esse clamantes, ut prope omnis populus Jesum quasi Christum exspectaret. Proinde in unum congregati Jacobum adeunt, hisque eum verbis compellant: Hortamur te, inquit, ut populi errorem comprimas, qui falsam de Jesu opinionem imbibit, perinde quasi Christus esset. Persuade igitur omnibus qui festo Paschæ die huc conveniunt, ut de Jesu recte sentiant. Tibi enim omnes fidem habemus, et cum universo populo hoc tibi testimonium perhibemus, justissimum te virum esse, nec ullum apud te personarum discrimen valere. Proinde plebi persuade ne circa Jesum deinceps aberret. Nam et universus populus, et nos libenter tibi obtemperamus. Ascende igitur in fastigium templi, ut in sublimi loco positus, ab omnibus conspici et exaudiri facile possis. Nam paschalis solemnitatis gratia, cunctæ Judæorum tribus et ex gentibus non pauci huc conveniunt. Posthæc supradicti scribæ et Pharisæi cum Jacobum in fastigio templi collocassent, contenta voce sic eum alloqui cœperunt: O Juste cui nos omnes fidem adhibere par est, quandoquidem populus omnis errat, Jesum sectans crucifixum, doce nos quod sit ostium Jesu suffixi cruci. Tunc Jacobus edita voce iis respondit: « Quid me, inquit,

est introductio, seu institutio atque initiatio. Ostium igitur Christi nihil est aliud quam fides in Deum Patrem et in Filium ac Spiritum sanctum. De hoc ostio dicitur in Psalmis: *Hæc est porta Domini et justi intrabunt per eam*, ut explicat Clemens in lib. vi *Στρωματέων*. Et ostium quidem Joannis Baptistæ erat pœnitentia; Christi vero ostium est remissio peccatorum quæ fit per baptismum.

(1) *Ὁὐκ ἐπίστευον οὐτε ἀνάστασιν*. Male Rufinus, eumque secutus Christophorus, vertit *non crediderunt*, quasi legeretur *οὐκ ἐπίστευσαν*. Longe melius Musculus vertit *non credunt*. Nam Græca vox hanc habet significationem. Falsum tamen est eas sectas non credidisse resurrectionem. Nam Pharisæi eam credebant.

(2) *Ὅσοι δὲ καὶ ἐπίστευσαν, διὰ Ἰάκωβον*. Vox ἐπίστευσαν iterum repetenda est: quod virgula illa quæ in manuscriptis etiam codicibus appicta est, satis declarat. In vetustissimo codice Mazarino post ἐπίστευσαν punctura ascriptum est ad pedes litteræ, quod virgulæ nostræ respondet, et Græce quidem vocatur ὑποστιγμή, a Latinis autem *subdistinctio*.

(3) *Μετὰ καὶ τῶν ἐθνῶν*. Merito Scaligerum hic reprehendit Dionysius Petavius, quod negasset licuisse ulli gentili interesse festis diebus Judæorum. Nam præter locum illum quem citat Petavius ex Evangelio Joannis cap. xii, plurima suppetunt Josephi testimonia, e quibus discimus, gentiles Azymorum solemnitati sæpius interfuisse. Certe Vitellius, legatus Syriæ, festo Paschæ ingressus est Hierosolyma, et a Judæis honorifice exceptus, ut legitur in lib. xviii *Originum Judaicarum*, cap. 6. Idem de Quadrato, legato Syriæ, in lib. xx scribit.

α τοῦτον εἶναι τὸν Σωτῆρα. Ἐξ ὧν τινες ἐπίστευσαν, ὅτι Ἰησοῦς ἐστὶν ὁ Χριστός. Αἱ δὲ αἰρέσεις αἱ προειρημέναι, οὐκ ἐπίστευον οὔτε ἀνάστασιν (1), οὔτε ἐρχόμενον ἀποδοῦναι ἐκάστῳ κατὰ τὰ ἔργα αὐτοῦ. Ὅσοι δὲ καὶ ἐπίστευσαν, διὰ Ἰάκωβον (2). Πολλῶν οὖν καὶ τῶν ἀρχόντων πιστευόντων, ἦν θόρυβος τῶν Ἰουδαίων καὶ γραμματέων καὶ Φαρισαίων λεγόντων, ὅτι κινδυνεύει πᾶς ὁ λαὸς Ἰησοῦν τὸν Χριστὸν προσδοκᾶν. Ἐλεγον οὖν συνελθόντες τῷ Ἰακώβῳ· Παρακαλοῦμέν σε, ἐπίσχες τὸν λαὸν ἐπεὶ ἐπλανήθη εἰς Ἰησοῦν, ὡς αὐτοῦ θντος τοῦ Χριστοῦ. Παρακαλοῦμέν σε πείσαι πάντας τοὺς ἐλθόντας εἰς τὴν ἡμέραν τοῦ Πάσχα περὶ Ἰησοῦ. Σοὶ γὰρ πάντες πειθόμεθα. Ἡμεῖς γὰρ μαρτυροῦμέν σοι καὶ πᾶς ὁ λαός, ὅτι δίκαιος εἶ, καὶ ὅτι πρόσωπον οὐ λαμβάνεις. Πείσον οὖν σὺ τὸν λαόν περὶ Ἰησοῦ μὴ πλανᾶσθαι. Καὶ γὰρ πᾶς ὁ λαὸς καὶ πάντες πειθόμεθά σοι. Στήθῃ οὖν ἐπὶ τὸ πτερύγιον τοῦ ἱεροῦ, ἵνα ἀνωθεν ἦς ἐπιφανής, καὶ ἡ εὐακουστικὴ σου τὰ βήματα παντὶ τῷ λαῷ. Διὰ γὰρ τὸ Πάσχα συνεληλύθασα: πᾶσαι αἱ φυλαὶ μετὰ καὶ τῶν ἐθνῶν (3). Ἔστησαν οὖν οἱ προειρημένοι γραμματεῖς καὶ Φαρισαῖοι τὸν Ἰάκωβον ἐπὶ τὸ πτερύγιον τοῦ ναοῦ, καὶ ἔκραζαν αὐτῷ καὶ εἶπον· Δίκαιε, ἢ πάντες πειθῶσθαί ὀφειλομεν, ἐπεὶ ὁ λαὸς πλανᾶται ὅπισω Ἰησοῦ τοῦ σταυρωθέντος, ἀπάγγελον ἡμῖν τίς ἡ θύρα τοῦ Ἰησοῦ τοῦ σταυρωθέντος. Καὶ ἀπεκρίνατο φωνῇ μεγάλῃ· Τί με ἐπερωτᾶτε περὶ Ἰησοῦ τοῦ Υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου; καὶ αὐτὸς ἀθήτει ἐν τῷ οὐρανῷ ἐκ δεξιῶν τῆς μεγάλης δυνάμεως, καὶ μέλλει ἔρχεσθαι ἐπὶ τῶν νεφελῶν τοῦ οὐρανοῦ. Καὶ πολλῶν πληροφορηθέντων, καὶ δοξάζοντων ἐπὶ τῇ μαρτυρίᾳ τοῦ Ἰακώβου, καὶ λεγόντων (4) Ὁταννὰ (5) τῷ υἱῷ Δαβὶδ, τότε πάλιν οἱ

(4) *Καὶ λεγόντων Ὁσαννὰ τῷ υἱῷ Δαβὶδ*. Scaliger in *Animadversionibus Eusebianis* hæc de Jacobo dicta esse existimavit; cui in eo quidem facile assentior. Sed quod negat idem Scaliger Jacobum filium David dici potuisse, in hoc graviter hallucinatur. Fuit enim Jacobus filius Josephi, ac proinde oriundus ex stirpe David. Porro verissimum est quod ait Scaliger, eos qui Osanna acclamabant, palmas manibus gestare debuisse. Cui rei illustre exemplum est in *Itinerario Hierosolymitano* Antonini monachi, pag. 30. Ex quo discimus, morem olim fuisse Christianorum, ut episcopis ac presbyteris advenientibus obviam procedentes honoris causa, acclamarent Osanna. *Ibi venerunt mulieres in occursum nobis cum infantibus, palmas in manibus tenentes, et ampullas cum rosaceo oleo; et prostratæ pedibus nostris, plantas nostras ungebant, cantabantque lingua Ægyptiaca psallentes antiphonam: « Benedicti vos a Domino, benedictisque adventus vester, Osanna in excelsis. »* Idem testatur etiam Hieronymus in cap. xxi *Matthæi*: *Videant ergo episcopi et quantumlibet sancti homines, cum quanto periculo dici ista sibi patiantur: si Domino, cui vere hoc dicebatur (quia necdum erat solida credentium fides) pro crimine impingitur.* Cæterum voces illas *Osanna filio David*, quas a quibusdam Judæis acclamatas tunc fuisse dicit Helegippus, non immerito quis existimet de Christo potius quam de Jacobo intelligi oportere. Nam cum Jacobus in fastigio templi positus, Jesum revera Christum esse ac Redemptorem generis humani prædicasset, Judæi quidam Christi fidem amplectentes, acclamare cœperunt Osanna filio David, id est, Jesu Christo palma et victoria.

(5) *Ὁσαννὰ*. In omnibus nostris exemplaribus

αὐτοὶ γραμματεῖς καὶ Φαρισαῖοι πρὸς ἀλλήλους ἔλεγον· Κακῶς ἐποίησαμεν τοιαύτην μαρτυρίαν παρασχόντες τῷ Ἰησοῦ· ἀλλὰ ἀναβάντες, καταβάλωμεν αὐτὸν ἵνα φοβηθῆτες καὶ μὴ πιστεύσωσιν αὐτῷ. Καὶ ἔκραζον λέγοντες· Ὁ ὦ, καὶ ὁ δικαῖος ἐπλανήθη. Καὶ ἐπείρωσαν τὴν Γραφὴν τὴν ἐν τῷ Ἑσαῖα (6) γεγραμμένην· Ἄρωμεν τὸν δικαῖον, ὅτι δύσχηστος ἡμῖν ἔστι τοίνυν τὰ γεννήματα τῶν ἔργων αὐτῶν φάρονται. Ἀναβάντες οὖν κατέβαλον τὸν Δικαῖον, καὶ ἔειπον ἀλλήλοις· Λιθάσωμεν Ἰακώβον τὸν Δικαῖον. Καὶ ἤρξαντο λιθάσειν αὐτὸν, ἐπεὶ καταβληθεὶς οὐκ ἀπέθανεν, ἀλλὰ στραφεὶς ἔθηκε τὰ γόνατα λέγων· Παρακαλῶ, Κύριε Θεὲ Πάτερ, ἄφες αὐτοῖς· οὐ γὰρ οἶδασί τι ποιῶσιν. Οὕτω δὲ καταλιθοβολούντων αὐτὸν, εἰς τῶν ἱερέων τῶν υἱῶν Πηχάβου Ἰακώβου (7) τῶν μαρτυρουμένων ὑπὸ Ἱερεμίου τοῦ προφήτου, ἔκραξε λέγων· Παύσαθε! τί ποιεῖτε (8); εὐχεταὶ ὑπὲρ ὑμῶν ὁ Δικαῖος. Καὶ λαβὼν τις ἀπ' αὐτῶν εἰς τῶν γραφῶν τὸ ξύλον (9) ἐν ᾧ ἀπεπίεξε τὰ ἱμάτια (10), ἤνεγκε κατὰ τῆς κεφαλῆς τοῦ Δικαίου. Καὶ οὕτως ἐμαρτύρησεν. Καὶ ἔθαψαν αὐτὸν ἐν τῷ τόπῳ (11), καὶ ἔτι αὐτοῦ ἡ στήλη μένει παρὰ τῷ ναῷ (12). Μάρτυς οὗτος

A interrogatis de Jesu Filio hominis? Ipse sedet in caelo a dextris summæ virtutis, et venturus est in nubibus caeli. Cumque multi, hoc Jacobi testimonio **65** confirmati, glorificarent Jesum dicentes, Hosanna Filio David : tunc iidem Scribæ ac Pharisæi inter se collocti, Male, inquit, fecimus, qui tanto testimonio Jesum ornaverimus. Verum ascendamus, eumque præcipitem dejiciamus, ut cæteri conterriti fidem illi habere desinant. Conclamare deinde cœperunt ac dicere : O o, ipsi etiam Justus erravit. Et impleta sunt ea quæ apud Isaiam scripta sunt : *Tollamus e medio justum, quia molestus est nobis. Propterea fructum operum suorum manducabunt.* Mox ergo conscendentes, eum præcipitem egerunt. Et quoniam præcipitatus non statim mortem obierat, sed conversus flexis genibus orabat dicens : — Domine et Deus Pater, rogo ut ignoscas illis, quia nesciunt quid faciunt, — illi inter se dixerunt : — *Lapidemus Jacobum Justum.* Cœperunt igitur lapidibus eum impetere. Cumque hominem saxis obruerent, unus e sacerdotibus, ex filiis Rechab filii Rechabim qui Jeremiæ suffragio

duo sunt vocabula ὡς ἀννά. Ita etiam apud Hieronymum in Interpretatione nominum Hebraicorum: *Hosanna*, salvifica, quod Græce dicitur ὡς ἀννά. *Uti utique autem nomen per extensam litteram legendam.* Id est, Hosanna tam in Hebræa quam in Græca lingua primam syllabam producit. Isidorus quoque in lib. vi *Originum*, Hosanna ex duobus vocabulis *Hosi* et *Anna* compositum esse testatur, elisa scilicet una littera, sicut in versibus cum scandimus. *Hosi* enim *salvifica* interpretatur; *Anna* interjectio est, motum animi significans sub deprecantis affectu. Quæ Isidori verba desumpta sunt ex Hieronymi epistola 145, ad Damasum.

(6) Ἐν τῷ Ἑσαῖα. Memoria lapsus esse Hege-sippum affirmat Scaliger. Neque enim hunc locum apud Isaiam exstare, sed in lib. qui inscribitur *Sapientia Salomonis*, cap. ii. Sed fallitur ipsemet Scaliger qui Hege-sippum temere reprehendit. Re-vera enim hic locus legitur in Isaiâ cap. iii, δῆλω-μεν τὸν δικαῖον, ὅτι δύσχηστος ἡμῖν ἔστι· τοίνυν τὰ γεννήματα τῶν ἔργων αὐτῶν φάρονται. Sed et in eo fallitur, quod apud Rufinum, pro Isaiâ Jeremiam scribi dicit. Porro Hege-sippus hunc Isaiæ locum quem dixi, in mente habuit paulo supra, cum diceret Jacobum a prophetis Justum esse appella- tum, ἐκαλεῖτο Δικαῖος, ὡς οἱ ποιεῖται δηλοῦσι περὶ αὐτοῦ.

(7) Υἱοῦ Ἰακώβου. Merito Nicephorus hæc duo vocabula expunxit, ut jampridem notavit Scaliger, tum in *Animadversionibus Eusebianis*, tum in *Elencho Trihæresii*, cap. 25. Sed tamen cum apud Rufinum legantur, et in omnibus nostris exemplaribus existant, ferri commode possunt. Ac si rem atten-tius expendamus, non sunt ita inepta atque insulsa ut putavit Scaliger. Eἰς τῶν ἱερέων τῶν υἱῶν Πηχάβου Ἰακώβου. Idem enim est ac si diceret, unus ex sacerdotibus, filius Rechab de genere Rechabi-tarum; quæ postrema verba consulte edita sunt, ut Rechab pater illius sacerdotis, ab aliis Rechab dis-tingueretur. Plures enim eodem nomine appella-bantur Rechab; verum hic de quo loquitur Hege-sippus, erat ex stirpe Rechabitarum illorum, de quibus locutus est Jeremias.

(8) Παύσαθε! Τί ποιεῖτε. Epiphanius in hæ-resi LXXVIII non a Rechabita sacerdote hæc dicta esse scribit, sed a Simeone Clopæ filio, qui Jacobi

Justi frater patruelis erat.

(9) Λαβὼν τις ἀπ' αὐτῶν εἰς τῶν γραφῶν τὸ ξύλον. Hæc verba duobus modis construi possunt : nempe hoc modo, εἰς τις ἀπ' αὐτῶν λαβὼν τὸ τῶν γραφῶν ξύλον, id est, unus ex illis arrepto fullonis vecte ; aut in hunc modum, τις ἀπ' αὐτῶν, εἰς τῶν γραφῶν, λαβὼν τὸ ξύλον, quam distinctionem secutus est Rufinus, ita enim vertit : *Et unus ex ipsis fullo, arrepto fuste, in quo vestes exprimere solent.* Neque aliter ceteri interpretes. Atque hunc sen-sum confirmat Clemens Alexandrinus in libro vii *Hypotyposeon*, ubi Jacobum a fullone interemptum esse scribit. Verba Clementis habentur supra in cap. 1 hujus libri. Apollonius Collatius in lib. i *De excidio Hierosol.* Jacobum non fullonis vecte, sed securi percussam interiisse scribit.

(10) Τὸ ξύλον ἐν ᾧ ἀπεπίεξε τὰ ἱμάτια. Hiero-nymus in libro *De scriptoribus ecclesiasticis* hunc locum ita expressit : *Fullonis fuste, quo uda vesti-menta extorqueri solent, in cerebro percussus interit.* Hieronymi verba Græce ita vertit Sophro-nius : Τῷ τε γραμικῷ μοχλῷ ᾧ τὰ ἱμάτια ἐκπιέζειν ἐκίθασι, Musculus quidem Eusebii locum ita vertit : *Unus ex fullonibus arrepto instrumento quo vesti-menta excutunt ac purgant.* Langus vero Nicephori interpres sic reddidit : *Et fullonum quidam ligno quo vestes complanabat arrepto.* Mihi quidem magis placet Rufini et Christophoroni expositio, qui *ves-tes premere* seu *exprimere* interpretati sunt. Id enim significat vox *πιέζειν*, ex qua sit *πιεστή-ριον*, quod est Latine *pressorium* seu *prelum*. Duplex fuit fullonum officium. Nam et maculas elebant e vestibus, et eas dealbabant, ac splendorem iis conciliabant; utebantur autem ad id pressoris seu prelis, ut notavi ad lib. xxviii Amm. Marcellini, pag. 366. Porro in manuscriptis nostris Maz., Med. ac Fuketi scriptum est *ἀποπιέζε*.

(11) Ἐθαψαν αὐτὸν ἐν τῷ τόπῳ. Ita quidem codex Regius quem secutus est Stephanus. Verum reliqui tres, Maz. scilicet, Med. ac Fuk., aliquot vocalibus auctiores sunt hoc modo, καὶ ἔθαψαν αὐτὸν ἐπὶ τῷ τόπῳ παρὰ τῷ ναῷ. Quam quidem lectionem confirmant Nicephorus ac Rufinus.

(12) Ἐτι αὐτοῦ ἡ στήλη μένει παρὰ τῷ ναῷ. Quomodo fieri potest, ut hic cippus (id enim signifi-cat στήλη, ut supra notavimus) et hoc Jacobi se-pulcrum adhuc permanserit post urbem a Romanis

commendati sunt, contenta voce : Parcite, inquit, quid facitis? Justus orat pro vobis. Interim unus ex iis fullo, arrepto fuste quo vestes exprimere solebat, caput Justo percussit. Atque ita felici martyrio vitam finit. Sepultus est eodem in loco, manetque adhuc cippus illius prope templum. Hic Jacobus tum Judæis tum Græcis locuples fuit testis, Jesum vere Christum fuisse. Nec multo post obsidio Vespasiani, et Judæorum captivitas subsecuta est. » Hæc Hegesippus prorsus cum Clemente consentiens, paulo fusius retulit. Porro Jacobus ob singularem justitiam adeo celebris apud omnes et admirabilis fuit, ut Judæorum prudentissimi hanc fuisse causam existimaverint secutæ mox obsidionis Hierosolymorum. Quam quidem non ob aliud sibi contigisse quam propter scelus in Jacobum admissum, ipse etiam Josephus scripto testari minime dubitavit, cum ait : « Hæc omnia contigerunt Judæis propter Jacobum Justum, fratrem Jesu qui dicitur Christus. Qui cum esset omnium consensu justissimus, nihilominus a Judæis necatus fuerat. » Idem in vicesimo Antiquitatum libro mortem illius commemorat his verbis : « Comperta morte Festi Cæsar Albinum Procuratorem in Judæam mittit. Interea Ananus junior quem pontificatum accepisse jam diximus, vir audax imprimis ac temerarius, 66 et qui sectam Sadducæorum sequebatur, quos quidem præ cæteris Judæis in judiciis exercendis immites esse supra retulimus, opportunum sibi tempus adesse ratus, eo quod Festus quidem obiisset, Albinus vero adhuc iter faceret,

excisam? Sed neque verisimile est, quod ait Hegesippus, Jacobum juxta templum sepultum fuisse. Nam Judæi extra urbem corpora condebant, ut colligere est tum ex Evangelio, tum ex sepulcro Helenæ, Adiabænorum reginæ, de quo superius locuti sumus. Merito igitur Rufinus totam hanc pericopen in versione sua prætermisit. Hieronymus vero in libro *De scriptoribus ecclesiasticis*, cujus maxima pars ex *Historia ecclesiastica* Eusebii nostri desumpta est, hæc Hegesippi verba interpretans ita emollivit : *Titulum usque ad obsidionem Titii, et ultimam Hadriani, notissimum habuit*. Ubi tamen illud probare non possum, quod de ultima Hadriani obsidione dicit. Nam in eo secutus est errorem Eusebii, quem jam pridem alii confutarunt. Porro Hieronymus *titulum* dixit, pro eo quod in Græco est στήλη. Ad quam vocem in vetustissimo codice Mazarino hoc scholium ascriptum inveni : *Ἰστέον ὅτι ἡ στήλη αὕτη λίθος ἦν ἀμορφος, ἐπιγραφὴν ἔχων τὸ ὄνομα τοῦ τεθαμμένου Ἰακώβου. Ἐξ οὗ καὶ ἔτι νῦν οἱ Χριστιανοὶ ἐν τοῖς μνήμασιν αὐτῶν λίθους ἰστέασιν, καὶ ἡ γράμματα ἐν αὐτοῖς γράφουσιν, ἢ τὸ σημεῖον τοῦ σταυροῦ ἐγγραφάουσιν. Sciendum est columinam hanc nihil aliud fuisse quam lapidem informem, in quo nomen Jacobi illic sepulti erat incisum. Unde et Christiani in sepulcris suis etiamnum lapides statuunt, in quibus aut litteras inscribere, aut crucis figuram insculpere consueverunt.*

(13) *Πολιορκεῖ αὐτούς*. Codex Regius, *πολιορκεῖ* τὴν Ἰουδαίαν ἀρχμαλωτίσας αὐτούς. Verum tres reliqui, Maz., Med. ac Fuketii, voces illas τὴν Ἰουδαίαν ἀρχμαλωτίσας non agnoscunt. Ac meo quidem judicio prorsus superflua sunt et insulsa. Neque enim Græce dici potest *πολιορκεῖν* τὴν Ἰουδαίαν. cum id verbum de urbibus dicatur, non au-

α ἀληθῆς Ἰουδαίος τε καὶ Ἕλλησι γεγένηται, οὗτις Ἰησοῦς ὁ Χριστὸς ἐστίν. Καὶ εὐθύς, Οὐεσπασιανὸς πολιορκεῖ αὐτούς (13). » Ταῦτα διὰ πλάτους συνωδὰ τῷ θεῷ Κλημεντι καὶ ὁ Ἠγήσιππος. Οὕτω δὲ ἄρα θαυμάσιός τις ἦν, καὶ παρὰ τοῖς ἄλλοις ἄπασιν ἐπὶ δικαιοσύνη βεβήητο ὁ Ἰακώβος, ὡς καὶ τοὺς Ἰουδαίων ἐμφρονας δοξάζειν, ταύτην εἶναι τὴν αἰτίαν τῆς παραχρῆμα μετὰ τὸ μαρτύριον αὐτοῦ πολιορκίας τῆς Ἱερουσαλήμ, ἣν δι' οὐδὲν ἕτερον αὐτοῖς συμβῆναι, ἢ διὰ τὸ κατ' αὐτοῦ τοιμηθὲν ἄγος. Ὁ γοῦν Ἰώσηπος (14) οὐκ ἀπόκησε καὶ τοῦτ' ἐγγράφως ἐπιμαρτύρασθαι, δι' ὧν φησι λέξαιον· « Ταῦτα δὲ συμβέβηκεν Ἰουδαίοις, κατ' ἐκδίχησιν Ἰακώβου τοῦ δικαίου, ὃς ἦν ἀδελφὸς Ἰησοῦ τοῦ λεγομένου Χριστοῦ· ἐπειδὴ περ δικαιοτάτων αὐτὸν ὄντα οἱ Ἰουδαῖοι ἀπέκτειναν. » Ὁ δ' αὐτὸς καὶ τὸν θάνατον αὐτοῦ ἐν εἰκοστῷ τῆς Ἀρχαιολογίας δηλοῖ διὰ τούτων· « Πέμπει δὲ Καίσαρ Ἀλβῖνον εἰς τὴν Ἰουδαίαν ἑπαρχον, Φήστου τὴν τελευταίην πυθόμενος. Ὁ δὲ νεώτερος Ἀνανός, ὃν τὴν ἀρχιερωσύνην εἶπομεν παρειληφέναι, θρασὺς ἦν τὸν τρόπον καὶ τοιμητῆς διαφερόντως. Αἰρεσιν δὲ μετῆει τὴν Σαδδουκαίων, οἵπερ εἰσι περὶ τὰς κρίσεις ὡμοὶ παρὰ πάντας τοὺς Ἰουδαίους, καθὼς ἦδη δεδωλώκαμεν. Ἀτε δὴ οὖν τοιοῦτος ὢν ὁ Ἀνανός, νομίσας ἔχειν καιρὸν ἐπιτήδειον, διὰ τὸ θεθνῆναι μὲν Φήστον, Ἀλβῖνον δὲ εἶτι κατὰ τὴν ὁδὸν ὑπάρχειν, καθίζει συνέδριον κριτῶν. Καὶ παραγαγὼν εἰς αὐτὸ τὸν ἀδελφὸν Ἰησοῦ τοῦ Χριστοῦ λεγομένου, Ἰακώβος ὄνομα αὐτῷ, καὶ τινες ἑτέρους ὡς παρανομησάντων κατηγορίαν ποιησάμενος, παρέδωκε λευσθησομένους (15). Ὅσοι δὲ ἐδόκουν ἐπεικείσασθαι

tem de gentibus. Rufinus quoque et Nicephorus eas voces non habent.

(14) Ὁ γοῦν Ἰώσηπος. Hæc est scriptura codicis Regii, a qua paululum dissentiunt nostri codices Mazar., Med., Fuk. ac Savilli. Sic enim habent Ἀμέλει γέ τοι καὶ ὁ Ἰώσηπος.

(15) *Παρέδωκε λευσθησομένους*. Quid magis contrarium esse potest, quam hæc Josephi et illa Hegesippi narratio? Nam Josephus quidem Jacobum damnatum esse scribit in publico Judæorum consilio; Hegesippus vero per seditionem ac tumultum populi occisum. Et Hegesippus quidem fuste fullo nis necatum in media urbe; Josephus autem lapidatum occubuisse narrat. Fiebat autem lapidatio extra portas civitatis, ut notum est. Porro Josephus annum quo mortuus est Jacobus, duabus notis nobis designavit, pontificatu scilicet Anani, et adventu Albini in Judæam. Eusebius in *Chronico*, Albinum Festo successisse scribit anno vi imperii Neronis. Idem tamen Jacobi martyrium confert in annum sequentem. Quod manifeste pugnat cum Josepho, qui discrete testatur Jacobum necatum priusquam Albinus in provinciam venisset. Eodem igitur anno initium Albini et Jacobi cædem Eusebius includere debuerat. Verum reclamat Baronius; et Jacobi martyrium anno septimo Neronis contigisse probat, tum ex consensu omnium veterum, tum ex Josephi libro secundo *De bello Judaico*, capite duodecimo. Ego vero Hieronymum, Nicephorum et alios qui Eusebii *Chronicon* secuti sunt, et exscripserunt, non discussa ejus sententia, haud numerandos puto. Josephi autem locus nihil aliud probat quam Albinum quarto anno antequam bellum inchoaretur Judaicum, et septimo antequam urbs caperetur, fuisse præsidem Judææ. Verum ex eo

τῶν κατὰ τὴν πόλιν εἶναι καὶ τὰ περὶ τοὺς νόμους ἀκριβεῖς, βαρέως ἤνεγκαν ἐπὶ τοῦτω. Καὶ πέμπουσι πρὸς τὸν βασιλέα κρύφα, παρακαλοῦντες αὐτὸν ἐπιστεῖλαι τῷ Ἀνάνῳ (16) μηκέτι τοιαῦτα πράσσειν· μηδὲ γὰρ τὸ πρῶτον ὀρθῶς αὐτὸν πεποιτημέναι. Τινὲς δὲ αὐτῶν καὶ τὸν Ἀλβῖνον ὑπαντιάζουσιν ἀπὸ τῆς Ἀλεξανδρείας ἐδοκίμοῦντα, καὶ διδάσκουσιν, ὡς οὐκ ἔβη ἦν Ἀνάκω χωρὶς τῆς αὐτοῦ γνώμης καθίσει συνέθρονον. Ἀλβῖνος δὲ πεισθεὶς τοῖς λεγομένοις, γράφει μετ' ὀργῆς τῷ Ἀνάνῳ, λέγειν παρ' αὐτοῦ δίκας ἀπειλῶν. Καὶ ὁ βασιλεὺς δὲ Ἀγρίππας διὰ τοῦτο τὴν ἀργερωσύνην ἀφελομένους αὐτοῦ ἀρξάντος μῆνας τρεῖς. Ἰησοῦν τὸν τοῦ Δαμναίου (17) κατέστησεν. Ταῦτα καὶ τὰ κατὰ τὸν Ἰάκωβον, οὗ ἡ πρώτη τῶν ὀνομαζομένων καθολικῶν Ἐπιστολῶν εἶναι λέγεται. Ἰστέον δὲ ὡς νοθεύεται μὲν (18)· οὐ πολλοὶ γοῦν τῶν παλαιῶν αὐτῆς ἐμνημόνευσαν, ὡς οὐδὲ τῆς λεγομένης Ἰούδα, μετὰ καὶ αὐτῆς οὐσης τῶν ἐπτὰ λεγομένων καθολικῶν. Ὅμως δὲ Ἰσμεν καὶ ταύτας μετὰ τῶν λοιπῶν ἐν πλείσταις δεδημοσιευμέναις Ἐκκλησιαστικαῖς.

silitiam existimant. Sane pauci admodum ex vetustioribus, tum hujus Epistolæ tum illius Judææ quæ et ipsa in septem Catholicarum numero recensetur, mentionem fecere. Verumtamen has quoque cum cæteris in plurimis Ecclesiis publice lectitari cognovimus.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΔ'.

Ὁς μετὰ Μάρκον πρῶτος ἐπίσκοπος τῆς Ἀλεξανδρείας Ἐκκλησιαστικῆς Ἀννιαῖος κατέστη (Nic. II. E. II, 15).

Νέρωνος δὲ θυδοῦν ἀγοντος τῆς βασιλείας ἔτος, πρῶτος μετὰ Μάρκον τὸν ἀπόστολον καὶ εὐαγγελιστὴν (19), τῆς ἐν Ἀλεξανδρείᾳ παροικίας, Ἀννιαῖος τὴν λειτουργίαν διαδέχεται, ἀνὴρ θεοφιλῆς ὢν καὶ τὰ πάντα θαυμάσιος (20).

colligi non potest, Albinum septimo anno ante expugnationem Hierosolymorum, Judæam administrare cœpisse. Imo verius mihi videtur, eum anno IV Neronis in Judæam venisse. Nam Porcius Festus biennii spatio Judæam administravit, ut ex ejus gestis apparet, quæ pauca admodum a Josepho referuntur. Huic successit Albinus, anno Neronis quarto, mansitque usque ad annum decimum, ut ex Josepho recte ponit Eusebius. Anno igitur Neronis quarto cæsus est Jacobus. Conjecturam porro nostram confirmat Eriphanus in hæresi LXXVII, ubi Jacobum hunc ait præfuisse Ecclesiæ Hierosolymitanæ annos circiter quatuor et viginti ab ascensu Domini.

(16) Τῷ Ἀνάνῳ. Nicephorus in libro secundo, cap. 4, hunc Ananimum eundem esse existimavit cum Anania illo qui Paulum colaphis cædi jussit, de quo Lucas in Actibus apostolorum. Sed in eo longe fallitur. Nam Ananias, Nebedæi filius, de quo loquitur Lucas, pontifex fuit principatu Claudii, ab anno ejus septimo usque ad Neronis initia: vir omnium ætatis suæ Judæorum potentissimus, teste Josepho in libro vicesimo. Sed et series illa pontificum quæ ibidem recensetur a Nicephoro, ex Josephi libris supplenda est: et post Josephum Camæ filium ponendus est Ananias, Nebedæi filius, de quo Josephus capite tertio libri vicesimi. Post hunc fuit Ismaelus Phabæi filius, ab Agrippa juniore factus. Josephus pagina 696. Cui successit Josephus, cognomento Cabi, Simonis filius. Post quem Ananias, Anani filius, de quo hic sermo est.

(17) Δαμναίου. Apud Josephum et Nicephorum scribitur Δαμναίου.

A concilium judicum cogit. Inductoque in judicium Jacobo fratre Jesu ejus qui dicitur Christus, et cum eo quibusdam aliis, crimen illis violatæ legis impetit, statimque lapidandos tradidit. Sed quicumque inter cives modestissimi legisque observandæ studiosissimi habebantur, graviter id factum tulere. Itaque clam legatos ad regem mittunt, hortantes ut Ananum per litteras monere vellet ne deinceps talia gereret; neque enim prius illud recte atque ex jure ab eo factum fuisse. Quin etiam nonnulli eorum Albino ab urbe Alexandria iter facienti occurrerunt, eumque monuerunt non licuisse Anano absque ipsius consensu concilium judicum convocare. Quibus auditis, Albinus litteras plenas furoris et iracundiæ ad Ananum scribit, minatus se de illo pœnas sumpturum. Proinde rex Agrippa adempto ei pontificatu quem per tres menses gesserat, Jesum Damnaei filium pontificem constituit. Hæc sunt quæ de Jacobo memorantur, cui etiam adscribi solet epistola prima earum quæ Catholicæ dicuntur. Quam quidem nonnulli spuriam ac suppressam existimant. Sane pauci admodum ex vetustioribus, tum hujus Epistolæ tum illius Judææ quæ et ipsa in septem Catholicarum numero recensetur, mentionem fecere. Verumtamen has quoque cum cæteris in plurimis Ecclesiis publice lectitari cognovimus.

CAPUT XXIV

Ut post Marcum primus Alexandrinorum episcopus ordinatus est Annianus.

Interea, Nerone octavum imperii annum agente, primus post Marcum evangelistam Alexandrinæ Ecclesiæ administrationem suscepit Annianus, vir Deo acceptus et omni ex parte mirabilis.

(18) Νοθεύεται μὲν. Hunc locum Rufinus et Christophorus ita verterunt, quasi hæc quorundam esset opinio. Quem sensum nos etiam in interpretatione nostra secuti sumus. Sed nunc, re attentius perpensa, aliter sentimus, Eusebium scilicet absolute hanc Jacobi epistolam spuriam pronuntiare. Hieronymus de Jacobo: *Unam, inquit, scripsit Epistolam, quæ et ipsa ab alio quodam sub nomine ejus edita asseritur, licet paulatim tempore procedente obtinuerit auctoritatem.*

(19) Μάρκον τὸν ἀπόστολον καὶ εὐαγγελιστὴν. Ita codex Regius. Verum in reliquis codicibus Maz., Med., Fuk. ac Saviliano, desunt hæc voces ἀπόστολον καὶ, quæ etiam in interpretatione Rufini non leguntur. Scio quidem Marcum merito apostolum dici posse, quippe qui primus Christi fidem Alexandrinis nuntiaverit. Sane Athanasius in *Synopsi* Marcum et Lucam apostolos vocat. In *Fastis* quoque Idatii Timotheus et Lucas apostoli dicuntur. Vide quæ supra notavi ad caput ultimum libri primi, ubi de Thaddæo et Abgaro agitur. Verum hoc loco non quaerimus quem titulum mereat Marcus, sed tantum quid Eusebius scripserit.

(20) Ἄνθρωπος θεοφιλῆς ὢν καὶ τὰ πάντα θαυμάσιος. Tota hæc pericope in tribus nostris codicibus Maz., Med. ac Fuketiano, et in interpretatione Rufini desideratur. Quia tamen in codice Regio habebatur, ipsam retinui. Sed et ipsum Anniani nomen per duplex r restitimus ex auctoritate codic. Maz. ac Medic., quibus Rufinus ac Hieronymus alique subscribunt. Quippe nomen Latinum est *Annianus*, et ab *Annio* deducitur.

CAPUT XXV 67.

De Neronis persecutione, in qua Petrus et Paulus Romæ martyrium pro religione subierunt.

Cæterum Nero, confirmatum jam sibi imperium videns, ad impios et nefarios actus prolapsus, ipsum quoque veri Numinis cultum oppugnare instituit. Et qualis quidem quantaque ejus fuerit improbitas, non est præsentis otii hic describere. Sed cum multi res ab eo gestas diligentissime perscripserint, poterit qui volet, incredibilem hominis immanitatem et furorē ex ipsis cognoscere. Qui infinitis hominibus temere nulloque adhibito concilio trucidatis, eo tandem crudelitatis processit, ut ne a proximis quidem et charissimis cruentas manus abstinerit: sed matrem cum fratribus et uxorem et alios innumerabiles propinquitate generis sibi conjunctos, non secus ac hostes et inimicos variis suppliciorum generibus exstinxerit. Verum hoc unum adhuc illi deerat, quod cæteris ejus titulis ascriberetur, ut scilicet primus Romanorum imperatorum, hostis Christianæ religionis diceretur fuisse. Cujus rei etiam Tertullianus meminit his verbis: « Consulite, inquit, commentarios vestros. Illic reperietis primum Neronem in hanc sectam tum maxime Romæ orientem Cæsariano gladio ferocisse. Sed tali dedicatore damnationis nostræ etiam gloriamur. Qui enim scit illum, intelligere potest, nonnisi grande aliquod bonum a Nerone damnatum. » Sic igitur omnium divini Numinis hostium princeps et antesignanus Nero, in ipsos etiam apostolos sæviit. Ac Paulus quidem Romæ capite truncatus, Petrus vero cruci suffixus fuisse, eodem regnante traduntur. Quam quidem narrationem abunde confirmant Petri Paulique nomine insignita monumenta, quæ in urbis Romæ cæmeteriis etiamnum visuntur. Sed et Caius qui-

(21) *Τὴν ἀνατολὴν πᾶσαν ὑποτάξας*. Quisquis Tertulliani *Apologeticum* Latine vertit, sive is Eusebius sit, quod non puto, sive quis alius, Tertulliani verba non intellexit. Neque id in hoc uno Tertulliani loco ei contigit, sed etiam in aliis pluribus Tertulliani locis, qui ab Eusebio Græce in hoc opere proferuntur.

(22) *Υπὸ Νέρωνος κατακριθῆναι*. Nicéphorus hunc Tertulliani locum ex Eusebio citans, addit verbum εἶχε, quod quidem necessarium videtur ad explendam totius loci sententiam.

(23) *Κοιμητηρίων πρόσρησις*. Post has voces in manuscriptis codicibus Medicæo et Fuketiano leguntur hæc verba ταῦτα μὲν οὗτος. Quæ in Mazrino etiam codice adduntur ad marginem. Verum hæc prorsus aliena sunt ab hoc loco. Videntur autem addita fuisse ab imperito scholiaste, qui putavit cuncta illa quæ de Petro et Paulo præmisit Eusebius, desumpta esse ex Tertulliani *Apologetico*, quod tamen verum non est.

(24) *Ἐκκλησιαστικὸς ἀνὴρ*. Tribus modis dicitur *ecclesiasticus*. Interdum enim accipitur pro Christiano, et opponitur gentili, ut apud Hieronymum in præfatione libri *De scriptoribus ecclesiasticis*. Atque ita sumpsisse videtur Cyrillus in *catechesi* xv, cum ait, σημειῶν ἐκκλησιαστικῶν ζητούμεν οἱ ἐκκλησιαστικοί. Interdum vero *ecclesiasticus* designat Catholicum, et opponitur hæretico, ut apud Hiero-

A

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΕ'.

Περὶ τοῦ κατὰ Νέρωνα διωγμοῦ, καθ' ὃν ἐπὶ Ῥώμῃς Παῦλος καὶ Πέτρος, τοῖς ὑπὲρ εὐσεβείας μαρτυρίοις κατεκοσμήθησαν (Nic. H. E. II, 31-37)

Κραταιουμένης δὲ ἡδὴ τῷ Νέρωνι τῆς ἀρχῆς, εἰς ἀνοσίους ἐξοκέλας ἐπιτηδεύσεις, κατ' αὐτῆς ὠπλιζέτο τῆς εἰς τὸν τῶν ὄλων Θεὸν εὐσεβείας. Γράφειν μὲν οὖν οὐδὲ τις οὗτος γεγένηται τὴν μοχθηρίαν, οὐ τῆς παρούσης γένοιτ' ἂν σχολῆς. Πολλῶν γε μὴν τὰ κατ' αὐτὸν ἀκριβεστάταις παραδεδωκότων διηγήσει, πάρεστιν ὅτω φίλον, ἐξ αὐτῶν τὴν σκαιότητα τῆς τάνδρως ἐκτόπου καταθεωρησαί μανίας, καθ' ἣν οὐ μετὰ λογισμοῦ, μυρίων ὄσων ἀπωλείας διεξελθὼν, ἐπὶ τοσαύτην ἤλασε μαιφονίαν, ὡς μηδὲ τῶν οἰκαιοτάτων τε καὶ φιλιτάτων ἀποσχέσθαι, μητέρα δὲ ὁμοίως καὶ ἀδελφοὺς καὶ γυναῖκα σὺν καὶ ἄλλοις μυρίοις τῷ γένει προσήκουσι, τρόπον ἐχθρῶν καὶ πολεμίων, ποικίλαις θανάτων ἰδέαις διαχρίσασθαι. Ἐνέδει δὲ ἄρα τοῖς πᾶσι καὶ τοῦτ' ἐπιγραφῆναι αὐτῷ, ὡς ἂν πρῶτος αὐτοκρατῆρων, τῆς εἰς τὸ Θεὸν εὐσεβείας πολέμιος ἀναδειχθεῖ. Τούτου δὲ πάλιν ὁ Ῥωμαῖος Τερτυλλιανὸς, ὡς πῶς λέγων μνημονεύει: « Ἐντύχετε τοῖς ὑπομνήμασιν ὑμῶν. Ἐκεῖ εὐρήσετε πρῶτον Νέρωνα τοῦτο τὸ δόγμα, ἦν ἕκα μάλιστα ἐν Ῥώμῃ τὴν ἀνατολὴν πᾶσαν ὑποτάξας (21), ὠμὸς ἦν εἰς πάντας, διώξαντα. Τοιοῦτῳ τῆς κολάσεως ἡμῶν ἀρχηγῷ κρυψόμεθα. Ὁ γὰρ εἰδὼς ἐκεῖνον, νοῆσαι δύναται, ὡς οὐκ ἂν εἰ μὴ μέγα τι ἀγαθὸν ἦν, ὑπὸ Νέρωνος κατακριθῆναι (22). » Ταύτη γοῦν οὗτος Θεομάχος ἐν τοῖς μάλιστα πρῶτος ἀνακηρυχθεὶς, ἐπὶ τὰς κατὰ τῶν ἀποστόλων ἐπήρθη σφαγὰς. Παῦλος δὲ ὡν ἐπ' αὐτῆς Ῥώμῃς τὴν κεφαλὴν ἀποτηρηθῆναι, καὶ Πέτρος ὡσαύτως ἀνασκολοπισθῆναι κατ' αὐτὸν ἱστοροῦνται. Καὶ πιστοῦται γε τὴν ἱστορίαν ἡ Πέτρον καὶ Παῦλον εἰς δεῦρο κρατήσασα ἐπὶ τῶν αὐτῶν κοιμητηρίων πρόσρησις (23). Οὐδὲν δ' ἦτρον καὶ ἐκκλησιαστικὸς ἀνὴρ (24) Γάτιος ὄνομα, κατὰ Ζεφυ-

nymum in præfatione in *Matthæum*, et in *Commentariis in Ecclesiastem*, pag. 27, et in *cap. xiii Ezechielis*. Ita Origenes in *tom. xvi Explanationum in Joannis Evangelium: Dicit profecto Hieracleon, et secum fortassis sentiens alius ecclesiasticus*. Et Cyrillus in *catechesi* xv, supra citata, ubi dicit, ταύτην δὲ εἶναι τῶν Ῥωμαίων οἱ ἐκκλησιαστικοὶ παραδεδώκασιν ἐξηγητά. Epiphanius in hæresi Audiano- rum, pag. 821. Denique *ecclesiasticus* interdum denotat eum, qui in clero est constitutus: et opponitur sæculari seu laico, ut apud eundem Hieronymum in epistola ad Pammachium de optimo genere interpretandi, et in epistola 46, ad Rusticum. Item in præfat. *Commentariorum in Daniele*, et in libro secundo *Apologeticæ adversus Rufinum*. Atque ita sumit hoc nomen Cyrillus in *catechesi* xvii, cum ait: Καθὼς μέχρι σήμερον βλέπομεν ἄρχοντας κοσμικοὺς ὑπὸ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀγομένους καὶ διδάσχομένους. Auctor *Quæstionum Veteris et Novi Testamenti*, cap. 121. Et imperatores in lege *xx*, codice Theod., *de episcopis et clericis: Ecclesiasticæ aut ex ecclesiasticis, vel qui continentium se volunt nomine nuncupari*, etc., et in lege 21, eodem titulo: *Hi qui Ecclesiæ jugo obsequium deputarunt, curiis habentur immunes*, etc. Et paulo post: *cæteri revocentur, qui se post id tempus ecclesiasticis congregarunt*. Cum igitur hæc vox triplicem habeat significationem, quaeri non immerito potest quomodo-

ρίων Ῥωμαίων γερονῶς ἐπίσκοπον· ὃς δὴ Πρόκλῳ ἄ
 τῆς κατὰ Φρύγας προϊσταμένῳ γνώμης ἐγγράφως
 διαλεχθεὶς, αὐτὰ δὴ ταῦτα περὶ τῶν τόπων ἐνθα
 τῶν εἰρημένων ἀποστόλων τὰ ἱερὰ σκηνώματα κα-
 τατίθειται, φησὶν· « Ἐγὼ δὲ τὰ τρόπαια τῶν ἀποστό-
 λων ἔχω δεῖξαι. Ἐάν γὰρ θελήσῃς ἀπελθεῖν ἐπὶ τὸν
 Βατικανὸν (25), ἢ ἐπὶ τὴν ὁδὸν τὴν Ὀστίαν, εὐρήσεις
 τὰ τρόπαια τῶν ταύτην ἰδρυσασμένων τὴν Ἐκκλη-
 σίαν. » Ὡς δὲ κατὰ τὸν αὐτὸν ἄμφω καιρὸν ἐμαρ-
 τύρησαν, Κορινθίων ἐπίσκοπος Διονύσιος ἐγγράφως
 Ῥωμαίους ὁμιλῶν, ὧδέ πως παρίστηεν· « Ταῦτα
 καὶ ὁμεῖς (26) διὰ τῆς τοσαύτης νοθεσίας (27), τὴν
 ἀπὸ Πέτρου καὶ Παύλου φυτεῖαν γεννηθεῖσαν (28)
 Ῥωμαίων τε καὶ Κορινθίων συνεκεράσατε. Καὶ γὰρ
 ἄμφω καὶ εἰς τὴν ἡμετέραν Κόρινθον φοιτήσαντες
 (29) ἡμεῖς, ὁμοίως δὲ καὶ εἰς τὴν Ἰταλίαν, ὁμοσε δι-
 δάξαντες, ἐμαρτύρησαν κατὰ τὸν αὐτὸν καιρὸν (30). »
 Καὶ ταῦτα δὲ, ὡς ἂν ἐτι μᾶλλον πιστωθεῖται τὰ τῆς
 ἱστορίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΖ'

Ὡς μὲντοι κακοῖς περιλάθθησαν Ἰουδαῖοι, καὶ
 ὡς τὸν ὕστατον πρὸς Ῥωμαίους ἤραντο πόλεμον
 (Nic. H. E. III, 3).

Αὐθις δ' ὁ Ἰώσηπος (31) πλείστα ὄσα περὶ τῆς τῶ

do hic accipienda sit. Equidem in secunda signifi-
 catione malim accipere hoc loco, tum quia hæc
 frequentior huius vocabuli significatio est, tum
 quod Eusebius de Cail libro adversus Proclum lo-
 quens, utrumque proprio epitheto designavit. Caium
 enim *ecclesiasticum hominem* appellat: Proclum
 vero *Cataphrygarum sectæ patronum*, id est hære-
 ticum: "Ὡς δὴ Πρόκλῳ τῆς κατὰ Φρύγας προϊστα-
 μένῳ γνώμης ἐγγράφως διαλεχθεὶς, etc. Quique Ca-
 taphrygarum secta in duas partes divisa est. Alie-
 rius princeps fuit Proclus: alterius vero Æschynus.
 Qui Proclum sequebantur, dicebantur οἱ κατὰ
 Πρόκλον. Qui Æschyni favebant, dicebantur οἱ κα-
 τὰ Ἀσχύνῳ, ut docet Tertullianus in libro *De præ-
 scriptione hæreticorum*.

(25) *Ἐπὶ τὸν Βατικανόν*. Mirum est in omnibus
 nostris codicibus uno consensu haberi *βατικανόν*,
 nec aliter legitur in *Chronico* Georgii Syncelli. In
 sequentibus verbis ἢ ἐπὶ τὴν ὁδὸν τὴν Ὀστίαν omnes
 nostri codices Ὀστίαν habent. Verum in hoc dis-
 sentiunt, quod Mazarinus quidem et Medicus co-
 dex cum leni spiritu scriptum habent Ὀστίαν, Re-
 gius autem et Frickianus asperum adhibent spiri-
 tum. Porro Vaticanus quidem ad B. Petrum referri
 debet, qui sepultus est in Vaticano. Ostiensis autem
 via Paulum denotat, qui sepultus est in via Ostiensi.

(26) *Ταύτη καὶ ὁμεῖς*. Sic scribendum, non ταῦ-
 τα. Vocem ταύτη interpretatio nostra expressit. At-
 que ita videtur legisse Rufinus, qui sic vertit: *Sed et
 habentes commonitionem a Petro et Paulo, plantationem
 Romanæ et Corinthiorum Ecclesiæ conjunxistis*.

(27) *Διὰ τοσαύτης νοθεσίας*. Id est, *per hujus-
 modi vestram cohortationem*. Respondet Dionysius
 epistolæ Soteris et cleri Romani, qui, missis ad Co-
 rinthios litteris, eos benevole admonuerat, ut infra
 docet Eusebius in lib. IV, cap. 22. Quod jam antea
 Clemens Romanus episcopus fecerat, datis ad Co-
 rinthios litteris. Ait igitur Dionysius Soteri: *Vos
 per vestram hanc commonitionem, plantationem Ro-
 manæ et Corinthiorum Ecclesiæ a Petro Pauloque
 olim factam, nunc denuo conjunxistis*. Hæc ideo fu-
 us exposui, quia interpretes, ac præcipue Christo-
 phorus, in huius loci versione magnopere ab-

dam, vir catholicus, qui Zephyrini Romanæ urbis
 episcopi temporibus floruit, in eo libro quem scri-
 psit *Adversus Proclum* patronum sectæ Cataphry-
 garum, de loco in quo prædictorum apostolorum
 sacra corpora deposita sunt, ita loquitur: « Ego
 vero, 68 inquit, apostolorum tropæa possum os-
 tendere. Nam sive in Vaticanum, sive ad Ostiensem
 viam pergere libet, occurrent tibi tropæa eorum
 qui Ecclesiam illam fundaverunt. » Porro ambos
 uno eodemque tempore martyrium subiisse, Dion-
 ysius Corinthiorum episcopus ad Romanos scri-
 bens, testatur his verbis: « Ita et vos, inquit,
 tanta admonitione vestra, sementem quæ Petri ac
 Pauli satione succreverat, Romanos scilicet et Co-
 rinthios, simul commiscuistis. Ambo enim illi in
 urbem nostram Corinthum ingressi, sparso evan-
 gelicæ doctrinæ semine nos instituerunt; et in
 Italiam simul profecti, cum vos similiter instituis-
 sent, eodem tempore martyrium pertulerunt. » Atque
 hæc idcirco retuli, ut rei gestæ memoria magis ac
 magis firmaretur.

CAPUT XXV

Quomodo Judæi innumeris malis vexati sunt, tan-
 demque adversus Romanos bellum susceperunt.

Josephus vero, commemorans calamitates qui-

errarunt.

(28) *Γεννηθεῖσαν*. In *Chronico* Georgii Syncelli
 scribitur *γεννηθεῖσαν*. Sed nostri codices Regius,
 Maz., Med. ac Fuk., habent *γεννηθεῖσαν* per simplex
 ν, quod equidem magis probō.

(29) *Φοιτήσαντες*. Sic Georgius Syncellus in
Chronico rectius quam vulgo editum *φοτεῦσαντες*.
 Sed et in his quæ sequuntur ὁμοίως δὲ καὶ εἰς τὴν
 Ἰταλίαν, supplendum est *φοιτήσαντες*.

(30) *Κατὰ τὸν αὐτὸν καιρὸν*. Non dicit aperte
 Dionysius Petrum ac Paulum uno eodemque die
 passos fuisse, sed tantum eodem tempore; quod de
 plurium dierum intervallo explicari potest. Pruden-
 tius *Περὶ σφετέρων* eodem quidem die cæcos
 ait, sed non eodem anno; verum inter utriusque
 necem anni spatium intercessisse. Cum Prudentio con-
 sentit Augustinus in sermone 28, *De sanctis*, et in
 sermone nuper edito Parisiis in supplemento Ope-
 rum Augustini. Arator lib. II *Hist. apost.* Simeon
 tamen Metaphrastes hæc Dionysii verba ita accepit,
 quasi dicere voluisset, Petrum ac Paulum eodem
 die simul subiisse martyrium. Verba ejus sunt in
 commentario *De peregrinationibus Petri ac Pauli*
 apud Surium in tomo III: *Caius vero quidam, vir
 ecclesiasticus, et Zephyrinus Romanorum episcopus,
 et Dionysius Corinthius scribunt uno tempore et si-
 mul Petrum et Paulum subiisse martyrium*. Sed
 primo falsum est, quod ait Metaphrastes de Caio.
 Quod si quis objiciat Caium forte id dixisse alio in
 loco quem non adduxit Eusebius, respondeo Euse-
 bii nostri eam fuisse diligentiam, ut nunquam id
 omissurus fuerit, si a Caio dictum fuisset. Id enim
 agit in hoc capite, ut doceat Petrum ac Paulum
 Romæ passos esse eodem tempore. Ac prius qui-
 dem probat Caii testimonio; alterum vero verbis
 Dionysii. Quod si Caius de tempore martyrii apo-
 stolorum idem dixisset quod Dionysius, cur Euse-
 bius id tacuisset hoc loco. Fallitur etiam Meta-
 phrastes, dum Zephyrinum ejus rei citat auctorem.
 Videtur enim legisse in Eusebio, καὶ Ζεφυρίνης
 Ῥωμαίων γερονῶς ἐπίσκοπος.

(31) *Αὐθις δ' ὁ Ἰώσηπος*. Ab his verbis caput

bus universa Judæorum gens conflictata est, narrat etiam inter cætera, quam plurimos ex Judæorum nobilissimis atque honoratissimis, flagris cæsos in ipsa Hierosolymorum urbe, jussu Flori in crucem sublato fuisse. Erat hic procurator Judææ, quo tempore bellum Judaicum constatum est, anno imperii Neronis duodecimo. Subjicit deinde, post defectionem gentis Judæorum, maximos motus per universam Syriam esse excitatos, dum singularum urbium incolæ Judæos in iisdem degentes, tanquam hostes absque ulla miseratione delerent. Adeo ut cernere esset civitates cadaveribus inseputis repletas, projectos mixtim cum infantibus senes, et mulierum corpora ipso pudoris velamento nudata. Ac tota quidem provincia plena erat incredibilium calamitatum. Sed tamen iis quæ ubique perpetrabantur malis, longe gravior erat formido eorum quæ intentabantur. Hæc Josephus iisdem verbis refert. Et hic quidem rerum Judaicarum tunc temporis status erat.

Finis libri secundi ecclesiasticæ Historiæ.

ἅπαν Ἰουδαίων ἔθνος καταλαβούσης διελθῶν συμφορᾶς, δηλοῖ κατὰ λέξιν ἐπὶ πλείστοις ἄλλοις μυρίους ὄσους τῶν παρὰ Ἰουδαίους τετιμημένων, μάλιστα τὴν αἰκισθέντας, ἐν αὐτῇ τῇ Ἱερουσαλήμ ἀνασταυρωθῆναι ὑπὸ Φλώρου. Τοῦτον δὲ εἶναι τῆς Ἰουδαίας ἐπίτροπον, ὁπνίκα τὴν ἀρχὴν ἀναβρίπισθῆναι τοῦ πολέμου, ἔτους δωδεκάτου τῆς Νέρωνος ἡγεμονίας, συνέβη. Εἶτα δὲ καὶ καθ' ἕλην τὴν Συρίαν ἐπὶ τῇ τῶν Ἰουδαίων ἀποστάσει, δειρὴν φησι κατελιφέναι ταραχὴν, πανταχόσε τῶν ἀπὸ τοῦ ἔθνους πρὸς τῶν κατὰ πόλιν ἐνοίκων, ὡς ἀν πολεμίων, ἀντὶ τοῦ πορθουμένων ὥστε ὄραν τὰς πόλεις μεστὰς (32) ἀτάφων σωμάτων, καὶ νεκρῶς ἅμα νεκρῶν γέροντας ἐρβριμμένους, γυναῖά τε μηδὲ τῆς ἐπ' αἰδοῖ σκέπης μετελιφῶτα. Καὶ πᾶσαν μὲν τὴν ἐπάρχιον (33) μεστὴν ἀδιεργήτων συμφορῶν, μείζονα δὲ τῶν ἐκάστοτε τολμωμένων τὴν ἐπὶ τοῖς ἀπειλουμένους ἀνάτασιν (34). Ταῦτα κατὰ λέξιν ὁ Ἰώσηπος. Καὶ τὰ μὲν κατὰ Ἰουδαίους, ἐν τούτοις ἦν.

Τέλος τοῦ τῆς ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας λόγου β'.

ΕΥΣΕΒΙΟΥ

ΤΟΥ ΠΑΜΦΙΛΟΥ

ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΛΟΓΟΣ Γ'.

EUSEBII PAMPHILI

ECCLESIASTICÆ HISTORIÆ

LIBER TERTIUS.

69 ΤΑΔΕ ΚΑΙ Η ΤΡΙΤΗ ΠΕΡΙΕΧΕΙ ΒΙΒΛΟΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ.

α. Ὅποι τῆς ἐκήρυξαν τὸν Χριστὸν οἱ ἀπόστολοι.

inchoavi, secutus auctoritatem codicis Regii. In codice autem Mazarino aliam lectionem ac distinctionem reperimus. Caput enim orditur ab his verbis, quæ paulo antea leguntur, καὶ ταῦτα δὲ, ὡς ἂν ἔτι μάλλον, etc. Et totum locum ita legit ac distinguit: Καὶ ταῦτα δὲ ὡς ἂν ἔτι μάλλον πιστωθεὶ τὰ τῆς ιστορίας, αὐθις ὁ Ἰώσηπος πλείστα ὅσα περὶ τῆς, etc. Et post verba illa quæ sequuntur δηλοῖ κατὰ λέξιν apposita est distinctio. Eandem lectionem servant codd. Medicæ ac Fukeianus. Verum codicis Regii lectio atque distinctio longe rectior mihi videtur, quam secuti sunt etiam Nicephorus ac Rufinus. Pæne omiseram monere in titulo hujus capituli scribendum, videri τὸ ὕστατον adverbialiter,

β. Τὸς πρώτους τῆς Ῥωμαίων Ἐκκλησίας πρόεστη. γ. Περιτῶν Ἐπιστολῶν τῶν ἀποστόλων.

sic enim vertit Rufinus: *Ut innumeris Judæi malis afflicti sint, ac novissime contra Romanos arma moverint.*

(32) *Τὰς πόλεις μεστὰς.* Verba sunt Josephi ex lib. II *De bello Judaico*, pag. 814 editionis Genevensis.

(33) *Τὴν ἐπάρχιον.* Apud Josephum et Nicephorum scriptum est τὴν ἐπαρχίαν. Nostri tamen codices nihil mutant. Sic etiam in lib. III, cap. 35, de Plinio Secundo: ἡγούμενος τῆς ἐπαρχίας. Provinciam autem hoc loco intelligimus Judæam, quæ post obitum majoris Agrippæ in provinciam formam redacta fuerat, et a procuratoribus Cæsaris regebatur.

(34) *Τὴν ἐπὶ τοῖς ἀπειλουμένοις ἀνάτασιν.*

- δ. Περὶ τῆς πρώτης τῶν ἀποστόλων διαδοχῆς.
 ε. Περὶ τῆς μετὰ τὸν Χριστὸν ὑστάτης Ἰουδαίων πολιουρίας.
 ς. Περὶ τοῦ πύσαντος αὐτοὺς λιμοῦ.
 ζ. Περὶ τῶν τοῦ Χριστοῦ προφῆσεων.
 η. Περὶ τῶν τοῦ πολέμου σημελῶν.
 θ. Περὶ Ἰωσήπου, καὶ ὧν κατέλειψε συγγραμμάτων.
 ι. Ὅπως τῶν θείων μνημονεύει βιβλῶν.
 ια. Ὅς μετὰ Ἰάκωβον ἡγρεῖται Συμῶν τῆς ἐν Ἱερουσολύμοις Ἐκκλησίας.
 ιβ. Ὅς Οὐεσπασιανὸς τοὺς ἐκ Δαβὶδ ἀναζητεῖσθαι προστάττει.
 ιγ. Ὅς δευτέρος Ἀλεξανδρῶν ἡγρεῖται Ἀβιλίας.
 ιδ. Ὅς καὶ Ῥωμαίων δευτέρος Ἀνέγκλητος ἐπισκοπεῖ.
 ιε. Ὅς τρίτος μετ' αὐτὸν Κλήμης.
 ις. Περὶ τῆς Κλήμεντος ἐπιστολῆς.
 ιζ. Περὶ τοῦ κατὰ Δομετιανὸν διωγμοῦ.
 ιη. Περὶ Ἰωάννου τοῦ ἀποστόλου καὶ τῆς Ἀποκαλύψεως.
 ιθ. Ὅς Δομετιανὸς τοὺς ἀπὸ γένους Δαβὶδ ἀναρεῖσθαι προστάττει.
 κ. Περὶ τῶν πρὸς γένους τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν.
 κα. Ὅς τῆς Ἀλεξανδρῶν Ἐκκλησίας τρίτος ἡγρεῖται Κέρδων.
 κβ. Ὅς τῆς Ἀντιοχῶν δευτέρος Ἰγνατίος.
- A κγ'. Ἱστορία περὶ Ἰωάννου τοῦ ἀποστόλου.
 κδ'. Περὶ τῆς τάξεως τῶν Εὐαγγελίων.
 κε'. Περὶ τῶν ὁμολογουμένων θείων Γραφῶν καὶ τῶν μὴ τοιούτων.
 κς'. Περὶ Μενάνδρου τοῦ ῥήτορος.
 κζ'. Περὶ τῆς τῶν Ἐβιωνῶν αἰρέσεως.
 κη'. Περὶ Κηρίνου τοῦ αἰρεσιάρχου.
 κθ'. Περὶ Νικολάου καὶ τῶν ἐξ αὐτοῦ κεκλημένων.
 λ'. Περὶ τῶν ἐν συζυγίαις ἑξετασθέντων ἀποστόλων.
 λα'. Περὶ τῆς Ἰωάννου καὶ Φιλίππου τελευτῆς.
 λβ'. Ὅπως Συμῶν ὁ Ἱερουσολύμων ἐπισκοπος ἐμαρτύρησεν.
 λγ'. Ὅπως Τρατανὸς ζητεῖσθαι Χριστιανούς ἐκώλυσεν.
 λδ'. Ὅς τῆς Ῥωμαίων Ἐκκλησίας τέταρτος Εὐδῆροςτος ἡγρεῖται.
 λε'. Ὅς τῆς Ἱερουσολύμων Ἐκκλησίας τρίτος ἡγρεῖται Ἰούστος.
 λς'. Περὶ τοῦ Ἰγνατίου καὶ τῶν ἐπιστολῶν αὐτοῦ.
 λζ'. Περὶ τῶν εἰσέτι τότε διαπρεπόντων εὐαγγελιστῶν.
 λη'. Περὶ τῆς Κλήμεντος ἐπιστολῆς καὶ τῶν ψευδῶν εἰς αὐτὸν ἀναφερομένων.
 λθ'. Περὶ τῶν Παύλου συγγραμμάτων.
- B
 C
 D

70 IN TERTIO ECCLESIASTICÆ HISTORIÆ LIBRO HÆC CONTINENTUR.

- I. Apud quas gentes Christum apostoli prædicaverint.
 II. Quisnam primus Romanæ Ecclesiæ præfuerit.
 III. De epistolis apostolorum.
 IV. De prima apostolorum successione.
 V. De postrema Judæorum expugnatione post Christi necem.
 VI. De fame quæ Judæos oppressit.
 VII. De prædictionibus Christi.
 VIII. De signis ante bellum.
 IX. De Josepho et de libris quos scriptos reliquit.
 X. Quomodo idem Josephus sacrorum Librorum mentionem fecerit.
 XI. Quomodo Simeon post Jacobum Hierosolymorum rexit Ecclesiam.
 XII. Quomodo Vespasianus eos qui a Davide genus ducerent, conquiriti jussit.
 XIII. Quomodo item secundus Alexandrinæ Ecclesiæ præfuit Arilius.
 XIV. Ut Romanorum Ecclesiæ secundus præfuit Anencletus.
 XV. Ut tertius Romanæ Ecclesiæ episcopus fuit Clementis.
 XVI. De epistola Clementis.
 XVII. De persecutione Christianorum sub Domitiano.
 XVIII. De Joanne apostolo et ejus Revelatione.
 XIX. Quomodo Domitianus Davidis posteros jussit occidi.
 XX. De propinquis Servatoris nostri.
- XXI. Quod Alexandrinorum Ecclesiæ tertius præfuit Cerdo.
 XXII. Ut Antiochenorum Ecclesiæ duodecimus actives fuit Ignatius.
 XXIII. Narratio de Joanne apostolo.
 XXIV. De ordine Evangeliorum.
 XXV. De sacris Scripturis omnium consensu receptis, et de iis quæ non sunt hujusmodi.
 XXVI. De Menandro præstigiatores.
 XXVII. De Ebionæorum hæresi.
 XXVIII. De Cerintho hæresiarcha.
 XXIX. De Nicolao et sectatoribus ab eo cognominatis.
 XXX. De apostolis qui in conjugio vixerunt.
 XXXI. De Joannis et Philippi obitu.
 XXXII. Quomodo Simeon Hierosolymorum episcopus martyrium subiit.
 XXXIII. Quomodo Trajanus Christianos vetuit inquiri.
 XXXIV. Quod Ecclesiam Rom. post Clementem quartus rexerit Evaristus.
 XXXV. Quod post Simeonem tertius Hierosolymorum Ecclesiæ præfuit Justus.
 XXXVI. De Ignatii martyrio et ejus epistolis.
 XXXVII. De Evangelii prædicatoribus qui etiam tum florebant.
 XXXVIII. De Clementis epistola, aliisque quæ falsa ei tribuuntur.
 XXXIX. De libris Papiæ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α΄.

Ὅσοι γῆς ἐκήρυξαν τὸν Χριστὸν οἱ ἀπόστολοι (Nic. H. E. II, 39-44; III, 1).

Τὰ μὲν δὴ κατὰ Ἰουδαίους, ἐν τούτοις ἦν. Τῶν δὲ ἱερῶν τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν ἀποστόλων τε καὶ μαθητῶν ἐφ' ἅπασαν κατασπαρέντων τὴν οἰκουμένην, Θωμᾶς

Apud Josephum legitur μετάστασιν, quod sensu caret. Itaque Josephi interpret Gelenius divinavit potius quam vertit. Nicephorus in libro III habet ἀναστάσιν, quam scripturam reperi etiam in codic. Fuk. et Saviliano. Est autem ἀναστάσιν fuga seu

71 CAPUT I.

Apud quas gentes Christum apostoli prædicaverint.

Dum res Judæorum hoc in statu essent, apostoli et discipuli Domini ac Servatoris nostri per universum orbem dispersi Evangelium prædicabant. Et

migratio, ut supra notavi ad caput 21. Hinc in glossis veteribus recte exponitur ἀνάστασις γίνεσθαι, solum vertit. Verum in optimis codicibus Mazarino ac Mediceo diserte scriptum est ἀνάστασιν. Quæ quidem scriptura rectior mihi videtur. Sane Rufinus

Thomas quidem, ut a majoribus traditum accepimus, Parthiam sortitus est, Andreas vero Scythiam. Joanni Asia obvenit, qui plurimum temporis in ea commoratus, Ephesi tandem diem obiit. At Petrus per Pontum, Galatiam, Bithyniam, Cappadociam atque Asiam Judæis qui in dispersione erant, prædicasse existimatur. Qui ad extremum Romam veniens, cruci suffixus est capite deorsum demisso: sic enim ut in cruce collocaretur oraverat. De Paulo jam quid attinet dicere, qui ab Hierosolymis usque ad Illyricum minus evangelicæ prædicationis implevit, ac postremo Romæ sub Nerone martyrio perfunctus est? Hæc Origenes in tertio volumine *Expositionum in Genesim* discretis verbis commemorat.

CAPUT II.

Quisnam primus Romanæ Ecclesiæ præfuerit.

Cæterum post Pauli Petrique martyrium primus Ecclesiæ Romanæ episcopatum suscepit Linus. Hujus mentionem facit Paulus in Epistola quam ab urbe Roma ad Timotheum scripsit, inter salutationes quæ ad calcem Epistolæ leguntur: « Salutat te, inquit, Eubulus, Pudens, Linus et Claudia. »

CAPUT III.

De Epistolis apostolorum.

Quod vero ad Petrum attinet, una ejus Epistola, quæ prior dici solet, tanquam germana ab omnibus sine controversia admittitur. Cujus etiam testimonio **72** veteres religionis nostræ antistites, utpote extra omnem dubitationem positæ, in scriptis suis frequentissime usi sunt. Quæ vero secunda appellatur, eam quidem inter sacros Novi Testamenti

non aliter legisse mihi videtur. Sic enim vertit: *Sed tamen tam diro hoc et tam atroci spectaculo, multo gravius eos futurorum et per dies auresentium malorum metus et formido terrebatur.* Adde quod Josephus eandem usurpat sententiam in lib. xx *Antiquitatum*, ubi de sicariis agit, et tunc tunc *συμφορῶν τὸν φόβον εἶναι χαλεπώτερον.* Quæ Josephi verba retulit Eusebius supra cap. 20. Certe non ovum ovo similis est, quam sunt inter se similia hæc duo Josephi loca. Tantum pro eo quod φόβον dixit in lib. xx *Antiquitatum*, hic ponit ἀνάτασιν, quod eandem habet significationem.

(55) *Θωμᾶς μὲν τὴν Παρθίαν.* Idem scribit Pseudo-Clemens in lib. ix *Recognitionum*, apud quem Petrus ita loquitur: *Denique apud Parthos, sicut nobis Thomas, qui apud illos Evangelium prædicat, scripsit, non multi jam erga plurima matrimonia diffunduntur: nec multi apud Medos canibus obijciunt mortuos suos: neque Persæ matrum conjugii, aut filiarum incestis matrimonii delectantur.* Fortunatus in carmine primo libri quinti:

Bellica Persidis Thomæ subjecta vigori,

Fortior efficitur victa tiara Deo.

Vide notationses Baronii ad Martyrologium Romanum.

(36) *Τὸς ἐν διασπορᾷ Ἰουδαίους.* Sic codices Mazari. et Med., cum Fuk. ac Savil., rectius quam vulgo editum τοῖς ἐκ διασπορᾷ Ἰουδαίους. In Epistola Catholica B. Petri legitur *παρεπιδημοῖς διασπορᾷ Πόντου*, etc. Verum in Epistola Jacobi scribitur *δῶδεκα φυλάς ταῖς ἐν τῇ διασπορᾷ.* Porro Judæi per totum orbem dispersi sunt variis temporibus et variis ob causas. Primo quidem cum abducti sunt ab hostibus in Babylonem et in Ægyptum ac Syriam, cumque a Romanis duce Pompeio

A μὲν, ὡς ἡ παράδοσις περιέχει, τὴν Παρθίαν (35) ἐληχεν, Ἀνδρέας δὲ τὴν Σκυθίαν, Ἰωάννης τὴν Ἀσίαν, πρὸς οὓς καὶ διατρίψας ἐν Ἐφέσῳ τελευτᾷ. Πέτρος δὲ ἐν Πόντῳ καὶ Γαλατίᾳ καὶ Βιθυνίᾳ, Καππαδοκίᾳ τε καὶ Ἀσίᾳ, κακηρυχέναι τοῖς ἐν διασπορᾷ Ἰουδαίοις (36) ἔοικεν· ὅς καὶ ἐπὶ τέλει ἐν Ῥώμῃ γενόμενος, ἀνεσκολοπίσθη κατὰ κεφαλῆς, οὕτως αὐτὸς ἀξιώσας παθεῖν. Τί δὲ περὶ Παύλου λέγειν, ἀπὸ Ἱερουσαλὴμ μέχρι τοῦ Ἰλλυρικου πεπληρωκός τοῦ Εὐαγγελίου τοῦ Χριστοῦ, καὶ ὕστερον ἐν τῇ Ῥώμῃ ἐπὶ Νέρωνος μαρτυρηκός; Ταῦτα Ὀριγένης (37) κατὰ λέξιν ἐν τρίτῳ τόμῳ τῶν εἰς τὴν Γένεσιν ἐξηγητικῶν σαφῶς εἰρηται.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β΄.

Τὸς πρῶτος τῆς Ῥωμαίων Ἐκκλησίας πρόεδρος (Nic. II. E. iii, 2).

Τῆς δὲ Ῥωμαίων Ἐκκλησίας μετὰ τὴν Παύλου καὶ Πέτρου μαρτυρίαν, πρῶτος κληροῦται τὴν ἐπισκοπὴν Λίνος. Μνημονεύει τούτου, Τιμοθέῳ γράφων ἀπὸ Ῥώμης ὁ Παῦλος, κατὰ τὴν ἐπὶ τέλει τῆς Ἐπιστολῆς πρόδρασην, « Ἀσπάξεται σε, λέγων, Εὐβουλος καὶ Ποῦδης καὶ Λίνος καὶ Κλαυδία (38). »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ΄.

Περὶ τῶν Ἐπιστολῶν τῶν ἀποστόλων (Nic. II. E. ii, 43, 46).

Πέτρον μὲν οὖν Ἐπιστολὴ μία ἡ λεγομένη αὐτοῦ προτέρα, ἀνωμολογῆται. Ταύτη δὲ καὶ οἱ πάλαι πρεσβύτεροι ὡς ἀναμφιλέκτοι ἐν τοῖς σφῶν αὐτῶν κατακέχρηται συγγραμμάσι. Τὴν δὲ φερομένην αὐτοῦ δευτέραν, οὐκ ἐνδιέθηκον μὲν εἶναι παρελήφαμεν.

C Ὅμως δὲ πολλοὶ χρήσιμος φανείσα, μετὰ τῶν ἄλλων ἐσπουδάσθη Γραφῶν. Τό γε μὴν τῶν ἐπικεκλημέ-

victi et in servitutem redacti sunt. Deinde spontanea migratione, ut contigit temporibus Maccabæorum, cum quidam sponte ex Judæa in Ægyptum sedes transtulerunt. Lex enim non vetabat ne Judæi in alias terras migrarent, ut ex libro Ruth colligere est. Tertio id contingebat ob proselytos, quod cum ex omnibus gentibus admitteret Judæi, hinc fiebat ut per totum orbem dispergerentur. Sperabant autem Judæi, venturum quandoque Messiam, qui ipsos ita, ut diximus, dispersos ac dissipatos, in unum colligeret. Ita in cantico Aggæi et Zachariæ qui est psalmus cxlvi: Οἰκοδομῶν Ἱερουσαλὴμ ὁ Κύριος, καὶ τὰς διασπορὰς τοῦ Ἰσραὴλ ἐπισυνάξει.

D (37) *Ταῦτα Ὀριγένης.* Cum Eusebius hic dicat, superiora ex libro iii *Explanationum Origenis in Genesim* esse desumpta, dubitari merito potest, unde incipiant Origenis verba, an a vocibus illis *Θωμᾶς μὲν, ὡς ἡ παράδοσις, etc.* an potius ab istis *Πέτρος δὲ ἐν Πόντῳ, etc.* Neque enim Eusebius satis distincte nobis notavit, quodnam esset initium Origenis verborum. In codic. Mazarino ac Med. ad latus hujus lineæ hanc notam appositam inveni φ. De qua nota jam multa dixi ad initium libri primi. Verum quid hic significet, difficile est affirmare. Neque enim ὥρατον denotat, cum nulla venustas et elegantia in hoc loco possit reperiri. Forte igitur hæc nota est quam Isidorus vocat φ. et ρ., qua monemur intendendum esse sollicite, undenam incipiant Origenis verba.

(38) *Ἀσπάξεται σε, λέγων, Εὐβουλος καὶ Ποῦδης καὶ Λίνος καὶ Κλαυδία.* Hæc verba non habentur in codicibus nostris Maz., Med. ac Fuketiano, nec apud Nicephorum. Certe non valde necessaria sunt.

ων αὐτοῦ *Πράξεων*, καὶ τὸ κατ' αὐτὸν ὠνομασμένον *Ἐναγγέλιον*, τὸ τε λεγόμενον αὐτοῦ *Κήρυγμα*, καὶ τὴν καλούμενην *Ἀποκάλυψιν* (39), οὐδ' ὅλως ἐν καθολικαῖς ἴσμεν παραδεδομένα, ὅτι μήτε ἀρχαίων, μήτε τῶν καθ' ἡμᾶς τις ἐκκλησιαστικὸς συγγραφεὺς, ταῖς ἐξ αὐτῶν συνεκρήσατο μαρτυρίας. Προϊούσης δὲ τῆς ἱστορίας (40), προὔργου ποιήσασθαι σὺν ταῖς διαδοχαῖς ὑποσημήνασθαι, τίνες τῶν κατὰ χρόνους ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων ὁποῖαις κέχρηται τῶν ἀντιλεγόμενων, τίνα τε περὶ τῶν ἐνδιαθῆκων καὶ ὁμολογούμενων Γραφῶν, καὶ ὅσα περὶ τῶν μὴ τοιούτων αὐτοῖς εἴρηται. Ἄλλὰ τὰ μὲν ὀνομαζόμενα Πέτρου, ὃν μίαν μόνην γνησίαν ἔργων Ἐπιστολήν, καὶ παρὰ τοῖς πάλαι πρεσβυτέροις ὁμολογούμενην (41), τοσαῦτα. Τοῦ δὲ Παύλου πρόδηλοι καὶ σαφεῖς, αἱ δεκατέσσαρες. Ὅτι γε μὴν τινες ἡθετήκασιν τὴν πρὸς Ἑβραίους, πρὸς τῆς Ῥωμαίων Ἐκκλησίας (42) ὡς μὴ Παύλου οὖσαν αὐτὴν ἀντιλέγεσθαι φήσαντες, οὐ δίκαιον εἶναι. Καὶ τὰ περὶ ταύτης δὲ τοῖς πρὸ ἡμῶν εἰρημένα, κατὰ καιρὸν παραθήσασθαι. Οὐδὲ μὴν τὰς λεγόμενας αὐτοῦ *Πράξεις*, ἐν ἀναμφιλέκτοις παρείληφα. Ἐπεὶ δὲ ὁ αὐτὸς Ἀπόστολος ἐν ταῖς ἐπὶ τελεῖαι προσήκει τῆς πρὸς Ῥωμαίους, μνήμην πεποίηται μετὰ τῶν ἄλλων καὶ Ἑρμᾶ, οὗ φασιν ὑπάρχειν τὸ τοῦ *Ποιμένος βιβλίον* (43), ἰστέον ὡς καὶ τοῦτο πρὸς μὲν τῶν ἀντιλέλεκται. δι' οὗ οὐκ ἂν ἐν ὁμολογούμενοις τεθεῖη, ὅφ' ἐτέρων δὲ ἀναγκαιότατον οἷς μάλιστα δεῖ συγκριώσεως εἰσαγωγικῆς, κέκριται. Ὅθεν ἤδη καὶ ἐν Ἐκκλησιαστικῇ ἴσμεν αὐτὸ δεδημοσιευμένον, καὶ τῶν πλαισιωμάτων δὲ συγγραφέων κεκρημένους τινὰς αὐτῶν κατείληφα. Ταῦτα εἰς παράστασιν τῶν τε ἀνατιβήτων καὶ τῶν μὴ παρὰ πᾶσιν ὁμολογούμενων θεῶν γραμμάτων, εἰρήσθω.

Item inter receptæ auctoritatis libros censerī non potest. Ab aliis vero maxime necessarius iudicatur, iis præsertim qui primis religionis nostræ

(39) *Τὸ τε λεγόμενον αὐτοῦ Κήρυγμα καὶ τὴν καλούμενην Ἀποκάλυψιν*. Miror quod hic Eusebius dicit, Petri librum qui *Κήρυγμα* dicebatur, ejusque *Apocalypsim* a nemine veterum presbyterorum citari. Certe Clemens in libris *Hypotyposeon*, Petri *Apocalypsim* laudat, teste ipso Eusebio in cap. 14 libri vi. Quod spectat ad librum qui *Κήρυγμα*, seu *Prædicatio Petri* dicebatur, citatur etiam ab eodem Clemente in libris *Hypotyposeon*, sive in Excerptis Theodoti, ut dicemus ad cap. 14 lib. vi. Origenes quoque in tomo xiii *Expositionum in Joannis Evangelium*, mentionem facit hujus libri, et ex eo profert testimonium; sed utrum liber ille genuinus sit, an nothus, an mixtus, alibi se dicturum pollicetur. Vetus auctor in tractatu *De hæreticis non rebaptizandis*, quem Nicolaus Rigaltius edidit in notis suis ad Cyprianum, hunc librum ab hæreticis confictum esse testatur: *Est autem adulterini hujus, imo internecivi baptismatis, si quis alius auctor, tum etiam quidam ab iisdem ipsis hæreticis propter hunc eundem errorem confictus liber, qui inscribitur Petri prædicatio*. Denique Lactantius in lib. iv, cap. 20, hujus libri mentionem facit.

(40) *Προϊούσης δὲ τῆς ἱστορίας*. Pessime hunc locum interpretati sunt Rufinus et Christophorus, ut eruditus lector facile deprehendet, si utriusque versionem consulere voluerit.

(41) *Παρὰ τοῖς πάλαι πρεσβυτέροις ὁμολογούμενην*. Codic. Mazarinus ac Med., cum Fuk. et Davil., scriptum habent ὁμολογημένην.

(42) *Πρὸς τῆς Ῥωμαίων Ἐκκλησίας*. Rufinus

A libros censitam non esse a majoribus accepimus. Sed tamen cum nullis esse videretur quam plurimis, una cum reliquis sacræ Scripturæ libris studioso lectitata est. Librum vero qui *Actus Petri* dicitur, et Evangelium ejus nomine inscriptum, *Prædicationis* quoque et *Revelationis* ejusdem libros, pro catholicis scriptis nunquam esse habitos constat, quandoquidem nec vetustiorum quisquam nec recentiorum Ecclesiæ scriptorum, desumpto ex iis libris testimonio usus fuit. Porro procedente deinceps opere diligenter indicaturus sum una cum successione apostolorum, qui subinde Ecclesiæ scriptores, scripturarum de quibus ambigitur, auctoritate sint usi: et quænam illi tum de Scripturis canonicis et omnium consensu receptis tum de iis quæ non sunt ejusmodi, in suis libris pronuntiaverint. Et hæc quidem sunt quæ Petri nomine circumferuntur, ex quibus unam duntaxat Epistolam ab antiquis etiam Patribus pro germana habitam esse cognovi. Pauli vero quatuordecim Epistolæ notæ sunt omnibus et perspicuæ. Sciendum tamen est Epistolam ad Hebræos a nonnullis ideo esse repudiatam, quod dicerent eam ab Ecclesia Romana pro certa ac genuina Pauli Epistola non haberi. Sed de ista quidem quid veteres tradiderint, suo tempore proferemus. Quod spectat ad librum qui *Actus Pauli* inscribitur, neque illum inter indubitata fidei et auctoritatis libros accepimus. Quoniam vero apostolus Paulus in salutationibus illis quæ sub finem Epistolæ ad Romanos leguntur, inter cæteros mentionem fecit Hermæ, cujus esse fertur is liber qui *Pastor* inscriptus est, sciendum est eum librum a nonnullis quidem in dubium esse revocatum. Quamobrem inter receptæ auctoritatis libros censerī non potest. Ab aliis vero maxime necessarius iudicatur, iis præsertim qui primis religionis nostræ

vertit: Scio tamen apud Latinos de ea quæ ad Hebræos inscribitur haberi dubitationem. Optime meo quidem iudicio. Nam Eusebius Ῥωμαίους vocare solet omnes Latinos, ut in lib. ii, cap. 23, ubi Tertullianum vocat *Romanum*, τοῦτος δὲ πάλιν ὁ Ῥωμαῖος *Τερτυλλιανός*, etc. Et in cap. 2 ejusdem libri de eodem Tertulliano ita loquitur, *ἀνὴρ τὰ τε ἄλλα ἐνδοξος, καὶ τῶν μάλιστα ἐπὶ Ῥώμης λαμπρῶν*. Si quis tamen Romanæ urbis Ecclesiam hoc loco intelligere maluerit, equidem non valde repugnabo. Id enim sensisse videtur Caius in disputatione quam scripsit Romæ *Adversus Proclum*. Ejus verba habes infra in lib. vi, cap. 20. Porro hunc Eusebii locum innuit Theodoritus in proemio *Commentariorum in Epistolam ad Hebræos*, ubi ait Eusebium hanc Epistolam Paulo apostolo adjudicasse.

(43) *Ἑρμᾶ οὗ φασιν ὑπάρχειν τὸ τοῦ Ποιμένος βιβλίον*. Quidam existimant hunc librum, qui dicitur *Pastor*, non ab Hermæ illo cujus meminit Paulus in Epistola ad Romanos, sed ab alio Hermæ multo recentiore scriptum fuisse, qui Pii Romani pontificis frater fuit, ut tradit auctor libri *De pontificibus Romanis*. Exstat hodie hic *Pastoris* liber in Latinum sermonem translatus, ejusque testimoniis utuntur Origenes, Iræneus et Athanasius. Rufinus in *Interpretatione Symboli*, inter libros qui in Ecclesia quidem leguntur, auctoritatem tamen sacræ Scripturæ non habent, memorat librum *Pastoris* seu *Hermetis*, qui dicitur *Dux Viæ* vel *Judicium Petri*.

eum publice legi comperimus, et quosdam ex vetustissimis scriptoribus, ipsius testimonio usos fuisse. Atque hæc de discrimine Scripturarum, quæ vel receptæ apud omnes auctoritatis, vel dubiæ et vacillantis apud plerosque fidei habentur, hactenus dicta sint.

73 CAPUT IV.

De prima apostolorum successione.

Porro Paulum gentibus prædicantem, ab Hierosolymis et finitimis locis usque ad Illyricum, Ecclesiarum ubique fundamenta jecisse, tum ex ipsius verbis constat, tum ex iis quæ a Luca in Actibus referuntur. Quibus item in provinciis Petrus Christum Judæis prædicans, novi Fœderis doctrinam tradiderit, satis aperte colligitur ex ea Epistola quæ ipsi ab omnibus, ut dixi, sine controversia ascribitur: quam quidem ille Hebræis per Pontum, Galatiam, Cappadociam, perque Asiam atque Bithyniam in dispersione agentibus scribit. Quot vero et quinam horum apostolorum veri imitatores, eorumdem iudicio digni iudicati sint, qui fundatas ab ipsis Ecclesiis pastoralis officio gubernarent, nequaquam facile est dicere: præterquam illos, quos ex ipsius Apostoli verbis facile quis possit colligere. Hujus enim prope innumerabiles adjutores, et, ut ipse nominat, commilitones fuerunt: quorum ille plerosque immortalis Epistolarum suarum testimonio ornatos, perpetuæ hominum memoriæ commendavit. Sed et Lucas in Actibus discipulos Pauli enumerans, singulos nominatim appellat. Ex his Timotheus quidem Ephesinæ Ecclesiæ episcopus primus accepisse dicitur, quemadmodum etiam Titus insulæ Cretæ Ecclesiarum episcopus fuisse memoratur. Lucas vero, como Antiochenus, arte medicus, qui et cum Paulo diu conjunctissime vixit, et cum reliquis apostolis studiosè versatus est, artis illius ad sanandos hominum animos institutæ, quam sibi ex apostolorum doctrina comparaverat, duos nobis libros divinitus inspiratos reliquit. Alter eorum Evangelium est, quod quidem ita se prorsus exarasse testatur, prout ab ipsis verbi divini ministris, et qui ab initio Christum viderant, acceperat: quos etiam omnes se jam dudum assectatum esse profiteretur. Alter liber inscribitur Actus apostolorum, quos ille non jam auditione acceptos, sed oculis suis spectatos scriptis tradidit. Hujus porro Evangelium aiunt a Paulo designari solitum esse, quoties tanquam de proprio quodam Evangelio sermonem faciens, dicit: « Secundum Evangelium meum. » Ex 74 reliquis

(44) *Ἦν τοῖς ἐξ Ἑβραίων.* Ita codex Regius. Verum quatuor reliqui inserite scriptum habent ἐν ἡ τοῖς ἐξ Ἑβραίων, etc. Quam scripturam confirmat etiam Rufinus: *Sed et Petrus in quibus etiam ipse provinciis his qui ex circumcisione sunt, prædicaverit Christum, propriis vocibus in ea Epistola quam ipsius nomine absque ambiguitate claruit esse, designat: in qua ad eos qui in dispersione sunt, scribit sine dubio Ἑβραῖος. Ipsi etenim dispersi dicuntur, tanquam propriis sedibus pulsati, et positi in dispersione ut ipse ait, Ponti, Galatiæ, etc.*

(45) *Κρίσχος μὲν ἐπὶ τὰς Γαλλίας.* Locus Pauli exstat in posteriore Epistola ad Timotheum, ubi hodie quidem legitur Κρίσχος εἰς Γαλατίαν. Sed ve-

A

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'.

Περὶ τῆς πρώτης ἀποστόλων διαδοχῆς (Nic. II E. III, 1, 2).

Ὅτι μὲν οὖν τοῖς ἐξ ἔθνων κηρύσσων ὁ Παῦλος τοὺς ἀπὸ Ἱερουσαλήμ καὶ κύκλῳ μέχρι τοῦ Ἰλλυρικοῦ τῶν Ἐκκλησιῶν καταδέβληται θεμελίου, δῆλον ἐκ τῶν αὐτοῦ γένει· ἀνφωῶν, καὶ ἀφ' ὧν ὁ Λουκᾶς ἐν ταῖς Πράξεσιν ἱστορήσεν. Καὶ ἐκ τῶν Πέτρου δὲ λέξεων, ἐν ὁποῖαις καὶ οὗτος ἐπαρχίας τοὺς ἐκ περιτομῆς τὸν Χριστὸν εὐαγγελιζόμενος, τὸν τῆς καινῆς Διαθήκης παρεδίδου λόγον, ταφῆς ἂν εἴη, ἀφ' ἧς εἰρήκαμεν ὁμολογουμένης αὐτοῦ Ἐπιστολῆς, ἣν τοῖς ἐξ Ἑβραίων (44) οἷσιν ἐν διασπορᾷ Πόντου καὶ Γαλατίας, Καππαδοκίας τε καὶ Ἀσίας καὶ Βιθυνίας, γράφει. Ὅσοι δὲ τούτων, καὶ τίνες γνήσιοι ζηλωταὶ γεγονότες, τὰς πρὸς αὐτῶν ἰδρυθείσας ἰκανοὶ ποιμαίνειν ἔδοκιμάσθησαν Ἐκκλησίας, οὐ βῆδιον εἰπεῖν, μὴ ὅτι γε ὅσους ἂν τις ἐκ τῶν Παύλου φωνῶν ἀναλέξοιτο. Τούτου γὰρ οὖν μυρία συνεργοί, καὶ ὡς αὐτὸς ὠνόμασε συστρατιῶται γεγονᾶσιν, ὧν οἱ πλείους ἀλήστου πρὸς αὐτοῦ μνήμης ἔξιωνται, διηνεκῆ τὴν περὶ αὐτῶν μαρτυρίαν ταῖς ἰδίαις Ἐπιστολαῖς ἐγκαταλέξαντος. Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ὁ Λουκᾶς ἐν ταῖς Πράξεσιν τοὺς γνωρίμους αὐτοῦ καταλέγων, ἐξ ὀνόματος αὐτῶν μνημονεύει. Τιμῶθές γε μὴν τῆς ἐν Ἐφέσῳ παροικίας ἱστορεῖται πρῶτος τὴν ἐπισκοπὴν εἰληγῆναι, ὡς καὶ Τίτος τῶν ἐπὶ Κρήτης Ἐκκλησιῶν. Λουκᾶς δὲ τὸ μὲν γένος ὧν τῶν ἀπ' Ἀντιοχείας, τὴν δὲ ἐπιστήμην ἱατρῆς, τὰ πλείεστα συγγεγονῶς τῷ Παύλῳ, καὶ τοῖς λοιποῖς δὲ οὐ παρέργως τῶν ἀποστόλων ὠμιληκῶς, ἧς ἀπὸ τούτων προσεκτῆσατο ψυχῶν θεραπευτικῆς, ἐν δυσὶν ἡμῖν ὑποδείγματα θεοπνεύστοις καταλέλοιπε βιβλίοις· τῷ τε Εὐαγγελίῳ, ὃ καὶ χαράξαι μαρτύρεται, καθὰ παρέδοντο αὐτῷ οἱ ἀπαρχῆς αὐτόπται καὶ ὑπηρεταὶ γενόμενοι τοῦ λόγου, οἷς καὶ φησὶν ἐπάνωθεν ἅπασιν παρηκολουθῆναι, καὶ ταῖς τῶν ἀποστόλων Πράξεσιν, ἃς οὐκέτι δι' ἀκοῆς, ὀφθαλμοῖς δὲ αὐτοῖς παραλαβὼν συνετάξατο. Φασὶ δὲ ὡς ἄρα τοῦ κατ' αὐτὸν Εὐαγγελίου μνημονεύειν ὁ Παῦλος, εἰώθειν, ὀπηνίκα ὡς περὶ ἰδίου τινὸς Εὐαγγελίου γράφων ἔλεγε· « Κατὰ τὸ Εὐαγγέλιόν μου. » Τῶν δὲ λοιπῶν ἀκολουθῶν τοῦ Παύλου, Κρίσχος μὲν ἐπὶ τὰς Γαλλίας (45) στείλαμενος ὑπ' αὐτοῦ μαρτυρεῖται, Λίνος δὲ οὐ μέμνηται συνόντος ἐπὶ Ῥώμης αὐτῷ κατὰ τὴν δευτέραν πρὸς

teres quidam, atque in his Eusebius, legisse videntur εἰς Γαλλίαν. Et sic scribendum esse in Epistola Pauli, contendit Eriphanus in hæresi Alogorum, numero 11. Eusebii scripturam secutus est Hieronymus in *Catalogo*, ejusque interpres Sophronius et alii recentiores. Verior tamen est altera lectio εἰς τὴν Γαλατίαν, quam confirmat Clemens in *Constitutionibus apostolicis*. Theodoritus in loco illo B. Pauli legit quidem Γαλατίαν, sed eo nomine Gallias ait significari, ad quas missus erat Crescens. Certe Galli Crescentem sibi vindicant, Viennenses et Moguntini. Vide Serarium in lib. II *Moguntinarum antiquitatum*.

Τιμόθεον Ἐπιστολὴν, πρῶτος μετὰ Πέτρον τῆς Ῥωμαίων Ἐκκλησίας τὴν ἐπισκοπὴν ἤδη πρότερον κληρωθεὶς δεδήλωται. Ἀλλὰ καὶ ὁ Κλήμης τῆς Ῥωμαίων καὶ αὐτὸς Ἐκκλησίας τρίτος ἐπίσκοπος κατὰ τὴν Πύλου συνεργὸς καὶ συναθλητὴς γεγονέναι πρὸς αὐτοῦ μαρτυρεῖται. Ἐπὶ τούτοις καὶ τὸν Ἀρειοπαγίτην ἔκεινον, Διονύσιος ὄνομα αὐτῷ, ὃν ἐν Πράξεσι μετὰ τὴν ἐν Ἀρείῳ πάγῳ πρὸς Ἀθηναίους Πύλου δημηγορίαν, πρῶτον πιστεῦσαι (46) ἀνέγραψεν ὁ Λουκάς, τῆς ἐν Ἀθήναις Ἐκκλησίας πρῶτον ἐπίσκοπον, ἀρχαίων τις ἕτερος Διονύσιος τῆς Κορινθίων παροικίας πειρὴν ἱστορεῖ γεγονέναι. Ἀλλὰ γὰρ ὁδῶν προβαίνουσιν, ἐπὶ καιροῦ τὰ τῆς κατὰ χρόνους τῶν ἀποστόλων διαδοχῆς ἡμῖν εἰρήσεται. Νῦν δὲ ἐπὶ τὰ ἐξῆς ἵσμεν τῆς ἱστορίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε΄.

Περὶ τῆς μετὰ τὸν Χριστὸν ὀσάτης Ἰουδαίων πολιουρίας (Nic. II. E. III, 3-8).

Μετὰ Νέρωνα δέκα πρὸς τρισὶν ἔτεσι τὴν ἀρχὴν ἐπικρατήσαντα, τῶν ἀμφὶ Γάλβαν καὶ Ὄθωνα ἐνιαυτῶν ἐπὶ μηνσὶν ἕξ διαγενομένων, Οὐεσπασιανὸς ταῖς κατὰ Ἰουδαίων παρατάξεις λαμπρυνόμενος, βασιλεὺς ἐπ' αὐτῆς ἀναδείκνυται τῆς Ἰουδαίας, αὐτοκράτωρ πρὸς τὸν αὐτόθι στρατοπέδων ἀνχορευθεὶς. Τὴν ἐπὶ Ῥώμῃς οὖν αὐτίκα στείλαμενος, Τίτῳ τῷ παιδί τὸν κατὰ Ἰουδαίων ἐγγειβίξει πόλεμον. Μετὰ γὰρ μὴν τὴν τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν ἀνάληψιν, Ἰουδαίων πρὸς τῷ κατ' αὐτοῦ τολμήματι, ἤδη καὶ κατὰ τῶν ἀποστόλων αὐτοῦ πλείστας ὄσας ἐπιβουλὰς μεμηχανημένων, πρῶτον τε Στεφάνου λίθοις ὑπ' αὐτῶν ἀνηρημένου, εἶτα δὲ μετ' αὐτὸν Ἰακώβου, ὃς ἦν Ζεβεδαίου μὲν παῖς, ἀδελφὸς δὲ Ἰωάννου, τὴν κεφαλὴν ἀποτμηθέντος, ἐπὶ πᾶσι τε Ἰακώβου τοῦ τὸν αὐτόθι τῆς ἐπισκοπῆς ὀρόων, πρῶτον μετὰ τὴν τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν ἀνάληψιν κληρωμένου, τὸν προδιδωθέντα τρόπον μεταλλάξαντος, τῶν τε λοιπῶν ἀποστόλων μυρία εἰς θάνατον ἐπιβεβουλευμένων, καὶ τῆς μὲν Ἰουδαίας γῆς ἀπελταμένων, ἐπὶ δὲ τῇ τοῦ κηρύγματος διδασκαλίᾳ τὴν εἰς σύμπαντα τὰ ἔθνη στείλαμενον πορείαν σὺν ὀνόματι τοῦ Χριστοῦ φήσαντος αὐτοῖς: «Πορευθέντες μαθητεύσατε πάντα τὰ ἔθνη ἐν τῷ ὀνόματι μου» οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ τοῦ λαοῦ τῆς ἐν Ἱερουσολύμοις Ἐκκλησίας, κατὰ τινὰ χρησμοὶν τοῖς αὐτόθι ὀκίμοις δι' ἀποκαλύψεως δοθέντα, πρὸ τοῦ πολέμου μεταναστῆναι τῆς πόλεως, καὶ τινὰ τῆς Περσίας πλιν οἰκεῖν κεκελευσμένου, Πέλλαν αὐτὴν ὀνομάζουσαν (47), ἐν ἣ τῶν εἰς Χριστὸν πεπιστευκότων

(46) *Πρῶτον πιστεῦσαι.* Antea editum πρῶτον ἐπίσκοπον πιστεῦσαι, tribus verbis; quorum duo priora in lineolis subnotata sunt, et ad marginem scriptum est ea superflua esse. Certe Christophorus in interpretatione sua utramque vocem præterminis. Ego vero posteriorem duntaxat, nempe ἐπίσκοπον, exprungendam, priorem vero esse retinentiam puto. Idque confirmat versio Rufini, qui hunc locum ita interpretatus est: *Sed et Dionysium Areopagitam apud Athenas, quem Lucas scripsit primum Paulo prædicante credidisse, etc.* Conjecturam nostram plane confirmant codd. Maz., Med. et Fuk.,

A Pauli comitibus Crescens quidem ab eo missus in Gallias Pauli ipsius testimonio declaratur. Linus vero, quem in secunda ad Timotheum Epistola Romæ secum versari testatur, primus post Petrum, ut supra jam diximus, Ecclesiæ Romanæ episcopatum adeptus est. Clemens quoque, is qui tertius Ecclesiæ Romanæ episcopus est constitutus, adiutor Pauli sociusque certaminum fuisse, ipsiusmet testimonio perhibetur. Denique Areopagitam illum nomine Dionysium, quem post concionem illam quam Paulus in Areopago ad Athenienses habuit, primum credidisse Lucas in Actibus scribit, Atheniensis Ecclesiæ primum episcopum fuisse tradit alter quidam Dionysius Corinthiorum episcopus, antiquissimus scriptor. Sed quinam subinde per ordinem temporum apostolis successerint, in progressu operis suo loco dicemus. Nunc ad reliqua pergamus.

CAPUT V.

De postrema Judæorum expugnatione post Christum necem.

Post Neronem, qui per tredecim annos imperium tenuit, cum Galba atque Otho anno duntaxat et sex mensibus regnassent, Vespasianus in præliis adversus Judæos spectatus, imperator in ipsa Judæa ab exercitu qui illic erat, renuntiatur. Qui confestim Romam versus contendens, curam belli adversus Judæos Tito filio commisit. Porro cum Judæi post Servatoris nostri in cælos ascensum, non contenti eo scelere quod in ipsum admiserant, ejus quoque apostolos sæpissime insidiis appetissent; ac primum quidem Stephanum lapidibus obruissent; deinde Jacobum Zebedæi filium, Joannis fratrem capite truncassent; ac postremo Jacobum illum qui primus post ascensum Domini episcopalem Ecclesiæ illius sedem obtinuit, eo quem diximus modo peremissent: cum reliqui item apostoli infinitis prope modis non sine magno vitæ suæ discrimine ab iisdem vexati essent, et ex Judæa fugati, ad prædicandam Evangelii doctrinam omnes ubique terrarum gentes adire cœpissent, freti potentia Christi qui 75 olim ipsis dixerat: «Euntes docete omnes gentes in nomine meo;» sed et cum universa plebs fidelium Ecclesiæ Hierosolymitanæ, ex oraculo quod. viris quibusdam sanctissimis divinitus editum fuerat, ante initium belli ex civitate migrare, et oppidum quoddam trans Jordanem, Pellam nomine, incolere jussa fuisset; jamque omnes qui in Christum crediderant, relictis Hierosolymis, sedes suas Pellam transtulissent: ita et regia urbe,

in quibus diserte scribitur πρῶτον πιστεῦσαι. Porro hunc Eusebii locum in mente habuit Maximus, cum ait in prologo *Commentariorum in Dionysium Areopagitam*: Μνημονεύει δὲ τοῦ Ἀρειοπαγίτου καὶ Διονύσιος ἀρχαῖος Κορινθίων ἐπίσκοπος, καὶ Πολύκαρπος ἐν τῇ πρὸς Ἀθηναίους ἐπιστολῇ. Ubi delenda puto hæc verba καὶ Πολύκαρπος.

(47) *Πέλλαν αὐτὴν ἐνομάζουσαν.* Idem tradit Epiphanius in hæresi Nazæorum, cap. 7, Christianos scilicet qui Hierosolymis habitabant, de imminente obsidione a Christo præmonitos, Pellam se contulisse. In libro autem *De ponderibus et mensu-*

quæ totius gentis caput est, et univēsa Judæa viris sanctis destituta, tum demum divina illos ultio ob tot admissa tum in Christum, tum in ejus apostolos scelera corripuit, totamque illam impiorum sobolem funditus delevit. Et quot quidem quantæque tunc calamitates univērsæ genti ubique contigerint : et quomodo hi præcipue qui Judæam incolebant, extremis cladibus oppressi sint ; quot hominum millia cum pueris simul ac feminis ferro et fame et cujusque modi mortis generibus occubuerint : urbium præterea Judaicarum quot qualesque fuerint oppugnationes : quot quamque incredibilia mala hi qui Hierosolyma tanquam in munitissimam urbem ac receperant, oculis suis aspexerint ; quis belli totius ordo, quis singularum rerum fuerit eventus ; denique quemadmodum abominatio desolationis quam prophetæ prædixerant, in ipso quondam celeberrimo Dei templo constituta sit, tunc cum destructum funditus atque incendio consumptum est : cuiuscunque liberit, facile est ex Josephii *Historia* accurate cognoscere. Qualiter vero idem scriptor usque ad tricies centena hominum millia qui ex univēsa Judæa ad diem festum Paschæ confluerant, Hierosolymis tanquam in carcere inclusa fuisse commemorat, operæ pretium est prolati ipsius verbis ostendere. Quippe æquum erat, ut quibus diebus benignum omnium Servatorem et Christum Dei Jesum morte affecerant, iisdem omnes velut in unum carcerem contrusi, a divina justitia sceleris sui pœnam exciperent. Porro, omissis iis talis quæcunque illi aut ferro aut alio quovis genere singillatim perpassi sunt, eas dumtaxat calamitates commemorandas puto, quas dira fame oppressi pertulerunt **76** : ut vel ex his lectores nostri operis intelligant, quo pacto admissi in Christum Dei piaculi pœnas ab illis non longe postea cœleste Numen expetiit.

τῆδε τῆ γράφῃ ἐντυγχάνοντες εἰδέναι, ὅπως αὐτοὺς μάκρῶν ἢ ἐκ Θεοῦ μετέλλε τιμωρία.

CAPUT VI.

De fame quæ Judæos oppressit.

Agendum ergo, sumpto iterum quinto *Historiarum* Josephi libro, luctuosam rei gestæ tragœdiam recitemus. « Ditiorebus quidem, manere perinde exitiosum erat. Nam propter divitias necabantur, quasi transfugere ad hostes voluissent. Cæterum simul cum inopia crescebat: in dies furor seditioso-

ris, Christi discipulos ab angelo admonitos, Pellam migrasse scribit : postea vero cum Hadrianus Hierosolyma iustaurasset, et ex suo nomine Æliam coloniam appellasset, eo reversos esse. Porro cum Eusebius nullum hujus rei citet auctorem, satis apparet illum ex veterum traditione ista scripsisse, cum alioqui ipse vicinus esset iis locis.

(48) *Χρῆν γούρ*. Ante hæc verba Christophorus locum integrum Josephi inseruit ex lib. vi *De bello Judaico*, contra fidem manuscriptorum codicum, et absque ulla necessitate. Certè nec Rufinus nec Nicephorus illum Josephi locum inseruerunt, et Eusebius satis habuit illum indicare, et verba

ἀπὸ τῆς Ἱερουσαλήμ μετῳκισμένων, ὡσάν παντελῶς ἐπιλαλοῦσάντων ἀγίων ἀνδρῶν αὐτὴν τε τὴν Ἰουδαίαν βασιλικὴν μητρόπολιν καὶ σύμπασαν τὴν Ἰουδαίαν γῆν, ἢ ἐκ Θεοῦ δίκῃ λοιπὸν αὐτοὺς ἅτε τοσαῦτα εἰς τε τὸν Χριστὸν καὶ τοὺς ἀποστόλους αὐτοῦ παρηνομηκότας μετῆς, τῶν ἀσεβῶν ἄρδην τὴν γενεὴν αὐτὴν ἐκείνην ἐξ ἀνθρώπων ἀφανίζουσα. Ὅσα μὲν οὖν τηλικᾶδε κατὰ πάντα τόπον ὅλη τῷ ἔθνει συνερβύη κακᾶ, ὅπως τε αὐτὸ μάλιστα οἱ τῆς Ἰουδαίας οὐκῆτορες εἰς ἔσχατον περιηλάθησαν συμφορῶν, ὅπως τε μυριάδες ἤδηδὸν γυναῖξιν ἅμα καὶ παῖσι, ξίφει καὶ λιμῷ καὶ μυρῖοις ἄλλοις περιπεπτώκασιν εἶδεν θανάτου, πόλειν τε Ἰουδαϊκῶν ὅσαι τε καὶ οἶαι γεγόνασι πολιορκίαι, ἀλλὰ καὶ ὅποσα οἱ ἐπ' αὐτὴν τὴν Ἱερουσαλήμ ὡσάν ἐπὶ μητρόπολιν ὄχυρωτάτην καταπεφυγότες, δεινὰ καὶ πέρα δεινῶν ἐωράκασι, τοῦ τε παντὸς πολέμου τὸν τρόπον, καὶ τῶν ἐν τούτῳ γεγενημένων ἐν μέρει ἕκαστα, καὶ ὡς ἐπὶ τέλος τὸ πρὸς τῶν προφητῶν ἀνηγορευμένον βδέλυγμα τῆς ἐρημώσεως, ἐν αὐτῷ κατέστη τῷ πάλει τοῦ Θεοῦ περιδοτήριω νεφί, παντελῆ φθορὰν καὶ ἀφανισμόν ἔσχατον τὸν διὰ πυρὸς ὑπομείναντι, παρέστιν ὅτι φθῶν ἐπ' ἀκριβῆς ἐκ τῆς τῷ Ἰωσήφῳ γραφείσης ἀναλέξασθαι Ἱστορίας. Ὡς δὲ αὐτὸς οὗτος τῶν ἀθροισθέντων ἀπὸ τῆς Ἰουδαίας ἀπάσης ἐν ἡμέραις τῆς τοῦ Πάσχα ἑορτῆς, ὡσπερ ἐν εἰρηκτῇ, ῥήμασιν αὐτοῖς, ἀποκλεισθῆναι εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα ἀμφὶ τριακοσίας μυριάδας τὸ πλῆθος Ἱστορεῖ, ἀναγκαῖον ὑποσημῆσθαι. Χρῆν γούρ (48), ἐν αἷς ἡμέραις τὸν πάντων Σωτήρα καὶ εὐεργέτην τὸν Χριστὸν τὸν τοῦ Θεοῦ τὰ κατὰ τὸ πάθος διατέθεινται, ταῖς αὐταῖς ὡσπερ ἐν εἰρηκτῇ κατακλιθέντας, τὸν μετεκλιθόντα αὐτοὺς δλεθρον πρὸς τῆς θείας δίκης καταδέξασθαι. Παρελθὼν δὲ τὰ τῶν ἐν μέρει συμβεβηκότων αὐταῖς, ὅσα εἰς ξίφους καὶ ἄλλῳ τῷ τρόπῳ κατ' αὐτῶν ἐγκχεῖρηται, μόνας τὰς διὰ τοῦ λιμοῦ ἀναγκαῖον ἡγοῦμαι συμφορὰς παραθέσθαι, ὡς ἂν ἐκ μέρους ἔχοιεν οἱ τῆς εἰς τὸν Χριστὸν τοῦ Θεοῦ παρανομίας οὐκ εἰς

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Περὶ τοῦ πιέσαντος αὐτοὺς λιμοῦ (Nic. II. E. III, 6).

Φέρε δὲ οὖν τῶν Ἱστοριῶν τὴν πέμπτην τοῦ Ἰωσήφου μετὰ χειρᾶς αἰῶσι ἀναλαβὼν, τῶν τότε πραχθέντων διελεθε τὴν τραγωδίαν : « Τοῖς γε μὴν εὐπόροις, φησὶ, καὶ τὸ μένειν πρὸς ἀπωλείας ἴσον ἦν. Προφάσει γὰρ αὐτομολίας ἀναιρεῖτό τις διὰ τὴν οὐσίαν. Τῷ λιμῷ δὲ ἢ ἀπόνοια τῶν στασιαστῶν συν-

quædam ex eo depromere, ut sunt illa ὡσπερ ἐν εἰρηκτῇ. Quæ quidem ipsamet verba Josephi esse satis indicavit Eusebius cum dixit : ὡσπερ ἐν εἰρηκτῇ ῥήμασιν αὐτοῖς ἀποκλεισθῆναι εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα ἀμφὶ τριακοσίας μυριάδας τὸ πλῆθος Ἱστορεῖ. In vulgatis editionibus deerant hæc voces ῥήμασιν αὐτοῖς, quas nos ex vetustis codicibus Maz., Med. et Fuk. supplevimus. Easdem etiam voces reperi in codice Regio, quo usus est Rob. Stephanus. Qui profecto nimis indulsit conjecturæ suæ, dum has voces expunxit hinc, et paulo infra restituit, hoc modo : ἀναγκαῖον δὲ ῥήμασιν αὐτοῖς ὑποσημῆσθαι, contra fidem omnium exemplarium.

ήμας, και καθ' ημέραν ἀμφοτέρα προσεξείατο τὰ A
 δεινά. Φανερός μὲν γε οὐδαμοῦ σίτος ἦν, ἐπειση-
 δύντες δὲ διηρεύουν τὰς οἰκίας. Ἐπειθ' εὐρόντες
 μὲν, ὡς ἀρνησαμένους ἤκίζοντο· μὴ εὐρόντες δὲ, ὡς
 ἐπιμελέστερον κρύψαντας ἐβασάνιζον. Τεχμηρίον
 δὲ τοῦ τ' ἔχειν και μὴ, τὰ σώματα τῶν ἀθλίων ἦν.
 Ἄν οἱ μὲν ἔτι συνεστῶτες, εὐπορεῖν τροφῆς ἐδό-
 κουν, οἱ τηρόμενοι δὲ ἤδη, παρωδεύοντο (49), και
 κτείνειν ἄλογον ἐδόκει τοὺς ὑπ' ἐνδείας τεθη-
 γρημένους αὐτίκα. Πολλοὶ δὲ λάθρα τὰς κτήσεις
 ἐνὶ ἀντικατηλλάξαντο μέτρου, πυρῶν μὲν, εἰ πλου-
 σιώτεροι τυγχάνουσιεν ὄντες, οἱ δὲ πενέστεροι, κριθῆς.
 Ἐπειτα κατακλείοντες ἑαυτοὺς εἰς τὰ μυχαίτατα
 τῶν οἰκιῶν, τινὲς μὲν ὑπ' ἄκρας ἐνδείας, ἀνέργαστον
 τὴν σίτον ἦσθιον, οἱ δὲ ἔπεσον, ὡς ἡ τε ἀνάγκη και
 τὸ θεὸς παρήνει. Καὶ τράπεζα μὲν οὐδαμοῦ παρε-
 τίθετο, τοῦ δὲ πυρὸς ἐφέλκοντες (50), ἔτ' ὠμὰ τὰ
 σπία διήρπαζον. Ἐλεεινὴ δ' ἦν ἡ τροφή και δακρύων
 ἕξις ἡ θέα, τῶν μὲν δυνατωτέρων πλεονεκευόντων,
 τῶν δὲ ἀσθενῶν ὄδυρομένων. Πάντων μὲν δὴ παθῶν
 ὑπερίσταται λιμός· οὐδὲν δ' οὕτως ἀπόλλυσιν ὡς
 αἰδῶ. Τὸ γὰρ ἄλλως ἐντροπῆς ἄξιον, ἐν τούτῳ κατα-
 φρονεῖται. Γυναῖκες γοῦν ἀνδρῶν, και παῖδες πατέ-
 ρων, και τὸ οἰκτρότατον, μητέρες νηπίων ἐξήρπαζον
 ἐξ αὐτῶν τῶν στομάτων τὰς τροφάς. Καὶ τῶν φιλι-
 τῶν ἐν χερσὶ μαραινόμενων, οὐκ ἦν φοιδῶ τοὺς τοῦ
 ζῆν ἀφελέσθαι σταλαγμούς. Τοιαῦτα δὲ ἐσθιοντες,
 ὅμως οὐ διελάνθανον. Πανταχοῦ δ' οὖν ἐφίσταντο οἱ
 στασιασταὶ και τούτων ταῖς ἀρπαγαῖς. Ὅποτε γὰρ
 κατιδοῖεν ἀποκεκλεισμένην οἰκίαν, σημεῖον ἦν τοῦτο, C
 τὴν ἔκδοσιν προσφέρειν τροφήν. Εὐθέως δὲ εἰσα-
 ρίζαντες τὰς θύρας (51), εἰσεπήδων και μόνον οὐκ
 ἐκ τῶν φαρύγγων ἀναθλίβοντες τοὺς ἀκόλους ἀνέ-
 γερρον. Ἐτύπτοντο δὲ γέροντες ἀντεχόμενοι τῶν σι-
 τῶν, και κόμης ἐσπαράσσοντο γυναῖκες, συγκα-
 λυπτοῦσαι τὰ ἐν χερσίν· οὐδέ τις ἦν οἶκτος πολιῆς,
 ἡ νηπίων, ἀλλὰ συνεπαίροντες τὰ νήπια (52) τῶν
 ὤμων ἐκκρεμάμενα, κατέσειον εἰς ἑαυτοὺς, τοὺς
 ἐφάσσει τὴν εἰσδρομὴν αὐτῶν και προκαταπιούσι
 τὸ ἀρπαγητόμενον, ὡς ἀδικηθέντες ἦσαν ὠμότεροι.
 Δεινὰ δὲ βασάνων ὁδοὺς ἐπενοῦν πρὸς ἔρευναν τρο-
 φῆς, ὁρόδοις μὲν ἑμφράττοντες τοὺς ἀθλοῖς τῶν αἰ-
 θλιῶν τοὺς πόρους, ῥάδοις δὲ ὀξείαις ἀναπειρόντες
 τὰς ἔσρας. Τὰ φρικτὰ δὲ και ἀκοαῖς ἔπασχέ τις εἰς
 ἐξομολόγησιν ἐνὸς ἄρτου και ἑνα μηνύσῃ δράχα μίαν
 κερυμμένην ἀλφίτων. Οἱ βασανισταὶ δ' οὐκ ἐπεί-
 κων, και γὰρ ἂν ἤττον ὠμὸν ἦν τὸ μετ' ἀνάγκης,

(49) Ἡδη, παρωδεύοντο. Prava hujus loci inter-
 prectio quæ habetur in editione Stephani, Christo-
 phorsonum in errorem induxit. Atqui facile erat
 eam restituere in hunc modum, οἱ τηρόμενοι δὲ
 ἤδη, παρωδεύοντο, ut scribitur apud Nicephorum,
 et in codice Maz. et Med.

(50) Τοῦ δὲ πυρὸς ἐφέλκοντες. Nicephorus habet
 ὑφέλκοντες. Sed vulgata lectio magis placet,
 quippe quæ violentiam famis clarius designat.
 Singuli, inquit Josephus, crudos adhuc et semi-
 coctos ribos ad sese attrahebant ac diripiebant.
 Illi enim significant voces illæ ἐφέλκοντες διήρ-
 παζον. Quod tamen nec Rufinus nec Christopho-
 rus intellexerunt, ut ex utriusque versione appa-

run, et utrumque malum magis ac magis quotidie
 ingravescebat. Et palam quidem nullum in urbe
 frumentum erat. Sed seditiosi irruentes in domos,
 omnia scrutabantur : et si quid reperissent, ædium
 dominos, utpote qui frumentum se habere negas-
 sent, crudeliter verberabant. Quod si forte nihil
 invenerant, quasi diligentius occultassent, tormentis
 excruciabant. Porro an cibos haberent, necne, in-
 dicio erant corpora miserorum. Nam qui adhuc
 firma erant valetudine, eos alimentorum copia
 abundare censebant. Qui vero jam contabescerent,
 eos missos faciebant. Quippe a ratione alienum
 videbatur, homines jamjamque præ inedia mori-
 turos, ferro interficere. Multi vero clam facultates
 suas uno frumenti quidem, si divites essent, sin
 pauperes, hordei modio permutabant. Deinde in
 intimos ædium recessus sese abdentes, nonnulli
 quidem famis ultima necessitate adacti fruges non-
 dum molitas comedebant; alii vero panem conscie-
 bant, quantum necessitas metusque suadebat. Et
 mensa quidem nullibi apponebatur : sed crudos
 adhuc cibos ex igne abstrahentes singuli diripie-
 bant. Miserabilis porro erat alimonia, dignumque
 lacrymis spectaculum : cum valentiores quidem
 cuncta præriperent, infirmiores vero vicem suam
 dolerent. Omnes quidem animi affectus longe supe-
 rat fames : nullum tamen æque evertit ac verecun-
 diam. Nam quidquid alias honore dignum est ac
 reverentia, in famis necessitate contemnitur. Deni-
 que uxores viris, filii parentibus, et quod omnium
 maxime miserabile erat, matres infantibus cibum
 ex 77 ipso ore rapiebant. Et marcescentibus inter
 brachia liberis, vitales lactis guttas adimere non
 pigebat. Hujusmodi cibos dum caperent, latere
 tamen non poterant. Nam ubique seditiosorum ma-
 nus, prædæ istorum ac rapinis imminabat : quippe
 hi sicubi clausam domum conspexerant, eos qui
 intus essent, cibum sumere hoc indicio suscipa-
 bantur, statimque effractis foribus irruerant, et
 prope ex ipsis faucibus expressa ciborum frustra
 revocabant. Vapulabant senes qui escam e manibus
 dimittere nolebant. Mulieres quoque occultantes ea
 quæ in manibus habebant, sparsis crinibus raptab-
 antur. Nulla canorum, nulla infantis miseratio
 D erat : sed raptos in sublime parvulos cum ipsis
 quibus penduli inhærebant buccellis, solo allide-
 bant. Si qui vero incursum eorum prævenissent,

ret. Nam Christophorsonus vertit, *aride ore abri-
 piebant*, quod a mente Josephi longe abest. Signi-
 ficat enim Josephus, miseros illos cibaria sibi mu-
 tuo rapuisse. Idque ex sequentibus Josephi verbis
 manifeste convincitur. In codice Maz. et Med.
 legitur ἀφέλκοντες. Sic etiam in codd. Fuk. et
 Savil.

(51) Εἰσαράξαντες τὰς θύρας. Sic Josephus ac
 Nicephorus; ita quoque codd. Mazar. et Fuk., hanc
 lectionem omnes interpretes uno consensu secuti
 sunt. In Medicæo εἰσαράξαντες habetur. Editi, ἐξά-
 ραντες τὰς θύρας.

(52) Τὰ νήπια. Melius apud Josephum et Nicepho-
 rum legitur τὰ παῖδια.

idque quod ipsi rapturi erant, deglutire occupassent, eos longe inhumanius tractabant, quasi injuriam ab iis accepissent. Porro dira tormentorum genera excogitabant ad pervestigandum alimentum. Nam miseris hominibus, ipsos quidem genitalium meatus ervis obturabant; pollicem vero præcucis sulibus transfigebant. Utque panem unum se habere quis fateretur, aut pugillum farinæ occultum indicaret, ea perferbat quæ vel ipso auditu horrorem incutiunt. Interim tortores ipsi penuria minime laborabant. Minus enim crudele visum fuisset, si necessitate adacti talia perpetrassent. Sed id agebant, ut audaciam suam hujusmodi exercitatione confirmarent, et commentum sibi in multos dies compararent. Ac si qui noctu usque ad stationes Romanorum erepserant, agrestium olerum et herbarum colligendarum causa: occurrentes iis qui se jam hostium manus effugisse credebant, quidquid attulerant, deripiebant. Quin etiam supplicantibus sæpe miseris, et per tremendum Dei nomen obsecrantibus, ut partem eorum, quæ cum vite periculo attulerant, sibi concederent, nihil prorsus impertirent. Gratandumque erat si spoliati, non etiam necarentur. Deinde interjectis quibusdam hæc subjungit: «Judæis vero simul cum egrediendi facultate, spes quoque omnis salutis præclusa erat. Et audivimus famas, per domos et familias populum depascebatur. Ac tecta quidem plena erant mulieribus et infantibus fame enectis: angipertus vero senibus mortuis referti. Pueri autem et adulti, turgidi velut simulacra quædam per fora oberrabant, et ubicunque quis labe correptus fuerat, corruerat. Porro propinquorum cadavera sepelire neque volebant **78** ægri: et qui adhuc integris viribus erant, tum multitudine mortuorum, tum quod sibi ipsi metuerent, absterrebantur. Plerique enim dum alios sepelirent, ipsi mortem obierant. Multi etiam antequam fatalis hora adesset, ad sepulcra loculosque properarunt. Cæterum nec luctus in iis calamitatibus, nec questus erat ullus; sed hujusmodi animorum affectus famas superaverat. Nam qui ægre adhuc spiritum trahebant, siccis oculis aspiciebant eos, qui fato celerius functi, perpetua jam quiete fruerentur. Altum vero silentium et dira quædam mortis caligo civitatem obsederat. Sed his malis graviores erant prædones. Effossis enim do-

A γυμνάζοντες δὲ τὴν ἀπόνοιαν, καὶ προπαρασκευάζοντες ἑαυτοὺς εἰς τὰς ἐξῆς ἡμέρας ἐφόδια. Τοῖς δ' ἐπὶ τὴν Ῥωμαίων φρουρὰν νύκτωρ ἐξεργύσασιν ἐπὶ λαγάνων συλλογὴν ἀγρίων καὶ πάσας, ὑπαντῶντες, οὗ ἦδη διασφευγῆναι τοὺς πολεμίους ἐδόκουν, ἀφ' ἧρας τὰ κομισθέντα, καὶ πολλὰς ἰκετεύοντων, καὶ τὸ φρικτότατον ἐπικαλουμένων ἕνεκα τοῦ θεοῦ μεταδοῦναι τι μέρος αὐτοῖς, ὧν κινδυνεύσαντες ἤνεγκαν, οὐδοιοῦν μετέδοσαν. Ἀγαπήτων δ' ἦν, τὸ μὴ καὶ προσπολέσθαι σεσυλημένον. Τούτοις δὲ μεθ' ἕτερα ἐπιφέρει λέγων· «Ἰουδαίους δὲ μετὰ τῶν ἐξόρων ἀπεκόπη πᾶσα σωτηρίας ἐλπίς. Καὶ βαθύνας ἑαυτὸν ὁ λιμὸς, κατ' οἶκους καὶ γενεὰς τὸν δῆμον ἐπέθεσκετο. Καὶ τὰ μὲν τέγγη πεπλήρωτο γυναικῶν καὶ βρεφῶν λελυμένων, οἱ στενωποὶ δὲ γερόντων νεκρῶν. Παιδῆς δὲ καὶ νεανία διαιοῦντες, ὡς περ εἰδῶλα κατὰ τὰς ἀγορὰς ἀνειλοῦντο καὶ κατέπιπτον, ὅποι τινὰ τὸ πάθος καταλαμβάνοι· θάπτειν δὲ τοὺς προσήκοντας, οὔτε ἴσχυον οἱ κάμνοντες, καὶ τὸ διευτονοῦν ὄνκει, διὰ τε τὸ πλήθος τῶν νεκρῶν, καὶ τὰ κατὰ σφᾶς ἀδύλον. Πολλοὶ γοῦν τοῖς ὑπ' αὐτῶν θαπτομένοις ἐπαπέθνησκον, πολλοὶ δ' ἐπὶ τὰς θήκας πρὶν ἐπιστῆναι τὸ χρεῖον, προήλθον. Οὔτε δὲ θρήνος ἐν ταῖς συμφοραῖς, οὔτε ὀλοφύρμῳς ἦν, ἀλλὰ ὁ λιμὸς ἤλεγχε τὰ πάθη. Ξηροῖς δὲ τοῖς ὄμμασιν (55) οἱ δυσθανατοῦντες ἐφεύρων τοὺς φθάσαντας ἀναπαύσασθαι. Βαθεῖα δὲ τὴν πόλιν περιεῖχε σιγὴ, καὶ νύξ θανάτου γέμουσα. Καὶ τούτων οἱ λησταὶ χαλεπώτεροι. Τυμωρυχοῦντες γοῦν τὰς οἰκίας, ἐσύλων τοὺς νεκροὺς, καὶ τὰ καλύμματα τῶν σωμάτων περισπῶντες, μετὰ γέλωτος ἐξήρισαν. Τὰς τε ἀκμὰς τῶν ξιφῶν (54) ἐδοκίμαζον ἐν τοῖς πτώμασι, καὶ τινὰς τῶν ἐρβριμένων ἐτι ζῶντας διήλαινον, ἐπὶ πείρα τοῦ σιδήρου. Τοὺς δὲ ἰκετεύοντας χρῆσαι σφισσι δεξιὰν καὶ ξίφος, τῷ λιμῷ κατέλιπον ὑπερηφανοῦντες. Καὶ τῶν ἐκπνεόντων ἕκαστος, ἀνεὺς εἰς τὸν ναὸν ἐφεύρα (53), τοὺς στασιαστὰς ζῶντας ἀπολιπῶν. Οἱ δὲ τὸ μὲν πρῶτον, ἐκ τοῦ δημοσίου θησαυροῦ θάπτειν ἐκέλευον τοὺς νεκροὺς, τὴν ὁσμὴν οὐ φέροντες· ἐπειθ' ὡς οὐ διήρχουν, ἀπὸ τῶν ταγῶν ἐρβριπτον εἰς τὰς φάραγγας. Περιῶν δὲ ταύτας (56) ὁ Ἴττος, ὡς ἐθεάσατο πεπλησμένας τῶν νεκρῶν, καὶ βαθὺν ἰχθῶρα μυδόντων τὸν ὑποβρέοντα τῶν σωμάτων, ἐστὲναξέ τε καὶ τὰς χεῖρας ἀναιτείνας κατεμαρτύρατο τὸν θεόν, ὡς οὐκ εἶη τὸ ἔργον αὐτοῦ.» Τοῦ τοῖς ἐπειπὼν τινα μεταξὺ, ἐπιφέρει, λέγων· «Οὐκ ἂν

(53) Ξηροῖς τοῖς ὄμμασιν. In Josepho et Nirephoro additur καὶ σεσηρόσι τοῖς ὄμμασιν, id est renidentes. Male Gelenius ea Josephi verba interpretatur. Paulo post in codic. Maz. et Med. scribitur ἐφεύρων τοὺς φθάσαντας. Atque ita codd. Fuk. et Savil.

(54) Ἀκμὰς τῶν ξιφῶν. Apud Josephum scribitur ἀκμὰς. Sed nostrorum codicum lectio magis placet. Greci enim ἀκμῆν dicunt, quam Latini *aciem*. Ut cum dicunt ἐπὶ ξυροῦ ἀκμῆ.

(55) Εἰς τὸν ναὸν ἐφεύρα. Notanda est religio Judæorum, qui ubicunque terrarum essent, oculis in urbem sacram et in templum conversis, Deum supplices orabant. Cujus moris exemplum est in capite vi Danielis: Εἰστήθε τὸν οἶκον αὐτοῦ· καὶ αἱ

θυρῶδες ἀνεωγμένα: αὐτῷ ἐν τοῖς ὑπερφύοις αὐτοῦ κατέναντι· Ἰερουσαλήμ· καὶ καιροῦς τρεῖς τῆς ἡμέρας ἦν κάμπτων ἐπὶ τὰ γόνατα αὐτοῦ. Ad quæ verba notat Hieronymus: *Orat autem secundum præceptum Dei, dictaque Salomonis, qui contra templum orandum esse admonuit*. Sic etiam in Esdræ cap. iv, juvenis ille Judæus oculis in cælum sublatis versus Jerusalem Deum laudasse dicitur. Atque hinc manasse mihi videtur consuetudo Christianorum, qui ad ortum solis conversi Deum orabant, more accepto a Judæis qui ex circumcissione ad Christum transierant.

(56) Περιῶν δὲ ταύτας. Sic ex Josep ho scribendum est, et sic codd. Maz., M. d., Fuk. et Savil. Male ediderat Stephanus περιδῶν.

ὄμοσταιλαίμην εἶπεῖν, ἃ μοι κελεύει τὸ πάθος. Οἶμαι, Ἄ
 Ῥωμαίων βραδυνάντων ἐπὶ τοὺς ἀλιτηρίους, ἢ κα-
 ταποθῆναι ἂν ὑπὸ χάσματος, ἢ κατακλυσθῆναι τὴν
 πόλιν, ἢ τοὺς τῆς Σοδομηνῆς (57) μεταλαβεῖν κε-
 ραυνοῦς. Πολὺ γὰρ τῶν ταῦτα παθόντων ἤνεγκε
 γενεάν ἀθεωτέραν. Τῆ γοῦν τούτων ἀπονοία πᾶς ὁ
 λαὸς συναπέλωτο. » Καὶ ἐν τῷ ἕκτῳ δὲ βιβλίῳ, οὕτω
 γράφει: « Τῶν δ' ὑπὸ τοῦ λιμοῦ φθειρομένων κατὰ
 τὴν πόλιν, ἀπειρον μὲν ἔπιπτε τὸ πλῆθος, ἀδιήγητα
 δὲ συνέβαινε τὰ πάθη. Καθ' ἑκάστην γὰρ οἰκίαν,
 εἶπου τροφῆς παραφανείη σκιά, πόλεμος ἦν, καὶ διὰ
 χειρῶν ἐχώρουν οἱ φίλτατοι πρὸς ἀλλήλους, ἐξαρπά-
 ζοντες τὰ ταλαίπωρα τῆς ψυχῆς ἐφόδια. Πίστις δ'
 ἀπείρας (58) οὐδὲ τοῖς θνήσκουσιν ἦν. Ἀλλὰ καὶ
 πῶς ἐμπνέοντας οἱ λησταὶ διηρέωνων, μὴ τις ὑπὸ
 κλῆρον ἔχων τροφήν, σκήπτοιτο τὸν θάνατον αὐτοῦ. **B**
 Οἱ δὲ ὑπ' ἐνδείας κεχηγνότες, ὡσπερ λυστῶντες κύνες
 ἐσπᾶλλοντο, καὶ παρεφέροντο, ταῖς τε θύραις ἐνσειό-
 μενοι μεθυόντων τρόπον, καὶ ὑπὸ ἀμηχανίας εἰς
 τοὺς αὐτοῦς οἴκους εἰσεπήδων δις ἢ τρις ὥρα μιᾶ.
 Πάντα δ' ὑπ' ὀδόντας ἦγαν ἡ ἀνάγκη. Καὶ τὰ μηδὲ
 τὰς ῥυπαρωτάτοις τῶν ἀλόγων ζώων πρόσφορα
 συλλέγοντες, ἐσθίειν ὑπέφερον. Ζωστήρων γοῦν καὶ
 ὑποδημάτων τοτελευταῖον οὐκ ἀπέσγνοντο, καὶ τὰ δέρ-
 ματα τῶν θυρεῶν ἀποδέρνοντας ἐμασῶντο. Τροφή δὲ
 ἦν καὶ χόρτου τισὶ παλαιοῦ σπαράγματα. Τὰς γὰρ
 βίας ἐνοὶ συλλέγοντες, ἐλάχιστον σταθμὸν ἐπόλουν
 Ἀπικῶν τεσσάρων. Καὶ τί δεῖ τὴν ἐπ' ἀψύχοις
 ἀναθεῖναι τοῦ λιμοῦ λέγειν; εἶμι γὰρ αὐτοῦ δηλώ-
 σων ἔργον, ὅποῖον μῆτε παρ' Ἑλλήσι, μῆτε παρὰ
 βαρβάρους ἰσθόρηται, φρικτὸν μὲν εἶπεῖν, ἀπίστον δ'
 ἀκυσῆσαι. Καὶ ἔγωγε μὴ δόξαιμι τερατεύεσθαι τοῖς
 αἰθῆς ἀνθρώποις, κἂν παρέλιπον τὴν συμφορὰν
 ἡβῶς, εἰ μὴ τῶν κατ' ἐμαυτὸν εἶχον ἀπείρους μάρ-
 τυρας, ἄλλως τε καὶ ψυχρὰν ἂν καταθείμην τῇ
 πατρίδι χάριν καθυφέμενος τὸν λόγον (59), ὧν πέ-
 πονθε τὰ ἔργα. Γυνὴ τῶν ὑπὲρ τὸν Ἰορδάνην κατοι-
 κούντων, Μαρία τοῦνομα, πατρὸς Ἐλεαζάρου, κώμης
 Βαθεζώρ· σημαίνει δὲ τοῦτο οἶκος ὑσσώπου· διὰ γέ-
 νος καὶ πλοῦτον ἐπίσημος, μετὰ τοῦ λοιποῦ πλῆθους
 εἰς τὰ Ἰεροσόλυμα καταφυγοῦσα συνεπολιορχεῖτο.
 Ταύτης τὴν μὲν ἄλλην κτῆσιν οἱ τύραννοι διήρπασαν,
 ὅσην ἐκ τῆς Περαιῆς ἀνασκευασαμένη, μετήνεγκεν
 εἰς τὴν πόλιν· τὰ δὲ λείψανα τῶν κειμηλίων κἂν εἴτι
 τροφῆς ἐπινοηθεῖη, καθ' ἡμέραν εἰσπηδῶντες ἤρπαζον
 οἱ δορυφόροι. Δεινὴ δὲ τις τὸ γύναιον ἀγανάκτησις **D**
 εἶσφι. Καὶ πολλάκις λοιδοροῦσα καὶ καταρωμένη,
 ὡς ἄρπαγας ἐφ' ἐαυτὴν ἠρέθιζεν. Ὡς δ' οὔτε παρ-
 ἄνομός τις οὗτ' ἐλεῶν αὐτὴν ἀνῆρει, καὶ τὸ μὲν

mibus, quæ jam in sepulcra conversæ erant, cada-
 vera spoliabant, et velamina corporibus detrahen-
 tes cum risu egrediebantur. Quin etiam gladiatorum
 mucronem in ipsis cadaveribus experiri solebant :
 et quosdam jacentium adhuc spirantes, ad proban-
 dam ferri aciem transfigebant. Quod si qui ipsos
 rogabant, ut manum sibi ac ferrum commodarent,
 arrogantia elati, fami conficiendos relinquebant.
 Porro morientium singuli cum seditiosos sibi su-
 perstites relinquerent, fixis oculis templum specta-
 bant. At seditiosi principio quidem ex publico
 ærario mortuos humari jusserant, cum cadaverum
 fœtorem ferre non possent. Postea vero cum hu-
 manis corporibus nequaquam sufficerent, in pro-
 fundas voragines de muro projiciebant. Quas qui-
 dem circumiens Titus, ubi oppletas cadaveribus
 vidit, altamque sanie putrefactis corporibus
 diffluentem, ingenuit, sublatisque in cælum mani-
 bus, Deum testatus est, facinus illud suum non
 esse. » Interpositis deinde nonnullis, idem Jose-
 phus hæc adjicit : « Nequaquam verborum, inquit,
 palam dicere quæ dolor jubet. Equidem arbitror, si
 Romani sceleratis istis exitium inferre cessassent,
 aut hiatu terræ, aut aquarum inundatione, aut ful-
 minum jactu instar agri Sodomitici civitatem suissæ
 perituram. Quippe genus hominum protulerat
 multo scelestius iis qui talia quondam perpessi sunt.
 Itaque simul cum istorum furore ac vesania univer-
 sus populus interit. » Sed et in libro sexto ita scribit :
 « Eorum vero, inquit, qui per civitatem fame inter-
 ibant, innumerabilis erat multitudo. Nec dicendo satis
 explicari possunt mala, quæ assidue contingebant.
 Per singulas enim domos sicubi vel umbra apparuis-
 set cibi, pugna erat, et conjunctissimi quique inter se
79 dimicabant, infelicis vitæ subsidia vicissim sibi
 rapientes. Nec mors ipsa fidem penuriæ faciebat.
 Sed eos qui extremum spiritum exhalabant, per-
 scrutabantur latrones, ne quis forte cibum in sinu
 abditum gerens, mori se simularet. Ipsi latrones
 præ inedia hiantes, huc illuc tanquam rabili canes,
 vagi atque incerti ferebantur : et foribus illis in-
 star ebriorum, præ consilii inopia in easdem do-
 mos iterum ac sæpius unius horæ spatio irruerant.
 Porro omnia absque discrimine necessitas mandere
 cogebat, eaque etiam quæ ne sordidissimis quidem
 animalibus usui sunt, comedere sustinebant. Po-
 stremo nec cingulis nec calceamentis abstinerunt.
 Ipsa quoque scutorum coria avulsa dentibus confi-

mortuis. — Mox legendum, ni fallor, ἐκπνέοντας.
 EDIT.

(59) *Καθυφέμενος τὸν λόγον.* In optimo codice
 Mazarinæo legitur τῶν λόγων, quod rectius videtur.
 Sequitur enim ὧν πέπονθε τὰ ἔργα. Tamen o super-
 scriptum est eadem manu. Totus autem hic locus in
 eodem codice ita perscriptus est : ἄλλως τε καὶ ψυ-
 χρὰν ἂν καταθέμην τῇ πατρίδι χάριν, καθυφέμενος
 τῶν λόγων, ὧν πέπονθε τὰ ἔργα. Codd. quoque Med.
 ac Fuk. cum Saviliano scriptum habent καταθέ-
 μην. Neque aliter Nicephorus in lib. iii, cap. 6.

(57) *Τῆς Σοδομηνῆς.* Sic in codic. Regio, Maz.,
 Fuk. et Saviliano scriptum reperit, sicque legitur
 apud Nicephorum et Josephum. Que lectio melior
 est quam vulgata Σοδομικῆς. Dicendum enim es-
 set Σοδομητικῆς, non Σοδομικῆς.

(58) *Πίστις δ' ἀπείρας.* Hunc locum Christophor-
 sonus longa verborum ambage, ut fere solet, invol-
 vit potius quam exposuit, nec magis fideliter Gele-
 vius. Rufinus autem brevius quidem quam nos ver-
 bit, *fidēs autem nec mortuis erat.* Sed verbum ἀπο-
 ρας omisit, et morientibus dicere debuit, non

ciebant. Nonnullis vetusta fœni præsegmina usui fuere. Quidam enim cum festucarum levissimum pondus collegissent, quatuor Atticis drachmis venundabant. Sed quid opus est impudentiam atque improbitatem famis in rebus inanitates ostendere? Factus dicturus sum, eujusmodi nec apud Græcos nec apud barbaros gestum fuisse memoratur, et quod tum dictu horrendum, tum auditu incredibile videbitur. Itaque libens certe acerbissimum hunc casum silentio præterissem, ne posteris fabulas ac portenta me loqui existiment, nisi ex nostræ ætatis hominibus testes habere innumera- biles. Cæterum leve ac frigidum quoddam officium patriæ præstarem, si quæ mala re ipsa perpressa est, oratione dissimularem. Mulier quædam Maria nomine, Eleazari filia, ex regione quæ trans Jordanem sita est, vico Bathezor, quæ vox hyssopi domum significat, genere atque opibus illustris, cum Hierosolyma perfugisset, una cum reliqua hominum multitudine obsessa tenebatur. Hujus reliquam omnem supellectilem, quam illa ex ulteriore Jordanis ripa raptim collectam in urbem advexerat, jam tyranni diripuerant. Ipsas autem magnarum opum reliquias, et quidquid alimenti ipsa sibi conquirere poterat, irruentes quotidie satellites auferebant. Ea res mulieris animam acerbissima quadam indignatione commovit. 13 sæpenumero conviciis et diris imprecationibus prædones de industria in semetipsam incitabat. Sed cum nemo illorum seu ira seu miseratione commotus, ipsam interficeret, læderetque ipsam aliis cibum parare, nec vero jam parandi ullus modus superesset: cumque interim famis visceribus ac

(60) *Εὐρεῖν σιτίον ἄλλοις.* Id est prædonibus, non sibi. Itaque non placet lectio illa quæ ad marginem editionis Genevensis ascribitur ἄλλως, quam Savilius quoque ad oram libri sui apposuit. Porro codices nostri Maz., Med. ac Fuk. voculam hic interserunt εὐρεῖν τι σιτίον ἄλλοις ἔκοπια, quomodo legitur etiam apud Nicephorum.

(61) *Ζήσωμεν ἐπ' αὐτοῖς.* Sic apud Nicephorum legitur, atque ita codex Maz., Med. et Savilii. Vulgatæ Josephi editiones, ἐπ' αὐτούς.

(62) *Τοῖς στασιασταῖς ἐριννύς.* Erinny dicit Josephus non eodem sensu quo Græci, qui deas quasdam apud inferos esse credebant, quæ noxios homines ac præcipue cædis reos persequerentur. Sed Erinny dicit pro ποινῆς. Credebant enim Judæi, perinde ac Græci, umbras eorum qui occisi fuerant, persequi interfectores suos, et pœnas ab illis exposcere. Sic apud Virgilium in libro quarto

εὐρεῖν σιτίον (60) ἄλλοις ἔκοπια, πανταχόθεν δ' ἄπορον ἦν ἤδη καὶ τὸ εὐρεῖν, ὁ λιμὸς δὲ διὰ σπλάγχων τε καὶ μυελῶν ἐχώρει, καὶ τοῦ λιμοῦ μᾶλλον ἐξεκαίοντο οἱ θυμοί, σύμβουλον λαβοῦσα τὴν ὄργην μετὰ τῆς ἀνάγκης, ἐπὶ τὴν φύσιν ἐχώρει. Καὶ τὸ τέκνον, ἦν δ' αὐτῇ παῖς ὑπομάσθιος, ἀρπασαμένη, « Βρέφος, εἶπεν, ἄθλιον, ἐν πολέμῳ καὶ λιμῷ καὶ στάσει, τίني σε τηρῶ; τὰ μὲν παρὰ Ῥωμαίοις, δουλεία κἄν ζήσωμεν ἐπ' αὐτοῖς (61), φθάνει δὲ καὶ δουλείαν ὁ λιμὸς, οἱ στασιασταὶ δὲ ἀμφοτέρων χαλεπώτεροι. Ἴθι, γενοῦ μοι τροφή, καὶ τοῖς στασιασταῖς ἐριννύς (62), καὶ τῷ βίῳ μῦθος, ὁ μόνος ἐλλείπων ταῖς Ἰουδαίων συμφοραῖς. » Καὶ ταῦθ' ἄμα λέγουσα, κτείνει τὸν υἱόν. Ἐπειτ' ὀπτήσασα, τὸ μὲν ἤμισυ κατεσθίει, τὸ δὲ λοιπὸν κατακαλύψασα, ἐφύλαττεν. Εὐθὺς δ' οἱ στασιασταὶ παρήσαν, καὶ τῆς ἀθεμίτου κνίσσης σπάσαντες, ἤπειλον εἰ μὴ δαίξειε τὸ παρασκευασθὲν, ἀποσφάξειν αὐτὴν εὐθέως. Ἡ δὲ καὶ μοῖραν αὐτοῖς εἶπούσα καλὴν τετηρηκέναι, τὰ λείψανα τοῦ τέκνου διανεχάλυψεν. Τοὺς δ' εὐθέως φρίκη καὶ φρενῶν ἔκστασις ἤρει, καὶ παρὰ τὴν ἔψιν ἐπεπήγεσαν. Ἡ δ', « Ἐμὸν, ἔφη, τοῦτο τὸ τέκνον γνήσιον, καὶ τὸ ἔργον ἐμόν. Φάγετε, καὶ γὰρ ἐγὼ βέβρωκα. Μὴ γένησθε μήτε μαλακώτεροι γυναικῶς, μήτε συμπαθέστεροι μητρὸς. Εἰ δ' ὅμως εὐσεβεῖς, καὶ τὴν ἐμὴν ἀποστρέψασθε θυσίαν, ἐγὼ μὲν ἤμισυ βέβρωκα, καὶ τὸ λοιπὸν δ' ἐμοὶ μεινάτω. » Μετὰ ταῦθ' οἱ μὲν τρέμοντες ἐξήεσαν, πρὸς ἐν τοῦτο δειλοὶ, καὶ μόλις ταύτης τῆς τροφῆς τῇ μητρὶ παραχωρήσαντες. Ἀνεπλήρησθη δ' εὐθέως ὅλη τοῦ μύσους ἡ πόλις, καὶ πρὸ ὀμμάτων ἕκαστος τὸ πάθος ἀναλαμβάνων, ὡς παρ' αὐτῷ τολμηθὲν (63) δεινῶς ἐφρίττε. Σπουδῆ δὲ λοιπὸν τῶν λιμωτόντων ἐπὶ τὸν θάνατον ἦν, καὶ μακαρισμὸς τῶν φθασάντων πρὶν ἀκοῦσαι καὶ θεάσασθαι κακὰ τηλικαῦτα. » Τοιαῦτα τῆς Ἰουδαίων εἰς τὸν Χριστὸν τοῦ Θεοῦ παρανομίας τε καὶ εὐσεβείας τὰ πύχειρα.

D Dido ait:

Omnibus umbra locis adero.

Eodem sensu accipio verba illa quæ leguntur in cap. iv Genesios: *Vox sanguinis fratris tui clamat ad me de terra.* Id est: Frater tuus quem impie occidisti, postulat ut illum ulciscar, et cædis illius pœnas a te exigam. Sequitur deinde: *Vagus et profugus eris super terram.* Id est, umbra fratris tui quem occidisti, persequetur te ubique, et aderit infesta.

(63) *Παρ' αὐτῷ τολμηθὲν.* In Nicephoro legitur παρ' αὐτοῦ, quomodo Rutinus et Gelenius in Josepho videntur legisse. Ferri tamen potest vulgata lectio; ut sensus sit, singulos cives tanto facinoris illius horrore perculsos fuisse, quasi apud se et in propriis ædibus perpetratum fuisset. Tamen in codic. Maz. et Med. scribitur παρ' αὐτοῦ τολμηθὲν. Atque ita codex Fuketii.

tem se reservasse respondens, reliquias filii sui detexit. Horror confestim stuporque eos invasit. Stabant spectaculo attoniti. Tum mulier, Meus, inquit, est filius, meum hoc facinus. Edite vos, quando et ipsa comedi. Nolite aut femina molliores, aut matre benigniores videri. Quod si fortasse religiosi estis, et ab esu victimæ meæ abhorretis, ego dimidiam quidem partem jam consumpsi, reliquum perinde mihi maneat. Post hæc illi trementes abscessere, ad hoc unum pavidi atque imbelles, et hoc genere alimenti ægre matri relicto. Fama continuo tanti sceleris per totam civitatem dispersa est, et quisque facinus illud ante oculos proponens, tanquam a seipso perpetratum esset, horrebat. Exiinde cuncti fame oppressi ad mortem omni studio contendebant, et beatos illos censebant, qui antequam tantas calamitates aut oculis aut auditu accepissent, fato abrepti fuerant. Igitur Judæorum scelus atque impietatem adversus Deum Jesum Christum hujusmodi ultio consecuta est.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ΄.

A

CAPUT VII.

De prædictionibus Christi.

Περὶ τῶν τοῦ Χριστοῦ προρρήσεων (Nic. H. E. III, 4).

Παραθεῖναι δ' αὐτοῖς ὄξειον, τὴν ἀψευδῆ τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν προρῆσιν, δι' ἧς αὐτὰ ταῦτα δηλοῖ ὡδέ πως προφητεύων· « Οὐαὶ δὲ ταῖς ἐν γαστρὶ ἐχούσαις καὶ ταῖς θηλαζούσαις ἐν ἐκείναις ταῖς ἡμέραις· προσεύεσθε δὲ, ἵνα μὴ γένηται ὑμῶν ἡ φυγὴ χειμῶνος, μηδὲ σαββάτω. Ἔσται γὰρ τότε θλίψις μεγάλη, οἷα οὐκ ἐγένετο ἀπ' ἀρχῆς κόσμου ἕως τοῦ νῦν, οὐδὲ μὴ γένηται. » Συναγαγόντων δὲ πάντα τὸν τῶν ἀνηρημένων ἀριθμὸν ὁ συγγραφεὺς, λιμῶ καὶ ξίφει μυριάδας ἑκατὸν καὶ δέκα διαφθορήσασιν, τοὺς δὲ λοιποὺς στασιώδεις καὶ ληστρικοὺς, ὑπὸ ἀλλήλων μετὰ τὴν ἄλωσιν ἐνδεδυμένους, ἀνηρῆσθαι, τῶν δὲ νέων τοὺς ὑψηλοτάτους καὶ κάλλει σώματος διαφέροντας, τετηρηθῆναι θριάμβῳ, τοῦ δὲ λοιποῦ πλήθους, τοὺς ὑπὲρ ἑπτακαίδεκα ἔτη, δεσμίου εἰς τὰ κατ' Αἴγυπτον ἔργα παραπεμφθῆναι, πλείους δὲ εἰς τὰς ἐπαρχίας διανεμηθῆναι φθαρησομένους ἐν ποῖς θεάτροις σιδήρων καὶ θηρίοις, τοὺς δ' ἐν τῷ ἑπτακαίδεκα ἐτῶν, αἰχμαλώτους ἀχθέντας διαπερῆσθαι, οὗτων δὲ μόνων τὸν ἀριθμὸν, εἰς ἐννέα μυριάδας (64) ἀνδρῶν συναχθῆναι. Ταῦτα δὲ τοῦτον ἐπαύθη τὸν τρόπον, δευτέρῳ τῆς Οὐεσπασισανοῦ βασιλείας ἔτει, ἀκολούθως ταῖς προγνωστικαῖς τοῦ Κυρίου καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ προρῆσεσιν, θεὸς δὲ δυνάμει ὡσπερ ἤδη πᾶντα προεωραπὸς αὐτὰ, ἐπακρυσαντός τε καὶ ἀποκλαυσαμένου κατὰ τὴν τῶν ἱερῶν εὐαγγελιστῶν Γραφήν, οἳ καὶ οὕτως αὐτοῦ παρατέθενται τὰς λέξεις, τοτὲ μὲν φησάντος ὡς πρὸς αὐτὴν τὴν Ἱερουσαλήμ· « Εἰ ἔγνωσ καὶ γὰρ σὺ ἐν τῇ ἡμέρᾳ ταύτῃ τὰ πρὸς εἰρήνην σου· νῦν δὲ ἐκρύβη ἀπὸ ὀφθαλμῶν σου. Ὅτι ἤξουσιν ἡμέραι ἐπὶ σὲ, καὶ περιβαλοῦσί σοι οἱ ἐχθροὶ σου χάρακα, καὶ περικυκλώσουσί σε, καὶ συνέξουσί σε πάντοθεν, καὶ ἐδαφιοῦσί σε καὶ τὰ τέχνα σου. » τοτὲ δὲ, ὡς περὶ τοῦ λαοῦ· « Ἔσται γὰρ ἀνάγκη μεγάλη ἐπὶ τῆς γῆς, καὶ ὀργὴ τῷ λαῷ τούτῳ. Καὶ πᾶσονται ἐν στόματι μαχαίρας καὶ αἰχμαλωτισθήσονται εἰς πάντα τὰ ἔθνη· καὶ Ἱερουσαλήμ ἔσται παυμένη ὑπὸ ἐθνῶν, ἀχρις οὗ πληρωθῶσι καιροὶ ἐθνῶν. » Καὶ πάλιν· « Ὅταν δὲ ἴδῃτε κυκλουμένην ὑπὸ στρατοπέδων τὴν Ἱερουσαλήμ, τότε γινώτε, ὅτι ἤγγικεν ἡ ἐρήμωσις αὐτῆς. » Συγκρίνας δὲ τις τὰς

B

C

D

Operæ pretium autem fuerit his adungere certissimum Servatoris nostri oraculum, quo hæc ipsa prædixerat his verbis : « Væ prægnantibus et nutricibus in illis diebus. Orate autem ne fuga **81** vestra contingat hieme vel Sabbato. Erit enim tunc temporis calamitas magna, cujusmodi nondum fuit ab initio mundi ; nec posthac erit. » Porro Idem ille historiae scriptor universum numerum eorum qui vel gladio vel fame perierunt, simul colligens, undecies centena hominum millia periisse scribit : seditiosos vero et prædones qui superfuérant, post urbis excidium mutuo indicio damnatos, pœnas dedisse : et ex juventute quidem eos, qui proceritate corporis et forma cæteris præstarent, ad ornamentum triumphi reservatos : ex reliqua autem multitudine eos, qui septimum decimum ætatis annuum excesserant, victos ad metalla exercenda in Ægyptum perductos esse : plurimos vero per provinciis distributos, qui in publicis spectaculis aut ferro aut bestiis consumerentur : quicunque autem minores essent anni septemdecim, eos in servitutem abductos sub corona veniisse. Quorum quidem numerum ad nonaginta usque hominum milia pervenisse affirmat. Et hæc quidem anno secundo principatus Vespasiani Augusti ad hunc modum gesta sunt, juxta Servatoris nostri vaticinium. Qui divina præditus virtute, ea quæ ventura erant, tanquam præsentia multo ante præviderat : et illacrymatus fuerat atque ingemuerat, ut evangelistarum scripta testantur. Hi enim ipsa quoque illius verba retulerunt, quibus modo civitatem ipsam compellans, aiebat ⁸⁰ : « Si cognovisses et tu in die illo quæ ad pacem tuam conducunt. Nunc autem abscondita sunt ab oculis tuis : quia venient dies super te, et circumdabunt te inimici tui vallo, et cingent te undique, et expugnabunt te, et solo adæquabunt, et filios tuos elident ; » modo de populo ipso aiebat : « Erit enim clades magna et ira Dei adversus hunc populum ; et cadent in ore gladii, et captivi ducentur in omnes gentes. Et Jerusalem calcabitur a gentibus, donec impleantur tempora gentium. » Et rursus : « Cum autem videritis cir-

⁸⁰ Luc. XIX.

(64) *Eis ἐννέα μυριάδας.* Hallucinetur Eusebius. Neque enim Josephus hoc dicit, sed tantum affirmat, numerum eorum qui toto belli tempore capti sunt a Romanis, ad nonaginta septem hominum

millia pervenisse. Locus est in fine libri vi. Itaque merito Christophoronus hoc loco Eusebii verbum aliquantulum immutavit.

cumdari ab exercitu Jerusalem, tunc scitote quia appropinquavit desolatio ejus ²¹. Quod si quis Servatoris nostri verba cum iis comparet, quæ ab eodem Scriptore de universo bello commemorata sunt, fieri non potest quin admiretur præscientiam ac prædictionem Servatoris nostri, eamque vere divinam et supra **82** modum stupendam esse fateatur. Ac de iis quidem quæ universæ Judæorum genti post passionem Domini contigerunt, et post voces illas quibus latronem quidem et homicidam mortis supplicio liberari, ipsum vero auctorem vitæ e medio tolli populus omnis succlamaverat, Josephi narrationi quidquam addere minime necesse est. Illa vero adjicere æquum fuerit, quibus divini Numinis clementia ac providentia declaratur: quæ quidem post piaculum in Christum admissum, quadraginta annorum spatio, exitium illorum distulit. Quo in tempore apostoli ac discipuli pene omnes, et Jacobus ipse primus loci illius episcopus, is qui frater Domini dicebatur, adhuc superstites, et in ipsa Hierosolymorum civitate degentes, firmissimum loci munimentum perstabant, cum divina Providentia adhuc eos patientissime sustineret, si forte commissorum criminum pœnitentiam agentes, veniam et salutem consequi possent: cumque ejusmodi patientia minime contenta Dei benignitas, horrendis quibusdam signis ac portentis divinitus editis, calamitates ipsis, nisi pœnitentiam egissent, eventuras prænuntiaret. Quæ quidem signa cum a non incommodum fuerit nostri quoque operis lectoribus exhibere

CAPUT VIII.

De signis ante bellum.

Sumpto igitur in manus libro, recita mihi quæ in sexto *Historiarum* volumine referuntur his verbis: « Et falsis quidem illis vatibus, sequæ a Deo missos mentientibus, infelix populus fidem adhibebat. Evidentibus autem prodigiis, et futuram solitudinem prænuntiantibus, neque advertabant animos neque credebant. Sed tanquam attoniti, oculisque et mente capti, ipsius Dei præconia ac vaticinia insuper habuerunt; primum cum supra civitatem stetit sidus simile gladio, et anni spatio ardere perseveravit cometes; deinde cum ante defectionem primosque belli motus, populo ad festum diem Azymorum congregato, sexto idus Aprilis hora noctis nona, tanta repente lux circa altare templumque circumfusa est, ut die jam clarissimus esse videretur: eaque lux horæ **83** dimidiæ spatio permansit. Quod imperitis quidem bonum omen esse videbatur: sed sacrorum

²¹ Luc. xxi.

(65) *Ταῖς ἱστορίαις ἐπιλέγειν.* Male Christophorus vertit in hac historia disserere non est omnino necesse. Rectius Musculus, non opus est ut historiis addamus aliquid. Historias vocat Eusebius libros Josephi *De excidio urbis Hierosolymitanæ*, non historiam suam, ut putavit Christophorus.

(66) *Ἐν τούτῳ μὲν δεῖ.* Scribo δεῖ, ut est apud Josephum in lib. vii, pag. 960. Cæterum Nicephorus quidem astrum hoc gladio simile, et cometen qui

αὐτῷ Σωτῆρος ἡμῶν λέξεις ταῖς λοιπαῖς τοῦ συγγραφέως ἱστορίαις ταῖς περὶ τοῦ παντὸς πολέμου, πᾶς οὐκ ἂν ἀποθαυμάσειεν, θείαν ὡς ἀληθῶς καὶ ὑπερφυῶς παράδοξον τὴν πρόβησιν τε καὶ πρόβησιν τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν ὁμολογήσας. Περὶ μὲν οὖν τῶν μετὰ τὸ σωτήριον πάθος καὶ τὰς φωνὰς ἐκείνας ἐν αἷς ἡ τῶν Ἰουδαίων πληθῆς τὸν μὲν ληστὴν καὶ φονέα τοῦ θανάτου παρήτῃται, τὸν δὲ ἀρχηγὸν τῆς ζωῆς ἐξ αὐτῶν ἰκέτευσεν ἀρθῆναι, τῷ παντὶ συμβεβηκότων ἔθνεσιν, οὐδὲν ἂν δέοι ταῖς ἱστορίαις ἐπιλέγειν (65). Ταῦτα δ' ἂν εἴη δίκαιον εἶτι προσθεῖναι, ἃ γένοιτ' ἂν παραστατικὰ φιλανθρωπίας τῆς παναγάθου προνοίας, τεσσαράκοντα ἐφ' ὅλοις ἔτεσι μετὰ τὴν κατὰ τοῦ Χριστοῦ τολμᾶν, τὸν κατ' αὐτῶν ἐλεῖθρον ὑπερβήμενης, ἐν ὅσοις τῶν ἀποστόλων καὶ τῶν μαθητῶν πλείους, Ἰάκωβός τε αὐτὸς ὁ τῆδε πρῶτος ἐπίσκοπος, τοῦ Κυρίου χρηματίζων ἀδελφός, εἶτι τῷ βίβη περιόντες, καὶ ἐπ' αὐτῆς τῆς Ἱεροσολύμων πόλεως τὰς διατριβὰς ποιούμενοι, ἔρχοις ὡς περ ὄχρωτάτων παρέμενον τῷ τόπῳ, τῆς θείας ἐπισκοπῆς εἰσέτι τότε μακροθυμοῦσης, εἰ ἄρα ποτὲ δυνηθεῖεν ἐφ' οἷς ἔδρασαν μετανοήσαντες, συγγνώμης καὶ σωτηρίας τυχεῖν, καὶ πρὸς τῇ τοσαύτῃ μακροθυμίᾳ, παραδέξοις θεοσημίας τῶν μελλόντων αὐτοῖς μὴ μετανοήσασι συμβῆσθαι παρασχομένης. Ἄ καὶ αὐτὰ μνήμης ἡξιωμένα πρὸς τοῦ δεδηλωμένου συγγραφέως, οὐδὲν οἶον τοῖς τῆδε προσιοῦσι τῇ γραφῇ παραθεῖναι.

supradicto historiæ scriptore litteris mandata sint

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Π'.

Περὶ τῶν πρὸ τοῦ πολέμου σημειῶν (Nic. H. E. III, 4).

Καὶ δὴ λαβὼν ἀνάγνωθι τὰ κατὰ τὴν ἕκτην τῶν Ἱστοριῶν αὐτῷ δεδηλωμένα ἐν τούτοις: « Τὸν γοῦν ἄθλιον ὄγμῳ, οἱ μὲν ἀπατεῶνες καὶ καταψευδόμενοι τοῦ Θεοῦ, τηλικαῦτα παρέπειθον, τοῖς δ' ἐναργεῖσι καὶ προστηλίνουσι τὴν μέλλουσαν ἔσεσθαι ἐρημίαν τέρασιν οὔτε προσεῖχον οὔτε ἐπίστευον, ἀλλ' ὡς ἐμβρονητῆμένοι, καὶ μήτε ἔμματα μήτε ψυχὴν ἔχοντες, τῶν τοῦ Θεοῦ κηρυγμάτων παρήκουον· τοῦτο μὲν, δεῖ (66) ὑπὲρ τὴν πόλιν ἄστρον ἔσθι ῥομφαία παραπλήσιον, καὶ παρατείνας ἐπ' ἐνιαυτὸν κομήτης· τοῦτο δ' ἦνίκα πρὸ τῆς ἀποστάσεως καὶ τοῦ πρὸς τὸν πόλεμον κινήματος, ἀβροίζομένου τοῦ λαοῦ πρὸς τὴν τῶν ἄστρον ἑορτῆν, ὀγδοῆ Ἐανθίου μηνὸς κατὰ νυκτὸς ἐννάτην ὥραν, τοσοῦτο φῶς περιέλαμψε τὸν βωμὸν καὶ τὸν ναδὸν, ὡς δοκεῖν ἡμέραν εἶναι λαμπράν· καὶ τοῦτο παρέτεινεν ἐφ' ἡμίσειαν ὥραν. Ὅ τοῖς μὲν ἀπείροις ἀγαθὸν ἐδόκει εἶναι, τοῖς δὲ ἱερογραμματεῦσι (67) πρὸ τῶν ἀποβεβηκότων εὐθέως

per annum continuum apparuit, unum idemque sidus esse existimavit, non recte, ut opinor.

(67) *Τοῖς δὲ ἱερογραμματεῦσι.* Legis peritos vertit Rufinus, non male. Scribæ enim apud Judæos iidem erant ac legis periti seu legis doctores, ut recte notavit Petavius in animadversionibus ad hæresim xv Epiphani; Horum munus erat sacros legis libros custodire, eosdemque legere coram populo in templo et in synagoga. Unde in capite viii

ἐκρίθη (68). Καὶ κατὰ τὴν αὐτὴν ἑορτὴν, βούς μὲν ἄχθεισα ὑπὸ τοῦ ἀρχιερέως πρὸς τὴν θυσίαν, ἔτεκεν ἄρνα ἐν τῷ ἱερῷ μέσῳ. Ἡ δ' ἀνατολικὴ πύλη τοῦ ἑνδοτέρῳ χαλκῇ μὲν οὐσα καὶ στιβαρωτάτῃ, κλειομένη δὲ περὶ δελιὴν μόλις ὑπ' ἀνθρώπων εἰκοσι, καὶ μοχλοῖς μὲν ἐπερειδομένη (69) σιδηροδέτοις, κατάπηγας (70) δ' ἔχουσα βαθυτάτους, ὠφθη κατὰ νυκτὸς ὤραν ἔκτειν αὐτομάτως ἡνοικιμένη. Μετὰ δὲ τὴν ἑορτὴν ἡμέραις οὐ πολλαῖς ὕστερον, μιᾶ καὶ εἰκάδι Ἀρτεμισίου μηνός, φάσμα τι δαιμόνιον ὠφθη μεῖζον πίστεως. Τέρας δ' ἂν ἐδοξεν εἶναι τὸ ῥηθησόμενον, εἰ μὴ καὶ παρὰ τοῖς θεασαμένοις ἰστόρητο, καὶ τὰ ἐπακολουθήσαντα πάθη, τῶν σημείων ἦν ἄξια. Πρὸ γὰρ ἡλίου δύσεως ὠφθη μετέωρα περὶ πᾶσαν τὴν χώραν ἄρματα καὶ φάλαγγες ἑνοπλοὶ διάττουσαι τῶν νεφῶν, καὶ κυκλούμεναι τὰς πόλεις. Κατὰ δὲ τὴν ἑορτὴν ἡ Πεντηκοστὴ καλεῖται, νύκτωρ οἱ ἱερεῖς παρελθόντες εἰς τὸ ἱερὸν ὡσπερ αὐτοῖς ἔθος ἦν, πρὸς τὰς λειτουργίας, πρῶτον μὲν κινήσεως ἔφασαν ἀντιλαμβάνεσθαι καὶ κτύπου, μετὰ δὲ ταῦτα φωνῆς ἀθρόας. Μεταβαλίνωμεν (71) ἐν-
 τθεν. Τὸ δὲ τούτων φοβερότερον Ἰησοῦς γὰρ τις υἱὸς Ἀνανίου, τῶν ἰδιωτῶν, ἀγροικος, πρὸς τεσσάρων ἐτῶν τοῦ πολέμου, τὰ μάλιστα τῆς πόλεως εἰρηγενομένης καὶ εὐθυνοῦσης, ἐλθὼν ἐπὶ τὴν ἑορτὴν ἐν ἡ σκηνοποιεῖσθαι πάντας ἔθος ἦν τῷ Θεῷ (72) κατὰ τὸ ἱερὸν, ἐξέκρινε ἀναδοῦν ἡρῆστο. Φωνὴ ἀπ' ἀνατολῆς, φωνὴ ἀπὸ δύσεως, φωνὴ ἀπὸ τῶν τεσσάρων ἀνέμων,

Esdrae scriba et legis doctor pro eodem sumitur. Sed hæc jam ab aliis notata sunt. Quod vero a nemine adhuc observatum est, præcipuum illorum officium fuit, ut pontificibus assiderent una cum senioribus in judiciis et publico concilio quod συνέδριον vocabant. Docet id Lucas in capp. vi et xxiii Actuum apostolorum. Fuit igitur id nomen magistratus apud Judæos, sicut apud Græcos. Et quemadmodum γραμματεῖς in Græcia concionibus et judiciis intererant, legumque et plebiscitorum ac senatus-consultorum custodiam habebant, sic etiam scribæ apud Judæos legis erant custodes. Eum certe honorem non exiguum fuisse, apparet ex multis Evangelii locis, in quibus fastus eorum et insolentia a Servatore perstringitur. Eodem plane modo apud Græcos γραμματεῖς, id est scribæ publici, in magna erant dignitate. Nam et nomen eorum senatus-consultis ac plebiscitis præfigebatur, ut ex Aristophane alibi notavi : et in concionibus magnam habebant auctoritatem, ut patet ex iis quæ refert B. Lucas de scriba publico civitatis Ephesioeum in capite xix. Apud Judæos quidem eo honoratioribus erant scribæ, quo Judæi præ cæteris gentibus suam legem venerabantur. Cujus scribæ non solum custodes, verum etiam interpretes erant. Quin etiam consulebantur tanquam prophetæ quidam et antistites et omnium sapientissimi, qui optime interpretarentur signa ac prodigia, et qui legis arcana penitus cognita haberent. Sic in Matthæi cap. xi Herodes scribas consulit. Et in hoc Josephi loco quem præ manibus habemus, prodigia in cælo visa quid significant, prædicunt scribæ. Eosdem λογίτους paulo post vocat Josephus. Porro magistratus urbis Hierosolymorum qui στρατηγός dicebatur, suum habebat scribam, ut docet Josephus in lib. xx. Sed æn hic scriba fuerit ex numero illorum legis interpretum, difficile est dicere. Cæterum ἱερογραμματεῖς erant apud Ægyptios quidam sacerdotes, qui sacrorum disciplinam et arcanas litteras custodiebant, et futura prædicebant. De quibus Josephus in lib. ii, cap. 5, ubi ἱε-
 ρτας vocat quos supra ἱερογραμματεῖς vocaverat.

scribæ, ea quæ posthæc evenerunt, portendit illo signo statim judicantur. In eadem quoque solemnitate vacca cum a pontifice ad sacrificium adduceretur, agnum in medio templo enixa est. Sed et janua interioris sacrarii orienti obversa, quæ tota ærea et immensi ponderis erat, et quæ sub vesperam vix a viginti hominibus clauderetur, et vectibus quidem ferro obvincis sustinebatur, pessulus vero altissime in terram demissos habebat, circa sextam noctis horam visa est sponte patefacta. Paucis deinde post festivitatem exactis diebus, prodigiosum quoddam spectrum apparuit fidem omnem superans. Ac profecto id quod dicturus sum, fabula esse videretur, nisi ab iis, qui illud spectarunt, proditum esset, et subsequenter clades ejusmodi ostentis haudquaquam impares existissent. Etenim ante solis occasum per universam regionem currus in aere sublimes ferri, et armatæ phalanges per cælum discurrere, urbesque circumvallare sunt visæ. Festo autem die qui Pentecoste appellatur, sacerdotes noctu templum ingressi ad obeunda ex more ministeria, primum quidem motum ac strepitum se exaudisse dixerunt, tum deinde vocem quasi confertæ multitudinis simul clamantis : Migremus hinc. Quod vero his omnibus longe terribilius est : Jesus quidam Ananias filius, vir plebeius et rusticus, quadriennio priusquam

Hi post cantorem et horoscopum, tertio loco procedebant in templum, alas in capite gestantes, atramentum et calamum cum libro præferentes in manibus. Libros item Mercurii hieroglyphicos et de cosmographia, deque terrarum et Ægypti situ, item de Nilo ac de locis in honorem deorum consecratis, custodiæ suæ creditos habebant, ut scribit Clemens Alexandrinus in lib. vi. Lucianus in Longævus gentem hanc seu familiam fuisse ait apud Ægyptios.

(68) Πρὸ τῶν ἀποβεηκότων ἐκρίθη. Ita disertè quinque nostri codices, Regius scilicet, Maz. ac Med. cum Fuk. ac Saviliano. Atque sic legit etiam Gelenius, ut ex versione ejus apparet. Vulgatæ Josephi editiones, πρὸς τῶν ἀπ., quod ferri non potest. Neque enim Græce dicitur πρὸς τῶν ἀποβεηκότων ἐκρίθη. Dixisset potius πρὸς τὰ ἀποβεηκότα.

(69) Μοχλοῖς μὲν ἐπερειδομένη. Intelligere videntur cardines quos Gallice *gonds*, Latine *gonfos* vocamus. Iis enim appensa est janua. Male interpretes *seras* verterunt. Posthæc Eusebius omisit nonnulla quæ apud Josephum leguntur, de eo prodigio confestim magistratui nuntiatio. Sic enim interpretor eum qui στρατηγός a Josepho appellatur. De quo officio multa notavi ad librum ultimum Ann. Marcellini. Eius dignitatis meminit etiam Josephus in lib. vii *De excidio*, pag. 960, et Lucas in Actibus cap. 5, ubi *magistratus templi* recte vertitur in vulgata editione.

(70) Κατάπηγας. Melius κατάπηγας, ut est apud Nicephorum et Josephum. Atque ita scribitur in codice Maz. et Med., quibus consentiunt Fuketianus et Savilianus.

(71) Μεταβαλίνωμεν. In codice Maz., Med. ac Fuk. scribitur μεταβαλίνωμεν, quod non displicet.

(72) Σκηνοποιεῖσθαι πάντας ἔθος ἦν τῷ Θεῷ. Post hæc verba virgula notatur in codice Regio, Maz. et Fuk. et apud Josephum ; quam interpunctionem secuti sunt Musculus et Christophorus. Ego vero cum Gelenio alteram distinctionem sequi malui.

bellum esset exortum, adhuc pacata civitate et a
 rerum omnium copiis abundante, cum ad festum
 diem venisset quo tabernacula in honorem Dei
 juxta templum desigi ab omnibus mos est, repente
 exclamare cœpit: Vox ab oriente, vox ab occasu,
 vox a quatuor ventis: vox in Hierosolyma et in
 templum, vox in sponso et in sponsas, vox in
 universonum populum. Idque noctu et interdium cla-
 mitans omnes civitatis vicus circuibat. Nonnulli
 vero ex primoribus populi diritatem ominis ægre
 ferentes, hominem corripiunt, multisque verberibus
 afficiunt. At ille nec pro se quidquam locutus,
 nec eos qui ipsum verberabant, privatim deprecatus,
 eadem quæ prius verba inclamare non destitit.
 Proinde magistratus Judæorum, rati, id quod
 erat, divinum quemdam esse hominis motum at-
 que allatum, cum ad præsidem Romanum perdu-
 cunt. Apud 84 quem flagris ad ossium usque denudationem
 laniatus, nec preces, nec lacrymas ulla effudit.
 Sed quantum maxime poterat flebili ac lugubri modo
 vocem inflectens, ad singula verbera accinebat:
 Væ, væ Hierosolyms! Aliud etiam majori admiratione
 dignum ab eodem scriptore memoratur. Oraculum
 scilicet quoddam in sacris libris repertum fuisse,
 quo prædicebatur, illis circiter temporibus quemdam
 ex ipsorum finibus profectum orbis terrarum imperio
 potiturum. Quod ille quidem scriptor in Vespasiano
 expletum esse existimavit. Verum Vespasianus non
 totius orbis terrarum, sed Romanum duntaxat imperium,
 obtinuit. Rectius ergo id referatur ad Christum,
 cui dictum est a Patre: « Postula a me, et dabo tibi
 terminos terræ »²², » et per cujus apostolos circa
 ad fines orbis terrarum verba pervenerant²³. »

CAPUT IX.

De Josepho et de libris quos scriptos reliquit.

Porro his rebus tandem ad exitum perductis,
 rationi consentaneum videtur de Josepho ipso qui
 historiæ quam præ manibus habemus tantum ad-
 jumentum contulit, quis et unde, quoque genere
 prognatus fuerit, exponere. Id vero etiam ipse
 declarat de se loquens his verbis: « Josephus, Mat-
 thithæ filius, natione Hebræus, domo Hierosolymitanus,
 ex numero sacerdotum, qui et initio adver-
²² Psal. II. ²³ Psal. XVIIII.

(73) *Kal ôργισθέντες.* Prior vox deest in codice Regio. Josephus nec priorem nec posteriorem agnoscit; cui consentit codex Maz. et Fuk. In Med. adduntur ad marginem.

(74) *Vulg. πρὸς τοὺς παρόντας.* Scribendum est *παίοντας*, ut legitur apud Josephum; quamquam Rutilinus vulgatam lectionem secutus est.

(75) *Οἱ ἀρχοῦντες.* Id est magistratus templi, et pontifices eius scribæ. Hi enim erant magistratus Judæorum, penes quos erat jurisdictio.

(76) *Ἐπαρχοῦ.* Rutilinus *judicem* vertit, recte. Cæteri interpretes *præfectum* interpretantur, gravi errore. Is erat Albinus præses et procurator Judææ. Recte igitur Musculus *præsidentem Romanum* interpretatus est. Quod idcirco monendum existimavi, ut lector agnoscat Musculum plerisque in locis feliciter vertisse quam Christophorsonum.

(77) *Ὡς ἀπὸ τῆς χώρας αὐτῶν τις.* In codicibus nostris Maz., Med. et Fuk. h'c locus ita legitur ac distinguitur: ὡς ἀπὸ τῆς χώρας τις αὐτῶν, ἀρξεί τῆς οἰκουμένης. Atque ita legitur apud Josephum pag. 961. Nicephorus quoque eandem rejectionem retinuit, quamvis Josephi verba paululum immutavit. Porro in codice Regio ac Maz. τίς acuitur. Neque id in hoc solum loco, sed semper in iisdem libris ita fieri observavi, licet nulla sit interrogatio.

φωνῆ ἐπὶ Ἱεροσόλυμα καὶ τὸν ναὸν, φωνῆ ἐπὶ νυμφίους καὶ νύμφας, φωνῆ ἐπὶ πάντα τὸν λαόν. Τοῦτα μεθ' ἡμέραν καὶ νύκτωρ κατὰ πάντας τοὺς στενωποὺς περιφεῖ κεκραγώς. Τῶν δ' ἐπισήμων τινὲς δημοτῶν ἀνακατήσαντες πρὸς τὸ κακόφημον, καὶ ὀργισθέντες (73) συλλαμβάνουσι τὸν ἀνθρώπον, καὶ δειναίς ἅμα καὶ πολλαῖς αἰκίζονται πλῆγαῖς. Ὁ δὲ οὐδ' ὑπὲρ ἐαυτοῦ φθεγγάμενος, οὕτε ἰδίᾳ πρὸς τοὺς παίοντας (74), ἧς καὶ πρότερον φωνὰς βοῶν διετέλει. Νομίσαντες δ' οἱ ἀρχοῦντες (75), ὅπερ ἦν, δαιμονιώτερον εἶναι κίνημα τάνδρος, ἀγούσιν αὐτὸν ἐπὶ τὸν παρὰ Ῥωμαίοις ἑπαρχὸν (76) ἔνθα μάστιγι μέχρι ὀστέων ξαινόμενος, οὐδ' ἰκέτευσεν οὐδ' ἐδάκρυσεν, ἀλλ' ὡς ἐνῆν μάλιστα τὴν φωνὴν δλοφυρικῶς παρεγγλίνων, πρὸς ἐκάστην ἀπεκρίνατο πλῆγῆν· « Αἱ αἱ Ἱεροσολύμοις· » Ἐτερον δὲ τι τοῦτου παραδοξότερον ὁ αὐτὸς ἱστορεῖ συγγραφεὺς, χρησμένον τινα φάσκων ἐν ἱεροῖς γράμμασιν εὐρήσθαι περιέχοντα, ὡς κατὰ τὸν καιρὸν ἐκείνον ἀπὸ τῆς χώρας αὐτῶν (77) τις ἀρξεί τῆς οἰκουμένης· ὃν αὐτὸς μὲν ἐπὶ Οὐεσπασιανῶν πεπληρωῦσθαι ἐξέλιχεν. Ἄλλ' οὐχ ἀπάσης γε οὗτος ἡ μόνος ἦρξεν τῆς ὑπὸ Ῥωμαίους. Δικαιότερον δ' ἀν' ἐπὶ τὸν Χριστὸν ἀναχθεῖν, πρὸς ὃν εἰρητο ὑπὸ τοῦ Πατρὸς· « Αἴτησαι παρ' ἐμοῦ, καὶ δώσω σοι ἔθνη τὴν κληρονομίαν σου, καὶ τὴν κατάσχεσίν σου εἰς πέρατα τῆς γῆς. » Οὐδὲ κατ' αὐτὸ δὴ ἐκεῖνο τοῦ καιροῦ· « εἰς πᾶσαν τὴν γῆν ἐξῆλθεν ὁ φθόγγος τῶν ἱερῶν ἀποστόλων, καὶ εἰς τὰ πέρατα τῆς οἰκουμένης τὰ ῥήματα αὐτῶν. »

C

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Θ'.

Περὶ Ἰωσήπου, καὶ ὧν κατέλιπε συγγραμμάτων
 (Nic. H. E. II, 48).

Ἐπὶ τούτοις πᾶσιν, ἄξιον μὴδ' αὐτὸν τὸν Ἰωσήπον, τὸσαῦτα τῆ μετὰ χειρὰς συμβεβηλέμενον ἱστορίᾳ, ὁπῆθεν τε καὶ ἀπ' οἴου γένους ὠρμάτο, ἀγνοεῖν. Δηλοῖ δὲ πάλιν αὐτὸς καὶ τοῦτο λέγων ὕδα· « Ἰωσήπος Ματταθίου παῖς (78), ἐξ Ἱεροσολύμων ἱερεὺς, αὐτὸς τε Ῥωμαίους πολέμησας ταπρῶτα, καὶ τοῖς ὕστερον παρατυχῶν ἐξ ἀνάγκης. » Μάλιστα δὲ τῶν κατ' ἐνενο καιροῦ Ἰουδαίων οὐ παρὰ μόνους τοῖς ὁμοεθνεῖν,

D

cibus nostris Maz., Med. et Fuk. h'c locus ita legitur ac distinguitur: ὡς ἀπὸ τῆς χώρας τις αὐτῶν, ἀρξεί τῆς οἰκουμένης. Atque ita legitur apud Josephum pag. 961. Nicephorus quoque eandem rejectionem retinuit, quamvis Josephi verba paululum immutavit. Porro in codice Regio ac Maz. τίς acuitur. Neque id in hoc solum loco, sed semper in iisdem libris ita fieri observavi, licet nulla sit interrogatio.

(78) *Ματταθίου παῖς.* In codice Regio legitur *Μαθίου*. Et ista apud Josephum in libro *De vita sua* et in proœmio *Historiarum belli Judaici*: Apud Sophronium quoque in libro *De scriptoribus ecclesiasticis* scribitur Ἰωσήπος Μαθίου υἱός. Nec aliter vocat Sozomenus initio libri primi. Rutilinus quoque Matthiam vocat patrem Josephi: *Josephus*, inquit, *Matthia filius, ex Hierosolyms sacerdos*. Ita scribitur in optimo codice Parisiensis Ecclesiæ.

ἀλλὰ καὶ παρὰ Ῥωμαίους γέγονεν ἑπιδοξότατος, ὡς αὐτὸν μὲν ἀναθέσει ἀνδριάντος ἐπὶ τῆς Ῥωμαίων τιμηθῆναι πόλεως, τοὺς δὲ σπουδασθέντας αὐτῷ λόγους βιβλιοθήκης ἀξιωθῆναι. Οὗτος δὲ πᾶσαν τὴν Ἰουδαϊκὴν Ἀρχαιολογίαν ἐν ὄλοις εἰκοσι καταβέβληται συγγράμμασι, τὴν δ' Ἱστορίαν τοῦ κατ' αὐτὸν Ἰουδαϊκοῦ πολέμου ἐν ἑπτὰ (79), ἃ καὶ ὁ μόνον τῆ Ἑλλήνων, ἀλλὰ καὶ τῆ πατρῶυ φωνῆ παραδοῦναι αὐτὸς ἑαυτῷ μαρτυρεῖ, ἕξιός γε ὦν διὰ τὰ λοιπὰ πιστεύεσθαι. Καὶ ἕτερα δὲ αὐτοῦ φέρεται σπουδῆς ἕξι δύο, τὰ *Περὶ τῆς Ἰουδαίων ἀρχαιότητος*, ἐν οἷς καὶ ἀντιρήσεις πρὸς Ἀπίωνα τὸν γραμματικὸν κατὰ Ἰουδαίων τῆνικαδὲ συντάξαντα λόγον (80) πεποιήται, καὶ πρὸς ἄλλους, οἱ διαβάλλειν καὶ αὐτοὶ τὰ πάτρια (81) τοῦ Ἰουδαίων ἔθους ἐπειράθησαν. Τοῦτων ἐν τῷ προτέρῳ τὸν ἀριθμὸν τῆς λεγομένης Παλαιᾶς τῶν ἐνδιαθῆκων Γραφῶν τλήσει, τίνα παρ' Ἑβραίοις ἀναντιρήτητα, ὡς ἂν ἐξ ἀρχαίας παραδόσεως, αὐτοῖς ῥήμασι διὰ τούτων διδάσκων. Testamentum constat, quænam sint apud Hebræos extra omnem controversiam posita, utpote a majoribus tradita, declarat his verbis.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ι.

Ὅπως τῶν θεῶν μνημονεύει βιβλίων Ἰώσηπος (Nic. H. E. III, 9).

Ὁ μὲν μυριάδες ὄν εἰσι βιβλίων παρ' ἡμῖν ἀσυφώνων καὶ μαχομένων, δύο δὲ μόνον πρὸς τοῖς εἰκοσι (82) βιβλία, τοῦ παντὸς ἔχοντα χρόνου τὴν ἀναγραφὴν, τὰ δικαίως θεῖα πεπιστευμένα. Καὶ τούτων πέντε μὲν ἔστι τὰ Μωϋσεως, ἃ τοὺς τε νόμους περιέχει καὶ τὴν τῆς ἀνθρωπογονίας παράδοσιν, μέχρι τῆς αὐτοῦ τελευτῆς. Οὗτος ὁ χρόνος ἀπολείπει τρισχιλίων ὀλίγων ἐτῶν (83). Ἀπὸ δὲ τῆς Μωϋσεως τελευτῆς μέχρι τῆς Ἀρταξέρξου, τοῦ μετὰ Ξέρξην Περσῶν βασιλέως, οἱ μετὰ Μωϋσὴν προφήται τὰ κατ' αὐτοὺς πραχθέντα συνέγραψαν ἐν τρισὶ καὶ δέκα βιβλίοις. Αἱ δὲ λοιπαὶ τέσσαρες, ὕμνους εἰς τὸν Θεόν,

(79) Vulg. ἐν ἑπτὰ λόγοις. Posterior vox delenda est, quam nec Regius codex agnoscit. Subauditur autem συγγράμμασιν. Atque ita legendum esse apparet ex iis quæ sequuntur, ἃ καὶ, etc.

(80) *Συντάξαντα λόγον*. In Nicephoro scribitur λόγους. Quod confirmare videtur Josephus, qui plures libros contra Judæorum gentem ab Apione scriptos esse testatur. Vulgatam tamen scripturam tuietur Hieronymus in *Catalogo*, ubi de Josephi scriptis.

(81) *Τὰ πάτρια*. Interpretes omnes, Langus scilicet, Musculus et Christophorus cum Rufino, patrios ritus et instituta interpretati sunt. Verum hoc vocabulo amplius aliquid significari existimo. Nam Josephus in libris *contra Apionem*, non iis solum respondet qui Judæorum leges atque instituta calumniati fuerant, sed præcipue adversus eos scribit, qui de origine atque antiquitate Judæorum falsa quædam commenti fuerant, ut patet ex libro primo. Sub finem autem secundi libri respondet Apollonio, Moloni et Lysimacho, qui de legibus institutisque Judæorum falsa quædam conscripserant. Πάτρια igitur hoc loco utrumque designat, antiquitatem scilicet et leges. Notum est vel mediocriter doctis, πάτρια sumi pro *antiquitatibus*, eoque titulo multi apud veteres exstabant libri, partim soluta oratione, partim versibus scripti. Sic Hermæ Heriopolitæ Πάτρια τῆς Ἐρμουπόλεως iambico

sus Romanos pugnari, et rebus postea gestis necessitate coactus interfui. » Hic vir, omnium tunc temporis Judæorum præstantissimus fuit, non modo popularium suorum, sed etiam Romanorum iudicio : adeo ut ipse quidem in urbe Roma statua donatus sit, libri vero ab eo conscripti in bibliotheca publica fuerint collocati. Scripsit autem *Antiquitates* quidem *Judaicas* viginti libris ; *Historiam* vero *belli Judaici*, quod a Romanis sua ætate gestum est, septem voluminibus complexus est, quam non solum Græco, sed etiam patrio sermone ab se editam esse testatur : dignus omnino cui et hic et in cæteris fides habeatur. Exstant etiam duo ejusdem libri *De Judæorum vetustate* lectu 85 dignissimi. In quibus et Apioni grammatico respondet qui illa ætate volumen adversus Judæos composuerat, et aliis nonnullis qui Judæorum origines perinde calumniari tentaverant. In priore autem horum librorum, numerum sacrorum voluminum quibus *Vetus*

CAPUT X.

Quomodo idem Josephus divinorum librorum mentionem fecerit.

« Apud nos, inquit, nequaquam innumerabilis est librorum multitudo dissentientium atque inter se pugnantium ; sed duo duntaxat et viginti libri, totius præteriti temporis historiam complectentes, qui merito creduntur divini. Ex his quinque quidem sunt Mosis, qui et leges continent, et seriem rerum gestarum, a conditu generis humani usque ad ipsius Mosis interitum. Atque hoc spatium temporis tria propemodum annorum millia comprehendit. A Mosis autem interitu ad imperium usque Artaxerxis, qui post Xerxem regnavit apud Persas, propheta qui Mosi successere, res sua ætate

versu scripta laudat Photius in *Bibliotheca*, cap. 279 ; et Herapollinis Grammatici *Περὶ πατρῶν τῆς Ἀλεξανδρεως*, Christodori quoque poetæ plures ejusmodi libros citat Suidas. Unicus hodie liber Codini exstat hoc titulo inscriptus.

(82) *Δύο δὲ μόνον πρὸς τοῖς εἰκοσι*. Totidem erant apud Hebræos libri sacri, quot elementa seu litteræ, ut docet Origenes in *expositione primi psalmi*, et Hieronymus in *Proæmio galeato*, ubi etiam tres ordines sacrorum voluminum apud illos fuisse testatur. Primus ordo legem continebat, secundus prophetas, tertius hagiographa. Quæ cum Josepho optime conveniunt, sed in hoc differunt, quod Josephus quidem tredecim libros secundi ordinis facit, secutus scilicet seriem temporum, in tertio autem ordine quatuor tantum recenset libros, aliter ac Hieronymus tum in illo *Proæmio*, tum in *præfatione in Daniele*, qui octo quidem prophetarum libros numerat, hagiographorum autem novem. Sed Josephus librum Josue et Judicum, Regum item ac Paralipomenon libros et Esdram inter prophetica volumina reposuisse videtur, non quod prophetias continerent, quemadmodum prophetarum libri, sed ideo quod a prophetis essent conscripti.

(83) *Τρισχιλίων ὀλίγων ἐτῶν*. In tribus nostris codicibus M. Z., Med. ac. Savil. ita scribitur hic locus : Ἀπολείπει τρισχιλίων ὀλίγων ἐτῶν.

gestas tredecim libris complexi sunt. Quatuor reliqui hymnos in Dei laudem, et præcepta vitæ hominum exhibent utilissima. Cæterum ab imperio Artaxerxis ad nostram usque memoriam, sunt quidem singula litteris mandata, sed nequaquam tantam fidem auctoritatemque meruerunt, quantam superiores illi libri, propterea quod minus explorata fuit successio prophetarum. Quanta porro veneratione libros nostros prosequamur, re ipsa apparet. Cum enim tot jam sæcula effluxerint, nemo adhuc nec adjicere quidquam illis, nec demere, nec commutare ausus fuit. Sed omnibus nobis statim ab ipso nascendi exordio hoc insitum atque innatum est, Dei ut hæc esse præcepta credamus, iisdemque constanter adhærescamus, et eorum causa, si opus fuerit, libentissime mortem perferamus. »

Atque hæc scriptoris illius verba non sine fructu, ut arbitror, hic a nobis inserta sint. Est et aliud non ignobile opusculum ab eodem elaboratum De ratione summo imperio prædita. Quod quidem a nonnullis *Machabaicam* inscriptum est, eo quod certamina contineat 86 Hebræorum quorundam, qui, ut in Machabæorum libris proditum est, pro divini Numinis cultu fortiter propugnauerunt. Sed et sub finem vicesimi *Antiquitatum Judaicarum* libri, propositum sibi esse significat quatuor libros conscribere *De Deo deque ejus substantia*, ex opinione Judæorum quam ipsi a majoribus acceperunt : item *De legibus*, cur earum præcepto quædam permissa sint, quædam vetita. Alia præterea ab se elucubrata esse ipse in suis libris commemorat. Ad hæc congruum videtur ad confirmandam auctoritatem eorum quæ ex illo deprompsimus, etiam verba ejus apponere, quæ in epilogo *Antiquitatum* inseruit. Arguens enim mendacii Justum Tiberiensem, qui illorum temporum historiam perinde ac ipse scribere instituerat, multa que alia eidem objiciens crimina, hæc ad extremum adjungit : « At non

καὶ τοῖς ἀνθρώποις ὑποθήκας τοῦ βίου περιέχουσιν. Ἀπὸ δὲ Ἀρταξέρξου μέχρι τοῦ καθ' ἡμᾶς χρόνου, γέγραπται μὲν ἕκαστα, πίστεως δ' οὐχ ὁμοίας ἤξιώται τοῖς πρὸ αὐτῶν, διὰ τὸ μὴ γενέσθαι τὴν τῶν προφητῶν ἀκριβῆ διαδοχὴν. Δῆλον δ' ἐστὶν ἔργῳ, πῶς ἡμεῖς πρόσιμεν τοῖς ἰδίῳις γράμμασι. Τοσούτου γὰρ αἰῶνος ἦδη παρωχηκότος, οὔτε προσθεῖναι τις, οὔτε μεταθεῖναι τετόλμηκε, πᾶσι δὲ σύμφυτόν ἐστιν εὐθύς ἐκ πρώτης γενέσεως Ἰουδαίους, τὸ νομίζειν αὐτὰ Θεοῦ δόγματα, καὶ τούτοις ἐπιμένειν, καὶ ὑπὲρ αὐτῶν, εἰ δεῖαι, θησκειν ἠδέως. » Καὶ ταῦτα δὲ τοῦ συγγραφέως χρησίμως ὡδε παρατεθείσθω. Πεπόνηται δὲ καὶ ἄλλο οὐκ ἀγεννὲς σπούδασμα τῷ ἀνδρὶ Περὶ αὐτοκράτορος λογισμῶν, ὃ τινες *Μακκαβαϊκῶν* ἐπέγραψαν, τῷ τοῦς ἀγῶνας τῶν ἐν τοῖς οὕτω καλουμένοις *Μακκαβαϊκοῖς* συγγράμμασιν ὑπὲρ τῆς εἰς τὸ Θεῖον εὐσεβείας ἀνδρισαμένων Ἑβραίων περιέχειν. Καὶ πρὸς τῷ τελειῷ δὲ τῆς εἰκοστῆς *Ἀρχαιολογίας* ἐπισημαίνεται ὁ αὐτὸς, ὡς ἂν προρηρημένος ἐν τέταρσι συγγράφαι βιβλίοις κατὰ τὰς πατρίους δόξας τῶν Ἰουδαίων, περὶ Θεοῦ καὶ τῆς οὐσίας αὐτοῦ, καὶ περὶ τῶν νόμων, διὰ τί κατ' αὐτοὺς τὰ μὲν ἔξεστι πράττειν, τὰ δὲ κεκώλυται. Καὶ ἄλλα δὲ αὐτῷ σπουδασθῆναι ὁ αὐτὸς ἐν τοῖς ἰδίῳις αὐτοῦ μνημονεύει λόγοις. Πρὸς τούτοις εὐλογον καταλέγει καὶ ἄς ἐπ' αὐτοῦ τῆς *Ἀρχαιολογίας* τοῦ τέλους (84) φωνὰς παρατίθεται, εἰς πίστεισιν τῆς τῶν ἐξ αὐτοῦ παραληφθέντων ἡμῖν μαρτυρίας. Διαβάλλων δὴτα Ἰουστον *Τιβεριέα* (85) ὁμοίως αὐτῷ τὰ κατὰ τοὺς αὐτοὺς ἱστορήσα: χρόνους πεπειραμένον, ὡς μήτ' ἀληθῆ συγγραφότα (86) πολλὰς τε ἄλλας εὐθύνας ἐπαγαγὼν τῷ ἀνδρὶ, καὶ ταῦτα αὐτοῖς ῥήμασιν ἐπιλέγει : « Οὐ μὴν ἐγὼ σοὶ τὸν αὐτὸν τρόπον περὶ τῆς ἑμαυτοῦ γραφῆς ἔδεισα, ἀλλ' αὐτοῖς ἐπέδωκα τοῖς αὐτοκράτορσι τὰ βιβλία, μόνον οὐ τῶν ἔργων ἦδη βλεπομένων. Συνήδειν γὰρ ἑμαυτῷ τετηρηκότι τὴν τῆς ἀληθείας παράδοσιν, ἐφ' ἣ μαρτυρίας τεύξεσθαι προσδοκῆσας, οὐ διήμαρτον. Καὶ ἄλλοις δὲ πολλοῖς ἐπέδωκα τὴν

(84) Ἐπ' αὐτοῦ τῆς *Ἀρχαιολογίας* τοῦ τέλους. In libello scilicet *De vita sua*, pag. 1026 editionis Genevensis. Qui quidem libellus epilogus est vicesimi et ultimi *Antiquitatum* libri, a quo male divulgus est in Græco-Latinis editionibus. Epilogum autem esse docet ipse Josephus in calce libri vicesimi, et in fine ipsius opusculi *De vita sua*. Itaque fallitur Scaliger in *Animadversionibus Eusebianis*, pag. 188, qui Eusebium memoria lapsus hæc scripsisse ait. Fallitur etiam Christophorus, qui hunc Eusebii locum corruptum esse existimans interpolavit. Qui si Græcos Josephi codices manu exaratos, aut certe Basiliensem editionem consulissent, facillime deprehendissent id quod dixi, librum scilicet Josephi *De vita sua*, nihil aliud esse quam appendicem vel epilogum libri vicesimi *Antiquitatum*.

(85) Ἰουστον *Τιβεριέα*. Nostri codices Maz., Med. et Fuk. scriptum exhibent *Τιβεριέα*, male, ut opinor. Nam et Stephanus Byzantius *Τιβεριέα* patronymicum agnoscit. Hieronymus in libro *De scriptoribus ecclesiasticis* Justum *Tiberiensem* vocavit, quem et nos secuti sumus. Rufinus vero Justum vocat *ex Tiberiade*. At Scaliger *Tiberiadensem* illicere maluit. Hic Justus *Historiam belli Judaici* scripserat, ut docet Josephus in libro *De vita sua*, et

Stephanus in voce *Τιβεριάς*. Præter hanc historiam scripsit etiam *Chronicon regum Judæorum*, ut testatur Photius in *Bibliotheca*. Quod opus Agrippæ regi ab illa dicatum fuisse affirmat Scaliger in *Animadversionibus Eusebianis*, pag. 176, additque hæc verba : *Nemo de obitu regis Agrippæ certius pronuntiare potuit quam is qui illi opus suum dedicavit*. Quæ profecto nollem excidisse viro acutissimo. Quomodo enim testari potest historicus de obitu illius cui historiam suam nuncupat? Nisi forte dicamus Justum Agrippæ mortuo *Chronicon* suum nuncupasse, quod est absurdum. Sed ut sine auctore illud asseruit Scaliger, Justum Tiberiadensem *Chronicon* suum Agrippæ regi dicavisse; sic etiam absurdum est quod ex eo astruxit. Ex Photii autem testimonio constat, id opus a Justo editum fuisse post mortem Agrippæ regis. *Historiam* quoque *belli Judaici* post ejusdem obitum a Justo divulgatam fuisse refert Josephus, cum viginti ante annis conscripta fuisset. Ejusdem Justi liber cui titulus erat *Στέμματα* laudatur a Laertio in *Socrate*; quem eundem fuisse cum *Chronico* testatur Photius.

(86) Ὡς μήτ' ἀληθῆ συγγραφότα. In codicibus nostris Maz., Med. et Fuk. scriptum est *συγγραφότα*, quod non displicet.

Ἱστορίαν, ὧν ἐνίοι καὶ παρατετυχησαν τῷ πολέμῳ, καθάπερ βασιλεὺς Ἀγρίππας, καὶ τινες αὐτοῦ τῶν συγγενῶν (87). Ὁ μὲν γὰρ αὐτοκράτωρ Τίτος οὕτως ἐκ μόνων αὐτῶν ἐβουλήθη τὴν γνῶσιν τοῖς ἀνθρώποις παραδοῦναι τῶν πράξεων, ὥστε χαράξας τῇ αὐτοῦ χειρὶ, τὰ βιβλία (88) δημοσιεῦσαι· προσέταξεν (89). Ὁ δὲ βασιλεὺς Ἀγρίππας ἐξήκοντα δύο ἔγραψεν ἐπιστολάς, τῇ τῆς ἀληθείας παραδόσει μαρτυρῶν. » Ἐξ ὧν καὶ δύο παρατίθησιν. Ἀλλὰ τὰ μὲν κατὰ τοῦτον αὐτῆ πη δηλώσθω· ἰωμενδ' ἐπὶ τὰ ἐξῆς.

gestarum notitiam hominibus tradi tantopere voluit, ut manu sua subscriptos publicari præcepit. Rex vero Agrippa duas et sexaginta scripsit epistolas, quibus veritatem a me expositam esse testatur. » Ex quibus duas ibidem subjicit Josephus. Sed de illo hactenus dictum sit; nunc ad sequentia pergamus.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΑ'.

Ὅς μετὰ Ἰακώβον ἤγεται Συμεὼν τῆς ἐν Ἱεροσολύμοις Ἐκκλησίας (Nic. II. E. III, 9).

Μετὰ τὴν Ἰακώβου μαρτυρίαν καὶ τὴν αὐτίκα γενομένην ἀλωσιν τῆς Ἱερουσαλήμ, λόγος κατέχει τῶν ἀποστόλων καὶ τῶν τοῦ Κυρίου μαθητῶν τοὺς εἰσέτι τῷ βίῳ λειπομένους, ἐπὶ ταῦτο πανταχόθεν συνελθεῖν, ἅμα τοῖς πρὸς γένους κατὰ σάρκα τοῦ Κυρίου· πλείους γὰρ καὶ τούτων περιῆσαν εἰσέτι τότε τῷ βίῳ· βουλὴν τε ἰδοῦ τοὺς πάντας, περὶ τοῦ τίνα χρῆ τῆς Ἰακώβου διαδοχῆς ἐπιχειρεῖν ἄξιον, ποιήσασθαι. Καὶ δὴ ἀπὸ μιᾶς γνώμης τοὺς πάντας Συμεῶνα τὸν τοῦ Κλωπᾶ (90), οὗ καὶ ἡ τοῦ Εὐαγγελίου μνημονεύει Γραφή, τοῦ τῆς αὐτοῦ παροικίας θρόνου ἀξίον εἶναι κοιμᾶσαι, ἀνεψιὸν, ὡς γε φασί, γεγονότα τοῦ Σω-

A ego, inquit, de meis libris perinde ac tu sum veritus. Sed ipsis imperatoribus eos obtuli, cum res gestæ pene adhuc ante omnium oculos versarentur. Quippe conscius eram mihi servatæ ubique veritatis. Ac proinde cum testimonium illorum speravisset, non sum expectatione mea frustratus. Quinetiam pluribus aliis Historiam meam communicavi, quorum nonnulli bello interfuerant. Inter quos fuit rex Agrippa, et quidam ex ejus propinquis. Titus quidem imperator ex iis solis rerum

B. CAPUT XI.

Quomodo Symeon post Jacobum, Hierosolymorum rex et Ecclesiam.

Post martyrium Jacobi et continuo subsecutam Hierosolymorum expugnationem, fama est apostolos cæterosque Domini discipulos, qui adhuc superstites agebant, ex variis locis in unum convenisse, et una cum iis qui Dominum secundum carnem propinquitate generis contingebant (plerique enim eorum adhuc in vivis supererant) in commune consuluisse, quis in Jacobi locum succedere deberet. Omnes itaque uno consensu Symeonem filium Cleopæ, illius cujus in Evangelis sit mentio, episcopali sede dignum judicaverunt. Creditur autem Symeon patruelis fuisse Servatoris. Nam Cleo-

(87) Βασιλεὺς Ἀγρίππας καὶ τινες αὐτοῦ τῶν συγγενῶν. Julium Archelaum intelligit et Herodem, ut ipse Josephus indicat in libro *Contra Apionem*. Ex his Julius Archelaus sororius erat Agrippæ regis; quippe Mariamnam sororem ejus duxerat, teste Josepho in fine libri XIX et XI.

(88) Ὅστε χαράξας τῇ αὐτοῦ χειρὶ τὰ βιβλία. Nicephorus in lib. III, cap. 11, hæc Josephi verba interpretans ait, Titum libros Josephi de bello Judaico manu sua descripsisse. Ad quem locum vide quæ notavit Joannes Langus. Idem quoque scribit in libro II, cap. 18, his verbis: Ἐπὶ δὲ αὐτῷ εἰς τὴν Ἱεροσολύμων συντάττονται ἀλωσιν· οὗς λόγος ἔχει καὶ τὴν Καίσαρα Τίτον ἰδίαις γεγραφότα χερσὶ, δημοσιεῦσθαι πανταχοῦ προστάξαι, καὶ τῇ ἐν Ῥώμῃ τῶν βιβλίων ἀναθήσει καταλεγεῖναι. Quæ tamen verba Langus contra Nicephori mentem ita interpretatus est: Quos fama fert Titum Cæsarem manus suarum subscriptione, publicari ubique, atque etiam in Romana bibliotheca reponi jussisse. Omnes tamen interpretes qui hunc Josephi locum in Latinum sermonem transtulerunt, eundem quem Langus sensum secuti sunt, et Josephi libros Titi Cæsaris manu notatos ac subscriptos, non autem ab eo descriptos esse intellexerunt. Ego vero Nicephori sententiam libentius sequi malim. Neque enim aliud mihi sonare videntur hæc Josephi verba, ὥστε χαράξας τῇ αὐτοῦ χειρὶ τὰ βιβλία, δημοσιεῦσθαι προστάξαι. Ita distinguitur hic locus in cunctis exemplaribus, tam scriptis quam editis. Quod si Josephi locus de sola manus subscriptione intelligendus esset, tum post vocem χειρὶ, apponenda esset distinctio.

(89) Δημοσιεῦσαι προσέταξεν. Ita quidem legitur in codice Regio et in vulgatis Josephi editionibus. Sed in optimis codicibus Maz., Med., Fuk. ac Savil. et apud Nicephorum, scriptum est δημο-

σιεῦσθαι. Quam lectionem secuti videntur omnes interpretes. Rufinus quidem primus ita vertit, *Ut manu sua subscriberet, publice ab omnibus legi deberet*. Gelenius vero in hunc modum, *ut manu sua subscriptos in bibliotheca publicari jussisset*. Sed nescio quid causæ fuerit Gelenio, ut has voces adderet, *in bibliotheca*, nisi forte quia apud Eusebium legerat in superiori capite, Josephi libros Romæ in bibliotheca publica esse repositos. Quod testatur etiam Hieronymus in libro *De scriptoribus ecclesiasticis*. Rufini tamen versionem magis probo, qui δημοσιεῦσθαι interpretatur, publice legi. Sic enim hoc verbum sumit Eusebius in lib. II, cap. 22, ubi de Epist. Catholicis Jacobi et Judæ; et in lib. III, cap. 3. Cæterum ex his Josephi verbis colligere est, *Historiam belli Judaici* ab ipso editam esse imperante adhuc Vespasiano; *Antiquitatum* autem libri diu postea publicati sunt, principatus Domitiani Aug. anno XIII, ut ipse testatur in fine lib. XX, et ad calcem lib. *De vita sua*. Quod autem librum *De vita sua* septem annis post *Antiquitatum* libros a Josepho editum esse scribit Scaliger in *Animadversionibus Eusebians*, p. 187, id mihi non videtur probabile. Nam liber ille epilogus est duntaxat lib. XX, ut supra docui, et in ejus calce Josephus imp. Romanos recensens, in Domitiano desinit.

(90) Συμεῶνα τὸν τοῦ Κλωπᾶ. Hæc Eusebii narratio non convenit cum iis quæ scripsit in *Chronico*. Nam in *Chronico* quidem statim post Jacobi mortem, Symeonem electum esse scribit, anno Neronis septimo. Hic vero post eadem Jacobi cessavisse episcopatum testatur octo aut novem circiter annis. Hanc tot annorum lacunam ut suppleret auctor *Chronici Alexandrini*, Jacobi mortem contulit in annum primum Vespasiani Augusti.

p. m fratrem fuisse Josephi testatini Hegesippus, A τῆρος. Τὸν γὰρ οὖν Κλωπᾶν, ἀδελφὸν τοῦ Ἰωσήφ (91) ὑπάρχειν Ἠγήσιππος ἱστορεῖ.

CAPUT XII.

Quomodo Vespasianus eos qui a Davide genus ducerent, conquiri jussit.

Fama est præterea Vespasianum, post expugnam Hierosolymorum civitatem, eos qui a Davide genus deducerent perquiri jussisse, ne quisquam apud Judæos ex regia stirpe superesset: eaque ex causa gravissimam rursus persecutionem Judæis illatam fuisse.

CAPUT XIII.

Ut Romanorum Ecclesiæ secundus præfuerit Anencletus.

Sed Vespasiano, cum per annos decem imperium tenuisset, successit filius Titus. Cujus secundo imperii anno Linus Ecclesiæ Romanæ episcopus, cum eam duodecim annis administrasset, Anenclētō deinde regendam tradidit. Titus vero duobus annis imperii totidemque mensibus expletis, Domitianum fratrem successorem reliquit.

CAPUT XIV.

Quomodo item secundus Alexandrinæ Ecclesiæ præfuit Arilius.

Hujus anno quarto primus Alexandrinorum Ecclesiæ episcopus Antianus, duobus et viginti annis

(91) Κλωπᾶν ἀδελφὸν τοῦ Ἰωσήφ. Idem scribit Epiphanius in hæresi lxxviii, cap. 7. Proinde emendanda est interpretatio doctissimi viri D. Petavii, qui locum Epiphani in eadem hæresi, cap. 14, ubi Symeon Cleopæ filius, Jacobi Justi ἀνεψιὸς dicitur, vertit e sorore nepos, cum patrelem vertere debuisset. Porro hunc Symeonem Cleopæ filium, quidam cum Simone apostolo confuderunt, inter quos est auctor *Chronici Alexandrini*; Isidorus Hispalensis in libro *De vitis Patrum Veteris et Novi Testamenti*. et Dorotheus in libello *De apostolis ac discipulis Domini*. Idem scriptum in veteribus schedis quæ cum *Historia ecclesiastica* Rufini compactæ sunt in codice Parisiensis Ecclesiæ. *Joseph, qui interpretatur augmentum, filius Jacob filii Mathan, de tribu Juda, et de familia David ortus, in civitate sua Nazareth natus faber arte. Frater Cleopæ, vir Mariæ adjutorio non carne. Cleophas vero pater apostoli Symeonis Cananei; Joseph autem pater Jacobi fratris Domini, qui aliter dicitur Jacobus Alphaei.* Nicephorus Constantinopolitanus in *Chronologia tripertita*, Symeonem hunc Cleopæ filium, Jacobi Justi fratrem facit. Sic enim ait in catalogo episcoporum qui Hierosolymis sedere: Συμεὼν Κλεόπας, ἀδελφὸς αὐτοῦ καὶ μάρτυς. Ita juxta Nicephori sententiam, Symeon Josephi filius fuit, perinde ac Jacobus Justus. Clopæ tamen seu Cleopæ filius dicitur ex adoptione legalii. Nam cum Clopas sine liberis decessisset, Josephus frater, ducta ejus vidua, semen ei suscitavit, sicut scribit Nicephorus in libro 1, cap. 33. Quanquam Nicephori Constantinopolitani locus aliter etiam explicari potest, ut scilicet Symeon et Jacobus Justus fratres dicantur, Clopæ nimirum filii. Certe Chrysostomus et Theodoretus in *Epistolam ad Galatas*, Jacobum Justum Clopæ filium fuisse scribunt. Verum in hac tanta scriptorum discrepantia, Hegesippi et Epiphani sententiam serui malim, et Symeonem Clopæ filium qui episcopus fuit Hierosolymorum, a Sy-

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΒ'.

Ὡς Οὐεσπασιανὸς τοὺς ἐκ Δαβὶδ ζῆτεισθαι προστάττει (Nic. H. E. iii, 10).

Kal ἐπὶ τούτοις Οὐεσπασιανὸν μετὰ τὴν τῶν Ἱεροσολύμων ἄλωσιν, πάντας τοὺς ἀπὸ γένους Δαβὶδ, ὡς ἂν μὴ περιλειφθεῖ τις παρὰ Ἰουδαίους τῶν ἀπὸ τῆς βασιλικῆς φυλῆς, ἀναζητεῖσθαι προστάζει, μέγιστόν τε Ἰουδαίους αὐθὶς ἐκ ταύτης διωγμῶν ἐπαρτηθῆναι τῆς αἰτίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΓ'.

Ὡς δευτερος Ῥωμαίων ἐπίσκοπος Ἀνεγκλήτος.

Ἐπὶ δέκα δὲ τὸν Οὐεσπασιανὸν ἔτεσι βασιλεύσαντα αὐτοκράτωρ Τίτος ὁ παῖς διαδέχεται, οὐ κατὰ δευτερον ἔτος τῆς βασιλείας, Λίνος ἐπίσκοπος τῆς Ῥωμαίων Ἐκκλησίας δυοκαίδεκα τὴν λειτουργίαν ἐνιαυτοῖς κατασχὼν Ἀνεγκλήτῳ (92) ταύτην παραδίδωσι. Τίτον δὲ Δομετιανὸς ἀδελφὸς διαδέχεται, δύο ἔτεσι καὶ μῆσὶ τοῖς ἰσοῖς βασιλεύσαντα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΔ'.

Ὡς δευτερος Ἀλεξανδρείας ἐπίσκοπος Ἀβίλιος.

Τετάρτῳ μὲν οὖν ἔτει Δομετιανοῦ, τῆς κατ' Ἀλεξανδρείαν παροικίας ὁ πρῶτος Ἀννιανὸς (93), δύο

meone seu potius Simone Josephi filio distinguere. Certe Beda hanc tandem sententiam utpote certioram amplexus est, cum Isidori opinionem antea secutus fuisset, ut ipse fatetur in *Retractionibus in Acta apostolorum*, cap. 1. Isidori autem locus quem intelligit Beda, est in libro *De vitis Patrum utriusque Testamenti*. Ex quo etiam libro desumptum est fragmentum illud quod supra citavi sine auctoris nomine.

(92) Ἀνεγκλήτῳ. Nescio cur Rob. Stephanus Ἀνακλήτου prætulit, cum omnes nostri codices, nullo excepto, scriptum habeant Ἀνεγκλήτῳ. Atque ita Nicephorus Constantinopolitanus, ejusque interpres Anastasius Bibliothecarius in *Chronologia tripertita*. Sic etiam Nicephorus Callistus in lib. iii, c. p. 2, et Georgius Syncellus et manuscriptorum codicum Rufini. Sed et Irenæus in lib. iii, ubi Romanorum episcoporum seriem recenset, Anenclētum nominat, omisso Cleti nomine, qui ex mutilato Anenclēti vocabulo fictus mihi videtur. Certe nec Optatus, nec Augustinus in epistola 165, ubi Romanos episcopos recenset. Cletum agnoscit. Contra vero in duobus vetustissimis indicibus seu catalogis episcoporum Rom., quorum alter exstat in monasterio Sancti Germani, alter in collegio Claromontano Societatis Jesu, nulla sit Anenclēti mentio, sed solius Cleti, qui post Linum sedisse dicitur annis xi, mense uno, diebus ii. Ex quo patet unum eundemque esse Cletum et Anenclētum. Plura vide apud P. Halloixium in notationibus ad cap. 7 Vitæ Irenæi.

(93) Ὁ πρῶτος Ἀννιανός. Primus scilicet post Marcum. Sic Eusebius supra dixit de Lino Romano urbis episcopo, in principio hujus libri, μετὰ τὴν Παύλου καὶ Πέτρου μαρτυρίαν, πρῶτος κληρούμενος τὴν ἐπισκοπὴν Ἄϊνος. Marcus enim Alexandrinorum apostolus fuit, ut supra dixi. Apostoli vero extra ordinem erant, nec in episcoporum numero censebantur. Itaque nihil opus erat supplere hic μετὰ

πρὸς τοῖς εἰκοσιν ἀποκλήσας ἔτη (94) τελευταῖα, δια-
λέγεται δ' αὐτὸν δεύτερος Ἀβίλιος. (95).

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΕ'.

Ὡς τρίτος Ῥωμαίων ἐπίσκοπος Κλήμης.

Δωδεκάτω δὲ ἔτει τῆς αὐτῆς ἡγεμονίας, τῆς Ῥω-
μαίων Ἐκκλησίας Ἀνέγκλητον ἔτεσιν ἐπισκοπεύ-
σαντα δεκάδω, διαδέχεται Κλήμης. Ὁν συνεργὸν
ἑαυτοῦ γενέσθαι Φιλιππησίους ἐπιστέλλον ὁ ἀπόστο-
λος διδάσκει λέγων· « Μετὰ καὶ Κλήμεντος καὶ τῶν
λοιπῶν συνεργῶν μου, ὧν τὰ ὄνόματα ἐν βιβλίῳ ζωῆς. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΣ'

Περὶ τῆς Κλήμεντος ἐπιστολῆς.

Τούτου δὴ οὖν τοῦ Κλήμεντος ὁμοιογουμένη μία
ἐπιστολὴ φέρεται, μεγάλη τε καὶ θαυμασία, ἣν ὡς
ἀπὸ τῆς Ῥωμαίων Ἐκκλησίας τῆ Κορινθίων διευ-
πύματο, στάσεως τῆνικαδὲ κατὰ τὴν Κόρινθον γενο-
μένης. Ταύτην δὲ καὶ ἐν πλείσταις ἐκκλησίαις ἐπι-
τοῦ κοινοῦ δεδημοσιευμένη πάλαι τε καὶ καθ' ἡμᾶς
αὐτοῖς ἔγνωμεν. Καὶ ὅτι κατὰ τὸν δηλούμενον τὰ
τῆς Κορινθίων κεκίνητο στάσεως, ἀξιόχρεως μάρ-
τυς ὁ Ἡγήσιππος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΖ'.

Περὶ τοῦ κατὰ Δομετιανὸν διωγμοῦ (Nic. H. E. III, 9).

Πολλὴν γε μὴν (96) εἰς πολλοὺς ἐπιδειξάμενος ὁ
Δομετιανὸς ὠμότητα, οὐκ ὀλίγον τε τῶν ἐπὶ Ῥώμης
εὐπατριδῶν (97) καὶ ἐπισήμων ἀνδρῶν πλῆθος οὐ
μετ' εὐλόγου κρίσεως ἀποκτείνας, μυρίους τε ἄλλους
ἐπιπρανεῖς ἀνδρας ταῖς ὑπὲρ τὴν ἑνορίαν ζημώσας
φυγαῖς καὶ ταῖς τῶν οὐσιῶν ἀποβολαῖς ἀναιτίως, τε-
λευτῶν τῆς Νέρωνος θεοεχθρίας τε καὶ θεομαχίας
διάδοχον ἑαυτὸν κατεστήσατο. Δεύτερος δὴτα τὸν καθ'

Μάρκον, ut fecit Nicephorus. Vide Seldeni notas ad
Eutychium patriarcham Alexandrinum.

(94) Δύο πρὸς τοῖς εἰκοσιν ἀποκλήσας ἔτη.
Nostri codices Maz., Med. ac Fuk., scriptum ha-
bent δύο πρὸς εἰκοσιν ἀναπλήσας ἔτη. Præterea in
optimo codice Maz., εἰκοσι scribitur absque v. At-
que ita semper hoc nomen in eo codice perscriptum
esse observavi, quamvis sequens dictio incipiat a
vocali. Ac mihi quidem hujusmodi scriptura magis
probat.

(95) Δεύτερος Ἀβίλιος. Hunc *Abilium* vocant
Rufinus et reliqui interpretes, ipseque adeo Hiero-
nymus in *Chronico*, minus recte, ut equidem sentio.
Avilium enim dici oportuit, quod nomen Romanum
est, perinde ac Anniani, qui ante Avilium episco-
pus fuerat. Avilius Flaccus, præfectus Ægypti,
memoratur a Philone. Porro capitum ordo hoc loco
perturbatus erat in editionibus. Nam priore loco
positum erat caput illud de successione Avilii, Ale-
xandrinorum episcopi; sequebatur deinde caput de
pontificatu Anencleti. Nos ex cod. Maz. et Fuk.,
verum ordinem restitimus. Est autem hic error
antiquissimus. Nam et in indice capitum qui præ-
fixus est lib. III, in interpretatione Rufini, et in om-
nibus Græcis exemplaribus præterquam in Fuk.,
idem error admissus est. Sed in corpore ipso libri,
Maz. codex, qui capitum titulos suis locis diligenter
appositos habet, errorem hunc emendavit.

(96) Πολλὴν γὰρ μὴν. Male Rufinus hæc verba
esse putavit Hegesippi, quem in fine superioris ca-
pituli laudavit Eusebius. Ex quo patet Rufinum ita
legisse, ut habetur in nostris codicibus Maz., Med.
ac Fuk., μάρτυς ὁ Ἡγήσιππος λέγων· Πολλὴν γὰρ μὴν,
&c. Quin etiam in optimo codice Rufini, caput 17,

exactis abiit e vita. Cui secundus ordine successit
Avilius.

CAPUT XV.

Ut tertius Ecclesiæ Romanæ episcopus fuit Clemens.

Anno autem ejusdem imperatoris duodecimo,
Anencletus, exactis in episcopatu annis duodecim,
successorem reliquit Clementem. Quem quidem
Paulus apostolus in Epistola ad Philippenses scripta,
adjutorem suum fuisse docet his verbis: « Cum
Clemente, inquit, et cæteris adjutoribus meis quo-
rum nomina sunt in libro vitæ. »

88 CAPUT XVI.

De epistola Clementis.

Hujus Clementis exstat epistola ab omnibus uno
consensu recepta: eximia prorsus atque mirabilis,
quam nomine Ecclesiæ Romanæ ad Corinthiorum
Ecclesiam scripsit, cum apud eos gravis esset ex-
orta dissensio. Hanc in plerisque ecclesiis et nostra
et superiori memoria palam recitari consuevisse
comperimus. Porro supradicti Clementis tempore
seditionem inter Corinthios esse commotam, locu-
plentissimus testis est Hegesippus.

CAPUT XVII.

De persecutione Christianorum sub Domitiano.

At Domitianus cum jam multa in multos crude-
litate suæ specimina edidisset, nec paucos nobili-
um atque illustrium virorum urbis Romæ injuste
interemisset, alios præterea innumerales summæ
dignitate viros licet insones exsilio et bonorum pro-
scriptione multasset, ad extremum Neronianæ im-
pietatis, bellique et odii adversus Deum, succes-
sorem seipsum professus est. Quippe hic secundus

incipit ab his verbis: *Verum de seditione facta apud
Corinthios, quemadmodum in Maz. ac Fuk. codic.
factum observavi. Vulgarem tamen scripturam ac
distinctionem magis probō.*

(97) Τῶν ἐπὶ Ῥώμης εὐπατριδῶν. Christophor-
sonus *patricios* vertit, magno errore. Qui tamen
error communis est ipsi cum plerisque interpreti-
bus Græce doctissimis. Gregorius Nazianzenus in
oratione 18: Παρόνος τις ἦν τῶν εὐπατριδῶν. Bil-
lius interpretatur *patricio genere ortam, pari errore*.
Idem Gregorius in oratione quadagesima: Μη ἀπα-
ξιώσης συμβαπτισθῆναι πένητι, πλούσιος ὢν, ὁ εὐπα-
τριδῆς τῷ δυσγενεῖ. Hic etiam Billius *patricius* ver-
tit. Pari errore vertit Christophorsonus Socratis
locum in lib. vi, ubi Joannes Chrysostomus oriun-
dus fuisse dicitur ἐξ εὐπατριδῶν. In his omnibus
locis *nobilem* verti oportuit, non *patricium*. Et sic
Rufinus optime vertit hunc Eusebii locum, et Hiero-
nymus in *Chronico*, anno viii Domitiani: *Domitianus
plurimos nobilium in exsiliū mittit atque
occidit*. Εὐπατριδῆς enim idem est ac εὐγενής, ut
docet Gregorius Naz. tum in oratione supra citata,
tum in carmine iambico 19. Quod si quis existimat
patricios et *nobiles* nihil inter se differre, is vehe-
menter fallitur. *Patricius* enim apud Romanos dice-
batur, qui erat ex gente *patricia*, et opponebatur
plebeio, non autem *nobili*. Itaque *patricii* quidam
fuerunt apud Romanos, qui non erant *nobiles*, ut
docuit Sigonius in libro *De nominibus Romanorum*.
Observavi autem *nobilem* apud Romanos dictum
esse, respectu habito ad familiam, non ad gentem.
Proinde ex eadem gente alii erant *nobiles*, alii *igno-
biles*. *Nobiles* quidem, quorum pater et avus ma-
gistratum curulem gessissent, *ignobiles* contra

persecutionem in nos concitavit, quamvis pater ipsius Vespasianus nullam unquam injuriam nobis inferre tentasset.

CAPUT XVIII.

De Joanne apostolo et ejus Revelatione.

In hac persecutione Joannes apostolus idem et evangelista, qui etiam tum in vivis supererat, ob testimonium quod divino Verbo perhibebat, in insulam Patmum traditur esse relegatus. Irenæus quidem in quinto *Adversus hæreses* libro, scribens de numero quem efficiunt litteræ nominis Antichristi, de quo in Joannis Revelatione fit mentio, de Joanne loquitur his verbis: « Quod si hoc tempore nomen ipsius Antichristi palam prædicandum fuisset, prædictum id fuisset ab eo qui revelationem vidit. Neque enim dudum, sed nostra propemodum ætate, sub exitum scilicet imperii Domitiani hæc revelatio visa est. » Porro his ipsis temporibus doctrina fidei nostræ tantopere florebat, ut scriptores eam a religione nostra alienissimi, et persecutionem et martyria nostrorum monumentis suis tradere non dubitarent. Qui quidem etiam tempus ipsam persecutionis accurate notaverunt. Scribunt enim anno principatus Domitiani quinto decimo, Flaviam Domitillam Flavii Clementis ejus qui tunc temporis Romæ consul fuit, ex sorore neptem, una cum aliis plurimis ob confessionem Christi in insulam Pontiam fuisse deportatam.

CAPUT XIX.

Quomodo Domitianus Davidis posteros jussit occidi.

Cum vero idem Domitianus universos qui a Davide generis sui originem ducerent, interficere jussisset, vetus fama est posteros Judæ ejus qui secundum carnem frater Christi fuerat, a quibusdam hærelis esse delatos, utpote qui et Davidis stirpe essent oriundi, et ipsius Christi propinquitate fulgerent. Et hæc quidem testatur Hegesippus his verbis.

CAPUT XX.

De propinquis Servatoris nostri.

« His, inquit, temporibus adhuc supererant quidam ex cognatione Christi, nepotes Judæ illius qui secundum carnem frater Christi vocabatur. Hos a

(98) *Υἱοὶ τοῦ Ἰουδα*. In codice Regio ac Med. et apud Georgium Syncellum legitur υἱὸν Ἰουδα levi discrimine. Cæterum miror Scaligerum, qui in Animadversionibus Eusebianis pag. 187, tam Eusebium quam Hegesippum immerito reprehendit. Nam neque Hegesippus posteritatem Davidis ad duos tantum homines tunc esse redactam dixit, ut falso ei objicit Scaliger, sed posteritatem Judæ qui erat frater Domini. Nec Eusebius Hegesippi verba aliter accepit. Certe Hegesippus diserte testatur Symeonem Clopæ filium, qui tunc erat episcopus Hierosolymorum, ortum fuisse ex gente Davidica. Verba ejus habes infra cap. 32. Itaque nec Hegesippus erravit, nec Eusebius. Ipse potius Scaliger reprehendus est, qui adversus auctoritatem Hegesippi, vetustissimi scriptoris et apostolicis temporibus proximi, obstinate contendit, nullum unquam

Δ ἡμῶν ἀνεκλίνει διωγμὸν, καιπερ τοῦ πατρὸς αὐτοῦ Οὐεσπασιανοῦ ἰηδὲν καθ' ἡμῶν ἀποποιν ἐπινοήσαντος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΗ'.

Περὶ Ἰωάννου τοῦ ἀποστόλου καὶ τῆς Ἀποκαλύψεως (Nic. H. E. III, 9).

« Ἐν τούτῳ κατέχει λόγος τὸν ἀπόστολον ἅμα καὶ εὐαγγελιστὴν Ἰωάννην ἔτι τῷ βίῳ ἐνδιατριβόντα, τῆς εἰς τὸν θεὸν λόγον ἔνεκεν μαρτυρίας, Πάτριον οἰκεῖν καταδικασθῆναι τὴν νῆσον. Γράφων γέ τοι ὁ Εἰρηναῖος περὶ τῆς ψήφου τῆς κατὰ τὸν Ἀντίχριστον προσηγορίας φερομένης ἐν τῇ Ἰωάννου λεγομένη Ἀποκαλύψει, αὐταῖς συλλαβαῖς ἐν πέμπτῳ τῶν *Πρὸς τὰς αἰρέσεις* ταῦτα περὶ τοῦ Ἰωάννου φησὶν: « Εἰ δὲ εἶδει ἀναφανδὸν ἐν τῷ νῦν καιρῷ κηρύττεσθαι τοῦνομα αὐτοῦ, δι' ἐκείνου ἂν ἐβρόθη τοῦ καὶ τὴν ἀποκαλύψαι ἐωρακότος. Οὐδὲ γὰρ πρὸ πολλοῦ χρόνου ἐωράθη, ἀλλὰ σχεδὸν ἐπὶ τῆς ἡμετέρας γενεᾶς, πρὸς τῷ τέλει τῆς Δομετιανοῦ ἀρχῆς. » Εἰς τοσοῦτον δὲ ἄρα κατὰ τοὺς δηλούμενους ἢ τῆς ἡμετέρας πίστεως διδασκαλία διέλαμπεν, ὡς καὶ τοὺς ἀποδεν τοῦ καθ' ἡμᾶς λόγου οὐγγραφεῖς μὴ ἀποκνήσαι ταῖς αὐτῶν ιστορίαις τὸν τε διωγμὸν καὶ τὰ ἐν αὐτῷ μαρτύρια παραδοῦναι. Ὄψε καὶ τὸν καιρὸν ἐπ' ἀκριβὲς ἐπεσημήναντο, ἐν ἔτει πεντεκαιδεκάτῳ Δομετιανοῦ μετὰ πλείστων ἐτέρων καὶ Φλαβίαν Δομετιλλαν ἱστορήσαντες, ἐξ ἀδελφῆς γενοῦσαν Φλαβίου Κλήμεντος, ἐνὸς τῶν τριηκάδε ἐπὶ Ῥώμης ὑπάτων, τῆς εἰς Χριστὸν μαρτυρίας ἔνεκεν, εἰς νῆσον Ποντιαν κατὰ τιμωρίαν δεδῶσθαι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΘ'.

« Ὅς Δομετιανὸς τοὺς ἀπὸ γένους Δαβὶδ ἀναιρεῖσθαι προστάττει » (Nic. H. E. III, 10).

Τοῦ δ' αὐτοῦ Δομετιανοῦ τοὺς ἀπὸ γένους Δαβὶδ ἀναιρεῖσθαι προστάξαντος, παλαιὸς κατέχει λόγος τῶν αἰρετικῶν τινὰς κατηγορησάι τῶν ἀπογόνων Ἰουδα· τοῦτον δὲ εἶναι ἀδελφὸν κατὰ σάρκα τοῦ Σωτῆρος· ὡς ἀπὸ γένους τυγγανόντων Δαβὶδ, καὶ ὡς αὐτοῦ συγγένειαν τοῦ Χριστοῦ φερόντων. Ταῦτα δὲ δηλοῖ κατὰ λέξιν ὧδε πῶς λέγων ὁ Ἠγήσιππος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Κ'.

Περὶ τῶν πρὸς γένους τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν.

« Ἐτι δὲ περιήσανοι ἀπὸ γένους τοῦ Κυρίου υἱοὶ τοῦδα (98), τοῦ κατὰ σάρκα λεγομένου αὐτοῦ ἀδελ-

D Judam fratrem Domini exstitisse. Sed contra est Epiphanius in hæresi lxxviii, qui Josephum ex priore conjugio quatuor ait suscepisse liberos, Jacobum, Symeonem, Josetem et Judam. Cui consentit Hippolytus Portuensis episcopus apud Nicephorum in libro II, cap. 3, nisi quod pro Symeone Simonem dicit, rectius, ut supra notavi, et filias aliter nominat. His accedit Hieronymus in libro *Adversus Helvidium*. Dicit fortasse aliquis id quod a Scaligero dictum est, nullam in Evangelio mentionem ejus Judæ fieri. Imo vero Matthæus in cap. xiii, de illo sic loquitur: *Nonne mater ejus dicitur Maria, et fratres ejus Jacobus, Joseph, Simon et Judas?* Idem legitur in Marci cap. vi. Vides ut Scaliger, nimio reprehendendi studio abreptus, merito ipse in reprehensione incurrit. Porro hic Judas uxorem a nonnullis dicitur habuisse Mariam, teste Ai-

ᾧ, ὡς ἐδηλατόρευσαν, ὡς ἐκ γένους ὄντας Δαβίδ. Α nonnullis delatos quod ex regia Davidis stirpe prognati essent, evocatus ad Domitianum Cæsarem perduxit. Quippe Domitianus de adventu Christi perinde ac Herodes sibi metuebatur. Interrogati igitur ab illo utrum ex stirpe Davidis essent oriundi, id verissimum esse confessi sunt. Deinde sciscitatus est ex illis Domitianus, quantas possessiones, quantumve pecuniæ haberent. Illi vero novem tantummodo denariorum millia sibi ambobus suppetere dixerunt, quorum dimidia pars singulis competeret : eas vero facultates nequaquam se in argento habere, sed in æstimatione agrorum, novem scilicet ac triginta soli jugerum : ex quorum fructibus et tributa persolverent, et sibi ipsis non sine proprio 90 labore victum compararent. Simulque manus ostendere cœperunt, duritiam cutis, impressumque alte manibus callum ex laboris assiduitate, in testimonium operis sui proferentes. Postremo interrogati de Christo et de regno illius, cujusmodi id esset, et quando, quibusve in locis appariturum : responderunt non hujus mundi nec terrarum imperium illud esse, sed angelicum et cœleste, quod in fine sæculorum futurum esset, tunc cum Christus adveniens cum gloria, vivos simul et mortuos judicabit, et unicuique operum suorum mercedem tribuet. His auditis, Domitianus nihil adversus illos asperius decrevit : sed vilitatem hominum aspernatus, liberos abire jussit ; inissoque edicto persecutionem adversus Ecclesiam commotam compescuit. Illos vero ad hunc modum dimissos, Ecclesiis posthac præfuisse narrant, utpote Christi martyres simul ac propinquos ; et pace demum Ecclesiæ reddita ad Trajani usque tempora vitam perduxisse. » Hæc quidem Hegesippus. Sed et Tertullianus de Domitiano ita scribit : « Tentaverat et Domitianus, portio

Christophorsonus vertit *vectigalia*, quasi *vectigalia* agrorum solverentur. Atqui φόροι tributa sunt, quæ ex agris solvebantur, atque in ipsis speciebus fere pendebantur, id est in tritico, hordeo, vino et similibus, ut patet ex Codice Theodosiano. Vectigalia vero sunt quæ Græce dicuntur τέλη, quæ a publicanis conducebantur et exigebantur ; cum tributa a susceptoribus vel ab apparitoribus præsidium ac prefectorum exigi solerent.

(99) Ὁ Ἰουδαῖος. Ἰουδαῖος ex codice Mediceo edidit Rob. Stephanus. In codice Regio scriptum inveni δ' ἰουδαῖος, quod monuerat etiam idem Stephanus in variis lectionibus quas ad calcem editionis suæ conjecit. In *Chronico* Georgii Syncelli legitur δ' Ἰουδαῖος. Nos ex tribus nostris codicibus, M. z., Fuk. et Saviliano, veram hujus loci scripturam restituvimus, τοῦτους δ' ὁ Ἰουδαῖος ἤγαγε. Confirmant hanc lectionem Nicephorus et Rufinus. Nam in Rufino quidem dicitur Revocatus. *Hos Revocatus quidam nomine qui ad hoc missus fuerat, perduxit ad Domitianum.* Nicephorus vero in lib. III, cap. 10, scriptum habet δ' Ἰουδαῖος. Qui sint evocati, notum est ex Dione, milites scilicet honoratioris loci, qui, confectis jam stipendiis, dimissi, ad militiam evocabantur a principe. norum mentio fit in vetustis inscriptionibus, EVOK. AUG. Id est, *Evocatus Augusti*. Ne quis autem miretur, Hegesippum Græcum scriptorem Romano vocabulo usum fuisse. Non id novum aut infrequens Hegesippo, quippe qui δηλατορεύειν et δηγάρια usurpat in hac narratione quam præ manibus habemus, et plebeio sermone utitur.

(1) Ἐξ ὧν καὶ τοὺς φόρους ἀναφέρειν. Male

B manus ostendere cœperunt, duritiam cutis, impressumque alte manibus callum ex laboris assiduitate, in testimonium operis sui proferentes. Postremo interrogati de Christo et de regno illius, cujusmodi id esset, et quando, quibusve in locis appariturum : responderunt non hujus mundi nec terrarum imperium illud esse, sed angelicum et cœleste, quod in fine sæculorum futurum esset, tunc cum Christus adveniens cum gloria, vivos simul et mortuos judicabit, et unicuique operum suorum mercedem tribuet. His auditis, Domitianus nihil adversus illos asperius decrevit : sed vilitatem hominum aspernatus, liberos abire jussit ; inissoque edicto persecutionem adversus Ecclesiam commotam compescuit. Illos vero ad hunc modum dimissos, Ecclesiis posthac præfuisse narrant, utpote Christi martyres simul ac propinquos ; et pace demum Ecclesiæ reddita ad Trajani usque tempora vitam perduxisse. » Hæc quidem Hegesippus. Sed et Tertullianus de Domitiano ita scribit : « Tentaverat et Domitianus, portio

Christophorsonus vertit *vectigalia*, quasi *vectigalia* agrorum solverentur. Atqui φόροι tributa sunt, quæ ex agris solvebantur, atque in ipsis speciebus fere pendebantur, id est in tritico, hordeo, vino et similibus, ut patet ex Codice Theodosiano. Vectigalia vero sunt quæ Græce dicuntur τέλη, quæ a publicanis conducebantur et exigebantur ; cum tributa a susceptoribus vel ab apparitoribus præsidium ac prefectorum exigi solerent.

(2) Τύλους. Cum initio vertissem *callos*, dubitare postea cœpi, an *callus* in masculino genere diceretur. Tandem vero *callōs* a Rufino dici comperi in lib. II, ubi de morte Jacobi fratris Domini.

(3) Κρινεῖ ἄρτους. In codic. Maz., Med. ac Fuk. necnon apud Nicephorum legitur κρινετεν. Sed et codex Regius ita disertè scriptum habet. Quare mendum est typographicum quod in Rob. Stephani editionem irrepsit.

(4) Ἄτε ἔχων τι συνείσεως. Quisquis Tertulliani *Apologeticum* Græce vertit, verba illius minime est assecutus. Ait enim Tertullianus, post Neronem, qui primus sævit in Christianos, Domitianum quoque, utpote alterum Neronem, idem tentavisse, sed ut homines levi ac mobili sunt ingenio, cito ab incepto destituisse. At Eusebius seu quis alius fuit interpretes *Apologetici*, verba illa Tertulliani, *sed qua et homo*, ita accepit, quasi Tertullianum dicere voluisset, Domitianum quidem aliquatenus hominem fuisse, Neronem vero belluam potius fuisse quam hominem.

Neronis de crudelitate. Sed quia et homo, facile A
 ceptum repressit, restitutis etiam quos relegaverat.)
 Post obitum vero Domitiani, qui per annos quinde-
 cim imperium tenuit, cum Nerva in ejus locum
 successisset, Domitiano quidem omnes honorum tit-
 ulos arogari senatus decrevit ; iis vero qui injuste
 ab illo deportati fuerant, reditum in patriam, et sua
 cuique bona restitui : quemadmodum refertur ab iis
 qui rerum tunc temporis gestarum historiam con-
 siderunt. Tunc igitur et Joannem apostolum insu-
 lari exsilio liberatum, suum in urbe Epheso domicilium postliminio recepisse, vetustiorum nobi
 tradidit fides.

CAPUT XXI.

*Quemadmodum Alexandrinorum Ecclesiæ tertius
 præfuit Cerdo.*

Post hæc defuncto Nerva, qui paulo plus quam
 anni spatio regnaverat, Trajanus imperium obtinuit.
 Hoc primum adhuc principatus annum agente, cum
 Avilius, qui per tredecim annos Alexandrinam rex-
 it Ecclesiam, mortuus esset, in ejus locum successit
 Cerdo. Tertius hic ab Anniano ejus civitatis anti-
 stes fuit. Eodem tempore adhuc Clemens Romanæ
 Ecclesiæ præsidebat, qui 91 et ipse tertius a Paulo
 ac Petro inter episcopos ejus urbis promotionis or-
 dine numeratur. Primus enim fuit Linus : secun-
 dus Anencletus.

CAPUT XXII.

*Ut Antiochenorum Ecclesiæ secundus antistes fuit
 Ignatius.*

(Apud Antiochiam vero defuncto Evodio, qui pri-
 mus ejus loci constitutus fuerat episcopus, secundus
 tum maxime florebat Ignatius.) Hierosolymis quo-
 que Symeon, secundus post Jacobum Servatoris
 nostri fratrem, eodem tempore administrationem
 Ecclesiæ susceperat.

CAPUT XXIII.

Narratio de Joanne apostolo.

Iisdem temporibus in Asia apostolus ille et evan-
 gelista Joannes quem Jesus præcipue dilexerat,
 adhuc in vivis agens Ecclesias regionis illius gu-
 bernabat, post Domitiani mortem reversus ab exsilio
 quod in insula pertulerat. Quod autem Joannes

(5) *Μετὰ Παῦλον τε καὶ Πέτρον.* Duo hic obser-
 vanda sunt, tum quod Paulum Petro præponit Euse-
 bius, tum quod utrumque urbis Romæ episcopum
 scere videtur. Quod ad primam quæstionem atti-
 net, etiam alibi idipsum fecit Eusebius. Non tamen
 existimandum est Paulum idcirco anteferri Petro.
 Sape enim honoratioris posteriore loco nominan-
 tur. Denique in sigillis Ecclesiæ Romanæ Paulus
 semper a dextra ponitur, Petrus a sinistra, ut no-
 tavit Baronius in *Expositione concilii Nicæni*. Quod
 ad secundam difficultatem attinet, sciendum est
 Eusebium apostolos in ordine episcoporum minime
 numerare, ut supra notavi. Et Paulum quidem una
 cum Petro Romanam Ecclesiam fundasse ac plan-
 tasse supra dixit ex Dionysio Corinthiorum episco-
 po, et infra dicit ex Irenæo. Tamen cum de episco-
 patu Rom. loquitur, soli Petro eum tribuit, ut patet
 ex *Chronico* Eusebiano. Vide quæ in hanc rem do-
 ctissime disputata sunt a Petro Haberto, Vabrensi
 episcopo, in libro *De primatu Petri*. Ita intelligen-
 dus est Irenæus in libro 1 de Hygino loquens, ἐνα-

καί.) Μετὰ δὲ τὸν Δομετιανὸν πεντεκαίδεκα ἔτεσι
 ἐπικρατήσαντα, Νερούα τὴν ἀρχὴν διαδεξαμένου
 καθαιρεθῆναι μὲν τὰς Δομετιανοῦ τιμὰς, ἐπανέλθει
 δὲ ἐπὶ τὰ οἰκεία μετὰ τοῦ καὶ τὰς οὐσίας ἀπολαβεῖ
 τοὺς ἀδικῶς ἐξηλασμένους, ἡ Ῥωμαίων σύγκλητος
 βουλή ψηφίζεται ἡ ἱστοροῦσιν οἱ γραφῆ τὰ κατὰ τοῦ
 χρόνου παραδόντες. Τότε δὴ οὖν καὶ τὸν ἀπόστολο
 Ἰωάννην ἀπὸ τῆς κατὰ τὴν νῆσον φυγῆς τὴν ἐπὶ
 τῆς Ἐφέσου διατριβῆν ἀπειληφέναι, ὃ τῶν παρ
 ἡμῖν ἀρχαίων παραδίδοσι λόγος.

B

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΑ΄.

*Ὡς τῆς Ἀλεξανδρέων Ἐκκλησίας τρίτος ἡγεῖ
 ται Κέρδων.*

Μικρῶ δὲ πλέον ἐνιαυτοῦ βασιλεύσαντος Νερούα
 διαδέχεται Τραϊανός. Οὐ δὴ πρῶτον ἔτος ἦν, ἐν ἡ
 τῆς κατ' Ἀλεξανδρείαν παροικίας, Ἀθλιον δέκι
 πρὸς τρισὶν ἔτεσιν ἡγησάμενον, διαδέχεται Κέρδων
 Τρίτος οὗτος τῶν αὐτῶν μετὰ τὴν πρῶτον Ἀντικλῆ
 προέστη. Ἐν τούτῳ δὲ Ῥωμαίων εἰσέτι Κλήμη
 ἡγεῖτο, τρίτον καὶ αὐτὸς ἐπέχων τῶν τῆδε μετ
 Παῦλον τε καὶ Πέτρον (5) ἐπισκοπευσάντων βαθμῶν
 Λίνος δὲ ὁ πρῶτος ἦν, καὶ μετ' αὐτὸν Ἀνέγκλη
 τος (6).

C

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΒ΄.

*Ὡς τῆς Ἀντιοχείων δευτέρος Ἰγνάτιος
 (Nic. H. E. III. 11).*

Ἄλλὰ καὶ τῶν ἐπ' Ἀντιοχείας Εὐδοίου πρώτου
 καταπάντος, δευτέρος ἐν τοῖς δηλουμένοις Ἰγνάτιο
 ἐγνωρίζετο. Συμῶν ὁμοίως δευτέρος μετὰ τὸν τῷ
 Σωτήριος ἡμῶν ἀδελφόν, τῆς ἐν Ἱεροσολύμοις Ἐκ
 κλησίας κατὰ τοῦτους τὴν λειτουργίαν ἐγκεχειρισμέ
 νος ἦν (7).

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΓ΄.

Ἱστορία περὶ Ἰωάννου τοῦ ἀποστόλου.

(Nic. H. E. III. 11 ; II. 42).

Ἐπὶ τούτοις κατὰ τὴν Ἀσίαν ἔτι τῷ βίῳ περιλει
 πόμενος, αὐτὸς ἐκεῖνος ὃν ἡγάπα ὁ Ἰησοῦς, ἀπόστο
 λος ὁμοῦ καὶ εὐαγγελιστῆς Ἰωάννης τὰς αὐτῶν διεί
 πεν Ἐκκλησίας, ἀπὸ τῆς κατὰ τὴν νῆσον μετὰ τῆ
 Δομετιανοῦ τελευτην ἐπανελθῶν φυγῆς. Ὅτι δὲ ἐ!

τον κλῆρον τῆς ἐπισκοπικῆς διαδοχῆς ἀπὸ τῶν ἀπο
 στόλων ἔχοντας et in lib. III, cap. 5 et 4. Quippe Irenæus,
 perinde ac Eusebius noster, Petrum ac Pau-
 lum apostolos Romanam quidem Ecclesiam funda-
 visse dicit ; sed eos in episcoporum ordine nequa
 quam recenset. Eodem sensu in hæresi Cerdonia-
 norum Eriphanus ait Hyginum post Jacobum, Pe-
 trum ac Paulum apostolos, nonum episcopali
 successione locum tenuisse. Si quis ex hoc locum
 contenderet Jacobum fuisse episcopum urbis Romæ
 una cum Petro, is profecto ridiculus haberetur
 Idem quoque putandum est de Paulo.

(6) *Λίνος δὲ ὁ πρῶτος ἦν, καὶ μετ' αὐτὸν Ἀνέγκλητος.* Hæc verba in interpretatione sua omisit
 Rufinus, nec sine causa. Sunt enim prorsus super-
 flua, et a scholiaste primum addita esse, ac poste-
 in textum videntur admessa.

(7) *Τὴν λειτουργίαν ἐγκεχειρισμένος ἦν.* Hæc
 quidem codex Regius. Verum quatuor reliqui, Mai-
 scilicet ac Med. cum Fnk. ac Saviliano, scripturam
 habent τὴν λειτουργίαν εἶχεν.

ταύτους ἐστὶ τῷ βίῳ περιῆν, ἀπόρη διὰ δύο πιστώ- A
 σαθαι τὸν λόγον μαρτύρων. Πιστοὶ δ' ἂν εἴεν οὗτοι, τῆς ἐκκλησιαστικῆς πρεσβεύσαντες ὀρθοδοξίας. Οἱ δὲ τοῦτοιοι Εἰρηναῖος καὶ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεύς. Ὡς ὁ μὲν πρότερος ἐν δευτέρῳ τῶν Πρὸς τὰς αἰρέσεις, ὡς πῶς γράφει κατὰ λέξιν· « Καὶ πάντες οἱ πρεσβύτεροι (8) μαρτυροῦσιν, οἱ κατὰ τὴν Ἀσίαν Ἰωάννη τῷ τοῦ Κυρίου μαθητῆ συμβεβληχότες, παρὰ δευκέναι τὸν Ἰωάννην. Παρέμεινε γὰρ αὐτοῖς μέχρι τῶν Τραϊανου χρόνων. » Καὶ ἐν τρίτῳ δὲ τῆς αὐτῆς ὑποθέσεως ταῦτο τοῦτο δηλοῖ διὰ τούτων· « Ἀλλὰ καὶ ἡ ἐν Ἐφέσῳ Ἐκκλησία ὑπὸ Παύλου μὲν τεθεμελιωμένη, Ἰωάννου δὲ παραμείναντος αὐτοῖς· μέχρι τῶν Τραϊανου χρόνων, μάρτυς ἀληθῆς ἐστὶ τῆς τῶν ἀποστόλων παραδόσεως. » Ὁ δὲ Κλήμης ὁμοῦ τὸν χρόνον ἐπιστημηνάμενος, καὶ ἱστορίαν ἀναχαισιότατην οἷς τὰ κατὰ καὶ ἐπωφελεῖ φιλὸν ἀκούειν, προστίθησιν, ἐν ᾧ Τίς ὁ σωζόμενος πλοῦσις ἐπέγραψεν αὐτοῦ συγγράμματι. Λαβὼν δὲ ἀνάγνωθι ὡς πῶς ἔχουσιν καὶ αὐτοῦ τὴν γραφήν· « Ἀκουσον μῦθον οὐ μῦθον, ἀλλὰ ὄντα λόγον, περὶ Ἰωάννου τοῦ ἀποστόλου παραδεδομένον (9) καὶ μνήμη πεφυλαγμένον. Ἐπειδὴ γὰρ τοῦ τυράννου τελευτήσαντος, ἀπὸ τῆς Πάτμου τῆς νήσου μετήλθεν εἰς τὴν Ἐφεσον, ἀπῆει παρακαλούμενος καὶ ἐπὶ τὰ πλησιόχωρα τῶν ἐθνῶν, ὅπου μὲν ἐπισκόπους καταστήσων, ὅπου δὲ ἄλλας Ἐκκλησίας ἠρμάσων, ὅπου δὲ κλήρω ἓνα γέ τινα κληρώσων (10) τῶν ὑπὸ τοῦ Πνεύματος σημαυνομένων. Ἐλθὼν οὖν καὶ ἐπὶ τινὰ τῶν οὐ μακρὰν πόλεων, ἧς καὶ τὸννομα λέγουσιν ἔνιοι (11), καὶ τὰλλα ἀναπαύσας τοὺς ἀδελφούς (12), ἐπὶ πᾶσι τῷ καθεστῶτι προσδέψας ἐπισκόπων, νεανίσκων ἱκανὸν τῷ σώματι, καὶ τὴν ὄψιν ἱππῶν, καὶ θερμὸν τὴν ψυχὴν ἰδὼν, τοῦτον, ἔφη, σοὶ παρακατατίθειμαι μετὰ πάσης σπουδῆς, ἐπὶ τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ Χριστοῦ μάρτυρος. Τοῦ δὲ δεχομένου καὶ πάνθ' ὑπισχνουμένου, καὶ πάλιν τὰ αὐτὰ διελέγετο καὶ διεμαρτύρετο. Ἔτα ὁ μὲν ἀπῆρεν ἐπὶ τὴν

(8) Καὶ πάντες οἱ πρεσβύτεροι. Tres nostri codices, Maz., Med. ac Fuk., vocem interserunt hoc modo, καὶ πάντες δὲ οἱ πρεσβύτεροι. Locus hic Irenæi exstat in lib. II, cap. 39, ubi Irenæus disputat, quot annos in terris vixerit Christus, et ex relatione seniorum qui cum Joanne apostolo in Asia familiariter vixerant, asserit Christum plus quam quadraginta annorum spatio vitam prorogasse. Verba ejus hæc sunt ex veteri interpretatione: Sicut Evangelium et omnes seniores testantur, qui in Asia apud Joannem discipulum Domini convenerunt, id ipsum tradidisse eis Joannem. Permansit autem cum iis usque ad Trajani tempora.

(9) Vulg. περὶ Ἰωάννου τοῦ ἀποστόλου λεγόμενον, καὶ ἡμῖν παραδεδομένον. In tribus nostris codicibus, Maz., Med. ac Fuk., hic locus ita legitur.... περὶ Ἰωάννου τοῦ ἀποστόλου παραδεδομένον, exprunctis illis vocibus, quæ profectio parum necessariæ videntur.

(10) Vulg. ὅπου δὲ γε κληρὸν εἶνα τινα κληρώσων. Hunc locum ex fide atque auctoritate trium codicum Maz., Med. ac Fuk. egregie restitutum, rejecta codicis Regii lectione, quæ ferri omnino non potest. Quid enim sibi vult κληρὸν ἓνα τῶν ὑπὸ τοῦ Πνεύματος σημαυνομένων. At in lectione quam ex codicibus restituumus, plana sunt omnia. Sed et Rufini

A ad hæc usque tempora pervenerit, duorum testimonium auctoritate probare sufficiet. Sunt porro hi testes fide dignissimi, quippe qui rectæ semper catholicæque doctrinæ propugnatores extiterint: Irenæum dico et Clementem Alexandrinum. Quorum prior in secundo *Adversus hæreses* libro ita scribit: « Et omnes, inquit, presbyteri qui cum Joanne Domini discipulo in Asia familiariter versati sunt, ita sibi a Joanne traditum esse testantur. Vixit enim apud illos usque ad tempora Trajani. » In tertio quoque ejusdem operis libro, id ipsum declarat his verbis: « Sed et Ephesina Ecclesia, quæ a Paulo quidem fundata est, Joannem vero usque ad Trajani tempora habuit præsentem, testis locupletissima est apostolicæ traditionis. » Clemens autem in eo libro quem B
 inscripsit, *Quisnam dives salutem possit consequi*, simul et tempus ipsum designavit, et narrationem quamdam adjunxit inprimis necessariam iis præsertim quos rerum honestarum atque utilium commemoratio delectat. Sumpto igitur in manus libro, recita mihi historiam quæ sic habet: « Ausculta, inquit, fabulam: imo non fabulam, sed verissimam historiam de Joanne, quæ nobis fideliter tradita et memoriæ studiose 92 commendata est. Cum post obitum tyranni ex insula Patmo Ephesum rediisset Joannes, ad finitimas quoque provincias rogatus se contulit, partim ut episcopos constitueret, partim ut Ecclesias integras disponeret ac formaret, partim etiam ut homines sibi a divino Spiritu indicatos in clerum quemdam seu sortem Domini seponeret. Cum ergo ad quamdam urbem venisset haud longe dissitam a civitate Epheso, cujus etiam nomen a nonnullis refertur, fratresque suis sermonibus consolatus fuisset, ad extremum viso juvene quodam statura corporis egregio, vultu non invenusto, et ferventi indole prædito, conversus ad eum quem ordinarat episcopum: Hunc, inquit, coram universa Ecclesia et sub testimonio Christi studiose tibi

versio nostram emendationem confirmat. Sic enim habet: *Rogabatur etiam vicinas lustrare provincias, quo vel Ecclesias fundaret, in quibus non erant locis: vel in quibus erant, sacerdotibus ac ministris instrueret, secundum quod ei denuo quoque Spiritus sanctus indicasset.*

(11) Ἦς καὶ τὸννομα λέγουσιν ἔνιοι. Smyrnæam vocat hanc urbem auctor Chronici Alexandrini.

(12) Καὶ τὰλλα ἀναπαύσας τοὺς ἀδελφούς. Hujus verbi vim ac proprietatem non intellexit Christophorus. Verit enim hoc modo: *Cum alia quæque officia quæ ad animos fratrum inter se dissidentium conciliandos pertinebant, obiisset, etc.* Atqui Clemens nihil dixit de fratrum discordia. Neque vero Græca vox conciliationem significat, sed tantum consolationem. At igitur Clemens, Joannem apostolum, cum in illam urbem venisset, fratres adventu suo consolatum esse, cum post diuturnum exilium quo Domitiani principatu exsulaverat, eum reducem tandem viderent. Potest etiam hoc verbum intelligi de prædicatione, qua Joannes Ecclesiam illius loci consolatus est. Utitur eadem voce Hegesippus infra lib. IV, cap. 22. Porro in codicibus nostris Maz., Med. ac Fuk. scriptum est sine apostrophe καὶ τὰ ἄλλα, rectius.

commendo. Cum vero episcopus eum juvenem accepisset, et curæ sibi in posterum fore polliceretur, iterum Joannes eadem quæ prius mandare et contestari non destitit. Post hæc Joannes quidem Ephesum regressus est. Presbyter vero adolescentem sibi traditum in domum suam suscipiens educavit, fovit, atque continuit: tandemque sacramentum baptismi eidem tradidit. Deinceps sacerdos de pristina cura atque custodia paulatim remisit, quippe cum perfectissimo custode apposito, Christi videlicet signaculo juvenem communiisset. Illum ergo præmatura potitum libertate, æquales quidam sibi adjungunt, desides ac dissoluti, et flagitiis omnibus assuefacti. Ac primum quidem magnificis conviviis adolescentem illiciunt: noctu deinde ad spoliandos obvios egressi, secum illum abducunt: inde ad majorum scelorum societatem cohortantur. At ille sensum assuescebat pravitati, et tanquam generosus et effrenis equus a recto tramite abreptus, ac frenum commordens, quanto majore animi indole præditus erat, tanto acrius in præceps ferebatur. Postremo abjecta spe salutis quam in Deo posuerat, nihil jam mediocre animo designabat, sed grandi aliquo scelere perpetrato, quando quidem jam de salute sua penitus desperaverat, parem cum cæteris poenam subire dedignabatur. Assumptis igitur illis ipsis sodalibus, et instituto latronum collegio, ipse prompto animo dux eorum effectus, violentia, cædibus atque atrocitate cunctos superabat. Aliquanto post tempore, cum negotii cujuscumque necessitas incidisset, iterum in

(13) *Τὴν σφραγίδα τοῦ Κυρίου.* Veteres Christiani ita baptismum vocabant, ut præter cæteros docet Gregorius Nazianzenus in oratione quadragesima, ubi baptismum diversis nominibus a Christianis vocari observat: Δῶρον καλούμεν, χάρισμα, βάπτισμα, χρίσμα, φώτισμα, ἀφθαρσίας ἔνδυμα, λουτρὸν παλιγγενεσίας, σφραγίδα, πᾶν ὃ τι εἴμεν. Causam vero cur baptismum vocarent σφραγίδα, idem Gregorius subiungit, quod scilicet baptismus sit conservatio et dominii nota. Male ergo Christophoronus hunc Eusebii nostri locum de sacramento confirmationis interpretatus est; sic enim vertit: *Postea vero ubi sigillo Domini, id est sacramento confirmationis, tanquam perfecta tutelaque ejus animi custodia obsignasset, nonnihil de cura remisit.* Atqui Græca id non sonant. Nam Clemens ait, episcopum cum adolescentem illum aliquando fovisset atque instituisset studiosissime, tandem illum baptizavisse; postea vero curam illius adolescentis abjecisse, quippe cui perfectissimum custodem apposuisset, Dominicum signaculum, ὡς τὸ τέλειον αὐτῷ φυλακτήριον ἐπιστήσας τὴν σφραγίδα τοῦ Κυρίου. Christophoronus illa verba ὡς ἐπιστήσας vertit, *ubi obsignasset*, cum vertere potius debuisset, *ut pote qui obsignasset.* Hanc enim vim habet Græca particula, et lectori indicat, id quod dicitur ad superiora referri debere. Cum igitur antea de baptismo locutus sit Clemens (id enim significat verbum illud ἐφώτισε), in hac etiam periodo de baptismo eum loqui necesse est. Sed et Eusebius in lib. vi, cap. 7 ubi de Basilde agit, baptismum vocat σφραγίδα. Latini quoque eodem modo vocant *signaculum fidei*. Sic Rufinus in lib. 1 *adversus Hieronymum*, initio, et vetus auctor *De hæreticis non bapti-*

* H. e. *parem cum cæteris sortem habere.* Eovz.

Ἐφεσον, ὃ δὲ πρεσβύτερος ἀναλαβὼν οἰκαδε τὸν παραδοθέντα νεανίσκον, ἔτρεφε, συνείχεν, ἔθαλπε, τὸ τελευταῖον ἐφώτισε. Καὶ μετὰ τοῦτο ὑφῆκε τῆς πλείονος ἐπιμελείας καὶ παραφυλακῆς, ὡς τὸ τέλειον αὐτῷ φυλακτήριον ἐπιστήσας τὴν σφραγίδα τοῦ Κυρίου (13). Τῷ δὲ ἀνέσεως πρὸ ὥρας λαβομένῳ προσφθειρονται (14) τινες ἤλικες ἀργοὶ καὶ ἀπερβρωγότες, ἐθάδες κακῶν. Καὶ πρῶτον μὲν δι' ἐστιάσεων πολυτελῶν αὐτὸν ἐπάγονται, εἰτά που νύκτωρ ἐπὶ λωποδυσίαν ἐξίόντες, συνεπάγονται· εἰτά τι καὶ μείζον συμπράττειν ἤξiou. Ὁ δὲ κατολίγον προσεθίζετο. Καὶ διὰ μέγεθος φύσεως, ἐκστάς ὡσπερ ἄστομος καὶ εὐρωστος ἵππος ὀρθῆς ὁδοῦ, καὶ τὸν χαλινὸν ἐνδακῶν, μείζονως κατὰ τῶν βαρᾶθρων ἐφέρετο. Ἀπογνοὺς δὲ τελεῖτος τὴν ἐν Θεῷ σωτηρίαν, οὐδὲν ἐτι μικρὸν διενοεῖτο, ἀλλὰ μέγα τι πράξας, ἐπειδὴ περ ἄπαξ ἀπολώλει, ἴσα τοῖς ἄλλοις παθεῖν ἤξiou (15). Αὐτοὺς δὲ τούτους ἀναλαβὼν, καὶ ληστήριον συγκροτήσας, εἰσιμο; λήτταρχος ἦν, βιαιότατος, μαίφονώτατος, χαλεπώτατος. Χρόνος ἐν μέσῳ· καὶ τινος ἐπιπεσοῦσης χρείας, ἀνακαλοῦσι τὸν Ἰωάννην. Ὁ δὲ, ἐπεὶ τὰ ἄλλα ὧν χάριν ἦκε κατεστήσατο, Ἄγε δὴ, ἔφη, ὧ ἐπίσκοπε, τὴν παρακαταθήκην ἀπόδος ἡμῖν, ἣν ἐγὼ τε καὶ ὁ Χριστὸς σοι παρακαταθέμεθα ἐπὶ τῆς Ἐκκλησίας, ἧς προκαθέξῃ, μάρτυρος. Ὁ δὲ τὸ μὲν πρῶτον ἐξεπλάγη, χοῦματα οἰόμενος ἄπερ οὐκ ἔλαβε, συκοφαντεῖσθαι, καὶ οὔτε πιστεύειν εἶχεν ὑπὲρ ὧν οὐκ εἶχεν, οὔτε ἀπιστεῖν Ἰωάννη. Ὡς δὲ, Τὸν νεανίσκον, εἶπεν, ἀπαίτω καὶ τὴν ψυχὴν τοῦ ἀδελφοῦ, στενάζας κάτωθεν ὁ πρεσβύτερος, καὶ τι καὶ ἐπιδακρύσας, Ἐκεῖνος, ἔφη, τέθνηκε. Πῶς καὶ τίνα θάνατον; Θεῷ τέθνηκεν, εἶπεν.

Ἀπέβη γὰρ πονηρὸς καὶ ἐξώλης, καὶ τὸ κεφάλαιον, *zandis*, a Nic. Rigaltio editus, *signum fidei* his appellat baptismum, et *signum simpliciter* pag. 131. Clemens Alexandrinus in *Pædagogico*, pag. 41, ait baptismum multis nominibus appellari, *χάρισμα, φώτισμα, τέλειον*. Et in *Excerptis Theodoti*, pag. 344, vocat baptismum σφραγίδα, et σφράγισμα τῆς ἀληθείας, causamque affert nominis eandem quam Gregorius. Plura vide apud P. Halloixium in notationibus ad Vitam sancti Polycarpi, cap. 9. Quibus adde Epiphanium in hæresi Ebionæorum, cap. 4 et 34.

(14) *Προσφθειρονται.* Hujus verbi vim non intellexit Christophoronus, ut ex versione ejus apparet. Προσφθειρεσθαι idem est quod προσέρχεσθαι, nisi quod in malam partem sumitur. Eodem sensu εἰσφθειρεσθαι dicunt Græci pro εἰσέρχεσθαι, ut notat Suidas. Quam vocem legere nemini apud Gregorium Naz. in oratione 21, ὡσπερ τι νόσιμα δεινὸν ταῖς ἐκκλησίαις εἰσφθάρη. Et paulo post de Gregorio Ariano loquens, τῇ πολιτεῖα παρείσφθαρεν. Plura de hoc verbo alibi notavi, quæ in præsentia non sunt ad manum.

(15) *ἴσα τοῖς ἄλλοις παθεῖν ἤξiou.* Gruterus negativam particulam hic addidit: οὐκ ἤξiou. Atque ita legisse videntur Rufinus et Musculus. Mihi magis placeret ἀπηξiou. Ferri tamen potest vulgata scriptura, si voce illa τοῖς ἄλλοις non sodales adolescentis illius intelligas, sed alios latrones et sicarios. In codice Maz., Med. et Fuk. legitur πρᾶττειν ἤξiou. Sed ea lectio ferri non potest, cum in eadem periodo præcedat hæc verba μέγα τι πράξας, etc. Ubi tamen nostri codd. Maz., Med. et Fuk. scriptum habent μέγα τι πράξαι, absque ullo sensu.

ληστής. Καὶ νῦν ἀντὶ τῆς Ἐκκλησίας τὸ ὄρος κατέ-
 ληψε μεθ' ὁμοίου στρατιωτικοῦ. Καταβρήξάμενος
 ὡν τὴν ἐσθῆτα ὁ Ἀπόστολος, καὶ μετὰ μεγάλης
 οἰμωγῆς πληξάμενος τὴν κεφαλὴν, Καλὸν γε, ἔφη,
 φύλακα τῆς τάδελοφου ψυχῆς (16) κατέλιπον. Ἄλλ'
 ἵππος ἤδη μοι παρέστω, καὶ ἡγεμῶν γινέσθω μοί
 τις τῆς ὁδοῦ. Ἦλαυνεν ὡσπερ εἶχεν, αὐτόθεν ἀπὸ
 τῆς Ἐκκλησίας. Ἐλθὼν δὲ εἰς τὸ χωρίον, ὑπὸ τῆς
 προφυλακῆς τῶν ληστῶν ἀλίσκεται, μήτε φεύγων,
 μήτε παραιτούμενος, ἀλλὰ βοῶν· Ἐπὶ τοῦτ' ἐλή-
 λυθα, ἐπὶ τὸν ἄρχοντα ὑμῶν ἀναγάγετέ με. Ὅς
 τῶς ὡσπερ ὠπίστω, ἀνέμενον. Ὡς δὲ προσιόντα
 ἐγνώρισε τὸν Ἰωάννην, εἰς φυγὴν αἰδεσθεὶς ἐτρέ-
 πετο (17). Ὁ δὲ ἐδίωκεν ἀνὰ κράτος, ἐπιλαθόμενος
 τῆς ἡλικίας τῆς ἑαυτοῦ, κεκραγὼς· Τί με φεύγεις,
 τέκνον, τὸν σαυτοῦ πατέρα, τὸν γυμνὸν, τὸν γέρον-
 τα; ἐλέησόν με, τέκνον, μὴ φοβοῦ. Ἔχεις ἔτι ζωῆς
 ἐπιβῆ. Ἐγὼ Χριστῷ δώσω λόγον ὑπὲρ σοῦ, ἂν δέη,
 τὴν σὸν θάνατον ἐκάν ὑπομενῶ, ὡς ὁ Κύριος τὸν ὑπὲρ
 ἡμῶν. Ὑπὲρ σοῦ τὴν φυγὴν ἀντιδώσω τὴν ἐμήν.
 Σπῆθι, πίστευσον, Χριστὸς με ἀπέστειλεν. Ὁ δὲ
 ἀκούσας, πρῶτον μὲν ἔστη κάτω βλέπων, εἶτα ἐβόη-
 σεν τὰ ὄπλα, εἶτα τρέμων ἐκῆκε πικρῶς. Προσελθόντα
 δὲ τὸν γέροντα περιέλαβεν ἀπολογούμενος ταῖς οἰμω-
 γαῖς ὡς ἐδύνατο, καὶ τοῖς δάκρυσι βαπτίζόμενος ἐκ
 δευτέρου (18), μόνην ἀποκρύπτει τὴν δεξιάν. Ὁ δ'
 ἔγγυμνος, ἐπομνύμενος, ὡς ἄφρων αὐτῷ παρὰ τοῦ
 Σωτῆρος ἠύρηται (19), δέομενος, γονυπετῶν, αὐτὴν
 τὴν δεξιάν ὡς ὑπὸ τῆς μετανόιας κεκαθαρμένην κα-
 ταφύλων, ἐπὶ τὴν Ἐκκλησίαν ἐπανήγαγε. Καὶ δαψι-
 λία μὲν εὐχαῖς ἐξαιτούμενος, συνεχέσι δὲ νηστεῖαις
 συναγωνιζόμενος (20), ποιικιλίας δὲ ῥήσεσι λόγων (21)
 κτεπέδων αὐτοῦ τὴν γνώμην, οὐ πρότερον ἀπῆλθεν,
 ὡς ῥῆσι, πρὶν αὐτὸν κατέστησε τῇ Ἐκκλησίᾳ (22),

(16) *Καλὸν γε, ἔφη, φύλακα τῆς τάδελοφου ψυ-
 χῆς.* Codex Fuk. et Savilii vocem interserunt hoc
 modo: *καλὸν γε, ἔφη, φύλακά σε τῆς*, quæ vox non
 mediocrem addit elegantiam. Porro in vetustissimo
 codice Maz. post vocem *κατέλιπον* ascriptum est
 punctum cum virgula, quæ nota est indignationis.
 Hæc enim verba cum velicenti quadam indigna-
 tione pronuntiari debent.

(17) *Εἰς φυγὴν αἰδεσθεὶς ἐτρέπετο.* Hæc est
 scriptura codicis Regii; sed reliqui codices Maz.,
 Med., Fuk. et Savil. scriptum habent *ἐτρέπετο*.

(18) *Βαπτίζόμενος ἐκ δευτέρου.* Eleganter lo-
 cutus est Clemens Alexandrinus. Nam pœnitentia
 alter baptismus est, qui lacrymarum fonte perficitur,
 ut ait Gregorius Naz. in *oratione de baptismo*. Porro
 in codicibus nostris Maz., Med. et Fuk. scrip-
 tum invenitur *βαπτίζόμενος ἐκ τοῦ ἐτέρου*. Sed Regii
 codicis lectionem magis probo.

(19) *Παρὰ τοῦ Σωτῆρος ἠύρηται.* Rufinus et reli-
 qui interpretes in futuro verterunt, quasi legeretur
εὐρήσεται, quod non probo. Efficacius enim erat ad
 confirmandam juvenis mentem, jurare se veniam
 scelerum illius impetrasse a Deo, quam polliceri se
 impetraturum. Nostri codices Maz., Med. et F.k.
 scriptum habent *ἠύρηται* alibi, *εὐρήται*.

(20) *Νηστεῖαις συναγωνιζόμενος.* In codice Re-
 gio scriptum reperi *ἐξευμενιζόμενος*. Vulgata tamen
 scriptura magis placet, quam in nostris exemplariis
 invenimus. Sed et Rufinus eandem lectionem
 secutus est, cum ita vertit, *et cum ipso pariter du-
 cens crebra jejunia*. Nicephorus quoque habet *συνα-
 γόμενος*, quod idem est ac *συναγωνιζόμενος*. Porro

A *eam urbem accitus est Joannes. Qui cum venisset,
 et cuncta, quorum gratia advenerat, ordinasset :*
 Agedum, inquit, episcopo, redde nobis depositum,
 quod ego et Christus tibi commendavimus sub te-
 stimonio Ecclesiæ cui præsidet. Ad hæc episco-
 pus primo quidem mirari, cum existimaret pecu-
 niam, quam non accepisset, a se per calumniam
 repeti. Et sicut adhibere fidem non poterat repo-
 scienti ea quæ minime haberet, ita nec Joanni dif-
 fidere audebat. Sed ubi Joannes : Juvenem, inquit,
 et animam fratris reposco : tum senex demisso vultu
 suspirans atque illacrymans : Is, ait, mortuus est.
 Quomodo, inquit Joannes, et quonam mortis ge-
 nere? Deo mortuus est, ait ille. Malus quippe evasit
 et perditus, et ad extremum latro. Itaque nunc pro
 B *Ecclesia montem occupavit cum sui simillimis
 commilitonibus. His auditis apostolus scissa veste,
 et cum ingenti gemitu caput feriens : Bonum, in-
 quit, animæ fratris custodem reliqui. Sed jam equus
 mihi præsto sit, et aliquis ductor itineris. Inde
 Ecclesia, ita ut erat, profectus, conscenso equo
 properavit. Cumque ad locum venisset, ab iis qui
 excubias agebant latronibus capitur : non ille fu-
 gam parans, nec veniam deprecans, sed vociferans :*
 Ad hoc ipsum veni, deducite me ad ducem vestrum.
 Is vero ut erat armatus interim expectabat. Sed
 ubi accedentem propius agnovit Joannem, præ pu-
 dore in fugam se convertit. At Joannes concito
 cursu hominem persequi instituit, oblitus ætatis suæ,
 identidem clamans : Quid me patrem tuum fugis,
 fili, inermem et senem? miserere mei, fili : noli ti-
 mere : adhuc superest tibi spes salutis. Ego pro te
 satisfaciam Christo. Tua causa mortem libenter
 excipiam, quemadmodum Dominus pro nobis mori

verbum *ἐξευμενιζόμενος* videtur esse scholion seu
 interpretatio vocis præcedentis *ἐξαιτούμενος*.

(21) *Ῥήσεσι λόγων.* Longe elegantior videtur
 lectio codicis Regii, *σειρήσι λόγων*, quo modo etiam
 legitur apud Nicephorum in lib. II, cap. 42. Vulga-
 tam tamen scripturam tuetur Rufinus, qui sic ver-
 tit : *Sed et variis sermonum consolationibus, velut
 quibusdam præcantationibus, efferos et exterritos
 ejus animos mitigabat.* Sane *σειρήνες* nimis molle
 hoc loco vocabulum est. Ῥήσεις autem λόγων sunt
 dicta vel sententiæ ex sacris voluminibus excerptæ,
 quibus Joannes juvenis infulas pœnitentiam agentis,
 D *animum atque aures demulcebat.*

(22) *Κατέστησε τῇ Ἐκκλησίᾳ.* Rufinus hunc
 locum ita vertit : *Nec prius abstiit quam eum in
 omnibus emendatum etiam Ecclesiæ præficeret.* Ru-
 finus secutus est Christophorus, quorum tamen
 interpretationem probare non possum. Neque enim
 convenit apostolicæ disciplinæ, ut homo cædis ac
 latrocinii reus, licet peracta pœnitentia, episcopus
 fuerit ordinatus. Itaque magis placet scriptura quam
 in quatuor nostris codicibus inveni Maz., Med.,
 Fuk. et Saviliano, *ἀποκατέστησε τῇ Ἐκκλησίᾳ*,
 quam lectionem secuti videntur Langus et Muscu-
 lus. Nicephorus quidem hujus loci sensum ita ex-
 pressit, *πρὶν ἢ στεβρῶς αὐτὸν ἐπιστῆσαι τῇ Ἐκκλη-
 σίᾳ.* Eodem verbo usus est Georgius Syncellus in
 hujus historiæ narratione, καὶ τῇ Ἐκκλησίᾳ ἐπι-
 στήσας. Sed fortasse quidam nostrorum codicum
 lectionem repudiabunt, eo quod Clemens jam di-
 xerit, juvenem illum a Joanne apostolo in Ecclesiam

sustinuit. Animam meam pro tua vicariam dabo. A διδούς μέγα παράδειγμα μετανοίας ἀληθινῆς, καὶ Sta modo, et mihi crede; a Christo missus sum. His μέγα γνώρισμα παλιγγενεσίας, τρόπαιον ἀναστάσεως ille auditis, primum quidem vultu in terram demisso substitit: deinde armis abjectis, tremens in lacrymas effusus est. Et accedentem senem complexus, gemitu ac lamentis quantum maxime poterat veniam rogabat, et lacrymis quasi altero quodam baptismo exiabat, solam dexteram occultans. Tum apostolus spondens ac dejerans se veniam ipsi a Servatore impetravisse, oransque ac in genua provolutus, et dextram ipsam juvenis, utpote pœnitentia expurgatam, deosculans, ipsum in Ecclesiam reduxit. Exinde partim crebris orationibus Deum deprecans, partim continuatus una cum juvene jejuniis simul 94 decertans, omnibus denique verborum illecebris animum ejus demulcens, non prius abscessit quam illum Ecclesiæ restituisset, magnumque sinceræ pœnitentiæ exemplum, et iteratæ regenerationis ingens documentum, et conspicuæ resurrectionis tropæum omnibus ostendisset. »

CAPUT XXIV.

De ordine Evangeliorum.

Hæc a Clemente scripta, in hunc operis nostri locum coniecimus, tum ad notitiam rerum, tum ad utilitatem legentium profutura. Jam vero ejusdem apostoli scripta, quæ omnium consensu ei ascribuntur recenseamus. Et primo quidem Evangelium ipsius universis per orbem terrarum Ecclesiis notissimum sine ulla dubitatione suscipiendum est. Quod vero recte et cum ratione quarto illud loco, post trium aliorum Evangelia a veteribus collocatum sit, planum fiet hoc modo. Admirabiles illi prorsusque divini apostoli Servatoris nostri, cum essent vita quidem ac moribus castigatissimi, et omnibus virtutibus ornati, sermone autem ipso rudes essent atque inculti: freti divina et mirifica virtute ipsis a Servatore concessa, artificioso verborum ornatu Magistri sui præcepta exponere neque noverant, neque item conabantur. Sed adjuvantis ipsos Spiritus sancti demonstratione, et virtute Christi quæ per ipsos plurima perpetrabat miracula, tantummodo utentes, notitiam regni cœlorum orbi terrarum nuntiabant. Neque curæ illis erat libros scribere, quippe qui longe præstantiore ministerio et supra humanas vires posito fungerentur. Paulus certe qui inter omnes apostolos et verborum apparatus et sententiarum pondere facile præstabat, præter paucissimas Epistolas nihil omnino scriptum reliquit: tametsi innumera mysteria exponere potuerit, quippe qui ad earum rerum quæ in tertio sunt cœlo, contemplationem perti-

reductum fuisse: ἐπὶ τὴν Ἐκκλησίαν ἐπανήγαγε. Quod si hoc loco legamus ἀποκατέστησε τῇ Ἐκκλησίᾳ, inepta erit ac superflua ejusdem rei repetitio. Respondeo restituere Ecclesiæ non idem esse ac reducere in Ecclesiam. Reducitur enim ad Ecclesiam, qui pœnitentiam acturum se esse proficitur; restituitur autem Ecclesiæ is qui, peracta pœnitentia, reconciliatoriam manus impositionem accepit.

(23) Ὑποσημνηώμεθα γραφάς. Magis placet altera lectio quam reperi in codice Maz., ἐπισημνηώμεθα, cui fere consentit codex Medic., nisi quod ἐπισημεινώμεθα scriptum habet. At in codice Fuk. scriptum est ἐπισημειώμεθα.

(24) Vulg. Καὶ δὴ καὶ τὸ κατ' αὐτὸν Εὐαγγέλιον... ἀνωμολογήσθω. Posterius καὶ expungendum est, utpote ineptum ac superfluum. Abest certe a tribus nostris codicibus Maz., Med. et Fuketiano. Scribendum quoque ἀνωμολογήσθω, producta secunda syllaba, sicut in iisdem codicibus habetur.

B ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΔ'.

Περὶ τῆς τάξεως τῶν Εὐαγγελίων (Nic. II. E. II. 45). Ταῦτα τοῦ Κλήμεντος, ἱστορίας ἡμοῦ καὶ ὠφελείας τῆς τῶν ἐντευζομένων ἔνεκεν, ἐνταῦθ' αἰ κεῖσθω. Φέρε δὲ καὶ τοῦδε τοῦ ἀποστόλου τὰς ἀναντιβρόχτους ὑποσημνηώμεθα (23) γραφάς. Καὶ δὴ τὸ κατ' αὐτὸν Εὐαγγέλιον ταῖς ὑπὸ τὸν οὐρανὸν διεγνωσμένον Ἐκκλησίαις, πρῶτον ἀνωμολογήσθω (24). Ὅτι γε μὴν εὐλόγως πρὸς τῶν ἀρχαίων ἐν τετάρτῃ μοίρᾳ τῶν ἄλλων τριῶν κατελεχται, ταῦτ' ἂν γένοιτο δῆλον. Οἱ θεσπέσιοι καὶ ὡς ἀληθῶς θεοπρεπεῖς, φημι δὲ τοῦ Χριστοῦ τοὺς ἀποστόλους, τὸν βίον ἄκρωσ κεκαθαρμένοι, καὶ ἀρετῇ πάσῃ τὰς ψυχὰς κεκοσμημένοι, τὴν δὲ γλῶτταν ἰδιωτεύοντες, τῇ γε μὴν πρὸς τοῦ Σωτῆρος αὐτοῖς δεδωρημένη θείᾳ καὶ παραδοξοποιῶ δυνάμει θαρσοῦντες, τὸ μὲν ἐν περινοίᾳ καὶ τέχνῃ λόγων τὰ τοῦ διδασκάλου μαθήματα πρεσβεύειν, οὔτε ἤδισαν οὔτε ἐνεχείρουν· τῇ δὲ τοῦ θεοῦ Πνεύματος τοῦ συνεργούντος αὐτοῖς ἀποδείξει, καὶ τῇ δὲ αὐτῶν συντελουμένη θαυματουργῶ τοῦ Χριστοῦ δυνάμει μόνῃ χρώμενοι, τῆς τῶν οὐρανῶν βασιλείας τὴν γνώσιν ἐπὶ πᾶσαν κατήγγελλον τὴν οἰκουμένην, σπουδῆς τῆς περὶ τὸ λογογραφεῖν μικρὰν ποιούμενοι φροντίδα. Καὶ τοῦτ' ἐπραττον, ἅτε μείζονι καὶ ὑπὲρ ἀνθρώπων ἐξυπηρετούμενοι διακονίᾳ. Ὁ γοῦν Παῦλος πάντων (25) ἐν παρασκευῇ λόγων δυνατώτατος, νοήμασι τε ἰκανώτατος γεγώνως, οὐ πλέον τῶν βραχυτάτων Ἐπιστολῶν (26) γραφῇ παραδέδωκε, καίτοι μυρία γε καὶ ἀπόβροχτα λέγειν ἔχων, ἅτε τῶν μέχρις οὐρανοῦ τρίτου θεωρημάτων ἐπιψάσας, ἐπ' αὐτὸν τε τὸν θεοπρεπῆ παράδεισον ἀναρπασθεὶς, καὶ τῶν ἐκεῖσε ρημάτων ἀβρόχτων ἀξω-

(25) Ὁ γοῦν Παῦλος πάντων. Codic. Maz. et Med. vocem interserunt hoc modo, Ὁ γοῦν Παῦλος ὢν πάντων ἐν παρασκευῇ λόγων δυνατώτατος. Sed nihil opus est hac voce, cum sequatur verbum γεγώνως.

(26) Οὐ πλέον τῶν βραχυτάτων ἐπιστολῶν. Ambiguum est utrum paucas an breves Epistolas velit dicere. Utrumque enim de Pauli Epistolis dici potest: eas scilicet et paucas esse, quippe quæ quatuordecim numerum non excedant: et breves, iis quidem, qui illas pie ac religiose perlegerint. Certè Origenes eas ὀλιγοστίχους vocat in lib. v *Expositio-nium in Evangelium Joannis*. Origenis verba si quis legere desiderat, habentur infra in lib. vi, cap. 25. In codice Fuk. hic locus ita perscriptus est: Οὐ πλέον τῶν βραχυτάτων ἰδῶν Ἐπιστολῶν γραφῇ παραδέδωκεν, ubi ἰδῶν compendiosa scribendi nota positum est pro δεκατεσσάρων.

θείς ἐπακούσαι. Οὐκ ἄπειροι μὲν οὖν ὑπῆρχον τῶν αὐτῶν καὶ οἱ λοιποὶ τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν φοιτηταί, δώδεκα μὲν ἀπόστολοι, ἑβδομήκοντα δὲ μαθηταί, ἄλλοι τε ἐπὶ τούτοις μυρίοι. Ὅμως δ' οὖν ἐξ ἀπάντων τῶν τοῦ Κυρίου μαθητῶν, ὑπομνήματα Ματθαῖος ἡμῖν καὶ Ἰωάννης μόνοι καταλελοίπασιν οὓς καὶ ἐπάναγκας ἐπὶ τὴν γραφὴν ἔλθειν κατέχει λόγος. Ματθαῖος μὲν γὰρ πρότερον Ἑβραίοις κηρύξας, ὡς ἐμελλε καὶ ἐπ' ἑτέροισι ἵέναι, πατρὶω γλώττῃ γραφῆ παραδοὺς τὸ κατ' αὐτὸν Εὐαγγέλιον, τὸ λέειπον τῇ αὐτοῦ παρουσίᾳ (27), τούτοις ἀφ' ὧν ἐπέλλετο, διὰ τῆς γραφῆς ἀπεπλήρου. Ἦδη δὲ Μάρκου καὶ Λουκᾶ τῶν κατ' αὐτοὺς Εὐαγγελίων τὴν ἐκδοσὶν πεποιημένων, Ἰωάννην φασὶ τὸν πάντα χρόνον ἀγράφῳ κεχρημένον κηρύττειν, τέλος καὶ ἐπὶ τὴν γραφὴν ἔλθειν τοιαύτης χάριν αἰτίας. Τῶν προαναγραφέντων τριῶν εἰς πάσας ἤθῃ καὶ εἰς αὐτὸν διαδεδομένων, ἀποδέξασθαι μὲν φασιν, ἀλήθειαν αὐτοῖς ἐπιμαρτυρήσαντα, μόνην δὲ ἄρα λείπεσθαι τῇ γραφῇ τὴν περὶ τῶν ἐν πρώτοις καὶ κατ' ἀρχὴν τοῦ κηρύγματος ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ πεπραγμένων διήγησιν· καὶ ἀληθῆς γινέσθαι ὁ λόγος. Τοὺς ἄλλους γοῦν τρεῖς εὐαγγελιστὰς συνιδεῖν πάρεστι, μόνον τὰ μετὰ τὴν ἐν τῷ δεσμοματηρίῳ Ἰωάννου τοῦ Βαπτιστοῦ κάθειρξιν ἐφ' ἕνα ἐνιαυτὸν πεπραγμένα τῷ Σωτῆρι συγγεγραφότας, αὐτὸ τε τοῦτ' ἐπισημημένους καταρχὰς τῆς αὐτῶν ἱστορίας. Μετὰ γοῦν τὴν τεσσαρακονταήμερον νηστείαν, καὶ τὸν ἐπ' αὐτῇ πειρασμὸν, τὸν χρόνον τῆς ἰδίας γραφῆς ὁ μὲν Ματθαῖος δηλοῖ λέγων· « Ἀκούσας δὲ ὅτι Ἰωάννης παραδόθη, ἀνεχώρησεν ἀπὸ τῆς Ἰουδαίας εἰς τὴν Γαλιλαίαν. » Ὁ δὲ Μάρκος ὡσαύτως· « Μετὰ δὲ τὸ παραδοθῆναι, φησὶν, Ἰωάννην, ἦλθεν Ἰησοῦς εἰς τὴν Γαλιλαίαν. » Καὶ ὁ Λουκᾶς δὲ πρὶν εἰσεῖσθαι τῶν τοῦ Ἰησοῦ πράξεων, παραπλησίως ἐπιτηρεῖ φάσκων· « Ὡς ἄρα προσθεῖς Ἡρώδης ὁς ἐπεπράξατο πονηροῖς, κατέκλεισε τὸν Ἰωάννην ἐν φυλακῇ. » Παρακλήθηντα δὲ οὖν τούτων ἕνεκά φησι τὸν ἀπόστολον Ἰωάννην, τὸν ὑπὸ τῶν προτέρων εὐαγγελιστῶν παρασιωπηθέντα χρόνον, καὶ τὰ κατὰ τοῦτον πεπραγμένα (28) τῷ Σωτῆρι (ταῦτα δ' ἦν τὰ πρὸ τῆς τοῦ Βαπτιστοῦ καθείρξεως), τῷ κατ' αὐτὸν Εὐαγγελίῳ παραδοῦναι, αὐτὸ τε τοῦτ' ἐπισημηνασθαι, τοτὲ μὲν φησάντα, « Ταύτην ἀρχὴν ἐποίησε τῶν παραδόξων ὁ Ἰησοῦς, » τοτὲ δὲ μνημονεύσαντα τοῦ Βαπτιστοῦ μεταξὺ τῶν Ἰησοῦ πράξεων, ὡς ἔτι τότε βαπτίζον-

A gisset, et ad ipsum usque divinum paradysum raptus, arcana quaedam verba ibi auscultare inervisset. Sed et reliqui Servatoris nostri adjutores, duodecim videlicet apostoli, et septuaginta discipuli, 95 alii denique præter eos innumerabiles, earundem rerum minime expertes fuerunt. Soli nihilominus ex cunctis Domini discipulis Matthæus et Joannes scriptos nobis rerum commentarios reliquerunt; quos quidem necessitate quadam ad scribendum impulsos fuisse perhibent. Nam Matthæus cum Hebræis primum fidem prædicasset, inde ad alias quoque gentes profecturus, Evangelium suum patrio sermone conscribens, id quod presentis suæ adhuc superesse videbatur, scripto illis quos relinquebat, supplevit. Postea vero cum B Marcus jam et Lucas Evangelia sua seorsum singuli edidissent, aiunt Joannem, qui hactenus nuda voce verbum Domini prædicaverat, tandem ob hujusmodi causam ad scribendum se contulisse. Perlatis jam in omnium ipsiusque adeo Joannis notitiam supradictis tribus Evangeliiis, approbavisse ea Joannes, et veritatem scriptorum suo testimonio confirmasse dicitur: solam vero narrationem earum rerum quas Christus circa prædicationis initium gesserat, desiderasse: et profecto ita se res habet. Nam superiores quidem tres evangelistas, ea duntaxat quæ post conjectum in vincula Joannem Baptistam, unius anni curriculo a Servatore nostro gesta sunt, litteris mandasse perspicuum est: idque ipsum in principio operis sui aperte significasse. Matthæus certe post quadraginta dierum jejunium, et post illam tentationem quæ jejunium subsecuta est, historiæ suæ tempus designat his verbis: « Audiens, inquit, quod Joannes traditus erat, ex Judæa recessit in Galilæam. » Similiter etiam Marcus: « Postquam, inquit, traditus est Joannes, venit Jesus in Galilæam. » Sed et Lucas antequam res a Christo gestas ordiatur, eodem modo tempus designat, cum ait: « Adjecit, inquit, et hoc Herodes cæteris quæ gesserat malis, et conclusit Joannem in carcerem. » His de causis aiunt Joannem ab amicis rogatum, et tempus ipsum quod superiores evangelistæ silentio prætermiserant, et res tunc a Servatore nostro gestas, eas videlicet quæ Joannis Baptistæ carcerem præcesse-

(27) Τὸ λέειπον τῇ αὐτοῦ παρουσίᾳ. Nicephorus in l. II, c. 45, habet τὸ λέειπον τῆς αὐτοῦ παρουσίας, id est, *Defectum presentis suæ iis quos relinquebat, scripto compensavit*. Rufinus quoque et Musculus hunc quem dixi sensum secuti sunt. Christophorus vero, verbis ipsis pressius adhærens, aliter interpretatus est in hunc modum: *Et quod illis a quibus discessit, deesse dum præsens apud eos erat, videbatur, illud sedulitate et labore scribendi omnibus suis quasi numeris explevit*; in qua interpretatione hoc primo reprehendendum est, quod Matthæum scripsisse ait Evangelium, cum ab Hebræis jam discessisset, cum tamen Eusebius contrarium dicat. Nam in Græco est ἀφ' ὧν ἐπέλλετο, id est, *a quibus discessurus erat*. Certe Athanasius in tractatu *De libris sacra Scripturæ*, et Chrysostomus scribit Matthæum primum omnium Hierosolymis Evangelium suum conscripsisse; idque anno

D xv post ascensum Christi ab eo factum fuisse tradit Nicephorus, et auctor *Chronici Alexandrini*. Deinde verba illa τὸ λέειπον τῇ αὐτοῦ παρουσίᾳ, nullo modo id significare possunt quod voluit Christophorus; sed id potius significant, si ad verbum interpreteris, *et quod presentis suæ adhuc superesse videbatur (ad prædicationis scilicet consummationem) scripto supplevit*. Hic sensus verborum Eusebii. At Christophorus verba illa τούτοις ἀφ' ὧν ἐπέλλετο retulit ad verbum, λέειπον, cum tamen referantur ad vocem ἀπεπλήρου. Certe in scriptis codicibus Regio, Maz. et Med. post vocem παρουσίᾳ, et post ἐπέλλετο apponitur subdistinctio.

(28) Καὶ τὰ κατὰ τοῦτον πεπραγμένα. In quatuor nostris codicibus Maz., Mel., Fok. et Saviliano scriptum est, καὶ τὰ κατ' αὐτὸν πεπραγμένα. Supple, τὸν χρόνον.

rant, in Evangelium suum conjecisse : idque ab ipso indicari primum cum dicit : « Hoc initium miraculorum fecit Jesus; » deinde cum in ipso jam progressu narrationis rerum a Jesu gestarum, mentionem interserit Joannis Baptistæ tanquam in Ænon juxta 96 Salem etiam tum baptizantis. Quod quidem apertissime ostendit his verbis : « Nondum, inquit, Joannes conjectus erat in carcerem. » Proinde Joannes quidem res a Christo gestas priusquam Joannes Baptista custodiæ mancipatus fuisset, Evangelio suo complectitur. Reliqui vero tres evangelistæ res Christi gestas, ex quo Baptista conjectus est in carcerem, persequuntur. Quod quicumque attentius observaverit, nequaquam Evangelia inter se dissidere posthac existimabit : quippe cum Joannis quidem Evangelium initium actuum Christi, cætera autem Evangelia sequentis temporis historiam contineant. Et seriem quidem ipsam generis Christi secundum carnem, utpote a Matthæo et Luca prius traditam, Joannes merito prætermisit. Ab ipsa vero ejus divinitate sumpsit initium, quippe quæ a Spiritu sancto ipsi tanquam præstantiori fuisset reservata. Atque hæc de Joannis Evangelio dicta sint a nobis. Marcum vero quænam causa ad scribendum impulerit, jam superius commemoravi. At Lucas in ipso Evangelii sui exordio quæ scribendi sibi causa esset exposuit. Ait enim multos temere atque imprudenter aggressos fuisse narrationem earum rerum quas ipse exploratas haberet : ac proinde se necessitate adductum, ut nos ab incertis opinionibus liberaret, certissimam ac fidelissimam narrationem earum rerum, quarum ipse veritatem partim ex Pauli contubernio, partim ex reliquorum apostolorum sermonibus hauserat, Evangelio suo tradidisse. Sed hæc a nobis quidem nunc dicta sint hactenus ; alias vero commodius allatis veterum scriptorum locis, quid reliqui de eodem argumento tradiderint, docere conabimur. Porro inter Joannis scripta præter Evangelium, prior quoque Epistola tum a recentioribus tum ab antiquis omnibus citra controversiam admittitur ; reliquæ autem duæ in dubium revocantur. De Revelationis autem libro adhuc in utramque partem opinionum varietate certatur. Sed hæc etiam controversia vetustiorum testimonio competenti tempore disceptabitur.

97 CAPUT XXV.

De divinis Scripturis omnium consensu receptis, et de iis quæ non sunt ejusmodi.

Cæterum opportunum videtur hoc loco Novi Testamenti libros de quibus jam diximus, summam recensere. Primo igitur collocanda est sacra Evangeliorum quadriga ; quam deinde consequuntur Actus apostolorum. Post hos numerandæ sunt Pauli Epistolæ. Inde prior illa Joannis, ac similiter Petri Epistola suscipienda est. Postremo adjungenda est, si ita videbitur, Joannis Revelatio : de qua quid veteres senserint, suo loco exponemus. Et hæc quidem communi omnium consensu rece-

Α τος ἐν Αἰνῶν ἐγγύς τοῦ Σαλήμ (29)· σαφῶς τε τοῦτο δηλοῦν ἐν τῷ λέγειν· « Οὐπω γὰρ ἦν, φησὶν, Ἰωάννης βεβλημένος εἰς φυλακὴν. » Οὐκοῦν ὁ μὲν Ἰωάννης τῆ τοῦ κατ' αὐτὸν Εὐαγγελίου γραφῆς, τὰ μηδέτω τοῦ Βαπτιστοῦ εἰς φυλακὴν βεβλημένου πρὸς τοῦ Χριστοῦ πραχθέντα παραδίδωσιν· οἱ δὲ λοιποὶ τρεῖς εὐαγγελισταὶ, τὰ μετὰ τὴν εἰς τὸ δεσμώτηριον κάθειρξιν τοῦ Βαπτιστοῦ μνημονεύουσιν. Οἷς καὶ ἐπιστήσαντι, οὐκέτ' ἂν δόξα διαφωνεῖν ἀλλήλοις τὰ Εὐαγγέλια, τῷ τὸ μὲν κατὰ Ἰωάννην τὰ πρῶτα τῶν τοῦ Χριστοῦ πράξεων περιεχεῖν, τὰ δὲ λοιπὰ τὴν ἐπὶ τέλει τοῦ χρόνου αὐτῷ γενημένην ἱστορίαν. Εἰκότως δ' οὖν τὴν μὲν τῆς σαρκὸς τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν γενεαλογίαν, ἅτε Ματθαῖος καὶ Λουκᾶ προγραφεῖσαν, ἀποσιωπῆσαι τὸν Ἰωάννην, τῆς δὲ θεολογίας ἀπάρξασθαι, ὡσάν αὐτῷ πρὸς τοῦ θεοῦ Πνεύματος οἶα κρείττονι παραπεφυλαγμένης. Ταῦτα μὲν οὖν ἡμῖν περὶ τῆς τοῦ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίου γραφῆς εἰρήσθω. Καὶ τῆς κατὰ Μάρκον δὲ ἡ γενομένης αἰτίας, ἐν τοῖς ἔμπροσθεν ἡμῖν δεδῆλωται. Ὁ δὲ Λουκᾶς ἀρχόμενος καὶ αὐτὸς τοῦ κατ' αὐτὸν συγγράμματος, τὴν αἰτίαν προῦθηκε, δι' ἣν πεποιήται τὴν σύνταξιν· δηλῶν, ὡς ἄρα πολλῶν καὶ ἄλλων προπετέστερον ἐπιτετελευκῶτων διήγησιν ποιήσασθαι, ὧν αὐτὸς πεληροφόρητο λόγων, ἀναγκαίως ἀπαλλάττων ἡμᾶς τῆς περὶ τοὺς ἄλλους ἀμφοτέρωθεν ὑπολήψεως, τὸν ἀσφαλῆ λόγον, ὧν αὐτὸς ἱκανῶς τὴν ἀλήθειαν καταλήψει, ἐκ τῆς ἅμα Παύλου συνουσίας τε καὶ διατριβῆς, καὶ τῆς τῶν λοιπῶν ἀποστόλων ὁμιλίας ὠφελήμενος, διὰ τοῦ ἰδιοῦ παρέδωκεν Εὐαγγελίου. Καὶ ταῦτα μὲν ἡμεῖς περὶ τούτων οἰκειότερον δὲ κατὰ καιρὸν διὰ τῆς τῶν ἀρχαίων παραθέσεως, τὰ καὶ τοῖς ἄλλοις περὶ αὐτῶν εἰρημόμεθα πειρασόμεθα δηλῶσαι. Τῶν δὲ Ἰωάννου συγγραμμάτων, πρὸς τῷ Εὐαγγελίῳ καὶ ἡ προτέρα τῶν Ἐπιστολῶν, παρά τε τοῖς νῦν καὶ τοῖς ἔτ' ἀρχαίοις ἀναμφίλεκτος ὠμολογῆται, ἀντιλέγονται δὲ αἱ λοιπαὶ δύο. Τῆς δ' Ἀποκαλύψεως ἐφ' ἑκάτερον ἐτι νῦν παρὰ τοῖς πολλοῖς περιέλεται· ἡ δόξα. Ὅμως γε μὴν ἐκ τῆς τῶν ἀρχαίων μαρτυρίας ἐν οἰκείῳ καιρῷ τὴν ἐπίκρισιν δέξεται καὶ αὐτῆ.

D

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΕ'.

Περὶ τῶν ὁμολογουμένων θεῶν Γραφῶν καὶ τῶν μὴ τοιούτων (Nic. II. E. II, 46).

Ἐβλογον δ' ἐνταῦθα γενομένους, ἀνακεφαλαίωσασθα· τὰς δηλωθείσας τῆς Καινῆς Διαθήκης γραφάς. Καὶ ὅη ταχέον ἐν πρώτοις τὴν ἁγίαν τῶν Εὐαγγελίων τετρακτύον· οἷς ἐπιταὶ ἡ τῶν Πράξεων τῶν ἀποστόλων γραφή. Μετὰ δὲ ταύτην, τὰς Παύλου καταλεκτέον Ἐπιστολάς, αἷς ἔξῃ· τὴν φερομένην Ἰωάννου προτέραν, καὶ ὁμοίως τὴν Πέτρου κυρωτέον Ἐπιστολήν. Ἐπὶ τούτοις ταχέον, εἶγε φανεῖρ, τὴν Ἀποκάλυψιν Ἰωάννου, περὶ ἧς τὰ δόξαντα κατὰ καιρὸν ἐκθησόμεθα. Καὶ ταῦτα μὲν ἐν ὁμολογουμέ-

(29) Ἐγγύς τοῦ Σαλήμ. In vetustissimo codice Maz. scriptum inveni Σαλεῖμ cum diphthongo.

ως. Τῶν δ' ἀντιλεγόμενων, γνωρίμων δ' οὖν ὁμοῦς A πτα sunt. Ex iis vero quæ in dubium revocantur, πῶς πολλοῖς, ἡ λεγομένη Ἰακώβου φέρεται, καὶ ἡ Ἰούδα, ἢ τε Πέτρου δευτέρα Ἐπιστολή, καὶ ἡ ὀνομαζομένη δευτέρα καὶ τρίτη Ἰωάννου, εἴτε τοῦ εὐαγγελιστοῦ τυγχάνουσαι, εἴτε καὶ ἐτέρου ὁμωνύμου ἐκείνου. Ἐν ταῖς νόθοις (30) κατατετέχθω καὶ τῶν Παύλου Πράξεων ἡ γραφή, ὃ τε λεγόμενος Ποιμὴν, καὶ ἡ Ἀποκάλυψις Πέτρου. Καὶ πρὸς τοῦτοις, ἡ φερομένη Βαρνάβα Ἐπιστολή, καὶ τῶν ἀποστόλων αὐ λεγόμεναι Διδαχαὶ (31) ἔτι τε, ὡς ἔφην, ἡ Ἰωάννου Ἀποκάλυψις, εἰ φανεῖται, ἦν τινες, ὡς ἔφην, ἀθετοῦσιν, ἕτεροι δὲ ἐγκρίνουσι τοῖς ὁμολογουμένοις. Ἡδὲ δ' ἐν τοῦτοις τινὲς καὶ τὸ καθ' Ἑβραίων Εὐαγγέλιον (32) κατέλεξαν. ὧ μάλιστα Ἑβραῖον οἱ τὸν Χριστὸν παραδεξάμενοι χαίρουσι. Ταῦτα μὲν πάντα τῶν ἀντιλεγόμενων ἂν εἴη. Ἀναγκαιῶς δὲ καὶ τούτων B ὁμοῦς τὸν κατάλογον πεποιήμεθα, διακρίναντες τὰς τε κατὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν παράδοσιν ἀληθεῖς καὶ ἀπλάστους, καὶ ἀνωμολογημένας Γραφάς, καὶ τὰς ἄλλας παρὰ ταύτας, οὐκ ἐνδιαθήκους μὲν, ἀλλὰ καὶ ἀντιλεγόμενας, ὁμοῦς δὲ παρὰ πλείστοις τῶν ἐκκλησιαστικῶν γινωσκόμενας, ἵν' εἰδέναι ἔχοιμεν αὐτάς τε ταύτας, καὶ τὰς ὀνόματι τῶν ἀποστόλων πρὸς τῶν αἰρετικῶν προφερομένας, ἥτοι ὡς Πέτρου καὶ Θωμᾶ, καὶ Μαθθαί, ἢ καὶ τινων παρὰ τοῦτους ἄλλων Εὐαγγέλια περιεχούσας, ἢ ὡς Ἀνδρέου καὶ Ἰωάννου, καὶ τῶν ἄλλων ἀποστόλων Πράξεις, ὧν οὐδὲν οὐδαμῶς ἐν συγγράμματι τῶν κατὰ διαδοχὰς ἐκκλησιαστικῶν (33) τις ἀνὴρ εἰς μνῆμην ἀγαγεῖν ἠξίωσεν. Πόρρω δὲ πῶ καὶ ὁ τῆς φράσεως παρὰ τὸ ἕθος τὸ ἀποστολικὸν

(30) *Ἐν τοῖς νόθοις*. Impropr̄ie hoc nomen usurpat C Eusebius, pro libris scilicet qui ambiguae sunt auctoritatis, cum νόθοι dici debeant libri adulterini et ab hæreticis conficti, de quibus mentio fit in fine hujus capituli. Quod ut manifestius appareat, intelligendum est tres esse species librorum sacrorum. Alii sunt extra controversiam veri, alii extra controversiam falsi, tertii sunt de quibus inter antiquos ambigitur. Hi postremi νόθοι dici non possunt, cum a multis habiti sint pro veris. Restat igitur ut secundi dicantur νόθοι sive adulterini. Hujusmodi est Pauli Epistola ad Laodicenses, quam Hieronymus uno consensu ab omnibus explosam fuisse dicit. Porro Athanasius, seu qui alius auctor est tractatus de sacræ Scripturæ libris, eadem ἀρχολογία utitur qua Eusebius, dum libros ἀντιλεγόμενους confundit cum libris ἀποκρυφῖς et adulterinis. Sed Eusebius intra in cap. 31 seipsum emendat, et adulterinos libros ab ambiguis aperte distinguit. Sed et Gregorius Naz. in iambico carmine ad Seleucum nostram sententiam aperte confirmat. Nam ex sacræ Scripturæ libris alios ait esse genuinos ac legitimos, quos ibidem omnes recenset; alios vero supposititios, quos appellat νόθους, et adulterinæ monete comparat; tertios vocat mediū ordinis; qui ad veros illos ac genuinos libros proxime accedant. Quam divisionem hausit Gregorius ex Origenis tomo in *Explanationum in Joannem*. Ibi enim Origenes de libro qui *Prædicatio Petri* inscribitur, ait: *Distinguentes situe genuinus liber, an nothus, an mistus*. Cæterum si proprie loqui velimus, duo tantum sunt genera librorum sacrorum: veri scilicet, et dubii sive ἀντιλεγόμενοι. Nam spurii in numerum sacrorum librorum referri non merentur.

(31) *τῶν ἀποστόλων αὐ λεγόμεναι Διδαχαί*. De hoc libro vide quæ notavit Ussertus in dissertatione de sancti Ignatii epistolæ cap. 7. — Vide præterea

Actus Pauli, et liber Pastoris titulo inscriptus, et Revelatio Petri: Barnabæ item epistola, et quæ dicuntur *Institutiones apostolorum*. His adjuuge, si lubet, Joannis Revelationem, quam nonnulli, ut superius dixi, ex albo Scripturarum expungunt, alii inter libros omnium consensu probatos annumerant. Sed et in eundem ordinem jam a quibusdam relatum est *Evangelium secundum Hebræos*, quo maxime delectantur Hebræi illi qui Christi fidem susceperunt. Atque hi sunt libri qui in dubium revocantur. Quorum tamen indicem contexere idcirco necessarium putavi, ut cum ex Ecclesiæ traditione, veras ac sinceras Scripturas, et omnium consensu probatas, ab iis distinxerimus, quæ dubiæ quidem auctoritatis sunt, nec in Novi Testamenti corpus relatæ, a plerisque tamen ecclesiasticis scriptoribus agnoscuntur: hoc modo tum hos ipsos libros facilius dignoscere possimus, tum alios sub apostolorum nomine ab hæreticis evulgatos, qui Petri, Thomæ, Matthiæ, et quorundam aliorum *Evangelia*, Andreæ quoque, Joannis, aliorumque apostolorum *Actus* continent. Quos quidem libros nullus unquam, qui continuata ab apostolis successione in Ecclesia docuit, in scriptis suis

Coteler. Proleg. ad S. Ignat., *Patr. Gr.*, t. I. Edit.

(32) *τὸ καθ' Ἑβραίων Εὐαγγέλιον*. De hoc Hieronymus in *Catalogo*. ubi de Jacobo fratre Domini sic ait: *Evangelium quoque quod appellatur secundum Hebræos, et a me nuper in Græcum Latinnique sermonem translatum est, quo et Origenes sæpe utitur*, etc. De hoc evangelio loquitur Julianus Pelagianus in libro iv, ubi Hieronymum accusat, quod in *Dialogo adversus Pelagianos*, usus sit testimonio quinti evangelii quod in Latinum ipse sermonem transtulerat. Quod autem subjungit Eusebius, eo evangelio præcipue delectari Judæos illos qui Christum susceperunt, intelligere videtur Nazaræos et Ebionitas. Hi enim evangelium illud Hebræico sermone conscriptum legere consueverant, ut docet idem Hieronymus in *Isaiam*, cap. xi, et in *Ezechielem*, cap. xviii, et in *Matthæum*. Recte ergo Rufinus vertit: *Quo præcipue utuntur Hebræi illi qui Christum suscipere videntur*.

D (33) *τῶν κατὰ διαδοχὰς ἐκκλησιαστικῶν*. Nicephorus in libro ii, cap. 46, hæc Eusebii verba interpolavit hoc modo: *Ὅστις τῶν ἀποστολικῶν διαδόχων καὶ τῶν καθ' ἑξῆς ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων*. Sed nihil opus erat hujusmodi emendatione. Neque enim Eusebius hic loquitur de apostolorum successoribus, qui titulus solis convenit episcopis, sed de ecclesiasticis scriptoribus loquitur, qui perpetua successione in Ecclesia floruerunt. Itaque τῶν κατὰ διαδοχὰς ἐκκλησιαστικῶν, idem valet ac τῶν καθ' ἑκάστου καιροῦ ἐκκλησιαστικῶν, vel τῶν ἀεὶ ἐκκλησιαστικῶν. Nam ut apud Hebræos fuit olim successio prophetarum, licet aliquoties interrupta, quemadmodum tradit Josephus in libro i *contra Apionem*, sic in Ecclesia fuit semper successio doctorum et tractatorum, qui *ecclesiastici* dicebantur, ut supra notavi. Hieronymus in cap. xi *Isaiæ*: *Id quod in Evangelio Matthæi omnes quærunτ ecclesiastici et*

commemorare dignatus est. Sed et ipsum dicendi genus longe ab apostolica simplicitate **98** discrepat. Sensus quoque ipse, et quæ ibidem traditur fides, cum a vera et catholica doctrina plurimum quantum aberret, hæc hæreticorum hominum figmenta esse manifeste coarguit. Quocirca ne quidem inter spurios collocandi sunt hi libri, sed tanquam absurdi et impii, prorsus repudiandi. Nunc ad seriem historię nostrę redeamus.

CAPUT XXVI.

De Menandro præstigiatore.

Simonis Magi successor Menander, diabolicę pravitatis alterum telum priore illo nequaquam inferius semetipse ac mores suos præstitit. Hic quoque Samarites, ad summam magicarum artium peritiam perinde ac magister progressus, pluribus adhuc et absurdioribus figmentis exuberavit. Nam seipsum quidem Servatorem esse asserebat, ad hominum salutem ex ævis quibusdam invisibilibus ab alto destinatum. Neminem vero aiebat ipsos mundi conditores angelos posse superare, nisi qui prius magica disciplina a se insultatus, et baptismo, quem ipse tradebat, initiatus fuisset. Quem baptismum quicumque suscipere meruissent, eos perpetuam in hoc sæculo immortalitatem adepturos affirmabat: non amplius morti obnoxios, sed hic in ævum permansuros, juvenes semper atque immortales futuros. Atque hæc quidem ex Irenæi libris licet cognoscere. Sed et Justinus similiter postquam de Simone retulit, de Menandro quoque subjungit hæc verba: « Menandrum item quemdam Samaritanum ex vico Caparattæa oriundum, discipulum Simonis, dæmonum stimulis agitatum Antiochiam venisse, atque ibi plurimos arte magica deluisse novimus. Qui etiam sectatoribus suis persnaserat ipsos nunquam esse morituros. Et ex illas disciplina adhuc supersunt nonnulli qui idem profitentur. » Fuit hoc diabolicę calliditatis commentum, ut per maleficos homines Christianorum nomen falso sibi vindicantes, magnam illud religionis nostrę sacramentum magicę artis infamia aspergeret, et ecclesiastica dogmata de animorum im-

non inveniunt, etc. Porro in codicibus nostris Maz., Med. et Fuketiano scriptum est κατὰ τὰς διαδοχάς, cum articulo.

(34) Ὁρθοδοξίας ἀπόδουσα. Tres nostri codices, Maz., Med. et Fuk. scriptum habent ἀποδέουσα. Rectior tamen mihi videtur codicis Regii scriptura.

(35) Ὁπλον δεύτερον. In hujus vocis interpretatione omnes interpretes lapsos esse miror. Rufinus scutum vertit, Langus et musculus armaturam, Christophorus sonus propugnaculum. Atqui ὄπλον hoc loco significat telum. Igitur ὄπλον τῆς διαβολικῆς ἐνεργείας, idem est ac ὄργανον, instrumentum dæmoniaccę pravitatis.

(36) Vulg. Ἀποδείκνυται τὸν τρόπον ἦν καὶ αὐτὸς Σαμαρεὺς. In quatuor nostris codicibus, Maz., Med., Fuk. et Savil., longe aliam hujus loci interpunctionem inveni, quam secutus est Christophorus, ut ex versione ejus apparet. Sic enim scribitur:

Ἀ ἐναλλάττει χαρακτήρ, ἢ τε γνῶμη καὶ ἡ τῶν ἐν αὐτοῖς φερομένων προαίρεσις, πλείστον ὅσον τῆς ἀληθοῦς ὀρθοδοξίας ἀπόδουσα (34), ὅτι δὴ αἰρετικῶν ἀνδρῶν ἀναπλάσματα τυγχάνει, σαφῶς παρίστησιν ὄθεν οὐδ' ἐν νόθοις αὐτὰ κατατακτέον, ἀλλ' ὡς ἀποπα πάντα καὶ δυσσεβῆ παραιτητέον. Ἴωμεν δὴ λοιπὸν καὶ ἐπὶ τὴν ἐξῆς ἱστορίαν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΓ'.

Περὶ Μενάνδρου τοῦ γόητος (Nic. II. E. III, 12).

Σίμωνα τὸν μάγον Μενάνδρου διαδεξάμενος, ὄπλον δεύτερον (35) οὐ χεῖρον τοῦ προτέρου, τῆς διαβολικῆς ἐνεργείας ἀποδείκνυται τὸν τρόπον ἦν καὶ οὗτος Σαμαρεὺς (36), εἰς ἄκρον δὲ τῆς γοητείας οὐκ ἐλαττον τοῦ διδασκάλου προελθὼν, μείζουσι ἐπιδαψιλεύεται τερατολογίαις, ἑαυτὸν μὲν, ὡς ἄρα εἶη, λέγων, ὁ Σωτήρ, ἐπὶ τῆ τῶν ἀνθρώπων ἀνωθέν ποθεν ἐξ ἀοράτων αἰῶνων ἀπεσταλμένος σωτήριᾳ, διδάσκων δὲ μὴ ἄλλως δύνασθαι τινα καὶ αὐτῶν τῶν κοσμοποιῶν ἀγγέλων περιγενήσασθαι, μὴ πρότερον διὰ τῆς πρὸς αὐτοῦ παραδιδόμενης μαγικῆς ἐμπειρίας ἀχθέντα, καὶ διὰ τοῦ μεταδιδόμενου πρὸς αὐτοῦ βαπτίσματος. Οὐ τοὺς κατηξιωμένους, ἀθανάσιον αἰδίου ἐν αὐτῷ τούτῳ μεθέξειν (37) τῷ βίῳ, μηκέτι θησκονας, αὐτοῦ δὲ παραμένοντας, εἰς τὸ ἀεὶ ἀγήρωσις τινὰς καὶ ἀθανάτους ἔσομένους. Ταῦτα μὲν οὖν καὶ ἐκ τῶν Εἰρηναίου διαγινώσκει βιβλίον. Καὶ ὁ Ἰουστίνος δὲ κατὰ τὸ αὐτὸ τοῦ Σίμωνος μνημονεύσας, καὶ τὴν περὶ τούτου διηγήσιν ἐπιφέρει, λέγων· « Μενάνδρον δὲ τινα καὶ αὐτὸν Σαμαρεᾶ τὸν ἀπὸ κώμης Καπαρρατταίας, γενόμενον μαθητὴν τοῦ Σίμωνος, οἰστηθέντα καὶ αὐτὸν ὑπὸ τῶν δαιμόνων, καὶ ἐν Ἀντιοχείᾳ γενόμενον, πολλοὺς ἐξαπατῆσαι διὰ μαγικῆς τέχνης οἶδαμεν ὅς καὶ τοὺς αὐτῷ ἐπομένους, ὡς μὴ ἀποθηνήσκον ἐπεισε. Καὶ νῦν τινὲς εἰσὶν ἀπ' ἐκεῖνου, τοῦτο ὁμολογοῦντες. » Ἦν δ' ἄρα διαβολικῆς ἐνεργείας, διὰ τοιῶνδε γοητῶν τῆς Χριστιανῶν προσηγορίαν ὑποδομείων, τὸ μέγα τῆς θεοσεβείας μυστήριον ἐπὶ μαγείᾳ σπουδάσαι διαβαλεῖν, διασύρασι τε δ' αὐτῶν τὰ περὶ ψυχῆς ἀθανασίας καὶ νεκρῶν ἀναστάσεως ἐκκλησιαστικὰ δόγματα. Ἄλλ' οὗτοι μὲν τού-

Ὁπλον δεύτερον οὐ χεῖρον τοῦ προτέρου, τῆς διαβολικῆς ἐνεργείας ἀποδείκνυται τὸν τρόπον ἦν καὶ οὗτος Σαμαρεὺς. Ac profecto hæc distinctio longe rectior est quam vulgata. Quis enim sensus est horum verborum τὸν τρόπον ἦν καὶ αὐτὸς Σαμαρεὺς? Scio quidem Samaritanos odio fuisse Judæis, tanquam omnium hominum deterrimos, adeo ut Samaritani nomen instar gravissimi probri Judæis haberetur. Verum hic de patria Menandri sermo est. De moribus autem infra loquitur Eusebius. Porro Menander Samaræus dicitur, eodem modo quo Simon Samaræus appellatur a Justino in Apologetico et a Clemente in libris Recognitionum, id est ex provincia seu regione Samaria, non autem ex ipsa urbe Samaria. Nam Simon quidem ex vico Githhis; Menander vero ex Caparattæa, ἀπὸ κώμης Καπαρρατταίας. Sic enim in Maz., Med. et Fuk.

(37) Ἀθανάσιον αἰδίου μεθέξειν. In codice Fuk. et Savil. legitur ἀθανάσιον αἰδίου.

τους σωτήρας επιγραφάμενοι τῆς ἀληθοῦς ἀποπε- A
πώκασιν ἐλπίδος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΖ΄.

Περὶ τῆς Ἐβιωναίων αἵρέσεως (Nic. H. E. III, 13).

Ἄλλους δὲ ὁ πονηρὸς δαίμων τῆς περὶ τὸν Χριστὸν
τοῦ Θεοῦ διαθέσεως ἀδυνατῶν ἐκσεῖσαι, θατεραλή-
πτους (38) εὐρῶν, ἐσφετερίζετο. Ἐβιωναίους τούτους
οἰκείως ἐπεφήμιζον οἱ πρῶτοι, πτωχοὺς καὶ ταπεινῶς
τὰ περὶ τοῦ Χριστοῦ δοξάζοντας. Αὐτὸν μὲν γὰρ αὐ-
τὸν καὶ κοινὸν ἠγοῦντο, κατὰ προκοπὴν ἦθους
αὐτὸ μόνον ἄνθρωπον δεδικαιωμένον, ἐξ ἀνδρός τε
κοινωνίας καὶ τῆς Μαρίας γεγεννημένον· δεῖν δὲ
πάντως αὐτοῖς τῆς νομικῆς θρησκείας, ὡς μὴ ἂν διὰ
μόνης τῆς εἰς τὸν Χριστὸν πίστεως καὶ τοῦ κατ' B
αὐτὴν βίου σωθησομένοις. Ἄλλοι δὲ παρὰ τούτους
τῆς αὐτῆς ὄντες προσηγορίας, τὴν μὲν τῶν εἰρημέ-
νων ἔκτοπον διεδίδρασκον ἀτοπίαν, ἐκ Παρθένου καὶ
τοῦ ἁγίου Πνεύματος μὴ ἀρνούμενοι γεγενῆσθαι τὸν Κύ-
ριον, οὐ μὴν ἐβ' ὁμοίως καὶ οὗτοι προὔπαρχειν αὐτὸν,
θεὸν λόγον ὄντα καὶ Σοφίαν Πατρὸς ὁμολογούντες, τῇ
αὐτῶν προτέρων περιετρέποντο δυσσεβείᾳ, μάλιστα ὅτε
καὶ τὴν σωματικὴν περὶ τὸν νόμον λατρείαν ὁμοίως
ἐκείνοις περιέπειν ἐσπούδαζον. Οὗτοι δὲ τοῦ μὲν
Ἀποστόλου πάσας τὰς Ἐπιστολάς ἀρνητέας ἠγοῦντο
εἶναι δεῖν, ἀποστάτην ἀποκαλοῦντες αὐτὸν τοῦ νόμου,
Εὐαγγέλιον δὲ μόνον τῷ καθ' Ἐβραίους λεγομένῳ
χρῶμενοι, τῶν λοιπῶν σμικρὸν ἐποιούνοτο λόγον. Καὶ
τὸ μὲν Σάββατον καὶ τὴν Ἰουδαϊκὴν ἄλλην ἀγωγὴν C
ὁμοίως ἐκείνοις παρεφύλαττον, ταῖς δ' αὖ Κυριακαῖς
ἡμέραις ἡμῖν τὰ παραπλήσια εἰς μνήμην τῆς τοῦ
Κυρίου ἀναστάσεως ἐπατέλουν. Ὅθεν παρὰ τὴν
τοιαύτην ἐγχειρήσιν τῆς τοιαύτης λελόγησιν προσηγο-
ρίας, τοῦ Ἐβιωναίων ὀνόματος, τὴν τῆς διανοίας
πτωχείαν (39) αὐτῶν ὑποφαίνοντος. Ταύτη γὰρ ἐπι-
αὶν ὁ πτωχὸς παρ' Ἐβραίοις ὀνομάζεται.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΗ΄.

Περὶ Κηρίνου τοῦ αἵρεσιάρχου (Nic. H. E. III, 14).

Κατὰ τοὺς δεδηλωμένους χρόνους, ἑτέρας αἵρέσεως
ἀρρητὸν γενέσθαι Κηρίνον παρελήφραμεν. Γάτος, οὐ
φωνὰς ἤδη πρότερον παρατέθειμαι, ἐν τῇ φερομένῃ
αὐτοῦ Ζητήσει, ταῦτα περὶ αὐτοῦ γράφει: Ἐλλὰ
καὶ Κηρίνος ὁ δι' ἀποκαλύψαν ὡς ὑπὸ ἀποστόλου
μεγάλου γεγραμμένων, τερατολογίας ἡμῖν ὡς δι'
ἁγγέλων αὐτῷ δεδειγμένας ψευδόμενος, ἐπεισάγει λέ-
γων, μετὰ τὴν ἀνάστασιν ἐπίγειον εἶναι τὸ βασιλεῖον
τοῦ Χριστοῦ, καὶ πάλιν ἐπιθυμίας καὶ ἡδοναῖς ἐν
Ἱερουσαλὴμ τὴν σάρκα πολιτευομένην δουλεύειν. Καὶ
ἐξ ἡδῶς ὑπάρχων ταῖς Γραφαῖς τοῦ Θεοῦ, ἀριθμὸν χι-
λιετατίας ἐν γάμῳ ἑορτῆς, θέλων πλανᾶν (40), λέγει

(38) *Θατεραλήπτους*. Nova dictio, ex duabus insolenti compositione compacta. Idem enim est ac si dicerent *θατέρα* ληπτῶς.

(39) *Τοῦ Ἐβιωναίων ὀνόματος τὴν τῆς διανοίας πτωχείαν*. Idem scribit Origenes in lib. IV *De principis*: Οὐκ ἐλαμβάνομεν ταῦτα ὡς οἱ πτωχοὶ τῆ *βανία* Ἐβιωναίῳ, τῆς πτωχείας τῆς διανοίας ἐπὶ *ὠνμια*. Ἐβίων γὰρ ὁ πτωχὸς παρ' Ἐβραίοις ὀνομά-

mortalitate, ac de mortuorum resurrectione ludi-
brio exponere omnibus modis conaretur. Sed isti
quidem 89 qui ejusmodi servatores sibi asciverant, spe veræ salutis penitus exciderunt.

CAPUT XXVII.

De Ebionæorum hæresi.

Alios vero quos ab amore Christi inalignus dæ-
mon dimovere non potuerat, alia ex parte infirmos
esse deprehendens, in ditionem suam redegit. Hi
ab antiquis cognominati sunt Ebionæi, quippe qui
humiliter admodum atque abjecte de Christo senti-
rent. Eum enim simplicem ac vulgarem, nec aliud
quam hominem esse censebant, qui profectu virtu-
tis justus factus fuisset; cæterum ex viri cum Ma-
ria concubitu procreatum. Porro legis observatio-
nem sibi omnino necessariam ducebant, quasi per
solum in Christum fidem, vitamque ex ea fide tra-
ductam, salutem consequi non valerent. Alii ab his,
eodem nomine nuncupati, absurdum priorum senti-
entiam refugientes, Christum quidem ex Virgine,
et ex Spiritu sancto genitum esse non negant: sed
iidem nihilominus cum Christum utpote Deum Ver-
bum ac Sapientiam Patris ante omnia substituisse
minime fateantur, in eandem cum prioribus impie-
tatem delapsi sunt: cum præsertim corporales le-
gis Mosaicæ cæremonias, perinde ac illi accurate
custodiant. Hi Epistolas quidem Pauli prorsus
rejiciendas esse censebant, desertorem illum legis
vocantes: solum autem *Evangelium* illud, quod *se-*
cundum Hebræos dicitur, amplexi. reliqua parvi
faciebant. Et Sabbathum quidem aliosque Judaicos
ritus non secus ac Judæi observabant. Diebus vero
Dominicis eadem quæ nos in memoriam resurre-
ctionis Domini peragebant. Cujus rei causa Ebio-
næorum cognomen sortiti sunt, quo intelligentiæ
illorum inopia satis indicatur. Sic enim mendici
apud Hebræos vocantur.

CAPUT XXVIII.

De Cerintho hæresiarcha.

Eadem tempestate alterius hæresis auctorem fuisse
Cerinthum accepimus. De quo Caius is cujus verba
superius 100 retulimus, hæc in *Disputatione* sua
scribit: Sed et Cerinthus, inquit, per revelationes
quasdam a se tanquam a magno quodam apostolo
B conscriptas, portenta quædam quasi ab angelis sibi
ostensa commentus nobis introducit, affirmans post
resurrectionem regnum Christi in terris futurum,
ac rursus homines Hierosolymis degentes cupidita-
tibus et voluptati corporis obnoxios fore. Additque
hostis ille divinarum Scripturarum, mille annorum
spatium in nuptialibus festis transactum iri, quo

ζεται. Ὅστε ὑπολαβεῖν ἐπὶ τοὺς σαρκίνοους Ἰσραη-
λίτας προηγουμένως τὸν Χριστὸν ἐπιδημηκέναι.
Porro in codice Maz. ac Med. id nomen cum aspe-
ro spiritu perscriptum est, tum hoc in loco, tum
in libro sexto, ubi agitur de Symmacho, Veteris
Testamenti interprete.

(40) *Θέλων πλανᾶν*. Σπλανᾶν in editione Rob.
Stephani nescio quo casu excusum est. Οὐκ ἐπι-
πλανᾶν.

facilius imperitos homines decipiat. » Quinetiam Dionysius, qui nostra ætate Alexandrinæ Ecclesiæ episcopus fuit, in secundo *De promissionibus* libro, postquam nonnulla de Joannis Revelatione ex veteri Ecclesiæ traditione dixit, ejusdem Cerinthi mentionem facit his verbis : « Cerinthum vero, inquit, qui hæresim illam quæ ab ipso Cerinthiana cognominata est condidit, [aiunt eum librum composuisse, indito Joannis nomine,] dum auctoritatem figmentis suis ex Joannis nomine mutuari vellet. Hæc enim fuit illius opinio, regnum Christi terrenum futurum. Et quarum rerum cupiditate ipse flagrabat, utpote voluptatibus corporis obnoxius carnique addictus, in iis regnum Dei situm fore somniavit, in ventris, et earum quæ infra ventrem sunt, partium explenda libidine : hoc est in cibo et potu, ac nuptiis, atque ut honestiori vocabulo ejusmodi voluptates velaret, in festis et sacrificiis et hostiarum mactationibus. » Hæc Dionysius. Irenæus vero in primo *Adversus hæreses* libro secretiora quædam ejusdem signa commemorat. Sed et in tertio libro historiam quamdam plane dignam quæ memoriæ mandetur, scriptis prodidit. Ait enim ita se a Polycarpo accepisse, Joannem apostolum, cum aliquando in balneum lavandi causa introisset, et Cerinthum intus esse didicisset, statim ex eo loco fuga se proripuisse, cum ne tectum quidem idem cum Cerintho subire sustineret ; hortatumque esse comites suos ut idem facerent : Fugiamus, inquit,

A γίνεσθαι. » Καὶ Διονύσιος δὲ, ὁ τῆς κατ' Ἀλεξάνδρειαν παροικίας καθ' ἡμᾶς τὴν ἐπισκοπὴν εἰληχῶς, ἐν δευτέρῳ *Περὶ τῶν ἑπαγγελιῶν* (41) περὶ τῆς Ἰωάννου Ἀποκαλύψεως εἰπὼν τινα ὡς ἐκ τῆς ἀνάκαθεν παραδόσεως, τοῦ αὐτοῦ μέμνηται ἀνδρὸς τούτοις ῥήματι : « Κήρινθον δὲ, τὸν καὶ τὴν ἀπ' ἐκείνου κληθεῖσαν Κηρινθιανὴν αἵρεσιν συστησάμενον, ἀξιοπίστον ἐπιφημίσαι θελήσαντα (42) τῷ ἑαυτοῦ πλάσματι ὄνομα : τούτο γὰρ εἶναι τῆς διδασκαλίας αὐτοῦ τὸ δόγμα, ἐπίγειον ἔσσεσθαι τὴν τοῦ Χριστοῦ βασιλείαν· καὶ ὧν αὐτῶς ὠρέγετο, φιλοσώματος ὧν καὶ πάνυ σαρκικῶς, ἐν τούτοις ὀνειροπολεῖν ἔσσεσθαι, γαστρῶς· καὶ τῶν ὑπὸ γαστέρα πλησμονῶν, τούτῃσι σιτίοις καὶ ποτοῖς, καὶ γάμοις, καὶ δι' ὧν εὐφημότερον (43) ταῦτα φήθη ποιεῖσθαι, ἑορταῖς, καὶ θυσίαις, καὶ ἱερῶν σφαγαῖς. » Ταῦτα Διονύσιος. Ὁ δὲ Εἰρηναῖος ἀπορρόητοτερας δὴ τινὰς τοῦ αὐτοῦ ψευδοδοξίας ἐν πρώτῳ συγγράμματι τῶν *Πρὸς τὰς αἰρέσεις* προσθεὶς (44), ἐν τῷ τρίτῳ καὶ ἱστορίαν οὐκ ἀξίαν λήθης τῇ γραφῇ παρέδωκεν, ὡς ἐκ παραδόσεως Πολυκάρπου, φάσκων Ἰωάννην τὸν ἀπόστολον εἰσελθεῖν ποτε ἐν βαλανείῳ, ὥστε λούσασθαι, γρόντα δὲ ἔνδον ὄντα τὸν Κήρινθον, ἀποπηδῆσαι τε τοῦ τόπου καὶ ἐκφυγεῖν θύραζε, μὴδ' ὑπομείναντα τὴν αὐτὴν αὐτῷ ὑποδῦναι στέγην, ταῦτ' δὲ τοῦτο καὶ τοῖς σὺν αὐτῷ παραινέσαι, φήσαντα : Φύγωμεν μὴ καὶ τὸ βαλανεῖον συμπέση, ἔνδον ὄντος Κηρινθοῦ τοῦ τῆς ἀληθείας ἔχροῦ.

B, ne balneum corruat in quo Cerinthus est veritatis inimicus.

101 CAPUT XXIX.

De Nicolao et sectatoribus ab eo cognominatis.

Sub idem tempus hæresis quæ dicitur Nicolaitarum, brevissimo temporis spatio permansit ; cuius etiam mentio fit in Revelatione Joannis. Hi Nicolaum quemdam, unum ex illis qui ad curam inopium gerendam una cum Stephano ab apostolis constituti fuerant ministri, sectæ suæ auctorem jactabant. De hoc autem Clemens Alexandrinus in tertio operis quod *Στρωματεύς* inscribitur libro, hæc narrat ad verbum : « Cum haberet formosam uxorem, post ascensum Domini objurgantibus apostolis, et

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΘ'.

C *Περὶ Νικολάου καὶ τῶν ἀπ' αὐτοῦ κεκλημένων* (Nic. H. E. III, 15).

Ἐπὶ τούτων δῆτα (43) καὶ ἡ λεγομένη τῶν Νικολαϊτῶν αἵρεσις ἐπὶ μικρότατον συνέστη χρόνον· ἤδη καὶ ἡ τοῦ Ἰωάννου Ἀποκάλυψις μνημονεύει. Οὗτοι Νικόλαον, ἕνα τῶν ἀμφὶ τὸν Στέφανον διακόνων, πρὸς τὸν ἀποστόλων ἐπὶ τῇ τῶν ἐνδεῶν θεραπείᾳ προχεχωρισμένων, τῆσιν. Ὅ γε μὴν Ἀλεξανδρεὺς Κλήμης ἐν τρίτῳ *Στρωματεί* ταῦτα περὶ αὐτοῦ κατὰ λέξιν ἱστορεῖ : « Ὁραίαν, φασί, γυναῖκα ἔχων οὗτος, μετὰ τὴν ἀνάληψιν τὴν τοῦ Σωτῆρος, πρὸς τῶν ἀποστόλων ὀνειδισθεὶς ζηλοτυπίαν, εἰς μέτρον ἀγαθῶν, γῆμαι τῷ

graphorum errorem secuti sunt postea Genevenses. Nos vero ex manuscriptis codicibus et ex Nicephori libro, veram hujus loci scripturam restitimus.

(41) Vulg. ἐν δευτέρῳ τῶν ἑπαγγελιῶν. Scribendum est ἐν δευτέρῳ περὶ τῶν ἑπαγγελιῶν. Scripserat enim Dionysius Alexandrinus duos libros *De promissionibus*, seu de præmiis quæ promisit Deus se post hanc vitam justis hominibus redditurum. Ex his libris secundus erat adversus Nepotem quemdam episcopum Ægypti, qui ex Joannis Apocalypsi astruere voluerat, regnum Christi terrenum futurum esse, ut docet Eusebius in libro septimo.

(42) Ἀξιοπίστον ἐπιφημίσαι θελήσαντα. Hic locus Dionysii integer exstat in lib. VII hujus *Historiæ*, cap. 25. Inde igitur petenda est hujus loci explicatio. Quidam, inquit Dionysius, aiebant librum illum Apocalypseos compositum esse a Cerintho heresiarcha, qui sub Joannis apostoli nomine eam Revelationem publicavit, quo majorem aucto-

D ritatem dogmatibus suis compararet.

(43) *Εὐφημότερον*. Christophorus legit. εὐθυμότερον ex cap. 25, lib. VII. Verum locus ille libri septimi ex hoc potius loco emendandus erat, quam hic ex illo depravandus. Certe in lib. VII, εὐφημότερον habent manuscripti codices Maz. et Med. Ita etiam Nicephorus in lib. III, cap. 14. Nec aliter legisse Rufinum ex versione ejus apparet. Sic enim vertit : *Et ut aliquid sacratius dicere videretur, legales aiebant festivitates rursus celebrandas*. Festorum scilicet et sacrificiorum nomine libidines suas velabat Cerinthus, ut honestatem quamdam in speciem præferret.

(44) *Ἐν πρώτῳ συγγράμματι τῶν Πρὸς τὰς αἰρέσεις προσθεὶς*. Scribendum videtur *προθεὶς*, licet reclamantibus libris.

(45) *Ἐπὶ τούτων δῆτα*. In codice Med., Maz. ac Saviliano scriptum est ἐπὶ τούτῳ, id est. *post hæc*, Cerinthum scilicet. Codex Fuk. habet ἐπὶ τούτῳ.

βυλομένω ἐπέτρεψεν. Ἀκόλουθον γὰρ εἶναι φασὶ τὴν πρᾶξιν ταύτην ἐκεῖνη τῇ φωνῇ, τῇ Ὅτι παραχρᾶσθαι τῇ σαρκὶ δεῖ. Καὶ δὴ κατακολουθήσαντες τῷ γεγεννημένω, τῷ τε εἰρημένω ἀπλῶς καὶ ἀβασανίστως (46), ἀναλθὴν ἐκπορνέουσιν οἱ τὴν ἀβρῆσιν αὐτοῦ μετιόντες. Πυνθάνομαι δ' ἐγὼ τὸν Νικόλαον, μηδεμίαν ἐτέραν παρ' ἣν ἔγγιμε κεχρησθαι γυναικί, τῶν τε ἐκεῖνου τέκνων, τὰς μὲν θηλείας καταγερᾶσαι παρθένους, ἄφθορον δὲ διαμεῖναι τὸν υἱόν. Ὡς οὕτως ἐχόντων, ἀποβολὴ πάθους ἦν, ἢ εἰς μέσον τῶν ἀποστόλων τῆς ζηλοτυπουμένης ἐγκύκλησις γυναικίς, καὶ ἡ ἐγκράτεια (47) τῶν περισπουδάστων ἡδονῶν, τὴν παραχρᾶσθαι τῇ σαρκὶ ἐδίδακκεν. Οὐ γὰρ, οἶμαι, ἐβούλετο κατὰ τὴν τοῦ Σωτῆρος ἐντολὴν (48), δυσὶ κυρίας δουλεύειν, ἡδονῇ καὶ Κυρίῳ. Λέγουσι γοῦν καὶ τὴν Μαθίαν οὕτω διδάξει, σαρκὶ μὲν μάχεσθαι καὶ παραχρᾶσθαι, μηδὲν αὐτῇ πρὸς ἡδονὴν ἐνδιδόντα, ψυχῇ δὲ αὖξιν διὰ πίστεως καὶ γνώσεως. Ταῦτα μὲν οὖν περὶ τῶν κατὰ τοὺς δηλούμενους χρόνους παραβραβεῦσαι τὴν ἀληθεῖαν ἐγκρατείας, λόγου γε μὴν θᾶπτον εἰς τὸ παντελὲς ἀπεσθιγῶτων εἰρησῶν.

vero fide ac scientia augendam esse. Atque hæc de his qui circa hæc tempora veritatem corrumpere avertit dicto citius extincti sunt, a nobis dicta sufficiant.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α.

Περὶ τῶν ἐν συζυγίαις ἐξετασθέντων ἀποστόλων (N. c. II. E. II, 44).

Ὁ μέντοι Κλήμης, οὗ τὰς φωνὰς ἀρτίως ἀνέγνωμεν, τοῖς προειρημένοις ἐξῆς διὰ τοὺς ἀθετοῦντας γῆμον, τοὺς τῶν ἀποστόλων ἐξετασθέντας ἐν συζυγίαις καταλέγει φάσκων· « Ἡ καὶ τοὺς ἀποστόλους ἀποδοκιμάτους; Πέτρος μὲν γὰρ καὶ Φίλιππος ἐπαποδοκίμασαντο· Φίλιππος δὲ καὶ τὰς θυγατέρας ἀνδράσιν ἐξέδωκε. Καὶ ὁ γε Παῦλος οὐκ ἐκνεῖ ἐν τινι Ἐπιστολῇ τὴν αὐτοῦ προσαγορεύσαι σύζυγον, ἣν οὐ περιεκόμισε. διὰ τὸ τῆς ὑπερησίας εὐσταλές. » Ἐπεὶ δὲ τούτων ἐμνήσθημεν, οὐ λυπεῖ καὶ ἀλλήν ἀξιοδιήγητον ἱστορίαν τοῦ αὐτοῦ παραθέσθαι, ἣν ἐν τῷ ἑξῶν Στρωματεῖ τούτων ἱστορῶν ἀνέγραψε τὸν τρίτον· « Φασὶ γοῦν τὸν μακάριον Πέτρον θεασάμενον τὴν ἑαυτοῦ γυναῖκα ἀπαγομένην τὴν ἐπὶ Ὠανάτῳ, ἠθῆναι μὲν τῆς κλήσεως χάριν καὶ τῆς ἐπ' οἶκον ἀνακομιδῆς (49), ἐπιφωτῆσαι δὲ εὖ μάλα προτρεπτικῶς καὶ παρακλητικῶς ἐξ ὀνόματος προσεπύοντα·

(46) Ἀπλῶς καὶ ἀβασανίστως. Hæc verba referri debent ad κατακολουθήσαντες, non autem ad vocem εἰρημένω. Quod cum non animadvertisset Christophorus, a Clementis sensu longe aberravit. Neque enim illud tum dictum, tum factum Nicolai, temere et inconsiderate ei excidisse ait Clemens. Imo hoc Nicolai zophitiegma fuisse docet in libro II *Stromatei* sub finem, Δεῖ παραχρᾶσθαι τῇ σαρκὶ. Quod quidem dictum sectatores ejus ita interpretati sunt, quasi Nicolaus unumquemque carne sua ad omnem voluptatem et lasciviam abuti oportere præcepisset, cum tamen Nicolaus plane contrarium hoc dicto intellexisset, neque carni haudquaquam indulgendum esse, sed eam demandam et assidua virtutis exercitatione fatigandam. Porro de hæresi Nicolaitarum Victorinus Petabionensis episcopus in *Commentariis in Apocalypsim* :

A zelotypiam ei objicientibus, productam in medium uxorem, cui vellet ducere permisit. Hoc enim factum affirmant plane consentire cum illo ejusdem dicto : Sua quemque carne abuti oportere. Hoc igitur factum dictumque temere atque imprudenter pro exemplo sibi proponentes Nicolai sectatores, licenter in omne genus stupri feruntur. Atqui de Nicolao sic accepimus, nullius eum mulieris præterquam illius quam uxorem duxerat, concubitu usum fuisse : et ex ejus liberis filias quidem usque ad extremam ætatem virgines permansisse : filium vero ipsum quoque veneris expertem visisse. Quæ cum ita sint, illa uxoris, ob quam zelotypiæ arguebatur, coram apostolis productio, indicium erat affectus domiti atque extincti : et verbis illis, sua quemque carne abuti oportere, voluptatum quas homines tantopere appetunt, fuga et continentia docebatur. Nam juxta Domini præceptum duobus simul dominis servire nolebat, voluptati et Christo. Quin et Matthias idem docuisse dicitur, carni quidem bellum indicendum, eaque abutendum esse, neque ullam ei permittendam voluptatem : animam

vero fide ac scientia augendam esse. Atque hæc de his qui circa hæc tempora veritatem corrumpere avertit dicto citius extincti sunt, a nobis dicta sufficiant.

CAPUT XXX.

De apostolis qui in conjugio vixerunt.

Porro Clemens, cujus verba modo recitavimus, post illa quæ a nobis relata sunt, enumerat apostolos qui uxores habuerant, in gratiam quorundam **102** qui nuptias damnabant. « An forte, inquit, apostolos improbabunt? Petrus enim et Philippus liberos ex legitimis nuptiis procrearunt. Philippus etiam filias viris collocavit. Paulus quoque in quadam Epistola suam ipsius conjugem compellere non veretur. Quam tamen ideo secum minime circumduxit, ut expeditior ministerium suum obiret. » Sed quoniam in hunc sermonem incidimus, non pigebit aliam quoque memoriam dignam ejusdem Clementis narrationem apponere, quæ in septimo ejusdem operis libro refertur in hunc modum : « Aiunt, inquit, beatum Petrum, cum uxorem suam duci ad supplicium vidisset, gaudio exsultasse, quod a Deo vocata, ac mox in patriam reditura esset : eamque proprio

D *Nicolaitæ autem erant illo tempore ficti homines et pestiferi, qui sub nomine Nicolai ministri fecerunt sibi hæresim, ut delibatum exorcizaretur et manducari posset; et quicumque fornicatus est, octava die pacem acciperet.*

(47) Καὶ ἡ ἐγκράτεια. Hæc per enallagen dicuntur a Clemente Alexandrino. Sic enim accipienda sunt quasi diceret τὸ παραχρᾶσθαι τῇ σαρκὶ, τὴν ἐγκράτειαν ἡδονῶν ἐδίδασκα. Quod Rulinius et Christophorus non intellexerunt.

(48) Κατὰ τὴν τοῦ Σωτῆρος ἐντολήν. Nostri codices Maz., Med. et Fuk. scriptum habent κατὰ τὴν τοῦ Κυρίου καὶ Σωτῆρος ἐντολήν. Quæ tamen due voces apud Clementem hodie non leguntur.

(49) Καὶ τῆς ἐπ' οἶκον ἀνακομιδῆς. Sic in quatuor nostris codicibus Maz., Med., Fuk. et Saviliano legitur, rectius quam vulgo editum καὶ τῆς εἰς οἶκον.

nomine compellantem, hortatorio et consolatorio A
vocis sono inclamasse : Mulier, memento Domini.
Hujusmodi erant sanctorum connubia : hujusmodi
erat charissimorum perfecta dilectio. » Atque hæc ut-
pote præsentis argumento accommodata, opportune in
hunc locum coniecimus.

CAPUT XXXI.

De Joannis et Philippi obitu.

De Paulo quidem et Petro, tempus et modum
cædis, locumque in quo cadavera ipsorum deposita
sunt, jam superius retulimus. De Joanne vero tem-
pus quidem ipsum aliqua ex parte designavimus :
locus vero in quo sepultus est, ex Polycratis qui
Ephesinorum Ecclesiæ episcopus fuit, epistola de-
monstratur. In qua scribens ad Victorem Romanæ B
urbis episcopum, Joannis simul ac Philippi apostoli,
ejusdemque filiarum mentionem facit his verbis : « Nam
et in Asia, inquit, magna quædam lumina exstincta
sunt, quæ suscitabuntur in novissimo die adventus
Domini, tunc cum de cælo veniet cum gloria, et uni-
versos sanctos requiret : Philippum intelligo, qui
fuit unus ex duodecim apostolis, mortuusque est Hier-
rapoli cum binis filiabus quæ in virginitate conse-
nuerunt. Altera quoque ejus filia quæ spiritualem
quamdam vitam duxit, Ephesi sepulta est. Sed et
Joannes, qui supra pectus Domini recubuit, fuitque
sacerdos Dei laminam gestans, et martyr et doctor,
hic, inquam, Joannes in urbe Epheso conditus jacet. »

103 Et hæc quidem de illorum obitu. Præterea
in *Dialogo* Caii cujus supra fecimus mentionem,

(50) *Μεγάλα στοιχεία*. Hieronymus et Musculus
elementa vertit, Christophorsonus *seminaria* : sed
optime Rufinus *lumina* interpretatur. Nam Græci
signa zodiaci *στοιχεῖα* solent appellare. Sic apud
Diogenem Laertium in *Vita Menedemi* : Πῖλος Ἀρ-
χαδικὸς ἐπὶ τῆς κεφαλῆς ἔχων ἐνουφασμένα τὰ δώ-
δεκα στοιχεία. Sic autem vocabant ea signa genti-
les, quod principia vitæ hominum ac fortunæ in
iis posita esse existimarent, ut docet Epiphanius
in hæresi Phariseorum : Τὰ ματαίως νομιζόμενα
εἰς ἀριθμὸν στοιχείων τοῖς πεπλανημένοις ὀνόματα ἃ
ζώδια καλοῦσιν. Ubi eis ἀριθμὸν ponitur pro eis
λόγον. Quare fallitur Salmasius in libro *De annis
climactericis*, pag. 577. Neque enim Græci στοιχείων
unquam dixerunt imaginem aut figuram.

(51) *Φιλιπποῦ τὸν τῶν δώδεκα*. Christophorsonus
hoc loco nequaquam boni interpretis officio D
functus est, qui pro Philippo uno ex duodecim
apostolis, Philippum unum ex septem diaconis
substituit. Vetus quidem hic error fuit, ut Philip-
pum diaconum et evangelistam cum Philippo apo-
stolo confunderent. Et quia in Actibus apostolorum
cap. xxi, Philippi evangelistæ quatuor filias virgi-
nes prophetasse legerant, Philippum apostolum
conjugem habuisse et filias suscepisse dixerunt.
Ita præter Polycratem Clemens Alexandrinus supra
in capite 30, et Papias infra. Verum ex Actibus
apostolorum manifesto colligitur Philippum diaco-
num, cum a quo eunuchus baptizatus est, et qui
quatuor habuit filias prophetantes, alium fuisse a
Philippo apostolo. Vide Isidorum Pelusiotam in
libro primo, epistola 447, et sequentibus, ubi id
apertissime demonstrat.

(52) *Καὶ ἡ ἑτέρα αὐτοῦ*. Tertiam hanc Philippi
filiam sejungit Polycrates a duabus aliis quæ in

Μέμνησο, ὡ αὐτῆ, τοῦ Κυρίου. Τοιοῦτος ἦν ὁ τῶν
μακαρίων γάμος, καὶ ἡ τῶν φιλιτάτων τελεία διάθε-
σις. » Καὶ ταῦτα ὁ οἰκεῖα ὄντα τῇ μετὰ χεῖρας ὑπο-
θέσει, ἐνταῦθα μοι κατὰ καιρὸν κείσθω.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΑ'.

Περὶ τῆς Ἰωάννου καὶ Φιλίππου τελευταίης
(Nic. H. E. I, 35).

Παύλου μὲν οὖν καὶ Πέτρου τῆς τελευταίης ὁ τε
χρόνος καὶ ὁ τρόπος, καὶ προσέτι τῆς μετὰ τὴν
ἀπαλλαγὴν τοῦ βίου τῶν σκηνωμάτων αὐτῶν κα-
ταθέσεως ὁ ἥωρος, ἤδη πρότερον ἡμῖν δεδήλωται.
Τοῦ δὲ Ἰωάννου, τὰ μὲν τοῦ χρόνου ἤδη πως εἰ-
ρηται, τὸ δὲ γε τοῦ σκηνώματος αὐτοῦ χωρίον,
ἐξ ἐπιστολῆς Πολυκράτους (τῆς δ' ἐν Ἐφέσῳ
παροιχίας ἐπίσκοπος οὗτος ἦν) ἐπιδεικνυται· ἦν
Ὀύκτορι Ῥωμαίων ἐπισκόπῳ γράφων, ὁμοῦ τε αὐτοῦ
καὶ Φιλίππου μνημονεύει τοῦ ἀποστόλου, τῶν τε τού-
του θυγατέρων ὡδὲ πως· « Καὶ γὰρ καὶ κατὰ τὴν
Ἀσίαν μεγάλα στοιχεία (50) κεκοίμηται· ἅτινα ἀνα-
στήσεται τῇ ἐσχάτῃ ἡμέρᾳ τῆς παρουσίας τοῦ Κυρίου,
ἐν ᾗ ἔρχεται μετὰ δόξης ἐξ οὐρανοῦ, καὶ ἀναστήσει
πάντας τοὺς ἄγλους, Φιλίππον τὸν τῶν δώδεκα (51)
ἀποστόλων, ὃς κεκοίμηται ἐν Ἱερραπόλει, καὶ δύο
θυγατέρες αὐτοῦ γενηρακῶσαι παρθένοι, καὶ ἡ ἑτέρα
αὐτοῦ (52) θυγάτηρ ἐν ἀγῶ Πνεύματι πολιτευσαμένη,
ἡ ἐν Ἐφέσῳ ἀναπαύεται. » Ἐτι δὲ καὶ Ἰωάννης ὁ ἐπὶ
τὸ στήθος τοῦ Κυρίου ἀναπασών, ὃς ἐγενήθη ἱερὸς
τὸ πέταλον πεφορηκῶς, καὶ μάρτυς, καὶ διδάσκαλος,
οὗτος ἐν Ἐφέσῳ κεκοίμηται. » Ταῦτα καὶ περὶ τῆς

virginitate consenuerunt. Ex quo colligitur, tertiam
hanc viro nuptam fuisse. Neque vero id pugnat
cum capite xxi Actuum apostolorum. Respondeat
enim potest, tum quidem cum ea gererentur quæ
memorat Lucas, Philippi filias fuisse virgines :
postea tamen unam ex illis a patre nuptam datam.
Idque innuere videtur Clemens Alexandrinus in
verbis quæ supra citantur ab Eusebio. Porro Chris-
tophorsonus tertiam hanc Philippi filiam, cum
duabus illis prioribus confudit. Cujus versio me-
rito turbavit Baronium, ut patet ex *Annalibus* ad
annum Christi 58, cap. 115. Repetit hunc Polycra-
tis locum Eusebii noster in lib. v, cap. 24, ubi
Christophorsonus tres Philippi filias recte distinxit,
et priorem suum errorem emendavit. Cæterum
quæri hic merito potest cur Polycrates tres dun-
taxat Philippi filias memoraverit, cum in Actibus
quatuor filias Philippi numerentur. Respondeo Poly-
cratem earum duntaxat mentionem fecisse, quæ
in Asia mortuæ sepultaque essent, ut videre est
in integra ipsius epistola quæ refertur in libro v.
Cum igitur una ex quatuor illis filiabus Cæsareæ
aut alibi mortua esset, ideo nullam ejus mentionem
fecit Polycrates. Porro ex filiabus Philippi una
Hermione, altera Eutyche dicebatur. Sic enim
scribitur in *Menæo* Græcorum : *Die 4 Septembris
commemoratio S. Hermionæ, unius ex quatuor filia-
bus Philippi apostoli, qui baptizavit eunuchum Can-
daces. Hæc et soror ejus Eutyche in Asia mortua
post mortem Joannis apostoli, etc. Sepulchrum est
Ephesi.* Igitur ex *Menæo* discimus, tertiam illam
Philippi filiam, de qua hic loquitur Polycrates,
Hermionem appellatam fuisse. Et enim Polycrates
eam Ephesi sepultam esse dicit, cum duæ ejus
sorores sepultæ essent Hierapoli.

τῶνδε τελευτῆς. Καὶ ἐν τῷ Γαίου δὲ, οὐ μικρῶ πρό-
σθενεμένησθημεν, Διαλόγῳ, Πρόκλος, πρὸς δὲ ἐποικεῖτο
τὴν ζήτησιν, περὶ τῆς Φιλίππου καὶ τῶν θυγατέρων
αὐτοῦ τελευτῆς συνάδων τοῖς ἐκτεθείσιν, οὕτω γράφει·
« Μετὰ τοῦτο δὲ προφητιδὲς τέσσαρες αἱ Φιλίππου
γενήθησαν ἐν Ἱεραπόλει τῇ κατὰ τὴν Ἀσίαν· ὁ
τάφος αὐτῶν ἐστὶν ἐκεῖ, καὶ ὁ τοῦ πατρὸς αὐτῶν. »
Ταῦτα μὲν οὕτως. Ὁ δὲ Λουκάς ἐν ταῖς Πράξεσι τῶν
ἀποστόλων, τῶν Φιλίππου θυγατέρων ἐν Καισαρείᾳ
τῆς Ἰουδαίας ἅμα τῷ πατρὶ τότε διατριβούσων, προ-
φητικῶς τε χάρισματος ἡξιομένων, μνημονεύει κατὰ
λέξιν ὡδὲ πῶς λέγων· « Ἦλθομεν εἰς Καισάρειαν,
καὶ εἰσελθόντες εἰς τὸν οἶκον Φιλίππου τοῦ εὐαγγε-
λιστοῦ οὗτος ἐκ τῶν ἑπτὰ, ἐμείναμεν παρ' αὐτῶ.
Τούτῳ δὲ ἦσαν παρθένοι θυγατέρες τέσσαρες προ-
φητεύουσαι. » Τὰ μὲν οὖν εἰς ἡμετέραν ἐλθόντα
γῶσιν περὶ τε τῶν ἀποστόλων (53) καὶ τῶν ἀπο-
στολικῶν χρόνων, ὧν τε καταλειπομένων ἡμῖν ἱερῶν
γραμμάτων, καὶ τῶν ἀντιλεγόμενων μὲν, ὅμως δ' ἐν
πλείσταις Ἐκκλησίαις παρὰ πολλοῖς δεδημοσιευμένων,
τῶν τε παντελῶς νόθων καὶ τῆς ἀποστολικῆς ὀρθο-
δοξίας ἀλλοτριῶν ἐν τούτοις διεληφότες, ἐπὶ τὴν τῶν
ἑξῆς πρόθετον ἱστορίαν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΑΒ'.

Ὅπως Συμεὼν ὁ Ἱεροσολύμων ἐπίσκοπος ἐμαρ-
τύρησεν (Nic. H. E. III, 16).

Μετὰ Νέρωνα καὶ Δομετιανόν, κατὰ τοῦτον οὐ νῦν
τοῖς χρόνοις ἐξετάζομεν, μερικῶς καὶ κατὰ πόλεις
ἐξ ἐπαναστάσεως δῆμων, τὸν καθ' ἡμῶν κατέχει λό-
γος ἀνακηθῆναι διωγμὸν. Ἐν ᾧ Συμεῶνα τὸν τοῦ
Κλωπᾶ, δὲ δευτέρον καταστῆναι τῆς ἐν Ἱεροσολύ-
μοις Ἐκκλησίας ἐπίσκοπον ἐδηλώσαμεν, μαρτυρίῳ
τὸν βίον ἀναλύσαι παρελήφραμεν. Καὶ τούτου μάρτυς
αὐτὸς ἐκεῖνος, οὐ διαφόρος ἤδη πρότερον ἐχρησά-
μεθα φωναῖς, Ἠγήσιππος· ὃς δὲ περὶ τινῶν αἰρετι-
κῶν ἱστοριῶν, ἐπιφέρει ὁμολίαν, ὡς ἄρα ἐπὶ τούτων κατὰ
τῶνδε τὸν χρόνον ὑπομείνας κατηγορίαν, πολυτρόπως
ὁ δηλούμενος, ὡσάν Χριστιανὸς ἐπὶ πλείσταις αἰκι-
σθεῖς ἡμέραις, αὐτὸν τε τὸν δικαστὴν καὶ τοὺς ἀμφ'
αὐτῶν εἰς τὰ μέγιστα καταπλήξας, τῷ τοῦ Κυρίου
πάθει παραπλήσιον τέλος ἀπηνέγκαστο. Οὐδὲν δὲ οἶον
καὶ τοῦ συγγραφέως ἐπακούσαι, αὐτὰ δὲ ταῦτα κατὰ
λέξιν ὡδὲ πῶς ἱστοροῦντος· « Ἀπὸ τούτων δηλαδὴ
τῶν αἰρετικῶν κατηγοροῦσιν τινες Συμεῶνος τοῦ
Κλωπᾶ (54), ὡς οὗτος ἀπὸ Δαβὶδ καὶ Χριστιανοῦ.
Καὶ οὕτω μαρτυρεῖ ἐτῶν ὧν ἑκατὸν εἴκοσι, ἐπὶ
Τραϊανῷ Καίσαρος καὶ ὑπατικοῦ Ἀττικῷ (55). »

(53) *Περὶ τε τῶν ἀποστόλων*. In quatuor nostris
codic. Maz, Med, Fuk, et Saviliano scriptum in-
veni περὶ τε τῶν ἀποστόλων αὐτῶν.

(54) *Συμεῶνος τοῦ Κλωπᾶ*. In codice Regio le-
gitur Σίμωνος, ut notavit etiam Rob. Stephanus.
Hieronymus in *Chronica*, hujus episcopi Hierosoly-
mitani nomen duplici modo scribi testatur, *Syme-
onem* scilicet et *Simonem*. Idem habet Georgius Syn-
cellus, et auctor *Chronici Alexandrini*.

(55) *Καὶ ὑπατικοῦ Ἀττικῷ*. Id est cum Atticus
esset legatus Syriæ. Solebant enim Syri horum
presidium nomine annos designare, ut constat ex
Josephi Antiquitatibus. Sed et in reliquis provinciis,
rectorum nomine tempora designari consueverant.

A Proclus adversus quem instituta est disputatio, de
Philippi ejusque filiarum exitu, plane consentiens
cum iis quæ modo retulimus, sic ait : « Quatuor post
hæc Philippi filix prophetides fuerunt Hierapoli
Asiæ civitate, ubi etiam earum et patris Philippi
sepulcrum visitur. » Hæc ille. Lucas vero in Actibus
apostolorum, Philippi filiarum meminit, quæ dono
prophetiæ ornatæ, apud Cæsaream Judææ tunc
temporis cum patre debebant. « Venimus, inquit,
Cæsaream : et ingressi in domum Philippi evange-
listæ, qui erat unus e septem, mansimus apud eum.
Huic autem erant quatuor filix virgines prophetan-
tes. » Expositis igitur hactenus quæcumque ad noti-
tiam nostram pervenerunt, tum de apostolis ipsis
et de tempore obitus singulorum, tum de sacris
volæminibus quæ nobis reliquerunt : ad hæc de iis
Hæris qui in dubium quidem revocantur, in plurimis
tamen Ecclesiis palam leguntur : postremo de illis
qui plane spurii sunt, et a recta fide doctrinaque
apostolorum alieni, nunc ad sequentium rerum
narrationem progrediamur.

CAPUT XXXII.

Quomodo Symeon Hierosolymorum episcopus mar-
tyrium subiit.

Post Neronis ac Domitiani persecutionem, sub
hoc cujus nunc tempora commemoramus Trajano,
particularem quamdam per singulas civitates popu-
lari motu adversus nostros excitatam esse perse-
cutionem accepimus. In qua Symeon Cleopæ filius,
quem secundum Ecclesiæ Hierosolymitanæ episcopum
constitutum esse docuimus, martyrio vitam finiisse
memoratur. Hujus rei testis est is cujus verba jam
toties retulimus, Hegesippus. Qui de hæreticis qui-
busdam verba faciens, ab iisdem circa hæc tempora
accusatum subjungit esse Symeonem, variisque
tormentorum generibus per dies plurimos excrucia-
tum, eo quod Christianus esset, admirationi fuisse
tum judici, tum satellitibus ac ministris : tandem-
que eodem supplicii genere quod Dominus pertulit,
vitam 104 clausisse. Sed satius est verba ipsius
scriptoris hæc narrantis audire. « Ex eorum, inquit,
hæreticorum numero, quidam Symeonem Cleopæ
filium detulerunt, quod ex stirpe Davidis oriundus,
et Christianus esset. Atque ita Symeon cum annos
centum ac viginti natus esset, martyrium subiit,

Porro ex legatis Cæsaris alii erant consulares, alii
praetorii. Quocirca Atticus hic ὑπατικός appellatur,
ut eum consularem fuisse constet. Ex his apparet
male Rufinum vertisse : *Martyr effectus est cum
esset annorum centum et viginti, sub Trajano Cæsare,
apud Atticum consularem*. Græca Hegesippi sic ha-
bent : Ἐτῶν ὧν ἑκατὸν εἴκοσι ἐπὶ Τραϊανῷ Καίσα-
ρος, καὶ ὑπατικοῦ Ἀττικῷ. Sed primo quidem præ-
positio illa ἐπὶ non significat apud, verum id tan-
tum designat, Symeonem martyrio perfunctum
fuisse principatu Trajani, Attico Syriam admini-
strante. Deinde vox illa ὑπατικοῦ non simpliciter
consularem denotat, sed legatum consularem, ut
dixi. Erant quidem ætate Rufini consulares qui

principatu Trajani Augusti, Attico consulari legato Syriam administrante. Idem præterea scribit, eos ipsos Symeonis accusatores, cum tunc temporis omnes ex regia Judæorum tribu oriundi sollicitè investigarentur, convictos esse quod ex ea stirpe originem ducerent. Porro hunc Symeonem non absurde quis dixerit et spectatorem et auditorem Domini fuisse; cum et diuturnitas vitæ ipsius, et Evangeliorum fides id astruere videatur, in quibus Maria quædam commemoratur Cleopæ filia, cujus Symeonem filium fuisse supra docuimus. Alios præterea nepotes unius ex Domini fratribus, cui nomen erat Judæ, ad hoc usque Trajani imperium vitam produxisse idem scriptor refert, cum jam antea sub Domitiano, ut diximus, Christi fidem constanter professi fuissent. Sic autem scribit: « Adsumt, inquit, illi et universæ Ecclesiæ præsent, utpote martyres et agnati Christi. Tandemque profunda pace Ecclesiæ restituta, ad Trajani usque tempora superstites fuerunt. Donec Symeon supradictus, Cleopæ filius ejus qui patruus erat Domini, accusatus similiter ab hæreticis, et ob eandem causam in jus vocatus est coram Attico consulari; et per multos dies acerbissimis tormentis excruciat, fidem Christi constantissime professus est; adeo ut et consularis ipse, et omnes qui aderant, magnopere mirarentur, qua ratione vir centum ac viginti annos natus, tot tormenta perferre potuisset. Tandem vero sententia judicis cruci suffixus est. » Post hæc idem scriptor res illa ætate gestas commemorans, addit Ecclesiam ad hæc usque tempora instar cujusdam virginis, integram atque incorruptam permansisse: adhuc in obscuro recessu delitescens, quicumque rectam prædicationis evangelicæ regulam depravare niterentur. Sed postquam sacer apostolorum cœtus vario mortis genere extinctus est, effluxeratque jam ætas hominum illorum, qui divinam ipsam Sapientiam suis auribus auscultare meruerant: tunc demum exorta est impii erroris conspiratio, **105** fraude

Φησὶ δὲ ὁ αὐτὸς, ὡς ἄρα καὶ τοὺς κατηγοροὺς αὐτοῦ ζητουμένων τότε τῶν ἀπὸ τῆς βασιλικῆς Ἰουδαίων φυλῆς, ὡσάν ἐξ αὐτῆς ὄντας, ἀλῶναι συνέβη. Λογισμῶ δ' ἂν καὶ τὸν Συμεῶνα τῶν αὐτοπτῶν καὶ αὐτηχίων εἶποι ἂν τις γεγονέναι τοῦ Κυρίου, τεκμηρίῳ τῷ μήκει τοῦ χρόνου τῆς αὐτοῦ ζωῆς χρώμενος, καὶ τῷ μνημονεύειν τὴν τῶν Εὐαγγελίων γραφὴν Μαρίας τῆς τοῦ Κλωπᾶ, ὃν γεγονέναι αὐτὸν (56), καὶ πρότερον ὁ λόγος ἐδήλωσεν. Ὁ δ' αὐτὸς συγγραφεὺς καὶ ἐτέρους ἀπὸ γένους ἐνὸς τῶν φερομένων ἀδελφῶν τοῦ Σωτῆρος, ἢ ὄνομα Ἰούδας, φησὶν εἰς τὴν αὐτὴν ἐπιθῶναι βασιλείαν, μετὰ τὴν ἡδὴ πρότερον ἱστορηθεῖσαν αὐτῶν ὑπὲρ τῆς εἰς τὸν Χριστὸν πίστεως ἐπὶ Δομετιανοῦ μαρτυρίαν. Γράφει δὲ οὕτως: « Ἐρχονται οὖν καὶ προηγούνται πάσης Ἐκκλησίας ὡς μάρτυρες καὶ ἀπὸ γένους τοῦ Κυρίου. Καὶ γενομένης εἰρήνης βαθείας ἐν πάσῃ Ἐκκλησίᾳ, μένουσι μέχρι Τραϊανοῦ Καίσαρος. Μέχρις οὗ ὁ ἐκ θεοῦ τοῦ Κυρίου (57), ὁ προεξηρημένος Συμεὼν υἱὸς Κλωπᾶ, συκοφαντηθεὶς ὑπὸ τῶν αἰρέσεων (58) ὡσαύτως κατηγορήθη καὶ αὐτὸς ἐπὶ τῷ αὐτῷ λόγῳ (59) ἐπὶ Ἀτικοῦ τοῦ ὑπατικοῦ. Καὶ ἐπὶ πολλὰς ἡμέρας αἰκιζόμενος, ἐμαρτύρησεν, ὡς πάντας ὑπερβαυμάζειν, καὶ τὸν ὑπατικόν, πῶς ἕκατὸν εἴκοσι τυγχάνων ἐτῶν ὑπέμεινε· καὶ ἐκελεύσθη σταυρωθῆναι. » Ἐπὶ τοῦτοις ὁ αὐτὸς ἀνὴρ διηγούμενος τὰ κατὰ τοὺς δηλουμένους, ἐπιλέγει ὡς ἄρα μέχρι τῶν τότε χρόνων παρθένος (60) καθαρὰ καὶ ἀδιάφορος ἔμεινεν ἡ Ἐκκλησία, ἐν ἀδήλῳ που σκότει φωλευόντων εἰσέτε τότε τῶν, εἰ καὶ τινες ὑπῆρχον, παραφθεῖρουν ἐπιχειρούντων τὸν ὑγιᾶ κανόνα τοῦ σωτηρίου κηρύγματος. Ὡς δ' ὁ ἱερὸς τῶν ἀποστόλων χορὸς διάφορον εἰλήφει τοῦ βίου τέλος, παρεληλύθει τε ἡ γενεὰ ἐκείνη τῶν αὐταῖς ἀκοαῖς τῆς ἐνθεοῦ Σοφίας ἐπακοῦσαι κατηγορημένων, τηλικαῦτα τῆς ἀθεοῦ πλάνης τὴν ἀρχὴν ἐλάμβανεν ἡ σύστασις, διὰ τῆς τῶν ἑτεροδιδασκάλων ἀπάτης· οἱ καὶ ἄτε μηδεὸς εἴτε τῶν ἀποστόλων λιπομένοιο, γυμνῆ λοιπὸν ἡδὴ τῇ κεφαλῇ, τῷ τῆς ἀληθείας κηρύγματι τὴν ψευδιώνυμον γνώσων ἀντικρύττειν ἐπεχείρουν. [Καὶ ταῦτα μὲν οὗτος περὶ

Palæstinam regebant, ut ex imperii Romani Notitia notissimum est. Verum hic magistratus diu post Trajani tempora est institutus. Cæterum supra citatus Rufini locus in manuscripto codice bibliothecæ Regiæ ita perscribitur: *Martyr effectus est cum esset annorum centum xxv.*

(56) *Ὁὗ γεγονέναι αὐτὸν.* Nostri codices Maz., Med. et Fuk. vocem addunt hoc modo, οὗ καὶ γεγονέναι αὐτὸν, καὶ πρότερον ὁ λόγος ἐδήλωσεν.

(57) *Ὁ ἐκ θεοῦ τοῦ Κυρίου.* Male Christophorus hæc verba accepit quasi θεοῦ adjectivum esset, et subaudiretur γένους. Sed Langus qui Nicephorum Latine interpretatus est, optime *patrum* verit. Clopas enim revera frater erat Josephi, ac proinde patruus Christi. Quare Symeon Clopæ filius, cognatus erat Domini, ut dicitur in capite 11, supra, ubi male *consobrinum* vertunt Musculus et Christophorus.

(58) *Συκοφαντηθεὶς ὑπὸ τῶν αἰρέσεων.* Cerinthianos et Nicolaitas intelligit auctor *Chronici Alexandrini*, cui non assentior. Intelligit enim Hegesippus sectas illas quæ tunc temporis Hierosolymis

vigebant, Phariseorum scilicet, Sadduceorum et alias, de quibus infra lib. iv, cap. 22.

(59) *Ἐπὶ τῷ αὐτῷ λόγῳ.* Id est quod Christi fidem prædicaret, ut supra dixi, et rursus in lib. iv, cap. 22, ex Hegesippo, μετὰ τὸ μαρτυρηθῆναι Ἰάκωβον τὸν Δίκαιον ὡς καὶ ὁ Κύριος ἐπὶ τῷ αὐτῷ λόγῳ.

(60) *Μέχρι τῶν τότε χρόνων παρθένος.* Pæc de Hierosolymorum Ecclesia specialiter dixerat Hegesippus, eam scilicet usque ad mortem Symeonis, id est usque ad Trajani tempora, virginem dictam esse. Verba Hegesippi habes infra in lib. iv, cap. 22. Videtur autem Eusebius toti Ecclesiæ tribuisse id quod de unica Hierosolymorum Ecclesia dictum fuerat ab Hegesippo: Porro tam Eusebii quam Hegesippi verba benigne intelligenda sunt. Certum est enim Ecclesiam catholicam semper integram atque intemeratam permanere, et castitatem ejus nullo modo ab hæreticis posse corrumpi. Porro in codicibus nostris Maz., Med. et Fuk. scriptum habetur ἀδιάφορος ἔμεινεν, non autem ut in Regic exemplari et apud Nicephorum ἔμεινεν.

τούτων διαλαβῶν (61) ὧδέ πως ἔλεξεν. Ἡμεῖς δὲ ἐπὶ A et malitia falsorum doctorum. Qui utpote nullo am-
 tā ἐξῆς τῆς ἱστορίας, ὁδῶν προβαίνοντες [ωμεν.] plius ex apostolis superstite, posthæc nudo, quod
 aīni, capite adversus prædicationem veritatis adulterinam doctrinam obrudere aggressi sunt.
 Et Hegesippus quidem de iis rebus in hunc fere modum scribit. Nos vero sensim atque ordine pro-
 gredientes, ad sequentia veniamus.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΓ'.

Ὅπως Τραϊανὸς ζητεῖσθαι Χριστιανούς ἐκώ-
 λυσε (Nic. H. E. iii, 17).

Τοσοῦτός γε μὴν ἐν πλείοσι τόποις ὁ καθ' ἡμῶν
 ἐπαθή τότε διωγμός, ὡς Πλίνιον Σεκουῦνδον ἐπιστη-
 μάτατον ἡγεμόνων, ἐπὶ τῷ πλήθει τῶν μαρτύρων κι-
 νηθέντα, βασιλεῖ κοινώσασθαι περὶ τοῦ πλήθους τῶν
 ὑπὲρ τῆς πίστεως ἀναιρουμένων, ἅμα δ' ἐν ταύτῳ
 μὴ γινώσκειν, μηδὲν ἀνόσιον μηδὲ παρὰ τοὺς νόμους
 πράττειν αὐτοὺς κατελιθέναι, πλὴν τό γε ἅμα τῇ ἐφ'
 διαχειρομένους, τὸν Χριστὸν θεοῦ δίκην ὑμνεῖν· τὸ δὲ
 μοχεύειν καὶ φονεύειν, καὶ τὰ συγγενῆ τούτοις ἀθί-
 ματα πλημμελήματα, καὶ αὐτοὺς ἀπαγορεύειν, πάντα
 τε πράττειν ἀκόλουθως τοῖς νόμοις. Πρὸς δὲ τὸν Τραϊα-
 νὸν δῆγμα τοιόνδε τεθεικέναι, τὸ Χριστιανῶν φύλον
 μὴ ἐκζητεῖσθαι μὲν, ἐμπροσθὶν δὲ κολάζεσθαι· οὗ γενο-
 μένου, ποσῶς μὲν τοῦ διωγμοῦ σθεσθῆναι τὴν ἀπειλήν
 σφόδρῶτα ἐγκειμένον, οὐ χεῖρον δὲ γὰρ μὴ τοῖς κακουρ-
 γείν περὶ ἡμᾶς ἐθέλουσι λειπεσθαι προφάσεις, ἔσθ' ὅπη
 μὲν τῶν δῆμων, ἔσθ' ὅπη δὲ καὶ τῶν κατὰ χώρας ἀρ-
 χόντων, τὰς καθ' ἡμῶν συσκευαζομένων ἐπιβουλὰς, ὡς
 καὶ ἄνευ προφανῶν διωγμῶν, μερικούς κατ' ἐπαρχίαν
 ἐξίπτεσθαι, πλείους τε τῶν πιστῶν διαφόροις ἐναγω-
 νίεσθαι μαρτυρίοις. Εἰληπταὶ δ' ἡμῖν ἡ ἱστορία, ἐξ
 τῆς ἀνωτέρω δεδηλώκαμεν τοῦ Τερτυλλιανοῦ Ῥωμαϊκῆς
 Ἀπολογίας, ἧς ἡ ἐρμηνεία τοῦτον ἔχει τὸν τρόπον·
 « Καίτοι εὐρήκαμεν καὶ τὴν εἰς ἡμᾶς ἐπιζητήσιν κε-
 κωλυμένην. Πλίνιος γάρ Σεκουῦνδος ἡγούμενος τῆς
 ἐπαρχίας, κατακρίνας Χριστιανούς τινας καὶ τῆς
 ἀξίας ἐκβαλὼν, ταραχθεὶς τῷ πλήθει, διεγνώσει τί αὐ-
 τῷ λοιπὸν εἶη πρακτέον. Τραϊανῷ δὲ τῷ βασιλεῖ ἀν-
 εκινώσατο λέγων, ἔξω τοῦ μὴ βούλεσθαι αὐτοὺς εἰδω-
 λώταρεῖν, οὐδὲν ἀνόσιον ἐν αὐτοῖς εὐρήκεναι. Ἐμή-
 ρος δὲ καὶ τοῦτο, ἀνίστασθαι ἔωθεν τοὺς Χριστιανούς,
 καὶ τὸν Χριστὸν θεοῦ δίκην ὑμνεῖν, καὶ πρὸς τὸ τὴν
 ἐπιστήμην αὐτῶν διαφυλάσσειν (62), κωλύεσθαι φo-
 νεύειν, μοχεύειν, πλεονεκτεῖν, ἀποστρεφῆναι καὶ τὰ
 πᾶσι τοῖς ὅμοια. Πρὸς ταῦτα ἀντέγραψε Τραϊανός, τὸ
 τῶν Χριστιανῶν φύλον μὴ ἐκζητεῖσθαι μὲν, ἐμπρο-
 σθὴν δὲ κολάζεσθαι (63). » Καὶ ταῦτα μὲν ἐν τούτοις
 γν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΔ'.

Ὅπως τῆς Ῥωμαίων Ἐκκλησίας τέταρτος Εὐ-
 άρεστος ἠγείται (Nic. H. E. iii, 21).

Τῶν δὲ ἐπὶ Ῥώμῃς ἐπισκόπων ἔπει τρίτῳ τῆς τοῦ

(61) Καὶ ταῦτα μὲν οὗτος περὶ τούτων διαλα-
 βῶν, etc. Tota hæc pericope usque ad finem huius
 capituli deest in codicibus nostris Maz., Med. et
 Fuk. Sed neque Rufinus eam agnoscit, ut ex ver-
 sione ejus apparet. Ac mihi quidem videtur tota
 hæc clausula spuria esse ac supposititia. Putavit
 enim quisquis hanc addidit, ea quæ præcedunt
 verba esse Hegesippi, cum tamen non sint Hege-
 sippi, sed ipsius Eusebii, ut discimus ex capite 22,

CAPUT XXXIII.

Quomodo Trajanus Christianos retuit inquiri.

Tanta porro et tam gravis plerisque in locis
 adversus nostros persecutio tunc temporis sævie-
 bat, ut Plinius Secundus, inter provinciarum recto-
 res celeberrimus, motus martyrum multitudine,
 ad principem retulerit de numero eorum qui fidei
 causa obruncabantur: simulque indicaverit, de-
 prehendisse se nihil ab illis impie, nihil adversus
 leges acitari: nisi quod primo diluculo excitati,
 Christo tanquam deo hymnos canerent: cæterum
 adulteria, homicidia, et reliqua hujusmodi crimina
 illos etiam aversari, cunctaque ex præscripto legum
 agere. Quibus respondens Trajanus, edixit:
 Christianos quidem requirendos non esse, oblatos
 vero puniri oportere. Quo facto, persecutionis
 incendium quod nobis violentius incumbebat,
 restinctum quidem aliqua ex parte videbatur: iis
 tamen qui nos maligne et fraudulenter aggredi
 vellent, non minor opportunitas suppetebat: alibi
 populo, alibi præsidibus provinciarum adversus
 nostros insidias comparantibus. Adeo ut si non
 palam et publice, locales tamen in aliquot provin-
 ciis persecutiones exardescerent, et plurimi ex fide-
 libus multiplicis martyrii certamen subirent. Porro
 ex Tertulliani Apologetico Latine conscripto, cujus
 jam supra mentionem fecimus, hæc a nobis est
 desumpta narratio. « Atqui invenimus, inquit, in-
 quisionem quoque in nos prohibitam. Plinius enim
 Secundus cum provinciam regeret, damnatis qui-
 busdam Christianis, quibusdam gradu pulsus, ipsa
 tandem multitudine perturbatus, quid de cætero
 ageret, consulit tunc Trajanum imperatorem:
 allegans præter obstinationem non sacrificandi,
 nihil aliud se de sacramentis eorum comperisse,
 quam cætus antelucanos ad canendum 106
 Christo ut deo, et ad confœderandam disciplinam:
 homicidium, adulterium, fraudem, perfidiam et
 cætera sæclera prohibentes. Tunc Trajanus re-
 scripsit, hoc genus inquirendos quidem non esse,
 oblatos vero puniri oportere. » Et hæc quidem ita
 se habebant.

CAPUT XXXIV.

Quod Ecclesiam Romanam quartus rezerit
 Evarestus.

Ex Romanis autem pontificibus Clemens anno

lib. iv.

(62) Καὶ πρὸς τὸ τὴν ἐπιστήμην αὐτῶν διαφυ-
 λάσσειν. Tertulliani verba Græcus interpres infe-
 liciter reddidit. Neque enim ἐπιστήμη est disci-
 plina, nec διαφυλάσσειν idem est quod confœderare.
 Mallem igitur ita interpretari locum Tertulliani, καὶ
 ἵνα ὡςπερ τι σύμβολον ἔχωσι τῆς αὐτῶν πολι-
 τείας.

(63) Ἐμπροσθὶν δὲ κολάζεσθαι. Male item hoc

supradicti imperatoris tertio abiit e vita, Evarasto sacerdotium relinquens, cum novem totos annos prædicationem verbi divini procurasset.

CAPUT XXXV.

Quod tertius Hierosolymorum Ecclesiae præfuit Justus

Symeone quoque ad hunc quem diximus modum vita defuncto, Hierosolymitani episcopatus sedem Justus quidam Judæus capessit. Quippe ea tempestate innumerabiles ex circumcissione ad Christi fidem transierant.

CAPUT XXXVI.

De Ignatio et ejus epistolis.

Iisdem temporibus florebat in Asia Polycarpus apostolorum discipulus, qui a familiaribus ac ministris Domini, Smyrnensis Ecclesiae episcopatum acceperat. Papias quoque, Hierapolitanus episcopus, eadem ætate celebris fuit, vir imprimis disertus et eruditus, ac Scripturarum peritus. Ignatius præterea multorum sermonibus nostra etiam ætate celebratus, secundus post Petrum Antiochensem Ecclesiam sortitus est. Hic ob fidem Christi e Syria ad urbem Romam perductus, bestiis objectus esse dicitur. Et cum per Asiam sub accuratissima satellitum custodia ductaretur, singularum nihilominus civitatum quas ingrederetur, Ecclesias sermonibus et cohortationibus suis confirmans, monebat imprimis ut sibi a pravis hæreticorum opinionibus caverent, quæ tunc primum in lucem emergere cum cõpissent, copiosius pullulabant, hortatusque est ut apostolorum traditionibus tenaciter inhærent: quas quidem ad certiore posteritatis **107** notitiam testimonio suo confirmatas scriptis mandare necessarium duxit. Itaque cum Smyrnam venisset, in qua tum erat Polycarpus, unam quidem epistolam scripsit ad Ecclesiam Ephesiorum, in qua Onesimi ipsorum pastoris mentionem facit. Alteram quoque dedit ad Ecclesiam Magnesiae civitatis quæ ad Mæandrum sita est, in qua etiam Damam episcopum nominat. Aliam item ad Ecclesiam Trallianorum, cujus antistitem tunc fuisse memorat Polybium. Præter has est et alia ejus epistola ad Ecclesiam urbis Romæ, in qua orat atque hortatur Romanos, ne martyrium a se depellentes ac deprecantes, spe ac voto se fraudare velint. Sed operæ pretium fuerit ad confirmationem eorum quæ

loco Græcus interpres Tertullianus. *Oblatos* enim dicit Tertullianus seu potius Trajanus, eos qui iudicibus exhibentur. Sic enim Latini loqui solent. Sensus igitur rescripti imp. Trajani adversus Christianos hic est: Rectores provinciarum non debere per speculatores et satellites suos curiosius indagare genus et sectam Christianorum. Si qui tamen Christiani ab officialibus fortuito deprehensi sint, et in iudicium adducti, vel si ab accusatoribus denunciati sint, eos omnino puniri oportere.

(64) *Παπίας, ἀνὴρ τὰ πάντα ὀτι μάλιστα λογιστάτος, καὶ τῆς Γραφῆς εἰδήμων.* Totum hoc elogium Papiæ deest in nostris codicibus Maz., Med. et Fuk. Sed neque Rufinus hæc verba in suis exem-

plariibus legerat, ut ex ejus interpretatione colligitur. Quare non dubito quin hæc verba ab imperito quodam scholiaste adjecta sint, præter Eusebii mentem atque sententiam. Quomodo enim fieri potest ut Eusebius Papiam hic appellet virum doctissimum, et Scripturarum peritissimum, cum ipsemet in fine hujus libri Jiserte affirmet, Papiam fuisse mediocri ingenio præditum, planeque rudem ac simplicem.

(65) *Καὶ δὴ τὴν δι' Ἀσίας.* Ita legitur in codice Regio quem secutus est Rob. Stephanus. Sed quatuor alii codices, Mazarinus scilicet ac Medicæus, cum Fuk. et Saviliano, scriptum habent οὗτος δὴ οὖν τὴν δι' Ἀσίας ἀνακομιδὴν, etc.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΑΕ'.

Ὁς τρίτος τῆς Ἱεροσολύμων Ἰουστός ἠγεῖται (Nic. II, E. III, 2).

Ἀλλὰ καὶ τοῦ Συμεῶνος τὸν δηλωθέντα τελειωθέντος τρόπον, τῆς ἐν Ἱεροσολύμοις ἐπισκοπῆς τὸν θρόνον Ἰουδαῖός τις ὄνομα Ἰουστός, μυρίων ὄσων ἐκ περιτομῆς εἰς τὸν Χριστὸν τῆνικαῦτα πεπιστευκότων εἰς καὶ αὐτὸς ὢν, διαδέχεται.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΑΓ'.

Περὶ Ἰγνατίου καὶ τῶν ἐπιστολῶν αὐτοῦ (Nic. II. E. III, 29).

Διέπρεπέ γε μὴν κατὰ τούτους ἐπὶ τῆς Ἀσίας τῶν ἀποστόλων ὁμιλητῆς Πολύκαρπος, τῆς κατὰ Σμύρναν Ἐκκλησίας πρὸς τῶν αὐτοπτῶν καὶ ὑπηρετῶν τοῦ Κυρίου τὴν ἐπισκοπὴν ἐγκραχερισμένος. Καθ' ὃν ἐγνωρίζετο Παπίας τῆς ἐν Ἱεραπόλει παροικίας καὶ αὐτὸς ἐπίσκοπος, [ἀνὴρ τὰ πάντα ὄτι μάλιστα λογιστάτος καὶ τῆς Γραφῆς εἰδήμων (64),] ὃ τε παρὰ πλείστοις εἰσέτι νῦν διαδόχτος Ἰγνάτιος, τῆς κατ' Ἀντιόχειαν Πέτρου διαδοχῆς δεύτερος τὴν ἐπισκοπὴν κεκληρωμένος. Λόγος δ' ἔχει τοῦτον ἀπὸ Συρίας ἐπὶ τὴν Ῥωμαίων πόλιν ἀναπεμφθέντα, θηρίων γενέσθαι βόρῶν τῆς εἰς Χριστὸν μαρτυρίας ἔνεκεν· καὶ δὴ τὴν δι' Ἀσίας (65) ἀνακομιδὴν μετ' ἐπιμελεστάτης φρουρῶν φυλακῆς ποιούμενος, τὰς κατὰ πόλιν αἰς ἐπεδῆμει παροικίας, ταῖς διὰ λόγων ὁμιλίαις τε καὶ προτροπαῖς ἐπιβρῶννός, ἐν πρώτοις μάλιστα προφυλάττεσθαι τὰς αἰρέσεις ὅτι τότε πρῶτον ἀναφύεσας καὶ ἐπιπολαζούσας παρῆναι, προὔτρεπέ τε ἀπρὲξ ἔχσθαι τῆς τῶν ἀποστόλων παραδόσεως, ἣν ὑπὲρ ἀσφαλείας καὶ ἐγγράφως ἦδη μαρτυρούμενος, διατυποῦσθαι ἀναγκαῖον ἤγετο. Οὕτω δὴ τὰ ἐν Σμύρνῃ γενόμενος, ἐνθα ὁ Πολύκαρπος ἦν, μίαν μὲν ἐπιστολὴν τῇ κατὰ τὴν Ἐφῆσον Ἐκκλησίᾳ γράφει, ποιμένος αὐτῆς μνημονεύων Ὀνησίμου, ἑτέραν δὲ τῇ ἐν Μαγνησίᾳ τῇ πρὸς Μαϊάνδρῳ, ἐνθα πάλιν ἐπισκόπου Δάμα μνήμην πεποιήται· καὶ τῇ ἐν Τράλλεσι δὲ ἑλλην, ἧς ἀρχοντα τότε ὄντα Πολύβιον ἱστορεῖ. Πρὸς ταῦταις καὶ τῇ Ῥωμαίων Ἐκκλησίᾳ γράφει, ἣ καὶ παράκλησιν προτείνει, ὡς μὴ παραιτησάμενοι τοῦ μαρτυρίου, τῆς ποθομένης αὐτὸν ἀποστερήσαιεν ἐλπίδος. Ἐξ ὧν καὶ βραχύτατα εἰς ἐπίδειξιν τῶν εἰρημένων παραθέσθαι ἄξιον. Γράφει δὴ οὖν κατὰ λέξιν· ἰ Ἀπὸ Συρίας μέχρι Ῥώμης θηριομαχῶ διὰ γῆς καὶ θαλάσσης, νυκτὸς καὶ ἡμέ-

plaribus legerat, ut ex ejus interpretatione colligitur. Quare non dubito quin hæc verba ab imperito quodam scholiaste adjecta sint, præter Eusebii mentem atque sententiam. Quomodo enim fieri potest ut Eusebius Papiam hic appellet virum doctissimum, et Scripturarum peritissimum, cum ipsemet in fine hujus libri Jiserte affirmet, Papiam fuisse mediocri ingenio præditum, planeque rudem ac simplicem.

(65) *Καὶ δὴ τὴν δι' Ἀσίας.* Ita legitur in codice Regio quem secutus est Rob. Stephanus. Sed quatuor alii codices, Mazarinus scilicet ac Medicæus, cum Fuk. et Saviliano, scriptum habent οὗτος δὴ οὖν τὴν δι' Ἀσίας ἀνακομιδὴν, etc.

ρας, ἐνδεδμεμένος δέκα λεοπάρδοις, ὃ ἐστὶ στρατιωτικὸν τάγμα, οἳ καὶ εὐεργετούμενοι, χεῖρους γίνονται (66). Ἐν δὲ τοῖς ἀδικήμασι αὐτῶν μᾶλλον μαθητεύομαι, ἀλλ' οὐ παρὰ τοῦτο δεδικαιώμαι. Ὀναίμην τῶν θηρίων τῶν ἐμοὶ ἐτοιμῶν· ἃ καὶ εὐχομαι σύντομά μοι εὐρεθῆναι, ἃ καὶ κολακεύσω συντόμως με καταφαγεῖν, οὐχ ὡς περ τινῶν δειλαινώμενα οὐχ ἤψαντο· κἴν αὐτὰ δὲ ἄκοντα μὴ θέλη, ἐγὼ προσδίασμαι. Συγγνώμην μοι ἔχετε. Τί μοι συμφέρει, ἐγὼ γινώσκω. Νῦν ἄρχομαι μαθητῆς εἶναι. Μηδέν με ζηλώσαι (67) τῶν ὁρατῶν καὶ ἀοράτων, ἵνα Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐπιτύχω, πῦρ καὶ σταυρὸς, θηρίων τε συστάσεις, σκορπιμοὶ ὀστέων, συγκοπαὶ μελῶν, ἄλεσμοι (68) ὄλου τοῦ σώματος, κολάσεις τοῦ διαβόλου εἰς ἐμὲ ἐρχέσθωσαν, μόνον ἵνα Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐπιτύχω. » Καὶ ταῦτα μὲν ἀπὸ τῆς δηλωθείσης πόλεως ταῖς καταλεγθεῖσαις Ἐκκλησίαις διετυπώσατο. Ἡδὲ δ' ἐπέκεινα τῆς Σμύρνης γενόμενος, ἀπὸ Τρωάδος τοῖς τε ἐν Φιλαδελφείᾳ αὐθις διὰ γραφῆς ὁμιλεῖ, καὶ τῇ Σμυρναίων Ἐκκλησίᾳ, ἰδίως τε τῇ ταύτης προηγουμένῃ Πολυκάρπῳ ὃν οἱ ἀποστολικὸν ἄνδρα εὖ μάλα γνωρίζων, τὴν κατ' Ἀντιόχειαν αὐτῷ ποιμνην, ὡσάν γνήσιος καὶ ἀγαθοῦ ποιμῆν παρατίθεται, τὴν περὶ αὐτῆς φροντίδα διὰ σπουδῆς ἔχειν αὐτὸν ἀξιῶν. Ὁ δ' αὐτὸς Σμυρναίους γράφων, οὐχ οἷδ' ὀπόθεν ῥητοῖς (69) συγκέχρηται, τοιαῦτα ἵνα περὶ τοῦ Χριστοῦ διεξιῶν· « Ἐγὼ δὲ καὶ μετὰ τὴν ἀνάστασιν (70) ἐν σαρκὶ αὐτὸν οἶδα, καὶ πιστεύω

diximus, nonnulla ex iis litteris hic ascribere. Scribit igitur in hunc modum : « A Syria Romam usque cum bestiis depugno , terra marique , noctu et interdium , colligatus decem leopardis , hoc est, manipulo militum : qui beneficiis a me affecti, sæviores fiunt. Verum ego injuriis quidem illorum erudior : non idcirco tamen justificatus sum. Utinam fruatur bestiis illis quæ mihi paratæ sunt ! Quas equidem opto ut quamprimum inveniatur. Palpaturus sum eas, ut me celeriter devorent, nec metu absterretæ mihi parcant , quemadmodum aliquibus pepercerunt. Quod si forte recusabunt, ego eas vi adigam. Veniam mihi date. Novi quidnam mihi conducat. Nunc tandem incipio esse discipulus Christi. Nulla res tam earum quæ adspectabiles sunt, quam earum quæ sub oculos non cadunt , animum meum capiat, ut Jesu Christo possim potiri. Ignis, crux, bestiarum impetus , ossium distractio , contractio membrorum , ac totius corporis contusio , diaboli denique supplicia in me unum incursent, dummodo Christo frui mihi liceat. » Et hæc quidem ille ex Asia ad Ecclesias superius memoratas perscripsit. Postea vero a Smyrna ulterius progressus , cum Troadem venisset, inde ad Philadelphenses litteras dedit, et ad Smyrnæorum Ecclesiam, privatimque ad Polycarpum eorum episcopum. Quem cum apostolicum virum esse plane cognosceret, ipsi tanquam

(66) *Χεῖρους γίνονται.* In codice Maz., Med. et Fekeltiano legitur *χεῖρονες γίνονται.* Paulo post lego eum Isaaco Vossio ἃ καὶ εὐχομαι σύντομά μοι εὐρεθῆναι. Quam emendationem confirmat Rufini versio. Sic enim vertit : *Quas et ego opto acriores parari.* Σύντομα igitur legit Rufinus, non σύντομα. Idem error a nobis castigatus est infra in libro vi, ubi de martyrio Apolloniae. Illic enim συντόμως excusum erat pro συντόνωσ.

(67) *Μηδέν με ζηλώσαι.* Ante has voces in omnibus nostris codicibus apposita est media distinctio, non autem finalis. Rufinus tamen et Musculus ac Christophorus ante hæc verba finalem distinctionem videntur posuisse. Nam Rufinus quidem ita vertit : *Nunc incipio esse discipulus Christi. Facessat invidia vel humani affectus, vel nequitiæ spiritualis, ut Jesum Christum merear adipisci.* Musculus vero ita vertit : *Nunc incipio esse discipulus. Nihil visibillum moror, nihil invisibillum, ut Jesum Christum acquiram.* At Christophorus interpretatio hæc est : *Jam incipio Christi discipulus esse. Facessat a me rerum omnium sive oculis subjectarum, sive eorum aciem fugientium admiratio, ut Jesum Christum assequar.* Sed vetus interpretes Ignatii, et Joannes Langus mediam duntaxat distinctionem ante hæc verba posuerunt. Langi quidem versio hæc est : *Nunc demum discere incipio : nihil optare aut desiderare rerum omnium et invisibillum et visibillum, ut ad Jesum Christum veniam.* Quænam porro harum interpretationum optima sit ac verissima, difficile est affirmare, præsertim cum de vera hujus loci lectione non satis constet. Omnes quidem interpretes verbum *ζηλώσαι* ita acceperunt, quasi in infinitivo positum esset. Certe in omnibus codicibus nostris circumflebitur, præterquam in Mazarino qui accentum omisit. At Rufinus verbum *ζηλώσαι* accepit pro aoristo primo optativi modi, ut ex ejus versione colligitur. Quam quidem interpretationem reliquis præferendam duco, quippe quæ verbis beati Ignatii aptius conveniat. Idem igitur

est ac si dixisset Ignatius : *Nemo mihi invidet hanc gloriam discipuli Christi, nemo me ab ejus complexu divellat.* Alludit enim sanctissimus martyr, ut et alibi solet, ad verba illa apostoli Pauli : *Quis me separabit a charitate Christi ?* Si quis tamen Christophorusni ac Musculi versionem sequi malit, quod quidem et nos fecimus, subaudiendum est verbum *συμβαλῶν.* Posset etiam non incommode locus hic ita restitui : *Nunc ἄρχομαι μαθητῆς εἶναι, μηδέν τε ζηλώσαι τῶν ὁρατῶν καὶ ἀοράτων.* Quæ lectio mihi quidem valde placet.

(68) *Ἄλεσμοι.* Ἄλεσμοι ex codice Regio edidit Stephanus. Sed in tribus reliquis scriptum est *ἀλεσμοι*, quod est usitatius.

(69) *Ὁὐχ οἷδ' ὀπόθεν ῥητοῖς.* Hæc de Christo narratio B. Ignatii desumpta est ex Evangelio secundum Hebræos, quod, ab Eusebio omissum aut ignoratum, docuit nos Hieronymus in libro *De scriptoribus ecclesiasticis*, ubi de Ignatio loquitur his verbis : *Inde egrediens scripsit ad Smyrnæos et proprie ad Polycarpum, commendans illi Antiochenam Ecclesiam. In qua et de Evangelio quod nuper a me translutum est, sub persona Christi ponit testimonium, dicens : « Ego vero et post resurrectionem in carne eum vidi, et credo quia sit. Et quando venit ad Petrum, et ad eos qui cum Petro erant, dixit eis : Ecce palpate me et videte me quia non sum demonium incorporale, » etc.* Idem scribit in lib. xviii *Commentariorum in Isaiam.* Vide Usserium in annotationibus ad epistolas Ignatii, pag. 48, et Petrum Halloixium in notationibus ad *Vitam Ignatii*, cap. 1, pag. 385.

(70) *Ἐγὼ δὲ καὶ μετὰ τὴν ἀνάστασιν.* In codice Mediceo hoc scholion ad marginem ascriptum inveni : *Ὅρα τὸν ἄνδρα τοῦτον μὴ τὴν ἑσθὴν δόξαν, καὶ περὶ τῆς ἐκ νεκρῶν μετὰ σώματος εἶναι κρείττονος καὶ ἀφάρτου ἀναπαύσεως, ἔχοντα, καὶ τοῖς ἄλλοις ἐστὶν ἀξιάγατος.* Id est : *Vide ut vir isæ, alioqui admiratione dignus, non recte sentit de resurrectione mortuorum. In qua corpus multo perfectius*

bonus ac fidelis pastor, gregem Antiochenæ Ecclesie commendavit : rogans ut omni cura ac diligentia illum fovere vellet. Idem in epistola ad Smyrnæos de Servatore nostro **108** loquens, quædam ejus verba recitat, quæ unde acceperit ignoro. « Ego vero, inquit, post resurrectionem Dominum ipsum in carne apparuisse scio et credo. Qui cum ad Petrum et ceteros ejus comites accessisset, dixit illis : Apprehendite, contractate me, et videte, quod non sum incorporeus spiritus. Statimque eum contractantes, crediderunt. » Hujus porro Ignatii et martyrii et epistolas commemorat Irenæus his verbis : « Quemadmodum dixisse fertur quidam e nostris ob Christi fidem damnatus ad bestias : Frumentum ego sum Dei, et ferarum dentibus molor atque comminor, ut panis mundus efficiar. » Sed et Polycarpus in sua ad Philippenses epistola eandem meminit epistolarum : « Obsecro, inquit, vos omnes, ut pareatis præpositis vestris, omnemque patientiam exerceatis, quam spectastis non solum in Ignatio, Rufo ac Zosimo viris beatissimis, sed etiam in aliis civibus atque inquilinis vestris ; et in ipso præcipue Paulo, cæterisque apostolis : pro certo habentes, quod hi omnes non frustra cucurrerunt, sed in fide ac justitia ingressi, ad locum sibi a Deo debitum pervenerunt, quandoquidem et passionum ejus participes exstiterant. Neque enim præsens sæculum, sed cum qui pro nobis passus et a Deo suscitatus est adamarunt. » Et paulo post addit : « Scripsistis ad me et vos et Ignatius, ut si quis forte in Syriam proficisceretur, vestras litteras eo deferret. Quod quidem perficiam si tempus opportunum nactus fuero : vel ego ipse, vel per alium quempiam, cui id munus vestra causa delegabo. Epistolas omnes Ignatii quas ad me scripsit, et quascunque demum apud nos reperire potuimus, quemadmodum nobis mandastis, ad vos misimus. Quas quidem huic epistolæ subijcimus. Ex iis magnam utilitatem percipere vobis licebit. Continent enim fidem, patientiam, et cætera quæ ad augendum Domini nostri cultum pertinent. » Atque hæc quidem de Ignatio. Quo defuncto, episcopatum Antiochenæ Ecclesie suscepit Heros.

109 CAPUT XXXVII.

De Evangelii prædicatoribus qui adhuc ea ætate florebant.

Eadem tempestate floruit etiam Quadratus, qui cum Philippi filibus prophetica gratia illustris fuisse memoratur. Præter hos alii quoque complures eodem tempore vigerunt, inter apostolorum successores principem obtinentes locum. Qui utpote discipuli tantorum virorum admirabiles plane ac divini, Ecclesiarum fundamenta quæ variis in locis

erit nec corruptioni obnoxium. Ego vero quid hic scholiasies sibi voluerit, prorsus ignoro. Neque enim in verbis Ignatii quidquam est reprehendendum. Sed fortasse Græculus ille qui hoc scholion primus scripsit, Eutychnianam hæresim sectabatur. De qua vetustissimus scriptor in Vita Gregorii Magni ita scribit : Qui cum adhuc esset in eadem urbe positus, nascentem ibi novam hæresim de statu nostræ resurrectionis, ipso quo exorta est initio, juvante Dei gratia catholica veritatis, attrivit. Siquidem Eutychnius, ejusdem urbis episcopus, dogmatizabat, corpus

δυνα. Καὶ ὅτε πρὸς τοὺς περὶ Πέτρον ἐλθλυθεν, ἐφη αὐτοῖς· Λάβετε, ψηλαφῆσατέ με καὶ ἴδετε, ὅτι οὐκ εἰμι δαιμόνιον ἀσώματον· καὶ εὐθὺς αὐτοῦ ἤψαντο, καὶ ἐπίστευσαν. » Ὅδε δὲ αὐτοῦ τὸ μαρτύριον καὶ ὁ Εἰρηγαῖος, καὶ τῶν ἐπιστολῶν αὐτοῦ μνημονεύει λέγων οὕτως· « Ὡς εἶπέ τις τῶν ἡμετέρων διὰ τῆν πρὸς Θεὸν μαρτυρίαν κατακοιθεὶς πρὸς θηρία· Ὅτι σὺ τὸς εἰμι Θεοῦ, καὶ δι' ὀδόντων θηρίων ἀλφθομαι, ἵνα καθαρὸς ἄρτος εὐρεθῶ. » Καὶ ὁ Πολύκαρπος δὲ τούτων αὐτῶν μὲνηται ἐν τῆ φερομένῃ αὐτοῦ Πρὸς Φιλιππησίους ἐπιστολῇ, φάσκων αὐτοῖς βήμασι· « Παρκαλῶ ὄν πάντας ὑμᾶς πειθαρχεῖν καὶ ἀσκειν πᾶσαν ὑπομονήν, ἣν εἶδετε κατ' ὀφθαλμοῦς οὐ μόνον ἐν τοῖς μακαρίοις Ἰγνατίῳ καὶ Ρούφῳ, καὶ Ζωσίμῳ, ἀλλὰ καὶ ἐν ἄλλοις τοῖς ἐξ ὑμῶν, καὶ ἐν αὐτῷ Παύλῳ καὶ τοῖς λοιποῖς ἀποστόλοις, πεπεισμένους ὅτι οὐτοί πάντες οὐκ εἰς κἀν ἕδραμον, ἀλλ' ἐν πίστει καὶ δικαιοσύνῃ, καὶ ὅτι εἰς τὸν ὀφειλόμενον αὐτοῖς τόπον εἰσι παρὰ Κυρίου, ἧ καὶ συνέπαθον. Οὐ γὰρ τὸν νῦν ἠγάπησαν αἰῶνα, ἀλλὰ τὸν ὑπὲρ ἡμῶν ἀποθανόντα, καὶ δι' ἡμᾶς ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ἀναστάσαντα. » Καὶ ἐξῆς ἐπιφέρει· « Ἐγράφατέ μοι καὶ ὑμεῖς καὶ Ἰγνατίος, ἵνα ἐάν τις ἀπέρχηται εἰς Συρίαν, καὶ τὰ παρ' ὑμῶν ἀποκομίση γράμματα. Ὅπερ ποίησω, ἐάν λάβω καιρὸν εὐθετον, εἴτε ἐγὼ, εἴτε ὃν πέμπω πρεσβεύοντα καὶ περὶ ὑμῶν. Τὰς ἐπιστολάς Ἰγνατίου τὰς πεμφθεῖσας ἡμῖν ὑπ' αὐτοῦ, καὶ ἄλλας ὅσας εἶχομεν παρ' ἡμῖν, ἐπέμφαμεν ὑμῖν καθὼς ἐνετείλασθε. Αἰτινες ὑποστειταγμένοι εἰσι τῆ ἐπιστολῇ ταύτῃ· ἐξ ὧν μέγала ὠφελήθηται δυνήσεσθε. Περιέχουσι γὰρ πίστιν καὶ ὑπομονήν καὶ πᾶσαν οἰκοδομήν τὴν εἰς τὸν Κύριον ἡμῶν ἀντφουσαν. » Καὶ τὰ μὲν περὶ τὸν Ἰγνατίου τοιαῦτα. Διαδέχεται δὲ μετ' αὐτὸν τὴν Ἀντιοχείας ἐπισκοπήν Ἦρωσ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΑΖ'.
Περὶ τῶν εἰσέτι τότε διαπρεπόντων εὐαγγελιστῶν (Nic. H. E. III, 21).

Τῶν δὲ κατὰ τούτους διαλαμψάντων καὶ Κοδράτος δ' ἦν· ὃν ἅμα ταῖς Φιλίππου θυγατράσι προφητικῶν χαρίσματος λόγος ἔχει διατρέψαι. Καὶ ἄλλοι δ' ἐπὶ τούτοις πλείους ἐγνωρίζοντο κατὰ τούσδε, τὴν πρώτην τάξιν τῆς τῶν ἀποστόλων ἐπέχοντες διαδοχῆς· οἳ καὶ ἅτε τληκῶνδὲς ὄντες μαθηταὶ θεοπροπεῖς (71), τοὺς κατὰ πάντα τόπον τῶν Ἐκκλησιῶν προκαταβλη-

nostrum in illa resurrectionis gloria impalpabile, venis aereque subtilius esse futurum. Quibus ille auditis, et ratione veritatis et exemplo Demitricæ resurrectionis ostendit, hoc dogma orthodoxæ fidei in omnibus esse contrarium, etc. Exstat hæc Vita in manuscripto codice Musiacensi, digna profecto quæ typis edatur. Est enim longe antiquior ac purior illa quam Henricus Canisius edidit.

(71) Μαθηταὶ θεοπροπεῖς. Rectius in codicibus nostris Maz., Med. et Fuk. et Savil. scriptum est διαπρεπεῖς μαθηταί.

θινάς ὑπὸ τῶν ἀποστόλων θεμελίους ἐπιχοδόμουν, ἀφύροντες εἰς πλεόν τὸ κήρυγμα, καὶ τὰ σωτήρια σέριμα τῆς τῶν οὐρανῶν βασιλείας ἀνά πᾶσαν εἰς πιάτος ἐπισπείροντες τὴν οἰκουμένην. Καὶ γὰρ ὁ πλείστοι τῶν τότε μαθητῶν σφοδρότερον φιλοσοφίας ἔρωτι πρὸς τοῦ θεοῦ Λόγου τὴν ψυχὴν πληττόμενοι, τὴν σωτήριον πρότερον ἀπεπλήρουσαν παρακλήουσιν, ἐνδέσει νέμοντες τὰς οὐσίας. Ἔπειτα δὲ ἀποδημίας σελλόμενοι, ἔργον ἐπετέλουσαν εὐαγγελιστῶν, τοῖς ἔτι πάνταν ἀνηκόοις τοῦ τῆς πίστεως λόγου κηρύττειν τὸν Χριστὸν φιλοτιμούμενοι, καὶ τὴν τῶν θεῶν εὐαγγελίων παραδιδόναι γραφὴν. Οὗτοι δὲ θεμελίους τῆς πίστεως ἐπὶ ξένοις τισὶ τόποις αὐτὸ μόνον καταβάλλόμενοι, ποιμένας τε καθιστάντες ἐτέρους, τοῦτοι τε αὐτοῖς ἐγχειρίζοντες τὴν τῶν ἀρτίως εἰσγεθέντων γεωργίαν, ἐτέρας αὐτοὶ πάλιν χώρας τε καὶ ἕνη μετήσαν, σὺν τῇ ἐκ θεοῦ χάριτι καὶ συνεργίᾳ, ἰαὶ καὶ τοῦ θεοῦ Πνεύματος εἰσέτι τότε δι' αὐτῶν πείσται παράδοξοι δυνάμεις ἐνήργουν, ὥστε ἀπὸ πρώτης ἀκροάσεως, ἀθρόως αὐτανδρα πλήθη προδύμωσ τὴν εἰς τὸν τῶν ὄλων δημιουργὸν εὐσεβείαν αὐταῖς ψυχαῖς καταδέχεσθαι (72). Ἄδυνατόν δ' ὄντος ἡμῶν ἀπαντας ἐξ ὀνόματος ἀπαριθμεῖσθαι, ὅσοι ποτὲ κατὰ τὴν πρώτην τῶν ἀποστόλων διαδοχὴν ἐν ταῖς κατὰ τὴν οἰκουμένην Ἐκκλησίαις γέγονασι ποιμένες ἢ καὶ εὐαγγελισταί, τούτων εἰκότως ἐξ ὀνόματος γραφῇ μόνον τὴν μνήμην κατατεθειμένα, ὧν ἔτι καὶ νῦν εἰς ἡμᾶς δι' ὑπομνημάτων τῆς ἀποστολικῆς διδασκαλίας ἢ παραδόσις φέρεται.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΑΗ΄.

Ἐπερ τῆς Κλήμεντος ἐπιστολῆς καὶ τῶν ψευδῶς εἰς αὐτὸν ἀναφερομένων (Nic. II. E. III, 18).

Ὅσαρ οὖν ἀμέλει τοῦ Ἰγνατίου ἐν αἷς κατελέξαμεν ἐπιστολαῖς, καὶ τοῦ Κλήμεντος ἐν τῇ ἀνωμολογημένην παρὰ πᾶσιν, ἦν ἐκ προσώπου τῆς Ῥωμαίων Ἐκκλησίας τῇ Κορινθίων διευτύσατο. Ἐν ἣ τῆς πρὸς Ἑβραίους πολλὰ νοήματα παραθεῖς, ἦδη δὲ καὶ ἀπολεξεῖ βῆτοῖς τισιν ἐξ αὐτῆς χρυσάμενος, σαφέστατα παρίστησιν ὅτι μὴ νέον ὑπάρχει τὸ σύγγραμμα. Ὅθεν εἰκότως ἔδοξεν, αὐτὸ τοῖς λοιποῖς ἐγκαταλεχθῆναι γράμμασι τοῦ Ἀποστόλου. Ἑβραῖοι γὰρ ἀπὸ τῆς πατρῆος γλώττης ἐγγράφως ὠμίληκός τοῦ Παύλου, οἱ μὲν τὸν εὐαγγελιστὴν Λουκᾶν, οἱ δὲ τὸν Κλήμεντα τοῦτον αὐτὸν ἐρμηνεύσαι λέγουσι τὴν γραφὴν. Ὁ καὶ μᾶλλον εἴη ἂν ἀληθὲς, τῷ τὸν ὅμοιον τῆς φράσεως χαρακτῆρα τὴν τε τοῦ Κλήμεντος ἐπιστολῆν, καὶ τὴν πρὸς Ἑβραίους ἀποσώζειν, καὶ τῷ μὴ πῶρῳ τὰ ἐν ἑκατέρωσι τοῖς συγγράμμασι νοήματα καθεστάναι. Ἰστέον δ' ὡς καὶ δευτέρα τις εἶναι λέγεται τοῦ Κλήμεντος ἐπιστολή. Οὐ μὴν ἐθ' ὁμοίως τῇ προτέρᾳ καὶ ταύτην γνώριμον ἐπιστάμεθα, ὅτι μετὰ καὶ τοὺς ἀρχαίους αὐτῇ κεχρημένους ἴσμεν. Ἦδη δὲ καὶ ἕτερα πολυεπὴ καὶ μακρὰ συγγράμματα ὡς τοῦ αὐτοῦ χόρως καὶ πρῶτην τινὲς προφθαγον, Πέτρον

A apostoli prius jecerant, additis ædificiis exstruxerunt : prædicationem Evangelii magis ac magis promoventes, et salutaria regni cælestis semina per universum terrarum orbem late spargentes. Siquidem plerique ex illius temporis discipulis, quorum animos ardentioris philosophiæ desiderio Verbum divinum incenderat, Servatoris nostri præceptum jam antea expleverant, divisim inter egen-tes facultatibus suis. Deinde relicta patria peregrè proficiscentis, munus obibant evangelistarum, iis qui fidei sermonem nondum audivissent, Christum prædicare, et sacrorum Evangeliorum libros tradere ambitiose satagentes. Hi postquam in remotis quibusdam ac barbaris regionibus fundamenta fidei jecerant, aliosque pastores constituerant, et novellæ plantationis curam iisdem commiserant, eo contenti ad alias gentes ac regiones, comitante Dei gratia ac virtute properabant. Quippe divini spiritus vis ac potentia, multa per eosdem miracula etiamtum operabatur. Adeo ut prima statim audita prædicatione, universi simul populi veri Numinis cultum promptissimo animo suscipierent. Cæterum cum fieri nullo modo possit ut singulos nominatim recenseamus, quotquot primis illis apostolica successione temporibus per omnes orbis terrarum Ecclesias antistites aut evangelistæ fuerunt : eorum duntaxat nomina hic commemorare statuimus, quorum monumenta apostolicam illorum doctrinam continentia adhuc supersunt.

110 CAPUT XXXVIII.

De Clementis Epistola, aliisque quæ falso ei tribuuntur.

Verbi gratia Ignatii, quas recensuimus epistolæ, et Clementis illa ab omnibus recepta, quam Ecclesiæ Romanæ nomine ad Corinthiorum Ecclesiam scripsit. In qua cum multas inserat sententias desumptas ex Epistola ad Hebræos, iisdemque interdum verbis utatur, satis indicat opus illud nequaquam recens esse. Quamobrem cum reliquis Apostoli scriptis non sine causa hoc etiam recensium videtur. Cum enim ad Hebræos patrio sermone scripsisset Paulus, alii Lucam evangelistam, alii hunc de quo loquimur Clementem, Epistolam illam esse interpretatum ferunt. Quod quidem verius videtur, cum præsertim et Clementis, et illa ad Hebræos Epistola eundem habeat stylum, nec utriusque scripti sententiæ valde inter se discrepent. Sciendum tamen est alteram quoque Clementis epistolam circumferri. Verum hanc non perinde receptam atque approbatam fuisse, pro certo habemus : quandoquidem vetustiores ejus testimonio nequaquam usos esse comperimus. Quidam porro alia etiam opera proluxa et copiosa sub ejus nomine heri ac nudius tertius in lucem protulerunt : puta Petri et

(72) Αὐταῖς ψυχαῖς καταδέχεσθαι. Idem tres codices cum Saviliano scriptum habent ἐν ταῖς αὐτῶν ψυχαῖς καταδέχεσθαι, quod magis probat.]

Apionis disputationes, quarum apud antiquos nulla omnino exstat mentio. Neque enim sincera rectæ fidei ab Apostolis traditæ nota in illis expressa reperitur. Et Clementis quæ genuina et omnium consensu recepta sint scripta, jam satis liquet. De Ignatii quoque et Polycarpi scriptis abunde diximus.

CAPUT XXXIX.

De libris Papiæ.

Papiæ vero quinque omnino feruntur libri, quorum titulus est : *De interpretatione oraculorum Dominicorum*. Horum quinque duntaxat Papiæ librorum meminit Irenæus his verbis : « Testatur, inquit, hæc Papias Joannis auditor, et sodalis Polycarpi scriptor antiquus in quarto operis sui libro. Sunt enim ab eo quinque libri compositi. » Et hæc quidem Irenæus. At vero Papias ipse in proœmio librorum suorum, se quidem **III** sanctorum apostolorum spectatorem atque auditorem fuisse non dicit, sed ab eorum familiaribus normam fidei se accepisse testatur his verbis : « Nec pigebit, inquit, ea quæ quondam a senioribus didici ac memoriæ mandavi, cum interpretationibus nostris ascribere, ut veritas eorum

(73) Πέτρον δὴ καὶ Ἀπίωνος διαλόγους. In lib. x *Recognitionum* Clementis Romani, mentio quidem fit Appionis, qui in urbem Antiochiam advenisse dicitur cum Anubione, sub idem fere tempus quo Petrus apostolus illuc venerat. Verum de Petri cum Appione disceptatione nulla ibi sit mentio. Quid igitur dicemus? An librum Clementis qui Petri cum Appione disputationem continebat, alium esse a libris *Recognitionum*? Mihi quidem non videntur duo fuisse libri. Nam si duo fuissent libri Clementis, alter *Recognitionum*, alter vero disputationem continens Petri cum Appione, cur Eusebius unum duntaxat commemorasset, alterum vero prætermisisset? Unus igitur fuit liber ille Clementis, qui *Πράξεις* seu *Περίοδοι Πέτρον* inscribentur. Sed hic duas in partes erat divisus. Prior Matidiam et Faustinianum a liberis suis agnitos commemorabat; in secunda vero parte continebatur dialogus Petri cum Appione. Sane Rufinus qui illum Clementis librum latine interpretatus est, in *Epistola ad Gaudentium episcopum* testatur, duo fuisse hujus libri corpuscula apud Græcos; quorum in altero quædam legerentur, quæ alterum non habebat. Scribit etiam se consulto quædam omisisse, propterea quod a veræ fidei doctrina abhorrenterent.

(74) Καὶ Ἀπίωνος. Ita legitur hoc nomen in omnibus nostris codicibus, præterquam in Fuk. In quo Apionis nomen scribitur per simplex π, quemadmodum apud Josephum et alios. Photius tamen in *Bibliotheca* cap. 112, cum nostris exemplaribus consentit. Et Clementis in lib. x *Recognitionum*, ubi ait Appionem Plistonicensem cum Anubione venisse ab Antiochia. Denique Agellius in libro sexto : *Appion*, inquit, *Græcus homo qui Plistonices est appellatus*. In *Lexico* Suidæ scriptum est, Ἀπίων ὁ Πλίστωνίου. Sed ex serie litterarum quæ in Lexico observari debet, satis apparet scribendum esse Ἀπίων. Certe Ἀπίων nomen Romanum est, in Græcam speciem detortum, ut *Μαρκίων*, *Κοδρατίων*, et similia. Apion quidem familiare Ægyptiis nomen fuit, ab Api quem colebant, deductum; ut Serapion, Anubion, et similia. Certe Ptolemæus, Cyrenarum rex. Apion est appellatus. Quare cum grammaticus ille Plistonice filius Ægyptius fuerit, Apion dicitur

δὴ (75) καὶ Ἀπίωνος (74) διαλόγους περιέχοντα ὡς οὐδ' ὅλως μνήμη τις παρὰ τοῖς παλαιοῖς φέρεται (75). Οὐδὲ γὰρ καθαρὸν τῆς ἀποστολικῆς ὀρθοδοξίας (76) ἀποσώζει τὸν χαρακτήρα. Ἡ μὲν οὖν τοῦ Κλημεντος ὁμολογουμένη γραφή, πρόδηλος. Εἴρηται δὲ καὶ τὰ Ἰγνατίου καὶ Πολυκάρπου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΘ'.

Περὶ τῶν Παπια συγγραμμάτων (Nic. H. F. III, 20').

Τοῦ δὲ Παπία συγγράμματα πέντε τὸν ἀριθμὸν φέρεται, ἃ καὶ ἐπιγράφεται *Λογίων Κυριακῶν Ἐξηγήσεως*. Τούτων καὶ Εἰρηναῖος ὡς μόνων αὐτῶ γραφέντων μνημονεύει, ὡδὲ πως λέγων : « Ταῦτα δὲ καὶ Παπίας Ἰωάννου μὲν ἀκουστής, Πολυκάρπου δὲ ἑταῖρος γεγωνός, ἀρχαῖος ἀνὴρ, ἐγγράφως ἐπιμαρτυρεῖ ἐν τῇ τετάρτῃ τῶν αὐτοῦ βιβλίων. Ἔστι γὰρ αὐτῶ πέντε βιβλία συντεταγμένα. » Καὶ ὁ μὲν Εἰρηναῖος ταῦτα. Αὐτός γε μὴν ὁ Παπίας κατὰ τὸ προοίμιον τῶν αὐτοῦ λόγων, ἀκρατήν μὲν καὶ αὐτέπηγν οὐδασμὸν ἐαυτὸν γενέσθαι τῶν ἱερῶν ἀποστόλων, ἐμφαίνει, παρεπιφθάνει δὲ τὰ τῆς πίστεως παρὰ τῶν ἐκείνοις γνωρίμων διδάσκει, δι' ὧν φησι λέξωσιν : « Οὐκ ἔκνησθω δὲ σοι καὶ ὅσα ποτὲ παρὰ τῶν πρεσβυτέρων καλῶς ἔμαθον καὶ καλῶς ἐμνημόνευσα,

dns potius videtur quam Appion. Eadem est scribendi varietas in *Fastis consularibus*. Nam Appionem qui consul fuit principatu Justiniani Augusti, Latini fasti fere *Appionem* vocant; at in *Chronico Alexandrino* Apion dicitur.

(75) Ὡς οὐδ' ὅλως μνήμη τις παρὰ τοῖς παλαιοῖς φέρεται. Atqui Origenes in libro III *Explanationum* in *Genesis*, mentionem facit eorum Clementis librorum, et quemdam locum ex iis adducit, qui etiamnum legitur in libris *Recognitionum* : Καὶ Κλημης δὲ ὁ Ῥωμαῖος Πέτρον ἀποστόλου μαθητῆς, συνῳδᾷ τούτοις ἐν τῷ παρόντι προβλήματι πρὸς τὸν πατέρα ἐν Λαοδικείᾳ εἰπὼν ἐν ταῖς *Περίοδοις*, etc. Exstat hic locus in cap. 22 *Philocaliæ*. Et in vulgatis quidem editionibus locus iste profertur tanquam ex libro II *contra Celsum*, cum tamen in libris *contra Celsum* qui hodie exstant, non legatur. Est autem revera ex lib. III *Explanationum* in *Genesis*, ex quo luculentissimum fragmentum primo loco affertur in supradieto capite *Philocaliæ*, a pagina 330 usque ad paginam 352. Cui fragmento copulandum est illud quod sequitur pagina 357 : Φέρε δὲ ἀγωνισώμεθα, et reliqua usque ad finem capituli. Sic enim continue absque ulla interruptione citatur ab Eusebio in fine libri sexti *De præparatione*. Cæterum observavi, Origenem non raro uti solere testimoniiis librorum *apocryphorum*. Ita tamen illis utitur, ut nonnisi optima quæque ex illis decerpat. In quo quidem apiculas imitatur, quæ ex floribus etiam venenatis mellis colligunt suavitatem.

(76) Οὐδὲ γὰρ καθαρὸν τῆς ἀποστολικῆς ὀρθοδοξίας. Idem testatur Photius, in *Bibliotheca*, cap. 112, et ante eum Rufinus in *epistola ad Gaudentium episcopum* : in illis scilicet Clementis *Recognitionum* libris quædam de Filio Dei dicta fuisse, quæ a recto fidei dogmate deviant, et cum Ariatorum potius sententia consentirent. Denique Epiphanius in hæresi Ebionæorum, c. 15, diserte affirmat, libros Clementis Romani qui *Περίοδοι Πέτρον* inscribentur, ab Ebionæis corruptos fuisse atque falsatos. Libri porro illi *De peregrinationibus Petri* iidem sunt cum *Recognitionum* libris, ut supra ex Origenes ostendimus. Quare Eusebium hoc loco im-

συγκατατάξαι ταῖς ἑρμηνείαις (77). διαθεσθαιούμενος ὑπὲρ αὐτῶν ἀληθείαν. Οὐ γὰρ τοῖς τὰ πολλὰ λέγουσιν ἔχαιρον ὡσπερ οἱ πολλοὶ, ἀλλὰ τοῖς τάληθῆ διδάσκουσιν· οὐδὲ τοῖς τὰς ἀλλοτρίας ἐντολὰς μνημονεύουσιν, ἀλλὰ τοῖς τὰς παρὰ τοῦ Κυρίου τῆ πίστει δεδομένας, καὶ ἀπ' αὐτῆς παραγινομένας τῆς ἀληθείας. (Εἶ δέ που καὶ παρηκολουθηκώς τις τοῖς πρεσβυτέροις Ἐλθοι, τοῖς τῶν πρεσβυτέρων ἀνέκρινον λόγους· τί Ἀνδρέας, ἢ τί Πέτρος εἶπεν, ἢ τί Φίλιππος, ἢ τί Θωμᾶς, ἢ Ἰακώβος· ἢ τί Ἰωάννης, ἢ Ματθαῖος· ἢ τις ἕτερος τῶν τοῦ Κυρίου μαθητῶν, ἃ τε Ἀριστιῶν, καὶ ὁ πρεσβύτερος Ἰωάννης, οἱ τοῦ Κυρίου μαθηταί, λέγουσιν. Οὐ γὰρ τὰ ἐκ τῶν βιβλίων τοσούτων με ὠφελεῖν ὑπελάμβανον, ἔσον τὰ παρὰ ζώσης ρωνῆς καὶ μενούσης. » Ἐνθα καὶ ἐπιστῆσαι ἄξιον δι' καταριθμοῦντι αὐτῶ τῷ Ἰωάννου ὄνομα· ὧν τὸν μὲν πρότερον Πέτρον καὶ Ἰακώβον, καὶ Ματθαίον, καὶ τοῖς λοιποῖς ἀποστόλοις συγκαταλέγει, σαφῶς δηλῶν τὸν εὐαγγελιστὴν· τὸν δ' ἕτερον Ἰωάννην διαστελλας τὸν λόγον, ἑτέροις παρὰ τὸν τῶν ἀποστόλων ἀριθμὸν κηρατάσσει, προτάξας αὐτοῦ τὸν Ἀριστιῶνα. Σαφῶς τε αὐτὸν πρεσβύτερον ὀνομάζει. Ὡς καὶ διὰ τούτων ἀποδείκνυσθαι τὴν ἱστορίαν ἀληθῆ τῶν δύο κατὰ τὴν Ἀσίαν ὁμωνυμίᾳ κεχρησθῆαι εἰρηκότων, δύο τε ἐν Ἐφέσῳ γενέσθαι μνήματα καὶ ἑκάτερον Ἰωάννου ἐπινοῦν λέγεσθαι· οἷς καὶ ἀναγκαῖον προσέχειν τὸν νοῦν. Εἰκὸς γὰρ τὸν δεύτερον, εἰ μὴ τις ἐθέλοι τὸν πρῶτον, τὴν ἐπ' ὀνόματος φερομένην Ἰωάννου Ἀποκάλυψιν ἐνωρακέσαι. Καὶ ὁ νῦν δὲ ἡμῖν δηλούμενος Παπίας, τοῖς μὲν τῶν ἀποστόλων λόγους παρὰ τῶν αὐτοῖς παρηκολουθηκῶτων ὁμολογεῖ παρεπιτηφέναι, Ἀριστιῶνος δὲ καὶ τοῦ πρεσβυτέρου Ἰωάννου αὐτήκων ἑαυτὸν φησι γενέσθαι. Ὀνομαστὶ γοῦν πολλάκις αὐτῶν μνημονεύσας, ἐν τοῖς αὐτοῦ συγγράμμασι τίθεισιν αὐτῶν παραδόσεις. Καὶ ταῦτα δ' ἡμῖν οὐκ εἰς τὸ ἄχρηστον εἰρησθῶ. Ἄξιον δὲ ταῖς ἀποδοθείσαις τῷ Παπία φωναῖς, προσάψαι λέξεις ἑτέρας αὐτοῦ, ἐπὶ ὧν παράδοξά τινα ἱστορεῖ καὶ ἄλλα, ὡς ἂν ἐκ παραδόσεως εἰς αὐτὸν ἔλθοιεν. Τὸ μὲν οὖν κατὰ τὴν Ἱερὰπολιν Φίλιππον τὸν ἀπόστολον ἅμα καὶ θυγατρὶσι διατρέψαι, διὰ τῶν πρόσθεν δεδῆλωται. Ὡς δὲ κατὰ τοὺς αὐτοὺς ὁ Παπίας γενόμενος, διήγησιν παρεπιτηφέναι θαυμασίαν ὑπὸ τῶν τοῦ Φιλίππου θυγατέρων μνημονεύει, τὰ νῦν σημειωτέον. Νεκροῦ γὰρ ἀνίστασιν κατ' αὐτὸν γεγονυῖαν ἱστορεῖ, καὶ αὐτὸν πάλιν ἕτερον παράδοξον περὶ Ἰούστον τὸν ἐπικληθέντα Βαρσαβᾶν (78) γεγονὸς, ὡς δηλητήριον φάρμακον ἐπιπόντος καὶ μηδὲν ἀηδὲς διὰ τὴν τοῦ Κυρίου χάριν ὑπαιμείναντος. Τοῦτον δὲ τὸν Ἰούστον μετὰ τὴν τοῦ Σωτήρος ἀνάληψιν, τοὺς ἱεροὺς ἀποστόλους μετὰ Μιθθία στήσαι τε καὶ ἐπέψασθαι ἀντὶ τοῦ προδῶ-

merito reprehendit vetus scholiastes his verbis, quæ ad marginem codicis Mazarini ascripta sunt: Τίτοι καὶ τοῖς τοῦ ἱεροῦ Κλήμεντος διαλόγοις, ἐν οἷς ἴσται τὸ ὄφελος οἱ ὀρθοδόξως καὶ εὐλαβικῶς ἐντετυλιχέντες σαφῶς ἴσασιν. Ἀπαγε τῶν διασυρομένων, ὡς λογισαίτε· πείσεται γὰρ σοι τῶν ὄλων οὐδὲς τῆς τοῦ θεοῦ Ἐκκλησίας· τοῦ Κλήμεντος ἅπαντα ἐν σεμνυμένῳ ἐστὶ τοῖς τροφίμοις τῆς εὐσεβείας, ὅφ' ὧν σπουδάζεται.

(77) Συγκατατάξαι ταῖς ἑρμηνείαις. Ita legitur

PATROL. GR. XX.

A nostra quoque assertione firmetur. Non enim, ut plerique solent, eos unquam sectatus sum qui verbis affuerent, sed eos potius qui verum docerent; nec eos qui nova quædam et inusitata præcepta, sed illos qui Domini mandata in figuris tradita, et ab ipsa veritate profecta memorabant. Quod si quis interdum mihi occurrebat qui cum senioribus versatus fuisset, ex eo curiose sciscitabar quænam essent seniorum dicta: quid Andreas, quid Petrus, quid Philippus, quid Thomas, quid Jacobus, quid Joannes, quid Matthæus, quid cæteri Domini discipuli dicere soliti essent: quidnam Aristion, et Joannes presbyter, discipuli Domini, prædicarent. Neque enim ex librorum lectione tantam me utilitatem capere posse existimabam, quantam ex hominum adhuc superstitem viva voce. » Quibus in verbis illud etiam observandum est, bis ab eo positum esse nomen Joannis. Et priorem quidem una cum Petro, Jacobo, Matthæo et reliquis apostolis recenset, satis indicans se de evangelista Joanne verba facere. Postea vero adhibita sermonis distinctione, alterum Joannem cum iis collocat qui extra numerum sunt apostolorum, præponens illi Aristionem quemdam: eumdemque presbyterum discrete nominat. Quo fit ut vera videatur esse narratio illorum, qui duos eodem nomine appellatos in Asia vixisse dixerunt: et apud Ephesum duo esse sepulcra, et utrumque Joannis hactenus nominari. Atque hoc animadvertere in primis necessarium puto. Verisimile est enim Revelatione illam Joannis nomine inscriptam, si non a priore illo, certe ab hoc posteriore visam fuisse. Et Papias quidem de quo nunc sermonem habemus, apostolorum dicta, ab iis qui cum apostolis versati fuerant, se accepisse profitetur: Aristionis autem et Joannis presbyteri auditorem se dicit fuisse. Multa certe quæ ab iis tradita acceperat, ipsorum nominatim mentione facta, in Commentariis suis retulit. Atque hæc quidem non superflua, 112 ut arbitror, a nobis dicta sint. Porro operæ pretium fuerit, supra citatis Papiæ verbis alia etiam ejusdem testimonia adjungere, in quibus miracula quædam ex aliorum fide ac traditione commemorat. Philippum quidem apostolum una cum filiabus Hierapoli degere solitum superius docuimus. Nunc vero quemadmodum Papias, qui iisdem temporibus vixit, mirabilem quamdam narrationem a Philippi filibus accepisse se refert, exponamus. Scribit enim mortuum sua ætate ad vitam esse revocatum. Alterum quoque ingens miraculum refert de Justo qui Barsabas cognominatus est; qui cum lethale

in codice Regio, et recte quidem, ut opinor. Certe Rufinus hunc locum ita legit, ut ex versione ejus apparet: Non pigebit autem nos tibi omnia quæ quondam a presbyteris didicimus, et bene retinendius, recordantes exponere cum interpretationibus suis. Reliqui tamen codices Maz., Med. ac Fuk. cum Nicephoro scriptum habent συντάξαι.

(78) Ἰούστον τὸν ἐπικληθέντα Βαρσαβᾶν. In tribus nostris codicibus Maz., Med. et Fuk legitur Βαρσαβᾶν.

poculum ebibisset, tamen Dei adjutus gratia, nulum inde accepit incommodum. Hunc autem Justum post Domini ascensum a sanctis apostolis productum esse in medium cum Matthia, factaque ad Deum precationem, ut alter eorum sorte duceretur, qui in locum proditoris Judæ substitutus numerum ipsorum expleret, Actuum liber commemorat his verbis : « Et statuerunt duos, Joseph qui vocabatur Barsabas, qui cognominatus est Justus, et Matthiam. Et orantes dixerunt. » Idem præterea scriptor alia nonnulla nudæ vocis traditione ad se pervenisse testatur, novas quasdam scilicet Servatoris parabolas ac prædicationes, aliaque fabulis propiora. Inter quæ et mille annorum spatium post corporum resurrectionem fore dicit, quo regnum Christi corporaliter stet in orbe terrarum. Quæ quidem ita opinatus esse videtur Papias ex male intellectis apostolorum narrationibus, cum ea quæ arcano quodam sensu et exempli causa ab illis dicebantur, non satis pervidisset. Fuit enim mediocri admodum ingenio præditus, ut ex scriptis illius conjicere licet. Plerisque tamen post ipsum ecclesiasticis scriptoribus ejusdem erroris occasionem præbuit, hominis vetustate sententiam suam tuentibus : puta Ireneo, et si quis alius ejusdem opinionis fautor exstitit. Alias quoque supradicti Aristionis enarrationes sermonum Domini, et Joannis presbyteri traditiones refert in suis libris. Quas discendi studiosis indicasse contenti, rem illam, quam de Marco evangelista idem scriptor commemoravit, superioribus ejus verbis subnectemus. « Aiebat etiam, inquit, presbyter ille Marcum, Petri interpretem, **113** quæcunque memoriæ mandaverat, diligenter perscripsisse : non tamen ordine pertexuisse quæ a Domino aut dicta aut gesta fuerant. Neque enim ipse Dominum audiverat aut sectatus fuerat unquam. Sed cum Petro, ut dixi, postea versatus est, qui pro audientium utilitate, non verò ut sermonum Domini historiam contexeret, Evangelium prædicabat. Quocirca nihil peccavit Marcus, qui nonnulla ita scripsit, prout ipse memoria repetebat. Id quippe unum studebat, ut ne quid eorum quæ audierat, prætermitteret, aut ne quid falsi eis affligeret. » Hæc de Marco Papias narrat. De Matthæo vero sic habet : « Matthæus quidem, inquit, Hebraico sermone divina scripsit oracula : interpretatus est autem unusquisque illa prout potuit. » Porro idem Papias testimoniis ex priore Joannis Epistola, et ex priore iidem Petri

(79) *Ἐν τῶν τοῦ Κυρίου λόγων διηγήσεις.* Recte Musculus *enarrationes* vertit. Hoc enim sensu διηγῆσαι usurpat Eusebius non semel. Sic paulo antea in hoc capite dixit : « Καὶ ἠγοῦμαι τὰς ἀποστολικὰς παρεκβεξάμενον διηγῆσεις. » Origenes in lib. iv *De principiis*, διὰ τοῦτο ἡμεῖς καὶ τὸ ἐν τῷ ὑπό τινων καταφρονουμένῳ βιβλίῳ τῷ Ποιμένι, οὕτω διηγούμεθα. Vide quæ notavi ad cap. 14 lib. vii.

(80) *Μάρκος ἑρμηνευτῆς Πέτρου.* Marcum interpretem Petri vocat etiam Hieronymus in *Catalogo*, ex hoc Papiæ loco, ut opinor. Hinc est quod plerique Græcorum Marci Evangelium a Petro di-

του Ἰουδα ἐπὶ τὸν κἄθρον τῆς ἀναπληρώσεως τοῦ αὐτῶν ἀριθμοῦ, ἢ τῶν Πράξεων ὡδὲ πως ἱστορεῖ γραφῆ· « Καὶ ἔστησαν δύο, Ἰωσήφ τὸν καλούμενον Βαρσαβᾶ ὃς ἐπεκλήθη Ἰούστος, καὶ Μαθθαίον· καὶ προσευξάμενοι εἶπον. » Καὶ ἄλλα δὲ ὁ αὐτὸς συγγραφεὺς ὡς ἐκ παραδόσεως ἀγράφου εἰς αὐτὸν ἔχοντα παρατίθεται, ξένας τὲ τινὰς παραβολὰς τοῦ Σωτῆρος καὶ διδασκαλίας αὐτοῦ, καὶ τινὰ ἄλλα μυθικώτερα. Ἐν οἷς καὶ χιλιὰς τινὰ φησιν ἐτῶν ἐσεσθαι μετὰ τὴν ἐκ νεκρῶν ἀνάστασιν, σωματικῶς τῆς τοῦ Χριστοῦ βασιλείας ἐπὶ ταυτησὶ τῆς γῆς ὑποστησόμενης. « Α καὶ ἠγοῦμαι τὰς ἀποστολικὰς παρεκβεξάμενον διηγῆσεις, ὑπολαβεῖν. τὰ ἐν ὑποδείγμασι πρὸς αὐτῶν μυθικῶς εἰρημένα μὴ συνευραχότα. Σφόδρι γάρ τοι σμικρὸς ὢν τὸν νοῦν, ὡς ἂν ἐκ τῶν αὐτοῦ λόγων τεκμηριόμενον εἰπεῖν, φαίνεται· πλὴν καὶ τοῖς μετ' αὐτὸν πλείστοις ὅσοις τῶν ἐκκλησιαστικῶν, τῆς ὁμοίας αὐτῷ δόξης παραίτιος γέγονε, τὴν ἀρχαιότητα τὰνδρὸς προβεβλημένους, ὡσπερ οὖν Εἰρηναίῳ, καὶ εἰ τις ἄλλος τὰ ὅμοια φρονῶν ἀναπέφηνεν. Καὶ ἄλλας δὲ τῆ ἰδίᾳ γραφῆ παραδίδοσιν Ἀριστιωνος τοῦ πρόσθεν δεδηλωμένου τῶν τοῦ Κυρίου λόγων διηγήσεις (79), καὶ τοῦ πρεσβυτέρου Ἰωάννου παραδόσεις, ἐφ' ὃς τοὺς φιλομαθεῖς ἀναπέμφαντες, ἀναγκαίως νῦν προσθήσομεν ταῖς προεκτεθείσασιν αὐτοῦ φωναῖς παραβόσιν, ἢ περὶ Μάρκου τοῦ τὸ Εὐαγγέλιον γεγραφότος ἐκτεθεῖται διὰ τούτων· « Καὶ τοῦτο ὁ πρεσβύτερος ἔλεγε· Μάρκος μὲν ἑρμηνευτῆς Πέτρου (80) γενόμενος, ὅσα ἐμνημόνευσεν, ἀκριβῶς ἔγραψεν, οὐ μέντοι τάξει τὰ ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ ἢ λεχθέντα ἢ πραχθέντα· ὅστε γὰρ ἤκουσε τοῦ Κυρίου, οὐτε παρηκολούθησεν αὐτῷ, ὅσπερον δὲ, ὡς ἔφη, Πέτρω, ὃς πρὸς τὰς χρείας ἐποιεῖτο τὰς διδασκαλίας, ἀλλ' οὐχ ὡσπερ σύνταξιν τῶν κυριακῶν ποιούμενος λόγων· ὡστε οὐδὲν ἤμαρτε Μάρκος, οὕτως ἕνια γράφας ὡς ἀπεμνημόνευσεν. Ἐνδὲ γὰρ ἐποιήσατο πρόνοιαν, τοῦ μηδὲν ὧν ἤκουσε παραλιπεῖν, ἢ ψεύσασθαι τι ἐν αὐτοῖς. » Ταῦτα μὲν οὖν ἱσθόρηται τῷ Παπῆᾳ περὶ τοῦ Μάρκου. Περὶ δὲ τοῦ Μαθθαίου ταῦτ' εἴρηται· « Μαθθαῖος μὲν οὖν Ἑβραῖδι διαλέκτῳ τὰ λόγια συνεγράψατο. Ἠρμήνευσε δ' αὐτὰ ὡς ἠδύνατο ἕκαστος (81). » Κέχρηται δ' ὁ αὐτὸς μαρτυρίαις ἀπὸ τῆς Ἰωάννου προτέρας Ἐπιστολῆς, καὶ τῆς Πέτρου ὁμοίως. Ἐκτεθεῖται δὲ καὶ ἄλλην ἱστορίαν περὶ γυναικὸς, ἐπὶ πολλὰς ἡμαρτίας διαβληθείτης ἐπὶ τοῦ Κυρίου. Ἦν τὸ *Kaz' Ἐβραίων Εὐαγγέλιον* περιέχει. Καὶ ταῦτα δ' ἡμῖν ἀναγκαίως πρὸς τοῖς ἐκτεθείσιν ἐπιτετηρήσθω.

Τέλος τοῦ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας λόγου τρίτου.

clatum esse scribunt. Ita Athanasius in tractatu *De libris sacrae Scripturae*. Quod quomodo intelligendum sit, docet hic Papiæ locus. Neque enim existimandum est, Marcum ex ore dictantis Petri Evangelium suum excepisse; sed cum Petrum audisset verbum Dei Judæis Hebraice prædicantem, Marcum singula quæ ad Christum pertinebant, studiose digessisse Græco sermone.

(81) *Ὡς ἠδύνατο ἕκαστος.* Nicephorus habet, ὡς ἦν δυνατὸς ἕκαστος, cui subscribunt quatuor nostri codices Maz., Med., Fuk. et Savilianus.

desumptis utitur. Aliam quoque exponit historiam de muliere, quæ multorum criminum coram Domino accusata est. Quæ quidem historia in *Evangelio secundum Hebræos* scripta habetur. Atque hæc cum aliis quæ supra posuimus, non sine causa a nobis observata sint.

Explicit liber tertius Historiæ ecclesiasticæ.

ΕΥΣΕΒΙΟΥ
ΤΟΥ ΠΑΜΦΙΛΟΥ
ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΛΟΓΟΣ Δ΄.

—

EUSEBII PAMPHILI
ECCLESIASTICÆ HISTORIÆ
LIBER QUARTUS.

—

ΤΑΔΕ ΚΑΙ Η ΤΕΤΑΡΤΗ ΠΕΡΙΕΧΕΙ ΒΙΒΛΟΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ.

- α. Τίτες ἐπὶ τῆς Τραϊανῶν βασιλείας, Ῥωμαίων καὶ Ἀλεξανδρῶν γερόντασιν ἐπίσκοποι.
- β. Ὅποια Ἰουδαῖοι κατ' αὐτὸν πεπόνθασιν.
- γ. Οἱ κατὰ Ἀδριανὸν ὑπὲρ τῆς πίστεως ἀπολογησάμενοι τίτες.
- δ. Οἱ κατ' αὐτὸν Ῥωμαίων καὶ Ἀλεξανδρῶν χρηματίσαντες ἐπίσκοποι.
- ε. Οἱ ἀνέκαθεν ἀπὸ τοῦ Σωτῆρος καὶ ἐπὶ τοῦ ἐθρομένουσιν Ἱεροσολύμων ἐπίσκοποι.
- ς. Ἡ κατὰ Ἀδριανὸν ὑστάτη Ἰουδαίων πολιούκια.
- ζ. Τίτες κατ' ἐκείνο καιροῦ γερόντασι ψευδωνύμων γνάτωσιν ἀρχητοί.
- η. Τίτες ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς.
- θ. Ἐπιστολὴ Ἀδριανοῦ ὑπὲρ τοῦ μὴ δεῖν ἀκριτῶς ἡμᾶς ἐλαύνειν.
- ι. Τίτες ἐπὶ τῆς Ἀντωνίνου βασιλείας ἐπίσκοποι Ῥωμαίων καὶ Ἀλεξανδρῶν γερόντασιν.
- ια. Περὶ τῶν κατ' αὐτοὺς γενομένων αἵρεσιῶν.
- ιβ. Περὶ τῆς Ἰουστίνου πρὸς Ἀντωνίνου ἀπολογίας.
- ιγ. Ἀντωνίνου πρὸς τὸ Κοινὸν τῆς Ἀσίας ἐπιστολὴ περὶ τοῦ καθ' ἡμᾶς λόγου.
- ιδ. Τὴ περὶ Πολυκάρπου τοῦ τῶν ἀποστόλων γρωφίμου μνημονεύμενα.
- ιε. Ὅπως κατὰ Οὐῆρον ὁ Πολύκαρπος ὅμα ἐτέρας ἐμαρτύρησεν ἐπὶ τῆς Συμυραίων πόλεως.
- 114 ις. Ὅπως Ἰουστίνος ὁ φιλόσοφος τὸν Χριστοῦ λόγον ἐπὶ τῆς Ῥωμαίων πόλεως προσβέβωκε ἐμαρτύρησεν.
- ιζ. Περὶ ὧν Ἰουστίνος ἐν ἰδίῳ συγγράμματι μνημονεύει μαρτύρων.
- ιη. Τίτες εἰς ἡμᾶς ἦλθον τῶν Ἰουστίνου λόγων.
- ιθ. Τίτες ἐπὶ τῆς Οὐῆρου βασιλείας, τῆς Ῥωμαίων καὶ Ἀλεξανδρῶν Ἐκκλησίας προύστησαν.
- ια. Τίτες κατ' αὐτὸν τῆς Ἀντιοχείων Ἐκκλησίας γερόντασιν ἐπίσκοποι.
- ιβ. Περὶ τῶν κατὰ τούτους διαλαμπάντων ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων.
- ιγ. Περὶ Ἡγησίππου καὶ ὧν οὗτος μνημονεύει.
- ιδ. Περὶ Διοκνηστοῦ Κορινθίων ἐπισκόπου, καὶ ὧν ἐγραψεν ἐπιστολῶν.
- ιε. Περὶ Θεοφίλου τοῦ Ἀντιοχείων ἐπισκόπου.
- ις. Περὶ Φιλίππου καὶ Μοδῆστου.
- ιζ. Περὶ Μελλίτωνος καὶ ὧν οὗτος ἐμνημόνευσε.
- ιβ. Περὶ Ἀπολλινάριου τοῦ τῆς Ἱερουσαλιμίων Ἐκκλησίας ἐπισκόπου.
- ιη. Περὶ Μουσαίου καὶ ὧν οὗτος συνεγράψατο.
- ιθ. Περὶ Τατιανοῦ καὶ τῆς κατ' αὐτὸν αἵρεσεως.
- ια. Περὶ Βαρδησιάνου τοῦ Σύρου, καὶ τῶν γενομένων αὐτοῦ λόγων.

IN QUARTO HISTORIÆ ECCLESIASTICÆ LIBRO HÆC CONTINENTUR.

- I. Quinam Romanorum et Alexandrinorum episcopi fuerint imperante Traiano.
- II. Qualia Judæi sub eodem imperatore perpessi sint.
- III. Qui, imperante Adriano, pro defensione fidei libros scripserint.
- IV. Qui sub eodem imperatore episcopi Romæ fuerint et Alexandriae.
- V. Qui jam inde a Salvatore nostro usque ad hæc tempora Hierosolymorum episcopi fuerint.
- VI. Postrema Judæorum expugnatione temporibus Adriani.
- VII. Quinam eo tempore falsæ doctrinæ duces exstiterint.
- VIII. Quinam tunc fuerint ecclesiastici scriptores.
- IX. Epistola Adriani ne quis Christianorum indicta causa puniretur.

- X. Qui Romæ et Alexandriae episcopi fuerint imperante Antonino.
 XI. De his qui eodem tempore sectarum auctores fuerunt.
 XII. De Justini Apologetico ad Antoninum.
 XIII. Epistola Antonini ad Commune Asiae de religione nostra.
 XIV. Quæ de Polycarpo apostolorum discipulo commemorantur.
 XV. Quomodo Polycarpus una cum aliis Smyrnæ passus est imperante Vero.
 XVI. Quomodo Justinus philosophus religionem Christi Romæ prædicans martyrium meruit.
 XVII. De martyribus quorum Justinus in suis libris mentionem facit.
 XVIII. Quinam ad nos pervenerint Justini libri.
 XIX. Quinam regnante Vero Ecclesie Romanæ et Alexandriae præfuerint.

- XX. Quinam eo tempore Antiochenam Ecclesiam rezerint.
 XXI. De scriptoribus ecclesiasticis qui eadem ætate floruerunt.
 XXII. De Hegeippo, deque iis quorum mentionem facit.
 XXIII. De Dionysio Corinthiorum episcopo et de epistolis ab eo scriptis.
 XXIV. De Theophilo Antiochenium episcopo.
 XXV. De Philippo et Modesto.
 XXVI. De Melitone, deque his quorum ille mentionem facit.
 XXVII. De Apollinare Hierapolitanæ Ecclesie episcopo.
 XXVIII. De Musano et ejus scriptis.
 XXIX. De Tatiano et ejus hæresi.
 XXX. De Bardesane Syro et de libris ejus qui supersunt

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α΄.

Τίνας ἐπὶ τῆς Τραϊανῶν βασιλείας Ῥωμαίων καὶ Ἀλεξανδρείων ἐπίσκοποι γεγόνασιν.

Ἄμφι δὲ τὸ δωδέκατον (82) τῆς Τραϊανῶν βασιλείας ἔτος, ὁ μικρῶ πρόθεν ἡμῖν τῆς ἐν Ἀλεξανδρείᾳ παροικίας δηλωθεὶς ἐπίσκοπος τὴν ζωὴν μεταλλάττει, τέταρτος δὲ ἀπὸ τῶν ἀποστόλων τῆν τῶν αὐτοῦ λειτουργίαν κληροῦται Πρίμος. Ἐν τούτῳ καὶ Ἀλέξανδρος ἐπὶ Ῥώμης ὄνδρον ἔτος ἀποπληρώσαντος Εὐαρέστου, πέμπτην ἀπὸ Πέτρου καὶ Παύλου κατὰ γων διαδοχὴν, τὴν ἐπισκοπὴν ἀπολαμβάνει.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β΄.

Ὅποια Ἰουδαῖοι κατ' αὐτὸν πεπόνθουσιν
(Nic. H. E. III, 22)

Καὶ τὰ μὲν τῆς τοῦ Σωτήρος ἡμῶν διδασκαλίας τε καὶ Ἐκκλησίας ὁσήμεραι ἀνοῦντα ἐπιμειζόν ἐχέουσι προκοπῆς, τὰ δὲ τῆς Ἰουδαίων συμφορᾶς κακῶς ἐπαλλήλοισι ἤμαζεν. Ἦδη γοῦν τοῦ αὐτοκράτορος εἰς ἑνιαυτὸν ὀκτωκαίδεκατον ἐλαύνοντος, αὐθις Ἰουδαίων κίνησις ἐπαναστάσα, πάμπλου πληθος αὐτῶν διεφθειρεν. Ἐν τε γὰρ Ἀλεξανδρείᾳ καὶ τῇ λοιπῇ Αἰγύπτῳ, καὶ προσέτι κατὰ Κυρήνην ὡσπερ ὑπὸ πνεύματος δεινοῦ τινοῦ καὶ στασιώδους ἀναβήριπθόντες, ὤρμητο πρὸς τοὺς συνοίκους Ἑλληνας (83) στασιάζειν, ἀξήσαντες τε εἰς μέγα τὴν στάσιν, τῷ ἐπίοντι ἑνιαυτῷ πόλεμον οὐ μικρὸν συνῆψαν, ἤγουμένω τῆν καὶ Λούπτου τῆς ἀπάσης Αἰγύπτου.

(82) Ἄμφι τὸ δωδέκατον. In Chronico Eusebii initium Primi, Alexandriae episcopi, cadit in annum x Trajani. Alexandri quoque Romani pontificis initium collocatur anno x Trajani. Sed et in annis episcoporum tam Romanorum quam aliarum urbium digerendis, observavi Chronicon Eusebii plerumque dissentire ab Historia ecclesiastica, sive ea exscriptorum culpa est, sive Hieronymi interpretis, sive ipsius Eusebii. Nam in tanta differentia, difficile est erroris causam assignare. Porro cum Historia ecclesiastica post libros Chroniconum ab Eusebio scripta sit, ubicunque ejusmodi dissensio occurrit, id potius sequendum videtur quod in Historia ecclesiastica scriptum est.

(83) Πρὸς τοὺς συνοίκους Ἑλληνας. Rufinus verum, Primo simul commanentibus vicinisque gentilibus inferre certamina. Sic enim legitur in manuscripto codice Bibliothecæ Regiæ. Hieronymus autem in Chronico interpretatur, adversus cohabitatores alienigenas. Langus vertit adversus cives suos Græcos.

B

115 CAPUT I.

Quinam Romanorum et Alexandrinorum episcopi fuerint imperante Trajano.

Circa duodecimum annum imperii Trajani Cerdo, Alexandriae Ecclesie episcopus, cujus paulo supra mentionem fecimus, abiit e vita; quartusque ab apostolis ministerium ejus Ecclesie sortitus est Primus. Eodem tempore cum Evarestus annos octo in pontificatu exegisset, Romæ episcopatum suscepit Alexander, quintum a Petro et Paulo successione obtinens locum.

CAPUT II.

Qualia Judæi sub eodem imperatore perpessi sint.

Ac Servatoris quidem nostri doctrina atque Ecclesia magis ac magis in dies efflorescens, continuis incrementis augebatur. Judæorum autem calamitates novis subinde cladibus cumulabantur. Nam cum imperator annum jam imperii octavum decimum attigisset, rursus Judæorum tumultus exortus, maximam gentis illius multitudinem extinxit. Qui ppe Alexandriae et per totam Ægyptum ac Cyrenaicam, velut a violento quodam et seditioso dæmone exagitati, Judæi adversus Græcos et gentiles qui una cum ipsis habitabant, tumultum excitare cœperunt. Progressa deinde in majus seditione, sequenti anno bellum non mediocre conla-

Musculus autem et Christophorus gentes verterrunt, nimis laxo et ambiguo vocabulo. Aut gentiles enim, aut Græcos vertere oportet, aut utrumque pariter, ut fecimus. Judæi qui cum Græcis seu gentilibus in urbibus et oppidis habitabant, et æquum jus civitatis cum iisdem habebant, sæpenumero cum illis jurgabantur, ut solent seditiones ac tumultus nasci ex religionum discrepantia. Græci enim Judæos cives habere dedignabantur; contra Judæi, deteriori conditione quam reliqui cives agere volebant. Hinc frequenter rixæ per singulas urbes, tum in Ægypto, tum in Syria, ut Philo et Josephus testantur. Idcirco autem gentiles et Græcos in interpretatione mea simul posui, quod unica vox non sufficere videbatur. Neque enim solus Græcos tunc adorti sunt Judæi, sed etiam indigenas Ægyptios et Libyas. Neque rursus solos gentiles, verum etiam Christianos, quorum non mediocriter tunc erat multitudo in Ægypto et Cyrenaica.

Καὶ δὲ ἐν τῇ πρώτῃ συμβολῇ ἐπικρατῆσαι αὐτοὺς συνέβη τῶν Ἑλλήνων, οἳ καὶ καταφυγόντες εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν, τοὺς ἐν τῇ πόλει Ἰουδαίους ἐζώγγρησάν τε καὶ ἀπέκτειναν. Τῆς δὲ παρὰ τοῦτον συμβαλλας ἀποτυχόντες οἱ κατὰ Κυρήνην, τὴν χώραν τῆς Αἰγύπτου λεηλατοῦντες καὶ τοὺς ἐν αὐτῇ νομοὺς (84) φθειρόντες διετέλουν, ἡγουμένου αὐτῶν Λουκούα· ἰς οὗς ὁ αὐτοκράτωρ ἐπέμψε Μάρκιον Τούρβωνα (85) τὸν δυνάμει πεζῆ τε καὶ ναυτικῆ, ἔτι δὲ καὶ ἱππικῆ. Ὁ δὲ πολλαῖς μάχαις ἐν οὐκ ὀλίγῳ τε χρόνῳ τὸν πρὸς αὐτοὺς διαπονήσας πόλεμον, πολλὰς μυριάδας Ἰουδαίων, τὸ μόνον τῶν ἀπὸ Κυρήνης, ἀλλὰ καὶ τῶν ἀπ' Αἰγύπτου συναρομένων Λουκούα τῷ βασιλεῖ αὐτῶν, ἀναιρεῖ. Ὁ δὲ αὐτοκράτωρ ὑποπτέυσας καὶ τοὺς ἐν Μεσοποταμίᾳ Ἰουδαίους ἐπιθήσασθαι τοῖς αὐτόθι, Λουκίῳ Κοῦτῳ (86) προσέταξεν ἐκχαθάραι τῆς ἐπαρχίας αὐτοῦς. Ὅς καὶ περὶ ταύτους, πάμπολυ πλῆθος τῶν αὐτόθι φονεύει, ἐφ' ᾧ κατορθώματι, Ἰουδαίας

(84) *Τοὺς ἐν αὐτῇ νομοῖς. Castellam vertit Rufinus magno errore, cum præfecturas vertere debuisset, aut nomos, ut Plinius. Tota enim Ægyptus in nomos divisa erat. Porro de hac totius Ægypti et Libyæ vastatione a Judæis facta, præter Dionem Orosius in lib. vii hæc habet: Incredibili deinde poitu sub uno tempore Judæi quasi rabie efferati, per diversas terrarum partes exarserunt. Nam et per totam Libyam adversus incolas atrocissima bella gesserunt: quæ adeo tunc interfectis cultoribus desolata est, ut nisi postea Adrianus imp. collectas illuc aliunde colonias deduxisset, vacua penitus terra abrasa habitatore mansisset. Hæc Orosius ex Chronico Eusebii. De his coloniis ab Adriano imp. in Libyam missis, intelligendum esse videtur vetus Epigramma incerti auctoris nondum editum:*

*Ἐσχατιαὶ Λιβύῃ Νασαμωνίδες, οὐκέτι θηρῶν
ἔθνεσιν ἠπέλου νότα βυρυνόμεναι,
Ἥξι δ' ἐρημαιοῖν ἐπιπήσσεσθε λέοντων
Μυρταῖς, Φαμάθους ἄγρις ὑπὲρ τοῦμόδων·
Φύλας ἐπεὶ ἀνάριθμον ἐν λυχνέδῃσιν ἀγρευθὲν
Ἐς μίαν αἰχμηταῖς Καῖσαρ ἔθηκεν ὁ παῖς·
Αἰ δὲ πρὶν ἀγραύλων ἐγκοιτάδες ἀκρόφρειαὶ
θηρῶν, γῆν ἀνδρῶν εἰσι βοηλασταί.*

hæc:

*Fines Libyæ Nasamonibus vicini, non amplius feru-
Agmina continentis vestræ dorso portantes, [rum
Solitarios leonum exproscatis rugitus,
Resonantes ultra ipsas nomadum arenas:
Quandoquidem innumerablem turbam laqueis captam
Cæsar militibus sub unum simul aspectum subiecit,
Et montium vertices qui prius fuerant cubilia ferarum,
Nunc ab hominibus incoluntur et arantur.*

Corruptus est versus antepenultimus, quem sic restituendum puto:

Ἐς μίαν αἰχμηταῖς Καῖσαρ ἔθηκεν ἑτα.

(85) *Μάρκιον Τούρβωνα. Ab hoc Judæos deletos esse scribit etiam Spartianus in Adriano. Marcio, inquit, Turbone, Judæis compressis, ad deprimendum tumultum Mauritanie destinato. Ad quem locum hallucinatur Salmasius, qui putat Spartianum loqui de tumultu Judæorum sub Adriano, cui bello finem ait imposuisse Marcium Turbonem. In quo longe fallitur. Nam bellum Judaicum sub Adriano confecit Julius Severus, ut docet Dio, multo post initium imperii Adriani de quo hic loquitur Spartianus. Marcus autem Turbo extremis annis imperii Trajani Judæos compresserat, quemadmodum hic testatur Eusebius. Itaque Adrianus imperium recens adeptus, cum Mauri post obitum Trajani tumultuarentur, Turbonem qui recens Judæos compresserat, adversus Mauros misit, ut eadem felicitate qua Ju-*

runt, Lupo tunc temporis totius Ægypti præfecturam gerente. Et primo quidem conflictu forte Judæi gentiles superaverant. Qui mox Alexandriam confugientes, Judæos qui in ea urbe debebant, captos interfecerunt. Horum igitur auxilio **116** destituti Judæi qui Cyrenem incolebant, duce Lucua, Ægyptiorum regionem prædationibus ac latrocinii infestare, et præfecturas ejus vastare institerunt. Itaque imperator Marcium Turbonem adversus eos misit cum pedestribus ac navalibus copiis, et cum equitatu. Hic multis præliis consertis, belloque in longum tempus protracto, infinita Judæorum milia, qui partim ex Cyrenaica provincia, partim ex Ægypto Lucuæ regi ipsorum opem latrati confluerant, neci dedit. Sed imperator, veritus ne Judæi **B** qui Mesopotamiam habitabant, incolas perinde aggrederentur, mandavit Lucio Quieto, ut eos extra provinciam fines deportaret. Qui instructa adversus

daeos contriverat, Mauros etiam compesceret. Hic est sensus Spartiani.

(86) *Λουκίῳ Κοῦτῳ. Rectius apud Nicephorum legitur Λουκίῳ Κυῦτῳ: apud Rufinum in vetustissimis editionibus scriptum est Lusio Quieto. Codices Mazarinæus, Fuk. et Savilii Κοῦτῳ scriptum habent. Κύντος Λούσιος dicitur in Excerptis ex Dione Cassio quæ ante viginti annos edidimus. Erat hic Maurus genere, non ex provincia Mauritania, sed ex Mauris barbaris qui Romano imperio foederati erant. Et initio quidem præfecturam alie Maurorum gesserat. Sed non multo post damnatus ob nequitiam, cum ignominia dimissus fuerat. Postea vero bello Dacico, cum exercitus auxilio Maurorum egeret, ipse egregiam operam navavit. Quam ob causam præmiis atque honoribus affectus, longe plura ac majora facinora altero bello Dacico edidit. Tandem vero bello Parthico quod adversus Parthos Trajanus gerebat, eo fortitudinis ac fortunæ simul processit, ut inter prætorios relatius, consulatumque adeptus sit, et provinciam Palæstinam rexerit. Quæ res ei primo invidiam, postea odium ac perniciem attulere. Hæc Dio in luculentis illis Excerptis Quibus addam insignem etiam Themistii locum in gratiarum actione ad Theodosium Augustum pro pace, et pro consulatu Saturnini Magistri equitum: Οὕτω καὶ ὁ σὸς πρόγονος καὶ ἀρχηγέτης· παῖδες μὲν οὐκ ἦσαν αὐτῷ, παῖδες δὲ ἀδελφῶν καὶ ἀδελφιδῶν· ἀλλ' ὅμως οὐδένα ἐκείνων τῆς εὐνοίας Λυσίου προὔτιμησεν· ἀλλ' οὐδὲ Ῥωμαίων ὄντα τὸν ἄνδρα, ἀλλ' οὐδὲ Λίβυον ἐκ τῆς ὑπὸ κράτος Λιβύης, ἀλλ' ἐξ ἀδόξου καὶ ἀπρωκισμένης ἐσχατίας, ἐπειδὴ Μαρδοῦς κατεστρατήγησεν, ἀνέδειξε πρότερον ὑπατον, εἶτα τῆς βασιλείας διάδοχον κατεστήσατο. Id est: Sic plane patens et auctor generis tui Trajanus, cum liberos quidem non haberet, sed sororum atque ex sororibus nepotum filios haberet, nullum tamen ex illis Lusio præferendum putavit. Sed virum qui nec Romanus erat, ac ne Afer quidem ex provincia Africa, sed ex ignobili et remoto limite, propterea quod Mardos debellasset, primo consulem renuntiavit, ac deinde successorem imperii designavit. Hunc Themistii locum eo libentius hic adduxi, quod oratio illa nondum edita est, cujus copiam mihi fecit Gabriel Cosartius, vir eloquentissimus. Porro quod Themistius dicit Lusium a Trajano successorem imperii esse designatum, id alibi legere non memini. Id quidem in animo habuisse Trajanum facile crediderim. Sane Spartianus Lusium Quietum suspectum imperio fuisse dicit. Lusium Quietum, sublitus gentibus Mauris quas regebat, quia suspectus imperio fuerat, exuravit.*

illos acie, ingentem eorum multitudinem prostravit. A Ob quam victoriam legatus Judææ ab imperatore est designatus. Sed hæc gentilium quoque scriptores, qui res gestas temporum illorum memorizæ mandarunt, iisdem fere verbis retulere.

CAPUT III.

Qui imperante Adriano pro defensione fidei libros scripserint.

Cum Trajanus per viginti annos demptis sex mensibus principatum tenuisset, Ælius Adrianus suscepit imperium. Huic Quadratus obtulit orationem, quam pro defensione religionis nostræ idcirco conscripserat, quod quidam malevoli homines, vexare nostros atque incessere conabantur. Exstat hodieque apud plerosque ex fratribus hæc oratio, quam nos etiam habemus, ex qua et ingenium ejus B viri, et rectam apostolicæ fidei doctrinam perspicue licet cognoscere. Porro idem scriptor suam ipsius antiquitatem satis declarat his verbis: « Servatoris autem, inquit, nostri opera semper conspicua erant, quippe quæ vera essent: ii scilicet qui morbis liberati, aut qui ex morte ad vitam revocati fuerant. Qui quidem non solum dum sanabantur, aut dum ad vitam revocabantur, conspecti sunt ab omnibus, sed secuto deinceps tempore. Nec solum quoad in terris moratus est Servator noster, verum etiam post ejus discessum diu superstites fuerunt, adeo ut nonnulli eorum etiam ad nostra usque tempora pervenerint. » Hæc de Quadrato. Aristides quoque vir fidelis ex religionis 117 nostræ sectatoribus, *Apologeticum* pro fide nostra perinde ac C Quadratus Adriano Cæsari nuncupatum reliquit. Qui quidem liber etiamnum servatur a plurimis.

CAPUT IV.

Qui sub eodem imperatore episcopi Romæ fuerint et Alexandria.

Anno autem principatus Adriani tertio Alexander Romanæ urbis episcopus fato functus est, cum decem annos administrationis explesset. Cui successit Xystus. Eodem circiter tempore mortuo Primo, anno episcopatus sui duodecimo, Alexandrinæ Ecclesiæ sacerdotium suscepit Justus.

CAPUT V.

Qui jam inde a Servatore nostro usque ad hæc tempora Hierosolymorum episcopi fuerint.

Eorum autem episcoporum tempora qui Hiero-

(87) *Ἰουδαίας ἡγεμόν.* Male Hieronymus et Rufinus procuratorem Judææ verterunt. Nec melius Christophorus *præfectum* interpretatur. Scribit enim Dio in *Excerptis* nostris, Lusium Quietum ornamentis prætoris honoratum fuisse, et ad consulatum pervenisse, ac provinciam Palæstinam rexisse. Quæ res, inquit, ei invidiam confluxit. At Palæstinæ procuratio non tanta erat dignitas, ut invidiam Lusio conflare posset: nec vir senatorii ordinis et consularis procurator esse potuit. Fuit igitur legatus Augusti pro prætore provincie Palæstinæ; quam dignitatem gessit Tinius Rufus sub Adriano, ut mox videbimus. Neminem porro turbare debet, quod Palæstina tunc legatum habuit, quæ antea procuratori paruerat. Nam imperatores pro arbitratu mutabant administrationem provinciarum; et modo legatos, modo procuratores mittebant,

ἡγεμόν (87) ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος ἀνεδείχθη. Ταῦτα καὶ Ἑλλήνων οἱ τὰ κατὰ τοὺς αὐτοὺς χρόνους γραφῆ παραδόντες, αὐτοῖς ἰστορήσαν βήμασι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'

Οἱ κατὰ Ἀδριανὸν ὑπὲρ τῆς πίστεως ἀπολογησάμενοι (Nic. H. E. III, 21).

Τραϊανοῦ δὲ ἐφ' ὄλοις ἔτεσιν εἴκοσι τὴν ἀρχὴν μῆσιν ἕξ δέουσι κρατήσαντος, Ἀδριανὸς Ἀδριανὸς διαδέχεται τὴν ἡγεμονίαν. Τοῦτω Κοδράτος λόγον προσφώνησας ἀναδίδωσιν, ἀπολογίαν συντάξας ὑπὲρ τῆς καθ' ἡμᾶς θεοσεβείας, ὅτι δὴ τινες ποιητοὶ ἄνδρες τοὺς ἡμετέρους ἐνοχοῦν ἐπειρώντο. Εἰσέτι δὲ φέρεται παρὰ πλείστοις τῶν ἀδελφῶν, ἀτὰρ καὶ παρ' ἡμῖν τὸ σύγγραμμα, ἕξ οὗ κατιδεῖν ἔστι λαμπρὰ τεκμήρια τῆς τε τοῦ ἀνδρὸς διανοίας, καὶ τῆς ἀποστολικῆς ὀρθοτομίας (88). Ὁ δ' αὐτὸς τὴν καθ' ἑαυτὸν ἀρχιτέτητα παραφαίνει, δι' ὧν ἰστορεῖ ταῦτα ἰδίαις φωναῖς: « Τοῦ δὲ Σωτῆρος ἡμῶν τὰ ἔργα ἀεὶ παρῆν. Ἀληθῆ γὰρ ἦν· οἱ θεραπευθέντες, οἱ ἀναστάντες ἐκ νεκρῶν, οἱ οὐκ ὠφθησαν μόνον θεραπευόμενοι, καὶ ἀνιστάμενοι, ἀλλὰ καὶ ἀεὶ παρόντες· οὐδὲ ἐπιδημοῦντος μόνον τοῦ Σωτῆρος, ἀλλὰ καὶ ἀπαλλαγέντος, ἦσαν ἐπὶ χρόνον ἰκανόν, ὥστε καὶ εἰς τοὺς ἡμετέρους χρόνους τινὲς αὐτῶν ἀφίκοντο. » Τοιοῦτος μὲν οὖν οὗτος. Καὶ Ἀριστείδης δὲ πιστὸς ἀνὴρ τῆς καθ' ἡμᾶς ὀρμώμενος εὐσεβείας, τῷ Κοδράτῳ παρακλησίως ὑπὲρ τῆς πίστεως Ἀπολογίαν ἐπιρωνήσας Ἀδριανῷ, καταλέλοιπε. Σώζεται δὲ γὰρ εἰς δεῦρο παρὰ πλείστοις καὶ ἡ τούτου γραφή.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'.

Οἱ κατὰ ταῦτ' ἐν Ῥωμαίων καὶ Ἀλεξανδρέων χρηματισαυτεὶς ἐπίσκοποι (Nic. H. E. III, 25).

Ἔπει δὲ τρίτῳ τῆς αὐτῆς ἡγεμονίας, Ἀλέξανδρος Ῥωμαίων ἐπίσκοπος τελευτᾷ, δέκατον τῆς οἰκονομίας ἀποπλήσας ἔτος. Εὖστο, ἦν τούτῳ διάδοχος. Καὶ τῆς Ἀλεξανδρέων δὲ παροιχίας ἀμφὶ τὸν αὐτὸν χρόνον, Πρίμμον μεταλλάξαντα δωδεκάτῳ τῆς προστασίας ἔτει, διαδέχεται Ἰούστος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε'.

Οἱ ἀνέκαθεν ἀπὸ τοῦ Σωτῆρος καὶ ἐπὶ τοὺς δηλοϊμένους, Ἱεροσολύμων ἐπίσκοποι

Τῶν γὰρ μὴν ἐν Ἱεροσολύμοις ἐπισκόπων τοὺς

prout usus reipublicæ exigebat. Itaque Trajanus cum Palæstinam assiduis Judæorum motibus turbari videret, legatum ei præfecit Lusium consularem, virum strenuum, qui dignitate sua et armis provinciam contineret. Sed et ante Lusium Alticus ille, de quo paulo ante locuti sumus cum de Simeonis Clopæ martyrio ageretur, videtur fuisse legatus provincie Palæstinæ.

(88) *Τῆς ἀποστολικῆς ὀρθοτομίας.* Ita loquitur Clemens Alexandrinus in lib. vii *Stromateon*: « Ὁ γνωστικὸς ἄρα ἡμῖν μόνος ἐν αὐταῖς καταγρησασ γραφαῖς, τὴν ἀποστολικὴν καὶ ἐκκλησιαστικὴν σὺζων ὀρθοτομίαν τῶν δογμάτων. Videtur autem hæc locutio desumpta esse ex Epistola ad Timotheum, in qua Apostolus dixit, ὀρθοτομοῦντα τὸν λόγον τῆς ἀληθείας.

γρήνους γραφῆ, σωζομένους οὐδαμῶς εὖρον· κομιδῆ A
 γὰρ οὐν βραχυσίους αὐτοὺς λόγος κατέχει γενέσθαι.
 Τοσοῦτον δ' ἐξ ἐγγράφων παρελίθη, ὡς μέχρι τῆς
 κατὰ Ἀδριανὸν Ἰουδαίων πολιορκίας, πεντεκαίδεκα
 τῶν ἀριθμῶν αὐτόθι γεγόνασιν ἐπισκόπων διαδοχαί,
 ὡς πάντας Ἑβραίους φασὶν ὄντας ἀνέκαθεν, τὴν
 γνώσιν τοῦ Χριστοῦ γνησίως καταδέξασθαι. Ὅσ' ἔ
 βη πρὸς τῶν τὰ τοιαῦτα ἐπικρίνειν δυνατῶν, καὶ τῆς
 τῶν ἐπισκόπων λειτουργίας ἀγίου δοκιμασθῆναι·
 συνεστάναι γὰρ αὐτοῖς τότε τὴν πᾶσαν Ἐκκλησίαν
 ἐξ Ἑβραίων πιστῶν, ἀπὸ τῶν ἀποστόλων καὶ εἰς
 τὴν τότε διαρκεσάντων πολιορκίαν, καθ' ἣν Ἰουδαῖοι
 Ῥωμαίων αὐθις ἀποστάντες, οὐ μικροῖς πολέμοις
 ἦλυσαν. Διαλελοιπότων δ' οὐν τρικαῦτα τῶν ἐκ πε-
 ριτομῆς ἐπισκόπων, τοὺς ἀπὸ τοῦ πρώτου (89) νῦν
 ἀναγκαῖον ἂν εἶη καταλέγειν. Πρῶτος τοιγαροῦν Ἰά-
 κωβος ὁ τοῦ Κυρίου λεγόμενος ἀδελφὸς ἦν· μεθ' ὃν
 δεύτερος Συμεὼν, τρίτος Ἰούστος, Ζαχαρίας τέταρτος,
 πέμπτος Τωβίας, ἕκτος Βενιαμὴν, Ἰωάννης ἕβδομος,
 ὄγδοος Ματθίας, ἔνατος Φίλιππος, δέκατος Σενεκάς,
 ἑδέκατος Ἰούστος, δευτέρω δωδέκατος, Ἐφρῆς τρις-
 καδέκατος, τεσσαρεσκαδέκατος Ἰωσήφ (90)· ἐπὶ
 πᾶσι πεντεκαδέκατος Ἰούδας. Τοσοῦτοι καὶ οἱ ἐπὶ
 τῆς Ἱεροσολύμων πόλεως ἐπίσκοποι ἀπὸ τῶν ἀποστό-
 λων εἰς τὴν δηλούμενον διαγενόμενον χρόνον, οἱ πάν-
 τες ἐκ περιτομῆς. Ἦδη δὲ δωδέκατον ἐχούσης ἔτος
 τῆς ἡγεμονίας Ἀδριανοῦ, Ἔστων δεκάετη χρόνον
 ἀποπέλασαντα ἐπὶ τῆς Ῥωμαίων ἐπισκοπῆς, ἕβδο-
 μος ἀπὸ τῶν ἀποστόλων διαδέχεται Τελεσφόρος·
 ἐναυτοῦ δὲ μεταξὺ καὶ μηνῶν διαγενομένων (91), τῆς
 Ἀλεξανδρείων παροικίας τὴν προστασίαν Εὐμένης
 ἐκτὴ κλήρῳ διαδέχεται, τοῦ πρὸ αὐτοῦ ἔτεσιν ἑνδεκα
 διαρκεσάντος.

ejus locum successit. Anno deinde et mensibus aliquot interjectis, Eumenes Alexandrinæ Ecclesiæ
 administrationem sextus ordine suscepit, cum decessor ipsius annos undecim præfuisset.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Ἡ κατὰ Ἀδριανὸν ὑστάτη Ἰουδαίων πολιορκία
 (Nic. H. E. III, 24).

Καὶ δὴ τὰ τῆς Ἰουδαίων ἀποστασίας αὐθις εἰς
 μέγα καὶ πολὺ προσελούσης, (92) Ῥούφος ἐπάρχων
 τῆς Ἰουδαίας (93), στρατιωτικῆς αὐτῷ συμμαχίας

(89) Τοὺς ἀπὸ τοῦ πρώτου. Nostri codices Maz.,
 Med. ac Fuketii, scriptum habent τοὺς ἀπὸ πρώτου,
 quod quidem mihi videtur elegantius. Paulo post
 ἔνατος per simplex *v* scribitur in optimis exemplari-
 bus Mazarino ac Mediceo.

(90) Ἰωσήφ. In Chronico Eusebii *Joses* dicitur,
 et apud Eriphanium in hæresi Manichæorum. Sic
 Joseph frater Domini, de quo Matthæus et Marcus
 loquuntur in Evangelio, *Joses* ab Hieronymo et aliis
 appellatur. Ephres similiter in Chronologia Nice-
 phori patriarchæ *Ephrem* dicitur. Cæterum non
 sine causa mirari sinit, undenam Nicephorus
 annos illos acceperit, quos singulis Hierosolymo-
 num episcopis assignat, cum Eusebius qui in Palæ-
 stina degebat, et qui omnes episcoporum illius Ec-
 clesiæ indices perlegerat, nihil se de annis eorum
 legisse testetur.

(91) Καὶ μηνῶν διαγενομένων. Rectius in nostris
 codicibus Maz., Med., Fuk. et Saviliano hic locus
 scribitur hoc modo: Ἐναυτοῦ δὲ μεταξὺ καὶ μη-
 νῶν διαγενομένου. Quamquam Savilius post *decem*
μηνῶν ad oram libri sui addiderat *τεσσάρων*, ex con-
 jectura, ut opinor. Rufinus vero in suo exemplari
 legisse videtur *μηνός*, sic enim vertit: Anno *post*

A solymis præfuerunt, nusquam reperire potui. Omnes
 quippe brevi admodum tempore sedisse perhiben-
 tur. Illud tantum ex veterum scriptorum inonumen-
 tis didici, ad illam usque obsessionem Judæorum
 quæ imperante Adriano contigit, quindecim epi-
 scopos continua successione illi Ecclesiæ præfuisse:
 quos omnes origine Hæbræos fuisse memorant, et
 fidem Christi sincere atque ex animo suscepisse.
 Adeo ut ab illis qui de hujusmodi rebus judicium
 ferre poterant, episcopali officio dignissimi cense-
 rentur. Quippe tunc temporis universa Hierosoly-
 morum Ecclesia constata erat ex Hæbræis fidelibus,
 qui jam inde ab apostolorum ætate ad illam usque
 obsidionem permanserant, qua Judæi iterum a Ro-
 mani deficientes, maximis præliis domiti atque

B expugnati sunt. Proinde cum episcopi qui ex cir-
 cumcisione erant, per id temporis defecerint, om-
 nes a primo usque ad ultimum ordine suo recen-
 sere necessarium puto. Primus igitur fuit Jacobus,
 is qui Domini frater vocabatur; secundus Simeon,
 tertius Justus, quartus Zacchæus, quintus Tobias,
 sextus Benjamin, septimus Joannes, octavus Ma-
 thias, nonus Philippus, decimus subrogatus est
 Seneca, cui successit undecimus Justus. Post quem
 Levi duodecimus ordine fuit. Ephres deinde secutus
 est, post hæc Joseph. **118** Omnium postremus
 fuit Judas ordine quintus decimus. Atqui hi omnino
 sunt Hierosolymorum episcopi, qui jam inde ab
 apostolis, usque ad Judam et ad illa quæ designavi-
 mus tempora omnes ex circumcissione fuerunt. Por-
 ro annum imperii sui duodecimum agente Adriano,

C cum Xystus episcopatum urbis Romæ decem annis
 obtinisset, septimus ab apostolis Telesphorus in

CAPUT VI.

Postrema Judæorum expugnatio temporibus Adriani.

Cæterum cum defectio Judæorum magis ac magis
 iterum cresceret, Rufus legatus Judææ, auxiliis
 sibi ab imperatore submissis, amentiam ac despe-
 quem et uno mense, Alexandrinæ Ecclesiæ modera-
 men Eumenes sexta successione suscepit. Porro
 hic Eumenes in Chronico Eusebii quod Hieronymus
 Latine vertit, dicitur *Hymenæus*; vel ipsius Hiero-
 nymi, vel, quod libentius crediderim, librariorum
 errore.

D (92) Ῥούφος ἐπάρχων τῆς Ἰουδαίας. Eusebius
 in Chronico, anno sextodecimo imperii Adriani:
Judæi, inquit, *in arma versi Palæstinam depopulan-
 tur, tenente provinciam Tinio Ruso, cui ad opprimen-
 dos rebelles Adrianus misit exercitum.* In Chronico
 Georgii Synœlli, qui Eusebii scriinia compilavit,
 dicitur *Tίνιος Ῥούφος*. De hoc Tinio Ruso Hiero-
 nymus in *Danielem*, cap. ix, ita scribit: *Quo mor-
 tuo, transactis septem hebdomadis, id est annis
 xliix, Ælius Adrianus (a quo postea de ruinis Hie-
 rusalem urbs Ælia condita est) rebellantes Judæos,
 Tinio Ruso magistro exercitus pugnante superavit.*
 Ita scribendum est ex veteri codice; vulgo male
 legitur *Timo Ruso*.

(93) Ἐπάρχων τῆς Ἰουδαίας. Male Langus et
 Christophorus præfectum Judææ vertit. Nam
 Romani imperatores non mittebant præfectos ad
 regendas provincias, sed tantum ad gentes barba-

rationem hominum in occasionem sæviendi vertens, eos acerbissime ultus est, cæsa innumerabili hominum multitudine cum conjugibus ac liberis, agroque illorum jure belli in populi Romani dititionem redacto. Erat tunc temporis Judæorum ductor Barchobehas quidam, quod nomen stellam significat: vir alioqui cruentus et latrocinandi avidus, sed qui nomine suo auditoribus utpote vilissimis mancipiis fucum faciebat, quasi sidus e cælo delapsum esset, ut ipsis ærumnarum mole oppressis lucem afferret. Anno demum octavo decimo imperii Adriani, cum totius belli vis circa Bethera urbem munitissimam nec procul Hierosolymis dissitam exarsisset, et protracta diutius a Romanis obsidione, rebelles fame ac siti oppressi essent, ipseque adeo seditionis auctor debitas pœnas dedisset, ex eo deinceps tempore universa Judæorum gens in regionem circa Hierosolymam sitam pedem inferre

ras quæ Romanis fœderatæ erant. Sic gentes Maurorum per præfectos a Romanis imperatoribus missos regebantur, ut ex Augustino aliisque scriptoribus notavi ad Ammianum Marcellinum. Ex quo interpretari soleo locum Spartiani in *Adriano*: *Marcium Turbonem post præfecturam Mauritaniam, infulis ornatum Pannoniam, Duciam quoque ad tempus præfecit*. Sola ex provinciis Ægyptus erat, quam præfecti regebant loco regum. Quare hæc loco ἐπάργων τῆς Ἰουδαίας non est exponendus præfectus Judæie, cum Judæa nunquam a præfectis administrata sit, sed potius præses aut legatus provincie Palæstinæ. Nam Palæstina seu Judæa tunc temporis per legatos Cæsaris regebatur, ut superius observavi. Fuit ergo Titius Rufus legatus Cæsaris præpore provincie Judæie seu Palæstinæ, sicut antea Lusius Quietus fuerat sub Trajano.

(94) Βαρχοχέβας ἑνομα, ὃ δὴ ἀστέρα δηλοῖ. Tres nostri codices Maz., Med. ac Fuketii hunc locum paulo aliter scriptum exhibent, Βαρχοχέβας ἑνομα, ἀστέρα δηλοῖ τοῦτο. In Regio autem exemplari legitur: Βαρχοχέβας, ὃ δὴ ἀστέρα δηλοῖ. Atque ita plane Nicephorus in capite xxiv, lib. iii. De hoc Barchocheba Hieronymus in *Apolog. 2 adversus Rufinum* ita scribit: *Tu videlicet flammeus, imo fulmineus, qui in loquendo fulminas. Atque ut ille Barchochebas auctor seditionis Judaicæ, stipulam in ore succensam unhelitus ventilabat, ut flammam evomere videretur*, etc. Simili quondam fraude Eunus Syrus, qui bellum Servile in Sicilia concepit, in ore abditam nucem gestans, quam sulfure et igne stipaverat, ac leniter inspirans, flammam inter verba fundebat, ut scribit Florus in lib. iii, c. 49.

(95) Φοινικὸς καὶ ληστρικὸς τις ἀνὴρ. Hæc est lectio codicis Regii. Verum in Maz., Med. et Fuk. ita scriptum habetur, ληστρικὸς καὶ φοινικὸς ἀνὴρ. Nicephorus tamen cum codice Regio consentit, prorsus ut illum videatur exscribere.

(96) Οὐα ἐπ' ἀνδραπέδων. In quatuor nostris codicibus Maz., Med., Fuk. et Savil. et apud Nicephorum legitur ἐπ' pro antea edito ἐξ, et hanc lectionem secuti sunt Rufinus et Christophorus. Judæos vocat mancipia, ob ignobilitatem atque egestatem, et quod plerique eorum ex captivis qui sub Tito venundati fuerant, originem ducebant.

(97) Κατὰ Βηθθρα πόλιν. Ita legitur in codice Regio, quem secutus est Stephanus. Verum in codice Maz., Med. ac Fuketiano, nec non apud Nicephorum Βηθθρα scriptum est. Scripti codices Rufini habent *apud Bethara oppidum*. Quare videndum est an eadem sit cum Bethar, quæ in *Itinerario Burdigalensi* mutatio dicitur, quinquaginta et duo-

A ὑπὸ βασιλέως πεμφθείσης, ταῖς ἀπονοταῖς αὐτῶν ἀφειδῶς χρώμενος ἐπεξήει, μυριάδας ἀθρόως ἀνδρῶν ἑμοῦ καὶ παίδων καὶ γυναικῶν διαφθεῖρων, πολέμου τε νόμου τὰς γῶρας αὐτῶν ἐξανδραποδίζόμενος. Ἐστρατήγει δὲ Ἰουδαίων τρικυκῦτα Βαρχοχέβας ἑνομα, ὃ δὴ ἀστέρα δηλοῖ (94), τὰ μὲν ἄλλα φοινικὸς καὶ ληστρικὸς τις ἀνὴρ (95), ἐπὶ δὲ τῇ προσηγορίᾳ οὐα ἐπ' ἀνδραπέδων (96), ὡς δὴ ἐξ οὐρανοῦ φωστῆρ αὐτοῖς κατελθούτως, καχοῦμενος τε ἐπιλάμψαι τετρατευόμενος. Ἀκμάταντος δὲ τοῦ πολέμου ἔτους ὀκτωκαίδεκάτου τῆς ἡγεμονίας Ἀδριανοῦ κατὰ Βηθθρα πόλιν (97), ἦτις ἦν ὄχυραστῆτη, τῶν Ἰεροσολύμων οὐ σφόδρα πόρρω διεστῶσα, τῆς τε ἐξωθεν πολιορκίας χρονίου γενομένης, λιμῶν τε καὶ δίψης τῶν νεωτεροποιῶν εἰς ἑστατον ὀλέθρου περιελαθέντων, καὶ τοῦ τῆς ἀπονοταῖς αὐτοῖς αἰτίου τὴν ἀξίαν ἐκτίσαντος δίκην, ἢ πᾶν ἔθνος ἐξ ἐκείνου καὶ τῆς περὶ τὰ Ἰεροσόλυμα γῆς ἀμάπαν ἐπιβαίνειν εἰργεται (98),

bus millibus passuum distans ab urbe Hierosolymitana. Est et Bethar villa in eodem *Itinerario xii* millibus distans ab urbe Hierosolyma. Hieronymus in *Epitaphio Paulæ* utramque Bethoron vocare videtur. Iter enim Paulæ describens a Cæsarea Hierosolymam usque: *A Nicopoli, inquit, proficiscens ascendit Bethoron inferiorem et superiorem, urbes a Salomone conditas, sed postea varia bellorum tempestate deletas*.

(98) Τῆς περὶ τὰ Ἰεροσόλυμα γῆς ἀμάπαν ἐπιβαίνειν εἰργεται. Idem scribitur in *Chronico* Eusebii, anno xviii imperii Adriani: *Bellum Judaicum quod in Palæstina gerebatur finem accepit, rebus Judæorum penitus oppressis: ex quo tempore, etiam introvendi eis Hierosolyma licentia ablata, primum Dei nutu, deinde Romanis interdictionibus*. Eiusdem interdicti meminit Tertullianus in libro *contra Judæos*, cap. 15: *Et exinde quod interdictum est, ne in confinio ipsius regionis demoretur quisquam Judæorum*. Et paulo post: *Quod vobis pro meritis vestris post expugnationem Jerusalem, prohibitis ingredi in terram vestram, de longinquo eam tantum oculis vestris videre permissum est*. Item quoque Tertullianus in *Apologetico*, cap. 16, eleganter de Judæis dicit: *Dispersi, palabundi, et cæci et soli sui extorres vagantur per orbem, sine homine, si ve Deo rege: quibus nec ardenarum jure terram patriam saltem vestigio salutare conceditur*. Celsus quoque apud Origenem lib. viii, in fine, eadem testatur de Judæis: *Οἷς οὐδ' ὅποια τις βῶλος, οὐδ' ἔστια καταλείπεται*. Gregorius Naz. in oratione 12, pag. 202, de postrema Judæorum dispersione loquens, testatur Judæis fas non fuisse patriam adire, et Hierosolymorum solo insistere, nisi unico anni die, quatenus patriam prospectantes, lugere solitudinem et exilium suum possent. Quem locum non intellexit Billius. *Μία στήλη τοῦτοις τῆς συμφορᾶς ἡ οἰκουμένη πᾶσα καθ' ἧς ἐσπάρθησαν, καὶ ἡ λατρεία πεπαυμένη, καὶ αὐτῆς τῆς Ἰερουσαλήμ τὸ ἔδαφος, μόγις γνωσκόμενον ἦς τοσοῦτον ἐπιβατῶν αὐτοῖς ἐστὶ μόνον, καὶ τοσοῦτον ἀπολαύουσι τῆς ποτε αὐτῶν δόξης, ὅσον ἐν ἡμέρᾳ φανέντες ὀργῆσαι τὴν ἐρημίαν*. Id est, *unum illis monumentum calamitatis est totus terrarum orbis per quem dispersi sunt: et sublati Dei cultus: et ipsius Hierosolymæ solum vix facte cognitæ: quam hactenus ipsis introire licet, et veteri sua gloria hactenus fruuntur, ut uno die conspecti vastitatem et excidium ejus lugeant*. Die scilicet quo capta et eversa quondam fuerat a Romanis Hierosolyma, Judæi ex variis gentibus in Palæstinam conveniebant, et mercede militibus persoluta introibant in eam urbis partem, ubi quon-

νόμου δόγματι καὶ διατάξειν Ἀδριανοῦ, ὡς ἂν μὴδ' ἔξ ἀπόπτου θεωροῖεν τὸ πατρῶν ἔδαφος (99), ἐγγελευσαμένου, Ἀρίστων ὁ Πελλαῖος ἱστορεῖ (1). Οὕτω δὲ τῆς πόλεως εἰς ἐρημίαν τοῦ Ἰουδαίων ἔθνους, καὶ παντελεῖ φθορὰν τῶν πάλαι οἰκητόρων ἐλθούσης, ἔξ ἀλλοφύλου τε γένους συνοικισθείσης, ἡ μετέπειτα συστάσα Ῥωμαϊκὴ πόλις (2) τὴν ἐπωνυμίαν ἀμεί-

nam fuerat templum Salomonis; ibique excidium templi et civitatis suæ plangebant, ut ex Hieronymo et ex *Itinerario Burdigalensi* dudum observavit Scaliger in *Animadversionibus Eusebianis*, p. 198. Ac mihi quidem videtur, Judæis id permissum fuisse per eos dies quibus mercatus solemnis fiebat ad Terebinthum. Cum enim ad eum mercatum multi ex barbaris convenirent, hac occasione etiam Judæi eo confluebant; non quidem ob mercatum quem vel maxime vitabant, eo quod olim majores ipsorum ibi vendidati fuissent, sed ut ruinas templi inviserent ac salutarerent. Idque conjicio ex militibus, quos Judæis plangentibus appositos fuisse testatur Hieronymus. Nam in mercatibus illis qui ad litem fiebant, apponebatur centurio cum militibus, ut notati ad librum xviii Ammiani Marcellini. Conjecturam autem nostram adjuvat Hieronymi locus in cap. xxxi *Jeremiæ*, ubi scribit execrabile fuisse Judæis, mercatum celeberrimum qui quotannis fiebat ad Terebinthum invisere. Cæterum notandum est, Eusebium quidem tum hic, tum in *Chronico* id tantum dicere, a temporibus Adriani vitetium fuisse Judæis in urbem Hierosolimam, et in vicinum urbi agrum introire. Quod quidem confirmat Gregorii locus a nobis allatus. Alii tamen non modo in urbem sacram, sed universam Palæstinæ regionem ingredi vitetos scripserunt. Ita præter Tertullianum Eusebius ipse in libro octavo *De demonstratione*: Πᾶσαι αἱ φυλαὶ τοῦ Ἰουδαίων ἔθνους θρηγῶν καὶ κοπετῶν ἄξια πεπόνθασιν, διὰ τὴν καταλαθοῦσαν αὐτοὺς ἐκ Θεοῦ πληγὴν, ὅφ' ἤς καὶ ἡ μητρόπολις αὐτῶν ἀλλοφύλοις ἔθνεσιν ἐξεδόθη, καὶ τὸ Ἱερὸν κατεσκάφη, αὐτοὶ τε τῆς ἰδίας χώρας ἀπέληλθαντο, ἐν τῇ πολέμῳ ἐχθρῶς δουλεύοντες.

(99) Ὡς ἂν μὴδ' ἔξ ἀπόπτου θεωροῖεν τὸ πατρῶν ἔδαφος. Eadem loquendi forma Philo in libro *Quod omnis probus liber*, Ὁ μόνον οὐκ ἐπιβῆναι τῆς χώρας, ἀλλ' οὐδ' ἔξ ἀπόπτου τὸ πατρῶν ἔδαφος θεάσασθαι δυναμένους.

(1) Ἀρίστων ὁ Πελλαῖος ἱστορεῖ. Id est ex urbe Syria Pelta, quæ post excisam a Tito urbem Hierosolimam, sedes fuit episcopatus Hierosolymitani, ut scribit Eusebius. Cæterum Scaliger Aristonem Pellæi verba esse existimavit quæcumque leguntur supra ab his vocibus ἀκμάσαντος δὲ τοῦ πολέμου, eaque passim Aristonis nomine citat, in quo tamen ei assentiri non possum. Nam et verba ipsa Eusebii stylum prorsus redolent; et Aristo Pellæus obsidionem illam Betharæ et expugnationem Judæorum fusius persecutus fuerat. Quod si ipsa essent Aristonis verba, nequaquam id tacuisset Eusebius. Nam quoties verba ipsa auctorum adducturus est, semper de eo lectorem admonet. Cum autem addit ἱστορεῖ vel ἱστοροῦσι, indicat eam rem a scriptoribus illis quos laudat, fusius commemorari. Porro hic Aristo Pellæus auctor esse dicitur libelli cujusdam, cui titulus erat, *Disputatio Jasonis et Papisci*. Ita scribit Maximus in scholis ad librum Dionysii *De mystica theologia*, cap. 1: Ἀνέγκων δὲ τοῦτο ἐπὶ οὐρανοῦς καὶ ἐν τῇ συγγεγραμμένῃ Ἀρίστωνι τῷ Πελλαῖῳ διαλέξει Παπισκῶν καὶ Ἰάσονος, ἣν Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς ἐν ἕκτῳ βιβλίῳ τῶν Ἰστοριῶν, τὸν ἅγιον Λουκᾶν φησὶν ἀναγράφαι. Hujus libelli meminit Celsus, et Origenes in lib. iv *Contra Celsum*. Eundem ex Græco in Latinum sermonem vertit Celsus quidam. Sed sola ejus præfatio hodie superest inter opuscula Cypriani.

A prohibita est, lege et constitutione imperatoris Adriani: adeo ut ne prospicere quidem e longinquo patrium solum ipsis liceret, ut scribit Aristo Pellæus. In hunc igitur modum: cum civitas Judæorum gente nudata esset, et veteribus incolis penitus vacuefacta, posthæc alienigenis eo confluentibus, urbs et colonia civium Romanorum effecta, in

(2) Ἡ μετέπειτα συστάσα Ῥωμαϊκὴ πόλις. Duplīciter hic fallitur Eusebius, tum quod urbem Hierosolimam sub Adriano penitus eversam fuisse scribit, tum quod Æliam Capitolinam ab eodem Adriano conditam esse existimavit post expugnationem Betharæ. Quod ad primum attinet, constat ex Josepho Hierosolyma prorsus eversa fuisse a Tito, ita ut aratrum etiam ejus solo fuerit impressum. Quomodo igitur iterum eversa sunt ab Adriano quæ jamdudum esse desierant? Certe Eusebius hoc quidem in loco, aperte non dicit Jerusalem ab Adriano eversam fuisse, sed id tantum obscure innuit. In libris autem *De demonstratione* et in *Chronico*, diserte affirmat Jerusalem funditus ab Adriano eversam fuisse. Ex quo obiter perspicitur, hos *ecclesiasticæ Historiæ* libros longe accuratius ab Eusebio elaboratos esse quam reliqua ejus scripta. Quod vero ad conditum Æliæ spectat, tantum abest ut condita fuerit ab Adriano post partam de Judæis victoriam. Imo bellum Judaicum ex Æliæ conditu originem cepit. Nam cum Judæi urbis suæ solum ab alienigenis occupatum viderent, et in eo ipso loco in quo Dei templum olim fuisset, sacra fieri Jovi Capitolino animadverterent, eam injuriam minime ferendam rati, arma corripuerunt, et initium fecerunt hujus belli quod hic narrat Eusebius: quodque anno xvi Adriani cœptum, octavo decimo aut nono finem tandem accepit. Ælia vero Capitolina diu ante condita fuerat, anno scilicet ii Adriani, ut scribitur in *Chronico Alexandrino*. Plura Scaliger in *Animadversionibus*: quem in hac quidem parte libenter sequor. Sed quod pag. 199 Hilarium reprehendit et Athanasium quod dixerint sua ætate nullam amplius fuisse Jerusalem, in hoc non assentiri Scaligero. Recte enim id dictum est a sanctissimis Patribus, cum ea urbs quæ tunc temporis dicebatur Jerusalem, Ælia potius esset, nec nisi abusive Jerusalem vocaretur. Neque enim Hierosolimam instauravit Adrianus, cum Judæi hostes tunc essent populi Romani. Sed Æliam coloniam civium Romanorum condidit, a cujus ingressu etiam Judæos arceri voluit. Itaque a temporibus Adriani usque ad Constantinum Magnum, semper Ælia vocata est, a tempore autem Constantini Magni, Hierosolymorum nomen quasi postliminio repetiit, tum ob splendorem illius nominis, tum ob primitivæ sedis prærogativam. Revera tamen Ælia erat, non Jerusalem. Adeoque in canone 7 concilii Nicæni episcopus Æliæ vocatur. Verum post celeberrimum illud martyrium a Constantino ædificatum in resurrectionis Dominicæ loco, ambitio episcoporum obtinuit, ut Jerusalem potius quam Ælia diceretur. Sed id κατὰ χρηστικῶς factum est, ut dixi. Itaque recte locuti sunt Hilarus et Athanasius: quibus addendus est etiam Eusebius in sermone ii, *De resurrectione*: *Si autem dubitant, ostendant civitatem suam post ea quæ ausi sunt stantem*. Et in lib. v *Demonstrationis*, cap. 13. et Gregorius Nazianzenus in orat. 12: Καὶ αὐτῆς τῆς Ἱερουσαλήμ τὸ ἔδαφος μόγις γνωσκόμενον· ἥς τοσοῦτον ἐπιβᾶτον αὐτοῖς ἐστὶ μόνον, etc. Vides ut Gregorius testatur, solum Hierosolymorum sua ætate vix agnosci potuisse, et Judæos vastitatem ejus etiam tum luxisse, respiciens videlicet ad veram et prisam Jerusalem, non ad novam illam quæ vetus nomen falso usurpaverat. Improperie igitur locutus est Hierony-

honorem **119** *Ælii* Adriani imperatoris *Ælia* nuncupata est. Et cum Ecclesia ejusdem loci ex gentibus coaluisset, primus post episcopos ex circumcissione sacerdotium illius civitatis suscepit Marcus.

CAPUT VII.

Quinam eo tempore falsæ doctrinæ duces exstiterint.

Porro Ecclesiis jam per universum orbem instar clarissimorum siderum fulgentibus, et vigente per omnes nationes fide in Dominum ac Servatorem nostrum Jesum Christum, malignus ille dæmon, utpote veritatis inimicus, et humanæ salutis hostis semper infestissimus, omnes machinas adversus Ecclesiam movens, prius quidem externis eam persecutionibus oppugnaverat : tum vero hæc via ipsi præclusa, improbis quibusdam ac maleficis hominibus tanquam instrumentis et ministris utens ad exitium ac perniciem animarum comparatis, alias belli artes tentavit, nihil non comminiscens, ut præstigiatores ac subdoli homines religionis nostræ vocabulum sibi assumentes, tum eos ex fidelibus quos forte deceperant, in profundum exitii gurgitem abducerent, tum fidei nostræ ignaros vitæ ipsorum exemplo deterritos, a via quæ ad salutare Dei verbum ducit, procul averterent. Igitur ex Menandro illo, quem Simonis successorem fuisse supra retulimus, exorta venenata quædam bestia bilinguis ac biceps, duarum hæreseon inter se discrepantium duces constituit : Saturninum domo Antiochenum, et Basilidem Alexandrinum. Quorum ille quidem in Syria, hic vero apud Ægyptum impiæ doctrinæ scholas condidit. Et Saturninum quidem eadem fere cum Menandro ementium esse declarat Irenæus : Basilidem vero specie arcanorum quorundam, portentosas fabulas commentum, opintonis impiæ machinamenta in immensum extendisse. Porro cum eodem tempore plurimi ecclesiastici viri patrocinium veritatis suscipere, et pro ecclesiastica apostoli-

mus in *Epitaphio Paulæ*, cum dicit : *Ingressa est Hierosolymani, urbem trinominem, Jebus, Salem, Jerusalem : quæ ab Ælio postea Adriano de ruinis et cineribus civitatis in Æliam suscitata est.* Nam, ut hæc dixi, nunquam ea mens Adriani fuit, ut urbem Hierosolyman suscitaret, quippe qui infensissimus esset Judæis, qui tunc hostes erant populi Romani ; sed Æliam urbem condidit, et in ea templum Jovis Capitolini, quo Judæos ab eo loco quem summa veneratione prosequabantur, penitus arceret. Rectius ergo Beda, seu quis alius, in expositione locorum et urbium, quarum mentio fit in Actibus apostolorum : *Jerusalem, inquit, metropolis quondam Judææ, quæ nunc ab Ælio Adriano Cæsare, quod eam a Tito destructam latiore situ instauraverit, Ælia cognominata est : cuius opere factum est, ut loca sancta, id est, Dominicæ passionis et resurrectionis, quondam extra urbem juvenia, nunc ejusdem urbis muro sepentrionali circumdentur.* Porro Ælia diu post Constantini tempora nomen suum retinuit. Certe in *Itinerario Antonini* et in *Tabula Peutingeriana* non aliter vocatur quam Ælia ; vitiio tamen librariorum *Helia Capitolina* vulgo scribitur. Sed et Chrysostomus in oratione 3, *adversus Judæos*, ita appellatam fuisse ætate sua testatur :

ἡ ἄσσα, εἰς τὴν τοῦ κρατοῦντος Αἰλίου Ἀδριανοῦ τιμὴν, Αἰλία προσαγορεύεται. Καὶ δὴ τῆς αὐτῆς Ἐκκλησίας ἐξ ἐθνῶν συγκροτηθεῖσας, πρῶτος μετὰ τοὺς ἐκ περιτομῆς ἐπισκόπους, τὴν τῶν ἐκείσε λειτουργίαν ἐγχειρίζεται Μάρκος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ'.

Τίνες κατ' ἐκεῖνο καιροῦ γεγεῆσσι ψευδωρύμου γνώσεως ἀρχηγοί (Nic. H. E. IV, 2-4).

Ἡδὴ δὲ λαμπροτάτων δίκην φωστῆρων τῶν ἀπὸ τὴν οἰκουμένην ἀποστειλουσῶν Ἐκκλησιῶν, ἀκμαζούσης τε εἰς ἅπαν τὸ τῶν ἀνθρώπων γένος τῆς εἰς τὸν Σωτῆρα καὶ Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστὸν πίστεως, ὁ μισόκαλος δαίμων οἷα τῆς ἀληθείας ἐχθρὸς καὶ τῆς τῶν ἀνθρώπων σωτηρίας ἀεὶ τυγχάνων πολεμιάτος, πάσας στρέφων κατὰ τῆς Ἐκκλησίας μηχανάς, πάλαι μὲν τοῖς ἐξῴθεν διαγωμαῖς κατ' αὐτῆς ὠπλίζετο· τότε γε μὴν τούτων ἀποκλεισθένος, πονηροῖς καὶ γόησιν ἀνδράσιν ὡς περ τοῖν ὀλεθροῖς ψυχῶν ὀργάνοις, διακόνους τε ἀπωλείας χρώμενος, ἐτέραις κατεστράφηγε μεθόδοις, πάντα πόρον ἐπινοῶν, ὡς ἀν' ὑποδύνας γόητες καὶ ἀπατηλοὶ τὴν αὐτὴν τοῦ δόγματος ἡμῖν προσηγορίαι, ὁμοῦ μὲν τῶν πιστῶν τοὺς πρὸς αὐτῶν ἀλισκομένους, εἰς βυθὸν ἀπωλείας ἄγειεν, ὁμοῦ δὲ τοὺς τῆς πίστεως ἀγνώτας δι' ὧν αὐτοὶ δρῶντες ἐπιχειροῖεν, ἀποτρέποντο τῆς ἐπὶ τὸν σωτήριον λόγον παρόδου. Ἀπὸ γοῦν τοῦ Μενάνδρου ἐν διάδοχον τοῦ Σίμωνος ἤδη πρότερον παραδεδώκαμεν, ἀμφίστομος ὡς περ καὶ δικέφαλος ὀφιδῆς τις προελθούσα δύναμις, δυοῖν αἰρέσεων διαφόρων ἀρχηγούς κατεστήσατο, Σατορνίνον τε Ἀντιοχέα τὸ γένος, καὶ Βασιλεῖδην Ἀλεξανδρέα, ὧν ὁ μὲν κατὰ Συρίαν, ὁ δὲ κατ' Ἀἴγυπτον, συνεστῆσαντο θεομιστῶν αἰρέσεων διδασκαλεῖα (3). Τὰ μὲν οὖν πλείστα τῶν Σατορνίνον τὰ αὐτὰ τῷ Μενάνδρῳ ψευδολογῆσαι ὁ Εἰρηγῶτος δηλοῖ, προσηγμάτι δὲ ἀπορήτοτέροις, τὸν Βασιλεῖδην εἰς τὸ ἀπειρον τείναι τὰς ἐπινοίας (4), δυσσεβοῦς αἰρέσεως ἑαυτῷ τερατώδεις ἀναπλάτταντα μυθοποιίας. Πλείστον οὖν ἐκκλησιαστικῶν ἀνδρῶν κατ' ἐκεῖνο καιροῦ τῆς ἀληθείας ὑπεραγωνιζομένων, λογικώτερον τε τῆς

Ἐπειδὴ γὰρ Αἰλιος Ἀδριανὸς ἐγρημάτιζεν, οὕτω καὶ τὴν πόλιν καλεῖσθαι ἐνομοθέτησεν· ἐκεῖθεν Αἰλία μέχρι τοῦ νῦν ὀνομάζεσθαι, ἀπὸ τῆς ἐπωνυμίας τοῦ κρατήσαντος καὶ καθελόντος αὐτῆν.

(3) *Αἰρέσεων διδασκαλεῖα.* In optimis codicibus Mazarino ac Medicæ scriptum inveni *διδασκαλεῖα*. Atque, ut semel moneam, ita semper hoc nomen perscriptum est in nostris codicibus. Pro quo Rob. Stephanus, *Regio exemplari semper inhærens, maluit edere διδασκαλεῖα.* Idque nobis mutare religio fuit. Tantam tamen codicum nostrorum constantiam handquamquam spernendam esse existimo.

(4) *Εἰς τὸ ἀπειρον τείναι τὰς ἐπινοίας.* Vetus interpres Irenæi verit. In immensum extendit sententiam doctrine suæ. Ἐπινοίας igitur vocat commenta seu adinventiones Basilidis quas Irenæus refert Irenæus. Eas in immensum extendisse ait Basilidem, quippe qui fabulosa quædam confinxisset et vana. Hæc enim natura mendacii est, ut sit interminatum et vegum, nullo certo modo ac termino delinitum. Veritas vero certa est, ac suis spatiis circumscripta, quibus nihil addi aut demum potest. Itaque recte Plato in *Theæteto*, ni fallor, veritatem ἐμμετρίαν seu *concinnitatem* esse dixit. Et Hæcærus Thersiten ἀμμετροπῆ vocavit, id est tantum ac mendacem.

ἐπιστολικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς δόξης ὑπερμαχοῦντων, ἤδη τινὲς καὶ διὰ συγγραμμάτων τοῖς μετέπειτα προφυλακτικῶς αὐτῶν δὴ τούτων τῶν δηλωθεισῶν αἰρέσεων παρεῖχον ἐφόδους. Ὅν εἰς ἡμᾶς κατήλθεν ἐν τοῖς τότε γνωριμωτάτου συγγραφέως Ἀγρίππα Κάστορος ἰκανώτατος κατὰ Βασιλείδου ἑλεγχος, τὴν δεινότητα τῆς τάνδρος ἀποκαλύπτων γοητείας. Ἐκφαίνων δ' οὖν αὐτοῦ τὰ ἀπόρρητα, φησὶν αὐτὸν εἰς μὲν τὸ Εὐαγγέλιον τέσσαρα πρὸς τοὺς ἑκκοσι συντάξει βιβλία (5), προφήτας δὲ ἑαυτῷ ὀνομάσαι Βαρκαβδᾶν καὶ Βαρκόφ (6), καὶ ἄλλους ἀνυπάρχτους τινὰς (7) ἑαυτῷ συστησάμενον, βαρβάρους τε αὐτοῖς εἰς κατάληξιν τῶν τὰ τοιαῦτα τεθηπότων ἐπιφημίαισι προσηγορίας διδάσκειν τε ἀδιαφορεῖν εἰδωλοῦτων ἀπογευσμένους, καὶ ἐξομνυμένους ἀπαραφυλάκτως τὴν πίσιν κατὰ τοὺς τῶν διωγμῶν καιροὺς, Πυθαγορικῶς τε τοῖς προσιστοῦσιν αὐτῷ πενταετῆ σιωπῆν παρακελεύεσθαι. Καὶ ἕτερα δὲ τούτοις παραπλήσια ἀμφὶ τοῦ Βασιλείδου καταλέξας ὁ εἰρημένος, οὐκ ἀγεννῶς τῆς δηλωθείσης αἰρέσεως εἰς προὔπτον ἐφόρασε τὴν πλάνην. Γράφει δὲ καὶ Εἰρηναῖος συγχρονίαισι τούτοις Καρποκράτην, ἐτέρως αἰρέσεως τῆς τῶν Γνωστικῶν ἐπικληθείσης πατέρα· οἱ καὶ τοῦ Σίμωνος, οὐχ ὡς ἐκεῖνος κρύβδην, ἀλλ' ἤδη καὶ εἰς φανερόν, τὰς μαγίας παραδιδόναι ἤξλιον, ὡς ἐπὶ μεγάλοις δὴ μονοουχὶ σεμννόμενοι τοῖς κατὰ περιεργίαν πρὸς αὐτῶν ἐπιτελουμένοις φιλτροῖς (8), ὄνειροπομοῖς τε καὶ παρῆδροις τισὶ δαίμοσι (9), καὶ ἄλλαις ὁμοιοτρόποις

(5) *Εἰς μὲν τὸ Εὐαγγέλιον τέσσαρα πρὸς τοὺς ἑκκοσι συντάξει βιβλία.* Non dicit Eusebius in quodam Evangelium Basilides eos libros scripserit; utrum in Evangelium Matthæi, an Marci. Ac fortasse hos viginti quatuor libros composuerat Basilides in suum ipsius Evangelium. Scripserat enim evangelium Basilides, et suo nomine prænotaverat, τὸ κατὰ Βασιλείδου Εὐαγγέλιον, ut testatur Origenes in homilia 4 in Lucam, Ambrosius in præmium B. Lucæ, Hieronymus præfatione in Mattheum. Hi autem libri Basilidis ἐξηγητικοὶ dicebantur. Certe Clemens Alexandrinus in lib. iv *Stromateon* loca quædam affert ex lib. xviii Basilidis *Ἐξηγητικῶν*.

(6) *Προφῆτας δὲ ἑαυτῷ ὀνομάσαι Βαρκαβδᾶν καὶ Βαρκόφ.* Ita quidem codex Regius. Sed in codice Maz., Med. et Fuk. scriptum est Βαρκαβδᾶν cum accentu gravi in ultima. Nec aliter Nicephorus, nisi quod ultimam circumflecit. Apud Rufinum quoque, et apud Hieronymum in *Indiculo hæreseon* Barcabbas dicitur. Sic enim præferunt manuscripti codices Rufini. Cæterum in hos prophetas Barcabam et Barcoh, Isidorus, Basilidis filius, *Expositionum libros* scripserat, ut docet Clemens Alexandrinus in lib. vi *Stromateon*: Ἰσιδωρος δὲ, ὁ Βασιλείδου υἱὸς ἄμα καὶ μαθητῆς, ἐν τῷ πρώτῳ τῶν *Τῶν προφήτων Παρχῶν ἐξηγητικῶν*. Ubi Βαρχώφ emendandum videtur, nisi quis existimare malit, Παρχῶν etiam unum fuisse ex prophetis illis a Basilide confictis. Ex eorum prophetarum numero fuit etiam Cham, cuius nomine Basilides librum *Prophetiæ* contexuerat, ut ex Isidori verbis ibidem a Clemente citatis colligitur.

(7) *Καὶ ἄλλους ἀνυπάρχτους τινὰς.* Frustra Christophorsonus *angelos* hic inseruit, quasi in Eusebii textu aliquis deesset. Verum Eusebius tantum de prophetis loquitur quos sibi commentus fuerat Basilides. Atque ita hunc Eusebii locum acceperunt Hieronymus in *Catalogo*, ubi de Agrippa Castore loquitur, et Theodoritus in lib. i *hæreticarum Fa-*

A *caque doctrina disertissime decertarent, nonnulli etiam assertiones suas scriptis proditas tanquam 120 remedia ad cavendas supradictas hæreses comparata, posteris reliquerunt. Ex quibus pervenit ad nos Agrippæ Castoris, scriptoris ea ætate nobilissimi, validissima adversus Basilidem confutatio, in qua hominis præstigiæ ac fraudes deteguntur. Dumque cuncta ejus arcana profert in lucem, quatuor et viginti libros in Evangelium ab illo conscriptos esse memorat, ipsumque sibi prophetas conflinxisse Barcabam et Barcoh, aliosque nonnullos qui nunquam exstitissent: iisque barbara quædam nomina imposuisse, ad percellendos eorum animos, qui hujusmodi rerum admiratione capiuntur. At præterea illum docere, quod indifferens sit victimas diis immolatas degustare, et persecutionum tempore licenter fidem abnegare. Sæctatoribus quoque suis Pythagoreorum more silentium quinquenni eum indicere affirmat. His aliisque similibus de Basilide recensitis, supradictus scriptor hæresis hujus errores in lucem protractos validissime coarguit. Sed et Carpocratem quemdam iisdem vixisse temporibus scribit Irenæus, alterius sectæ, quæ Gnosticorum dicitur, conditorem. Hi magicas Simonis præstigiis non clam ut ille, sed palam ac publice tradendas esse censebant: et philtiris arte magica curiose elaboratis, paredris quoque et somnorum immissoribus quibusdam spiritibus, aliisque hujus-*

C *bularum, et Nicephorus in libro quarto Recte porro Eusebius noster Basilidis hæresim principatu Adriani cœpisse dicit. Tunc enim primum hæretici ex latebris prodire et caput attollere cœperunt, cum apostolis omnibus jam extinctis, opportunum sibi adesse tempus ad evulganda errorum suorum dogmata existimarent. Clemens certe in lib. vi Stromateon, de Basilide idem testatur his verbis: Κάτω δὲ περὶ τοὺς Ἀδριανὸν τοῦ βασιλέως χρόνους οἱ τὰς αἰρέσεις ἐπινοήσαντες γεγόνασιν, καὶ μέχρι γὰρ τῆς Ἀντωνίνου τοῦ πρεσβυτέρου διέτειναν ἡλικίας, καθάπερ ὁ Βασιλείδης.*

(8) *Φίλτροις.* Amatoria vertit Rufinus, non male. Sic enim Latini vocant quæ Græci φιλτρα. Anni. Marcellinus lib. xxix: *Immittebantur conjestim, qui signatis domibus inter scrutinia supellectilis pœnia addicti, incantamenta quædam anilia, vel ludibriosa subderent amatoria.*

(9) *Παρῆδροις τισὶ δαίμοσι.* Paredros spiritus Latine dixit Tertullianus in libro *De anima*, quos cum catabolicis et pythonicis spiritibus qui a Magis immittebantur, conjungit. Dicebantur autem paredri demones, qui hominibus assistebant, et morbos atque infortunia ab iisdem avertabant. Docet id Tertullianus in *Apologetico*, cap. 23, his verbis: *Si et somnia immittunt, habentes simul invitorum angelorum et dæmonum assistentem sibi potestatem.* Magi quippe assistentes sibi et obsequentes demones habebant, qui essent ipsorum paredri; quorum ope multa miracula edebant. Sed et aliis immittebant ejusmodi spiritus, ut vel somnia eis injicerent, vel eis perpetuo ad tutelam assisterent. Priores spiritus ὄνειροπομοῦς, secundos παρῆδρους vocabant. Interdum etiam pueros magicis carminibus elidebant, qui deinde tanquam ex comitali morbo excitati, consulentibus futura prædicarent. Quod per catabolicos spiritus faciebant, ut ad Tertulliani apologeticum Heraldus recte observavit. Eos catabolicos spiritus vocat Tertullianus. Ex his patet

modi maleficiis tanquam maximis ac pulcherrimis rebus gloriabantur. Consequenter etiam docebant, quicumque ad perfectionem mysteriorum, seu potius flagitiorum quæ apud ipsos agebantur, pervenire vellent, eos turpissima quæque perpetrare oportere: quippe qui mundi hujus principes ac rectores, ut ipsi vocant, aliter evitare non possent, nisi unicuique eorum debita munera per obscenissimam libidinem persolvissent. His igitur ministris usus malignus ille dæmon, primum effecit, ut ex fidelibus, quicumque ab illis decepti essent, ad miserabile exitium tanquam captivi abducerentur. Deinde gentibus a fide nostra alienis, amplam obtrectandi et calumniandi Evangelii materiam subministravit: dum ab illis primum orta infamia, ad totius Christiani nominis opprobrium diffunderetur. Atque hinc factum est, ut absurda quædam et impia de nobis opinio apud infideles tunc temporis spargeretur, quasi nefario concubitu **121** cum sororibus et matribus misceri, et execrandis dapibus vesari sole-remus. Sed hæc dæmonis artes nequaquam in diuturnum tempus ei processere, quippe cum veritas ipsa seipsam astrueret et commendaret, progressusque temporis clarius in dies elucesceret. Et adversariorum quidem inventa a semetipsis confutata, confestim extincta sunt: aliis super alias exorientibus sectis, cum priores assidue diffunderent, et in multiplices ac multiformes errorum species vario quæque modo evanescerent. Catholica autem Ecclesia, quæ sola vera est, semperque sui similis et constans, novis quotidie incrementis augebatur: gravitate, sinceritate, ac libertate, modestia denique et sanctitate vitæ cujusdam philosophiæque divinæ,

error Cl. Salmasii, qui in notis ad Spartianum, pag. 40, paredros dictos esse affirmat eos qui ex hominibus inter deos relati, facti essent assessores deorum. Quam Salmasii opinionem amplexus est Gothofredus in notis ad librum II Tertulliani *Ad nationes*. Longe rectius Turnebus in lib. xxvi *Adversariorum*, nisi quod *malos genios* interpretatur, cum tamen boni genii et ἀλεξίκαχοι ita dicerentur, ut de Hephæstione scribit Lucianus. Denique paredros sere vocabant deos inferos, non autem cœlestes, quod cum a Salmasio minime observatum esset, causam erroris ei præbuit. Ita Demosthenes in oratione funebri in fine: Πῶς οὐ χρὴ τούτους εὐδαίμονας νομίζεσθαι, οὐς παρέδρους εἰκότως ἂν τις φήναι τοῖς κάτω θεοῖς εἶναι. Diodorus Siculus in lib. I, pag. 45, Πρὸς τε τὸν Ὀσίριν καὶ τοὺς κάτω παρέδρους. Nostram sententiam confirmat etiam Rufini locus in lib. II *Historiæ*, cap. 13, in fine, ubi de Simone Mago sic dicit: *Utens adminiculo assistentis sibi et adherentis dæmoniæ virtutis, quam παρέδρον vocant*. Et in lib. II *Recognitionum Clementis*: *Pueri, inquit, incorrupti et violenter necati animam juramentis ineffabilibus evocatum assistere mihi feci, et per ipsam fit omne quod jubeo*, ait Simon Magus.

(10) *Συναπέσθη γοῦν ἅμα τῷ χρόνῳ*. In quatuor nostris codicibus Maz., Med., Fuk. et Savil. deest ἅμα.

(11) *Μόνη παρὰ πᾶσι κρατοῦσα*. Hinc factum est ut Christiana religio a gentilibus tandem vocata fuerit ἡ κρατοῦσα δόξα, et Christiani κρατοῦντες dicerentur. Ita Damascius in Isidori *Vita*, pag. 405B, de Petro Mc gē cæsiens Alexandrinæ urbis

Α τισιν ἀγωγαῖς· τούτοις τε ἀκολούθως πάντα δρᾶν χρῆναι διδάσκειν τὰ ἀσχυρογρότατα τοὺς μέλλοντας εἰς τὸ τέλειον τῆς κατ' αὐτοὺς μυσταγωγίας, ἢ καὶ μᾶλλον μυσταροποιίας ἐλεύσεσθαι, ὡς μὴ ἂν ἄλλως ἐκφευζομένους τοὺς κοσμικοὺς, ὡς ἂν ἐκεῖνοι φαίεν, ἀρχοντας, μὴ οὐχὶ πᾶσι τὰ δι' ἀβήρητοποιίας ἀπονεύματα χρέα. Τούτοις δῆτα συνέβαινε διακόνους χρώμενον τὸν ἐπιχαιρεσίκακον δαίμονα, τοὺς μὲν πρὸς αὐτὸν ἀπατωμένους οἰκτρῶς οὕτως εἰς ἀπώλειαν ἀνδραποδιζέσθαι, τοὺς δὲ ἀπίστοις ἔθνεσι πολλὴν παρέγειν κατὰ τοῦ Θεοῦ λόγου δυσφημίας περιουσίαν, τῆς ἐξ αὐτῶν φήμης εἰς τὴν τοῦ παντὸς Χριστιανῶν ἔθνους διαβολὴν καταχεομένης. Ταύτη δ' οὖν ἐπιπλείστον συνέβαινε τὴν περὶ ἡμῶν παρὰ τοῖς τότε ἀπίστοις ὑπόνοιαν δυσσεβῆ καὶ ἀτοπωτάτην διαδιδόσθαι, ὡς δὴ ἀθεμίτοις πρὸς μητέρας καὶ ἀδελφὰς μίξεσιν ἀνοσείας τε τροφαῖς χρωμένον. Οὐκ εἰς μακρὸν γε μὴν αὐτῶ ταῦτα προὔχουσι, τῆς ἀληθείας αὐτῆς ἑαυτὴν συνιστώσης, ἐπὶ μέγα τε φῶς κατὰ τὸν προῖοντα χρόνον διαλαμπούσης. Ἔσθεστο μὲν γὰρ αὐτίκα πρὸς αὐτῆς ἐνεργείας ἀπελεγχόμενα τὰ τῶν ἐχθρῶν ἐπιτεχνήματα, ἄλλων ἐπ' ἄλλαις αἰρέσεσιν καινοτομουμένων ὑπερβουσιῶν ἀεὶ τῶν προτέρων, καὶ εἰς πολυτροπίας καὶ πολυμύθρους ἰδέας ἄλλοτε ἄλλως φθειρομένων· προφηεῖ δ' εἰς αὐξήσιν καὶ μέγεθος ἀεὶ κατὰ τὰ αὐτὰ καὶ ὡσαύτως ἔχουσα ἢ τῆς καθόλου καὶ μόνης ἀληθείας Ἐκκλησίας λαμπρότης, τὸ σεμνὸν καὶ εὐκρινὲς καὶ ἐλευθέριον, τὸ τε σῶφρον καὶ καθαρὸν τῆς ἐνθέου πολιτείας τε καὶ φιλοσοφίας εἰς ἅπαν γένος Ἑλλήνων τε καὶ βαρβάρων ἀποστειλθούσα. **C** Συναπέσθη γοῦν ἅμα τῷ χρόνῳ (10) καὶ ἡ κατὰ παντὸς τοῦ δόγματος διαβολὴ, ἔμμενε δὲ μόνη ἄρα παρὰ πᾶσι κρατοῦσα (11) καὶ ἀνομολογουμένη τὰ μάλιστα δια-

episcopo: Ὁ δὲ τῶν κρατούντων τὴν δόξαν ἐπισκοπεῖν εὐληχῶς ὄνομα Πέτρος, ἀνήρ ἰταμὸς καὶ περιπληρὸς. Id est: *Is vero qui prævalens tunc religionis episcopus erat*, etc. Item rursus pag. 1072, de Ammonio loquens, Ὁμολογίας τίθεται πρὸς τὴν ἐπισκοποῦντα τὸ τριηκᾶτα τὴν κρατοῦσαν δόξαν. Id est: *Paciscitur cum eo qui tunc temporis episcopus erat prævalentis sectæ*, Christianorum scilicet. Denique idem Damascius apud Suidam in voce *Σεθηριανός*: Τούτῳ, ἰηκὺι, κατεπηγεῖλατο Ζήνων βασιλεὺς, εἰ γέναιτο τῶν κρατούντων, τὴν μετὰ βασιλέα μεγίστην ἀρχὴν. Id est: *Hinc Zeno Augustus maximam ab imperatore dignitatem, præfecturam scilicet prætorii, promisit, dummodo Christianus fieret*. Sed et Porphyrius longe ante Damascium ita locutus fuerat in libro *De oraculorum philosophia*, cuius locum adduxit Eusebius in libro nono *Præparationis evangelicæ*, cap. 10, et Theodoritus in libro 14 *De curatione Græcicæ superstitionis*: Χαλκῶδεςτος γὰρ ἢ πρὸς θεοῦς ὁδὸς, αἰπεινὴ τε καὶ τραχεῖα, ἢς πολλὰς ἀτραποὺς βάρβαροι μὲν ἐξεύρουσιν, Ἕλληνας δὲ ἐπλανήθησαν, οἱ δὲ κρατοῦντες ἦδη καὶ διέφθειραν. Id est: *Via quidem que ducit ad deos, ære munita est et ardua atque aspera: cuius plurimum quidem calles barbari repererunt: Græci vero ab ea longius aberrarunt; qui autem nunc prævalent, prorsus corruperunt*. Scio quidem tam Eusebii quam Theodoriti interpretes vocem κρατοῦντας aliter explicasse. Sed nego alium Porphyrii sensum fuisse, quam illum quem in interpretatione mea expressi. Sic Chrysostomus in *homilia 34 in Matthæum*, pag. 329: Οὐ μάστιγες, οὐ δεσμοὶ ἔργα, οὐκ ἀργοντες, οὐ συναγωγὰ ἐπιτίθενται, ἀλλὰ

πρέπειν ἐπὶ σεμνότητι καὶ σωφροσύνη θεοῖς τε καὶ φιλοσόφοις δόγμασιν, ἢ καθ' ἡμᾶς διδασκαλία, ὡς μηδένα τῶν εἰς νῦν αἰσχρᾶν ἐπιφέρειν τολμᾶν κατὰ τῆς πίστεως ἡμῶν δυσφημίαν, μηδὲ τινα τοιαύτην διαβολήν, οἷαις πάλαι πρότερον φίλον ἦν χρῆσθαι τοῖς καθ' ἡμῶν ἐπισυνισταμένοις. Ὅμως δ' οὖν κατὰ τοὺς δηλοῦμένους ἀθῆις παρήγεν εἰς μέσον ἡ ἀλήθεια κλειοῦς ἑαυτῆς ὑπερμάχους, οὐ δι' ἀγράφων αὐτὸ μόνον ἐλέγχων, ἀλλὰ καὶ δι' ἐγγράφων ἀποδείξεων κατὰ τῶν ἀθέων αἰρέσεων στρατευομένων.

reteres illi nostræ religionis hostes jactare consueverant. Cæterum illis temporibus rursus veritas plures sui patronos in medium produxit, qui non solum viva voce, sed etiam scriptis disputationibus adversus impias hæreses decertarunt.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Η'.

Τίτες ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς (Nic. H. E. iv, 5).

Ἐν τούτοις ἐγνωρίζετο Ἡγήσιππος (12), οὗ πλείσταις ἔδη πρότερον κεχρήμεθα φωναῖς, ὡς ἂν ἐκ τῆς αὐτοῦ παραδόσεως τινα τῶν κατὰ τοὺς ἀποστόλους παρατιθέμενοι. Ἐν πέντε δὴ οὖν συγγράμμασιν αὐτοῦ τὴν ἀπλανῆ παραδοσὶν τοῦ ἀποστολικοῦ κηρύγματος ἀπλοσυστάτη συντάξει γραφῆς ὑπομνηματισάμενος, καθ' ὃν ἐγνωρίζετο σημαίνει χρόνον, περὶ τῶν ἀρῆσθαι ἰδρυσάντων τὰ εἰδωλα οὕτω πως γράφων· « Οἷς κενοτάρια (13) καὶ ναοὺς ἐποίησαν ὡς μέχρι νῦν ὄν ἐστι καὶ Ἀντινοῦς δοῦλος Ἀδριανοῦ Καίσαρος, οὗ καὶ ἀγὼν ἀγεται Ἀντινόειος (14), ὃ καὶ ἐφ' ἡμῶν γινόμενος (15). Καὶ γὰρ καὶ πόλιν ἔκτισεν ἐπισημον Ἀντινοῦ, καὶ προφήτας (16). » Κατὰ τοῦτον

A omnium oculos non Græcorum modo, verum etiam barbarorum perstringens. Simul etiam extincta est temporis lapsu calumnia illa, quæ universæ religioni nostræ afflicta fuerat. Mansitque tandem disciplina nostra, sola omnium consensu superior et victrix, ac præ reliquis sectis modestia, gravitate, divinæque sapientiæ præceptis excellere ab omnibus judicata: adeo ut exinde ad nostra usque tempora nemo sit ausus ullam infamiae labem fidei nostræ aspergere, aut aliquam ejus modi calumniam inferre, qualem veteres illi nostræ religionis hostes jactare consueverant. Cæterum illis temporibus rursus veritas plures sui patronos in medium produxit, qui non solum viva voce, sed etiam scriptis disputationibus

B

CAPUT VIII.

Quinam tunc fuerint ecclesiastici scriptores.

Inter quos celebris fuit Hegesippus, cujus testimonio in superioribus libris sæpissime usi fuimus, cum res apostolorum temporibus gestas ex illius fide ac relatione traderemus. Hic in quinque libris simplici admodum sermone conscriptis verissimam apostolicæ prædicationis historiam complexus, tempus ipsum quo floruit, aperte designat, cum de iis qui simulacra primum erigere cœperant, in hunc modum scribit: « Quibus cenotaphia templaque exstruxerunt, sicut nunc etiam fieri videmus. Ex quibus fuit Antinous, servus Cæsaris Adriani, 122 in cujus honorem certamen sacrum quod Antinoium vocant, nostra etiam ætate celebratur. Nam et

καὶ τουναντίον ἅπαν, ἡμεῖς ὄρχομεν καὶ κρατοῦμεν· καὶ γὰρ βασιλεῖς εὐσεβεῖς, etc. Ex his intelligendus est Juliani locus in *Misoprogone*, pag. 99: Καὶ ὁ μὲν θεὸς ἐμαρτυρησέ μου τοῖς λόγοις, ἐκλείπων τὸ προάστειον ὃ πολὺν ἐτήρησε χρόνον ἐν ἐκείνῃ τῇ γᾶν, τρέψας ἀλλαγῶν τῶν κρατούντων τὴν διάνοιαν, καὶ τῶ χεῖρε βρασάμενος. Quæ sic interpretantur: *Meamque orationem Deus testimonio suo comprobavit, quod utinam nunquam fecisset, relicto sub Urbano quod tamdiu servaverat, cum eorum qui itac temporis pravalebant, in illa tempestate ac procella mentes alio avertisset, manusque repressisset.* Tempestatem ac procellam vocat Constantiniana tempora, quibus templa decorum toto pene orbe terrarum subversa fuerant a Christianis; quorum tamen manus Apollinis Daphnæi templum effugerat.

(12) Ἐγνωρίζετο Ἡγήσιππος. Non recte, meo quidem iudicio, Hegesippus confertur in tempora imperatoris Adriani. Nec locus ille Hegesippi quem hic adducit Eusebius, id evincit. Certe Hegesippus libros suos scripsit pontificatu Eleutheri, ut ipsemet testatur infra cap. 22. Æqualis igitur fuit Irenæo, qui et ipse sub Eleuthero Romanæ urbis episcopo insignes illos adversus hæreses libros enucleavit. Hieronymus tamen hunc Eusebii nostri locum secutus, in *Catalogo ecclesiasticorum scriptorum* Hegesippum præposuit Justino, quod utique fieri non debuit. Certe Eusebius aoster in cap. 21 et 22 hujus libri, quasi priorem sententiam retractans, Hegesippum confert in tempora Marci Antonini.

(13) Ὡς κενοτάρια. Hieronymus in *Catalogo* sic vertit: *Tumulos etiam templaque fecerunt.* Rufinus vero sic interpretatur, quibus templa, imo potius *cupula* fecerunt.

(14) Οὗ καὶ ἀγεται ἀγὼν Ἀντινόειος. Hic agon in honorem Antinoi ab Adriano institutus, quinquevialis fuit, et Mantiniæ in Arcadia celebrabatur, ut scribit Pausanias in *Arcadica*. Male ergo Rufinus agonem annum de suo adiecit.

(15) Ὁ καὶ ἐφ' ἡμῶν γινόμενος. Hæc est scriptura codicis Regii quem sere ubique secutus est Rob. Stephanus. Verum in tribus aliis, Maz., Med. et Fnk., hic locus ita legitur ac distinguitur, Οὗ καὶ ἀγὼν ἀγεται Ἀντινόειος ἐφ' ἡμῶν γινόμενος. Sed et in Savitano codice et apud Nicephorum legitur γινόμενος. Quam quidem lectionem secutus videtur Rufinus; sic enim vertit: *Cui agones annui celebrantur, qui Antinoii appellantur, nostris adhuc temporibus instituti.* Certe dubitari non potest, quin hæc lectio priori sit anteferenda. Id enim probare vult Eusebius, Hegesippum floruisse temporibus Adriani. Quod quidem ex eo concludit, quod Hegesippus ipse testatur certamen Antinoium sua ætate institutum fuisse. Quod si legamus cum Regio codice ὃ καὶ ἐφ' ἡμῶν γινόμενος, tum argumentatio Eusebii non valebit. Sensus enim hic erit, certamen Antinoium adhuc ætate Hegesippi celebratum fuisse. Ex quo tantum abest ut concludi possit, Hegesippum visisse imperante Adriano, quin potius illud consequitur, non nisi post obitum Adriani Hegesippum libros suos composuisse. Nam si principatu Adriani scripsisset Hegesippus, non utique diceret certamen Antinoium adhuc sua ætate actum fuisse: quippe cum Adriano sub finem imperii sui agonem istum instituerit. Cæterum has voces ἐφ' ἡμῶν γινόμενος mallet referre ad vocem Ἀντινοῦς, et totum hunc locum ita construere, Ὅν ἐστι καὶ Ἀντινοῦς, δοῦλος Ἀδριανοῦ Καίσαρος ἐφ' ἡμῶν γινόμενος, οὗ καὶ ἀγὼν ἀγεται Ἀντινόειος. Atque ita Hegesippi locum ab Eusebio acceptum esse pro certo habeo. Sic Justinus in *Apologice* de hoc ipso Antinoi loquens sic ait: Καὶ Ἀντινοῦ τοῦ νῦν γινόμενου.

(16) Καὶ προφήτας. Hieronymus in *Catalogo* vertit: *Civitatemque ex ejus nomine condidit, et prophetas statuit in templo Rufinus vero adhuc insus; Nam et civitatem condidit ejus nomini Antinoium, et templum et et sacerdotes instituit ac prophetas. Sane*

urbem Antinoo cognominem Adrianus condidit, et propheta instituit. » Eodem tempore Justinus, veræ philosophiæ amator sincerissimus, adhuc gentilium philosophorum scriptis ac sermonibus adhærescebat. Qui etiam in *Apologetico* ad imperatorem Antoninum scripto, hoc ipsum tempus designat his verbis : « Nec absurdum, inquit, videtur Antinoi qui nuperrime vixit, mentionem hic facere : quem omnes tanquam deum colere per vim ac metum instituerunt; cum quis esset et unde oriundus, probe cognitum haberent. » Idem quoque belli Judaici, quod tunc temporis gestum est, meminit his verbis : « Nam et in bello, inquit, Judaico quod nuper gestum est, Barchochebas, is qui Judaicæ defectionis auctor et signifer fuit, solos Christianos acerbissimis tormentis cruciari jussit, nisi Christum abnegarent et maledictis incesserent. » Sed et in eodem libro loquens de conversione sua a gentilium philosophia ad veri Numinis cultum, id non temere ac leviter, sed cum ratione ac judicio ab se factum esse declarat his verbis : « Nam et ego, inquit, qui Platonis doctrinam amplexus fueram, cum Christianos calumniis appeti audirem, eosque adversus mortem et cætera quæ formidabilia habentur, fortes atque intrepidus viderem, sic apud me reputabam, fieri non posse ut iidem vitis ac voluptatibus dediti essent. Quis enim voluptatibus deditus, aut in-

in Græcis Hegesippi verbis aliquid necessario suppleendum est. Nam Extis propheta, Græce vix dici potest. Sed meminisse debemus, Hegesippum simpliciter admodum et plebeio sermone scribere, ut hic etiam testatur Eusebius. Itaque Græca ejus verba interpretatione adjuvanda sunt. Frustra igitur Salmasius emendare aggressus est in notis ad *Historiam Augustam*, pag. 41. Ubi etiam quinam hic dicerentur propheta non intellexit. Sciendum est, igitur apud Ægyptios summum sacerdotem qui reliquis sacerdotibus et pastophoris præesset, et qui templorum reditus cæteris distribueret, dictum esse prophetam. Primus enim in templo procedebat cantor, deinde horoscopus, tum scriba seu *τερογραμματοεύς*, postea vestitor seu *στολιστής*; deinde novissimus incedebat propheta hydriam in sinu gestans, ut docet Clemens Alexandrinus in lib. vi, pag. 269. Epiphanius in libro iii *Adversus hæreses*. Παρά δὲ Αἰγυπτίοις προφήται καλούμενοι, τῶν αὐτῶν τε καὶ τῶν ἀρχηγῶν. Eorundem prophetarum meminit Philostratus in libro i *De vita Apollonii*, cap. 4, et Diogenes Laertius in proœmio operis sui; Themistius in oratione 2, et Firmicus in libris *Matheseos* non semel. Clemens denique in libro i *Recognitionum*, haud procul ab initio : *Ægyptum*, inquit, *petam, atque ibi hierophantis vel prophetis qui adytis præsumt, amicus efficiat; et pecunia invitatum narium precabor, ut educat mihi animam de infernis*. Fuerunt etiam Idæi Jovis prophetae in Creta, de quibus Porphyrius in libro iii *De abstinentia*. Porro de prophetis Antinoi ab Adriano institutis mentio est in veteri inscriptione Græca quam citavit Casaubonus in notis ad Spartianum. Adde hic veterem inscriptionem quam refert Gruterus pag. 314, ubi Embes quidam Ægyptius *προφήτης* dicitur, id est sacerdos Serapidis. Quare non mirum est si Antinoo ab Adriano consecratus propheta habuit, quippe cum ab Ægyptiis præcipue coleretur. Cur autem Ægyptii prophetas vocarent antistites suos, hæc mihi causa esse videtur, quod arcana quædam sacra ac mysteria ab iis tradi crederent. Propheta

δὲ καὶ Ἰουστίνος (17), γνήσιος τῆς ἀληθοῦς φιλοσοφίας ἐραστῆς, ἐτι τοῖς παρ' Ἑλληνῶν ἀκούμενος ἐνδιέτριβε λόγους. Σημαίνει δὲ καὶ αὐτὸς τοῦτον τὸν χρόνον ἐν τῇ πρὸς Ἀντωνίνου Ἀπολογία ὡς γράζων· « Οὐκ ἄτοπον δὲ ἐπιμνησθῆναι ἐν τοῦτοις ἡγούμεθα καὶ Ἀντινόου τοῦ νῦν γενομένου ὃν καὶ ἅπαντες ὡς θεὸν διὰ φόβον σέβειν ὤρμητο, ἐπιστάμενοι τίς τε ἦν καὶ πόθεν ὑπήρχεν. » Ὁ δ' αὐτὸς καὶ τοῦ τότε κατὰ Ἰουδαίων πολέμου μνημονεύου, ταῦτα παρατίθεται· « Καὶ γὰρ ἐν τῷ νῦν γενομένῳ Ἰουδαϊκῷ πολέμῳ (18), Βαρχωχεβάς ὁ τῆς Ἰουδαίων ἀποστάσεως ἀρχηγέτης, Χριστιανοὺς μόνους εἰς τιμωρίας δεινὰς, εἰ μὴ ἀρνοῦντο Ἰησοῦν τὸν Χριστὸν καὶ βλασφημοῦεν, ἐκέλευεν ἀγεσθαι. » Ἐν ταύτῳ δὲ καὶ τὴν ἀπὸ τῆς Ἑλληνικῆς φιλοσοφίας ἐπὶ τὴν θεοσέβειαν μεταβολὴν αὐτοῦ, ὅτι μὴ ἀλόγως, μετὰ κρίσεως δ' αὐτῷ γέγρνει δηλῶν, ταῦτα γράφει· « Καὶ γὰρ αὐτὸς ἐγὼ τοῖς Πλάτωνος χαίρων διδάγμασι, διαβαλλομένους ἀκούων Χριστιανούς, ὁρῶν δὲ καὶ ἀφόβους πρὸς θάνατον καὶ πάντα τὰ νομιζόμενα φοβᾶς, ἐνεκδὸν αὐόντων εἶναι ἐν κακίᾳ καὶ φιληδονίᾳ ὑπάρχειν αὐτούς. Τίς γὰρ φιληδόνος ἢ ἀκρατῆς καὶ ἀνθρωπειῶν σαρκῶν βορᾶν ἡγούμενος ἀγαθῶν, δύναται ἂν θάνατον ἀσπάξασθαι, ὅπως τῶν ἑαυτοῦ στερηθεῖη ἐπιθυμιῶν, ἀλλ' οὐκ ἐκ παντὸς ζῆν ἀεὶ τὴν ἐνθάδε βιοτὴν καὶ λαυθάνειν τοὺς ἀρχοντας ἐπειράτο, οὐχ ὅτι ἑαυτὸν κατήγγελλε φονευθῆσόμενος; » Ἐτι δ' ὁ αὐτὸς ἱστορεῖ δεξιόμενον τὸν

enim dicuntur quasi arcanorum interpretes. Habuit certe Antinoo sacra sua ac mysteria, quibus initiabantur qui vellent. Testatur id Pausanias in *Arcadicis* : Καὶ τέλει τε κατὰ ἔτος ἕκαστον, καὶ ἀγώνεστιν αὐτῷ διὰ ἔτους πέμπτου. Id est : *Et mysteria quotannis, et quinto quoque anno certamina in honorem ejus celebrantur*.

(17) Κατὰ τοῦτον δὲ καὶ Ἰουστίνος. Ita quidem codex Regius. Verum in Medicæo, Fnk. et Savil. legitur κατ' αὐτὸν δέ, etc. Codex autem Mazarinus scriptum habet κατὰ ταῦτον δέ, secunda tamen syllaba præpositionis tribus punctis superpositis notata est, quo significatur eam delendam esse. Mihi tamen valde placet ea lectio. Κατὰ ταῦτον enim idem est ac κατὰ τὸ αὐτὸ τοῦ καιροῦ.

(18) Ἐν τῷ νῦν γενομένῳ Ἰουδαϊκῷ πολέμῳ. Male Rufinus eumque secutus Christophorus non verterunt *In hoc quod nunc geritur bello Judaico*. In eodem quoque errore versatus est Scaliger, ut ex Eusebianis ejus Animadversionibus colligitur, pag. 298. Putavit enim τὸ νῦν dici non posse nisi de re admodum recenti, ne dicam præsentī. Itaque ex hac Justinī voce necessario consequi ait, bellum Judaicum sub extrema Adriani tempora profligatum fuisse, et Justinum Antonino Pio *Apologeticum* suum obtulisse imperii ejus initio. Verum nihil necesse est ita affirmare; νῦν enim dici potest de re quæ nostra ætate facta est, ideinque valet ac τὸ καθ' ἡμᾶς, quod Eusebius usurpare solet de rebus multo ante gestis : ut cum dicit de Porphyrio philosopho, ὁ καθ' ἡμᾶς γενόμενος. Denique ipse Justinus in hoc loco quem præ manibus habemus, de Antinoo ita loquitur : Ἀντινόου τοῦ νῦν γενομένου, id est, de Antinoo qui nostra ætate vixit. Certe Græci vix ponunt pronunper. Ita Sophronius, qui librum Hieronymi *De scriptoribus ecclesiasticis* Græce vertit, verba illa Hieronymi cap. 2 : *Evangelium quoque quod appellatur secundum Hebræos, et a me nuper in Græcum Latinumque sermonem translatum est*, Græco dixit : Ὅπερ ἐπ' ἐμοῦ νῦν εἰς τὴν Ἑλληνικὴν καὶ Ῥωμαϊκὴν γλῶτταν μετεβλήθη.

Ἀδριανὸν παρὰ Σερενίου Γρανιανοῦ λαμπροτάτου ἡγουμένου (19) γράμματα ὑπὲρ Χριστιανῶν, περιέχοντα ὡς οὐ δίκαιον εἶη ἐπὶ μηδενὶ ἐγκλήματι, βοαῖς δήμου χαριζομένους ἀκρίτως κτείνειν αὐτοῦς, ἀντίγραφα: Μινουκίῳ (20) Φουνδάνῳ ἀνθυπάτῳ τῆς Ἀσίας, προστάττοντα μηδένα κτείνειν ἄνευ ἐγκλήματος καὶ εὐλόγου κατηγορίας. Καὶ τῆς ἐπιστολῆς δὲ ἀντίγραφον παρατίθεται. ἴσιν Ῥωμαϊκὴν φωνὴν ὡς εἶχε, διαφυλάξας. Προλέγει δ' αὐτῆς ταῦτα: « Καὶ ἐξ ἐπιστολῆς δὲ τοῦ μεγίστου καὶ ἐπιφανεστάτου Καίσαρος Ἀδριανοῦ τοῦ πατρὸς ὑμῶν ἔχοντες ἀπαιτεῖν ὑμᾶς καθὰ ἡξιώσαμεν κελύσαι τὰς κρίσεις γίνεσθαι, τοῦτο οὐκ ὡς ὑπὸ Ἀδριανοῦ κελυθεὶν μᾶλλον ἡξιώσαμεν, ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ ἐπίστασθαι δικαίαν ἀξιοῦν τὴν προσφώνησιν (21). Ὑπατάξαμεν δὲ καὶ τῆς ἐπιστολῆς Ἀδριανοῦ τὸ ἀντίγραφον, ἵνα καὶ τοῦτο ἀληθεύειν ἡμᾶς γνωρίζητε. Καὶ ἔστι τόδε. » Τούτοις ὁ μὲν δηλοῦν ἀνὴρ αὐτὴν παρατίθεται τὴν Ῥωμαϊκὴν ἀντιγραφὴν (22), ἡμεῖς δ' ἐπὶ τὸ Ἑλληνικὸν κατὰ δύναμιν αὐτὴν μετελήφαμεν (23), ἔχουσαν ὕδα. ποσεbamus, juberetis; id tamen non tam idcirco postulavimus quod ab Adriano ita constitutum esset, quama propterea quod petitionem nostram justissimam esse intelligimus. Atque ut in eo quoque verum a nobis dici perspiciatis, exemplum epistolæ Adriani subjecimus, quod est hujusmodi. » Post hæc idem Justinus ipsum exemplar epistolæ Latino sermone scriptum subjungit: quod nos, prout potuimus, Græce interpretati sumus hoc modo.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Θ·

Ἐπιστολὴ Ἀδριανοῦ ὑπὲρ τοῦ μὴ δεῖν ἀκρίτως ἡμᾶς ἐλαύνειν (Nic. H. E. III, 27).

« Μινουκίῳ Φουνδάνῳ. Ἐπιστολὴν ἐδεξάμην γραφεῖσάν μοι ἀπὸ Σερενίου (24) Γρανιανοῦ λαμπροτάτου ἀνδρός, ὄντινα σὺ διεδέξω. Οὐ δοκεῖ μοι οὖν τὸ πρῆγμα ἀζήτητον καταλιπεῖν, ἵνα μή τε οἱ ἀνθρώποι ταράττωνται, καὶ τοῖς συκοφάνταις χορηγία κακουργίας παρασχεθῆ. Εἰ οὖν σαφῶς εἰς ταύτην τὴν ἀξίωσιν οἱ ἐπαρχῶνται δύνανται διεσχυρίζεσθαι κατὰ τῶν Χριστιανῶν, ὡς καὶ πρὸ βήματος ἀποκρίνασθαι, ἐπὶ τοῦτο μόνον τραπῶσιν, ἀλλ' οὐκ ἀξιώσεσιν (25),

A temperans, et humanis carnibus vesci pro deliciis habens, mortem ipsam possit libenter amplecti, quæ suas ipsi cupiditates ereptura sit, ac non potius omnibus modis contendat, ut in hac vita perpetuo degat et magistratus ipsos lateat, nedum se ipse necandum ultro prodat ac deferat? » Refert præterea idem Justinus, imperatorem Adrianum acceptis a viro clarissimo Serenio Graniano proconsule litteris, quibus monebat iniquum videri, Christianos nullo objecto crimine, tumultuosis vulgi clamoribus gratificandi studio, indicta causa occidere; rescripsisse Minucio Fundano Asiæ proconsuli, ne quis posthac sine objectu criminis et legitima accusatione condemnaretur. Cujus epistolæ exemplum, Latino, ut erat, sermone conscriptum, ibidem affert Justinus, præmissis interim his verbis: « Ac nos quidem, inquit, tametsi ex epistola 123 maximi et nobilissimi Cæsaris Adriani parentis vestri jure postulare a vobis poteramus, ut judicia de Christianis fieri ex ea formula quam postulavimus quod ab Adriano ita constitutum esset, quama propterea quod petitionem nostram justissimam esse intelligimus. Atque ut in eo quoque verum a nobis dici perspiciatis, exemplum epistolæ Adriani subjecimus, quod est hujusmodi. » Latino sermone scriptum subjungit: quod nos,

CAPUT IX.

Epistola Adriani, ne quis Christianorum indicta causa puniatur.

« Ælius Adrianus Aug. Minucio Fundano procos. salutem. Accepi litteras ad me scriptas a Serenio Graniano V. cl., decessore tuo. Nec sane mihi videtur res ista absque diligenti inquisitione prætereunda, ne forte et Christiani homines turbentur, et delatoribus calumniandi occasio præbeatur. Igitur si provinciales palam adesse possunt petitionibus suis adversus Christianos, ita ut pro tribunali respondeant, in id unum incumbant, nec petitioni:

(19) *Λαμπροτάτου ἡγουμένου*. Hieronymus in *Chronico* eumque secutus Orosius *legatum* interpretatur et *virum apprime nobilem*. Christophorus vero *praefectum illustrissimum* vertit, gravius adhuc errore. Nam cum ex epistola ipsius Adriani quæ infra subjicitur, constat Serenium Granianum decessorem fuisse Minucii Fundani, ipsum vero Minucium proconsulem Asiæ fuisse diserte testatur Justinus; necessario conficitur Granianum proconsulem Asiæ existisse. Ac profecto miror, hunc Hieronymi errorem a Scaligero non esse observatum. At Rufinus, æmulus Hieronymi, longe profecto rectius; sic enim vertit: *Susceptis a Serenio Graniano clarissimo viro præsidente litteris, etc. Præses enim vox generalis est, quæ tam de proconsule quam de legato Cæsaris dici potest. Porro Serenium malim scribere cum Rufino et Hieronymo, quam Serenium. Quanquam optimus et antiquissimus codex Rufini diserte scriptum habet Serenio.*

(20) *Ἀντιγράφῳ Μινουκίῳ*. Quæri non immerito potest cur Adrianus ipsi Graniano a quo litteras acceperat, non responderit, sed epistolam suam miserit ad Minucium Fundanum successorem Graniani. Equidem hanc ejus rei causam fuisse opinor, quod Granianus post litteras missas ad imperatorem, aut extremum diem obierat, aut ex magistratu decesserat. Proconsules enim annui erant.

(21) *Δικαίαν ἀξιοῦν τὴν προσφώνησιν*. in secundo, ut vulgo scribitur, Justinus *Apologetico*, pag. 99, hic locus ita legitur: « Ἄλλ' ἐκ τοῦ ἀπίστασθαι δίκαια ἀξιοῦν, τὴν προσφώνησιν καὶ ἐξήγησιν πεποιήμεθα. Quam lectionem equidem meliorem puto.

(22) *τὴν Ῥωμαϊκὴν ἀντιγραφὴν*. In codice Regio legitur ἐπιστολὴν, quod idem est. Ἀντιγραφὴ ad verbum est *rescriptum*; aliud est ἀντίγραφον, *exemplum* scilicet epistolæ seu *rescripti*.

(23) *Ἡμεῖς δ' ἐπὶ τὸ Ἑλληνικόν*. In codice Maz. et Med. scriptum est, ἡμεῖς δ' εἰς τὸ Ἑλληνικόν, etc., atque ita codex Fuketianus.

(24) *Ἀπὸ Σερενίου*. In tribus nostris codicibus Maz., Med. et Fuketiano, scriptum est Σερενίου.

(25) *οὐκ ἀξιώσεσιν*. Intelligit acclamationes illas quæ a populo fieri solebant in theatris: *Christianos ad leonem*, ut testatur Tertullianus. Interdumque eveniebat, ut proconsules et præsides tumultuosis hujusmodi acclamationibus, licet invitati, cedere cogentur. Quare merito imperator Adrianus monet Fundanum proconsulem, ne hujusmodi petitionibus ad persecutionem ac cædes Christianorum sese adduci patiatur. Porro vetus hæc fuit consuetudo in imperio Romano, ut plebs tum in

bus solisque clamoribus utantur. Etenim multo justius fuerit cognoscere te, si quis accusare voluerit. Quod si quis eos detulerit, probaveritque contra leges quidquam agere, tu pro gravitate delicti in eos statue. Sin mehercule calumniæ causa istud intenderit, operam dabis ut pro gravitate criminis in illum animadvertas. » Et hæc quidem de rescripto Adriani.

CAPUT X.

Qui Romæ et Alexandriæ episcopi fuerint imperante Antonino.

Cæterum Adriano vita perfuncto cum unum et viginti annos imperasset, Antoninus, cognomento Pius, administrationem imperii suscepit. Hujus anno primo, cum Telesphorus migrasset e vita anno sui episcopatus undecimo, pontificatum Romanæ urbis sortitus est Hyginus. Porro Telesphorum scribit **124** Irenæus illustri martyrio vitam finiisse. Quo loco etiam docet supra memorati Hygini temporibus, Valentinum propriæ sectæ conditorem, et Cerdonem erroris Marcionitarum auctorem, Romæ ambos floruisse. Verba ejus hæc sunt.

CAPUT XI.

De his qui eodem tempore sectarum auctores fuerunt.

« Nam Valentinus, inquit, Romam venit pontificatu Hygini. Viguit autem temporibus Pii, qui ad Anicetum usque permansit. Cerdon vero, qui Marcionem antecessit, ipse quoque pontificatu Hygini qui nonus fuit episcopus, cum ad Ecclesiam venisset, et errorem suum confessus esset, ita deinceps perseveravit : interdum occulte docens, interdum rursus confitens errorem : nonnunquam convictus impiæ doctrinæ, eoque nomine a fratrum conventu remotus. » Hæc Irenæus in tertio *Adversus hæreses* libro. In primo autem hæc rursus de Cerdone dicit : « Cerdon autem quidem ex Simonis disciplina profectus, cum Romam venisset pontificatu Hygini, qui in

urbe, tum in provinciis, quoties ad publica spectacula convenerat, quidquid libitum erat, vel a præside, vel ab imperatore junctis vocibus postularet. Cujus rei sexcenta occurrunt exempla apud *Augustæ Historiæ* scriptores.

(26) *Ὁς ἦν ἑνατος ἐπίσκοπος.* Locus Irenæi exstat in lib. III, c. 4, ubi vetus interpres legisse videtur *βυδοος*. Quæ lectio magis convenit Irenæo, ut patet ex c. 3 ejusdem libri, ubi Romanos pontifices enumerans Irenæus, octavum ab apostolis Hyginum recenset. Hic tamen error antiquissimus est. Nam et in lib. I Irenæi, cap. 28, *ἑνατος* scribitur, et apud Epiphanium in hæresi Cerdonianorum, et in epistola Cypriani ad Pompeium. Qui locus Cypriani quia ex Irenæo versus videtur, non est hic omittendus : *Cujus magister Cerdon sub Hygino tunc episcopo, qui in urbe nonus fuit, Romam venit.*

(27) *Λαθροδιδασκάλων.* In tribus nostris codicibus Maz. Med. et Fuk. scriptum est *λαθροδιδασκων*. Nicephorus tamen et Regius codex vulgatam lectionem tueritur.

(28) *Ποτὲ δὲ πάλιν ἐξομολογούμενος.* Notanda sunt imprimis hæc Irenæi verba de Cerdone hæretico : quem post confessionem hæresios in Ecclesiam admissum fuisse dicit ab Hygino Romano pontifice, ac deinceps in urbe Roma mansisse ; nunc

A οὐδὲ μόναις βοαίς. Πολλῶ γὰρ μᾶλλον προσῆκεν εἰ τις κατηγορεῖν βούλοιο, τοῦτό σε διαγινώσκειν. Εἰ τις οὖν κατηγορεῖ καὶ δείκνυσί τι παρὰ τοὺς νόμους πράττοντας, οὕτως ὄριζε κατὰ τὴν δύναμιν τοῦ ἁμαρτήματος· ὡς, μὰ τὸν Ἡρακλέα, εἰ τις συκοφαντία, χάριν τοῦτο προτείνει, διαλάμβανε ὑπὲρ τῆς δεινότητος, καὶ φρόντιζε ὅπως ἂν ἐκδικήσεται. » Καὶ τὰ μὲν τῆς Ἀδριανοῦ ἀντιγραφῆς τοιαῦτα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ I.

Τίνας ἐπὶ τῆς Ἀντωνίνου βασιλείας ἐπίσκοποι Ῥωμαίων καὶ Ἀλεξανδρέων γενέσασιν (Nic. H. E. III, 25).

Τούτου δὲ τὸ χρεὼν μετὰ πρῶτον καὶ εἰκοστὸν ἔτος ἐκτίσαντος, Ἀντωνίνου ὁ κληθεὶς Εὐσεβῆς τὴν Ῥωμαίων ἀρχὴν διαδέχεται. Τούτου δὲ ἐν ἔτει πρώτῳ Τελεσφόρου τὸν βίον ἐνδεκάτῳ τῆς λειτουργίας **B** ἑνιαυτῷ μεταλλάξαντος, Ὑγίνος τὸν κληρὸν τῆς Ῥωμαίων ἐπισκοπῆς παραλαμβάνει. Ἱστορεῖ γε μὴν ὁ Εἰρηναῖος τὸν Τελεσφόρον μαρτυρῆ τὴν τελευταίαν διαπρέψαι, δηλῶν ἐν ταύτῳ κατὰ τὸν δηλούμενον Ῥωμαίων ἐπίσκοπον Ὑγίνον, Οὐαλεντινον ἰδίᾳ αἰρέσεως εἰσηγητὴν, καὶ Κέρδωνα τῆς κατὰ Μαρκιωνα πλάνης ἀρχηγόν, ἐπὶ τῆς Ῥώμης ἀμφω γνωρίζεσθαι. Γράφει δὲ οὕτως.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΑ΄.

Περὶ τῶν κατ' αὐτοὺς αἰρεσιάρχων (Nic. H. E. III, 4).

« Οὐαλεντινὸς μὲν γὰρ ἦλθεν εἰς Ῥώμην ἐπὶ Ὑγίνου, ἤχμασε δὲ ἐπὶ Πίου, καὶ παρέμεινεν ἕως Ἀνικήτου. Κέρδων δὲ ὁ πρὸ Μαρκίωνος, καὶ αὐτὸς ἐπὶ Ὑγίνου ὃς ἦν ἑνατος ἐπίσκοπος (26), εἰς τὴν Ἐκκλησίαν ἐλθὼν καὶ ἐξομολογούμενος, οὕτω διετέλεσε, **C** ποτὲ μὲν λαθροδιδασκάλων (27), ποτὲ δὲ πάλιν ἐξομολογούμενος (28), ποτὲ δὲ ἐλεγχόμενος ἐφ' οἷς ἐδίδασκε κακῶς, καὶ ἀφιστάμενος τῆς τῶν ἀδελφῶν συνουσίας (29). » Ταῦτα δὲ φησὶν ἐν τρίτῳ τῶν *Πρὸς τὰς αἰρέσεις*. « Ἐν γε μὴν τῷ πρώτῳ αὐθις περὶ τοῦ Κέρδωνος ταῦτα διεξέειπεν : « Κέρδων δὲ τις ἀπὸ τῶν περὶ τὸν Σίμωνα τὰς ἀφορμὰς λαβὼν, καὶ ἐπιδημιήσας ἐν τῇ Ῥώμῃ ἐπὶ Ὑγίνου ἑνατον κληρὸν τῆς

occulte doctrinam suam spargentem, nunc rursus confitentem errorem suum, nunc convictum præve hæreticæque doctrinæ, eoque nomine ab Ecclesiis segregatum. Ex quibus colligere licet, in hæresios crimine secundæ confessioni locum fuisse ; et hæreticos qui post confessionem et abdicacionem erroris sui ad pristinum dogma iterum rediissent, quos nunc *relapsos* vocamus, tunc temporis ad secundam confessionem et penitentiam admissos fuisse. Tandem vero Cerdon, convictus quod post toties iteratam exomologesim, pestiferum virus erroris sui occulte spargeret, penitus se ab Ecclesia removit. Id enim sonant Irenæi verba quæ Rufinus et Christophorus usperperam meo judicio interpretati sunt. Neque enim Cerdonem ex Ecclesia ejectum fuisse dicit Irenæus, sed ipsum se ab Ecclesia penitus segregasse. Ex quo apparet Cerdonem suo ipsius judicio condenuatum, præveniente Ecclesiæ sententiam.

(29) *Ἀφιστάμενος τῆς τῶν ἀδελφῶν συνουσίας.* In codice Maz. et Fuk. scriptum est *συνουδίας* ; vulgatam tamen scripturam confirmat vetus interpres Irenæi, qui hunc locum ita vertit lib. III, cap. 4 : *et abstentus est a religiosorum hominum conventu.*

ἐπισκοπικῆς διαδοχῆς ἀπὸ τῶν ἀποστόλων ἔχοντος, ἔβλεπε τὸν ὑπὸ τοῦ νόμου καὶ προφητῶν κεκρυμμένον θεὸν μὴ εἶναι Πατέρα τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ· τὸν μὲν γὰρ γνωρίζεσθαι, τὸν δὲ ἀγνώστα εἶναι· καὶ τὸν μὲν δίκαιον, τὸν δὲ ἀγαθὸν ὑπάρχειν. Διαδεξιόμενος δὲ αὐτὸν Μαρκίῳ ὁ Πεντικὸς, ἠβξῆσε τὸ διδασκαλεῖον (30), ἀπρυσθριασμένως βλασφημῶν (31). » Ὁ δὲ αὐτὸς Εἰρηναῖος τὸν ἄπειρον βυθὸν τῆς Οὐαλεντίου πολυπλανοῦς ὕλης εὐτονώτατα διαπλώσας (32), ἐρπετοῦ δίκην φωλεύοντος ἀπόκρυφον οὖσαν αὐτοῦ καὶ λεληθῆσαν ἀπογουνοὶ τὴν κακίαν. Πρὸς τοῦτοις καὶ ἄλλον τινὰ, Μάρκος αὐτῷ ἴσῃα, κατ' αὐτοῦς γενέσθαι λέγει μαγικῆς κυβείας ἐμπειρότατον. Γράφει δὲ καὶ τὰς ἀτελέστους αὐτῶν τελετὰς, μυστράς τε μυσταγωγίας ἐμφαίνων, αὐτοῖς ἢ τοῖτοις τοῖς γράμμασιν· « Οἱ μὲν γὰρ αὐτῶν νυμφῶνα κατασκευάζουσι, καὶ μυσταγωγίαν ἐπιτελοῦσι μετ' ἐπιβήσεων τινων τοῖς τελουμένοις, καὶ πνευματικῶν γάμον φάσκουσιν εἶναι τὸ ὑπ' αὐτῶν γινόμενον, κατὰ τὴν ὁμοιότητα τῶν ἄνω συζυγιῶν. Οἱ δὲ ἄγουσιν ἐφ' ὕδωρ, καὶ βαπτίζοντες, οὕτως ἐπιέγουσιν· Εἰς ὄνομα ἀγνώστου Πατρὸς τῶν ὄλων, εἰς Ἀληθεῖαν μητέρα τῶν πάντων, εἰς τὸν κατελθόντα εἰς τὸν Ἰησοῦν. Ἄλλοι δὲ Ἑβραϊκὰ ὀνόματα ἐπιλέγουσι πρὸς τὸ μᾶλλον καταπλήξασθαι (33) τοῖς τελουμένοις. » Ἄλλὰ γὰρ μετὰ τέταρτον τῆς ἐπισκοπῆς ἔτος (34) Ὑγίνου τελευτήσαντος, Πίος ἐπὶ Ῥώμης ἠγερῆσθαι τὴν λειτουργίαν. Κατὰ γε τὴν Ἀλεξανδρείαν Μάρκος ἀναδείκνυται ποιμὴν, Εὐμενοῦς ἔτη τὰ πάντα δέκα πρὸς τρισὶν ἐκπλήσαντος. Τοῦ τε Μάρκου ἐπὶ δέκα ἔτη τῆς λειτουργίας ἀναπαυσαμένου, Κελαδίων τῆς Ἀλεξανδρείαν Ἐκκλησίας τὴν λειτουργίαν παραλαμβάνει. Καὶ κατὰ τὴν Ῥωμαίων ἢ πλὴν πεντεκαίδεκάτῃ τῆς ἐπισκοπῆς ἐνιαυτῷ Πίῳ μεταλλάξαντος, Ἀνίκητος τῶν ἐκείσε πρόσταται. Καθ' ὃν Ἡγήσιππος ἱστορεῖ αὐτὸν ἐπιδημῆσαι τῇ Ῥώμῃ, παραμείναι τε αὐτοῖσι μέχρι τῆς ἐπισκοπῆς Ἐλευθέρου. Μάλιστα δὲ ἤμαρξεν ἐπὶ τῶνδε Ἰουστινῶς, ἐν φιλοσόφου σχήματι πρεσβέων τὸν θεῖον λόγον, καὶ τοῖς ὑπὲρ τῆς πίστεως ἐναγωνιζόμενος συγγράμμασιν. Ὅς δὴ καὶ γράψας κατὰ Μαρ-

episcopali sede nonus apostolorum successor fuit, docuit, Deum quem lex et prophetae prædicaverunt, Patrem non esse Domini nostri Jesu Christi. Hunc enim cognosci, illum vero ignotum esse : et hunc quidem justum existere, illum autem bonum. Huic deinde succedens Marcion, natione Pomnicus, scholam latius propagavit, impudentissime blæphemans. Idem porro Irenæus postquam immensam voraginem materiæ illius variis erroribus involutæ quam Valentinus invexerat, uberrime explicuit, occultam ac latentem illius fraudem tanquam additi serpentis denudat. Alium præterea quemdam nomine Marcum eodem tempore existisse scribit, magicarum præstigiatarum peritissimum. Sed et profanas eorum hominum initiationes, et abominanda mysteria declaravit his verbis : « Quidam enim eorum thalamum nuptialem construunt, et mysterium peragunt, verba nescio quæ super his qui initiantur, concipientes, easque spirituales nuptias esse affirmant, ad formam et exemplum cælestium conjugiorum. Alii vero initiandos adducunt ad lavacrum, et mergentes, hæc proferunt verba : In nomine ignoti omnium Patris, in Veritate omnium matre, in eo qui descendit in Jesum. Alii rursus Hebraica quædam pronuntiant nomina, ut majorem initiandis pavorem incutiant. » Sed Hygino post quartum episcopatus annum mortuo, Romanæ Ecclesiæ sacerdotium suscepit Pius. Alexandriæ vero cum Eumenes tredecim annos explesset, Marcus in ejus locum antisies designatus est. Quo deinde post decem pontificatus annos mortuo, Alexandrinæ Ecclesiæ administrationem Celadion accepit. At Romæ cum Pius anno episcopatus sui quinto decimo vitam cum morte commutasset, Anicetus Ecclesiæ illius Antistes factus est. Hujus temporibus se in urbem Romam venisse scribit Hegesippus, ibidemque ad Eleutheri usque episcopatum continuo permansisse. Eadem tempestate præ cæteris omnibus florebat Justinus, sub habitu philosophi verbum Dei prædicans, et scriptis voluminibus pro fide nostra propugnans. Qui in libro *adversus Marcionem* eum adhuc super-

(30) *ἠβξῆσε τὸ διδασκαλεῖον*. In codicibus nostris Maz., Med. et Fuk. scriptum inveni *διδασκάλειον*, non in hoc solum loco, sed ubicunque id nomen occurrit.

(31) *βλασφημῶν*. Religio fuit Christophorono, vocem hancquam ecclesiastici scriptores jamdudum Latinam fecerunt, usurpare. Vertit itaque *convicia jactans*, male omnino; melius vertisset, *impie locutus*. Sic Domitianus apud Suetonium dicit : *Impie locutus est Parmularius*. Nos tamen, Rufinum secuti, vertimus *blasphemare*. Neque enim refugienda sunt hæc verba, quæ tot sæculorum usus consecravit. Alioquin *Ecclesiæ et apostolorum et episcopi et catholici* vitanda erunt vocabula : et longa verborum serie obscuranda erit oratio, ne dictionis unius prorsus necessaria asperitate ledatur. Cyprianus certe in dicta ad Pompeium epistola, cum hunc Irenæi locum suppresso auctoris nomine describeret, verbo *blasphemare* uti non reticavit. Sic enim ait : *Quem Marcion secutus, addidit ad crimen augmentis, impudentius cæteris et ætrepidius in Deum Patrem Creatorem blasphemare ausus est*.

(32) *Εὐτονώτατα διαπλώσας*. Nicephorus in lib. iv, cap. 3, habet *διαπλεύσας*, quod non probro. Scio quidem a poetis *διαπλώσας* dici pro *διαπλεύσας*· sed hic non videtur convenire. Quare malui vertere hoc loco *explicare*, eo sensu quo Eusebius in posterioribus libris dicit, *ἠπλωτο τὰ γράμματα, proposita sunt edicta*.

(33) *Πρὸς τὸ μᾶλλον καταπλήξασθαι*. Nostri codices Maz., ac Med. cum Fuk. et Savil. scriptum habent *καταπλήξαι*. Atque ita legisse videtur vetus interpres Irenæi in cap. 18 libri primi. Sic enim vertit, *ut stupori sint vel perierreant eos qui sacrantur*.

(34) *Μετὰ τέταρτον τῆς ἐπισκοπῆς ἔτος*. Rufinus legisse videtur κατὰ τέταρτον. Sic enim vertit : *Quarto autem episcopatus sui anno cum decessisset Hyginus, Romanæ Ecclesiæ sacerdotium Pius suscepit*. Porro nomen Pii qui successit Hygino, in codicibus nostris Maz., Med. et Fuk. non circumflecur, sed acuitur in prima syllaba. Idcirco rectius puto.

stitem fuisse dum scriberet, testatur his verbis: «Præ-
terea, inquit, Marcionem quemdam Ponticum no-
vius, qui etiamnum superest, docetque discipulos
suos alium quemdam invocare Deum majorem mundi
hujus Conditor. Qui quidem daemonum adjutus
a xilio, plurimos mortales per universum orbem
in duxit ut impie loquerentur, negarentque universi
isicem patrem esse Christi: alium vero quemdam
longe illo præstantiorem, hoc universum condidisse
affirmarent. Omnes tamen eorum sectatores, Chri-
stiani, ut diximus, appellantur; eodem modo quo philo-
sophis, tametsi diversæ sint sectæ ac sententiæ,
commune nihilominus ex philo-ophia nomen est in-
ditum. » Paucis deinde interjectis hæc subjungit:
«Est etiam, inquit, liber a nobis compositus adver-
sus omnes quæ unquam fuerunt hæreses: quem
librum vobis, si ita videbitur, legendum trademus.
Idem porro Justinus, præter opuscula quæ adver-
sus gentiles doctissime elaboravit, alios etiam li-
bros, qui fidei nostræ defensionem continent, im-
peratori Antonino cognomento Pio, et senatui
Romano nuncupavit. Ipse enim in urbe Roma do-
micilium habebat. Cæterum in *Apologetico*, ipse de
se quisnam esset et unde oriundus, declarat his
verbis.

126 CAPUT XII.

De Justinii Apologetico ad Antoninum.

«Imperatori Tito Ælio Adriano Antonino Pio
Cæsari Augusto, et Verissimo filio Philosopho, et
Lucio Philosophi quidem Cæsaris naturali filio,
Pii autem adoptivo, doctrinæ amatori: senatui quo-

(35) Ὅς δὴ καὶ γράψας κατὰ Μαρκίωνος. Me-
morie vitio hic lapsus videtur Eusebius noster,
qui Justinii verba quæ infra citantur, desumpta esse
putavit ex ejus libro *adversus Marcionem*. Atqui
desumpta sunt ex secundo Justinii *Apologetico*,
pag. 70 editionis Parisiensis. Nicephorus in lib. iv,
pag. 6, ubi omnes Justinii libros recenset, men-
tionem facit libri *contra Marcionem*, ex eoque ci-
tat hunc locum quem hic adducit Eusebius; sed
animadvertere debuerat Nicephorus, Eusebium me-
morie vitio lapsus fuisse. Neque enim verum est,
quod Laugus interpres Nicephori excogitavit, Jus-
tinum eadem verba usurpasse in duobus libris, id
est, in *Apologetico* et in libro *contra Marcionem*.
Eusebius quidem infra cap. 17, ubi omne Justinii
libros enumerat, illos *contra Marcionem* libri
mentionem facit. Potest tamen excusari Eusebius.
Id enim solum dicit, Justinum scripsisse librum
contra Marcionem, ejusque mentionem facere tan-
quam hominis qui adhuc vitam agebat dum ipse
scriberet. Atque hæc duo probat Eusebius ex Jus-
tinii loco qui est in *Apologetico* II. Ita prorsus expli-
candus est hic Eusebii locus qui in eo solum pecca-
vit, quod obscurius locutus est. Unde ansam erro-
ris præbuit Nicephoro.

(36) Πατέρα εἶναι τοῦ Χριστοῦ. Hæc verba de-
sumt in vulgatis Justinii codicibus, et superflua vi-
dentur. Duos enim Marcion inducebat deos, alte-
rum optilem, a quo hic mundus fabricatus fuis-
set; alterum majorem, qui majora ac præstantiora
condidisset; et hunc quidem confiteri nos debere,
illum autem negandum esse aiebat. Hic est verbo-
rum Justinii sensus, cui consentit Epiphanius in
hæresi Marcionitarum, et Theodoritus in lib. I
Hæreticarum fabularum. Itaque scribendum est

κίωνος (35) σύγγραμμα, μνημονεύει ὡς καθ' ὃν συν-
έταττε καιρὸν γνωρίζομένου τῷ βίῳ τάνδρος. Φησὶ
δὲ οὕτως: «Μαρκίωνα δὲ τινα Ποντικὸν, ὃς καὶ νῦν
ἔτι ἐστὶ διδάσκων τοὺς πειθομένους, ἄλλον τινὰ εἶναι
νομίζειν μεζῶ τοῦ Δημιουργοῦ Θεοῦ, ὃς καὶ κατὰ πᾶν
γένος ἀνθρώπων διὰ τῆς τῶν δαιμόνων συλλήψεως,
πολλοὺς πέπεικε βλάβημα λέγειν, καὶ ἀρνεῖσθαι τὸν
Ποιητὴν τοῦδε τοῦ παντὸς πατέρα εἶναι τοῦ Χρι-
στοῦ (36), ἄλλον δὲ τινα ὡς ὄντα μεζῶνα παρὰ τοῦ-
τον ὁμολογεῖν πεποιθέναι. Καὶ πάντες οἱ ἀπὸ τού-
των ὠρμημένοι, ὡς ἔφαμεν, Χριστιανοὶ καλοῦνται·
ὃν τρόπον καὶ οὐ κοινῶν ὄντων δογμάτων τοῖς φιλο-
σόφους, τὸ ἐπικαλούμενον ὄνομα τῆς φιλοσοφίας κοι-
νὸν ἐστὶ. » Τοῦτοις ἐπιφέρει λέγων· «Ἔστι δὲ
ἡμῖν καὶ σύνταγμα κατὰ πασῶν τῶν γεγενημένων
αἰρέσεων, ᾧ εἰ βούλεσθε ἐντυχεῖν, δώσωμεν. » Ὁ δὲ
αὐτὸς οὗτος Ἰουστίνος καὶ πρὸς Ἑλληνας ἱκανώτατα
πονήσας καὶ ἐτέρους λόγους ὑπὲρ τῆς ἡμετέρας πί-
στεως ἀπολογίαν ἔχοντας βασιλεῖ Ἀντωνίνῳ τῷ δὴ
ἐπικληθέντι Εὐσεβεί, καὶ τῇ Ῥωμαίων συγκλήτῳ
βουλῇ προσφωνεῖ. Καὶ γὰρ ἐπὶ τῆς Ῥώμης τὰς
διατριβὰς ἐποιεῖτο. Ἐμφαίνει δὲ ἑαυτὸν ὅστις καὶ
πῶθεν ἦν, διὰ τῆς ἀπολογίας ἐν τούτοις.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΒ'.

Περὶ τῆς Ἰουστίνου πρὸς Ἄρτωνινον ἀπολογίας (Nic. H. E. III, 26. 52).

«Αὐτοκράτορι Τίτῳ Αἰλίῳ Ἀδριανῷ Ἀντωνίνῳ
Εὐσεβεί Καίσαρι Σεβαστῷ, καὶ Οὐρηριστίμῳ υἱῷ φι-
λοσόφῳ, καὶ Λουκίῳ φιλοσόφῳ Καίσαρος (37) φύσει
υἱῷ (38), καὶ Εὐσεβοῦς εἰσποιητῷ, ἑραστῇ παιδείας,

apud Eusebium, ἄλλον δὲ τινα ὡς ὄντα μεζῶνα, τὰ
μεζῶνα παρὰ τούτων, etc., ut legitur in Justinio.
Quippe Marcion summum illum Deum Patrem
Christi esse dicebat; Christum vero e caelo descen-
disse, ut mundi hujus optilem, quem Judæorum
Deum appellabat Marcion, coargueret, ut scribit
Epiphanius.

(37) Λουκίῳ φιλοσόφῳ Καίσαρος. In quatuor
nostris codicibus Mz., Med., Fek. et Saviliæno
scribitur φιλοσόφῳ, prout etiam in vulgatis Justinii
editionibus habetur. Sed nihilominus retinenda est
altera lectio, quam confirmat Rufinus et Nicepho-
rus. Nam Rufini codices manuscripti hunc locum
ita exhibent, et *Lucio Philosophi Cæsaris proprio*
filio. Justinus quoque in priore *Apologetica* hanc
lectionem confirmat, cum ait: Οὐ πρόποντα
εὐσεβεῖ αὐτοκράτορι, οὐδὲ φιλοσόφῳ Καίσαρος
παιδί, qui locus, ut obiter moneam, mancus videtur
et mutilus, nisi suppleatur hoc modo: αὐ-
τοκράτορι, οὐδὲ Καίσαρι φιλοσόφῳ, οὐδὲ φιλοσό-
φου, etc.

(38) Καίσαρος φύσει υἱῷ. Lucius naturalis erat
filius Ælii Veri Cæsaris quem Adrianus adoptaverat.
Quo mortuo, cum Adrianus Antonium Pium
adoptaret, eam legem adoptanti imposuit, ut Pius
Marcum et Lucium sibi filios adoptaret, ut scribunt
Spartianus et Capitolinus. Alii tamen Lucium a
Marco adoptatum esse dicunt, ut refert Capitoli-
nus in *Marci Vita*. Quare in his Justinii verbis Cæ-
sarem Philosophum non alium intelligere possumus
quam Ælium Verum, eum qui ab Adriano est
adoptatus. Ait enim Justinus Lucium natura qui-
dem fuisse filium Cæsaris Philosophi, adoptivum
vero Antonii Pii. Atqui constat Lucium Ælii Veri
naturalem ac proprium filium fuisse. Igitur Philo-

ἐπὶ τε συγλήτῳ καὶ παντὶ δήμῳ Ῥωμαίων, ὑπὲρ A
των ἐκ παντὸς γένους ἀνθρώπων ἀδικῶς μισουμένων
καὶ ἐπιτρεαζομένων, Ἰουστίνου Πρίσκου τοῦ Βακ-
χείου (39), τῶν ἀπὸ Φλαβίας Νέας πόλεως (40) Συ-
ρίας τῆς Παλαιστίνης, εἰς αὐτῶν ὄν, τὴν προσφώνη-
σιν καὶ ἐντευξίν (41) ποιῶμαι. Ὁ Ἐντευχθεὶς δὲ
καὶ ὑφ' ἐτέρων ὁ αὐτὸς βασιλεὺς ἐπὶ τῆς Ἀσίας
ἀδελφῶν, παντοίαις ὕβρεσι πρὸς τῶν ἐπιχωρίων δῆ-
μων καταπονουμένων, τοιαύτης ἤξιωσε τὸ κοινὸν
τῆς Ἀσίας διατάξαι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΓ'.

Ἀγωνίον πρὸς τὸ κοινὸν τῆς Ἀσίας ἐπιστολὴ
περὶ τοῦ κατ' ἡμᾶς λόγου (Nic. H. E. III, 28).

Ὁ Ἀυτοκράτωρ Καῖσαρ (42) Μάρκος Αὐρήλιος Ἀν-
τωνίνος (43) Σεβαστὸς, Ἀρμενίος, ἀρχιερεὺς μέγι-
στος, δημορχικῆς ἐξουσίας τὸ πέμπτον καὶ δέκατον, B
ἴπατος τὸ τρίτον, τῷ κοινῷ τῆς Ἀσίας (44) χαίρειν.

sophi Cesaris nomine, non alius intelligi potest
quam Ælius Verus. Nam si eo nomine Marcum in-
telligamus, tum dicendum erit falli Justinum, qui
Lucium naturalem Marci filium fuisse crediderit,
cum tamen Lucius non natura, sed adoptione tan-
tum Marci filius esse poterit. Quis autem credat,
tantum errorem a Justino admitti potuisse. Satis
est ergo, in hoc Justinii loco Philosophi Cæsaris no-
mine Ælium Verum intelligere. Verum duo sunt,
quæ huius interpretationi videntur repugnare. Pri-
mum est quod cognomen Philosophi nullatenus
convenire potest Ælio Vero. Fuit quidem Ælius
Verus, is qui ab Adriano est adoptatus, eruditus
in literis, et poetice imprimis studiosus, ut in
ejus Vita tradit Capitolinus, sed philosophiæ de-
dium fuisse nemo veterum prædicit. Moribus certe
fuit longe alienis a studio ac professione philoso-
phiæ. Deinde si Justinus Ælium Verum hic desi-
gnare voluisset, cur ejus nomen reticisset? Neque
enim Philosophi Cæsaris appellatio sufficere vide-
tur ad designandum Ælium Verum, cum præsertim
hæc appellatio communis sit etiam Marco. Ex his
difficultatibus facile nos expedire possumus, si
hanc Justinii locum ita legamus, prout exhibent
scripti codices, καὶ Λουκίῳ φιλοσόφῳ, Καῖσαρος
ῥῆσαι σὺν, quam quidem lectionem probat etiam
Casaubonus in notis ad Capitolinum in Vita Marci.
Nos vero eam lectionem paulo ante improbavimus.
Nec sane videtur ferri posse hæc lectio, si rem at-
tentius expendamus. Sequitur enim apud Justinum
ἑραστῆ παιδείας, id est, litterarum studioso. Ubi
videtur Marco et Lucio sua quique adjungi epitheta;
et Marcum quidem philosophum nominari, Lucium
vero studiosum litterarum.

(39) Ἰουστίνου Πρίσκου τοῦ Βακχείου. Hiero-
nymus in Catalogo patrem Justinum Priscum Bac-
cheum dictum esse scribit, quem secutus est Chri-
stophorus. Verum Bacchius avus fuit Justinii.
Hæc addit Justinus τῶν ἀπὸ Φλαβίας, quod
non nisi de pluribus dici potest, de patre nimirum
et avo.

(40) Ἀπὸ Φλαβίας τῆς Νέας πόλεως. Inepte
Christophorus vertit ex gente Flavia. Flavia
dicta est Neapolis civitas Palæstinæ, eo quod colo-
nia esset a Flavio Vespasiano deducta. Antea Si-
cheu dicebatur. Plinius tamen coloniam eam fuisse
non dicit. Postea Severus imp. jus civitatis ei
ademit, eo quod Nigri partes fovisset pertinacius.
Spartianus in Severo: Neapolitanis Palæstinensibus
jus civitatis tulit, id est in vicis formam redegit.
Porro Methodius in libro De resurrectione hoc Ju-
stinum ornato elogio: Ἰουστίνος δὲ ὁ Νεαπολίτης,
ἀνὴρ οὕτε τῷ χρόνῳ πόρρω ὢν τῶν ἀποστόλων,
οὕτε τῇ ἀρετῇ.

que et populo Romano, pro viris ubique terrarum
injusto odio laborantibus, et calumnia appetitis,
Justinus Prisci filius, Bacchii nepos, oriundus Fla-
via Neapoli urbe Syriæ Palæstinæ, unus ex illorum
numero, allocutionem et petitionem defero. Inter-
pellatus quoque idem imperator ab aliis fratribus
in Asia commorantibus, qui omni injuriarum genere
vexabantur a provincialibus, ad commune Asiæ
hujusmodi constitutionem misit.

CAPUT XIII.

Epistola Antonini ad commune Asiæ de religione
nostra.

Ὁ Imperator Cæsar M. Aurelius Antoninus Aug.
Armenicus, Pontifex Maximus, tribunitiæ potestatis
xv, consul III, communi Asiæ salutem. Equidem
scio diis ipsis curæ esse, ne hujusmodi homines la-

(41) Ἐντευξίν. Postulatam vertit Rufinus. Ἐν
συγγάνῳ Græci dicunt adire imperatorem, et
preces ad eum deferre, quod plerumque fiebat
scripto. Exstat hujusmodi libellus præcum Marcel-
lini presbyteri, oblatum Theodosio Augusto, quem
nuper edidit Jac. Sirmundus. Qui sic incipit: De-
precamur mansuetudinem vestram, etc. Sed et in II
tomo Operum Athanasii, referuntur ejusmodi pre-
ces Arianorum oblate Joviano Augusto adversus
Athanasium, quæ in Græco ἐντευχτα dicuntur.
Male interpret colloquium vertit. Incipiunt autem
prorsus eodem modo quo libellus præcum Marcel-
lini, Δεόμεθα σου τοῦ κράτους.

(42) Ἀυτοκράτωρ Καῖσαρ. In tribus nostris co-
licibus Maz., Mæd, et Fuk vox Καῖσαρ primam syl-
labam acuit, non circumflexit. Neque hoc duntaxat
in loco, sed ubiqueque ea vox occurrit, in
illis exemplaribus constantur acuitur.

(43) Μάρκος Αὐρήλιος Ἀντωνίνος. Errat Euse-
bius, qui Antonino Pio hæc epistola tribuit,
cum sit divi Marci, ut ex inscriptione ipsa apparet,
scripta anno I ejus imperii, cum ipse esset tertium
consul. Vide Fastos Ouphrii, ad annum Urbis 914.
Hunc Eusebii errorem vidit quidem auctor Chro-
nici Alexandrini, sed illam epistolam imp. Marci
male assignavit anno ejus x. Eusebii errorem secu-
tus est Joannes Zonaras. Scribit enim Justinum
philosophum apologiam pro Christianis Antonio
Pio obtulisse, qua permotus imp. edictum ad com-
mune Asiæ scripsit, ne ullus Christianorum reli-
gionis causa puniretur: sed si quis eo nomine de-
latus esset, accusatore multato reus dimitteretur.
Scio quidem P. Halloixium in notationibus ad
Vitam Justinii, cap. 5, contendere hæc epistolam
esse Antonii Pii; sed argumenta quæ ad hujus
rei probationem afferit, parum firma mihi videntur.
Nam quod ex Melitonis Apologetico adducit prorsus
evertit ejus sententiam. Quippe Melito omnia
illic rescripta Antonii Pii pro Christianis recen-
set: epistolam scilicet ad Larissæos, ad Thessaloni-
censes, ad Athenienses et ad omnes Græcos. Quod
si epistola ad commune Asiæ esset Antonii Pii,
eam certe non omisurus fuisset Melito, utpote Asia-
nus. Quomodo enim eam ignorare potuisset, quæ
publice proposita fuerat Ephesi. Cur vero alias
quidem Pii epistolas, ad Macedones et ad Achivos
scriptas commemorasset, hujus ad suos populares
scriptæ ne mentionem quidem fecisset?

(44) Τῷ κοινῷ τῆς Ἀσίας. Ita Cicero commune
Milyadum et commune totius Siciliæ in Verrinis
dixit. Porro cum κοινὸν Ἀσίας dicitur, subaudiendum
est συνέδριον. Habebant enim Asiani commune
concilium totius gentis, quo singulæ civitates le-
gatos seu synedros mittebant, ut docet Aristides

teant. Multo enim magis illis convenit punire eos qui colere ipsos recusant, quam vobis. Qui eorum, adversus quos tumultuamini, sententiam ac propositum amplius confirmatis, dum eos accusatis tanquam impios. Illis autem longe optabilius fuerit, ut in jus vocati mortem oppetere videantur pro Deo suo, quam ut incolumes remaneant. Ita victores evadunt, animas suas potius projicientes, quam ut ea facere quæ vos jubetis, in animum suum inducant. Cæterum de terræmotibus qui vel facti sunt vel etiamnum fiunt, non absurdum videtur vos comonere, qui et animos abjicitis quoties hujusmodi casus contingunt, et vestra cum illorum institutis comparatis. Atqui illi quidem majorem tunc fiduciam in Deo collocant. Vos vero per omne illud tempus quo præ imperitia labi mihi videmini, deos negligitis: et tum alias cæremonias insuper habetis, tum cultum immortalis illius, et Christianos qui illum venerantur, expellitis, et ad mortem usque infestius perurgetis. Porro de his hominibus plurimi **127** provinciarum rectores divo patri nostro antea scripserunt. Quibus ille rescripsit, ejusmodi homines nulla molestia afficiendos esse, nisi forte contra statum imperii Romani aliquid moliri viderentur. Sed et multi ad me de illis retulerunt: quibus ego patris mei constitutionem secutus respondi. Quod si quis adhuc pergit cuiquam illorum negotium facessere ex eo quod Christianus sit, delatus quidem crimine absolvatur, tametsi constet eum reipsa Christianum esse. Delator autem ipse pœnas

in iv Orat. sacrarum. Et Aristides quidem illic scribit, hoc concilium in superiore Phrygia convenisse, id est, Apamæ vel Synnadis. Videtur tamen etiam in aliis civitatibus congregatum fuisse. Erant et in aliis provinciis populi Rom. hujusmodi concilia, ut concilium provincie Africæ, concilium Byzacenorum, concilium Tripolitanorum; de quibus notavi ad lib. xxviii Ann. Marcellini, pag. 373.

(45) Βεβαιούντες τὴν γνώμην αὐτῶν ἥπερ ἔχουσιν. Nicephorus post hæc verba addit περὶ ἡμῶν. Quam scripturam confirmat Rufini interpretatio. Sed vos, inquit, confirmatis eorum quos persequimini sententiam quam de vobis habent, dicentes vos impios esse.

(46) Εἰη δ' ἂν κάκεινοις αἰρετόν. In tribus nostris codicibus Maz., Med. et Fuk. legitur εἰη δ' ἂν ἐκείνοις αἰρετόν, quam scripturam magis probō.

(47) Τὸ δοκεῖν κατηγορουμένους. Ita quidem codex Regius, cui consentit Nicephorus. Verum in codice Mazarino et Fuketiano scriptum inveni τῷ δοκεῖν κατηγορουμένοις. Codex autem Medicæus scriptum habet τὸ δοκεῖν κατηγορουμένους. Quod si τὸ δοκεῖν legamus, referendum erit ad verbum τεθνῆναι, sicut retulit Musculus. Si vero τῷ δοκεῖν cum Maz. et Fuk. legi placet, tum referendum erit ad verbum κατηγορουμένους prout retulit Langus. Sic enim vertit: Quibus præstabilius etiam, dum accusari arguique videtur, pro Deo suo mori potius, quam in vita manere.

(48) Παραβάλλοντας δὲ τὰ ἡμέτερα. Legendum videtur τὰ ἡμέτερα, ut scribitur apud Justinum in calce Apolygetici. Quam scripturam secutus est Christophorus. Sic enim vertit hunc locum: Et infelices vestri omnium casus in religionem tanquam eorumdem causam transfertis. Eundem quoque sensum expressit Rufinus. Sed Græca Antonini verba

Ἐγὼ μὲν οἶδα ὅτι καὶ τοῖς θεοῖς ἐπιμελές ἐστι, μὴ λανθάνειν τοὺς τοιοῦτους. Πολὺ γὰρ μᾶλλον ἐκείνοι κολάσαιεν ἂν τοὺς μὴ βουλομένους αὐτοὺς προσκυνεῖν. ἢ ὑμεῖς. Οὐς εἰς ταραχὴν ἐμβάλλετε, βεβαιούντες τὴν γνώμην αὐτῶν ἥπερ ἔχουσιν (45), ὡς ἀθέων κατηγοροῦντες. Εἰη δ' ἂν κάκεινοις αἰρετόν (46) τὸ δοκεῖν κατηγορουμένους (47) τεθνῆναι μᾶλλον, ἢ ζῆν, ὑπὲρ τοῦ οἰκείου Θεοῦ. Ὅθεν καὶ νικῶσι, προτιέμενοι τὰς ἑαυτῶν ψυχὰς, ἥπερ πειθόμενοι οἷς ἀξιοῦτε πράττειν αὐτοὺς. Περί δὲ τῶν σεισμῶν τῶν γεγόντων καὶ γινομένων οὐκ ἄτοπον ὑμᾶς ὑπομῆσαι, ἀθυμούντας μὲν ὅταν περ ὡσι, παραβάλλοντας δὲ τὰ ἡμέτερα (48) πρὸς τὰ ἐκείνων. Οἱ μὲν οὖν εὐπαρήσιαστέροι γίνονται πρὸς τὸν Θεόν· ὑμεῖς δὲ πρὸς πάντα τὸν χρόνον καθ' ὃν ἀγνοεῖν δοκεῖτε, τῶν τε Θεῶν καὶ τῶν ἄλλων ἀμελεῖτε, καὶ τῆς θρησκείας τῆς περὶ τὸν ἀθάνατον, ὃν δὴ τοὺς Χριστιανούς θρησκεύοντας ἐλαύνετε καὶ διώκετε ἕως θανάτου. Ὅτι περὶ δὲ τῶν τοιούτων, ἤδη καὶ πολλοὶ τῶν περὶ τὰς ἐπαρχίας ἡγεμόνων καὶ τῷ θεοτάτῳ ἡμῶν Ἐραφῶν πατρὶ (49)· οἷς καὶ ἀντέγραψε μὴδὲν ἐνοχλεῖν τοῖς τοιοῦτοις, εἰ μὴ φαίνοιντο τι περὶ τὴν Ῥωμαίων ἡγεμονίαν ἐγχειροῦντες. Καὶ ἐμοὶ δὲ περὶ τῶν τοιούτων πολλοὶ ἐσήμαναν, οἷς δὴ καὶ ἀντέγραφα, κατακολουθῶν τῇ τοῦ πατρὸς γνώμῃ. Εἰ δὲ τις ἐπιμένοι τινα τῶν τοιούτων εἰς πράγματα φέρων ὡς δὴ τοιοῦτον, ἐκείνος ὁ καταφερόμενος ἀπολεῦσθαι τοῦ ἐγκλήματος, καὶ ἐὰν φαίνηται τοιοῦτος ὢν· ὁ δὲ καταφέρων, ἔνοχος ἔσται δίκης. Προετέθη ἐν Ἐφέσῳ (50) ἐν τῷ κοινῷ τῆς Ἀσίας (51). Τούτοις οὕτω χωρήσασιν

C sensum hunc admittere non possunt. Optime Langus, doctus Nicephori interpres, hunc locum ita vertit: De terræ motibus autem qui vel fuerint vel fiunt adhuc, non importunum fuerit vos qui ea de causa animum despondistis, admonere, ut scilicet res vestras cum rebus illorum conferatis. Igitur Langus hunc locum ita legit: Οὐκ ἄτοπον ὑμᾶς ὑπομῆσαι, ἀθυμούντας ὅταν περ ὡσι· παραβάλλοντας τὰ ἡμέτερα πρὸς τὰ ἐκείνων. Quæmadmodum legitur ad calcem Apolygetici Justin. Quæ quidem scriptura mihi vehementer placet.

(49) Τῷ θεοτάτῳ πατρὶ. Supra monuimus, graviter hallucinari Eusebium qui hanc epistolam Antonino Pio ascripserit. Verum licet epistola illa non sit Antonini Pii, opportune tamen et suo loco hic adducitur. In ea quippe sit mentio epistolæ illius quam Antoninus Pius rescripserat ad rectores provinciarum, consultus ab iis quid Christianis agendum esset. Hujus epistolæ divi Pii meminit Melito infra cap. 26, qua vitæum esse dicit μὴδὲν νεωτερίζειν περὶ Χριστιανούς. Hic vero in epistola divi Margi dicitur cautum esse a divo Pio μὴδὲν ὀχλεῖν, quod idem est.

(50) Προετέθη ἐν Ἐφέσῳ. Id est, proposita Ephesi. Sic in aliquot legibus codicis Theodosiani additur: P. P. Romæ aut Carthagine. Quæ nota significat illam imperatoris legem publice propositam esse in ea civitate. Solebant autem imperatores, quoties aliquam constitutionem ad omnium notitiam pervenire vellent, sua manu ascribere: Proponatur, ut discintus ex Novellis aliquot Valentiniiani et Majoriani, et ex epistola 51 Juliani Aug. ad Alexandrinum, in cuius calce scriptum est: Προτεθήτω τοῖς ἡμέτεροις πολιταῖς Ἀλεξανδρεῖσι.

(51) Ἐν τῷ κοινῷ τῆς Ἀσίας. Aliter hic sumitur commune Asia, alter in inscriptione hujus epistolæ. Nam in inscriptione quidem ipsa, ubi

ἐπιμαρτυρῶν Μελίτων τῆς ἐν Σάρδεσιν Ἐκκλησίας ἡγετοῦ, κατ' αὐτὸ γνωρίζομενος τοῦ χρόνου, δηλῶς ἔστιν ἐκ τῶν εἰρημένων αὐτῶ ἐν ἧ πεποιήται πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Οὐῆρον (52) ὑπὲρ τοῦ καθ' ἡμῶν δόγματος χρησιμωτάτη ἀπολογία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΔ'.

Τὰ περὶ Πολυκάρπου τοῦ τῶν ἀποστόλων γνωρίμου μνημονευόμενα (Nic. E. II. III, 30).

Ἐπὶ δὲ τῶν δηλουμένων, Ἄνικητος τῆς Ῥωμαίων Ἐκκλησίας ἡγουμένου, Πολύκαρπον ἔτι περιόντα τῷ βίῳ γενέσθαι τε ἐπὶ Ῥώμης, καὶ εἰς ὀμίλιαν τῷ Ἄνικτῳ ἐλθεῖν διὰ τι ζήτημα περὶ τῆς κατὰ τὸ Πάσχα ἡμέρας, Εἰρηναῖος ἱστορεῖ. Καὶ ἄλλην δὲ ὁ αὐτὸς περὶ τοῦ Πολυκάρπου παραδίδωσι διήγησιν, ἣν ἀναγκαῖον τοῖς περὶ αὐτοῦ δηλουμένοις ἐπισυνάψαι, οὕτως ἔχουσαν. Ἀπὸ τοῦ τρίτου τῶν *Πρὸς τὰς αἰρέσεις* Εἰρηναίου (53) : « Καὶ Πολύκαρπος δὲ οὐ μόνον ὑπὸ ἀποστόλων μαθητευθεὶς, καὶ συναναστραφεὶς πολλοῖς τοῖς ἐν Χριστὸν ἑωρακόσιν, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ ἀποστόλων κατεσταθεὶς εἰς τὴν Ἀσίαν ἐν τῇ ἐν Σμύρνῃ Ἐκκλησίᾳ ἐπίσκοπος, ὃν καὶ ἡμεῖς ἑωράκαμεν ἐν τῇ πρώτῃ ἡμῶν ἡλικίᾳ. Ἐπιπολὺ γὰρ παρέμεινε, καὶ πάνυ γηραιός, ἐνδόξως καὶ ἐπιφανέστατα μαρτυρήσας, ἐξῆλθε τοῦ βίου, ταῦτα διδάξας ἀεὶ, ἃ καὶ παρὰ τῶν ἀποστόλων ἔμαθεν, ἃ καὶ ἡ Ἐκκλησία παραδίδωσιν, ἃ καὶ μόνα ἔστιν ἀληθῆ. Μαρτυροῦσι τούτοις αἱ κατὰ τὴν Ἀσίαν Ἐκκλησίαι πᾶσαι, καὶ οἱ μέχρι νῦν διαδεγμένοι τὸν Πολύκαρπον, πολλῶ ἀξιοπιστότερον καὶ βεβαιότερον ἀληθείας μάρτυρα ὄντα, Οὐαλεντίνου καὶ Μαρκίωνος καὶ τῶν λοιπῶν κακογνωμόνων, οὓς καὶ ἐπὶ Ἄνικτῳ ἐπιδημήσας τῇ Ῥώμῃ πολλοὺς ἀπὸ τῶν πρεσβυτέρων αἰρετικῶν ἐπέστρεψεν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τοῦ Θεοῦ, μίαν καὶ μόνην ταύτην ἀληθεῖαν κηρύξας ὑπὸ τῶν ἀποστόλων παρεληφέναι, τὴν ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας παραδεδομένην. Καὶ εἰσὶν οἱ ἀκηχοῦτες αὐτοῦ, ὅτι Ἰωάννης ὁ τοῦ Κυρίου μαθητὴς ἐν τῇ Τρέπῳ πορευθεὶς λούσασθαι, καὶ ἰδὼν ἔσω Κήρινθον, ἐξήλατο τοῦ βαλανείου, καὶ λουσαίμενος, ἀλλ' ἐπειπὼν ὄψαμεν μὴ καὶ τὸ βαλανεῖον συμπίεση. Ἐνδον ὄντος Κήρινθου τοῦ τῆς ἀληθείας ἐχθροῦ. Καὶ αὐτὸς ὁ Πολύκαρπος Μαρκίωνί ποτε εἰς ὅσιν αὐτῶ ἐλθόντι

legitur *M. Aurelius Antoninus communi Asiae, summitur pro concilio, seu pro legatis qui ex tota Asia Ephesum convenerant ad sacra ludosque in honorem imperatorum; in fine autem epistolae, summitur pro loco ipso in quem conveniebant. Potest etiam sumi pro templo quod commune Asiae construxerat in honorem Romae et Augusti. Exstat sane vetus nummus Claudii Augusti, editus a Joanne Tristano Sanctamantio, in quo templum expressum est hoc titulo: R. et AUG. cum hac inscriptione ad utrumque latus templi: COM. ASIÆ. Hoc templum Ephesi fuisse existimo, quo conveniebant omnes Asiae civitates ad sacra pro salute imp. et populi Romani celebranda. Eratque hoc templum publici juris totius Asiae, utpote communi sumptu exstructum. Ludi quoque eodem nomine dicebantur Κοινῶν Ἀσίας, vel in plurali numero Κοινά· quorum mentio fit in inscriptione Farnesiana, et in marmoribus Arundellianis. Et hos quidem ludos Smyrnae actos fuisse docent supradictae inscriptiones, et nummus imperatoris Severi apud Tristandum hoc titulo: ΠΡΩΤΑ ΚΟΙΝΑ ΑΣΙΑΣ ΚΜΥΡΝΑΙΩΝ. Tamen nihil vetat, quominus hos ludos etiam Ephesi actos*

A luat. Proposita Ephesi in publico conventu Asiae. » Hæc quidem ita gesta esse Melito Ecclesiae Sardensis episcopus, qui iisdem temporibus floruit, perspicue testatur in *Apologetico* illo longe utilissimo, quem ad imperatorem Verum pro religione nostra conscripsit.

CAPUT XIV.

Quænam de Polycarpo apostolorum discipulo memorentur.

Eadem tempestate, Aniceto Romanæ Ecclesiae præsidente, Polycarpum qui etiam tum superstes erat, Romam venisse ob quæstionem quamdam quæ de Pascha inciderat, et cum Aniceto colloquium habuisse tradit Irenæus. Aliam præterea idem scriptor de Polycarpo rem narrat in tertio *Contra hæreses* libro, quam cæteris quæ de illo commemorantur, necessario adiungendam putavi. Sic autem habet : « Sed et Polycarpus, inquit, vir qui non solum ab apostolis eruditus, et cum multis qui Dominum viderant, familiariter versatus, verum etiam in Asia Smyrnensi Ecclesiae ab ipsis apostolis ordinatus est episcopus : quem nos quoque adhuc adolescentes vidimus (vixit enim diutissime, et in ultima senectute summa cum gloria illustre perpessus martirium, excessit e vita); hic, inquam, Polycarpus ea semper docuit quæ ab apostolis didicerat, et quæ etiam tradit Ecclesia, et quæ sola sunt vera. Testantur hoc Ecclesiae omnes quæ in Asia constitutæ sunt, et quicumque ad nostram usque ætatem in Polycarpi locum successerunt. Qui certe multo fide dignior ac locupletior testis fuit veritatis, quam aut Valentinus aut Marcius, et reliqui pravarum opinionum auctores. Idem Aniceti temporibus **128** Romam veniens, multos ex supradictis hæreticis ad Ecclesiam Dei revocavit, hanc unam et solam veritatem se ab apostolis accepisse prædicans, quæ ab Ecclesia traderetur. Et supersunt adhuc nonnulli qui illum id narrantem audiverint, Joannem Domini discipulum cum lavandi causa balneo Ephesi esset ingressus, viso intus Cerintho, mox illotum et balneo profugisse, atque in hæc prorupisse verba : *Fugiamus hinc, ne forte balneum*

fuisse creamus, præsertim cum hæc epistola divi Marci id omnino suadere videatur.

(52) *Πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Οὐῆρον.* Ita sere Græci nominant M. Antonium, ut notavi ad lib. xxvii, pag. 339, Amm. Marcellini. Hieronymus in Catalogo : *Melito, inquit, Asianus, Sardensis episcopus, librum imperatori Marco Anton. Vero qui Frontonis oratoris discipulus fuit, pro Christiano dogmate dedit.* Vide cap. 27 hujus libri. Cæterum monendum est lector Οὐῆρον, tribus syllabis scribi in nostris codicibus Maz., Med. et Fuk. idque non hic solum sed in sequentibus libris.

(53) *Ἀπὸ τοῦ τρίτου τῶν Πρὸς τὰς αἰρέσεις Εἰρηναίου.* Hæc verba modico intervallo conjungi debent a reliquis. Sunt enim instar indicis seu tituli, quo monemur, ex quoniam libro sequentia deprompta sint. Idque ita facere solet Eusebius, quoties integras paginas ex aliquo scriptore producit in medium. Verbi gratia in libro vii, cap. 32, ἐκ τῶν *Περὶ τοῦ Πάσχα Ἀνατολίου κυρίων*, et in lib. viii, cap. 10, ubi luculentum affert testimonium ex epistola Phileæ martyris, ἀπὸ τοῦ Φιλέου πρὸς Θρυμάτας γραμμάτων.

corruat, in quo est Cerinthus veritatis inimicus. Ipse etiam Polycarpus, cum ei Marcion aliquando occurrisset, dixissetque: *Agnosce nos*; respondisse fertur: *Agnosco te primogenitum Satanæ.* Adeo religiose cavebant apostoli eorumque discipuli, ne vel sermonetibus miscerentur cum illo eorum qui veritatem adulterabant. Quemadmodum et Paulus dixit: *Hæreticum hominem post unam aut alteram admonitionem derita*, sciens huiusmodi hominem perversum esse et sui ipsius iudicio condemnatum peccare. Exstat etiam epistola Polycarpi ad Philippenses luculentissima, ex qua quicunque salutis suæ curam gerunt, poterunt si volent, et formam fidei illius, et prædicationem veritatis cognoscere. Hactenus Irenæus. Cæterum Polycarpus in illa quæ etiamnum exstat ad Philippenses epistola, utitur quibusdam testimoniis ex priorè Petri Epistola desumptis. Interim Antonino, cognomento Pio post secundum ac vicesimum imperii annum mortuo, M. Aurelius Verus, qui etiam Antoninus dictus est, ejus filius, cum Lucio fratre successit.

CAPUT XV.

Quomodo Polycarpus cum aliis Smyrnæ martyrium passus sit imperante Vero.

Qua tempestate cum gravissimi persecutionum motus Asiam concussissent, Polycarpus vitam martyrio terminavit. Cujus exitum, prout litterarum monumentis proditus hodieque circumfertur, huic historiae necessario inserendum putavi. Est autem epistola, Ecclesiæ illius quam Polycarpus regere solebat ad Ecclesias Ponti scripta, quæcunque Polyca. acciderant exponens his verbis: *• Ecclesia Dei quæ est Smyrnæ, Ecclesiæ Dei apud Philomelium, et omnibus ubicunque terrarum sanctæ et catholicæ Ecclesiæ populis misericordia, pax et charitas Dei Patris, et Domini*

(54-55) *Ἐπιγνώσκε ἡμᾶς.* In quatuor nostris codicibus, Maz., Med., Fuk. et Savil., scriptum invenio ἐπιγνώσκεις ἡμᾶς. Quæ si vera est scriptura, per interrogationem id dictum accipere oportebit. Vulgatam tamen scripturam tenentur Nicephorus ac Rufinus. Vetus quoque interpret Irenæi eandem lectionem secutus ita vertit in cap. 3 lib. iii: *Et ipse quoque Polycarpus Marcioni aliquando occurrenti sibi, et dicenti: Cognosce nos, respondit: Cognosco primogenitum Satanæ.* Cæterum ἐπιγνώσκειν hoc loco idem fere est ac *salutare.* Nam idcirco agnosci se volebat Marcion, ut salaretur. Sic olim in Ecclesia fidelibus ad sacram mensam accedentibus, diaconus sapius inclamare solebat: *Ἐπιγνώσχετε ἀλλήλους, ne quis scilicet profusus aut Judæus ad sacramentum altaris accederet, ut docet Chrysostomus.* Eodem sensu Paulus in prima ad Corinthios sub finem: *Ἐπιγνώσχετε αὐτούς • id est, Salutate illos.* Sic etiam Latini dicebant *recognoscere*, ut legitur in Actis passionis Fructuosi episcopi.

(56) *Ἰκανωτάτη.* In hujus vocis significatione mirum est quantum valent interpretes. Rufinus vertit *pervaldam*; vetus interpret Irenæi, *perfectissimum*; Langus, Nicephori interpret, *longissimum*; Christophorus, *accurate scriptam.* Occurrit eadem vox supra, ubi de Justini libro *Adversus gentiles* loquitur Eusebius.

(57) *Ὁ μέντοι Πολύκαρπος.* Quatuor nostri co-

καὶ φησάντι, *Ἐπιγνώσκε ἡμᾶς* (54-55), ἀπεκρίθη· *Ἐπιγνώσκω τὸν πρωτότοκον τοῦ Σατανᾶ.* Τσαύτην οἱ ἀπόστολοι καὶ οἱ μαθητοὶ αὐτῶν ἔσχον εὐλαβείαν, πρὸς τὸ μηδὲ μέχρι λόγου κοινωγεῖν τινι τῶν παραχαρᾶσσόντων τὴν ἀλήθειαν, ὡς καὶ Παῦλος ἔφησεν· *Ἀιρετικὸν ἀνθρώπον μετὰ μίαν καὶ δευτέραν νοουθεσίαν παραιτοῦ*· εἰδὼς ὅτι ἐξέτραπται ὁ τοιοῦτος, καὶ ἀμαρτάνει ὢν αὐτοκατάκριτος. Ἔστι δὲ καὶ ἐπιστολὴ Πολυκάρπου πρὸς Φιλιππησίους γεγραμμένη ἱκανωτάτη (56). Ἐξ ἧς καὶ τὴν χαρακτῆρα τῆς πίστεως αὐτοῦ καὶ τὸ κήρυγμα τῆς ἀληθείας, οἱ βουλομένοι καὶ φροντίζοντες τῆς ἐαυτῶν σωτηρίας, δύνανται μαθεῖν. Ταῦτα δὲ Εἰρηναῖος. Ὁ μέντοι Πολύκαρπος (57) ἐν τῇ δηλωθείσῃ πρὸς Φιλιππησίους αὐτοῦ γραφῇ φερόμενῃ εἰς δεῦρο κέχρηται τισι μαρτυρίαις ἀπὸ τῆς Πέτρου πρῶτης Ἐπιστολῆς. Ἀντωνῖνον μὲν δὴ τὸν Εὐσεβῆ κληθέντα, εἰκοστὸν καὶ δεῦτερον ἔτος τῆς ἀρχῆς διανύσαντα, Μάρκος Αὐρήλιος Οὐῆρος, ὁ καὶ Ἀντωνῖνος, υἱὸς αὐτοῦ σὺν καὶ Λουκίῳ ἀδελφῷ διαδέχεται.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΕ'.

Ὅπως κατὰ Οὐῆρον ὁ Πολύκαρπος ἅμα ἑτέροις ἐμαρτύρησεν ἐπὶ τῆς Σμυρναίων πόλεως (Nic. H. E. iii, 51, 35).

Ἐν τούτῳ δὲ ὁ Πολύκαρπος, μεγίστων τὴν Ἀσίαν ἀναθορυγητάντων διωγμῶν, μαρτυρίῳ τελειοῦται. Ἀναγκαιότατον δὲ αὐτοῦ τὸ τέλος ἐγγράφως ἐτι φερόμενον (58), ἠγοῦμαι δεῖν μνήμη τῆς ἱστορίας τῆσδε καταθέσθαι. Ἔστι δὲ ἡ γραφὴ ἐκ προσώπου ἧς αὐτὸς Ἐκκλησίας ἠγεῖτο, ταῖς κατὰ Πόντον παροικίαις (59) τὰ κατ' αὐτὸν ἀποσημαίνουσα διὰ τούτων· *• Ἡ Ἐκκλησία τοῦ Θεοῦ ἡ παροικοῦσα Σμύρναν, τῇ παροικουσίῃ ἐν Φιλομηλίῳ καὶ πάσαις ταῖς κατὰ πάντα τόπον τῆς ἁγίας καθολικῆς Ἐκκλησίας παροικίαις, ἔλεος, εἰρήνην καὶ ἀγάπην Θεοῦ Πατρὸς καὶ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ πληθυσθεῖτε. Ἐγράψαμεν ὑμῖν,*

dices Maz., Med., Fuk. et Savil. scriptum habent ὁ μὲν γέ τοι.

(58) *Ἐγγράφως ἐτι φερόμενον.* Ita legitur in codice Regio; sed quatuor reliqui; Maz. scilicet et Med. cum Fuk. ac Saviliano, scriptum habent ἐγγράφως ἦδη φερόμενον, quod non probo. Nicephorus certe vulgatam scripturam tenet. Sic enim habet: *Καὶ εἰσέτι δ' ἐγγράφως τὸ μαρτύριον αὐτοῦ φέρεται.* Quod si quis scriptam lectionem tueri velit, tunc sensus erit: Polycarpi ac sociorum ejus martyrium litteris traditum esse omnium primum. Certe Acta martyrum nulla exstant antiquiora. Nec dubito quin hoc Polycarpi martyrium primo loco positum fuerit ab Eusebio in libro quem inscripserat *Ἀρχαίων μαρτυρίων συναγωγή.* Paulo post in hisdem exemplaribus Maz., Med. & Fuk. legitur μνήμη τῆσδε τῆς ἱστορίας καταθέσθαι, quæ collocatio veriorum videtur elegantior.

(59) *Ταῖς κατὰ Πόντον παροικίαις.* Scribendum videtur ταῖς κατὰ πάντα τόπον παροικίαις. Quod confirmat epistole ipsius inscriptio quæ sic habet: *Ἡ Ἐκκλησία τοῦ Θεοῦ ἡ παροικοῦσα Σμύρναν, τῇ παροικουσίῃ ἐν Φιλομηλίῳ καὶ πάσαις ταῖς κατὰ πάντα τόπον τῆς ἁγίας καθολικῆς Ἐκκλησίας παροικίαις.* Certe in hac inscriptione nulla sit mentio Ecclesiarum Ponti. Nam Philomelium non est urbs Ponti, sed Lyconiae, ut Plinius scribit, aut ut alii, Pisiðie. Sic enim in Actis concilii Chalcedonensis, Paulus quidam Philomeliensis nominatur inter episcopos Pisiðie.

ἄδελφοί, τὰ κατὰ τοὺς μαρτυρήσαντας, καὶ τὸν μακάριον Πολύκαρπον ὅστις ὡσπερ ἐπισφραγίσας διὰ τῆς μαρτυρίας αὐτοῦ, κατέπαυσε τὸν διωγμὸν (60). »

(60) Κατέπαυσε τὸν διωγμὸν. Non dubito quin plerique hoc loco xpre laturi sint, quod Eusebius epistolam hanc de Polycarpi martyrio scriptam, integram nobis exhibere noluerit. Sed nequaquam difficile erit, huic studiosorum hominum cupiditati satisfacere. Etenim decem abhinc annis integra hæc epistola Londini edita est a Jacobo Usserio Aruchano. Quare operæ pretium facturum mihi videor, si ea quæ ab Eusebio hic prætermisssa sunt, ex editione Anglicana supplevero, ne quid hoc loco studiosi desiderare possint. Idque eo libentius facturus sum, quod vetus interpres hujus epistolæ, quem una cum Græco textu edidit Usserius, plerisque in locis, sed maxime in exordio ipsius epistolæ, sensum minime est assecutus. Sic igitur habet epistola :

« Ἐγράψαμεν ὑμῖν, ἄδελφοί, τὰ κατὰ τοὺς μαρτυρήσαντας, καὶ τὸν μακάριον Πολύκαρπον, ὅστις ὡσπερ ἐπισφραγίσας τῇ μαρτυρίᾳ αὐτοῦ κατέπαυσε τὸν διωγμὸν· σχεδὸν γὰρ πάντα τὰ προάγοντα ἐγένετο, ἵνα ἤμῃν ὁ Κύριος ἀνωθεν ἐπιδείξῃ τὸ κατὰ Εὐαγγέλιον μαρτύριον. Περιέμενεν γὰρ ἵνα παραδοθῇ ὡς καὶ ὁ Κύριος, ἵνα μμῆται καὶ ἡμεῖς αὐτοῦ γενόμεθα· μὴ μόνον σκοποῦντες τὸ κατ' ἑαυτοῦς, ἀλλὰ καὶ τὰ κατὰ τοὺς πέλας· ἀγάπης γὰρ ἀληθοῦς καὶ βεβαίας ἐστίν, μὴ μόνον ἑαυτὸν θέλειν σῶζεσθαι, ἀλλὰ καὶ πάντας τοὺς ἀδελφούς· μακάρια μὲν οὖν καὶ γενναῖα τὰ μαρτύρια πάντα, τὰ κατὰ τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ γεγονότα· χρὴ γὰρ εὐλαβεστέρους ἡμᾶς ὑπάρχοντας, τῷ Θεῷ τὴν κατὰ πάντων ἐξουσίαν ἀνατιθέναι· τὸ γὰρ γενναῖον αὐτῶν καὶ ὑπομνητικὸν καὶ φιλοδέεστον, τίς οὐκ ἂν θαυμάσειεν; οἳ μάστιγι μὲν καταξιωθέντες, ὥστε μέχρι τῶν ἔσω φλεβῶν καὶ ἀρτηριῶν τὴν τῆς σαρκὸς οἰκονομίαν θεωρεῖσθαι, καὶ φιλοδέεστον, ὡς καὶ τοὺς περιεστώτας ἔλεειν καὶ δοῦν ὑπέμειναν· ὡς καὶ τοὺς περιεστώτας ἔλεειν καὶ δοῦν ὑπέμειναν· τοὺς δὲ καὶ εἰς τοσοῦτον γενναίотητος ἔλθειν, ὥστε μήτε βρῦξαι μήτε στενάξαι τινὰ ἑαυτῶν, ἐπιδεικνύμενοι ἄπιστοι ἤμῖν, ὅτι ἐκείνη τῇ ὥρᾳ βασανίζομενοι τῆς σαρκὸς ἀπειθήμονοι οἱ μάρτυρες Χριστοῦ, μᾶλλον δὲ ὅτι παρεστῶς ὁ Κύριος ὠμίλει αὐτοῖς. Καὶ προσέγοντες τῇ τοῦ Χριστοῦ χάριτι, τῶν κτισμικῶν κατεφρόνουν βασάνων, διὰ μίᾳς ὥρας τὴν αἰώνιον κόλασιν ἐξαγοραζόμενοι· καὶ τὸ πῦρ ἦν αὐτῶν ψυχρὸν τὸ τῶν ἀπηνῶν βασανιστῶν· πρὸ ὀφθαλμῶν γὰρ εἶχον φυγεῖν τὸ αἰώνιον καὶ μηδέποτε σθενόμενοι· καὶ τοῖς τῆς καρδίας ὀφθαλμοῖς ἀνεβίεσκον τὰ τηρούμενα τοῖς ὑπομείναντι ἀγαθὰ, καὶ οὐτε οὓς ἤκουσαν, οὐτε ὀφθαλμοῖς ἴδον, οὐτε ἐπὶ καρδίᾳ ἀνθρώπων ἀνέβη, ἐκείνοις δὲ ὑπεδείκνυτο ὑπὸ τοῦ Κυρίου, οἵπερ, μὴκέτι ἀνθρώποι, ἀλλ' ἤδη ἄγγελοι ἦσαν· ὁμοίως δὲ καὶ εἰς τὰ θηρία χρισθέντες (α) χρόνον βεντὰς κολάζεις· κήρυκας μὲν ὑποστρώωννύμενοι, καὶ ἄλλαις ποικίλαις βασάνοις κολαφίζόμενοι, ἵνα εἰ δυναθῆι, ὁ τύραννος διὰ τῆς ἐπιμόνου καλᾶσεως εἰς ἄρνησιν αὐτοῦς τρέψῃ· πολλὰ γὰρ ἐμηχανάσατο κατ' αὐτῶν ὁ διάβολος· ἀλλὰ χάρις τῷ Θεῷ· κατὰ πάντων γὰρ οὐκ ἔσχυσεν· ὁ δὲ γενναῖότατος Γερμανικὸς ἐπὶ βρώωνεν αὐτῶν τὴν δειλίαν διὰ τῆς ἐν αὐτῷ ὑπομότης· οὗ καὶ ἐπιστήμης ἠθροισμαχῆσεν. Βουλομένου γὰρ τοῦ ἀνθυπάτου πέσειν αὐτὸν, καὶ λέγειν τὴν ἡλικίαν αὐτοῦ κατοικτεῖται, ἑαυτῷ ἐπεσπάσατο τὸ θηρίον προσβασάμενος, τάχιον τοῦ ἀδίου καὶ ἀνόμου βίου αὐτῶν ἀπαλλάττειν βουλόμενος. Ἐκ τούτου οὖν πᾶν τὸ πλῆθος θαυμάσας τὴν γενναῖότητα τοῦ θεοφιλοῦς καὶ θεοσεβοῦς γένους τῶν Χριστιανῶν, ἐπεβόησαν· « Αἶρε τοὺς ἀθέους, ζητήσθε Πολύκαρπον. » Εἰς δὲ ὀνόματι Κόιντος Φρύξ, προσφατώς ἐλιγλυθὼς ἀπὸ τῆς Φρυγίας, ἰδίον τὰ θηρία ἐδειλάσεν· οὗτος δὲ ἦν ὁ παραβασάμενος ἑαυτὸν τε καὶ τινὰς προσελθόντων ἐκόντας. Τούτου ὁ ἀνθυπάτος πολλὰ ἐκλιπαρή-

nostri Jesu Christi multiplicetur. Scripsimus vobis, fratres, tum de reliquis martyribus, tum de beato Polycarpo, qui martyrio suo velut signaculo quo-

σας, ἐπεισεν ὁμοῖαι καὶ ἐπιθῦσαι. Διὰ τοῦτο οὖν, ἄδελφοί, οὐκ ἐπαινούμεν τοὺς προϊόντας ἑαυτοῖς, ἐπειδὴ οὐχ οὕτως διδάσκει τὸ Εὐαγγέλιον. Ὁ δὲ θαυμασιώτατος Πολύκαρπος, τὸ μὲν πρῶτον ἀκούσας οὐκ ἐπαράχθη, ἀλλ' ἐβούλετο κατὰ πόλιν μένειν· εἰ δὲ πλείους ἐπειθον αὐτὸν ὑπεξελθεῖν. Καὶ ὑπεξήλθεν εἰς ἀγρίδιον, οὐ μακρὰν ἀπέχον ἀπὸ τῆς πόλεως, καὶ ἔτριβε μετ' ὀλίγων νόκτα καὶ ἡμέραν οὐδὲν ἕτερον ποῖον, ἢ προσευχόμενος περὶ πάντων καὶ τῶν κατὰ τὴν οἰκουμένην Ἐκκλησιῶν, ὅπερ ἦν σύνηθες αὐτῷ. Καὶ προσευχόμενος, ἐν ὀπτασίᾳ γέγονε πρὸ τριῶν ἡμερῶν τοῦ συλληφθῆναι αὐτόν· καὶ εἶδεν προσκαφάλιον αὐτοῦ ὑπὸ πυρὸς κατακαίμενον. Καὶ στραφείς εἶπεν πρὸς συνόντας αὐτοῦ προσφρικτικῶς· « Δεῖ με ζῶντα κατακαυθῆναι. » Καὶ ἐπιτιμούντων τῶν ζητούντων αὐτόν, μετέβη εἰς ἕτερον ἀγρίδιον· καὶ εὐθὺς ἐπέστησαν οἱ ζητούντες αὐτόν· καὶ μὴ εὐρήντες συνελάβοντο παιδάρια δύο· ἓν τὸ ἕτερον βασανίζομενον ὑμολόγησεν, ἦν γὰρ καὶ ἀδύνατον λαθεῖν αὐτόν, ἐπεὶ καὶ οἱ προδιόντες αὐτὸν οἰκτεῖοι ὑπῆρχον. Καὶ ὁ Εἰρηναρχος, ὁ καὶ Κληρόνομος τὰ αὐτὸ νομοα, Ἡρώδης ἐπιλεγόμενος, ἔσπευδεν εἰς τὸ στάδιον αὐτὸν εἰσαγαγεῖν ἵνα ἐκεῖνος μὲν τὸν ἴδιον κλῆρον ἀπαρτίσῃ Χριστοῦ κοινωνῶς γενόμενος, οἱ δὲ προδόντες αὐτόν, τὴν αὐτοῦ τοῦ Ἰουδα ὑπόσχοντο τιμωρίαν. Ἐχόντες οὖν τὸ παιδάριον, τῇ παρασκευῇ δείπνου ὥραν ἐξήλθον διωγμίται καὶ ἱππεῖς, μετὰ τῶν συνήθων αὐτοῦ ὄπλων, ὡς ἐπὶ ληστῆν τρέχοντες· καὶ ὅψε τῆς ὥρας συνεπελύθοντες, ἐκείνον μὲν εὖρον ἐν τινι δωματίῳ κατακείμενον ὑπερῶ· κακῆθεν ἐδύνατο εἰς ἕτερον χωρίον ἐπελθεῖν, ἀλλ' οὐκ ἐβουλήθη εἰπεῖν· « Τὸ θέλημα τοῦ Κυρίου γενέσθω. » Ἀκούσας οὖν τοὺς παρόντας, καὶ καταβάς, διελέχη αὐτοῦ· θαυμάζοντων δὲ τῶν παρόντων τὴν ἡλικίαν αὐτοῦ καὶ τὸ εὐσταθές, τινὲς ἔλεγον· « Ἡ τοσαύτη σπουδὴ ἢ τοῦ συλληφθῆναι τοιοῦτον προσβύτην ἄνδρα ἦν; » Εὐθὺς οὖν ἐκέλευσε παρατεθῆναι φαγεῖν καὶ πίνειν ἐν ἐκείνῃ τῇ ὥρᾳ, ὅσον ἀν βούλωνται, ἐξητήσατο δὲ αὐτοῦς, ἵνα δώσαν αὐτῷ ὥραν προσεύξασθαι ἀδεῶς. Τῶν δὲ ἐπιτρεψάντων, σταθεῖς προσήξατο, πλήρης ὢν τῆς χάριτος τοῦ Θεοῦ, οὕτως ὥστε ἐπὶ δύο ὥρας μὴ δύνασθαι σιωπῆσαι, καὶ ἐκπλήττεσθαι τοὺς ἀκούοντας, πολλοὺς τε μετανοεῖν ἐπὶ τῷ ἐλιγλυθέναι ἐπὶ τοιοῦτον θεοπροσῆτην προσβύτην. Ὡς δὲ κατέπαυσε τὴν προσευχὴν, εἰς αἴετα, ut habentur apud Eusebium notuim. Hanc autem epistolam Latino sermone interpretati sumus in hunc modum :

« Scripsimus vobis, fratres, tum de beato Polycarpo, qui martyrio suo velut signaculo quodam persecutionis finem imposuit. Cuncta enim quæ fere præcesserunt, idcirco gesta sunt, ut ex Evangelii præceptis excerptum, atque adumbratum martyrium Christus e cælo nobis ostenderet. Exspectabat quippe Polycarpus donec traderetur, quemadmodum Dominus expectavit, ut nos quoque imitatores ejus essemus, non solum nostræ, verum etiam proximorum salutis consulentes. Veræ siquidem ac solidæ charitatis proprium est, non sicut duntaxat incolumitatis curam gerere, sed omnium fratrum salutem concupiscere. Beata quidem ac generosa fuisse fatendum est cuncta martyria, quæ ex Dei arbitrio ac voluntate gesta sunt. Quippe nos qui præ cæteris religiosi sumus, omnium rerum arbitrium ac potestatem Deo ascribere oportet. Certe magnitudinem animi illorum ac tolerantiam et erga Dominum fidem ac benevolentiam, quis non maxime admiretur? Qui cum flagris ita concisi essent, ut tota corporis compago ad intimas usque venas et artic-

(a) Patricius Junius sanare locum tentavit substituendo ἴσκατον, pro voce ζῶντων. Sed locum esse mutilum, ex versione Latina patet. Edit. Patrol.

dam persecutioni finem imposuit. Post hæc antequam Polycarpi martyrium narrare aggrediantur, ea prius commemorant quæ ad reliquos martyres spectabant, et quantam animi constantiam in doloribus perferendis ostenderit, perscribunt. Obstupescabant, aiunt, omnes qui aderant cum illos viderent partim flagris ad intimas usque venas et arterias laniatos; adeo ut corporis membra penitus recondita, et viscera ipsa conspectui paterent: partim concharum quæ buccina dicuntur testis, et præcutis quibusdam quibusdam humi constratis superpositis, et omni suppliciorum ac tormentorum genere excruciatos: bestiis denique, ut ab iisdem lania-

rias spectaretur, nihilominus sustinuerunt, adeo ut omnes qui aderant, miseratione capti ingemiscerent, ipsi vero tanta fortitudine præfili essent, ut nemo illorum suspirium aut gemitum ediderit. Ostedebant scilicet nobis martyres Christi, se a propriis corporibus quasi peregrinatos fuisse dum torquerentur, aut potius Christum ipsis astitisse et familiariter cum ipsis esse versatum. Christi igitur gratia fulti ac sustentati, hominum tormenta spernelant, unius horæ spatio se ab æternis cruciatibus redimentes. Frigidus, ipsis videbatur immanium carnificum ignis, quippe qui in animo haberent, æternum illum nec ullo unquam tempore extinguendum ignem evitare, et mentis oculos detixos habent in præmia, quæ viros fortes post malorum tolerantiam manent, quæ nec auris audivit nec oculus vidit, nec hominum sensus aut intelligentia comprehendit, ipsis vero tunc ostendebantur a Domino, utpote qui non homines amplius, sed angeli essent. Sed et hi qui ad bestias erant condemnati, cum diutissime in carcere detinerentur, gravissimos cruciatibus pertulerunt, partim muricibus ipsorum corpori substratis, partim aliis cuiusque modi suppliciis excruciatii, ut si fieri posset, tormentorum assiduitate eos tyrannus ad negandam Christi fidem adduceret. Multa siquidem adversus illos excogitavit diabolus. Sed juvante Christi gratia nihil contra cunctos proficere valuit. Nam fortissimus Germanicus tolerantiam suam magnitudine cæterorum imbecillitatem roborabat, qui quidem illustri certamine adversus bestias depugnavit. Nam cum proconsul verbis eum flectere vellet, moneretque ut suam ipse ætatem miseretur, ille bestiam ultro ad se atraxit, cogens illam ac provocans, quo scilicet ex hoc impio atque injurio seculo velocius emigraret. Exinde universa populi multitudo, fortunam piæ ac religiosæ Christianorum gentis magnopere admirata, acclamavit: «Tolle impios, Polycarpus requiratur.» Quidam vero oriundus e Phrygia, Quintus nomine, qui nuper ex patria huc advenerat, cum bestias vidisset, pavore concussus est. Hic porro erat qui alios perpulerat, ut ultro secum ad tribunal iudicis pergerent. Hunc proconsul blandis persuasionibus illectum eo adduxit, ut juraret ac sacrificaret. Nos itaque, fratres, non probamus eos qui ultro accedunt ac semetipsos produnt, cum aliter præcipiatur in Evangelio. Admirabilis autem Polycarpus primum quidem nullatenus commotus est cum ista geri audiret, sed in urbe permanere decreverat. Plures tamen ei persuaserunt ut secederet. Secessit ergo in agellum quemdam haud procul a civitate. Illic cum paucis comitibus morabatur, diu noctuque orationibus intentus, quas pro cunctis hominibus et pro universis per orbem terrarum Ecclesiis, ut moris ei fuit, ad Deum fundebat. Triquo vero antequam comprehenderetur, inter orandum oblata est ei cœlitus visio. Videbat enim cervical suum igne consumi. Et mox conversus ad comites

Α Τούτοις ἐξῆς πρὸ τῆς ἀμφὶ τοῦ Πολυκάρπου διηγήσεως, τὰ κατὰ τοὺς λοιποὺς ἀνιστοροῦσι μάρτυρας, οἷας ἐνστάσεις πρὸς τὰς ἀληθῆρας ἐνεδείξαντο, διαγράφοντες. Καταπλήξαι γὰρ φασὶ τοὺς ἐν κύκλῳ περιεστῶτας θεωμένους (61), τοτὲ μὲν μάλιστα μέχρι καὶ τῶν ἐνδοτάτων φλεβῶν καὶ ἀρτηριῶν καταξαινομένους, ὡς ἦδη καὶ τὰ ἐν μυχοῖς ἀπόρρητα τοῦ σώματος σπλάγγνα τε αὐτῶν καὶ μέλη κατοπτεῦεσθαι· τοτὲ δὲ τοὺς ἀπὸ θαλάττης κήρυκας (62), καὶ τινὰς ὄξεις ὀδελίσκους ὑποστρωνομένους, καὶ διὰ παντὸς θηρῶν εἰς βορᾶν παραδιδόμενους. Μάλιστα δὲ ἱστοροῦσιν διαπρῆψαι τὸν γενναυότατον Γερμανικὸν, ὑποσῶν, prophetico spiritu dixit: « Vivum me cremari oportet. » Porro cum instarent qui illum requirebant, migravit in aliam villam, statimque advenerunt illi qui ipsum indagabant. Et cum illum non reperissent, duos servulos comprehenderunt. Quorum alter tormentis subditus, latebram ejus indicavit. Certe latere non poterat, quandoquidem domestici ejus erant qui ipsum prodiderunt. Et Irenæus qui et Cleronomus dicebatur, cognomento Herodes, omni ope contendebat, ut ipsum ad stadium adduceret, quo scilicet Polycarpus quidem propriam sortem impletet, consors Christi factus, proditores autem illius iisdem quibus Judas pœnis afficerentur. Igitur diognitæ et equites, assumpti secum puero egressi sunt feria sexta sub horam cœnæ, armis consuetis instructi, tanquam adversus latronem currentes. Et sub vesperam simul ingressi, ipsum quidem repererunt in quodam solario jacentem. Unde cum in alium locum facile migrare posset, id tamen præstare noluit, dicens: « Fiat voluntas Domini. » Cum ergo introisse illos cognovisset, descendit e cenaculo et collocutus est cum eis. Cum autem admirarentur omnes ætatem illius atque constantiam, quidam ex iis dicebant: « Cur tantum adhibetur studium ut hujusmodi senex comprehendatur? » At ille confestim cibos cum potu eis apponi jussit, quantum ipsi voluissent. Petitque ab eis horæ spatium, quo libere et absque impedimento oraret. Quod cum ipsi concessissent, stans ille oravit plenus gratia Dei: adeo ut ipse quidem duarum horarum spatio silere non posset, auditores vero admiratione stupefacti tenerentur, multosque eorum pœniteret quod talem tamque divinum senem capturi venissent. Finita oratione, et cætera, ut habentur infra.

(61) Τοὺς ἐν κύκλῳ περιεστῶτας θεωμένους. In quatuor codicibus Max., Med., Fuk. et Savil. particula conjunctiva ἀδιδυρ hoc modo καταπλήξαι γὰρ φασὶ τοὺς ἐν κύκλῳ περιεστῶτας καὶ θεωμένους. Vulgatam tamen lectionem magis probo.

(62) Τοὺς ἀπὸ θαλάττης κήρυκας. Rufinus murices vertit. Senex est maris cochleæ seu conchæ, cujus mentio fit in veteri epigrammate nondum edito Quinti cujusdam, ubi Damis piscator Apollinii Acritæ hujusmodi concham dedit:

Ἀκριτᾶ Φοιδῶ, Βιδυρίδος δὲ τῶδε χώρας
Κράσπεδον αἰγιαλοῖς γειτονέουσιν ἔχεις·
Δάμις ὁ κυρτεντῆς, ψάμμῳ κέρασ ἀιὲν ἐρείδωρ,
Φρουρητῶν κήρυκ' αὐτοφρονεὶ σκόλοπι
Θῆκε, γέρας λιτῶν μὲν, ἐπ' εὐσεβίῃ δ' ὁ γεραῖος
Εὐχόμενος νοῦσῳ ἐκτός ἰδεῖν αἰδηρ.

Id est,

Acritæ Apollini, qui hanc oram Bithyniæ
Littoribus vicinam tenes:

Damis piscator, qui semper rete arenam usque de-

Muricem nativo vallo munitum

Dicavit senex: leve quidem donum, sed tamen pie-

Precatus ut absque morbis ad manes descendat.

ρωνύντα σὺν θείᾳ χάριτι τὴν ἔμφυτον (63) περὶ τὸν θάνατον τοῦ σώματος δειλίαν. Βουλομένου γέ τοι τοῦ ἀνθυπάτου πεῖθειν αὐτόν, προβαλλομένου τε τὴν ἡλικίαν καὶ ἀντιβολουόντος κομιδῆ νέον ὄντα καὶ ἀκμαῖον, εἶπον ἑαυτοῦ λαβεῖν, μὴ μελλῆσαι, προθύμως δὲ ἐπισπάσασθαι εἰς ἑαυτὸν τὸ θηρίον, μονονουχὶ βιασάμενον καὶ παροξύναντα, ὡς ἂν τάχιον τοῦ ἀδίκου καὶ ἀνόμου βίου αἰτῶν ἀπαλλαγῆη (64). Τοῦτου δὲ ἐπὶ τῷ καταπεσῆαι θανάτῳ τὸ πᾶν πλῆθος ἀποθαυμάσαν τῆς ἀνδρείας τὸν θεοφιλῆ μάρτυρα, καὶ τὴν καθόλου τοῦ γένους (65) τῶν Χριστιανῶν ἀρετὴν, ἀθρόως ἐπιβοᾶν ἤρξασθαι: « Αἶρε τοὺς ἀθέους· ζητήσῃσθω Πολύκαρπος. » Καὶ δὴ πλείστης ἐπὶ ταῖς βοαῖς γενομένης ταραχῆς, θρυγὰ τινὰ τὸ γένος Κόδιτον τοῦνομα, νεωστὶ ἐκ τῆς θρυγῆς ἐπιστάντα, ἰδόντα τοὺς θῆρας, καὶ τὰς ἐπὶ τοῖς ἀπειλάς, καταπτῆξαι τὴν ψυχὴν μαλακισθέντα, καὶ τέλος τῆς σωτηρίας ἐνδούνα (66). Ἐδήλου δὲ τοῦτον ὁ τῆς προειρημένης γραφῆς λόγος προπετέστερον, ἀλλ' οὐ κατ' ἐυλάβειαν ἐπιπηδῆσαι τῷ δικαστηρίῳ σὺν ἑτέροις, ἀλλότρια δ' οὖν ὁμως, καταφανὲς ὑπόδειγμα τοῖς πᾶσι παρασχέιν, ὅτι μὴ δέοι τοῖς τοιοῦτοις βίβλωνδύως καὶ ἀνευλαθεῶς κατατολμᾶν. Ἄλλα ταύτη μὲν εἶχε πέρας τὰ κατὰ τοῦτους. Τὸν γε μὴν θαυμασιώτατον Πολύκαρπον, τὰ μὲν πρῶτα τούτων ἀκούσαντα, ἀτάραχον διαμείναι, εὐσταθὲς τὸ ἦθος καὶ ἀκίνητον φυλάξαντα, βούλεσθαι τε αὐτοῦ κατὰ τὴν πόλιν περιμένειν· πεισοθέντα γε μὴ ἀντιβολουῦσι τοῖς ἀμφ' αὐτόν, καὶ ὡς ἂν ὑπεξέλθοι παρακαλοῦσι, προελθεῖν εἰς οὐ πόρῳ διεσπῶτα τῆς πόλεως ἄγρον διατρίβειν τε σὺν ὀλίγοις ἐνταῦθα, νύκτωρ καὶ μεθ' ἡμέραν οὐ τι ἕτερον πράττοντα, ἢ ταῖς πρὸς τὸν Κύριον διακατερόντα εὐχαῖς, δι' ὧν δεῖσθαι καὶ ἱκετεύειν, εἰρήνην ἐξαιτούμενον ταῖς ἀνά πάσαν τὴν οἰκουμένην Ἐκκλησίαις· τοῦτο γὰρ καὶ εἶναι ἐκ τοῦ παντός αὐτῷ σύνθηρος. Καὶ δὴ εὐχόμενον, ἐν ὄπτασι τριῶν πρότερον ἡμερῶν τῆς συλλήψεως, νύκτωρ ἰδεῖν τὸ ὑπὸ κεφαλῆς αὐτοῦ στρώμα ἀθρόως οὕτως ὑπὸ πυρὸς φλεχθὲν δεῖται πηθεῖσθαι, ἔξω πνον δὲ ἐπὶ τούτῳ γενόμενον, εὐθύς ἡρμηνεύσαι τοῖς παροῦσι τὸ φανέν, μονονουχὶ τὸ μέλλον προθεσπίσαντα, σαφῶς τε ἀνειπόντα τοῖς ἀμφ' αὐτόν, ὅτι δέοι αὐτόν διὰ Χριστὸν πυρὶ τὴν ζωὴν μετ' αὐτάς. Ἐπικειμένον δὴ οὖν σὺν πάσῃ σπουδῇ τῶν ἀναζητούντων αὐτόν, αὐθις ὑπὸ τῆς τῶν ἀδελφῶν ἐπιθέσεως καὶ στοργῆς ἐκθεδιασμένον, μεταδύναί γε εἰς ἕτερον ἄγρον, ἔνθα μετ' οὐ πλείστον τοὺς συνελκύνοντας ἐπελθεῖν, δύο τε τῶν αὐτόθι συλλαβεῖν παύλων, ὧν θάτερον αἰκισαμένους, ἐπιστῆναι δι' αὐτοῦ τῆ τοῦ Πολυκάρπου καταγωγῆ. Ὅψε δὲ τῆς ὥρας

(63) Ἰεροβωνύντα σὺν θείᾳ χάριτι τὴν ἔμφυτον, etc. Verba ipsius epistolæ quam superius expressimus, longe alium sensum exhibent. Neque enim seipsum, sed sociorum animos exemplo suo confirmasse dicitur Germanicus. Ὁ γὰρ γενναϊότατος Γερμανικὸς ἐπεβρῶνυεν αὐτῶν τὴν δειλίαν διὰ τῆς ἐν αὐτῷ ὑπομονῆς. Qui sensus mihi quidem magis placet.

(64) Ἄνομον βίου αὐτῶν ἀπαλλαγῆη. Hoc loco vocem αὐτῶν resituiimus, quæ in Regio quidem codice deest, sed in tribus nostris codicibus Maz., Hed. et Fuk. et in exemplari ipsius epistolæ legitur.

arentur, objectos. Præcipue vero enituisse dicunt generosissimum Germanicum, qui divina adjutus gratia, mortis metum corpori a natura insitum superavit. Nam cum proconsul verbis eum flectere vellet, admonensque illum ætatis, oraret ut memor adolescentiæ suæ sibi ipse parceret, ille nihil cunctatus, ultro in se attraxisse bestiam dicitur, propemodum eam adigens ac stimulans, quo ab hoc impio injustoque sæculo velocius abscederet. Porro post illustrem huius interitum, universa multitudo, tum divini martyris fortitudinem, tum totius Christianorum generis virtutem magnopere admirata, repente acclamare cœpit: « Tolle impios: Polycarpus requiratur. » Secuto dehinc post huiusmodi acclamationes gravissimo motu, Quintus quidam, natione Phryx, qui nuper ex Phrygia advenerat, cum feras et quæ præterea intentabantur tormenta vidisset, fracto animo expavit, tandemque vitæ retinendæ studio cessit. Hic porro Quintus ut in eadem epistola docetur, temeritate quadam ac levitate ductus, non cum pio ac religioso metu, una cum aliquot aliis ad tribunal prosiluerat. Sed continuo captus, illustre documentum omnibus præbuit, ne præcipiti audacia sine ullo infirmitatis suæ respectu 130 huiusmodi periculis sese objicerent. Et de his quidem hactenus. Admirandus autem ille Polycarpus, primus quidem cum hæc accepisset, nullatenus commotus est, sed tranquillo serenoque animo perstitit. Statueratque ibidem in urbe remanere. Verum obsecrantibus familiaribus, hortantibusque ut se inde subduceret, in eorum sententiam flexus, ad agrum quemdam civitati proximum secessit. Ibi cum paucis comitibus degens, die noctuque continuis orationibus, nec alii præterea intentus operi perseverabat: vota precesque ad Deum faciens pro pace ac tranquillitate omnium quæ ubique terrarum sunt Ecclesiarum. Id enim ille antea semper facitare consueverat. Cæterum triduo antequam comprehenderetur, noctu inter orandum solutus in somnum, videre sibi visus est cervical quo caput reclinabat, totum repente flamma consumptum. Quam ob causam e somno excitatus, statim visum suum astantibus exposuit; idque quod sibi eventurum erat prænuntians, familiaribus suis aperte prædixit se pro Christo flammis absumptum iri. Porro cum omni studio ac diligentia incumbentem qui eum pervestigabant, rursus fratrum affectu et charitate compulsus, ut aiunt, ad aliam villam commigravit.

(65) Τὴν καθόλου τοῦ γένους. In codice Maz. et Fuketiano καθόλου scribitur quidem una voce, aspero tamen spiritu media syllaba prænotatur.

(66) Τῆς σωτηρίας ἐνδούνα. Rufinus vertit salutem segnitia perdere. Musculus vero salutem suam prode-re. At Christophorus uberior ut solet et prolixius interpretatus est hoc modo: *Et tandem salute prodita manus præ ignavia dedisse.* Sane aliquod hic videtur decesse. Neque enim Græce dicitur ἐνδούνα τῆς σωτηρίας, nisi forte subaudias ἔνεχα. Nec immerito quis suspicetur scribendum esse ἐκπεσόντα τῆς σωτηρίας, ἐνδούνα.

Nec multo post ipsi qui eum persequabantur, eo devenerunt. Correptisque duobus quos ibidem repererant pueris, cum eorum alterum verberibus cecidissent, perducti sunt ab illo ad diversorium Polycarpi. Ingressique sub vesperam, hominem offendunt in superiore cœnaculo quiescentem. Qui cum ex eo loco proripere se in aliam domum facile posset, id tamen neglexit, dicens : « Fiat voluntas Domini. » Simul atque igitur adesse illos comperit, descendens, ut in eadem epistola scriptum habetur, hilari ac placido vultu homines compellavit. Adeo ut illi qui Polycarpum nequaquam noverant, miraculum quoddam sibi cernere viderentur, propectam illius astantem, et gravitatem constantiamque animum contemplantes : mirarenturque tantum studii adhiberi, ut ejusmodi senex comprehenderetur. At ille nihil evaectatus, continuo mensam hominibus apponi jubet : deinde eos ad copiosas epulas invitavit, unius horæ spatium ad orationem sibi concedi postulans. Quod cum ab illis impetrasset, consurgens **131** orare cœpit, in tantum divina repletus gratia, ut mirarentur omnes qui aderant, precantem illum auscultantes : multosque illorum jam prœviteret, quod tam venerabilis ac divinus senex jamjam esset interficiendus. Deinde in supradicta epistola hæc de illo referuntur iisdem plane verbis :

(66*) Καὶ τῷ σεμνῷ καὶ εὐσταθεῖ τοῦ προσώπου. Ceterum Regius, quem multis in locis a reliquis exemplaribus discrepare meminimus, scriptum habet εὐσταθεῖ τοῦ τρόπου. Quam scripturam confirmare videtur Necephorus, et Eusebius ipse, qui paulo antea de Polycarpo ita loquitur : Τὰ μὲν πρῶτα τούτων ἀκούσαντα, ἀτάραχος διαμείναι, εὐσταθὲς τῷ ἦθος καὶ ἀκίνητον φυλάξαντα. Rufinus quoque ita legisse videtur; sic enim vertit : Ita ut illi mirarentur et stuperent quid tantum studii fuerit, ut vir illius gravitatis et honestatis, in tam longæva ætate, et tanta vitæ auctoritate positus, perquiri et comprehendi jussum sit. Certe τῷ εὐσταθὲς de hominis vultu dici posse non puto. Quare lectionem codicis Regii in interpretatione mea sequi malui.

(67) Καὶ τῶν πρόποτε συμβεβηκότων αὐτῷ. Antea editi, συμβεβηκότων. Longe rectius in codice Mazatino ac Mediceo legitur συμβεβηκότων, ut edimus. Atque ita Rufinum legisse ex interpretatione ejus apparet. Sic enim vertit : Memoriam faciens omnium quoscunque nosse potuit. Vetus quoque interpres hujus epistolæ quem Jacobus Usserius edidit, non aliter legisse deprehenditur. Vertit enim : Facta omnium mentio notorum ignotorumque. Eodem fere modo Langus interpretatur, quasi in Græco legeretur συμβεβηκότων. Postquam præcationem finit, in qua omnium qui aliquando secum vixerent fecit mentionem.

(68) Ὅρω καθίστατες αὐτὸν ἦγον. Nostri codices Maz., Med. et Fuk. scriptum habent ἦγον.

(69) Ὅτος Σαββάτου Μεγάλου. De hoc Magno Sabbato variae sunt doctorum hominum opiniones. Agdus quidem Bacherius in libro *De Paschali Judæorum cyclo*, cap. 8, Magnum Sabbatum ait dici, in quo prima Azymorum dies incidisset. Et autem contigisse anno vulgari Natalis Domini 169, die 26 Martii, quo die passum esse Polycarpum auctor *Chronici Alexandrini* disertè testatur. Sed hanc opinionem reprehendit Jac. Usserius cap. 30 *De anno Mæcedonico*. Negat enim Sabbatum illud in quod prima Azymorum dies incidere Sabbati Magni no-

mine unquam appellatum fuisse. In quo tamen ei non assentior. Nam præter locum ex Joannis Evangelio, qui Bacherianæ opinionis omnino videtur favore, id manifestè confirmat Anastasius Sinaita in orat. 5 *De resurrectione*, quam edidit P. Stevartius. Cum enim, inquit, magno Sabbato in festum Azymorum incurrente Judæi a Pilato petissent, ut corpora eorum qui crucifixi erant deponerentur, etc. Alia est opinio Eduardi Liveleii, qui Sabbatum Magnum dici censuit illud, in quod solemnitas Purim seu dies Sortium incidere : id autem accidisse anno Christi 167, die 22 Februarii juxta hodiernum computum Judæorum; quo die captum esse Polycarpum, sequenti vero 25 passum vult idem Liveleius. Sed hanc sententiam merito improbat Usserius. Nam cum hæc epistola in qua Sabbati Magni fit mentio, a Christianis et ad Christianos scripta sit, Christianorum potius diem festum, quam Judæorum solemnitatem ab illis designatum fuisse credibile est. Adde quod hæc opinio Liveleii prorsus dissentit ab epistola Smyrniæorum. In epistola quidem Smyrniæorum Polycarpus comprehensus esse dicitur die Parasceves sub vesperam, sequenti vero die, qui dies erat Magni Sabbati perductus in urbem, et proconsulari judicio flammis absumptus. At Liveleius Polycarpum die Sabbati comprehensum, sequenti vero passum esse prodit. Tertia est Jac. Usserii, qui Sabbatum Magnum in hac epistola dici ait illud quod Pascha proxime antecederat. Neque enim Christiani aliud unquam Sabbatum ita appellarunt, quam illud quod paschalem solemnitatem præcedebat : seu proxime illam præcederet, ut sit apud eos qui semper die Dominico Pascha celebrant; seu diem aliquot interjertis; quod fiebat apud eos qui cum Judæis Pascha celebrabant, nulla habita ratione diei Dominicæ. Quorum e numero fuisse Polycarpum omnesque totius Asiæ Ecclesias, testatur Eusebius. Sane Judæos Sabbatum Magnum appellare illud quod solemnitatem paschalem proxime antecederat, discrimen tum ex tractatu Schulchan Aruk, tum ex *Synagoga Judaica* Buxtorfii. Porro anno Christi 169, terminus paschalis juxta Alexandrinos fuit

ὁ εἰρήναρχος Ἡρώδης (70) καὶ ὁ πατήρ αὐτοῦ Νική- A
της· οἱ καὶ μεταθέντες αὐτὸν εἰς τὸ ὄχημα, ἐπειθον
παρκαθεζόμενοι καὶ λέγοντες· « Τί γὰρ κακὸν ἐστὶν
εἰπεῖν *Κύριε Καίσαρ*, καὶ θύσαι καὶ διασώζεσθαι; »
« Ὅ δὲ τὰ μὲν πρῶτα οὐκ ἀπεκρίνατο· ἐπιμενόντων δὲ
αὐτῶν, ἔφη· « Οὐ μέλλω πράττειν ὃ συμβουλεύετέ μοι. »
Οἱ δὲ ἀποτρέχοντες τοῦ πείσαι αὐτὸν, δεινὰ ῥήματα
ἔειπον, καὶ μετὰ σπουδῆς καθήρουν, ὡς κατιόντα
ἀπὸ τοῦ ὀχήματος, ἀποσύρει τὸ ἀντικνήμιον. Ἀλλὰ
γὰρ μὴ ἐπιστραφεὶς οἷα μηδὲν πεπόνθους, προθύμως
μετὰ σπουδῆς ἐπορεύετο, ἀγόμενος εἰς τὸ στάδιον.
Θορύβου δὲ τριλικούτου ὄντος ἐν τῷ σταδίῳ, ὡς μηδὲ
πολλοὶ ἀκουσθήναι, τῷ Πολυκάρπῳ εἰσιόντι εἰς τὸ
στάδιον φωνή ἐξ οὐρανοῦ γέγονεν· « Ἰσχυε, Πολύκαρ-
πε, καὶ ἀνδρίξου. » Καὶ τὸν μὲν εἰπόντα οὐδὲ εἰς εἶ-
δεν, τὴν δὲ φωνὴν τῶν ἡμετέρων πολλοὶ ἤκουσαν. B
Προσπεσόντος οὖν αὐτοῦ, θόρυβος ἦν μέγας, ἀκου-
σάντων ὅτι Πολύκαρπος συνεληφται. Λοιπὸν οὖν προσ-
ελθόντα ἀνηρώτα ὁ ἀνθύπατος (71), εἰ αὐτὸς εἴη
Πολύκαρπος. Καὶ ὁμολογήσαντος, ἐπειθεν ἀρνεῖσθαι
λέγων· « Αἰδέσθητί σου τὴν ἡλικίαν, » καὶ ἕτερα
τούτως ἀκόλουθα, ὡς σύνθετος αὐτοῖς ἐστι λέγειν·
« Ὅμοσον τὴν Καίσαρος τύχην, μετανόησον, εἶπον·
Αἶρε τοὺς ἀθέους. » Ὅ δὲ Πολύκαρπος ἐμβριθεὶ τῷ

« Postquam precationis finem fecit, in qua omnium
qui cum ipso unquam versati fuissent, magnorum
juxta atque humilium, nobilium et ob-curorum,
totiusque Ecclesiæ catholicae per universum terra-
rum orbem diffusæ mentionem fecerat, cum jam
hora adesset proficiscendi, asino eum imponentes,
in civitatem deduxerunt die magni Sabbati. Per-
genti forte fortuna occurrit ei Herodes Irenarcha,
et pater ejus Nicetes. Qui cum vehiculo suo eum
acceperunt, assidentes persuadere ei conabantur
ejusmodi verbis : « Quidnam mali est, inquit, di-
cere hæc verba : *Domine Cæsar*, et sacrificare, at-
que ita incolumentem evadere ? » At ille initio quidem
nihil respondit. Instantibus autem ipsis : « Nunquam,
ait, id sciam quod suadetis. » Tunc illi eum persua-
dere Polycarpo minime possent, convicia in eum
facientes, hominem e curru deponunt tanto cum
impetu, ut e vehiculo descendens tibiam læderet.
Verum ille nullatenus commotus, perinde ac si nihil
mali passus esset, alacri animo properans perge-
bat ad stadium, deducentibus eum satellitibus. Cum
vero tantus esset tumultus in stadio ut pauci exau-
dire possent, vox quædam e cælo delapsa ad Poly-
carpum stadium ingredientem pervenit hujusmodi :

Martii die 29 ; Calippicus vero die Martii 30 vel 31.
Sabbatum quod Iunam hanc xiv antecessit, in Martii
diem 2) incurrit, seu in diem vii Kalendas Apriles,
quod die ra sum esse B. Polycarpi auctor *Chronici
Alexandrii* testatus est. Verum tum in hac Usse-
rii, tum in altera Bucherii opinione, nulla sunt quæ C
mihī non satisfaciunt. Primum enim cur auctorem
Chronici Alexandrii in die quidem passionis B. Poly-
carpi sequuntur, in anno vero ab eodem dissen-
tunt. Deinde in *Actis Pionii* martyris et in *Menæis
Græcorum*, natalis B. Polycarpi confertur in diem
25 mensis Februarii. Quibus consentit etiam σημείω-
σις, seu adnotatio illa quæ legitur in fine hujus epi-
stolæ Smyrnæorum. In ea quippe disertè scribitur
Polycarpi passum esse die 2 mensis Xanthici, id
est ante diem vii Kalendas Martias, ut recte vertit
vetus interpretès. Quod quidem nos pluribus infra
confirmabimus, adversus Jac. Usserii sententiam,
qui Xanthicum mensem Smyrnæorum a die 25 men-
sis Martii in cœpisse dicit. Postremo nequaquam ve-
rissimè mihi videtur, Ecclesiæ Smyrnæorum Sab-
batum Magnum more Judaico accepisse. Quamvis
enim Asiani Pascha cum Judæis celebraverint, non
tamen ex eo sequitur illos Sabbatum Magnum cum
Judæis pariter observasse.

(70) Ὁ εἰρήναρχος Ἡρώδης. Irenarchæ munus
erat, seditiosos homines et pacis publicæ turbato-
res comprehendere, et præmissa notoria ad tribuna-
lia judicium perducere, ut docet Augustinus epist.
140 et 159. Hinc est quod Herodes, Irenarcha
Smyrnæorum, Polycarpi hic vehiculo suo excep-
sisse dicitur, quem scilicet per satellites suos in-
quiri et comprehendi jussit. Creabantur autem
Irenarchæ ex corpore curiæ, ut indicat lex 49 in
codice Theodosiano, *De decurionibus*, in qua præ-
positi pacis dicuntur ; in epistolis Libanii ἀρχόντες
τῆς εἰρήνης. Tandem Theodosius Junior in Oriente
penitus eos abolivit. Exstat ejus constitutio in Co-
dice Theodosiano. Habebant autem sub dispositio-
ne suæ equites ac domitas. Erant hi levis armaturæ
comparati. Stultes pene sunt Irenarchis hi quos
præpositos mareschallorum vulgo appellamus,

(71) Ἀνηρώτα ὁ ἀνθύπατος. Hic proconsul Asiæ
vocabatur Statius Quadratus. Sic enim recte scri-

bitur in veteri interpretatione Latina hujus epi-
stolæ, quam primus edidit Jac. Usserius Armachanus.
Male in Græca textu Στράτιος, nec rectius in *Chro-
nico Alexandrino* Τάτιος exaratur. Is est, ut quor-
I. Statius Quadratus qui consul fuit principatu An-
tonini Pii, anno Urbis conditæ 895, ut legitur in
Fastis Onuphrii. Ejusdem proconsulis Asiæ memi-
nit Aristides in prima et quarta *orationum sacrarum*,
ubi etiam illum rhetorem vocat. Quare non dubito
quin idem sit cum Quadrato consule, quem Philo-
stratus Varii sophistæ magistrum fuisse dicit, qui
proposito argumento ex tempore declamare solitus
esset, ac Favorinum sophistam emularetur. Quo
anno proconsulatum Asiæ gesserit, non dicit qui-
dem Aristides. Verum ex ejus narratione id elici
posse mihi videtur. Etenim in quarta *orat. sacra-
rum* ait Aristides, paulo post pestem illam quæ in
Asia grassata est, Severum proconsulem fuisse.
Eusebius in *Chronico* eam pestem confert in annum
viii M. Aurelii Antonini. Proinde Severus ante
M. Aurelii ix proconsul Asiæ fuit. Eodem proconsule
Aristides scribit se litteras accepisse ex Italia ab
imperatoribus, a seniore scilicet Augusto et ab ejus
filio. Ubi Augusti nomine intelligit Marcum. Filius
autem imp. est Commodus, qui jantum Cæsar fue-
rat appellatus. Ante Severum proximo anno procon-
sul fuerat Pollio, ut ibidem testatur Aristides.
Proxime vero ante Pollionem proconsul Asiæ fue-
rat Quadratus noster. Sic enim ait Aristides in
eadem oratione : ubi postquam ea retulit quæ Pol-
lione proconsule sibi acculerant, *Age*, inquit, *quasi
per sculam progredientes, id quod ante hæc coniigit
memoremus. Cum sophista ille, cujus paulo ante
memini, proconsul esset*, etc. Hic sophista sine du-
bio Quadratus est, cujus mentionem antea fecit Ari-
stides in eadem *orat. 4*, ubi etiam eum rhetorem
appellat. Ita Quadratus proconsul Asiæ fuit anno
vii imp. Marci. Quo etiam anno Eusebius in *Chro-
nico* Polycarpi martyrium refert. Falluntur itaque
qui Polycarpi martyrium serius retulerunt, anno
scilicet ix imp. Marci. Cum enim ex Aristidis tes-
timonio constet Quadratum, sub quo passus est
Polycarpus, anno vii imp. Marci proconsulatum
Asiæ gessisse, Polycarpi mors in eum annum neces-
sario conferenda est.

Fortis esto, Polycarpe, et viriliter age.) Et is quidem qui hanc vocem ediderat, a nemine est visus, ipsa vero vox a plerisque nostrorum exaudita est. Cumque ad tribunal adductus esset, ingens omnium clamor excitatus est, audientium comprehensum esse Polycarpum. Porro accedentem interrogavit proconsul, ipse esset Polycarpus. Cum ille fateretur, suadere cœpit proconsul ut Christum negaret: « Reverere, inquit, ætatem tuam, » aliaque his similia adjiciens quæ illi proponere consueverunt: « Jura per genium Cæsaris; respisce; dic: Tolle impios. » Tum Polycarpus gravi ac severo vultu turbam omnem, quæ in stadio erat contuens, manumque in eos intendens, non sine gemitu sublatis in cælum oculis dixit: « Tolle impios. » Cum instaret proconsul, diceretque: « Jura, et **132** protinus te dimittam: dic convicia adversus Christum; » Polycarpus respondit: « Sex et octoginta continuos annos ei ministravi, nec ulla me unquam affecit injuria: et quomodo possum impie loqui adversus Regem meum auctoremque salutis meæ? » Urgente rursus proconsule, ac dicente: « Jura per genium Cæsaris; » Polycarpus dixit: « Si quidem, inquit, ambitiose contendis, ut ego per genium quem vocas Cæsaris jurem, simulans te ignorare quis sim, audi libere profitentem: Christianus sum. Quod si Christiani cultus rationem cupis agnoscere, da mihi diel spatium, et audies. » At proconsul: « Persuade, inquit, populo. » Polycarpus dixit: « Tibi quidem rationem reddere non me piget: præceptum enim nobis est ut magistratibus et potestatibus a Deo constitutis honorem debitum exhibeamus, qui nobis ipsis nihil noceat. Illos vero parum dignos censeo quibus fidei nostræ rationem reddam. » Tunc proconsul: « Præsto sunt, inquit, bestię, quibus te objecturus sum, nisi sententiam mutaveris. » Polycarpus dixit: « Accerse eas, neque enim nobis a melioribus ad deteriora mutabilis mens est. Pulchrum quidem atque honestum ducimus a viliis ad virtutem transcurrere. » Ad hæc proconsul: « Quando, inquit, bestias spernis, faxo ut incendio domeris, nisi sententiam mutes. — Ignem minaris, ait Polycarpus, qui ad horæ spatium ardet, statimque exstinguitur. Ignoras scilicet illum futuri judicii æternæque damnationis ignem, qui impio-

(72) Ὁ δὲ ἀνθύπατος εἶπε. In codicibus nostris Maz., Med. et Fuk. scriptum est, Ὁ δὲ ἀνθύπατος εἶπε· Θηρία ἔχω, etc.

(73) Ἀμετάθετος γὰρ ἡμῖν ἡ ἀπὸ τῶν κρειττόνων ἐπὶ τὰ χεῖρω μετάνοια. Ultima vox non videtur hic convenire. Ac libenter pro voce μετάνοια rescriberem διάνοια, quem sensum in interpretatione mea sum secutus. Idem quoque Rufino placuisse video. Sic enim ille vertit hunc locum: Proconsul dixit: Bestias habeo quibus subigeris (ita correxi partim ex codice Parisiensis Ecclesiæ, partim ex Regio) nisi cito pœnitueris. At ille respondit: Adhæneantur. Nobis enim immobilis stat sententia: nec possumus de bono ad malum per pœnitudinem commutari. Nicephorus quoque, ut hujus loci sensum exprimeret, circumlocutione usus est hujusmodi: Οὐ γὰρ ἐμοὶ μετάνοια σαφῶς ὁραθεῖται, ἡ ἀπὸ τῶν κρειττόνων ἐπὶ τὰ χεῖρω μετάθεσις, ἀλλ' ἡ ἐκ τῶν χαλεπῶν ἐπὶ τὰ

προσώπῳ εἰς πάντα τὸν ὄχλον τὸν ἐν τῷ σταδίῳ ἐμβλέψας, ἐπισείσας αὐτοῖς τὴν χεῖρα, στενάξας τε καὶ ἀναβλέψας εἰς τὸν οὐρανὸν, εἶπεν· « Αἶρε τοὺς ἀθέους. » Ἐγκειμένου δὲ τοῦ ἡγουμένου, καὶ λέγοντος· « Ὁμοσον καὶ ἀπολύσω σε, λοιπὴρσον τὸν Χριστὸν, » εἶπεν ὁ Πολύκαρπος· « Ὀγδοήκοντα καὶ ἕξ ἔτη δουλεύω αὐτῷ, καὶ οὐδὲν με ἠδίκησεν. Καὶ πῶς δύναμαι βλασφημηῆσαι τὸν Βασιλέα μου, τὸν σώσαντά με; » Ἐπιμένουτος δὲ πάλιν αὐτοῦ καὶ λέγοντος· « Ὁμοσον τὴν Καίσαρος τύχην, » ὁ Πολύκαρπος, « Εἰ κενοδοξεῖς, φησὶν, ἵνα ἐμὸς τὴν Καίσαρος τύχην, ὡς λέγεις, προσποιούμενος ἀγνοεῖν ὅστις εἰμι, μετὰ παρβήσιας ἀκουε· Χριστιανὸς εἰμι. Εἰ δὲ θέλεις τὸν τοῦ Χριστιανισμοῦ μαθεῖν λόγον, ὁδὸς ἡμέραν καὶ ἀκουσον. » Ἐφη ὁ ἀνθύπατος· « Πείσον τὸν δῆμον. » Πολύκαρπος εἶπεν· « Σὲ μὲν καὶ λόγου ἡξίωσα. Δεδιδάγμεθα γὰρ ἀρχαῖς καὶ ἐξουσιαῖς ὑπὸ Θεοῦ τεταγμέναις τιμὴν κατὰ τὸ προσήκον τὴν μὴ βλάπτουσαν ἡμᾶς ἀπονέμειν· ἐκείνων δὲ οὐκ ἀξίους ἡγοῦμαι τοῦ ἀπολογεῖσθαι αὐτοῖς. » Ὁ δὲ ἀνθύπατος εἶπε (72)· « Θηρία ἔχω. Τούτοις σε παραβαλῶ ἂν μὴ μετανοήσῃς. » Ὁ δὲ εἶπεν· « Κάλει, ἀμετάθετος γὰρ ἡμῖν ἡ ἀπὸ τῶν κρειττόνων ἐπὶ τὰ χεῖρω μετάνοια (73). Καλὸν δὲ μετατίθεσθαι ἀπὸ τῶν χαλεπῶν ἐπὶ τὰ δίκαια. » Ὁ δὲ πάλιν πρὸς αὐτὸν· « Πῦρ σε ποιήσω δαμασθῆναι, ἂν τῶν θηρίων καταφρονῇς, ἂν μὴ μετανοήσῃς. » Πολύκαρπος εἶπε· « Πῦρ ἀπειλεῖς πρὸς ὦραν καιόμενον, καὶ μετολίγον σθεννύμενον. Ἄγνοεῖς γὰρ τὸ τῆς μελλούσης κρίσεως καὶ αἰώνου κολάσεως τοῖς ἀσεβέσι τηρούμενον πῦρ. Ἄλλὰ τί βραδύνεις; Φέρε δὲ βούλει (74-75). » Ταῦτα δὲ καὶ ἕτερα πλείονα λέγων, θάρσους καὶ χαρᾶς ἐνεπέμπλατο, καὶ τὸ πρόσωπον αὐτοῦ χάριτος ἐπληροῦτο, ὥστε μὴ μόνον μὴ συμπεσεῖν παραχθέντα ὑπὸ τῶν λεγομένων πρὸς αὐτὸν, ἀλλὰ τούναντιον τὸν ἀνθύπατον ἐκστῆναι, πέμψαι τε τὸν κήρυκα καὶ ἐν μέσῳ τῶν σταδίων κηρύξαι τρις· « Πολύκαρπος ὠμολόγησεν ἑαυτὸν Χριστιανὸν εἶναι. » Τούτου λεχθέντος ὑπὸ τοῦ κήρυκος, πᾶν τὸ πῆθος ἐθῶν τε καὶ Ἰουδαίων τῶν τὴν Σμύρναν κατοικούντων, ἀκαταστέτῳ θυμῷ καὶ μεγάλῃ φωνῇ ἔβόα· « Οὗτός ἐστιν ὁ τῆς Ἀσίας διδάσκαλος, ὁ πατὴρ τῶν Χριστιανῶν, ὁ πῶν ἡμετέρων θεῶν καθαιρέτης, ὁ πολλοὺς διδάσκων μὴ θύειν μηδὲ προσκυνεῖν. » Ταῦτα λέγοντες, ἐπεβῶν καὶ ἡρώτων τὸν Ἀσιάρχην (76) Φίλιππον, ἵνα ἐπαφῇ τῷ Πολυκάρπῳ

δικαῖά τε καὶ δαῖα. Quasi diceret: Noli sperare, o iudex, fieri posse ut me unquam pœniteat. Nos enim unam duntaxat pœnitentiam agnoscimus, cum a vitiis ad virtutem, et ab errore transitur ad fidem. A melioribus vero ad deteriora migrare, id nequam resipiscere est.

(74-75) Φέρε δὲ βούλει. Codex Maz. ac Med., cum Fuk. et Sav., scriptum habent φέρε ἢ βούλει. Rufinus vertit: Adhibe utrum voles, ignem scilicet aut bestias.

(76) Τὸν Ἀσιάρχην. Rufinus munerarium vertit, quod equidem probare non possum. Etsi enim asiarchæ munera edebant, non hoc tamen erat peculiare eorum officium. Multi quippe alii hujusmodi spectacula exhibebant: verbi gratia magistratus municipales seu duumviri, ut est in lege 1 Cod. Theod. De spectaculis. Verendum igitur est Asiarcham. Erant autem asiarchæ sacerdotes communis

λόντα. Ὁ δὲ ἔφη μὴ εἶναι ἔξδν αὐτῶ, ἐπειδὴ ἐπεπλη-
 ρώκει τὰ κυνηγέσια. Τότε ἔδοξεν αὐτοῖς ὁμοθυμαδὸν
 ἐπιδοῦσαι, ὥστε ζῶντα τὸν Πολύκαρπον κατακαῦσαι.
 Ἔδει γάρ τὸ τῆς φανερωθείσης αὐτῶ ἐπὶ τοῦ προσ-
 κεφαλαίου ὀπτασίας πληρωθῆναι· ὅτε ἰδὼν αὐτὸ
 καίμενον, προσευχόμενος, εἶπεν ἐπιστραφεὶς τοῖς
 μετ' αὐτοῦ πιστοῖς προφητικῶς· « Δεῖ με ζῶντα κα-
 τακαῆναι. » Ταῦτα οὖν μετὰ τοσούτου τάχους ἐγέ-
 νετο, θάττον ἢ ἐλέγετο, τῶν ἠχλων παραχρῆμα συνα-
 γιγόντων ἐκ τῶν ἐργαστηρίων καὶ ἐκ τῶν βαλανείων
 ξύλα καὶ φρύγανα, μάλιστα Ἰουδαίων προθύμους, ὡς
 ἔθος αὐτοῖς, εἰς τοῦτο ὑπουργούντων (77). Ἀλλὰ ὅτε
 ἡ πυρὰ ἠτοιμάσθη, ἀποθέμενος ἑαυτῶ πάντα τὰ
 ἱμάτια, καὶ λύσας τὴν ζώνην, ἐπειράτο καὶ ὑπολύειν
 ἑαυτὸν (78), μὴ πρότερον τοῦτο ποιῶν, διὰ τὸ ἀεὶ
 ἑκαστον τῶν πιστῶν σπουδάζειν, ὅστις τάχιον τοῦ
 χρωτὸς αὐτοῦ ἐράφηται. Ἐν παντὶ γὰρ ἀγαθῆς ἔνε-
 γεν πολιτείας καὶ πρὸ τῆς πολιᾶς ἐκεκόςμητο (79).
 Εὐθέως οὖν αὐτῶ περιετίθετο τὰ πρὸς τὴν πυρὰν
 ἠρμοσμένα ὄργανα (80). Μελλόντων δὲ αὐτῶν καὶ
 προσελθῶν αὐτῶν, εἶπεν· « Ἀφετέ με οὕτως. Ὁ γὰρ
 θεοῦς ὑπομεῖναι τὸ πῦρ, δώσει καὶ χωρὶς τῆς ὑμε-

Asiæ. Nam cum Asiæ communia haberent templa,
 sacra, festos dies, et commune concilium, com-
 mune etiam habebant gentis sacerdotium, quod
 asiarchia dicitur in libris juris. Eligebantur autem
 asiarchæ hoc modo. Singulæ urbes Asiæ initio cu-
 jusque anni, id est sub æquinotium autumnale,
 concionem habebant, in qua unum ex suis civibus
 asiarcham nominabant; legatos deinde mittebant
 ad commune gentis concilium, qui nomen ejus
 qui domi electus fuerat renuntiarent. Tum σύν-
 εροι ex omnibus iis quos singulæ civitates asiarchas
 nominaverant, decem circiter eligebant. Docet
 id Aristides in quarta orationum sacrarum, ubi se
 tertium aut quartum asiarcham a synedris, id est,
 a communi Asiæ consilio designatum esse dicit.
 Sed difficultas est, utrum hi omnes qui in publico
 Asiæ concilio designati fuerant, simul sacerdotium
 gesserint; an vero unus duntaxat fuerit asiarcha.
 Plures quidem fuisse quotannis asiarchas affirmat
 Jac. Usseus Arinachanus, eo quod in cap. xix
 Actuum apostolorum, plures memorantur asiarchæ
 suasisse Paulo ne in theatrum Ephesiorum prodiret.
 Sed locus ille Actuum nihil probat. Asiarchæ
 enim illic vocantur qui Asiarchiæ sacerdotium ges-
 serant, eo plane modo quo pontifices Judæorum in
 Evangelio dicuntur, quotquot pontificatum antea
 administraverant. Ego vero libentius crediderim,
 unum duntaxat fuisse quotannis asiarcham. Licet
 enim plures a synedris designari solerent, id forte
 fiebat, ut ex eorum numero unum aliquem procon-
 sul Romanus eligeret, quemadmodum de irenar-
 chis fieri solitum esse tradit Aristides in eadem
 oratione. Potuit etiam id consilio fieri a synedris,
 ut si forte is qui primus asiarcha ab ipsis fuerat
 designatus, fato concederet priusquam sacerdotii
 sui munus explessset, alter esset qui ejus locum ex-
 pleret. Unum porro fuisse quotannis asiarcham
 apparet ex fine hujus epistolæ, ubi Polycarpus di-
 citur passus esse sub Philippo asiarcha, proconsole
 autem Asiæ Statio Quadrato. Nam si plures erant
 asiarchæ, non unus tantummodo nominari debuit.
 Porro valde onerosum erat hoc sacerdotium, atque
 idcirco non nisi opulentiores ad id gerendum elige-
 bantur. Hinc est quod Strabo observat, asiarchas
 fere ex Trallianis desumptos fuisse, propterea quod
 ejus urbis cives totius Asiæ opulentissimi essent.
 Non solius autem Asiæ, sed generaliter omnium

rum supplicio reservatur. Sed quid cessas? profer
 quodcumque volueris. » Hæc et alia plura cum dice-
 ret, fiducia simul et gaudium replebatur, et in vultu
 ejus gratia quædam emicabat. Tantumque affuit
 ut iis quæ ipsi dicta erant, territus concideret. Quin
 contra ipse proconsul attonitus stetit, misitque præ-
 conem qui in medio stadio ter pronuntiavit: « Poly-
 carpus se Christianum esse professus est. » Quo
 audito statim universa multitudo gentilium ac Ju-
 dæorum qui Smyrnam incolebant, incredibili fu-
 rure et ingenti strepitu acclamavit: « Hic est doctor
 Asiæ et pater Christianorum, eversor numium no-
 strorum, qui multis præcipit ne sacrificent, neve
 deos immortales adorent. » Hæc dicentes inclama-
 bant, rogabantque Philippum Asiarcham, ut leonem
 adversus Polycarpum emitteret. At ille negavit id
 sibi licere, 133 quippe qui amphitheatrale spæ-
 ciatulum jam edidisset. Tunc omnes uno con-
 sensu acclamarunt, ut Polycarpus vivus combure-
 retur. Necesse enim erat ut visio illa, quam in cer-
 vicali viderat, impleretur, tunc cum inter oran-
 dum illo ardere viso, ad fratres qui ipsum comita-

provinciarum sacerdotes munera edebant. Augu-
 stinus in epistola 5, de Apuleio loquens: *Qui sacer-
 dos provinciæ pro magno fuit, ut munera ederet ve-
 natoresque vestiret, et pro statua sibi apud Coenses
 locanda, ex qua civitate habebat uxorem, adversus
 contradictionem quorundam civium litigavit.* Ubi
 obiter moneo scribendum esse apud Coenses. Uxor
 enim Apuleii erat ex Oea urbe Africae. Ex his intel-
 ligitur cur tantopere laboraverit Aristides, ut publico
 Asiæ sacerdotio liberaretur. Quippe id onus erat
 gravissimum, cum asiarchæ ad editionem munerum
 constringerentur. Philostratus in *Scopeliano Sophis-
 ta*: *Ἀρχιερεὺς μὲν ἐγένετο τῆς Ἀσίας αὐτὸς τε,
 καὶ πρόγονοι αὐτοῦ, παῖς ἐκ πατρὸς πάντες. Ὁ δὲ
 στέφανος οὗτος πολὺς, καὶ ὑπὲρ πολλῶν χρημάτων.
 Ἦν ἐστὶ Pontifex Asiæ seu asiarcha su t ipse et ma-
 jores ejus, ita ut continua serie filius patri succede-
 ret. Est autem hujus sacerdotii honos non mediocri,
 nec mediocri pecunia constat.*

(77) *Εἰς τοῦτο ὑπουργούντων.* In tribus nostris
 codicibus Mazar., Med. et Fuk.t. scriptum est, εἰς
 ταῦτα ὑπουργούντων, quemadmodum etiam legitur
 in exemplaribus quibus usus est Jac. Usseus Ar-
 machanus. Rufinum quoque ita legisse ex ejus ver-
 sione apparet. Sic enim interpretatur: *Præcipue
 Judæis ardentibus in hæc ex more serventibus.*

(78) *Ἐπολύειν ἑαυτὸν.* Hujusmodi officium epi-
 scopis et confessoribus præstare solebant veteres
 Christiani. Sic in *Passione* Fructuosi episcopi legi-
 mus: *Cum venisset ad amphitheatrum, statim ad
 eum accessit Augustalis nomine lector ejusdem, cum
 fleibus deprecans, ut eum excalciet.*

(79) *Πρὸ τῆς πολιᾶς ἐκεκόςμητο.* Inusitata vox
 eo quidem sensu, pro eo quod alii dicerent ἐτατί-
 μητο. At Nicephorus cum hæc non intelligeret, lo-
 cum interpolavit hoc modo: *Ἀγαθῆ γὰρ πολιτεία
 καὶ πρὸ τῆς πολιᾶς ἐκεκόςμητο.* In Usseiana autem
 editione locus hic aliter interpolatus est in hunc
 modum: *Ἐν παντὶ γὰρ καλῶ, ἀγαθῆς ἔνεκεν πολι-
 τείας, καὶ πρὸ τῆς μαρτυρίας ἐκεκόςμητο.*

(80) *Τὰ πρὸς τὴν πυρὰν ἠρμοσμένα ὄργανα.*
 Tunicam molestam intelligo, pice ac bitumine illi-
 tam, de qua Juvenalis ejusque scholiastes loquitur
 item palum seu stipitem ad quem alligabantur com-
 burendi: denique clavos ac funes, ut videre est in
Actis Pionii martyris, sub finem.

bantur conversus, prophético spiritu dixit : « Vivum me comburi oportet. » Cæterum hæc non citius a populo dicta quem facta sunt, cunctis ligna et sarmementa partim ex officinis, partim ex balneis incredibili celeritate comportantibus, præcipue vero Judæis alacri animo, ut solent, operam suam in id conferentibus. Extracto igitur rogo Polycarpus, omni veste deposita, ac soluto cingulo, calceos etiam sibi ipse detrudere tentabat, quod quidem antea facere minime consueverat : quippe cum singuli fidelium quotidie inter se ambitiose certarent, quisnam prior corporis ipsis cutem contingeret. Semper enim, etiam ante canitium, ob sanctioris vitæ honestatem ab omnibus cultus fuerat. Mox circumjecta sunt ei instrumenta, quæ ad feralem rogam apparatus fuerant. Cumque eum clavis affligere etiam vellent : « Sinite me, inquit. Qui enim mihi vires dat ad ignis supplicium fortiter sustinendum, idem dabit, ut immokus rogo insistam. » Proinde ommissis clavis, vinculis duntaxat eum astrinxerunt. Ille igitur manus post tergum connectens, et ad palum revinctus, tanquam aries quidam eximius ex magno grege delectus, qui gratissimum holocaustum omnipotenti offerretur Deo : « Pater, inquit, unigeniti et benedicti Filii tui Jesu Christi, per quem tui notitiam accepimus ; Deus angelorum, et potestatum, et universæ creaturæ, omniumque iustorum qui vivunt in conspectu tuo : benedico te, qui me in hunc diem, et ad horam hanc perducere dignatus es, ut partem caperem in consortio martyrum et in calice Christi tui, in resurrectionem vitæ æternæ animæ simul et corporis, in incorruptione Spiritus sancti. Inter quos, quæso, suscipiar hodie in conspectu tuo tanquam hostia pinguis et accepta, quemadmodum præparasti, adimplens ea quæ præmonstrasti, verax Deus. Quamobrem de omnibus te laudo, te benedico, te glorifico per sempiternum Pontificem Jesum Christum unigenitum Filium tuum, per quem tibi una cum ipso in Spiritu sancto gloria nunc et in sæcula sæculorum, Amen. »

134 Et cum Amen clara voce insonisset, precationemque complisset, ministri quibus accendendi ignis commissa erat cura, rogam accendunt. Cumque ingens flamma exarsisset, mira res visa est ab iis qui eam videre meruerunt, et qui ideo reservati sunt ut aliis illam renuntiarent. Ignis enim fornicis

(81) *Ἀναπέψαντος δὲ τὸ Ἀμήν.* Verbum ἀναπέψαντος hoc mihi indicare videtur, ipsam quidem orationem tacite ac submissa voce a Polycarpo pronuntiatam fuisse ; Amen vero edita voce prolatum. Itaque Rufinus verit, et cum Amen insonisset. Conjecturam nostram confirmant Acta passionis Pionii martyris quæ sic habent : *Cumque Pionius oculos clausisset, turba illum animum egisse suspicabatur : sed ipse secreto precabatur. Cumque precandi finem fecisset, oculos aperuit. Jamque summa sublimis ascendebat, cum hilari vultu postremum Amen pronuntians.* etc. Sane hanc olim consuetudinem fuisse Christianorum, ut in fine orationis Amen clara voce resonarent, docet ritus qui etiamnum servatur in Ecclesia, ut scilicet post singulas orationes a sacerdote pronuntiatas, populus universus acclamet Amen.

τέρας ἐκ τῶν ἕλων ἀσφαλείας, ἀσχύλτως ἐπιμείναι τὴν πυρᾶ. » Οἱ δὲ οὐ καθήλωσαν, προσέδησαν δὲ αὐτόν. Ὅ δὲ ὀπίσω τὰς χεῖρας ποιήσας, καὶ προσδεθείς ὡς περ κριδὸς ἐπιστροφὸς ἀναφερόμενος ἐκ μεγάλου ποιμνίου ὀλοκαύτωμα δεκτὸν Θεῷ παντοκράτορι, εἶπεν· « Ὁ τοῦ ἀγαπητοῦ καὶ εὐλογητοῦ Πατρὸς σου Ἰησοῦ Χριστοῦ Πατῆρ, δι' οὗ τὴν περὶ τὸ ἐπίγνωσιν εἰλήφραμεν, ὁ Θεὸς ἀγγέλων καὶ δυνάμεων, καὶ πάσης τῆς κτίσεως, παντὸς τε τοῦ γένους τῶν δικαίων οἱ ζῶσιν ἐνώπιόν σου, εὐλογῶ σε ὅτι ἤξιωσάς με τῆς ἡμέρας καὶ ὕρας ταύτης, τοῦ λαθεῖν μέρος ἐν ἀριθμῷ τῶν μαρτύρων, ἐν τῷ ποτηρίῳ τοῦ Χριστοῦ εἰς ἀνάστασιν ζωῆς αἰωνίου ψυχῆς τε καὶ σώματος, ἐν ἀφθαρσίᾳ Πνεύματος ἁγίου· ἐν οἷς προσδεχθεῖν ἐνώπιόν σου σήμερον ἐν θυσίᾳ πικρῆ καὶ προσδεκτῆ, καθὺς προτοίμασας προφανέρως καὶ πληρώσας ὁ ἀψευδὴς καὶ ἀληθινὸς Θεός. Διὰ τοῦτο καὶ περὶ πάντων σε αἰνῶ, σὲ εὐλογῶ, σὲ δοξάζω, διὰ τοῦ αἰωνίου ἀρχιερέως Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ ἀγαπητοῦ σου Πατρὸς, δι' οὗ σοι σὺν αὐτῷ ἐν Πνεύματι ἁγίῳ δόξα, καὶ νῦν καὶ εἰς τοὺς μέλλοντας αἰῶνας, ἀμήν. » Ἀναπέψαντος δὲ αὐτοῦ τὸ Ἀμήν (81), καὶ πληρώσαντος τὴν προσευχὴν, οἱ τοῦ πυρὸς ἄνθρωποι ἐξήψαν τὸ πῦρ μεγάλῃ δὲ ἐκλαμψάσης φλογὸς, θαύμα εἶδομεν οἷς ἰδεῖν ἐδόθη, οἱ καὶ ἐτηρηθῆσαν εἰς τὸ ἀναγγεῖλαι τοῖς λοιποῖς τῷ γενόμενα. Τὸ γὰρ πῦρ καμάρας εἰδὸς ποιήσαν, ὡς περ ὀθόντης πλοίου ὑπὸ πνεύματος πληρουμένης, κύκλῳ περιετείχετο τὸ σῶμα τοῦ μάρτυρος· καὶ ἦν εἰς μέσον οὐχ ὡς σὰρξ καιομένη, ἀλλ' ὡς χρυσὸς καὶ ἄργυρος ἐν καμίνῳ πυρούμενος. Καὶ γὰρ εὐωδίας τοσαύτης ἀντελαβόμεθα (82), ὡς λιθωνωτοῦ πνέοντος, ἢ ἄλλου τινὸς τῶν ἡμιῶν ἀρωμάτων. Πέρας γοῦν ἰδόντες οἱ ἄνομοι μὴ δυνάμενοι τὸ σῶμα ὑπὸ τοῦ πυρὸς δαπανηθῆναι, ἐκέλευσαν προσελθόντα αὐτῷ κομφέκτορα (83), παραβῶσαι τὸ ξίφος. Καὶ τοῦτο ποιήσαντος, ἐξῆλθε πλήθος αἵματος, ὥστε κατασβέσαι τὸ πῦρ, καὶ θανατῶσαι πάντα τὸν δῆλον, εἰ τοσαύτη τις διαφορά μεταξὺ τῶν τε ἀπίστων καὶ τῶν ἐκλεκτῶν· ὧν εἷς καὶ οὗτος γέγονεν ὁ θαυμασιώτατος ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς χρόνοις διδασκαλὸς ἀποστολικῆς καὶ προφητικῆς, γενόμενος ἐπίσκοπος τῆς ἐν Σμύρνῃ καθολικῆς Ἐκκλησίας. Πᾶν γὰρ ῥῆμα δ' ἀφῆκεν ἐκ τοῦ στόματος αὐτοῦ, καὶ ἐτελειώθη καὶ τελειωθήσεται. Ὁ δὲ ἀντίζηλος καὶ βάσκνος καὶ πονηρὸς ὁ ἀντικείμενος τῷ γένει τῶν δικαίων, ἰδὼν τὸ μέγεθος αὐτοῦ τῆς μαρτυρίας καὶ τὴν ἀπαρχῆς

(82) *Καὶ γὰρ εὐωδίας τοσαύτης ἀντελαβόμεθα.* Sic in quatuor nostris codicibus M. z., Med. F. u. k. et Sav. legitur; ἀντελαβόμεθα ediderat Steph. annus. Apud Nicephorum vero scriptum est εὐωδίας τοιαύτης ἀτελαβάνομεν.

(83) *Κομφέκτορα.* Confectores dicebantur qui bestias in amphitheatro conficiebant. De his Suetonius in *Nerone*, cap. 12, et Josephus Scaliger in notis ad Manihum. Qui tamen in eo falli videtur, quod confectores ferarum confundit cum bestariis. Neque enim confectores cum bestiis pugnabant sicut bestiarii, sed ad conficiendas feras immittebantur, si quando efferatæ bestie stragem populo minarentur, ut aliquoties contingebat. Hi confectores *lanccarii* dicuntur in *Gestis præsidialibus* Tarachi, Probi et Andronici, cap. 10 : *Iratus præses mandat lanceariis ursum occidi.*

ἀνεπληπτον αὐτοῦ πολιτεῖαν, ἐστεφανωμένον τε τῷ ἁγίῳ ἀφ' αὐτοῦ στεφάνῳ καὶ βραβεῖον ἀναντιρρήτων ἀπενεγμένον, ἐπετῆδευσεν ὡς μηδὲ τὸ σωματίον αὐτῷ ὑφ' ἡμῶν ληφθεῖη, καίπερ πολλῶν ἐπιθυμούντων τούτῳ ποιῆσαι, καὶ κοινωῆσαι τῷ ἁγίῳ αὐτοῦ σαρκίῳ (84). Ὑπέβαλον γοῦν τινες Νικήτην τὸν τοῦ Ἡρώδου πατέρα, ἀδελφὸν δὲ Δάλκῃς (85), ἐντυχεῖν τῷ τῆμενι, ὥστε μὴ δοῦναι αὐτοῦ τὸ σῶμα, μή, ἤσιν, ἀφέντες τὸν ἐσταυρωμένον, τούτον ἀρῶνται σῖβειν. Καὶ ταῦτα εἶπον, ὑποδαλόντων καὶ ἐνισχυσάντων τῶν Ἰουδαίων, οἳ καὶ ἐτήρησαν μελλόντων ἡμῶν ἐκ τοῦ πυρός αὐτὸν λαμβάνειν, ἀγνοοῦντες ὅτι οὐκ ἐπὶ τῆς Χριστὸν ποτε καταλίπειν δυνατόμεθα, τὸν ὑπὲρ τῆς τοῦ παντὸς κόσμου τῶν σωζομένων σωτηρίας παθόντα, οὕτως ἑτέρον τινα σῖβειν. Τούτον μὲν γὰρ Ἰὼν ὄντα τοῦ Θεοῦ προσκυνοῦμεν, τοὺς δὲ μαρτυράς, ὡς μαθητὰς τοῦ Κυρίου καὶ μιμητὰς, ἀγαπῶμεν ἀξίως, ἕνεκα εὐνοίας ἀνυπερβλήτου τῆς εἰς τὸν Ἰῶν βασιλέα καὶ διδάσκαλον ὧν γένοιτο καὶ ἡμᾶς συγκοινωνοὺς τε καὶ μαθητὰς (86) γενέσθαι. Ἰδὼν ὧν ὁ ἑκατοντάρχης τὴν τῶν Ἰουδαίων γενομένην ζήλονεικίαν, θείας αὐτὸν ἐν μέσῳ, ὡς ἔθος αὐτοῖς, ἔκασεν. Οὕτως τε ἡμεῖς ὑστερον ἀνελόμενοι τὰ τιμωτέρα λίθων πολυτελέων καὶ δοκιμώτερα ὑπὲρ χρυσοῦν ὄσα αὐτοῦ, ἀπαθέμεθα ὅπου καὶ ἀκόλουθον ἦν. Ἔθα ὡς δυνατὸν ἡμῖν συναγομένοισι ἐγαλλιάσει καὶ χαρᾷ, παρέξει ὁ Κύριος ἐπιτελεῖν τὴν τοῦ μαρτυρίου αὐτοῦ ἡμέραν γενέθλιον, εἰς τε τῶν προφητικῶν μνήμην, καὶ τῶν μελλόντων ἀσκησίν τε καὶ ἐτοιμασίαν. Τοιαῦτα τὰ κατὰ τὴν μακάριον Πολύκαρον εἰρησάμενος ἀπὸ Φιλαδελφείας δώδεκα τοῖς ἐν Σμύρνῃ μαρτυρήσασιν ὁ μόνος ὑπὸ πάντων μᾶλλον μνημο-

(84) *Koinωνῆσαι τῷ ἁγίῳ αὐτοῦ σαρκίῳ*. Hic locus imprimis notabilis est, quippe qui vetustissimum Christianorum consuetudinem, ac præterea rationem ejus nobis ostendit. Ideo enim reliquias martyrum aliquas habere tanto studio optabant, ut cum iisdem etiam mortuis communicarent. Nec contenti ea communione sanctorum quam catholica profiteatur Ecclesia, per fidem scilicet, spem ac charitatem; per sacras etiam eorum reliquias et pignora, cum ipsis communicare cupiebant. Hæque eorum reliquias in cœmeteriis honorifice condebant, ibique quotannis convenientes, anniversarium martyrii diem celebrabant, hæc ratione cum defuncto martyre perpetuo communicantes, ut testatur hæc epistola paulo infra. Atque id faciebant ex præcepto apostoli Pauli, qui in Epistola ad Rom. cap. xii, communicare nos sanctorum memoris jubet. Certe Origenes in libro ii, verba illa Apostoli, *memoriis sanctorum communicantes*, ita interpretatur, ut idem significant, quod offerre ad sepulcra martyrum. Nec aliter sumit Hilarius in libro *contra Constantium*, sub finem. De hac communione loquitur Marcellinus presbyter in libello precum ad Valentinianum imp., ubi de Oxyrynchitis qui sancti Pauli ipsorum quondam antistitis memoriam devotissime celebrabant: *Habentes, inquit, secum presbyteros et diaconos illius utilitate fidei, per quos fruebantur divinis sacramentis, una cum supermemorato beatissimo Paulo*. Et hæc quidem de publico cultu reliquiarum que in cœmeteriis recondebantur. Fuit et alius mos secutis temporibus, ut singuli fidelium reliquias martyrum quascumque nancisci potuerant, omni honorifice servarent. De quo more aucti quid scribit Eusebius noster in sermone 2 de resurre-

speciem præbens, tanquam velum navis ventorum flatu sinuatum circum corpus martyris stetit. Quod quidem in medio positum, non ut caro assa videbatur, sed velut aurum aut argentum quod in fornace excoquitur. Quippe odorem suavissimum quasi thuris alteriusve pretiosi aromatis, naribus nostris inhalantem hauriebamus. Postremo cernentes impii ac profani homines corpus flammis non posse consumi, confectorem propius accedere enseque alte in corpus adigere jusserunt. Quo facto tanta vis sanguinis effluxit, ut ignis prorsus exstingueretur, plebsque universa miraretur tantum esse discrimen inter infideles atque electos. Quorum ex numero hic certe unus fuit nostra ætate, apostolicus et propheticus doctor, catholicæ Smyrnenis Ecclesiæ episcopus. Quisquid enim ille ore suo unquam protulit, aut impletum jam vidimus, aut scimus implendum. Verum invidus ille atque æmulus, et justorum generi semper infestus nequissimus dæmon, cum insigne illius martyrium, vitamque ab ineunte adolescentia sine ulla reprehensionis labe transactam intelligeret, atque idcirco immortalitatis corona ipsum esse redimitum, et præmium gloriosi certaminis sine controversia retulisse cerneret, operam dedit ne corpus illius a nostris auferretur; tametsi multi inter nos essent, qui id agere magnopere cupiebant, et sacro illius cadaveri communicare. Quidam igitur successerunt Nicetæ Herodis patri, fratri autem Dalces, ut proconsulem adiret moneretque ne cadaver illius donaret, ne forte, ut aiebant, relicto Crucifixio, hunc deinceps Christiani colere inciperent. Et isti quidem hæc dicebant,

Non enim projecit quam incidit, sed accipiens eam ut melicamen ad sanitatem illius delicti quod admiserat abnequendo, domi reconditi; ut consuerunt infirmiores, fideles tamen, honorare si quid a martyribus sumpserint. Hæc etiam referendus est mos Ægyptiorum, qui martyrum corpora non lumabant, sed domi in lectulis reposita servabant, ut refert Athanasius in *Vita B. Antonii*.

(85) *Ἀδελφὸν δὲ Δάλκῃς*. Hoc nomen varie corruptum in codicibus nostris invenit. Codex quidem Melicæus Δάλκῃς scriptum habet. Nicephorus autem Δάρκῃς. Cæteri codices vulgatam lectionem retinent cum Rutino. Sed cum hoc nomen nec Græcum sit nec Latium, malim sequi editionem Usserianam, in qua legitur ἀδελφὸν δὲ Ἄλκῃς. Nam Alce nomen fuit usitatum in Græcia, et præcipue apud Smyrnæos, ut docet Ignatii ad Smyrnæos epistola. Usserius quoque in manuscripto Saviliu codice scriptum esse testatur ἀδελφὸν δὲ Ἄλκῃς. Quam tamen lectionem Savilius ad oram libri sui qui penes nos est, minime adnotavit.

(86) *Συγκοινωνοὺς τε καὶ μαθητὰς*. Rectius in codice Maz. et Mediceo scribitur καὶ συμμαθητὰς. In integro autem exemplari hujus epistolæ quod Jac. Usserius edidit, ita scriptum habetur: ὧν γένοιτο καὶ ἡμᾶς κοινωνοὺς τε καὶ συμμαθητὰς γενέσθαι. Quam lectionem vetus ejus epistolæ interpres secutus est. Sic enim vertit, *ut nos socii ipsorum et condiscipuli esse mereamur*. Optime, meo quidem judicio. Optant enim Smyrnenes, ut discipuli Christi, et commilitones ac condiscipuli martyrum esse mereantur. Vulgatam lectionem retinet auctor *Chronici Alexandrini*, ubi agit de Polycarpo.

suggestentibus atque instantibus Judæis, qui etiam nostros sollicitè observaverant, cum e rogo corpus auferre tentarent : stulti, qui ignorarent nos Christum nunquam posse relinquere, qui pro salute omnium, quotquot ex genere humano salvi futuri sunt, mortem pertulerit, nec alium quemquam colere. Illum enim utpote Filium **135** Dei adoramus, martyres

(87) *Ἐν παντὶ τόπῳ λαλεῖσθαι.* Finis hujus Smyrnæorum epistolæ omisissus est ab Eusebio, propterea quod ad institutum ipsius parum facere videbatur, et quia in alio opere integram epistolam retulerat, in libro scilicet De antiquis martyrum passionibus. Nos vero ex editione Usseriana extremam hujus epistolæ partem supplēvimus, ne studiosi lectores in hac editione nostra quidquam desiderare possint. Sic autem habet :

Οὐ μόνον διδάσκαλος γενόμενος ἐπίσημος, ἀλλὰ καὶ μάρτυς ἐξοχος οὗ τοῦ μαρτύριον πάντες ἐπιθυμοῦσι μιμεῖσθαι, κατὰ τὸ Εὐαγγέλιον Χριστοῦ γενομένων· διὰ τῆς ὑπομονῆς γὰρ καταγωνισάμενος τὸν ἀδικον ἄρχοντα, καὶ οὕτως τὸν τῆς ἀσθενοῦς στέφανον ἀπολαβὼν, σὺν τοῖς ἀποστόλοις καὶ πᾶσι δικαίοις ἀγαλλώμενος, δοξάζει τὸν Θεὸν καὶ Πατέρα, καὶ εὐλογεῖ τὸν Κύριον ἡμῶν, καὶ κυβερνήτην τῶν σωμάτων ἡμῶν καὶ ποιμένα τῆς κατὰ τὴν οἰκουμένην καθολικῆς Ἐκκλησίας. Ὑμεῖς μὲν οὖν ἡξιώσατε διὰ πλειόνων δηλωθῆναι ὑμῖν τὰ γενόμενα, ἡμεῖς δὲ κατὰ τὸ παρὸν ἐπὶ κεφαλῶν μεμνηνάμεν διὰ τοῦ ἀδελφοῦ ἡμῶν Μάρκου. Μαθόντες οὖν ταῦτα, καὶ τοῖς ἐπέκεινα ἀδελφοῖς τὴν ἐπιστολὴν διαπέμψασθε, ἵνα καὶ ἐκεῖνοι δοξάζωσι τὸν Κύριον, τὰς ἐκλογὰς ποιούντα ἀπὸ τῶν ἰδίων δούλων, τῶν δυναμένων πάντας ἡμᾶς εἰσαγαγεῖν ἐν τῇ αὐτοῦ χάριτι καὶ δωρεᾷ εἰς τὴν αἰώνιον αὐτοῦ βασιλείαν, διὰ παιδὸς αὐτοῦ τοῦ μονογενοῦς Ἰησοῦ Χριστοῦ. ᾧ ἡ δόξα, τιμὴ, κράτος, μεγαλοσύνη εἰς αἰῶνας. Ἀμήν! Προσαγορευέτε πάντας τοὺς ἀγίους· ὑμεῖς οἱ σὺν ἡμῖν προσαγορεύουσιν, καὶ Ἐβάρετος ὁ γράψας πανοικελί. Μαρτυρεῖ δὲ ὁ μακάριος Πολύκαρπος μηνὸς Σεβαστιῶν δευτέρῃ ἰσταμένου, πρὸ ἑπτά καλανδῶν Ματίων, Σαββάτῳ Μεγάλῳ, ὡρᾷ ὀγδόῃ· συνελήφθη ὑπὸ Ἡρώδου, ἐπὶ ἀρχιερέως Φιλίππιανου, ἀνθυπατεύοντος Στατίου Κοδράτου, βασιλευπόντος δὲ εἰς τοὺς αἰῶνας Ἰησοῦ Χριστοῦ. ᾧ ἡ δόξα, τιμὴ, μεγαλοσύνη, θρόνος αἰώνιος ἀπὸ γενεᾶς εἰς γενεάν. Ἐβρώσθη ὑμᾶς εὐχόμεθα, ἀδελφοί, στοιχοῦντας τῷ κατὰ τὸ Εὐαγγέλιον λόγῳ Ἰησοῦ Χριστοῦ, μεθ' οὗ δόξα τῷ Θεῷ καὶ Πατρὶ καὶ ἀγίῳ Πνεύματι, ἐπὶ σωτηρίᾳ τῇ τῶν ἁγίων ἐκλεκτῶν, καθὼς ἐμαρτύρησεν ὁ μακάριος Πολύκαρπος, οὗ γένοιτο ἐν τῇ βασιλείᾳ Ἰησοῦ Χριστοῦ πρὸς τὰ ἔσθλην εὐρεθῆναι ἡμᾶς. Ταῦτα μετεγράψατο μὲν Γάτος, ἐκ τῶν Εἰρηναίου, μαθητοῦ τοῦ Πολυκάρπου, ὃς καὶ συνεπολιτεύσατο τῷ Εἰρηναίῳ· ἐγὼ δὲ Σωκράτης ἐν Κορίνθῳ ἐκ τοῦ Γάτου ἀντιγράφων ἔγραφα. Ἡ χάρις μετὰ πάντων. Ἐγὼ δὲ πάλιν Πιόνιος ἐκ τοῦ προγεγραμμένου ἔγραφα, ἀναζητήσας αὐτὰ, κατὰ ἀποκάλυψιν φανερώσαντός μοι Πολυκάρπου, καθὼς δηλώσω ἐν τῷ καθεστῆς, συναγαγὼν αὐτὰ ἡδὴ σχεδὸν ἐκ τοῦ χρόνου κεκηκῶτα, ἵνα καὶ με συναγάγῃ ὁ Κύριος Ἰησοῦς Χριστὸς μετὰ τῶν ἐκλεκτῶν αὐτοῦ, ᾧ ἡ δόξα, σὺν Πατρὶ καὶ ἀγίῳ Πνεύματι εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν. Id est :

Qui non solum doctor insignis, verum etiam summus exstitit martyr, cujus martyrium omnes imitari student, quippe quod cum Evangelio Christi consenserit. Etenim injustissimum presidem patientia ac tolerantia superavit, et hac ratione immortalitatis coronam adeptus, una cum apostolis atque omnibus sanctis lætus glorificat Deum Patrem, et benedicit Dominum nostrum, gubernatorem corporum nostrorum, et catholicæ per universum orbem Ecclesiæ pastorem. Ac vos quidem petieratis ut cuncta quæ gesta sunt, finis exponeremus. Nos vero impræsentiarum brevi compendio indicavimus

νεύεται, ὡς καὶ ὑπὸ τῶν ἐθνῶν ἐν παντὶ τόπῳ λαλεῖσθαι (87). Ἡ μὲν δὲ κατὰ τὸν θαυμασίον καὶ ἀποστολικὸν Πολύκαρπον, τοιοῦτου κατηξίωτο τέλους, τῶν κατὰ τὴν Σμυρναίων Ἐκκλησίαν ἀδελφῶν τὴν ἱστορίαν ἐν ἧ' δεδηλώκαμεν αὐτῶν ἐπιστολῇ καταθειμένων. Ἐν τῇ αὐτῇ δὲ περὶ αὐτοῦ γραφῇ καὶ

per fratrem nostrum Marcum. Quæ vos posteaquam acceperitis, rogamus ut ad fratres ulterius positos epistolam transmittatis, quo et illi Dominum benedicant, qui ex suis famulis quoscunque vult, eligit, qui gratia sua atque indulgentia omnes nos in regnum suum æternum potest inducere, per Filium suum unigenitum Jesum Christum, cui gloria, honor, imperium ac majestas in sæcula. Amen! Salute omnes sanctos universi qui nobiscum sunt, vos salutant, et Evarestus hujus epistolæ scriptor cum omni domo sua. Passus est autem beatus Polycarpus die secundo mensis Xanthici, ante diem vi Kalendas Martias, Magno Sabbato, hora octava. Captus est ab Herode, pontifice Asiæ Philippo Tralliano, Statio Quadrato proconsule, regnante in sæcula J-su Christo, cui gloria, honor, majestas ac thronus sempiternus ab ætate in ætatem. Optamus vos in Domino valere, fratres charissimi, inhaerentes præceptis atque Evangelio Jesu Christi, cum quo gloria et honor Deo Patri sanctoque Spiritui, ob salutem sanctorum qui electi sunt a Deo. Quorum exemplo passus est beatus Polycarpus. Ad cujus vestigia optamus ut in regno Christi locum habere mereamur. Hæc ex libro Irenæi, discipuli B. Polycarpi, descripsit Caius, qui etiam versatus est cum Irenæo. Ego vero Socrates Corinthi transcripsi ex Caii exemplari. Gratia sit cum omnibus. Po hæc ego Pionius ex supradicto descripsi, cum exemplaria diu quævissem, et Polycarpus per visionem ea mihi revelasset, ut inferius declarabo : cum autem vetustate ac longinquitate temporis prope corrupta essent, collegi ea, ut me quoque cum electis suis colligat Dominus noster Jesus Christus, cui cum Patre et Sancto Spiritu gloria in sæcula sæculorum. Amen!)

Hæc ideo hic ascribenda esse duxi, ut tam illustre antiquitatis ecclesiasticæ monumentum hic quoque integrum legeretur. Sunt autem in calce hujus epistolæ quædam diligentius observanda. Primum est, hanc epistolam non continuo post Polycarpi martyrium, sed aliquanto post tempore a Smyrnæis scriptam fuisse. Nam cum Philomelitenus de Polycarpi martyrio fama tantum ac rumore tenus audisset, litteras dederunt ad Smyrnæorum Ecclesiam, rogantes ut cuncta quæ in beatissimi viri passione gesta fuerant, singillatim præscripta ad ipsos mitterentur. Quod quidem libentissime præstiterunt Smyrnæi, scripta ad ipsos epistola quam in manibus habemus. Id autem subindicant his verbis : Ὑμεῖς μὲν οὖν ἡξιώσατε διὰ πλειόνων δηλωθῆναι ὑμῖν τὰ γενόμενα, etc. Secundo notandum est, Polycarpi martyrium passim in hac epistola evangelicum martyrium appellari. Nam et initio epistolæ aiunt Smyrnæi : σχεδὸν γὰρ πάντα τὰ προάγοντα ἐγένετο, ἵνα ἡμῖν ὁ Κύριος ἄνωθεν ἐπέδειξῃ τὸ κατὰ τὸ Εὐαγγέλιον μαρτύριον. Et in extrema epistolæ parte : οὗ τοῦ μαρτύριον πάντες ἐπιθυμοῦσι μιμεῖσθαι, κατὰ τὸ Εὐαγγέλιον Χριστοῦ γενομένων. Cur autem consonum Evangelio Christi vocetur hoc Polycarpi martyrium, utrobique afferunt rationem Smyrnæi, quod scilicet Polycarpus fugerit eos, qui ipsum persequerentur, exemplo Christi exspectans donec traderetur, et quod iniquitatem præsidis patientia sua superavit. Illud etiam observandum est, hanc Smyrnæorum epistolam perlatam quidem fuisse a Marco, scriptam vero manu Evaresti, cujus nomen ascripserunt

ἄλλα μαρτύρια συνῆπτο (88) κατὰ τὴν αὐτὴν Σμύρναν πεπραγμένα ὑπὸ τὴν αὐτὴν περίοδον τοῦ χρόνου τῆς τοῦ Πολυκάρπου μαρτυρίας· μεθ' ὧν καὶ Μητρόδωρος τῆς κατὰ Μαρκίωνα πλάνης πρεσβύτερος δὴ εἶναι δοκῶν, πυρὶ παραδοθεὶς ἀνήρηται. Τῶν γε μὴν τότε περιβόητος μάρτυς εἰς τις ἐγνωρίζετο Πιόνιος, ὃς τὰς κατὰ μέρος ὁμολογίας, τὴν τε τοῦ λόγου παρβρῆσαν, καὶ τὰς ὑπὲρ τῆς πίστεως ἐπὶ τοῦ δήμου καὶ τῶν ἀρχόντων ἀπολογίας, διδασκαλικὰς τε δημηγορίας, καὶ ἐτι τὰς πρὸς τοὺς ὑποπεπτωκότας τῶν κατὰ τὴν διωγμὸν πειρασμῶν δεξιώσεις, παραμυθίας τε ἄς ἐπὶ τῆς εἰρκτηῆς τοῖς παρ' αὐτὸν εἰσαφικνουμένοις ἀδελφοῖς παρετίθετο, ἄς τε ἐπὶ τούτοις ὑπέμεινε βασιάνους, καὶ τὰς ἐπὶ ταύταις ἀλγηδόνας, καθηλώσειε τε, καὶ τὴν ἐπὶ τῆς πυρᾶς καρτερίαν, τὴν τε ἐφ' ἅπασιν τοῖς παραδόξοις αὐτοῦ τελευτήν, πληρέστατα τῆς περὶ αὐτοῦ γραφῆς περιεχοῦσης, τοὺς οἷς φίλον, ἐπὶ ταύτην ἀναπέμφομεν, τοῖς τῶν ἀρχαίων συναχθεῖσιν ἡμῖν μαρτυροῖς ἐντεταγμένην (88'). Ἐξῆς δὲ καὶ ἄλλων ἐν Περγάμῳ (89) πόλει τῆς Ἀσίας ὑπομνήματα με-

Smyrnæi exemplo apostoli Pauli, qui in suis ad Romanos litteris Tertii quoque litterarum scriptoris nomen apposuit. Postremo notandum est, quod Polycarpus passus esse dicitur die secundo mensis Xanthici, id est, ante diem vii Kalendas Martias. Usserius quidem tum in notis ad epistolam Smyrnæorum, tum in libro De anno solari Macedonum et Asianorum, cap. 1, affirmat Smyrnæos præter morem reliquarum Asiæ civitatum, mensem Xanthicum exorsos fuisse a die 25 mensis Martii. Sed cum ad id probandum nullam rationem afferat, in eo non possum illi assentiri. Quis enim credat, Smyrnæos in mensem Macedonicorum dispositione a reliquis Asiæ civitatibus dissensisse? Certe si ita fuisset, Smyrnæi diem quo passus est Polycarpus, non ita designassent, ut legitur in hac epistola: μαρτυρεῖ δὲ ὁ Πολύκαρπος Ἐσθθητικοῦ δευτέρου Ἰσταμῆνου. Sed ad vitandam ambiguitatem, adjecissent, καὶ ἡμᾶς τοὺς Σμυρναίους. Cæterum Smyrnæos in anni ac mensium suorum dispositione prorsus cum Asianis consensisse, docent *Acta* Pionii martyris qui passus est Smyrnæ in persecutione Deciana, in quibus ita scribitur: *Hæc acta sunt Julio præconule, ante 1v Idus Martias more Romanorum, Asiæ autem more, septimi mensis undecimo.* Rectius in *Chronico Alexandrino* legitur: ὃ ἐστὶ κατὰ Ἀσιανοῦς μηνὸς ἕκτου ἰβ'. Cum igitur Smyrnæi non aliter menses suos ordinaverint quam cæteri Asiani, apud Asianos vero mensis Xanthici initium in vicesimum secundum Februarii diem incidit, idem quoque a Smyrnæis observatum sit necesse est. Quare in epistola Smyrnæorum de martyrio Polycarpi, scribendum: πρὸς ἑπτὰ Καλανδῶν Μαρτίων, ut legitur D

A vero tanquam discipulos et imitatores Domini, merito amore prosequimur, ob eximiam ipsorum benevolentiam, quam erga Regem ac Magistrum suum declararunt. Quorum nos quoque consortes ac condiscipulos fieri omnibus modis optamus. Porro cum centurio pertinaciam Judæorum animadverteret, corpus in medio collocatum, ut moris est ipsis, concremavit. Atque ita nos demum ossa illius gemmis pretiosissimis chariora, et quovis auro puriora colligentes, ubi decebat condidimus. Quo etiam in loco nobis, si fieri poterit, convenientibus concedet Deus natalem ejus martyrii diem cum hilaritate et gaudio celebrare, tum in memoriam eorum qui glorioso certamine perfuncti sunt, tum ad posteros hujusmodi exemplo erudiendos et confirmandos. Hæc de beato Polycarpo, qui cum aliis duodecim Philadelphensibus apud Smyrnæam martyrio est coronatus. Qui tamen solus omnium hominum memoria ac fama præcipue celebratur, adeo ut nomen ipsius ubique terrarum etiam a gentilibus commemoretur.

Kalendas Martias, præstat meo quidem judicio eam sententiam tueri, quæ tum Smyrnæensis Ecclesiæ, tum omnium Orientalium tabulis confirmatur, quam incertis de magno Sabbato conjecturis et Judæorum traditionibus inniti. Neque enim probabile est, Smyrnæos diem quo passus est B. Polycarpus ignorasse; aut natalem ejus alio die quam quo passus fuerat, celebrasse, præsertim cum Smyrnæi in hac ipsa ad Philomelienses epistola discrete polliceantur, se quotannis diem ejus natalem pie sancteque esse celebraturos. Quare cum paulo ante Pionii martyrium, principatu Decii Augusti, id est, octoginta circiter annis a passione B. Polycarpi, constet Smyrnæos natalem B. Polycarpi celebrasse vii Kalendas Martias, nefas jam esse existimo de die passionis ejus amplius dubitare. *Siculorum Fastorum* auctor, inquit Usserius, pro *Ματῶν* legit *Ἀπριλλίων*. Verum enim Polycarpi natalem in 26 Martii esse statuendum et Asiani anni ratio et magni Sabbati character evincit, licet apud Latinos 26 Jan., apud Græcos 25 Febr. celebretur. Usserio astipulatur Pagius ad an. 167, n. 3, 4. Edit.

(88) Ἐν τῇ αὐτῇ δὲ περὶ αὐτοῦ γραφῇ καὶ ἄλλα μαρτύρια συνῆπτο. Male hunc locum acceperunt Rufinus, Nicephorus et Christophorus. Existimarunt enim in eadem illa de Polycarpi martyrio epistola, Pionii quoque et Metrodori aliorumque passionem a Smyrnæis commemoratam fuisse, cum tamen id non dicat Eusebius, sed tantum affirmet, epistolæ illi in qua de Polycarpi martyrio agebatur, adjunctas fuisse aliorum martyrum passiones, Pionii scilicet ac Metrodori. Certe Eusebius paulo post, epistolam de Pionii martyrio distinguit ab epistola illa in qua martyrium Polycarpi describitur: Πληρέστατα τῆς περὶ αὐτοῦ γραφῆς περιεχοῦσης, τοὺς οἷς φίλον ἐπὶ ταύτην ἀναπέμφομεν. Et in hoc quidem tortasse excusari potest Eusebius. In eo vero quod Pionium, Metrodorum, Carpum et reliquos passos esse existimat principatu Marci Antonini, iisdem temporibus quibus passus est Polycarpus, nemo illum excusare unquam potest. Quippe ex *Actis* Pionii, et ex *Actis* Carpi et Papuli, constat illos regnante Decio subisse martyrium. Causam erroris Eusebio præbuit, quod *Acta* illa Pionii et Carpi simul cum *Actis* passionis sancti Polycarpi in uno codice compacta legebantur. Ex quo suspicatus est Eusebius illos uno eodemque tempore passos fuisse.

(88') Ἐντεταγμένην. Al. impr., ἐντεταγμένη, ninirum typograph. errore. Edit.

(89) Ἐξῆς δὲ καὶ ἄλλων ἐν Περγάμῳ. Hunc locum ita accepit Christophorus, quasi *Acta* mar-

Atque hic exitus admirandi illius et apostolici Polycarpi : cujus ordinem ac seriem fratres Smyrnen-
sis Ecclesiæ, in ea quam diximus epistola memoriæ
prodiderunt. Seu et alia martyria sub idem tempus

quo Polycarpus passus est, apud Smyrnam facta, in eadem epistola conjunctim leguntur. In quibus
et Metrodorus quidam, qui Marcionis sectæ presbyter dicebatur, flammis consumptus interiit. Cele-
berrimus quoque inter reliquos ejus temporis martyres fuit Pionius. Cujus singulas confessiones, ac
libertatem in dicendo, utque coram populis ac præsidibus pro fidei nostræ defensione peroraverit,
conciones item de institutione fidei, præterea cohortationes, atque invitationes ad eos qui perse-
cutionis tempore lapsi fuerant : allocutiones etiam et consolationes quas in carcere positus adeunti-
bus ipsum fratribus adhibuit; quæ super his tormenta, quantosque dolores sustinuerit : clavorum
insuper confixiones, et mirabilem in medio rogo constantiam : mortem denique ipsam quæ cuncta
illa miracula subsecuta est, si qui volent cognoscere, eos ad epistolam de illius martyrio uberrime
conscriptam amandamus, quam nos in opere de priscis martyribus quorum passiones collegimus,

136 ordine suo inseruimus. Aliorum præterea qui in urbe Asiæ Pergamo sub id tempus martyrium
passi sunt, Acta etiamnum circumferuntur, Carpi videlicet, Papuli, et mulieris cujusdam Agathou-
cæ : qui post multas atque illustres fidei nostræ confessiones glorioso exitu consummati sunt.

CAPUT XVI.

*Quomodo Justinus philosophus religionem Christi
Romæ prædicans martyrium meruit.*

Isdem temporibus et Justinus, cujus supra men-
tionem fecimus, cum alterum librum pro fidei nostræ
defensione imperatoribus superius memoratis obtu-
lisset, sacro martyrio exornatus est fraude ac ma-
chinationibus Crescentis philosophi, qui vivendi
rationem prorsus convenientem ac respondentem
Cynicæ appellationi æmulabatur. Quem cum ille
disputans audientibus plurimis convicisset, tandem
veritatis illius quam prædicaverat, præmium mar-
tyrio consecutus est. Hunc autem exitum vitæ,
idem ille veræ sapientiæ studiosissimus sectator,
in supradicto *Apologetico* aperte prout erat ipsi
prope diem eventurus, prædicat his verbis : « Ego
etiam exspecto ut ab aliquo eorum qui philosophi
appellantur, insidiis appetar, et in nervum com-

tyrum Carpi et Papuli, in eadem illa Smyræorum
epistola continerentur. Quod tamen verum non pu-
to. Neque enim verisimile est, Smyræos martyria
quæ Pergami gesta erant, in epistola sua retulisse.
Probabilius est, Acta hæc martyrum Pergamenorum
a Smyræis vel a quibusdam aliis, ob argumenti
similitudinem postea adjuncta fuisse epistolæ Smyr-
æorum, et in unum quasi corpus relecta. Atque
ita hunc locum cepisse videtur Nicephorus. Dnas
porro epistolas Smyræorum fuisse existimo : alteram
quæ de Polycarpi, alteram quæ de Pionii mar-
tyrio seorsum commemoraverit : quibus subjecta
erant Acta passionis Carpi et Papuli. Certe Pionius
itemque Carpi et Papuli, Decio imperante, mar-
tyrium passi sunt, ut eorum Acta hodieque testan-
tur. Quare passio illorum referri non potuit in dicta
Smyræorum epistola, quæ de Polycarpi martyrio
adhuc recenti scripta est ad Ecclesiam Philomeli
temporibus Marci Antonini. Vide Baronium ad an-
num Christi 169, cap. 22, et Usserium in libro
De anno solari Macedonum et Asiæ, cap. 3.

(90) *Δεύτερον ὑπὲρ τῶν καθ' ἡμᾶς δογμάτων βιβλίων ἀναδούς.* Eusebius infra cap. 17 mentionem
iterum facit hujus secundi *Apologetici*, quem Jus-
tinus imp. M. Aurelio Antonino pro Christianis
dicaverat. Ejusdem libri meminit etiam Hieronymus
in opere *De scriptoribus ecclesiasticis*. Scaliger in

A μαρτυρηκῶτων φέρεται, Κάρπου καὶ Παπύλου, καὶ
γυναϊκὸς Ἀγαθονίχης, μετὰ πλείστας καὶ διαπρεπεῖς
ὁμολογίας ἐπιδόξως τετελειωμένων.

B

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΓ'.

*Ὅπως Ἰουστίνος ὁ φιλόσοφος τὸν Χριστοῦ λό-
γον ἐπὶ τῆς Ῥωμαίων πόλεως πρεσβύτων ἐμμε-
τῆρησεν (Nic. H. E. III, 32).*

Κατὰ τούτους δὲ καὶ ὁ μικρῷ πρόσθεν ἡμῖν δηλω-
θεὶς Ἰουστίνος, δεύτερον ὑπὲρ τῶν καθ' ἡμᾶς δογμά-
των βιβλίων ἀναδούς (90) τοῖς δεδηλωμένοις ἀρχουσι,
θεῖω κατακοσμεῖται μαρτυρίῳ, φιλοσόφου Κρίσκεν-
τος (τὸν φερώνυμον δὲ οὗτος τῇ Κυρικῇ προστηγορή-
βιον τε καὶ τρέπον ἐξήλου) τὴν ἐπιβουλήν αὐτῷ κατα-
ρτῦσαντος, ἐπειπερ πλεονάκεις ἐν διαλόγοις ἀκρα-
τῶν παρόντων (91) εὐθύνας αὐτὸν, τὰ νικητήρια τε-
λευτῶν ὑπὲρ ἧς ἐπρέσβευεν ἀληθείας, διὰ τοῦ μαρ-
τυρίου τοῦ κατ' αὐτὸν ἀνεδήσατο. Τοῦτο δὲ καὶ αὐ-
τὸς ὁ ταῖς ἀληθείαις φιλοσοφώτατος, ἐν τῇ δεδηλωμέ-
νῃ *Ἀπολογία* σαφῶς οὕτως, ὥσπερ οὖν καὶ ἐμμελεῖν
ἔσον οὕτω περὶ αὐτὸν συμβῆσθαι, προλαβὼν ἀπο-
σημαίνει τούτοις αὐτοῖς τοῖς ῥήμασι : « Καθὼ οὖν
προσοδοῶ ὑπὸ τίνος τῶν ὀνομασμένων ἐπιβουλεύθη-

Animadversionibus Eusebianis, pag. 201, ait hunc
secundum Justinum *Apologeticum*, cujus hoc loco
mentionem facit Eusebius, hodie non exstare, id-
que palam esse affirmat. In quo tamen longe fallit-
ur. Etenim Eusebius, postquam dixit Justinum
philosophum secundam pro Christianis *Apolo-
giam* M. Aurelio Antonino obtulisse, statim ex eadem
oratione insignnem locum affert, quo Justinus ad-
versus Crescentem Cynicum philosophum invehitur.
Qui quidem locus hodie exstat in *Apolo-
gia* prima
ejusdem Justinum, pag. 46 editionis Parisiensis Græco-
Latinæ. Verum in vulgatis Justinum editionibus, ora-
tiones illius apologetiæ præpostero ordine colloca-
tæ sunt. Nam quæ secunda ponitur in excusis exem-
plaribus, ea priore loco poni debuit. Quæ vero in
editionibus prima recensetur, et ad senatum Roma-
num inscripta est, ea posteriore loco collocari debet,
ut pluribus infra dicturi sumus.

(91) *Ἀκρατῶν παρόντων.* Ita quidem Regius.
Sed quatuor reliqui, Mazar. scilicet ac Med., cum
Fuk. et Saviliano, scriptum habent, ἐπ' ἀκρατῶν
εὐθύνας αὐτὸν, quod quidem mihi videtur el-
gantius. Porro hæc periodus cum in Græco confusa sit
ac perturbata, in duas a nobis divisa est, ut sensus
apertior redderetur. Idque etiam ante nos præstitit
Rufinus.

και ξύλω έντιναγήναι (92), η και ύπό Κρίσκεν-
 τος τού άφιλοσόφου και φιλοκόμπου. Ού γάρ φιλοσο-
 φον ειπείν άξιον τών άνδρα, ός γε περι ών μη επί-
 σταται δημοσίη καταμαρτυρεί, ώς άθίων και άσε-
 βών Χριστιανών δυτων, προς χάριν και ήθονήν τών
 πολλών, πεπλανημένως τούτο πράττων (93). Εί τε
 γάρ μη έντυχών τούτῳ Χριστού διδάγμασι κατα-
 τρέχει ή μών, παμπόνηρός έστι και ιδιωτών πολλῶ
 χείρων, οι φυλάττονται πολλάκις περι ών ούκ επίστα-
 ται διαλέγεσθαι και ψευδομαρτυρείν. Καί ει έντυχών
 μη συνήκε τὸ έν αύτοίς μεγαλειόν, η συνεις, προς
 τὸ μη ύποπτευθῆναι τοιούτους ταύτα ποιεί, πολὺ μάλ-
 λον άγενής και παμπόνηρος, ιδιωτικῆς και άλόγου
 έξής και φόβου έλάττων ών. Καί γάρ προθέντα με
 και έρωτήσαντα αύτῶν έρωτήσεις τινάς τοιαύτας, μα-
 θείν και έλέγξει ότι άληθώς μηδέν επίσταται, ειδέναι
 ύμάς βούλομαι. Καί ότι άληθῆ λέγω (94), ει μη άν-
 γρέχθησαν ύμιν αι κοινωνίαι τών λόγων, έτοιμος και
 έρ' ύμών κοινωνείν τών έρωτήσεων πάλιν βασιλει-
 κών δ' άν και τούτο έργον ειη. Εί δέ και έγνωσθησαν
 ύμιν αι έρωτήσεις μου και αι εκείνου άποκρίσεις,
 φανερόν ύμίν έστιν, ότι οὐδέν τών ήμετέρων επίστα-
 ται η ει επίσταται, οία τούς άκούοντας δέ ού τολμά
 λέγειν, ώς πρότερον έφην, ού φιλόσοφος, αλλά φιλό-
 όξος άνήρ δείκνυται, ός γε μηδὲ τὸ Σωκρατικόν
 αξίεραστον έν τιμῆ (95). Ταύτα μὲν οὖν ὁ Ίουστίν-

A pingar : ab ipso forsitan Crescente, veræ philoso-
 phiæ ignaro, et vanitatis potius quam veritatis ama-
 tore. Neque enim philosophi vocabulum meretur,
 qui de rebus quas prorsus ignorat, publice loqui,
 et Christianos impios ac profanos affirmare non
 dubitat, quo gratiam capiet plebecula : errans
 omnino. Si enim cum doctrinam Christi nunquam
 legerit, eam tamen suggillat, profecto nequissimus
 est, et vulgi hominibus multo deterior, qui plerum-
 que cavere solent ne de iis rebus loquantur quas
 ignorant, neve falsum testimonium proferant. Si
 vero cum eam doctrinam legerit, majestatem illius
 minime intellexit ; aut si intellexit quidem, verum
 ita ut dixi se gerit, ne forte eum Christianum esse
 homines suspicentur, longe adhuc ignavio pejor-
 B que judicandus est, quippe qui popularibus atque
 insanis opinionibus, metuque inferiorem se esse
 fateatur. Neque vero illud ignorare vos velim, au-
 gustissimi imperatores, me cum multis hujusmodi
 interrogationes ei proposuissem, 137 deprehen-
 disse illum revera nihil scire. Atque ut sciatis a mo-
 verum dici, paratus sum, si forte disputationes illas
 ad vestram notitiam non pervenerunt, coram vobis
 interrogationes iterum proponere. Neque id ab
 imperatoria majestate alienum fuerit. Si vero cum
 interrogationes meæ, tum illius responsiones ad

Ligno mersa cavo vinculis tenere beatiss.

In Menæo Græcorum, die 25 Septembris, de SS.
 Paulo et Tatta : Διαβληθέντες ως Χριστιανοί ξύλω
 C ήσφαλισθησαν, και άλύσειν έδέθησαν. Latini hoc li-
 gnum etiam *cippum* dixere. Glossæ veteres : *Cippus, πο-
 δοκάχη*. Sic in Passione Chrysanti et Darie : *Tunc
 trati milites, mittunt eum in cippo novo et nodosissi-
 mo, ita ut in tertio puncto tibias concenterent. Igitur
 cum starent ante eum et insultarent ei, ita putrefac-
 tum est lignum totius cippi, ut in cinerem conver-
 teretur*. Sic legitur in codice ms. At Metaphrastes
 eadem Acta describens sic habet ex versione Lipo-
 mani : *Milites indignati eum in carcerem conjece-
 runt, et triplici compede strinxere : quæ quidem
 cum ipsi astarent et illuderent, in pulverem redacta
 est*.

(97) *Προς χάριν και ήθονήν τών πολλών, πε-
 πλανημένως τούτο πράττων*. Editi antea, προς
 χάριν και ήθονήν τών πολλών τών πεπλανημένων.
 Longe elegantior est lectio quam ex tribus nostris
 codicibus, Maz., Med. et Fuk., exhibemus. Quæ
 emendatio adeo necessaria est, ut nisi ita scripse-
 ris, quæ sequuntur Justinii verba cum præcedenti-
 bus nullatenus cohæreant. Postquam enim dixit Ju-
 D stinus Crescentem indignum e-se philosophi voca-
 bulo, propterea quod de rebus loqueretur quas pe-
 nitus ignorabat, et Christianos impios vocabat, ut
 gratiam captaret imperitæ multitudinis : addit
 deinde, illum in eo graviter errasse. πεπλανημένως
 τούτο πράττων. Rationem inie subjungit, ει τε γάρ
 μη έντυχών, etc., eleganter omnino. Itaque non im-
 merito in codice Regio ad latus horum verborum
 apposta est nota Ωρ. et supra accentus circumfle-
 xus, et ov. Quæ nota significat *ώρατων*, id est locum
 venustum et elegantem.

(94) *Και ότι άληθῆ λέγω*. Hanc loquendi vim et
 proprietatem non intellexit Christophorosus. In hu-
 jusmodi autem locutione subauditur eleganter *ενα
 ειδῆτε*.

(95) *Τὸ Σωκρατικόν αξίεραστον έν τιμῆ*. Intelli-
 git egregiam illam Socratis sententiam quæ est apud
 Platonem : quam quidem ab Eusebio aut ab exscri-

(92) *Και ξύλω έντιναγήναι*. Ita codex Regius et
 Nicephorus hunc Justinii locum exhibent. Sed in ve-
 tustissimo codice Mazarino scriptum inveni, *κάν ξύ-
 λω έντιναγήναι*. In Fuk., και έν ξύλω έντιναγήναι. In
 C Medicæo, και έν ξύλω ένταγήναι. Hodie in vulgatis
 Justinii editionibus excusum est, και ξύλω έμπα-
 γήναι, quomodo etiam in codice Medicæo prius scrip-
 tum fuerat. Eamque lectionem secutus Scaliger, in
 Animadversionibus Eusebiiis verit̄ patibulo affigi.
 At Christophorosus et ante illum Langus, Nicepho-
 ri interpres, verterunt *fustuarium pati*, pessime,
 meo quidem iudicio. Rufinus, *baculo et clava feriri*,
 quasi Justinus clavam et baculum Crescentis Cynici
 formidaverit. Ego vero ξύλον, *nervum* interpretatus
 sum. Ita enim sumitur ea vox passim apud Euse-
 bium, verbi gratia, in libro quinto, initio, τὰς έν
 τῷ ξύλω διατάσεις τών ποδών. Themistius, oratione
 9 : *Οί δέ εκ τών σχιμπόδων εις δεσμοτήρια συνηπά-
 ζοντο τῶς δέ οι σχιμπόδες είνοντο άντι ξύλων*. Ad
 quem locum recte doctissimus Petavius adnotavit ξύ-
 λων esse quod Latini dicunt *nervum*, ut est in vete-
 ribus Glossis, eoque sensu apud Prudentium sumi
 lignum, cum ait :

*Lignoque plantas inserit,
 Divaricatis cruribus.*

Quippe hujusmodi compedes erant e ligno. Idem
 Themistius in oratione nonnum edita, quæ inscribitur
Constantius seu De humanitate, de tyranno lo-
 quens : *Καθάπερ οίμαι δεσμοτηρίου τις φύλαξ, πολ-
 λούς έχων δεσμώτας ύφ' έαυτῶν, αγαπᾶ τε και γέγη-
 θεν, ότι εύτυχέστερός έστι τῶν έν τοίς ξύλοις*. Lucas
 quoque in Actibus apostolorum, cap. xvi, loquens
 de Paulo et Sila quos Philippensium magistratus in
 carcerem conjecerant, ξύλων ita usurpat : *Έβαλεν
 αύτους εις τήν έσωτέραν φυλακήν, και τούς πόδας
 αύτῶν ήσφαλισατο εις τὸ ξύλον*. Velius interpres ita
 verit̄ : *Misit eos in interiorum carcerem et pedes eo-
 rum strinxit ligno*. Arator vero in lib. ii *Apostolicæ
 Historiæ*, eandem rem narrans expressit his ver-
 sibus :

*Conveniunt, ubi carcer erat : quem sedibus iniis
 Includunt comitante Sila : vestigia quorum*

aures vestras pervenerunt, perspicuum vobis est, illum in religione nostra prorsus nihil scire. Aut si scit ille quidem, sed propter auditores eloqui non audet, nequaquam philosophus, ut antea dixi, sed popularis auræ captator esse deprehenditur, quippe qui pulcherrimum illud Socratis dictum parvi faciat : Nullum esse veritati antefendum virum. » Hactenus Justinus. Quem quidem, sicut ipse prædixerat, structis a Crescente insidiis, martyrio esse coronatum Tatianus vir qui primo ætatis suæ tempore rhetoricam docens, in gentilium disciplinis summa cum laude versatus est, et qui plurima ingenii sui monumenta posteris reliquit, in libro *Adversus gentes* testatur his verbis : « Et recte Justinus, vir omnium admiratione dignissimus, eos latronibus similes esse dixit. » Pauca deinde interlocutus de philosophis, hæc subjungit : « Crescens quidem qui in urbe Roma nidulum suum fixerat, cœdis puerorum amoribus, et avaritiæ supra omnes mortales contemnerent, ipse tantopere eam formidabat, ut concinnaverit, eo quod ille veritatem prædicans, philosophos belluones et deceptiores esse convinceret. » Et hæc quidem Justino causa martyrii fuit.

CAPUT XVII.

De martyribus quorum Justinus in suis libris mentionem facit.

Idem porro Justinus aliorum quoque qui paulo ante ipsum martyrio perfuncti erant, in priore *Apologetico* mentionem facit his verbis : quæ quo-

piore omissam, necessario in versione nostra adjiciendam putavi. Porro hunc locum ex manuscriptis codicibus Maz., Mel. et Fuk. ita restitui : ὡς γε μὴδὲ τὸ Σωκρατικὸν ἀξιώραστον ἐν τιμῇ. (At nos cum aliis correximus ἄνθ' ὄν. EDIT.)

(96) *Σοφιστεύσας ἐν τοῖς Ἑλλήνων μαθήμασι.* Rutinus magistrum eloquentiæ vertit; Tatianus, inquit, vir eruditissimus, in prima etate sua oratoriam docens. Ita etiam vertit Hieronymus in *Catalogo*. Theodoritus quoque in libro *i Hæreticarum fabularum*, Tatianum primo sophistam fuisse testatur. Ipse Tatianus de se loquens in fine libri *Adversus Græcos*, eodem utitur verbo quo Eusebius : Ταῦτα μὲν οὖν οὐ παρ' ἄλλου μαθὼν ἐξεθέμην, πολλὴν ἐπιποιήσας γῆν, καὶ τοῦτο μὲν σοφιστεύσας τὰ ὑμέτερα, τοῦτο δὲ τέχνας καὶ ἐπιβολὰς ἐγκυρήσας πολλαῖς. Ubi vox σοφιστεύσας nihil ad eloquentiam pertinet, sed omnem Græcorum sapientiam et liberales disciplinas complectitur. Sane quod Tatianus ibidem ait se plurimas regiones peragrasse, multasque artes et inventiones mechanicas curiose didicisse, philosophum magis indicat quam professorem eloquentiæ. Adde quod liber ille *Adversus Græcos* conscriptus, satis testatur auctorem parum in dicendo exercitatum fuisse. Est enim eruditus quidem liber, sed sine ordine ac methodo compositus.

(97) *Πρὸ τοῦ κατ' αὐτὸν ἀγῶνος.* Quatuor nostri codices Maz., Mel., cum Fuk. et Saviliano, scriptum habent, πρὸ τοῦ κατ' αὐτὸν μαρτυρίου.

(98) *Ἐν τῇ προτέρᾳ αὐτοῦ μνημονεύει Ἀπολογία.* Scribendum est ἐν τῇ δευτέρᾳ, ut recte conjecit D. Petavius in *Animadversionibus* ad hæresim XLVI Epiphani, et P. Halloixius in *Vita S. Justin*, cap. 26. Quippe Eusebius alio ordine *Apologias* Justinii recenset, quam quo nunc sunt editæ. Eam enim quæ in vulgatis editionibus secunda inscribitur, et Antonino Pio nuncupata est, Eusebius prioris appellat, ut videtur est in capite 12 lib. IV, et in cap. 18

αυτοῦ. Ὅτι δὲ κατὰ τὴν αὐτοῦ πρόβῃσιν πρὸς τοῦ Κρίσκεντος συσκευασθεὶς ἐτελεύθη, Τατιανὸς ἀνὴρ τὸν πρῶτον αὐτοῦ βίον σοφιστεύσας ἐν τοῖς Ἑλλήνων μαθήμασι (96), καὶ δόξαν οὐ μικρὰν ἐν αὐτοῖς ἀπεινηγεμένος, πλεῖστα τε συγγράμμασιν αὐτοῦ καταλιπὼν μνημεῖα, ἐν τῇ Πρὸς Ἑλλήνας ἱστορεῖ λέγων ὡδὲ πως. « Καὶ ὁ θαυμασιώτατος Ἰουστίνος ὀρθῶς ἐξεφώνησεν, εἰκέναι τοὺς προσηρημένους λησταῖς. » Εἴτ' ἐπειτῶν τινα περὶ τῶν φιλοσόφων, ἐπιλέγει ταῦτα. « Κρίσκης γοῦν ὁ ἐννεοσττεύσας τῇ μεγάλῃ πόλει, παιδεραστὴ μὲν πάντας ὑπερήνευχε, φιλαργυρίᾳ δὲ πάνυ προσεχῆς ἦν. Θανάτου δὲ ὁ καταφρονεῖν συμβουλεύων, οὕτως αὐτὸς ἐδεδίει τὸν θάνατον, ὡς καὶ Ἰουστίνον καθάπερ μεγάλῳ κακῷ, τῷ θανάτῳ περιβαλεῖν πραγματεύσασθαι, διότι κηρύττων τὴν ἀλήθειαν, λίχνους τοὺς φιλοσόφους καὶ ἀπατεῶνας ἐξήλεγχε. » Καὶ τὸ μὲν κατὰ Ἰουστίνον μαρτύριον τοιαύτην εἰληχε τὴν αἰτίαν.

ut Justino tanquam gravissimum malum mortem philosophos belluones et deceptiores esse convinceret.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΖ'.

Περὶ ὧν Ἰουστίνος ἐν ἰδίῳ συγγράμματι μνημονεύει μαρτύρων (Nic. H. E. III, 33).

Ὁ δ' αὐτὸς ἀνὴρ πρὸ τοῦ κατ' αὐτὸν ἀγῶνος (97), ἐτέρων πρὸ αὐτοῦ μαρτυρησάντων ἐν τῇ προτέρᾳ αὐτοῦ μνημονεύει Ἀπολογία (98), χρησίμως τῇ ὑπο-

eiusdem libri. Sed et in libro II, cap. 12, ubi Justinus de Simone Mago loquentem inducit, locum affert ex priore ejus *Apologetico*, qui in II Justinii *Apologia* hodie legitur. Quæ vero in vulgatis editionibus prima dicitur *Apologia* et ad senatorem inscribitur, eam Eusebius secundam vocat, ut videre est in capite decimo sexto, et M. Aurelio Antonino post obitum imperatoris Pii, oblatam esse dicit a Justino in cap. 16 et 18. Ego vero, quod quidem spectat ad ordinem *Apologiarum* Justinii, facile assentior Eusebio : et illam quæ ad senatum vulgo inscribitur, posteriorem esse concedo : præsertim cum videam idem placuisse viris doctissimis, Bellarmino, Baronio et iis quos supra memoravi. Sed et Georgius Syncellus in *Chronico*, ejusque interpres Anastasius Bibliothecarius, ad annum Christi 46, prorsus cum Eusebio consentiunt. Sed quod priorem Justinii *Apologeticum* M. Aurelio Antonino nuncupatum esse scribit, in eo non possum illi assentiri. Nec ignoro viros doctissimos quos supra memoravi, cum Eusebio consentire. Sed quicunque rem ipsam accuratius expendere voluerit, inveniet profecto *Apologeticum* illum, non ut scribit Eusebius M. Aurelio, sed potius Antonino Pio nuncupatum esse. Nam initio *Apologetici* ait Justinus mulierem illam Christianam, cum a viro accusata esset, dedisse libellum imperatori, καὶ ἡ μὲν βιβλίδιόν σοι τῷ αυτοκράτορι ἀναδέδωκε. Quod si *Apologeticus* ille successoribus Antonini Pii dicitur fuisse ut vult Eusebius, certe Justinus in plurali numero dixisset ὑμῖν τοῖς αυτοκράτορσιν. Marcus enim et Verus ambo simul erant Augusti. Secundo scribit Justinus, Lucium quemdam cum Ptolemæum Christianum ad supplicium duci videret, his verbis judicem compellasse : Οὐ πρόποντα εὐσεβεῖ αυτοκράτορι, οὐδὲ φιλοσόφου Καίσαρος παιδί. Id est : Non hæc decet imperatorem Pium, non Philosophi Cæsaris filium. Apud Eusebium in cap. 17 lib. IV rectius legitur οὐδὲ

θέσει καὶ ταῦτα ἱστορῶν. Γράφει δὲ ὕδα· εὐνή A
 τις συνέβη ἀνδρὶ ἀκολασταίνοντι, ἀκολασταίνουσα
 καὶ αὐτῇ πρότερον. Ἐπειδὴ δὲ τὰ τοῦ Χριστοῦ δι-
 δάγματα ἔγνων, ἐσωφρονίσθη, καὶ τὸν ἄνδρα ὁμοίως
 σωφρονεῖν πείθειν ἐπειράτο, τὰ διδάγματα ἀναφέ-
 ρουσα, τὴν τε μέλλουσαν τοῖς οὐ σωφρόνως καὶ μετὰ
 λόγου ὀρθοῦ βιοῦσιν ἔσεσθαι ἐν αἰωνίῳ πυρὶ κόλασιν
 ἀπαγγέλλουσα. Ὁ δὲ ταῖς αὐταῖς ἀσελγείαις ἐπιμέ-
 νων, ἄλλοτριαν διὰ τῶν πράξεων ἐποιεῖτο τὴν γαμε-
 τήν. Ἀσεβὲς γὰρ ἡγουμένη τὸ λοιπὸν ἢ γυνή, συγ-
 γκαλλίνεσθαι ἀνδρὶ παρὰ τὸν τῆς φύσεως νόμον καὶ
 παρὰ τὸ δίκαιον πόρου ἡθονῆς ἐκ παντὸς πειρωμένῃ
 ποιῆσθαι, τῆς συζυγίας χωρισθῆναι ἐβούληθη. Καὶ
 ἐπεὶ ἐξεδουσατεῖτο ὑπὸ τῶν αὐτῆς, ἐτι προσμένειν
 συμβουλευόντων, ὡς εἰς ἐλπίδα μεταβολῆς ἤξοντός
 ποτε τοῦ ἀνδρός, βιαζομένη ἑαυτὴν ἐπέμενε. Ἐπειδὴ B
 δὲ ὁ αὐτῆς ἀνὴρ εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν πορευθεὶς,
 χαλεπώτερα πράττειν ἀπηγγέλθη, ὅπως μὴ κοινῶς
 τῶν ἀδικημάτων καὶ ἀσεβημάτων γένηται, μένουσα
 ἐν τῇ συζυγίᾳ, καὶ ὁμοδιαίτος καὶ ὁμόκοιτος γινο-
 μένη, τὸ λεγόμενον παρ' ἡμῶν βεπούδιον δοῦσα, ἐχω-
 ρίσθη. Ὁ δὲ καλὸς κάγαθος αὐτῆς ἀνὴρ, δέον αὐ-
 τὸν χαίρειν, ὅτι ἂ πάλαι μετὰ τῶν ὑπηρετῶν καὶ τῶν
 μισθοφόρων εὐχερῶς ἔπραττε, μέθαις χαίρουσα καὶ
 κακίᾳ πάσῃ, τοῦτων μὲν τῶν πράξεων πέπαυτο, καὶ
 αὐτὸν τὰ αὐτὰ παύσασθαι πράττοντα ἐβούλετο· μὴ
 βουλομένου ἀπαλλαγείσης (99), κατηγορίαν πεποιήται,

φιλοσόφῳ, quam lectionem manuscripti codices
 confirmant. Quis est igitur qui non videat, C
 Antoninum Pium hic designari? Nam et cognomen
 ipsum Eusebius id satis indicat; et
 quod sequitur de Philosopho imperatoris filio,
 sententiam nostram manifeste confirmat. Dicit
 forte aliquis, nomine imperatoris Pii Marcum des-
 signari, quippe qui patris sui cognomen assumpse-
 rit. Sed si hoc conceditur, quisnam erit ille Philo-
 sophus Cæsaris filius? Cur Lucium Verum Augu-
 stium hic omisisset Justinus, cum in priore *Apolo-*
getico ejus mentionem faciat? Annon luce clarius
 apparet, Antoninum Pium hic a Justino designari,
 cui *Apologeticum* suum inscripsit? Adde quod Urbic-
 us ille præfectus, cujus ibidem meminit Justi-
 nus, vixit sub Antonino Pio. Is enim est Lollius
 Urbicus, qui legatus imperatoris Britannos com-
 pescuit, ut refert Capitolinus in *Vita Antonini*.
 Eum præfectum Urbis fuisse, imperante Pio, docet
 Apuleius in *Apologia*, sub initium. Nam cum Apu-
 leius eam orationem habuerit sub Pio, ut ipsemet
 in ea oratione testatur, Lollium quoque Urbicum
 præfectum Urbis, a quo Æmilianum damnatum
 fuisse dicit, sub eodem Pio fuisse dicendum est.
 De eodem Q. Lollio Urbico præfecto Urbis vetus
 existat inscriptio apud Gruterum, pag. 38. Hæc sunt
 rationes, quibus inductus *Apologeticum* posteriorem
 Justini non M. Aurelio, sed Antonino Pio nuncupa-
 tum esse contendo. In vulgatis quidem editionibus
 is *Apologeticus* inscribitur ad senatum Romanum.
 Verum aut falsa est hæc inscriptio, aut senatus
 nomine ipse quoque imperator subaudiendus est.
 Nam Justinus in eo *Apologetico* imperatorem ipsum
 alloquitur, ut patet ex eo loco supra citato, καὶ ἡ
 μὲν βιβλίῳ σοι αὐτοκράτορι, etc. Sed et pag. 47
 ejusdem *Apologetici* de Crescente loquens et de dis-
 putationibus quas cum illo habuerat, imperatorem
 ipsum compellat his verbis: Εἰ μὴ ἀνηνέχθησαν
 ὑμῖν αἱ κοινῶναι τῶν λόγων, ἔτοιμος καὶ ἐφ' ὑμῶν
 κοινῶναι τῶν ἐρωτήσεων πάλιν. Βασιλεῖον δ' ἂν καὶ
 αὐτὸ ἔργον εἴη. Quid his verbis clarius esse potest?

niam ad institutum nostrum faciunt, hic apponam :
 « Mulier quædam, inquit, virum habebat intempe-
 rantem. Ipsa quoque prius quidem lascive admodum
 se gesserat : sed postquam salutarem Christi
 doctrinam accepisset, statim modestior facta, viro
 etiam persuadere studuit ut castius viveret,
 Christiana præcepta illi suggerens, 138 et ignis
 æterni supplicium paratum iis qui obscene et sine
 recta ratione vixissent. Verum ille in eadem sem-
 per lascivia perseverans, ea agebat quæ uxoris ani-
 mum penitus ab ipso alienaret. Mulier enim nefas
 esse existimans, cum eo viro qui contra naturæ
 leges præterque jus, undecunque vias libidinis ex-
 quireret, thori consortio jungi, discedere ab illo
 constituit. Verum propinquis mulieris consulentibus
 ut in conjugio adhuc permaneret, spemque ei
 facientibus virum ad meliorem frugem tandem
 reversurum, consiliis eorum obtemperans mulier,
 ac sibi ipsa vim faciens, mansit cum viro. Sed
 posteaquam vir ipsius Alexandriam profectus, gra-
 vioribus adhuc flagitiis sese inquinare nuntiatus
 est, illa verita ne scelerum atque impietatis parti-
 ceps fieret, si in conjugio ejusdem permaneret,
 victusque et thori consors existeret, misso ei repu-
 dio discessit. At bonus ille vir, qui gratulari sibi
 debuerat, quod uxor sua nihil jam eorum ageret
 quæ prius cum ministris ac mercenariis in vinum

Ait enim Justinus rem esse dignam imperatoria
 majestate, audire hujusmodi disputationes. Deni-
 que in fine ejusdem *Apologetici*, id ipsum indicat
 Justinus his verbis : Καὶ ὑμᾶς οὖν ἀξιοῦμεν ὑπο-
 γράψαντας τὸ ὑμῶν δοκοῦν, προθεῖναι τοῦτ' ἐν βιβλί-
 ον, etc. Id est : Vos igitur rogamus ut postquam
 subscripseritis quodcumque vobis visum fuerit, libel-
 lum hunc proponatis. An hæc verba alteri convenire
 possunt quam imperatori? Neque enim alius quam
 imperator, libellis precum subscribendi jus habet.
 Porro Justinus libellum vocat *Apologiam* suam,
 petitque ab imperatore ut eam publice proponat,
 quo veritas ab omnibus agnosci possit. Et paulo
 post subjicit : Ἐάν δὲ ὑμεῖς τοῦτο προγράψητε, etc.
 Id est, Quod si hoc edictum proposueritis. Quæ certe
 non nisi de imperatore dici possunt, cujus est edicta
 proponere, aut certe mandare ut proponantur. Er-
 rat igitur P. Halloixius, qui in *Vita S. Justini*,
 cap. 26, et in notationibus ad cap. 9, negat Justi-
 num in toto illo *Apologetico*, vel semel imperatorem
 alloqui. Vides enim quatuor loca ex eo libro a me
 esse citata, in quibus Justinus imperatorem ipsum
 affatur. Cæterum ex his quæ dixi colligi potest,
 Justinum sub Antonino Pio, non autem sub Marco
 fecisse martyrium. Nullam enim aliam causam
 habuit Eusebius, cur Justini martyrium in tempora
 M. Aurelii conferret, nisi quod secundum *Apolo-*
geticum Marco dedicavit. Atqui certissimis argumen-
 tis ostendi, *Apologeticum* illum Pio nuncupatum
 fuisse. Ruit ergo funditus Eusebii ratio atque sen-
 tentia. Quid quod Eusebius ipse in *Chronico*, eum-
 que secutus Georgius Syncellus, Justini martyrium
 temporibus Antonini Pii videtur ascribere? Atque
 ita diserte ponit Michael Glyras in *Annalibus*.

(99) *Μὴ βουλομένην ἀπαλλαγείσης*. Duæ priores
 voces desunt in Mazarino et Regio. Sed sciendum
 est in codice Mazarino folium huc insertum fuisse,
 quod longe recentiore manu perscriptum est. Certe
 hæc voces habentur, tum in reliquis nostris exem-
 plaribus, tum in editionibus Justini : nec sine gra-
 vissimo totius sententiæ damno abesse possunt.

atque omne vitiorum genus effusa licenter perpetrare consueverat nec solum nihil eorum ageret, verum etiam maritum ab ejusmodi flagitiis abducere studeret, mulierem quæ ab eo idcirco discesserat, quod recta suadenti ipse obtemperare nollet, accusavit et Christianam esse detulit. Et illa quidem libello tibi oblato, sacratissime imperator, postulavit ut prius rei familiaris procurandæ atque administrandæ sibi facultas daretur, ac deinde rebus domesticis recte constitutis, accusationi reponsuram se esse pollicita est. Idque tu mulieri permisisti. At maritus, qui tum quidem nihil adversus illam dicere poterat, in Ptolemæum quemdam, qui mulierem Christianæ religionis præceptis imbuerat, fueratque ab Urbicio supplicio affectus, impetum suum vertit hoc modo : centurioni cuidam amico suo persuasit, ut Ptole-

μάχων αὐτὴν Χριστιανὴν εἶναι. Καὶ ἡ μὲν βεβηλῶν σοι τῷ αὐτοκράτορι (1) ἀναδέεδωκε, πρότερον συγχωρηθῆναι αὐτῇ διοικησασθαι τὰ ἐαυτῆς ἀξιοῦσα, ἔπειτα ἀπολογῆσασθαι περὶ τοῦ κατηγορήματος μετὰ τῶν πραγμάτων αὐτῆς διοικῆσιν ὑπέσχετο (2). Καὶ συνεχώρησας τοῦτο. Ὁ δὲ ταύτης ποτὲ ἀνὴρ πρὸς ἐκείνην μὲν μὴ δυνάμενος τανῦν ἔτι λέγειν (3), πρὸς Πτολεμαῖόν τινα, ὃν Οὐρβίκιος ἐκολάσατο, διδάσκαλον ἐκείνης τῶν Χριστιανῶν μαθημάτων γενόμενον, ἐτρέπετο διὰ τοῦδε τοῦ τρόπου. Ἐκατόνταρχον εἰς δεσμὰ ἐμβάλλοντα τὸν Πτολεμαῖον, φίλον αὐτῷ ὑπάρχοντα, ἔπεισε λαβέσθαι τὸν Πτολεμαῖου καὶ ἀνερωτῆσαι, εἰ αὐτὸ τοῦτο μόνον Χριστιανὸς ἔστι. Καὶ τὸν Πτολεμαῖον φιλαλήθη, ἀλλ' οὐκ ἀπατηλὸν οὐδὲ ψευδολόγον τὴν γνώμην ὄντα, ὁμολογῆσαντα ἑαυτὸν εἶναι Χριστιανὸν, ἐν δεσμοῖς γενέσθαι ὁ ἐκατόνταρχος πεποίηκε, καὶ ἐπὶ πολλὸν χρόνον ἐν τῷ δεσμοῦ τῆς ἐκολάσατο. Τελευταῖον δὲ, ὅτε ἐπὶ Οὐρβίκιον ἦλθεν (4) ὁ ἀνθρωπος, ὁμοίως αὐτῷ τοῦτο μόνον ἐξητάσθη, εἰ εἴη Χριστιανός. Καὶ πάλιν τὰ κατὰ ἑαυτῷ συνεπιστάμενος διὰ τὴν ἀπὸ τοῦ Χριστοῦ διδασχίαν, τὸ διδασχάλιον τῆς θείας ἀρετῆς ὡμολόγησεν. Ὁ γὰρ ἀρνούμενος ὅτι οὐκ εἴη, ἡ κατεγνωκὴς τοῦ πράγματος ἔξαρκος γίνεται, ἡ ἑαυτὸν ἀνάξιον ἐπιστάμενος καὶ ἀλλότριον τοῦ πράγματος, τὴν ὁμολογίαν φεύγει· ὃν οὐδὲν πρόσσεσι τῷ ἀληθινῷ Χριστιανῷ. Καὶ τοῦ Οὐρβίκιου κελεύσαντος αὐτὸν ἀπαχθῆναι, Λούκιός τις, καὶ αὐτὸς ὄν Χριστιανός, ὁρῶν τὴν ἀλόγως ὀφθαλμῶς (5) γενομένην κρίσιν, πρὸς τὸν Οὐρβίκιον ἔφη· Τίς ἡ αἰτία τοῦ μήτε μοιχόν, μήτε πόρνον, μήτε ἀνδροφόνον, μήτε λοιποδύτην, μήτε ἄρπαγα, μήτε ἀπλῶς ἀδικημά τι πράξαντα ἐλεγχόμενον, ὀνόματος δὲ Χριστιανοῦ προσωνομίαν ὁμολογοῦντα τὸν ἀνθρω-

(1) Ἡ μὲν βεβηλῶν σοι τῷ αὐτοκράτορι. Libellum supplicem intelligo, quo mulier dilationem iudicii ab imperatore postulaverat. Nam cum a viro quocumque divortium fecerat, accusata fuisset tanquam Christiana, ab imperatore dilationem sibi dari petiit, ut rem familiarem prius ordinaret, responsura post hæc accusationi. Solebant quippe apud Romanos dilationes concedi causa cognita, tam reis quam accusatoribus, ut docent leges in Codice Theodosiano, titulo 56, *Ut intra annum questio criminalis terminetur*. Sed quæri potest cur mulier imperatorem adierit, cum a iudicibus ordinariis ad quos delata erant crimina, huiusmodi induciæ peterentur. An forte iudex poscenti mulieri dilationem negaverat? unde mulier necesse habuerat imperatoris auxilium implorare. An forte ad imperatorem ipsum delata erat quod esset Christiana? ut censuit Nicephorus ac Christophorus. Verum hæc posterior sententia parum probabilis mihi videtur. Primo quia Justinus id non dicit, deinde quia moris non erat ut criminalis questio recta ad principem, omisso, quod aiunt, medio, deferretur.

(2) Μετὰ τὴν τῶν πραγμάτων αὐτῆς διοικῆσιν ὑπέσχετο. In codice Regio et Mazario deest verbum ὑπέσχετο, quod quidem abesse potest absque ullo sensus damno. Certe Rufinus ac Nicephorus in Eusebianis quibus usi sunt exemplaribus hoc verbum non videntur reperisse. Nam Rufinus quidem ita vertit: *Illam quidem libellum tibi obtulit, imperator, ut permitteretur ei rem familiarem ordinare: tum deinde responderet objectis*. Nicephorus vero Justinii locum ita expressit: *Βεβηλῶν ἀναδοῦσα, ἤξει*

πρότερον συγχωρηθῆναι τὰ κατ' αὐτὴν διοικῆσασθαι.

(3) Τανῦν ἔτι λέγειν. Id est: Interea temporis, quoad dilatio ab imperatore concessa finem accepisset. Mulier enim dilationem a principe impetraverat, cum justa esset ejus petitio: ne scilicet ex calumnia viri a cuius consortio ob legitimam causam discesserat, rei familiaris dispendium pateretur. Hæc uberius explicanda erant, quia interpretes parum aut potius nihil omnino hic viderunt.

(4) Ὅτε ἐπὶ Οὐρβίκιον ἦλθεν. In codice Medicæo et Fuketiano scriptum est ἐπὶ Οὐρβίκιον ἦλθη, quod magis placet. Apud Nicephorum quoque legitur, ὡς δὲ τελευταῖον Οὐρβίκιῳ προσήχθη τῷ ἄρχοντι. Porro hic Urbicius erat præfectus urbis Romæ, cuius sententia in Ptolemæum et Lucium Christianos lata occasionem dedit huic Justinii *Apologetico*. Dicebatur autem Q. Lollius Urbicus, ut docet vetus inscriptio Romæ posita, et Apuleius in *Defensione* sua, haud procul ab initio; ubi præfecturæ Urbane quam idem Urbicus gessit, non obscura fit mentio. Mirum est tamen in omnibus nostris exemplaribus eum constanter Urbicium appellari. Semel tantum atque iterum apud Justinum Urbicus recte dicitur, initio scilicet *Apologetici*: Καὶ τὰ γῆρας δὲ καὶ πρῶτην ἐν τῇ πόλει ὕμῶν γενόμενα ἐπὶ Οὐρβίκιου, etc. Et paulo post: Ὅπως ἔξ καὶ ἡ αἰτία τοῦ παντὸς γενομένου ἐπὶ Οὐρβίκιου φανερὰ ὑμῖν γένηται, etc.

(5) Ἀλόγως ὀφθαλμῶς. In tribus codicibus Maz., Med. et Fuk. scriptum est ὀφθαλμῶς.

πον τῶτον ἐκολάσω (5'); Οὐ πρόποντα Εὐσεβεῖ αὐτοκράτορι, οὐδὲ φιλοσόφῳ Καίσαρος παιδί (6), οὐδὲ ἱερᾷ συγκλήτῳ κρῖνεις, ὧ Ὀυρβίκιε. Καὶ ὃς οὐδὲν ἄλλο ἀποκρινάμενος, καὶ πρὸς τὸν Λούκιον ἔφη· Ἰδοκεῖς μοι καὶ σὺ εἶναι τοιοῦτος. Καὶ τοῦ Λουκίου φήσαντος, Μάλιστα, πάλιν καὶ αὐτὸν ἀπαχθῆναι ἐκέλευσεν. Ὁ δὲ χάριν εἶδέναι ὠμολόγει· πονηρῶν γὰρ ἑσποτῶν τῶν τοιούτων ἀπηλλάχθαι ἐπέειπε, καὶ παρὰ ἀγαθὸν Πατέρα καὶ Βασιλέα τὸν Θεὸν πορεύεσθαι. Καὶ ἄλλος δὲ τρίτος ἐπαλθὼν, κολασθῆναι προσετιμήθη. » Τούτοις ὁ Ἰουστίνος εἰκότως καὶ ἀκολούθως ἄς προσεμνημονεύσαμεν αὐτοῦ φωνὰς ἐπάγει λέγων· « Κἀγὼ οὖν προσδοκῶ ὑπὸ τίνος τῶν ὠμομασμένων ἐπιβουλεύθῆναι, » καὶ τὰ λοιπὰ.

hujusmodi malis dominus liberatus, ut aiebat, ad optimum Patrem Regemque esset migraturus. Sed et tertius quidam cum accessisset, eodem supplicio condemnatus est. » Deinde Justinus apte et consequenter ea verba subjungit quæ superius memoravimus : « Ego etiam, inquit, exspecto dum ab aliquo eorum qui philosophi appellantur, insidiis appetar, » et cætera.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΗ΄.

Τίτρε εἰς ἡμᾶς ἦλθορ τῶν Ἰουστίνου λόγων (Nic. H. E. iv, 6).

Πλείστα δὲ οὗτος καταλείπειν ἡμῖν πεπαιδευμένης διανοίας (7) καὶ περὶ τὰ θεῖα ἑσπουδακίας ὑπομήματα, πάσης ὠφελείας ἔμπλεα· ἐφ' ἃ τοὺς φιλομαθεῖς ἀναπέμφομεν, τὰ εἰς ἡμετέραν γνῶσιν ἐλθόντα χρησίμως παρασημαζόμενοι. Ὁ μὲν τίς ἐστὶν αὐτῶν λόγος πρὸς Ἀντωνίνον τὸν Εὐσεβῆ προσαγορευθέντα καὶ τοὺς τούτου παῖδας τήν τε Ῥωμαίων σύγκλητον προσφωνητικῶς, ὑπὲρ τῶν καθ' ἡμᾶς δογμάτων· ὁ δὲ δευτέραν περιέχων ὑπὲρ τῆς ἡμετέρας πίστεως ἀπολογία, ἣν πεποίηται πρὸς τὸν τοῦ δεδηλωμένου αὐτοκράτορος διάδοχόν τε καὶ ὁμόνυμον Ἀντωνίνον Οὐῆρον, οὗ τὰ κατὰ τοὺς χρόνους ἐπὶ τοῦ παρόντος διέεξιμεν. Καὶ ἄλλος ὁ πρὸς Ἑλληνας, ἐν ᾧ μακρὸν περὶ πλείστων παρ' ἡμῖν τε καὶ τοῖς Ἑλλήνων φιλοσόφοις ζητουμένων κατατείνας λόγων, περὶ τῆς τῶν δαιμόνων διαλαμβάνει φύσεως· ἃ οὐδὲν ἂν ἐπέιγοι ταυτὴν παρατίθεσθαι. Καὶ αὐτὸς ἔτερον πρὸς Ἑλληνας εἰς ἡμᾶς ἐλήλυθεν αὐτοῦ σύγγραμμα, ὃ καὶ ἐπέγραψεν Ἑλεγχον. Καὶ παρὰ τούτου ἄλλο Περὶ Θεοῦ μοναρχίας, ἣν οὐ μόνον ἐκ τῶν παρ' ἡμῖν Γραφῶν, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν Ἑλληνικῶν συνίστησι βιβλίον. Ἐπὶ τούτοις ἐπιγεγραμμένων Φάτιης, καὶ ἄλλο Σχολικόν (8) περὶ ψυχῆς.

(5') Vel hic legendum κολάσαι, vel supra τίς ἣ αἰτία ὅτι. EDIT.

(6) Οὐδὲ φιλοσόφῳ Καίσαρος παιδί. In cod. Fuk. et Savil. necnon apud Justinum legitur φιλοσόφου, male. M. enim Aurelius hic intelligitur, quem Antoninus Pius jussu Adriani adoptaverat vir philosophiæ deditus. Quam ob causam Justinus in utroque Apol. philosophiæ ac pietatis nomina frequenter allegat, ut Antoninum Pium et Marcum Philosophum erga pietatem et philosophiam Christianorum æquidem reddat. Hinc est quod priorem Apologeticum ita concludit : Εἴη οὖν καθ' ὑμᾶς ἀξίως εὐσεβείας καὶ φιλοσοφίας τὰ δίκαια ὑπὲρ ἑαυτῶν κρῖναι. In codice Maz. hunc locum ita scriptum inveni, οὐδὲ φιλοσόφῳ καὶ Καίσαρος παιδί. Ex quo conjicio locum hunc a Justino ita scriptum fuisse : Οὐ πρόποντα Εὐσεβεῖ αὐτοκράτορι, οὐδὲ φιλοσόφῳ Καίσαρι, οὐδὲ φιλοσόφῳ Καίσαρος παιδί.

A ipse Christianus erat, adeo injustam audiens sententiam, sic Urbicium allocutus est : Quid causæ est, inquit, ut hominem neque adulterii, neque stupri convictum, nec homicidam, nec furem, nec raptorem, nec ullius denique sceleris reum, nominis duntaxat Christiani vocabulum confitentem condemnaveris? Hujusmodi forma judicii non convenit temporibus imperatoris Pii, nec Philosophi Cæsaris filii, nec senatui Romano. Tum Urbicius, nullo alio responso hominem dignatus, sic eum alloquitur : Tu quoque, inquit, Christianus esse mihi videris. Cumque Lucius ita esse respondisset, jussus est itidem ad supplicium duci. Statimque magnam se gratiam Urbicio debere professus est, quippe qui optimum Patrem Regemque esset migraturus. Sed et tertius quidam cum accessisset, eodem supplicio condemnatus est. » Deinde Justinus apte et consequenter ea verba subjungit quæ superius memoravimus : « Ego etiam, inquit, exspecto dum ab aliquo eorum qui philosophi appellantur, insidiis appetar, » et cætera.

B

CAPUT XVIII.

Quinam ad nos pervenerint ustini libri.

Hic porro vir plurima ingenii sui doctrinæque et intenti in res divinas studii monumenta nobis reliquit, plena multiplicis utilitatis. Ex quibus ea quæ ad notitiam nostram pervenerunt, titulis suis designasse contenti, discendi studiosos ad illa rejiciemus. Primum igitur locum inter ejus libros obtinet *Oratio ad Antoninum*, cognomento Pium, et ad ejus liberos senatumque Romanum pro religione nostra conscripta. Altera vero ejusdem *oratio* defensionem similiter fidei nostræ continens, Antonino Vero nuncupata est, imperatoris supra dicti successoris et cognomini, cujus 140 tempora in præsentiarum exponimus. Est et alius ejus liber *Adversus gentiles*, in quo cum de aliis plurimis quæstionibus, quæ tam a nostris quam a gentilibus philosophis agitari solent, uberrime disputat, tum de dæmonum natura sententiam suam exponit : quam quidem hic inserere nihil necesse est. Alius præterea ejusdem liber *Adversus gentiles* ad nos pervenit, quem ille *Confutationem* inscripsit. Præter hos libros est etiam alius *De monarchia Dei*, quam quidem non solum auctoritate sacrorum apud nos voluminum, sed gentilium etiam scriptorum testimo-

(7) Πεπαιδευμένης διανοίας. In codice Regio legitur πεπαιδευμένης ψυχῆς.

(8) Σχολικόν. Apud Nicephorum legitur σχόλιον. Veteres Græci σχόλια vocabant breves quasdam adnotationes, quæ ab ἐξηγητικῶς distinguuntur. Nam ἐξηγητικοὶ uberiores sunt et fusiores, et universon scriptoris opus exponunt. Scholia vero ad singulorum verborum aut unius sententiæ expositionem apponuntur. Scribit Hieronymus triplex fuisse Origenis opus in sacram Scripturam : unum ἐξηγητικόν, alterum ὁμιλητικόν, tertium σημειώσεις, quæ *excerpta* Latine dici posse idem Hieronymus scribit. Rufinus hoc loco *subnotationes* vertit satis commode. *Est, inquit, et alius liber in subnotationum modo de anima*. Præter hanc vulgarem scholiorum significationem alia est minus frequens. Scholia enim interdum dicuntur breves expositiones obscuriorum vocum ac sententiarum. Ita Cyrilli scholia *De Incarnatione Unigeniti* hodie leguntur, quæ nihil aliud sunt quam brevis expositio

nis asserit. Est et alius liber cui titulum fecit *A Psaltes*. Alius item excerptorum liber *De anima*, in quo propositis variis interrogationibus quæ ad argumentum illud pertinent, gentilium philosophorum affert sententias : quibus etiam se contraditurum, suamque de his sententiam in alio opere prolaturum esse pollicetur. Composuit etiam *Dialogum adversus Judæos*, quem apud Ephesum habuit cum Tryphone, omnium tunc temporis Judæorum celeberrimo. Quo in libro ingenue testatur, quemadmodum per divinam gratiam ad veræ fidei doctrinam impulsus sit : et quam contento prius studio in philosophiam incubuisset, quantoque animi ardore in veritatem pervestiganda laboravisset. Refert etiam Judæos adversus Christi doctrinam multa insidiose ac fraudulenter machinatos fuisse, hujusmodi ad Tryphonem verbis utens : « Tantum abest, inquit, ut vos eorum quæ impie gesseratis pœnituerit. Quin imo quosdam ad id lectos homines in omnes orbis partes emisistis, qui dicerent sectam impiorum Christianorum exortam esse, eaque adversus nos probra divulgarent, quæ effutire solent ii qui res nostras penitus ignorant. Adeo non solum vobis ipsis, sed cunctis, ut ita dicam, hominibus erroris atque injustitiæ causam præbetis. » Sed et in eodem libro, prophetiæ dona adhuc sua ætate in Ecclesia viguisse scribit. Joannis quoque Revelationem commemorat, quam ab apostolo conscriptam esse disertè dicit. Quædam item prophetarum testimonia profert, quæ adversus Tryphonem disputans, a Judæis e sacris libris recisa atque expuncta esse convincit. Exstant et alia complura ejusdem opuscula penes multos fidei nostræ cultores. Tanti **141** porro æstimati sunt etiam a veteribus illius libri, ut Irenæus ejus testimoniis interdum utatur. Nam et in libro quarto *Contra hæreses* hæc habet : « Præclare, inquit, a Justino dictum est in libro *Adversus Marcionem* : « Ne ipsi quidem Domino, ait, crediturus essem, si alium Deum prædicaret quam mundi Conditorum. » Et in quinto ejusdem operis libro : « Recte, inquit, Justinus dixit, Satanam ante adventum Domini nunquam ausum fuisse impie loqui adversus Deum, quippe qui damnationem suam nondum liquido

ἐν ᾧ διαφόρους πύσεις προτείνας περὶ τοῦ κατὰ τὴν ὑπόθεσιν προβλήματος, τῶν παρ' Ἑλλησι φιλοσόφων παρατίθεται τὰς δόξας, αἷς καὶ ἀντιλέξειν ὑπισχνείται, τὴν τε αὐτὸς αὐτοῦ δόξαν ἐν ἑτέρῳ παραθήσεσθαι συγγράμματι. Καὶ *Διάλογον δὲ πρὸς Ἰουδαίους* συνέταξεν, ὃν ἐπὶ τῆς Ἐφεσίων πόλεως πρὸς Τρύφωνα τῶν τότε Ἑβραίων ἐπιστημώτατον πεποιήται· ἐν ᾧ τίνα τρόπον ἢ θελα χάρις αὐτὸν ἐπὶ τὸν τῆς πίστεως παρώρμησε λόγον δηλοῖ, ὅποιαν τε πρότερον περὶ τὰ φιλόσοφα μαθήματα σπουδὴν εἰσηγήνεκται, καὶ ὅσην ἐποιήσατο τῆς ἀληθείας ἐκθυμωτάτην ζήτησιν. Ἰστορεῖ δ' ἐν ταῦτῃ περὶ Ἰουδαίων, ὡς κατὰ τῆς τοῦ Χριστοῦ διδασκαλίας ἐπιβουλήν συσκευασαμένους, αὐτὰ ταῦτα πρὸς τὸν Τρύφωνα ἀποτεινόμενος· « Οὐ μόνον δὲ οὐ μετενοήσατε ἐφ' οἷς ἐπράξατε κακῶς (9), ἀλλὰ ἀνδρας ἐκλεκτοὺς ἐκλεξάμενοι τότε ἀπὸ Ἱερουσαλήμ, ἐξεπέμφατε εἰς πᾶσαν τὴν γῆν λέγοντες, αἴρεσιν ἄθεον Χριστιανῶν πεφάνθαι, καταλέγοντές τε ταῦτα, ἅπερ καθ' ἡμῶν οἱ ἀγνοοῦντες ἡμᾶς ἅπαντες λέγουσιν, ὥστε οὐ μόνον ἑαυτοῖς ἀδικίας αἰτιοὶ ὑπάρχετε, ἀλλὰ καὶ τοῖς ἄλλοις ἅπασιν ἀπλῶς ἀνθρώποις. » Γράφει δὲ καὶ ὡς ὅτε (10) μέχρι καὶ αὐτοῦ χαρίσματα προφητικὰ διέλαμπεν ἐπὶ τῆς Ἐκκλησίας. Μένονται δὲ καὶ τῆς Ἰωάννου Ἀποκαλύψεως, σαφῶς τοῦ ἀποστόλου αὐτὴν εἶναι λέγων. Καὶ ῥητῶν δὲ τινῶν προφητικῶν μνημονεύει, διελέγχων τὸν Τρύφωνα, ὡς ἂν περικοψάντων αὐτὰ Ἰουδαίων ἀπὸ τῆς Γραφῆς. Πλείστα δὲ καὶ ἕτερα παρὰ πολλοὺς φέρεται ἀδελφοῖς τῶν αὐτοῦ πόνων. Οὐτως δὲ σπουδῆς εἶναι ἀξιοὶ καὶ τοῖς παλαιαῖς ἐδοῦκον οἱ τάνδρος λόγοι, ὡς τὸν Εἰρηναῖον ἀπομνημονεύειν αὐτοῦ φωνᾶς, τοῦτο μὲν ἐν τῷ τετάρτῳ *Πρὸς πᾶς ἀλρέσεις*, αὐτὰ δὲ ταῦτα ἐπιλέγοντα· « Καὶ καλῶς Ἰουστίνος ἐν τῷ *Πρὸς Μαρκίωνα* συντάγματι φησιν, ὅτι· Αὐτῷ τῷ Κυρίῳ οὐδ' ἂν ἐπέισθην, ἄλλον θεὸν καταγγέλλοντι παρὰ τὸν Δημιουργόν· » τοῦτο δὲ ἐν τῷ πέμπτῳ τῆς αὐτῆς ὑποθέσεως διὰ τούτων· « Καὶ καλῶς ὁ Ἰουστίνος ἔφη, ὅτι πρὸ μὲν τῆς τοῦ Κυρίου παρουσίας οὐδέποτε ἐτόλμησεν ὁ Σατανᾶς βλασφημῆσαι τὸν θεόν, ἅτε μηδέπω εἰδὼς αὐτοῦ τὴν κατάκρισιν. » Καὶ ταῦτα δὲ ἀναγκαίως εἰρήσθω, εἰς προτροπὴν τοῦ μετὰ σπουδῆς τοὺς φιλομαθεῖς καὶ τοὺς τοῦτο περιεπέειν λόγους. Καὶ τὰ μὲν κατὰ τὸνδε τοιαῦτα ἦν.

obscuriorum quæstionum de Incarnatione. Quæstio enim ipsa tituli loco præmittitur, deinde subjungitur expositio. Sententia item seu dogma interdum vice tituli seu indicis præfigitur hoc modo ὅτι, etc. Deinde apponitur demonstratio, ut videre est in suprascripto Cyrilli Alexandrini libro. Hujusmodi fuit Justinus liber *De anima* : quæstiones scilicet ac sententiæ quædam de natura et origine animarum : quibus subjuncta erat Justinus expositio ac demonstratio. Exstant hodie Alexandri Aphrodisiensis libri duo *De anima*, quos σχολία jure vocare possis. Sunt enim in scholiorum modum ea quam dixi ratione compositi. Hujusmodi etiam fuerunt scholiorum libri centum ab Amelio philosopho compositi, quorum meminit Porphyrius in *Plotini Via*. Ejusdem argumenti fuisse videntur libri ἐπιλέκτων σχολίων a Diogene Tarsensi compositi, quorum meminit Laertius in *Epicuro*. Denique scholion non nunquam dicitur locus ex aliquo scriptore excer-

ptus. Sic apud Epiphanium in hæresi Marcionitarum, pag. 322 : Αὐτὴ μὲν τῆς προειρημένης ὑμῶν ὑποθέσεως ἡ σχολιοποιήθεῖσα σύντομος ὑπομνηματικὴ ἐξ ἀντιγράφων τοῦ Μαρκίωνος σύνταξις πρὸς ἔτος. Sequitur postea σχολίον ἀπὸ τοῦ εὐαγγελίου τοῦ παρὰ Μαρκίωνι. Ubi vides, scholion nihil aliud esse quam locum excerptum ex evangelio Marcionis, cui Epiphanius refutationem subjungit. Ita scholion *Euonomii* dicitur in *Disputatione orthodoxi cum Euonomio* quam edidit Canisius tomo V. Recte ergo Hieronymus *excerpta* interpretatur, quas Origenes σημειώσεις seu σχολία appellaverat.

(9) Ἐφ' οἷς ἐπράξατε κακῶς. In Fuk. et Sav. scriptum est κακοῖς, non male.

(10) Γράφει δὲ καὶ ὡς ὅτι. Pleonasmus est, cum alterutra vox sufficiat. Nisi forte quis malit scribere ὡς ἐτι μέχρι καὶ αὐτοῦ, etc. Sed nihil opus est hac emendatione, cum pleonasmus hic familiaris sit Eusebio. Ita enim loquitur in cap. 22 hujus libri.

cognovisset. » Atque hæc necessario a nobis dicta sint, ut discendi studiosi ad libros ejus accurate pervolvendos incitentur. Hactenus de Iústino.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΘ'.

Τίτες ἐπὶ τῆς Οὐήρου βασιλείας, τῆς Ῥωμαίων καὶ Ἀλεξανδρέων Ἐκκλησίας προέστησαν (Nic. H. E. iv, 19j).

Ἦδη δὲ εἰς ὕδρον ἐλαυνούσης ἔτος τῆς δηλουμένης ἡγεμονίας, τῆς Ῥωμαίων Ἐκκλησίας τὴν ἐπισκοπὴν Ἀνίκητον ἑνδεκα τοῖς πᾶσιν ἔτεσι διεθόντα, Σωτῆρ διαδέχεται. Ἀλλὰ καὶ τῆς Ἀλεξανδρέων παροικίας Κελαδίωνος τέτταρσιν ἐπὶ δέκα ἔτεσι προσιάντος, τὴν διαδοχὴν Ἀγριππίνος διαλαμβάνει.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Κ'.

Τίτες τῆς Ἀρτιοχέων (Nic. H. E. iv, 19).

Τηρικαῦτα καὶ ἐπὶ τῆς Ἀρτιοχέων Ἐκκλησίας θεόφιλος ἔκτος ἀπὸ τῶν ἀποστόλων ἐγνωρίζετο, τετάρτου μὲν τῶν ἐκείσε μετὰ Ἡρώνα καταστάντος Κορηλίου, μετὰ δὲ αὐτὸν, πέμπτου βαθμῆ τὴν ἐπισκοπὴν Ἐρωτος διαδεξαμένου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΑ'.

Περὶ τῶν κατὰ τούτους διαλαμβάντων ἐκκλησιαστικῶν συγγραμμάτων (Nic. H. E. iv, 19j).

Ἡκμαζον δὲ ἐν τούτοις ἐπὶ τῆς Ἐκκλησίας Ἡγήσιππος τε ὃν Ἰσμεν ἐκ τῶν προτέρων, καὶ Διονύσιος Κορινθίων ἐπίσκοπος, Πινυτός τε ἄλλος τῶν ἐπὶ Κρήτης ἐπίσκοπος, Φίλιππος τε ἐπὶ τούτοις καὶ Ἀπολλινάριος καὶ Μελλίτων, Μουσανός τε καὶ Μόδεστος, καὶ ἐπὶ πᾶσιν Εἰρηναῖος. ὧν καὶ εἰς ἡμᾶς τῆς ἀποστολικῆς παραδόσεως ἡ τῆς ὑγιούς πίστεως ἔγγραφος κατήλθεν ὀρθοδοξία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΒ'.

Περὶ Ἡγησιππου καὶ ὡν οὗτος μνημονεύει (Nic. H. E. iv, 7).

Ὁ μὲν οὖν Ἡγησιππος ἐν πέντε τοῖς εἰς ἡμᾶς ἐλθούσιν Ὑπομνήμασι, τῆς ἰδίας γνώμης πληρεστάτην μνήμην καταλείπει, ἐν οἷς δηλοῖ, ὡς πλείστοις ἐπισκόποις συμμίξειεν, ἀποδημῶν στελλόμενος μέχρι Ῥώμης, καὶ ὡς ὅτι τὴν αὐτὴν παρὰ πάντων παρελήγηε διδασκαλίαν. Ἀκούσαι γέ τοι πάρεστι μετὰ τινα (11) περὶ τῆς Κλήμεντος πρὸς Κορινθίους ἐπιστολῆς αὐτῶν εἰρημένα, ἐπιλέγοντος ταῦτα. « Καὶ ἐπιμένεν ἡ Ἐκκλησία ἡ Κορινθίων ἐν τῷ ὀρθῷ λόγῳ, μέχρι Πρίμου ἐπισκοπεύοντος ἐν Κορίνθῳ. οἷς συνέμιξα πλέων εἰς Ῥώμην, καὶ συνδιέτριψα τοῖς Κορινθίοις ἡμέρας ἱκανάς, ἐν αἷς συνανεπάμην τῷ ὀρθῷ λόγῳ. Γενόμενος δὲ ἐν Ῥώμῃ, διαδοχὴν ἐποιήσαμην (12) μέχρις Ἀνικήτου, οὗ διάκονος ἦν Ἐλεύθερος. Καὶ παρὰ Ἀνικήτου διαδέχεται Σωτῆρ, μεθ' ὃν Ἐλεύθερος. Ἐν ἐκάστη δὲ διαδοχῇ καὶ ἐν ἐκάστη πῶλε οὕτως ἔχει, ὡς ὁ νόμος κηρύττει καὶ οἱ προφή-

(11) Μετὰ τινα. Sic cod. Reg. prima manu. Ita etiam legit cod. Savil. Editi, μεγάλα τινά, male.

(12) Διαδοχὴν ἐποιήσαμην. Savilius ad oram sui colicis pro διαδοχὴν correxit διατριβήν· utrum ex conjectura, an ex fide manuscriptorum exemplaris, incertum, utcumque tamen necessaria est hæc emendatio. Porro in capite 11 hujus libri, ubi Eusebius hunc Hegesippi locum addidit, paulo aliter

A

CAPUT XIX.

Quinam imperante Vero Ecclesiæ Romanæ et Alexandrinæ præfuerint.

Porro supradicto imperatore jam octavum principatus annum agente, cum Anicetus Ecclesiæ Romanæ episcopatum undecim annis obtinisset, Soter in ejus locum successit. Apud Alexandriam quoque cum Celadion per annos quatuordecim Ecclesiæ præfuisset, Agrippinus sedem ejus obtinuit.

CAPUT XX.

Quinam eo tempore Antiochenam Ecclesiam rexerint.

Antiochenæ vero Ecclesiæ episcopatum sextus ab apostolis Theophilus gubernabat. Quippe Cornelius, Heronis successor, quartus ab apostolis eidem Ecclesiæ præsederat. Quem deinde excipiens Eros, quinto ab apostolis loco eandem Ecclesiam rexit.

CAPUT XXI.

De scriptoribus ecclesiasticis qui eadem ætate floruerunt.

Iisdem temporibus in Ecclesia floruit Hegesippus, de quo in superioribus libris abunde jam dixi; et Dionysius, Corinthiorum episcopus, Pinytus quoque Cretensium episcopus; Philippus prætereæ et Apollinaris ac Melito: Musanus etiam et Modestus, ac postremo 142 Irenæus. Quorum omnium libri, sinceram apostolicæ traditionis ac veræ fidei doctrinam continentes, ad nos usque pervenerunt.

C

CAPUT XXII.

De Hegesippo, deque iis quorum mentionem facit.

Hegesippus quidem in quinque Commentariorum libris qui ad nos pervenerunt, luculentissima fidei suæ testimonia nobis reliquit. Scribit enim se, cum Romam proficisceretur, plurimos episcopos adisse, et ab omnibus unam eandemque audivisse doctrinam. Idem postquam de Clementis ad Corinthios epistola quædam commemoravit, hæc addit, quæ nos, si placet, audiamus: « Et Corinthiorum quidem, inquit, Ecclesia in recta fide permansit usque ad Primum, ejusdem loci episcopum, quocum familiariter collocutus sum dum Romam navigarem; nec paucos dies versatus sum cum Corinthiis, mutamque ex recta fide consolationem cepimus. Romam vero cum venissem, mansi ibi apud Anicetum, cujus tum diaconus erat Eleutherus. Post obitum deinde Aniceti successit Soter, quem exepit Eleutherus. In singulis autem episcoporum suc-

hæc referuntur. Etenim Eusebius illic scribit, Hegesippum Romam adventasse temporibus Aniceti, et usque ad pontificatum Eleutherii in urbe Roma permansisse. Hegesippus tamen hoc loco id non dicit, sed tantum ait, se Romæ mansisse usque ad pontificatum Aniceti. Romam ergo venerat Hegesippus sub extrema Pii tempora.

cessionibus, et per singulas urbes eadem manent, quæ per legem ac prophetas, et a Domino ipso prædicata sunt. » Hæreseon quoque quæ ætate sua exortæ sunt, initia idem scriptor exponit his verbis : « Postquam, inquit, Jacobus, cognomento Justus, martyrium perinde ac Dominus pertulit, ob ejusdem doctrinæ prædicationem, rursus frater patruelis Domini Simeon, Cleopæ filius, episcopus constituitur, cunctis uno consensu secundum antistitem illum renuntiantibus, eo quod cognatus Domini esset. Et Ecclesiam quidem hactenus virginem vocabant, propterea quod vanis sermonibus nondum corrupta fuerat. Primus Thebuthis, indigne ferens quod minime creatus esset episcopus, eam occulte vitare est aggressus. Fuit hic e septem

Α ται καὶ ὁ Κύριος. » Ὁ δ' αὐτὸς καὶ τῶν κατ' αὐτὸν αἰρέσεων τὰς ἀρχὰς ὑποτίθεται διὰ τούτων. « Καὶ μετὰ τὸ μαρτυρῆσαι Ἰακώβου τὸν Δίκαιον, ὡς καὶ ὁ Κύριος ἐπὶ τῷ αὐτῷ λόγῳ, πάλιν ὁ ἐκ θεοῦ αὐτοῦ Συμεὼν ὁ τοῦ Κλωπᾶ καθίσταται ἐπίσκοπος. ὃν προέβλετο πάντες ἀνεψίον ὄντα τοῦ Κυρίου (13) δευτέρου. Μεχρὶ τούτου (14) ἐκάλουν τὴν Ἐκκλησίαν παρθένου ὄντω γὰρ ἔφθαρτο ἀκοαῖς ματαλαῖς. Ἄρχεται δ' ὁ Θέβουθις (15), διὰ τὸ μὴ γενέσθαι αὐτὸν ἐπίσκοπον, ὑποφθίρειν, ἀπὸ τῶν ἐπὶ αἰρέσεων ὄν (16) (καὶ αὐτὸς ἦν ἐν τῷ λαῷ), ἀφ' ὧν Σίμων, ὄθεν οἱ Σιμωνιανοί, καὶ Κλεόθιος, ὄθεν Κλεοθιηνοί, καὶ Δοσίθεος, ὄθεν Δοσιθιανοὶ (17), καὶ Γορθαῖος, ὄθεν Γορθηνοὶ (18), καὶ Μασθωθαῖοι, ὄθεν ἀπὸ τούτων Μενανδριανισταὶ (19), καὶ Μαρκωνισταὶ, καὶ

(13) Ἄνεψίον ὄντα τοῦ Κυρίου. Male Rufinus, cuiusque secuti Musculus et Christophorus consobrinum Domini vertierunt, cum potius fratrem patruelem vertere debuissent. Clopas enim et Josephus fratres fuerunt. Clopas Simeonis pater fuit, patruus autem Christi. Errant itaque Musculus et Christophorus, qui θεῖον hoc loco arunculum interpretati sunt. Sed ineptissime Rufinus θεῖον pro adjectivo sumpsit. Vide quæ supra notavi ad caput 52 libri tertii.

(14) Vulg. διὰ τοῦτο. Legendum μέχρι τούτου. Sic enim habet Eusebius in lib. III, cap. 32, ubi hunc Hegesippi locum adducit.

(15) Ἄρχεται δ' ὁ Θέβουθις. In codice Reg., Maz., et Fuk., necnon apud Nicephorum legitur Θεβουθις. Rufinus Theobtem vertit, nominis asperitatem aliquantulum molliens. Sic pro Clopa idem Rufinus et veteres fere omnes Cleopam dixerunt. In vetustissimo tamen Rufini codice qui fuit olim in bibliotheca Parisiensis Ecclesiæ scribitur Thebutes. Cæterum in tribus codicibus Maz., Med., et Fuk. scriptum inveniri ἀρχεται γὰρ ὁ Θεβ.

(16) Ἀπὸ τῶν ἐπὶ αἰρέσεων ὄν. Nicephorus ultimam vocem expruxit tanquam superfluum. Sic enim habet : Ἀπὸ τῶν ἐπὶ αἰρέσεων καὶ αὐτὸς ἦν ἐν τῷ λαῷ. In codice Regio scriptum inveniri ὄν καὶ αὐτὸς ἦν ἐν τῷ λαῷ. Quod ferri potest, si tollatur distinctio quæ in omnibus nostris codicibus habetur. Atque ita sensus erit, primum Thebutem aggressum esse vitare Ecclesiam Hierosolymitanam, inducta pestilenti doctrina septem illarum Judaici populi sectarum, quibus ipse erat addictus. Melius tamen, meo quidem iudicio, legeretur hoc modo : Ἀπὸ τῶν ἐπὶ αἰρέσεων ὄν καὶ αὐτὸς τῶν ἐν τῷ λαῷ. Quod idem valet ac si diceret : Thebutes errorem suum inflaverat ex septem illis sectis Judaici populi, perinde ac Simon et Cleobius et Dositheus.

(17) Καὶ Δοσίθεος ὄθεν Δοσιθιανοί. Sunt tamen qui scribant hunc Dositheum multo antiquiorem fuisse. Certe si Drusio credimus in responsione ad Minerv. Serarii, cap. 10, vixit hic Dositheus circa tempora Sennacheribi regis Assyriorum. Hieronymus in Dialogo adversus Luciferianos : Taceo de Judaismi hæreticis, qui ante adventum Christi, legem traditam dissiparunt : quod Dositheus Samaritanorum princeps prophetas repudiavit : quod Sudducæi ex illius radice noscentes, etiam resurrectionem carnis negaverunt. Scaliger tamen in Elencho trihæresii, cap. 15, Dositheum Christo recentiorem esse contendit, idque ex Origenis auctoritate, qui in lib. I contra Celsum disertè id affirmat. Sed et idem Origenes in tractatu xxvii in Matthæum, Dositheum Samaritanum temporibus apostolorum vixisse scribit qui se Christum esse jactaverit ; et

B tomo XIII Enarrationum in Evangelium Joannis. Id autem hausisse videtur Origenes ex Clemente Romano, qui in lib. II Recognitionum de Simone Mago loquens ita scribit : Interfecto enim, sicut scis et ipse, Baptista Joanne, cum Dositheus hæreseos suæ iniisset exordium, cum triginta principalibus discipulis, et alia muliere quæ Luna vocitata est. Unde et illi triginta, quasi secundum lunæ cursum in numero dierum positi videbantur. Simon hic, malæ, ut diximus, gloriæ cupidus, accedit ad Dositheum ; et simulatis amicitias, exorat ut si quando aliquis ex illis triginta obiisset, in locum defuncti se continuo subrogaret : quia neque statutum numerum excedere apud eos fas erat, neque ignotum aliquem inserere, aut nondum probatum. Unde et ceteri studentes digni loco ac numero fieri, secundum sectæ suæ instituta placere per omnia gestiunt, quo possit unusquisque ex his qui illum numerum sequuntur, cum forte aliquis ut diximus, decesserit, dignus videri qui in locum defuncti substitui debeat. Igitur Dositheus plurimis ab hoc exoratus, ubi locus intra numerum factus est, introduxit Simonem. Sed hic non multo post incidit in amorem mulieris illius quam Lunam vocant, etc. Ex quibus patet Dositheum isdem cum Simeone vixisse temporibus. De Dosithæi ætate idem quoque sentit Eulogius, patriarcha Alexandrinus, ut legitur in Bibliotheca Photii, c. 230 ; eique sententia suffragatur Hegesippus in loco quem præ manibus habemus.

(18) ὄθεν Γορθηνοί. Rectius apud Nicephorum in cap. 7 libri IV, καὶ Γορθαῖος ὄθεν Γορθιανοί καὶ Μασθωθεὸς ὄθεν Μασθωθεανοί ἀπὸ τούτων Μενανδριανισταί, etc. Quam emendationem confirmat Rufini interpretatio. In codice Regio, Maz., Fuk. et S. v., Γορθηνοί apud Epiphanium in Ancorato, Γορθηνοί dicuntur ; in Panario autem, Γορθηνοί. Porro has hæreses ex septem Judaici populi sectis originem traxisse, recte Hegesippus observat. Nam Simoniani, Dositheani, Gortheni et aliqua errorum nomina, nihil aliud fuerunt quam rivi ex Judaicis illis fontibus defluentes. At Theodoritus in libro I Hæreticarum fabularum, cap. 4, has omnes hæreses ex Simonis fonte fluxisse dicit, Cleobianos scilicet, Dosiheanos, Gorthenos, Mashotheos, Menandrianos, Eutythitas et Canistas, ἐκ τῆσδε τῆς πικρῆς τῆς ἀνεφύθησαν ῥίζης Κλεοθιανῶν, Δοσιθεανῶν, Γορθηνοῦ, Μασθωθεοῦ, Ἀδριανιστῶν, Εὐτυθητῶν, Κανιστῶν. Sed cum constet ipsam Simonianam hæresim ex Judaicis sectis originem habuisse, rectius dixisset Theodoritus eas omnes ex Judaicis sectis fuisse propagatas, maxime cum quadam illarum hæreseon, Simoniana vetustiores esse videantur, verbi gratia, Gorthena et Dositheana.

(19) ὄθεν ἀπὸ τούτων Μενανδριανισταί. Prima vox deest in codice Regio et apud Nicephorum, rectius sine dubio. Cæterum in codd. Maz., Med.

Καρποκρατιανοί, καὶ Οὐαλεντινιανοί, καὶ Βασιλει-
διανοί, καὶ Σατορνιλιανοί, ἕκαστος ἰδίως καὶ ἐτέρως
ἴβαν δόξαν παρεισήγαγεν (20). Ἀπὸ τούτων ψευ-
δῆγοισι, ψευδοπροφῆται, ψευδαπόστολοι, οἵτινες
ἐμέρισαν τὴν ἑνωσιν τῆς Ἐκκλησίας φθοριμαίους λό-
γους κατὰ τοῦ Θεοῦ καὶ κατὰ τοῦ Χριστοῦ αὐτοῦ. »
Ἔτι δὲ ὁ αὐτὸς καὶ τὰς πάλαι γεγεννημένας παρὰ
Ἰουδαίους αἱρέσεις ἰστορεῖ λέγων · « Ἦσαν δὲ γινῶμαι
διάφοροι ἐν τῇ περιτομῇ ἐν υἱοῖς Ἰσραὴλ τῶν κατὰ
τῆς φυλῆς Ἰούδα (21) καὶ τοῦ Χριστοῦ, αὗται · Ἐσ-
σαῖοι (22), Γαλιλαῖοι (23), Ἡμεροβαπτισταί, Μασθο-
θεῖοι (24), Σαμαρεῖται (25), Σαδδουκαῖοι, Φαρισαῖοι. »

et Fuk. pro *Menandrianistis* scriptum est *Ἀδριανι-
εταί*, quomodo etiam legitur apud Theodorum in
libro primo *Hæreticarum fabularum*, ut supra vidi-
mus. Rufinus *Menandrianos* vertit.

(20) *Παρεισήγαγεν*. Ita correxit Rob. Stephanus,
cum in omnibus exemplaribus constanter legatur
παρεισήγαγαν. Qui barbarismus non alienus est
ab Hege-sippo. In codice tamen Fuk. scriptum inve-
ni *παρεισήγαγαν*. Apud Nicephorum vero legitur
παρεισήγαγον, quod magis probro.

(21) *Ἐν υἱοῖς Ἰσραὴλ τῶν κατὰ τῆς φυλῆς
Ἰούδα*. In cod. Maz. Med. et Fuk. scriptum inveni
ἐν υἱοῖς Ἰσραὴλ ἢ τῶν κατὰ τῆς φυλῆς Ἰούδα, etc.
Quid quid sibi velit nescio, nisi forte ita emen-
dare placet, *ἐν υἱοῖς Ἰσραηλιτῶν κατὰ τῆς φυλῆς
Ἰούδα*. Vulgata tamen lectio magis placet, quam et
Regius codex et Nicephorus confirmant. Videtur autem
Hegesippus, tribum Judæ ab his omnibus Jui-
daici populi sectis puram ac vacuum existimasse,
ita ut nullus e tribu Judæ, Essenorum aut Saddu-
ceorum et Phariseorum sectam secutus sit. Quod
tamen nequaquam verisimile est. Sed hoc ab Hege-
sippo dictum est in gratiam tribus Judæ, ex qua
Christus originem duxit. Omnes igitur illas Jui-
daismi hæreses vixisse ait apud reliquas decem
tribus, quæ proprio ac peculiari vocabulo Israel
dicebantur, post divisionem regni Judæorum Ro-
loami temporibus factam. Certe tribus Judæ in
libris prophetarum Ecclesiæ personam denotat; decem
verotribus referuntur ad hæreticos quorum ma-
xima est multitudo, ut scribit Hier. in cap. 1 *Osee*.

(22) *Ἐσσαῖοι*. Hæ sunt septem hæreses Judaici
populi quarum frequentem mentionem facit Hege-
sippus, ut in libris superioribus vidimus; sed et Ju-
stinus in disputatione *Adversus Tryphonem* totidem
recenset hæreses Judæorum, sed eas aliis nomi-
nibus appellat. Verba sunt hæc : *Ὅσπερ οὐδὲ Ἰου-
δαίους ἂν τις ὀρθῶς ἐξετάσῃ, ὁμολογήσειεν εἶναι
τούς Σαδδουκαίους, ἢ τὰς ὁμοίας αἱρέσεις, Γενιστῶν
καὶ Μεριστῶν, καὶ Γαλιλαίων καὶ Ἑλληγιανῶν, καὶ
Σαρισαίων, καὶ Βαπτιστῶν. Sicut neque Judæos, si
quis recte perpendit, dicat esse Sadduceos aut
ejusmodi hæreses, Genistarum et Meristarum, Gali-
laeorum et Hellenianorum, Phariseorum ac Bapti-
starum. Epiphanius quoque septem Judaismi hære-
ses agnoscit, sed eas ita nominat : Scribas, Phariseos,
Sadduceos, Essæos, Nazareos, Hemerobaptistas,
Herodianos. In *Judiculo hæreseon* qui tribuitur B.
Hieronymo, decem numerantur hæreses Judæorum.
Qui locus quoniam illustris est, hic meretur apponi.
I. *Ἐφνει* dicunt Christum docuisse illos omnem abs-
tinentiam. II. *Γαλιλαῖ* dicunt Christum venisse
et docuisse eos, ne dicerent dominum Cæsarem, neve
ejus monetis uterentur. III. *Μαρβονεῖ* dicunt, ipsum
esse Christum qui docuit illos in omni re sabbatizare.
IV. *Φαρισαῖ* negant Christum venisse, nec ulla in re
cum prædictis communicant. V. *Σαδδουκαῖ* negant re-
surrectionem dicentes : *Dicium est ad Adam, Terra
ei et in terram ibis*. VI. *Γενισταῖ* præsumunt quoniam
de genere Abraham sunt. VII. *Μερισταῖ*, quoniam sepa-
rant Scripturas, non credentes omnibus prophetis,*

A illis sectis in Judaico populo prosemnatis. Ex qui-
bus fuit etiam Simon, a quo Simoniani fluxerunt;
et Cleobius, a quo Cleobiani : et Dositheus, a quo
Dositheani : et Gortheus, a quo Gortheni : et Ma-
sbotheus, a quo Masbothæi sunt cognominati; ex
his etiam manarunt Menandriani, ac Marcionitæ, et
Carpocratiani, et Valentiniani, et Basilidiani, et
Saturniliani, aliique qui seorsim singuli proprias
opiniones induxerunt. Ex iis 143 orti sunt pseu-
dochristi, pseudoprophetae, pseudoapostoli, qui
adulterinam invehentes doctrinam adversus Deum
et adversus Christum ejus, unitatem Ecclesiæ di-

dicentes aliis et aliis spiritibus prophetasse. VIII.
*Samaritæ qui in locum Israel captivo et abducto in
Babyloniam translati sunt. Venientes in terram Sa-
maritæ regionis ex parte Israelitarum, consuetudi-
nem quam sacerdote reducto didicerunt, tenent : ex
parte gentilem, quam in natalitatis suæ terra habue-
runt. Nam in observationibus suis a Judæis omnino
separantur, quorum superstilio procul dubio omnibus
nota est*. IX. *Herodiani : Tempore Salvatoris hæc
hæresis exsurrexit. Hi Herodem magnificabant, di-
centes ipsum esse Christum*. X. *Hemerobaptistæ qui
quotidie corpora sua et domum et suppellectilem la-
vant. Apud Isidorum in lib. viii Originum, octo nu-
merantur hæreses, Pharisei scilicet, Sadducei,
Ἐφνει, Μαρβονεῖ, Γενισταῖ, Μερισταῖ, Σαμαριτæ et
Hemerobaptistæ. Denique Pseudo-Clemens in lib. 1
Recognitionum quinque duntaxat sectas Judæorum
recenset, quæ schismata appellat : Sadduceos scilicet,
Samaritas, Scribas, Phariseos et quosdam ex
Joannis Baptistæ discipulis. Cum enim, inquit, jam
immineret ortus Christi, ad sacrificia quidem repri-
menda, baptismi vero gratiam largientiam, inimicus
ex his quæ prædicta fuerant, adesse tempus intelli-
gens, diversa schismata operabatur in populo, ut si
forte prius peccatum potuisset abolere, secunda cor-
rigi culpa non posset. Erat ergo primum schismi-
eorum qui dicebantur Sadducei, initio Joannis jam
pene temporibus consumpto. Hique ut cæteris justio-
res, segregare se capere a populi cætu et mortuorum
resurrectionem negare, etc. Sed et paulo post ideum
Clemens non plures quam quinque prædictas nu-
merat sectas Judæorum. Mirabitur fortasse aliquis
cur inter has sectas Essæos prætermiserit. Cujus
rei nullam aliam rationem excogitare possumus,
nisi quod veteres Ecclesiæ Patres Essæis supra mo-
dum favorunt.*

(23) *Γαλιλαῖοι*. Hos quoque inter Judæorum
hæreticos recenset Justinus et Hieronymus. Auctor
ac princeps hujus sectæ fuit Judas Galilaus, qui
post exilium regis Archelai, cum Romani in Judæa
censum agere vellent, populares suos ad retinen-
dam pristinam libertatem excitavit, et quartam sec-
tam invexit Galilæorum, ut scribit Josephus in
libro 11 *De bello Judaico*.

(24) *Μασθοθεῖοι*. In tribus nostris codicibus
Maz., Med. et Fuk. legitur *Μασθοθεῖοι*, accentu in
antepenultimam syllabam rejecto. In *Judiculo* Hier-
onymi *Marbonei* dicuntur; apud Isidorum vero
Morbonei. Cæterum hi Masbothei distinguendi sunt
ab illis quorum paulo ante meminim Hege-sippus. Hi
enim erant ex septem sectis Judaici populi quæ
circa Christi tempora exortæ sunt; illi vero ex sep-
tem illis Judæorum sectis propagati sunt, perinde
ac Simoniani, Dositheani atque Gortheni. Mihi
quidem mendum subesse videtur in alterutro Hege-
sippi loco. Apud Rufinum *Masbuthei* dicuntur illi
inter Judaicas sectas quarto loco numerati; alii
vero ex illis prognati sectis dicuntur *Masbutheani*.
Sic enim scribitur in optimo codice Parisiensis Ec-
clesiæ.

(25) *Σαμαρεῖται*. Rectius Epiphanius Samaritas

sciderunt. Idem præterea scriptor sectas illas quæ quondam apud Judæos invaluerunt, recenset his verbis: « Erant, inquit, diversæ sectæ atque sententiæ in circumcissione, inter filios Israel adversus tribum Judæ, et adversus Christum: Essæi scilicet, Galilæi, Hemerohaptistæ, Masbothæi, Samaritæ, Sadducei, Pharisæi. » Scribit etiam alia quamplurima, quæ nos jam superius maxima ex parte, suis quæque locis ac temporibus inserentes retulimus. Nonnulla item ex Hebræorum Evangelio et Syriaco, et ex Hebraica lingua profert in medium, satis per hæc aperte significans, se ex Hebræis ad Christi fidem transiisse. Alia quoque ex Judaicis traditionibus scripto minime comprehensis etiam Irenæus et omnes antiqui, Proverbia Salomonis vocare solent Sapientiam omnium virtutum præcepta continentem. Denique agens de libris qui nonnullis hæreticis compositos esse scribit. Sed jam ad alios transeamus.

CAPUT XXIII.

De Dionysio, Corinthiorum episcopo, et de epistolis ab eo scriptis.

Ac primum quidem de Dionysio dicendum est, qui Corinthiorum Ecclesiæ episcopatum gessit, nec solum populis sibi commissis, verum etiam aliarum regionum et urbium incolis, divinos labores suos prolixè communicavit, omnium commodis utilitatique inserviens, in catholicis illis, quas ad diversas Ecclesias scripsit, epistolis. Ex quibus una quidem est ad Lacedæmonios, rectæ fidei institutionem continens, pacemque et unitatem insinuans; altera vero ad Athenienses scripta, excitans ad fidem, et ad vitam ex præcepto Evangelii traducendam: qua in re negligentiam arguit Atheniensium, quippe qui a fide propemodum descivissent, ex quo Publius ipsorum episcopus in persecutionibus tunc temporis excitatis martyrium subierat. Meminit etiam Quadrati, qui post martyrium Publii, episcopus Athe-

a Judæis distinxit, et Judæorum quidem septem hæreses recensuit: Samaritanorum vero quatuor. Hegesippum tamen secuti sunt Hieronymus, seu quisquis est auctor *Indiculi*; Isidorus, Honorius Augustodunensis et alii: qui Samaritas inter Judæorum hæreses retulerunt, late scilicet sumentes nomen Judæorum. Atque ita sensisse videtur Hegesippus, cum ait: Ἦσαν δὲ γνώμαι διάφοροι ἐν τῇ περιτομῇ. Sed quod subjicit ἐν υἱοῖς Ἰσραὴλ, id jam excusari non potest, cum Samaritani nunquam pro filiis Israel habiti fuerint.

(26) *Πανάρετος Σοφίας τὰς Σολομῶνος Παροιμίας ἐκάλουν.* Hieronymus in *Chronico*, olympiade cxxxvi, et in *Præfatione ad Proverbia Salomonis*, librum Sapientiæ Jesu filii Sirach, *πανάρετος* appellari scribit. Eadem porro ratione proverbia Salomonis veteres appellaverunt *πανάρετος Σοφίας*. Quippe liber ille Sapientiæ Jesu filii Sirach, apud Hebræos *Parabolæ* inscribitur, perinde ac liber *Proverbiarum* Salomonis. Et quemadmodum Salomon post *Parabolas* scripserat Ecclesiastem et Canticum canticorum, sic etiam Siracides *Parabolas* suis Ecclesiastem et Canticum exemplo Salomonis adjecit. Utriusque igitur *Parabolæ* dictæ sunt ab antiquis *πανάρετος Σοφία*. Sed et liber ille qui Sapientia Salomonis falso inscribitur, *πανάρετος Σοφία* dicitur ab Athanasio in Synopsi, et ab

Καὶ ἕτερα δὲ πλεῖστα γράφει, ὧν ἐκ μέρους ἤδη πρότερον ἐμνημονεύσαμεν, οἰκείως τοῖς καιροῖς τὰς ἱστορίας παραθέμενοι. Ἐκ τε τοῦ καθ' Ἑβραίου Εὐαγγελίου καὶ τοῦ Συριακοῦ, καὶ ἰδίως ἐκ τῆς Ἑβραϊδος διαλέκτου τινὰ τίθησιν, ἐμφαίνων ἐξ Ἑβραίων ἐαυτὸν πεπιστευμένοι· καὶ ἄλλα δὲ ὡς ἂν ἐξ Ἰουδαϊκῆς ἀγράφου παραδόσεως μνημονεύει· οὐ μόνος δὲ οὗτος, ἀλλὰ καὶ Εἰρηναῖος καὶ ὁ πᾶς τῶν ἀρχαίων χορδός, πανάρετον Σοφίαν τὰς Σολομῶνος Παροιμίας ἐκάλουν (26). Καὶ περὶ τῶν λεγομένων δὲ ἀποκρυφῶν διαλαμβάνων, ἐπὶ τῶν αὐτοῦ χρόνων πρὸς τινων αἰρετικῶν ἀναπεπλάσθαι τινὰ τούτων ἱστορεῖ. Ἄλλὰ γὰρ ἐφ' ἕτερον ἤδη μεταβατέον (27).

peitita commemorat. Non solum autem ipse, sed apocryphi dicuntur, quosdam eorum sua ætate ab

B

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΓ'.

Περὶ Διονυσίου Κορινθίων ἐπισκόπου καὶ ὧν ἔγραψεν ἐπιστολῶν (Nic. H. E. IV, 8).

Καὶ πρῶτόν γε περὶ Διονυσίου φατέον, ὅτι τε τῆς ἐν Κορίνθῳ παροιμίας τὴν τῆς ἐπισκοπῆς ἐγχεχέριστο θρόνον, καὶ ὡς τῆς ἐνθέου φιλοπονίας οὐ μόνον τοῖς ὑπ' αὐτὸν, ἀλλ' ἤδη καὶ τοῖς ἐπὶ τῆς ἀλλοδαπῆς ἀφθόνως ἐκοινώνει, χρησιμώτατον ἅπασιν ἐαυτὸν καθίστας, ἐν αἷς ὑπετυπούτο καθολικαῖς πρὸς τὰς Ἐκκλησίας ἐπιστολαῖς. Ὅν ἐστὶν ἡ μὲν πρὸς Λακεδαιμονίους, ὀρθοδοξίας κατηχητικὴ (28), εἰρήνης τε καὶ ἐνώσεως ὑποδεικτικὴ ἡ δὲ πρὸς Ἀθηναίους, διεγερτικὴ πίστεως καὶ τῆς κατὰ τὸ Εὐαγγέλιον πολιτείας· τῆς ὀλιγωρήσαντας ἐλέγχει, ὡς ἂν μικροῦ δεῖν ἀποστάντας τοῦ λόγου, ἐξ οὐπερ τὸν προεστῶτα αὐτῶν Πούπλιον μαρτυρῆσαι κατὰ τοὺς τότε συνέθη διωγμούς. Κοδράτου δὲ μετὰ τὸν μαρτυρησάντα Πούπλιον καταστάντος αὐτῶν ἐπισκόπου (29) μὲμνηται, ἐπιμαρτυρῶν, ὡς διὰ τῆς αὐτοῦ σπουδῆς ἐπισυναχ-

Eriphanio in libro *De ponderibus*. Verum ut hic liber falso ascribitur Salomoni, sic Panareti vocabulum falso usurpat.

(27) Ἄλλὰ γὰρ ἐφ' ἕτερον ἤδη μεταβατέον. Ab his verbis caput 23 incipit in codice Mazarino, Regio et Fuketiano.

(28) *Ὀρθοδοξίας κατηχητικὴ.* In tribus codicibus Maz., Med. et Fuk. scriptum est κατηχητικῆς. Sed vulgatam lectionem magis probo, quam confirmat etiam Nicephorus. Sic enim ille hunc Eusebii locum expressit: Ὅν μία πρὸς Λακεδαιμονίους ἐστὶ, κατήχησιν περιέχουσα ὀρθοδοξίας.

(29) Κοδράτου δὲ μετὰ... Πούπλιον καταστάντος ἐπισκόπου. Hunc Quadratum Athenarum episcopum distinguendum esse existimo a Quadrato illo apostolorum discipulo, cujus meminit Eusebius in lib. III, cap. 37, qui una cum Philippi filiius propheticum charismate ornatus, Evangelium variis in locis prædicavit. Hunc enim episcopum non fuisse liquet ex supradicto Eusebii loco. Quadratus autem ille qui *Apologeticum* pro religione nostra Adriano imp. obtulit, de quo Eusebius in principio libri quarti, is ipse est apostolorum discipulus, ut disertè affirmat Eusebius in *Chronico*. Sed Quadratus Athenarum episcopus, ab illo apostolorum discipulo prorsus distinguendus est. Nam, ut supra dixi, Quadratus ille apostolorum di-

θέντων καὶ τῆς πίστεως ἀναζωπύρησιν εὐληγόντων. Ἀπὸ δ' ἐπὶ τούτοις, ὡς καὶ Διονύσιος ὁ Ἀρεοπαγίτης ὑπὸ τοῦ ἀποστόλου Παύλου προτραπείς ἐπὶ τὴν πίστιν κατὰ τὰ ἐν ταῖς Πράξεσι δεδηλωμένα, πρῶτος τῆς Ἀθηναίων παροικίας τὴν ἐπισκοπὴν ἐχρημάτιστο. Ἄλλη δ' ἐπιστολὴ τις αὐτοῦ πρὸς Νικομηθεῖας φέρεται· ἐν ἣ τὴν Μαρκίωνος αἵρεσιν πολεμῶν, τῷ τῆς ἀληθείας παρίσταται κανόνι (30). Καὶ τῇ Ἐκκλησίᾳ δὲ τῇ παροικούσῃ Ἰόρτυναν ἅμα ταῖς λαοταῖς κατὰ Κρήτην παροικίας ἐπιστελλας, Φιλιππῶν ἐπίσκοπον αὐτῶν ἀποδέχεται, ἅτε δὴ ἐπὶ πλείσταις (31) μαρτυρουμένης ἀνδραγαθίας τῆς ὑπ' αὐτὸν Ἐκκλησίας, τὴν τε τῶν αἵρετικῶν διαστροφὴν ὑπομνήσκει φυλάττεσθαι. Καὶ τῇ Ἐκκλησίᾳ δὲ τῇ παροικούσῃ Ἀμαστριν ἅμα ταῖς κατὰ Πόντον ἐπιστελλας, Βαρχυλίδου μὲν καὶ Ἐλπίστου, ὡς ἂν αὐτὸν ἐπὶ τῷ γράφει προτραπέντων μέμνηται, Γραφῶν τε θείων ἐξηγήσεις παρατέθειται, ἐπίσκοπον αὐτῶν ὀνόματι Πάλλαν ὑποσημαίνων· πολλὰ δὲ περὶ γάμου καὶ ἀγείας τοῖς αὐτοῖς παραινεί. Καὶ τοὺς ἐξ οἴας δ' ὄν ἀποπτύσεως, εἴτε πλημμελείας, εἴτε μὴν αἵρετικῆς πλάνης ἐπιστρέφοντας, δεξιούσθαι προστάττει. Ταῦταις ἄλλη ἐγκατελεχται πρὸς Κνωσσίου ἐπιστολῆ, ἐν ἣ Πινυτὸν τῆς παροικίας ἐπίσκοπον παρακαλεῖ, μὴ βαρὺ φορτίον ἐπάναγκας τὸ περὶ ἀγείας τοῖς

niensium 144 est constitutus : ejusque labore e industria cives denuo in Ecclesiam convenisse, et redivivum fidei ardorem in illis reparatum esse testatur. Refert præterea Dionysium Areopagitam, qui a Paulo apostolo ad fidem conversus est, quem admodum traditur in Actibus apostolorum, primum omnium Ecclesiæ Atheniensis sacerdotium suscepisse. Sed et alia ejus epistola exstat ad Nicomedienses, in qua Marcionis hæresim impugnavit, veritatis regulæ firmiter adhærescit. Ecclesiæ præterea Gortynensium, et reliquis simul Ecclesiis Cretæ litteras scribens, episcopum ipsorum Philip-pum magnopere prædicat, quippe cujus Ecclesia egregiam laudem fortitudinis et generosi animi, communi omnium consensu retulisset : monetque ut ab hæreticorum fraude ac versutia sibi caveant. In epistola vero quam scribit ad Ecclesiam Amastrianorum et cæteras simul Ecclesias Ponti, se quidem a Bacchylide et Elpisto ad scribendum impulsu esse commemorat. Episcopum autem ipsorum Palmam nominatim appellans, sacrarum Scripturarum expositionem offert. Multa quoque de nuptiis et de castitate eis præcipit : et cunctos qui a quovis lapsu, sive delicto, sive etiam ab hæretica pravitate resiliunt, benigne suscipi jubet. In eodem volumine

scipulus, nunquam episcopus fuit. Certe nec Dionysius Corinthiorum episcopus, nec Eusebius Quadratum Athenarum episcopum aiunt fuisse discipulum apostolorum. Quod utique omisisti non erant, si res ita se habuissent, cum hæc vel præcipua laus esset Quadrati. Præterea temporum ratio satis admonet, ut hos duos Quadratos distinguamus. Quadratus enim ille apostolorum discipulus non processit ultra tempora imperatoris Adriani. Quadratus vero Athenarum episcopus Ecclesiam illam rexit principatu Marci Antonini, ut constat ex hac Dionysii ad Athenienses epistola. Nam Dionysius de hoc Quadrato loquitur tanquam de æquali, qui recens ordinatus fuisset episcopus Athenarum. Floruit autem Dionysius Corinthiorum episcopus regnante M. Antonino. Quare assentiri non possum B. Hieronymo, qui hos duos Quadratos minime distinxit. Sic enim scribit in libro *De scriptoribus ecclesiasticis* : *Quadratus apostolorum discipulus, Publico Athenarum episcopo ob Christi fidem martyrio coronato, in locum ejus substituitur, et Ecclesiam grandi terrore dispersam, fide et industria sua congregat, etc.* Idem scribit in epistola ad Magnu oratorem Romanum. Sed et in Græcorum *Menologio*, Quadratus apostolus confunditur cum Quadrato Athenarum episcopo. Verum in *Typico* monasterii S. Sabæ hic error non habetur. Sic enim in eo legitur die 21 Septembris, τοῦ ἁγίου ἀποστόλου Κοδράτου τοῦ ἐν τῇ Μαγνησίᾳ. Et hæc quidem de Quadrato Athenarum episcopo a nobis observata sint. Quod vero spectat ad Publicum decessorem Quadrati, plerosque ita sentire video, Publicum hunc Dionysio Areopagitæ proxime successisse. Ita Baronius in Notationibus ad Martyrologium Romanum, Sirmondus in dissertatione *De duobus Dionysiis*, Blondellus in præfatione quam *Apologia* suæ pro sententia Hieronymi præfixit, et ante illos Usuardus, cujus hæc sunt verba ad diem 21 Januarii : *Natalis B. Publici episcopi, qui secundus post Dionysium Areopagitam, Atheniensium Ecclesiam tenuit.* Verum cum nec Eusebius nec Dionysius id de Publico dixerint, haud facile crediderim illum Dionysio proxime successisse. Certe Dionysius Arcopagites principatu Domitiani abiit e vita, ut inter

omnes constat. Nec probabile est illum vitam ulterius produxisse, quippe qui jam grandævus ad Christi fidem conversus sit. Athenis enim non nisi pro- vecta jam ætate cives in Areopagium promovebantur. Quod si Publicum ei proxime successisse dicamus, cum hic principatu M. Antonini martyrium fecerit, plus quam lxx annis in episcopatu eum vixisse dicendum est. Porro Publicum regnante Marco subisse martyrium, ex hac Dionysii ad Athenienses epistola colligitur. Scripsit enim hanc epistolam Dionysius ad Athenienses, ut eorum filium suscitaret, quæ post mortem Publici, dissipata ob fervorem persecutionis Ecclesia, multum fuerat imminuta : nisi quod Quadratus qui in locum Publici recens substitutus fuerat, eam erigere atque excitare cœperat. Cujus conatum ut adjuvaret Dionysius, cum ad eum utpote metropolitum Achaïæ cura hæc pertineret, hanc ad Athenienses dedit epistolam, et quidem sub initio episcopatus sui. Orsu est autem episcopatum temporibus Soteris pape, ut supra dixi, post obitum Primi, Corinthiorum episcopi, quem sub Aniceto sedisse testis est Hegesippus. Quod si Publicus sub Trajano passus fuisset, ut vult Sirmondus, nihil jam causæ erat cur Dionysius tanto post tempore Athenienses scriberet ad suscitandam eorum fidem, cum jam a Quadrato id cumulate præstitum fuisset.

(30) Vulg. τῷ τῆς Ἐκκλησίας παρίσταται κανόνι. Nicephorus in lib. iv, cap. 8, pro his verbis hæc posuit, τῷ ἐκκλησιαστικῷ κανόνι στοιχεῖ, id est ecclesiasticæ regulæ insistit. In quo sensum quidem expressit Eusebii, sed vim verbi παρίσταται non est assecutus. Vox est familiaris Eusebio παρίστασθαι, quæ idem valet ac probare, astruere, confirmare ac defendere, ut hic vertit Rullinus. Sic Eusebius infra in capite ultimo hujus libri de Bardessane loquens : ἰκανῶς τῷ λόγῳ παρισταμένῳ quem locum non intellexit Christophorus.

(31) Ἄτε δὴ ἐπὶ πλείσταις. Ita legitur in codice Regio. Sed tres reliqui, Maz, scilicet, Med. et Fuk., scriptum habent ὡς ἂν ἐπὶ πλείσταις, quod idem est.

continetur etiam epistola ad Gnessios, in qua Piny- A
tum Ecclesiæ illius episcopum monet, ne grave onus
castitatis fratrum cervicibus tanquam necessarium
imponat, sed ejus quæ in plerisque hominibus inest
infirmi- tatis rationem habeat. Cui epistolæ respon-
dens postea Pinytus, admiratione quidem ac laudi-
bus effert inprimis Dionysium : sed tamen hortatur,
ut solidiorem cibum tandem impertiat, et transmis-
sis iterum perfectioris doctrinæ litteris plebem sibi
commissam alere velit : ne forte lacteis sermonibus
perpetuo innutriti homines, in infantili quadam dis-
ciplina paulatim consenescent. Quæ quidem epi-
stola et rectam Pinyti fidem, et sollicitudinem de
profectu plebis ipsi commissæ, eloquentiam quoque
et peritiam rerum divinarum, velut tabella quadam
picta egregie commonstrat. Exstat etiam epistola
ejusdem Dionysii ad Romanos, Soteri tunc temporis
episcopo Romæ urbis nuncupata, ex qua pauca quæ-
dam hic inserere non absurdum fuerit, ubi scilicet
ille morem institutumque Romanorum, 145 ad
persecutionem usque nostra ætate factam perpetuo
consuetum inagnopere commendans, ita scribit :
« Hæc enim, inquit, vobis consuetudo est jam inde
ab ipso religionis exordio, ut fratres omnes vario
beneficiorum genere afficiatis, et Ecclesiis quam-
plurimis, quæ in singulis urbibus constitutæ sunt,
necessaria vitæ subsidia transmittatis ; et hac rati-
one tum egentium inopiam sublevatis, tum fratri-
bus qui in metallis opus faciunt, necessaria suppe-
ditatis : per hæc quæ ab initio transmittere consue-
vistis munera, morem institutumque Romanorum a
majoribus vestris acceptum Romani retinentes. At-
que hunc morem beatus episcopus vester Soter non
servavit solum, verum etiam adauxit : tum munera
sanctis destinata copiose subministrans, tum fratres
peregre advenientes, tanquam liberos suos pater
amantissimus beatis sermonibus consolando. » In
hac ipsa etiam epistola meminit Clementis epistolæ
ad Corinthios scriptæ, quam ex prisca consuetu-

(32) *Ἐξ ἧς οὐδὲν ὄν τὸ καὶ, etc.* In codice Regio, quem secutus est Stephanus, pro ὄν τὸ scribitur ἄτοπον. Sed reliqui codices, Maz, Med., cum Fuk. et Saviliano scriptum habent οὐδὲν ὄν τὸ καὶ παραθέσθαι λέξεις. Quod profecto longe est eleganti-
us. Phrasis est familiaris Eusebio, quam nos vernaculo sermone feliciter exprimimus. Sic supra in cap. xiii libri primi de Alvaro loquens ait : Οὐδὲν δὲ ὄν καὶ αὐτῶν ἐπακούσαι τῶν ἐπιστολῶν.

(33) *Φυλαχθὲν Ῥωμαίων ἔθος.* Notandum est il-
lustre testimonium Dionysii Corinthiorum episcopi de Romana Ecclesia, quæ cum esset opulentissima, aliarum Ecclesiarum inopiam liberalitate sua suble-
vabat, et fratribus ad metallum damnatis aut in exsilium missis, alimenta et munera submittere consueverat. In hunc usum fiebant collectæ in Ec-
clesia Romana diebus Dominicis, de quibus exstant aliquot S. Leonis papæ sermones. Quæ laudabilis consuetudo jam inde a primis apostolorum temporibus instituta, in postrema etiam persecutione Dio-
cletiani servata est, ut hic testatur Eusebius : quo tempore Ecclesia Romana Christianis ad metalla Palæstinæ et per Ægyptum damnatis, collectas pecunias misit. De hoc more Romanæ Ecclesiæ præter Dionysium Corinthiorum loquitur etiam Diony-

α ἀδελφοῖς ἐπιτιθέναί, τῆς δὲ τῶν πολλῶν καταστοχά-
ζεσθαι ἀσθενείας. Πρὸς ἦν ὁ Πινυτὸς ἀντιγράφων,
θαυμάζει μὲν καὶ ἀποδέχεται τὸν Διονύσιον, ἀντιπα-
ρακαλεῖ δὲ στεβρότερας ἤδη ποτὲ μεταδιδόναι τροφῆς,
τελειοτέρους γράμμασιν εἰσαυθίς τὸν ὑπ' αὐτῷ λαὸν
ὑποθρέψαντα, ὡς μὴ διατέλους τοῖς γαλακτώδεσιν
ἐνδιατρίβοντες λόγοις, τῇ νηπιῶδει ἀγωγῇ λάθοιεν
καταγρηάσαντες. Δι' ἧς ἐπιστολῆς καὶ ἡ τοῦ Πινυτοῦ
περὶ τὴν πίστιν ὀρθοδοξία τε καὶ φροντίς τῆς τῶν
ὑπηκόων ὠφελείας, τό τε λόγιον καὶ ἡ περὶ τὰ θεῖα
σύνεσις, ὡς δι' ἀκριβεστάτης ἀναδείκνυται εἰκόνας.
Ἔτι τοῦ Διονυσίου καὶ πρὸς Ῥωμαίους ἐπιστολὴ
φέρεται, ἐπισκόπου τῷ τότε Σωτῆρι προσφωνούσα.
Ἐξ ἧς οὐδὲν ὄν τὸ καὶ παραθέσθαι λέξεις (32), δι'
ὧν τὸ μέχρι τοῦ καὶ ἡμᾶς διωγμοῦ φυλαχθὲν Ῥω-
μαίων ἔθος (33) ἀποδεχόμενος, ταῦτα γράφει : « Ἐξ
ἀρχῆς γὰρ ὑμῖν ἔθος ἐστὶ τοῦτο, πάντας μὲν ἀδελ-
φοῦς ποικίλως εὐεργετεῖν, Ἐκκλησίαις τε πολλαῖς ταῖς
κατὰ πᾶσαν πόλιν ἐφόδια πέμπειν, ὧδε μὲν τὴν τῶν
δεομένων πενίαν ἀναψύχοντας, ἐν μετάλλοις δὲ ἀδελ-
φοῖς ὑπάρχουσιν ἐπιχορηγοῦντας· δι' ὧν πέμπετε
ἀρχῆθεν ἐφοδίων, πατροπαράδοτον ἔθος Ῥωμαίων
Ῥωμαῖοι διαφυλάττοντες, ὁ δὲ μόνον διατετήρηκεν ὁ
μακάριος ὑμῶν ἐπίσκοπος Σωτῆρ, ἀλλὰ καὶ ἐτηύξη-
κεν, ἐπιχορηγῶν μὲν τὴν διαπεμπομένην δαψίλειαν
τὴν εἰς τοὺς ἀγίους, λόγοις δὲ μακαρίους τοὺς ἀνιών-
τας ἀδελφούς (34), ὡς τέκνα πατῆρ φιλόστοργος, πα-
ρακαλῶν. » Ἐν αὐτῇ δὲ ταύτῃ καὶ τῆς Κλήμεντος
πρὸς Κορινθίους μέμνηται ἐπιστολῆς, δηλῶν ἀνέκαθεν
ἐξ ἀρχαίων ἔθους ἐπὶ τῆς Ἐκκλησίας τὴν ἀνάγνωσιν
αὐτῆς ποιεῖσθαι. Λέγει γοῦν : « Τὴν σήμερον οὖν Κυ-
ριακὴν ἄγλαν ἡμέραν διηγάγομεν, ἐν ἣ ἀνεγνώκα-
μεν (35) ὑμῶν τὴν ἐπιστολὴν· ἦν ἔξομεν αἰεὶ ποτε
ἀναγινώσκοντες νοουθετεῖσθαι, ὡς καὶ τὴν προτέραν
ἡμῖν διὰ Κλήμεντος γραφεῖσαν. » Ἔτι δὲ ὁ αὐτὸς
καὶ περὶ τῶν ἰδίων ἐπιστολῶν, ὡς βραδουρρηθεῖσιν,
ταῦτά φησιν : « Ἐπιστολὰς γὰρ, ἀδελφῶν (36) ἀξιω-
σάντων με γράψαι, ἔγραψα. Καὶ ταύτας οἱ τοῦ διαβό-
λου ἀπόστολοι ζιζανίων γεγέμιξαν, ἃ μὲν ἐξαιρου-
ν

sus Alexandrinus episcopus in epistola ad Stephanum papam, quam refert Eusebius in lib. vii. cap. 4: Αἱ μέντοι Συραῖαι ὄλαι καὶ ἡ Ἀραβία, οἷς ἐπαρχεῖτε ἐκάστοτε, καὶ οἷς νῦν ἐπισπεύετε. Id est, *Syria omnes et Arabia, quibus pecunias identidem subministratis...* Quem locum male verterunt interpre-
tes.

(34) *Τοὺς ἀνιόντας ἀδελφούς.* Male Langus et Musculus *redeuntes* vertere. Melius Rufinus ita inter-
pretatur, *advenientes fratres clementi satis et missisimo solatur alloquitur.* Intelligit enim Dionysius fratres qui ex longinquis regionibus Romam venire consueverant, penuria apud se laborantibus subsidium aliquot a Romanis relaturi.

(35) *Ἐν ἣ ἀνεγνώκαμεν.* Nostri codices Mazar., Med. et Fuk. scriptum habent *ἔγνωμεν*, Nicephorus vero *ἀνέγνωμεν*. Carterum cum hoc fragmento epistolæ Dionysii ad clerum Romanum, jungendus est alter locus ejusdem epistolæ quem citavit Eusebius in cap. penult. lib. ii. Hæc enim duo fragmenta sibi invicem connectenda esse non dubitamus.

(36) *Ἐπιστολάς... ἀδελφῶν.* Codex Mazar., Med. cum Fuk. vocem interserit hoc modo, *ἐπιστολάς γὰρ ἀδελφῶν, etc.*; atque ita Nicephorus et Rufinus.

τας, & δὲ προστιθέντες. Οὗς τὸ οὐαί κεῖται. Οὐ θαυμάσιον ἔρα εἰ καὶ τῶν Κυριακῶν βραδουργῆσαι τινες ἐπιβέβηκται Γραφῶν, ὅποτε καὶ ταῖς οὐ τοιαύταις ἐπιβέβηκται. Καὶ ἄλλη δὲ τις παρὰ ταύτας ἐπιστολὴ τοῦ Διονυσίου φέρεται, Χρυσοφόρα πιστοτάτῃ ἀδελφῇ ἐπιστελλαντος, ἣ τὰ κατὰ ἄλλα γράφων, τῆς προσρυσῆς καὶ αὐτῇ μετεδίδου λογικῆς τροφῆς. Καὶ τὰ μὲν τοῦ Διονυσίου τσσαῦτα.

inquit, scripsi rogatus a fratribus. Sed illas ministri ex illis expungentes, quædam adjicientes. Quos certe inveni videri debet, si sacrosancta Domini scripta quidam adulterare aggressi sunt, quando quidem in longe inferioribus scriptis idem ausi fuisse deprehenduntur. Habetur præterea alia ejusdem epistola ad Chrysophiloram fidelissimam sororem, cui convenientia scribens, spiritale, ut decuit, pabulum subministrat. Atque hæc de Dionysii scriptis a nobis dicta sint.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΔ'.

Περὶ Θεοφίλου τῶν Ἀντιοχέων ἐπισκόπου
(Nic. H. E. iv, 9).

Τοῦ δὲ Θεοφίλου ὄν τῆς Ἀντιοχέων Ἐκκλησίας ἐπίσκοπον δεδηλώκαμεν, τρία τὰ Πρὸς Ἀυτόλυκον στοιχειώδη φέρεται συγγράμματα. Καὶ ἄλλο Πρὸς τὴν αἵρεσιν Ἐρμιογένους (37) τὴν ἐπιγραφὴν ἔχον, ἐν ᾧ ἐκ τῆς Ἀποκαλύψεως Ἰωάννου κέχρηται μαρτυρίαις· καὶ ἕτερα δὲ τινὰ κατηχητικὰ αὐτοῦ βιβλία. Τῶν γε μὴν αἵρετικῶν οὐδὲν χεῖρον καὶ τότε, ζιζανίων δικηγ, λυμαινομένων τῶν εἰλικρινῆ τῆς ἀποστολικῆς διδασκαλίας σπόρον, οἱ πανταχόσε τῶν Ἐκκλησιῶν ποιμένες, ὡς περ τινὰς θῆρας ἀγρίους τῶν τοῦ Χριστοῦ προβάτων ἀποσοδοῦντες αὐτοὺς ἀνεῖργον, τοτὲ μὲν, ταῖς πρὸς τοὺς ἀδελφούς νοουθεσίαις καὶ παραίνεσιν, τοτὲ δὲ, πρὸς αὐτοὺς γυμνότερον ἀποδοῦμενοι, ἀγράφους τε εἰς πρόσωπον ζητήσῃ καὶ ἀνατροπαῖς, ἣδη δὲ καὶ δι' ἐγγράφων ὑπομημάτων τὰς δόξας αὐτῶν ἀκριβεστάτοις ἐλέγχουσι διευθύνοντες. Ὁ γέ τοι Θεοφίλος σὺν τοῖς ἄλλοις κατὰ τούτων στρατευσάμενος ἤλῃς ἐστίν, ἀπὸ τινος οὐκ ἀγεννῶς αὐτῷ κατὰ Μαρκελίους πεπονημένου λόγου. Ὅς καὶ αὐτὸς μεθ' ὧν ἄλλων εἰρήκαμεν, εἰσέτι νῦν διασέσωσται. Τοῦτον μὲν οὖν ἕβδομος ἀπὸ τῶν ἀποστόλων τῆς Ἀντιοχέων Ἐκκλησίας διαδέχεται Μαξιμίνος.

Theophilo in episcopatu Antiochenis Ecclesiæ septimus ab apostolis successit Maximinus.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΕ'.

Περὶ Φιλίππου καὶ Μοδέστου (Nic. H. E. iv, 9).

Φιλίππος γε μὴν ὄν ἐκ τῶν Διονυσίου φωνῶν τῆς ἐν Γορτύνη παροικίας ἐπίσκοπον ἔγνωμεν, πάνυ γε σπουδαιότατον πεποίηται καὶ αὐτὸς κατὰ Μαρκελίους ἰσχυρῶς Εἰρηναῖος τε ὡσαύτως καὶ Μόδεστος, ὃς καὶ ὑπερβόρως παρὰ τοὺς ἄλλους τὴν τοῦ ἀνδρός ἐκδηλον τῶς πᾶσι κατεφώρσε πλάνην· καὶ ἄλλοι δὲ πλείους, ἐν παρὰ πλείστοις τῶν ἀδελφῶν εἰσέτι νῦν πόνοι διασφάττονται.

(37) Πρὸς τὴν αἵρεσιν Ἐρμιογένους. De Hermogene ejusque hæresi vide Baronium ad annum Christi 170. Cui tamen assentiri non possum in eo quod dicit Hermogenem docuisse in Africa, quod nescio undenam hæusit Baronius. Nam si ex eo quod Tertullianus adversus illum scripsit, eum in Africa vixisse putandum est, pari jure eum Syrum esse credemus, eo quod Theophilus Antiochenus in eum

A dine in ecclesia legi solitam esse testatur his verbis : « Hodie, inquit, sacrum diem Dominicum transigimus. In quo epistolam vestram legimus, quam quidem perpetuo deinceps legentes, perinde ac priorem illam nobis a Clemente scriptam epistolam, optimis præceptis ac documentis abundabimus. » Idem præterea scriptor epistolas suas a falsariis corruptas esse admonet, ita scribens : « Epistolas, quidem diaboli, zizanii compleverunt : quædam quidem manet feralis illa sententia : Væ vobis. Non mirum igitur inferioribus scriptis idem ausi fuisse deprehenduntur. » Habetur præterea alia ejusdem epistola ad Chrysophiloram fidelissimam sororem, cui convenientia scribens, spiritale, ut decuit, pabulum subministrat. Atque hæc de Dionysii scriptis a nobis dicta sint.

CAPUT XXIV.

De Theophilo, Antiochenis episcopo.

B Theophili vero, quem Antiochenæ Ecclesiæ episcopum fuisse superius retulimus, tres supersunt *Ad Autolycum* libri, institutionem fidei continentes. Alius etiam exstat liber, quem *Contra 146 Hermogenis hæresim* inscripsit, in quo testimoniis utitur ex Joannis Revelatione desumptis. Exstant et alii ejusdem libri, in quibus elementa fidei nostræ traduntur. Porro cum nihilominus hac etiam tempestate hæretici zizaniorum instar sinceram apostolicæ doctrinæ sementem labefactarent, Ecclesiarum toto orbe pastores, eos tanquam feras atque immanes belluas ab ovili Christi fugare atque arcere properabant : partim hortando et commonendo fratres, partim adversus ipsos hæreticos fortiter coluctando : quos vel propositis cominus interrogationibus et confutationibus viva duntaxat voce, vel libris accuratissime conscriptis opiniones eorum refellent, confutabant. Theophilus igitur una cum cæteris adversus illos hæreticos depugnavit, ut constat ex quodam illius libro haudquaquam spernendo, quem *contra Marcionem* elaboravit : qui liber una cum aliis quos retuli, etiamnum exstat. Huic porro

CAPUT XXV.

De Philippo et Modesto.

Sed et Philippus, quem ex verbis Dionysii proxime citatis Gortynensis Ecclesiæ episcopum fuisse cognovimus, ipse quoque luculentissimum librum *Adversus Marcionem* composuit. Irenæus quin etiam et Modestus. Verum hic præ cæteris egregie errores illius ac dolos detegens, omnibus spectandos exhibuit. Scripserunt etiam alii complures, quorum libri apud plurimos ex fratribus adhuc studiose servantur.

scripsit. De eodem Hermogene loquitur Clemens Alexandrinus in lib. *Hypotyposeon*, sive in *Excerptis Theodoti*, ubi exponens hæc Davidis verba : *In sole posuit tabernaculum suum : Quidam*, inquit, *aiunt Christum in sole corpus suum deposuisse, ut Hermogenea*. Idem certe de Hermogene tradunt Theodoritus et Philastrius.

CAPUT XXVI.

De Melitone et de his quorum ille mentionem fecit.

Iisdem temporibus Melito Sardinianus et Apollinaris Hieropolitanus episcopi, summa laude viguerunt. Quorum uterque orationes pro fidei nostræ defensione scriptas, supra memorato imperatori qui tunc temporis regnabat, seorsum nuncupavit. Ex libris autem utriusque illorum, hi quos infra subjecimus, ad nostram notitiam pervenerunt. Melitonis quidem *De Pascha* libri duo. *De 147 recta vivendi ratione*, et *De prophetis* liber unus. Alius item *De Ecclesia*, alius *De die Dominico*. Est et *De natura hominis* liber unus. Alius *De formatione*. Alius *De obedientia sensuum fidei*. Præterea liber *De anima et corpore et mente*. Liber *De lavacro*, liber *De veritate*, liber

(38) *Kal τὰ Περὶ πολιτείας καὶ Προφητῶν*. Male Rufinus et Christophorus ex uno Melitonis libro duos fecerunt: alterum *De recta conversatione*, alterum *De prophetis*, quasi in Græco legeretur καὶ τὸ *Περὶ προφητῶν*. Sed cum in omnibus scriptis codicibus, et apud Nicephorum, non alia lectio reperitur quam ea quæ vulgata est, merito illorum sententiam et interpretationem rejicimus. Adde quod Hieronymus in lib. *De scriptoribus ecclesiasticis*, qui ex Eusebii *Historia* totus fere descriptus est, hunc Melitonis librum *De vita prophetarum* inscribi dicit. In codice Maz. et Med. scribitur τὰ *Περὶ τῆς πολιτείας*, itemque in Fuk. et Saviliano.

(39) *Ὁ Περὶ ὑπακοῆς πίστεως αἰσθητηρίων*. Apud Nicephorum legitur *Ὁ Περὶ ὑπακοῆς πίστεως* καὶ *Ὁ Περὶ αἰσθητηρίων*, ut duo fuerint Melitonis libri: alter *De obedientia fidei*, alter *De sensibus*, idque confirmant Hieronymus et Rufinus. In omnibus tamen nostris codicibus legitur καὶ *Ὁ Περὶ ὑπακοῆς πίστεως αἰσθητηρίων* absque distinctione, quam Rob. Stephanus post vocem *πίστεως* adjecit. Fuit igitur hic Melitonis liber ita inscriptus: *De obedientia sensuum fidei*, seu, quod idem est, *De obedientia fidei quæ fit a sensibus*. Quidam enim hæretici aiebant, animales quidem seu psychicos sensuum opera credere, spiritales vero per rationem. Ita Heraclæo explicabat locum illum ex Joannis Evangelio: *Nisi signa et prodigia videritis, non credetis*. Quæ Christi verba aiebat Heraclæo dici proprie ad eos, qui per opera et sensus naturam habeant obediendi, non autem credendi per rationem. Refert hæc Origenes *Enarrationum in Joannis Evangelium* tomo xiii, ubi id refutat, docetque tam spirituales quam animales non posse nisi per sensum credere.

(40) *Ὁ Περὶ ψυχῆς καὶ σώματος ἢ ῥόδς, καὶ Ὁ Περὶ λουτροῦ*. Hæc est lectio codd. Maz., Med. et Fuk., quam veram esse non dubitamus. Nam et interpretatio Rufini eam confirmat, *De anima et corpore et mente*, *De lavacro*. Cod. Reg., cui consentit etiam Niceph., *Ὁ Περὶ ψυχῆς καὶ σώματος* ἦν· ἐν οἷς καὶ, etc.

(41) *Kal Περὶ κτίσεως καὶ γενέσεως Χριστοῦ*. Sic codd. Maz., Med. et Fuk., et Nicephor., id est *De creatione et generatione Christi*, quam Scripturam veram esse non ambigimus. Rufinus quidem vulgata lectionem καὶ *περὶ πίστεως καὶ γεν.* secutus est, ut ex interpretatione ejus apparet. Hieronymus vero uno *generationis* vocabulo contentus, vocem *κτίσεως* utpote duriorum declinavit, propterea quod

A

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΓ΄.

Περὶ Μελλίτωνος καὶ ὧν αὐτὸς ἐμνημόνευσεν (Nic. II. E. iv, 10).

Ἐπὶ τῶνδε καὶ Μελλίτων τῆς ἐν Σάρδεσι παροικίας ἐπίσκοπος, Ἀπολινάριος τε τῆς ἐν Ἱεραπόλει διακρίτως ἤκμαζον· οἱ καὶ τῶν δηλωθέντων κατὰ τοὺς χρόνους Ῥωμαίων βασιλεῖ λόγους ὑπὲρ τῆς πίστεως ἰδίως ἐκάτερος ἀπολογίας προσεφώνησαν. Τούτων εἰς ἡμετέραν γνῶσιν ἀφίχεται τὰ ὑποτεταγμένα· Μελλίτωνος τὰ *Περὶ τοῦ πάσχα* δύο, καὶ τὰ *Περὶ πολιτείας καὶ Προφητῶν* (38), καὶ ὁ *Περὶ Ἐκκλησίας*, καὶ ὁ *Περὶ Κυριακῆς λόγος*. Ἐτι δὲ ὁ *Περὶ φύσεως ἀνθρώπου*, καὶ ὁ *Περὶ πλάσεως*, καὶ ὁ *Περὶ ὑπακοῆς πίστεως αἰσθητηρίων* (39), καὶ πρὸς τοῦτους ὁ *Περὶ ψυχῆς καὶ σώματος ἢ ῥόδς*, καὶ ὁ *Περὶ λουτροῦ* (40), καὶ ὁ *Περὶ ἀληθείας*, καὶ *Περὶ κτίσεως καὶ γενέσεως Χριστοῦ* (41). Καὶ λόγος αὐτοῦ *Περὶ προφητείας* (42), καὶ ὁ *Περὶ φιλοξενίας* (43), καὶ ἡ κλεις. Καὶ τὰ *Περὶ τοῦ διαιδόλου*, καὶ τῆς Ἀποκαλύψεως Ἰωάννου, καὶ ὁ *Περὶ ἐνσωμάτου Θεοῦ*, ἐπὶ πᾶσι καὶ τὸ πρὸς Ἀντωνίνον βιβλίδιον (44).

Christum in ordinem creaturarum cogere videretur. Verum antiqui Patres qui ante concilium Nicænum vixere, per vocabulum *κτίσεως* non eam solum creationem quæ ex nihilo fit, sed omne genus productionis intellexerunt, ipsamque adeo generationem Verbi. Itaque id quod in Proverbiis legitur: *Dominus creavit me principium viarum suarum*, de generatione illa æterna exposuerunt; itaque etiam Apostoli, *primogenitus omnis creaturæ*. Quæ omnia Marcellus quidem Ancyræ episcopus, de incarnatione Christi dicta esse contendebat: sed refutatur ab Eusebio in libro ii *contra Marcellum*, cap. 3. et in lib. iii *De ecclesiastica theologia*, cap. 2. Porro in codice Mazarino ad vocem *κτίσεως* notatur in margine eadem manu: Γρ. *πίστεως*. Quæ nota significat, in quibusdam exemplaribus oro *κτίσεως* scribi *πίστεως*.

(42) *Kal λόγος αὐτοῦ Περὶ προφητείας*. Rufinus hæc cum verbis superioribus conjunxit hoc modo: *De fide et generatione Christi et de prophetia ejus*, cui tamen non assentior. Rectius Hieronymus in libro *De scriptoribus ecclesiasticis* hunc locum ita vertit: *Item de prophetia sua librum unum*. Certe Melitonem prophetam a plerisque habitum fuisse docet Tertullianus. Hieronymus in *Melitone*: *Hujus, inquit, elegans et declamatorium ingenium laudans Tertullianus in septem libris quos scripsit adversus Ecclesiam pro Montano, dicit a plerisque nostrorum prophetarum putari*.

(43) Codex Regius, cujus lectionem confirmat etiam Rufinus, habet... *Περὶ προφητείας, καὶ περὶ ψυχῆς καὶ σώματος, καὶ περὶ φιλοξενίας*. Verum cum hic Melitonis liber *De anima et corpore*, jam antea commemoratus sit, quid opus est rursus eum hic recensere? Certe in codice Med., Fuk. et Savil. verba illa καὶ *Περὶ ψυχῆς καὶ σώματος* non habentur. Sed neque apud Hieronymum ac Nicephorum ulla eorum exstat mentio hoc loco. Optimus tamen codex Maz. ea retinet, sed inverso ordine in hunc modum: *Kal Ὁ Περὶ φιλοξενίας· καὶ Ὁ Περὶ ψυχῆς καὶ σώματος*.

(44) *Τὸ πρὸς Ἀντωνίνον βιβλίδιον*. Id est libellus supplex. Sic videtur inscripta fuisse Melitonis *Apologia pro Christianis* ad imp. Antoninum Verum, eo quod proprie esset libellus supplex imperatori oblatum. Idem etiam fuit titulus *Apologetici* Justinī, ut patet ex fine posterioris *Apologetici*, ubi Justinus ita loquitur: *Καὶ ὑμᾶς οὖν ἀξιοῦμαι ὑπογράψαντας τὸ*

Ἐν μὲν οὖν τοῖς *Περὶ τοῦ Πάσχα*, τὸν χρόνον καθ' ὃν συνέταπτεν, ἀρχόμενος σημαίνει ἐν τούτοις: « Ἐπὶ Σερουλίου Παύλου ἀνθυπάτου τῆς Ἀσίας, ᾧ Σάγαρις καιρῷ ἐμαρτύρησεν, ἐγένετο ζητησις πολλὴ ἐν Λαοδικαίᾳ περὶ τοῦ Πάσχα, ἐμπροσθέντος κατὰ καιρὸν ἐν ἰσθμιαῖς ταῖς ἡμέραις, καὶ ἐγράφη ταῦτα. » Τούτου δὲ τοῦ λόγου μέμνηται Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς ἐν ἰδίῳ *Περὶ τοῦ Πάσχα* λόγῳ, ὃν ἐξ αἰτίας τῆς τοῦ Μελιτωνος γραφῆς φησιν ἑαυτὸν συντάξαι. Ἐν δὲ τῷ πρῶτῳ τὸν αὐτοκράτορα βεβλήῳ, τοιαῦτά τινα καθ' ἡμῶν ἐπ' αὐτοῦ γεγονέναι ἱστορεῖ: « Τὸ γὰρ οὐδὲ πάποτε γενόμενον, νῦν διώκεται τὸ τῶν θεοσεβῶν γένος, καινοῖς ἐλαυνόμενον δόγμασι κατὰ τὴν Ἀσίαν. Οἱ γὰρ ἀπειθεῖς συκοφάνται καὶ τῶν ἀλλοτρίων ἐραστοὶ, τὴν ἐκ τῶν διαταγμάτων ἔχοντες ἀφορμὴν, φανερώς ληστεύουσι, νύκτωρ καὶ μεθήμεραν διαρπάζοντες τοὺς μηδὲν ἀδικούντας. » Καὶ μεθ' ἑτέρα φησι: « Καὶ εἰ μὲν σοῦ κελεύσαντος ταῦτα πράττεται, ἔστω καλῶς γινόμενον. Δίκαιος γὰρ βασιλεὺς οὐκ ἂν ἀδίκως βουλεύσαιο πάποτε. Καὶ ἡμεῖς ἠδέως φέρομεν τοῦ τοιοῦτου θανάτου τὸ γέρας. Ταύτην δὲ σοι μόνην προσφέρωμεν δέησιν, ἵνα αὐτὸς πρότερον ἐπιγυνοὺς τοῖς τῆς τοιαύτης φιλονεικίας ἐργάτας (45), δικαίως κρίνειας εἰ ἄξιοι θανάτου καὶ τιμωρίας, ἢ σωτηρίας καὶ ἡσυχίας, εἰσίν. Εἰ δὲ καὶ παρὰ σοῦ μὴ εἴη ἡ βουλή αὕτη καὶ τὸ καινὸν τοῦτο διάταγμα, ὃ μηδὲ κατὰ βαρβάρων πρέπει πολεμίων, πολὺ μᾶλλον δεόμεθά σου, μὴ περιδεῖν ἡμᾶς ἐν τοιαύτῃ δημῳδαί λεηλασίᾳ. » Τούτοις αὖθις ἐπιφέρει λέγων: « Ἡ γὰρ καθ' ἡμᾶς φιλοσοφία πρότερον μὲν ἐν βαρβάροις ἠκμασεν (46), ἐπανθήσασα δὲ τοῖς σοῖς ἔθνεσι κατὰ τὴν Αἰγύπτου τοῦ σοῦ προγόνου μεγάλῃ ἀρχῇ, ἐγενήθη μάλιστα τῇ σῇ βασιλείᾳ αἰσιον ἀγαθόν. Ἐκτοτε γὰρ εἰς μέγα καὶ λαμπρὸν τὸ Ῥωμαίων ἡγεθῆναι κράτος· ὡς σὺ διάδοχος εὐκτατοῦ γέγονάς τε καὶ ἔση μετὰ τοῦ παιδός (47), φυλάσσωσιν τῆς βασιλείας τὴν σύντροφον

A Cæterum in libro *De Pascha*, tempus ipsum quo scribebat, in principio operis sui designat his verbis: « Servilio Paulo, inquit, Asiæ proconsule, quo tempore Sagaris martyrium perpeusus est, magna controversia Laodiceæ excitata est de solemnitate paschali, quæ tempestive in illos dies inciderat. Quibus etiam diebus hæc a nobis perscripta sunt. » Hujus autem libri mentionem facit Clemens Alexandrinus in opere suo *De Pascha*. Quod quidem ut conscriberet, Melitonis librum causam sibi præbuisse testatur. Jam vero in eo libro quem imperatori nuncupavit, hæc illo regnante adversus Christianos gesta esse refert: « Quod enim, inquit, nunquam antea factum fuerat, persecutionem nunc patitur piorum hominum genus, novis per Asiam de- B cretis exagitatum. Impudentissimi namque delatores et alienarum opum cupidi, ex imperialibus edictis occasionem nacti, palam diu noctuque grassantur spolianteque homines innoxios. » Et paulo post: « Quod si, inquit, hæc tuo jussu fiunt, recte atque ordine facta sunt. Neque enim fieri potest, ut justus princeps aliquid unquam injuste constituat: et nos libenti animo ejusmodi mortis præmium ferimus. Unum illud a te petimus, ut cum hujusmodi perinacia perditos homines per te ipse prius examina- veris, tum deinde pro tua æquitate statuas, utrum supplicio ac morte affici, an salvi et securi degere mereantur. Sin vero illud consilium atque edictum plane inauditum, quod neque adversus barbaros hostes sanciri decuerat, nunquam a te profectum est, obsecramus te multo magis, ne nos hujusmodi publico latrocinio diutius vexari permittas. » Paucis deinde interjectis hæc subjungit: « Hæc enim, inquit, philosophiæ secta quam profitemur, prius quidem vixit apud 148 barbaros. Postea vero cum provinciis imperii tui illuxisset, principatu magui

ὅμην δοκοῦν, προθεῖναι τοῦτ' βιβλίδιον. Certe orationem illam Melitonis nihil aliud fuisse quam libellum precum oblatum imperatori patet ex fragmento illo quod profert Eusebius, ταύτην δὲ σοι μόνην προσφέρωμεν δέησιν, etc.

(45) *Τῆς τοιαύτης φιλονεικίας ἐργάτας*. Male interpretet omnes hæc Melitonis verba accipere de calumniatoribus Christianorum, cum de Christianis intelligi debeant, quos Melito vocat ἐργάτας φιλονεικίας, id est ἀσκητάς. Profectantur enim Christiani pertinaciam et constantiam in tormentis et calumniis perferendis. Certe non de aliis quam de Christianis ipsis hæc verba intelligenda esse, ex sequentibus apparet. Petit enim ab imperatore Melito, ut Christianorum causam prius ipse per se dispicere atque examinare velit; tum deinde statuatur, utrum supplicio afficiendi sint, an potius conservandi.

(46) *Ἐν βαρβάροις ἠκμασεν*. Sic nominat Judæos, apud quos primum exorta est Christiana religio. Atque ita loquitur etiam Justinus in *Apologetico*, ni fallor, et Clemens Romanus in libro *1 Recognitionum*. Hinc est quod Porphyrius Christianorum sectam appellat Βάρβαρον τόλμημα. Locus Porphyrii citatur ab Eusebio in libro vi hujus operis, pag. 220.

(47) *Γέγονάς τε καὶ ἔση μετὰ τοῦ παιδός*. Ex hoc loco apparet Melitonem episcopum *Apologetiam* suam obtulisse M. Antonino post mortem Aurelii Veri. Nam si superbitate adhuc Aurelio Vero oratio-

nem hanc scripsisset Melito, mentionem illius procul dubio fecisset hoc loco; et pro verbis illis μετὰ τοῦ παιδός, dixisset omnino μετὰ τοῦ ἀδελφοῦ. Nam L. Aurelius frater fuit adoptivus D. Marci. Cum igitur solum Marci Antonini filium, Commodum videlicet, hic commemoret Melito, optetque ut cum illo quam diutissime imperet Marcus, manifestum est, ut dixi, hunc *Apologeticum* post mortem L. Veri Marco oblatum fuisse. Proinde in Eusebii *Chronico* recte id refertur anno x Marci Antonini, anno scilicet post mortem L. Veri. Antonino, inquit, imp. Melito Asianus Sardiensis episcopus *Apologeticum pro Christianis tradidit*. Cum Eusebii *Chronico* consentit auctor *Chronici Alexandrini*, qui etiam hoc addit, Marcum Antoninum Melitonis aliorumque Christianorum antistitem supplicationibus permotum, scripsisse epistolam ad Commune Asiæ, qua vetabat ne quis imposterum Christianos religionis suæ causa calumniaretur. Exstat hæc epistola supra in cap. 13 hujus libri. Ac laudandus est quidem auctor illius *Chronici*, quippe qui recte animadvertit, epistolam illam non Antonino Pio, ut Eusebius crediderat, sed Marco potius esse tribuendam. In eo tamen fallitur, quod eandem epistolam anno decimo principatus M. Antonini scriptam esse existimavit. Scripta est enim anno primo ejus imperii, ut colligitur ex anno xv tribunitiæ potestatis in eadem epistola præxposito.

Illius Augusti, qui unus ex majoribus tuis fuit, faustum prosperumque imperio Romano omen extitit. Ex eo siquidem tempore maximis incrementis aucta est majestas imperii Romani: cujus tu hæres ac successor, aspirantibus omnium votis, potius es potterisque deinceps una cum filio; si modo sectam illam, quæ cum imperio educata, et cum Augusto simul inchoata est, et quam majores tui una cum cæteris religionibus coluerunt, tueri velis. Porro religionem nostram bono publico adolevisse una cum imperio quod feliciter ceptum fuerat, illud certissimo argumento est, quod jam inde a principatu Augusti nihil adversi, sed contra omnia prospera et magnifica ex animi sententia votoque omnium contigerunt. Soli ex omnibus Nero ac Domitianus, malevolorum quorundam consiliis inducti, religionem nostram criminari studuerunt. A quibus deinceps falsa illa adversum nos calumnia manavit ad posterum, ut mos est vulgi, absque ullo iudicio hujusmodi rumoribus fidem adhibere. Verum imperitiam illorum correxerunt piissimi parentes tui, frequentibus rescriptis objurgantes eos qui adversus religionis nostræ homines novi aliquid moliti essent. Inter quos avus tuus Adrianus, cum aliis pluribus, tum Fundano Asiæ proconsuli litteras dedit. Pater quoque tuus, quo tempore cuncta simul cum ipso administrabas, scripsit ad civitates ne contra nos tumultus concitarent: nominatim ad Larissæos, ad Thessalonicenses, ad Athenienses, ad universos denique Græcos. Te vero, quippe qui idem quod illi de nobis sentias, imo etiam longe humanius atque sapientius, tanto magis confidimus omnia esse facturum quæ rogamus. » Hæc in supra dicto Melitonis libro leguntur. Idem in excerptis ab ipso compositis, universos Veteris Testamenti libros qui omnium consensu recepti sunt, statim in principio operis recenset. Quem quidem indicem hoc loco apponere necessarium putavi. Sic autem habet ad verbum: « Melito Onesimo fratri salutem. Cum pro amore ac studio tuo erga verbum Dei, sæpius a me postulaveris, ut excerpta quædam ex Lege et Prophetis quæ ad Servatorem et ad universam fidem nostram pertinent, tibi componerem; quinque libros Veteris **149** Testamenti accurate cognoscere concupiveris, quot numero et quo sint ordine conscripti, id perficere omni studio laboravi. Scio quippe

(48) *Μόνοι πάντων . . . Νέρων και Δομετιανός.* Idem scribit Tertullianus in *Apologetico*, cap. 5: *Reperietis, inquit, primum Neronem in hanc sectam tum maxime Romæ orientem Cæsariano gladio ferocisse. Et paulo post: Tentaverat et Domitianus, portio Neronis de crudelitate.* Quibus hæc subjungit: *Cæterum de tot exinde principibus ad hodiernum, editte aliquem debellatorem Christianorum. Quales ergo leges istæ, quas adversus nos soli exercent impii, injusti, turpes, truces, vani, dementes? quas Trajanus ex parte frustratus est: quas nullus Adrianus, nullus Pius, nullus Verus impressit.*

(49) *Ὁ δὲ πατήρ σου.* Rescriptum quidem Antonini Pii pro Christianis hodie non exstat. Sed ejus mentio sit in rescripto M. Aurelii Antonini ad civitates Asiæ, quod supra retulit Eusebius cap. 13 hujus libri. Porro hunc locum ita scribi mallet:

καὶ συναρξαμένην Αὐγούστῳ φιλοσοφίαν· ἦν καὶ οἱ πρόγονοί σου πρὸς ταῖς ἄλλαις θρησκείαις ἐτίμησαν. Καὶ τοῦτο μέγιστον τεκμήριον τοῦ πρὸς ἀγαθοῦ τὸν καθ' ἡμᾶς λόγον συναχμάσαι τῇ καλῶς ἀρξαμένῃ βασιλείᾳ, ἐκ τοῦ μηδὲν φαῦλον ἀπὸ τῆς Αὐγούστου ἀρχῆς ἀπαντῆσαι, ἀλλὰ τὸναντίον ἅπαντα λαμπρὰ καὶ ἐνδοξα κατὰ τὰς πάντων εὐχάς. Μόνοι πάντων ἀναπεισθέντες ὑπὸ τινων βασικάνων ἀνθρώπων, τὸν καθ' ἡμᾶς ἐν διαβολῇ καταστῆσαι λόγον ἐθέλησαν Νέρων καὶ Δομετιανός (48)· ἀπ' ὧν καὶ τὸ τῆς συκοφαντίας ἀλόγῳ συνηθεῖα περὶ τοῦ τοιοῦτους βυθῖναι συμβέβηκε ψεῦδος. Ἀλλὰ τὴν ἐκείνων ἀγνοίαν οἱ σοὶ εὐσεβεῖς πατέρες ἐπηρωρώσαντο, πολλάκις πολλοὺς ἐπιπλήξαντες ἐγγράφως, ὅσοι περὶ τούτων νεωτερίσαι ἐτόλμησαν. Ἐν οἷς ὁ μὲν πάππος σου Ἀδριανός, πολλοὺς μὲν καὶ ἄλλοις, καὶ Φουδᾶνῳ δὲ τῷ ἀνθυπάτῳ ἡγουμένῳ τῆς Ἀσίας γράφων φαίνεται· ὁ δὲ πατήρ σου (49), καὶ σοῦ τὰ σύμπαντα δικαιοῦντος αὐτῷ, ταῖς πόλεσι περὶ τοῦ μηδὲν νεωτερίζειν περὶ ἡμῶν ἐγραψεν· ἐν οἷς καὶ πρὸς Ἰαρισσαίους, καὶ πρὸς Θεσσαλονικεῖς καὶ Ἀθηναίους, καὶ πρὸς πάντας Ἑλληνας. Σὲ δὲ καὶ μᾶλλον περὶ τούτων τὴν αὐτὴν ἐκείνοις ἔχοντα γνώμην (50), καὶ πολὺ γε φιλανθρωποτέραν καὶ φιλοσοφωτέραν, πεπεισμένα πάντα πράσσειν ὅσα σου δεόμεθα. » Ἀλλὰ ταῦτα μὲν ἐν τῷ δηλωθέντι τέθειται λόγῳ. Ἐν δὲ ταῖς γραφείσαις αὐτῷ ἐκλογαῖς, ὁ αὐτὸς κατὰ τὸ προοίμιον ἀρχόμενος τῶν ὁμολογουμένων τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης Γραφῶν ποιεῖται κατάλογον· ὃν καὶ ἀναγκαῖον ἐνταῦθα καταλέξει ἡγοῦμεθα, ἔχοντα ἐπὶ λέξεως οὕτως: « Μελέτων Ὀνησίμῳ τῷ ἀδελφῷ χαίρειν. Ἐπειδὴ πολλάκις ἐξίωσας σπουδῇ τῇ πρὸς τὸν λόγον χρώμενος, γενέσθαι σοὶ ἐκλογὰς ἐκ τε τοῦ νόμου καὶ τῶν προφητῶν περὶ τοῦ Σιωτῆρος καὶ πάσης τῆς πίστεως ἡμῶν, ἔτι δὲ καὶ μαθεῖν τὴν τῶν παλαιῶν βιβλίων ἐβουλήθης ἀκριβείαν, πόσα τὸν ἀριθμὸν καὶ ὅποια τὴν τάξιν εἶεν, ἐσπούδασα τὸ τοιοῦτο πράξειν, ἐπιστάμενος περὶ τὸ σπουδαῖον περὶ τὴν πίστιν, καὶ φιλομαθὲς περὶ τὸν λόγον, ὅτι τε μάλιστα πάντων πόθῳ τῷ πρὸς Θεὸν ταῦτα προκρίνεις, περὶ τῆς αἰωνίου σωτηρίας ἀγωνιζόμενος. Ἀνελθὼν οὖν εἰς τὴν ἀνατολήν, καὶ ἕως τοῦ τόπου γενομένου ἐνθα ἐκηρύχθη καὶ ἐπράχθη, καὶ ἀκριβῶς μαθὼν τὰ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης βιβλία, ὑποτάξας ἐπεμψά σοι· ὧν ἔστι τὰ ὀνόματα· Μωϋσῆως πέντε, Γένεσις, Ἔξοδος, Λευιτικόν, Ἀριθμοὶ (51), Δευτερονόμιον· Ἰησοῦς Ναυῆ, Κριταί, Ρουθ· Βασιλειῶν τέσσαρα· Παραλει-

δ δὲ πατήρ σου, καὶ σοῦ τὰ πάντα συνδικαιοῦντος αὐτῷ.

(50) *Σὲ δὲ καὶ μᾶλλον περὶ τούτων τὴν αὐτὴν ἐκείνοις ἔχοντα γνώμην.* His verbis Melito designare videtur epistolam M. Antonini, ad Commune Asiæ datam pro Christianis, in qua inter cætera legitur hæc verba: Καὶ ἐμοὶ δὲ περὶ τῶν τοιοῦτων πολλοὶ ἐσήμαναν· οἷς δὴ καὶ προέγραψα κατακολουθῶν τῇ τοῦ πατρὸς μου γνώμῃ.

(51) *Λευιτικόν, Ἀριθμοί.* In nostris codicibus Mazar., Mel. et Fuk., necnon apud Nicephorum, inverso ordine legitur Ἀριθμοί, Λευιτικόν. Atque ita Rufinus in suis exemplaribus scriptum invenerat ut ex versione ejus apparet. *Moysi libri quinque: Genesis, Exodus, Numeri, Leviticus, Deuteronomium.* Sic enim legitur in vetustissimo codice Parisiensis Ecclesiæ.

πομένων δύο Ψαλμῶν Δαβίδ· Σολομῶνος Παροιμίαι, ἢ καὶ Σοφία (52), Ἐκκλησιαστής, Ἄσμα ἁσμάτων. Ἰσὶδ· Προφητῶν, Ἡσαίου, Ἰερεμίου· τῶν δώδεκα ἐν μονοβιβλίῳ Δανιὴλ, Ἰεζεκιήλ, Ἐσδρας. Ἐξ ὧν καὶ τὰς ἐκλογὰς ἐποιήσαμην, εἰς ἕξ βιβλία διελῶν. » Καὶ τὰ μὲν τοῦ Μελίτωνος τοσαῦτα.

fuerunt, Veteris Testamenti libros diligenter didici, eorumque indicem infra subjectum ad te misi. Est autem ejusmodi : Mosis libri quinque, Genesis, Exodus, Leviticus, Numeri, Deuteronomium; Jesus Nave; Judices; Ruth; Regnorum libri quatuor; Paralipomenon duo; Psalmi Davidis; Salomonis Proverbia, quæ et Sapientia, Ecclesiastes, Canticum canticorum; Job; Prophetarum, Isaia, Jeremia, et duodecim prophetarum liber unus; Daniel; Ezechiel; Esdras. Ex his igitur excerpta collegi, quæ in sex libros a me distributa sunt. » Sed de Melitonis scriptis hactenus.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΖ'.

Περὶ Ἀπολλινάριου τοῦ τῆς Ἱεραπολιτῶν Ἐκκλησιαστικῆς ἐπισκόπου (Nic. H. E. IV, 11).

Τοῦ δὲ Ἀπολλινάριου (53) πολλῶν παρὰ πολλοῖς σωζομένων, τὰ εἰς ἡμᾶς ἐλθόντα ἐστὶ τάδε· Λόγος ὁ πρὸς τὸν προειρημένον βασιλέα, καὶ Πρὸς Ἕλληνας συγγράμματα πέντε. Καὶ Περὶ ἀληθείας πρῶτον καὶ δεύτερον. Καὶ Πρὸς Ἰουδαίους πρῶτον καὶ δεύτερον (53). Καὶ ἂ μεταταῦτα συνέγραψε Κατὰ τῆς Φυρῶν αἰρέσεως, μετ' οὐ πολὺν καινοτομηθείσης (54) χρόνον· τότε γο μὴν ὡς περ ἐκφύειν ἀρχομένης, ἔτι τοῦ Μοντανῶ ἅμα ταῖς αὐτοῦ ψευδοπροφητίαις ἀρχὰς τῆς παρεκτροπῆς ποιουμένου. Τοσαῦτα καὶ περὶ τοῦδε λεχτέον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΙΒ'.

Περὶ Μουσανοῦ καὶ ὧν οὗτος συνεγράψατο (Nic. H. E. IV, 11).

Καὶ Μουσανοῦ δὲ, ὅν ἐν τοῖς φθάσαι καταλέξαμεν, φέρεται τις ἐπιστρεπτικώτατος λόγος (55) Πρὸς τι-

(52) *Ἡ καὶ Σοφία*. Hunc locum restituimus ex fide veterum codicum, Regii, Maz., Med., Fuk. et Savilianii, quibus subscribit etiam Nicephorus Solomōnis Παροιμίαι, ἢ καὶ Σοφία. Sed et Rufinus hanc lectionem confirmat, ita vertens : *Salomonis Proverbia, quæ et Sapientia*. Certe veteres pene omnes Proverbia Salomonis, Sapientiam vocabant; interdum et Sapientiam Panareton. Vide quæ supra notavimus ad cap. 22. Dionysius Alexandrinus : Ὅτι Κύριος εἰδῶσι σοφίαν, καὶ ἀπὸ προσώπου αὐτοῦ γινώσκεις καὶ σύνεσις, ὡς ἡ Σοφία βιβλὸς ἐμήνησε. Quæ Dionysii verba referuntur in cap. 28 Catenæ in Job. Auctor *Itinerarii Hierosolymitani* : *Ibi etiam constat cabulicus, in quo Salomon sedit et Sapientiam descripsit*.

(53) *Τοῦ δὲ Ἀπολλινάριου*. In manuscriptis codicibus Maz., Med. et Fuk. nulla hoc loco sit capituli distinctio. Sed caput hoc 27, quod est de Apollinare, et sequens caput, quod est de Musano, attribuitur capiti 26, cujus titulus est hic in manuscriptis codicibus : *Περὶ Μελιτωνος, καὶ ὧν αὐτὸς ἐμνημόνευσεν Ἀπολλινάριου καὶ Μουσανοῦ*. Quam distinctionem secutus est etiam Rob. Stephanus in contextu hujus libri. Nam in indice quidem capitulorum qui præfixus est huic libro, Regium codicem secutus, tria hæc capita distinxerat; unum scilicet de Melitone, aliud de Apollinare, aliud de Musano. In ipso autem corpore seu contextu libri, Medicæum secutus codicem, quem in capitulorum numeris ad marginem libri notandis semper sequi solet, nullam hoc loco capituli distinctionem apposuit, sed tria capita in unum contulit, quod est de Melitone. Nos, Regii codicis auctoritatem secuti, tria hæc capita distinximus, quod etiam ante nos fecerant typographi Genevenses. Certe Regius codex, non solum in indice capitulorum qui libro præ-

quanto fidei ardore, et quanta discendi cupiditate flagres; teque præcipue ob amorem Dei ista omnibus rebus anteferre, pro comperto habeo, et æternæ salutis obtinendæ causa decertare. Ego igitur cum in Orientem profectus essem, et ad locum ipsum pervenissem, in quo hæc et prædicata et gesta olim

agressus, teque præcipue ob amorem Dei ista omnibus rebus anteferre, pro comperto habeo, et æternæ salutis obtinendæ causa decertare. Ego igitur cum in Orientem profectus essem, et ad locum ipsum pervenissem, in quo hæc et prædicata et gesta olim

B

CAPUT XXVII.

De Apollinare Hierapolitanæ Ecclesiæ episcopo.

Apollinaris vero, licet penes multos multa existent opera, hæc tamen sola ad nos pervenerunt : *Oratio ad supradictum imperatorem; Adversus gentiles libri quinque; De veritate duo; duo item Adversus Judæos; et alii quos postmodum scripsit Contra Cataphrygum hæresim*, quæ quidem non longe postea maximos tumultus excitavit : tunc temporis primum enasci cœperat, Montano cum falsis vaticiniis suis adhuc erroris sui fundamenta jacente. Atque hæc de Apollinare dicenda habuimus.

CAPUT XXVIII.

De Musano et ejus scriptis.

Sed et Musani, cujus in superioribus mentionem fecimus, elegantissimus quidam exstat liber Ad-

fixus est, verum etiam in corpore tria hæc capita distinguit, modicis intervallis inter finem unius capituli et alterius initium relictis. Sed et Rufinus hæc tria capitula sejunxit. Cæterum, etsi in codice Mazarino nulla sit hoc loco novi capituli distinctio, ad latus tamen ascripta sunt hæc verba eadem manu: *Περὶ Ἀπολλινάριου*. Et paulo post ad illa verba καὶ Μουσανοῦ δέ, scriptum est in margine *Περὶ Μουσανοῦ*.

(53) *Καὶ πρὸς Ἰουδαίους πρῶτον καὶ δεύτερον*. Absunt hæc a nostris codicibus Maz., Med. et Fuk. Sed neque Rufinus ea in exemplaribus suis legerat, ut ex versione ejus apparet : sed nec Hieronymus in libro *De scriptoribus ecclesiasticis*, ubi omnes Apollinaris libros recenset, hujus libri *contra Judæos* mentionem facit. Nicephorus tamen ejus operis meminit.

(54) *Μετ' οὐ πολὺν καινοτομηθείσης*. Christophorus vertit : *Quæ non multo post tempore de integro renovata*. Quam interpretationem probare non possum. Langus vero et Musculus fere eundem sensum ambo secuti sunt. Sic enim Langus : *Et quæ præterea adversum Phrygum hæresim composuit, quæ non multo post res novas in Ecclesiam induxit*. Musculus vero in hunc modum, *quæ non multo post tempore insolescere cœpit*. Possis etiam ita vertere, *quæ non multo postea apertius publicata est*.

(55) *Ἐπιστρεπτικώτατος λόγος*. Musculus et Christophorus Rufini interpretationem secuti verterunt *elegantissimus*. Mihi tamen magis placet interpretari *acerrimum, vehementissimum*; possis etiam vertere *objurgatorium*. Item enim est *ἐπιστρεπτικός*, ac νοουθετικός. Nicephorus vero cum ea vox ipsi displiceret, ἀποστρεπτικός pro ea substituit, minus recte.

quosdam fratres, qui ad Encratitarum hæresim de-
sciverant : quæ tunc primum exorta novum quem-
dam ac perniciosum errorem orbi innoxit. Hujus
sectæ auctorem fuisse perhibent Tatianum.

150 CAPUT XXIX.

De Tatiano et ejus hæresi.

Eum ipsum cujus verba superius adduximus, de
admirabili illo Justino, ubi etiam ejusdem martyris
discipulum eum fuisse retulimus. Docet hoc Ire-
næus in primo *Contra hæreses* libro, de Tatiano
simul ejusque hæresi scribens verbis : « A Saturni-
no, inquit, et Marcione profecti qui vocantur *Con-*
tinentes, docuerunt non contrahendum esse matri-
monium, reprobantes scilicet primitivum illud
opificium Dei, et tacite accusantes Deum, qui ma-
sculum et feminam condidit ad propagationem ge-
neris humani. Induxerunt etiam abstinentiam ab
esu eorum quæ animata appellant, ingratos se ex-
hibentes erga eum qui universa creavit Deum. Neg-
gant etiam primum hominis salutem. Atque hoc nu-
per apud illos excogitatum est, Tatiano quodam
omnium primo hujus impietatis auctore. Qui Ju-
stini auditor, quandiu quidem cum illo versatus
est, nihil ejusmodi protulit. Post martyrium autem
illius, ab Ecclesia se abrumpens, doctoris arrogan-
tia elatus ac tumidus, tanquam præstantior cæteris,
novam quamdam formam doctrinæ confluxit :
Æonas invisibiles commentus perinde ac Valenti-
nus : asserens quoque cum Saturnino et Marcione,
matrimonium nihil aliud esse quam corruptionem
ac stuprum. Nova præterea argumenta ad subver-
tendam Adami salutem excogitans. » Hæc Irenæus
de hæresi, quæ tunc viguit, Encratitarum. Non mul-
to vero postea Severus quidam, cum supradictæ
hæresi robur ac vires addidisset, in causa fuit, ut
illius sectæ homines ex ipsius vocabulo Severiani

(56) *Εισάγουσαν ἐν τῷ βίῳ*. Nostri codices Maz.,
Med. et Fuk. scriptum habent *εἰσάγουσαν τῷ βίῳ*
absque præpositione, quod mihi videtur elegantius.
Codex quoque Savilii præpositionem non habet.

(57) *Ἦς παρεκτροπῆς*. Ab his verbis in codice
Mazarino incipit caput 29. Quod quidem caput non
29, sed 27, in illo codice nominatur, ob rationem
quam supra dixi.

(58) *Ἀπὸ Σατορνίνου*. Sic legitur in codice
Maz., Med., Fuk. et Saviliano, necnon apud Nice-
phorum. Epiphanius et Theodoritus *Saturninum*
vocant. Hegesippus quoque hæreticos ab eo cogno-
minatos Saturnilianos dixit supra in cap. 22.

(59) *Καὶ τοῦτο ἦν ἐξευρέθη*. Jam supra mo-
nuimus, vñ apud Græcos interdum idem valere ac
super. Ita etiam hoc in loco sumitur ab Irenæo.

(60) *Ὀλίγη διδασχάλου ἐπαρθεῖς*. Hieronymus
in libro *De scriptoribus ecclesiasticis* vertit *instans*
eloquentiæ tumore. Itaque Hieronymus *διδασχάλου*
magistrum eloquentiæ hic intellexit, ejusmodi fuisse
Tatianum, priusquam ad Christi fidem transisset,
supra ex Theodorito et Eusebio notavimus. Quibus
etiam addi potest Victor, Capuanus episcopus, in
præfatione ad *Harmoniam evangelicam* Ammonii
atque Tatiani. Verum hoc in loco *doctorem eccle-*
siasticum intelligi malim. Quod confirmant sequen-

τας αὐτῷ γραφεὶς ἀδελφούς, ἀποκλίνοντας ἐπὶ τὴν
τῶν λεγομένων Ἐγκρατιῶν αἵρεσιν, ἄρτι τότε φύειν
ἀρχομένην, ξένην τε καὶ φθοριμαίαν ψευδοδοξίαν εἰς-
άγουσαν ἐν τῷ βίῳ (56), ἧς παρεκτροπῆς (57) ἀρχή-
γὼν καταστῆναι Τατιανὸν λόγος ἔχει.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΘ΄.

Περὶ τῆς κατὰ Τατιανὸν αἵρέσεως
(Nic. H. E. iv, 41).

Ὅ μὲν μικρῷ πρόσθεν τὰς περὶ τοῦ θαυμασίου Ἰουσι-
νίου παραστειμένα λέξεις, μαθητὴν αὐτὸν ἱστοροῦν-
τες τοῦ μάρτυρος. Διότι δὲ τοῦτο Εἰρηναῖος ἐν τῷ
πρῶτῳ τῶν *Πρὸς τὰς αἵρέσεις*, ὁμοῦ τὰ τε περὶ αὐ-
τοῦ καὶ τῆς κατ' αὐτὸν αἵρέσεως οὕτω γράφων·
« Ἀπὸ Σατορνίνου (58) καὶ Μαρκίωνος οἱ καλούμε-
νοι Ἐγκρατεῖς ἀγαμίαν ἐκήρυξαν, ἀθετοῦντες τὴν ἀρ-
χαίαν πλάσιν τοῦ Θεοῦ, καὶ ἡρέμα κατηγοροῦντες
τοῦ ἄρβεν καὶ θῆλυ εἰς γένεσιν ἀνθρώπων πεποιηκό-
τος· καὶ τῶν λεγομένων παρ' αὐτοῖς ἐμφύχων ἀπο-
χὴν εἰσηγήσαντο, ἀχαριστοῦντες τῷ πάντα πεποι-
ηκότι Θεῷ· ἀντιλέγουσι τε τῇ τοῦ πρωτοπλάστου σω-
τηρίᾳ. Καὶ τοῦτο πῦν ἐξευρέθη (59) παρ' αὐτοῖς, Τα-
τιανῷ τινος εὐσεβείας ταύτην εἰσενέγκαντος τὴν
βλασφημίαν· ὃς Ἰουστίνου ἀκρατοῦς γεγονώς, ἐφόσον
μὲν συνῆν ἐκεῖνω, οὐδὲν ἐξέφηγε τοιοῦτον, μετὰ δὲ
τὴν ἐκείνου μαρτυρίαν ἀποστάς τῆς Ἐκκλησίας, οὐ-
μάτι διδασχάλου ἐπαρθεῖς (60) καὶ τυφωθεὶς ὡς δι-
αφέρων τῶν λοιπῶν, ἴδιον χαρακτῆρα διδασκαλείου
συνεστήσατο, Αἰωνῶν τινὰς ἀόρατους ὁμοίως τοῖς ἀπὸ
Θυαλεντίνου μυθολογήσας· τὸν γάμον τε, φθορὰν καὶ
πορνείαν παραπλησίως Μαρκίωνι καὶ Σατορνίνῳ ἀπα-
γορεύσας, τῇ δὲ τοῦ Ἀδάμ σωτηρίᾳ παρ' ἑαυτοῦ τὴν
αἰτιολογίαν (61) ποιησάμενος. » Ταῦτα μὲν ὁ Εἰρη-
ναῖος τότε· μικρῷ δὲ ὕστερον Σεουήρος (62) τις δο-
μα, κρατῶνας τὴν προδοδηλωμένην αἵρεσιν, αἰτίας τοῖς
ἐξ αὐτῆς ὠρμημένοις τῆς ἀπ' αὐτοῦ παρηγημένης
Σεουηριανῶν προσηγορίας γέγονε. Χρῶνται μὲν οὖν
οὔτοι Νόμῳ καὶ Προφήταις καὶ Εὐαγγελίοις, ἰδίως ἐρ-
μηνεύοντες τῶν ἱερῶν τὰ νοήματα Γραφῶν· βλαστῆ-

tia Irenæi verba, ἴδιον χαρακτῆρα διδασκαλείου συν-
εστήσατο.

(61) *Τὴν αἰτιολογίαν*. Ad oram codicis Maz.
adornatum est eadem manu : Γρ. ἀντιλογίαν. Quæ
nota indicat, in aliis exemplaribus scribi ἀντιλο-
γίαν. Quam lectionem confirmat vetus interpretes
Irenæi. Certe Irenæus paulo ante de Encratitis ita
dixit, ἀντιλέγουσι δὲ τῇ τοῦ Ἀδάμ σωτηρίᾳ. Rufi-
nus tamen vulgata lectionem, tuetur. In codice
Fuk. scriptum inveni τῇ δὲ τοῦ Ἀδάμ σωτηρίᾳ
παρ' ἑαυτοῦ ἀπαγορεύσας. Savil. vero ad oram sui
libri ita emendat, σωτηρίᾳ ἀπαγορεύσας, παρ'
ἑαυτοῦ τὴν αἰτιολογίαν ἐποίησατο. Quam conjecturam
probare nullo modo possum. Porro verbum illud
ἀπαγορεύσας, quod in Fuk. et Savilii libris habetur,
huc translatum est ex præcedenti lineæ, ubi legitur
τὸν γάμον τε φθορὰν καὶ πορνείαν παραπλησίως ἀνα-
γορεύσας. Illic enim pro verbo ἀναγορεύσας, codex
Med. habet ἀπαγορεύσας. Et ad oram codicis Mazar.
adnotatum est eadem manu Γρ. ἀπαγορεύσας.

(62) *Σμικρῷ δὲ ὕστερον Σεουήρος*. Epiphanius
hunc Severum antiquiorem facit Tatiano : male, ut
ex hoc Eusebii loco convincitur. Certe Irenæus
nullam hujus Severi mentionem facit. Recte ergo
Theodoritus in libro primo *Hæreticarum fabularum*,
Severum Tatiano posposuit.

μύνης δὲ Παύλου τὸν ἀπόστολον, ἀθετοῦσιν αὐτοῦ τὰς Ἐπιστολάς, μηδὲ τὰς Πράξεις τῶν ἀποστόλων καταχόμενοι· ὁ μόντοι γε πρότερος αὐτῶν ἀρχηγὸς ὁ Τατιανὸς συνάφειάν τινα καὶ συναγωγὴν οὐκ οἶδ' ὅπως τῶν Εὐαγγελίων συνθεῖς, τὸ Διὰ τεσσάρων (63) οὗτο προσωνομάσεν· ὁ καὶ παρά τισιν εἰσέτι νῦν εἴρεται. Τοῦ δὲ Ἀποστόλου φασὶ τολμῆσαι τινὰς αὐτὸν μεταφράσαι φωνάς, ὡς ἐπιδιορθούμενον αὐτῶν τὴν τῆς φράσεως σύνταξιν. Καταλέλοιπε δὲ οὗτος πολὺ τι πλῆθος συγγραμμάτων. Ὡν μάλιστα παρὰ πολλοῖς μνημονεύεται διαβόητος αὐτοῦ λόγος, ὁ Πρὸς Ἑλληνας, ἐν ᾧ καὶ τῶν ἀνέκαθεν χρόνων μνημονεύσας, τὸν παρ' Ἑλλήσιν εὐδοκίμων ἀπάντων προγενέστερον Μουσῆα τε καὶ τοὺς Ἑβραίων προφήτας ἀπέφηκε, ὅς δὴ καὶ δοκεῖ τῶν συγγραμμάτων ἀπάντων αὐτοῦ κάλλιστός τε καὶ ὠφελιμώτατος ὑπάρχειν. Καὶ τὸ μὲν κατὰ τοῦσδε, τοιαῦτα ἦν (64).

Mosem et cæteros Hebræorum prophetas, omnibus res fuisse convincit. Qui quidem liber, omnium

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'.

Περὶ Βαρθησάνου τοῦ Σύρου, καὶ τῶν φερομένων αὐτοῦ λόγων (Nic. H. E. iv, 16, 17).

Ἐπὶ δὲ τῆς αὐτῆς βασιλείας πληθουσῶν (65) τῶν αἰρέσεων ἐπὶ τῆς μέσης τῶν ποταμῶν (66), Βαρθησάνος ἰκανώτατός τις ἀνὴρ, ἐν τῇ Σύρῳ φωνῇ διαλεκτικώτατος, πρὸς τοὺς κατὰ Μαρκίωνα καὶ τινὰς ἑτέρους διαφόρων προϊσταμένους δογμάτων, δια-

A dicerentur. Hi Legem quidem et Prophetas cum Evangeliiis admittunt, sed proprio quodam sensu sacras Scripturas exponunt. Paulum autem apostolum maledictis impetentes, Epistolas ejus repudiant, ac ne apostolorum quidem Actus suscipiunt. Cæterum primus eorum auctor atque institutor Tatianus, catenam et collectionem nescio quam Evangeliorum contexuit, quam Διὰ τεσσάρων, hoc est, Evangelium ex quatuor Evangeliiis compositum, nominavit, quod opus a quibusdam etiamnum habetur. Aiunt etiam nonnulli, ausum illum esse **151** dicta Pauli apostoli elegantioribus verbis exprimere, utpote qui compositionem verborum illius corrigere studeret. Maximum certe librorum numerum ab eo relictum esse constat. Ex quibus præcipue multorum testimonio laudatur insignis ille *Adversus Gentiles* liber, in quo, repetitis prioris ævi temporibus qui apud Græcos celeberrimi exstiterunt, vetustio quos ille scripsit, elegantissimus simul atque uti-

CAPUT XXX.

De Bardesane Syro et de libris ejus qui supersunt.

Porro ejusdem imperatoris temporibus, cum hereses numero quamplurimæ exstitissent in Mesopotamia, Bardesanes quidam, vir disertissimus Syriaco sermone, et acerrimus in disputando, adversus Marcionem aliosque variarum opinionum

(65) Τὸ Διὰ τεσσάρων. Existat hodieque hoc opus Tatiani cum *Harmonia Evangeliorum* Ammonii Alexandrini in tomo VII *Bibliothecæ Patrum*, ut observavit Baronius ad annum Christi 174. Epiphanius in hæresi xlvii hoc opus Tatiani a quibusdam dicit vocari *Evangelium secundum Hebræos*. Sed fallitur aut ipse Epiphanius, aut ii qui ita sentiebant. Etenim Evangelium illud secundum Hebræos antiquius est Tatiano. Quippe Hegesippus, qui aliquot annis Tatianum antecessit, Evangelii secundum Hebræos mentionem fecerat, ut scribit Eusebius supra cap. 22. Papias quoque historiam quamdam ex eodem Hebræorum Evangelio petitam, in suis libris narraverat, teste Eusebio in fine libri tertii. Denique multa citantur ab Hieronymo ex Evangelio Hebræorum, quæ hodie non leguntur in illo Evangelio Tatiani. In eo quidem consentiebant duo hæc Evangelia, quod genealogiam Christi exprimebant. Nam de Hebræorum Evangelio id diserte testatur Epiphanius in hæresi Nazaræorum. De Tatiani autem Evangelio idem ait Theodoritus in libro primo *Hæreticarum fabularum*. Porro quod scribit Hieronymus in epistola ad Algasiam, Theophilum Antiochenum episcopum quatuor evangelistarum dicta in unum corpus compegisse, vereor ne memoria lapsus sit, Theophilo tribuens quod Tatiano competebat. Potuit tamen etiam Theophilus ejusmodi opus elaborare. Nam et Ammonius Alexandrinus Evangelium Διὰ τεσσάρων composuit, insertis in Matthæi Evangelium reliquorum trium evangelistarum excerptis, ut testatur Eusebius in epistola ad Carpianum, quam Evangeliorum canonibus præfixit. De hoc Tatiani Evangelio sensit B. Ambrosius in præmium *Lucæ*, cum ait de hæreticis: *Plerique etiam ex quatuor Evangelii libris in unum ea quæ tenentis putaverunt assertionibus convenientia refererunt*. Cæterum quod Baronius observavit, opus hoc Tatiani quod Διὰ τεσσάρων

C vocabatur, hodie exstare in tomo VII *Bibliothecæ Patrum*, diligentius inquirendum est. Ego certe re attentius examinata tandem deprehendi, opus illud quod post Ammonii harmoniam editum esse dixi, longe differre ab Evangelio Tatiani. Quippe opus illud, sicut lectio ipsa indicat, nihil aliud est quam paraphrasis quatuor Evangeliorum, seu potius epitome eleganter conscripta ab homine catholico. At Evangelium Tatiani ipsismet evangelistarum verbis contextum fuit, resectis duntaxat iis quæ ad Davidicam Christi genealogiam spectant. Præterea in opere illo quod editum est, Christus filius David dicitur non semel. Denique tres anni prædicationis Christi in illo opere distinguuntur, cum veteres annum duntaxat unum prædicationi Christi tribuerint.

(64) Vulg. *τοιαῦτα καὶ τοσαῦτα ἦν*. Absunt a nostris codicibus Maz., Med. et Fuk. hæc duæ voces καὶ τοσαῦτα.

(65) *Πληθουσῶν*. Tres codices Maz., Med. et Fuk. πληθουσῶν habent, quod non probo.

(66) *Ἐπὶ τῆς μέσης τῶν ποταμῶν*. Post hæc verba virgulam ponunt tum scripti codices omnes, tum Nicephorus ac Rufinus. Sic enim vertit: *Per idem tempus innumeris hæresibus ubique pullulantibus et præcipue apud Mesopotamiam*, etc. Certe Tatianus a quo Encratitarum hæresis instituta est, vixit in Mesopotamia, ibique errorem suum disseminavit, ut testatur Epiphanius. Ilique ex eo colligitur, quod scribit Theodoritus, se plus quam ducentos Evangelii ab illo compositi codices in Ecclesiis Osdroenæ reperisse. Potest tamen hic locus etiam aliter interpungi, apposita scilicet virgula post vocem *αἰρέσεων*, et expuncta altera quam diximus virgula. Quam interpunctionem secutus videtur Hieronymus in *Catalogo*. Codex Regius utrobique virgulam habet.

auctores atque assertores, patria lingua dialogos A conscripsit una cum infinitis aliis opusculis. Quos quidem discipuli illius (habuit enim ille quamplurimos auditores, utpote qui fidem nostram fortiter assereret) ex Syriaco sermone in Græcum transtulerunt. In his est dialogus *De fato* ad Antoninum scriptus, sane luculentissimus. Sed et alia multa ex occasione persecutionis quæ tunc temporis in nostros grassata est, scripsisse dicitur. Atque hic primum quidem sectator fuit Valentini; postea vero cum doctrinam illam improbavisset, et pleraque ejus dogmata fictas esse fabulas convicisset, ipse quidem sibi visus est ad rectiorem sententiam transivisse: venusti tamen atque inoliti erroris sordes non penitus extersit. Per id etiam tempus Ecclesie Romanæ episcopus Soter vivendi finem fecit. B

Finis libri quarti Historiæ ecclesiasticæ.

λόγους συστησάμενος, τῇ οἰκίᾳ παρέδωκε γλώττη (67) τε καὶ γραφῇ, μετὰ καὶ πλείστων αὐτοῦ (68) συγγραμμάτων· ὡς οἱ γνώριμοι (πλείστοι δὲ ἦσαν αὐτῷ δυνατῶς τῷ λόγῳ παρισταμένῳ) ἐπὶ τὴν Ἑλληνῶν ἀπὸ τῆς Σύρων μεταβεβλήκασι φωνῆς. Ἐν οἷς ἐστὶ καὶ ὁ πρὸς Ἀντωνίνον (69) ἰκανώτατος αὐτοῦ. *Περὶ εἰμαρμένης* διάλογος (70), ἕσα τε ἄλλα φασὶν αὐτὸν προφάσει τοῦ τότε διωγμοῦ συγγράψαι. Ἦν δ' ἄρα οὗτος πρότερον τῆς κατὰ Οὐαλεντίνον σχολῆς, καταγνοῦς δὲ (71) ταύτης, πλείστα τε τῆς κατὰ τοῦτον μυθοποιίας ἀπελέγξας, ἐδόκει μὲν πως αὐτὸς ἑαυτῷ ἐπὶ τὴν ὀρθοτέραν γνώμην μεταταθεῖσθαι, οὐ μὴν γε παντελῶς ἀπεβύβησεν τὸν τῆς παλαιᾶς αἱρέσεως βύβον. Ἐν τούτῳ γε μὴν καὶ ὁ τῆς Ῥωμαίων Ἐκκλησίας ἐπίσκοπος Σωτὴρ τελευτᾷ.

Τοῦ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας λόγου τετάρτου τέλος.

ΕΥΣΕΒΙΟΥ
ΤΟΥ Π'ΑΜΦΙΛΟΥ
ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΛΟΓΟΣ Ε'.
EUSEBII PAMPHILI
ECCLESIASTICÆ HISTORIÆ
LIBER QUINTUS.

ΤΑΔΕ ΚΑΙ Η ΠΕΜΠΤΗ ΠΕΡΙΕΧΕΙ ΒΙΒΛΟΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ
ΙΣΤΟΡΙΑΣ 152.]

α'. Ὅσοι καὶ ὅπως κατὰ Οὐῆρον ἐπὶ τῆς Γαλλίας C γ'. Ὅσοι τῷ μάρτυρι Ἀτάλλῳ δι' ὄνειρον γὰρ τὸν ἀπὸ τῆς εὐσεβείας διεξῆλθον ἀγῶνα.
β'. Ὡς οἱ θεοφιλεῖς μάρτυρες τοὺς ἐν τῷ διωγμῷ διαπεπτωκότας ἐθεράπευσεν δεξιούμνητοι.

δ'. Ὅπως οἱ μάρτυρες τὸν Εἰρηναῖον δι' ἐπιστολῆς παρετίθητο.

(67) *Οἰκία παρέδωκε γλώττη.* In codice Maz., Med. et Fuk. legitur *ἰδίᾳ παρέδωκε γλώττη.*

(68) *Μετὰ καὶ πλείστων αὐτοῦ.* Codex Medicæus et Maz., Fuk. et Savil. una voce auctiores sunt, πλείστων ἑτέρων αὐτοῦ συγγραμμάτων· quod confirmat Nicephorus.

(69) *Ὁ πρὸς Ἀντωνίνον.* Hieronymus in Catalogo de Bardesane: *Scriptis infinita adversus omnes pene hæreticos, qui ætate ejus pullulaverant. In quibus clarissimus ille est et fortissimus liber, quem M. Antonino De fato tradidit.* Dubitari tamen potest utrum Antoninus imp. an potius aliquis ex Bardesanis sodalibus hic intelligatur. Neque enim verisimile est, Bardesanem libros suos Syro sermone scriptos imperatori Romano nuncupasse. Adde quod

Eusebius in libro vi *De præparatione*, Bardesanem dialogos suos sodalibus ac familiaribus nuncupasse significat. Ubi et luculentissimum offert fragmentum ex illo Bardesanis libro *De fato*: ex quo colligitur Bardesanem in eo libro cum Philippo quodam esse collocutum.

(70) *Ἰκανώτατος... διάλογος.* Hieronymus fortissimum vertit; Rufinus, potentissimum. Eodem modo vetus interpres Irenæi in libro iii *Contra hæreses*, ubi de Clementis epistola ad Corinthios loquitur: *Ἐπέστειλεν ἡ ἐν Ῥώμῃ Ἐκκλησία ἰκανωτάτην γραφὴν, vertit potentissimam epistolam.*

(71) *Καταγνοῦς δέ.* Sic in codice Medicæo, Maz. et Fuk., rectius quam vulg. *καταγνοῦς τε.*

ε. Ὡς Μάρκος Ἀδρητικὸς Καίσαρι ταῖς τῶν ἡμε-
τέρων εὐχαῖς ἀφραδέου ὁ Θεὸς ἐπακούσας
ἴσεν.
ς. Τῶν ἐπὶ Ῥώμης ἐπισκοπευσάντων κατάλο-
γος.
ζ. Ὡς καὶ μέχρι τῶν τότε καιρῶν διὰ τῶν πι-
στῶν δυνάμεις ἐκηροῦντο παράδοξοι.
η. Ὅπως ὁ Εἰρηναῖος τῶν θείων μνημονεύει
Γραφῶν.
θ. Οἱ κατὰ Κόμμοδον ἐπισκοπεύσαντες.
ι. Περὶ Πανταίνου τοῦ φιλοσόφου.
ια. Περὶ Κλήμεντος τοῦ Ἀλεξανδρέως.
ιβ. Περὶ τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις ἐπισκόπων.
ιγ. Περὶ Ῥόδωρος καὶ ἧς ἐμνημόνευσεν κατὰ
Μαρκίωνα διαφωνίας.
ιδ. Περὶ τῶν κατὰ Φρύγας ψευδοπροφητῶν.
ιε. Περὶ τοῦ κατὰ Βλάστον ἐπὶ Ῥώμης γενομένου
σχίσματος.
ις. Ὅσα περὶ Μοντανῶν καὶ τῶν σὺν αὐτῷ ψευ-
δοπροφητῶν μνημονεύεται.
ιζ. Περὶ Μιλτιάδου καὶ ὧν συνέταξε λόγους.
ιη. Ὅσα καὶ Ἀπολλώνιος τοὺς κατὰ Φρύγας

ἀπήλεγξε, καὶ τῶν ἐμνημόνευσεν.
ιθ. Σαραπῶνος περὶ τῆς τῶν Φρυγῶν αἰρέ-
σεως.
κ. Ὅσα Εἰρηναῖος τοῖς ἐπὶ τῆς Ῥώμης σχισμα-
τικοῖς ἐγγράφως διελλεκται.
κα. Ὅπως ἐπὶ Ῥώμης Ἀπολλώνιος ἐμαρτύρη-
σεν.
κβ. Τίνας κατὰ τοῦσδε τοὺς χρόνους ἐπίσκοποι
ἐγνωρίσθησαν.
κγ. Περὶ τοῦ τότε κινήθητος ἀμφὶ τοῦ Πάσχα
ζητήματος.
κδ. Περὶ τῆς κατὰ τὴν Ἀσίαν διαφωνίας.
κε. Ὅπως τοῖς πᾶσι μιὰ ψῆφος περὶ τοῦ Πάσχα
συνεφωνήθη.
κς. Ὅσα τῆς Εἰρηναίου φιλοκαλλίας εἰς ἡμᾶς
ὑπομνήματα κατήλθεν
κζ. Ὅσα καὶ τῶν λοιπῶν τῶν τηλικάδε συνηκμη-
κῶτων.
κη. Περὶ τῶν τῆν Ἀρτέμιονος αἰεσιν ἐξαρχῆς
προβεβλημένων, οἳ τοὺς τὸν τρόπον γεγονῶσι,
καὶ ὅπως τὰς ἀγίας Γραφὰς διαφθεῖραι τετολ-
μήσασιν.

IN QUINTO HISTORIÆ ECCLESIASTICÆ LIBRO
HÆC CONTINENTUR.

I. Quot in Galliis et quomodo pro pietate occubuerint
imperante Vero.
II. Quomadmodum Deo dilecti martyres lapsis in per-
secutione manum porrigentes curationem adhibue-
runt.
III. Cujusmodi visio martyri Attalo in somnis divini-
tus missa apparuit.
IV. Quomodo martyres Irenæum epistola sua com-
mendaverunt.
V. Quomodo M. Aurelio Cæsari Deus nostrorum pre-
cibus exauditis pluviam restituit.
VI. Enumeratio episcoporum urbis Romæ.
VII. Quod ad illa usque tempora per fideles miracula
patrabantur.
VIII. Qualiter Irenæus divinorum librorum mentio-
nem fecerit.
IX. Quinam episcopi fuerint Commodi principatu.
153 X. De Pantæno philosopho.
XI. De Clemente Alexandrino.
XII. De Hierosolymorum episcopis.
XIII. De Rhodone et de Marcionitarum dissensione
ab eo commemorata.
XIV. De falsis prophetis Cataphrygarum.
XV. De Blasti schismate quod factum est Romæ.

XVI. Quæ de Montano et de falsis illius prophetis
memorantur.
XVII. De Miltiade et de scrintis illius.
XVIII. Quomadmodum Apollonius Cataphrygas con-
sultaverit, et quorum mentionem fecerit.
XIX. Serapionis sententia de Cataphrygarum hæ-
resi.
XX. Quæ Irenæus adversus schismaticos Romæ agen-
tes conscripserit.
XXI. Quomodo Apollonius Romæ martyrium passus
est.
XXII. Quinam eo tempore episcopi inclauerint.
XXIII. De questione quæ tunc temporis agitata est
super Pascha.
XXIV. De dissensione Ecclesiarum Asiæ.
XXV. Quomodo omnes in unam eandemque senten-
tiam de die Paschæ concessere.
XXVI. Quot Irenæus elegantis ingenii monumenta
nobis reliquit.
XXVII. Quot etiam cæteri qui eodem tempore floru-
erunt.
XXVIII. De his qui Artemonis hæresim initio sectati
sunt, cujusmodi moribus præditi, et quomodo sa-
cras Scripturas depravare ausi fuerint.

ΠΡΟΟΙΜΙΟΝ.

Ὁ μὲν οὖν τῆς Ῥωμαίων Ἐκκλησίας ἐπίσκοπος
Σωτὴρ ἐπὶ ὄγδοον ἔτος ἡγήσαμενος, τελευταῖον τὸν βίον.
Τούτου δωδέκατος ἀπὸ τῶν ἀποστόλων Ἐλευθέρος
καλεῖται· ἔτος δ' ἦν ἑπτακαίδέκατον (72) αὐτοκρά-
τορος Ἀντωνίου Οὐέρου, ἐν ᾧ κατὰ τινα μέρη τῆς

(72) ἔτος δ' ἦν ἑπτακαίδέκατον. Nescio quis
ad marginem editionis Genevensis adnotavit, men-
dum esse in Eusebiano textu : hanc enim persecu-
tionem factam esse anno vii Antonini Veri, ut legi-
tur in Chronico Eusebii. Quam opinionem secutus est
Blondellus in Apologia pro sententia Hieronymi
de episcopis et presbyteris, cap. 8. Verum longe fal-
litur Blondellus ipse, et quisquis auctor est hujus
adnotationis. Nam persecutio Christianorum, quæ
imperante Marco grassata est, non eodem ubique
tempore flagravit, nec unius anni spatio finita est.
In Asia quidem primum cæpta est anno vii Marci
Antonini; idque non ex edicto imperatoris, sed
turbulenta et concitatione populari. Exinde usque ad
finem ejus imperii producta est etiam in Asia, ut

D

PROŒMIUM.

Igitur Sotere Romanæ urbis episcopo post octa-
vum episcopatus annum vita functo, duodecimum
ab apostolis Eleutherus in ejus locum successit.
Annus tunc agebatur septimus decimus imperii
Antonini Veri. Quo tempore cum in nonnullis ter-

docet Melito Sardinus episcopus in libello ad
M. Antoninum his verbis : Τὸ Ῥωμαίων ἡγήθη
κράτος, οὗ σὺ διάδοχος εὐκταῖος γέγονάς τε καὶ
ἔση μετὰ σοῦ παιδός, etc. Id est : Romanum crevit
imperium, quod tu ex omnium voto, successorio jure
obtinuisti, obtinebisque deinceps cum filio tuo. Jam
ergo Commodus a patre ascitus fuerat in consor-
tium regni, cum hunc pro Christianis libellum Meli-
tō imperatori porrigebat. Quod sub finem imperii
Marci Antonini contigisse constat. Quare cum post
Commodum consortem imperii factum, Melito libel-
lum suum pro Christianis Antonino imp. obtulerit ;
ad id usque temporis persecutio Christianorum in
Asia duraverit necesse est. Ex quo apparet, ut id
obiter moneam, male in Chronico Eusebii scribi,

rarum partibus violentior adversus nostros persecutio commota esset ex incursione popularium, innumerabiles prope martyres per universum orbem enituisse, ex iis quæ in unica provincia contigerunt, conicere est. Quæ quidem, utpote immortalis memoria dignissima, litterarum monumentis commendata et ad posterum transmissa sunt. Et acta quidem ipsa quibus plenissima harum rerum narratio continetur, in opere *De martyribus* integra a nobis inserta sunt; ex quibus non solum cognitio rerum gestarum, verum etiam documenta pictatis percipi possunt. Quæcumque tamen ad institutum nostrum spectare mihi visa sunt, ea in præsentiarum seligens, hic apponam. Ac cæteri quidem historiarum scriptores, nihil aliud fere monumentis suis prodiderunt, quam bellicas victorias, et erecta de hostibus victis tropæa; ducum res præclare gestas, fortia militum facta, qui pro patria, pro liberis ac fortunis suis, manus suas sanguine et infinita hostium cæde conmaculaverant. At nos qui sacræ cujusdam ac divinæ reipublicæ historiam narramus, pacatissima quædam bella pro spiritali pace suscepta, eosque qui in huiusmodi bellis pro veritate ac religione potius quam pro patria ac liberis fortiter decertarunt, immortalibus litterarum monumentis mandabimus: athletarum pro pietate pugnantium constantiam, et in perferendis multiplicibus tormentis fortitudinem, visibilibus hostibus victorias, coronas denique

CAPUT I.

Quot in Galliis et quomodo pro pietate occubuerint regnante Vero.

Porro regio ipsa in qua stadium ad hæc quæ dixi certamina constitutum fuit, Gallia vocatur. In hac duæ præ cæteris insignes præstantesque urbium matres celebrantur, Lugdunum ac Vienna, quarum utramque permeat Rhodanus, universam regionem præcipiti cursu circumfluens. Igitur nobilissimæ horum locorum Ecclesiæ commentarium de passione martyrum suorum ad Ecclesias Asiæ Phrygiæque miserunt, ea quæ apud se gesta erant, hoc modo commemorantes; ipsa enim verba non gravabor apponere: « Servi Christi qui apud Viennam et

Melitonis *Apologeticum* M. Antonino esse oblatum anno ejus imperii x. Cæterum et in Asia, et in Galliis aliisque provinciis, persecutio illa anno ejusdem Antonini xvii vehementius exarsit, ut hic disertè refert Eusebius. In cuius textu numeros annorum non esse corruptos, vel hinc apparet, quod hoc eodem anno Eleutherum Romanæ urbis episcopum Soleri successisse scribit. Quod quidem in *Chronico* confert in annum xvi Antonini. Vide Baronium ad annum Christi 179. Certe auctor *Chronici Alexandrini*, martyrium Pothini et reliquorum consignat anno xvi Antonini.

(75) *Τῇ τῶν μαρτύρων... συναγωγῇ.* Sic Eusebius vocare solet librum *De martyribus*, eo quod nihil aliud esset quam collectio Actorum. Ita in libro iv, cap. 15, sub finem: Ἐπὶ ταύτῃ παραπέμφωμεν, τοῖς τῶν ἀρχαίων συναχθεῖσιν ἡμῖν μαρτυρίοις ἐντεταγμένῃ. Supple γραφῆν. Vide infra cap. 21, ex quo patet scribendum hæc esse μαρτυρίων συναγωγῆν.

Ἄγης σφοδρότερον ἀναρρίπισθέντος του καθ' ἡμῶν διωγμοῦ ἐξ ἐπιθέσεως τῶν κατὰ τὰς πόλεις δῆμων, μυριάδας μαρτύρων ἀνὰ τὴν οἰκουμένην διαπρέβει, στοχασμῷ λαβεῖν ἔνεστιν ἀπὸ τῶν καθ' ἕν ἔθνος συμβεβηκότων· & καὶ γραφῇ τοῖς μετέπειτα παραδοθῆναι, ἀλήστου μνήμης ὡς ἀληθῶς ἐπάξια ὄντα, συμβέβηκε. Τῆς μὲν οὖν περὶ τούτων ἐντελεστάτης ὑπηγήσεως τὸ πᾶν σύγγραμμα, τῇ τῶν μαρτύρων ἡμῶν κατατέτακται συναγωγῇ (75), οὐχ ἱστορικὴν αὐτὸ μόνον, ἀλλὰ καὶ διδασκαλικὴν περιέχον διήγησιν. Ὅποσα γέ τοι τῆς παρουσίας ἔχοιτο πραγματείας, ταῦτ' ἐπὶ τοῦ παρόντος ἀναλεξάμενος παραθήσομαι. Ἄλλοι μὲν οὖν ἱστορικῶς ποιούμενοι διηγῆσαι, πάντως ἂν παρέδωκαν τῇ γραφῇ πολέμων νίκας, καὶ τρόπαια κατ' ἔθρων, στρατηγῶν τε ἀριστείας, καὶ ὀπλιτῶν ἀνδραγαθίας, αἵματι καὶ μυρίοις φόνοις, παιδῶν, καὶ πατρίδος, καὶ τῆς ἄλλης ἔνεκεν περιουσίας μιλανθέντων. Ὁ δὲ γε τοῦ κατὰ Θεὸν πολιτεύματος (74) διηγηματικὸς ἡμῖν λόγος, τοὺς ὑπὲρ αὐτῆς τῆς κατὰ ψυχὴν εἰρήνης ἐρηنيκωτάτους πολέμους, καὶ τοὺς ἐν τούτοις ὑπὲρ ἀληθείας μᾶλλον ἢ πατρίδος, καὶ καὶ μᾶλλον ὑπὲρ εὐσεβείας ἢ τῶν φιλάτων ἀνδρῶν αἰωνίαι ἀναγράφεται στήλαις, τῶν εὐσεβείας ἀθλητῶν τὰς ἐνστάσεις, καὶ τὰς πολυκλήτους ἀνδράς, τρόπαιά τε τὰ κατὰ δαιμόνων, καὶ νίκας τὰς κατὰ τῶν ἀοράτων ἀντιπάλων, καὶ τοὺς ἐπὶ πᾶσι τούτοις στεφάνους, εἰς αἰώνιον μνήμην ἀνακηρύττων.

tropæa adversus dæmones statuta, pariter ex in perpetuam posteritatis memoriam prædicantes.

C

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'.

Ἵσσοι καὶ ὅπως κατὰ Οὐῆηρον ἐπὶ τῆς Γαλλίας τὸν ὑπὲρ τῆς εὐσεβείας διεξῆλθον ἀγῶνα (Nic. H. E. iv, 18).

Γαλλία μὲν οὖν ἡ χώρα ἦν, καθ' ἣν τὸ τῶν δηλουμένων συνεχροστεῖτο στάδιον· ἥς μητροπόλεις ἐπίσταιμοι καὶ παρὰ τὰς ἄλλας τῶν αὐθῶν διαφέρουσαι βεβόηται, Λουγδουνοῦ καὶ Βιέννα, δι' ὧν ἀμφοτέρωσιν τὴν πᾶσαν χώραν πολλῶ τῷ βέωματι περιέβρων ὁ Ῥοδανὸς ποταμὸς διέξεισι. Τὴν οὖν περὶ τῶν μαρτύρων γραφὴν αἱ τῆδε διαφανέσταται Ἐκκλησιαὶ ταῖς κατὰ τὴν Ἀσίαν καὶ Φρυγίαν διαπέμπονται, τὰ παρ' αὐταῖς πραχθέντα, τοῦτον ἀνιστοροῦσαι τὸν τρόπον. Παραθήσομαι δὲ τὰς αὐτῶν φωνάς· « Οἱ ἐν Βιέννῃ καὶ Λουγδούνῃ (75) τῆς Γαλλίας παροικούντες δούλοι

D

(74) *Τοῦ κατὰ Θεὸν πολιτεύματος.* Nicephorus in cap. 16, lib. iv, pro his verbis habet, τῆς καθ' ἡμᾶς πολιτείας, id est *reipublicæ Christianæ*, ut interpretati sumus. At Christophorus *divinam vivendi rationem* vertit, quod non placet. In codicibus nostris Maz., Med., Fnk. et in Sav. ita scribitur hic locus: Ὁ δὲ γε περὶ τοῦ καθ' ἡμᾶς πολιτεύματος, etc., quoniam in Med. vulgata lectio ad marginem appposita est.

(75) *Οἱ ἐν Βιέννῃ καὶ Λουγδούνῃ.* Duplex hic quæstio oritur. Prima, cur hæc epistola scripta sit conjunctim a duabus Ecclesiis, Viennensi ac Lugdunensi. Altera, cur Galli Græce scribant ad Ecclesias Asiæ et Phrygiæ, et ad Eleutherum Romanæ urbis episcopum. Quod ad primam attinet, hoc idcirco factum existimo, quod Ecclesiæ Viennensi ac Lugdunensi, non modo loci vicinitate, sed etiam mutui amoris vinculo conjunctæ erant. Et cum in eadem persecutione simul decertassent, epistolam de suis martyribus simul et conjunctim scribere

Χριστοῦ, τοῖς κατὰ τὴν Ἀσίαν καὶ Φρυγίαν τὴν αὐ-
 τὴν τῆς ἀπολυτρώσεως ἡμῖν πίστιν καὶ ἐλπίδα ἔχου-
 σιν ἀδελφοίς, εἰρήνη καὶ χάρις καὶ δόξα ἀπὸ Θεοῦ
 Πατρὸς καὶ Χριστοῦ Ἰησοῦ τοῦ Κυρίου ἡμῶν. » Εἶτα
 τούτοις ἐξῆς, ἕτερα προοιμιασάμενοι, τὴν τοῦ λόγου
 καταρχὴν ποιοῦνται ἐν τούτοις : « Τὸ μὲν οὖν μέ-
 γεθος τῆς ἐνθάδε θλίψεως, καὶ τὴν τοσαύτην τῶν
 ἔθνῶν εἰς τοὺς ἁγίους ὀργὴν, καὶ ὅσα ὑπέμειναν οἱ
 μακάριοι μάρτυρες, ἐπ' ἀκριβὲς οὐθ' ἡμεῖς εἰπεῖν
 ἰκανοὶ, οὕτε μὴν γραφῇ περιληφθῆναι δυνατόν. Παντὶ
 γὰρ σθένει ἐνέσκηψεν ὁ ἀντικείμενος, προοιμιαζό-
 μενος ἤδη τὴν ἀδεῶς μέλλουσαν ἔσεσθαι παρουσίαν
 αὐτοῦ· καὶ διὰ πάντων διήλθεν, ἐθίζων τοὺς ἑαυτοῦ
 καὶ προγυμνάζων κατὰ τῶν δούλων τοῦ Θεοῦ, ὥστε
 μὴ μόνον οἰκῶν (76) καὶ βαλανεῖων καὶ ἀγορᾶς ἐλρ-
 γεσθαι, ἀλλὰ καὶ τὸ καθόλου φαινεσθαι ἡμῶν τινα
 αὐτοῖς ἀπειρηθῆναι ἐν ὁποίῳ δεῖποτε τόπω. Ἄντι-
 στρατῆγαι δὲ ἡ χάρις τοῦ Θεοῦ, καὶ τοὺς μὲν ἀσθε-
 νεῖς ἐβρῦετο, ἀντιπαρέτασσε δὲ στύλους ἑδραίους,
 δυναμένους διὰ τῆς ὑπομονῆς πᾶσαν τὴν ὀργὴν τοῦ
 πονηροῦ εἰς ἑαυτοὺς ἐλκύσαι· οἱ καὶ ὁμόσε ἐχώρου
 αὐτῶ, πᾶν εἶδος ὀνειδισμού καὶ κολάσεως ἀνεγόμενοι,
 οἱ καὶ τὰ πολλὰ ὀλίγα ἠγούμενοι, ἔσπευδον πρὸς
 Χριστὸν, ὄντως ἐπιδεικνύμενοι (77), ὅτι οὐκ ἄξια τὰ
 παθήματα τοῦ νῦν καιροῦ, πρὸς τὴν μέλλουσαν δόξαν
 ἀποκαλυφθῆναι εἰς ἡμᾶς. Καὶ πρῶτον μὲν τὰ ἀπὸ
 τοῦ οὐρανοῦ παυνημεῖ σωτηρίων ἐπιφερόμενα, γενναίως
 ἐπέμεινον, ἐπιβοήσεις, καὶ πληγὰς, καὶ συρμούς, καὶ
 διαρπυγὰς, καὶ λίθων βολὰς, καὶ συγκλείσεις (78),
 καὶ πᾶν ὅσα ἠγγυωμένῳ πλήθει ὡς πρὸς ἐχθροὺς
 καὶ πολεμίους φιλεῖ γίνεσθαι. Καὶ δὴ ἀναχθέντες εἰς
 τὴν ἀγορὰν ὑπὸ τοῦ τοῦ χιλιάρχου καὶ τῶν προεστη-
 κῶτων τῆς πόλεως ἐξουσιῶν (79), ἐπὶ παντὸς τοῦ
 πλήθους ἀνακριθέντες καὶ ὁμολογήσαντες, συνεκλεί-

Lugdunum Galliæ degunt, fratribus per Asiam et
 Phrygiam constitutis, qui eandem nobiscum fidem
 ac spem habent redemptionis, pax et gratia et gloria a Deo Patre et Christo Jesu Domino nostro. »
 Post hæc deinde quædam alia præfati, narrationem
 ipsam ordiuntur his verbis : « Et gravitatem quidem
 ipsam ærumnarum, et gentilium adversus sanctos fu-
 rorem ac rabiem, quæque et quanta beati martyres
 persepsi 155 sunt, nec nos exprimere dicendo, nec
 quisquam scribendo complecti accurate possit. Omni
 siquidem virium impetu in nos irruit adversarius,
 adventus sui in quo cum omni licentia grassaturus
 est, jam tum nobis initia ac primordia exhibens.
 Nihil quippe intentatum reliquit, dum ministros
 suos assuefacit, et quibusdam quasi proludiis exer-
 cet adversus servos Dei. Adeo ut non solum ab ædi-
 bus, a balneis, a foro arceremur : verum etiam in-
 terdictum fuerit ne quis nostrum quocunque
 demum in loco appareret. Sed gratia Dei pro nobis
 adversus diabolum depugnavit : et infirmiores qui-
 dem servavit, viros autem illi opposuit columnarum
 instar firmos ac stabiles, qui fortitudine sua uni-
 versum dæmonis impetum in semetipsos pertrahere
 valerent. Hi ergo coninus congressi, omne genus
 opprobrii sustinuerunt : et quæ alii diuturna et
 gravia existimant, ipsi levia ducentes, ad Christum
 ire properabant ; exemplo suo ostendentes, non
 esse dignas passiones hujus sæculi quæ conferan-
 tur cum gloria quæ in nobis revelanda est. Ac prin-
 mum quidem quæcumque a populo universo acer-
 vatim ingerebantur, constantissime tolerarunt :
 acclamationes scilicet, plagas, raptationes, spolia-
 tiones honorum, lapidum jactus, carceres, cuncta
 denique quæ vulgus furore et rabie concitatum, ad-

rant. Ad hæc utraque provincia sub unius præsidis
 jurisdictione, tunc quidem temporis videtur fuisse;
 ut ex eo conjicitur, quod tam Viennenses quam Lug-
 dunenses, ob fidem Christi a præside comprehensi
 et damnati esse dicuntur in hac epistola. Hæc igitur
 causæ sunt cur conjunctim scripserint Viennenses
 et Lugdunenses. Nam quod suspicari sunt quidam,
 unum tunc fuisse episcopum Viennæ atque Lugduni, id
 ex hac ipsa epistola facile refellitur, quæ Pothinum episcopum
 Lugduni fuisse dicit, non item Viennæ. Porro
 Lugdunenses honoris causa Viennensium nomen præ-
 ponunt, cum tamen ipsi Lugdunenses epistolam scri-
 bant de iis quæ Lugduni gesta fuerant. Vetustati quo-
 que et nobilitati colonia: Viennensium id tributum videri
 potest. Quod vero ad secundam questionem attinet,
 ex ipsa epistola discimus plurimos fuisse Græcos
 in Ecclesia Lugdunensi, cujusmodi fuit Attalus et
 Alexander Phryges, et Alcibiades oriundus item ex
 Phrygia, ut opinor : Irenæus quoque oriundus erat
 ex Asia, et Polycarpum Smyrnæ audierat una cum
 Florino admodum puer, ut ipse testatur. Pothini
 quoque episcopi vel nomen ipsum, Græcam origi-
 nem designat. Proinde non mirum est, si qui ex
 Asia in Gallias venerant, fratribus suis in Asia con-
 siliatis de rebus suis scribant ; a quibus, ut credi-
 bile est, epistolam illam de martyrio Polycarpi et
 aliorum, prius accepissent. Hujus autem epistolæ
 auctorem fuisse arbitror Irenæum ; qui quidem eo
 tempore Ecclesiæ Lugdunensis erat presbyter.

(76) *Μὴ μόνον οἰκῶν*. Christophorsonus *ædificia publica* interpretatur, quod non probo, *οἰκία*
 cum non nisi de privatæ domibus dicuntur, a qui-

bus tum arcebantur Christiani, id est ab ædibus
 amicorum, propinquorum, opificum. Neque enim
 assentior Rufino, qui Christianos in suis ipsorum
 domibus habitare prohibitos existimavit.

(77) *Ἐπιδεικνύμενοι*. Codex Medicæus adver-
 bium addit hoc modo, *ὄντως ἐπιδεικνύμενοι*. Neque
 aliter codex Maz, Fuk. et Savilianus.

(78) *Συγκλείσεις*. Non possum probare interpre-
 tationem Langi et Christophorsoni, qui *συγκλείσεις*
carceres vertunt. Illic enim primo loco recensentur
 injuriæ et mala, quæ a conferta populi multitudine
 inferebantur Christianis. In quibus carcer locum
 habere non potest. Judicium quippe, non populi
 erat, reos carceri mancipare. Rectius ergo Rufinus
 vertit, *concludi*. Sed *et verberari*, inquit, *se ab illis,*
ac lapidari, et concludi, patienter accipiebant. Gen-
 tiles enim Christianos intra domos suas conclude-
 bant, dum a foro et balneis eos arcerent, nec in
 publicum prodire sinerent, ut supra dictum est.
 Infra tamen *συγκλείσεις* pro *carcere* sumuntur.

(79) *Προεστηκῶτων τῆς πόλεως ἐξουσιῶν*. Mag-
 istratus municipales intelligit, qui etiam dum-
 viri dicebantur. Quamvis autem *ἐξουσίας* seu pote-
 statis vocabulum, fere de majoribus judicibus dici
 solet, qui habent jus gladii, ut docet Ulpianus in
 titulo *De jurisdictione*, et *De verborum significatio-
 nibus*, tamen de magistratibus etiam municipalibus
 usurpatur, qui habebant modicam coercionem, ut
 loquuntur jurisconsulti. Sic apud Juvenalem : *Ca-
 bitorumque esse potestas*. Infra ubi de Pothino, *πολι-
 τικὰ ἐξουσία* dicuntur.

versus hostes et inimicos comminisci solet. Perducti deinde in forum a tribuno militum et a magistratibus civitatis, coram universo populo interrogati confessique, usque ad præsidis adventum conjecti sunt in carcerem. Post hæc, cum ad præsidem deducti essent, atque ille omni genere sævitæ ferretur adversus nostros, Vettius Epagathus, unus ex fratrum numero, immensa quadam charitatis copia erga Deum simul et proximum exuberans, qui adeo districtam ac severam vivendi rationem instituerat, ut, quamvis adhuc juvenis, Zachariæ tamen senioris elogio æquaretur. Incesserat quippe in omnibus mandatis et justificationibus Domini sine querela: ad omne genus obsequii ac ministerii proximo exhibendum promptissimus, zelo Dei ac fervore spiritus plenus. Hic, inquam, cum esset hujusmodi, adeo injustum adversus nos iudicium pati non potuit. Sed indignatione commotus, postulavit ut sibi quoque liceret pro fratribus **156** causam dicere, palamque ostendere, nihil apud nos impium aut irreligiosum reperiri. Verum cum illi qui circum tribunal astabant, adversus eum inclamassent (erat quippe inter suos clarus) et præses ipse petitionem alioqui justissimam ægre ferret, idque unum ex eo quæreret, essetne

(80) *Τοῦ ἡγεμόνος.* Præsidem vertit Rufinus: quæ vox generalem habet significationem, perinde ac Græca. Omnes enim provinciarum rectores ita appellantur, seu procuratores sint, seu proconsules, seu legati Cæsaris. Dubitari itaque merito potest, cujusmodi hic fuerit rector provinciæ Lugdunensis. Equidem existimo legatum Cæsaris fuisse. Movet me primo, quod hic mentio sit tribuni militum. Id enim optime convenit legato Cæsaris, qui rem militarem curabat. Deinde in veteri inscriptione quam refert Gruterus, pag. 427, legatus imp. Nervæ Trajani Cæsaris Aug. provinciæ Lugdunensis nominatur. Denique Spartianus in Severo, Lugdunensem provinciam, per legatos Cæsaris administratam fuisse imperante M. Antonino testatur. Sic enim scribit de Severo: *Deinde provinciam Lugdunensem legatus accepit.* Ac fortasse in hac Lugdunensium epistola Severus intelligitur. Fuit enim legatus provinciæ Lugdunensis sub Marco. Sed et Junius Blæsus, quem rectorem Galliæ Lugdunensis vocat Tacitus in primo *Historiarum*, legatus fuit. Argumento est legio Italica et ala Taurina Lugduni tendens, quas regebat Blæsus. Fuit etiam Vitrasius Pollio legatus provinciæ Lugdunensis temporibus imp. Adriani, ut patet ex lege 15, D. *De excusationibus.*

(81) *Οὐέττιος Ἐπάθαθος.* De quo Gregorius Turonensis in libro primo *Historiæ Ecclesiasticæ*, cap. 29. Et rursus cap. 54 de Ecclesia Bituricensi loquens sic habet: *Leucadium quemdam primum Galliarum senatorem, qui de stirpe Vetii Epagathi fuit, quem Lugduno passum pro Christi nomine superius memoravimus, repererunt.* Qui locus aperte ostendit, Epagathum nobilitate generis inter Lugdunenses eminuisse. Sed et epistola ipsa id satis superque testatur his verbis, καὶ γὰρ ἦν ἐπίσημος. Porro hujus martyris nomen cum duplici τ scribi debet, ut habent codd. Maz. et Fuketianus. Etenim nomen Romanum est *Vettius* apud Ciceronem et Juvenalem; idque pronomen fuit Prætextati. Certe in manuscripto Rufini codice Vettius Epagathus dicitur.

(82) *Παράκλητος Χριστιανῶν χρηματίας.* Male

A σθησαν εἰς τὴν εἰρκτὴν ἕως τῆς τοῦ ἡγεμόνος (80) παρουσίας. Μετέπειτα δὲ ἐπὶ τὸν ἡγεμόνα ἀχθὼν ὡν αὐτῶν, κάκεινον πάση τῇ πρὸς ἡμᾶς ὀμότητι χρωμένον, Οὐέττιος Ἐπάθαθος (81), εἰς ἐκ τῶν ἀδελφῶν, πλήρωμα ἀγάπης τῆς πρὸς τὸν Θεὸν καὶ τὸν πλησίον κερχωρηκῶς· οὐ καὶ ἐπὶ τοσοῦτον τερρίβωτο ἡ πολιτεία, ὡς, καίπερ ὄντα νέον, συνεξισοῦσθαι τῇ τῷ πρῶτον Ζαχαρίου μαρτυρίᾳ. Πεπόμετο γοῦν ἐν πάσαις ταῖς ἐντολαῖς καὶ δικαίωμασι τοῦ Κυρίου ἀμεμπτος, καὶ πάση τῇ πρὸς τὸν πλησίον λειτουργίᾳ δοκνος, ζῆλον Θεοῦ πολὺν ἔχων, καὶ ζέων τῷ πνεύματι. Τοιοῦτος δὲ τις ὢν, τὴν οὕτω καθ' ἡμῶν ἀλόγως γινομένην κρίσιν οὐκ ἐβάστασεν, ἀλλ' ὑπερηγανάκτησε, καὶ ἡξίου καὶ αὐτὸς ἀκουσθῆναι ἀπολογουμένου ὑπὲρ τῶν ἀδελφῶν, ὅτι μὴδὲν ἄθεον μὴδὲ ἀσεβές ἐστὶν ἐν ἡμῖν. Τῶν δὲ περὶ τὸ βῆμα καταβορσάντων αὐτοῦ (καὶ γὰρ ἦν ἐπίσημος), καὶ τοῦ ἡγεμόνος μὴ ἀνασχομένου τῆς οὕτως ὑπ' αὐτοῦ δικαίας προταθείσης ἀξιώσεως, ἀλλὰ μόνου τοῦτο τυβομένου εἰ καὶ αὐτὸς εἶη Χριστιανός, τοῦ δὲ λαμπροτάτη φωνῇ ὁμολογήσαντος, ἀνελήφθη καὶ αὐτὸς εἰς τὸν κλῆρον μαρτύρων, παράκλητος Χριστιανῶν χρηματίας (82), ἔχων δὲ τὸν Παράκλητον ἐν ἑαυτῷ, τὸ πνεῦμα πλεῖον τοῦ Ζαχαρίου (83). Ὁ διὰ τοῦ πληρώματος τῆς ἀγάπης (84) ἐνεδείξατο, εὐδοκῆσας ὑπὲρ

Christophorus hunc locum interpretatus est, quasi Epagathus exinde ab omnibus vocatus fuerit patronus Christianorum. Nostram autem versionem confirmat Rufinus, et quæ sequuntur verba, ἔχων δὲ Παράκλητον, etc., quæ stare omnino possunt, nisi ita interpreteris ut fecimus.

C (83) *Πλεῖον τοῦ Ζαχαρίου.* Jam supra Epagathum comparavit cum Zacharia sacerdote, de quo Lucas in Evangelio, cap. x. Iterum nunc alludit ad verba quæ leguntur in fine dicti capituli: *Et Zacharias repletus est Spiritu sancto.* Porro Spiritus sanctus Παράκλητος dicitur in Evangelio, id est, *advocatus*, quia scilicet postulat pro nobis gemitibus inenarrabilibus, ut ait Apostolus. Ita Tertullianus in libro *De jejuniis*, de Spiritu sancto loquens: *Qua Paracletus, id est, advocatus, ad exorandum judicem, hujusmodi officiorum remedia mandabat.* At Rufinus cum hæc non intelligeret, ita vertit: *Ille vero habens in se advocatum pro nobis Jesum, hoc nomine meruit honorari: sancti presbyteri Zachariæ, qui erga sanctos plenitudinem charitatis ostenderat, secutus exemplum.* Quæ prava Rufini interpretatio, occasionem erroris præbuit Adoni Viennensi, et Usuardo, et Notkero, qui in suis *Martyrologiis* quadragesima et octo martyrum Lugdunensium nomina recensentes, Zachariam presbyterum secundo loco nominant, post Pothimum Lugdunensem episcopum. Qui si Græcum hujus epistolæ exemplar consulissent, animadvertissent profecto, Ζαχαρίαν πρῶτον hic dici, non Zachariam presbyterum Lugdunensis Ecclesiæ, sed Zachariam sacerdotem, patrem Joannis Baptistæ. Quem quidem Lugdunenses in hac epistola πρῶτον, id est *seniorem*, appellant, Epagathum juvenem ei comparantes. Cæterum hic error Adonis et reliquorum in Zachariæ martyris nomine, facit ut dubitem de cæteris nominibus martyrum Lugdunensium, quæ ab illis ibidem relata sunt.

D (84) *Τοῦ πληρώματος τῆς ἀγάπης.* Alludit ad illud Servatoris nostri dictum in Evangelio: *Majorem charitatem nemo habet quam ut animam suam ponat pro fratribus suis.*

τῆς τῶν ἀδελφῶν ἀπολογίας καὶ τὴν ἑαυτοῦ θεῖναι φωνήν. Ἦν γάρ καὶ ἔστι γνήσιος Χριστοῦ μαθητῆς, ἀκολουθῶν τῷ ἀρνίῳ ὅπου ἂν ὑπάγῃ. Ἐντεῦθεν δὲ διεκρίνοντο (85) οἱ λοιποὶ, καὶ φανεροὶ καὶ ἔτοιμοι ἔγινοντο πρωτομάρτυρες. Οἱ καὶ μετὰ πάσης προθυμίας ἀνεπλήρουν τὴν ὁμολογίαν τῆς μαρτυρίας. Ἐφαίνοντο δὲ καὶ οἱ ἀνέτομοι καὶ ἀγύμναστοι, καὶ ἐπὶ ἀσθενεῖς, ἀγῶνος μεγάλου τόνον ἐνεγκεῖν μὴ δυνάμενοι. Ὡν καὶ ἐξέπεσον (86) ὡς δέκα τὸν ἀριθμὸν οἱ καὶ μεγάλην λύπην καὶ πένθος ἀμέτρητον ἐνεποιήσαν ἡμῖν, καὶ τὴν προθυμίαν τῶν λοιπῶν τῶν μὴ συνειλημμένων ἐνέκοψαν, οἱ καίπερ πάντα τὰ δεινὰ πάσχοντες, ὅμως συμπαρήσαν τοῖς μάρτυσι καὶ οὐκ ἀπελείποντο αὐτῶν. Τότε δὲ οἱ πάντες μεγάλως ἐποθήθημεν, διὰ τὸ ἀδύνατον τῆς ὁμολογίας, οὐ τὰς ἐπιπροσέμενας κολάσεις φοβούμενοι, ἀλλὰ τὸ τέλος ἀφρώωντες, καὶ τὸ ἀποπεσεῖν τινα δεδιότες. Συνελαμβάνοντο μέντοι καθ' ἑκάστην ἡμέραν οἱ ἀξιολογῶντες τὸν ἐκείνων ἀναπληροῦντες ἀριθμὸν, ὥστε συλλεγῆναι ἐκ τῶν δύο Ἐκκλησιῶν (87) πάντας τοὺς σπουδαίους, καὶ δι' ὧν μάλιστα συνειστήκει τὰ ἐνθάδε. Συνελαμβάνοντο δὲ καὶ ἔθνικοι τινες οἰκέται τῶν ἡμετέρων, ἐπεὶ δημοσίᾳ ἐκέλευσεν ὁ ἡγεμὸν ἀναζητεῖσθαι πάντας ἡμᾶς· οἱ καὶ κατ' ἐνέδραν τοῦ Σατανᾶ, φοβηθέντες τὰς βασάνους ἃς τοὺς ἀγίους ἐδίεπον πάσχοντας, τῶν στρατιωτῶν ἐπὶ τοῦτο παραορμιῶντων αὐτοὺς, κατεψεύσαντο ἡμῶν θυέστεια δειπνα, καὶ Οἰδιποδείους μίξεις, καὶ ὅσα μῆτε λαλεῖν μῆτε νοεῖν θέμις ἡμῖν, ἀλλὰ μηδὲ πιστεῦναι τι τοιοῦτο πῶποτε παρὰ ἀνθρώποις ἐγένετο. Τούτων δὲ φημισθέντων πάντες ἀπεθηρώθησαν εἰς ἡμᾶς, ὥστε καὶ εἰ τινες τὸ πρότερον δι' οἰκειότητα (88) ἐμετρίαζον, τότε μεγάλως ἐχαλέπαινον καὶ διεπρίνοντο καθ' ἡμῶν (89). Ἐπληροῦτο δὲ τὸ ὑπὸ τοῦ Κυρίου ἡμῶν εἰρημένον, ὅτι « ἐλευσεται καιρὸς ἐν ᾧ πᾶς ὁ ἀποκτείνῃς ἡμᾶς, δόξει λατρεῖαν προσφέρειν τῷ Θεῷ. » Ἐνταῦθα λοιπὸν ὑπερβάνω πάσης ἐξηγήσεως ὑπέμμενον κολάεσι οἱ ἄγιοι μάρτυρες, φιλοτιμουμένου τοῦ Σατανᾶ καὶ δι' ἐκείνων βηθῆναι τὴν τῶν βλασφημῶν (90).

(85) *Διεκρίνοντο*. Metaphora videtur esse ab athleticis, qui antequam certamen inirent, examinari solebant ac probari, utrum ingenii, utrum ætatis athleticæ essent. Et ii quidem qui ad certamen admittentur, dicebantur εἰσπρίνεσθαι. Qui autem repudiabantur, ἐκπρίνεσθαι. Examen autem ipsum vocabatur διάκρισις, ut ex hoc loco colligo. Plena certe est hæc epistola vocabulis a re athletica translatis. Quod et loci hujus lectio ipsa indicat, et nos infra ostendemus apertius.

(86) *Ὡν καὶ ἐξέπεσον*. In codice Regio legitur, καὶ ἐξέτρωσαν, quod verbum mihi nequaquam negligendum videtur. Cum enim rarius sit et inusitatius quam ἐξέπεσον, facilius τὸ ἐξέτρωσαν mutatum est in τὸ ἐξέπεσον, quam hoc in illud. Ἐξέτρωσαν igitur hic passive sumitur pro ἐξημελώθησαν, id est, *abortivi facti sunt, excussi sunt*, ἔκτρωμα ἔγινοντο. Quæ metaphora iterum usurpatur infra, ubi agitur de lapsis.

(87) *Ὅστε συλλεγῆναι ἐκ τῶν δύο Ἐκκλησιῶν*. Ex Ecclesia scilicet Viennensi et Lugdunensi. Hæc autem verba imprimis notanda sunt, ex quibus manifeste apparet Viennensem Ecclesiam perinde ac Lugdunensem, suum tunc episcopum habuisse. Quippe Ecclesia ab antiquis scriptoribus non dici-

A Christianus : ille Christianum se esse clarissima voce professus, in martyrum numerum relatus est : advocatus quidem Christianorum judicis elogio appellatus, habens autem in seipso advocatum Spiritum sanctum multo abundantius quam Zacharias. Quem quidem charitatis exuberantia declaravit, quippe qui sustinuerit pro fratre defensione morti semet obijcere. Fuit enim et est germanus Christi discipulus, sequens Agnum quocumque ierit. Exinde etiam reliqui dignosci ac distingui cœpere. Et prompti quidem ac parati erant protomartyres, qui summa animorum alacritate solemnem illam martyrum confessionem ediderunt. Qui vero imparati et inexercitati, nec firmis adhuc erant viribus ad impetum tanti certaminis sustinendum, tunc manifeste patuerunt. Ex quibus decem circiter collapsi, maximum nobis dolorem et incredibilem luctum attulerunt ; et aliorum alacritatem fregissent, qui nondum comprehensi, licet gravissima paterentur incommoda, tamen martyrribus præsto aderant, nec ab eorum conspectu discedebant. Omnes tunc temporis gravissimo metu perculsi hærebamus, ob incertum confessionis eventum : non quod tormenta quæ inferebantur, inagnopere timeremus, sed quoniam exitum rei animo prospicientes, ne quis corrueret verebamur. Comprehendebantur quotidie qui digni erant ut numerum illorum supplerent : adeo ut ex utraque Ecclesia præstantissimi quique, et quorum maxime labore atque industria res hic constitutæ fuerant, simul omnes tenerentur. Capti sunt etiam quidam nostrorum servi qui gentiles erant, quandoquidem præses nos omnes requiri palam jusserat. Qui dæmonis impulsu, cum tormenta reformidarent quæ sanctos perpeti videbant, militibus ad hoc ipsum eos incitantibus, Thyestæa quasdam cœnas et incestos Oedipi concubitus, et alia quæ nec proloqui nobis nec cogitare fas est, ac ne credere quidem sustinemus apud homines unquam gesta fuisse, adversus nos ementiti 157

tur, nisi matrix, quam cathedralem vocamus. Ado Viennensis in *Chronico*, Justum tunc temporis Viennensem episcopum fuisse dicit, eundemque diuturno exilio maceratum palmam martyrii retulisse. Porro verbum συλλεγῆναι Christophorus vertit : *eximerentur*, Langus, *deligerentur*. Metaphora videtur esse a fructibus qui decerpuntur.

(88) *Δι' οἰκειότητα*. Hæc vox non solum propinquitatem generis designat, sed etiam amicitiam ad benevolentiam. Interpretes Nicephori etiam humanitatem addidit, non contentus necessitudinis vocabulo.

(89) *Διεπρίνοντο καθ' ἡμῶν*. Codex Regius, ἐφ' ἡμῖν.

(90) *Τι τῶν βλασφημῶν*. Recte Rufinus blasphemiam adversus Christianorum religionem intelligit. Quod plane confirmatur verbis proxime antecedentibus καὶ δι' ἐκείνων. Cum enim servi Christianorum, metu cruciatuum perterriti, infanticidia et incestos concubitus de Christianis confessi essent, studebat Satanas, ut Christiani qui comprehensi fuerant ejusmodi calumnias in religionem nostram jactarent. Quippe iudices omni tormentorum genere Christianos urgebant, ut Thyestæas quasdam cœnas et incestos concubitus apud se præagi faterentur.

sunt. His in vulgus sparsis, omnes continuo in nos adeo efferati sunt, ut si qui forte cognationis causa moderati erga nos hactenus exstitissent, tunc acerbissima indignatione commoti adversus nostros infremere. Complebatur itaque id quod a Domino prædictum fuerat his verbis ⁹¹: « Veniet tempus, cum quicumque vos occideris, cultum offerre videbitur Deo. » Exinde sanctissimi martyres ejusmodi tormenta sustinuerunt, quæ nulla unquam oratione exprimi possint: Satana ambitiose contendente ut ab illis quoque aliquid impie diceretur. Præcipue tamen vulgi ac præsidis et militum furor universus incubuit in Sanctum, diaconum Viennensem, et in Maturum, neophytum quidem illum, sed generosissimum nihilominus pugilem Christi: in Attalum quoque, patria Pergamenum, qui columna et firmamentum Ecclesiæ nostræ semper fuit: in Blandinam denique, per quam Christus ostendit, quæ vilia, deformia contemptaque hominibus videntur, ea maximo honore affici a Deo propter excellentem erga ipsum charitatem, quæ in virtute potentiaque ostenditur, non specie inani gloriatur. Nam cum universi trepidaremus, ipsaque illius temporalis domina, quæ et ipsa una cum reliquis martyribus strenue pugnabat, formidaret in primis ne illa ob tenuitatem corporis, liberam confessionem edere non valeret: tanto animi robore firmata est Blandina, ut tortores qui invicem sibi succedentes a prima luce usque ad vesperam omni tormentorum genere eam excruciaerant, resoluta nervorum compage desicerent; seque victos confessi, cum nullum tormenti genus quod ipsi inferri posset, reliquum haberent, mirarentur adhuc illam spiritum ducere, toto corpore lacerato atque perusso; testarenturque unicuique tormenti genus ad illam enecandam suffecisse, redum tot ac tanta tormenta. Verum beata illa, instar generosi cujusdam athletæ, in ipsa confessione vires atque animos resumebat. Eratque ei refectio et quies, sensumque omnem præsentis doloris adimebat prolatio horum verborum: « Christiana sum, et nihil apud nos mali geritur. » Sanctus vero, cum et ipse supra humanum modum cuncta quæ ab hominibus excogitari poterant tormenta fortiter sustineret, sperantibus jam impiis aliquid se indecorum atque **158** illicitum ex eo audire, ob nimiam

⁹¹ Joan. xvi.

Quo spectat illa vox Blandinæ, in mediis cruciatibus nihil aliud proloqueris quam: « Christiana sum, nihil apud nos mali geritur. » Potest etiam illud quod de *ἑκείνων*, referri ad decem illos qui initio persecutionis capti animum desponderant. Christophorus blasphemiam contra nomen Christi intelligere maluit.

(91) *Καὶ στρατιωτῶν*. Rufinus vertit, *officium, milites*. Nam Græca vox utrumque significat, tam officiales seu apparitores judicium, quam milites, ut fustus ostensuri sumus ad libros *De vita Constantini*. Hic vero milites malum intelligere, cum supra mentio fiat tribuni militum.

(92) *Σάγκτον διάκονον ἀπὸ Βιέννης*. Rufinus Sanctum diaconum Viennensem interpretatur, quod est ambiguum. Neque enim Sanctus fuit diaconus Viennensis Ecclesiæ, ut quidam hac Rufini versione

Ἄ Υπερβεβλημένως δὲ ἐνέσκηψεν ἡ ὄργη πᾶσα καὶ ὄχλου καὶ ἡγεμόνος καὶ στρατιωτῶν (91), εἰς Σάγκτον διάκονον ἀπὸ Βιέννης (92), καὶ εἰς Μάτουρον νεοφώτιστον μὲν, ἀλλὰ γενναῖον ἀγωνιστὴν, καὶ εἰς Ἄτταλον Περγαμητὸν τῷ γένει, στύλον καὶ ἐδραῖωμα τῶν ἐνταῦθα ἀεὶ γεγονότα, καὶ εἰς Βλανδίναν, δι' ἧς ἐπέδειξεν ὁ Χριστὸς ὅτι τὰ παρὰ ἀνθρώποις εὐτελεῖ καὶ ἀειδῆ καὶ εὐκαταφρόνητα φαινόμενα, μεγάλης καταξιούται παρὰ Θεοῦ δόξης διὰ τὴν πρὸς αὐτὸν ἀγάπην, τὴν ἐν δυνάμει δεικνυμένην, καὶ μὴ ἐν εἰδει καυχωμένην. Ἡμῶν γὰρ πάντων δεδιότων, καὶ τῆς σαρκίνης δεσποίνης αὐτῆς, ἥτις ἦν καὶ αὐτῆ τῶν μαρτύρων μία ἀγωνίστρια, ἀγωνιώσης μὴ οὐδὲ τὴν ὁμολογίαν δυνήσεται παρῆρσιάζασθαι διὰ τὸ ἀσθενὲς τοῦ σώματος, ἡ Βλανδίνα τοσαύτης ἐπιπλήρωθη δυνάμεως, ὥστε ἐκλυθῆναι καὶ παρεθῆναι τοὺς κατὰ διαδοχὰς παντὶ τρόπῳ βασανίζοντας αὐτὴν ἀπὸ ἑωθινῆς ἕως ἑσπέρας, καὶ αὐτοὺς ὁμολογούντας ὅτι νενίκηται, μὴδὲν ἔχοντες μηκέτι ὁ ποιήσουσιν αὐτῇ, καὶ θαυμάζοντες ἐπὶ τῷ παραμένειν ἔμπνου αὐτῆν, παντὸς τοῦ σώματος περιεβρωγόςτος (93) καὶ ἡνευγμένος, καὶ μαρτυρεῖν ὅτι ἐν εἰδῶς στρεβλώσεως ἰκαδὸν ἦν πρὸς τὸ ἐξαγαγεῖν τὴν ψυχὴν, οὐχ ὅτι γε τοιαῦτα καὶ τοσαῦτα. Ἄλλ' ἡ μακαρία ὡς γενναῖος ἀθλητῆς ἀνεάσεν ἐν τῇ ὁμολογίᾳ, καὶ ἦν αὐτῆς ἀνάληψις καὶ ἀνάπαυσις καὶ ἀναληψία τῶν συμβαινόντων, τὸ λέγειν, ὅτι « Χριστιανὴ εἰμι » καὶ παρ' ἡμῖν οὐδὲν φαῦλον γίνεται. Ὁ δὲ Σάγκτος, καὶ αὐτὸς ὑπερβεβλημένως καὶ ὑπὲρ πάντα ἀνθρώπων πάσας τὰς ἐξ ἀνθρώπων αἰτίας γενναίως ὑπομένων, τῶν ἀνόμων ἐπιτιμῶν διὰ τὴν ἐπιμονὴν (94) καὶ τὸ μέγεθος τῶν βασάνων ἀκούσεσθαι τι παρ' αὐτοῦ τῶν μὴ δεόντων, τοσαύτη ὑποστάσει ἀντιπαρετάξατο αὐτοῖς, ὥστε μὴδὲ τὸ ἴδιον κατεπιεῖν ὄνομα, μὴτε ἔθνος, μὴτε πόλεως ὄθεν ἦν, μὴτε εἰ δούλος ἢ ἐλεύθερος εἶη, ἀλλὰ πρὸς πάντα τὰ ἐπερωτώμενα ἀπεκρίνατο τῇ Ῥωμαϊκῇ φωνῇ: « Χριστιανός εἰμι. » Τοῦτο καὶ ἀντὶ ὀνόματος, καὶ ἀντὶ πόλεως, καὶ ἀντὶ γένους, καὶ ἀντὶ παντὸς ἐπαλήθως ὁμολογεῖ, ἄλλην δὲ φωνὴν οὐκ ἤκουσαν αὐτοῦ τὰ ἔθνη. Ὅθεν δὴ καὶ φιλονεικία μεγάλη τοῦ τε ἡγεμόνος καὶ τῶν βασανιστῶν ἐγένετο πρὸς αὐτὸν, ὥστε ὅποτε μὴκέτι μὴδὲν εἶχον ὁ ποιήσουσιν αὐτῷ, τὸ τελευταῖον χαλκᾶς λεπίδας διαπύρους προσεκόλλων τοῖς τρυφερωτάτοις μέλεσι τοῦ σώματος αὐτοῦ. Καὶ ταῦτα μὲν ἐκαίετο, αὐτὸς δὲ παρέμενε ἀνεπίκαμπτos καὶ

Inducti existimarunt. Certe Lugdunenses in hac epistola id non dicunt, sed tantum affirmant illum Vienna oriundum fuisse. Fuit igitur hic Sanctus patria quidem Viennensis, diaconus autem Lugdunensis Ecclesiæ.

(93) *Περιεβρωγόςτος*. Codex Med., Fuk., Savil. et Maz. *διεβρωγόςτος* habent, quod magis placet.

(94) *Διὰ τὴν ἐπιμονήν*. Amplector scripturam codicis Medicæi et Maz., Fuk. et Sav., in quibus legitur *ἐπιμονήν* καὶ τὸ μέγεθος τῶν βασάνων. Id est, *ob assiduitatem et gravitatem tormentorum*. Nam quod ex Gruteri libro proponitur *ὑπερβολήν*, vanissima conjectura est. Paulo post, ubi legitur ὅποτε μὴδὲν εἶχον, codex Medicæus et Maz., Fuk. et Savil. vocem interserunt hoc modo, ὅποτε μὴκέτι μὴδὲν εἶχον, quod est elegantius.

ἀνέδοτος, στεβρὸς πρὸς τὴν ἑμολογίαν, ὑπὸ τῆς οὐ-
 ρανίου πηγῆς τοῦ ὕδατος τῆς ζωῆς τοῦ ἐξιόντος ἐκ
 τῆς νηδύος (95) τοῦ Χριστοῦ δροσιζόμενος καὶ ἐνδυ-
 ναμούμενος. Τὸ δὲ σωματίον μάρτυς ἦν τῶν συμβε-
 βηκότων, ὅλον τραῦμα καὶ μύλωψ. καὶ συνεσπασμέ-
 των (96), καὶ ἀποβεβηλῆς τὴν ἀνθρώπειον ἔξωθεν
 μαρτῆν. Ἐν ᾧ πάσχω Χριστὸς μεγάλας ἐπετέλει
 δόξας, καταργῶν τὸν ἀντικείμενον, καὶ εἰς τὴν τῶν
 λοιπῶν ὑποτύπωσιν ὑποδεικνύων, ὅτι μὴδὲν φοβερὸν
 ὅπου Πατὴρ ἀγάπη, μὴδὲ ἀλλογενὴν ὅπου Χριστὸς
 δόξα. Τῶν γὰρ ἀνόμων μεθ' ἡμέρας πάλιν στρεβλοῦν-
 των τὸν μάρτυρα, καὶ νομιζόντων, ὅτι, οἰδοῦντων καὶ
 φλεγμαινόντων τῶν σωματίων (97), εἰ τὰ αὐτὰ προσ-
 ἐνεγκοίεν κολαστήρια, περιεσθίοντο αὐτοῦ, ὅποτε οὐδὲ
 τὴν ἀπὸ τῶν χειρῶν ἀπὴν ἠλείχεται ἢ ὅτι ἐναποθα-
 νῶν ταῖς βασάνοις, φρόδον ἐμποιήσῃ τοῖς λοιποῖς, οὐ
 μόνον οὐδὲν περὶ αὐτὸν τοιοῦτο συνέβη, ἀλλὰ καὶ
 παρὰ πᾶσαν δόξαν ἀνθρώπων ἀνέκυψε (98) καὶ ἀνωρ-
 θῆθη τὸ σωματίον ἐν ταῖς μετέπειτα βασάνοις, καὶ
 τὴν ἰδέαν ἀπέλαθε τὴν προτέραν καὶ τὴν χρῆσιν τῶν
 μελῶν, ὥστε μὴ κόλασιν, ἀλλ' ἴσασιν διὰ τῆς χάριτος
 τοῦ Χριστοῦ, τὴν δευτέραν στρέβλωσιν αὐτῷ γενέ-
 σθαι. Καὶ Βιβλιάδα δὲ τινα μίαν τῶν ἡρνημένων ἤδη
 ἐκ τῶν διάβολος καταπεπωκέναι, θελήσας δὲ καὶ διὰ
 βλασφημίας (99) κατακρίναι, ἦγεν ἐπὶ κόλασιν, ἀναγ-
 κάζων εἰπεῖν τὰ ἄθεα περὶ ἡμῶν, ὡς εὐθραυστον ἤδη
 καὶ ἀναδρον. Ἡ δὲ ἐν τῇ στρεβλώσει ἀνέντηξε, καὶ
 ὡς ἂν εἰπεῖν, ἐκ βαθέος ὕπνου ἀνεγρηγόρησεν, ὑπο-
 μνηθεῖσα διὰ τῆς προσκαρῶν τιμωρίας τὴν αἰώνιον
 ἐν γέννη κόλασιν, καὶ ἐξ ἐναντίας ἀντίπε τοῖς βλασ-
 φήμοις (1) φήσασα· « Πῶς ἂν παιδία φάγοιεν οἱ τοιοῦ-
 τοι, οἳς μὴδὲ ἀλόγων ζῶων αἶμα φαγεῖν ἐξόν; » Καὶ
 ἀπὸ τοῦδε Χριστιανῆν ἑαυτὴν ὠμολογεῖ, καὶ τῷ κλή-
 ρῳ τῶν μαρτύρων προσετέθη. Καταργηθέντων δὲ τῶν
 τυραννικῶν κολαστηρίων ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ διὰ τῆς
 τῶν μακαρίων ὑπομονῆς, ἑτέρας μηχανὰς ὁ διάβολος
 ἐπέθηκε. τὰς κατὰ τὴν εἰρηκτὴν ἐν τῷ σκότει καὶ τῷ χυλε-
 ποτέτῳ χωρὶς συγκαίσει, καὶ τὰς ἐν τῷ ξύλῳ διατάσεις
 τῶν ποδῶν (2), ἐπὶ πέμπτον διατεινομένων τρύπημα,

A vim et magnitudinem cruciatuum : tanta firmitate
 eis restitit, ut nec suum, nec gentis aut civitatis ex
 qua esset oriundus nomen, nec utrum servus esset
 an ingenuus, prolocutus sit : sed ad omnes interro-
 gationes Romana lingua responderit : « Christianus
 sum. » Hoc sibi nomen, patriam, genus, omnia de-
 nique esse subinde profitebatur ; neque aliam vo-
 cem ab eo gentiles extorquere valuerunt. Quam etiam
 ob causam maxima adversus illum et præsidiis et
 tortorum pertinaciâ furoris exarsit. Adeo ut cum
 nihil amplius ipsis superesset quo illum torque-
 rent, candentes æris laminas mollioribus ejus mem-
 bris affligerent. Et membra quidem adurebantur :
 ipse vero rectus atque inconcussus, firmis vestigiis
 in confessione perstitit, utpote cœlesti fonte aquæ
 vivæ quæ ex ventre Christi profluit, perfusus fir-
 matusque. Porro corpus ipsum abunde testabatur
 ea quæ acciderant, quippe quod nihil aliud esset
 præter vulnera atque vibices : totum contractum
 atque contortum, nec jam externam hominis spe-
 ciem retinens. In quo Christus ipse perpetuens,
 magna miracula patrabat, adversarium funditus
 delens, et illustri exemplo cæteris ostendens, nihil
 esse metuendum ubi charitas Patris adsit ; nullum
 dolorem, ubi gloria veritus Christi. Quippe cum
 impii illi paucis post diebus iterum torquere mar-
 tyrem cœpissent, crederentque si turgescentibus
 adhuc et inflammatis vulneribus eadem tormenta
 de integro adhiberent, fore ut illo superiores eva-
 derent, quippe qui ne manuum quidem contracta-
 tionem posset sustinere : vel id certe eventurum,
 ut ille tormentis immortalis, terrorem injiceret re-
 liquis : non modo nihil ejusmodi illi contigit, sed
 præter omnium opinionem, corpus ejus subito re-
 levatum erectumque constitit in tormentis poste-
 rioribus, et pristinam speciem, usumque membro-
 rum recuperavit. Prorsus ut secunda illa excarni-
 ficatio, divina opitulante gratia, medelam potius
 quam pœnam ei attulisse videretur. Sed et Biblia-

(95) Ἐκ τῆς νηδύος. Alludit ad cap. vii ex
 Joannis Evangelio, in quo legitur : *Flumina de
 ventre ejus fluent aquæ vivæ.*

(96) Συνεσπασμένον. Contractum et incurvum
 malim vertere, quam *distractum et divulsum*, ut
 initio verteram. Hoc enim esset διεσπασμένον. Con-
 tractum autem intelligo præ magnitudine tormento-
 rum. Nam qui in equuleo torquebantur vehemen-
 tins, caput incurvare cogebantur, ut docet Am.
 Marcellinus, cum ait : *Vel sub equuleo caput incur-
 vos, aut ictu carnificis torvi substravit.* Inapte Chri-
 stophorsonus *contractum in rugas corpus* interpreta-
 tus est.

(97) Φλεγμαινόντων τῶν σωματίων. Scribendum
 videtur τραυμάτων, ut legit Rufinus.

(98) Ἀνέκυψε. Sic in codice Mediceo et Maz.,
 Fuk. et Sav. et apud Nicephorum legitur, quæ pro-
 cul dubio vera hujus loci scriptura est. Opponitur
 enim ἀνέκυψε καὶ ἀνωρθῆθη illis quæ supra dixerat
 de toto corpore Sancti diaconi contracto atque in-
 curvato. Itaque hic locus superiore expositionem
 nostram plane confirmat. Editi antea, ἀνεκάλυψε.

(99) Διὰ βλασφημίας. Christophorsonus blasphemiam
 adversus Christum intellexit. Videndum
 tamen est, ne hic quoque blasphemia adversus re-

ligionem Christianorum intelligatur. Certe quæ
 sequuntur verba id penitus evincunt. Sequitur enim
 ἀναγκάζων εἰπεῖν τὰ ἄθεα περὶ ἡμῶν. Porro hæc
 mulier in ms. Maz. ac Med. Βιβλιάς dicitur, non
 Βιβλίς. Sic etiam vocatur in Fuk Rufinus hæc cum
 Blandina videtur confusisse, gravi errore.

(1) Ἀντίπε τοῖς βλασφημοῖς. Editi, βασανιστάς. Longe melior est lectio quam reperi in
 codice Maz. et Med., Fuk. et Savil. τοῖς βλασφη-
 μοῖς. Sic vocantur a Lugdunensibus gentiles, qui
 Christianam religionem calumniabantur : vel certe
 lapsi, qui præ cruciatuum violentia infanticidia et
 incestus a Christianis admitti fassi erant.

(2) Καὶ τὰς ἐν τῷ ξύλῳ διατάσεις τῶν ποδῶν.
 Superiore libro ubi de Justini martyrio dictum est,
 observavimus ξύλον a Græcis dici, quem Latini
 appellant *nervum*. Id plane confirmat Rufinus qui
 hunc locum ita interpretatur : *Ac septimo, ut di-
 cunt, puncto in nervo pedes, contra quam credi fas
 est, distenti, in intimo pœnarum loco deperirent.* Has
 διατάσεις τῶν ποδῶν optime expressit Prudentius in
 versibus quos supra citavimus :

*Lignoque plantas inserit,
 Divaricatis cruribus.*

dem quamdam ex eorum numero qui Christi fidem abnegaverant, cum jam diabolus a se absorptam crederet, velletque insuper damnationem illius cumulare blasphemia, ad supplicium duxit, adigens eam utpote fragilem jam et ignavam, impia **159** de nobis proloqui. Verum illa resipuit inter cruciatus, ac veluti ex altissimo somno excitata est, præsentis supplicio de æternæ gehennæ cruciatibus ipsam subnemente. Et contradicens impiis: Qui fieri posset, inquit, ut infantes comederent, quibus ne sanguinem quidem animantium degustare licet. Abhinc Christianam se esse confessa, in consortium martyrum relata est. Porro cum universa tyrannorum tormenta per martyrum constantiam a Christo essent hebetata ac retusa, alias machinas diabolus excogitavit, ut scilicet in obscurissimum ac molestissimum carceris locum conjicerentur, utque pedes in nervo ad quintum usque foramen distensos haberent, ac reliqua hujusmodi cruciatuum genera perferrent, quibus ministri, utpote infensi et a dæmone incitati, vexare inclusos consueverunt. Adeo ut: ex eorum numero quamplurimi in carcere suffocati interierint, quos scilicet Deus, qui suam in omnibus gloriam ostendit, hoc mortis genere defungi voluerat. Alii siquidem, qui acerbissime excruciatii fuerant, ita ut ne vivere quidem diutius posse crederentur quamvis omni curationis genere refocillati fuissent, permanserunt in custodia: hominum quidem auxilio destituti, verum roborati a Deo, et tam animi quam corporis vigore firmati; qui quidem accendebant cæteros et consolabantur. Alii vero novelli qui recens comprehensi fuerant, quorum corpora cruciatibus perferendis nondum assueverant, cum gravitatem carceris pati non possent, in ipsa custodia expirarunt. Beatissimus autem Pothinus, qui episcopatum Lugdunensis Ecclesiæ administrabat nonagenario major, et corpore admodum infirmo, ob præsentem quidem corporis imbecillitatem ægre spiritum trahens, cæterum præ cupiditate imminentis martyrii mirabili alacritate animi firmatus, etiam ipse ad tribunal ferebatur: corpore quidem partim ob se-

Porro hujus supplicii hæc videtur fuisse forma. **D** Truncus fuit ligneus, quinque hinc et inde foraminibus certo invicem spatio divisus excavatus. In hæc foramina tanquam in ocreas quasdam, pedes insebantur noxiorum, et vinculis seu nervis astringebantur, ut ex Aratoris versibus colligitur, quos supra retulimus in adnotationibus ad librum iv. Et Rufinus quidem hæc foramina vulgo puncta appellata esse testatur, quod confirmat locus ex passione Chrysanti et Dariæ, quem ibidem adduxi. Sed quod Rufinus septimum punctum dixit, vix credibile mihi videtur. Certe Eusebius hoc loco quintum duntaxat foramen dixit: et aliis in locis hunc numerum foraminum nunquam supergressus est.

(3) Διὰ τὴν προκειμένην. Hoc loco verba videntur esse transposita. Sic igitur legendum puto, διὰ τὴν ἐγκειμένην σωματικὴν ἀσθένειαν. Et paulo post ubi legitur, διὰ τὴν ἐγκειμένην τῆς μαρτυρίας ἐπιθυμίαν, scribo προκειμένην. Porro hoc Pothini martyrium elegantissime describit Eucherius Lugdunensis episcopus in sermone de S. Blandina: *Præ-*

καὶ τὰς λοιπὰς αἰκίας, ὅσας εἰώθασιν ὀργιζόμενοι ὑπουργοῖ, καὶ ταῦτα διαδόλου πλήρεις, διατιθέσθαι τοὺς ἐγκλειομένους, ὥστε ἀποπνεῖγθαι τοὺς πλείστους ἐν τῇ εἰρκτῇ, ὅσους γὰρ ὁ Κύριος οὕτως ἐξελεθεὶν ἠθέλησεν, ἐπιδεικνύων τὴν αὐτοῦ δόξαν. Οἱ μὲν γὰρ βραβανισθέντες πικρῶς, ὥστε δοκεῖν μηδὲ τῆς πάσης θεραπείας τυχόντας ἐπιζητοῦσι δύνασθαι, παρρέμενον ἐν τῇ εἰρκτῇ, ἔρημοι μὲν τῆς παρὰ ἀνθρώπων ἐπιμελείας, ἀναρβρωνόμενοι δὲ ὑπὸ τοῦ Κυρίου καὶ ἐνδυναμούμενοι καὶ σώματι καὶ ψυχῇ, καὶ τοὺς λοιποὺς παρορμῶντες καὶ παραμυθούμενοι. Οἱ δὲ νεαρὸι καὶ ἄρτι συνελιγμένοι, ὧν μὴ προκατήκιστο τὰ σώματα, τὸ βάρος οὐκ ἔφερον τῆς συγκλείσεως, ἀλλ' ἔδον ἐναπέθνησκον. Ὁ δὲ μακάριος Ποθινὸς ὁ τὴν διακονίαν τῆς ἐπισκοπῆς ἐν Λουγδούνῃ πεπιστευμένος, ὑπὲρ τὰ ἐνενηκόντα ἔτη τῆς ἡλικίας γεγονώς, καὶ πάνυ ἀσθενὴς τῷ σώματι, μόλις μὲν ἐμπνέων διὰ τὴν προκειμένην (3) σωματικὴν ἀσθένειαν, ὑπὸ δὲ προθυμίας πνεύματος ἀναρβρωνόμενος διὰ τὴν ἐγκειμένην τῆς μαρτυρίας ἐπιθυμίαν, καὶ αὐτὸς ἐπὶ τὸ βῆμα ἐσύρετο, τοῦ μὲν σώματος καὶ ὑπὸ τοῦ γήρωος καὶ ὑπὸ τῆς νόσου λελυμένου, τρηομένης δὲ τῆς ψυχῆς ἐν αὐτῷ, ἵνα δι' αὐτῆς Χριστὸς θριαμβεύσῃ. Ὅς ὑπὸ τῶν στρατιωτῶν ἐπὶ τὸ βῆμα κομισθεὶς, παραπεμπόντων αὐτὸν τῶν πολιτικῶν ἐξουσιῶν, καὶ πάντων τοῦ πλήθους ἐπιδοῆσεις παντοίας ποιουμένων, ὡς αὐτοῦ ὄντος τοῦ Χριστοῦ, ἀπεδίδου τὴν καλὴν μαρτυρίαν. Ἀναταζόμενος δὲ ὑπὸ τοῦ ἡγεμόνος, τίς εἶπεν Χριστιανῶν ὁ θεός, ἔφη: « Ἐὐν ἦς ἀξιός, γνώσῃ. » Ἐντεῦθεν δὴ ἀφειδῶς ἐσύρετο, καὶ ποικίλας **C** ἔπαυσε πληγὰς, τῶν μὲν σύνεγγυος, χερσὶ καὶ ποσὶν ἐνυβριζόντων παντοίας, μηδὲ τὴν ἡλικίαν αἰδομένων αὐτοῦ, τῶν δὲ μακρῶν, ὃ μετὰ χεῖρας ἕκαστος εἶχεν, εἰς αὐτὸν ἀκοντιζόντων, πάντων δὲ ἡγουμένων μεγάλως πλημμελεῖν καὶ ἀσεθεῖν, εἰ τις ἀπολειφθεῖ τῆς εἰς αὐτὸν ἀσέλγειας· καὶ γὰρ τοὺς θεοῦς αὐτῶν ἕροντο οὕτως ἐκδικήσειν. Καὶ μόλις ἐμπνέων ἐρρίφη ἐν τῇ εἰρκτῇ (4), καὶ μετὰ δύο ἡμέρας ἀπέψυξεν. Ἐνταῦθα δὲ μεγάλη τις οἰκονομία τοῦ Θεοῦ ἐγένετο, καὶ ἔλεος ἀμέτρητον ἀνεφαίνετο Ἰησοῦ, σπανίως μὲν ἐν τῇ ἀδελφότητι γεγονὸς (3), μὴ ἀπολειπόμενον ἐξ τῆς τέχνης τοῦ Χριστοῦ. Οἱ γὰρ κατὰ τὴν πρώτην

stilit inter ista divina Providentia, ut in tantis patriæ sacrificiis, etiam pontifex non deesset. Rapitur ad impiam quæstionem grandævus et plenus dierum B. pater noster Pothinus, Ecclesiæ hujus antistes, et pro eruditionis, ut credimus, merito, gregi suo jungitur. Ac post Domini corporis sacrificium, profanis tribunalibus novam de se hostiam Christo oblaturus inferitur. Senilis infirmitas per injurias et afflictiones furentium ministrorum ita celerem sortitur exitum, ut intelligeres ad tempus illud soli martyrio reservatum.

(4) Ἐρρίφη ἐν τῇ εἰρκτῇ. Codex Medicæus habet εἰς τὴν εἰρκτῆν, nec aliter codex Maz., Fuk. et Savilli.

(5) Σπανίως μὲν... γεγονός. Notandum est quod aiunt Lugdunenses, rarum adhuc in Ecclesia ejusmodi indulgentiæ usum fuisse erga lapsos. Nempe quia ad hoc usque tempus pauci admodum lapsi fuerant. Itaque cessante morbo, nihil opus erat hujusmodi medicina. Subsecutis autem persecutionibus, hoc remedium crebrius usitatum est.

σάλληψιν ἔξαρνοι γενόμενοι, συνεκλείοντο καὶ αὐτοὶ καὶ μετεῖχον τῶν δεινῶν. Οὐδὲ γὰρ ἐν τῷ καιρῷ τούτῳ ἀφελός τι αὐτοῖς ἡ ἔξάρνησις ἐγένετο· ἀλλ' οἱ μὲν ὁμολογούντες ὁ καὶ ἦσαν, συνεκλείοντο ὡς Χριστιανοί, μηδεμιᾶς ἄλλης αἰτίας αὐτοῖς ἐπιφερομένης, οὗτοι δὲ λοιπὸν ὡς ἀνδροφόνου καὶ μιαιοὶ κατεῖχοντο, διπλοτέρου παρὰ τοὺς λοιποὺς κολαζόμενοι. Ἐχεινοῦς μὲν γὰρ ἐπεκοῦφιζεν ἡ χαρὰ τῆς μαρτυρίας, καὶ ἡ ἐλπίς τῶν ἐπηγγελμένων, καὶ ἡ πρὸς τὸν Χριστὸν ἀγάπη, καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ πατρικόν· τούτους δὲ τὸ συνεῖδ'; μεγάλως ἐτιμωρεῖτο, ὥστε καὶ παρὰ τοῖς λοιποῖς ἅπασιν κατὰ τὰς παρόδους, διαδήλους τὰς βίβεις αὐτῶν εἶναι. Οἱ μὲν γὰρ ἱεροὶ προήεσαν (β), δόξης καὶ χάριτος πολλῆς ταῖς βίβειν αὐτῶν συγκεκραμένης, ὥστε καὶ τὰ δεσμὰ κόσμον εὐπρεπῆ περιεῖσθαι αὐτοῖς, ὡς νύμφη κεκοσμημένη ἐν χρυσοῦσι χρυσοῖς περιπεποικιλμένοις (7), τὴν εὐωδίαν ὀδοῦντες ἅμα τὴν Χριστοῦ (8), ὥστε ἐνίουσ δόξαι καὶ μύρω κοσμηκῶ κεχρίσθαι αὐτούς· οἱ δὲ, καττηφείς καὶ ταπεινοὶ καὶ δυσσεβεῖς, καὶ πάττης ἀσχημοσύνης ἀνάπλοιοι, προσέτι δὲ ὑπὸ τῶν ἔθνῶν ὀνειδιζόμενοι ὡς ἀγενεῖς καὶ ἀνανδροί, ἀνδροφόνων μὲν ἔγκλημα ἔχοντες, ἀπολωλεκότες δὲ τὴν πάντιμον καὶ ἔνδοξον καὶ ζωποῖδον προσηγορίαν. Ταῦτα δὲ οἱ λοιποὶ θεωροῦντες, ἐστηρίχθησαν, καὶ οἱ συλλαβανόμενοι ἀδιστακτικῶς ὀμολόγουν, μηδὲ ἔνοιαν ἔχοντες διαβολικοῦ λογισμοῦ. Τούτοις μεταξὺ τινα ἐπειπόντες, αὐθις ἐπιφέρουσι· «Μετὰ ταῦτα δὴ λοιπὸν εἰς πᾶν εἶδος διηρεῖτο τὰ μαρτύρια τῆς ἐξόδου (9) αὐτῶν. Ἐκ διαφόρων γὰρ χρωμάτων καὶ παντοίων ἀνθῶν ἕνα πλέξαντες στέφανον, προστήνεγκαν τῷ Πατρὶ. Ἐχρῆν γοῦν τοῖς γενναίοις ἀθλητάς, ποικίλον ὑπομειναντας ἀγῶνα καὶ μεγάλως νικήσαντας, ἀπολαβεῖν τὸν μέγαν τῆς ἀφθαρσίας στέφανον. Ὁ μὲν οὖν Μάτουρος καὶ ὁ Σάγκτος καὶ ἡ Βλανδίνα καὶ Ἀτταλὸς ἤγοντο ἐπὶ τὰ θηρία εἰς τὸ δημόσιον (10), καὶ εἰς τὸ κοινὸν τῶν ἔθνῶν τῆς ἀπανθρωπίας θέαμα, ἐπίτηδες τῆς τῶν θηριομαχιῶν ἡμέρας διὰ τοὺς ἡμετέρους διδομένης (11). Καὶ ὁ μὲν Μάτουρος καὶ ὁ Σάγκτος αὐθις

nectum, partim vi morbi penitus exhausto ac soluto: animam vero adhuc retinens, ut per eam Christus triumpharet. Perlatus igitur a militibus ad tribunal, prosequentibus ipsum magistratibus civitatis, et universa plebe variis eum acclamationibus impetente tanquam ipse Christus esset, egregium edidit testimonium. Interrogatus vero a præsidente quisnam esset Christianorum Deus, respondit: « Si dignus **160** fueris, cognosces. » Post hæc absque ullo humanitatis respectu raptatus, atque innumeris plagis affectus est, cum ii quidem qui propius astabant, calcibus et pugnis illum contumeliose appeterent, nec ullam ejus ætatis reverentiam exhiberent; qui vero longius distabant, quidquid ad manum erat, in ipsum conjicerent: **B** omnes denique gravissimi delicti ac piaculi reos se existimarent, nisi pro sua quisque parte ei petulantanter insultare studuissent. Quippe hoc modo injuriam deorum suorum ulturos se arbitrabantur. Exinde vix adhuc spirans in carcerem projectus est, tandemque post biduum animam exhalavit. Hic vero singularis quædam Dei dispensatio, et immensa Jesu Christi misericordia apparuit: raro quidem inter fratres exemplo, sed a dexteritate ingenioque Jesu Christi minime alieno. Omnes siquidem qui a prima statim comprehensione fidem negaverant, ipsi quoque in carcerem conjecti, eadem quæ cæteri martyres perfererebant. Neque enim illis quidquam tunc profuit fidei suæ negatio. **C** Verum illi quidem qui sese id quod revera erant, esse profitebantur, tanquam Christiani conjicerebantur in vincula, nullo alio crimine ipsis objecto. Hi vero perinde ac homicidæ et scelerati homines deinceps detinebantur, duplo gravius quam reliqui supplicium perferentes. Illos enim gaudium martyrii, spesque promissæ: beatitudinis, et charitas erga Christum, et Dei Patris Spiritus recreabat. Hos vero graviter torquebat conscientia: ita ut dum traducerentur, ipso vultu atque aspectu facile dis-

(6) Vulg. προσήεσαν. In codice Maz. et Fuk., Savil. et Medicæo, legitur προήεσαν, quam scripturam secutus videtur Christophersonus. Hoc est quod ante dixit, κατὰ τὰς παρόδους, dum scilicet e carcere procedunt usque ad tribunal.

(7) Ἐν χρυσοῖς περιπεποικιλμένοις. Alludit ad locum qui est in psalmo xliiv et paulo aliter hodie legitur, περιπεποικιλμένη scilicet, sed melius est περιπεποικιλμένοις. Mos enim erat, tunicarum fimbrias variegare, ut testatur Amm. Marcellinus in lib. xiv, ut longiores fimbriæ tunicæ perspicue luceant, varietate liciorum effigiate in species animalium multiformes. Certe in codice Med. et Maz. scribitur πεποικιλμένοις, nec aliter Fuk.

(8) Εὐωδίαν ὀδοῦντες... τοῦ Χριστοῦ. Alludit ad verba Pauli apostoli, Christi bonus odor sumus.

(9) Τὰ μαρτύρια τῆς ἐξόδου. Verba hic videntur esse transposita, quæ sic construo, εἰς πᾶν εἶδος διηρεῖτο τῆς ἐξόδου τὰ μαρτύρια αὐτῶν.

(10) Εἰς τὸ δημόσιον. Hoc nomine amphitheatrum videtur intelligi. Neque enim referri potest ad θέαμα, primo quia repetitur præpositio εἰς τὸ δημόσιον καὶ εἰς τὸ κοινόν, etc. Ita enim legitur in codice Med., Maz., Fuk. et Savil. Quod si δημόσιον refer-

retur ad vocem θέαμα, dixissent εἰς τὸ δημόσιον καὶ κοινόν, etc. Porro eleganter amphitheatrale munus, in hac epistola vocatur publicum gentilium inhumanitatis spectaculum. In eo siquidem loco gentiles suam tum in Christianos, tum in reliquos bestiarum, belluinam sævitiam publice spectandam exhibebant.

(11) Τῶν θηριομαχιῶν ἡμέρας... διδομένης. Hujus loci sensum non assecuti sunt interpretes. Sensus autem est, præsidem seu legatum provincię Lugdunensis, spectaculum ferarum extra ordinem populo præbuisse, constituta ad id die, propter Christianos quos ad bestias damnaverat. Erant enim apud Romanos ordinarii ac solennes munerum dies, qui in mensem Decembrem incidebant, ut est in calendario Heruvartii. Extra hos dies non licebat munerariis ac duumviris quibus hujusmodi editionum onus erat impositum, spectacula ferarum populo exhibere, ut docet epistola Ecclesię Smyrnenensis de martyrio Polycarpi, quæ superius relata est in libro iv. Verum majores judices qui jus gladii et ad bestias damnandi habebant, hujusmodi meridiana spectacula, quoties ipsis libitum erat, exhibebant, ut cum populi voluptate noxios et medio tollerent. Cujus rei exemplum illustre est in Actis martyrum

cernerentur a cæteris. Quippe illi quidem hilares accedebant, majestatem quamdam venustati intermistam vultibus preferentes; adeo ut vincula præcipuum ipsis ornatum addidisse viderentur, instar sponsæ sinitribis aureis variegatis ornata: ad hæc suavem Christi odorem spirantes, ita ut nonnulli terreno eos unguento delibutos putarent. Ii vero demisso vultu, abjecti et squalidi ac sordidi, omnique deformitatis genere cooperiti: ab ipsis quin etiam gentilibus probro affecti utpote ignavi atque imbelles, qui homicidarum quidem sibi ipsis crimen imposuissent, Christianorum autem venerandum et gloriosum ac salutare nomen amisissent. Quæ cum cæteri viderent, magnopere confirmabantur. Et si quem postea comprehendendi contigerat, is statim absque ulla cunctatione confitebatur, ne cogitatione quidem tenuis consilium **161** ac suggestionem dæmonis admittens. » Paucis deinde interjectis, iterum hæc subjiciunt: « His ita gestis, inquit, deinceps ipsorum martyria in varias mortis species divisa sunt. Ex omni quippe florum genere diversisque coloribus unicam textentes coronam beatissimi martyris, Deo Patri obtulerunt. Æquum sane erat ut fortissimi athletæ, qui multiplex certamen subierant, atque insignem victoriam retulerant, insignem immortalitatis coronam acciperent. Maturus igitur et Sanctus cum Blandina et Attalo ducti sunt ad bestias in amphitheatrum, ad publicum spectaculum inhumanitatis gentilium: præbito de industria munerum die propter nostros. Et Maturus quidem ac Sanctus rursus omnia tormentorum genera in amphitheatro subierunt, quasi nihil antea perpassi essent. Aut potius quasi athletæ qui multis jam vicibus adversarium superassent, et de corona ipsa jam decertarent, rursus consueta illic flagrorum verbera pertulerunt, et bestiarum ipsos trahentium morsus, et quæcunque alia vul-

Tarachi, Probi et Andronici. Nam cum Maximus, proconsul Ciliciæ, eos ad bestias damnasset, advocans Terentianum sacerdotalem Ciliciæ, jussit ei sequenti die munera edenda curare, ut legitur in cap. 10 eorumdem Actorum.

(12) *Διὰ πλειόνων ἤδη κλήρων.* Jam supra nominimus multas hic translationes esse a re athletica. Inter has numeranda est vox κλήροι. Solebant enim athletæ qui in ludis certaturi erant, sortito educi. Quod quomodo fieret, docet nos Lucianus in *Hermotimo*. Cistella erat argentea, deo certaminum præsidii sacra, in quam conjiciebantur sortes seu tesserae breves. In duabus inscripta erat littera A, in aliis duabus B, in aliis item duabus Γ, et sic deinceps. Tum athletæ sortes et cista educabant. Quibus A obvenisset, ii inter se committebantur primo loco pugnaturi. Eratque hic πρῶτος κλήρος. Similiter qui litteram B eduxissent, secundo loco inter se certabant. Ita sors et urna suum cuique adversarium assignabat. Is qui adversarium suum vicerat, non statim coronabatur. Sed cum aliis qui adversarios item suos vicerant, iterum pugnaturus componebatur, donec unus omnium victor superesset. Quam in rem pluribus opus erat sortitionibus. Hinc est quod in inscriptione Farnesiana, quam refert Gruterus pag. 314, Asclepiades quidam pancratiasta, in multis certaminibus victoriam re-

Α διήσαν ἐν τῷ ἀμφιθέατρῳ διὰ πάσης κολάσεως, ὡς μηδὲν ὄλω; προπεπονηότες, μᾶλλον δὲ ὡς διὰ πλειόνων ἤδη κλήρων (12) ἐκθεβιακότες τὸν ἀντίπαλον, καὶ περὶ τοῦ στεφάνου αὐτοῦ τὸν ἀγῶνα ἔχοντες, ὑπέφερον πάλιν τὰς διεξόδους τῶν μαστίγων (13) τὰς ἐκεῖσε εἰθισμένας, καὶ τοὺς ἀπὸ τῶν θηρίων ἐληθημοὺς, καὶ πάνθ' ὅσα μαινόμενος ὁ δῆμος ἄλλοι ἀλλὰ ἄλλοθεν ἐπεβόων καὶ ἐπεκελεύοντο, καὶ ἐπὶ πᾶσι τῇ σιδηρᾶν καθέδραν, ἐφ' ἧς τηγανίζομενα τὰ σώματα, κνίσσης αὐτοὺς ἐνεφόρει. Οἱ δ' οὐδ' οὕτως ἔληγον, ἀλλ' ἔτι καὶ μᾶλλον ἐξεμαίνοντο. βουλόμενοι νικῆσαι τὴν ἐκεῖνων ὑπομονήν. Καὶ οὐδ' ὡς παρὰ Σάγκτου ἑτερόν τι ἤκουσαν, πρὸ ἦν ἀπαρχῆς εἰθιστο λέγειν τῆς ὁμολογίας φωνήν. Οὗτοι μὲν οὖν δι' ἀγῶνος μεγάλου ἐπιπολὺ παραμένουσας αὐτῶν τῆς ψυχῆς, τοῦτοχρον ἐτύθησαν, διὰ τῆς ἡμέρας ἐκεῖνης, ἀντὶ πάσης τῆς ἐν τοῖς μονομαχίαις (14) ποικιλίας, αὐτοὶ θέαμα γινόμενοι τῷ κόσμῳ. Ἡ δὲ Βλανδίνα ἐπὶ ξύλου κρεμασθεῖσα, πρὸς κεῖτο βορὰ τῶν εἰσβαλλομένων θηρίων· ἡ καὶ διὰ τοῦ βλέπεσθαι σταυροῦ σχήματι κρεμαμένη, διὰ τῆς εὐτόνου προσευχῆς, πολλὴν προθυμίαν ἐνεποίει τοῖς ἀγωνιζομένοις, βλεπόντων αὐτῶν ἐν τῷ ἀγῶνι, καὶ τοῖς ἔξωθεν ὀρθαλοῖς διὰ τῆς ἀδελφῆς, τὸν ὑπὲρ αὐτῶν ἑσταυρωμένον, ἵνα πείσῃ τοὺς πιστεύοντας εἰς αὐτὸν, ὅτι πᾶς ὁ ὑπὲρ τῆς Χριστοῦ δόξης παθὼν, τὴν κοινωνίαν αἰεὶ ἔχει μετὰ τοῦ ζῶντος Θεοῦ. Καὶ μηδὲν ἀψάμενος τότε τῶν θηρίων αὐτῆς, καθαιρεθεῖσα ἀπὸ τοῦ ξύλου, ἀνελήφθη πάλιν εἰς τὴν εἰρκτήν, εἰς ἄλλον ἀγῶνα τηρουμένη, ἵνα διὰ πλειόνων γυμνασμάτων νικήσασα, τῷ μὲν σχολιῷ ὄφει ἀπαράτητον ποιῆσαι τὴν καταδίκην, προτρέψῃται δὲ τοὺς ἀδελφοὺς ἢ μικρὰ καὶ ἀσθενῆς καὶ εὐκαταφρόνητος, μέγαν καὶ ἀκαταγώνιστον ἀθλητὴν Χριστὸν ἐνδεύμενη, διὰ πολλῶν κλήρων ἐκθιδάσασα (15) τὸν ἀντικείμενον, καὶ δι' ἀγῶνος τὸν τῆς ἀφθαρσίας στεφανομένη στέφανον. Ὁ δὲ Ἄτταλος καὶ αὐτὸς μεγάλως

tulisse dicitur, τὸ δεύτερον καὶ τρίτον μετὰ πρῶτον ἢ δεύτερον κλήρον στήσας τοὺς ἀνταγωνιστάς. Id est, *post primam aut post secundam sortitionem, secundo vel tertio superatis adversariis*. Id enim usu veniebat, ob eam rationem quam dixi, quoties plura erant paria athletarum. Quippe victores inter se componebantur, et secunda inter eos fiebat sortitio, ac rursus tertia, donec victoria ad unum rediisset. Et hoc est quod in hac epistola dicitur διὰ πλειόνων κλήρων. Ad hanc athletarum sortem referenda sunt ea quæ habes in principio hujus epistolæ de Eragatho, ἀνελήφθη καὶ αὐτὸς εἰς τὸν κλήρον τῶν μαρτύρων.

(13) *Τὰς διεξόδους τῶν μαστίγων.* Musculus veritū verberum illationes; Christophorus, *trajectiones*. Dicitur videtur pro τὰς ἐν ταῖς διεξόδοις μαστίγας, id est, *verbera illata dum traducerentur in vompa*.

(14) *Ἐν τοῖς μονομαχίαις.* Codex Maz., Med. et Fuk. habent *μονομαχίαις*.

(15) *Διὰ πολλῶν κλήρων ἐκθιδάσασα.* Scribendum est *ἐκθιδάσασα*, ut supra. Aique ita legitur in codice Mediceo et apud Nicephorum. Vide Petrum Fabrum in libro primo *Agonistici*, cap. 24. Porro notandum est Blandinam, utpote servam, cruci affixam fuisse, quod erat supplicium servorum.

ἱερατικῆς ἐπὶ τοῦ ὄχλου, καὶ γὰρ ἦν ὀνομαστός, ἔτοιμος εἰσῆλθεν ἀγωνιστῆς διὰ τὸ εὐσυνειδητον, ἐπιβῆ γνησίως ἐν τῇ Χριστιανῇ συντάξει γεγυμνασμένος ἦν, καὶ ἀεὶ μάρτυς ἐγεγονέει παρ' ἡμῖν ἀληθείας. Καὶ περιαχθεὶς κύκλῳ τοῦ ἀμφιθεάτρου (16), κίρκως αὐτὸν προάγοντος ἐν ᾧ ἐπεγέγραπτο Ῥωμαῖσι· Οὗτός ἐστιν Ἀτταλὸς ὁ Χριστιανός· καὶ τοῦ δήμου σφόδρα σφριγῶντος ἐπ' αὐτῷ, μαθὼν ὁ ἡγεμὼν ὅτι Ῥωμαῖός ἐστιν, ἐκέλευσεν αὐτὸν ἀναληφθῆναι μετὰ καὶ τῶν λοιπῶν τῶν ἐν τῇ εἰρκτῇ ὄντων, περὶ ὧν ἐπιστελλε τῷ Καίσαρι, καὶ περιέμενε τὴν ἀπόφασιν τὴν ἀπ' ἐκείνου. Ὁ δὲ διὰ μέσου καιρὸς οὐκ ἀρήξ αὐτοῖς οὐδὲ ἀκαρπὸς ἐγένετο, ἀλλὰ διὰ τῆς ὀμοιωτικῆς αὐτῶν, τὸ ἀμέτρητον ἔλεος ἀνεφαίνετο Χριστοῦ. Διὰ γὰρ τῶν ζώντων ἐζωοποιούντο τὰ νεκρά, καὶ μάρτυρες τοῖς μὴ μάρτυσιν ἐχαρίζοντο (17). Καὶ ἐγένετο πολλὴ χαρὰ τῇ παρθένῳ μητρὶ, οὗς ὡς νεκροῦς ἐξέτριψε, τούτους ζώντας ἀπολαμβάνουσι. δι' ἐκείνων γὰρ οἱ πλείους τῶν ἡρηνμένων ἀνεμητρούντο (18) καὶ ἀνεκωφλοῦντο, καὶ ἀνεζωοπυροῦντο, καὶ ἐμάνθανον ὁμολογεῖν, καὶ ζώντες ἔβδη καὶ τετονωμένοι, προσήεσαν τῷ βήματι, ἐγγλυκαίνοντο; (19) τοῦ πᾶν μὲν θάνατον τοῦ ἀμαρτωλοῦ μὴ βουλομένου, ἐπὶ δὲ τὴν μετάνοιαν χρηστευομένου Θεοῦ, ἵνα καὶ πάλιν ἐπερωτηθῶσιν ὑπὸ τοῦ ἡγεμόνος· ἐπιστελλετο γὰρ τοῦ Καίσαρος, τοὺς μὲν ἀποτυμpanισθῆναι (20), εἰ δὲ τινες ἀρνοῖντο, τούτους ἀπολυθῆναι, τῆς ἐνθάδε πανηγύρεως (ἔστι δὲ αὕτη πολυάνθρωπος ἐκ πάντων τῶν ἐθνῶν συνερχομένων εἰς αὐτήν) ἀρχομένης συνεστάναι (21), ἀνήγεν ἐπὶ τὸ βῆμα θεατρῶν τοὺς μακαρίους, καὶ ἐμπομπέων τοῖς ὄχλοις. διὰ καὶ πάλιν ἀνήταξε, καὶ ὅσοι μὲν ἐδόκουν πολιτεῖαν Ῥωμαίων ἐσχηκέναι, τούτων ἀνέτεμνε τὰς κεφαλὰς, τοὺς δὲ λοιποὺς ἐπεμπεν εἰς θηρία. Ἐδοξάζετο δὲ μεγάλως ὁ Χριστὸς ἐπὶ τοῖς πρότερον ἐρησασμένοις, τότε παρὰ τὴν τῶν ἐθνῶν ὑπόνοιαν ὁμολογῶσι. Καὶ γὰρ ἰδίᾳ οὗτοι ἀνητάζοντο, ὡς δῆθεν ἀκαλυπτόμενοι. Καὶ ὁμολογούντες, προσετίθεντο τῷ

A gus insanum pro suo quisque arbitrio variis acclamationibus imperabat : ipsam postremo ferream cathedram , cui superposita martyrum niembra cum torrerentur, illorum nares molestissimus nidor implebat. Verum illi ne sic quidem finem sævienti fecerunt. Sed contra, eo vehementius accendebatur eorum furor, cum expugnare martyrum constantiam contenderent. Nullam tamen ab ipso sancto vocem elicere potuerunt, præter illam quam ab initio proferre consueverat confessionis suæ vocem. Hi ergo maximo certamine perfuncti, cum vitalem spiritum diu protraxissent, tandem jugulati sunt : eo die spectaculum facti mundo, loco multiplicis illius varietatis quæ in gladiatorum spectaculis cernitur. Blandina vero ad palum suspensa, bestiis objecta est. Quæ cum in crucis speciem suspensa cerneretur, Deoque contentissime supplicaret, maximam alacritatem addebat certantibus ; quippe qui in ipso certamine, sub sororis persona corporeis oculis cernerent illum , qui pro ipsorum salute crucifixus ideo fuerat, ut credentibus in ipsum persuaderet, quicumque pro Christi gloria pateretur, hunc Dei viventis consortem futurum. Cumque nulla tunc bestia corpus illius attingisset, deposita ex stipite, rursus in 162 carcerem conjicitur, id aliud certamen reservata : ut pluribus prolusionibus adversario superato, tortuosi quidem serpentis condemnationem certam atque inevitabilem redderet, fratres vero exemplo suo accenderet : quippe quæ tametsi pusilla infirmaque et contempta, Christi tamen, magni illius invictique athletæ, robore induta, et adversarium multis vicibus superasset, et glorioso certamine coronam immortalitatis reportasset. Attalus quoque vehementer a populo postulatus ad supplicium, utpote vir valde celebris, paratus ad certamen accessit, fretus conscientia recte factorum. Quippe in Christianorum disciplina solide exercitatus, testisque apud nos

(16) Καὶ περιαχθεὶς κύκλῳ τοῦ ἀμφιθεάτρου. Solebant olim gladiatores et bestiarum, antequam certamen obirent, per ora populi circumduci. De qua pompa loquitur Lucianus in *Toxari*, ut notavit Salmasius in *Notis ad Julium Capitolinum*, pag. 91, et Casaubonus; post Lipsium in *Saturnaliis*, qui locum Quintiliani ex *Declamatione* nona eo spectantem primus adduxit. Id autem fiebat non solum in iis qui seipsos ad ludum auctoraverant, sed in reis qui ad ferrum aut bestias damnati erant. Martialis :

Traducta est gyris, nec cepit arena nocentes.

(17) Καὶ μάρτυρες... ἐχαρίζοντο. Id est, dextram lævæ porrexerunt, et medicinam adhibuerunt, et pro eis intercesserunt. Id enim solebant martyres, ut ex Cypriano didicimus.

(18) Ἀνεμητρούντο. Dudum conjeceram ita scribendum esse. Postea vero in codice Regio supercriptam inveni eadem manu. Quinetiam Christophersonum ita legisse apparet.

(19) Ἐγγλυκαίνοντο. Hoc verbum tam active passively sumi potest. Et Nicephorus quidem active dictum intellexit. Sic enim hunc locum interpretatur, καὶ ἐγγλυκαίνοντο ὑπὸ τοῦ μὴ θέλοντος τὸν ἄριστον. Metaphora est ab oleastro, qui insitus dulci, de quo Paulus apostolus. Sed et passively sumi potest, et quidem commode, ut mihi videtur. Id enim sibi volunt Lugdunenses : nomen Christi, quem lapsi negaverant, dulce de cætero ipsis fuisse. Paulo post pro ἐρωτηθῶσι, Codex Medicæus et Mazarinus ἐπαρωτηθῶσι habent. Sic etiam codex Fuk. et Savilii.

(20) Ἀποτυμpanισθῆναι. Hanc vocem non intellexit Christophersonus, qui *tympanis torqueri* vertit. Quid hoc verbum significet, jam pridem docuit Villiomarus in libris *Adversus Robertum Titium*.

(21) Τῆς ἐνθάδε πανηγύρεως... ἀρχομένης συνεστάναι. Celebris ex omni Gallia conventus ludorum causa fiebat Lugduni, ad aram Augusto sacratam. Dicata autem fuerat hæc ara Julio Antonio et Fabio Africano coss., Kalendis Augusti, ut scribit Suetonius in *Claudio*. Eos ludos adhuc sua ætate mansisse scribit Dio. Ex his colligitur martyres Lugdunenses mense Augusto passos esse. Quod autem Ado, Usuardus, Beda, Notkerus alique natalem Lugdunensium martyrum conferunt in diem quartum Nonas Junii, nihil me movet. Diu enim post illorum necem, cum illorum reliquiæ inventæ fuissent, hic dies potissimum electus est, quo omnium simul memoria celebraretur, cum tamen non uno eodemque die omnes passi sint, ut ex hac epistola constat.

veritatis semper exsisterat. Cumque per amphitheatrum circumduceretur, præcedente ipsam tabella, in qua Latino sermone inscriptum erat : Hic est Attalus Christianus : populo adversus illum vehementius incitato, præses postquam civem Romanum eum esse comperit, reduci in custodiam cum cæteris jubet. Inde litteris ad Cæsarem datis, de his omnibus qui inclusi tenebantur, sententiam ejus exspectabat. Enimvero hujus temporis mora, nequaquam inutilis neque infructuosa illis fuit : sed per ipsorum tolerantiam immensa Christi misericordia tandem illuxit. Quippe mortua jam Ecclesiæ membra, viventium ope atque auxilio ad vitam revocata sunt : et martyres gratificati sunt iis qui fidem negaverant : ingentique gaudio mater eademque virgo Ecclesia cumulata est, cum eos quos tanquam extinctos abortu eiecerat, vivos jam ac spirantes recuperaret. Etenim per illos sanctissimos martyres, hi qui fidem negaverant, rursus in utero delineabantur, rursus concipiebantur, et vitali calore reparato rursus fidem confiteri discabant. Cumque jam ad vitam revocati roboratique essent, Deo qui non vult mortem peccatoris, sed pro sua benignitate ad pœnitentiam potius invitat, mitiorem eis succum infundente, ad tribunal accedere, quo iterum a præside interrogarentur. Quippe rescriptum fuerat a Cæsare, ut confitentis quidem gladio cæderentur; hi vero qui negarent, dimitterentur incolomes. Ineunte igitur solemnibus apud nos mercatu, qui maxima hominum frequentia celebratur, utpote ex omnibus populis ac provinciis eo conveniente virorum multitudine, præses beatissimos martyres ad tribunal adduci jussit, tanquam in theatri pompa eos populo ostentans.

163 Cumque illos denuo interrogasset, quicumque cives Romani reperti sunt, capite truncati, re-

(22) *Τῷ τῶν μαρτύρων κλήρω.* Regius Rob., Steph., χορῶ. Hoc loco codex Medicæus melior est Regio. Lectionem enim κλήρω alteri longe præstare ex iis quæ supra diximus liquido patet. Κλήρω etiam legitur in codice Maz. et Fuk. et Saviliano, et sic Nicephorus quoque scriptum habet.

(23) *Βλασφημοῦντες τὴν ὁδόν.* Hoc loco βλασφημοῦντες idem valet ac βλασφημεῖσθαι ποιούντες. Quæ loquendi forma usitata est in sacris libris, ut cum dicitur in Evangelio : *Viri Ninivite surgent et condemnabunt vos in judicio*; id est, condemnari faciant. Et Musculus quidem vertit hoc modo, *per vitam suæ conversationem viam Dei blasphemantes*. Christophorus vero interpretatur, *viam veritatis contumeliis afficientes*. At Nicephorus cum hæc non intelligeret, locum interpolavit.

(23*) *Τό. Forte τῷ. Εδιτ.*

(24) *Ἐπιστήσαντος τοῦ ἡγεμόνος.* Rufinus vertit : *qui a præside in medium statui jussus*. Musculus autem ita vertit, *urgente vero præside*, etc., quem secutus est Christophorus. Possis etiam ita vertere, *quod cum animadvertisset præses*, etc. Mihi tamen magis arridet Rufini versio : *ἐπιστήσαντι enim proprie est sistere coram iudice*, quod etiam παρστήσαι dicitur.

(25) *Τοῦσχατον ἐτύθησαν.* Eodem verho superior usi sunt Lugdunenses, ubi de Sancto, Maturo et Blandina loquuntur. Ac Rufinus quidem hoc loco vertit *jugulati sunt*; Musculus, *cæsi sunt*; Christophorus, *gladio feruntur*. Ego vero malim vertere,

Α τῶν μαρτύρων κλήρω (22) · ἔμειναν δὲ ἔξω, οἱ μὲν ἔχοντες πρόσωπε πίστεως, μὴ δὲ αἰσθῆσιν ἐνδύματος νομφικῶν, μὴ δὲ ἔννοιαν φόβου Θεοῦ σχόντες, ἀλλὰ καὶ διὰ τῆς ἀνατροφῆς αὐτῶν βλασφημοῦντες τὴν ὁδόν (23) · τοῦτέστιν οἱ υἱοὶ τῆς ἀπωλείας. Οἱ δὲ λοιποὶ πάντες τῇ Ἐκκλησίᾳ προσετέθησαν · ὧν καὶ ἀνεταξομένων, Ἀλέξανδρος τις, Φρύξ μὲν τὸ γένος, πατὴρ δὲ τῆν ἐπιστήμην, πολλοὺς ἔτεσσιν ἐν ταῖς Γαλιλαίαις διατριψάς, καὶ γνωστὸς σχεδὸν πᾶσι διὰ τὴν πρὸς Θεὸν ἀγάπην καὶ παρρησίαν τοῦ λόγου (ἦν γὰρ καὶ οὐκ ἀμοιρος ἀποστολικῶν χαρίσματος), παρεστὼς τῷ βήματι, καὶ νεύματι προτρέπων αὐτοὺς πρὸς τὴν ἐμολογίαν, φανερός ἦν τοῖς περιεστώσι τὸ βήμα ὡσπερ ὀδύων. Ἀγανακτῆσαντες δὲ οἱ ἄλλοι ἐπὶ τὸ (25) τοὺς πρότερον ἠρημένους αὐτοὺς ἐμολογεῖν, κατέβησαν τοῦ Ἀλεξάνδρου, ὡς ἐκείνου τοῦτο ποιούντος. Καὶ ἐπιστήσαντος τοῦ ἡγεμόνος (24), καὶ ἀνετάσαντος αὐτὸν, ὅστις εἶη, τοῦ δὲ φήσαντος ὅτι Χριστιανὸς, ἐν ὀργῇ γενόμενος, κατέκρινεν αὐτὸν πρὸς θηρία · καὶ τῇ ἐπιτοσῇ εἰσῆλθε μετὰ καὶ τοῦ Ἀτάλλου. Καὶ γὰρ καὶ τὸν Ἀτάλλον, τῷ βήματι χαρίζομενος ὁ ἡγεμὼν, ἐξέδωκε πάλιν πρὸς θηρία. Οἱ καὶ διὰ πάντων διεληθόντες τῶν ἐν τῷ ἀμφιθέατρῳ πρὸς κλάσιν ἐξευρημένων ὀργάνων, καὶ μέγιστον ὑπομεινάντες ἀγῶνα, τοῦσχατον ἐτύθησαν (25) καὶ αὐτοὶ τοῦ μὲν Ἀλεξάνδρου μήτε στενάξαντος, μήτε γρύξαντος τι ἔλωσ, ἀλλὰ κατὰ καρδίαν ἐμολογούντος τῷ Θεῷ (26). Ὁ δὲ Ἀτάλλος, ὁπότε ἐπὶ τῆς σιδηρᾶς ἐπετέθη κατέδρας καὶ περιεκρίετο, ἦν ἵκα ἡ ἀπὸ τοῦ σωματικῶν κίνηση ἀνεφέρετο, ἐξῆ πρὸς τὸ πλῆθος τῆ Ῥωμαϊκῆ φωνῆ · Ἰδοὺ τοῦτό ἐστιν ἀνθρώπους ἐσθίειν, ὃ ποιεῖτε ὑμεῖς. Ἡμεῖς δὲ οὕτε ἀνθρώπους ἐσθιομεν, οὐδ' ἕτερόν τι πονηρὸν πράττομεν. Ἐπερωτώμενος δὲ, τί ὄνομα ἔχει ὁ Θεός, ἀπεκρίθη · Ὁ Θεός ὄνομα οὐκ ἔχει ὡς ἀνθρώπος. Ἐπὶ πᾶσι δὲ τοῦτοις, τῇ ἐσχάτῃ λοιπὸν ἡμέρᾳ τῶν μονομαχιῶν (27), ἡ βλαν-

gladio confossi sunt. Mos enim erat, ut bestiarum a confectore trucidarentur, quemadmodum notavi supra ad martyrium Polycarpi. Eusebius in libro *De martyribus Palæstinae*, cap. 11, de Adriano martyre loquens, qui ad bestias damnatus fuerat : *Δέοντι παραβληθείς, καὶ μετὰ τούτων ἔφερε κατασφαγῆς, ἐτελειώθη, et paulo post de Eubulo scribens commartyre : Μετὰ τοὺς θῆρας ὁμοίως τῷ προτέρῳ θῦμα γενόμενος. Ex quibus verbis plane conficitur, ἐτύθησαν idem esse quod κατασφαγῆσαν. Sic in Actibus passionis Tarachi, Probi et Andronici : Maximus autem ira repletus vocavit Tarentianum sacerdotem et jussit gladiatores introduci ut sanctos Dei martyres interficerent. Statim præceptum Maximi impletum est. Consumpti autem sunt gladio. Ita codex manu scriptus quem vidi.*

(26) *Κατὰ καρδίαν ἐμολογούντος τῷ Θεῷ.* Rufinus hunc locum longa circumlocutione verborum exposuit hoc modo : *Intra seipsum semper cum Deo loquente, in laudibus ejus ac precibus permanente. Optimum Nam oratio nihil aliud est quam ὁμιλία πρὸς τὸ Θεόν, et ita eam definit Clemens Alexandrinus, et consentit Proclus philosophus in libro II Commentariorum in Timæum Platonis, p. 64, ubi de peccatori elegantissime disserit ex Porphyrio.*

(27) *Τῇ ἐσχάτῃ... ἡμέρᾳ τῶν μονομαχιῶν.* Ex hoc patet munus gladiatorum per aliquot dies præbere solitum esse Lugduni in illo celebri mercatu et conventu totius Galliæ ad aram Augusti. Hinc est quod

δινα πάλιν εἰσεκομίζετο μετὰ καὶ Ποντικοῦ παιδαρίου ὡς πεντεκαίδεκα ἐτῶν. Οἱ καὶ καθήμεραν εἰσῆγοντο πρὸς τὸ βλέπειν τὴν τῶν λοιπῶν κόλασιν, καὶ ἤκκαζοντο ὁμνῦναι κατὰ τῶν εἰδώλων αὐτῶν. Καὶ διὰ τὸ ἐμμένειν εὐσταθῶς, καὶ ἐξουθενεῖν αὐτοὺς, ἠγρώθη πρὸς αὐτοὺς τὸ πλῆθος, ὡς μήτε τὴν ἡλικίαν τοῦ παιδὸς οἰκτεῖται, μήτε τὸ γύναιον αἰδεσθῆναι. Πρὸς πάντα δὲ τὰ δεινὰ παρέβαλλον αὐτοὺς, καὶ διὰ πάσης ἐν κύκλῳ διηγῶν κολάσεως, ἐπαλλήλως ἀναγκάζοντες ὁμοσαι, ἀλλὰ μὴ δυνάμενοι τοῦτο πράξαι· ὁ μὲν γὰρ Ποντικός, ὑπὸ τῆς ἀδελφῆς παρωρμημένος, ὡς καὶ τὰ ἔθνη βλέπειν ὅτι ἐκείνη ἦν προεπινομένη καὶ στηρίζουσα αὐτὸν, πᾶσαν κόλασιν γενναίως ὑπομένειν, ἀπέδωκε τὸ πνεῦμα. Ἡ δὲ μακαρία Βλανδίνα πάντων ἐσχάτη, καθάπερ μήτηρ εὐγενῆς παρορμήσασα τὰ τέκνα καὶ νικηφόρους προτέμψασα πρὸς τὸν Βασιλέα, ἀναμετρομένη καὶ αὐτὴ πάντα τὰ τῶν παιδῶν ἀγωνίσματα, ἔσπευδε πρὸς αὐτοὺς χαίρουσα καὶ ἀγαλλιωμένη ἐπὶ τῇ ἐξόδῳ, ὡς εἰς νυμφικὸν δεῖπνον κεκλημένη, ἀλλὰ μὴ πρὸς θηρία βεβλημένη. Καὶ μετὰ τῆς μάστιγας, μετὰ τὰ θηρία, μετὰ τὸ τήγανον (28), τοῖσκατον εἰς γύργαθον βληθεῖσα, ταύρω παρεβλήθη καὶ ἰκανῶς ἀναβληθεῖσα (29) πρὸς τοῦ ζώου, μὴδὲ αἴσθησιν ἔτι τῶν συμβαινόντων ἔχουσα διὰ τὴν ἐλπίδα καὶ ἐποχὴν τῶν πεπιστευμένων καὶ ὁμιλίαν πρὸς Χριστόν, ἐτύθη καὶ αὐτὴ, καὶ αὐτῶν ὁμιλοῦντων τῶν ἔθνων, ὅτι μὴδὲ πώποτε παρ' αὐτοῖς γυνὴ τοιαῦτα καὶ τοσαῦτα ἔπαθεν. Ἄλλ' οἷδ' οὕτως κόρον ἐλάμβανεν αὐτῶν ἡ μανία, καὶ ἡ πρὸς τοὺς ἀγίους ὠμότης· ὑπὸ γὰρ ἀγρίου θηρὸς (30) ἀγρία καὶ βάρβαρα φύλα ταρχθέντα, δυσπαύστως ἔχε. Καὶ ἄλλην ἰδίαν ἀρχὴν ἐπὶ τοῖς σώμασιν ἐλάμβανεν ἡ ὕβρις αὐτῶν. Τὸ γὰρ νενικησθαι αὐτοὺς οὐκ εἰδούσιν, διὰ τὸ μὴ ἔχειν ἀνθρώπινον ἐπιλογισμὸν, μᾶλλον δὲ καὶ ἐξέκεν αὐτῶν τὴν ὀργὴν, καθάπερ θηρίου καὶ τοῦ ἡγεμόνος καὶ τοῦ δῆμου, τὸ ὅμοιον εἰς ἡμᾶς ἀδίκως ἐπιδεικνυμένων μίσος (31).

supra dixit de Maturo et Sancto : Ἄνετ' πάσης τῆς ἐν τοῖς μονομαχίαις ποιικιλίας αὐτοὶ θέαμα γενόμενοι τῶν χόσμων. Præter hæc munera gladiatoria, datus præterea fuerat a præside dies spectaculi ferarum propter Christianos, ut nominatim dicitur in hæc epistola, τῆς τῶν θηριομαχιῶν ἡμέρας διὰ τοὺς ἡμετέρους διδομένης. Neque enim hæc inter se continentia esse existimo, μονομαχίας scilicet et θηριομαχίας, quamvis Latini uno muneris vocabulo utrumque spectaculum comprehendant. Si quis tamen μονομαχίας et θηριομαχίας hic pro eodem sumi contendat, equidem non magnopere repugnabo. Certe in *Gestis præsidialibus* sanctorum martyrum Tarachi, Probi et Andronici, gladiatores sumuntur pro bestiariis. Sic enim scribitur cap. 10 : *In prima muneris editione, cum multe feræ immisæ essent, multarum gladiatorum corpora qui multis horis cum bestiis pugnaverant, devorata sunt.* Paulo post tamen gladiatorum munus a munere ferarum ibidem distinguitur his verbis : *Maximus proconsul indignans jubet edi gladiatorum munus, quibus mandaretur imprimis Christianos martyres gladiis confodi.* Sed et Cyrillus Hierosolymitanus in prima *Catechesi mystagogica*, μονομαχίην dicit de bestiariis, et Chrysostomus in homilia *de Jona*, pag. 661, οἱ θηρίοις πυκτεύειν μέλλοντες. Quod idem est ac si dixisset θηρίοις μονομαχίην.

A liqui traditi sunt bestiis. Cæterum ingens gloria accessit Christo per eos qui prius quidem negaverant, tunc vero confitebantur fidem Christi præter spem atque expectationem gentilium. Ili siquidem seorsum interrogati sunt quasi mox absolvendi. Qui cum se Christianos confessi essent, reliquorum martyrum numero ascripti sunt. Foris autem manserunt ii, quorum animis nec vestigium ullum fidei, nec reverentia vestis nuptialis, nec sensus timoris Dei impressus unquam insederat; filii scilicet perditionis, qui sua ipsorum conversatione religionem quam profitebantur infamaverant. Verum cæteri omnes aggregati sunt Ecclesiæ. De quibus cum quæstio haberetur, Alexander quidam, natione Phryx, professione medicus, qui plures jam annos moratus fuerat in Galliis, vir omnibus notissimus ob amorem Dei et eximiam in prædicanda fide libertatem (quippe apostolicæ gratiæ minime expers erat), tribunali assistens, cum illos ad fidei confessionem nitibus hortaretur, cunctis qui tribunal circumdabant, tanquam parturiens videbatur. At vulgus moleste ferens quod qui antea fidem negaverant, eandem de integro confiterentur, adversus Alexandrum tanquam hujus facinris auctorem conclamare cœpit. Instans illico præses, interrogavit hominem quisnam esset. Qui cum Christianum se esse dixisset, iratus iudex eum ad bestias damnavit. Postridie igitur una cum Attalo ingressus est. Nam et hunc præses, gratificari populo studens, bestiis rursus tradiderat. Ambo itaque cum omnia tormentorum genera quæ adversus ipsos excogitata fuerant, in amphitheatro percucurrissent, maximoque certamine perfuncti essent, tandem gladio percussi sunt. Et Alexander quidem nec ingemuit unquam, nec vocem ullam protulit, sed interius mente in se collecta colloquebatur cum Deo. Attalus vero cum in ferrea cathedra colloca-

(28) Μετὰ τὸ τήγανον. Craticulam vertit Rufinus. Idem plane est quod supra vocavit ferream cathedram, cui impositi martyres, tanquam in sartagine torrebantur. Sic enim supradictum est de Maturo : Ἐπὶ πᾶσι τὴν σιδηρὰν καθέδραν, ἐφ' ἧς τηγανιζόμενα τὰ σώματα, etc. Mos enim erat, ut Christiani, antequam bestiis objicerentur, in hujusmodi cathedra suppositis prunis ardentibus sederent, ut paulo ante legitur de Attalo.

(29) Ἰκανῶς ἀναβληθεῖσα. Inter voluptates amphitheatralis spectaculi hæc erat, ut taurus in arenam produceretur, cui in furorē concitato noxios homines reticulo inclusos objiciebant, quos ille velut pilas in altum jactabat. Notissimi sunt hæc de re Martialis versus :

Taurus ut impositus jactat ad astra pilas.

(30) Ὑπὸ γὰρ ἀγρίου θηρός. Antiquum serpentem vertit Rufinus, dæmonem scilicet rectius hoc modo designari existimans. Certe Græca vox etiam serpentem significat. Unde et *theriace* dicitur. Sic paulo infra ὁ θῆρ pro diabolo sumitur, ubi *Musculus viperam* vertit.

(31) Τὸ ὅμοιον εἰς ἡμᾶς ἀδίκως ἐπιδεικνυμένων μίσος. Rectius in codice Maz., *Medicæ et Fukeiano* scribitur *ἄδικον*, quod equidem valde probro, nisi quis malit legere τὸ *ἄδικον* εἰς ἡμᾶς ὁμοίως ἐπιδεικνυμένων μίσος. De injusto erga se gentium odio

tos undique torreretur, et ambustum corpus nidorem gravissimum exhalaret, Latino sermone populum allocutus: « En, inquit, hoc demum est homines vorare quod agitis. Nos vero neque homines voramus, neque omnino quidquam mali facimus. » Interrogatus etiam quod nomen Dei esset: « Deus, inquit, **164** nomen non habet perinde ac nos mortales. » Post hos omnes, ultimo tandem spectaculo- rum die, Blandina rursus illata est una cum Pontico, adolescente quindecim circiter annos nato. Qui etiam quotidie antea introducti fuerant, ut reliquorum cruciatus intuerentur. Adactique per simulacra gentilium jurare, cum in proposito constantes permanerent, deosque illorum nihili facerent, tantus in eos exarsit multitudinis furor, ut nec ætatem pueri miserarentur, nec mulieris sexum ulla prosequerentur reverentia. Cunctis igitur cruciatibus eos vexare ac per omnia pœnarum genera circumagere cœperunt, jurare illos subinde compellentes. Nunquam tamen id quod volebant, perficere valuerunt. Nam Ponticus quidem, sororis exhortationibus incitatus, ita ut gentiles quoque ipsam esse cernerent quæ puerum hortaretur et confirmaret, cuncta supplicia generose perpessus, animam exhalavit. Beata vero Blandina, omnium postrema, tanquam nobilis mater quæ filios ad fortiter certandum accenderat, et victores ad Regem præmiserat, eosdem certaminum cursus quos filii confecerant remetiens, ad eosdem ire properabat, de exitu suo læta atque exultans, prorsus quasi ad nuptiale convivium invitata, non bestiis objecta esset. Denique post flagra, post ferarum vellicationes, post sartagine, reticulo inclusa, tauro objecta est. A quæ diu in altum jactata, nihil jam eorum quæ fiebant penitus sentiens, tum ob spem et comprehensionem eorum quæ credebatur bonorum, tum ob familiarem congressum quem cum Christo in oratione habebat, tandem et ipsa victimæ instar jugulata est: ipsis etiam gentilibus ingenue fatentibus, nullam unquam apud se feminam exstitisse quæ tot ac tanta pertulerit. Sed ne sic quidem furor illorum et inhumanitas adversus sanctos conquievit. Quippe feræ et barbaræ gentes ab immani illa bestia concitatæ, pacari facile non poterant. Quin potius aliud quoddam initium sæviendi, in sanctorum corporibus protervia illorum invenit. Neque enim ex eo quod a martyribus victi fuissent, pudore ac verecundia suffundebantur, quippe qui humano sensu ac ratione penitus essent destituti. Sed contra præsidis simul ac populi tanquam immanis belluæ ma-

passim querebantur Christiani. Tatianus *Adversus Græcos*, pagina 149: Καὶ μὴ διὰ τὸ μισεῖν ἀδίκως, κεραινομήσαστε. Cf. Tertull. in *Apologetici* cap. 1.

(32) Ὁ ἀνομος ἀνομησάτω ἐστίν. Ex capite ultimo Apocalypseos versu 11, ubi pro ἀνομος ἀνομησάτω hodie legitur ἀδικος ἀδικησάτω. Simile quid legitur in cap. xii Danielis. Citatur hic locus a Fausto Reicensi, qui vulgo Eusebius Emissemus inscribitur, in sermone tertio ad monachos: *Et ejusmodi animæ oveniet illa sententia: Peccator adjiciat ad peccandum. Quam nos, charissimi, refugientes, illam potius tenemus quæ dicit: Et sanctus adhuc sanctificetur.*

(33) Πῆ δὲ ἠθροακωμένα. Ita codex Regius et Nicephorus. Sed tres reliqui codices Mazarinus, Medicæus et Fuketianus scriptum habent ἠθροακωμένα. Et paulo post in iisdem codicibus legitur πρὸς τῆς αὐτῶν εἰδαντο ψυχῆς, non εἰδαντο, ut ex Regio exemplari edidit Stephanus.

(34) Οὐτε ἀργύρια ἐπειθε. Hæc verba non ha-

Α ἴνα ἡ Γραφή πληρωθῆ. Ὁ ἀνομος ἀνομησάτω ἐστίν (32), καὶ ὁ δίκαιος δικαιοῦσθω ἐστίν. Καὶ γὰρ τοὺς ἐναποπνεύγοντας ἐν τῇ εἰρικτῇ παρέβαλον κυσίν, ἐπιμελιῶς παραφυλάσσοντες νύκτωρ καὶ μεθ' ἡμέραν, μὴ κηδευθῆ τις ὑφ' ἡμῶν. Καὶ τότε δὴ προθέντες τὰ τε τῶν θηρίων, τὰ τε τοῦ πυρὸς λείψανα, πῆ μὲν ἐπαρραγμένα, πῆ δὲ ἠθροακωμένα (33), καὶ τῶν λοιπῶν τὰς κεφαλὰς σὺν τοῖς ἀποτιμημασιν αὐτῶν ὡσαύτως ἀτάφους παρεφύλαττον μετὰ στρατιωτικῆς ἐπιμελείας ἡμέραις συχναῖς. Καὶ οἱ μὲν ἐνεδριμῶντες καὶ ἐθρυχον τοὺς ὀδόντας ἐπ' αὐτοῖς, ζητοῦντές τινα περισσοτέρην ἐκδίκησιν παρ' αὐτῶν λαβεῖν· οἱ δὲ ἐνεγέλων καὶ ἐπετώθαζον, μεγαλύνοντες τὰ εἰδῶλα αὐτῶν, καὶ ἐκείνοις προσάπτοντες τὴν τούτων τιμωρίαν. Οἱ δὲ ἐπιεικέστεροι καὶ κατὰ ποσὸν συμπαθεῖν Β δοκοῦντες, ὠνεῖδιζον πολὺ, λέγοντες· Ποῦ ὁ θεὸς αὐτῶν, καὶ τί αὐτοὺς ὄνησεν ἡ θρησκεία, ἣν καὶ πρὸ τῆς αὐτῶν εἰδαντο ψυχῆς; Καὶ τὰ μὲν ἀπ' ἐκείνων τοιαύτην εἶχε τὴν ποιικίλιαν, τὰ δὲ καθ' ἡμᾶς ἐν μεγάλῳ καθεισθήκει πένθει, διὰ τὸ μὴ δύνασθαι τὰ σώματα κρύψαι τῇ γῆ. Οὐτε γὰρ νῦξ συνεδάλλοτο ἡμῖν πρὸς τοῦτο, οὐτε ἀργύρια ἐπειθεν (34), οὐτε λιτανεῖα ἐδυσώπει· παντὶ δὲ τρόπῳ παρετήρουν ὡς μέγα τι κερδανοῦντες, εἰ μὴ τύχοιεν ταφῆς. Τούτοις ἐξῆς μεθ' ἑτερά φασι· Ἐτὰ οὖν σώματα τῶν μαρτύρων παντοίως παραδειγματισθέντα καὶ αἰθριασθέντα ἐπὶ ἡμέρας ἕξ, μετέπειτα καέντα καὶ αἰθαλωθέντα ὑπὸ τῶν ἀνόμων κατεσαρώθη εἰς τὸν Ῥοδανὸν (35) ποταμὸν πλησίον παραβρέοντα, ὅπως μὴδὲ λείψανον αὐτῶν φαίνεται ἐπὶ τῆς γῆς ἐστίν. Καὶ ταῦτ' ἐπραττον, ὡς δυνάμενοι νικῆσαι τὸν θεόν, καὶ ἀφελῆσθαι αὐτῶν τὴν παλιγγενεσίαν· ἴνα, ὡς ἔλεγον ἐκείνοι, μὴδὲ ἐλπίδα σῶσιν ἀναστάσεως, ἐφ' ἣ πεποιθότες, ξένην τινὰ καὶ καινὴν ἡμῖν εἰσάγουσι θρησκείαν, καὶ καταφρονοῦσι τῶν δευνῶν, ἔτοιμοι καὶ μετὰ χαρᾶς ἔχοντες ἐπὶ τὸν θάνατον· νῦν ἴδιοι, εἰ ἀναστήσονται, καὶ εἰ δύναται βοηθησαὶ αὐτοῖς ὁ θεὸς αὐτῶν, καὶ ἐξελέσθαι ἐκ τῶν χειρῶν ἡμῶν. »

D bentur in tribus codicibus Mazarino, Medicæo et Fuketii. Solus codex Regius ea retinet, cui astipulantur Rufinus et Nicephorus. Nam Rufinus quidem ita vertit: *Apud nos vero ingens luctus habebatur, præcipue quod non possemus corpora humi tradere: quippe quibus nec noctis tempore aliqua ad hoc opportunitas præbebatur: neque muneribus suadere cunctis odes, neque precibus, aut ullo alio genere copia erat.* Nicephorus vero locum hunc ita expressit: *Οὐτε γὰρ ἡ νῦξ καθυπόρχει, οὐτε χρυσίῳ μετελθεῖν ἦν· πολλὰ γὰρ μετὸν ἐπειθε δέησις.*

(35) Κατεσαρώθη εἰς τὸν Ῥοδανόν. Cod. Reg. κτερῶν ἀνθῆ, cui consentit Nicephorus. Sed reliqui codices Maz., Med., Fuk. et Savilli præferunt κατεσαρώθη. Quam lectionem vulgatæ longe præferendam duco. Certe Rufinus non aliter videtur legisse, ut ex interpretatione ejus apparet. Sic enim vertit: *Incensa ossa martyrum et in sævillam redacta, cum reliquo terræ pulvere in Rhodanum fluvium dispersere.*

gis hæc accendebatur furor, qui quidem nullo jure adversus nos æquali odio ferebantur: ut impleretur Scriptura, **165** quæ dicit: « Iniquus adhuc inique agat, et justus adhuc justificetur ». Eorum enim corpora qui in carcere suffocati perierant, canibus objecerunt, sollicite observantes noctu atque interdum, ne quis nostrorum ea sepulturæ mandaret. Post hæc quidquid aut a bestiis, aut ab igne reliquum fuerat, partim laniata, partim ambusta membra exponentes: reliquorum denique capita cum ipsis corporum truncis similiter insepulta per plurimos dies additis militum excubiis custodierunt. Et alii quidem infremebant ac dentibus stridebant in mortuos, adhuc exquisitiore quodam supplicio eos afficere cupientes. Alii vero irridebant insultabantque, simulacra sua laudibus extollentes, ac pœnas de martyribus sumptas eis ascribentes. Nonnulli paulo acriores, et qui vicem nostram dolere quodammodo videbantur, exprobrabant identidem hæc dicentes: Ubi est Deus eorum? et quid illis profuit hæc religio, cui vitam quoque suam postposuerunt? Ac gentilium quidem insectatio talem habuit varietatem. Nos vero gravissimo interim dolore premebamur, quod humare cadavera nobis non liceret. Nam neque noctis tenebræ nos juvare, neque auri vis flectere, neque preces ullæ animos eorum commovere potuerunt. Sed omni studio atque industria cadavera custodiebant, quasi ingens lucrum facturi, si sepultura caruissent. » Nonnullis deinde interjectis hæc addunt: « Igitur martyrum corpora, postquam omni genere contumeliæ traducta, et sub divo per sex dies exposita jacuerunt, tandem cremata atque in cineres redacta, in præfluentis Rhodani alveum sparsa sunt ab impiis, ne ullæ deinceps eorum reliquæ in terris superessent. Atque id agebant, prorsus quasi Deo superiores esse, et resurrectionem illis adimere possent: ut quemadmodum ipsi dicebant, ne spes quidem ulla resurgendi eis relinqueretur, qua freti novam quamdam ac peregrinam nobis invehunt religionem, et gravissima quæque tormenta contemnunt, promptique et alacres mortem subeunt. Videamus nunc an sint resurrecturi, et utrum adesse ipsis Deus scius, ac de manibus nostris ipsos eripere valeat. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β΄.

A

166 CAPUT II.

Ὅς οἱ θεοφιλεῖς μάρτυρες τοὺς ἐν τῷ διωγμῷ διαπεπρωμένους ἐθεράπευον δεξιούμενοι (Nic. H. E. iv, 18).

Quemadmodum Deo dilecti martyres lapsis in persecutione manum porrigentes curationem adhibuerunt.

Τοιαῦτα καὶ τὰ κατὰ τὸν δεδηλωμένον αὐτοκράτορα ταῖς Χριστοῦ συμβέβηκεν Ἐκκλησίαις, ἀφ' ὧν καὶ τὰ ἐν ταῖς λοιπαῖς ἐπαρχίαις ἐνηρηγμένα, εἰκότι λογισμῷ στοχάζεσθαι πάρεστιν. Ἄξιον τοῦτοίς ἐκ τῆς αἰσῆς ἐπισυνάψαι γραφῆς λέξεις ἑτέρας, δι' ὧν τὸ ἐπικαὲς καὶ φιλόανθρωπον τῶν δεδηλωμένων μαρτύρων ἀναγέγραπται τοῦτοίς αὐτοῖς τοῖς ῥήμασιν. « Οἱ καὶ ἐπὶ τοσούτων ζηλωταὶ καὶ μιμηταὶ Χριστοῦ ἔγένοντο, ὅς ἐν μορφῇ Θεοῦ ὑπάρχον, οὐχ ἀρπαγμὸν ἤγησαν τὸ εἶναι Ἰσα Θεῶ, ὥστε ἐν τοιαύτῃ δόξῃ ὑπάρχοντες, καὶ οὐχ ἅπαξ οὐδὲ δις, ἀλλὰ πολλάκις μαρτυρήσαντες, καὶ ἐκ θηρίων αἰθῆς ἀναληφθέντες (36), καὶ τὰ καυτήρια, καὶ τοὺς μύλωνας, καὶ τὰ τραύματα ἔχοντες περικεῖμενα, οὐτ' αὐτοὶ μάρτυρας ἑαυτοῦς ἀνεκέρυτον, οὐτε μὴν ἡμῖν ἐπέτρεπον τοῦτω τῷ ὀνόματι προσαγορεῦν αὐτοὺς, ἀλλ' εἴ ποτέ τις ἡμῶν δι' ἐπιστολῆς ἢ διὰ λόγου μάρτυρας αὐτοὺς προσεῖπεν, ἐπέπλησον πικρῶς. Ἡδέως γὰρ παρεχώρου τὴν τῆς μαρτυρίας προσηγορίαν τῷ Χριστῷ, τῷ πιστῷ καὶ ἀληθινῷ μάρτυρι, καὶ πρωτοτόκῳ τῶν νεκρῶν, καὶ ἀρχηγῷ τῆς ζωῆς τοῦ Θεοῦ, καὶ ἐπεμνησχοῦντο τῶν ἐξηλυθόντων ἤδη μαρτύρων, καὶ ἔλεγον. Ἐκαῖνοι ἦν μάρτυρες, οὗς ἐν τῇ ὁμολογίᾳ Χριστοῦς ἡξίωσεν ἀναληφθῆναι, ἐπισφραγισάμενος αὐτῶν διὰ τῆς ἐξέλιου τὴν μαρτυρίαν. ἡμεῖς δὲ ὁμολογοὶ μέτριοι καὶ ταπεινοί. Καὶ μετὰ δακρῶν παρεκάλουν τοὺς ἀδελφούς, δεόμενοι ἵνα ἐκτενεῖς εὐχαὶ γίνωνται πρὸς τὸ

Hæc supradicti imperatoris temporibus Christi Ecclesiis contigerunt, ex quibus ea quæ in reliquis provinciis gesta sunt, conjectura assequi licet. Sed et alia quædam ex eadem epistola hic adjungere operæ pretium fuerit, quibus benignitas atque humanitas illorum quos memoravimus martyrum describitur his verbis: « Qui quidem Christum æmulari atque imitari tantopere studuerunt, qui cum in forma Dei esset, non rapinam arbitratu esse esse æqualem Deo: ut quamvis in tantum gloriæ culmen evecti essent, nec semel atque iterum, sed sæpius martyrium subiissent, et a bestiis denuo in carcerem relati essent; quamvis ignium impressa vestigia, quamvis vibices et vulnera toto corpore circumferrent, tamen nec seipsos martyres prædicarent, nec a nobis ita se appellari paterentur. Verum si quis nostrum per litteras aut in familiari colloquio eos martyres compellasset, objurgabant graviter atque increpabant. Martyris enim appellationem libentissime concedebant Christo, utpote fidei verique testī, et primogenito mortuorum, vitæque cœlestis principi et auctori. Eos quoque qui jam ex hac vita migraverant martyres, nobis commemorabant aiebantque: « Ili jam sunt martyres, quos in ipsa confessione Christus assumi voluit, professionem ipsorum morte tanquam annulo obsignans: nos vero viles atque abjecti confessores. » Simul profusis la-

³⁶ Dan. xii.

(36) Καὶ ἐκ θηρίων αἰθῆς ἀναληφθέντες. Henricus Savilius ad oram sui codicis hunc locum ita emendavit, καὶ τοῖς θηρίοις παραβληθέντες, καὶ ἐξ αὐτῶν αἰθῆς ἀναληφθέντες. Quæ emendatio in Genevensi quoque editione apposita est ad marginem ex libro Christophorsoni. Sane Christophorsonus locum hunc ita legit, ut ex versione ejus apparet. Sed utrum ex con-

jectura, an ex fide veterum codicum ita legerit, incertum est. Nostri certe codices nihil mutant. Porro ἀναληφθῆναι hoc loco significat, in carcerem iterum contrudi. Sic supra de Blandina, καθαιρεθεῖσα ἀπὸ τοῦ βύλου, ἀνεληφθη πάλιν εἰς τὴν εἰρκτήν. Et paulo post de Attalo, μαθῶν ὃ ἡγεμῶν ἐκέλευσεν αὐτὸν ἀναληφθῆναι.

erymis obsecrabant fratres, ut continuè ad Deum preces fierent, quo tandem ipsi perfectum finem adipisci mererentur. Ac ipsa quidem virtutem martyrum exhibebant, cum ingenti libertate ac fiducia gentilibus respondentes: et egregiam animi indolem partim tolerantia, partim quod metus ac pavoris expertes essent, perspicue testabantur. Ipsam vero martyrum appellationem a fratribus sibi oblatam, utpote timore Dei constricti fugiebant. » Et paulo post: « Deprimebant se, inquit, sub manu potentis; a qua nunc sublimius elevati sunt. Tunc vero omnium defensionem suscipiebant, neminem accusabant, cunctos absolvebant, **167** neminem ligabant. Quinetiam pro illis a quibus acerbissime cruciati fuerant, exemplo perfectissimi martyris Stephani, Deum precabantur: « Do-
 « mine, ne imputes illis hoc peccatum. » Quod si ille pro lapidantibus orabat, quanto magis pro fratribus eum orasse credibile est. » Nec multo post, hæc addunt: « Hoc enim maximum certamen illis fuit adversus diabolum, ob sinceram ac minime fucatam charitatem, ut quos ille malignus serpens vivos jam se devorasse crediderat, elisis faucibus vomere cogeretur. Neque enim fastu et arrogantia intumuerunt adversus lapsos, sed ea quibus abundabant bona, indigentibus liberaliter subministrabant, materna quædam misericordiæ viscera gestantes, magnamque vim lacrymarum pro illorum salute coram Deo Patre fundentes. Vitam petierunt, et largitus est eis Deus ²⁶: quam etiam illi proximis suis communicarunt, ubique victores ad Deum profecti. Cumque pacem dilexissent, pacem nobis commendassent, ipsi cum pace migraverunt ad Deum: non dolorem matri, non fratribus discordium ac bellum, sed gaudium et pacem et concordiam charitatemque omnibus relinquentes. » Atque hæc de beatorum illorum affectu erga eos fratres qui lapsi fuerant, ad legentium utilitatem hic posita sint, propter eos qui inhumano quodam ac truci animo præditi, inclementer adversus Christi membra postmodum sævierunt.

CAPUT III.

Cujusmodi visio martyri Attalo in somnis divinitus missa apparuit.

Porro in eadem epistola quæ res supra memoratas complectitur, alia etiam habetur narratio proposita memoria dignissima, quam quidem nihil vetat, quominus hoc loco lectoribus proponamus. Sic autem habet: « Alcibiades quidam, unus ex illorum martyrum numero, durum et squalidum

²⁶ Psal. xi.

(37) Πᾶσι μὲν ἀπελογοῦντο. Rufinus hunc locum ita vertit: *Placabant omnes, neminem accusabant.* Christophoranus vero et ante illum Langus sic interpretari maluit, *defendere omnes, neminem accusare.* Quam interpretationem probare non possum. Neque enim in Græco dicitur, ὑπὲρ πάντων ἀπελογοῦντο, sed πᾶσιν ἀπ. Sed neque martyres illi cunctos sine discrimine defendebant, hæreticos scilicet, Judæos et gentiles. Rectius itaque Musculus vertit, *omnibus rationem fidei suæ reddabant.* Possis etiam vertere *omnibus se excusabant.* Il enim proprie est ἀπολογεῖσθαι. Unde *Apologiarum sacerdotum*, de quibus Gregorius Magnus in *Sacramentario*.

τελειωθῆγα: αὐτοῖς. Καὶ τὴν μὲν δύναμιν τῆς μαρτυρίας ἔργω ἐπέδεικνυντο, πολλὴν παρρησίαν ἄγοντες πρὸς πάντα τὰ ἔθνη, καὶ τὴν εὐγένειαν διὰ τῆς ὑπομονῆς καὶ ἀφοβίας καὶ ἀτροματίας φανερὰν ἐποίησαν, τὴν δὲ πρὸς τοὺς ἀδελφοὺς τῶν μαρτύρων προσηγορίαν παρητοῦντο, ἐμπεπλησμένοι φόβου Θεοῦ. » Καὶ αὖθις μετὰ βραχεία φασίν: « Ἐταπεινοῦν ἑαυτοὺς ὑπὸ τὴν κραταίαν χεῖρα, ὑφ' ἧς ἱκανῶς νῦν εἰσιν ὑψωμένοι. Τότε δὲ πᾶσι μὲν ἀπελογοῦντο (37), κατηγοροῦν δὲ οὐδενός. Ἐλυσον μὲν ἅπαντας, ἐδέσμευον δὲ οὐδένα, καὶ ὑπὲρ τῶν τὰ δεινὰ διατιθέντων ἤρχοντο, καθάπερ Στέφανος ὁ τέλειος μάρτυς: « Κύριε, μὴ στήσης αὐτοῖς τὴν ἁμαρτίαν ταύτην. » Εἰ δ' ὑπὲρ τῶν λιθαζόντων ἐδέετο, πόσῳ μᾶλλον ὑπὲρ τῶν ἀδελφῶν; » Καὶ αὖθις φασὶ μεθ' ἕτερα: « Οὗτος γὰρ καὶ μέγιστος αὐτοῖς πρὸς αὐτὸν ὁ πόλεμος ἐγένετο, διὰ τὸ γνήσιον τῆς ἀγάπης, ἵνα ἀποπνιχθεὶς ὁ θῆρ, οὗς πρότερον ὤετο καταπεπωκέναι ζῶντας, ἐξεμέσῃ (37). Οὗ γὰρ ἔλαβον καύχημα κατὰ τῶν πεπωκότων, ἀλλ' ἐν οἷς ἐπλεόναζον αὐτοὶ, τοῦτο τοῖς ἐνδεεστέροις ἐπήρχον, μητρικὰ σπλάγχνα ἔχοντες, καὶ πολλὰ περὶ αὐτῶν ἐκχέοντες δάκρυα πρὸς τὸν Πατέρα. Ζῶν ἤτησαντο, καὶ ἔδωκεν αὐτοῖς ἦν καὶ συνεμερίζαντο τοῖς πλησίον. Κατὰ πάντων νικηφόροι (38) πρὸς Θεὸν ἀπελθόντες, εἰρήνην ἀγαπήσαντες αἱ, καὶ εἰρήνην αἱ παρεγγυήσαντες, μετ' εἰρήνης ἐχώρησαν πρὸς Θεὸν, μὴ καταλιπόντες πόνον τῆς μητρὸς, μηδὲ στάσιν καὶ πόλεμον τοῖς ἀδελφοῖς, ἀλλὰ χάριν καὶ εἰρήνην, καὶ ὁμόνοιαν, καὶ ἀγάπην. » Ταῦτα καὶ περὶ τῆς τῶν μακαρίων ἐκεῖνων πρὸς τοὺς παραπεπωκότας τῶν ἀδελφῶν στοργῆς, ὡφελίμως προσκεισθῶ, τῆς ἀπανθρώπου τε καὶ ἀνηλεοῦς ἐνεκα διαθέσεως, τῶν μετὰ ταῦτα ἀφειδῶς (39) τοῖς Χριστοῦ μέλει προσσηγεμένων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ.

Ὅποια τῷ μάρτυρι Ἀτάλῳ δι' ὄνειρον γέγονε ἐπιφάνεια (Nic. H. E. iv, 8).

Ἡδ' αὐτῆ τῶν προσηγεμένων μαρτύρων γραφῆ, καὶ ἀλλήντινὰ μνήμης ἀξίαν ἱστορίαν περιέχει, ἣν καὶ οὐδέλις ἂν γένοιτο φόβος, μὴ οὐχὶ τῶν ἐντευξομένων εἰς γνώσιν προσθεῖται. Ἔχει δὲ οὕτως: « Ἀλκιβιάδου γάρ τινος ἐξ αὐτῶν, πάνου αὐχμηρὸν βιοῦντος βίον, καὶ μηδενός ὄλωσ τὸ πρότερον μεταλαμβάνοντος, ἀλλ' ἦ

(37) Ἴνα... οὗς... ὤετο καταπεπωκέναι ζῶντας, ἐξεμέσῃ. Sunt quibus placeret, virgulam ante ζῶντας transponendo, scribere... οὗς... καταπεπωκέναι, ζῶντας ἐξεμέσῃ. EDIT.

(38) Vulg. Κατὰ πάντα νικηφόροι. Sic ex codice Regio edidit Stephanus. Reliqui tamen codices Maz, Med. et Fuk. scriptum habent κατὰ πάντων νικηφόροι. Id est, de omnibus victores. Nirephorus vero ita hunc locum reflexit, καὶ πάντες νικηφόροι, etc.

(39) Τῶν μετὰ ταῦτα ἀφειδῶς. Novatianus intelligit, qui lapsis omnem spem indulgentiæ postea recesserunt.

ἔρω μόνῳ καὶ ὕδατι χρωμένου, πειρωμένου τε καὶ ἐν τῇ βίρρη οὕτω διάγειν, Ἀττάλω μετὰ τὸν πρῶτον ἀγῶνα, ὃν ἐν τῷ ἀμφιθέατρῳ ἤνυσεν, ἀπεκαλύφθη, οἷ μὴ καλῶς ποιῶν ὁ Ἀλκιβιάδης, μὴ χρώμενος τοῖς κτίσμασι τοῦ Θεοῦ, καὶ ἄλλοις τύπον σκανδάλου ὑποκείμενος. Πεισθεὶς δὲ Ἀλκιβιάδης, πάντων ἀνέστη μετελάμβανε, καὶ ἠγάριστεν τῷ Θεῷ. Οὐ γὰρ ἀνεπίσκοποι χάριτος Θεοῦ ἦσαν, ἀλλὰ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἦν σύμβουλον αὐτοῖς. Καὶ ταῦτα μὲν ὡς ἐχέτω. Τῶν δ' ἀμφὶ τὸν Μοντανόν, καὶ Ἀλκιβιάδην, καὶ Θεόδοτον (40), περὶ τὴν Φρυγίαν ἄρτι τότε πρῶτον τὴν περὶ τοῦ προφητεύειν ὑπόληψιν παρὰ πολλοῖς ἐκφερομένων (πλείστοι γὰρ οὖν καὶ ἄλλαι παρὰ τὸ θεῖον χάρισματος εἰσέτι τότε κατὰ διαφόρους Ἐκκλησίας ἐκτελούμεναι, πῶς παρὰ πολλοῖς τοῦ κἀκείνους προφητεύειν περιέχον). καὶ ἡ διαφωνία ὑπαρχούσης περὶ τῶν δεδηλωμένων, αἷσι οἱ κατὰ τὴν Γαλλίαν ἀδελφοί, τὴν ἰδίαν κρίσιν καὶ περὶ τούτων, εὐλαβῆ καὶ ὀρθοδοξοτάτην ὑποτάττωσαν, ἐκθέμενοι καὶ τῶν παρ' αὐτοῖς τελειωθέντων μαρτύρων διαφόρους ἐπιστολάς, ἃς ἐν δεσμοῖς ἐτινάχοντες, τοῖς ἐπ' Ἀσίαν καὶ Φρυγίαν ἀδελφοῖς διαγράψαν, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ Ἐλευθέρω (41) τῷ τότε Ῥωμαίων ἐπισκόπῳ, τῆς τῶν Ἐκκλησιῶν εἰρήνης ἕνεκα πρᾶσθεύοντες (42).

Eleutherum Romanæ urbis episcopum scripserant, pro pace Ecclesiarum quasi legatione fungentes.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'.

Ὅπως οἱ μάρτυρες τῶν Ἐιρηναίων δι' ἐπιστολῆς παρετίθεντο (Nic. H. E. IV. 15-15).

Οἱ δ' αὐτοὶ μάρτυρες (43) καὶ τὸν Ἐιρηναῖον (44),

(40) Τῶν δ' ἀμφὶ Μοντανόν, καὶ Ἀλκιβιάδην, καὶ Θεόδοτον. Hic Alcibiades distinguendus est ab Alcibiade illo, martyrum Lugdunensium collega, de quo supra. Nam hic quidem sanctissimus martyr fuit, ut apparet ex iis quæ de illo referunt Lugdunenses. Alter vero, cum Montano ac Theodoto, signifer fuit sectæ Cataphrygarum. De quo vide cap. 16 et 17 hujus libri.

(41) Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ Ἐλευθέρω. Eleutherus, Romanæ urbis episcopus, a Montanistis primum deceptus fuerat, qui falsæ pietatis imagine errorem suum callide obtegebant. Ad hæc, litteris atque exhortationibus Lugdunensium martyrum impulsus, ad Ecclesias Asiæ atque Phrygiæ epistolam scripserat de recipiendis in Ecclesiam Montanistis. Sed statim admonitus a Praxeæ quodam Asiano, pacificas quas miserat litteras revocavit, et Aniceti decessoris sui auctoritatem secutus, novam prophetiam admittere recusavit, ut scribit Tertullianus in libro *Adversus Praxeam*: Nam idem tunc episcopus Romanum agnoscentem jam prophetiæ Montani, Priscæ, Maximillæ, et ex ea agnitione pacem Ecclesiis Asiæ et Phrygiæ inferentem, falsa de ipsis et Ecclesiis eorum asseverando, et præcessorum ejus auctoritates defendendo, coegit et litteras pacis revocare jam emissas, et a proposito recipiendorum charismatum concessare. Baronius quidem in hoc Tertulliani loco per episcopum Romanum, Anicetum intellexit. Verum ego Eleutherum intelligi potius crediderim, tum ob ea quæ hic refert Eusebius de litteris Lugdunensium martyrum ad Eleutherum datis de pace Ecclesiarum, tum ob id quod Tertullianus subnectit de præcessorum auctoritate. Quo nomine Soterem et Anicetum procul dubio designat, qui Montani prophetiam repudiaverant. Hic certe Tertulliani locus valde illustris est, et ex verbis Eusebii quæ nunc præ manibus

A vivendi genus sectabatur, nullumque omnino cibum admittens, solo pane et aqua hactenus vesci consueverat. Cumque in carcere positus eandem vivendi rationem vellet retinere, Attalo post primum quod in amphitheatro confecerat certamen, revelatum est, non recte neque ordine facere Alcibiadem, qui et creaturis Dei minime uteretur, et aliis exemplum scandali fieret. 168 Paruit itaque Alcibiades, et cunctis deinceps cibis promiscue uti cæpit, gratias agens Deo. Neque enim divina gratia eos præsentia sua destituerat, sed consultorem habebant Spiritum sanctum. Verum de his hactenus. Cæterum cum Montanus et Alcibiades ac Theodotus, tunc primum in Phrygia opinione hominum tanquam prophetæ celebrari cepissent

B (multa quippe divinæ gratiæ miracula in pluribus Ecclesiis etiam tum fieri solita, fidem plurimis faciebant eos quoque prophetare), cumque illorum nominum causa dissensio orta esset, qui in Gallia erant fratres, privatum de his judicium suum, religiosum in primis et cum recta fide consentiens, rursus eidem epistolæ subjunxerunt, prolatis imperfectorum apud se martyrum variis epistolis, quas illi dum in vinculis adhuc essent, partim ad fratres in Asia et Phrygia degentes, partim ad

CAPUT IV.

Quomodo martyres Irenæum epistolâ sua commendaverint.

Sed et iidem martyres Irenæum, qui tunc tem-

habemus, maximam lucem accipit.

(42) Τῆς τῶν Ἐκκλησιῶν εἰρήνης ἕνεκα πρᾶσθεύοντες. Christophorus quidem hæc verba retulit ad solum Eleutherum, Romanæ urbis episcopum. Ego vero ad utrosque referri puto, tum ad Eleutherum, tum ad fratres in Asia et Phrygia constitutos. Consulti enim fuerant Lugdunenses et Viennenses a fratribus in Asia et Phrygia consistentibus, quid sentiendum esset de pseudopropheta illa quæ apud ipsos exorta fuerat, quidve agendum foret Montano, Theodoto aliisque, qui per Spiritus sancti

(43) Οἱ δ' αὐτοὶ μάρτυρες. Blondellus in *Apologia pro sententia Hieronymi*, cap. 8, pag. 26, negat martyres Lugdunenses dedisse litteras ad Eleutherum papam. Nam martyrium Pothimi ac Lugdunensium contigisse affirmat anno vii imp. Marci, Christi 167, quo tempore Soter Rom. Ecclesiam administrabat. Martyres igitur Lugdunenses non poterunt ad Eleutherum scribere, qui nondum Soteri successerat. Proinde Blondellus hanc epistolam a clero Lugdunensis Ecclesiæ scriptam esse contendit. Sed Blondelli vanitatem refellit Eusebius. Quid enim apertius his verbis? Οἱ δ' αὐτοὶ μάρτυρες καὶ τὸν Ἐιρηναῖον, πρᾶσθεύοντες τὸν ὄντα τῆς ἐν Λουγδούνῳ παροικίας, τῷ δηλωθέντι κατὰ Ῥώμην ἐπισκόπῳ συνίστων. Jam ergo ruit tota Blondelli argumentatio. Cum enim martyres Lugdunenses adhuc in carcere positi scripserint ad Eleutherum papam, qui, teste Blondello, pontificatum inivit anno Christi 170, falsum est quod ait Blondellus, illos anno Christi 167 passos esse martyrium.

(44) Μάρτυρες καὶ τὸν Ἐιρηναῖον. Baronius quidem ad annum Christi 179, cap. 53, ait Irenæum a martyribus Romam missum esse ad Eleutherum papam. Idemque scribit Hieronymus in *Catalogo*. Verum

poris adhuc presbyter Lugdunensis erat Ecclesiæ, A supradicto Eleuthero per litteras commendarunt, eum testimonio suo non mediocriter ornantes, sicut ipsorum verba declarant quæ sic se habent : « Te per omnia ac perpetuo optamus in Deo valere, pater Eleuthere. Has litteras ut ad te perferret, fratrem et collegam nostrum Irenæum hortati sumus. Quem quidem ut commendatum habeas rogamus, utpote æmulatorem Testamenti Christi. Quod si nobis comperitum esset, locum cuiquam conferre justitiam, eum tanquam presbyterum Ecclesiæ (hunc enim gradum obtinet) tibi imprimis commendassemus. » Cæterum quid opus est expressum in supradicta epistola catalogum martyrum hic recensere, quorum alii securi percussi, alii feris objecti, alii in carcere exanimati sunt? Quid item opus est referre numerum confessorum qui postea superfuerunt? Hæc enim quicumque voluerit, cuncta poterit plenissime cognoscere ex ipsius epistolæ lectione, quam quidem nos, ut 169 supra monuimus, in *Passionibus martyrum* a nobis collectis integram inseruimus. Atque hæc sunt

πρεσβύτερον τότε ὄντα τῆς ἐν Λουγδούνῳ παροικίας, τῷ δηλωθέντι κατὰ Ῥώμην ἐπισκόπῳ συνίστων, πλεῖστα τῷ ἀνδρὶ μαρτυροῦντες, ὡς αὐτοῦ ἐχουσαι τὸν τρόπον δηλοῦσαι φωναί· « Καίρειν ἐν Θεῷ σε ἐν πᾶσιν εὐχόμεθα καὶ ἀεὶ, πάτερ Ἐλευθέριε (45). Ταῦτά σοι τὰ γράμματα προετρεψάμεθα τὸν ἀδελφὸν ἡμῶν καὶ κοινωνὸν Εἰρηναῖον διακομίσαι, καὶ παρακαλοῦμεν ἔχειν σε αὐτὸν ἐν παραθέσει, ζηλωτὴν ὄντα τῆς Διαθήκης τοῦ Χριστοῦ. Εἰ γὰρ ἤδειμεν τόπον τιλὴ δικαιοσύνης περιποιεῖσθαι, ὡς πρεσβύτερον Ἐκκλησίας (ὅπερ ἐστὶν ἐπ' αὐτῷ) ἐν πρώτοις ἀνὰ παρθεῖμεθα. » Τί δεῖ καταλέγειν τὸν ἐν τῇ δηλωθείσῃ γραφῇ τῶν μαρτύρων κατάλογον, ἰδίᾳ μὲν τῶν ἀποτιμῆσαι κεφαλῆς τετελειωμένων, ἰδίᾳ δὲ τῶν θηρσὶν εἰς βορᾶν παραδεδημένων, καὶ αὐτὸς τῶν ἐπὶ τῆς εἰρκότητος κεκοιμημένων, τὸν τε ἀριθμὸν τῶν εἰσέτι τότε περιόντων ὁμολογητῶν; Ὅτι γὰρ φίλον, καὶ ταῦτα ῥάδιον πληρέστατα διαγνώσκειν, μετὰ χειρὸς ἀναλαβόντι τὸ σύγγραμμα, ὃ καὶ αὐτὸ τῇ τῶν μαρτύρων συναγωγῇ πρὸς ἡμῶν, ὡς γούν εἶπεν, καταλεχταί. Ἀλλὰ τὰ μὲν ἐπ' Ἀντωνίνου τοιαῦτα, quæ Antonini principatu contigerunt.

santi gratiam futura se prædicere jactabant. De his igitur Lugdunenses ac Viennenses presbyteri, ad Asianos sententiam suam perscripserunt peculiari epistola; quam utinam hic quoque apposuisset Eusebius. Epistolas quoque martyrum ea de re ad Asianos scriptas, suis litteris adjecerant presbyteri Lugdunenses, ut sententiam suam auctoritate martyrum confirmarent. Quod si conjicere licet, hæc illorum videtur fuisse sententia, prophetas illos benigne tractandos esse, et ad pœnitentiam provocandos: ac si quidem resipiscerent, ad Ecclesiam admittendos esse, ut pax inter fratres solidetur. Si vero pertinaces in errore suo permane-

rent, nec post frequentes admonitiones obtemperare sacerdotibus vellent, ab Ecclesiæ corpore abscindendos. Porro ab iisdem Lugdunensibus presbyteris Irenæus Romam directus est ad Eleutherum papam, cum epistolis tam martyrum quam Lugdunensis cleri, ut cum Eleuthero de iisdem rebus communicaret. Cum enim in omnibus ecclesiasticis negotiis primæ essent partes episcopi Romani, merito Lugdunenses hanc controversiam ad eum detulerunt: id agentes et omnibus modis studentes, ut episcopi Romani auctoritate quæ semper summa fuit in Ecclesia, hæc apud Asiam orta dissensio sedaretur, et pax in Ecclesia restitueretur.

Verum ego non dubito quin Irenæus Romam directus fuerit ab omni clero Lugdunensis Ecclesiæ. Proficiscentem vero martyres commendarunt Eleuthero. Astipulatur nobis etiam Feuardentius, qui in *Vita B. Irenæi*, quam operibus ejus præfixit, Irenæum a Pothino et reliquis martyribus Lugdunensibus adhuc in carcere constitutis, ad Eleutherum papam et in Asiam missum esse scribit. Certe hæc martyrum epistolas de quibus hic loquitur Eusebius, vivente adhuc Pothino scriptas fuisse pro certo habeo. Neque enim credibile est, post mortem Pothini episcopi, destituta suo pastore Lugdunensium Ecclesia, confessores illos et martyres Christi Irenæum presbyterum tam procul amandasse, idque in ipso persecutionis ardore. Erat enim Irenæus præcipuum lumen et decus Lugdunensis Ecclesiæ, quemadmodum ex epistola martyrum discimus, et quo uno maxime universa loci hujus Ecclesia sustentabatur. Quare non possum assentiri Baronio nec Feuardentio: quorum hic quidem asserit Irenæum Romam ad Eleutherum papam, atque inde in Asiam ac Phrygiam litteras martyrum pertulisse: Baronius vero sola ad Eleutherum papam legatione perfunctum esse contendit. Rogatus quidem fuerat Irenæus a martyribus et ab omni clero Lugdunensis Ecclesiæ, ut litteras ipsorum ad Eleutherum deferret: idque ipse se facturum promiserat, ut testatur epistola martyrum hic ab Eusebio relata. Verum cum Pothini mors subsecuta esset, Irenæus id præstare non potuit. Auctorem hujus sententiæ ac subscriptorem habeo Eusebium ipsum. Is enim scribit, statim post Pothini necem Irenæum in ejus locum subrogatum

fuisse. Verba Eusebii sunt: Ποσειδῶν δὲ σὺν τοῖς ἐπὶ Γαλλίας μαρτυρησάσι τελειωθέντος, Εἰρηναῖος τῆς ἐν Λουγδούνῳ, ἧς ὁ Ποσειδῶν ἡγεῖτο, παροικίας τὴν ἐπισκοπὴν διαδέχεται. Quare non potuit Irenæus martyrum litteras ad Eleutherum perferre post obitum Pothini. Tunc enim Irenæus erat episcopus cum martyres in suis illis ad Eleutherum litteris quas Irenæo tradiderant, illum duntaxat presbyterum appellerent. Dicit hic aliquis Irenæum ante mortem Pothini eas litteras pertulisse. Verum Eusebius hanc opinionem prorsus refellit. Nam in fine superioris capituli disertè testatur, Lugdunenses epistolæ suæ quam ad Ecclesias Asiæ et Phrygiæ de martyrum suorum glorioso certamine conscripserant, subjecisse alias epistolas, quas iidem martyres, adhuc in carcere constituti, partim ad Ecclesias Asiæ et Phrygiæ, partim ad Eleutherum papam exaraverant. Hæc autem Lugdunensium litteras finita demum persecutione scriptas fuisse certissimum est. Contra vero martyrum litteræ ad Eleutherum papam et ad Asianos in ipso persecutionis æstu et in carceris claustris exaratæ sunt, ut testatur Eusebius. Quas Lugdunenses cum aliquanto temporis spatio retinuissent, opportunum videlicet tempus ad eam legationem opperientes, tandem sedata persecutione et pace Ecclesiæ suæ restituta, ad Eleutherum papam et ad Asianos adjuncta epistola sua direxerunt. Ex quo apparet diu post mortem Pothini illas martyrum epistolas Romam atque in Asiam perlatas fuisse.

(45) Πάτερ Ἐλευθέριε. Codex Reg., Maz. et Fuk. habent Ἐλευθέριε, quibus consentit Nicephorus et Rufinus. Sunt tamen qui hunc pontificem

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε΄.

Ὁς Μάρκῳ Ἀυρήλιῳ Καίσαρι ταῖς τῶν ἡμετέρων εὐχαῖς οὐρανῶθεν ὁ Θεὸς ἐπακούσας ὑέτισεν (Nic. H. E. iv, 12).

Τούτου δὴ ἀδελφῶν Μάρκον Ἀυρήλιον (46) Καίσαρα, λόγος ἔχει Γερμανοῖς καὶ Σαρμάταις ἀντιπαρατατόμενον μάχῃ, δίψει πιεζομένης αὐτοῦ τῆς στρατιᾶς, ἐν ἀμηχανίᾳ γενέσθαι, τοὺς δὲ ἐπὶ τῆς Μελιτινῆς (47) οὕτω καλουμένης λεγεῶνος στρατιώτας ἐὰ πίστεως ἐξ ἐκείνου καὶ εἰς δεῦρο συνεστώσης, ἐν τῇ πρὸς τοὺς πολεμίους παρατάξει γόνυ θέντας ἐπὶ τὴν γῆν κατὰ τὸ οἰκεῖον ἡμῖν τῶν εὐχῶν ἔθος, ἐπὶ τὰς πρὸς τὸν Θεὸν ἰκεσίας τραπέσθαι. Παραδόξου δὲ τοῖς πολεμίοις τοῦ τοιοῦτου δὴ θαύματος, ἄλλο τι λόγος ἔχει παραδοξότερον ἐπικαταλαβεῖν αὐτίκα· σκηπτὸν μὲν εἰς φυγὴν καὶ ἀπώλειαν συνελαύνοντα τοὺς πολεμίους, δμῆρον δὲ ἐπὶ τὴν τῶν τὸ Θεῖον παμικληρότων στρατιάν, πᾶσαν αὐτὴν ἐκ τοῦ δίψους μέλλουσαν ὅσον οὕτω διαφθαρήσεσθαι ἀνακτιώμενον. Ἡ δὲ ἱστορία φέρεται μὲν καὶ παρὰ τοῖς πόρρω τοῦ καθ' ἡμᾶς λόγου συγγραφεῦσιν, ὅς μέλον γέγονε τῆς κατὰ τοὺς δηλουμένους γραφῆς, δεδῆλωται δὲ καὶ πρὸς τῶν ἡμετέρων. Ἀλλὰ τοῖς μὲν ἔξωθεν ἱστορικοῖς ἅτε τῆς πίστεως ἀνοικελοῖς, τέθειται μὲν τὸ παράδοξον, οὐ μὴν καὶ ταῖς τῶν ἡμετέρων εὐχαῖς (48) τοῦτο ὠμολογήθη γεγονέναι· τοῖς δὲ γε ἡμέτεροις, ἅτε ἀληθείας φίλοις, ἀπλῶ καὶ ἀκακοῦθι τρέψω τὸ πραχθὲν παραδέδοται. Τούτων δ' ἂν εἴη καὶ Ἀπολινάριος, ἐξ ἐκείνου φήσας τὴν δι' εὐχῆς τὸ παράδοξον πεποιηκυῖαν λεγεῶνα, οἰκειαν τῷ γεννίῳ πρὸς τοῦ βασιλέως εἰληφέναι προσηγορίαν, Κεραυνοβόλον (49) τῇ Ῥωμαίων ἐπικληθεῖσαν φωνῇ.

Romanum Eleutherium nominant, inter quos est Nicephorus patriarcha CP. in *Chronographia tripartita*, quam Anastasius Bibliothecarius Latine vertit: et Georgius Syncellus, et vetus interpres Irenæi in lib. iii *Contra hæreses*. Porro in codice Maz. æc Medicæo, ante hæc verba, χαίρειν ἐν Θεῷ σε, etc., paulo majoribus litteris, in Medicæo etiam miniatis scribitur ἐπιστολῆς spatium utrinque relicto, ut notetur hanc esse epistolam martyrum Lugdunensium.

(46) Τούτου δὴ ἀδελφῶν Μάρκον Ἀυρήλιον. Grævius hic fallitur Eusebius, qui M. Aurelium fratrem fuisse ait imp. Antonini, cum tamen unus idemque fuerit M. Aurelius Antoninus. Hujus autem adoptivus frater, non Marcus, sed Lucius Ælius Verus dictus est, ut cuncti sciunt. Verum is qui contra Germanos et Sarmatas pugnavit, et cui pugnanti repentinum imbrem ad sedandam militum sitim Deus indulsit, non est Lucius Ælius Verus, sed M. Aurelius Antoninus, ut omnes historici testantur, et ipse Eusebius in *Chronico*, qui id factum refert anno xiv Antonini, id est quatuor aut quinque annis post obitum L. Ælii Veri.

(47) Τούτους... ἐπὶ τῆς Μελιτινῆς. Xiphilinus τούτους ἀπὸ Μελιτινῆς habet, quasi Melitina nomen fuerit non legionis ipsius ut vult Eusebius, sed potius regionis ex qua primum conscripti fuerant milites. Est autem Melitina regio Cappadociæ inter Comagenem et Cataoniam sita, teste Strabone in lib. xii, qui eam nullas habuisse urbes dicit. Postea tamen Melitina urbs exstitit satis nobilis, quæ, nova provinciarum divisione facta, minori Armeniæ attributa est, ut docet Ann. Marcellinus; qui quidem eam semper Melitinam nominat. In codice Maz.,

A

CAPUT V.

Quomodo M. Aurelio Cæsari Deus nostrorum precibus exaudivit pluviam præstitit.

Hujus porro fratrem M. Aurelium Cæsarem, cum adversus Germanos et Sarmatas pugnaturus aciem instrueret, et exercitus ipsius siti premeretur, pene ad inopiam consilii redactum esse memorant. Tum vero milites legionis Melitinæ, quæ fidei merito etiam nunc manet, dum acies adversus hostes ordinatur, flexis in terram genibus ut nostris orantibus mos est, preces ad Deum fudisse perhibentur. Cujus spectaculi novitate hostibus stupefactis, aliud quiddam longe majori dignum admiratione accidisse narrant: hinc quidem fulminum jactus, quibus hostium copiæ in fugam versæ atque extinctæ sint: illinc vero imbrum vim, quibus exercitus eorum qui Deum precati fuerant, jamjam siti periturus, præter spem recreatus est. Atque ea res tum a scriptoribus a fide nostra penitus alienis, quibus curæ fuit res eo tempore gestas memoriæ mandare, tum a nostris etiam hominibus referunt. Sed gentilium scriptores, utpote a religione nostra dissidentes, hoc quidem miraculum commemorarunt; non tamen id nostrorum precibus factum esse confessi sunt. Nostri vero, utpote veritatis cultores, simpliciter atque ingenuè rem ipsam litteris tradiderunt. Ex his est Apollinaris, qui legionem ipsam cujus precibus id miraculum perpetratum est, exinde congruo rei vocabulo Fulmineam ab imperatore cognominatam esse scribit. Sed et Tertullianus ejusdem rei idoneus testis est in *Apo-*

Med., Fuk. et Saviliano scribitur Μελιτινῆς, accentu in ultima syllaba.

(48) Οὐ μὴν καὶ ταῖς τῶν ἡμετέρων εὐχαῖς. Gentiles scriptores qui hujus rei meminerunt, alii quidem, magorum incantationibus pluviam impetratam esse dixerunt: alii vero precibus imp. Marci. Ita Capitolinus in *Marco*, et Claudianus in vi *Consulatu Honorii*. Quinetiam precatōnis ipsius verba referunt, quibus usus est Marcus. *Hanc*, inquit, *dextram ad te, Jupiter, tendo, quæ nullius unquam sanguinem fudit*. Themistius in oratione nondum edita ad imperatorem Theodosium, quæ inscribitur: *Τὴς ἡ βασιλικωτάτη τῶν ἀρετῶν*; Ἀντωνίῳ τῷ Ῥωμαίων αυτοκράτορι, ὃ τοῦτο αὐτὸ ἐπώνυμον ὁ Εὐσεβῆς ἦν, τοῦ στρατεύματος ὑπὸ δίψους αὐτὰ πιεζομένου, ἀνασχῶν τῷ χειρὶ ὁ βασιλεὺς πρὸς τὸν οὐρανόν· Ταύτη, ἔφη, τῇ χειρὶ προὔτρεψάμην σε καὶ ἰκέτευσά τὸν ζωῆς δοτήρα, ἡ ζωῆν οὐκ ἀφειλόμην. Καὶ οὕτω κατήδεσε τὸν Θεὸν τῇ εὐχῇ, ὥστε ἐξ ἀθροῦς ἦλθον νεφέλαι ὑδροπεροῦσαι τοῖς στρατιώταις. Adhuc Themistius vidisse se pictam in tabula hujus rei imaginem: imperatorem quidem in acie deos precantem; milites vero galeis imbrem excipientes, et aquam cœlitus missam bibentes.

(49) Κεραυνοβόλον. Jam dudum monuit Scaliger in antimadversionibus Eusebianis, legionem Fulminatricem ab hoc miraculo cognominatam non fuisse, quippe quæ diu ante tempora M. Antonini ita vocata fuerit. Docet id manifeste Dio Cassius in libro lv, ubi legiones omnes enumerat. Vetus quoque inscriptio, a Scaligero prolata, id ipsum confirmat. Quamobrem de ipso quidem miraculo pluvie a Christianis militibus impetratæ, et Apollinari et Tertulliano testantibus facile credimus; legionem

togetico, quem pro fidei nostræ defensione ad senatum urbis Romanæ Latino sermone conscripsit, cujus etiam supra mentionem fecimus, ubi hanc historiam validiore atque evidentiore argumento confirmat. Scribit enim Marci gravissimi imperatoris litteras adhuc sua ætate exstitisse, quibus testabatur exercitum Romanum in Germania, cum aquæ penuria jamjam periturus esset, Christianorum precibus esse **170** servatum. Eundem quoque principem capitis pœnam comminatum esse dicit accusatoribus Christianorum. Quibus ista subjungit: « Quales ergo leges istæ, quas adversus nos soli exercent impii, injusti, truces, vani, dementes? quas Trajanus ex parte frustratus est, vetando inquiri Christianos; quas nullus Adrianus, quanquam curiositatum omnium explorator; nullus Vespasianus, quanquam Judæorum debellator; nullus Pius, nullus Verus impressit. » Sed de his quisque pro arbitrato suo statuat: nos vero ad historiæ ordinem redeamus. Igitur cum Pothinus anno ætatis nonagesimo una cum Gallicanis martyribus cæsus esset, episcopatum Lugdunensis Ecclesiæ post illum suscepit Irenæus. Quem quidem in adolescentia Polycarpi auditorem fuisse comperimus. Hic in tertio *Adversus hæreses* libro, Romanæ urbis episcoporum seriem recensens, in Eleuthero, cujus nunc tempora ac res gestas inquirimus, finem enumerandi facit, quippe cum eo Ro-

vero Melitinam ob id Fulminatricem esse dictam a M. Antonino imp. nondum mihi persuasit Apollinarius. Dicit forte aliquis, Fulminatricem quidem legionem fuisse ante tempora M. Antonini; sed Marcum, ob acceptum a Melitina legione beneficium, ei quoque Fulminatricis cognomen indidisse. Verum si ita esset, secunda Fulminatrix dici debuerat. Dio tamen nullam ejus mentionem facit, quamvis omnes legiones a superioribus principibus conscriptas accurate recenset. Sed et Fulminatricem illam in Cappadocia sedes habuisse dicit, quod Melitinæ legioni apte convenit. In *Notitia imperii Romani*, sub dispositione ducis Armeniæ recensetur præfectura legionis XII Fulminæ Melitinæ, id est, apud oppidum Melitinam constitutæ. Ex quo colligitur Melitinam nomen legionis non fuisse, sed oppidi, in quo legio XII Fulminea consistebat. Legiones vero a locis in quibus præsidium agebant, denominare moris non fuit, sed a regionibus in quibus erant conscriptæ. Itaque quod de legione Melitina tradit Eusebius, parum mihi probabile videtur. Adde quod Rufinus hoc legionis nomen consulto, ut arbitror, prætermisit, quippe qui nosset, Melitinam nomen esse oppidi minoris Armeniæ, in quo legio XII Fulminea adhuc sua ætate prætenderet. Recte etiam idem Rufinus *Κεραυνοβόλον Fulminæ* vertit; non *Fulminatricem*, ut Onuphrius et Scaliger aliique appellant. Quos refellit *Notitia imperii* in loco quem superius adduxi. Cæterum ut iugente dicam quod sentio, parum mihi probabile videtur, totam legionem militum Romanorum eo tempore Christianam fuisse, quod tamen affirmare videtur Eusebius. Qui et in eo peccat, quod Apollinarius locum non protulit, nec librum ipsum in quo hæc Apollinarius scripserat, indicavit. Sed et verba quibus totam hanc narrationem concludit, satis indicant ipsum de veritate rei dubitasse. Sic enim ait: Ἀλλὰ ταῦτα μὲν ὅπη τις ἐθέλη τιθέσθω· id est, *Sed de his quisque pro arbitrio suo judicet*,

Μάρτυς δὲ τούτων γένοιτ' ἂν ἀξιώχρεως ὁ Τερτυλλιανός, τῇ Ῥωμαϊκῇ συγκλήτῳ προσφωνήσας (50) ὑπὲρ τῆς πίστεως Ἀπολογία, ἧς καὶ πρόσθεν ἐμνημονεύσαμεν, τὴν τε ἱστορίαν βεβαίων σὺν ἀποδείξει μείζονι καὶ ἐναργεστερᾷ. Γράφει δ' οὖν καὶ αὐτὸς λέγων, Μάρκου τοῦ συνετωτάτου βασιλέως ἐπιστολὰς εἰσέτι νῦν φέρεσθαι, ἐν αἷς αὐτὸς μαρτυρεῖ ἐν Γερμανίᾳ ὕδατος ἀπορία μέλλοντα αὐτοῦ τὸν στρατὸν διαφθεῖρεσθαι, ταῖς τῶν Χριστιανῶν εὐχαῖς σεσῶσθαι. Τούτον δὲ φησι καὶ θάνατον ἀπειλῆσαι (51) τοῖς κατηγορεῖν ἡμῶν ἐπιχειροῦσιν. Οἷς ὁ δὴλωθεὶς ἀνήρ καὶ ταῦτα προσηπέλεγε· « Ποταποὶ οὖν οἱ νόμοι οὗτοι οἱ κατ' ἡμῶν μόνου ἔπονται ἀσεβεῖς (52), δίκαιοι, ὦμοι, οὓς οὔτε Θέσπασιανὸς ἐφύλαξε, καίτοι γε Ἰουδαίους νικῆσας, οὓς Τραϊανὸς ἐκ μέρους ἐξουθένησε, κωλύων ἐπιζητῆσθαι Χριστιανούς, οὓς οὔτε Ἀδριανὸς, καίτοι γε πάντα τὰ περίεργα πολυπραγμονῶν, οὔτε ὁ Εὐσεβῆς ἐπικληθεὶς ἐπεκύρωσεν; » Ἀλλὰ ταῦτα μὲν ὅπη τις ἐθέλη, τιθέσθω· μετῴμεν δὲ ἡμεῖς ἐπὶ τὴν τῶν ἑξῆς ἀκολουσίαν. Ποθεινοῦ δὲ ἐφ' ὅλοις τῆς ζωῆς ἔτεσιν ἐνενηκοντα σὺν τοῖς ἐπὶ Ἰαλλίας μαρτυρήσασιν τελειωθέντος, Εἰρηναῖος τῆς κατὰ Λούγδουρον, ἧς ὁ Ποθεινὸς ἡγεῖτο, παροικίας (53) τὴν ἐπισκοπὴν διαδέχεται. Πολυκάρπου δὲ τούτον ἀκουστὴν γενέσθαι κατὰ τὴν νέαν ἐμανθάνομεν ἡλικίαν. Οὗτος τῶν ἐπὶ Ῥώμης τὴν διασχῆν ἐπισκόπων ἐν τρίτῃ συντάξει τῶν *Πρὸς τὰς αἰρέσεις* παραθέμενος, εἰς Ἐλευθερον οὐ τὰ κατὰ τοὺς χρῶ-

(50) Τῇ Ῥωμαϊκῇ συγκλήτῳ προσφωνήσας. Hunc locum emendavimus, ex manuscriptis codicibus Mazar., Med., Fuk. et Savilii, qui diserte scriptum habent τῇ Ῥωμαϊκῇ συγκλήτῳ, non ut Rob. Stephanus Regium codicem secutus ediderat, τὴν Ῥωμαϊκὴν τῇ συγκλήτῳ, etc. Quanquam *Apologeticus* Tertulliani proprie non senatus Romano, sed præsidibus provinciarum, cunctisque magistratibus imperii Romani est nuncupatus. Qui quoniam e senatu ut plurimum eligebantur, ideo dici potest, *Apologeticum* illum senatus Romano dicatum esse.

(51) Καὶ θάνατον ἀπειλῆσαι. Verba Tertulliani sunt hæc in *Apologetici* cap. 5: *Qui sicut non palam ab ejusmodi hominibus pœnam dimovit, ita alio modo palam dispersit; adjecta etiam accusatoribus damnatione et quidem terriore.* In edicto M. Aurelii quod supra retulit Eusebius, lib. iv, cap. 12, pœna accusatoribus Christianorum proponitur his verbis: Ὁ δὲ καταφέρων ἔνοχος ἔσται δίκης. Id est, *delator vero pœnæ subjaceat.* Ubi notandum est, imperatorem pœnæ genus non definiisse, sed eam judicantis arbitrio permisisse, ut, habita ratione dignitatis ejus qui delatus fuisset, et ejus qui eum detulisset, accusator a iudice puniretur. Ejusdem legis meminit Eusebius infra, cap. 21 hujus libri, ubi de Apollonio.

(52) Οἱ κατ' ἡμῶν μόνου ἔπονται ἀσεβεῖς. Sic puto scribendum; ait enim Tertullianus: *Quales ergo leges istæ, quas adversus nos soli exercent impii.* Edit., μόνων ἔπονται. In codice Med., Fuk. et Saviliano scribitur, οἱ κατ' ἡμῶν μόνων ἔσονται ἀσεβεῖς. Quæ lectio et a verbis et a sensu Tertulliani longius recedit. Cæterum pro μόνων codex Maz. et Fuk. scriptum habent μόνον.

(53) Εἰρηναῖος τῆς κατὰ Λούγδουρον παροικίας. Baronius quidem anno Christi 180 electionem Irenæi collocavit. Nam post mortem Pothinii, quæ contigit anno Christi 179, cessavisse ait episcopatum Lugduni, donec persecutionis

νους ἡμῖν ἐξετάζεται, ὡς ἂν δὴ κατ' αὐτὸν σπουδα-
ζομένης αὐτῷ τῆς γραφῆς, τὸν κατάλογον ἴσῃσι,
γράφων ὤδε.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Ἦν ἐπὶ Ῥώμης ἐπισκοπευσάντων κατάλογος
(Nic. H. E. iv, 15).

Ἡμελιώσαντες οὖν καὶ οἰκοδομήσαντες οἱ μακά-
ρια ἀπόστολοι τὴν Ἐκκλησίαν, Ἄνω τὴν τῆς ἐπι-
σκοπῆς λειτουργίαν ἐνεχείρισαν. Τοῦτου τοῦ Ἄνου
Παῦλος ἐν ταῖς πρὸς Τιμόθεον ἐπιστολαῖς μέμνηται·
Διὰδέχεται δὲ αὐτὸν Ἀνέγκλητος. Μετὰ τοῦτον δὲ
εἴπω τόπω ἀπὸ τῶν ἀποστόλων τὴν ἐπισκοπὴν κλη-
ροῦται Κλήμης, ὁ καὶ ἑωρακῶς τοὺς μακαρίους ἀπο-
στόλους, καὶ συμβεβηκῶς αὐτοῖς, καὶ ἐτι ξναυλον
τὸ κήρυγμα τῶν ἀποστόλων καὶ τὴν παράδοσιν πρὸ
ὀφθαλμῶν ἔχων· οὐ μόνος· ἐτι γὰρ πολλοὶ ὑπελεί-
ποντο τότε ὑπὸ τῶν ἀποστόλων δεδιδαγμένοι. Ἐπὶ
τοῦτου οὖν τοῦ Κλήμεντος σάσεως οὐκ ὀλίγης τοῖς
ἐν Κορίνθῳ γενομένης ἀδελφοῖς, ἐπέστειλεν ἡ ἐν
Ῥώμῃ Ἐκκλησία ἰκανωτάτην γραφὴν τοῖς Κοριν-
θίοις, εἰς εἰρήνην συμβιβάουσα αὐτοὺς, καὶ ἀνα-
κούσα τὴν πίστιν αὐτῶν, καὶ ἦν νεωστὶ ἀπὸ τῶν
ἀποστόλων παράδοσιν εἰλήφει. Καὶ μετὰ βραχέα
εἰσι· « Τὸν δὲ Κλήμενα τοῦτον διὰδέχεται Εὐάρε-
στος, καὶ τὸν Εὐάρεστον Ἀλέξανδρος. Εἶθ' οὕτως
ἔκτος ἀπὸ τῶν ἀποστόλων καθίσταται Εὐστός. Μετὰ
δὲ τοῦτον Τελεσφόρος, ὃς καὶ ἐνδόξως ἐμαρτύρησεν·
ἐπειτα Ἰγνίος, εἶτα Πίος, μεθ' ὃν Ἀνίκητος. Δια-
έξαμένου τὸν Ἀνίκητον Σωτήρος, νῦν δωδεκάτῳ
ἐπιπέ τὸν τῆς ἐπισκοπῆς ἀπὸ τῶν ἀποστόλων κατέχει
κλήρον Ἐλεύθερος. Τῇ αὐτῇ τάξει καὶ τῇ αὐτῇ δι-
δοῦσῃ (54) ἡ τε ἀπὸ τῶν ἀποστόλων ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ
παράδοσις καὶ τὸ τῆς ἀληθείας κήρυγμα κατήντη-
κεν εἰς ἡμᾶς. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ'.

Ὡς καὶ μέχρι τῶν τότε καιρῶν διὰ τῶν πιστῶν
δυνάμεις ἐνηργούντο παράδοξοι (Nic. H. E. iv,
15).

Ταῦτα ὁ Εἰρηναῖος, ἀκουλούθως ταῖς προδιεξοδευθει-
σας ἡμῖν ὑπογράφας ἱστορίας (55), ἐν οἷς ἐπέγραψε,
πέντε οἷσι τὸν ἀριθμὸν, Ἐλέγγου (55') καὶ ἀνατρο-
πῆς τῆς ψευδωνύμου γνώσεως, ἐν δευτέρῳ τῆς αὐ-
τῆς ὑποθέσεως, ὅτι δὴ καὶ εἰς αὐτὸν ὑποδείγματα τῆς
θείας καὶ παραδόξου δυνάμεως ἐν Ἐκκλησίαις τισὶν
ὑπελείπειτο, διὰ τούτων ἐπισημαίνεται λέγων· « Το-
σοῦτον δὲ ἀποδέουσι· τοῦ νεκρὸν ἐγείρει, καθὼς ὁ Κύ-
ριος ἤγειρε καὶ οἱ ἀπόστολοι διὰ προσευχῆς, καὶ ἐν
τῇ ἀδελφότητι πολλᾶκις (56), διὰ τὸ ἀναγκαῖον τῆς
furore deferbuisse, et Irenæus, qui Romam a Po-
thino et a Lugdunensi Ecclesia missus fuerat, do-
num reversus esset. Sed nos supra non infirmis
rationibus demonstravimus, Irenæum legationem
illam non obtiisse. Itaque nihil jam vetat quominus
Irenæi ordinatio in eundem annum quo Pothinus
est mortuus, conferatur.

(54) Τῇ αὐτῇ διδαχῇ. Sic habent etiam nostri
codices. Matim tamen scribere διαδοχῇ, cum Chri-
stophorsono et Savilio, et cum veteri interprete
Irenæi.

(55) Ἰστορίας. Hujus verbi vim ac
proprietaem non satis expresserunt interpretes.
Musculus enim vertit *subjecti*, quod est ineptissi-
mum; Christophorsonus pro simplici verbo accepit,

A manam Ecclesiam gubernante opus illud elabora-
ret. Sic enim scribit.

CAPUT VI.

Enumeratio episcoporum urbis Romæ:

« Fundata jam et ædificata Ecclesia beatissimi
apostoli episcopatus officium Lino tradiderunt. Hu-
jus Lini mentionem facit Paulus in litteris ad
Timotheum. Huic successit Anencletus. Post quem
tertio ab apostolis loco pontificatum sortitus est
Clemens, qui quidem beatissimos apostolos viderat,
et cum iisdem familiariter versatus fuerat: et præ-
dicationem apostolorum adhuc auribus suis inso-
nantem, traditionemque præ oculis habebat. Nec
vero ipse solus: sed et alii plurimi etiam tum super-
erant ab apostolis instituti. Hujus Clementis tem-
poribus cum gravissima dissensio Corinthi exorta
esset inter fratres, Ecclesia Romana luculentissi-
mam epistolam Corinthiis scripsit, qua eos ad pa-
cem concordiamque revocaret, et fidem illorum, et
quam recens ab apostolis suscepserat traditionem
renovaret. » Paulo post subdit: « Huic porro Cle-
menti successit Evarestus, Evaresto Alexander.
Sextus deinde post apostolos 171 constitutus est
Xystus. Quem deinceps excepit Telesphorus, qui
etiam illustri martyrio defunctus est. Post hunc
Hyginus, ac deinde Pius. Post Pium Anicetus. Cui
cum successisset Soter, duodecimo demum ab
apostolis loco episcopatum nunc obtinet Eleuther-
rus. Hac serie et successionem, tum traditio aposto-
lorum in Ecclesia, tum veritatis prædicatio ad nos
usque pervenit. »

CAPUT VII.

Quod ad illa usque tempora per fideles miracula
perabantur

Hæc Irenæus breviter perstrinxit ac veluti deli-
neavit in illis quinque libris, quos *De falsæ doctrinæ
refutatione ac eversione* inscripsit, quæ quidem
plane consentiunt cum iis quæ in superioribus
historiæ nostræ libris tradidimus. In secundo autem
ejusdem operis libro, divinæ admirandæque virtutis
specimina adhuc sua ætate in quibusdam Ecclesiis
superfuisse testatur his verbis: « Tantum abest,
inquit, ut mortuum excitent per orationem, quemad-
modum Dominus et apostoli fecerunt. Sed et

Verum ὑπογράφειν aliquid amplius significat, nempe
delineare et *adumbrare*, metaphora ducta a picto-
ribus. Possis etiam interpretari *subscribere*, quod
idem est ac *consentire* et *suffragari*.

(55') Ἐλέγγου. Intellige quasi scriptum esset,
τὴ τοῦ ἐλέγγου. EDIT.

(56) Πολλᾶκις. Textus vulgatus, πολλοὶ πολ-
λάκις. Apud Nicephorum in lib. iv, c. 13, deest vox
πολλοί, quam nec vetus interpres Irenæi, nec Ru-
finus agnoscit. Itaque expungenda est, utpote quæ
sensus turbet. Paulo post, ubi legebatur: Μετὰ
νηστείας πολλῆς καὶ ἀγνεύας, restitimus καὶ λιτα-
νεύας, ut legitur apud Nicophorum, et in quatuor
nostris codicibus Maz., Med., Fnk. et Savil.,
quibus subscribit vetus interpres Irenæi et Rufinus.

sæpenumero inter fratres, tota simul unius loci A Ecclesia ob aliquam necessitatem id flagitante cum jejuniis multis et orationibus, reversa est in corpus animæ defuncti, et sanctorum precibus hominis vita donata est. » Et aliquanto post: « Quod si, inquit, simulatione quadam ac præstigiis hæc Dominum fecisse dicturi sunt, ad prophetarum oracula eos deducentes, ex illis demonstrabimus cuncta de ipso ita prædicta et gesta esse certissime, eumque solum esse Filium Dei. Unde etiam in ejus nomine, quotquot veri sunt ejus discipuli, accepta ab eo gratia ad salutem atque utilitatem reliquorum omnium ea faciunt, prout unusquisque ipsorum ab eo munus acceperit. Alii enim dæmonas expellunt certissime ac verissime; adeo ut qui ejusmodi malis spiritibus liberati sunt, sæpe fidem amplectantur, et in Ecclesia permanent. Alii præscientiam futurorum et visiones sortiti sunt, et propheticas prædictiones. Alii infirmos per impositionem manuum curant, ac pristinae sanitati restituunt. Sed et mortui aliquoties, ut supra diximus, excitati sunt, et pluribus deinceps annis nobiscum remanserunt. 172 Quid plura? Non potest numerus iniri donorum, quæ per universum orbem Ecclesia a Deo accipiens, in nomine ejus qui sub Pontio Pilato crucifixus est Jesu Christi, quotidie ad opitulationem gentium operatur; nec fallens quemquam, nec pecuniam corradens. Ut enim gratis accepit a Deo, sic etiam gratis ministrat. » Idem in alio loco ita scribit: « Sicuti multos ex fratribus audimus in Ecclesia, qui prophetiæ dona consecuti sunt, et omni linguarum genere per Spiritum loquuntur, et ad hominum utilitatem, occulta in lucem proferunt, atque arcana Dei mysteria exponunt. » Ex his igitur apparet, multiplicem donorum spiritalium varietatem ad illa usque tempora penes eos qui digni essent permansisse.

CAPUT VIII.

Qualiter Irenæus divinarum meminit Scripturarum.

Sed quoniam in ipso hujus operis exordio polliciti sumus, veterum nos Ecclesiæ presbyterorum ac scriptorum verba suo loco adducturos, quibus ea quæ a majoribus sibi tradita accepissent, de sacris utriusque Testamenti libris exposuerunt, ipsius D etiam Irenæi qui unus ex illorum numero fuit,

(57) *Τοὺς καθαρισθέντας.* Sic etiam Latini purgari dicebant eos qui immundis spiritibus liberabantur. Ambrosius in lib. vii *Epistolarum*, epist. 2; Paulinus in *Vita Ambrosii*. Occurrit ea vox et in can. 14 concilii Arausiacani. Severus in dialogo primo *De vita Martini*, cap. 14: *Quinto demum mense purgatus est non solum dæmone, sed quod illi erat vitiosus et optatus, vanitate.* Sed et in lib. i *De vita Martini* titulus capituli 17 in ms. codice hic est: *Ubi demoniaco furenti digitos in os intulit, et confestim purgavit.* Eucherius in passione sancti Mauricii: *Hæc duo, inquit, miracula passioni martyrum inserenda. Cæterum satis multa sunt, quæ vel in purgatione dæmonum, vel in restauratione claudorum, etc.* Ita legitur in vetustissimo codice

κατὰ τόπον Ἐκκλησίας πάσης αἰτησαμένης μετὰ νηστείας καὶ λιτανείας πολλῆς, ἐπέστρεψε τὸ πνεῦμα τοῦ τετελευτηκότος, καὶ ἐχαρίσθη ὁ ἄνθρωπος ταῖς εὐχαῖς τῶν ἀγίων. » Καὶ αὐθίς φησι μεθ' ἑτερα· « Εἰ δὲ καὶ τὸν Κύριον φαντασιωδῶς τὰ τοιαῦτα πεποιθέναι φήσουσιν, ἐπὶ τὰ προφητικὰ ἀνάγοντες; αὐτοὺς, ἐξ αὐτῶν ἐπιδείξομεν πάντα οὕτως περὶ αὐτοῦ καὶ προειρηθῆσθαι καὶ γεγονέναι βεβαίως, καὶ αὐτὸν μόνον εἶναι τὸν Υἱὸν τοῦ Θεοῦ. Διὸ καὶ ἐν τῷ ἐκείνου ὀνόματι οἱ ἀληθῶς αὐτοῦ μαθηταί, παρ' αὐτοῦ λαβόντες τὴν χάριν, ἐπιτελοῦσιν ἐπ' εὐεργεσίᾳ τῇ τῶν λοιπῶν ἀνθρώπων, καθὼς εἰς ἕκαστος αὐτῶν τὴν δωρεὰν εἴληφε παρ' αὐτοῦ. Οἱ μὲν γὰρ δαίμονας ἐλαύνουσι βεβαίως καὶ ἀληθῶς, ὥστε πολλὰκις καὶ πιστεύειν αὐτοὺς ἐκείνους τοὺς καθαρισθέντας (57) ἀπὸ τῶν πονηρῶν πνευμάτων, καὶ εἶναι ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ· οἱ δὲ καὶ πρόγνωσιν ἔχουσι τῶν μελλόντων, καὶ ὀπτασίας, καὶ ῥήσεις προφητικὰς· ἄλλοι δὲ τοὺς κάμνοντας διὰ τῆς τῶν χειρῶν ἐπιθέσεως ἰώνται, καὶ ὕγεις ἀποκαθιστᾶσιν. Ἡδὲ δὲ, καθὼς ἐφαμεν, καὶ νεκροὶ ἠγέρθησαν, καὶ παρέμειναν σὺν ἡμῖν (58) ἱκανοὺς ἔτεσι. Καὶ τί γὰρ; οὐκ ἔστιν ἀριθμὸν εἰπεῖν τῶν χαρισμάτων, ὧν κατὰ παντὸς τοῦ κόσμου ἡ Ἐκκλησία παρὰ Θεοῦ λαβοῦσα, ἐν τῷ ὀνόματι Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ σταυρωθέντος ἐπὶ Ποντίου Πιλάτου, ἐκάστης ἡμέρας ἐπ' εὐεργεσίᾳ τῇ τῶν ἔθνῶν ἐπιτελεῖ, μῆτε ἑξαπατώσά τινας, μῆτε ἐξαργυριζομένη· ὡς γὰρ δωρεὰν εἴληφε παρὰ Θεοῦ, δωρεὰν καὶ διακονεῖ. » Καὶ ἐν ἑτέρῳ δὲ τόπῳ ὁ αὐτὸς γράφει· « Καθὼς καὶ πολλῶν C ἀκούομεν ἀδελφῶν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ προφητικὰ χαρίσματα ἔχόντων, καὶ παντοδαπαῖς καλοῦντων διὰ τοῦ Πνεύματος γλώσσαις, καὶ τὰ κρύφια τῶν ἀνθρώπων εἰς φανερὸν ἀγόντων ἐπὶ τῷ συμφέροντι, καὶ τὰ μυστήρια τοῦ Θεοῦ ἐκδηγουμένων. » Ταῦτα καὶ περὶ τοῦ διαφορὰς χαρισμάτων μέχρι καὶ τῶν δηλουμένων χρόνων παρὰ τοῖς ἀξίοις διαμείναι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Η'.

Ὅπως ὁ Εἰρηναῖος τῶν θείων μνημονεύει Γραφῶν (Nic. H. E. iv, 14).

Ἐπεὶ δὲ ἀρχόμενοι τῆς πραγματείας ὑπόσχεσιν πεποιθήμεθα, παραθήσομαι κατὰ καιρὸν εἰπόντες τὰς τῶν ἀρχαίων ἐκκλησιαστικῶν πρεσβυτέρων τε καὶ συγγραφέων φωνάς, ἐν αἷς τὰς περὶ τῶν ἐνδιαθῆκων D Γραφῶν εἰς αὐτοὺς καταλούσας παραδόσεις γραφῆ παραδεδώκασι (59), τούτων δὲ καὶ ὁ Εἰρηναῖος ἦν.

Mosciacensi, non ut Surius edidit, *expugnatione dæmonum*. Porro in quatuor nostris codicibus Maz., Mel., Fuk. et Saviliano scriptum est, αὐτοὺς ἐκείνους τοὺς καθαρισθέντας. Qui articulus deest in Regio exemplari, et in editione Stephani.

(58) *Παρέμειναν σὺν ἡμῖν.* Sic in codice Maz., Mel. et Saviliano, necnon apud Nicephorum legitur vulg. om. σὺν. Fuketianus habet *παρέμειναν ἐν ἡμῖν.*

(59) *Γραφῆ παραδεδώκασι.* Post hæc verba, codex Maz. et Mel. has voces interserit, τούτων δὲ καὶ ὁ Εἰρηναῖος ἦν, quæ videntur esse superflue, et a scholiaste quodam ad marginem ascriptæ; habentur tamen etiam in Fuk. et Saviliano.

φῆρε καὶ τὰς αὐτοῦ παραθώμεθα λέξεις, καὶ πρώτας A
 γε τὰς περὶ τῶν ἱερῶν Εὐαγγελίων, οὕτως ἐχούσας·
 «Ὁ μὲν ἦν Ματθαῖος ἐν τοῖς Ἑβραίοις τῆ ἰδίᾳ αὐτῶν
 διαλέκτῳ καὶ γραφῆν ἐξήνεγκεν Εὐαγγελίου, τοῦ
 Πέτρου καὶ τοῦ Παύλου ἐν Ῥώμῃ εὐαγγελιζομένων
 καὶ θεμελιούντων τὴν Ἐκκλησίαν. Μετὰ δὲ τὴν τού-
 των ἔξοδον (60), Μάρκος ὁ μαθητὴς καὶ ἐρμηνευ-
 τὴς Πέτρου, καὶ αὐτὸς τὰ ὑπὸ Πέτρου κηρυσσό-
 μενα, ἐγγράφως ἡμῖν παραδέδωκε, καὶ Λουκᾶς δὲ
 ὁ ἀκόλουθος Παύλου, τὸ ὑπ' ἐκείνου κηρυσσόμενον
 Εὐαγγέλιον, ἐν βιβλίῳ κατέθετο. Ἐπειτα Ἰωάννης
 ὁ μαθητὴς τοῦ Κυρίου, ὁ καὶ ἐπὶ τὸ στήθος αὐ-
 τοῦ ἀναψῶν, καὶ αὐτὸς ἐξέδωκε τὸ Εὐαγγέλιον, ἐν
 Ἐφέσῳ τῆς Ἀσίας διατρίβων. » Ταῦτα μὲν οὖν ἐν
 τρίτῳ τῆς εἰρημένης ὑποθέσεως τῷ προδηλωθέντι ἐφ-
 ῆρται. Ἐν δὲ τῷ πέμπτῳ περὶ τῆς Ἰωάννου Ἀπο-
 κάλυψως, καὶ τῆς ψήφου τῆς τοῦ Ἀντιχρίστου προση-
 γηρίας οὕτω διαλαμβάνει· «Τούτων δὲ οὕτως ἐχόν-
 των, καὶ ἐν πᾶσι δὲ τοῖς σπουδαίοις καὶ ἀρχαίοις ἀν-
 τιστοίχοις τοῦ ἀριθμοῦ τούτου κειμένου, καὶ μαρτυ-
 ρούντων αὐτῶν ἐκείνων τῶν κατ' ὄψιν τὸν Ἰωάννην
 ἑωρακίτων, καὶ τοῦ λόγου διδάσκοντος ἡμᾶς ὅτι ὁ
 ἄριθμὸς τοῦ ὀνόματος τοῦ θηρίου κατὰ τὴν τῶν Ἑλ-
 λήνων ψήφον διὰ τῶν ἐν αὐτῷ γραμμάτων ἐμφαίνε-
 ται. » Καὶ ὑποκαταβάς περὶ τοῦ αὐτοῦ φάσκει·
 «Ἡμεῖς οὖν οὐκ ἀποκινδυνεύομεν περὶ τοῦ ὀνόματος
 τοῦ Ἀντιχρίστου ἀποφαινόμενοι βεβαίως. Εἰ γὰρ
 εἴη ἀναφανδὸν τῷ νῦν καιρῷ κηρύττεσθαι τὸ ὄνομα
 αὐτοῦ, δι' ἐκείνου ἂν ἐρρήθη τοῦ καὶ τὴν Ἀποκάλυψιν
 ἑωρακίτος· οὐδὲ γὰρ πρὸ πολλοῦ χρόνου ἑωράθη,
 ἀλλὰ σχεδὸν ἐπὶ τῆς ἡμετέρας γενεᾶς, πρὸς τῷ τέλει C
 τῆς Δομετιανοῦ ἀρχῆς. » Ταῦτα καὶ περὶ τῆς Ἀπο-
 κάλυψως ἱστορεῖται τῷ δεδηλωμένῳ. Μέννηται δὲ
 καὶ τῆς Ἰωάννου πρώτης ἐπιστολῆς, μαρτύρια ἐξ αὐ-
 τῆς πλείστα εἰσφέρων· ὁμοίως δὲ καὶ τῆς Πέτρου προ-
 τέρως. Οὐ μόνον δὲ οἶδεν, ἀλλὰ καὶ ἀποδέχεται τὴν τοῦ
 Πιμέρος γραφῆν, λέγων· «Καλῶς οὖν εἶπεν ἡ γραφὴ
 ἰλιούσα - Πρῶτον πάντων πιστεύουσιν ὅτι εἷς ἐστὶν ὁ
 θεός, ὁ τὰ πάντα κτίσας καὶ καταρτίσας, » καὶ τὰ ἐξῆς.
 Καὶ βηταῖς δὲ τισιν ἐκ τῆς Σολομώντος Σοφίας κέχρη-
 ται, μονοουχὶ φάσκων (61)· «Ὅρασις δὲ Θεοῦ περι-
 τμητικὴ ἀφθαρσίας· ἀφθαρσία δὲ ἐγγὺς εἶναι ποιεῖ
 Θεοῦ. » Καὶ ἀπομνημονευμάτων (62) δὲ ἀποστολικῶ

A verba, si placet, apponamus, ac primum quidem
 quæ de sacris Evangeliiis scribit in hunc modum :
 « Matthæus, inquit, apud Hebræos propria eorum
 lingua conscriptum Evangelium edidit, dum Petrus
 ac Paulus Romæ Christum prædicarent, et Ecclesie
 fundamenta jacerent. Post horum vero interitum
 Marcus discipulus atque interpres Petri, quæ a
 Petro prædicata fuerant, perscripta nobis tradidit.
 Lucas quoque, sectator Pauli, Evangelium a Paulo
 prædicatum litteris mandavit. Joannes denique, Do-
 mini discipulus, qui etiam in ejus sinu recubuerat,
 Evangelium edidit, cum Ephesi in Asia moraretur. »
 Hæc ille in tertio supradicti operis libro, cujus
 antea mentionem fecimus. In quinto vero, de
 Revelatione Joannis et de computatione nominis
 B Antichristi sic disserit : « Cum igitur hæc ita se
 habeant, et in omnibus probis ac vetustis exempla-
 ribus 173 numerus hic exstet, et ipsi qui Joannem
 viderunt fidem faciant, ipsa denique ratio nos
 doceat, numerum nominis bestie juxta computatio-
 nem Græcorum, litteris in ipso contentis declarari. »
 Et aliquanto post hæc de eodem Joanne dicit : « Nos
 vero de Antichristi nomine temere ac periculose
 quidquam affirmare nolumus. Nam si huic sæculo
 nomen illius manifeste nuntiandum fuisset, ab illo
 utique expressum esset qui Revelationem vidit.
 Neque enim dudum, sed nostra pene memoria sub
 exitum imperii Domitiani visa est Revelatio. Hæc
 ille de Revelatione tradit. Primæ quoque Joannis
 epistolæ mentionem facit, multa ex ea proferens
 C testimonia ; et prioris item Petri. Liber quoque
 Pastoris non solum ab eo cognitus, sed etiam
 magnopere approbatus est his verbis : « Recte in-
 quit scriptura quæ dicit : Ante omnia crede unum
 esse Deum, qui cuncta creavit, et numeris omnibus
 absoluta digessit, » et cætera. Utitur etiam sen-
 tentiis ex Salomonis Sapiaentia depromptis, ita
 fere dicens : « Visio Dei parit incorruptionem :
 incorruptio autem proximos Deo facit. » Sed et
 apostolici cujusdam presbyteri, cujus nomen reticuit,
 dicta commemorat, et ejusdem expositiones sacra-
 mentum Scripturarum adducit. Præterea Justinii mar-
 tyris et Ignatii mentionem facit, ex eorum scriptis

(60) Μετὰ δὲ τὴν τούτων ἔξοδον. Nescio qua D
 ratione Christophorus hunc Irenæi locum inter-
 polavit, et pro vulgata lectione, quam omnium
 codicum consensus, et Rufini auctoritas vetusque
 interpretis Irenæi confirmant, hanc maluerit substi-
 tuere, μετὰ δὲ τούτου τὴν ἔξοδον. An fortasse ti-
 muit, ne hæc Irenæi ratio parum consentiret cum
 illis quæ supra retulit Eusebius in libro II, ex Papiæ
 et Clemente Alexandrino, qui Evangelium Marci
 vivente adhuc Petro, Romæ editum esse et ab eo-
 dem confirmatum tradiderunt. Quibus plane refragat
 Irenæus hoc loco, dum Evangelium Marci post
 interitum Pauli ac Petri scriptum esse affirmat. Sed
 quid mirum, si hac in re antiqui Patres inter se dis-
 sentiant, cum de sacrorum Evangeliorum scripture
 nihil fere certi habeamus, nisi quatuor tantum esse,
 et a quatuor auctoribus scripta. Quo autem tem-
 pore, et quam ob causam scripta sint, et an Mat-
 thæi Evangelium Hebraico primum sermone fuerit
 claratum, parum constat.

(61) Μονοουχὶ φάσκων. Locus Irenæi exstat in

libro IV *Contra hæreses*, cap. 37, sed paulo aliter
 conceptus. Nec enim Irenæus Salomonis locum nomi-
 natim citat ex capite VI *Sapiaentia*, sed tantum
 ad eum alludit. Quare Eusebius non sine causa ad-
 didit μονοουχὶ, id est, tantumnon ita dicens. Cæ-
 terum præter Irenæum etiam Hegesippus utitur
 testimoniis ex libro *Sapiaentia* Salomonis ; ut videre
 est in cap. 23, lib. II, ubi martyrium Jacobi refertur
 ex Hegesippo. Neuter tamen, nec Hegesippus, nec
 Irenæus, librum illum vocat *Sapiaentiam* Salomonis.
 Quippe veteres omnes ecclesiastici scriptores, *Sapiaentiam*
 Salomonis appellant librum illum qui
 hodie *Proverbia* inscribitur. Liber autem ille qui
 titulum *Sapiaentia* Salomonis hodie præfert, ψευδ-
 επιγραφοῦς est, teste Hieronymo, quamvis Eusebii
 ætate ita appellaretur, ut ex hoc loco discimus, et
 ex capite 26, infra, ubi Eusebius ait, Irenæum in
Dialogis proferre testimonia ex libro qui dicitur
Sapiaentia Salomonis.

(62) Ἀπομνημονευμάτων. In hujus vocis inter-
 pretatione ambo laosi sunt interpretes. Nam Mu-

testimonia proferens. Quinetiam pollicetur alii-
cubi se peculiari volumine Marcioni responsurum,
argumentis ex libris illius ad ipsum refutandum
petitis. Jam vero de interpretatione illa divinatorum
librorum, quæ a Septuaginta interpretibus elabo-
rata est, audi quæ scribit ad verbum: « Deus
igitur, inquit, homo factus est, et Dominus ipse
servavit nos dato Virginis signo. Non autem ut
quidam dicunt qui sacras Scripturas interpretari
nunc audent: « Ecce adolescentula in utero con-
cipiet et pariet filium, » quemadmodum verterunt
Theodotion Ephesius et Aquila Ponticus, ambo
Judæi proselyti. Quos secuti Ebionæi, Christum
ex Josepho genitum esse dicunt. » Paucis deinde
interjectis hæc subjungit: « Prius enim quam
Romani imperium suum confirmassent, cum
Macedones adhuc Asiam obtinerent, Ptolemæus,
Lagi filius, bibliothecam 174 quam Alexandriæ
extruxerat, omnium gentium libris quotquot lectu-
digni essent exornare contendens, petiit ab Hieroso-
lymitanis, ut ipsorum Scripturas Græco sermone
interpretatas acciperet. At illi, erant enim tunc
Macedonibus obnoxii, quos habebant sacrarum
litterarum et utriusque linguæ peritissimos, septua-
ginta seniores ad Ptolemæum miserunt, ejus desi-

sculus quidem *commentarios* vertit, Christopho-
sonus autem *libros*; neuter bene. Atqui Rufinus
recte ipsis præverat, et quasi faciem accenderat
ita vertens: *Sed et apostolici cujusdam viri ser-
monum quasi memoriter meministi.* Απομνημονεύ-
ματα sunt dicta sapientum quæ memoria repetun-
tur. Sic Xenophon libro: scripsit τῶν Σωκράτους
ἀπομνημονευμάτων, id est, *Dictorum Socratis quæ
memoria recolebat.* Si quis in eo loco Socratis
libros interpretaretur, erraret procul dubio, cum
Socrates nullos libros scripserit, ut satis constat.
Eo sensu ἀπομνημονεύειν sumit Papias apud Euse-
bium supra, in fine libri tertii.

(63) *Ἦς Θεοδοτίων.* Ex scriptoribus qui Theo-
dotionis mentionem fecere, nullus exstat antiquior
Irenæo. Quare videndum est an ex eo Theodotionis
ætas elici possit. Epiphanius in libro *De ponderibus*,
auctor est Theodotionem sub Commodio floruisse,
et interpretationem suam edidisse. Epiphanius sen-
tentiam secutus est auctor *Chronici Alexandrini*,
qui anno sexto imperatoris Commodi Theodotionem
opus suum edidisse prodit. Mihi tamen videtur
paulo antiquior esse Theodotio. Nam cum Irenæus
eum nominet in libris *Contra hæreses*, quos quidem
libros ab Irenæo scriptos esse constat pontificatu
Eleutheri (id enim ipse testatur in libro III illius
operis), prorsus necesse est, ut Theodotionem
ante pontificatum Eleutheri floruisse dicamus. Cæ-
terum in codice Mazarino vox νεάνης circumflec-
titur.

(64) *Κρατόναι.* In nostris exemplaribus, Maz.,
Med. et Fuk., verbum κρατόναι circumflectitur.

(65) *Πτολεμαῖος ὁ Λάγου.* Sacrorum librorum
Græcam interpretationem sub Ptolemæo Lagi filio
factam fuisse, nonnulli ex veteribus prodiderunt,
ut testatur Clemens Alexandrinus in libro I *Stro-
matei*, et Anatolius in *Computo Paschali*, et Theo-
doritus in *Præfatione Commentariorum in Psalmos*.
Alii sub Ptolemæo Philadelpho id factum esse me-
morant. Quæ quidem opinio, cum plurimum scripto-
rum auctoritate firmetur, tandem prævaluit. Ana-

Α τινος προεσφυτέρου, οὐ τὸν ὄνομα σιωπῇ παρέδωκε,
μνημονεύει, ἐξηγήσεις τε αὐτοῦ θεῶν Γραφῶν παρα-
τίθεται. Ἐτε καὶ Ἰουστίνου τοῦ μάρτυρος καὶ Ἰγνι-
τίου μνήμην πεποιήται, μαρτυρίαις αὐθις καὶ ἀπὸ
τῶν τούτοις γραφέντων κεχρημένους. Ἐπηγγέλται δὲ
ὁ αὐτὸς ἐκ τῶν Μαρκίωνος συγγραμμάτων ἀντιλέξειν
αὐτῷ ἐν ἰδίῳ σπουδάσματι. Καὶ περὶ τῆς κατὰ τοὺς
Ἑβδομήκοντα ἐρμηνείας τῶν θεοπνεύστων Γραφῶν,
ἄκουε οἶα κατὰ λέξιν γράφει· « Ὁ Θεὸς οὖν ἄνθρωπος
ἐγένετο, καὶ αὐτὸς Κύριος ἔσωσεν ἡμᾶς, δούς τὴν τῆς
Παρθένου σημεῖον· ἀλλ' οὐχ ὡς ἐνοιοῦ φασὶ τῶν νῦν
τολμώντων μεθερμηνεύειν τὴν Γραφήν, « Ἴδοὺ ἡ νεάνης
ἐν γαστρὶ ἔξει καὶ τέξεται υἱόν, » ὡς Θεοδοτίων (63) ἤρ-
μηφυσεν ὁ Ἐφέσιος. καὶ Ἀκύλας, ὁ Ποντικὸς, ἀμφοτέρω
Ἰουδαῖοι προσήλυτοι· οἷς κατακολουθήσαντες οἱ Ἑβρα-
ναῖοι, ἐξ ἰωτήρ αὐτὸν γεγενῆσθαι φάσκουσι. » Τού-
τοις ἐπιφέρει μετὰ βραχεία λέγων· « Πρὸ γὰρ τοῦ
Ῥωμαίου κρατῶναι (64) τὴν ἀρχὴν αὐτῶν, ἐτε τῶν
Μακεδόνων τὴν Ἀσίαν κατεχόντων, Πτολεμαῖος ὁ Λά-
γου (65) φιλοτιμούμενος τὴν ὑπ' αὐτοῦ κατεσκευα-
σμένην βιβλιοθήκην ἐν Ἀλεξανδρείᾳ κοσμησάτωι τοῖς
πάντων ἀνθρώπων συγγράμμασιν, ὅσα γε σπουδαῖα
ὑπῆρχον, ἠτήσατο παρὰ τῶν Ἱεροσολυμιτῶν, εἰς τὴν
Ἑλληνικὴν διάλεκτον σχεῖν αὐτῶν μεταβεβλημένας
τὰς Γραφάς (66). Οἱ δὲ (ὑπήκουον γὰρ ἐτε τοῖς Μα-

tolius interpretationem illam Septuaginta senio-
rum, tam sub Ptolemæo Lagi filio, quam sub ejus
successore Philadelpho factam esse confirmat.
Quod certe mihi videtur admodum probabile. Nam
cum Aristobulus, Josephus ac Tertullianus diserte
scribant, Demetrium Phalærcum auctorem ejus rei
fuisse Ptolemæo, constatque eundem Demetrium
Phalærcum in summa gratia et auctoritate fuisse
apud Ptolemæum Lagi filium, et paulo post ejus
interitum e vita migrasse, omnino necesse est ut
interpretationem illam, si quidem curante Demetrio
facta est, sub Ptolemæo Lagi filio inchoatam
fuisse dicamus. Cumque Philadelphus biennio
circiter una cum patre regnaverit, ascitus ab eo
in consortium regni, ideo fortasse interpretatio illa
sub utroque principe facta esse memoratur. Hæc cum
scripsissem, postea comperi D. Petavium eadem
fere sensisse in animadversionibus ad Epiphanium.

(66) *Μεταβεβλημένας τὰς Γραφάς.* Sic etiam
Clemens Alexandrinus ait libros omnes, tam legis
quam prophetarum, a LXX Senioribus in Græcum
sermone conversos fuisse; cui subscribit Theo-
doritus in loco supra citato, et Olympiodorus in
Commentariis ad librum Job, et reliqui fere omnes.
D Aristobulus tamen et Josephus, ambo Judæi scri-
ptores, legem duntaxat ab illis Græce interpreta-
tam fuisse innuunt. Aristobuli quidem hæc verba
sunt apud Eusebium in lib. XIII *Præparationis*: Ἡ δὲ
ὄλη ἐρμηνεία τῶν διὰ τοῦ νόμου πάντων ἐπὶ τοῦ
προσαγορευθέντος Φιλαδέφου, etc. Josephus vero
in proœmio librorum *De antiquitate Judaica*, ita
scribit: Εὐρον τοίνυν ὅτι Πτολεμαῖος μὲν ὁ δεύτερος
βασιλεὺς περὶ παιδείαν καὶ βιβλίων συναγωγὴν σπου-
δάσας, ἐξαιρέτως ἐφιλοτιμήθη τὸν ἡμέτερον νόμον,
καὶ τὴν κατ' αὐτὸν διάταξιν τῆς πολιτείας εἰς τὴν
Ἑλλάδα μεταβαλεῖν. Et paulo post idipsum declarat
apertius his verbis: Οὐδὲ γὰρ πάσων ἐκείνων ἐρῆθη
λαβεῖν τὴν ἀναγραφὴν, ἀλλ' αὐτὰ μόνα τὰ τοῦ νόμου
παρέδοσαν οἱ πεμφθέντες ἐπὶ τὴν ἐξήγησιν πρὸς τὴν
Ἀλεξανδρείαν. Idem scribit in lib. XII *Antiquitatum*,
cap. 2, et in lib. II *Contra Apionem*, non procul ab
initio. Sed responderi potest, Judæos legis nomine
prophetas interdum comprehendere, ut nota Dru-

κεῖσε τότε) τοὺς παρ' αὐτοῖς ἐμπειροτάτους τῶν Γραφῶν καὶ ἀμφοτέρων τῶν διαλέκτων, ἐβδομήκοντα προεσυτέρους ἐπεμφάν Πτολεμαίῳ, ποιήσοντας τοῦθ' ὅπερ ἐβούλετο (67). Ὁ δὲ ἰδίᾳ πείραν αὐτῶν λαθεῖν θελήσας, εὐλασθηθεὶς τε μὴ τι ἄρα συνθέμενοι, ἀποκρύψαι τὴν ἐν ταῖς Γραφαῖς διὰ τῆς ἑρμηνείας ἀληθειαν, χωρίσας αὐτοὺς ἀπ' ἀλλήλων (68), ἐκέλευσε τοὺς πάντας τὴν αὐτὴν ἑρμηνείαν γράφειν, καὶ τοῦτο ἐπὶ πάντων τῶν βιβλίων ἐποίησε. Συνελθόντων δὲ αὐτῶν ἐπὶ τὸ αὐτὸ παρὰ τῷ Πτολεμαίῳ, καὶ συναντιβαλόντων ἐκάστου τὴν ἑαυτοῦ ἑρμηνείαν, ὁ μὲν Θεὸς ἐδοξάσθη, αἱ δὲ Γραφαὶ ὄντως θεῖαι ἐγνώσθησαν, τῶν πάντων τὰ αὐτὰ ταῖς αὐταῖς λέξεσι καὶ τοῖς αὐτοῖς ὀνόμασι ἀναγορευσάντων (69) ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους· ὥστε καὶ τὰ παρόντι ἔθνη γινῶναι, ὅτι κατ' ἐπίνοιαν τοῦ Θεοῦ εἰσιν ἠρμηνευμέναί αἱ Γραφαί. Καὶ οὐδὲν γε θαυμαστὸν τοῦτο ἐνηργηκῆναι τὸν Θεόν, ὃς γε καὶ ἐν τῇ ἐπὶ Ναβουχοδονόσορ αἰχμαλωσίᾳ τοῦ λαοῦ, διασφαριστῶν τῶν Γραφῶν, καὶ μετὰ ἐβδομήκοντα ἔτη τῶν Ἰουδαίων ἀνελθόντων εἰς τὴν χώραν αὐτῶν, ἔπειτα ἐν τοῖς χρόνοις Ἀρταξέρξου τοῦ Περσῶν βασιλέως, ἐνέπνευσεν Ἐσδραζ τῷ ἱερεὶ ἐκ τῆς φυλῆς Λευὶ, τοὺς τῶν προγεγονότων προφητῶν πάντας τὴν διὰ Μωϋσέως νόμοθεσίαν. Ὁ Τσαῦτα ὁ Εἰρηναῖος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Θ'.

Οἱ κατὰ Κόμοδον ἐπισκοπεύσαντες (Nic. H. E. iv, 19).

Ἐννέα δὲ καὶ δέκα ἔτεσι τῇ βασιλείᾳ διαρκέσαντος Ἀντωνίνου, Κόμοδος τὴν ἡγεμονίαν παραλαμβάνει· οὗ κατὰ τὸ πρῶτον ἔτος τῶν κατ' Ἀλεξάνδρειαν Ἐκκλησιῶν Ἰουλιανὸς ἐγγχειρίζεται τὴν ἐπισκοπὴν, ἐπὶ δουκαίδεκα ἔτεσι τὴν λειτουργίαν ἀναπλήσαντος Ἀγριππίνου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ι'.

Περὶ Πανταίνου τοῦ φιλοσόφου (Nic. H. E. iv, 32).

Ἦγετο δὲ τῆνικαῦτα τῆς τῶν πιστῶν αὐτόθι διατριβῆς, τῶν ἀπὸ παιδείας ἀνήρ ἐπιδοξότατος, ὄνομα αὐτῷ Πάνταϊνος, ἐξ ἀρχαίου ἔθους διδασκαλείου τῶν ἱερῶν λόγων παρ' αὐτοῖς συνεστῶτος, ὃ καὶ εἰς ἡμᾶς

sus in cap. 41 *Responsionis ad Minerval Serarii*. Cui explicationi favore videtur Josephus in lib. II *Contra Apionem*, ita scribens de Ptolemæo Philadelpho: Ἐπιθυμητῆς ἐγένετο τοῦ γινῶναι τοὺς ἡμετέρους νόμους, καὶ ταῖς τῶν ἱερῶν Γραφῶν βιβλίοις ἐντυχεῖν· ἐπέμψε γοῦν ἀξίων ἀνδράς ἀποσταλῆναι τοὺς ἑρμηνεύσοντας αὐτῷ τὸν νόμον. Vide præfationem Masii in Græcam editionem Josue.

(67) *Ποιήσοντας τοῦθ' ὅπερ ἐβούλετο*. Ita lego cum Christophorono et Sav., pro vulgati ποιήσαντος τοῦ Θεοῦ, tametsi codices nostri et Nicephorus nihil mutant, nisi quod ἔβούλετο habent, non ἐβούλετο.

(68) *Χωρίσας αὐτοὺς ἀπ' ἀλλήλων*. Justinus quidem LXX seniores singulos seorsum in singulis cellis a Ptolemæo collocatos esse scribit. Epiphanius vero in libro *De ponderibus et mensuris* ait binos in singulis cellis constitutos fuisse. Sed Irenæi verba propius ad Justinum narrationem accedere videntur. Alii totam hanc de septuaginta cellis narrationem irrident, quarum nec apud Josephum et Aristeam, nec apud Philonem ulla sit mentio.

(69) *Ἀναγορευσάντων*. Recitare vertit vetus Interpres Irenæi. Aristecas tamen et Josephus non

derio satisfacturos. Ptolemæus, cum singulorum seorsum periculum facere vellet, veritus ne forte ex compacto veritatem Scripturæ interpretatione sua occultarent, semotos ab invicem eamdem omnes Scripturam interpretari jussit: idque in omnibus præstitit libris. Post hæc cum omnes simul convenissent apud Ptolemæum, ac versiones suas inter se contulissent, et Deus glorificatus est, et Scripturas vere divinas esse compertum est. Quippe omnes cuncta a capite ad calcem eisdem dictionibus ac vocabulis expresserant: adeo ut ipsi qui aderant gentiles, afflatu divino conversas esse Scripturas cognoscerent. Neque vero mirandum est id a Deo præstitum fuisse, cum in captivitate populi quæ sub Nabuchodonosoro contigit, corruptis Scripturis, ac post septuaginta demum annos regressis in patriam Judæis, Artaxerxis Persarum regis temporibus, Esdram sacerdotem de tribu Levi afflatu suo Deus impulerit, ut omnes veterum prophetarum libros denuo componeret, legemque ministerio Moysis latam populo restitueret. Ὁ Πλατενὸς Irenæus.

ἀνατάξασθαι λόγους, καὶ ἀποκαταστήναι τῷ λαῷ τὴν διὰ Μωϋσέως νόμοθεσίαν. Ὁ Τσαῦτα ὁ Εἰρηναῖος.

CAPUT IX.

Quinam episcopi fuerint Commodi principis: u.

Porro cum Antoninus novemdecim annis imperium tenuisset, Commodus principatum excepit. Cujus anno primo Julianus Alexandrinæ Ecclesiæ suscepit sacerdotium, cum Agrippinus duodecim annos episcopalis administrationis expleisset.

175 CAPUT X.

De Pantæno philosopho.

Per idem tempus fidelium scholæ præerat vir doctrinæ causa celeberrimus, nomine Pantænos, quippe Jam inde a priscis temporibus, sacrarum litterarum schola in ea civitate fuerat instituta:

ipsos LXX seniores, sed Demetrium Phalerenum interpretationem illam pro concione recitasse scribunt. Verum liber ille Aristææ a Judæo quodam Alexandrino confectus est, ut recte observavit Scalliger in animadversionibus Eusebianis. Certe epistola Demetrii Phalerei ad Ptolemæum Philadelphum falsitatem suam satis prodit. In ea quippe laudatur Hecateus Abderites, ejusque testimonium tanquam vetusti scriptoris adducitur, cum tamen constet eum Demetrio Phalereo haudquaquam antiquiorem esse. Vixit enim Hecateus ille sub Alexandri Magni successoribus, ut testatur Suidas alique. Josephus quidem in libro primo *Contra Apionem*, ait Hecateum Abderitam cum Ptolemæo Lagi filio familiariter esse versatum. Æquales igitur fuerunt Hecateus et Demetrius Phalereus. Adde quod epistola illa Demetrii Phalerei quam adducit Aristæas, plane insulsa est et barbaris vocibus plena, cum tamen constet Demetrium, utpote Atheniensem, eloquentissimum fuisse. Quid quod idem Aristæas Heptastadii meminit, quod tamen post Philadelphum tempora a regibus Ægypti ædificatum est, ut notavi in *Commentariis ad Amm. Marcellinum*.

quæ quidem nostra adhuc ætate perseverat, et ab hominibus tum eloquentia, tum divinarum litterarum studio instructissimis obtineri dicitur. Sed præ cæteris omnibus ea tempestate floruisse fertur is, quem diximus, Pantænus, utpote qui præceptis institutisque Stoicæ philosophiæ primum innutritus fuisset. Tantum porro animi ardorem erga verbum Dei idem vir ostendisse perhibetur, ut Orientis nationibus Evangelii Christi prædicator exstiterit, ad ipsam usque Indiam progressus. Quippe complures erant etiam tum evangelistæ sermonis Dei, qui divina quadam æmulatione succensi, apostolorum exemplo studium suum conferre ad ædificationem fidei et ad incrementum verbi divini properabant. Ex quorum numero Pantænus ad Indos usque penetrasse dicitur, ibique Evangelium Matthæi, quod adventum ipsius jam prævenerat, apud quosdam Christi notitia imbutos reperisse: quibus scilicet Bartholomæus, unus ex duodecim apostolis, olim, ut fama est, prædicaverat, et Evangelium Matthæi Hebraicis conscriptum litteris reliquerat: quod quidem ad prædicta usque tempora servatum esse memoratur. Hic ergo Pantænus post multa præclare gesta, tandem Alexandrinæ præfuit scholæ, ubi partim viva voce, partim scriptis, divinatorum dogmatum thesauros exposuit.

CAPUT XI.

De Clemente Alexandrino.

Tunc etiam Alexandriæ iisdem cum Pantæno studiis divinarum Scripturarum iacubens floruit Clementis, prisco illi Rom. Ecclesiæ antistiti et apostolorum discipulo Clementi cognominis. Qui etiam in *Institutionum* libris a se conscriptis, Pantænium præceptorem suum diserte nominat. Sed et in primo *Stromateon* libro eundem ipsum designare mihi

(70) Ὅ καὶ εἰς ἡμᾶς παρατίθεται. Non dubito quia Eusebius scripserit: Ὅ καὶ εἰς ἡμᾶς παρατίθεται τε καὶ πρὸς τῶν ἐν λόγῳ καὶ τῇ περὶ τὰ θεῖα σπουδῇ δυνατῶν συγκροτεῖσθαι παρελήφαμεν.

(71) Αὐτοῖς τε Ἑβραίων γράμμασι τῆρ τοῦ Ματθαίου καταλεῖψαι Γραφήν. Rufinus et Hieronymus in *Catalogo* ait Pantænium ab India redeuntem Alexandriam, Evangelium illud Matthæi Hebraicis litteris scriptum secum detulisse. Verum Eusebius id non dicit. Quod enim addit Eusebius, ἦν καὶ σώζεσθαι εἰς τὸν δηλούμενον χρόνον, hoc tantum sibi vult, exemplar illud Bartholomæi ad Pantæni usque adventum in Indiam servatum fuisse. Ita Nicephorus in lib. iv, cap. 32, hæc Eusebii verba recte exposuit. Cui tamen non assentior in eo quod dicit, Evangelium illud Matthæi quod apud Indos reperit Pantænus, a Bartholomæo ibi dictatum fuisse. Crediderim potius, codicem illum Evangelii a Bartholomæo illic e Judæa delatum fuisse. Porro Evangelium Matthæi Hebraico sermone scriptum, in Cæsariensi bibliotheca a Pamphilo martyre collecta servatum fuisse adhuc sua ætate, testatur Hieronymus in *Catalogo*. Vereor tamen, ne id potius fuerit Evangelium secundum Hebræos, quo utebantur Nazaræi. Hoc enim Hebræorum Evangelium, quidam Matthæi authenticum esse existimant, licet falso, ut scribit idem Hieronymus in *Commentariis in Matthæum*.

(72) Ἐπὶ πολλοῖς κατορθώμασι. Non probo inter-

paratēinetai (70), καὶ πρὸς τῶν ἐν λόγῳ καὶ τῇ περὶ τὰ θεῖα σπουδῇ δυνατῶν συγκροτεῖσθαι παρελήφαμεν. Ἐν δὲ τοῖς μάλιστα κατ' ἐκεῖνο καιροῦ διαλάμψαι λόγος ἔχει τὸν δεδηλωμένον, ὅσα καὶ ἀπὸ φιλοσόφου ἀγωγῆς τῶν καλουμένων Στωϊκῶν ὀρμώμενον. Τοσαύτην δ' οὖν φασιν αὐτὸν ἐκθυμοτάτη διαθέσει προθυμίαν περὶ τὸν θεῖον λόγον ἐνδείξασθαι, ὡς καὶ κήρυκα τοῦ κατὰ Χριστὸν Εὐαγγελίου τοῖς ἐπ' ἀνατολῆς ἔθνεσιν ἀναδειχθῆναι, μέχρι καὶ τῆς Ἰνδῶν στειλάμενον γῆς. Ἦσαν γὰρ ἦσαν εἰσέτι τότε πλείους εὐαγγελισταὶ τοῦ λόγου, ἔσθον ζῆλον ἀποστολικοῦ μιμηματος συνεισφέρειν ἐπ' αὐξήσει καὶ οἰκδομῇ τοῦ θεοῦ λόγου προθυμοῦμενοι. Ὡν εἰς γενόμενος καὶ ὁ Πάνταινος, καὶ εἰς Ἰνδοῦς ἐλθεῖν λέγεται. Ἐθα λόγος εὑρεῖν αὐτὸν προφθάσας τὴν αὐτοῦ παρουσίαν, τὸ κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγέλιον παρὰ τισιν αὐτόθι τὸν Χριστὸν ἐπεγνωκόσιν· εἰς Βαρθολομαῖον τῶν ἀποστόλων ἕνα κηρύξαι, αὐτοῖς τε Ἑβραίων γράμμασι τὴν τοῦ Ματθαίου καταλεῖψαι Γραφήν (71), ἦν καὶ σώζεσθαι εἰς τὸν δηλούμενον χρόνον. Ὁ γὰρ μὴν Πάνταινος ἐπὶ πολλοῖς κατορθώμασι (72), τοῦ κατ' Ἀλεξάνδρειαν τελευτῶν ἡγεῖται διδασκαλείου, ζώσῃ φωνῇ καὶ διὰ συγγραμμάτων τοὺς τῶν θεῶν δογμάτων θησαυροὺς ὑπομνηματιζόμενος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΑ'.

Περὶ Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως (Nic. II. E. iv, 33.)

Κατὰ τοῦτον ταῖς θείαις Γραφαῖς συνασκούμενος, ἐπ' Ἀλεξανδρείας ἐγνωρίζετο Κλήμης, ὁμώνυμος τῷ πάλαι τῆς Ῥωμῆων Ἐκκλησίας ἡγησαμένῳ φοιτητῇ τῶν ἀποστόλων. Ὅς δὴ καὶ ὀνομαστέον ἐν αἰς συνέταξεν Ὑποτιπώσεων (73), ὡς ἂν διδασκάλου τοῦ Πανταίνου μέμνηται. Τοῦτον δὲ αὐτὸν καὶ τῶν *Στρωματέων* ἐν πρώτῳ συγγράμματι ἀνέλιττεσθαι μοι δοκεῖ,

pretationem Christophorsoni qui vertit, propter multa recte facta. Rectius Musculus interpretatus est hoc modo: Hic igitur Pantænus postquam multa recte fecisset, Alexandrinæ scholæ præficitur.

(73) Ἐν αἰς συνέταξεν Ὑποτιπώσεων. Dispositionum libros vertunt Rufinus et Hieronymus, quos deinde cæteri fere omnes secuti sunt. Ego tamen *Institutiones* sive *Informationes* malim vertere. Ita Sextus Empiricus libros *Pyrrhonianarum hypotyposeon* inscripsit, id est, institutionum Pyrrhonicæ sectæ. Ὑποτύπωσις pro *instructione* seu *institutione* sumitur in concilio Nicæno secundo, ubi Patres de quibusdam sententiis sacrae Scripturæ pronuntiant eas esse scriptas eis ἡμετέραν ὑποτύπωσιν. Recte ergo Rufinus in lib. vi, c. 11, hos Clementis Ὑποτιπώσεων libros Latine *Informationum* dici posse scribit. Porro ii Clementis libri continebant brevem et compendiarium utriusque Testamenti expositionem, ut testatur Photius in *Bibliotheca*. Ob errores autem quibus scatebant, negligentius habitii, tandem perierunt. Nec alia, meo quidem iudicio, causa est cur Papiæ et Hege-sippi aliorumque veterum libri interciderint. Excerpta tamen ex Theodoto quæ post *Στρωματέας* leguntur, descripta videntur ex libris *Hypotyposeon*, quod mirora nemine adhuc animadversum fuisse. Id autem colligitur, tum quod in illis Theodoti excerptis eadem traduntur de Christo, quæ Photius in libris *Hypotyposeon* a se lecta esse testatur; tum

ἵτι τοὺς ἐμφανιστέρους τῆς κατελιθῆν ἀποστολικῆς A
 διαδοχῆς ἐπισημαίνοντες (74), ταῦτά φησιν : « Ἦδη
 δὲ οὐ γραφὴ εἰς ἐπίδειξιν τετεχνασμένη ἦδε ἡ πρα-
 γματεία, ἀλλὰ μοι ὑπομνήματα εἰς γῆρας θησαυρί-
 ζεται λήθης φάρμακον· εἰδῶλον ἀτεχνῶς καὶ σκια-
 γραφία τῶν ἐναργῶν καὶ ἐμφύλων ἐκείνων ὧν κατ-
 ηξιώθη ἀκούσαι λόγων τε καὶ ἀνδρῶν μακαρίων,
 καὶ τῶ ὄντι ἀξιολόγων. Τούτων ὁ μὲν ἐπὶ τῆς Ἑλ-
 λάδος ὁ Ἰωνικὸς, ὁ δὲ ἐπὶ τῆς μεγάλης Ἑλλάδος,
 τῆς Κοίλης ἄτερος αὐτῶν Συρίας (75) ἦν, ὁ δὲ ἀπ’
 Αἰγύπτου. Ἄλλοι δὲ ἀνά τὴν Ἀνατολήν· καὶ ταύτης
 ὁ μὲν τις τῶν Ἀσσυρίων, ὁ δὲ ἐν τῇ Παλαιστίνῃ
 Ἑβραῖος ἀνέκαθεν. Ὑστάτω δὲ περιτυχόν, δυνάμει
 δὲ ἄρα πρῶτος ἦν, ἀνεπαυσάμην, ἐν Αἰγύπτῳ θηρά-
 σασ λελθότα (76). Ἄλλ’ οἱ μὲν τὴν ἀληθῆ τῆς μα-
 καρίας διδασκαλίας σώζοντες παράδοσιν, εὐθύς ἀπὸ B
 Πέτρου καὶ Ἰακώβου, Ἰωάννου τε καὶ Παύλου τῶν
 ἀγίων ἀποστόλων, παῖς παρὰ πατρός ἐκδεξάμενος
 (ὧλίγοι δὲ οἱ πατράσιν ὅμοιοι), ἤκον δὴ σὺν Θεῷ καὶ
 εἰς ἡμᾶς, τὰ προγοινῶν ἐκεῖνα καὶ ἀποστολικά κα-
 ταθησόμενοι σπέρματα. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΒ’.

Περὶ τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις ἐπισκόπων
 (Nic. H. E. iv, 19).

Ἐπὶ τούτων τῆς ἐν Ἱεροσολύμοις Ἐκκλησίας
 ἐπίσκοπος, ὁ παρὰ πολλοὺς εἰσέτι νῦν βεβοημένος
 ἐγνωρίζετο Νάρκισσος, πεντεκαίδεκάτην ἔγων διαδο-
 χῆν, ἀπὸ τῆς τῶν Ἰουδαίων κατὰ Ἀδριανὸν πολιο- C
 ρκίας· ἐξ οὗ δὴ πρῶτον τὴν αὐτόθι Ἐκκλησίαν ἐξ
 ἐθνῶν συστήναι μετὰ τοὺς ἐκ περιτομῆς, καθηγῆ-
 σασθαί τε αὐτῶν πρῶτον ἐξ ἐθνῶν ἐπίσκοπον Μάρκον
 ἰδῶσασμεν. Μεθ’ ὃν ἐπισκοπεῦσαι Κασσιανὸν, αἱ
 τῶν αὐτόθι διαδοχαί (77) περιέχουσι· καὶ μετὰ τοῦ-

quod auctor eorum excerptorum sub finem Pantæ-
 num magistrum suum appellat. Sic enim ait : « Ο
 Βάνταινος δὲ ἡμῶν ἔλεγεν, etc. Fuit autem Pantæ-
 nus Clementis Alexandrini præceptor, ut scribit
 Eusebius; quem Clemens in illis *Hyypotyposeon*
 libris identidem laudabat, sicut Photius refert.
 Porro Theodoti excerpta laudat etiam Victorinus
 Petabionensis episcopus in *Commentario ad Joannis*
Apocalypsim.

(74) Ἐπισημαίνόμενος. Tres nostri codices,
 Naz., Med. et Fuk. scriptum habent ἐπισημηνά-
 μενος. Sed vulgata lectio melior videtur.

(75) Τῆς Κοίλης ἄτερος αὐτῶν Συρίας. Ex
 duobus viris a Clemente memoratis, male interpre-
 tes hoc loco quatuor fecerunt. Duos enim sacrarum
 literarum doctores a se auditos hic memorat Cle-
 mens; alterum in Achaia, qui Ionicus dicebatur;
 alterum vero in Italia; et horum quidem alterum e
 Cœlesyria oriundum fuisse: alterum autem Ægy-
 ptium. Præter hos duos, alios quoque in Orientis
 partibus ab se auditos esse subjungit: alterum
 Assyrium genere, quem Tatianum esse suspicor;
 alterum Hebræum ex Palæstina, quem Theophilum
 esse Cæsariensem episcopum credidit Baronius ad
 annum Christi 185. Assyrium vero illum idem Ba-
 ronius Bardesanem esse opinatur. Ego vero He-
 bræum illum ex Palæstina oriundum, potius Theo-
 dotum esse crediderim: idque ex eo conjicio, quod
 Epitome *Hyypotyposeon* Clementis inscribitur· Ἐξ
 τῶν Θεοδοῦτου ἀνατολικῆς διδασκαλίας. Clemens enim

A videtur, ubi præstantissimos 176 quoque apo-
 stolicæ doctrinæ successores a quibus institutus
 fuerat, recenset his verbis: « Hi quidem libri, ne-
 quaquam ad ostentationem elaborati, sed quasi
 viaticum senectutis, et oblivionis remedium, a me
 sepediti commentarii reconduntur: ut sint nobis
 imago quædam et species adumbrata efficacia illius
 animatæque doctrinæ, quam a viris beatis, et com-
 memoracione profecto dignissimis audire meruimus.
 Horum alter in Græcia Ionicus, alter in Magna
 Græcia fuit. Quorum ille quidem ex Cœlesyria erat
 oriundus, ille vero ex Ægypto. Alii autem in Oriente
 vixerunt; ex quibus alter quidem fuit Assyrius: al-
 ter in Palæstina, ab ultima origine Hebræus. No-
 vissimum vero, tametsi hic doctrinæ merito om-
 nium primus erat, cum casu quodam offendissem,
 tandem in eo acquievi: quem quidem in Ægypto
 latentem, tanquam venator indagaveram. Ili ergo
 sinceram apostolicæ doctrinæ traditionem custo-
 dientem, quam jam inde a Petro, Jacobo, Joanne ac
 Paulo sanctissimis apostolis, tanquam filii a paren-
 tibus, tametsi raro contingat ut parentibus similes sint
 filii, Dei nutu ad nostra usque tempora pervenerunt,
 ut avita et apostolica semina mentibus nostris
 insererent. »

CAPUT XII.

De Hierosolymorum episcopis.

Edem tempestate Narcissus, Hierosolymorum
 episcopus, floruit, vir multorum sermonibus nostra
 quoque ætate celebratus. Hic quintum decimum
 successionis locum obtinuit post obsessionem illam
 Judæorum, quæ Adriano regnante facta est. Ex quo
 quidem tempore Ecclesiam illius loci primum ex
 gentibus coaluisse post eos qui ex circumcissione
 fuerunt, primumque ex gentibus Marcum illis præ-
 fuisse retulimus. Post quem episcopatu functum esse

ea quæ a magistris in Oriente didicerat, vocat
 Ἀνατολικὴν διδασκαλίαν. Theophilum vero Cæsari-
 ensium hic a Clemente non designari, duo mihi
 argumenta persuadent. Primum quod Theophilus
 æqualis fuit Clementis. Floruit enim temporibus
 Victoris papæ, ut ex Eusebio discimus. Deinde
 Theophilum hunc, Hebræum, aut quod idem est
 Judæum fuisse, nemo veterum dixit. Jam vero quod
 spectat ad Bardesanem, neque hic a Clemente intel-
 ligi potest. Non enim Assyrius fuit Bardesanes, sed
 Osroenus, oriundus Edessa, quæ caput est Os-
 roena.

(76) Θηράσας λελθότα. Post hæc verba sequuntur
 quædam apud Clementem, quæ Eusebius omitti-
 tere non debuerat. Ex his enim colligi videtur,
 Pantænum ex Sicilia oriundum fuisse. Annon id
 aperte innuunt Clementis hæc verba? Στελετικὴ τῶ
 ὄντι ἡ μέλιττα, etc. Cum enim præcedentibus ver-
 bis Clemens Pantænum designet, ut testatur Euse-
 bius, hæc quoque ad eundem Pantænum referantur
 necesse est. Siculam igitur apem eum nominat
 Clemens, eo quod de Sicilia esset oriundus. Cum
 enim Siculam potius apem eum vocaret quam Atti-
 cam? Petrus Halloixius in *Vita Pantæni*, ait illum
 fuisse genere Hebræum, idque ex Clementis verbis
 colligit. Verum Clemens plane contrarium innuit.
 Nam Hebræum quidem illum ait a se auditum esse
 in Oriente, Pantænum vero in Ægypto.

(77) Αἱ τῶν αὐτόθι διαδοχαί. Nobiles Ecclesiæ,
 et præsertim quæ ab apostolis institutæ fuerant,

Cassianum, deinde Publium, postea Maximum, ac A
deinceps Julianum, episcoporum series quæ in archi-
vibus illius Ecclesiæ servantur, ostendunt. Juliano
successit Caius, Caius Symmachus: Symmacho vero
alter Caius. Post quem rursus alter Julianus: quem
excepit Capito, ac deinde Valens et Dolichianus.
Postremo Narcissus, qui continuo successionis ordi-
ne tricesimus ab apostolis fuit.

177 CAPUT XIII.

De Rhodone et Marcionitarum dissensione ab eodem commemorata.

Per idem tempus Rhodon, oriundus ex Asia, et
in urbe Roma, ut ipse scribit, a Tatiano illo cuius
supra meminimus eruditus, varios conscripsit lib-
ros, et cum reliquis adversus Marcionis hæresim
decertavit. Quam quidem sua ætate in diversas B
scissam esse sententias narrat, auctores illius dis-
sensionis in libris suis referens, et mendacia a sin-
gulis eorum excogitata diligenter coarguens. Audi
ergo, si placet, eum ita scribentem. « Propterea,
inquit, inter se ipsi dissentiunt, quippe qui ejus-
modi doctrinam tuentur quæ omnino stare non
potest. Nam ex illorum grege Apelles quidem san-
ctioris vitæ cultum et senectutem præ se ferens,
unum fatetur esse principium: prophetarum autem
oracula ex adversario spiritu profecta esse dicit,
virginis cujusdam dæmoniæ nomine Philomenæ
responsis inductus. Alii vero, perinde ac
Marcion ipse, duo inducunt principia, inter quos
est Potitus et Basilicus. Ili ergo Ponticum illum lu-
pum secuti, cum divisionem rerum æque ac ille
reperire non possent, ad temeritatem deflexerunt,
et duo rerum principia nude et absque ulla demon-
stratione pronuntiarunt. Alii rursus ab his tanquam
tempestate in pejus abrepti, non duas solum, sed
tres naturas posuerunt: quorum, ut disciplinæ il-

episcoporum suorum successionem in archivis
reconditam diligentissime servabant, eorum nomina
et obitus diem in diptychis perscribentes. Hujus-
modi libros accurate excusserat Eusebius noster,
sicuti ex hoc loco apparet: qui præcipuarum sedium
episcopos non aliunde quam ex hujusmodi tabulis
digessit. Quamobrem successiones episcoporum
quæ in *Historia* et in *Chronico* Eusebii recensentur,
maximi faciendæ sunt, utpote omnium vetustissimæ
ac certissimæ.

(78) *Και Οὐάλεντα.* Ante hunc Valentem desunt
nomina duorum episcoporum, Maximi scilicet et
Antonini, quæ per negligentiam librariorum ommissa
sunt. Nam cum Eusebius Narcissum Hierosolymo-
rum episcopum quintum decimum a Marco, et tri-
cesimum ab apostolis fuisse affirmet, id omnino
stare non potest, nisi duos hic episcopos addideris.
Certe Eusebius in *Chronico*, post Capitonem vice-
simo sexto ab apostolis loco recenset Maximum ac
deinde Antoninum; post hæc Valentem ac Dolichianum,
tum deinde Narcissum. Cum Eusebio consentiunt
Georgius Syncellus et Nicephorus, nisi
quod inter Julianum et Capitonem Heliam quem-
dam interserunt, quem Eusebius non agnoscit.

(79) *Ἀπελλῆς ὁ τῆ πολιτεῖα σεμννόμενος.*
Rufinus vertit, qui abstinentiæ et senectutis præro-
gativa usus, etc. Recte. Nam πολιτεῖα simpliciter et
absolute poni solet pro abstinentia et strictiore

τον Πούπλιον, εἶτα Μάξιμον, καὶ ἐπὶ τούτοις Ἰου-
λιανόν· ἔπειτα Γάτιον, μεθ' ὃν Σύμμαχον, καὶ Γάτιον
ἕτερον· καὶ πάλιν ἄλλον Ἰουλιανόν, Καπίτωνά τε
πρὸς τούτοις καὶ Οὐάλεντα (78), καὶ Δολιχτιανόν, καὶ
ἐπὶ πᾶσι τὸν Νάρκισσον, τριακοστὸν ἀπὸ τῶν ἀποστό-
λων κατὰ τὴν τῶν ἐξῆς διαδοχὴν γεγενημένον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΓ'.

*Περὶ Ῥόδωνος καὶ ἧς ἐμνημόνευσεν κατὰ Μαρ-
κίωνα διαφωνίας (Nic. H. E. iv, 29).*

Ἐν τούτῳ καὶ Ῥόδων γένος τῶν ἀπὸ Ἀσίας, μα-
θητευθεὶς ἐπὶ Ῥώμης, ὡς αὐτὸς ἱστορεῖ, Τατιανῷ,
ὃν ἐκ τῶν πρόσθεν ἐγνωνεν, διάφορα συντάξας βιβλία,
μετὰ τῶν λοιπῶν καὶ πρὸς τὴν Μαρκίωνα παρατέ-
τεται αἵρεσιν· ἦν καὶ εἰς διαφόρους γνώμας κατ' αὐ-
τὸν διαστῶσαν ἱστορεῖ, τοὺς τὴν διάστασιν ἐμπεποιη-
κότας ἀναγράφων, ἐπ' ἀκριβέες τε τὰς παρ' ἐκάστῳ
τούτων ἐπινησημένας διελέγγων ψευδολογίας. Ἄκουε
δ' οὖν καὶ αὐτοῦ ταῦτα γράφοντος· « Διὰ τοῦτο καὶ
παρ' ἑαυτοῖς ἀσύμφωνοι γεγονασιν, ἀσυστάτου γνώ-
μης ἀντιποιοῦμενοι. Ἀπὸ γὰρ τῆς τούτων ἀγέλης
Ἀπελλῆς μὲν ὁ τῆ πολιτεῖα σεμννόμενος (79) καὶ
τῷ γήρῳ, μίαν ἀρχὴν ὁμολογεῖ, τὰς δὲ προφητείας
ἐξ ἀντικειμένου λέγει πνεύματος, πειθόμενος ἀπο-
φθέγμασι παρθένου δαιμονώσης, ὄνομα Φιλουμένης.
Ἄτεροι δὲ, καθὼς καὶ αὐτὸς ὁ ναύτης Μαρκίων (80),
δύο ἀρχὰς εἰσηγοῦνται· ἀφ' ὧν εἰσι Πότιμος (81) τε
καὶ Βασιλικός. Καὶ οὗτοι μὲν κατακολουθήσαντες τῷ
Ποντικῷ λύκῳ, καὶ μὴ εὐρίσκοντες τὴν διαίρεσιν τῶν
πραγμάτων, ὡς οὐδὲ ἐκεῖνος, ἐπὶ τὴν εὐχέρειαν
ἐτράποντο, καὶ δύο ἀρχὰς ἀπεφῆσαντο φιλικῶς καὶ
ἀναποδεκτικῶς. Ἄλλοι δὲ πάλιν ἀπ' αὐτῶν ἐπὶ τὸ
χεῖρον ἐξοκειλάντες, οὐ μόνον δύο, ἀλλὰ καὶ τρεῖς
ὑποτίθενται φύσει, ὧν ἐστὶν ἀρχηγὸς καὶ προστά-
της Σύνερος, καθὼς οἱ τὸ διδασκάλιον αὐτοῦ προ-

quadam disciplina. Ita Clemens Alexandrinus in
exordio libri primi *Stromat.* bis usurpat. Sed non
video quomodo Apelles jactare se ob continentiam
potuerit, qui a Marcione ob stuprum ejectus, Alexan-
driam recessit, ut auctor est Tertullianus in libro
De præscriptionibus. Quocirca videndum ne vox
πολιτεῖα hoc loco aliud quidpiam significet, et pro
decursionatu sumatur. Nam decuriones πολιτεύομε-
νοι seu πολιτευταὶ dicebantur a Græcis, ut pluri-
bus notavi ad Anm. Marcellinum. Posset etiam
quis suspicari scribendum hic esse τῆ πολιτῆ σεμ-
καὶ τῷ γήρῳ. Nam senex Apelles vulgo dicebatur.
Sic eum nominat Rhodon infra, et Hieronymus in
Catalogo. Confirmat hanc emendationem Eusebius
in lib. vi, cap. 39, ubi de Alexandro episcopo.

(80) *Ὁ ναύτης Μαρκίων.* Hæc est codicis Regii
lectio, quam confirmat interpretatio Rufini. Sic
enim ille: *Alii autem, sicut ipse nauta Marcion, duo
esse principia introducunt.* In libro *De præscriptionibus*, testatur Marcionem initio
navicularium fuisse. *Ubi tunc, inquit, Marcion
Ponticus nauclerus, Stoicæ studiosus?* In reliquis
tamem exemplaribus, Maz., Med. et Fuketii, nec
non apud Nicephorum, desunt hæc voces ὁ ναύτης.

(81) *Πότιμος.* Sic, rectius quam Πότιμος, in codice
Maz., Med., Fuk. et Saviliano. Ita enim Theodoretus,
in libro *i Hæreticarum fabularum*, et Rufinus eum
nominat.

βαλλόμενοι λέγουσι. » Γράφει δὲ ὁ αὐτὸς ὡς καὶ εἰς ἄλλους ἐληλύθει τῷ Ἀπελλῇ, φάσκων οὕτως· « Ὁ γὰρ γέρων Ἀπελλῆς συμμίξας ἡμῖν, πολλὰ μὲν κακῶς λέγων ἠλέγχθη· ἔθεν καὶ ἔφασκε μὴ δεῖν ὅλως ἱεράζειν τὸν λόγον, ἀλλ' ἕκαστον, ὡς πεπίστευκε, διαμένειν. Σωθῆσεσθαι γὰρ τοὺς ἐπὶ τὸν ἐσταυρωμένον ἠλικιώτας ἀπαφαίνεται, μόνον ἐὰν ἐν ἔργοις ἀγαθοὺς εὐρίσκωνται. Τὸ δὲ πάντων ἀσαφέστατον (82) ἰδοματιζέτο αὐτῷ πρᾶγμα, καθὼς προειρήκαμεν, τὸ περὶ τοῦ Θεοῦ. « Ἐλεγε γὰρ μίαν ἀρχὴν, καθὼς καὶ ὁ ἡμέτερος λόγος. » Ἐῖτα προθεὶς αὐτοῦ πᾶσαν τὴν δόξαν, ἐπιφέρει φάσκων· « Λέγοντος δέ μου πρὸς αὐτὸν, Πόθεν ἡ ἀπόδειξις; αὕτη σοι, ἢ πῶς δύνασαι λέγειν μίαν ἀρχὴν, φράσον ἡμῖν· ἔφη, τὰς μὲν προφητείας· ἑαυτὰς ἐλέγχειν, διὰ τὸ μηδὲν ὄλιος ἀληθὲς εἰρηκέναι. Ἀσύμφωνοι γὰρ ὑπάρχουσι καὶ ψευδεῖς, καὶ ἑαυταῖς ἀντικείμεναι. Τὸ δὲ πῶς ἐστὶ μία ἀρχὴ, μὴ γινώσκειν ἔλεγεν, οὕτω δὲ κινεῖσθαι μόνον. Ἐῖτ' ἐπομοσαμένου μου τάληθες εἰπεῖν, ὤμνησεν ἀληθειῶν λέγειν, μὴ ἐπίστασθαι (83) πῶς εἰς ἐστὶν ἀγέννητος Θεός, τοῦτο δὲ πιστεύειν. Ἐγὼ δὲ γελάσας, κατέγνων αὐτοῦ, διότι διδάσκαλος εἶναι λέγων, οὐκ ἴδρι τὸ διδασκόμενον ὑπ' αὐτοῦ κρατύνειν. » Ἐν τῷ αὐτῷ δὲ συγγράμματι Καλλιστῖωνι προσφωνῶν, ὁ αὐτὸς μεμαθητεῦσθαι ἐπὶ Ῥώμης Τατιανῷ ἐαυτὸν ὁμολογεῖ. Φησὶ δὲ καὶ ἐσπουδάζουσι τῷ Τατιανῷ προβλημάτων βιβλίον· δι' ὃν τὸ ἀσαφές καὶ ἐπιπεκρυμένον τῶν θείων Γραφῶν παραστήσειν ὑποσχόμενον τοῦ Τατιανοῦ, αὐτὸς ὁ Ῥόδων ἐν ἰδίῳ συγγράμματι τὰς τῶν ἐκείνου προβλημάτων ἐπιλύσεις ἐκδήσεσθαι ἐπηγγέλλεται. Φέρεται δὲ τοῦ αὐτοῦ καὶ εἰς τὴν Ἐξαήμερον ὑπόμνημα. Ὁ γέτοῦ Ἀπελλῆς οὗτος, μύρια κατὰ τοῦ Μωϋσέως ἡσέθησε νόμου, διὰ πλείωνων συγγραμμάτων τοῦ θείου βλασφημίας λόγους, εἰς ἔλεγχόν τε, ὡς γε δὴ ἔδοκει, καὶ ἀνατροπὴν αὐτῶν ὡ μυχρὰν πεποιημένος σπουδῆν. Ταῦτα μὲν οὖν περὶ τούτων.

Iste porro quem diximus Apelles, plurima adversus legem Mosaicam impie est locutus; multisque libris maledicentissimis oracula divina insectatus est, dum ea confutare, et ut quiescem sibi videbatur, penitus evertere, ingenti studio molitur. Verum de his hactenus.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΔ'.

Περὶ τῶν κατὰ Φρύγας ψευδοπροφητῶν
(Nic. H. E. IV, 20).

Μισόκαλός γε μὴν εἰς τὰ μάλιστα καὶ φιλοπόνηρος ὢν ὁ τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Θεοῦ πολέμιος, μηδένα τε μηδαμῶς τῆς κατὰ τῶν ἀνθρώπων ἐπιβουλῆς ἀπολιπὼν τρόπον, ἀίρεσεις ξένας αὐτοῖς ἐπιφέρει κατὰ τῆς Ἐκκλησίας ἐνήργει· ὧν οἱ μὲν ἰοδόλων δίκην ἐρπειῶν ἐπὶ τῆς Ἀσίας καὶ Φρυγίας εἶρπον, τὸν μὲν

(82) Τὸ δὲ πάντων ἀσαφέστατον. Rufinus legit σαφέστατον, ut ex versione eius constat quæ sic habet: *Manifeste tamen decernebat de Deo, sicut prædiximus, unum esse principium.* Quam lectionem secutus est etiam Christophorus. Verum hæc interpretatio ferri non potest. Primum enim verbum ἰδοματιζέτο passivam habet significationem. Deinde, tantum abest ut Apelles disputationem de Deo, manifestam atque expeditam esse diceret, quin potius assererat, rem esse omnium obscurissimam, prorsusque nihil sciri posse de Deo, ac ne ipsos quidem prophetas quidquam de Deo mani-

lius sectatores memorant, princeps et antesignanus fuit Syneros. » Idem Rhodon se cum Apelle collocutum esse scribit his verbis: « Senex enim Apelles, inquit, inuito nobiscum colloquio, multa quidem perperam dicere convictus est. Quamobrem etiam assererat non esse omnino examinandam fidem, sed unumquemque in eo quod semel imbibisset, perstare oportere. Quippe eos qui in Crucifixo spem suam collocassent, servandos esse affirmabat, dummodo in bonis operibus deprehenderentur. Rem vero omnium obscurissimam esse statuebat, ut diximus, quæstionem de Deo. Unum siquidem principium esse dicebat sicut et nostra religio docet. » Universa deinde ejus doctrina in medium prolata, hæc subjungit: « Cum vero ipsi dicerem: Unde hæc tibi demonstratio, aut qua ratione affirmare potes unum esse principium? Dic nobis si placet. Tum ille respondit: Prophetias eo quod nihil omnino veri dicant, seipsas refellere. Sunt enim, aiebat, dissonantes et falsæ ac sibimet-ipsis contrariæ. Porro qua ratione unicum esset principium, se quidem nescire profitebatur; sed tamen moveri atque impelli ut ita sentiret. Post hæc cum eum jurejurando adegissem, ut ex animi sui sententia loqueretur, juravit se verum dicere, nec se omnino scire qua ratione unus esset ingenuus Deus, se tamen ita credere. His auditis ego hominem deridens reprehendi, qui cum se doctorem profiteretur, doctrinam suam rationibus confirmare non posset. » Cæterum in eodem libro quem Callistioni nuncupavit, Romæ a Tatiano se eruditum esse testatur. Refert etiam a Tatiano elucubratum esse *Quæstionum* librum, in quo cum Tatianus obsecros atque involutos sacræ Scripturæ locos se expositurum esse promisisset, ipse Rhodon solutiones quæstionum Tatiani peculiari opere editurum se esse profitebatur. Exstant etiam ejusdem in *Hexæmeron Commentarii*. Iste porro quem diximus Apelles, plurima adversus legem Mosaicam impie est locutus; multisque libris maledicentissimis oracula divina insectatus est, dum ea confutare, et ut quiescem sibi videbatur, penitus evertere, ingenti studio molitur. Verum de his hactenus.

CAPUT XIV.

De falsis prophetis Cataphrygarum.

Cæterum hostis Ecclesiæ Dei, qui semper virtuti infestus est et malis delectatur, nec ullam unquam insidiandi hominibus speciem atque occasionem prætermittit, peregrinas quasdam hæreses adversus Ecclesiam pullulare iterum fecit. Quarum sectatores alii quidem venenatorum anguium instar per

feste, atque ut res est pronuntiasset, quemadmodum infra docet Rhodon.

(83) *Μὴ ἐπίστασθαι.* In eo quidem non valde reprehendus erat Apelles, quod diceret nescire se quomodo unus esset ingenuus Deus, se tamen ita credere. Verum in eo aberrabat, quod prophetias quibus ea de uno et ingenuo Deo doctrina traditur, prorsus repudiabat; et quod philosophiæ imperitissimus, aliorum se doctorem profitebatur. Hac de causa merito a Rhodone suggillatur. [Stroth. ἀληθεύειν, λέγων ex Stephan. Nic. scripsit. H.]

Asiam Phrygiamque repserunt. Qui et Montanum A Paracletum, duasque ejus comites Priscillam et Maximillam Montani prophetissas esse jactabant.

CAPUT XV.

De Blasti schismate quod factum est Romæ.

Alii vero in urbe Roma viguerunt, quorum dux fuit Florinus quidam presbyterii in Ecclesia gradu dejectus; et Blastus simili errore implicatus. Qui quidem 179 quamplurimos ab Ecclesiæ gremio abstrahentes, in suam sententiam perduxerunt, cum uterque seorsum novam doctrinam adversus fidei veritatem invehere laboraret.

CAPUT XVI.

Quænam de Montano et de falsis illius prophetis memorentur.

Et adversus Cataphrygarum quidem hæresim propugnator veritatis Deus, tum Apollinarem Hierapolitanum, cujus supra meminimus, tum alios cum illo quamplures doctrina et eloquentia præstantes, tanquam validum atque invictum telum excitavit. A quibus etiam uberrima nobis materia ad præsentem historiam relicta est. Unus igitur ex illis in ipso principio operis quod *adversus Cataphrygas* composuit, prius se cum illis nuda voce dimicasse admonet, eorumque errores coarguisse. Sic enim sermonem suum orditur: « Cum jamdudum id mihi munus injunxeris, Avirci Marcelle clarissime, ut adversus Miltiadis hæresim opus aliquod componerem, anceps tamen atque animo du-

(84) *Παρακλησιώ πτώματι.* Duplici modo explicari potest vox πτώμα. Rutinus quidem et Christophorus pro errore sumpserunt. Et ita Eusebius hanc vocem alicubi usurpavit, ut memini. Nicephorus vero pro exauctoratione sumpsit, et Blastum gradu presbyterii pulsum, perinde ac Florinum, intellexit.

(85) *Ἐπισημαίνονται ὡς καὶ ἀγραφαὶ κατ' αὐτῶν ἐπισημαίνονται ὡς καὶ ἀγραφαὶ κατ' αὐτῶν ἐπεξέλθει ἐλέγχους.* Προοιμιάζεται γοῦν τοῦτον τὸν τρόπον: « Ἐκ πλείστον ὄσου καὶ ἰκανοῦσάτου χρόνου, ἀγαπητὴ Ἀουίρ- κιε Μάρκελλε (86), ἐπιταχθεὶς ὑπὸ σοῦ συγγράφαι τινα λόγον εἰς τὴν τῶν κατὰ Ἀλκιβιάδην (87) λεγομένων αἵρεσιν, ἐφεκτικώτερον πως (88) μέχρι νῦν διεκέλι-

παράκλητον Μοντανὸν, τὰς δ' ἐξ αὐτοῦ γυναῖκας, Πρίσκίλλαν καὶ Μαξιμίλλαν, ὡσάν τοῦ Μοντανοῦ προφητίδας γενοῦντας ἀκούουτες.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΕ'.

Περὶ τοῦ κατὰ Βλάστον ἐπὶ Ῥώμης γενομένου σχίσματος.

Οἱ δ' ἐπὶ Ῥώμης ἤκμαζον, ὧν ἠγεῖτο Φλωρίνος, πρεσβυτερίου τῆς Ἐκκλησίας ἀποπεσὼν, Βλάστος τε σὺν τούτῳ παρακλησιώ πτώματι (84) κατεσχημένος. Οἱ καὶ πλείους τῆς Ἐκκλησίας περιέλκοντες, ἐπὶ σφῶν ὑπήγον βούλημα, θάτερος ἰδίως περὶ τὴν ἀληθεῖαν νεωτερίζειν πειρώμενος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΣ'.

Ὅσα περὶ Μοντανοῦ καὶ τῶν μετ' αὐτοῦ ψευδο-προφητῶν μνημονεύεται (Nic. H. E. iv. 23).

Πρὸς μὲν οὖν τὴν λεγομένην κατὰ Φρύγας αἵρεσιν, ὅπλον ἰσχυρὸν καὶ ἀκαταγώνιστον ἐπὶ τῆς Ἱεραπί- λειας τὸν Ἀπολιναρίου, οὗ καὶ πρόσθεν μνήμη ὁ λόγος πεποιήτο, ἄλλους τε σὺν αὐτῷ πλείους τῶν τρι- κάδε λογίων ἀνδρῶν ἢ τῆς ἀληθείας ὑπέρμαχος ἀνίστη δύναμις, ἐξ ὧν καὶ ἡμῖν ἱστορίας πλείστη τις ὑπόθεσις καταλείπεται. Ἀρχόμενος γοῦν τῆς κατ' αὐτῶν γραφῆς τῶν εἰρημένων δὴ τις (85), πρῶτον ἐπισημαίνεται ὡς καὶ ἀγραφαὶ κατ' αὐτῶν ἐπεξέλθει ἐλέγχους. Προοιμιάζεται γοῦν τοῦτον τὸν τρόπον: « Ἐκ πλείστον ὄσου καὶ ἰκανοῦσάτου χρόνου, ἀγαπητὴ Ἀουίρ- κιε Μάρκελλε (86), ἐπιταχθεὶς ὑπὸ σοῦ συγγράφαι τινα λόγον εἰς τὴν τῶν κατὰ Ἀλκιβιάδην (87) λεγομένων αἵρεσιν, ἐφεκτικώτερον πως (88) μέχρι νῦν διεκέλι-

liquet. Plura vide apud Halloixium in notationibus ad *Vitam S. Apollinaris*, cap. 3. Qui tamen in eo fallitur, quod dicit librum Miltiadis ab hoc scriptore redactum esse in compendium. Quem quidem errorem abunde refellimus in capite sequenti.

(86) *Ἀουίρ κιε Μάρκελλε.* Rectius in cod. Maz., Meil. et Fuk. scribitur *Αὐίρ κιε*. Apud Nicephorum in lib. iv legitur *Ἀδέρ κιε*. In *Menologiis* Græcorum, ad diem 22 Octobris, mentio fit τοῦ ἁγίου καὶ ἱσαποστόλου Ἀδερ κίου ἐπισκόπου Ἱεραπόλεως, τοῦ θαυματουργοῦ, cujus *Vitam* Græce edidit P. Halloixius in *tomio II De illustribus Orientalis Ecclesiæ scriptoribus*. Est autem id nomen Latinum, ut opinor, quippe cum nullam habeat Græcæ originis notam.

(87) *Ἐπισημαίνονται ὡς καὶ ἀγραφαὶ κατ' αὐτῶν ἐπισημαίνονται ὡς καὶ ἀγραφαὶ κατ' αὐτῶν ἐπεξέλθει ἐλέγχους.* Vulg. *Ἐπισημαίνονται ὡς καὶ ἀγραφαὶ κατ' αὐτῶν ἐπισημαίνονται ὡς καὶ ἀγραφαὶ κατ' αὐτῶν ἐπεξέλθει ἐλέγχους.* Nicephorus addit ἶσον δ' εἰπεῖν Μοντανόν, quod scholii vice a Nicephoro additum esse non dubito. Sed cur hic quisquis est innominatus auctor, hæresim Cataphrygarum, Miltiadis potius quam Montani sectam appellaverit, obscurum est. Non enim hic Miltiadem illum intellexit, de quo Eusebius in sequenti capite loquitur. Is enim pro catholica veritate adversus Cataphrygas scripsit. Itaque Joannes Langus, vir doctissimus, qui Nicephorum interpretatus est, hoc loco *Alcibiadem* pro *Miltiade* emendavit. Certe Alcibiades inter præcipuos auctores sectæ Cataphrygarum memoratur ab Eusebio supra in cap. 3 hujus libri. Aut igitur hic legendum est *Alcibiades*, aut illic scribendum *Miltiades*.

(88) *Ἐφεκτικώτερον πως.* In codice Regio ac Medicæo πως accentum rejicit in ultimam syllabam antecedentis vocabuli. Quod ideo notare volui, quia ad marginem editionis Genevensis idipsum indicatur paulo obscurius. In codice quoque Maz. et Fuk. πως accentum rejicit in antecedentem vocem.

μη, οὐκ ἀπορία τοῦ δύνασθαι ἐλέγχειν μὲν τὸ ψεῦδος, μαρτυρεῖν δὲ τῇ ἀληθείᾳ· δεδιώς δὲ καὶ ἐξευλαδούμενος, μὴ πη δόξω τισὶν ἐπισυγγράφειν ἢ ἐπιδιατάσσεσθαι τῷ τῆς τοῦ Εὐαγγελίου Καινῆς Διαθήκης λόγῳ, ᾧ μῆτε προσθεῖναι μῆτε ἀφελεῖν δυνατὸν, τῷ κατὰ τὸ Εὐαγγέλιον αὐτὸ πολιτεύεσθαι προσηρημένῳ. Προσφάτως δὲ γενόμενος ἐν Ἀγκύρᾳ τῆς Γαλατίας, καὶ καταλαβὼν τὴν κατὰ τόπον Ἐκκλησίαν (89) ὑπὸ τῆς νέας ταύτης, οὐχ, ὡς αὐτοὶ φασί, προφητείας, πολὺ δὲ μᾶλλον, ὡς δειχθήσεται, ψευδοπροφητείας διατεθρῶλλημένην (90), καθόσον δυνατὸν, τοῦ Κυρίου παρασχόντος περὶ αὐτῶν τε τούτων καὶ τῶν προτεινομένων ὑπ' αὐτῶν ἕκαστά τε (91) διελέχθημεν ἡμέραις πλείοσιν ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ· ὡς τὴν μὲν Ἐκκλησίαν ἀγαλλιασθῆναι, καὶ πρὸς τὴν ἀληθειαν ἐπιβρῶσθῆναι, τοὺς δὲ ἐξεναντίας πρὸς τὸ παρὸν ἀποκρουσθῆναι, καὶ τοὺς ἀντιθέτους (92) λυπηθῆναι. Ἀξιούντων οὖν τῶν κατὰ τόπον πρεσβυτέρων, ὅπως τῶν λεχθέντων κατὰ τῶν ἀντιδιατιθεμένων τῷ τῆς ἀληθείας λόγῳ ὑπόμνημά τι καταλίπωμεν, παρόντος καὶ τοῦ συμπρεσβυτέρου ἡμῶν Ζωτικῆ τοῦ Ὁσρηνοῦ (93), τοῦτο μὲν οὐκ ἐπράξαμεν, ἐπηγγειλάμεθα δὲ ἐνθάδε γράψαντες τοῦ Κυρίου διδόντος, διὰ σπουδῆς πέμπειν αὐτοῖς. » Ταῦτα καὶ ἐξῆς τούτοις ἕτερα καταρχὰς εἰπὼν τοῦ λόγου, τὸν αἴτιον τῆς δηλουμένης αἰρέσεως προῖον τούτου ἀνιστορεῖ τὸν τρόπον· « Ἡ τοίνυν ἔνστασις αὐτῶν καὶ ἡ πρόσφατος τοῦ ἀποσχιματός αἵρεσις πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν, τὴν αἰτίαν ἔσχε τοιαύτην. Κώμη τις εἶναι λέγεται ἐν τῇ κατὰ τὴν Φρυγίαν Μυσίᾳ (94), καλουμένη Ἀρδαβᾶν τοῦνομα· ἐνθα φασὶ τινὰ τῶν νεοπίστων πρώτως, Μοντανὸν τοῦνομα, κατὰ Γράτον Ἀσίας ἀνθύπατον, ἐν ἐπιθυμίᾳ ψυχῆς ἀμέτρῳ φιλοπρωτείας δόντα παράδοτον εἰς αὐτὸν τῷ ἀντικειμένῳ, πνευματοφορηθῆναι τε καὶ αἰφνιδίως ἐν κατοχῇ τινι καὶ παρεκστάσει γενόμενον, ἐνθουσιᾶν, ἄρξασθαι τε λαλεῖν καὶ ξηνοφρονεῖν, παρὰ τὸ κατὰ παράδοσιν καὶ κατὰ διαδοχὴν ἄνωθεν τῆς

Abus hactenus substiti : non quod aut mendacium refellere, aut veritati patrocinari minime valerem : sed quod verebar ac reformidabam, ne forte quibusdam viderer evangelicæ Novi Testamenti doctrinæ quidquam scribendo addere, et denuo statuere voluisse : cui tamen neque adjici quidquam neque adimi fas est, ab eo præsertim qui ex Evangelii præceptis vitam agere instituerit. Nuper vero cum essem Ancyrae in Galatia, et Ecclesiam illius loci nova illa non ut ipsi dicunt prophetia, sed, ut postea demonstrabitur, pseudopropheta turbatam deprehendissem ; quantum facere potui, Deo juvante, tum de his ipsis, tum de reliquis omnibus quæ ab illis proponebantur, singillatim in ecclesia disserui pluribus diebus : adeo ut Ecclesia quidem incredibili gaudio affecta, et in veritate fidei magnopere confirmata sit ; adversarii vero tunc quidem fugati et Dei hostes non mediocri dolore perculsi fuerint. Cum vero ejus loci presbyteri postularent ut eorum quæ contra veritatis adversarios dicta fuerant, commentarium ipsis scriptum relinquerem : astante etiam compresbytero nostro Zotico Otreno, id quidem minime præstiti ; 180 sed simul atque huc redissem, scripturum me omnia, et ad ipsos quamprimum missurum Deo favente promisi. Hæc et alia in exordio operis postquam dixit, paulatim ulterius progressus, supradictæ hæresis auctorem describit his verbis : « Igitur obstinata illorum coitio adversus Ecclesiam, et nova perniciosi schismatis hæresis, hanc habuit originem. Vicus quidam esse dicitur in Mysia contermina Phrygiæ nomine Ardaba. In quo aiunt Montanum quemdam ex iis qui fidelium numero recens ascripti fuerant, immodica primi loci cupiditate captum, primum sub Grato Asiæ proconsule aditum in se adversario spiritui præbuisse : et dæmone repletum

(89) *Τὴν κατὰ τόπον Ἐκκλησίαν.* Editum fuerat τὴν κατὰ Πόντον Ἐκκλησίαν· sed longe præferenda est codicis Regii scriptura, quam recepimus ex Nicephoro in lib. iv, cap. 23 ; id est, *Ecclesiam illius loci, Ancyrae scilicet.* Sic in inscriptione epistolæ Smyrnenisium ad reliquas Ecclesias : Καὶ πάσαις ταῖς κατὰ πάντα τόπον τῆς ἀγίας καθολικῆς Ἐκκλησίας παροικίαις. Et infra in hac pagina. Textus vulg. antea, κατὰ Πόντον.

(90) *Διατεθρῶλλημένην.* Id est, *personantem ac perstreptentem.* Tota enim Ecclesia illius loci rumore novæ prophetiæ personabat, cum ob tantæ rei novitatem cuncti de ea re loquerentur. Ex quo apparet, donum prophetiæ jam tum illis temporibus in Ecclesia rarum atque inusitatum fuisse ; quippe cum exortis Montani prophetia, tantos tumultus tunc temporis in Ecclesia excitaverit. Quod certe non contigisset, si solemne tunc ac pervulgatum in Ecclesia fuisset prophetiæ donum. Porro διατεθρῶλλημένην Langus vertit *decanatam.*

(91) *Ἐκάστα τε.* Amplector emendationem Christophoroni, qui ἐκάστοτε correxit, id est, *assidue, quotidie,* et sic Savilius ad oram libri sui emendavit.

(92) *Καὶ τοὺς ἀντιθέτους.* Malim ἀντιθέτους, ut legitur ad marginem editionis Genevensis. Cum enim jam dixerit τοὺς ἐξεναντίας ἀποκρουσθῆναι, ineptissima esset repetitio, si τοὺς ἀντιθέτους iterum nominaret. Verum ἀντιθέτους, quod longe gra-

vius est, appellat Montanistas, id est, *Dei adversarios,* eo quod novum Paracletum inducerent. Atque ita in codice Fnk. et Savil. scriptum habetur. Si quis vero ἀντιθέτους retinere maluerit, non repugnabo. Infra enim dicuntur ἀντιδιατιθέμενοι, ut et apud Greg. Nyssænum lib. i *Contra Eunomium,* et Paulum in II *ad Timoth.*

(93) *Τοῦ Ὁσρηνοῦ.* Male apud Nicephorum legitur Ὁσρηνοῦ. Distinguentur autem videtur hic Zoticus Otrenus a Zotico, Comanensi episcopo, cujus infra meminit hic auctor. Nam Comanensis ille antiquior fuit.

(94) *Ἐν τῇ κατὰ τὴν Φρυγίαν Μυσίᾳ.* Rufinus vertit, *vicus quidam esse dicitur apud Phrygiam Mysiæ civitatem,* ineptissime. Nec melius Musculus et Christophorus interpretantur *apud Mysiam Phrygiæ.* Quid enim, amabo, sibi vult Mysia Phrygiæ? Duplex olim fuit Mysia, sicut et Phrygia, teste Strabone in lib. xii : alia major, quam Olympem vocat Strabo ; alia minor, quam Hellespontiam vocat Ptolemæus. Utraque porro Phrygiæ contermina fuit. Unde natum proverbium apud Græcos : *Χωρὸς τὰ Μυσῶν.* Fuit et altera Mysia in Europa, Thraciæ contributa, quam Latini quidem Mœsiam vocant, Græci vero semper Μυσίαν. Ad hujus ergo distinctionem ἡ κατὰ Φρυγίαν Μυσία hic dicitur Mysia Phrygiæ contermina, seu Asiatica. Porro vicus iste in codice Maz. dicitur Ἀρδαβᾶδ.

subito quodam furore ac mentis excessu concuti A
cœpisse, et nova quædam atque inaudita prolo-
qui; hariolantem ac prædicentem futura, præter
morem atque institutum Ecclesiæ a majoribus tra-
ditum et continua deinceps successione propagatum.
Porro ex his qui tunc temporis adulterinos homi-
nis sermones audierant, alii quidem ut abreptitium
et dæmoniacum ac spiritu erroris actum, turbasque
in populo excitantem indignabundi objurgabant, et
loqui ulterius prohibebant. Quippe qui in mente
haberet discrimen a Domino prænotatum, minas-
que quibus jubemur adventum falsorum propheta-
rum vigilanter ac sollicitè observare. Alii vero
velut sancto Spiritu et prophetiæ gratia elati infla-
tique, mirum in modum, et distinctionis a Domino
præmonstratæ penitus oblitii, illum infatuantem et
adulatorem vulgiquè seductorem spiritum ultro ad
loquendum provocabant, capti ejus illecebris, et in
fraudem inducti. Hac igitur arte seu potius fraude
se versutia diabolus adversus eos qui dicto Domini
audientes non erant, exitium machinatus, cum ab
illis immerito coleretur, mentes eorum a vera fide
secubantes somnoque oppressas excitavit paulatim
ac vehementius inflammavit. Quippe duas alias mu-
lierculas suscitavit, et adulterino spiritu replevit,
adeo ut ipsæ quoque perinde ac supra memoratus
ille, insana quædam et importuna atque aliena la-
querentur. Et eos quidem qui ea re delectabantur
atque intumescabant, spiritus ille beatos prædica-
bat, et promissorum magnitudine supra modum
inflabat. Interdum tamen conjecturis et fide dignis
argumentis utens, palam eos condemnabat, 181
quo scilicet etiam objurgatorius videretur. Hi per-
pauci erant Phryges, hujusmodi fraude decepti.
Universam vero, quæ per orbem terrarum sparsa
est, Ecclesiam, idem ille arrogantissimus spiritus
maledictis appetere eos docebat, eo quod nec hono-
rem, nec aditum ullum ad ipsam pseudopropheticus
spiritus reperiret. Nam cum fideles qui in Asia
erant, sæpius et in plurimis Asiæ locis ejus rei

(95) *Κατὰ τῶν παρηκῶν.* Rufinus *indisciplinatos*
vertit, *Musculus immorigeros*, non male. Intelligun-
tur enim ii qui præceptum Domini, quo præmoniti
fuerant, ut a falsis prophetis caverent, negligebant:
τῆς διαστολῆς τοῦ Κυρίου ἐπιλανθανόμενοι,
ut supra loquitur hic innominatus scriptor. Pessime
Christophorsonus.

(96) *τὴν ἀποκεκοιμημένην.* Metaphora est a
mulieribus, quæ, relicto mariti thoro, furtim ad mœ-
chum transeunt. Nam *κοιμάσθαι*, seu dormire, de
hujusmodi adulteriis dici solet, ut in libris sacris
occurrit non semel. Quod cum non intelligeret
Christophorsonus, *erroris somno consopit* vertit.

(97) *Καὶ τοὺς μὲν χαίροντας.* Hæc periodus con-
nectenda est cum illa sequenti τὴν δὲ καθόλου, etc.
Sic enim sensus integer absolvitur; quod interpre-
tes non animadvertierunt. Tamen acumen interpre-
tis in hoc præcipue elucet, ut verborum ac sensus
ἀκολουθίαν diligentissime consecutetur. Porro hic
locus in codd. Maz., Med., Fuk. et Savil. ita legi-
tur, καὶ τοὺς μὲν χαίροντας καὶ χανουμένους ὑπ'
αὐτῶν, etc.

(98) *Ἴνα καὶ ἐλεγκτικόν.* Sciebat Montanus, seu

Ἐκκλησίας ἕθος δῆθεν προφητεύοντα. Τῶν δὲ κατ'
ἐκεῖνο καιροῦ ἐν τῇ τῶν νόθων ἐκφωνημάτων ἀκροά-
σει γενομένων, οἱ μὲν ὡς ἐπὶ ἐνεργουμένων καὶ δαι-
μονῶντι καὶ ἐν πλάνης πνεύματι ὑπάρχοντι καὶ τοὺς
ὄχλους ταραττόντι ἀγθόμενοι ἐπετίμων, καὶ λαλεῖν
ἐκώλυον, μεμνημένοι τῆς τοῦ Κυρίου διαστολῆς τε
καὶ ἀπειλῆς, πρὸς τὸ φυλάττεσθαι τὴν τῶν ψευδο-
προφητῶν ἐγρηγορότως παρουσίας· οἱ δὲ ὡς ἁγίῳ
Πνεύματι καὶ προφητικῷ χαρίσματι ἐπαίρόμενοι καὶ
οὐχ ἤιστα χανουόμενοι, καὶ τῆς διαστολῆς τοῦ Κυ-
ρίου ἐπιλανθανόμενοι, τὸ βλαψίφρον καὶ ὑποκοριτι-
κὸν καὶ λαοπλάνον πνεῦμα προῦκαλοῦντο, θελγόμενοι
καὶ πλανώμενοι ὑπ' αὐτοῦ, εἰς τὸ μηκέτι κωλύεσθαι
σιωπῆν. Τέχνη δὲ τι, μᾶλλον δὲ τοιαύτη μεθόδῳ κα-
κοτεχνίας ὁ διάβολος τὴν κατὰ τῶν παρηκῶν (95)
ἀπίστευαν μηχανήσασμενος, καὶ παρ' ἀξίαν ὑπ' αὐτῶν
τιμώμενος, ὑπεξήγειρέ· τε καὶ προσεξέκαυσεν αὐτῶν
τὴν ἀποκεκοιμημένην (96) ἀπὸ τῆς κατὰ ἀλήθειαν
πίστεως διάνοιαν, ὡς καὶ ἐτέρας τινὰς δύο γυναῖκας
ἐπεγείρει, καὶ τοῦ νόθου πνεύματος πληρῶσαι, ὡς καὶ
λαλεῖν ἐκφρόνως καὶ ἀκαίρως καὶ ἄλλοτριστρόπως
ὁμοίως τῇ προειρημένῳ, καὶ τοὺς μὲν χαίροντας (97)
καὶ καυχώμενος ἐπ' αὐτῷ, μακαρίζοντος τοῦ πνεύ-
ματος, καὶ διὰ τοῦ μεγέθους τῶν ἐπαγγελμάτων ἐκ-
φουσιῶντος, ἐστ' ὅπη δὲ καὶ κατακρίνοντος στοχαστι-
κῶς καὶ ἀξιολόγως αὐτοὺς ἀντικρυς, ἵνα καὶ ἐλεγ-
κτικόν (98) εἶναι δοκῇ· ὄλγοι δ' ἦσαν οὗτοι τῶν
Φρυγῶν ἐξηπατημένοι· τὴν δὲ καθόλου καὶ πᾶσαν τὴν
ὑπὸ τὸν οὐρανὸν Ἐκκλησίαν βλασφημεῖν διδάσκοντος
τοῦ ἀπυθωαδισμένου πνεύματος, ὅτι μήτε τιμὴν μή-
τε πάροdon εἰς αὐτὴν τὸ ψευδοπροφητικὸν ἐλάμβανε
πνεῦμα. Τῶν γὰρ κατὰ τὴν Ἀσίαν πιστῶν πολλᾶκις
καὶ πολλαχῇ τῆς Ἀσίας εἰς τοῦτο συνελθόντων (99),
καὶ τοὺς προσφάτους λόγους ἐξετασάντων καὶ βεβή-
λους ἀποφηνάντων καὶ ἀποδοκιμασάντων τὴν αἵρεσιν,
οὕτω δὲ τῆς τῆς Ἐκκλησίας ἐξέωσθησαν, καὶ τῆς κοινω-
νίας εἰρχθησαν. Ταῦτα ἐν πρώτοις ιστορήσας, καὶ
δὲ ὄλου τοῦ συγγράμματος τὸν ἑλεγχον τῆς κατ' αὐ-
τοῦ πλάνης ἐπαγαγῶν, ἐν τῷ δευτέρῳ περὶ τῆς τε-
λευτῆς τῶν προδεδηλωμένων ταῦτά φησιν· «Ἐπει-

dæmon qui per Montani os loquebatur, olim a Do-
mino prædictum fuisse, fore ut Spiritus Dei in ad-
ventu suo mundum argueret de peccato. Itaque
dæmon ille ut verum Dei Spiritum se esse auditori-
bus confirmaret, eos interdum arguebat et objur-
gabat. Vide Ambrosium in *Epist. ad Thessal.*, cap.
5. Cujus verba hic merentur ascribi: *Hinc est, unde
et Joannis apostoli Epistola* «Nolite, inquit, omni
spiritui credere; sed probate spiritus si ex Deo sunt:»
*quia si multa bona dicat, in aliquo autem, quod fidei
adversum est, promat, sciatur non esse Spiritus san-
ctus. Nihil enim erroris in Spiritu sancto poterit
reperiri. Sed ut per exercitium eloquii quædam
spiritalia, quædam vero carnalia, quia omnis error
carni deputatur, aut certe commento quodam astu-
tiæ bona fingit, ut his inserat mala, sicut supra
memoravi, quemadmodum in Montano et Priscilla
et Maximilla prophetis Cataphrygarum spiritus muni-
di imitatione boni simulabat, ut per multa verisimi-
lia, necnon et vera, mentiretur se esse Spiritum san-
ctum.*

(99) *Εἰς τοῦτο συνελθόντων.* Christophorsonus
legisse videtur εἰς ταῦτο.

ἐὰν τοίνυν καὶ προφητοφόντας ἡμᾶς ἀπεκάλουν, ὅτι μὴ τοὺς ἀμετροφώνους (1) αὐτῶν προφήτας ἐδεξάμεθα· τούτους γὰρ εἶναι φασι, οὓσπερ ἐπηγγελάτο τῷ λαῷ πέμψειν ὁ Κύριος, ἀποκρινάσθωσαν ἡμῖν πρὸς θεοῦ, ἔστι τις, ὃ βέλτιστοι, τούτων τῶν ἀπὸ Μοντανῶ καὶ γυναικῶν λαλεῖν ἀρξαμένων, ὅστις ὑπὸ Ἰουδαίων ἐδιώχθη, ἢ ὑπὸ παρανόμων ἀπεκτάνθη; οὐδεὶς οὐδὲ γέ τις αὐτῶν κρατηθεὶς ὑπὲρ τοῦ ὀνόματος (2) ἀνεσταυρώθη; οὐ γὰρ οὖν· οὐδὲ μὴν οὐδὲ ἐν συναγωγαῖς Ἰουδαίων τῶν γυναικῶν τις ἐμαστιγώθη ποτε, ἢ ἐλεθοβολήθη; οὐδαμῶς οὐδαμῶς. Ἄλλω δὲ θανάτῳ τελευτήσαι λέγονται Μοντανὸς τε καὶ Μαξιμίλλα. Τούτους γὰρ ὑπὸ πνεύματος βλαψίφρονος ἐκατέρωθεν ὑποκινήσαντος, λόγος ἀναρτῆσαι ἑαυτοὺς, οὐχ ἑμοῦ, κατὰ δὲ τὸν τῆς ἐκάστου τελευτῆς καιρὸν φημι πολλή· καὶ οὕτω δὲ τελευτήσαι καὶ τὸν βίον καταστρέψαι, Ἰούδα προδότου δίκην. Καθάπερ καὶ τὸν θαυμαστὸν ἐκείνον τὸν πρῶτον τῆς κατ' αὐτοὺς λεγομένης προφητείας ὅσον ἐπίτροπόν (3) τινα Θεόδοτον, πῶς αἰρεῖ λόγος (4), ὡς αἰρόμενόν ποτε καὶ ἀναλαμβάνον ἐπὶ οὐρανὸς παρεκστῆναι (5) τε καὶ καταπιστεῦσαι ἑαυτὸν τῷ τῆς ἀπάτης πνεύματι, καὶ διακυβέντα, κακῶς τελευτήσαι. Φατὶ γυνὴ τοῦτο οὕτως γεγονέναι. Ἄλλὰ μὴ ἄνευ (6) τοῦ ἰδεῖν ἡμᾶς, ἐπίστασθαι τι τῶν τοιούτων νομιζόμεν, ὃ μακάριε. Ἰσως μὲν γὰρ οὕτως, ἴσως δὲ οὐχ οὕτως τετελευτήκασι Μοντανὸς τε καὶ Θεόδοτος καὶ ἡ προεξηγημένη γυνή. Δύθις δ' ἐν τῷ αὐτῷ φησι λόγῳ, τοὺς τότε ἱεροὺς ἐπισκόπους πεπεισθῆναι μὲν τὸ ἐν τῇ Μαξιμίλλῃ πνεῦμα διελέγξαι, κεκλυῦσθαι δὲ πρὸς ἐτέρων, συνεργούντων δηλαδὴ τῷ πνεύματι. Γράφει δὲ οὕτως· Καὶ μὴ λέγεται ἐν τῷ αὐτῷ λόγῳ τῷ κατὰ Ἀστέριον Οὐρβανὸν (7) τὸ διὰ Μαξιμίλλης πνεῦμα, διώκο-

A causa convenissent, novamque illam doctrinam examinassent, et profanam atque impiam iudicassent, damnata hæresi isti ab Ecclesia et fidelium communionem expulsi sunt. » His in principio operis commemoratis, ac per totum deinceps librum confutatione illorum erroris adjecta, supradictus scriptor in secundo libro de illorum quos dixi obitu ita scribit : « Quando igitur, inquit, prophetarum nos interfeciores vocarunt, propterea quod loquaces ipsorum prophetas non admisimus (hos enim esse affirmant, quos Dominus populo se missurum esse promiserit), respondeant nobis, quæso, per Deum : estne aliquis eorum qui jam inde a Montano et mulierculis garrere primum cœperunt, qui a Judæis persecutionem passus sit, aut ab impiis trucidatus? Nemo certe. Nec vero ullus eorum pro Christi nomine prehensus, in crucem actus est : sed neque ulla mulier in Judæorum synagogis aut flagris cæsa aut lapidibus impetita est. Nusquam profecto, nec unquam. Imo longe alio mortis genere interiisse dicuntur Montanus et Maximilla. Ambo enim, ut fama est, ab insano spiritu incitati, laqueo sibi gulam fregerunt : non quidem simul, sed suæ quisque mortis tempore : atque ita instar proditoris Judæ vitam finierunt. Sic etiam admirabilis ille Theodotus, qui primus prophetiæ illorum quasi procurator quidam fuit, plurimorum sermone perhibetur falso mentis excessu abreptus fuisse, perinde ac si levaretur aliquando et assumeretur in cælum : cumque se totum fraudulentissimo spiritui permisisset, ab eo in altum jactatus miserabili exitu periisse. Et id quidem ita factum esse narrant. Sed quoniam ipsi non vidimus, nequaquam existimamus nos quid-

(1) Ἀμετροφώνους. Alludit ad epithetum illud, quo Homerus in *Iliade* Thersitem affecit, ἀμετροπέης, quod idem est ac *falsiloquus*. Nam qui mementur, nullum in dicendo modum servare solent.

(2) Ὑπὲρ τοῦ ὀνόματος. In Nicephoro legitur ὑπὲρ τοῦ νόμου, quod non probo; subauditur enim τῷ Χριστῷ, ut Rufinus et Christophorus supplent. Sic infra cap. 18 loquitur Apollonius, ubi de Alexandro.

(3) Ὁλον ἐπίτροπον. Rufinus hæc verba non agnoscit. Sic enim vertit, *veluti primogenitum prophetiæ ipsorum, Theodotum nomine*. Omnes tamen codices et Nicephorus hanc vocem agnoscunt. Erat apud Montanistas arca quædam, in quam sodales sibi rem conjiciebant ad prophetarum alimoniam. Primus Theodotus hujus arcae curam gessit, quem idcirco procuratorem prophetiæ hic scriptor vocat, quod reditus illorum et prædia procuraret. Erat alioqui Montanus cum suis prophetissis, magnus aruscator, qui pecuniam undique corraderet oblationum specie. Salaria etiam præbere solitus iis qui doctrinam suam prædicarent, ut scribit Apollonius apud Eusebium in capite sequenti, Arcam igitur seu fiscum habuerit necesse est, et procuratorem ærarii, qui salaria, id est pecunias numeraret iis quibus Montanus decreverat.

(4) Πολλὸς αἰρεῖ λόγος. In codice Medicæo, Maz. et Fuk. legitur ἔρετ. Apud Eusebium tamen in lib. vii bis ita scribitur, ut hoc loco scriptum vides, πολλὸς αἰρεῖ λόγος, ubi αἰρεῖ idem valet ac κρατεῖ.

(5) Παρεκστῆναι. Male interpretes omne hunc locum cœpere. Παρεκστῆναι est falso mentis excessu

abripi. Sic *παρέκστασις* supra sumitur, id est falsa exstasis. Sunt enim veræ exstases in Ecclesia, cujusmodi fuit Petri apostoli, in *Actibus*, cap. x et xi, ubi Petrus vidisse dicitur in exstasi visionem. Talis item fuit exstasis Pauli apostoli, cum ad tertium usque cælum abreptus est. Puerorum quoque exstases in testimonium adducuntur a Cypriano in Epistola nona. Sunt item falsæ exstases apud hæreticos, quæ *παρεκστάσεις* eleganter dicuntur ab hoc scriptore, eodem modo quo *παράδορθώσεις* falsæ emendationes dicuntur a Porphyrio in *Quæstionibus Homericis*. Et hæc quidem falsæ exstases, propius ad furorem accedunt, utpote a dæmone procuratæ. Illæ vero quæ a divino Spiritu immittuntur, placidæ sunt, nec statum mentis ullo modo perturbant, ut docet Epiphanius in hæresi Cataphrygarum, et hic auctor innominatus. Quare fallitur Nicolaus Rigaltius, qui in notis suis ad epistolam nonam Cypriani, exstases, *furorem et alienationem mentis* interpretatus est. Non ita Hieronymus, cujus hæc sunt verba ad Euxiam et Fretelam : *Aliiter enim Latinus sermo exstasiu. exprimere non potest nisi mentis excessum.*

(6) Ἄλλὰ μὴ ἄνευ. Sic in codd. Regio, Maz., Fuk., Sav. et Med. scriptum reperi, quam lectionem veriorrem esse existimo quam ἀλλὰ μὴν, eamque secutus est Musculus. At Christophorus ἄλλα μὴν tuetur, hæcque per interrogationem dici existimat.

(7) Ἐν τῷ αὐτῷ λόγῳ τῷ κατὰ Ἀστέριον Οὐρβανόν. Hæc verba scholion esse mihi videntur, quod vetus quidam scholiastes, seu Eusebius ipse, ad marginem libri sui adnotaverat ad ea verba quæ

quam eorum certo cognoscere. Nam forte hoc, forte etiam alio mortis genere Montanus ac Theodotus et mulier illa jam a nobis nominata occubuerunt. » Refert præterea in eodem libro 182 sanctissimos episcopos spiritum illum qui in Maximilla residebat, confutare conatos quidem fuisse; sed ab aliis qui spiritui favebant, prohibitos. Verba ejus hæc sunt: « Nec mihi jam dicat ille Maximillæ spiritus, prout in eodem Asterii Urbani libro relatum est: Arceor tanquam lupus ab ovibus. Non sum lupus, sed verbum, spiritus et potentia. Verum potentiam illam in spiritu evidenter ostendat et approbet, faterique et assentiri per spiritum cogat eos qui tunc aderant ut garrulum illum spiritum alloquerentur et examinarent, viros probos et episcopali dignitate præditos: Zoticum scilicet Comanensem, et Julianum Apamenum. Quibus Themison alique obstantes, mendacem illum et vulgi seductorem spiritum ab aliis coargui vetuerunt. » In eodem quoque libro postquam nonnulla ad falsam illam Maximillæ prophetiam convincendam inseruerunt, tum tempus ipsum quo hæc scripta sunt designat, tum mulieris illius vaticinia commemorat, quibus bella et tumultus imminere prædixerat. Quorum quidem vaticiniorum falsitatem convincit his verbis: « Nonne, inquit, etiam hoc mendacium omnibus manifestum apparuit? Etenim ab obitu Maximillæ usque in hunc diem plusquam tredecim anni jam elapsi sunt: nec tamen illum aut particulare bellum aut universale in terris fuit. Imo Christianis, præcipua quadam Dei misericordia, pax stabilis et firma permansit. » Atque hæc in secundo leguntur libro. Ex tertio item volumine pauca proferre libet, ubi adversus eos qui jactabant plures illorum martyrio esse coronatos, hæc dicit: « Postquam vero in omnibus quæ supra posui convicti, nihil habent quod respondeant, ad martyres confugere conantur, asserentes multos se martyres habere, idque potentia prophetici illius qui apud ipsos est spiritus certissimum esse documentum. Sed hoc, meo quidem judicio, nihilo verius est. Nam et aliarum hæreseon sectatores plurimos se habere martyres prædicant: neque idcirco tamen eis assentimur, nec veritatem penes illos esse fatehimur. Primi certe qui Marcionis hæresim sequuntur, vulgo Marcionitæ cognominati, quamplurimos habere se dicunt martyres Christi. Et tamen Christum ipsum revera minime confitentur. » Paucis deinde interpositis, 183 hæc subiungit: « Quamobrem, inquit, quotiescunque Ecclesiæ viri ad martyrium pro vera fide subeundum vocati, una cum quibusdam de Phrygum hæresi qui martyres dicuntur, casu quodam coierint, semper ab illis dissentiunt, et communionem eorum sollicitè vitantes, gloriosum martyrii exitum consequuntur, quippe qui Montani et muliercularum spiritui assensum accommodare nefas ducant. Atque id verum esse constat ex iis quæ nostra ætate in urbe Apamea quæ ad Mæandrum sita est, gesta sunt a Caio et Alexandro martyribus, oriundis Eumenia. »

paulo ante præcesserunt, αἴθρις δὲ ἐν τῷ αὐτῷ φησι λόγῳ. Porro ex his verbis elicitur, Asterium Urbanum auctorem esse horum trium librorum *Adversus Cataphrygas*, non autem Apollinarem, ut credidit Rufinus et Christophorus.

(8) Οἱ περὶ Θεμίλωρα. Illustris hic fuit inter

μαὶ ὡς λύκος ἐκ προβάτων· οὐκ εἶμι λύκος· ῥῆμ' εἰμι καὶ πνεῦμα καὶ δύναμις· ἀλλὰ τὴν ἐν τῷ πνεύματι δύναμιν ἐναργῶς δεῖξάτω καὶ ἐλεγξάτω, καὶ ἐξομολογῆσαι διὰ τοῦ πνεύματος καταναγκασάτω τοὺς τότε παρόντας εἰς τὸ δοκιμάσαι καὶ διαλεχθῆναι τῷ πνεύματι λαλοῦντι, ἀνδρας δοκίμους καὶ ἐπισκόπους, Ζωτικὸν ἀπὸ Κορῆνης κώμης, καὶ Ἰουλιανὸν ἀπὸ Ἀπαμείας. Ὅν οἱ περὶ Θεμίλωρα (8) τὰ στόματα φημύσαντες, οὐκ εἶσαν τὸ ψευδὲς καὶ λαοπλάνον πνεῦμα ὑπ' αὐτῶν ἐλεγχθῆναι. Ἐν ταύτῃ δὲ πάλιν ἕτερα μεταξὺ πρὸς ἐλεγχόν τῶν τῆς Μαξιμίλλης ψευδοπροφητειῶν εἰπῶν, ὁμοῦ τόν τε χρόνον καθ' ὃν ταῦτ' ἔγραφε, σημαίνει, καὶ τῶν προβῆσεων αὐτῆς μέμνηται, δι' ὧν πολέμους ἐσεσθαι καὶ ἀκαταστασίας προεμαντεύσατο· ὧν καὶ τὴν ψευδολογίαν εὐθύνηι ὡς λέγων· « Καὶ πῶς οὐ καταφανὲς ἦδη γέγονε καὶ τοῦτο τὸ ψεῦδος; Πλείω γὰρ ἢ τρισκαίδεκα ἔτη εἰς ταύτην τὴν ἡμέραν, ἐξ οὗ τετελεύτηκεν ἡ γυνή· καὶ οὔτε μερικὸς, οὔτε καθολικὸς κόσμος γέγονε πῖλεμος, ἀλλὰ καὶ Χριστιανοὶ μᾶλλον εἰρήνῃ διάμονος ἐξ ἐλέους Θεοῦ. » Καὶ ταῦτα δὲ ἐκ τοῦ δευτέρου συγγράμματος. Καὶ ἀπὸ τοῦ τρίτου δὲ μικρὰς παραθήσομαι λέξεις, δι' ὧν πρὸς τοὺς ἀκούοντας, ὡς ἄρα πλείους καὶ αὐτῶν μεμαρτυρηκότες εἶεν, ταῦτα φησιν· « Ὅταν τοίνυν ἐν πᾶσι τοῖς εἰρημένους ἐλεγχθέντες ἀπορήσωσιν, ἐπὶ τοὺς μάρτυρας καταφύγειν πειρῶνται, λέγοντες πολλοὺς ἔχειν μάρτυρας, καὶ τοῦτο εἶναι τεκμήριον πιστῶν τῆς δυνάμεως τοῦ παρ' αὐτοῖς λεγομένου προφητικοῦ πνεύματος. Τὸ δὲ ἐστὶν ἄρα ὡς ἔοικε παντὸς μᾶλλον οὐκ ἀληθές. Καὶ γὰρ τῶν ἄλλων αἰρέσεων τινες, πλείστους ὄσους ἔχουσι μάρτυρας, καὶ οὐ παρὰ τοῦτο δήπου συγκαταθησόμεθα, οὐδὲ ἀληθεῖαν ἔχειν αὐτοὺς ὁμολογήσομεν. Καὶ πρῶτοί γε οἱ ἀπὸ τῆς Μαρκίωνος αἰρέσεως Μαρκωνισταὶ καλούμενοι, πλείστους ὄσους ἔχειν Χριστοῦ μάρτυρας λέγουσιν· ἀλλὰ τὸν γε Χριστὸν αὐτὸν μετὰ ἀληθεῖαν οὐχ ὁμολογοῦσι. » Καὶ μετὰ βραχέα τοῖς ἐπιφέρει λέγων· « Ὅθεν τοι καὶ ἐπειδὴν οἱ ἐπὶ τὸ τῆς κατὰ ἀληθεῖαν πίστεως μαρτύριον κληθέντες ἀπὸ τῆς Ἐκκλησίας τύχῃ μετὰ τινῶν τῶν ἀπὸ τῆς τῶν Φρυγῶν αἰρέσεως λεγομένων μαρτύρων, διαφέρονται τε πρὸς αὐτοὺς, καὶ μὴ κοινωνήσαντες αὐτοῖς τελειοῦνται, διὰ τὸ μὴ βούλεσθαι συγκαταθέσθαι τῷ διὰ Μοντανοῦ καὶ τῶν γυναικῶν πνεύματι. Καὶ ὅτι τοῦτο ἀληθές, καὶ ἐπὶ τῶν ἡμετέρων χρόνων ἐν Ἀπαμείᾳ τῇ πρὸς Μαϊάνδρῳ τυγχάνει γεγενημένον, ἐν τοῖς περὶ Γάϊον καὶ Ἀλέξανδρον ἀπὸ Εὐμενείας μαρτυρήσασσι, πρόδηλον. »

Montanistas, qui se confessorem et martyrem jactabat; aususque est epistolam catholicam exemplo apostoli scribere ad Ecclesias, ut novam prophetiam commendaret. De hoc multa Apollonius in sequenti capite.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΖ'.

A

CAPUT XVII.

De Miltiade et illius scriptis.

Περὶ Μιλτιάδου καὶ ὧν συνέταξε λόγων
(Nic. H. E. iv, 24).

Ἐν τούτῳ δὲ τῷ συγγράμματι καὶ Μιλτιάδου συγγραφῆς μέμνηται (9), ὡς λόγον τινὰ καὶ αὐτοῦ κατὰ τῆς προειρημένης αἰρέσεως γεγραφότος. Παραθέμενος γοῦν αὐτῶν λέξεις τινὰς, ἐπιφέρει λέγων· « Ταῦτα εὐρῶν ἔν τινι συγγράμματι αὐτῶν ἐνισταμένων τῷ Μιλτιάδου τοῦ ἀδελφοῦ συγγράμματι (10), ἐν ᾧ ἀποδείκνυσι περὶ τοῦ μὴ δεῖν προφήτην ἐν ἐκστάσει λαλεῖν, ἐπετεμόμην. » Ὑποκαταβάς δὲ ἐν ταύτῳ τοῦς κατὰ τὴν Καινὴν Διαθήκην προπεφητευόμενους καταλέγει, ἐν οἷς καταριθμεῖ Ἀμμίαν τινὰ καὶ Κοδράτον, λέγων οὕτως· « Ἄλλ' ὄγε ψευδοπροφήτης ἐν παρεκστάσει (11), ᾧ ἔπεται ἄδεια καὶ ἀφοβία, ἀρχόμενος μὲν ἐξ ἐκουσίου ἀμαθίας, καταστρέφων δὲ εἰς ἀκούσιον μανίαν ψυχῆς, ὡς προειρηται. Τούτων δὲ τὸν τρόπον, οὕτε τινὰ τῶν κατὰ τὴν Παλαιάν, οὕτε τῶν κατὰ τὴν Καινὴν πνευματοφορηθέντα προφήτην δεῖξαι δυνήσονται, οὕτε Ἄγαθον, οὕτε Ἰούδαν, οὕτε Σίλαν, οὕτε τὰς Φιλίππου θυγατέρας, οὕτε τὴν ἐν Φιλαδελφείᾳ Ἀμμίαν, οὕτε Κοδράτον, οὕτε τινὰς ἄλλους (12) μηδὲν αὐτοῖς προσήκοντας καυχῆσονται. » Αὐτοὶ δὲ μετὰ βραχεία, ταῦτά φησιν· « Εἰ γὰρ μετὰ Κοδράτον καὶ τὴν ἐν Φιλαδελφείᾳ Ἀμμίαν, ὡς φασιν, αἱ περὶ Μοντανῶν διεδέξαντο γυναῖκες τὸ προφητικὸν χάρισμα, τοὺς ἀπὸ Μοντανῶν καὶ τῶν γυναικῶν τίνες παρ' αὐτοῖς διεδέξαντο, δεξιότασαν· δεῖν γὰρ εἶναι τὸ προφητικὸν χάρισμα ἐν πάσῃ τῇ Ἐκκλησίᾳ μέχρι τῆς τελείας παρουσίας, ὃ Ἀπόστολος ἀξιοῖ· ἄλλ' οὐκ ἂν ἔχοιεν δεῖξαι τεσσαρεσκαίδεκατον ἡδὴ που τοῦτο ἔτος ἀπὸ τῆς Μαξιμίλλης τελευτῆς. » Οὕτως μὲν δὴ τοσαῦτα. Ὁ γὰρ τοι πρὸς αὐτοῦ

In eodem quoque libro Miltiadis cujusdam scriptoris mentionem facit, qui adversus supradictam hæresim librum conscripserit. Citatis enim quibusdam verbis illorum hæreticorum, ita deinde scribit : « Hæc ego cum reperissem in quodam libro ipsorum adversus Miltiadem fratrem nostrum, qui peculiari opere docuerat non decere prophetam in exstasi loqui, in compendium redelegi. » Deinde aliquanto post in eodem libro universos Novi Testamenti prophetas enumerat, inter quos Ammiam quamdam et Quadratum recenset his verbis : « Pseudo-propheta autem, inquit, in falso mentis excessu, cujus comes est licentia et audacia, a spontanea quidem imperitia initium sumens, in amentiam autem, ut jam dixi, involuntariam desinens. Hujusmodi vero spiritu nullum unquam nec in Vetere nec in Novo Testamento prophetam afflatum poterunt demonstrare : non Agabum, non Judam, non Silam, nec Philippi filias, nec Ammiam Philadelphensem, nec Quadratum, nec plures quoque alios, qui nihil ad ipsos pertinent, prædicabunt. » Paucis deinde interjectis, sic loquitur : « Nam si quidem, ut prædicant, post Quadratum et Ammiam Philadelphensem mulieres illæ Montani in prophetiæ gratiam successerunt, ostendant nobis quinam inter ipsos Montano ac mulierculis successerint. Etenim prophetiæ donum in omni Ecclesia ad ultimum usque Domini adventum permanere debere auctor est Apostolus. Sed nullum prorsus poterunt ostendere, tametsi jam quartus decimus

(9) Μιλτιάδου... μέμνηται. Ex his patet error Hieronymi in lib. *De scriptoribus ecclesiasticis*, ubi hæc scribit : *Miltiades, cujus Rhodon in opere suo quod adversus Montanum, Priscillam, Maximillamque composuit, recordatur.* Non Rhodonem, sed innominatum hunc scriptorem debuit dicere. Nam Rhodon adversus Montanum et Cataphrygas non scripsit, sed adversus Marcionis hæresim, ut testatur Eusebius.

(10) Vulg. τῷ Ἀλκιβιάδου τοῦ ἀδελφοῦ συγγράμματι. Nescio quo fato Alcibiadis nomen pro Miltiade, et Miltiadis pro Alcibiade substitutum est. Nam superiore quidem capite Miltiadis vocabulum pro Alcibiade positum esse observavimus. Hic contra, Alcibiades pro Miltiades irrepsit. Certe apud Nicephorum Μιλτιάδου legitur, quanquam nec Nicephorus, nec Christophorus hunc locum intellexit.

(11) Ἄλλ' ὄγε ψευδοπροφήτης ἐν παρεκστάσει. Male Rufinus et Baronius hæc verba ex Miltiadis libro desumpta esse existarunt. Neque enim hic innominatus auctor quidquam citat ex Miltiadis libro, sed tantum ex responsione Cataphrygarum adversus Miltiadis librum; quod non animadvertenterunt interpretes. Est autem hic hujus loci sensus, magnum esse discrimen inter veros prophetas et falsos. Veri enim prophetæ, qui Spiritu Dei repleti erant, quieto ac tranquillo animo prædicebant futura. Pseudoprophetæ vero, qualis erat Montanus, cum furore et insaniam loquebantur. Certe Catholici hoc præcipue objiciebant Montanistis, qui se prophetico spiritu plenos esse jactabant, quod in exstasi prophetarent, cum tamen nec

in Novo nec in Veteri Testamento prophetas in exstasi unquam prophetasse legamus. Itaque Miltiades librum adversus eos scripsit hoc titulo : *Περὶ τοῦ μὴ δεῖν προφήτην ἐν ἐκστάσει λαλεῖν.* Et Eriphanus *Adversus hæresim Montanistarum*, c. 2 : « Ὅσα γὰρ οἱ προφήται εἰρήχασιν, μετὰ συνέσεως παρακολουθοῦντες ἐφθέγγοντο· et c. 4 ac sequentibus, hanc veræ ac spiritualis prophetiæ certissimam notam esse dicit, ut mentis suæ compotes sint, qui futura prædicunt. Similiter Joannes Chrysostomus homilia 29 in *Epistola I ad Corinthios*, ubi discrimen affert inter divinationem et prophetiam. Hoc enim, inquit, proprium est vatis seu divinatoris, ἐμβόλα esse mentis; pelli; trahi; raptari tanquam furentem. Propheta vero non ita : sed mente sobria, et cum modesta ac temperata animi constitutione; et quæ loquitur, intelligens dicit omnia. His adde Hieronymum in *Præfatione Commentariorum in Nahum* : *Non enim loquitur in ἐκστάσει, ut Montanus et Prisca Maximillaque delirant : sed quod prophetat, liber est visionis intelligentis universa quæ loquitur.* Porro notandum est hunc anonymum scriptorem nunquam exstases appellare vanos illos mentis excessus Montanistarum, sed semper parexstases, ob eam rationem quam supra dixi. Quippe exstases fere in bonam partem sumuntur a Cypriano et Tertulliano; et viris sanctis immixtæ leguntur a Deo, ut Adamo et Petro apostolo. At parexstasis semper in malam partem accipitur.

(12) Οὕτε ἡδὴ τινὰς ἄλλους. In codic. Med., Maz. et Fuk. et apud Nicephorum legitur οὕτε τινὰς, etc.

hic agatur 184 annus ab obitu Maximillæ. » Hæc ille. Miltiades vero, cujus mentionem fecit, alia quoque sui in divinis Scripturis studii monumenta nobis reliquit : tum in libris quos adversus gentes, tum in iis quos adversus Judæos composuit; utrumque argumentum binis voluminibus exsecutus. Præterea *Apologeticum* pro Christiana, quam ipse profēbatur, philosophia, ad hujus sæculi principes conscripsit.

CAPUT XVIII.

Quemadmodum Apollonius Cataphrygas consulaverit, et quorum mentionem fecerit.

Sed et Apollonius, ecclesiasticus scriptor, supradictam Cataphrygarum hæresim adhuc sua ætate vigentem refutare aggressus, peculiare adversus eos volumen condidit, tum falsas prophetias quæ ab illis circumferuntur verbatim expendens, tum vitam moresque eorum qui hæresis illius auctores fuerunt, discutens. Ac de Montano quidem audi si placet quæ dicat : « Sed quisnam est novus ille doctor ? Opera ejus et doctrina satis aperte produnt. Hic est qui nuptiarum discidia docuit, qui jejuniorum leges imposuit ; qui Pepuzam et Tyrium, Phrygiæ oppidula, Jerusalem nominavit, ut cunctos undique homines eo convocaret ; qui pecuniarum exactores constituit ; qui sordidam munerationem oblationum nomine callide obvelavit ; qui doctrinam suam prædicantibus salaria præbet, ut per fœdam ventris ingluviem doctrina ejus convalescat. » Hæc ille de Montano. De Montani vero prophetissis aliquanto post loquitur in hunc modum : Ostendimus igitur, inquit, has principes prophetissas simul ac spiritu impletæ sunt, viros suos dimisisse. « Quantopere ergo mentiebantur qui Priscam virginem vocant ? » Deinde subjungit hæc verba : « Non tibi videtur Scriptura

δεθλωμένος Μιλτιάδης, καὶ ἄλλας ἡμῖν τῆς ἰδίας περὶ τὰ θεῖα λόγια σπουδῆς μνήμας καταλείπειν, ἐν τε οἷς πρὸς Ἑλληνας συνέταξε λόγους, καὶ τοῖς πρὸς Ἰουδαίους, ἑκατέρω ἰδίως ὑποθέσει ἐν δυσὶν ὑπαντήσας συγγράμμασιν, ἔτι δὲ καὶ πρὸς τοὺς κοσμικοὺς ἄρχοντας (13), ὑπὲρ ἧς μετῆι φιλοσοφίας, πεποιεῖται ἀπολογία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΗ'.

« Ὅσα καὶ Ἀπολλώνιος τοῖς κατὰ Φρύγας ἀπήλεγξε, καὶ τίνων ἐμνημόνευσε » (Nic. H. E. IV, 25).

Τῆς δὲ κατὰ Φρύγας καλουμένης αἰρέσεως, καὶ Ἀπολλώνιος, ἐκκλησιαστικὸς συγγραφεὺς, ἀκμαζούσης εἰσέτι τότε κατὰ τὴν Φρυγίαν ἐλεγχὼν ἐνοστήσαμενος, ἴδιον κατ' αὐτῶν πεποιεῖται σύγγραμμα, τὰς μὲν φερομένας αὐτῶν προφητείας ψευδεῖς οὖσας κατὰ λέξιν εὐθύμων, τὸν δὲ βίον τῶν τῆς αἰρέσεως ἀρχηγῶν, ὁποῖός τις γέγονε, διελέγχων. Αὐτοῖς δὲ ῥήμασι περὶ τοῦ Μοντανῶ ταῦτα λέγοντος ἀκούει : « Ἀλλὰ τίς ἐστὶν οὗτος ὁ πρόσφατος διδάσκαλος, τὰ ἔργα αὐτοῦ καὶ ἡ διδασκαλία δεῖκνυσιν. Οὗτός ἐστιν ὁ διδάξας λύσεις γάμων, ὁ νηστείας νομοθετήσας (14), ὁ Πέπουζαν καὶ Τύμιον Ἰερουσαλήμ ὀνομάσας (πόλεις δὲ εἰσὶν αὗται μικραὶ τῆς Φρυγίας), τοὺς πανταχόθεν ἐκεῖ συναγαγεῖν ἐθέλων, ὁ πρακτῆρας χρημάτων καταστήσας, ὁ ἐπ' ὄνματι προσφορῶν τὴν δωροληψίαν ἐπιτεχνώμενος. ὁ σαλάρια χορηγῶν τοῖς κηρύττουσιν αὐτοῦ τὸν λόγον, ἵνα διὰ τῆς γαστριμαργίας ἡ διδασκαλία τοῦ λόγου κρατῶνται. » Καὶ ταῦτα μὲν περὶ τοῦ Μοντανῶ καὶ περὶ τῶν προφητῶν δὲ αὐτοῦ ὑποκαταδὰς οὕτω γράφει : « Δείκνυμεν οὖν αὐτὰς πρώτας τὰς προφητίδας ταύτας, ἀφ' οὗ τοῦ πνεύματος ἐπιτηρώθησαν, τοὺς ἀνδρας καταλιπούσας. Πῶς οὖν ἐψεύδοντο Πρίσκιλλαν παρθένον (15) ἀποκαλοῦντες ; » Ἐτ' ἐπιφέρει λέγων : « Δοκεῖ

(13) Κοσμικοὺς ἄρχοντας. Hieronymus et Rufinus, eosque secuti cæteri interpretes, hæc de imperatoribus Romanis dici existimarunt, quibus Miltiades *Apologeticum* suum nuncupasset. Ego vero cum eo tempore non plures ; sed unus fuerit imperator Romanus, Commodus videlicet, rectores provinciarum malim intelligere. Nam vox ἀρχοντες fere semper præsides provinciarum significat. His igitur *Apologeticum* suum dicavit Miltiades, sicut Tertullianus postea fecit. Nam *Apologeticus* quidem ejus ad omnes generaliter provinciarum præsides directus est. Specialiter vero ad Scapulam, proconsulem Africæ, librum pro Christianis idem Tertullianus misit. Pene omiseram hunc Miltiadem Ecclesiarum sophistam vocari a Tertulliano, id est retioerem.

(14) Ὁ νηστείας νομοθετήσας. Tres quotannis quadragesimas, ac præterea duas Xerophagiarum hebdomadas Montanus instituerat. Ac de Xerophagiis quidem testatur Tertullianus in libro *De jejuniis*. De tribus vero quadragesimis testis est Hieronymus, tum in epistola ad Marcellam, tum in *Commentariis* ad caput 1 Aggæi, ita scribens : *Et omnem laborem manuum, accipiamus jejunia eorum et observationes varias, et χαμυνίας, id est, humidormitiones : qui tribus quadragesimis per annum jejunantes, et ἐηροζαγίας humilantes animam suam,*

et vel maxime de Tatiani radice crescentes, super hujusmodi laboribus audiunt : Tanta passet estis sine causa. Cæterum notandum est hoc loco Apollonium tanquam gravissimum facinus obijcere Montano, quod jejunia sub lege, ac sub præcepti forma constitueret : non quod jejunare crimen sit, aut quasi quibusdam in Ecclesia non liceat, semperque licuerit indicere jejunia. Nam et Joannes apostolus Iriduanum Ephesii jejuniis indixit priusquam ad scribendum Evangelium se conferret. Verum Montano id facere nullatenus licebat, homini hæretico, et ab Ecclesiæ corpore segregato, nec ullum sacerdotium gerenti. Merito igitur eum reprehendit Apollonius ; quod ex arbitrio suo, non ex apostolica traditione constitueret jejunia. Nam Catholicorum quidem jejunia ex apostolorum traditione manant ; de solemnibus ac publicis jejuniis loquor, quæ certis diebus in Ecclesia quotannis observabantur. Hæreticorum autem jejunia ex inani præsumptione, et sanctitatis simulatione procedunt. Eujusmodi fuere jejunia quæ Montanus sectatoribus suis tanquam Paracletus indixit.

(15) Πρίσκιλλαν Παρθένον. In codice Maz., Med. et Fuk. et apud Nicephorum legitur Πρίσκων, quam scripturam confirmat etiam Rufinus. Sed et Tertullianus et Firmilianus alique *Priscam* nominant.

σα (16) πᾶσα Γραφή κωλύειν προφήτην λαμβάνειν ἄργυρον καὶ χρυσὸν καὶ χρυσὸν καὶ ἀργυρον καὶ πολυτελεῖς ἐσθῆτας, πῶς αὐτὴν μὴ παραιτήσομαι; ὁ Αὐθὺς δὲ ὑποκαταβάς, περὶ τίνος τῶν κατ' αὐτοὺς ὁμολογητῶν ταῦτά φησιν· « Ἐτι δὲ καὶ Θεμίσιον ὁ τὴν ἀξιώπιστον πλεονεξίαν (17) ἠμφοριζόμενος, ὁ μὴ βαστάσας τῆς ὁμολογίας τὸ σημεῖον (18), ἀλλὰ πλήθει χρημάτων ἀποθέμενος τὰ δεσμὰ, δέον ἐπὶ τούτῳ ταπεινοφρονεῖν, ὡς μάρτυς καυχώμενος, ἐτόλμησε μιμούμενος τὸν Ἀπόστολον, καθολικὴν τινα συνταξάμενος ἐπιστολὴν, κατηχεῖν μὲν τοὺς ἀμεινον αὐτοῦ πεπιστευκότας, συναγωνίζεσθαι δὲ τοῖς τῆς κενοφωρίας λόγους, βλασφημῆσαι δὲ εἰς τὸν Κύριον καὶ τοὺς ἀποστόλους, καὶ τὴν ἁγίαν Ἐκκλησίαν. » Καὶ περὶ ἐτέρων δὲ αὐθὺς τῶν κατ' αὐτοὺς τετιμημένων ὡς δὲ μαρτύρων, οὕτω γράφει· « Ἴνα δὲ μὴ περὶ πλείων λέγωμεν, ἢ προφήτης ἡμῖν εἰπάτω τὰ κατὰ Ἀλέξανδρον τὸν λέγοντα ἑαυτὸν μάρτυρα, ᾧ συνεσιᾶται, ᾧ προσκυνῶσι καὶ αὐτῷ πολλοὶ (19), οὗ τὰς ληστείας καὶ τὰ ἄλλα τολμήματα ἐφ' οἷς κεκόλασται, ὡχ ἡμᾶς δεῖ λέγειν, ἀλλὰ ὁ ὀπισθόδομος (20) ἔχει. Τίς οὖν τίνι χαρίζεται τὰ ἁμαρτήματα; πότερον ὁ προφήτης τὰς ληστείας τῷ μάρτυρι, ἢ ὁ μάρτυς τῷ προφήτῃ τὰς πλεονεξίας; εἰρηκός γὰρ τοῦ Κυρίου, μὴ κτήσηθε χρυσόν, μήτε ἀργυρον, μήτε δύο χιτῶνας, οὗτοι πᾶν τούναντιον, πεπλημμελῆκασι περὶ τὰς τούτων τῶν ἀπηγορευμένων κτήσεις. Δειξομεν γὰρ τοὺς λεγομένους παρ' αὐτοῖς προφήτας καὶ μάρτυρας, μὴ μόνον παρὰ πλουσίων, ἀλλὰ καὶ παρὰ πτωχῶν καὶ ὄρφανῶν καὶ χηρῶν κερματιζόμενος. Καὶ εἰ πεποθήσῃν ἔχουσιν ἐν τούτῳ, στήτωσαν καὶ διορισάσθωσαν ἐπὶ τούτοις (21), ἵνα ἐὰν ἐλεγχθῶσι, πᾶν τοῦ λοιποῦ παύσονται πλημμελοῦντες· δεῖ γὰρ τοὺς καρποὺς δοκιμάζεσθαι τοῦ προφήτου· ἀπὸ γὰρ τοῦ καρποῦ τὸ δένδρον γινώσκεται. Ἴνα δὲ τοῖς βουλομένοις τὰ κατὰ Ἀλέξανδρον ἢ γκώριμα, κέχρηται ὁπὸ Ἀμιλίου φρονεῖνον ἀνθυπάτου ἐν Ἐφέσῳ, οὗ διὰ τὸ ὄνομα, ἀλλὰ δι' ὅς ἐτόλμησε ληστείας, ὧν ἡγή παραβάτης (22)· εἶτα ἐπιψεύσάμενος τῷ ὀνό-

(16) *δοκεῖ σοι*. Nicephorus in lib. iv, cap. 26, negativam addit particulam, οὐ δοκεῖ σοι, etc.; atque ita Savilius ad marginem sui libri emendavit.

(17) *τὴν ἀξιώπιστον πλεονεξίαν*. Musculus vertit *indubitata avaritia circumdatus*. Christophorus vero totus revera avaritiæ sordibus involutus. Langus autem interpretatus est, *inexplebilis avaritiæ sordibus obvolutus*, quasi ἀπληστον πλεονεξίαν legeretur. Ego vero non dubito quin hic locus ita intelligendus sit ut verti, quod satis declarat vox ἠμφοριζόμενος, qua *velamentum* et *simulatio* designatur. Etenim Montanistæ illi avaritiam suam religionis prætextu et specioso oblationum vocabulū obvelabant, ut supra dixit Apollonius: « Ὁ ἐπ' ὀνόματι προσφορῶν δωροληψίαν ἐπιτεχνώμενος. »

(18) *τῆς ὁμολογίας τὸ σημεῖον*. Christophorus quidem crucem intelligi putavit, eo quod in Evangelio crux portari frequenter dicitur. Sed procul dubio vincula ipsæ intelligi Apollonius, quæ Themison pro Christo portare nequiverat. Quod enim confessionis signum hic vocat Apollonius, sequente linea nominat τὰ δεσμὰ.

(19) *ᾧ προσκυνῶσι καὶ αὐτῷ πολλοί*. Scri-

universa prohibere, ne propheta munera et pecunias accipiat? Cum igitur videam prophetissam aurum et argentum vestesque pretiosas accepisse, quomodo eam non repudiabo?» Et paulo post de quodam ex eorum numero qui confessores apud ipsos habentur, hæc dicit: « Præterea Themison speciosa avaritia 185 obvelatus, qui confessionis signum non pertulit, sed magna pecuniæ vi erogata vincula abiecit: cum ob eam causam modestius deinceps ac submissius agere deberet, tanquam martyr sese efferens, ausus est exemplo Apostoli conscripta epistola catholica eos quidem, qui fideliores ipso exstiterant, instituere, novæ autem doctrinæ patrocinari, ac postremo in Dominum, in apostolos, et in sacrosanctam Ecclesiam impio loqui. » Rursus de alio quodam ex eorum quos illi tanquam martyres venerantur, ita scribit: « Sed ne de pluribus loquamur, respondeat nobis prophetissa de Alexandro qui se martyrem prædicat: quocum ipsa convivatur; qui adoratur etiam ipse a multis. Cujus latrocinia et reliqua facinora pro quibus poenas dedit, nihil opus est nos dicere, præsertim cum in tabulario contineantur. Uter igitur illorum alteri peccata condonat? An prophetae martyri latrocinia! an martyr prophetæ avaritiam? Cum enim Dominus præceperit: Nolite possidere aurum neque argentum, neque duas tunicas; isti contra in rerum vetitarum possessione graviter deliquerunt. Qui enim ab ipsis prophetæ et martyres dicuntur, eos non solum a divitiis, sed etiam a mendicis, pupillis et viduis pecunias corrogare demonstrabimus. Quod si hac in parte confidunt innocentia suæ, sistant se, et de his nobiscum disceptent, ut siquidem convicti fuerint, saltem in posteram delinquere desinant. Actus enim prophetæ tanquam fructus examinandi sunt: ex fructibus quippe arbor cognoscitur. Quod vero ad Alexandrum pertinet, ut veritas omnibus nosse cupientibus innoescat, judicatus est Ephesi ab Emilio Frontino, Asiæ proconsule, non ob nomen Christi,

bendum videtur καὶ αὐτῶν, id est Montanistarum.

(20) *ὀπισθόδομος*. Athenis dicebatur ὀπισθόδομος ædes quædam post templum Minervæ Poliadiæ, in qua pecuniæ publicæ recondebantur, ut ex Demosthene docet Harpocration. Sed et in omnibus templis erat ὀπισθόδομος. Varro in lib. iv *De lingua Latina*: *Ideo in ædibus sacris ante cellam, ubi sedes dei est, Græci dicunt πρόδομον. quod post, ὀπισθόδομον*. Eadem habet Pollux in lib. i. Illic vero ὀπισθόδομος pro *tabulario* sumitur seu pro loco in quo tabulæ publicæ asservabantur, non pro ærario, ut sumitur apud Athenienses. Infra δημόσιον ἀρχεῖον vocat Apollonius.

(21) *διορισάσθωσαν ἐπὶ τούτοις*. Musculus vertit, *et super ea nobiscum disceptent, ea lege ut, etc.*

(22) *ὄρ ἡδὴ παραβάτης*. Hunc locum optime Rulinius exposuit hoc modo: *Judicatus est apud Emiliū Frontinum proconsulem Ephesi, non propter nomen Christi, sed propter quædam latrocinia. Nam a Christi nomine jam apostata exstiterat. Sed posthæc ut fideles quidam fratres, qui per illud tempus apud judicem aliquid poterant, pro ipso intercederent, simulavit se propter nomen Domini laborare. et per hoc dimittitur*. At Christophorus versio,

sed ob ea quæ perpetraverat atrocinia, cum jam desertor fidei esset. Deinde vero, eminentius nomen Christi, dimissus est, cum urbis illius fideles fessellisset. Ecclesia vero ejus loci unde erat oriundus, ipsum non recepit, eo quod atrocinia exercebat. Si qui vero totum illius negotium scire desiderant, præsto est publicum Asiæ tabularium. Et tamen propheta illum ignorare se fingit, quocum plures anno simul vixit. Hunc nos convincendo, per ipsum etiam prophetæ convincimus falsitatem. Idem in aliis compluribus possumus ostendere. Quod **186** si fiduciam sui habent, subeant examen. » Rursus in alio ejusdem operis loco, de prophetis quos tantopere jactant, hæc subjungit : « Si negant prophetas suos munera accepisse, hoc igitur fateantur, non esse illos prophetas, si munera accepisse convicti sint. Ac tum demum sexcenta ejus rei documenta ac testimonia proferemus. Necesse porro est ut omnes prophetæ fructus atque actus probentur. Dic mihi, tingitne capillos propheta? an stibio oculos linuit? an studet ornari? Prophetane tabula ludit et tesseris? an pecuniam locat fenori? ingenue fateantur ac respondeant utrum hæc agere liceat, an secus. Ego vero hæc apud ipsos acta esse convincam. » Cæterum hic ipse Apollonius in eodem libro testatur, tunc cum hæc scriberet, annum quadragesimum fuisse ex quo Montanus adulterinam illam prophetiam commentus fuerat. Addit præterea Zoticum illum, cujus a priore scriptore facta est mentio, cum jam Maximilla Pepuzis se prophettare simularet, supervenientem dæmonium quo illa agitabatur, conarguere instituisse : verum ab aliis qui idem cum illa sentiebant, esse cohibuit. Meminit etiam cujusdam Thrasæ qui circa hæc tempora martyr fuit. Ad hæc tanquam ex veterum traditione hæc refert, Dominum apostolis suis præcepisse, ne intra duodecim annos Hierosolymis excederent. Utilitur quoque testimoniis ex Joannis Re-

primum in eo peccat, quod *παραβάτην maleficum* vertit; deinde in eo quod *ἐκρήθη* vertit *condemnat* est.

(23) *Βάπτεται*. Hieronymus in *Catalogo* hunc locum ita vertit : *Dic mihi, crinem fucat propheta? stibio oculos linuit? Propheta vestibis et gemmis ornatur? Propheta tabula ludit et tesseris? Propheta senus accipit?* Longe profecto elegantius quam Rufinus. Græci *βάπτειν τὴν τρίχα* dicunt, quod Latini *crines tingere* seu *rutilare*. Id enim præcipue studebant matronæ, ut rutilum haberent crinem. Quam in rem cinere lixivio utebantur, ut docet Varro. Sammonicus Serenus de capillo tingendo ita præcipit :

*Ad rutilam speciem nigros flavescere crines
Unguento cineris, prædixit Tullius auctor.*

Vide Hesygium in *Ξαρβίξερ*.

(24) *Τεσσαρακοστὸν ἐτύγγανεν ἔτος*, etc. Jam videor mihi deprehendisse quam ob causam Eusebius Apollonium hunc post anonymum illum scriptorem de quo in superiori capite actum est, collocaverit. Cum enim anonymus ille testetur, se quatuordecim annis post Montani et Maximillæ obitum libros suos scripsisse; hic autem Apollonius affirmet, quadraginta annis, antequam scriberet, Montanum prophetiam suam invexisse : putavit Eusebius Apollonium anonymo illo scriptore recen-

A ματι τοῦ Κυρίου, ἀπολελυταί τλανήσας τοὺς ἐκεῖ πιστοὺς. Καὶ ἡ ἰδίᾳ παροικία αὐτὸν, ὄθεν ἦν, οὐκ ἐδέξατο, διὰ τὸ εἶναι αὐτὸν ληστήν· καὶ οἱ θέλοντες μαθεῖν τὰ κατ' αὐτὸν, ἔχουσι τὸ τῆς Ἀσίας δημόσιον ἀρχεῖον· ὃν ὁ προφήτης συνόντα πολλοῖς ἔτεσιν, ἀγνοεῖ. Τοῦτον ἐλέγχοντες ἡμεῖς, δι' αὐτοῦ καὶ τὴν ὑπόστασιν ἐξελέγχοντες τοῦ προφήτου. Τὸ ὅμοιον ἐπὶ πολλῶν δυνάμεθα ἀποδείξαι. Καὶ εἰ θαρροῦσιν, ὑπομεινάτωσαν τὸν ἐλεγχον. » Πάλιν τε αὖ ἐν ἑτέρῳ τόπῳ τοῦ συγγράμματος, περὶ ὧν αὐχοῦσι προφητῶν, ἐπιλέγει ταῦτα : « Ἐὰν ἀρνῶνται δῶρα τοῖς προφήταις αὐτῶν εἰληφέναι, τοῦτο ὁμολογησάτωσαν, ὅτι ἐὰν ἐλεγχθῶσιν εἰληφότες, οὐκ εἰσὶ προφῆται. Καὶ μυρίας ἀποδείξεις τούτων παραστήσομεν. Ἀναγκαῖον δέ ἐστι πάντας καρποὺς δοκιμάζεσθαι προφήτου. Προφήτης, εἰπέ μοι, βάπτεται (23); προφήτης στιβίζεται; προφήτης φιλοκοσμεῖ; προφήτης τάβλαια καὶ κύβους παίξει; προφήτης δανείζει; Ταῦτα ὁμολογησάτωσαν πότερον ἔξεστιν ἢ μή, ἐγὼ δὲ ὅτι γέγονε παρ' αὐτοῖς, δείξω. » Ὁ δ' αὐτὸς οὗτος Ἀπολλώνιος κατὰ τὸ αὐτὸ σύγγραμμα ἱστορεῖ, ὡς ἄρα τεσσαρακοστὸν ἐτύγγανεν ἔτος (24) ἐπὶ τὴν τοῦ συγγράμματος αὐτοῦ γραφὴν, ἐξ οὗ τῆ προσποιήτῳ αὐτοῦ προφήτῳ ὁ Μοντανὸς ἐπικεχειρήκε. Καὶ πάλιν φησὶν, ὡς ἄρα Ζωτικὸς οὐ καὶ ὁ πρότερος συγγραφεὺς ἐμνημόνευσεν, ἐν Πεπούζοις προφητεύειν ἦδη προσποιουμένης (25) τῆς Μαξιμίλλης ἐπιστάς, ἐλεγεῖται τὸ ἐνεργοῦν ἐν αὐτῇ πνεῦμα πεπειραταί, ἐκωλύθη γε μὴν ὑπὸ τῶν τὰ ἐκείνης φρονούντων. Καὶ Θρασέα δέ τις τῶν τότε μαρτύρων μνημονεύει. C "Ἐτι δὲ ὡς ἐκ παραδόσεως τὸν Σωτήρᾳ φησι προστεταχέναι τοῖς αὐτοῖ ἀποστόλοις, ἐπὶ δώδεκα ἔτεσι μὴ χωρισθῆναι αὐτὸς Ἱερουσαλήμ. Κέχρηται δὲ καὶ μαρτυραῖς ἀπὸ τῆς Ἰωάννου Ἀποκαλύψεως· καὶ νεκρὸν δὲ δυνάμει θείᾳ πρὸς αὐτοῦ Ἰωάννου ἐν τῇ Ἐφέσῳ ἐγηγέρθαι ἱστορεῖ. Καὶ ἄλλα τινὰ φησι, δι' ὧν ἱκανῶς τῆς προειρημένης αἰρέσεως πληρέστατα διετύθηνε τὴν πλάνην. Ταῦτα καὶ ὁ Ἀπολλώνιος.

itorem esse. In quo tamen, meo quidem iudicio, longe falsus est; etenim Apollonius, Montano adhuc superstite cum insanis suis vatibus Priscilla et Maximilla, librum suum composuit, ut ex his fragmentis quæ profert Eusebius elicitur, idque non uno loco; ut cum dixit: *Ἡ προφήτης ἡμῖν εἰπάτω τὰ κατὰ Ἀλέξανδρον, τὸν λέγοντα ἑαυτὸν μάρτυρα, ᾧ συνεσιδᾶται, ᾧ προσκυνοῦσι καὶ αὐτῷ πολλοί*. Et paulo post de eodem Alexandro loquens ait: *Ὁν ὁ προφήτης συνόντα πολλοῖς ἔτεσιν ἀγνοεῖ*. Ex quibus verbis apparet et Alexandrum et Montanum ipsum ac Maximillam adhuc vixisse, cum hæc scriberet Apollonius. Neque vero ait Apollonius quadraginta annos effluxisse ab obitu Montani ad tempus quo ista scribebat. Sed id tantum dicit, quadraginta annis antequam ipse ad scribendum accederet, Montanum pseudoprophetiam suam invexisse. Ponamus igitur, Montanum anno ætatis tricesimo fabulam suam inchoasse. Cum Apollonius contra ejus sectam scriberet, vix Montanus septuagesimum annum excesserat. Maximillam autem et Priscillam non statim ab ipso sui erroris exordio Montanus comites habuit; sed eas diu postea prophetiæ suæ retibus implicuisse ac decepsisse mihi videtur.

(25) *Προφητεύειν ἦδη προσποιουμένης*. In tribus codicibus Maz., Med. et Fuk. scriptum habetur *προφητεύειν ἢ προσποιουμένης, levi discrimine*.

velatione depromptis, mortuumque Ephesi ab eodem Joanne per divinam potentiam suscitatum esse narrat. Multa denique alia scribit, quibus perniciosissimum illum errorem abunde et luculentissime confutavit. Hæc Apollonius.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΘ΄.

Σαραπίωνος περί τῆς τῶν Φρυγῶν αἰρέσεως
(Nic. H. E. iv, 27).

Τῶν δὲ Ἀπολιναρίου κατὰ τῆς δηλωθείσης αἰρέσεως μνήμην πεποιήται Σαραπίων, ὃν ἐπὶ τῶν δηλούμενων χρόνων μετὰ Μαξιμίον, ἐπίσκοπον τῆς Ἀντιοχείων Ἐκκλησίας, κατέχει λόγος γενέσθαι. Μένεται δὲ αὐτοῦ ἐν ἰδίᾳ ἐπιστολῇ τῇ πρὸς Καρικὴν καὶ Ποντικὴν (26), ἐν ἣ διευθύνων καὶ αὐτὸς τὴν αὐτὴν ἄρεσιν, ἐπιλέγει ταῦτα : « Ὅπως δὲ καὶ τοῦτο ἴδῃτε ὅτι τῆς ψευδοῦς ταύτης τάξεως τῆς ἐπιλεγόμενης νέας προφητείας (27) ἐδδέλκνται ἡ ἐνέργεια παρὰ πάσῃ τῇ ἐν κόσμῳ ἀδελφότητι (28), πέποιμα ὑμῖν καὶ Κλαυδίου Ἀπολιναρίου τοῦ μακαριωτάτου γενομένου ἐν Ἱεραπόλει τῆς Ἀσίας ἐπισκόπου γράμματα. » Ἐν ταύτῃ δὲ τῇ τοῦ Σαραπίωνος ἐπιστολῇ, καὶ ὑποσημειώσεις φέρονται διαφόρων ἐπισκόπων, ὧν ὁ μὲν τις ὡδὲ πως ὑπεσημῆματο· Ἀύρηλιος Κυρήνιος κατὰ ἐρήδισθα ἡμᾶς εὐχόμε· ὁ δὲ τις τοῦτον τὸν τρόπον· Ἄλιος Πούπλιος Ἰούλιος ἀπὸ Δεβελτοῦ κολωνίας τῆς Θράκης (29) ἐπίσκοπος· ζῆ ὁ θεὸς ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς, ὅτι Σωτῆς ὁ μακάριος ὁ ἐν Ἀγγιάλῳ (30), ἠθέλησε τὸν δαίμονα τὸν Πρι-

(26) Πρὸς Καρικὴν καὶ Ποντικὴν. Eusebius in libro vi, cap. 12, ubi Serapionis Antiocheni opera recenset, habet : Πρὸς Πόντ.ον καὶ Καρικὴν ἐκκλησιαστικὸς ἄνδρας. Apud Hieronymum in *Catalogo* legitur, ad *Carinum et Pontium*. In codice Mediceo *καρτερικὸς* scribitur, mendose.

(27) Ἐπιλεγόμενης νέας προφητείας. Tertullianus *De jejuniis*, initio : *Hi Præcileto controversiam faciunt : propter hoc novæ prophetiæ recusantur*. Hieronymus in *Catalogo*, ubi de Gaiο Firmilianus quoque in epistola ad Cyprianum : *Illi qui Cataphrygæ appellantur, et novas prophetias usurpare conantur*. Et rursus in eadem epistola : *Plane quoniam quidam de eorum baptismo dubitant, qui etsi novas prophetas recipiunt*, etc. Vetus auctor qui adversus Cataphrygas scripsit, in præmio ad Avireum Marcellum : *Καὶ καταλαβὼν τὴν κατὰ Πόντον Ἐκκλησίαν ὅπῃ τῆς νέας ταύτης, οὐχ ὡς αὐτοὶ φασί προφητείας*, etc.

(28) Τῇ ἐν κόσμῳ ἀδελφότητι. Sic codices Maz., Med., Fuk. ac Savillii scriptum habent, pro vulg. ἐν Χριστῷ· præterea voces illas quæ in editis sequuntur, τῇ ἀγὰ τὴν οἰκουμένην ἅλην, non agnoscunt; quod confirmat Rufinus.

(29) Ἀπὸ Δεβελτοῦ κολωνίας τῆς Θράκης. Sic supra innominatus auctor de Zoticō episcopo dixit, ὅπῃ Κομάνης· et Polyocrates in epistola ad Victorem papam, *Θρασέας ἀπὸ Εὐμεβέας*. Multa huiusmodi ἐθνικά εἰσέρωνται cum præpositione, ut notavit Stephanus in libro *De urbibus*. Debelum seu Develtum colonia in Thracia memoratur a geographis, et in nummis veteribus quos edidit Joannes Tristanus. Anchialus quoque, quæ postea nominatur, urbs est Thraciæ satis nota. Sed non sine causa mirari subit, cur in hac epistola Serapionis Antiocheni episcopi, subscriptiones episcoporum Thraciæ fuerint adjectæ. Equidem, si conjecturæ indulgere licet, existimo episcopos Thraciæ epistolam scripsisse ad Ecclesias Asiæ et Phrygiæ adversus prophetiam Montani, eodem plane modo quo presbyteri Viennensis ac Lugdunensis Ecclesiæ super eodem negotio ad illas scripserant, sententiam suam de nova illa prophetia exponentes, ut

A.

CAPUT XIX.

Serapionis sententia de Cataphrygarum hæresi.

Apollinaris autem scriptorum adversus supra dictam hæresim mentionem facit Serapio, qui circa hæc tempora Antiochenæ Ecclesiæ episcopus post Maximinum fuisse dicitur. Nam in epistola quam ad Caricum et Ponticum scripsit, eandem refellens hæresim, Apollinarem nominat his verbis : « Atque ut sciatis, inquit, qualiter universa quæ in terris est fraternitas, operationem illam simulatæ factionis, quæ nova prophetia nominatur, aversata atque abominata est, 187 beatissimi patris Claudii Apollinaris, qui Hierapolitanæ urbis in Asia episcopus fuit, litteras ad vos misi. » In eadem Serapionis epistola leguntur subscriptiones variorum episcoporum. Quorum unus subscripsit in hunc modum : « Aurelius Cyrenius martyr opto vos bene valere. » Alter autem hoc modo : « Ælius Publius Julius Develtus coloniæ Thraciæ episcopus. Testor Deum qui in cælis est, quod beatus Sotas, qui est Anchiali, dæmonium Priscillæ ejicere voluit, sed hypocritæ nequaquam permiserunt. » Sed et aliorum complu-

supra retulit Eusebius. Certe has subscriptiones ad calcem alicujus epistolæ adjectas fuisse docet vel hæc una Aurelii Cyrenii subscriptio : *Aurelius Cyrenius martyr, opto vos bene valere*. Porro ipsius Serapionis epistolæ episcopus illos subscripsisse, nequaquam verisimile est. Primo quia Eusebius id non dicit, sed tantum subscriptiones plurium episcoporum in illa Serapionis epistola contineri, sicut Apollinaris Hierapolitani epistola eidem Serapionis epistolæ subjecta fuerat. Hoc enim consulto fecerat Serapio, ut plurium episcoporum auctoritate Montani sectam convinceret. Præterea qua ratione fieri posset ut episcopi Thraciæ subscriberent litteris episcopi Antiocheni ? Credibile itaque est id quod dixi, episcopos scilicet Thraciæ communi nomine scripsisse ad Ecclesias Asiæ et Phrygiæ. Quod autem Baronius hæc in concilio gesta esse censet in *Annalibus*, ad annum Christi 175. num. 19, ægrè id illi concesserim. Neque enim subscriptiones illæ synodicas litteras sapiunt; nec Eusebius ullum concilium vel in Asia ab Apollinare, vel in Græcia coactum esse scribit. Sed nec Tertulliani locus ex libro *De jejuniis* quidquam facit pro Baronio : *Aguntur præterea per Græcias illa certis in locis concilia ex universis Ecclesiis, per quæ et altiora quædam in commune tractantur, et ipsa repræsentatio totius nominis Christiani magna veneratione celebratur*. Hic enim Tertullianus non de conciliis Catholicorum loquitur, sed de conventibus Montanistarum, ut sequentia aperte demonstrant.

(30) Ὁ ἐν Ἀγγιάλῳ. Id est episcopus Anchiali, quod est oppidum in Thracia, ut dixi. At Christophorsonus hæc ita vertit, quasi Sotas in urbe Anchiali dæmonium Priscillæ ejicere voluerit, quod falsum est. Neque enim Priscilla Anchialium venit, sed Sotas episcopus fama novæ illius prophetiæ excitus, ex Thracia in Phrygiam navigaverat, ibique Priscillam, non divino Spiritu, sed a dæmone agitari cernens, eam exorcismis purgare tentaverat. Non solus autem Sotas, sed et plerimi alii episcopi in Phrygiam tunc temporis profecti sunt, ad prophetiam illam de propinquo examinandam, ut diserte testatur anonymus ille scriptor in c. 16.

rium episcoporum idem cum illis sentientium subscriptiones propriis ipsorum manibus appositæ, in illa quam dixi epistola leguntur. Et ea quidem quæ ad illos hæreticos pertinent, hujusmodi fuere.

CAPUT XX.

Quæ Irenæus adversus schismaticos Romæ agentes conscripserit.

Adversus autem illos qui sinceram Ecclesiæ legem adulterabant, Irenæus varias conscripsit epistolas. Alteram ad Blastum quam inscripsit *De schismate*: alteram ad Florinum *De Monarchia*, seu *Quod Deus non sit conditor malorum*. Eam enim opinionem hic defendere videbatur. Qui cum postea in errorem Valentini abreptus fuisset, iterum Irenæus ejus gratia librum *De octonario* composuit. In quo etiam libro primam se apostolorum successionem contigisse significat. Sed et in fine ejusdem libri adnotationem utilissimam reperimus, quæ huic historiæ nostræ inserenda mihi videtur. Sic autem habet: « Adjuvo te, inquit, qui transcripseris hunc librum per Dominum nostrum Jesum Christum, et per gloriosum ejus adventum, in quo judicaturus est vivos et mortuos; ut conferas quod transcripseris, et diligenter emendes ad exemplar ex quo transcripsisti: utque adjurationem istam similiter exscribas, et codici tuo inseras. » Atque hæc utiliter tum ab illo dicta, tum a nobis commemorata sint, ut priscos illos ac sine controversia sanctissimos viros, tanquam pulcherrimum exemplum exactissimæ diligentiae semper ante oculos habeamus. Porro in ea ad Florinum 188 epistola de qua jam prius dixi, idem Irenæus se cum Poly-carpo familiariter esse versatum prodit his verbis: « Hæc vero dogmata, Florine, ut parcissime ac levissime dicam, non sunt sanæ doctrinæ. Hæc dogmata dissentiunt ab Ecclesia, et in maximam im-

supra. Porro notandum est, Sotam mortuum jam fuisse, cum hæc scribebat Ælius Julius. Quod satis indicat vox illa *μακάριος*, quam Græci de mortuis solent usurpare. Quod si Sotas adhuc superfuisset, ipse profecto hanc rem subscriptione sua firmasset. Sic etiam intelligendum est, quod Serapio Apollinarem *μαχαριώτατον* appellat, quippe qui jam vivere desisset.

(31) *Ἐξ ἐναντίας δὲ τῶν ἐπὶ Ῥώμης*. Hinc orsi sumus caput istud, Rufinum secuti et Musculum, et Christophorsonum. Sed et ratio ita jubet. Hæc enim pendunt ex cap. 16 supra. Certe codex Maz. caput incipit ab his verbis: Καὶ τὰ μὲν κατὰ τούτους ἦν τοιαῦτα· ἔξ ἐναντίας, etc.; cui consentit codex Fuk. et Regius.

(32) *Περὶ μοναρχίας*. Veteres Christiani hac voce crebro uti solebant, quoties adversus gentiles disputarent. Eoque titulo complures libros ediderunt, ut unum Deum omnium rerum conditorem regemque esse ostenderent. Et monarchiam quidem D^{no} Patri, *οὐκονομίαν* vero, id est dispensationem atque administrationem, assignabant Filio et Spiritui sancto, ut docet Tertullianus *Adversus Praxeam*, et Tatianus *Adversus Græcos*. Exstat hodie Justinii liber inscriptus hoc titulo. Porro ut ad Irenæi librum accedamus, ex ipso titulo colligi potest, Florinum duo principia invexisse, et Marcionis ac Cer-

sdillaλaς ἐκβαλεῖν, καὶ οἱ ὑποκριταὶ οὐκ ἀφῆκαν. Καὶ ἄλλων δὲ πλείονων τὸν ἀριθμὸν ἐπισκόπων συμψήφων τούτοις ἐν τοῖς δηλωθεῖσι γράμμασιν αὐτόγραφοι φέρονται σημειώσεις. Καὶ τὰ μὲν κατὰ τούτους ἦν τοιαῦτα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Κ'.

Ὅσα Εἰρηναῖος τοῖς ἐπὶ Ῥώμης σχισματικοῖς ἐγγράφως διέλεκται (Nic. H. E. IV, 30).

Ἐξ ἐναντίας δὲ τῶν ἐπὶ Ῥώμης (31) τὸν ὑγιῆ τῆς Ἐκκλησίας θεσμὸν παραχαρττόντων, Εἰρηναῖος διαφοροῦς ἐπιστολάς συντάττει, τὴν μὲν ἐπιγράψας πρὸς Βλάττον περὶ σχίσματος, τὴν δὲ πρὸς Φλωρίνον περὶ μοναρχίας (32) ἢ περὶ τοῦ μὴ εἶναι τὸν θεὸν ποιητὴν κακῶν. Ταύτης γὰρ τοι τῆς γνώμης οὗτος ἐδόκει προσσπίζειν· δι' ὃν αὐθις (33) ὑποσφύρομεν τῇ κατὰ Οὐαλεντίνου πλάνῃ, καὶ τὸ περὶ ὀγδοῦδος (34) συντάττεται τῷ Εἰρηναίῳ σπουδασμα· ἐν ᾧ καὶ ἐπισημαίνεται τὴν πρώτην τῶν ἀποστόλων κατελιθῆναι αὐτὸν διαδοχὴν. Ἐνθα πρὸς τῷ τοῦ συγγράμματος τέλος χαριεστάτην αὐτοῦ σημείωσιν (35) εὐρόντες, ἀναγκάτως καὶ ταύτην τῆδε καταλέξομεν τῇ γραφῇ, τοῦτον ἔχουσαν τὸν τρόπον· Ἰ Ὑρκίζω σε τὸν μεταγραφόμενον τὸ βιβλίον τούτο, κατὰ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, καὶ κατὰ τῆς ἐνδόξου παρουσίας αὐτοῦ ἧς ἔρχεται κρῖναι ζῶντας καὶ νεκροὺς, ἵνα ἀντιβάλῃς δ' μετεγράψω, καὶ κατορθώσης αὐτὸ πρὸς τὸ ἀντίγραφον τούτο, ὅθεν μετεγράψω ἐπιμελῶς· καὶ τὸν ὄρκον τοῦτον ὁμοίως μεταγράψῃς, καὶ θῆσεις ἐν τῷ ἀντιγράφῳ. Καὶ ταῦτα ἐπιμελῶς πρὸς ἐκείνου λελέχθω, ὅψ' ἡμῶν τε ἱστορησθῶ, ὡς ἂν ἔχοιμεν ἀριστον σπουδαιοτάτης ἐπιμελείας τοῦ ἀρχαίου ἐκείνου καὶ βντας ἱεροῦς ἀνδρας ὑπόδειγμα. Ἐν ἧ γέ μὴν προειρηκαμεν πρὸς τὸν Φλωρίνον δ' Εἰρηναῖος ἐπιστολῇ, αὐθις τῆς ἅμα Πολυκάρπῳ συνουσίας αὐτοῦ μνημονεύει λέγων· Ταῦτα τὰ δόγματα, Φλωρίνε, ἵνα πεπεισμένως εἴπω, οὐκ ἔστιν ὑγιουῦς γνώμης· ταῦτα τὰ δόγματα ἀσύμφωνά ἐστι

donis dogmatibus adhæsisse: et alterum quidem bonorum, alterum mali auctorem affirmasse.

(33) *Δι' ὃν αὐθις*. Transpositum est ad verbiann, ut ex versione nostra lector animadvertet. Amal autem hujusmodi verborum trajectiones Eusebius noster. Quod ab interpretibus minime observatum, hic semel monendum esse duxi.

(34) *Τὸ Περὶ ὀγδοῦδος*. Hieronymus in Catalogo habet, *Περὶ τῶν ὀγδοαστῶν egregium σύνταγμα*. De ogdoadibus Valentini vide Irenæum et Epiiphanium.

(35) *Σημείωσιν*. Hieronymus et Rufinus *subscriptionem* verterunt, quos secutus est Christophorus. Fateor quidem σημείωσιν interdum pro *subscriptione* sumi, ut in superiori capite vidimus. Hic tamen ita sumi non potest. Nam subscriptio nomen subscribentis debet exprimere. Quod cum hoc loco minime factum sit, nequaquam hæc subscriptio dici debet, sed potius *adnotatio*. Sic σημείωσις dicebatur notæ illæ quæ ad marginem scriptorum codicum appingebantur, ut lector rem notatu dignam ibi contineri intelligeret. Quæ nota in plerisque adhuc Græcis exemplaribus reperitur compendiose expressa duabus tantum prioribus litteris, quæ significant σημείωσιν. Cæterum hoc Irenæi factum aileo placuit Eusebio, ut eandem quoque observationem ipse in vestibulo *Chronicæ* sui apposerit.

τῆ Ἐκκλησίᾳ, εἰς τὴν μεγίστην ἀσέβειαν περιβάλ-
 λοντα τοὺς πειθομένους αὐτοῖς· ταῦτα τὰ δόγματα
 οὐδὲ οἱ ἔξω τῆς Ἐκκλησίας αἰρετικοὶ ἐτόλμησαν
 ἀποφρασθαι ποτε· ταῦτα τὰ δόγματα, οἱ πρὸ ἡμῶν
 πρεσβύτεροι, οἱ καὶ τοῖς ἀποστόλοις συμφοιτήσαντες,
 οὐ παρέδωκάν σοι. Εἶδον γάρ σε παῖς ὢν ἐτι ἐν τῇ
 κάτω Ἀσίᾳ παρὰ τῷ Πολυκάρπῳ, λαμπρῶς πράτ-
 τοντα ἐν τῇ βασιλικῇ αὐλῇ, καὶ πειρώμενον εὐδοκι-
 μεῖν παρ' αὐτῷ. Μᾶλλον γάρ τὰ τότε διαμνημονεύω,
 τῶν ἐναγχοῦς γινομένων. Αἱ γὰρ ἐκ παίδων μαθήσεις
 συναύξουσαι τῇ ψυχῇ, ἐνούονται αὐτῇ, ὥστε με δύ-
 νασθαι εἰπεῖν καὶ τὸν τόπον ἐν ᾧ καθεζόμενος διελέ-
 γετο ὁ μακάριος Πολύκαρπος, καὶ τὰς προόδους (36) αὐ-
 τοῦ καὶ τὰς εἰσόδους, καὶ τὸν χαρακτήρα τοῦ βίου, καὶ
 τὴν τοῦ σώματος ἰδέαν, καὶ τὰς διαλέξεις ἃς ἐποιεῖτο
 πρὸς τὸ πλῆθος, καὶ τὴν κατὰ Ἰωάννου συναναστρο-
 φὴν ὡς ἀπήγγελλε, καὶ τὴν μετὰ τῶν λοιπῶν τῶν
 ἑρακτότων τὸν Κύριον· καὶ ὡς ἀπεμνημόνευσε τοὺς
 λόγους αὐτῶν, καὶ περὶ τοῦ Κυρίου τίνα ἦν ἢ παρ'
 ἐκείνων ἀκηκόει, καὶ περὶ τῶν δυνάμεων αὐτοῦ, καὶ
 περὶ τῆς ἐξουσιαστικῆς, ὡς παρὰ αὐτοπτῶν τῆς ζωῆς
 τοῦ λόγου παρειληφώς ὁ Πολύκαρπος, ἀπήγγελλε
 πάντα σύμφωνα ταῖς Γραφαῖς. Ταῦτα καὶ τότε διὰ
 τοῦ ἔλεος τοῦ Θεοῦ τὸ ἐπ' ἐμοὶ γεγονός σπουδαίως
 ἦκουον, ὑπομνηματιζόμενος αὐτὰ οὐκ ἐν χάριτι, ἀλλ'
 ἐν τῇ ἐμῇ καρδίᾳ· καὶ ἀεὶ διὰ τὴν χάριν τοῦ Θεοῦ
 γησθῆναι αὐτὰ ἀναμαρτυκῶμαι· καὶ δύναμαι διαμαρ-
 τυρασθαι ἔμπροσθεν τοῦ Θεοῦ, ὅτι εἴ τι τοιοῦτον
 ἀκηκόει ἐκεῖνος ὁ μακάριος καὶ ἀποστολικὸς πρεσβύ-
 τερος, ἀνακράξας ἂν καὶ ἐμφράξας τὰ ὅσα (37) αὐ-
 τοῦ, καὶ κατὰ τὸ σύνθημα εἰπὼν, « Ὁ καλὸς Θεὸς, εἰς
 οὐκὸς με καιροῦς τετήρηκας, ἵνα τούτων ἀνέχωμαι »
 περὶ αὐτοῦ ἂν καὶ τὸν τόπον ἐν ᾧ καθεζόμενος ἦ ἐστὼς
 τῶν τούτων ἀκηκόει λόγων. Καὶ ἐκ τῶν ἐπιστολῶν
 ἃ αὐτοῦ ὦν ἐπέστειλεν, ἦτοι ταῖς γειννωσῆσαι Ἐκκλη-
 σίας ἐπιστηρίξων αὐτάς, ἢ τῶν ἀδελφῶν τισι νοθε-
 τῶν αὐτοῦ καὶ προτρεπόμενος, δύναται φανερωθῆ-
 ναι· Ταῦτα ὁ Εἰρηναῖος.

ut ad quosdam ex fratribus misit, admonens illos

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΑ'.

Ὅπως ἐπὶ Ῥώμης ἐμαρτύρησεν Ἀπολλώνιος
 (Nic. II. E. iv, 26).

Κατὰ δὲ τὸν αὐτὸν τῆς Κομόδου βασιλείας χρόνον,
 μεταβέβητο μὲν ἐπὶ τὸ πρῶον τὰ καθ' ἡμᾶς, εἰρήνης
 σὺν θεῷ χάριτι τὰς καθ' ὅλης τῆς οἰκουμένης διαλα-
 βούσης Ἐκκλησίας· ὅτε καὶ ὁ σωτήριος λόγος ἐκ
 παντὸς γένους ἀνθρώπων, πᾶσαν ὑπήγετο ψυχὴν ἐπὶ
 τὴν εὐσεβῆ τοῦ τῶν ὄλων Θεοῦ θρησκείαν· ὥστε ἦδη

(36) *Τὰς προόδους.* Sic cod. Reg., Maz., Medic. et Niceph. Ita etiam Fuk. ac Savil., codices textus vulg., παρόδους.

(37) *Καὶ ἐμφράξας τὰ ὅσα.* Hic mos erat veterum Christianorum, ut si forte in familiari colloquio impium aliquem sermonem et a fidei catholica: regula dissentientem audiissent, protinus obturatis auribus sese in fugam darent. Qua de re locus exstat illustris in lib. II *Recognitionum* Pseudo-Clementis, ubi Simon B. Petro ait: *Si dixero quod neque tibi consonum, nec vulgo huic imperito rectum videtur, tu quidem quasi obtupest factus, aures continuo occludens, velui ne blasphemiam polluantur, verberis in fugam.* Sed et Irenæus in lib. III *Contra hæ-*

pietatem eos conficiunt qui illis assentiuntur. Hæc dogmata ne ipsi quidem hæretici extra Ecclesiam positi proferre unquam ausi sunt. Hæc dogmata hi qui ante nos vixere presbyteri, qui etiam apostolorum discipuli exstiterant, nequaquam tibi traderunt. Vidi enim te, cum adhuc puer essem, in inferiore Asia apud Polycarpum, splendide agentem in palatio, et magnopere laborantem ut te illi approbares. Etenim ea quæ tunc temporis gesta sunt, melius memoria teneo quam illa quæ nuper acciderunt. Quippe ea quæ pueri didicimus, simul cum animo ipso coalescunt, eique penitus inhærent. Adeo ut et locum ipsum possim dicere, in quo beatissimus Polycarpus cedens diserebat; processus quoque ejus et ingressus, vitæque totius formam, et corporis speciem; sermones denique quos ad populum habebat; et familiarem consuetudinem, quæ illi cum Joanne, ut narrabat, et cum reliquis qui Dominum ipsum vidissent, intercesse- rat: et qualiter dicta illorum commemorabat: et quæcunque de Domino ab iisdem audierat. De miraculis quoque illius ac de doctrina, prout ab iis qui verbum vitæ ipsi conspexerant Polycarpus acceperat, eodem prorsus modo referebat, in omnibus cum Scriptura sacra consentiens. Hæc ego divina mihi largiente clementia tunc studiosius audiebam, non in charta sed in corde meo audita describens: eademque per Dei gratiam assidue repeto ac revolvo. Et in conspectu Dei affirmare possum, beatum illum et apostolicum presbyterum, si quid ejusmodi unquam audiisset, exclamaturum continuo, et obturatis auribus suis dicturum fuisse prout ipsi moris erat: « Deus bone, quæ me in tempora reservasti, ut hæc sustinerem! » Atque ex loco ipso a fugiturum, in quo seu stans, seu sedens, ejusmodi sermones audiisset. Sed et ex epistolis illius id liquido comprobari potest, quas ille partim ad vicinas Ecclesias ut eas confirmaret, partim ad quosdam ex fratribus misit, admonens illos

189 CAPUT XXI.

Quomodo Apollonius Romæ martyrium passus est.

Eodem tempore, Commodus imperium Romanum obtinente, res quidem nostræ in tranquilliore statu versabantur, pace per Dei gratiam cunctas orbis terrarum Ecclesias complexa. Atque interim salutaris Dei sermo ex omni genere hominum quamplurimos ad religiosum summi Numinis cultum

reses, capite quarto, eundem morem declarat his verbis: *Quibus si aliquis annuntiaverit ea quæ ab hæreticis adinventæ sunt, proprio sermone eorum colloquens, statim concludentes aures, longo longius fugient, ne audire quidem sustinentes blasphemum colloquium.* Præterea Athanasius in *Epistola ad solitarios*: « Ὁ τίς ἀκούσας οὐ δακρύσειε, τάχα καὶ τὴν ἀκοὴν κλείσειεν, ἵνα μὴδὲ ἑτέρου λέγοντος ἀνέχηται; Hieronymus denique in lib. I *Adversus Rufinum*: *Lectis nuper Theophili papæ epistolis, in quibus Origenis exponit errores, dicitur obturasse aures suas, et auctorem tanti mali clara coram omnibus voce damnas-*

pertrahebat : adeo ut multi ex iis qui in urbe Roma genere atque opibus eminebant, simul cum universa domo ac familia salutem consecuturi accurrerent. Verum infestissimus bonis omnibus dæmon et suo ingenio invidus, istud ferre non potuit. Rursus igitur varias adversus nos machinas commentus armatur. Denique Romæ Apollonium quemcumque e numero fidelium, qui in humanioribus litteris et in philosophia eximius habebatur, in iudicium adduxit, suscitato ei accusatore homine quodam perditissimo, qui ad huiusmodi flagitia idoneus inprimis minister dæmonis videbatur. Sed miser, intempestive suscepta accusatione, cum ex imperatoris edicto capitalis pœna in eos qui talia delulissent esset constituta, confestim fractis cruribus occiditur, Perenne ejusmodi adversus ipsum sententiam pronuntiante. Martyr vero Deo acceptissimus, cum iudex multis eum precibus, obsecrasset, petissetque ab illo uti coram senatu rationem

(38) Ἀπεδύετο. Metaphora est ab athletic, qui luctaturi corpora nudabant, et variis artibus ac machinamentis adversarios prosternere studebant.

(39) Ἀπολλώνιον. Hunc Apollonium Nicephorus quidem eundem esse existimavit cum illo qui adversus novam Montani prophetiam scripsit, de quo supra in cap. 16. Sed Hieronymus in *Catalogo* eos distinguit, rectius, ut apparet. Et hunc quidem de quo in præsentī capite scribit Eusebius, senatorem urbis Romæ vocat, de suo id admensus. Neque enim hoc dicit Eusebius. Verum de hac re infra videbimus.

(40) Ἐπιτηδεύων αὐτῷ διακόνων. Hieronymus in libro *De script. eccl.* hunc servum Apollonii esse existimavit, quem secutus est Christophorsonus. Certe ex versione Christophorsoni apparet, illum in Eusebio legisse αὐτῷ διακόνων, contra fidem omnium exemplarium. Obscurum etiam est quod ait ibidem Hieronymus : *A servo Severo proditus*, quasi Severus nomen esset servi. Sophronius tamen vertit, παρὰ τοῦ δούλου παρὰ Σεβήρω προδοθεὶς, quasi Severus nomen esset iudicis ad quem delatus fuerat Apollonius. Sed hunc sensum refutat Eusebius, qui iudicem ipsum apud quem Apollonius est accusatus, *Perennem* vocat, non *Severum*.

(41) Κατὰ βασιλικὸν ὄρον. Intelligit legem divi Marci, quæ pœnam capitis sanxerat in eos qui Christianos in iudicium delulissent, ut testis est Tertullianus in *Apologetici* cap. 5. Exstat lex ipsa M. Aurelii imperatoris ad commune Asiæ supra in lib. iv, c. 13, ubi vide quæ adnotavi. At Rufinus legem Trajani videtur intellexisse, vel certe Hadriani ad Minueium Fundanum.

(42) Λιπαρῶς ἰκετεύσαντος τοῦ δικαστοῦ. Solebant interdum iudices ipsi qui Christianos ad se delatos interrogabant, hortari ipsos et obtestari, ut parcerent et consulerent sibi, et deorum cultum amplecterentur. Cujus rei infinita exstant exempla apud Tertullianum, Eusebium et in *Actis* martyrum.

(43) Ἐπὶ τῆς συγκλήτου βουλῆς. Miror id dici de Perenne, quem constat præfectum prætorii fuisse sub Commodo. Erant autem præfecti prætorio illis temporibus ex equestri ordine, nec in senatu sedendi jus habebant? Itaque imperatores quoties præfectum prætorii exactorare vellent, senatorem eum faciebant, laticlaviam ei veste submissa, ut docent scriptores historiae Augustæ. Quomodo igitur fieri potuit ut Perennis, qui erat præfectus prætorio, præciperet Apollonio ut in senatu rationem fidei suæ redderet? Quod si dicas Apollonium fuisse se-

A καὶ τῶν ἐπὶ Ῥώμῃς εὐ μάλα πλοῦτω καὶ γένει διαφανῶν πλείους ἐπὶ τὴν σφῶν ὁμοσε χωρεῖν πανοικί τε καὶ παγγενῆ σωτηρίαν. Οὐκ ἦν δὲ ἄρα τοῦτο τῷ μισοκάλῳ δαίμονι βασιλικῶν ὄντι τὴν φύσιν οἰστών· ἀπεδύετο (38) γοῦν αὐθις, ποικίλας τὰς καθ' ἡμῶν μηχανὰς ἐπιτεχνώμενος. Ἐπὶ γὰρ τῆς Ῥωμαίων πόλεως, Ἀπολλώνιον (39) ἄνδρα τῶν τότε πιστῶν ἐπὶ παιδείᾳ καὶ φιλοσοφίᾳ βεβοημένον, εἰς δικαστήριον ἄγει, ἕνα γὰρ τινὰ τῶν εἰς ταῦτα ἐπιτηδεύων αὐτῷ διακόνων (40) ἐπὶ κατηγορίᾳ τάνδρος ἐγείρας. Ἄλλ' ὁ μὲν δελταῖος πρὸς καιρὸν τὴν δίκην εἰσελθὼν, ὅτι μὴ ζῆν ἐξὸν ἦν κατὰ βασιλικὸν ὄρον (41) τοῦς τῶν τοιῶνδε μνηστὰς, αὐτίκα καταγγυται τὰ σκέλη, Περηνίου δικαστοῦ τοιαύτην κατ' αὐτοῦ ψῆφρον ἀπενέγκαντος. Ὅδὲ γε θεοφιλέστατος μάρτυς, πᾶλλὰ

B λιπαρῶς ἰκετεύσαντος τοῦ δικαστοῦ (42), καὶ λόγον αὐτὸν ἐπὶ τῆς συγκλήτου βουλῆς (43) αἰτήσαντος, λογιωτάτην ὑπὲρ ἧς ἐμαρτύρει πίστεως ἐπὶ πάντων παρασχῶν ἀπολογία (44), κεφαλικῆ κολάσει ὡς ἀπὸ

C natorem, ac proinde Perennem jussisse ut coram senatu rationem cultus sui redderet, id concedamus, si placet. Sed tunc nascetur alia difficultas, quomodo Perennis de capite senatoris Romani judicare potuerit. Neque enim præfectus prætorio, sed præfectus Urbis de causis senatorum cognoscebat. Ex his facile mihi persuadeo, Apollonium fuisse senatorii ordinis, et scripsit Hieronymus; qui cum, indicio nescio cujus desperati hominis, delatus fuisset ad Perennem præfectum prætorii quasi Christianus, interrogatus a iudice cujus dignitatis esset, cum se senatorii loci esse respondisset, jussus est a Perenne coram senatu rationem fidei suæ reddere. Quod cum Apollonius disertissime præstitisset, senatus sententia extremo supplicio affectus est. Quidni vero credamus Hieronymo, qui et in libro *De ecclesiasticis scriptoribus*, et in epistola ad Magnum, tam discrete significet Apollonium fuisse senatorem. Etsi enim hoc distincte non dicit Eusebius, id tamen ex ejus narratione omnino colligitur, ut supra ostendi. Deinde potuit Hieronymus legere *Acta* ipsa passionis Apollonii, ad quæ nos ablegat Eusebius. In quibus *Actis*, et senator Romanus, et a servo suo proditus dicebatur, ut credibile est. Hæc autem *Acta* Græco sermone perscripta fuerant Romæ a Græcis hominibus, eodem modo quo *Acta* martyrum Lugdunensium Græce scripta sunt Lugduni.

(44) Παρυσῶν ἀπολογία. Hieronymus ex hoc Eusebii loco male intellecto, Apollonium inter scriptores ecclesiasticos numeravit. *Apollonius*, inquit, *Rom. urbis senator, sub Commodo principe a servo proditus quod Christianus esset, imperato ut rationem fidei suæ redderet, insigne volumen composuit, quod in senatu legit; et nihilominus sententia senatus pro Christo capite truncatus est.* Quæ sine dubio Hieronymus ex prava Rufini interpretatione hausit, quam secutus quoque est Christophorsonus. Verum Eusebius Apollonium coram iudicibus pro fidei suæ defensione disertissime perorasse tantum dixit, non autem Apologeticum ab eo esse conscriptum. Hunc Rufini et Hieronymi errorem jaupridem notavit Scaliger in animadversionibus Eusebianis, pag. 208. Cui in hac quidem parte libenter accedo. In eo vero quod Eusebii nostri verba interpolavit, longe, meo quidem iudicio, fallitur. Cum enim in Eusebii libris legatur : Πολλὰ λιπαρῶς ἰκετεύσαντος τοῦ δικαστοῦ, καὶ λόγον αὐτὸν ἐπὶ τῆς συγκλήτου βουλῆς αἰτήσαντος, Scaliger correxit ἰκετεύσας τοῦ δικαστοῦ καὶ λόγον αὐτῷ ἐπὶ τῆς συγκλήτου βουλῆς αἰτήσας δοῦναι· atque ita interpre-

ἔργματος (45—46) συγκλήτου τελειοῦται· μηδ' ἄλλως ἀφείσθαι τοὺς ἀπαξ εἰς δικαστήριον παρόντας καὶ μηδὲν τῆς προθέσεως μεταβαλλομένους, ἀρχαίον παρ' αὐτοῖς νόμου (47) κεκρατηκότος. Τούτου μὲν οὐν τὰς ἐπὶ τοῦ δικαστοῦ φωνὰς καὶ τὰς ἀποκρίσεις ἅς πρὸς πεῦσιν πεποιεῖται τοῦ Περηνίου, πᾶσάν τε τὴν πρὸς τὴν σύγκλητον ἀπολογίαν ὅτω διαγνώσκειται, ἐκ τῆς τῶν Ἀρχαίων μαρτυριῶν (48) συναχθείσης ἡμῖν ἀναγραφῆς εἴτεται.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΒ'.

Τίνας κατὰ τοῦτους ἐπίσκοποι τῶν ἐπαρχιῶν (49) ἐγνωρίζοντο (Nic. H. E. iv, 19).

Δεκάτω γε μὴν τῆς Κομόδου βασιλείας ἔτει, δέκα πρὸς τρισὶν (50) ἔτεσι τὴν ἐπισκοπὴν λειτουργήσασα Ἐλεύθερον διαδέχεται Βίκτωρ· ἐν ᾧ καὶ Ἰουλιανοῦ δέκατον ἔτος ἀναπλήσαντος, τῶν κατ' Ἀλεξάνδρειαν παροικιῶν τὴν λειτουργίαν ἐγχειρίζεται Δημήτριος· καθ' οὗ καὶ τῆς Ἀντιοχείων Ἐκκλησίας ὕψους ἀπὸ τῶν ἀποστόλων ὁ πρόσθεν ἦδη δεδωλωμένος, ἔτι τότε Σαραπίων ἐπίσκοπος ἐγνωρίζεται· Καισαρείας δὲ τῆς ἐπὶ Παλαιστίνῃ καθηγίτο Θεόφιλος. Καὶ Νάρκισσος δὲ ὁμοίως, οὗ καὶ πρόσθεν μνήμην ὁ λόγος ἐποίησατο, τῆς ἐν Ἱεροσολύμοις Ἐκκλησίας ἔτι τότε τὴν λειτουργίαν εἶχεν. Κορίνθου δὲ τῆς καθ' Ἑλλάδα κατὰ τοὺς αὐτοὺς χρόνους ἐπίσκοπος ἦν Βάχχυλλος (51), καὶ τῆς ἐν Ἐφέσῳ παροικίας Πολυκράτης, καὶ ἄλλοι δὲ, ὡς γε εἶχες, ἐπὶ τούτοις μνηρίοι κατὰ τοὺςδε διεπέρεπον. Ὡν γε μὴν ἔγγραφος ἡ τῆς πίστεως εἰς ἡμᾶς κατῆλθεν ὀρθοδοξία, τοὺς αὐτῶς ὀνομαστὶ κατελέξαμεν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΓ'.

Περὶ τοῦ τότε κινήθεντος ἀμφὶ τοῦ Πάσχα ζητήματος (Nic. H. E. iv, 36).

Ζητήσεως δῆτα κατὰ τοὺςδε οὐ μικρὰς ἀνακινή-

statur : Deo autem acceptissimus martyr, postquam multis precibus a iudice contendisset, ut in senatu rationem reddere sibi liceret, etc. Verum huic emendationi omnes scripti codices, et ratio ipsa refragatur. Hieronymus quoque ita legit ut hodie editum est; vertit enim, imperato ut rationem fidei suæ redderet.

(45—46) Ὡς ἀπὸ δόγματος. Omnes interpretes et ipse Scaliger huic locum ita verterunt, quasi prima particula otiosa sit. Quod tamen verum non puto : primum quia senatores iudices non erant, nec jurisdictionem habebant; deinde Perennis, qui iudex erat in ea causa, Apollonium ad senatum remisit, non ut senatus de eo iudicaret, sed ut Apollonium coram eo rationem cultus sui redderet. Hunc scilicet honorem senatui deferendum putavit, ut hominem senatorii ordinis non prius damnaret, quam senatus ipse de ejus crimine cognovisset. Senatus igitur cum Apollonium audisset, hominem juxta legum præscripta judicandum esse respondit. Post hæc Apollonius capite plexus est, iudicio quidem Perennis ipsius, sed tamen ex senatus sententia, eo quod senatus reum audierat, et in damnationem ejus consenserat.

(47) Ἀρχαίον παρ' αὐτοῖς νόμου. Lex pro more et consuetudine hic sumi videtur. Quanquam interpretes de lege scripta hæc accepisse video. Legem igitur seu rescriptum Trajani ad Plinium Senatum intelligo, in quo cavetur Christianos qui-

fidei suæ redderet, elegantissima oratione pro defensione fidei suæ coram omnibus pronuntiata, capitali supplicio a senatu damnatus est. Quippe veteri apud eos lege sancitum erat, ut Christiani qui semel in jus vocati fuerant, nisi a proposito suo discederent, nequaquam dimitterentur. Porro cuncta ab illo in iudicio dicta, et quæcumque Perenni interroganti respondit, et orationem illam quam pro fidei nostræ defensione in senatu habuit, quisquis nosse voluerit, ex Antiquorum martyrum passionibus a nobis collectis poterit percipere.

CAPUT XXII.

Quinam eo tempore episcopi inclaruerint.

Interea Cōmodo decimum annum imperii agente, cum Eleutherus tredecim annis episcopatum administrasset, 190 Victor in ejus locum successit. Eodemque anno cum Julianus decimum annum expleset, Ecclesiarum Alexandrinæ administrationem suscepit Demetrius. Per idem tempus Serapio, de quo paulo ante diximus, Antiochensis Ecclesiæ episcopus successionis ordine octavus ab apostolis, etiam tum florebat. Cæsareæ vero in Palæstina præerat Theophilus. Narcissus item cujus supra meminimus, Hierosolymitanæ Ecclesiæ sacerdotio fungebatur. Tunc etiam Corinthi in Achaia Bacchylus, et Ephesi in Asia Polycrates episcopi fuere. Sed et alii præter hos innumerabiles iisdem, ut credibile est, temporibus enituerunt. Verum nos, ut par erat, eorum duntaxat nomina recensuimus, qui rectæ fidei doctrinam scriptis suis proditam nobis reliquerunt.

CAPUT XXIII.

De questione quæ tunc temporis agitata est super Pascha.

Iisdem temporibus gravi controversia exorta, eo

dem inquirendos non esse, oblatos vero puniri oportere.

(48) Τῶν Ἀρχαίων μαρτυριῶν. Edit. μαρτύρων, sed longe rectius in codice Maz. et Fuk. legitur μαρτυριῶν. Nam Eusebii passionem martyrum, quæ Græce μαρτύρια dicuntur, collegerat, partim ex actis judicialibus, partim ex epistolis fidelium, ut ipse testatur in lib. iv, cap. 15. Hoc opus inscriptum erat Ἀρχαίων μαρτυριῶν συναγωγή, ut videre est in præmio hujus libri. Quod postea Symeon Metaphrastes in collectionem suam transfudit.

(49) Ἐπίσκοποι τῶν ἐπαρχιῶν, id est, episcopi metropolitani. Potest etiam de patriarchis intelligi. Tamen in codice Mediceo voces illæ τῶν ἐπαρχιῶν omissæ sunt, nec eas agnoscit Rufinus, nec vetustissimus codex Maz. et Fuk.

(50) Δέκα πρὸς τρισίν. At in Chronico anni 15 assignantur Eleuthero, et ad ultimum usque Commodi annum ejus pontificatus producit. Quæ profecto mira dissensio est.

(51) Vulg. Βάχχυλλος. Rectius apud Nicephorum scribitur Βάχχυλος, nec aliter Rufinus et Hieronymus. Græci hujusmodi ὑποκοριστικά per simplex λ efferre solent : Βάχχυλος, ex quo Βαχχυλλίδης, Σιμίλος, Παπίλος, Αἰσχύλος, Δημόλος. Interdum tamen per duplex λ efferunt diminutiva vocabula, ut Διούλλος et Ἡρύλλος, quod est parvus Jupiter, parvus Hercules. Ita ergo Βάχχυλλος, parvus Bacchus.

quod omnes per Asiam Ecclesiæ vetusta quadam traditione nixæ, quartadecima luna salutaris Paschæ festum diem celebrandum esse censebant, quo die præscriptum erat Judæis ut agnum immolarent : eaque omnino luna in quemcunque demum diem septimanæ incidisset, finem jejuniis imponendum esse statuebant : cum tamen reliquæ totius orbis Ecclesiæ alio more uterentur, qui ex apostolorum traditione profectus etiamnum servatur, ut scilicet non alio quam Resurrectionis Dominicæ die jejunia solvi liceat : synodi ob id, cœtusque episcoporum convenere. Atque omnes uno consensu ecclesiasticam regulam universis fidelibus per epistolas tradiderunt : ne videlicet ullo alio quam Dominico die mysterium Resurrectionis Domini unquam celebretur : utque eo duntaxat die Paschali jejuniorum terminum observemus. Exstat etiamnum epistola sacerdotum, qui tunc in Palæstina congregati sunt : quibus præsidebant Theophilus Cæsariæ Palæstinæ, et Narcissus Hierosolymorum episcopus. Alia item exstat epistola synodi

(52) Vulg. *ὅτι δὴ τῆς Ἀσίας ἀπάσαι αἱ παροικίαι*. Longe præferenda est lectio quam in quatuor nostris codicibus reperimus Maz., Med., Fuk. et Savil., *ὅτι δὴ τῆς Ἀσίας ἀπάσης αἱ παροικίαι*. Porro Asia tribus modis sumitur, ut docet Aristides in *Allocutione Smyrnæa* ad imperatorem. Interdum enim accipitur pro tertia parte orbis terrarum, interdum pro provincia, in novem conventus seu jurisdictiones divisa, quæ parebat Romano proconsuli; nonnunquam strictius sumitur pro ea regione quæ ad fontes Mæandri porrigitur. Cum igitur Eusebius hic affirmet Asiæ totius Ecclesiæ diem Paschæ una cum Judæis celebrasse, quæri merito potest quomodo hic sumendum sit Asiæ nomen. Mihi quidem videtur intelligi provincia Asiæ quam proconsul regebat.

(53) *Ἐπὶ τῆς τοῦ σωτηρίου Πάσχα ἑορτῆς*. Nostri codices Maz., Med. et Fuk. scriptum habent *ἐπὶ τῆς τοῦ Πάσχα σωτηρίου ἑορτῆς*.

(54) *Κατὰ ταύτην... τὰς τῶν αἰτιῶν ἐπιλύσεις*. Jacobus Usserius in *Prolegomenis ad Ignatii epistolas*, c. 9, scribit Asianos, qui primo Azymorum die cum Judæis Pascha celebrabant, eum diem cum luctu ac jejuniis transegisse, eoque demum transacto jejunium quadragesimale solvisse. Verum huic sententiæ refragatur Eusebius, qui diserte affirmat Asianos die 14 primi mensis, quinvis non esset Dominica, finem statuisse Quadragesimæ. Quod vero Usserius affert Chrysostomi testimonium, meo quidem iudicio, ejus sententiæ nihil adjuvat. Nam Chrysostomus in oratione illa adversus eos qui primo Pascha jejunant, invehitur adversus quosdam Quartadecimanos, qui xiv luna cum Judæis Pascha celebrabant, eoque die jejunabant ac mysteria celebrabant; id enim proprium erat Quartadecimanorum, ut in eorum hæresi tradit Epiphanius. Verum priscos Asianos ita fecisse, nec Chrysostomus, nec alius quisquam dixit.

(55) *Ταῖς ἀρὰ τὴν λοιπὴν ἅπασαν οἰκουμένην Ἐκκλησίαις*. Notanda sunt hæc Eusebii verba, quibus aperte significat, solos Asianos tunc temporis Pascha cum Judæis celebrasse, reliquas autem omnes Ecclesias aliter observasse. Quare non assentior Halloixio nec Usserio, alisque, qui credunt Syros etiam ac Mesopotamios ac Cilicias idem tunc fecisse quod Asianos. Imo vero Syri et Mesopotamii hoc quidem tempore recte sentiebant, ut patet ex eorum conciliis, quæ hic ab Eusebio memorantur. Nam Osdruene pars est Mesopotamiæ Postea vero

θεσίης, ὅτι δὴ τῆς Ἀσίας ἀπάσης αἱ παροικίαι (52) ὡς ἐκ παραδόσεως ἀρχαιοτέρας, σελήνης τὴν τεσσαρσχαίδεκάτην ὄντο δεῖν ἐπὶ τῆς τοῦ σωτηρίου Πάσχα ἑορτῆς (53) παραφυλάττειν, ἐν ἧ ἴθειν τὸ πρόβατον Ἰουδαίους προηγόρευτο· ὡς δέον ἐκ παντὸς κατὰ ταύτην, ὅποια δ' ἂν ἡμέρα τῆς ἑβδομάδος περιτυγχάνοι, τὰς τῶν αἰτιῶν ἐπιλύσεις (54) ποιῆσαι, οὐκ ἔθους ὄντος τοῦτον ἐπιτελεῖν τὸν τρόπον ταῖς ἀρὰ τὴν λοιπὴν ἅπασαν οἰκουμένην Ἐκκλησίαις (55), ἐξ ἀποστολικῆς παραδόσεως τὸ καὶ εἰς δεῦρο κρατήσαν ἔθος φυλαττοῦσαι, ὡς μετετέρη προσήκειν παρὰ τὴν τῆς ἀναστάσεως τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν ἡμέραν τὰς νηστείας ἐπιλύεσθαι (56). Σύνοδοι δὲ καὶ συγκροτήσεις ἐπισκόπων ἐπὶ ταῦτον ἐγίνοντο, πάντες τε μὲν γνώμη δι' ἐπιστολῶν ἐκκλησιαστικῶν δόγμα τοῖς πανταχόσε διετυπούντο, ὡς ἂν μὴδ' ἐν ἄλλῃ ποτὲ τῆς Κυριακῆς ἡμέρα τὸ τῆς ἐκ νεκρῶν ἀναστάσεως ἐπιτελοῖτο τοῦ Κυρίου μυστήριον, καὶ ὅπως ἐν ταύτῃ μόνῃ τῶν κατὰ τὸ Πάσχα νηστεῶν φυλαττομέθα τὰς ἐπιλύσεις (57). Φέρεται δ' εἰσεῖν τῶν κατὰ Παλαιστίνην τηρικᾶδε συγκεκροτημέ-

ad Judaicam observationem delapsi sunt : idque ante concilium Nicænum, ut docet Athanasius. Contra vero Asiani, damnato pristino errore, saniorum sententiam amplexi sunt. Certe aut concilium Nicænum Asiani morem Ecclesiæ Romanæ sequabantur in observatione Paschæ, ut docet epistola Constantini ad Ecclesias, quam refert Eusebius in libro iii *De ejus vita*, cap. 18.

(56) *Τὰς νηστείας ἐπιλύεσθαι*. Paulo ante dixerat τὰς τῶν αἰτιῶν ἐπιλύσεις ποιῆσθαι. Cyrillus in *Homiliis Paschalibus* περιλύειν τὰς νηστείας, pro eodem frequenter usurpat. Dicebatur etiam ἀπολύειν. Ita Epiphanius in hæresi lxxv, quæ est Aeriaeorum : *Ποῖαν τὴν ἡμέραν ἄγειν, πῶς τὴ ἀπολύειν εἰς ἐπιφώσκουσαν Κυριακὴν, φανερόν ἐστι*. Item in *Expositione fidei catholicæ* : *Ἐν ἄλλοις δὲ τόποις οὐ γίνεται λατρεία τῆς οἰκονομίας, ἢ μόνον ἐπιφώσκουσης τῆς Κυριακῆς, ὅτε ἀπολύει περὶ τὴν τῶν ἀλεκτρούων κλαγγήν*. Scio quidem doctissimum Epiphanius interpretem ἀπολύειν vertisse *dimittere populum*. Verum interpretationem nostram confirmat Clemens in libro v *Constitutionum*, cap. 15, qui pro verbo ἀπολύειν, quo usus est Epiphanius, posuit ἀπονυστίζεσθαι, qua voce usus est etiam Dionysius Alexandrinus in epistola ad Basilidem et Hippolytus in *Canonis Paschali*. Quæsitum fuit apud veteres qua hora solvendum esset jejunium Paschale. Alii usque ad diluculum Dominicæ Paschalis post galli cantum aiebant producendum esse jejunium, ut videre est apud Epiphanius et Clementem. Alii vespere Sabbati Paschalis jejunium dissolvebant. Atque ita præcipit Cyrillus in *Homiliis paschalibus*. Quæ quidem institutio utilior videtur et rationi magis consentanea. Nam cum nocte quæ Paschalem diem antecedit, pernociandum esset in ecclesia, propter laborem vigiliæ sic jejunium solvi oportuit, ut fideles in ecclesia fatiscerent. Certe olim in Ecclesia Romana Sabbatis per Quadragesimam, non jejunabant, propterea quod ab eo die in ecclesia B. Petri vigiliis agere consueverant, ut docet Leo in sermone 4, *de Quadragesima*. Sed et monachi quoties vigilandum esset, maturius finiebant jejunium, διὰ τὸν κόπον τῆς ἀγρυπνίας, ut legitur in *Typico sancti Sabæ*.

(57) *Φυλαττομέθα τὰς ἐπιλύσεις*. In codice Maz. et Fuk. scriptum inveni φυλαττώμεθα. Ac licet præcesserit ἐπιτελοῖτο, tamen hæc modi mutatio elegantior videtur.

ων γραφή, ὧν προϋτέτακτο Θεόφιλος (58) τῆς ἐν Αἰσαρείᾳ παροικίας ἐπίσκοπος καὶ Νάρκισσος τῆς ἐν Ἱεροσολύμοις· καὶ τῶν ἐπὶ Ῥώμῃς δὲ ὁμοίως ἄλλη περὶ τοῦ αὐτοῦ ζητήματος, ἐπίσκοπον Βίκτορα ὁλοῦσα· τῶν τε κατὰ Πόντον ἐπισκόπων ὧν Πάλμας (59) ὡς ἀρχαιότατος προϋτέτακτο, καὶ τῶν κατὰ Γαλλίαν δὲ παροικίων, ἃς Εἰρηναῖος ἐπεσκόπει· ἔτι τε τῶν κατὰ τὴν Ὀσσηνὴν καὶ τὰς ἐκεῖσε πόλεις. Καὶ ἰδίως Βαχχύλλου (60) τῆς Κορινθίων Ἐκκλησίας ἐπισκόπου, καὶ πλείστον ὄσων ἄλλων, οἱ μὲν καὶ τὴν αὐτὴν δόξαν τε καὶ κρίσιν ἐξηνεγγεμένοι, τὴν αὐτὴν τέθεινται ψῆφον. Καὶ τούτων μὲν ἦν ὄρος εἷς, ὁ δεδηλωμένος.

·ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΑ΄.

Περὶ τῆς κατὰ τὴν Ἀσίαν διαφωνίας
(N. r. II. E. iv, 37).

Τῶν δὲ ἐπὶ τῆς Ἀσίας ἐπισκόπων τὸ πάλαι πρότερον αὐτοῖς παραδοθὲν διαφυλάττειν ἔθος χρῆναι ἐπισημαζόμενον, ἡγεῖτο Πολυκράτης· ὃς καὶ αὐτὸς ἐν ἡ πρώτῳ Βίκτορα καὶ τὴν Ῥωμαίων Ἐκκλησίαν διευπώσατο γραφῆ, τὴν εἰς αὐτὸν ἐλθοῦσαν παράδοσιν (61) ἐκτίθεται διὰ τούτων· « Ἡμεῖς οὖν ἀρχιδιούργητον ἄγομεν τὴν ἡμέραν, μήτε προστιθέντες, μήτε ἀφαιρούμενοι. Καὶ γὰρ κατὰ τὴν Ἀσίαν μεγάλη στοιχεῖα κεκοίμηται, ἅτινα ἀναστήσεται τῇ ἡμέρᾳ τῆς παρουσίας τοῦ Κυρίου, ἐν ἡ ἔργεται μετὰ δόξης ἐξ οὐρανῶν, καὶ ἀναστήσει πάντας τοὺς ἁγίους, Φίλιππον τὸν τῶν δώδεκα ἀποστόλων, ὃς κεκοίμηται ἐν Ἱεραπόλει, καὶ δύο θυγατέρες αὐτοῦ γεγραμμέναι παρθένοι. Καὶ ἡ ἑτέρα αὐτοῦ θυγάτηρ ἐν ἁγίῳ Πνεύματι πολιτευσαμένη, ἡ ἐν Ἐφέσῳ ἀναπύεται· ἔτι δὲ καὶ Ἰωάννης ὁ ἐπὶ τὸ στήθος τοῦ Κυρίου ἀναπεσὼν, ὃς ἐγενήθη ἱερεὺς τὸ πέταλον πεφορεκῶς (62), καὶ μάρτυς, καὶ διδάσκαλος· οὗτος

(58) Ὁν προϋτέτακτο Θεόφιλος. Nicephorus, cum hunc Eusebii locum exscriberet, Narcissum Hierosolymorum episcopum Theophilo Cæsariensi episcopo præposuit; in quo longe falsus est. Nam Cæsariensis episcopus, ante concilium Nicænum, et diu postea, metropolitani honorem ac dignitatem semper obtinuit, ita ut omnibus Palestinæ conciliis præsideret tanquam primæ sedis episcopus. Nihilominus tamen Hierosolymorum episcopi honor semper est habitus, utpote apostolicæ Ecclesiæ quæ primæ episcopum habuisset. Itaque quodam honoris privilegio fruebantur ejus sedis episcopi; nec Cæsariensi episcopo subjacebant, sed erant αὐτοκέφαλοι. Id declarat canon 7 concilii Nicæni. Sed et Græcus auctor *Synodici*, cum Cæsariensem episcopum Hierosolymitano anteponi minime ferret, duas ex una fluxit synodos: primam Hierosolymitanam Narcissi, secundam Cæsariensem Theophili.

(59) Πάλμας. Erat hic episcopus Amastridis in Pontio, de quo Dionysius Corinthiorum episcopus in epistola ad Ecclesiam Amastrianorum, teste Eusebio in lib. iv, cap. 23. Eodem nomine fuit quidam vir consularis quem Adrianus occidi jussit, ut scribit Spartianus. Male a Rufino et Christophorono Palma dicitur et Palmeas. Nam Πάλμας Latinis est *Palma*, ut Μίδας *Mida*, Θρακίας *Thrace*, Μναστίας *Mnastea*. Porro Eusebius hunc Palmam præsedisse ait ob antiquitatis prærogativam, non autem quasi metropolitanum. Neque enim Amastris, sed Heraclea metropolis fuit urbium Ponti. Verum in ecclesiasticis conciliis diversa fuit sedendi ratio pro diversis temporibus ac locis. Simplicissima quidem et rationi maxime consenta-

A Romanæ, cui Victoris episcopi **191** nomen præfixum est. Habentur præterea litteræ episcoporum Ponti, quibus Palma utpote antiquissimus præfuit. Epistola quoque Ecclesiarum Galliæ exstat, quibus præerat Irenæus. Ecclesiarum quoque in Osdroenæ provincia et in urbibus regionis illius constitutarum litteræ visuntur. Seorsum vero Bacchylli Corinthiorum episcopi, aliorumque eomplurium epistolæ exstant. Qui omnes eandem fidem eandemque doctrinam proferentes, unam edidere sententiam. Et hæc quidem fuit, ut dixi, illorum definitio.

CAPUT XXIV.

De dissensione Ecclesiarum Asiæ.

B Episcopis vero Asiæ, qui morem sibi a majoribus traditum retinendum esse acriter contendebant, Polycrates præerat. Qui quidem in ea epistola quam ad Victorem et ad Romanæ urbis Ecclesiam scripsit, traditionem ad sua usque tempora propagatam exponit his verbis: « Nos igitur verum ac genuinum agimus diem: nec addentes quidquam, nec detrahentes. Etenim in Asia magna quædam lumina extincta sunt, quæ illo adventus Dominici die resurrectura sunt, cum Dominus e cælo veniet plenus majestate et gloria, sanctosque omnes suscitabit. Philippus scilicet unus e duodecim apostolis, qui mortuus est Hierapoli, et duæ ejus filiæ quæ virgines consenuerunt: alia quoque ejusdem filia, quæ Spiritu sancto afflata vixit, et Ephesi requiescit. Præterea Joannes qui in sinu Domini recubuit, qui etiam sacerdos fuit, et laminam gestavit; martyr denique et doctor exstiterit. Hic, inquam, Joanne sessionis fuit ratio, ut antiquissimus episcopus cæteris præsideret. Postea episcopis primariarum urbium seu metropoleon, id honoris concessum. Apostolicæ vero sedes, utpote matres reliquarum Ecclesiarum, citra controversiam principem semper locum obtinuerunt. Inter quas Romana Ecclesia, tanquam caput omnium Ecclesiarum ab apostolicis usque temporibus habita est.

(60) Καὶ ἰδίως Βαχχύλλου. Hieronymus in libro *De Script. eccles.* hunc locum ita exponit: *Bacchylus Corinthi episcopus sub eodem Severo principe clarus habitus, de Pascha ex omnium qui in Achaia erant episcoporum persona, elegantem librum scripsit.* Ex his apparet, Hieronymum vocem ἰδίως ita interpretatum esse, quasi Bacchylus seorsum et ipse in Achaia concilium congregaverit. Verum alius quoque sensus afferri potest, ut scilicet Bacchylus privato nomine epistolam scripserit de Pascha, non autem synodicam ut cæteri. Sic ἰδίως ἐπιστολήν dicit Eusebius in lib. vi, cap. 11.

(61) Τὴν εἰς αὐτὸν ἐλθοῦσαν παράδοσιν. Codex Medicæus et Savillii scriptum habent, εἰς αὐτοῦς, non male; vulgatam tamen lectionem tuetur Rufinus.

(62) Τὸ πέταλον πεφορεκῶς. Hieronymus in lib. *De Script. eccles.* hæc Polycratis verba sic vertit, *qui supra pectus Domini recubuit, et pontifex ejus fuit, auream laminam in fronte portans.* Rufinus vero ita interpretatur, *qui fuit summus sacerdos et pontificale πέταλον gessit.* De pontificatu Judæorum hæc non esse accipienda, satis apparet. Neque enim Joannes pontifex fuit Judæorum, aut ex genere sacerdotali. Itaque recte Hieronymus

nes apud Ephesum extremum diem obiit. Polycarpus quoque, qui apud Smyrnam episcopus et martyr fuit, itemque Thræseas Eumeniæ episcopus et martyr, qui Smyrnæ requiescit. Quid Sagarim episcopum eundemque martyrem attinet dicere, qui Laodiceæ est mortuus? Quid beati Papirium, quid Melitonem eunuchum, qui Spiritu sancto afflatus cuncta gessit: qui et Sardibus situs est, adventum Domini de cœlis, in quo resurrecturus est, exspectans. Hi omnes diem Paschæ quarta decima una juxta Evangelium observarunt, nihil omnino variantes, sed regulam fidei constanter sequentes. Ego quoque omnium vestrum minimus Polycrates, **192** ex traditione cognatorum meorum, quorum etiam nonnullos assectatus sum: fuerunt enim septem omnino ex cognatis mei episcopi, quibus ego octavus accessi. Qui quidem omnes semper Paschæ diem tunc celebrarunt, cum Judæorum populus fermentum abjiceret. Ego, inquam, fratres, quinque et sexaginta annos natus in Domino, qui cum fra-

vocem addidit *pontifex ejus*, id est Christi. Tria enim in Joanne notat Polycrates, quæ ad commendationem ejus faciebant. Primum quod sacerdos fuerit, deinde quod martyr; tertio quod doctor seu evangelistes. Proinde ut martyr Christi et evangelistes Christi fuit, sic etiam sacerdos Christi intelligatur necesse est. Quod autem de lamina dicit Polycrates, credibile est primos illos Christianorum pontifices exemplo Judæorum pontificum, hoc honoris insigne gestasse. Certe et Jacobum fratrem Domini qui primus Hierosolymis episcopus est ordinatus, pontificalem laminam in fronte gestasse auctor est Epiphanius in hæresi Nazaræorum, et in hæresi lxxviii. Idem de Marco evangelista tradit auctor ms. *Passionis ejus: Quem quidem B. Marcum juxta ritum carnalis sacrificii, pontificalis apicis petalum in populo gestasse Judæorum, illustrium virorum syngraphæ declarant: ex quo manifeste datur intelligi, de stirpe eum levitica, imo pontificis Aaron sacræ successionis originem habuisse.*

(53) *Kal Θρασεάς.* Hic est Thræsea martyr, cujus mentionem facit Apollonius in libro *Contra Calaphrygas*, supra cap. 18, in fine: *Kal Θρασεά δέ τινας τῶν τότε μαρτύρων μνημονεύει.* Hunc in urbe Smyrna martyrio consummatum esse scribit Rufinus, quem secuti sunt Beda, Ado et cæteri qui *Martyrologia* scripsere. Polycrates tamen tantum dixit, *ὃς ἐν Σμύρνῃ κεκοίμηται.*

(64) *Σάγαριν ἐπίσκοπον καὶ μάρτυρα.* Hujus martyris mentionem facit Melito, Sardinus episcopus, in libro *De Pascha*, his verbis: *Ἐπὶ Σερουιλίου Παύλου ἀνθυπάτου τῆς Ἀσίας, ὃ Σάγαρις καιρῷ ἐμαρτύρησεν, ἐγένετο ζήτησις πολλὴ ἐν Λαοδικεῖα, etc.*, quæ enavit Eusebius supra in libro iv. Fuit hic episcopus Laodiceæ in Asia; cujus temporibus commota est questio in urbe Laodicea de festo paschali. In veteri *Martyrologio Romano* quod edidit Rosweydeus, quinto die Octobris hæc habentur: *Eumeniæ Thræseæ episcopi, apud Smyrnam coronati, qui unus fuit ex antiquis.* Die autem sequenti hæc notantur: *Sagaris episcopi Laodicensis, de antiquis Pauli apostoli discipulis.*

(65) *Παπείριον τὸν μακάριον.* In cod. Maz., Med. et Fuk. scriptum invenit Παπείριον, quod est nomen Romanum. Et Polycrates quidem non dicit cujus urbis episcopus fuerit hic Papirius. Invenio tamen apud Symeonem Metaphrasticum, Papirium hunc successorem fuisse B. Polycarpi Smyrnæorum episcopi. Verba Symeonis hæc sunt in *Vita S. Polycarpi*: *Κατέστησε δὲ ὁ Πολύκαρπος καὶ ἄλλους μὲν*

ἐν Ἐφέσῳ κεκοίμηται. Ἐτι δὲ καὶ Πολύκαρπος ὁ ἐν Σμύρνῃ καὶ ἐπίσκοπος καὶ μάρτυς καὶ Θρασεάς (63) καὶ ἐπίσκοπος καὶ μάρτυς ἀπὸ Εὐμενεῖας, ὃς ἐν Σμύρνῃ κεκοίμηται. Τί δὲ δεῖ λέγειν Σάγαριν ἐπίσκοπον καὶ μάρτυρα (64), ὃς ἐν Λαοδικεῖα κεκοίμηται; Ἐτι δὲ καὶ Παπείριον τὸν μακάριον (65), καὶ Μελλίωνα τὸν εὐνοῦχον, τὸν ἐν ἁγίῳ Πνεύματι πάντα πολιτευσάμενον (66) ὃς κεῖται ἐν Σάρδεσι περιμένων τὴν ἀπὸ τῶν οὐρανῶν ἐπισκοπὴν, ἐν ἧ ἐκ νεκρῶν ἀναστήσεται. Οὗτοι πάντες ἐτήρησαν τὴν ἡμέραν τῆς τεσσαρεσκαίδεκάτης τοῦ Πάσχα κατὰ τὸ Εὐαγγέλιον, μὴδὲν παρεκβαίνοντες, ἀλλὰ κατὰ τὸν κανὼνα τῆς πίστεως ἀκολουθοῦντες. Ἐτι δὲ κἀγὼ ὁ μικρότερος πάντων ὁμῶν Πολυκράτης, κατὰ παράδοσιν τῶν συγγενῶν μου, οἷς καὶ παρηκολούθησά τισιν αὐτῶν

ἑπτὰ μὲν ἦσαν συγγενεῖς (67) μου ἐπίσκοποι, ἐγὼ δὲ ὕψους καὶ πάντοτε τὴν ἡμέραν ἔγαγον οἱ συγγενεῖς μου, ὅταν ὁ λαὸς ἤρυνε τὴν ζύμην (68) ἐγὼ οὖν, ἀδελφοί, ἐξήχοντα πάντες ἔτη ἔχων ἐν Κυρίῳ, καὶ συμβεβηκῶς τοῖς ἀπὸ τῆς οἰκουμένης ἀδελφοῖς,

διακόνους· ἕνα δὲ ᾧ ὄνομα Καμέριος, ὃς καὶ τρίτος ἀπ' αὐτοῦ μετὰ Παπύριον ἐπίσκοπος γεγένηται. Rufinus quoque *Papyrium* vocat. Sic enim præferunt vulgatæ editiones; sed vetustissimus codex Corbeiensis habet *Papirium*.

(66) *Τὸν ἐν ἁγίῳ Πνεύματι πάντα πολιτευσάμενον.* Hieronymus in libro *De scr. pt. eccl.* hæc Polycratis verba ita vertit: *Et Melitonis in sancto Spiritu eunuchi, qui semper Domino serviens positus est in Sardis.* Ex quibus apparet, Hieronymum verba Polycratis male distinxisse in hunc modum: *Μελλίωνα τὸν εὐνοῦχον, τὸν ἐν ἁγίῳ Πνεύματι πάντα πολιτευσάμενον.* Rectius Rufinus ita interpretatur: *Melitonem propter regnum Dei eunuchum, et Spiritu sancto repletum.* Sic enim supra Polycrates de Philippi filia locutus est: *Καὶ ἡ ἑτέρα αὐτοῦ θυγάτηρ ἐν ἁγίῳ Πνεύματι πολιτευσάμενη, id est, Spiritu sancto repleta.* Certe Melitonem a plerisque prophetam existimatum fuisse testatur ipse Hieronymus in libro *De script. eccl.*, ita de eo scribens: *Hujus elegans et declamatorium ingenium laudans Tertullianus in septem libris quos scripsit adversus Ecclesiam pro Montano, dicit eum a plerisque nostrorum prophetam putari.*

(67) *Ἐπτὰ μὲν ἦσαν συγγενεῖς.* Rufinus existimavit septem ordine parentes seu propinquos Polycratis, episcopatum Ephesi gessisse. Sic enim vertit: *Septem namque ex parentibus meis per ordinem fuerunt episcopi, et ego octavus.* Certe hic sensus ex verbis Græcis elici potest. Tamen cum Polycrates non addat, propinquos suos Ephesinæ urbis omnes episcopos fuisse, possumus intelligere illos in diversis Asiæ urbibus sacerdotium obtinuisse.

(68) *Ὅταν ὁ λαὸς ἤρυνε.* Text. vulg. *ἤρυνε*, quod ferri non potest; nam quartadecima luna primi mensis populus Judæorum non parabat fermentum, sed potius projiciebat. Sic enim diserte lex jubet. Quare hoc loco restitutum scripturam optimorum codicum Vaticani, Regii et Mazarini, in quibus diserte scriptum est *ἤρυνε τὴν ζύμην.* In Fuk. scriptum invenit *ἤρυνε*. Sed et in codice Mediceo prius scriptum erat *ἤρυνε*, sed postea erasa litera *ρ*, ejus loco *τ* substitutum est. Est autem ἀρύνειν plebeium vocabulum: cujusmodi verbis amat uti Polycrates, ut ex hac epistola apparet. Significat autem *tollere, removere*; unde et ἀρύνειν. Cæterum in antiquis codicibus Vaticano et Mazarino ad marginem scriptum est eadem manu Γρ. *ἤρυνε*, id est, *alias scribitur ἤρυνε*. Quam de-

καὶ πᾶσαν ἀγίαν Γραφήν διεληλυθώς, οὐ πύρομαι ἅ ἐπι τοῖς καταπληροσσομένοις. Οἱ γὰρ ἐμοῦ μεζζονες εἰρηρασι· « Πειθαρχεῖν δεῖ Θεῷ μᾶλλον ἢ ἀνθρώποις. » Τοῦτοις ἐπιφέρει περὶ πάντων γράφων τῶν συμπαρόντων αὐτῷ καὶ ὁμοδοξούντων ἐπισκόπων, ταῦτα λέγων· « Ἐδυνάμην δὲ τῶν ἐπισκόπων τῶν συμπαρόντων μνημονεῦσαι, οὐς ὁμεις ἡξιώσατε μετακληθῆναι ὑπ' ἐμοῦ (69), καὶ μετεκαλεσάμην ὧν τὰ ὀνόματα ἐν γράφῳ, πολλὰ πλήθη εἰσίν. Οἱ δὲ ἰδόντες τὸν μικρὸν μου ἄνθρωπον, συνηδοκῆσαν τῇ ἐπιστολῇ, εἰδότες ὅτι εἰκὴ πολιὰς οὐκ ἤνεγκα, ἀλλὰ ἐν Κυρίῳ Ἰησοῦ πάντοτε πεπολιτεύμαι. » Ἐπὶ τούτοις ὁ μὲν τῆς Ῥωμαίων προεστῶς Βίκτωρ, ἀθρόως τῆς Ἀσίας πάσης ἅμα ταῖς ὁμοίαις Ἐκκλησίαις τὰς παροικίας ἀποτέμνει, ὡς ἑτεροδοξούσας, τῆς κοινῆς ἐνώσεως πειράται, καὶ στηλιτεύει (70) γὰρ διὰ γραμμάτων, ἀκοινωνήτους ἄρδην πάντας τοὺς ἐκέλεσε ἀνακρίστων ἀδελφούς. Ἀλλ' οὐ πᾶσι γὰρ ταῖς ἐπισκόποις ταῦτ' ἡρέσκατο. Ἀντιπαρακελεύονται ὄητα αὐτῷ, τὰ τῆς εἰρήνης καὶ τῆς πρὸς τοὺς πλησίον ἐνώσεως καὶ ἀγάπης φρονεῖν. Φέρονται δὲ καὶ αὐτῶν φωναί, πληκτικώτερον καθαρπομένουν τοῦ Βίκτωρος. Ἐν οἷς καὶ ὁ Εἰρηναῖος ἐκ προσώπου ὧν ἤγειτο (71) κατὰ τὴν Γαλλίαν ἀδελφῶν ἐπιστεῖλας.

⁷¹ Act. v.

teriore m lectionem Rob. Stephanus placuisse miror. Certe Rufinus h̄rnuce legit, ut ex versione ejus appareat. Sic enim vertit, qui omnes ita observarunt hunc diem, ut conveniret cum illo quo fermentum Judæorum populus auferit. Facessat igitur deinceps emendatio eorum, qui h̄rnuce τὰ δζυμα hic restituerunt.

(69) Οὐς ὁμεις ἡξιώσατε μετακληθῆναι ὑπ' ἐμοῦ. Scripserat igitur Victor papa ad Polycratem Ephesinæ urbis episcopum, ut, convocato episcoporum Asiæ concilio, litteras suas et sententiam Romani concilii de celebratione festi paschalis ipsis recitaret: minatus sese illum a communione Romanæ Ecclesiæ segregaturum, nisi decretis suis obtemperaret, et minis quidem Victoris ita respondet Polycrates: Οὐ πύρομαι ἐπι τοῖς καταπληροσσομένοις. Cæterum quod attinet ad convocacionem episcoporum, Polycrates Victori obtemperavit, ut ex hoc loco appareat.

(70) Καὶ στηλιτεύει. Langus quidem vertit notat. Musculus vero et Christophorus verterunt *invectitur*, quia scilicet στηλιτευτικός λόγος *invectiva oratio* dicitur. Cæterum cum hæc ab Eusebio obscurius narrata sint, multi dubitarunt utrum Victor papa Ecclesiis Asiæ a communione sua revera sejunxerit, an vero id tantum conatus atque interminatus sit. Quod ad me attinet, hoc postremum verius puto. Etenim Eusebius discrete dicit ἀποτέμνειν πειράται. Deinde epistolæ Irenæi et aliorum episcoporum ad Victorem scriptæ, satis arguunt rem adhuc in pendenti fuisse, nec damnationis sententiam etiamtum a Victore in Asianos fuisse prolatam. Sic enim scribit Eusebius de Irenæi litteris ad Victorem: Τῷ γὰρ μὴ Βίκτωρι προσηχόντως ὡς μὴ ἀποκόπτοι ὅλας Ἐκκλησίας Θεοῦ, πλεῖστα ἔτερα παραίνει. Nondum ergo Ecclesiis Asiæ a communione Victor absciderat, cum has litteras scriberet Irenæus, quandoquidem Victorem Irenæus his litteris admonet, ne illas ob vetusti moris observantiam a totius Ecclesiæ corpore sejungere velit. Socrates tamen in libro v, cap 22, Eusebii verba ita accepit, quasi Victor Asianos a communione sua separaverit. Atque ita auctor *Libri synodici*, cujus tamen testimonium parvi facio. Obser-

A tribus toto orbe dispersis sermones sæpe contuli, qui Scripturam sacram omnem perlegi, nihil moveor iis quæ nobis ad formidinem intentantur. Etenim ab illis qui me longe majores erant dictum scio: « Obedire oportet Deo magis quam hominibus ». Post hæc de episcopis qui simul aderant cum hæc scriberet, et eadem cum ipso sentiebant, sic loquitur: « Possem etiam episcoporum qui mecum sunt, facere mentionem, quos peliistis ut convocarem, sicut et feci. Quorum nomina si ascripsero, ingens numerus videbitur. Hi cum me pusillum hominem invisissent, epistolam nostram assensu suo comprobant, gnari me canos istos non frustra gestare, sed vitam ex præceptis institutisque Jesu Christi semper egisse. » His ita gestis, Victor quidem Romanæ urbis episcopus illico omnes Asiæ vicinarumque provinciarum Ecclesias tanquam contraria rectæ fidei sentientes, a communione abscindere conatur; datisque litteris universos qui illic erant fratres proscribit, et ab unitate Ecclesiæ prorsus alienos esse pronuntiat. Verum hæc non omnibus placebant episcopis. Proinde Victorem ex adverso hortati sunt, ut ea potius sentire vellet quæ paci et unitati charitatique erga proximum congruebant.

vavi enim illum scriptorem, quisquis fuerit, multa temere confingere. Sed nostram sententiam confirmat, primo Eusebius ipse in locis supra citatis. Deinde Photius in *Bibliotheca*, cap. 120, ubi scribit Irenæum plures dedisse litteras ad Victorem papam, dum illum hortatur ne ob dissensionem de Pascha ullos a communione Ecclesiæ segregaret. Ergo ante litteras Irenæi neminem adhuc Victor a communione præsciderat. Sed neque dici potest post epistolas Irenæi id a Victore factum fuisse. Primo enim Eusebius hoc non dicit, non omisurus utique, si id a Victore postea factum fuisset. Imo vero prorsus contrarium innuit, dum Irenæum ob hujusmodi litteras vocat *εἰρηνοποιόν*, id est *pacis auctorem*. Litteræ igitur Irenæi ad Victorem papam scriptæ, pacem Ecclesiæ præstiterunt. Cum enim Victor paratus esset excommunicationis sententiam promere adversus Asianos, Irenæi epistola eum a consilio dimovit. Quare non assentior Halloixio, qui ad *Vitam Irenæi*, pag. 668, asserit Victorem adversus Asianos excommunicationis tulisse sententiam.

(71) Εἰρηναῖος ἐκ προσώπου ὧν ἤγειτο. Fit igitur hæc Irenæi epistola synodica, utpote scripta nomine Ecclesiæ Galliæ, cujus caput erat Lugdunum. Proinde hæc epistola referri debuerat inter concilia Galliæ, ut olim monui Jacobum Sirmondum, virum doctissimum, nec unquam nisi honorifice nominandum. Etenim ille editionem suam *Conciliorum Galliæ* a Constantini temporibus exorsus est; hoc solum in præfatione sua monuisse contentus, duas synodos Lugdunenses quibus præfuit Irenæus memorari: quarum in altera Valentinus et Marcion damnati sint. In altera vero Pascha non nisi die Dominicæ celebrandum cum tredecim episcopis Irenæus decrevit. Verum quoniam harum synodorum obscurior esset memoria, ideo se illas prætermisisse scribit. Ego vero prioris quidem illius synodi Lugdunensis fateor obscuram esse memoriam. Sed posterior illa in qua de die Paschæ actum est, illustrissimo Eusebii testimonio confirmatur. Locus est cap. 23 hujus libri, ubi de synodis episcoporum agit, quæ ob controversiam super Pascha variis in locis congregatæ sunt, et de synodiciis cujusque concilii

Exstant etiamnum eorum litteræ, quibus Victorem acerbius perstringunt. Ex quorum numero Irenæus in epistola quam scripsit nomine fratrum quibus præerat in Gallia, illud quidem defendit, solo die Dominico resurrectionis Domini mysterium esse celebrandum: Victorem tamen decenter admonet, ne integras Dei Ecclesias morem sibi a maioribus traditum custodientes, a communione abscindat. Et

litteris tractans Eusebius, Lugdunensem synodum cui præfuit Irenæus, non postremo loco commemorat, καὶ τῶν κατὰ Γαλλίαν παροικιῶν, ἃς Εἰρηναῖος ἐπισκόπος. Subjungit etiam Eusebius epistolam synodicam Irenæi, de qua nunc agimus. Quanquam dubitari potest, utrum hæc synodica Irenæi epistola ad Victorem papam eadem sit cum illa cuius meminit Eusebius in dicio capite 23, an autem diversa, et in alia synodo Lugdunensi conscripta. Equidem unam eandemque esse existimo. Id enim suadere videntur Eusebii verba, cum dicit: Παριστάται μὲν τὸ δεῖν ἐν μόνῃ τῇ τῆς Κυριακῆς ἡμέρᾳ τὸ τῆς τοῦ Κυρίου ἀναστάσεως ἐπιτελεῖσθαι μυστήριον. Deinde quod ait Eusebius, hanc epistolam ex persona fratrum, id est episcoporum Galliæ, ab Irenæo esse conscriptam. Neque enim verisimile est, duas synodos de una eademque re tam brevi temporis intervallo in Gallia congregatas fuisse. Porro si quis scire desiderat undenam Jacobus Sirmundus duas illas Lugdunenses hauserit synodos, sciat id desumptum esse ex veteri Synodico Argentorati edito. Sed huius libelli auctorem sublestæ fidei esse jam supra monuimus; qui cum sciret Irenæum adversus Valentinum et alios hæreticos scripsisse, arrepta hinc occasione, finxit synodum Lugdunensem adversus illos hæreticos ab Irenæo collectam fuisse.

(72) Παριστάται μὲν τὸ δεῖν. In libro Turnebi ad oram emendatum est τῷ δεῖν. Quæ emendatio etiam in Morei ac Gruteri libris habetur. Nec dubito quin Eusebius ita scriptum reliquerit. Sic enim loqui solet, ut notavi ad caput vicesimum tertium libri quarti.

(73) Ἀλλὰ καὶ περὶ τοῦ εἶδους αὐτοῦ τῆς νηστείας. Duplicem ait Irenæus tunc temporis fuisse dissensionem in Ecclesia: primam de die Paschæ, alteram de forma jejunii. Non dicit dissensionem de jejunio, sed tantum de jejunii forma; id est, quot diebus esset jejunandum, ut postea explicat Irenæus. Omnes enim, tam ii qui Pascha die Dominico celebrabant, quam illi qui cum Judæis quarta decima luna festum illud prægebant, in eo quidem conveniebant, quod ante Pascha jejunarent. Quod jejunium ex traditione apostolica susceperant perinde ac festum Paschale. Certe Eusebius in libro secundo, capite decimo septimo, testatur Christianos in Ægypto temporibus beati Marci evangelistæ, paschale jejunium celebrasse. Ac licet fortasse quis concesserit Eusebium illic falli, qui Therapeutas illos de quibus Philo in libro *De vita contemplativa*, Christianos fuisse crederet, illud tamen ex eo loco colligitur, paschale jejunium usitatum fuisse temporibus apostolorum juxta Eusebii sententiam. Idem quoque ex Epiphanio licet colligere.

(74) Τῆς νηστείας. Tres apud veteres Christianos fuisse jejunii species. Primum fuit jejunium quartæ et sextæ feriæ, quod solvebatur hora diei nona, post finem stationis seu συνάξεως. Quare a Tertulliano vocantur stationum semijejunia. In Typico monasterii Sancti Sabæ dicitur νηστεία τῆς

παριστάται μὲν τὸ δεῖν (72) ἐν μόνῃ τῇ τῆς Κυριακῆς ἡμέρᾳ τὸ τῆς τοῦ Κυρίου ἀναστάσεως ἐπιτελεῖσθαι μυστήριον. τῷ γε μὴν Βικτωρι προσηκόντως ὡς μὴ ἀποκόπτοι ὅλας Ἐκκλησίας Θεοῦ ἀρχαίους ἔθους παράδοσιν ἐπιτηρούσας, πλεῖστα ἕτερα παραινεῖ, καὶ αὐτοῖς δὲ βήμασι τάδε ἐπιλέγων: Οὐδὲ γὰρ μόνον περὶ τῆς ἡμέρας ἐστὶν ἡ ἀμφισβήτησις, ἀλλὰ καὶ περὶ τοῦ εἶδους (73) αὐτοῦ τῆς νηστείας (74).

ἐννάτης. Secunda species fuit jejunium Quadragesimale, quod sub vesperam solvebatur. Nam hora nona fiebat synaxis, et post missarum solemniam vespertinum canebatur officium, ac deinde populus dimittebatur, ut docent Epiphanius, Amalarius et concilia Anglicana. Tertium genus jejunii fuit omnium strictissimum, quod usque ad galli cantum et primæ lucis exortum producebatur: quod idcirco ὑπερθεσις dicebatur, Latine *superpositio*. Hæc tria jejunandi genera aperte distinguit Epiphanius in *Expositione fidei catholicæ*, quæ legitur ad calcem librorum illius *Contra hæreses*. Postquam enim de jejunio quartæ et sextæ feriæ, itemque de jejunio Quadragesimæ locutus est, transiens ad jejunium Paschalis hebdomadis, ait fideles per eam hebdomadam solo pane et aqua vesci ad vesperam. Adiditque: Ἀλλὰ καὶ οἱ σπουδαῖοι διπλᾶς καὶ τριπλᾶς καὶ τετραπλᾶς ὑπερθεσίαι, καὶ ὅλην τὴν ἑβδομάδα τινὲς ἄχρις ἀλεκτρούων κλαγγῆς. Id est: *Verum hi qui studiosi sunt, biduum ac triduum et quadriduum superponunt: quidam totam hebdomadam usque ad galli cantum.* Dionysius quoque Alexandrinus in epistola ad Basilidem, νηστείας et ὑπερθεσιν aperte distinguit. Postquam enim dixit, per sex illos jejuniorum dies qui Pascha antecedunt, non ex æquo ab omnibus jejunari, subdit hæc verba: Οἱ μὲν πάσας ὑπερθεσίαις ἄσπιτοι διατελοῦντες, οἱ δὲ δύο, οἱ δὲ τρεῖς, οἱ δὲ τέσσαρας: οἱ δὲ οὐδεμίαν, καὶ τοῖς μὲν πάνυ διαπονηθεῖσιν ἐν ταῖς ὑπερθεσίαις, εἶτα ἀποκαμοῦσι καὶ μονοὸν ἐκλείπουσι, συγγνώμῃ τῆς ταχυτέρας γεύσεως: οἱ δὲ τινες οὐχ ὅπως οὐχ ὑπερθετέμενοι, ἀλλὰ μὴδὲ νηστεύσαντες, etc. Id est: *Alii quidem totum sex dierum spatium superponunt, jejunii perseverantes: alii vero biduum, quidam triduum, nonnulli quadriduum: alii ne unum quidem diem superponunt. Et iis quidem qui multum in superpositionibus desudaverunt, ac deinde fessi propemodum deficiunt, indulgenda est celerior refectio. Si qui vero non modo non superaverunt, sed ne jejunarent quidem, etc.* Vides jejunium a superpositione hic distingui a Dionysio, et ὑπερθεσιν quidem sumi pro abstinentia a cibo usque ad galli cantum: jejunium vero pro inedia usque ad vesperam. Tertullianus quoque tres agnoscit species jejunii. Primam penitus sublatis cibi, secundam diminuti, tertiam demorati. Primam simpliciter jejunium solet appellare: secundam vero alicubi vocat portionale jejunium et xerophagiam; tertiam, stationum semijejunia. Cum tres ergo fuerint species jejunii, quæri non immerito potest de qua loquatur hic Irenæus. Ac primum constat Irenæum non hic loqui de jejunio quartæ et sextæ feriæ, seu de jejunio stationum. Quippe Irenæus hic manifeste loquitur de jejunio diei solidi, non autem dimidiati. Ait enim: Οἱ μὲν γὰρ οἶονται μίαν ἡμέραν δεῖν αὐτοὺς νηστεύειν, etc. At jejunium quartæ et sextæ feriæ non erat plenum jejunium, nec diei solidi, ut supra dixi. Quare locus Irenæi de hoc jejunio intelligi non potest. Restat ergo ut vel de jejunio quadragesimali, quod solvebatur ad vesperam, vel de superpositione locum hunc accipiamus. Ac Dionysius quidem Alexandrinus et Epiphanius in locis supra memoratis suadere videntur ut de superpositione potius intelligamus.

Οἱ μὲν γὰρ ὄντοια (75) μίαν ἡμέραν (76) δεῖν αὐτοὺς ἄνηστεύειν, οἱ δὲ δύο (77), οἱ δὲ καὶ πλείονας· οἱ δὲ τεσσαράκοντα (78) ὥρας ἡμερινὰς τε καὶ νυκτερινὰς

(75) *Οἱ μὲν γὰρ ὄντοια μίαν ἡμέραν.* Hæc Irenæi verba varie a variis accepta sunt, dum pro suo quisque studio Irenæum ad suas partes trahere conatur. Bellarminus quidem de Quadragesima locum hunc intellexit. id est de quadraginta dierum jejuniis ante Pascha. Itaque cum Irenæus scribit quosdam unum diem jejunasse, id Bellarminus ita intelligit, ut diem unum, verbi gratia secundam feriam, absque ullo transegerit cibo, ac deinde modica refecione corpus curaverint. Idem deinceps tertia feria, idem quarta, quinta et sexta fecerint, donec totam Quadragesimam expleant. Verum hæc explicatio et a verbis et a sensu Irenæi penitus abhorret. Nonnullos vidi qui hunc Irenæi locum de quadraginta quidem dierum jejuniis acciperent, sed ita explicarent, ut quidam uno die, quidam biduo aut triduo jejunarent per singulas Quadragesimæ hebdomadas. Quæ quidem expositio priore illa multo videtur probabilior. Alii, inter quos est cardinalis Perronius, Irenæi locum accipiunt, non de tota Quadragesima, sed de hebdomade Paschali, quæ incipit a secunda feria majoris hebdomadæ. Confirmat hanc sententiam Dionysius Alexandrinus in epistola ad Basilidem, his verbis: Ἐπεὶ μὴδὲ τὰς ἐξ τῶν νηστειῶν ἡμέρας ἴσως μὴδὲ ὁμοίως πάντας διαμένουσιν· ἀλλ' οἱ μὲν καὶ πάσας ὑπερτίθεισιν, etc., ut supra. Non ovum ovo similis est, quam sunt inter se similia hæc duo loca, Irenæi ac Dionysii, adeo ut Dionysius cum hæc scriberet, Irenæi locum in mente habuisse mihi videatur. Tertius his adjungi potest locus Epiphani in *Expositione fidei catholicæ*, supra jam a nobis commemoratus.

(76) *Μίαν ἡμέραν.* Sine dubio intelligit Irenæus sextam feriam majoris hebdomadæ. Cum enim de jejuniis paschali loquatur, et quosdam uno die tantum die jejunare dicat, quem alium diem intelligere potest, quam diem Paschæ? Sic enim vocabatur dies ille, ut ex Tertulliano jam pridem ab aliis observatum est. Quo quidem die, communis et publica jejunii religio erat, ut scribit Tertullianus in libro *De oratione*. Qua de re insignis est Methodii locus in *Convivio virginum*, oratione tertia, qui hic meretur ascribi: Ὅσπερ γὰρ εἰ τις ἐν ἡμέρᾳ τοῦ Πάσχα καὶ τῆς νηστείας ἐπιτομῶν νοσηλευομένου προσέφερε τροφήν, καὶ ἐκέλευε διὰ τὴν ἀσθένειαν ἀπογεύσασθαι τούτων τῶν προσφερομένων, λέγων· Ὅς ἄρα τὸ μὲν ἀληθῶς, ὡ σῦτος, καλόν, ἐχρῆν ὡσπερ δὴ καὶ ἡμᾶς, καὶ σὲ καρτερώς διαμένοντα, τῶν αὐτῶν μεταλαβεῖν· ἀπηγόρευται γὰρ σήμερον διαίτης ἐπιμυσθῆναι τὸ σύνολον. Id est: Nam quemadmodum si cui periculose ægrotanti die Paschæ ac jejunii, cibum aliquis porrigat, jubeatque ut ob corporis infirmitatem degustet aliquid ex iis quæ porriguntur, ita dicens: Bonum revera esset, o amice: oportebat te quoque, sicut et nos, fortiter perseverantem eadem percipere. Hodie enim penitus interdictum est ullam cibi mentionem facere. Et hoc est jejuniium quod in Canonibus Timothei Alexandrii vocatur ἡ νηστεία τοῦ Πάσχα. De ejusdem diei solenni jejuniio Tertullianus in libro *De jejuniis* ita loquitur: *Cur stationibus quartam et sextam Sabbati dicamus, et jejuniis Parascevem?* Quippe hic dies xat' ἐξοχῆν dicebatur Parasceve. Cyrillus Hierosolymitanus in *Catechesi* 18: Διὰ δὲ τὸν κάματον τὸν προγενόμενον ὑμῖν ἐκ τῆς ὑπερβόσεως τῆς νηστείας τῆς παρασκευῆς, καὶ τῆς ἀγρυπνίας, etc. Id est: Ob laborem vero antecedentem, tum ex superpositione jejunii Parasceves, tum ex pervigilio, etc.

(77) *Οἱ δὲ δύο.* Parascevem scilicet et Sabbatum magnum. His enim diebus Catholici omnes, nisi quibus morbus causa esset, jejunabant. Tertullianus in libro *De jejuniis*: *Certe in Evangelio illos*

A post multa alia in eam sententiam dicta, his etiam utitur verbis: Neque enim de die solum controversa est, sed etiam de forma ipsa jejunii. Quidam

dies jejuniis determinatos putant, in quibus ablatas est Sponsus; et hos esse jam solos legitimos jejuniis Christianorum. Et infra capite 13 ejusdem libri: *Ecce enim convenio vos et præter Paschæ jejunantes, citra illos dies quibus ablatas est Sponsus.* Denique in capite 14, eos dies Parascevem fuisse et Sabbatum significat his verbis: *Cur stationibus quartam et sextam Sabbati dicamus et jejuniis Parascevem? Quamquam vos etiam Sabbatum continuatis: si quando, nunquam nisi in Pascha jejunandum secundum rationem alibi redditam.*

(78) *Οἱ δὲ τεσσαράκοντα.* Antequam hunc locum exponamus, stabilienda est ejus lectio. Christophorus quidem et Savilius hunc locum ita legerunt ac distinxerunt: *Οἱ μὲν γὰρ ὄντοια μίαν ἡμέραν δεῖν αὐτοὺς νηστεύειν· οἱ δὲ δύο· οἱ δὲ καὶ πλείονας, οἱ δὲ τεσσαράκοντα· ὥρας τε ἡμερινὰς καὶ νυκτερινὰς συμμετροῦσι, τὴν ἡμέραν αὐτῶν.* Cui lectioni favet Rulini interpretatio; sic enim vertit: *Quidam enim putant uno tantum die observari debere jejuniium, alii duobus: alii vero pluribus; nonnulli etiam quadraginta; ita ut horas diurnas nocturnasque computantes, diem statuunt.* Eandem lectionem secutus est Joannes Langus, qui Nicephorum interpretatus est. Verum huic lectioni omnes nostri codices refragantur. Certe in codice Maz. hic locus uno tenore ita scribitur: *Οἱ δὲ τεσσαράκοντα ὥρας ἡμερινὰς τε καὶ νυκτερινὰς συμμετροῦσι τὴν ἡμέραν αὐτῶν.* In Mediceo vero et Fiketiano post vocem ὥρας apponitur virgula. Regius autem codex ita interpungit: *Οἱ δὲ, τεσσαράκοντα ὥρας ἡμερινὰς καὶ νυκτερινὰς, συμμετροῦσι τὴν ἡμέραν αὐτῶν.* Quod si post vocem τεσσαράκοντα distinctionem affixeris, nullus jam erit sensus. Quo enim referentur verba illa quæ sequuntur ὥρας ἡμερινὰς, etc., utrum ad illos qui unum diem, an ad hos qui quadraginta dies jejunant? Ad hos certe referenda potius videntur, utpote ultimo loco positos. Jam vero si ad hos retuleris, illud necessario consequetur eos qui quadraginta dies jejunabant, toto illo tempore nihil prorsus comedisse, quandoquidem horas tam nocturnas quam diurnas jejuniis deputabant. Deinde cum Irenæus jam dixerit alios uno die, alios biduo, alios vero pluribus diebus jejunare, quid necesse est addere alios quadraginta diebus jejunare, cum in eo quod plures dies dixit, quadraginta satis comprehendantur. Verior itaque est nostrorum codicum scriptura, quam Musculus in interpretatione sua fideliter expressit hoc modo: *Si quidem alii unum sibi diem jejunandum esse putant, alii duos, alii plures; alii quadraginta horas diurnas et nocturnas computantes, diem suum statuunt.* Constituta jam lectione hujus loci, ad illius expositionem veniamus. Ait igitur Irenæus quosdam quadraginta continuis horis diurnis simul ac nocturnis jejunasse. Sunt qui existiment hoc quadraginta horarum jejuniium ab illis celebratum fuisse in memoriam spatii illius quod a morte Christi ad ejus resurrectionem interfuit. Id autem spatium fuit horarum circiter quadraginta, ab hora scilicet sexta Parasceves, usque ad diluculum primæ ferie. Ego vero, illud quadraginta horarum jejuniium ab his potius celebratum esse crediderim in honorem ac memoriam quadraginta dierum ac noctium quibus Christus in solitudine jejunavit. Nam cum veteres illi Christum omnibus modis imitari student, jejuniium illud quadraginta dierum, quod supra humanas vires erat, hoc saltem quadraginta horarum jejuniium æmulabantur. Tria igitur ex hoc Irenæi loco colligimus. Primum est, jejuniium ante Paschale jam inde ab apostolicis temporibus semper in Ecclesia usitatum fuisse. Alterum, jejuniium illud in honorem Quadragesimæ Christi fuisse cele-

enim existimant unico die sibi esse jejunandum : alii duobus, alii pluribus : nonnulli etiam quadraginta horis diurnis **193** ac nocturnis computatis diem suum metiuntur. Atque hæc in observando jejunio varietas non nostra primum ætate nata est, sed longe antea apud majores nostros cœpit : qui negligentius, ut verisimile est, præsertim, ex simplicitate et imperitia ortam consuetudinem posteris tradiderunt. Nihilominus tamen et omnes isti pacem

bratum. Postremo, varie a variis fuisse jejunatum. Semper autem meminisse debemus, Irenæum hic loqui de jejunio superpositionis, quod per magnam hebdomadam a Christianis celebrabatur. Cæterum semel admissa hebdomadis Paschalis jejunio, etiam Quadragesima admittenda est. Nam hebdomas Paschalis pars est Quadragesimæ. Ac interdum quidem jejunium illius hebdomadis distingui videmus a jejunio Quadragesimæ, ut apud Epiphanium in *Expositione fidei*; apud Clementem in *Constitutionibus apostolicis*. Sed et vetus auctor in tractatu *contra Græcos*, quem edidit Petrus Steuartius in tomo singulari *Insignium auctorum*, pag. 509, de Græcis ita scribit : *Nec Quadragesimam celebrant; cum Quadragesima sit jejunium quadraginta dierum. Ipsi vero majorem septimanam a numero Quadragesimæ secludentes, sex hebdomadis Quadragesimam claudunt. Tot enim sunt a prima eorum septimana, usque ad Sabbatum quod Palmarum ramos præcedit. In quo universaliter ab illis cantatur : Quæ animæ utilis est complemus Quadragesimam.* Verba sunt ex officio Græcorum in Sabbato ante Dominicam Palmarum. Verum neque hic auctor, nec plerique alii recentiores satis intellexisse mihi videntur, cur hæc magna hebdomas interdum distinguatur a Quadragesima. Non enim ita distinguitur, quasi revera non pertineat ad Quadragesimam. Verum ab illa distinguitur, ut pars a toto. Cur autem a Quadragesima interdum distincta fuerit, duplex ratio afferri potest. Prima, quod districtiori jejunio celebraretur, superpositionis scilicet, ut supra ostendimus; secunda ratio, quod hæc hebdomas proprie ad Pascha pertinet. Feriæ enim hebdomadis denominantur a sequente Dominica, et ad eam pertinent, ut alibi demonstrabitur. Quare cum hæc hebdomas Dominicam Paschalem proxime antecedit, merito etiam ad eam pertinet. Hinc est quod hebdomas *μεγάλη* dicitur. Cujus vocabuli causas affert Chrysostomus, homilia 50 in *Genesis*. Sed vera illius vocabuli ratio est quem dixi. Cum enim hæc sit hebdomas Paschæ, dies autem Paschæ appellatur ἡ *Μεγάλη Κυριακή τοῦ Πάσχα*, recte etiam hæc hebdomas sancta et magna cognominatur. In *Typico* Sancti Sabæ, singuli dies hujus hebdomadis sancti et magni vocantur hoc modo : Ἡ *ἀγία καὶ μεγάλη δευτέρα*, et sic deinceps. Incipiebat autem hebdomas illa a feria secunda, ut discimus ex Cyrillo et Theophilo in *Homiliis paschalibus* et ex Epiphanio in *Aerianis*. Porro quamvis a Quadragesima nonnunquam distingueretur ob eas quas dixi causas, revera tamen conjuncta erat Quadragesimæ, ejusque extrema pars erat et complementum. Certe id manifeste colligitur ex *Homiliis paschalibus* Cyrilli, in quibus hæc septimana perpetuo distincta legitur a reliqua Quadragesima, et septimana Paschæ vocatur. Eadem tamen Quadragesimæ contribuitur, quippe quæ quadraginta dierum numerum adimpleat. Denique illud etiam observandum est, quod scribit Socrates in lib. v, cap. 22, veteres Christianos paschale suum jejunium vocasse Quadragesimam, quamvis non totis quadraginta diebus omnes jejunarent. Ejusque vocabuli varias a variis causis afferri dicit. Mihi quidem Quadragesima diæta videtur eodem modo, quo Quinquagesima quæ est post Pascha.

συμμετροῦσι τὴν ἡμέραν αὐτῶν (79). Καὶ τοιαύτη μὲν ποικιλία τῶν ἐπιτηρούντων, οὐ νῦν ἐφ' ἡμῶν γεγонуῖα, ἀλλὰ καὶ πολὺ πρότερον ἐπὶ τῶν πρὸ ἡμῶν, τῶν παρὰ τὸ ἀκριβές, ὡς εἰκόσ, κρατούντων (80), τὴν καθ' ἀπλότητα καὶ ἰδιωτισμὸν συνήθειαν εἰς τὸ μετέπειτα πεποιχότων. Καὶ οὐδὲν ἔλαττον πάντες οὔτοι εἰρήνευσάν τε καὶ εἰρηνεύομεν πρὸς ἀλλήλους, καὶ ἡ διαφωνία τῆς νηστείας τὴν ὁμόνοιαν τῆς πίστεως συνίστησι (81). » Τούτοις καὶ ἱστορῶν

Nam ut Quinquagesima seu Pentecoste, proprie quidem est dies ultima de quinquaginta illis diebus Paschale festum subsequentibus, tamen late sumpto vocabulo, interdum significat totum illud spatium dierum quod est a Pascha ad Pentecosten, ut apud Hieronymum in epistola ad Marcellam, apud Cassianum et complures alios. Sic etiam Quadragesima proprie quidem est dies unus de quadraginta, dies scilicet Parasceve, qui quidem apud Alexandrinos erat quadragesimus, ut ex Cyrilli *Homiliis paschalibus* constat. Latius tamen sumpto vocabulo, designat etiam quadraginta dies juniorum qui Pascha antecedunt.

(79) *Συμμετροῦσι τὴν ἡμέραν αὐτῶν*. Miror tot homines eruditos, qui hunc Irenæi locum in suis libris exposuerunt, ejus vitium non animadvertisse. Quis enim est sensus horum verborum? aut quis unquam credat fuisse homines, qui quadraginta horarum spatium diem metirentur. Atqui quadraginta horæ biduum jejunantibus efficiunt. Equidem non dubito, quin Irenæus ita scripserit : Οἱ δὲ τεσσαράκοντα ὥρας ἡμερινὰς τε καὶ νυκτερινὰς συμμετροῦσι τὴν νηστείαν. Quæ scriptura nihil plinius esse potest. Quare aut Irenæus omnino ita scripsit, aut certe ita scribere debuit. Sed antiquarii, vocabulo ex superiore linea huc translato, locum corruperunt.

(80) *Τῶν παρὰ τὸ ἀκριβές, ὡς εἰκόσ, κρατούντων*. Hunc locum non intellexerunt interpretes. Solus Musculus sensum assecutus est, sed ex parte tantum. Sic enim vertit : *Et ista jejunantium varietas nostro demum tempore, sed multo antea per illos cœpit, qui ante nos præter accuratam diligentiam, ut verisimile est, rerum habentium potius, simplicem ac vulgatam consuetudinem posthabuerunt ac mutarunt.* Est certe hic Irenæi locus admodum intricatus et obscurus. Vult autem ostendere Irenæus unde orta sit tanta diversitas jejunii paschalis. Ait igitur eam natam esse non ex lege aliqua ab apostolis aut a Christo data, sed paulatim usu quodam increbuisse; ac postea episcopos quosdam, in iis quæ ad disciplinam pertinent parum diligentes nec satis accuratos, id quod simpliciter introductum fuerat, licet singulare et ab aliarum Ecclesiarum more diversum, in consuetudinem vertisse ac posteris observandum reliquisse. Reprehendit igitur illos Irenæus, quod *παρὰ τὸ ἀκριβές* egerint. Est enim diligens episcopus, videre ne quid novum in Ecclesia inducatur præter reliquarum Ecclesiarum consuetudinem. Ita Socrates hunc Irenæi locum cepisse videtur in cap. 22 lib. v, ubi postquam de juniorum et hujusmodi rituum apud varias Ecclesias discrepantiam abunde disseruit, ita concludit : *Αἵτιοι γὰρ, ὡς ἡγοῦμαι, τῆς τοιαύτης διαφωνίας οἱ κατὰ καιρὸν τῶν Ἐκκλησιῶν προστώτες· οἱ δὲ ταῦτα παραλαβόντες, ἢ νόμον τοῖς ἐπιτηνομένοις παρέγραψαν.*

(81) *Ἡ διαφωνία τῆς νηστείας τὴν ὁμόνοιαν τῆς πίστεως συνίστησι*. Idem ait August. in epist. 86, ad Casulanam : *Sit ergo una fides universæ quæ ubique dilatatur Ecclesie, tanquam intus in membris, etiam si ipsa fidei unitas quibusdam diversis observationibus celebratur, quibus nullo modo quod in fide verum est, impeditur.*

προστίθειν, ἣν οἰκείως παραθήσεται, τούτων ἔχουσαν τὸν τρόπον· ε Καὶ οἱ πρὸ Σωτήρος (82) πρεσβύτεροι οἱ προστάξαντες τῆς Ἐκκλησίας ἦς νῦν ἀφῆγγῃ, Ἄνικητον λέγομεν καὶ Πίον, Ἡγίνον τε καὶ Τελεσφόρον, καὶ Εὐστον, οὕτε αὐτοὶ ἐτήρησαν, οὕτε τοῖς μετ' αὐτοὺς ἐπέτρεπον (83), καὶ οὐδὲν ἕλαττον αὐτοὶ μὴ τηροῦντες εἰρήνευσαν τοῖς ἀπὸ τῶν παροικιῶν, ἐν αἷς ἐτηρεῖτο, ἐρχομένοις πρὸς αὐτοὺς καίτοι μᾶλλον ἐναντίον ἦν τὸ τηρεῖν ἐν τοῖς μὴ τηροῦσι (84). Καὶ οὐδέποτε διὰ τὸ εἶδος τοῦτο ἀπεβλήθησάν τινες (85), ἀλλ' αὐτοὶ μὴ τηροῦντες οἱ πρὸ σοῦ πρεσβύτεροι, τοῖς ἀπὸ τῶν παροικιῶν τηροῦσιν ἔπεμπον Εὐχαριστίαν (86). Καὶ τοῦ μακαρίου Πολυκάρπου ἐπιδημηθέντος τῇ Ῥώμῃ ἐπὶ Ἀνικητου (87), καὶ περὶ ἄλλων τινῶν μικρὰ σχόντες πρὸς ἀλλήλους εὐθύς εἰρήνευσαν· περ (τούτου τοῦ κεφαλαίου (88) μὴ φιλεριστή-

A inter se retinuerunt, et nos invicem retinemus. Ita jejuniorum diversitas consensionem fidei commendat. Narrationem deinde subjungit, quam hic opportune inseram. Est autem hujusmodi : ε Sed et presbyteri illi qui ante Soterem, Ecclesiam cui tu nunc præses, gubernarunt : Anicetum dico et Pium, et Hyginum cum Telesphoro et Xysto, neque ipsi unquam observarunt : neque his qui cum ipsis erant, ut id observarent permiserunt. Ipsi tamen cum hoc minime observarent, pacem nihilominus colebant cum iis qui ad se venissent ex Ecclesiis in quibus id observabatur. Atqui observantia inter eos qui minime observabant, tanto magis contraria videbatur. Nec ulli unquam ob ejusmodi consuetudinem rejecti sunt. Verum illi ipsi qui te præcesserunt presbyteri, quamvis id minime observarent,

(82) Vulg. ἐν οἷς καὶ οἱ πρὸ Σωτήρος. Dnas priores voces expunxi, quippe quæ absessent a quatuor nostris codicibus Maz., Med., Fuk. et Savil., nec legerentur in interpretatione Rufini. Paulo post in iisdem exemplaribus Πίον legitur accentu acuto in prima syllaba, quod magis placet. Cum enim primam syllabam habeat brevem, circumflecti non debet.

(83) Οὕτε τοῖς μετ' αὐτοὺς ἐπέτρεπον. In libro Turnebi ac Moræi ad marginem emendatur μετ' αὐτῶν. Atque ita legit Rufinus, ut ex versione ejus apparet. Sic enim vertit : Neque ipsi ita tenuerunt, neque hi qui cum ipsis erant. Posset etiam scribi : οὕτε τοῖς ὑπ' αὐτούς, id est, presbyteris suis ac diaconis, et populo sibi commissis.

(84) Vulg. τοῖς μὴ τηροῦσι. Amplector emendationem quæ in libris Turnebi ac Moræi habetur ad marginem, ἐν τοῖς μὴ τηροῦσι. Est autem hic hujus loci sensus. Cum observantia alicujus moris et inobservantia sint inter se contraria, tamen quoties is qui morem observat quempiam, versatur inter eos qui minime observant, tunc ipsa diversitas magis elucet. Hoc est, quod vulgo dicitur in scholis philosophorum : Contraria juxta se invicem posita magis elucescunt.

(85) Ἀπεβλήθησάν τινες. Rufinus hanc vocem pluribus verbis exposuit, quæ scholii vicem præstant. Nunquam tamen ob hoc repulsi sunt ab Ecclesia societate, aut venientes ab illis paribus non sunt suscepti. Ἀποβέλλειν igitur duo significat, aut ejicere ab Ecclesia, quæ frequentior significatio est, et in capite ultimo hujus libri ; aut omnino non admittere venientem.

(86) Ἐπέμπον Εὐχαριστίαν. Solebant olim episcopi, tempore paschalis festivitatis Eucharistiam ad alios episcopos eulogiarum nomine transmittere. Idque tandem vetitum fuit concilio Laodiceno, capite 14. At Rhenanus hunc locum aliter intellexit. Sic enim adnotavit ad marginem Rufini : Ex hoc Irenæi loco apparet, quod si episcopus aliquis Roman venisset, Romanus pontifex Eucharistiam hospiti solemniter transmittabat. In quo dupliciter fallitur ; tum quod id pontificis Romani privilegium esse sensit, tum quod solis hospitibus seu advenis id præstari existimavit. Atqui ex concilio Laodiceno discimus, hunc morem promiscuum fuisse, et ab omnibus passim episcopis usurpatum, ut ad aliarum civitatum episcopos benedictionis nomine Eucharistiam transmitterent. Putavit scilicet Rhenanus, in his Irenæi verbis, τοῖς ἀπὸ τῶν παροικιῶν, subaudiri verbum ἐλθοῦσι. Quod tamen non est necessarium. Nam οἱ ἀπὸ τῶν παροικιῶν, sunt episcopi Ecclesiarum, quemadmodum ἀπὸ Δεβέλτου, est episcopus Debelti ; ἀπὸ Εὐμενείας, episcopus Eumeniæ, ut supra observavimus. Porro ad hunc

morem transmittendæ Eucharistiæ, facit in primis locus Justinii in prima Apologia : Εὐχαριστήσαντος δὲ τοῦ προεστώτος, καὶ ἐπευσημήσαντος παντὸς τοῦ λαοῦ οἱ καλούμενοι παρ' ἡμῶν διάκονοι διδόνασιν ἐκάστω τῶν παρόντων μεταλαβεῖν, ἀπὸ τοῦ εὐχαριστήθέντος ἄρτου καὶ οἴνου καὶ ὕδατος, καὶ τοῖς οὐ παροῦσιν ἀποφέρουσι· καὶ ἡ τροφή αὕτη καλεῖται παρ' ἡμῶν Εὐχαριστία. Id est : Postquam antistes gratiarum actionem perfecit, et populus omnis apprecatus est, diaconi ex pane et vino et aqua consecratis partes dividunt unicuique præsentium et ad absentes portant. Hic cibus vocatur Eucharistia. Scio quidem Justinii locum de agris explicari posse ; sed nostra explicatio planior esse videtur. Illustre etiam hujus moris exemplum exstat in Actis Lucani martyris. Notandum porro est in loco Justinii supra citato, panem consecratum a Christianis vulgo dictum esse Eucharistiam, quod confirmat etiam Irenæus tum in hoc loco, tum in libro Contra hæreses cap. 11. Clemens i Stromat., pag. 117.

(87) Καὶ τοῦ μακαρίου Πολυκάρπου ἐπιδημηθέντος τῇ Ῥώμῃ ἐπὶ Ἀνικητου. Baronius in Annalibus hunc Polycarpi adventum in urbem Romam refert anno v M. Aurelii Antonini, eodemque anno pontificatum Aniceti orditur : quod nequaquam probabile mihi videtur. Hoc enim anno, Polycarpus major erat octogenario. Mortuus quippe est anno vii M. Aurelii imperatoris, cum sextum et octogesimum ætatis annum jam exegisset. Ita enim scribitur in epistola Ecclesiæ Smyrnenensis quam supra retulit Eusebius in lib. iv, ογδοήκοντα καὶ ἕξ ἔτη δουλεύω αὐτῷ, id est, octoginta et sex annos illi servio. Quod si annos illos non a primo statim ortu, sed a pueritia ordiri lubet, quando primum homines ratiocinari incipiunt : sequetur omnino, Polycarpum centenario majorem aut proximum, e vivis abiisse. Atque juxta ita computationem Baronii necesse erit dicere, illum nonagesimo ætatis anno venisse Romam, quod profecto nequaquam credibile est. Eusebium vero hæc obiectio nullatenus involvit. Quippe Eusebius Aniceti pontificatum orditur sub Antonino Pio, decem fere annis ante Baronium. Id ipsum in Baronio reprehendit Halloixius in notationibus ad caput 10 Vitæ B. Polycarpi.

(88) Περὶ τούτου τοῦ κεφαλαίου. Pessime hunc locum interpretatus est Christophorus, cujus versio Baronium postea in errorem induxit. Sic enim vertit : Quin pro hoc festo observando, quod controversiæ caput videbatur, charitatis vincula nequaquam ruperunt. Cui interpretationi nimium fideus Baronius, ad annum Christi 157 scribit Polycarpum ideo Romam venisse, ut dissidia quæ de Paschal' festo orta fuerant, cum Aniceto componeret : idque Eusebium et Irenæum affirmare. Atqui Irenæus

Ecclēsiarum presbyteris qui id observabant, Eucharistiam transmiserunt. Et cum beatissimus Polycarpus Aniceti temporibus Romam venisset, atque inter illos de quibusdam aliis rebus modica esset controversia, statim mutuo pacis osculo se complexi sunt, de hoc capite non magnopere inter se contententes. Neque enim Anicetus Polycarpo persuadere unquam poterat ut observare desineret, quippe qui cum Joanne Domini nostri discipulo, et cum reliquis apostolis quibuscum familiariter vixerat, eum morem perpetuo observasset. Neque item Polycarpus Aniceto persuadere conatus est ut observaret, cum Anicetus eorum qui ante se fuerant presbyterorum morem sibi retinendum esse diceret. Quæ cum ita se haberent, communicarunt sibi invicem: et Anicetus in Ecclesia consecrandi munus Polycarpo honoris causa concessit: tandemque cum pace a se invicem discesserunt: tam iis qui observabant, quam illis qui minime observabant, pacem communionemque totius Ecclesiæ retinentibus. Ac Irenæus quidem nomini suo vere respondens, nec solo nomine, sed etiam vitæ instituto ac proposito pacificus, pro Ecclesiarum pace hæc monuit et allegavit. Nec vero ad 194 Victorem solum, sed ad multos alios Ecclesiarum antistites de quæstione

CAPUT XXV.

Quomodo cuncti in unam sententiam de die Paschæ convenerint.

Episcopi vero Palæstinæ quos paulo supra memoravimus, Narcissus scilicet et Theophilus, et cum illis Cassius Tyri, et Clarus Ptolemaidis episcopi, et qui simul cum ipsis convenerant, postquam de traditione diei Paschalis, quæ jam inde ab apostolis ad ipsos continua successione manaverat, multa in suis litteris disseruerunt, tandem ad finem epistolæ his utuntur verbis: « Date operam ut epistolæ nostræ exemplaria per omnes Ecclesias mittantur, ne nobis crimen imputent qui animas suas a recto veritatis tramite facile abducunt. Illud etiam vobis significamus, eodem quo apud nos die Pascha Alexandriæ celebrari. A nobis enim ad illos, et vi-

Id non dicit, nisi forte ex versione Christophorsoni. Hoc tantum ait Irenæus, cum Polycarpus Romam venisset Aniceti temporibus, et leves quasdam cum illo de aliis rebus controversias habuisset, ambos tamen illico pacem inter se fecisse, ac de festo Paschæ noluisse inter se contendere. Non igitur ob quæstionem de festo Paschæ, sed ob alias quasdam controversias Romam venerat Polycarpus. Scio Hieronymum in libro *De script. eccl.*, Baronii sententiam confirmare. Sic enim ait de Polycarpo: *Hic propter quasdam super die Paschæ quæstiones sub imp. Antonino Pio, Ecclesiam regente Aniceto, Romam venit.* Ita etiam Eusebius noster in lib. iv, cap. 4. Sed cum Hieronymus id ex Eusebio sumperit, Eusebius autem ex Irenæo, inquirendum est a nobis, non quid Eusebius dixerit ac Hieronymus, sed potius quid senserit Irenæus.

(89) *Παρεχώρησεν ὁ Ἀνίκητος τὴν Εὐχαριστίαν.* Hunc honorem Anicetus pontifex Romanus habuit venerabili seni Polycarpo, ut illum in Ecclesia sacra facere sineret, et quidem præsentē se, quod in primis notandum est. Sic Irenæi verba et Rufinus et cæteri interpretes acceperunt. Sed Franciscus Florens, antecessor Aurelianusensis, vir doctus, et nobis dum vixit amicissimus, hæc Irenæi verba aliter intelligenda esse contendit in tractatu ad ti-

Α σαντες πρὸς ἑαυτοὺς. Οὕτε γὰρ ὁ Ἀνίκητος τὸν Πολύκαρπον πείσαι ἐδύνατο μὴ τηρεῖν, ἅτε μετὰ Ἰωάννου τοῦ μαθητοῦ τοῦ Κυρίου ἡμῶν, καὶ τῶν λοιπῶν ἀποστόλων οἷς συνδιέτριψεν, ἀεὶ τετηρηκῆτα, οὕτε μὴν ὁ Πολύκαρπος τὸν Ἀνίκητον ἐπεισε τηρεῖν, λέγοντα τὴν συνθήβειαν τῶν πρὸ αὐτοῦ πρεσβυτέρων ὀφείλειν κατέχειν. Καὶ τούτων οὕτως ἐχόντων, ἐκοινωνήσαν ἑαυτοῖς· καὶ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ παρεχώρησεν ὁ Ἀνίκητος τὴν Εὐχαριστίαν (89) τῷ Πολυκάρπῳ, κατ' ἐντροπὴν δηλονότι, καὶ μετ' εἰρήνης ἀπ' ἀλλήλων ἀπηλλάγησαν, πάσης τῆς Ἐκκλησίας εἰρήνην ἐχόντων τῶν τηρούντων καὶ μὴ τηρούντων. ὁ Καὶ ὁ μὲν Εἰρηναῖος φερώνυμος τις ὢν τῇ προσηγορίᾳ, αὐτῷ τε τῷ τρόπῳ εἰρηνοποιῶς, τοιαῦτα ὑπὲρ τῆς τῶν Ἐκκλησιῶν εἰρήνης παρεκάλει τε καὶ ἐπρέσβευεν. Ὁ δ' αὐτὸς οὐ μόνῳ τῷ Βίκτωρι, καὶ διαφόροις δὲ πλείστοις ἄρχουσιν Ἐκκλησιῶν, τὰ κατὰ ἄλλα δι' ἐπιστολῶν περὶ τοῦ κεινημένου ζητήματος ὠμίλει.

et allegavit. Nec vero ad 194 Victorem solum, sed ad multos alios Ecclesiarum antistites de quæstione

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΕ'.

Ὅπως τοῖς πᾶσι μὴ ψῆφος περὶ τοῦ Πάσχα συνερωτήθη (Nic. H. E. iv, 36).

Ὁὐ γὰρ ἐπὶ Παλαιστίνης οὗς ἀρτίως διεληλύθαμεν, ὁ τε Νάρκισσος καὶ Θεόφιλος, καὶ σὺν αὐτοῖς Κάσσιος τῆς κατὰ Τύρον Ἐκκλησίας ἐπίσκοπος, καὶ Κλάρος τῆς ἐν Πτολεμαίδι, οἳ τε κατὰ τούτων συνελθούσες περὶ τῆς κατελεύσεως εἰς αὐτοὺς ἐκ διζδοχῆς τῶν ἀποστόλων περὶ τοῦ Πάσχα παραδόσεως πλείστα διεληγότες, κατὰ τὸ τέλος τῆς γραφῆς αὐτοῖς ῥήμασιν ἐπιλέγουσι ταῦτα· « Τῆς δ' ἐπιστολῆς ἡμῶν πειράθητε κατὰ πᾶσαν Ἐκκλησίαν ἀντίγραφα διαπέμψασθαι, ὅπως μὴ ἔνοχοι ὦμεν τοῖς ῥηθῆναι πλανῶσιν ἑαυτῶν τὰς ψυχάς. Δηλούμεν δὲ ὑμῖν ὅτι τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ καὶ ἐν Ἀλεξανδρίᾳ ἄγουσιν, ἤπερ καὶ ἡμεῖς. Παρ' ἡμῶν γὰρ τὰ γράμματα (90) κομι-

tulum 7 Decretaliūm *De translatione episcopi*. Vult enim Anicetum porrexisse duntaxat Eucharistiam Polycarpo, non autem concessisse illi jus sacra mysteria celebrandi. Verum si hunc Irenæi locum ita intelligimus, quid honoris tributum fuerit Polycarpo ab Aniceto? Hoc enim discrete notat Irenæus, tum illo verbo *παρεχώρησεν*, quod de suo jure concedere significat; tum illis verbis quæ addit, κατ' ἐντροπὴν δηλονότι, id est, *honoris causa et contemplatione*, ut vertit Rufinus. Certe si Eucharistiam tantum Polycarpo porrexisset Anicetus, nullum ei præcipuum honorem detulisset, cum omnibus peregrinis episcopis id passim tribui soleret, ut cum episcopo civitatis simul communicarent, quemadmodum scribit ipse Florens ibidem. Sed et in concilio Arelatensi, capite 50, decretum est, ut peregrino episcopo locus sacrificandi datur.

(90) Vulg. *παρ' ἡμῶν δὲ τὰ γράμματα*. Sic ex codice Regio edidit Rob. Stephanus. In codice Medicæo legitur, *παρ' ἡμῶν τε τὰ γράμματα*. Nicephorus vero in cap. 56 libri iv habet, *παρ' ἡμῶν γὰρ τὰ γράμματα*, atque ita codex Mazarinus, Fuk. et Sav. Intelliguntur autem hic litteræ Paschales, quas *εὐραστατικὰς* vocabant. Cæterum ejus synodi Cæsariensis acta quædam existant apud Bedam in libro *De vernali æquinoctio*; quæ licet a nonnullis illegitima

ἔται αὐτοῖς καὶ ἡμῖν παρ' αὐτῶν, ὥστε συμφώνως ἄ
καὶ ὁμοῦ ἔγειν ἡμᾶς τὴν ἁγίαν ἡμέραν. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΖ'.

Ἵσα τῆς Εἰρηναίου φιλοκαλλίας καὶ εἰς ἡμᾶς
κατήλθειν.

Ἄλλὰ γὰρ πρὸς τοῖς ἀποδοθεῖσιν Εἰρηναίου (91)
συγγράμμασι καὶ ταῖς ἐπιστολαῖς, φέρεται τις αὐτοῦ
πρὸς Ἑλληνας λόγος συντομώτατος καὶ ταμάλιστα
ἀναγκαῖατος, *Περὶ ἐπιστήμης ἐπιγεγραμμένος* καὶ
ἄλλος ἄνατάθεικεν Ἀδελφῶν *Μαρκιανῶ* τοῦνομα, εἰς
ἐπίδειξιν (92) τοῦ ἀποστολικοῦ κηρύγματος· καὶ βί-
βλιον τι διαλέξεων (93) διαφόρων, ἐν ᾧ τῆς πρὸς
Ἑβραίων Ἐπιστολῆς καὶ τῆς λεγομένης *Σοφίας* Σο-
λομώντος μνημονεύει, ῥητὰ τινὰ ἐξ αὐτῶν παραθέ-
μενος. Καὶ τὰ μὲν εἰς ἡμετέραν ἔλθοντα γινώσιν τῶν Β
Εἰρηναίου τσαῦτα. Κομόδου δὲ τὴν ἀρχὴν ἐπὶ δέκα
καὶ τρισὶν ἔτεσι καταλύσαντος, αὐτοκράτωρ Σεβήρος,
ὃς ὅλοις μῆσιν ἐξ μετὰ τὴν Κομόδου τελευτῆν Περ-
τίνακος διαγενομένου, κρατεῖ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΖ'.

Ἵσα καὶ τῶν λοιπῶν τῶν τηλικῶδε συνηκμα-
κῶτων (Nic. H. E. iv, 35).

Πλεῖστα μὲν οὖν παρὰ πολλοῖς εἰσέτι νῦν τῶν τότε
σώζεται παλαιῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν ἀνδρῶν, ἐν-
ἀρέτου σπουδῆς ὑπομνήματα· ὧν γε μὴν αὐτοὶ δι-
έγραψαν (94), εἴη τὰ Ἑρακλείτου εἰς τὸν Ἀπόστολον,
καὶ τὰ Μαξίμου (95) περὶ τοῦ πολυθρύλλητου παρὰ
τοῖς αἰρεσιώταις ζητήματος, τοῦ πόθεν ἡ κακία, καὶ
περὶ τοῦ γεννητῆν ὑπάρχειν τὴν ὕλην· τὰ τε Κανδίδου C
εἰς τὴν ἑξαήμερον, καὶ Ἀπίωνος εἰς τὴν αὐτὴν ὑπό-
θεσιν ὁμοίως Σέξτου *Περὶ ἀνουστάσεως*, καὶ ἄλλητις

habebantur ac spuria, haudquaquam spernenda mihi
videntur. Baronius certe ea pro veris amplexus
est.

(91) Ἄλλὰ γὰρ πρὸς τοῖς ἀποδοθεῖσιν Εἰρη-
ναίου. In hoc libro maxima erat capitulorum per-
turbatio etiam in scriptis codicibus, quæ nos ex
Rufino restituumus. Rufino etiam astipulatur co-
dex Regius, Maz. et Finketii. Ab his enim verbis
caput ordiuntur supradicti codices hoc titulo : Ἵσα
τῆς Εἰρηναίου φιλοκαλλίας· sed in eo peccant,
quod caput istud numerant 28, cum sit revera ca-
put 26, ut constat ex indice capitum qui libro
præfixus est. Causa erroris fuit, quod superiorum
capitum tituli bis appositi sunt in memoratis codi-
cibus per negligentiam librariorum.

(92) *Εἰς ἐπίδειξιν*. Forte legendum est εἰς ἀπό-
δειξιν.

(93) *Βιβλίον τι διαλέξεων*. Rufinus *dialogos* ver-
tit; Hieronymus vero, *tractatus*. Sed Rufini inter-
pretatio magis placet. Sic *Γάτων Διάλεξις* memora-
tur ab Eusebio, quæ nihil aliud erat quam dialogus
seu disputatio Cui *Adversus Proclum*, ut infra de-
monstrabimus. Potest tamen etiam sumi pro tracta-
tu seu sermone ad populum. Nam *διαλέγεσθαι*
pro *concionari in ecclesia* sumit Eusebius in libro vi,
capite 19, et *διάλεξις* appellat *homilias* Origenis in
capite 36 ejusdem libri. Sed et Basilus in libro
De Spiritu sancto, cap. ult., *διάλεξις* vocat *homilias*
Origenis in Psalmis : Ἡδὴ δὲ καὶ Ἀριγένην ἐν πολ-
λαῖς τῶν εἰς τοῦς Ψαλμοὺς *διάλεξεων* εὐρομεν, etc.
Quem locum Erasmus ita vertit : *Jam vero et Ori-
genem multis in locis expositionum quas in Psalmos*
edidit... Aliqui διάλεξις homiliæ sunt seu tractatus

cissim ab illis ad nos litteræ perferuntur; ita ut
uno consensu et simul sacrosanctum peragamus
diem. »

CAPUT XXVI.

Quot Irenæus elegantis ingenii monumenta nobis
reliquit.

Cæterum præter supradicta Irenæi opera et epi-
stolas, exstat etiam brevissimus et in primis neces-
sarius ejusdem liber adversus gentes, qui *De scientia*
inscribitur. Alius præterea *Marciano fratri* nuncia-
patus, qui demonstrationem continet apostolicæ
prædicationis. Denique libellus variarum disputa-
tionum, in quo Epistolæ ad Hebræos, et *Sapientiæ*
Salomonis mentionem facit, et quasdam sententias
ex iis libris adducit. Atque hæc sunt quæ ex Irenæi
scriptis ad nostram notitiam pervenerunt. Interim
cum per tredecim annos Commodus imperium te-
nuisset, ac post ejus obitum Pertinax sex circiter
mensium spatio rempublicam administrasset, impe-
rator Severus summa rerum potius est.

CAPUT XXVII.

Quot etiam cæteri qui eodem tempore floruerunt.

Porro veterum ecclesiasticorum virorum qui tunc
temporis vixerunt, plurima adhuc servantur apud
multos 195 laudabilis diligentia monumenta. Eo-
rum vero quos ipsi dignoscere potuimus, hæc fere
sunt: Heracliti Commentarii in Apostolum: Maximi
quoque volumina de vulgatissima illa apud hæreti-
cos quaestione, unde sit malum, et de eo quod ma-
teria facta sit. Præterea Candidi in hexaemeron,
et Apionis de eodem argumento commentarii. Item

ad populum, non autem expositiones. Et in homi-
liis quidem fere hæc solemniter erit clausula, ut
tractator Deo Patri et Filio cum Spiritu sancto
gloriam daret: quam clausulam in omnibus fere
Origenis in *Psalms homiliis* appositam esse testatur
Basilus. In libris autem Expositionum id minime
observavit Origenes.

(94) Ἵσα γὰρ μὴν αὐτοὶ διέγνωμεν. Musculus et
Christophorus vocem *διαγνώσαι* pro simpliciter
γινῶσαι acceperunt; quod equidem non damno.
Tamen *διαγνώσαι* proprie significat *internoscere* ac
distinguere. At igitur Eusebius, scriptores illos
quos certa aliqua nota ab hæreticis scriptoribus dis-
tinguere potuit, esse Heraclitum, Maximum et cæ-
teros. Pro Heraclito *Heraclium* legit Rufinus et
Hieronymus. Porro articulus ille postpositivus ὧν
γε μὴν non refertur ad vocem ὑπομνήματα, ut puta-
vit Christophorus, sed ad vocem ἐκκλησιαστικῶν
ἀνδρῶν. Nam si referretur ad vocem ὑπομνήματα,
dixisset Eusebius, ἃ γε μὴν αὐτοὶ διέγνωμεν. Refert
igitur Eusebius hoc loco, primum ecclesiasticos
illius temporis scriptores quorum nomina potuit
cognoscere; deinde illos commemorat, quorum
libri quidem adhuc supererant, sed nomina ignora-
bantur.

(95) Καὶ τὰ Μαξίμου. Hujus Maximi liber in-
scriptus erat *Περὶ τῆς ὕλης*, et in dialogi modum
compositus: ex quo luculentissimum fragmentum
profert Eusebius in libro vii *Præparationis evan-
gelicæ*, capite ultimo, ubi et scriptorem hoc elogio
afficit: Μαξίμω δὲ τῆς Χριστοῦ διατριβῆς οὐκ ἀσήμω
ἀνδρὶ, καὶ λόγος οὐκ εὐσεβῶς συγγέγραπται ὁ *Περὶ*
τῆς ὕλης.

Sexti liber *De resurrectione*, et Arabiani opus quoddam, aliorumque complurium. Quorum nec tempora litteris mandare, cum nullum nobis iudicium aut argumentum suppetat, nec narrationem ullam libris nostris intexere possumus. Multorum etiam lucubrations ad nos pervenerunt, quorum ne ipsa quidem nomina possumus recensere. Qui orthodoxi quidem et ecclesiastici omnes fuere, ut sacræ Scripturæ expositio a singulis eorum allata testatur; obscuro tamen nobisque ignoti sunt, propterea quod libri ipsi auctorum non præferunt nomina.

CAPUT XXVIII.

De his qui Artemonis hæresim initio sectati sunt: cujusmodi moribus præditi, et quomodo sacras Scripturas depravare ausi fuerint.

Porro in cujusdam ex illis auctoribus libro adversus Artemonis hæresim elaborato, quam Paulus Samosatensis nostris temporibus renovare aggressus est, exstat quædam narratio, historiæ quam præ manibus habemus valde accommodata. Supradictam enim hæresim quæ Christum merum hominem esse dicebat, ante paucos annos invecnam esse coarguens auctor ille, quandoquidem sectæ illius principes vetustissimam illam esse iactabant: post alia multa adversus impium eorum mendacium adducta, hæc ad verbum refert: « Affirmant enim, inquit, priscos quidem omnes, et ipsos apostolos, ea quæ ab ipsis nunc dicuntur, et accepisse et docuisse: ac prædicationis quidem veritatem esse custoditam usque ad Victoris tempora, qui tertius decimus a Petro Romanæ urbis episcopus fuit: a Zephyryni autem temporibus qui Victori successit, adulteratam fuisse veritatem. Ac fortasse id quod dicunt, credibile videretur, nisi eis refragarentur primum quidem divinæ Scripturæ: deinde fratrum quorundam scripta, Victoris 196 ætate antiquiora, quæ illi adversus gentes et contra sui temporis hæreticos pro veritatis defensione scripserunt. Justinum intelligo, et Miltiadem et Tatianum ac Clementem, aliosque quamplurimos, in quorum omnium libris Christi divinitas adstruitur. Nam Irenæi quidem et Melitonis et reliquorum scripta

(96) *Ὁδοῖ ἱστορίας μνήμην ὑποσημειώσασθαι.* Hunc locum non intellexerunt interpretes, quod miror. Solet Eusebius ex auctorum quorum meminit scriptis, historias quasdam depromere. Sic supra ex Irenæi libris, et ex Clemente et Hegesippo ac Papia aliisque passim varias excerptit narrationes, quoties tempus ipsum quo auctores illi scribebant, cognitum habet. In his porro scriptoribus quos in hoc capite commemoravit, negat Eusebius id se præstare potuisse, propterea quod tempus ipsum quo vixissent, certo scire non potuerat, cum nullum ejus indicium aut argumentum ipsi suppetaret. Atque ita fere Nicephorus, nisi quod verba illa, διὰ τὸ μηδεμίαν ἀφορμὴν ἔχειν male intellexit. Pro his enim Eusebianus ista substituit: Ὡς δὲ τὸ μὴ συμβάλλεσθαι τῇ παρουσίᾳ πραγματείας, οὕτε τοὺς χρόνους, οὕτε τὰς αὐτῶν ἱστορίας μερικῶς ἀναγράφωμεν.

ὑπόθεσις Ἀραβιανοῦ, καὶ μυρίων ἄλλων, ὧν διὰ τὸ μηδεμίαν ἔχειν ἀφορμὴν, οὐχ οἶδόν τε οὕτε τοὺς χρόνους παραδοῦναι γραφῇ, οὐθ' ἱστορίας μνήμην ὑποσημειώσασθαι (96). Καὶ ἄλλων δὲ πλείστων, ὧν οὐδὲ τὰς προσηγορίας καταλέγειν ἡμῖν δυνατὸν, ἦλθον εἰς ἡμᾶς λόγοι, ὀρθοδόξων μὲν καὶ ἐκκλησιαστικῶν, ὡς γε δὴ ἡ ἐκάστου παραδείκνυσαι τῆς θείας Γραφῆς ἐρμηνεία, ἀδῆλων δὲ ὅμως ἡμῖν, ὅτι μὴ τὴν προσηγορίαν ἐπάγεται τῶν συγγραφεμένων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΗ'.

Περὶ τῶν τῆν Ἀρτέμωνος αἵρεσιν ἐξαρχῆς προεβλημένων: οἳ τοὶ τὸν τρόπον γεγονῶσι, καὶ ὅπως τῆς ἀγίας Γραφῆς διαφθεῖραι τετολημῆκασιν (Nic. H. E. iv, 21).

Τούτων ἐν τινος σπουδασματι κατὰ τῆς Ἀρτέμωνος αἵρέσεως πεπονημένω, ἦν αὖθις ὁ ἐκ Σαμοσάτων Παῦλος καθ' ἡμᾶς ἀνανεώσασθαι πεπειραται, φέρεται τις διήγησις ταῖς ἐξεταζομέναις ἡμῖν προσήκουσα ἱστορίας (97). Τὴν γὰρ τοι δεδηλωμένην αἵρεσιν ψιλὸν ἀνθρώπων γενέσθαι τὸν Σωτῆρα φάσκουσαν, οὐ πρὸ πολλοῦ νεωτερισθεῖσαν διευθύνων, ἐπειδὴ σεμνύνειν αὐτὴν ὡς ἂν ἀρχαίαν οἱ ταύτης ἦθελον εισηγηταί, πολλὰ καὶ ἄλλα εἰς ἑλεγχον αὐτῶν τῆς βλασφημίου ψευδογορίας παραθεῖς ὁ λόγος (98), ταῦτα κατὰ λέξιν ἱστορεῖ: « Φασὶ γὰρ τοὺς μὲν προτέρους ἅπαντας καὶ αὐτοὺς τοὺς ἀποστόλους παρεληφέναι τε καὶ δεδιδασχέναι ταῦτα, ἃ νῦν οὗτοι λέγουσι, καὶ τετηρηθεῖν τὴν ἀλήθειαν τοῦ κηρύγματος μέχρι τῶν Βίκτορος χρόνων, ὅς ἦν τρισκαίδέκατος ἀπὸ Πέτρου ἐν Ῥώμῃ ἐπίσκοπος, ἀπὸ δὲ τοῦ διαδόχου αὐτοῦ Ζεφυρίνου, παρακεχαράχθαι τὴν ἀλήθειαν. Ἦν δ' ἂν τυχὸν τιθάνον τὸ λεγόμενον, εἰ μὴ πρῶτον μὲν ἀντέπιπτον αὐτοῖς αἱ οὐαὶ Γραφαί. Καὶ ἀδελφῶν δὲ τινῶν ἐστὶ γράμματα πρεσβύτερα τῶν Βίκτορος χρόνων, ἃ ἐκεῖνοι πρὸς τὰ ἔθνη ὑπέρ τῆς ἀληθείας, καὶ πρὸς τὰς τότε αἱρέσεις ἔγραψαν: λέγω δὲ Ἰουστίνου, καὶ Μιλτιάδου, καὶ Τατιανοῦ, καὶ Κλήμεντος, καὶ ἐτέρων πλείων, ἐν οἷς ἅπασι θεολογεῖται ὁ Χριστός. Τὰ γὰρ Εἰρηναίου τε καὶ Μελέτιωνος καὶ τῶν λοιπῶν τίς ἀγνοεῖ θίβλια, θεὸν καὶ ἀνθρώπων καταγγέλλοντα τὸν Χριστόν; Ψαλμοὶ δὲ ὅσοι καὶ ὥδαὶ ἀδελφῶν ἀπικρ-

(97) *Ταῖς ἐξεταζομέναις ἡμῖν... ἱστορίαις.* Musculus, eumque secutus Christosporsonus, ita vertit, *historiis nostris quas undique conquisivimus.*

(98) *Παραθεῖς ὁ λόγος.* Nicephorus in libro iv, cap. 21, hunc librum auctoris ignoti inscriptionem esse dicit *Μικρὸν λαβύρινθον*. Photius autem in *Bibliotheca*, capite 48. Caium hujus libri auctorem facit: Τούτων τὸν Γάτιον πρεσβύτερόν φασὶ γεγονῆσθαι τῆς κατὰ Ῥώμην Ἐκκλησίας, συντάξαι δὲ καὶ ἕτερον λόγον ἰδίως κατὰ τῆς Ἀρτέμωνος αἵρέσεως, etc. Illic est ipse liber cujus fragmenta hic profert Eusebius, quem tamen a *Labyrintho* Photius aperte distinguit. Sed Nicephori sententiam confirmat Theodoritus in libro ii *Hæreticarum fabularum*, capite quinto, ubi agens de Theodoto Coriario, eamque de Natale episcopo referens historiam quam hic narrat Eusebius, ex libro qui *Parvus labyrinthus* dicitur, illam esse depromptam testatur.

χῆς ὑπὸ πιστῶν γραφείσαι (99), τὸν Λόγον τοῦ Θεοῦ τὸν Χριστὸν ὑμνοῦσι θεολογοῦντες. Πῶς οὖν ἐκ τούτων ἔτων καταγγελλομένου τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ φρονήματος, ἐνδέχεται τοὺς μέχρι Βίκτωρος οὕτως ὡς οἱ τοὶ λέγουσι, κεκηρυχέναι; πῶς δὲ οὐκ αἰδοῦνται ταῦτα Βίκτωρος καταφεύδουσαι, ἀκριβῶς εἰδότες, ὅτι Βίκτωρ τὸν σκυτέα Θεόδοτον, τὸν ἀρχηγὸν καὶ πατέρα ταύτης τῆς ἀρνησιθεοῦ ἀποστασίας, ἀπεκέρυξε τῆς κοινωνίας, πρῶτον εἰπόντα ψιλὸν ἀνθρώπων τὸν Χριστόν; Εἰ γὰρ Βίκτωρ κατ' αὐτοὺς οὕτως ἐφρόνει ὡς ἡ τούτων διδάσκει βλασφημία, πῶς ἂν ἀπέβαλλε (99') Θεόδοτον τὸν τῆς αἰρέσεως ταύτης εὐρετήν; » Καὶ τὴ μὲν κατὰ τὸν Βίκτωρα τοιαῦτα. Τούτου δὲ ἔτεσι δέκα προστάνας τῆς λειτουργίας, διάδοχος καθίσταται Ζεφυρίνος, ἀμφὶ τὸ ἕνατον τῆς Σεθέρου βασιλείας ἔτος. Προστίθησι δὲ ὁ τὸ προειρημένον συντάξας περὶ τοῦ κατάρξαντος τῆς δηλωθείσης αἰρέσεως βιβλίον, καὶ ἄλλην κατὰ Ζεφυρίνον γενομένην πρᾶξιν, ἡδὲ πῶς αὐτοῖς ῥήμασι γράφων· « Ἵπομνήσω γοῦν πολλοὺς τῶν ἀδελφῶν πρᾶγμα ἐφ' ἡμῶν γενόμενον, ὃ νομίζω ὅτι εἰ ἐν Σοδόμοις ἐγεγόνει, τυχὸν ἂν κάκεινος ἐνοουθέτησε. Νατάλιος ἦν τις (1) ὁμοιογενὴς οὐ πάλαι, ἀλλ' ἐπὶ τῶν ἡμετέρων γενόμενος καιρῶν. Οὗτος ἠπατήθη ποτὲ ὑπὸ Ἀσκληπιοδότου καὶ ἐτέρου Θεόδοτου τινὸς τραπέζιτου. Ἦσαν δὲ οὗτοι ἀμφω Θεόδοτου τοῦ σκυτέως μαθηταί, τοῦ πρώτου ἐπὶ ταύτῃ τῆ φρονήσει, μᾶλλον δὲ ἀφροσύνη, ἀφορισθέντος τῆς κοινωνίας ὑπὸ Βίκτωρος, ὡς ἔφη, τοῦ τότε ἐπισκόπου. Ἀνεπίσθη δὲ ὁ Νατάλιος ὑπ' αὐτῶν ἐπὶ σαλαρίῳ ἐπίσκοπος κληθῆναι (2) ταύτης τῆς αἰρέσεως, ὥστε λαμβάνειν παρ' αὐτῶν μηνιαία δηνάρια ἑκατὸν πενήκοντα. Γενόμενος οὖν σὺν αὐτοῖς, δι' ὁραμάτων πολλάκις ἐνοουθετεῖτο ὑπὸ τοῦ Κυρίου. Ὁ γὰρ εὐσπλαγγνος Θεὸς καὶ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστὸς, ὡς ἐβούλετο ἔξω Ἐκκλησίας γενόμενον, ἀπολέσθαι μάρτυρα τῶν ἰδίων παθῶν. Ἐπεὶ δὲ βρθυμότερον τοῖς ὁράμασι προσεῖχε, δελεαζόμενος τῆ τε παρ' αὐτοῖς πρωτοκαθεδρία, καὶ τῆ πλείστους ἀπολλουούση ἀσχροκερδεία, τελευταῖον ὑπὸ ἀγίων ἀγγέλων ἐμασιγώθη, δι' ὅλης τῆς νυκτὸς οὐ τμηκρῶς αἰκισθεὶς ὥστε ἔωθεν ἀναστῆναι, καὶ ἐνδυσάμενον σάκκον, καὶ σπῆδὸν καταπασάμενον, μετὰ πολλῆς σπουδῆς καὶ δακρύων προσπεσεῖν Ζεφυρίῳ τῷ ἐπισκόπῳ, κυλιόμενον ὑπὸ τοὺς πόδας οὐ μόνον τῶν ἐν τῷ κλήρῳ, ἀλλὰ καὶ τῶν λαϊκῶν συγγέαι τε τοῖς δάκρυσιν τὴν εὐσπλαγγνον Ἐκκλησίαν τοῦ ἐλεημονος Χριστοῦ, πολλῇ τε τῇ δεήσει χρησάμενον, δείξαντά τε τοὺς μύλωνας ὧν εἰλήφει πληγῶν, μόλις κοινωνηθῆναι. »

(99) *Ψαλμοὶ δὲ καὶ ᾠδαὶ ἀδελφῶν ἀπαρχῆς ὑπὸ πιστῶν γραφείσαι.* Scribendum est ἀπ' ἀρχῆς, ut habent codd. Med., Fuk., Savil. et Nicephorus. Porro ex his verbis apparet morem fuisse antiquissimum in Ecclesia, hymnos et psalmos in honorem Christi componere. Certe Plinius in epistola ad Trajanum auctor est, Christianos in unum convenientes, Christo hymnos canere consuevisse. De his psalmis et hymnis intelligendus videtur Hippolytus in oratione *De consummatione mundi*, sub finem: Τὸ στόμα ὑμῶν πρὸς δοξολογίαν καὶ αἶνον, καὶ ψαλμοὺς, καὶ ᾠδὰς πνευματικὰς ἡγέρπεισα λαλεῖν. Hujusmodi hymnus in honorem Jesu Christi

A quis est qui ignoret, in quibus Christum Deum simul atque hominem prædicarunt? Psalmi quoque et cantica fratrum jam pridem a fidelibus conscripta, Christum Verbum Dei concelebant, divinitatem ei tribuendo. Cum igitur tot abhinc annis ecclesiastica doctrina prædicata sit, qui fieri potest ut omnes usque ad Victoris tempora eam quam isti dicunt doctrinam promulgaverint? Quomodo eos non pudet hujusmodi calumniam adversus Victorem concinnare, cum certo sciant Theodotum Coriari, qui defectionis illius Deum abnegantis parens et auctor fuit, primusque Christum nudum esse hominem asseruit, per Victorem a communione Ecclesiæ ejectum fuisse. Nam si, ut aiunt, Victor eadem sentiebat quæ illorum docet impietas, cur B Theodotum opinionis illius auctorem ab Ecclesia removit? » Ac de Victore quidem ita se res habet. Qui cum decem annis sacerdotium administrasset, Zephyrinus ei successor substitutus est, anno principatus Severi circiter nono. Porro idem ille qui supradictum librum de hæresis illius auctore composuit, aliam quoque rem Zephyrini temporibus gestam adjungit his verbis: « Facinus, inquit, nostra ætate gestum, multis fratrum nostrorum in memoriam revocabo. Quod quidem si Nodomis admissum fuisset, ipsos, ut arbitror, incolas ad pœnitentiam provocare potuisset. Erat quidam Natalis nomine, confessor, qui non ita pridem, sed nostra ætate vixit. Hic forte in fraudem inductus est ab Asclepiodoto et altero quodam Theodoto argentario. Ambo autem isti discipuli erant Theodoti illius Coriarii, qui primus ob hanc doctrinam seu potius insaniam, a Victore, ut dixi, tunc temporis episcopo, ab Ecclesiæ communione remotus est. Hi persuaserunt Natali, ut, accepto salario, hæresis illius episcopus crearetur, ea scilicet conditione, ut menstruos centum quinquaginta denarios ab illis acciperet. Sociatus igitur illorum partibus, sæpe a Domino corripiebatur in somnis. Clementissimus 197 enim Deus ac Dominus noster Jesus Christus, eum qui passionum suarum testis exstiterat, perire extra Ecclesiam nolebat. Sed cum nocturnas ejusmodi visiones negligeret Natalis, utpote honore primæ apud illos sedis, et turpis lucri cupiditate, quæ multis mortalibus exitio est, inescatus, tandem a sanctis angelis per totam noctem flagris cæsus et gravissime verberatus est. Adeo ut primo diluculo consurgens, saccum induerit, et cinere conspersus con-

a Clemente Alexandrino compositus exstat ad finem ejus libri qui *Pædagogus* inscribitur.

(99') *Ἀπέβαλλε.* Forte *ἀπέβαλε.* Edit.

(1) *Νατάλιος ἦν τις.* Nescio an hic sit Cæcilius Natalis, qui disputatione Octavii Januarii coram Minucio Felice Romæ habita, ad Christi fidem conversus est, ut scribitur in *Dialogo* Minucii Felicis. Nomen certe convenit, et tempus atque professio.

(2) *Ἐπίσκοπος κληθῆναι.* Ita scriptum præfert codex Regius, cui consentit Rufini interpretatio. Sed quatuor reliqui codices Maz., Med., Fuk. et Savil. scriptum habent κληρωθῆναι.

festim cum lacrymis ad pedes Zephyrini episcopi sese abjecerit, non solum cleri, verum etiam sæcularium vestigiis advolutus; et Christi misericordis Ecclesiam ipsam quoque misericordem fletibus suis commoverit atque concusserit. Multisque precibus usus, ostensis etiam vibicibus plagarum quas pro Christi confessione pertulerat, vix tandem ad communionem admissus est. His adjiciemus alia quoque ejusdem scriptoris de iisdem hæreticis verba, quæ sic habent: « Sacras quidem, inquit, Scripturas audacter adulteraverunt: primitivæ autem fidei regulam rejecerunt: Christum ipsum denique ignoraverunt: non inquirentes quid sacræ doceant Scripturæ; sed cujusmodi syllogismorum figura ad confirmandam impietatem suam reperitur, assidue meditantur. Quod si quis aliquem divinæ Scripturæ locum eis objiciat, examinant utrum connexum an disjunctum syllogismi genus ex eo confici possit. Relictisque atque abjectis sacris Dei Scripturis, geometriæ student; quippe qui terrestres sint et loquantur terrena, et illum qui de cælo advenit ignorant. Euclidis igitur *Geometria* apud nonnullos eorum studiosè excolitur. Aristoteles vero et Theophrastus summa admiratione suspiciuntur: Galenus autem a quibusdam etiam adoratur. Proinde istos qui infidelium artibus ac disciplinis ad stabilendam hæresis suæ opinionem abutuntur, et subtili impiorum hominum versutia simplicissimam divinarum Scripturarum adulterant fidem, remotissimos esse a fide quid atinet dicere? Hinc est quod divinis Scripturis audacter manus intulerunt, eas

Τούτοις ἐπισυνάψωμεν καὶ ἄλλας περὶ τῶν αὐτῶν τοῦ αὐτοῦ συγγραφέως φωνάς, τοῦτον ἐχούσας τὴν τρόπον: « Γραφαὶ μὲν θείας ἀφόδως βεβαδιουργήκασιν, πίστεως δὲ ἀρχαίας κανόνα ἠθετήκασιν, Χριστὸν δὲ ἠγνωσθήκασιν, οὐ τί αἱ θείαι λέγουσι Γραφαὶ ζητοῦντες, ἀλλ' ὁποῖον σχῆμα συλλογισμοῦ εἰς τὴν τῆς ἀθεότητος εὐρεθῆναι σύστασιν, φιλοπόνως ἀσχοῦντες· καὶ αὐτοῖς προτεινῆναι τις βῆτὸν Γραφῆς θεϊκῆς, ἐξετάζουσι πότερον συνημμένον ἢ διεzeugμένον (3) δύναται ποιῆσαι σχῆμα συλλογισμοῦ. Καταλιπόντες δὲ τὰς ἀγίας τοῦ Θεοῦ Γραφάς, γεωμετρίαν ἐπιτηδεύουσιν, ὡς ἂν ἐκ τῆς γῆς ὄντες καὶ τῆς γῆς λαλοῦντες, καὶ τὸν ἄνωθεν ἐρχόμενον (4) ἀγνοοῦντες. Εὐκλείδης γοῦν παρὰ τισὶν αὐτῶν φιλοπόνως γεωμετρεῖται, Ἀριστοτέλης δὲ καὶ Θεόφραστος θαυμάζονται· Γαληνὸς γὰρ Ἰσῶς ὑπὸ τινῶν καὶ προσκυνεῖται (5). Οἱ δὲ ταῖς τῶν ἀπίστων τέχναις εἰς τὴν τῆς αἵρέσεως αὐτῶν γνώμην ἀποχρόμενοι, καὶ τῇ τῶν ἀθῶων πανουργίᾳ τὴν ἀπλήν τῶν θείων Γραφῶν πίστιν καπηλεύοντες, ὅτι μὴδὲ ἐγγὺς πίστεως ὑπάρχουσι, τί δεῖ καὶ λέγειν; Διὰ τοῦτο ταῖς θείαις Γραφαῖς ἀφόδως ἐπέβαλον τὰς χεῖρας, λέγοντες αὐτὰς διωρθωκέναι. Καὶ ὅτι τοῦτο μὴ καταψευδόμενος αὐτῶν λέγω, ὁ βουλόμενος δύναται μαθεῖν. Εἰ γὰρ τις θελήσει συγκομίσας αὐτῶν ἐκάστου τὰ ἀντίγραφα ἐξετάζειν πρὸς ἄλλα, κατὰ πολὺ ἀνευροῖ διαφωνοῦντα. Ἀσύμφωνα γοῦν ἔσται τὰ Ἀσκληπιάδου (6) τοῖς Θεοδότου. Πολλῶν δὲ ἔστιν εὐπορησάει, διὰ τὸ φιλοτιμῶς ἐγγεγραψῆναι τοὺς μαθητὰς αὐτῶν τὰ ὑφ' ἐκάστου αὐτῶν, ὡς αὐτοὶ καλοῦσι, κατωρθωμένα, οὐτέστιν ἠφανισμένα. Πάλιν δὲ τοῦτοις τὰ Ἐρμοφίλου οὐ συνάδει. Τὰ γὰρ Ἀπολ-

(3) *Πότερον συνημμένον ἢ διεzeugμένον.* Quid sit συνημμένον et quid διεzeugμένον, docent dialectici. Pronuntiata quæ Stoici ἀξιώματα vocant, alia sunt simplicia, ut illud, *dies est*; alia non simplicia. Ex his quæ non sunt simplicia, alia sunt συνημμένα, id est connexa, quæ constant ex duobus diversis pronuntiatis, ut illud, *Si dies est, lux est*. Alia διεzeugμένα seu disjuncta, ut illud, *aut dies est, aut nox est*. Vide Diogenem Laertium in *Zenone*. Sextus Empiricus τὸ συνημμένον definit τὸ συνεστῶς ἐξ ἀξιώματος διαφορομένου, ἢ ἐξ ἀξιώματων διαφερόντων, διὰ τοῦ εἰ ἢ ἔπερ συνδέσμου. Et exemplum connexi quod si ex pronuntiatio διαφορομένῳ hoc affert: *Si dies est, dies est*. Ex quo corrigendus est Diogenes Laertius in *Zenone* hoc modo: Ἐξ ἀξιώματος μὲν διαφορομένου, οἶον, εἰ ἡμέρα ἐστίν, ἡμέρα ἐστίν. Porro tam apud Sextum quam apud Laertium inalien scribere διαφορομένου, quemadmodum legitur apud Alexandrum Aphrodisiensem *In priora Analytica*. Nam διαφορομένου idem est quod δις λαμβανόμενον. Et hæc quidem de harum vocum interpretatione dicta sufficiant. Quod vero spectat ad hujus loci interpunctionem, scripti codices inter se dissentiunt. Nam Reginus quidem codex, quem secutus est Rob. Stephanus, post vocem διεzeugμένον virgulam habet appositam, ut scias voces illas συνημμένον καὶ διεzeugμένον referendas esse ad τὸ βῆτὸν quod præcessit, non autem ad σχῆμα συλλογισμοῦ quod proxime sequitur. Sed reliqui codices, Maz. et Med., cum Fuk. et Saviliano, post vocem διεzeugμένον nullam adhibent distinctionem, sed tantum post vocem συνημμένον. Quam distinctionem secutus Rufinus ac reliqui interpretes, connexum disjunctum, duo syllogismorum genera existimarunt. Mibi prior distinctio magis placet.

(4) *Τὸν ἄνωθεν ἐρχόμενον.* Christophorus vertit: *Christum qui de cælo venturus est penitus ignorant*. Quam interpretationem equidem non damno. Sic enim loqui solent sancti Patres de supremo adventu Christi, quo mundum judicaturus est, non quasi de futuro, sed tanquam de præsentī, ἔρχεται χρίνειν ζῶντας καὶ νεκρούς. Ita Hegesippus in *Martyrio sancti Jacobi*, et alii passim ab Eusebio citati. Possunt tamen hæc verba etiam de primo Christi adventu intelligi, quomodo accepit Rufinus.

(5) *Γαληνὸς γὰρ Ἰσῶς ὑπὸ τινῶν καὶ προσκυνεῖται.* Galenus enim de figuris syllogismorum et de tota philosophia libros conscripserat, ut ex librorum ejus indice cognoscimus. Est autem illustre hoc testimonium de Galeno, quippe quod auctoris sit antiquissimi, et Galeni temporibus pene æqualis. Nec vero ex hoc tantum scriptore, verum etiam ex aliis quampluribus idem colligere licet, Galenum Aristoteli ac Theophrasto, ipsique adeo Platoni æquare non dubitarunt. Certe Alexander Aphrodisiensis, *In librum octavum Topicorum*, non procul ab initio, satis indicat ita omnes de Galeno existimasse. Postquam enim docuit problematum alia ἐνδοξα esse, alia ἄδοξα, et ἐνδοξα quidem in duplici esse differentia, alia enim esse ἀπλῶς, alia ὀρισμένως, hæc subjungit: Ὀρισμένως δ' ἐνδοξα, τὰ τῶνδ' ἐστιν τῶν ἐνδόξων ἐπόμενα, οἶον, Πλάτων, ἢ Ἀριστοτέλει, ἢ Γαληνῷ.

(6) *Τὸ Ἀσκληπιάδου.* Apud Nicephorum scribitur, Ἀσκληπιόδοτου, quomodo etiam legit Rufinus. Paulo post ubi legitur, τὰ γὰρ Ἀπολλωνίου, restituendum est Ἀπολλωνίδου ex Theodorito in libro ii *Hæreticarum fabularum*, capite 5, et ex Nicephoro ac Rufino.

λωνθον οὐδὲ αὐτὰ ἑαυτοῖς ἔστι σύμφωνα. Ἔνεστι γὰρ ἅπαντα ἀπὸ τοῦ πρώτου ἀποστόλου κατασκευασθέντα (7) τοῖς ὑστερον πάλιν ἐπιδιαστραφεῖσι, καὶ εὐρεῖν καταπαύειν ἀπὸ τῶν ἀποστόλων. Ὅσης δὲ τολμῆς ἐστὶ τοῦτο τὸ ἀμάρτημα, εἰκὸς μὴδὲ ἐκείνους ἀγνοεῖν. Ἡ γὰρ οὐ πιστεύουσιν ἀγίῳ Πνεύματι λελέχθαι τὰς θείας Γραφάς, καὶ εἶναι ἀπιστοί, ἢ ἑαυτοῖς ἡγουμένους σοφωτέρους τοῦ ἁγίου Πνεύματος ὑπάρχειν· καὶ τί ἕτερον ἢ δαιμονώσιν; Οὐδὲ γὰρ ἀρνήσασθαι δύνανται ἑαυτῶν εἶναι τὸ πᾶν, ὅπου καὶ τῇ αὐτῶν χειρὶ ἢ γεγραμμένα, καὶ παρ' ὧν κατηχήθησαν (8), μὴ τοιαύτας παραλαβόντες γραφάς· καὶ δεῖξαι ἀντίγραφα, ὅθεν αὐτὰ μετεγράψαντο, μὴ ἔχωσιν. Ἐνιοὶ δὲ αὐτῶν οὐδὲ παραχαράσσειν ἠξίωσαν αὐτάς, ἀλλ' ἀπλῶς ἀρνησάμενοι τὸν τε νόμον καὶ τοὺς προφήτας, ἀνόμου καὶ ἀθέου διδασκαλίας (9), προφάσει χάριτος, εἰς ἔσχατον ἀπολείας βλεθρον κατωλισθησαν. Καὶ ταῦτα μὲν πῶτον ἱστορεῖσθω (10) τὸν τρόπον.

Ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας λόγου πέμπτον τέλος.

esse existimant, ac proinde quid aliud sunt quam dæmoniacy? Neque enim negare possunt hoc facinus a se admissum esse, cum ipsorum manu descripta sint exemplaria; neque ab illis, a quibus in Christiana fide instituti sunt, ejusmodi codices acceperint: nec ostendere possint exemplaria, ex quibus ista illa descriperunt. Quidam autem ex ipsis ne adulterare quidem Scripturas dignati sunt: sed legem ac prophetas absolute repudiantes, per illegitimam et impiam doctrinam, sub obtentu gratiæ in eluissimum exitii gurgitem delapsi sunt. Verum de his hactenus.

Finis libri quinti Historiæ ecclesiasticæ.

(7) Ἐπὶ αὐτῶν κατασκευασθέντα. Christophorus legit ὑπὸ αὐτοῦ, quomodo etiam Savilius ad oram sui codicis emendavit. Nostri tamen codices nihil mutant, et vulgata lectio confirmatur tum ex sequentibus, tum ex Theodorito. Nam Theodoritus in libro 11 *Hæreticarum fabularum*, cap. 5, hujus loci sensum ita expressit: Καὶ οὐδὲ τοῦτο συμφώνως αὐτοῖς δεδραγμένοι λέγει· ἀλλὰ ἄλλως μὲν τὸν Θεόδοτον, ἑτέρως δὲ τὸν Ἀσκληπιάδην. Καὶ Ἐρμόφιλον ἄλλως, καὶ τὸν Ἀπολλωνίδην ἑτέρως· καὶ τούτων δὲ ἕκαστον ἐπιδιορθώσεις τῶν οἰκείων ποιήσασθαι. Ex quibus apparet, Theodoritum hic legisse in plurali numero, τὰ πρότερον ὑπὸ αὐτῶν κατασκευασθέντα. Ipsa tamen orationis consequentia poscere videtur, ut ὑπὸ αὐτοῦ potius scribatur. De solo enim Apollonide id affirmat Caius, seu quis alius auctor fuit *Parti labyrinthi*, illum scilicet duas editiones composuisse sacrarum Librorum, quarum posterior multum a priore differret.

(8) Καὶ παρ' ὧν κατηχήθησαν. Tota hæc pericope usque ad verba illa μὴ ἔχωσι, deest in codice

A a se emendatas esse dicentes. Atque id a me non falso eis objici, quisquis voluerit facile cognoscat. Nam si quis exemplaria illorum undique conquistata simul inter se contulerit, inveniet profecto illa inter se plurimum dissentire. Certe Asclepiadoti exemplaria non conveniunt 198 cum illis quæ sunt Theodoti. Multa porro hujusmodi exemplaria nancisci licet, propterea quod discipuli illorum studiose perscripserunt ea quæ a magistris suis, ut ipsi dicunt, emendata, hoc est corrupta fuerant. Jam Hermophili exemplaria cum illis quæ dixi, minime consentiunt. Ea vero quæ dicuntur Apollonidis ne secum quidem ipsa concordant. Nam illa quæ prius ediderat, cum illis quæ postea invertit atque luxavit, conferre quilibet potest, atque inter se dissonantia deprehendere. Quantæ porro audaciæ sit ejusmodi facinus, ne ipsos quidem ignorare credibile est. Aut enim sacras Scripturas a sancto Spiritu dictatas esse non credunt, ac proinde infideles sunt: aut semetipsos Spiritu sancto sapientiores esse existimant, ac proinde quid aliud sunt quam dæmoniacy? Neque enim negare possunt hoc facinus a se admissum esse, cum ipsorum manu descripta sint exemplaria; neque ab illis, a quibus in Christiana fide instituti sunt, ejusmodi codices acceperint: nec ostendere possint exemplaria, ex quibus ista illa descriperunt. Quidam autem ex ipsis ne adulterare quidem Scripturas dignati sunt: sed legem ac prophetas absolute repudiantes, per illegitimam et impiam doctrinam, sub obtentu gratiæ in eluissimum exitii gurgitem delapsi sunt. Verum de his hactenus.

Regio, nec admodum necessaria mihi videtur. Habetur tamen in vetustissimo codice Maz., Med. ac Fuk. et in interpretatione Rufini.

(9) Ἀνόμου καὶ ἀθέου διδασκαλίας. Subaudienda videtur præpositio, intelligendusque locus quasi scriptum sit ἐνεκα vel διὰ τῆς ἀνόμου καὶ ἀθέου διδασκαλίας. Ita fere Langus et Musculus hunc locum interpretati sunt, melius profecto quam Christophorus. Male etiam Rufinus vertit, et obtenta impiæ hujus assertionis, quasi Græca sic construenda sunt: ἀνόμου καὶ ἀθέου διδασκαλίας προφάσει. Atqui προφάσει χάριτος dixit Eusebius. Quippe hæretici illi, obtentu gratiæ quæ per Evangelium donata est, legem ac prophetas repudiabant. Unde eorum doctrina merito ἀνομος et ἀθεος dicitur: ἀνομος eo quod legem rejicerent; ἀθεος eo quod prophetas unius ac veri Dei nuntios repudiarent.

(10) Ἱστορεῖσθω. In optimo codice Mazarino scriptum est ἱστορήσθω, cui lectioni suffragatur etiam codex Fuketianus.

ΕΥΣΕΒΙΟΥ
ΤΟΥ ΠΑΜΦΙΛΟΥ
ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΤΟΜΟΣ Ζ΄.

EUSEBII PAMPHILI
HISTORIÆ ECCLESIASTICÆ
LIBER SEXTUS.

ΤΑΔΕ ΚΑΙ Η ΕΚΤΗ ΠΕΡΙΕΧΕΙ ΒΙΒΛΟΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ
ΙΣΤΟΡΙΑΣ.

- α'. *Περὶ τοῦ κατὰ Σεβῆρον διωγμοῦ.*
- β'. *Περὶ τῆς Ὀριγένους ἐκ παιδὸς ἀσκήσεως.*
- γ'. *Ὡς κομιδῇ νέος ὢν, τὸν Χριστοῦ λόγον ἐπέρ-
σθενεν.*
- δ'. *Ὅσοι δι' αὐτοῦ κατηχηθέντες προήχθησαν
μάρτυρες.*
- ε'. *Περὶ Ποταμιατικῆς.*
- ς'. *Περὶ Κλήμεντος τοῦ Ἀλεξανδρέως.*
- ζ'. *Περὶ Ἰουδα συγγραφέως.*
- η'. *Περὶ τοῦ τολμηθέντος Ὀριγένει.*
- θ'. *Περὶ τῶν κατὰ Νάρκισσον παραδύλων.*
- ι'. *Περὶ τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις ἐπισκόπων.*
- ια'. *Περὶ Ἀλεξάνδρου.*
- ιβ'. *Περὶ Σαραπίωνος καὶ τῶν φερομένων αὐτοῦ
λόγων.*
- ιγ'. *Περὶ τῶν Κλήμεντος συγγραμμάτων.*
- ιδ'. *Ὅπως ἐμνημόνευσεν ὁ αὐτὸς Γραφῶν.*
- ιε'. *Περὶ τοῦ Ἡρακλῆ.*
- ισ'. *Ὅπως Ὀριγένης περὶ τὰς θείας ἐσπουδάκει
Γραφάς.*
- ις'. *Περὶ Συμμάχου τοῦ ἐρμηνεύου.*
- ιη'. *Περὶ Ἀμβροσίου.*
- ιθ'. *Ὅσα περὶ Ὀριγένους μνημονεύεται.*
- κ'. *Ὅσοι τῶν τηλικάδε φέρονται λόγοι.*
- κα'. *Ὅσοι κατὰ τοῦσδε ἐπίσκοποι ἐγνωρίζον-
το.*
- κβ'. *Ὅσα τῶν Ἰππολύτου εἰς ἡμᾶς ἦλθεν.*
- κγ'. *Περὶ τῆς Ὀριγένους σπουδῆς, καὶ ὡς τοῦ*

- A** *ἐκκλησιαστικοῦ πρεσβείου ἠξιώθη.*
- κδ'. *Τίνα ἐπὶ τῆς Ἀλεξανδρείας ἐξηγήσατο.*
- κε'. *Ὅπως τῶν ἐνδιαθήκων Γραφῶν ἐμνημόνευ-
σεν.*
- κς'. *Ὡς Ἡρακλῆς τὴν Ἀλεξανδρέων ἐπισκοπὴν
διεδέξατο.*
- κζ'. *Ὅπως αὐτὸν ἐφῶν οἱ ἐπίσκοποι.*
- κη'. *Περὶ τοῦ κατὰ Μαξιμίνον διωγμοῦ.*
- κθ'. *Περὶ Φαβιανοῦ, ὡς Ῥωμαίων ἐπίσκοπος ἐκ
θεοῦ παραδόξως ἀνεδείχθη.*
- λ'. *Ὅσοι γεγόνασιν Ὀριγένους φοιτηταί.*
- λα'. *Περὶ Ἀφρικανοῦ τοῦ χρονογράφου.*
- λβ'. *Τίνα Ὀριγένης ἐν Καισαρείᾳ τῆς Παλαι-
στίνης ἐξηγήσατο, καὶ ὅσα.*
- λγ'. *Περὶ τῆς Βηρύλλου παρατροπῆς.*
- λδ'. *Τὰ κατὰ Φίλιππον Καίσαρα.*
- λε'. *Ὡς Διονύσιος Ἡρακλῆ τὴν ἐπισκοπὴν δι-
εδέξατο.*
- λς'. *Ὅσα ἄλλα ἐσπουδασταὶ τῷ Ὀριγένει.*
- B** *λς'. Περὶ τῆς τῶν Ἀράβων διαστάσεως.*
- λη'. *Περὶ τῆς Ἐλευσαίων αἰρέσεως.*
- λθ'. *Περὶ τοῦ κατὰ Δέκιον διωγμοῦ, καὶ ὅσα Ὀρι-
γένους πέπονθεν.*
- μ'. *Περὶ τῶν Διονυσίῳ τῷ ἐπισκόπῳ συμβλή-
των.*
- μα'. *Περὶ τῶν ἐπ' αὐτῆς Ἀλεξανδρείας μαρτυρη-
σάντων.*
- μβ'. *Περὶ ὧν ἄλλων ὁ Διονύσιος ἱστορεῖ.*

IN SEXTO ECCLESIASTICÆ HISTORIÆ LIBRO
HÆC CONTINENTUR.

- I. *De persecutione sub Severo.*
- II. *De Origenis a puero institutione.*
- III. *Quomodo adhuc admodum adolescens verbum
Dei prædicabat.*
- IV. *Quot ab illo fidei rudimentis instituti, ad mar-
tyrium evecti sint.*
- V. *De Potamiæna.*
- VI. *De Clemente Alexandrino.*
- VII. *De Juda scriptore.*
- VIII. *De Origenis audaci facinore.*

- IX. *De miraculis Narcissi.*
- X. *De Hierosolymorum episcopis.*
- XI. *De Alexandro.*
- XII. *De Serapione, et de ejus qui exstant libris.*
- XIII. *De Clementis operibus.*
- XIV. *Quorum sacræ Scripturæ librorum idem Cle-
mens meminerit.*
- XV. *De Heracla.*
- XVI. *Quantum studium Origenes in divinis Scriptis
collocaverit.*

- XVII. *De Symmacho interprete.*
 XVIII. *De Ambrosio.*
 XIX. *Quæ de Origene a gentilibus commemorata sint.*
 XX. *Quinam scriptorum ejus ætatis libri ad nos pervenerint.*
 XXI. *Quinam eo tempore episcopi claruerunt.*
 XXII. *Quæ Hippolyti opera ad nos pervenerint.*
 XXIII. *De Origenis studio : et quomodo presbyterii honorem adeptus est.*
 XXIV. *Quænam Alexandriæ interpretatus sit.*
 XXV. *Qualiter libros utriusque Testamenti recensent.*
 XXVI. *Quomodo Heraclius Alexandrinum suscepit episcopatum.*
 XXVII. *Qualiter episcopi Origenem suscipiebant.*
 XXVIII. *De persecutione sub Maximino.*
 XXIX. *De Fabiano, qualiter Romanorum episcopus diuinitus designatus est.*
 XXX. *Qui fuerint Origenis discipuli.*
 XXXI. *De Africano temporum scriptore.*

- A XXXII. *Quot et quos Origenes Cæsareæ in Palæstina commentarios scripsit.*
 XXXIII. *De errore Berylli.*
 XXXIV. *De Philippo Cæsare.*
 XXXV. *Quomodo Dionysius Heraclæ in episcopatu successit.*
 XXXVI. *Quot præterea libri ab Origene lucubrati sunt.*
 XXXVII. *De Arabum discordia.*
 XXXVIII. *De hæresi Helcesaitarum.*
 XXXIX. *De persecutione Decii : et quæ passus est Origenes.*
 XL. *De his quæ Dionysio episcopo acciderunt.*
 XLI. *De iis qui Alexandriæ martyrium subierunt.*
 XLII. *De aliis a Dionysio commemoratis.*
 XLIII. *De Novato, cujusmodi moribus fuerit : et de ejus hæresi.*
 XLIV. *Narratio Dionysii de Serapione.*
 XLV. *Epistola Dionysii ad Noratum.*
 XLVI. *De aliis Dionysii epistolis.*

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α΄.

Περὶ τοῦ κατὰ Σεβήρον διωγμοῦ (Nic. H. E. v, 2).

Ὁς δὲ καὶ Σεβήρος διωγμὸν κατὰ τῶν Ἐκκλησιῶν ἐκίνει, λαμπρὰ μὲν τῶν ὑπὲρ εὐσεβείας ἀθλητῶν ἐν ἀπάσαις ταῖς Ἐκκλησίαις κατὰ πάντα τόπον ἀπετελεῖτο μαρτύρια, μάλιστα δ' ἐπλήθυνεν ἐπ' Ἀλεξανδρείας· τῶν ἀπ' Αἰγύπτου καὶ Θεβαίδος ἀθλητῶν ἀριστινῶν αὐτόθι ὥσπερ ἐπὶ μέγιστον Θεοῦ παραπομπόμενον στάδιον, διὰ καρτερικωτάτης τε ποικίλων βασάνων καὶ θανάτου τρόπων ὑπομονῆς, τοῦ κατὰ Θεοῦ στεφάνους ἀναδουμένου. Ἐν οἷς καὶ Λεωνίδης ὁ λεγόμενος Ὀριγένους πατὴρ τὴν κεφαλὴν ἀπομηθεῖς, νέον κομιδῇ καταλείπει τὸν παῖδα· ὃς δὴ ὑπὸ τῆς ἐξ ἐκείνου περὶ τὸν θεῖον λόγον (11) προαιρέσεως ἦν, οὐκ ἀκαιρον διὰ βραχείων διελθεῖν, τῷ μάλιστα πολλὸν εἶναι παρὰ τοῖς πολλοῖς τὸν περὶ αὐτοῦ βεβοημένον λόγον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β΄.

Περὶ τῆς Ὀριγένους ἐκ παιδὸς ἀσκήσεως (Nic. H. E. v, 3).

Πολλὰ μὲν οὖν ἂν τις εἴποι, τὸν βίον τοῦ ἀνδρὸς ἐν σχολῇ παραδοῦναι διὰ γραφῆς πειρώμενος, δεῖοτο δ' ἂν καὶ ἰδίως ὑποθέσεως ἢ περὶ αὐτοῦ σύνταξις. Ὅμως δ' ἡμεῖς ἐπὶ τοῦ παρόντος ἐπιτεμνόμενοι τὰ πλεῖστα, διὰ βραχείων ὡς οἶόν τε ὀλίγα ἄττα τῶν περὶ αὐτὸν διελευσόμεθα, ἐκ τινων ἐπιστολῶν καὶ ἱστορίας τῶν καὶ εἰς ἡμᾶς τῷ βίῳ πεφυλαγμένων αὐτοῦ γνωρίμων, τὰ δηλούμενα φέροντες. Ὀριγένους (12) καὶ τὰ ἐξ αὐτῶν, ὡς εἰπεῖν, σπαργάνων ἀξιωματικωτέρων μοι εἶναι δοκεῖ. Δέκατον μὲν γὰρ ἐπεῖγε Σεβήρος τῆς βασιλείας ἔτος, ἤγαίτο δὲ Ἀλεξανδρείας καὶ τῆς λοιπῆς

(11) *Περὶ τὸν θεῖον λόγον.* Rufinus *divinæ legis studia*, Christophorus *sacrarum Litterarum studium* interpretatur. Musculus vero *divinam doctrinam* vertit. Nicephorus in libro v hæc ex Eusebio describens, *λερὸν λόγον* posuit. Observavi autem Eusebium, quoties de Evangelio seu de religione Christiana loquitur, θεῖον λόγον in singulari solitum esse dicere. De Scripturis vero sanctis cum loquitur θεῖους λόγους appellare. Sic in cap. 3 hujus libri τὴν εἰς τὸν θεῖον λόγον πῶστιν, et cap. 5, in fine.

(12) *Vulg. φέροντες Ὀριγένους.* Post vocem φέροντες ponendum est punctum. Deinde scribendum a

B

201 CAPUT I.

De persecutione sub Severo.

Porro cum Severus persecutionem adversus Ecclesias excitasset, per omnes quidem ubique locorum ecclesias ab athletic pro pietate certantibus illustria sunt confecta martyria. Præcipue tamen Alexandriæ increbuerunt, cum ex universa Ægypto ac Thebaide lectissimi pugniles eo tanquam in amplissimum Dei stadium deducerentur, et cujusquemodi tormenta mortesque invicto animo perpassi, immortales a Deo coronas acciperent. Inter quos Leonides qui Origenis pater fuisse dicitur, capite truncatus, supradictum filium admodum adolescentem reliquit. Qui quanto animi impetu erga divinam fidem jam inde ab illa ætate fuerit affectus, non erit intempestivum paucis commemorare, præsertim cum ejus fama multis multorum hominum sermonibus celebretur.

CAPUT II.

De Origenis a puero institutione.

Quod si quis vitam illius viri accurate et per otium velit litteris tradere, longa profecto oratione opus esset : idque argumentum proprium opus flagitaret. Verum nos in præsentiarum pleraque in compendium redigentes, pauca quædam de illo quoad fieri potest brevissime referemus : partim ex quibusdam epistolis, partim ex sermonibus ejus discipulorum qui ad nostram usque ætatem superstites fuerunt, comperta in medium afferentes. Origenis res etiam a primis, ut ita dicam, incunabulis gesta, commemoratione dignæ mihi videntur. Igitur capite : Ὀριγένους καὶ τὰ ἐξαυτῶν, ὡς εἰπεῖν, σπαργάνων, etc., ut scribitur in codice Mazarino. Nec aliter legisse videtur Christophorus, cujus lectionem ac distinctionem nos hic libenti animo secuti sumus. Porro et illud monendum est, Origenis nomen in codd. Medicæ, Maz. et Fuk. semper cum aspiratione scribi, quomodo in Theodori Metochitæ *Commentariis* scriptum olim legere memini. Nec displicet hæc scriptura, nam Ὀριγένης dicitur quasi ὦρὶ γεννηθείς, id est, *mature genitus* ; cui contrarium est ἄωρὶ.

tor Severo annum imperii decimum agente, Alexandria et totius Ægypti præfecturam obtinente Læto, episcopatum vero Ecclesiarum illarum post Juliani obitum Demetrio recens adepto : cum persecutionis ardentissimum flagraret incendium, atque innumerabiles martyrio coronarentur, Origenis animum adhuc admodum pueri tanta cupido occupavit martyrii, ut se periculis ipsis objiceret, et prosilire ultro atque irruere ad certamen gestiret. Jamque mors illi sine dubio proxima imminabat, nisi cœlestis Dei Providentia plurimorum utilitati consulens, per matris ministerium impetum illius cohibuisset. Ac mater quidem primum verbis supplicando rogabat, ut materni affectus reverentia moveretur. Sed eum illum vehementius incitatum vidisset, ex quo patrem comprehensum in vinculis detineri intellexerat (quippe posthac toto animi impetu ad martyrium (ferebatur) abscondita omni illius veste, domi manere invitum coegit. Igitur ille nihil aliud sibi relictum esse animadvertens, cum supra ætatem cupiditas intenderetur : quietis impatiens, litteras ad patrem misit quibus illum ad martyrium vehementissime cohortabatur, his inter cœtera verbis eum admonens : « Cave, mi pater, ne nostra causa sententiam mutes. » Atque hoc primum puerilis ejus indolis, et sincerissimi erga divinam religionem affectus specimen a nobis commemoratum sit. Jam tum enim fidei nostræ doctrinam non vulgariter imbiberat, utpote in divinis Scripturis jam inde a puero exercitatus. Neque vero in his mediocriter erat versatus, cum præter liberalium disciplinarum studia, etiam sacris Litteris non perfuntorie pater illum erudivisset. Quippe ante Græcarum litterarum studium, sacris eum disciplinis exerceri præcipiebat : quosdam divinæ Scripturæ locos memoriæ mandare ac recitare quotidie illum jubens. Nec vero pueri animus ab

A Αιγύπτου Λαίτος, τῶν δὲ αὐτόθι παροικιῶν τὴν ἐπισκοπὴν νεωστὶ τότε μετὰ Ἰουλιανὸν Δημήτριος ὑπέλαβει. Εἰς μέγα δὴ οὖν τῆς τοῦ διωγμοῦ πυρκαϊᾶς ἀφθελίστης, καὶ μυρίων ὄσων τοῖς κατὰ τὸ μαρτύριον ἀναδουμένων στεφάνοις, ἔρωσ τοσοῦτος μαρτυρίου τὴν Ὀριγένους ἔτι κομιδῇ παιδὸς ὑπάρχοντος κατέχευε ψυχὴν, ὡς ὁμοίως τοῖς κινδύνοις χωρεῖν, προσηδῶν τε καὶ ὁρμῶν ἐπὶ τὸν ἀγῶνα προθύμως ἔχειν. Ἦδη γὰρ τοι μικρὸν ὄσον αὐτῷ καὶ τὰ τῆς ἀπὸ τοῦ βίου ἀπαλλαγῆς οὐ πάρῳ καθίστατο, μὴ οὐχὶ τῆς θείας καὶ οὐρανόθεν προνοίας εἰς τὴν πλείστον ὠφέλειαν διὰ τῆς αὐτοῦ μητρὸς ἐμποδῶν αὐτῷ τῆς προθυμίας (15) ἐνστάσης. Αὕτη μὲν οὖν τὰ μὲν πρῶτα λόγοις ἐκετεύουσα, τῆς περὶ αὐτὸν μητρικῆς διαθέσεως φειδῶ λαβεῖν παρεχάλει, σφοδρότερον δ' ἐπιτείναντα θεασαμένη, ὅτε γνοὺς ἄλλοτῶν τὸν πατέρα δεσμωτηρίῳ φυλάττεσθαι, ὅλος ἐγένετο τῆς περὶ τὸ μαρτύριον ὁρμῆς, τὴν πᾶσαν αὐτοῦ ἀποκρυψαμένην ἐσθῆτα, οἴκοι μένειν ἀνάγκην ἐπέηγεν. Ὁ δὲ, ὡς οὐδὲν ἄλλο πράττειν αὐτῷ παρῆν, τῆς προθυμίας ὑπὲρ τὴν ἡλικίαν ἐπιτεινομένης, οὐχ οἶδός τε ὧν ἡρεμεῖν, διαπέμπεται τῷ πατρὶ προτροπευτικωτάτην περὶ μαρτυρίου συντάξας ἐπιστολὴν (14), ἐν ἣ κατὰ λέξιν αὐτῷ παραίνει λέγων· « Ἐπεχε, μὴ δι' ἡμᾶς ἄλλο τι φρονήσης. » Τοῦτο πρῶτον τῆς Ὀριγένους παιδικῆς ἀγχινοίας, καὶ περὶ τὴν θεοσέβειαν γησιωτάτης διαθέσεως, ἀνάγκαστον ἔστω τεκμήριον. Καὶ γὰρ ἤδη καὶ τῶν τῆς πίστεως λόγων οὐ σμικρὰς ἀφορμὰς καταδέβλητο, ταῖς θείαις Γραφαῖς ἐξέτι παιδὸς ἐνησχημένος. Οὐ μετρίως γοῦν καὶ περὶ ταύτας ἐπεπόνητο, τοῦ πατρὸς αὐτῷ πρὸς τῆ τῶν ἐγκυκλίων παιδείᾳ (15), καὶ τούτων οὐ κατὰ πάρεργον τὴν φροντίδα πεποιημένου. Ἐξ ἄπαντος γοῦν αὐτὸν, πρὸ τῆς τῶν Ἑλληνικῶν μαθημάτων μελέτης, ἐνήγε τοῖς ἱεροῖς ἐνασκεισθαι παιδεύμασι, ἐκμαθήσεις καὶ ἀπαγγελίας ἡμέρας ἐκάστης αὐτὸν εἰσπραττόμενος. Οὐκ ἀπροαιρέτως δὲ ταῦτα ἐγένετο τῷ παιδί, ἀλλὰ καὶ ἔγαν προθυμώτατα περὶ ταῦτα πονοῦντι

(15) Ἐμποδῶν αὐτῷ τῆς προθυμίας. In libro Maximi ad marginem emendatum inveni, αὐτοῦ τῆ προθυμίας ἐνστάσης. Quod etiam Gruterus in libro suo annotaverat. Sed cum scripti codices nihil mutant, vulgatam lectionem retinendam esse arbitror. Τῆς προθυμίας igitur refertur ad adverbium ἐμποδῶν, quod genitivo conjungitur, et sic Græci loqui solent.

(14) Περὶ μαρτυρίου συντάξας ἐπιστολὴν. Codd. Med., Maz., Fuk. et Savil. vocem συντάξας addunt quæ ineditis antea deerat.

(15) Τῶν ἐγκυκλίων παιδεία. Græci ἐγκυκλίων μαθημάτων nomine liberales intelligunt disciplinas, quibus pueri instituebantur : mathematicam scilicet, grammaticam et rhetoricam. Philosophia vero eo nomine non continetur, quod innumeris scriptorum testimonio probari potest. Sic Diogenes Laertius in Zenone et in Chrysippo, et in Demacrito : Maximus Tyrius sermone 21 ; Clemens Alexandrinus in lib. II Stromatei, et Eusebius ipse in cap. 18, infra. Hinc est quod Ariston Ceus, nobilis philosophus, eos qui philosophiam contempnentis omne studium suum in illis ἐγκυκλίαις disciplinis collocabant, similes esse dicebat prociis Penelopes, qui a domina repulsi ad ancillas se convertiebant, ut refert Stobæus in sermone 32. Et ita quidem philosophi ab

illo disciplinarum orbe philosophiam semovebant. Rhetores vero etiam rhetoricam ex illo numero exhibebant. Ita Dionysius Halicarnassensis epistola ad Tiberonem de Thucydidis dotibus : Οὐ γὰρ ἀγοραῖος ἀνθρώποις, οὐδὲ ἐπιδηφροῖς ἢ χειροτέγγαις, ἀλλὰ ἀνδράσι διὰ τῶν ἐγκυκλίων μαθημάτων ἐπισηγορικῆν τε καὶ φιλοσοφίαν ἐγγλυθῶσιν. Theon sophista D in ipso exercitationum suarum exordio, postquam retulit veterum eloquentiæ magistrorum hanc fere fuisse sententiam, non nisi post philosophiæ studia condiscendam esse rhetoricam. Nunc vero, inquit, tantum abest, ut id præsent plerique, ὡστε οὐδὲ τῶν ἐγκυκλίων καλουμένων μαθημάτων ὅτιοῦν μεταλαμβάνοντες ἀπτοῦσιν ἐπὶ τὸ λέγειν. Sunt tamen qui ἐγκυκλίων nomine et rhetoricam et philosophiam ipsam comprehendant, ut Vitruvius in cap. 4, lib. 1, et Tzetzes in Chiliadibus. Sed eos falli puto. Nam nomen ipsum ἐγκύκλιος, vulgare aliquid et protritium significat. Hinc est quod apud Demosthenem ἐγκύκλιος λειτουργία dicuntur solemnæ et ordinariæ functiones, quæ distinguuntur a trierarchiis. Hæ namque gravissimæ erant et onerosissimæ. Recte igitur Ammonius De differentiis vocabulorum, Παῖς δὲ, inquit, ὁ διὰ τῶν ἐγκυκλίων μαθημάτων δυνάμενος λέγει. Vide scholiastem Aristophanis in Equitibus, pag. 297.

ὡς μὴδ' ἐξαρκεῖν αὐτῷ τὰς ἀπλᾶς καὶ προχειροῦς Ἀ τῶν ἱερῶν λόγων ἐντεῦξαι, ζητεῖν δέ τι πλέον καὶ βαθυτέρας ἤδη ἐξ ἐκείνου πολυπραγμασθῆναι θεωρίας ὥστε καὶ πράγματα παρέχειν τῷ πατρὶ, τί ἄρα ἐθέλοι δηλοῦν τὸ τῆς θεοπνεύστου Γραφῆς ἀναπυθανόμενος βούλημα. Ἐκείνος δὲ τῷ μὲν δοκεῖν εἰς πρόσωπον ἐπέπληττεν αὐτῷ, μὴδὲν ὑπὲρ ἡλικίαν μὴδὲ τῆς προφανοῦς διανοίας περαιτέρω τι ζητεῖν παραινῶν, ἰδίως δὲ παρ' αὐτῷ τὰ μεγάλα γεγηθῶς, τὴν μεγίστην ὠμολόγει τῷ πάντων ἀγαθῶν αἰτίῳ Θεῷ χάρις, ὅτι δὴ αὐτὸν τοιοῦδα πατέρα γενέσθαι παιδὸς ἤξιώσεν. Ἐπιστάντα δὲ ἤδη πολλὰκις εὐδοντι τῷ παιδί, γυμνάσαι μὲν αὐτοῦ τὰ στέργα φασίν, ὥσπερ δὲ θεοῦ Πνεύματος ἔνδον ἐν αὐτοῖς ἀφιερωμένου, φιλησαί τε πασμάκις, καὶ τῆς εὐτεχνίας μακάριον αὐτὸν ἡγήσασθαι. Ταῦτα καὶ ἕτερα τούτοις συγγενῆ περὶ παῖδα Β ὄντα τὸν Ὀριγένην γενέσθαι μνημονεύουσιν. Ὡς δὲ ἤδη αὐτῷ ὁ πατήρ μαρτυρίῃ τετελειώτο, ἐρημος ἅμα μητρὶ καὶ βοσχυτέροις ἀδελφοῖς τὸν ἀριθμὸν ἐξ, ἑπτακαίδεκατον οὐ πλῆρες ἔργων ἔτος καταλείπεται. Τῆς γε μὴν τοῦ πατρὸς παρουσίας τοῖς βασιλικῶς ταμείοις ἀναληφθεῖσης, ἐν σπάνει τῶν κατὰ τὸν βίον χρεῶν σὺν τοῖς προσήκουσι καταστάς, οἰκονομίας τῆς ἐκ Θεοῦ καταξιοῦται· καὶ τυγχάνει δεξιώσεως ὁμοῦ καὶ ἀναπαύσεως παρὰ τινι πλουσιωτάτῃ μὲν τὸν βίον καὶ τὰ ἄλλα περιφανεστάτῃ γυναικί, διαβόητόν γε μὴν ἄνθρωπε περιεπούση τῶν τότε ἐπὶ τῆς Ἀλεξανδρείας αἰρεσιωτῶν· τὸ γένος δ' ἦν οὗτος Ἀντιοχεύς· θετὸν δὲ αὐτὸν υἱὸν εἶχε σὺν αὐτῇ, καὶ ἐν τοῖς μάλιστα περιεῖπεν ἡ δεδηλωμένη. Ἀλλὰ τούτῳ γε ἐπάναγκες ὁ Ὀριγένης συνῶν, τῆς ἐξ ἐκείνου περὶ τὴν πίστιν ὀρθολογίας ἐναργῆ παρείχετο δείγματα· ὅτι δὴ μὲν οὐκ ἀπὸ τῆς ἀρεσκείας διὰ τὸ δοκοῦν ἱκανὸν ἐν λόγῳ τοῦ Παύλου· αὐτοῦ γὰρ ἦν ὄνομα τῷ ἀνδρὶ· συναγομένου παρ' αὐτῷ οὐ μόνον αἰρετικῶν, ἀλλὰ καὶ ἡμετέρων, οὐδὲ πώποτε προὔτραπη, κατὰ τὴν εὐχὴν αὐτῷ συστήναι, φυλάττων ἐξέτι παιδὸς κανόνα Ἐκκλησίας, βδελυττόμενος τε, ὡς αὐτῷ βήματι φησὶ που αὐτὸς, τὰς τῶν αἰρέσεων διδασκαλίαις. Προσχεθεὶς δὲ ὑπὸ τοῦ πατρὸς ἐν τοῖς Ἐλληγῶν μαθήμασιν, ἐκθυμότερόν τε καὶ μετὰ τὴν ἐκείνου τελευτὴν τῇ περὶ τοὺς λόγους ἀσκήσει ὅλον ἐπιδοῦς αὐτὸν, ὡς καὶ παρασκευὴν ἐπὶ τὰ γραμματικὰ μετρίαν ἔχειν (16), μετ' οὐ πολὺ τῆς τοῦ πατρὸς τελειώσεως τούτοις ἐπιδοκῶς αὐτὸν, εὐπόρει τῶν ἀναγκαίων, ὡς ἐν ἐκείνῃ τῇ ἡλικίᾳ, δαφιλῶς. vehementius addixisset, adeo ut sufficientem usum ac peritiam artis grammaticæ assecutus videretur: paulo post patris mortem eum artem professus, necessaria vitæ subsidia abunde, ut in illa ætate, sibi comparavit.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Ὡς κομῆθ' ἄρας ὦν τὸν Χριστοῦ λόγον ἐπέσβευσεν (Nic. H. E. v. 4, 5).

Σχολάζονται δὲ (17) τῇ διατριβῇ, ὡς που καὶ αὐτὸς

(16) *Metriam* ἔχειν. In codice Mediceo legitur οὐ μετρίαν, nec aliter in Mazarino codice, Fuk., et San. Paulo post scribendum est, ex iisdem codicibus, ὡς ἐν ἐκείνῃ τῇ ἡλικίᾳ δαφιλῶς. Quomodo etiam in codice Regio scriptum habetur.

(17) *Σχολάζονται* δέ. Ab his verbis inchoasi caput tertium, secutus distinctionem Rufini. At Chri-

stophorsonis, et caput hoc male distinxit, et verba quæ in titulo leguntur, perperam est interpretatus. Codex Fuk. caput hoc 3 orditur ab his verbis quæ leguntur paulo supra, τῆς γε μὴν τοῦ πατρὸς περιουσίας, etc. Sed nobiscum facit codex Regius, qui caput inchoat ab his verbis, Ἔτος δ' ἦγεν ὀκτωκαδέκατον, etc., paulo infra.

D 204 CAPUT III.

Quomodo adhuc admodum adolescens verbum Dei prædicavit.

Interea vero cum nemo superesset Alexandriae

qui tradendis fidei nostræ rudimentis operam daret, omnibus ob persecutionis metum pulsis ac fugatis, quidam ex gentilibus ipsum scholæ etiam tum vacantem atque affixum, ut de se alieubi scribit, adierunt, verbum Dei ex eo audituri. Inter quos primum fuisse testatur Plutarchum : qui post vitam honeste transactam, sacro etiam martyrio coronatus est. Secundum Heraclam ejusdem Plutarchi fratrem : qui cum ipse quoque philosophicæ vitæ ac districtioris cujusdam disciplinæ documenta plurima apud ipsum præbuisset, post mortem Demetrii Alexandrinæ urbis episcopatu dignus est habitus. Annum porro ætatis octavum decimum agebat tunc cum catechumenis instituendis præfectus est. Quo in munere maximos fecit progressus tempore persecutionum illarum quæ Aquila præfecturam gerente Alexandriæ contigerunt. Tunc siquidem apud universos fideles maximam nominis celebritatem adeptus est, ob sedula benevolentiam atque humanitatis officia, quæ omnibus sanctis Dei martyribus notis pariter atque ignotis promptissime exhibebat. Neque enim illis hactenus comes aderat, dum in vinculis essent, aut dum ad extremam usque sententiam interrogarentur : sed post latam quoque sententiam, cum sanctissimi martyres ad supplicium adducerentur, ipse incredibili fiducia præditus, et pericula ipsa provocans astabat. Adeo ut sæpenumero cum audacter accederet, et martyres summa cum libertate osculo salutaret, ab insana gentilium multitudine circumstante lapidibus jamjam obruendus videretur, nisi dextram divini Numinis semel adjutricem nactus, præter opinionem omnium evasisset. Eadem illa divina ac cœlestis gratia illum multis tunc insidiis appetitum ob fiduciam atque alacritatem in prædicanda Christi fide, alias iterum atque alias, nec dici potest quoties liberavit. Porro gentiles adeo cruentum ei bellum indixerant, ut in unum collecti ac conglobati domum in qua manebat, dispositis militibus obsiderent, ob multitudinem **205** eorum qui sacræ fidei rudimenta ab ipso percipiebant. Persecutionis autem furor tantopere adversus eum accendebatur in dies, ut tota Alexandrinorum civitas ulterius ipsum capere non posset ; dum ex aliis quidem ædibus in alias migrat : undique vero exagitatus fugatur, propter

(18) *Μετὰ τὸ βιώραι.* Hujus verbi vim ac proprietatem non intellexerunt interpretes. Βιοῦν Christiani scriptores dixerunt pro eo quod est *sæcularem vitam agere*. Sic Epiphanius in hæresi Dosithiorum, et in hæresi L, ut notavit vir doctissimus D. Petavius in cap. 5 *Miscellanearum exercitationum*, quas ad calcem Juliani edidit. Quippe βίος *sæculum* est, ut præter locos ibidem a Petavio citatos docet Chrysostomus in homilia 9, *De elemosyna et decem virginibus*, παρθένος ἀποταξάμενη τῷ βίῳ. Sozomenus in lib. vii, cap. pnnulti, Ζήνων δὲ ἔτι νέος ὢν, βίῳ καὶ γάμῳ ἀπαγορεύσας, et in lib. viii, cap. 25. Hinc est quod Chrysostomus in *Epistola Pauli ad Romanos*, homilia 23, non longe ab initio βωτικῶς vocat homines sæculares, quos vulgo laicos dicimus, eosque a presbyteris distinguit et monachis, δεικνὺς ὅτι ταῦτα διατάσσεται καὶ ἱερῶσι, καὶ

A ἑγγράφως ἱστορεῖ, μηδὲνός τε ἐπὶ τῆς Ἀλεξανδρείας τῷ κατηχεῖν ἀνακειμένου, πάντων δὲ ἀπειληθέντων ὑπὸ τῆς ἀπειλῆς τοῦ διωγμοῦ, προσήεσαν αὐτῷ τινες ἀπὸ τῶν ἐθνῶν ἀκουσόμενοι τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ. Ὡν πρῶτον ἐπισημαίνεται γεγονέναι Πλουτάρχον, ὃς μετὰ τὸ βιώσαι (18) καλῶς, καὶ μαρτυρίῳ θείῳ κατεκοσμήθη· δεύτερον Ἡρακλᾶν τοῦ Πλουτάρχου ἀδελφόν, ὃς δὴ καὶ αὐτὸς παρ' αὐτῷ πλείστην φιλοσόφου βίου καὶ ἀσκήσεως ἀπόδειξιν παρασχών, τῆς Ἀλεξανδρέων μετὰ Δημητρίου ἐπισκοπῆς ἀξιοῦται. Ἔτος δ' ἦγεν ὀκτωκαίδέκατον, καθ' ὃ τοῦ τῆς κατηχήσεως προέστη διδασκαλείου. Ἐν ᾧ καὶ προκόπτει ἐπὶ τῶν κατὰ Ἀκύλαν τῆς Ἀλεξανδρείας ἡγούμενον διωγμῶν, ὅτε καὶ μάλιστα διαβόητον ἐκτίησται παρὰ πᾶσι τοῖς ἀπὸ τῆς πίστεως ὀρμωμένοις τούνομα· δι' ἣν ἐνεδείκνυτο πρὸς ἅπαντας τοὺς ἁγίους ἀγνώστας καὶ γνωρίμους μάρτυρας δεξιῶσιν τε καὶ προθυμίαν. Οὐ μόνον γὰρ ἐν δεσμοῖς τυγχάνουσιν, οὐδὲ μέχρις ὑστάτης ἀποφάσεως ἀνακρινόμενοι συνῆν, ἀλλὰ καὶ μετὰ ταύτην ἀπαγομένοις τὴν ἐπὶ θανάτῳ τοῖς ἁγίοις μάρτυσι πολλῇ τῇ παρρησίᾳ χρώμενος, καὶ ὁμῶσε τοῖς κινδύνους χωρῶν· ὥστε ἦδη αὐτὸν προσιδόντα θαρσαλέως, καὶ τοὺς μάρτυρας μετὰ πολλῆς παρρησίας φιλήματι προσαγορεύοντα, πολλάκις ἐπιμανεῖς ὃ ἐν κύκλῳ τῶν ἐθνῶν δῆμος, μικροῦ δεῖν κατέλευσεν, εἰ μὴ τῆς θείας δεξιᾶς βοήθου καθάπαξ τυγχάνων, παραδίξως διεδιδρασκεν. Ἡ δ' αὐτῆς θείας καὶ οὐράνιους χάρις, ἄλλοτε πάλιν καὶ πάλιν, καὶ οὐδ' ἔστιν ὁσάκις εἰπεῖν, τῆς ἄγαν περὶ τὸν Χριστοῦ λόγον προθυμίας τε καὶ παρρησίας ἔνεκεν, τηλικαῦτα ἐπιβουλεύομενον αὐτὸν διεψύλαττε. Τοσοῦτος δ' ἦν ἄρα τῶν ἀπίστων ὁ πρὸς αὐτὸν πόλεμος, ὡς καὶ συστρωφᾶς ποιησαμένους (19), στρατιώτας αὐτῷ περὶ τὸν οἶκον ἔνθα κατέμενε, ἐπιστῆσαι, διὰ τὸ πλῆθος τῶν τὰ τῆς ἱερᾶς πίστεως κατηχουμένων παρ' αὐτῷ. Οὕτω δὲ ὁσημέραι ὁ κατ' αὐτοῦ διωγμὸς ἐξέκαετο, ὡς μηκέτι χωρεῖν αὐτὸν τὴν πᾶσαν Ἀλεξανδρέων πόλιν, οἴκους μὲν ἐξ οἴκων ἀμείβοντα, πανταχόθεν δὲ ἐλαυνόμενον τῆς πληθύος ἔνεκεν τῶν δι' αὐτοῦ τῆς θείας προσιδόντων διδασκαλίας· ἐπεὶ καὶ τὰ κατὰ πρᾶξιν ἔργα αὐτῷ, γησιωτικῆς φιλοσοφίας κατορθώματα εὐ μάλα θαυμαστά περιεῖχεν. Οἷον γοῦν τὸν λόγον, τοιοῦδε φασὶ τὸν τρόπον, καὶ οἷον τὸν τρόπον, τοιοῦδε καὶ τὸν λόγον ἐπεδείκνυτο. Διὸ δὴ μάλιστα συναιρομένης αὐτῷ δυνάμει θείας, μυρίους ἐνήγει ἐπὶ τὸν αὐτοῦ ζῆλον. Ἐπειδὴ δὲ ἕωρα φοιτητὰς ἦδη

D μοναχοῖς, οὐκ ἐπὶ τοῖς βωτικῶς μόνον. Porro eo quem dixi sensu accipiendum hic esse verbum βιώσαι, docent sequentia. Ex duobus enim Origenis discipulis, alterum in sæculo honestissime vixisse dicit, alterum vero, Heraclam nomine, clericum fuisse. Id enim sonant hæc verba, πλείστην καὶ φιλοσόφου βίου καὶ ἀσκήσεως ἀπόδειξιν παρασχών.

(19) *Συστρωφᾶς ποιησαμένους.* Supple τοὺς ἀπίστους. At Rufinus et Christophorus hæc verba referunt ad vocem στρατιώτας, male, ut opinor. Neque enim Græcæ linguæ proprietas hunc sensum admittit. Nicephorus vero pessime hunc locum accepit, quasi discipuli Origenis, vim efferatæ plebis veriti, militare præsidium ad sui tutelam asciverint. In codd. Maz. et Med. post verbum ποιησαμένους apposita est subdistinctio, optime.

πλείους προσιώντας, αὐτῷ μόνῳ τῆς τοῦ κατηγεῖν διατριβῆς ὑπὸ Δημητρίου τοῦ τῆς Ἐκκλησίας προεστῶτος ἐπιτετραμμένης, ἀσύμφωνον ἠγησάμενος τὴν τῶν γραμματικῶν λόγων διδασκαλίαν τῇ πρὸς τὰ θεῖα παιδεύματα ἀσκήσει, μὴ μελλήσας, ἀπορρήγνυσιν ἅτε ἀνοφελῆ καὶ τοῖς ἱεροῖς μαθήμασιν ἐναντίαν τὴν τῶν γραμματικῶν λόγων διατριβήν. Εἶτα λογισμῷ καθήκοντι ὡς ἂν μὴ γένοιτο τῆς παρ' ἐτέρων ἐπικουρίας ἐνδεής, ὅσαπερ ἦν αὐτῷ λόγων ἀρχαίων πρότερον συγγράμματα (20) φιλοκάλως ἐσπουδασμένα μεταδούς, τοῖς ὑπὸ τοῦ ταῦτα ἐωνημένου φερομένοις αὐτῷ τέσσασιν ὁβολοῖς τῆς ἡμέρας ἤρκετο, πλείστοις τε ἔπειτα τοῦτον φιλοσοφῶν διετέλει τὸν τρόπον, πάσας ὕλας νεωτερικῶν ἐπιθυμιῶν ἑαυτοῦ περιαιρούμενος, καὶ διὰ πάσης μὲν ἡμέρας οὐ σμικροῦς ἀσκήσεως καμάτους ἀνατλῶν, καὶ τῆς νυκτὸς δὲ τὸν πλείονα χρόνον ταῖς τῶν θεῶν Γραφῶν ἑαυτὸν ἀνατιθεὶς μελέταις, βίῳ τε ὡς ἐνὶ μάλιστα ἐγκαρτερῶν φιλοσοφῶν τῶν, τοτὲ μὲν τοῖς ἐν αἰαίταις γυμνασίοις ἐνασκούμενος, τοτὲ δὲ μεμετρημένοις τοῖς κατὰ τὸν ὕπνον καιροῖς, οὗ μεταλαμβάνειν οὐδ' ὅλως ἐπὶ στρωμνῆς, ἀλλ' ἐπὶ τοῦδαφος διὰ σπουδῆς ἐποιεῖτο. Πάντων δὲ μάλιστα τὰς εὐαγγελικὰς τοῦ Σωτῆρος φωνὰς φυλακτεῖς εἶναι ᾤετο δεῖν, τὰς τε περὶ τοῦ μὴ δούχιτῶνας μὴδ' ὑποδέχασθαι χρᾶσθαι παραινούσας, μὴδὲ μὴν ταῖς περὶ τοῦ μέλλοντος χρόνου φροντίσι κατατρίβεσθαι. Ἄλλὰ καὶ μείζονι τῆς ἡλικίας προθυμίᾳ χρώμενος, ἐν ψύχει καὶ γυμνότητι διακαρτερῶν, εἰς ἄκρον τε ὑπερβαλλούσης ἀκτιμοσύνης ἐλαύνων, τοὺς ἀμφ' αὐτὸν εἰς τὰ μάλιστα κατέπληττε· μυρίους μὲν ὄσους λυπῶν εὐχομένους αὐτῷ κοινοῦναι τῶν ὑπαρχόντων, δι' οὓς ἑώρων αὐτὸν εἰσφέροντα περὶ τὴν θεῖαν διδασκαλίαν καμάτους. Οὐ μὴν αὐτός γε ἐνδιδοὺς ταῖς καρτερίαις, λέγεται γούν καὶ πλείονων ἐτῶν γῆν πεπιτηκέναι, μὴδὲν μὴδαμῶς κεχηρμένους ὑποδέχασθαι, ἀλλὰ καὶ οἴνου χρήσεως καὶ τῶν ἄλλων παρὰ τὴν ἀνγκαίαν τροφήν πλείστοις ἔτεσιν ἀπεσχημένος, ὥστε ἦδη εἰς κίνδυνον ἀνατροπῆς καὶ διαφθορᾶς τοῦ θώρακος (21) περιπεσεῖν. Τοιαῦτα δὲ φιλοσόφου βίου τοῖς θεωμένοις παρέχων ὑποδείγματα, εἰκότως ἐπὶ τὸν ὁμοῖον αὐτῷ ζῆλον πλείους παρῴρμα τῶν φοιτητῶν, ὥστε ἦδη καὶ τῶν ἀπίστων ἐθνῶν, τῶν τε ἀπὸ παιδείας καὶ φιλοσοφίας, οὐ τοὺς τυχόντας ὑπάγεσθαι τῇ δι' αὐτοῦ διδασκαλίᾳ (22)· οἷς καὶ αὐτοῖς γνησίως ἐν βίβει ψυχῆς τὴν εἰς τὸν θεῶν λόγον πίστιν δι' αὐτοῦ παραδεχομένους, διαπρέπειν συνέβαινε κατὰ τὸν τότε τοῦ διωγμοῦ καιρὸν, ὡς καὶ τινὰς αὐτῶν ἀλόντας, μαρτυρῶν τελεωθῆναι.

lissime abstinuit : usque adeo ut pectus ipsius inderet. Hujusmodi ergo philosophicæ vitæ exempla ad imitationem sui merito provocavit : ita ut multi ex gentilibus tum in omni genere doctrinæ,

A ingentem numerum eorum quos ipse ad doctrinam divinæ fidei pertrahebat. Quippe quotidiani ejus actus, verissimæ cujusdam philosophiæ et admirabilis disciplinæ absolutissimæ opera videbantur. Atque, ut vulgo dicitur, qualis oratio, talis ejus vita : qualis vita, talis oratio ejus fuit. Quam potissimum ob causam cum divina virtus eum adjuvaret, alios quoque innumerabiles ad imitationem sui provocavit. Cum vero plures quotidie discipulos accedentes videret, propterea quod catechumenorum institutio ipsi soli mandata fuerat a Demetrio episcopo : ratus grammaticæ artis professionem cum divinæ fidei institutione minime consentire, scholam grammaticæ litteraturæ, utpote inutilem et sacris disciplinis contrariam, sine ulla cunctatione abjecit. Deinde prudenti consilio usus, ne alieno subsidio opus haberet, venditis priscæ doctrinæ voluminibus quæ penes se habebat elegantissimæ elaborata, contentus fuit quatuor obolis qui ab emptore voluminum ipsi in dies singulos pendebantur. Hujusmodi disciplina et plane philosophica ratione vivendi, pluribus deinceps annis uti perseveravit, omnes juvenilium cupiditatum illecebras undique submovens. Ac diurno quidem tempore gravissimos cujusquemodi exercitationum labores tolerabat : noctis vero maximam partem divinarum Scripturarum studiis impendebat, severissimæ quoque poterat philosophiæ legibus institutisque semetipsum cocercens. Quippe interdiu quidem juniorum exercitationibus insudabat : noctu vero somni spatium dimetiebatur, eumque non in strato, sed super nudo solo capere satagebat. Maxime vero evangelica illa Servatoris nostri præcepta observanda esse ducebat, quibus monemur, tum ne duas tunicas habeamus, neve calceamentis utamur ; tum ne de crastino nimium solliciti nosmetipsos excruciemus. Sed et majore quam ætas ferebat animi ardore, in frigore ac nuditate perstans, et ad summum evangelicæ paupertatis culmen evectus, familiares suos ingenti admiratione percussit. Ac multos quidem ex ipsis incredibili dolore affecit, qui bona sua cum ipso partiri optabant, cum illum divinæ prædicationis gratia tantos labores sustinentem viderent. Verumtamen de vigore tolerantiae nihil unquam remisit. Multos item per annos nudis vestigiis ambulasse dicitur, nullo penitus calceamento usus. Vino quoque et aliis rebus quæ ad victum minus necessariæ sunt, diu gravissimum subversionis labisque discrimen incipiens omnibus spectanda præbens, plures ex discipulis

videtur intellexisse.

(21) Τοῦ θώρακος. Recte Rufinus et Christophorus stomachum verterunt ; nam *subversio stomachi* proprie dicitur a Dioscoride et Galeno.

(22) Τῇ δι' αὐτοῦ διδασκαλίᾳ. Codex Medicæus habet τῇ αὐτοῦ, rectius. Nam δι' αὐτοῦ ex sequente linea huc irrepsisse videtur. Regius tamen et Maz. codex nihil mutant. In Fuk. scriptum est, τῇ αὐτοῦ διδασκαλίᾳ.

(20) Λόγων ἀρχαίων συγγράμματα. Rufinus *Bibliothecani gentilium scriptorum* interpretatur, melius quam Christophorus, qui hunc locum Eusebii de solis veterum oratorum libris accepit. Quasi vero λόγοι de solis orationibus dicantur, non eīanυ de grammatica et philosophia ; aut quasi Origenes oratorum libros duntaxat, non autem grammaticorum distraxerit. Musculus quosdam excerptorum libros ab ipso Origene compositos

tum in philosophia præstantissimi, ejus se magisterio submitterent. Qui cum fidem Christi sincere atque intimo mentis affectu ab ipso accepissent, persecutionis illius tempore inclaruerunt: usque adeo ut quidam ex ipsis comprehensi, martyrio perfuncti sint.

CAPUT IV.

A

Quot ab illo fidei rudimentis instituti, ad martyrium evecti sint.

Horum primus fuit is, quem paulo supra memoravimus, Plutarchus. Qui cum ad mortem duceretur, iterum hic de quo loquimur Origenes, dum Plutarcho ad extremum usque vitæ terminum individuus adhæret, parum absuit quin ab illius occideretur civibus, utpote qui necis illius auctor fuisset. Verum divina providentia tunc quoque illum conservavit. Post Plutarchum secundus est Origenis discipulis martyr fuit Serenus: qui fidem quam acceperat, igne examinatam ac probatam exhibuit. Tertius ex eadem schola martyr exstitit Heraclides, ac deinde quartus Heron: ambo securi percussi. Prior dum adhuc esset catechumenus, alter vero neophytus. Præter hos quintus ex eodem auditorio Christianæ pietatis athleta, victor renuntiatus est Serenus priori illi cognominis: qui cum plurimos cruciatus fortissime pertulisset, tandem capite truncatus fuisse dicitur. Sed et ex mulierum numero Herais quædam, adhuc catechumena, per ignem, ut ipse alicubi dicit, baptismum adepta, ex hac luce migravit.

207 CAPUT V.

De Potamiæna.

Septimus inter hos recenseatur Basilides, is qui celeberrimam illam Potamiænam ad supplicium abduxit. Cujus quidem mulieris fama apud earum regionum incolas etiamnum pervulgata est, quippe quæ pro castitate corporis, et pro virginitate qua præcipue excelluit conservanda, innumera adversus amatores certamina subierit (nam præter animi pulchritudinem, mirabilis quoque totius corporis venustas in ea efflorescebat), innumera etiam pro Christi fide pertulerit, tandemque post acerbissimos ac vel dictu ipso horribiles cruciatus, una cum matre Marcella igne consumpta sit. Porro Aquila, id enim judicis nomen fuit, cum eam toto corpore sæ-

(25) Ἡρατῆς. Dudum conjeceram scribendum esse Ἡρατῆς, uno verbo pro ἡ ρατῆς quod in textu vulgato legebatur; quam conjecturam tandem mihi confirmaverunt codd. Regius et Fuk., in quibus ita distincte scriptum inveni. Astipulatur etiam Rufinus, qui hunc locum sic interpretatur: *Sed et mulieres plurimæ, in quibus Hera quædam catechumena.* Vulgo excusum est, *Erat quædam catechumena;* sed in codice Bibliothecæ Regiæ et in vetustissimo codice Parisiensis Ecclesiæ ita legitur, ut posui. Ἡρατῆς nomen est proprium, ἀπὸ τῆς Ἡρας, ex quo fit etiam Ἡρατῆχος: quo nomine fuit quidam philosophus Ægyptius, de quo Suidas ex Damascio in *Vita Isidori.* Hujus Heraïdis memoriam Græci celebrant die 4 mensis Martii, ut legitur in eorum *Menologio* quod edidit Canisius; seu potius die 5, ut habet *Menæum* Venetiis editum, τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ, τῆς ἁγίας μάρτυρος Ἡρατῆδος. Lego Ἡρατῆδος. Nescio an eadem sit Irais virgo Alexandrina quæ cum

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ.

Ἅσσοι δι' αὐτοῦ κατηγορούμενοι προήχθησαν μάρτυρες (Nic. H. E. v, 6, 7).

Πρῶτος μὲν οὖν τούτων ὁ μικρῶ πρόσθεν διλωθεὶς Πλούταρχος ἦν· οὗ τὴν ἐπὶ θάνατον ἀπαγομένου, σμικροῦ δεῖν αὐθις ὁ περὶ οὗ ὁ λόγος, συμπάρων αὐτῶ εἰς ὑστάτην τοῦ βίου τελευτήν, ὑπὸ τῶν αὐτοῦ πολιτῶν ἀνήρητο, ὡς αἰτίας αὐτῶ περὶ τῆς θανάτου· Θεοῦ δὲ αὐτὸν ἐτήρει καὶ τότε βουλή. Μετὰ δὲ Πλούταρχον, δεύτερος τῶν Ὀριγένους φοιτητῶν μάρτυς ἀναδείκνυται Σερῆνος, διὰ πυρὸς τὴν δοκιμὴν ἧς παρείληφεν πίστει, παρεσχημένος. Τῆς αὐτῆς διατριβῆς τρίτος καθίσταται μάρτυς Ἡρακλείδης, καὶ ἐπὶ τούτῳ τέταρτος Ἡρών· ὁ μὲν πρότερος ἔτι κατηγορούμενος, ὁ δὲ νεοφύτιος, τὴν κεφαλὴν ἀποτηθέντες. Ἐτι πρὸς τούτοις τῆς αὐτῆς σχολῆς πέμπτος ἀθλητῆς τῆς εὐσεβείας ἀνακηρύττεται ἕτερος τοῦ πρώτου Σερῆνος· ὃν μετὰ πλείστην βασάνων ὑπομονὴν, κεφαλῆς ἀποτομῇ κολασθῆναι λόγος ἔχει. Καὶ γυναικῶν δὲ Ἡρατῆς (23) ἔτι κατηγορούμενη, τὸ βάπτισμα, ὡς ποῦ φησὶν αὐτὸς, τὸ διὰ πυρὸς λαβοῦσα τὸν βίον ἐξετέλευθεν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε.

Περὶ Ποταμιᾶνης (Nic. H. E. v, 7).

Ἐβδομος δὲ ἐν τούτοις ἀριθμείσθω Βασιλείδης, τὴν περιβόητον Ποταμιᾶναν ἀπαγαγών, περὶ ἧς πολὺς ὁ λόγος εἰσέτι νῦν παρὰ τοῖς ἐπιχωρίοις ἄδεται, μυστῆρα μὲν ὑπὲρ τῆς τοῦ σώματος ἀγνείας τε καὶ παρθενίας, ἐν ἧ διέπρεψε, πρὸς ἐραστὰς ἀγωνισαμένης· καὶ γὰρ οὖν αὐτῇ ἀκατῶν πρὸς τῇ ψυχῇ καὶ τὸ τοῦ σώματος ὠρατὸν ἐπήνθει· μυστῆρα δὲ ὑπὲρ τῆς εἰς Χριστὸν πίστεως ἀνατάλας, καὶ τέλος μετὰ δεινὰς καὶ φορικτὰς εἰπεῖν βασάνους, ἅμα τῇ μητρὶ Μαρκέλλῃ διὰ πυρὸς τελεωθεῖσης. Φασὶ γὰρ τοὶ τὸν δικαστὴν, Ἀκύλας (24) ἦν τούτῳ ὄνομα, χαλεπὰς ἐπιθέντα αὐτῇ κατὰ παντὸς τοῦ σώματος αἰκίας, τέλος ἐφ' ὕβρει τοῦ σώματος μονομάχοις αὐτὴν ἀπειλήσαι παραδοῦναι· τὴν δὲ βραγύ

aliis apud Antinoum civitatem martyrium passa esse dicitur die 22 Septembris in *Romano Martyrologio.* In *Menologio* cardinalis Sireleti die 5 Septembris leguntur hæc verba: *Natalis B. martyris Rhaidis, quæ igne consumpta est.* Scribendum *Heraïdis.* Hæc enim ipsa est, cujus hic meminit Eusebius. Tres igitur distinguendæ sunt Heraïdes. Prima est, cujus mentio in *Menæo* die 5 Martii; secunda, Herais catechumena, cujus mentio in *Menologio* die 5 Septembris. Tertia, Herais virgo Ægyptia oriunda ex loco qui dicitur Tamma; pater Petrus presbytero, quæ anno ætatis 12 palmam martyrii consecuta est, ut legitur in *Menæo* ad diem 23 Septemb., ubi Ἱερατῆς appellatur. In *Martyrologio Romano* Irais dicitur.

(24) Ἀκύλας. Hic Aquila præfectus erat Ægypti, ut retulit Eusebius supra in cap. 3. Quo tempore Origenes annum ætatis agebat octavum decimum.

ει πρὸς ἑαυτὴν ἐπισκεψαμένην (25), ἐρωτηθεῖσαν. ὁ ἄρχιεπίσκοπος, τοιαύτην δοῦναι ἀπόκρισιν, δι' ἧς ἐδόκει νενομισμένον τι αὐτοῖς ἀσεβὲς ἀποφθέγγασθαι. Ἄμα δὲ λόγῳ τὸν τῆς ἀποφάσεως ὄρον καταδεξαμένην, ὁ Βασιλεὺς εἰς τις ὧν τῶν ἐν στρατείαις ἀναφερομένων (26), ἀπάγει προλαβὼν τὴν ἐπὶ θανάτῳ. Ὡς δὲ τὸ πλῆθος ἐνοχλεῖν αὐτῇ καὶ ἀκολάστοις ἐνουβρίζειν ῥήμασιν ἐπειράτο, ὁ μὲν ἀνείργεω ἀποσοβῶν τοὺς ἐνουβρίζοντας, πλείστον ἔλεον καὶ φιλανθρωπίαν εἰς αὐτὴν ἐνδεικνύμενος, ἡ δὲ τῆς περὶ αὐτὴν συμπαθείας ἀποδεξαμένη τὸν ἄνδρα θαρρῆν παρακελεύεται· ἐξαιτηθεῖσθαι γὰρ αὐτὸν ἀπελθεῖσαν, παρὰ τοῦ ἑαυτῆς Κυρίου, καὶ οὐκ εἰς μακρὸν τῶν εἰς αὐτὴν πεπραγμένων τὴν ἀμοιβὴν ἀποτίσειν αὐτῷ. Ταῦτα δὲ εἰπούσαν, γενναίως τὴν ἔξοδον ὑποστήγει, πίττης ἐμπύρου (27) κατὰ διάφορα μέρη τοῦ σώματος ἀπ' ἄκρων ποδῶν καὶ μέχρι κορυφῆς ἡρέμα καὶ κατὰ βραχὺ περιχυθείσης αὐτῇ. Καὶ ὁ μὲν τῆς αὐδίου κόρης τοιοῦτος κατηγώνιστο ἄθλος. Οὐ μακρὸν δὲ χρόνον διαλιπὼν ὁ Βασιλεὺς, ὄρκον διὰ τινα αἰτίαν πρὸς τῶν συστρωτῶν αἰτηθεὶς, μὴ ἐξείναι αὐτῷ τὸ παράπαν ὀμνύει διεθεβαιούτο. Χριστιανὸν γὰρ ὑπάρχειν, καὶ τοῦτο ἐμφανῶς ἠμολογεῖν. Παλτεῖν μὲν οὖν ἐνομίζετο τέως ταπρῶτα. Ὡς δὲ ἐπιμόνως ἀπισχυρίζετο, ἄγεται ἐπὶ τὸν δικαστὴν, ἐφ' οὗ τὴν ἐνστάσιν ὠμολογήσας, δεισμοὶ παραδίδονται. Τῶν δὲ κατὰ Θεὸν ἀδελφῶν ὡς αὐτὸν ἀφικόμενων, καὶ τὴν αἰτίαν τῆς ἀθροῦς καὶ παραδόξου ταύτης ὀμῆς πυνθανομένων, λέγεται εἰπεῖν, ὡς ἄρα Ποταμίαναι τρισὶν ὑστερον ἡμέραις τοῦ μαρτυρίου νύκτωρ ἐπιστάσασα, στέφανον αὐτοῦ τῇ κεφαλῇ περιθεῖσα εἶη, φαίη τε παρακεκληθέναί χάριν αὐτοῦ τὸν Κύριον, καὶ τῆς ἀζώσεως τετυχηθέναί, οὐκ εἰς μακρὸν τε αὐτὸν παραλήψεσθαι. Ἐπὶ τούτοις τῶν ἀδελφῶν τῆς ἐν Κυρίῳ σφραγίδος μεταδόντων αὐτῷ, τῇ μετέπειτα ἡμέρᾳ τῷ τοῦ Κυρίου διαπρέψας μαρτυρίῳ, τὴν κεφαλὴν ἀποτέμνεται. Καὶ ἄλλοι δὲ πλείους τῶν κατ' Ἀλεξάνδρειαν, ἀθροῦς τῷ Χριστοῦ λόγῳ προσελθεῖν κατὰ τοὺς δεδηλωμένους ἱστοροῦνται, ὡς δὴ καθ' ὕπνου τῆς Ποταμίανης ἐπιφανείσης καὶ ἐπὶ τὸν θεῖον λόγον προσκεκλημένης (28) αὐτοῦ. Ἄλλὰ ταῦτα μὲν ὧδε ἔχεται.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Περὶ Κλήμεντος τοῦ Ἀλεξανδρέως (Nic. H. E. iv, 55).

Πάνταινον δὲ Κλήμης (29) διαδεξάμενος, τῆς κατ'

A *vissime exercuissset, ad extremum interminatus ei esse dicitur se illam gladiatoribus violandam traditurum. At illa cum paulisper secum ipsa rem perpendisset, interrogata quid consilii caperet, ejusmodi fertur dedisse responsum quod impium esse gentilibus videbatur. Protinus igitur iudicis sententia damnatam Basilides unus ex apparitoribus, ad supplicium abducit. Cumque vulgus eam vexare, et obscenis verbis illudere ei conaretur, Basilides quidem eos qui contumeliam virgini faciebant absterrens propellebat, multaque misericordiae et humanitatis erga illam praebebat indicia. Illa vero, benignitatem hominis erga se libenter amplectens, bono animo eum esse jussit; se namque post obitum salutem ipsius a Domino impetraturam, et collata B in se beneficia brevi remuneraturam esse. Haec cum dixisset, ferventi pice per varia corporis membra ab imis pedibus, ad ipsum usque capitis verticem lenè ac paulatim circumfusa, mortem constanti animo pertulisse memoratur. Et hujusmodi quidem certamen nobilissima virgo decertavit. Brevi autem postea Basilides, cum ob nescio quam causam a contubernalibus suis sacramento adigeretur, nefas sibi esse affirmavit omnino jurare: quippe Christianum se esse, idque palam jurare: quippe Christianum hominem jocari arbitrabantur. Verum cum id constanter asseveraret, ad judicem est perductus. Apud quem fidei suae constantiam professus, in vincula 208 conjicitur. Cumque quidam in Domino fratres eum adiissent, et causam subitè illius atque insperatae conversionis interrogarent, dixisse fertur, Potamiænam tertio post martyrium die, noctu sibi assistentem coronam capiti suo imposuisse, dixisseque se ipsius causa Dominum orasse, atque id quod petierat impetrasse: nec diu postea ipsum ad superos migraturum. Post hæc signaculo Domini a fratribus accepto, postridie Christum gloriose confessus, capite truncatus est. Plures quoque alii ex Alexandrinis civibus, eodem tempore ad fidem Christi subito transiisse memorantur, quos scilicet Potamiæna in verum apparens ad id faciendum provocaverat. Verum de his haecenus.*

CAPUT VI.

De Clemente Alexandrino.

Per idem tempus Clemens, qui Pantæno succes-

(25) *Πρὸς ἑαυτὴν ἐπισκεψαμένην.* Ita codex Regius. Sed reliqui tres Maz., Med. et Fuk. scriptum habent εἰς ἑαυτὴν ἐπ.

(26) *Τῶν ἐν στρατείαις ἀναφερομένων.* Rufinus vertit, unus ex his quibus implere speculatoris officium mos est.

(27) *Πίττης ἐμπύρου,* etc. His verbis indicat Eusebius, Potamiænam in lebetem picis ferventis sensim demissam fuisse. Porro in quatuor codicibus Maz., Med., Fuk. et Savil. legitur ἡρέμα καὶ κατὰ μακρὸν, etc.

(28) *Κατ' ὕπνου προσκεκλημένης.* In codd. Maz., Fuk., Sav. et Medicæo ita legitur, καὶ ἐπὶ τὸν θεῖον λόγον προσκεκλημένης. Quæ tamen verba non admodum necessaria mihi videntur. Porro Rufinus hunc locum pessime accepit, ubi et Potamiænam Origenis discipulam facit. In quo tamen Rufino

D *refragari equidem non ausim. Etsi enim id diserte non dixit Eusebius, ex ejus tamen narratione id colligi videtur. Nam cum martyres qui ex Origenis schola exstiterunt, hic recensens, Basilidem et Potamiænam illis accenseat, hi quoque ex Origenis discipulis fuerint necesse est. Quod cum de Basilide dici non possit, de Potamiæna certe sit admodum probabile. Cæterum Potamiænae nomen deductum est a masculino Ποταμίῳν, eodem modo quo Tryphæna et similia.*

(29) *Πάνταινον δὲ Κλήμης.* Hæc parum cohærent cum superioribus. Neque enim Clemens tunc magistri officio in Alexandrinæ Ecclesiæ schola fungebatur, sed Origenes, Clementis discipulus. Adde quod de Clemente ejusque libris jam in libro superiore commemoravit Eusebius. Quin et Caius in *Parvo Labyrintho*, Clementem refert inter scri-

serat, apud Alexandriam catechumenorum institutioni adhuc præerat: adeo ut auditor ejus etiam tum puer fuerit Origenes. Hic porro Clemens in primo Στροματέων libro ordinem temporum describens, obitu imperatoris Commodi computationem suam circumscribit. Ex quo apparet, Severi Augusti cujus nunc tempora exponimus principatu, hæc volumina ab eo fuisse elaborata.

CAPUT VII.

De Juda scriptore.

Eodem tempore alius quoque scriptor Judas, de septuaginta apud Danielem septimanis disserens, ad decimum usque annum imperii Severi supputationem temporum perducit. Qui etiam decantatum illum Antichristi adventum jam tum imminere existimabat. Adeo commota tunc adversus nostros persecutio multorum animos vehementer conturbaverat.

CAPUT VIII.

De Origenis audaci facinore.

Interea Origenes dum catechumenis apud Alexandriam instituendis vacaret, facinus aggreditur, quod minus perfecti sensus, et juvenilis cujusdam **209** audaciæ possit videri: fidei tamen et continentiae maximum in se specimen continet. Nam cum verba illa, « Sunt quidam eunuchi qui seipso castraverunt propter regnum caelorum ²⁸, » simplicius ac juvenilius accepisset, partim ut Servatoris nostri verbum adimpleret, partim ut omnem obsceni rumoris et calumniae occasionem infidelibus adimeret, **C** eo quod ipse ætate juvenis non solum viris sed et feminis divini fidei præcepta tradebat, dictum Servatoris reipsa exsequi adortus est. Providerat quidem ut plerosque familiarium suorum ea res lateret. Verum ille, quamvis maxime id vellet, tantum facinus occultare non potuit. Haque Demetrius cum rem illam utpote Ecclesiae ejus episcopus, postea comperisset, juvenis audaciam vehementer admiratus est. Ac primum quidem alacritatem animi et fidei sinceritatem in eo collaudans, bono animo esse jussit: utque tanto majore cura instituendis catechumenis vacare pergeret cohortatus est. Ac tum quidem Demetrius erat ejusmodi. Sed non multo post tempore, cum eum prosperis successibus in dies augeri et magnum jam atque illustrem omnium sermonibus celebrari videret, humani quidpiam **D** passus, litteris ad omnes ubique terrarum episcopos

²⁸ Matth. ix.

ptores ecclesiasticos qui ante Victoris papæ tempora floruerunt. Verba Cæii si quis forte desiderat, habentur supra in fine libri quinti. Recte ergo Rufinus et hoc et sequens caput supra posuit in cap. 3, ubi de Demetrio episcopo agitur, qui catechizandi, id est docendi in Ecclesia magisterium Origeni tribuit. Ex his porro conjicio, Eusebium huic operi ultimam manum non admovisse.

(30) Φοιτητῶν γενέσθαι αὐτοῦ. In codice Mediceo ita legitur hic locus, τῶν φοιτητῶν αὐτοῦ παῖδα ὄντα γενέσθαι. quomodo etiam in codd. Maz., Fuk. et Sav. scriptum reperi. — Φοιτητῶν γενέσθαι αὐτοῦ cum Regio Rob. Stephani scripsimus. Edit.

Ἀλεξάνδρειαν κατηχήσεως εἰς ἐκεῖνο τοῦ καιροῦ κατηγήτο, ὡς καὶ τὸν Ὀριγένην τῶν φοιτητῶν γενέσθαι αὐτοῦ (30). Τὴν γέ τοι τῶν στροματέων πραγματείαν ὁ Κλήμης ὑπομηματίζόμενος, κατὰ τὸ πρῶτον σύγγραμμα χρονικὴν ἐκθέμενος γραφὴν, εἰς τὴν Κομόδου τελευταίην περιγράφει τοὺς χρόνους· ὡς εἶναι σαφές, ὅτι κατὰ Σεβήρον αὐτῷ πεπὸντο τὰ σπουδάσματα, οὗ τοὺς χρόνους παρῶν ἱστορεῖ λόγος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ΄.

Περὶ Ἰουδα συγγραφέως (Nic. H. E. iv, 35).

Ἐν τούτῳ καὶ Ἰούδας συγγραφέων ἕτερος, εἰς τὰς παρὰ τῷ Δανιὴλ ἐβδομηκοντα ἐβδομάδας ἐγγράφως διαλεχθεὶς, ἐπὶ τὸ δέκατον τῆς Σεβήρου βασιλείας ἴσθησι τὴν χρονογραφίαν· ὅς καὶ τὴν θρυλλουμένην τοῦ Ἀντιχρίστου παρουσίαν ἤδη τότε πλησιάζειν φέτο· οὕτω σφοδρῶς ἢ τοῦ καὶ ἡμῶν τότε διωγμοῦ κινήσεως τὰς τῶν πολλῶν ἀνατεταράχει διανοίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Η΄.

Περὶ τοῦ τολμηθέντος Ὀριγένει (Nic. H. E. v, 8).

Ἐν τούτῳ δὲ τῆς κατηχήσεως ἐπὶ τῆς Ἀλεξάνδρειας τούργον ἐπιτελοῦντι τῷ Ὀριγένει πρῶτά τι διαπέπρακται, φρονὸς μὲν ἀτελοῦς καὶ νεανικῆς, πίστει γὰρ μὴ ὁμοῦ καὶ σωφροσύνης (31) μέγιστον δείγμα περιέχον. Τὸ γὰρ, εἰ εἰσὶν εὐνύχοι οὔτινες εὐνούχισαν ἑαυτοὺς διὰ τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν, ἀπλοῦστερον καὶ νεανικώτερον ἐκλαθῶν, ὁμοῦ μὲν σωτήριον φωνὴν ἀποπληροῦν οἰόμενος, ὁμοῦ δὲ καὶ διὰ τὸ νέον τὴν φιλικίαν ὄντα, μὴ ἀνδράσι μόνον, καὶ γυναίξιν δὲ τὰ θεῖα προσομιλεῖν, ὡς ἂν πᾶσαν τὴν παρὰ τοῖς ἀπίστοις αἰσχρὰς διαβολῆς ὑπόνοιαν ἀποκλείσειε, τὴν σωτήριον φωνὴν ἐργῶς ἐπιτελέσαι ὠρμήθη, τοὺς πολλοὺς τῶν ἀμφ’ αὐτὸν γνωρίμων διαλαθεῖν φροντίσας. Οὐκ ἦν δὲ ἄρα δυνατόν αὐτῷ καίπερ βουλομένῳ, τοσοῦτον ἔργον ἐπικρῦψασθαι. Γνοὺς δὴ τὰ ὕστερον ὁ Δημήτριος, ἅτε τῆς αὐτόθι παροικίας προεστῶς, εἰ μάλᾳ μὲν αὐτὸν ἀποθαυμάζει τοῦ τολμηματος, τὴν δὲ γὰρ προθυμίαν καὶ τὸ γνήσιον αὐτοῦ τοῦ πίστεως ἀποδεικνύμενος, θαρβέειν αὐτίκα παρακαλεῖται καὶ νῦν ἄλλοι ἐχέσθαι αὐτὸν τοῦ τῆς κατηχήσεως ἔργου παρορμῆ. Ἀλλὰ τότε μὲν οὕτως, τοιοῦτός τις ἦν. Οὐ μακροὶς δὲ χρόνοις ὕστερον ὁ αὐτὸς ὄρων εἰ πράττοντα μέγαν τε καὶ λαμπρὸν καὶ παρὰ πᾶν ὄντα βεβοημένον, ἀνθρώπινόν τι πεπονθῶς, τοῖς ἀπὸ τὴν οἰκουμενὴν ἐπισκόποις καταγράφειν ὡς ἀποπρωτάτου τοῦ πρᾶχθέντος αὐτῷ, ἐπειράτο· ὅτι γὰρ τῶν κατὰ Παλαιστίνην (32) οἱ μάλιστα δόκιμοι καὶ διαπρέπον-

(31) Πίστει γὰρ μὴ ὁμοῦ καὶ σωφροσύνης. Ita codex Regius, sed reliqui tres Maz., Med. ac Fulkelii scribunt πίστει δὲ ὁμοῦ σωφροσύνης, sine conjunctione.

(32) Ὅτι γὰρ τῶν κατὰ Παλαιστίνην. Ita quidem codex Regius. Apud Nicephorum pro ὅτι γὰρ legitur ἐπεὶ τοῖγε, quod idem valet. In codice Mediceo legitur ὅτι τῶν, etc., minus recte, ut opinor. Nam Eusebius causam aperit cur Demetrius, qui antea Origenem tantopere dilexerat, subito mutatus, eum ubique litteris suis laceraverit, eo quod scilicet Cæsariensis et Hierosolymitanus episcopi eum ad presbyterii gradum promovissent. In quo non me-

τις Καισαρείας τε καὶ Ἱεροσολύμων ἐπίσκοποι, προσέβλεπον τὸν Ὀριγένην καὶ τῆς ἀνωτάτω τιμῆς ἄξιον εἶναι δοκιμάσαντες, χεῖρας εἰς πρεσβυτέριον αὐτῷ τεθείκασιν. Τηνικαῦτα δ' οὖν εἰς μέγα δόξης προελθόντος αὐτοῦ, θυμῷ τε παρὰ τοῖς πανταχῇ πᾶσιν ἀνθρώποις, καὶ κλέος ἀρετῆς καὶ σοφίας οὐ μικρὸν κησαμένον, μηδεμιᾶς ἄλλης εὐπορῶν ὁ Δημήτριος κατηγορίας, τῆς πάλαι ἐν παιδί γεγонуίας αὐτῷ πράξως δεινὴν ποιεῖται διαβολήν, συμπεριλαβεῖν τομῆσας ταῖς κατηγορίας τοῖς ἐπὶ τὸ πρεσβυτέριον αὐτὸν προάξαντας. Ταῦτα μὲν οὖν μικρὸν ὕστερον ἐπράχθη. Τότε γὰρ μὴν ὁ Ὀριγένης ἐπὶ τῆς Ἀλεξανδρείας τὸ τῆς θείας διδασκαλίας ἔργον εἰς ἅπαντας ἀφυλάκτως (33) τοῖς προσιόντας νύκτωρ καὶ μεθημέραν ἐπιτελεῖ, τοῖς θεοῖς ἀσκῶς μαθήμασι, καὶ τοῖς ὡς αὐτὸν φοιτῶσι, τὴν πᾶσαν ἀνατιθεὶς σχολήν. Ἐπὶ δέκα δὲ καὶ ὀκτώ (34) ἔτεσι τὴν ἀρχὴν ἐπικρατήσαντα Σεβήρον, Ἀντωνίνου ὁ παῖς διαδέχεται. Ἐν τούτῳ δὲ τῶν κατὰ τὸν διωγμὸν ἀνδρῶσιν, καὶ μετὰ τοῖς ἐν ὁμολογίαις ἀγῶνας διὰ προνοίας Θεοῦ περὶ λαγμῶν, εἰς τις ὧν ὁ Ἀλέξανδρος, ὃν ἀρτίως ἐπίσκοπον τῆς ἐν Ἱεροσολύμοις Ἐκκλησίας ἐδηλώσαμεν, οἷα ταῖς ὑπὲρ Χριστοῦ διαπρέψας ὁμολογίας [κατὰ τὸν τοῦ διωγμοῦ καιρὸν], τῆς δηλωθείσης ἐπισκοπῆς (35) ἀξιοῦται, ἔτι Ναρκίσσου, ὃς ἦν αὐτοῦ πρότερος, περιότος τῷ βίῳ.

ante retulimus, ob insignem Christianorum fidei confessionem ad supradictum episcopatum promotus est, Narcisso, qui prius ibi fuerat episcopus, adhuc superstite.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Θ.

Περὶ τῶν κατὰ Νάρκισσον παραδόξων
(Nic. II. E. v, 9).

Πολλὰ μὲν οὖν καὶ ἄλλα παράδοξα οἱ τῆς παροικίας πολῖται ὡς ἐκ παραδόσεως τῶν κατὰ διαδοχὴν ἀδελφῶν, τοῦ Ναρκίσσου μνημονεύουσιν· ἐν οἷς καὶ ταῦνδε τι θαῦμα δι' αὐτοῦ γεγονὸς ἱστοροῦσι. Κατὰ τὴν μεγάλην ποτὲ τοῦ Πάσχα διανωκτέρευσιν τοῦ λαοῦ φασὶ τοῖς διακόνους ἐπιλιπεῖν. Ἐφ' ᾧ τὸ πᾶν πλῆθος δεινῆς ἀθυμίας διαλαβούσης, τὸν Νάρκισσον πᾶς τὰ φῶτα παρασκευάζουσιν ἐπιτάξαι, ὕδωρ ἀνιμήσαντας ἐκ τινος παρακειμένου φρέατος, ὡς αὐτὸν

diocris injuria Demetrio illata esse videbatur, tum ab episcopis illis, tum ab Origene. Ab Origene quidem, quod ab externis episcopis manum sibi imponi passus fuisset, nec ab episcopo civitatis suæ honorem illum presbyterii exspectasset : ab episcopis vero, quod Alexandrinæ scholæ magistrum hoc facto ad Ecclesiam suam transtulissent. Porro hic non contemnenda oritur difficultas, cur duo simul episcopi Origenem presbyterum ordinaverint. Mihi videtur id ejus honori datum fuisse, ut duo simul episcopi ei manum imponerent. Quo facto, in duabus Ecclesiis sedendi et cum aliis presbyteris communicandi jus habebat. Vide infra cap. 23 et 27, ex quibus conjectura nostra prorsus confirmatur. Fuit quidem consuetudo, ut cum quis ad presbyterium vel diaconatum promoveretur, aliquot episcopi interessent, quo illustrior ac celebrior esset promotio, ut docet Innocentius in epistola ad Marcianum episcopum. Photius certe in *Biblioth.* cap. 118, ait Theoctistum ipsum ordinationem celebrasse, Alexandrum vero eam comprobasse.

(33) Ἀφυλάκτως. Hujus vocis multiplex est significatio. Et Rufinus quidem eam ita exposuit : *Velut abscessis omnibus impediens liber prorsus*

A scriptis, facinus illud Origenis proscindere tanquam absurdissimum cœpit. Quippe probatissimi et maxime insignes apud Palæstinam antistites, Cæsariensis scilicet et Hierosolymitanus, cum Origenem prærogativa et supremi honoris apice dignum judicassent, manus ei imponentes, presbyterum ordinaverant. Tunc igitur cum Origenes ingenti gloria floreret, et apud cunctos ubique mortales virtutis ac sapientiæ causa maximum nomen esset consecutus, Demetrius quando nihil aliud habebat quod ei objiceret, facinus illud quod adolescens olim patraverat, gravissime criminatus est ; illos etiam qui eum ad presbyterii honorem evexerant, accusationibus suis conatus involvere. Et hæc quidem aliquanto post gesta sunt. Tunc autem Origenes Alexandriæ opus sibi injunctum peragens, cunctis ipsum adeuntibus, libere jam et absque ullo impedimento verbum Dei diu noctuque prædicabat ; divinis disciplinis suisque auditoribus tempus omne promptissime impendens. Interea cum Severus 210 decem et octo annis imperium tenuisset, Antoninus filius in ejus locum successit. Qua tempestate Alexander, unus ex eorum numero qui in persecutione fortiter certaverant, et qui post gloriosa confessionis certamina divina providentia fuerant reservati, quem nos Hierosolymorum episcopum fuisse paulo

C

CAPUT IX.

De miraculis Narcissi.

De hoc Narcisso multa quidem alia stupenda commemorant civitatis illius incolæ, a fidelibus continua successione velut per manus sibi tradita. Inter quæ hoc etiam miraculum ab illo editum esse narrant. Forte in magna Paschæ vigilia oleum ministris deerat. Qua de causa cum universus populus gravissimo mœrore percussus esset, Narcissum ferunt mandasse iis quibus curæ erat lucernas accendere, ut aquam ex quodam propinquo haustam puteo ad

et cum omni fiducia rem gerebat : Musculus vero vertit sine discrimine : quem secutus Christophorus ita interpretatur, *nulla habita personarum ratione*. Mihi Rufini versio magis arripet. Nam antequam Origenes seipsum evirasset, maxima cautela opus habebat, ut cum virginibus ac feminis quæ institutionis causa ipsum adibant, conversaretur, ne obsceni rumoris occasionem ullam præberet. Postea vero amputata sibi virilitate, liberius deinceps munus suum exsequeretur nec tanta cautione indigebat.

(34) Ἐπὶ δέκα δὲ καὶ ὀκτώ. In vetustissimo Rufini codice, qui olim fuit Ecclesiæ Parisiensis, ab iis verbis caput 9 inchoatur, sicut et Christophorus distinctit.

(35) Τῆς δηλωθείσης ἐπισκοπῆς. Ante hæc verba in codd. Maz., Med. et Fuk. legitur κατὰ τὸν τοῦ διωγμοῦ καιρὸν, etc. Sed hæc verba prorsus superflua sunt, cum initio hujus periodi id dixerit Eusebius. De hoc Alexandro Eusebius in *Chronico* ad ann. xii Severi, qui erat secundus annus persecutionis, hæc habet : *Alexander ob confessionem Dominici nominis insignis habetur.*

se deferrent. Quod ubi dicto citius impletum est, oratione super aquam facta, jussisse dicitur sincera in Christum fide ut eam lucernis infunderent. Quotidem peracto, aiunt aquam contra morem naturæ suæ, mirabili quadam ac divina virtute in olei pinguedinem esse conversam: ex eoque oleo apud plurimos fratres exiguum quoddam specimen ad memoriam tanti miraculi diuissime ad nostra usque tempora servatum fuisse. Plurima quoque alia de vita et conversatione ejus viri perhibent, memoria imprimis digna: inter quæ et illud est: Mali quidam homunciones qui vigorem et constantiam vitæ illius ferre non poterant, veriti ne tandem deprehensi pœnas darent utpote sexcentorum sibi scelerum conseii, prævenire cum decreverunt: structisque insidiis gravissimam ei calumniam asperserunt. Atque ut audientibus persuaderent, sacramenti religione accusationem firmabant. Unus inter jurandum imprecabatur sibi ut incendio periret, si sciens falleret, alter ut scævo ac pestilenti morbo corpus absumeretur, tertius ut luminibus orbaretur. Sed quantumvis jurantibus, nemo ex fidelium numero **211** fidem adhibebat: a quippe cum Narcissi continentia et sanctitas vitæ omnibus virtutum numeris absolutæ, cunctissemper spectata compertaque esset. At ille cum dictorum infamiam sustinere non posset, et alioqui philosophicæ vitæ jaundum amore teneretur, relicta Ecclesiæ plebe, in solitudine ac deviiis agris plurimos annos delituit. Verum magnus ille justitiæ oculus, his peractis minime quiescendum putavit. Sed confestim impios illos iis ipsis ultus est diris, quibus in semetipsos præjantes, sese devoverant. Primus igitur, cum modica quædam scintilla in domo in qua manebat, citra ullam causam subito exsilisset, noctu incensis ædibus cum universa familia conflagravit; alteri corpus ab iniis

(36-36) *Εἰς ἑλαίου πίπτειτα*. Sic scribendum videtur; vulgatus textus, *πιόττειτα*. *Πιόττειτα* etiam legit Rufinus; sic enim vertit, *aquæ natura in olei pinguedinem versa*. Sed et in Moræi libro ita ad marginem emendatum invenit. Codex quoque Fuk. ita discrete scriptum habet.

(57) *Ἐπὶ μήκιστον*. Ita recte codd. Medic. ac Maz. et Nicephor. lib. v, cap. 9, quam lectionem secutus est Musculus. At Christophoronus vulgatam scripturam ἐπιμήκιστον sequi maluit, pessime.

(58) *Ἐαυτοῖς συνειδέναι*. Sic pro vulg. *συνεργωνέαι* legunt codd. Med. et Maz., quibus consentit codex Fuk. et Sav.

(59) *Ἡ μὴν σκαῖᾶ νόσῳ*. Rufinus vertit *regio morbo*. Langus autem interpretatur *morbo sontoico*; Christophoronus, *scædo ac scævo morbo*, quod ad Rufini interpretationem propius accedit. Nam Rufinus pro morbum regium, lepram intelligit, ut ex sequentibus apparet. Sic in libro x, cap. 25, de Eunomio loquens: *Vir corpore et anima leprosus, et interius exteriusque morbo regio corruptus*. Certe Gregorius Nyssenus in libro i *contra Eunomium*, pag. 307, leprosum illum fuisse testatur his verbis: *Ὁ εἰσδύων εἰς τὰς οἰκίας αὐτόκλητος, οὐδὲ τὴν ἐκ τοῦ πάθους ἀγδιαν τῇ καθ' ἑαυτὸν διαγωγῇ περιπέλλων, οὐδὲ τὴν φυσικὴν τῶν ὑγαινότων πρὸς τοὺς τοιοῦτους ἀποστροφὴν λογιζόμενος*. Quem locum non intellexit interpretes, cujus versio ita emendanda est: *Qui non vocatus in ades alienas irrepit, et morbi sui sæditatem domus propriæ se-*

Α κομίσαι. Τούτου δὲ ἄμα λόγῳ *πραχθέντος*, ἐπιπέλαμενον τῷ ὕδατι, ἐγγεῖαι κατὰ τῶν λύγων πίπτει τῇ εἰς τὴν Κύριον γνησίᾳ παρακελεύασθαι. Ποιησάντων δὲ καὶ τοῦτο, παρὰ πάντα λόγον δυνάμει παραδόξῳ καὶ θεῖᾳ μεταβαλεῖν ἐξ ὕδατος εἰς ἐλαίου πίπτειτα (36-36) τὴν φύσιν, παρὰ τε πλείστοις τῶν ἀδελφῶν ἐπὶ μήκιστον (57) ἐξ ἐκείνου καὶ εἰς ἡμᾶς βραχὺ τι δεῖγμα τοῦ τότε θαύματος φυλαχθῆναι. Ἄλλα τε πλείστα περὶ τοῦ βίου τοῦδε τοῦ ἀνδρὸς μνήμης ἄξια καταλέγουσιν, ἐν οἷς καὶ τοιόνδε τι. Τὸ εἶτονον αὐτοῦ καὶ στεβρόν τοῦ βίου φαῦλοι τινες ἀνθρωπισκοὶ μὴ οἶοι τε φέρειν, δεῖε τοῦ μὴ δικτὴν ὑποστρεῖν ἄλόντας, διὰ τὸ μυρία κακὰ ἑαυτοῖς συνειδέναι (58), συσκευὴν κατ' αὐτοῦ προλαθόντες συβράπτουσι, καὶ τινα δεινὴν καταχέουσιν αὐτοῦ διαβολὴν. **B** Εἶτα πιστούμενοι τοὺς ἀκρωμένους, ὄρκοις ἐθεβαίον τὰς κατηγορίας καὶ ὁ μὲν ἢ μὴν ἀπόλοιτο περὶ ὤμυεν, ὁ δὲ ἢ μὴν σκαῖᾶ νόσῳ (59) δαπανηθεῖν τὸ σῶμα, ὁ δὲ τρίτος ἢ μὴν τὰς ὁράσεις πηρωθεῖ. Ἄλλ' οὐδ' οὕτως αὐτοῖς, καίπερ ὀμνύουσι, τῶν πιστῶν τις προσεῖχε τὸν νοῦν, διὰ τὴν εἰς πάντας λάμπουσιν ἐκ τοῦ παντὸς σωφροσύνην τε καὶ πανάρετον ἀγωγὴν τοῦ Ναρκίσσου. Αὐτὸς γε μὴν τὴν τῶν εἰρημένων μηδαμῶς ὑπομένων μοχθηρίαν, καὶ ἄλλως ἐκ μακροῦ τὸν φιλόσοφον ἀσπαζόμενος βίον, διαδράς πᾶν τὸ τῆς Ἐκκλησίας πλῆθος, ἐν ἐρημίαις καὶ ἀφανέσιν ἀγροῖς λανθάνων, πλείστοις ἔτεσι διέτριβεν. Ἄλλ' οὐ καὶ ὁ τῆς δίκης μέγας ὀφθαλμὸς ἐπὶ τοῖς πεπραγμένοις ἤρέμει (60), μετῆει δὲ ὡς τάχιστα τοὺς ἀσεβεῖς, αἷς καθ' ἑαυτῶν ἐπιποροῦντες (61) κατεδῆσαντο ἀραῖς. Ὁ μὲν οὖν πρῶτος, ἐκ μηδεμιᾶς προφάσεως ἀπλῶς οὕτω σικροῦ διαπεσόντος (62) ἐφ' ἧς κατέμενεν οἰκίας, σπινθηρὸς, νύκτωρ ὕφαφθεισης ἀπάσης, παγγενῆ καταφλέγεται. Ὁ δὲ ἀθρόως τὸ σῶμα ἐξ ἄκρων ποδῶν ἐπὶ κεφαλῆν, ἧς αὐτὸς προσετίμησεν ἑαυτῷ, νόσου πλεμπλαται. Ὁ δὲ τρίτος τὰς τῶν προτέρων συνιδὼν

creto non legit, nec animo reputat, quantopere sani hujusmodi viros avertentur. Item Rufinus in libro ii *adversus Hieronymum*: *Nam quis est, iuquit, qui cum morbo regio laborei, et de ipso capite et vultu ac vita periclitetur, magnopere elamet, quod non leve paronychion pedis, aut persaculis unguis sue offensa curetur?* Ita etiam Hieronymus in *Vita Hilarionis* de Adriano loquens ejus discipulo, *post aliquantum temporis computruit morbo regio*; et in lib. i *adversus Rufinum*, sub finem.

(60) *Ἄλλ' οὐ καὶ ὁ τῆς δίκης μέγας ὀφθαλμὸς, ἐπὶ τοῖς πεπραγμένοις ἤρέμει*. Ita legitur in codd. Med. et Maz. Quam scripturam confirmat Nicephorus. Itaque eam merito vulgatæ ἀλλ' οὐκ ἐφ', etc., præferendam puto, præsertim cum Fuk. et Sav. codicum consensus accedat.

(61) *Καθ' ἑαυτῶν ἐπιποροῦντες*. Hujus loci sensum non intellexerunt interpretes. Ait igitur Eusebius, perjuros illos non adversus Narcissum, sed adversus semetipsos pejerasse. In quo alludere videtur ad illud, quod legitur in psalmo: *Et mentita est iniquitas sibi*. Fraus enim plerumque recidere solet in caput ipsius qui eam adversus alterum concinnavit.

(62) *Διαπεσόντος*. Nicephorus scintillam et lucerna exsilisse dicit. Musculus vero et Christophoronus eam in domum perjuri illapsam esse interpretati sunt, quasi cœlitus decidisset. Quod Eusebius refutat his verbis, ἐφ' ἧς κατέμενεν οἰκίας.

ἐκδόσεις, καὶ τοῦ πάντων ἐφόρου Θεοῦ τρέτας τὴν ἀδιάρηστον δίκην, ὡμολόγει (63) μὲν τοῖς πᾶσι τὰ κοινῇ σφίσι ἀυτοῖς ἐσκαλωρημένα· τοσαύταις δὲ κατετρώγετο μεταμελόμενος οἰμογαῖς, δακρῦων τε ἐς ποσῦτον οὐκ ἀπέλιπεν, ἕως ἄμφω διεφθάρη τὰς ὕψεις. Καὶ οἷδε μὲν τῆς ψευδολογίας τοιαύτας ὑπέσχον τιμωρίας.

perseveravit, ut ex eo oculorum lumen amitteret. Et hi quidem calumniæ suæ ejusmodi pœnas dede-

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ.

Περὶ τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις ἐπισκόπων
(Nic. II. E. v, 10).

Τοῦ δὲ Ναρκίσσου ἀνακεχωρηκός, καὶ μηδαμῶς ἐπιὼν τυγχάνοι, γινωσκομένου, δόξαν τοῖς τῶν ὁμόρων Ἐκκλησιῶν προεστῶσιν, ἐφ' ἑτέρου μεταστῆν ἐπισκόπου χειροτονίαν. Δίος τοῦτῃ ὄνομα ἦν· ὃν οὐ πολὺν προστάντα χρόνον, Γερμανίων διαδέχεται· καὶ τούτον Γόρδιος, καθ' ὃν ἄσπερ ἐξ ἀναβιώσεως ἀναφανείς ποθεν ὁ Νάρκισσος, αὐθις ὑπὸ τῶν ἀδελφῶν ἐπὶ τὴν προστασίαν παρακαλεῖται, μειζόνως ἔτι μᾶλλον τῶν πάντων ἀγαθόντων αὐτῶν, τῆς τε ἀναχωρήσεως ἔνεκα καὶ τῆς φιλοσοφίας, καὶ ἐφ' ἅπασιν δι' ἣν παρὰ τοῦ Θεοῦ κατηξίωτο ἐκδικήσιν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΑ'.

Περὶ Ἀλεξάνδρου.

Καὶ δὴ μηκέθ' οἷος τε ὄντος λειτουργεῖν διὰ λιπαρὸν γῆρας, τὸν εἰρημένον Ἀλέξανδρον ἐπίσκοπον ἐτέρας ὑπάρχοντα παροικίας, οἰκονομία Θεοῦ ἐπὶ τὴν ἡμᾶ τῷ Ναρκίσσῳ λειτουργίαν ἐκάλει, κατὰ ἀποκάλυψιν νύκτωρ αὐτῷ δι' ὄραματος φανεῖσαν. Ταύτη δ' ὡν ὡσπερ κατὰ τι θεοπρόπιον ἐκ τῆς τῶν Καππαδακῶν γῆς ἔνθα τὸ πρῶτον τῆς ἐπισκοπῆς ἤξλωτο, τὴν πορείαν ἐπὶ τὰ Ἱεροσόλυμα εὐχῆς καὶ τῶν τόπων ἱστορίας· ἔνεκεν πεποιημένον, φιλοφρονέστατα οἱ τῆδε ὑπλαθόντες, οὐκέτ' οἴκαδε αὐτῷ παλιννοστεῖν ἐπιτρέπουσι, καθ' ἑτέραν ἀποκάλυψιν καὶ αὐτοῖς νύκτωρ ἔφθεισαν, μίαν τε φωνὴν (64) σαφεστάτην τοῖς μάλιστα αὐτῶν σπουδαίοις χρῆσασαν· ἐδήλου γὰρ προεβόνας ἔξω πυλῶν, τὸν ἐκ Θεοῦ προωρισμένον αὐτοῖς ἐπίσκοπον ὑποδέξασθαι. Τοῦτο δὲ πράξαντες μετὰ κοινῆς τῶν ἐπισκόπων οἱ τὰς περίεξ διεῖπον Ἐκκλησίας γνώμης (65), ἐπάναγκες αὐτὸν παραμένειν βιά-

(63) Ὁμολόγει. Cod. Reg. ὁμολογεῖ· sed cum reliqui codices Max., Med. ac Fuk. scripturam habeant ὡμολόγει, eam scripturam in agis probo. Sequitur enim κατετρώγετο.

(64) Μίαν τε φωνήν. Christophorsonus et Museulus hic legerunt μῆ τε φωνῆ σαφεστάτη, etc., quam scripturam confirmat etiam Nicephorus. Sed nihil omnino mutandum videtur. Nam præter revelationem, ait Eusebius vocem insuper quamdam auditam esse. Ac meo quidem iudicio optime Rufinus narrationem Eusebii, quæ minus plana est, correxit. Ait enim revelationem quidem illam de Alexandro, Narcisso et aliis viris sanctis a Deo immissam fuisse: vocem autem ab omni populo auditam fuisse. Quod certe longe est probabilius. Rufinus ergo tantum abest ut in eo reprehendam, quod Eusebii sententiam mutavit, quin potius laudandum existimo. Est enim boni interpretis officium, ea quæ ab auctoribus perperam dicta sunt

pedibus ad summum usque capitis verticem, eo morbi genere quo se ipse mulctaverat, correptum est; tertius priorum casum contuitus, omniumque inspectoris Dei inevitabilem veritus vindictam, concinnatæ ab ipsis ex compacto calumniæ ordinem est confessus. Tantis porro lamentis ob penitentiam facti sese confecit, et in tantum lacrymas effundere

CAPUT X.

De Hierosolymorum episcopis.

Cæterum post Narcissi fugam, ignaris omnibus ubinam gentium ageret, visum est finitimarum Ecclesiarum episcopis alium ejus loco episcopum ordinare, Diuin nomine. Qui cum modico tempore præfuisset, successor ei datus est Germanio: quem deinde Gordius excepit. Hujus temporibus Narcissus cum subito quasi redivivus emersisset, a fratribus ut Ecclesiæ administrationem denuo suscipere rogatus est. Quippe universi multo magis tunc eum mirabantur: tum ob secessum, tum ob philosophicam vivendi rationem: maxime vero ob presentem vindictam qua Deus calumniatores illius afficere dignatus fuerat.

212 CAPUT XI.

De Alexandro.

Verum cum propter extremam senectulem ministerium suum obire amplius non posset, supra dictum Alexandrum alterius Ecclesiæ episcopum divina dispensatio per revelationem quamdam quæ illi in somnis apparuerat, ad participandum cum Narcisso sacerdotis officium evocavit. Hac igitur visione tanquam divino admonitus oraculo Alexander, cum ex Cappadocia in qua primum episcopus fuerat ordinatus, Hierosolyma profectus fuisset, tum orandi, tum locorum visendorum gratia: fratres illius Ecclesiæ humanissime eum excipientes, reverti posthæc in patriam non siverunt. Aliæ quippe revelatio etiam ipsis per somnum visa fuerat; et vox quædam evidentissima ab iis qui sanctitate inter ipsos eminebant, audita. Significabat enim ipsis ut extra portas civitatis egressi, destinatum sibi a Deo episcopum susciperent. Quod cum illi consen-

leniter emendare, dummodo id citra periculum sententiæ et cum iudicio fiat.

(65) Μετὰ κοινῆς τῶν ἐπισκόπων... γνώμης. Hieronymus in *Catalogo* et Nicephorus ipsum quoque Narcissum huic rei consensisse scribunt, quod procul dubio verum est. Invito enim episcopo adjutor dari non potest. Porro in hac Alexandri electione, duo contra ecclesiasticam regulam admissa sunt. Primum, quod ab uno episcopatu Alexander ad alium translatus est; alterum, quod supersediti episcopo adjutor et coepiscopus est adjunctus. Atque hoc primum exemplum occurrit coadjutorum episcoporum. Quod licet postea vetitum fuerit in concilio Sardicensi, in fallor, nihilominus identidem in Ecclesia usurpatum est. Porro Christophorsonus hunc locum aliter interpretavit, et post vocem πράξαντες virgulam apposuit, contra scriptorum codicem auctoritatem.

entibus vicinarum Ecclesiarum episcopis fecissent, manere deinceps eum apud se coegerunt. Sane idem Alexander in suis ad Antinoitas epistolis quæ etiamnum exstant, episcopatus quem cum Narcisso collega gessit, meminit his verbis quæ ad calcem epistolæ leguntur : « Salutatur vos Narcissus, qui ante me episcopalem hujus Ecclesiæ sedem tenuit, et qui nunc mihi conjunctus est in orationibus, annos natus sexdecim supra centum; hortaturque vos mecum ut idem omnes sentiat. » Et hæc quidem sic gesta sunt. Antiochiæ vero Serapione mortuo, episcopatum Ecclesiæ suscepit Asclepiades, qui persecutionis tempore fidem Christi confessus, maximam gloriam retulerat. Hujus ordinationis mentionem facit Alexander in epistola ad Antiochenes his verbis : « Alexander servus Dei, et vincetus Jesu Christi, beatissimæ Antiochenium Ecclesiæ in Domino salutem. Expedita mihi ac levia vincula Deus effecit custodiæ meæ tempore, postquam comperi Asclepiadem virum fidei merito maxime idoneum, sanctissimæ Ecclesiæ vestræ episcopatum divina Providentia suscepisse. » Hanc autem epistolam Clementi se perferendam dedisse 213 significat, sub finem ita scribens : « Porro has litteras, inquit, domini fratres, per beatum presbyterum Clementem ad vos misi, virum virtute præditum et probatum, quem vos et nostis jam et amplius cognoscetis. Qui quidem Dei nutu ac providentia dum hic apud nos præsens esset, Ecclesiam Christi et confirmavit et magnopere auxit. »

CAPUT XII.

De Serapione et ejus qui exstant libris.

Porro Serapionis multa quidem alia doctrinæ monumenta penes alios exstare credibile est. Ea tamen ad nos duntaxat pervenerunt, quæ scripsit

(66) *Ἐπὶ τέλει γράφων τῆς αὐτῆς ἐπιστολῆς.* In tribus codicibus Maz., Med. et Fuk. deest vox αὐτῆς, quam prorsus superfluum existimo.

(67) *Συνεξεταζόμενος μοι διὰ τῶν εὐχῶν.* Pesissime hunc locum verterunt Rufinus et Christophorus. Recte autem Hieronymus, licet non ad verbum, interpretatur hoc modo : *Salutat vos Narcissus, qui ante me hic tenuit episcopalem locum, et nunc mecum eundem orationibus regit.* Hoc enim sibi vult Alexander, Narcissum in orationibus duntaxat, non in reliquo episcopali munere, sibi collegam fuisse. Quocirca addit, eundem Narcissum annos centum ac sedecim natum esse. Ex quibus apparet, Alexandrum non tam adjutorem quam episcopum in locum Narcissi, utpote jam decrepiti, factum fuisse; Narcissum vero nudum nomen episcopi atque honorem retinuisse.

(68) *Ὁμοίως ἐμολὸς ὁμοφρονῆσαι.* Ita Med., Maz., Fuk. et Nicephorus, rectius procul dubio quam vulg., φρονῆσαι, ut ex Rufini et Hieronymi interpretatione convincitur.

(69) *Κατὰ τὴν καιρὸν τῆς εἰρηκῆς.* Hanc epistolam scripsit Alexander fervente adhuc persecutione, cum esset in vinculis, necdum ad episcopatum Hierosolymorum ascitus, ut ex his verbis apparet. Hinc est, quod in inscriptione epistolæ appellat se *vincitum Jesu Christi.* Ex quo conficitur, male in *Chronico* Eusebii Asclepiadis ordinationem conferri in annum primum Antonini Caracallæ. Nam Asclepiadis ordinatione contigit eodem tempore quo Alexander

ζονται. Μνημονεύει γὰρ τοὶ καὶ αὐτὸς ὁ Ἀλέξανδρος ἐν ἰδίαις ἐπιστολαῖς ταῖς πρὸς Ἀντινοίτας εἰσεῖτι νῦν παρ' ἡμῖν σωζομένας, τῆς Ναρκίσσου συν αὐτῷ προεδρίας, ταῦτα κατὰ λέξιν ἐπὶ τέλει γράφων τῆς αὐτῆς ἐπιστολῆς (66). « Ἀσπάζεταιται ὑμᾶς Ναρκίσσος ὁ πρὸ ἐμοῦ διέπων τὸν τόπον τῆς ἐπισκοπῆς τὸν ἐνθάδε, καὶ νῦν συνεξεταζόμενός μοι διὰ τῶν εὐχῶν (67), ἑκατὸν δεκαεξέτη ἡλικίᾳ, παρακαλῶν ὑμᾶς ὁμοίως ἐμολὸς ὁμοφρονῆσαι (68). » Καὶ ταῦτα μὲν οὕτως εἶχε. Τῆς δὲ κατ' Ἀντιόχειαν Ἐκκλησίας, Σαραπίωνος ἀναπαυσάμενος, τὴν ἐπισκοπὴν διαδέχεται Ἀσκληπιάδης, ἐν ταῖς κατὰ τὸν διωγμὸν ὁμολογαῖς διαπρέψας καὶ αὐτὸς. Μέμνηται καὶ τῆς τοῦτου καταστάσεως Ἀλέξανδρος, Ἀντιοχεῦσι γράφων ὡς : « Ἀλέξανδρος, δοῦλος καὶ δέσμιος Ἰησοῦ Χριστοῦ, τῆ μακαρίᾳ Ἀντιοχέων Ἐκκλησίᾳ ἐν Κυρίῳ χαίρειν. Ἐλαφρά μοι καὶ κούφα τὰ δεσρὰ ὁ Κύριος ἐποίησα κατὰ τὸν καιρὸν τῆς εἰρηκῆς (69), πυθομένῳ τῆς ἀγίας ὑμῶν τῶν Ἀντιοχέων Ἐκκλησίας κατὰ τὴν θεῖαν πρόνοιαν Ἀσκληπιάδην τὸν ἐπιτηδεϊστάτον κατ' ἀξίαν τὴν πίστιν τῆς ἐπισκοπῆς (70) ἔγκλεισμένον. » Ταῦτην δὲ τὴν ἐπιστολὴν σημαίνει διὰ Κλήμεντος ἀπεσταλκέναι, πρὸς τῷ τέλει τοῦτου γράφων τὸν τρόπον : « Ταῦτα δὲ ὑμῖν, Κύριοι μου ἀδελφοί, τὰ γράμματα ἀπέστειλα διὰ Κλήμεντος τοῦ μακαρίου πρεσβυτέρου (71), ἀνδρὸς ἐναρέτου καὶ δοκίμου, ἐν ἴσπε καὶ ὑμεῖς καὶ ἐπιγνώσεσθε. Ὅς καὶ ἐνθάδε παρῶν κατὰ τὴν πρόνοιαν καὶ ἐπισκοπὴν τοῦ Δεσπότου, ἐπεστήριξέ τε καὶ ὑξήσα C τὴν τοῦ Κυρίου Ἐκκλησίαν. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΒ΄.

Περὶ Σαραπίωνος καὶ τῶν γερομένων αὐτοῦ λόγων (Nic. II. E. v, 3).

Τοῦ δὲ Σαραπίωνος (72) τῆς περὶ λόγους ἀσκήσεως, καὶ ἄλλα μὲν εἰκὸς σύζεσθαι παρ' ἐτέροις ὑπομνήματα, εἰς ἡμᾶς δὲ μόνον κατῆλθε τὰ πρὸς Δομνίνον (73)

ob Christiani nominis confessionem in carcerem conjunctus est. Id autem accidisse principatu Severi ipse Eusebius testatur in *Chronico*.

(70) *Κατ' ἀξίαν τὴν πίστιν τῆς ἐπισκοπῆς.* Rectius Nicephorus, κατ' ἀξίαν τῆς πίστεως, τὴν ἐπισκοπὴν ἔγκλεισμένον. Quod sive ex libro, sive ex conjectura Nicephorus ediderit, omnino probum videtur.

(71) *Διὰ Κλήμεντος τοῦ μακαρίου πρεσβυτέρου.* De Clemente Alexandrino hic loqui Alexandrum putavit Hieronymus in *Catologo*. Certe Clemens Alexandrinus usque ad Severi tempora vitam produxit, et in his regionibus peregrinatus est, ut ipsemet testatur in libro *i Stromatei*. Sed et Alexandri episcopi familiaris fuit; cui etiam librum dicavit *De ecclesiastica regula*, seu *adversus Judæos*, ut scribit Eusebius infra cap. 13. Paulo post nostri codices Maz., Med. et Fuk. scriptum habent τὴν τοῦ Κυρίου Ἐκκλησίαν, sicut legit etiam Hieronymus.

(72) *Ἐπὶ τῶν Σαραπίωνος.* Ita codd. Maz. et Med., quomodo etiam legitur in Fuketiano. Serapionis nomen Græci per α efferre solent, quippe cum et Σάραπιν dicant, quem Latini *Serapin*. Nec aliter unquam scribitur in codicibus Maz., Med. et Fuk.

(73) *Πρὸς Δομνίνον.* Sic legunt Maz., Med. et Fuk. *Ἀδμόνον*. Honorius Augustodunensis et Trithemius habent ad *Domnionem*.

ἐκπεπωκότα τινὰ παρὰ τὸν τοῦ διωγμοῦ καιρὸν ἀπὸ τῆς εἰς Χριστὸν πίστεως ἐπὶ τὴν Ἰουδαϊκὴν ἑθελθηστικὴν, καὶ τὰ πρὸς Πόντιον καὶ Καρικὸν ἐκκλησιαστικούς ἄνδρας, καὶ ἄλλαι πρὸς ἑτέρους ἐπιστολαί· ἑτέρῳ τε συντεταγμένος αὐτῷ λόγος περὶ τοῦ λεγομένου κατὰ Πέτρον Εὐαγγελίου· ὃν πεποιῆται ἀπελέγχων τὰ ψευδῶς ἐν αὐτῷ εἰρημένα, διὰ τινὰς ἐν τῇ κατὰ Ῥωσσόν (74) παροιμίᾳ προφάσει τῆς εἰρημένης γραφῆς εἰς ἑτεροδόξους διδασκαλίας ἀποκειλαντάς. Ἄφ' ἧς εὐλογον βραχείας παραθέσθαι λέξεις, δι' ὧν ἦν εἶχε περὶ τοῦ βιβλίου γνώμην προτίθῃσιν οὕτω γράφων· « Ἡμεῖς γάρ, ἀδελφοί, καὶ Πέτρον καὶ τοὺς ἄλλους ἀποστόλους ἀποδεχόμεθα ὡς Χριστόν· τὰ δὲ ὀνόματι (75) αὐτῶν ψευδῆ ἐπιγραφα ὡς ἔμπειροι παραιτούμεθα, γινώσκοντες ὅτι τὰ τοιαῦτα οὐ παρελάβομεν. Ἐγὼ γάρ γενόμενος παρ' ὑμῖν, ὑπενόουν τοὺς πάντας ὀρθῇ πίστει προσφέρεσθαι. Καὶ μὴ διελθὼν τὸ ὑπ' αὐτῶν προφερόμενον ὀνόματι Πέτρον Εὐαγγέλιον, εἶπον· ὅτι εἰ τοῦτο ἐστὶ μόνον τὸ δοκοῦν ὑμῖν παρέχειν μικροψυχίαν, ἀναγινωσκέσθω. Νῦν δὲ μαθὼν ὅτι αἰρέσει τινὶ ὁ νόσ αὐτῶν ἐνεφώλευεν ἐκ τῶν λεχθέντων μοι, σπουδάσας πάλιν γενέσθαι πρὸς ὑμᾶς, ὥστε, ἀδελφοί, προσδοκᾷτέ με ἐν τάξει. Ἡμεῖς δὲ, ἀδελφοί, καταλαβόμενοι, ὅποιός ἦν αἰρέσεως ὁ Μαρκιανός (76), καὶ ἐαυτῷ ἠναντιοῦτο μὴ νοῶν ἃ ἐλάλει, ἃ μαθήσεσθε (77) ἐξ ὧν ὑμῖν ἐγράφη. Ἐδυνήθημεν γάρ παρ' ἄλλων τῶν ἀσκησάντων αὐτὸ τοῦτο τὸ Εὐαγγέλιον, τοῦτέστι παρὰ τῶν διαδόχων τῶν καταρξαμένων αὐτοῦ, ὡς Δοκητὰς καλούμεν, (τὰ γὰρ πλείονα φρονήματα, ἐκείνων ἐστὶ τῆς διδασκαλίας), χρησάμενοι (78) παρ' αὐτῶν, διελθεῖν, καὶ εὐρεῖν τὰ μὲν πλείονα τοῦ ὀρθοῦ λόγου τοῦ Σωτῆρος, τινὰ δὲ προσῃεσταλμένα, ἃ καὶ ὑπετάξαμεν ὑμῖν. » Καὶ ταῦτα μὲν τὰ Σαραπίωνος.

illo Evangelio cum recta Servatoris nostri fide consentire: nonnulla vero discrepantia a rectæ fidei ratione adjuncta esse, quæ et vestra causa subjecimus. » Atque hæc de Serapionis libris.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΓ'.

Περὶ τῶν Κλήμεντος συγγραμμάτων
(Nic. H. E. iv, 33).

Τοῦ δὲ Κλήμεντος Στρωματεῖς οἱ πάντες ὁκτὼ

(74) Κατὰ Ῥωσσόν. Urbs est Siciliæ, ad dextram intrantibus Issicum sinum, et alii quidem cum simplici σ scribant, inter quos est Stephanus *De urbibus*, et Theodoritus in *Religiosa historia*, cap. 10 et 11. Corruptum est nomen hujus urbis apud Plutarchum in *Demetrio*, ubi Seleuci ac Demetrii colloquium refertur. Καὶ παρούσης ἤδη φήλας τῆς γυναικὸς, αὐτῷ πρὸς Ὀρροσσὸν ἀπήνητσε Σέλευκος. Item in vii synodo, actione 4, ubi hæc referuntur ex *Vita sancti Symeonis*, ἐν Ῥωσσωπόμεν τῆς Κιλικίας.

(75) Τὰ δὲ ὀνόματι. Vulgata scriptura, ὀνόματα. Legendum puto ὀνόματι, ut scribitur in codd. Maz., Med., Fuk. et Savil.; atque ita legisse videtur Rufinus. Sic infra loquitur idem Serapion, τὸ ὑπ' αὐτῶν προφερόμενον ὀνόματι Πέτρον Εὐαγγέλιον. Hujus porro Evangelii secundum Petrum mentionem facit Origenes in *Commentariis* in caput xiii *Matthæi*: *Fratres autem Jesu putant nonnulli, ex traditione Hebræorum, sumpta occasione ex Evangelio quod titulum habet « juxta Petrum, » vel ex libro Jacobi, esse filios Joseph ex priore uxore*

A ad Dominum quemdam qui persecutionis tempore a fide Christi ad Judæorum superstitionem desciverat; item illa quæ ad Pontium et Caricum ecclesiasticos viros exaravit; aliæ quoque ad alios epistolæ. Præterea liber *De Evangelio Petri*, quæ in eo falsa erant coarguens. Quem quidem librum composuit in gratiam quorundam ex Rhossensi paræcia, qui occasione illius evangelii ad doctrinam a recta fide alienam declinaverant. Nec vero absurdum fuerit pauca quædam verba ex eo libro commemorare, quibus ille quid de isto Evangelio sentiret, exponit in hunc modum: « Nos enim, fratres, inquit, et Petrum et reliquos apostolos, perinde ac Christum ipsum suscipimus. Sed quæ nomen illorum falso inscriptum præferunt, ea nos utpote gnari ac periti

B repudiamus; quippe qui compertum habeamus ea nos a majoribus minime accepisse. Ego quidem cum ad vos venissem, existimabam omnes rectæ fidei callem tenere. Et cum Evangelium illud quod Petri nomine inscriptum ab iis offerebatur, non perlegissem, dixi: si quidem hoc solum est quod simultatem parit inter vos, legatur. Nunc vero cum ex iis quæ mihi dicta sunt, plane perspexerim, quod mens illorum hæresim tunc occultam tegebat, iterum ad vos venire properabo. Proinde, fratres, brevi me exspectate. Cum autem deprehenderim cujus opinionis et sectæ fuerit Marcianus, qui et sibi ipse repugnabat non intelligens quæ diceret, sicut cognoscetis ex iis quæ ad vos scripta sunt. Mutuati enim supradictum evangelium ab iis qui illud didicerant et continua exercitatione versaverant, hoc est a successoribus 214 eorum qui Marciano præverunt, quos Δοκητὰς vocamus (quippe ex horum schola pleræque illius opiniones fluxerunt) legendi copiam nacti sumus: et deprehendimus multa quidem in

C CAPUT XIII.
De Clementis operibus.

Quod vero ad Clementem attinet, exstant ejus

quæ convixerat ipsi, antequam duceret Mariam.

(76) Μαρκιανός καὶ. Scribendum videtur Μαρκιανός, ὡς καὶ, etc., atque ita legerunt Rufinus et Musculus. Sed Christophorus videtur legisse καὶ ὡς, etc. Savilius in libro suo emendavit καὶ πῶς ἐαυτῷ ἠναντιοῦτο.

(77) Ἄ μαθήσεσθε. Codd. Maz., Med. et Fuk. primam vocem non agnoscunt.

(78) Χρησάμενοι. Idem est quod mutuati, vel commutato usi. Ait enim Serapio se Evangelium illud Petri commodatum accepisse a successoribus quorundam hæreticorum qui Δοκητὰι dicebantur, quorum hæresim sectabatur Marcianus. Nihil hoc loco viderunt interpretes. De Docetis hæreticis qui Christum non vere, sed opinione tantum incarnatum passumque esse dicebant, Clemens Alexandrinus in lib. vii *Stromatei*, et Theodoretus in libro *Divinorum decretorum*, cap. 12. Hujus sectæ princeps fuit Julius Cassianus, ut docet Clemens in lib. iii. De his Methodius in *Convivio*, pag. 110, ὡς ὁ Ἀρτεμάς καὶ οἱ δοκησῆαι αὐτὸν ἀποζητήσαντες παροφέναι. Vide P. Halloixium in *Vita Serapionis*.

octo *Στρωματέων* libri, quos ipse sic inscripsit: *A παρ' ἡμῖν σώζονται, οὓς καὶ τοιαύτης ἡξίωσε προγραφῆς* (79)· *Τίτου Φλανίου Κλήμεντος τῶν κατὰ τὴν ἀληθῆ φιλοσοφίαν γνωστικῶν ὑπομημάτων Στρωματεῖς* (80). Ἰσάριθμοι τε τούτοις εἰσὶν οἱ ἐπιγεγραμμένοι Ἰποτυκώσεων αὐτοῦ λόγοι; ἐν οἷς ὀνομαστὶ ὡς διδοκάλου τοῦ Πανταίου μνημονεῖται, ἐκδοχᾶς (81) τε αὐτοῦ γράφων καὶ παραδόσεις ἐκτιθέμενος. Ἔστι δὲ αὐτῷ καὶ πρὸς Ἑλληνας λόγος ὁ *προτρεπτικὸς*, τρεῖς τε οἱ τοῦ ἐπιγεγραμμένου Παιδαγωγοῦ. Καὶ *Τίς ὁ σωζόμενος πλοῦσιος*, οὕτως ἐπιγραφεὶς ἕτερος αὐτοῦ λόγος· *τότε Περὶ τοῦ Πάσχα σύγγραμμα*, καὶ *διαλέξεις Περὶ νηστείας*. Καὶ *Περὶ καταλαλιᾶς*, καὶ ὁ *Προτρεπτικὸς εἰς ὑπομονὴν* ἢ πρὸς τοὺς (82) νεωστὶ βεβαπτισμένους. Καὶ ὁ ἐπιγεγραμμένος *Κανὼν ἐκκλησιαστικὸς*, ἢ πρὸς τοὺς Ἰουδαῖζοντας, ὃν Ἀλεξάνδρου τῷ δεδηλωμένῳ ἐπιτακτῶν ἀνατέθεικεν. Ἐν μὲν οὖν τοῖς Στρωματεῦσιν οὐ μόνον τῆς θείας κατὰστρωσιν πεποιήται Γραφῆς, ἀλλὰ καὶ τῶν παρ' Ἑλλήσιν, εἰ τι ἄρα ὠφέλιμον ἐδόκει αὐτοῖς εἰρῆσθαι, μνημονεῖται, τῶν τε παρὰ τοῖς πολλοῖς δογμάτων, τὰ Ἑλλήνων ἑμοῦ καὶ τὰ βαρβάρων ἀναπτύσσων. Καὶ ἔτι τὰς τῶν αἰρεσιάρχων ψευδοδόξιας εὐθύνων, ἱστορίαν τε πολλὴν ἐξαπλοῖ, ὑπόθεσιν ἡμῖν πολυμαθοῦς παρέχων παιδείας· τούτοις ἅπασι καταμύγνουσι καὶ τὰ φιλοσόφων δόγματα. Ὅθεν εἰκότως κατάλληλον τῇ ὑποθέσει καὶ τῇ προγραφῇ τῶν Στρωματέων πεποιήται. Κέχρηται δ' ἐν αὐτοῖς καὶ ταῖς ἀπὸ τῶν ἀντιλεγόμενων Γραφῶν μαρτυρίαις, τῆς τε λεγομένης Σολομῶντος *Σοφίας*, καὶ τῆς Ἰησοῦ τοῦ Σιράχ, καὶ τῆς πρὸς Ἐβραίους ἐπιστολῆς, τῆς τε Βαρνάβα καὶ Κλήμεντος καὶ Ἰούδα. Μνημονεῖται τε τοῦ πρὸς Ἑλληνας Τατιανοῦ λόγου, καὶ Κασσιανοῦ, ὡς καὶ αὐτοῦ (83) *χρονογραφίαν* πεποιημένου· ἔτι μὲν Φιλωνος καὶ Ἀριστοβόλου (84), Ἰωσήπου τε καὶ Διμητρίου καὶ Εὐπολέμου, Ἰουδαίων συγγραφέων, ὡς ἂν

οὖν τῆς πρώτης ἐκδοχῆς καὶ κατὰ τοῦτο ὠφελοῦσης; ὅτι ἐστὶν δυνατὸν, μαρτυρεῖ τὰ πλήθη, etc.; et paulo post dicitur et ἐρημγείαν pro eodem usurpat. Methodius quoque in libro *De resurrectione* ita usurpat apud Epirphanium, pag. 555, et Dionysius Alexandrinus apud Eusebium in libro vii, pag. 275 editionis nostræ. Porro de libris Clementis *Hypotyposeson* vide omnino quæ notavi supra ad caput 11 lib. v. Rufinus hoc loco *informationum* seu *dispositionum* libros interpretatur.

(79) Vulg. *ἡξίωσε περιγραφῆς*. In codd. Regio, Maz., Med., Fuk. et Saviliano legitur *προγραφῆς*, Rectius, Fuk. Idem est ac si dixisset *ἐπιγραφῆς*. Idem vocabulum repetit infra in hoc capite.

(80) *Στρωματεῖς*. Rufinus interpretatur *opus varie contextum*, non male, ut equidem censeo. Sic Plutarchus *Στρωματεῖς* historicos et poeticos scripserat, qui in indice librorum ejus recensentur. Sed et Origenes Clementis exemplo libros postea sic inscriptos elucubravit. Certe Eusebius ob multiplicem rerum varietatem ita inscriptos fuisse hos libros tradit in sequentibus, ubi etiam κατὰστρωσιν πεποιήται dicit, alludens ad titulum librorum: Porro hi Clementis libri adeo celebres extiterunt, ut ab iis Clemens ipse *Stromateus* cognominatus sit. Ita Theodoretus in libris *Hæreticarum fabularum*, Georgius Syncellus in *Chronico* et Nicephorus Callistus eum cognominant.

(81) *Ἐκδοχᾶς*. Langus dictata vertit; Musculus, ad verbum, *exceptiones*; Rufinus vero, *expositiones*; Christophorus *commentarios in sacras Scripturas* interpretatur. Sed nullus eorum proprietatem hujus vocis intellexit. *Ἐκδοχᾶς* sunt sensus et interpretationes sacræ Scripturæ. Utitur hac voce Origenes in lib. iv *De principiis*, cap. 2, ubi de duplici sensu sacrarum Scripturarum loquitur, literali scilicet ac spiritali. Ac primum quidem sensum seu intellectum, ait prodesse simplicioribus, ἀπὸ μὲν

(82) *Προτρεπτικὸς εἰς ὑπομονὴν ἢ πρὸς τοὺς*, etc. Dudum conjeceram sic legendum et ita in codice Regio scriptum postea inveni. In codd. tamen Maz., Med. et Fuk. legitur *εἰς ὑπομονὴν, ἢ πρὸς τοὺς*, etc., quomodo legitur apud Nicephorum. Script. vulg., *πρὸς ὑπομονὴν εἰς τοὺς*, etc. Vulg. *πρὸς ὑπομονὴν εἰς τοὺς*, etc. Fuit igitur duplex titulus hujus libri. At Rufinus et Christophorus duos libros fecerunt.

(83) *Ὡς καὶ αὐτοῦ*. Id est, ad verbum *qui et ipse de temporum ratione scripsit*. His autem verbis inducitur Rufinus, non Cassianum modo, sed etiam Tatianum *Chronica* scripsisse existimavit. Quod tamen verum non puto.

(84) *Ἀριστοβόλου*. Nostri codices omnes et Nicephorus habent Ἀριστοβόλου. Hic est Aristobolus philosophus Peripateticus, qui ad Ptolemæum Philometorem libros explanationum legis Mosaicæ scri-

τούτων ἀπάντων ἐγγράφως· πρεσβύτερον τῆς παρ' Ἀριστοβουλί, Δεμετρίου, Εὐπολείου, Ἰουδαίων γένους ἀποδειξάντων. Καὶ ἄλλης δὲ πλείστης χρηστομαθείας ἔμπλεον οἱ δηλούμενοι τυγχάνουσι τοῦ ἀνδρὸς λόγοι, ὧν ἐν τῷ πρώτῳ περὶ ἑαυτοῦ δηλοῖ, ὡς ἔγγιστα τῆς τῶν ἀποστόλων γενομένου διαδοχῆς. Ὑποσχέται δ' ἐν αὐτοῖς καὶ εἰς τὴν Γένεσιν ὑπομνηματίζεσθαι. Καὶ ἐν τῷ λόγῳ δὲ αὐτοῦ τῷ περὶ τοῦ Πάσχα ἐκδιασθῆναι ὁμολογεῖ πρὸς τῶν ἑταίρων, ἃς ἔτιγε παρὰ τῶν ἀρχαίων πρεσβυτέρων ἀκηκοῦς παραδόσεις, γραφῇ τοῖς μετὰ ταῦτα παραδοῦναι. Μένονται δὲ ἐν αὐτῷ Μελίτωνος καὶ Εἰρηναίου, καὶ τῶν ἑτέρων, ὧν καὶ τὰς διηγήσεις τέθειται.

Melitonis et Irenæi, et aliorum aliorum, quorum etiam enarrationes in medium adducit.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΑ΄.

Ἰσοδωρ ἐμνημόνευσε γραφῶν (Nic. H. E. v, 2).

Ἐν δὲ ταῖς Ὑποτυπώσεις, ξυνελάοντα εἰπεῖν, πάσης τῆς ἐνδιαθῆκου Γραφῆς ἐπιτετεμημένας πεποιήται διηγήσεις (85), μηδὲ τὰς ἀντιλεγόμενας (86) παρέλθων· τὴν Ἰούδα λέγω καὶ τὰς λοιπὰς καθολικὰς (87) ἐπιστολάς, τὴν τε Βαρνάβα καὶ τὴν Πέτρου λεγομένην Ἀποκάλυψιν (88). Καὶ τὴν πρὸς Ἑβραίους δὲ ἐπιστολὴν, Παύλου μὲν εἶναι φησι, γεγράφθαι δὲ Ἑβραίοις Ἑβραϊκῇ φωνῇ, Λουκᾶν δὲ φιλοτίμως αὐτὴν μεθερμηνεύσαντα, ἐκδοῦναι τοῖς Ἕλλησιν. Ὅθεν τὸν αὐτὸν χρότα εὐρίσκεισθαι κατὰ τὴν ἑρμηνείαν ταύτης τε τῆς ἐπιστολῆς, καὶ τῶν Πράξεων· μὴ προγεγράφθαι δὲ τὸ, Παῦλος ἀπόστολος (89), εἰ-

Aristobuli, Demetrii atque Eupolemi Judæorum historiæ scriptorum mentionem facit, utpote qui Mosem ac Judæorum gentem omni Græcorum antiquitate vetustiorē esse, scriptis suis probaverint. Varia quoque utilissimæ eruditionis copia refertur in supradicti auctoris illius libri. In quorum primo de seipso loquens, primis apostolorum successoribus proximum se fuisse testatur. Pollicetur in iisdem libris scripturum se commentarios in Genesim. In libro vero quem *De Pascha* composuit, coactum se affirmat a familiaribus suis, ut traditiones quas ab antiquioribus presbyteris acceperat scriptas posteris mandaret. Meminit in eodem opusculo

CAPUT XIV.

Quorum Scripturæ librorum idem Clemens meminert.

Idem in libris Ὑποτυπώσεων omnium, ut uno verbo dicam, utriusque Testamenti Scripturarum compendiosam instituit enarrationem; ne illis quidem prætermisissis Scripturis de quibus inter multos ambigitur: Judæ Epistolam et Barnabæ, ac reliquas catholicas Epistolas intelligo, et Revelationem quæ dicitur Petri. Epistolam autem ad Hebræos Pauli quidem esse affirmat, sed Hebraico sermone utpote ad Hebræos primum scriptam fuisse: Lucam vero eandem Græco sermone stultiose interpretatum, Græcis hominibus edidisse. Quare in ea Epistola et in Actibus apostolorum eundem dictionis colorem

psit, ut tradit Eusebius in *Chronico*. Ex his fragmentum affert Eusebius in lib. viii *Præparationis*. Eiusdem meminit Origenes in libro iv *Contra Celsum*, pag. 204.

(85) *Ἐπιτετεμημένας... διηγήσεις*. Langus vertit *compendiosam enumerationem*; Musculus vero, *concræcias explicationes*. Atque ita fere Christophorosus. Rufinus quoque qui libros illos Clementis aut legerat, aut legere potuerat, ita interpretatur. In libris vero Hypotyposeon, id est informationum, ut brevier dicam universam pariter divinam Scripturam compendiosis dissertationibus explicavit. Διηγήσεις igitur idem est quod ἐξηγήσεις; vel διεξηγήσεις. Photius certe in *Bibliotheca* de illis Clementis libris loquens, eo verbo utitur: Ἄλ μὲν οὖν Ὑποτυπώσεις διαλαμβάνουσι περὶ ῥητῶν τινῶν τῆς τε Παλαιᾶς καὶ Νέας Γραφῆς, ὧν καὶ κεφαλαϊωδῶς, ὡς ἔπρεπεν, ἐξηγήσιν τε καὶ ἑρμηνείαν ποιεῖται. Infra cap. 18 διηγούμενος ponitur pro ἐξηγούμενος. Et apud Origenem in lib. iv *contra Celsum* de Numenio. Et in *Philocalia* capite 1 et alibi sæpissime.

(86) *τὰς ἀντιλεγόμενας*. Male Rufinus vertit *apocrypha*. Magnum enim discrimen est inter apocryphos libros, et eos quorum ambigua est inter scriptores auctoritas. Nam apocryphi palam falsi sunt et ab hæreticis ut plurimum conficti. Eusebius in lib. iv, cap. 22, de Hegesippo: Καὶ περὶ τῶν λεγομένων γε ἀποκρυφῶν διαλαμβάνων, ἐπὶ τῶν αὐτοῦ χρόνων πρὸς τῶν αἱρετικῶν ἀναπεπλάσθαι τινὰ τούτων ιστορεῖ. Hieronymus in lib. i *Adversus Rufinum*: *Apocrypha, inquit, Ecclesia non recipit*. Libri vero ἀντιλεγόμενοι a quibusdam veri, a quibusdam pro falsis habiti sunt. Inter ἀντιλεγόμενάς scripturas Eusebius tum hoc loco, tam in præcedenti capite recenset Epistolam Judæ et reliquas alias catholicas; item Epistolam Barnabæ, quas tamen nemo inter apocryphas scripturas merito recensuerit. *Apocalypsim* quidem Petri inter apocryphos libros censeri posse non

diffiteor, cum Hieronymus in *Catalogo* diserte affirmet, librum hunc inter apocryphas scripturas reputari. Verum libri illi quos supra memoravi, non sunt hujusmodi. Cyrillus tamen Hierosolymitanus *catechesi* 4, apocryphos libros cum dubiis videtur confundere. Duo namque genera facit librorum sacrorum: alios ait esse ὁμολογουμένους, alios ἀμφιβαλλομένους, quos apocryphos etiam appellat.

(87) *Καὶ τὰς λοιπὰς καθολικὰς*. Codd. Maz., Med. et Fuk. vocem *λοιπὰς* addunt quæ in Vulg. deest. Porro Catholicæ dictæ videntur Epistolæ, quod non ad certas personas aut urbes et provincias scriptæ sint, sed pleræque ad gentes integras, et ad universam Ecclesiam Dei. Sic Themison quidam ex Montani sectatoribus, ausus est aliquando catholicam epistolam instar Apostoli scribere ad universas Ecclesias, ut scribit Apollonius apud Eusebium in lib. v. Epistolas quoque Dionysii Corinthiurum episcopi *catholicas* vocat Eusebius in lib. iv, quæ scriptæ erant ad civitates.

(88) *τὴν Πέτρου Ἀποκάλυψιν*. In excerptis ex Theodoto, quæ post Clementis *Στρωματίς* edita sunt, citatur *Apocalypsis Petri* pag. 348 editionis Commelini; item *Κήρυγμα* seu *Prædicatio*, pag. 350. Ex quo apparet verissimum esse id, quod supra adnotavi ad cap. 11, lib. v, hæc excerpta nihil esse aliud quam fragmentum *Hypotyposeon* Clementis.

(89) *Μὴ προγεγράφθαι δὲ τὸ, Παῦλος ἀπόστολος*. Idem scribit Hieronymus in cap. i *Epistolæ Pauli ad Galatas*, et in Epistola ad Hebræos ait, propterea Paulum solita consuetudine, nec nomen suum, nec apostoli vocabulum præposuisse, quia de Christo erat dicturus: *Habentes ergo principem sacerdotum, apostolum confessionis nostræ Jesum*: nec fuisse congruum, ut ubi Christus apostolus dicendus erat, ibi etiam Paulus apostolus poneretur.

reperiri. Hanc vero inscriptionem Paulus apostolus recte atque ordine omissam fuisse observat. Cum enim Hebræis scriberet qui sinistram de ipso opinionem multo ante combiberant, ipsumque suspectum habebant : prudenti consilio usus, illos abs terrere statim ab initio apposita nominis sui inscriptione noluit. Deinde aliquanto post his utitur verbis : « Jam vero, sicut beatus dicebat presbyter, quando quidem dominus omnipotentis Dei apostolus ad Hebræos missus fuerat, præ modestia Paulus, utpote qui ad gentes erat directus, Hebræorum apostolum se minime **216** inscribit, tum ob suam erga Dominum reverentiam, tum quod ex abundantia ad Hebræos ipse gentium præco et apostolus scriberet. » Sed et in iisdem libris Clemens traditionem quamdam de ordine Evangeliorum quam a vetustioribus presbyteris acceperat, refert in hunc modum. « Dicebat ex Evangeliiis, prius scripta esse illa quæ seriem generis Dominici continent. Marci autem Evangelium ex hujusmodi occasione scriptum fuisse. Cum Petrus in urbe Roma verbum Dei publice prædicasset, et Spiritu sancto afflatus Evangelium promulgasset, multi qui aderant Marcum cohortati sunt, utpote qui Petrum jamdudum sectatus fuisset, et dicta ejus memoria teneret, ut quæ ab apostolo prædicata erant conscriberet. Marcus igitur Evangelium composuit, iisque qui illud ab ipso rogabant impertit. Quod cum Petrus comperisset, nec prohibuit omnino rem fieri, nec ut fieret incitavit. At Joannes, omnium postremus, cum videret in aliorum Evangeliiis ea quæ ad corpus Christi pertinent tradita esse, ipse divino Spiritu afflatus spiritale Evangelium familiarium suorum rogatu conscripsit. » Hactenus Clemens. Porro Alexander is de quo superius diximus, in quadam ad Origenem epistola, Clementis simul ac Pantæni tanquam familiarium suorum mentionem facit his verbis : « Hæc enim Dei voluntas fuit, ut nosti, quo amicitia nostra jam inde a majoribus inchoata, sacra atque inviolata maneret, imo ferventior ac

A κώτως· Ἑβραίοις γάρ φησιν ἑπιστέλλων, πρὸς τὴν ελληφοσίαν κατ' αὐτοῦ καὶ ὑποκπιεῖουσιν αὐτὸν, συνειτῶς πᾶν οὐκ ἐν ἀρχῇ ἀπέστρεψεν αὐτοὺς τὸ θῆμα θεῖς. Ἐἶτα ὑποδὸς ἐπιλέγει· « Ἦδη δὲ ὡς ὁ μακάριος ἔλεγε πρεσβύτερος, ἐπεὶ ὁ Κύριος ἀπόστολος ὢν τοῦ Παντοκράτορος, ἀπεστάλη πρὸς Ἑβραίους, διὰ μετρίότητα ὁ Παῦλος, ὡς ἂν εἰς τὰ ἔθνη ἀπεσταλμένος, οὐκ ἐγγράφει ἑαυτὸν Ἑβραίων ἀπόστολον, διὰ τε τὴν πρὸς τὸν Κύριον τιμὴν, διὰ τε τὸ ἐκ περιουσίας καὶ τοῖς Ἑβραίοις ἐπιστέλλειν, ἐθῶν κήρυκα ὄντα καὶ ἀπόστολον. » Αὐτοῖς δ' ἐν τοῖς αὐτοῖς ὁ Κλήμης βιβλίος περὶ τῆς τάξεως τῶν Εὐαγγελίων παράδοσιν τῶν ἀνεκθῆναι πρεσβυτέρων τέθειται, τοῦτον ἔχουσαν τὸν τρόπον. « Προγεγράφαι ἔλεγεν (90) τῶν Εὐαγγελίων τὰ περιέχοντα τὰς γενεαλογίας. Τὸ δὲ κατὰ Μάρκον, ταύτην ἐσχρηκῆναι τὴν οἰκονομίαν. Τοῦ Πέτρου δημοσίᾳ ἐν Ῥώμῃ κηρύξαντος τὸν Λόγον, καὶ Πνεύματι τὸ Εὐαγγέλιον ἐξειπόντος, τοὺς παρόντας πολλοὺς ὄντας· παρακαλεῖσαι τὸν Μάρκον, ὡς ἂν ἀκολουθήσαντα αὐτῷ πόρρωθεν (91) καὶ μεμνημένον τῶν λεχθέντων, ἀναγράψαι τὰ εἰρημένα ποιήσαντα ἐκ τῶ Εὐαγγέλιον, μεταδοῦναι τοῖς δεομένοις αὐτοῦ. Ὅπερ ἐπιγόνοντα τὸν Πέτρον, προτρεπτικῶς μῆτε κωλύσαι (92) μῆτε προτρέψασθαι. Τὸν μέντοι Ἰωάννην ἔσχοντο συνιδόντα ὅτι τὰ σωματικὰ ἐν τοῖς Εὐαγγελίοις δεδήλωται, προτραπέντα ὑπὸ τῶν γνωρίμων (93), Πνεύματι θεοφορηθέντα, πνευματικῶν ποιῆσαι Εὐαγγέλιον. » Τοσαῦτα ὁ Κλήμης. Πάλιν δ' ὁ δὴλωθεὶς Ἀλέξανδρος, τοῦ Κλήμεντος, ἅμα δὲ καὶ τοῦ Πανταίου ἐν τινι πρὸς Ὀριγένην ἐπιστολῇ μνημονεύει, ὡς δὴ γνωρίμων αὐτῷ γινόμενων τῶν ἀνδρῶν. Γράφει δὲ οὕτως· « Τοῦτο γὰρ καὶ θέλημα Θεοῦ, ὡς οἶδας, γέγονεν, ἵνα ἡ ἀπὸ προγόνων ἡμῶν φιλία μὲν ἄστυλος· μᾶλλον δὲ θερμότερα ἢ καὶ βεβαιότερα. Πατέρας γὰρ ἴσμεν τοὺς μακαρίους ἐκείνους τοὺς προδεύσαντας, πρὸς οὓς μετ' ὀλίγον ἐσόμεθα, Πάνταινον τὸν μακάριον ὡς ἀληθῶς καὶ κύριον, καὶ τὸν ἱερὸν Κλήμεντα κύριόν μου γινόμενον καὶ ὠφελήσαντά με, καὶ εἰ τις ἕτερος τοιοῦτος, δι' ὧν σε ἐγνώρισα τὸν κατὰ πάντα ἄριστον καὶ κύριόν μου καὶ ἀδελφόν. » Καὶ ταῦτα μὲν τοιαῦτα. Ὁ γέτοί Ἀδαμάντιος, καὶ τοῦτο γὰρ ἦν τῷ

(90) Προγεγράφαι ἔλεγεν. In codd. Maz., Med. et Fuk. προγεγράφαι ἔλεγετο. Sed ἔλεγεν rectius scribitur.

(91) Πόρρωθεν. Pro hac voce Nicephorus substituit ἐκ πολλοῦ, et cum sequenti verbo conjunxit hoc modo, καὶ ἐκ πολλοῦ μεμνημένον.

(92) Προτρεπτικῶς μῆτε κωλύσαι. Ita legitur in omnibus libris, et apud Nicephorum. Christophorus tamen audacter mutavit, quia scilicet evangelicæ auctoritati hæc adversari videbantur. Sed et Eusebius ipse id aliter retulit supra in lib. II, cap. 14. Illic enim discrete scribit, Petrum cum Evangelium rogatu fratrum qui Romæ erant, a Marco conscriptum esse didicisset, propenso illorum studio magnopere delectatum esse, et Evangelium illud prout ipsi revelatum fuerat confirmasse, anxisseque ut in Ecclesiis legeretur; idque ita relatam esse scribit a Clemente in lib. VI *Hypotyposeon*, cui subscribit Papias Hieropolitanus. Illic vero Clementis verba ex eodem libro referens Eusebius, aliter eum loquentem inducit. Verum si rem attentius conside-

remus, hæc inter se non pugnant. Ait enim Clemens, Petrum cum Evangelium a Marco scriptum editumque esse cognovisset, palam nec vetuisse, nec laudasse. Rem igitur tacito consensu comprobavit. Atque ita concilianda sunt hæc duo loca, quæ Christophorus inter se pugnare existimavit. Sed et Rutilius eundem sensum secutus est, cum ita verit : *Cumque factum Petrus postmodum cognovisset, licet fieri ipsum non jussisset, tamen factum non prohibuit.* Non potuit melius exprimi Clementis locus. Porro in Græco scribendum videtur *προφανῶς*, non autem *προτρεπτικῶς*. Fortasse autem Papias aperit, locutus fuerat quam Clemens, et Marci Evangelium a Petro confirmatum fuisse dixerat.

(93) Προτραπέντα ὑπὸ τῶν γνωρίμων. Hieronymus in *Præfatione Commentariorum in Matthæum* de Joanne loquens, sic ait : *Ecclesiastica narrat historia, cum a fratribus cogeretur ut scriberet, ita facturum se respondisse, si indicto jejunio in communes omnes Deum deprecarentur. Quo expleto, revelatione saturatus, illud præcæsum e celo veniens eructavit.*

Ἐπιγίνεαι βνομα, Ζεφυρίνου κατὰ τοῦσδε τοὺς χρό-
 νους τῆς Ῥωμαίων Ἐκκλησίας ἡγουμένου, ἐπιδη-
 μῆσαι τῇ Ῥώμῃ (94) καὶ αὐτὸς που γράφει, λέγων
 εὐξάμενος τὴν ἀρχαιοτάτην Ῥωμαίων Ἐκκλησίαν
 ἰδεῖν ἔνθα οὐ πολλὸν διατρίψας, ἐπάνεισιν εἰς τὴν
 Ἀλεξάνδρειαν. Καὶ δὴ τὰ συνήθη τῆς κατηχήσεως
 ἐναῦθα μετὰ πάσης ἐπλήρου σπουδῆς, Δημητρίου
 τῶν τῆδε ἐπισκόπου ἔτι τότε παρορμῶντος αὐτόν,
 καὶ μονουχὶ ἀντιβολούντος, ἀόκνως τὴν εἰς τοὺς
 ἀδελφούς ὠφέλειαν ποιεῖσθαι.

in urbem Romam advenisse scribit, cum sibi in votis fuisset, sicut ipsemet alicubi dicit, Romanam Ec-
 clesiam omnium antiquissimam coram videre. Ibi paulisper moratus, Alexandriam rediit. Ubi con-
 suetum catechumenos docendi officium omni studio ac diligentia exercuit : Demetrio civitatis epi-
 scopo etiam illum 217 hortante, ac tantum non supplicante ut fratrum utilitati impigre serviret.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΕ'.

Περὶ τοῦ Ἡρακλᾶ (Nic. H. E. v, 41).

Ὁ δ' ὡς ἑαυτὸν ἑώρα μὴ ἐπαρκούντα τῇ τῶν
 θείων βαθυτέρᾳ σχολῇ, τῇ τε ἐξετάσει καὶ ἔρμηνει
 τῶν ἱερῶν Γραμμάτων, καὶ προσέει τῇ τῶν προο-
 ῶντων κατηχήσει, μὴδ' ἀναπνεῦσαι συγχωρούντων
 αὐτῷ, ἐτέρων ἐφ' ἐτέροις ἐξ ἑω καὶ μέχρις ἑσπέρας
 ἐπὶ τὸ παρ' αὐτῷ διδασκαλεῖον φοιτῶντων, διανειμας
 τὰ πλήθη, τὸν Ἡρακλᾶν τῶν γνωρίμων προκρίνας,
 ἐν τε τοῖς θείοις σπουδαῖον, καὶ ἄλλως ἔντα λογιώτα-
 τον ἀνδρα καὶ φιλοσοφίας οὐκ ἄμοιρον, κοινωνῶν
 καθίστη τῆς κατηχήσεως, τῷ μὲν τὴν πρώτην τῶν
 ἁγῶν στοιχειουμένων εἰσαγωγὴν ἐπιτρέψας, αὐτῷ δὲ
 τὴν τῶν ἐν ἔξει φυλάξας ἀκράσιν.

idem institutionem eorum qui primis adhuc imbuerentur rudimentis mandavit : sibi vero perfectiores
 docendos reservavit.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΓ'.

Ὅπως Ὀριγένης περὶ τὰς θείας ἐσπουδάκει
 Γραφάς (Nic. H. E. v, 41).

Τοσαύτη δὲ εἰσήγετο τῷ Ὀριγένει τῶν θείων λό-
 γων ἀπηκριβωμένη ἐξετάσις, ὡς καὶ τὴν Ἑβραϊδα
 γλῶτταν ἐκμαθεῖν, τὰς τε παρὰ τοῖς Ἰουδαίοις ἐμ-
 φερομένας πρωτοτύπους αὐτοῖς Ἑβραίων στοιχείους
 Γραφάς (95), κτήμα ἴδιον ποιήσασθαι, ἀνιχνεύσαι τε
 τὰς τῶν ἐτέρων παρὰ τοὺς Ἑβδομήκοντα τὰς ἱερὰς
 Γραφάς ἡρμηνευκότων ἐκδόσεις· καὶ τινὰς ἐτέρας
 παρὰ τὰς καθημαζευμένας ἔρμηνείας ἐναλλαττού-
 σας, τὴν Ἀκύλου καὶ Συμμάχου, καὶ Θεοδοτίωνος,
 ἐφευρεῖν, ἃς οὐκ οἶδ' ὅθεν ἐκ τινῶν μυθῶν τὸν πάλαι
 λαθνοῦσας χρόνον εἰς φῶς ἀνιχνεύσας προήγα-
 γον (96). Ἐφ' ὧν διὰ τὴν ἀδηλόγητα, τίνος ἄρ εἶεν

(94) Ἐπιδημῆσαι τῇ Ῥώμῃ. Hunc Origenis ad-
 ventum in urbem Romam Baronius confert in an-
 num Christi 220, qui erat annus 1 imp. Elagabali.
 Eusebius tamen Origenem Romam venisse scribit
 regnante Caracalla. Sed ut hoc Baronio conce-
 damus, illud minime ferendum est, quod ibidem
 ait, Origenem Adamantium iterum Romam venisse
 principatu Philippi imp., anno Christi 248. Nam
 Eusebius qui res gestas Origenis in hoc libro accu-
 ratissime pertexuit, nullum secundi huius adventus
 mentionem facit. Imo ex Eusebio contrarium col-
 ligi videtur. Scribit enim Eusebius, Origenem de
 fidei suae professione literas dedisse ad Fabianum
 Rom. urbis episcopum. Non igitur Romam venit
 Origenes ad Fabianum, ut vult Baronius, sed tan-
 tum litteras ad eum misit. Quod vero ex Porphyrio

PATROL. GR. XX.

A firmior redderetur. Patres quippe agnoscimus bea-
 tos illos qui viam nobis praeiverunt, et quos brevi
 secuturi sumus ; Pantænum scilicet vere beatum ac
 dominum meum : et sanctum Clementem dominum
 item meum qui me plurimum adjuvit : et si quis
 alius fuit huiusmodi. Per quos tu mihi innotuisti ;
 domine ac frater longe omnium praestantissime. »
 Et haec quidem ita se habent. Adamantius vero (id
 enim etiam Origeni nomen fuit) Zephyrino per haec
 tempora Romanam Ecclesiam gubernante, se in

B

CAPUT XV.

De Heracla.

Cum autem animadverteret se nequaquam suffi-
 cere ad quietiorem rerum divinarum contempla-
 tionem, et ad sacræ Scripturæ scrutationem atque in-
 terpretationem, simulque ad institutionem eorum
 qui ad ipsum accedebant, per quos ne respirare
 quidem ipsi licebat, cum alii super alios a primo
 lucis exortu usque ad vesperam scholam ejus fre-
 quentarent : divisa omni auditorum multitudi-
 ne, Heraclam ex familiaribus suis deligens, virum re-
 rum divinarum studiosum, et alioqui doctissimum,
 nec expertem philosophiæ, in docendi officio si-
 cium sibi atque administrum adjunxit. Et huic qui-
 dem institutionem eorum qui primis adhuc imbuerentur
 rudimentis mandavit : sibi vero perfectiores

C

CAPUT XVI.

Quantum studium Origenes in divinis Scripturis col-
 locaverit.

Tantam porro curam ac diligentiam in divinis
 Scripturis perscrutandis adhibebat Origenes, ut
 Hebraicam etiam linguam didicerit, et authenticos
 Scripturarum libros Hebraicis scriptos litteris, qui
 apud Judæos habentur, sibi comparaverit : aliorum
 quoque qui præter Septuaginta interpretes sacras
 Scripturas interpretati sunt, editiones pervestigav-
 erit : nonnullas denique interpretationes a trinitis
 illis et vulgatis Aquilæ scilicet ac Symmachi et
 Theodotionis diversas repererit. Quas quidem ille
 ex nescio quibus erutas angulis in quibus jamdu-
 dum delituerant, primus in lucem produxit. Et cum

D in Vita Plotini id hausisse sibi videtur Baronius, in
 eo longe fallitur. Neque enim de Origene Adaman-
 tio loquitur illic Porphyrius, sed de altero Origene,
 Plotini et Herennii condiscipulo, qui ab Origene
 Adamantio distinguendus est, ut paulo post demon-
 strabimus.

(95) Πρωτοτύπους... Γραφάς. Authenticas verte.
 Sic enim Latini vocant, ut pluribus exemplis docuit
 Brissonus in Lexico. Porro Eusebius Hebraicos
 S. Scripturæ codices idcirco authenticos vocat, non
 quod revera essent primitivum exemplar et auto-
 graphum ab Esdra conscriptum ; sed authenticos
 appellat, comparatione facta cum Græcis editioni-
 bus tam Septuaginta interpretum quam aliorum.

(96) Εἰς φῶς ἀνιχνεύσας προήγαγεν. Hæc est
 verborum collocatio in tribus nostris codicibus

18

obscurum incertumque haberet cujusnam essent auctoris, hoc solum de ipsis adnotavit, alteram quidem a se repertam fuisse Nicopoli juxta Actium: alteram vero in alio quodam loco. Quinetiam in Hexaplis Psalmorum exemplaribus, post insignes illas quatuor editiones cum non quintam modo sed etiam sextam ac septimam apponeret versionem, rursus in principio unius notavit inventam illam fuisse Hierichunte in dolio, temporibus Antonini Caracallæ, qui Severi filius fuit. Has igitur omnes

Maz., Med. et Fuk. Atque ita hunc Eusebii locum citat Suidas in voce Ὠριγένης. Text. vulg., ἀνιχνεύσας προήγαγεν εἰς φῶς. Amat certe Eusebius hujusmodi verborum trajectiones, ut ex plurimis locis ostendi potest. Paulo post nostri codices Maz., Med. et Fuk. cum Nicephoro scriptum habent, ἐν ἑτέρῳ τοιῶδε τόπῳ.

(97) Ἐν τῇ πρὸς Ἀκτίῳ Νικοπόλει. In tribus optiis exemplaribus Maz., Med. et Fuk. scriptum inveniri πρὸς Ἀκτίους. Atque ita scripserat Athanasius, seu quis alius auctor *Synopseos sacrarum Scripturarum*: "Ἐκτὴ ἑρμηνεία ἐστὶν ἡ ἐν πίθεισι εὐρεθεῖσα καὶ αὐτὴ κεκρυμμένη ἐπὶ Ἀλεξάνδρου τοῦ Μαμαίας παιδὸς, ἐν Νικοπόλει τῇ πρὸς Ἀκτίους ὑπὸ τινος τῶν Ὠριγένους γνωρίμων. Nec tamen eam scripturam probo, cum Ἀκτία Græce dicantur *ludi Actiaci*: Nicopolis autem ipsa, non a ludis nomen acceperit, sed a promontorio ad quod sita erat, appellata fuerit Nicopolis ad Actium.

(98) Ἀλλὰ καὶ ἕκτην καὶ ἑβδόμην. Lego, οὐ μόνον πέμπτην καὶ ἕκτην, ἀλλὰ καὶ ἑβδόμην, prorsus necessaria, ut mihi videtur, emendatione. Cum enim antea locutus sit Eusebius de quinta et sexta editione ab Origene reperta, hoc amplius addit, etiam septimam in hexaplis Psalmorum exemplaribus ab Origene positam fuisse. Septuplex igitur fuit Psalmorum editio. Verum cum hæc septima editio Psalmos tantum haberet, ideo Origenes titulum editionis suæ, Ἐξαπλῶν scilicet, non immutavit. Porro emendationem et expositionem nostram plane confirmat Joannes Zonaras in *Historia imp. Severi* ita scribens de Origene: Καὶ τῶν ταύτας ἑρμηνευσάτων συναγαγὼν τὰ συγγράμματα, τῶν ἑβδόμητονταῦθ' οὐ δευτέρου, τοῦ τε Ἀκύλου καὶ τοῦ Συμμάχου, καὶ τοῦ Θεοδοτίωνος, καὶ οὐσ' ἄλλων ἀνωμόμων ἑρμηνέων (ἡγήνηται γὰρ τὰ ἐκεῖνων ὀνόματα) ἐπιλοπόντησε τὰ τῶν Ἐξαπλῶν λεγομένων συγγράμματα: ἐν δὲ τοῖς Ψαλμοῖς καὶ ἑβδόμης μέμνηται ἑρμηνείας, ὡς ἐν Ἱερυχοῖ εὐρημένης. Id est: *Collectis voluminibus eorum qui Scripturas Hebraicas Græce interpretati fuerant, duorum scilicet ac septuaginta Seniorum, Aquilæ item ac Symmachii, Theodotionis et duorum aliorum, quorum nomina ignorantur, editionem Hexaplorum elaboravit. In Psalmis vero etiam septimæ interpretationis meminit, quam Hierichunte repertam esse dicit.* Non potest melius scholium afferri ad expositionem Eusebii, quam hic Zonaræ locus. Sed quod addit Zonaras, septimam editionem Hierichunte repertam fuisse, id Eusebius aperte non dicit. Epiphanius quidem in libro *De ponderibus*, et Athanasius in *Synopsi* aiunt quintam editionem Hierichunte in dolio repertam fuisse. Nicephorus vero sextam simul ac septimam editiones Hierichunte inventas esse existimavit. Cæterum, etsi auctores quintæ ac sextæ editionis ignorantur, Judæos tamen illos fuisse constat. Ita certe Hieronymus in lib. *ii Adversus Rufinum*: *Magnis, ut scio, sumptibus redemisti Aquilæ et Symmachii et Theodotionis, quintæque et sextæ editionis Judaicos translatores.* Scio Claudium Salmasium in libro *De lingua Hellenistica*, pag. 159, negasse, quintam et sextam editionem ab Hieronymo usquam nominari. Sed refellitur tum ex loco Hieronymi quem supra citavi,

οὐκ εἰδῶς, αὐτὸ τοῦτο μόνον ἐπεσημήνατο, ὡς ἄρα τὴν μὲν εὐρίον ἐν τῇ πρὸς Ἀκτίῳ Νικοπόλει (97), τὴν δὲ, ἐν ἑτέρῳ τόπῳ τοιῶδες. Ἐν γε μὴν τοῖς Ἐξαπλοῖς τῶν Ψαλμῶν, μετὰ τὰς ἐπισήμους τέσσαρας ἐκδόσεις, οὐ μόνον πέμπτην, ἀλλὰ καὶ ἕκτην καὶ ἑβδόμην (98) παραθεῖς ἑρμηνείαν, ἐπὶ μιᾶς αὐθις σεσημειῖται, ὡς ἐν Ἱερυχοῖ εὐρημένης ἐν πίθει, κατὰ τοὺς χρόνους Ἀντωνίνου τοῦ υἱοῦ Σεβήρου. Ταύτας δὲ ἀπάσας ἐπὶ ταύτων συναγαγὼν, διελῶν τε πρὸς κῶλον (99), καὶ ἀντιπαρθείας ἀλλήλαις (1) μετὰ

tum ex ejusdem libro *De scripturis ecclesiasticis*, cap. 54. Idem in *Commentariis ad cap. i Sophonis*, quintam editionem nominatim citat, et in lib. *i in Habacuc*, sub initium.

(99) Διελῶν τε πρὸς κῶλον. Male Christophorus vertit, *columellis inter se distinguit*. Cola sunt versus seu membra sensum integrum absolventia. Hieronymus in *Apologia ii adversus Rufinum*: *Ei quod nunc verba dierum interpretatus sum, idcirco feci, ut inextricabiles moras et silvam nominum quæ scriptorum confusus sunt vitio, sensuumque labyrinthos, per versus cola digererem.* Idem in *praefatione in Josue*: *Monemusque lectorem, ut siquam Hebraicorum nominum et distinctiones per membra divisus diligens scriptor conservet, ne et noster labor et ipsius studium pereat.* Sed et in *Praefatione in translationem Isaiaë* testatur se translationem suam per cola seu versus distinguisse: *Nemo, cum prophetas versus viderit esse descriptos, metro eos existimet apud Hebræos ligari, et aliquid simile habere de Psalmis, et operibus Salomonis.* Sed quod in *Demosthene et in Tullio fieri solet, ut per cola scribantur et commata, qui utique prosa et non versus conscripserunt, nos quoque utilitati legentium providentes, interpretationem novam novo scribendi genere distinguimus.* Eadem quoque dicit in *Praefatione in Ezechielem*. Præterea igitur apud Latinos Hieronymus interpretationem suam per versus distinguit, imitatus Origenem, qui in *Hexaplis* idem præstitit. Porro Origenes in eò maxime consulit legentium utilitati. Nam quæcumque per versus distincta sunt, ea facilius tum intelliguntur, tum memoriæ mandantur. Adde quod ad Græcæ editiones inter se comparandas, prorsus necessaria fuit hujusmodi distinctio. Exemplum Origenis secuti sunt postea complures: et in Novo Testamento idem præstitit quod ille prius fecerat in Veteri, ut testatur Hesyehius Hierosolymitanus in libro quem inscripsit *Στιχηρὸν δωδεκίμ prophetarum*. Quem quidem librum ideo sic inscripsit, quod ad marginem singulorum versuum apposuerat expositionem locorum difficultium, quod *παρτίθεσθαι* et *παράθεσιν* ipse vocat. Verba Hesyehii sunt hæc: Ἔστι μὲν ἀρχαῖον τοῦτο τοῖς θεοφόροις τὸ σπουδάσμα, στιχηρὸν ὡς τὰ πολλὰ πρὸς τὴν τῶν μελετωμένων σαφήνειαν, τὰς προφητείας ἐκτίθεσθαι, etc. Quæ Latine ita reddidimus: *Libros propheticos majoris perspicuitatis causa, per versus cola dividere, velut inventum est sanctorum Patrum. Nam initio suæ ulla distinctione legebantur. Postea vero viri docti et sacrarum litterarum studiosi, majoris, ut dixi, perspicuitatis causa, hujusmodi versus distinctionem excogitarunt. Ita prophetarum libri ab illis editi sunt. Sic Davidis Psalmi, sic Proverbia et Ecclesiastes et Canticum canticorum. Sic liber Jobi per versus distinctus reperitur. Sed et librum apostolicum, id est, Actus et Epistolas apostolorum, hoc modo ab aliquibus descriptum inveni.* Subjungit deinde Hesyehius hæc verba: Ἀλλ' ἐπειδὴ πολλὰ μὲν τῶν ἀσπρῶν ἢ τῶν στίχων σαφηνίζει διαίρεσις. Ubi στίχους vocat quæ κῶλα dicere debuisse.

(1) Καὶ ἀντιπαρθείας ἀλλήλαις. Supra monimus quid primum ab Origene præstitum sit in *Hexaplorum* editione, quod singulas interpretationes

καὶ αὐτῆς τῆς Ἑβραίων σημειώσεως (2), τὰ τῶν Ἀλεγομένων Ἑξαπλῶν ἡμῶν ἀντίγραφα (3) καταλείπειν, ἰδίως τὴν Ἀκύλου καὶ Συμμάχου (4), καὶ Θεοδοτίωνος ἑκδοσὶν ἅμα τῆ τῶν Ἑβδομήκοντα ἐν τοῖς Τετραπλοῖς ἐπικατασκευάσας (5).

per versuum cola distinxit. Itaque versuum distinctio quam hodie in Septuaginta seniorum interpretatione cernimus, Origenis inventum est. Secundum Origenis inventum est, quod interpretationes illas e regione sibi invicem opposuit, ut si forte alter ab altero dissentiret, uno statim intuitu posset agnosci. Docet id Hieronymus in *Prefatione ad Chromatium in librum Paralipomenon*, his verbis: *Et certe Origenes non solum exempla composuit quatuor editionum, e regione singula verba describens; ut unus dissentiens statim, cæteris inter se consentientibus arguatur.* Et Epiphanius quidem singulas versiones in singulis paginis dispositas fuisse dicit, quem secutus est Nicephorus. Rufinus vero in hujus loci interpretatione, non paginas sed columellas dixit, quod eodem recidit. Certe idem Rufinus in lib. II *Adversus Hieronymum*, paginas et columellas pro eodem sumit: *Voluit Origenes nostris ostendere, qualis apud Judæos Scripturarum lectio teneretur, etc., in propriis paginis vel columellis editiones eorum singulas quasque descripsit, et ea quæ apud illos sunt addita, vel decerpta, certis quibusdam notis additis ad versiculorum capita designavit.* Malim tamen columellas dicere quam paginas, cum in una pagina plures fuerint columnæ.

(2) *Μετὰ καὶ αὐτῆς τῆς Ἑβραίων σημειώσεως.* Hic locus non parvam habet difficultatem, quem Musculus quidem ad verbum ita transtulit: *His autem cunctis in unum corpus compactis divisisque per colon, et invicem inter se una cum Hebræorum annotatione oppositis, exemplaria nobis quæ Hexapla dicuntur reliquit.* Christophorus vero ad sensum magis quam ad verbum interpretatus est hoc modo: *Atque ipsas in unum volumen omnes redigens, columellis inter se distinxit, et alteram alteri ex adverso, unâ cum exemplari Hebræorum opposuit.* Dionysius autem Petavius in animadversionibus ad librum Epiphani *De ponderibus*, hunc Eusebii locum ita vertit: *Has omnes editiones in unum conjiciens, et per columellas dividens, ac sibi invicem opponens, cum Hebraica ipsa significatione, Hexaplorum nobis exemplaria reliquit.* Sed hæc postrema interpretatio, quod pace viri doctissimi mihi quondam amicissimi dictum sit, ferri omnino non potest. Neque enim Eusebius dixit, *μετὰ τῆς Ἑβραίων σημασίας, sed σημειώσεως.* Est autem σημείωσις proprie adnotationis. Sic in lib. V, cap. 20, *χαρτεστάτην σημειώσιν* Irenæi vocat, notationem quam Irenæus sua manu apposuerat ad finem libri sui. *Σημειώσεις* quoque inscribentur libri Origenis quos in Leviticum et in Numeros scripserat, quæ ab Hieronymo et Rufino *Excerpta* appellantur. Hi libri nihil aliud erant quam notationes seu breviores commentarii non in totum librum continuo scripti, sed in quædam duntaxat loca quæ expositione opus habere videbantur. Unicum hodie fragmentum superest horum Origenis librorum in c. 26 *Philocaliæ*, ἐξ ὧν αὐτῆς τῆς Ἑβραίων σημειώσεως. Verum hæc vocis hujus significatio quem hic locum habere possit, non satis videtur. Nicephorus quidem cum hanc vocem non intelligeret, ejus loco παρασημειώσιν posuit. Quod tamen non multo clarius est. Epiphanius vero in hæresi Origenistarum, cap. 3, παραθέσεις pro eodem usurpat, ὡς εἶναι μὲν τὰυτὰ καὶ καλεῖσθαι Ἑξαπλᾶ, ἐπὶ τὰς Ἑλληνικὰς ἐρμηνείας, δύο ὁμοῦ παραθέσεις τῆς Ἑβραϊκῆς φύσει δι' Ἑβραϊκῶν καὶ Ἑλληνικῶν στοιχείων. Eusebius ergo σημειώσιν vocat Hebraicum textum, eo quod prænotatus esset ac præfixus sex Græcis interpretationibus; perinde

interpretationes cum in unum corpus collegisset, et per certa cola ac membra distinxisset, et sibi invicem e regione opposuisset, una cum ipso Hebraico textu, Hexaplorum nobis exemplaria reliquit; postea vero editionem Aquilæ et Symmachi

ac in commentariis verba scriptoris præfixi solent expositioni. Nam σημείωσις non solum expositionem significat, verum etiam textum cui adhibetur expositio. Ita σχόλια veteres dicebant loca excerpta ex aliquo scriptore, quibus subjecta erat adnotatio, ut observari ad librum quartum.

(3) *Ἑξαπλῶν ἀντίγραφα.* Ex hoc loco aperte convincitur, Hexapla dicta esse eo quod sex interpretationes Græcæ in iis continerentur præter Hebraicum textum; qui quidem in duabus paginis duplici modo perscriptus erat, in altera quidem Hebraicis; in altera vero Græcis litteris. Idem disertè scribit Epiphanius in hæresi Origenistarum, cap. 3. Et certe ratio ita suadet. Nam ut tetrapla dicta sunt, quod quatuor Græcas interpretationes in unum collectas habent, sic etiam hexapla appellata sunt, quod sex Græcas versiones complecterentur, Aquilæ videlicet et Symmachi, et Septuaginta interpretum ac Theodotionis; quintam denique et sextam interpretationem. Hebraicus autem textus, cum ipsum authenticum esset exemplar, inter versiones numerandus non fuit. Quare fallitur Rufinus in hujus capituli versione, qui *Hexapla* dicta esse credidit, eo quod duas Hebraici textus editiones, et Aquilæ ac Symmachi et Septuaginta seniorum ac Theodotionis versionem exhiberent. Fallitur etiam Nicetas in *Thesuro orthodoxæ fidei*, lib. IV, pag. 212, idem fere sentiens quod Rufinus. Sed et D. Petavius magnopere in his explicandis fluctuavit, ut patet ex ejus animadversionibus ad librum Epiphani *De ponderibus*. Turbavit illum præcipue septima illa versio, quam in *Hexaplis* fuisse scribit Eusebius. Sed nos superius rationem reddidimus, cur ob illam titulus *Hexaplorum* non fuerit immutandus. Hæc enim scripsissem incidi in historiam Imp. Severi a Zonara conscriptam, ubi de *Hexaplis* et *Tetraplis* Origenis eadem prorsus quæ nos scribit, et Eusebii locum, licet suppresso auctoris nomine, perinde ac nos interpretatur.

(4) *Ἰδίως τὴν Ἀκύλου καὶ Συμμάχου.* Hunc Eusebii locum Zonaras in suis *Annalibus* ita expressit: *Ἰδιαιτὰ δὲ τὴν Ἀκύλου καὶ Συμμάχου καὶ Θεοδοτίωνος ἑκδοσὶν μετὰ γὰρ τῆς τῶν Ἑβδομήκοντα καὶ δύο παραθέσεις, τὰ λεγόμενα Τετραπλᾶ παραδεδωκε.* Quæ Wolfius Latine ita vertit: *Aquilæ vero, Symmachi et Theodotionis editiones rectissime cum Septuaginta duorum versione comparata, commentaria tetrapla, hoc est, quadruplicia composuit.* Sed primo quidem probare non possum, quod *ἰδιαιτὰ* vertit *rectissime*. Nam Zonaras *ἰδιαιτὰ* posuit pro eo quod dixerat Eusebius *ἰδίως*, id est *separatim*. Nam cum Aquilæ, Symmachi, Theodotionis ac Septuaginta seniorum editio in Hexaplis una cum Hebraico textu bifariam scripto, et cum quinta, sexta ac septima editione collocata esset, Origenes quatuor illas priores editiones seorsum in tetraplis posuit, sublato Hebraico textu cum quinta et sexta, ac septima versione. Deinde quod addidit Wolfius, Aquilæ, Symmachi ac Theodotionis versionem in *Tetraplis* comparatas fuisse cum versione LXX seniorum, verumne sit, nescio. Certe id Eusebius non dicit. Imo vox illa *ἰδίως* innuere nobis videtur, singulas versiones in *Tetraplis* seorsum collocatas fuisse, non e regione sibi invicem oppositas, sicut in *Hexaplis*. Hieronymus in loco supra citato videtur asserere, etiam in *Tetraplis* singula verba quatuor editionum e regione fuisse disposita.

(5) *Ἐν τοῖς Τετραπλοῖς ἐπικατασκευάσας.*

CAPUT XVII.

De Symmacho interprete.

Sciendum porro est Symmachum, qui unus ex illis interpretibus fuit, Ebionæum fuisse. Est autem Ebionæorum hæresis ita dicta, eorum qui Christum ex Josepho et Maria genitum nudumque hominem esse dicunt, et legem Judaico more servandam esse contendunt, quemadmodum in superioribus libris retulimus. Exstant certe etiamnum commentarii Symmachi, in quibus adversus Evangelium Matthæi acriter disputans, supradictam hæresim astruere videtur. Atque hos Symmachi commentarios una cum alijs sacræ Scripturæ interpretationibus ab eodem elaboratis, testatur Origenes se a Juliana quadam accepisse, ad quam ii libri successionis jure pervenerant.

CAPUT XVIII.

De Ambrosio.

Per idem tempus Ambrosius qui Valentini hæresim sectabatur, veritatis quam prædicabat Origenes virtute convictus, et quasi lumine quodam menti irradiante collustratus, ad rectæ fidei quæ in Ecclesia prædicatur professionem transit. Alii quoque complures eruditi homines, pervulgato ubique Origenis nomine illecti, ad eum confluebant, periculum de ejus viri in sacris litteris peritia facturi. Innumeri præterea hæretici, nec pauci ex illustribus philosophis, studiose eum auscultabant: et præter rerum divinarum scientiam, Græcicæ

Ἐπισκευασας cod. Reg., cui consentit etiam Suidas in voce Ὀριγένης. Nostri tamen codices, Maz., Med. et Fuketianus uno consensu scriptum habent ἐπι-κατασκευάσας. Quæ si vera est lectio, ut certe mihi persuasit, sequitur editionem *Tetraplorum* confectam esse ab Origene post *Hexaplorum* editionem. Hanc enim vim habet verbum ἐπικατασκευάσας. Quod idem est ac si diceret, ἐπι τῇ τῶν Ἑξαπλῶν ἐκδόσει κατασκευάσας. Nam cum Origenes animadvertisset *Hexaplorum* codices nimio sumptu ac labore indigere, *Tetrapla*, quorum usus erat facilius, elucubravit, demptis duabus Hebraici textus editionibus, et quinta sextaque ac septima interpretatione. Hacenus quidem hæc doctorum omnium fuit opinio, *Tetraplorum* codices ante *Hexapla* ab Origene elaboratos fuisse. Ita disertè scribit Usserius in *Synagmate de Septuaginta Interpretum versione*, rap. 5; Salmasius in libro *De lingua Hellenistica*. Verum hic Eusebii locus, ex manuscriptorum codicum fide emendatus, sententiam illorum prorsus evertit.

(6) Πρὸς τὸ κατὰ Ματθαῖον ἀποτεινόμενος Εὐαγγέλιον. Pessime Rufinus et Christophorus hunc locum verterunt, quasi Symmachus auctoritate Evangelii secundum Matthæum nisus fuerit ut hæresim suam confirmaret. Nec melius Nicephorus hunc locum accepit, qui scribit Symmachum commentarios in Matthæum edidisse. Scio quidem Ebionæos solum Matthæi Evangelium admisisse. Verum illud Ebionæorum Evangelium, non ipsum Matthæi erat ejusmodi nos habemus, sed prorsus adulteratum, et capite ipso, id est Christi genealogia mutilatum, ut docet Epiphanius in eorum hæresi. Quippe Evangelium secundum Hebræos quo ipsi utebantur, ut docet Eusebius in lib. iii, au-

A

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΖ'.

Περὶ Συμμάχου τοῦ ἑρμηνέως (Nic. H. E. v, 12).

Τῶν γε μὴν ἑρμηνευτῶν αὐτῶν δὴ τούτων ἰστέον, Ἐβιωναίων τὸν Σύμμαχον γεγενῆσθαι. Αἴρεσις δὲ ἐστὶν ἡ τῶν Ἐβιωναίων οὕτω καλουμένη, τῶν τὸν Χριστὸν ἐξ Ἰωσήφ καὶ Μαρίας γεγενῆσθαι φασκόντων, ψιλὸν τε ἀνθρώπον ὑπειληφῶτων αὐτὸν, καὶ τὸν νόμον χρῆναι Ἰουδαϊκώτερον φυλάττειν ἀπισχυριζομένων, ὡς πού καὶ ἐκ τῆς πρόσθεν ἱστορίας ἔγνωμεν. Καὶ ὑπομνήματα δὲ τοῦ Συμμάχου εἰσέτι νῦν φέρεται, ἐν οἷς δοκεῖ πρὸς τὸ κατὰ Ματθαῖον ἀποτεινόμενος Εὐαγγέλιον (6), τὴν δεδιλωμένην αἵρεσιν κρατύνειν. Ταῦτα δὲ ὁ Ὀριγένης μετὰ καὶ ἄλλων εἰς τὰς Γραφὰς ἑρμηνεύων τοῦ Συμμάχου, σημαίνει· παρὰ Ἰουλιανῆς τινας εἰληφέναι, ἦν καὶ φησι παρ' αὐτοῦ Συμμάχου τὰς βίβλους διαδέξασθαι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΗ'.

Περὶ Ἀμβροσίου (Nic. H. E. v, 12).

Ἐν τούτῳ καὶ Ἀμβρόσιος τὰ τῆς Οὐαλεντίνου φρονῶν (7) αἰρέσεως, πρὸς τῆς ὑπὸ Ὀριγένους προσευομένης ἀληθείας ἐλεγχθεὶς, καὶ ὡς ἂν ὑπὸ φωτὸς καταυγασθεὶς τὴν διάνοιαν, τῷ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ὁρθοδοξίας προστίθεται λόγῳ· καὶ ἄλλοι δὲ πλείους τῶν ἀπὸ παιδείας, τῆς περὶ τὸν Ὀριγένην φήμης πανταχόσε βοωμένης, ἤσσαν ὡς αὐτὸν, πείραν τῆς ἐν τοῖς ἱεροῖς λόγοις ἱκανότητος τάνδρῳς ληψόμενοι· μυρῖοι τε τῶν αἵρετικῶν, φιλοσόφων τε τῶν μάλιστα ἐπιφανῶν οὐκ ὀλίγοι, διὰ σπουδῆς αὐτῷ προσεῖχον (8), μονονουχὶ πρὸς τοῖς θεοῖς, καὶ τὰ τῆς ἑξωθεν

Authenticum Matthæi Evangelium esse dicebant, teste Hieronymo in *Commentariis in Matthæum*. Ἀποτεινόμενος igitur hoc loco recte veritatem, *disputans adversus Evangelium Matthæi*, verum scilicet et nostrum. Musculus vertit *invehendo*, non male. Porro ab hoc Symmacho Ebionæi postea dicti sunt Symmachiani, eo quod Symmachus dogma illorum validissime asseruisset. Ambrosius seu quis alius, in *prologo Commentariorum in Epistolam ad Galatas*: *Sicut et Symmachiani qui ex Pharisæis originem trahunt, qui, servata omni lege, Christianos se dicunt, more Photini Christum non Deum et hominem, sed hominem tantummodo definiunt*. De iisdem Augustinus in lib. i *Contra Cresconium*, cap. 31.

(7) Ἀμβρόσιος τὰ τῆς Οὐαλεντίνου φρονῶν. Idem testatur Origenes in proximo tomii *V Explanationum in Joannis Evangelium*, ubi ipsum Ambrosium alloquitur his verbis: *Ipsa igitur penuria denuntiantium meliora, minime ferens absurdum et privatam fidem tua erga Jesum dilectione, truidideras aliquando teipsum verbis: a quibus data postea tibi intelligentia, usus, prout decebat, damnata heresi discessisti*. Exstat hic Origenis locus in cap. v *Philocaliæ*. Quidam tamen Ambrosium non Valentini, ut Eusebius ait, sed Marcionis hæresim prius sectatum esse scribit. Ita Epiphanius: *Τινὲς δὲ τὸν Ἀμβρόσιον ἔφασαν οἱ μὲν Μαρκεωνιστῆν, οἱ δὲ Σαβελλιανόν*. Ubi *Sabellianum* posuit pro *Valentiniano*.

(8) Προσεῖχον. Id est, auscultandi gratia scholam ejus frequentabant. Hos a discipulis separat Eusebius. Itaque addit, *μονονουχὶ παιδεύμενοι*, id est, *sepe ut discipuli*; quod non intellexit Christophorus.

φιλοσοφίας πρὸς αὐτοῦ παιδευόμενοι. Εισῆγέ τε γὰρ ὅσους εὐφυῶς ἔχοντας (9-10) ἐώρα καὶ ἐπὶ τὰ φιλοσοφία μαθήματα, γεωμετρίαν καὶ ἀριθμητικὴν, καὶ τὰ ἄλλα προπαιδευόμενα παραδιδούς, εἰς τε τὰς αἱρέσεις τὰς παρὰ τοῖς φιλοσόφοις προάγων, καὶ τὰ παρὰ τοῦτοις συγγράμματα διηγούμενος, ὑπομνηματίζόμενός τε καὶ θεωρῶν εἰς ἕκαστα, ὥστε μέγαν καὶ παρ' αὐτοῖς Ἑλλησι φιλόσοφον τὸν ἄνδρα κηρύττεσθαι. Πολλοὺς δὲ καὶ τῶν ἰδιωτικωτέρων ἐνήγειν ἐπὶ τὰ ἐγκύκλια γράμματα, οὐ μικρὰν αὐτοῖς ἔσεσθαι φάσκων ἐξ ἐκείνων ἐπιτηδεϊότητα εἰς τὴν τῶν θείων Γραφῶν θεωρίαν τε καὶ παρασκευὴν (11). Ὅθεν μάλιστα καὶ ἑαυτῷ ἀναγκαίαν ἤγησαστο τὴν περὶ τὰ κοσμικὰ καὶ φιλόσοφα μαθήματα ἄσκησιν.

percepturos esse ad sacram Scripturarum intelligentiam. Quocirca sæcularis literaturæ et philosophiæ studia sibi quoque imprimis necessaria esse existimavit.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΘ'.

Ὅσα περὶ Ὀριγένους μνημονεύεται
(Nic. II. E. v, 12, 13).

Μάρτυρες δὲ καὶ τῆς περὶ ταῦτα αὐτοῦ κατορθώσεως, αὐτῶν Ἑλλήνων οἱ κατ' αὐτὸν ἤμαχότιες φιλόσοφοι· ὧν ἐν συγγράμμασι, πολλὴν μνήμην εὑρομεν τοῦ ἀνδρός· τοτὲ μὲν αὐτῷ προσηγορούμεν τοὺς ἐαυτῶν λόγους, τοτὲ δὲ ὡς διδασκάλῳ εἰς ἐπίκρισιν τοῖς ἰδίους ἀναφερόμεν πόνους. Τί δεῖ ταῦτα λέγειν, ὅτε καὶ ὁ καθ' ἡμᾶς ἐν Σικελίᾳ καταστάς Πορφύριος (12), συγγράμματα καθ' ἡμῶν ἐνστησάμενος, καὶ δι' αὐτῶν τὰς θείας Γραφὰς διαβάλλειν πεπειραμένος, τῶν τε εἰς αὐτὰς ἐξηγησαμένων μνημονεύσας, μηδὲν μηδαμῶς φαῦλον ἐγκλημα τοῖς δόγμασιν ἐπιβαλεῖν δυνήθεις, ἀπορίᾳ λόγων, ἐπὶ τὸ λοιδορεῖν τρέπεται καὶ τοὺς ἐξηγητὰς διαβάλλειν, ὧν μάλιστα τὸν Ὀριγένην (13), ὃν κατὰ τὴν νέαν ἡλικίαν ἐγνωκέναι φήσας, διαβάλλειν μὲν πειρᾶται. Συνιστῶν δὲ ἄρα τὸν ἄνδρα ἐλάνθανε, τὰ μὲν ἐπαληθεύων, ἐν οἷς οὐδ' ἑτέρως αὐτῷ λέγειν ἦν δυνατόν, τὰ δὲ καὶ ψευδόμενος, ἐν οἷς λήσεσθαι ἐνόμιζε· καὶ τοτὲ μὲν ὡς Χρι-

(9-10) Ὅσους εὐφυῶς ἔχοντας. Ex discipulis suis scilicet. Itaque in interpretatione mea has duas voces addidi, ad planiorem intelligentiam huius loci quem non intellexerunt interpretes. Solus Rufinus sensum Eusebii assecutus est, cuius versio commentarii vicem hic præstat. Sic enim vertit: *Philosophorum quoque opinatissimi quique, tam in nostris eum, quam in suis magistrum incomparabilem ferebantur. Erat namque ei mos iste, ut si quos nostrorum adolescentulorum ingeniosos videret et lectioni satis deditos, traderet eis etiam ea quibus philosophi velut primis elementis discentes imbuerent solent*, etc.

(11) Θεωρίαν τε καὶ παρασκευὴν. Hoc loco verba sunt transposita more Eusebiano. Amat enim Eusebius, ut jam monuimus, huiusmodi trajectiones vocum. Quod cum non animadvertissent interpretes, in errore sæpe lapsi sunt. Sic igitur construendus est hic locus: Οὐ μικρὰν αὐτοῖς ἔσεσθαι φάσκων ἐξ ἐκείνων ἐπιτηδεϊότητά τε καὶ παρασκευὴν, εἰς τὴν τῶν θείων Γραφῶν θεωρίαν.

(12) Ὁ καθ' ἡμᾶς ἐν Σικελίᾳ καταστάς Πορφύριος. Porphyrius primum quidem Athenis Longinum audivit Platonice sectæ philosophum. Deinde Plotini fama excitus, Romam venit, ubi cum Plotinum audiisset sexennio, valetudinis recuperandæ causâ migravit in Siciliam, atque illic quindecim libros proposuit adversus Christianos. Hieronymus

quoque philosophiæ præcepta quasi discipuli ex illo percipiebant. Quoscunque enim ex discipulis solertia et acumine ingenii præditos animadvertent, eos in philosophiam introducebat, geometriam illis tradens et arithmetica aliasque prævias disciplinas: inde ad varias philosophorum sectas eos perducens, et libros a 219 veteribus philosophis conscriptos exponens; commentarios quoque in singulos scribens, et reconditos sensus penitus inquirens, adeo ut apud ipsos etiam gentiles summus philosophus pronuntiaretur. Ex rudioribus vero atque hebetioris ingenii discipulis, multos ad humaniorum artium studia cohortabatur, asserens non mediocrem illos facultatem ex huiusmodi studiis

B

CAPUT XIX.

Quæ de Origene a gentilibus commemorata sint.

Quantum porro in iis studiis excelluerit, testes sunt ipsi gentilium philosophi qui ejus ætate flourerunt. Quorum in libris crebram huius viri mentionem fieri deprehendimus, dum vel proprios libros ei nuncupant, vel eosdem examinandos tanquam ad magistrum suum dirigunt. Sed quid de iis dico, quando et ipse Porphyrius, qui nostra propemodum memoria in Sicilia degens, contra fidem nostram libros conscripsit, in quibus divinas Scripturas calumniari conatus est, mentionem faciens eorum qui illas interpretati sunt, cum dogmata ipsa atque assertiones nullatenus posset reprehendere, præ rationum inopia ad convicia conversus, interpretes ipsos criminatur. Ex quibus præcipue Origenem, quem sibi adhuc adolescenti cognitum esse dicit, calumniari quidem nititur; revera tamen hominem imprudens commendat; partim vera dicendo, ubi aliter dicere non poterat; partim mentiendo, quo-

De script. eccl., Eusebii libros enumerans: *Contra Porphyrium qui eodem tempore scribebat in Sicilia, ut quidam putant libri 30.* Eodem alludit in præfatione *Commentariorum in Ezechielem*, his verbis: *Verum quia et tu indesinenter hoc flagitas, et magno vulnere cicatrix paulatim obducitur, scorpiusque inter Enceladum et Porphyrium Trinacriæ humo premitur*, etc., ubi scorpii nomine Rufinum designat, qui capta urbe in Siciliam se receperat, ut ipse testatur in epistola ad Ursatum, quam præfixit interpretationi *Homiliarum Origenis in libros Numerorum*. De iisdem Porphyrii libris Chrysostomus in homilia 6 in *Epistolam ad Corinthios*: Ἰκανοὶ οὐ καθ' ἡμῶν εἰρηκότες, τὴν ἀρχαῖότητα μαρτυρῆσαι τοῖς βιβλίοις, οἱ περὶ Κέλσον καὶ τὸν Βατανεώτην. Ubi *Bataneotem* vocat Porphyrium, sicut et Hieronymus.

(13) Ὁν μάλιστα τὸν Ὀριγένην. Post hæc verba scripti codices nostri punctum alius notant, non virgulam, ut est in editione Rob. Stephani. Leve id quidem prima fronte videri potest; verum nisi ita interpungas ut est in scriptis codicibus, quæ sequuntur verba minime cohererebunt. Aut enim delendus erit articulus postpositivus qui sequitur ὃν, aut pro φήσας emendandum erit φησά; si vero interpunctionem scriptorum codicum sequi malis, tum planissimus erit sensus, nec ulla emendatione opus erit.

ties se latere posse sperabat. Interdumque eum, utpote Christianum, accusat: interdum eximiam ejus doctrinam in philosophicis admiratur et prædicat. Sed ipsa illius verba, si placet, audiamus: « Quidam, inquit, requiritæ Judaicarum Scripturarum solutionem potius quam desertionem investigare cupientes, ad expositiones quasdam conversi sunt male cohærentes, nec Scripturis ipsis satis accommodatas: quæ non defensionem peregrinæ illius sectæ, sed potius approbationem et laudem suæ ipsorum doctrinæ continerent. Postquam enim ea quæ a Mose apertissime dicta sunt, figuras quasdam atque adumbratas imagines esse **220** jactarunt, ac veluti oracula arcanis plena mysteriis divino quodam cultu prosecuti sunt, hujusmodi vanitatis præstigiis mentis acie quodammodo fascinata, expositiones suas deinceps proferunt. » Et aliquanto post: « Hujus autem absurditatis exemplum sumatur ex eo viro quem ego admodum adolescens videre aequiui, qui et tunc temporis maximam laudem adeptus fuerat, et nunc quoque ob ea quæ reliquit ingenii sui monumenta magnopere comprobatur: Origene scilicet, cujus gloria apud doctrinæ hujus magistros eximia habetur. Hic enim cum au-

(14) *Θαυμάζω και διαγράφω*. Duæ priores voces absunt a codice Maz., Med. et Fulk., nec videntur admodum necessariae.

(15) *Τὸ κριτικὸν τῆς ψυχῆς*. Male Rufinus et Christophorus animi sui iudicium interpretantur. Langus quoque eodem modo verba Porphyrii intellexit. Verum non ea mens est Porphyrii. Intellexit enim Porphyrius auditorum seu potius legentium animos, verborum magnificentia ab illis interpretibus perstrictos fuisse et quasi fasci-

(16) *Νέος ὡρ ἐντετύχηκα*. Vincentius Lirinensis in cap. 23 male hæc Eusebii verba accepit. Sic enim scribit de Origene: *Ait namque impius ille Porphyrius, exitum se fama ipsius Alexandriam fere puerum perrexisse, ibique eum vidisse jam senem*, etc. Atqui Porphyrius non dicit Origenem ab se visum esse Alexandriæ jam senem. Equidem libentius crediderim Origenem a Porphyrio adhuc puero visum esse in urbe Tyro, in qua Origenes relicta Alexandria diutissime commoratus est. Fuit enim Porphyrius patria Tyrius, ejusque adolescentia in ea tempora incidit quibus Origenes Tyri morabatur. Senem autem illum Alexandriæ videre quomodo potuit Porphyrius, cum eo tempore quo ex Alexandria discessit Origenes novum quinquagesimum ætatis annum attingisset?

(17) *Ἀκροατὴς γὰρ οὗτος Ἀμμωνίου*. Ammonii Alexandrini celeberrimi illius philosophi de quo ad librum xxii Ann. Marcellini plura adnotavi, auditorem fuisse Origenem Adamantium, Porphyrio tam disertè id affirmanti credendum est. Verum inter Ammonii auditores fuit etiam eodem tempore alter Origenes, Herennii ac Plotini condiscipulus, de quo Porphyrius in *Vita Plotini*, Longinus in libro *De fine*, Eusebius et Hierocles in libro *De Providentia*, et alii loquuntur. Baronius quidem in *Annalibus* et Lucas Holstenius vir doctissimus in 2 et 6 capite *De vita scriptisque Porphyrii*, hunc Origenem unum eundemque esse cum Origene Adamantium crediderunt. Verum ego duobus potissimum argumentis adductus, longe ab his dissentio. Primum ducitur ex testimonio Longini philosophi, qui in libro *De fine* Ammonium et Origenem Platonicos

στανου κατηγορων, τοτε δε την περι τα φιλοσοφα μαθηματα επιδοσιν αυτου θαυμάζω και διαγράφω (14). Ἄκουε δ' οὖν ἃ φησι κατὰ λέξιν· « Τῆς δὲ μοθηρίας τῶν Ἰουδαϊκῶν Γραφῶν οὐκ ἀπόστατιν, λύσιν δέ τινες εὐρεῖν προθυμηθέντες, ἐπ' ἐξηγήσεις ἐτρέποντο ἀσυγκλώστους καὶ ἀναρμόστους τοῖς γεγραμμένοις, οὐκ ἀπολογίαν μᾶλλον ὑπὲρ τῶν ὀνειῶν, παραδοχὴν δὲ καὶ ἐπαινον τοῖς οἰκείοις φερούσας. Αὐνίγματα γὰρ τὰ φανερώς παρὰ Μωυσεὶ λεγόμενα εἶναι κομπάσαντες, καὶ ἐπιθειάσαντες ὡς θεσπίσματα πλήρη κρυφῶν μυστηρίων, διὰ τε τοῦ τύφου τὸ κριτικὸν τῆς ψυχῆς (15) καταγοητεύσαντες, ἐπάγουσιν ἐξηγήσεις. » Εἶτα μεθ' ἑτέρα φησιν· « Ὁ δὲ τρόπος τῆς ἀτοπίας, ἐξ ἀνδρός ἢ καγὼ κοιμηθὴ νέος ὢν ἐτι ἐντετύχηκα (16), σφόδρα εὐδοκιμήσαντος, καὶ ἐτι δι' ὧν καταλέλοιπε συγγραμμάτων εὐδοκιμοῦντος παρελθῶν Ὀριγένους, οὗ κλέος παρὰ τοῖς διδασκάλοις τούτων τῶν λόγων μέγα διαδέδοται. Ἀκροατὴς γὰρ οὗτος Ἀμμωνίου (17) τοῦ πλείστην ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς χρόνοις ἐπίδοσιν ἐν φιλοσοφίᾳ ἐσχηκός τις γεγονός, εἰς μὲν τῆν τῶν λόγων ἐμπειρίαν, πολλὴν παρὰ τοῦ διδασκάλου τῆν ὠφέλειαν ἐκτήσατο, εἰς δὲ τῆν ὀρθὴν τοῦ βίου προαίρεσιν, τῆν ἐναντίαν ἐκεῖνῳ τοῦ βίου πορείαν ἐποίησατο. Ἀμμώνιος μὲν γὰρ Χριστιανός

philosophos recenset inter eos qui sententias et opiniones suas ad utilitatem posterorum scriptis mandare noluerunt, sed satis habuerunt eas auditoribus suis viva, quod aiunt, voce tradere. Quod si quid ab aliquo eorum scriptum sit (verba sunt Longini) quemadmodum ab Origene liber unus *De dæmonibus*, hæc sane parvi momenti sunt, quippe qui perfunctorie nec data opera ad scribendum se contulisse videantur. Quis hæc de Origene Adamantio dicta esse credat, quem constat *πολυγραφώτατον* fuisse, ut indices ejus librorum ab Eusebio conscripti testantur. Sed et ipse Porphyrius in hoc loco qui ab Eusebio adducitur, ait Origenem celeberrimum fuisse ob scripta quæ posteris reliquit, δι' ὧν καταλέλοιπε συγγραμμάτων εὐδοκιμοῦντος. Secundum argumentum nobis subministravit Porphyrius in *Vita Plotini philosophi*, haud procul ab initio, cujus verba ex interpretatione Ficini hic apponam: *Cum vero Herennius et Origenes, et Plotinus olim inter se constitissent, ne Ammonii dogmata ederent, quæ audita ab illo, tanquam imprimis purgata præcipue comprobaverant: Plotinus quidem stetit promissis, Herennius autem primus pacta dissolvit; et Origenes Herennium est seculus. Scripsit vero nihil præter quemdam de dæmonibus librum, atque sub Gallieno librum, in quo regem solum effectorem esse probabat.* Hic postremus liber in laudem Gallieni imperatoris ab Origene conscriptus videtur, ut poetica enim ejus facultatem prædicaret. Fuit enim Gallienus poetice deditus, exstantque aliquot ejus versus nuptiales inter fragmenta Petronii Arbitri. Eo enim alludere videtur titulus libri, ὅτι μόνος ποιητῆς ὁ βασιλεύς. Quod si verum est Origenem hunc Plotini condiscipulum librum illum scripsisse imperante Gallieno, profecto ab Origene Adamantio distinguendus est necessario. Adamantius enim Origenes ad usque imperium Gallieni minime pervenit, cum Gallo et Volusiano imperantibus obierit, anno natalis Domini 252, ut recte a Baronio observatum est, cum annum ætatis nonum et sexagesimum transeisset.

ἐν Χριστιανοῖς ἀνατραφεῖς τοῖς γονεῦσιν, ὅτε τοῦ A
 φρονεῖν καὶ τῆς φιλοσοφίας ἤψατο, εὐθύς πρὸς τὴν
 κατὰ νόμους πολιτεῖαν μετεβάλετο, Ὁριγένης δὲ
 Ἑλλήν ἐν Ἑλληνσι παιδευθεὶς λόγοις, πρὸς τὸ βάρβα-
 ρον ἐξώκειλε τόλμημα (18). Ὡ δὲ φέρων αὐτόν τε
 καὶ τὴν ἐν τοῖς λόγοις ἔξιν ἐκαπήλευσε (19), κατὰ
 μὲν τὸν βίον, Χριστιανῶς ζῶν καὶ παρανόμους, κατὰ
 δὲ τὰς περὶ τῶν πραγμάτων καὶ τοῦ Θεοῦ διέξας,
 ἑλληνίζων τε καὶ τὰ Ἑλλήνων τοῖς ὀνόμασι ὑπο-
 καλλόμενος μύθοις (20). Συνῆν τε γὰρ αὐτῷ Πλά-
 τωνα, τοῖς τε Νουμηνίου καὶ Κρονίου (21), Ἀπολλο-
 φάνους (22) τε καὶ Λογγίνου (23), καὶ Μοδεράτου (24),
 Νικομάχου τε καὶ τῶν ἐν τοῖς Πυθαγορείοις ἑλ-

(18) Πρὸς τὸ βάρβαρον ἐξώκειλε τόλμημα.
 Christianorum ac Judæorum religionem gentiles B
 barbaram vocabant, ut ex Justino, Tatiano aliisque
 constat. Quidquid enim Græcum non esset, id vo-
 cabant barbarum. Porro τόλμημα, id est *audaciam*,
 Porphyrius appellat *fiduciam* et *magnitudinem animi*
Christianorum, qui tormenta ipsamque adeo mor-
 tem despiciebant, morique malebant millies, quam
 Christi fidem negare et diis gentium sacrificare.
 Hæc est, quod *audaciam barbaricam* vocat Porphy-
 rius; deos scilicet Romanorum et edicta impera-
 torum contemnere.

(19) Ἐκαπήλευσε. Metaphora est a cauponibus,
 qui vina inter se miscere et adulterare solent. Quo
 sensu Paulus apostolus, *non cauponantes verbum*
Dei. Recte ergo Rufinus vertit, *quo se conferens*,
omne illud præclarum ingenium philosophicis litteris
expositum vitiauit atque corrupit. Videtur autem le-
 gisse Rufinus, ὅ φ δὲ φέρων αὐτόν, καὶ τὴν ἐν τοῖς
 λόγοις ἔξιν ἐκαπήλευσε. Quod profecto rectius vi-
 detur. Neque enim video quomodo dici possit αὐτόν
 ἐκαπήλευσε. Forte etiam legi posset, ὅ φ δὲ φέρων
 αὐτόν, αὐτό τε καὶ τὴν, etc., αὐτό, id est τὸ βάρ-
 βαρον τόλμημα. Sensus autem si hoc modo lega-
 mus, erit illustris. Origenes, inquit, cum se a Græ-
 corum philosophia ad Christianam sectam contulis-
 set, et hanc ipsam, et quem in philosophicis usum
 sibi comparaverat, vitiauit atque corrupit.

(20) Ὑποκαλλόμενος μύθοις. Metaphora est a
 cauponibus seu dolosis institoribus, qui falsum pro
 vero supponentes, emptorem circumveniunt. Pergit
 enim explicare Porphyrius, quo pacto Origenes
 ἐκαπήλευσε, id est fucum fecit, non autem, ut
 Langus et Christophorsonus, ad quamvis abusus
 est. Et sectam, inquit, Christianam ad quam se
 contulerat, et usum quem adeptus erat in philo-
 sophia, vitiauit, foris quidem vivens ut Christia-
 nus, intus vero eadem sentiens quæ Græci, eor-
 umque opiniones pro barbaris Judæorum et Chri-
 stianorum fabulis in libris suis supponentes atque
 substituens. Christophorsonus nihil hic vidisse
 satis ostendit Latina ejus interpretatio.

(21) Τοῖς τε Νουμηνίου καὶ Κρονίου. Certe
 Origenes in libris *contra Celsum* citat interdum
 Numenium philosophum. Fuit hic Pythagoricus
 philosophus oriundus Apamea Syriæ, cujus cele-
 berrimum illud dictum refert Clemens Alexandrinus
 in libro decimo *Stromatei*: *Quid aliud, inquit, est*
Plato quam Moyses Attice loquens? Scripserat tres
 libros *Περὶ τὰγαθοῦ*, et alium *Περὶ τῶν παρὰ*
Πλάτωνι ἀπορρήτων, qui citantur ab Eusebio in
 libris *De præparatione*. Citatur ab eodem Eusebio
 in libro decimo quarto *De præparatione*, insigne
 fragmentum ex ejusdem Numenii libro *De Acade-*
micorum a Platone disensione. Sed et Origenes in
 libro quarto *contra Celsum*, librum ejus *De Numeris*
 et librum *De loco* commemorat, et alium cui titulus
 erat Ἐπόπτης, quem quidem eundem esse exi-
 stimo cum illo quem Eusebius nominat *Περὶ τῶν*

ditor fuisse Ammonii illius qui nostra ætate ma-
 ximos progressus in philosophia fecerat: quod qui-
 dem ad doctrinam pertinet philosophiæ, plurimum
 ex magistri sermonibus profecit; quod vero spectat
 ad rectum vitæ institutum atque propositum, plane
 contrariam viam ingressus est. Quippe Ammonius
 cum Christianus inter parentes Christianos educa-
 tus fuisset, simul atque per ætatem sapere potuit
 et philosophiæ limen attingere, statim ad vivendi
 rationem legibus consentientem descendit. Origenes
 vero, cum gentilis esset et gentilium innutritus dis-
 ciplinis, ad barbaram declinavit audeciam: cui
 seipsum mancians, et se et quem adeptus fuerat

παρὰ Πλάτωνι ἀπορρήτων. Ἐγὼ δ' οἶδα καὶ Νου-
 μήνιον τὸν Πυθαγόρειον, ἄνδρα πολλῷ κρεῖττον διη-
 γησάμενον Πλάτωνα, καὶ τῶν Πυθαγορείων δογμά-
 των περσεύσαντα, πολλαχοῦ τῶν συγγραμμάτων
 αὐτοῦ ἐκτιθέμενον τὰ Μωυσέως, ὡσπερ ἐν τῷ κα-
 λουμένῳ ἔποπι, scribendum ruo ἐπόπτη. Locus
 autem ita vertendus est: *Equidem Numenium Py-*
thagoricum, qui longe melius quam Celsus Platonem
exposuit, et Pythagoræ dogmata defendit, etc. Δηγη-
 σάμενος enim idem valet ac ἐξηγησάμενος, ut no-
 tavi ad caput 14 hujus libri. Numenius igitur Py-
 thagoræ et Platonis dogmata inter se consentire
 demonstravit. Unde ab aliis Pythagoricus, ab aliis
 Plonicus appellatur. Certe Porphyrius in *Plotini*
Vita, Cronium et Numenium, inter philosophos Pla-
 tonicos recenset: Ἀνεγινώσκατο μὲν αὐτῷ τὰ ὑπο-
 μνήματα εἰτε Σεθέρου εἴη, εἰτε Κρονίου, ἢ Νου-
 μηνίου, ἢ Γαίου, ἢ Ἀττικῶς, κἄν τοῖς Περιπατη-
 τοῖς τὰ τε Ἀσπασίου καὶ Ἀλεξάνδρου. Longinus
 etiam in libro *De fine*, Numenium, Cronium et Mo-
 deratum inter eos nominat philosophos qui Pytha-
 goræ simul et Platonis dogmata conjunxerunt. Idem
 confirmat Chalsidius in *Timæum* Platonis, et Æneas
 Gazensis in *Theophrasto*. Chronii philosophi liber
Περὶ παλιγγενεσίας citatur a Nemesio in libro *De*
natura hominis, capite 2.

(22) Ἀπολλοφάνους. Inter philosophos ex quibus
 Stobæus ἐκλογὰς suas composuit, nominatur Ἀπολ-
 λοφάνης Αἰγυπτίος.

(23) Καὶ Λογγίνου. Hic est Cassius Longinus,
 cujus unicus hodie liber restat, *De sublimi genere*
dicendi. Et hunc quidem plerique homines gram-
 maticum fuisse existimant. Fuit tamen professione
 philosophus, ut præter Suidam testatur Vopiscus
 in *Aureliano*. Eumque in philosophia Platonica
 magistrum habuit Athenis Porphyrius, ut ipsemet
 scribit in libro *De philosophica auscultatione*, cujus
 initium legitur apud Eusebium in lib. x *Præpara-*
tionis: Τὰ Πλάτωνεια ἐπιτῶν ἡμῶς ὁ Λογγίνος
 Ἀθήνησι, etc. Id est, *Cum in Platonis natalitiis*
Longinus nobis epulum præberet Athenis, etc. So-
 lebant enim magistri ac professores philosophiæ
 Platonici natalem Platonis quotannis sacrificio et
 convivio celebrare, teste Porphyrio in *Plotini Vita*.
 Quod cum a Longino factum sit Athenis, apparet
 illum philosophiæ Platonici præceptorem fuisse.
 Sed et Plotini dictum illud, cum Longini liber *De*
principiis Romæ in schola Plotini fuisset recitatus,
 Longinum philologum magis esse quam philoso-
 phum; satis significat, Longinum professione qui-
 dem philosophum fuisse, sed in eloquentia atque
 in omni genere doctrinæ nihilominus exercitatum.
 Porro Longinus eadem ætate vixit qua Origenes,
 eoque junior fuit, et diu post illum est mortuus.
 Miror itaque, cur Porphyrius eum inter vetustiores
 philosophos nominet, quorum scripta Origenes
 lectitabat.

(24) Καὶ Μοδεράτου. Hic Moderatus, Gadibus
 oriundus, undecim libros *Πυθαγορείων σχολῶν*

usum in philosophia, adulteravit : quantum quidem ad mores, Christiano ritu et adversus legum præscripta vivens ; quantum vero ad opiniones de rebus ipsis ac de Deo spectat, græcizans, et Græcorum seu gentilium sermones peregrinis supponens fabulis. Versabatur enim assidue cum Platone. Numenii quoque, Cronii, Apollophanis et Longini, Moderati etiam ac Nicomachi, et aliorum qui inter Pythagoricos præcipui habentur, scripta quotidie habebat in manibus. Adhibebat etiam Chæremonis Stoici et Cornuti libros. A quibus cum allegoricum in explicandis Græcorum mysteriis modum didicisset, eum Judaicis Scripturis adhibuit. Hæc Porphyrius in libro tertio ejus operis quod adversus Christianos composuit. Qui de viri quidem illius studio et multiplici doctrina verissime pronuntiavit. Sed in eo manifestissime mentitus est (quomodo enim non mentiretur qui adversus Christianos scribebat ?) quod ipsum quidem a gentilibus ad Christianos transiisse dicit ; Ammonium vero a veri Numinis cultu ad gentilium ritum se contulisse. Nam et Origenes Christianæ fidei doctrinam a majoribus suis acceptam servavit, ut in superioribus 221 ostendimus ; et Ammonius divinæ philosophiæ præcepta ad extremum usque terminum vitæ integra atque immota retinuit. Testantur id etiamnum lucubrations viri illius ob ea quæ reliquit ingenii monumenta celeberrimi, exempli gratia liber ille cui titulus est : *De consensu Moysis ac Jesu*, et quicumque alii apud studiosos reperiuntur. Atque hæc a nobis dicta sint, tum ad convincendam mendacissimi hominis calumniam, tum ad eximiam Origenis in Græcicis disciplinis eruditionem declarandam. De qua ipse in epistola quadam adversus eos qui nimium ejus studium erga hujusmodi disciplinas reprehendebant, seipsum purgans ita scribit : Cum vero totum me addixissem verbo Dei, ac de nostra

conscripserat, teste Porphyrio in libro *De vita Pythagoræ* et Stephano in voce *Γάδαρα*. Corruptum est hujus nomen in Commentariis Syriani, cognomento Philoxeni, in XII *Metaphysicis* Aristotelis, pag. 91, ubi Oderatus et Nicomachus inter recentiores Pythagoricos numerantur. De Nicomacho Photius in *Bibliotheca* et Suidas.

(25) *Καὶ Χαϊρήμωνος*. Chæremonis Stoici librum *De cometis* laudat Origenes in libris *Contra Celsum*. Hic Chæremon philosophiam docuit Alexandriæ, et successorem habuit Dionysium Alexandrinum, ut docet Suidas in *Dionysio*. Restituendum est hoc nomen in libro septimo *Nat. Quæst.* Senecæ, capite 5 : *Charimander quoque librum De cometis scripsit*. Scribendum est *Chæremon*. De hoc Hieronymus in libro secundo *Adversus Jovinianum* ita scribit : *Chæremon Stoicus, vir eloquentissimus, narrat de vita antiquorum Ægypti sacerdotum, quod omnibus mundi negotiis curisque postpositis, semper in templo fuerint, etc.* Qui locus Hieronymi totus desumptus est ex Porphyrii lib. IV *De abstinentia*. Exstat epigramma Martialis in hunc Chæremonem Stoicum, libro undecimo, epigrammate 58, ex quo apparet circa tempora Trajani illum vixisse.

(26) *Κουρνούτου τε ταῖς βίβλοις*. Cornutus Afer, Leptitanus, Romæ philosophiam docuit Claudii Neronis temporibus. Scripsit multa tum de philosophia, tum de eloquentia, ut refert Suidas. Huc

λογίμων ἀνδρῶν ὠμίλει συγγράμμασιν· ἐχρήτο δὲ καὶ Χαϊρήμωνος (25) τοῦ Στωϊκοῦ, Κουρνούτου τε ταῖς βίβλοις (26). Παρ' ὧν τὸν μεταληπτικὸν τῶν παρ' Ἑλλήσι μυστηρίων γνῶνς τρόπον, ταῖς Ἰουδαϊκαῖς προσέψε Γραφαῖς. Ταῦτα τῷ Πορφυρίῳ κατὰ τὸ τρίτον σύγγραμμα τῶν γραφέντων αὐτῷ κατὰ Χριστιανῶν εἴρηται, ἐπαληθεύσαντι μὲν περὶ τῆς τάνδρως ἀσκήσεως καὶ πολυμαθείας, ψευσαμένῳ δὲ σαφῶς (τί γὰρ οὐκ ἔμελλεν ὁ κατὰ Χριστιανῶν;) ἐν οἷς αὐτὸν μὲν φησὶν ἐξ Ἑλλήνων μετατεθεισθαι, τὸν δ' Ἀμμώνιον ἐκ βίου τοῦ κατὰ τὴν θεοσέβειαν, ἐπὶ τὸν ἔθνικον τρόπον ἐκπεσεῖν. Τῷ τε γὰρ Ὀριγένει τὰ τῆς κατὰ Χριστὸν διδασκαλίας ἐκ προγόνων ἐσώζετο, ὡς καὶ τὰ τῆς πρόσθεν ἱστορίας ἐδήλου, τῷ τε Ἀμμωνίῳ τὰ τῆς ἐνθέου φιλοσοφίας ἀκέραια, καὶ ἀδιάπτωτα, καὶ μέχρις ἐσχάτης τοῦ βίου διέμενε τελευτῆς, ὡς πού καὶ οἱ τάνδρως εἰσέτι νῦν μαρτυροῦσι πόνοι, δι' ὧν κατέλιπε συγγραμμάτων παρὰ τοῖς πλείστοις εὐδοκιμοῦντος· ὡς περ οὖν καὶ ὁ ἐπιγεγραμμένος *Περὶ τῆς Μωσθεῶς καὶ Ἰησοῦ συμφωνίας*, καὶ ὅσοι ἄλλοι παρὰ τοῖς φιλοκάλοις εὑρηγται. Ταῦτα μὲν οὖν εἰς παράστασιν ἐγκείσθω (27), τῆς τε τοῦ ψευδηγόρου συκοφαντίας, καὶ τῆς Ὀριγένους καὶ περὶ τὰ Ἑλλήνων μαθήματα πολυπειρίας· περὶ τῆς πρὸς τινὰς μεμφαμένους αὐτῷ διὰ τὴν περὶ ἐκεῖνα σπουδὴν ἀπολογούμενος, ἐν ἐπιστολῇ τινι ταῦτα γράφει· « Ἐπεὶ δὲ ἀνακειμένῳ μοι τῷ λόγῳ, τῆς ἐφ' ἡμῶν διατρεχούσης περὶ τῆς ἕξεως ἡμῶν, προσέειπεν ὅτι μὲν αἰρετικοὶ, ὅτι δὲ οἱ ἀπὸ τῶν Ἑλληνικῶν μαθημάτων, καὶ μάλιστα τῶν ἐν φιλοσοφίᾳ, ἔδοξεν ἐξετάσαι τὰ τε τῶν αἰρετικῶν δόγματα, καὶ τὰ τῶν φιλοσόφων περὶ ἀληθείας λέγειν ἐπαγγελλόμενα. Τοῦτο δὲ πεποιήκαμεν, μιμησάμενοι τε τὸν πρὸ ἡμῶν πολλοὺς ὠφελήσαντα Πάνταινον, οὐκ ὀλίγην ἐν ἐκείνοις ἐσχηκότα παρασκευὴν, καὶ τὸν νῦν ἐν τῷ πρεσβυτέρῳ καθεζόμενον Ἀλεξανδρέων Ἡρακλᾶν· ὅτινα εὔρον παρὰ τῷ διδασκάλῳ (28) τῶν φιλοσόφων

Persius quintam satyram tanquam magistro suo dicavit. Ejus liber *De Græcorum theologia* citatur ab auctore *Etymologici*, in voce *Zeús*. Is ipse est liber qui primum ab Aldo Manutio Græce est editus sub nomine Phornuti, cum *Carnutus* scribi debeat, ut docet auctor *Etymologici*. Quippe locus ille qui citatur in *Etymologicis*, exstat hodie apud Phornutium in capite primo. Hunc libellum olim manuscriptum vidimus in bibliotheca Memmiana, sed nulum erat nomen auctoris. Ex eo autem libro apparet, Cornutum allegoricas sectatum fuisse. Quare Porphyrius merito illum recenset inter philosophos qui tropologicum sensum adamarunt. Ejusdem libri meminit Theodoritus in libro secundo *De curatione Græcarum affectionum* : Κορνούτος δὲ ὁ φιλόσοφος, τὴν Ἑλληνικὴν θεολογίαν ζυγτέθεικε.

(27) *Εἰς παράστασιν ἐγκείσθω*. Codex Fnk. et Medicæus habent *κείσθω*, et mox τὰ Ἑλλήνων μαθήματα, cui consentit codex Maz., quod quidem ad posteriorem locum pertinet.

(28) *Εὔρον παρὰ τῷ διδασκάλῳ*. Ex his verbis colligere est, Origenem eodem magistro quo Heraclam usum esse in philosophia. Vocabatur autem ille Ammonius, ut Porphyrius supra dixit, vir sui temporis philosophorum celeberrimus. De quo nihil attinet hic ea repetere quæ notati ad Amm. Marcellinum.

μαθημάτων, ἤδη πέντε ἔτεσιν αὐτῷ προσκαρτερήσαντα, πρὶν ἐμὲ ἄρξασθαι ἀκούειν ἐκείνων τῶν λόγων. Διὸ καὶ πρότερον κοινῇ ἐσθῆτι χρώμενος, ἀποδυσάμενος, καὶ φιλόσοφον ἀναλαβὼν σχῆμα, μέχρι τοῦ δεῦρο τηρεῖ (29), βιβλία τε Ἑλλήνων κατὰ δύναμιν οὐ παύεται φιλολογῶν. » Καὶ ταῦτα μὲν αὐτῷ περὶ τῆς Ἑλληνικῆς ἀσχίσεως ἀπολογουμένῳ εἰρηγται. Κατὰ τοῦτον δὲ τὸν χρόνον ἐπ' Ἀλεξανδρείας αὐτῷ τὰς διατριβὰς ποιουμένῳ, ἐπιστάς τις τῶν στρατιωτικῶν, ἀνείδου γράμματα Δημητρίῳ τε τῷ τῆς παροικίας ἐπισκόπῳ, καὶ τῷ τότε τῆς Αἰγύπτου ἐπάρχῳ, παρὰ τοῦ τῆς Ἀραβίας ἡγουμένου, ὡς ἂν μετὰ σπουδῆς ἀπάσης τὸν Ὀριγένην πέμψοιεν κοινῶν ἰστοντα λόγων αὐτῷ. Τοιγαροῦν προπεμφθεὶς ὑπ' αὐτῶν, ἀφικνεῖται ἐπὶ τὴν Ἀραβίαν. Οὐκ εἰς μακρὴν δὲ τὰ τῆς ἀφίξεως εἰς πέρας ἀγαθῶν, αὐθις ἐπὶ τὴν Ἀλεξάνδρειαν ἐπανήκει. Χρόνου δὲ μεταξὺ διαγενομένου, οὐ σμικροῦ κατὰ τὴν πόλιν ἀναρρηπισθέντος πολέμου, ὕπεξελθὼν τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ μηδὲ τὰς κατ' Αἰγύπτου διατριβὰς ἀσφαλεῖς ἑαυτῷ ἡγούμενος, ἐλθὼν ἐπὶ Παλαιστίνης, ἐν Καισαρείᾳ τὰς διατριβὰς ἐποιεῖτο. Ἐνθα καὶ διαλέγεσθαι, τὰς τε θείας ἐρμηνεύειν Γραφὰς ἐπὶ τοῦ κοινῷ τῆς Ἐκκλησίας (30) οἱ τῆδε ἐπίσκοποι, καίτοι τῆς τοῦ πρεσβυτερίου χειροτονίας οὐδέπω τετυχηκότα αὐτὸν ἤξιουν. Ὁ καὶ αὐτὸ γένου' ἂν ἐκδηλον, ἀφ' ὧν περὶ τούτου Δημητρίῳ γράφοντες, Ἀλέξανδρος ὁ Ἱεροσολύμων ἐπίσκοπος καὶ θεόκτιστος ὁ Καισαρείας, ὡδὲ πως ἀπολογούνται. Προσέθηκε δὲ (31) τοῖς γράμμασιν, ὅτι τοῦτο οὐδέποτε ἤκούσθη, οὐδὲ νῦν γεγέννηται, τὸ, παρόντων ἐπισκόπων λαϊκοὺς ὀμιλεῖν, οὐκ οἷδ' ὅπως (32) προφανῶς οὐκ ἀληθῆ λέγων. Ὅπου γοῦν εὐρίσκονται οἱ ἐπιτρεῖται πρὸς τὸ ὠφελεῖν τοὺς ἀδελφοὺς καὶ παρακαλοῦνται τῷ λαῷ προσομιλεῖν, ὑπὸ τῶν ἁγίων ἐπιτόπων ὡσπερ ἐν Λαράνδοις Εὐέλπιδι ὑπὸ Νέωνος, καὶ ἐν Ἰκονίῳ Παυλίνῳ ὑπὸ Κέλσου, καὶ ἐν Συννάδοις (33) Θεόδωρος ὑπὸ Ἀττικῷ τῶν μακαρίων ἀδελφῶν. Εἰκόσ δὲ καὶ ἐν ἄλλοις τόποις τοῦτο γίνεσθαι, ἡμᾶς δὲ μὴ εἰδέναι. » Τοῦτον καὶ ἐτι νέος ὢν ὁ δη-

A eruditione fama jam crebrior spargeretur, confluentibus ad me nunc hæreticis, nunc Græcarum disciplinarum studiosis, et maxime philosophis: scrutari hæreticorum dogmata, et quæcumque a philosophis de veritate jactantur, excutere constitui. Atque hoc fecimus, tum Pantæni illius qui ante nos multis profuit, exemplum secuti, qui quidem hujusmodi cognitione non mediocriter instructus fuit: tum Heraclæ qui nunc inter presbyteros Alexandrinæ sedet Ecclesiæ: quem ego apud magistrum philosophiæ reperi, quintum jam annum ei operam dantem, priusquam ego ejusmodi doctrinam auscultare cœpisssem. Atque in circo cum vulgari veste antea usus fuisset, ea deposita, philosophicum induit habitum, quem etiamnum retinens, B Græcorum libros studiose evolvere non desistit. » Hæc ab Origene dicta sunt, ut studium illud quod Græcis disciplinis impenderat, excusaret. Sub idem tempus cum Alexandriæ moraretur, miles quidam adveniens, Demetrio Ecclesiæ episcopo, et præfecto Ægypti litteras a duce Arabiæ detulit, quibus posebat ut confestim ad se Origenem mitterent, qui doctrinam suam ipsi communicaret. Missus igitur ab illis Origenes, in Arabiam perrexit. Nec multo post, perfecto cujus causa venerat negotio, Alexandriam regressus est. Aliquanto post tempore cum Alexandriæ gravissimum bellum excitatum fuisset, clam inde aufugiens, ac ne in Ægypto 222 quidem commorari tutum ratus, Palestinam petiit, et Cæsareæ domicilium fixit. Ubi etiam ab illius regionis episcopis rogatus est, ut publice in Ecclesia dissereret, et divinas Scripturas, tametsi nondum presbyter ordinatus, exponeret. Atque id manifestum fuerit vel ex iis quæ Alexander Hierosolymorum et Theoclistus Cæsariensis episcopus ad Demetrium pro hujus facti defensione scribunt in hunc modum: Quod vero in litteris tuis adjecisti, nunquam antea visum nec adhuc factum fuisse, ut præsentibus episcopis laici concionarea-

(29) Μέχρι τοῦ δεῦρο τηρεῖ. Ex his apparet, nullum etiam tum peculiarem fuisse vestitum clericorum, quandoquidem Heraclas Alexandrinæ Ecclesiæ presbyter, et qui postea ejusdem loci episcopus fuit, philosophicum pallium semper retinuit.

(30) Ἐπὶ τοῦ κοινῷ τῆς Ἐκκλησίας. Hinc colligitur Origenem, qui catechetes fuerat Alexandriæ, in privato auditorio, non autem in ecclesia catechumenos instituisse. Neque enim Alexandro et Theoclisto episcopis id obijceret Demetrius, quod Origenem in ecclesia docere jussissent, si Alexandriæ idem ab Origene factum fuisset. Quare fallitur Rufinus, qui in cap. 3 hujus libri ita scribit: Videns Demetrius episcopus quod ad ipsum præcipue doctrinæ gratia et prædicationis verbi Dei, multitudines plurimæ convolarant, catechizandi ei, id est, docendi magistrum in Ecclesia tribuit.

(31) Προσέθηκε δέ. Alloquebantur Demetrium in tertia persona, idque honoris causa. Subaudiendum est igitur ἡ σὴ ἀγιότης, sanctitas tua. Quæ voces sine dubio præcesserant, ut constaret apertius, si totam epistolam haberemus.

(32) Οὐκ οἷδ' ὅπως. Hæc epistola ad Demetrium scripta est ab Alexandro Hierosolymorum episcopo, viri disertissimo, unde singulari numero loquitur οὐκ οἷδα, quamvis non tantum suo, sed et Cæsariensis episcopi nomine litteras scribat.

(33) Ἐν Συννάδοις. Al., Συνάδοις. Scribendum est Συννάδοις. Certe Rufinus vertit apud Synnadam. Urbs est Phrygiæ notissima, sic dicta ἀπὸ τοῦ συναναλεῖν, id est συνοικεῖν, eo quod multi ex Macedonia illuc ad incolendum confluerint. Unde primo quidem dicta est Συναλα, postea vero corrupto vocabulo Σύνναδα a finitimis vocata est. Stephanus in lib. De urbibus: Τὸ μὲν πρῶτον Συναλα (scribe Συναλα) ἀπὸ τῆς συναγωγῆς καὶ συνοικίσεως προσαγορευθῆναι· μετὰ δὲ ταῦτα παρεφθαρμένως ὑπὸ τῶν πλησιοχώρων Σύνναδα κληθῆναι. Ex his apparet Σύνναδα cum duplici r scribi debere. Quod quidem confirmant etiam nummi veteres. Exstat apud Joannem Tristarium nummus Caracallæ cum hac inscriptione CYNNAΔΕΩΝ, ΔΩΠΙΩΝ, ΙΩΝΩΝ. Quæ quidem inscriptio docet Synnadenenses fuisse Dorionas, id est, Dorienses Ionibus permixtos. Erant enim origine Macedones, ac proinde Dorienses, verum in medio Ioniarum siti.

tur : in eo nescio quomodo a veritate longissime aberrasti. Nam sicubi reperiuntur qui fratribus prodesset possint, eos sancti episcopi ultro adhortantur ut ad populum conciones habeant. Sic Euelpis Larandis rogatus est a Neone; Paulinus Iconii a Celso, Theodorus apud Synnada ab Attico fratribus nostris beatissimis. Idque etiam alibi fieri credibile est, quamvis nos ignoremus. In hunc modum solum a notis et domesticis, verum etiam ab exterarum regionum episcopis colebatur. Sed cum Demetrius per litteras eum revocasset, missisque Ecclesiæ suæ diaconis reditum ejus urgere non destitisset : Alexandriam reversus consuetum munus obiit.

CAPUT XX.

Quinam scriptorum ejus ætatis libri ad nos pervenerint.

Eadem tempestate multi ecclesiastici viri doctrina excellentes florebant : quorum epistolas quas ad se vicissim scripserunt, hactenus asservatas facile est reperire. Exstant enim nostra quoque ætate in bibliotheca Æliæ urbis, ab Alexandro Ecclesiæ illius episcopo constructa. Ex qua nos uberrimam materiam ad argumenti hujus quod præ manibus habemus tractationem, in unum collegimus. Inter hos fuit Beryllus Bostrenorum in Arabia episcopus, qui præter epistolas et lucubrationes, varia quoque elegantis ingenii monumenta dereliquit. Similiter et Hippolytus alterius cujusdam Ecclesiæ episcopus. Pervenit etiam ad nos Caii disertissimi viri disputatio Romæ habita temporibus Zephyrini, adversus Proclum quemdam Cataphrygarum hæresis propugnatores. In qua ille dum adversariorum in componendis novis Scripturis temerita-

λούμενος ἀνήρ Ὀριγῆνης (34) οὐ πρὸς μόνων τῶν συνήθων, ἀλλὰ καὶ τῶν ἐπὶ ξένης ἐπισκοπῶν ἐτιμᾶτο τὸν τρόπον. Ἄλλα γὰρ αὐθις τοῦ Δημητρίου διὰ γραμμᾶτων αὐτὸν ἀνακαλέσαντος, δι' ἀνδρῶν τε διακόνων τῆς Ἐκκλησίας ἐπισπεύσαντος ἐπανελθεῖν εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν, ἀφικόμενος τὰς συνήθειας ἐπέτελει σπουδᾶς.

sopradictus Origenes dum adhuc juvenis esset, non Ecclesiæ suæ diaconis reditum ejus urgere non destitisset.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Κ'.

Ὅσοι τῶν τηλικάδε φέρονται λόγοι (Nic. H. E. v. 15).

Ἦκμαζον δὲ κατὰ τοῦτο πλείους λόγοι καὶ ἐκκλησιαστικοὶ ἄνδρες, ὧν καὶ ἐπιστολὰς ἄς πρὸς ἀλλήλους διεχάραττον, ἐτι νῦν σωζομένας εὐρεῖν εὐπορον· αἱ καὶ εἰς ἡμᾶς ἐφωλόχθησαν ἐν τῇ κατὰ τὴν Αἰλίαν βιβλιοθήκῃ, πρὸς τοῦ τηλικάδε τὴν αὐτοῦ διεπόντος παροικίαν Ἀλεξάνδρου ἐπισκευασθείση, ἀφ' ἧς καὶ αὐτοὶ τὰς ὕλας τῆς μετὰ χεῖρας ὑποθέσεως ἐπὶ ταῦτ' συναγαγεῖν δεδυνήμεθα. Τούτων Βήρυλλος σὺν ἐπιστολαῖς καὶ συγγράμμασι διαφόρους φιλοκαλίας (35) καταλείλοιπεν. Ἐπίσκοπος δ' οὗτος ἦν τῶν κατὰ Βόστραν Ἀράθων· ὡσαύτως δὲ καὶ Ἰππόλυτος, ἐτέρας που (36) καὶ αὐτὸς προεστὼς Ἐκκλησίας. Ἦλθε δὲ εἰς ἡμᾶς καὶ Γαίου λογιωτάτου ἀνδρὸς διάλογος, ἐπὶ Ῥώμης κατὰ Ζεφυρίνου πρὸς Πρόκλον (37) τῆς κατὰ Φρύγας αἰρέσεως ὑπερμαχοῦντα κεινηθέντος· ἐν ᾧ τῶν δι' ἐναντίας τὴν περὶ τὸ συντάττειν καινὰς Γραφὰς προπέτειάν τε καὶ τόλμαν ἐπιστομίζων, τῶν τοῦ ἱεροῦ Ἀποστόλου δεκα-

(34) Ἐτι νέος ὢν ὁ δηλούμενος ἀνήρ Ὀριγῆνης. Postrema vox abest a nostris codicibus Maz., Med. et Fuk., nec admodum necessaria est. Cæterum Origenes annum ætatis tum agebat circiter tricesimum, cum primum venit in Palestinam. Quippe illuc profectus est sub finem imperii Antonini Caracallæ, ut docet Eusebius hoc loco.

(35) Διαφόρους φιλοκαλίας. Christophoronus interpretatur libellos ex variis scriptoribus excerptos, tanquam flosculos. Certe antiqui φιλοκαλίας vocabant electa sive excerpta ex quopiam scriptore. Hujusmodi sunt Origenis *Philocalia*. Tales sunt etiam Apuleii *Floridorum libri*, splendidiores scilicet loci ex ejus orationibus excerpti. Verum hanc interpretationem parum hic convenire existimo. Primum quia non dicit Eusebius quibusnam ex libris excerpta illa collegerit Beryllus, deinde, quia addit διαφόρους. Non est enim credibile, Beryllum diversos libros hujus argumenti quod leve et exiguum est, composuisse. Itaque malim vertere elegantis ingenii monumenta. Intelligere autem videtur hymnos et poemata. Utiur hac voce Phrynichus in epist. ad Menodorum, qua quintum Sophistici apparatus librum ei nuncupabat, καὶ εἴ τι ἄλλο προστάττοι, φιλοκαλίας τε καὶ πολυμαθείας καὶ κοίτης ἔχόμενον.

(36) Ἰππόλυτος ἐτέρας που. Georgius Syncellus in *Chronico* et Nicephorus Callistus, et Zonaras, Hippolytum Portuensem episcopum fuisse scribunt. Ita etiam dicitur in *Collectaneis* Anastasii Bibliothecarii ubi fragmentum ejus refertur. Theodoritus, qui multa ex eo adducit, episcopum et martyrem illum vocat, sed ejusnam urbis episcopus fuerit, non addit. Gelasius in libro *De duabus naturis*,

Hippolytum citans, eum martyrem et episcopum Arabiæ metropolis appellat.

(37) Γαίου... πρὸς Πρόκλον. Cataphrygarum secta in duas partes divisa est. Alterius princeps fuit Proclus, alterius Æschines, ut scribit Tertullianus *De præscriptione hæreticorum*, in line. Qui Proclum sectabantur, dicebantur, οἱ κατὰ Πρόκλον, teste ibidem Tertulliano. Ex quo apparet Græcum hominem fuisse. Accedit quod Caius adversus eundem Proclum Græce scripsit. Quare non assentior Baronio, qui hunc Proclum eundem esse vult cum Proculo Afro qui scripserat adversus Valentinianum, ut scribit Tertullianus in libro *Adversus Valentinum*. In qua opinione videtur etiam fuisse Nicolaus Rigaltius, ut ex notis illius apparet; et P. Halloixius, in notationibus ad *Vitam sancti Apollinaris*, cap. 2. Sed si unus idemque esset, cur Tertullianus eum alibi *Proculum*, alibi *Πρόκλον* Græco nomine appellat. De Caii *Adversus Proclum* libro videndus est Photius in *Bibliotheca*. Apud Theodoritum in lib. iii *Hæreticarum fabularum*, ubi mentio fit hujus libri, κατὰ Πατρόκλον scribitur pro Πρόκλον. Erat autem hic liber dialogus, in quo Proclus Montani prophetiam defendens inducebatur, ut patet ex libro iii Eusebii, cap. 31, ubi verba ipsius Procli afferuntur, quibus ad astruendam Montani prophetiam, docebat semper in Asia prophetas viguisse: et adhuc sua ætate existisse apud Hierapolim sepulcra filiarum Philippi, quæ prophetiæ dono insignes fuerant. Quibus Procli verbis respondens Caius, ait Romanos longe illustrioribus sepulcris gloriari, Petri scilicet ac Pauli. Verba Caii habes in libro ii, capite penultimo.

τρῶν μόνων Ἐπιστολῶν μνημονεύει, τὴν πρὸς Ἑβραίους μὴ συναριθμήσας ταῖς λοιπαῖς· ἐπεὶ καὶ εἰς δευτέρω παρὰ Ῥωμαίων τισὶν (38) οὐ νομίζεται τοῦ Ἀποστόλου τυγχάνειν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΑ΄.

Ὅσοι κατὰ τοῦσδε ἐπίσκοποι ἐγνωρίζοντο (Nic. II. E. v, 26).

Ἄλλὰ γὰρ Ἀντωνίνον ἔτη βασιλεύσαντα ἑπτὰ καὶ μῆνας ἐξ Μακρίνου διαδέχεται. Τούτου δ' ἐπ' ἑνιαυτὸν διαγενομένου, αὖθις ἕτερος Ἀντωνίνος τὴν Ῥωμαίων ἡγεμονίαν παραλαμβάνει· οὐ κατὰ τὸ πρῶτον ἔτος, ὁ Ῥωμαίων ἐπίσκοπος Ζεφυρίνος μεταλλάττει τὸν βίον, ὅλοις ὀκτωκαίδεκα διακατασχὼν ἔτεσι τὴν λειτουργίαν. Μεθ' ὃν Κάλλιστος τὴν ἐπισκοπὴν ἔχειρίζεται· ὃς ἐπιθώσας ἔτη πέντε, Οὐρβανῷ τὴν Ἐκκλησίαν καταλείπει. Αὐτοκράτωρ Ἀλέξανδρος ἐπὶ τούτοις διαδέχεται τὴν Ῥωμαίων ἀρχὴν, ἐπὶ ἑπτάρσι μόνοις ἔτεσιν Ἀντωνίνου διαγενομένου. Ἐν τούτῳ δὲ καὶ ἐπὶ τῆς Ἀντιοχείων Ἐκκλησίας Ἀσκληπιᾶδην Φιλητὸς διαδέχεται. Τοῦ δὲ αὐτοκράτορος μήτηρ Μαμαῖα τοῦνομα, γυνὴ θεοσεβεστάτη εἰ καὶ τις ἄλλη γεγυῖα, καὶ εὐλαβὴς τὸν τρόπον, τῆς Ὀριγένους πανταχόσε βωμένης φήμης, ὡς καὶ μέχρι τῶν αὐτῆς ἐλθεῖν ἀκοῶν, περὶ πολλοῦ ποιεῖται τῆς τοῦ ἀνδρός θέας ἀξιοθῆναι, καὶ τῆς ὑπὸ πάντων θαυμαζομένης περὶ τὰ θεῖα συνέσεως αὐτοῦ πείραν λαβεῖν. Ἐπ' Ἀντιοχείας δῆτα διατρέβουσα, μετὰ στρατιωτικῆς δορυφορίας αὐτὸν ἀνακαλεῖται. Παρ' ἧς χρόνον διατρέψας, πλεῖστα τε ὅσα εἰς τὴν τοῦ Κυρίου δόξαν καὶ τῆς τοῦ θεοῦ διδασκαλείου ἀρετῆς ἐπιδειξάμενος, ἐπὶ τὰς συνθεις ἐσπέυδε διατρεῖς.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΒ΄.

Ὅσα τῶν Ἱεροπόλου εἰς ἡμᾶς ἤλθεν (N c. II. E. 15).

Τίσε δῆτα καὶ Ἱεροπόλου συντάττων, μετὰ πλείστον ἄλλων ὑπομνημάτων, καὶ τὸ *Περὶ τοῦ Πάσχα* πεποίηται σύγγραμμα (39)· ἐν ᾧ τῶν χρόνων ἀναγραφήν ἐκθέμενος, καὶ τινα κανόνα ἐκκαδικαετηρίδος περὶ τοῦ Πάσχα προθεῖς (40), ἐπὶ τὸ πρῶτον

(38) *Παρὰ Ῥωμαίων τισὶν*. Eusebius supra in lib. III. cap. 3, de Pauli Epistolis disserens, ait quosdam Epistolam ad Hebræos ut falsam rejecisse, asseverantes Romanam Ecclesiam de ejus Epistolæ auctoritate dubitare, πρὸς τῆς Ῥωμαίων Ἐκκλησίας ὡς μὴ Παύλου οὖσαν αὐτὴν, ἀντιλέγεσθαι φήσαντες. Rufinus in utroque Eusebii loco Latinos vertit. Hieronymus tamen in *Catalogo Romanos* interpretatur, ubi de Caio. *Decimam quartam*, inquit, *quæ fertur ad Hebræos, dicit non ejus esse. Sed et apud Romanos usque hodie quasi Pauli apostoli non habetur.* Inter Romanos scriptores qui ita censuerunt, numerari potest Hippolytus Portuensis episcopus. Ille enim in libro *Adversus hæreses*, Epistolam ad Hebræos Pauli apostoli non esse affirmavit, teste Photio in *Bibliotheca*, cap. 121.

(39) *Τὸ περὶ τοῦ Πάσχα σύγγραμμα*. Exstat hodie *Canon Paschalis* Hippolyti, quem Josephus Scaliger libris suis *De emendatione temporum* intertextui notisq̄ illustravit. Sed et Ægidius Bucherius eundem Latine vertit. Verum neuter illorum animadvertit *Canonem* hunc partem duntaxat esse libri quem Hippolytus conscripserat de Pascha,

A tem et audaciam suggillat, tredecim solum divini Apostoli commemorat Epistolas: eam quæ ad Hebræos inscripta est, cum reliquis non annumerans. Sane hæc epistola etiamnum a quibusdam Romanis Apostoli esse non creditur.

CAPUT XXI.

Quinam eo tempore episcopi claruerunt.

Cæterum Antonino, cum per annos septem sexque admodum menses imperavisset, successit Macrinus. Qui cum usque ad anni unius spatium vitam simul atque imperium protraxisset, alius denuo Antoninus principatum Romanum accepit. Hujus primo imperii anno Zephyrinus Romanæ urbis episcopus abiit e vita, cum per annos octodecim sacerdotium obtinisset. Post quem Callistus episcopatum suscepit: qui cum quinquennio superstes vixisset, Urbano Ecclesiam regendam dereliquit. Alexander post hæc Romanum imperium cepissit, cum Antoninus quadriennium duntaxat regnavisset. Quo quidem tempore apud Antiochiam mortuo Asclepiade, episcopatum ejus Ecclesiæ sortitus est Philetus. Porro mater Alexandri imperatoris, Mamæa nomine, pia imprimis ac religiosa femina, cum Origenis nomen ubique jam celeberrimum haberetur, adeo ut ad ipsius quoque aures perlatum esset, conspectu ejus frui, et scientiam rerum divinarum quam omnes in eo viro magnopere admirabantur certissimo experimento cognoscere concupivit. Igitur illa Antiochiæ degens, misso militari satellitio, hominem accersit. Qui apud eam aliquandiu commoratus, cum innumera illi documenta exhibuisset ad Domini gloriam et ad divinæ illius prædicationis potentiam declarandam, ad consuetas mature sedes regressus est.

CAPUT XXII

Quæ Hippolyti opera ad nos pervenerint.

Eodem tempore et Hippolytus inter plurima alia ingenii sui monumenta, librum *De Pascha* composuit, in quo temporum seriem describens, et canonem quemdam Paschalem per sedecim annorum circuitum exhibens, anno primo 224 imperatoris Ale-

cum tamen Eusebius id apertissime significet, ut ex hujus loci lectione apparet. Id cum Scaliger non animadvertisset, immerito reprehendit Eusebium, quod dixerit Hippolytum in eo libro ad primum usque Alexandri imp. annum seriem temporum determinasse. *Imo vero*, inquit Scaliger, pag. 685, *Canon Hippolyti non in primum annum imp. Alexandri desinit, sed ab eodem incipit.* Verum id quidem est. Sed Eusebius non de *Canone* loquitur quem Hippolytus operi suo *De Pascha* adjunxerat, verum de opere ipso in quo Hippolytus ordinem temporum dinumerans, in primo Alexandri imp. anno desierat. Nec eras quod Scaliger tantopere miraretur illam Eusebii mentionem, ἐπὶ τὸ πρῶτον ἔτος αὐτοκράτορος Ἀλεξάνδρου χρόνους περιγράφει. Est enim Græcis usitata locutio. Sic supra in cap. 6 hujus libri, de Clemente loquens Eusebius, *χρονικὴν ἐκθέμενος γραφὴν εἰς τὴν Κομμόδου τελευταῖαν περιγράφει τοὺς χρόνους*. Rufinus certe locum Eusebii non aliter ac nos intellexit.

(40) *Κανόνα προθεῖς*. In codice Mediceo, legitur *προσθεῖς*, male, ut opinor.

xandri computationem temporum circumscribit. Ex reliquis autem illius scriptis, hæc sunt quæ ad notitiam nostram pervenerunt : *In opus sex dierum, In ea quæ post sex dies consecuta sunt, Adversus Marcionem, In Canticum canticorum, In capita quædam Ezechielis, De Pascha, Adversus omnes hæreses.* Sed et alia plurima apud alios asservata licet reperire.

CAPUT XXIII.

De Origenis studio, et quomodo presbyterii honorem adeptus est.

Ex eo tempore etiam Origenes in divinas Scripturas commentarios cœpit conscribere. Ambrosio innumeris stimulis eum incitante, nec solum verbis atque hortationibus, sed etiam largissimis rerum necessariorum præbitionibus. Quippe septem et amplius notarii dictanti illi præsto aderant, qui præstituto tempore sibi per vices succedebant: nec pauciores antiquarii simul cum puellis elegantius scribere assuetis: quibus omnibus necessarios sumptus copiose subministrabat Ambrosius. Sed et incredibilem quamdam alacritatem in hoc sacrarum litterarum studio ipse pro virili parte conferebat: qua quidem re potissimum Origenes ad scribendos commentarios impellebatur. Hæc dum ita geruntur, Urbanum Ecclesiæ Romanæ pontificatu octennio perfunctum excepit Pontianus: Antiochenam vero Ecclesiam post Philetum Zebinus regendam accepit. Quo tempore Origenes, compellente ipsius necessitate, ob ecclesiastica negotia in Achaïam profectus, cum per Pakestinam transiret, presbyterii gradum per impositionem manuum Cæsareæ ab illius regionis episcopis accepit. Porro qui deinceps motus ejus causa fuerint concitati, et quæ super iisdem motibus a præsulibus Ecclesiarum constituta sint: et quæcunque alia vicens ipse ac florens in

ἄτος αὐτοκράτορος Ἀλεξάνδρου τοὺς χρόνους περιγράφει. Τῶν δὲ λοιπῶν αὐτοῦ συγγραμμάτων τὰ εἰς ἡμᾶς ἐλθόντα, ἔστι τάδε· *Εἰς τὴν Ἐξαήμερον, Εἰς τὰ μετὰ τὴν Ἐξαήμερον* (41), *Πρὸς Μαρκίωνα, Εἰς τὸ Ἄσμα* (42), *Εἰς μέρη τοῦ Ἰεζεκιήλ, Περὶ τοῦ Πάσχα, Πρὸς ἀπάσας τὰς αἰρέσεις* (43). Πλεῖστά τε ἄλλα καὶ παρὰ πολλοῖς εὖροις ἂν σωζόμενα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΓ'.

Περὶ τῆς Ὀριγένους σπουδῆς, καὶ ὡς τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ πρεσβυτέρου ἠξιώθη (Nic. H. E. v, 18).

Ἐξ ἐκείνου (44), δὲ καὶ Ὀριγένει τῶν εἰς τὰς θείας Γραφὰς ὑπομνημάτων ἐγένετο ἀρχή, Ἀμβροσίου ἐς τὰ μάλιστα παρορμῶντος αὐτὸν μυρίαὶ ὄσασιν προτροπαῖς (44'), οὐ ταῖς διὰ λόγων καὶ παρακλήσεων αὐτὸ μόνον, ἀλλὰ καὶ ἀφθονωτάταις τῶν ἐπιτηδίων χορηγίαις. Ταχυγράφοι γὰρ αὐτῷ πλείους ἢ ἑπτὰ τὸν ἀριθμὸν παρήσαν ὑπαγορεύοντι, χρόνους τεταγμένους ἀλλήλους ἀμείβοντες· βιβλιογράφοι τε οὐχ ἥττους, ἅμα καὶ κόραις ἐπὶ τὸ καλλιγραφεῖν ἡσχρημέναις· ὧν ἀπάντων τὴν δέουσαν τῶν ἐπιτηδίων ἀφθονον περιουσίαν ὁ Ἀμβρόσιος παρεστήσατο· ναὶ μὴν καὶ ἐν τῇ περὶ τὰ θεῖα λόγια ἀσχῆσει τε καὶ σπουδῇ, προθυμίαν ἄφατον αὐτῷ συνεισέφερεν, ἥ καὶ μάλιστα αὐτὸν προὔτρπεεν ἐπὶ τὴν τῶν ὑπομνημάτων σύνταξιν. Τοῦτων δὲ οὕτως, ἐχόντων, Οὐρβανὸν ἐπισκοπεύσαντα τῆς Ῥωμαίων Ἐκκλησίας ἔτεσιν ὀκτώ, διαδέχεται Ποντιανὸς, τῆς δ' Ἀντιοχέων μετὰ Φιλητὸν, Ζεβίνος. Καθ' οὗς ὁ Ὀριγένης ἐπειγούσης χρείας ἐκκλησιαστικῶν ἕνεκα πραγμάτων (45), ἐπὶ τὴν Ἑλλάδα στειλόμενος τὴν διὰ Παλαιστίνης, πρεσβυτέρου χειροθεσίαν ἐν Καισαρείᾳ πρὸς τῶν τῆδε ἐπισκόπων ἀναλαμβάνει. Τὰ μὲν οὖν ἐπὶ τούτῳ περὶ αὐτοῦ κεινημένα, τὰ τε ἐπὶ τοῖς κινήσει δεδογμένα τοῖς τῶν Ἐκκλησιῶν προσεστώσιν (46), ὅσα τε ἄλλα ἀκμάζων περὶ τὸν θεῖον εἰ-

(41) *Εἰς τὰ μετὰ τὴν Ἐξαήμερον.* Id est, in caput secundum Geneseos, ut notavit Scaliger in libro vii *De emendatione temporum*, pag. 685, ubi tamen immerito reprehendit Hieronymum quasi hoc non intellexerit Hieronymus. Ego vero aliter sentio. Plures enim Hippolyti libros recenset Hieronymus quam Eusebius. Itaque cum Hippolytum scripsisse dicit in Gesim, tam libros in *Hexameron* intelligit quam in *Post-hexameron*. Exstat Philonis liber eodem titulo, seu potius duo libri, ut est in ms. Augustano.

(42) *Εἰς τὸ Ἄσμα.* Theodoritus in dialogo qui *Eranistes* inscribitur, hunc librum Hippolyti ita citat, *Εἰς τὴν ὄδην τὴν μεγάλην.*

(43) *Πρὸς ἀπάσας τὰς αἰρέσεις.* De hoc Hippolyti libello vide Photii *Bibliothecam*, cap. 121. Erat hic liber contra xxxii hæreses, quarum prima erat Dositheanorum, ultima Noetianorum. Quas hæreses cum Irenæus in concionibus refutasset, earum compendium scripsit Hippolytus, ejus discipulus, teste ibidem Photio. Hunc porro Hippolyti libellum sæpe citaverat Stephanus Gobarus, ut patet ex cap. 7, 10 et 13 libri secundi.

(44) *Ἐξ ἐκείνου δέ.* Hæc verba male accepit Hieronymus in *Catalogo*, quasi Origenes emulatione Hippolyti impulsus, ad scribendum accesserit. Putavit enim ἐξ ἐκείνου referri ad Hippolytum, cum tamen significet *abhinc*, vel *exinde*. Subauditur enim τοῦ χρόνου. Porro ab his verbis cap. 23, iu-

cipit in codice Mazarino, cui consentit optimus ille codex Rufini quem sæpius laudavi, nisi quod pro 23 capite scriptum habet 20.

(44') Vulg. *μυρίαὶ ὄσαις οὖν.* In codice Maz. pro οὖν notatur alias scribi οὐ. Sed neutrum placet. Apud Suidam, in voce Ὀριγένης, scribitur ὄσαις οὐ. Quod si retineamus, delendum erit *μυρίαὶς*.

(45) *Ἐκκλησιαστικῶν ἕνεκα πραγμάτων.* Rufini versio commentarii loco erit: *Quo in tempore Origenes rogatus est ab Ecclesiis quæ sunt apud Achaïam, ut illo usque pro convincendis hæreticis, qui inibi liberius convalescerant, perveniret. Idem scribit Hieronymus in Catalogo, ubi de Origene.*

(46) *Δεδογμένα τοῖς τῶν Ἐκκλησιῶν προσεστώσιν.* At hæc præcipue referre hic debuerat Eusebius, quippe quæ ad historiam ecclesiasticam maxime faciunt. Satis erit omittere alia multa quæ de Origene commemoravit Eusebius; cujusmodi est de legatione ducis Arabiæ, et de Manuâ matre imperatoris Alexandri, et alia nonnulla, quæ ad ipsius quidem Origenis gloriam spectant, sed ad historiam rerum ecclesiasticarum parum conferunt. Decreta autem episcoporum in causa Origenis, nequaquam hic erant quitienda. Verum nos immerito de Eusebio querimus. Hic enim, cum omnia quæ ad Origenis causam pertinent, accurate retulisset in secundo *Defensionis* libro quam pro Origene conscripserat, eadem hic repetere superfluum duxit.

ἐνήκεται (47) λόγον, ἰδίᾳ δεδόμενα συντάξεως, με-
τρίως ἐν τῷ δευτέρῳ ἤς ὑπὲρ αὐτοῦ πεποικημέθα
ἀπολογίας, ἀνεγράψαμεν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΔ'.

Τίτω ἐπὶ τῆς Ἀλεξανδρείας ἐξηγήσατο
(Nic. II. E. v, 15).

Ταῦτα δὲ ἐκείνους δέοι ἂν προσπειθεῖναι (48) δη-
λοῦντας, ὡς ἐν μὲν τῷ ἕκτῳ τῶν εἰς τὸ κατὰ Ἰωάν-
νην Ἐξηγητικῶν, σημαίνει τὰ πρότερα πέντε, ἐπ'
Ἀλεξανδρείας ἔτ' ἔντα αὐτὸν συντάξει, τῆς δ' εἰς τὸ
πᾶν Εὐαγγέλιον αὐτὸ δὴ τοῦτο πραγματείας, μόνοι
δύο καὶ εἴκοσι (49) εἰς ἡμᾶς περιτλήθον τόμοι. Κα-
τὰ δὲ τὸ ἔνωτον τῶν εἰς τὴν Γένεσιν· δώδεκα δὲ ἐστὶ
τὰ πάντα· οὐ μόνον τοὺς πρὸ τοῦ ἐνωτάτου δηλοῖ ἐπὶ
τῆς Ἀλεξανδρείας ὑπεμνηματίσθαι, ἀλλὰ καὶ εἰς B
τοὺς πρώτους δὲ πέντε καὶ εἴκοσι Ψαλμοῦς· ἔτι τε
τὰ εἰς τοὺς Θρήνους, ὧν εἰς ἡμᾶς ἐληλύθασιν τόμοι
πέντε· ἐν οἷς μέμνηται καὶ τῶν *Περὶ ἀναστά-
σεως* (50). Δύο δ' ἐστὶ καὶ ταῦτα. Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ

Quare non hæc Eusebii culpa est, sed posteriorum,
qui nimio adversus Origenem odio, libros illos quos
pro Origenis defensione Eusebius ac Pamphilus
martyr ediderant, nobis inviderunt. Nisi quod Pho-
tius exigua quædam eorum fragmenta, tanquam ex
panfrago nobis conservavit. Ex cuius *Bibliotheca*,
cap. 118, discimus duas adversus Origenem syno-
dos collectas fuisse : quarum prior Originem ex
Alexandrina Ecclesia pellendum esse censuit, sed
presbyterii honorem non ademit. Secunda vero
synodus episcoporum Ægypti a Demetrio congre-
gata, Origenem sacerdotio exiit; cui damnationi
totius pene orbis episcopi subscripserunt, ut docet
Hieronymus, cuius hæc verba refert Rufinus in
Apologia II : *Pro hoc sudore quid accepit præmii?*
Damnatur a Demetrio episcopo. Exceptis Palæstinæ
et Arabiæ et Phœnicis atque Achaïæ sacerdotibus,
in damnationem ejus consensit orbis. Roma ipsa
contra hunc cogit senatum; non propter dogmatum
novitatem, nec propter hæresim, ut nunc adversus
eum rabidi canes simulant : sed quia gloriam elo-
quentiæ ejus et scientiæ ferre non poterant, et illo
docente omnes multi putabantur. Porro hæc Pau-
philii ex libro II *Apologetici pro Origene* sunt hæc :
Καὶ σύνοδος ἀθροίζεται ἐπισκόπων, καὶ τινῶν πρε-
σβυτέρων, κατὰ Ὀριγένους, ἥ τε ὡς ὁ Πάμφιλός
ἔρει, ψηφίζεται μεταστῆναι μὲν ἀπὸ Ἀλεξανδρείας
τὴν Ὀριγένην, καὶ μὴτε διατρίβειν ἐν αὐτῇ, μὴτε
διδάσκειν· τῆς μὲντοι τοῦ πρεσβυτέρου τιμῆς οὐ-
δαμῶς ἀποκεκινήσθαι· ἀλλ' ὁ γε Δημήτριος ἅμα τισὶν
ἐπισκόποις Αἰγυπτίους, καὶ τῆς ἱερωσύνης ἀπεκί-
ρυξε, συνυπογραφάντων καὶ τῇ ἀποφάσει τῶν συμ-
ψήφων αὐτῷ γεγεννημένων. Hieronymus tamen non
depositum duntaxat, sed excommunicatum a De-
metrio dicit Origenem, et indignum communione
Ecclesiæ judicatum. Verum hæc Demetrii senten-
tia, quamvis tot episcoporum consensu firmata,
absque effectu mansit, cum Origenes presbyteri
ipso semper deinceps retinuerit, et in Ecclesia
docere perseveraverit, ut docet Eusebius in hoc
libro, et Pamphilus in lib. I *Apologiæ*. Cur autem
irrita fuerit hæc sententia, duplex causa est, primo
quia in absentem prolata fuerat absque legitimis
citationibus; deinde, quia multorum antistitum, ac
præcipue Romani episcopi auctoritate non erat
confirmata.

(47) *Εἰσετήνεται*. Positum videtur ab Eusebio
pro εἰσῆνεγκε, et sic intellexit Nicephorus. At Chri-
stophorus interpretatur *pertulit*.

(48) *Ἐκείνοις δέοι ἂν προσπειθεῖναι*. Iis scilicet

prædicatione verbi divini contulit, cum proprium
opus requirant, in secundo libro *Defensionis* quam
pro illo conscripsimus, sufficienter a nobis sunt ex-
posita.

225 CAPUT XXIV.

Quænam Alexandria interpretatus sit.

Hæc vero supradictis adjungere prorsus necesse
est, quinque priores libros *Expositionum in Joannis*
Evangelium ab illo dum adhuc Alexandria degeret,
esse compositos, ut ipsemet in sexto earumdem *Ex-*
positionum libro testatur. Ex universo autem opere
quod in totum illud *Evangelium* elaboravit, duo
et viginti libri ad nos duntaxat pervenerunt. Sed
et in libro nono *Expositionum in Genesim* (sunt au-
tem omnes ejus in *Genesim* libri numero duodecim)
non solum octo priores Alexandria lucubratos esse
significat, verum etiam commentarios in primos
quinque et viginti psalmos, ac præterea in *Lamen-*
tationes Jeremiæ, ex quibus quinque toni ad nos

quæ in secundo libro *Apologiæ pro Origene* diximus,
quod non intellexit Christophorus. Porro ex
quatuor nostris codicibus hic addidimus vocem δη-
λοῦντας, quæ deerat in Regio exemplari, et in edi-
tione Stephani. Contra vero particula ἐν, quæ ha-
betur in Regio, abest a nostris codicibus Mazarino,
Medicæo et Fuketiano.

(49) *Μόνοι δύο καὶ εἴκοσι*. Ex triginta quatuor
tomis seu libris quos in *Evangelium* Joannis scri-
pserat Origenes, teste Hieronymo in præfatione ad
Paulam de interpretatione sua Homiliarum in Lu-
cam. Hodie vero novem duntaxat supersunt toni
Explanatum Origenis in *Joannis Evangelium*, a
Peronio Latine primum editi. Sed in vulgatis edi-
tionibus hi novem toni male in triginta quatuor
tomos distributi sunt, ut in præfatione sua recto
movit doctissimus Genebrardus.

(50) *Τῶν Περὶ ἀναστάσεως*. Hieronymus in libro
quodam qui citatur a Rufino in *Apologia II adversus*
Hieronymum, indiculum texens librorum Ori-
genis, ita ait : *Scriptis in Genesim libros XIII, My-*
sticarum Homiliarum libros duos, in Exodum ex-
cerpta, in Leviticum excerpta. Et post multa : *Item*
monobiblia, Περὶ ἀρχῶν libros IV, De resurrectione
libros duos; et alios De resurrectione dialogos duos.
Contra hos Origenis libro *De resurrectione*, scripsit
Methodius episcopus insignem librum *De resurre-*
ctione, teste Hieronymo in libro *De scriptoribus*
ecclesiasticis, et Maximo in scholiis ad librum
Ecclesiasticæ Hierarchiæ Dionysii, cap. 7. Sed locum
Maximi qui in vulgatis editionibus mendosissimus
est, operæ pretium erit hic apponere prout legi
debet : *Ἀνάγνωθι Methodium τοῦ ἁγίου μάρτυρος, καὶ*
Ὀλύμπου Ἀδριανοπόλεως ἐπισκόπου τῆς Λυκίας, τὰ
κατ' αὐτοῦ Περὶ ἀναστάσεως γραφέντα. Id est :
Leye que adversus Origenem de resurrectione scri-
pserat Methodius, sanctissimus martyr et episcopus
Olympi urbis Lyciæ, quæ etiam Adrianopolis dicta
est. Ex hoc Methodii libro seu potius dialogo *Περὶ*
ἀναστάσεως, egregia fragmenta habentur apud
Epiphanium in hæresi Origenistarum, et apud Pho-
tium in *Bibliotheca*. Nec alia mihi videtur esse
causa cur Eusebius in *Ecclesiastica historia* nullam
Methodii mentionem fecerit, cum tamen plures alios
commemoret ecclesiasticos scriptores, qui Metho-
dii longe inferiores fuerunt. Sed cum Methodius
styli aciem strinxisset adversus Origenem, Euse-
bius, qui Origenis erat studiosissimus, illum, ut-
pote Origenis inimicum, ne nominare quidem in
Historia sua sustinuit. Eandem ob causam in libro

venerunt. In his tomis mentionem facit librorum quos scripserat *De resurrectione*: sunt autem ejus argumenti libri duo. Libros item *De principiis*, antequam ab urbe Alexandria migraret, composuit. Sed et libros qui *Στρωματεῖς* inscribuntur, numero decem, in eadem civitate Alexandri imperatoris temporibus conscripsit, sicut notationes manu ipsius perscriptæ ac libris ipsis præfixæ testantur.

CAPUT XXV.

Qualiter libros utriusque Testamenti recenset.

Cæterum in expositione primi psalmi, librorum Veteris Testamenti indicem exhibet, ita scribens ad verbum: « Sciendum est, Veteris Testamenti libros duos esse ac viginti, sicut ab Hebræis traditur: qui numerus etiam litterarum apud eos habetur. » Et paulo post subdit: « Sunt autem viginti duo libri juxta Hebræos hi: primus qui a nobis Genesis dicitur, ab Hebræis autem ex ipsius libri initio desumpta appellatione vocatur Breshith, quod idem est ac *in principio*. Exodus deinde, Hebræis Vellesmoth, id est *hæc sunt nomina*. Tertius, Leviticus, Hebræis Vaicra, id est *et vocavit*. Quartus, Numeri, Hebræis Hammisphecodim. Quintus, Deuteronomium, Hebræis Ellehabdabarim, id est, *hæc sunt verba*. Sextus, Jesus filius Nave, Hebraice *Jehosue ben Nun*. Septimus, Judices et Ruth, unico volumine

De scriptoribus ecclesiasticis, Hieronymus Rufinum, quocum simulates exercuerat, de industria prætermisit. Cæterum Eusebius in hoc capite duodecim tantum agnoscit libros *Expositionum in Genesim*, non tredecim, ut Hieronymus in loco supra citato.

(51) *Στρωματεῖς*. Hieronymus in epistola ad Magnum oratorem Romanum, docet quod argumentum fuerit horum librorum Origenis. *Clementem*, inquit, *imitatus Origenes, decem scripsit Stromateus, Christianorum et philosophorum inter se sententias comparans et omnia nostræ religionis dogmata de Platone et Aristotele, Numero Cornutoque confirmans*. Ex sexto hujus operis libro fragmentum profert ideum Hieronymus in *Apologia adversus Rufinum*, non longe ab initio. Idem in epistola ad Augustinum: *Scriptit, inquit, Origenes in Epistolam Pauli ad Galatas quinque proprie volumina: et decimum Stromatum suorum librum, commatico super explanationem ejus sermone complevit.*

(52) *Ὀλόγραφοι... ἐπισημειώσεις*. Quid essent *Ὀλόγραφοι* ἐπίς. non intellexerunt interpretes. Jurisconsulti *ὀλόγραφον* vocant testamentum quod testatoris manu perscriptum est, non autem sola subscriptione firmatum. Eodem modo Eusebius *ὀλογράφους* ἐπισημειώσεις vocat, notationes manu ipsius Origenis præfixas aut subjunctas singulis tomis. Solebant enim auctores vel initio, vel in fine librorum suorum, quædam sua manu adnotare. Talis est σημεῖωσις Irenæi quam in fine librorum suorum ascripserat, teste Eusebio, lib. v, cap. 29. Ejusdem generis est adnotatio illa quæ legitur in fine procathechesis Cyrilli, quæ meo quidem judicio, melius ascriberetur ante primæ catechesis initium. *Ὀλόγραφοι* igitur hoc loco idem sunt quod *ιδιόγραφοι*. Sic apud Hilarium in fragmento *De synoicis*: *Exemplum epistolæ qua Athanasium reum non esse olographa manu Valens scripsit, et Arsacius subscripsit*. Julius papa in epistola ad synodum Antiochenam: *Καὶ κατηγοροῦ ἰσχύρα προεκόμισε χεῖρα ὀλόγραφον ἀθεντικῆν*, etc. Denique Hieronymus in *Apolog. II adversus Rufinum*: *Quæ epistola olographa tenetur ab iis ad quos perlata est.*

(53) *Ὀὐκ ἀγνοητέον*. Locus Origenis integer ex-

τὰ Περὶ ἀρχῶν πρὸ τῆς ἀπ' Ἀλεξανδρείας μεταστάσεως γράφει, καὶ τοὺς ἐπιγεγραμμένους *Στρωματεῖς* (51), ὄντας τὸν ἀριθμὸν δέκα, ἐπὶ τῆς αὐτῆς πόλεως κατὰ τὴν Ἀλεξάνδρου συντάττει βασιλείαν, ὡς καὶ τοῦτο ὀλόγραφοι δηλοῦσιν αὐτοῦ πρὸ τῶν τῶν ἐπισημειώσεων; (52).

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΕ'.

Ὅπως τῶν ἐνδιαθῆτων Γραφῶν ἐμνημόνευσεν (Nic. H. E. v, 16).

Τὸν μέντοιγε πρῶτον ἐξηγούμενος ψαλμὸν, ἐκβεσιν πεπολιῆται τοῦ τῶν ἱερῶν Γραφῶν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης καταλόγου, ὧδέ πως γράφων κατὰ λέξιν: « Οὐκ ἀγνοητέον (53) ὅτι εἶναι τὰς ἐνδιαθῆτους βιβλους, ὡς Ἑβραῖοι παραδίδασιν, δύο καὶ εἴκοσι: ὅσος ὁ ἀριθμὸς τῶν παρ' αὐτοῖς στοιχείων ἐστίν. » Ἐἶτα μετὰ τινα ἐπιφέρει λέγων: « Εἰσὶ δὲ αἱ εἴκοσι δύο (54) βιβλοὶ καθ' Ἑβραίων αἶδε· ἡ παρ' ἡμῶν Γένεσις ἐπιγεγραμμένη, παρὰ δὲ Ἑβραίοις ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τῆς βίβλου, Βηρησὶδ, ὅπερ ἐστὶν ἐν ἀρχῇ· Ἐξοδος, Οὐαλεσμῶθ, ὅπερ ἐστὶ ταῦτα τὰ ὀνόματα· Λευϊτικὸν, Οὐϊκρά, καὶ ἐκάλεσεν· Ἀριθμοὶ, Ἀμμισφεκωδέιμ (55)· Δευτερονόμιον, Ἐλλε Ἀδδεβαριμ, οὗτοι οἱ λόγοι· Ἰησοῦς υἱὸς Ναυῆ· Ἰωσοῦε βένΝοῦν. Κριταί, Ροῦθ, παρ' αὐτοῖς ἐν ἐνὶ Σωφετίμ (56)

stat in cap. 3 *Philocaliæ*. Sed *Philocalia* ex hoc vicissim loco emendanda est. Nam ubi legitur *εἴκοσι*, οὗς ὁ ἴσος ἀριθμὸς, etc., scribendum est *εἴκοσιν*, ὅσος ἀριθμὸς τῶν παρ' αὐτοῖς στοιχείων ἐστίν, sicut in nostris codicibus habetur, et apud Suidam in voce *Ὠριγένης*. Solemus est hic error omnium editionum, ut *εἴκοσιν* scribant, quoties verbum sequens incipit a vocali. In optimis tamen exemplaribus semper *εἴκοσι* scribitur, etiamsi sequatur vocalis.

(54) *Εἴκοσι δύο*. Victorinus in *Apocalypsim*: *Sunt autem, inquit, viginti quatuor libri Veteris Testamenti, viginti duos in Excerptis Theodotii invenies*. Quæ sint *Excerpta* illa Theodoti, superius adnotavi, libri scilicet *Hypotyposeon* Clementis Alexandrini. Porro quod alii viginti quatuor Veteris Testamenti libros, alii duos tantum et viginti numerabant, id ex ea causa profectum est, quod librum Ruth et librum Lamentationum Jeremiæ quidam seorsum in Scripturarum catalogo numerabant, ut docet Hieronymus in *Præfatione ad libros Regum*, ubi sine dubio alludit ad Victorini locum, cum ait: *Quantquam nonnulli Ruth et Kinoth inter hagiographa scriptitent, et hos libros in suo putent numero supputandos: ac per hoc esse præscæ legis viginti quatuor, quos sub numero xiv seniorum Apocalypsis Joannis inducit*. Quidam vero non Ruth et Lamentationum libros, sed Tobiam et Judith reliquis addentes, viginti quatuor libros Veteris Testamenti numerabant, ut docet Eriphanus in libro *I Adversus hæreses*, et in libro *De ponderibus*.

(55) *Ἀμμισφεκωδέιμ*. Ἀμμισπαριμ ἢ πεκουδέιμ legit Rob. Stephanus, nescio quos codices secutus. Nam in Regio exemplari perinde ac in Maz., Med. et Fuk. legitur tantum Ἀμμισφεκωδέιμ. Christophorsonus vero addidit *Vaiēddaber* ex Hieronymo in præfatione supra citata.

(56) *Σωφετίμ*. Quatuor nostri codices, Regius scilicet ac Maz., cum Med. ac Fuk., habent *Σοφετίμ*. Paulo post pro *Σέφερ* Θάλλιμ, iidem codices scriptum habent Ἐφαρθωλλέιμ. Item *Μελῶθ* pro *Μεζῶθ*, et *Κωέθ* pro *Κωέθ*. Denique *Σαρθαναιέτλ*, non *Σαρθάνε* ἐλ. ut Stephanus excudit.

Βασιλειῶν πρώτη, δευτέρα, παρ' αὐτοῖς ἐν Σαμουήλ, ὁ θεόκλητος· Βασιλειῶν τρίτη, τετάρτη, ἐν ἐνὶ Οὐαμ-
 μέλεχ Δαβὶδ, ὅπερ ἐστὶ βασιλεία Δαβὶδ. Παραλειπο-
 μένων πρώτη, δευτέρα, ἐν ἐνὶ Διθρή 'Αϊαμίμ, ὅπερ
 ἐστὶ λόγος ἡμερῶν· 'Εσδρας πρῶτος καὶ δευτέρος,
 ἐν ἐνὶ 'Εζρά, ὁ ἐστὶ βοηθός. Βιβλος Ψαλμῶν, Σέφερ
 Θιλλίμ. Σολομῶντος Παροιμίαι, Μισλωθ. 'Εκκλη-
 σιαστῆς, Κωέλεθ. 'Ἄσμα ἄσματων, (οὐ γὰρ ὡς ὑπό-
 λαμβάνουσι τινες 'Ἄσματα ἄσματων [57]), Σιρ 'Ασ-
 σιρίμ· 'Ἡσαίας (58), 'Ιεσαϊά. 'Ιερεμίας σὺν Θρήνοις
 καὶ τῇ ἐπιστολῇ, ἐν ἐνὶ 'Ιρμιά· Δανιήλ, Δανιήλ· 'Ιεζε-
 κήλ, 'Ιεεζκήλ· 'Ιώθ, 'Ιώθ· 'Εσθήρ, 'Εσθήρ. 'Ἐξω δὲ
 τῶτων ἐστὶ τὰ Μακκαβαϊκά, ἅπερ ἐπιγράφεται Σαρ-
 θθ Σαρβανέ 'Ἐλ. » Ταῦτα μὲν οὖν ἐν τῷ προειρη-
 μένῳ τίθησι συγγράμματι. 'Ἐν δὲ τῷ πρώτῳ τῶν
 εἰς τὸ κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγέλιον, τὸν ἐκκλησιαστι-
 κὸν φυλάττων κανόνα, μόνῃ τέσσαρα εἶδέναι Εὐαγ-
 γέλια μαρτύρεται, ὡδὲ πως γράφων· « Ὡς ἐν παρα-
 δόσει μαθῶν (59) περὶ τῶν τεσσάρων Εὐαγγελίων, ἃ
 καὶ μόνῃ ἀναντιρρήτῃ ἐστὶν ἐν τῇ ὑπὸ τὸν οὐρανὸν
 'Εκκλησίᾳ τοῦ Θεοῦ· ὅτι πρῶτον μὲν γέγραπται τὸ
 κατὰ τὸν ποτε τελώνην, ὕστερον δὲ ἀπόστολον 'Ιη-
 σοῦ Χριστοῦ Ματθαῖον, ἐκδεδωκότα αὐτὸ τοῖς ἀπὸ
 'Ιουδαϊσμοῦ πιστεύουσι, γράμμασιν 'Εβραϊκοῖς συν-
 τεταγμένον· δεύτερον δὲ τὸ κατὰ Μάρκον, ὡς Πέ-
 τρος ὑφηγήσατο αὐτῷ, ποιήσαντα. Ὁ καὶ οὖν ἐν
 τῇ καθολικῇ ἐπιστολῇ διὰ τούτων ὠμολόγησε φάσκων·
 « Ἀσπάζεσθε ἑαυτοὺς ἐν Βαβυλῶνι συνεχλεκτῇ, καὶ
 Μάρκος ὁ υἱὸς μου. » Καὶ τρίτον τὸ κατὰ Λουκᾶν,
 τὸ ὑπὸ Παύλου ἐπιαινούμενον Εὐαγγέλιον, τοῖς ἀπὸ
 τῶν ἔθνων πεποιηκότα· ἐπὶ πᾶσι τὸ κατὰ 'Ιωάν-
 νην. » Καὶ ἐν τῷ πέμπτῳ δὲ τῶν εἰς τὸ κατὰ 'Ιωάν-
 νην Ἐξηγητικῶν (60), ὁ αὐτὸς ταῦτα περὶ τῶν ἐπι-
 σταλῶν τῶν ἀποστόλων φησὶν· « Ὁ δὲ ἰκανοθεὶς
 διάκωνος γενέσθαι· τῆς Καινῆς Διαθήκης, οὐ γράμ-

A apud Hebræos comprehensi, quod appellant Sophetim.
 Octavus, Regnorum liber primus 226 et secundus :
 qui apud eos unicum volumen constituunt quod dicitur
 Samuel, hoc est *vocatus a Deo*. Nonus Regnorum liber
 tertius et quartus, quos ipsi etiam in unum volumen
 redigunt, et Vammelech David indignant, hoc est *et*
rex David. Decimus, Paralipomenon liber primus et
 secundus, uno apud illos contenti volumine, quod vo-
 cant Dibre Haiamim, hoc est *verba dierum*. Undecimus,
 Esdras primus et secundus, qui apud eos unicum confi-
 ciunt librum quem vocant Esra, id est, *adjutor*. Duode-
 cimus liber Psalmorum, Hebræis Sepher Tehillim. De-
 cimus tertius Proverbia Salomonis, Hebræis Misloih.
 Decimus quartus, Ecclesiastes, Hebræis Coheleth. De-
 cimus quintus, Canticum canticorum, Hebræis Sirha-
 sirim. Decimus sextus, Esaias, Hebræis Iesaias. Deci-
 mus septimus, Jeremias cum Lamentationibus et Epi-
 stola, in unum compactus volumen, quod ipsi vocant
 Irmia. Decimus octavus, Daniel, Hebræis Daniel. Deci-
 mus nonus, Ezechiel, apud Hebræos Iezchel. Vicesi-
 mus, Job, eodem apud Hebræos nomine insignitus. Vi-
 cesimus primus, Esther, quomodo etiam Hebræi vo-
 cant. Extra horum censum sunt libri Machabæorum,
 qui inscribuntur *Sarbet Sarbaneel*. Et hæc quidem in
 libro superius memorato scribit Origenes. In primo
 autem libro *Expositionum in Evangelium Matthæi*, ec-
 clesiastico insistens canonis, quatuor duntaxat Evan-
 gelia esse testatur his verbis : « Sicut ex traditione, in-
 quit, accipi de quatuor Evangelis, quæ sola in uni-
 versa Dei Ecclesia quæ sub cælo est, citra controver-
 siam admittuntur : primum scilicet Evangelium scri-
 ptum esse a Matthæo, prius quidem publicano, postea
 vero apostolo Jesu Christi, qui illud Hebraico
 sermone conscriptum, Judæis ad fidem conversis
 publicavit. Secundum fuisse accepimus Evangelium

(57) Οὐ γὰρ ὡς ὑπολαμβάνουσι τινες 'Ἄσματα
 ἄσματων. Tota hæc pericope abest a nostris codi-
 cibus Maz., Med. et Fuk. Habetur tamen in Regio
 exemplari. Rufinus quoque in versione hujus loci
 habet *Cantica canticorum*.

(58) 'Ἡσαίας. Omissus est in hoc catalogo liber
 duodecim prophetarum. Quo factum est, ut cum
 viginti duos libros se numeraturum promiserit Ori-
 genes, unus duntaxat et viginti reperiantur. In
 Rufini versione recensetur hic liber statim post
 Canticum canticorum. Nec aliter Hilarius in prolo-
 go *Enarrationis in Psalmos*, et Cyrillus Hierosoly-
 mitanus. Cæterum sacræ Scripturæ libri longe alio
 ordine hic recensentur quam ab Epiphanio et Hiero-
 nymo et Melitone, cujus locum supra retulit Euse-
 bius in fine lib. iv. Hilarius vero in prologo *Com-
 mentariorum in Psalmos* cum Origene prorsus con-
 sentit. Nec id mirum, cum totus fere prologus ille
 Hilarii translatus sit ex *Commentariis in Psalmos*,
 ut testatur Hieronymus.

(59) Ὡς ἐν παραδόσει μαθῶν. Verba hæc sunt
 Origenis, ut apparet. Atque ita Rufinus et Langus, et
 Musculus interpretati sunt. Solus Christophorus
 hæc Eusebii verba esse censuit, cui non assentior.
 Quamvis in codice Maz. et Med. post vocem μα-
 θῶν apposita sit finalis distinctio. In Regio autem
 exemplari totus hic locus absque ulla distinctione
 continetur, ὡδὲ πως γράφων ὡς ἐν παραδόσει μα-
 θῶν περὶ τῶν τεσσάρων Εὐαγγελίων. Et post ulti-
 mam hanc vocem apposita est media distinctio seu

mors, quasi locus Origenis incipiat a verbis quæ
 proxime sequuntur. Verum, ut jam dixi, magis pla-
 cet Rufini distinctio. Porro de quatuor Evangelis
 quæ sola ab Ecclesia catholica admittuntur, non so-
 lum in suis in *Matthæum Commentariis* testatus
 fuerat Origenes, sed etiam in principio *Commen-
 tiorum in Lucam*. Quem locum, quia ab Eusebio
 prætermisus est, hic apponam : *Ecclesia quatuor
 habet Evangelia, hæreses plurima. E quibus quoddam
 inscribitur secundum Ægyptios : aliud juxta duode-
 cim apostolos. Ausus fuit et Basilides scribere Evan-
 gelium et suo illud nomine titolare, etc.*

(60) Ἐν τῷ πέμπτῳ δὲ τῶν εἰς τὸ κατὰ 'Ιωάν-
 νην. Locus Origenis quem hic adducit Eusebius,
 est e proœmio libri quinti *Explanationum in Joannis
 Evangelium*, cujus proœmii pars maxima exstat in
 cap. 5 *Philocaliæ*. Cum illo igitur fragmento jun-
 gendus est hic locus qui ab Eusebio nostro ad-
 ducitur. Porro in eo proœmio disputat Origenes,
 an de rebus divinis multi scribendi sint libri.
 Ac primum affert locum ex Ecclesiaste, qui vetat
 multitudinem conficere librorum. Deinde adducit
 exemplum sanctorum virorum, prophetarum sci-
 licet et apostolorum, qui omnes pauca scripsere.
 Sed collector *Philocaliæ* cuncta hæc exempla de
 industria prætermisit, ut ipsemet fatetur pag. 69
 editionis Græco-Latinæ. Proinde hic Origenis lo-
 cus quem adducit Eusebius, inseri debet pag. 69
 supradictæ editionis, ante illa verba ἡλιγγίψ
 μοι, etc.

Marci, qui prout Petrus ipsi exposuerat, in litteras retulit. Atque idcirco Petrus in Epistola Catholica eum filium suum agnoscit his verbis: « Salutat vos electa Dei Ecclesia quæ est Babylone, et Marcus filius meus. » Tertium Evangelium Lucæ, quod a Paulo commendatur, in gratiam gentilium conscriptum. Postremum vero Evangelium Joannis. Idem porro in libro quinto *Expositionum in Evangelium Joannis* de epistolis apostolorum ita scribit: « Is vero quem Deus idoneum reddidit qui Novi Testamenti minister esset non littera et verbis tenuis, sed spiritu ipsius, Paulus scilicet, qui ab Hierosolymis et finitimis locis usque ad Illyricum, Evangelium adimplevit, non omnibus Ecclesiis quas docuerat scripsit. Sed et iis quibus scripsit, paucas admodum lineas exaravit. »

227 Petrus autem, cui tanquam fundamento superstructa est Ecclesia Christi, adversus quam nec ipsæ inferorum portæ prævalituræ sunt, unam duntaxat omnium consensu receptam reliquit Epistolam. Concedamus vero et secundam ejus esse. De hac enim ambigitur. Jam vero quid dicendum est de eo qui in sinu Christi recubuit, Joanne? Qui quidem unum reliquit Evangelium, tametsi lateatur tot se libros scribere potuisse, quot nec orbis ipse terrarum posset continere. Scripsit præterea Revelationem, jussus silere, nec septem tonitruum voces perscribere. Scripsit etiam epistolam admodum brevem. Sed concedamus, si placet, et secundam et tertiam ab illo scriptas esse. Neque enim has genuinas illius esse omnes consentiunt. Ambæ tamen vix centum versus continent. Denique de Epistola ad Hebræos in hominibus quas in eandem epistolam conscripsit, ita sentit: « Stylum epistolæ quæ inscribitur ad Hebræos, carere illa sermonis rusticitate quæ propria est Apostoli, quippe qui rudem atque imperitum sese confitetur in sermone, id est in forma ac ratione dicendi. Verum epistola illa et in verborum compositione

Α ματος, ἀλλὰ πνεύματος, Παῦλος, ὁ πεπληρωκὴς τὸ εὐαγγέλιον ἀπὸ Ἱερουσαλὴμ καὶ κύκλῳ μέγρι τοῦ Ἰλλυρικῶ, οὐδὲ πάσαις ἔγραψεν αἷς ἐδίδαξεν Ἐκκλησίας· ἀλλὰ καὶ αἷς ἔγραψεν, ὀλίγους στίχους ἐπέστειλε. Πέτρος δὲ ἐφ' ᾧ οἰκοδομεῖται ἡ Χριστοῦ Ἐκκλησία, ἧς πύλαι ἄβυσσος οὐ καταχύσουσι, μίαν ἐπιστολὴν ὁμολογουμένην καταλέλοιπεν. Ἔστω δὲ καὶ δευτέραν· ἀμφιβάλλεται γάρ. Τί δὲ περὶ τοῦ ἀναπεσόντος λέγειν ἐπὶ τὸ στήθος τοῦ Ἰησοῦ, Ἰωάννου, ὃς εὐαγγέλιον ἐν καταλέλοιπεν, ὁμολογῶν δύνασθαι τὰς αὐτὰ ποιῆσαι ἃ οὐδὲ ὁ κόσμος χωρῆσαι ἐδύνατο; Ἐγραψε δὲ καὶ τὴν Ἀποκάλυψιν, κλεισθεὶς σιωπῆσαι καὶ μὴ γράψαι τὰς τῶν ἐπτὰ βροντῶν φωνάς. Καταλέλοιπε δὲ καὶ ἐπιστολὴν πάντων ὀλίγων στίχων. Ἔστω δὲ καὶ δευτέραν καὶ τρίτην· ἐπεὶ οὐ πάντες φασὶ γνησίους εἶναι ταύτας· πλὴν οὐκ εἰσὶ στίχων ἀμφοτέραι ἑκατόν. » Ἐτι πρὸς τοῦτους περὶ τῆς πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολῆς ἐν ταῖς εἰς αὐτὴν Ὁμίλιας ταῦτα διαλαμβάνει· « Ὅτι ὁ χαρακτηριστὴρ τῆς λέξεως τῆς πρὸς Ἑβραίους ἐπιγεγραμμένης ἐπιστολῆς, οὐκ ἔχει τὸ ἐν λόγῳ ἰδιωτικὸν τοῦ Ἀποστόλου, ὁμολογήσαντος ἑαυτὸν ἰδιώτην εἶναι τῷ λόγῳ, τουτέστι τῇ φράσει· ἀλλὰ ἐστὶν ἡ ἐπιστολὴ συνθέσει τῆς λέξεως Ἑλληνικωτέρα, πᾶς ὁ ἐπιστάμενος κρίνειν φράσεων διαφορὰς, ὁμολογήσαι ἂν. Πάλιν τε αὐτὸς ἐπὶ τὰ νοήματα τῆς ἐπιστολῆς θαυμάσιός ἐστι, καὶ οὐ δεύτερα τῶν ἀποστολικῶν ὁμολογουμένων γραμμάτων, καὶ τοῦτο ἂν συμφῆσαι εἶναι ἀληθές, πᾶς ὁ προσέχων τῇ ἀναγνώσει τῇ ἀποστολικῇ. »

Τούτοις μεθ' ἕτερα ἐπιφέρει λέγων· « Ἐγὼ δὲ ἀποφαινόμενος εἶποιμ' ἂν ὅτι τὰ μὲν νοήματα τοῦ Ἀποστόλου ἐστὶν, ἡ δὲ φράσις καὶ ἡ σύνθεσις ἀπομνημονεύσαντός τινος τὰ ἀποστολικὰ, καὶ ὡς περὶ σχολιογράφησαντος (61) τὰ εἰρημένα ὑπὸ τοῦ διδασκάλου. Εἰ τις οὖν Ἐκκλησία ἔχει ταύτην τὴν ἐπιστολὴν ὡς Παύλου, αὐτὴ εὐδοκίμετω καὶ ἐπὶ τοῦτω (62). Οὐ γὰρ εἰκὴ οἱ ἀρχαῖοι ἄνδρες ὡς Παύλου αὐτὴν παραδεδώκασι. Τίς δὲ ὁ γράψας τὴν ἐπιστολὴν, τὸ μὲν ἀληθὲς Θεὸς οἶδεν. Ἡ δὲ εἰς ἡμᾶς φθάσασα ἱστορία,

(61) Ἀπομνημονεύσαντος... καὶ ὡς περὶ σχολιογράφησαντος. Jam supra monuimus, ἀπομνημονεύειν idem esse ac *reminiſci* et *memoriter recitare*, quemadmodum solent discipuli, cum magistrorum dictata recitant. Σχολιογραφεῖν vero est brevibus scholiis illustrare; quod fit cum obscuras voces aliis vocibus magis usitatis explicamus. Interpretes ac præcipue Christophoronum nihil hic vidisse, ex eorum versione apparet. Nam primum ἀπομνημονεύσαντος Christophoronum vertit, in *commentarios redigere*. Putavit scilicet ἀπομνημονεύματα idem esse ac *commentarios*, quem errorem jam antea refutavi. Vocem autem σχολιογράφησαντος interpretatur, *dictata ex præceptoris ore scribere*, quo nihil dici potuit absurdius. Ait enim Origenes sententias Epistolæ ad Hebræos esse ipsius Apostoli; verba autem et compositionem totius orationis, esse alterius cujuspiam, qui verba Apostoli memoriæ mandaverit, eaque elegantius tanquam scholiastes exposuerit. Quod si σχολιογράφειν idem esset ac dictata ex præceptoris ore scribere, ipsa verba jam essent Apostoli, quod tamen negat Origenes. Sed nimirum ignoravit Christophoronum quid essent scholia. Amelius philosophus,

Plotini auditor, scripsit scholiorum libros centum, in quibus ea quæ a Plotino in familiari colloquio strictius erant tradita, ipse uberius exponebat, ut testatur Porphyrius in *Vita Plotini*. Quare de Amelio dici potest, eum ἀπομνημονεύσαι καὶ σχολιογραφῆσαι τὰ Πλωτίνου. Eodem sensu Longinus in lib. *De sine adversus Plotinum*, de Annio et Medio philosophis loquens ita dicit: Οἱ δὲ μικρὰ κομιδῆ πράγματα τῆς τῶν παλαιῶν ἱστορίας ἀπομνημονεύσαντες, εἰς τοὺς αὐτοὺς τόπους ἐκείνοις ἐπεξέρισαν συντιθέναί βιβλία. Id est, alii vero exigua quedam *excerpta ex veterum libris commemorantes, de iisdem quibus illi argumentis ac locis scribere instituerunt*. Vide quæ supra annotavi ad caput 17, lib. iv.

(62) Εὐδοκίμετω ἐπὶ τοῦτω. Pessime hæc Origenis verba verterunt Musculus et Christophoronus. Quod ideo monendum duxi, non quo de illorum laude quidquam detraham, sed ut ostendam, non sine causa novam Eusebii versionem a nobis susceptam fuisse. Nec tamen omnes illorum lapsus notare institui; sed sicuti locus difficilis et ambiguus occurret, tum illorum versionem non pigebit adducere.

ὑπό τινων μὲν λεγόντων, ὅτι Κλήμης ὁ γενόμενος Ἀπίσκοπος Ῥωμαίων Ἐγραψε τὴν ἐπιστολὴν, ὑπό τινων δὲ, ὅτι Λουκᾶς ὁ γράψας τὸ Εὐαγγέλιον καὶ τὰς Πράξεις. » Ἀλλὰ ταῦτα μὲν ὧδε ἔχτω.

Atque id verissimum esse assentientur, quicumque apostolorum scripta attente perlegerint. » Paucis deinde interpositis hæc subiungit : « Ego vero, inquit, ita censeo : sententias quidem ipsas Apostoli esse, dictionem autem et compositionem verborum esse alterius cuiusdam, qui dicta Apostoli commemorare, et quasi in commentarios redigere voluerit ea quæ a magistro audiverat. Proinde si quæ Ecclesia hanc epistolam pro Paulina habet, eo nomine laudetur. Neque enim temere majores eam Pauli esse tradiderunt. Quis autem revera illam scripserit, soli Deo notum esse opinor. Sed scriptores quorum monumenta ad nos usque pervenerunt, partim Clementi Romanæ urbis episcopo eam ascribunt, partim Lucæ qui Evangelium et Actus apostolorum litteris prodidit. » Verum de his hactenus.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΖ΄.

Ἦς Ἡρακλᾶς τὴν Ἀλεξανδρέων ἐπισκοπὴν διεδέξατο (Nic. H. E. v, 18).

Ἔτος δ' ἦν τοῦτο δέκατον (63) τῆς δηλουμένης ἡγεμονίας, καθ' ἣ τὴν ἀπ' Ἀλεξανδρείας μετάνστασιν ἐπὶ τὴν Καισάρειαν ὁ Ὀριγένης ποιησάμενος, Ἡρακλᾶ τὸ τῆς κατηγήσεως τῶν αὐτοῦ διδασκαλείων καταλείπει (64). Οὐκ εἰς μακρὸν δὲ καὶ Δημήτριος ὁ τῆς Ἀλεξανδρέων Ἐκκλησίας ἐπίσκοπος τελευτᾷ, ἐφ' ὅλοις ἔτεσι τρισὶ καὶ τεσσαράκοντα τῇ λειτουργίᾳ διαρκέσας· διαδέχεται δ' αὐτὸν ὁ Ἡρακλᾶς. Διέτρεπε δὲ ἐν τούτῳ Φιρμιλιανὸς Καισαρείας τῆς Καππαδοκῶν ἐπίσκοπος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΖ΄.

Ὅπως αὐτὸν ἐῶρων οἱ ἐπίσκοποι.

Τοσαύτην εισάγων περὶ τὸν Ὀριγένην σπουδὴν, ὡς τότε μὲν αὐτὸν ἀμφὶ τὰ κατ' αὐτὸν κλίματα εἰς τὴν τῶν Ἐκκλησιῶν ὠφέλειαν ἐκκαλεῖσθαι, τότε δὲ ὡς αὐτὸν ἐπὶ τὴν Ἰουδαίαν στέλλεσθαι, καὶ τινὰς αὐτῷ συνδιατριβεῖν χρόνους, τῆς εἰς τὰ θεῖα βελτιώσεως ἕνεκα. Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ὁ τῆς Ἱεροσολύμων πρεσβυτέρου Ἀλέξανδρος, Θεόκτιστος τε ὁ κατὰ Καισάρειαν, τὸν πάντα χρόνον (65), ὡς ἔπος εἰπεῖν, προσ-

(63) Ἔτος δ' ἦν τοῦτο δέκατον. In codd. Med. ac Maz., Fuk. et Savil., et apud Nicephorum legitur δωδέκατον. In *Chronico* Eusebii hæc Origenis migratio ab urbe Alexandria ad Cæsariensem, in quibusdam codicibus refertur anno xi Alexandri, ut testis est Pontacus. Sed mira est Eusebii a seipso dissensio, qui in *Chronico* eam migrationem commemorat anno vel biennio post mortem Demetrii. Hic vero Origenem Alexandria migrasse scribit paulo antequam Demetrius ultimum diem obiisset. Quod quidem verius puto. Nam post Demetrii interitum, nihil iam causæ erat cur Origenes Alexandria discederet, eam præsertim Demetrio successisset Heraclas, unus ex discipulis Origenis. Accedit quod hic refert Eusebius, Origenem ex urbe Alexandria discedentem, munus suum et catechizandi officium Heraclæ tradidisse. Ex quo apparet, Origenem paulo ante prolatam a Demetrio adversus ipsum excommunicationis sententiam, Alexandria discessisse. Neque enim post illam sententiam magisterium suum in Alexandria Ecclesia Origenes retinere potuit. Recte igitur Baronius Eusebii *Chronicon* emendat, et Origenis quidem migrationem ab urbe Alexandria confert in annum x Alexandri, mortem vero Demetrii in annum sequentem. Sed in eo labitur, quod sententiam excommunicationis a Demetrio latam esse dicit anno antequam Alexandria migraret Origenes, quod refutavimus. Cum enim magisterium suum

A majorem præfert Græci sermonis elegantiam, ut fatebitur quisquis de styli differentia perite iudicare potest. Et præterea sententias continet admirabiles, nec scriptis apostolicis ullatenus inferiores.

B

228 CAPUT XXVI.

Quomodo Heraclas Alexandrinum suscepit episcopatum.

Decimus hic erat annus jam dicti imperatoris Alexandri, cum Origenes ab urbe Alexandria Cæsaream migraturus, scholam ad fideles ejus loci instituendos Heraclæ dereliquit. Nec multo post Demetrius Alexandrinorum episcopus fato functus est, cum per tres et quadraginta annos Ecclesiam administrasset. In hujus locum successit Heraclas. Florebat tunc temporis Firmilianus Cæsareæ apud Cappadocas episcopus.

CAPUT XXVII.

Qualiter episcopi Originem suspiciebant.

Qui tam propenso erga Origenem animo fuit, ut modo illum in suam provinciam ad Ecclesiarum utilitatem evocaret, modo ad ipsum visendum in Judæam usque proficisceretur, et una cum ipso aliquandiu maneret, ut majorem rerum divinarum notitiam perciperet. Sed et Alexander Hierosolymorum, et Theoctistus Cæsareæ apud Palestinam episcopus, ipsum perpetuo tanquam magistrum

Origenes semper Alexandria retinuerit, apparet ipsum ante damnationem illinc discessisse. Porro cum Origenes se a Demetrio in synodo episcoporum damnatum esse comperisset, epistolam scripsit ad amicos suos qui erant Alexandria, qua in Demetrium et reliquos episcopos invehebatur. Ejus partem citat Hieronymus in lib. ii *Adversus Rufinum*. Porro jam semel Origenes Cæsaream se receperat, Antonini Caracallæ temporibus : sed a Demetrio honorifice revocatus brevi Alexandria redierat, ut supra reatum est. Postea vero cum in Achaïam proficisceretur, per Cæsaream Palestinæ transiens, ibidem presbyter est ordinatus.

(64) *Διδασκαλείων καταλείπει*. Antea Heraclas adjutor duntaxat Origenis fuerat in docendo, et quasi proscolus, ut refertur supra cap. 15. Post discossium autem Origenis, catechetes fuit. Hæc Baronius cum minime distinxisset, Eusebium hic falli putavit.

(65) *Τὸν πάντα χρόνον*. Codex Medicæus addit ὡς ἔπος εἰπεῖν. Quod confirmare videtur Rufinus. Eadem verba reperi etiam in codd. Maz., Fuk. et Sav. Cæterum in hujus loci distinctione variant nostri codices. Nam Regius quidem uno tenore scribit *προσανέχοντες αὐτῷ ὅτι διδασκάλω*, et sic Nicephorus. Reliqui codices post vocem αὐτῷ moram adhibent.

auscultantes, soli interpretationem sacræ Scripturæ, ac reliquum omne ecclesiasticæ doctrinæ officium permiserunt.

CAPUT XXVIII.

De persecutione sub Maximino.

Interea cæso Alexandro imperatore, qui tredecim annis regnaverat, in ejus locum succedit Maximinus. Qui, gravi odio succensus adversus familiam Alexandri in qua plerique erant Christiani, persecutione excitata solos Ecclesiarum antistes, utpote evangelicæ prædicationis auctores, interficijussit. Quo tempore Origenes librum *De martyrio* composuit, quem Ambrosio et Protocletio Cæsariensis Ecclesiæ presbytero dedicavit, eo quod uterque in ea persecutione non mediocri discrimen subierat. Unde et maximam gloriam ob confessionem nominis Christi ambo retulisse perhibentur, cum Maximinus non plus quam 229 triennii spatium perdurasset. Hujus porro persecutionis tempus indicat Origenes tum in primo et vicesimo libro *Expositionum in Joannis Evangelium*, tum in diversis epistolis.

CAPUT XXIX.

De Fabiano, qualiter Romanorum episcopus divinitus designatus est.

Interim cum Gordianus in Maximini locum successisset, mortuo Pontiano qui sex annis episcopatum tenuerat, Ecclesiæ Romanæ administrationem suscepit Anteros. Hic intra unius mensis spatium sacerdotio perfunctus, Fabianum successorem reliquit. Hunc Fabianum post Anterotis mortem una cum aliis familiaribus suis Romam ex agro venisse dicunt, atque illic degentem, opitulante Dei gratia, præter omnium expectationem ad pontificatus sortem pervenisse. Nam cum fratres omnes successoris ordinandi causa in ecclesia essent congregati, ac plerique jam illustres aliquot et nobiles viros eligendos esse conjicerent, de Fabiano quidem qui tum præsens aderat, nemo ne tantisper quidem cogitabat. Columham tamen repente e sublimi delapsam capiti illius insedis narrant, quæ Spiritus sancti qui olim sub columbæ specie in Servatorem descenderat, imaginem referre videbatur. Quo spectaculo permotus populus a divino Spiritu incitatus, summa cum alacritate uno consensu simul omnis exclamare cœpit dignum esse,

(66) *Ἐκκλησιαστικοῦ λόγου.* Id est officium docendi in Ecclesia, de quo supra adnotavi.

(67) *Ὁν πλείονος ἢ τρίτους χρόνου.* Hujus loci sensum Christophorus minime intellexit, qui Ambrosium et Protocletum sub finem imperii Maximini ob nomen Christi vexatos fuisse censuit. Verum id non dicit Eusebius, sed hoc tantum sibi vult, toto Maximini imperii tempore persecutionem duravisse, sed dies illius breviter fuisse, ut de Antichristo Scriptura loquitur. Porro persecutio illa sub Maximino imp. post diuturnam Ecclesiæ pacem repente oborta est ob frequentes et gravissimos terræ motus, quos more suo gentiles Christianis imputabant, ut testis est Firmilianus in epistola ad Cyprianum. Vide Baronium ad annum Christi 237.

Α ανέχοντες αὐτῷ, οἷα διδασκάλῳ μόνῳ τὰ τῆς τῶν θείων Γραφῶν ἐρμηνείας καὶ τὰ λοιπὰ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ λόγου (66) πράττειν συνεχῶρουν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΗ'.

Περὶ τοῦ κατὰ Μαξιμίον διωγμοῦ (Nic. H. E. v, 20).

Τὸν γε μὴν Ῥωμαίων αὐτοκράτορα Ἀλέξανδρον τρισὶν ἔτεσιν ἐπὶ δέκα τὴν ἀρχὴν διανύσαντα, Μαξιμίνος Καίσαρ διαδέχεται· ὃς δὴ κατὰ κότον τὸν πρὸς τὸν Ἀλεξάνδρου οἶκον ἐκ πλείωνων πιστῶν συνεστῶτα, διωγμὸν ἐπέβρασε, τοὺς τῶν Ἐκκλησιῶν ἀρχοντας μόνους, ὡς αἰτίους τῆς κατὰ τὸ Εὐαγγέλιον διδασκαλίας ἀναιρεῖσθαι προστάττει. Τότε καὶ Ὀριγένης τὸν *Περὶ μαρτυρίῳ* συντάττει, Ἀμβροσίῳ καὶ Πρωτοκλήτῳ πρεσβυτέρῳ τῆς ἐν Καισαρείᾳ παροικίας, ἀναθεὶς τὸ σύγγραμμα· ὅτι δὴ ἀμφω περίστασις οὐχ ἢ τυχοῦσα ἐν τῷ διωγμῷ κατεβλήθη. Ἐν ἧ καὶ διαπρῆψαι κατέχει λόγος ἐν ὁμολογίᾳ τοὺς ἄνδρας, οὐ πλείονος ἢ τρίτους χρόνου (67) τῷ Μαξιμίῳ διαγενομένου. Σησημεῖται δὲ τούτων τοῦ διωγμοῦ τὸν καιρὸν ἐν τε τῷ δευτέρῳ καὶ εἰκοστῷ τῶν εἰς εὐδὸ κατὰ Ἰωάννην ἐξηγητικῶν, καὶ ἐν διαφόροις ἐπιστολαῖς ὁ Ὀριγένης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΘ'.

Περὶ Φαβιανοῦ, ὡς Ῥωμαίων ἐπίσκοπος ἐκ Θεοῦ παραδόξως ἀνεβλήθη (Nic. H. E. v, 26).

Γορδιανῷ δὲ (68) μετὰ Μαξιμίον τὴν Ῥωμαίων ἡγεμονίαν διαδεξαμένου, τῆς κατὰ Ῥώμην Ἐκκλησίας Ποντιανὸν ἔτεσιν ἕξ ἐπισκοπεύσαντα, διαδέχεται Ἀντέρως, καὶ τούτον Φαβιανὸς ἐπὶ μῆνα τῆς λειτουργίας διακονησάμενον. Ἐξ ἀγροῦ φασὶ τὸν Φαβιανὸν μετὰ τὴν Ἀντέρωτος τελευτήν ἄμ' ἐτέροις (69) συνελθόντα, ἐπιχωριάσειν τῇ Ῥώμῃ, ἐνθα παραδοξότατα πρὸς τῆς θείας οὐρανοῦ χάριτος ἐπὶ τὸν κλῆρον παρεβλήθη. Τῶν γὰρ ἀδελφῶν ἀπάντων χειροτονίας ἔνεκεν τῆς τοῦ μέλλοντος διαδέξασθαι τὴν ἐπισκοπὴν, ἐπὶ τῆς ἐκκλησίας συγκεκροτημένων, πλείστον τε ἐπιφανῶν καὶ ἐνόβων ἀνδρῶν τοῖς πολλοῖς ἐν ὑπονοίᾳ (70) ὑπαρχόντων, ὁ Φαβιανὸς παρῶν οὐδενὸς μὲν ἀνθρώπων εἰς διάνοιαν ἦεν· ὁμοῦ δ' οὖν ἄρβρον ἐκ μετώρου περιστερὰν καταπτῶσαν ἐπικαθεσθῆναι τῇ αὐτοῦ κεφαλῇ μνημονεύουσι, μίμημα ἔδεικνυμένην τῆς ἐπὶ τὸν Σωτῆρα τοῦ ἀγίου Πνεύματος ἐν εἰδῇ περιστερᾶς καθόδου. Ἐφ' ᾧ τὸν πάντα λαὸν ὡσπερ ὑψ' ἐνὸς πνεύματος θεοῦ κινηθέντα ὁμοῦσε, προθυμῆα πάσῃ καὶ μιᾷ ψυχῇ, ἄξιον ἐπιθεῖσθαι (71), καὶ ἀμελλήτως ἐπὶ τὸν θρόνον τῆς ἐπισκο-

(68) *Γορδιανῷ δέ.* Ab his verbis caput 29 incipit in codd. Maz. et Fuk. et Reg.

(69) Ἄμ' ἐτέροις. Lego ἄμ' ἐταίροις, ut legisse videtur Rufinus. Mox ubi legitur, συνελθόντα ἐπιχωριάσειν, ita potest accipi quasi scriptum sit ἔνεκα τοῦ ἐπιχωριάσειν. Atque ita sensus non erit absolutus nisi post vocem παρεβλήθη.

(70) Ἐν ὑπονοίᾳ. Musculus eumque secutus Christophorus, hunc locum ita verterunt: *Et multi de compluribus illustribus et nobilibus viris eligendis cogitarent.*

(71) Ἄξιον ἐπιθεῖσθαι. Fuit enim hæc solemnitas acclamatio in electionibus episcoporum, ejus rei plurima passim occurrunt exempla, ut apud Philostorgium in libro ix, cap. 10. Et in Actis designationis Eradii quæ inter epistolas Augustini leguntur,

πῆς λαβόντας αὐτὸν ἐπιθεῖναι. Τότε δὴ καὶ τοῦ κατ' Ἀντιόχειαν ἐπισκόπου Ζεβίνου τὸν βίον μεταλλάξαντος, Βαβύλας τὴν ἀρχὴν διαδέχεται, ἐν τε Ἀλεξάνδρεια μετὰ Δημήτριον (72) [ἐπὶ τρισὶ καὶ τεσσαράκοντα ἔτεσι τὴν ἐπισκοπὴν ἐκτελέσαντα], Ἡρακλῆς τὴν λειτουργίαν παρελήφεν· τῆς δὲ τῶν αὐτόθι κατηγήσεως τὴν διατριβὴν διαδέχεται Διονύσιος, εἰς καὶ οὗτος τῶν Ὀριγένους γενόμενος φοιτητῶν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Λ'.

Ὅσοι γενόμενοι Ὀριγένους φοιτητα
(Nic. II. E. v. 20).

Τῷ δὲ Ὀριγένει ἐπὶ τῆς Καισαρείας τὰ συνήθη πράττοντι, πολλοὶ προσήεσαν οὐ μόνον τῶν ἐπιχωρίων, ἀλλὰ καὶ τῆς ἀλλοδαπῆς μυριοὶ φοιτητα τὰς πατριδας ἀπολιπόντες· ὧν ἐπιστήμους μάλιστα ἔγνωμεν, Θεόδωρον, ὃς ἦν αὐτὸς οὗτος ὁ καθ' ἡμᾶς ἐπιστάπων διαβόητος Γρηγόριος, τὸν τε αὐτοῦ ἀδελφὸν Ἀθηνόδορον· οὗς ἀμφὶ τὰ Ἑλλήνων καὶ Ῥωμαίων μαθήματα (73) δεινῶς ἐπιοημένους, φιλοσοφίας αὐτοῖς ἐνθεὶς ἔρωτα, τῆς προτέρας σπουδῆς τὴν θεῖαν ἔκχησιν ἀντικαταλλάξασθαι προὔτρέψατο. Πέντε δὲ ἔτους ἔτεσιν αὐτῷ συγγενόμενοι, τοσαύτην ἀπηνέγκαντο περὶ τὰ θεῖα βελτίωσιν, ὡς ἔτι νέους ἀμφὺ ἐπισκοπῆς τῶν κατὰ Πόντον Ἐκκλησιῶν ἀξιοῦσθαι. Invinis eloquiis profecerunt, ut ambo adhuc admodum juvenes, Ecclesiarum in Ponto episcopi fuerint constituti.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΑ'.

Περὶ Ἀφρικανοῦ (Nic. H. E. v. 21).

Ἐν τούτῳ καὶ Ἀφρικανὸς, ὁ τῶν ἐπιγεγραμμένων Κεστῶν συγγραφεὺς (74) ἐγνωρίζετο. Ἐπιστολὴ τούτου Ὀριγένει γραφεῖσα φέρεται, ἀπορούτος ὡς ἀν νόθου καὶ πεπλασμένης οὐσης τῆς ἐν τῷ Δανιὴλ κατὰ Σωσάνναν ἱστορίας· πρὸς ἣν Ὀριγένης ἀντιγράφει πληρέστατα. Τοῦ δ' αὐτοῦ Ἀφρικανοῦ καὶ ἄλλα τὸν ἀριθμὸν πέντε Χρονογραφῶν ἔχθεν εἰς ἡμᾶς ἐπ' ἀκριβὲς πεπονημένα σπουδάσματα· ἐν οἷς φησιν αὐτὸν πορεῖαν στέλασθαι ἐπὶ τὴν Ἀλεξάνδρειαν,

eodem acclamationes leguntur: *Dignus et justus est, dictum est vicies. Bene meritus, bene dignus, dictum est quinquies.*

(72) *Μετὰ Δημήτριον.* Post hæc verba add. Med., Maz. et Fuk. hæc addunt: ἐπὶ τρισὶ καὶ τεσσαράκοντα ἔτεσι τὴν ἐπισκοπὴν ἐκτελέσαντα, quæ nec Regius codex nec Rufinus agnoscunt.

(73) *Ἑλλήνων καὶ Ῥωμαίων μαθήματα.* Romanorum disciplinas Eusebius appellat jus civile, quod Gregorius in urbe Beryto disciebat, tunc cum ab Origene ad altiora studia est excitatus, ut ipsemet scribit in oratione ad Origenem. Idem testatur Origenes in epistola ad Gregorium, cap. 13 *Philocalice.*

(74) *Ὁ τῶν ἐπιγεγραμμένων Κεστῶν συγγραφεὺς.* Hæc verba delenda esse existimo. Primum, quia nec in versione Rullini, nec apud Hieronymum habentur. Deinde cum de scriptore ecclesiastico hic agatur, ridiculum foret ante omnia mentionem facere librorum, qui nihil præter medicinas ex herbis et metallicis, ac magicis figuris atque incantationibus continebant. Nam ejusmodi erant Κεστῶν libri, ut testis est et Suidas et Georgius Syncellus a Veneris cesto ita dicti, eo quod amatorum præcipue complecterentur. Postremo Africanus is

A statimque comprehensum sacerdotali cathedrâ imposituit. Per idem tempus mortuo Zebino Antiochenorum episcopo, subrogatus est Babyllas. Alexandriæ vero cum post mortem Demetrii, qui annos tres et quadraginta sacerdotio perfunctus fuerat, Heraclas ministerium suscepisset Ecclesiæ, scholam ad cives in fide instituendos obtinuit. Dionysius, qui et ipse unus e discipulis fuerat Origenis.

CAPUT XXX.

Qui fuerint Origenis discipuli.

Interim dum Origenes apud Casaream consuetudo docendi munere fungeretur, non solum regionis illius incolæ, sed etiam plurimi ex remotissimis provinciis discipuli relicta patria ad eum concurrerant. Quorum præcipuos fuisse cognovimus Theodorum, qui et Gregorius dictus est, episcoporum nostra ætate celeberrimus; et fratrem ejus Athenodorum. Quos Origenes Græcis Romanisque disciplinis nimium deditis cum vidisset, in eorum animos instillans philosophiæ amorem, abjectis prioribus studiis ad rerum divinarum meditationem traduxit. Igitur cum quinquennio integro in ejus auditorio versati fuissent, tantopere in divinis eloquiis profecerunt, ut ambo adhuc admodum juvenes, Ecclesiarum in Ponto episcopi fuerint constituti.

C

CAPUT XXXI.

De Africano temporum scriptore.

Claruit iisdem temporibus Africanus, qui libros Κεστῶν titulo inscriptos composuit. Hujus exstat epistola ad Origenem scripta, in qua historiam Susannæ quæ in Danielis libro legitur, spuriam et commentitiam esse suspicatur. Ad quam epistolam Origenes copiosissime respondit. Ejusdem Africani quinque *De chronographia* libri accuratissime compositi ad nos etiam pervenerunt, in quibus esse Alexandriam profectum esse testatur, ob maximam

qui Κεστούς composuit, alius omnino esse videtur ab Africano Chronographo, de quo hic loquitur Eusebius. Nam ille quidem *Cestorum* scriptor oriundus fuit ex Libya, ut testatur Suidas, et Σέκτος vocabatur teste eodem Suida. Scaliger tamen in animadversionibus Eusebianis Sextum Africanum eum appellat. Sed forte apud Suidam Κέστος emendandum est pro Σέκτος, ut Africanus ille *Cestus* cognominatus sit, perinde ac Clemens Stromateus. Africanus vero Chronographus oriundus fuit ex Palæstina, oppido Emmaunte, ut docet Eusebius in *Chronico*, qui et Julium Africanum eum appellat. Præterea Christianus fuit, cum alter *Cestorum* scriptor gentilis fuerit, ut ex argumento ejus librorum satis apparet. Fuit etiam alter Julius Africanus, qui librum *De bellico apparatu* conscripsit. Qui quidem liber in manuscripto codice bibliothecæ Regiæ Κεστοῦ inscribitur, atque ita citatur a Politiano in *Miscellaneis*. Sane Græci in præfigendis librorum titulis ambitiosi fuerunt. Κεστούς itaque videntur vocasse libros, qui multiplici variarum rerum cognitione referti essent, instar *cesti*, qui apud Græcos *balteum variegatum* significat. Ab eadem causa dicti sunt Clementis *Σερωματεῖς*.

omnium famam atque existimationem de Heracla, quem in philosophia aliisque Græcorum disciplinis excellentem, ad episcopatum Alexandrinæ Ecclesiæ provectum fuisse supra docuimus. Altera quoque ejusdem Africanus exstat epistola ad Aristidem, de dissensione quæ videtur esse inter Matthæum et Lucam in stirpe Christi referenda. In qua evangelistarum consensum apertissime demonstrat ex narratione quadam quam a majoribus acceperat: quam et nos jam antea in primo hujus operis libro, suo loco inseruimus.

CAPUT XXXII.

Quot et quos Origenes Cæsariæ in Palæstina Commentarios scripsit.

Per hæc tempora Origenes in Isaiam simul et Ezechielem *Commentarios* composuit. Ex quibus in tertiam quidem partem Isaiæ, usque ad visionem illam quadrupedum in solitudine, triginta ad nos volumina pervenerunt: in Ezechielem vero quinque et viginti, præter quæ 291 in univsum hunc prophetam nihil scripsit. Interea cum Athenis moraretur, commentarios quidem in *Ezechielem* absolvit: inchoavit autem expositionem in *Canticum canticorum*, quam ad quintum usque librum ibidem agens produxit. Deinde Cæsarcam reversus, opus illud decem libris comprehensum ad exitum perduxit. Verum quid attinet hoc loco omnium hujus viri librorum accuratum indicem texere? cum id proprium opus desideret, jamque a nobis præstitum sit in libro quem *De Pamphili*, qui nostra ætate presbyter idem ac martyr fuit, *vita* conscripsimus. Ubi cum probare vellemus quantum Pamphili studium erga divinas litteras fuisset, indices librorum tum Origenis, tum aliorum Ecclesiæ scriptorum quos illo undecunque collegerat, exhibuimus. Ex quibus quicumque voluerit, certissime poterit cognoscere quænam ex Origenis operibus ad nos usque pervenerint. Nunc vero ad historię seriem redeamus.

(75) *Ὅτι καὶ ἀνεγράψαμεν ἐπὶ τῆς τοῦ Παμφίλου βίου.* Tres libros *De vita Pamphili martyris* scripsit Eusebius, et quidem elegantissimos, ut testatur Hieronymus in *Apologetico adversus Rufinum*, ubi etiam fragmentum ex tertio ejus operis libro adducit. Eorumdem librorum meminit in epistola ad Marcellam. Porro in tertio libro *De vita Pamphili martyris*, indicem Origenis librorum retulerat Eusebius. Hieronymus in *Apologetico adversus Rufinum: Numerus*, inquit, *librorum ejus indices, qui in tertio volumine Eusebii, in quo scribitur Vita Pamphili, continentur: et non dico sex millia, sed tertiam partem non reperies.*

(76) *Ἰεροῦ μάρτυρος.* Recte, meo quidem iudicio, codd. Medicæus et Fuk. scribunt una voce *ἱερομάρτυρος*. Sic autem Græci vocant eos qui sacerdotes simul et martyres fuerunt, ut patet ex Græcorum *Menologiis*. Cum ergo Pamphilus presbyter idem et martyr fuerit, merito *ἱερομάρτυρος* appellatur. Sic etiam in sequenti capite scriptum habent codd. Med. et Fuk. Græci quatuor habent martyrum genera, ut

διὰ πολλῆν τοῦ Ἡρακλᾶ φήμην· ὃν ἐπὶ λόγους φιλοσόφους καὶ τοῖς ἄλλοις Ἑλλήνων μαθήμασιν εὐ μάλᾳ διαπρέψαντα, τὴν ἐπισκοπὴν τῆς αὐτόθι Ἐκκλησίας ἐγχειρισθῆναι ἐδηλώσαμεν. Καὶ ἑτέρα δὲ τοῦ αὐτοῦ Ἀφρικανοῦ φέρεται ἐπιστολὴ πρὸς Ἀριστείδην, περὶ τῆς νομιζομένης διαφωνίας τῶν παρὰ Ματθαίῳ τε καὶ Λουκᾷ τοῦ Χριστοῦ γενεαλογιῶν ἐν ἡ σαφέστατα τὴν συμφωνίαν τῶν εὐαγγελιστῶν παρίστησιν, ἐξ ἱστορίας εἰς αὐτὸν καταλευσῆς, ἣν κατὰ καιρὸν ἐν τῷ πρώτῳ τῆς μετὰ χεῖρας ὑποθέσεως πρὸς λαβὼν ἐξεθέμην.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΑΒ΄.

Tira Ὀριγένης ἐν Καισαρείᾳ τῆς Παλαιστίνης ἐξηγήσατο (Nic. H. E. v, 19).

Καὶ Ὀριγένης δὲ κατὰ τοῦτον τὸν χρόνον τὰ εἰς τὸν Ἡσαῖον, ἐν ταῦτῳ δὲ καὶ τὰ εἰς τὸν Ἰεζεκιὴλ συνετάττετο· ὧν εἰς μὲν τὸ τρίτον μέρος τοῦ Ἡσαίου μέχρι τῆς ὁράσεως τῶν τετραπῶδων ἐν τῇ ἐρήμῳ, τριάκοντα εἰς ἡμᾶς περιῆλλον τόμοι. Εἰς δὲ τὸν Ἰεζεκιὴλ πέντε καὶ εἰκοσιν, οὓς καὶ μόνους εἰς τὸν πάντα πεποιῆται προφήτην. Γενόμενος δὲ τῆνικαδὲ ἐν Ἀθήναις, περαινέει μὲν τὰ εἰς τὸν Ἰεζεκιὴλ, τῶν δὲ εἰς τὸ ἄσμα τῶν ἀσμάτων ἀρχεται, καὶ πρόεισι γε αὐτόθι μέχρι πέμπτου συγγράμματος. Ἐπανελευθῶν δὲ ἐπὶ τὴν Καισαρείαν, καὶ ταῦτα εἰς πέρας δέκα ὄντα τὸν ἀριθμὸν ἔχει. Τί δεῖ τῶν λόγων τάνδρος ἐπὶ τοῦ παρόντος τὸν ἀκριβῆ κατάλογον ποιῆσαι, ἰδίας δέμενος σχολῆς; Ὅτι καὶ ἀνεγράψαμεν ἐπὶ τῆς τοῦ Παμφίλου βίου (75) τοῦ καθ' ἡμᾶς ἱεροῦ μάρτυρος (76) ἀναγραφῆς, ἐν ἣ τὴν περὶ τὰ θεῖα σπουδὴν τοῦ Παμφίλου ὁδοσὴ τις γέγονε, παριστῶντες, τῆς συναχθείσης αὐτῷ τῶν τε Ὀριγένους καὶ τῶν ἄλλων ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων βιβλιοθήκης τοὺς πίνακας παρεθέμην. Ἐξ ὧν ὅτι φίλον πάρεστιν ἐντελέστατα (77) τῶν Ὀριγένους πόνων τὰ εἰς ἡμᾶς ἐλθόντα διαγνώναι. Νοὺν δὲ πορευτέον ἐπὶ τὴν τῆς ἱστορίας ἀκολουθίαν.

De eorum *Menologiis* colligitur. Quosdam enim *μεγαλομάρτυρας* vocant, id est, *magnos martyres*, qualis est Demetrius, Georgius ac Theodorus. Alios vocant *ὀσιομάρτυρας*, verbi gratia Niconem et alios. Alii vocantur *ἱερομάρτυρες*, martyres scilicet qui episcopali apice decorati sunt. Interim tamen presbyteros sic appellant. Certe in *Typico* sancti Sabæ, die 22 Marti adnotatur festum τοῦ ἁγίου ἱερομάρτυρος Βασιλείου πρεσβυτέρου. Reliqui simpliciter *martyres* dicuntur a Græcis. Est etiam apud eos titulus *πρωτομάρτυρος*, qui communis est Stephano ac Theclæ. Nam ut inter viros primus Stephanus, sic prima inter feminas Thecla martyrio coronata est. Cæterum quanto sint elegantiores Latinis Græci, vel ex hoc apparet, quod apud Græcos singuli sancti sua habent epitheta, quibus quasi titulis ornantur ac distinguuntur.

(77) *Ἐντελέστατα.* Adverbialiter positum est more Græcorum, quod tamen nec Musculus nec Christophorus animadvertenterunt.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΑΓ'.

A

CAPUT XXXIII.

De errore Berylli.

Περὶ τῆς Βηρύλλου παρατροπῆς (Nic. H. E. v. 22).

Βήρυλλος ὁ μικρῶ πρόθετον δεδηλωμένος Βοστροῦν τῆς Ἀραβίας ἐπίσκοπος, τὸν ἐκκλησιαστικὸν παρεκτρέπων κανόνα, ξένα τινὰ τῆς πίστεως παρεισφέρειν ἐπειράτο, τὸν Σωτῆρα καὶ Κύριον ἡμῶν λέγειν τομῶν μὴ προϋφυστάναι κατ' ἰδίαν οὐσίας περιγραφῆν (78), πρὸ τῆς εἰς ἀνθρώπους ἐπιδημίας, μηδὲ μὴν θεότητα ἰδίαν ἔχειν, ἀλλ' ἐμπολιτευομένην αὐτῷ μόνῃν τὴν πατρικὴν. Ἐπὶ τούτῳ πλείστον ἐπισκόπων ζητήσεις καὶ διαλόγους πρὸς τὸν ἀνδρα πεποιημένων, μεθ' ἑτέρων παρακληθεὶς Ὀριγένης, κάτεισι μὲν εἰς ὀμιλίαν ταπρῶτα τῷ ἀνδρὶ, τίνα νοῦν ἔχοι, ἀποπειρώμενος, ὡς δ' ἔγνω δ τι καὶ λέγει (79), εὐθύνας μὴ ὀρθοδοξοῦντα, λογισμῶ τε πείσας καὶ ἀποδείξει ἀναλαβῶν αὐτὸν (80), τῇ περὶ τοῦ δόγματος ἐπιστησιν ἀληθείᾳ, ἐπὶ τε τὴν προτέραν ὕγιῃ δόξαν ἀποκαθίστησι. Καὶ φέρεται γε εἰσέτι νῦν ἔγγραφα τοῦ τε Βηρύλλου καὶ τῆς δι' αὐτὸν γενομένης συνόδου, ὁμοῦ τὰς Ὀριγένους πρὸς αὐτὸν ζητήσεις, καὶ τὰς λεχθείσας ἐπὶ τῆς αὐτοῦ παροικίας διαλέξεις, ἕκαστά τε τῶν τότε πεπραγμένων περιέχοντα. Καὶ ἄλλα μὲν οὖν μετὰ Ὀριγένους περὶ μνήμη (81) παραδίδασιν τῶν καθ' ἡμᾶς οἱ προσφύτεροι· ἃ καὶ παρήσαιν μοι δοκῶ, οὐ τῆς ἐνεσώσεως ἐχόμενα πραγματείας. Ὅσα δὲ ἀναγκαῖα τῶν περὶ αὐτὸν διαγνῶναι ἦν, ταῦτα καὶ ἐκ τῆς ὑπὲρ αὐτοῦ πεπονημένης ἡμῶν τε καὶ τῷ καθ' ἡμᾶς ἱερῷ μάρτυρι Παμφίλῳ Ἀπολογίας (82), πάρεστιν ἀναλέξασθαι· ἦν τὸν φιλαί-

B

Tunc temporis Beryllus, de quo superius dietum est, Bostrorum in Arabia episcopus, ecclesiasticam pervertens regulam, nova quædam et aliena a fide catholica inducere conatus est; ausus asserere Dominum ac Servatorem nostrum, antequam inter homines versaretur, non substitisse in propriæ personæ differentia: nec propriam sed paternam duntaxat divinitatem in se residentem habere. Cumque ea de re plurimi episcopi quæstiones ac disputationes adversus illum habuissent, rogatus una cum reliquis Origenes, primum quidem cum illo familiariter collocutus est, ut quænam esset hominis sententia exploraret. Postquam veroliquido cognovit quid diceret, errorem ejus coarguit: allatisque rationibus ac demonstrationibus convictum hominem quasi manu apprehendens, ad veritatis viam perduxit, et ad pristinam sanamque sententiam revocavit. Exstant hodieque tum Berylli, tum synodi ipsius causa congregatæ edita monumenta; in quibus et quæstiones adversus illum propositæ ab Origene, et disputationes in Ecclesia ejus habitæ, et singula quæ tunc gesta sunt continentur. Sed et alia de Origene quamplurima **232** memoriæ tradita sunt a senioribus nostræ ætatis presbyteris: quæ quoniam ad præsentis operis institutum nihil faciunt, omittenda esse duxi. Quæcumque vero necesse est de illo cognoscere, ea

(78) Κατ' ἰδίαν οὐσίας περιγραφῆν. Musculus **C** verit, secundum propriæ ac separatæ substantiæ circumscriptionem non existisse; male, ut apparet. Itaque Christophorus vocem illam separatæ exprinxit; cætera autem retinuit. Οὐσίας περιγραφῆ nihil est aliud quam substantiæ differentia. Unde Gregorius Nyssenus in libro *De differentia essentiali et substantiali*, substantiam ita definit: Ἡ τὸ κοινὸν τε καὶ ἀπεριγραπτον ἐν τῷ τινι πράγματι, διὰ τῶν ἐπιφανιζομένων ἰδιωμάτων ὑφειστώσα καὶ περιγράφουσα. Et paulo ante dixerat: Τὰ δὲ τῶν καθ' ἕκαστον ἰδιωμάτων ἐστὶ σημαντικά· δι' ὧν οὐκ ἔστι κοινότης τῆς φύσεως ἐνθεωρεῖται τῷ ῥήματι, ἀλλὰ πράγματός τινος περιγραφῆ, etc. Et initio libri *De Ariani* ita scribit: Διὰ τὴν τῶν ὑποστάσεων διαφορὰν, καὶ τὴν κατὰ τὰς οὐσίας περιγραφῆν εισαγόντων. Eadem verba leguntur in epistola 43 Basilii ad Gregorium Nyssenum. Quam quidem epistolam Gregorius Nyssenus in eo quem dixi libro totam fere transcripsit. Porro videtur Beryllus οὐσίαν accepisse pro *persona*, more sæculi sui, quo οὐσία et ὁπόστασις inter se confundebantur. Errabat igitur Beryllus, qui Christum ante incarnationem, nullam propriæ personæ differentiam habuisse dicebat. Sed quod ilem aiebat, Dominum nostrum non habere propriam deitatem, sed tantum paternam in ipso inhabitantem, in eo quidem recte sentiebat. Neque enim propria est divinitas Patris, propria Filii, sed una eademque est trium personarum divinitas. Alioqui tres essent dii, non unus Deus. Ita si sensit, excusari potest Beryllus. Quod si existimavit Filium non esse propriæ Deum, sed tantum appellativè ac participative, in eo hallucinatus est. Certe cum ante incarnationem Filium personaliter non substituisse dixerit, sequitur ut divinitatem ei quoque abrogaverit.

(79) Ὅτι καὶ λέγει. Musculus et Christophoro-

C nus adverbium esse existimarunt, cum tamen legendum sit disjunctim ὁ τι, quemadmodum in codice Regio diserte scriptum inveni. In Maz. et Med. scriptum est λέγοι, perinde ac in Savilio libro.

(80) Ἀναλαβῶν αὐτόν. Hujus verbi vim optime exposuit Nicæphorus in lib. v, cap. 22, cujus verba scholii vicem præstabant: ἡρέμα τε καὶ ἥπιως προσανακτώμενος. At Musculus et Christophorus verbum ἀναλαβῶν conjungunt cum voce ἀποδείξει.

(81) Vulg. περὶ μνήμη. Dudum conjeceram scribendum esse Ὀριγένους περὶ μνήμη παραδιδόσκει. Tandem vero in Mediceo ac Maz., Fuk. et Savil. codicibus ita distincte scriptum inveni.

(82) Ἐκ τῆς Ἀπολογίας. Scripserat Eusebius sex libros Ἀπολογίας ὑπὲρ Ὀριγένους, ut scribit Hieronymus tam in *Catalogo*, tum in *Apologetico i adversus Rufinum*. Horum primum librum interpretatus est Rufinus, et sub nomine Pamphili martyris edidit. Quo quidem nomine gravissime reprehenditur ab Hieronymo, quod librum Eusebii, quem Hieronymus semper hæreticum nominat, præfixo Pamphili martyris titulo evulgasset. Sed respondere potuit Rufinus id quod hic ab Eusebio dicitur, *Apolo-* **D** *giam* illam pro Origene ab utroque simul elaboratam fuisse, tam a Pamphilo martyre, quam ab Eusebio. Quod testatur etiam Photius in *Bibliotheca*, cap. 120, ubi ait Pamphilum, cum esset in carcere, quinque libros pro Origene una cum Eusebio scripsisse ad confessores qui in metallis erant: sextum vero post mortem Pamphili ab Eusebio adjectum esse. Cæterum ex hoc Eusebii libro quem pro defensione Origenis conscripsit, colligere est jam tum existitisse multos, qui Origenem reprehenderent ob dogmatum novitatem. Inter quos præcipuus fuit Methodius, qui et librum *De resurrectione* scripsit

peti possunt ex *Apologetico* qui a nobis et a sacro-
 sacro nostro temporis martyre Pamphilo pro
 illius defensione conscriptus est: quem quidem nos
 propter malevoles quosdam accusatores, communi
 studio atque opere junctim elaboravimus.

CAPUT XXXIV.

De Philippo Cæsare.

Interea cum Gordianus sex totis annis Romanum
 Imperium administrasset, Philippus una cum Phi-
 lippo filio in ejus locum successit. Hunc, utpote
 Christianum, fama est in postrema Paschæ vigilia
 precationum in ecclesia participem simul cum
 reliquo populo fieri voluisse: sed episcopum qui
 tunc Ecclesiæ præerat, non prius illi aditum permi-
 sisse quam confessionem scelerum fecisset, iisque
 qui humanitus lapsi fuerant, et in pœnitentium
 ordine stabant, sese adjunxisset. Quippe ob multa
 quæ commiserat crimina, nunquam omnino ab
 episcopo fuisset admissus, nisi id prius fecisset.
 Et imperator quidem libenter obtemperasse dicitur,
 sincerumque ac religiosum affectum timoris Dei,
 operibus ipsis declarasse.

CAPUT XXXV.

Quomodo Dionysius Heraclæ in episcopatu successit.

Anno autem hujus imperii tertio cum Heraclæ
 post sexdecim episcopatus annos diem extremum
 obiisset, pontificatum Alexandrinæ Ecclesiæ suscepit
 Dionysius.

CAPUT XXXVI.

Quot præterea libri ab Origene lucubrati sint.

Quo tempore cum fides nostra, ut parerat, auge-
 retur in diem, et doctrina Christianorum summa
 ubique libertate frueretur, Origenes, jam sexagenario
 major, utpote qui ex diuturna exercitatione maxi-
 mum dicendi usum sibi comparasset, conciones
 quas habebat ad populum, a notariis excipi permi-
 sit, cum id antea fieri nunquam concessisset.
 233 Sub idem tempus octo libros composuit
 adversus librum quemdam Celsi Epicurei contra

adversus Origenem, teste Hieronymo et Epiphano.
 Atque hæc causa mihi videtur fuisse cur Eusebius
 in his *Historiæ ecclesiasticæ* libris nullam Methodii
 mentionem fecerit. Nam cum omnes ecclesiasticos
 scriptores in hoc opere accurate commemoraverit,
 Methodium tamen de industria prætermisit, eo quod
 Origenem quem ipse præcipue mirabatur, impugna-
 visset. Hinc etiam est quod contra Porphyrii libros
 post eundem Methodium scripsit, quasi æmulatione
 quadam et odio adversus Methodium incitatus.
 Certe Eusebius in libro vi *Apologiæ suæ pro Origene*,
 respondebat objectionibus Methodii: *Quomodo*, in-
 quit, *ausus est Methodius nunc contra Origenem*
scribere, qui hæc et hæc de Origenis locutus est dog-
matibus? Citantur hæc verba ab Hieronymo in lib. i
 adversus Rufinum.

(83, 84) *Μετασχέιν ἐθελήσαι.* In codd. Fuk. et
 Sav. legitur *συμμετασχέιν*, quod est elegantius.

(85) *Τοῖς ἐν παραπτώμασιν ἐξεταζομένοις.* Mus-
 culus vertit: *Qui propter peccata inquirebantur*, et
 sic fere interpres Nicephori; male, ut sentio. Nam ἐξε-
 τάζεσθαι nihil aliud est hic quam censerī, versari,
 in peccatorum ordine collocari. Sic τάξεις τῶν
 παραπτωμάτων dicit Dionysius in cap. 46 hujus

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΔ'.

Τὰ κατὰ Φίλιππον Καίσαρα (Nic. H. E. v, 25).

Ἔτεσι δὲ ὄλοις ἐξ Γορδιανοῦ τὴν Ῥωμαίων ἡγεμονίαν
 ἀνύσαντος, Φίλιππος ἅμα παιδί Φίλιππου τὴν ἀρχὴν
 διαδέχεται. Τοῦτον κατέχει λόγος Χριστιανὸν ὄντα, ἐν
 ἡμέρᾳ τῆς ὑστάτης τοῦ Πάσχα παννυχίδος, τῶν ἐπὶ
 τῆς Ἐκκλησίας εὐχῶν τῷ πλήθει μετασχέιν ἐθελή-
 σαι (83-84), οὐ πρότερον δὲ ὑπὸ τοῦ τριηκᾶδε προ-
 στώτος ἐπιτραπῆναι εἰσβαλεῖν, ἢ ἐξομολογήσασθαι, καὶ
 τοῖς ἐν παραπτώμασιν ἐξεταζομένοις (85) μετανοίας
 τὴν χάριον Ἰησοῦσιν ἑαυτὸν καταλέξει· ἄλλως γὰρ μὴ
 ἂν ποτε πρὸς αὐτοῦ, μὴ οὐχὶ τοῦτο ποιήσαντα, διὰ
 πολλὰς τῶν κατ' αὐτὸν αἰτίας παραδεχθῆναι. Καὶ
 πειθαρχῆσαι γε (86) προθύμως λέγεται, τὸ γνήσιον
 B καὶ εὐλαβὲς τῆς περὶ τὸν θεὸν φόβον διαθέσεως ἔρ-
 γοις ἐπιδειγμένον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΕ'.

Ὅς Διονύσιος Ἡρακλῆ τὴν ἐπισκοπὴν διεδέ-
ξατο (Nic. H. E. v, 26).

Τρίτον δὲ τοῦτ' ἔτος ἦν, καθ' ὃ μεταλλάξαντος
 Ἡρακλᾶ τὸν βίον ἐπὶ ἑκατάδεκα ἔτεσι τῆς προστα-
 σίας, τῶν κατ' Ἀλεξανδρείαν Ἐκκλησιῶν τὴν ἐπι-
 σκοπὴν Διονύσιος ὑπολαμβάνει.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΓ'.

Ὅσα ἄλλα ἐσπούδασται τῷ Ὀριγένει
 (Nic. H. E. v, 19).

Τότε δῆτα, οἷα καὶ εἰκὸς ἦν, πληθυσούσης τῆς κί-
 στευς, πεπαρῆθαισασμένου τε τοῦ καθ' ἡμᾶς παρὰ
 πᾶσι λόγου, ὑπὲρ τὰ ἐξήκοντά φασιν ἔτη τὸν Ὀρι-
 γένην γενόμενον, ἄτε μεγίστην ἤδη συλλεξάμενον ἐκ
 τῆς μακρᾶς παρασκευῆς ἔξιν, τὰς ἐπὶ τοῦ κοινῷ
 λεγομένας αὐτῷ διαλέξεις ταχυγράφοις μεταλαβεῖν
 ἐπιτρέψαι (87), οὐ πρότερον ποτε τοῦτο γενέσθαι
 συγκεχωρηκόσα. Ἐν τούτῳ καὶ τὰ πρὸς τὸν ἐπιγε-
 γραμμένον καθ' ἡμῶν Κέλσου τοῦ Ἐπικουρείου (88)

libri.

(86) *Καὶ πειθαρχῆσαι γε.* Historiam hanc de
 Philippo imperatore, quem Babylonis episcopus ab
 Ecclesiæ aditu repulit, refert auctor *Chronici Alex-*
 andrini ex narratione Leontii episcopi Antiocheni,
 qui sub Constantio imp. vixit. Eadem fere narrat
 Chrysostomus in oratione de sancto Babyla, *contra*
gentiles, nisi quod imperatorem ipsum non no-
 minat.

(87) *Διαλέξεις ταχυγράφοις μεταλαβεῖν ἐπι-
 τρέψαι.* Idem testatur Pamphilus martyr in lib. i
Apologiæ pro Origene, his verbis: *Quodque puræ*
religionis observaverit disciplinam, et præ cæteris
verbo Dei et doctrinæ operam dederit, dubium non
est ex his quæ ad nos laboris et studii ejus certissima
designantur indicia: præcipue vero per eos tractatus
quos pæne quotidie in Ecclesia habebat ex tempore;
quos et describentes Notarii ad monumentum posteri-
tatis tradebant.

(88) *Κέλσου τοῦ Ἐπικουρείου.* Duo fuere Celsi
 Epicuræ sectæ philosophi, quorum alter Neronis
 ætate vixit, alter circa Antonini tempora, ut scribit
 Origenes in libro i *contra Celsum*. Adversus hunc
 posteriorem Celsum scripsit Origenes octo elegan-

Ἀληθῆ λόγον, ὅκτω τῶν ἀριθμῶν συγγράμματα συντάττει, καὶ τοὺς εἰς τὸ κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγέλιον εἰκοσι πέντε τόμους, τοὺς τε εἰς τοὺς δώδεκα προφήτας, ἀφ' ὧν μόνους εὗρομεν πέντε καὶ εἰκοσι. Φέρεται δὲ αὐτοῦ καὶ πρὸς αὐτὸν βασιλέα Φιλιππον ἐπιστολὴ· καὶ ἄλλη πρὸς τὴν τούτου γαμετὴν Σεθῆραν, διάφοροι τε ἄλλοι πρὸς διαφόρους, ὧν ὁπόσας σποράδην παρὰ διαφόρους σωθείσας συναγαγεῖν δεδυνήμεθα, ἐν ἰδίαις τόμων περιγραφαῖς, ὡς ἂν μηκέτι διαβρίπτοντο, κατελέξαμεν, τὸν ἑκατὸν ἀριθμὸν ὑπερβαινούσας. Γράφει δὲ καὶ Φαβιανῷ (89) τῷ κατὰ Ρώμην ἐπισκόπῳ, ἑτέροις τε πλείστοις ἀρχουσιν ἐκκλησιῶν, περὶ τῆς κατ' αὐτὸν ὁρθοδοξίας. Ἔχει καὶ τούτων τὰς ἀποδείξεις, ἐν ἑκτῷ τῆς γραφείσης ἡμῖν περὶ τοῦ ἀνδρὸς Ἀπολογίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΑΖ'.

Περὶ τῆς τῶν Ἀράβων διαστάσεως (Nic. H. E. v, 25).

Ἄλλοι δ' αὖ πάλιν ἐπὶ τῆς Ἀραβίας κατὰ τὸν δηλούμενον ἐπιφύονται χρόνον, δόγματος ἀλλοτριῦ τῆς ἀληθείας εἰσηγηταί, οἱ ἔλεγον τὴν ἀνθρωπιαν ψυχὴν τῶς μὲν κατὰ τὸν ἐνεστώτα καιρὸν ἅμα τῇ τελευτῇ συναποθνήσκειν τοῖς σώμασι καὶ συνδιαφθεῖναι, αὐθις δὲ ποτε κατὰ τὸν τῆς ἀναστάσεως καιρὸν σὺν αὐτοῖς ἀναβιώσεσθαι. Καὶ δὴ καὶ τότε σύγχροσι βίβλος οὐ μικρὰς συνόδου, πάλιν Ὀριγένης (90) παρακληθεὶς καὶ ἐνταῦθα, κινήσας τε λόγους (91) ἐπὶ τοῦ κοινοῦ περὶ τοῦ ζητουμένου, οὕτως ἠνέχθη, ὡς μετατεθῆναι τὰς τῶν πρότερον ἐσφαλμένων διαγωγῶν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΑΗ'.

Περὶ τῆς Ἐλεσαϊτῶν αἵρεσεως (Nic. H. E. v, 24).

Τότε δὲ καὶ ἄλλη διαστροφή κατάρχεται ἡ τῶν Ἐλεσαϊτῶν λεγομένη αἵρεσις· ἡ καὶ ἅμα τῷ ἄρξασθαι ἀπέστη. Μνημονεύει δ' αὐτῆς ὁμιλῶν ἐπὶ τοῦ κοινοῦ εἰς τὸν ὀγδοηκοστὸν δεῦτερον ψαλμὸν (92) ὁ Ὀρι-

ginalissimos libros qui etiamnum supersunt. Hic est Celsus, cui Lucianus librum suum qui *Alexander seu Falsus vates* inscribitur, nuncupavit, cum ab eo rogatus esset ut vitam impostoris illius litteris traderet. In fine autem illius libri, Lucianus eum alloquens, Epicureum fuisse aperte significat his verbis: Καὶ σὺ μὲν μάλιστα θαυμάσας ἔχω, ἐπὶ τῇ σοφίᾳ, καὶ τῷ πρὸς ἀλήθειαν ἔρωτι, καὶ τρόπῳ πράττειν, καὶ ἐπιεικεῖα καὶ γαλήνῃ βίου, καὶ δεξιότητι πρὸς τοὺς συνόντας· τὸ πλέον δὲ, ὅπερ καὶ σὺ ἔδιδον, Ἐπικούρου τιμῶν, etc. Quibus etiam verbis indicare videtur Lucianus librum Celsi qui Ἀληθῆς λόγος dicebatur.

(89) Γράφει δὲ καὶ Φαβιανῷ. Hieronymus in epistola 65: Ipse Origenes in epistola quam scribit ad Fabianum, Rom. urbis episcopum, pœnitentiam agit cur talia scripserit; et causam temeritatis in Ambrosium confert, quod secreto edita in publicum protulerit.

(90) Πάλιν Ὀριγένης. Jam enim antea Origenes rogatus ab episcopis in Arabiam venerat, et adversus Beryllum in ecclesia disputaverat, eumque ab hæretico errore revocaverat.

(91) Κινήσας τε λόγους. Magis placet altera lectio quam in Fuk. et Savil. codd. reperi, κινήσασθαι λόγους. Quam scripturam confirmat Rufinus. Hieron., inquit, Origenes rogatur ab omnibus inter-

A Christianos, qui *De vera doctrina* inscribitur. Quinque præterea ac viginti volumina in *Eviangelium Matthæi* elaboravit, et in *duodecim prophetas* expositiones, quarum quinque duntaxat et viginti libros reperimus. Exstat etiam ejus epistola ad imperatorem ipsum Philippum, et altera ad conjugem illius Severam: diversæ præterea ad diversos scriptæ. Ex quibus quocumque sparsim apud varios asservatas reperire potuimus, seorsum in proprios libros, ne iterum dissiparentur, digessimus. Sunt autem illarum numero supra centum. Sed et ad Fabianum Romanæ urbis episcopum, et ad complures alios Ecclesiarum antistites de recta fidei sæ ratione epistolas scripsit. Harum autem rerum certissima documenta habes in sexto libro *Apologetici* illius quem nos pro ejus defensione conscripsimus.

CAPUT XXXVII.

De Arabum discordia.

Eodem tempore alii rursus in Arabia, dogmatis cujusdam a veritate prorsus alieni auctores exstiterunt. Asserebant enim hominum animas in præsentem quidem sæculo una cum corporibus interire atque corrumpi: rursus vero resurrectionis tempore simul cum iisdem corporibus ad vitam esse redituras. Convocato igitur hanc ob causam non exiguo concilio, iterum rogatus etiam illic Origenes, cum disputationem de quæstione illa coram omni multitudine instituisset, tanto robore decertavit, ut qui prius in errorem lapsi fuerant, sententiam mutarent.

CAPUT XXXVIII.

De hæresi Helcesaitarum.

Alius quoque tunc temporis error exortus est, Helcesaitarum scilicet hæresis: quæ quidem simul nata, simul extincta est. Hujus mentionem facit Origenes in homilia ad populum qua psalmum

esse et facere sermonem.

(92) Ὀμιλῶν εἰς τὸν πδ' ψαλμόν. Triplex fuit opus Origenis in sacram Scripturam: commentarii scilicet, scholia et homiliæ. Et commentarii quidem in doctiorum gratiam conscripti sunt; scholia vero etiam doctorum gratia ab Origene sunt elaborata: sed in eos libros qui perpetuis et uberioribus commentariis nequaquam opus habebant. Homiliæ vero cum ad populum haberentur, ad captum multitudinis sunt accommodatæ. Hoc est quod Sedulius innotuit in præfatione operis *Paschalis*: *Cognoscant, inquit, peritissimum divinæ legis Origenem tribus nihilominus editionibus prope cuncta quæ disseruit aptavisse.* Vide Hieronymum in præfationibus tum in Isaiam, tum in Matthæum. Idem in præfatione *Commentariorum in Epist. ad Galatas*, ubi triplex illud opus Origenis commemorat, pro homiliis tractatus dicit, quod idem est. Nam Latini vocare solent tractatus, quos Græci dicunt homiliæ, ut ex Augustini *Retractionibus*, et ex Possidio colligimus. Et in homiliis quidem Origenes cum vulgum alloqueretur, communi editione LXX interpretum utebatur. In explanationibus vero alias quoque editiones et Hebraicam veritatem proferebat, teste Hieronymo in præfatione *Hebraicarum quæstionum.* De hoc triplici Origenis opere loquitur etiam Rufinus in epistola ad Ursacium, quam præfixit interpretationi Origenis in librum *Numerorum.*

octogesimam secundum exponit, his verbis : « Qui- A dam, inquit, nuper advenit de se ipse magnifice sentiens, utpote qui impiam et nefariam Helcesaitarum opinionem quæ adversus Ecclesiam recens enorta est, possit defendere. Esponam 234 autem vobis quæ et quanta perperam asserat hæc secta, ne forte vos ab illa abripi sinatis. Ex universo sacræ Scripturæ Canone quædam rejicit : quibusdam vero nititur testimoniis tum ex Vetere Instrumento, tum ex Evangelio. Paulum quidem apostolum integram repudiat. Bocet præterea indifferentem rem esse Christum abnegare : et eum qui sapit, ore quidem tenus in ipso discrimine negaturum esse, sed non ex animi sententia. Librum etiam proferunt quem e cœlo delapsum affirmant : eosque qui auscultaverint illi et crediderint, peccatorum veniam consecuturos, et quidem diversum ab illa peccatorum remissione quam Jesus Christus impertit. » Sed de his haec tenet.

CAPUT XXXIX.

De persecutione Decii, et quæ passus est Origenes.

Philippo interim cum septem annis regnavisset, successit Decius, qui, præ odio adversus Philippum, persecutionem intulit Ecclesiæ. In qua persecutione cum Fabianus Romæ martyrium pertulisset, in ejus locum Cornelius subrogatus est episcopus. In Palaestina autem Alexander, Hierosolymorum episcopus, rursus propter Christum ad præsidia tribunalis adductus, cum ex secunda hæc confessione magnam gloriam retulisset, Cæsareæ in carcerem conjectus est vir decora senectute et veneranda canitie conspicuus. Qui cum post præclaram atque illustrem Christianæ fidei confessionem in præsidiali judicio editam, tandem in custodia animam exhalasset, Marabanes in ejus locum episcopus Hierosolymorum renuntialis est. Eodemque modo apud Antiochiam episcopo Babylæ post confessionem in vinculis mortuo, Fabius Ecclesiæ illi præficitur. Porro quæ et quanta Origeni in ea persecutione acciderint : et quis horum omnium

(93) *Ἐλκεσαίωνων*. Nos *Ἐλκεσαίους* vocat Theodoritus in libro ii *Hæreticarum fabularum*, cap. 7, ab Elcesai quodam ita dictos. Epiphanius in hæresi Ebionæorum, hunc Elxæum pseudopphetam nominat ; qui cum se Ebionæis adjunxisset, auctor eis fuit novæ ejusdem de Christo sententiæ, vagæ admodum et incertæ quam ibidem refert Epiphanius, plane similem illi quæ refert Theodoritus in dicto loco. Ex quo apparet, id quod antea dixi, Elxæum et Elcesai unum et eundem esse. Hunc etiam *Elxai* vocat Epiphanius in hæresi Ossenororum, et Trajani temporibus vixisse ait. Quem quidem auctorem esse hæresis Elcesaitarum, ex eo convincimus, quod narrat Epiphanius. Primum enim librum quendam ab eo promulgatum esse scribit, prophetico spiritu et divina sapientia plenum. Deinde affirmabat Elxai nullum esse crimen, si quis persecutionis tempore idolis sacrificaret, dummodo id non ex animo faceret. Eadem vero de Elcesaitis hic prodit Origenes. Sed clarius id ipsum testatur Epiphanius in hæresi Sampsæorum, ubi Elcesæos (quos eodem esse cum Elcesaitis jam probavimus) auctorem sectæ suæ habuisse Elxæum vel Elxai scribit. Quare fallitur Scaliger, qui in capite 27 *Eleachi*, *Ἠλκαί* nihil aliud esse dixit quam Essæum : ergo Elcesæi seu Elcesaitæ iidem essent cum Es-

γέντης, ὧδέ πως λέγων · « Ἐλτλυθέ τις ἐπὶ τοῦ παρόντος μέγα φρονῶν ἐπὶ τῷ δύνασθαι προσθεύειν γνώμης ἀθέου καὶ ἀσεβεστάτης, καλουμένης Ἐλκεσαίωνων (93), νεωστὶ ἐπανισταμένης ταῖς Ἐκκλησίαις. Ἐκεῖνη ἡ γνώμη οἷα λέγει κακὰ, παραθήσομαι ὑμῖν, ἵνα μὴ συναρπάξῃσθε. Ἄθετεῖ τινα ἀπὸ πάσης Γραφῆς. Κέχρηται ῥητοῖς πάλιν ἀπὸ πάσης Παλαιᾶς τε καὶ Εὐαγγελικῆς, τὸν Ἀπόστολον τελεον ἄθετεῖ. Φησὶ δὲ οὗτι τὸ ἀρνησασθαι Χριστὸν ἀδιὰφορόν ἐστι. Καὶ ὁ μὲν νοήσας (91), τῷ στόματι ἐν ἀνάγκαις ἀρνησεται, τῇ δὲ καρδίᾳ οὐχί. Καὶ βίβλον τινα φέρουσιν, ἣν λέγουσιν ἐξ οὐρανοῦ καταπεπιτωκέναι. Καὶ τὸν ἀκηκόοντα ἐκείνης καὶ πιστεύοντα, ἄρῃσιν λήψῃσθαι τῶν ἀμαρτημάτων, ἄλλην ἄρῃσιν παρ' ἣν Χριστὸς Ἰησοῦς ἀφῆκε. » Καὶ τὰ μὲν περὶ τούτων τάδε ἐστίν.

B

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΘ'.

Περὶ τοῦ κατὰ Δέκιον διωγμοῦ, καὶ ὅσα Ὀριγένης ἀπέκονθεν (Nic. II. E. v, 27, 32).

Ἄλλὰ γὰρ Φιλιππον ἔτασιν ἐπὶ τὰ βασιλεύοντα διαδέχεται Δέκιος · ὃς δὴ τοῦ πρὸς Φιλιππον ἐχθροῦ ἕνεκα διωγμὸν κατὰ τῶν Ἐκκλησιῶν ἐγείρει, ἐν ᾧ Φαβιανὸς ἐπὶ Ῥώμης μαρτυρίῳ τελειωθέντος, Κορνήλιος τὴν ἐπισκοπὴν διαδέχεται. Ἐπὶ δὲ Παλαιστίνης Ἀλέξανδρος ὁ τῆς Ἱεροσολύμων Ἐκκλησίας ἐπισκοπὸς, ἀθίς διὰ Χριστὸν ἐν τῇ Καισαρείᾳ ἡγεμονικοῦς, παρὰ τὰς δικαστηρίους, καὶ ἐπὶ δευτέρᾳ διαπρήξας ὁμολογίᾳ, δεσμοτηρίου πειράται, λιπαρῶ γῆρει καὶ σμυνῇ πολῆ κατεστεμμένος. Τούτου δὲ μετὰ τὴν ἐν τοῖς ἡγεμονικοῦς δικαστηρίους λαμπρὴν καὶ περιφανῆ μαρτυρίαν, ἐπὶ τῆς εἰρκτῆς κοιμηθέντος, Μαζαβάνης διάδοχος τῆς ἐν Ἱεροσολύμοις ἐπισκοπῆς ἀναδεικνυται. Τῷ δ' Ἀλεξάνδρῳ παρακλησίως ἐν Ἀντιοχείᾳ τοῦ Βαβύλα μετὰ τὴν ὁμολογίαν ἐν δεσμοτηρίῳ μεταλλάξαντος, Φάβιος τῆς αὐτῆς προίσταται Ἐκκλησίας. Τὰ μὲν οὖν Ὀριγένει κατὰ τὸν διωγμὸν συμβάντα οἷα καὶ ὅσα, καὶ ὅποιας ἐτυχε

sæis, quo nihil est absurdius. Adde quod Elcesæi seu Elcesaitæ cum unico σῆμα scribuntur ; Essæi vero cum duplici. Itaque corrigendus est Epiphanius in hæresi Ebionæorum, cap. 3, ubi *Ἐλκεσαίους* male scribitur pro *Ἐλκεσαίους*. Porro in nostris quidem codicibus *Ἐλκεσαίται* aspiratur, sed apud Rufinum id nomen scribitur sine aspiratione. Vide Augustinum *De hæresibus*, cap. 40. De his Methodius in lib. viii *Convivii* : Μαρκιῶνος γὰρ καὶ Οὐαλεντίνου, καὶ τῶν περὶ τὸν Ἐλκεσαίων, καλὸν μηδὲ μνημονεύσαι.

(94) *Ὁ μὲν νοήσας*. Hæc verba non intellexerunt interpretes. Et Rufinus quidem vertit, *qui fixus est in corde suo*, quem secutus est Langus. Christophorus vero ita interpretatur, *qui interiore cogitatione recte de fide sentiat*, quod plane est absurdum. Quid enim absurdius est quam dicere eum qui animo recte sentit de fide, ore quidem eam negaturum si usus ita poposcerit, animo vero minime? Sed ὁ νοήσας hic significat, *quicumque sapit*. Sic enim Græci loquuntur. Notus est Hesiodi versus :

Αἰὼν τοι βασιλεῦσ' ἔρως νοθοῦσι καὶ αὐτοῖς.
Et alter ille initio *Operum et Dierum*, ubi de duplici contentione loquitur :

Τὴν μὲν κεν ἐπαυέσσει νοήσας.

τελευτῆς, τοῦ πονηροῦ δαίμονος ἐφαμιλλως τῷ ἀνδρὶ Ἀ πανστρατιᾷ παραταξαμένου, πάσῃ τε μηχανῇ καὶ δυνάμει κατ' αὐτοῦ στρατηγήσαντος, παρὰ πάντας τε τοὺς τριηκᾶδε πολεμηθέντας διαφερόντως ἐπισκήψαντος αὐτῷ, οἷά τε καὶ ὅσα διὰ τὸν Χριστοῦ λόγον ἡ ἀνὴρ ὑπέμεινε δεσμὰ καὶ βασάνους τὰς κατὰ τοῦ σώματος, τὰς τε ὑπὸ σιδηρῶ κλοιῷ καὶ μυχοῖς εἰρκτῆς τιμωρίας, καὶ ὡς ἐπὶ πλείστοις ἡμέραις τοὺς πόδας ὑπὸ τέσσαρα τοῦ κολαστηρίου ξύλου παραταθεὶς διαστήματα (95) κατασπώμενος, πυρὸς τε ἀπειλὰς, καὶ ὅσα ἄλλα πρὸς τῶν ἐχθρῶν ἐπενεχθέντα καρτερῶς ἤνεγκεν, οἷου τε τὰ κατ' αὐτὸν ἔτυχε τέλους, μηδαμῶς αὐτὸν ἀνελεῖν παντὶ σθένει τοῦ δικαστοῦ φιλονεικῶς ἐνοσάντος, ὅποιας τε μετὰ ταῦτα καταλείπει φωνὰς, καὶ αὐτὰς πλήρεις τοῖς ἀναλήψεως θεομέ- B νοις (96) ὠφέλειας, πλείστοις ὅσαι τάνδρος ἐπιστολαὶ Β τᾶληθες ὁμοῦ καὶ ἀκριβῆς περιέχουσι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Μ'.

Περὶ τῶν Διονυσίῳ συμβάντων (Nic. H. E. v, 28).

Τὰ γέ τοι κατὰ Διονύσιον, ἐκ τῆς πρὸς Γερμανὸν ἐπιστολῆς αὐτοῦ παραθήσομαι· ἔνθα τοῦτον περὶ ἐαυτοῦ λέγων ἱστορεῖ τὸν τρόπον· « Ἐγὼ δὲ καὶ ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ λαλῶ, καὶ αὐτὸς οἶδεν ὅτι οὐ ψεύδομαι· οὐδὲ μίαν ἐπ' ἑμαυτοῦ βαλλόμενος (97), οὐδὲ ἀθεεὶ πεποιήμαι τὴν φυγὴν. Ἄλλὰ καὶ πρότερον (98) τοῦ κατὰ Δέκιον προτεθέντος διωγμοῦ, Σαβίνος αὐτῆς ὥρας φρουμεντάριον (99) ἐπαμψεν εἰς ἀναζητητίν μου· καὶ γὰρ μὲν τεσσάρων ἡμερῶν ἐπὶ τῆς οἰκίας ἔμεινα, τὴν ἀφιξίν τοῦ φρουμενταρίου προσδοκῶν. Ὁ δὲ πάντα μὲν περιῆλθεν ἀνερευνῶν, τὰς ὁδοὺς, τοὺς ποταμούς, τοὺς ἀγρούς, ἔνθα κρύπτεσθαι με ἢ βαδί- C ζειν ὑπέσκηπεν. Ἀορασίᾳ δὲ εἶχετο, μὴ εὐρίσκων τὴν οἰκίαν· οὐ γὰρ ἐπίστευεν οἰκοὶ με διωκόμενον μέ-

exitus fuerit, dum pessimus dæmon omnes adversus illum copias instantius movet, cunctisque machinis ac viribus eum impugnat, et in hunc præ reliquis omnibus qui tunc temporis appetiti sunt, præcipue irruit: quæ item et quanta propter doctrinam Christi vir ille pertulerit, vincula scilicet et corporis cruciatus, et in intimo carceris recessu ferret torquis ærumnas; utque multorum dierum spatium pedes in nervo ad quatuor usque foraminum interstitia distenti fuerint: ad hæc ignium 235 minas, et quæcunque alia ab inimicis illata fortiter sustinuit: et cujusmodi tandem harum rerum exitus fuerit, iudice omni virium nisu ambitiose contentente ne illum interficeret: denique quos sermones posthæc quamque utiles iis qui consolatione indigent reliquerit, plurimæ ejus epistolæ non minus vere quam accurate commemorant.

CAPUT XL.

De his quæ Dionysio acciderunt.

Quæ autem Dionysio contigerunt, ex ipsius adversus Germanum epistola hic ascribam: in qua de semetipso verba faciens, ita narrat: « Ego vero coram Deo loquor, et ipse scit me nequaquam mentiri: nunquam mea sponte, nec sine Dei nutu fugam inii. Sed et prius, cum persecutionis edictum sub Decio propositum fuisset, Sabinius frumentarium qui me requireret, eodem temporis momento misit. Atque ego quidem quatrinduo domi mansi, adventum expectans frumentarii. Ille vero omnia circumeundo perscrutabatur: vias, fluvios, agros, ubi me occultari aut qua transiturum esse suspicabatur. Verum caligo quædam ei obtutum ademerat, ne domum reperiret. Neque enim opinabatur me domi consistere

(95) Ὑπὸ τέσσαρα τοῦ κολαστηρίου ξύλου διαστήματα. Malim scribere ἐπὶ τέσσαρα, vel πρὸς τέσσαρα. Porro ξύλον nervum esse, jam supra ostendimus, non autem equuleum, ut putavit P. Halloixius. Porro in mss. codicibus Maz., Med., Fuk. et Savillii scribitur παραταθεὶς διαστήματα κατασπώμενος, πρὸς τε, etc. Sed non dubito quin vox illa κατασπώμενος, scholion sit ad explicationem verbi præcedentis παραταθεὶς. Et ita quidem prius sensimus. Nunc vero, re attentius examinata, verbum κατασπώμενος retinendum censemus, totumque locum ab his verbis καὶ ὡς ἐπὶ πλείστοις ἡμέραις, usque ad illa καρτερῶς ἤνεγκεν, uno ductu continuandum. Ait enim Eusebius, Origenem equuleo impositum, tum ignis minas, tum reliqua tormenta fortiter pertulisse. Ξύλον igitur hoc loco est equuleus; quod vel adjecta vox declarat. Quoties enim de nervo seu compedibus dicitur, simpliciter dici solet ξύλον; sed cum equuleum significat, adjicitur fere κολαστήριον aut βασανιστήριον.

(96) Τοῖς ἀναλήψεως θεομένοις. Id est, qui consolatione indigent. Sic enim construenda sunt verba, quæ Eusebius solito more transposuit. Quod tamen non vidit Christophorus. Cæterum de Æthiophe adversus Origenem subornato, et de abnegata fide, nihil hic dicit Eusebius, sed et Baronius cuncta hæc fabulosa esse merito censuit. Nemesius tamen in libro *De natura hominis*, cap. 30, narrationem illam Eriphanii confirmat.

(97) Ἐπ' ἑμαυτοῦ βαλλόμενος. In codice Fuk. et

in *Chronico* Georgii Syncelli, ubi hæc Dionysii epistola refertur, legitur ἐπ' ἑμαυτῷ βαλλόμενος. In codd. autem Maz. et Med. scriptum inveni ἐπ' ἑμαυτὸν βαλλόμενος. Sic Herodotus dixit βαλλόμενος ἐφ' ἑαυτοῦ πέπρηχε. Id est, seipsum in consilium adhibens, sua sponte et proprio motu. Pene omiseram inonere, initium hujus epistolæ in codice Mediceo ita legi: Ἐγὼ δὲ ἐνώπιον, etc., quod quidem rectius mihi videtur. Musculus verba illa καὶ ἐνώπιον usque ad οὐδέμλαν parenthesi includit. Sed nihil necesse est, quippe cum ante οὐδέμλαν ponenda sit distinctio, ut habent omnes mss. codices. Scribendum etiam est οὐδὲ μλαν ex mss. codicibus Maz., Med. et Fuk.

(98) Ἄλλὰ καὶ πρότερον. Pessime hæc vertit Christophorus, qui πρότερον τοῦ διωγμοῦ dici putavit, quod tamen Greci sermonis proprietas non admittit. Sed et sequentia Dionysii verba hujusmodi sensum prorsus respuunt. Sequitur enim αὐτῆς ὥρας, id est, eodem tempore quo edictum persecutionis erat propositum. Διωγμός enim a Dionysio hic sumitur pro edicto persecutionis.

(99) Φρουμεντάριον. Frumentarii milites erant qui, ad investigandos reos et ad colligendos rumores, per provincias mittebantur: quos tandem Constantinus abolevit, ut scribit Aurelius Victor. Illi etiam iudicibus seu rectoribus provinciarum inserviebant. Ita frumentarius ille cuius hoc loco meminit Dionysius, deputatus erat ad obsequium Sabini præfecti Augustalis.

grassante adversus me persecutione. Vixque post diem quartum, cum Deus mihi ut alio migrarem præcepisset, ac præter opinionem omnium viam aperuisset, ego et famuli, multique ex fratribus simul egressi sumus. Atque id divinæ providentiæ opus fuisse, rerum eventus postea declaravit. Si quidem nonnullis fortasse haudquaquam inutiles fuimus. Deinde paucis interpositis, ea quæ ipsi post fugam contigerunt subjungit his verbis: « Ego quidem circa solis occasum una cum comitibus meis a militibus comprehensus, Taposirim perductus sum. Timotheus vero, Deo ita disponente, tum quidem non adfuit, nec comprehensus est. Sed cum postea advenisset, domum vacuum reperit, et satellites qui eam custodiebant, nos vero in servitutem abductos. » Et aliquanto post: « Quisnam vero, inquit, divinæ illius dispositionis ordo ac modus fuit? Dicam enim quæ vera sunt. Adufragenti et perturbato Timotheo agrestis 236 quidam occurrens, causam festinationis percontatur. Ille rem ut erat exposuit. Rusticus, re audita (pergebat tunc forte ad nuptiale convivium. Solent enim in hujusmodi conviviis totam noctem pervigilare), ingressus rem discumbentibus narrat. Qui confestim quasi signo dato, omnes uno impetu consurrexerunt: et concito cursu in nos irruentes, clamorem ediderunt. Continuo satellitibus qui nos custodiebant in fugam versis, supervenientes, nos, ut eramus, nudis in grabatis jacentesprehenderunt. Ac primo quidem aspectu, Deum testator, latrones esse existimans qui spoliandi ac diripiendi causa venissent, manens in lectulo meo nudus, sola opertus linea tunica, reliquam vestem quæ juxta me posita erat eis porrexi. At illi consurgere me et quam celerrime proficisci jusserunt. Tunc demum intelligens cujus rei gratia venissent, vociferari cœpi, rogans atque obtestans ut abirent, nosque illic dimitterent. Quod si de nobis bene mereri vellent, orabam ut eos qui me abducebant satellites prævenirent, ipsique caput mihi demerent. Hæc me vociferantem, ut norunt ii qui mihi consortes et participes ærumnarum omnium fuere, invitum surgere coegerunt. Ac me quidem ipse humi supinum abjeci. Illi vero pedibus manibusque comprehen-

Δ νειν (1). Καὶ μόλις μετὰ τὴν τετάρτην ἡμέραν καλεῖσαντός μοι μεταστῆναι τοῦ Θεοῦ, καὶ παραδόξως ὁδοποιήσαντος, ἐγὼ τε καὶ οἱ παῖδες (2) καὶ πολλοὶ τῶν ἀδελφῶν ἅμα συνεξήλθομεν. Καὶ ὅτι τῆς τοῦ Θεοῦ προνοίας ἔργον ἔκαίνο γέγονε, τὰ ἐξῆς ἐδήλωσεν· ἐν οἷς τάχα τισὶ χερόναμεν χρήσιμοι. » Εἰτά τινα μεταξὺ εἰπόν, τὰ μετὰ τὴν φυγὴν αὐτῶ συμβεβηκότα δηλοῖ, ταῦτα ἐπιφέρει· « Ἐγὼ μὲν γὰρ περὶ ἡλίου δυσμᾶς ἅμα τοῖς σὺν ἐμοὶ γενόμενος ὑπὸ τοῖς στρατιώταις, εἰς Ταπόσιριν ἤχθη· ὁ δὲ Τιμόθεος κατὰ τὴν τοῦ Θεοῦ πρόνοιαν ἔτυχε μὴ παρὼν, μηδὲ καταληφθεὶς. Ἐλθὼν δὲ ὕστερον, εὔρε τὸν οἶκον ἔρημον, καὶ φρουροῦντας αὐτὸν ὑπῆρτας, ἡμᾶς δὲ ἐξηγροποδοισμένους. » Καὶ μεθ' ἑτερά φησι· « Καὶ τίς ὁ τῆς θαυμασίας οἰκονομίας αὐτοῦ τρόπος; Τὰ γὰρ ἀληθῆ λεχθήσεται. Ἀπήντητο τις τῶν χωριτῶν (3) ὑποφύγοντι τῷ Τιμοθέῳ καὶ τεταραγμένῳ, καὶ τὴν αἰτίαν τῆς ἐπειξέως ἐπέθετο. Ὁ δὲ τάληθες ἐξεῖπε· κάκεινος ἀκούσας (ἀπῆτι δὲ εὐωχησόμενος γάμους· διαπανθυλίζειν γὰρ αὐτοῖς ἐν ταῖς τοιαύταις συνόδοις ἔθος), εἰσελθὼν ἀπήγγειλε τοῖς κατακειμένοις· οἱ ὁρμῆ μὲ καθάπερ ἀπὸ συνθήματος (4) πάντες ἐξανέστησαν, καὶ δρόμῳ φερόμενοι τάχιστα ἦγον, ἐπεισπεσόντες τε ἡμῖν, ἠλάλαξαν· καὶ φυγῆς εὐθέως τῶν φρουρούντων ἡμᾶς στρατιωτῶν γενομένης, ἐπέστησαν ἡμῖν ὡς ἐγχομεν ἐπὶ τῶν ἀστρώτων σκιμπόδων (5) κατακειμένοι. Κἀγὼ μὲν, αἶδεν ὁ Θεός, ὡς ληστὰς εἶναι πρότερον ἠγούμενος ἐπὶ σύλησιν καὶ ἀρπαγῆν ὄφριχομένους, μένων ἐπὶ τῆς εὐνῆς, ἦς ἡμῖν γυμνός, ἐν τῷ λιγῷ ἐσθήματι, τὴν δὲ λοιπὴν ἐσθῆτα παρακειμένην αὐτοῖς ὄρεγον. Ὁ δὲ ἐξανίστασθαί τε ἐκέλευον καὶ τὴν ταχίστην ἐξίέναι. Καὶ τότε συνέλις ἐφ' ἧ παρήσαν, ἀνέκραγον δεόμενος αὐτῶν καὶ ἰκετεύων ἀπίεναι καὶ ἡμᾶς ἔειπ· εἰ δὲ βούλονται τι χρηστὸν ἐργάσασθαι, τοὺς ἀπάγοντάς με φθάσαι, καὶ τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ τὴν ἐμὴν ἀποτεμεῖν ἤξιον. Καὶ τοιαῦτα βοῶντος, ὡς ἴσασιν οἱ κοιννοὶ μου καὶ μέτοχοι πάντων γενόμενοι, ἀνίστασαν πρὸς βίαν. Κἀγὼ μὲν παρήκα ἐμαυτὸν ὑπτιον εἰς τοῦδαφος· οἱ δὲ διαλαβόντες χειρῶν καὶ ποδῶν, σύροντες ἐξήγαγον. Ἐπηκολούθουν δὲ μοι οἱ τούτων πάντων γενόμενοι μάρτυρες, Γάιος, Φαῦστος, Πέτρος, Παῦλος· οἱ καὶ ὑπολαβόντες (6) με, φοράδην ἐξήγαγον τοῦ πολιχνίου,

(1) Διωκόμενον μένειν. In codd. Maz., Med. et Fuk. legitur διωκόμενον ἔχειν, et paulo ante οὐ γὰρ ἐπίστευσεν.

(2) Καὶ οἱ παῖδες. Musculus et Christophorsonus verterunt liberi, quod non probō.

(3) Ἀπήντητο τις τῶν χωριτῶν. In codd. Medicæ, Maz., Med., Fuk. et Savil. scribitur ἀπήντα, apud Georgium Syncellum ἀπήντατο, quod magis placet. Nam ἀπήντητο nimis poeticum est. Χωρίτας indigenas vertit Christophorsonus; interpret Syncelli, incolas; neuter bene: sunt enim rustici homines. Sic in conciliis Græcis, οἱ τῶν χωρῶν πρεσβύτεροι, presbyteri pagorum dicuntur. Pro τῶν χωριτῶν nostri codices Maz., Med. ac Fuk. scriptum habent τῶν χωρικῶν. Sic Alexandrini vocabant rusticos, ut legitur in libello Sophronii adversus Dioscorum qui oblati sunt synodo Chalcedonensi, μετὰ φάλαγγος ληστρικῆς χωρικῶν τε καὶ ἐτέρων τινῶν.

(4) Ἀπὸ συνθήματος. Sic in codd. Med. et Maz. scribitur, recte; nec aliter codd. Fuk. et Savil. Textus vulg., ὑπὸ συνθήματι.

(5) Ἐπὶ τῶν ἀστρώτων σκιμπόδων. Scimpodia vocabantur humiles lecti, quales hodieque in aulis habemus sedendi duntaxat causa. Libanius in oratione De vita sua, pag. 47: Οἱκοι τε ἐπὶ τῆς κλίνης, ἐπὶ δὲ τοῦ σκιμπόδος ἐν τῷ διδασκαλείῳ. Et Theonius oratione 9, ex quibus apparet, ejusmodi lectos ægrorum causa fere comparatos fuisse. Ἀστρώτων vero nudum verti, secutus Martialem qui in Aphorosis ita de lodicibus loquitur:

Nudo stramina ne toro pateret,
Junctæ nos tibi venimus sorores.

(6) Οἱ καὶ ὑπολαβόντες. Hæc verba referenda esse existimo ad Caium et Faustum et reliquos presbyteros, qui Dionysium ex oppido Taposiri exportarunt, non autem ad rusticos illos et temulentos convivas, ut retulit Christophorsonus. Φορά-

καὶ θυγ γυμνῶ ἐπιβιδάσαντες ἀπήγαγον. » Ταῦτα A

παρὶ αὐτοῦ ὁ Διονύσιος διεξέργηται. horum omnium testes fuere. Qui me suscipientes,

ex oppidulo exportarunt, ac deinde nudo impositum

asino abduxerunt. » Et hæc quidem de seipso Dionysius narrat.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΑ΄.

Περὶ τῶν ἐπ' αὐτῆς Ἀλεξανδρείας μαρτυρησάντων (Nic. H. E. v. 29-31).

Ὁ δ' αὐτὸς ἐν ἐπιστολῇ τῇ πρὸς Φάβιον ἐπίσκοπον Ἀντιοχείων, τῶν κατὰ Δέκιον μαρτυρησάντων ἐν Ἀλεξανδρείᾳ τοὺς ἀγῶνας τοῦτον ἱστορεῖ τὸν τρόπον. « Οὐκ ἀπὸ τοῦ βασιλικοῦ προστάγματος ὁ διωγμὸς παρ' ἡμῖν ἤρξατο (7), ἀλλὰ γὰρ (8) ὅλον ἐνιαυτὸν προῦλαβε, καὶ φθάσας ὁ κακῶν τῇ πόλει ταύτῃ μάντις καὶ ποιητῆς (9), ὅστις ἐκεῖνος ἦν, ἐκίνησε καὶ παρώρμησε καθ' ἡμῶν τὰ πλῆθη τῶν ἐθνῶν, εἰς τὴν

ἐπιχώριον αὐτοὺς δεισιδαιμόνιαν ἀναβρίπτισας. Οἱ δὲ ἐρεθισθέντες ὑπ' αὐτοῦ, καὶ πάσης ἐξουσίας εἰς ἀνοσιουργίαν λαβόμενοι, μόνην εὐσέβειαν [τὴν θρησκείαν τῶν δαιμόνων (10)] ταύτην ὑπέλαβον, τὸ καθ' ἡμῶν φωνῶν. Πρῶτον μὲν οὖν πρεσβύτην Μετράων ὀνόματι συναρπάσαντες, καὶ κελεύσαντες ἄθεα λέγειν ῥήματα, μὴ πειθόμενον, ξύλοις τε παλοντες τὸ σῶμα, καὶ κἀλάμοις ὀξεῖσι τὸ πρόσωπον καὶ τοὺς ὀφθαλμοὺς κεντώντες, ἀγαγόντες εἰς τὸ πρόαστειον, κατελιθοβόλησαν. Ἐπειτα πιστὴν γυναῖκα Κοῖνταν καλουμένην ἐπὶ τὸ εἰδωλεῖον ἀπαγαγόντες, ἠνάγκαζον προσκυβεῖν. Ἀποστρεφομένην δὲ καὶ βόλευττομένην ἐκδήσαντες τῶν ποδῶν, διὰ πάσης τῆς πόλεως κατὰ τοῦ

τριχέως λιθοστρώτου σύροντες, προσαβρᾶσσομένην τοῖς μυλιαίοις λίθοις ἅμα καὶ μαστιγοῦντες, ἐπὶ τὸν αὐτὸν ἀγαγόντες κατέλευσαν τόπον. Εἴθ' ὁμοθυμαδὸν ἄπαντες ὤρμησαν ἐπὶ τὰς τῶν θεοσεβῶν οἰκίας, καὶ οὐδ' ἐγνώριζον ἕκαστος γεινῶντας, ἐπισπεύδοντες ἦγον, ἐσύλων τε καὶ διήρπαζον, τὰ μὲν τιμώτερα τῶν χειμηλίων νοσφιζόμενοι, τὰ δὲ εὐτελέστερα καὶ ὅσα ἐκ ξύλων ἐπεποίητο, διαβρίπτουντες καὶ κατακαλοντες ἐν ταῖς ὁδοῖς, ἐαλωκυίας ὑπὸ πολεμίων πόλεως παρεῖχον θέαν. Ἐξέκλινον δὲ καὶ ὑπανεχώρου οἱ ἀδελφοί, καὶ τὴν ἀρπαγὴν τῶν ὑπαρχόντων, ὁμοίως ἐκείνοις οἷς καὶ Παῦλος ἐμαρτύρησε, μετὰ χαρᾶς προσεδέξαντο. Καὶ οὐκ οἶδ' εἰ τις, πλὴν εἰ μὴ που

τις εἰς ἐμπροσθεν, μέχρι γε τούτου τὸν Κύριον ἤρνησατο. Ἀλλὰ καὶ τὴν θαυμασιωτάτην τότε παρθένον πρεσβύτην Ἀπολλωνίαν διαλαβόντες, τοὺς μὲν ὁδόντας ἄπαντας, κόπτοντες τὰς σιαγόντας, ἐξήλασαν.

Deum negavit. Sed et admirandam illam provec

den vero, id est *in sella*. Porro quid factum sit Dionysio, postquam rustici illi, fugatis militibus, eum Taposiri excedere compulerunt, ipse quidem hic non dicit. Sed in epistola ad Domitium et Didymum, quæ refertur in libro vii, cap. 11, ait se una cum Caio et Petro solis, se junctum a reliquis fratribus, in quodam Libya loco deserto atque arido conclusum fuisse. Permanisit autem in hoc exsilio Dionysius usque ad obitum Decii imp. et ex eo loco litteras scripsit ad Domitium ac Didymum.

(7) *Διωγμὸς παρ' ἡμῖν ἤρξατο*. Ita codices Medic., Maz., Fuk. et Savil. et Georgius Syncellus, quomodo etiam legit Rufinus, ut ex versione illius appareat; sed et in codd. Medicæo, Maz. et Fuk. πρὸς Φαβιανὸν legitur, nec aliter Rufinus hunc Antiochiæ episcopum appellat. Editi om. παρ' ἡμῖν.

CAPUT XLI.

De his qui Alexandriæ martyrium subierunt.

In epistola vero ad Fabium episcopum Antiochiæ, eorum qui imperante Decio martyrium Alexandriæ subierunt, certamina refert hoc modo: « Nequaquam ex imperatoris edicto persecutio cepta est, quippe quæ integro anno anteverterat. Etenim infaustus quidam vates ac poeta, quisquis ille fuit, commoverat jam antea atque incitaverat adversus nos gentilium turbas, ad innatam genti superstitionem animos eorum incendens. Ab hoc igitur homine stimulati, omnemque ad patrandam scelera licentiam nacti, 237 banc solam pietatem cultumque demonum suorum existimabant, si cædibus adversus nostros sævirent. Primum itaque senem quemdam, Metram nomine, correptum impia verba proferre jubent. Quod cum ille abnueret, fustibus hominem verberantes, et acutis arundinibus vultum ejus oculosque pungentes, deductum in suburbium lapidibus obruerunt. Post hæc fidelem quamdam mulierem, Quintam nomine, ad idoli templum perductam, adorare illud coegerunt. Quod cum illa aversaretur atque exsecraretur, constrictis pedibus eam per totius civitatis vicos aspero silice constratos rapientes, saxis illisam molaribus, flagris insuper verberantes, ad suburbium itidem abducent, ibique lapidibus interficiunt. Omnes deinde uno impetu in domos Christianorum irruiere cœperunt: et quos quisque sibi vicinos noverat, eos illico properantes agebant, spoliabant ac diripiebant, ea quidem quæ maxime pretiosa essent in sinum suum congerentes, villiora autem et lignea quæque disjiciebant, ac per vias concremabant, captæ ab hostibus urbis speciem atque imaginem exhibentes. Fratres vero declinabant et subducebant se fuga, ac direptionem bonorum suorum perinde ac illi de quibus Paulus testificatus est, cum gaudio exceperunt. Nec eorum quisquam, quod equidem sciam, nisi fortasse unus aliquis in illorum manus incidens, hactenus quidem

(8) *Ἀλλὰ γάρ*. Particula γάρ loco suo demota est, inferius collocanda hoc modo: καὶ γὰρ φθάσας.

(9) *Μάντις καὶ ποιητῆς*. Poetam verti, primum quia poetæ cum vatis seu divinis magnam habent societatem. Vates enim oracula sua versibus edebant. Deinde quia Ægyptii poetica imprimis delectabantur, quod etiam notavit Eusebius. Porro nulli magis infensi erant Christianis, quam vates et harioli, et ejusmodi hominum genus, qui ad persecuendos Christianos populum concitabant, compositis in eam rem oraculis.

(10) *τὴν θρησκείαν τῶν δαιμόνων*. Delenda mihi videntur hæc verba, quippe quæ sensum turbant, et ab inepto scholiaste ascripta sunt ad explanationem vocis præcedentis.

jam ætatis virginem Apolloniam tunc comprehenderunt. Et maxillas quidem ejus verberantes, cunctos ei dentes excusserunt. Accenso autem extra urbem rogo, minabantur vivam se illam combusturos, nisi una cum ipsis impia verba pronuntiaret. At illa veniam deprecari paulisper visa, atque interrim dimissa, celeriter in ignem insiliit et conflagravit. Præterea Serapionem quemdam cum in adibus suis deprehendissent, acerbissimis tormentis excruciarunt, et membris omnibus contractum ex cœnaculo precipitem dejecerunt. Porro nusquam, non per viam publicam, non per angiportus incedere, aut noctu aut interdium nobis licebat: cum omnes ubique et assidue clamitarent, quicunque impia illa verba proferre abnuisset, eum illico trahendum esse, et flammis ultricibus absumendum. Et hæc quidem diutissime viguerunt ad hunc 238 modum. Secuta deinde seditio et bellum civile miseris excipiens, crudelitatem qua in nostros grassati fuerant, in ipsos mutuo convertit. Ac nos quidem paululum respiravimus, dum illorum cessaret furor. Sed continuo imperii illius erga nos benignissimi mutatio nobis iuncta est: et gravissimus nobis minarum terror intentabatur. Jamque aderat edictum imperatoris, illud ipsum fere quod a Domino nostro prædictum est, horribilium ac terribile exhibens, adeo ut ipsi etiam electi, si fieri posset, scandalum paterentur. Omnes certe miram in modum exterriti sunt. Ac multi quidem ex illustrioribus, præ metu statim occurrerunt. Alii qui rem publicam administrabant, ipsa actuum suorum necessitate pertracti veniebant. Alii a notis et familiaribus adducebantur: et nominatim citati, ad impura et profana sa-

(11) Τῆς ἀσεβείας κηρύγματα. Quænam fuerint illæ voces, difficile est dicere, quas ἀθέους φωνάς vocavit Dionysius supra in epistola ad Germanum, et δόσσημα ῥήματα vocat in hac epistola.

(12) Ἐφέστιον. Nicephorus legit Ἐφέσιον, pessime. De hoc Serapione Beda et Usuardus ad 14 Novembris, ubi eum sub Decio passum esse affirmant; sed melius dixissent sub Philippo. Nam Dionysius in hac ad Fabium epistola diserte testatur, Serapionis aliorumque martyria ante Philippi imp. obitum accidisse. Idem error in omnibus martyrologiis admissus est de Apollonia virgine, quam sub Decio passam dicunt die 9 Februarii.

(13) Τῆς βασιλείας ἐκείνης τῆς εὐμενεστέρως. Philipp. scilicet imp. mors, qui æquissimum se ac benignissimum erga Christianos præstitit. Igitur illa quæ proxime a Dionysio commemorata sunt, ultimo Philippi imperatoris anno contigerunt. Quod etiam notavit Dionysius in principio hujus epistolæ, ubi dicit persecutionem anno integro ante edictum imp. Decii Alexandriæ cœptam fuisse. At Christophorus nihil penitus hic vidit, qui μεταβολὴν τῆς βασιλείας, interpretatur mutationem animi imperatoris erga Christianos. Christophoroni errorem secutus est Baronius ad annum Christi 253, cap. 102.

(14) Ἀποφαῖνον. Παραδραχὺ cod. Reg., quem ubique secutus est Stephanus. In Chronico Georgii Syncelli, ubi hæc epistola Dionysii refertur, scriptum est ἢ παρὰ βραχὺ, nequaquam meliore sensu. At in nostris codicibus Maz., Med., Fuk. ac Savilii pro παραδραχὺ scribitur ἀποφαῖνον, longe rectius ut equidem existimo. Ait enim Dionysius edictum

πυρὰν δὲ νήσαντες πρὸ τῆς πόλεως, ζῶσαν ἠπειλὸν κατακαῦσαι, εἰ μὴ συνεκφωνήσειεν αὐτοῖς τὰ τῆς ἀσεβείας κηρύγματα (11). Ἡ δὲ ὑποπαρατησαμένη βραχὺ καὶ ἀνεθείσα, συντόνως ἐπεκήθησεν εἰς τὸ πῦρ, καὶ καταπέλεκται. Σαραπίωνά τε καταλαβόντες ἐφέστιον (12), σκληραῖς βασάνοις αἰκισάμενοι, καὶ πάντα τὰ ἄρθρα διακλάσαντες, ἀπὸ τοῦ ὑπερφύου πρηγῆ κατέρριψαν. Οὐδεμία δὲ ὀδὸς, οὐ λεωφόρος, οὐ στενωπὸς ἡμῖν βάσιμος ἦν, οὐ νύκτωρ, οὐ μεθήμεραν, ἀεὶ καὶ πανταχοῦ πάντων κεκραγόντων, εἰ μὴ τὰ δύσσημά τις ἀνυμνοῖ ῥήματα, τοῦτον εὐθέως δεῖν σύρεσθαι τε καὶ πῖμπρασθαι. Καὶ ταῦτα ἐπολὺ μὲν τοῦτον ἔκμασε τὸν τρόπον. Διαδεξαμένη δὲ τοὺς ἀθλοὺς ἢ στάσις, καὶ ὁ πόλεμος ὁ ἐμφύλιος, τῆν καθ' ἡμῶν ὀμότητα πρὸς ἀλλήλους αὐτῶν ἐτραφέ.

B Καὶ σμικρὸν μὲν προσανεπνεύσαμεν, ἀσχολίαν τοῦ πρὸς ἡμᾶς θυμοῦ λαβόντων· εὐθέως δὲ ἡ τῆς βασιλείας ἐκείνης τῆς εὐμενεστέρως (13) ἡμῖν μεταβολὴ διήγγελαται, καὶ πολλὸς ὁ τῆς ἐφ' ἡμᾶς ἀπειλῆς φόβος ἀνετείνετο. Καὶ δὴ καὶ παρῆν τὸ πρόσταγμα, αὐτὸ σχεδὸν ἐκεῖνο οἷον τὸ προῤῥηθὲν ὑπὸ τοῦ Κυρίου ἡμῶν ἀποφαῖνον (14) τὸ φοβερώτατον, ὡς, εἰ δυνατὸν, σκανδαλίσαι καὶ τοὺς ἐκλεκτοὺς. Πλὴν πάντες γε κατεπήχησαν. Καὶ πολλοὶ μὲν εὐθέως τῶν περιφανεστέρων, οἱ μὲν ἀπήντων διεδότες, οἱ δὲ δημοσιεύοντες (15), ὑπὸ τῶν πράξεων ἤγοντο, οἱ δὲ ὑπὸ τῶν ἀμφ' αὐτοὺς ἐφελικοντο· ὀνομασί τε καλούμενοι, ταῖς ἀνάγκαις καὶ ἀνίεροις θυσίαις προσήσαν, οἱ μὲν, ὠχρῶντες καὶ τρέμοντες, ὥσπερ οὐ θύσαντες, ἀλλ' αὐτοὶ θύματα καὶ σφάγια τοῖς εἰδύλοις ἐσόμενοι, ὡς ὑπὸ πολλοῦ τοῦ περισσώτους δήμου χλεῦν αὐτοὺς ἐπιφέρεσθαι, καὶ δήλους μὲν εἶναι πρὸς πάντα δειλοὺς ὑπάρχοντας, καὶ πρὸς τὸ θενά-

illud Decii adeo terribile fuisse, ut tempora illa Antichristi longe omnium terribilissima representare quodammodo videretur.

(15) οἱ δὲ δημοσιεύοντες. Christophorus hunc Dionysii locum ita vertit: *Alii ex privatis aedibus in publicum raptati, ad delubra ducuntur a magistratibus.* Quæ interpretatio, nec verbis nec sensui Dionysii ullo modo convenit. Ego δημοσιεύοντας idem esse censeo ac τὰ δημόσια πράττοντας, id est decuriones et magistratus. Hi enim cum allatum esset edictum imperatoris Decii, quo omnes di s immortalibus sacrificare jubebantur, convenire in curiam ex more, ibique edictum ipsum dum recitaretur, stantes audire necesse habebant, ut scribit Joannes Chrysostomus non uno in loco. Ita primi omnium decuriones statim post recitatum imp. Decii edictum diis sacrificarunt, cum ex necessitate officii sui ad curiam convenissent. Sane πράξεις de actu et administratione magistratum sumitur apud Eusebium in lib. viii, cap. 11, et apud Aristidem in orat. funebri in Alexandrum, τὰ δ' εἰς πράξεις τε καὶ πολιτείας, etc. Chrysostomus homilia 83 in Matthæum, τοὺς τὰ πολιτικά πράττοντας vocat decuriones. Potest etiam verbum δημοσιεύοντας explicari de his qui in foro seu in publico versabantur. Atque id fortasse rectius fuerit, hoc modo: *Alii qui in publico versabantur, rebus ipsis, et reliquorum exemplo, ad sacrificandum ducebantur.* Occurrit hæc vox apud Aristidem in laudatione funebri Alexandri: Καὶ ὅπως μὴ δημοσιεῖοι, ἢ παρὰ τοῖς δυνάστασις ἂν ἦν, ἢ ἐν αὐτῇ τοῦ βασιλέως οἴκῳ.

και καὶ πρὸς τὸ θῦναι· οἱ δὲ τινες ἐτοιμότερον τοῖς ἄριστοις προσέτρεχον, ἰσχυριζόμενοι (16) τῇ θρασυτητι τὸ μὴδὲ πρότερον Χριστιανὸν γεγονέναι. Περὶ ὧν ἡ τοῦ Κυρίου πρόβησις ἀληθεστάτη, ὅτι δυσκόλως σωθήσονται. Τῶν δὲ λοιπῶν οἱ μὲν εἶποντο τοῦτοις ἑκατέροις, οἱ δὲ ἐφευγον, οἱ δὲ ἤλισκοντο. Καὶ τούτων οἱ μὲν ἄχρι δεσμῶν, καὶ φυλακῆς χωρήσαντες· καὶ τινες καὶ πλείονας ἡμέρας καθειρηθέντες, εἶτα καὶ πρὶν εἰς δικαστήριον εἰσελθεῖν, ἐξωμόσαντο, οἱ δὲ καὶ βασάνους ἐπὶ ποσὶν ἐγκρατερήσαντες, πρὸς τὸ ἐξῆς ἀπέειπον. Οἱ δὲ σταβροὶ καὶ μακάριοι στυλοὶ τοῦ Κυρίου, κραταιωθέντες ὑπ' αὐτοῦ, καὶ τῆς ἰσχυρᾶς ἐν ἑαυτοῖς πίστεως ἀξίαν καὶ ἀνάλογον δύναμιν καὶ καρτερίαν λαθόντες, θαυμαστοὶ γεγονάσιν αὐτοῦ τῆς βασιλείας μάρτυρες. Ὡν πρῶτος Ἰουλιανός, ἀνθρώπος ποδαγρός, μὴ στήναι, μὴ βαδίσει δυνάμεως, σὺν ἑτέροις δύο τοῖς φέρουσι αὐτὸν, προσήχθη. Ὡς ὁ μὲν ἕτερος, εὐθὺς ἠρνήσατο· ὁ δ' ἕτερος Κρονίου ὀνόματι, ἐπίκλην δὲ Εὔνου, καὶ αὐτὸς ὁ πρεσβύτερος Ἰουλιανός, ὁμολογήσαντες τὸν Κύριον, διὰ πάσης τῆς πόλεως μεγίστης οὐσίας, ὡς ἴσται, καμῆλαις ἐποχούμενοι καὶ μετέωροι μαστιγούμενοι, τέλος ἀσέστου πυρὸς (17), περιεχυμένου τοῦ δήμου πανθὸς, κατεκάλησαν. Στρατιώτης τε αὐτοῖς ἀπαγομῆνοι παραστάς, καὶ τοῖς ἐφουβρίζουσιν ἐναντιωθεὶς, ἐκδοησάντων ἐκεῖνων, προσαχθεὶς ὁ ἀνδρείοτατος ὀπλομάχος τοῦ Θεοῦ Βησάς, κὰν τῷ μεγάλῳ πολέμῳ τῷ περὶ τῆς εὐσεβείας ἀριστεύσας, ἀπετημήθη τὴν κεφαλὴν· καὶ τις ἕτερος τὸ μὲν γένος Αἰθίως, τὴν δὲ προσγορητὴν ἄμα καὶ τὴν εὐλογίαν ἀληθῆς Μάκαρ (18), προτροπῆς αὐτῷ πολλῆς ὑπὸ τοῦ δικαστοῦ πρὸς ἀρνήσιν γενομένης, οὐχ ὑπαχθεὶς, ζῶν καταπέφλεκται. Ἐπίμαχος τε μετ' αὐτοῖς καὶ Ἀλέξανδρος, μετὰ πάλιν (19) ὃν ἔμειναν δεσμῶται χρόνον, μυρίας διεκνήσαντες ἀλγηδόνας, ξυστήρας, μαστίγας, πυρὸς ἀσέστου καὶ οὗτοι διεχύθησαν. Καὶ σὺν αὐτοῖς γυναῖκες τέσσαρες· Ἀμμωνάριον τε ἀγία παρθένος, πάνυ φιλονεικῶς αὐτὴν ἐπιπέλεστον τοῦ δικαστοῦ βασανίσαντος, ὅτε προαποφνημαμένην ὡς μηδὲν ὧν ἐκείνος κελεύοι, φθέγγεαιτο, ἀληθεύσασα τὴν ἐπαγγελίαν, ἀπήχθη· αἱ δὲ λοιπαὶ, ἡ σεμνοπρεπεστάτη πρεσβύτις Μερκουρία, καὶ ἡ πολύπαις μὲν, οὐχ ὑπὲρ τὸν Κύριον δὲ ἀγαπήσασα ἑαυτῆς τὰ τέκνα Διονυσία (20), καὶ Ἀμμωνάριον ἑτέρα, καταεισεσθέντος εἰς ἀνήνυτον ἐπιβασανίζειν καὶ ὑπὸ γυναικῶν ἠττάσθαι, ὁ δὲ ἡγεμόνος, σιδήρῳ τεθνῶσι, μηκέτι βασάνων πει-

crificia accedebant: nonnulli quidem pallidi ac tremebundi, quasi non sacrificaturi, sed ipsi potius victimarum loco idolis immolandi essent. Adeo ut a circumstante multitudine deriderentur: quippe qui palam omnibus ostenderent, se tam ad moriendum, tum ad sacrificandum pusillo animo esse. Alii vero promptius ad aras accurrebant, audacter affirmantes nunquam se antea Christianos fuisse. De quibus verissime prædixit olim Dominus, ejusmodi homines ægre salutem consecuturos. Cæteri autem partim allerutros eorum quos diximus sequebantur, partim se in fugam dabant, partim comprehendebantur. Ex quibus nonnulli cum usque ad vincula et custodiam progressi essent, quidam etiam plures dies in carcere persitissent, prius tamen quam in iudicium inducerentur, fidem ejurarunt. Nonnulli vero cum aliquandiu tormenta fortiter sustinuisent, ad reliqua quæ intentabantur supplicia animos desponderunt. Verum beati illi ac stabiles columnæ Domini, ab ipso confirmati, et fidei suæ robori congruentes et ex æquo respondentem vim atque constantiam nacti, admirabiles regni illius testes effecti sunt. Quorum Julianus, vir podagræ doloribus constructus, qui nec stare poterat nec incedere, una cum duobus aliis qui ipsum portabant, adductus est. Horum alter statim negavit. Alter nomine Cronion, qui Eunus cognominabatur, nec non et senex ipse Julianus, cum Christum confessi essent, per universam urbem, quæ quidem, ut nostis, maxima est, camelis insidentes, flagris sublimes verberati, tandem ardentissimo igne, circumfusa totius populi multitudine, consumpti sunt. Miles vero qui ipsis dum ad supplicium ducerentur astabat, et contumeliam inferentes propulerat, Besas nomine, conclamante adversus eum populo in jus adductus est. Ubi fortissimus Dei pugnator, cum in magno illo pro pietate certamine strenue se gessisset, securi percussus est. Alius item oriundus ex Libya, et vocabulo et divina benedictione vere Macar, cum a iudice omnibus modis sollicitatus ut Christum negaret, flecti nunquam potuisset, vivus comburitur. Post hos Epimachus et Alexander, cum post diuturnum carceris horrorem in quo vincti permanserant, ferreos ungues, flagra ac mille dolorum genera pertulissent, vivæ calcis incendio etiam ipsi colliquefacti perierunt. Eundem cum ipsis exitum

(16) Ἰσχυριζόμενοι. Positum est pro δισχυριζόμενοι.

(17) Ἀσέστου πυρὸς. Potest etiam verti *vivæ calcis incendio*. Sic infra de Epimacho et Alexandro dixit, πυρὸς ἀσέστου διεχύθησαν. Pro quo Nicephorus habet τὴν αὐτῶν. In *Menæo* ad diem 30 Octobris, ubi mentio fit horum martyrum Juliani, Cronionis et Macarii, legitur ἀσέστου ζέοντος κατ' αὐτῶν ἐκχυθέντος.

(18) Καὶ τὴν εὐλογίαν ἀληθῆς Μάκαρ. Alludit Dionysius ad verba illa Christi in Evangelio, *Beati estis, cum persecuti vos fuerint homines*, etc., quod tamen non vidit Christophorus. Qui etiam in eo hallucinatus est, quod Macarium hunc facit Afrum pro Libyco. Eleganter autem Rufinus hunc Dionysii

locum ita vertit: *Alius quidam vir nominis sui Macarius, gente Libycus*. Sic enim Latini loquuntur, ut Trebellius Pollio in *Aureola*, et Lampridius in *Commodo*.

(19) Μετὰ πολλῶν. Sic in codd. Medicæo ac Maz. Fuk. et Savil. et apud Georgium Syncellum legitur; quæ lectio magis placet quam vulgati μετ' οὐ, et Rufini auctoritate confirmatur. In codice Regio legitur etiam ὃν ἐνέμειναν, etc. Quæ lectio si vera est, omnino abesse oportet negativam illam particulam.

(20) Διονυσία. Post hæc verba addidi ex Rufino καὶ Ἀμμωνάριον ἑτέρα. Quatuor enim mulieres illas fuisse supra dixit Dionysius.

sortitæ sunt quatuor mulieres. Ammonarium quidem virgo sanctissima, cum a iudice diutissime torta fuisset, ingenti cum pertinacia propterea quod palam prædixerat, nihil eorum quæ iudex iusserat prolaturam se esse, pollicitationem suam executioni mandans, ad supplicium abducta est. Residua vero, Mercuria scilicet anus imprimis veneranda, et Dionysia, plurimorum quidem liberorum mater, sed quæ pignora sua minori quam Dominum charitate complexa est : et alia rursus Ammonarium : cum præfectum jam puleret eas ulterius incassum torquere, et a feminis superari, gladio cæcæ sunt, nullis prius tormentis subditæ. Etenim earum princeps et æntesiguana Ammonarium, pro omnibus tormenta pertulerat. Heron et Ater et Isidorus, Ægyptii, cunq̄ue illis Dioscorus puer, annos circiter quindecim natus, iudicij oblati sunt. Et cum iudex primum ante alios adolescentem Dioscorum, partim sermonibus ut flexibilem decipere, partim tormentis ut mollem ac tenerum cogere tentavisset, ille nec persuasionibus cessit nec tormentis. Reliqui crudelissime verberati, cum cruciatus fortiter sustinuisent, igni etiam ipsi sunt traditi. Dioscorum vero qui in omnium conspectu inclaruerat, et qui ad omnia interrogata sapientissime responderat, admiratus iudex dimisit, spatium se illi ad pœnitentiam concedere affirmans ob ætatis infirmitatem. Et nunc nobiscum versatur divinius Dioscorus, in majus ac diuturnius certamen reservatus. Sed et Nemesion quidam, etiam ipse Ægyptius, primum quidem falso accusatus fuerat tamquam socius et contubernalis latronum. Postea vero cum apud centurionem hanc calumniam a se utique alienissimam depulisset, delatus quod Christianus esset, ad præfectum vincus adducitur. At ille iniquissimus iudex, postquam cum duplo gravioribus quam reliquos latrones tormentis ac verberibus affecisset, inter latrones iussit incendi. Et sic vir beatissimus similitudine Christi honoratus est. Porro universos simul militum manipulos Ammon scilicet Zeiso, Ptolemæus et Ingenuus, cumque illis senex Theophilus, ante prætorium stabant. Et cum quidam ob Christianam religionem in iudicium inductus, jamjamque negaturus Christum videretur, illi astantes dentibus stridere, vultu innuere, manus extendere, ac totius simul corporis motus gestusque edere cœperunt. Cumque omnium in se oculos convertissent, priusquam ab aliquo comprehenderentur, ipsi ad subsellium accurrentes, Christianos se esse professi sunt. Quo facto præfectus et assessores qui in

(21) Καὶ Ἀτήρ. Apud Georgium Syncellum et Nicophorum legitur Ἀστήρ. In Rufino, *Arsinus*. In veteri *Martyrologio Romano*, quod magna parte desumptum est ex Rufino, *Arsenius* dicitur 19 Kal. Januariæ.

(21') Σύνταγμα στρατιωτικόν. Turma militum vertit Rufinus, quem secutus est Christophorus. Ego manipulum seu contubernium malim interpretari. Quidam suspicari possent, hos milites fuisse apparitores seu officiales præfecti Augustalis, eo quod stetisse dicuntur ante prætorium. Ego tamen potius crediderim legionarios milites fuisse, ex ea legione quæ ad custodiam urbis Alexandrinæ erat deputata, et quæ præfecto Augustali parebat. Præfectus enim Augustalis non solum civilia negotia, sed etiam rem militarem eo tempore curabat. In

D veteri *Martyrologio Romano*, natalis horum martyrum ponitur die 13 Kalendas Januariæ.

(22) Ἐπὶ τὸ βᾶθρον. Subsellium intelligi videtur, in quo sedebat reus cum a iudice interrogaretur, hodie sellulam vocamus. In *Actis* passionis Phileæ martyris ambon dicitur seu pulpitum. Sic enim incipiunt *Acta* illa : *Imposito ergo Philea super ambonem, Culcianus preses dixit.*

(23) Θριαμβεύοντος αὐτούς. Rufinus vertit : *Deo ita triumphante per sanctos suos.* Apparet igitur eum legisse θρι. δι' αὐτούς, etc. Rufinum secuti sunt Musculus et Christophorus. Videndum tamen, ne Dionysius θριαμβεύοντος αὐτούς τοῦ Θεοῦ dixerit, pro θριαμβεύειν ποιῶντος, quod omnino verum puto. Sic βασιλεύειν usurpat Gregorius Naz.

consilio aderant, metu perterriti sunt. Ac rei quidem ipsi ad ea quæ perpessus erant promptissimi et confidentissimi cernebantur, iudices autem ipsi contremiscebant. Isti igitur ex prætorio evanescentes processerunt, exsultantes ob fidei confessionem, cum Deus per ipsos gloriose triumpharet. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΒ΄.

Περὶ ὧν ἄλλων ὁ Διονύσιος ἱστορεῖ (Nic. H. E. v, 31).

« Ἄλλοι δὲ πλεῖστοι κατὰ πόλεις καὶ κώμας ὑπὸ τῶν ἔθνων διεσπάσθησαν· ὧν ἱερός παραδειγματος ἔνεκεν ἐπιμνησθήσομαι. Ἰσχυρίων ἐπετρόπευέ τινας ἀρχόντων ἐπὶ μισθῷ. Τοῦτον ὁ μισθοδότης ἐκέλευε θύσαι, μὴ πειθόμενον ὑβρίζον, ἐμμένοντα προσηλάκιζεν· ὑφίσταμένου, βακτηρίαν μεγίστην λαβὼν, διὰ τῶν ἐντέρων καὶ τῶν σπλάγχχνων διώσας, ἀπέκτεινε. Τί δεῖ λέγειν τὸ πλῆθος τῶν ἐν ἐρημίαις καὶ ὄρεσι πλανηθέντων, ὑπὸ λιμοῦ καὶ δίψης καὶ κρύους, καὶ νόσων καὶ ληστῶν καὶ θηρίων διεφθαρμένων; ὧν οἱ ὑπεργενόμενοι, τῆς ἐκείνων εἰς ἐκλογῆς καὶ νίκης μάρτυρες. Ἐν δὲ καὶ τούτων εἰς δήλωσιν ἔργων παραθήσομαι. Χαίρημων ἦν ὑπέργηρος τῆς Νείλου καλουμένης ἐπίσκοπος πόλεως. Οὗτος εἰς τὸ Ἀράβιον ὄρος (24) ἔμα τῆ συμβίῳ ἑαυτοῦ φυγῶν, οὐκ ἐπανέληλυθεν. Οὐδὲ ἠδυνήθησαν ἰδεῖν οὐκέτι, καίτοι πολλὰ διερευνησάμενοι οἱ ἀδελφοί, οὔτε αὐτοὺς, οὔτε τὰ σώματα εὑρον (25). Πολλοὶ δὲ οἱ κατ' αὐτὸ τὸ Ἀραβικὸν ὄρος ἐξανδραποδισθέντες ὑπὸ βαρβάρων Σαρακηνῶν (26), οἱ μὲν μάλιστα ἐπὶ πολλοῖς χρήμασιν ἐλυτρώθηγτο, οἱ δὲ μέχρι νῦν οὐδέπω. Καὶ ταῦτα διεξῆλθον οὐ μάτην, ἀδελφεῖ, ἀλλ' ἵνα εἰδῆς, ὅσα καὶ ἴλικά δεινὰ παρ' ἡμῖν συνέθη· ὧν οἱ μᾶλλον πεπειραμένοι, πλεῖστοι ἀν εἶδεῖν. » Εἶτα τούτοις ἐπιφέρει μετὰ βραχέα λέγων· « Αὐτοὶ τοίνυν οἱ θεοὶ μάρτυρες παρ' ἡμῖν, οἱ νῦν τοῦ Χριστοῦ πάρεδροι καὶ τῆς βασιλείας αὐτοῦ κοινωνοί, καὶ μέτοχοι τῆς κρίσεως αὐτοῦ καὶ συνδικάζοντες αὐτῷ, τῶν παραπειχωμένων ἀδελφῶν τινὰς ὑπευθύνους τοῖς τῶν θυσίων ἐγκλήμασι γενομένους, προσελάβοντο. Καὶ τὴν ἐπιστροφὴν καὶ μετάνοιαν αὐτῶν ἰδόντες, δεκτὴν τε γενέσθαι δυναμένην τῷ μὴ βουλομένῳ καθόλου τὸν θάνατον τοῦ ἀμαρτωλοῦ ὡς τὴν μετάνοιαν, δοκιμάσαντες, εἰσεδέξαντο καὶ συνήγαγον καὶ συνέστησαν (27), καὶ προσευχῶν αὐτοῖς καὶ ἐσιτάσεων ἐκοινωνήσαν (28). Τί οὖν

(24) *Εἰς τὸ Ἀράβιον ὄρος.* Mens est ita dictus cuius meminit Herodotus, quem Ptolemæus et alii Troicum vocant. Male ergo Christophoronus *montem Arabiæ* vertit. Paulo post *Arabicus* dicitur, ob vicinitatem Arabum ita nominatus.

(25) *Ὅτε τὰ σώματα εὑρον.* Ultima vox deest in codice Regio, prorsusque otiosa est ac superflua. Syncellus quoque eam vocem non habet, sed ejus loco αὐτῶν, non male.

(26) *Σαρακηνῶν.* Hic locus vel ob id unum notandus est, quod mentio fit Saracenorum. Nam ex scriptoribus quorum opera ad nos pervenerunt, nullus, ut puto, Dionysio Alexandrino antiquior Saracenos nominavit. Anni quidem Marcellinus in libro xiv scribit se mentionem fecisse Saracenorum in *Actibus* principis Marci. Spartianus quoque in *Nigro* Saracenorum mentionem facit, et ab iis Romanos milites victos esse dicit; quod in tempora divi Marci conferri potest.

(27) *Συνήγαγον καὶ συνέστησαν.* Eadem Dionysii verba refert Nicephorus cap. 4, quæ Langus ita vertit: *Explorata patientia atque comprobata, in Ecclesiam eos admiserunt, et ad hunc modum recessum locum suum dederunt.* Eodem modo Christo-

A

De aliis a Dionysio commemoratis.

« Sed et alii complures per oppida et vicosa gentilibus discerpti sunt: ex quibus unum exempli gratia commemorabo. Ischyron mercede conductus procurator erat cujusdam magistratum gerentis. Hic ab eo cujus rem procurabat, jussus idolis immolare, cum minime obtemperaret, primum injuria affectus est. Postea cum in eadem sententia perstaret, variis ab eodem vexatus est contumeliis. Quæ omnia cum patienter sustineret, ille prægrandi sude correpta transfixum per media viscera hominem interfecit. Jam quid opus est commemorare multitudinem eorum, qui in montibus ac per solitudinem oberrantes, fame et siti, frigore ac morbis, et latronum aut bestiarum incursu oppressi interiere? Ex quibus hi qui supersuerunt incolentes, testes 241 sunt electionis illorum atque victoriæ. Unicum duntaxat facinus ad declarandam rei veritatem hic adjiciam. Chæremone erat quidam grandævus, Nili urbis episcopus. Hic una cum conjuge in Arabicum montem fuga delatus, non ulterius reversus est. Et fratres quamvis accurate omnia perscrutati, nec ipsos posthac, nec ipsorum cadavera reperire potuerunt. Porro multi in Arabico illo monte a barbaris Saracenis capti, et in servitutem redacti sunt. Ex quibus alii soluto ingenti pretio vix tandem redempti, alii nondum hactenus redimi potuerunt. Atque hæc non frustra, frater charissime, a me commemorata sunt, sed ut scias quæ et quam gravia nobis mala contigerint. Quæ profecto melius intelligunt ii, qui magis experti sunt. » Et paucis interpositis hæc subjungit: « Cæterum, inquit, hi divini martyres, qui nunc assessores sunt Christi et regni illius consortes, ac judicii participes una cum ipso judicaturi, dum hic apud nos essent, quosdam e Fratribus lapsos, et

phoronus interpretatus est, *recipiunt in Ecclesiam, conventus cum illis celebrant, ineunt societatem,* etc. Sed hanc interpretationem equidem probare non possum. Quomodo enim martyres qui in carcere tenebantur stricti, lapsos in Ecclesiam admittere poterant? Adde quod non id juris competebat martyribus, sed soli episcopo cujus officium erat penitentes reconciliare. Martyribus vero intercedere tantum pro lapsis, et commendatitias litteras scribere licebat. Apparet igitur ita vertendum esse hunc locum ut vertimus. Quanquam vox συνέστησαν aliter etiam explicari potest, passive scilicet pro *simul consistere*. Sic Dionysius apud Eusebium in lib. vii, cap. 9, *μόλις παρακαλούμενος συνεστάει ταῖς προσευχαῖς ἀνέχετα.* Et Eusebium in libro vi, cap. 3, de Origene, *οὐδὲ πώποτε προὔρραπη κατὰ τὴν εὐχὴν αὐτῷ συστῆναι.*

(28) *Καὶ προσευχῶν αὐτοῖς... ἐκοινωνήσαν.* Duplex erat communio in Ecclesia: alia orationis, alia sacramentorum. Et orationum quidem communio penitentibus post certum temporis spatium indulgebatur. Communio vero corporis Christi, non nisi reconciliatis post longas penitentiarum moras tandem impertiebatur. Vides canones 11, 12 et 13

idolis sacrificasse convictos, susceperunt: et conversionem illorum ac pœnitentiam cernentes, cum judicassent eam placere posse illi qui peccatoris pœnitentiam mavult quam mortem, eos admiserunt et collegerunt, atque in cœtum suum receperunt, et in orationibus ac cibo cum iisdem communicarunt. Quid ergo nobis, fratres, de his suadetis? Quid nos agere debemus? Utrum sententiæ martyrum accedemus, et rem ab illis iudicatam seu potius gratiam concessam tuebimur, et cum iis quos illi miseratione persecuti sunt benigne agemus? Quæ ipsi sententiæ illorum discussores ac iudices ordinem constitutum evertemus, Dei ipsius indignationem provocabimus? Atque hæc Dionysius consulto videtur adjecisse, loquens de iis qui persecutionis tempore præ infortuna animi lapsi fuerant.

CAPUT XLIII.

De Novato, cujusmodi moribus fuerit, et de ejus hæresi.

Etenim Novatus, Ecclesiæ Romanæ presbyter, arrogantia adversus eos elatus, quasi nulla spes salutis ipsis posthac superesset, tametsi omnia explerent 242 quæ ad sinceram conversionem puramque confessionem pertinent, propriæ ejusdem sectæ eorum qui timore mentis elati seipsos Catharos cognominarunt, auctor exstitit. Ob quam rem cum Romæ congregata esset synodus, in qua sexaginta quidem episcopi, presbyteri vero ac diaconi multo plures convenerunt; cumque in provinciis antistites quid agendum esset seorsum consultasset, hujusmodi decretum cunctis promulgatum est: Novatum quidem et eos qui una cum ipso sese insolentius extulerant, et quicunque inhumanissimæ et a fraterna charitate alienæ ejus opinionioni consentire præsumperant, alienos ab Ecclesia habendos esse; fratres vero qui in calamitatem inciderant, pœnitentiæ remediis curandos esse et confovendos. Exstant adhuc epistolæ Cornelii Romanorum episcopi ad Fabium Antiochensis Ecclesiæ præsulem missæ: in quibus et Romanæ synodi gesta, et omnium per Italiam et Africam aliasque locorum illorum provincias sententiæ declarantur. Aliæ præterea Latino sermone conscriptæ exstant

concilii Nicæni. Ex quibus apparet, communionem orationis pœnitentibus fuisse ultimum ac proximum gradum ad communionem sacrorum mysteriorum. Et hæc quidem de communione publica intelligenda sunt, qua concedebatur pœnitentibus, ut palam cum omni populo in ecclesia orarent. Sed in hoc Dionysii loco de privata communione sermo est, quam video a nonnullis confundi cum publica. Privatam autem communionem voco, quæ a privatis, non autem ab episcopo, cujus id jus pontificiumque erat, certæ personæ concedebatur. Exempli gratia, quando confessores et martyres, lapsos intercessionem ac misericordiam ipsorum implorantes benigne excipiebant, et ut una secum Deum orarent, permittebant. Hæc communio licet a martyribus et presbyteris (plerique enim martyrum erant ex clero) lapsis fuisset indulta, nihil juris illis dabat: sed tantum instar præjudicii erat, ut ab episcopo postea admitterentur ad publicam in ecclesia orationis communionem. De ejusmodi privata com-

A ἡμῖν, ἀδελφοί, περὶ τούτων συμβουλευέστε; τί ἡμῖν πρακτέον; Σύμφηφοι καὶ ὁμωγνώμονες αὐτοῖς καταστῶμεν, καὶ τὴν κρίσιν αὐτῶν καὶ τὴν χάριν φυλάξωμεν, καὶ τοῖς ἐλεηθεῖσιν ὑπ' αὐτῶν χρηστευσώμεθα, ἢ τὴν κρίσιν αὐτῶν ἀδικῶν ποιησώμεθα (29), καὶ δοκιμαστὰς αὐτοῦς τῆς ἐκεῖνων γνώμης ἐπιστήσωμεν, καὶ τὴν χρηστότητα λυπήσωμεν, καὶ τὴν τάξιν ἀνασκευάσωμεν; Ἐ ταῦτα δὲ εἰκότως ὁ Διονύσιος παρατέθειται, τὸν περὶ τῶν ἐξησθενηκότων κατὰ τὸν τοῦ διωγμοῦ καιρὸν ἀνακινῶν λόγον.

An contra iudicium illorum irritum faciemus, nos constituemus; clementiam dolore afficiemus, ordinem constitutum evertemus, Dei ipsius indignationem provocabimus? Atque hæc Dionysius consulto videtur adjecisse, loquens de iis qui persecutionis tempore præ infortuna animi lapsi fuerant.

B

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΓ'.

Περὶ Νοοῦδτου, οὗτος τις ἦν τὸν τρόπον, καὶ περὶ τῆς κατ' αὐτὸν αἰρέσεως (Nic. II. E. vi, 3).

Ἐπειδὴ περὶ τῆ κατὰ τοῦτον ἀρθεῖς ὑπερφηανία Νοοῦδτου τῆς Ῥωμαίων Ἐκκλησίας πρεσβύτερος, ὡς μηκέτ' οὔσης αὐτοῖς σωτηρίας ἐλπίδος, μηδ' εἰ πάντα τὰ εἰς ἐπιστροφὴν γησιαν καὶ καθαρὰν ἐξομολόγησιν ἐπιτελοῖεν, ἰδίας αἰρέσεως τῶν κατὰ λογισμοῦ φυσίωσιν καθαρῶς ἑαυτοῦς ἀποφηγάντων, ἀρχηγὸς καθίσταται. Ἐφ' ᾧ συνδῶος μεγίστης ἐπὶ Ῥώμῃ συγκροτηθείσης, ἐξήχοντα μὲν τὸν ἀριθμὸν ἐπισκόπων, πλείονων δ' ἔτι μᾶλλον πρεσβυτέρων τε καὶ διακόνων, ἰδίως τε κατὰ τὰς λοιπὰς ἐπαρχίας τῶν κατὰ κώραν ποιμένων περὶ τοῦ πρακτέου διασκευασμένων, δόγμα παρίσταται τοῖς πᾶσι (30), τὸν μὲν Νοοῦδτον ἅμα τοῖς αὐτῷ συνεπαρθεῖσι, τοὺς τε συνευδοκεῖν τῇ μισαδέλφῳ καὶ ἀπανθρωποτάτῃ γνώμῃ τάνδρως προαιρουμένων, ἐν ἄλλοτρίοις τῆς Ἐκκλησίας ἡγεῖσθαι, τοὺς δὲ τῇ συμφορᾷ περιπεπτωκότας τῶν ἀδελφῶν, ἴσθαι καὶ θεραπεύειν τοῖς τῆς μετανοίας φαρμάκοις. Ἦλθον δ' οὖν εἰς ἡμᾶς ἐπιστολαὶ Κορνηλίου Ῥωμαίων ἐπισκόπου πρὸς τὸν τῆς Ἀντιοχείων Ἐκκλησίας Φάβιον, δηλοῦσαι τὰ περὶ τῆς Ῥωμαίων συνδῶος καὶ τὰ δέξαντα πᾶσι τοῖς κατὰ τὴν Ἰταλίαν καὶ Ἀφρικὴν καὶ τὰς αὐτῶν χώρας· καὶ ἄλλαι πάλιν Ῥωμαϊκῆ φωνῇ συντεταγμέναι, Κυπριανοῦ καὶ τῶν ἄμ' αὐτῷ κατὰ τὴν Ἀφρικὴν, δι' ὧν τὸ καὶ αὐτοῦς συνευ-

munione intelligendus est Eusebii locus in lib vi, cap. 5, de Origene, quem paulo ante citavi; et alter in lib. iv, cap. 14; item locus ex epistola Cornelii ppæ, infra cap. 43, ubi de Moyse presbytero, qui Novatianum a communione sua repulit. Item locus Sulpicii Severi in lib. iii *De vita Martini*. Vide F. Florentem ad titulum 7, *De translatione episcopi*.

(29) Ἐ δὲ δικὸν ποιησώμεθα. Sic codd. Maz., Med., Fuk. et Savil., quomodo etiam legitur in *Chronico Georgii Syncelli*; quam scripturam meliorem puto. Textus vulgatus, ἀδεκτον. Mox verba illa καὶ τὸν θεὸν παροξύνουμεν exprinximus, quippe quæ nec in nostris codicibus Maz., Med. et Fuk., nec apud Syucellum legerentur.

(30) Δόγμα παρίσταται τοῖς πᾶσι. Rufinus vertit: *Decretis significatur quid factu opus esset*. Reliqui tamen interpretes, Langum dico, Musculum et Christophorsonum, vertunt, *decernitur ab omnibus*, rectius, ni fallor. Sequitur enim paulo post τὰ δέξαντα πᾶσι, etc.

δοκῆν ἰὼ δεῖν τυγχάνειν ἐπικουρίας τοὺς πεπειρα-
 σμένους ἐνεφαίνετο· καὶ τῷ χρῆμα· εὐλόγως τῆς καθ-
 αλικῆς Ἐκκλησίας ἐκκήρυκτον ποιήσασθαι τὸν τῆς αἰ-
 ρέσεως ἀρχηγόν, πάντας τε ὁμοίως τοὺς συναπαγο-
 μένους αὐτῷ. Ταῦταις ἄλλη τις ἐπιστολὴ (31) συνήκτο
 τοῦ Κορνηλίου, περὶ τῶν κατὰ τὴν σύνοδον ἀρεσάν-
 των, καὶ πάλιν ἑτέρα, περὶ τῶν κατὰ Νοούατον πρα-
 χθέντων· ἀφ' ἧς καὶ μέρη παραθέσθαι οὐδὲν ἂν κωλύοι,
 ἵπως εἶδειν τὰ κατ' αὐτὸν οἱ τῆδε ἐντυγχάνοντες τῆ
 γραφῆ. Τὸν δὲ οὖν Φάβιον ἀναδιδάσκων ὁποῖός τις ὁ Νο-
 οῦατος ἐγεγόνει τὸν τρόπον, αὐτὰ δὴ ταῦτα γράφει ὁ
 Κορνήλιος· « Ἴνα δὲ γνῶς ὅτι πρόβηται ὀρεγόμενος τῆς
 ἐπισκοπῆς ὁ θαυμασίος οὗτος, καὶ κρύπτων ἐνεαυτῷ τὴν
 προσητῆ ταύτην αὐτοῦ ἐπιθυμίαν ἐλάνθανεν, ἐπικα-
 λῦματι τῆς αὐτοῦ ἀπονοίας τῷ καταρχᾶς σὺν αὐτῷ
 τοὺς ὁμολογητὰς ἐσχηκέναι χρώμενος, εἰπεῖν βούλο-
 μαι. Μάξιμος πρεσβύτερος (32) τῶν παρ' ἡμῖν, καὶ
 Οὐρβανός, δις τὴν ἐξ ὁμολογίας δόξαν ἀρίστην καρ-
 πωσάμενοι, Σιδωνίος τε καὶ Κελερίνος, ἀνὴρ δὲ πάσας
 βασάνους διὰ τὸν τοῦ Θεοῦ ἔλεον καρτερικώτατα δι-
 ενέγκας (33), καὶ τῆ βῶμῃ τῆς αὐτοῦ πίστεως, τὸ
 ἀσπενὲς τῆς σαρκὸς ἐπιβρώσας, κατὰ κράτος νενίκη-
 κε τὸν ἀντικείμενον· οὗτοι δὲ οὖν οἱ ἄνδρες κατανοή-
 σαντες αὐτὸν, καὶ καταφωράσαντες τὴν ἐν αὐτῷ παν-
 ούργειαν τε καὶ καλιμβόλιαν, τὰς τε ἐπιτοκίας καὶ
 ψευδολογίας, καὶ τὴν ἀκοινωνησίαν αὐτοῦ καὶ λυκο-
 φιλίαν, ἐπανήλθον εἰς τὴν ἀγίαν Ἐκκλησίαν, καὶ
 ἅπαντα αὐτοῦ τὰ τεχνάσματα καὶ πονηρέματα ἃ
 ἐκ πολλοῦ ἔχων ἐν ἑαυτῷ ὑπεστέλλετο, παρόντων
 ἱκανῶν τοῦτο μὲν ἐπισκόπων, τοῦτο δὲ πρεσβυτέρων
 καὶ λαϊκῶν ἀνδρῶν παμπόλων, ἐξήγγειλαν ἀποδορᾶ-
 μοι καὶ μεταγινώσκοντες, ἐφ' οἷς πεισθέντες τῷ
 δολερῷ καὶ κακοῦθει θηρίῳ, πρὸς ὄλιγον χρόνον τῆς
 Ἐκκλησίας ἀπελείφθησαν. » Ἐἶτα μετὰ βραχέα φη-
 σίν· « Ἀμήχανον ὄσην, ἀδελφὲ ἀγαπητὲ, τροπὴν καὶ
 μεταβολὴν ἐν βραχεὶ καιρῷ ἐθεασάμεθα ἐπ' αὐτοῦ
 γεγενημένην. Ὁ γάρ τοι λαμπρότατος, καὶ δι' ὄρκων
 ροδερῶν τιων πιστούμενος τὸ μηδ' ὄλως ἐπισκοπῆς
 ὀρέγεσθαι, ἀφηνίδιον ἐπίσκοπος ὡσπερ ἐκ μαγγάνου
 τινός (34) εἰς τὸ μέσον βιβθελίς ἀναφαίνεται. Οὗτος

(31) Ἐκκλησίαις τις ἐπιστολὴ. Hanc Cornelii episto-
 lam, cum priore illa cuius supra mentio ab Eusebio
 facta est, confundere videtur Rufinus, qui duas tan-
 tum Cornelii epistolas agnoscit. At Hieronymus in
 libro *De scriptoribus ecclesiasticis*, quatuor nume-
 rat. Verum Eusebius hoc loco tres duntaxat Cor-
 nelii recenset epistolas : primam ad Fabium Antio-
 chensem episcopum de Romana synodo, deque Ita-
 liæ et Africæ episcoporum consensu ; secundam de
 decretis synodi : tertiam de facinoribus Novatiani
 ad eundem Fabium Antiochenæ urbis episcopum :
 et qua luculentissimum testimonium hic profert
 Eusebius. Et prima quidem ac tertia, Græco ser-
 mone a Cornelio scriptæ videntur : idque multis
 argumentis probari potest. Cum enim Eusebius ex
 tertia epistola plurima adducat testimonia, nusquam
 dicitea ex Latino sermone in Græcum fuisse trans-
 lata, quod tamen perpetuo monere consuevit, quoties
 Latini scriptoris testimonium citat : exempli
 gratia, cum locos profert ex Tertulliani *Apologético*,
 aut cum epistolas principum Romanorum. Deinde
 Eusebius ipse in hoc capite satis innuit, primam il-
 lam Cornelii ad Fabium epistolam scriptam fuisse
 Græco sermone. Postquam enim de illa commemo-

PATROL. GR. XX.

A epistolæ Cypriani et aliorum antistitum qui cum
 ipso in Africa congregati sunt. Ex quibus colligi-
 tur, ipsis etiam placuisse ut subveniretur iis qui in-
 tentationem inciderant, utque auctor nefariæ opi-
 nionis simul cum iis qui ad partes ipsius descive-
 rant, ab Ecclesiæ catholicæ consortio merito ab-
 dicaretur. His adjuncta erat alia ejusdem Cornelii
 epistola, de his quæ in synodo decreta fuerant : et
 rursus alia de facinoribus Novati ; ex qua nihil ob-
 stat quominus hic aliqua inseramus, ut historice
 nostræ lectores ea quæ ad Novatum pertinent per-
 spicue cognoscant. Igitur cornelius Fabium docens
 cujusmodi ingenio ac moribus fuisset Novatus, ita
 scribit : « Atque ut scias qualiter admirandus ille
 vir episcopalis loci cupiditate jampridem inceasus,

B et præcipitem illam ambitionem suam tegens, diu
 omnes latuerit ; dum confessores quos statim ab
 initio sibi sociaverat, velamentum vesaniæ obten-
 dit, deinceps tibi edisseram. Maximus Ecclesiæ
 nostræ presbyter, et Urbanus : ambo ex fidei
 confessione egregiam jam secundo laudem adepti ;
 Sidonius etiam et Celerinus, vir qui cuncta
 tormentorum genera per Dei misericordiam 243
 fortissime sustinuit, et qui fidei suæ constantia
 infirmitatem corporis sui roborans, adversarium
 penitus debellavit : hi omnes cum illum tandem
 cognovissent, et fraudem ejus ac versutiam, per-
 jurgia quoque atque mendacia, et abhorrentem ab
 omni societate feritatem, et lupinam quamdam in
 eo amicitiam deprehendissent, ad sanctam Eccle-
 siam reversi sunt : cunctasque illius præstigias, ac
 nequitiam, quam jam pridem intra se occultans,
 sese interim submittebat, præsentibus aliquot epi-
 scopis ac presbyteris et laicis compluribus evulga-
 runt : ingemiscentes ac dolentes, quod a fraudu-
 lenta illa malignaque bestia inducti, aliquanto tem-
 poris spatio ab Ecclesia recessissent. » Et paulo
 post addit : « Mirabilem quamdam, frater charis-
 sime, conversionem in eo mutationemque brevi
 temporis articulo factam conspeximus. Nam egre-

navit, addit conjunctam ei fuisse aliam Latino ser-
 mone scriptam epistolam Cypriani. Quod quidem
 non adderet, nisi Cornelii epistola superius memo-
 rata diverso sermone scripta fuisset.

D (32) Μάξιμος πρεσβύτερος. De hoc Maximo pres-
 bytero, Urbano et Sidonio confessoribus, qualiter
 relicto Novatiano ad Ecclesiam catholicam reversi
 sint, vide epistolam Cornelii papæ ad Cyprianum.
 Fuit etiam eodem tempore alter Maximus presby-
 ter Ecclesiæ Romanæ, quem Novatianus legatum in
 Africam misit ad Cyprianum una cum Machæo et
 aliis : sed Cyprianus eos a communionē sua remo-
 vit. Postea schismatici Maximum hunc episcopum
 in Africa fecere, ut docet Cyprianus in epistola ad
 Cornelium.

(33) Καρτερικώτατα διενέγκας. Ita in codice Medi-
 cæo pro vulgato διαγύσας, scribitur ; apud Georgium
 Syncellum, διενεγκῶν. Sed Mazarinus codex asti-
 pulatur Medicæo ; item Fuketianus et Savilianus.

(34) Ὅσπερ ἐκ μαγγάνου τινός. Hoc loco ἐκ μαγ-
 γάνου idem est quod ἀπὸ μηχανῆς, quæ proverbialis
 locutio frequens est apud Græcos. Nam μάγγα-
 νον idem est ac machina. Quod miror nec a hu-
 sculo, nec a Christophorsono animadversum fuisse.

gius ille vir, qui tremendis quibusdam sacramentis affirmaverat se episcopatum non concupiscere, repente tanquam ex machina quadam in melium projectus, episcopum apparuit. Et is qui se doctorem et ecclesiasticæ disciplinæ propugnatores sebat, cum episcopatum sibi a Deo minime concessum rapere ac vindicare conaretur, duos deploratæ salutis homines sibi socios adunxit, ut eos in exiguam ac vilissimam Italiæ partem mitteret, atque illinc accitos tres episcopos, homines plane rudes ac simplices, fraudulenta quadam molitione deciperet; constantissime affirmans ipsos quamprimum Romam proficisci oportere, ut omnis underunque orta discordia, ipsorum una cum aliis episcopis interventu atque arbitrio sedaretur. Qui cum advenissent, homines, ut jam diximus, simplicioris ingenii, nec in his perditorum hominum artibus ac fallaciis satis triti: eos ille a quibusdam sui similibus quot ad id comparaverat, inclusos hora decima, et temulentos et crapula oppressos, adumbrata quadam et inani manu impositione episcopatum sibi tradere per vim cogit: eumque nullo sibi jure competentem per fraudem atque insidias vindicat.

(35) *Ὁὐς παραγενομένων.* Theodoretus in libro *m Hæreticarum fabul.*, cap. 5, scribit, Novatianum ipsum in Italiam profectum esse, ut episcopos illos Romam adduceret: deinde cum in vicum quemdam una cum tribus illis episcopis pervenisset, coegisse eos ut sibi manum imponerent: idque illos conquestos esse, cum Romam venissent. Sed hæc narrationem refellit Cornelii epistola.

(36) *Ἐκτροχῆ τινι καὶ ματαλῶ χειροθεσίᾳ.* Adumbratam et cassam illam Novatiani ordinationem vocat Cornelius, quod facta esset ab alterius provincie episcopis, non ab iis qui consecrandi pontificis Romani jus habebant, cujusmodi erant Ostiensis, Tiburtinus et alii: quod a temulentis facta, quod per vim, quod hora diei decima, quod non præsentem populo nec clero, quod denique alio jam episcopo legitime ordinato. Porro cum Cornelius ipse, tum hic, tum in epistola ad Cyprianum testetur, Novatianum a tribus episcopis consecratum fuisse, miror quod scribit Pacianus in epistola 2 ad Sempronianum: *An Novatianus, quem absentem epistola episcopum finxit? quem consecrante nullo linteata sedes accepit.* Et paulo post de eodem ita loquitur: *Sine consecratione legitimum episcopum factum, ideoque nec factum, per epistolam eorum qui se confessores esse simularent.* Ex quibus Paciani verbis colligi videtur, Novatianum absentem fuisse ordinatum episcopum per epistolam quorundam confessorum, eodem modo quo magistratus a principe mandari solebant per epistolam. Linteatam vero sedem appellat Pacianus pontificalem cathedram, eo quod linteis sterneretur. Quod etiam testatur Augustinus, epist. 203, *in futuro Dei judicio, nec absides gradatæ, nec cathedræ velatæ.* Idem testatur epistola synodica episcoporum Ægypti quam refert Albanasius in *Apologia*: *Πῶς δὲ οἱ τὸν θρόνον τὸν ἐστολισμένον ἐπισκοπικῶς ὀδύρομενοι,* etc. Cæterum Pacianus ita cum Cornelio conciliari potest, si dicamus Novatianum, primo quidem a confessoribus in carcere positum episcopum per epistolam designatum fuisse: postea vero a tribus illis episcopis ordinatum.

(37) *Ὁ ἐκοινωνήσαμεν λαϊκῶ.* Optime Rufinus vertit hunc locum, et in communionem laicam, populo etiam pro hoc interpeniente, susceptus est. Quibus verbis innuit Cornelius, episcopum illum

ἄλλοι οἱ δὲ δογματιστῆς, ὁ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐπιστήμης ὑπερασπιστῆς, ὁπτηνίκα παρασπᾶσθαι τε καὶ ὑπαρκᾶζειν τὴν μὴ δοθεῖσαν αὐτῷ ἀνωθεν ἐπισκοπὴν ἐπεχειρεῖ, δύο αὐτῷ κοινωνοὺς ἀπεγνωκότας τῆς αὐτῶν σωτηρίας ἐπελέξατο· ὡς ἀν εἰς βραχὺ τι μέρος καὶ ἐλάχιστον τῆς Ἰταλίας ἀποστελλῆ, κάκειθεν ἐπισκόπους τρεῖς, ἀνθρώπους ἀγροίκους καὶ ἀπλουστάτους, πλαστῆ τινι ἐπιχειρήσει ἐξαπατήσῃ, διαβεβαιώμενος καὶ δισχυρίζόμενος δεῖν αὐτοὺς ἐν τάξει παραγενέσθαι εἰς Ῥώμην, ὡς δῆθεν πᾶσα ἡγετοδοταῦν διχαστασία γεγυυῖται, σὺν καὶ ἐτέροις ἐπισκόποις καὶ αὐτῶν μεστευδόντων, διαλυθῆ. Οὐδὲ παραγενομένους (35), ἅτε δὴ, ὡς ἐφθῆμεν λέγοντες, ἀνθρώπους ἀπλουστέρους περὶ τὰς τῶν πονηρῶν μηχανὰς τε καὶ βραδουργίαν, συγκλεισθέντας ὑπὸ τινων ὁμοίων αὐτῷ τεταγμένων ἀνθρώπων, ὡρᾶ δεκάτῃ μεθύοντας καὶ κραυπαλῶντας, μετὰ βίας ἠνάγκασεν εἰκονικῆ τινι καὶ ματαλῶ χειροθεσίᾳ (36) ἐπισκοπὴν αὐτῷ δοῦναι· ἦν ἐνέδρα καὶ πανουργία, μὴ ἐπιθάλλουσαν αὐτῷ ἐκδικεῖ. Ἐξ ὧν εἰς μετ' οὐ πολὺ ἐπανῆλθεν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, ἀποδυρόμενος καὶ ἐξομολογούμενος τὸ αὐτοῦ ἀμάρτημα· ᾧ καὶ ἐκοινωνήσαμεν ὡς λαϊκῶ (37), ὑπὲρ αὐτοῦ δεηθέντος παντὸς τοῦ παρόντος

qui Novatianum cum aliis duobus collegis ordinaverat, a se depositum esse, et in laicorum ordinem redactum. Cum enim excommunicare illum vellet, utpote nefarii schismatis auctorem, a populo rogatus idem Cornelius, laicam eum communionem induisit, id est, ut inter laicos communicaret, permisit. Reliqui vero episcopi qui Novatianum ordinaverant, non solum depositi, verum etiam a communionem totius Ecclesie separati sunt. Ita Cyprianus in epistola ad Antonianum de Trophimo loquens episcopo, qui cum schisma fecisset in Ecclesia Romana, postea confessus errorem, et turbam fratrum quos abduxerat secum, in Ecclesiam reducens, a Cornelio susceptus est. Sic tamen, inquit, *admissus est Trophimus, ut laicus communicet, non quasi locum sacerdotis usurpet.* Hunc Trophimum illum ipsum esse existimo de quo in hac epistola loquitur Cornelius, unum ex iis qui Novatianum ordinaverant. Nam Cyprianus illum sacerdotem, id est episcopum, vocat; et fraternitatem prius ab Ecclesia abstraxisse testatur; deinde reversum cum humilitate veniam petiisse, et a Cornelio ad laicam communionem susceptum. Porro alter ex episcopis qui Novatianum ordinarunt, Evaristus fuisse videtur, ut colligo ex epistola Cornelii papæ, quæ inter Cypriani epistolas 48 habetur. In *Actis* suppositis martyri Novatiani quæ citantur ab Eulogio in lib. vi, Novatianus episcopus Romæ factus esse dicitur a duobus episcopis, Marcello Aquileiensi et Agamemnone Trevirensi. Cæterum in codice Mæz., Med., Fuk. et Savilli legitur *ἐκοινωνήσαμεν ὡς λαϊκῶ*: quam scripturam amplexus est Christophorus. Mos olim fuit, ut laici post Eucharistiam ab episcopo acceptam, ei osculum darent. Hieronymus in epistola 62, adversus Joannem Hierosolymitanum: *Quisquamne tibi invitus communis est? Quisquamne extenta manu vertit faciem, et inter sacras epulas Judæ osculum porrigit? Paulus Diaconus De vitis PP. Emeritensium, cap. 7, de Fideli episcopo loquens: Vade, inquit, communica, et da nobis osculum. Vale fac omnibus, quia iturus es tamen, et domi tue sub omni festinatione dispone; et si desideras remedium pœnitentiæ percipe. Qui mox accepta pœnitentiâ, dispositaque domo sua, valescians cunctis, sequenti nocte migravit a corpore.*

λαοῦ (38). Καὶ τῶν λοιπῶν δὲ ἐπισκόπων διαδόχους A
 εἰς τοὺς τόπους ἐν οἷς ἦσαν χειροτονήσαντες, ἀπο-
 στάλαμεν. Ὁ ἐκδικητὴς οὖν τοῦ Εὐαγγελίου (39), οὐκ
 ἤπιστοτο ἓνα ἐπίσκοπον δεῖν εἶναι ἐν καθολικῇ Ἐκ-
 κλησίᾳ (40)· ἐν ἧ οὐκ ἠγνόει, πῶς γάρ; πρεσβυτέ-
 ρους εἶναι τεσσαράκοντα ἕξ (41), διακόνους ἑπτὰ, ὑπο-
 διακόνους ἑπτὰ, ἀκολουθοὺς δύο καὶ τεσσαράκοντα,
 ἑξοριστάς δὲ καὶ ἀναγνώστας ἅμα πωλυροὺς, δύο καὶ
 πενήκοντα, χήρας σὺν θλιβομένοις (42) ὑπὲρ τὰς
 χιλίας πεντακοσίας, οὓς πάντας ἡ τοῦ Δεσπότητος χά-
 ρις καὶ φιλανθρωπία διατρέφει. Ὅν οὐδὲ τοσοῦτο
 πλῆθος καὶ οὕτως ἀναγκαῖον ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, διὰ
 τῆς τοῦ Θεοῦ προνοίας πλουσίας τε καὶ πληθύνου
 ἀριθμῶς μετὰ μεγίστου καὶ ἀναριθμητοῦ λαοῦ, ἀπὸ
 τῆς τοιαύτης ἀπογνωσίας τε καὶ ἀπαγορεύσεως ἐν-
 τρεπέει (43) τε καὶ ἀνεκαλέαστο εἰς τὴν Ἐκκλησίαν. »
 Καὶ αὐθις μεθ' ἑτέρα τούτοις προστίθησι ταῦτα· B
 « Φέρε δὴ ἐξῆς εἰπωμεν, τίσιν ἔργοις ἡ τίσει πολι-
 τείας τεθαβρῆκώς, ἀντεποιήθη τῆς ἐπισκοπῆς· Ἄρα
 γὰρ δὲ τὸ ἐξ ἀρχῆς ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἀνιστρέφεται, καὶ
 τελῶς ἀγῶνας ὑπὲρ αὐτῆς ἀγωνίσασθαι, καὶ ἐν
 κινδύνῳ πολλοὺς τε καὶ μεγάλους ἕνεκα τῆς θεοσε-
 βείας γαγονέαι; ἀλλ' οὐκ ἔστιν. Ὅ γὰρ ἀφορμὴ τοῦ
 παύσαι γέγονεν ὁ Σατανᾶς, φοιτήσας εἰς αὐτὸν καὶ
 οὐκ ἔχων ἐν αὐτῷ χρόνον ἱκανόν. Ὅς βοηθούμενος ὑπὸ
 τῶν ἑποριστῶν, νόσῳ περιπεσὼν χαλεπῇ, καὶ ἀπο-
 θνήσκειν ὅσον οὐδέποτε νομιζόμενος, ἐν αὐτῇ τῇ κλίνῃ
 ἤκειτο, περιχυθεὶς (44) Ἐλαθεν· ἐλ γὰρ χρῆ λέγειν τὸν

Nec multo post unus ex illis episcopis ad Ecclesiam
 rediit, delictum suum cum lamentis ac fletibus con-
 fiteus. Quem nos, cum universus populus pro illo
 intercessisset, ad communionem 244 laicam su-
 scipimus. Reliquis etiam duobus episcopis succes-
 sores ordinavimus, eosque in loca illorum direxi-
 mus. Ergo ille Evangelii vindex, ignorabat unum
 episcopum esse oportere in Ecclesia catholica. In
 qua tamen sciebat (quomodo enim illud nescire po-
 tuisset?) presbyteros quidem esse quatuor et qua-
 draginta; septem autem diaconos totidemque sub-
 diaconos: acoluthos duos et quadraginta: exorci-
 stas et lectores cum ostiariis quinquaginta duos:
 viduas denique cum infirmis et egentibus plusquam
 mille et quingentas. Quibus universis gratia et be-
 nignitas Dei alimenta suppeditat. Et tamen tanta
 B tamque necessaria in Ecclesia multitudo: cœtus
 ille divinæ Providentiæ copiis opulentus et nume-
 rosus, cum immenso ac pene innumerabili populo,
 ab hujusmodi desperatione et audacia illum deter-
 rere et ad Ecclesiam revocare non potuit. » Paucis
 deinde interjectis, hæc addit: « Agedum, inquit,
 exponamus deinceps, quibus operibus et cujusmodi
 conversatione confusus, ad episcopalem locum aspi-
 raverit. An ideo fortasse quod ab initio in Ecclesia
 versatus est, et multa pro ejus defensione certa-
 mina subivit, multisque et gravissimis periculis
 religionis causa conflictatus est? Minime id quidem.

(38) Παῖτος τοῦ παρόντος λαοῦ. Sic in cold. C
 Max., Med., Fuk. et Sav., necnon apud Syncellum
 legitur. Editi om. παρόντος.

(39) Ὁ ἐκδικητὴς οὖν τοῦ Εὐαγγελίου. Hæc
 ironice dicuntur de Novatiano, qui se assertorem
 Evangelii Christi esse jactabat, ut docet Cyprianus
 in epistola prima ad Cornelium. Exstat hodie liber
 Novatiani *De cibis Judaicis*, quem ille sic inscri-
 psit, plebi in Evangelio persistenti.

(40) Ἐνα ἐπίσκοπον δεῖν εἶναι ἐν καθολικῇ
 Ἐκκλησίᾳ. Eadem verba leguntur in epistola Cor-
 nelii papæ ad Cyprianum, ubi confessores, relicto
 Novatiano ad Ecclesiam redeuntes, his verbis usi
 esse dicuntur: *Nec enim ignoramus unum Deum
 esse; unum Christum esse Dominum, quem confessi
 sumus; unum Spiritum sanctum: unum episcopum
 in catholica Ecclesia esse debere.* Ubi Ecclesia ca-
 tholica specialiter appellatur Romana, eo quod
 radix sit et matrix Ecclesiæ catholicæ, ut ait Cy-
 prianus in epistola ad Cornelium. Sic catholicam D
 Ecclesiam idem Cyprianus in epistola ad Antonia-
 num initio vocat Romanam, ut jam sciret te secum,
hæc ei, cum catholica Ecclesia communicare.

(41) Πρεσβυτέρους εἶναι τεσσαράκοντα ἕξ. Ex
 hoc loco colligi potest, quot basilicas tunc Romæ
 habuerint Christiani. Cum enim singuli presbyteri
 suas regerent basilicas, si 46 fuerunt presbyteri,
 totidem basilicas fuisse dicendum est. Certe Opta-
 tus in lib. II Romæ 40 et amplius fuisse testatur ba-
 silicas sub tempora persecutionis Diocletiani. *Non
 enim, inquit, grex aut populus appellandi fuerant
 pauci, qui inter 40. et quod excurrit basilicas, lo-
 cum ubi colligerent non habebant.* Ubi Optatus lo-
 quitur de basilicis quæ Romæ erant tempore per-
 secutionis Diocletiani, id est, annis circiter quin-
 quaginta post epistolam Cornelii papæ; non au-
 tem de basilicis quæ Romæ erant sua ætate, id est,
 anno Christi 378, ut scripsit Blondellus in *Apolo-*

gia, pag. 223. Vide Baronium ad annum Christi 57,
 quem frustra refellere conatur Blondellus loco
 laudato.

(42) Χήρας σὺν θλιβομένοις. Occurrit hæc vox
 in epistola cleri Romani ad clerum Carthaginen-
 sem de secessu Cypriani: *Sive vidua, sive thlibo-
 meni qui se exhibere non possunt, sive hi qui in car-
 ceribus sunt, sive exclusi a sedibus suis, utique ha-
 bere debent qui eis ministrent.* Male vulgo editum
 est *clidomeni*, pejusque ab aliis emendatum *clino-
 meni*. Scribendum enim procul dubio est *thlibomeni*,
 id est *indigentes*, ut vertit Rufinus, vel ii qui se
 exhibere non possunt, ut explicat clerus Romanus.
 Cyprianus in epist. 4 vocat pauperes et indigentes
 qui laborant. Joannes Chrysostomus in Homilia 67
 in Matthæum, ait Ecclesiam Antiochenam sua
 ætate, tametsi mediocres reditus possideret, plus-
 quam tria millia viduarum et virginum aluisse
 quotidie, præter hospites, leprosos et vinctos; præ-
 ter clericos, quibus vestem ac cibaria suppedita-
 bat.

(43) Ἐρέτρεψε. Apud Georgium Syncellum le-
 gitur ἐπέστρεψε, minus recte. Codex Fuk. habet
 ἀνέστρεψε.

(44) Περιχυθείς. Recte Rufinus *perfusum* vertit.
 Nam qui ægri in lecto baptizabantur, cum mergi a
 sacerdote non possent, aqua duntaxat perfunde-
 bantur. Itaque hujusmodi baptismus parum solem-
 nis ac minus perfectus habebatur, quippe qui non
 sponte, sed mortis metu susceptus videretur ab
 hominibus delirio laborantibus, et nullo amplius
 sensu præditis. Accedit quod, cum baptismus pro-
 prie mersionem significet, ejusmodi perfusio vix
 baptismus dici poterat. Quamobrem clinici (sic
 enim vocabantur qui ejusmodi baptismum acceper-
 rant) ad presbyterii gradum promovendi vetantur
 canone 12 concilii Neocæsariensis. Hujusmodi ba-
 ptismum hominis in lecto decumbentis et animam

Quippe cui causam atque initium credendi præbuit Satanus in ipsum ingressus, atque in ipso aliquandiu commoratus. Cumque ab exorcistis foveretur, in morbum gravissimum collapsus, dæm jamjamque moriturus creditur, in ipso in quo jacebat lectulo perfusus, baptismum suscepit, si tamen hujusmodi baptismum suscepisse dicendus est. Sed neque postquam liberatus est morbo, reliqua percepit quæ juxta ecclesiasticam regulam percipi debent, neque ab episcopo consignatus est. Hoc autem signaculo minime percepto, quo tandem modo Spiritum sanctum potuit accipere? Et aliquanto post: « Qui persecutionis, inquit, tempore præ metu ac nimia vivendi cupiditate presbyterum se esse negavit. Admonitus enim et rogatus a diaconis, ut ex cubiculo in quo seipsum incluserat, egres- sus, fratribus auxilio indigentibus succurreret, tantum abfuit, ut hortantibus diaconis morem gereret. Quin potius ira et indignatione porritus, abiit ac discessit. Neque enim presbyterum se amplius velle esse respondit, 245 sed alterius philosophiæ desiderio teneri. » Paucis deinde transcurtis, hæc iterum subjungit: « Nam cum egregius ille vir

agentis, luculente describit Joannes Chrysostomus in homilia 60 *Ad catechumenos*, tomo II. Cyprianus tamen in epistola 76 baptismum hunc plenum ac legitimum esse censet, et clinicos nihilo inferiores esse ait iis qui sani baptismum in Ecclesia susceperunt.

(45) Κατὰ τὸν τῆς Ἐκκλησίας κανόνα. Qui in lecto decumbente baptismum acceperant, postquam ex morbo convalescent, episcopum adire necesse habebant, ut ea quæ ipsorum baptismo defuerant, suppleret. Vetus auctor de hæreticis non rebaptizandis, quem nuper una cum Cypriano edidit Nic. Rigaltius: *Aut si a minore clero per necessitatem traditum fuerit baptismus, eventum exspectemus, ut aut suppletur a nobis, aut a Domino splendens reservetur.* Novatianus itaque hic arguitur a Cornelio, quod cum urgente morbi necessitate in lecto baptizatus fuisset ab exorcistis qui illum curabant (hoc enim indicant verba ejus epistolæ), postea recuperata valetudine non adisset episcopum, ut reliqua baptismi solemnia suppleret, quod ecclesiastica regula præcipiebat. Certe in canone 47 concilii Laodicensis id diserte præcipitur, et in capite tricesimo octavo concilii Eliberitani.

(46) Τοῦ τε σφραγισθῆναι ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου. Rufinus hæc verba de signaculo chrismatis interpretatus est. Ego impositionem manuum intelligo, qua episcopi Spiritum sanctum baptizatis conferebant; quod sequentia manifeste declarant. Subdit enim Cornelius: Τούτου δὲ μὴ τυχόν, πῶς ἂν τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἔτυχε; Quamquam in manuscriptis codicibus Maz., Med. et Fuk. legitur τούτων δὲ μὴ τυχόν. Interpretationem nostram confirmat Cyprianus ad Jubaianum his verbis: *Quod nunc quoque apud nos geritur, ut qui in Ecclesia baptizantur, præpositis Ecclesiæ offerantur, et per nostram orationem et manus impositionem Spiritum sanctum consequantur, et signaculo Dominico consummentur.* Σφραγίσσει proprie est consignare. Consignare autem et manus imponere idem est, ut docet epistola Innocentii ad Decentium, cap. 5 et 6. Idem confirmat Marcus in *Vita Porphyrii* Gaiensis episcopi, cujus locum inferius adducemus. Ambrosius seu quis alius auctor est eorum librorum, in caput IV Epistolæ Pauli ad Ephesios: *Denique apud Ægyptum presbyteri consignant, si*

τοιούτων ελληθέναι. Οὐ μὴν οὐδὲ τῶν λοιπῶν ἔτυχε, διαφυγόν τὴν νόσον, ὧν χρὴ μεταλαμβάνειν κατὰ τὸν τῆς Ἐκκλησίας κανόνα (45), τοῦ τε σφραγισθῆναι ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου (46). Τούτου δὲ μὴ τυχόν, πῶς ἂν τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἔτυχε; » Καὶ πάλιν μετὰ βραχέα φησὶν: « Ὁ διὰ δειλίαν καὶ φιλοζῶϊαν ἐν τῷ καιρῷ τῆς διώξεως πρεσβύτερος εἶναι ἑαυτὸν ἀρνησάμενος. Ἄξιόμνητος γὰρ καὶ παρακαλούμενος ὑπὸ τῶν διακόνων, ἐν ἐξεληθῶν τοῦ οἰκίσκου ἐν ᾧ καθείρξεν ἑαυτὸν, βοηθήσῃ τοῖς ἀδελφοῖς (47), ὅσα θέμις καὶ ὅσα δυνατόν πρεσβυτέρῳ, κινδυνεύουσιν ἀδελφοῖς καὶ ἐπικουρίας δεομένοις βοηθεῖν, τοσοῦτον ἀπέσχε τοῦ πειθαρχῆσαι παρακαλοῦσι τοῖς διακόνοις, ὡς καὶ χαλεπαίνοντα ἀπέμεινε καὶ ἀπαλλάττεσθαι: μὴ γὰρ ἐτι βούλεσθαι πρεσβύτερος εἶναι ἐφη. Ἐτέρας γὰρ εἶναι φιλοσοφίας Ἐραστής. » Ὑπερβάς δ' ὀλίγα, τοῦτοις πάλιν ἐπιπέρι λέγων: « Καταλιπὼν γὰρ ὁ λαμπρὸς οὗτος τὴν Ἐκκλησίαν τοῦ Θεοῦ, ἐν ἧ πιστεύσας κατηξιώθη τοῦ πρεσβυτέρου (48) κατὰ χάριν τοῦ ἐπισκόπου τοῦ ἐπιθέontos αὐτῷ χεῖρας εἰς πρεσβυτέρου κλήρον: ἐς διακωλύμενος ὑπὸ παντὸς τοῦ κλήρου, ἀλλὰ καὶ λαϊκῶν πολλῶν (49), ἐπεὶ μὴ ἔξῃν ἦν τὸν ἐπὶ κλήρος διὰ νόσον περιχυθέντα, ὥσπερ καὶ οὗτος, εἰς κλήρον τινα

præsens non fuerit episcopus. Eadem habet auctor *Questionum Veteris et Novi Testamenti* inter Augustini opera editas, quæstione 101: *Nam in Alexandria et per totam Ægyptum, si desit episcopus, consecrat presbyter.* Scribe *consignat presbyter*, ut in supra citato Ambrosii loco. Porro hæc baptizatorum consecratio interdum fiebat cum chrismate, quoties scilicet aliquis, urgente morbi necessitate, baptizatus fuerat a minoribus clericis, nec chrismatus. Tunc enim episcopus, qui baptismi solemnia postmodum supplebat, chrismare simul et manus imponere necesse habebat. Qui vero perfectum baptismum acceperant, iis manus tantum imponebatur ab episcopo sine chrismatione, ut docet canon Arcaicanus. Quo pertinet vetus epigramma apud Cruterum pag. 1177, de Marca.

*Tuque sacerdotes docuisti chrismate sancto
Tangere bis nullum iudice posse Deo.*

Porro ut ad Novatiani baptismum redeamus, hinc manasse mihi videtur mos Novatianorum, qui in baptismo sacrum chrisma non adhibebant, teste Theodoro in Hb. III *Hæret. fabularum*, eo quod scilicet auctor ipsorum Novatianus baptismum sine chrismatione accepisset.

(47) Βοηθήσῃ τοῖς ἀδελφοῖς. Post has voces, in codicibus nostris Maz., Med., Fuk. et Saviliano, et apud Syncellum hæc adduntur: *ὅσα θέμις, καὶ ὅσα δυνατόν πρεσβυτέρῳ κινδυνεύουσιν ἀδελφοῖς καὶ ἐπικουρίας δεομένοις βοηθεῖν.* Quæ Rufinus legisse videtur in suo codice; vertit enim: *Scribit etiam de ipso, quod persecutionis tempore, cum in cellula quadam lateret, et a diaconis, ut moris est, subvenire in exitu catechumenis rogaretur, eum Paulo ante ubi legebatur ἐξεληθῶν τοῦ οἴκου restititimus οἰκίσκου, auctoribus iisdem codicibus et Georgio Syncello, Rufinus cellulam vertit.*

(48) Πιστεύσας κατηξιώθη τοῦ πρεσβυτερίου. Hinc apparet Novatianum prono gradu presbyterum fuisse ordinatum, omissis diaconatus et subdiaconatus ordinibus: qui mostum fuit in Ecclesia, ut docet exemplum Origenis, Paulini Nolani et aliorum. Nota sunt etiam exempla Ambrosii Mediolanensis, et Nectarii Constantinopolitani, qui et neophytis ordinati sunt episcopi.

(49) Διακωλύμενος ὑπὸ παντὸς τοῦ κλήρου, ἀλλὰ καὶ λαϊκῶν πολλῶν. Presbyteri olim ab e, i corpi of

γενέσθαι (50), ἤξιωσε συγχωρηθῆναι αὐτῷ τοῦτον ἄλλον χειροτονῆσαι. » Ἐπεὶ ἄλλο τι τούτοις χειριστον προσέθησι τῶν τοῦ ἀνδρός ἀποπημάτων, λέγων οὕτως : Ποίησας γὰρ τὰς προσφορὰς, καὶ διανέμων ἰσάσῃ τὸ μέρος, καὶ ἐπιδιδούς τοῦτο (51), ὁμνύειν, ἐν τῷ εὐλογεῖν, τοὺς ταιλαιπώρους ἀνθρώπους ἀναγκάζει, κατέχων ἀμφοτέραις ταῖς χερσὶ τὰς τοῦ λαβόντος, καὶ μὴ ἀφείξῃ ἔστ' ἂν ὁμνύοντες εἰπωσι

dinari non poterant sine consensu cleri et populi. Ac de populi quidem suffragio in electione presbyterorum, testantur Patres concilii Nicæni in epistola synodica ad episcopos Ægypti, ubi de clericis qui se a Meletii schismate puros atque integros servaverant, ita præcipiunt : *Εἰ δὲ τινὰ ποτε συμβαλὴ ἀναπαύσασθαι τῶν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, τυχικαῦτα συναναβαίνειν εἰς τὴν τιμὴν τοῦ τετελευτηκότος τοῦς ἔστι προσληφθέντας, μόνον εἰ ἄξιοι φαίνονται, καὶ ὁ λαὸς αἰροῖτο συνεπιπέφικτοντος αὐτοῖς καὶ ἐπισφραγίζοντος τοῦ τῆς Ἀλεξανδρείας ἐπισκόπου.* Quæ verba Sozomenus de clericis intellexit, cum tamen de episcopis potius accipienda esse vidcantur. Nam cum Patres synodi Nicænæ contemplatione pacis stitissent, ut episcopi a Meletio schismatico ordinati in suo gradu remanerent, sed sine ulla functione episcopalis officii, nunc præcipiunt, ut si forte catholicus episcopus ab Alexandrinæ urbis episcopo ordinatus obierit, tum Meletianus, qui a synodo sub ea conditione quam dixi susceptus est, in locum mortui succedat, dummodo plebs eum elegerit, et episcopus Alexandrinus electionem ejus confirmaverit. Sed et ex aliis locis ejusdem epistolæ satis colligitur, necessarium fuisse populi suffragium in ordinatione clericorum. Utant enim eadem epistola sanctissimi Patres, ne episcopis qui Meletio adhæserant, jus fasque sit proponendi nomina eorum qui ad ecclesiasticos ordines sunt promovendi : sed solis catholicæ Ecclesiæ episcopis, qui ab omni schismate integri semper fuissent, illud competere pronuntiant. Pontifices quippe annuntiabant populo nomina eorum qui ordinandi essent presbyteri vel diaconi, ut si quis forte haberet quod ordinandis objiceret, illud palam temeretur, sicut legitur in *Sacramentario* Gregorii Magni. Quam in rem singularis est locus B. Chrysostomi in homilia 18 in *Epistolam* II ad Corinthios : *Audi, inquit, quemadmodum apostolorum tempore, ipsi persæpe eos quibus præerat, consiliorum suorum socios adhibebant. Nam et cum septem diaconos crearent, ad plebem prius retulerunt : et cum Matthiam eligerent, de ea re cum omnibus qui tunc aderant tum viris quam mulieribus Petrus agitavit. Neque enim hoc imperium, in præsidium fastu et arrogantia, nec in subjacentium servili quadam demissione consistit, sed spirituale est : hoc præcipue excellens, quod pro vestra salutis cura plures labores suscipiat, non autem quod plus honoris requirat. Omnes enim tantam domum unam, Ecclesiam habitare ; omnes ut unum corpus affectos esse convenit. Denique adeo necessarium fuit plebs suffragium in electione presbyterorum, ut sæpenumero in Ecclesia plebs tumultuosus vociferationibus presbyterum aliquem ieri postularet et cogeret. Quod quidem Barcivone sibi evenisse testatur Paulinus in epistola sexta ad Severum. Idem de Piniano, Albinæ filio, refert Augustinus in epist. 225, ad Albinam. Jam vero cleri quoque consensum ad hoc fuisse necessarium docet vetus auctor *Questionum Veteris et Novi Testamenti*, cap. 101, ubi scribit presbyterum qui ordinandus est, perducii a diacono et offerri episcopo ; et sub testimonio diaconi ordinari. Sed testimonio, inquit, *diaconi fit presbyter.* Et paulo post : *l'educantur enim qui ordinandi sunt, ut dum lateri**

Ecclesiam Dei reliquisset, in qua post susceptum baptismum presbyteri gradum fuerat consecutus, idque per gratiam episcopi, qui manus illi imponens eum ad presbyterorum ordinem evexit. Cui cum universus clerus multique ex populo refragarentur, eo quod non liceret quemquam ex iis qui urgente vi morbi in lectulo perinde ac ille, perfusi fuissent, in clerum assumi ; postulavit ab iis epi-

eorum septi sunt, honore digni videantur. Fateor facti eorum esse, sed quasi officialis. Ab episcopo enim mittitur ut obsequium præbeat ordinando. Totum vero hunc ritum optime descriptum habemus in *Sacramentario* Gregorii Magni, pag. 236, ad quem locum vide quæ notavit Hugo Menardus, vir doctissimus.

(50) *Εἰς κλήρῳν τινα γενέσθαι.* Κλήρῳν ordinem seu gradum significat ministerii ecclesiastici. Ita κλήρῳν presbyterῳ paulo ante Cornelius dixit, et κλήρῳν ἐπισκοπῆς non semel vocant Eusebius et Irenæus, Epiphanius in heresi Meletianorum : *Οἱ δὲ ἀπὸ κληρικῶν ὑπάρχοντες διαφόρου κλήρου, presbyterῳ τε καὶ διακονίας καὶ ἄλλων.* Itaque hoc loco εἰς κλήρῳν τινα, id est, in quocunque clero. Sic certe loquitur vetus auctor *De hæreticis non rebaptizandis* : *Quod cum nullum sanæ mentis fidelium tenere, vel maxime nullum omnino in quocunque clero constitutum, ac multo magis episcoporum audere decet.* Rursus in eodem libro : *Imo magis hoc nomine etiam oneratur, licet fuerit antea fidelissimus, aut in clero aliquo constitutus.* Idem scriptor clerum distinguit in majorem et minorem. Et minorem quidem clerum appellat diaconos et reliquos inferiores ordines. Ut cum dicit, pag. 129 : *Aut si dicis hujusmodi hominem salvum non posse fieri, omnibus episcopis salutem adimimus, quos in periculis quam certissimis astringis, ut hominibus omnibus qui sub cura eorum agunt, et hac atque illac dispersis regionibus infirmantur, per semetipsos subvenire deberent ; quia cæteri homines minoris cleri iis qui periclitantur, hoc idem præstare non possunt.* Et multo clarius, pag. 134 : *Et ideo cum salus vestra in baptismo spiritus, quod plerumque cum baptismata aquæ conjunctum est, sit constituta, si quidem per nos baptismata tradetur, integre et solemniter et per omnia quæ scripta sunt assignetur, atque sine ulla ullius rei separatione tradatur : aut si a minore clero per necessitatem traditum fuerit, eventum expectemus, etc., ubi vides presbyteros ab hominibus minoris cleri aperte distingui. At enim minoris cleri homines ingrudente tantum necessitate baptismata conferre, quod presbyteris nequaquam convenit.*

(51) *Καὶ ἐπιδιδούς τοῦτο.* Proprium erat presbyteri officium, Eucharistiam et calicem fidelibus in manus tradere, idque ἐπιδιδόναι proprie dicebatur. Chrysostomus, homilia 46 in *Matthæum* : *Ὁὐδὲρῶς ἔτι τῷ ἱερῷ μόνῳ θεμῖς τὸ τοῦ αἵματος ἐπιδιδόναι ποτήριον.* Id est, *Non vides qualiter soli sacerdoti licet calicem Domini sanguinis præbere.* Ex quo ita argumentatur Chrysostomus : *Tu ergo sacerdos es, cum panem et calicem præbes pauperi.* In quibusdam tamen Ecclesiis diaconi Eucharistiam populo dividebant. Itaque innuere videtur auctor *Questionum Veteris et Novi Testamenti*, cap. 101, his verbis : *Diaconi ergo ordo est accipere a sacerdote, et sic dare plebi.* Hieronymus seu quis alius in libro *De septem gradibus Ecclesiæ* : *Sicut in sacerdote consecratio, ita in ministro est sacramenti dispensatio. Ille oblata sanctificat, hic sanctificata dispensat.* Et in concilio Arrelatensi II, cap. 15, cavetur ut diaconus præsentem presbytero corpore Christi fidelibus tradere non præsumat.

scopus, ut hunc solum ordinari a se paterentur. » Post hæc facinus quoddam subjungit omnium quæ ab illo commissa sunt longe gravissimum, ita scribens: « Etenim oblatione facta, portionem singulis dividens, dum eam tradit, miseros homines benedictionis loco jurare cogit, manus ejus qui portionem accepit, ambabus suis manibus comprehensas retinens, nec prius dimittens quam jurati ista dixerint: ipsis enim utar illius verbis: Jura mihi per corpus et sanguinem Domini nostri Jesu Christi, te nunquam meas partes deserturum, nec ad Cornelium esse rediturum. Ita miser ille non prius gustare sinitur, quam sibi ipse malum. imprecatus sit. Et cum panem illum accipiens dicere debuisset Amen, ejus loco dicit: Non revertar deinceps ad Cornelium. » Et post alia rursus hæc addit: « Scias

ταῦτα· τοῖς γὰρ ἐκείνου χρῆσθαι λόγοις· Ὅμοσόν μοι κατὰ τοῦ σώματος καὶ τοῦ αἵματος τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, μηδέποτε με καταλείπειν καὶ ἐπιστρέφειν πρὸς Κορνήλιον. Καὶ ὁ ἄθλιος ἄνθρωπος οὐ πρότερον γεύεται, εἰ μὴ πρότερον αὐτῷ καταράσεται (52). Καὶ ἀντὶ τοῦ εἰπεῖν, λαμβάνοντα τὸν ἄρτον ἐκείνον, τὸ Ἄμην (53), οὐκέτι ἀνήψω πρὸς Κορνήλιον, λέγει. » Καὶ μεθ' ἕτερα πάντα ταῦτά φησιν· « Ἦδὲ δὲ ἴσθι γεγυμνώσθαι καὶ ἔρημον γεγονέναι, καταλιπαπόντων αὐτὸν καθ' ἡμέραν ἐκάστην τῶν ἀδελφῶν, καὶ εἰς τὴν Ἐκκλησίαν ἐπανερχομένων. Ὅν καὶ Μωσῆς ὁ μακάριος (54) μάρτυς, ὁ παρ' ἡμῶν ἐναγῆος μαρτυρήσας καλὴν τινα καὶ θαυμαστὴν μαρτυρίαν, ἔτι ὢν ἐν κότμῳ, κατιδὼν αὐτοῦ τὴν θρασύτητα καὶ τὴν ἀπόνειαν, ἀκοινώνητον ἐποίησε (55) σὺν τοῖς πέντε πρεσβυτέροις (56) τοῖς ἅμα αὐτῷ ἀποσχίσασιν

(52) *Ἀδὲν καταράσεται.* Hunc locum non intellexerunt interpretes. Nam Musculus quidem ita vertit: *Et miser homo non degustavit, nisi primum se illi devorasset.* Christophorsonus vero, quasi Musculi insistentis vestigiis, vertit hoc modo: *Atque infelix non ante degustavit, quam ita se illi devorasset.* Quasi vox αὐτῷ referretur ad Novatianum. Ego tautῷ malum legere cum Georgio Syncello, apud quem totus hic locus ita scribitur: Καὶ ὁ ἄθλιος ἄνθρωπος οὐ πρότερον γεύεται, εἰ μὴ πρότερον αὐτῷ καταράσαιο. Id est: *Atque ille miser non prius gustare sinitur, quam semetipse diris devoravit.* Quippe omne iusjurandum adjunctam habet imprecationem. Quæ licet in hoc sacramento quo Novatianus homines miseros adigebat, diserte expressa non sit, tacite tamen subintelligitur, ut notavi ad Amm. Marcellinum. Porro in quatuor nostris codicibus Maz., Med., Fuk. et Saviliano legitur etiam καταράσαιο, perinde ac apud Syncellum.

(53) *Ἀντὶ τοῦ εἰπεῖν... τὸ Ἄμην.* Hoc est quod paulo ante dixit Cornelius, ἀντὶ τοῦ εὐλογεῖν. Fideles enim cum Eucharistiam de manu sacerdotis acciperent, postquam presbyter inter tradendum dixerat, *Corpus Domini*, respondere solebant *Amen*, ut testatur B. Ambrosius in lib. *iv De sacramentis*, cap. 5: *Ergo non otiose cum accipis, tu dicis Amen, jam in spiritu conficiens quod accipias corpus Christi. Dicit tibi sacerdos: Corpus Christi. Et tu dicis Amen, id est verum.* Cyrillus Hierosolymitanus in *Catechesi* ultima: Καὶ κοιλῆνας τὴν παλάμην, δέχον τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ, ἐπιλέγων τὸ, Ἄμην. Augustinus in libro *xii Contra Faustum*, cap. 10: *Habet enim magnam vocem Christi sanguis in terra, cum eo accepto ab omnibus respondeatur Amen.* Sæpius autem fideles inter missarum solemnia dicebant *Amen*. Nam et cum sacerdos panem et vinum consecraret, respondebant *Amen*, ut pluribus dicitur infra ad caput 9 lib. viii, et post lectionem Evangelii et prophetarum, *Amen* dicere seque ipsos signare consueverant, teste Augustino in epistola 166.

(54) *Ὅν καὶ Μωσῆς ὁ μακάριος.* De hoc Moyse, Romanæ urbis presbytero, Cyprianus in epistolis loquitur sæpius. Ille post passionem Fabiani Rom. urbis episcopi, Decio u et Grato Coss., anno Christi 250, comprehensus est una cum Maximo presbytero et Nicostrato diacono, et conjectus in carcerem, ibi defunctus est, cum mansisset in carcere menses 11, dies 11, ut legitur in veteri libro *De pontificibus Romanis*. Quod confirmat etiam Cyprianus in epistola 15 ad Moysem et Maximum presbyteros et ceteros confessores, ubi inter cætera hæc dicit: *Eant nunc magistratus et consules sive proconsules annuæ dignitatis insignibus et duodecim fascibus gloriantur. Ecce dignitas cælestis in vobis honoris annui claritate signata est, et jam vertentis anni*

volubilem circumlocutionem gloriæ diuturnitate transgressa est.

(55) *Ἀκοινώνητον ἐποίησε.* Musculus vertit *excommunicavit*. Christophorsonus vero, *Fidelium societate et communione interdixit*, quod idem est. Ego vero hanc interpretationem probare non possum. Neque enim Moyses presbyter jus habuit excommunicandi presbyteros collegas suos; sed quod unum potuit, se a communione illorum separavit, cum scilicet illi videndi ejus causa venirent in carcerem. Solent porro antiqui scriptores ita loqui de sacerdotibus qui ab aliorum communicatione abstinent, quasi ipsi eos a communione sua separent. Paulinus presbyter in *Vita B. Ambrosii*: *Ipsam vero Maximum a communione consortio segregavit, admonens ut effusi sanguinis Domini sui ageret poenitentiam.* Qui Paulini locus ita intelligendus est ut dixi. Neque enim Ambrosius Maximum imperatorem a communione totius Ecclesiæ sejunxit, cum nullum jus in eum haberet, sed tantum a Maximi et episcoporum ejus communione abstinuit, ut ipse testatur in relatione sua ad Valentinianum. Vide quæ supra notavi de privata communione et excommunicatione. Cæterum quod hic scribit Cornelius de Novatiano Moysis præjudicio condemnato, id a Moyse paulo ante obitum mihi factum videtur. Nam initio quidem Moyses confessor cum Novatiano communicabat. Et cum clerus Romanus epistolam illam ad Cyprianum scripsit quæ inter Cypriani epistolas prima ac tricesima numeratur, adhuc Moyses pacem cum Novatiano servabat. Ambro enim illi epistolæ subscripserunt, Quin etiam Novatianus ipse epistolam eam composuerat, sicut testatur Cyprianus in epistola ad Antonianum. Ex qua ingenium et eloquentiam Novatiani obiter licet cognoscere. Et enim epistola illa, ut fatendum est, elegantissima. Scripta est autem, cum jam Moyses annum in carcere exegisset, quod ex Cypriani epistolis ad Moysem prius datis aperte colligitur.

(56) *Σὺν τοῖς πέντε πρεσβυτέροις.* Quinam fuerint quinque illi presbyteri qui cum Novatiano schisma fecerant, mihi quidem incomperitum est. Neque enim puto esse Maximum presbyterum et confessorem, qui cum Urbano, Sidonio ac Nicostrato ac reliquis confessoribus a Novatiano deceptus, ejus partes aliquandiu fovit. Quippe Maximus et reliqui confessores, mortuo demum Moyse, Novatiani partibus sese adjunxerunt, ut testatur vetus auctor *De pontificibus Romanis*: *Et tempore, inquit, supervenit Novatus ex Africa, et separavit ab Ecclesia Novatianum et quosdam confessores, postquam Moyses in carcere defunctus est.* Novatianus quidem ante Moysis obitum qui contigit mense Februario, Decio iii et Etrusco coss., se ab Ecclesia sejunxerunt

ἐαυτοὺς τῆς Ἐκκλησίας. » Καὶ ἐπὶ τέλει δὲ τῆς ἐπι-
στολῆς, τῶν ἐπὶ Ῥώμης παραγενομένων ἐπισκόπων,
τῆς τε Νοουάτου κατεγνωκῶτων ἀβελτηρίας, κατάλο-
γον πεποιήται, ὁμοῦ τὰ τε ὀνόματα, καὶ ἡς ὁ καθεὶς
αὐτῶν προηγέτο παροικίας, ἐπιστημηνάμενος. Τῶν
τε μὴ παραγενομένων μὲν ἐπὶ τῆς Ῥώμης, συνευ-
δοκῆσαντων δὲ διὰ γραμμάτων τῆ τῶν προειρημένων
ψήφῳ, τὰς προσηγορίας ὁμοῦ καὶ τὰς πόλεις ὅθεν
ἕκαστος ὁρμώμενος ἐπέστελλε, μνημονεύει. Ταῦτα
μὲν ὁ Κορνῆλιος Φαβίῳ Ἀντιοχείας ἐπισκόπῳ δηλῶν
ἔγραφε.

ἔπαι, nomina quoque illorum, et quam quisque
quidem minime adfuerant, superiorum tamen
vocabulary simul et civitates unde singuli litteras dederant, accurate commemorat. Et hæc quidem Cor-
nelius Fabio Antiochensi episcopo per epistolam insinuavit.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΔ΄.

Περὶ Σαραπίωνος ἱστορίῳ Διονυσίου
(Nic. H. E. vi, 6).

Τῷ δ' αὐτῷ τούτῳ Φαβίῳ ὑποκατακλινομένῳ πως
τῷ σχίσματι, καὶ Διονύσιος ὁ κατ' Ἀλεξάνδρειαν ἐπι-
σκοπῶν, πολλὰ τε ἄλλα περὶ μετανοίας ἐν τοῖς πρῶ-
τοις γράμμασι διεθῶν, τῶν τε κατ' Ἀλεξάνδρειαν
ἐπαρχῶν τότε μαρτυρησάντων τοὺς ἀγῶνας διῶν, μετὰ
τῆς ἄλλης ἱστορίας, πρῶτῳ τι μεστὸν θαύματος δι-
ηγεῖται. Ὁ καὶ αὐτὸ ἀναγκαῖον τῆδε παραδοῦναι τῆ
γραφή, οὕτως ἔχον· « Ἐν δὲ σοι τοῦτο παράδειγμα
παρ' ἡμῖν συμβεβηκὸς ἐκθῆσομαι. Σαραπίων τις ἦν
παρ' ἡμῖν πιστὸς γέρον, ἀμέμπτως μὲν τὸν πολλὸν
διαβιώσας χρόνον, ἐν δὲ τῷ πειρασμῷ πεισῶν. Οὗτος
πολλάκις ἐδεῖτο, καὶ οὐδεὶς προσεῖχεν αὐτῷ (57), καὶ
γὰρ ἐτεθῶκει· ἐν νόσῳ δὲ γενόμενος, τριῶν ἑξῆς ἡμε-
ρῶν ἄρῳνος καὶ ἀνάσθητος διετέλεσε. Βραχὺ δὲ ἀνα-
σῆλας τῆ τετάρτῃ, προσεκαλέσατο τὸν θυγατρικοῦν-
καὶ, Μέχρι τίνος, φησὶν, ὧ τέκνον, μὲ κατέχευε; Δό-
μαί, σπεύσατε, καὶ με θάτεον ἀπολύσατε, τῶν πρεσβυ-
τέρων μοι τινα κάλεσον (58). Καὶ ταῦτα εἰπὼν, πάλιν

rat : sed confessores nonnisi Moyse mortuo ad
Novatiani partes transierunt. Tanta vis atque aucto-
ritas in Moyse erat. Idque certe inuit Cyprianus
in epist. 51, his verbis : *Posteaquam vos de carcere
prodeuntes schismaticus et hæreticus error excepit,
sic res erat quasi gloria vestra in carcere remansisset.*
Alqui constat confessores, nonnisi mortuo Moyse,
ex carcere dimissos fuisse. Cur enim ipsi potius
dimissi fuissent quam Moyse? Post mortem igitur
Moyse Novatianum secuti sunt. Quare non assen-
tior Baronio, qui ad annum Christi 254, num. 66,
ait confessores adhuc in carcere positos, Novatiano
adversus Cornelium favisse. Sed neque illud libens
Baronio concesserim, quod idem scribit, Moysem
scilicet presbyterum Cornelio favisse adversus No-
vatianum. Mihi enim videtur Moyse paulo ante
ordinationem Cornelii et vivis abisse. Quippe Cor-
nelius anno Christi 251, Decio Augusto III et Decio
Cæsare coss., mense Aprili juxta Baronii senten-
tiam, factus est episcopus : Moyse vero mense
Februarii ejusdem anni e vita discesserat, cum
anni spatium in carcere permansisset, ut supra obser-
vavi. Porro ex quinque illis presbyteris qui cum
Novatiano ab Ecclesia se segregaverant, unus fuisse
videtur Maximus presbyter, Maximo illi confessori
cognominis, quem Novatianus legatum postea misit
in Africam.

(57) Οὐδεὶς προσεῖχερ αὐτῷ. Id est, nemo nec
de clero nec de populo, ejus precibus flectebatur,
ut veniam illi dandam pacemque indulgentiam esse

A porro illum jam nudatum ac pene solum remansis-
se, fratribus quotidie eum deserentibus, et ad Ec-
clesiam redeuntibus. Quem etiam Moyses beatissim-
us martyr, qui nuper apud nos egregio et admira-
ndo martyrio perfunctus est; dum adhuc in vivis
esset, audaciam ejus ac furorem perspectum ha-
bens, a communione sua separavit una cum quin-
que presbyteris, qui se pariter cum illo ab Ecclesia
corpore abruperant. » Sub finem autem epistolæ,
numerus recenset episcoporum qui in urbem Ro-
mam convenientes, amentiam Novati condemnave-
regebat Ecclesiam ascribens. Eorum item qui Romæ
episcoporum sententiam litteris suis approbaverant,
insinuavit.

B

246 CAPUT XLIV.

Narratio Dionysii de Serapione.

Eidem porro Fabio Dionysius Alexandrinus epi-
scopus scribens, postquam et alia multa quæ ad
penitentiam spectant in suis ad illum litteris ex-
posuit, et martyrum qui recens Alexandria marty-
rium subierant, certamina commemoravit, inter
cætera facinus quoddam refert admiratione dignis-
simum, quod huic etiam historiæ nostræ inserere
necessarium duxi. Est autem hujusmodi : « Unum
tibi exemplum proponam quod apud nos contigit.
Erat in hac urbe Serapion quidam senex e numero
fidelium, qui reliquo quidem anteaetæ vitæ tem-
pore nulli culpæ obnoxius fuerat. Sed in persecu-
tione lapsus, sæpenumero veniam petierat, nec
quisquam ei attendebat, eo quod sacrificasset.
Idem postea morbo correptus vocis usu sensuque
omni carens triduo permansit. Quarto demum dio
paululum recreatus, nepotem ex filia ad se vocat :
Et quousque tandem, inquit, me detinetis, filii?

censeret. Nam et populi suffragium ad id erat neces-
sarium, ut aliquis lapsus aut ob aliud crimen ab
Ecclesiæ communione separatus, in Ecclesiam reci-
peretur. Atque interdum episcopus ipse plebem ro-
gabatur, ut petenti pacem et communionem concederetur,
quemadmodum docet Cyprianus in epist. 55 ad Cornelium.
Sæpius autem plebs ipsa apud episcopum intercedebat, ut penitentem ad commu-
nionem admitterentur. Cujus rei insigne habemus
exemplum in epistola Cornelii papæ ad Fabianum
Antiochenum, de episcopo illo qui Novatianum
ordinaverat : « Ὁ καὶ αὐτῷ ἐκωνωνήσαμεν ὡς λαϊκῷ,
περὶ αὐτοῦ θεοθέντος παντὸς τοῦ παρόντος λαοῦ.
Cyprianus, in epistola 59 : *Quæ res nos satis movit,
recessum esse a decreti nostri auctoritate, ut ante
legitimum et plenum tempus satisfactionis, et sine
petitu et conscientia plebis, nulla infirmitate urgente
ac necessitate cogente, pax ei concederetur.* Corne-
lius, in epistola ad Cyprianum : *Cæteros cum iugentia
populi suffragio recepinus.*

(58) Τῶν πρεσβυτέρων μοι τινα κάλεσον. Qua-
ret forte aliquis cur Serapio non ipsum potius accer-
siverit episcopum, a quo pacem et communionem
acciperet, quippe episcopalis officii erat peniten-
tium reconciliatio. Fateor quidem id proprie ad
episcopos pertinuisse. Verum episcopi, cum ubique
presentes esse non possent, ne forte quis in indur-
mitate positus absque pace et communicatione deco-
deret, presbyteris mandare consueverant, ut pacem
agræ postulantibus darent. Nam sine consensu

fruperate, quæso, et me quantocius absolvite. Accerse mihi unum ex presbyteris. Hæc cum dixisset, rursus illum vox destituit. Puer ad presbyterum concurrat. Jam nox erat : presbyter autem ægrotabat. Sed quoniam in mandatis dederam, ut morituris, si pelerent, et maxime si antea suppliciter postulassent, venia indulgeretur, quo bonæ spei

ἦν ἄφρων. Ἐδραμεν ὁ παῖς ἐπὶ τὸν πρεσβύτερον· ὡς δὲ ἦν. Κάκεινος ἠσθένει. Ἀφικέσθαι μὲν οὖν οὐκ ἐδυνήθη. Ἐντολῆς δὲ ὑπ' ἐμοῦ δεδομένης, τοὺς ἀπαλαττομένους τοῦ βίου, εἰ θέοιντο, καὶ μάλιστα εἰ καὶ πρότερον ἰκετεύσαντες (59) τύχοιεν, ἀφίεσθαι (60), ἐν εὐέλπιδες ἀπαλλάττωνται, βραχὺ τῆς εὐχαριστίας ἐπέδωκεν τῷ παιδαρίῳ (61), ἀποδρέξαι κελεύσας (62)

episcopi nullus presbyterorum pacem pœnitentibus dare poterat, ut ex Cypriani epistolis discimus. Itaque cum urbs Alexandria admodum spatiosa esset, presbyteri per singulas urbis regiones erant dispositi, quo morientibus facillius subveniretur. Epiphanius in hæresi Arianorum : Ὅσαι γὰρ ἐκκλησίαι τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας ἐν Ἀλεξανδρείᾳ ὑπὸ ἑνα ἀρχιεπίσκοπον οὖσαι· καὶ κατ' ἴδιον ταύταις ἐπιτεταγμένοι εἰς πρεσβύτεροι, διὰ τὰς ἐκκλησιαστικὰς χρεῖας τῶν οἰκητόρων, πλησίον ἐκάστης ἐκκλησίας αὐτῶν, καὶ ἀμφοδῶν, ἦτοι λαυρῶν ἐπιχωρῶς καλουμένων ὑπὸ τῶν τῆν Ἀλεξανδρέων κατοικούντων πόλιν. Id est : *Urbes enim catholicæ communionis Ecclesiæ in urbe Alexandrina subjectæ sunt unæ archiepiscopo. Scorsim autem singulis præpositi sunt presbyteri, propter ecclesiasticas civium necessitates : habentque domicilia juxta suam quisque ecclesiam, sive ad vicus, quos Alexandrini lauras vocant.* Ad quem locum doctissimus vir D. Petavius reprehendit Epiphanium, qui hunc peculiarem Alexandrinorum morem fuisse crediderit, cum tamen in cunctis paulo majoribus urbibus quæ plures habebant basilicas, id fuerit observatum. Verum nequam verisimile est Epiphanium qui multas et maximas imperii Romani civitates lustraverat, morem sui sæculi ignorasse. Quare cum consuetudinem illam Alexandrinæ Ecclesiæ peculiarem fuisse adeo manifeste indicet, credibile est, alium usum fuisse in aliis civitatibus. Sane Constantinopoli non omnes ecclesiæ suos habebant presbyteros. Nam basilica sanctissimæ Virginis Mariæ, et basilica sancti martyris Theodori, et basilica Ireneæ, non habebant peculiare clericos, sed clerici majoris ecclesiæ et harum trium ecclesiarum communes erant. Itaque ex clericis majoris ecclesiæ singuli suo ordine ac per vices, tres illas ecclesias administrabant, ut docet imp. Justinianus, *Novella 3* : Ὅχι ἰδιάζοντας κληρικούς οὐδὲ εἰς τοῦτων ἔχει τῶν τριῶν οἰκῶν. Jam vero quod Epiphanius dixit, in Alexandrina civitate κατ' ἴδιον ταύταις ἐπιτεταγμένοι εἰς πρεσβύτεροι, Petavius quidem de unico presbytero accepit, qui suam scorsim ecclesiam regeret ; vertit enim : *Suus cuique præpositus est presbyter.* At in aliis civitatibus aliter observatum esse compertimus. Nam Constantinopoli plures erant ecclesiæ, in quibus non unus duntaxat presbyter, sed multi presbyteri et diaconi atque inferiores clerici, a primis basilicarum conditoribus erant constituti ; sicut ibidem docet Justinianus.

(59) *Μάλιστα εἰ καὶ πρότερον ἰκετεύσαντες.* Hoc etiam in synodo Africana iisdem temporibus quibus hæc scribebat Dionysius congregata, statutum fuerat, ut scilicet lapsis in exitu constitutis pax daretur, dummodo eam suppliciter atque enixe postulassent ante ægritudinem. Cyprianus in epistola ad Antonianum : *Idcirco, frater charissime, pœnitentiam non ugentes, nec dolorem delictorum suorum toto corde et manifesta lamentationis suæ professione testantes prohibendos omnino censuimus a spe communicationis et pacis, si in infirmitate atque in periculo cæperi. Id deprecari ; quia rogare illos non delicti pœnitentiam, sed mortis urgentis admonitio compellit ; nec dignus est in morte accipere solatium, qui se non cogitavit esse moriturum.*

(60) *Ἀφίεσθαι.* Ante hanc vocem quædam adduntur in codice Fuk. et Savil. haudquaquam spernenda, τῶν θεῶν δόρων τῆς μεταδόσεως ἀξίου-

σθαι, καὶ οὕτως ἀφίεσθαι. Sane Christophorus hæc etiam in libris suis repererat, sicut ex versione ejus apparet. Et hæc quidem genuina esse Dionysii verba nolim affirmare. Egregie tamen huic loco conveniunt, ut ex sequentibus apparet. Porro hic Dionysii Alexandrini locus imprimis notandus est, quippe ex quo convincitur, Eucharistiam olim datam fuisse pœnitentibus sine reconciliatoria manus impositione, ubi in periculum mortis incidissent. Hujusmodi communio vocabatur viaticum, canone 77 et 78 concilii Carthaginensis IV, et canone 39 concilii Arausicensis, qui canon refertur in lib. VII *Capitularium Caroli Magni*, cap. 101. Eratque hæc communio dispensatoria, quippe quæ ob mortis metum ante impleta pœnitentiæ tempora pœnitentibus concederetur. Itaque si postea ex morbo convalescent, pœnitentiam implere, et solemnem manus impositionem seu reconciliationem ante absidem accipere cogebantur, ut scribitur in dicto capite Arausiano, ubi hæc communio postrema, legitima dicitur ad discrimen prioris quæ erat tantum dispensatoria. Quare non assentior illustrissimo antistiti Gabrieli Albaspinæ, qui in libro *Observationum*, cap. 44, negat Eucharistiam unquam datam fuisse pœnitentibus, citra reconciliationem. Verum hic Dionysii locus sententiam ejus prorsus evertit.

(61) *Βραχὺ τῆς εὐχαριστίας ἐπέδωκε τῷ παιδαρίῳ.* Quod hic dicit Dionysius, Eucharistiam datam esse puero ad infirmum deferendam, non ita mirum videri debet. Diu enim postea id facilitatum est, adeo ut S. Udalricus necesse habuerit id nominatim prohibere in sermone synodali, quem edidit Gretserus una cum *Vita Gregorii VII*. Sic ergo ibi legitur cap. 20 : *Infirmitate et eos reconcilate, et juxta Apostolum oleo sancto inungite, et propria manu communicate. Et nullus præsumat tradere communionem laico aut feminæ ad deferendum infirmo.* Et Gretserus quidem hunc sermonem sancti Udalrici esse existimavit. Ego vero nuper didici hanc esse epistolam synodicam Ratherii Veronensis episcopi ad suos presbyteros. Sic enim inscribitur in vetusto codice Laudunensi. Porro in manuscriptis M. z., Med. et Fuk., *ἔδωκεν* legitur, non *ἐπέδωκεν*. Apud Joannem Zonaram in rebus gestis Imp. Decii, ubi locus hic Dionysii ex Eusebio adducitur, scriptum est *ἔδωκε τῷ παιδαρίῳ.*

(62) *Ἀποδρέξαι κελεύσας.* Rufinus vertit *insundere* : Quod, inquit, *insundum* jussit seni præberi. Sic et panem benedictum solebant veteres aqua intingere, ut docet Adamannus in lib. II *De miraculis S. Columbæ*, cap. 6 ; Beda in *Vita S. Cuthberti*, cap. 31, et in carmine de ejusdem viti ; Theodorus Campidunensis in *Vita S. Magni*, cap. 22 ; Paulus Bernieridensis in *Vita Gregorii VII*, p. 115. De Eucharistia vero in os ægrotantium infusa, loquitur canon. 76 concilii IV Carthaginensis : qui quidem canon est de infirmis qui pœnitentiam poposcerant, et postea obmutuerant, antequam presbyter ad eos venisset. Cavetur hoc canone, ut pœnitentia eis detur ; et si continuo creduntur esse morituri, reconciliantur per manus impositionem, et infundatur ori eorum Eucharistia. Aliter in pœnitentibus. Hi enim in articulo mortis constituti Eucharistiam tantum accipiebant sine manus impositione, ut discimus ex canone 77 et 78 dicti concilii. Benignius equum agendum censuerunt sancti antistites

καὶ τῷ προσβύτῳ κατὰ τοῦ στόματος ἐπιστάξαι. Ἐπαν-
 ῆκεν ὁ παῖς φέρων ἑγγύς τε γενομένου, πρὶν εἰσελ-
 θεῖν, ἀνενέγκας πάλιν ὁ Σαραπίων· Ἦκες, ἔφη, τέκνον;
 Καὶ ὁ μὲν προσβύτερος ἔλθειν οὐκ ἤδυνήθη, σὺ δὲ
 ποίησον ταχέως τὸ προσταχθὲν, καὶ ἀπάλλαττέ με.
 Ἀπέδρεξεν ὁ παῖς, καὶ ἅμα τε ἐνέχεε τῷ στόματι.
 Καὶ μικρὸν ἔκεινος καταβροχθίσας, εὐθέως ἀπέδωκε
 τὸ πνεῦμα. Ἄρ' οὐκ ἐναργῶς διετηρήθη καὶ παρ-
 ἔμεινεν ἕως λυθῆ, καὶ τῆς ἀμαρτίας ἐξαλειφθείσης,
 ἐπὶ πολλοῖς οἷς ἔπραξε καλοῖς ὁμολογηθῆναι; (63) ὁ-
 νηθῆ; » Ταῦτα ὁ Διονύσιος.

quoad reconciliaretur, et deleto jam crimine, pro multis quæ gesserat bonis operibus a Christo agno-
 sci posset et prædicari? » Hæc Dionysius.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΕ΄.

Ἐπιστολὴ πρὸς Νοβάτον Διονυσίου
 (Nic. II. E. vi, 4).

Ἴδωμεν δὲ ὁ αὐτὸς ὅποια καὶ τῷ Νοβάτῳ διεξά-
 ραξε, ταράττοντι τῆνικαδὲ τὴν Ῥωμαίων Ἐκκλησίαν.
 Ἐπειδὴ οὖν τῆς ἀποστασίας καὶ τοῦ σχίσματος πρό-
 φασιν ἐποιεῖτο τῶν ἀδελφῶν τινας, ὡς δὴ πρὸς αὐτῶν
 ἐπὶ τοῦτ' ἔλθειν ἐκβεδισασμένος, ὄρα τίνα τρόπον αὐτῷ
 γράρει· « Διονύσιος Νοβάτῳ (64) τῷ ἀδελφῷ χαίρειν.
 Εἰ ἄκων, ὡς φῆς, ἤχθης, δείξεις ἂν ἀναχωρήσης
 ἐκὼν ἔδει μὲν γὰρ καὶ πᾶν ὀτιοῦν παθεῖν, ὅπερ τοῦ
 μὴ διακίβηαι τὴν Ἐκκλησίαν τοῦ Θεοῦ. Καὶ ἦν οὐκ
 ἀδοξότερα τῆς ἕνεκεν τοῦ μὴ εἰδωλολατρηῆσαι γινομέ-
 νης ἢ ἕνεκεν τοῦ μὴ σχίσαι μαρτυρία, κατ' ἐμὲ δὲ καὶ
 μεζῶν. Ἐκεῖ μὲν γὰρ ὕπερ μιᾶς τῆς ἐαυτοῦ ψυ-
 χῆς, ἐνταῦθα δὲ ὕπερ ὅλης τῆς Ἐκκλησίας μαρτυρεῖ.
 Καὶ νῦν δὲ εἰ πείσαι ἢ βιάσαι τοὺς ἀδελφοὺς ἐκ
 ὁμόνοιας ἔλθειν, μεζῶν ἔσται σοὶ τοῦ σφάλματος τὸ
 κατόρθωμα, καὶ τὸ μὲν οὐ λογισθήσεται, τὸ δὲ ἐπαι-
 νηθήσεται. Εἰ δὲ ἀπειθούτων ἀδυνατοῆς, σώζων
 σῶζε τὴν σεαυτοῦ ψυχὴν. Ἐρρῶσθαί σε ἐχόμενον
 τῆς εἰρήνης ἐν Κυρίῳ εὐχομαι. » Ταῦτα καὶ πρὸς τὸν
 Νοβάτον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΓ΄.

Περὶ τῶν ἄλλων Διονυσίου ἐπιστολῶν
 (Nic. II. E. vi, 6).

Γράρει δὲ καὶ πρὸς τοὺς κατ' Αἴγυπτον (65) ἐπιστο-
 λην περὶ μετανόιας· ἐν ἣ τὰ δόξαντα αὐτῷ περὶ τῶν
 ὑποπεπτωκότων παρατίθεται, τάξεις παραπτωμάτων
 διεγράψας. Καὶ πρὸς Κόνωνα· τῆς Ἐρμουπολιτῶν δὲ
 παροικίας ἐπίσκοπος ἦν οὗτος· ἴδια τις Περὶ μετανόιας
 αὐτοῦ φέρεται γραφὴ· καὶ ἄλλη ἐπιστορευτικὴ (66)

rum iis qui devotionis impulsu in infirmitate consti-
 tuti pœnitentiam petierant, quam cum aliis qui publi-
 corum criminum rei in ordine pœnitentium stabant,
 (63) ὁμολογηθῆναι. Laugus, Wolfius et Muscu-
 lus vertunt, *confiteri*, quod, meo quidem iudicio,
 tolerari non potest. Christophoronus autem inter-
 pretatur *in numerum confessorum referri*, quod non
 displicet, modo intelligatur a Christo. Alludit enim
 Dionysius ad illa Christi verba in Evangelio : *Qui
 me confessus fuerit coram hominibus, confitebor
 illum coram Patre meo.*

(64) Διονύσιος Νοβάτῳ. Hieronymus in *Catalogo*,
 ubi initium hujus epistolæ refert, pro Novato habet
Novatianum rectius. Certe in *Chronico* Georgii
 Syncelli legitur Διονύσιος Ναυατιανῶ. Rufinus vero
 duas epistolas eodem exemplo scriptas esse a Dio-

A pleni ex hac vita migrarent, exiguam Eucharistiæ
 partem puero tradidit, jubens ut in aqua intinctam,
 seni in os instillaret. Redit igitur puer buccellam
 asserens. Et cum appropinquaret, priusquam ingre-
 deretur, recreatus iterum senex : Venisti, inquit,
 fili. Ac presbyter quidem ipse venire non potuit.
 Tu vero fac citius quod imperatum est, et dimitte
 me. Mox puer buccellam intinxit et in os senis in-
 fudit. Qui ea paulatim absorpta, continuo animam
 exhalavit. An non igitur perspicue apparet, eum
 reservatum fuisse, ac tantisper in vita permansisse,

B

247 CAPUT XLV.

Epistola Dionysii ad Novatum.

Sed videamus ejusmodi litteras idem Dionysius
 scripserit ad Novatum, qui tunc temporis Romanam
 Ecclesiam conturbabat. Quoniam igitur ille defe-
 ctionis et schismatis causam in quosdam fratres
 conferebat, a quibus se invitum eo impulsus fuisse
 causabatur, attempde qualiter ad illum scribat :
 « Dionysius Novato fratri salutem. Si quidem in-
 vitus, ut asseris, eo adductus es, id nobis ostendes
 una sponte redeundo. Satius quidem fuerat quidvis
 pati ne Ecclesia Dei discinderetur. Nec minus glo-
 riosum fuisset idcirco subire martyrium, ne Eccle-
 siam scinderes, quam ut ne idolis sacrificares. Ino-
 illud meo quidem iudicio illustrius fuisset. Hic enim
 pro sua unius anima, illic pro omni Ecclesia mar-
 tyrium quis sustinet. Si tamen vel nunc persuaseris
 fratribus, aut eos coegeris ut ad concordiam red-
 eant, majus tibi meritum erit quam culpa. Et hæc
 quidem non imputabitur, illud vero prædicabitur.
 Quod si fratribus parere recusantibus id efficere
 non potes, tuam ipse animam serva. Opto te paci-
 studentem in Domino bene valere. » Hæc Dionysius
 ad Novatum scripsit.

CAPUT XLVI.

De aliis Dionysii epistolis.

Scripsit etiam ad fratres per Ægyptum consti-
 tutos epistolam de pœnitentia, in qua et suam de-
 lapsis sententiam exponit, et criminum gradus
 distinguit. Exstat etiam peculiaris ejus liber *De
 pœnitentiâ* ad Cononem Hermopolitanæ Ecclesiæ
 episcopum. Alia item objurgatoria epistola ad gre-
 nysio tradit; alteram ad Novatum, alteram ad No-
 vatianum. Nam post epistolam Dionysii ad Nova-
 tum quæ hic refertur ab Eusebio, subjungit : *Hæc
 eandem etiam Novatiano scripsit.* Quæ verba in
 Græco textu non habentur. Græci enim Novatum
 et Novatianum inter se confuderunt, similitudine
 nominum decepti. Quo in errore fuit etiam Eusebius
 noster.

(65) Πρὸς τοὺς κατ' Αἴγυπτον. Hieronymus in
 libro *De scriptoribus ecclesiasticis*, dicit hanc Dio-
 nysii epistolam scriptam esse ad Armenios de pœ-
 nitentia et ordine delictorum. Sic enim Hierony-
 mus vertit verba illa τάξεις παραπτωμάτων.

(66) Ἐπιστορευτικὴ. Hortatoriam vertit Muscu-
 lus et Christophoronus, minus recte. Utitur eadem
 voce Eusebius in superioribus libris.

geni suum Alexandriae. Est et libellus *De martyrio* ad Origenem scriptus. Epistola quoque ad fratres Laodicensis Ecclesiae cui praeerat Thelymidros episcopus : et ad Armenios similiter de poenitentia, quorum episcopus erat Meruzanes. Scribit praeterea ad Cornelium Romanæ urbis episcopum, cujus litteras adversus Novatum scriptas acceperat. In qua quidem epistola significat se ab Heleno Tarsi Ciliciæ episcopo, et a cæteris qui cum illo conveniant, Firmiliano scilicet Cappadociæ, 248 et Theoctisto Palæstinæ provinciae episcopis invitatum fuisse, ut ad synodum Antiochenam occurreret, in qua quidam Novati schisma confirmare tentabant. Scribit etiam sibi nuntiatum fuisse, quod Fabius quidem diem extremum obiisset, Demetrianus vero in ejus locum episcopus Antiochenæ Ecclesiae esset constitutus. Sed et de Hierosolymorum episcopo mentionem facit his verbis : « Quod enim ad Alexandrum spectat, is in carcerem conjectus, beato exitu defunctus est. » Sequitur deinde altera ejusdem Dionysii epistola ad fratres Romæ constitutos, per Hippolytum missa, de officio diaconi. Alteram item ad eosdem epistolam scribit de pace, et pariter de poenitentia. Rursus aliam ad confessores ibidem constitutos, qui Novati sententiæ etiam tum favebant. Duas quoque alias ad hos ipsos epistolas misit, postquam ad Ecclesiam rediissent. Alias quoque complures ad diversos scripsit epistolas, ex quibus quicumque illius operum studiosi sunt amatores (sunt autem etiamnum plurimi) multiplicem percipere possunt utilitatem.

Explicit liber sextus Historiæ ecclesiasticæ.

Α πρὸς τὸ κατ' Ἀλεξάνδρειαν ποιῆμιον αὐτοῦ. Ἐν τούτοις ἐστὶ καὶ ἡ *Περὶ μαρτυρίου* πρὸς τὸν Ὀριγένην γραφεῖσα, καὶ τοῖς κατὰ Λαοδικεῖαν ἀδελφοῖς, ὧν προσηγορία Θηλυμίδρου ἐπίσκοπος. Καὶ τοῖς κατὰ Ἀρμενίαν ὡσαύτως περὶ μετανοίας ἐπιστέλλει, ὧν ἐπεσοκόπευε Μερουζάνης (67). Πρὸς ἅπασιν τούτοις, καὶ Κορνηλίῳ τῷ κατὰ Ῥώμην γράφει, δεξάμενος αὐτοῦ τὴν κατὰ τοῦ Νοουάτου ἐπιστολὴν· ᾧ καὶ σημαίνει δηλῶν ἑαυτὸν παρακεκλησθῆναι ὑπὸ τε Ἑλένου τοῦ ἐν Ταρσῷ τῆς Κιλικίας ἐπισκόπου, καὶ τῶν λοιπῶν τῶν σὺν αὐτῷ, Φιρμιλιανοῦ τε τοῦ ἐν Καππαδοκίᾳ, καὶ τοῦ κατὰ Παλαιστίνην Θεοκτίστου, ὡς ἂν ἐπὶ τὴν σὺν-οδὸν ἀπαντήσοι τὴν κατὰ Ἀντιόχειαν, ἐνθα τοῦ Νοουάτου κρατῦνεν τινὲς ἐπεχειροῦν τὸ σχίσμα. Πρὸς τούτοις ἐπιστέλλει (68) μηνυθῆναι αὐτῷ, Φάβιον μὲν κεκοιμησθαι, Δημητριάδην δὲ διάδοχον ἐκείνου τῆς κατὰ Ἀντιόχειαν ἐπισκοπῆς καθεστάναι. Γράφει δὲ καὶ περὶ τοῦ ἐν Ἱεροσολύμοις αὐτοῖς ῥήμασι φάσκων· « Ὁ μὲν γὰρ μακάριος Ἀλέξανδρος ἐν φρουρᾷ γενόμενος, μακαρίως ἀνεπαύσατο. » Ἐξῆς ταύτῃ καὶ ἕτεραί τις ἐπιστολὴ τοῖς ἐν Ῥώμῃ τοῦ Διονυσίου φέρεται διακονικῇ (69), διὰ Ἰππολύτου. Τοῖς αὐτοῖς δὲ ἄλλην περὶ εἰρήνης διατυπῶται· καὶ ὡσαύτως περὶ μετανοίας· καὶ αὐτὸς πάλιν ἄλλην τοῖς ἐκεῖσε ὁμολογηταῖς, ἔτι τῇ τοῦ Νοουάτου συμφορομένοις γνήμῃ. Τοῖς δὲ αὐτοῖς τούτοις, ἕτερας δύο μεταθεμένοις ἐπὶ τὴν Ἐκκλησίαν ἐπιστέλλει. Καὶ ἄλλοις δὲ πλείοσιν ὁμοίως διὰ γραμμάτων ὁμιλήσας, ποικίλας τοῖς ἔτι νῦν σπουδῆν περὶ τοὺς λόγους αὐτοῦ ποιούμενοις καταλέλοιπεν ὠφελείας.

Γ

Τέλος τοῦ 5' λόγου τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας.

**ΕΥΣΕΒΙΟΥ
ΤΟΥ ΠΑΜΦΙΛΟΥ
ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΛΟΓΟΣ Ζ'.**

—

**EUSEBII PAMPHILI
ECCLESIASTICÆ HISTORIÆ
LIBER SEPTIMUS.**

—

ΤΑΔΕ ΚΑΙ Η ΕΒΔΟΜΗ ΠΕΡΙΕΧΕΙ ΒΙΒΛΟΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ.

α'. Περὶ τῆς Δεκίου καὶ Γάλλου κακοτροπίας.
β'. Τινες εἰ κατὰ τούσδε Ῥωμαίων ἐπίσκοποι.

Δ γ'. Ὅπως Κυβριανὸς ἄμα τοῖς κατ' αὐτὸν ἐπισκόποις τοὺς ἐξ αἱρετικῆς πλάνης ἐπιστρέφοντας

(67) Μερουζάνης. In cold. Maz., Med. et Fuk. Μερουζάνης dicitur, Armeniæ minoris episcopus, ut prius.

(68) Πρὸς τούτοις ἐπιστέλλει. In eadem scilicet

epistola; non in altera, ut putavit Christophorus.

(69) Διακονικῇ. Sic habent nostri codices et Georgius Syncellus in Chronico. Rufinus veritè de

λουτῶ δεῖν καθαίρειν πρῶτος ἔδογκήσιν. δ. Ὅσδας περὶ τούτου Διονύσιος συνέταξε ἐπιστολάς.

- ε. Περὶ τῆς μετὰ τὸν διωγμὸν εἰρήνης.
 ζ. Περὶ τῆς κατὰ Σαβέλλιον αἰρέσεως.
 η. Περὶ τῆς ἀρετικῶν παμμύρου πλάνης, καὶ τῆς θεοπρόμπτου ὁράσεως Διονυσίου, οὗ τε παρελήφθη ἐκκλησιαστικὸν κινῆτος.
 θ. Περὶ τῆς κατὰ Νοουάτου ἑτεροδοξίας.
 ι. Περὶ τοῦ τῶν αἰρετικῶν ἀθῆου βαπτίσματος.
 ια. Περὶ Οὐαλεριανοῦ, καὶ τοῦ κατ' αὐτὸν διωγμοῦ.
 ιβ. Περὶ τῶν τότε Διονυσίῳ καὶ τοῖς κατ' Αἰγυπτίῳ συμβῆντων.
 ιγ. Περὶ τῶν ἐν Καισαρείᾳ τῆς Παλαιστίνης μαρτυρησάντων.
 ιδ. Περὶ τῆς κατὰ Γαλιηνὸν εἰρήνης.
 ιε. Οἱ κατ' ἐκεῖνο συνηκμαχότες ἐπίσκοποι.
 ις. Ὅπως κατὰ Καισαρείαν Μαρτίνος ἐμαρτύρησεν. 249 ς. Ἡ κατὰ Ἀστυρίου ἱστορία.
 ιζ. Περὶ τῶν κατὰ Παρεάδα σημείων τῆς τοῦ Σωτήρος ἡμῶν μεγαλοφυΐας.
 ιη. Περὶ τοῦ ἀνδριάντος οὗ ἡ αἰμοφροῦσα ἀνέστησεν.

- Α ιθ. Περὶ τοῦ ὁρόνου Ἰακώβου τοῦ ἐπισκόπου.
 κ. Περὶ τῶν ἑορταστικῶν Διονυσίου ἐπιστολῶν, ἐνθα καὶ περὶ τοῦ Πάσχα κανονίσι.
 κα. Περὶ τῶν ἐν Ἀλεξανδρείᾳ συμβῆντων.
 κβ. Περὶ τῆς ἐπισκοπήσεως ῥόσου.
 κγ. Περὶ τῆς Γαλιηνῶν βασιλείας.
 κδ. Περὶ Νέπωτος καὶ τοῦ κατ' αὐτὸν σχίσματος.
 κε. Περὶ τῆς Ἰωάννου Ἀποκαλύψεως.
 κς. Περὶ τῶν ἐπιστολῶν Διονυσίου.
 κζ. Περὶ Παύλου τοῦ Σαμοσατέως καὶ τῆς ἐν Ἀντιοχείᾳ συστάσεως ὑπ' αὐτοῦ αἰρέσεως.
 κη. Περὶ τῶν τότε γυρωζόμενων διαστροφῶν ἐπισκόπων.
 κθ. Ὅπως ὁ Παῦλος ἀπελεγήθεις ὑπὸ Μαλχιωνός τινας ἀπὸ σοφιστῶν πρεσβυτέρου, ἐξεκηρύχθη.
 λ. Περὶ τῆς κατὰ Παῦλου ἐπιστολῆς τῶν ἐπισκόπων.
 λα. Περὶ τῆς τῶν Μανιχαίων ἑτεροδόξου διαστροφῆς ἄρτι τότε ἀρξαμένης.
 λβ. Περὶ τῶν καθ' ἡμᾶς αὐτοὺς διαπρεψάντων ἐκκλησιαστικῶν ἀνδρῶν, τίνες τε αὐτῶν μέχρι τῆς τῶν Ἐκκλησιῶν πολιορκίας διέμειναν.

IN SEPTIMO HISTORIÆ ECCLESIASTICÆ LIBRO HÆC CONTINENTUR.

- I. De improbitate Decii et Galli.
 II. Quinam tunc fuerint Romanæ urbis episcopi.
 III. Quomodo Cyprianus cum aliquot sibi adjunctis episcopis eos qui ab hæretico errore converterentur, primus rebaptizandos censuit.
 IV. Quot epistolas Dionysius ea de re conscripsit.
 V. De pace Ecclesiarum post persecutionem.
 VI. De hæresi Sabellii.
 VII. De execrando hæreticorum errore, et de visione Dionysio divinitus missa, ac de ecclesiastica regula eidem tradita.
 VIII. De hæresi Novati.
 IX. De impio hæreticorum baptismo.
 X. De Valeriano et de persecutione ab eo excitata.
 XI. De his quæ Dionysius et Christiani qui in Ægypto erant, pertulerunt.
 XII. De his qui apud Cæsaream Palæstinæ martyrio perfuncti sunt.
 XIII. De pace a Gallieno reddita.
 XIV. Quinam iisdem temporibus floruerint episcopi.
 XV. Quomodo Marinus apud Cæsaream martyrio perfunctus est.
 XVI. Narratio de Aasyrio.
 XVII. De miraculis Servatoris nostri apud Panea-

- dem.
 XVIII. De statua quam mulier sanguinis fluxu laborans erexit.
 XIX. De cathedra Jacobi episcopi.
 XX. De epistolis paschalis Dionysii, in quibus et canonem paschalem tradit.
 XXI. De his quæ Alexandria contigerunt.
 XXII. De morbo qui tunc grassatus est.
 XXIII. De imperio Gallieni.
 XXIV. De Nepote et ejus schismate.
 XXV. De Joannis Apocalypsi.
 XXVI. De epistolis Dionysii.
 250 XXVII. De Paulo Samosateno, deque hæresi ab eodem Antiochiæ instituta.
 XXVIII. De episcopis qui tunc pro cæteris insignes fuerunt.
 XXIX. Qualiter Paulus convictus a Malchione presbytero qui prius sophista fuerat, abdicatus est.
 XXX. De epistola synodi contra Paulum.
 XXXI. De Manichæorum errore, qui tunc primum exortus est.
 XXXII. De viris ecclesiasticis qui nostra ætate floruerunt, et quinam ex ipsis usque ad eversionem Ecclesiarum superfuerint.

ΠΡΟΟΙΜΙΟΝ.

Τὸν ἔβδομον (70) τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας αἰθεῖς ὁ μέγας ἡμῖν Ἀλεξανδρέων ἐπίσκοπος Διονύσιος (70) ἰδίαις φωναῖς συνεκπονήσει, τῶν καθ' ἑαυτὸν πεπραγμένων ἕκαστα ἐν μέρει δι' ὧν καταλείοιπεν ἐπιστολῶν ὑφηγούμενος. Ἐμοὶ δὲ ὁ λόγος ἐντεῦθεν ποιησεται τὴν ἀρχήν.

ministerium, quasi illa epistola sic inscripta fuerit, eo quod de ministris Ecclesie in ea tractaretur. Jacobus Goar, qui Georgium Syncellum in lucem edidit notisque illustravit, genus quoddam epistolarum ecclesiasticarum esse putavit, quod διακονική diceretur, sicut fuerit synodice, pacifice, dimissorie et similes. Verum ego Rufino potius assentior, qui epistolam Dionysii idcirco διακονική dictam esse ianuit, quod de officio diaconi pertractaret.

(70) Τὸν ἔβδομον. Codex Regius quem Rob. Stephanus ubique secutus est, habet τὸ ἔβδομον. Et sane ratio ita posebat, ut qui in titulo hujus libri βιβλίον

PROCEMIUM.

Septimum quoque Ecclesiasticæ Historiæ librum magnus ille Dionysius suis verbis nobiscum una contexet, cuncta quæ ætate sua contigerunt in epistolis quas reliquit singillatim exponens. Hinc porro narrationis nostræ ducemus exordium.

ἔβδομον posuerat, hic quoque τὸ ἔβδομον scriberet. Sed codices nostri Maz., Med. et Fuk qui titulum hujus libri ita concipiunt, λόγος ζ', hic scriptum habent, τὸν ἔβδομον, etc.

(70) Ὁ μέγας... Διονύσιος. Non solus Eusebius, sed omnes fere antiqui Patres Dionysio Alexandrino cognomen Magni tribuerunt. Ita Basilinus in Epistola canonica ad Amphilochoium: Καὶ ἐθαύμασα, πῶς κανονικὸν ὄντα τὸν μέγαν Διονύσιον παρήλαθεν. Maximus quoque in scholiis ad Dionysium Areopagitanum ita illum cognominat, et Symeon Metaphrastes in Actis Passionis B. Petri Alexandrinorum episcopi, cujus locum supra citavi.

CAPUT I.

De improbitate Decii et Galli.

Decio simul cum liberis interfecto, cum secundum imperii annum necdum explesset, Gallus in ejus locum succedit. Quo tempore Origenes septuagesimo ætatis anno ex hac vita migravit. Cæterum Dionysius in epistola ad Hermammionem de Gallo Imperatore ita scribit : « Sed neque Gallus culpam Decii intellexit, nec prospexit quid tandem illum pessumdelisset. Quin potius ad eundem lapidem ante oculos suos positum impexit. Qui cum imperium ipsius prospero in statu esset, cunctaque ex animi sententia succederent, viros sanctos qui pro pace et incolumitate ipsius preces ad Deum allegabant, insectatus est. Cum illis ergo orationes pro ipso fieri solitas simul fugavit. » Hæc de Gallo Dionysius.

CAPUT II.

Quinam tunc fuerint Romanæ urbis episcopi.

Interea Romæ cum Cornelius tribus circiter annis episcopatum tenuisset, Lucius in ejus locum substituitur. Qui 251 vix octo mensium spatio perfunctus eo munere, moriens episcopale officium Stephano dereliquit. Ad hunc Stephanum Dionysius primam earum quæ de baptismo scriptæ sunt epistolam exaravit, cum per id tempus non mediocris controversia exorta esset, utrum eos qui ex qualibet hæresi convertuntur, baptismo purgari

(71) Οὐδ' ἄλλοι δυοῖν ἐτοῖν. Eusebius in *Chronico* annum unum imperii ac menses tres Decio tribuit. Sed Aurelius Victor Decios periisse dicit exacto regni biennio. In Victoris autem epitome, imperasse dicitur Decius mensibus triginta. Imperare cepit Æmiliano et Aquilino coss., anno Christi 249. Anno deinde 250 consul iterum fuit una cum Grato. Secuto deinde anno, qui consules habuit Decium Aug. III et Etruscum Cæsarem, imperium constanter retinuit, ut colligitur ex senatusconsulto quod refert Pollio in *Valeriano* in hæc verba : *Duobus Decii coss.*, vi *Kalend. Novemb. die, cum ob imperatoris litteras senatus in æde Castrorum haberetur, iraturque per sententias singulorum, cui deberet censura deferri, nam id Decii posuerant in senatus amplissimi potestate*, etc. Anno deinde sequenti, id est Gallo et Volusiano coss., occisus est. Certe aut hoc anno, aut sine superioris anni cæsore esse Decios oportet. Sed verius puto consulatu Galli et Volusiani. Cum enim cæsi sint Decii in prælio, haudquam verisimile est eos hiberno tempore bellum in Thracia gessisse. Porro Eusebius annum unum et menses tres tribuit Decio, eo quod annos septem assignat Philippo, cum tamen sex tantum annos Philippus imperaverit. Quo occiso, Decius se Augustum simul et consulem renuntiavit, anno Christi 249, ut jam dixi. Certe hoc anno Decium imperare cœpisse apparet ex nummis veteribus quos Goltzius et Occo retulere, in quibus Decius trib. pot. ut consul tertium ponitur.

(72) Ἄμυ τοῖς καιοῖ. Decius imperator duos habuit filios, quorum major dicitur Quintus Herennius Etruscus Messius Decius, minor vero Caius Valens Hostilianus Messius Quintus, ambo primum Cæsares, postea Augusti a patre facti, ut ex nummis et inscriptionibus discimus.

(73) Ἐβδομήκοντα. Baronius ad annum Christi 256 Origenis mortem confert in annum tertium Galli et Voluiani, cum tamen Eusebius in hoc loco

A

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'.

Περὶ τῆς Δεκίου καὶ Γάλλου κακοτροπίας
(Nic. H. E. v, 34).

Δέκιον οὐδ' ἄλλον ἐπικρατήσαντα δυοῖν ἐτοῖν (71) χρόνον, αὐτίκα τε ἅμα τοῖς καιοῖ (72) κατασφαγέντα, Γάλλος διαδέχεται. Ὀριγένης ἐν τούτῳ ἐνὸς δέοντα τῆς ζωῆς ἑβδομήκοντα (73) ἀποπλήσας ἔτη, τελευταῖα Γράφων γέ τοι ὁ Διονύσιος Ἑρμάμμωνι περὶ τοῦ Γάλλου ταῦτα φάσκει· « Ἄλλ' οὐδὲ Γάλλος ἔγνω τὸ Δεκίου κακόν, οὐδὲ προσέκοιπσε τί ποτ' ἐκείνον ἐσφάλλεν, ἀλλὰ πρὸς τὸν αὐτὸν πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν αὐτοῦ γενόμενον ἐπταίσε λίθον. Ὅς εὐ φερομένης αὐτῷ τῆς βασιλείας, καὶ κατὰ νοῦν (73) χωρούντων τῶν πραγμάτων, τοὺς ἱεροὺς ἄνδρας τοὺς περὶ τῆς εἰρήνης αὐτοῦ καὶ τῆς ὑγιείας πρεσβεύοντας (74) πρὸς τὸν Θεὸν, ἤλασεν. Οὐκοῦν σὺν ἐκείνοις ἐδίωξας καὶ τὰς ὁπὲρ ἑαυτοῦ προσευχάς. » Ταῦτα μὲν οὖν περὶ τοῦδε.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'.

Τίνας οἱ κατὰ τοῦσδε Ῥωμαίων ἐπίσκοποι
(Nic. H. E. vi, 7).

Κατὰ δὲ τὴν Ῥωμαίων πόλιν Κορνηλίου ἔτεσιν ἄμφω τὰ τρία τὴν ἐπισκοπὴν διανύσαντος, Λουκίος κατέστη διάδοχος, μῆσι δ' οὐδ' ὅλοις οὗτος ὀκτώ τῃ λειτουργίᾳ διακονησάμενος, Στεφάνῳ τελευταίων μεταδίδωσι τὴν κληρῶν. Τοῦτ' ἔσθ' ὁ Στεφάνῳ τὴν πρώτην ὁ Διονύσιος τῶν περὶ βαπτίσματος ἐπιστολῶν διατυπύται, ζητήματος οὐ σμικροῦ τῆνικαδὲ ἀνακινήθηεντος, εἰ δέοι τοὺς ἐξ οἰασθ' οὖν αἰρέσεως ἐπιστρέφοντας, διὰ λουτροῦ καθαλεῖν· παλαιῶ γέ τοι (75) κε-

C Origenis mortem assignet eodem anno quo Decius est occisus, et quo Gallus imperium occupavit. Eusebius in lib. vi, cap. 36, anno III Philippi imp. Origenem sexagenarium majorem fuisse scribit. Qui locus Baronii sententiam videtur stabilire. Nam a tertio Philippi imp. anno usque ad tertium Galli et Volusiani, anni sunt novem. Adde quod scribit Eusebius initio hujus libri, Origenem decimo anno imp. Severi, quo anno pater ipsius martyrio perfunctus est, annos natum fuisse septemdecim. Atqui si a decimo Severi anno ad primum Galli numeraveris, anni sunt unus et quinquaginta, quibus si septemdecim annos adjungas, anni existunt octo et sexaginta. Proinde necesse est, ut secundo aut tertio Galli et Volusiani anno mortuus sit Origenes. Verum Eusebius hoc loco, ut dixi, perspicue asserit Origenem circa initia principatus Galli mortuum esse, id est, anno Christi 252, idque confirmare videtur Hieronymus in epist. 65, ad Pammachium, ubi ait : *Centum et quinquaginta prope anni sunt ex quo Origenes mortuus est Tyri*. Et paulo post ait : *Cur posi quadringentos annos docere nos niteris quod ante quæcivimus*, etc. Si ergo de quadringentis demas centum quadraginta octo, remanet annus 252 a natali Christi. Quod si mortem Origenis in annum primum Galli imp. conferamus, ut hic suadet Eusebius, cum eum mortuum esse dicat anno ætatis nono et sexagesimo, natus sit oportet Commodi imp. anno IV, non autem IX, ut est in *Chronico Alexandino*.

(73) Ὡς κατὰ νόον χωρούντων. Ita ex codice Regio edidit Rob. Stephanns. Et ferri potest hæc lectio, ut sit metaphora ab his quæ secundo anno deferuntur. In reliquis tamen exemplaribus Maz., Med., Fuk. et Savilli legitur κατὰ νοῦν, quæ scriptura magis placet, eamque Rufinus etiam secutus est.

(74) Περὶ τῆς εἰρήνης... πρεσβεύοντας. Malim scribere ὅπερ τῆς εἰρήνης.

(75) Παλαιῶν γέ τοι. Ab his verbis inchoandum

κρατήκτος εθους ἐπὶ τῶν τοιούτων μόνῃ χρῆσθαι τῇ A oporteret. Quippe antiqua consuetudo invaluerat, ut in ejusmodi hominibus sola manuū impositio cum precationibus adhiberetur.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ.

Ὅπως Κυπριανὸς ἅμα τοῖς κατ' αὐτὸν ἐπισκόποις τοὺς ἐξ αἱρετικῆς πλάνης ἐπιστρέφοντας λουτρῶ δεῖν καθαιρεῖν πρῶτος ἐδογματίσεν (Nic. H. E. vi, 7).

Πρῶτος τῶν τότε Κυπριανὸς (76) τῆς κατὰ Καρχηδόνα παροικίας ποιμὴν, οὐδ' ἄλλως ἢ διὰ λουτροῦ πρῶτον τῆς πλάνης ἀποκαθηραμένους, προσεσθαι δεῖν ἤγειτο. Ἄλλ' ὁ γε Στέφανος μὴ δεῖν (77) τι νεώτερον παρὰ τὴν κρατήσασαν ἀρχήθεν παρῆδου ἐπιφανοτομεῖν οἰόμενος, ἐπὶ τούτῳ διεγχανάκει.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'.

Ὅπως περὶ τούτου Διονύσιος συντάξεν ἐπιστολάς (Nic. H. E. vi, 7).

Πλεῖστα δὲ οὖν αὐτῷ περὶ τούτου διὰ γραμμάτων ὁ Διονύσιος ὁμιλήσας, τελευτῶν δηλοῖ ὡς ἄρα τοῦ διωγμοῦ λελωρηκός, αἱ πανταγόσε Ἐκκλησίαι τὴν κατὰ Νοουάτον ἀποστραφεῖσαι νεωτεροποιῶν (78), εἰρήνην πρὸς ἑαυτὰς ἀνελήφρασαν. Γράφει δὲ ὕδα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε'.

Περὶ τῆς μετὰ τὸν διωγμὸν εἰρήνης.

Ἔτσι δὲ νῦν, ἀδελφὲ (79), ὅτι ἤμονται πάσαι αἱ πρῶτον διεσχισμέναι κατὰ τε τὴν Ἀνατολὴν Ἐκκλησίαι, καὶ ἐτι προσωτέρω (80). Καὶ πάντες εἰσὶν ὁμόφρο-

est cap. 3, quod nec Musculus nec Christophorsonus animadvertit. Nam quod sequitur πρῶτος τῶν τότε Κυπριανός, uno spiritu continuari debet, utpote alterum membrum periodi. Certe ante hæc verba παλαῦ γέ τοι, etc., omnes nostri codices distinctionem, hoc est, τελεσαν στιγμὴν habent appositam. Quo indicatur novam periodum ab his verbis inchoari. In isdem tamen codicibus caput 3 incipit ab illis verbis, πρῶτος τῶν τότε Κυπριανός, etc.

(76) Πρῶτος τῶν τότε Κυπριανός. Non primus hujus sententiæ auctor fuit Cyprianus, sed diu ante illum Agrippinus Carthaginensis Ecclesiæ episcopus, collectis Africæ et Numidiæ episcopis, hæreticos rebaptizandos esse decreverat, ut docet Cyprianus in epistola 71 et 73. Augustinus in lib. iii *Contra Donatistas*, et Vincentius Lirinensis. Quo magis excusandus fuit Cyprianus, qui synodali auctoritate firmatam antecessoris sui sententiam defendere conatus est. Sed et in Cappadocia morem illum rebaptizandi hæreticos, jam inde ab antiquissimis temporibus et ab ultima usque hominum memoria semper usurpatum fuisse, testatur Firmilianus, Cæsareæ Cappadocum episcopus, in epistola ad Cyprianum. Porro ex codicibus Maz., Med., Fuk. et Savil. restitutum πρῶτος τῶν τότε, cum antea ex codice Regio legeretur πρῶτος τότε.

(77) Ἄλλ' ὁ γε Στέφανος μὴ δεῖν. Epistola Stephani papæ ad episcopos Africæ refertur a Cypriano in epistola 74 et 75, isdem fere verbis quibus utitur hic Eusebius: *Si quis a quacunque hæresi venerit ad nos, nihil innovetur, nisi quod traditum est, ut manus illi imponatur in penitentiam, cum ipsi hæretici proprie alterutrum ad se venientes non baptizent, sed communicent tantum.* Firmilianus quoque in epistola ad Cyprianum, quædam illius epistolæ capta refert simul ac refutat.

(78) Νεωτεροποιῶν. Alludit ad nomen Novati seu Novatiani. Sic hæresion novitates dixit Vincentius Lirinensis in *Commonitorio*.

(79) Ἔτσι δὲ νῦν, ἀδελφὲ. Ex hac epistola Dio-

nosii ad Stephanum papam Baronius ad annum Christi 259 colligit, Orientales episcopos tandem errore deposito sententiam Stephani de hæreticis non rebaptizandis amplexos esse. Baronium secutus est Filesacus in notis ad Vincentii *Commonitorium*. Sed qui Dionysii epistolam attente legerit, longe aliter rem se habere intelligit. Nam epistola illa Dionysii duo capita continebat: primum an rebaptizandi essent hæretici, secundum de concordia Ecclesiarum Orientis, quæ Novatiani hæresim damnaverant, et lapsos recipiendos esse stauerant. Huic igitur sententiæ Dometrianum episcopum Antiochiæ, quæ caput erat Orientis, et reliquos subscripsisse testatur Dionysius: quod quidem Stephano gratissimum fore scribat, cum Fabius decessor Dometriani in Novatiani sententiam prioris fuisset, et congregato ex Cilicia, Cappadocia, Palestina et Ægypto episcoporum concilio, eam stabilire conatus fuisset, ut scribit Dionysius apud Eusebium in fine lib. vi.

CAPUT III.

Quomodo Cyprianus, cum aliquot sibi adjunctis episcopis, eos qui ab hæretico errore converterentur rebaptizandos primus censuit.

Primus omnium Cyprianus, qui tunc temporis Carthaginensem regebat Ecclesiam, non nisi per baptismum ab errore prius emundatos, admittendos esse censuit. Verum Stephanus nihil adversus traditionem quæ jam inde ab ultimis temporibus obtinuerat, innovandum ratus, gravissime id tulit.

CAPUT IV.

Quot epistolas Dionysius ea de re conscripsit.

Ad hunc igitur, ut dixi, multa de hoc argumento Dionysius per litteras scripsit. In quibus id tandem illi indicat, omnes ubique Ecclesias mollito jam persecutionis furore, Novati turbulentam novitatem detestantes, inter se pacem iniisse. Sic autem scribit.

CAPUT V.

De pace Ecclesiarum post persecutionem.

Ἔ Scias autem, frater, cunctas per Orientem et ulterius positas Ecclesias, quæ prius ante discissam, nunc tandem ad unitatem reversas esse: et omnes

nysii ad Stephanum papam Baronius ad annum Christi 259 colligit, Orientales episcopos tandem errore deposito sententiam Stephani de hæreticis non rebaptizandis amplexos esse. Baronium secutus est Filesacus in notis ad Vincentii *Commonitorium*. Sed qui Dionysii epistolam attente legerit, longe aliter rem se habere intelligit. Nam epistola illa Dionysii duo capita continebat: primum an rebaptizandi essent hæretici, secundum de concordia Ecclesiarum Orientis, quæ Novatiani hæresim damnaverant, et lapsos recipiendos esse stauerant. Huic igitur sententiæ Dometrianum episcopum Antiochiæ, quæ caput erat Orientis, et reliquos subscripsisse testatur Dionysius: quod quidem Stephano gratissimum fore scribat, cum Fabius decessor Dometriani in Novatiani sententiam prioris fuisset, et congregato ex Cilicia, Cappadocia, Palestina et Ægypto episcoporum concilio, eam stabilire conatus fuisset, ut scribit Dionysius apud Eusebium in fine lib. vi.

(80) Καὶ ἐτι προσωτέρω. Hæc verba non habentur in codd. Fuk. et Saviliano. Sed nec Christophorsonus in libris suis ea reperit, ut ex versione ejus apparet: leguntur tamen apud Syncellum ac Nicephorum, et in nostris, Regio, Maz. ac Medicæo. Et Langus quidem ac Musculus ita verterunt: *Scito nunc, frater, Orientales atque etiam ultiores Ecclesias*, etc. Recte, meo quidem iudicio. Sic Eusebius, in lib. iii *De vita Constantini*, cap. 7, Ἀγατοὶ τε καὶ Ἠπειρώται, τοῦτων θ' ὁ ἐτι προσωτέρω. Ita enim scribitur locus ille in codice Reg. et in schedis, et apud Socratem. Per ultiores Ecclesias, intelligo Ecclesias Osdroenæ et Mesopotamiæ. Oriens enim proprie dicebatur Syria, cujus caput erat Antiochia. Regebatque hanc provinciam tunc temporis præses Orientis, ut docet Vopiscus in *Aureliano*, agens de ejus adoptione. Possunt tamen hæc verba etiam aliter intelligi, ut verba sint Eusebii, ex epistola Dionysii carptim quædam capita referentis. Certe in codd. Maz. ac Med hæc verba duobus punctis in-

Ecclesiarum ubicunque antistites unum idemque sentire, et ob redditam in sperato pacem incredibili gaudio exsultare: Demetrianum scilicet episcopum Antiochiæ, Theotestium Cæsareæ, Æliæ post mortem Alexandri Mazabanem, Marinum Tyri, Laodiceæ vero post Thelymidris obitum Heliodorum: Helenum Tarsi cunctasque Ciliciæ Ecclesias: Firmilianum denique cum universa Cappadocia. Solos enim illustriores episcopos nominavi, ne forte epistola nostra prolixior, 252 et oratio molestior redderetur. Syriarum quidem provinciæ omnes cum Arabia, quibus identidem necessaria suppeditatis, et quibus litteras nunc scripsistis: Mesopotamia quæque, Pontus ac Bithynia; ac ut uno verbo absolvam, omnes ubique terrarum lætitia gestiunt, Deoque gratias agunt ob hanc concordiam fraternamque charitatem. » Et hæc quidem Dionysius scribit. Caterum cum Stephanus Ecclesiam biennio administrasset, Xystus in ejus locum successit. Ad hunc Dionysius secundam *De baptismo* scripsit epistolam, in qua Stephani simul ac

clusa sunt. Et in exemplari quidem Mediceo apposita est media distinctio sive mora, in Mazariano vero distinctio. Verto igitur, *et paulo post*. Atque hæc posterior interpretatio, verior nunc mihi videtur ac certior.

(81) *Ἐν Αἰλίῳ*. Ælia vocabatur ætate Dionysii, quæ postea dicta est Hierosolyma. Constantini quidem temporibus adhuc Ælia vocabatur. Sic in tabula Pentingerorum et in *Itinerario Antonini*, quod post imperium Constantini scriptum est, memoratur. Sed et in concilio Nicæno, canone 7, Ælia dicitur. Itaque verissimum puto, quod superius observavi, nomen Hierosolymorum huic urbi inditum fuisse per ambitionem episcoporum illius loci, qui Jacobi Justi successores haberi volebant. Hinc est quod Rufinus ex more sæculi sui, pro Æliæ nomine hic substituit *Hierosolyma*: et Eusebius Narcissum, Alexandrum et cæteros, semper Hierosolymorum episcopos appellat. Interdum tamen, licet rarius, Æliam nominat, verbi gratia in libro *De martyribus Palæstinae*, capite 11.

(82) *Vulg. Μαζιβάρης ἐν Αἰλίῳ, Μαρῖνος ἐν Τύρῳ, κοιμηθῆντος Ἀλεξάνδρου*. Verba κοιμηθέντος Ἀλεξάνδρου post voces illas ἐν Αἰλίῳ collocari debent. Nam Mazabanem Alexandro Æliæ episcopo successerat, ut docet Dionysius in epist. ad Cornelium Vidit hoc etiam Rufinus, ut ex interpretatione ejus apparet.

(83) *Οἷς ἐπαρκεῖτε ἐκάστοτε*. Hunc locum non intellexerunt Langus, Musculus et Christophorus. Solebat olim Ecclesia Romana aliarum Ecclesiarum inopiam liberalitate sua sublevare, et captivis fratribus vel in metallum datis pecuniis ac vestem conferre, ut testatur Dionysius Corinthiorum episcopus in epistola ad Soterem papam, cujus verba supra retulit Eusebius in libro iv. Idque laudabile institutum Ecclesiæ Romanæ, sua adhuc ætate perseverasse, ibidem scribit Eusebius. In eam rem liebant collectæ in Ecclesia Romana, de quibus Leo papa loquitur in sermonibus. *Ἐπαρκεῖν* proprie est sumptus ac viaticum subministrare, vel stipem conferre. Ita Clemens Alexandrinus in primo *Stromateo*, laud procul ab initio: *Ἀπορίᾳ γὰρ ἐπαρκεῖν οὐ δίκαιον ἀργίαν δὲ ἐφοδιάζειν, οὐ καλόν*. Idem in lib. iv *Stromatei*, de stipe seu elemosyna hoc verbum usurpat, cum ait: *Ἐνίοτε γὰρ βουλόμεθα δὲ ἀργυρίου δόσεως, ἢ διὰ σωματικῆς σπουδῆς ἔλαον ποιῆσαι: ὡς δεομένῳ ἐπαρκέσαι, ἢ νοσούντι ὑποβρῆσαι, ἢ ἐν περιστάσι: γενομένῳ πα*

νες οἱ πανταχοῦ προεστῶτες, χαίροντες καθ' ὑπερβολὴν ἐπὶ τῇ παρὰ προσδοκίαν εἰρήνῃ γενομένῃ. Δημητριάδης ἐν Ἀντιοχείᾳ, Θεόκτιστος ἐν Καισαρείᾳ, Μαζαβάνης ἐν Αἰλίῳ (81), κοιμηθῆντος Ἀλεξάνδρου Μαρῖνος ἐν Τύρῳ, (82) Ἡλίδωρος ἐν Λαοδικείᾳ ἀναπαυσάμενος Θηλυμίδρου, Ἐλενος ἐν Ταρσῷ καὶ πᾶσαι αἱ τῆς Κιλικίας Ἐκκλησίαι, Φιρμιλιανός, καὶ πᾶσα Καππαδοκία. Τοὺς γὰρ περιφανεστέρους μόνους τῶν ἐπισκόπων ὠνόμασα, ἵνα μήτε μήκος τῆ ἐπιστολῆ, μήτε βάρος προσάψω τῷ λόγῳ. Αἱ μέντοι Συρία ἅλαι καὶ ἡ Ἀραβία οἷς ἐπαρκεῖτε ἐκάστοτε (83), καὶ οἷς νῦν ἐπιστελλομαι, ἢ τε Μεσοποταμία, Πόντος τε καὶ Βιθυνία, καὶ συνελόντι εἰπεῖν, ἀγαλλιώνται πάντες πανταχοῦ τῇ ὁμοιοῖα καὶ φιλαδελφίᾳ, δοξάζοντες τὸν Θεόν. » Ταῦτα μὲν ὁ Διονύσιος.

B *Στέφανον δ' ἐπὶ δυσὶν ἀποπλήσαντα τὴν λειτουργίαν ἔτασι εὖστος διαδέχεται. Τοῦτ' αὖ δευτέραν ὁ Διονύσιος Περὶ βαπτίσματος χαράξας ἐπιστολήν (84), ὁμοῦ τὴν Στεφάνου καὶ τῶν λοιπῶν ἐπισκόπων γνώμην τε καὶ κρίσιν δηλοῖ, περὶ τοῦ Στεφάνου λέγων ταῦτα: « Ἐπεστάλκει (85) μὲν οὖν πρότερον καὶ περὶ Ἐλένου καὶ*

ραστῆναι: καὶ οὐχ οἷοί τε ἔσμεν, ἦτοι διὰ πέναν, ἢ νόσον, ἢ γῆρας. Id est: *Interdum enim optatum quidem misericordiam opera præstare, iam pecunia quam corporis ministerio: exempli gratia petenti stipem dare, aut ægrotanti ministrare, aut adjuvare periclitantem. Sed optata perficere non possumus, seu ob egestatem, sive ob morbum, sive ob senectutem. Eodem sensu Chrysostomus homil. 67 In Mattheum hanc vocem usurpat: Ἐνδὲ τῶν ἐσχάτων καὶ οὐ σφόδρα πλουτούντων πρόσδοκῶν ἡ ἐκκλησία ἔχουσα, ἐνόησον ὅσας ἐπαρκεῖ καθ' ἐκάστην ἡμέραν χήρας, ὅσας παρθένοισ.*

(84) *Χαράξας ἐπιστολήν*. In quatuor nostris codicibus Maz., Med., Fuk. et Savil. scriptum est, *ἐγχαράξας ἐπιστολήν*.

(85) *Ἐπεστάλκει*. Præter epistolam ad episcopos Africae, de qua superius dixi, aliam insuper epistolam scripserat Stephanus papa ad Orientales, de qua præter Dionysium loquitur Firmilianus in epistola ad Cyprianum sub finem: *Pacem cum singulis vario discordiæ genere turpentem. modo cum Orientalibus (quod nec vos latere confidimus), modo vobiscum qui in meridie estis*. Sed Firmilianus craterum more rem amplificat. Neque enim Stephanus aut cum Afris, aut cum Orientalibus pacem rupit, sed tantum minatus est se pacem cum iisdem rupturum, si in pristina sententia permanerent, ut hic discrete testatur Dionysius Alexandrinus. Eodem plane modo, quo Victor papa interminatus fuerat Asiaticis, se illos a communione Ecclesiæ abscisurum. Certe Stephanum ultra minas non processisse ex eo apparet, quod Dionysius post ejus obitum ad Xystum PP. iterum scripsit, ut ejus sententiam super ea re flagitaret. Nam Dionysius in Afrorum et Orientalium sententiam magis propendebat, teste Hieronymo in libro *De scriptoribus ecclesiasticis*. Illud quoque observandum est, quod in supra dicto loco scribit Firmilianus, Stephanum pacem cum Afris et Orientalibus vario discordiæ genere rupisse. Nam et inde colligi potest non fuisse prolatam a Stephano adversus illos excommunicationis sententiam. Certe si Stephanus excommunicationis sententiam in eos protulisset, non utique vario genere pacem cum utrisque rupisset, sed uno eodemque modo, excommunicationis videlicet sententia, tam Afris quam Orientales percussisset. Nunc porro videamus quo modo cum Afris pacem ruperit Stephanus. Declarat hoc Firmilianus

περὶ Φιρμιλιανοῦ, καὶ πάντων τῶν τε ἀπὸ τῆς Κιλικίας καὶ Καππαδοκίας, καὶ Γαλατίας (86), καὶ πάντων τῶν ἐξῆς ὁμοροῦντων ἔθνων, ὡς οὐδὲ ἐκεῖνοις κοινωήσων (87) διὰ τὴν αὐτὴν ταύτην αἰτίαν, ἐπειδὴ τῶς αἰρετικῶς φησὶν ἀναβαπτίζουσι· καὶ σκόπει τὸ μέγεθος τοῦ πράγματος. Ὅντως γὰρ δόγματα περὶ τούτου γέγονεν ἐν ταῖς μεγίσταις τῶν ἐπισκόπων συνάδοις (88), ὡς πυνθάνομαι, ὥστε τοὺς προσιόντας ἐπὶ αἰρέσεων, προκατηχηθέντας, εἶτα ἀπολούεσθαι καὶ ἀνακαθαίρεσθαι τὸν τῆς παλαιᾶς καὶ ἀκαθάρτου ζύμης ῥύπον. Καὶ περὶ τούτων αὐτοῦ πάντων δεδύμενος, ἐπέστευλα. » Καὶ μεθ' ἑτέρα φησι· « Καὶ τοὺς θγαπητοὺς δὲ ἡμῶν καὶ συμπροσβυτέρους Διονυσίῳ καὶ Φιλήμονι, συμψήφοις πρότερον Στεφάνῳ γενομένοις, καὶ περὶ τῶν αὐτῶν μοι γράψουσι, πρότερον μὲν ὄλιγα, καὶ νῦν δὲ διὰ πλειόνων ἐπέσταυλα. » Ἀλλὰ ταῦτα μὲν περὶ τοῦ δηλουμένου ζητήματος.

dem breviter, nunc vero pluribus verbis scripsi. » Verum de supradicta questione hæcenus.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Περὶ τῆς κατὰ Σαβέλλιον αἰρέσεως
(Nic. H. E. vi, 7).

Σημαίων δὲ ἐν ταύτῳ (89) καὶ περὶ τῶν κατὰ Σαβέλλιον αἰρετικῶν ὡς κατ' αὐτὸν ἐπιπολαζόντων, ταῦτά φησι· « Περὶ γὰρ τοῦ νῦν κινήθεντος ἐν τῇ

his verbis : *Modo vobiscum, a quibus legatos episcopus patienter satis et leniter susceperit ; ut eos nec ad sermonem saltem colloquii communis admitteret : adhuc insuper præciperet fraternitati universæ, ne quis eos in domum suam reciperet ; ut venientibus non solum pax et communicatio, sed et tectum et hospitium negaretur.* Hæc Firmiliani verba rem quidem ipsam magnopere exaggerant. Sed nego in illis verbis ullum excommunicationis a Stephano prolatae indicium reperiri. Gravior quidem commotus est Stephanus, et indigne tulit quod Africana synodus adversus receptam totius Ecclesie consuetudinem hæreticos rebaptizandos esse statuisset, remque tanti ponderis ac momenti, non consulto prius Romanæ urbis episcopo decernere ausa esset. Itaque episcopus quos Cyprianus et reliqui collegæ ad ipsum miserant una cum decretis illius synodi, primo quidem admittere noluit, ut decet Firmilianus. Postea vero eos admisit, et ad litteras Cypriani rescripsit, sicut colligitur ex epistola Cypriani ad Pompeium. Quæ quidem Stephani litteræ, licet paulo acerbiores et iniquiores visæ tunc fuerint Cypriano, nihilominus tamen pacem inter se ambo retinuerunt. Cyprianus certe etiam post illas Stephani litteras, cum fratrem nominat in epistola ad Pompeium sub initium. Denique Afri post illas Stephani PP. litteras, hæreticos nihilominus rebaptizarunt usque ad Constantini Magni tempora, ut patet ex concilio Arelatensi.

(86) Καὶ Γαλατίας. Καὶ δηλονότι Γαλατίας, col. Reg. et Georgius Syncellus. Verum in reliquis exemplaribus Maz., Med., Fuk. et Savil. deest vox δηλονότι.

(87) Ὡς οὐδὲ ἐκεῖνοις κοινωήσων. Firmilianus in epistola ad Cyprianum de Stephano loquens : *Dum enim putas omnes a te abstinere posse, solum te ab omnibus abstinisti.* Et paulo ante dixerat : *Excidisti enim teipsum, nolui te iulere : siquidem ille cui vere schismaticus, qui se a communione ecclesiasticæ unitatis apostitum fecerit.* Cyprianum quoque in epistola ad Pompeium restatur Stephanum paravi ea voce in suis literis usum fuisse : *Dat honorem Deo, qui hæreticorum amicus, et inimicus Christianorum, sacerdotes Dei, veritatem Christi, et*

A reliquorum episcoporum sententiam ac iudicium exponit, de Stephano ita scribens (antea quidem litteras scripserat de Heleno et de Firmiliano, de omnibus denique sacerdotibus per Ciliciam, Cappadociam cunctasque finitimas provincias constitutis, sese ob eam causam ab illorum communione discessurum, quod hæreticos rebaptizarent) : « Ac vide, quæso, gravitatem negotii. Revera enim in maximis, ut audio, episcoporum concilii decretum est, ut qui ab hæreticis ad catholicam Ecclesiam accedunt, primum catechumeni fierent, ac deinde veteris et impuri fermenti sordibus per baptismam purgarentur. De his omnibus ego ad illum epistolam misi, rogans atque obtestans. » Et aliquanto post : « Sed et charissimis, inquit, fratribus et presbyteris nostris Dionysio ac Philemoni, qui prius idem cum Stephano senserant deque iisdem rebus ad me scripserant, antea quidem

CAPUT VI.

De hæresi Sabellii.

In eadem epistola de Sabellianis hæreticis, notate qui tunc temporis increbrescebant, Xystum certiore facit his verbis : « Nam de dogmate illo

Ecclesie unitatem tuentes abstinendos putat?

(88) Ἐν ταῖς μεγίσταις τῶν ἐπισκόπων συνάδοις. In synodo scilicet Iconiensi, de qua Firmilianus in epistola ad Cyprianum, et in conciliis Africæ, partim sub Agrippino, partim sub Cypriano. Item in concilio Synnadeni, ut dicitur infra in capite 7 huius libri. Et in synodo quidem Carthaginensi sub Cypriano, quæ hodie inter Cypriani opera exstat, octoginta et amplius episcopi sententiam dixerunt, inter quos quidam fuerunt confessores et martyres. In Iconiensi autem concilio quinquaginta episcopi convenerunt, ut testatur Augustinus in lib. iii *Contra Crescentum*, cap. 3, his verbis : *Proinde si omnino jam credendum sit, quinquaginta episcopis Orientalium id esse visum, quod septuaginta Afris vel aliquanto etiam pluribus, contra tot millia episcoporum quibus hic error in toto orbe displicuit, cur non potius etiam paucos ipsos Orientales suum iudicium correxisse dicamus.* Ceterum Orientales ac præsertim Cappadoces, morem suum in rebaptizandis hæreticis constantissime retinuerunt, ut patet ex Basilii ad Amphilochem canonicis epistolis prima et secunda. Mansitque mos iste apud illos usque ad priam synodum Constantinopolitanam.

(89) Σημαίων δ' ἐν ταύτῳ. Nostri codices Maz. et Med. cum Fuk. et Savil. hunc locum ita exhibent : Σημαίων δὲ ἐν ταύτῳ καὶ περὶ τῶν κατὰ Σαβέλλιον αἰρετικῶν, recte quidem, quod ad posteriorem partem attinet. Verum illud ἐν ταύτῳ prorsus rejiciendum est, et scriptura codicis Regii retinenda ἐπ' αὐτῷ, supple κεφαλαίῳ, qua voce paulo ante usus est Eusebius : Ἀλλὰ ταῦτα μὲν περὶ τοῦ ζητουμένου τούτου καὶ δηλουμένου κεφαλαίου. Sic enim præfert codex Regius et editio Stephani, pro quo in reliquis codicibus legitur, περὶ τοῦ δηλουμένου ζητήματος. Igitur ἐπ' αὐτῷ Latine sonat post illud capitulum. Nam epistola Dionysii ad Xystum duo capita continebat : primum de rebaptizandis hæreticis, alterum de dogmate Sabellii. Quod si scribas ἐν ταύτῳ, supplendum erit λόγῳ, cum tamen Eusebius non λόγον, sed ἐπιστολὴν dixerit supra,

quod nuper apud Ptolemaidem urbem Pentapoleos commotum est, pleno impietatis ac blasphemiarum adversus omnipotentem Deum Patrem Domini nostri Jesu Christi: pleno etiam incredulitatis erga unigenitum ejus Filium, Primogenitum omnis creaturæ, Verbum quod inter homines versatum est, pleno denique stuporis adversus Spiritum sanctum: cum ab utraque parte et litteræ ad me allatæ essent, et 253 fratres mecum disserturi venissent, epistolas quasdam, quantum Deo juvante potui, tractatoris more fusius scripsi. Quarum exemplaria ad te misi. »

CAPUT VII.

De execrando hæreticorum errore, et de visione Dionysio divinitus missa, ac de ecclesiastica regula eidem tradita.

In tertia autem epistola ad Philemonem, Ecclesiæ Romanæ presbyterum *De baptismo* scripta, idem Dionysius hæc refert: « Ego vero, inquit, in libris et traditionibus hæreticorum cognoscendis operam posui; execrandis quidem illorum sententiis animum meum tantisper coinquinans; hanc tamen ex his utilitatem percipiens, ut illos tactus apud me refutarem, multoque magis quam antea detestarer. Et cum frater quidam ex presbyterorum ordine, prohiberet me, veritus ne forte nequitia illorum cæno commiscerer: quippe animum meum contaminatum iri aiebat, et quidem verissime, ut ipsemet sentiebam, visione cœlitus missa confirmatus sum. Et vox ad aures meas perlata diserte mihi præcepit hoc modo: Lege omnia quæcunque in manus venerint. Idoneus namque es qui singula disquiras et examines: hacque primum occasione ad Christi fidem impulsus es. Amplexus sum visionem illam, utpote quæ apostolicæ voci consentiret robustissimos quosque ita compellanti: « Estote periti nummularii. » Pauca deinde de universis hæresibus interlocutus, hæc subdit: « Hanc ego regulam et formam a beatissimo papa nostro Heracla accepi. Eos enim qui ab hæreticis venie-

(90) *Πρό γραμμάτων.* In codice Regio et apud Nicephorum uno verbo legitur προγραμμαμάτων. Apud Georgium autem Syncellum scribitur τῶν γραμμάτων, quod magis probo, eamque lectionem in interpretatione mea sum secutus.

(91) *Ἐπέστελά τινα.* Intelligere videtur epistolam ad Ammonem Berenicensem episcopum, et aliam ad Telesphorum, aliam item ad Euphranorem contra Sabellium scriptas, de quibus loquitur Eusebius in capite 2° hujus libri. Athanasius in *Defensione* quam scripsit pro Dionysio Alexandrinorum episcopo, unam tantum commemorat Dionysii epistolam ad Ammonium et Euphranorem conscriptam. In qua cum quædam de Christo minus recte dixisse videretur Dionysius, accusatus est a quibusdam episcopis Ægypti coram Dionysio Romanæ urbis episcopo.

(92) *Καὶ δεδιττομένου συμφέρεσθαι.* Cum jam dudum conjecissem legendum esse συμφέρεσθαι, pro συμφέρεσθαι, tandem conjecturam meam confirmavit editio Georgii Syncelli, apud quem ita diserte scriptum habetur.

(93) *Ἀποστολικῆ φωνῆ... τῆ λεγούση, Γίνεσθε δόκιμοι τραπεζίται.* Hæc verba non leguntur in

Α Πτολεμαίδι τῆς Πενταπόλεως δόγματος, ὄντος ἀπειθοῦς καὶ βλασφημίας πολλῆν ἔχοντος περὶ τοῦ παντοκράτορος Θεοῦ καὶ Πατρὸς τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἀπιστίας τε πολλῆν ἔχοντος περὶ τοῦ μονογενοῦς Παιδὸς αὐτοῦ, τοῦ Πρωτοτόκου πάσης κτίσεως, τοῦ ἐνανθρωπήσαντος Λόγου, ἀναίσθησιν δὲ τοῦ ἁγίου Πνεύματος, ἐλθόντων ἐκατέρωθεν πρὸς ἐμὲ καὶ πρὸ γραμμάτων (90) καὶ τῶν διαλεγομένων ἀδελφῶν, ἐπέστελά τινα (91) ὡς ἐδυνήθη, παρασχόντος τοῦ Θεοῦ, διδασκαλικώτερον ὑφηγούμενος. ὣν τὰ ἀντίγραφα ἐπέμψά σοι. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ΄.

Περὶ τῆς κατὰ τῶν αἰρετικῶν παμμιάρου πλάτης, καὶ τῆς θεοπέπτου δράσεως Διονυσίου, οὗ τα σκευήθησαν ἐκκλησιαστικῶν κανόνος (Nic. H. E. vi, 8).

Καὶ ἐν τῇ τρίτῃ δὲ τῶν *Περὶ βαπτισμάτων*, ἢ Φιλήμονι τῷ κατὰ Ῥώμην πρεσβυτέρῳ ὁ αὐτὸς γράζει Διονύσιος, ταῦτα παρατίθεται: « Ἐγὼ δὲ καὶ τοῖς συντάγμασι καὶ ταῖς παραδόξεσι τῶν αἰρετικῶν ἐνέτυχον, χραίνων μὲν μου πρὸς ὄλιγον τὴν ψυχὴν ταῖς παμμιάροις αὐτῶν ἐνθυμήσασιν, ὄνησιν δ' οὖν ἀπ' αὐτῶν ταύτην λαμβάνων, τὸ ἐξελέγχειν αὐτοὺς παρ' ἐμαυτῶ, καὶ πολλὴ πλέον βδελύττεσθαι. Καὶ δὴ τις ἀδελφοῦ τῶν πρεσβυτέρων με ἀπειργόντος καὶ δεδιττομένου συμφέρεσθαι (92) τῷ τῆς πονηρίας αὐτῶν βορβόρῳ· λυμανεῖσθαι γὰρ τὴν ψυχὴν τὴν ἐμαυτοῦ, καὶ ἀληθῆ γε λέγοντος, ὡς ἡσθόμην· ὄραμα θεοπέπτου προσελθόν, ἐπέβρυσά με. Καὶ λόγος πρὸς μὲ γενόμενος, προσέταξε διαβρῆδην λέγων· Πᾶσιν ἐντύγγαμα ὡς ἂν εἰς χεῖρας λάβοις· διευθύνειν γὰρ ἕκαστα καὶ δοκιμάζειν ἱκανὸς εἶ, καὶ σοὶ γέγονε τοῦτο ἐξαρχῆς καὶ τῆς πίστεως αἰτίον. Ἀπεδείξαμην τὸ ὄραμα, ὡς ἀποστολικῆ φωνῆ συντρέχον τῇ λεγούσῃ πρὸς τοὺς θνατωτέρους, « Γίνεσθε δόκιμοι τραπεζίται (93). » Εἰτά τινα περὶ πασῶν εἰπῶν τῶν αἰρέσεων, ἐπιφέρει λέγων· « Τοῦτον ἐγὼ τὸν κανόνα καὶ τὸν τύπον παρὰ τοῦ μακαρίου πάπα ἡμῶν Ἰρακλᾶ παρέλαβον. Τοὺς γὰρ προσιόντας ἀπὸ τῶν αἰρέσεων, καίτοι τῆς Ἐκκλησίας ἀποστάντας (94),

Apostolo. In prima quidem Epistola ad Thessalonicenses, cap. 5, hæc leguntur: *Omnia probate, quod bonum est tenete.* Quæ profecto eandem vim habent ac priora illa: *Estote boni trapezitæ.* Sed Origenes, tomo x *In Evangelium Joannis*, et post illum Hieronymus in epistola ad Minervium et Alexandrum, diserte affirmant hoc mandatum: *Estote boni trapezitæ*, a Christo traditum esse, eique consentire doctrinam Pauli in Epistola ad Thessalonicenses. Quare assentior doctissimo viro Jacobo Usserio, qui hoc Christi verbum ex Evangelio secundum Hebræos desumptum esse censuit in Prolegomenis ad Ignatii epistolas, cap. 8. Citantur hæc verba etiam a Cyrillo Hierosolymitano in *Catechesi* sexta, sub finem: *Γίνου δόκιμος τραπεζίτης, τὸ καλὸν κατέχων, ἀπὸ παντὸς εἶδους πονηροῦ ἀπεχόμενος.* Porro in codicibus nostris Maz., Med. et Fnk. vox *τραπεζίται* acutum gerit accentum in penultima. Sic paulo ante in capite quinto hujus libri, vocem *ῥῆπον* acuto accentu notatam exhibet codex Maz. et Fnk.

(94) *Καίτοι τῆς Ἐκκλησίας ἀποστάντας.* Duo erant genera eorum qui ab hæreticis ad catholicam Ecclesiam veniebant. Alii erant apostata, qui cum

μῖλλον δὲ οὐδὲ ἀποστάντας, ἀλλὰ συναγεσθαι μὲν δοκούντας, καταμνησθέντας δὲ ὡς προσφοιτῶντας τιν τῶν ἑτεροδιδασκαλούντων, ἀπελάσας τῆς Ἐκκλησίας, δεομένους οὐ προσήκατο ἕως δημοσίᾳ πάντα ἅσα ἀνηκάσαι παρὰ τοῦ ἀντιδιατιθεμένου, ἔξέφρασαν· καὶ τότε συνήγαγεν αὐτούς, οὐ δεηθείς ἐπ' αὐτῶν ἑτέρου βαπτίσματος. Τοῦ γὰρ ἁγίου Πνεύματος (95) πρότερον παρ' αὐτοῦ τετυχήκεσαν. Πάλιν δὲ ἐπιπολὺ γυμνάσας τὸ πρόβλημα, ταῦτα ἐπιλέγει· «Μεμάθηκα καὶ τοῦτο, ὅτι μὴ νῦν οἱ ἐν Ἀφρικῇ μόνον τοῦτο παρεισήγαγον, ἀλλὰ καὶ πρὸ πολλοῦ κατὰ τοὺς πρὸ ἡμῶν ἐπισκόπους, ἐν ταῖς πολυανθρωποτάταις ἐκκλησίαις καὶ ταῖς συνόδοις τῶν ἀδελφῶν, ἐν Ἰκονίῳ καὶ Συνάδοις (96) καὶ παρὰ πολ-

A bant, tametsi defecissent, seu potius non defecissent illi quidem, sed in speciem cum fratribus communicantes, clam perversæ doctrinæ magistros adire delati essent, ab Ecclesia ejectos, post multas tandem preces non prius admisit, quam quæcunque ab adversariis audierant palam exposuissent. Ac tum demum ad communionem eos admittebat, nequaquam existimans iterato baptismo eis opus esse. Quippe jam antea Spiritum sanctum ab ipso acceperant. » Rursus hac quæstione abunde ventilata, concludit in hunc modum : « Illud, inquit, præterea didici, non ab Afris solis hunc morem nunc primum inventum fuisse, sed et multo antea, superiorum episcoporum 254 tem-

in Ecclesia catholica prius tincti fuissent, ad hæreticorum partes postea transfugerant ; alii simpliciter hæretici, qui scilicet nunquam in Ecclesia catholica fuerant. Utrosque aperte distinguit Cyprianus in epistola ad Quintum de baptizandis hæreticis. Ac vetus quidem Ecclesiæ consuetudo hæc erat, ut tam apostatæ quam simpliciter hæretici ad Ecclesiam redeuntes, per manus impositionem susciperentur. Cyprianus in dicta epistola : *Quod et nos quoque hodie observamus, ut quos constat hic baptizatos esse et a nobis ad hæreticos transisse ; si postmodum peccato suo cognito et errore digesto, ad veritatem et matricem redeant, satis sit in pœnitentiam manum imponere. Vetus auctor De non rebaptizandis hæreticis, pag. 136 : Licet negator ille antea vel hæreticus fuerit, vel audiens qui nondum baptizatus sit, vel de hæresi ad veritatem fidei conversus, vel ab Ecclesia digressus ac postea reversus sit, et tunc cum rediret, priusquam ei manus ab episcopo imponeretur, apprehensus confiteri Christum necesse habuerit. Quid igitur, dicit aliquis, nullumne erat discrimen inter apostatas ac simplices hæreticos? Imo vero apostatæ, utpote gravissimi criminis rei, non nisi post diuturnam pœnitentiam ab Ecclesia suscipiebantur; cum hæretici qui nunquam antea in Ecclesia fuissent, benignius agebatur, ut docet Augustinus in epistola 48, ad Vincentium, sub titulum : *Ecclesia Christi, inquit, aliter tractat eos qui eam deserunt, si hoc ipsum pœnitendo corrigunt; aliter illos qui in ea nondum fuerunt, et tunc primum ejus pacem accipiunt : illos amplius humiliando, istos lenius suscipiendo. Ex his apparet qui sit sensus horum Dionysii verborum. Ait enim Dionysius, Heraclam decessorem suum cum apostatis qui hæresi relicta ad Ecclesiam revertebantur ita se gessisse, ut eos ad communionem admitteret, dummodo omnia hæreticorum arcana et impia dogmata coram universa fidelium multitudine divulgasset : nec altero baptismo illos ab eo tinctos fuisse, quippe qui antea in Ecclesia catholica baptismum suscepissent. Et hanc formulam in apostatis recipiendis se ab Heracla accepisse testatur Dionysius. Quanquam illi revera apostatæ non erant, sed potius falsi fratres, qui palam quidem cum Catholicis in Ecclesiam conveniebant, clam vero hæreticorum cœtibus miscebantur. Hic est sensus hujus loci, quem Christophorus et reliqui interpretes, cum non assequerentur, densissimis tenebris involverunt. Quæret hic aliquis utrum Heraclas, cum apostatas illos reciperet, manum eis imposuerit. Id quidem aperte non dicit Dionysius, sed ex ejus verbis satis colligitur, illos per manus impositionem receptos fuisse. Ait enim Dionysius, præcepisse illis Heraclam, antequam eos reciperet, ut cuncta hæreticorum dogmata palam in Ecclesia publicarent; id est, ut exomologesim facerent. Porro exomologesim sequebatur manus impositio, ac deinde communicatio. Sed et illud notandum est,**

B aliam fuisse manus impositionem qua apostatæ, aliam qua simplices hæretici suscipiebantur. Prior enim manus impositio fiebat ad pœnitentiam, ut docet Cyprianus in epistola ad Quintum, et in epistola ad Pompeium. Illa vero manus impositio qua recipiebantur simplices hæretici, fiebat ad tradendum Spiritum sanctum, ut docet Cyprianus in epist. ad Stephanum.

(95) *Τοῦ γὰρ ἁγίου Πνεύματος.* Ita quidem editit Rob. Stephanus, Medicæi codicis scripturam secutus. Verum in reliquis exemplaribus, Regio scilicet, Mazarino ac Fuketiano, postrema vox illa Πνεύματος non habetur, et recte, meo quidem iudicio. Reddit enim rationem Dionysius, cur in recipiendis illis apostatis Heraclas iterato baptismo minime opus habuerit. Τοῦ γὰρ ἁγίου πρότερον παρ' αὐτοῦ τετυχήκεσαν. *Supple βαπτίσματος.* Id est, *sanctum enim baptisma jam ab ipso fuerant consecuti.* Sanctum baptisma appellat Dionysius baptisma Catholicorum, ad differentiam baptismatis hæreticorum, quod *profanum* passim vocat Cyprianus in epistolis, et Firmilianus, et quicumque alii tunc temporis sententiam illam de hæreticis rebaptizandis tuebantur. Quibus favisse Dionysium Alexandrinum, tum ex ejus epistolis hic ab Eusebio prolatis constat, tum B. Hieronymi testimonio. Sic explicare soleo lucum ejusdem Dionysii ex epistola 4, *de baptismo*, ad Dionysium Ecclesiæ Rom. presbyterum, ubi de Novatiano hæc dicit, τὸ λουτρὸν ἀθετοῦντι τὸ ἅγιον. Si quis tamen τὸ ἅγιον in his locis perpetuum esse baptismi epithetum contendere, equidem non refragari. Prior tamen expositio magis arridet. Quod si veterem lectionem hoc loco retinuerimus, τοῦ γὰρ ἁγίου Πνεύματος, tunc argumentatio Dionysii non procedet. Quæ est enim consequentia? Redeuntes ad Ecclesiam apostatas non iterum baptizabat Heraclas. Quam ob causam? Quia scilicet Spiritum sanctum ab ipso prius acceperant. Nisi per Spiritum sanctum hoc loco intelligamus baptismum, inepta prorsus erit ratiocinatio.

D (96) *Συνόδοις ἀδελφῶν ἐν Ἰκονίῳ καὶ Συνάδοις.* Has synodos, Iconiensem et Synnadensem, jam pridem ante sua tempora collectas fuisse diserte affirmat Dionysius. Ait enim : Πρὸ πολλοῦ κατὰ τοὺς πρὸ ἡμῶν ἐπισκόπους. Idem testatur etiam Firmilianus in epistola ad Cyprianum, de Iconiensi synodo ita loquens : *Quod totum nos jam pridem in Iconio qui Phrygiæ locus est, collecti, in unum convenientibus ex Galatia et Cilicia et cæteris proximis regionibus, confirmavimus.* Ubi pronomen nos non ut ipsius Firmiliani persona, sed potius de ejus decessoribus accipiendum est. Certe Firmilianus eam synodum jam pridem collectam fuisse diserte affirmat. Sed et in fine ejusdem epistolæ, synodi hujus vetustatem manifestissime indicat. Nam cum Stephanus PP. Cypriano scribens, antiquam Ecclesiæ consuetudinem, in recipiendis hæreticis, adversus assertores novi dogmatis opposuisset, Firmilianus

poribus, in Ecclesiis populosisissimis, et in conciliis fratrum apud Iconium et Synnada, et apud alios plurimos idem sancitum fuisse. Quorum sententias et statuta subvertere, eosque ad jurgia et contentiones excitare equidem nolim. Scriptum est enim : « Non commutabis terminos proximi tui quos parentes tui constituerunt ⁹⁰. » Quarta ejus *de baptismo* epistola ad Dionysium scripta est, tunc quidem Romanæ urbis presbyterum, sed qui aliquanto post tempore ejusdem urbis episcopus est constitutus. Ex qua hunc ipsum Romanum Dionysium, eruditissimum planeque admirandum virum fuisse, testimonio Dionysii Alexandrini licet cognoscere. Porro in hac ad illum epistola de Novato ita scribit.

CAPUT VIII.
De hæresi Novati.

« Nam Novatianum, inquit, merito aversamur, quippe qui Ecclesiam discidit, et quosdam ex fratribus ad impietatem blasphemiamque prætraxit; qui nefariam de Deo doctrinam invexit, et clementissimum Dominum nostrum Jesum Christum quasi implacabilem calumniatur: qui præterea sacrum lavacrum obliterat: fidemque et confessionem quæ

⁹⁰ Deut. xix.

hoc argumentum adversus Afros fortasse valere dicit, et quomodo Afri id refutare possint, ibidem docet. Contra Orientales vero nullam vim illud habere demonstrat, apud quos semper rebaptizati fuerint hæretici, jam inde ab Iconiensi synodo quæ ob Montanistas fuerat congregata. Firmiliani verba hæc sunt: « Quod quidem adversus Stephanum vos dicere Afri potestis, cognita veritate errorem vos consuetudinis reliquisse. Cæterum nos veritati et consuetudinem jungimus, et consuetudini Romanorum consuetudinem sed veritatis opponimus, ab initio hoc tenentes, quod a Christo et ab Apostolo traditum est. Nec meminimus, hoc apud nos aliquando cœpisse, cum semper istic observatum sit, ut nonnisi unam Dei Ecclesiam nossemus, et sanctum baptismum nonnisi sanctæ Ecclesiæ computaremus. Plane quoniam quidam de eorum baptismo dubitabant, qui etsi novos prophetas recipiunt, eosdem tamen Patrem et Filium nosse nobiscum videntur; plurimi simul convenientes in Iconio diligentissime tractavimus, et confirmavimus repudiandum esse omne omnino baptismum quod sit extra Ecclesiam constitutum. » Dicit aliquis Firmilianum utrobique de seipso loqui, ac proinde illum Iconiensi synodo interfuisse. Esto: interfuerit Iconiensi synodo Firmilianus, quando ita placet. Neque enim id negare velim pertinacius. Illud tamen constanter assero, diu ante Stephani papæ tempora Iconiensem hanc synodum fuisse celebratam. Nam et Firmilianus scribens ad Cyprianum adversus Stephanum, qui tunc præerat Ecclesiæ Romanæ, diserte affirmat Iconiensem synodum jam pridem collectam fuisse: et Dionysius Alexandrinus in epistola ad Philemonem, Romanæ urbis presbyterum, quam scripsit sub initia pontificatus Xysti papæ, testatur synodum illam celebratam esse præ πολλοῦ κατὰ τοὺς πρὸ ἡμῶν ἐπισκόπους. Sub extrema igitur tempora Alexandri Severi collecta esse videtur hæc synodus. Quo quidem tempore, Firmilianus ad Cæsariensis Ecclesiæ sacerdotium recens promotus fuerat, ut docet Eusebius in lib. vi. Quare non possum assentiri Baronio ac Binio, qui Iconiensem synodum contulerunt in annum Christi 258, qui annus est secundus Stephani papæ.

Α λοιγς τοῦτο ἔδοξεν· ὦν τὰς βουλὰς ἀνατρέπων, εἰς ἔριν καὶ φιλονεικίαν αὐτοὺς ἐμβαλεῖν οὐχ ὑπομένω. « Οὐ γὰρ μετακινήσεις, φησὶν, ὄρια τοῦ πλησίον σου, ἃ ἔθεντο οἱ πατέρες σου. » Ἡ τετάρτη αὐτοῦ τῶν περὶ βαπτίσματος ἐπιστολῶν, πρὸς τὸν κατὰ Ῥώμην ἐγράφη Διονύσιον, τότε μὲν πρεσβείου ἡξιωμένον (97), οὐκ εἰς μακρὸν δὲ καὶ τὴν ἐπισκόπῃ τῶν ἐκεῖσε παρειληφῶτα· ἐξ ἧς γινῶναι πάρεστιν, ὅπως καὶ αὐτὸς οὗτος λόγιός τε καὶ θαυμάσιος πρὸς τοῦ κατ' Ἀλεξάνδρειαν Διονυσίου μεμαρτύρηται. Γράφει δὲ αὐτῷ μεθ' ἑτερα, τῶν κατὰ τὸν Νοουάτον μνημονεύων ἐν τοῦτοις.

B

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Η'.

Περὶ τῆς κατὰ Νοουάτον ἑτεροδοξίας (Nic. H. E. vi. 9).

« Ναυατιανῷ (98) μὲν γὰρ εὐλόγως ἀπεχθανόμεθα, διακόψαντι τὴν Ἐκκλησίαν, καὶ τινὰς τῶν ἀδελφῶν εἰς ἀσεθείας καὶ βλασφημίας ἐλύσαντι, καὶ περὶ τοῦ Θεοῦ διδασκαλίαν ἀνοσιωτάτην ἐπεισκυκλήσαντι, καὶ τὸν χρηστότατον Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστὸν ὡς ἀνηλεῆ συκοφαντοῦντι, ἐπὶ πᾶσι δὲ τοῦτοις τὸ λουτρὸν ἀθετοῦντι τὸ ἅγιον (99), καὶ τὴν τε πρὸ αὐτοῦ

(97) *Πρεσβεῖον ἡξιωμένον*. In quatuor nostris codicibus Maz., Med., Fuk. et Saviliano scribitur *πρεσβυτέρου*. Sed quoniam Eusebius *πρεσβεῖον* frequenter usurpare solet ἀντὶ τοῦ πρεσβυτέρου, vulgatam lectionem quam Regius codex tuetur, mutare nolui. Paulo post ubi legitur *ἐπισκοπῃ τῶν ἐκεῖσε παρειληφῶτα* codex Regius scripturam habet τῶν αὐτῶν παρ.

(98) *Ναυατιανῷ*. Ita legitur etiam in *Chronico* Georgii Syncelli et apud Nicephorum in libro vi, cap. 9; sed in vetustissimo codice Mazarino, Med. ac Fuk. scribitur *Νοουατιανῷ*, rectius sine dubio. Ac profecto mirum est, in hoc uno Eusebii loco verum illius hæretici nomen esse servatum. Quare graviter fallitur Christophorus, qui, vulgatum errorem secutus, *Novatum* hic pro *Novatiano* substituit. Cæterum cum hoc elogio Novatiani confer alterum quod legitur in epistola 57 Cypriani: *Desertor Ecclesiæ, misericordiæ hostis, interfector penitentiar, doctor superbiæ, veritatis corruptior, perditor charitatis*.

D

(99) *Τὸ λουτρὸν ἀθετοῦντι τὸ ἅγιον*. In hujus verbi interpretatione mirum est quantopere dissentiant interpretes. Nam Langus quidem vertit, *sacrum abolet lavacrum*. Musculus vero interpretatur, *sacrum lavacrum reprobavit*. At Christophorus ita vertit, *sacrum baptismalis lavacrum abrogavit*. Denique interpres Georgii Syncelli vertit, *sacrum insuper lavacrum irritat*. Et hæc quidem interpretum dissensio ex eo fluxit, quod verbum *ἀθετεῖν* multiplicem habet significationem. Interdum enim significat *reprobare* ac *respuere*, ut cum dicit Origenes de Helcesaitis, *ἀθετεῖ τινα ἀπὸ πάσης γραφῆς*, quæ verba retulit Eusebius in lib. vi, cap. 38. Interdum idem valet ac *probro afficere*. Hesychius: *Ἄθετεῖ, ἀτιμάζει*. Atque ita sumitur apud Clementem Alexandrinum in lib. iv *Stromatei*: *Τογαροῦν ὁ ἀθετῶν, οὐκ ἀνθρώπων ἀθετεῖ, ἀλλὰ τὸν Θεόν, id est, non hominem, sed Deum spernit ac pro nihilo ducit*. Sunt et aliæ hujus verbi significationes a grammaticis observatæ. Sed nunc vitandum est quænam huic loco magis conveniat. Enimvero quis melius verba Dionysii interpretari possit quam ipse Dionysius? Hic igitur in libro secundo *De promissioni*:

πιστιν και ὁμολογιαν ἀνατρέποντι (1), τό τε Πνεῦμα ἅγιον (2) ἐξ αὐτῶν, εἰ και τις ἦν ἐλπὶς τοῦ παραμεῖναι ἢ και ἐπανελθεῖν πρὸς αὐτούς, παντελῶς φυγαδεύονται. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Θ'.

Περὶ τοῦ τῶν αἱρετικῶν ἀθέου βαπτίσματος
(Nic. H. E. vi, 9).

Καὶ ἡ πέμπτη δὲ αὐτῷ πρὸς τὸν Ῥωμαίων ἐπίσκοπον Εὐστον ἐγγέγραπτο. Ἐν ἧ πολλὰ κατὰ τῶν αἱρετικῶν εἰπῶν, τοιοῦτόν τι γεγονός κατ' αὐτὸν ἐκτίθεται, λέγων· « Καὶ γὰρ ὄντως, ἀδελφὲ, καὶ συμβουλῆς δέομαι (3), καὶ γνώμην αἰτῶ παρὰ σοῦ, τοιούτου τινός μοι προσελθόντος πράγματος, δεδιώς μὴ ἄρα σφάλωμαι. Τῶν γὰρ συναγομένων ἀδελφῶν (4) πιστὸς νομιζόμενος ἀρχαῖος καὶ πρὸ τῆς ἐμῆς χειροτονίας, οἶμαι δὲ καὶ πρὸ τῆς τοῦ μακαρίου Ἡρακλᾶ καταστάσεως τῆς συναγωγῆς μετασχὼν, τοῖς ὑπὸ γυιον βαπτιζομένοις παρατυχὼν, καὶ τῶν ἐπερωτήσεων καὶ ἀποκρίσεων ἐπακούσας, προσήλθέ μοι κίαιον καὶ καταθρηγῶν ἑαυτὸν, καὶ πίπτων πρὸ τῶν ποδῶν μου, ἐξομολογούμενος μὲν καὶ ἐξομνύμενος τὸ βάπτισμα ὃ παρὰ τοῖς αἱρετικαῖς ἐθεβάπτισ-

A baptismum præcedunt evertit; et Spiritum sanctum penitus ab illis fugat, tametsi spes aliqua subsit vel quod in illis adhuc maneat, vel quod ad eos reversurus sit.

CAPUT IX.

De impio hæreticorum baptismo.

Exstat et quinta ejusdem epistola ad Xystum Romanæ urbis episcopum scripta. In qua postquam adversus hæreticos multa disseruit, hujusmodi quidam sua ætate contigisse narrat. « Nam profecto, inquit, opus habeo, frater, consilio tuo, et sententiam tuam expeto, ne forte ipse halluciner, tali ad me negotio delato. Quidam ex fratribus qui ad ecclesiam conveniunt, jampridem pro fidei habitus, et qui ante meam ordinationem, ac, ni fallor, ante ipsius quoque Heraclæ episcopatum, cætus fidelium participes fuerat: cum interfuisset baptismum eorum qui nuper baptizabantur, et interrogationes responsaque illorum audiisset: ad me accessit flens et vicem suam **255** ingemiscens. Pedibusque meis advolutus confiteri atque dejerare cœpit, baptismum quo apud

bus, verbum ἀθετεῖν usurpat pro *reprobare* ac *rejicere*, de Joannis Apocalypsi ita scribens: Τινὲς μὲν οὖν τῶν πρὸ ἡμῶν ἠθέτησαν καὶ ἀνεσκεύασαν πάντη τὸ βιβλίον. Et paulo post: Ἐγὼ δὲ ἀθετῆσαι μὲν οὐκ ἂν τολμήσαιμι τὸ βιβλίον, πολλῶν αὐτὸ διὰ πνευθῆς ἐχόντων ἀδελφῶν. Citantur hæc loca Dionysii infra in capite 25 hujus libri. Novatianus igitur qui Catholicorum baptismum damnabat ac reprobat, recte ἀθετεῖν τὸ ἅγιον βάπτισμα dicitur. Quippe Novatianus fideles qui in Ecclesia catholica baptismi sacramenta susceperant, negabat revera baptizatos esse, utpote qui a malis sacerdotibus et lapsorum communionem maculatis tincti fuissent. Aiebat enim Novatianus baptismum prodesse non posse, nisi a probis sanctisque sacerdotibus traderetur. Itaque non omnes qui baptismum acceperant, Christianis esse censebat, sed eos duntaxat qui a Christianis, id est bonæ et Christianæ vitæ sacerdotibus, essent consignati: ut docet velis auctor *Questionum Veteris et Novi Testamenti*, cap. 102. *In tantum irascitur nobis, ut et Christianos nos neget, cum sciat nos ea fide initiatos, de qua ipse præsumit*, etc. Idem postea senserunt in Africa Donatistæ, qui paganos vocabant eos qui in Ecclesia catholica baptismum suscepissent. Quare merito Epiphanius eos Novatianis accenset. Ambrosius seu quis alius in epistolam I ad Corinthios, cap. 1: *Sic enim erant, sicut nunc Novatiani et Donatiani, qui baptismum sibi vindicant; a nostris baptizatos reprobatos, et baptizati ab his gloriantur in personis eorum*. Et ante hos Cyprianus in epistola ad Jubanum de rebaptizandis hæreticis: *Nec nos movet quod litteris tuis complexus es, Novatianenses rebaptizare eos quos a nobis sollicitant*. Vide Baronium ad annum Christi 254, cap. 106.

(1) *Τὴν τε πρὸ αὐτοῦ πίστιν ἀνατρέποντι*. Catechumeni priusquam sacrum lavacrum susciperent, symbolum quod ipsis traditum fuerat, memoriter recitare jubebantur; interrogative a sacerdote, ad singula capita respondebant: *Credo*. Ultimum caput interrogationis erat hoc: *Credis in vitam æternam et remissionem peccatorum per sanctam Ecclesiam?* ut docet Cyprianus in epist. 70 et 76. Cum igitur Novatianus remissionem peccatorum adimeret, simul etiam fidem quam ante sacrum baptismum catechumeni habere se profitebantur, abolebat. Πρὸ αὐτοῦ igitur supple τοῦ ἁγίου λουτροῦ. Atque ita hunc locum acceperunt Musculus et Christophorus.

Verum interpretes Georgii Syncelli hunc locum ita vertit: *Fidem ac professionem aliquot jam retro sæculis superiorem evertit*, quasi scriptum esset πρὸ ἑαυτοῦ, quod non probdo.

(2) *Τὸ τε Πνεῦμα τὸ ἅγιον*. Hic locus non caret difficultate. Primo enim obscurum est quid sibi velit Dionysius, cum ait Novatianum fugasse a fratribus Spiritum sanctum, nisi forte per Spiritum sanctum intelligit gratiam quæ dabatur prænitentibus per manus impositionem, tunc cum perfecta prænitentia ad communionem admittabantur. Sed major difficultas est in his quæ proxime sequuntur, εἰ καὶ τις ἦν ἐλπὶς τοῦ παραμεῖναι ἢ ἐπανελθεῖν πρὸς αὐτούς. De lapsis enim hic loqui Dionysium satis constat. In lapsis vero quomodo potest remanere Spiritus sanctus? Reverti quidem ad lapsos facile potest, dummodo illos admissi sceleris pœnituerit. Verum in lapsis remanere nullo modo potest. *Anima enim quæ peccaverit, ipsa morietur*, ut ait Scriptura. An dicemus in quibusdam lapsis adhuc habitare Spiritum sanctum, iis scilicet qui per imprudentiam ac per infirmitatem lapsi sunt, cuiusmodi fuerunt illi qui tunc temporis dicebantur libellatici? Quid enim si quis mente captus aut mirrhata potione sopitus, diis sacrificaverit? Is certe Spiritus sancti gratiam non amisit, qui imprudens, et quid ageret nesciens, non sponte, sed per vim coactus deliquit. Quod si hæc interpretatio non placet, omnino dicendum erit, Dionysium hic de lapsis non loqui, sed de fidelibus, quorum alii gratiam Spiritus sancti quam in baptismo acceperunt, adhuc retinent, alii vero eam amiserunt. Et ab his quidem Novatianus fugabat Spiritum sanctum, cum pœnitentiam et pacem iis denegaret, quibus Spiritus sancti gratia reparatur; ab illis vero qui adhuc gratiam retinent, fugabat Spiritum sanctum dum eis spem omnem adimebat veniæ si forte peccarent, et sinistram de Spiritu sancto opinionem eorum animis insinuat, quasi is immitis ac crudelis esset, et misericordiæ omnis imperis.

(3) *Συμβουλῆς δέομαι*. Quatuor nostri codices Maz., Med., Fuk. et Savil. particulam addunt hoc modo, καὶ συμβουλῆς δέομαι.

(4) *Συναγομένων ἀδελφῶν*. Apud Nicephorum locus hic una voce auctior legitur hoc modo, συναγομένων ἀδελφῶν τις, etc., quod sine dubio majorem affert perspicuitatem.

hæreticos initiatus fuerat, non hujusmodi esse, nec cum hoc nostro quidquam commune habere. Quippe illum plenum esse blasphemix et impietatis. Aiebatque animum suum acerbissimo doloris sensu compungi, ac ne oculos quidem ad Deum attollere se audere: quippe qui scelestis illis verbis ac cæremoniis initiatus fuisset. Proinde orabat, ut hoc purissimo lavacro, verissimaque adoptione et gratia donaretur. Quod equidem facere non sum ausus: sed diurnam illi communionem ad id sufficere dixi. Nam qui gratiarum actionem frequenter audierit, et qui cum cæteris responderit Amen; (qui ad sacram mensam asiterit, et manus ad suscipiendum sacrum cibum porrexerit;) qui illum exceperit, et corporis ac sanguinis Domini nostri Jesu Christi particeps fuerit diutissime, eum ego de integro renovare non ausim. Porro ut bono animo esset, et cum firma fide bonæ spei plenus ac Dominici corporis participationem accederet, jussi. Verum ille nullum lugendi finem facit, et ad mensam accedere penitus exhorrescit: vixque rogatus interesse orationibus sustinet. » Præter supradictas est etiam quinta

(5) *Παραδοχῆς*. Christophorus vertit, *suscceptione in Ecclesiam*. Musculus vero simpliciter translulit *suscceptione*, quod magis probo. Baptismus enim vocatur *παραδοχή*, quod in eo Deus nos suscipiat tanquam filios. Potest etiam *παραδοχή* exponi *perceptio*. Sic enim vocabant baptismum. Acta ms. passionis sancti Genesii muni: *Et dum vult plenius imperatori ex sua arte placere, scrutari per singulos cepit secretam et venerabilem Dei legem, et cum curiose attentus per singula requireret, venit usque ad baptismum et percceptionem infantum.*

(6) *Εὐχαριστίας ἐπακούσαντα, καὶ συνεπιφθεγξάμενον τὸ Ἀμὴν*. Postquam sacerdos solemnem Eucharistix precationem absolverat, universus populus vota sua simul conjungens acclamare solebat Amen, quod est *Fiat*. Cujus moris meminit Justinius in *Apologetico*: Οὐ συντέλεσαντος τὰς εὐχὰς καὶ τὴν εὐχαριστίαν, πᾶς ὁ παρὼν λαὸς ἐπεψφμηκεῖ λέγων Ἀμὴν. De hoc more intelligendus videtur Pauli locus in Epistola I ad Corinthios, cap. xiv: *Si benedixeris spiritu, qui supplet locum idiotæ, quomodo dicit Amen super tua benedictione, quoniam nescit quid dicas?* Tangit enim ibi Paulus quosdam ex Hebræis, qui Hebræa aut Syra lingua plerumque in tractatibus aut oblationibus utebantur coram Græcis hominibus, ut docet Ambrosius, seu quis alius auctor *Commentariorum in Epistolam I ad Corinthios*, cap. xiv. Amen vero consensum significat auditorum, et est signaculum veritatis, ut notat Hieronymus in fine *Commentariorum in Epistolam ad Galatas*. Optime Florus magister in *Expositione missæ: Amen autem quod ab omni Ecclesia respondetur, interpretatur verum, non ubicunque et quomodo docunque, sed mystica religione. Hoc ergo ad tanti mysterii consecrationem, sicut et in omni legitima oratione, respondent fideles, et respondendo subscribunt.* Quæ Flori verba desumpta sunt ex libro Alcuini *De divinis officiis*. Hodie quoque idem observatur in Ecclesia. Nam ubi sacerdos sacrum Canonem recitavit, et verba illa protulit, *per omnia sæcula sæculorum*, tunc omnis populus respondet, Amen. Hoc tantum discrimen est hodie, quod sacerdos canonem et solennes precationes submissa voce pronuntiat, cum olim tota Eucharistix cæremonia clara voce perageretur, ut vel unus hic Dionysii locus ostendit.

(7) *Τραπέζῃ ... παραστάντα*. Fideles communi-

στο, μὴ τοιοῦτον εἶναι, μὴδὲ ὅπως ἔχειν τινὰ πρὸς τοῦτο κοινωνίαν· ἀσεβείας γὰρ ἐκεῖνο καὶ βίασημιῶν πληρωθῆναι· λέγων δὲ πᾶν τι τὴν ψυχὴν κατανεύχθαι, καὶ μὴδὲ παρῆρησίαν ἔχειν ἐπᾶραι τοὺς ὀφθαλμοὺς πρὸς τὸν Θεόν, ἀπὸ τῶν ἀνοσιῶν ἐκεῖνων ῥημάτων καὶ πραγμάτων ὀρμώμενος· καὶ διὰ τοῦτο δέόμενος τῆς εὐκρινεστάτης ταύτης καθάρσεως καὶ παραδοχῆς (5) καὶ χάριτος τυχεῖν. Ὅπερ ἐγὼ μὲν οὐκ ἐτόλμησα ποιῆσαι φήσας αὐτάρχη τὴν πολυχρόνιον αὐτῷ κοινωνίαν εἰς τοῦτο γεγενῆσθαι. Εὐχαριστίας γὰρ ἐπακούσαντα, καὶ συνεπιφθεγξάμενον τὸ Ἀμὴν (6), καὶ τραπέζῃ παραστάντα (7), καὶ χεῖρας εἰς ὑποδοχὴν τῆς ἁγίας τροφῆς προτείναντα (8), καὶ ταύτην καταδεξιμένον, καὶ τοῦ σώματος καὶ τοῦ αἵματος τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ μετασχόντα ἱκανῶ χρόνῳ, οὐκ ἂν ἐξ ὑπαρχῆς ἀνασχευάζειν ἐτι τολμήσαιμι· θαρσαῖν δὲ ἐκέλευον, καὶ μετὰ βεβαίας πίστεως καὶ ἀγαθῆς ἐλπίδος (9) τῇ μετοχῇ τῶν ἁγίων προσίεναι. Ὅ δὲ οὕτε πενήθῳ παύεται, πέφρικέ τε τῇ τραπέζῃ προσίεναι· καὶ μόλις παρακαλούμενος, συνεστάναι ταῖς προσευχαῖς ἀνέχεται. » Ἐπὶ ταῖς προσηρμέναις, φέρεται

caturi ad altare accedebant, ibique corpus Christi de manu presbyteri stantes, non, ut hodie, genibus flexis accipiebant. Ideo παραστάντα dixit Dionysius, quæ vox proprie de presbyteris et diaconis usurpatur, qui altari ministrabant. Chrysostomus homilia 24 in Epistolam ad Corinthios: Σὺ δὲ οὐκ ἐν φάτῃ ὄρας, ἀλλ' ἐν θυσιαστηρίῳ· οὐ γυναῖκα κατέχευσαν, ἀλλ' ἱερέα παρεστῶτα· καὶ ἡνεῦμα μετὰ πολλῆς τῆς δαψυλείας τοῖς προκειμένοις ἐπιπέταμενον, et homilia 41 in eadem Epistolam, ὁ παρεστῶς τῷ θυσιαστηρίῳ, sacerdos est. De laico vero qui ad altare accedit, προσίεναι et προσελθεῖν dicit Chrysostomus. Ac olim quidem, ut dixi, fideles ad ipsam sacram mensam accedebant, quemadmodum hoc loco docet Dionysius, et in epist. ad Basilidem, cap. 2, ubi de mulieribus quæ menstruo sanguine fluxu laborant, ita scribit: Οὐδὲ γὰρ αὐτὰς ὀμιᾶσαι πιστὰς ὄσας καὶ εὐλαβεῖς, τολμήσειν οὕτως διακινεμένας ἢ τῇ τραπέζῃ τῇ ἁγίᾳ προσελθεῖν, ἢ τοῦ σώματος καὶ τοῦ αἵματος τοῦ Χριστοῦ προσάψασθαι. Ad quem Dionysii locum recte notat Balsamo: Ὡς εὐοικε δὲ, τὸ παλαιὸν εἰσέρχοντο γυναῖκες εἰς τὸ θυσιαστήριον, καὶ ἀπὸ τῆς ἁγίας τραπέζης μετέλμβανον. Id est: Olim quidem, ut apparet, mulieres ad altare accedebant, et e sacra mensa participabant. Postea tamen canone 44 concilii Laodicensis vetitum est ne mulieres ad altare accederent: viris autem id ipsum interdictum est in synodo Trullana. Quanquam id jam vetitum esse videbatur canone 44 concilii Laodicensis, quo decernitur ut solis sacerdotibus communicaretur ad altare licet accedere.

(8) *Καὶ χεῖρας εἰς ὑποδοχὴν*. . . *προτείναντα*. Fideles qui corpus Domini manu accepturi erant, lotis prius studiose manibus, ad altare accedebant, ut docet Chrysostomus homilia 3 in Epistolam Pauli ad Ephesios. Idem scribit in homilia 52 in Mattheum. Accepturi autem Eucharistiam, dextram manum modice cavatam porrigebant, sinistram ei substernentes, ne quid ex sacro cibo decideret, ut docet Cyrillus Hierosolymitanus in catechesi ultima.

(9) *Καὶ ἀγαθῆς ἐλπίδος*. In quatuor nostris codicibus Maz., Med., Fok. et Saviliano, et apud Nicephorum legitur ἀγαθῆς συνειδήσεως. Sed Regius codex et Georgius Syncellus in *Chronico* prioram lectionem tuerunt.

τις και ἄλλη τοῦ αὐτοῦ περὶ βαπτίσματος ἐπιστολῆ, ἢ αὐτοῦ και ἡς ἡγεῖτο παροικίας, εὐστῶ και τῆ κατὰ Ῥώμην Ἐκκλησίᾳ προσπεφωνημένη· ἐν ἧ δὲ μακρὰ ἀποδείξεως, τὸν περὶ τοῦ ὑποκειμένου ζητήματος παρατείνει λόγον. Καὶ ἄλλη τὲ τις αὐτοῦ μετὰ ταύτας φέρεται πρὸς τὸν κατὰ Ῥώμην Διονύσιον, ἢ περὶ Λουκιανοῦ. Καὶ περὶ μὲν τούτων τσαῦτα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ.

Περὶ Οὐαλεριανοῦ και τοῦ κατ' αὐτὸν διωγμοῦ
(Nic. II. E. vi, 10).

Οἱ γε μὴν ἀμφὶ τὸν Γάλλον οὐδ' ὄλοις ἔτεσι δύο τὴν ἀρχὴν ἐπικατασχόντες, ἐκποδῶν μεθίστανται· Οὐαλεριανὸς δὲ ἅμα Γαλλινῶν παῖδι διαδέχεται τὴν ἡγεμονίαν. Αὔθις δὴ οὖν ὁ Διονύσιος οἶα και περὶ τούτου διέξεισιν, ἐκ τῆς πρὸς Ἑρμάμωνα ἐπιστολῆς μαθεῖν ἐστίν, ἐν ἧ τούτων ἱστορεῖ τὸν τρόπον· « Καὶ τῷ Ἰωάννῃ δὲ ὁμοίως ἀποκαλύπτεται. Καὶ ἐδόθη γὰρ αὐτῷ, φησὶ, στόμα λαλοῦν μέγαρα και βλασφημίαν· και ἐδόθη αὐτῷ ἐξουσία και μῆνες τεσσαράκοντα δύο (10). Ἀμφότερα δὲ ἐστὶν ἐπὶ Οὐαλεριανοῦ βασιλεύσαι· και τούτων μάλιστα τὰ πρὸ αὐτοῦ, ὡς οὕτως ἔσχε (11), συννοεῖν, ἕως ἡπίως (12) και φιλόφρων ἦν πρὸς τοὺς ἀνθρώπους τοῦ Θεοῦ. Οὐδὲ γὰρ ἄλλος τις οὕτω τῶν πρὸ αὐτοῦ βασιλέων εὐμενῶς και θεζῶς πρὸς αὐτοὺς διετέθη, οὐδ' οἱ λεχθέντες ἀναφανδὸν Χριστιανοὶ γεγονῆναι (13), ὡς ἐκεῖνος οἰκιστάτα ἐν ἀρχῇ και προσφιλέστατα φανερὸς ἦν αὐτοὺς ἀποδεχόμενος. Καὶ πᾶς ὁ οἶκος αὐτοῦ θεοσεβῶν πεπλήρωτο, και ἦν Ἐκκλησία Θεοῦ. Ἀποσχευάσασθαι δὲ παρέπειπεν αὐτὸν ὁ διδάσκαλος και τῶν ἀπ' Αἰγύπτου μίγων (14) ἀρχισυνάγωγος (15), τοὺς μὲν καθα-

A ejusdem epistola de baptismo, ipsius et Ecclesiae quam regebat nomine, ad Xystum et Ecclesiam urbis Romae directa, in qua de proposita quaestione prolixam admodum disputationem instituit. Praeter has alia exstat ejusdem epistola de Luciano, ad Dionysium Romanum scripta. Sed de his hactenus.

CAPUT X.

De Valeriano, et de persecutione ab eo excitata.

Gallo interim e medio sublato, cum vix biennii spatio imperium tenuisset, Valerianus cum Gallieno filio in ejus locum succedit. De hoc vero quae tradat Dionysius, et epistola ejus ad Hermammone licet cognoscere, in qua ita scribit: « Joanni quoque similiter revelatum est. Ait enim: Et datum est illi os loquens magna et impia: et data est illi potestas et menses quadraginta duo^o. 256 Utrumque porro in Valeriano impletum mirari licet, illudque ante omnia considerare, cujusmodi is ante persecutionem fuerit: qualiter mansuetus quidem ac benignus erat erga famulos Dei. Neque enim ullus superiorum principum, ne illi quidem ipsi qui palam Christiani fuisse dicuntur, tanta humanitate ac benevolentia nostros complexus est, quantum ille praese ferebat initio principatus sui. Totaque ejus familia piis hominibus abundabat, ac Dei Ecclesia esse videbatur. Verum magister et archisynagogus magorum Aegypti, ei tandem persuasit ut ab hoc instituto descisceret, jubens ut castos quidem et sanctos viros persequeretur atque occideret, quippe

de imperatoribus illis hoc tantum dicere, quod dicti et existimati fuerint Christiani, non autem quod reipsa Christiani exstiterint.

(14) Τῶν ἀπ' Αἰγύπτου μίγων ἀρχισυνάγωγος. Baronius ad ann. Christi 252 et 258 ait hunc esse magum illum qui paulo ante imperium Decii populum Alexandrinorum ad persequendos Christianos incitaverat, de quo loquitur Dionysius apud Eusebium in lib. vi, cap. 41. Ego vero hunc longe alium esse existimo, qui Valerianum imp. adversus Christianos commovit: Macrianum scilicet, eum qui postea imperium occupavit, de quo infra dicturi sumus, idque manifeste convincitur ex sequentibus Dionysii verbis. Subdit enim κατὰ γοῦν αὐτοῦς ὁ Μακριανός, etc., innuens scilicet, eum quem supra magistrum Valeriani et archisynagogum magorum appellaverat, non alium esse quam Macrianum. Et paulo post addit: Ὁ μὲν γὰρ Οὐαλεριανὸς εἰς ταῦτα ὑπὸ τούτου προαχθείς, etc. Quid potest clarius dici? Tota enim hujus orationis series id apertissime demonstrat, Macrianum hujus impietatis auctorem fuisse Valeriano: qui cum Valeriani quasi paedagogus ac magister quidem esset, pessimis consiliis ei subministratis, primo quidem illum, deinde vero semetipsum perdidit. Porro Macrianum adiutorem ac magistrum Valeriani fuisse in gerenda republica testatur ipse Valerianus in oratione ad senatum, quam refert Pollio: P. C., bellum Persicum gerens Macrianum totam rempublicam tradidi.

(15) Ἀρχισυνάγωγος. Habebant Judaei archisynagogos, qui synagogis praesidebant. Archisynagogus Judaeorum Alexandriae memoratur in epistola Adriani imp. ad Servianum, quam refert Vopiscus in Saturnino. Praeter archisynagogos erant etiam apud Judaeos quidam patres synagogarum, item sacerdotes et presbyteri, et diaconi synagogarum,

^o Apoc. xiii.

(10) Μῆνες τεσσαράκοντα δύο. Hunc Dionysii locum optime exposuit Baronius ad annum Christi 257, cap. 7, de spatio scilicet temporis quo duravit persecutio Valeriani. Cum enim Valerianus septem fere annis regnaverit, ut inter omnes constat, priore quidem principatus triennio Christianos benigne complexus est: posteriore vero triennio persecutionem intulit Ecclesiae. Porro initium principatus Valeriani coepit anno Christi 253, sub finem, Volusiano II et Maximo coss. Docent id manifeste nummi veteres ab Occone et Goltzio prolati, in quibus Valerianus imperator tribunitiae potestatis III. consul III, inscribitur. Item trib. pot. v, cos. IV. Idem quoque colligitur ex nummis imp. Gallieni.

(11) Καὶ τούτων μάλιστα τὰ πρὸ αὐτοῦ ὡς οὕτως ἔσχε. Scribendum puto ὡς οὕτως, quamvis reclamantibus libris. Sed et transposita videntur esse vocabula. Lego igitur και αὐτοῦ μάλιστα τὰ πρὸ τούτων, ὡς οὕτως ἔσχε, συννοεῖν, ἕως ἡπίως και φιλόφρων ἦν, etc. Ita sensus est apertissimus.

(12) Ἐως ἡπίως. Sic in optimis exemplaribus Maz. et Med. scriptum est. Ὡς μὲν ἡπίως ex codice Regio edidit Rob. Stephanus. In Fuketiano et Saviliano legitur ἕως γὰρ ἡπίως, etc., quam scripturam secutus est Christophorus, ut ex versione ejus apparet.

(13) Οὐδ' οἱ λεχθέντες ἀναφανδὸν Χριστιανοὶ γεγονῆναι. Philippum imperatorem intelligit, qui primus ex Romanis imperatoribus Christianam religionem professus est, ut multi veterum prodiderunt. Sed cum Dionysius in plurali numero loquatur, Philippo adjungi potest Alexander Severus, qui imaginem Christi habuit in larario suo, teste Lampridio; et toto principatus sui tempore Christianos fovit et conservavit, ut ab Eusebio relatum est supra. Porro autem notandum est, Dionysium

qui scelestis ac detestantibus incantationibus adversarentur atque obstarent. Erant enim et sunt etiamnum ejusmodi, qui vel præsentia atque aspectu suo, et insufflantes dumtaxat ac vocem edentes, hæmonum præstigias disturbare possint. Initiationes autem impuras, et abominanda maleficia, et sacrificia execranda peragere eum jussit, miseros infantes mactare, immolare liberos infelicitum parentum; recens natorum rimari viscera; Dei signenta atque opera discernere ac detruncare, quasi hoc factum ad summam felicitatem esset perventurus. Postea subdit: « Egregiam vero gratiam ob speratum imperium, et præclara munera Macrianus eis obtulit. Qui initio quidem cum καθολικός, id est *rationalis* imperatoris diceretur, nihil rationi consonum, nihil catholicum sensit aut publicum, sed imprecationi

Α ρούς και όστους άνδρας κίνυνσθαι και διώκεισθαι κελεύων, ώς αντίπαλους και κωλυτάς τών παμμάρων και βδελυκτών έπασιδών ύπάρχοντας· και γάρ ειση και ησαν ικανοί παρήντες και δρώμενοι, και μόνον έμπνέοντες (16) και φθεγγόμενοι, διασκεδάσαι τάς τών άλιτηρίων δαιμόνων έπιβουλάς· τελετάς δέ άνάγνους και μαγαναείας έξαγίστους και ιερουργίας άκαλλιέρήτους έπιτελείν ύποτιθέμενος, παιδάς άθλους άποσφάττειν, και τέκνα δυστήνων πατέρων καταθύειν, και σπλάγγνα νεογενή διαιρείν, και τά του Θεού διακόπειν και καταγορδεύειν πλάσματα, ώς έξ τούτων εύδαιμονήσοντα (17). » Καί τούτοις έπιφέρει λέγων· « Καλά γούν αύτοις Μακριανός (18) τής έλπιζομένης βασιλείας προσήνεγκε χαριστήρια· ός πρότερον μών έπί τών καθόλου λόγων (19) λεγόμενος B είναι βασιλέως, ούδέν εϋλογον ούδέ καθολικόν (20)

quos Judæi Azanitas vocabant. Erant etiam apostoli, et supra hos omnes positi patriarchæ. De his omnibus Epiphanius in hæresi Ebionæorum et imperatores in Codice Theodosii, titulo *de Judæis*. Quæ quidem nomina a Judæis sumpsisse videntur Christiani. Verum in hoc Dionysii loco aliud significat άρχισυνάγωγος, quod mihi quidem obscurum est. Nec minus obscurum est, qui sint οι άπ' Αιγύπτου μάγοι. Aruspices videtur intelligere, qui Romæ erant, seu sacerdotes Isidis ac Serapis, quibus præerat Macrianus. Certe vates et harioli fere omnes erant Ægyptii. Vide cap. 4 lib. II *De vita imp. Constantini*; Eunapium in *Vita Edesii*. Magicam quoque præ cæteris mortalibus callebant, a Nechepso rege ipsis traditam, ut scribit Paulinus:

Quique magos docuit mysteria vana Necepsus. Clemens in libro primo *Recognitionum*, sub initium: *Ægyptum petam, atque ibi hierophantis vel prophætis qui adytis præsent, amicus efficiar, et pecunia inuitatum magum precabor, ut educat mihi animam de infernis per eam quam necromantiam vocant.* Græca Clementis verba si quis forte desiderat, hic apponam ex ejusdem *Epitome* a Turnebo edita: *Είς Αιγύπτου πορεύσομαι, είπον· και τούς τών άδύτων ιεροφάνταις και προφήταις φιλιωθήσομαι, και μάγον ζητήσας και εύρών, χρήμασι πείσω πολλούς, φυγής άναπομπήν, τήν λεγομένην νεκρομαντίαν, εργάσασθαι.* Plinius quidem tres magicæ species enumerat: Persicam, Judaicam et Cypriam; sed quam ille Judaicam vocat, ea est Ægyptia, ut vel ex ipsius Plinii verbis colligitur. Ait enim Plinius eam a Mose et Jambre repertam esse; Ægyptiorum magos qui jussu Pharaonis portenta ediderunt adversus Moysem, perperam confundens eum Moysæ. Certe magicæ artes et incantationes, semper apud Judæos vetitæ fuere. Cæterum magos in comitatu secum habebant imperatores Romani, exemplo Alexandri Magni et regum Persicorum. Sic M. Antoninus, in expeditione illa Germanica habuit secum Arnuphim magum Ægyptium, ut scribit Dio. Valerianus quoque imperator magos in exercitu circumduxit, quorum antistes erat Macrianus, teste hic Dionysio.

(16) Καί μόνον έμπνέοντες. Insufflantes verti, qua voce usus est Prudentius in agone Romani. Solebant enim Christiani demonas eorumque præstigias, templa, simulacra exsufflare, abominari se hanc spurcitiam eo iudicio declarantes. De hoc more multa jam pridem notavit Brissonius in *Commentario* ad tit. Cod. Theod. *De feriis*, et post illum Heraldus in notis ad Minucium Felicem. Quo referendum puto locum Dionysii apud Eusebium in libro sexto, capite 41, de Quinta muliere Christiana, quam pagani ad templum idolorum traxerant, άποστρεφόμενην δέ και βδελυττομένην, etc.

(17) Vulg. *εύδαιμονήσαντας*. Quatuor nostri codices, Mazarinus et Medicæus cum Fuketiano et Saviliano, scriptum habent *εύδαιμονήσοντας*, rectius, dummodo in singulari numero scribas *εύδαιμονήσοντα*. De solo enim Valeriano hic loquitur Dionysius.

(18) Καλά γούν αύτοις Μακριανός. Subaudiendum est *τούς δαιμόσι*, non autem *τούς βασιλεύσι*, ut putavit Christophorsonus. De solo enim Valeriano hic sermo est, ut jam dixi. Adde quod perit omnis sensus hujus loci, si interpretatio Christophorsoni retineatur. In nostra autem versione sensus est apertissimus. *Macrianus*, inquit, *cum ex demonum prædictionibus atque præsigniis ad spem imperii pervenisset, hanc gratiam ipsis retulit, ut Valerianum in Christianos armaret*. Porro in codicibus nostris Mazar., Medic. et Fuketiano scribitur *Μακριανός*, rectius. Ita enim hunc tyrannum appellant Historiæ Augustæ scriptores et nummi veteres. Sed et in antiquissimo codice Vaticano, quem rogante me consuluit doctissimus vir Lucas Holstenius, scriptum est *Μακριανός*, tum in hoc loco, tum in capite 23.

(19) *Έπί τών καθόλου λόγων*. Ita Græci vocabant quos Latini dicunt rationales seu procuratores summæ rei, ut jam pridem notavi ad excerpta Constantini Porphyrogenetti ex Dione Cocceiano, p. 112. Quæ quidem hic repetere nihil attinet. Adde demum dumtaxat insignem locum Porphyrii in *Vita Plotini*, qui a doctissimo interprete non est intellectus. Loquens enim Porphyrius de Thaumasio quodam, sic ait: *ώστε και Θαυμασιού τινός τοδνομα έπεισελθόντος, τούς καθόλου λόγους πράττοντος*. Porro ejusnam imperatoris procurator fuerit Macrianus, incertum est. Cave enim existimes eum Valeriani procuratorem fuisse.

(20) *Ούδέν καθολικόν*. Ludit Dionysius in nomine *catholici*, quo et rationalis officium et Christiana religio designatur. Unde Optatus in libro II catholicam fidem ex eo dictam esse asserit, quod sit rationalis: *Ubi ergo erit proprietas catholici nominis, cum inde dicta sit catholica, quod sit rationalis et ubique diffusa?* Quanquam catholicam religionem ob id dici quod rationalis sit, non facile mihi persuadeo. Neque enim καθολικός simpliciter et absolute rationalem significat, nisi subaudiatur λογότης. Cæterum *catholicæ* cognomen quando primum adhaeserit Ecclesiæ Dei, difficile est dicere. In epistola quidem Synnæorum de martyrio B. Polycarpi, mentio fit Ecclesiæ catholicæ. Item in *Actis* passionis Pionii martyr, qui passus est principatu Decii Augusti. *Tum Polemo, Christianus, inquit, es? Respondit Pionius: Sum profecto. Cujus, inquit Polemo, es Ecclesiæ? Respondit Pionius: Catholicæ; nulla enim est alia apud Christum*. Apparet igitur hoc cognomen Ecclesiæ inditum esse circa primam apostolorum successionem, cum hæreses multis in lo-

ἐφρόνησεν, ἀλλ' ὑποπέπτωκεν ἀρξ̄ προφητικῆ τῆ λεγούσῃ· Οὐαὶ τοῖς προφητεύουσιν ἀπὸ καρδίας αὐτῶν, καὶ τὸ καθόλου μὴ βλέπουσιν (21). Οὐ γὰρ συνῆκε τὴν καθόλου πρόνοιαν, οὐδὲ τὴν κρίσιν ὑπείδετο τοῦ πρὸ πάντων καὶ διὰ πάντων καὶ ἐπὶ πάντων. Διὸ καὶ τῆς μὲν καθολικῆς αὐτοῦ Ἐκκλησίας γέγονε πόλεμος, ἠλλοτρίωσε δὲ καὶ ἀπεξέγνωσεν ἑαυτὸν τοῦ ἔλεους τοῦ Θεοῦ, καὶ ὡς πορῶντάτω τῆς ἑαυτοῦ σωτηρίας (22) ἐφυγάδευσεν, ἐν τούτῳ τὸ ἴδιον ἐπαληθεύων ὄνομα (23). » Καὶ πάλιν μεθ' ἑτερά φησιν· « Ὁ μὲν γὰρ Οὐαλεριανὸς εἰς ταῦτα ὑπὸ τούτου προσηθείς, εἰς ὄψεις καὶ ὀνειδισμοὺς ἐκδοθεὶς κατὰ τὸ ῥῆθὲν πρὸς Ἡσαϊαν· Καὶ οὗτοι ἐξελέξαντο τὰς ὁδοὺς αὐτῶν καὶ τὰ βδελύγματα αὐτῶν, ἃ ἡ ψυχὴ αὐτῶν ἠθέλησε· καὶ ἐγὼ ἐκλέξομαι τὰ ἐμπαίγματα αὐτῶν, καὶ τὰς ἀμαρτίας ἀναπαοδώσω αὐτοῖς. Οὗτος δὲ τῆ βασιλείᾳ παρὰ τὴν ἀξίαν ἐπιμανεὶς (24), καὶ τὸν βασιλεῖον ὑποδύναϊ κόσμον ἀδυνατῶν ἀναπήρῳ τῷ σώματι (25), τοὺς δύο παῖδας τὰς πατρῴας ἀναδεξαμένους ἀμαρτίας προσέστησάτο. Ἐναργῆς γὰρ ἐπὶ τούτων ἡ πρόρρησις ἦν εἶπεν ὁ Θεός· Ἀποδοῦναι ἀμαρτίας πατέρων ἐπὶ τέκνα ἕως τρίτης καὶ τετάρτης γενεᾶς τοῖς μισοῦσί με. Τὰς γὰρ ἰδίαις πονηρὰς ἐπιθυμίας ὧν ἠτύχει (26), ταῖς τῶν υἱῶν κεφαλαῖς ἐπιβαλὼν, εἰς ἐκείνους τὴν ἑαυτοῦ κακίαν καὶ τὸ πρὸς τὸν Θεὸν μῖσος ἐξωμόρξατο. » Καὶ περὶ μὲν τοῦ Οὐαλεριανοῦ τοσαῦτα ὁ Διονύσιος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΑ'.

Περὶ τῶν τότε Διονυσίῳ καὶ τοῖς κατ' Αἴγυπτον συμβάτων (Nic. H. E. vi, 10).

Περὶ δὲ τοῦ κατ' αὐτὸν διωγμοῦ σφοδρότατα πνεύ-

⁴¹ Isa. LXVI. ⁴² Exod. IX.

cis exortæ, veram Christi fidem et apostolorum traditionem subvertere conarentur. Tunc enim ut vera et genuina Christi Ecclesia ab adulterinis hæreticorum cœtibus distingueretur, catholicæ cognomen soli orthodoxorum Ecclesiæ attributum est.

(21) Οὐαὶ τοῖς προφητεύουσιν ἀπὸ καρδίας αὐτῶν, καὶ τὸ καθόλου μὴ βλέπουσιν. Hic locus existat in Ezechielis cap. xiii. Quem quidem Hieronymus ita interpretatur: *Væ his qui prophetant ex corde suo, et omnino non vident.* Dionysius vero postea τὸ καθόλου exponit τὴν καθόλου πρόνοιαν, verba scilicet prophetæ, seu potius LXX interpretum, ad argumentum suum accommodans.

(22) Ὡς πορῶντάτω τῆς ἑαυτοῦ σωτηρίας. Ἐκκλησίας Rob. Stephanus, qui cum scripturam codicis Regii pene ubique sequi soleat, hoc tamen loco depravatam codicis Medicæi lectionem sequi maluit. Sed procul dubio scribendum est τῆς ἑαυτοῦ σωτηρίας, ut præter codicem Regium præferunt codices Maz., Fuk. et Savilianus. Ita etiam legit Christophoronus.

(23) Τὸ ἴδιον ἐπαληθεύων ὄνομα. Alludit Dionysius ad nomen Macriani. Nam μακράν idem est quod πορῶντάτω.

(24) Οὗτος δὲ τῆ βασιλείᾳ παρὰ τὴν ἀξίαν ἐπιμανεὶς. Pessime hunc locum vertit Christophoronus, qui hæc de Valeriano dici putavit, cum de Macriano apertissime dicantur. Præcessit enim, ὁ μὲν γὰρ Οὐαλεριανός, etc.; sequitur deinde, Οὗτος δέ, etc., quibus particulis satis declaratur de duobus sermonem fieri. Adde quod de Valeriano

A propheticæ subjacuit, quæ sic habet: *Væ his qui prophetant ex corde suo, nec præ oculis habent bonum publicum. Nam neque providentiam universa moderantem intellexit, nec animo reputavit iudicium illius qui ante omnia et in omnibus et super omnia est Dei. Quocirca hostis quidem fuit catholicæ Dei Ecclesiæ, alienum autem se et extorrem a misericordia Dei præstitit, et quam longissime a sua se salute relegavit, in hoc exprimens atque exhibens veritatem nominis sui.* » Et paulo post: « Nam Valerianus quidem, qui ad hujusmodi facinora a Macriano impulsus fuerat, contumeliis et opprobriis fuit expositus ac deditus, juxta id quod dixit Dominus ad Isaiam ⁴¹: *Et ipsi elegerunt vias suas, et abominaciones suas quas concupivit animarum. Et ego eligam ludibria eorum, et peccata retribuam* **257** *ipsis.* Macrianus vero imperandi cupiditate flagrans tametsi imperio indignus, cum regium cultum induere non posset ipse corpore debilis, duos filios paterna in se translaturus crimina imperio præfecit. Etenim evidentissime in his impleta est prædictio Dei dicentis ⁴²: *Ego sum qui ulciscor peccata parentum in liberis, ad tertiam usque et quartam progeniem eorum qui oderunt me. Prævis enim cupiditatibus suis, quibus ipse frui non potuerat in filiorum capita translatis, improbitatem suam et odium divini Numinis in eos hæciter transfudit.* » Ac de Valeriano quidem hæc Dionysius scribit.

CAPUT XI.

C De his quæ Dionysius et Christiani qui in Ægypto erant, pertulere.

De persecutionis autem illius acerbitate, quæ et

dici non potest, eum imperio quod tantopere concupiscebat, indignum fuisse. Quippe Valerianus erat vtr nobilissimus et princeps civitatis; et antequam imperaret, omnium consensu imperio dignissimus habebatur, ut historici tradunt. At Christophoroni prava versio Baronium etiam in errorem induxit.

(25) Ἀναπήρῳ τῷ σώματι. Certe Joannes Zonaras in *Annalibus* Macrianum claudum fuisse scribit, quem in historia istorum temporum consulere, haudquaquam inutile fuerit. Solus enim ex iis qui ad nos pervenerunt scriptoribus, Macriani et filiorum ejus res gestas accurate commemoravit.

(26) Ὡς ἠτύχει. Sic habet codex Regius quem fere ubique secutus est Stephanus. In reliquis Maz., Med. et Fuketiano legitur ὧν ἠτύχει, rectius ni fallor. Revera enim Macrianus id quod tantopere concupierat, adeptus est, imperium videlicet. Sed cum ipse gestandis imperii insignibus, ob corporis debilitatem, parum esset idoneus, filios suos ad imperium evehit. Merito igitur de illo dicit Dionysius, ὅτι ἠτύχησε τῶν ἰδίων ἐπιθυμιῶν, id est, *compos fuit votorum suorum.* Cæterum post hæc Dionysii verba de Macriano, sequebatur continuo locus ille qui legitur in capite 23 hujus libri, ἐκείνος μὲν οὖν τῶν πρὸ αὐτοῦ βασιλέων, etc. Uterque enim locus descriptus est ex epistola Dionysii ad Hermonem, scripta anno ix principatus Gallieni. Quibus addendus ac præponendus est alter locus ex eadem epistola, qui refertur in cap. 4 hujus libri. Atque ita concinnatis ac rejunctis inter se

quanta ipse una cum aliis ob veri Dei cultam pertulerit, docent ejusdem Dionysii verba, quibus Germano cuidam illius temporis episcopo, qui calumniari ipsum conabatur, respondet in hunc modum: « Equidem vereor, ne in dementia ac stuporem lapsus esse videar, dum referre cogor admirabilem erga nos Dei providentiam ac dispensationem. Sed quoniam arcanum quidem regis occultare, ut ait Scriptura ⁴², laudandum est, Dei autem opera prædicare gloriosum; adversus Germani impetum cominus decertabo. Veni ad Æmilianum non solus, sed comitantibus me Maximo compresbytero, et Fausto, Eusebio ac Chæremone, diaconis. Quidam etiam ex fratribus Romanis, qui tum aderant, nobiscum ingressus est. Porro Æmilianus non dixit mihi prima fronte: Ne conventus agas. Id enim illi supervacuum erat ac postremum, ad id quod primum ac præcipuum est recurrenti. Quippe handquaquam curabat ne alios congregarem, sed id agebat ne ipsi Christiani essemus. Et ab eo cultu desistere me jubebat, ratus scilicet si ego ab eo cultu descivissem, cæteros exemplum meum secuturos. Respondi non improbabiler nec longo arcessita responsione: « Obedire oportet Deo magis quam hominibus ⁴³. » Sed palam et aperte contestatus sum, me illum qui solus est Deus, neque alium ullum præter hunc adorare; nec a proposito discessurum me esse, nec **258** commissurum unquam ut Christianus esse desinerem. Post hæc abire nos jussit in vicum quemdam solitudini proximum, cui nomen est Cephro. Sed verba ipsa quæ ab utroque nostrum dicta sunt, sicut actis publicis inserta leguntur, accipite: Inductis Dionysio, Fausto, Maximo, Marcello et Chæremone, Æmilianus præfectus dixit: Non solum scripto, sed etiam viva voce vo-

⁴² Tob. xii. ⁴³ Act. v.

omnibus fragmentis, pene integram Dionysii ad Hermammonem epistolam habituri sumus.

(27) Ἄς πρὸς Γερμανόν. Quod sequitur insigne fragmentum ex epistola seu potius libro Dionysii adversus Germanum episcopum, jungendum est cum altero ejusdem libri fragmento quod habes in lib. vi, cap. 40.

(28) Εἰς ἀφροσύνην δὲ κινδυνεύω. Eadem excusatione utitur Paulus apostolus in Epist. II ad Corinthios, cap. xi, cum se ipse laudaturus esset, ubi vide quæ notat Joannes Chrysostomus. Ad eum igitur Pauli locum alludit Dionysius.

(29) Οὐκ ἀπεικίτως. Malim scribere οὐκ ἀπεικίτως. Mox verba illa πειθαρχεῖν δεῖ Θεῷ μᾶλλον ἢ ἀνθρώποις delenda esse mihi videntur. Leguntur quidem hæc verba in cap. v Actuum apostolorum. Sed nihil faciunt ad hunc locum. Nisi malis legere, ut est in codice Reg., ἀπεκρινάμην δὲ οὐκ ἀπεικίτως, οὐδὲ μακράν τοῦ Πειθαρχεῖν, etc. Id est, responsum dedi quod non longe abest ab illo apostolico.

(30) Ὡς ὑπεμνηματίσθη. Male Christophorus hunc locum ita vertit, sicut a quibusdam in commentarios relata sunt. Ὑπομνήματα Græci vocant quæ Latini Acta, ut observavimus ad librum I, ubi de Actis Pilati. Qui hæc Acta conscribent, dicebantur a Græcis ὑπομνηματογράφοι. Latini eos ab Actis vocabant, ut legiur in Notitia imperii Romani. Hypemnematographi urbis Alexandrinæ

σιντος, ὅσα σὺν ἑτέροις ὁ αὐτὸς διὰ τὴν εἰς τὸν τῶν ὄλων Θεὸν εὐσέβειαν ὑπέστη, δηλώσουσι αἱ αὐτοῦ φωναὶ ἄς πρὸς Γερμανὸν (27) τῶν κατ' αὐτὸν ἐπισκόπων κακῶ; ἀγορεύειν αὐτὸν πειρώμενον ἀποτεινόμενος, τοῦτον παρατίθεται τὸν τρόπον· « Εἰς ἀφροσύνην δὲ κινδυνεύω (28) πολλὴν καὶ ἀναισθησίαν ὄντως ἐμπεσεῖν, εἰς ἀνάγκην συμμιδαζόμενος τοῦ διεγείσθαι τὴν θαυμαστὴν περὶ ἡμᾶς οἰκονομίαν τοῦ Θεοῦ. Ἄλλ' ἐπεὶ μυστήριόν ψησι βασιλέως κρύψαι καλὸν, τὰ δὲ ἔργα τοῦ Θεοῦ ἀνακηρύττειν ἐνδοξόν, ὁμῶσε χωρήσω τῇ Γερμανοῦ βίᾳ. Ἦκον πρὸς Αἰμιλιανὸν οὐ μόνος· ἠκολούθησαν δὲ μοι συμπρεσβύτερος τε μου Μάξιμος, καὶ διάκονοι, Φαῦστος καὶ Εὐσέβιος καὶ Χαιρήμων. Καὶ τις τῶν ἀπὸ Ῥώμης παρόντων ἀδελφῶν ἡμῖν συνεισῆλθεν. Αἰμιλιανὸς δὲ οὐκ εἶπέ μοι προηγουμένως, μὴ σύναγε. Περιττὸν γὰρ τοῦτο ἦν αὐτῷ καὶ τὸ τελευταῖον ἐπὶ τὸ πρῶτον ἀνατρέχοντι. Οὐ γὰρ περὶ τοῦ μὴ συνάγειν ἑτέρους ὁ λόγος ἦν αὐτῷ, ἀλλὰ περὶ τοῦ μὴ αὐτοὺς ἡμᾶς εἶναι Χριστιανούς· καὶ τούτου προσέτατε πεπαῦσθαι, εἰ μεταβαλομένη ἔγωγε, καὶ τοὺς ἄλλους ἔψεσθαι μοι νομίζων. Ἀπεκρινάμην δὲ οὐκ ἀπεικίτως (29), οὐδὲ μακράν· Πειθαρχεῖν δεῖ Θεῷ μᾶλλον ἢ ἀνθρώποις. Ἄλλ' ἀντικρυς διεμαρτυράμην, ὅτι τὸν Θεὸν τὸν ὄντα μόνον, καὶ οὐδένα ἕτερον σέδων οὐδ' ἂν μεταπεθείμην, οὐδὲ παυσαίμην ποτὲ Χριστιανὸς ὢν. Ἐπὶ τούτοις ἐκέλευσεν ἡμᾶς ἀπελθεῖν εἰς κώμην πλησίον τῆς ἐρήμου καλουμένην Κεφρώ. Αὐτῶν δὲ ἐπακούσατε τῶν ὑπ' ἀμφοτέρων λεχθέντων ὡς ὑπεμνηματίσθη (30). Εἰσαχθέντων Διονυσίου (31) καὶ Φαύστου καὶ Μαξίμου καὶ Μαρκελλοῦ καὶ Χαιρήμονος, Αἰμιλιανὸς διέπων τὴν ἡγεμονίαν εἶπε· καὶ ἀγραφῶς ὑμῖν διελέχθη περὶ τῆς φιλανθρωπίας τῶν κυρίων ἡμῶν ἢ περὶ ὑμᾶς κέρρηται. Δεδώκασι γὰρ ἐξουσίαν ὑμῖν σωτηρίας εἰ βούλοισθε (32) ἐπὶ τὸ κατὰ φύσιν τρέπεσθαι, καὶ θεοὺς τοὺς σῶζοντας αὐτῶν

mentio fit in lege ultima codice Theodosiano *De decurionibus*. Ejus officium describit Philo in *Flaccum*, ubi de Lampone quodam loquens, qui erat hypomnematographus præfectorum Ægyptii: προσεστὼς γὰρ ἡγεμόσιν ὅποτε ὑπεμνηματίζετο, τὰς δίκας εἰσάγων ὡς ἔχων τάξιν, εἶτα τὰ μὲν ἀπῆλειψεν, ἢ παρήει ἐκὼν, τὰ δ' οὐ λεχθέντα προσανέταττεν. Hoc hypomnematographi officium gessit olim Alexandria Lucianus, ut ipse testatur in *Apologia pro iis qui salarium accipiunt*, his verbis: Ἐγὼγ' οὖν, εἰ σκέψαιο, δόξαίμ' ἂν σοι οὐ τὸ μικρότατον τῆς Αἰγυπτίας ταύτης ἀρχῆς ἐγχεχειρίσθαι, τὰς δίκας εἰσάγειν, καὶ τάξιν αὐταῖς τὴν προσήκουσαν ἐπιτιθέσθαι, καὶ τῶν πραττομένων καὶ λεγομένων ἀπαξαπάντων ὑπομνήματα γράφεισθαι, etc. Addit etiam Lucianus, hypomnematographum salarium amplissimum e fisco habuisse, et peracto recte officio, provinciam regendam accepisse.

(31) Εἰσαχθέντων Διονυσίου. Hæc erat formula actorum publicorum, ut docet Amm. Marcellinus in lib. xxii his verbis: *Et acta super eo gesta, non sine magno legebantur horrore, cum id voluminis publici contineret exordium. Consulatu Tauri et Florentii, inducto sub præconibus Tauro. Ad quem locum vide quæ olim notavimus.*

(32) Εἰ βούλοισθε. In tribus exemplaribus Maz., Med. et Fuk. legitur et βούλεσθε.

τὴν βασιλείαν προσκυνεῖν, ἐπιλαθέσθαι τε τῶν παρὰ φύσιν. Τί οὖν φατε πρὸς ταῦτα; Οὐδὲ γὰρ ἀχαρίστους ὑμᾶς ἔσεσθαι περὶ τὴν φιλανθρωπίαν αὐτῶν προσδοκῶ, ἐπειδήπερ ἐπὶ τὰ βελτίω ὑμᾶς προτρέπονται. Διονύσιος ἀπεκρίνατο· Οὐ πάντες πάντας προσκυνοῦσι θεοὺς, ἀλλ' ἕκαστοί τινες, οὓς νομίζουσι. Ἡμεῖς τοίνυν τὸν ἕνα Θεὸν καὶ Δημιουργὸν τῶν ἀπάντων, τὸν καὶ τὴν βασιλείαν ἐγγχειρήσαντα τοῖς θεοφιλεστάτοις Οὐαλεριανῷ καὶ Γαλλιηνῷ σεβαστοῖς, τοῦτον καὶ σέβομεν καὶ προσκυνοῦμεν, καὶ τούτῳ διηκεκῶς ὑπὲρ τῆς βασιλείας αὐτῶν ὅπως ἀσάλευτος διαμένῃ, προσευχομέθα. Αἰμιλιανὸς διέπων τὴν ἡγεμονίαν, αὐτοῖς εἶπε· Τίς γὰρ ὑμᾶς κωλύει καὶ τοῦτον εἶπερ ἐστὶ Θεός, μετὰ τῶν κατὰ φύσιν θεῶν προσκυνεῖν; θεοὺς γὰρ σέβειν ἐκελεύσθητε, καὶ θεοὺς οὓς πάντες ἴσασι. Διονύσιος ἀπεκρίνατο· Ἡμεῖς οὐδένα ἕτερον προσκυνοῦμεν. Αἰμιλιανὸς διέπων τὴν ἡγεμονίαν, αὐτοῖς εἶπεν· Ὁρῶ ὑμᾶς ὁμοῦ καὶ ἀχαρίστους ὄντας καὶ ἀναισθήτους τῆς πράξεως τῶν σεβαστῶν (33) ἡμῶν. Διόπερ οὐκ ἔσεσθε ἐν τῇ πόλει ταύτῃ. Ἀλλὰ ἀποσταλήσεσθε εἰς τὰ μέρη τῆς Λιβύης, καὶ ἐν τόπῳ λεγομένῳ Κεφρῶ· τοῦτον γὰρ τὸν τόπον ἐξελέξαμην ἐκ τῆς κελεύσεως τῶν σεβαστῶν ἡμῶν. Οὐδαμῶς δὲ ἐξέσται οὔτε ὑμῖν οὔτε ἄλλοις τισὶν, ἢ συνόδους ποιεῖσθαι, ἢ εἰς τὰ καλούμενα κοιμητήρια (34) εἰσεῖναι. Εἰ δὲ τις φανεῖται μὴ γενόμενος εἰς τὸν τόπον τοῦτον ὃν ἐκέλευσα, ἢ ἐκ συναγωγῆς τινε εὐρεθῆι, ἑαυτῷ τὸν κίνδυνον ἐπαρτήσει. Ὁ γὰρ ἐπιλείψει ἢ δέουσα ἐπιστρέφεια. Ἀπόστητε ὅπου ἐκελεύσθητε. — Καὶ νοσοῦντα δὲ με κατήπειξεν, οὐδὲ μᾶς ὑπέρθεσιν δοῦς ἡμέρας. Ποῖαν οὖν ἐστὶ (35) τοῦ συνάγειν ἢ μὴ συνάγειν εἶχον σχολήν; Ἔπειτα μεθ' ἑτερά φησιν· « Ἀλλ' οὐδὲ τῆς αἰσθητῆς ἡμεῖς μετὰ τοῦ Κυρίου συναγωγῆς ἀπέστημεν. Ἀλλὰ τοὺς μὲν ἐν τῇ πόλει σπουδαιότερον συνεκρότουσιν ὡς συνῶν, ἀπὼν μὲν τῷ σώματι, ὡς εἰπεῖν (36), παρίων δὲ τῷ πνεύματι. Ἐν δὲ τῇ Κεφρῷ, καὶ πολλὰ συνεπεδήμησεν ἡμῖν ἐκκλησία, τῶν μὲν ἀπὸ τῆς πόλεως ἀελοφῶν ἐπομένων, τῶν δὲ συνόντων ἀπ' Αἰγύπτου. Κάκει θύραν ἡμῖν ὁ Θεὸς ἀνένευξε τοῦ λόγου. Καὶ τὸ μὲν πρῶτον ἐδιώχθημεν, ἐλιθοβολήθημεν, ὕστερον δὲ τινες οὐκ ὀλίγοι τῶν ἐθνῶν τὰ εἰδῶλα καταλιπόντες, ἐπέστρεψαν ἐπὶ τὸν Θεόν. Οὐ πρότερον γὰρ παραδειξάμενοι αὐτοῖς, τότε πρῶτον δι' ἡμῶν ὁ λόγος ἐπεσπάρη. Καὶ ὡσπερ τοῦτου ἔνεκεν ἀπαγαγῶν ἡμᾶς πρὸς αὐτοὺς ὁ Θεός, ἐπεὶ τὴν διακονίαν ταύτην ἐπληρώσαμεν, πάλιν ἀπαγῆγον. Ὁ γὰρ Αἰμιλιανὸς

A hiscum disserui de humanitate principum nostrorum, qua illi erga vos utuntur. Vobis enim potestatem fecerunt salutis vestræ retinendæ, dummodo ad id quod naturæ consentaneum est ferri, deosque imperii illorum custodes adorare, et eorum quæ naturæ ipsi repugnant oblivisci velletis. Quid ergo ad hæc dicitis? Neque enim vos ingrato animo fore spero adversus eorum clementiam, quippe cum ad meliora vos traducere conentur. Dionysius respondit: Non omnes ab omnibus coluntur dii, sed eos singuli colunt quos arbitrantur deos. Nos quidem unum Deum omnium rerum opificem, qui Valeriano et Gallieno sacratissimis Augustis imperium tradidit, colimus et adoramus. Huic continuas preces offerimus pro Imperio illorum, ut stabile et inconcussum permaneat. Æmilianus præfectus iterum dixit: Quis vero vos prohibet, quominus et hunc, si quidem Deus est, cum iis qui natura dii sunt adoretis? Deos enim colere jussi estis, eosque quos cuncti norunt deos. Dionysius respondit: Nos nullum alium adoramus. Æmilianus præfectus dixit: Video vos ingratos esse simul ac stupidos, qui clementiam Augustorum minime sentistis. Quamobrem non manebitis in hac urbe, sed mittimini in partes Libyæ ad locum qui dicitur Cephro. Hunc enim locum jussu Augustorum nostrorum elegi. Nullatenus autem licebit vobis nec quibuscumque aliis, conventus agere, aut ea quæ vocantur cœmeteria adire. Quod si quis ad eum quem jussi locum minime profectus deprehendetur, aut in conventu aliquo fuerit inventus, is sibi ipse periculum arcesset. Non enim deerit congrua animadversio. Abscedite igitur quo jussi estis. — Statimque me tametsi ægrotantem proficisci compulit, ne diei quidem unius dilatione concessa. Quomodo igitur conventus agere aut non agere vacuum mihi deinceps fuit? » Paucis deinde interjectis, addit: 259 « Sed neque a corporali conventu, Domino juvante, absumimus. Verum eos qui in urbe erant, perinde ac si adessem, majore studio congregavi in ecclesiam; absens quidem corpore, ut jam dixi, animo autem præsens. Apud Cephro vero nobiscum magna fidelium adsuit multitudo, partim eorum qui ab urbe nos secuti fuerant, partim aliorum qui ex reliqua Ægypto confluebant. Ibi quoque januam nobis patefecit Deus ad prædicationem verbi sui. Et initio quidem persecutionem passi et lapidibus impe-

(33) Πραότητος τῶν σεβαστῶν. Codd. Med. et Maz. addunt ἡμῶν, quibus consentit codex Fuk.

(34) Κοιμητήρια. Latini *areas* vocabant, ita Tertullianus in libro ad *Scapulam*, et in *Gestis* purgationis Cæciliani: *Nam cives in area martyrum fuerunt inclusi*. Et in *Gestis* purgationis Felicis: *Tollat aliquis de vestris in aream, ubi orationes facitis*.

(35) Ποῖαν οὖν ἐστὶ. Accusabatur scilicet Dionysius a Germano, quod conventus fratrum non habnisset ante exortam persecutionem, sed fuga salutis sue prospexisset. Quoties enim ingruerat persecutio, sofabant prius episcopi populum congregare, ut eum ad retinendam Christi fidem ex-

hortarentur. Deinde infantes et catechumenos baptizabant, ne sine baptismo ex hac vita migrarent; et Eucharistiam fidelibus dividebant, cum incertum esset quandiu duratura esset persecutio. Quem morem docuit nos factum Dorothei cujusdam Thessalonicensis episcopi, temporibus Justiniani, quod refertur in suggestione Germani, Felicis et Dioscori, missa ad Hormisdam PP. anno Christi 519.

(36) Ἀπὼν μὲν τῷ σώματι, ὡς εἰπεῖν. Sic in codd. Maz. et Med. scribitur. Vulg. εἶπον. In Fuk. et Savil. scriptum invenit ὡς εἶπεν ὁ Ἀπόστολος. Certe alludit Dionysius ad locum Apostoli in priore ad Corinth. cap. v.

liti sumus. Postmodum vero non pauci ex gentilibus, relictis simulacris, ad Deum conversi sunt. Tunc enim primum apud illos verbi divini per nos sparsa sunt semina, cum illud antea non suscepissent. Ac promissa quasi Deus ejus rei causa nos ad illos perduxisset, postquam illud ministerium implevimus, iterum nos alio transtulit. Etenim Æmilianus in asperiora quædam loca, et ut credebat magis Libyca, nos transportare constituit. Et cunctis undecunque ad Mareoticam præfecturam confluere jussis, vicos per regionem illam dispersos singulis assignavit: nos vero magis ad viam publicam, ut primi comprehenderemur, collocavit. Id enim præcipue agebat ac moliebatur, ut quandocunque voluissent, omnes nullo negotio capi possemus. Ego vero cum Cephro primum abire jussus sum, tametsi ubinam locus ille situs esset, ignorabam, quippe qui ne nomen quidem illius antea fere audivissem; nihilominus alacri constantique animo perrexī. Postquam vero mihi renuntiatum est ut ad Coluthionis regionem migrarem, norunt ii qui tum præsentibus aderant quomodo affectus animo fuerim. Illic enim memetipsum accusabo. Principio quidem ægre admodum ac moleste tuli. Etsi enim regio illa notior nobis magisque familiaris erat quam Cephro, tamen fratribus ac probis viris vacuus esse locus dicebatur, et viatorum turbis latronumque incursionibus obnoxius. Sed multum mihi consolationis attulit, quod fratres me admonuerunt, locum illum a civitate propius abesse. Itaque quamvis Cephro maximam nobis multitudinem fratrum ex Ægypto confluentium adduxisset, adeo ut laxius jam conventus agere possemus: illic tamen ob vicinitatem urbis, charissimorum et conjunctissimorum hominum aspectu crebrius nos aiebant esse 260 frui-

(37) *Τὰ Κολουθίωνος.* Supplendum videtur *μέρη*. Sic supra dixit Dionysius *τὰ μέρη τῆς Αιθύης*. Erat autem hic locus in Mareotica præfectura. Sic etiam *τὰ βουχάλου* tractus quidam Ægypti dicebatur, a nomine scilicet dominorum qui ea loca olim possederant. Apud Nicephorum Κολουθίων hic locus dicitur cum simpliciter *λὰμβδα*; quam scripturam rectiore meo puto. Nam Κολουθίων nomen est flexum a Colutho, qui nomen fuit frequens apud Ægyptios. Certe ita dictus est poeta quidam celebris temporibus Anastasii, oriundus ex Thebaide, ut testatur Suidas. Fuit et alter Coluthus schismaticus in Ægypto temporibus magni Anastasii, cujus crebra sit mentio in ejus *Apologia*. Eum *Acoluthum* vocat Gregorius Nysseus in lib. xi *contra Eunomium*.

(38) *Καταδρομαῖς ἐγκείμενον.* Scribendum puto *ἐκκείμενον*.

(39) *Κατὰ μέρος... συναγωγῶν.* Quoties suburbia paulo remotiora erant ab urbe, ii qui in suburbiis illis manebant, non cogebantur ad majoris ecclesie conventus accedere, sed in eo suburbio particulares fiebant conventus in aliqua basilica, aut in loco ad hoc agendum idoneo. Id ex hoc Dionysii loco manifeste colligitur, quem nec Musculus nec Christophorus intellexerunt, sed omnia miscuerunt, adeo ut ex eorum interpretatione nihil sani possis elicere. Porro *πρόσπειρα* Græci dicunt non solum suburbia, quæ urbi conjuncta sunt, sed etiam vicus satis longo intervallo ab urbe distans. Sic Canopus duodecimo lapide distans ab urbe Alexan-

δεις τραχυτέρους μὲν, ὡς ἐδόκει, καὶ Λιβυκωτέρους ἡμᾶς μεταστῆσαι τόπους ἐβουλήθη· καὶ τοὺς πανταχόσε εἰς τὸν Μαρεωτῆν ἐκέλευσε συρρεῖν, κώμας ἐκάστοις τῶν κατὰ χώραν ἀφορίζας, ἡμᾶς δὲ μᾶλλον ἐν ὁδοῦ καὶ πρώτους καταληφθησομένους ἔταξεν. Ἐκονομῶν γὰρ δηλονότι καὶ παρεσκευάζεν, ἵνα ὁπότε βουληθεῖη συλλαβεῖν, πάντας εὐαλότους ἔχοι. Ἐγὼ δὲ ὅτε μὲν εἰς Κεφρών κεκελεύσμεν ἀπελθεῖν, καὶ τὸν τόπον ἠγνόουν ὅποι ποτὲ οὗτός ἐστιν, οὐδὲ τὸ ὄνομα σχεδὸν πρότερον ἀκηκόως· καὶ ὁμως εὐθύμως καὶ ἀταράχως ἀπήειν. Ἐπει δὲ μετασκηνώσειν εἰς τὰ Κολουθίωνος (37) ἀπηγγέλη μοι, Ἰσασεν οἱ παρόντες ὅπως διετέθη· ἐνταῦθα γὰρ ἑμαυτοῦ κατηγορήσω. Τὸ μὲν πρῶτον ἠχθρόσθη καὶ λίαν ἐχαλέπηνα· καὶ γὰρ εἰ γνωριμώτεροι καὶ συνηθέστεροι ἐτύγγανον ἡμῖν οἱ τόποι, ἀλλ' ἔρημον μὲν ἀδελφῶν καὶ σπουδαίων ἀνθρώπων ἔφασκον εἶναι τὸ χωρίον, ταῖς δὲ τῶν ὁδοπορούντων ἐνοχλήσει καὶ λησῶν καταδρομαῖς ἐγκείμενον (38). Ἐτυχον δὲ παραθυμίας, ὑπομνησάντων με τῶν ἀδελφῶν, ὅτι γειννῆ μᾶλλον τῇ πόλει. Καὶ ἡ μὲν Κεφρών πολλὴν ἡμῖν ἦγεν ἀδελφῶν τῶν ἀπ' Αἰγύπτου τὴν ἐπιμιξίαν ὡς πλατύτερον ἐκκλησιάζειν δύνασθαι· ἐκεῖ δὲ πλησιαιτέρον οὖσης τῆς πόλεως, συνεχέστερον τῆς τῶν ὄντως ἀγαπητῶν καὶ οἰκειοτάτων καὶ φιλετάτων ὕψεως ἀπολαύσομεν. Ἀφρίζονται γὰρ καὶ ἀναπαύονται, καὶ ὡς ἐν προαστείοις πορρωτέρω κειμένους, κατὰ μέρος ἔσονται συναγωγαί (39). Καὶ οὕτως ἐγένετο. » Καὶ μεθ' ἕτερα, περὶ τῶν συμβεβηκότων αὐτῷ αἰθίς ταῦτα γράφει· « Πολλὰς γε ταῖς ὁμολογίαις (40) Γερμανὸς σεμνύεται. Πολλὰ γε εἰπεῖν ἔχει κατ' ἑαυτοῦ γενόμενα. Ὅσας ἀριθμῆσαι δύναται περὶ ἡμῶν ἀποράσεις, δημεύσεις, προγραφὰς, ὑπαρχόντων ἀρπαγὰς, ἀξιωματῶν ἀποθέσεις (41), δόξης κομικτῆς ὀλιγωρίας,

dria, πρόσπειρον dicitur ab Athanasio in libello quem obtulit concilio Chalcedonensi. Sic etiam Daphne, suburbanum Antiochiæ, Achyrona Nicomediæ, et Septimum dicitur suburbanum Constantinopolis, licet aliquot passuum millibus abessent ab illis civitatibus. Vide *Glossarium Pithæi in Notellas Juliani Antecessoris*, voce *Proastium*. Porro ex hoc loco colligitur ætate quidem Dionysii unicam adhuc fuisse Alexandriæ ecclesiam, in quam omnes urbis illius fideles orationis causa conveniebant. Postmodum vero temporibus Athanasii, cum plures essent ecclesie a diversis episcopis Alexandriæ ædificatæ, cives Alexandrini seorsum in diversis ecclesiis colligebantur, κατὰ μέρος καὶ διηρημένως, ut loquitur Athanasius in *Apologia* prima ad Constantium, nisi quod in majoribus festis, Paschæ scilicet aut Pentecostes, non fiebant particulares conventus, sed universi in majorem ecclesiam conveniebant, ut ibidem testatur Athanasius.

(40) *Πολλὰς γε ταῖς ὁμολογίαις.* Hæc et sequentia ironice dicuntur a Dionysio. Quæ deinde sequuntur, sic lego et interpungo: Πολλὰ γε εἰπεῖν ἔχει κατ' ἑαυτοῦ γενόμενα, ὅσα ἀριθμῆσαι δύναται περὶ ἡμῶν. Certe in vetustissimo codice Mazarino, post vocem ἡμῶν apposita est virgula, et ante vocem ὅσας ponitur subdistinctio. Codex autem Ful. emendationi nostræ plane subscribit.

(41) *Ἀξιωματῶν ἀποθέσεις.* Hinc patet Dionysium Alexandrinum splendido genere ortum fuisse. Nam dignitas ex generis nobilitate præcipue

ἐπαίων ἡγεμονικῶν καὶ βουλευτικῶν (42) καταφρο-
νήσεις, καὶ τῶν ἐναντιῶν ἀπειλῶν, καὶ καταδοθήσεων
καὶ κινδύνων, καὶ διωγμῶν καὶ πλάνης καὶ στε-
νωχωρίας, καὶ ποικίλης θλίψεως ὑπομονῆν; Ὅσα τὰ
ἐπὶ Δεκίου καὶ Σαβίνου (43) συμβάντα μοι, ὅσα μέ-
χρι νῦν Αἰμιλιανοῦ. Ποῦ δὲ Γερμανὸς ἐφάνη; τίς δὲ
περὶ αὐτοῦ λόγος; Ἀλλὰ τῆς πολλῆς ἀφροσύνης
εἰς ἣν ἐμπίπτω διὰ Γερμανὸν, ὕψιμα· διὰ καὶ τὴν
καθ' ἕκαστον τῶν γενομένων διήγησιν, παρήμι τοῖς
εἰδόσιν ἀδελφοῖς λέγειν. » Ὁ δ' αὐτὸς καὶ ἐν τῇ
πρὸς Δομέτιον καὶ Δίδυμον ἐπιστολῇ τῶν ἀμφὶ τὸν
διωγμὸν αὐτοῖς μνημονεῖ ἐν τούτοις· « Τοῦς δὲ
ἡμέτερούς πολλοὺς τε θύτας καὶ ἀγνώτας ὑμῖν, πε-
ρσοῦν ὀνομαστὶ καταλέγειν· πλὴν ἴστε ὅτι ἄνδρες
καὶ γυναῖκες, καὶ νέοι καὶ γέροντες, καὶ κόραι καὶ
πρεσβύτερες, καὶ στρατιῶται· καὶ ἰδιῶται, καὶ πᾶν
γένος καὶ πᾶσα ἡλικία, οἱ μὲν διὰ μαστίγων καὶ
πυρρῶν, οἱ δὲ διὰ σιδήρου τὸν ἀγῶνα νικήσαντες,
τοῦς στεφάνους ἀπειλήρασι· τοῖς δὲ οὐ πάμπολυς
αὐτάρκτης ἀπέβη χρόνος, εἰς τὸ φανῆναι δεκτοῦς τῷ
Κυρίῳ· ὡς περ ὅσον ἔοικε μηδὲ ἐμοὶ ὄ μὲχρι νῦν.
Διόπερ εἰς ὃν οἶδεν αὐτὸς ἐπιτήδειον καιρὸν ὑπερέ-
θετό με, ὁ λέγων· « Καίρω δεκτῷ ἐπήκουσά σου, καὶ
ἐν ἡμέρᾳ σωτηρίας ἐβοήθησά σοι. » Τὰ γὰρ καθ'
ἡμᾶς ἐπειδὴ πυνθάνεσθε καὶ βούλεσθε δηλωθῆναι
ὑμῖν ὅπως διάγομεν, ἠκούσατε μὲν πάντως, ὅπως
ἡμᾶς δεσμῶτας ἀπαγομένους ὑπὸ ἑκατοντάρχου καὶ
στρατηγῶν (44), καὶ τῶν σὺν αὐτοῖς στρατιωτῶν καὶ
ὑπηρετῶν, ἐμέ τε καὶ Γάϊον καὶ Φαῦστον καὶ Πέτρον

ducitur. Hinc in gestis purgationis Cæciliani, quæ
post collationem Carthaginensem edita sunt, Victor
interrogatus a Zenosilo consulare, cujus conditionis
esset, respondit : *Professor sum litterarum Roma-
narum*. Deinde interrogatus cujus dignitatis esset,
respondit : *Patre decurione Constantiniensium, avo
militæ, qui in comitatu militaverat*. Cæterum Dio-
nysius Alexandrinus, antequam ad Christi fidem
transiret, professione rhetor fuerat, ut docet Ma-
ximus in scholiis ad librum Dionysii Areopagitæ
De celesti hierarchia, capite 5 : Ὁ γοῦν μέγας Διο-
νύσιος ὁ Ἀλεξανδρέων ἐπίσκοπος, ὁ ἀπὸ ρητό-
ρων, etc.

(42) *Βουλευτικῶν*. Augustus Alexandrinus sine
ullis decurionibus rempublicam suam administrare
jussit. Postea vero Severus imp. Alexandrinis
curiam habere permisit, ut scribit Dio in lib. LI :
Τοῖς δ' Ἀλεξανδρεῦσιν ἄνευ βουλευτῶν πολιτεύε-
σθαι ἐκέλευσεν. Paulo post, βουλευοῦσι δὲ δὴ ἐν
τῇ Ἀλεξανδρείᾳ περὶ Σεβήρου αυτοκράτορος ἀρξά-
μενοι. Idem scribit Spartianus in Severo : *Alexan-
drinis jus buteutarum dedit, qui sine publico con-
silio, ita ut sub regibus, ante vivebant, uno iudice
contenti, quem Cæsar dedisset*. Certe in epistola
Athanasi ad solitarios, mentio fit decurionum
Alexandriæ.

(43) *Τὰ ἐπὶ Δεκίου καὶ Σαβίνου*. Hic Sabinus
præfectus Ægypti fuerat temporibus Derii imp. De
quo Dionysius in epistola ad Fabium, quam retulit
Eusebius in cap. 41 lib. vi. Æmilianus vero præ-
fectus Ægypti de quo hic sermo est, postea impe-
rium occupavit, ut scribit Pollio in 50 *Tyrannia*;
qui tamen eum ducem appellat, non autem præ-
fectum Ægypti.

(44) *Καὶ στρατηγῶν*. Male interpretes hoc loco
duces interpretati sunt; quod est absurdissimum.
Cur enim pluribus opus erat ducibus ad deducen-
dum Dionysium in exsilium, cum unus tantum ad-
esset centurio? Vidit haec absurditatem Christo-

phorus. Ens quippe accessuros ibique commoratos,
et tanquam in suburbanis remotioribus, particula-
res illic conventus futuros. Idque ita contigit. »
Deinde paulo post de his quæ sibi acciderunt ita
scribit : « Sed fortasse Germanus multis fidei con-
fessionibus gloriatur; multa prædicare potest ad-
versus se gesta. Quot vero enumerare potest perin-
de atque ego, sententias iudicum, publicationes,
proscriptiones, direptiones honorum : abjectiones
dignitatum, contemptus gloriæ sæcularis, laudum
a præfectis ac decurionibus profectarum despe-
ctus : minarum denique quæ coram intentabantur,
vociferationum, discriminum, persecutionum, fugæ,
ærumnarum et cujusquomodolibet malorum tolerantiam;
cujusmodi sunt ea quæ sub Decio et Sabino, et quæ
in hunc usque diem sub Æmiliano nobis contige-
runt. Ubinam vero comparuit Germanus? Quenam
illius facta est mentio? Verum ab imprudentia illa in
quam Germani causa delapsus sum, tandem absisto.
Singularum igitur rerum narrationem fratribus
qui plenissimam gestorum notitiam habent relin-
quo. » Porro idem Dionysius in epistola quam
scripsit ad Domitium et Didymum, nonnulla ad
persecutionem illam spectantia rursus ita conme-
morat : « Nostros vero superfluum est nominatim
recensere, cum et plurimi sint et vobis ignoti. Id
tantum in universum scire vos convenit, viros et
mulieres, juvenes ac senes, puellas et anus, milites
ac paganos, ex omni denique hominum genere

phorus, eaque de causa pro στρατηγῶν emen-
davit στρατηγῶν, et ducem interpretatus est. Sed
neque hoc modo absurditatem vitare potuit. Neque
enim dux ipse reus in exsilium deducere solebat.
Sed huiusmodi officium mandabatur centurioni aut
speculatori. Aliud igitur significat vox στρατη-
γῶν, nempe duumviros seu magistratus Alexandriæ
civilitatis. Græci enim ita vocabant, ut plu-
ribus exemplis probavi ad librum xxxi Amm. Mar-
cellini. Porro hi magistratus cum haberent modicam
coercitionem, ut loquuntur jurisconsulti, reos
comprehendere, carceri mancipare et interrogare,
et acta conficere solebant, Romano præsidii iudi-
cium de iis reservantes, ut discere est ex *Actibus
apostolorum*, et ex *Actibus* Pionii martyris et aliorum.
Quare non mirum est si magistratus Alexandriæ
hoc in loco operam suam commodant rectori pro-
vinciæ, ad deducendum Dionysium in exsilium;
quem scilicet ipsi comprehenderant, et in iudicium
coram præfecto Ægypti adduxerant. Sed et quæ
sequuntur verba, καὶ τῶν σὺν αὐτοῖς στρατιωτῶν
καὶ ὑπηρετῶν, sententiam nostram confirmant.
Nam στρατιῶται referuntur ad centurionem; ὑπη-
ρέται vero ad duumviros seu magistratus quibus
parebant. Athanasius quoque, in epistola ad soli-
tarios, στρατηγῶν vocat duumvirum seu magistratum
Alexandriæ civilitatis. Loquens enim de Ariano
qui presbyteros ac diaconos Alexandriæ in iudicium
pertractos exsilio multaverant, ita scribit : Καὶ πῶς
αὐτοὺς ἐπὶ τοῦ δουκὸς καὶ τῶν δικαστῶν ἐφυγά-
δευσαν, καταφέροντες ἐκ τῶν οἰκῶν τοὺς οἰκείου
αὐτῶν διὰ τῶν στρατιωτῶν καὶ τοῦ στρατηγῶν Γορ-
γονίου καὶ πληγαῖς κατακόπτοντες. Id est, *Quomodo
ducis ac iudicum opera eos in exsilium egere, ne-
cessarios illorum ex domibus extrahentes militari
manu, et adjumento Gorgonii magistratus*. Male
enim interpretes *Gorgonium ducem* vertit. Atqui
dux ipse Sebastianus vocabatur, teste Athanasio:
Gorgonius vero magistratus erat seu duumvir

atque ætate, alios flagrorum verberibus, alios ferri acie, alios ignibus in certamine superatis coronas retulisse. Nonnullis vero longissimum temporis spatium non satis fuit ad hoc ut Deo acceptabiles viderentur, sicuti nec mihi in hunc usque diem. Scilicet in aliud opportunum tempus quod ipsi probe cognitum est, me distulit Dominus qui dicit : « In tempore accepto exaudi vi te, et in die salutis opitulatus sum tibi ⁴⁴. » De rebus autem nostris quandoquidem sciscitami, ac certiores fieri vultis quo in statu agamus : audivisti quidem omnino, quo pacto cum ego et Caius et Faustus cum Petro et Paulo vincit duceremur a centurione et magistratibus, militibusque et apparitoribus, qui una cum ipsis erant, supervenientes quidam ex Mareotis, invitos nos nec **261** sponte sequentes per vim abstraxerint. Ego quidem nunc et Petrus et Caius soli, reliquis fratribus orbat, in deserto et squalido quodam Libyæ loco conclusi sumus, tridui itinere distantes a Parætonio. » Et aliquanto post : « In urbe autem, inquit, occurrunt se, ut fratres clanculo invisant, presbyteri quidem : Maximus, Dioscorus, Demetrius et Lucius. Faustus enim et Aquila, utpote in majore hominum luce positi, per Ægyptum vagantur. Diaconi vero post illos qui morbo consumpti sunt, superstites : Faustus, Eusebius, Chæremon. Eusebius, inquam, quem Deus iam inde ab initio roboravit, impulitque ut confessoribus in custodia positus ministeria strenue exhiberet ; utque consummatorum ac beatorum martyrum cadavera

⁴⁴ Isa. XLIX.

Alexandriæ, cujus id proprium munus erat, ut reos comprehenderet, et coram maioribus iudicibus sisteret. Testatur id libellus protestationis populi Alexandrini, quem Athanasius epistolæ suæ subiecit, his verbis : Οἶδε ταῦτα καὶ ὁ στρατηγὸς τῆς πόλεως Γοργόνιος. Et paulo post : Ἀπέστειλε τὸν τῆς τάξεως δῆμιον, καὶ τὸν στρατηγὸν, θέλων αὐτὰ ἀραῖ, id est, Misit speculatorem officii sui, et magistratum, ut arma illa ex ecclesia tolleret.

(45) Ἐπελθόντες τινὲς τῶν Μαρρωτῶν. Hæc in prima persecutione sub Decio contigerunt, tunc cum Dionysius Sabini præfecti sententiâ Taposirim deductus est, ut scribit ipse Dionysius in epistola adversus Germanum, quæ habetur in lib. vi, c. 40. Certe qui epistolam illam Dionysii adversus Germanum cum hac quæ ad Domitium scripta est, contulerit, non dubitabit quin de una eademque re utrobique loquatur Dionysius. Quare fallitur Eusebius, qui in hac Dionysii ad Domitium epistola, ea narrari putavit quæ ad Valeriani persecutionem pertinebant, quod ex ipso Dionysio facile est refellere. Etenim in persecutione sub Valeriano, Dionysius non est deductus in exilium cum custodia militari ; nec supervenientes Mareotæ, fugatis militibus eum per vim abstractum in libertatem restituerunt ; nec Caium et Faustum, et Petrum ac Paulum presbyteros secum tunc Dionysius habuit. Quæ omnia in persecutione illa quæ paulo ante Decii imperium cœpta est, Dionysio contigerunt, ut ipse testatur in epistola adversus Germanum, quam refert Eusebius in lib. vi. At in persecutione sub Valeriano, Dionysium comitati sunt in exilio Maximus presbyter et diaconi Faustus, Eusebius et Chæremon, et quidam clericus Romanus, quem admodum scribit idem Dionysius in epistola adver-

καὶ Παῦλον, ἐπελθόντες τινὲς τῶν Μαρρωτῶν (45), ἀκοντας καὶ μηδὲ ἐπομένους, βία τε σύροντες ἀφῆρασαν. Ἐγὼ δὲ νῦν καὶ Γάιος καὶ Πέτρος, μόνοι τῶν ἄλλων ἀδελφῶν ἀπορφανισθέντες, ἐν ἐρήμῳ καὶ ἀύχμηρῳ τῆς Λιβύης τόπῳ κατακελεισμεθα, τριῶν ἡμερῶν ὄδῳ τῷ Παρατονίῳ διεστηχότες. » Καὶ ὑποκαταβάς φησιν : « Ἐν δὲ τῇ πόλει καταδεύχασιν ἀφανῶς ἐπισκεπτόμενοι τοὺς ἀδελφοὺς· πρεσβύτεροι μὲν, Μάξιμος, Διόσκορος, Δημήτριος καὶ Λούκιος· οἱ γὰρ ἐν τῷ κόσμῳ προφανέστεροι Φαυστίνος καὶ Ἀκύλας, ἐν Αἰγύπτῳ πλανῶνται. Διάκονοι δὲ οἱ μετὰ τοὺς ἐν τῇ νόσῳ (46) τελευτήσαντας ὑπολειφθέντες, Φαῦστος, Εὐσέβιος, Χαϊρήμων· Εὐσέβιος δὲ ἐξ ἀρχῆς ὁ Θεὸς ἐνεδυνάμωσε καὶ παρεσκεύασε τὰς ὑπηρεσίας τῶν ἐν ταῖς φυλακαῖς γενομένων ὁμολογητῶν ἐναγωνίως ἀποπληροῦν, καὶ τὰς τῶν σωμάτων περιστολάς (47) τῶν τελείων καὶ μακαρίων μαρτύρων οὐκ ἀκινδύνως ἐκτελεῖν. Καὶ γὰρ μέχρι νῦν οὐκ ἀνίησιν ὁ ἡγοούμενος, τοὺς μὲν ἀναίρων, ὡς προείπον, ὠμίως τῶν προσαγομένων· τοὺς δὲ βασάνους καταξάνων, τοὺς δὲ φυλακαῖς καὶ δεσμοῖς ἐκτρέχων, προστάσων τε μηδένα τούτοις προσιέναι, καὶ ἀνερευῶν μὴ τις φανεῖη. Καὶ ὁμοῦς ὁ Θεὸς τῇ προθυμίᾳ καὶ λιπαρίᾳ τῶν ἀδελφῶν διαναπαύει τοὺς πεπιεσμένους. » Καὶ τοσαῦτα μὲν ὁ Διονύσιος, καὶ ἐν ταύτῃ τέθειται τῇ γραφῇ. Ἰστέον δὲ ὡς ὁ μὲν Εὐσέβιος δὲ διάκονον προσείπεν, σμικρὸν ὑπερον ἐπίσκοπος Ἐκκλησίας τῆς κατὰ Συρίαν (48) Λαοδικίας καθίσταται, ὁ δὲ Μάξιμος δὲ τότε πρεσβύτερον εἶρηκε, μετ' αὐτὸν Διονύσιον, τὴν λειτουργίαν τῶν κατ' Ἀλεξάνδρειαν ἀδελφῶν διαδέχε-

us Germanum, quam refert Eusebius in cap. 10 hujus libri.

(46) Ἐν τῇ νόσῳ. Rufinus legit νήσῳ. Sic enim vertit : Sed et ex diaconis quosdam in insula post rænas confessionis esse defunctos. Verum Dionysius luem intelligit, quæ Galli et Volusiani temporibus grassata est per totum orbem Rom., ut Eusebius in Chronico aliique testantur. Vide Aurelium Victorem. Ejusdem morbi meminit Dionysius infra cap. 22, ubi etiam de diaconis loquitur quos pestus illa consumpsit.

(47) Περιστολάς. Hanc vocem Christophorus longo verborum circuitu ita est interpretatus : Ad lintea, quibus corpora beatorum martyrum jam vita defunctorum involverentur, conficienda. Habebat scilicet præ oculis Christophorus morem ævi nostri, quo mortuos linteo operire atque ita humo condere solemus. Apud antiquos vero, de Christianis etiam loquor, alius mos erat. Vestibus enim cadavera amiciebant, et quidem pretiosissimis, ut docet Eusebius infra cap. 16 de Asturio. Si quis tamen Christophorus versionem velit defendere, habet quo illum tueatur, testimonium Athanasii. Is enim in Vita B. Antonii ita scribit : Solent Ægyptii pie defunctorum atque imprimis sanctorum martyrum corpora funerare quidem et linteis involvere, non autem mandare terræ, sed imposita lectulis, intra privatos parietes retinere.

(48) Ἐπίσκοπος τῆς κατὰ Συρίαν. Codd. Mel., Fuk. et Maz. vocem addunt hoc modo : Οὐ μικρὸν ὑπερον ἐπίσκοπος Ἐκκλησίας τῆς κατὰ, etc., longe rectius. Nam Eusebius diu postea episcopus fuit Laodiceæ ; successit enim Socrati, ut docet Eusebius infra.

ται. Φαύτος, δὲ σὺν αὐτῷ τηνικάδῃ διαπρέψας ἐν τῇ ἔμολογίᾳ, μέχρι τοῦ καθ' ἡμᾶς διωγμοῦ φυλαχθεὶς, γηραιὸς κομιδῇ καὶ πλήρης ἡμερῶν, καθ' ἡμᾶς αὐτοῦς μαρτυρικῶς τὴν κεφαλὴν ἀποτμηθεὶς τελειοῦται. Ἄλλὰ τὰ μὲν κατ' ἐκεῖνο καιροῦ τῷ Διονυσίῳ συμβάντα, τοιαῦτα.

forte videatur accedere. Verumtamen Deus ex alacritate ac benignitate fratrum, solatium assidue præstat afflictis. » Hæc Dionysius in illa scripsit epistola. Sciendum porro est, Eusebium quidem quem Dionysius diaconum appellat, brevi postea Laodiceæ in Syria episcopum esse constitutum; Maximum vero, qui a Dionysio presbyter dicitur, post obitum ipsius Dionysii administrationem Alexandrinæ Ecclesiæ suscepisse; Faustum denique qui tunc temporis confessionis titulo una cum Dionysio inclaruit, ad nostri usque temporis persecutionem reservatum, grandævum jam ac pene decrepitem nostra ætate capite amputato martyrium consummasse. Verum de iis quæ Dionysio tunc temporis acciderunt, hactenus.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΒ'.

Περὶ τῶν ἐν Καισαρείᾳ τῆς Παλαιστίνης μαρτυρησάντων (Nic. H. E. vi, 11).

Κατὰ δὲ τὸν δηλούμενον Οὐαλεριανοῦ διωγμὸν, τρεῖς ἐν Καισαρείᾳ τῆς Παλαιστίνης τῇ κατὰ Χριστὸν διαλάμπαντες ὁμολογίᾳ, θεῖα κατεκεσμήθησαν μαρτυρικῶς, θηρίων γενόμενοι βορᾶ. Τούτων ὁ μὲν Πρίσκος ἐκαλεῖτο, ὁ δὲ Μάλχος, τῷ δὲ τρίτῳ Ἀλέξανδρος ἕνομα ἦν. Τούτους φασὶ κατ' ἀγρὸν οἰκοῦντας, πρότερον μὲν ἑαυτοὺς ὡς ἀμελεῖς καὶ βραβύμους κκίσειν, ὅτι δὴ βραβείων τοῦ καιροῦ τοῖς πόθου γλιγομένοις οὐρανόθεν διανεμόμενος, ὀλιγωροῦν αὐτοὶ, μὴ οὐχὶ προαρπάζοντες τὸν τοῦ μαρτυρίου στέφανον, ταῦτα δὲ βουλευσαμένους, ὁρμησάμενοι ἐπὶ τὴν Καισαρείαν, ὁμώσε τε χωρῆσαι ἐπὶ τὸν δικαστήν, καὶ τυχεῖν τοῦ προεδηλωμένου τέλους. Ἐπι πρὸς τούτους γυναιὸν τι κατὰ τὸν αὐτὸν διωγμὸν ἐν τῇ αὐτῇ πόλει, τὸν ὁμοίον ἱστοροῦσιν ἀγῶνα διεθληκέναι. Τῆς δὲ Μαρκιωνος αὐτὴν αἰρέσεως γενέσθαι κατέχει λόγος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΓ'.

Περὶ τῆς μετὰ Γαλλιηνὸν εἰρήνης.
(Nic. H. E. vi, 12).

Ἄλλ' οὐκ αἰς μακρὸν δουλείαν τὴν παρὰ βαρβάρους ὑπομείναντος Οὐαλεριανοῦ, μοναρχήσας ὁ παῖς, σφρονέστερον περὶ τὴν ἀρχὴν διατίθεται (49), ἀνηλὸς τε αὐτίκα διὰ προγραμμάτων τὸν καθ' ἡμῶν διωγμὸν, ἐπ' ἐλευθερίας τοῖς τοῦ λόγου προσετώσι τὰ ἐξ ἔθους ἐπιτελεῖν δι' ἀντιγραφῆς προστάξας, ἥτις τούτων ἔχει τὸν τρόπον· Ἐὐτοκράτωρ Καῖσαρ Πούπλιος Λικίνιος Γαλλιηνός, Εὐσεβῆς, Εὐτυχῆς, Σεβαστός, Διονυσίω καὶ Πίννα καὶ Δημητρίω καὶ τοῖς λοιποῖς ἐπισκόποις τὴν εὐεργεσίαν τῆς ἐμῆς δωρεᾶς διὰ παντὸς τοῦ κόσμου ἐκδιδασθῆναι προσέταξεν· ὅπως ἀπὸ τόπων τῶν θρησκευσίων ἀποχωρήσωσι. Καὶ διὰ τοῦτο καὶ ἡμεῖς τῆς ἀντιγραφῆς τῆς ἐμῆς τῷ τύπῳ (50) χρῆσθαι δύνασθε, ὥστε μηδένα ὑμῖν

(49) *Περὶ τὴν ἀρχὴν διατίθεται.* Vox *per* suppletur ex codd. Med. et Maz., quibus etiam consentiunt codd. Fuk. et Savil. Porro monendus est lector, capitulum ordinem hic a Rufino commutatim. Hæc enim duo capita 13 et 14 Rufinus collocavit post caput 19, quod est de cathedra Jacobi. In indice tamen capitulorum, quem idem Rufinus huic libro præfixit, idem est ordo capitulorum qui in Græcis Eusebii exemplaribus. Cur autem Rufinus ordinem capitulum mutaverit, causam non video, nisi forte quia commodius esse censuit, Marini et Asturii martyria subnectere passioni martyrum Cæsa-

A non sine capitis sui periculo sepeliret. Nam in hunc usque diem non cessat præfectus nostros qui præsentis ipsius exhibentur, partim interficere crudelissime, partim tormentis dilaniare, partim squalore carceris et vinculis macerare, interdicens ne quis ad eos accedat et perscrutans num quis forte videatur accedere. Verumtamen Deus ex alacritate ac benignitate fratrum, solatium assidue præstat afflictis. » Hæc Dionysius in illa scripsit epistola. Sciendum porro est, Eusebium quidem quem Dionysius diaconum appellat, brevi postea Laodiceæ in Syria episcopum esse constitutum; Maximum vero, qui a Dionysio presbyter dicitur, post obitum ipsius Dionysii administrationem Alexandrinæ Ecclesiæ suscepisse; Faustum denique qui tunc temporis confessionis titulo una cum Dionysio inclaruit, ad nostri usque temporis persecutionem reservatum, grandævum jam ac pene decrepitem nostra ætate capite amputato martyrium consummasse. Verum de iis quæ Dionysio tunc temporis acciderunt, hactenus.

B

CAPUT XII.

De iis qui apud Cæsaream Palæstinæ martyrio perfuncti sunt.

Porro in hac Valeriani persecutione, tres viri post insignem Christi confessionem apud Cæsaream Palæstinæ ad bestias damnati, divino martyrio coronati sunt. Horum unus dicebatur Priscus, alter Malchus, tertius autem Alexander. 262 Qui cum in agro degerent, primum quidem seipsos insimulasse dicuntur tanquam ignavos ac desides; quod cum occasio ipsa cœlesti amore flagrantibus præmia distribueret, ipsi cessarent, nec coronam martyrii præriperent. Inito deinde inter se consilio, Cæsaream profecti, iudicem ipsum adorti sunt, eamque quam diximus sententiam exceperunt. Præter hos mulier quædam in eadem civitate, persecutionis hujus tempore, simili certamine perfuncta esse memoratur. Quam quidem ex Marcionis secta fuisse, constans fama est.

CAPUT XIII.

De pace a Gallieno reddita.

Verum Valeriano non multo post a barbaris capto et in servitutem redacto, filius ejus Gallienus solus imperium obtinens, moderatius se gessit: missisque edictis, persecutionem adversus nostros commotam sedavit; utque religionis nostræ antistites secure deinceps munus suum obirent, hujusmodi rescripto præcepit: « Imperator Cæsar P. Licinius Gallienus, Pius, Felix, Augustus, Dionysio, Pinnæ, Demetrio, et reliquis episcopis. Indulgentiam beneficii nostri per universum orbem diffundi præcepimus, ut cuncti a religiosis locis abscedant. Quocirca et vos rescripti nostri forma uti potestis, ut nullus vobis deinceps molestiam facessat. Atque id quod vobis exsequi licet, jam dudum a me contriensium. Sed animadvertere debuerat diversis hæc temporibus contigisse. Nam Cæsarienses quidem illi passi sunt in persecutione Valeriani, Marinus autem et Asturius sub Gallieno. Rufini errorem Usuardus et Ado ac reliqui deinceps secuti, martyrium Marini atque Asturii in Valeriani tempora contulerunt. Sed eos refellit Eusebius, ut dixi.

(50) *Ἀντιγραφῆς...* τῷ τύπῳ. Formam rescripti interpretatus sum, ut Latini loqui solent. Sic Ambrosius, et imperatores in Codice, ut notavi ad librum xiv Ann. Marcellini.

cessum est. Proinde Aurelius Cyrenius procurator summæ rei, dati a nobis rescripti formam sequetur. » Hæc ex Latino in Græcum sermonem quo clarius intelligerentur, translata, operi nostro inseruimus. Est et alia ejusdem imperatoris constitutio ad alios episcopos data, qua iis permisit ut cæmeteriorum suorum loca recuperarent.

φέρεται, ἣν πρὸς ἑτέρους ἐπισκόπους πεποίηται, τὰ πῶν χωρία.

CAPUT XIV.

Quinam iisdem temporibus floruerunt episcopi.

Eadem tempestate Romanæ quidem Ecclesiæ adhuc præerat Xystus; Antiochenam vero post mortem Fabii 263 Demetrianus regebat; apud Cæsaream Cappadociæ Firmilianus; in Ponto Gregorius fraterque ejus Athenodorus, ambo Origenis discipuli, Ecclesias gubernabant. Apud Cæsaream autem Palæstinæ mortuo Theoctisto sacerdotium suscepit Dominus. Quo non multo post ex hac vita sublato, Theotecnus qui ad nostram usque ætatem superfuit, in ejus locum subrogatus est. Hic quoque Origenis auditor fuisse dicitur. Hierosolymis vero post Mazabanis obitum, episcopalem sedem obtinuit Hymenæus, qui nostra etiam ætate plurimis laudum titulis inclaruit.

CAPUT XV.

Quomodo Marinus apud Cæsaream martyrio perfunctus est.

Interea pace cunctis ubique Ecclesiis reddita, apud Cæsaream Palæstinæ Marinus quidam militari dignitate decoratus, ad hæc splendore generis atque opibus clarus, ob confessionem Christi capite truncatus est hac de causa. Honor quidam est vitis apud Romanos, quam qui adepti sunt, centuriones dicuntur. Hic locus cum vacaret, Marinus ordine gradus sui ad eam promotionem vocabatur. Verum cum honore illo jamjam potiturus esset, quidam ad tribunal accedens Marinum accusare cœpit, asserens illi quidem utpote Christiano homini, et imperatoribus sacrificare renuenti, Romanam dignitatem ca-

(51) Τοῦ μεγίστου πράγματος προστατεύων. Hunc locum jam dudum explicavi in notis ad excerpta ex Dione Cocceiano, pag. 112. Cujacius in lib. viii *Observat.*, cap. 52, recte quidem monuit, rationalem summæ rei his verbis designari. Sed quid esset summa res, non intellexit. Nos ad illum Dionis locum, ostendimus summam rem idem esse ac summam pecuniam, τὸν καθόλου λόγον.

(52) Εὐστός. Imo Xystus jampridem obierat. Quippe Xystus in persecutione Valeriani insigni martyrio coronatus est Tusco et Basso coss., vii Idus Augusti, ut constat tum ex epistola Cypriani, tum ex *Libro Pontificali*.

(53) Τῶν ἐν στρατείαις. Cohortalis militia hic videtur intelligi, ut ex sequentibus licet colligere. Fit enim mentio Achæi judicis, et fori ac judiciorum, quæ de armata et castrensi militia dici non possunt. Certe si de armata militia hic sermo esset, Marinus coram duce aut coram legato Cæsaris causam dixisset. Habebant autem ordinarii judices etiam centuriones suos et cornicularios in officio suo. Sed et cuncta fere nomina officialium qui ipsi appare-

ἔνοχλεῖν. Καὶ τοῦτο ὅπερ κατὰ τὸ ἔξω δύναιται ὀφ' ὁμῶν ἀναπληροῦσθαι, ἤδη πρὸ πολλοῦ ὀφ' ἐμοῦ συγκεχώρηται. Καὶ διὰ τοῦτο Αὐρήλιος Κυρήνιος ὁ τοῦ μεγίστου πράγματος προστατεύων (51), τὸν τύπον τὸν ὀφ' ἐμοῦ δοθέντα διαφυλάξει. » Ταῦτα ἐπὶ τῷ σαφέστερον ἐκ τῆς Ῥωμαίων ἐρμηνευθέντα γλώττης ἐγκλείσθω. Καὶ ἄλλη δὲ τοῦ αὐτοῦ διάταξις τῶν καλουμένων κοιμητηρίων ἀπολαμβάνειν ἐπιτρέ-

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΔ'.

Οἱ κατ' ἐκείνη συνθηκαπότες ἐπίσκοποι
(Nic. H. E. vi, 34).

Ἐν τούτῳ δὲ τῆς μὲν Ῥωμαίων Ἐκκλησίας εἰσέτι τότε καθηγίτο Εὐστός (52), τῆς δὲ ἐπ' Ἀντιοχείας μετὰ Φάβιον, Δημητριανός· Φιρμιλιανός δὲ Καισαρείας τῆς Καππαδοκῶν. Καὶ ἐπὶ τούτοις τῶν κατὰ Πόντον ἐκκλησιῶν Γρηγόριος καὶ ὁ τούτου ἀδελφός Ἀθηνόδωρος, Ὀριγένους γινώριμοι. Τῆς δ' ἐπὶ Παλαιστίνης Καισαρείας Θεοκτίστου μεταλλάξαντος, διαδέχεται τὴν ἐπισκοπὴν Δόμνος. Βραχεὶ δὲ χρόνῳ τούτου διαγενομένου, Θεότεκνος ὁ καθ' ἡμᾶς, διόδοχος καθίσταται. Τῆς δ' Ὀριγένους διατριβῆς καὶ οὗτος ἦν. Ἀλλὰ καὶ ἐν Ἱεροσολύμοις ἀναπαυσσάμενος Μαζαβάνου, τὸν θρόνον Ὑμέναιος, ὁ καὶ αὐτὸς ἐπὶ πλείστοις τοῖς καθ' ὁμᾶς διαπρέψας ἔτεσι, διεδέξατο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΕ'.

Ὅπως κατὰ Καισαρείαν Μαρίνος ἐμαρτύρησεν
(Nic. H. E. vi, 13).

Κατὰ τούτους εἰρήνης ἀπανταχοῦ τῶν ἐκκλησιῶν εὐσσης, ἐν Καισαρείᾳ τῆς Παλαιστίνης Μαρίνος πῶν ἐν στρατείαις (53) ἀξιωμασι τετιμημένων, γένει τε καὶ πλούτῳ περιφανῆς ἀνὴρ, διὰ τὴν Χριστοῦ μαρτυρίαν τὴν κεφαλὴν ἀποτέμνεται, τοιαῦδε ἔνεκεν αἰτίας. Τιμὴ τις ἐστὶ παρά Ῥωμαίοις τὸ κλῆμα, οὗ τοὺς τυχόντας φασὶν ἑκατοστάρχους γίνεσθαι. Τόπου σχολάζοντος (54) ἐπὶ τούτῳ προκοπῆς τὸν Μαρίνον ἢ τοῦ βαθμοῦ τάξις ἐκάλει. Ἦδη τε μέλλοντα τῆς τιμῆς ἔχεσθαι, παρελθὼν ἄλλος πρὸ τοῦ βήματος, μὴ ἐξεῖναι μὲν ἐκείνῳ τῆς Ῥωμαίων μετέχειν ἀξίας κατὰ τοὺς παλαιούς νόμους, Χριστιανῷ γὰρ

bant, de castrensi militia erant sumpta, ut notat Asconius Pedianus.

(54) Ἐκατοστάρχους γίνεσθαι. Τόπου σχολάζοντος. Cod. Reg., γίνεσθαι τόπου, sine distinctione, eamque interpunctionem tuetur Casaubonus in notis ad Spartianum, pag. 21. Sic enim censet Casaubonus, vitæ fuisse insigne quo futuri centuriones designabantur, centurionatum ipsum gesturi, cum locus aliquis vacuus fuisset. Sed Salmasius in notis ad eundem Spartianum, hanc interpretationem Casauboni merito reprehendit, quippe qui aliud esse credidisset vitæ gerere, aliud centurionem esse. Itaque Salmasius Eusebii locum aliter interpungit, et post vocem γίνεσθαι finale punctum apponit, ut fecere Musculus et Christophorus. Certe in vetustissimis codicibus. Mazarino, Fuk. et Medicæ post vocem γίνεσθαι subdistinctio ascribitur. Sed in iisdem codicibus, post voces illas τόπου σχολάζοντος punctum in summo apponitur. Ex quo apparet, scriptos omnes codices in hujus loci distinctione consentire. Nec valde refert utro modo distinctas, cum semper idem sensus existat quoquo modo interpunxeris.

ἔντι καὶ τοῖς βασιλεῦσι μὴ θύοντι, κατηγορεῖ· αὐτῷ δὲ ἐπιβάλλειν τὸν κλῆρον. Ἐφ' ᾧ κινήθητα τὸν δικαστήν, Ἀχαιοὺς οὗτος ἦν (55), πρῶτον μὲν ἐρέσθαι ποίας ὁ Μαρῖνος γνώμης εἴη. Ὡς δ' ὁμολογοῦντα Χριστιανὸν ἐπιμόνωσ ἐώρα, τριῶν ὥρων ἐπιδοῦναι αὐτῷ εἰς ἐπίσκοψιν διάστημα. Ἐκτὸς δὴτα γενόμενον αὐτὸν τοῦ δικαστηρίου, Θεότεκνος ὁ τῆδε ἐπίσκοπος ἀφέλκει προσελθῶν δι' ὀμίλλας, καὶ τῆς χειρὸς λαθῶν, ἐπὶ τὴν ἐκκλησίαν προάγει. Εἶσω τε πρὸς αὐτῷ στήσας τῷ ἁγιάσματι, μικρὸν τε παραστείλας αὐτοῦ τῆς χλαμύδος (56) καὶ τὸ προσηρημένον αὐτῷ ξίφος ἐπιδείξας, ἅμα τε ἀντιπαρατίθεισι προπαγαγῶν αὐτῷ τὴν τῶν θεῶν Εὐαγγελίων γραφὴν, κελεύσας τῶν δουεῖν ἐλέσθαι τὸ κατὰ γνώμην. Ὡς δ' ἀμελλήτι τὴν δεξιὰν προτεινάς, ἐδέξατο τὴν θεῖαν Γραφὴν, ἔχου τοῖνον, ἔχου, φησὶ πρὸς αὐτὸν ὁ Θεότεκνος, τοῦ Θεοῦ, καὶ τύχοις ὧν εἶλου, πρὸς αὐτοῦ δυναμούμενος, καὶ βάδιζε μετ' εἰρήνης. Εὐθύς ἐκεῖθεν ἐπανελεύθη αὐτὸν, κήρυξ ἐβόα καλῶν πρὸ τοῦ δικαστηρίου· καὶ γὰρ ἤδη τὰ τῆς προσημασίας τοῦ χρόνου πεπλήρωτο. Καὶ δὴ παραστάς τῷ δικαστηρίῳ, καὶ μείζονα τῆς πίστεως τὴν προθυμίαν ἐπιδείξας, εὐθύς ἐκεῖθεν, ὡς εἶχεν, ἀπαχθεὶς τὴν ἐπὶ θανάτῳ, τελειοῦται (57).

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΓ΄.

Ἡ κατὰ Ἀστυρίου ἱστορία (Nic. H. E. vi, 14).

Ἔνθα καὶ Ἀστυρίος ἐπὶ τῆ θεοφιλεῖ παρῆρησι μνημονεύεται, ἀνὴρ τῶν ἐπὶ Ρώμης συγκλητικῶν γεμόμενος, βασιλεῦσι τε προσφιλεὶς, καὶ πᾶσι γνώριμος εὐγενείας τε ἔνεκα καὶ περιουσίας· ὃς παρὼν τῆς τελευτουμένη τῷ μάρτυρι, τὸν ὕμνον ὑποθεῖς, ἐπὶ λαμπρῶς τε καὶ πολυτελοῦς ἐσθῆτος ἄρας τὴ σκῆνος ἐπιφέρεται, περιστείλας τε εὖ μάλα πλουσίως, τῆ προσηκούση ταφῇ παραδίδοσι. Τούτου μύρα μὲν καὶ ἄλλα μνημονεύουσιν οἱ τάνδρος καὶ εἰς ἡμᾶς διαμείναντες γνώριμοι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΖ΄.

Περὶ τῶν κατὰ Πανεΐδα σημειῶν τῆς τοῦ Σωτήρος ἡμῶν μεγαλοουρίας.

Ἄτῃρ καὶ παραδόξου τοιοῦτου. Ἐπὶ τῆς Φιλίππου Κυσαρείας ἦν Πανεΐδα Φοινικῆς (58) προσαγορεύου-

(55) Ἀχαιοὺς οὗτος ἦν. Christophorus *Achium genere vertit*, cui non assentior. Achæus enim nomen proprium est; quomodo vocatus olim est dux celeberrimus qui adversus Antiochum rebellavit, ut scribit Polybius. Hic porro Achæus de quo loquitur Eusebius, præses erat Palestinæ, et in urbe Cæsarea, quæ caput erat totius provinciæ, sedem habebat.

(56) Τῆς χλαμύδος. Sic lego pro vulg. χλαμύδος. Chlamys enim et balteus erant insignia militarium, ut ex innumeris locis Joannis Chrysostomi, Libanii, et aliorum probari potest. Plerumque tamen pro chlamyde χλαμύδος passivo errore scribitur. Vulgata lectio sefellit Nicephorum, qui pro χλαμύδος hic substituit χιτωνίσκον. Gregorius Nyssenus in lib. 1 *Contra Eunomium*, pag. 295: Μετὰ δὲ ταῦτα περὶ χλαμύδα καὶ ζώνην ἀσχοληθεὶς, ὡς φασιν· ἐπειδὴ παντα, etc. Quem locum pessime vertit Gretserus.

(57) Τελειοῦται. Id est, martyrio consummatus est, ut loquuntur Hieronymus et Rufinus. Nam con-

passere legibus non licere; sibi vero gradum illum competere. Ea re commotus iudex, Achæus nomine, primum quidem Marinum interrogavit cujusnam esset sententiæ. Cognito deinde quod Christianum se esse constantissime profiteretur, trium horarum spatium ad deliberandum ei concessit. Proinde cum ex prætorio egressus esset, Theotecnus civitatis episcopus ad illum accedens, et sermocinando longius eum abstrahens, prehensa manu ad ecclesiam perducit. Cumque interius ad ipsum altare eum stantisset, reducta tantisper ejus chlamyde, gladium illi quo præcinctus erat ostendens, mox sacrarum Evangeliorum codicem ex adverso locat, jubens ut ex duobus utrum mallet eligeret. Marinus, nihil conuclusus, protensa dextra codicem cum apprehendisset, his eum verbis Theotecnus compellavit: Adhære igitur, adhære 264 Deo, ejusque virtute roboratus, consequere quod elegisti. Vade in pace. Post hæc regredientem illum ab ecclesia, præco pro foribus prætorii evocare cœpit. Jam enim præstitutum tempus effluxerat. Admotus igitur tribunali, cum majorem quam antea alacritatem fidei ostendisset, statim inde, ita ut erat, ad supplicium abductus, martyrio coronatus est.

CAPUT XVI.

Narratio de Astyrio.

Tunc et Astyrius ob religiosam fiduciam ac libertatem celeberrimum nomen est consecutus: vir ex Romanæ urbis senatoribus, imperatoribus unice charus: et cum ob splendorem generis, tum propter divitias omnibus notus. Qui cum supradicti martyris supplicio interesset, humeris suis impositum cadaver candida ac pretiosa amictus veste bajulavit, et magnifico cultu ornatum, decenti tradidit sepulturæ. De hoc viro innumera quoque alia referuntur ab ejusdem familiaribus, qui ad nostram usque ætatem superstites vixerunt.

CAPUT XVII.

De miraculis Servatoris nostri apud Panendam.

Inter quæ hujusmodi est miraculum. Apud Cæsaream Philippi quam Phœnices Paneada nominant,

fessione quidem initiabantur martyres, morte consuminabantur, et fiebant τέλειοι μάρτυρες, ut ait Dionysius Alexandrinus supra in hoc libro cap. 11, sub finem. Aliam rationem affert Clemens Alexandrinus in lib. iv *Stromatei*, pag. 206, cur martyrrium vocetur τελειωσις, ob excellentiam scilicet charitatis: Αὐτίκα τελειωσιν τὸ μαρτύριον καλοῦμεν, οὐχ ὅτι τέλος τοῦ βίου ὁ ἄνθρωπος ἔλαβεν ὡς οἱ λοιποὶ, ἀλλ' ὅτι τέλειον ἔργον ἀγάπης ἐνεδείξατο.

(58) Ἡρ Πανεΐδα Φοινικῆς. Phœnices hic dicit Eusebius Græcos qui Phœnicem incolebant. Paneas enim nomen est Græcum: Syri vero vel potius Syrophœnices, eam urbem *Dan* appellabant, ut scribit Hieronymus in *Questionibus in Genesim*, et in libro *De locis Hebraicis*, et in epistola ad Evangelium. Idem scribit Philostorgius in lib. vii, c. 3. Locus Hieronymi *De questionibus* ita se habet: *Dan Phœnices oppidum, quod nunc Paneas dicitur. Dan autem unus e fontibus Jordanis. Nam et alter vocatur Ior, quod interpretatur βεῖθρον. Duobus ergo fontibus qui haud procul a se distant, in unum ri-*

ad pedes Panii montis, fontes visuntur, ex quibus A profluit Jordanis. In hos festo quodam die victimam conjici solitam esse aiunt, quæ mirabili quadam dæmonis operatione nusquam postea compareret: eamque rem a spectantibus pro illustri miraculo haberi consuevisse. Quodam igitur tempore cum Asturius his forte cæremoniis interesset, cunctosque admiratione rei percussos videret, primum quidem cæcitatem vulgi miseratus est. Deinde oculis in cælum sublatis, supremum omnium Deum per Jesum Christum obtestatus est, ut dæmonem illum populi seductorem constringeret, et a decipiendis posthac mortalibus abstinere eum juberet. Peracta precatione, repente victimam fontibus supernatasse aiunt; atque ita miraculum ipsis prorsus intercidiisse, nullo deinceps circa hunc locum prodigio viso.

265 CAPUT XVIII.

De statua quam mulier sanguinis fluxu laborans posuit.

Sed quandoquidem hujus urbis mentionem fecimus, non incongruum fuerit rem quamdam memoria inprimis dignam posteris tradere. Etenim mulierem illam sanguinis profluvio laborantem, quam ex sacris Evangeliiis discimus a Servatore nostro curatam fuisse, ex hac civitate originem traxisse ferunt, domumque ejus ibidem conspici; et collati in eam a Servatore nostro beneficii illustria exstare monumenta. Quippe juxta januam domus illius, ænea mulieris effigies stare dicitur columnæ lapideæ imposita, genibus flexis protensisque manibus instar supplicantis. Ex adverso autem effigies viri ex eodem metallo conflata, stantis ac diploide decenter induti, manumque mulieri porrigentis. Ad cujus pedes in ipsa basi ignota quædam nasci dicitur planta: quæ ad fimbriam usque æneæ diploidis assurgens depellendis omnis generis morbis præsentissimum remedium est. Hanc statuum Jesu Christi speciem referre aiebant. Mansit porro ad nostra usque tempora: nosque adeo urbem illam ingressi, ipsam conspeximus. Nec vero mirandum est, gentiles a Servatore nostro beneficiis affectos hæc præstitisse, cum et apostolorum Petri ac Pauli, Christique ipsius pictas imagines, ad nostram usque memoriam servatas in tabulis viderimus. Quippe prisca illi, absque ullo discrimine cunctos de se bene meritos gentili quadam consuetudine tanquam servatores colere hujusmodi honoribus consueverant.

tulum fœderatis, Jordanis deinceps appellatur. Porro in manuscriptis codicibus Maz., Med. ac Fuk. Paniius dicitur scribitur, non per dipthongum, ut in codice Rezio.

(59) *Σφάγιόν τι καταβάλλεσθαι.* Solebant gentiles in fontes ac puteos quos colebant, victimas jaccere. Hinc Publicola interrogat Augustinum in epistola 153, si licet de fonte bibere, vel de puteo, ubi de sacrificio aliquid missum est.

(60) *Τὴν γὰρ αἰμορροούσαν.* Citatur hic Eusebii locus in septima synodo, actione quarta, pag. 508. Vide quæ narrat Philostorgius in lib. vii, cap. 3, et ex illo Nicephorus.

(61) *Μέχρι τοῦ κρασπέδου.... ἀνιόν.* Rufinus hunc locum ita intellexit, quasi planta illa tunc

σι, φασὶ παρὰ ταῖς αὐτοῖσι δεικνυμέναις ἐν ταῖς ἡπειρεῖαις τοῦ καλουμένου Πανίου ἕρους πηγαῖς, ἐξ ὧν καὶ τὸν Ἰορδάνην προχέσθαι, κατὰ τινα ἑορτῆς ἡμέραν σφάγιόν τι καταβάλλεσθαι (59). καὶ τοῦτο τῆ τοῦ δαίμονος δυνάμει ἀφανὲς γίνεσθαι παραδόξως, θαυμά τε εἶναι περιβόητον τοῖς παροῦσι τὸ νινόμενον. Παρόντα δ' οὖν ποτε τοῖς πρᾶττομένοις τὸν Ἀστύριον, καὶ τὸ πρᾶγμα καταπληττομένους ἰδόντα τοὺς πολλοὺς, οἰκτερεῖται τῆς πλάνης, κάπειτα ἀνανεύσαντα εἰς οὐρανὸν, ἱκετεύσαι διὰ Χριστοῦ τὸν ἐπὶ πάντων Θεόν, τὸ λαοπλάνον δαιμόνιον ἀπελέγξει καὶ παῦσαι τῆς τῶν ἀνθρώπων ἀπάτης. Ταῦτα δὲ φασὶν εὐξαμένους, ἀβρόως τὸ ἱερεῖον ἐπιπολάσαι ταῖς πηγαῖς. Οὕτω τε αὐτοῖς τὸ παραδόξον οἴχεσθαι, μηδὲν μὴκέτι θαύματος περὶ τὸν τόπον γενομένου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΗ'.

Περὶ τοῦ ἀνδριάντος οὗ ἡ αἰμορροούσα ἀνέστησεν (Nic. H. E. vi, 15).

Ἄλλ' ἐπειδὴ τῆσδε τῆς πόλεως εἰς μνήμην ἐλήλυθα, οὐκ ἄξιον ἡγοῦμαι παρελθεῖν διήγησιν καὶ ταῖς μεθ' ἡμᾶς μνημονεύεσθαι ἄξιαν. Τὴν γὰρ αἰμορροούσαν (60) ἦν ἐκ τῶν ἱερῶν Εὐαγγελίων πρὸς τὸ Σωτήρος ἡμῶν τοῦ πάθους ἀπαλλαγὴν εὐρασθαι μεμαθήχαμεν, ἐνθένδε ἔλεγον ὀρμασθαι, τὸν τε οἶκον αὐτῆς ἐπὶ τῆς πόλεως δεικνύσθαι, καὶ τῆς ὑπὸ τοῦ Σωτήρος εἰς αὐτὴν εὐεργεσίας θαυμαστὰ τρόπαια παραμένειν. Ἔστάναι γὰρ ἐφ' ὑψηλοῦ λίθου πρὸς μὲν ταῖς πύλαις τοῦ αὐτῆς οἴκου, γυναικὸς ἐκτύπωμα χάλκεον ἐπὶ γόνου κεκλιμένον, καὶ τεταμέναις ἐπὶ τὸ πρόσθεν ταῖς χερσίν, ἱκετευούσῃ οἰκίῳ. Τοῦτου δὲ ἀντικρυς ἄλλο τῆς αὐτῆς ὕλης ἀνδρὸς ὀρθιον σχῆμα, διπλοῖδα κοσμίως περιβεβλημένον, καὶ τὴν χεῖρα τῆ γυναικὶ προτεινον, οὗ παρὰ τοῖς ποσίν ἐπὶ τῆς στήλης αὐτῆς, ξένον τι βοτάνης εἶδος φύειν, ὃ μέχρι τοῦ κρασπέδου τῆς τοῦ χαλκοῦ διπλοῖδος ἀνιόν (61), ἀλεξιφάρμακόν τι παντοῖων νοσημάτων τυγχάνειν. Τοῦτον δὲ τὸν ἀνδριάντα εἰκόνα τοῦ Ἰησοῦ φέρειν ἔλεγον. Ἐμεινε δὲ καὶ εἰς ἡμᾶς, ὡς καὶ ὄψει παραλαβεῖν ἐπιδημήσαντας αὐτοὺς τῆ πόλει. Καὶ θαυμαστὸν οἶδεν τοὺς πάλαι ἐξ ἐθνῶν εὐεργετηθέντας πρὸς τὸ Σωτήρος ἡμῶν, ταῦτα πεποιηθέναι, ὅτε καὶ τῶν ἀποστόλων αὐτοῦ τὰς εἰκόνας Παύλου καὶ Πέτρου, καὶ αὐτοῦ δὴ τοῦ Χριστοῦ, διὰ χρωμάτων ἐν γραφαῖς D σωζομένας ἱστορήσαμεν, ὡς εἰκὸς τῶν παλαιῶν ἀπαρᾶλλάκτως (62) οἷα σωτήρας ἐθνικῆ συνηλεῖα παρ' ἑαυτοῖς τοῦτον τιμῆν εἰωθῶτων τὸν τρόπον.

demum efficacæ ad sanandos morbos esse incæperit, postquam ad fimbriam usque Dominicæ vestis excrevisset. Quem sensum secutus est Christophorus, et ante illum Nicephorus. Sed tamen cum id Eusebio aperte non dicat, quisque pro arbitrio suo statuet. Mihi, probabilis videtur, idcirco ab Eusebio nominatim hoc additum fuisse, quod planta illa supra fimbriam Dominicæ vestis non assurgeret, quasi hanc reverentiam exhibens Domino. Atque ita hunc locum accepit etiam Nicephorus, ut videre est in cap. 15 lib. vi.

(62) Ἐπαρᾶλλάκτως. In codd. Regio, Maz., Fuk. et Saviano scribitur ἀπαραφύλακτως. Rufinus vertit indifferenter. Quod, inquit, mihi videtur ex gentilitia consuetudine indifferenter usurvatum. Ego

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΘ'.

A

CAPUT XIX.

Περὶ τοῦ θρόνου Ἰακώβου τοῦ ἀποστόλου
(Nic. H. E. vi, 16).

De throno Jacobi apostoli.

Τὸν γὰρ Ἰακώβου θρόνον τοῦ πρώτου τῆς Ἱεροσο-
λύμων Ἐκκλησίας τὴν ἐπισκοπὴν πρὸς αὐτοῦ τοῦ
Σωτῆρος (65) καὶ τῶν ἀποστόλων ὑποδεξαμένου, ὃν
καὶ ἀδελφὸν τοῦ Χριστοῦ χρηματίζει οἱ θεοὶ λόγοι
περιέχουσιν, εἰς δεῦρο πεφυλαγμένον οἱ τῆδε κατὰ
διαδοχὴν περιέποντες ἀδελφοί, σαφῶς τοῖς πᾶσιν
ἐπιδείκνυνται, οἷον περὶ τοὺς ἀγίους ἄνδρας τοῦ θεο-
φιλοῦς ἔνεκεν, οἳ τε πάλαι καὶ οἱ εἰς ἡμᾶς (64)
ἔσωζόν τε καὶ ἀποσώζουσι σέβας. Καὶ ταῦτα μὲν
ταύτη.

Sane et Jacobi illius cathedram, qui primus
Hierosolymorum episcopus ab ipso Servatore et ab
apostolis est constitutus, et quem fratrem Domini
cognominatum fuisse divina testantur volumina, ad
nostra usque tempora conservatam fratres illius
Ecclesiæ jam inde a majoribus magna prosequantur
reverentia : satis perspicue declarantes qualiter
tum antiquiores tum nostri temporis Christiani, vi-
ros sanctos ob ipsorum 266 erga Deum amorem
debito semper honore venerati sunt, et hactenus
venerantur. Sed de his satis.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Κ'.

B

CAPUT XX.

Περὶ τῶν ἑορταστικῶν Διονυσίου ἐπιστολῶν, ἐνθα
καὶ περὶ τοῦ Πάσχα κανονίζει (Nic. H. E. vi, 4).

De epistolis heortasticis Dionysii, in quibus et cano-
nem Paschalem tradit.

Ὁ γὰρ μὴν Διονύσιος πρὸς ταῖς δηλωθείσαις ἐπιστο-
λαῖς αὐτοῦ, ἔτι καὶ τὰς φερομένας ἑορταστικὰς (65)
τὴν κενὰ συντάττει (66), πανηγυρικώτερους ἐν
αὐταῖς περὶ τῆς τοῦ Πάσχα ἑορτῆς ἀνακινῶν λόγους.
Τούτων τὴν μὲν Φλαυίῳ προσφωνεῖ, τὴν δὲ Δομετίῳ
καὶ Διδύμῳ· ἐν ἧ καὶ κανὼνα ἐκτίθεται ὀκταετηρίδος,
ὅτι μὴ ἄλλοτε ἢ μετὰ τὴν ἑαρινὴν ἰσημερίαν προσ-
ήκοι τὴν τοῦ Πάσχα ἑορτὴν ἐπιτελεῖν παριστάμενος.
Πρὸς ταύταις καὶ ἄλλησιν κατ' Ἀλεξάνδρειαν συμ-
πρεσβυτέροις ἐπιστολῆν διαχαράττει, ἐτέροις τε ὁμοῦ
διαφόρως (67), καὶ ταύτας ἔτι τοῦ διωγμοῦ συνεστῶτος.

Præter supradictas epistolas, idem Dionysius
Paschales illas quas habemus epistolas tunc tem-
poris conscripsit : encomia in illis et panegyricos
sermone de Paschali festo contexens. Harum unam
Flavio nuncupavit ; alteram Domitio ac Didymo. In
qua probans festum Paschæ diem non nisi post æqui-
noctium vernali celebrari oportere, octo annorum
canonem publicavit. Aliam quoque epistolam ad
compresbyteros Alexandrinæ Ecclesiæ, itemque
alias ad diversos scripsit epistolas, easque grassante
adhuc persecutionis furore.

tamen ἀπαραφυλάχτος significare crediderim incon-
siderate et imprudenter, contra veterem disciplinam,
incante. Porro Henr. Savilius in margine sui libri
ad hæc verba hoc scholion ascripserat : Nota de
maginibus dici, ἔθνησιν συνθετα.

C Rufinum. In titulo tamen ipsius capituli, nostri co-
dices Maz., Med. et Fuk. vocem illam præferunt
hoc modo : Περὶ τοῦ θρόνου Ἰακώβου τοῦ ἀποστό-
λου, quanquam in indice capitulorum qui libro
præfixus est, iidem codices aliter scriptum habent,
in hunc modum : Περὶ τοῦ θρόνου Ἰακώβου τοῦ
ἐπισκόπου.

(64) Οἱ τε πάλαι καὶ οἱ εἰς ἡμᾶς. Nostri codices
Maz., Med. et Fuk. vocem οἱ addunt, recte procul
dubio. Verum ut hic una voce vulgatis auctiores
sunt, ita mox vocem ἀξιώχρων non habent ; quæ
plane superflua esse mihi videtur.

(65) Ἐορταστικὰς. Rufinus Paschales vertit,
optime. Hujusmodi Paschales epistolas Alexandrini
episcopi quotannis scribere consueverant, et ad
reliquas Ægypti Ecclesias mittere, quo in Paschalis
festi celebratione omnes inter se Ecclesiæ consenti-
rent. Exstant hodieque hujusmodi Epistolæ Theo-
phili, Cyrilli et aliorum. Sed obiter corrigendus est
Rufinus, qui in cap. 19 ita dicit : Scribit autem de
his idem Dionysius in epistola Paschali, quæ solemniter
per annos singulos legi solet, corrigi scribi solet,
ut habent manuscripti codices. Porro quæ forma
esset harum epistolarum discere licet ex triginta
homiliis paschalibus Cyrilli. Primo enim sermonem
continebant de festo Paschali ; in fine autem ini-
tium Quadragesimæ et diem Paschæ annuntiabant.
Unde tam homiliæ dici possunt quam epistolæ. Cy-
rillus quidem in homilia 22 epistolam vocat. Hiero-
nymus in libro De scriptoribus ecclesiasticis, in-
ter opera Athanasii recenset epistolas ἑορταστι-
κάς, id est Paschales, quarum unica hodie super-
est, licet non integra.

(65) Πρὸς αὐτοῦ τοῦ Σωτῆρος. Vetus hæc fuit
traditio, Jacobum apostolum a Christo episcopum
Hierosolymorum fuisse ordinatum. Id præter Euse-
bium discrete scribit Chrysostomus in homilia 38 in
Epistolam Pauli ad Corinthios, ad illa verba :
ὡς εἶπε ὁ κύριος Ἰησοῦς ἡμῶν ὅτι ἔμελλεν
ἀπελθεῖν ἐκ τῆς Ἰερουσαλὴμ καὶ ἀποστείλει
ἐν τῇ πόλει ἄνδρα ὃν ἐκλεξήσεται ὁ κύριος
ἐκ τῆς πόλεως. Cum Chrysostomo et Eriphanio con-
sentiit auctor Menæi ad diem xxiii Octobris, et Nice-
phorus Callistus in l. ii Historiæ, cap. 38, cujus
hæc sunt verba : Ὅς ἀδελφὸς τοῦ κυρίου ἐλέγετο,
καὶ τὴν Ἱεροσολύμων Ἐκκλησίαν πρῶτος παρὰ τοῦ
Σωτῆρος Χριστοῦ ἐγκρατεῖστο· ὡς δὲ τινες, καὶ
παρὰ τῶν ἀποστόλων αὐτοῦ ὕστερον. Porro tam Euse-
bium quam reliqui id hausisse videntur ex libro i
Clementis Recognitionum, in quo Petrus ita loquens
inducitur : Septimana jam una ex passione Domini
complebatur annorum, et Ecclesia Domini in Jeru-
salem constituta copiosissime multiplicata crescebat,
per Jacobum qui a Domino ordinatus est in episco-
pum, rectissimè dispensationibus gubernata. Idem
legitur in lib. viii Clementis Constitutionum, c. 35,
Ἵπ' αὐτοῦ τοῦ κυρίου καὶ τῶν ἀποστόλων χειροτονη-
θείς. In Martyrologio quod beati Hieronymi inscri-
ptum est nomine, vi Kalendas Januarias ita legitur :
Ordinatus episcopus sancti Jacobi apostoli fratris
Domini, qui ab apostolis primus ex Judæis Hieroso-
lymæ est episcopus ordinatus. Cæterum monendus
est lector, voces illas τοῦ ἀποστόλου, in codicibus
vostri Regio, Maz. et Fuk. non haberi, nec apud

(66) Τὸ τριηκᾶτα συντάττει. Ex his verbis col-
liget aliquis eas epistolas a Dionysio scriptas esse
in persecutione Valeriani, quod tamen falsum est.
Nam epistola ad Domitium et Didymum scripta est
regnante Decio, ut dixi.

(67) Διαφόρως. Nicephorus habet διαφόρος,

CAPUT XXI.

De his quæ Alexandria contigerunt.

Post hæc pace vixdum restituta, Alexandriam regressus est. Verum cum seditio bellumque rursus illic exortum fuisset, adeo ut ipse universos ejus urbis fratres, utpote in alterutram seditionis partem distractos alloqui non posset, iterum ipso Paschæ die ex urbe Alexandria, tanquam extorris eos per litteras alloquitur. Sane in altera Paschali epistola quam paulo post ad Hieracem unum ex Ægypti episcopis exaravit, de seditione illa quæ tunc temporis Alexandria commota est, mentionem facit his verbis : « Quid vero mirum, si grave ac difficile mihi est homines longius remotos vel per epistolas alloqui, cum nec mecum ipse colloqui, nec animæ meæ consulere facile possim. Et enim ad mea ipsius viscera, ad contubernales et unanimes fratres ejusdemque Ecclesiæ municipes, mihi sis epistolis opus habeo; easque quomodo transmittam vix reperio. Facilius enim quis, non dicam extra fines provinciæ, sed ab Oriente ad regiones Occidentis ultimas commeari possit, quam ex ipsa urbe Alexandria Alexandriam pergere. Quippe vasta illa et in via solitudine quam Israelitæ duabus ætatibus peragraverunt, vastior magisque in via est media **267** urbis platea. Portus autem illi tranquilli et placidi, imaginem exhibent maris illius, quod olim scissum ac duorum instar parietum utrimque firmatum, Israelitis quidem transitum præbuit, Ægyptios vero in ipso calle submersit. Nam ob crebras hominum cædes ibi perpetratas, maris cujusdam rubri instar fuerunt. Qui vero civitatem ipsam alluit fluvius, interdum quidem aridior visus est et squalidior siticulosa illa solitudi-

quam lectionem secutus videtur Christophorsonus. Paulo post ubi legitur, ἐπὶ τοῦ διωγμοῦ συνεστῶτος, ex manuscriptis codicibus correximus ἔτι.

(68) Ἄπειρος μᾶλλον καὶ ἄβατος. In codice Fak. et Sav. scriptum est ἄπορος, quod tamen non probō. Hæc enim opponuntur verbis superioribus. Et ἄπειρος quidem opponitur τῇ πολλῇ ἐρήμῳ· ἄβατος vero opponitur voci ἀτρεβοῦς quæ præcessit.

(69) Μεσαιτάτη τῆς πόλεως ὁδός. In codice Regio scriptum inveni τῶν πόλεων, quæ scriptura tolerari potest. Duas quippe urbes ex una fecerat ingens illa seditio, ut jam supra innuit Dionysius, cum ait ab urbe Alexandrina Alexandriam pergere difficultius fuisse quam ab Oriente ad ultimas usque Occidentis oras proficisci. Porro hæc Alexandrina seditio, tum contigisse mihi videtur, cum Æmilianus tyrannidem Alexandria arripuit, de quo vide Pollutionem in xxx Tyrannis. Eumenius in Panegyrico ad Constantium, loquens de Gallieni temporibus, *Tota, inquit, Ægyptus et Syria defecerant.*

(70) Καὶ τῆς θαλάσσης. Ante hæc verba apponenda est finalis distinctio, ut habent omnes manuscripti codices. Quod cum non vidissent interpretes, hæc cum præcedentibus male conjunxerunt, secuti scilicet editionem Rob. Stephani. Ego vero antequam manuscriptum ullum codicem Eusebii vidissem, hunc locum ita distinguendum esse conjeceram, ut ex versione mea apparet. Porro distinctionem et interpretationem nostram confirmant sequentia Dionysii verba. Addit enim Dionysius,

A

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΑ'.

Περὶ τῶν ἐν Ἀλεξανδρίᾳ συμβάντων
(Nic. H. E. vi, 19).

Ἐπιλαβοῦστος δὲ ὅσον οὕτω τῆς εἰρήνης, ἐπάνεισι μὲν εἰς τὴν Ἀλεξανδρίαν· πάλιν δ' ἐνταῦθα στάσεως καὶ πολέμου συστάντος, ὡς οὐχ οἶόν τε ἦν αὐτῶ τῶν κατὰ τὴν πόλιν ἄπαντας ἀδελφούς εἰς ἑκάτερον τῆς στάσεως μέρος διηρημένους ἐπισκοπεῖν, αὐθις ἐν τῇ τοῦ Πάσχα ἑορτῇ, ὡσπερ τις ὑπερόριος ἐξ αὐτῆς τῆς Ἀλεξανδρείας διὰ γραμμάτων αὐτοῖς ὠμίλει. Καὶ Ἱερακὶ δὲ μετὰ ταῦτα τῶν κατ' Αἰγύπτου ἐπισκόπων ἑτέραν ἑορταστικὴν ἐπιστολὴν γράφων, τῆς κατ' αὐτὸν τῶν Ἀλεξανδρέων στάσεως μνημονεύει διὰ τούτων· « Ἔμοι δὲ τί θαυμαστὸν εἰ πρὸς τοὺς πρῶτον ἄλλοι, ὅτε καὶ τὸ πρὸς ἑμαυτὸν αὐτῶ μοι διέλεγασθαι καὶ τῇ ἰδίᾳ ψυχῇ συμβουλευέσθαι, καθέστηκεν ἄπορον; Πρὸς γοῦν τὰ ἑμαυτοῦ σπλάγχνα τοὺς ὁμοσκήνους καὶ συμψύχους ἀδελφούς, καὶ τῆς αὐτῆς πολιτίας Ἐκκλησίας, ἐπιστολιματῶν δέομαι γραμμάτων, κατὰ τοῦθ' ὅπως διαπεμφαίμην, ἀμήχανον φαίνεται. Ῥῶον γὰρ ἂν τις οὐχ ὅπως εἰς τὴν ὑπερορίαν, ἀλλὰ καὶ ἀπ' ἀνατολῶν ἐπὶ δυσμᾶς περαιωθεῖν, ἢ τὴν Ἀλεξανδρίαν ἀπ' αὐτῆς τῆς Ἀλεξανδρείας ἐπέλθοι. Τῆς γὰρ ἐρήμου τῆς πολλῆς καὶ ἀτρεβοῦς ἐκείνης, ἣν ἐν δυσὶ γενεαῖς διώδυσεν ὁ Ἰσραήλ, ἄπειρος μᾶλλον καὶ ἄβατος (68) ἐστὶν ἡ μεσαιτάτη τῆς πόλεως ὁδός (69). Καὶ τῆς θαλάσσης (70) ἦν ἐκείνοι βλαστῶν καὶ διατειχισθεῖσαν ἔσχον ἰσχυράτων· καὶ ὧν ἐν τῇ λεωφόρῳ (71) κατεποντίσθησαν αἱ Αἰγύπτιοι, οἱ γαλήνιοι καὶ ἀκύμαντοι λιμένες γεγόνασιν εἰκῶν, πολλάκις φανέντες ἀπὸ τῶν ἐν αὐτοῖς φόνων, οἷον Ἐρυθρὰ θάλασσα. Ὁ δ' ἐπιβρέων ποταμὸς τὴν πόλιν, ποτὲ μὲν ἐρήμου τῆς ἀνύδρου ξηρότερος ὤφθη, καὶ μᾶλλον ἀνυχμῶδης ἐκείνης, ἣν διαπορευ-

portus urbis Alexandrinæ, peremptorum civium cruore exundantes, Rubri maris imaginem sæpius præbuisse. Non igitur media urbis platea, sed portus, ut dixi, a Dionysio comparatum cum Rubro mari.

(71) Καὶ ὧν ἐν τῇ λεωφόρῳ. Ante hæc verba Rob. Stephanus in editione sua punctum apposuit, contra fidem omnium scriptorum codicum, qui ante hæc verba mediam duntaxat distinctionem, sive moram habent appositam. Christophorsonus quidem, Rob. Stephani distinctionem secutus, hunc locum ita vertit: *Isti porro placidi et tranquilli urbis portus, fluctuum eorum quibus Ægyptii erant trajectione submersi, veram effigiem gerunt.* Sed hæc interpretatio non respondet verbis Dionysii. Quamobrem sequenda potius est distinctio scriptorum codicum, et hæc verba cum præcedentibus connectenda. Verum dicit aliquis, Quo referendus est articulus ille postpositivus ὧν? Respondeo articulum hunc referri ad vocem θαλάσσης et pluralem numerum positum esse pro singulari. Mare quippe utrinque divisum, latam in medio viam Israelitis aperuerat. Atque ita duo veluti maria ex uno facta fuerant. Idcirco Dionysius λεωφόρον τῶν θαλασσῶν dixit elegantem, quasi limum plateam. Quod si Christophorsonus et Stephanus ante has voces finalem distinctionem ascripseris, non erit jam quo referatur articulus ille postpositivus. Neque enim ad vocem λιμένες referri potest.

όμενος ὁ Ἰσραὴλ οὕτως ἐδίψησεν, ὡς Μωϋσοῦ μὲν καταδοῶν, ῥυθῆναι δ' αὐτοῖς παρὰ τοῦ θαυμάσια ποιούτου μόνου ἐκ πέτρας ἀκροτόμου ποτὸν· ποτὲ δὲ τοσοῦτον ἐπλήμμυρεν (72), ὡς πᾶσαν τὴν περιχώρον, τὰς τε ὁδοὺς καὶ τοὺς ἀγρούς ἐπικλύσαντα, τῆς ἐπὶ Νῶε γενομένης τοῦ ὕδατος φορᾶς ἐπαγαγεῖν ἀπειλῆν· ἀεὶ δὲ αἵματι καὶ φόνους, καὶ καταποντισμοῖς κάτεισι μεμιασμένοι, οἷος ὑπὸ Μωϋσεῖ γέγονε τῷ Φαραῶ. μεταβαλὼν εἰς αἷμα καὶ ἐποξέσας. Καὶ ποῖον γένοιτο· ἂν τοῦ πάντα καθαίροντος ὕδατος ὕδωρ ἄλλο καθάρσιον; Πῶς ἂν ὁ πολὺς καὶ ἀπέραντος ἀνθρώποις Ὀκεανὸς ἐπιχυθεῖς, τὴν πικρὰν ταύτην ἀποσμηξῆι θάλασσαν; ἢ πῶς ἂν ὁ μέγας ποταμὸς ὁ ἐκπορευόμενος ἐξ Ἐδέμ, τὰς τέσσαρας ἀρχὰς εἰς ἃς ἀφορίζεται μετοχευέσας εἰς μίαν τοῦ Γῆν, ἀποπλύναι τὸ λυθρον; ἢ πῶς ὁ τεθολωμένος ὑπὸ τῶν πονηρῶν πανταχόθεν ἀναθυμιάσεων ἀήρ, εἰλικρινῆς γένοιτο; Τοιοῦτοι γὰρ ἀπὸ τῆς γῆς ἄτμοι, καὶ ἀπὸ θαλάσσης ἄνεμοι, ποταμῶν τε αὔραι καὶ λιμένων ἀνιμῆσεις ἀποπνέουσιν, ὡς σηπομένων ἐν πᾶσι τοῖς ὑποκειμένοις στοιχείοις νεκρῶν ἰχθύων εἶναι τὰς δρόσους. Εἴτα θαυμάζουσι καὶ διαποροῦσι, πόθεν οἱ συνεχεῖς λοιμοὶ (73), πόθεν αἱ χλαίαι νόσοι, πόθεν αἱ παντοδαπαὶ φθοραὶ, πόθεν ὁ πικεῖλος καὶ πολὺς τῶν ἀνθρώπων ὄλεθρος· διὰ τί μηκέτι τοσοῦτον πλῆθος οἰκητόρων ἢ μεγίστη πόλις ἐν αὐτῇ φέρει, ἀπὸ νηπίων ἀρξαμένη παιδῶν μέχρι τῶν εἰς ἄκρον γεγρακτότων, ὄσους ὠμογέροντας (74) οὓς ἐκάλεε πρότερον θύτας ἔτρεψεν· ἀλλ' οἱ τέσσαρα κωνοῦνται καὶ μέχρι τῶν ἑβδομήκοντα ἐτῶν, τοσοῦτον πλείονες τότε, ὥστε μὴ συμπληροῦσθαι νῦν τὸν ἀριθμὸν αὐτῶν προσεγγραφέντων καὶ συγκαταλεγέντων εἰς τὸ δημόσιον σιτηρέσιον, τῶν ἀπὸ τέσσαρα καὶ ἑξήκοντα ἐτῶν μέχρι τῶν ὀγδοήκοντα· καὶ γεγόνασιν οἷον ἡλικιωταὶ τῶν πάλαι γεραιτάτων, οἱ ὄψει νεώτατοι. Καὶ οὕτω μειούμενον ἀεὶ καὶ δαπανώμενον ὀρῶντες τὲ ἐπὶ γῆς ἀνθρώπων γένος, οὐ τρέμουσιν, αὐξομένου καὶ προκόπτοντος τοῦ παντελοῦς αὐτῶν ἀφανισμοῦ. »

qui olim senes erant. Cumque in terris humanum videant, augescente in dies et crescente ipsorum exscidio non intremiscunt. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΒ΄.

Περὶ τῆς ἐπισκεψάσης νόσου (Nic. H. E. vi, 20).

Μετὰ ταῦτα λοιμικῆς τὸν πόλεμον διαλαβοῦσης νόσου, τῆς τε ἑορτῆς πλησιαζούσης, αὐθις διὰ γραφῆς ταῖς ἀδελφοῖς ὁμιλεῖ, τὰ τῆς συμφορᾶς ἐπιστημαίνόμε-

(72) Τοσοῦτον ἐπλήμμυρεν. Τοσοῦτος cod. Reg. Quæ lectio non omnino rejicienda. Reliqui tamen codices Maz. ac Med., cum Fuk. et Savil., scriptum habent τοσοῦτον.

(73) Οἱ συνεχεῖς λοιμοί. Jam inde a temporibus Galli et Volusiani, lues totum pene orbem Romanum vastavit. Certe Eutropius principatum Galli et Volusiani sola pestilentia notum fuisse dicit. Addit Aurelius Victor, Gallo Volusianoque favorem ex eo quaesitum fuisse, quod tenuissimi ejusque exsequias sollicite curavissent. De hac peste Hieronymus in Chronico ita scribit anno primo imp. Galli: Pestilens morbus multas totius orbis provincias occupavit, maximeque Alexandriam et Ægyptum; ut scribit Dionysius, et Cypriani de mortalitate testis est

A ne, per quam iter facientes Israelitæ tanta oppressi sunt siti, et adversus Mosem vociferari non desinerent, quoad virtute illius qui solus mirabilia facit, ex prærupta rupe aqua ipsis ad potum effluxit. Interdum vero tantopere exundavit, ut circumsitæ regioni viisque et agris omnibus superfusus, aquarum diluvium cujusmodi temporibus Noe accidit, minari videretur. Cæterum cædibus et cruore, et submersionibus hominum continuis inquinatus evolvitur, qualis olim a Mose præstitus est Pharaoni, in sanguinem conversus ac fetidus. Quænam igitur unda lustrare poterit aquam qua omnia purgantur? Quomodo vastus ille nec hominibus pernicabilis Oceanus, hoc amarum pelagus unquam absterserit? Aut quomodo ingens ille fluvius qui ex Edén profluit, etiamsi quatuor illos in quos dividitur alveos, in unum Genonni alveum transfundat, tantam hanc abluet saniem? Ecquando scelestissimis undecunque vaporibus obnubilatus aer, purus tandem serenusque reddetur? Hujusmodi enim halitus ex terra; ex mari venti; ex fluminibus auræ, ex portibus fuligines spirant, ut tabescentium in omnibus subjacentibus elementis cadaverum sanies pro rore sit. Et post hæc mirantur et ambigunt homines, undenam continuæ pestes, undenam graves morbi omnisque generis labes, et multiplices varique hominum interitus: quid causæ sit, cur urbs maxima tantum civium numerum amplius non ferat, etiamsi ab ipsis infantibus ad decrepitos usque senes numerentur, quot antea crudos senes sic vocatos aluit. Verum tunc temporis adeo plures erant quadragenarii, et supra hos usque ad septuagesimum ætatis annum progressi, ut numerus eorum nunc expleri non possit ascriptis licet et in album relatis ad annonam ex publico accipiendam his qui quatuordecim annos nati sunt, usque ad octogenarios. Et qui specie ipsa adolescentuli sunt, æquales quodammodo nunc facti sunt eorum genus tantopere imminutum et consumptum videant.

CAPUT XXII.

De morbo qui tunc temporis grassatus est.

Secuta dehinc post bellum peste, cum paschalis solemnitas immineret, iterum Dionysius fratres per litteras allocutus est, in quibus calamitatis illius ma-

liber. Postea Gallieni temporibus lues iterum grassata est Romæ et in provinciis, ut scribit Pollio in Gallieno, et Aurelius Victor.

(74) Ὠμογέροντας. Alexandriae ὠμογέροντες dicebantur a quadragesimo anno usque ad septuagesimum. Eorum nomina in albo descripta erant, eo quod annonam publicam acciperent, ut testatur Dionysius. His præerant archigerontes, de quibus fit mentio in lege prima Codice Theodosiano De Alexandriae plebis primatibus. Huc etiam referri potest quod scribit Gregorius Naz. in oratione 21, De S. Athanasio, Alexandrinos per sexus et ætates, et artes solitos esse distribui, quoties alicui obviam irent honoris causa.

gaudentiam describit his verbis : « Aliis quidem hominibus præsens hoc tempus non videatur esse tempus festivitatis. Neque vero illis tempus festivitatis est, nec hoc quod a nobis celebratur, nec ullum aliud, non dicam eorum quæ luctuosa sunt, sed etiam eorum quæ vel maxime læta et hilaria existimantur. Nunc quidem certe plena sunt omnia lamentationum : lugent cuncti : et ob mortuorum hominum ac quotidie morientium multitudinem, tota urbs gemitibus circumsonat. Prorsus enim ut de primogenitis Ægyptiorum in sacris libris scriptum habetur, ita nunc quoque clamor ingens excitatus est. Nulla quippe domus est in qua non sit aliquod funus. Atque utinam unum, duntaxat in unaquaque domo esset ! Multa quidem et acerba ante hanc calamitatem nobis contigerunt. Primum enim nos urbe expulerunt. Cumque soli ab omnibus fugeremur atque opprimeremur, nihilominus tunc quoque festos egimus dies. Quivis denique locus in quo varias ærumnas singillatim pertulimus : ager, inquam, solitudo ; navis ; stabulum ; carcer, instar templi ad sacros conventus peragendos fuit. Sed omnium lætissimam festivitatem egerunt consummati martyres, qui in cælo epulati sunt. Post hæc bellum et fames excepit : quæ quidem nos cum gentilibus junctim pertulimus. Et ea quidem mala quibus nos attriverunt, soli sustinimus. Quæ autem ipsi sibi vicissim intulerunt ac passi sunt, eorum partem toleravimus. Sed rursus oblectavit nos pax illa, quam Christus nobis solis indulsit. Cum autem brevissimo temporis spatio nos et illi respirassemus, repente ingruit lues illa, ipsis quidem res omnium formidolosissima et calamitosissima : et quæ sola, ut proprius quidam ipsorum scriptor **269** loquitur, omnium spem opinionemque superavit. Nobis vero non ejusmodi fuit : sed potius meditentium quoddam ac probamentum perinde

(75) *Ὀὐχ ὀπως τῶν ἐπιλύπων.* Sic omnino scribendum est, ut habent manuscripti codices Maz. ac Med., cum Saviliano. Opponitur enim τὸ ἐπιλύπων τῷ περιχαρῆς quod prox sequitur, vulg., ἐπιλοῦπων. Est autem elegantissimum hoc exordium Paschalis epistolæ sive orationis Dionysii. Aliis, inquit Dionysius, infidelibus scilicet ac gentilibus, præsens tempus minime opportunum videatur ad festum diem celebrandum, quippe cum luctu et lamentis plena sint omnia. Verum nec ullum omnino tempus, non dico luctuosum, cujusmodi hoc tempus esse fateor ; sed ne lætissimum quidem, illis hominibus, id est infidelibus, aptum est ad festivitatem celebrandam. Impii siquidem et mali homines, nunquam omnino dies festos agere possunt, licet hostias immolent, et libamenta offerant. Soli virtute præditi festos dies agunt. Soli quippe officio funguntur, et vota atque incruentias hostias offerunt Deo. Multa in hanc sententiam habet Origenes in lib. viii *Contra Celsum*, quæ sunt e Stoicorum philosophia desumpta, ex quibus magnam lucem accipit hic Dionysii locus.

(76) *Περιχαρῆς ὄν οὐθεῖται.* Apud Nicephorum legitur et τις περιχαρῆς ὄν οὐθεῖται. Quæ scriptura ferri non potest, cum verbum οὐθεῖται in passiva significatione sumi non possit. Dixit ergo Dionysius περιχαρῆς ὄν οὐθεῖται, pro eo quod alii dicerent, ὄν οὐ-

αὐτος πάθη διὰ τούτων : « Τοῖς μὲν ἄλλοις ἀνθρώποις οὐκ ἂν ὀφείεαι καιρὸς ἑορτῆς εἶναι τὰ παρόντα. Οὐδὲ ἔστιν αὐτοῖς οὔτε οὗτος οὔτε τις ἕτερος, οὐχ ὀπως τῶν ἐπιλύπων (75), ἀλλ' οὐδ' εἰ τις περιχαρῆς (76) ὄν οὐθεῖται μάλιστα. Νῦν μὲν γε θρήνοι πάντα : καὶ πενθοῦσι πάντες, καὶ περιηχοῦσιν οἰμωγαὶ τὴν πόλιν διὰ τὸ πλῆθος τῶν τεθνηκότων καὶ τῶν ἀποθησκομένων ὁσήμεραι. Ὡς γὰρ ἐπὶ τῶν πρωτοτόκων τῶν Αἰγυπτίων γέγραπται, οὕτως καὶ νῦν ἐγενήθη κραυγὴ μεγάλη. Οὐ γὰρ ἔστιν οἰκία ἐν ἧ οὐκ ἔστιν ἐν αὐτῇ τεθνηκώς : καὶ ὄφελόν γε (77) : πολλὰ μὲν γὰρ καὶ δεινὰ καὶ τὰ πρὸ τούτου συμβεβηκότα. Πρῶτον μὲν ἡμᾶς ἤλασαν (78) : καὶ μόνοι πρὸς ἀπάντων διωκόμενοι καὶ θανατούμενοι, ἑορτάσαμεν καὶ τότε. Καὶ πᾶς ὁ τῆς καθ' ἑκάστον Ὀλιφῆως τόπος, πανηγυρικὸν ἡμῖν γέγονε χωρίον, ἀγρός, ἐρημία, ναῦς, πανδοχείον, δεσμοκτήριον, φαειροτάτην δὲ πασῶν ἡγαγον ἑορτὴν οἱ τέλειοι μάρτυρες εὐχαριζήσαντες ἐν οὐρανῷ. Μετὰ δὲ ταῦτα, πόλεμος καὶ λιμὸς ἐπέλαθεν : ἃ τοῖς ἔθνεσι συνδιηγάχαμεν, μόνοι μὲν ὑποστάντες, ὅσα ἡμῖν ἐλυμψαντο, παραπολαύσαντες δὲ καὶ ἄν ἄλλήλους ἐργάσαντό τε καὶ πετόνθασι : καὶ τῇ Χριστοῦ πάλιν ἐνηυφράνθημεν εἰρήνῃ, ἣν μόνοις ἡμῖν ἔδωκε. Βραχυτάτης δὲ ἡμῶν τε καὶ αὐτῶν τυχόντων ἀναπνοῆς, ἐπικατέστηξεν ἡ νόσος αὕτη, πρᾶγμα φόβου τε παντὸς φοβερώτερον ἐκείνοις, καὶ συμφορᾶς ἡστιν οὐσοῦν σχετικώτερον, καὶ ὡς ἴδιός τις αὐτῶν ἀτίγγειλε συγγραφῆς, πρᾶγμα μόνον δὴ τῆς πάντων ἐλπίδος κρείσσον γενόμενον : ἡμῖν δὲ οὐ τοιούτου μὲν, γυμνάσιον δὲ καὶ δοκίμιον οὐδένοσ τῶν ἄλλων ἔλαττον. Ἀπέσχετο μὲν γὰρ οὐδὲ ἡμῶν, πολλῇ δὲ ἐξήλθεν (79) εἰς τὰ ἔθνη. » Τούτοις ἐξῆς ἐπιπέρει λέγων : « Οἱ γοῦν πλείστοι τῶν ἀδελφῶν ἡμῶν δι' ὑπερβάλλουσαν ἀγάπην καὶ φιλαδελφίαν ἀφιέδουντες ἑαυτῶν καὶ ἀλλήλων ἐχόμενοι, ἐπισκοποῦντες ἀφυλάκτως τοὺς νοσοῦντας, λιπαρῶς ὑπερητούμενοι, θεραπεύοντες ἐν Χριστῷ, συναπηλάττοντο ἐκείνοις (80) ἀσμενέστατα, τοῦ παρ' ἑτέρων

το ἂν μάλιστα περιχαρῆς.

(77) *Καὶ ὄφελόν γε.* Turnebus ad oram libri sui emendavit καὶ ὄφελόν γε εἰς. Quæ tamen scriptura in omnibus nostris codicibus non legitur. In codice Regio scriptum inveni, καὶ ὄφελόν γε : εἰς πολλὰ μὲν γὰρ καὶ δεινὰ, sicut etiam habet Nicephorus. Recte igitur Turnebus, qui, sola interpunctione mutata, hunc Dionysii locum restituit, ut dixi.

(78) *Πρῶτον μὲν ἡμᾶς ἤλασαν.* Repetit hic Dionysius, et quasi compendio enumerat cuncta quæ Christiani passi fuerant Alexandriæ jam inde ab initio sui pontificatus. Primo enim, inquit, nos persecuti sunt. Persecutionem intelligit quæ cœpta est anno ultimo Philippi imperatoris. *Bellum deinde, ait, secutum est intestinum.* De hoc civili bello Alexandrinorum, vide epistolam Dionysii ad Fabium supra in lib. vi, cap. 41. *Deinde cum paululum, inquit, nos et illi quievissimus, incubuit lues illa gravissima, ea scilicet quæ sub Gallo et Volustiano grassata est, cum jam antea sub Decio cœpisset.* Aliquot enim diaconi ea peste consumpti sunt temporibus Decii, ut patet ex epistola Dionysii ad Domitium et Didymum, in cap. 14 hujus libri.

(79) *Πολλὴ δὲ ἐξήλθεν.* Πολύ codex Regius ; sed in reliquis exemplaribus Mazar., Med. ac Fuk. scribitur πολλῇ, rectius ; subauditur enim νόσος.

(80) *Συναπηλάττοντο ἐκείνοις.* Post has voces

ἀναμιπλάμενοι πάθους, καὶ τὴν νόσον ἐφ' ἑαυτοὺς
 εἰκόντες ἀπὸ τῶν πλησίον, καὶ ἐκόντες ἀναμασόμε-
 νοὶ τὰς ἀλλήλους (81). Καὶ πολλοὶ νοσοκομήσαντες
 καὶ βρώσαντες ἐτέρους, ἐτελεύτησαν αὐτοὶ, τὸν ἐκεί-
 νων θάνατον εἰς ἑαυτοὺς μεταστησάμενοι, καὶ τὸ δη-
 μῶδες ῥῆμα μόνῃς ἀεὶ δοκοῦν φιλοφροσύνης (82) ἔχε-
 σθαι, ἔργῳ δὲ τότε πληροῦντες, ἀπίοντες αὐτῶν πάν-
 τῶν περίφημα (83). Οἱ γοῦν ἄριστοι τῶν παρ' ἡμῖν
 ἀδελφῶν τοῦτον τὸν τρόπον ἐξεχώρησαν τοῦ βίου,
 πρεσβύτεροί τε τινὲς καὶ διάκονοι, καὶ τῶν ἀπὸ τοῦ
 λαοῦ λίαν ἐπαινούμενοι· ὡς καὶ τοῦ θανάτου τοῦτο τὸ
 εἶδος διὰ πολλὴν εὐσέβειαν καὶ πίστιν ἰσχυρὰν γινόμε-
 νον, μὴδὲν ἀποδεῖν μαρτυρίου δοκεῖν. Καὶ τὰ σώμα-
 τα δὲ τῶν ἁγίων ὑπὲρ χερσὶ καὶ κόλπῳς ὑπο-
 λαμβάνοντες, καθαιροῦντές τε τοὺς ὀφθαλμούς, καὶ
 στόματα συγκλείοντες, ὠμοφοροῦντές τε καὶ διατιθέν-
 τες (84), προσκολλώμενοι, συμπλεκόμενοι, λουτροῖς
 τε καὶ περιστολαῖς (85) κατακομμοῦντες, μετὰ μικρὸν
 ἐτύχων τῶν ἰσων, ἀεὶ τῶν ὑπολειπομένων ἐφεπο-
 μένων τοῖς πρὸ αὐτῶν. Τὰ δὲ γε ἔθνη πᾶν τοῦναν-
 τίων· καὶ νοσεῖν ἀρχομένους ἀποθοῦντο, καὶ ἀπέφευ-
 γον τοὺς φιλάτους, κἂν ταῖς ὁδοῖς ἐβρίπτουν ἡμι-
 θήτης, καὶ νεκροὺς ἀτάφους ἀπεσκυβαλίζοντο, τὴν
 τοῦ θανάτου διάδοσιν καὶ κοινωνίαν ἐκτρέπομενοι, ἥν
 οὐκ ἦν καὶ πολλὰ μηχανομένους ἐκκλίνειν ὀφείδον. »
 Μετὰ δὲ ταύτην τὴν ἐπιστολὴν, εἰρηνευσάντων τῶν
 κατὰ τὴν πόλιν, τοῖς κατ' Αἴγυπτον ἀδελφοῖς ἑορ-
 τατικὴν αὐθις ἐπιστέλλει γραφὴν, καὶ ἐπὶ ταύτῃ ἄλ-
 λας διαφόρους πάλιν (86) διατυπῶνται. Φέρεται δὲ τις
 αὐτοῦ καὶ περὶ Σαββάτου· καὶ ἄλλη περὶ γυμνασίου.
 Ἐρμῆμμωνι δὲ πάλιν καὶ τοῖς κατ' Αἴγυπτον ἀδελ-
 φοῖς δι' ἐπιστολῆς ὁμιλῶν, πολλὰ τε ἄλλα περὶ τῆς
 ἀκρίτου καὶ τῶν μετ' αὐτὸν διεξελθῶν κακοτρο-

ac cætera. Neque enim a nobis abstinuit lues illa,
 licet plurimum in gentiles grassata sit. » Addit
 deinde : « Plurimi quidem ex fratribus nostris ob
 nimiam charitatem, curam omnem propriæ salutis
 abjicientes sibi que mutuo adherentes; dum
 ægros secure atque audacter invisunt, eis que as-
 sidue ministrant, et curationem adhibent in Chri-
 sto, una cum illis mortui sunt; aliorum ægritu-
 dine libentissime sese implentes, et proximorum
 morbum in semetipsos quodammodo attrahentes,
 doloresque eorum sponte sua exprimentes atque
 extergentes. Multique adeo qui alios ægrotantes
 curaverant et in pristinam valetudinem restitue-
 rant, ipsi interierunt, mortem illorum in seipsos
 traduces; verbumque illud vulgare quod offi-
 ciosæ duntaxat comitatis hactenus visum fuerat,
 reipsa adimplentes, cum aliorum peripsema effecti
 ex hac vita migrarent. Et hoc quidem pacto optimi
 quique ex fratribus nostris, quorum nonnulli pre-
 sbyteri erant ac diaconi, et ex populo laudatissi-
 mus quisque mortem oppetierunt, adeo ut genus
 hoc mortis ob pietatem fideique constantiam ne-
 quaquam inferius martyrio censeatur. Hi ergo
 sanctorum corpora supinis manibus gremioque
 excipientes, oculos illis et ora claudentes, bju-
 lantes eadem humeris suis, componentes, adhæ-
 rescentes illis, complectentes, lavacro et vesti-
 mentis ornantes, paulo post eadem officia ab aliis
 consecuti sunt; cum superstites semper eorum qui
 præcesserant vestigiis insisterent. Gentiles vero
 prorsus contraria his egerunt. Nam et eos qui
 ægrotare inceperant exturbabant, et charissimos
 refugiebant; eosque in viis semineces destitue-

in codice Regio et in editione Rob. Stephani apposi-
 ta est virgula. Verum in tribus nostris exemplaribus
 Naz., Med. et Fuketiano alia est distinctio. Nam
 post vocem ἀσμενέστατα apposita est media distin-
 ctio seu mora. Quod quidem idcirco monendum esse
 duxi, ne quis forte suspicetur, vulgatam interpun-
 ctionem temere ac sine auctoritate scriptorum co-
 dicum a nobis mutatam fuisse.

(81) Ἀναμασόμενοι τὰς ἀλλήλους. Langus et
 Christophorus verterunt *mitigantes*, quam inter-
 pretationem equidem probare non possum. Nam ἀνα-
 μάσσειν sive ἐκμάσσειν idem est quod *exprimere*,
extergere. Ait igitur Dionysius, Christianos qui
 ægros pestilenti morbo laborantes invisabant, ex-
 pressos ægrotantium dolores in semetipsos trans-
 tulisse. Id enim significat vox ἀναμασόμενοι, id est
 excipere in se et quasi exsugere alterius morbum.
 Idem est igitur quod antea dixit Dionysius, καὶ τὴν
 νόσον ἐφ' ἑαυτοὺς εἰκόντες.

(82) Μόνῃς φιλοφροσύνης. Non recte, meo
 quidem iudicio, Musculus et Christophorus
 terram *benevolentiam* interpretantur, cum φιλοφρο-
 σύνη sit potius benevolentia in sermone et affabilitate
 posita, quæ *comitas* dicitur a Latinis. Gallice
civilité et *compliment* vocamus. Videtur autem
 hæc vox περίφημα quæ in epistolis Pauli legitur,
 vulgo fuisse ab Alexandrinis usurpata, quoties
 de in salutationibus mutuo compellarent, et operam
 atque obsequium sponderent : Ἐγὼ εἰμι περίφημά
 σου. Quod certe hic Dionysii locus videtur innuere.
 Nisi potius intelligamus, Christianos vulgo a genti-
 libus vocatos fuisse hoc nomine, πάντων περί-

φημα, id est *purgamenta sæculi*, quod magis pla-
 cet.

(83) Αὐτῶν πάντων περίφημα. Codex Med. et
 Maz. voce πάντων, quæ in vulgatis deest, auctiores
 sunt, quomodo etiam in Fuk. scriptum inveniri.

(84) Καὶ διατιθέντες. Christophorus vertit,
decenter ornantes, male. Nam de ornatu mox sub-
 jungit Dionysius. Rectius igitur verti *componentes*,
 quomodo loquuntur Latini. Sic Persius :

. . . tandemque beatulus alio

Compositus lecto, etc.

Hieronymus lib. 1 In Iovinianum : *Compositoque ex
 more cadaveri seipsa superjecit*. Hinc *compositus* pro
sepulto apud Virgilium et Horatium. Possidius in
Vita B. Augustini : *Confestim vero pro ejus commen-
 danda corporis depositione oblatum est; peractoque
 solemniter exsequiarum ministerio insigniter compo-
 situs, deportatus ac sepultus est*. Ita enim legitur in
 codice Mosciacensi.

(85) Καὶ περιστολαῖς. Nec hanc vocem intellexit
 Christophorus qui vertit, *linteo funebri volvere*.
 Solebant enim Romani tunc temporis cadavera vesti-
 bus amictu, Ac de gentilibus quidem res protri-
 ta est, adeo ut exemplis non egeat. Ipsos vero
 Christianos fidelium cadavera splendidis vestibus
 obtexisse, docet exemplum Asturii in cap. 16 hujus
 libri. Hieronymus in *Epitaphio Paulæ* : *Quis ino-
 rum moriens non illius vestimentis obvolutus est?*
 Nec aliter intelligendus est locus Possidii, quem au-
 tea citavi.

(86) Ἄλλας διαφόρους πάλιν. Vox διαφόρους ad-
 ditur ex codice Med. et Mazarin.

bant : aut mortuos insepultos projiciebant, aversantes mortis participationem ac societatem; quam tamen licet multiplices adhibita cautione ac diligentia, evitare non poterant. » Post hanc epistolam, cum res in urbe Alexandria pacatæ essent, ad fratres per Ægyptum constitutos Paschalem rursus epistolam Dionysius scripsit, aliasque post hanc deinceps exaravit. Exstat etiam epistola ejus de Sabbato : et alia de exercitatione. Præterea ad Hermammonem fratresque in Ægypto degentes epistolam 270 scribens, postquam de imp. Decii et successorum illius improbitate disseruit, pacis quæ viguit principatu Gallieni, mentionem facit.

CAPUT XXIII.

De imperio Gallieni.

Sed ipsa ejus verba satius fuerit audire, quæ sic habent : « Et ille quidem cum imperatorum suorum alterum prodidisset, alteri bellum intulisset, brevi cum universa familia stirpitus interiit. Gallienus vero renuntiatus et communi omnium consensu approbatus est : vetus simul imperator ac novus, prior illis, ac post illos etiam superstes : juxta id quod dictum est Isaïæ prophetæ : « Quæ a principio fuere ecce venerunt, et nova sunt quæ nunc orientur. » Nam quemadmodum nubes solis radios subiens, ejus splendorem brevi tempore obscurat, inque ejus locum substituta conspicitur : ea deinde prætergressa aut liquefacta, sol qui antea ortus fuerat, rursus quasi novus exoriri videtur : ita Macrianus qui seipsum præposuerat et ad ipsum Gallieni imperium proxime admoverat; ipse quidem jam non est, quippe qui nec antea erat : Gallienus vero sui similis idemque qui prius manet. Ipse de novo principatus, velut senectute deposita, et pristina improbitatis sordibus repurgatus, nunc florentius viget : et longius cernitur atque auditur, et quocumque diffunditur. » Deinde tempus ipsum quo hæc scribebat, designat his verbis : « Ac mihi rursus imperatoris nostri annos contemplari subit. Video enim impiissimos illos qui adeo celebres olim exstiterunt, brevi postea obscurissimos evasisse. Religiosissimus vero Deique amatissimus imperator septennalem circulum jam emensus, no-

CAPUT XXIV.

De Nepote et ejus schismate.

Ad hæc duos libros *De promissionibus* composuit. Causam scribendi præbuit Nepos quidam, episcopus Ægypti, qui promissiones sanctis hominibus factas in divinis voluminibus, Judaico sensu exhibendas docebat, et nescio quod mille annorum spatium corporalibus refertum deliciis in hac terra fore 271 affirmabat. Cumque ex Joannis Revelatione opinionem suam stabilire se posse existi-

(87) *Ἐκεῖνος μὲν οὖν.* Recte Christophorus D Macrianum hic intelligi animadvertit, cujus prodicione Valerianus in Persarum potestatem venit. Valerianum certe ducem prodicione in illam calamitatem incidisse, testantur Aurelius Victor, Syncellus et alii. Porro hæc Dionysii verba jungenda sunt cum illis quæ supra retulit Eusebius in cap. x hujus libri. Sunt enim ex eadem Dionysii ad Hermammonem Epistola. Ac ne unum quidem verbum inter hæc duo fragmenta interjectum erat. Sed in cap. I hujus libri, fragmentum ejusdem Epistolæ offert Eusebius.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΓ'.

Περὶ τῆς Γαλλιανοῦ βασιλείας (Nic. H. E. vi, 21).

Οὐδὲν δὲ οἶον, τὸ καὶ τούτων ὡδὲ πως ἔχοντων ἀκοῦσαι. « Ἐκεῖνος μὲν οὖν (87) τῶν πρὸ αὐτοῦ βασιλέων τὸν μὲν προέμενος, τῷ δὲ ἐπιθέμενος, παγενη ταχέως καὶ πρόβριζος ἐξηφανίσθη. ἀνεδείχθη δὲ καὶ συνανωμολογήθη παρὰ πάντων ὁ Γαλλιανός, παλαιὸς ἅμα βασιλεὺς καὶ νέος, πρῶτος ὢν καὶ μετ' ἐκείνους παρών. Κατὰ γὰρ τὸ βῆθ' ἐν πρὸς τὸν προφήτην Ἰσαΐαν. « Τὰ ἀπ' ἀρχῆς ἰδοὺ ἤκασι, καὶ καινὰ ἄν' ἄνατελεῖ. » Ὅσπερ γὰρ νέφος τὰς ἡλιακὰς ἀκτίνας ὑποδραμὸν καὶ πρὸς ὀλίγον ἐπηλυγάσαν, ἐσκίασεν αὐτὸν καὶ ἀντ' αὐτοῦ προσφάνη, εἶτα παρελθόντος ἢ διατακέντος τοῦ νέφους, ἐξεφάνη πάλιν ἐπανατέλλας ὁ ἥλιος ὁ προανατέλλας, οὕτω προστάς καὶ προσπελάσας (88) ἐκῦτον ὁ Μακριανός τῆς ἐφεστώσης Γαλλιανοῦ βασιλείας, ὁ μὲν οὐκ ἔστιν, ἐπεὶ μηδὲ ἦν ὁ δὲ ἔστιν ὁμοίως ὡσπερ ἦν. Καὶ οἶον ἀποθεμένη τὸ γῆρας ἢ βασιλεία, καὶ τὴν προουσαν ἀνακαθηραμένη κακίαν, ἀκμαϊότερον νῦν ἐπανθῆι, καὶ πορρώτερον δρᾶται καὶ ἀκούεσθαι, καὶ διαφορῆτ' πανταχοῦ. » Εἰθ' ἐξῆς καὶ τὸν χρόνον καθ' ὃν ταῦτ' ἔγραψε, διὰ τούτων σημαίνει. « Καὶ μοι πάλιν τὰς ἡμέρας τῶν βασιλικῶν ἐτῶν ἔπεισι σκοπεῖν. Ὅρω γὰρ ὡς ὀνομασθέντες μὲν οἱ ἀσεβέστατοι, μετ' οὐ πολλὴ γεγόνασιν ἀνώνυμοι. ὁ δὲ δσιώτερος καὶ φιλοθεσιώτερος ὑπερβάς τὴν ἑπταετηρίδα, νῦν ἐνιαυτὸν ἑνατον διανύει, ἐν ᾧ ἡμεῖς ἑορτάσωμεν. »

imperator septennalem circulum jam emensus, novus. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΔ'.

Περὶ Νέπωτος καὶ τοῦ κατ' αὐτὸν σχίσματος (Nic. H. E. vi, 21).

Ἐπὶ τούτοις ἅπασι σπουδάζεται αὐτῷ καὶ τὰ *Περὶ ἐπαγγελιῶν* δύο συγγράμματα. Ἡ δ' ὑπόθεσις αὐτῶν Νέπωτος ἦν ἐπίσκοπος τῶν κατ' Αἴγυπτον, Ἰουδαϊκώτερον τὰς ἐπηγγελμένας τοῖς ἀγίοις ἐν ταῖς θείαις Γραφαῖς ἐπαγγελίας ἀποδοῦναι διδάσκων, καὶ τινὰ χιλιάδα ἐτῶν τρυφῆς σωματικῆς ἐπὶ τῆς ἑρᾶς ταύτης ἔσεσθαι ὑποτιθέμενος. Δόξας γοῦν οὗτος ἐκ τῆς Ἀποκαλύψεως Ἰωάννου τὴν ἰδίαν κρατύνειν

(88) *Προσπελάσας.* Sic in tribus nostris codicibus legitur quibus consentit etiam Nicephorus. Nec dubito quin scribendum etiam sit προστάς, cum duplici sigma. Scribendum quoque est ὁ Μακριανός, ut legitur in Maz, Med. ac Fuk. Idcirco autem Dionysius de Macriani imperio loquitur, quod eum imperatorem Ægyptus cum universo Oriente suscepit. Docet id vetustus nuntius a Joanne Tristano V. C. editus, in cujus adversa parte hæc habetur inscriptio : ΑΥΤ. Κ. Μ. ΦΟΥΑ. ΜΑΚΡΙΑΝΟΥΣ. In altera parte ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ.

ἐπιλεξίην, *Ἐλεγχον ἀλληγοριστῶν*, λόγον τινὰ περὶ A
 τούτου συντάξας ἐπέγραψε. Πρὸς δὲ ὁ Διονύσιος ἐν
 τοῖς *Περὶ ἐπαγγελιῶν* ἐνίσταται, διὰ μὲν τοῦ προτέ-
 ρου τὴν αὐτοῦ γνώμην ἦν εἶχε περὶ τοῦ δόγματος
 παρατιθέμενος, διὰ δὲ τοῦ δευτέρου περὶ τῆς Ἀποκα-
 λύψεως Ἰωάννου διαλαβάνων· Ἐνθα τοῦ Νέπωτος
 κατὰ τὴν ἀρχὴν μνημονεύσας, ταῦτα περὶ αὐτοῦ
 γράφει· « Ἐπεὶ δὲ σύνταγμά τι προκομίζουσι Νέπω-
 τος, ὅτι λίαν ἐπερείδονται ὡς ἀναντιρρήτως ἀποδει-
 κνύντι (89) τὴν τοῦ Χριστοῦ βασιλείαν ἐπὶ γῆς ἔσε-
 σθαι, ἐν ἄλλοις μὲν πολλοῖς ἀποδέχομαι καὶ ἀγαπῶ
 Νέπωτα, τῆς τε πίστεως καὶ τῆς φιλοπονίας, καὶ τῆς
 ἐν ταῖς Γραφαῖς διατριβῆς, καὶ τῆς πολλῆς ψαλμοφ-
 οδίας (90) ἢ μέχρι νῦν πολλοὶ τῶν ἀδελφῶν εὐθυμοῦν-
 ται, καὶ πάνυ δι' αἰδοῦς ἄγω τὸν ἀνθρώπον ταύτη
 μῆλλον, ἢ προανεπαύσατο (91), ἀλλὰ φησὶ γὰρ καὶ
 προσιμωτάτη πάντων ἡ ἀλήθεια· ἐπαινεῖν τε χρὴ καὶ
 σκαινεῖν ἀφθόνως, εἴ τι ὀρθῶς λέγοιτο, ἐξετάζειν
 εἰ καὶ διευθύνειν, εἴ τι μὴ φαίνεται ὑγιῶς ἀναγεγραμ-
 μένον. Καὶ πρὸς μὲν παρόντα καὶ ψιφίᾳ λόγῳ δογμα-
 τίζοντα αὐτάρκης ἦν ἂν ἡ ἀγραφὸς ὀμίλια, δι' ἔρω-
 τήσεως καὶ ἀποκρίσεως πείθουσα καὶ συμβιβάζουσα
 τοὺς ἀντιδιατιθεμένους· γραφῆς δὲ ἔκκειμένης, ὡς
 ὁκσεῖ τισι, πιθανωτάτης, καὶ τινων διδασκάλων τὸν
 μὲν νόμον καὶ τοὺς προφήτας τὸ μὴδὲν ἡγουμένων, C
 καὶ τὸ τοῖς Εὐαγγελίοις ἔπεσθαι παρέντων, καὶ τὰς
 τῶν ἀποστόλων Ἐπιστολάς ἐκφραυλισάντων, τὴν δὲ τοῦ
 συγγράμματος τούτου διδασκαλίαν ὡς μέγα δὴ τι καὶ
 κερυμμένον μυστήριον κατεπαγγελλομένων (92),
 καὶ τοὺς ἀπλουστέρους ἀδελφοὺς ἡμῶν οὐδὲν ἐόντων
 ὑψηλὸν καὶ μεγαλεῖον φρονεῖν, οὔτε περὶ τῆς ἐνδόξου
 καὶ ἀληθοῦς ἐνθέου τοῦ Κυρίου ἡμῶν ἐπιφανείας, οὔτε
 τῆς ἡμετέρας ἐκ νεκρῶν ἀναστάσεως καὶ τῆς πρὸς
 αὐτὸν ἐπισυναγωγῆς καὶ ὁμοῦσεως, ἀλλὰ μικρὰ καὶ
 θηγά, καὶ οἷα τὰ νῦν ἐλπίζειν ἀναπειθόντων (93) ἐν
 τῇ βασιλείᾳ τοῦ Θεοῦ, ἀναγκαῖον καὶ ἡμᾶς ὡς πρὸς
 παρόντα τὸν ἀδελφὸν ἡμῶν διαλεχθῆναι Νέπωτα. »

(89) *Ἀποδεικνύντι*. Sic in codice Maz., Med.,
 Fuk. et Savil. scribitur rectius pro vulg. ὑποδει-
 κνύντι. Porro cum constet ex hoc loco, librum Dion-
 nysii Alexandrini de promissionibus scriptum fuisse
 adversus Nepotem episcopum Ægypti, miror Hiero-
 nimum in Prefatione libri xviii *Commentariorum*
in Isaiam, affirmare eum librum adversus Irenæum
 Lugdunensem episcopum a Dionysio fuisse con-
 scriptum. Fuit quidem Irenæus ex numero eorum
 qui regnum Christi mille annorum spatio in terris
 futurum crediderunt, quibus id Papias persuaserat,
 ut scribit idem Hieronymus in *Catalogo* et Eusebius
 noster in fine libri iii. Verum Dionysii liber non
 adversus Irenæum scriptus erat, sed adversus Nepo-
 tem, ut patet tum ex hoc Eusebii loco, tum ex
 ipso Hieronymo in libro *De scriptoribus ecclesiasti-
 cis* ubi de Dionysio loquitur.

(90) *Ψαλμοφῳδίας*. Christophorus psalmos et
 hymnos a Nepote compositos interpretatur. Sane
 hic fuit mos veterum Christianorum, ut psalmos et
 hymnos in honorem Christi componerent. Quod
 testatur Eusebius in fine lib. v. De his psalmis
 mentio fit in epistola concilii Antiocheni adversus
 Paulum Samosatenum, et in canone penultimo
 concilii Laodicensi. Ubi diserte prohibetur, ne
 psalmi ἰδιωτικοί, id est, a privatis hominibus com-
 positi, in ecclesia recitentur. Invaluerat enim hæc
 consuetudo, ut multi psalmos in honorem Christi

componerent, eosque in ecclesia cantari facerent,
 ut ex locis supra notatis apparet. Hujusmodi ergo
 psalmos in ecclesia deinceps cani velant Patres
 concilii Laodicensis, quos ἰδιωτικούς appellat, id
 est, ab hominibus imperitis compositos, non a
 sancto Spiritu dictatos. Ita explicat Agobardus in
 libro *De ritu canendi psalmos in ecclesia*.
 (91) *Ἡ προανεπαύσατο*. Plinius in lib. xviii,
 cap. 2 : *Cur, inquit, ad mentionem defunctorum, te-
 statur memoriam eorum a nobis non sollicitari*.
 (92) *Κατεπαγγελλομένων*, id est, diu ante pro-
 mittunt qua tradant. Metaphora est a mysteriis
 Græcorum, qui magna quædam et miranda initi-
 atis promittebant, eosque diuturna expectatione
 cruciabant, ut opinionem ac reverentiam suspensio
 cognitionis ædificarent, quemadmodum loquitur
 Tertullianus in lib. contra Valentinianos.
 (93) *Ἐλπίζειν ἀναπειθόντων*. Hujus loci emen-
 datio debetur codici Mazarino, in quo diserte scri-
 ptum inveni, καὶ οἷα τὰ νῦν ἐλπίζειν ἀναπειθόντων
 ἐν τῇ βασιλείᾳ τοῦ Θεοῦ, quomodo etiam legitur in
 codice Mediceo, nisi quod ἐλπίζόμενα ἐλπίζετον scri-
 ptum habetur. Sed rectissima est codicis Maz.
 lectio, quam ego priusquam comperissem, subau-
 diendum hic esse ἀπὸ κοινοῦ verbum φρονεῖν exi-
 stimabam. Codici Maz. subscribunt codd. Fuk. et
 Savil., vulg., ἐλπίζόμενα πεθόντων.

gatione et assimilatione sentire patientur; sed levia quædam ac mortalia, et qualia nunc homines sperare solent in regno Dei cogitare jubeant; necesse est ut adversus fratrem meum Nepotem quasi præsentem, disputationem instituam. » Paucis deinde interpositis, hæc subjungit: « Cum essem, inquit, in Arsinoitica præfectura, in qua jam pridem, ut nosti, 272 increbruit hæc opinio, adeo ut schismata et integrarum Ecclesiarum defectiones fierent; convocatis presbyteris ac doctoribus qui per singulos vicus fratribus prædicabant, præsentibus item fratribus qui adesse voluerant, hortatus sum illos ut ea doctrina palam in concione examinaretur. Cumque hunc librum tanquam scutum quoddam murumque inexpugnabilem mihi opposuissent, tres continuos dies a prima luce usque ad vesperam cum ipsis sedens, quæcumque in eo libro scripta erant, discutere aggressus sum. Tum vero fratrum constantiam, et ardentissimum cognoscendæ veritatis studium, et docilitatem atque intelligentiam magnopere sum admiratus. Adeo moderate et ordine interrogationes rationesque dubitandi, et assensiones a nobis fiebant. Ac studiose quidem cavebamus, ne ea quæ semel nobis placuissent, tametsi falsa esse deprehenderentur, pertinaciter defenderemus: nec aliorum objectiones subterfugiebamus. Sed quoad fieri poterat, ad ea de quibus instituta erat disputatio eniti, eaque stabilire conabamur: sin autem rationibus convicti essemus, non pudebat nos mutare sententiam, et aliis assentiri. Quin potius cum bona animi conscientia, absque ulla simulatione, expansis ad Deum cordibus, quæcumque certissimis argumentis et auctoritate sacræ Scripturæ confirmata essent, suscipiebamus. Tandem denique Coracio, qui hujus doctrinæ auctor et signifer fuerat, audientibus cunctis qui aderant fratribus, pollicitus nobis et contestatus est, se in posterum hanc opinionem amplexurum non esse, nec de ea disputaturum, nec locuturum, nec populo prædicaturum; quippe qui argumentis oppositis satis superque convictus fuisset. Fratribus autem qui aderant, hæc disputatio et omnium inter se reconciliatio atque consensus non mediocrem attulit voluptatem. »

CAPUT XXV.

De Joannis Apocalypsi.

Deinde aliquante post de Revelatione Joan-

(94) *Ἐν μὲν οὖν τῷ Ἀρσενοίτῃ.* Mirum est in tribus nostris codicibus et apud Nicephorum ac Ptolemæum ita legi, cum constet scribendum esse Ἀρσινοίτῃ. Sic enim dicta est hæc præfectura ab Arsinoe regina.

(95) *Ἐπεπόλαξε τὸ δόγμα.* Langus et Musculus interpretantur, *emersit*. Christophoronus autem vertit *prodiit in lucem*. Ego vero malui vertere, *increbruit*, quo sensu Eusebius hanc vocem usurpat in cap. 29 hujus libri.

(96) *Ἀκαταμάχητος.* Vulg. *ἀμαχον*. Scripturam codd. Med. et Maz. admisimus ut longe rectiorem; sic etiam scribitur in codd. Fuk. et Savil.

(97) *Εὐπαρακολούθητον.* Feliciter mihi vertisse videor *docilitatem*. Nam παρακολουθεῖν proprie dicuntur auditores, qui sensum verborum assequuntur. Male ergo Musculus et Christophoronus *obsequium* interpretati sunt.

Α Τούτοις μεθ' ἕτερα ἐπιφέρει λέγων· « Ἐν μὲν οὖν τῷ Ἀρσενοίτῃ (94) γενόμενος, ἔνθα, ὡς οἶδας, πρὸ πολλοῦ τοῦτο ἐπεπόλαξε τὸ δόγμα (95), ὡς καὶ σγίσματα καὶ ἀποστασίας ὄλων Ἐκκλησιῶν γεγονέναι, συγκαλέσας τοὺς πρεσβυτέρους καὶ διδασκάλους τῶν ἐν ταῖς κώμαις ἀδελφῶν, παρόντων καὶ τῶν βουούμενων ἀδελφῶν, δημοσίᾳ τὴν ἐξέτασιν ποιήσασθαι τοῦ λόγου προετρεψάμην. Καὶ τοῦτο μοι προσαγόντων ἐβίβλιον ὡς τι ὄπλον καὶ τεῖχος ἀκαταμάχητον (96), συγκαθεσθεὶς αὐτοῖς τριῶν ἑξῆς ἡμερῶν ἐξ ἕω μέχρις ἑσπέρας, διευθύνειν ἐπειράθην τὰ γεγραμμένα. Ἐνθα καὶ τὸ εὐσταθὲς καὶ τὸ φιλόληθες, καὶ τὸ εὐπαρακολούθητον (97) καὶ συνετὸν ὑπερηγάσθη τῶν ἀδελφῶν, ὡς ἐν τάξει καὶ μετ' ἐπιεικείας τὰς ἐρωτήσεις καὶ τὰς ἐπαπορήσεις, καὶ τὰς συγκαταθέσεις ἐποιούμεθα, B τὴ μὲν ἐκ παντὸς τρόπου καὶ φιλονεικῶς τῶν ἁπαξ δοξάζαντων περιέχεται, εἰ καὶ μὴ φαίνοντο ὁρθῶς ἔχοντα, παρατηρήσασθαι, μήτε δὲ τὰς ἀντιλογίας ὑποσπελλόμενοι, ἀλλ' ἐς ὅσον οἶόν τε τῶν προκειμένων ἐπιβατεύειν (98) καὶ κρατύνειν αὐτὰ πειρώμενοι, μήτε εἰ λόγος αἰρεῖ, μεταπειθεσθαι καὶ συνομολογεῖν αἰδούμενοι, ἀλλ' εὐσυνειδήτως καὶ ἀνυποκρίτως, καὶ ταῖς καρδίαις πρὸς τὸν Θεὸν ἠπλωμέναις (99), τὰ ταῖς ἀποδείξεσι καὶ διδασκαλίαις τῶν ἁγίων Γραφῶν συνιστανόμενα καταδεχόμενοι. Καὶ τέλος ὃ τε τῆς διδαχῆς ταύτης ἀρχηγὸς καὶ εἰσηγητὴς ὁ καλούμενος Κορακίων, ἐν ἐπηκόῳ πάντων τῶν παρόντων ἀδελφῶν ὡμολόγησε καὶ διεμαρτύρατο ἡμῖν, μηκέτι τούτῳ προσέξειν, μηδὲ διαλέξασθαι περὶ τούτου, μηδὲ μεμνηθεῖν, μηδὲ διδάξαι, ὡς ἰκανῶς ὑπὸ τῶν ἀντιλεχθέντων ἤρημένος· τῶν τε ἄλλων ἀδελφῶν οἱ παρόντες C ἔχαιρον ἐπὶ τῇ κοινολογίᾳ καὶ τῇ πρὸς πάντας συγκαταβάσει (1) καὶ συνδιαθέσει. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΕ'.

Περὶ τῆς Ἰωάννου Ἀποκαλύψεως (Nic. H. E. vi, 22, 23).

D Εἰθ' ἑξῆς ὑποδάς περὶ τῆς Ἀποκαλύψεως Ἰωάννου

(98) *Τῶν προκειμένων ἐπιβατεύειν.* Musculus vertit, *instare proposito*, multo rectius quam Christophoronus, qui vertit: *Ea quæ erant ab aliis proposita, munire*.

(99) *ἠπλωμέναις.* Hic quoque Musculus multo rectius vertit, quam Christophoronus et Langus. Nam Christophoronus vertit, *puris erga Deum ac simplicibus animis*. Atque ita fere Langus. At Musculus recte interpretatus est, *cordibus ad Deum expansis*. Sed et longe ante Musculum Rufinus, recte hunc locum exposuerat, *patfactis cordibus Deo*.

(1) *Συγκαταβάσει.* Hoc loco συγκατάβασις ponitur non pro dispensatione, sed pro συμβιβασει, id est, unitione, ut sic dicam, et reconciliatione, qua voce utitur Dionysius paulo supra, καὶ συμβιβάζουσα τοὺς ἀντιδιατιθεμένους. Eodem sensu Paulus in *Epist. ad Colossens.* cap. u, συμβιβάζειν et συμβιβάζειν dixit.

ταῦτά φησι· « Τινὲς μὲν οὖν τῶν πρὸ ἡμῶν ἡβέτησαν καὶ ἀνεσκεύασαν πάντη τὸ βιβλίον, καθ' ἕκαστον κεφάλαιον διευθύνοντες, ἄγνωστον τε καὶ ἀσυλλόγιστον ἀποφαίνοντες· ψεύδονται τε τὴν ἐπιγραφὴν. Ἰωάννου γὰρ οὐκ εἶναι λέγουσιν· ἀλλ' οὐδ' ἀποκάλυψιν εἶναι, τὴν σφοδρῶ καὶ παχεῖ κεκαλυμμένην τῇ τῆς ἀγνοίας παραπετάσματι (2)· καὶ οὐχ ὅπως τῶν ἀποστόλων τινῶν, ἀλλ' οὐδ' ὅλως τῶν ἁγίων ἢ τῶν ἀπὸ τῆς Ἐκκλησίας τούτου γεγονέναι ποιητὴν τοῦ συγγράμματος. Κηρίνθον δὲ τὸν καὶ ἀπ' ἐκείνου κληθεῖσαν Κηρινθιανὴν συστησάμενον αἴρουν, ἀξιοπίστον ἐπιφθίμους θελήσαντα τῷ ἑαυτοῦ πλάσματι δοῦνα. Τοῦτο γὰρ εἶναι τῆς διδασκαλίας αὐτοῦ τὸ δόγμα, ἐπίγειον εἶσθαι τὴν τοῦ Χριστοῦ βασιλείαν, καὶ ὡς αὐτὸς ὠρέγετο φιλοσοφῆν (3), εἶσθαι, γαστρὸς καὶ τῶν ὑπὸ γαστέρα πλησμοναῖς, τουτέστι σιτιοῦ καὶ ποτοῦ, καὶ γάμοις, καὶ δι' ὧν εὐφημότερον ταῦτα ὤφθη ποιεῖσθαι, ἑορταῖς καὶ θυσίαις, καὶ ἱερῶν σφαγαῖς. Ἐγὼ δὲ ἀθετησάμενος οὐκ ἂν τολμήσαιμι τὸ βιβλίον, πολλῶν αὐτὸ διὰ σπουδῆς ἐχόντων ἀδελφῶν, μείζονα δὲ τῆς ἑμαυτοῦ φρονήσεως τὴν ὑπόληψιν τὴν περὶ αὐτοῦ λαμβάνων, κεκρυμμένην εἶναι τινα καὶ θαυμασιωτέραν τὴν καθ' ἕκαστον ἐκδοχὴν ὑπολαμβάνω. Καὶ γὰρ εἰ μὴ συνήμι, ἀλλ' ὑπονοῶ γε νοῦν τινα βαθυτέρον ἐγκεῖσθαι τοῖς βήμασιν. Οὐκ ἴδιον ταῦτα μετρῶν καὶ κρίνων λογισμῶ, πίστει δὲ πλεόν νέμων, ὑψηλότερα ἢ ὑπ' ἐμοῦ καταληφθῆναι νενομίκα· καὶ οὐκ ἀποδοκιμάζω ταῦτα ἀ μὴ συνεώρακα, θαυμάζω δὲ μάλλον ὅτι μὴ καὶ εἶδον. »

Ἐπὶ τούτοις τὴν ὅλην τῆς Ἀποκαλύψεως βασανίσας γραφὴν, ἀδύνατον δὲ αὐτὴν κατὰ τὴν πρόχειρον ἀποδείξας νοεῖσθαι διάνοιαν, ἐπιφέρει λέγων· « Συντελέσας δὴ πᾶσαν, ὡς εἶπεν, τὴν προφητείαν, μακαρίζει τὸν προφήτην τοῦς τε φυλάσσοντας αὐτὴν, καὶ δὴ καὶ ἑαυτὸν. « Μακάριος γὰρ, φησὶν, ὁ τηρῶν τοῦς λόγους τῆς προφητείας τοῦ βιβλίου τούτου· » καὶ Ἰωάννης ὁ βλέπων καὶ ἀκούων ταῦτα. Καλεῖσθαι μὲν οὖν αὐτὸν Ἰωάννην, καὶ εἶναι τὴν γραφὴν Ἰωάννου ταύτην, οὐκ ἀντερῶ. Ἄγιός μὲν γὰρ εἶναι τις καὶ θεοπνεύστου συναινῶ. Οὐ μὴν βραδίως ἂν συνθείμην τοῦτον εἶναι τὸν ἀπόστολον, τὸν οἶδον Ζεβεδαίου, τὸν ἀδελφὸν Ἰακώβου, οὗ τὸ Εὐαγγέλιον τὸ κατὰ Ἰωάννην ἐπιγεγραμμένον, καὶ ἡ Ἐπιστολὴ ἡ Καθολικὴ. Τεκμαίρομαι γὰρ ἐκ τῆς τοῦ ἔθους ἑκατέρου, καὶ τοῦ τῶν λόγων εἶδους, καὶ τῆς τοῦ βιβλίου διεξαγωγῆς λεγομένης (3), μὴ τὸν αὐτὸν εἶναι. Ὁ μὲν γὰρ εὐαγγελιστὴς οὐδαμῶς τὸ ὄνομα αὐτοῦ παρεγγράφει, οὐδὲ κηρύσσει ἑαυτὸν, οὔτε διὰ τοῦ Εὐαγγελίου, οὔτε διὰ τῆς Ἐπιστολῆς. » Εἰθ' ὑποβὰς, πάλιν ταῦτα λέγει· « Ἰωάννης ἔτι οὐδὲ ὡς περὶ ἑαυτοῦ οὐδὲ ὡς περὶ ἑτέρου· ὁ δὲ τὴν Ἀποκάλυψιν γράψας, εὐθύς τε ἑαυτὸν ἐν ἀρχῇ προ-

(2) Ἀγνοίας παραπετάσματι. Niceph. habet ἀγνωσίας.

(3) Ὀνειροπολεῖν. Scribendum videtur ὄνειροπολεῖν vel ὄνειροπόλει. Paulo post ubi legebatur εὐθυμότερον, emendavi εὐφημότερον, ex codd. Maz., Med., Fuk. et Savil., quibus suscribit Nicephorus, et Eusebius ipse in libro iii, cap. 27, ubi hunc locum Dionysii adducit.

(3) Διεξαγωγῆς λεγομένης. Hoc vocabulum proprium fuit rethorum, ut vox illa λεγομένης a Dio-

nis ita scribit : « Nonnulli quidem ex his qui nos præcesserunt, librum hunc repudiarunt penitus ac refutarunt, singula ejus capita refellentes, eumque absque ullo sensu et rationatione scriptum esse monstrantes. Ad hæc 273 inscriptionem libri falsam esse dicunt. Neque enim auctorem ejus esse Joannem. Sed neque eam Revelationem esse, quippe quæ tam crasso tamque opaco ignorantia obducta sit velo. Et non modo apostolorum neminem, sed ne ullum quidem e sanctis et ecclesiasticis viris hujus libelli conditorem fuisse affirmant. Cerinthum enim, qui nominis sui sectam conflatit, cum magnæ auctoritatis nomen ad faciendam fidem commentis suis vellet præfigere, Joannis titulum operi suo indidisse. Quippe hanc Cerinthi opinionem fuisse, regnum Christi terrenum futurum : et in iis maxime rebus quas ipse utpote carnalis, et voluptatibus corporis deditus præcipue concupiscebat, hæsurum : in ventris scilicet et eorum quæ sub ventre sunt satietate, id est, in cibis ac poculis, in nuptiis et in iis quibus ista honestius parari posse existimabat, festis nimium et sacrificiis, et hostiarum mactationibus. Ego vero librum illum rejicere omnino non ausim, præsertim cum multi ex fratribus cum magni faciant. Sed hujusmodi de illo opinionem concipiens quasi sensus mei modum excedat, arcanam quamdam planeque admirabilem singularum rerum intelligentiam latere existimo. Nam etsi ipse non intelligo, suspicor tamen altiore quemdam sensum verbis subesse. Eaque non meo ipsius judicio melior atque æstimo : sed plus fidei tribuens, sublimiora esse censeo quam ut a me percipiantur. Nec ea condemno quæ intelligere non potui, verum inde admiror magis quod capere non possum. »

Post hæc integro Revelationis libro examinato, postquam apertissime ostendit, eum prorsus intelligi non posse juxta obvium verborum sensum, hæc subjicit : « Absoluta demum universa prædictione sua, propheta beatos pronuntiat tum eos qui eam servaverint, tum seipsum. « Beatus, inquit, qui servat verba prophetiæ libri hujus : et ego ipse Joannes qui hæc vidi atque audivi. » Joannem igitur hunc vocari, et librum a Joanne scriptum esse, non inficior. Fateor enim sancti cujusdam et divino Spiritu afflati viri id opus esse. Sed hunc ipsum esse apostolum, Zebedæi filium, Jacobi fratrem ; cujus est Evangelium illud quod secundum Joannem inscribitur, et Epistola catholica, haud facile concesserim. Nam ex utriusque genio et forma loquendi, et ex libelli 274 totius ductu ac dispositione, non nysio adjuncta satis indicat. Et Musculus quidem tractatum libri interpretatur. Christophorus autem discursum. Ego διεξαγωγῆν idem esse censeo, quod dispositionem sive οἰκονομίαν. Nam διεξαγωγῆν, idem est ac διοικεῖν, ut scribit Suidas. Possis etiam interpretari formam et rationem scribendi seu characterem, quod confirmat Dionysius. Primo enim ἀπὸ τοῦ ἔθους probat Apocalypsim non esse Joannis apostoli. Deinde ex stylo et forma scribendi ; id est, ex dictione atque sententiis.

uum eundemque scriptorem esse conjicio. Quippe evangelista quidem nullibi nomen suum ascribit, nec semetipse, aut in Evangelio, aut in Epistola prædicat. » Et paulo post subdit: « Joannes vero nusquam, nec tanquam de seipso nec tanquam de altero. At ille qui Revelationem scripsit, in ipso statim exordio nomen suum præligit cum ait: « Revelatio Jesu Christi quam dedit ipsi ut palam fieret servis suis celeriter, et significavit mitteis per angelum suum Joanni servo suo, qui testificatus est Verbum Dei et testimonium ejus quæcunque vidit. » Ad hæc Epistolam scribit: « Joannes, inquit, septem Ecclesiis quæ sunt in Asia. Gratia vobis et pax. » Evangelistes vero ne catholicæ quidem Epistolæ nomen suum præfixit, sed absque ulla verborum ambage ab ipso divinæ Revelationis mysterio exorsus est: « Quod fuit, inquit, ab initio: quod audivimus, quod vidimus oculis nostris. » Ob hujusmodi enim Revelationem Petrum Dominus beatum prædicavit his verbis: « Beatus es, Simon filii Jonæ, quia caro et sanguis non revelavit tibi, sed Pater meus qui in cælis est. » Sed neque in secunda ac tertia, quæ Joanni vulgo ascribuntur, Epistolis, quamvis brevissimis, Joannis vocabulum prostat, verum absque ullo nomine Senior inscribitur. Alter autem ille non satis habuit nomine suo semel edito narrationem deinceps prosecqui: sed iterum repetit: « Ego Joannes, frater et consors vester in tribulatione et regno et in patientia Jesu; fui in insula quæ Patmos vocatur, propter Verbum Dei et testimonium Jesu. » Et sub finem libri rursus hæc addit: « Beatus qui servat verba prophetiæ libri hujus, et ego Joannes qui hæc vidi et audivi. » Joannem igitur esse auctorem hujus libri, ipsi id affirmanti credendum est. Sed quisnam ille fuerit Joannes, incertum. Neque enim seipsum esse dicit, sicut in Evangelio sæpius dicitur, discipulum illum quem dilexit Dominus, aut illum qui supra pectus Domini recubuit, aut fratrem Jacobi: aut illum denique qui Dominum vidit atque audivit. Aliquid enim horum quæ memorata sunt certe dixisset, si seipsum liquido voluisset ostendere. Sed horum quidem nihil posuit: fratrem vero duntaxat et consortem **275** nostrum sese appellavit, et testem Jesu; beatum denique ob visam atque auditam Revelationem. Ac plurimos quidem fuisse opinor Joanni apostolo cognomines, qui propter singularem erga illum benevolentiam, et quod hominem mirarentur ac suspirarent, et perinde ac ille a Domino diligere amarent, hoc cognomentum adamaverint: quemadmodum ex fidelium liberis multos Pauli

(4) Ἐν τοῖς τῶν πιστῶν παισὶν ὀνομάζεσθαι. Notandus est hic Dionysii locus de antiqua Christianorum consuetudine, qui Petri Paulique et aliorum sanctorum nomina liberis suis imponebant, tum honoris ac benevolentiae causa, tum ut liberi sui Deo chari acceptique essent, non minus quam sancti illi fuerant. Hinc est quod Chrysostomus in tomo primo, in oratione de sancto Meletio, Antiochenos tanta benevolentia Meletium complexos

τάσσει: Ἀποκάλυψις Ἰησοῦ Χριστοῦ ἣν ἔδωκεν αὐτῷ δεῖξαι τοῖς δούλοις αὐτοῦ ἐν τάχει. Καὶ ἐσήμανεν ἀπὸ στεφάνου διὰ τοῦ ἀγγέλου αὐτοῦ τῷ δούλῳ αὐτοῦ Ἰωάννῃ, ὃς ἐμαρτύρησε τὸν Λόγον τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν μαρτυρίαν αὐτοῦ ὅσα εἶδεν. » Ἔπειτα καὶ Ἐπιστολὴν γράφει: « Ἰωάννης ταῖς ἑπτὰ Ἐκκλησίαις ταῖς ἐν τῇ Ἀσίᾳ, χάρις ὑμῖν καὶ εἰρήνη. » Ὁ δὲ γε εὐαγγελιστὴς, οὐδὲ τῆς καθολικῆς ἐπιστολῆς ἠροῦργραψεν ἑαυτοῦ τὸ ὄνομα, ἀλλὰ ἀπερίττως ἀπ' αὐτοῦ τοῦ μυστηρίου τῆς θείας Ἀποκαλύψεως ἔρξατο: « Ὁ ἦν ἀπ' ἀρχῆς, ὃ ἀκηκόαμεν, ὃ ἐώρακαμεν τοῖς ὀφθαλμοῖς ἡμῶν. » Ἐπὶ ταύτῃ γὰρ τῇ Ἀποκαλύψει καὶ ὁ Κύριος τὸν Πέτρον ἐμακάρισεν εἰπὼν: « Μακάριος εἶ, Σίμων βῆρ Ἰωνᾶ, ὅτι σὰρξ καὶ αἷμα οὐκ ἀποκάλυψέ σοι, ἀλλ' ὁ Πατήρ μου ὁ οὐράνιος. » Ἄλλ' οὐδὲ ἐν τῇ δευτέρᾳ φερομένῃ Ἰωάννου καὶ τρίτῃ, καίτοι βραχέαις ὕσαις Ἐπιστολαῖς, ὁ Ἰωάννης ὀνομαστὴν πρόκειται, ἀλλὰ ἀνώνυμος ὁ Πρεσβύτερος γέγραπται. Οὗτος δὲ γε οὐδὲ ἀταρχεις ἐνόμισεν εἰσάπαξ ἑαυτὸν ὀνομάσας, διηγεῖσθαι τὰ ἐξῆς, ἀλλὰ πάλιν ἀναλαμβάνει: « Ἐγὼ Ἰωάννης ὁ ἀδελφὸς ὑμῶν, καὶ συγκοινωνὸς ἐν τῇ θλίψει καὶ βασιλείᾳ, καὶ ἐν ὑπομονῇ Ἰησοῦ, ἐγενόμην ἐν τῇ νήσῳ τῇ καλουμένῃ Πάτμῳ, διὰ τὸν Λόγον τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν μαρτυρίαν Ἰησοῦ. » Καὶ δὴ καὶ πρὸς τῷ τέλει ταῦτα εἶπε: « Μακάριος ὁ τηρῶν τοὺς λόγους τῆς προφητείας τοῦ βιβλίου τούτου. Κἀγὼ Ἰωάννης ὁ βλέπων καὶ ἀκούων ταῦτα. » Ὅτι μὲν οὖν Ἰωάννης ἐστὶν ὁ ταῦτα γράφων, αὐτῷ λέγοντι πιστευτέον: ποῖος δὲ οὗτος, ἀδηλον. Οὐ γὰρ εἶπεν ἑαυτὸν εἶναι, ὡς ἐν τῷ Εὐαγγελίῳ πολλοῦ, τὸν ἡγαπημένον ὑπὸ τοῦ Κυρίου μαθητὴν, οὐδὲ τὸν ἀδελφὸν Ἰακώβου, οὐδὲ τὸν αὐτόπτην καὶ αὐτήκοον τοῦ Κυρίου γενόμενον. Εἶπε γὰρ ἂν τι τούτων τῶν προδεδηλωμένων, σαφῶς ἑαυτὸν ἐμφανίσει βουλόμενος. Ἄλλὰ τούτων μὲν οὐδέν. Ἀδελφὸν δὲ ἡμῶν καὶ συγκοινωνὸν εἶπε καὶ μάρτυρα Ἰησοῦ, καὶ μακάριον ἐπὶ τῇ θείᾳ καὶ ἀκοῇ τῶν ἀποκαλύψεων. Πολλοὺς δὲ ὁμωνύμους Ἰωάννη τῷ ἀποστόλῳ νομίζω γενόμεναι, οἱ δὲ τὴν πρὸς ἐκεῖνον ἀγάπην, καὶ τὸ θαυμάζειν καὶ ζηλοῦν, ἀγαπηθῆναι τε ὁμοίως αὐτῷ βούλεσθαι ὑπὸ τοῦ Κυρίου, καὶ τὴν ἐπωνυμίαν τὴν αὐτὴν ἠσπάσαντο. Ὡσπερ καὶ ὁ Παῦλος πολλὸς καὶ δὴ καὶ ὁ Πέτρος ἐν τοῖς τῶν πιστῶν παισὶν ὀνομάζεσθαι (4). Ἔστι μὲν οὖν καὶ ἕτερος Ἰωάννης ἐν ταῖς Πράξεσι τῶν ἀποστόλων ὁ ἐπικληθεὶς Μάρκος: ἐν Βαρνάβᾳ καὶ Παύλῳ ἑαυτοῖς συμπάρελαθον, περὶ οὗ καὶ πάλιν λέγει: « Εἶχον δὲ καὶ Ἰωάννην ὑπηρέτην. » Εἰ δὲ οὗτος ὁ γράφας ἐστὶν, οὐκ ἂν φαίην: οὐδὲ γὰρ ἀφίχθαι σὺν αὐτοῖς εἰς τὴν Ἀσίαν γέγραπται. « Ἀλλὰ ἀναχθέντες μὲν, φησὶν, ἀπὸ τῆς Πάφου οἱ περὶ Παῦλον, ἦλθον εἰς Πέργην τῆς Παμφυλίας. Ἰωάννης δὲ ἀποχωρήσας ἀπ' αὐτῶν, ὑπέστρεψεν εἰς Ἱερουσόλυμα. » Ἄλλον δὲ τινα οἶμαι τῶν ἐν Ἀσίᾳ γενομένων: ἐπεὶ

esse scribit, ut parentes liberis suis nomen illius imponerent, quo domum suam ejus presentia ornarent. Idem Chrysostomus, homilia 21 in *Genezim*, auditores suos hortatur, ut non quævis nomina temere ac fortuito, nec avorum aut proavorum, aut illustrium virorum, sed sanctorum potius hominum qui virtutibus refulerunt, liberis suis imponant appellaciones, ut eorum exemplo ad virtutem incedantur.

καὶ δύο φασὶν ἐν Ἐφέσῳ γενέσθαι μνήματα, καὶ ἄλλοτερον Ἰωάννου λέγεσθαι. Καὶ ἀπὸ τῶν νοημάτων δὲ καὶ τῶν ρημάτων καὶ τῆς συντάξεως (5) αὐτῶν, εἰκότως ἕτερος οὗτος παρ' ἐκείνων ὑπονοηθήσεται. Συνάδουσι μὲν γὰρ ἀλλήλοις τὸ Εὐαγγέλιον καὶ ἡ Ἐπιστολή, ὁμοίως τε ἄρχονται. Τὸ μὲν φησιν, « Ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ Λόγος; » ἡ δὲ, « Ὁ ἦν ἀπαρχῆς. » Τὸ μὲν φησιν, « Καὶ ὁ Λόγος σὰρξ ἐγένετο, καὶ ἐσκήνωσεν ἐν ἡμῖν, καὶ ἐθεασάμεθα τὴν δόξαν αὐτοῦ, δόξαν ὡς Μονογενοῦς πατρὸς Πατρὸς; » ἡ δὲ τὰ αὐτὰ σμικρῶ παραλλαγμένα; « Ὁ ἀκηκόαμεν, ὃ ἐωράκαμεν τοῖς ὀφθαλμοῖς ἡμῶν, ὃ ἐθεασάμεθα, καὶ αἱ χεῖρες ἡμῶν ἐψηλάφησαν, περὶ τοῦ Λόγου τῆς ζωῆς· καὶ ἡ ζωὴ ἐφανερῶθη. » Ταῦτα γὰρ προανακρούεται διατεινόμενος, ὡς ἐν τοῖς ἐξῆς ἐδήλωσε πρὸς τοὺς οὐκ ἐν σαρκὶ φάσκοντας ἐηλυθῆναι τὸν Κύριον· δι' ἃ καὶ συνῆψεν ἐπιμελῶς, « Καὶ ὃ ἐωράκαμεν μαρτυροῦμεν, καὶ ἀπαγγέλλομεν ὑμῖν τὴν ζωὴν τὴν αἰώνιον, ἣτις ἦν πρὸς τὸν Πατέρα, καὶ ἐφανερῶθη ἡμῖν; » ὃ ἐωράκαμεν καὶ ἀκηκόαμεν, ἀπαγγέλλομεν ὑμῖν. » Ἐχεται αὐτοῦ καὶ τῶν προθέσεων οὐκ ἀφίσταται. Διὰ δὲ τῶν αὐτῶν κεφαλαίων (6) καὶ ὀνομάτων πάντα διεξέρχεται· ὧν τινα μὲν ἡμεῖς συντόμως ὑπομνήσομεν (7). Ὁ δὲ προσεχῶς ἐντυγχάνων, εὐρήσει ἐν ἑκατέρῳ πολλὴν τὴν ζωὴν, πολὺ τὸ φῶς, ἀποτροπὴν τοῦ σκότους, συνεχῆ τὴν ἀληθειαν, τὴν χάριν, τὴν χαρὰν, τὴν σάρκα καὶ τὸ αἷμα τοῦ Κυρίου, τὴν κρίσιν, τὴν ἄφεσιν τῶν ἁμαρτιῶν, τὴν πρὸς ἡμᾶς ἀγάπην τοῦ Θεοῦ, τὴν πρὸς ἀλλήλους ἡμᾶς ἀγάπην ἐντολήν, ὡς πάσας δεῖ φυλάσσειν τὰς ἐντολάς· ὃ ἔλεγχος τοῦ κόσμου (8), τοῦ διαβόλου, τοῦ Ἀντι-χριστοῦ, ἡ ἐπαγγελία τοῦ ἁγίου Πνεύματος, ἡ υἱοθεσία τοῦ Θεοῦ, ἡ διόλου πίστις ἡμῶν ἀπαιτούμενη, ὃ Πατὴρ καὶ ὃ Υἱὸς πανταχοῦ· καὶ ὅλως διὰ πάντων χαρακτηρίζοντας, ἕνα καὶ τὸν αὐτὸν συνορᾶν τοῦ τε Εὐαγγελίου καὶ τῆς Ἐπιστολῆς χρωτὰ πρόκειται. Ἀλλοιοτάτη δὲ καὶ ξένη παρὰ ταῦτα ἡ Ἀποκάλυψις, μήτε ἐφαπτομένη μήτε γειτνιώσα τούτων μηδὲν σχεδὸν, ὡς εἶπεῖν, μηδὲ συλλαβὴν πρὸς αὐτὰ κοινὴν ἔχουσα· ἀλλ' οὐδὲ μνήμην τινὰ οὐδὲ ἔννοιαν, οὔτε ἡ Ἐπιστολὴ τῆς Ἀποκαλύψεως ἔχει· ἐὼ γὰρ τὸ Εὐαγγέλιον οὔτε τῆς Ἐπιστολῆς ἡ Ἀποκάλυψις· Παύλου διὰ τῶν ἐπιστολῶν ὑποφθινατός τι καὶ περὶ τῶν ἀποκαλύψεων αὐτοῦ, ἃς οὐκ ἐνέγραψε καθ' αὐτὰς· Ἐτι δὲ καὶ τῆς φράσεως τὴν δια-

Petrique nominibus appellatos videmus. Est etiam alius Joannes in Actibus apostolorum, cognomento Marcus, quem Barnabas et Paulus comitem sibi adjunxerunt. De quo etiam rursus dicitur ⁴³: « Habebant autem Joannem ministrum. » An hic sit qui Revelationem scripsit, mihi non liquet. Neque enim una cum illis in Asiam venisse perhibetur. « Sed cum solvissent, inquit, a Papho, Paulus quidem Pergen Pamphyliæ profectus est; Joannes vero discedens ab illis, reversus est Hierosolymam ⁴⁴. » Alium igitur esse censeo: unum scilicet eorum qui in Asia versati sunt. Duo enim apud Ephesum sepulcra fuisse traduntur, utrumque Joannis nomine insignitum. Ex sententiis quoque et ex verbis eorumque collocatione, facile conjicitur hunc ab illo diversum fuisse. Nam Evangelium et Epistola sibi mutuo consonant, et eodem ordiuntur modo. Sic enim incipit Evangelium: « In principio erat Verbum. » Epistola vero: « Quod fuit ab initio. » In illo dicitur: « Et Verbum caro factum est, et habitavit in nobis. Et vidimus gloriam ejus, gloriam quasi Unigeniti a Patre. » Hæc vero eadem habet, paulisper tantum immutata: « Quod audivimus, quod vidimus oculis nostris, quod perspeximus, et manus nostræ contrectaverunt, de Verbo vitæ: et vita manifestata est. » Hæc enim ille veluti modulationis prologia præmittit, adversus eos qui Christum in carne advenisse negabant, ut in sequentibus ostendit. Quamobrem de industria subjunxit: « Et quod vidimus testamur, et annuntiamus vobis vitam æternam, quæ erat apud Patrem et apparuit nobis. Quod vidimus et audivimus, annuntiamus vobis. » Adeo totus ex se ipse pendet, et a propositionibus suis ne latum quidem unguem discedit; sed iisdem pene capitibus ac verbis cuncta prosequitur. Ex quibus nos quidem nonnulla breviter suggeremus. Qui vero attente perlegerit, in utroque sæpius vitam, **276** lucem, fugam tenebrarum; frequenter veritatem, gratiam, gaudium, carnem et sanguinem Domini, judicium, peccatorum remissionem; Dei erga nos dilectionem, mutæ inter nos dilectionis præceptum: et universa præcepta servanda esse reperiet. Ad hæc condem-

⁴³ Act. XIII. ⁴⁴ Ibid.

(5) Καὶ ἀπὸ τῶν νοημάτων δὲ καὶ ρημάτων, καὶ τῆς συντάξεως αὐτῶν. Hoc secundum est argumentum, quo Dionysius Alexandrinus conjiciebat, Apocalypsim et Evangelium Joannis non unius scriptoris opus esse. Primum enim argumentum quod id probabat, petitur ex moribus et instituto utriusque scriptoris, ut ipse Dionysius insinuat his verbis: *Τεχναίρομαι γὰρ ἐκ τε τοῦ ἡθους ἑκατέρων*. Et hoc quidem argumentum ad hæc usque verba quæ supra posuimus, Dionysius executus est. Nunc vero alterum argumentum proponit ex verbis et sententiis utriusque scriptoris, et ex collocatione verborum. Sic enim cum Cicerone interpretor vocem illam σύνταξιν. Vide elegantissimum librum Dionysii Hal. *Περὶ συντάξεως ὀνομάτων*. Quanquam hoc loco σύνταξις, tam sententiarum, quam verborum dispositionem videtur

comprehendere. Porro ex hoc loco apparet, quantopere in critica exercitatus fuerit Dionysius Alexandrinus. Quippe proprium est critici, de scriptis veterum judicare, et quod verum ac germanum, quod spurium ac subditum opus sit, discernere.

(6) *Τῶν αὐτῶν κεφαλαίων*. Periodos seu membra orationis intelligit, quibus integer sensus absolvitur. Sic initio hujus capituli dixit Dionysius, καθ' ἕκαστον κεφάλαιον διευθύνοντες. Græci περικοπήν etiam dicunt; Latini *capitulum*.

(7) *Ἐπιμνήσομεν*. Codd. Medicæus et Mazarinus ὑπομνήσομεν. Magis tamen placet Fuk. codd. et Savil. scriptura, ὑπεμνήσομεν.

(8) *Ἐλεγχος τοῦ κόσμου*. *Condemnationem* verti rectius, ut opinor, quam *reprobationem*. Certo Glossarium vetus *ἔλεγχον* interpretatur *judicium*.

nationis elogium adversus mundum, diabolum et Antichristum, promissio sancti Spiritus, adoptio filiorum Dei, fides in omnibus a nobis præstanda: Pater et Filius ubique nominati, in utroque passim occurrunt. Denique in omnibus, si recte examinaveris, unus idemque utriusque scriptiois genius, Evangelii nimirum et Epistolæ, evidenter apparet. Apocalypsis vero ab his prorsus aliena est et extranea, nulla necessitudine aut vicinitate contingens quidquam ex supradictis, ac ne syllabam quidem unam cum illis communem habens. Sed neque Epistola (de Evangelio enim nihil dico) mentionem ullam aut significationem facit Apocalypseos, nec Apocalypsis Epistolæ: cum tamen Paulus in Epistolis nonnihil de revelationibus suis indicaverit, quas quidem ille in proprium volumen non retulit. Præterea ex dictione ipsa conjici potest, quantum Evangelium et Epistola differant ab Apocalypsi. cum sermonem attinet, verum etiam cum summa et in tota orationis compositione perscripta sunt. Tantum abest ut barbarismus aliquis aut solæcismus, aut denique idiotismus quispiam in illis deprehendatur. Utrouque enim præditus erat evangelistes, sermone nimirum ac scientia, cum hæc duo ipsi Dominus concessisset, scientiam simul et eloquentiam. Illum vero Revelationem quidem vidisse, non inficior. Verum dictionem ejus non admodum interdum solæcismis inquinatam. Quos quidem in præsentiarum excerpere, haudquaquam necesse est. Neque enim subsannandi animo hæc a me dicta esse quisquam existimet, sed potius eo consilio, ut utriusque scripti dissimilitudinem expenderem. »

277 CAPUT XXVI.

De epistolis Dionysii Alexandrinorum episcopi.

Præter has exstant aliæ complures Dionysii epistolæ, inter quas sunt illæ contra Sabellium scriptæ ad Ammonem Berenicensem episcopum, alia item ad Telesphorum, et ad Euphoranem altera; alia rursus ad Ammonem et Euphoranem. Quatuor etiam libros de eodem argumento composuit, quos gentili suo Dionysio Romanorum episcopo nuncupavit. Sed et aliæ plures sunt apud nos illius epistolæ, et

(9) *Τὸν λόγον.* Τὸν λόγον τὴν γνῶσιν vulg. Posteriora duo verba expungenda sunt, quippe quæ sensum perturbant, nec in Mazarino, Fuketiano ac Medicæo codd. leguntur; porro per *ἐκάτερον* λόγον intelligit Dionysius τὸν ἐνδιάθετον καὶ τὸν προφορικὸν λόγον, id est, rationem quæ in mente recondita est, et quæ sermone profertur. Hoc est, quod subjungit Dionysius, τὸν τε τῆς γνώσεως, τὸν τε τῆς φράσεως. Sic enim scribendum est ex codd. Med., Fuk., Savil. et Mazar., non ut vulgo legitur, τὸν τε τῆς σοφίας, τὸν τε τῆς γνώσεως, absque ullo sensu.

(10) *Ἐπὶ ταύταις.* Ergo duo illi *De promissionibus* libri ex quibus superiora fragmenta excerptis Eusebius, erant epistolæ. Quod etiam indicat locus quidam ex initio libri secundi, quem citat Eusebius in c. 22. *Ἐν μὲν οὖν τῷ Ἀρσινωεῖτι γενόμενος, ἐνθα, ὡς οἶδας, πρὸ πολλοῦ τοῦτο ἐπεπλάζετο δόγμα.* Nam voces illæ ὡς οἶδας, epistolarem prorsus sermonem sapiunt. Verum quoniam hæc Dionysii epistolæ longiores erant, ideo libri etiam vocari possunt. Certè Rufinus in cap. 5 hujus libri, epistolæ Dionysii Alexandrini de baptismo vocat libros. Sed et quatuor libri contra Sabellum quos Dionysio Romanæ urbis episcopo nuncupavit, nihil aliud erant quam prolixiores epistolæ, ut paulo post indicat Eusebius noster, qui et reliquos Dio-

φοράν ἐστι τεκμηρασθαι τοῦ Εὐαγγελίου καὶ τῆς Ἐπιστολῆς πρὸς τὴν Ἀποκάλυψιν. Τὰ μὲν γὰρ οὐ μόνον ἀπαίστως κατὰ τὴν Ἑλλήνων φωνὴν, ἀλλὰ καὶ λογιώτατα ταῖς λέξεσι, τοῖς συλλογισμοῖς, ταῖς συντάξεσι τῆς ἑρμηνείας γέγραπται. Πολλοὺ γε δεῖ βάρβαρον τινὰ φθόγγον, ἢ σολοικισμὸν, ἢ ἕως ἰδιωτισμὸν ἐν αὐτοῖς εὐρεθῆναι. Ἐκάτερον γὰρ εἶχεν, ὡς εἶκε, τὸν λόγον (9), ἀμφοτέρα αὐτῷ χαρισσαμένου τοῦ Κυρίου, τὸν τε τῆς γνώσεως, τὸν τε τῆς φράσεως. Τούτῳ δὲ Ἀποκάλυψιν μὲν ἐωραχέναι, καὶ γνῶσιν εἰληφέναι καὶ προφητεῖαν, οὐκ ἀντεροῦ, διάλεκτον μέντοι καὶ γλώσσαν οὐκ ἀκριβῶς ἑλληγίζουσιν αὐτοῦ βλέπω, ἀλλ' ἰδιώμασι μὲν βρβαρικοῖς χρώμενον, καὶ που καὶ σολοικίζοντα. Ἄπερ οὐκ ἀναγκαῖον νῦν ἐκλέγειν· οὐδὲ γὰρ ἐπισκώπτων, μὴ τις νομίση, ταῦτα εἶπον, ἀλλὰ μόνον τὴν ἀνομοιότητα διευθύνων τῶν γραφῶν. »

Nim illa quidem non modo emendate quod ad Græcæ elegantiam tum in verbis tum in argumentationibus. Tantum abest ut barbarismus aliquis aut solæcismus, aut denique idiotismus quispiam in illis deprehendatur. Utrouque enim præditus erat evangelistes, sermone nimirum ac scientia, cum hæc duo ipsi Dominus concessisset, scientiam simul et eloquentiam. Illum vero Revelationem quidem vidisse, non inficior. Verum dictionem ejus non admodum interdum solæcismis inquinatam. Quos quidem in præsentiarum excerpere, haudquaquam necesse est. Neque enim subsannandi animo hæc a me dicta esse quisquam existimet, sed potius eo consilio, ut utriusque scripti dissimilitudinem expenderem. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΖ.

Περὶ τῶν ἐπιστολῶν Διονυσίου (Nic. H. E. vi, 21).

Ἐπὶ ταύταις (10) τοῦ Διονυσίου φέρονται καὶ ἄλλαι πλείους ἐπιστολαί· ὡς περ αἱ κατὰ Σαβελλίου πρὸς Ἀμμωνα τῆς κατὰ Βερνίκην Ἐκκλησίας ἐπίσκοπον, καὶ ἡ πρὸς Τελεσφόρον, καὶ ἡ πρὸς Εὐφρόνορα· καὶ πάλιν Ἀμμωνα καὶ Εὐπορον. Συντάττει δὲ περὶ τῆς αὐτῆς ὑποθέσεως καὶ ἄλλα τέσσαρα συγγράμματα (11), ἃ τῷ κατὰ Ῥώμην ὁμωνύμῳ Διονυσίῳ προσφωνεῖ. Καὶ πλείους δὲ παρὰ ταύτας εἰσὶν αὐτοῦ παρ'

nysii libros epistolari forma ac stylo conscriptos fuisse testatur. Porro fragmentum ex lib. 1 Dionysii *Contra Sabellium*, citat Eusebius in lib. 1 *De præparatione*.

(11) *Ἄλλα τέσσαρα συγγράμματα.* Cum Dionysius Alexandrinus in epistolis quas contra Sabellium scripserat, de Christi divinitate non recte sensisse videretur, quidam episcopi Pentopolitani Romam profecti, coram Dionysio Romanæ urbis episcopo eum accusarunt. Quos cum Dionysius Romanus collecta in eam rem synodo audivisset, et excerptas ex Dionysii Alexandrini epistolis sententias examinasset, scripsit ad Dionysium Alexandrinum, ut fidem suam atque sententiam super ea re distinctius promeret. Quare Dionysius Alexandrinus quatuor a' Romanum scripsit epistolas, quas inscripsit *Ἐλέγχου καὶ ἀπολογίας*, ut docet Athanasius in libro *De sententiis Dionysii Alexandrini*, et in libro *De synodo Arimini*: ubi fragmenta profert eorum librorum. Basilius quoque in libro *De Spiritu sancto ad Amphilochem*, cap. ultimo, fragmentum adducit ex epistola 11 Dionysii Alexandrini ad Dionysium Romanum, ubi etiam testatur epistolam illam inscriptam fuisse *Περὶ ἐλέγχου καὶ ἀπολογίας*, id est, *De refutatione adversariorum ac defensione sua*.

ἡμῖν ἐπιστολαί, καὶ δὴ καὶ πολυεπεῖς λόγοι ἐν ἐπιστολῆς χαρακτηρη γραφέντες· ὡς οἱ *Περὶ φύσεως* (12) Τιμοθέῳ τῷ παιδί προσπεφωνημένοι, καὶ ὁ *Περὶ πειρασμῶν*, ὃν καὶ αὐτὸν Εὐφράνορι ἀνατίθεικεν. Ἐπὶ τούτοις καὶ Βασιλεῖδῃ τῶν κατὰ Πεντάπολιν παροικῶν ἐπισκόπῳ γράφων, φησὶν ἑαυτὸν εἰς τὴν ἀρχὴν ἐξήγησιν πεποιησθαι τοῦ Ἐκκλησιαστοῦ. Διαφόρους δ' ἡμῖν καὶ πρὸς τούτον (13) καταλέλοιπεν ἐπιστολάς. Τοσαῦτα ὁ Διονύσιος. Ἀλλὰ γὰρ ἦδη μετὰ τὴν περὶ τούτων ἱστορίαν, φέρε καὶ τὴν καθ' ἡμᾶς τοῖς μετέπειτα γνωρίζειν γενεὰν ὅποια τις ἦν, παρὰ δὲ μὲν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΖ'.

Περὶ Παύλου τοῦ Σαμοσατέως καὶ τῆς ἐν Ἀντιοχείᾳ συστάσεως ὑπ' αὐτοῦ ἀλρέσεως (Nic. H. E. vi, 27).

Ἔστων τῆς Ῥωμαίων Ἐκκλησίας ἔτεσιν ἔνδεκα (14) προστάνα, διαδέχεται τῷ κατ' Ἀλεξάνδρειαν ὁμόνομος Διονύσιος. Ἐν τούτῳ δὲ καὶ Δημητρίου κατ' Ἀντιόχειαν τὸν βίον μεταλλάξαντος, τὴν ἐπισκοπὴν Παῦλος ὁ ἐκ Σαμοσάτων παραλαμβάνει. Τούτου δὲ ταπεινὰ καὶ χαμαιπετῆ περὶ τοῦ Χριστοῦ παρὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν διδασκαλίαν φρονήσαντος, ὡς κοινοῦ τὴν φύσιν ἀνθρώπου γενομένου, ὁ μὲν κατ' Ἀλεξάνδρειαν Διονύσιος παρακληθεὶς ὡς ἂν ἐπὶ τὴν σύνοδον ἀφίκοιτο, γῆρας ὁμοῦ καὶ ἀσθένειαν τοῦ σώματος αἰτιασάμενος, ἀνατίθεται τὴν παρουσίαν, δι' ἐπιστολῆς τὴν αὐτοῦ γνώμην ἣν ἔχει περὶ τοῦ ζητουμένου, παραστήσας. Οἱ δὲ λοιποὶ τῶν Ἐκκλησιῶν ποιμένες, ἄλλος ἄλλοθεν ὡς ἐπὶ λυμῶνα τῆς Χριστοῦ ποίμνης συνέσαν, οἱ πάντες ἐπὶ τὴν Ἀντιόχειαν σπεύδοντες.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΗ'.

Περὶ τῶν τότε γνωριζομένων διαζωνῶν ἐπισκόπων.

Τούτων ὁ μάλιστα διέπρεπον, Φερμιλιανὸς μὲν τῆς Καππαδοκῶν Καισαρείας ἐπίσκοπος ἦν· Γρηγόριος δὲ καὶ Ἀθηνόδωρος ἀδελφοί, τῶν κατὰ Πόντον παροικῶν ποιμένες· καὶ ἐπὶ τούτοις Ἐλενος τῆς ἐν Ταρσῷ παροικίας, καὶ Νικόμας (15) τῆς ἐν Ἰκονίῳ.

(12) *Οἱ περὶ φύσεως.* Ex hoc libro insigne fragmentum affert Eusebius in libro xiv *De præparatione*, sub finem. Hic porro Dionysii liber *De natura*, nuncupatus erat Τιμοθέῳ τῷ παιδί. Quæ quidem vox ambiguae significationis est. Musculus quidem et Christophorsonus *filium* interpretati sunt. Ego *puerum* verti. Neque enim existimo Dionysium conjugem unquam habuisse. Eadem difficultas occurrit supra in lib. vi, cap. 40.

(13) *Ἡμῖν καὶ πρὸς τούτον.* Delevimus, post ἡμῖν, particulam τε, quæ nec in Mazarino, nec in Mediceo, Fuk. et Savil. codd. legitur. Porro ex multis illis Dionysii ad Basilidem epistolis, unica hodie supersens, quam nobis conservavit Theodorus Balsamo.

(14) *Ἐτεσιν ἔνδεκα.* Graviter hic hallucinatur Eusebius. Neque enim undecim annis Xystus Romanam rexit Ecclesiam, sed biennio tantum ac mensibus undecim, ut scribitur in libro *De pontificibus Romanis*, quem primus edidit Cuspinianus. In eo libro anni pontificum Romanorum optime digesti sunt, a Callisto papa usque ad Liberii pontificatum. Et de Xysto quidem ita scribit: *Xystus annis ii, mensibus undecim, diebus vi, cepit a consulatu Mazimi et Glabronis usque Tusco et Basso, et passus est octavo Idus Augusti.* Idem testatur Cyprianus in epistola ad Successum; qui et ipse isidem

A prolixiores libri epistolari forma ac stylo conscripti. Cujusmodi sunt illi *De natura libri*, Timotheo puero dedicati. Item liber *De tentationibus*, quem etiam Euphranori nuncupavit. Ipse præterea in epistola quam ad Basilidem Pentapolitanum episcopum scripsit, commentarium se composuisse testatur in principium libri qui Ecclesiastes dicitur. Porro ad hunc Basilidem varias etiam epistolas scriptas nobis reliquit. Atque hæc sunt Dionysii scripta. Verum, his jam expositis, nunc tandem quæ qualisque fuerit ætas nostra, posterorum notitiæ tradamus.

CAPUT XXVII.

De Paulo Samosateno, et de hæresi ab eodem Antiochiæ instituta.

B Cum igitur Xystus undecim annis Ecclesiæ Romanæ præfuisset, in ejus locum successit Dionysius, Alexandrino illi cognominis. Sub idem tempus defuncto Antiochiæ Demetrianæ, Paulus Samosatensis episcopatum suscepit. Hic cum adversus Ecclesiæ doctrinam nimis abjecte et humiliter de Christo sentire cœpisset, quasi is nihil supra communem hominum naturam habuisset, Dionysius Alexandrinæ Ecclesiæ episcopus rogatus ut ad concilium veniret, adventum quidem suum distulit, senectutem et infirmitatem corporis causatus. Cæterum quid ipse de hac quæstione sentiret, per epistolas indicavit. At reliqui Ecclesiarum pastores undique exciti, tanquam adversus gregis Domini vastatorem, simul omnes Antiochiam convenerunt.

C

278 CAPUT XXVIII.

De episcopis qui tunc præ cæteris insignes fuerunt.

Inter quos maxime eminebant Firmilianus Cæsareæ Cappadociæ episcopus, Gregorius et Athenodorus fratres, Ecclesiarum apud Pontum episcopi; Helenus quoque Tarsi et Nicomas Iconii antistites; sed et Hymenæus qui Ecclesiam Hierosolymitanam

coss. sed in sequenti mense martyrium passus est. At Eusebius nihil de Xysti martyrio nec in *Chronico*, nec in *Historia ecclesiastica* dicit, quod valde miror: et multo magis mirarer, nisi scirem Eusebium in rebus per Occidentem gestis negligentiorum fuisse. Porro in *Chronico* quidem scribit Xystum sedisse annos viii, cum hic undecim annos ei tribuat. Et Xysto quidem Dionysium papam successisse tradit anno Gallieni xii, in locum vero Dionysii Alexandrini Maximum successisse dicit anno xi ejusdem Gallieni. Quod est absurdissimum, cum constet Dionysium Alexandrinum quatuor adversus Sabellium libros Dionysio Romanæ urbis episcopo nuncupasse, ut scribit Eusebius supra, capite 24. Cæterum in vetustissimo codice Mazarino et in Mediceo verba transposita sunt hoc modo: Ἔστων τῆς Ῥωμαίων Ἐκκλησίας, etc. Sic etiam scribitur in Saviliano.

(15) *Νικόμας.* Hoc nomen breviatum videtur pro Νικομαχίδης aut Νικόμαχος, eadem forma qua Lucas, Menas, Demas et similia. Apud Syncellum ultima syllaba circumflectitur Νικόμαξ. In vetustissimo codice Corbeiensis monasterii, qui collectionem canonum continet, inter episcopos qui concilio Nicæno subscripserunt, provinciæ Arabiæ primus nominatur Nicomas Bostritanus. Sic enim disertè

regebat, et Theotecnus qui Cæsariensem illi finitimam administrabat: Maximus præterea, qui Bostrensem Ecclesiam summa cum laude gubernavit. Sexcentos quoque alios qui una cum presbyteris et diaconis eo confluerunt, nequaquam difficile fuerit recensere. Verum hi quos dixi, illustres præ cæteris habebantur. Omnibus igitur vario tempore diversimode ac sæpenumero in unum cœuntibus, multæ disputationes et quæstiones in uno quoque consessu agitatæ sunt, cum hinc Samosatensis Paulus dogmatis sui novitatem occultare adhuc niteretur, illic sacerdotes hæresim illius et adversus Christum blasphemiam denudare atque in medium producere laborarent. Dum hæc aguntur, Dionysius extremum diem obiit, anno principatus Gallieni duodecimo, cum Alexandria episcopatum septemdecim annis obtinisset. In ejus locum subrogatus est Maximus. At Gallienus imperio per quindecim continuos annos administrato, Claudium successorem reliquit. Qui cum biennium imperavisset, Aureliano deinceps tradidit principatum.

CAPUT XXIX.

Qualiter Paulus convictus a Malchione presbytero qui prius sophista fuerat, abdicatus est.

Hujus temporibus postrema synodus innumerabilium fere episcoporum congregata est, in qua auctor ille nefariæ apud Antiochiam hæreseos Paulus, convictus et ab omnibus manifestissime deprehensus falsi dogmatis reus, ab universa quæ sub cælo est Ecclesia catholica eliminatus est. Præcipue vero illum coarguit, et latere cupientem confutavit Malchion quidam, vir disertissimus, quippe qui sophisticæ apud Antiochiam scholæ præfuerat, et qui ob

scribitur in eo codice, cum vulgati codices Nicomachum præferant. Ita etiam scriptum inveni in altero non minoris antiquitatis codice C. Justelli.

(16) Κατὰ καιροὺς διαφόρους. Omnes nostri codices uno consensu habent κατὰ καιροὺς (vulgati, καιρόν). Itaque libenter scriberem κατὰ καιροὺς διαφόρους, cujusmodi errorem supra notavimus. Plures certe synodi adversus Paulum Samosatenum diversis temporibus congregatæ sunt, ut Eusebius Rufinusque testantur. Quod autem sequitur καὶ πολλάκις, id minime otiosum est ac superfluum. Nam et plures diversis temporibus synodos coactas fuisse ait Eusebius, et in unaquaque synodo plures fuisse sessiones sive actiones. Prima quidem synodus Antiochiæ contra Paulum congregata est anno Gallieni xii, cui præsedit Firmilianus: de qua vide Baronium ad annum Christi 265 et 266.

(17) Καθ' ἑν. Subaudiri potest καιρόν, quomodo loqui solet Eusebius. Quod si quis Ἀρρηλιανόν malit intelligere, equidem non magnopere repugnabo. Sed ex his verbis id tantum confici potest, synodum Antiochenam exordio principatus Aureliani contigisse. Proinde non assentior Baronio, qui hanc synodum refert anno ii Aureliani. Sed Baronii sententiam prorsus evertit concilium Ephesinum, pag. 228, ubi Paulus Samosatenus damnatus dicitur ante annos centum et sexaginta. Sic enim habet libellus contestationis cleri Constantinopolitani publice in Ecclesia propositus, quod Nestorius ejusdem sententiæ sit cum Paulo Samosateno, ante an-

οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ τῆς ἐν Ἱεροσολύμοις Ἐκκλησίας Ὑμέναιος, τῆς τε ὁμοῦρου ταύτης Καισαρείας Θεότιχος, Μάξιμος ἐτι πρὸς τοῦτοις, τῶν κατὰ Βόστραν δὲ καὶ οὗτος ἀδελφῶν διαπρεπῶς ἠγεῖτο· μυρίου τε ἄλλους οὐκ ἂν ἀπορῆσαι τις ἅμα πρεσβυτέρους καὶ διακόνους, τῆς αὐτῆς ἔνεκεν αἰτίας ἐν τῇ προειρημένῃ πόλει τηλικάδε συγκροτηθέντας ἀπαριθμούμενος. Ἀλλὰ τούτων γε οἱ μάλιστα ἐπιφανεῖς οἶδε ἦσαν. Πάντων οὖν κατὰ καιροὺς διαφόρους (16) καὶ πολλάκις ἐπὶ ταῦτο συνιόντων, λόγοι καὶ ζητήσεις καθ' ἑκάστην ἀνεκινούντο σύνδοον, τῶν μὲν ἀμφὶ τὸν Σαμοσατέα τὰ τῆς ἑτεροδοξίας ἐπικρύπτειν ἐτι καὶ παρακαλύπτεσθαι πειρωμένων, τῶν δὲ ἀπογομνοῦν καὶ εἰς φανερόν ἄγειν τὴν αἴρεσιν καὶ τὴν εἰς Χριστὸν βλασφημίαν αὐτοῦ, διὰ σπουδῆς ποιουμένων. Ἐν τούτῳ δὲ Διονύσιος τελευτᾷ, κατὰ τὸ δωδέκατον ἔτος τῆς Γαλλιανοῦ βασιλείας, προστάς τῆς κατ' Ἀλεξάνδρειαν ἐπισκοπῆς ἔτεσιν ἑπτακαίδεκα· διαδέχεται δὲ αὐτὸν Μάξιμος. Γαλλιανοῦ δὲ ἐφ' ὅλοις ἑνιαυτοῖς πεντεκαίδεκα τὴν ἀρχὴν κερκατηκῆτος, Κλαύδιος κατέστη διάδοχος. Δεύτερον δὲ οὗτος διελοῦν ἔτος. Ἀρρηλιανῷ μεταδίδωσι τὴν ἡγεμονίαν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΘ'.

Ὅπως ὁ Παῦλος ἐλεγχθεὶς ὑπὸ Μαλχιῶνός τινος ἀπὸ σοφιστῶν πρεσβυτέρου, ἐξελεγχθῆναι (Nic. II. E. vi, 28).

Καθ' ὃν (17) τελευταίας συγκροτηθείσης πλείστον ὄσων ἐπισκόπων συνόδου, φωραθείς καὶ πρὸς πάντων ἦδη σαφῶς καταγνωθείς ἑτεροδοξίαν ὃ τῆς κατ' Ἀντιόχειαν αἰρέσεως ἀρχηγός, τῆς ὑπὸ τὸν οὐρανὸν καθολικῆς Ἐκκλησίας ἀποκηρύττεται. Μάλιστα δ' αὐτὸν εὐθύνας ἐπικρυπτόμενον διήλεγξε Μαλχιῶν (18), ἀνὴρ τὰ τε ἄλλα λόγιος, καὶ σοφιστοῦ τῶν ἐπ' Ἀντιοχείας Ἑλληνικῶν παιδευτηρίων διατριβῆς προεστώς, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ δι' ὑπερβάλλουσαν τῆς

nos 160, ab orthodoxis episcopis anathemate condemnato. Scriptus est hic libellus consulatu Theodosii Augusti xiii et Valentiniani iii, anno antequam synodus in urbe Epheso congregaretur. Ab eo igitur consulatu si retro numeraveris annos centum et sexaginta solidos, incidet in consulatum Claudii et Paterni, qui est annus Christi 270. Proinde synodus Antiochena in qua damnatus est Paulus, convenit Claudio et Paterno coss., anno Christi 270. Atque ita ponit Mariæus Scotus et Hermanus Contractus in *Chronico*. Sed omnem dubitationem adimit epistola synodica Patrum Antiocheni concilii, quæ missa esse dicitur ad Dionysium Romanum episcopum. Cum enim constet Dionysium papam mortuum esse consulatu Claudii et Paterni vii Cal. Januariæ, concilium Antiochenum serius omnino congregari non potuit. At Baronius qui concilium Antiochenum confert in annum ii Aureliani, necesse habuit pontificatum Dionysii in eum usque annum producere, contra fidem librorum pontificalium Damasi et Anastasii. Quid quod anno ii Aureliani bellum in Oriente gestum est adversus Zenobiani, capta cum aliis urbibus Antiochia, adeo ut synodus episcoporum eo anno congregari non potuerit.

(18) Μαλχιῶν. Leontius in libro i *Contra Nestorium*, affert fragmenta quedam ex disputatione Malchionis adversus Paulum Samosatensem. Apud Theodoritum in lib. ii *Hæreticarum Fabularum*, Μαλχιῶν scribitur mendose. Hic ex confutatione

εις Χριστὸν πίστῳς γνησιότητά, πρεσβυτερίου τῆς Α ἰδεῖ 279 Christianæ sinceritatem, in ejus loci Ecclesia presbyterii honorem erat consecutus. Hic igitur adversus Paulum suscepta disputatione, excipientibus cuncta notariis (quæ quidem disputatio etiamnum exstat), occultis hominis sensus fraudesque detegere solus omnium valuit.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'.

Περὶ τῆς κατὰ Παύλου ἐπιστολῆς τῶν ἐπισκόπων
(Nic. H. E. vi, 29, 30).

Μίαν δὴ οὖν ἐκ κοινῆς γνώμης οἱ ἐπὶ ταῦτὸ συγκεκρητημένοι ποιμένες διαχαράξαντες ἐπιστολὴν εἰς πρόσωπον τοῦ τε Ῥωμαίου ἐπισκόπου Διονυσίου, καὶ Μαξίμου τοῦ κατ' Ἀλεξάνδρειαν, ἐπὶ πάσας διαπέμπονται τὰς ἐπαρχίας, τὴν αὐτῶν σπουδὴν τοῖς πᾶσι φανερὰν καθιστάντες, καὶ τοῦ Παύλου τὴν διὰστροφὴν ἑτεροδοξίαν, ἐλέγχουσ τε καὶ ἐρωτήσεις ἅς πρὸς αὐτὸν ἀνακεκινήκασι, καὶ ἔτι τὸν πάντα βίον τε καὶ τρόπον τοῦ ἀνδρὸς διηγούμενοι· ἐξ ὧν μνημῆς ἐνεκεν καλῶς ἀνέχοι ταύτας αὐτῶν ἐπὶ τοῦ παρόντος διελθεῖν τὰς φωνάς·

« Διονυσίῳ καὶ Μαξίμῳ καὶ τοῖς κατὰ τὴν οἰκουμένην πᾶσι συλλειτουργοῖς ἡμῶν ἐπισκόποις καὶ πρεσβυτέροις καὶ διακόνους, καὶ πάσῃ τῇ ὑπὸ τὸν οὐρανὸν καθολικῇ Ἐκκλησίᾳ, Ἑλένης καὶ Ὑμέναιος, καὶ Θεόφιλος, καὶ Θεότεκνος, καὶ Μάξιμος, Πρόκλος, Νικόμας καὶ Αἰλιανὸς (19), καὶ Παῦλος, καὶ Βόλανος, καὶ Πρωτογένης καὶ Ἰέραξ, καὶ Εὐτύχιος, καὶ Θεόδωρος, καὶ Μαλχιῶν, καὶ Λούκιος, καὶ οἱ λοιποὶ πάντες οἱ σὺν ἡμῖν παροικοῦντες τὰς ἐγγύς πόλεις καὶ ἔθνη ἐπίσκοποι καὶ πρεσβύτεροι, καὶ διάκονοι, καὶ αἱ Ἐκκλησίαι (20) τοῦ Θεοῦ ἀγαπητοῖς ἀδελφοῖς ἐν Κυρίῳ χαίρειν. » Τούτους μετὰ βραχέα ἐπιλέγουσι ταῦτα· « Ἐπεστέλλομεν δὲ ἅμα καὶ παρεκαλοῦμεν πολλοὺς καὶ τῶν μακρὰν ἐπισκόπων, ἐπὶ τὴν θεραπείαν τῆς θανατηφόρου διδασκαλίας, ὡσπερ καὶ Διονύσιον τὸν ἐπὶ τῆς Ἀλεξανδρείας, καὶ Φιρμιλιανὸν τὸν ἀπὸ τῆς Καππαδοκίας, τοὺς μακαρίτας· ὧν ὁ μὲν ἐπέστειλεν εἰς τὴν Ἀντιόχειαν, τὸν ἡγεμόνα τῆς πλάνης οὐδὲ προσρήτους ἀξιώσας, οὐδὲ πρὸς πρόσωπον γράψας αὐτῷ (21), ἀλλὰ τῇ παροικίᾳ πάσῃ τῆς καὶ τὸ ἀντίγραφον ὑπετάξαμεν· ὁ δὲ Φιρμιλιανὸς καὶ δις ἀφικόμενος, κατέγνω μὲν τῶν ὑπ' ἐκείνου καινοτομουμένων, ὡς ἴσμεν καὶ μαρτυροῦμεν οἱ παραγενόμενοι, καὶ ἄλλοι πολλοὶ συναίσιον, ἐπαγγελαμένου δὲ μεταθῆσθαι, πιστεύσας καὶ ἐλπίσας ἄνευ τινὸς περὶ τὸν λόγον λοιδορίας (22)

Pauli Samosatēni tantam gloriam retulit, ut ea de causa in menologiis Græcorum meruerit consecrari, die xxviii Octobris.

(19) Αἰλιανός. Vulg., Αἰμιλιανός. In codd. Maz., Fuk., Savil. et Med. Αἰλιανός legitur. Rufinus quoque *Ælianus* vocat, atque ita fere Nicephorus et Syncellus. Cæterum Athanasius in libro *De synodis Firmiani et Seleucis*, testatur in hac Synodo lxx frmissæ Patres qui Paulum Samosatensem deposuerunt.

(20) Ἐπίσκοποι καὶ πρεσβύτεροι καὶ διάκονοι, καὶ αἱ Ἐκκλησίαι. Notanda est imprimis hujus epistolæ inscriptio, quæ non solum episcoporum, sed presbyterorum et diaconorum, atque adeo plebis ipsius nomen præfixum continet. Eodem plane modo in *Actis Carthagenensis synodi*, cui præfuit Cyprianus: *Cum in unum Carthagine convenissent episcopi plurimi, cum presbyteris et diaconis, pr-*

sentē etiam plebis maxima parte, etc. Idem legitur in concilio Eliberitano.

(21) Οὐδὲ πρὸς πρόσωπον γράψας αὐτῷ. Falsa est igitur ac supposititia epistola Dionysii Alexandrini ad Paulum Samosatensem, quæ edita est in tomo XI *Bibliothecæ sanctorum Patrum* una cum x propositionibus Pauli Samosatensis, et Dionysii ad eas responsionibus. Nam Patres quidem Antiocheni concilii, affirmant Dionysium non dedisse litteras ad Paulum, sed tantum ad Ecclesiam Antiochensem. In illa autem epistola quæ Dionysii nomine publicata est, Dionysius bis Paulo scripsisse dicitur. Sed nec stylus epistolæ ac responsionis, reliquis Dionysii scriptis respondet. Itaque opus illud adulterinum esse, ob eas quas dixi rationes mihi persuadeo, licet Baronius eam epistolam pro vera ac germana habuerit.

(22) Ἄνευ τινὸς περὶ τὸν λόγον λοιδορίας. Omnes itaque in unum congregati antistites, unam ex communi sententia ad Dionysium Romanæ urbis episcopum, et ad Maximum Alexandrinum scripserunt epistolam, eamque ad omnes deinceps provincias transmiserunt, tum ut studium suum ac diligentiam omnibus declararent, tum ut perversæ Pauli dogmata, confutationes quoque et disputationes adversus illum habitas, cunctamque hominis vitam ac mores exponerent. Porro ipsamet illorum verba, ad perpetuam posterorum memoriam non incommodum fuerit hic referre.

« Dionysio et Maximo, et omnibus per universum orbem comministris nostris, episcopis, presbyteris et diaconis; et universæ Ecclesiæ catholicæ quæ sub cælo est, Helenus et Hymenæus, Theophilus, Theotecnus, Maximus, Proculus, Nicomas, Ælianus, Paulus, Bolanus, Protogenes, Hierax, Entychius, Theodorus et Malchion, et Lucius, et reliqui omnes qui nobiscum sunt vicinarum urbium et provinciarum episcopi, presbyteri ac diaconi; et Ecclesiæ Dei, charissimis fratribus in Domino salutem. » Paucis deinde interjectis, hæc subjungunt: « Scripsimus etiam ad complures episcopos longius distitos, eosque hortati sumus ut ad exitialis doctrinæ morbum curandum accederent. Nam et ad Dionysium Alexandrinum, et ad Firmilianum Cappadociæ antistitem, beatæ recordationis viros, litteras dedimus. Quorum ille scripsit quidem Antiochiam; sed erroris duce ne salutatione quidem dignatus est; neque ad eum nominatim, verum ad universam Antiochensium Ecclesiam litteras suas direxit, quarum etiam exemplum hic subjecimus. Firmilianus vero cum bis Antiochiam venisset, damnavit quidem dogmatis ab illo inventi novitatem, ut testamur 280 nos qui adfuius, et alii plures perinde ac nos optime norunt. Sed cum ille mutatu-

Idem legitur in concilio Eliberitano.

(21) Οὐδὲ πρὸς πρόσωπον γράψας αὐτῷ. Falsa est igitur ac supposititia epistola Dionysii Alexandrini ad Paulum Samosatensem, quæ edita est in tomo XI *Bibliothecæ sanctorum Patrum* una cum x propositionibus Pauli Samosatensis, et Dionysii ad eas responsionibus. Nam Patres quidem Antiocheni concilii, affirmant Dionysium non dedisse litteras ad Paulum, sed tantum ad Ecclesiam Antiochensem. In illa autem epistola quæ Dionysii nomine publicata est, Dionysius bis Paulo scripsisse dicitur. Sed nec stylus epistolæ ac responsionis, reliquis Dionysii scriptis respondet. Itaque opus illud adulterinum esse, ob eas quas dixi rationes mihi persuadeo, licet Baronius eam epistolam pro vera ac germana habuerit.

(22) Ἄνευ τινὸς περὶ τὸν λόγον λοιδορίας.

rum se sententiam promississet, credens ei Firmilianus, speransque sine ullo religionis nostræ probro atque dispendio rem optime posse constitui, distulit sententiam suam, deceptus scilicet ab homine qui Deum ac Dominum suum negabat, et qui fidem quam antea profitebatur, violaverat. Nunc quoque Antiochiam venturus erat Firmilianus, et jam Tarsum usque pervenerat. Quippe improbitatem hominis Deum negantis antea fuerat expertus. Sed cum nos jam convenissemus, interea loci dum illum accersimus; dum ejus adventum exspectamus, abiit e vita. » Deinde paulo post, cujusmodi fuerit hominis vita, exponunt his verbis: « Sed quoniam a fidei regula recedens, ad spuriam et adulterinam doctrinam se transtulit, hominis ab Ecclesia alieni actus examinare nihil attinet: neque quod cum antea pauper ac mendicus esset, nec ullas omnino facultates aut a parentibus relictas accepisset, aut artis illius exercitio sibi comparasset, nunc ad incredibilem opulentiam pervenit, per scelera ac sacrilegia, fratrumque concussionem: dum injuria affectos decepit, promittens quidem sese illis accepta mercede opem laturum: fallens autem ipsos, et ex facilitate litigantium, qui ut negotio liberentur quidvis dare parati sunt, lucrum inaniter captans, et pietatem quæstum esse existimans. Neque quod fastu et arrogantia supra modum elatus sæculares gerit dignitates, et ducenarius vocari quam episcopus mavult: per forum magnifice incedens, epistolas legens ac dictans inter ambulandum palam ac publice; stipatusque maxima hominum multitudine, partim præeuntium, partim subsequentium, adeo ut ex illius fastu et arrogantia incredibilis invidia odiumque multorum adversus fidem nostram conflatum sit. Neque item attinet examinare ambitiosam hominis vanitatem in ecclesiasticis conventibus, quam omni

Male hunc locum vertit Christophorus, qui Rufinum recte præeuntem sequi noluit. Vertit enim sine ulla verborum contumelia, cum vertendum esset sine ulla religionis nostræ contumelia.

(23) Ἀποστὰς τοῦ κανόνος. Sic vocant Patres regulam fidei. Ita Eusebius in libro IV, cap. 23, de Dionysio Corinthiorum episcopo loquens: Τῷ τῆς ἀληθείας παρίσταται κανόνι.

(24) Σείει τοὺς ἀδελφούς. Duplici ratione concussionis crimen admittitur; aut cum terrore potestatis, magistratus vel miles aliquid exigit; aut cum per fraudem et calumniam, suffragii prætextu aliquid a quopiam elicitur, ut in lege I, D. De calumniatoribus. Hoc secundum genus concussionis intelligunt Patres concilii Antiocheni. De primo genere concussionis loquitur Maximinus in epistola ad Sabinum, quam refert Eusebius in lib. IX, c. 9. Nescio autem cur tantopere refugit Christophorus vocem *concutere* et *conclusionis*, cum tantum sint Latine, et a veteribus jurisconsultis crebro usurpata. Sed et in Evangelio ea vox habetur, ubi Joannes militibus ita præcipit: *Neminem concutatis: contenti estote stipendiis vestris*. Apud Græcos antiquissimus est usus vocis *σειεῖν* eo sensu pro calumniari. Sic enim Aristophanes et Teleclides loquuntur, teste Suida in voce *σεισας*.

(25) Καταβραβεύων τοὺς ἀδικουμένους. Langus vertit *præmia accipiens*, non male. Utitur hac voce Paulus in Epist. II ad Colossenses, cap. III.

Α τὸ πρᾶγμα εἰς δέον καταστήσασθαι, ἀνεβάλετο παρακρουσθεὶς ὑπ' αὐτοῦ τοῦ καὶ τὸν θεὸν τὸν ἑαυτοῦ καὶ Κύριον ἀρνούμενου, καὶ τὴν πίστιν ἣν καὶ αὐτὸς πρότερον εἶχε, μὴ φυλάξαντος. Ἐμελλε δὲ καὶ νῦν ὁ Φιρμιλιανὸς εἰς τὴν Ἀντιόχειαν διαβήσασθαι, καὶ μέχρι γὰρ Ταρσῶν ἦκεν, ἅτε τῆς ἀρνησιθεοῦ αὐτοῦ κακίας πείραν εἰληφώς· ἀλλὰ γὰρ μεταξὺ συνελθόντων ἡμῶν καὶ καλούντων, καὶ ἀναμενόντων ἄχρις ἂν ἔλθῃ, τέλος ἔσχε τοῦ βίου. » Μεθ' ἕτερα δ' αὐθις τὸν βίον τοῦ αὐτοῦ οὐκ ἐτύχχανεν ἀγωγῆς, διαγράφουσιν ἐν τούτοις· « Ὅπου δὲ ἀποστὰς τοῦ κανόνος (23) ἐπὶ κίβδηλα καὶ νόθα διδάγματα μετελήλυθεν, οὐδὲν δεῖ τοῦ ἔξω ὄντος τὰς πράξεις κρίνειν· οὐδὲ ὅτι πρότερον πένης ὢν καὶ πτωχός, καὶ μήτε παρὰ πατέρων παραλαβὼν μηδεμίαν εὐπορίαν, μήτε ἐκ τέχνης ἢ τινος ἐπιτηδεύματος κτησάμενος, νῦν εἰς ὑπερβάλλοντα πλοῦτον ἐλήλακεν, ἐξ ἀνομιῶν καὶ ἱεροσυλιῶν, καὶ ὧν αἰτεῖ καὶ σείει τοὺς ἀδελφούς (24), καταβραβεύων τοὺς ἀδικουμένους (25), καὶ ὑπισχνούμενος βοήθειαν μισθοῦ, ψευδόμενος δὲ καὶ τούτους, καὶ μάτην καρπούμενος (26) τὴν τῶν ἐν πράγμασιν ὄντων ἐτοιμότητα πρὸς τὸ δίδοναι ὑπὲρ ἀπαλλαγῆς τῶν ἐνοχλούντων, πορισμὸν ἠγούμενος τὴν θεοσέβειαν (27)· καὶ οὕτε ὡς ὑψηλὰ φρονεῖ (28) καὶ ὑπερήρται κοσμικὰ ἀξιώματα ὑποδύμενος, καὶ δουκηνάριος (29) μᾶλλον ἢ ἐπίσκοπος θέλων καλεῖσθαι, καὶ σοδῶν κατὰ τὰς ἀγοράς, καὶ ἐπιστολάς ἀναγινώσκων καὶ ὑπαγορεύων ἅμα (30) βαδίζων δημοσίᾳ, καὶ δορυφορούμενος, τῶν μὲν προπορευομένων, τῶν δὲ ἐφεπομένων πολλῶν τὸν ἀριόμεν, ὡς καὶ τὴν πίστιν φθονεῖσθαι καὶ μισεῖσθαι διὰ τὸν ἔγκλον αὐτοῦ καὶ τὴν ὑπερηφανίαν τῆς καρδίας· οὕτε τὴν ἐν ταῖς ἐκκλησιαστικαῖς συνόδοις τερατεῖαν ἦν μηχανᾶσθαι δοξοκοπῶν καὶ φαντασιοκοπῶν, καὶ τὰς τῶν ἀκεραιτέρων ψυχὰς τοῖς τοιούτοις ἐκπλήττων, βῆμα μὲν καὶ θρόνον ὑψηλόν (31) ἑαυτῷ κατασκευασάμενος,

(26) Μάτην καρπούμενος. Vox μάτην referenda est non ad Paulum ipsum qui hæc arde pecuniam corradebat, sed ad litigantes qui pecuniam suam quam Paulo dederant, ut suffragium suum ipsis commodaret, perdebant absque ullo fructu.

(27) Πορισμὸν ἠγούμενος τὴν θεοσέβειαν. Hæc verba desumpta sunt ex Epistola I ad Timotheum, cap. 6.

(28) Οὕτε ὡς ὑψηλὰ φρονεῖ. In vetustissim. codd. Mazarino, Fuk. et Medicæo legitur καὶ οὕτως ὑψηλοφρονεῖ. Sed rectior est vulgata scriptura, quam Regius codex et Syncellus, et Nicephorus confirmant. Hæc enim verba pendent ex superioribus.

(29) Δουκηνάριος. De procuratoribus ducenariis vide quæ scripsit Salmasius in notis ad *Historiam Augustam*. Sic dicebantur procuratores, qui duceniam sestertia annui salarii nomine accipiebant a principe, ut clare docet Dio in lib. LIII, pag. 506.

(30) Ὑπαγορεύων ἅμα. Post hæc vocem punctum in summo notatur, tum in codice Regio, tum apud Nicephorum et Syncellum. Sed cum in codice Medicæo et Mazarino nulla hic notetur distinctio, malim legere uno ductu ὑπαγορεύων ἅμα βαδίζων δημοσίᾳ, etc. Certe Rufinus hunc locum ita legit atque intellexit, ut ex ejus versione apparet. *Nam et incedens per plateas, tali quadam ambitione utebatur, publice epistolas relegens, atque in auditu omnium et oculis dictans.*

(31) Βῆμα μὲν καὶ θρόνον ὑψηλόν. Reprehen-

οὐχ ὡς Χριστοῦ μαθητῆς, σήμερον τε (32), ὡς περ
 αἱ τοῦ κόσμου ἄρχοντες, ἔχων τε καὶ ὀνομαζών,
 παῖων δὲ τῇ χειρὶ τὸν μηρόν, καὶ τὸ βῆμα ἀράτ-
 των τοῖς ποσὶ, καὶ τοῖς μὴ ἐπαινοῦσι, μηδὲ
 ὄσπερ ἐν τοῖς θεάτροις κατασειοῦσι ταῖς ὀθόνας (33),
 μηδ' ἐκδοῦσι τε καὶ ἀναπῆδῶσι κατὰ τὰ αὐτὰ τοῖς
 ἀμφ' αὐτὸν στασιώταις ἀνδράσι τε καὶ γυναίκοις,
 ἀκόσμως οὕτως ἀκροαμένοις, τοῖς δ' οὖν ὡς ἐν οἴκῳ
 θεοῦ σεμνοπρεπῶς καὶ εὐτάκτως ἀκούουσιν, ἐπιτι-
 μῶν καὶ ἐνυθρίζων, καὶ εἰς τοὺς ἀπελθόντας ἐκ τοῦ
 βίου τοῦτου παροινῶν ἐξηγητὰς τοῦ λόγου φορτικῶς
 ἐν τῷ κοινῷ, καὶ μεγαλοβήμονων περὶ ἑαυτοῦ, κα-
 θάπερ οὐκ ἐπίσκοπος, ἀλλὰ σοφιστῆς καὶ γόση-
 ψαλμοῦς δὲ τοὺς μὲν εἰς τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν
 Χριστὸν παύσας, ὡς δὴ νεωτέρους καὶ νεωτέρων
 ἀνδρῶν συγγράμματα, εἰς ἑαυτὸν δὲ ἐν μέσῃ τῇ
 Ἐκκλησίᾳ, τῇ μεγάλῃ τοῦ Πάσχα ἡμέρᾳ ψαλμῶδειν
 γυναικᾶς παρασκευάζων, ὣν καὶ ἀκούσας ἂν τις φρι-
 ξεν· οἷα καὶ τοὺς θωπεύοντας αὐτὸν ἐπισκόπους
 τῶν ὁμόρων ἀγρῶν (34) τε καὶ πῆλων, καὶ πρεσβυ-
 τέρους ἐν ταῖς πρὸς τὸν λαὸν ὁμιλίαις καθίησι διαλέ-
 γεσθαι. Τὸν μὲν γὰρ Υἱὸν τοῦ Θεοῦ οὐ βούλεται συν-
 ομολογεῖν ἐξ οὐρανοῦ κατεληλυθέναι, ἵνα τι προλα-
 βόντες τῶν μελλόντων γραφῆσεσθαι θώμεν καὶ τοῦτο
 οὐ λόγῳ ψιλῷ βηθήσεται, ἀλλ' ἐξ ὧν ἐπέμψαμεν
 ὑπομνημάτων (35) δεικνυταὶ πολλαχῆθεν, οὐχ ἤκιστα
 ἐξ ὅπου λέγει Ἰησοῦν Χριστὸν κάτωθεν. Οἱ δὲ εἰς
 αὐτὸν ψάλλοντες καὶ ἐγκωμιάζοντες ἐν τῷ λαῷ, ἄγ-
 γελον τὸν ἀσεβῆ διδάσκαλον ἑαυτῶν ἐξ οὐρανοῦ κατε-
 ληλυθέναι λέγουσι. Καὶ ταῦτα οὐ κωλύει, ἀλλὰ καὶ
 λεγόμενοι πάρεσθιν ὁ ὑπερήφανος. Τὰς δὲ συνειτά-
 κτους (36) αὐτοῦ γυναῖκας, ὡς Ἀντιοχεῖς ὀνομα-

A studio consecatur, nihil aliud quam inanem glo-
 riam captans, et pompam affectans, atque hujusmodi
 artibus animos imperitorum perterrefaciens. Nam
 et tribunal et sublimem thronum, non ut Christi disci-
 scipulus sibi ipse construxit, et secretum, perinde ac
 sæculares magistratus, ita appellatum habuit. Ad hæc
 femur manu percutere et tribunal pedibus pulsare
 281 solitus. Eos vero qui non laudarent, nec ut in
 theatris fieri solet oraria concuterent, neque una
 cum fautoribus ipsius, viris ac mulierculis indecore
 auscultantibus exclamarent atque exsilerent, sed
 cum gravitate ac modestia sicut in domo Dei decet
 audirent, increpabat et contumeliis afficiebat. Et
 alios quidem legis nostræ doctores jam vita functos
 petulanter in concione lacerabat: de se autem ipse
 B magnifice loquebatur, non ut episcopus, sed ut so-
 phista quidam et impostor. Quin etiam psalmos in
 honorem Domini Jesu Christi cani solitos, quasi
 novellos et a recentioribus hominibus compositos
 abolevit. Mulieres autem magno Paschæ die in me-
 dia ecclesia psalmos quosdam canere ad sui ipsius
 laudem instituit; quod quidem audientibus horro-
 rem merito incusserit. Episcopus quoque vicinorum
 pagorum et civitatum, nec non et presbyteros as-
 sentatores suos submisit, qui in suis ad populum
 concionibus eadem de ipso prædicarent. Etenim Fi-
 lium Dei e cælo descendisse nobiscum confiteri re-
 nuit, ut aliquid obiter præmittamus ex iis quæ infra
 uberius exponuntur. Neque id simplici assertionè
 nostra, sed ex ipsis quæ ad vos misimus gestis non
 semel declaratur, maxime vero ubi dicit Jesum
 Christum e terra ortum fuisse. At vero illi qui in

dunt Patres Antiocheni concilii in Paulo episcopo
 Antiochiæ, non quod thronum habuerit. Hoc enim
 insigne erat episcoporum, ut in throno seu cathedra
 sederent. Qui mos jam inde ab apostolicis tem-
 poribus invaluerat in Ecclesia. Certè Jacobi fratris
 Demetrii thronum, Hierosolymis adhuc sua ætate
 servatum fuisse testatur Eusebius in capite 18, su-
 pra. Id igitur in Paulo damnant memorati Patres,
 quod tribunal sibi extruere curasset in ecclesia, et
 in eo thronum sublimem sibi statuisset. Recte itaque
 Rufinus hunc locum ita vertit: *In ecclesia vero tri-
 bunal sibi multo altius quam fuerat extruere, et thro-
 num in excelsioribus collocari jubet.* Episcopi qui-
 dem sedebant in cathedra paulo altiore quam reli-
 qui presbyteri, ut dicemus ad lib. x, sed tribunal
 D non habebant. Postea vero invaluerunt absidæ gra-
 datæ et exhedræ, de quibus Ambrosius loquitur
 et Augustinus: quæ quidem a tribunali parum
 differabant.

(32) Vulg. *σήμερον δὲ* et *μοx παύω τε*. In co-
 dice Maz., Med. et Fuk. legitur *σήμερον τε*, re-
 ctius ut opinor. Sed mox legendum est *παύω δὲ*, non,
 ut vulgo editum est, *τε*. Hunc locum non intellexerunt
 interpretes Musculus et Christophorsonus. Secre-
 tum proprium erat magistratum et majorum ju-
 dicum; locus scilicet interior prætorii, cancellis
 munitus, ac velis obpansis inclusus, in quo magi-
 stratus sedebant, dum reorum causas cognosce-
 rent. Vide quæ notavi ad Amm. Marcellini lib. xv,
 pag. 87.

(33) *Κατασειοῦσι ταῖς ὀθόνας*. Solebant olim in
 theatris spectatores in signum favoris oraria concu-
 tere. Vide quæ notavit Casaubonus ad Vopiscum
 in Aureliano. Ubi Vopiscus dicit Aurelianium pri-

num omnium oraria dedisse populo Romano ad
 favorem. Aurelianus igitur id acceperat ab Orienta-
 libus, qui longe ante ipsum orariis ad eam rem
 utebantur, ut docet hic locus, et Philostratus in
 cap. 5, lib. 1 *De vita Apollonii*, loquens de Tarsen-
 sibus, et Dio lib. lxi in fine.

(34) *Ἐπισκόπους τῶν ὁμόρων ἀγρῶν*. Chore-
 piscopos intelligere videtur. Eos enim distinguit
 epistola ab episcopis urbium. Hos igitur in concio-
 nibus ad populum, similia ac mulieres illas psal-
 trias de Paulo dixisse asserunt Patres, quod Chri-
 stophorsonus non intellexit.

(35) *ὑπομνημάτων*. Quod supra observavimus,
 errare vulgo interpretes in hujus vocis explicatio-
 ne, id perspicuum sit hoc loco. Nam et Langus et
 Musculus et Christophorsonus *commentarios* inter-
 pretati sunt, cum *acta* seu *gesta* vertere debuissent.
 Acta autem illa synodi Antiochenæ nihil
 aliud erant quam disputatio Malchionis adversus
 Paulum Samosatenum, quæ a notariis excepta fue-
 rat, ut supra dixit Eusebius. Ex iis Actis testimonia
 quædam profert Leontius Byzantius in lib. iii *Contra Nestorium*, eaque distinguere videtur a dispu-
 tatione Malchionis contra Paulum, ubi etiam do-
 ctus interpres *commentarios* vertit.

(36) *συνειτάκτους*. Quid essent *συνειτάκτοι* mu-
 lieres, jam pridem notavit Joannes Langus vir do-
 ctissimus ad librum vi Nicephori cap. 50, et post
 illum Beatus Rhenanus ad librum vii Rufini. Quo-
 rum doctis observationibus nihil est quod addamus.
 Hujusmodi mulieres a clericis vulgo sorores voca-
 bantur. Id me docuit canon 3 concilii Nicæni, qui
 in vetustissimo codice Corbeiensi hanc habet in-
 scriptionem: *De subintroductis, id est, adoptivis*

ejus honorem psalmos canunt, et coram populo eum deprædicant, ipsum quem impietatis doctorem habuerunt, angelum esse dicunt e caelo delapsum. Atque hæc ille omnium hominum superbissimus non prohibet, sed interest ipse cum dicuntur. Quid hic referre attinet subintroductas, ut Antiocheni vocant, mulieres, tam ipsius quam presbyterorum ejus ac diaconorum? In quibus non hoc solum, sed etiam alia insanabilia crimina, quorum conscius est et quorum ipsos reos esse convicit, nihilominus tegit ac dissimulat, ut illos sibi obnoxios habeat: utque dum sibi ipsis metuunt, ipsum ob ea quæ impie agit ac loquitur accusare non audeant. Ad hæc divitias eos locupletavit. Cujus rei causa ab iis qui talia concupiscunt amatur atque suspicitur. Quid, inquam, attinet hæc scribere? Scimus utique, fratres dilectissimi, episcopum et universum clerum, honorum operum exemplum multitudini præbere debere. Neque illud ignoramus, quot ex ejusmodi mulierum contubernio partim in præceps lapsi sint, partim in suspicionem venerint. Itaque etiamsi quis concesserit nihil ab eo turpe **282** committi, suspicionem tamen quæ inde nasci solet, vitari oportebat, ne quemquam offenderet, neve aliquos ad imitationem sui provocaret. Quo enim modo increpabit alium et admonebit ut a frequentiori mulieris consuetudine absterneat, ne forte corruat sicut scriptum est: Is qui unam quidem jam dimisit, duas vero ætate florentes et forma conspicuas secum habet, et quocumque proficiscitur circumducit; idque deliciis diffuens et epulis sese ingurgitans. His de causis omnes quidem apud se privatim ingemiscunt atque suspirant: sed potentiam ejus ac tyrannidem adeo reformidant, ut accusare illum non audeant. Verum de his sicut antea diximus, examinaverit fortasse aliquis et in judicium vocaverit hominem catholicæ professionis, nobisque fidei ac ministerii societate conjunctum. Ab hoc vero qui prodito atque ejurato religionis nostræ mysterio ad exsecrandam trans-

boribus. Ex quibus explicanda est lex Honorii **44**, in codice Theod., de episcopis et clericis: *Enum qui probabilem sæculo disciplinam agit, decolorari consortio sororie appellationis non decet*, etc. Sic etiam devotæ Deo virgines quosdam sibi extraneos adjungebant, quos fratres vocare consueverant. Quam nequitiam perstringit Hieronymus in epistola ad Eustochium de custodia virginitatis: *Frater sororem virginem deserit. Cælibem spernit virgo germanum: fratrem quærit extraneum. Et cum in eodem proposito esse se simulent, quærent alienorum spirituale solatium, ut domi habeant carnale commercium*. Dicebantur etiam commanentes ejusmodi mulieres. Sic enim inscribitur canon ille concilii Nicæni in vetustissimo cod. C. Justelli, *De commanentibus*. Agapetas quoque eas vocabant teste Hieronymo in dicta epistola, ubi acerrime in eas invehitur.

(57) *Ὡς τε καὶ εἰ δολῆ*. Rectius in codice Maz., Fuk. et Med. legitur *ὡς τ' εἰ καὶ δολῆ*. Atque ita Nicephorus et Syncellus, nisi quod apostrophem non habent.

(58) *Ὡς γέγραπται*. Intelligit locum qui habetur in cap. xxv Ecclesiastici.

(59) *Ὑπερμπιπλάμενος*. Melius in codice

Ζουσι, καὶ τῶν περὶ αὐτὸν πρεσβυτέρων καὶ διακόνων, οἷς καὶ τοῦτο καὶ τὰ ἄλλα ἁμαρτήματα ἄνιάτα ὄντα συγκρούπται, συνειδὼς καὶ ἐλέγξας ὅπως αὐτοὺς ὑπόχρεως ἔχη, περὶ ὧν λόγοις καὶ ἔργοις ἀδίκει, μὴ τολμῶντας κατηγορεῖν τῷ καθ' ἑαυτοὺς φόβῳ· ἀλλὰ καὶ πλουσίους ἀπέφηνεν· ἐφ' ᾧ πρὸς τῶν τὰ ταῦτα γράφοιμεν; Ἐπιστάμεθα δὲ, ἀγαπητοί, τὸν ἐπίσκοπον καὶ τὸν ἱερατικὸν ἅπαν παράδειγμα εἶναι δεῖ τῷ πλήθει πάντων καλῶν ἔργων· καὶ οὐδὲ ἐκείνο ἀγνοοῦμεν, ὅσοι ὑπὸ τοῦ συνειστάγειν ἑαυτοῖς γυναῖκας ἐξέπεσον· οἱ δ' ὑποπτειύθησαν· ὥστε καὶ εἰ δολῆ (37) τις αὐτῷ τὸ μηδὲν ἀσελγὲς ποιεῖν, ἀλλὰ τῆν γε ὑπόνοιαν τῆν ἐκ τοῦ τοιοῦτου πράγματος φουμένην ἔχρη ἐυλαθεῖσθαι, μὴ τινα σκανδάλῳ, τοὺς δὲ καὶ μιμεῖσθαι προτρέψεται. Πῶς γὰρ ἂν ἐπιπλήξῃεν ἢ νοθετήσῃεν ἕτερον, μὴ συγκατάβαιναι ἐπιπλέον εἰς ταῦτον γυναῖκί μὴ ὀλισθῆ φυλαττόμενον, ὡς γέγραπται (38), ὅς τις μίαν μὲν ἀπέστησεν ἑδῆ, δύο δὲ ἀκμαζούσας καὶ εὐπρεπεῖς τῆν ὕψιν ἔχει μεθ' ἑαυτοῦ, κἂν ἀπίη που, συμπεριφέρει, καὶ ταῦτα τρυφῶν καὶ ὑπερμπιπλάμενος (39); Ὡν ἕνεκα στενάζουσι μὲν καὶ δούρουται πάντες καθ' ἑαυτοὺς, οὕτω δὲ τὴν τυραννίδα καὶ δυναστείαν αὐτοῦ πεφρόθηται, ὥστε κατηγορεῖν μὴ τολμᾶν. Ἀλλὰ ταῦτα μὲν, ὡς προειρηκαμεν, εὐθύνεν ἂν τις τὸν ἄνδρα, τὸ γοῦν φρόνημα καθολικῶν ἔχοντα, καὶ συγκαταριθμούμενον ἡμῖν, τὸν δὲ ἐξορχησάμενον τὸ μυστήριον καὶ ἐμπομπεύοντα (40) τῇ μαρβᾷ αἰρέσει τῇ Ἀρτεμᾷ (τί γὰρ οὐ χρὴ μολίς τὴν πατέρα αὐτοῦ δηλῶσαι;) οὐδὲν δεῖν ἠγούμεθα τούτων τοὺς λογισμοὺς ἀπατεῖν. Ἐἴτ' ἐπὶ τέλει τῆς ἐπιστολῆς ταῦτ' ἐπιλέγουσιν· Ἐναγκάσθημεν οὖν ἀντιπασσόμενον αὐτὸν τῷ Θεῷ καὶ μὴ εἰκοντα ἐκκηρύξαντες, ἕτερον ἀντ' αὐτοῦ τῇ καθολικῇ Ἐκκλησίᾳ καταστήσαι ἐπίσκοπον Θεοῦ προνοία, ὡς πέπεισμεθα, τὸν τοῦ μακαρίου (41) Δημητρίου καὶ ἐπιφανέως προστάντος πρὸ τούτου τῆς αὐτῆς παροικίας υἱὸν Δόμον ἅπασι τοῖς πρέπουσιν ἐπισκόπων

Maz. et Fuk. scribitur ὑπερμπιπλάμενος, quam vocem non intellexerunt interpretes. Arguunt Patres Paulum, quod formosas mulieres semper secum haberet; idque luxu diffuens, in vino atque epulis sese ingurgitans, quæ libidinis incentiva sunt.

(40) *Ἐμπομπεύοντα*. Nicephorus et Syncellus habent *ἐμπομπεύσαντα*. Sed in codice Maz., Fuk. ac Med. *ἐμπομπεύοντα* scribitur, rectius. Cæterum in hujus loci versione corrigendus est Rufinus hoc modo: *Hic vero qui abjurato fidei mysterio ad pollutissimam se Artemæ hæresim contulit*. Et paulo post ubi legitur hæc verba: *Hic vero qui indignus habitus est esse in Ecclesia catholica, anathema scribatur*. Lego *Artemæ scribat*, ut fore scriptum habent duo vetustissimi codices. Ex quibus etiam sequentia corrigenda sunt in hunc modum: *Artemæ scribat, et illius hæresis sectatores ei communicent*. Sic enim habet Græcum exemplar epistolæ, ex quo hæc conversa sunt. Atque ita discrete scriptum habet vetustissimus codex Rufini in bibliotheca S. Germani.

(41) *Τὸν μακαρίου*. In codice Mediceo, Fukeiano et Mazarino, et apud Nicephorum et Syncellum legitur τοῦ μακαρίου, nec multum refert utro modo scribatur.

καλοῖς κεκοσμημένον· ἐδηλώσαμεν τε ὑμῖν, ὅπως
 τούτῳ γράφητε, καὶ τὰ παρὰ τούτου κοινωνικὰ δέ-
 χησθε γράμματα (42). Τῷ δὲ Ἀρτεμῶ οὗτος ἐπιστε-
 λέτω, καὶ οἱ τὰ Ἀρτεμῶ φρονούντες τούτῳ κοινω-
 νεύσαν. » Καὶ ταῦτα μὲν ἐνταυθοῖ κείσθω (43).
 Τοῦ δὲ οὖν Παύλου σὺν καὶ τῇ τῆς πίστεως ὀρθοδο-
 ξία τῆς ἐπισκοπῆς ἐκπεπωκότος, Δόμνος, ὡς εἴρη-
 ται, τὴν λειτουργίαν τῆς κατὰ Ἀντιόχειαν Ἐκκλη-
 σίας διεδέξατο. Ἀλλὰ γὰρ μηδαμῶς ἐκοτῆται τοῦ
 Παύλου (44) τοῦ τῆς Ἐκκλησίας οἴκου θέλοντος,

(42) Παρὰ τούτου τὰ κοινωνικὰ δέχησθε γράμ-
 ματα. Communicatorias litteras vocant Latini, qua-
 rum usus est antiquissimus in Ecclesia. Eastem
 etiam formatas dixerunt, ut testatur Augustinus in
 epistola 163. Duplex autem fuit earum genus. Alie
 enim clericis et laicis peregrinatoribus dabantur, ut
 a peregrinis episcopis ad communionem admitte-
 rentur. Alie erant quas episcopi testandæ commu-
 nionis suæ causa ad alios mittebant episcopos, et quas
 ipsi vicissim ab aliis accipiebant : de quibus hic loqui-
 tur synodus. Eæ autem paulo post ordinationem mitti
 solebant a recens ordinatis episcopis. De his intelli-
 gendus videtur Augustinus in epistola 162 ; Cypri. in
 epist. ad Cornelium, pag. 92 ; denique epistola syno-
 dica concilii Sardicensis. Si quis tamen cuncta hæc
 loca de formatis etiam intelligere voluerit, equidem
 non repugnabo. Porro notanda est hoc loco diligens
 cautela sanctorum Patrum qui, deposito hæretico
 sacerdote, nomen catholici episcopi qui in illius
 locum substitutus fuerat, cunctis episcopis signifi-
 cant ; ut scilicet sciant a quo ecclesiastica litteras
 accipere, et ad quem scribere debeant. Eandem ob
 causam Cyprianus misit Cornelio papæ nomina ca-
 tholicorum episcoporum totius Africae, ut scribit in
 epistola ad Cornelium papam jam citata. Patres
 quoque Sardicensis concilii eandem adhibuerunt
 diligentiam. Episcoporum enim quos deposuerant
 nomina, universis catholicæ Ecclesiæ episcopis per
 litteras significarunt, ne quis ab illis posthac litte-
 ras acciperet, aut ad illos scriberet : Μηδὲ δέχε-
 σθαι τινα παρ' αὐτῶν γράμματα, μήτε γράφειν
 πρὸς αὐτούς. Sed et quoties mortuus episcopus alii
 in eorum locum fuerant ordinati, moris fuit ut
 eorum nomina reliquis episcopis ab ordinatore
 indicarentur, ut scirent ad quos scribere, et a qui-
 bus pacificas litteras accipere deberent, quemad-
 modum dicimus ex *Epistolis paschalibus* Theophili
 Alexandrinorum episcopi.

(43) Καὶ ταῦτα μὲν ἐνταυθοῖ κείσθω. Baro-
 nius ad annum Christi 272, quo Antiochenam syno-
 dum consignavit, Eusebium nostrum fraudis argu-
 git, seu, ut ipse loquitur, conniventiae : quod
 professionem fidei Patrum synodi illius Antiochenæ,
 quæ Arianorum hæresim prorsus jugulabat, consulto
 prætermiserit. Verum Baronius et alii in locis
 iniquior fuit adversus Eusebium, et hic immerito
 eum reprehendit. Nam professio illa fidei quam Baro-
 nius illic profert ex Actis Ephesinæ synodi, non
 est professio sanctorum Patrum Antiocheni con-
 cilii, ut Baronius existimavit, sed ipsius Nicæni.
 Quod quidem facile est demonstrare. Nam in par-
 te III, seu tomo III Actorum Ephesinæ synodi
 pag. 378, titulus professionis illius ita conceptus
 legitur : Περὶ τῆς ἐνανθρώπησεως τοῦ Θεοῦ Λόγου,
 τοῦ Υἱοῦ τοῦ Πατρὸς, ὁρὸς ἐπισκόπων τῶν ἐν Νικαίᾳ
 συνζήθέντων ἐν τῇ συνόδῳ, καὶ ἔκθεσις τῆς αὐτῆς
 συνόδου πρὸς Παῦλον Σαμοσατέα. Id est, *De incarnatione Verbi Dei, Filii Patris, definitio episcoporum
 qui Nicææ in synodo convenerunt, et expositio ejusdem
 synodi adversus Paulum Samosatenum*. Vides
 professionem illam fidei adversus Paulum Samosa-
 tenum ascribi synodo Nicæna, non autem Antio-
 chæna. Itaque non video, quid Baronium impulerit

A gressus hæresim Arthemæ (quidni enim parentem
 illius vobis tandem indicemus ?) in ea se plurimum
 jactavit : ab hoc, inquam, rationem eorum omnium
 exigendam esse non existimamus. In fine autem
 epistolæ hæc adjiciunt : hunc igitur Deo bellum in-
 dicentem, nec cedere volentem, cum a comunione
 nostra abdicassenus, necesse habuimus alium ejus
 loco Ecclesiæ catholicæ episcopum ordinare, non
 absque divina, ut credimus, providentia : Demetrian
 scilicet beatæ memoriæ episcopi, qui ante hunc

ut professionem illam Antiochenæ synodo ascribe-
 ret ; nisi forte mendosos codices nactus est ; aut
 pro Nicæna synodo Antiochenam restituendam pu-
 tavit. Certe in synodo Nicæna hæc non leguntur.
 Sed quis nescit cuncta fere acta illius synodi
 intercidisse? Videtur tamen mentio fieri illius definitio-
 nis in canone 19 concilii Nicæni, qui est de Pauli-
 anistis : Περὶ τῶν Παυλιανισάντων ὁρὸς ἐκτέθει-
 ται, etc. Jam igitur expungenda est ex actis Antio-
 chæna synodi professio illa, quam Baronius
 eumque secutus Binus Antiochenæ synodo falso
 ascripserunt. Et hæc quidem de synodo in Antio-
 chena, quæ adversus Paulum Samosatensem con-
 gregata est. Scripsit præterea eadem synodus episto-
 lam ad Paulum Samosatensem, in qua Patres
 fidem suam de Christo ipsi significant, et utrum
 eadem cum ipsis sentiat sciscitantur. Exstat hæc
 epistola in tomo II *Bibliothecæ Patrum*, scripta a
 synodo inter initia consessus, antequam Malchion
 presbyter adversus Paulum disputasset. Verum
 Baronius hanc epistolam priori synodo Antiochenæ,
 quæ, anno XI Gallieni, adversus eundem Paulum
 coacta est, perperam attribuit, quod vel titulus ipse
 illius epistolæ aperte convincit : *Exemplum epistolæ
 missæ Paulo Samosatensi ab orthodoxis episcopis
 priusquam deponeretur*. Atqui constat Paulum Sa-
 mosatensem in secunda demum synodo Antiochena
 depositum fuisse. Nam in priore synodo, deceptis
 per simulationem episcopis, indecimus abcesserat.
 Sed et nomina episcoporum illi epistolæ præfixa
 satis indicant id quod dixi : *Hymenæus, Theophilus,
 Theotecnus, Mazimus, Proclus, Bolanus, Paulo in
 Christo salutem*. Neque enim Hymenæus in priore
 Antiochena synodo præsedit, sed Firmilianus.
 Porro hæc verba, καὶ ταῦτα μὲν ἐνταυθοῖ κείσθω,
 absunt a tribus nostris codicibus Maz., Med. et
 Fuk., nec habentur in versione Rufini.

(44) Μηδαμῶς ἐκοτῆται τοῦ Παύλου. Paulus,
 post depositionis sententiam adversus ipsum prola-
 tam, aliquot annis Ecclesiam suam retinuit, nec
 episcoporum decreto paruit, fretus scilicet potentia
 Zenobiæ reginæ, quæ tunc temporis in Oriente
 dominabatur. Hujus enim patrocinio tegebatur Pau-
 lus, ut scribit Athanasius in epistola ad solitarios :
 Ἰουδαία ἦν Ζηνοβία καὶ Παύλου προσέστη τοῦ Σαμο-
 σατέως· ἀλλ' οὐ δέδωκε τὰς ἐκκλησίας Ἰουδαίους εἰς
 συναγωγάς. Sane Paulum sæde adulatum esse Ze-
 nobiæ reginæ, ejusque gratiam omnibus modis ca-
 ptasse, scribit Theodoretus lib. II *Hæreticarum su-
 bularum*, et ex illo Nicephorus in libro VI, cap. 27.
 Cujus verba perperam interpretatus est Langus hoc
 modo : *Paulus porro iste curare Zenobium in reli-
 gione judaizantem volens, plurimumque operæ in ea
 convertenda ponens, in Artemonis hæresim impigit*.
 Quæ quidem prava versio, non sine causa Baronium
 conturbavit. Atqui θεραπεύειν hoc loco non est cu-
 rare nec convertere, sed adulari et obsequiis gra-
 tiam ejuspiam promereri. Victa demum Zenobia,
 catholicæ religionis antistites Aurelianus adierunt,
 poscentes ut Paulum, qui cum Zenobia adversus
 Romanos consenserat, ab Ecclesiæ Antiochenæ
 sede removeret, quod contigit anno tertio imperii
 Aureliani.

magna cum laude eandem rexit Ecclesiam, filium Domnum; virum omnibus quæ episcopum decent dotibus exornatum. Quod quidem idcirco vobis significavimus, ut et ad eum scribatis, et ab eo communicatorias litteras accipiatis. Hic vero ad Artemam scribat, si lubet; et qui Artemam sectantur, cum eo communicent. Et hæc quidem a nobis hic relata sunt. Igitur cum Paulus a recta fide simul et episcopatu excidisset, Domnus, ut dictum est, administrationem Antiochensis Ecclesiæ suscepit. Sed cum Paulus e domo ecclesiæ nullatenus excedere vellet, interpellatus imperator Aurelianus rectissime hoc negotium dijudicavit, iis domum tradi præcipiens, quibus Italici Christianæ religionis antistites et Romanus episcopus scriberent. Hoc modo vir supra memoratus cum summo dedecore persæculari potestatem ab ecclesia exturbatus est. Ac tum quidem erga nostros sic affectus erat Aurelianus. Processu vero temporis aliter de nobis sentiens, quorundam consiliis cœpit impelli ut persecutionem adversus nostros commoveret. Jamque ea de re multus ubique rumor spargebatur. Sed eum paratum jam, et compositis contra nos edictis, ut ita dixerim, subscribentem, ultra est divina justitia, quasi constricto cubito conatum ejus reprimens, simulque omnibus apertissime ostendens, nihil unquam hujus mundi principibus adversus Christi Ecclesias licere, nisi propugnatrix Dei dextera arcano quodam ac cœlesti judicio ad castigationem et emendationem nostram, quibus ipsi visum est temporibus id fieri permiserit. Porro cum Aurelianus sexennio imperium tenuisset, in ejus locum successit Probus. Qui totidem annis imperii administratione perfunctus, illi cum ne triennium quidem in principatu iisque qui postea ad imperii societatem asciti sunt. Quorum temporibus maxima illa nostrorum persecutio, simulque ecclesiarum eversio perpetrata est. Cæterum paulo ante hæc tempora mortuo Dionysio, qui novem annis Romanæ urbis episcopatum administrarat, Felix in ejus locum substitutus est.

CAPUT XXXI.

De Manichæorum errore qui tunc primum exortus est.

Iisdem temporibus ille merito dictus Manes, id est furiosus, qui dæmoniacam hæresim nominis sui condidit, armatus insaniam, ab adversario Dei Satana ad multorum hominum perniciem productus est. Hic in universa vivendi ratione cum sermone ipso tum moribus barbarus, et suapte natura furiosus ac dæmoniacus, his consentanea aggressus, seipsum Christum fingere instituit. Et nunc quidem Paræletum se, ipsumque Spiritum sanctum esse prædicabat, præter insaniam superbia etiam elatus. Nunc vero, quasi Christus, duodecim discipulos novi dogmatis consortes eligebat. Cum igitur falsa et im-

(45) *Νουµεριανῶ διαδέχεται.* Ultima vox abest a tribus nostris codicibus Maz., Med. et Fuk., et recte subaudiendi potest cum jam præcesserit. In iisdem codicibus, perinde ac in Saviliano scriptum inveni ἄμα πιασὶν Καρίνω καὶ Νουµεριανῶ sine articulo. Item δὲ που non δὴ που.

(46) *Ὁ καθ' ἡµᾶς... διωγµός.* Sic in codd. Med. et Maz. legitur, recte. Quomodo etiam scriptum habent codd. Fuk. et Savil. Vulg., ἡµῶν.

βασιλεὺς ἐντευχθεὶς Ἀυρηλιανός, αἰτιώτατα περὶ οὗ πρακτέου διεέληψε, τούτοις νεῖμαι προστάτων τὸν οἶκον, οἷς ἂν οἱ κατὰ τὴν Ἰταλίαν καὶ τὴν Ῥωμαίων πόλιν ἐπίσκοποι τοῦ δόγµατος ἐπιστέλλοιεν. Οὕτω δὲ τὰ ὀπροδηλωθεὶς ἀνὴρ μετὰ τῆς ἐσχάτης αἰσχύνῃς ὑπὸ τῆς κοσµικῆς ἀρχῆς ἐξελαύνεται τῆς Ἐκκλησίας. Τοιοῦτο; μὲν γὰρ τῆν τὸ τρικινάδε περὶ ἡµᾶς ὁ Ἀυρηλιανός· προϊούσης δ' αὐτῷ τῆς ἀρχῆς, ἀλλοιόν τι περὶ ἡµῶν φρονήσας, ἔδη τισὶ βουλαῖς, ὡς ἂν διωγµὸν καθ' ἡµῶν ἐγείρειεν ἀνεκινεῖτο· πολὺς τε ἦν ὁ παρὰ πᾶσι περὶ τούτου λόγος. Μέλλοντα δὲ ἦδη καὶ σχεδὸν εἰπεῖν τοῖς καθ' ἡµῶν γράμμασιν ὑποσηµειώµενον, θεῖα μέτεισιν εἰκη, μονουοχί· ἐξ ἀγκώνων τῆς ἐγγειρήσεως· αὐτὸν ἀποεσπούσα, λαμπρῶς τε τοῖς πᾶσι συνορᾶν παριστώσα, ὡς οὐποτε γένοιτ' ἂν βραζώνῃ τοῖς τοῦ βίου ἀρχουσι κατὰ τῶν τοῦ Χριστοῦ ἐκκλησιῶν, µη οὐχί τῆς ὑπερμάχου χειρὸς θεῖας καὶ οὐρανίῃ κρίσει, παιδείας ἕνεκα καὶ ἐπιστροφῆς, καθ' οὗς ἂν αὐτῆ δοκιµάζοι καιροῦς, τοῦτ' ἐπιτελεῖσθαι· συγχωρούσης. Ἔτεσι γοῦν ἐξ κρατήσαντα τῷ Ἀυρηλιανὸν διαδέχεται Προβός· καὶ τοῦτον δῆπου τοῖς ἴσοις ἐπικατασχόντα, Κάρως ἄμα τοῖς παισὶ Καρίνω καὶ Νουµεριανῶ διαδέχεται (45)· πάλιν τ' αὖ καὶ τούτων οὐδ' ὄλοις τρισὶν ἐνιαυτοῖς διαγενοµένων, μέτεισι τὰ τῆς ἡγεμονίας εἰς Διοκλητιανὸν καὶ τοὺς μετ' αὐτὸν εἰσποτηθέντας· ἐφ' ὧν ὁ καθ' ἡµᾶς συντελεῖται διωγµός (46), καὶ ἡ κατ' αὐτὸν τῶν ἐκκλησιῶν καθάρσις. Ἀλλὰ γὰρ μικρῶ τοῦτου πρότερον τὸν ἐπὶ Ῥώµης ἐπίσκοπον Διονύσιον ἔτεσιν ἕννεα διελθόντα τὴν λειτουργίαν, διαδέχεται Φηλιξ.

C

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΑ'.

Περὶ τῆς τῶν Μανιχαίων ἑτεροδόξου διασερφεῆς ἄρτι τότε ἀρξαμένης (Nic. H. E. vi, 31, 32).

Ἐν τούτῳ καὶ ὁ Μανεὶς τὰς φρένας, ἐπὶ νόµος τῆς δαιµονιώσεως αἰρέσεως (47), τὴν τοῦ λογισµοῦ παρατροπὴν καθωπλίξεν, τοῦ δαιµονος αὐτοῦ ὄψου τοῦ θεομάχου Σατανᾶ ἐπὶ λύμῃ πολλῶν τὸν ἀνδρα προεβληθέντος. Βάρβαρος δὲ τὸν βίον αὐτῷ λόγῳ καὶ ῥόπῳ, τὴν τε φύσιν δαιµονικὸς τις ὢν καὶ µανιώδης, ἀκόλουθα τούτοις ἐγχειρῶν, Χριστὸν αὐτὸν μορφάζεσθαι ἐπειράτο, τοτὲ μὲν τὸν Παράκλητον καὶ αὐτὸ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον αὐτὸς ἑαυτὸν ἀνακηρύττων, καὶ τυφούµενός γε ἐπὶ τῇ µανίᾳ (48), τοτὲ δὲ οἷα Χριστὸς, µαθητὰς δώδεκα κοινωνοὺς τῆς κεινοτοµίας αἰρούµενος. Δόγµατὰ γε µὴν ψευδῆ καὶ

(47) *Vulg. δαιµονιώδους αἰρέσεως.* In codice Regio scribitur δαιµονώσης, ut monuit etiam Rob. Stephanus. Sed in vetustissimo codice Mazarino scriptum inveni δαιµονιώσης, quomodo etiam legitur in codd. Fuk. ac Saviliano.

(48) *Τυφούµενός γε ἐπὶ τῇ µανίᾳ.* Hunc locum non intellexerunt interpretes. Rufinus quidem vertit et *elatus insaniam*. Sic enim habent manuscripti codices. Nec aliter Musculus et Christophorus.

ἕνα ἐκ μυρίων τῶν πρόβαται ἀπεσθηκυῶν αἰρέσεων (49) συμπεφορημένα κατύσας, ἐκ τῆς Περσῶν ἐπὶ τὴν καθ' ἡμᾶς οἰκουμένην ὡσπερ τινὰ θανατηφόρον ἰδὸν ἐξωμόρηξάτο· ἀπ' οὗ δὴ τὸ Μανιχαίων δυσσεβὲς ὄνομα, τοῖς πολλοῖς εἰσέτι νῦν ἐπιπολάζει. Ταυτὴ μὲν οὖν ἡ καὶ τῆσδε τῆς ψευδωνύμου γνώσεως ὑπόθεσις, κατὰ τοὺς δεδηλωμένους ὑποφρεῖστας χρόνους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΑΒ΄.

Περὶ τῶν καθ' ἡμᾶς αὐτοὺς διαπρεφάντων ἐκκλησιαστικῶν ἀνδρῶν, τίνας τε αὐτῶν μέχρι τῆς τῶν ἐκκλησιῶν πολιορκίας ἔμειναν (Nic. H. E. vi, 34, 37).

Καθ' οὗς Φήλικα τῆς Ῥωμαίων προστάνα Ἐκκλησίας ἔτεσι πέντε, Εὐτυχιανὸς διαδέχεται· οὐδ' ὄλαι δὲ μηνσὶν οὗτος δέκα (50) διαγενόμενος, Γαβριὴν καθ' ἡμᾶς καταλείπει τὸν κληρὸν. Καὶ τούτου δὲ ἀμφὶ τὰ πεντεκαίδεκα ἔτη προστάνας, Μαρκελλίνος κατέστη διάδοχος, ὃν καὶ αὐτὸν ὁ διωγμὸς κατέλιπε. Κατὰ τοῦσδε τῆς Ἀντιοχείας ἐπισκοπῆς μετὰ Δόμνον ἠγήσατο Τίμαχος· ὃν ὁ καθ' ἡμᾶς διαδέξατο Κύριλλος. Καθ' ὃν Δωρόθεον (51) πρεσβυτεῖον τοῦ καθ' Ἀντιοχείαν ἡξιωμένου τῶν τριηκᾶδε λόγιον ἀνδρα ἔγνωμεν. Φιλόκαλος δ' οὗτος περὶ τὰ θεῖα γεγονώς, καὶ τῆς Ἑβραίων ἐπεμελήθη γλώττης, ὡς καὶ αὐταῖς ταῖς Ἑβραϊκαῖς γραφαῖς ἐπιστημόνως ἐντυγχάνειν. Ἦν δ' οὗτος τῶν μάλιστα ἐλευθερίων (52), προπαυδῆας τε τῆς καθ' Ἑλλάδας οὐκ ἄμοιρος, τὴν φύσιν δὲ ἄλλως εὐνοῦχος, οὕτω πεφυκὸς ἐξ αὐτῆς γενέσεως· ὡς καὶ βασιλεῖα διὰ τοῦτο οἶδόν τι παράδοξον, αὐτὸν οἰκειώσασθαι, καὶ τιμῆται γὰρ ἐπιτροπῇ τῆς κατὰ Τύρον ἀλουργοῦ βαφῆς. Τούτου μετρίως τὰς Γραφὰς ἐπὶ τῆς Ἐκκλησίας διηγουμένου κατηκούσα-

(49) Ἀπεσθηκυῶν αἰρέσεων. In codd. Maz., Med. et Fek. scriptum est : καὶ ἐκ μυρίων τῶν πρόβαται ἀπεσθηκότων ἄλλων αἰρέσεων συμπεφορημένα. Nec aliter legitur Rufinus, qui sic verbi : *Dogmata stulta et impia a diversis hæreticis, qui jam prius extincti fuerant, mutuata disseminant.*

(50) Μηνσὶν οὗτος δέκα. Imo Eutylichianus annis octo, mensibus undecim Romanam rexit Ecclesiam, ut est in vetere libro *De pontificibus Romanis*, in quo anni pontificum a Callisti pontificatu, ut jam dixi, optime digesti sunt, per consules sub quibus sedere cæperunt et sub quibus desierunt. Eusebius igitur octo annos ademit Eutylichiano, et Xysto eos perperam largitus est, ut supra notavi.

(51) Δωρόθεον. Baronius in Notationibus ad Martyrologium Romanum, hunc Dorotheum presbyterum Antiochiæ, eundem esse credidit cum Dorotheo Tyri presbytero, cujus mentio fit die 5 mensis Junii. Quem Baronii errorem jam notavit Blondellus in *Apologia* pro sententia Hieronymi, pag. 274. Sed dum alium reprehendit Blondellus, multo gravius ipsemet erravit. Dorotheum enim Antiochenum presbyterum, de quo hic loquitur Eusebius, confundit cum Dorotheo cubiculario imp. Diocletiani, cujus martyrium describitur ab Eusebio in lib. viii. Ego vero non dubito quin duo fuerint Dorothei; alter presbyter Antiochenus; alter cubicularius eunuchus Diocletiani. Idque certissimis argumentis astrui potest. Primo enim presbyter ille Antiochenus martyr non fuit. Certe Eusebius id de illo non dicit, neque in hoc loco, neque in lib. viii, cap. 15, ubi ecclesiasticos viros recenset qui illa persecutione martyrium subierant. Et tamen Lucianum Antiochenum presbyterum illic nominat :

Απια dogmata ex variis hæresibus jam pridem extinctis hinc inde collecta consarcinasset, ea tanquam letale quoddam virus ex Perside 284 in orbem Romanum effudit. Ex quo impium Manichæorum nomen exortum, multis in locis ad hunc usque ævum exuberat. Ejusmodi fuit origo adulterinæ Illius doctrinæ, quæ supra memoratis temporibus emersit.

CAPUT XXXII.

De viris ecclesiasticis qui nostra ætate floruerunt, et quinam ex ipsis usque ad eversionem ecclesiarum superfuertint.

Qua tempestate cum Felix quinque annis Romanam gubernasset Ecclesiam, Eutylichianus in ejus locum successit. Qui vix decem mensibus in episcopatu transactis, Caio, qui nostra ætate vixit, sedem suam reliquit. Ille cum annis circiter quindecim Ecclesiæ præfuisset, successorem habuit Marcellinum : in cujus etiam tempora incidit persecutio. Iisdem temporibus Antiochenæ Ecclesiæ post Dominum Timæum præfuit : cui successit nostra memoria Cyrillus. Sub hoc Dorotheum virum doctissimum, Antiochenæ tunc Ecclesiæ presbyterum cognovimus. Qui cum studiosissimus esset sacrarum Scripturarum, Hebraicam quoque linguam addidit, adeo ut ipsos etiam Hebraicos codices peritissime legeret. Erat hic ingenio admodum liberali, et humanioribus disciplinis apprime eruditus; cæterum ab ipso matris utero eunuchus. Unde et imperator tanquam miraculo obstupescens, eum in familiaritatem suam adscivit, et baphii quod est apud Tyrum procuratorem constituit. Hunc nos sacras Scripturas in ecclesia

non omissurus utique Dorotheum magistrum suum, si is martyrium pertulisset. Deinde presbyter Antiochenus Dorotheus vir nobilis, et magistratum gessit antequam presbyter fieret. Alter vero Dorotheus servilis fuit conditionis, utpote cubicularius eunuchus. Denique prior ille Dorotheus, presbyter fuit temporibus Cyrilli episcopi Antiocheni. Cyrillus autem sedere cœpit ab anno iv imp. Probi, mansitque ad annum usque xvii Diocletiani. Ponaus igitur Dorotheum presbyterum fuisse circa exordia episcopatus Cyrilli, id est sub Probo aut sub Caro. Fieri non potest ut idem postea fuerit cubicularius Diocletiani. Neque enim ex presbyteris sunt cubicularii, cum nec ecclesiastica regula, nec ratio ipsa id ferat. Quippe presbyteri fiebant matura jam ætate. Ad cubiculum autem principum pueri aut adolescentes formosi eligebantur. Quod si dixeris Dorotheum principatum Diocletiani factum esse presbyterum, eadem manet difficultas; quomodo ex presbytero factus sit cubicularius. Quippe ex Eusebio aliisque constat, Dorotheum dum esset cubicularius et in aula principum versaretur, subiisse martyrium. Fecellit Blondellum, primo quidem similitudo nominum: deinde quod uterque eunuchus, uterque charus imperatori fuisse dicitur. Verum animadvertere debuerat Blondellus, fieri non posse ut idem simul esset presbyter et cubicularius: simul sacras litteras in ecclesia exponeret, et in aula principum versaretur.

(52) Τῶν μάλιστα ἐλευθερίων. Magis placet ea lectio quam in codd. Med. et Maz. reperi, id est *liberaliter educatus*. Sic certe legitur etiam in codd. Fek. et Saviliano. Vulg. ἐλευθέρων.

non inscite exponentem audivimus. Post Cyrillum A Tyrannus episcopatum Antiochensis Ecclesiæ suscepit: cujus tempore ecclesiarum vastatio maxime viguit. Apud Laodiceam vero post Socratem episcopus fuit Eusebius, domo Alexandrinus. Causam ex patria migrandi ei præbuit negotium Pauli Samosatensis. Cujus gratia cum in Syriam venisset, ab iis qui cælestium rerum amore illic flagrabant detentus, domum redire prohibitus est. Qui quidem nostra memoria amabilis quidam religionis thesaurus fuit, quemadmodum ex verbis etiam Dionysii superius allatis facile cognosci potest. Huic deinde substitutus est Anatolius, bonus quod aiunt boni viri successor; ipse quoque domo Alexandrinus. Hic tum in liberalibus disciplinis, 285 tum in philosophia principem inter doctissimos nostri temporis viros locum sine controversia tenuit: quippe qui ad summum apicem arithmeticæ, geometriæ atque astronomiæ; ad hæc ad dialecticæ et physicæ ac rhetoricæ supremum fastigium pervenisset. Qua de causa rogatus fuisse dicitur ab Alexandrinis, ut Aristotelicæ successionis scholam ibidem institueret. Plurimæ quoque res ab eo præclare gestæ Alexandriae in obsidione Bruchii referuntur; quippe qui inter civitatis proceres præcipuam honoris prærogativam omnium consensu adeptus esset. Sed unum dumtaxat facinus exempli gratia commemorabo. Cum frumentum, ut aiunt, obsessis dederet, adeo ut hostium impetum facilius quam famem tolerarent, Anatolius, qui cum obsessis erat, hujusmodi quiddam

μεν. Μετὰ δὲ Κύριλλον Τύραννος τῆς Ἀντιοχείων παροικίας τὴν ἐπισκοπὴν διεδέξατο. Καθ' ὃν ἤμασεν ἡ τῶν ἐκκλησιῶν πολιορκία. Τῆς δ' ἐν Λαοδικεῖ παροικίας ἤγησατο μετὰ Σωκράτην Εὐσέβιον, ἀπὸ τῆς Ἀλεξανδρείων ὀρμηθεὶς πόλεως. Αἰτία δ' αὐτῷ τῆς μεταναστάσεως ὑπῆρξεν ἡ κατὰ τὸν Παῦλον ὑπόθεσις. Δι' ὃν τῆς Συρίας ἐπιβάς, πρὸς τῶν τῆδε περὶ τὰ θεῖα ἐσπουδαχότων, τῆς οἰκαδὲ πορείας εἴργεται, ἐπέραστόν τι θεοσεβείας χρῆμα τῶν καθ' ἡμᾶς γενόμενος, ὡς εἶδη καὶ ἀπὸ τῶν παρατεθεισῶν Διονυσίου φωνῶν διαγινώων ῥάδιον. Ἀνατόλιος (53) αὐτῷ διάδοχος, ἀγαθὸς φασιν ἀγαθοῦ, καθίσταται, γένος μὲν καὶ αὐτὸς Ἀλεξανδρεὺς, λόγων δ' ἕνεκα καὶ παιδείας τῆς Ἑλληνικῆς φιλοσοφίας τε τὰ πρῶτα τῶν μάλιστα καθ' ἡμᾶς δοκιμοτάτων ἀπενηνεγμένος, ἅτε ἀριθμητικῆς καὶ γεωμετρίας ἀστρονομίας τε καὶ τῆς ἄλλης διαλεκτικῆς, ἐτι τε φυσικῆς θεωρίας, ῥητορικῶν τε αὐτῶν μαθημάτων ἐληλακῶς εἰς ἄκρον ὦν ἕνεκα, καὶ τῆς ἐπ' Ἀλεξανδρείας Ἀριστοτέλους διαδοχῆς (54) τὴν διατριβὴν λόγος ἔχει πρὸς τῶν τῆδε πολιτῶν συττῆσασθαι αὐτὸν ἀζωθῆναι. Μυρίας μὲν οὖν τοῦδε καὶ ἄλλας ἀριστείας ἐν τῇ κατ' Ἀλεξανδρείαν τοῦ Πυρουχείου πολιορκίᾳ (55) μνημονεύουσιν· ἅτε τῶν ἐν τέλει προνομίας ἐξαιρέτου πρὸς ἀπάντων ἱξιωμένου, δείγματος δὲ ἕνεκα, μόνου τοῦδε ἐπιμνησθήσομαι. Τοῦ πυροῦ, φασὶ, τοῖς πολιορκουμένοις ἐπιλελοιπότες, ὡς εἶδη τῶν ἐξωθεν πολεμίων μᾶλλον αὐτοῖς τὸν λιμὸν ἀφόρητον καθίσταναι, παρῶν δ' ὀηλούμενος, οἰκονομεῖται τι τοιοῦτον. Θατέρου μέρους τῆς πόλεως τῷ Ῥωμαϊκῷ συμ-

(53) Ἀνατόλιος. Hic est, ni fallor, Anatolius cuius meminit Eunapius in Vita Jamblichi; ubi dicit Jamblichum auditiorem initio fuisse Anatolii, qui tunc temporis in philosophia secundum a Porphyrio locum obtinebat. Οὗτος Ἀνατόλιος τῷ μετὰ Πορφύριον τὰ δευτέρα φερομένῳ συγγενόμενος, πολὺγε ἐπέδωκε καὶ εἰς ἄκρον φιλοσοφίας ἤμασεν. Certe Anatolius qui hic ab Eusebio commemoratur, iisdem temporibus vixit quibus Porphyrius; et in omni genere doctrinæ perinde ac ille versatus est. Quippe Eusebius disertè testatur, eum non solum in philosophia ac mathematicis disciplinis, sed etiam in rhetorica cunctos sui temporis longo intervallo superasse.

(54) Ἀριστοτέλους διαδοχῆς. Cum Anatolius in omni genere philosophiæ esset exercitatissimus, rogatus est ab Alexandrinis ut Aristotelicæ successionis scholam institueret, instar Platonice successionis, cujus celeberrima schola jampridem Athenis erat instituta. Hic est sensus hujus loci, quem Christophorus nullatenus intellexit. Multa hic possem dicere de schola Platonice philosophiæ, quæ Athenis fuit. Hujus scholæ magistri, διάδοχοι dicebantur, et decreto publico ad ejus magisterii locum promovebantur, ut docet Damascius in Isidori Vita apud Photium, pag. 1066. Habebat autem hæc schola redditus annuos non mediocres, ex prædiis quæ a viris studiosis ei scholæ donata fuerant ac legata, quæ διαδοχικὰ dicebantur, ut docet Olympiodorus in Alcibiadem Platonis, praxi 15, in fine, et Damascius in Isidori Vita, pag. 1858. Verum locus Damascii integrus extat apud Suidam in voce Πλάτων· Πλάτων ὁ φιλόσοφος πέντης ἦν, καὶ μόνον τὸν ἐν Ἀκαδημίᾳ ἐκέκτητο κῆπον, ὃς μέρος ἐλάχιστον ἦν τῶν διαδοχικῶν, etc. Ad exemplum scholæ illius Atheniensis, instituta postmodum est Alexandriae philosophica schola; cui præfuit Hierocles celeberrimus ille philosophus, ut scribit Da-

C mascius ibidem, et Aneas Gazensis in Theophrasto, initio.

(55) Τοῦ Πυρουχείου πολιορκίᾳ. In codice Regio legitur Προυχείου, ad marginem tamen eadem manu adnotatur scribendum esse Πυρουχείου. Sed nihilominus recte scriptum erat Προυχείου. Sic enim dicitur in Vita Apollonii Dyscoli: ὄψαι δὲ ἐν τῇ Προυχείῳ περὶ τὸν ὄρμον, ἐν τόπῳ οὕτω καλουμένῳ περὶ τὴν Ἀλεξανδρείαν, ἔνθα καὶ ἐτάφη. Porro hæc Bruchii expugnatio contigit Aureliani temporibus, ut scribit Amm. Marcellinus in fine libri xxii, ubi de Alexandria loquitur: Aureliano imperium agente, civilibus jurgis ad certamina interneciva prolapsis, dirutisque mœnibus, amisit regionum maximam partem quæ Bruchium appellabatur. In Chronico tamen Eusebii id refertur anno ii Claudii: Alexandria Bruchium, quod per multos annos fuerat obsessum, tandem destruitur. Ad quem locum Scaliger Eusebium reprehendit, et Aureliani temporibus id accidisse contendit, fretus scilicet auctoritate Amm. Marcellini. Verum Eusebii sententiam equidem sequi malim. Etenim dum Bruchium obsideretur a Romanis, Eusebium virum sanctissimum, et Anatolium adhuc Alexandriae fuisse testatur Eusebius, nec nisi post solutam Bruchii obsidionem in Syriam migravisse. Atqui Eusebius in Syriam profectus est ad synodum Antiochenam, quam anno ii Claudii coactam fuisse supra demonstravimus. Et dum Antiochia rediret, a Laodicenis detentus, et episcopus ejus loci factus est anno primo imperii Aureliani, ut opinari licet. Itaque recte Eusebius in Chronico ad annum ii Aureliani scribit: Eusebius Laodicenus insignis habetur. Quod si Bruchium Aureliano regnante captum est, quomodo Eusebius, qui obsidionis tempore erat Alexandriae, Antiochiam migrare et concilio interesse, et episcopum Laodiceæ fieri potuit?

μαχούντος στρατῶ (56), ταύτη τε τυγχάνοντος απο- A
 λιορκήτου, τὸν Εὐσέβιον (ἔτι γὰρ εἶναι τότε αὐτόθι
 πρὸ τῆς ἐπὶ Συρίαν μεταναστάσεως) ἐν τοῖς απολιορ-
 κήτοις ὄντα, μέγα τε κλέος καὶ διαδόητον ὄνομα μέ-
 χρι καὶ τοῦ Ῥωμαίων στρατηλάτου κεκτημένον, περὶ
 τῶν λιμῶ διαφθειρομένων κατὰ τὴν πολιορκίαν πέμ-
 φας ὁ Ἀνατόλιος ἐκιδιδάσκει. Ὁ δὲ μαθὼν σωτηρίαν
 τοῖς ἀπὸ τῶν πολεμίων αὐτομολοῖς παρασχέειν, ὡς ἐν
 μεγίστῃ χάριτι δωρεᾷ τὸν Ῥωμαίων στρατηγὸν αἰ-
 τεῖται. Καὶ τῆς ἀξιωσεώς γε τυχὼν, ἐμφανὲς τῶ
 Ἀνατολίῳ καθίστησιν. Ὁ δὲ αὐτίκα τὴν ἐπαγγελίαν
 δεξιόμενος, βουλὴν τῶν Ἀλεξανδρέων συναγαγὼν, τὰ
 μὲν πρῶτα πάντας ἤξιον φιλικῆν εὐῶναι Ῥωμαίους
 δεξιᾶν, ὡς δ' ἀγριαίνοντας ἐπὶ τῶ λόγῳ συνεῖδεν,
 ἀλλ' οὐ τούτῳ γε, φησὶν, ἀντιλέξειν ποθ' ὕμᾶς οἴο-
 μαι, εἰ τοὺς περιττοὺς καὶ ἡμῖν αὐτοῖς οὐδαμῆ χρη-
 σίμους, γραῖδας καὶ νήπια καὶ πρεσβύτας, ἐκδοῦναι
 πλῶν ἔξω βαδίζειν ὅποι καὶ βούλοιντο συμβουλευ-
 σαιμι. Τί γὰρ δὴ τούτους εἰς μάτην ὅσον οὐκω τε-
 θηζομένους παρ' ἐξουσίᾳς ἔχοιμεν; τί δὲ τοὺς ἀνα-
 πηρους καὶ τὰ σώματα λελωθῆμένους, τῶ λιμῶ κα-
 τατρώχοντες, τρέφειν δεόνους ἀνδρας καὶ νεανίας,
 καὶ τὸν ἀναγκαῖον πυρὸν τοῖς ἐπὶ φυλακῆ τῆς πό-
 λεως ἐπιτηδεύουσιν ταμιεύεσθαι (57); Τοιούτοις τισὶ
 λογισμοῖς πείσας τὸ συνέδριον, ψήφον πρῶτος ἀνα-
 σπᾶς ἐκφέρει, πᾶν τὸ τῆ στρατείας μὴ ἐπιτήδειον
 εἶτε ἀνδρῶν εἶτε γυκαϊκῶν γένους, ἀπολείπει τῆς πό-
 λεως, ὅτι μηδὲ καταμένονουσιν αὐτοῖς καὶ εἰς τὸ ἄχρη-
 στον ἐν τῇ πόλει διατρέβουσιν, ἐλπίς ἂν γένοιτο σω-
 τηρίας, πρὸς τοῦ λιμοῦ διαφθορησομένοις. Ταύτη δὲ
 τῶν λοιπῶν ἀπάντων τῆ βουλή συγκραταθειμένων, C
 μικροῦ δεῖν τοὺς πάντας τῶν πολιορκουμένων διε-
 σῶσατο, ἐν πρῶτοις μὲν τοὺς ἀπὸ τῆς Ἐκκλησίας,
 ἔπειτα δὲ καὶ τῶν ἄλλων τῶν κατὰ τὴν πόλιν πᾶσαν
 ἡλικίαν, διαδιδράσκειν προμηθεύμενος, οὐ μόνον τῶν
 κατὰ τὴν ψῆφον δεδογμένων. Τῆ δὲ τούτων προφά-
 σει, καὶ μυρίους ἄλλους λεληθότως γυναικείαν στο-
 λὴν ἀμπισχομένους, νύκτωρ τε τῆ ἐκείνου φροντίδι
 τῶν πλῶν ἐξιόντας, καὶ ἐπὶ τὴν Ῥωμαίων στρα-
 τῆν ὀρμῶντας. Ἐνθα τοὺς πάντας ὑποδεχόμενος ὁ
 Εὐσέβιος, πατρὸς καὶ λατρῶν δίκην, κεκακωμένους
 ἐκ τῆς μακρᾶς πολιορκίας (58), διὰ πάσης προνοίας
 καὶ θεραπείας ἀνεκτάτο. Τοιούτων ἡ κατὰ Λαοδι-
 κείαν Ἐκκλησία δύο ἐφεξῆς κατὰ διαδοχὴν ἠξιώθη
 ποιμένων, σὺν θεῖα προμηθεῖ μετὰ τὸν δηλωθέντα D
 πόλεμον ἐκ τῆς Ἀλεξανδρέων πόλεως ἐπὶ τὰ τῆδε
 μετεληλυθότων. Οὐ μὲν οὖν ἐσπουδάστη πλεῖστα τῶ
 Ἀνατολίῳ συγγράμματα, τσαυτὰ δ' εἰς ἡμᾶς ἔλη-
 λυθε, εἰ ὦν αὐτοῦ καταμαθεῖν δυνατὸν ὁμοῦ τὸ τε
 λόγον καὶ πολυμαθῆς, ἐν οἷς μάλιστα τὰ περὶ τοῦ
 Πάσχα δόξαντα παρίστησιν. Ἀφ' ὧν ἀναγκαῖον ἂν

provide excogitavit. Altera pars civitatis cum exer-
 citu Romano societate conjuncta erat, ac proinde
 minime obsessa. In hac versabatur Eusebius (non-
 dum enim ad partes Syriæ migraverat), cujus cele-
 bre nomen et insignis gloria ad aures etiam Romani
 ducis pervenerat. Hunc Anatolius misso clam nuntio
 certiosem facit de numero eorum qui fame in obsi-
 dione interirent. Quo comperto Eusebius a Romano
 duce maximi beneficii loco postulavit, ut iis qui
 transfugere ab hostibus vellent, incolumitatem con-
 cederet. Id cum impetrasset, statim Anatolio indi-
 cavit. Ille, promissione ducis libenter accepta, Ale-
 xandrinum convocat senatum. Ac primum quidem
 suadere cœpit omnibus, ut cum Romanis in gratiam
 redirent. Sed cum illos hujusmodi verbis exasper-
 atos videret: At hoc certe, inquit, nequaquam vos
 arbitror repudiuros, si vobis suasero ut superva-
 cuam atque inutilem turbam, anus scilicet et in-
 fantes ac senes, extra portas abire quo volent sin-
 atis. Quid enim istos jamjamque morituros retinemus
 nobiscum? Cur eos qui debilitato penitus ac mutilato
 sunt corpore, fame insuper conficimus, cum viros
 duntaxat ac juvenes alere oporteat, et neces-
 sarium frumentum iis, qui ad urbis custodiam ido-
 nei sunt, dispensare? Hujusmodi rationibus cum se-
 natum in sententiam suam pertraxisset, ipse primus
 exurgens censet, omnem imbellem multitudinem
 286 virilis quam muliebris sexus ex urbe emit-
 tendam esse; quippe cum iis si diutius remanent,
 et nullatenus reipublicæ utiles morarentur, nulla
 spes salutis superesset, fame utique perituris. Hanc
 sententiam cum omnes qui in senatu erant compro-
 basset, universos fere obsessos Anatolius servavit.
 Primum enim operam dedit ut nostræ religionis viri,
 deinde ut alii etiam cujuslibet ætatis, nec ii dunta-
 xat quibus senatus licentiam dederat, verum etiam
 alii plures hujusmodi obtentu latenter aufugerent,
 muliebri veste induti, noctuque extra civitatis por-
 tasejus opera educti, et ad Romanorum castra trans-
 gressi. Ibi Eusebius cunctos excipiens diuturna
 obsidione inaceratos, quasi quidam pater ac medicus
 omni cura ac providentia recreavit. Hujusmodi
 duos pastores continua serie sibi succedentes, Lao-
 dicensis Ecclesia divino nutu sortita est, cum uter-
 que eorum post supradicti belli tempora ex Alexan-
 drina urbe in Syriam migravisset. Cæterum Ana-
 tolius non admodum multos composuit libros. Ve-
 rum ex iis qui ad nos pervenerunt, eloquentiam si-
 mul et multiplicem ejus eruditionem abunde licet
 cognoscere; præcipue vero ex iis in quibus suam
 de Pascha sententiam confirmat. Unde etiam non-

mihī videtur obsessum fuisse a Romanis.

(57) *Ταμιεύεσθαι*. Male Christophorus vertit
congerere. Nam *ταμιεύεσθαι* proprie est, cum par-
 cimoniam admetiri ac dispensare annonam; quod in
 penuria fieri solet et in obsidionibus.

(58) *Ἐκ τῆς μακρᾶς πολιορκίας*. Hieronymus
 in *Chronico* plures per annos protractam esse scribit
 Bruchii obsidionem.

(56) *Τῶ Ῥωμαϊκῶ συμμαχοῦντος στρατῶ*. Dum
 Claudius imp. adversus barbaros pugnaret, Zenobia,
 misso Zabdi duce cum ingenti militum manu, ad-
 junctis etiam Timogene Ægyptio, Ægyptum occu-
 pavit, et præsidium Alexandriæ imposuit. Verum
 Probus dux Romanus, cum copiis quibus imperabat,
 adjunctis sibi Ægyptiis quotquot Palmyrenis mi-
 nime favebant, eos ab Ægypto depulit, ut narrat
 Zosimus et Pollio in Claudio. Tunc igitur Bruchium

nulla hoc loco referre operæ pretium fuerit, ex canonibus paschalibus Anatolii. Habes igitur in primo anno novilunium primi mensis, quod caput est totius circuli novemdecim annorum, secundum Ægyptios quidem die vicesima sexta mensis Phamenoth; juxta Macedones vero die vicesimo secundo mensis *Dystri*: ut autem Romani dicerent, ante diem undecimum *Kalendarum Aprilium*. Porro in supradicta die vicesima sexta mensis Phamenoth, sol reperitur non modo primum ingressus segmentum, verum etiam quartum in ea diem percurrans. Hanc partem primum dodecatemorium, et æquinoctium, et mensium initium, et caput circuli, et carceres cursus planetarum vocare solent. Quæ vero hanc partem proxime antecedit, suis mensium et segmentum duodecimum, et ultimum dodecatemorium, et terminus circuitus planetarum vocatur. Quamobrem qui primum mensem in ea statuunt, et quartam decimam **287** paschalis festi ex ea deducunt, eos non mediocriter errare affirmamus. Atque hæc opinio non a nobis primum excogitata est; sed a priscais Judæis etiam ante Christi adventum cognita, et ab iis diligenter observata est. Idque ex Philonis, Josephi ac Musæi verbis licet cognoscere. Neque ex his duntaxat, verum etiam ex aliis antiquioribus, duobus scilicet Agathobulis, qui magistri cognominati sunt, et Aristobulo, viro præstantissimo, qui unus fuit ex illis Septuaginta viris qui sacra Hebræorum volumina in Ptolemæi Philadelphii et parentis ipsius gratiam Græco sermone interpretati sunt: et qui libros explanationum legis Mosaicæ iisdem regibus nuncupavit. Hi dum solutiones asserunt quæstionum in Exodum, aiunt cunctos pariter Pascha immolare debere post æquinoctium vernali in mediis primi

(59) *Ἐκ τῶν περὶ τοῦ Πάσχα Ἀνατολίου κανόνων*. Hæc verba a reliquo Eusebii textu separanda sunt. Sunt enim instar tituli cujusdam, quo denotatur sequens fragmentum alterius esse scriptoris.

(60) *Ἐχει τολύων*. Hic subaudiri aliquid manifestum est. Christophorus quidem festum paschale subaudiri existimavit; quod est absurdum. Neque enim Pascha incidit in novilunium primi mensis. Ego vero existimo scribendum esse *ἔχει*: vel certe *ἔχει* in imperativo.

(61) *τῆς κατ' Ἀιγυπτίους μὲν Φαμενώθ*. In codd. Med., Fuk et Mazarino legitur τῆν. Sed omnino legendum est τῆ, ut sequentia demonstrant.

(62) *Καὶ ἄρσεις... τοῦ δρόμου*. Hanc vocem non intellexerunt interpretes. Ἄρσεις proprie est transenna, ex qua emittuntur quadrigæ, ut recte notavit Scaliger in notis ad Manilium, pag. 126. Primum igitur dodecatemorium vocabatur ἄρσεις, quod ab illo tanquam a carceribus inciperet cursus planetarum: ἄρσεις ergo idem est quod ἄρσηρα.

(63) *Κατ' αὐτὴν λαμβάνοντες*. Omnino scribendum est κατ' αὐτὸ, ut jam pridem conjeceram. Atque ita emendavit Petavius in animadversionibus ad Epiphanium, pag. 190, ubi hunc Anatolii locum diligenter exponit. In quo etiam exponendo egregiam operam navavit Ægidius Bucherius.

(64) *Ἀμφοτέρων Ἀγαθοβούλων*. Duos fuisse Agathobulos cognomento doctores, scribit Anatolius. Sed quod eos Philone et Josepho vetustiores facit, vereor ne opinione sua falsus sit. Nam Aga-

θη, τοιούτων ἐπὶ τοῦ παρόντος μνημονεύσαι.

Ἐκ τῶν περὶ τοῦ Πάσχα Ἀνατολίου κανόνων (59).

Ἐχει τολύων (60) ἐν τῷ πρώτῳ ἔτσι τὴν νομῆν τῶν πρώτων μηνῶν, ἧτις ἀπάσης ἐστὶν ἀρχὴ τῆς ἐνεακαιδεκατηριδος, τῆ κατ' Αἰγυπτίους μὲν Φαμενώθ (61) ἔκτη καὶ εἰκάδι, κατὰ δὲ τοὺς Μακεδόνων μῆνας, Δύστρου δευτέρᾳ καὶ εἰκάδι, ὡς δ' ἂν εἴποιεν Ῥωμαῖοι, πρὸ ἑνδεκα Καλανῶν Ἀπριλίῳ. Εὐρίσκειται δὲ ὁ ἥλιος ἐν τῇ προκειμένῃ Φαμενώθ ἔκτη καὶ εἰκάδι οὐ μόνον ἐπιθὰς τοῦ πρώτου τμήματος, ἀλλ' ἦδη καὶ τετάρτην ἡμέραν ἐν αὐτῷ διαπορευόμενος. Τοῦτο δὲ τὸ τμήμα, πρῶτον δωδεκατημόριον καὶ ἰσημερινόν, καὶ μηνῶν ἀρχὴν, καὶ κεφαλὴν τοῦ κύκλου, καὶ ἄρσεις τοῦ τῶν πλανητῶν δρόμου (62) καλεῖν εἰθῆσαι: τὸ δὲ πρὸ τούτου, μηνῶν ἔσχατοι καὶ τμήμα δωδέκατον, καὶ τελευταῖον δωδεκατημόριον, καὶ τέλος τῆς τῶν πλανητῶν περιόδου. Διὸ καὶ τοὺς ἐν αὐτῷ τιθεμένους τὸν πρῶτον μῆνα, καὶ τὴν τεσσαρεσκαίδεκάτην τοῦ Πάσχα κατ' αὐτὴν λαμβάνοντες (63), οὐ μικρῶς οὐδ' ὡς ἔτυχεν ἀμαρτάνειν φαμέν. Ἔστι δ' οὗχ ἡμέτερος οὗτος ὁ λόγος. Ἰουδαίοις δὲ ἐγινώσκето τοὺς παλαιοὺς καὶ πρὸ Χριστοῦ, ἐφυλάττετο τε πρὸς αὐτῶν μάλιστα. Μαθεῖν δ' ἐστὶν ἐκ τῶν ὑπὸ Φίλωνος, Ἰωσήπου, Μουσαίου λεγομένων· καὶ οὐ μόνων τούτων, ἀλλὰ καὶ τῶν ἐπι παλαιότερων, ἀμφοτέρων Ἀγαθοβούλων (64) τῶν ἐπίκληθ' διδασκάλων, Ἀριστοβούλου τοῦ πάνου (65), ὃς ἐν τοῖς Ἑβδομήκοντα καταλεγμένους τοῖς τὰς ἱερὰς καὶ θείας Ἑβραίων ἐρμηνεύσαι Γραφὰς, Πτολεμαίῳ τῷ Φιλαδέλφῳ καὶ τῷ τούτου πατρὶ, καὶ βίβλους ἐξηγητικὰς τοῦ Μωϋσέως νόμου τοῖς αὐτοῖς προσεφώνησε βασιλεῦσιν. Οὗτοι τὰ ζητούμενα κατὰ τὴν ἔξοδον ἐπίλυοντες, φασὶ δεῖν τὰ διαβατήρια θύειν ἐπίσης ἀπανταῖς

thobulus philosophus floruit temporibus Adriani, ut scribit Eusebius in *Chronico*, et ex illo Georgius Sznecellus.

(65) *Ἀριστοβούλου τοῦ πάνου*. Rufinus Aristobulum ex Paneade interpretatur, gravi errore. Sed Rufinum nihil moror, cujus versio innumeris mendis referta est. Miror Scaligerum, qui in *Animadversionibus* Eusebianis, pag. 130, Anatolii verba ex prava Rufini interpretatione corrigenda esse censuit. Beda quoque in libro *De ratione computi*, pravam Rufini interpretationem ita secutus scribit: *Sicut eorum antiquiores Agathobulus et ab eo eruditus Aristobulus et Paniada, qui unus ex illis Septuaginta senioribus fuit, qui missi fuerant a pontificibus*, etc. Videtur Beda existinasse, Pantadam nomen fuisse proprium scriptoris Judæi. Quia scilicet in codice Rulini quo utebatur, scriptum erat *Aristobulus et Paniada*, quomodo etiam legitur in vetustissimo codice Parisiensis Ecclesiæ qui penes me est, et in Corbeiensis non minoris vetustatis codicis, qui nunc est in bibliotheca Sancti Germani. Cæterum quod hunc Aristobulum unum fuisse ex Septuaginta senioribus scribit Anatolius, id jam pridem refutavit Scaliger in eo loco quem citavi. Porro hic Aristobulus διδασκαλος etiam cognominatus est, ut scribitur in lib. II Machabæorum, cap. 1, eo quod Ptolemæi regis magister fuisset. Neque enim assentior Scaligeri, qui hunc Aristobulum, cujus mentio fit in historia Machabæorum, distinguit ab illo peripatetico philosopho, qui suos in legem Moysis commentarios Ptolemæo Philometori nuncupavit.

μετὰ ἰσημερινῶν ἑαρινῆν, μεσοῦντος τοῦ πρώτου μηνὸς τοῦτου δὲ εὐρίσκεισθαι, τὸ πρῶτον τμήμα τοῦ ἡλιακοῦ, ἡ, ὡς τινες αὐτῶν ὠνόμασαν, ζωοφόρου κύκλου διεξιόντος ἡλίου. Ὁ δὲ Ἀριστόβουλος προστίθῃ, ὡς εἴη ἐξανάγκης τῆς τῶν διαβατηρίων ἑορτῆς μὴ μόνον τὸν ἡλίον τὸ ἰσημερινὸν διαπορεύεσθαι τμήμα, καὶ τὴν σελήνην δέ. Τῶν γὰρ ἰσημερινῶν τμημάτων ὄντων δύο, τοῦ μὲν ἑαρινοῦ, τοῦ δὲ μετοπωρινοῦ, καὶ διαμετροῦντων ἄλληλα, δοθείσης τε τῆς τῶν διαβατηρίων ἡμέρας τῆς τεσσαρεσκαίδεκάτης τοῦ μηνὸς μεθ' ἑσπέρας, ἐστήξεται μὲν σελήνη τὴν ἐναντίαν καὶ διάμετρον τῷ ἡλίῳ στάσι. Ὅσπερ οὖν ἔξιστιν ἐν ταῖς πανσελήνοις ὄρᾶν· ἔσονται δὲ ὁ μὲν, κατὰ τὸ ἑαρινὸν ἰσημερινὸν ὁ ἡλίου τμήμα, ἡ δὲ, ἐξανάγκης κατὰ τὸ φθινοπωρινὸν ἰσημερινὸν ἡ σελήνη. Οἶδα πλείστα καὶ ἄλλα πρὸς αὐτῶν λεγόμενα, τοῦτο μὲν πῶς, τοῦτο δὲ κατὰ τὰς κυριακὰς ἀποδείξεις (66) πρῶτον, δι' ὧν περιστάσειν πειρῶνται τὴν τοῦ Πάσχα καὶ τῶν ἀζύμων ἑορτὴν δεῖν πάντως μετ' ἰσημερινῶν ἀγεσθαι· παρῆμι δὲ τὰς τοιαύτας τῶν ἀποδείξεων ὕλας ἀπαιτῶν· ὧ (67) περιήρηται μὲν ἐπὶ τοῦ Μωϋσέως νόμου κάλυμμα, ἀνακαλυμμένῳ δὲ τῷ προσώπῳ λοιπὸν ἦδη Χριστὸν καὶ τὰ Χριστῷ ἀεὶ κατοπεριζέσθαι μαθήματα τε καὶ παθήματα. Τοῦ δὲ τὸν πρῶτον παρ' Ἑβραίοις μήνα περὶ ἰσημερινῶν εἶναι, παραστατικὰ καὶ τὰ ἐν τῷ Ἐνώχ (68) μαθήματα. Καὶ ἀριθμητικὰς δὲ καταλλόλῃ: πεν ὁ αὐτὸς ἐν ὄλοις δέκα συγγράμμασιν εἰσαγωγὰς (69), καὶ ἄλλα δεύματα τῆς περὶ τὰ θεῖα σχολῆς, τε αὐτοῦ καὶ πολυπειρίας. Τοῦτ' ἄρα πρῶτος ὁ τῆς Παλαιστίνων Καίσαρεας ἐπίσκοπος Θεόδοκος, χεῖρας εἰς ἐπισκοπὴν ἐπιτέθεικε, διάδοχον ἑαυτοῦ μετὰ τελευτῆν πορευθεῖσθαι τῆ ἰδίᾳ παροικίᾳ προμνόμενος (70). Καὶ δὴ ἐπὶ μικρὸν τινα χρόνον ἄμφω τῆς αὐτῆς προύστησαν Ἐκκλησίας (71)· ἀλλὰ γὰρ ἐπὶ τὴν Ἀντιόχειαν τῆς κατὰ Παύλου συνόδου καλούσης, τὴν Λαοδικέων πόλιν παρῶν (72) πρὸς τῶν ἀδελφῶν αὐτῶν κοιμηθέντος

A mensis. Id autem contingit cum sol primam partem solaris, aut, ut quidam nominant, zodiaci circuli percurrit. Addit præterea Aristobulus, in celebranda paschali festiuitate necessario id requiri, ut non modo sol, sed et luna segmentum æquinoctiale percurrat. Nam cum duosint segmenta æquinoctialia, alterum vernum, alterum autumnale; eaque ex diametro sibi vicissim opposita: cumque quarta-decima dies mensis ad vesperum paschali festo assignata sit, luna quidem ex aduerso soli consistet, quemadmodum videre est in pleniluniis. Ac sol quidem vernum æquinoctiale segmentum obtinebit, luna vero segmentum autumnalis æquinoctii necessario occupabit. Scio et alia multa ab iisdem tradi, partim probabilia, partim certissimis demonstrationibus conclusa, quibus se putant euidenter ostendere, Pascha et festum Azymorum omnino post æquinoctium esse celebrandum. Verum huiusmodi demonstrationem copiam exigere prætermittimus, quibus velamen Mosaicæ legis ablatum est: et quibus revelata iam facie Christum Christique doctrinam: et passionem tanquam in speculo deinceps intueri licet. Cæteram primum mensem apud Hebræos circa æquinoctium incipere manifeste conuincitur, vel ex iis præceptis quæ in libro Henoch leguntur. Idem porro Anatolius etiam decem libros institutionum arithmeticarum, multa quoque alia suæ in sacris Literis diligentis atque doctrinæ 288 monumenta nobis reliquit. Huic Theoctenus, Cæsareæ Palæstina episcopus, primus manus imposuit, eumque episcopum ordinavit: successorem illum Ecclesiæ suæ despondens. Ambo certe aliquantisper eandem ecclesiam simul gubernarunt. Postea vero cum eum synodus aduersus Paulum congregata Antiochiam euocasset, per urbem Laodiceam iter faciens, a fratribus illius loci mortuo tunc Eusebio detentus est. Defuncto deinde

(66) *Κυριακὰς ἀποδείξεις*. Christophorus non vertit *ratas*. Sic *κρυπταὶ δόξαι* dicuntur a Græcis. Rufinus *validissimas assertiones* vertit.

(67) *Vulg. ὕλας ἀπ' αὐτῶν ὧν*. Nostri quinque codices ex consensu scripturam habent ὕλας ἀπαιτῶν. Sed in codice Regio eadem manu adnotatur, scribendum esse ἀπ' αὐτῶν. Certe ἀπ' αὐτῶν legendum esse, ex sequentibus apparet. Nisi enim ita legeris, quo referes ea quæ sequuntur verba ὧν περιήρηται, etc. Sed nunc, re attentius examinata, scribendum censeo ὕλας ἀπαιτῶν· ὧ περιήρηται, etc. Idque et sensus et syntaxeos ratio postulat.

(68) *Ἐν τῷ Ἐνώχ*. Liber Enoch citatur a Iuda in Epistola canonica. Erat liber apocryphus, nec inter canonicos Hebræorum libros receptus. Sed tamen apostoli, eorumque exemplo antiqui Patres, testimonia ex apocryphis proferre non dubitarunt; ea scilicet quæ ad astruendam veritatem facerent, ex iis eligentes. Vide Georgium Syncellum in *Chronico*, ubi luculentum fragmentum affert ex libris Enoch.

(69) *Ἀριθμητικὰς εἰσαγωγὰς*. Exstant hodieque inter θεολογούμενα τῆς ἀριθμητικῆς, excerpta ex libris Anatolii *Institutionum arithmeticarum*.

(70) *Προμνόμενος*. In cod. Med., Fuk., Sav. et Maz. legitur *προνοόμενος*. Sed rectior est vulgata lectio, quam codex Regius et Nicophorus confir-

mant. Quin etiam in codice Regio hoc scholium ad marginem legitur: *προξενῶν προμνηστεύεται*.

(71) *Ἄμφω τῆς αὐτῆς προύστησαν Ἐκκλησίας*. In codice Maz. hæc notantur ad marginem: *Πῶς καὶ ἐνταῦθα μίας ἐπισκοπῆς δύο προύστησαν*. Id est, *Vide quomodo etiam hic uni Ecclesiæ duo præfuerunt episcopi*. Intelligit autem scholiastes Alexandrum, qui una cum Narcisso Hierosolymorum episcopus fuit, ut in libro iv testatur Eusebius. Hæc sunt vetustissima exempla coadjutorum, ut nunc vocant, episcoporum. Qui cum ad subleuandam episcoporum senectutem instituti primum fuissent, re postea in consuetudinem versa, nulla necessitate id exigente, per gratiam et ambitionem creati cæpere, cui malo, ne longius serperet, remedium attulere Patres concilii Sardicensis.

(72) *Λαοδικέων πόλιν παρῶν*. Idem de Eusebio Alexandrino retulit Eusebius in principio huius capituli: illum scilicet, cum ad synodum Antiochianam quæ aduersus Paulum congregata fuerat, profectus esset, in reditu exceptum esse a Laodicensibus, ejusque loci episcopum factum. Nunc vero idem scribit de Anatolio: quod nulla ratione defendi posse mihi videtur. Quod si quis dicat, Eusebium paucis diebus post ordinationem fato functum fuisse, eique Anatolium succedere potuisse, auctoritatem Hieronymi ei opponemus, qui ante et

Anatolio, postremus ante persecutionem episcopus eiusdem ecclesiæ factus est Stephanus; vir philosophiæ quidem et Græcarum disciplinarum causa magnam apud multos gloriam consecutus: verum erga fidem Christi haud perinde animo affectus: quemadmodum procedente persecutionis tempore manifeste declaratum est, quo simulator potius, et ignavus atque imbellis, quam verus philosophus apparuit. At non idcirco ruitura erat Ecclesia. Nam continuo eam restituit atque instauravit episcopus sedis illius ab ipso omnium Servatore Deo ordinatus Theodotus: qui nominis sui et episcopalis officii veritatem rebus ipsis exhibuit. Ac medicinæ quidem quæ in corporibus curandis consistit, omnium sine controversia peritissimus fuit: in animarum autem curatione, nullum sibi parem habuit. Tanta erat hominis humanitas, sinceritas animi, miseratio et studium in adjuvandis iis qui ope ipsius indigerent. Idem in divinis disciplinis admodum exercitatus fuit. Et huiusmodi quidem exstitit Theodotus. Apud Cæsaream vero Palæstinæ post obitum Theoteci, qui Ecclesiam illam summa cum cura gubernaverat, successit Agapius. Quem quidem plurimum etiam laborasse, et populi cui præerat commodis benigne consuluisse, cunctosque ac præsertim pauperes liberalitate sua sublevasse novimus. Hujus tempore Pamphilum, virum disertissimum, vitæque et operibus vere philosophantem, in eadem ecclesia vidimus presbyteri honore decoratum. Qui vir qualis quantusque exstiterit, non exigui profecto sit operis exponere. Verum nos singula quæ ad illius vitam et ad scholam ab eodem institutam pertinent; varia quoque confessionum certamina persecutionis tempore ab eo tolerata; ac postremo martyrium quo coronatus est, peculiari

Aureliani scribit: *Eusebius Laodicenus insignis habetur.*

(75) *Ὁὐχ ὁμοίως γε μὴν.* Rufinus et Nicephorus hæc verba sic intelligunt, quasi dicere voluerit Eusebius, Stephanum haud perinde ac prædecessores ipsius, erga fidem fuisse animatum. Ego vero sic intelligo, non perinde erga fidem ac erga philosophiam et Græcicas disciplinas illum affectum fuisse.

(74) *Πρὸς αὐτοῦ Θεοῦ τοῦ πάντων Σωτῆρος.* Hæc verba Musculus et Christophorsonus referunt ad verbum ἀνορθοῦται, et post eas voces punctum finale apposuerunt. Sic enim vertit Musculus: *Cum autem sub eo periclitaturæ essent res Ecclesiæ, ab ipso Deo Servatore omnium sustentatæ sunt.* Musculi versionem secutus est Christophorsonus. Ego vero, re attentius examinata, verba illa πρὸς αὐτοῦ Θεοῦ referenda esse censeo ad ἐπίσκοπος ἀναδειχθεὶς, ut sensus sit ejusmodi: Nam continuo Theodotus ab ipso omnium Servatore Deo episcopus illius Ecclesiæ declaratus, cuncta restituit. Fefellit interpretes prava hujus loci interpunctio, quæ etiam in scriptis codicibus reperitur; et vox ἀνορθοῦται, quam passive sumi existimantur.

(75) *Τῆς τῶν παρ' αὐτοῦ δεομένων.* In codd. Medicæ, Fuk. et Maz. scriptum reperi: τῶν τῆς παρ' αὐτοῦ δεομένων ὠφελίας, quam lectionem vulgaræ antefereendam puto. Sic enim construenda sunt hæc verba: ἕνεκα τῶν δεομένων τῆς παρ' αὐτοῦ ὠφελίας.

Εὐσεβίου κεκράτηται, καὶ τοῦ Ἀνατολίου δὲ τὸν βίον μεταλλάξαντος, τῆς ἐκείσε παροικίας ὕστατος τῶν πρὸ τοῦ διωγμοῦ καθίσταται Στέφανος· λόγων μὲν φιλοσόφων καὶ τῆς ἄλλης παρ' Ἑλλησι παιδείας, παρὰ τοῖς πολλοῖς θαυμασθεὶς, οὐχ ὁμοίως γε μὴν (75) περὶ τὴν θείαν πίστιν διατεθειμένος, ὡς προῖων ὁ τοῦ διωγμοῦ καιρὸς ἀπήλεγξεν, εἰρώνα μᾶλλον δευλόν τε καὶ ἀνανδρον, ἤπερ ἀληθῆ φιλόσοφον ἀποδείξας τὸν ἀνδρα. Οὐ μὴν ἐπὶ τούτῳ γε καταστρέφειν ἤμελλε τὰ τῆς Ἐκκλησίας, ἀνορθοῦται δ' αὐτὰ, πρὸς αὐτοῦ Θεοῦ τοῦ πάντων Σωτῆρος (74) αὐτίκα τῆς αὐτόθι παροικίας ἐπίσκοπος ἀναδειχθεὶς, Θεόδοτος, πράγμασιν αὐτοῖς ἀνὴρ καὶ τὸ κύριον ὄνομα καὶ τὸν ἐπίσκοπον ἐπαληθεύσας. Ἰατρικῆς μὲν γὰρ σωματίων ἀπεφέρετο τὰ πρῶτα τῆς ἐπιστήμης, ψυχῶν δὲ ὁραπειτικῆς, οἷος οὐδὲ ἄλλος ἀνθρώπων ἐτύγχανε, φιλανθρωπίας, γνησιότητος, συμπαθείας, σπουδῆς τῆς τῶν παρ' αὐτοῦ δεομένων (75) ὠφελείας ἕνεκεν. Πολὺ δὲ ἦν αὐτῷ καὶ τὸ περὶ τὰ θεῖα μαθήματα συνηρημένος. Οὗτος μὲν δὴ τοιοῦτος ἦν. Ἐν Καίσαρειᾷ δὲ τῆς Παλαιστίνης σπουδαιότατα Θεόσκενον τὴν ἐπισκοπὴν διελθόντα, Ἀγάπιος διαδέχεται· ἐν κτὶ πολλὰ καμῖν, γνησιωτάτην τε πρόνοαν τῆς τοῦ λαοῦ προστασίας ἴσμεν παποιημένον, πλουσίᾳ τε χειρὶ πάντων μάλιστα πενήτων ἐπιμελημένον. Κατὰ τοῦτον ἔλλογμώτατον αὐτῷ τε βίῳ φιλόσοφον ἀληθῆ, πρεσβείου τῆς αὐτόθι παροικίας ἤξιωμένον, Πάμφιλον ἔγνωμεν· ὃν ὁποῖός τις ἦν καὶ ὄθεν ὀρμώμενος, οὐ μικρὰς ἀν γένοιτο δηλοῦν ὑποθέσεως· ἕκαστα δὲ τοῦ κατ' αὐτὸν βίου καὶ τῆς συνεστήσατο διατριβῆς (76), τοὺς τε κατὰ τὸν διωγμὸν ἐν διαφόροις ὁμολογίαις ἀγῶνας αὐτοῦ, καὶ ὃν ἐπὶ πᾶσιν ἀνεδήσατο τοῦ μαρτυρίου στέφανος (77). Ἄλλ' οὗτος μὲν τῶν τῆδε θαυμασιώτατος. Ἐν δὲ τοῖς μάλιστα καθ' ἡμᾶς (78)

(76) *Ἦς συνεστήσατο διατριβῆς.* Hæc verba Musculus ita vertit: *In qua schola institutus fuerit.* Christophorsonus vero, Musculi vestigiis insistens, vertit: *Qua ratione institutus.* Ego vero scholam Cæsareæ a Pamphilo institutam intelligo. De bibliotheca Cæsariensi a Pamphilo composita Hieronymus in *Catalogo* ubi de Mathæo loquitur, et in epistola ad Marcellam.

(77) *Ἐρ ἰδίᾳ ὑποθέσει.* Male Christophorsonus vertit in *separato quodam libello.* Nam Eusebius tres libros de Vita Pamphili scripserat, ut testatur Hieronymus tum in libro *De scriptoribus ecclesiasticis*, tum in *Apologia adversus Rufinum.*

(78) *Ἐρ δὲ τοῖς μάλιστα καθ' ἡμᾶς.* Id est, inter eos vero qui propius ad nostram usque ætatem pervenerunt. Neque enim assentior Musculo et Christophorsono, qui vocem μάλιστα referunt ad σπανιωτάτους. Pierius enim et Meletius, de quibus mox loquitur Eusebius, ad Constantini usque tempora vixerunt. De Pierio vide Hieronymum et Photium in *Bibliotheca* Eum Rufinum non Pierium vocat, sed Hierium. Sic enim scribitur in mss. Rufini, et in veteri *Martyrologio Romano* die 14 Novembris. Quod quidem *Martyrologium* maxima parte ex Rufini *Ecclesiastica historia* descriptum esse observavi; translatus etiam in illud mendis quæ apud Rufinum leguntur. Itaque frustra Rosweidus vetus martyrologium Romanum hoc esse existimavit; cum nec vetus sit, nec Romanum. Nam si Romanum esset, selos martyres qui Romæ colebantur commemo-

επισημωτάτους γενομένους Ισμεν, τῶν μὲν ἐπ' Ἀλε- A
ξανδρείας πρεσβυτέρων Πιέριον, Μελέτιον δὲ τῶν
κατὰ Πόντον Ἐκκλησιῶν (79) ἐπίσκοπον. Ἄλλ' ὁ μὲν
ἀκρὸς ἀκτῆμονι βίῳ καὶ μαθημασι φιλοσόφους δεδο-
κίμαστο, ταῖς περὶ τὰ θεῖα θεωρίαις καὶ ἐξηγήσεις,
καὶ ταῖς ἐπὶ τοῦ κοινῆς τῆς Ἐκκλησίας διαλέξεσιν
ὑπερφυῶς ἐξηγητῆς ὁ δὲ Μελέτιος, τὸ μέλι τῆς
Ἀττικῆς; (80) ἐκάλουν αὐτὸν οἱ ἀπὸ παιδείας, τοιοῦ-
τος ἦν, οἷον ἂν γράψαι τις τῶν κατὰ πάντα λόγων
ἐνεκα τελεώτατον ῥητορικῆς μὲν γε τὴν ἀρετὴν οὐδὲ
οἷον τε θαυμάζειν ἐπαξίως. Ἄλλὰ τοῦτο μὲν εἶναι
αὐτῷ φαίη ἂν τις τὸ κατὰ φύσιν. Τῆς δ' ἄλλης πολ-
λυπρίας τε καὶ πολυμαθείας (81) τίς ἂν τὴν ἀρε-
τὴν ὑπερβάλοιτο; Ὅτι δὲ ἐπὶ πάσαις λογικαῖς ἐπι-
στήμασι τὴν τεχνικώτατον καὶ λογιώτατον καὶ μόνον
πείραν αὐτοῦ λαβὼν ἂν εἶπες. Ἐφάμιλλα δὲ αὐτῷ B
καὶ τῆς ἀρετῆς παρῆν τοῦ βίου. Τούτων κατὰ τὸν
τοῦ διωγμοῦ καιρὸν τοῖς κατὰ Παλαιστίνην κλίμασι
διαδιδράσκοντα ἐφ' ὄλοις ἔτεσιν ἐπτά κατενοήσαμεν.
Τῆς δ' ἐν Ἱερουσολύμοις Ἐκκλησίας μετὰ τὸν σμι-
κρῷ πρόσθεν δεδηλωμένον ἐπίσκοπον Ὑμέναιον,
Ζάμβδα τὴν λειτουργίαν παραλαμβάνει. Μετ' οὐ
πολὺ δὲ τούτου κεκοιμημένον, Ἐρμων ὕστατος τῶν
μέχρι τοῦ καθ' ἡμᾶς διωγμοῦ, τὸν εἰσέτι νῦν ἐκείσε
πεφυλαγμένον (82) ἀποστολικὸν διαδέχεται ὀρόνον.

raret. Atqui videmus, omnium gentium ac locorum
martyres in eo recenseri. Quod si quis vetus Ro-
manum martyrologium cupit cognoscere, illud
ipsum esse aio, quod edidit Bucherius cum canone
Victorii Aquitani. Cui subnectendum illud quod
habetur in *Sacramentario* Gregorii Magni, et in C
Kalendario nuper Parisiis edito a R. P. Frontone.
Quamquam hæc kalendaria potius sunt quam marty-
rologia. Martyrologium autem Romanum nullum
unquam proprie fuit. Illud enim cuius meminit
Gregorius Magnus in epistola ad Eulogium, marty-
rologium est B. Hieronymi, quo Occidentalis Ec-
clesia tunc utebatur, ut alibi demonstrabimus.

(79) *Μελέτιον τῶν κατὰ Πόντον Ἐκκλησιῶν*.
Ille est quem magnum Meletium vocat Athanasius
in oratione contra Arianos, pag. 291, ubi recensens
episcopos qui inter orthodoxos erant celeberrimi,
magnum Basilium et Meletium ac Longinianum
episcopos Armeniæ et Ponti nominat. Philostorgius
in libro 1, hunc Sebastopoleos in Ponto episcopum
fuisse dicit, et cum Basilio Amasiæ episcopo Nicænzæ
synodo interfuisse, et ab Arianorum partibus ste-
tisse, ut refert Nicetas in *Thesaurō orthodoxæ fidei*.
Sed hæc falso a Philostorgio conscripta esse testat-
ur Athanasius in loco quem supra indicavi. De
eodem Meletio loquitur Basilium in libro ad Amphilo-
chium *De Spiritu sancto*, cap. ultimo: Καὶ Μελέ-
τιον τὸν πάνυ, ἐπὶ ταύτης εἶναι τῆς γνώμης οἱ συγ-
γεγονότες φασί. Id est: Sed et magnum Meletium
in eadem fuisse sententia, narrant qui cum eo versati
sunt.

(80) *Τὸ μέλι τῆς Ἀττικῆς*. Ergo Meletius ἀπὸ
τοῦ μέλιτος dicitur. Sane Gregorius Nazianz. in
Iambicis, Meletium Antiochenum episcopum μέλι-
τος ἐπώνυμον vocat. Itaque nihil cause erat, cur
Nicephorus in hoc loco Meletium pro Meletio substi-
tueret. Meletium tamen hunc vocat etiam Nicetas
in lib. v *Thesauri* sui, cap. 7, ex Philostorgio.

(81) *Πολυμαθείας*. Sic recte cod. Med. Fnk.,
Sav. et Maz.; Vulg., φιλομ. Paulo post, ubi legitur
ἐπεὶ ἂν, codex Medicæus scriptum habet ἂν εἶπεν.
Mazarinus vero ἂν εἶπες, cui consentiunt codd.
F. k. ac Savilii.

opere complexi 289 summs. Et Pamphilus quidem
supra omnes qui hic versabantur, maximæ admira-
tioni fuit. Inter eos vero qui proxime ad nostra
usque tempora accesserunt, singulares atque exi-
mios viros novimus Pierium quidem Alexandrinæ
urbis presbyterum; Meletium vero Ponticarum ec-
clesiarum episcopum. Ac Pierius quidem sponta-
nea paupertate et philosophicis disciplinis illustris,
in sacrarum Litterarum contemplatione atque expo-
sitione, et in ecclesiasticis concionibus apprime
exercitatus fuit. Meletius vero, quem vulgo mel
Atticum docti homines vocabant, talis omnino fuit,
qualem quis hominem perfectissimum in omni gene-
re doctrinæ vellet describere. Eloquentiam qui-
dem quod attinet, nemo illum pro merito laudaverit.
Sed hanc facultatem a natura ipsi insitam
fuisse aliquis fortasse dicet. Reliquam vero periti-
am ac multiplicem eruditionem, quis est qui pos-
sit unquam superare? Certe quicumque vel semel
ejus periculum fecerit, in omnibus disciplinis quæ
ratiocinatione nituntur subtilissimum ac disertissi-
mum fuisse fatebitur. Jam vero virtus vitæque
sanctimonia, nullatenus iis dotibus inferior erat.
Hunc nos persecutionis tempore in Palæstina lati-
tantem septem annorum spatio videre meruimus.

(82) *Τὸν εἰσέτι νῦν ἐκείσε πεφυλαγμένον*. In-
telligit cathedram Jacobi fratris Domini, quæ Hie-
rosolymis servabatur, ut relatum est in cap. 19.
Sic et Alexandriæ cathedra beati Marci evangelis-
tæ, qui primus Alexandrinam fundavit Ecclesiam,
diutissime servata est: de qua in Actis manuscrip-
tis passionis B. Marci hæc habentur: *Adest etiam
hujus rei testis, quæ usque in hodiernum diem ad
confirmandam hujus veritatis assertionem in eadem
Ecclesia perseverat, ex ebore utique antiquo cathedra,
politis compacta tabulis; in qua quidem sedere
illum dum evangelicas paginas exararet, præstantium
non reticuit memoria relatorum. In cujus nimirum
cathedræ sedili, nullus est ausus unquam pontificum
deinceps residere. Sed in magna veneratione hactenus
a cunctis existat pontificibus humiliter honorata.*
Quæ quidem sic interpretor, ut perique ex Alexan-
drinis episcopis in cathedra B. Marci sedere re-
cusaverint. Certe B. Petrus Alexandrinus nunquam
in ea sedere voluit; sed quoties gradus altaris conscendebat,
ut pacem populo daret, in scabello quod erat ad pedes
illius cathedræ, residere consueverat. Quod cum mirarentur
clerici simul ac laici, causam eis Petrus aliquando hanc dixisse fertur:
quoties ad cathedram illam propius accederet, totum se
contremiscere. Cœlestem enim quamdam ac splendidissimam
virtutem in ea cathedra sedentem a se conspici, quæ animo
ipsis gaudia simul ac formidine completeret, ut legitur in
Actis manuscriptis passionis ejusdem Petri. Cæterum non
solum Jacobi et Marci, sed et omnium fere apostolorum
cathedræ in iis quas fundaverant ecclesiis religiosissime
servatæ sunt, ut docet Tertullianus in libro *De præscrip-
tione hæreticorum* cap. 36. *Percurrere, inquit, ecclesias
apostolicas, apud quas ipsæ adhuc cathedræ apostolorum
suis locis præsent, apud quas ipsæ authentica litteræ
eorum recitantur, scio quidem Nicolaum Rigitalium
cathedras illic interpretari principales ecclesiarum ab
ipsis apostolis constitutas. Verum ille Tertulliani locus
hanc interpretationem non admittit. Esset enim ταυτολογία,
cum antea dixerit Tertullianus: Percurrere apostolicas
ecclesias. Idem igitur esset ac si diceret: Per-*

Porro Hierosolymis post obitum Ilymenæi, cujus paulo ante meminimus, Zabdas administrationem illius Ecclesiæ suscepit. Quo non multo post defuncto, Hermon, postremus eorum qui ante illam nostri temporis persecutionem fuerunt, apostolicam cathedram quæ illic etiamnum servatur, obtinuit. Alexandria vero cum Maximus post mortem Dionysii Ecclesiam octodecim annis rexisset, in ejus locum successit Theonas. Sub quo etiam Achilles eodem quo Pierius tempore, presbyterii honore decoratus, Alexandria claruit. Cui etiam Christianæ fidei institutio commissa erat. Hic præ cæteris omnibus, sublimioris philosophiæ et evangelicæ conversationis sincerum specimen operibus ipsis exhibuit. Post Theonam, qui annis novemdecim ministerio perfunctus est, episcopatum Alexandria sortitus est Petrus. Qui quidem toso sacerdotii sui tempore, quod annis gessit duodecim, maximam quoque ipse gloriam est consecutus. Et ante persecutionem quidem tribus fere annis Ecclesiam rexit. Deinceps vero reliquum tempus 290 ætatis arctiore disciplina semet exercens transegit; nec minus interim

curre ecclesias apostolicas apud quas ecclesiæ apostolorum suis locis præsidet. Quare de ipsis apostolorum sedilibus necessario intelligendus est hic Tertulliani locus. Duo enim signa et quasi γνωρίσματα apostolicarum ecclesiarum hic notat Tertullianus. Primum est cathedra in qua sedit apostolus, secundum epistolæ quarum authenticum exemplar servabat ecclesia ad quam scriptæ fuerant.

(83) *Εὐτοωτέρα τῇ συνασκήσει.* Rufinus vertit: cum se arctioribus vinculis continentiæ destringeret. Sic enim habet vetustissimus codex manuscriptus Ecclesiæ Parisiensis. Nihil frequentius occurrit apud Eusebium quam vox ἀσκήσις et φιλοσοφία. Quas voces a philosophis mutuati sunt Christiani, ut jam observavi ad cap. 16 lib. II. Certe philosophi ἀσκητῆς vocabant eos qui severioris vitæ genus profitebantur, arctiore disciplina sese ad virtutem formantes. Hinc est, quod Artemidorus, in lib. IV, cap. 35, Alexandrum philosophum ἄνδρα ἀσκητὴν vocat. Et in lib. V, cap. 16: Ἐφιλοσόφησεν εὐτόνωσ καὶ τοῖς λόγοις καὶ τῇ ἀσκήσει χρηστὰς ἀκολούθως. Vides ἀσκητὴν, id est, asceticam philosophiam, opponi philosophiæ quæ in nudis verbis consistit. Ita explicare soleo, quod ait Marcus Antonius in libro I *De rebus ad se pertinentibus*, cap. 7: Μηδὲ φαντασιοπλήκτως τὸν ἀσκητὴν, καὶ τὸν εὐεργετικὸν ἄνδρα ἐπιδείκνυσθαι. Porro Christiani, cum hoc nomen sibi adscivissent, primum quidem clericis ascetarum vocabulum indiderunt, ut notavi ad cap. 16 lib. II. Postea vero monachi hoc nomen sibi vindicarunt. Sed initio ita fuisse, ut dixi, probatur, tum exemplo Petri Alexandrini episcopi, tum Pierii presbyteri, quos ascetas fuisse testatur Eusebius in hoc capite. Hieronymus in *Catalogo de Pierio loquens: Constat huic miræ ἀσκήσεως et appetitiorem voluntariæ paupertatis*, etc. Sic etiam Eusebius in cap. II, de martyribus Palæstinæ, Pamphilum presbyterum ascetam vocat his verbis: φιλοσόφῳ πολιτεῖα καὶ ἀσκήσει διαπρέψας. Cæterum Rufinus in hujus loci versione quædam addidit de suo, quæ ad *Vitam B. Petri Alexandrini* pertinent. Sic enim habet: *Reliquos vero novem diversis in tentationum generibus duxit. Cumque se semper in omni agone persecutionum positus, arctioribus vinculis continentiæ destringeret*, etc. Quantis persecutionum fluctibus vexatus toto episcopatus sui tempore fuerit Petrus,

καὶ ἐπ' Ἀλεξανδρείας δὲ Μάξιμον ὀκτωκαίδεκα ἔτεσι μετὰ τὴν Διονυσίου τελευταίην ἐπισκοπεύσαντα Θεωνᾶς διαδέχεται· καθ' ὃν ἐπὶ τῆς Ἀλεξανδρείας ἐπὶ ταύτων τῷ Πιερῷ πρεσβυτερίου ἡξιωμένος Ἀχιλλᾶς ἐγνωρίζετο, τῆς ἱερᾶς πίστεως τὸ διδασκαλεῖον ἐγκειρισμένος, οὐδενὸς ἦτορ σπανιώτατον φιλοσοφίας ἔργον καὶ πολιτείας εὐαγγελικῆς τρόπον γνήσιον ἐπιδεικνύμενος. Μετὰ δὲ Θεωνᾶν ἑνεακαίδεκα ἔτεσιν ἐξυπηρητησάμενον, διαδέχεται τὴν ἐπισκοπήν τῶν ἐπ' Ἀλεξανδρείας Πέτρος, ἐν τοῖς μάλιστα καὶ αὐτὸς διαπρέψας ἐφ' ὅλοις δυσκαίθετα ἐνιαυτοῖς· ὡν πρὸ τοῦ διωγμοῦ τρισὶν οὐδ' ὅλοις ἔτεσιν ἡγησάμενος τῆς Ἐκκλησίας, τὸν λοιπὸν τοῦ βίου χρόνον εὐτοωτέρα τῇ συνασκήσει (83) ἑαυτὸν τε ἤγε, καὶ τῆς κοινῆς τῶν Ἐκκλησιῶν ὠφελείας οὐκ ἀφανῶς ἐπεμέλετο. Ταύτη δ' οὖν ἐνάτω ἔτει τοῦ διωγμοῦ τὴν κεφαλὴν ἀποτμηθεὶς, τῷ τοῦ μαρτυρίου κατεκοσμήθη στεφάνῳ.

Ἐν τούτοις τὴν τῶν διαδόχων περιγράφαντες ὑπέθεσιν, ἀπὸ τῆς τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν γενέσεως ἐπὶ τὴν τῶν προσευκτηρίων καθάρσειν, εἰς ἔτη συντείνουσαν πέντε καὶ τριακόσια (84), φέρε ἐξῆς τοὺς καθ' ἡμᾶς

docet Ammonius monachus in libro *De cæde SS. Patrum in monte Sina et in solitudine Raitku*, his verbis: Ἐγένετό μοι ποτὲ καθεζομένῳ ἐπὶ τὸ ταπεινὸν μου καλλίον, πλησίον Ἀλεξανδρείας, ἐν τόπῳ κλιουμένῳ Κανόβω, λογισμὸς ἀποδημῆσαι εἰς τὰ μέρη τῆς Παλαιστίνης. Πρῶτον μὲν γὰρ οὐχ ὑποφέρων βλέπειν τὰς θλίψεις, καὶ τὸν καθ' ἡμέραν γινόμενον κίνδυνον τῶν πιστῶν ἀπὸ τῶν παρανόμων τυράννων, τὸν ἀγιώτατον ἡμῶν ἐπίσκοπον Πέτρον ἀπὸ τόπου εἰς τόπον κρυπτόμενον καὶ φεύγοντα, καὶ μὴ δυνάμενον τὸ σύνολον ἐν ἀνέσει καὶ παρῆρησι ποιμαίνειν τὴν ἱερὰν αὐτοῦ ποιμνὴν· ἀλλὰ δὲ καὶ ἐπιθυμῶν θεάσασθαι τοὺς σεβασμίους τόπους, καὶ προσκυνῆσαι τὴν ταχὴν, καὶ τὴν ζωοποιὸν καὶ ἀχραντὴν ἀνάστασιν τοῦ Κυρίου, etc. Ille est: *Cum in cellula mea sederem juxta Alexandriam in loco qui dicitur Canopus, venit mihi in mentem ut proficiscerer in Palæstinam. Primum enim æquo animo ferre non poteram, cum viderem vexationes et quotidiana pericula quæ fideles sub iniquissimis tyrannis sustinebant; Petrumque sanctissimum episcopum hac illuc subinde fugientem ac sese occultantem; cui proprium gregem secure ac libere pascere non licebat. Deinde vero loca sancta videre magnopere cupiebam, et sepulcrum Domini nostri, et vivificam atque incontaminatam ejus resurrectionem coram adorare. Idem quoque testatur Petrus ipse de se, in sermone illo quem adhuc in carcere positus habuit ad Achillam et Alexandrum presbyteros. Exstat hic sermo in Actis mss. ejusdem Petri Alexandrini: Οἴδατε γὰρ, ἀδελφοί, ἕως μεθ' ὑμῶν ἦν, ὅσῃν εἶχον τὴν περὶ αὐτοῦ (κυρίου ποιμνίου) μέριμναν, μεθ' ὧσιν τε τῶν ἀκαρῶν καὶ θλίψεων τὴν πάντα χρόνον τῆς ἐν ὑμῖν διήλθον ἀναστροφῆς, τόπον ἐκ τόπου διαμείβων διὰ τὰς εἰδωλομανούτων ἐπιθουλάς, καὶ τοῦτο μὲν εἰς Μεσοποταμίαν ἀναστρεφόμενος, τοῦτο δὲ τὴν τῆς Φοινίκης Συρίαν· καὶ ὅπως ποτὲ μὲν ἡ Παλαιστίνη, ποτὲ δὲ καὶ διάφοροι τῶν νήσων εἶχον ἡμᾶς. Ubi tamen quod ait Petrus Alexandrinus fugisse se in Mesopotamiam, non legitur apud Anastasium bibliothecarium qui Acta illa passionis beati Petri, nondum a Symeone Metaphraste interpolata, Latine vertit.*

(84) *Εἰς ἔτη πέντε καὶ τριακόσια.* Hic locus in primis notandus est, quo Eusebius tempus omne quod in *Historia ecclesiastica* complexus est, in unam summam colligit. Ait igitur a natali Domini ac Servatoris nostri, usque ad conversionem ecclē-

τῶν ὑπὲρ εὐσεβείας ἀνδρισσαμένων ἀγῶνας, ὅσοι τε ἅ κομμυνη Ecclesiarum utilitati magnifice prospexi. καὶ πηλικοὶ γεγῶνας, καὶ τοῖς μεθ' ἡμᾶς εἰδέναι διὰ Quam ob causam nono persecutionis anno capite γραφῆς καταλείψωμεν. truncatus, coronam martyrii promeruit. Verum

Τέλος τοῦ ἐκδέμου λόγου.

Servatoris ortu usque ad Ecclesiarum eversionem quinque ac trecentos annos complectitur, hic terminantes, deinceps quæ et quanta fuerint certamina eorum qui ætate nostra pro religione fortiter depugnarunt, ad posterorūq; memoriam litteris mandare aggrediamur.

Finis libri septimi.

ΕΥΣΕΒΙΟΥ

ΤΟΥ ΠΑΜΦΙΛΟΥ

ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΛΟΓΟΣ Η΄.

EUSEBII PAMPHILI

ECCLESIASTICÆ HISTORIÆ

LIBER OCTAVUS.

ΤΑΣΕ ΚΑ' Η ΟΓΔΩΗ ΠΕΡΙΕΧΕΙ ΒΙΒΛΟΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ.

- α. Περὶ τῶν πρὸ τοῦ καθ' ἡμῶς διωγμοῦ.
 β. Περὶ τῆς τῶν Ἐκκλησιῶν καθαιρέσεως.
 γ. Περὶ τοῦ τρόπου τῶν κατὰ τὸν διωγμὸν ἡγωνισμένων.
 δ. Περὶ τῶν αὐιδίμων τοῦ Θεοῦ μαρτύρων, ὡς πάντα τόπον ἐπλησαν τῆς ἐαυτῶν μνήμης, ποικίλους τοὺς ὑπὲρ εὐσεβείας ἀναδησάμενοι στεγάνους.
 ε. Περὶ τῶν κατὰ Νικομήδειαν.
 ς. Περὶ τῶν κατὰ τοὺς βασιλικοὺς οἰκούς.
 ζ. Περὶ τῶν κατὰ Φοινίκην Αἰγυπτίω.
 η. Περὶ τῶν κατὰ τὴν Αἰγυπτὸν.
 θ. Περὶ τῶν κατὰ Θηβαῖδα γεγονότων.

- Β ς. Φιλέου μάρτυρος περὶ τῶν κατ' Ἀλεξάνδρειαν πεπραγμένων ἐγγραφοὶ διδασκαλίαι.
 ια. Περὶ τῶν κατὰ Φρυγίαν.
 ιβ. Περὶ πλείστων ἐτέων ἀνδρῶν τε καὶ γυναικῶν, διαφόρων ἡγωνισμένων.
 ιγ. Περὶ τῶν τῆς Ἐκκλησίας προέδρων, τῶν τὸ γνήσιον ἢς ἐπέσθευον εὐσεβείας, διὰ τοῦ σφῶν αἵματος ἐπιδεδειγμένων.
 ιδ. Περὶ τοῦ τρόπου τῶν τῆς εὐσεβείας ἐχθρῶν.
 ιε. Περὶ τῶν τοῖς ἐκτὸς συμβεβηκότων.
 ις. Περὶ τῆς ἐπὶ τὸ κρεῖττον τῶν πραγμάτων μεταβολῆς.
 ιζ. Περὶ τῆς τῶν κρατούντων παλινοφθίας.

siarum quæ contigit anno Diocletiani nono ac decimo, annos esse quinque supra trecentos. Idem scribitur in Vita et Gestis sanctorum Patrum Metrophanis et Alexandri quæ leguntur in Bibliotheca Photii: ἐνεακαιδεκάτῳ ἔτει τῆς Διοκλητιανοῦ βασιλείας τῆς δὲ τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ παρουσίας ε' καὶ τ' ἔτους, πάλιν ὁ καθ' ἡμῶν ἐπρατύνθη διωγμός. In Chronico etiam Eusebii idem annus Christi quintus ac trecentesimus notatur e regione anni xix Diocletiani. Sic enim legitur in vetustissima omnium editione Mediolanensi, quam nec a Pontaco, nec a Scaligero visam mihi commodavit Joannes de Launoy, theologus Parisiensis.

At in editione Scaligeri, annus ille Diocletiani quocepta est persecutio, ascriptum habet annum Christi 304. Causa hujus rei est, quod Scaliger in Eusebii Chronico annum 1 Christi posuit non illum quo Christus natus est, sed sequentem. Atqui Eusebius annum 1 Christi numeraverat, illum ipsum quo natus est Christus, ut supra notavi ad lib. 1. Christi enim natalem posuit Eusebius octavo Idus Januarii. Certe in omnibus mss. Chronici Eusebiani qui annos Christi ascriptos habent, Aquicinctino scilicet, Lipsiano et Orteliano, et in prima omnium editione Mediolanensi, annus 1 Christi notatur is ipse quo natus est in Bethlehem Judæ.

IN OCTAVO HISTORIÆ ECCLESIASTICÆ LIBRO HÆC CONTINENTUR.

- I. De his quæ nostri temporis persecutionem præcesserunt.
 II. De Ecclesiarum eversione.
 III. De variis certaminum generibus quibus martyres in persecutione certarunt.
 IV. De illustribus Dei martyribus, quomodo totum orbem fama nominis sui impleverunt, varias pro pietate coronas adepti.
 V. De his quæ Nicomediæ gesta sunt.
 291 VI. De iis qui in palatio versabantur.
 VII. De Ægyptiis qui in Phœnicæ passi sunt.
 VIII. De his qui in Ægypto passi sunt.
 IX. De his qui in Thebude passi sunt.
- X. De his quæ Alexandria gesta sunt, testimonium Phileæ martyris.
 XI. De his quæ gesta sunt in Phrygia.
 XII. De pluribus viris et mulieribus in diverso martyrii genere occubuerunt.
 XIII. De præsidibus Ecclesiarum qui, fuso sanguine, religionis ejus quam profitebantur sinceritatem declararunt.
 XIV. De ingenio ac moribus persecutorum.
 XV. De his quæ gentilibus acciderunt.
 XVI. De rebus in meliorem statum conversis.
 XVII. De imperatorum paternodia.

Cum apostolorum successiones septem jam libris comprehenderim, hoc octavo volumine res etiam nostra ætate gestas, quæ haud perfunctoriam narrationem desiderant, posteriorum notitiæ tradendas esse existimavi. Hinc porro sermonis nostri ducetur exordium.

CAPUT I.

De his quæ persecutionem nostri temporis præcesserunt.

Qualem quantumque gloriam simul ac libertatem doctrina veræ erga supremum Deum pietatis a Christo primum hominibus annuntiata, apud omnes Græcos pariter et barbaros ante persecutionem nostra memoria excitatam consecuta sit, nos certe pro merito explicare non possumus. Argumento esse possit imperatorum benignitas erga nostros, quibus regendas etiam provincias committebant, omni sacrificandi metu eos liberantes ob singularem qua in religionem nostram affecti erant benevolentiam. Quid opus est dicere de iis qui in imperatorum palatiis versabantur, quid de imperatoribus ipsis? Qui domesticis suis eorumque uxoribus, liberis ac servis, ea quæ religionis suæ erant, tam verbis quam factis libere exsequendi coram 292 semetipsis, potestatem dederunt; ipsis ob hanc fidei suæ libertatem gloriari ac se ostentare quodammodo permittentes, eosque præ cæteris omnibus ministris præcipuo quodam amore complectebantur. Cujusmodi fuit Dorotheus ille, qui summam erga ipsos benevolentiam ac fidem declaravit, eamque ob causam præ cunctis magistratibus et provinciarum rectoribus magnum honorem prome-

B

Τὴν τῶν ἀποστόλων διαδοχὴν ἐν ὅλοις ἑπτὰ περιγράφαντες βιβλίοις, ἐν ὁδῷ τούτῳ συγγράμματι τὰ καθ' ἡμᾶς αὐτοὺς οὐ τῆς τυχεύουσας ἀξία ἔντα γραφῆς, ἐν τι τῶν ἀναγκασιότατων ἡγοούμεθα δεῖν εἰς γνώσιν καὶ τῶν μεθ' ἡμᾶς παραδοῦναι· καὶ ἀρξεται γὰρ ὁ λόγος ἡμῶν ἐντεῦθεν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'.

Περὶ τῶν πρὸ τοῦ καθ' ἡμᾶς διωγμοῦ (Nic. II. E. viii, 2).

Ὅσης μὲν καὶ ὁποίας (85) πρὸ τοῦ καθ' ἡμᾶς διωγμοῦ δόξης ἡμῶν καὶ παρήσας ὁ διὰ Χριστοῦ τῷ βίῳ κατηγγεγλυμένος τῆς εἰς τὸν τῶν ὀλων Θεὸν εὐσεβείας λόγος παρὰ πάντων ἀνθρώπων Ἑλλήσι τε καὶ βαρβάροις ἤξιωτο, μεῖζον ἢ καθ' ἡμᾶς ἐπαξίως διεηγήσασθαι. Τεκμηρία δ' ἂν γένοιτο τῶν κρατούντων αἱ περὶ τοὺς ἡμετέρους δεξιώσεις· οἷς καὶ τὰς τῶν ἐθνῶν ἐνεχείριζον ἡγεμονίας, τῆς περὶ τὸ θύειν ἀγωνίας (86) κατὰ πολλὴν ἦν ἀπέσωζον περὶ τὸ δόγμα φιλίαν, αὐτοὺς ἀπαλλάττοντες. Τί δεῖ περὶ τῶν κατὰ τοὺς βασιλικούς λέγειν οἴκους, καὶ τῶν ἐπὶ πᾶσιν ἀρχόντων; οἱ τοῖς οἰκεῖοις εἰς πρόσωπον ἐπὶ τῷ θείῳ παρήρησζομένοις λόγῳ τε καὶ βίῳ, συνεχώρουσαν γαμεταῖς (87) καὶ παισὶ καὶ οἰκέταις, μονονουχί καὶ ἐγκαυχᾶσθαι ἐπὶ τῇ παρήρησζι τῆς πίστεως ἐπιτρέποντες· οὗς ἐξήχως καὶ μᾶλλον τῶν συνθεραπεύοντων ἀποδεκτοὺς ἡγοῦντο. Οἷος ἐκεῖνος ἦν Δωρόθεος (88), πάντων αὐτοῖς εὐνοούστατός τε καὶ πιστότατος, καὶ τούτων ἕκκα διαφερόντως παρὰ τοὺς ἐν ἀρχαῖς καὶ ἡγεμονίας (89) αὐτοῖς τιμητάτας ἐντιμώτατος· ὃ τε σὺν αὐτῷ περιδότητος Γοργόνιος, καὶ ὅσοι τῆς αὐτῆς ὁμοίως τύποις ἤξιωντο διὰ τὸν τοῦ Θεοῦ λόγον τιμῆς. Οἷας τε καὶ τοὺς καθ' ἑκάστην Ἐκκλησίαν ἀρχοντας παρὰ

profiteri. Sed quæ sequuntur, sensum hunc aperto refutant.

(88) Δωρόθεος. Hic Dorotheus erat præpositus cubiculi imp. Diocletiani, aut Galerii Cæsaris. Sic enim scribit Metaphrastes in Actis martyrum Indis et Donnæ cap. 23 : « Qui etiam adversus Dorotheum, qui gloria quidem et civili dignitate erat insignis, ut qui præpositus vocaretur ab Italis, pietate autem erat insignior : adversus eum ergo et Mardonium et Mygdonium et Indem et quosdam alios, immittunt tela calumniæ. »

(89) Καὶ ἡγεμονίας. Codex Med., Fuk. et Maz. aliquot voces hic addunt, καὶ ἡγεμονίας αὐτοῖς τιμητάτας; ἐντιμώτατος.

(85) Ὅσης μὲν καὶ ὁποίας. Ab iis verbis inchoatur caput primum in vetustissimo codice Mazarino, et in Rufini editionibus.

(86) Τῆς περὶ τὸ θύειν ἀγωνίας. Vulg. τὸ θεῖον. Codex Med. et Maz. veram hujus loci scripturam retinuerunt, περὶ τὸ θύειν, quam Gruterus etiam in libris suis repererat. Rectores provinciarum diis ipsisque imperatoribus sacrificare oportebat, et sacrificiis interesse. Quæ causa erat, ut Christiani a magistratibus abstinerent, et provinciarum administrationem, quæ ipsis a principe deferebatur, respuerent.

(87) Γαμεταῖς. Hæc verba de imperatorum conjugibus intellexit Christophorosius, quibus scilicet imperatores permiserint, Christianam eadem libere

πᾶσιν ἐπιτρόποις καὶ ἡγεμόσιν ἀποδοχῆς καὶ θεραπείας καὶ δεξιώσεως οὐ τῆς τυχοῦσης ἦν ὄραϊν ἀξιουμένους (90). Πῶς δ' ἂν τις διαγράψει τὰς μυριάδους ἐκεῖνας ἐπισυναγωγὰς (91) καὶ τὰ πλήθη τῶν κατὰ πᾶσαν πόλιν ἀθροισμάτων, τὰς τε ἐπισήμους ἐν τοῖς προσευκτηρίοις συνδρομάς; ὧν δὴ ἕνεκα μηδαμῶς ἐτι τοῖς παλαιοῖς οἰκοδομήμασιν ἀρκοῦμενοι, εὐρείας εἰς πλάτος ἀνὰ πάσας τὰς πόλεις ἐκ θεμελιῶν ἀνίσταν Ἐκκλησίας. Ταῦτα δὲ τοῖς χρόνοις προϋόντα, ὁσημέραι τε εἰς αὐξήσιν καὶ μέγεθος ἐπιιδέοντα, οὐδεὶς ἀνείργε φθόνος, οὐδέ τις θαίμων πονηρῶς οἴος τε ἦν βασκαίνειν, οὐδ' ἀνθρώπων ἐπιβουλαῖς κωλύειν, ἐς ὅσον ἡ θεία καὶ οὐράνιος χεὶρ ἔσκαπε τε καὶ ἐφρούρει, οἷα δὴ ἀξίον ὄντα τὸν ἑαυτῆς λαόν; ὡς δὲ ἐκ τῆς ἐπιπλέον εὐθυερίας, ἐπιχαυνότητά καὶ νωθρίαν τὰ καθ' ἡμᾶς μετηλλάττετο, ἄλλων ἄλλοις διαφθονομένων καὶ διαλοιδουμένων, καὶ μονονουχί ἡμῶν αὐτῶν ἑαυτοῖς προσπολεμούντων ὄπλοις, εἰ οὕτω τύχοι, καὶ ὄρασι τοῖς διὰ λόγων, ἀρχόντων τε ἀρχοῦσι προσρηγνύτων, καὶ λαῶν ἐπὶ λαοὺς καταστασιαζόντων, τῆς τε ὑποκρίσεως ἀπάτου καὶ τῆς εἰρωνείας ἐπὶ πλεῖστον ὅσον κακίας προϋούσης, ἡ μὲν δὴ θεία κρίσις οἷα φίλον αὐτῇ πεφαισμένως, τῶν ἀθροισμάτων ἐπι συγχροουμένων ἡρέμα καὶ μετρίως τὴν αὐτῆς ἐπισκοπὴν ἀνεκλίνει, ἐκ τῶν ἐν στρατείαις ἀδελφῶν καταρχομένου τοῦ διωγμοῦ. Ὡς δ' ἀνεπαισθήτως ἔχοντες, οὐχ ὅπως εὐμενὲς καὶ ἴλεων καταστήσονται τὸ θεῖον προϋθουόμεθα, οἷα δὲ τινες ἄθεοι ἀφρόνιστα καὶ ἀνεπίσκοπα τὰ καθ' ἡμᾶς ἡγούμενοι, ἄλλας ἐπ' ἄλλαις προσετίθεμεν κακίας· οἳ τε δοκοῦντες ἡμῶν ποιμένες τὸν τῆς θεοσεβείας θεσμὸν παρωσάμενοι, ταῖς πρὸς ἀλλήλους ἀνεφλέγοντο φιλονεικίαις, αὐτὰ δὲ ταῦτα μόνα, τὰς ἐριδας καὶ τὰς ἀπειλάς, τὸν τε ζῆλον καὶ τὸ πρὸς ἀλλήλους ἔχθος τε καὶ μῖσος ἐπαύζοντες, οἷα τε τυραννίδας τὰς φιλαρχίας ἐκθύμως διεκδικοῦντες (92)· τότε δὴ τότε κατὰ τὴν φάσκουσαν τοῦ Ἱερραίου φωνῆν, « Ἐγνώφωσεν ἐν ὄργῃ αὐτοῦ Κύριος τὴν θυγατέρα Σιών, καὶ κατέρριψεν ἐξ οὐρανοῦ εἰς γῆν δόξασμα Ἰσραὴλ, οὐκ ἐμνήσθη τε ὑποπόδιον ποδῶν αὐτοῦ ἐν ἡμέρᾳ ὄργῆς αὐτοῦ· ἀλλὰ καὶ κατεπόντισεν Κύριος πάντα τὰ ὄρατα Ἰσραὴλ, καὶ καθέλιε πάντας τοὺς φραγμοὺς αὐτοῦ. » Κατὰ τε τὰ ἐν Φαλμοῖς προθεσπισθέντα, « Κατέστρεψε τὴν διαίτην τοῦ δούλου αὐτοῦ, καὶ ἐθεθίλωσεν εἰς γῆν διὰ

Thren. II, 1.

(90) Vulg. ἀνθρώποις καὶ ἡγεμόσι. In codd. Med., Fuk., Sav. et blaz. scribitur παρὰ πᾶσιν ἐπιτρόποις καὶ ἡγεμόσιν ἀποδοχῆς ἦν ὄραϊν ἀξιουμένους, reserctis sex voculis quæ in vulgatis editionibus et in codice Regio leguntur.

(91) Ἐπισυναγωγὰς. Musculus vertit numerosas aggregationes; Christophorsonus, conventus. Utiur hac voce Paulus in Epistola II ad Thessalonicenses, cap. II: Ἐρωτώμεν δὲ ὑμᾶς, ἀδελφοί, ὑπὲρ τῆς παρουσίας τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, καὶ ἡμῶν ἐπισυναγωγῆς ἐπ' αὐτόν. Id est: « Rogamus autem vos, fratres, per adventum Domini nostri Jesu Christi, et per nostram ad ipsum congregationem. » Ἐπισυνάγειν proprie est dispersos variis ex locis in unum colligere. Quo sensu Dionysius Corinthiorum episcopus in Epistola ad Athenienses eam vocem usurpat, de Quadrato loquens Athenae-

rui. Huic adjungendus est celeberrimus ille Gorgonius, et quicumque alii ob sermonem Dei eandem cum istis gloriam sunt consecuti. Similiter et singulis Ecclesiarum antistitibus summum honorem, cultum ac benevolentiam ab omnibus tam privatis quam provinciarum rectoribus deferri vidisses. Jam vero quis innumerabilem hominum quotidie ad fidem Christi confugientium turbam, quis numerum ecclesiarum in singulis urbibus, quis illustres populorum concursus in aulibus sacris, cumulate positis describere? Quo factum est ut, priscis ædificiis jam non contenti, in singulis urbibus spatiosas ab ipsis fundamentis exstruerent ecclesias. Atque hæc progressu temporis incrementa, et quotidie in majus ac melius proficentia, nec livor ullus atterere, nec malignitas dæmonis fascinare, nec hominum insidiæ prohibere unquam potuerunt, quandiu omnipotentis Dei dextera populum suum, utpote tali dignum præsidio, texit atque custodit. Sed cum ex nimia libertate in negligentiam ac desidiam prolapsi essemus, cum alter alteri invidere atque obrêctare cœpisset; cum inter nos quasi bella intestina gereremus, verbis tanquam armis quibusdam hastisque nos mutuo vulnerantes; cum antistites adversus antistites, populi in populos collisi, jurgia ac tumultus agitarent, denique cum fraus et simulatio ad summum malitiæ culmen adolevisset, tum divina ultio levi brachio, ut solet, integro adhuc Ecclesiæ statu et fidelium turbis libere convenientibus, sensim ac moderate in nos cœpit animadvertere; orsa primum persecutione ab iis qui militabant. Cum vero sensu omni desituti, de placando Dei numine ne cogitarem quidem; quin potius instar impiorum quorundam res humanas nulla sollicitudine ac providentia gubernari rati, alia quotidie crimina aliis adjiceremus: cum pastores nostri, spreta religionis regula, mutuis 293 inter se contentionebus decertarent, nihil aliud quam jurgia, minas, æmulationem, odia ac mutuas inimicitias amplificare studentes, principatum quasi tyrannidem quamdam contentissime sibi vindicantes: tunc demum juxta dictum Jeremia: 46: « Obscuravit Dominus in ira sua filiam Sion, et dejecit de cælo gloriam Israel: nec recordatus est scabelli pedum suorum in die iræ

rum episcopo: ἐπιμαρτυρῶν ὡς διὰ τῆς αὐτοῦ σπουδῆς ἐπισυναχθέντων, καὶ τῆς πίστεως ἀναζωπύρησιν εὐληχῶτων. Quæ verba refert Eusebius in lib. IV, cap. 23. Male igitur Christophorsonus hoc loco « conventus » interpretatur. Sublit enim Eusebius. καὶ τὰ πλήθη τῶν ἀθροισμάτων, τὰς τε ἐπισήμους ἐν τοῖς προσευκτηρίοις συνδρομάς: quibus verbis conventus ecclesiasticos haud dubie designat. Quare vox ἐπισυναγωγὰς, aliud significet necesse est: congregationes scilicet, ut dixi, eorum qui se ad Christi fidem adjungunt. Sic Dionysius Alexandrinus in libro II De promissionibus adversus Nepotem, cujus verba refert Eusebius in capite 23 lib. VII.

(92) Ἐκθύμως διεκδικοῦντες, dum scilicet episcopi inter se certant de honoris prerogativa, aut de finibus parœciarum suarum.

suæ. Submersit Dominus omnem decorem Israel, et macerias ejus omnes destruxit. » Etsicut in Psalmis prædictum est ⁴⁷ : « Evertit testamentum servi sui : profanavit in terra sanctitatem ejus, per ecclesiarum scilicet subversionem. Destruxit omnes macerias ejus : posuit munitiones ejus formidinem. Diripuerunt eum omnes turbæ populi trans-euntes per viam : idcirco factus est opprobrium vicinis suis. Exaltavit enim dexteram inimicorum ejus : et avertit adjutorium gladii sui, nec auxiliatus est ei in bello. Finem imposuit purificationi ipsius, et solum ejus humi allisum confregit. Minuit dies vitæ ejus, et operuit eum ignominia. »

CAPUT II.

De ecclesiarum eversione.

Hæc omnia nostris temporibus completa sunt, tunc cum ædes sacras solo æquari ac funditus subverti, sacros divinarum Scripturarum libros in medio foro concremari, oculis nostris vidimus, et Ecclesiarum pastores, alios quidem turpiter modo hic modo illic sese occultantes; alios vero ignominiose comprehensos, et inimicorum ludibrio expositos conspeximus. Tunc cum prout alius sermo propheticus ⁴⁸ prænotaverat, « effusus est contemptus super principes eorum : et errare fecit eos in invio, non autem in via. » Verum nefas mihi esse duco, tristes calamitates quæ ad extremum illis acciderunt, oratione explicare : quippe cum nec dissensiones et injurias quibus ante persecutionem mutuo inter se certarunt commemorare nobis decorum sit. Quamobrem ea dumtaxat de illis tradere nobis propositum est, ex quibus æquitatem divini judicii perspicere possimus. Proinde neque eorum qui in persecutione **294** concussi sunt, nec eorum qui salutis suæ prorsus naufragium fecerunt, et sua sponte in profundum aquarum gurgitem demersi sunt, mentionem facere constitui; sed ea sola in hanc universalem historiam deinceps conjiciam, quæ primum quidem mihi ipsi, deinceps vero et posteris usui esse possint. Abhinc ergo eorum qui divinæ

⁴⁷ Psal. lxxxviii, 59 seqq. ⁴⁸ Psal. cvi.

(93) *Συντετέλεσται δῆτα*. Longe rectius, meo quidem judicio, codex Maz. ita scribit. Vulg., δὴ τὰ. Porro cap. 2 ab his verbis incipit in omnibus nostris codicibus, et apud Rufinum in vetustissimo D exemplari.

(94) *Ἐξεχύθη ἐξουδένωσις ἐπ' ἀρχοντας*. Vulg. add. αὐτῶν, quæ vox deest in codicibus nostris Maz., Med. et Fuk. et apud Rufinum. Habetur quidem in psalmo cvi. Verum hoc loco prorsus superflua est.

(95) *Πεπειραμένων*. Positum videtur pro πεπειρασμένων. Sic Eusebius supra in lib. vi, cap. 43, ubi tamen nostri codices Maz., Med. ac Fuk. scriptum habent πεπειρασμένους. Utitur hac voce Paulus in Epistola ad Hebræos cap. iv, ubi Vulgatæ quidem editiones habent πεπειρασμένων. Sed in manuscriptis codicibus legitur πεπειραμένων, ut notavit Tusanus. Est autem hic metaphora a navibus, quas prædones in mari aggrediuntur, sicut patet ex sequentibus. Certe piratæ dicuntur ἀπὸ τοῦ τεράζειν. Quare malim scribere hoc loco πεπειρασμένων, ut distinguatur a πεπειραμένων, quod significat « expertos. » Ita Dionysius Alexandrinus

τῆς τῶν ἐκκλησιῶν καθαιρέσεως τὸ ἅγισμα αὐτοῦ, καὶ καθεῖλε πάντας τοὺς φραγμοὺς αὐτοῦ, ἔθετο τὰ ὄχυρῆματα αὐτοῦ δευλίαν, διήρπασάν τε τὰ πλήθη τοῦ λαοῦ πάντες οἱ διουδεύοντες ὁδόν. Καὶ δὴ ἐπὶ τούτους ὄνειδος ἐγενήθη τοῖς γειτοῖσι αὐτοῦ. Ὑψωσε γὰρ τὴν δεξιὰν τῶν ἐχθρῶν αὐτοῦ, καὶ ἀπέστρεψε τὴν βοήθειαν τῆς βομφαλαῖας αὐτοῦ, καὶ οὐκ ἀντελάβετο αὐτοῦ ἐν τῷ πολέμῳ· ἀλλὰ καὶ κατέλωσεν ἀπὸ καθαρισμοῦ αὐτὸν, καὶ τὸν ὀρόνον αὐτοῦ εἰς τὴν γῆν κατέβραζεν· ἐσμίχρυνε τε τὰς ἡμέρας τοῦ χρόνου αὐτοῦ· καὶ ἐπὶ πᾶσι κατέχευεν αὐτοῦ αἰσχύνην. »

B

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β΄.

Περὶ τῆς τῶν ἐκκλησιῶν καθαιρέσεως (Nic. H. E. vii, 3).

Συντετέλεσται δῆτα (93) καθ' ἡμᾶς ἅπαντα, ὁπνίκα τῶν μὲν προσευκτηρίων τοὺς οἴκους ἐξ ὕψους εἰς ἔδαφος αὐτοῖς θεμελίως καταβρίπτομένους, τὰς δὲ ἐνθέους καὶ ἱεράς Γραφὰς κατὰ μέσας ἀγορὰς πυρὶ παραδιδόμενας αὐτοῖς ἐπιδομένον ὀφθαλμοῖς· τοὺς τε τῶν Ἐκκλησιῶν ποιμένας οὓς μὲν αἰσχροῦς ὡς κἀκεῖσε κρυπταζομένους, τοὺς δὲ ἀσηχμῶνους ἀλίσκομένους, καὶ πρὸς τῶν ἐχθρῶν καταπαιζομένους· ὅτε καὶ κατ' ἄλλον προφητικόν, « Ἐξεχύθη ἐξουδένωσις ἐπ' ἀρχοντας (94), καὶ ἐπλάνησεν αὐτοὺς ἐν ἀβάτῳ καὶ οὐχ ὁδῷ. » Ἀλλὰ τοῦτον μὲν οὐχ ἡμέτερον διαγράφειν τὰς ἐπὶ τελείᾳ σκυθρωπᾶς συμφορᾶς, ἐπεὶ καὶ τὰς πρόσθεν τοῦ διωγμοῦ διαστάσεις τε αὐτῶν εἰς ἀλλήλους καὶ ἀτοπίας οὐχ ἡμῖν οἰκεῖον μνήμη παραδιδόναι. Διὸ καὶ πλέον οὐδὲν ἱστορῆσαι περὶ αὐτῶν ἔγνωμεν, ἢ δι' ὧν ἂν τὴν θεῖαν δικαιοσύμην κρίσιν. Οὐκοῦν οὐδὲ τῶν πρὸς τοῦ διωγμοῦ πεπειραμένων (95), ἢ τῶν εἰς ἅπαν τῆς σωτηρίας νεναυαγηκότων, αὐτῆ τε γνώμῃ τοῖς τοῦ κλύδωνος ἐναποβρίφέντων βυθοῖς, μνήμην ποιήσασθαι προήχθημεν, μόνα δὲ ἐκεῖνα τῆ καθόλου προσθήσομεν ἱστορίᾳ, ἃ πρῶτοις μὲν ἡμῖν αὐτοῖς, ἔπειτα δὲ καὶ τοῖς μεθ' ἡμᾶς γένοιτ' ἂν πρὸς ὠφελείας. Ἵωμεν οὖν ἐντεῦθεν ἦδη, τοὺς ἱεροῦς ἀγῶνας τῶν τοῦ θεοῦ λόγου μαρτύρων ἐν ἐπιτομῇ διαγράφοντες. Ἔτος τοῦτο ἦν ἐννεακαίδεκάτον (96) τῆς

in epistola ad Fabium, quam habes in lib. vi hujus *Historiæ* : ὧν οἱ μᾶλλον πεπειραμένοι πλείονα ἂν εἰδείην. Id est : « qui magis experti sunt. »

(96) Ἔτος τοῦτο ἦν ἐννεακαίδεκάτον. Ita etiam Eusebius in *Chronico* et auctor *Chronici Alexandrini* : « Diocletiano Aug. octies et Maximiano Herculio Aug. septies coss. anno xix. Diocletiani imper. mense Dystro die 25, ipso Paschæ die, proposita sunt ubique imperialia edicta, etc. » Consentit Idatius in *Fastis* ita scribens : « Diocletiano viii, et Maximiano vii. his coss. persecutio Christianorum. » Idem colligitur ex actis Munatii Felicis curatoris Cirtensium, quæ referuntur in *Gestis* apud Zenophilum consularum Numidiæ. Sic autem incipiunt : « Diocletiano viii et Maximiano vii coss. » Is erat annus a natali Christi juxta Eusebium quidem 305; hæc autem Dionysianæ quæ nunc utitur tertius ac trecentissimus. Sed Baronius in *Annalibus*, et Petavius in ii parte *Rationarii temporum*, anno Christi 302, Constantio iv et Maximiano iv coss., initium hujus persecutionis assignandum esse contendunt. Eorum sententia unico argumen-

Διοκλητιανοῦ βασιλεως, Δύστρος μὴν (97), λέγοιτο ἂν οὗτος Μάρτιος κατὰ Ῥωμαίους, ἐν ᾧ τῆς τοῦ σωτηρίου πάθους ἑορτῆς εἰσελευνοῦσης (98), ἤπλωτο πανταχόσε βασιλικὰ γράμματα, τὰς μὲν ἐκκλησίας εἰς ἕαρος φέρειν, τὰς δὲ Γραφὰς ἀφανεῖς πυρὶ γενέσθαι προστάττοντα, καὶ τοὺς μὲν τιμῆς ἐπειλημμέ-

nitur, Actis scilicet concilii Cirtensis. Quod concilium anno post inceptam persecutionem et post passionem martyrum congregatum esse affirmat Augustinus in *Breviculo collationis*. Congregatum est autem, Diocletiano viii et Maximiano vii co.s., ut docent Acta ipsius concilii ab Augustino relata in lib. iii *contra Cresconium*. Sed huic argumento facillimum est respondere. Quis enim non videt, mendum esse in Actis illis Cirtensis concilii, et legendum esse : *P. c. Diocletiani ix et Maximiani viii* ? Id enim apertissime convincitur ex *Breviculo collationis*, diei iii, capite 17, ubi dicitur : « Nam gesta martyrum quibus ostendebatur tempus persecutionis, co.s. gesta sunt Diocletiano ix, et Maximiano viii, pridie Idus Februariarum : gesta autem episcopalia decreti Cirtensis, post eorumdem consulatum iii Nonas Martias, » etc. Quid his potest esse manifestius ? Neque vero hanc Scripturam suspicari quisquam de falso potest. Addit enim ibidem Augustinus, officiales iussos a iudice inspicere quantum temporis interfuisset inter passionem martyrum et concilium Cirtense, deceptos fuisse ac per imprudenciam falsum renuntiasse. Nam cum Gesta martyrum inscripta essent *Diocletiano ix et Maximiano viii, pridie Idus Febr.*, Acta vero concilii Cirtensis *post consulatum Diocletiani novies et Maximiani octies, iii Nonas Martias, officiales post consulatum pro consulatu sumentes, mensem duntaxat inter utraque Gesta interpositum esse responderunt, cum tamen xiii mensium spatium revera interpositum fuisset, ut rectissime tradit Augustinus*. Exstant quidem ipsa martyrum Gesta quæ in collatione illa designantur. Verum in iis nec dies, nec consul adscriptus est, ut videre est apud Baronium. Aut igitur huic locum ex *Breviculo collationis*, ubi Gesta martyrum Diocletiano ix et Maximiano viii co.s. confecta memorantur, mendosum esse necesse est ; aut inscriptionem concilii Cirtensis in lib. iii *contra Cresconium*. Atqui inscriptio illa gestorum martyrum falsa esse non potest, ut patet ex iis quæ jam dixi. Est et aliud argumentum, quo convinci potest, Cirtense concilium consulatu Diocletiani viii, collectum non fuisse. Cum enim id concilium coactum fuerit ad ordinandum Cirtensis Ecclesiæ episcopum, teste Augustino, quæro quis episcopus ab episcopis illis ordinatus sit ? Non Silvanus. Hic enim hoc ipso anno adhuc subdiaconus erat Pauli Cirtensis episcopi, ut patet ex *Gestis Munatii Felicis*. Paulum igitur dicent cum Baronio, creatum ab illis episcopum Cirtæ. Sed neque hoc stare potest. Etenim sub Paulo orta est persecutio, ut docent Acta apud Zenophilum consularum Numidiæ, quæ referuntur in libro iii *contra Cresconium* : « Zenophilus consularis dixit : Quis administrabat tunc Silvanus in clericatu ? Respondit : Sub Paulo episcopo orta est persecutio et Silvanus subdiaconus fuit. » At si in Cirtensi concilio co.s. Diocletiano viii et Maximiano vii, Paulus episcopus factus est, quomodo illud verum esse poterit sub Paulo ortam esse persecutionem, cum Cirtense concilium, in quo creatus dicitur episcopus, anno ut minimum dicam, post initium persecutionis gestum sit. Sed omnino verissimum est, quod in illis Actis dicitur, sub Paulo Cirtensium episcopo ortam esse persecutionem, Diocletiano viii et Maximiano vii co.s. Quo anno Munatius Felix censor reipublicæ Cirtensium ingressus domum Pauli episcopi, iussit ut traderet Scripturas, ut legi-

A religionis testes exstiterunt, sacra certamina describere ordiamur. Nonus decimus agebatur annus imperii Diocletiani, cum mense Dystro quem Romani Martium vocant, appetente die festo Dominicæ passionis proposita sunt ubique imperialia edicta, quibus ecclesiæ quidem ad solum usque dirui ;

tur in Actis apud Zenophilum consularum, quæ referuntur in lib. iii, *contra Cresconium*, et in epistola Augustini 165, et quæ post collationem Carthaginensem edita sunt. Illud, inquam, verissimum est ; falsum vero est Cirtense concilium gestum fuisse Diocletiano viii et Maximiano vii co.s. Sed quid responsuri sunt adversarii ad hæc quæ dicturus sum ? Constat Cirtense concilium coactum esse anno post gesta illa martyrum Africanorum, seu potius xiii mensibus. Nam concilium gestum est iii Nonas Martias ; martyrum autem gesta pridie Idus Febr. Ergo si concilium Cirtense actum est Diocletiano viii et Maximiano vii co.s., passio martyrum Constantio iv co.s., pridie Idus Febr. contigerit necesse est. Atqui persecutio coepta est mense Martio, ut testatur Eusebius. Cæterum persecutionem iis quos dixi co.s. ortam esse, multis præterea testimoniis probari potest. Primo ex Actis martyrum Agapes, Chionizæ et Irene, quæ passæ sunt Diocletiano ix et Maximiano viii, ut legitur in fine Actorum. In his Actis sic scribitur : « Inquit præses : superiore anno, cum edictum illud tale ac piium jussum Dominorum imp. et Cæsarum primo fuit divulgatum, ubinam vos latuistis ? » etc. Intelligit edictum de cremandis libris Christianorum, quod superiore anno emissum fuisse ait. Igitur Diocletiano viii co.s. emissum fuerat. Secundo in Actis Metrophanis et Alexandri quæ exstant in *Bibliotheca Photii*, Constantius Chlorus mortuus esse dicitur anno hujus persecutionis 3, quod omnino stare non potest, nisi initium persecutionis ab octavo Diocletiani consulatu deduxeris. Idem testantur Acta passionis sancti Felicis episcopi Tubazicensis, quæ sic incipiunt in optimo codice ms. « Diocletiano octies et Maximiano septies co.s. Augustis, exivit edictum eorumdem Cæsarum vel imperatorum, » etc.

(97) Δύστρος μὴν. Cum de anno quo coepta est persecutio Diocletiani, abunde supra disputatum sit, nunc restat, ut de mense ac die pauca dicamus. Eusebius quidem hoc loco ait mensem fuisse Dystrum, quem Romani Martium vocant. Item scribit auctor *Chronici Alexandrini*, cuius verba sic legenda sunt : ἔτος θ' τῆς Διοκλητιανοῦ βασιλεως, μὴν δύστρον κα', λέγοιτο δ' ἂν οὗτος μάρτιος κατὰ Ῥωμαίους. Sed Eusebius in libro *De martyribus Palestinæ*, qui huic octavo *Historiæ Ecclesiasticæ* volumini appendicis loco subicitur, Xanthicum mensem fuisse dicit, quem Romani Aprilem nominant.

(98) Σωτηρίου πάθους ἑορτῆς εἰσελευνοῦσης. Theodoritus in lib. v *Historiæ Ecclesiasticæ*, cap. 38, ipso Dominicæ passionis die edictum de ecclesiarum subversione propositum esse scribit. Auctor *Chronici Alexandrini* ipso Paschæ die id gestum refert ; Pascha autem celebratum esse dicit die xxv Martii : quod in annum xix Diocletiani cadere non potest, ut Scaliger et Petavius monuerunt. In *Chronico* Eusebii gestum hoc dicitur mense Martio, diebus Paschæ. Græca verba hujus loci tantum significant, diem Paschæ in propinquo fuisse tunc cum edicta proposita sunt. Nam vox εἰσελευνοῦσης id significat. Itaque recte Rufinus vertit : « dies sollemnis Paschæ imminebat. » Pascha autem anno Christi 303 Dionysiano, apud Orientales contigit decimo octavo die mensis Aprilis, ut Scaliger et Petavius affirmant. Scripti codices Med. Mazar. et Fuk. hic habent ἐπελευνοῦσης.

sacri vero codices flammis absumi iubebantur : ut que honorati quidem infamia notarentur ; plebei vero libertate spoliarentur, si in Christianæ fidei proposito permanissent. Et primum quidem contra nos edictum hujusmodi fuit. Sed non multo post aliæ rursus litteræ supervenerunt, quibus mandabatur ut omnes ubicumque Ecclesiarum antisites, primum quidem conjicerentur in vincula ; deinde vero diis sacrificare, omnibus modis cogentur.

CAPUT III.

De variis certaminum generibus quibus martyres in persecutione certant.

Tum vero quamplurimi Ecclesiarum rectores gravissima supplicia alacri animo perpessi, illustrium certaminum spectacula exhibuerunt. Alii quoque non pauci, fracti animis ac debilitati, primo statim impetu præ timore conciderunt. Ex reliquis varia quisque tormentorum genera expertus est : hic flagellis concisus ; ille tormentis intolerabilibus et unguibus excruciat. Quibus in suppliciis nonnulli etiam miserrimo mortis genere interiire. Alii item alio modo certamen suum peregerunt. Hic contrudentibus eum quibusdam, et ad impura ac nefaria sacrificia admoventibus, quasi sacrificasset dimittebatur, tametsi revera minime sacrificasset. Alius vero cum neque prorsus ad aram accessisset, neque profanum quidquam attigisset, nonnullis tamen ipsum sacrificasse dicentibus, hanc calumniam silentio dissimulans abscedebat. Hi semivivi correpti atque humeris gestantium sublatis, projiciebantur ut mortui. Illi humi 295 jacentes, per longissimum spatium pedibus trahebantur, et inter eos qui sacrificaverant computabantur. Alius vero clamabat, et contenta voce testabatur se sacrificia repudiare. Alius Christianus se esse vociferabatur, salutaris hujus nominis confessionem præ se ferens. Alius item se nec sacrificasse, nec sacrificatorum unquam affirmabat. Sed et hi a numerosa militum manu ad id comparatorum pugnæ in os cæsi, ac silere coacti, genis omnique facie verberibus contusa violenter expellebantur. Adeo pietatis hostes permagno utique æstimabant, si id quod voluerant, perfecisse saltem viderentur. Verum hæc adversus

(99) *Τοὺς δὲ ἐν οἰκείαις... ἐλευθερίας στερεῖσθαι.* Rufinus vertit : « Si quis servorum permanisset Christianus, libertatem consequi non posset. » Quem sensum secutus videtur Nicephorus in lib. vii, c. 3. Sic enim Eusebiana verba exposuit : καὶ τοὺς οἰκέτας ἐξομνυμένους ἐλευθερίᾳ τιμῶν. Sed hæc interpretatio ferri non potest. Sic enim imperfectum fuisset imperatoris edictum, quo honorati duntaxat et servi comprehensi fuissent, nulla plebeiorum ac rusticorum mentione facta. Adde quod si per τοὺς ἐν οἰκείαις servi intelliguntur, ineptum esset dicere, ut servi libertate spoliarentur. Neque enim libertate spoliari possunt, quam non habent. Hoc cum animadvertisset Christophoros, τοὺς ἐν οἰκείαις « privatos » vertit. Ego actores et procuratores intelligo, qui patronis et potentioribus viris ministrabant. Sic infra cap. 6, τοὺς ἐν βασιλικαῖς οἰκείαις vocat Eusebius cubicularius imperatoris. Sed optime Zonaras hunc Eusebii locum exposuit. Nam τοὺς ἐν οἰκείαις

Α νους, ἀτίμους, τοὺς δὲ ἐν οἰκείαις, εἰ ἐπιμένοντες ἐν τῇ τοῦ Χριστιανισμοῦ προθέσει, ἐλευθερίας στερεῖσθαι (99) προαγορεύοντα. Καὶ ἡ μὲν πρώτη καθ' ἡμῶν γραφή, τοιαύτη τις ἦν· μετ' οὐ πολὺ δὲ ἐτέρων ἐπιφοιτησάντων γραμμάτων, προσετέτακτο τοὺς τῶν ἐκκλησιῶν προέδρους πάντας τοὺς κατὰ πάντα τόπον, πρῶτα μὲν δεσμοῖς παραδίδοσθαι, εἰθ' ὕστερον πάσῃ μηχανῇ θύειν ἐξαναγκάζεσθαι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ.

Περὶ τοῦ τρόπου τῶν κατὰ τὸν διωγμὸν ἡρωισμένων (Nic. H. E. vii, 4).

Τότε δὴ οὖν τότε πλείστοι μὲν ὅσοι τῶν ἐκκλησιῶν ἄρχοντες, δειναῖς αἰκίαις προθύμως ἐναθλήσαντες, μεγάλων ἀγώνων ἱστορίας ἐπεδείξαντο, μυριοὶ δ' ἄλλοι τὴν ψυχὴν ὑπὸ δειλίας προναρκήσαντες, πρῆξιν οὕτως ἀπὸ πρώτης ἐξήσθηνσαν προσβολῆς· τῶν δὲ λοιπῶν ἕκαστος εἶδη διάφορα βασάνων ἐνήλλαττεν· ὁ μὲν μάστιξιν αἰκίζόμενος τὸ σῶμα, ὁ δὲ στρεβλώσει καὶ ξεσμοῖς ἀνυπομονήτοις τιμωρούμενος· ἐφ' οἷς (1) ἦδη τινὲς οὐκ αἰσιον ἀπηνέγκαντο τοῦ βίου τέλος. Ἄλλοι δ' αὖ πάλιν ἄλλως τὸν ἀγῶνα διεξήσαν· ὁ μὲν γάρ τις ἐτέρων βία συνωθούτων καὶ ταῖς παμμάροις καὶ ἀνάγοις προσαγόντων θυσίαις, ὡς τεθυκῶς ἀπηλλάττετο, καὶ εἰ μὴ τεθυκῶς ἦν· ὁ δὲ μὴ ὄλως προσπελάσας, μηδὲ τινος ἐναγοῦς ἐφαψάμενος, εἰρηκότων δ' ἐτέρων ὅτι τεθυκοί, σιωπῇ φέρων τὴν συκοφαντίαν ἀπῆει· ἄλλος ἡμιθανὴς αἰρόμενος, ὡς ἂν ἦδη νεκρὸς ἐβρίπτετο. Καὶ τις αὖ πάλιν ἐπ' ἐδάφους κείμενος, μακρὰν ἐσύρετο τοῖν ποδοῖν, ἐν τεθυκοῖσιν αὐτοῖς λελογισμένος· ὁ δὲ τις ἐβόα, καὶ μεγάλην διημαρτύρετο φωνὴν τῆς θυσίας τὴν ἀρνησιν· καὶ ἄλλος Χριστιανὸς εἶναι ἐκεκράγει, τῇ τοῦ σωτηρίου προσρήματος ὁμολογίᾳ λαμπρυνόμενος· ἕτερος τὸ μὴ τεθυκῆναι ἤθετε θύσειν ποτὲ διετείνετο. Ὅμως δ' οὐ καὶ οἷα πολυχειρία τῆς ἐπιτοῦ τεταγμένης στρατιωτικῆς παρατάξεως κατὰ στόματος παίόμενοι καὶ κατασιγαζόμενοι, κατὰ τε προσώπου καὶ παρεῖων (2) τυπόμενοι, μετὰ βίας ἐξωθούντο. Οὕτως ἐξ ἀπαντος (3) οἱ τῆς θεοσεβείας ἐχθροὶ τὸ δοκεῖν ἔφυκέναι, περὶ πολλοῦ ἐτίθεντο. Ἄλλ' οὐ καὶ κατὰ τῶν ἁγίων αὐτοῖς μαρτύρων ταῦτα προύχουσι· ὧν εἰς ἀκριβῆ διήγησιν τίς ἂν ἡμῖν ἐξαρκέσειε λόγος ;

D interpretatur privatae conditionis homines. Verba ejus sunt : Τοὺς μὲν ἀξίαις ἢ στρατείαις κατελεγεμένους, ἀτίμως ἐξελαύνεσθαι καὶ τῆς ἀξίας, καὶ τῆς στρατείας· τοὺς δὲ τύχης ἰδιώτους, δουλοῦσθαι.

(1) *Ἐφ' οἷς.* Id est, « in quibus tormentis. » Quod non intellexerunt Musculus et Christophoros. Sed Nicephorus in lib. vii, cap. 4, hunc Eusebii locum optime exposuit.

(2) *Κατὰ τε προσώπου καὶ παρεῖων.* Plumbatis cæsos intelligo, de quo supplicio in passionibus martyrum, non raro sit mentio. Nam cum Eusebius martyres pugnæ cæsos esse jam dixerit, hinc necessario intelligere debemus plumbatis in facie verberatos. Alioquin esset ταυτολογία.

(3) *Ἐξ ὅπαντος.* In libro *De martyribus Palaestinae*, ubi multa ex *Historia ecclesiastica* iisdem pene verbis repetuntur, legitur ἐκ παντός, quod est elegantius. Sic autem Græci dicunt, quod Latini « utique. »

excellentissimos Dei martyres parum prope eis cessere. Quorum res gestas si accurate exponere velimus, quænam nobis oratio ad id suffecerit?

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'.

Περὶ τῶν δοιδίμων τοῦ Θεοῦ μαρτύρων ὡς πάντα τόπον ἐπλησαν τῆς ἑαυτῶν κλήσεως, ποικίλους τοὺς ὑπὲρ εὐσεβείας ἀραδησάμενοι στεφάνου (Nic. H. E. vii, 5).

Μυρίους μὲν γὰρ ἱστορήσαι ἂν τις θαυμαστὴν ὑπὲρ εὐσεβείας τοῦ Θεοῦ τῶν ὄλων ἐνδοξειγμένους προθυμίαν, οὐκ ἐξ ὅτουπερ μόνον ὁ κατὰ πάντων ἀνεκινήθη διωγμὸς, πολὺ πρότερον δὲ, καὶ ἦν ἔτι τὰ τῆς εἰρήνης συνεκροταίτο. Ἄρτι γὰρ ἄρτι πρῶτον ὡσπερ ἀπὸ κάρου βαθέος ὑποκινουμένου τοῦ ταύτην τὴν ἐξουσίαν ἐληφθὸς (4), κρύβδην τε ἔτι καὶ ἀφανῶς μετὰ τὸν ἀπὸ Δεκίου καὶ Οὐαλεριανοῦ μεταξὺ χρόνον ταῖς ἐκκλησίαις ἐπιχειροῦντος, οὐκ ἀθρόως τε τῷ κατὰ τῆμῶν ἱπαποδομένου πολέμῳ, ἀλλ' ἔτι τῶν κατὰ τὰ στρατιώτα μόνων ἀποπειρωμένου ταύτη γὰρ καὶ τοὺς λοιποὺς ἀλιῶναι βραδίως ἤετο, εἰ πρότερον ἐκεῖνων καταγωνισάμενος περιμένοντο πλείστους παρῆν τῶν ἐν στρατείαις ὄραν ἀσμενέστατα τὸν ἰδιωτικὴν προαπαζομένους βίον, ὡς ἂν μὴ ἔξαρνοι γένοιτο τῆς περὶ τὸν τῶν ὄλων Δημιουργὸν εὐσεβείας. Ὡς γὰρ ὁ στρατοπεδάρχης (5), ὃς τις ποτὲ ἦν ἐκεῖνος, ἄρτι πρῶτον ἐνεχείρει τῷ κατὰ τῶν στρατευμάτων διωγμῷ, φυλοκρινῶν καὶ διακαθαίρων τοὺς ἐν τοῖς στρατοπέδοις ἀναφερομένους, αἵρεσίν τε διδοὺς, ἢ πενθαροῦσιν ἤς μετῆν αὐτοῖς ἀπολαβεῖν τιμῆς, ἢ τοῖνάντιον στέρεσθαι ταύτης, εἰ ἀντιτάττοντο τῷ προστάγματι, πλείστοι ὅσοι τῆς Χριστοῦ βασιλείας στρατιώται τὴν εἰς αὐτὸν ὁμολογίαν, μὴ μελλήσαντες, τῆς δοκούσης δόξης καὶ εὐπαργίας ἣς εἶχον, ἀναμφλόγως προὔτειμψαν. Ἦδη δὲ σπανίως τούτων εἰς τὸν καὶ δεῦτερος, οὐ μόνον τῆς ἀξίας τὴν ἀποβολὴν, ἀλλὰ καὶ θάνατον τῆς εὐσεβοῦς ἐνστάσεως ἀντικατηλλάττοντο, μετρίως πως ἤδη τότε τοῦ τὴν ἐπιβουλήν ἐνεργούντος (6) καὶ μέχρις αἵματος ἐπ' ἐνίων φθάνειν ἐπιτολμῶντος, τοῦ πλήθους, ὡς εἶπε, τῶν πιστῶν δεδιττομένου τε αὐτὸν ἔτι καὶ ἀποκναίοντος ἐπὶ τὸν κατὰ πάντων ἀθρόως ἐφορμῆσαι πόλεμον. Ὡς δὲ καὶ γυμνότερον ἐπαπεδέυετο, οὐδ' ἔστι λόγῳ θανάτων ἀφηγγῆσασθαι, ὅσους καὶ ὅποιους τοῦ Χριστοῦ μάρτυρας ὑφθαλμοῖς παρῆν ὄραν, τοῖς ἀνὰ πάσας τὰς τε πόλεις καὶ τὰς χώρας οἰκοῦσιν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε'.

Περὶ τῶν κατὰ Νικομήδειαν (Nic. H. E. vii, 5).

Αὐτίκα γοῦν τῶν οὐκ ἀσήμεων τις (7), ἀλλὰ καὶ ἔγαν κατὰ τὰς ἐν τῷ βίῳ νενομισμένας ὑπεροχὰς ἐνδοξοτάτων, ἅμα τῷ τὴν κατὰ τῶν ἐκκλησιῶν ἐν τῇ Νικομηδείᾳ πρεσεθῆναι γραφήν, ζήλω τῷ κατὰ Θεὸν

(4) Τοῦ τὴν ἐξουσίαν ἐληφθὸς. Diabolum intelligit, qui in Evangelio dicitur princeps hujus mundi. Et sic Nicephorus, in cap. 3 lib. vii, hunc Eusebii locum accepit, quem Musculus et Christophorsonus minime intellexerunt. Porro in scriptis codicibus Maz., Med., Fuk. et Sav. legitur τοῦ ταύτην τὴν ἐξουσίαν ἐληφθὸς.

(5) Ὁ στρατοπεδάρχης. Veturium magistrum militum intelligit, de quo Eusebius in Chronico ad annum xvii Diocletiani hæc habet: « Veturius magister militiæ, Christianos milites persequitur;

CAPUT IV.

De illustribus Dei martyribus, quomodo totum orbem fama nominis sui impleverunt, varias pro vietate coronas auerit.

Quippe quam plurimos referre possumus, qui pro supremi Numinis cultu admirabilem animi alacritatem declararunt: idque non solum ex quo adversus omnes Christianos excitata erat persecutio; sed et dudum antea, cum pax adhuc vigeret. Tunc enim cum diabolus qui potestatem accepit hujus mundi, tanquam ex altissimo sopore excitari primum cœpisset, et post illud temporis intervallum quod persecutionem Decii ac Valeriani subsecutum est, clam adhuc et occulte insidiaretur Ecclesiæ; nec simul et confertim nobis bellum inferret, sed eos duntaxat qui in exercitu militabant, utpote periculum ipsorum facturus appeteret: reliquos enim in nullo negotio expugnaturum se credebat, si hos primum in certamine superasset; tunc, inquam, cernere erat quam plurimos, qui abjecta militia privatam vitam amplecti maluerunt, quam supremi omnium rerum opificis cultum abnegare. Postquam enim dux Romani exercitus nescio quis, Christianos milites persequi aggressus, eos qui in exercitu merebant lustrare cœpisset ac recensere, et Christianos liberam eligendi potestatem fecisset, ut vel imperatorum jussis obtemperantes honoris sui gradum retinerent; vel, si parere nollent, honore militiæ nudarentur, complures regni Jesu Christi milites, nominis illius confessionem sæculari gloriæ ac felicitate qua fruebantur, absque ulla cunctatione prætulerunt. Ex quibus pauci admodum non modo dignitatem, verum etiam vitam amittere pro defensione pietatis sustinuerunt; cum is qui religioni nostræ struebat insidias, parce adhuc et raro sanguinem quorundam fundere auderet; deterritus, ut credibile est, multitudine fidelium, et universis simul bellum inferre formidans. Verum ubi apertius se ad bellum accinxit, dici non potest quot et quantos Christi martyres in omnibus locis atque urbibus passim cernere licuerit.

CAPUT V.

De his quæ Nicomediæ gesta sunt.

Primum quidem simul ac edictum contra Ecclesias propositum est Nicomediæ, vir quidam minime obscurus, sed sæcularium honorum prærogativa in primis conspicuus, zelo quodam divino commo-

paulatim ex illo jam tempore persecutione adversum nos incipiente. In quibusdam manuscriptis et in editione Miræi hæc ad annum xvi Diocletiani referuntur; in aliis ad annum xiv.

(6) Τοῦ τὴν ἐπιβουλήν ἐνεργούντος. Diabolum his verbis intelligit Eusebius, non autem ducem Romanum, ut putavit Christophorsonus.

(7) Τῶν οὐκ ἀσήμεων τις. Hic Joannes dicitur in Martyrologio Usuardi, Adonis, Notkeri, et in veteri Romano, die vii Septembris.

tus et ardore fidei incitatus, edictum illud in publico et illustri urbis loco affixum detraxit, et tanquam impium ac scelestum manibus suis discerpsit: idque duobus imperatoribus in eadem urbe commorantibus, quorum alter senior Augustus, primum inter omnes imperii gradum, alter vero quartum obtinebat. Hic igitur cum primus omnium in ea civitate huiusmodi facinore inclaruisset; statim ea supplicia perpressus quæ post tantam audaciam ei infligenda esse credibile erat, lætitiā ac tranquillitatem animi usque ad ultimum spiritum conservavit.

CAPUT VI.

De iis qui in palatio versabantur.

Verum præ omnibus qui unquam sive apud Græcos sive apud Barbaros admiratione digni et ob fortitudinem celebres exstiterunt, gloriosos atque illustres Dei martyres ea tempestas tulit, Dorotheum scilicet et reliquos cubicularios pueros. Qui tametsi summi honoris prærogativa ab imperatoribus ornati essent, nec minus ab iisdem diligerentur quam filii; probra tamen pro pietate tolerata, **297** et ærumnas, ac diversa mortis genera adversus ipsos excogitata, majoris revera pretii esse duxerunt, quam gloriam ac delicias huius sæculi. Horum igitur unius duntaxat hic exitum referam, ut ex illo lectores conicere possint quid reliquis contigerit. Productus est in medium quidam illorum, in urbe superius memorata, coram iis quos dixi imperatoribus. Jussusque diis sacrificare; cum id pertinaciter recusaret, nudato corpore sublimis tolli præcipitur, et verberibus concidi quoad tandem vel invitus jussis obtemperaret. Sed cum ille, huiusmodi tormentis excarnificatus, in eadem sententia firmus permaneret, ipsis jam ossibus denudatis, commixtum sale acetum tabescentibus corporis membris infuderunt. Quos dolores cum ille etiam toleraret, craticula deinceps et ignis in medium affertur. Et reliquæ corporis ipsius, instar carniū quæ ad cibum parantur, igne assatæ sunt; idque non simul ac semel, sed paulatim, ne scilicet celeri exitu defungeretur. Nec carnifices qui eum rogo imposuerant, dimittere illum sinebantur, nisi prius jussis post tot cruciatus acquievisset. Verum ille in eadem semper sententia perseverans, victor ipsis in tormentis animam exhalavit. Huiusmodi fuit mar-

Α ὑποκινηθεὶς, διαπύρω τε ἐφορμήσας τῇ πλῆθει, ἐν προφανεὶ καὶ δημοσίᾳ κειμένῃ, ὡς ἀνοσίαν καὶ ἀπεθεστάτην ἀνελὼν σπαράττει (8), θυεῖν ἐπιπαρόντων κατὰ τὴν αὐτὴν πόλιν βασιλέων, τοῦ τε πρεσβυτάτου τῶν ἄλλων, καὶ τοῦ τὸν τέταρτον ἀπὸ τούτου τῆς ἀρχῆς ἐπικρατοῦντος βαθμόν. Ἄλλ' οὗτος μὲν τῶν τριηκᾶδε πρώτος τοῦτον διαπρέψας τὸν τρόπον, ἅμα τε τοιαῦτα, ὅσα καὶ εἰκὸς ἦν, ὑπομείνας ὡς ἂν ἐπὶ τοιοῦτω τολμήματι, τὸ ἄλυτον καὶ ἀτάραχον εἰς αὐτὴν τελευταίαν διετήρησεν ἀναπνοήν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Περὶ τῶν κατὰ τοὺς βασιλικοὺς οἰκόν
(Nic. II. E. VII, 5).

Πάντων δὲ ὅσοι τῶν πώποτε ἀνυμνοῦνται θαυμάσιοι καὶ ἐπ' ἀνδρείᾳ βεβοημένοι, εἶτε παρ' Ἑλλήσιν εἶτε παρὰ βαρβάρους, θεοὺς ἠνεγκεν ὁ καιρὸς καὶ διαπρεπεῖς μάρτυρας, τοὺς ἀμφὶ τὸν Δωρόθεον βασιλικοὺς παῖδας, οἳ καὶ τῆς ἀνωτάτω τιμῆς παρὰ τοῖς δεσπόταις ἤξιωμένοι, γνησίῳ τε αὐτοῖς διαθέσει τέκνων οὐ λειπόμενοι, μέγιστα πλοῦτον ὡς ἀληθῶς ἤγγινται τῆς τοῦ βίου δόξης καὶ τρυφῆς τοὺς ὑπὲρ εὐσεβείας ὀνειδισμούς τε καὶ πόνους, καὶ τοὺς κεκαινουργημένους ἐπ' αὐτοῖς (9) πολυτρόπους θανάτους· ὧν ἐνός τινος οἴῳ κέχρηται μνησθέντες τῷ τοῦ βίου τέλει, σκοπεῖν ἐξ αὐτοῦ καὶ τὰ τοῖς ἄλλοις συμβεβηκότα, τοῖς ἐντυγχάνουσι καταλείψομεν· ἤγετό τις εἰς μέσον κατὰ τὴν προειρημένην πόλιν, ἐφ' ᾧν δεδηλώκαμεν ἀρχόντων. Θυεῖν δὴ οὖν προσταγθεὶς, ὡς ἐνίστατο, γυμνὸς μετάρσιος ἀρθῆναι κελεύεται, μάλιστα τε τὸ πᾶν σῶμα καταξάινεσθαι, εἰστέε ἤτηθηεις, κἂν ἄκων τὸ προσταττόμενον ποιήσειεν. Ὡς δὲ καὶ ταῦτα πάσχων ἀδιάρεπτος ἦν, ὄξος λοιπὸν ἤδη τῶν ὀστέων ὑποφαينوμένων αὐτοῦ σὺν καὶ ἄλλαι φύραντες, κατὰ τῶν διασπέντων τοῦ σώματος μερῶν ἐνέχεον· ὡς δὲ καὶ ταῦτα ἐπάτει τὰς ἀληθδόνας, ἐσχάρα τὸν τεῦθεν καὶ πῦρ εἰς μέσον εἴληκετο. Καὶ κρεῶν ἐδωδῆμων δίχην τὰ λείψανα αὐτῷ τοῦ σώματος ὑπὸ τοῦ πυρὸς οὐκ εἰς ἄθρον, ὡς ἂν μὴ συντόμως ἀπαλλαγεῖν, κατὰ βραχὺ δὲ ἀνηλίσκετο, οὐ πρότερον ἀνεῖναι τῶν ἐπιτιθέντων αὐτῷ τῇ πυρᾷ συγχωρομένων (10), πρὶν ἂν καὶ μετὰ τοσαῦτα τοῖς προστασομένοις ἐπινεύσειεν. Ὅ δ' ἀπρὶξ ἐχόμενος τῆς προθέσεως, νικηφόρος ἐν αὐταῖς ταῖς βασάνοις ἀπέδωκε τὴν ψυχὴν. Τοιοῦτον τῶν βασιλικῶν ἐνός τὸ μαρτύριον παίδων. Ἄξιον ὡς ὄντως (11) καὶ τῆς προσηγορίας· Πέτρος γὰρ ἐκα-

(8) *Σπαράττει*. Edicta imperatorum et epistolæ in charta præscribebantur. Hinc Nilus in epistola 264 ait chartam simpliciter vocari quæ ex papyro et glutino compacta est; sed postquam imperatoris subscriptionem accepit, tunc vocari sacram: Ἐκ παπύρου καὶ κόλλης χάρτης κατασκευασθεῖς, χάρτης ψιλὸς καλεῖται· ἐπὶ δὲ ὑπογραφὴν δέξεται βασιλέως, ὅλον ὡς σάκρα ὀνομάζεται. Sic enim legendum est, non ut in ms. codice scribitur σάκρα. Sacram enim vocabant imperatoris Epistolam, ut videre est in Actis concilii Chalcedonensis, et in Novellis Justiniani, et in Glossario Nomico. Idem quoque testatur Ammianus in lib. xxii, his verbis: « Replicatoque volumine edicti. » Nam volumen non dicitur nisi de charta.

(9) *Κεκαινουργημένους ἐπ' αὐτοῖς*. Vulg. αὐτούς. In codd. Med., Maz., Fuk. et Sav. rectius legitur ἐπ' αὐτοῖς. Sic enim vitatur κακοφωνία ex nimia repetitione ους syllabæ.

(10) *Συγχωρομένων*. Nec Nicephorus, nec interpretes hanc vocem intellexerunt; quippe qui non animadvertenterint vocem συγχωρεῖσθαι hic passive sumi.

(11) *Ἄξιον ὡς ὄντως*. Scribendum videtur ἄξιον. Refertur enim ad id quod præcessit, ἐνός. Porro de hoc Petro et de Dorotheo præposito cubiculi, Gorgonio, aliisque cubiculariis qui tunc casi sunt, vide Acta passionis Indis et Domnæ die xxvi Decembris.

λεϊτε Οὐ χεῖρονα δὲ καὶ τὰ κατὰ τοὺς λοιποὺς ὄντα, λόγου φειδόμενοι συμμετρίας, παραλείψομεν, τοσούτον ιστορήσαντες, ὡς ὁ γε Δωρόθεος καὶ ὁ Γοργόνιος, ἐτέρους ἅμα πλείοσι τῆς βασιλικῆς οἰκετείας, μετὰ τοὺς πολυτρόπους ἀγῶνας βρόχῳ τὴν ζωὴν μεταλλάξαντες, τῆς ἐνθέου νίκης ἀπηνέγκαντο βραβεΐα. Ἐν τούτῳ τῆς κατὰ Νικομήδειαν Ἐκκλησίας ὁ τριηκᾶτα πρεσβύτης Ἄνθιμος, διὰ τὴν εἰς Χριστὸν μαρτυρίαν, τὴν κεφαλὴν ἀποτέμνεται· τούτῳ δὲ πλῆθος ἄθρων μαρτύρων προστίθεται, οὐκ οἷδ' ὅπως ἐν τοῖς κατὰ τὴν Νικομήδειαν βασιλείοις, πυρκαϊᾶς (12) ἐν αὐταῖς δὴ ταῖς ἡμέραις ἀφθείσης· ἦν καθ' ὑπόνοιαν ψευδῆ πρὸς τῶν ἡμετέρων ἐπιχειρηθῆναι λόγου διαδοθέντος, παγγενῆ σωρηδὸν βασιλικῷ νεύματι τῶν τῆδε θεοσεβῶν, οἱ μὲν ξίφει κατεσφάττοντο, οἱ δὲ διὰ πυρὸς ἐτελειούντο. Ὅτε λόγος ἔχει, προθυμίᾳ θεῖα τινὶ καὶ ἀρρήτρῳ, ἄνδρας ἅμα γυναῖξιν ἐπὶ τὴν πυρὰν καθάλλεσθαι· δῆσαντες δὲ οἱ δῆμοι ἄλλο τι πλῆθος ἐπὶ σκάρασι, τοῖς θαλαττοῖσι ἐναπέριπτον βυθοῖς. Τοὺς δὲ γε βασιλικούς μετὰ θάνατον παῖδας, γῆ κατὰ τῆς προστηκούσης κηδείας παραδοθέντας, αὐτοῖς ἐξ ὑπαρχῆς ἀνορύξαντες ἐναπορῥίψαι θαλάσση καὶ αὐτοὺς ἔροντο δεῖν οἱ νενομισμένους δεσπότας, ὡς ἂν μὴ ἐν μνήμασιν ἀποκειμένους προσκυνοῖεν τινας, θεοὺς αὐτοὺς, ὡς γε ἔροντο, λογιζόμενοι. Καὶ τὰ μὲν ἐπὶ τῆς Νικομηδείας κατὰ τὴν ἀρχὴν ἀποτελεσθέντα τοῦ διωγμοῦ, τοιαῦτα. Οὐκ εἰς μακρὸν δὲ ἐτέρων κατὰ τὴν Μελιτινήν (13) οὕτω καλουμένην χώραν, καὶ αὐτὸ πάλιν ἄλλων ἀμφὶ τὴν Συρίαν (14) ἐπιφυῆναι τῇ βασιλείᾳ πεπειραμένων, τοὺς πανταχόσε τῶν ἐκκλησιῶν προσεστώτας εἰρκαταῖς καὶ δεσμοῖς ἐνεῖραι πρόσταγμα ἕξοῖτα βασιλικόν. Καὶ ἦν ἡ θέα τῶν ἐπὶ τούτοις γινόμενων πᾶσαν διηγῆσιν ὑπερβαίνουσα, μυρίου πλῆθους ἐν παντὶ τόπῳ καθειργγυμένου, καὶ τὰ πανταχῆ δεσμητήρια ἀνδροφόνους καὶ τυμβωρύχους πάλαι πρότερον ἐπεσκευασμένα, τότε πληρούντων ἐπισκόπων

A tyrium unius ex imperatoris cubicularijs, digni pro-
fecto suo nomine. Petrus enim ille vocabatur. Reli-
quorum vero martyria nibilo inferiora, tamen bre-
vitatibus studio hic omittimus. Id tantum retulisse
sufficiet, quod Dorotheus et Gorgonius una cum
aliis pluribus qui in palatio ministrabant, post cu-
jusque modi certamina, elisis laqueo faucibus, divi-
næ victoriæ præmium adepti sunt. Tunc etiam An-
thimus, Ecclesiæ Nicomediensis episcopus, ob con-
fessionem Christi in eadem urbe capite truncatus
est. Huic adjuncta est ingens martyrum multitudo.
Quippe iisdem diebus, nescio quo casu, in palatio
excitatum erat incendium. Cujus cum nostros au-
ctores fuisse publicus rumor falsa suspitione ja-
ctasset, imperiali jussu quotquot illic erant Del-
cultores, acervatim cum suis familiis, alii gladio,
B flammis alii consumpti periere. Tunc divina qua-
dam alacritate quæ verbis explicari non potest,
conciti viri simul ac mulieres, in ardentem rogam
insiliisse dicuntur. 298 Alios quoque innumera-
biles vincos et scaphis impositos, carnifices in pro-
fundum mare projecere. Sed et corpora regionum
cubiculariorum, quæ post mortem convenienti tra-
dita fuerant sepulturæ, ipsi eorum legitimi domini
erui ex sepulcro et in mare projici oportere censue-
runt, ne quis illos sepulcris conditos, pro diis, ut
ipsi quidem opinabantur, reputans, in posterum
adoraret.) Et hæc quidem in ipso persecutionis exor-
dio Nicomedicæ gesta sunt. Cæterum paulo post cum
alii in Melitina Armenia regione, alii in Syria im-
perium arripere conati essent, promulgatum est
C imperatoris edictum, ut omnes ubique Ecclesiarum
antistites vincti in carcerem truderentur. Earum
vero rerum quæ postea factæ sunt spectaculum,
omnem prorsus dicendi copiam superabat; quippe
cum innumerabilis ubique hominum multitudo cu-

(12) *Πυρκαϊᾶς*. De hoc incendio quod Nicomediæ contigit annuo i persecutionis, vide illustre testimonium Constantini imp. in Oratione ad sanctorum cœtam capite penultimo.

(13) *Κατὰ τὴν Μελιτινήν*. In vetustissimo codice Maz. scribitur Μελιτινήν accentu in penultima. Urbs et regio ita dicta est in minore Armenia, ut jam notavi. Porro de tyranno qui in ea regione imperium arripuit, nihil legi.

(14) *Ἄλλων ἀμφὶ τὴν Συρίαν*. Eugenium intel-
ligit, qui in Syria brevi admodum tempore tyran-
nidem gessit. Totam historiam narrat Libanius
tum in Oratione ad Theodosium post reconciliatio-
nem, pag. 411, tum in *Antiochico*, pag. 363. Qui-
bus jungerendus est locus ejusdem Libanii ex oratione
ad Theodosium de seditione Antiochena, pag. 399.
Erat quidam tribunus Seleuciæ, nomine Eugeni-
us, qui militibus quingentis erat præpositus.
Iis opus id injunctum erat, ut os portus aditum-
que excavarent. Milites cum diu noctuque sine in-
termissione laborarent, ægre id ferentes, præpositum
suum ad imperium capessendum compellunt mor-
tem minitantes nisi ipsis assensum præberet. Hoc
modo coactus tribunus, purpura ex simulacro Dei
cujuspiam abrepta, imperator salutatur; mox Antio-
chiam quæ tum præsidio militum vacua erat, ratus
si eam sibi adjungere posset, plurimum inceptis
profuturam, subito tendit, eamque circa occasum
solis occupat. At milites, solita per totum iter lasci-

via usi, agros vastaverant, vinoque ac epulis sese
ingurgitaverant. Quo comperto Antiochenses, pau-
citatem militum ebrietateque despectui habentes,
lapidibus ac cujusque modi telis, ipsis mulieribus
adjuvantibus, tam tyrannum in palatium tendentem,
quam milites omnes interfecerunt: ita ut περιπρω-
τον ὕπνον circa primam vigiliam, nemo ex ipsis su-
perasset. At imperator, qui multam gratiam Antio-
chensibus habere debuisset, in Antiochensis et Se-
leucensis ordinis principes gladio animadvertit, cum
nec hi nec illi quidquam commeruissent. Inter quos
et avus Libanii, forma conspicuus et proceritate
corporis, est interemptus. Hæc ex pag. 411 et 363.
Porro Libanius in oratione ad Theodosium de sedi-
tione, nos docet hunc tribunalum militum Seleucen-
sium dictum esse Eugenium; imperatorem autem
esse Diocletianum, quem Dioclem vero ac genuinely
nomine (sic enim dictum est teste Victoris *Epitome*) eo
loco bis appellat. Sic enim ait: Ὁ δὲ Διοκλέα
λέγων σοι καὶ τὸν ἡναγκασμένον Εὐγένιον, καὶ
τὴν ἐκ Σικελίας δεῦρο μετὰ μέθης ἀφίξιν, etc.
Lego ἐκ Σελευκειᾶς, ut ex aliis Libanii locis supra
memoratis constat. Habes igitur tyranni nomen at-
que historiam, quam nos primi ex Libanii oratio-
nibus eruimus. Tempus vero quo Eugenius tyranni-
dem arripere conatus est, hic Eusebii locus declar-
at, Diocletiano scilicet octies et Maximiano septies
Coss.

studia manciparetur : et carceres olim homicidæ et sepulcrorum expilatoribus deputati, tunc episcopis, presbyteris, diaconis, lectoribus atque exorcistis complerentur, adeo ut iis qui ob crimina condemnati fuerant, nullus jam locus superesset. Rursus vero cum aliud edictum priora illa subsecutum fuisset, quo præcipiebatur ut carceribus inclusi, si quidem sacrificassent, liberi abire sinerentur; si vero id renuerent, tormentis gravissimis cruciarentur; vix jam iniuri numerus potest omnium qui deinceps in singulis provinciis passi sunt martyrium; ac præsertim eorum qui per Africam et Mauritaniam, per Thebaidem et Ægyptum sunt interfecti. Ex Ægypto quidem nonnulli in alias quoque

CAPUT VII.

De Ægyptiis qui in Phœnice passi sunt.

Et quosdam quidem illorum in Palæstina clarnisse novimus, quosdam vero apud Tyrum urbem Phœnicæ. Quos quis est qui cum videret, non admiratus sit innumerabiles ictus flagrorum, et in iis perferendis constantiam illorum revera illustrium Christianæ fidei athletarum : et post verba certamen cum bestiis humanum sanguinem lambere assuetis : atque in eo certamine incursus pardorum, et ursorum immanium, aprorum etiam et taurorum, quos admoto igne et candenti ferro adversus illos incitabant : admirabile denique fortissimorum martyrum in singulis bestiis sustinendis patientiam. Quæ cum gererentur, nos ipsi præsentibus aderamus : ubi et divinam potentiam Servatoris nostri Jesu Christi, cui tunc martyres testimonium perhibebant, præsentem et semetipsam manifeste martyribus exhibentem perspeximus. Si quidem voracissimæ bestię, longo temporis spatio nec attingere sanctorum corpora, nec propius accedere sunt ausæ. Verum in alios quidem, qui a fide nostra alieni ipsas instigabant, impetum suum converterunt. Solos vero sacrosanctos athletas, qui nudis corporibus stabant, et commo-

(15) *Τοῖς ἐπὶ κακουργίας κατακρίτοις.* Musculus vertit : « Ita ut iis qui propter maleficia damnabantur, nullus superesset in custodiis locus. » Christophorsonus vero sic interpretatus est : « Iis qui maleficiis tenebantur obstricti, etc. » Ignoravit scilicet tam Musculus quam Christophorsonus, reos post capitalem sententiam in carcere detentos adhuc fuisse, ex constitutione Tiberii.

(16) *Αὐτοῖς δ' ἐτέρων.* Tertium hoc fuit edictum imperatorum contra Christianos. Primo quidem edicto jusserat imperator destrui ecclesias, et Scripturas sacras igne comburi : utque honorati si sacrificari recusassent, dignitate sua privarentur; viliores libertatem amitterent, ut est in capite 2. Alterum edictum paulo post subsecutum est, ut episcopi, presbyteri et diaconi in carcerem conjicerentur, et ad sacrificandum omnibus modis compellerentur, ut ibidem scribit Eusebius. Tertium edictum, omnes cujuscunque generis Christianos tam laicos quam clericos comprehendit, quod anno persecutionis ii propositum esse ait Eusebius in libro *De martyribus Palæstinae*, cap. 3. Videtur tamen hoc edictum potius quartum fuisse. Secundum enim edictum ac tertium ad solos sacerdotes

καὶ πρεσβυτέρων καὶ διακόνων, ἀναγκαστῶν τε καὶ ἐποριστῶν, ὡς μὴδὲ χῶραν ἔτι τοῖς ἐπὶ κακουργίας κατακρίτοις (15) αὐτοῖσι καταλείπεσθαι. Αὐτοῖς δ' ἐτέρων (16) τὰ πρῶτα γράμματα ἐπικατελιγηφότων, ἐν οἷς τοὺς κατακλειστους, ὄυσαντας μὲν, ἔφην βαδίζειν ἐπ' ἐλευθερίας, ἐνισταμένους δὲ μυρίαὶ καταξάλλειν προστέτακτο βασάνοις, πῶς ἂν πάλιν ἐνταῦθα τῶν καθ' ἐκάστην ἐπαρχίαν μαρτύρων ἀριθμῆσειέ τις τὸ πλῆθος, καὶ μάλιστα τῶν κατὰ τὴν Ἀφρικὴν καὶ τὸ Μάκρων ἔθνος, Θηβαῖδα τε καὶ κατ' Ἀίγυπτον; ἐξ ἧς καὶ εἰς ἐτέρας ἤδη προελθόντες πόλεις τε καὶ ἐπαρχίας, διέπρεψαν τοῖς μαρτυρίαις.

B

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ'.

Περὶ τῶν κατὰ Φοινίκην Αἰγυπτῶν
(Nic. H. E. vii, 7).

Ἴσμεν γοῦν τοὺς ἐξ αὐτῶν διαλάμψαντας ἐν Παλαιστίνῃ, Ἴσμεν δὲ καὶ τοὺς ἐν Τύρῳ τῆς Φοινίκης· οὗς τίς ἰδὼν, οὐ κατεπλάγη τὰς ἀναριθμήτους μάστιγας, καὶ τὰς ἐν τούτοις τῶν ὡς ἀληθῶς παραδόξων (17) τῆς θεοσεβείας ἀθλητῶν ἐνστάσεις, τὸν τε παραχρῆμα μετὰ τὰς μάστιγας ἐν θηροῖν αἰμοδόροις ἀγῶνα, καὶ τὰς ἐν τούτῳ παρόδῳ καὶ διαφόρων ἀρκτων, σῶν τε ἀγρίων καὶ πυρὶ καὶ σιδήρῳ κεκαυτηριασμένων βοῶν προσβολὰς, καὶ τὰς πρὸς ἕκαστον τῶν θηρίων θαυμασίους τῶν γενναίων ὑπομονάς; Οἷς γιγνομένοις καὶ αὐτοὶ παρήμεν, ὀπηθῆκα τοῦ μαρτυρουμένου Σωτῆρος ἡμῶν αὐτοῦ δὴ Ἰησοῦ Χριστοῦ τὴν θείαν δύναμιν ἐπιπαροῦσαν, ἐναργῶς τε αὐτὴν τοῖς μάρτυσιν ἐπιδεικνύσαν ἱστορήσαμεν, τῶν ἀνθρωποδόρων ἐπὶ πλείονα χρόνον μὴ προσψάειν μηδὲ πλησιάζειν τοῖς τῶν θεοφιλῶν σώμασιν ἐπιτολμῶντων, ἀλλ' ἐπὶ μὲν τοὺς ἄλλους, ὅσοι δῆπουθεν ἔξωθεν (18) ἐρεθισμοῖς παρῶρμων αὐτὰ, φερομένων, μόνων δὲ τῶν ἱερῶν ἀθλητῶν γυμνῶν ἐστώτων καὶ ταῖς χερσὶ κατασειδόντων, ἐπὶ τε σφᾶς αὐτοὺς ἐπισπωμένον (τοῦτο γὰρ αὐτοῖς ἐκελεύετο πράττειν) μηδ' ὄλους ἐφαπτομένον, ἀλλ' ἐσθ' ὅπῃ μὲν καὶ ἐπ' αὐτοὺς ὀρμώντων, οἷα δὲ πρὸς τινας θειοτέρας δυνάμεις ἀνακρου-

pertinebat. Ac secundo quidem jussum erat ut in carcerem conjicerentur. Tertio vero mandatum est, ut iidem sacerdotes tormentis adhibitis ad sacrificandum compellerentur.

(17) *Τῶν ἀληθῶς παραδόξων.* Paradoxo dicebantur athletæ qui multas victorias retulerant, ut jam pridem notavit Petrus Faber in *Agonistico*, lib. iii, pag. 605. Porro in codd. Med. et Maz. legitur τῶν ὡς ἀληθῶς, quod certe est elegantius.

(18) *Ἐξωθεν.* Nicephorus in capite 7 lib. vii. intellexit eos qui extra arenam stabant, et bestias clamoribus incitabant. Sed Rufinus non spectatores intellexit, sed arenarios, quibus artis est instigare bestias, ut ipse loquitur : « Verum bestię, inquit, illos ipsos, qui ad instigandum mittuntur, incredibili velocitate discerpunt. » Christophorsonus Nicephori expositionem secutus est. Sic enim vertit : « In infideles qui extra repagula, alius aliunde, eas in martyres instigarunt, » etc. Ex quo apparet eum duplici modo interpretatum esse vocem ἔξωθεν; tam de infidelibus, quam de iis qui extra arenam stabant. Occurrit eadem vox infra in hoc capite τοὺς μὲν ἄλλους τῶν ἔξωθεν προστόντων.

ομένων, καὶ αὐτὸν εἰς τοῦτίσω χωροῦντων. Ὅ καὶ εἰς μακρὸν γινόμενον, θαῦμα παρεῖχεν οὐ σμικρὸν τοῖς θεωμένοις, ὥστε ἦδη διὰ τὸ ἀπρακτὸν τοῦ πρώτου, δεύτερον καὶ τρίτον προσαφίεσθαι ἐνὶ καὶ τῷ αὐτῷ μάρτυρι θηρίον. Καταπλαγῆναι δ' ἦν τὴν ἐπὶ τοῦτοις ἀπτόητον τῶν ἱερῶν ἐκείνων καρτερίαν, καὶ τὴν ἐν σώμασι νέοις βεβηκυῖαν καὶ ἀδιάτρεπτον ἔνστασιν. Ἐώρας γοῦν ἠλιχίαν οὐδ' ὄλων ἐτῶν εἰκοσι, διχα δεσμῶν ἐστῶτος νέου, καὶ τὰς μὲν χεῖρας ἐφαπλοῦντος εἰς σταυροῦ τύπον, ἀκαταπλήκτων δὲ καὶ ἀτρεμεῖ διανοίᾳ ταῖς πρὸς τὸ θεῖον σχολαίτατα τεταμένου λιταῖς, μηδ' ὄλως τε μετισταμένου μηδ' ἀποκλινόντος τοῦ ἐνθα εἰστήκει τόπου, ἄρκτων καὶ παρδάλων θυμοῦ καὶ θανάτου πνεόντων, καὶ σχεδὸν αὐτῆς καθαπτομένου αὐτοῦ τῆς σαρκός, ἀλλ' οὐκ οἶδ' ὅπως θεία καὶ ἀπορρήτων δυνάμει μονοουχί φραττομένων τὸ στόμα, καὶ αὐτὸς παλινδρομοῦντων εἰς τοῦτίσω. Καὶ οὗτος μὲν οὖν τοιοῦτός τις ἦν. Πάλιν δ' ἂν ἐτέρους εἶδες, πέντε γὰρ οἱ πάντες ἐτύγγανον, ἡγρωμένῳ ταύρῳ παραβληθέντας, δὲ τοὺς μὲν ἄλλους τῶν ἔξωθεν προσιόντων, τοὺς κέρασιν εἰς τὸν ἀέρα ῥίπτων διεσπάραττεν, ἡμιονήτας αἰρεσθαι καταλιπὼν, ἐπὶ μόνους δὲ θυμῷ καὶ ἀπειλῇ τοὺς ἱεροὺς ὄρμῶν μάρτυρας, οὐδὲ πλησιάζειν αὐτοῖς οἶός τε ἦν, κυρίτων δὲ τοῖς ποσὶ (19) καὶ τοῖς κέρασι τῆδε κάκεισε χρώμενος, καὶ διὰ τοὺς τῶν καυτήρων ἐρεθισμοὺς θυμοῦ καὶ ἀπειλῆς πνέων, εἰς τοῦτίσω πρὸς τῆς ἱεράς ἀνθελικετο Προνοίας· ὡς μηδὲ τούτου μηδὲν μηδαμῶς αὐτοῦς ἀδικήσαντος, ἕτερα ἅττα αὐτοῖς ἐπαφίεσθαι θηρία. Τέλος δὴ οὖν μετὰ τὰς δεινὰς καὶ ποικίλας τούτων προσβολὰς, ξίφει κατασφαγέτες (20) οἱ πάντες, ἀντὶ γῆς καὶ τάρων τοῖς θαλαττοῖς παραδίδονται κύμασι.

Atis manibus eas in semetipsos provocabant (id enim facere jubebantur) ne contigerunt quidem. Imo interdum quidem in eos irruebant; sed protinus quasi divina quadam virtute repulsæ, retro cedebant. Quæ cum diutius fierent, non mediocri admiratione desixi erant spectatores: adeo ut ob cassum et inanem prioris bestiarum incursum, altera rursus ac tertia in unum eumdemque martyrem emitteretur. Mirari tunc licebat inrepidam erga hæc sanctorum constantiam, et stabilem atque inconcussam in teneris corporibus animi fortitudinem. Quippe vidisses tunc adolescentulum vixdum vicesimum ætatis annum ingressum, absque vinculis stantem: et manibus in crucis formam expansis, firmoque et impavido animo attentissime Deo supplicantem; nec ab eo in quo steterat loco recedentem aut ullatenus declinantem: cum interim ursi et pardi furorem ac mortem anbelitu ipso spirantes, membra illius pene jam morsibus invaderent. Qui tamen, nescio quo pacto, constrictis divina quadam et arcana virtute ipsorum faucibus, retro protinus abscedebant. Et hic quidem se gesit isto quem diximus modo. Rursus vero alios vidisses (erant enim omnes numero quinque) efferato objectos tauro, qui alios quidem ex infidelium numero cornibus in sublime jactatos discerpebat ac semivivos asportandos relinquebat: ad solos autem sacros martyres, cum in eos furens et minabundus irrueret, ne accedere quidem poterat. Sed pedibus terram quatens, et hac illac jactans cornua, atque ob candentis ferri stimulos 300 furorem ac minas spirans, nihilominus divina obsistente providentia retro avertebatur. Proinde cum nullatenus ab eo læsi essent, aliæ rursus in illos immissæ sunt bestię. Tandem denique post multiplices et horrendos bestiarum incursums cuncti gladio confossi, sepulcri loco marinis gurgitibus commendati sunt.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Η΄.

Περὶ τῶν κατὰ τὴν Αἴγυπτον (Nic. H. E. vii, 8).

Καὶ τοιοῦτος μὲν ὁ ἄγων τῶν κατὰ Τύρον τοὺς ἑπὲρ εὐσεβείας ἄθλους ἐνδειξαμένων Αἰγυπτίων. Θαυμάσειε δ' ἂν τις αὐτῶν καὶ τοὺς ἐπὶ τῆς οικείας γῆς μαρτυρήσαντας· ἐνθα μυριοὶ τὸν ἀριθμὸν ἄνδρες ἅμα γυναῖξι καὶ παισίν, ὑπὲρ τῆς τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν διδασκαλίας τοῦ προσκαίρου ζῆν καταφρονήσαντες, διαφόρους ὑπέμειναν θανάτους. Οἱ μὲν αὐτῶν μετὰ ξεσμούς καὶ στρεβλώσεις μάστιγὰς τε χαλεπωτάτας, καὶ μυρίας ἄλλας ποικίλας καὶ φρικτὰς ἀκοῦσαι βασάνους πυρὶ παραδοθέντες, οἱ δὲ πελάγει καταβροχθισθέντες, ἄλλοι δὲ εὐθαρσῶς τοῖς ἀποτέμνουσι τὰς ταυτῶν προτεινάντες κεφαλὰς, οἱ δὲ καὶ ἐναποθανόντες ταῖς βασάνοις, ἕτεροι δὲ λιμῷ διασφαρέντες· καὶ ἄλλοι πάλιν ἀνασκοποισθέντες, οἱ μὲν κατὰ τὸ σύνθηρες τοῖς κακούργοις, οἱ δὲ καὶ χειρόνως ἀνάπαλιν

CAPUT VIII.

De iis qui in Ægypto passi sunt.

Hujusmodi fuit certamen Ægyptiorum, qui in urbe Tyro pro pietate gloriose dimicarunt. Sed et illos Ægyptios qui domi martyrium perpassi sunt, merito quis admiretur. Illic enim viri prope innumerabiles cum uxoribus et liberis, pro Servatoris nostri doctrina temporalem hanc vitam aspernati, varia mortis genera sustinuerunt: alii quidem post unguilas ac fidiculas, post crudelissima verbera et varios ipso etiam dictu horrendos cruciatus flammis absumpti: alii vero in mare demersi. Alii carnificibus capita sua amputanda alacri animo præbuerunt. Nonnulli tormentis ipsis immortui; quidam fame consumpti. Alii denique in crucem acti; pars eo modo quo malefici vulgo suffigi solent: pars atrocius, capite deorsum verso clavix confixi,

(19) *Κυρίτων δὲ τοῖς ποσὶ*. Hunc locum Nicephorus interpolavit et in sensum prorsus alienum convertit.

(20) *Ξίφει κατασφαγέτες*. Langus verit e jugali, recte, ut equidem sentio. Mos enim erat, ut

confectores immitterentur, qui noxios in arena jugularent, ut supra observavi ubi de passione Polycharpi. Cave igitur existimes martyres illos capite truncatos fuisse.

et vivi eo usque servati, quoad in ipsis patibulis fame interissent. Α κατωκάρα προσηλωθέντες, τηρούμενοι τε ζῶντες, εἰσότε καὶ ἐπ' αὐτῶν ἰκρίων λιμῶ διαφθαρείεν.

CAPUT IX.

De iis qui in Thebaide passi sunt.

Verum omnem dicendi copiam superant cruciatibus illi ac dolores quos apud Thebaidem martyres pertulerunt, acutis testis vice unguarum adhibitibus toto corpore ad mortem usque lacerati. Mulieres vero altero pede religatæ sublimes capite deorsum vergente, machinis quibusdam in altum sublatae, nudisque ac prorsus intactis corporibus, foedissimum simul atque inhumanissimum spectaculum cunctis intuentibus præbuerunt. Alii rursus ad arbores et ramos alligati interiere. Nam cum robustissimos ramos inflexos machinamentis quibusdam in unum coire fecissent, 301 martyrum cruribus B urinque ad eos religatis, ramos in proprium ac naturalem situm reverti sinebant, ut membra eorum adversus quos hæc excogitaverant, uno simul impetu discerperentur. Atque hæc omnia non paucis diebus nec exiguo temporis spatio, sed prolixo aliquot annorum curriculo continue perpetrata sunt: cum nunc deni, interdum viceni et amplius; nonnunquam ad triginta usque et sexaginta; quandoque et centeni viri simul ac mulieres cum parvulis uno die interficerentur, variis ac per vices alternatis supplicii addicti. Nos quoque cum in illis partibus degeremus, quam plurimos acervatim uno die: alios quidem capite truncatos, alios vero flammis traditos vidimus. Adeo ut gladii ipsi hebetarentur, et cædere amplius non valentes frangerentur; ipsique carnifices viribus fatiscentes, sibi invicem succederent. Quo quidem tempore mirabilem in primis animi ardorem, vereque divinam virtutem et alacritatem eorum qui in Christum Dei crediderant, oculis nostris conspeximus. Etenim vixdum adversus primos lata erat sententia, cum alii aliunde ad tribunal iudicis prosilierunt, Christianos sese confessi. Et pericula quidem cunctaque multiformium tormentorum genera parvi dacebant: supremi vero omnium Numinis cultum libera voce absque ullo metu profitebantur; et cum gaudio atque hilaritate, ridentes capitalem sententiam excipiebant: adeo ut in laudem conditoris omnium Dei psalmos hymnosque et gratiarum actiones ad extremum usque spiritum concinerent. Et hi quidem admiratione profecto digni existerunt. Verum ii maximam præ cunctis laudem atque admirationem merentur, qui opibus ac nobilitate pollentes, et ob eloquentiam ac philosophiæ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Θ'.

Περὶ τῶν κατὰ Θεβαΐδα (Nic. H. E. vii, 8).

Πάντα δ' ὑπεραίρει λόγον, καὶ ἄς ὑπέμειναν αἰκίας καὶ ἀλγηδόνας οἱ κατὰ Θεβαΐδα μάρτυρες, ὁστράκοις ἀντὶ ὀνύχων ὄλον τὸ σῶμα καὶ μέχρις ἀπαλλαγῆς τοῦ βίου καταξαινούμενοι, γυναικὰ τε τοῖν ποδοῖν ἐξ ἐνδὸς ἀποδεσμούμενα, μετέωρά τε καὶ διαέρια (21) κάτω κεφαλὴν μαγγάνοις τιθὲν εἰς ὕψος ἀνελκόμενα, γυμνοὺς τε παντελῶς καὶ μηδ' ἐπικεκλυμμένοις τοῖς σώμασι, θεῶν ταύτην ἀσχιζομένην καὶ πάντων ὠμοτάτην καὶ ἀπανθρωποτάτην τοῖς ὀρώσιν ἄπασιν παρεσχημένα. Ἄλλοι δ' αὖ πάλιν δένδροισι καὶ πρέμνοις ἐναπέθνησκον δεσμούμενοι. Τοὺς γὰρ μάλιστα στεφροτάτους τῶν κλάδων μηχαναῖς τιθὲν ἐπὶ ταύτων συνέλκοντες, εἰς ἑκάτερά τε τούτων τὰ τῶν μαρτύρων ἀποτείνοντες σκέλη, εἰς τὴν ἑαυτῶν ἤρτεσαν τοὺς κλάδους φέρεσθαι φύσιν, ἄθρουον τῶν μελῶν διασπασμὸν καθ' ὧν ταῦτ' ἐνεχείρουν, ἐπινοοῦντες. Καὶ ταῦτά γε πάντα ἐνηργεῖτο οὐκ ἐπ' ὀλίγας ἡμέρας ἢ χρόνον τινα βραχὺν, ἀλλ' ἐπὶ μακρὸν ὄλων ἐτῶν διάστημα, ὅτε μὲν πλειόνων ἢ δέκα, ὅτε δὲ ὑπὲρ τοὺς εἴκοσι τὸν ἀριθμὸν ἀναιρουμένων, ἄλλοτε δὲ οὐχ ἦττον καὶ τριάκοντα, ἤδη δὲ ἐγγύς του καὶ ἑξήκοντα, καὶ πάλιν ἄλλοτε ἑκατὸν ἐν ἡμέρᾳ μᾶλλον ἄνδρες ἅμα κομιδῇ νηπίοις καὶ γυναιξὶν ἐκτείνοντο, ποικίλαις καὶ ἐναλλαττούσαις τιμωραῖς καταδικαζόμενοι. Ἱστορήσαμεν δὲ καὶ αὐτοὶ (22) ἐπὶ τῶν τόπων γενόμενοι, πλείους ἀθρόως κατὰ μίαν ἡμέραν, τοὺς μὲν τῆς κεφαλῆς ἀποτομὴν ὑπομειναντας, τοὺς δὲ τὴν διὰ πυρὸς τιμωρίαν· ὡς ἀμβλύνεσθαι φρονέοντα τὸν σίδηρον, ἀτονούντα τε διαθλάσθαι, αὐτοὺς τε τοὺς ἀναιρουοντας ἀποκάμνοντας, ἀμοιβαδὸν ἀλλήλους διαδέχεσθαι. Ὅτε καὶ θαυμασιωτάτην ὁρμὴν, θεῶν τε ὡς ἀληθῶς δύναμιν καὶ προθυμίαν τῶν εἰς τὸν Χριστὸν τοῦ Θεοῦ πεπιστευκότων συνεωρῶμεν. Ἄμα γοῦν τῇ κατὰ τῶν προτέρων ἀποφάσει, ἐπεπήδιων ἄλλοιεν ἄλλοι τῷ πρὸ τοῦ δικαστοῦ βήματι (23), Χριστιανούς σφῆς ὁμολογούντες, ἀφροντίστως μὲν πρὸς τὰ δεινὰ καὶ τοὺς τῶν πολυειδῶν βασάνων τρόπους διακείμενοι, ἀκαταπλήκτως δὲ παρόρησιαζόμενοι ἐπὶ τῇ εἰς τὸν τῶν ὄλων Θεὸν εὐσεβείᾳ, μετὰ τε χαρᾶς καὶ γέλωτος καὶ εὐφροσύνης τὴν ὑστάτην ἀπόφασιν τοῦ θανάτου καταδεγόμενοι, ὥστε ψάλλειν, καὶ ὕμνους καὶ εὐχαριστίας εἰς τὸν τῶν ὄλων Θεὸν μέχρις αὐτῆς ἐσχάτης ἀναπέμπειν ἀναπνοῆς. Θαυμάσιοι μὲν οὖν καὶ οὗτοι· ἐξαιρέτως δὲ ἐκείνοι θαυμασιώτεροι, οἱ πλούτῳ μὲν καὶ εὐγενείᾳ καὶ δόξῃ, λόγῳ τε καὶ φιλοσοφίᾳ διαπρέψαντες, πάντα γε μὴν δεύτερα θέ-

(21) Διαέρια. Monstrousam lectionem hic exhibet Nicephorus: ex quo apparet illum depravatissimis Eusebii codicibus usum fuisse. Nam pro διαέρια, habet οἷά τινα λεπῆα, quod sensu caret.

(22) Ἱστορήσαμεν δὲ καὶ αὐτοὶ. Ex hoc loco discimus, Eusebium in Ægypto versatum fuisse, quod etiam testatur Theodorus Metochita in *Collectaneis*: quo loco observat omnes non modo Ægyptios, verum etiam eos qui in Ægypto versati sunt, intricata qua-

dam et obscura dictione in scribendo usos fuisse. Inter quos non postremo loco recenset Eusebium nostrum.

(23) Τῷ πρὸ τοῦ δικαστοῦ βήματι. Mira locutio, tribunal quod est ante iudicem. Βῆμα ergo sumitur pro gradibus tribunalis. Hinc iudex sedere dicitur πρὸ τοῦ βήματος, id est, pro tribunali, vel pro tribunali, ut hic loquitur Rufinus.

μεν τῆς ἀληθοῦς εὐσεβείας, καὶ τῆς εἰς τὸν Σωτῆρα καὶ Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστὸν πίστεως· ὁλος Φιλόρωμος ἦν, ἀρχὴν τινα οὐ τὴν τυχοῦσαν τῆς κατ' Ἀλεξάνδρειαν βασιλικῆς διοικήσεως (24) ἔγκραυστος, ὅς μετὰ τοῦ ἀξιώματος καὶ τῆς Ῥωμαϊκῆς τιμῆς ὑπὸ στρατιωτικαῖς δορυφορούμενος, ἐκάστης ἀνεκρίνετο ἡμέρας· Φιλέας τε τῆς Θμοσιτῶν Ἐκκλησίας ἐπίσκοπος, διαπρέψας ἀνὴρ τὰς κατὰ τὴν πατριδα πολιτείας τε καὶ λειτουργίας, ἐν τε τοῖς κατὰ φιλοσοφίαν λόγοις· οἱ καὶ μυρίων ὄσων πρὸς αἱματός τε καὶ τῶν ἄλλων φίλων ἀντιβολούντων, ἔτι μὴν τῶν ἐπ' ἀξίας [ἀρχόντων] (25), πρὸς δὲ καὶ αὐτοῦ τοῦ δικαστοῦ (26) παρακαλοῦντος, ὡς ἂν αὐτῶν οἴκτων λιβόειν, φειδῶ τε παίδων καὶ γυναικῶν ποιήσοιεντο, ὠδαμῶς πρὸς τῶν τοσοῦτων ἐπὶ τὸ φιλοζῶησαι μὲν εἰέσθαι, καταφρονῆσαι δὲ τῶν περὶ ὁμολογίας καὶ ἀνήσεως τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν θεσμῶν ὑπήχθησαν, ἀνδρῶν δὲ λογισμῶ καὶ φιλοσόφῳ, μᾶλλον δὲ εὐσεβεῖ καὶ φιλοθέῳ ψυχῇ, πρὸς ἀπάσας τοῦ δικαστοῦ τὰς τε ἀπειλὰς καὶ τὰς ὕβρεις ἐνστάνας, ἀμφω τὰς κεφαλὰς ἀπετμήθησαν.

(24) *Τῆς κατ' Ἀλεξάνδρειαν βασιλικῆς διοικήσεως.* Erat igitur Philoromus, rationalis, seu procurator summarum Ægypti. Hæc enim dignitas his verbis designatur. At Rufinus cum hæc non intelligeret, ita vertit : « Philoromus agens turmam militum Romanorum. » Quem secutus Usuardus, Ado et cæteri die 14 Februarii, Philoromum tribunum vocaverunt, gravi errore. Sed neque Simeon Metaphrastes hunc Eusebii locum intellexit. Nam in *Actis* ms. passionis Philoromi ac Phileæ, quæ mihi communicavit R. P. Franciscus Combefisius, de Philoromo ita scribit : « Ὁ δὲ ἐταῖρος τούτῳ κατὰ πάντα Φιλόρωμος, μεγίστης ὄσης παρὰ τῶν τότε κρατούντων ἐξουσίας ἀρχὴν ἐμπιστεύεται· ὅψ' ὡν διέπει πάσης γῆς Αἰγύπτου πιστευθεὶς καὶ Ἀλεξάνδρειαν πόλεως τὸ στρατόπεδον, ἢ μία καὶ αὐτὴ καὶ πρώτη τῆς Αἰγυπτίων χώρας μητροπόλις καταγγέλλεται, τῶν ἐν αὐτῇ πραγμάτων δημοσίων τὴν ἀρχὴν ἐμπιστεύεται. Id est : « Hujus autem Phileæ equalis et æqualis per omnia Philoromus, maxima quadam dignitate ornatus est ab iis qui tunc temporis imperium administrabant. A quibus cum totius Ægypti et Alexandriæ (quæ sola ac prima universæ provinciæ metropolis est) exercitus regendos accepisset, publicorum negotiorum in ea civitate curam gerebat. » Vides ut Metaphrastes ad eundem quem cæteri lapidem iniegit. Atqui βασιλικὴ διοίκησις, est rationalis seu procuratoris Cæsaris officium, ut dixi. Certe diocetes sub regibus Alexandrinis olim dicebatur, is qui postea sub principibus Romanis dictus est rationalis seu procurator summarum Ægypti, ut jam pridem notavi ad excerpta Polybii Megalopolitani, pag. 23. Sic apud Dionem Cocceianum in lib. xlii Pothinus διοικητῆς dicitur, quem Cæsar in libro *De bello Alexandrino* procuratorem regni vocat. Sed et Eusebii quæ sequuntur verba, satis indicant eam Philoromi dignitatem civilem fuisse, non militare. Addit enim Eusebius, ὑπὸ στρατιωτικαῖς δορυφορούμενος ἐκάστης ἀνεκρίνετο ἡμέρας. Id est, « stipatus militibus seu officialibus, quotidie jus dicebat. » Quæ verba ut in tribunal cadere non possunt, ita egregie conveniunt rationali. Quippe rationales officium seu apparitionem habebant, et jus dicebant. Ammianus Marcellinus in libro xxviii : « Quæsitus in unum impiorum hominum globus, imitatus rationalis officium ipsiunque judicium, » etc., ubi vide quæ olim observavi. Quibus

studium non mediocrem gloriam consecuti, tamen veram pietatem et fidem in Dominum ac Servatorem nostrum Jesum Christum his omnibus præposuerunt. Hujusmodi fuit Philoromus : qui non vulgarem magistratum, procuratoris scilicet summæ rei apud Alexandriam gerebat ; et pro dignitate ac prærogativa honoris Romani, stipatus militibus quotidie jus dicebat. Hujusmodi etiam Phileas Ecclesiæ Thmuitarum episcopus ; vir cunctis in patria honoribus ac muneribus summa cum laude perfunctus, et in philosophiæ studiis admodum clarus. Qui cum innumeri cognati atque amici, quidam etiam ex magistratibus atque honoratis eorum rogarent ; cum judex ipse eos cohortaretur ut sui ipsorum misereri, et uxoribus ac liberis suis consulere vellent, nunquam his omnibus adduci poterunt, ut vitæ suæ conservandæ causa, divinas leges de confessione et negatione nominis Christi latas contemnerent : sed virili ac philosophico animo, seu potius religiosa ac Deo dicata mente, adversus omnes judicis minas et contumelias ambo perstantes, securi percussi sunt.

adde epistolam Flavii Himerii, rationalis Ægypti ad præfectum Mærotæ quam refert Athanasius in *Apoloogia*, τὴν σύνοψιν ποιησάμενος, εἰς τὴν τάξιν ἀνενεγκέν. Sed et *Acta* apud rationalem confecta fuisse ibidem docetur. Habebat ergo officialem ab actis.

(25) *Τῶν ἐπ' ἀξίας ἀρχόντων.* Ultima vox deleuda esse mihi videtur. Est enim, ut opinor, scholium additum ad explicationem vocum præcedentium. Quanquam ὁ ἐπ' ἀξίας non tam magistratus significant quam honoratos, ut Latini vocant, id est, eos qui honoribus perfuncti sunt. De honoratis multæ olim notavi ad librum xiv Ammiani Marcellini. Certe vocem ἀρχοντα hic superfluum esse apparet. Nullus enim erat ἀρχων præter ipsum judicem : nisi forte magistratus municipales intelligas.

(26) *Καὶ αὐτοῦ τοῦ δικαστοῦ.* In *Actis* passionis Phileæ, præses hic dicitur Culcianus. Fuit autem Culcianus præses Thebaidis, ut docet Epiphanius. Proinde Phileas passus est in Thebaide, non autem Alexandriæ, ut quidam putant. Quos in errorem induxit Eusebii locus ex cap. 10, ubi Phileæ epistola referretur, quam ille ad Thmuitas scripsit Alexandriæ, paulo ante agonem martyrii sui. Verum, ut dixi, Culcianus præses Thebaidis a quo damnatus est, manifesto arguit illum* in Thebaide passum fuisse. Cæterum acta illa passionis Phileæ nuper edita sunt Antwerpæ. Quibus plane consentit codex ms. Bibliothecæ Sancti Victoris. Interpolata sunt autem a quodam Gregorio, qui ex lib. viii *Historiæ Ecclesiasticæ* Rufini multa inseruit. Vera igitur acta incipiunt ab his verbis : « Imposito ergo Phileæ super ambonem, Culcianus præses dixit, » etc. In fine item quedam addita sunt ex Rufino de Philoromo martyre. Symeon tamen Metaphrastes in *Actis* ms. passionis Phileæ et Philoromi, eos Alexandriæ passos esse dicit. Sic enim habet : Φιλέας γὰρ οὗτος ὁ ἐνδοξος, καὶ σὺν αὐτῷ Φιλόρωμος, οἱ πανάγιοι μάρτυρες, τότε δὴ τῷ κατ' Αἰγύπτου δικάζοντι ἀρχοντι ἐπ' Ἀλεξάνδρειας ὄντι, πλείστα ὄσα παρ' αὐτοῦ ζητηθέντες, δέσμοιο προστηρέχθησαν. Et in fine, postquam sententiam præfecti Augustalis retulit in eos latam, hæc subjungit : Οἱ δὲ ἄγιοι ἀμφω ἐπὶ τὸ τέλος τῆς αὐτῶν μαρτυρίας ὑπὸ τῶν δημίων ἐσύροντο· καὶ δὴ ἐν τῷ ὀρισμένῳ τόπῳ γενόμενοι, τῷ θεῷ τε δόξαν εἵνεκα τῶν τοιοῦτων στεφά-

CAPUT X.

A

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ' (27).

De his quæ Alexandria gesta sunt, testimonium Phileæ martyris.

Verum quandoquidem Phileam in Græcorum disciplinis apprime versatum fuisse retulimus, ipse nunc prodeat, tum de seipso testimonium dicturus, quis et unde fuerit : tum martyria illa quæ per id tempus Alexandria contigerunt, accuratius quam nos relaturus his verbis. Ex epistola Phileæ ad Thmuitas. Hæc igitur omnia exempla ac signa, et pulcherrima documenta in sacris litteris exstare cum scirent beatissimi qui nobiscum versati sunt martyres; absque ulla cunctatione, oculum mentis in supremum omnium Deum sincere desigentes, et mortem pro pietate libenti animo amplectentes, vocationi suæ pertinaciter inhæserunt. Quippe qui probe nossent Dominum nostrum Jesum Christum nostra causa hominem idcirco factum fuisse, ut et peccatum omnino excinderet, et ad vitam æternam contententibus nobis subsidia itineris compararet. « Non enim rapinam arbitratus est Christus esse se æqualem Deo; sed exinanivit seipsum, servi formam induens : et specie ipsa inventus quasi homo, humiliavit semetipsum usque ad mortem; et quidem mortem crucis ⁹⁹. » Proinde meliora charismata consecrantes martyres qui Christum gestabant, omnes ærumnas, omnia tormentorum genera quæ excogitari potuerant, non semel, sed iterum ac sæpius nonnulli sustinuerunt. Et cum satellites non solum verbis minantes, sed etiam factis terrorem ipsis incutere certatim niterentur, non tamen **303** fracti sunt animo, eo quod « perfecta caritas foras eiciebat timorem ⁹⁹. » Quorum virtutem et in singulis tormentis fortitudinem, quæ tandem oratio possit percensere? Nam cum ens injuria afficere cuius liceret, alii fustibus, alii virgis, alii flagris eos verberabant : quidam loris, nonnulli etiam funibus cædebant. Eratque hujusmodi cruciatuum spectaculum varium et multiplex plenique malitiæ. Quidam enim illorum manibus

⁹⁹ Philipp. II, 6-8. ⁹⁹ I Joan. IV, 18.

ων εύχαριστήριον ἀναπέψαντες, ἐπ' αὐτῆς Ἀλεξανδρείας ὁμοῦ τὰς κεφαλὰς ἀπετμήθησαν, μηδὲ Παγῶν κγ' κατ' Αἰγυπτίους, κατὰ δὲ Ῥωμαίους πρὸ ὀκτώ Καλανθῶν Ἰανουαρίων. Id est : « Ambo igitur sancti ad finem confessionis ipsorum tracti sunt a carnificibus. Cumque ad locum constitutum venissent, actis Deo gratias ob ejusmodi coronas, in urbe Alexandria simul ambo capite truncati sunt, die xxiii mensis Cheao juxta Ægyptios, juxta Romanos vero octavo Kalendas Januariarum. » In appendice quoque *Actorum* Polyenici martyris quæ nuper edita est Antwerpæ, Philoromus Alexandria passus esse dicitur. Quare si vera sunt *Acta* illa Latina de quibus paulo ante dixi, in quibus Culciani præsidis interrogatio cum Phileæ responsionibus continetur, Culcianus præfectus Augustalis fuerit necesse est, tunc cum Phileas et Philoromus Alexandria subiere martyrium. Certe Eusebius in fine lib. IX diserte affirmat, Culcianum hunc ad omnes honorum gradus a Maximino promotum fuisse.

(27) Hujus capituli titulus in codice Med. et Mazar. ita conceptus est : Περὶ τῶν κατ' Ἀλεξάνδρειαν πεπραγμένων ἑγγραφῶν διδασκαλίας. Titulus autem ca-

Philéou μάρτυρος περὶ τῶν κατ' Ἀλεξάνδρειαν πεπραγμένων ἑγγραφῶν διδασκαλίας (Nic. II. E. VII, 10).

Ἐπεὶ δὲ καὶ τῶν ἐξωθεν μαθημάτων ἕνεκα πολλοῦ λόγου ἄξιον γενέσθαι τὸν Φιλέαν ἔφαμεν, αὐτὸς αὐτοῦ παρίτω μάρτυς, ἅμα μὲν αὐτὸν ὅστις ποτ' ἦν ἐπιδείξων, ἅμα δὲ καὶ τὰ κατ' αὐτὸν ἐν τῇ Ἀλεξανδρείᾳ συμβεβηκότα μαρτύρια ἀκριβέστερον μάλλον ἢ ἡμεῖς ἱστορήσων διὰ τούτων τῶν λέξεων. Ἀπὸ τῶν Φιλέου πρὸς Θμουίτας γραμμάτων (28). Τούτων ἀπάντων ὑποδειγμάτων ἡμῖν καὶ ὑπογραμμῶν καὶ καλῶν γνωρισμάτων ἐν ταῖς θείαις καὶ ἱεραῖς Γραφαῖς κειμένων, οὐδὲν μελλήσαντες (29) οἱ μακάριοι οἱ σὺν ἡμῖν μάρτυρες, τὸ τῆς ψυχῆς ὄμμα πρὸς τὸν ἐπὶ πάντων Θεὸν καθαρώς τείναντες, καὶ τὸν ἐπ' εὐσεβεῖς θάνατον ἐν νῷ λαθόντες, ἀπρὲς τῆς κλήσεως εἴχοντο, τὸν μὲν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστὸν εὐρόντες ἐνανθρωπήσαντα δι' ἡμᾶς, ἵνα πάσαν μὲν ἁμαρτίαν ἐκκόψῃ, ἐφόδια δὲ τῆς εἰς τὴν αἰώνιον ζωὴν εἰσόδου ἡμῖν καθάθῃται. « οὐ γὰρ ἀρπαγμὸν ἠγάγατο τὸ εἶναι Ἰσα Θεῷ, ἀλλ' αὐτὸν ἐκένωσε μορφὴν δούλου λαθὼν, καὶ σχῆματι εὐθεῖς ὡς ἄνθρωπος, αὐτὸν ἐταπείνωσεν ἕως θανάτου, θανάτου δὲ σταυροῦ. » Διὸ καὶ ζηλώσαντες τὰ μείζονα χαρίσματα οἱ χριστοφόροι μάρτυρες (30), πάντα μὲν πόνον καὶ παντοίας αἰκισμῶν ἐπινοίας οὐκ εἰσάπαξ, ἀλλ' ἤδη καὶ δευτέρῳ τινες ὑπέμειναν, πάσας δὲ ἀπειλὰς οὐ λόγοις μόνον, ἀλλὰ καὶ ἔργοις τῶν δορυφόρων κατ' αὐτῶν φιλοτιμουμένων, οὐκ ἐνεδίδουν τὴν γνώμην, διὰ τὴν τελεῖαν ἀγάπην ἔξω βάλλειν τὸν φόβον. Ὡς καταλέγειν τὴν ἀρετὴν καὶ τὴν ἐφ' ἐκάστη βασάνῳ ἀνδρείαν, τίς ἂν ἀρχέσειε λόγος; Ἀνέσεως γὰρ οὐσης ἄπασι τοῖς βουλομένοις ἐνυβρίζειν, οἱ μὲν ξύλοις ἐπαίοντο, ἕτεροι δὲ βῆδουσιν, ἄλλοι δὲ μαστίξιν. ἕτεροι δὲ πάλιν ἱμάσιν, ἄλλοι δὲ σχοινίοις. Καὶ ἦν ἡ θεία τῶν αἰκισμῶν ἐνηλλαγμένη, καὶ πολλὴν τὴν ἐν αὐτῇ κακίαν ἔχουσα. Οἱ μὲν γὰρ ὀπίσω τῷ χεῖρε θεθόντες, περὶ τὸ ξύλον (31) ἐξήρτωντο, καὶ μαγγάνοις τισὶ διετίνοντο πᾶν μέλος. εἰθ' οὕτως διὰ παντὸς τοῦ σώματος ἐπῆγον ἐκ κλεψύσεως οἱ βασανισταί, οὐ καθάπερ τοῖς

pitis præcedentis ita perscriptus est, περὶ τῶν κατὰ Θεῖα κατὰ Φιλέου μάρτυρος, sed non dubio quin verba illa Φιλέου μάρτυρος, pertineant ad titulum c. 10. Quippe in eo capite refert Eusebius ex Phileæ litteris ad Thmuitas, martyria Alexandrinorum.

(28) Ἀπὸ τῶν Φιλέου πρὸς Θμουίτας γραμμάτων. Hæc verba majusculis litteris scribenda sunt ad distinctionem. Et in Regio quidem codice a reliquo textu modico intervallo separantur. In Mediceo autem libro locantur ad marginem; in Mazarino et Fuk. codice omittuntur.

(29) Vulg. οὐδὲν μελλήσαντες. Scribe μελλήσαντες ut legitur in codd. Med., Maz., Fuk. et Savil. idem error supra in cap. 4 hujus libri ex eorumdem codicum auctoritate a nobis emendatus est, et rursus infra in hæc Phileæ epistola.

(30) Οἱ χριστοφόροι μάρτυρες. Id est Christo pleni. Sic Ignatius Antiocheus episcopus dictus est θεοφόρος, id est, Deo plenus.

(31) Περὶ τὸ ξύλον. Equuleum intelligo. Reisenim in equuleo suspensis latera ferreis unguibus exarabantur.

φονεύσιν ἐπὶ τῶν πλευρῶν μόνον, ἀλλὰ καὶ τῆς γαστρὸς καὶ κνημῶν καὶ παρεῶν τοῖς ἀμυντηρίοις ἐκόλασον (32) ἕτεροι δὲ ἀπὸ τῆς στοᾶς μίαν χειρὸς ἐξηρημαίνον αἰρωοῦντο, πάσης ἀλγηδόνος δεινότεραν τὴν ἀπὸ τῶν ἀρθρῶν καὶ μελῶν τάσιν ἔχοντες· ἄλλοι δὲ πρὸς τοῖς κίοσιν ἀντιπρόσωποι ἐδοῦντο, οὐ βεβηκόσι τοῖς ποσὶ, τῷ δὲ βάρει τοῦ σώματος βιαζομένων μετὰ τάσεως ἀνελκομένων τῶν δεσμῶν. Καὶ τοῦθ' ὑπέμενον, οὐκ ἐφ' ὅσον προσδιελέγετο, οὐδ' αὐτοῖς ἐσχόλαζεν ὁ ἡγεμῶν, ἀλλὰ μονονουχὶ δι' ὅλης τῆς ἡμέρας. Ὅτε γὰρ κατ' ἐφ' ἑτέρους μετέβαινε, τοῖς προτέροις κατελίμπαυεν ἐφεδρεῦειν τοὺς τῆ ἔξουσία αὐτοῦ ὑπηρετομένους (33), εἴ που τις ἠττηθεὶς τῶν βασάνων ἐνδεδόκων ἐδόκει, ἀφειδῶς δὲ κελεύων καὶ τοῖς δεσμοῖς προσεῖναι (34), καὶ μετὰ ταῦτα ψυχορραγοῦντας αὐτοὺς κατατιθεμένους εἰς τὴν γῆν ἔλκεσθαι· οὐ γὰρ εἶναι κἄν μέρος αὐτοῖς φροντίδος περὶ ἡμῶν. Ἄλλ' οὕτω ἐδόκουν διανοεῖσθαι (35), καὶ πράττειν, ὡς μηκέτ' ὄντων, ταύτην δευτέραν βάσανον (36) ἐπὶ ταῖς πληγαῖς τῶν ὑπεναντιῶν ἐφευρόντων. Ἦσαν δὲ οἱ καὶ μετὰ τοὺς αἰκισμοὺς ἐπὶ τοῦ ξύλου κείμενοι (37) διὰ τῶν τεσσάρων ὀπῶν διατεταμένοι ἄμφω τῷ πόδε, ὡς καὶ κατ' ἀνάγκην αὐτοὺς ἐπὶ τοῦ ξύλου ὑπτιοῦς εἶναι, μὴ δυναμένους διὰ τὸ ἔναυλα τὰ τραύματα ἀπὸ τῶν πληγῶν καθ' ὅλου τοῦ σώματος ἔχειν· ἕτεροι δὲ εἰς τοῦδαφος ῥιφέντες, ἔκειντο ὑπὸ τῆς τῶν βασάνων ἀθρίας προσβολῆς, δεινότεραν τὴν ὄψιν τῆς ἐνεργείας τοῖς ὀρώσει παρέχοντες, ποικίλας καὶ διαφόρους ἐν τοῖς σώμασι φέροντες τῶν βασάνων τὰς ἐπινοίας. Τούτων οὕτως ἐχόντων, οἱ μὲν ἐναπέθησκον ταῖς βασάνοις, τῆ καρτερίᾳ κατασιχύναντες τὸν ἀντίπαλον· οἱ δὲ ἡμιθνήτες ἐν τῷ δεσμοτηρίῳ συγκλειόμενοι, μετ' οὐ πολλὰς ἡμέρας ταῖς ἀλγηδοῖς συνεχόμενοι ἐτελειοῦντο, οἱ δὲ λοιποὶ τῆς θεραπείας ἀνακτίσεως τυχόντες, τῷ χρόνῳ καὶ τῆ τῆς φυλακῆς διατριβῇ θαρσάλωότεροι ἐγίνοντο. Οὕτω γοῦν ἦν ἵκα προσετέτακτο, αἰρέσεως κειμένης ἢ ἐφαψάμενον τῆς ἐναγῆς θυσίας ἀνευλόγητον εἶναι, τῆς ἐπαράτου ἐλευθερίας (38) παρ' αὐτῶν τυχόντα, ἢ μὴ θύοντα,

A post tergum revinctis, ad stipitem suspendebantur : ac deinde universa corporis membra machinis quibusdam distendebantur. Posthæc tortores jussu judicis universo corpori ; neque ut homicidis solet, lateribus duntaxat : sed etiam ventri, cruribus, ac genis cruciatus ferreis unguis adhibebant. Quidam altera manu ad porticum suspendi pendebant ; quibus articularum membrorumque omnium distensio quovis cruciatu erat acerbior. Alii vultibus in se mutuo conversis ad columnas alligabantur, pedibus solum non contingentibus ; adeo ut vincula gravitate corporum adacta, acrius intenderentur. Atque id tolerabant non solum quoad præsens eos alloquebatur, aut audiendis ipsis vacabat ; sed toto propemodum die. Nam ubi ad alios audiendos transierat, ministros officii sui relinquebat, qui prioribus imminerent ; si forte quis tormentorum acerbitate victus a proposito desciscere videretur. Jubebatque eos absque ulla miseratione vinculis stringi, et postea cum jam animam exhalarent, humi abjectos trahi. Neque enim aiebat vel miniam nostri curam habendam esse : sed cunctos sic de nobis sentire, sic erga nos agere debere, quasi non amplius homines essemus. Hunc scilicet secundum cruciatum post verbera inimici nostri excogitaverant. Quidam etiam post tormenta in nervo jacuerunt ; pedibus ad quatuor usque foramina divaricatis ; ita ut supini esse cogerentur, eum ob recentes plagarum cicatrices quas toto corpore gerebant, stare omnino non possent. Alii humi projecti jacebant præ nimia tormentorum acerbitate ; et multo gravius quam dum cruciarentur spectaculum intuentibus præbebant, varia ac multiplicia tormentorum excogitata genera corporibus suis circumferentes. Quæ cum ita gererentur, alii in ipsis tormentis expirabant, alii in ipsorum pudorem incutientes adversario. 304 Alii semineces in carcerem trusi, paucis post diebus doloribus oppressi vitam finierunt. Reliqui curantium

(32) Ἀμυντηρίοις ἐκόλασον. Nicephorus emendat ἀμυντηρίοις τὰς καλάσεις. Recte ut apparet. Ἀμυντήρια autem sunt ungules, ut recte Rufinus verit. Videntur tamen ἀμυντήρια aliquid plus esse quam ungules. Nam Hesychius ἀμυντήριον, ξίφος δίστομον interpretatur, id est, gladium utrinque acutum ; et in hoc crudelitas judicium notatur, qui non contenti simplicibus unguis, novaculis ad exaranda martyrum latera utebantur.

(33) Τοὺς τῆ ἔξουσία ὑπηρετομένους. Apparitores seu officiales intelligit, qui præfecto Augustali obsequabantur. De hoc enim loquitur Phileas in hac epistola, et ἡγεμῶνα eum vocat. Porro ἐξουσία fere de majoribus iudiciis dicitur, qui habebant jus gladii ; quæ Latine potestas appellatur, ut ait Ulpianus. Quæ vox eo sensu sæpius occurrit apud Joannem Chrysostomum. Porro præfectus augustalis, eo quidem tempore erat Hierocles, quemadmodum scribit Epiphanius in hæresi Melitianorum.

(34) Τοῖς δεσμοῖς προσεῖναι. Nova et insolens mihi videtur hæc locutio.

(35) Οὕτω ἐδόκουν διανοεῖσθαι. Sic nostri codices Maz., Med. et Fuk. Vulg. οὕτω καὶ διαν.

(36) Ταύτην δευτέραν βάσανον. Raptationem

intelligit. Primus enim cruciatus erat verberum ac plagarum et ungarum. Secundus ut humi depositi traherentur et raptarentur in carcerem.

(37) Ἐπὶ τοῦ ξύλου κείμενοι. Pessime Langus *catastam* vertit. Hic enim τὸ ξύλον aliter sumitur ac supra. Nam supra quidem ponitur pro equuleo, ut ex Rufino monimus. Hic vero pro nervo ponitur, id est, compedibus ligneis. De qua significatione multa jam dixi in superioribus libris. Latini etiam lignum eo sensu dixerunt. De his compedibus intelligendus est locus in Actis martyrum Tarachi, Probi et Andronici : « Cum verberatus esset, præses dixit : Mittite illi ferrum per quatuor loca nervorum, et dimittentes aliquam curam ei apponere. » Et in Actis Luciani martyris. Synesius in oratione De regio : ἀλλ' οὐ γὰρ μάλλον κινήσεται τῶν ἐν τῆ ποδοκάχη, τῷ φαυλοτάτῳ τῶν ξύλων. Porro sicut in hac Phileæ epistola ξύλον modo pro equuleo sumitur, modo pro nervo : ita in Actis Theodori martyris quæ habentur apud Surium die IX Novembris, lignum duplici modo accipitur.

(38) Τῆς ἐπαράτου ἐλευθερίας. Libertatem vocabant, cum quis vinculis solveretur, et libere quo vellet abire sineretur. Quæ vox non raro occurrit apud Eusebium, eo sensu quem dixi. Sic Arator in

remediis refocillati, tempore ipso ac diuturna carceris mora fidentiores evasere. Itaque cum postea juberentur eligere utrum mallet, an contactis nefariis sacrificiis omni molestia liberari, et abominandæ absolutionis sententiam ab ipsis consequi; an vero sacrificare abnuentes capite damnari: omnes nihil cunctati, libenti animo ad mortem perrexerunt. Quippe probe norant quæ in sacris litteris nobis præscripta⁹¹ sunt. « Qui enim sacrificat diis alienis, ait Scriptura, exterminabitur. » Et iterum: « Non habebis deos alienos præter me⁹². » Hæc sunt vere philosophi nec minus Dei quam sapientiæ amatoris martyris verba, quæ ante extremam judicis sententiam, adhuc in custodia constitutus ad fratres Ecclesiæ suæ scripsit; partim quo in statu versaretur exponens; partim eos adhortans, ut pietatem in Christum etiam post obitum suum jamjam imminentem, mordicus retinerent. Sed quid opus est proluxa oratione uti, et divinorum qui per universum orbem passi sunt martyrum nova semper novis succedentia cœrtamina exponere? præsertim cum illi non vulgari modo, sed quasi jure belli oppugnati sint.

CAPUT XI.

De iis quæ in Phrygia gesta sunt.

Certe urbem quamdam Christianorum in Phrygia, milites armati obsidione cinxerunt, injectoque igne totam una cum viris et mulieribus ac parvulis Christum omnium Deum invocantibus concremarunt. Hanc scilicet ob causam, quod universi ejus urbis incolæ et curator ipse ac magistratus cum honoratis omnibus ac plebeis, Christianos se esse professi, sacrificare jubentibus nullo modo obtemperabant. Quidam etiam Aductus nomine, claro in Italia genere ortus, Romana dignitate conspicuus, et per omnes honorum gradus in imperato-

⁹¹ Deut. viii, 19. ⁹² Exod. xx, 3.

libro 1 *Apostolicæ historiæ* :

..... damnatio justi

Libertas est facta reis.

Id est absolutio et relaxatio.

(39) Ἀνατιθέμερος. Metaphora videtur, ut cum Latini dicunt, ad posteritatis memoriam consecrare.

(40) Τῆς ἐν Χριστῷ θεοσεβείας. Post hæc verba Christophoronus plura capita inseruit, ex appendice quam ad calcem hujus libri ediderat Rob. Stephanus. Verum appendix illa, liber est integer, et ab opere *Historiæ Ecclesiasticæ* separatus: in quo Eusebius passionem martyrum Palæstinæ, ac præsertim Pamphili sui descripsit. Hunc librum studiosius quidam huic octavo *Historiæ Ecclesiasticæ* volumini subjecerat propter argumenti similitudinem: ex cujus codice cæteri postea exscriptores illum in sua exemplaria transfuderunt. Certe in omnibus manuscriptis quos vidimus libris post finem hujus octavi libri reperitur, sicut a Rob. Stephano est editus. Male igitur fecit Christophoronus, qui eum librum contra fidem omnium exemplarium in octavum *Historiæ Ecclesiasticæ* volumen, quasi ejusdem partem a suo corpore male divulsam, intrusit, et lectoribus fucum fecit. Nemo enim ante nos de hoc Christophoroni facinore ne leviter quidem suspicatus est. Longe prudentius Musculus, qui Rob. Stephani exemplar secutus, librum octavum prout repererat, in Latinum sermonem convertit; appendicem autem totam prætermisit, quam nec Rufinus

τὴν ἐπὶ θανάτῳ δίχην ἐκδέχεσθαι, οὐδὲν μελλήσαντες, ἀσμένως ἐπὶ τὸν θάνατον ἐχώρουν· ἤδεσαν γὰρ τὰ ὑπὸ τῶν ἱερῶν Γραφῶν ἡμῖν προορισθέντα. « Ὁ γὰρ θυσιάζων, φησὶ, θεοὺς ἑτέροις, ἐξολοθρευθήσεται· » καὶ· « Ὅτι οὐκ ἔσονται σοὶ θεοὶ ἕτεροι πλὴν ἐμοῦ. » Τοιαῦται τοῦ ὡς ἀληθῶς φιλοσόφου τε ὁμοῦ καὶ φιλοθεοῦ μάρτυρος αἱ φωναὶ, ἃς πρὸ τελευταίας ἀποφάσεως ὑπὸ τὴν δεσμωτικὴν ἐθ' ὑπάρχων τάξιν, τοὺς κατὰ τὴν αὐτοῦ παροικίαν ἀδελφοὺς ἐπεστάλκει, ἅμα μὲν ἐν οἷς ἦν, ἀνατιθέμενος (39), ἅμα δὲ καὶ παροικῶν αὐτοὺς ἐπὶ τὸ ἀπίστῳ ἔχεισθαι καὶ μετ' αὐτὸν ὅσον οὕτω τελεωθησόμενον, τῆς ἐν Χριστῷ θεοσεβείας (40). Ἀλλὰ τί χρὴ πολλὰ λέγειν, καὶ καινοτέρας ἐπὶ καινοτέραις τῶν ἀνὰ τὴν οἰκουμένην θεοπροπτῶν μαρτύρων ἀθλήσεις παρατ.θεσθαι, καὶ μάλιστα τῶν οὐκ ἐπὶ μὲν κοινῷ νόμῳ, πολέμου δὲ τρόπῳ πεπολιορημένων;

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΑ΄.

Περὶ τῶν κατὰ Φρυγίαν (Nic. H. E. vii, 40).

Ἦδη γοῦν ὄλην Χριστιανῶν πολίχνην αὐτανόρον ἀμφὶ τὴν Φρυγίαν (41) ἐν κύκλῳ περιβαλόντες ὄπισται, πῦρ τε ὑφάψαντες, κατέφλεξαν αὐτοὺς ἅμα νηπίοις καὶ γυναῖξιν, τὸν ἐπὶ πάντων Θεὸν Χριστὸν ἐπιβουμένους· ὅτι δὴ πανδημεὶ πάντες οἱ τὴν πόλιν οἰκοῦντες, λογιστῆς τε αὐτὸς καὶ στρατηγός (42) σὺν τοῖς ἐν τέλει πᾶσι καὶ ἔλω δήμῳ, Χριστιανούς σφᾶς ὁμολογούντες, οὐδ' ἔπωστῖον τοῖς προστάταισι εἰδωλολατρεῖν ἐπειθάρχουν. Καὶ τις ἕτερος Ῥωμαϊκῆς ἀξίας ἐπισημμένος, Ἄδαυκτος (43) ὄνομα, γένος τῶν παρ' Ἰταλοῖς ἐπισημῶν, διὰ πάτης διεβθῶν

nec Nicephorus legisse mihi videntur. Sed et capita libri octavi, quæ ipsi libro ex more præfixa sunt, satis admonere potuerat Christophoronus, appendicem illam nihil ad librum octavum pertinere.

(41) Ἀμφὶ τὴν Φρυγίαν. Eadem rem narrat Lactantius in lib. v *Institutionum divinarum*, cap. 11, ubi agit de injustitia judicium, seu rectorum provinciæ, qui Christianos suppliciiis affecerant: « Alii ad occidendum præcipientes exstiterunt; sicut unus in Phrygia, qui universum populum cum ipso pariter conventiculo concremavit. »

(42) Λογιστῆς τε αὐτὸς καὶ στρατηγός. Recte Rufinus *curatorem et magistratum* verit. De logistis seu curatoribus civitatum, vide quæ notavi ad Amm. Marcellini librum xiv, pag. 56. Hinc λογιστεύειν dicitur curatoris officio fungi apud Philostratum in lib. 1 *De Vita sophistarum*, ubi de Nicete loquitur. De Strategis quos Latini magistratus vocabant, multa item notavi ad librum ultimum Amm. Marcellini, quæ nemo ante nos observaverat. De his magistratibus municipalibus intelligendæ sunt litteræ senatus, quas refert Capitolinus in Maximino: « Senatus populusque Rom. proconsulibus, præsidibus, legatis, ducibus, tribunis, magistratibus, ac singulis civitatibus et municipiis et oppidis, et vicis et castellis salutem. »

(43) Vulg. ἄδαυκος. Rectius in codd. Maz., Med., Fuk. et Savil. scribitur Ἄδαυκτος. Aductum quoque habet Rufinus et Cedrenus. Ejus mentio fit in

ἄνθρωπος τῆς παρὰ βασιλευσὶ τιμῆς, ὡς καὶ τὰς καθόλου διοικήσεις (44) τῆς παρ' αὐτοῖς καλουμένης μαγιστροπόλεως (45) τε καὶ καθολικότητος ἀμέμπτους δελεῖν, ἐπὶ πᾶσι τούτοις διαπρέψας τοῖς ἐν θεοσεβείᾳ κατορθώμασι καὶ ταῖς εἰς τὸν Χριστὸν τοῦ Θεοῦ ὁμολογίαις, τῷ τοῦ μαρτυρίου διαδήματι κατεκοσμήθη, ἐπ' αὐτῆς τῆς τοῦ καθολικοῦ πράξεως τὸν ὑπὲρ εὐσεβείας ὑπομείνας ἀγῶνα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΒ'.

Peri πλειστον ἐτέρων ἀνδρῶν τε καὶ γυναικῶν διαφόρων ἡγωνισμένων (Nic. B. E. vii, 11).

Τί με χρὴ νῦν ἐπ' ὀνόματος τῶν λοιπῶν μνημονεύειν, ἢ τὸ πλῆθος τῶν ἀνδρῶν ἀριθμεῖν, ἢ τὰς πολυτρόπους αἰτίας ἀναζωγραφεῖν τῶν θαυμασιῶν Χριστοῦ μαρτύρων, τοτὲ μὲν πέλυξιν ἀναιρουμένων, οἷα γέγονε τοῖς ἐπ' Ἀραβίας, τοτὲ δὲ τὰ σκέλη καταγυμένων, οἷα τοῖς ἐν Καππαδοκίᾳ συμβέβηκε, καὶ ποτὲ μὲν κατὰ κεφαλῆς ἐκ τοῖν ποδῶν εἰς ὕψος ἀναρτωμένων, καὶ μαλθακοῦ πυρός (46) ὑποκαιομένου, τῷ παραπεμπομένῳ καπνῷ τῆς φλεγόμενης ὕλης ἀποπνιγμένων, οἷα τοῖς ἐν μέσῳ τῶν ποταμῶν ἐπηρέθη, ποτὲ δὲ ῥίνας καὶ ὠτα καὶ χεῖρας ἀκρωτηριαζομένων, τὰ τε λοιπὰ τοῦ σώματος μέλη τε καὶ μέρη κρεουργουμένων, οἷα τὰ ἐπ' Ἀλεξανδρείας ἦν; Τί δεῖ τῶν ἐπ' Ἀντιοχείας ἀναζωπυρεῖν τὴν μνήμην, ἐσχάραις πυρός (47) οὐκ εἰς θάνατον, ἀλλ' ἐπὶ μακρᾷ τιμωρίᾳ κατοπτωμένων, ἐτέρων τε θάπτον τὴν δεξιὰν αὐτῶν πυρὶ καθιέντων, ἢ τῆς ἐναγοῦς θυσίας ἐραπτομένων; ὧν τινες τὴν πείραν φεύγοντες, πρὶν ἀλῶναι καὶ εἰς χεῖρας τῶν ἐπιβούλων ἔλθειν, ἀνοίθην ἐξ ὑψηλῶν δωμάτων ἑαυτοὺς κατεκρήμνισαν, τὸν θάνατον ἀρπαγμα θέμενοι τῆς τῶν δυσσεβῶν μοχθηρίας. Καὶ τις ἰερὰ καὶ θαυμάσια τὴν τῆς ψυχῆς ἀρετὴν, τὸ δὲ σῶμα γυνή, καὶ τὰ ἄλλα τῶν ἐπ' Ἀντιοχείας πλούτου καὶ γένει καὶ εὐδοξίᾳ παρὰ πᾶσι βεδοημένη, παίδων ξυνωρίδα παρθένων τῆ τοῦ σώματος ὥρα καὶ ἀμύη διαπρεπουσῶν, θεισμοῖς εὐσεβείας ἀναθρηψαμένη, ἐπειδὴ πολὺς ὁ περὶ αὐτὰς κινούμενος φθόνος, πάντα τρόπον ἀνιχνεύων λανθανούσας περιειργάζετο, εἶτα ἐπ' ἀλλοδαπῆς αὐτὰς διατρίβειν μαθῶν, πεφροντισμένως ἐπὶ τὴν Ἀντιόχειαν ἐκάλει, δικτύων δὲ ἤδη στρατιωτικῶν εἶσω περιέβληντο, ἐν ἀμηγάνοις αὐτὴν καὶ παῖδας θεασαμένη, καὶ τὰ μέλλοντα ἐξ ἀνθρώπων δεινὰ τῷ λόγῳ παραθεῖσα, τὸ τε πάντων δεινῶν ἀφορητότερον πορθείας ἀπειλὴν μηδὲ ἄκροις ὡσὶν ὑπομείναι δεῖν

A rum palatio provecus, quippe qui procurationem summæ rei, et magistri, ut vocant, ac rationalis officium integerrime gessisset: præter hæc omnia multis 305 præclaris actibus inter fideles, et nominis Christi confessionibus nobilitatus: dum adhuc rationalis officium administraret, pro vera pietate decertans martyrii corona exornatus est.

CAPUT XII.

De pluribus viris et mulieribus, qui diverso martyrii genere occubuerunt.

Quid nunc opus est reliquos nominatim commemorare, aut multitudinem hominum recensere, aut varias tormentorum species orationis penicillo depingere? Quippe cum admirandi martyres, partim securibus cæsi sint, ut in Arabia contigit: partim suffractis cruribus interierint, quemadmodum accidit in Cappadocia; nonnulli capite deorsum verso pedibus suspensi, leni ac remisso igne subitus accenso, flagrantis materię fumo suffocati sint, ut in Mesopotamia factum est; alii naso, auribus, ac manibus truncati, cæterisque corporis membris mutilati sint atque concisi, ut contigit Alexandria. Jam vero ea quæ apud Antiochiam gesta sunt, quid opus est in memoriam revocare? ubi alii craticulis impositi, non ad mortem usque, sed ad diuturnitatem supplicii torrebantur. Alii dexteras suas in ignem immittere maluerunt, quam impia libamenta contingere. Ex quibus nonnulli periculum vitantes, priusquam caperentur, et in insidiatorum manus inciderent, ex sublimibus tabulatis præcipientes se dederunt, propter impiorum malitiam mortem lucro deputantes. Quædam etiam sanctissima femina et ob animi fortitudinem admirabilis, opibus ac splendore generis, bonaque in primis fama Antiochiæ percelebris, quæ duas filias virgines corporis forma et ætatis flore præstantes Christianæ religionis præceptis instituerat: cum plurimi, stimulante ipsos invidia, earum latebras curiosius investigarent; deinde comperto eas apud externos degere, omni studio atque opera Antiochiam eas evocassent; postquam mulier sese ac filias in militum laqueos incidisse sensit, ad inopiam consilii redacta, filias allocuta est. Et quanta ipsis mala a militibus imminerent exposuit: omnium vero malorum gravissimum ac maxime intolerabile esse stuprum, cujus

Menæis Græcorum, die III Octobris. Fuit et alter Adauctus eodem tempore martyrium Romæ passus; cuius mentio fit VII Februarii. Huic Damasus papa cœmeterium Romæ fecit, ut docet vetus epigramma apud Gruterum, pag. 1072.

(44) Τὰς καθόλου διοικήσεις. Rationalem summarum intelligit. Sic supra de Philoromo, cap. 9: Ἀρχὴν τινα οὐ τὴν τυχοῦσαν τῆς κατ' Ἀλεξανδρείαν βασιλικῆς διοικήσεως ἐγχεχρισμένους. Recte igitur Rufinus hunc locum vertit: *Rationes summarum parium administrans*. Et rursus infra.

(45) Τῆς παρ' αὐτοῖς καλουμένης μαγιστροπόλεως. Male Rufinus magisterium officiorum hic intellexit. Intelliguntur enim magistri rei private, ut declarat vox proxime sequens καθολικότητος.

Nam magistri rei private cum Rationalibus jungi solent in codice Theodosii, ut jampridem notavi ad librum xv Amm. Marcellini, pag. 78.

(46) Μαλθακοῦ πυρός. Talis est ignis qui ex paleis aut virgultis accenditur. Dicitur autem μαλθακὸν πῦρ, ad differentiam ἀσβέστου πυρός, de quo supra notavi ad librum vii. Accendebatur autem ignis ille ex longinquo, ita ut martyres suffocarentur potius quam cremarentur. Huiusmodi igne necatus videtur Pionius martyr, ut ejus Acta testantur. Hoc supplicium intelligere videtur Seneca in libro III *De ira*, his verbis: *Et circumdati defixis corporibus ignes*.

(47) Ἐσχάραις πυρός. Recte Rufinus *craticulam* vertit, Glossæ veteres *ἐσχάρα craticula*.

306 minas ne aaditu quidem sustinere sibi ipsi ac filiabus fas esset. Ad hæc animam servituti et obsequio dæmonum mancipare, omni morte exitioque pejus esse cum dixisset, unicum adversus hæc omnia remedium esse admonuit, si ad opem Christi confugerent. His dictis, idem omnes consilium amplexæ; cum ad medium itineris pervenissent, veniam a militibus petunt ut tantisper de via deflectere sibi liceret. Quo impetrato, compositis honeste ac decenter vestibus, in præfluentem se fluvium conjecerunt. Et hæc quidem semetipsas ita submerserunt. Duæ vero aliæ virgines in eadem urbe divinæ prorsus ac germanæ per omnia sorores, splendore quidem natalium, opibus, ætate et forma florentes, sed gravitate morum, mentis pietate, studioque et industria clariores : periude ac si terra tantum decus ferre non posset, a cultoribus dæmonum jussæ sunt in mare præcipitari. Hæc Antiochiæ. Sed quæ apud Pontum gesta sunt, vel ipso dictu incutiunt horrorem. Aliis manuum digiti a summis usque unguibus, acutis arundinibus transfigebantur. Aliis plumbo ignis vi liquefacto, bulliente ac fervente metallo terga adurebantur, et corporis partes maxime necessariæ torrebantur. Quidam in visceribus ac pudendis partibus fœdos atque inexplicabiles cruciatus absque ulla miseratione pertulerunt, prout scilicet generosi illi et æqui judices solertiam suam ostentantes, quasi hoc virtutis alicujus ac prudentiæ esset, ambitiosius excogitabant; novis quotidie suppliciorum inventis, tanquam in certamine quodam in quo proposita sunt præmia, superare se invicem contententes. Cæterum hæc calamitates non prius finem acceperunt, quam judices tot ærumnis quidquam adjicere posse desperantes, jamque cædibus fessi, cum ipsos sanguinis satietas ac tædium cepisset, ad speciosam illam, ut quidem putabant, clementiam atque humanitatem se converterunt, ut in posterum nulla adversum nos uti sævitia viderentur. Neque enim fas esse aiebant, ut urbes quidem civium sanguine contaminarentur; imperatores autem ipsi erga omnes benigni ac mansueti crudelitatis aspergerentur infamia : sed potius decere, ut humanitas et beneficentia imperatoriæ **307** majestatis in universos diffunderetur, nec posthac nostri capitali supplicio plecterentur. Quippe hujusmodi pœna per imperatorum indulgentiam liberatos nos esse. Exinde igitur oculos nostris erui,

(48) 'Επ' αὐτῆς μέσης γενόμεναι τῆς ὁδοῦ. Duplex horum verborum sensus esse potest. Aut enim intelligere possumus mulieres illas jam ad dimidium itineris pervenisse, quomodo Nicephorus accepit; aut certe in medio viæ publicæ aggere constitisse. Porro de hujusmodi Christianarum mulierum martyrio quæ seipsas pudoris simul ac religionis servandæ causa præcipitarunt, vide Augustinum in lib. 1 *De civitate Dei*, c. 26. Exstat encomium harum mulierum in tomo primo Joannis Chrysostomi, ubi mater Domina, filiæ vero Bernice et Prosdoce dicuntur. Earum natalem Antiocheni celebrabant die xx post festum Sanctæ Crucis, ut in ipso orationis exordio scribit Chrysosto-

μουσαι, εαυτῆ τε καὶ ταῖς κόραις παρακλεουσαμένη, ἀλλὰ καὶ τὸ προδοῦναι τὰς ψυχὰς τῆ τῶν δαιμόνων δουλείᾳ, πάντων ὑπάρχειν θανάτων καὶ πάσης χειρὸν ἀπωλείας φήσασα, μίαν τούτων ἀπάντων εἶναι λύσιν ὑπετίθετο, τὴν ἐπὶ τὸν Κύριον καταφυγὴν· κάπειτα ὁμοῦ τῆ γνώμῃ συνθέμεναι, τὰ τε σώματα περιστείλασαι κοσμίως τοῖς περιδλημασιν, ἐπ' αὐτῆς μέσης γενόμεναι τῆς ὁδοῦ (48), βραχὺ τι τοὺς φύλακας εἰς ἀναχώρησιν ὑποπαρατησάμεναι, ἐπὶ παραβρέοντα ποταμὸν εαυτὰς ἤκόντισαν. Αἶδε μὲν οὖν εαυτὰς· ἄλλην δ' ἐπ' αὐτῆς Ἀντιοχεῖας ξυνωρίδα παρθένων τὰ πάντα θεοπροπῶν καὶ ἀληθῶς ἀδελφῶν, ἐπιδόξων μὲν τὸ γένος, λαμπρῶν δὲ τὸν βίον, νέων τοὺς χρόνους, ὠραίων τὸ σῶμα, σεμνῶν τὴν ψυχὴν, εὐσεβῶν τὸν τρόπον, θαυμαστῶν τὴν σπουδὴν, ὡς ἂν μὴ φερούσης τῆς γῆς τὰ τοιαῦτα βαστάζειν, θαλάττῃ ῥίπτειν ἐκέλευον οἱ τῶν δαιμόνων θεραπευταί. Ταῦτα μὲν οὖν παρὰ τοῖσδε. Τὰ φρικτὰ δὲ ἀκοαῖς κατὰ τὸν Πόντον ἔπασχον ἕτεροι, καλὰμοις ὀξείσι ταῖν χερσὶν ἐξ ἄκρων ἐνύχων τοὺς δακτύλους διαπειρόμενοι, καὶ ἄλλοι πυρὶ μοιχθδοῦ διατακόμενοι, βρασοῦσῃ καὶ πετρακτωμένῃ τῆ ὕλη τὰ νῶτα καταγεόμενοι, καὶ τὰ μάλιστα ἀναγκαιότατα τοῦ σώματος (49) κατοπτώμενοι· διὰ τε τῶν ἀπορρήτων ἕτεροι μελῶν τε καὶ σπλάγγων αἰσχροῦ καὶ ἀσυμπαθεῖς καὶ οὐδὲ λόγῳ βητὰς ὑπέμενον πάθος, ἃς οἱ γενναῖοι καὶ νόμιμοι δικασταὶ τὴν σφῶν ἐπιδεικνύμενοι δεινότητα, ὡσπερ τινὰ σοφίας ἀρετὴν φιλοτιμότερον ἐπενόουσι, αἰ ταῖς καινότερον ἐφευρισκομέναις αἰκίαις, ὡσπερ εἰ ἐν ἀγῶνος βραβεῖοις, ἀλλήλους ὑπερεξάγειν διαμιλλώμενοι. Τὰ δ' οὖν τῶν συμφορῶν ἔσχατα (50), ὅτε διηλοιπὸν ἀπειρηκότες ἐπὶ τῆ τῶν κακῶν ὑπερβολῇ καὶ πρὸς τὸ κτείνειν ἀποκαμόντες, πλητμονὴν τε καὶ κόρον τῆς τῶν αἰμάτων ἐκχύσεως ἐσχηκότες, ἐπὶ τὸ νομιζόμενον αὐτοῖς χρῆσθαι καὶ φιλάνθρωπον ἐτρέποντο, ὡς μηδὲν μὲν ἐτι δοκεῖν δεινὸν καθ' ἡμῶν περιεργάζεσθαι· μὴ γὰρ καθήκειν φασὶν ἐμφυλοῖς αἵμασι μαινεῖν τὰς πόλεις, μηδ' ἐπ' ὠμότητι τὴν ἀνωτάτω (51) διαβάλλειν τὴν τῶν κρατούντων ἀρχὴν, εὐμενῇ τοῖς πᾶσιν ὑπάρχουσαν καὶ πρασίαν, δεῖν δὲ μᾶλλον τῆς φιλάνθρωπου καὶ βασιλικῆς ἐξουσίας εἰς πάντας ἐκτείνεσθαι τὴν εὐεργεσίαν, μηκέτι θανάτῳ κολαζόμενους· λελύσθαι γὰρ καθ' ἡμῶν ταύτην αὐτῶν τὴν τιμωρίαν, διὰ τὴν τῶν κρατούντων φιλάνθρωπίαν. Τηνικαῦτα ὀφθαλμοῦς ἐξορύττεσθαι, καὶ τοῖν σκελοῖν πηροῦσθαι θάτερον, προσετάττετο (52). Ταῦτα γὰρ ἦν αὐτοῖς τὰ φιλάν-

mus. Proinde Græci natalem illarum mulierum contulerunt in diem 1v Octobris, ut videre est in Menologio.

(49) *Τὰ ἀναγκαιότατα τοῦ σώματος.* Rufinus eleganter vertit: *Usque ad loca pudenda quibus naturalis egestio procurari solet.* Sane Græci ἀνάγκην vocant eam corporis partem, quam pudor nominari velat.

(50) *Τὰ δ' οὖν τῶν συμφορῶν ἔσχατα.* Hunc locum non infeliciter vertisse mihi videor.

(51) *Τὴν ἀνωτάτω.* In codd. Med., Maz. et Fulk. scriptum reperit: ἐπ' ὠμότητι τῆ ἀνωτάτω διαβάλλειν τὴν τῶν κρατούντων ἀρχὴν.

(52) *Προσετάττετο.* Rufinus edictum imperatoris

θρωπα, καὶ τῶν καθ' ἡμῶν τιμωριῶν τὰ κουφότατα, ὥστε ἤδη ταύτης ἕνεκα τῆς τῶν ἀσεβῶν φιλανθρωπίας, οὐκέτ' εἶναι δυνατὸν ἐξεπιπεῖν τὸ πλῆθος τῶν ὑπὲρ πάντα λόγον, τοὺς μὲν δεξιούς ὀφθαλμούς ἐξίφει πρότερον ἐκκοπομένων, καὶ μετὰ τὴν ἐκκέντησιν τοὺτους πύρι καυτηριαζομένων, τοὺς δὲ λαιοὺς πόδας κατὰ τῶν ἀγκυλῶν αὐθις καυτήρσιν ἀχραιομένων, μετὰ τε ταῦτα τοῖς κατ' ἐπαρχίαν χαλκοῦ μετάλλοις οὐχ ὑπηρεσίας τοσοῦτον, ὅσον κακώσεως καὶ τλαιπωρίας ἕνεκεν καταδικαζομένων, πρὸς ἅσασί τε τούτοις ἄλλων ἄλλοις ἀγῶσιν, οὓς μηδὲ καταλέγειν δυνατὸν· νικᾷ γὰρ πάντα λόγον τὰ κατ' αὐτοὺς ἀνδραγαθήματα· περιπεπωκῶτων. Ἐν δὲ τούτοις (53) ἐφ' ὅλης τῆς οἰκουμένης διαλάμπαντες οἱ μεγαλοπρεπεῖς τοῦ Χριστοῦ μάρτυρες, τοὺς μὲν ἀπανταχοῦ τῆς ἀνδρείας αὐτῶν ἐπόπτας εἰκότως κατεπίψαντο, τῆς δὲ τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν θείας ὡς ἀληθῶς καὶ ἀπορρήτου (54) δυνάμεως ἐμφανῆ δι' ἐαυτῶν τὰ τεκμήρια παρεστήσαντο. Ἐκάστου μὲν ὡν ἐπ' ὀνόματος μνημονεύειν, μακρὸν ἂν εἴη, μᾶτι γε τῶν ἀδυνάτων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΓ'.

Περὶ τῶν τῆς Ἐκκλησίας προέδρων, τῶν τὸ γνήσιον ἦς ἐπέσχευον εὐσεβείας διὰ τοῦ σφωρ αἵματος ἐπιδεδειγμένων (Nic. H. E. vii, 16).

Τῶν δὲ κατὰ τὰς ἐπισήμους πόλεις μαρτυρησάντων ἐκκλησιαστικῶν ἀρχόντων, πρῶτος ἡμῖν ἐν εὐσεβῶν στήλαις (55) τῆς Χριστοῦ βασιλείας ἀναγορευέσθω μάρτυς, ἐπίσκοπος τῆς Νικομηδέων πόλεως, τὴν κεφαλὴν ἀποτμηθείς, Ἄνθιμος. Τῶν δ' ἀπ' Ἀντιοχείας (56) μαρτύρων τὸν πάντα βίον ἄριστος πρεσβύτερος τῆς αὐτοῦ παροικίας Λουκιανός, ἐν τῇ Νικομηδείᾳ καὶ αὐτός, βασιλέως ἐπιπαρόντος, τὴν οὐράνιον τοῦ Χριστοῦ βασιλείαν λόγῳ πρότερον δι' ἀποίγιας, εἶτα δὲ καὶ ἔργοις ἀνακηρύξας. Τῶν δ' ἐπὶ Φοινίκης μαρτύρων γένοιτ' ἂν ἐπισημότατοι τὰ πάντα θεοφιλεῖς τῶν λογικῶν Χριστοῦ θρεμμάτων ποιμένες, Τυραννίων ἐπίσκοπος τῆς κατὰ Τύρον Ἐκκλησίας, πρεσβύτερος τε τῆς κατὰ Σιδῶνα Ζηνόβιος, καὶ ἐπὶ Σιθωνός τῶν ἀμφὶ τὴν Ἐμισαν ἐκκλησιῶν ἐπίσκοπος. Ἄλλ' οὗτος μὲν θηρίων βορὰ μετ' ἐτέρων ἐπ' αὐτῆς Ἐμίσης γενόμενος, χοροῖς ἀνελήφθη μαρτύρων, τῶν δ' ἐπ' Ἀντιοχείας ἄμφω τὸν τοῦ Θεοῦ λόγον διὰ τῆς εἰς θάνατον ὑπομονῆς ἔδοξασάντων, ὁ μὲν θαλαττίοις παραδοθείς βυθοῖς ὁ ἐπίσκοπος, ὁ δὲ ἱατρῶν ἄριστος Ζηνόβιος ταῖς κατὰ τῶν πλευρῶν ἐπιθειεῖσιν αὐτῷ καρτερῶς ἐναποθανὼν βασάνων. Τῶν δ' ἐπὶ Παλαιστίνης μαρτύρων Σιθωνός,

propositum esse scribit, quo huiusmodi supplicium adversus Christianos deinceps præscriberetur. Quod tamen verum non puto. Ipsi enim magistratus superati Christianorum constantia, ad id tandem sua sponte conversi sunt.

(53) Ἐν δὲ τούτοις, supplē ἀγῶσι. De his enim locutus est paulo supra. Pessime Christophorsonus vertit *his temporibus*, et ab his verbis novum caput inchoavit.

(54) Ἀπορρήτου. Positum esse videtur pro ἀρρήτου, quomodo Eusebius interdum usurpare solet. Si quis tamen *arcanam* velit vertere, per me

et alterum ex cruribus debilitari præceptum est. Huiusmodi enim fuit illorum humanitas; hoc lenissimum supplicii genus adversus nos visum. Adeo ut propter hanc impiorum hominum lenitatem, nullo jam modo recenseri possit numerus, tum eorum quibus oculi dextri primum quidem ferro effossi, deinde vero cauterio adusti sunt: tum illorum quibus sinistri poplites candente ferro sunt debilitati, et qui postea ad æris metalla quæ in provincia erant, non tam operis faciendi quam vexationis causa condemnabantur: aliorum denique qui varia viritim singuli certamina subierunt. Quæ quidem nos nec enumerare sufficimus, quippe cum præclara illorum facinora omnem dicendi copiam superent. In his ergo certaminum discriminiibus, per univcrsum orbem maximam gloriam adepti nobilissimi martyres, et cunctos spectatores admiratione fortitudinis suæ merito percutores: et divinæ prorsus atque inexplicabilis Servatoris nostri potentia evidētissima in semetipsis exhibuerint indicia. Ac singulos quidem nominatim commemorare longum ac difficile fuerit, ne dicam prorsus inexplicabile.

CAPUT XIII.

De præsidibus Ecclesiarum, qui religionis quam prædicabant, sinceritatem fuso sanguine declaraverunt.

Ex præsidibus autem Ecclesiarum qui in celeberrimis urbibus martyrium perpessi sunt, primus in priorum tabulis a nobis nominetur Anthimus, Nicomediensis episcopus, testis regni Jesu Christi, in eadem urbe capite truncatus. Ex Antiochenis vero martyribus Lucianus, ejusdem Ecclesiæ presbyter, vir in omni vita sanctissimus. Qui cæleste Christi regnum primum verbis et oratione apologetica Nicomediæ præsentē ipso imperatore, postea vero etiam rebus ipsis, asseruit. Jam vero omnium in Phœnicæ martyrum nobilissimū Deoque accepti martyres, Christiani gregis pastores fuere, Tyrannio Ecclesiæ Tyriorum episcopus, et Zenobius presbyter apud 308 Sidonem: Silvanus quoque Emisenæ antistes Ecclesiæ. Sed hic quidem in ipsa urbe Emesa feris objectus una cum aliis quibusdam, in martyrum relatus est numerum. Illi vero Antiochiæ, doctrinam veræ fidei constantissima in perferendis ad mortem usque tormentis patientia ambo illustrarunt: Tyrannio quidem in profundum mare demersus: Zenobius vero medicorum omnium præstantissimus, dum unguis latera ipsi sulcarentur, in mediis cruciatibus forti animo immortalis. Inter

licet.

(55) Ἐν εὐσεβῶν στήλαις. Rufinus vertit: *In memoriis piorum primus a nobis scribatur Anthimus.*

(56) Vulg. τῶν δ' ἐπ' Ἀντιοχείας. Apud Nicephorum legitur τῶν δὲ ἀπ' Ἀντιοχείας, rectius sine dubio. Neque enim Lucianus Antiochiæ passus est, sed Nicomediæ, ut testatur Eusebius hoc loco, et Hieronymus in *Catalogo*, et Rufinus ac Nicephorus. Quod etiam testatur ipse Lucianus in epistola quam scripsit ad Antiochenes, cum esset in carcere una cum aliis martyribus Nicomediæ. Hujus Epistolæ

martyres autem Palæstinæ, Silvanus Gazæ urbis A
episcopus apud aris metalla quæ sunt in Phæno,
cum aliis undequadragesima capite truncatus est. Sed
et quidam Ægyptii sacerdotes Peleus ac Nilus cum
aliquot aliis illic flammis absumpti periere. Horum
in numero maximum decus Cæsariensis Ecclesiæ
Pamphilus presbyter, a nobis haudquaquam præter-
eundus est; vir omnium nostræ ætatis maxime
admiratione dignus. Cujus quidem fortitudinem et
gloriosa facinora suo tempore exposuimus. Ex iis
porro qui Alexandriæ et per totam Ægyptum ac
Thebaidem nobili martyrio perfuncti sunt, primus
omnium nominandus est Petrus Alexandrinæ Ec-
clesiæ episcopus, Christianæ religionis doctor exi-
mius. Et inter ejus presbyteros Faustus, Dius atque
Ammonius perfecti martyres Christi. Præterea Phi-
leas et Hesychius, Pachumius ac Theodorus, diver-
sarum in Ægypto Ecclesiarum episcopi. Sexcenti
denique alii minime obscuri, qui per Ecclesias
in illis locis ac regionibus constitutas, multis laudibus
celebrantur. Quorum omnium pro vero Dei cultu
toto orbe confecta certamina, et quæ singulis eorum
acciderunt, omnia accurate commemorare, non est
officii nostri; sed eorum potius qui res gestas oculis
suis contemplati sunt. Nos vero ea quibus ipsi inter-
fuimus, alio in opere posteriorum notitiæ commen-
dabimus. In præsentem autem libro palinodiam eorum
quæ contra nos gesta sunt, et ea quæ in ipso per-
secutionis exordio contigerunt, supradictis adjun-
gam: quippe quæ maximam utilitatem allatura sint
lectoribus. Igitur antequam bellum nobis indictum
esset, quando imperatores placido ac benevolo
erga nos animo fuerunt, quanta copia omnium
bonorum quantaque felicitate abundaverit impe-

ἐπίσκοπος τῶν ἀμφὶ τὴν Γάζαν ἐκκλησιῶν, κατὰ τὰ
ἐν Φαινοὶ χαλκοῦ μέταλλα σὺν ἑτέροις ἐνὸς δέουσι τὸν
ἀριθμὸν τεσσαράκοντα τὴν κεφαλὴν ἀποτεμένεται,
Αἰγύπτιοι τε αὐτοῦ Πηλεὺς καὶ Νεῖλος ἐπίσκοποι
μεθ' ἑτέρων τῆν διὰ πυρὸς ὑπέμειναν τελευτήν. Καὶ
τὸ μὲν ἀεὶ κλέος τῆς Καισαρέων παροικίας ἐν τού-
τοις ἡμῖν μνημονεῦσθω Πάμφιλος πρεσβύτερος, τῶν
καθ' ἡμᾶς θαυμασιώτατος, οὗ τῶν ἀνδραγαθημάτων
τὴν ἀρετὴν κατὰ τὸν δέοντα καιρὸν ἀνεγράψαμεν (57).
Τῶν δ' ἐπ' Ἀλεξανδρείας καθ' ὅλης τε Αἰγύπτου καὶ
Θηβαίδος διαπρεπῶς τελειωθέντων, πρῶτος Πέτρος
αὐτῆς Ἀλεξανδρείας ἐπίσκοπος, θεῖόν τι χρῆμα δι-
δασκάλων τῆς ἐν Χριστῷ θεοσεβείας, ἀναγεγράφθω
καὶ τῶν σὺν αὐτῷ πρεσβυτέρων, Φαῦστος καὶ
Δίος (58) καὶ Ἀμμώνιος, τέλειοι Χριστοῦ μάρτυρες,
Φιλέας τε καὶ Ἰσχυῖος καὶ Παχύμιος καὶ Θεόδωρος,
τῶν ἀμφὶ τὴν Αἰγύπτου ἐκκλησιῶν ἐπίσκοποι, μυ-
ριοὶ τε ἐπὶ τούτοις ἄλλοι διαφανεῖς, οἱ πρὸς τῶν κατὰ
χώραν καὶ τόπον παροικίων μνημονεῦονται. ὣν ἀνὰ
τὴν πᾶσαν οἰκουμένην ὑπὲρ τῆς εἰς τὸ θεῖον εὐσε-
βείας ἠγωνισμένων γραφῆ παραδιδοῦναι τοὺς ἀθλοῦς,
ἐπ' ἀκριβέως τε ἕκαστα τῶν περὶ αὐτοὺς συμβεβη-
κότων ἱστορεῖν, οὐχ ἡμέτερον, τῶν δ' ἔχει τὰ πρά-
γματα παρεληφότων ἴδιον ἂν γένοιτο. Οἷς γε μὴν
αὐτὸς παρεγενόμενος, τούτους καὶ τοὺς μεθ' ἡμᾶς
γνωρίμους δι' ἑτέρας ποιήσομαι γραφῆς (59). Κατὰ
γε μὴν τὸν παρόντα λόγον τὴν παλαιμυθίαν τῶν περὶ
ἡμᾶς εἰργασμένων τοῖς εἰρημένους ἐπισυνάψω, τὰ τε
ἐξ ἀρχῆς τοῦ διωγμοῦ συμβεβηκότα, χρησιμώτατα
τυγχάνοντα τοῖς ἐντευξομένοις. Τὰ μὲν σὺν πρὸ τοῦ
καθ' ἡμῶν πολέμου τῆς Ῥωμαίων ἡγεμονίας, ἐν
ἔσοις δὴ χρόνοις τὰ τῶν ἀρχόντων φιλιὰ τε ἡμῖν ἦν
καὶ εἰρηναία, ὁπίσης ἀγαθῶν εὐπορίας καὶ εὐετη-
ρίας (60) ἤξιωτο, τίς ἂν ἐξαρκέσειε λόγος διηγῆ-

extrema verba referuntur in *Chronico Alexandrino*
ad annum primum persecutionis: Ἀσπάζεται ὑμᾶς
χρόνος ἅπας ὁμοῦ μαρτύρων· εὐαγγελίζομαι δὲ ὑμᾶς,
ὡς Ἀνθίμος ὁ πάπας τῷ τοῦ μαρτυρίου ὁρόμῳ ἐτε-
λεῦθη.

(57) Κατὰ τὸν δέοντα καιρὸν ἀνεγράψαμεν.
In libro scilicet *De martyribus Palæstinæ*, qui huic
octavo libro subjectus est. In eo enim martyrium
Pamphili fuse narrat Eusebius, ut illic videre est.
Porro ex hoc loco apparet, librum illum de marty-
ribus Palæstinæ post *Historiam Ecclesiasticam*, et
post libros *De Vita Pamphili* martyris ab Eusebio
scriptum fuisse. At Christophoronus qui ante hoc
caput totam appendicem jam descripserat, coactus
est hæc Eusebii verba rescare, ne Eusebius sui
ipsius oblitus videretur. Non dissimulabo tamen, in
scriptis codicibus Maz., Med., Fuk. et Savilii, legi
ἀνεγράψαμεν. Quæ si vera est lectio, intelligit Eu-
sebius libros *De vita Pamphili martyris*. Hos enim
libros scripserat ante *Historiam Ecclesiasticam*, ut
jam antea observavimus.

(58) Καὶ Δίος. Sic codd. Maz. et Med. Rufinus
quoque *Dium* vocat; vulg., Δίδιος.

(59) Δι' ἑτέρας ποιήσομαι γραφῆς. Intelligit pro-
cul dubio librum *De martyribus Palæstinæ*. Neque
enim alium librum invenire quis possit, in quo
Eusebius martyrum agones ab se visos commemo-
raverit, quam hunc quem dixi. Ex quo insuper
refellitur Christophoronsi sententia, qui librum
illum de martyribus Palæstinæ putavit partem esse
libri octavi; et qui post hæc verba quæ posui, multa

resecuit atque intrusit contra fidem omnium codi-
cum. Vidit hoc ante nos Turnebus, qui in suo co-
dice ad hæc verba Græcum nos scholium adscripserat:
σημειώσω δὲ ταύτην ἔχεις τὴν γραφὴν ἐνθὺς
μετὰ τοῦτο τὸ βιβλίον.

(60) Ὁπίσης ἀγαθῶν εὐπορίας καὶ εὐετηρίας.
Quanta fuerit felicitas in orbe Romano Diocletiano
et Maximiano regnantibus, testatur Mamertinus in
Genethliaco sub finem, ubi Maximianum alloquitur
his verbis: « Revera, sacratissime imp., scimus
omnes, antequam vos salutem reipublicæ reddere-
tis, quanta frugum inopia, quanta funerum copia
fuit, fame passim morbisque grassantibus. Ut vero
lucem gentibus extulisset, exinde salutare spiritus
jugiter manant: nullus ager fallit agricolam, » etc.
Jam vero quod ad bella spectat, nunquam felicius
adversus Barbaros Romani pugnarunt. Cæsi ubique
Barbari, et imperii Romani limites promoti. Lega-
mus eorum temporum historias. Invenimus pro-
fecto id quod dixi, nunquam in meliore statu fuisse
rem Romanam; cum quatuor principes, duo scilicet
Augusti ac totidem Cæsares, seorsum singuli Bar-
baros propulsarent. Adeo ut verissimum sit quod
ait Mamertinus in *Genethliaco*: « Mitto etiam dies
festos victoriis triumphisque celebratos. » Auctor
panegyrici dicti Maximiano et Constantino: « Sed
profecto exegit hoc ipsa varietas et natura fortu-
næ, cui nihil mutare licuerat dum imperium tene-
retis; ut illa viginti annorum continua felicitas
intervallo aliquo distingueretur. » Porro tametsi
Diocletianus et Maximianus tot victorias de Barba-

σθαι; ὁπότε καὶ οἱ μάλιστα τῆς καθόλου κρατοῦν-
τες ἀρχῆς, δεκαετηρίδας καὶ εἰκοσαετηρίδας τῆς
βασίλειας ἐκπλήσαντες, ἐν ἑορταῖς καὶ πανηγύρεσι,
φαιδρωτάταις τε θαλαῖς καὶ εὐφροσύναις, μετὰ πά-
σης εὐσταθοῦς διετέλουσαν εἰρήνης. Οὕτω δ' αὐτοῖς
ἀπαραποδίστως αὐθούσης καὶ ἐπὶ μέγα ὀσημέραι
προϊούσης τῆς ἐξουσίας, ἀθρόως τῆς πρὸς ἡμᾶς εἰ-
ρήνης μεταθέμενοι, πόλισμον ἄσπονδον ἐγείρουσιν,
οὕτω δ' αὐτοῖς τῆς τοιασδὲ κινήσεως δεῦτερον
ἔτος (61) πεπλήρωτο, καὶ τι περὶ τὴν δλην ἀρχὴν
νέωτερον γεγονός, τὰ πάντα πράγματα ἀνατρέπει.
Νόσου γὰρ οὐκ αἰτίας τῶν πρωτοστάτῃ τῶν εἰρημέ-
νων (62) ἐπισκηψάσης, ὑφ' ἧς δὴ καὶ τὰ τῆς διανοίας
εἰς ἔκστασιν αὐτῶν παρήγετο, σὺν τῶ μετ' αὐτὸν
δευτερείοις τετιμημένῳ, τὸν δημῶδῃ καὶ ἰδιωτικῶν
ἀπολαμβάνει βίον· οὕτω δὲ ταῦθ' οὕτω πέπρακτο,
καὶ διχῆ τὰ πάντα τῆς ἀρχῆς διαίρεται (63), πράγμα

A rium 309 Romanum, quis explicare sufficet? Quo
quidem tempore ii qui summam imperii administra-
bant, decennialibus ac vicennialibus expletis, in fe-
stivitatibus, spectaculis, epulis omnique hilaritatis
genere pacate et tranquille degebant. Ita cum eo-
rum principatus absque ullo augetur obstaculo,
novisque in dies incrementis floreret; repente
mutato consilio, pacem quam nobiscum servabant
solventes, bellum nobis inexpiabile intulerunt. Nec-
dum alter annus hujus bellici motus expletus fue-
rat, cum ecce novus quidam et inopinatus casus
rem Romanam pene subvertit. Nam cum ille qui
inter imperatores supradictos primum locum obti-
nebat, in difficilem quemdam morbum incidisset,
cujus vi demotus jam de mentis suæ statu esse vi-
debat, una cum eo imperatore qui secundus ab
ipso erat, ad privatam vitam se contulit. Vix hæc

ris retulerint, unum duntaxat de omnibus trium-
phum Romæ egerunt, paulo antequam imperio de-
cederent, ut testantur Eutropius et Zonaras. Verba
Eutropii sunt: « Uterque una die privato habitu
imperii insigne mutavit, Nicomedie Diocletianus;
Herculus Mediolani, post triumphum inclytum quem
Romæ ex numerosis gentibus egerant, pompa fer-
culorum illustri, » etc. Hieronymus in *Chronico*,
hunc Diocletiani et Maximiani triumphum retulit
anno xviii Diocletiani. Ad quem locum Scaliger in
Animadversionibus notat communi esse ab Hiero-
nymo anachronismum. Hunc enim triumphum
actum esse anno Diocletiani vicesimo, aliquot
mensibus antequam purpuram deponeret. Sed
fallitur potius ipse Scaliger, qui Hieronymum te-
nere reprehendit. Nam si Diocletianus xx imperii
anno, paucis antequam abdicaret mensibus, trium-
phavit, mense circiter Januario eum triumphasse
dicendum est, anno Christi 304, cum purpuram
deposuerit Kalendis Aprilis ejusdem anni, ut docet
Idatius in *Fastis*. Ex quo sequitur, eum hiberno
tempore triumphasse, et media adhuc hieme ab
urbe Roma profectum Nicomediam venisse: quo-
rum neutrum probabile est, cum nec triumphum per
hiemem agi solerent ab imperatoribus Romanis,
nec Diocletiani ætas ac valetudo tam longi itineris
laborem hibernis mensibus sustinere valeret. Quid
quod Diocletianus anno imperii xix, mense Martio
atque Aprilis agebat Nicomedie, eo tempore quo
cæpta est Christianorum persecutio, ut testatur
Eusebius in lib. viii, cap. 5. Sed et tunc cum Ni-
comedie palatium conflagravit, Diocletianum in
eo egisse testis est omni exceptione major Constanti-
nus in *Oratione ad sanctorum cælum*, capite pen-
ultimo. Id autem contigit aliquot mensibus post
inchoatam persecutionem. Ponamus igitur id eve-
nisse mense Maio, quis credat, intra decem men-
sium spatium Diocletianum Nicomediam venisse Ro-
mam, ibique insignem illum triumphum egisse; ac
deinde Roma reversisse Nicomediam, atque ibi pur-
puram posuisse, moxque in Dalmatiam concessisse,
ut reliquum vitæ tempus ibi degeret? Huc
accedit, quod morbus ille quo Diocletianus de statu
mentis paululum deturbatus est, primum Nicome-
die eum corripuit, paulo post excitatum ab eo
persecutionem, ut refert Constantinus. Quare parum
probabile est, Diocletianum eo tentatum morbo,
tantum iter suscepisse. Deinde auctor panegyrici
dicti Maximiano et Constantino, diserte testatur
Diocletianum et Maximianum aliquot annis ante xx
imperii annum Romæ triumphasse. His enim verbis
Maximianum alloquitur: « Te primo ingressu tuo,
tanta lætitia, tanta frequentia populus Romanus

exceptit, ut cum te ad Capitolini Jovis gremium vel
oculis ferre gestiret, stipatione sui vix ad portas
urbis admitteret. Te rursus vicesimo anno impera-
torem, octavo consulum ita ipsa amplexu quodam
suo Roma voluit deinere, ut videretur augurari
jam et timere quod factum est. » Vides ut Maximia-
num diu ante octavum ipsius consulatum Romæ
triumphasse dicit. Nam quin priora illa verba de
triumpho accipienda sint, dubitare non licet. Certe
Sigonius, vir diligentissimus, in libris de Occiden-
tali imperio non aliter hunc locum intellexit. Gra-
viter itaque hallucinatur Scaliger, qui Diocletia-
num et Maximianum triumphasse dicit anno imperii
vicesimo. Rectius Hieronymus id retulit anno
xviii Diocletiani. Quo quidem anno Idatius in *Fastis*
notat imperatores vilitatem annonæ edicto suo
constituisse. Id enim post triumphum ab eis consti-
tutum videtur in grati in præcipue populi Romani.
At Cedrenus anno Diocletiani decimo septimo hunc
triumphum ascribit.

(61) Οὕτω δ' αὐτοῖς τῆς τοιασδὲ κινήσεως δεῦ-
τερον ἔτος. Melius dixisset Eusebius: Vix dum
primus annus expletus fuerat. Nam sub initium
secundi anni persecutionis, contigit abdicatio Dio-
cletiani ac Maximiani, Kalendis scilicet Aprilibus
anno Christi 304 cum persecutio cœpta fuisset
mense Martio præcedentis anni. Cum igitur ait
Eusebius οὕτω δεῦτερον ἔτος πεπλήρωτο, idem est,
ac si dixisset, secundus agebatur persecutionis
annus. Ita intelligendus est alter locus Eusebii in
libro *De martyribus Palæstinae*, cap. 3, in fine.

(62) Τῶ πρωτοστάτῃ τῶν εἰρημέων. Male
Christophorus verit: « Nam qui primus no-
strarum ærumnarum auctor erat. » In quo secutus
esse videtur Nicephorus, qui in cap. 16, lib. vii,
Eusebium exscribens, pro Eusebianis illis posuit
τῶ ἀρχηγῶ τῆς κακίας.

(63) Διχῆ τὰ πάντα τῆς ἀρχῆς διαίρεται. Con-
stantinus enim et Galerius, imperium Romanum
quasi hæreditatem quandam inter se partiti sunt.
Quæ prima fuit imperii Romani divisio, ut hoc
loco tradit Eusebius. Antea enim licet plures Au-
gusti simul fuissent, tamen imperium Romanum
solidum atque indivisum gubernabant, ut contigit
Marco et Vero imperantibus. Sed et sub Diocletiano
et Herculo Maximiano, nulla facta fuerat imperii
divisio; cum nec provincias, nec legiones Augusti
inter se partiti essent. Recte ergo Eutropius in lib.
v, ita scribit: « His igitur abeuntibus ab admini-
stratione reipublicæ, Constantius et Galerius Augu-
sti creati sunt, divisusque inter eos Romanus or-
bis. » Idem observat Orosius in lib. vii, his verbis:
« Galerius et Constantius Augusti, primi imperium

gesta fuerant, cum imperium Romanum totum in duas partes divisum est; quod quidem nunquam antea factum esse memoratur. Paulo post imperator Constantius, vir in omni vita placidissimus, qui et clementia in subditos, et singulari erga fidem nostram benevolentia præditus erat, Constantinum proprium filium vice sua imperatorem atque Augustum relinquit, fatali morte defunctus est. Primusque ab ipsis gentilibus relatus est inter divos, cunctisque honoribus qui imperatori debentur, post obitum ornatus. Omnium principum clementissimus ac benignissimus; et qui ex cunctis nostri temporis imperatoribus, solus convenientem imperatoris majestati vitam exegit. Denique tum aliis in rebus humanissimum se ac beneficentissimum erga omnes præstitit; tum concitati adversus nos belli nullatenus particeps fuit. Sed cum veri Dei cultores qui sub imperio suo debebant, immunes ab omni noxa et calumnia servasset, nec aut Ecclesiarum ædes subvertisset, aut quidquam adversus nostros esset molitus, tandem felicissimum ac beatissimum vitæ exitum consecutus est. Quippe qui solus omnium, in imperio suo cum summa tranquillitate et gloria, successorem relinquens proprium filium, modestissimum ac religiosissimum principem, ex hac luce migravit. Hujus igitur filius Constantinus, ab ipso statim exordio supremus imperator et Augustus a militibus 310, diuque antea ab omnium imperatore Deo renuntiatus, paternæ erga fidem nostram pietatis æmulatorem se præstitit. Et hic quidem ejusmodi fuit. Posthæc Licinius communi imperatorum suffragio imperator et Augustus declaratus est. Quod quidem Maximinus ægre admodum tulit, qui hactenus Cæsar duntaxat ab omnibus appellabatur. Hic ergo præ cæteris tyrannico ingenio præditus, Augustus a semetipso

Romanum in duas partes determinaverunt. De hac imperii divisione quam urbs Roma præ cæteris ægerime tulit, loquitur Porphyrius in *Panegyrico carmine* ad Constantinum, quod scripsit anno imperii Constantini quinto decimo, quinquevocalibus Cæsarum Crispi et Constantini.

..... *lacerata cruentis*

*Imperii, pars fessa poli divisa gemebat,
Sceptra et Ausoniæ marebat perditâ jura.*

Et aliquando post, ita Constantinum alloquitur:

*Et reparata jugans mæsti divortia mundi
Orbes junge pares: det leges Roma volentes,
Principe te in populos.*

Hæc paulo accuratius notavi; tum quia nondum satis observata sunt, tum quia Christophorus ea non intellexit; qui pro partitione dissensionem interpretatus est.

(64) *Πράγμα μηδ' ἄλλοτὲ πω πάλαι γερονός.* Nostri codices Maz., Med., Fuk. et Savil. vocem *πάλαι* addunt quæ in vulg. deest.

(65) *Πρώτος τε ἐν θεοῖς.* Non quod primo omnium imperatori Constantio hic honos contigerit, ut inter divos referretur. Multi enim imperatores ante Constantium iuter divos a senatu relati fuerant. Sed quod ex quatuor imperatoribus qui imperium simul gubernaverant, Diocletiano scilicet et Maximiano, Constantio atque Galerio, primus Constantius hunc honorem adeptus est, quippe qui primus obiisset.

μηδ' ἄλλοτὲ πω πάλαι γερονός (64), μνήμη παραδεδομένον. Χρόνου δ' οὐ πλείστου μεταξύ γενομένου, βασιλεὺς Κωνσταντίος τὸν πάντα βίον πραότατα καὶ τοῖς ὑπηκόοις εὐνοϊκώτατα, τῷ τε θεῷ λόγῳ προσφιλέστατα διαθέμενος, παῖδα γνήσιον Κωνσταντῖνον αὐτοκράτορα καὶ Σεβαστὸν ἀνθ' ἐαυτοῦ καταλιπών, κοινῶ φύσεως νόμῳ τελευτᾷ τὸν βίον, πρῶτός τε ἐν θεοῖς (65) ἀνηγορεύετο παρ' αὐτοῖς, ἀπάσης μετὰ θάνατον, ὅση βασιλεῖ τις ἂν ὤφειλετο, τιμῆς ἤξιωμένος. χρηστότατος καὶ ἡπιώτατος βασιλέων, ὃς δὴ καὶ μόνος τῶν καθ' ἡμᾶς ἐπαξίως τῆς ἡγεμονίας τὸν πάντα τῆς ἀρχῆς διατελέσας χρόνον, καὶ τὰλλα τοῖς πᾶσι δεξιώτατον καὶ εὐεργετικώτατον παρασχὼν ἑαυτὸν, τοῦ τε καθ' ἡμῶν πολέμου (66) μηδαμῶς ἐπικοινωνήσας, ἀλλὰ καὶ τοὺς ὑπ' αὐτὸν θεοσεβεῖς, ἀβλαβεῖς καὶ ἀναπηρέαστους φυλάξας, καὶ μήτε τῶν Ἐκκλησιῶν τοὺς οἴκους καθελὼν. μήθ' ἕτερόν τι καθ' ἡμῶν καινουργήσας, τέλος εὐδόκιμον (67) καὶ τρισμαχάριον ἀπέληψε τοῦ βίου, μόνος ἐπὶ τῆς αὐτοῦ βασιλείας εὐμενῶς καὶ ἐπιδόξως ἐπὶ διαδόχῳ γνησίῳ παιδί, πάντα σωφρονεστάτῳ τε καὶ εὐσεβεστάτῳ, τελευτήσας. Τούτου παῖς Κωνσταντῖνος εὐθὺς ἀρχόμενος, βασιλεὺς τελεωτάτος καὶ Σεβαστός πρὸς τῶν στρατοπέδων, καὶ ἐτι πολὺ τούτων πρότερον πρὸς αὐτοῦ τοῦ παμβασιλέως Θεοῦ ἀναγορευθεὶς, ζηλωτὴν ἑαυτὸν τῆς πατρικῆς περὶ τὸν ἡμέτερον λόγον εὐσεβείας κατεστήσατο. Καὶ οὗτος μὲν τοιοῦτος. Λικίνιος δὲ ἐπὶ τούτοις ὑπὸ κοινῆς ψήφου τῶν κρατούντων αὐτοκράτωρ καὶ Σεβαστός ἀναπέφηνε. Ταῦτα Μαξιμίον δεινῶς ἐλύπει, μόνον Καίσαρα παρὰ πάντας (68) εἰσέει τότε χρηματίζοντα· ὃς δὴ οὖν τὰ μάλιστα τυραννικὸς ὢν, παραρπάσας ἑαυτῷ τὴν ἀξίαν, Σεβαστός ἦν, αὐτὸς ὑπ' ἐαυτοῦ γερονός· ἐν τούτῳ δὲ Κωνσταντῖνῳ μηχανὴν θανάτου συβράπτων ἀλοῦς, ὁ μετὰ τὴν ἀπόθεσιν ἐπνηρησθαι δεδηλωμένος (69), αἰσχρίστῳ καταστρέφει θανάτῳ. Πρώτου δὲ τοῦ

(66) *Τοῦ τε καθ' ἡμῶν πολέμου.* In tribus nostris codicibus Maz., Med. et Fuk. scriptum est τῶν δὲ καθ' ἡμῶν, non male.

(67) *Τέλος εὐδόκιμον.* Eudaimon cod. Reg., cui consentit appendix libri viii, ut videre est infra pag. 317. Reliqui tamen codices, Maz. scilicet ac Med. cum Fuketiano et Saviliano scriptum hic habent τέλος εὐδόκιμον καὶ τρισμαχάριον.

(68) *Μόνον Καίσαρα παρὰ πάντας.* Vulg., πάντων. In codd. Maz., Med. et Fuk. legitur παρὰ πάντας recte: id est, aliter ac reliqui omnes. Quatuor enim Augusti ea tempestate republicam Romanam administrabant: Galerius scilicet, Constantinus, Maxentius atque Licinius. Maximinus vero jam pridem Cæsar a Galerio factus, usque ad Galerii obitum in ea dignitate permansit. Quare verissimum est, quod hic ait Eusebius, ægre tulisse Maximinum, quod inter tot Augustos solus ipse tantum Cæsar diceretur, cum tamen Cæsaris dignitatem ante tres illos superius memoratos principes accepisset.

(69) *Ὁ μετὰ τὴν ἀπόθεσιν ἐπνηρησθαι δεδηλωμένος.* Hæc verba desunt in vetustissimis codd. Mazarino et Fuk. Sed habentur in Regio codice, et ad oram codicis Medicæi ascripta sunt eadem manu. Porro cum Eusebius dicat se supra retulisse qualiter Maximianus Hercules se purpuram resumpserit, id quo loco dixerit Eusebius, adhuc quaero.

του (70) τὰς ἐπὶ τιμῇ γραφὰς, ἀνδριάντας τε καὶ ὅσα τοιαῦτα ἐπ' ἀναθέσει νενομίσται, ὡς ἀνοσίου καὶ δυσσεβεστάτου καθήρουν.

sidias moliri deprehensus esset, sœdissimo mortis impii ac sceleratissimi hominis imagines omnes et honorem imperatorum erigi solent, dejecta atque abolita sunt.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΔ'.

Περὶ τοῦ τρόπου τῶν τῆς εὐσεβείας ἐχθρῶν (Nic. H. E. vii, 21).

Τούτου παῖς Μαξέντιος, ὁ τὴν ἐπὶ Ῥώμης τυραννίδα συστησάμενος, ἀρχόμενος μὲν τὴν καθ' ἡμᾶς πίστιν ἐπ' ἀρεσκείᾳ καὶ κολακείᾳ τοῦ δήμου Ῥωμαίων καθυπεκρίνατο, ταύτῃ τε τοῖς ὑπηκόοις τὸν κατὰ Χριστιανῶν ἀνεῖναι προστάττει διωγμὸν, εὐσέβειαν ἐπιμυρράζων, καὶ ὡς ἂν δεξιὸς καὶ πολλὴ πρὸς παρὰ τοὺς προτέρους φανεῖη. Οὐ μὴν οἷος ἔσεσθαι ἠλπίσθη, τοιοῦτος ἔργους ἀναπέφθην· εἰς πάσας δ' ἀνοσιουργίας ὀκειλάς, οὐδὲν ὁ τι μιαιρίας ἔργων καὶ ἀκολασίας παραλέλοιπε, μοιχείας τε καὶ παντοίας ἐπιτελῶν φοβράς· διαζευγνύς γέ τοι τῶν ἀνδρῶν τὰς κατὰ νόμον γαμετάς, ταύτας ἐνυβρίζων, ἀτιμώτατα τοῖς ἀνδράσιν αὐθις ἀπέπεμπε· καὶ ταῦτ' οὐκ ἀσήμους οὐδ' ἀφανέσιν ἐγγιγέτο ἐπετῆδευεν, ἀλλ' αὐτῶν δὴ μάλιστα τῶν τὰ πρῶτα τῆς Ῥωμαίων συγκλήτου βουλής ἀπενηγεγμένων ἐμπαροινῶν τοῖς ἐξοχωτάτοις. Οἱ πάντες δ' αὐτὸν ὀποπεπτιχότες δῆμοι καὶ ἄρχοντες, ἔνδοξοι τε καὶ ἄδοξοι, δεινῇ κατετρώχοντο τυραννίδι. Καὶ οὐδ' ἡρεμούντων καὶ τὴν πικρὰν φερόντων δουλείαν, ἀπαλλαγὴ τις ὅμως ἦν τῆς τοῦ τυράννου συνώσης ὀμότητος· ἐπὶ σμικρᾷ γοῦν ἤδη ποτὲ προψέει, τὸν δῆμον εἰς φόνον τοῖς ἄμφ' αὐτὸν δορυφόροις ἐκδίδωσι (71), καὶ ἐκτείνεται μυρία τοῦ δήμου Ῥωμαίων πλῆθη ἐπὶ μέσης τῆς πόλεως, οὐ Σκυθῶν οὐδὲ βαρβάρων, ἀλλ' αὐτῶν τῶν οἰκειῶν δόρασι καὶ πανοπλίαις. Συγκλητικῶν γε μὴν φόνος ὀπότος δι' ἐπιβουλὴν ἐνηργεῖτο τῆς οὐσίας, οὐδ' ἐξαριθμησασθαι δυνατὸν, ἄλλοτε ἄλλαις πεπλασμέναις αἰτίαις μυρίων ἀναιρουμένων. Ἡ δὲ τῶν κακῶν τῶν τυράννων κορωνίς, ἐπὶ γοητείας ἤλαυνε· μαγικαῖς ἐπινοίαις (72) τοτὲ μὲν γυναῖκας ἐγκύμονας ἀνασχίζοντας, τοτὲ δὲ νεογνῶν σπλάγχνα βρεφῶν διερευνωμένου, λείοντάς τε κατασφάττοντος, καὶ τινὰς ἀρρήτοποιίας ἐπὶ δαιμόνων προκλήσεις καὶ ἀποτροπιασμὸν τοῦ πολέμου συνισταμένου· διὰ τούτων γὰρ αὐτῶν τὰ τῆς νίκης κατορθώθησασθαι, ἢ πᾶσα ἐτύγχανεν ἐλπὶς. Οὗτος μὲν οὖν ἐπὶ Ῥώμης τυραννῶν, οὐδ' ἔστιν εἰπεῖν οἷα δρῶν τοὺς ὑπηκόους κατεδουλοῦτο, ὡς ἤδη καὶ τῶν ἀναγκαιῶν τροφῶν ἐν ἐσχάτῃ σπᾶνει καὶ ἀπορίᾳ

(70) Πρώτου δὲ τούτου. Hæc verba eodem modo exponenda sunt, quo illa superius a nobis exposita πρώτος τε ἐν θεοῖς. At Christophorsonus hunc locum ita interpretatus est, quasi legeretur πρὸ δὲ τούτου.

(71) Τοῖς ἄμφ' αὐτὸν δορυφόροις ἐκδίδωσι. Idem refert Aurelius Victor in Maxentio : « Adco savius, ut Prætorianis eadem vulgi quondam annuerit. » Constantinus vero, victo postea Maxentio, Prætorianas cohortes abolevit ; specie quidem ob eam vulgi cædem, sed re ipsa, ne res novas molirentur ; neve imperatores crearent, prout Maxentium Augustum renuntiaverant. Porro Zosimus eamdem

renuntiatum est. Sub id tempus Maximianus quem post depositum imperium iterum purpuram sumpsisse retulimus ; cum adversus Constantinum in genere interit. Primusque hic fuit, cujus utpote statuæ cæteraque id genus monumenta quæ in honorem imperatorum erigi solent, dejecta atque abolita sunt.

CAPUT XIV.

De moribus persecutorum.

Hujus filius Maxentius, qui Romæ tyrannidem arripuit, principio quidem fidei nostræ professionem simulavit, ut in eo morem generet blandireturque populo Romano. Itaque subditis suis præcepit, ut a persecutione Christianorum desisterent ; fictam scilicet pietatis speciem præ se ferens, utque benignior multo atque humanior superioribus principibus videretur. Verum progressu temporis haudquaquam talem se rebus ipsis præstitit, qualis futurus sperabatur. Quin contra ad omnia scelera et flagitia æstu quodam mentis abreptus, nullum impietatis aut libidinis genus prætermisit. Nam et adulteria et cujusquemodi supra perpetrabat. Cumque uxores legitimas a viris per divortium abstraxisset, ipse cum omni fœditate et ignominia eis illudens, denuo ad maritos easdem remittebat. Neque vero viles duntaxat et obscuros homines hujusmodi injuriis afficere studebat, sed illos præcipue qui in senatu Romano principem locum obtinebant, eminentissimo cuique maxime insultans. Proinde tam plebeii omnes quam magistratus, tam obscuri quam nobiles, eum reformidantes, gravissima tyrannide opprimebantur. Ac tametsi quiete agerent et tyrannidem patienter tolerarent, ne sic tamen vitare poterant cruentam tyranni atrocitatem. Denique quodam die levissimam ob causam, 311 populum Romanum militibus prætorianis tradidit occidendum. Atque ita innumerabilis multitudo populi Romani, non Scytharum ac barbarorum, sed civium suorum hastis armisque in media urbe trucidata est. Quantæ porro senatorum cædēs factæ sint ut in bona eorum invaderetur, numerari nullo modo potest, cum plurimi quotidie fictis variis criminibus interficerentur. Tandem vero tyrannus sceleribus suis quasi quoddam fastigium, magicæ artis præstigias imposuit, nunc mulieres gravidas dissecans, nunc infantum recens in lucem editorum rimans viscera ; leones quoque interdum mactans, et nefanda quædam peragens sacra ad dæ-

quoque rem, licet paulo aliter, narrat. Scribit enim ; cum Romæ templum Genii fortuito incendio conflagraret, cunctique ad restinguendum ignem accurrissent, militem quemdam qui nomen illud gentilium deridebat, a plebe interemptum fuisse. Ex quo tantam subito seditionem militum exarsisse, ut tota vice urbs peritura fuerit, nisi Maxentius subvenisset.

(72) Μαγικαῖς ἐπινοίαις. Post hæc verba in editionibus, et in Regio ac Medicæo codice punctum ponitur, quod Christophorsonum fefellit. Verum in codice Mazarino, ante hæc voces media distinctio ponitur optime. Eamdem distinctionem reperi in codice Fuketii.

mones evocandos, et ad bellum quod jam imminerebat depellendum. His enim artibus victoriam se adepturum hand dubia spe præsumpserat. Illic igitur dum Romæ tyrannidem exercet, vix dici potest quot quantisque malis subditos oppresserit, atque in servitutem redegerit; adeo ut ad extremam trusi sint alimentorum penuriam, qualem antea Romæ aut alibi unquam fuisse nulla hominum memoria recordari potest. At in Orientis partibus tyrannus Maximinus, invito clam federe cum Maxentio Romanæ urbis tyranno, utpote scelerum germanitate sibi junctissimo, diu quidem latere studuit. Tandem vero deprehensus pœnas debitas persolvit. Mirum est enim quanta hic nequitiae affinitate et similitudine, Romanæ urbis tyrannum expresserit, seu potius longo intervallo superarit. Quippe impostorum et magorum principes summi honoris apicem apud eum obtinebant: cum ipse supra modum meticolosus esset ac superstitiosus, et simulacrorum ac dæmonum vanitati imprimis deditus. Nihil certe aggredi, nihil summo, quod aiunt, digito commovere absque vaticiniis et oraculis audebat. Quam ob causam acerbis ac vehementius quam superiores principes persequi nostros instituit; deorum templa in singulis urbibus erigi præcipiens, et si quæ essent temporis vetustate collapsa, reparari. Ad hæc flamines in singulis locis atque urbibus constituit, iisdemque sacerdotem cujusque provincie præfecit, eum qui cunctis in curia muneribus egregie perfunctus esset, addito ei militari satellitio. Denique hariolis omnibus, velut religiosis viris ac divino numine acceptissimis, provinciarum administrationes et **312** maxima privilegia concessit. Post hæc non unam duntaxat urbem aut regionem, sed universas provincias imperio suo subiectas, auri argentique, et pecuniarum exactionibus, et indictionibus gravissimis, variisque subinde condemnationibus vexavit atque oppressit. Sed et locupletissimum quemque paternis avitiisque spoliatis bonis, ingentes opes ac nummorum acervos assentatoribus suis donabat. Jam vero temulentie et crapule eo usque obnoxius fuit, ut in comotationibus insaniret ac fureret; et ea imperaret ebrius, quorum postridie sobrium pœnitebat. Quod autem ad luxum ac delicias attinet, in eo nulli secundus; nequitie omnis magistrum se tum rectori-

καταστῆναι, ὅσην ἐπὶ Ῥώμῃς οὐδ' ἄλλοτε οἱ καθ' ἡμᾶς γενέσθαι μνημονεύουσιν. Ὁ δ' ἐπ' Ἀνατολῆς τύραννος Μαξιμίνος, ὡς ἂν πρὸς ἀδελφὸν τὴν κακίαν πρὸς τὸν ἐπὶ Ῥώμῃς φίλιαν κρύβδην σπενδόμενος, ἐπὶ πλείστον χρόνον λαυθάνειν ἐφρόντιζε, φωραθεὶς γέ τοι ὕστερον, δίκην τίνυσι τὴν ἀξίαν. Ἦν δὲ θαυμάσαι, ὅπως καὶ οὗτος τὰ συγγενῆ καὶ ἀδελφὰ, μᾶλλον δὲ κακίας τὰ πρῶτα καὶ τὰ νικητήρια τῆς τοῦ κατὰ Ῥώμην τυράννου κακοτροπίας ἀπενηνεγμένους. Γοῦτων τε γὰρ καὶ μάγων οἱ πρῶτοι τῆς ἀνωτάτω παρ' αὐτῷ τιμῆς (73) ἤξιώοντο, φοφοδοῦς ἐς τὰ μάλιστα καὶ δεισιδαιμονεστάτου καθεστῶτος, τὴν τε περὶ τὰ εἰδῶλα καὶ τοὺς δαίμονας περὶ πολλοῦ τιθεμένου πλάνην. Μαντείων γοῦν διχα καὶ χρησμῶν οὐδὲ μέχρις ὄνυχος, ὡς εἰπεῖν, τολμᾶν τι κινεῖν οἷός τε ἦν. Οὐ χάριν καὶ τῷ καθ' ἡμῶν σφοδρότερον ἢ οἱ πρόσθεν καὶ πυκνότερον ἐπιτίθετο διωγμῷ, νεὼς τε κατὰ πάσαν πόλιν ἐγείρειν, καὶ τὰ χρόνου μήκει καθηρημένα τεμένη, διὰ σπουδῆς ἀνανεοῦσθαι προστάττων, ἱερέας τε εἰδῶλων κατὰ πάντα τόπον καὶ πόλιν· καὶ ἐπὶ τούτων ἐκάστης ἐπαρχίας ἀρχιερέα (74), τῶν ἐν πολιτείαις ἕνα γέ τινα τὸν μάλιστα ἐμφανῶς διὰ πόσης ἐμπρέψαντα λειτουργίας, μετὰ στρατιωτικοῦ στίφους καὶ δορυφορίας ἐκτάσσω, ἀναλίδην τε πᾶσι γόησιν, ὡς ἂν εὐσεβεῖσι καὶ θεῶν προσφιλέσιν, ἡγεμονίας καὶ τὰς μεγίστας προνομίας δωρούμενος. Ἐκ δὲ τούτων ὀρμώμενος, πόλιν μὲν οὐμίαν οὐδὲ χύραν, ὅλας δὲ ἄρδην τὰς ὑπ' αὐτὸν ἐπαρχίας, χρυσοῦ καὶ ἀργύρου καὶ χρημάτων ἀμυθῆτων εἰσπράξσειν, ἐπισκήψεις (75) τε βαρυστάταις, καὶ ἄλλοτε ἄλλαις καταδίκαις ἡμίνα καὶ κατεπίεζε. Τῶν γε μὴν εὐπόρων τὰς ἐκ προσόγων περιποιηθείσας οὐσίας ἀφαιρούμενος, πλοῦτους ἀθρώους καὶ σωροὺς χρημάτων τοῖς ἀμφ' αὐτὸν κόλαξιν ἔδωρεῖτο. Παροίνας γε μὴν καὶ μέθης ἐς τοσαύτην ἠνέχθη φορὰν, ὡς ἐν τοῖς πότοις παρακώπειν καὶ τῶν φρενῶν παρελίστασθαι, τοιαῦτά τε μεθύοντα προστάττειν, ὅα ἀνανήψαντα αὐτὸν τῇ ὕστεραι εἰς μετὰ μέλον ἀγειν· κραιπάλης δὲ καὶ ἀσιτίας μηδὲν καταλιπὼν ὑπερβολὴν, κακίας διδάσκαλον τοῖς ἀμφ' αὐτὸν ἄρχουσι τε καὶ ἀρχομένοις· ἑαυτὸν καθίστη, θρύπτεσθαι μὲν τὸ στρατιωτικὸν διὰ πάσης τρυφῆς τε καὶ ἀκλασίας ἐνάγων, ἡγεμόνας δὲ καὶ στρατοπεδάρχας δι' ἀρπαγῶν καὶ πλεονεξίας χωρεῖν κατὰ τῶν ὑπηκόων, μονοουχὶ συντυραννοῦντας αὐτῷ προκαλούμενος. Τί δεῖ τὰς ἐμπαθεῖς τοῦ ἀνδρὸς ἀίσχρουργίας μνημονεύειν;

(73) Παρ' αὐτῷ τιμῆς. Scribendum est αὐτοῦ, ut ad oram codicis Turnebi ac Moræi emendatur. Sequitur enim φοφοδοῦς, etc.

(74) Ἐκάστης ἐπαρχίας ἀρχιερέα. Sacerdotes vocabantur a gentilibus, qui totius provincie templa ac delubra sub dispositione sua habebant; flamines vero, qui in singulis oppidis ac municipiis deorum sacra procurabant, ut jampridem notavi ad lib. xxviii Amm. Marcellini. Cave porro existimes, Maximinum primum sacerdotes provincie instituisse. Diu enim ante illum fuerunt. Sed Maximinus eorum honorem auxit, addito illis satellitio, id est lictoribus et apparitoribus. Creabantur autem sacerdotes ex corpore Curialium, ii qui omnibus muneribus publicis cum summa laude ante perfun-

cti essent. Tantaque hæc dignitas habebatur, ut ipsos magistratus seu duumviros in gradu antecederent. Certe in gestis purgationis Cæciliani, ea dignitas ante duumviratum nominatur. Sic enim legitur: « In jure apud Aurelium Didymum Spercium sacerdotem Jovis optimi maximi, duumvirum splendide colonie Cathaginensium. » Vide cap. 4, lib. ix. Hi sacerdotes in secretaria judicium ingrediendi et cum iis sedendi jus habebant, ut patet ex Actis Theodori martyris die x Novembris.

(75) Ἐπισκήψεις. Musculus vertit *statutis*; Christophorsonus *mandatis gravissimis*. Eadem voce utitur Eusebius in lib. x *Historie Ecclesiasticæ*, cap. 8, de Licinio loquens: « Ἐπισκήψεις τε μυρία κατὰ τῶν ὑποκότρων ἐθνῶν ἐπενόει.

ἡ τῶν πρὸς αὐτοῦ μεμοιχειμένων ἀπαριθμεῖσθαι τὴν πληθύν; Οὐκ ἦν γέ τοι πόλιν αὐτὸν παρελθεῖν, μὴ οὐχὶ ἐκ παντὸς φόβος γυναικῶν, παρθένων τε ἀρπαγὰς εἰργασμένον. Κατὰ πάντων γέ τοι αὐτῷ ταῦτα πρὸκύρωει, μὴ ὅτι μόνων Χριστιανῶν, οἱ θανάτου καταφρονήσαντες, παρ' οὐδὲν αὐτοῦ τὴν τοσαύτην ἔθεντο τυραννίδα. Οἱ μὲν γὰρ ἄνδρες (76) ἀνατλάντες πῦρ καὶ σιδηρον, καὶ προσηλώσεις, θήρας τε ἀγρίους καὶ θαλάττης βυθοὺς, ἀποτομάς τε μελῶν καὶ καυτήρας, καὶ ὀφθαλμῶν κεντήσεις τε καὶ ἐξορύξεις, καὶ τοῦ παντὸς σώματος ἀκρωτηριασμούς, λιμόν τε ἐπὶ τούτοις καὶ μέταλλα, καὶ δεσμά, ἐπὶ πάντων μᾶλλον ὑπομονὴν τὴν ὑπὲρ εὐσεβείας ἐνεδείξαντο, ἢ τὸ σέβας τὸ εἰς Θεὸν εἰδύλοις ἀντικατηλλάξαντο. Αἱ δ' αὖ γυναῖκες οὐχ ἤττον τῶν ἀνδρῶν ὑπὸ τῆς τοῦ θεοῦ λόγου διδασκαλίας ἤρθευόμεναι, αἱ μὲν τοὺς αὐτοὺς τοῖς ἀνδράσιν ἀγῶνας ὑποστᾶσαι, ἕσα τῆς ἀρετῆς ἀπηνέγκαντο βραβεῖα, αἱ δὲ ἐπὶ φόβον ἐλκόμεναι, θάττον τὴν ψυχὴν θανάτῳ, ἢ τὸ σῶμα τῇ φόβῳ παραδεδύχασιν. Μόνη γοῦν τῶν ἄλλων ὑπὸ τοῦ τυράννου μεμοιχειμένην, Χριστιανῶν τῶν ἐπ' Ἀλεξανδρείας ἐπιστημοτάτη τε καὶ λαμπροτάτη, τὴν ἑμπαθῆ καὶ ἀκόλαστον Μαξιμίμου ψυχὴν δι' ἀνδρειοτάτου παραστήματος ὑπερξενίκησεν (77), ἔνδοξος μὲν τᾶλλα πλούτῳ τε καὶ γένει καὶ παιδείᾳ, πάντα γε μὴν δεύτερα σωφροσύνης τεθειμένη· ἦν καὶ πολλὰ λιπαρήσας, κτείνει μὲν ἐτοίμως θήσκειν ἔχουσαν οὐχ οἶός τε ἦν, τῆς ἐπιθυμίας μᾶλλον τοῦ θυμοῦ κατακρατούσης αὐτοῦ, φυγῆ δὲ ζημιώσας, πάσης ἀφιέλετο τῆς οὐσίας. Μυρίαὶ δ' ἄλλαι πρὸς τῶν κατ' ἔθνος ἀρχόντων πορνείας ἀπειλὴν μὴδ' ἀκούσαι δεδυνημέναι, πᾶν εἶδος βασάνων καὶ στρεβλώσεων, καὶ θανατηφόρου κολάσεως ὑπέστησαν. Θαυμασταὶ μὲν οὖν καὶ αὗται· ὑπερφυῶς γε μὴν θαυμασιωτάτη ἢ ἐπὶ Ῥώμης εὐγενεστάτη τῷ ὄντι, καὶ σωφρονεστάτη γυνὴ πασῶν, αἷς ἐμπαροινεῖν ὁ ἐκέισε τυράννος Μαξέντιος τὰ ὁμοία Μαξιμίμῳ ὄρων ἐπειράτο. Ὡς γὰρ ἐπιστάντας τῷ οἴκῳ τοὺς τὰ τοιαῦτα τῷ τυράννῳ διακονομένους ἐπίθετο (Χριστιανὴ δὲ καὶ αὕτη ἦν), τὸν τε ἄνδρα τὸν αὐτῆς, καὶ ταῦτα Ῥωμαίων ὄντα ἐπαργον, τοῦ δέους ἕνεκα, λαβόντας αὐτὴν ἄγειν ἐπιτρέψιντα, ἐς βραχύν (78) ὑποπαραίτησάμενη ὡς ἂν ἤδη κατακοσμηθεῖ τὸ σῶμα, εἰσεσιν ἐπὶ τοῦ ταμεῖου, καὶ μονωθεῖσα, ξίφος καθ' ἑαυτῆς πηγῆνσι (79)· θα-

bus tum subditis suis exhibuit. Ac milites quidem lascivia ac mollitie diffuere permisit. Præsides vero ac duces, perinde ac tyrannidis suæ consortes, omni rapacitate atque avaritia grassari adversus provinciales præcepit. Quid dicam de sædissima hominis libidine? Quid de innumerabilibus adulteriis? Neque enim per ullam urbem iter unquam fecit, quin mulierum stupra, et virginum raptus in ea perpetraret. Atque hæc ex voto ipsi successerunt adversus cunctos, solis exceptis Christianis: qui calcato mortis metu, tam violentam hominis tyrannidem despexerunt. Nam et viri ignem ac ferrum, clavorem suffixiones, bestias, profundos maris gurgites, membrorum abscissiones ac perustiones, confixiones et effusiones oculorum, totius denique corporis mutilationes: ad hæc famem, metalla ac vincula perpressi, in his omnibus maluerunt pro vera pietate tolerantia suæ specimen edere, quam rejecto Dei cultu, simulacra venerari. Et mulieres doctrina veræ fidei non minus quam viri roboratæ, aliæ eadem quæ viri certamina subierunt, et æqualia virtutis adeptæ sunt præmia; aliæ, cum repererunt ad stuprum, vitam citius quam pudorem corporis sui prodere sustinuerunt. Certe unica mulier Christiana, Alexandrinarum omnium nobilissima atque opulentissima, cum cæteræ a tyranno violatæ fuissent, effusam atque effrenatam Maximini libidinem virill quadam animi celsitudine devicit. Mulier tum ob splendorem **313** generis ac divitias, tum ob singularem doctrinam celeberrima: sed quæ modestiam ac pudicitiam his omnibus præferebat. Quam cum tyrannus sæpius interpellasset de stupro, obtruncare quidem illam, mori utique paratam, non sustinuit, eo quod crudelitate superior esset cupiditas. Cæterum bonis omnibus spoliata, exilio damnavit. Sexcentæ quoque aliæ, cum stupri minas quas provinciarum rectores ipsis intentabant, ne auditu quidem tenus ferre potuissent, omnia cruciatuum, tormentorum et capitalium suppliciorum genera per tulere. Omnes quidem admiratione dignissimæ, sed præ omnibus admirationem meretur mulier illa in urbe Roma, omnium earum quas Maxentius, illarum partium tyrannus Maximino in cunctis simillimus, violare aggressus est, longe nobilissima et castissi-

(76) *Οἱ μὲν γὰρ ἄνδρες.* Vide panegyricum ab Eusebio scriptum in tricennialibus Constantiini, pag. 622, ubi hæc iisdem fere verbis repetuntur.

(77) *Υπερξενίκησεν.* Sic in vetustissimo codice Mazar. scribitur, cui consentit codex Fuk. et Sav.

(78) *Ἐς βραχύν.* Deesse videntur aliquot verba, quæ ita suppleri possunt, ἐς ἀποχώρησιν χρόνον βραχύν ὑποπαραίτησάμενη, etc. Sic loquitur Eusebius supra, ubi de muliere Antiochena, quæ cum duabus virginibus se in flumen præcipitavit. Paulo post ubi legitur ὡς ἂν ἤδη, codex Mazarinus habet ὡς ἂν δὴ, quod rectius videtur. Ita certe scriptum habent codex Fuk. et Savillii.

(79) *Ξίφος καθ' ἑαυτῆς πηγῆνσι.* In vetustissimo codice Mazarino scholium legitur in ima pagina ascriptum ad horum verborum expositionem: Πῶς ἐν πολλοῖς οὕτως ἀποδέχεται: τὰς ἑαυτᾶς διαχρησάμενας; καί-οι γε ἢ τῆς ἔκκλησιας κρείσας, οὐχὶ τὰς εἰς

ἑαυτὰς τὰ τῶν δημίων ἐπιδειξαμένας ἐν μάρτυσιν ἀναγράφει· δειλίαν γὰρ μᾶλλον ἢ ἀνδρείαν, φόβῳ κολάσεως τὸν θάνατον προαρπάζειν· ἀλλὰ τὰς μὴδὲν φοβερὸν ἕνεκα τῆς εἰς Χριστὸν ὁμολογίας ἠγούμενας, ἀλλὰ πάντα προθύμως πάσχειν, ἅπερ ἂν ἡ τύραννος καὶ δαιμονιώδης ἐπίνοια κολαστήρια ἐπάγει. Id est: « Quomodo iste miratur mulieres, quæ sibi metipsis mortem consciverunt? Et tamen Ecclesiæ iudicium, in martyrum numero non reponit eas quæ sibi ipsarum carnifices existerunt. Ignavia enim potius est quam fortitudinis, suppliciorum metu mortem prævertere. Verum eas in album martyrum refert, quæ ob confessionem Christi nihil formidandum esse existimarunt, alacri animo perpeti paratæ, quæcunque ipsis tormenta tyrannorum ac dæmonum ingeniosa solertia irrogasset. » Recte quidem observavit quisquis est auctor huius scholii, αὐτοχειρᾶν ab Ecclesia non probari; cum homines iustis

ma. Hæc enim simul atque eos quibus tyrannus ad huiusmodi flagitia ministris utebatur, irrupisse in domum suam comperit, et maritum suum qui præfecturam Romanæ urbis gerebat, conterritum permisisse satellitibus ut ipsam abducerent (erat autem Christiana), breve temporis spatium quasi ad exorandum corpus concedi sibi postulavit. Post hæc in cubiculum ingressa, solam se relictam esse circumspiciens, gladium pectori immergit. Quo vulnere protinus exanimata, cadaver quidem perductoribus dereliquit: ipso autem facto, quod profecto omni vocis sono clarius intonat, universis qui nunc sunt et qui posthac erunt hominibus denunciavit, solam Christianorum virtutem invictam et inexpugnabilem copia uno eodemque tempore exuberavit, auctoribus duobus tyrannis, quorum alter Orientem, alter Occidentem occupaverat. Quis est porro qui cum tantorum malorum causam inquisiverit, affirmare dubitet, persecutionem adversus nos concitatum horum omnium fontem existitiae, cum præsertim non nisi post redditam Christianis libertatem, tanta reipublicæ perturbatio finem acceperit?

CAPUT XV.

De his quæ gentilibus acciderunt.

Toto certe persecutionis decennio, nunquam a mutuis inter ipsos insidiis, et ab intestino bello cessatum est. Ac mare quidem navigantibus imperivium erat. Et quicumque alicunde solverant, **314** protinus capti gravissimis verberibus afficiebantur, et tormentis atque unguis latera sulcantibus, omnique cruciatuum genere interrogabantur, utrum ab hostibus venirent: tandemque crucis supplicio aut incendio necabantur. Jam clypei et loriceæ, tela et hastæ, aliaque ejusmodi bellorum instrumenta ubique comparabantur. Ad hæc triremes et arma ad navales pugnas accommodata passim instruebantur. Nec aliud quidquam expectare unusquisque poterat quam quotidianam hostium incursionem. Fames post hæc pestisque supervenit, de quibus suo loco ac tempore diciuri sumus.

CAPUT XVI.

De rebus in meliorem statum restitutis.

Hæc sunt quæ toto persecutionis illius tempore contigerunt. Quæ quidem persecutio ope divini Numinis, anno tandem decimo prorsus sedata est, cum post octavum annum aliquantisper remittere cœpisset. Postquam enim cœlestis Dei gratia benigno nos ac propitio vultu respexit, tum principes illi ipsi qui persecutionem adversus nostras primum commictu, aut per desperationem manus sibi violentas afferunt. Sed quoties divini Spiritus instinctu ad id impelluntur, quod rarissime accidit: tunc id facinus approbat quidem ac miratur Ecclesia, quippe quæ divino Spiritu semper regitur et afflatur: non tamen imitandum proponit. Vide quæ de hac re senserit Augustinus in libro *De civitate Dei*, cap. 26. Porro idem scholium legitur etiam in libro Saviiano.

(80) *Μόνον χρημάτων.* In lib. 1 *De vita Constantini*, cap. 28, ubi hæc refertur historia, legitur *μόνον* χρημα, rectius, ut opinor.

(81) *Τοῦ κατὰ τὸν διωγμὸν δεκαετοῦς χρόνου.* Persecutio cœpit anno Christi 303. Diocletiano octies et Maximiano septies coss. Desiit vero anno

Λ νοῦσά τε παραχρήμα, τὸν μὲν νεκρὸν τοῖς προαγωγοῖς καταλιμπάνει, ἔργοις δ' αὐτοῖς ἀπάσης φωνῆς γεγωνότεροι, ὅτι μόνον χρημάτων (80) ἀήτητόν τε καὶ ἀνώλεθρον ἢ παρὰ Χριστιανοῖς ἀρετὴ πέφυκεν, εἰς πάντας ἀνθρώπους τοὺς τε νῦν ὄντας καὶ τοὺς μετὰ ταῦτα γενησομένους ἐξέφηνε. Τοσαύτη δὲ ἴτα κακίας φορὰ ὕφ' ἕνα καὶ τὸν αὐτὸν συντηχθῆ καιρὸν, πρὸς τῶν δύο τυράννων ἀνατολὴν καὶ δύσιν διειληφῶτων κατεργασθεῖσα. Τίς δ' ἂν τὴν τῶν τοσούτων διερευνώμενος αἰτίαν, διατάξαι, μὴ οὐχὶ τὸν καθ' ἡμῶν διωγμὸν ἀποφύνασθαι; Ὅτε γε μάλιστα οὐ πρότερον τὰ τῆς τοσούτου πέπαντο συγχύσεως, ἢ Χριστιανούς τε τῆς παρήρησιας ἀπολαβεῖν.

nec morti obnoxiam esse. Talis ac tanta nequitiae tantorum malorum causam inquisiverit, affirmare dubitet, persecutionem adversus nos concitatum horum omnium fontem existitiae, cum præsertim non nisi post redditam Christianis libertatem, tanta reipublicæ perturbatio finem acceperit?

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΕ'.

Περὶ τῶν τοῖς ἐκτὸς συμβεβηκότων
(Nic. H. E. vii, 22).

Διὰ παντός γέ τοι τοῦ κατὰ τὸν διωγμὸν δεκαέτους χρόνου (81), τῶν εἰς ἐπιβουλὴν καὶ πόλεμον τὸν κατ' ἀλλήλων, οὐδὲν αὐτοὺς διαλέλοιπεν. Ἄπλωτα μὲν γὰρ τὰ κατὰ θάλατταν ἦν, οὐδ' ἐξῆν ποθεν καταπεύσαντας, μὴ οὐχὶ πάσαις αἰχμαῖς ὑπάγεσθαι, στρεβλουμένους καὶ τὰς πλευρὰς καταξαινομένους, βρασάνοις τε παντοδαίς, μὴ ἄρα παρὰ τῶν δι' ἐναντίας ἐχθρῶν ἤκοιεν, ἀνακρινόμενοι, καὶ τέλος σταυροῖς ἢ τῇ διὰ πυρὸς ὑπαγομένους κολάσει. Ἀσπίδων ἐπὶ τούτοις καὶ θωράκων παρασκευαῖ, βελῶν τε καὶ δομάτων, καὶ τῆς ἄλλης πολεμικῆς παρατάξεως ἐτοιμασίαι· τριήρων τε καὶ τῶν κατὰ ναυμαχίαν ὄπλων κατὰ πάντα συνεκροτούντο τόπον, οὐδ' ἦν ἄλλο τι παντί τῳ προσδοκᾶν, ἢ πολεμίων κατὰ πᾶσαν ἐφοδὸν ἡμέραν. Τούτοις καὶ ὁ μετὰ ταῦτα λιμός τε καὶ λοιμὸς ἐγκατασχέπτει· περὶ ὧν κατὰ καιρὸν ἱστορήσομεν τὰ δέοντα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΓ'.

Περὶ τῆς ἐπὶ τὸ κρεῖττον τῶν πραγμάτων μεταβολῆς (Nic. H. E. vii, 22).

Τοιαῦτ' ἦν τὰ (82) διὰ παντός τοῦ διωγμοῦ παρατεταχότα, δεκάτῳ μὲν ἔτει σὺν Θεοῦ χάριτι παντελῶς πεπαυμένον, λωφᾶν γέ μὴν μετ' ὀγδοὸν ἔτος ἐναρξαμένον. Ὡς γὰρ τὴν εἰς ἡμᾶς ἐπισκοπὴν εὐμενῆ καὶ Πλω ἢ θεῖα καὶ οὐράνιος χάρις ἐνεδείκνυτο, τότε δὲ ἴτα καὶ οἱ καθ' ἡμᾶς ἄρχοντες, αὐτοὶ δὲ ἐκεῖνοι δι'

D Christi 312, tunc cum Constantinus, victo Maxentio, litteras ad Maximinum Orientis imperatorem dedit pro Christianorum libertate, ut scribit Eusebius in libro 1x. Duravit igitur persecutio per decem annos, ut hic dicitur. Atque ita in manuscriptis Eusebii *Chronicis* notantur anni persecutionis, ut monuit Pontacus. Non recte igitur Epiphanius in libro *De ponderibus et mensuris*, hanc persecutionem xii annis durasse scribit. Vide caput 16, ubi decimo anno sedata esse dicitur persecutio.

(82) *Τοιαῦτ' ἦν τὰ.* Ab his verbis inchoavimus caput 16, Maz. et Fuketianum codd. secuti. At in codice Mediceo quem in distinguendis capitibus sequitur Rob. Stephanus, omissa hic est capitum distinctio.

ὡν πάλα τὰ τῶν καθ' ἑμᾶς ἐνηργεῖτο πολέμων, πα-
ραδοξότατα μεταθέμενοι τὴν γνώμην, παλινωδίαν
ἔβον, χρηστοὶς περὶ ἡμῶν προγράμμασι καὶ διατά-
γμασι ἡμερωτάτοις τὴν ἐπὶ μέγα ἀφθείσαν τοῦ διω-
γμοῦ πυρκαϊᾶν σθενύνντες. Οὐκ ἀνθρώπινον δέ τι τοῦ-
του κατέστη αἴτιον, οὐδ' οἶκτος, ὡς ἂν φαίη τις, ἢ
φιλανθρωπία τῶν ἀρχόντων, πολλοῦ δέ· πλείω γὰρ
ὄσημέραι καὶ χαλεπώτερα ἀρχήθεν εἰς ἐκεῖνο τοῦ
καιροῦ τὰ καθ' ἡμῶν αὐτοῖς ἐπενοεῖτο, ποικιλωτέ-
ραις μηχαναῖς ἄλλοτε ἄλλως τὰς καθ' ἡμῶν αἰκίας
ἐπικαιουργούντων· ἀλλ' αὐτῆς γε τῆς θείας Προ-
νοίας ἐμφανῆς ἐπισκεψίς, τῷ μὲν αὐτῆς καταλλαττο-
μένης λαῷ, τῷ δ' αὐθέντῃ τῶν κακῶν ἐπεξιούσης
καὶ πρωτοστάτῃ τῆς τοῦ παντὸς διωγμοῦ κακίας (83)
ἐπιστολουμένης. « Καὶ γὰρ εἰ τι ταῦτ' ἐχρῆν κατὰ θεῖαν
γενέσθαι κρίσιν, ἀλλὰ, « Οὐαί, φησὶν ὁ λόγος, δι'
οὐ τὸ σκάνδαλον ἔρχεται. » Μέτεσι γοῦν αὐτὸν θεήλα-
τος κόλασις, ἐξ αὐτῆς αὐτοῦ καταρξαμένη σαρκὸς,
καὶ μέχρι τῆς ψυχῆς προελθοῦσα. Ἄθροβα μὲν γὰρ
περὶ τὰ μέσα τῶν ἀποβήτων (84) τοῦ σώματος
ἀπόστασις γίνεταί αὐτῷ. Εἰθ' ἔλκος ἐν βάθει συριγ-
γῶδες, καὶ τούτων ἀνάτοκος νομῆ (85) κατὰ τῶν ἐνδο-
τάτω σπλάγγων· ἀφ' ὧν ἄλεκτόν τι πλήθος σκωλή-
κων βρύειν, θανατώδη τε ὄδμην ἀποπνέειν, τοῦ παν-
τὸς ὄγκου τῶν σωμάτων ἐκ πολυτροφίας αὐτῷ καὶ
περὶ τῆς νόσου εἰς ὑπερβολὴν πλήθους πιμελῆς μετα-
βληκῆτος· ἦν τότε κατασαπέισαν, ἀφόρητον καὶ
φρικτοτάτην τοῖς πλησιάζουσι παρέχειν τὴν θέαν.
Ἰατρῶν δ' οὐκ οἱ μὲν, οὐδ' ὄλως ὑπομείναι τὴν τοῦ
δυσώδους ὑπερβάλλουσαν ἀτοπίαν οἶοί τε, κατεσφάτ-
τοντο, οἱ δὲ διωδικῆτος τοῦ παντὸς ὄγκου καὶ εἰς ἀνέλ-
πιστον σωτηρίας ἀποπεπτωκῆτος μηδὲν ἐπικουρεῖν
δυνάμενοι, ἀνηλεῶς ἐκτείνοντο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΖ'.

Περὶ τῆς τῶν κρατούντων παλινωδίας
(Nic. H. E. vii, 22, 23).

Καὶ δὴ τοσοῦτοις παλαιῶν κακοῖς, συναίσθησιν
τῶν κατὰ τῶν θεοσεβῶν αὐτῷ τετολημμένων ἰσχει.
Συναγαγῶν δ' οὖν εἰς ἑαυτὸν τὴν διάνοιαν, πρῶτα
μὲν ἀνωμολογεῖτο τῷ τῶν ὄλων Θεῷ, εἶτα τοὺς ἀμφ'
αὐτὸν (86) ἀνακαλέσας, μηδὲν ὑπερθεμένους τὸν κατὰ
τῶν Χριστιανῶν ἀποπαῦσαι διωγμὸν, νόμῳ τε καὶ
ὄγματι βασιλικῷ τὰς ἐκκλησίας αὐτῶν οἰκοδομεῖν
ἐπισπέρχειν (87) τε καὶ τὰ συνήθη διαπράττεσθαι,

(83) Πρωτοστάτῃ τῆς τοῦ παντὸς διωγμοῦ κα-
κίας. Maximianum Galerium intelligit, ut ex se-
quentibus apparet. Hic enim auctor et antesignanus
fuerat persecutionis Christianorum. Rufinus in cap.
45 hujus libri de Galerio loquens : « Ille vero, in-
quit, qui est secundus in honore, postmodum etiam
in primis successor fuit, qui et incensor ac signifer
nostræ persecutionis exstiterat, » etc. Idem scribit
etiam Cedrenus.

(84) Περὶ τὰ μέσα τῶν ἀποβήτων. Rufinus vertit :
In profundioribus dehinc pectoris partibus obortum
vulnus totos intrinsecus viscerum recessus tabo ser-
pente depascitur. Magis tamen probo versionem
Christophorsoni, qui genitalia interpretatur. Id
enim confirmat Victoris Epitome. « Galerius, in-
quit, Maximianus consumptus genitalibus defecit. »

(85) Καὶ τούτων ἀνάτοκος νομῆ. Ita etiam legitur

A moverant, repente præter omnium spem mutata
sententia palinodiam cecinere; humanis erga nos
edictis et mitissimis constitutionibus, ardentissi-
mum persecutionis incendium restinguentes. Neque
vero humanum quidquam, neque imperatorum (quod
aliquis forte suspicari posset) clementia et commi-
seratio, hujusce rei causa exstitit. Quippe cum illi
ab ipso persecutionis exordio ad id usque temporis,
plura in dies et acerbiora in nos excogitarent; va-
ria subinde suppliciorum adversus nostros genera
et machinamenta commenti. Verum manifesta præ-
sentia divini Numinis, quod cum populo quidem suo
jam redierat in gratiam; ipsum vero auctorem ma-
lorum et totius persecutionis atque improbitatis au-
tesignanum insensius persequebatur, id tandem ef-
fecit. Etsi enim hæc ita si-ri oportebat juxta divinæ
voluntatis arbitrium, tamen, ut ait Scriptura (Math.
xviii, 7) : « Væ illi per quem scandalum evenit. »
Illum igitur pœna cœlitus inflictâ corripuit, ab ipsis
exorsa carnibus, et ad animum usque progressa.
Repente enim circa media occultiorum 315 cor-
poris partium loca abscessus ei nascitur: ulcus
deinde in imo fistulosum. Utriusque insanabilis
morsus intima viscera depascebatur. Ex his incre-
dibilis vermium multitudosaturiens, lethalem exha-
labat fetorem. Quippe illi etiam ante hunc morbum,
tota corporis moles ob nimiam alimenti copiam in
immensam quamdam pinguedinem excreverat :
quæ tunc temporis in tabem soluta, horrendum et
intolerabile spectaculum astantibus præbebat. Ex
medicis vero, alii quidem cum nec ipsam odoris
gravitatem susinere possent, interficiebantur : alii
cum nullum remedium afferre possent, utpote totæ
relictæ, ob id ipsum crudeliter necabantur.

CAPUT XVII.

De imperatorum palinodia.

Tandem vero adversus tot ærumnas conflictans,
intelligere cœpit quæ in cultores Dei admiserat sce-
lera. Totaque mentis acie in semetipsum conversa,
primum quidem conditori omnium Deo errorem
suum confessus est. Convocatis deinde palatii sui
proceribus, absque ulla dilatione persecutionem
Christianorum cohibere eos jubet, et ecclesias illo-
rum quantocius extruere imperiali rescripto præ-

D in libro 1 De vita Constantini, sub finem. Nostri ta-
men codices Maz., Med. et Fuk. scriptum habent καὶ
τούτῳ (supple τῷ ἔλκει).

(86) Τοὺς ἀμφ' αὐτόν. Recte Rufinus hæc verba
interpretatus est : Convocatis his qui in officio pub-
lico parebant. Sic Eusebius vocare solet palatii
proceres, quos Amm. Marcellinus vocare consuevit
αὐτῶν summates et imperatoris proximos, ut ad Amm.
Marcellinum notavi. Ita in libro De martyribus Pa-
læstinae, cap. 7, in fine.

(87) Οἰκοδομεῖν ἐπισπέρχειν. Recte in codd.
Maz. et Medicæon deest virgula, quæ Christophorson-
num fecellit. Paulo aliter hæc verba leguntur in lib.
1 De vita Constantini, cap. 50. Sed et codex Fukelli
nonnihil variat. Sic enim habet : Τὰς ἐκκλησίας οἰ-
κοδομεῖν αὐτῶν ἐπισπέρχειν, καὶ τὰ, etc.

cipit, quo Christiani sacra sua solito more peragere possent, ac pro imperatore preces ad Deum fundere. Confestim igitur verba subsequentibus factis, per singulas urbes proposita sunt edicta, palinodiam erga nos continentia in hunc modum.

« Imperator Cæsar Galerius Valerius Maximianus, invictus, Augustus, pontifex maximus, Germanicus maximus, Ægyptiacus maximus, Thebaicus maximus, Sarmaticus maximus, quintum Persicus maximus, secundo Carpicus maximus, sexto Armeniacus maximus, Medicus maximus, Adiabenicus maximus, tribunitiæ potestatis xx, imperator xix, consul viii, pater patriæ, proconsul. Et imperator Cæsar Flavius Valerius Constantinus, pius, felix, invictus, Augustus; pontifex maximus, tribunitiæ potestatis v, imperator v, consul, pater patriæ, proconsul. Et imperator Cæsar Valerius Licinianus, pius, felix, invictus, augustus, pontifex 316 maximus, tribunitiæ potestatis iv, imperator iii, consul, pater patriæ, proconsul, provincialibus suis salutem. Inter cætera quæ pro utilitate communi et pro salute reipublicæ quotidie disponimus, prius quidem volueramus juxta mores et instituta majorum, et juxta publicam Romanorum disciplinam cuncta reparare. Ac præcipue in id incubueramus, ut Christiani qui parentum suorum ritus ac cære-

εὐχὰς ὑπὲρ τοῦ βασιλείου (88) ποιούμενους, προτάττει. Αὐτίκα γοῦν ἔργου τῷ λόγῳ παρηκολουθηκότος, ἤπλωτο κατὰ πόλεις βασιλικά διατάγματα, τὴν παλινοδίαν τῶν καθ' ἡμᾶς τοῦτον περιέχοντα τὸν τρόπον.

« Αὐτοκράτωρ Καῖσαρ Γαλέριος (89) Οὐαλέριος Μαξιμίνοσ, ἀνίκητος, Σεβαστός, ἀρχιερεὺς μέγιστος, Γερμανικὸς μέγιστος, Αἰγυπτιακὸς μέγιστος, Θηβαϊκὸς μέγιστος (90), Σαρματικὸς μέγιστος, πεντάκις Περωῶν μέγιστος (91), δις Καρπῶν μέγιστος, ἐξάκις Ἀρμενίων μέγιστος, Μήδων μέγιστος, Ἀδιαθηνῶν μέγιστος, δημοαρχικῆς ἐξουσίας τὸ εἰκοστὸν (92), αὐτοκράτωρ ἔννεακαιδέκατον (93), ὕπατος τὸ ὄγδοον, πατὴρ πατριδὸς, ἀνθύπατος· καὶ αὐτοκράτωρ Καῖσαρ Φλαύιοσ Οὐαλέριοσ Κωνσταντίνοσ, εἰσεβῆσ, εὐτυχῆσ, ἀνίκητος, Σεβαστός, ἀρχιερεὺς μέγιστος, δημοαρχικῆς ἐξουσίας (94), αὐτοκράτωρ τὸ πέμπτον, ὕπατος, πατὴρ πατριδὸς, ἀνθύπατος (95)· καὶ αὐτοκράτωρ Καῖσαρ Οὐαλέριοσ Λικιννιανὸσ, εἰσεβῆσ, εὐτυχῆσ, ἀνίκητος, Σεβαστός, ἀρχιερεὺς μέγιστος, δημοαρχικῆς ἐξουσίας τὸ τέταρτον, αὐτοκράτωρ τὸ τρίτον, ὕπατος, πατὴρ πατριδὸς, ἀνθύπατος, ἐπαρχιώταισ ἰδίοισ χαίρειν. Μεταξὺ τῶν λοιπῶν ἄνω ὑπὲρ τοῦ χρηστέμοιο καὶ λυσιτελοῦσ τοῖσ δημοσίοισ διατυπούμεθα, ἡμεῖσ μὲν βεβουλήμεθα πρότερον κατὰ τοὺσ ἀρχαίοισ νόμοιοσ καὶ τὴν δημοσίαν ἐπιστήμην τὴν τῶν Ῥωμῶλιον

(88) Ὑπὲρ τοῦ βασιλείου. Nicephorus habet βασιλέωσ.

(89) Γαλέριοσ. In vetustissim. codd. Maz., Med. et Fuk. legitur Γαλέριοσ Οὐαλέριοσ Μαξ., optime.

(90) Θηβαϊκὸσ μέγιστοσ. Rectius in codice Maz. hoc ordine tituli collocantur: Γερμανικὸσ μέγιστοσ. Αἰγυπτιακὸσ μέγιστοσ. Θηβαϊκὸσ μέγιστοσ. Quod confirmat Rufinus. In eodem codice Maz. et in Med. ac Fuk. desunt hæ voces Σαρματικὸσ μέγιστοσ.

(91) Πεντάκις Περωῶν μέγιστοσ. Semel tantum victos a Galerio Persas invenimus, anno Christi 297, ut legitur in *Fastis* Idatii, et in *Chronico Alexandrino*. Quod confirmat etiam Libanius in oratione quæ *Βασιλικὸσ* inscribitur: ubi scribit Persas, post ingentem illam cladem a Romanis duce Galerio acceptam, quadraginta annos in apparatu consumpsisse, ut illam cladem resarcirent, et paulo ante Constantini Magni obitum arma ultro intulisse Romanis. Ab illo certe anno, quem dixit Christi, 297, usque ad annum illum quo Constantinus excessit e vita, anni sunt 40. Itaque corrigendum est Eusebii *Chronicon*, in quo Persica hæc victoria refertur anno Diocletiani septimo et decimo, cum ascribenda sit anno ejus xiii, ut refert editio Arnaldi Pontaci. Cum igitur nullam aliam reperiamus Maximiani victoriam de Persis, melius videtur hic locus interpungi apud Nicephorum, Σαρματικὸσ μέγιστοσ πεντάκις Περωῶν μέγιστοσ. In vetustissimo codice Rufini, totus hic locus absque ulla distinctione legitur, hoc modo: « Sarmaticus quinquies, Persicus bis, Carpicus sexies, Armenicus Medorum et Adiabenorum victor. »

(92) Δημοαρχικῆσ ἐξουσίας τὸ εἰκοστὸν. Rufinus vertit: *Tribunitiæ potestatis vicies*. Sic enim legitur in manuscriptis. Cæterum ex hoc loco discimus, Galerium Cæsarem simul et consortem tribunitiæ potestatis factum fuisse, cum in hoc edicto annos tribunitiæ potestatis ab eo tempore numeret, quo Cæsar fuerat renuntiatus. Creatus est autem Cæsar anno Christi 291, Kalendis Martii. Edictum porro istud pro Christianis emisit anno Christi 311, cum esset consul octavum, ut ipsius edicti præfert in-

scriptio. Ex quo sequitur, edictum illud scriptum fuisse ante Kalendas Martias. Inde enim tribunitiæ Galerii potestas sumpsit exordium.

(93) Αὐτοκράτωρ ἔννεακαιδέκατον. Id est imperator decemnovies. Sic enim habet vetustissimus codex Rufini. Pessime Christophorus dictatorem vertit. Ignoravit scilicet quid vox imperatoris hic significaret. Aliud enim in titulis imperatorum significat vox imperator, quæ primo loco ponitur instar pronominis; aliud vox *imperator* quæ subiungitur cæteris titulis. Nam vox imperator quæ secundo loco ponitur, designat victoriam imperatorum; et quoties post partam victoriam imperatores ab exercitu appellati sunt, ostendit, ut docet Dio.

(94) Δημοαρχικῆσ ἐξουσίας. Omissus est in omnibus libris numerus tribunitiæ potestatis Constantini. Ego quinque addidi certissima conjectura.

(95) Ἀνθύπατοσ. Post hæc verba in vetustissimo codice Mazarino, Medico, Fucetiano et Saviliano, nec non apud Nicephorum hæc leguntur: Καὶ αὐτοκράτωρ Καῖσαρ Οὐαλέριοσ Λικιννιανὸσ, εἰσεβῆσ, εὐτυχῆσ, ἀνίκητος, Σεβαστός, ἀρχιερεὺς μέγιστοσ· δημοαρχικῆσ ἐξουσίας τὸ τέταρτον, αὐτοκράτωρ τὸ τρίτον, ὕπατοσ, πατὴρ πατριδὸσ, ἀνθύπατοσ, ἐπαρχιώταισ ἰδίοισ χαίρειν. Quæ licet apud Rufinum non legantur, sunt tamen optime notæ. Ac primo quod ad tribunitiæ Licinii potestatem attinet, idem de ea sentiendum quod de Galerii tribuniciæ potestate; eam scilicet deduci ab eo tempore, quo Cæsar est creatus. Porro Licinius Cæsar factus est anno Christi 308, tertio Idus Novembris, ut legitur in optimis illis *Fastis* Idatii. Quartus igitur annus tribunitiæ potestatis Licinii cæpit anno Christi 311, tertio Idus Novembris. Ex quo efficitur, edictum illud a Maximiano datum fuisse sub exitum anni 311. Quod tamen pugnat cum iis quæ paulo ante observavi, ubi de tribunitiæ Galerii potestate actum est. Quare necesse est, ut horum duorum locorum alteruter mendosus sit. Nam si annus tunc quartus fuit tribunitiæ potestatis Licinii, erat vicissimus primus tribunitiæ potestatis Galerii. Contra vero si vicissimus hic annus fuit tribunitiæ potesta-

ἀπαντας ἐπανορθώσασθαι, καὶ τούτου πρόνοιαν ποιή-
σασθαι, ἵνα καὶ οἱ Χριστιανοὶ οἵτινες τῶν γονέων
πῶν ἐαυτῶν καταλοιοῦσιν τὴν αἴρεσιν, εἰς ἀγαθὴν
πρόθεσιν ἐπανέλθωσιν· ἐπειπερ τινὶ λογισμῷ τοσαύτη
αὐτοῦς πλεονεξία κατεσχέκει καὶ ἄνοια κατειλή-
φει (96), ὡς μὴ ἐπεσθαι τοῖς ὑπὸ τῶν πάλαι κατα-
δειχθεῖσιν, ἅπερ ἰσως πρότερον καὶ οἱ γονεῖς αὐτῶν
ἤσαν καταστήσαντες, ἀλλὰ κατὰ τὴν αὐτῶν πρόθε-
σιν καὶ ὡς ἕκαστος ἐβούλετο, οὕτως ἑαυτοῖς κατὰ νό-
μους ποιῆσαι, καὶ τούτους παραφυλάττειν, καὶ ἐν
ἑαυτοῖς διάφορα πλήθη συνάγειν. Τοιγαροῦν τοιού-
του ὑφ' ἡμῶν προστάγματος παρακολουθήσαντος,
ὥστε ἐπὶ τὰ ὑπὸ τῶν ἀρχαίων κατασταθέντα ἑαυτοῖς
μεταστήσαιεν, πλείστοι μὲν κινδύνῳ ὑποβλήθentes,
πλείστοι δὲ ταρχθέντες, παντοίους θανάτους ὑπ-
έβησαν· καὶ ἐπειδὴ τῶν πολλῶν τῆ αὐτῆ ἀπονοίᾳ δια-
μενόντων, ἐωρῶμεν μῆτε τοῖς θεοῖς τοῖς ἐπουρανίοις
τὴν ὀφειλομένην θρησκείαν προσάγειν αὐτοῖς, μῆτε
τῷ τῶν Χριστιανῶν προσέχειν, ἀφορῶντες εἰς τὴν
ἡμετέραν φιλανθρωπίαν καὶ τὴν διηνεχῆ συνήθειαν,
δι' ἧς εἰώθαμεν ἅπασιν ἀνθρώποις συγγνώμην ἀπο-
νέμειν, προθυμώτατα καὶ ἐν τούτῳ τὴν συγχώρησιν
τῆν ἡμετέραν ἐπεκτείνειν δεῖν ἐνομίσσαμεν, ἵνα αὖθις
ὡς Χριστιανοὶ, καὶ τοὺς οἴκους ἐν οἷς συνήγοντο,
συνῶσιν οὕτως, ὥστε μηδὲν ὑπεναντίον τῆς ἐπιστή-
μης αὐτοῖς πράττειν· δι' ἑτέρας δὲ ἐπιστολῆς τοῖς
δικασταῖς δηλώσομεν, τί αὐτοῖς παραφυλάξασθαι
ἔσθαι. Ὅθεν κατὰ ταύτην τὴν συγχώρησιν τὴν ἡμε-
τέραν ὀφείλουσι τὸν ἑαυτῶν Θεὸν ἰκετεύειν περὶ τῆς
σωτηρίας τῆς ἡμετέρας, καὶ τῶν δημοσίων, καὶ τῆς
ἑαυτῶν, ἵνα κατὰ πάντα τρόπον καὶ τὰ δημόσια πα-
ραχεθῆ ὑγιῆ καὶ ἀμέριμοι ζῆν ἐν τῇ ἑαυτῶν ἐστίᾳ
δυσθῶσι. Ταῦτα κατὰ τὴν τῶν Ῥωμαίων φωνὴν
ἐπὶ τὴν Ἑλλάδα γλώτταν κατὰ τὸ δυνατόν μεταβλη-
θέντα, τοῦτον ἔχει τὸν τρόπον. Τί δὲ οὖν ἐπὶ τούτοις
ῖνεται, ἐπιθεωρήσαι καιρός.

Τέλος τοῦ ἡ' λόγου τῆς ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας.

ΤΟ ΩΣ ΛΕΙΠΟΝ ΕΝ ΤΙΣΙΝ ΑΝΤΙΓΡΑΦΟΙΣ
ΕΝ Τῷ ΟΓΔΩΦ ΛΟΓΩ.

Ἄλλ' ὁ μὲν τῆς γριφῆς αἴτιος μετὰ τὴν τοιάνδε
ἔμολογιαν αὐτίκα καὶ οὐκ εἰς μακρὸν τῶν ἀλγηδόνων
ἀπαλλαγείς, μεταλλάττει τὸν βίον. Τούτον δὲ
λόγος ἔχει πρῶτον αἴτιον τῆς τοῦ διωγμοῦ καταστή-
ναι συμφορᾶς, ἔτι πάλαι περὶ τῆς τῶν λοιπῶν βασι-
λέων κινήσεως, τοὺς ἐν στρατείας Χριστιανοὺς, καὶ
πρώτους γε ἀπάντων τοὺς ἐπὶ τοῦ ἰδίου οἴκου παρα-
τρέπειν ἐκβεβιασμένους, καὶ τοὺς μὲν τῆς στρατιωτι-
κῆς ἀξίας ἀποκινουόντας, τοὺς δὲ ἀτιμώτατα καθυδρί-
ζοντα, ἤδη δὲ καὶ θάνατον ἑτέροις ἐπαρτώντα, καὶ
τοῦσχατόν γε τοὺς τῆς βασιλείας κοινωνοὺς ἐπὶ τὸν

tis Galerii, tertius tantum fuit Licinii. Quod vero
ad consulatum Licinii attinet, ejus mentio sit in Fas-
tis Prosperi, Cassiodori et Victorii, in quibus consul
ponitur cum Maximiano Aug. octies consule, hoc ipso
anno quo scriptum est edictum. Olim quidem in Annotati-
onibus ad Amm. Marcellinum observaveram Licinium a
Galerio Augustum factum fuisse, paulo ante mortem
Galerii; idque ex eo po-

monias reliquerant, ad sanio rem sententiam revo-
carentur. Tanta quippe eos arrogancia ac temeritas
veluti ex consensu quodam invaserat, ut majorum
institutiſ quæ fortasse ab ipsorum parentibus san-
cita fuerant, minime acquiescerent : sed singuli pro
arbitratu suo ac libidine leges sibi-ipsis constitu-
erent easque observarent, et in diversis sectis atque
sententiis diversos cogereſt cœtus. Proinde cum
nos ejusmodi promulgassemus edictum, ut ipsi ad
ritus et instituta majorum reverterentur : multi
eorum gravissimis discriminibus objecti; multi in-
tentato suppliciorum metu, varia mortis genera per-
tulerunt. Cum igitur videremus plerosque eorum in
hujusmodi amentia persistentes, nec diis im-
mortalibus cultum debitum exhibere, nec sacro-
rum Christianorum cæremonias obire; pro nostra
humanitate et pro solemnī instituto clementiæ nos-
træ qua universis hominibus veniam impertiri
consuevimus, in hoc etiam negotio libentissime in-
dulgentiam nostram censuimus esse proferendam,
ut omnes Christiani ædes suas in quibus conventus
peragebant, denuo instaurare possint, ita ut nihil
contrarium disciplinæ suæ deinceps facere cogantur.
Peculiari autem epistola iudicibus significabimus,
quid ipsos observare oporteat. Quapropter ob hanc
indulgentiam clementiæ nostræ Deum suum precari
et obsecrare eos oportet, tum pro incolumitate nos-
tra, tum pro reipublicæ suæ ipsorum salute; ut
et reipublicæ status integer permaneat, et ipsi in
suis domiciliis cum omni securitate possint degere.
Hæc ex Latīna lingua in Græcum sermonem a nobis
prout potuimus translata, ita se habent. Quæ vero
posthæc subsecuta sunt, nunc tempus est ut consi-
deremus.

Finis libri octavi Historiæ ecclesiasticæ.

317 IN QUIBUSDAM EXEMPLARIBUS HOC
QUASI SUPPLEMENTUM LIBRI OCTAVI
REPERITUR.

Verum auctor hujus edicti post hujusmodi con-
fessionem continuo vita simul ac doloribus libera-
tus est. Hunc primum miserandæ illius persecutio-
nis auctorem fuisse ferunt : quippe qui diu ante
reliquos imperatores, Christianos qui in exercitu
militabant, ac præsertim eos qui in palatio suo
versabantur, per vim abducere a religione sua co-
natus sit : et alios quidem ab honore militiæ re-
moverit, alios vero omni contumeliæ genere affe-
cerit : quosdam etiam morte mulctarit ; tandem de-
nique collegas suos et imperii consortes ad omnes

tissimum colligebam, quod Galerius in edicto illo
de quo nunc sermo est, nullam Licinii collegæ sui
mentionem fecisset. Sed cum in manuscriptis codici-
bus, et apud Nicephorum Licinius Augustus in edicto
illo Galerii nominetur, ruit nostra illa conjectura.

(96) Πλεονεξία κατεσχέκει καὶ ἄνοια κατει-
λήφει. Sic legitur in codd. Maz. et Med., quibus
consentit codd. Fuk. et Sav. et Nicephorus.

ubique Christianos persequendos impulerit. Sed et A
 cujusmodi vitæ exitus istis contigerit, nefas arbi-
 trator præterire. Cum ergo quatuor principes impe-
 rium Romanum inter se partiti essent: duo qui-
 dem ex illis tum ætate tum honoris prærogativa
 potiores, nondum completo biennio post inchoatam
 persecutionem, imperio cesserunt, quemad-
 modum a nobis superius declaratum est. Cumque
 reliquum vitæ tempus privato ac plebeio habitu
 transegerent, hujusmodi exitum sortiti sunt. Alter
 quidem, qui et ætatis et honoris privilegio reliquos
 omnes antecesserat, diuturno ac molestissimo mor-
 bo confectus. Alter, qui secundus ab eo fuerat, la-
 queo vitam abrupit: juxta quoddam dæmonum vaticinium,
 hujusmodi supplicio merito affectus ob
 quamplurima quæ admiserat scelera. Ex duobus
 autem reliquis, postremus quidem quem totius
 persecutionis ducem atque auctorem fuisse retulimus,
 ejusmodi dolores pertulit quos supra commemoravi.
 Ille vero qui gradu eum præcedebat, benignissimus
 et clementissimus imperator Constantius; qui toto
 imperii sui tempore ita se gesserat, prout imperatorem
 decebat; et qui tum erga reliquos omnes humanissimum
 se ac beneficentissimum præstitit, tum persecutionis
 adversus nos concitata expers omnino fuerat, et cultores
 Dei sub ipsius imperio degentes ab omni noxa et injuria
 immunes servaverat; ac neque ecclesiarum ædificia
 subverterat, nec novi quidquam adversus nos
 statuerat; felicem et revera beatissimum **318** vitæ
 exitum promeruit. Quippe qui solus omnium in
 imperio suo summa cum tranquillitate et gloria
 successorem relinquens proprium filium, modestis-
 simum et religiosissimum principem, ex hac luce
 migravit. Hujus autem filius Constantinus ab ipso
 statim exordio supremus imperator et Augustus a
 militibus renuntiatus, paternæ erga fidem nostram
 pietatis æmulatorem se præstitit. Hujusmodi exitum
 vitæ quatuor supradicti imperatores diversis
 temporibus sortiti sunt. Ex quibus solus ille quem
 supra memoravimus, una cum aliis qui nuper in
 consortium imperii asciti fuerant, confessionem illam
 quam supra retulimus, edicto palam propositum
 omnibus publicavit.

(Hic in editione Valesii interseritur liber *De martyribus Palæstinæ*,
 quem infra seorsim edimus.)

(97) *Ἀνακεινηκότα διωγμόν*. In codd. Mazari-
 no et Mediceo scriptum inveni διωγμένων: in
 Fuketiano vero δεδιωγμένων. Quæ tametsi depravata
 lectio, viam mihi ad hujus loci emendationem aper-
 ruit. Totus igitur locus ita legendus est, τοὺς τῆς
 βασιλείας κοινωνοὺς ἐπὶ τὸν κατὰ πάντων ἀνακει-
 νηκότα διωγμόν ὧν καὶ αὐτῶν οὐκ ἄξιον τὸ τοῦ βίου
 τέλος παραδόναι σιωπῇ. Vides quantam habeat ele-
 gantiam vox ὧν, quam nos ex vestigiis scripturæ le-
 ctionis supplevimus.

κατὰ πάντων ἀνακεινηκότα διωγμόν (97) ὧν καὶ αὐτῶν
 οὐκ ἄξιον τὸ τοῦ βίου τέλος παραδόναι σιωπῇ. Τετ-
 τάρων οὖν τὴν κατὰ πάντων διειληγόντων ἀρχὴν, οἱ
 μὲν χρόνῳ καὶ τιμῇ προηγούμενοι, οὐδ' ἄλλοις δυοῖν
 ἔτεσιν ἐπιγεγόμενοι τῷ διωγμῷ, μεθίστανται τῆς
 βασιλείας, ἥ καὶ πρόσθεν ἡμῖν δεδῆλωται. καὶ ἡ
 τὸν ἐπιλοιπον τοῦ βίου χρόνον δημῶδες καὶ ἰδιωτικῶ
 τρόπῳ διαγεγόμενοι, τέλος τοιόνδε τῆς ζωῆς εἰλήχα-
 σιν· ὅ μὲν τιμῇ τε καὶ χρόνῳ τῶν πρωτείων ἠξιώμε-
 νος, μακρὰ καὶ ἐπιλυσιπότητῃ τῆ τοῦ σώματος ἀσθε-
 νείᾳ διεργασθεὶς, ὁ δὲ τὰ δεύτερα αὐτοῦ φέρων,
 ἀγχόνῃ τὴν ζωὴν ἀποβῆξας, κατὰ τινὰ δαιμονίαν
 προστημείωσιν τοῦτο παθῶν, διὰ πλείστα αὐτῷ ἰε-
 τολημμένας ῥάδιουργίας. Τῶν δὲ μετὰ τούτους ὁ μὲν
 ὕστατος, ὃν καὶ ἀρχηγὸν τοῦ παντὸς ἔφαμεν γεγονέναι
 διωγμοῦ, τοιαῦτα ὅλα καὶ προδηλώκαμεν, πέν-
 πονθεν, ὁ δὲ τούτων προάγων χρηστότατος καὶ ἠπιώ-
 τατος βασιλεὺς Κωνσταντῖος, ἐπαξίως τῆς ἡγεμονίας
 τὴν ἅπαντα τῆς ἀρχῆς διατελέσας χρόνον. Ἄλλὰ καὶ
 τῆλλα τοῖς πᾶσι δεξιώτατον καὶ εὐεργετικώτατον πα-
 ρασχῶν ἑαυτὸν, ἀτὰρ καὶ τοῦ καθ' ἡμῶν πολέμου ἕξω γε-
 νόμενος, καὶ τοὺς ὑπ' αὐτὸν θεοσεβεῖς, ἀδελφεὶς καὶ ἀν-
 επηρεάστους διαφυλάξας, καὶ μήτε τοὺς οἰκούς τῶν Ἐκ-
 κλησιῶν καθελὼν, μηθ' ἑτερόν τι μηδ' ὄλιως καθ' ἡμῶν
 ἐπικαινουργήσας, τέλος εὐδαιμον (98) καὶ τρισμακάριον
 ὄντως κατελίφη τοῦ βίου, μόνος ἐπὶ τῆς αὐτοῦ βασιλείας
 εὐμενῶς καὶ ἐπιδόξως, ἐπὶ διαδόχῳ τῆς βασιλείας
 γνησίῳ παιδί τῶ πάντων σωφρονεστάτῳ καὶ εὐσε-
 θεστάτῳ τελευτήσας· ὅς εὐθὺς ἀρχόμενος βασιλεὺς
 τελευτάτος καὶ Σεβαστὸς πρὸς τῶν στρατοπέδων
 ἀναγορευθεὶς, ζηλωτὴς ἑαυτὸν τῆς πατρικῆς περὶ
 τὴν ἡμέτερον λόγον εὐσεβείας κατεστήσατο. Τοιαύτη
 τῶν προαναγεγραμμένων τεσσάρων ἡ τοῦ βίου ἑκθα-
 σις, κατὰ παρηλλαγμένους χρόνους γεγενημένη.
 Τούτων δὲ μόνος ἔτι λιπὼν ὁ μικρῶ πρόσθεν ἡμῖν
 εἰρημένος, σὺν τοῖς μετὰ ταῦτα εἰς τὴν ἀρχὴν
 εἰσπονηθεῖσι, τὴν προδηλωμένην ἐξομολόγησιν, διὰ
 τοῦ προεκτεθέντος ἐγγράφου λόγου τοῖς πᾶσι φανερὰν
 κατεστήσατο (99).

(98) *Τέλος εὐδαιμον*. Hæc ad verbum descripta
 sunt ex cap. 14 lib. viii.

(99) *Φανεράν κατεστήσατο*. Post hæc voces in
 editione Genevensi adduntur hæc verba: Τί δὲ ὄν
 ἐπὶ τούτοις γίνεται, ἐπιθεωρησαὶ καιρός. Quæ verba
 nec in manuscriptis codicibus, nec in editione Ste-
 phani leguntur, et ex versione Christophoroni
 hic apposita sunt, cum tamen locanda sint in fine
 lib. viii.

ΕΥΣΕΒΙΟΥ
ΤΟΥ ΠΑΜΦΙΛΟΥ
ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΛΟΓΟΣ Θ΄.

—

EUSEBII PAMPHILI
ECCLESIASTICÆ HISTORIÆ
LIBER NONUS.

—

ΤΑΔΕ ΠΕΡΙΕΧΕΙ ΚΑΙ Η ΕΝΑΘΗ ΒΙΒΛΟΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ.

α. Περὶ τῆς ἐπιπλάστου ἀρέσεως. β. Περὶ τῆς μετέπειτα διωστροφῆς. γ. Περὶ τοῦ κατ' Ἀρτιόχειαν νεοπαγοῦς Ἰσοδρου. δ. Περὶ τῶν καθ' ἡμῶν ψηφισμάτων. ε. Περὶ τῶν ἐπιπλάστων ὁπομημάτων. ς. Περὶ τῶν ἐν τῷδε τῷ χρόνῳ μεμαρτυρηκότων. ζ. Περὶ τῆς καθ' ἡμῶν ἐν στήλαις ἀνατεθείσης γραφῆς.	Α η'. Περὶ τῶν μετὰ ταῦτα συμβεβηκότων ἐν λιμῷ καὶ λοιμῷ, καὶ πολέμοις. θ'. Περὶ τῆς τῶν τυράννων καταστροφῆς τοῦ βίβου, καὶ οἷαις ἐχρήσατο πρὸ τῆς τελευτῆς φωναίς. ι'. Περὶ τῆς τῶν θεοφιλῶν βασιλέων νίκης. ια'. Περὶ τῆς ὑστάτης ἀπωλείας τῶν τῆς θεοσεβείας ἐχθρῶν.

HÆC CONTINET ECCLESIASTICÆ HISTORIÆ LIBER NONUS.

I. De simulata indulgentia. II. De pravitate que mox subsequuta est. III. De novo quodam simulacro Antiochiæ fabricato. IV. De decretis civitatum adversus Christianos. V. De falsis actis. VI. De iis qui tunc temporis martyrium subierunt. VII. De his quæ adversus nos in æreis tabulis conscripta ac publice proposita sunt.	VIII. De his quæ postea acciderunt tum in bello, tum famis ac pestis tempore. IX. De interitu tyrannorum, et quibus verbis paulo ante mortem sint usi. X. De victoria piorum Deoque acceptorum imperatorum. XI. De ultima internectione hostium Christianæ religionis.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α΄.

Περὶ τῆς ἐπιπλάστου ἀρέσεως
(Nic. H. E. vii, 24).

Τὰ μὲν δὴ τῆς παλινωδίας τοῦ προτεθέντος (1) βασιλικοῦ νεύματος ἤπλωτο τῆς Ἀσίας πάντη καὶ πανταχοῦ, κατὰ τε τὰς ἀμφὶ ταύτην ἐπαρχίας (2) ὧν τοῦτον ἐπιτελεσθέντων τὸν τρόπον, Μαξιμίνος ὁ ἐπ' Ἀνατολῆς τύραννος, δυσσεβέστατος, εἰ καὶ τις ἄλλος, καὶ τῆς εἰς τὸν τῶν ὄλων Θεὸν εὐσεβείας πο-

(1) Τοῦ προτεθέντος. Idem valet ac τοῦ προσκεθέντος.

(2) Κατὰ τε τὰς ἀμφὶ ταύτην ἐπαρχίας. Christophorus singulas Asiæ provincias interpretatur.

B

CAPUT I.

De simulata indulgentia.

Et hæc quidem palinodia imperialis rescripti quod supra retulimus, passim et ubique in Asia et per omnes circumquaque provincias proposita cernebatur. Quibus in hunc modum gestis, Maximinus, qui Orientis provincias tyrannide **347** opprimebat; vir omnium hominum impiissimus, et

Rufinus vero Pontum, Bithyniam, Galatiam et reliquas circumquaque provincias intellexit, quæ erant sub ditione Galerii imperatoris, excepta Orientis diœcesi, quam regebat Maximinus Cæsar.

divinæ religionis hostis acerrimus; cum huiusmodi litteræ ei displicerent, loco rescripti quod propositum fuisse memoravimus, verbis duntaxat mandavit iudicibus suis, ut ab oppugnatione nostrorum absterent. Nam cum alioqui minime auderet potiorum voluntati ac sententiæ refragari, suppresso edicto illo quod supra retulimus, omnique cura et cautione adhibita ne per provincias imperii sui publice proponeretur, ipse nuda voce rectoribus imperio suo subjectis præcepit, ut persecutionem adversus nostros inhiherent. Quod quidem mandatum ipsi sibi invicem rectores per litteras significarunt. Sabinus quidem, qui præfecturæ prætorianæ dignitatem, quæ apud illos summa habetur, tunc temporis obtinebat, singularum provinciarum præsidibus voluntatem imperatoris per epistolam Latino sermone conscriptam insinuavit. Eam epistolam Græce nos interpretati sumus in hunc modum: « Jampridem majestas dominorum nostrorum sacratissimorum principum, assidua ac devota sollicitudine omnium mortalium mentes ad piam rectamque vivendi rationem traducere instituerat, ut et ii qui peregrinas et ab institutis Romanorum alienas cæremonias amplecti videbantur, debitos cultus diis immortalibus exhiberent. Verum pertinacia quorundam et obstinata mentis duritia eo usque processit, ut neque ipsa imperialis præcepti iustitia eos a proposito revocare, nec imminentis supplicii gravitas deterrere potuerit. Cum igitur acciderit ut ea de causa plurimi sese in abrupta pericula conficerent, majestas dominorum nostrorum fortissimorum principum pro insita sibi pietate atque clementia, alienum a sanctissimo suo proposito esse iudicans, ut ex ejusmodi occasione in tanta discrimina homines adducant, nostræ devotioni præcepit, ut ad tuam solertiam litteras darem: quod si quis forte Christianorum gentis suæ religionem observare deprehensus fuerit, eum omni molestia ac discrimine liberes, neque ob hanc

(3) Ὁ γούρ παρ' αὐτοῖς. Apud Nicephorum legitur παρ' αὐτῶν, ut Sabinum præfectum prætorio Maximini fuisse intelligas. Recte tamen nostri codices habent παρ' αὐτοῖς in plurali numero. Nam Sabinus, licet apud Maximinum Cæsarem in Oriente præfecturam gereret prætorii, tamen quia præfectus creatus fuerat a Galerio, idcirco imperatorum præfectus dicitur, Galerii scilicet et Maximini. Quippe Cæsares jus creandorum præfectorum non habebant, sed præfectos ab Augustis creatos accipiebant, ut ex Amm. Marcellini pluribus locis demonstrari potest. Hinc est quod Sabinus in edicto suo, quod hic refertur ab Eusebio, imperatores semper in plurali numero appellat, ut provinciales intelligerent id præceptum fuisse ab imperatoribus Galerio, Constantino, Licinio et Maximino. Possunt etiam hæc verba παρ' αὐτοῖς, accipi de rectoribus provinciarum quæ parabant Maximino Cæsari. De his enim in præcedente periodo loquitur Eusebius. Atque hæc expositio mihi verior videtur.

(4) Τὴν βασιλέως ἐμφαίνει γνώμην. Rufinus hunc locum ita vertit: Sed Sabinus, qui per illud tempus præfecturæ culmen regebat, omnium provinciarum iudicibus scribens, et prælatam imperatoris

λεμιώτατος νεγονῶς, οὐδαμῶς τοῖς γραφεῖσιν ἀρσθεις, ἀντὶ τοῦ προτεθέντος γράμματος, λόγῳ προστάττει τοῖς ὑπ' αὐτὸν ἄρχουσι, τὸν καθ' ἡμῶν ἀνεῖναι πόλεμον. Ἐπεὶ γὰρ αὐτῶ μὴ ἐξῆν ἄλλως τῆ τῶν κρειττόνων ἀντιλέγειν κρίσει, τὸν προεκτεθέντα νόμον ἐν παραδύσῳ θεῖς, καὶ ὅπως ἐν τοῖς ὑπ' αὐτὸν μέρεσι μὴ εἰς προὔπτον ἀθροῖα φροντισίας, ἀγράφῳ προστάγματι τοῖς ὑπ' αὐτὸν ἄρχουσι τὸν καθ' ἡμῶν διωγμὸν ἀνεῖναι προστάττει. Οἱ δὲ τὸ τῆς παρακλειύσεως ἀλλήλους διὰ γραφῆς ὑποσημαίνουσιν. Ὁ γούρ παρ' αὐτοῖς (3) τῶ τῶν ἐξοχωτάτων ἐπάρχων ἀξιώματι τετιμημένος Σαβίνος, πρὸς τοὺς κατ' ἔθνος ἡγουμένους τὴν βασιλείω ἐμφαίνει γνώμην (4) διὰ Ῥωμαϊκῆς ἐπιστολῆς ἧς καὶ αὐτῆς ἡ ἐρμηνεία τοῦτον περιέχει τὸν τρόπον. « Λιπαρωτάτη καὶ καθωσωμμένη σπουδῆ ἡ θεοῦ τῶν δεσποτῶν ἡμῶν θεοτάτων αὐτοκρατόρων, πάντων τῶν ἀνθρώπων τὰς διανοίας πρὸς τὴν ὁσίαν καὶ ὀρθὴν τοῦ ζῆν ὁδὸν περιεργαγεῖν ἐτι πάλαι ὤρισε, ὅπως καὶ οἱ ἄλλοι Ῥωμαίων συντηρεῖ ἀκολουθεῖν δοκοῦντες, τὰς ἐφελομένους θρησκείας τοῖς ἀθανάτοις θεοῖς ἐπιτελοῖεν. Ἄλλ' ἢ τινων ἐνστάσις καὶ τραχυτάτη βουλή εἰς τοσοῦτον περιέστη, ὥς μὴτε λογισμῶ δικαίῳ τῆς κλειύσεως δύνασθαι ἐκ τῆς ἰδίας προθέσεως ἀναχωρεῖν, μὴτε τὴν ἐπιχειρημένην τιμωρίαν αὐτοὺς ἐκφορεῖν. Ἐπειδὴ τοίνυν συνέβαιεν ἐκ τοῦ τοιοῦτου τρόπου πολλοὺς εἰς κίνδυνον ἑαυτοὺς περιβάλλειν, κατὰ τὴν προσοῦσαν εὐγένειαν τῆς εὐσεβείας ἡ θεοῦ τῶν δεσποτῶν ἡμῶν τῶν δυνατωτάτων αὐτοκρατόρων, ἀλλότριον εἶναι τῆς προθέσεως τῆς θεοτάτης τῆς ἰδίας δοκιμάζουσα τὴ ἐκ τῆς τοιαύτης αἰτίας εἰς τοσοῦτον κίνδυνον τοὺς ἀνθρώπους περιβάλλειν, ἐκέλευσε διὰ τῆς ἐμῆς καθοσιύσεως τῆ σῆ ἀγγιολῆ διαγραφῆαι. Ἴν' εἰ τις τῶν Χριστιανῶν τοῦ ἰδίου ἔθνους τὴν θρησκείαν μετιῶν εὐρεθείη, τῆς κατ' αὐτοῦ ἐνοχλήσεως καὶ τοῦ κινδύνου αὐτὸν ἀποστῆσειας, καὶ μὴ τίνα ἐκ ταύτης τῆς προφάσεως τιμωρίαν κολαστέον νομισείας, ὅποτε τῆ τοσοῦτου χρόνου συνελεύσει συνέστη, αὐτοὺς μὴδενὶ τρόπῳ πεπεῖσθαι δεδνησθαι,

inserens legem, manifestum efficit cunctis id quod Maximinus obscure tentaverat. In quo tamen Rufinus mentem Eusebii non est assecutus. Neque enim Sabinus imperatoris Galerii constitutionem edicto suo præmiserat, ut facere solebant præfecti prætorio. Quippe Maximinus operam dederat, ne constitutio illa in notitiam provincialium suorum perveniret. Nam rescriptum Galerii magnopere ei displicebat; tum quod Christiani, quos hactenus atrocissime persecutus fuerat, ejus crudelitate substracti erant; tum quod nomen ipsius præfixum non erat supradictæ constitutioni. Sed Licinii quidem nomen post Galerium et Constantinum in eo rescripto legebatur; ipse vero, utpote adhuc Cæsar, nullum ibi locum habebat. Partim igitur pudore ac verecundia, partim præ indignatione, Maximinus eam constitutionem suppressit. Sabinus vero in epistola sua ad præsidem provinciarum, levem duntaxat mentionem fecit ejus constitutionis, ut Maximino morem gereret. Porro Christophorosus βασιλέως nomine Maximinum hic intellexit, non ut Rufinus Galerium. Magis tamen placet Rufini interpretatio, cum Eusebius Maximinum tyrannum potius vocare soleat quam Cæsarem.

ὅπως ἀπὸ τῶν τοιούτων ἐνστάσεων ἀναχωρήσαιεν. Ἐγγράφαι τοιγαροῦν πρὸς τοὺς λογιστὰς καὶ τοὺς στρατηγούς, καὶ τοὺς πραιποσίτους τοῦ πάγου ἐκάστης πόλεως ἢ σὴ ἐπιστρέφειν ὀφείλει, ἵνα γνῶεν περαιτέρω αὐτοῖς τούτου τοῦ πράγματος (5) φροντίδα ποιῆσθαι μὴ προσήκειν. Ἐπὶ τούτοις οἱ κατ' ἐπαρχίαν, τὴν τῶν γραφέντων αὐτοῖς ἐπαληθεύειν προαίρειαν νενομικότας, λογισταῖς καὶ στρατηγοῖς καὶ τοῖς κατ' ἀγροὺς ἐπιτεταγμένοις, τὴν βασιλικὴν διὰ γραμμάτων ἐμφανῆ καθιστώσι γνώμην, οὐ μόνον δ' αὐτοῖς δὲ γράφει· ταῦτα προὔχουσι, καὶ ἔργοις δὲ πολὺ πρότερον, ὡς ἂν νεῦμα βασιλικὸν εἰς πέρας ἄγοντες, ὡς εἶχον ἐν δεσμοτηρίοις καθειργμένους διὰ τὴν εἰς τὸ θεῖον ὁμολογίαν, εἰς φανερὸν προάγοντες ἡλευθέρων, ἀνιέντες τούτων δὴ αὐτῶν τοὺς ἐν μετάλλοις ἐπιτιμωρῆξ δεδομένους· τοῦτο γὰρ ἐπ' ἀληθείας βασιλεὺς δοκεῖν ὑπαίληφαισι ἡπατημένοι. Καὶ δὴ τούτων οὕτως ἐπιτελεσθέντων, ἀθρόως οἷόν τι φῶς ἐκ ζοφωρῆς νυκτὸς ἐκλάμψαν, κατὰ πᾶσαν πόλιν συγκροτούμενας παρῆν ὄρῳ ἐκκλησίας, συνόδους τε παμπληθεῖς, καὶ τὰς ἐπὶ τούτων ἐξ ἔθους ἐπιτελουμένας συναγωγὰς (6), καταπέπληκτο δ' ἐπὶ τούτοις οὐ μικρῶς πᾶς τις τῶν ἀπίστων ἔθνων, τῆς τοσαύτης μεταβολῆς τὴν παράδοξον ἀποθαυμάζων, μέγαν τε καὶ μόνον ἀληθῆ τὸν Χριστιανῶν Θεὸν ἐπιβοῶμενος. Τῶν δ' ἡμετέρων οἱ μὲν τὸν τῶν διωγμῶν ἀγῶνα πιστῶς καὶ ἀνδρείως διηθληκότας, τὴν πρὸς ἅπαντας αὐθις ἀπελάμβανον παρῆρσιαν, ὅσοι δὲ τὰ τῆς πίστεως νενοηκότας, τὰς ψυχὰς ἐτύγγανον χειρимаσμένοι (7), ἀσμένως περὶ τὴν σφῶν θεραπείαν ἐσπεύδον, ἀντιβιβάοντες καὶ σωτηρίας δεξιᾶν τοὺς ἐβρωμένους αὐτοῦμοι, τὸν τε Θεὸν ἵλεων αὐτοῖς γενέσθαι καθικεταίοντες. Εἶτα δὲ καὶ οἱ γενναῖοι τῆς θεοσεβείας ἀλλήτραι τῆς εἰς τὰ μέταλλα κακοπαθείας ἐλευθερούμενοι, ἐπὶ τὰς ἑαυτῶν ἐστέλλοντο, γαῦροι καὶ φαιδροὶ διὰ πάσης ἰόντες πόλει, εὐφροσύνης τε ἀλέκτου, καὶ ἦν οὐδὲ λόγῳ δυνατὸν ἐρμηνεύσαι παρῆρσιαν ἔμπλοιοι. Στίφη οὖν πολυάνθρωπα κατὰ μέτρας λεωφόρους καὶ ἀγορὰς, ὡδαῖς καὶ ψαλμοῖς τὸν Θεὸν ἀνυμνοῦντα τὰ τῆς πορείας ἦνευ. Καὶ τοὺς μετὰ τιμωρίας ἀπηνεστάτους μικρῶ πρόσθεν δεσμίους τῶν πατριῶν ἀπελτλαμένους, εἶδες ἂν ἰλαροῖς καὶ γεγηθῶσι προσώποις τὰς αὐτῶν ἀπολαμβάνοντας ἑστίας, ὡς καὶ τοὺς πρότερον καθ' ἡμῶν φωνῶντας, τὸ θαῦμα παρὰ πᾶσαν ὁρῶντας ἐλπῖδα, συγκαίρειν τοῖς γεγενημένοις.

quæ causam ulla pœna afficiendum censeas. Quippe cum tam longo jam temporis tractu compertum fuerit, eos nulla ratione adduci posse ut ab hujusmodi pertinacia abscedant. Scribere igitur ad curatores et magistratus, 348 et ad præpositos pagi singularum civitatum tua debet industria, ut sciant sibi in posterum hujus negotii amplius curam agere non licere. Posthæc singularum provinciarum præsides, rati hanc revera esse principis mentem, quæ litteris Sabini expromeretur, continuo curatores et magistratus et pagorum præpositos per litteras de imperatoris voluntate certiores faciunt. Nec vero scriptis duntaxat, verum etiam factis multo magis instabant, utpote qui principis jussa executioni mandarent. Quotquot igitur ob confessionem divini Numini vinclos in custodia habebant, productos in medium dimiserunt, iis etiam qui ad metalla damnati fuerant, pari libertate concessa. Id enim revera placere principi arbitrabantur, cum tamen aliter se res haberet. Cæterum his ad hunc modum confectis, repente instar cœlestis cujusdam lucis, quæ post densissimas noctis tenebras exoritur, Ecclesias in singulis civitatibus congregatas, et frequentissimos Christianorum concursus, et collectas ibidem ex more fieri solitas cernere licebat. Ex quo infidelium populos ingens pervaserat stupor cum tantam tamque insperatam rerum conversionem admirarentur. Exclamabantque solum magnum et vere Deum esse qui a Christianis coleretur. Ex nostris vero quotquot in persecutionis discrimine fideliter ac fortiter decertaverant, magna apud omnes fiducia et libertate potiebantur. Sed quorum vacillaverat fides, animæque naufragium fecerant, ii ad remedium avide propebant, supplicantes et flagitantes a validioribus ut salutarem sibi dextram porrigerent: Deumque orantes ut propitius sibi esse vellet. Posthæc etiam generosi illi sacræ religionis pugiles, metallorum ærumnisi liberati, in suam singuli patriam reverti cœperunt: perque urbes pervias læti atque alacres incedebant, incredibili quodam gaudio et inexplicabili fiducia repleti. Sic igitur numerosa nostrorum agmina, per vias publicas et per fora Deum hymnis et canticis celebrando, iter suum peregerunt. Et qui paulo antea cum summa acerbitate

D vincti et ex patria fuerant expulsi, eos tunc læto atque hilari vultu sua domicilia postliminio recuperantes vidisses. Adeo ut illi ipsi qui prius cædem nobis atque excidium minabantur, tam insperatæ rei miraculo attoniti, 349 nobis gratularentur.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β΄.

Περὶ τῆς μετέπειτα διαστροφῆς
(Nic. II. E. vii, 25).

Ταῦτα δ' οὐκέτι οἶδός τε ὧν φέρειν ὁ τύραννος, μι-

(5) Vulg. περαιτέρω αὐτοῖς τούτου τοῦ γράμματος. Non dubito quin scribendum sit τοῦ πράγματος. Quam emendationem confirmat Nicephorus in cap. 24 l. vii, qui hunc locum sic expressit: Μὴ προσήκον ἐκεῖνοις περαιτέρω φροντίδα περὶ Χριστιανῶν ποιῆσθαι.

(6) Ἐπιτελουμένας συναγωγὰς. Hoc loco συν-

αγωγὰς posuit pro συναξείς. Quo sensu etiam Dionysius Alexandrinus eam vocem usurpat, ut supra notavi in lib. vii. Duplex autem erat συναξίς: altera precum, altera sacramentorum. De priore loquitur Athanasius in Apologia ad Constantium: Καὶ γέγονεν οὐκ ἐγκαίνια, ἀλλὰ συναξίς τῆς εὐχῆς.

(7) Κεχειμασμένοι. Lapsos intelligit, quos nau-

nicus tyrannus, qui, ut supra diximus, in Orientis partibus imperium gerebat, cum hunc rerum statum diutius ferre non posset, ne sex quidem integris mensibus passus est eum permanere. Dumque ad subruendam pacem nihil non molitur, primum quidem nostros a conventibus qui in cœmeteriis fieri solebant, nescio quo prætextu arcere aggressus est. Deinde ipse ad se legationem mittit adversus nostros, sollicitatis per quosdam nefarios homines Antiochensibus, ut abs se instar maximi cujusdam beneficii peterent, ne cui Christianorum Antiochiam incolere liceret. Aliis quoque ut idem facerent suggestit. Quorum omnium auctor in ipsa urbe Antiochia exstitit Theotecnus, vir violentus, versutus atque improbus, qui tunc in illa civitate curatoris officium gerebat.

CAPUT III.

De novo quodam apud Antiochiam fabricato simulacro.

Hic igitur cum nos antea omnibus modis impugnavisset, et nostros tanquam fures quosdam ac maleficos investigari, et ex latibulis suis erui curasset, cumque nihil eorum quæ ad nos infamandos et calumniandos facere poterant omisisset, innumeris denique mortis causa exstisset; tandem simulacrum Jovis Philii magicis artibus consecratum erexit. Cumque ad ejus cultum impuras initiationes et inania mysteria ac detestandas expiationes instituisset, compositis quibusdam oraculis ad ip-

fragis comparat. Eosdem in libro VIII, *πειραζόμενος* vocavit. Possis etiam vertere *vi tempestatis quasatis*.

(8) Οὐδ' ὄλους ἐπὶ μῆνας ἕξ. Maximianus Galerius post constitutionem illam, quam pro pace et libertate Christianorum ediderat, non diu supervixit: sed paucis post mensibus, pestilenti vulnere consumptus interiit, ut in appendice libri VIII refert Eusebius. Ejus igitur morte audita, Maximinus Cæsar persecutionem adversus Christianos renovavit, seque ipse Augustum renuntiavit, cum hæcenus Cæsar tantum fuisset, et Galerii Augusti jussis parere necesse habuisset.

(9) Ὅσα δ' οὖν. In codice Med., Maz. et Fuk. legitur ὅσα δ' οὖν, quod et Gruterus in libris suis repererat. Vulg. γούν.

(10) Αὐτὸς ἐαντῶ καθ' ἡμῶν πρεσβεύεται. Elegans locutio, quam non intellexit Christophorus, nec Musculus. Maximinus submissis quibusdam improbis hominibus, sollicitaverat Antiochenses, ut legatos ad comitatum mitterent, petituros ab se, ut Christianos omnes ex urbe ejicere ipsis liceret. Itaque Maximinus, qui hanc legationem subornaverat, vere dici potuit ipse ad sese legationem misisse, et legati munere functus fuisse. Est etiam hic transpositio verborum familiaris Eusebio. Hæc enim verba διὰ τινῶν πονηρῶν ἀνθρώπων referenda sunt ad vocem *παρορμήσας*.

(11) Καὶ ἑτέροις δὲ ταῦτὸ ὑποβαλεῖν. Hæc cum antecedentibus conexuit Christophorus. Nicophorus legit: Καὶ ἑτέροις δὲ ταῦτὸ ὑποβαλὼν διαπράξασθαι. Quam scripturam secutus esse videtur Kulinus, qui ita vertit: « Sed et alios per singulas civitates similiter deterrimos cives ad simile facinus impellit. » Vide caput 4 hujus libri, ubi eadem verba repetuntur.

(12) Λογιστέειν. Logistæ dicebantur a Græcis

σκάλος ἐς τὰ μάλιστα καὶ πάντων ἀγαθῶν ἐπιβουλος ὑπάρχων, ὃν ἔφαμεν τῶν ἐπ' Ἀνατολῆς ἄρχειν μερῶν, οὐδ' ὄλους ἐπὶ μῆνας ἕξ (8) τοῦτον ἐπιτελεῖσθαι τὸν τρόπον ἠνέσχето· ὅσα δ' οὖν (9) πρὸς ἀνατροπὴν τῆς εἰρήνης μηχανώμενος, πρῶτον μὲν εἰργεῖν ἡμᾶς τῆς ἐν τοῖς κοιμητηρίοις συνόδου διὰ προφάσεως περιῆται, εἶτα διὰ τινῶν πονηρῶν ἀνδρῶν αὐτὸς ἐαυτῶ καθ' ἡμῶν πρεσβεύεται (10), τοὺς Ἀντιοχείων πολίτας παρορμήσας, ἐπὶ τὴν μηδαμῶς τινα Χριστιανῶν τὴν αὐτῶν οἰκίαν ἐπιτρέπεσθαι πατριδα, ὡς ἐν μεγίστῃ δωρεᾷ παρ' αὐτοῦ τυχεῖν ἀξίωσαι, καὶ ἑτέροις δὲ ταῦτὸ ὑποβαλεῖν (11) διαπράξασθαι· ὧν πάντων ἀρχηγὸς ἐπ' αὐτῆς Ἀντιοχείας ἐπιφύεται Θεότεκνος, δεινὸς καὶ γόης καὶ πονηρὸς ἀνὴρ, καὶ τῆς προσωμίας ἀλλότριος· ἐδόκει δὲ λογιστέειν (12) τὰ κατὰ B τὴν πόλιν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Περὶ τοῦ καθ' Ἀντιοχείαν γεοπαγοῦς ξοάνου.

Πλείστα δ' οὖν οὗτος καθ' ἡμῶν στρατεύσάμενος, καὶ πάντα τρόπον τοὺς ἡμετέρους, ὥσπερ τινὰς φῶρας ἀνοσίους, ἐκ μυχῶν θηρεῖσαι διὰ σπουδῆς πεποιημένος, πάντα τε ἐπὶ διαβολῇ καὶ κατηγορίᾳ τῇ καθ' ἡμῶν μεμηχανημένος, καὶ θανάτου αἰτίος μυρίοις ὄσοις γεγωνῶς, τελευτῶν εἰδωλὸν τι Διὸς Φιλίου (13) μαγγανείαις τιτὸ καὶ γοητείαις ἰδρύει (14), τελετὰς τε ἀνάγνοους αὐτῶ καὶ μυήσεις ἀκαλλιερήτους, ἐξαγίστους τε καθαρμούς ἐπινοήσας, μέχρι καὶ βασιλείας τὴν τερατείαν δι' ὧν ἐδόκει χρησμῶν ἐκτε-

curatores civitatum. Unde λογιστέειν est curatoris officio fungi. Philostratus in Nicete Sophista: Ἀνὴρ ὑπατος, ὄνομα Ρούφος, τοὺς Συμυριακοὺς ἐλογίσταυς πικρῶς καὶ δυστρόπως, etc. Id est: « Rufus quidam, vir consularis, curator erat Smyrnaeorum, et in eo munere acerbum se ac morosum præbebat. » Vide quæ notavi ad librum XIV Ann. Marcellini, pag. 36.

(13) Διὸς Φιλίου. Jovis Philii templum Antiochiæ memorat Julianus in *Misopogone*, et Libanius, si fallor, in *Antiochico*.

(14) Γοητείαις ἰδρύει. Variæ erant gentium cæremoniæ in erigendis deorum simulacris. Aliis enim ritibus Jupiter Ctesius, aliis Herceus, aliis Philius consecrabatur. Ac Jupiter quidem Ctesius, cujus simulacrum in cellis penariis habebant, eadisco dedicabatur. Ritum consecrationis refert Anticlidides in *Ἐξηγητικῶ*, id est, in libro *De ritibus sacris* apud Athenæum, in lib. XI, cap. 6. Simulacra autem Jovis Hercei cum ollis consecrabantur. Aristophanes in *Danaïdibus*:

Μαρτύρομαι δὲ Ζηνὸς Ἐρχελοῦ χύτρας,
Μεθ' ὧν ὁ βωμὸς οὗτος ἰδρύνθη ποτέ.

Eodem ritu Mercurii et aliorum simulacra erigebant: idque dicebant χύτρας ἰδρύνειν. In his ollis pulvem aut legumina coquebant, ex quibus libamenta diis a se consecratis offerebant, in memoriam prisce victicæ et antique frugalitatis. Quod si numen suum impensius colere vellent, tum cæsa victimæ illius simulacrum erigebant. Quod dicebatur ἰδρύνειν ἱερῶν, ut docet Aristophanes in *Irene*, ejusque scholiastes, pag. 693. Adde Suidam in voce *κάνου*. Præter hæc cæremonias utebantur interdum magicis consecrationibus, quemadmodum Theotecnus fecisse dicitur in simulacro Jovis Philii deducendo.

λείν, ἐπέδεικνυτο· καὶ δὴ οὗτος κολακείᾳ τῇ καθ' ἡδονὴν τοῦ κρατοῦντος, ἐπεγείρει κατὰ Χριστιανῶν τὸν δαίμονα, καὶ τὸν θεὸν δὴ κελεύσαι φησιν, ὑπερβόρως τῆς πόλεως καὶ τῶν ἀμφὶ τὴν πόλιν ἀγρῶν, ὡς ἂν ἐχθροὺς αὐτῷ Χριστιανοὺς ἀπελάσαι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'.

Περὶ τῶν καθ' ἡμῶν ψηφισμάτων
(Nic. H. E. viii, 25).

Τούτῳ δὲ πρώτῳ κατὰ γνώμην πράξαντι, πάντες οἱ λοιποὶ τῶν ἐν τέλει τὰς ὑπὸ τὴν αὐτὴν ἀρχὴν πόλεις οἰκοῦντες, τὴν ὁμοίαν ὠρμῶντο ψῆφον ποιήσασθαι, προσφιλές δ' εἶναι (15) τοῦτο βασιλεῖ τῶν καθ' ἑπαρχίαν ἡγεμόνων συνευρακότων, καὶ τοῦτ' αὐτὸ διαπράξασθαι τοῖς ὑπηκόοις ὑποβεβληκότων. Ὡς δὴ καὶ αὐτῶν τοῖς ψηφίσμασι δι' ἀντιγραφῆς ἀσμενίστατα ἐπινεύσαντος τοῦ τυράννου, αὐτίς ἐξ ὑπαρχίης ὁ καθ' ἡμῶν ἀνεφλέγετο διωγμός. Ἱερεῖς δὴτα κατὰ πόλιν τῶν ἑσάνων, καὶ ἐπὶ τούτοις ἀρχιερεῖς πρὸς αὐτοῦ Μαξιμίνου (16), οἱ μάλιστα ταῖς πολιτείας διαπρέψαντες καὶ διὰ πασιῶν ἐνδοξοὶ γενόμενοι καθίσταντο· οἷς καὶ πολλὰ τις εἰσήγετο σπουδὴ περὶ τὴν τῶν θεραπευομένων πρὸς αὐτῶν θρησκείαν. Ἡ γὰρ ἔκτοπος (17) τοῦ κρατοῦντος δεισιδαιμονία, συνελόντι φάναι, πάντας τοὺς ὑπ' αὐτὸν ἀρχοντας τε καὶ ἀρχομένους εἰς τὴν αὐτοῦ χάριν πάντα πράττειν καθ' ἡμῶν ἐνήγε, ταύτην αὐτῷ χάριν μεγίστην ἀνθ' ὧν ἐνόμιζον πρὸς αὐτοῦ τεύξεσθαι εὐεργεσιῶν ἀντιζωρουμένων, τὸ καθ' ἡμῶν φονῆν, καὶ τινὰς εἰς ἡμᾶς καινοτέρας κακοθητείας ἐνδείκνυσθαι.

des nostrorum patrant, et nova quædam adversus nostros fraudum atque insidiarum genera ostentarent.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε'.

Περὶ τῶν ἐπιπλάστων ὑπομνημάτων
(Nic. H. E. vii, 28).

Πλασόμενοι δὴτα Πιλᾶτου καὶ τοῦ Σωτήρος ἡμῶν ὑπομνήματα (18), πάσης ἐμπλεα, κατὰ τοῦ Χριστοῦ βίασθητίας, γνώμῃ τοῦ μεζονος (19) ἐπὶ πᾶσαν

(15) *Προσφιλές δ' εἶναι.* Scribendum puto προσφιλές γε εἶναι.

(16) *Ἀρχιερεῖς πρὸς αὐτοῦ Μαξιμίνου.* Sacerdos provinciæ suffragiis decurionum creabatur, sique potissimum ad honorem sacerdotii promovebantur, qui omnibus curiæ muneribus egregie perfuncti essent, ut legitur in codice Theodosiano, titulo de decurionibus. Id ergo ut novum et inusitatum notat Eusebius, quod Maximinus ipse sacerdotes provinciæ designaverit.

(17) *Ἐκτοπος.* Vulg., *Ἐκτωπος.* Rectius in cod. Med. et Maz. *Ἐκτοπος* legitur. Sic etiam scriptum habent codex Fiketii et Savilii.

(18) *Πιλᾶτου... ὑπομνήματα.* De horum Actorum falsitate, vide quæ notavit Eusebius in cap. 9 lib. 1. Eorumdem Actorum mentio fit in *Actis præsidialibus* Tarachi, Probi et Andronici, cap. 9, ubi Maximus præses hæc dicit : « Inique non scis, quem invocas Christum, hominem quidem fuisse, factum sub custodia Pontii Pilati et punitum, ejus exstant Acta passionis. » Porro hæc *Acta præsidialia* Tarachi, Probi et Andronici, gesta sunt Diocletiano IV, et Maximiano III, coss., ut quondam habet inscriptio primæ interrogationis. Ex quo efficitur, Acta illa Pilati diu ante persecutionem fuisse conflictata, contra quam Eusebius affirmare videtur hoc loco. Verum ut libere dicam quod sentio, mendosa mihi videtur inscriptio illa *Actorum præsidialium*, scribendum-

A sum usque imperatorem præstigiæ suarum specimen detulit, sædæque adulatione principis gratiam captans, dæmonem adversus Christianos stimulat, fingens deum jubere ut Christiani, quippe qui hostes sui essent, urbe omnique territorio perlerentur.

350 CAPUT IV.

De decretis civitatum adversus Christianos.

Hæc cum illi ex sententia successissent, reliqui deinceps magistratus qui civitates Maximini imperio subjectas incolebant, idem quoque decernere instituerunt; ipsis etiam provinciarum præsidibus qui id gratum esse Imperatori perspexerant, subditos omnes ut idem facerent submonentibus. Quorum decretis cum tyrannus dato rescripto libentissime annuisset, rursus adversus nostros recrudescere cœpit persecutionis furor. Flamines itaque simulacrorum in singulis urbibus, ac præterea sacerdotes ab ipso Maximino constituti sunt, ii maxime qui in publicis functionibus obcundis summam gloriam inter cives suos retulissent. Hi ergo in incolendis numinibus suis multum studii ac diligentiæ adhibuerunt. Denique insolita et prodigiosa principis superstitio, cunctos, ut breviter dicam, ipsius dominationi subjectos tam privatos quam magistratus eo perpulit, ut in ejus gratiam nihil non agerent adversus nostros: et pro beneficiis quæ se ab illo consecuturos esse sperabant, nihil gratius rependere se posse crederet, quam si cædes nostrorum patrant, et nova quædam adversus nostros fraudum atque insidiarum genera ostentarent.

CAPUT V.

De falsis actis.

Denique cum acta quædam apud Pilatum super Servatore nostro habita composuissent, plena impietatis adversus Christum, ea per omnes provin-

que coss. Diocletiano Aug. ix, et Maximiano viii. Primo enim mentio fit in illis Actis præcepti imperatorum, quo scilicet jussum erat, ut omnes diis immortalibus sacrificarent. Hæc autem præcepta sunt anno decimo nono imperii Diocletiani. Deinde in cap. 9, hæc leguntur : « Præses dixit : Maledicis principes qui diuturnam et altam pacem præstitere. Andronicus dixit : Ego execratus sum pestem et sanguibulos, qui evertunt mundum. » Primum illud de alta ac diuturna pace, convenire non potest in quartum consulatum Diocletiani, cum eo tempore barbari imperium Romanum undique aggredierentur. Deinde non video quomodo sanguibulos dici possint Diocletianus et Maximianus, nisi post annum xix Diocletiani, quo cœpta est persecutio. Accedit argumentum illud de Actis Pilati, quæ hujus persecutionis tempore ficta esse tradit Eusebius.

(19) *Γνώμῃ τοῦ μεζονος.* Rufinus hæc ita vertit : *Quæ acta per omnes regni sui provincias prælato edicto mitti præcepit.* Rufini verba expressisse videtur Nicephorus in lib. vii, cap. 26, sic enim habet : *Ἐπὶ τὴν ὑπὸ χεῖρα σφῶν διαπέμπονται, καὶ τῶν προγραμμάτων προηγουμένων.* Certe in codd. Fiketii et Savilii scriptum est *διὰ προγραμμάτων παρακελεύόμενοι, etc.*

cias imperii Maximini, ipso iubente, dirigunt; mandantes per litteras, ut ubique locorum tam in agris quam in civitatibus publice proponerentur; utque ludimagistri pro dictatis hæc declamanda et memorix commendanda pueris traderent. Quæ dum ita geruntur, dux quidam in urbe Phœnices Damasco, cum impuras nescio quas mulierculas ex foro rapuisset, tormenta se ipsis admoturum minatus, eo misera adegit, ut publice editis apud actes: moniis laterentur se olim Christianas fuisse, et flagitiorum quæ a Christianis gererentur conscias esse: eos in ipsis ædibus sacris obscena 351 quædam perpetrare asseverantes, et quæcunque alia ad infamandam religionem nostram effutire eas dux voluerat. Harum igitur mulierum testimonia actis inserta, dux confestim ad imperatorem mitit. Nec mora, iubente principe, in singulis urbibus ac locis hæc quoque monumenta publicantur.

CAPUT VI.

De iis qui tunc temporis martyrium subierunt.

Verum non longo post tempore dux ille mortem sibi ipse consciscens, improbitatis suæ pœnas dedit. Nostrorum vero fugæ rursus et acerbissimæ persecutiones renovari cœpere, provinciarum rectoribus acriter contra nos insurgentibus; adeo ut nonnulli qui in sacræ fidei prædicatione excellere videbantur, comprehensi absque ulla miseratione capitali sententia damnati sint. Ex quibus tres apud Emesam urbem Phœnices Christianos se esse confessi, bestiis obijciuntur. Erat inter hos Silvanus episcopus, decrepitæ jam ætatis, qui per annos quadraginta sacerdotis ministerium obierat. Per idem tempus Petrus quoque, qui Alexandrinæ Ecclesiæ summa cum laude præfuit; vere præcipuum ac divinum episcoporum decus, cum ob totius vitæ sanctimoniam, tum ob studium ac peritiam sacrarum Scripturarum; nullum ob crimen comprehensus, præter omnium expectationem subito et absque ulla probabili causa, utpote Maximino iubente, capite truncatur. Item cum ipso perpassi sunt complures quoque alii Ægyptiorum episcopi. Sed

(20) *Λέγειν ἐγγράφως.* Pessime Christophorosus vertit, *asseveranter dicere.* Rectius Musculus *tradito scripto.* Langus *scripto testimonio.* Nam testimonium non solum voce, sed etiam scripto perhibetur. Sed optime Rufinus interpretatur: *Actis profiteri.* Hoc est quod dicitur in *Gestis purgationis Cæciliani, professio tua Actis hæret.*

(21) *Ἡθελον.* Sic codd. Med. et Maz., ita etiam Fuketianus et Savilianus. Vulg. *ἠθελον.*

(22) *Ἐπίσκοπος... Σιλβάρδος.* Alius hic est a Silvano episcopo, de quo Eusebius in libro *De martyribus Palæstinæ*, cap. ult. Hic enim Emesæ episcopus fuit; ille Gazæ. Et prior quidem in metallis Palæstinæ una cum aliis novem ac triginta martyribus capite truncatus est, anno persecutionis octavo. Hic vero apud Emesam in Phœnice bestiis objectus anno persecutionis nono. De cuius martyrio jam supra locutus est Eusebius in libro viii, licet non suo loco.

(23) *Πέτρος τῶν κατ' Ἀλεξάνδρειαν.* Hujus mar-

tyrium jam supra retulit Eusebius in libro viii, sed non suo loco. Nam liber viii, ultra octavum annum persecutionis non progreditur. Petrus vero Alexandrinus passus est anno persecutionis ix, ut disertè affirmat Eusebius in fine lib. vii, septimo Kalendas Decembris, ut legitur in *Excerptis chronologicis a Scaligero editis.* Quibus consentit Usuardus, Ailo et vetus martyrologium Romanum. Græci vero die xxii Novembris ejus natalitia celebrant. Porro Acta passionis illius Ms. Græce exstant apud R. P. Franciscum Combessium, qui ea cum aliis quamplurimis brevi publicaturus est.

διαπέμπονται τὴν ὑπ' αὐτὸν ἀρχὴν, διὰ προγραμμάτων παρακελεύόμενοι, κατὰ πάντα τόπον ἀγροῦς τε καὶ πόλεις, ἐν ἐκφανεῖ ταῦτα τοῖς πᾶσιν ἐκθεῖναι, τοῖς τε παισὶ τοὺς γραμματοδιδασκάλους ἀντὶ μαθημάτων ταῦτα μελετᾶν καὶ διὰ μνήμης κατέχειν παραδιδόναι. Ὡς οὗτον ἐπιτελουμένων τὸν τρόπον, ἕτερος στρατοπεδάρχης ὄν δοῦκα Ῥωμαῖοι προσαγορεύουσιν, ἀνὰ τὴν Δαμασκὸν τῆς Φοινίκης ἐπιβήρτα τινὰ γυναικάρια ἐξ ἀγορᾶς ἀνάρπαστα ποιήσας, βασιάνους αὐτάς ἐπιθήσειν ἠπελεῖ, λέγειν ἐγγράφως (20) ἐπαναγκάζων, ὡς δὴ εἰσάν ποτε Χριστιανὰ, συνειδεῖν τε αὐτοῖς ἀθεμιτοῦργίας, ἐν αὐτοῖς τε τοῖς Κυριακοῖς πράττειν αὐτοῖς τὰ ἀκόλαστα, καὶ ὅσα ἄλλα λέγειν αὐτάς ἐπὶ διαβολῇ τοῦ δόγματις ἠθελον (21). Ὡς καὶ οὗτος ἐν ὑπομνήμασι τὰς φωνὰς ἐντεθεισας, βασιλεῖ κοινοῦται. Καὶ δὴ προστάξαντος, εἰς πάντα τόπον καὶ πόλιν καὶ ταῦτα δημοσιούται τὰ γράμματα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Περὶ τῶν ἐν τῷ χρόνῳ μεμαρτυρηκότων (Nic. H. E. vii, 28).

'Ἄλλ' ὁ μὲν οὐκ εἰς μακρὸν αὐτόχειρ ἑαυτοῦ γεγώνως ὁ στρατοπεδάρχης, δίκην εἰνυσι τῆς κακοτροπίας. Ἡμῶν δ' αὖ φυγαὶ πάλιν ἀνεκινούντο, καὶ διωγμοὶ χαλεποὶ, τῶν τε κατὰ πάσας ἐπαρχίας ἡγουμένων αὐθις δεῖναι καθ' ἡμῶν ἐπαναστάσεις, ὡς καὶ τινεὶς ἀλόντας τῶν περὶ τὸν θεῖον λόγον ἐπιφανῶν, ἀπαραίτητον τὴν ἐπὶ θανάτῳ ψῆφον καταδέξασθαι. Ὡς τρεῖς ἐν Ἐμέσῃ τῇ πόλει τῆς Φοινίκης, Χριστιανούς σφᾶς ὁμολογήσαντες, ὁριῶν βορᾶ παραδίδονται ἐπίσκοπος ἦν ἐν τούτοις Σιλβανὸς (22), τὴν ηλικίαν ὑπέργηρος, ἐν ὄλοις ἔτεσι τεσσαράκοντα τὴν λειτουργίαν διηνουκώς. Κατὰ δὲ τὸν αὐτὸν χρόνον καὶ Πέτρος τῶν κατ' Ἀλεξάνδρειαν (23) παροικίων προστάς ἐπιφανέστατα, θεῖον ἐπισκόπων χρῆμα, βίου ἀρετῆς τε ἐνεκα καὶ τῆς τῶν ἱερῶν λόγων συνασχέσεως, ἐξ οὐδεμιᾶς ἀνάρπαστος γεγώνως αἰτίας, μηδεμιᾶς προλαβούσης προσδοκίας, ἀθρόως οὕτω καὶ ἀλόγως, ὡς ἂν Μαξιμίνου προστάξαντος, τὴν κεφαλὴν ἀποτέμνεται, σὺν αὐτῷ δὲ καὶ τῶν κατ' Ἀίγυπτον ἐπισκόπων ἄλλοι πλείους ταῦτῶν ὑπομένουσι. Λουκιανὸς (24) τε ἀνὴρ τὰ πάντα ἀριστος, βίῳ τε ἐγκρα-

tyrium jam supra retulit Eusebius in libro viii, sed non suo loco. Nam liber viii, ultra octavum annum persecutionis non progreditur. Petrus vero Alexandrinus passus est anno persecutionis ix, ut disertè affirmat Eusebius in fine lib. vii, septimo Kalendas Decembris, ut legitur in *Excerptis chronologicis a Scaligero editis.* Quibus consentit Usuardus, Ailo et vetus martyrologium Romanum. Græci vero die xxii Novembris ejus natalitia celebrant. Porro Acta passionis illius Ms. Græce exstant apud R. P. Franciscum Combessium, qui ea cum aliis quamplurimis brevi publicaturus est.

(24) *Λουκιανός.* Hujus martyrium retulit etiam Eusebius in libro viii, cap. 13; sed turbato ordine temporum. Hic autem distinctius notat tempus quo passi sunt Petrus et Lucianus; nempe sub Maximino, non autem sub Galerio Maximiano, ut vult Baronius, ad annum Christi 311, cap. 3. Errat etiam idem Baronius, qui Petri Alexandrini martyrium confert in annum Christi 310. Passus est enim Pe-

τῆς καὶ τοῖς ἱεροῖς μαθήμασι συγκεκροτημένος, τῆς κατ' Ἀντιόχισταν παροικίας πρεσβύτερος, ἀγθεὶς ἐπὶ τῆς Νικομηδέων πόλεως, ἐνθα τῆνικαῦτα βασιλεὺς διαπίδων (25) ἐτύγγανε, παρασχὼν τε ἐπὶ τοῦ ἀρχιεπισκόπου τὴν ὑπερ ἧς προσέτατο διδασκαλίας ἀπολογία, δεσμωτηρίω παραδοθεὶς κτίννυται. Τοσαῦτα δὴτα ἐν βραχεὶ τῷ μισοκάλῳ Μαξιμίνῳ καθ' ἡμῶν συνεκείαστο, ὡς τοῦ προτέρου δοκεῖν πολλῶν χαλεπότερον τοῦτον ἡμῖν ἐπεγγεῖραι διωγμῶν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ'.

Περὶ τῆς καθ' ἡμῶν ἐν στήλαις ἀνατεθείσης γραφῆς (Nic. H. E. vii, 9).

Ἄνὰ μέσας γέ τοι τὰς πόλεις, ὃ μὴδὲ ἄλλοτε ποτε (26), ψηφίσματα πόλεων καθ' ἡμῶν, καὶ βασιλικῶν πρὸς ταῦτα διατάξεις ἀντιγραφῶν, στήλαις ἐντετυπωμένα γαλκαῖς ἀνορθοῦντο, οἱ τε παῖδες ἀνὰ τὰ διδασκαλεῖα, Ἰησοῦν καὶ Πιλάτον καὶ τὰ ἐφ' ὕβρει πλασθέντα ὑπομνήματα, διὰ στόματος κατὰ πᾶσαν ἔφερον ἡμέραν (27). Ἐνταῦθ' αἱ ἀναγκαῖον εἶναι φαίνεται. αὐτὴν δὲ ταύτην τὴν ἐν στήλαις ἀνατεθείσαν τοῦ Μαξιμίνου γραφὴν ἐντάξει (ἐν ὁμοῦ τῆς τε τοῦ ἀνδρὸς θεομισείας ἢ ἀλαζῶν καὶ ὑπερήφανος αὐθάδεια φανερά κατασταίη, καὶ τῆς παρὰ πόδας αὐτῶν μετελθούσης ἱερᾶς δίκης ἢ αὔπνοια κατὰ τῶν ἀπεδῶν μισοπονηρία. πρὸς ἧς ἔλασθεὶς (28), οὐκ εἰς μακρὸν τίναντα περὶ ἡμῶν ἐβουλεύσατό τε καὶ δι' ἐγγράφων νόμον ἐδογματίσας), τοῦτον ἐπ' αὐτῶν λέξων ἔχουσαν τὸν τρόπον.

Ἀντίγραφον ἑρμηνείας τῆς Μαξιμίνου πρὸς τὰ καθ' ἡμῶν ψηφίσματα ἀντιγραφῆς, ἀπὸ τῆς ἐν Τύρῳ στήλης μεταληθείσης.

Ἢδὴ ποτὲ ἡ ἀσθενὴς θρασύτης τῆς ἀνθρωπίνης διανοίας Ἰσχυρε, πᾶσαν πλάνης ἀμαυρότητα καὶ διμύλην ἀποσεισαμένη καὶ ἀνασκεδάσασα, ἦτις πρὸ τοῦτου, οὐ τοσοῦτον τῶν ἀσεδῶν, ἔσον τῶν ἀθλίων ἀνθρώπων τὰς αἰσθήσεις ὀλεθρίω ἀγνοίας σκότιν ἐνεληθείσας ἐπολιόρκει, ἐπιγυῶναι ὡς τῇ τῶν ἀθανάτων θεῶν φιλαγάθῳ προνοίᾳ διοικεῖται καὶ σταθεροποιεῖται· ὅπερ πρᾶγμα ἀπιστόν ἐστιν εἰπεῖν, ὅπως κεχαρισμένον, ὅπως τε ἔδιστον καὶ προσφιλὲς ἡμῖν γέγο-

rus anno Christi 311, cum persecutionis annus novus ageretur. Qui error Baronii inde profluxit, quod persecutionis exordium anno citius inchoavit; quem errorem abunde supra refutavimus. Porro cum Luciani martyrium sub Maximino contigerit, Anthimi quoque Nicomediensis episcopi martyrium sub eodem Maximino collocandum videtur. Certe Anthimus paulo ante Lucianum passus est, ut docet Luciani epistola ad Antiochenses, quam retuli ad caput 15 lib. viii. Id etiam colligitur ex Actis Luciani martyris, in quibus tamen Maximianus pro Maximino scribitur, solemnem Græcorum errorem.

(25) *Τῆνικαῦτα βασιλεὺς διαπίδων*. Mortuo Galerio Maximinus Cæsar Asiam ac Bithyniam occupavit; quæ provincie una cum Illyrico et Thracia sub ditione fuerant Galerii. Has enim provincias Galerius sibi retinuerat, ut scribit Eutropius, et vetus auctor in excerptis quæ ad calcem Amm. Marcellini jam pridem edidi. Nicomediæ igitur morabatur Maximinus, quæ caput erat Bithyniæ, et imperatorum domicilium, jam inde a temporibus Diocletiani. Porro βασιλεὺς nomine Maximinum hic

et Lucianus Antiochenæ Ecclesiæ presbyter; vitæ continentia, tum sacrarum Litterarum scientia conspicuus; perductus Nicomediam, in qua tunc civitate Maximinus morabatur, cum defensionem fidei illius quam profitebatur coram præsidè edidisset, conjectus in carcerem trucidatur. Denique tot et tanta nobis mala brevi tempore intulit ille omnis virtutis inimicus Maximinus, ut hæc persecutio multo acerbior nobis priorè illa videretur.

352 CAPUT VII.

De his quæ adversus nos in tabulis sunt incisa ac publice proposita.

Porro in mediis urbibus, quod nunquam antea factum fuerat, civitatum adversus nos decreta, et constitutionum imperialium rescripta æreis incisa tabulis proponebantur. Pueri item in scholis toto die nihil aliud præter Jesum et Pilatum, et acta illa ad contumeliam nostram conficta, in ore habebant. Ipsam hoc loco Maximini epistolam quam æreis tabulis incisam fuisse diximus, apponere opportunum mihi videtur, tum ut impietas hominis illius plena insolentiæ et arrogantissimæ contumaciæ perspicere possit, tum ut divinæ justitiæ quæ illum brevi post tempore insecuta est, insomnia et adversus improbos semper armata severitas omnibus manifestò pateat: quæ quidem stimulantè, haud multo postea contraria de nobis et sensit et scriptis legibus consistuit. Illius autem rescripti hæc omnino sunt verba:

Exemplum interpretationis epistolæ quæ Maximinus respondit decretis civitatum adversus Christianos, ex tabula ænea Tyri descriptæ.

« Tandem aliquando infirma humanæ mentis audacia, abjectis ac discussis erroris tenebris, quæ miserorum verius quam impiorum hominum sensus exitiâli ignorantie caligine involutos antehac obsederant, perspicere potuit se proluxa erga omnes bonos deorum immortalium providentia regi et confirmari. Quæ res incredibile dictu est quam grata quamque jucunda nobis fuerit et accepta; quod religiosi vestri erga deos propositi illustrissimum specimen

intelligi, apertissime docent quæ sequuntur. Quocirca miror Baronium, qui Lucianum sub Galerio, non sub Maximino passum esse dixerit: cum Eusebius, qui Luciani fuit æqualis, a Maximino eum occisum esse testetur.

(26) Ὅ μὴδὲ ἄλλοτε ποτε. Non immerito quis mirari possit, cur Eusebius id nunquam antea visum esse dicat. Nunquamne antea decreta civitatum adversus Christianos, nunquamne principum edicta publice proposita fuerant? id profecto negari non potest. Non igitur hoc negat Eusebius: sed tantum negat, edicta illa in æs incisa fuisse. Nam, ut supra notavi ad lib. viii, edicta principum in charta perscribebantur.

(27) *Κατὰ πᾶσαν ἔφερον ἡμέραν*. Rufinus et Langus vertunt « per totum diem. » Sed Musculus et Christophorus interpretantur « quotidie. » Sic infra cap. viii διὰ πάσης ἡμέρας.

(28) *Πρὸς ἧς ἔλασθεὶς*. Sic in codd. Maz., Meib. et Fuk. scriptum reperi. Ita infra in fine capitis 9, ubi vulgo legitur πρὸς θελας συναλαθεὶς δίκης, Meib. et Fuk. codex habent συναλαθεὶς.

dederitis. Nam antea quidem nemini erat obscurum quanta observantia ac religione deos immortales coleretis. Quippe quibus non nudorum et inanum verborum fides, sed continua et stupenda illustrium facinorum miracula innotuissent. Unde et civitas vestra deorum immortalium sedes ac domicilium jure merito appelletur. Multis certe argumentis evidentissime apparet, cum cœlestium numinum adventu ac præsentia florere. Nunc vero civitas vestra, neglectis omnibus quæ ipsius interesse videbantur, et onissis precibus quas pro reipublicæ suæ negotiis antehac nobis offerre consueverat; ubi primum sensit homines detestandæ vanitatis iterum serpere cœpisse, **353** et quasi neglectum ac sopitum quemdam rogam redivivis fomitibus ingentes ignium globos denuo excitare; confestim ad nostram pietatem tanquam ad totius religionis metropolim confugit, remedium aliquod et subsidium efflagitans. Quod quidem salubre consilium, vobis ob fidem pietatis vestræ a diis immortalibus suggestum esse non dubium est. Scilicet altissimus ille et maximus Jupiter, qui clarissimæ civitati vestræ præsidet; qui patrios vestros deos, qui uxores et liberos, qui penates et domos ab omni peste atque exitio servat incolumes, vestris mentibus hanc salutarem injecit cogitationem; aperte indicans atque ostendens, quam eximium quamque præclarum et salutare sit, ad cultum ipsius et ad sacras deorum immortalium caeremonias cum debita veneratione accedere. Quis enim tam demens, tamque omnis sensus expertus reperiri potest, qui non intelligat propitia deorum in nos benevolentia fieri, quod nec terra credita sibi abnegat semina, spem agricolarum vana expectatione deludens; nec impii belli aspectus impræpedite defixus hæret in terris: nec corrupta cœli temperie arenia pereunt corpora: nec immoderatis ventorum flatibus agitata pelagus intumescit, nec subitæ et præter expectationem ingruentes procellæ perniciosam excitant tempestatem: quodque parens omnium et nutrix terra, nec ab imis sedibus horrendo tremore concussa emergit; nec rursus montes eadem superpositi hiatus subito absorbentur.

Α νεν, ὡς μέγιστον δείγμα τῆς θεοφιλοῦς ὑμῶν προαιρέσεως δεδωκέναι· ὅποτε καὶ πρὸ τούτου οὐδὲν ἄγνωστον ἦν, ὁποίας παρατηρήσεως καὶ θεοσεβείας πρὸς τοὺς ἀθανάτους θεοὺς ἐτυγγάνετε ὄντες, οἷς οὐ ψιλῶν καὶ ἀποκένων ῥημάτων (29) πίστις, ἀλλὰ συνεχῆ καὶ παράδοξα ἔργων ἐπιστήμων γνωρίζεται. Διόπερ ἐπαξίως ἡ ὑμετέρα πόλις θεῶν ἀθανάτων Ἴδρουμὰ τε καὶ οἰκητήριον ἐπικαλοῖτο· πολλοῖς γοῦν παραδείγμασι καταφαίνεται, τῇ τῶν οὐρανίων θεῶν αὐτὴν ἐπιδημίᾳ (30) ἀνθεῖν. Ἰδοὺ τοίνυν ἡ ὑμετέρα πόλις πάντων τῶν ἰδίᾳ διαφερόντων αὐτῇ ἀμελήσασα, καὶ τὰς πρότερον τῶν ὑπὲρ αὐτῇ πραγμάτων δεύσεις παριδοῦσα, ὅτε πάλιν ἦσθετο τοὺς τῆς ἐπαράτου ματαιότητος γεγονότας ἔρπειν ἀρχεσθαι (31), καὶ ὡσπερ ἀμεληθεῖσαν καὶ κεκοιμημένην πυρὰν, ἀναζωπυρουμένων τῶν πυρῶν μεγίστας πυρκαϊὰς ἀναπληροῦσαν, εὐθέως πρὸς τὴν ἡμετέραν εὐσεβείαν, ὡσπερ πρὸς μητρόπολιν πασῶν θεοσεβειῶν, χωρὶς τινος μολήσεως κατέφυγεν, ἰασίν τινα καὶ βοήθειαν ἀπαιτοῦσα· ἦντινα διάνοιαν σωτηριώδη, διὰ τὴν πίστιν τῆς ὑμετέρας θεοσεβείας τοὺς θεοὺς ὑμῖν ἐμβεβληκέναι δῆλόν ἐστιν· ἐκεῖνος τοιγαροῦν ὁ ὕψιστος καὶ μέγιστος Ζεὺς, ὁ προκαθήμενος τῆς λαμπροτάτης ὑμῶν πόλεως, ὁ τοὺς πατρύους ὑμῶν θεοὺς, καὶ γυναικας καὶ τέκνα, καὶ ἑστίαν καὶ οἶκους ἀπὸ πάσης ὀλεθρίου φορᾶς ῥύομενος, ταῖς ὑμετέραις ψυχαῖς τὸ σωτήριον ἐνέπνευσε βούλημα, ἐπιδεικνύς καὶ ἐμφάνων, ὅπως ἐξαιρετόν ἐστι καὶ λαμπρόν καὶ σωτηριώδες, μετὰ τοῦ ὀφειλομένου σεβάσματος τῇ θρησκείᾳ (32) καὶ ταῖς ἐροθηστικαῖς τῶν ἀθανάτων θεῶν προσίαι. Τίς γὰρ οὕτως ἀνόητος ἢ νοῦ παντὸς ἀλόγητος εὐρεθῆναι δύναται, ὃς οὐκ αἰσθάνεται, τῇ φιλαγάθῃ τῶν θεῶν σπουδῇ συμβαίνειν, μῆτε τὴν γῆν τὰ παραδιδόμενα αὐτῇ σπέρματα ἀρνεῖσθαι, τὴν τῶν γεωργῶν ἐλπίδα κενῇ προσδοκίᾳ σφάλουσαν, μῆδ' αὖ ἀσεβοῦς πολέμου πρόσοψιν ἀνεπιχωλύτως ἐπὶ γῆς στηρίζεσθαι (33), καὶ φθαρσίσης τῆς τοῦ οὐρανοῦ εὐκραςίας, αὐχμύοντα τὰ σώματα εἰς θάνατον κατασύρσθαι, μῆδὲ μὴν ἀμέτρων ἀνέμων πνεύμασι τὴν θάλασσαν κυμαίνουσαν κορυφοῦσθαι, μῆδέ γε καταϊγίδας ἀπροσδοκίτους καταρρήγνυμένας ὀλεθρίον χειμῶνα ἐπεγεῖρειν, ἔτι τοίνυν μῆτε τὴν τροφὴν ἀπάντων καὶ μητέρα γῆν, ἀπὸ τῶν κατωτάτων

(29) Οἷς οὐ ψιλῶν καὶ ἀποκένων ῥημάτων. Musculus et Christophorus hæc ad deos referri existimant. Ego ad Tyrios ipsos retuli. Perstringit autem Maximinus fidem Christianorum his verbis: ὀποκένων ῥημάτων πίστις, quasi fides Christianorum nihil præter verba haberet, ac rebus ipsis vacua esset.

(30) Ἐπιδημία. Crediderunt veteres, certis diebus deos in quasdam urbes ipsis acceptas commeare; easque ἐπιδημίας θεῶν appellabant. Sic apud Delios et Milesios adveniens Apollinis colebatur; apud Argivos Dianæ, ut scribit Menander rhetor in cap. de hymnis ἀποπεμπτικοῖς. Aristides in Panathenæico πότερον τὰς θεῶν ἐπιδημίας εἶποι τις. Dio Chrysostomus in oratione quæ Tarsica inscribitur, pag. 408: Φασὶ τοὺς οἰκιστὰς ἡρώας, ἢ θεοὺς πολλάκις ἐπιστρέφεσθαι τὰς αὐτῶν πόλεις, τοῖς ἄλλοις ὄντας ἀφανεῖς, ἔν τε θυσίας καὶ τισιν ἑορταῖς, δημοτελέσιν, etc. De hujusmodi deorum adventu poetæ passim loquuntur. Virg. lib. iv :

D Qualis ubi hibernam Lyciam, Xanthique fluentis Deserit, ac Delum maternam invisit Apollo.

Hinc est quod adventus imp. in veteribus nummis et in Calendario inscriptus cernitur. Sed et Christiani de quibusdam sanctis idem crediderunt: ut de Thecla Dalisanda ab urbe Seleucia commente sub diem ipsius festum, et de Paulo Roma Tarsum invisente, ait Basilii in lib. 11, de Thecla, cap. 10.

(31) Ἐρπειν ἀρχεσθαι. Apud Nicephorum legitur: ἔρπειν καὶ ἔρχεσθαι. Itaque legendum videtur, καὶ ἔρχεσθαι ὡσπερ ἀμεληθεῖσαν, etc., scribi etiam potest καὶ ἀρχεσθαι ὡσπερ, etc., eodem sensu.

(32) Τῇ θρησκείᾳ. Scribendum videtur τῇ αὐτοῦ θρησκείᾳ.

(33) Ἡ πρόσοψιν στηρίζεσθαι. Alludit ad aspectum et spectatam planetarum. Dicitur autem στηριγμῶν in planctis, cum in epicyclo suo nec progredi aurplius, nec retrocedere adhuc videntur.

λαγόνων ἐαυτῆς ἐν φοβερῷ τρόμῳ καταδυομένην (34), ἀπὸ γὰρ τὰ ἐπιχειρέμενα ὄρη χασμάτων γινομένων καταδύεσθαι, ἄπερ πάντα καὶ τούτων ἐτι χαλεπώτερα κακὰ πρὸ τούτου πολλάκις γεγονέναι, οὐδεὶς ἄγνοεῖ. Καὶ ταῦτα σύμπαντα διὰ τὴν ὀλέθριον πλάνην τῆς ὑποκένου ματαιότητος τῶν ἀθεμίτων ἀνθρώπων ἐκείνων ἐγένετο, ἥνικα κατὰ τὰς ψυχὰς αὐτῶν ἐπεπόλαζε, καὶ, σχεδὸν εἰπεῖν, τὰ πανταχοῦ τῆς οἰκουμένης αἰσχύναις ἐπέζεε. Τούτοις μεθ' ἕτερα ἐπιλέγει· Ἐφοράτωσαν ἐν τοῖς πλατέσιν ἤδη πεδίοις ἀνοῦντα τὰ λῆια, καὶ τοῖς ἀστάχυσιν ἐπικυμαίνοντα, καὶ τοὺς λειμῶνας δι' εὐμοβρίαν, φυτοῖς καὶ ἀνθεσι λαμπρομένους, καὶ τὴν τοῦ ἀέρος κατάστασιν εὐκρατον καὶ πραοτάτην ἀποδοθεῖσαν· χαιρέτωσαν λοιπὸν ἅπαντες διὰ τῆς ὑμετέρας εὐσεβείας, ἱερουργίας τε καὶ τιμῆς, τῆς τοῦ δυνατωτάτου καὶ στεφροτάτου Ἄρεος ἐννάμειος ἐξευμενισθείσης, καὶ διὰ τοῦτο τῆς εὐδινωτάτης εἰρήνης βεβαίως μεθ' ἡσυχίας ἀπολαύοντες, ἡδυνέσθωσαν· καὶ ὅσοι τῆς τυφλῆς ἐκείνης πλάνης καὶ περιόδου παινάπασιν ἀποστάντες, εἰς ὀρθὴν καὶ καλλίστην διάνοιαν ἐπανῆλθον, μειζῶνως μὲν οὖν χαιρέτωσαν, ὡς ἀν' ἐκ χειμῶνος ἀπροσδοκῆτου ἡ νόσου βαρείας ἀποσπασθέντες, καὶ ἡδεῖαν εἰς τοῦτον ζωῆς ἀπόλαυσιν καρπωσάμενοι. Εἰ δὲ τῇ ἐπαράτῳ αὐτῶν ματαιότητι ἐπιμένοεν, ἐν πολλῷ πόρρωθεν τῆς ὑμετέρας πόλεως καὶ περιχώρου, καθὼς ἡξιώσατε, ἀποχωρισθέντες ἐξελαθῆτωσαν, ἔν' οὕτως κατ' ἀκολουθίαν τῆς ἀξιεπαίνου ὑμῶν περὶ τοῦτο σπουδῆς, παντὸς μιάσματος καὶ ἀσεβείας ἀποχωρισθεῖσα ἡ ὑμέτερα πόλις, κατὰ τὴν ἐμφυτον αὐτῇ πρόθεσιν (35) μετὰ τοῦ ὀφειλομένου σεβάσματος, ταῖς τῶν ἀθανάτων θεῶν ἱερουργίας ὑπακούη. Ἴνα δὲ εἰδῆτε ὅση προσφιλῆς ἡμῖν γέγονεν ἡ περὶ τοῦτο ἀξίωσις ὑμῶν, καὶ χωρὶς ψηφισμάτων καὶ χωρὶς δεήσεως αὐθαίρετω βουλήσει ἡ ὑμέτερα προθυμοτάτη φιλαγαθίας ψυχῆ, ἐπιτρέπομεν τῇ ὑμέτερα καθοσιώσει, ὅπῃαν ὄν βουληθῆτε μεγαλοδωρεᾶν, ἀντὶ ταύτης ὑμῶν τῆς φιλοθέου προθέσεως αἰτῆσαι. Καὶ ἤδη μὲν τοῦτο ποιεῖν καὶ λαβεῖν ἀξιώσατε· τεύξεσθε γὰρ αὐτῆς χωρὶς τινος ὑπερθέσεως· ἥτις παρασχεθεῖσα τῇ ὑμέτερα πόλει, εἰς ἅπαντα τὸν αἰῶνα τῆς περὶ τοὺς ἀθανάτους θεοὺς φιλοθέου εὐσεβείας παρέξει μαρτυρίαν, τοῦ δὲ ὑμᾶς (36) ἀξίω ἐπάθλων τετυχηκέαι παρὰ τῆς ὑμετέρας φιλαγαθίας, ταύτης ὑμῶν ἕνεκεν τῆς τοῦ βίου προαιρέσεως, υἱοῖς τε καὶ ἐκγόνοις ὑμετέροις ἐπιδειχθήσεται. Ταῦτα δὲ καθ' ἡμῶν κατὰ πᾶσαν ἐπαρχίαν ἀνεστηλήτεον, πάσης ἐλπίδος, τὸ γοῦν ἐπ' ἀνθρώπων, ἀγαθῆς τὰ καθ' ἡμᾶς ἀποκλείεται· ὡς, κατ' αὐτὸ δὴ τὸ θεῖον ἐκεῖνο λόγιον, εἰ δυνατὸν, ἐπὶ τούτοις καὶ τοὺς ἐκλεκτοὺς αὐτοὺς σκανδαλίζεσθαι. Ἡδὴ γὰρ τοὶ σχεδὸν τῆς παρὰ τοῖς πλείστοις ἀποφυγούσης προσδοκίας, ἀθρόως καθ' ὅδον ἐτι σχεδὸν τὴν πορείαν ἐν τισὶ χώραις διανυόντων τῶν

A Quas quidem omnes calamitates hisque adhuc acerbiores alias, antehac sæpius contigisse, nemo est qui ignoret. Hæc porro omnia ob pestiferum errorem inanissimæ vanitatis sceleratorum illorum hominum evenerunt, quo tempore error ille in animis eorum pullulavit, et universum propemodum terrarum orbem probro ac dedecore opplevit. Deinde paucis interjectis, hæc subjungit : « Aspiciant in aperta camporum planitie florentes setetes et spicis quodammodo fluctuantes, prata considerent plantis et floribus collucentia propter opportunam imbrum irrigationem ; cœli statum intineantur in placidissimam temperiem 354 restitutum. Latentur in posterum cuncti, quod per vestram pietatem et sacrificia et cultum deorum, numen fortissimi et potentissimi Martis placatum est : atque idcirco tranquillissima pace quietius perfuentes, sese oblectent. Sed et quicumque cæco illo errore et ambage liberati ad rectam sanamque sententiam redierunt, eo magis gaudeant ; tanquam ex inopinata tempestate aut ex gravissimo morbo servati, et jucundissima in posterum vita fruituri. Quod si qui in detestando suæ vanitatis errore adhuc perstant, ii quæ longissime a vestra urbe et territorio seclusi, sicut petiistis, abigantur ; ut hoc pacto civitas vestra juxta laudabile stadium vestrum ac desiderium, omni piaculo ac scelere liberata, pro insito sibi affectu cum debita veneratione deorum immortalium sacrificiis inserviat. Porro ut intelligatis quam grata nobis fuerit vestra hæc postulatio, et qualiter animus noster etiam absque decretis ullis ac petitionibus ultro sua sponte ad beneficia viris bonis largiendus promptissimus est ; devotioni vestræ concedimus, ut quodcumque et quam maximum volueritis beneficium pro hoc pio ac religioso vestro proposito postuletis. Jam ergo ut id faciat utque accipiat operam date. Etenim illud absque ulla mora consecuturi estis. Quod quidem vestræ civitati præstitum beneficium, cum religiosissimæ vestræ erga deos immortales pietatis perpetuum deinceps erit testimonium ; tum vestris liberis ac nepotibus declarabit, vos pro hujusmodi vivendi ratione atque instituto digna præmia a benignitate nostra retulisse. » Hujusmodi igitur litteræ in omnibus provinciis adversum nos publice propositæ, omnem nobis quantum quidem in hominum potestate situm erat, spem felicitatis ademèrant : adeo ut, juxta divinum illud oraculum, etiam electi, si hoc fieri posset, ob hæc scandalum paterentur. Cumque cœlestis auxilii expectatio jam in plurimis nostrorum refrigesceret, repente ministris ipsi qui supradictas litteras circumferabant adhuc in quibusdam provinciis iter solum peragentibus,

Diocletiani, ut refert Eusebius in *Chronico*.

(35) *Τὴν ἐμφυτον αὐτῇ πρόθεσιν*. Scribendum videtur κατὰ τὴν ἐμφυτον, ut Musculus et Christophorsonus legērunt. Paulo post pro ὅση προσφιλῆς malim scribere ὡς προσφιλῆς.

(36) *Τοῦ δὲ ὑμᾶς*. Scribendum puto τοῦ τε ὑμᾶς, supplendo μαρτυρίαν.

(34) *Ἐν φοβερῷ τρόμῳ καταδυομένην*. Scribendum videtur ἀναδυομένην. Duo enim terræ motuum genera sibi invicem opposita, hic a Maximino referuntur ; βρασματικά scilicet et χασματικά. De quibus vide Anm. Marcellinum, et quæ ibi notavi. Invenit autem Maximinus terræ motum illum, qui urbem Tyrum afflixerat, anno ante persecutionem

Deus, qui Ecclesiæ suæ semper auxiliatur, insolentem adversus nos tyranni superbiam tanquam injecto in os freno comprimens, **355** celestis suæ potentiae nobis opitulantis præsentiam declaravit.

CAPUT VIII.

De his quæ postea acciderunt tum in bello, tum famis ac pestis tempore.

Nam imbres quidem ac pluviae hiberno tempore abundantius cadere præter solitum desierunt. Et insperata contigit fames; quam deinde pestis subsequuta est. Præter hæc alterius cujusdam morbi vis sævit; ulcus videlicet quod ob inflammationem carbunculus vocatur. Illic morbus, per universum corpus paulatim serpens, gravia ægris discrimina afferebat. Sed præcipue circa oculos hærens et insidens diutius, innumeros promiscuæ ætatis et sexus luminibus orlavit. Bellum insuper a tyranno commotum est adversus Armenios, jam inde a priacis temporibus amicos ac socios populi Romani. Qui cum Christiani ipsi quoque essent et divinæ religionis studiosissimi, Deo invisus tyrannus eos ad simulacrorum ac dæmonum cultum traducere per vim conatus, pro amicis inimicos, hostes pro sociis effecit. Hæc igitur omnia uno eodemque tempore cum subito confluisissent, arrogantem confidentissimi tyranni jactantiam confutarunt, qui ob studium in colendis simulacris, et propter persecutionem nostrorum, nec famem, nec pestilentiam, nec bellum denique ullum suis temporibus accidisse audacter gloriabatur. Atque hæc omnia eodem temporis momento simul ingruentia, quædam quasi proœmia imminentis tyranno exitii ostentabant. Et ipse quidem in bello adversus Armenios una cum exercitu suo varias clades atque ærumnas pertulit. Reliqui vero qui urbes ejus imperio subditas incolabant, fame simul ac pestilentia graviter vexati sunt: adeo ut unus frumenti medimnus bis mille et quingentis Atticis drachmis venundaretur. Et innumeri quidem in urbibus, plures vero in agris et vicis passim interibant: in tantum ut censuales tabulæ olim ingenti rusticorum numero repletæ, una prope litura deletæ fuerint; omnibus fere aut victus inopia, aut pestilenti morbo simul absumptis. Quidam pro exiguo admodum cibo charissima pignora **356** locupletioribus vendere non dubitabant. Alii, distractis paulatim prædiis ac facultatibus suis, ad extremam inopiam relictis sunt. Nec defuere qui modica feni segmenta avulsa mandentes, et noxiis quibusdam absque ullo discrimine pasti graminibus quibus valetudo corporis corrumpiebatur, sæpe interirent. Sed et mulieres quædam inter suos non ignobiles, præ summa egestate ad inverecundam compulsæ necessitatem,

(57) *Οἱ μὲν οὖν ἐξ ἔθους.* Ab his verbis inchoatur c. 8, in vetustissimo Mazarino codice, cui consentit eod. Fuk. ac Rufinus, et ratio ipsa ita postulat.

(57*) *Ἐρχοι.* Sic correximus quod in impr. legitur ἔρχων, sive errore typogr., sive manuscriptis

τὴν προκειμένην γραφὴν καθ' ἡμῶν διακονουμένων. ὁ τῆς ἰδίας Ἐκκλησίας ὑπέρμαχος Θεός, μονουχλή τὴν τοῦ τυράννου καθ' ἡμῶν ἐπιστομίζων μεγαλαυχίαν, τὴν ὑπὲρ ἡμῶν οὐράνιον αὐτοῦ συμμαχίαν ἐπεδείκνυτο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Η΄.

Περὶ τῶν κατὰ ταῦτα συμβεβηκότων ἐν Λιμῷ καὶ Λοιμῷ καὶ πολέμοις.

Οἱ μὲν οὖν ἐξ ἔθους (57) δρῆμοι τε καὶ ὕετοι, χειμαδίου τῆς ὥρας ὑπαρχούσης, τὴν ἐπὶ γῆς ἀνείχον συνήθη φορὰν, λιμός δ' ἀδόκητος ἐπισκῆπτει, καὶ λοιμός ἐπὶ τούτῳ, καὶ τινος ἐτέρου νοσήματος, ἔλαος δὲ ἦν φερωνύμως τοῦ πυρῦδος ἔνεκεν, ἀνθραξ προσγορευόμενον, ἐπιφορά δ' καθ' ὅλων μὲν ἔρχον (57*) τῶν σωμάτων, σφαλρόδες ἐνεποιεῖ τοῖς πεπονηθῶσι κινδύνους, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ κατὰ τῶν ὀφθαλμῶν διαφερόντως ἐπὶ πλείστον γινόμενον, μυρίους ὄσους ἀνδρας ἅμα γυναξὶ καὶ παισὶ πηροῦς ἀπειργάζετο. Τούτοις προσεπανίσταται τῷ τυράννῳ ὁ πρὸς Ἀρμενίου πόλεμος, ἀνδρας ἐξ ἀρχαίου φίλους τε καὶ συμμαχούς Ῥωμαίων· οὗς καὶ αὐτοὺς Χριστιανούς διέταξ, καὶ τὴν εἰς τὸ θεῖον εὐσέβειαν διὰ σπουδῆς ποιουμένους, ὁ θεομισθὸς εἰδωλούς θύειν καὶ δαίμοσιν ἐπαναγκάσαι πεπειραμένους, ἐχθροὺς ἀντὶ φίλων καὶ πολεμίους ἀντὶ συμμαχῶν κατεστῆσατο. Ἀθρόως δὲ ταῦτα πάντα ὑφ' ἑνα καὶ τὸν αὐτὸν συρρέουσιν καιρὸν, τῆς τοῦ τυράννου θρασυτήτος τὴν κατὰ τοῦ θεοῦ μεγαλαυχίαν διήλεγξεν, ὅτι δὴ τῆς περὶ τὰ εἰδωλα (58) αὐτοῦ σπουδῆς καὶ τῆς καθ' ἡμῶν ἐνεκα πολιορκίας, μὴ λιμὸν, μηδὲ λοιμὸν, μηδὲ μὴν πόλεμον ἐπὶ τῶν αὐτοῦ συμβῆναι καιρῶν ἐθρασύνετο. Ταῦτα δ' οὖν ὁμοῦ καὶ κατὰ τὸ αὐτὸ ἐπελθόντα, καὶ τῆς αὐτοῦ καταστροφῆς περιελήφει τὰ προοίμια. Αὐτὸς μὲν οὖν περὶ τὸν πρὸς Ἀρμενίου πόλεμον ἅμα τοῖς αὐτοῦ στρατοπέδοις κατεπονεῖτο, τοὺς δὲ λοιπούς τῶν τὰς ὑπ' αὐτὸν πόλεις οἰκούντων, ξεινῶς ὁ λιμός τε ἅμα καὶ λοιμός κατετρυγέτην (59), ὡς ἐνὶ μέτρον πυρῶν, διχαλίαις καὶ πεντακοσίας Ἀττικῆς ἀντικαταλλάττεσθαι. Μυριοὶ μὲν οὖν ἐτύγχανον οἱ κατὰ πόλεις θνήσκοντες, πλείους δὲ τούτων οἱ κατ' ἀγροὺς τε καὶ κώμας, ὡς ἤδη καὶ τὰς πάλαι τῶν θηροίκων πολυάνδρους ἀπογραφάς, μικροῦ δεῖν παντελῆ παθεῖν ἐξέλειψιν, ἀθρόως σχεδὸν ἀπάντων ἐνδεῖα τροφῆς καὶ λοιμῶδεϊ νόσῳ διεφθαρμένον. Τινὲς μὲν οὖν τὰ ἐαυτῶν φίλτατα βραχυτάτης τροφῆς οἷς εὐπωρωτέροις ἀπεμπολεῖν ἤξισον, ἄλλοι δὲ τὰς κτήσεις κατὰ βραχὺ διαπιπράσκοντες, εἰς ἐσχάτην ἐνδεῖας ἀπορίαν ἤλαυνον· ἤδη δὲ τινες σμικρὰ χόρτου διαμασσώμενοι σπαράγματα, καὶ τινὰς ἀναίδην εὐβοροποιούς ἐσθίνοντες πῶας, τὴν τῶν σωμάτων ἔξιν λυμαινόμενα διώλλυντο. Καὶ γυναξίων δὲ τῶν κατὰ πόλεις εὐγενίδων τινὲς, εἰς ἀναίσχυντον ἀνάγκην πρὸς τῆς ἀπορίας ἐλασθεῖσαι, μετατεῖν ἐπὶ τῶν ἀγορῶν προελθῶσιν, τῆς πάλαι ἐλευθερίου τροφῆς ὑπό-

ita exhibentibus. EDIT.

(58) *Ὅτι δὴ τῆς περὶ τὰ εἰδωλα.* Malim scribere *δ τε δὴ.*

(59) *Κατετρυγέτην.* Sic in eodd. Max., Med. et Fuk. scribitur. Vulg. κατετρύγετο.

δειγμα, διὰ τῆς περὶ τὸ πρόσωπον αἰδοῦς, καὶ τῆς ἀμφὶ τὴν περιβολὴν κοσμιότητος ὑποφαίνουσαι· καὶ οἱ μὲν ἀπεσκληρότερες ὡσπερ εἰδωλα νεκρὰ ὕδω κάκιαι ψυχορραγοῦντες, ἐνσειόμενοι τε καὶ περιολισθαίνοντες ὑπ' ἀδυναμίας τοῦ στήναι, κατέπιπτον ἐν μέσῃσι ταῖς πλατείαις, πρηνεῖς δ' ἠπλωμένοι, ὀρέξαι σφίσι μικρὸν τρύφος ἄρτου κατηντιδούλου, καὶ τὴν ψυχὴν πρὸς ἐσχάταις ἔχοντες ἀναπνοαίς, πεινῆν ἐπεδύον, πρὸς μόνην ταύτην τὴν ὀδυνηροτάτην φωνὴν εὐσθενεῖς καθιστάμενοι· οἱ δὲ τὴν πληθὺν τῶν αἰτούντων καταπληττόμενοι, ὅσοι τῶν εὐπορωτέρων ἐδόκουν εἶναι, μετὰ τὸ μυρία παρασχεῖν, εἰς ἀπηνῆ λοιπὸν καὶ ἀτεγκτον ἐχώρου διάθεσιν, τὰ αὐτὰ τοῖς αἰτούσιν ὅσον οὐπω καὶ αὐτοὶ πείσσεσθαι προσδοκῶντες, ὡστ' ἤδη κατὰ μέσας ἀγοράς καὶ στενωποὺς νεκρὰ καὶ γυμνὰ σώματα ἐφ' ἡμέραις πλείοσιν ἀταφά διεβριμμένα, θέαν τοῖς ὀρώσιν οἰκτροτάτην παρέχουσαι. Ἡδὴ γέ τοι καὶ κυνῶν τινες ἐγίνοντο βορὰ, δι' ἣν μάλιστα αἰτίαν οἱ ζῶντες ἐπὶ τὴν κυνοκτονίαν ἐτρέποντο, δέει τοῦ μὴ λυσσῆσαντας ἀνθρωποφαγίαν ἐργάσασθαι. Οὐχ ἥκιστα δὲ καὶ ὁ λοιμὸς πάντας οἴκουσ καὶ γενεὰς ἐπεδύοσκετο, μάλιστα δ' οὗς ὁ λιμὸς διὰ τὸ εὐπορεῖν τροφῶν οὐχ οἶός τε ἦν ἐκτρίψαι. Οἱ γ' οὖν ἐν περιουσίαις, ἄρχοντες καὶ ἡγεμόνες καὶ μυριοὶ τῶν ἐν τέλει, ὡσπερ ἐπίτηδες τῇ λοιμῶδει νόσῳ πρὸς τοῦ λιμοῦ καταλειμμένοι, ὄξειαν καὶ ὠκυτάτην ὑπέμενον τελευτήν· πάντα δ' οὖν οἰμωγῶν ἦν ἀνάπλευα, κατὰ πάντας τε στενωποὺς, ἀγοράς τε καὶ πλατείας, οὐδ' ἦν ἄλλο τι θεωρεῖν, ἢ θρήνους μετὰ τῶν συνήθων αὐτοῖς αὐλῶν (40) τε καὶ κτύπων. Τοῦτον δὴ τὸν τρόπον δυσὶν ὄπλοις τοῖς προδεδηλωμένοις λοιμοῦ τε ὁμοῦ καὶ λιμοῦ (41) στρατεύσας ὁ θάνατος, ὅλας ἐν ὀλίγῳ γενεὰς ἐνεμήθη, ὡς ὄραν ἦδη θύειν καὶ τριῶν σώματα νεκρῶν, ὑπὸ μίαν ἐκφορὰν προκομιζόμενα (42). Τοιαῦτα τῆς Μαξιμίνου μεγαλαυχίας, καὶ τῶν κατὰ πόλεις καθ' ἡμῶν ψηφισμάτων τάτιχαιρα ἦν· ὅτε καὶ τῆς Χριστιανῶν περὶ πάντα σπουδῆς τε καὶ εὐσεβείας πᾶσιν ἔθνεσιν διάδηλα κατέστη τὰ τεκμήρια. Μόνοι γοῦν ἐν τηλικαύτῃ κακῶν περιστάσει τὸ συμπαθὲς καὶ φιλόανθρωπον ἔργον αὐτοῖς ἐπιδεικνύμενοι, διὰ πάσης ἡμέρας, οἱ μὲν τῇ τῶν θνησκόντων (μυριάδες δ' ἦσαν, οἷς οὐτις ἦν ὁ ἐπιμελησόμενος) κηδεῖα τε καὶ φαγῆ προσεκαρτέρουν, οἱ δὲ τῶν ἀνά πᾶσαν τὴν πόλιν πρὸς τοῦ λιμοῦ κατατροχομένων, τὴν πληθὺν ὑπὸ μίαν σύνοψιν ἀθροίζοντες, ἄρτους διένεμον τοῖς πᾶσιν, ὡς περιδότητον εἰς πάντας ἀνθρώπους καταστήναι τὸ

A mendicandi causa in forum ventitabant : quarum verecundia in vultu, et in amictu modestia, olim ipsas liberaliter educatas fuisse satis indicabat. Et nonnulli quidem aridi ut umbras mortuorum dice- res, deficientibus viribus huc illuc nutabundi ac ce-pitantes ; cum præ imbecillitate consistere non possent, in mediis plateis corruebant ; pronique humi jacentes toto corpore expanso, modicum panis frustum sibi porrigi flagitabant. Cumque extremum pene spiritum ducerent, laborare se inedia vociferabantur, ad hanc solum acerbissimam vocem proferendam satis validi. Quotquot vero locupletiores esse videbantur, mendicantium multi- tudine obstupefacti, postquam egentibus plurima impertierant : durum deinceps et omnis miseratio- nis experte manimum induebant ; eandem cum men- dicantibus calamitatem ipsi quoque brevi se passu- ros esse prævidentes. Itaque in medio foro et per vicos et angiportus, nuda atque inseputa cadavera pluribus diebus jacentia, prorsus miserabile specta- culum intuentibus præbebant. Quædam etiam a ca- nibus dilaniata sunt. Qua de causa hi quibus vita adhuc suppetebat, passim canes interimere cœpe- runt ; ne forte in rabiem versi vivos posthæc homi- nes devorarent. Interim pestilentia totas domos ac familias nibilo segnius depascebatur : præcipue eos invadens, quos, utpote cunctis ad victum necessa- riis affluentes, fames conficere non potuerat. Igitur opulentissimi quique provinciæ rector- res ac præsides, et ex primoribus civitatum quamplurimi, perinde ac si fames eos de industria transmissis pestilentia reservasset, acutissimo ac velocissimo mortis genere interibant. Cuncta pas- sim loca, angiportus, fora, plateæ, lamentis re- dundabant. Neque aliud cernere licebat quam lugubres nœnias cum usitato apud eos tibiæ cantu atque planctu. Ad hunc modum duobus hisce qua- i telis 357 armata mors, fame videlicet ac peste, integras familias brevi tempore vastavit : adeo ut ex una eademque domo duo simul ac tria cada- vera efferri ad sepulturam videremus. Hujusmodi præmium fuit superbissimæ illius Maximini jactan- tiæ, et decretorum quæ civitates adversus nostros ediderant. Quo quidem tempore Christianorum erga D omnes sedulitas ac pietas manifestissimo indicio universis gentilibus innotuit. Quippe hi soli in tot ac tantis calamitatibus misericordiae atque humanitatis

(40) Μετὰ τῶν συνήθων αὐτοῖς αὐλῶν. Gentilium cadavera cum tibiæ et nœniarum cantu efferiebantur. Quam in rem præficias habebant et siti- cines, de quibus notavi ad Amm. Marcellini li- brum xiv. Fallitur itaque Christophorsonus, qui pro μετὰ hoc loco substituit ἀντὶ. Sic enim vertit : « Neque aliud quidquam spectare licebat, quam miserabiles fletus, quos pro tibiæ cantu et stre- pitu ipsi in more posito ediderunt. » Sed vulgatam Scripturam omnes scripti codices, ipseque adeo Nicephorus tuerentur.

(41) Ὁμοῦ τε ὁμοῦ καὶ λιμοῦ. In codd. Fuk. et Savil. legitur : λοιμῶ τε ὁμοῦ καὶ λιμῶ, quod re- ctius mihi videtur.

(42) Ὑπὸ μίαν ἐκφορὰν προκομιζόμενα. Sic codd. Maz., Med. et Fuk. Vulg. νομιζόμενα. Paulo post lego cum Christophorsono περὶ πάντας σπου- δῆς. Cæterum quod hic de sepultura cadaverum re- fertur, satis indicat morem illum cremandi cada- vera eo tempore penitus obliteratum fuisse apud Romanos. Quod quando primum cœperit, difficilli- mum est dicere. Videntur tamen a Judæis et Chri- stianis hunc morem paulatim hausisse Romani, de quo insignis est locus Macrobi in lib. vii Saturna- lium, cap. 7 : « Deinde licet urendi corpora defun- ctorum usus nostro sæculo nullus sit, lectio tamen docet, eo tempore quo igni dari honos mortuis ha- bebatur, » etc.

officia rebus ipsis exhibentes, quotidie partim curandis ac sepeliendis mortuorum cadaveribus vacabant. Moriebantur autem in dies innumeri, quorum nemo curam gerebat. Partim omnibus tota urbe egenis qui fame opprimebantur in unum convocatis, panes singulis dividebant : adeo ut cum hujus rei fama crebris hominum sermonibus divulgaretur, cuncti Christianorum Deum summis laudibus extollerent, eosque solos pios Dei cultores re ipsa et factis comprobatos esse faterentur. Quæ dum ita geruntur, magnus ille ac cœlestis Christianorum propugnator Deus, qui per supra memoratas calamitates iram atque indignationem suam adversus cunctos mortales ob ea quæ contra nos nefarie gessissent, satis superque declaraverat, benignæ suæ erga nos providentiæ serenissimam lucem nobis restituit, velut in densissimis tenebris præter omnium expectationem pacis suæ splendidum jubar atrans, Deum ipsum rerum nostrarum inspectorem suum interdum quidem castiget, et variis claudibus corripiat : rursus vero post sufficientem animadversionem propitium se ac benignum erga eos præbeat

CAPUT IX.

De interitu tyrannorum : et quibus verbis paulo ante mortem sunt usi.

Cum igitur Constantinus, quem imperatorem ex imperatore, pium ex piissimo ac modestissimo parente prognatum esse jam diximus, et secundi post eum loci Licinius, prudentia simul ac pietate conspicui, ab omnium rege ac servatore Deo duo religiosissimi adversus **358** duos impiissimos tyrannos excitati fuissent; prælio congressi, auxilio divini numinis Constantinus quidem Maxentium in urbe Romæ præter omnium opinionem superatum occidit. Maximinus vero Orientis tyrannus, non diu post Maxentii cædem a Licinio qui nondum in apertam vesaniam eruperat devictus, turpissimo mortis genere occubuit. Verum prior Constantinus, qui etiam honoris prærogativa et imperii gradu primum locum obtinebat, Romanorum qui gravissimis tyrannique premerentur vicem miseratus, cœlestis Dei numine, ejusque Filio ac Verbo omnium Servatore Jesu Christo in auxilium suppliciter invocato, cum universo exercitu progressus est, eo consilio ut Romanis libertatem quam a majoribus acceperant, interventu suo restitueret. Porro cum **D** Maxentius, magicarum artium præstigiis magis quam subditorum benevolentia confusus, ne quidem extra urbis portas progredi auderet : cuncta vero in circujtu urbis Romæ ac totius Italiæ loca, oppi-

A πρᾶγμα, Θεὸν τε τῶν Χριστιανῶν δοξάζειν, εὐσεβεῖς τε καὶ μόνους θεοσεβεῖς τοῦτους ἀληθῶς, πρὸς αὐτὸν ἐλεγχθέντας τῶν πραγμάτων ὁμολογεῖν. Ἐφ' οἷς τούτων ἐπιτελουμένους τὸν τρόπον, ὁ μέγας καὶ οὐράνιος Χριστιανῶν ὑπέρμαχος Θεὸς, τὴν κατὰ πάντων ἀνθρώπων διὰ τῶν δεδηλωμένων ἐπιδειξάμενος ἀπειλήν καὶ ἀγανάκτησιν, ἀνθ' ὧν εἰς ἡμᾶς ὑπερβαλλόντως ἐνεδείξαντο, τὴν εὐμενῆ καὶ φαιδρὰν τῆς αὐτοῦ περὶ ἡμᾶς προνοίας αὐθις ἡμῖν αὐτῶν ἀπεδίδου, ὡς ἐν βαθεῖ σκότῳ παραδοξότατα φῶς ἡμῖν ἐξ αὐτοῦ καταλάμπων εἰρήνης, ἐκφανές τε τοῖς πᾶσι καθιστάς, Θεὸν αὐτὸν τῶν καθ' ἡμᾶς ἐπίσκοπον διὰ παντὸς γεγενῆσθαι πραγμάτων, μαστίζοντα μὲν καὶ διὰ τῶν περιστάσεων κατὰ καιρὸν ἐπιστρέφοντα τὸν αὐτοῦ λαόν, πάλιν τ' αὖ μετὰ τὴν αὐτάρχη παιδείαν, ὡς ἐν **B** καὶ εὐμενῆ τοῖς εἰς αὐτὸν τὰς ἐλπίδας ἔχουσιν ἀναφανόμενον.

nobis ostendens : et omnibus apertissime demonstrans et gubernatorem perpetuo exstitisse, qui populum qui spein in ipso collocaverunt.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Θ'.

Περὶ τῆς τῶν τυράννων καταστροφῆς τοῦ Βίου, καὶ ὧν ἐχρήσαντο πρὸ τῆς τελευτῆς φωναῖς (43) (Nic. H. E. vii, 29-31).

Ὡς τω δὴ Κωνσταντίνου, ὃν βασιλεῖα ἐκ βασιλείας, εὐσεβῆ τε ἐξ εὐσεβεστάτου καὶ πάντα σωφρονεστάτου γεγενῆσθαι προειρήκαμεν (44), Λικινίου τε τοῦ μετ' αὐτὸν συνέσει καὶ εὐσεβεῖα τετιμημένων πρὸς τοῦ παμβασιλέως Θεοῦ τε τῶν ὄλων καὶ Σωτῆρος, διὰ θεοφιλῶν κατὰ τῶν δύο δυσσεβεστάτων τυράννων **C** ἀνεγερμένων, πολέμου τε νόμου παραταξαμένων, Θεοῦ συμμαχοῦντος αὐτοῖς, παραδοξότατα πίπτει μὲν ἐπὶ Ῥώμης ὑπὸ Κωνσταντίνου Μαξεντίου, ὁ δ' ἐπὶ Ἀνατολῆς οὐ πολλὴν ἐπιζήσας ἐκείνῳ χρόνον, αἰσχίστῳ καὶ αὐτὸς ὑπὸ Λικινίου, οὕτω μανέντος τότε, καταστρέφει θανάτῳ. Πρῶτερός γε μὴν ὁ καὶ τιμῆ καὶ τάξεως τῆς βασιλείας πρῶτος Κωνσταντίνος, τῶν ἐπὶ Ῥώμης κατατυραννομένων φειδῶ λαδῶν, Θεὸν τὸν οὐράνιον, τὸν τε τούτου Λόγον, αὐτὸν δὲ τὸν πάντων Σωτῆρα Ἰησοῦν Χριστὸν σύμμαχον δι' εὐχῶν ἐπικαλεσάμενος, κρείσσει πανστρατιᾶς, Ῥωμαίους τὰ τῆς ἐκ προγόνων ἐλευθερίας προμνόμενος. Μαξεντίου δὴ τὰ μᾶλλον ταῖς κατὰ γοιτείαν μηχαναῖς, ἢ τῆ τῶν ὑπὲρκόων ἐπιθαρσοῦντος εὐνοίᾳ, προελθεῖν γε μὴν οὐδ' ὅσον πυλῶν τοῦ ἄστραως ἐπιτολμῶντος, ὀπλιτῶν δ' ἀναριθμῶν πλήθει καὶ στρατοπέδων λόγοις μυρίοις πάντα τόπον καὶ χώραν καὶ πόλιν, ὅση τις ἐν κύκλῳ τῆς Ῥωμαίων καὶ Ἰταλίας ἀπάσης ὑπ' αὐτῷ δεδούλωτο, φραξαμένου, ὁ τῆς ἐκ Θεοῦ συμμαχίας ἀνημμένους βασιλεὺς ἐπιπὼν πρώτη **D** τῶν ὄλων καὶ Σωτῆρος· δύο θεοφιλῶν κατὰ τῶν δύο δυσσεβεστάτων τυράννων ἀνεγερμένων, etc. Optime. Atque ita Eusebium scripsisse ex sequentibus apparet. Nam in fine periodi, mentio fit tam Licinii quam Constantini : ex quo planum fit, Eusebium de utroque supra locutum fuisse. Sed exscriptor nomen Licinii consulto expunxit ob subsecutam ejus inipectam. Cum codd. Max. et Med. consentiunt etiam Fuk. et Savil.

(43) In omnibus codicibus transpositi erant tituli capitum, et capiti 9 adjectus erat titulus qui capitis 10 esse debuerat ; contra capiti 10 tribuebatur is qui proprius erat capitis 9. Hunc errorem in versione nostra emendaveramus.

(44) Γεγονέναι προειρήκαμεν. Post has voces in vetustissim. codd. Max. et Med. hæc sequuntur verba : Λικινίου τε τοῦ μετ' αὐτὸν συνέσει καὶ εὐσεβεῖα τετιμημένων, πρὸς τοῦ παμβασιλέως Θεοῦ τε

καὶ δευτέρῃ καὶ τρίτῃ τοῦ τυράννου παρατάξει, εὐ μάλα τε πάσας ἑλὼν, πρόβεισιν ἐπὶ πλείστον ὅσον τῆς Ἰταλίας, ἤδη τε αὐτῆς Ῥώμης ἀγγίχοντα ἦν· εἶθ' ὡς μὴ τοῦ τυράννου χάριν Ῥωμαίους πολεμῆν ἀναγκάζοιτο, Θεὸς αὐτὸς δεσμοῖς τισιν ἵσπερ τὸν τυράννον πορρωτάτω πυλῶν ἐξέλκει, καὶ τὰ πάλαι δὴ κατὰ ἀσεβῶν ὡς ἐν μύθου λόγῳ παρὰ τοῖς πλείστοις ἀπιστούμενα, πιστὰ γε μὴν πιστοῖς ἐν Ἰσραὶς Βίβλοις ἐδηλιτευμένα, αὐτῇ ἐνεργεῖα πᾶσιν, ἀπλῶς εἰπεῖν, πιστοῖς καὶ ἀπίστοις, ὀφθαλμοῖς τὰ παράδοξα παρεληφόντιν ἐπιστώσατο. Ὡσπερ οὖν ἐπ' αὐτοῦ Μωϋσέως καὶ τοῦ πάλαι θεοσεβοῦς Ἑβραίων γένους, ἔδραμα Φαραὼν καὶ τὴν δύναμιν αὐτοῦ ἐβρίβεν εἰς θάλασσαν, ἐπιλέκτους ἀναδάτας τριστάτας (45) κατεπόντισεν ἐν θαλάσῃ Ἐρυθρᾷ, πόντῳ ἐκάλυψεν αὐτοῦς, κατὰ τὰ αὐτὰ δὴ καὶ Μαξέντιος, οἱ τε ἀμφ' αὐτὸν ὀπλιταὶ καὶ δορυφόροι ἔδυσαν εἰς βυθὸν ὡσεὶ λίθος, ὀπηνίκα νῶτα δούς τῆ ἐκ Θεοῦ μετὰ Κωνσταντίνου δύναμει, τὸν πρὸ τῆς πορείας διψεῖ ποταμὸν· ἐν αὐτῷ σκάφεσι ζεύξας καὶ εὐ μάλα γεφυρώσας, μηχανὴν ἐλέθρου καθ' ἑαυτοῦ συνεστήσατο. Ἐφ' ἣν ἂν εἰπεῖν· Ἄλκκον ὤρυξε καὶ ἀνέσκαψεν αὐτὸν, καὶ ἐμπασεῖται εἰς βύθρον ἐν εἰργάσατο. Ἐπιστρέφει ὁ πόνος αὐτοῦ εἰς κεφαλὴν αὐτοῦ, καὶ ἐπὶ κορυφῇ αὐτοῦ ἡ ἀδικία αὐτοῦ καταβήσεται. Ταῦτη ὄντα τοῦ ἐπὶ τοῦ ποταμοῦ ζεύγματος διαλυθέντος, ὑφίσταται μὲν ἡ διάβασις, χωρεῖ δ' ἀθρόως αὐτανδρα κατὰ τοῦ βυθοῦ τὰ σκάφη, καὶ αὐτὸς γε πρῶτος ὁ δυσσεβέστατος, εἶτα δὲ καὶ οἱ ἀμφ' αὐτὸν ὑπασπισταί, ἧ τὰ θεῖα προαναφωρεῖ λόγια, εἰ ἔδυσαν ὡσεὶ μολυβδος ἐν ὕδατι σφοδρῶ· ὡστε εἰκότως εἰ μὴ λόγοις, ἔργοις δ' οὖν ὁμοίως τοῖς ἀμφὶ τὸν μέγαν θεράποντα Μωϋσέα τοὺς παρὰ Θεοῦ τὴν νίκην ἀραμένους, αὐτὰ δὴ τὰ κατὰ τοῦ πάλαι δυσσεβοῦς τυράννου ὡδὲ πως ἀνυμνεῖν (46) καὶ λέγειν· Ἄσωμεν τῷ Κυρίῳ, ἐνδόξως γὰρ δεδόξασται. Ἴππον καὶ ἀναβάτην ἐβρίβεν εἰς θάλασσαν· βοηθὸς καὶ σκεπαστῆς Κυρίως ἐγένετό μοι εἰς σωτηρίαν (47) καὶ· Τίς ὁμοίός σοι ἐν θεοῖς, Κύριε, τίς ὁμοίός σοι; δεδόξασμένος ἐν ἁγίοις, θαυμαστός ἐν δόξαις, ποιῶν τέρατα. Ταῦτα γὰρ καὶ ὅσα τούτους ἀδελφὰ τε καὶ ἐμπερῆ Κωνσταντίνος τῷ πανηγυρόντι καὶ τῆς νίκης αἰτίῳ Θεῷ αὐτοῖς ἔργοις ἀνυμνήσας, ἐπὶ Ῥώμης μετ' ἐπινικίων εἰσήλαυε, πάντων ἀθρόως αὐτὸν ἅμα κομῆ ἡντιοῖς καὶ γυναιξί, τῶν τε ἀπὸ τῆς συγκλήτου βουλῆς καὶ τῶν ἄλλων διασημοτάτων (48), σὺν

⁴⁵ Exod. xv. ⁴⁶ Psal. vii, 16.

(45) *Τριστάτας*. Ita legitur Exodi cap. xv, ubi multa interpretes afferunt de hujus vocis significatione. Ego ternos ex curribus pugnantes intelligo, ut recte habet Vulgata versio, quam immerito reprehendit Hieronymus. Πρωτοστάτης, παραστάτης, vocabula sunt tactica. Eadem forma τριστάτης. Recte ergo Rufinus ternos statores vertit.

(46) *Ὡδὲ πως ἀνυμνεῖν*. Non probo interpretationem Christophorsoni, qui vertit *canere potuisset*. Imo vertendum erat *cecinerit*, ut ex sequentibus apparet. Ait enim Eusebius, non verbis, sed factis ipsis Constantinum ita cecinisse: Ταῦτα γὰρ καὶ ὅσα τούτους ἀδελφὰ, Κωνσταντίνος τῷ Θεῷ ἔργοις αὐτοῖς ἀνυμνήσας.

(47) *Βοηθὸς καὶ σκεπαστῆς μου Κύριος ἐγένετό*

da, reg ones quas servitutis jugo oppressas tenebat, innumerabili armorum multitudine et dispositis ad insidiandum exercitibus undique munitis: divino fretus auxilio Constantinus primam, secundam ac tertiam tyranni aggressus aciem, cunctas levi negotio fudit ac fugavit. Ita totius Italiae aditu sibi patefacto, ulterius progressus, tandem ad ipsam usque urbem Romam pervenit. Verum ne unius tyranni causa Romanos omnes oppugnare necesse haberet, Deus illum quasi vinculis quibusdam constrictum quam longissime extra urbis portas protulit: simulque prisca illa adversus impios edita miracula quae sacris Voluminibus continentur, et quibus multi quidem perinde ac fabulis fidem derogant, cum tamen apud fideles fide digna videantur: cunctis tam fidelibus quam infidelibus qui hoc miraculum quod dicturi sumus, oculis suis spectaverunt, verissima esse opere ipso comprobavit. Nam quemadmodum Mosis ac religiosae quondam gentis Hebraeorum temporibus, Deus currus et exercitum Pharaonis projecit in mare, lectissimos milites ternos ex curru pugnantes submersit in mari Rubro, et fluctibus operuit: sic plane Maxentius et quicumque circa illum erant milites ac stipatores, instar lapidis in altissimum gurgitem ceciderunt: tunc videlicet cum divina virtute Constantini partibus auxiliante in fugam versus, fluvium sibi obiectum pertransiret: 359 in quo, ponte ex scaphis contabulato, ipse machinam quendam ad suam ipsius perniciem construxerat. Proinde et huc licet merito potuit: Scrobem aperuit atque effodit: et in foveam quam fecit ipse incidit. Convertitur labor ejus in proprium caput, et in verticem ipsius iniustitia ejus recidet. In hunc igitur modum soluta pontis compage, transitus quidem subsidere cepit; navigia vero simul cum ipsis hominibus repente pessumiere: primusque omnium scelestissimus ille tyrannus, ac deinde cuncti quos circa se habebat corporis custodes, sicut divina praedixerunt oracula, instar plumbeae massae in altissimum gurgitem delapsi sunt. Adeo ut milites qui tunc ope divini numinis victoriam adepti sunt, perinde ac olim Israelitae quos magnus ille Dei famulus Moyses ducebat, merito, si non verbis, saltem rebus ipsis eadem quae illi quondam adversus impium illum Pharaonem cantaturi fuerint in hunc

μοι εἰς σωτηρίαν. Haec est lectio codd. Maz. et Savil., quam confirmat Rufinus; sic enim vertit: «Adjutor et protector meus, et factus est mihi in salutem.» Vulg. βοηθὸς καὶ σκεπαστῆς ἐγένετό μοι. Locus est in cap. xv Exodi, ubi Romana LXX Interpretum editio voces illas μου Κύριος non habet. Quod profecto miror: nam Eusebium editione LXX interpretum usum esse, pro certo habeo. Paulo post ubi legebatur: θαυμαστός ἐν δόξαις ποιῶν τέρατα, restitui θαυμαστός ἐν δόξαις ex auctoritate codd. Maz. et Fuk., quibus Romana LXX subscribit editio, ut et interpretatio Rufini.

(48) *Καὶ τῶν ἄλλων διασημοτάτων*. Non intellexit hanc vocem Christophorsonus, nec Musculus. Sic Graeci vocabant eos, quos Latini perfectissimos.

modum : « Cantemus Domino ; magnifice enim glorificatus est. Equum et ascensorem projecit in mare. Adjutor et Protector factus est mihi ad salutem ⁹⁵. » Et iterum : « Quis similis tibi inter deos, Domine ? quis similis tibi ? glorificatus in sanctis, mirabilis in gloria, faciens prodigia ⁹⁶. » Hæc et alia horum germana atque similia cum Constantinus in laudem Dei universorum principis et victoriæ auctoris factis ipsis cecinisset, Romani triumphans ingressus est : universo pariter senatu aliisque ex equestri ordine et populo Romano, simul cum uxoribus ac liberis læto vultu ex animo, eum, utpote liberatorem, servatorem, et honorum omnium auctorem cum faustis acclamationibus et inexplibili quodam gaudio excipientibus. Verum ille pietatem in Deum quasi insitam sibi atque innatam gerens, his acclamationibus nullatenus de statu mentis deturbatus, nec inflatus laudibus : cum divinum sibi auxilium adfuisse probe intelligeret, statim jussit ut Dominicæ passionis tropæum supra manum statuæ sibi positæ erigeretur. Cumque Romani in celeberrimo urbis loco statuam ei dedicassent, quæ dextra manu salutare crucis signum gestabat, hujusmodi inscriptionem Latino sermone in basi jussit apponi : *Hoc salutari signo quod veræ virtutis insigne est, vestram urbem tyrannicæ 360 dominationis jugo liberatam servavi. Senatui populoque Romano in libertatem asserto pristinum decus nobilitatis splendoremque restitui.* Post hæc imperator Constantinus, et collega ejus Licinius qui nondum in eam insaniam proruperat quæ postea mentem ejus pervertit ; ambo Deum omnium quæ sibi evenerant honorum auctorem venerantes placantesque, uno consensu legem pro Christianis absolutissimam et copiosissimam promulgarunt. Et miracula quæ Deus in ipsis ediderat partæque de tyranno victoriæ nuntium, ipsamque adeo legem ad Maximinum qui in

Orientis partibus etiam tum imperabat, sequæ ipsi amicum esse simulabat, transmisere. At ille his rebus compertis, primum quidem, utpote tyrannus, graviter ingemuit. Postea vero, cum nec videri vellet aliis cessisse, nec rursus id quod jussum erat suppressere auderet, metu eorum qui jusserant ; hanc primum pro Christianis epistolam veluti suo pte motu et ex propria auctoritate conscriptam ad præsidem imperii sui, necessitate adactus direxit ; ea quæ nunquam

Exemplum interpretationis epistolæ tyranni Maximini.

« Jovius Maximinus Augustus, Sabino. Et gravitati tuæ et cunctis mortalibus notum esse arbi-

⁹⁵ Exod. xv. 12. ⁹⁶ Ibid. 11.

Hic autem titulus proprius erat equestris ordinis, ut clarissimi dignitas, peculiaris erat senatorii ordinis. Certe procuratores principis et rationales, quos ex equestri ordine fuisse constat, perfectissimi vocabantur. Porro hæc dignitas in vetustis inscriptionibus his fere notis designatur P. V., id est, vir perfectissimus. Sic in *Thesaurio* Gruteri, pag. 1098, et in epist. 40, lib. x, Symmachi. Vide quæ notavi ad librum xxi Amm. Marcellini, pag. 202.

(48^a) Συνησθημένος. Sic Stephan., ut et pag. 840, C, ἡσθημένοι. Alii συνασθόμενος. EDIT.

(49^a) Ἐπὶ χεῖρα ἰδίας εἰκόνας. Ita legitur etiam in lib. 1 *De vita Constantini*, cap. 40. Malim tamen scribere ὑπὲρ χεῖρα, quod confirmat Rufinus : « Vexillum Dominicæ crucis in dextera sua jubet depingi. »

(50) Παρεκθέσθαι τὸ κελευθὸν. Pessime Christophorsonus vertit *diru'gare*. Rectius Musculus in-

παντὶ δῆμῳ Ῥωμαίων, φαυδροῖς ὄμμασιν, αὐταῖς ψυχαῖς, οἷα λυτρωτὴν, σωτῆρά τε καὶ εὐεργέτην, μετ' εὐφημιῶν καὶ ἀπλήστου χαρᾶς ὑποδεχομένον. Ὁ δ' ὡσπερ ἐμφυτον τὴν εἰς Θεὸν εὐσέβειαν κεκτημένος, μηδ' ὄλως ἐπὶ ταῖς βουαῖς ὑποσαλευόμενος, μηδ' ἐπαυρόμενος τοῖς ἐπαίνοις, εὐ μάλα τῆς ἐκ Θεοῦ συνησθημένος (48^a) βοηθείας, αὐτίκα τοῦ σωτηρίου τρόπαιον πάθους ὑπὸ χεῖρα ἰδίας εἰκόνας (49) ἀνατεθῆναι προστάττει· καὶ δὴ τὸ σωτήριον τοῦ σταυροῦ σημεῖον ἐπὶ τῇ δεξιᾷ κατέχοντα αὐτὸν ἐν τῷ μάλιστα τῶν ἐπὶ Ῥώμης δεδημοσιευμένων τόπων στήσαντες, αὐτὴν δὴ ταύτην ὑπογραφῆν ἐντάξει βήμασι αὐτοῖς τῇ Ῥωμαίων ἐγκελεύεται φωνῇ· *Τούτω τῷ σωτηριώδει σημεῖω, τῷ ἀληθινῷ ἐλέγχῳ τῆς ἀνδρίας, τὴν πόλιν ὑμῶν ἀπὸ τυράννου διασωθεῖσιν ἡλευθέρωσα· ἐτι μὴν καὶ τὴν σύγκλητον καὶ τὸν δῆμον Ῥωμαίων, τῇ ἀρχαῖ ἐπιφανείᾳ καὶ τῇ λαμπρότητι, ἐλευθέρωσας ἀποκατέστησα.* Καὶ δὴ ἐπὶ τούτοις αὐτὸς τε Κωνσταντῖνος καὶ σὺν αὐτῷ βασιλεὺς Λικίνιος, οὕτω τότε ἐφ' ἣν ὕστερον ἐκπέπτωκε μανίαν, τὴν διάνοιαν ἐκτραπεῖς, Θεὸν τὸν τῶν ἀγαθῶν ἀπάντων αὐτοῖς αἰτίων εὐμενίσαντες ἄμφω, μὴ βουλή καὶ γνώμη νόμον ὑπὲρ Χριστιανῶν τελεώτατον πληρέστατα διατυποῦνται, καὶ τῶν πεπραγμένων εἰς αὐτοὺς ἐκ Θεοῦ τὰ παράδοξα, τὰ τε τῆς κατὰ τοῦ τυράννου νίκης, καὶ τὸν νόμον αὐτὸν Μαξιμίνω τῶν ἐπ' Ἀνατολῆς ἔθνῶν ἐτι δυναστεύοντι, φιλίαν τε πρὸς αὐτοὺς ὑποκοριζομένων διαπέμπονται. Ὁ δ' οἷα τύραννος, περιαλγῆς ἐφ' οἷς ἔγνω γεγεννημένος, εἶτα μὴ δοκεῖν ἑτέροις εἶξαι βουλόμενος, μηδ' αὐ παρεκθέσθαι τὸ κελευθὸν (50) δεῖι τῶν προστεταχῶτων, ὡς ἂν ἐξ ἰδίας αὐθεντίας τοῖς ὑπ' αὐτὸν ἡγεμόσι τοῦτο πρῶτον ὑπὲρ Χριστιανῶν ἐπίναγκες διαχαράττει τὸ γράμμα, τὰ μηδέπω ποτὲ πρὸς αὐτοῦ πεπραγμένα, ἐπιπλάστως αὐτὸς καθ' ἑαυτοῦ ψευδόμενος.

At ille his rebus compertis, primum quidem, utpote tyrannus, graviter ingemuit. Postea vero, cum nec videri vellet aliis cessisse, nec rursus id quod jussum erat suppressere auderet, metu eorum qui jusserant ; hanc primum pro Christianis epistolam veluti suo pte motu et ex propria auctoritate conscriptam ad præsidem imperii sui, necessitate adactus direxit ; ea quæ nunquam

Ἀντίγραφον ἐρμηνείας ἐπιστολῆς τοῦ τυράννου Μαξιμίνου.

« Ἰδῖος Μαξιμίνος (51) Σεβαστῆς, Σαβίνω. Καὶ παρὰ τῆς σῆς στυδαρότητι καὶ παρὰ πᾶσιν ἀνθρώποις

Interpretatus est *prævaricari*. Quamquam neque hic mentem Eusebii assensum est. Παρεκθέσθαι idem est quod ἐν παραβύστω θέσθαι, ut dixit Eusebius in principio hujus libri, id est, *seponere* et *occultare*, ut antea fecerat Maximinus, cum rescriptum Galerii pro Christianis ad ipsum missum fuisset. Tunc vero cum Constantinus et Licinius, victo Maxentio, legem pro Christianis ad eum miserunt, eam suppressere non ausus est Maximinus, metu scilicet potentiorum, ut addit Eusebius. Porro Nicephorus, cum eam vocem non intelligeret, *παραιτεῖσθαι* pro ea substituit.

(51) Ἰδῖος Μαξιμίνος. Jovii cognomentum primum sibi sumpsit Diocletianus, ut collega ejus Maximianus Herculi. Postea cum Cæsares facti essent Constantius et Galerius : Galerius quidem qui Diocletiani filiam duxerat, et qui cum Diocletiano in

φανερὸν εἶναι πέποιθα, τοὺς δεσπότας ἡμῶν Διοκλητιανὸν καὶ Μαξιμιανὸν τοὺς ἡμετέρους πατέρας, ἥλικα συνείδον σχεδὸν ἅπαντας ἀνθρώπους, καταλειφθείσης τῆς τῶν θεῶν θρησκείας, τῷ ἔθνει τῶν Χριστιανῶν ἑαυτοὺς συμμεμυχότας, ὀρθῶς διατεταχένοι, πάντας ἀνθρώπους τοὺς ἐπὶ τῆς τῶν αὐτῶν θεῶν τῶν ἀσωνάτων θρησκείας ἀναχωρήσαντας, προδῆλφν κολάσει καὶ τιμωρίᾳ εἰς τὴν θρησκείαν τῶν θεῶν ἀνακληθῆναι. Ἄλλ' ὅτε ἐγὼ εὐτυχῶς τὸ πρῶτον εἰς τὴν Ἀνατολήν (52) παρεγενόμην, καὶ ἔγνων εἰς τινὰς τόπους πλείστους τῶν ἀνθρώπων τὰ δημόσια ὠφελεῖν δυναμένους, ὑπὸ τῶν δικαστῶν διὰ τὴν προσηρημένην αἰεὶ ἐξορίζεσθαι, ἐκάστῳ τῶν δικαστῶν ἐντολὰς δέδοκα, ὥστε μηδένα τούτων τοῦ λοιποῦ προσφέρεισθαι τοῖς ἐπαρχιώταις ἀπῆνως, ἀλλὰ μᾶλλον κολακείας καὶ προτροπαῖς πρὸς τὴν τῶν θεῶν θρησκείαν αὐτοὺς ἀνακαλεῖν. Τριηκοῦτα οὖν ὅτε ἀκολούθως τῆ κλειούσει τῆ ἐμῇ ὑπὸ τῶν δικαστῶν ἐφυλάττετο τὰ κροστεταγμένα, συνέβαινε μηδένα ἐκ τῶν τῆς Ἀνατολῆς μερῶν, μήτε ἐξόριστον μήτε ἐνύδριον γενέσθαι, ἀλλὰ μᾶλλον ἐκ τοῦ μὴ βαρέως κατ' αὐτῶν τινεῖσθαι, εἰς τὴν τῶν θεῶν θρησκείαν ἀνακαλεῖσθαι. Μετὰ δὲ ταῦτα ὅτε τῷ παρελθόντι ἐνιαυτῷ (53) εὐτυχῶς ἐπέβην εἰς τὴν Νικομηδείαν κάκει διετέλου, παρεγένοντο πολῖται τῆς αὐτῆς πόλεως πρὸς μὲ ἅμα μετὰ τῶν ἑσάνων τῶν θεῶν, μερίζοντας δεόμενοι, ἵνα παντὶ τρόπῳ τὸ τοιοῦτον ἔθνος μηδαμῶς ἐπιτρέποιτο ἐν τῇ αὐτῶν πατρίδι οἰκεῖν. Ἄλλ' ὅτε ἔγνων πλείστους τῆς αὐτῆς θρησκείας ἀνδρας ἐν αὐτοῖς τοῖς μέρεσιν οἰκεῖν, οὕτως αὐτοῖς τὰς ἀποκρίσεις ἀπέκλειμον, ὅτι τῆ μὲν αἰτήσεαι αὐτῶν ἀσμένως χάριν ἔσχηκα, ἀλλ' οὐ παρὰ πάντων τοῦτο αἰτηθῆν κατατίλον· εἰ μὲν οὖν τινες εἶεν τῆ αὐτῆ δεισιδαιμονία διαμένοντες, οὕτως ἕνα ἕκαστον ἐν τῇ ἰδίᾳ προαιρέσει τὴν βούλησιν ἔχειν (55), καὶ εἰ βούλοιντο τὴν τῶν θεῶν θρησκείαν ἐπιγινώσκειν. Ὅμως καὶ τοῖς τῆς αὐτῆς πόλεως Νικομηδεῦσι, καὶ ταῖς λοιπαῖς πόλεσιν αἰ καὶ αὐταὶ εἰς τοσοῦτον τὴν ὁμοίαν αἴτησιν περισπούδαστως πρὸς μὲ πεποιήκασιν, δηλονότι ἵνα μηδὲ εἰς τῶν Χριστιανῶν ταῖς πόλεσιν ἐνοικίῃ, ἀνάγκην ἔσχον προσφυλῶς ἀποκρίνασθαι, ὅτι δὴ αὐτὸ τοῦτο καὶ οἱ ἀρχαῖοι αὐτοκράτορες πάντες διεφύλαξαν, καὶ αὐτοῖς τοῖς θεοῖς δι' οὓς πάντες ἀνθρώποι καὶ αὐτὴ ἡ τῶν δημοσίων διοικήσις συνίσταται, ἤρσεσεν οὖν (54),

A rror, qualiter domini ac parentes nostri Diocletianus et Maximianus, cum cunctos fere homines, relicto deorum immortalium cultu, ad Christianorum sectam se applicuisse cererent, recte atque ordine constituerunt, ut quicumque a deorum suorum religione descivissent, publica animadversione et supplicio ad eorumdem cultum revocarentur. Ego vero cum in Orientis provincias felicibus auspiciis primum venissem, comperissemque quæ plurimos homines qui reipublicæ usui esse possent, ob eam quam dixi causam a iudicibus in certa loca relegari; singulis iudicibus in mandatis dedi, ne quis eorum deinceps adversus provinciales atrociter sæviret; sed ut potius blanditiis et adhortationibus ad deorum cultum eos revocare conarentur. Quamdiu igitur juxta mandatum majestatis nostræ, hæc a iudicibus, prout jusseram, observata sunt, nemo ex partibus Orientis aut relegatus, aut contumelia affectus est. Quin potius provinciales nostri eo quod clementius cum ipsis agebatur, ad numinum cultum redierunt. Postea vero cum anno præterito Nicomediam feliciter essem ingressus, cives ejus urbis me illic degentem adierunt cum deorum simulacris; obnixe orantes, ne hujusmodi hominum genus in sua civitate habitare omnino sineretur. Sed quoniam complures hujus religionis viros illis in partibus degere cognoveram, hoc eis responsum dedi, me quidem eorum petitioni libenter gratificaturum; sed non animadvertere id ipsum ex æquo ab omnibus postulari. Quod si qui sint qui in Christianorum superstitione permaneant, unumquemque pro arbitrato ac mentis suæ proposito eligere quod vellet; et si deorum religionem amplecti vellent, perinde id licere. Sed tamen et Nicomediensibus, et reliquis civitatibus quæ eamdem ad me petitionem cum summa contentione detulerant, ut videlicet nullus Christianorum in suis urbibus habitaret, necesse habui benigne respondere, quando ita observatum fuisset a cunctis retro imperatoribus; diis quoque immortalibus per quos genus humanum et reipublicæ permanet status, id ipsum placuisset: me quoque hujusmodi petitionem quam de cultu deorum suorum ad me detulissent, confirmaturum. Quamobrem etsi jam antea sæpe devo-

Oriente fere semper versatus est, Cæsar Jovius est appellatus. Sic enim in *Chronico Alexandrino* dicitur, et in vetere nummo quem edidit Joannes Tristanus, Constantius vero, utpote qui Maximiani Herculii privigam duxerat, et cum illo in Occidente versabatur, Cæsar Herculius dictus est, ut ex vetere panegyrico observavit frater meus Adrianus Valesius. Mortuo deinde Galerio, Maximinus, qui Cæsar ab illo factus fuerat, cognomentum Jovii assumpsit, ut ex hoc Eusebii loco discimus.

(52) *Εἰς τὴν Ἀνατολήν.* Orientis nomine Ægyptus etiam continebatur. Hujus enim administratio commissa fuerat Maximino Cæsari. Quippe Maximinus cum Cæsar a Galerio factus fuisset, omnes eas provincias quas Diocletianus sibi retinuerat, regendas accepit. Atque hinc factum est, ut Ægyptus diu postea inter provincias Orientis numerata sit. Sic certe Anon. Marcellinus in lib. xiv, ubi provincias

Orientis recenset, inter has numerat Ægyptum et Mesopotamiam. Sed et Ægyptus initio fuit sub comite Orientis, ut docet vetus inscriptio quæ sic habet: M. MAECIO MEMMIO FURIO BALBURIO CÆCILIANO PLACIDO C. V. COMITI ORIENTIS ÆGYP TI MESOPOTAMIE CONSULI ORDINARIO, etc.

(53) *Τῷ παρελθόντι ἐνιαυτῷ.* Anno scilicet Christi 311, Maximiano octies cos. Eo enim anno cum Galerius mortuus esset, Maximinus Bithyniam occupavit, quam Galerius una cum Illyrico et Thracia sibi retinuerat. Vide quæ notavi supra c. 5, ubi de Luciano martyre.

(55) *Ἐν τῇ ἰδίᾳ προαιρέσει τὴν βούλησιν ἔχειν.* Hæc proverbialiter dici videntur. Hoc est quod dicit Persius:

Velle suum cuique est

Sed post hæc verba videtur quidpiam deesse.

(54) *ἤρσεσεν οὖν.* Ultima vox superflua est, nec

tioni tuæ partim per litteras scripsi, partim coram in mandatis dedi, ut adversus provinciales qui hunc Christianæ religionis ritum retinere voluerint, provinciarum rectores nihil acerbè statuatur, sed potius clementer et moderate indulgeant, seque illis accommodent : tamen ne forte a beneficiariis illi qui huncscunque aliis injurias et concussionibus patiantur, his etiam litteris gravitatem tuam admonendam esse existimavi, ut provinciales nostros blanditiis potius et exhortationibus ad deorum curam ac providentiam agnoscendam allicias. Itaque si quis sua sponte deorum cultum suscipiendum agnoverit, hunc ambabus nihil amplecti oportet. Quod si qui religioni suæ inhærere maluerint, arbitrio ac potestati suæ sunt permittendi. **362** Debet igitur devotio tua quod ipsi mandatum est sedulo observare ; nec provinciales nostros injuriis aut concussionibus opprimendi licentia cuiquam concedatur : cum potius, uti jam dictum est, cohortationibus blandis illecebris ad deorum cultum revocandi sint. Porro ut hoc præceptum majestatis nostræ universis provincialibus nostris innotescat, edicto ab te proposito jussione nostram publicari curabis. Hæc cum ille non ex animi sui sententia, sed necessitate compulsus præcepisset, non amplius verax aut fide dignus omnibus videbatur, propterea quod jam antea post pacem nobis similiter indultam, versutiam ac per-

apud Nicephorum habetur. Certe totus hic locus valde intricatus est et obscurus. Ac primum quidem difficultas est in his verbis : ὅτι δὴ αὐτὸ τοῦτο, etc. quæ Langus et Christophorus interpretantur « propterea quod. » Potest tamen adverbium illud ὅτι δὴ, simpliciter sumi pro « quod. » Ut sit sensus hic : Non omni diebus benigne respondi, ita semper observatum fuisse a superioribus principibus. Atque hic sensus re nunc diligentius examinata, mihi magis placet. Postea pro his verbis ἤρρεσεν οὖν, emendo ἤρρεσεν οὖν, certissima conjectura. Nam nunc opponitur verbis præcedentibus οἱ ὄρχαιοι ἀδοχράτορες. Sic igitur vertendus est hic locus : « Necessè habui benigne respondere, ita semper observatum fuisse a cunctis retro imperatoribus : et nunc quoque diis immortalibus per quos genus humanum et reipublicæ permanet status idipsum placuisse, et hujusmodi petitionem quam de cultu deorum suorum ad me detulissent, confirmarem. » Certe adverbium ὅτι δὴ, ita sumitur ab Eusebio pag. 171.

(55) Καὶ δι' ἐντολῶν. Mandata hoc loco Maximinus ab epistolis distinguit. Quippe epistolæ quidem principum, ad absentes magistratus mittebantur ; mandata vero ipsis præsentibus tradebantur a principe, antequam in provincias proficiscerentur, brevi libello comprehensa. Inter quæ primum illud erat, ut præsides valetudinem suam diligenter curarent. Lucianus de lapsu quem inter salutandum admisit : Τί δ' οὐχὶ καὶ ἐν τῶ τῶν καὶ ἐντολῶν βιβλίῳ, ὃ ἀεὶ καὶ παρὰ βασιλέως λαμβάνετε, τοῦτο πρῶτον ὑμῖν ἐστὶ παράγγελμα, τῆς υγείας τῆς ἡμετέρας αὐτῶν ἐπιμελεῖσθαι ; De his principum mandatis passim loquuntur juris auctores. Dio lib. LIII. p. 506 : Ἐντολὰς τὲ τινας καὶ τοὺς ἐπιτρόπους, καὶ τοὺς ἀνθυπάτους, τοὺς τε ἀντιστρατήγους ἴδωσιν, ὅπως ἐπὶ ῥητοῖς ἐξήσωσι. Id est : « Quædam etiam mandata imperator dat procuratoribus et procuratoribus et legatis prætoribus, ut sub certis legibus et conditionibus in provincias proficiscantur. Nam et hoc tunc primum institutum est, utque annuum

ᾧστε τὴν τοσαύτην αἴτησιν ἦν ὑπὲρ τῆς θρησκείας τοῦ θεοῦ αὐτῶν ἀναφέρουσι, βεβαιώσαιμι. Τοιγαροῦν εἰ καὶ τὰ μάλιστα καὶ τῇ σῇ καθοσιώσει πρὸ τούτου τοῦ χρόνου διὰ γραμμάτων ἐπέσταλται, καὶ δι' ἐντολῶν (55) ὁμοίως κεκέλευσται, ἵνα μὴ κατὰ τῶν ἐπαρχιωτῶν τὸ τοιοῦτον ἔθος διαφυλάξαι (56) ἐπιμεληθέντων, μηδὲν τραχέως, ἀλλὰ ἀνεξικάνκως (57) καὶ συμμέτρως συμπεριφέροντο αὐτοῖς, ὁμως ἵνα μήτε ὑπὸ τῶν βενεφικαλιῶν (58), μήτε ὑπ' ἄλλων τῶν τυχόντων, ὕβρεις μήτε σεισμούς ὑπομένοιν, ἀχόλουθον ἐνόμισα, καὶ τούτοις τοῖς γράμμασι τὴν σὴν σιταρθότητα ὑπομνήσαι, ὅπως ταῖς κολακείαις καὶ ταῖς προτροπαῖς μᾶλλον τῆν τῶν θεῶν ἐπιμέλειαν τοῖς ἡμετέροις ἐπαρχιώταις ποιήσας ἐπιγινώσκειν. Ὅθεν εἰ τις τῇ αὐτοῦ προαιρέσει τὴν θρησκείαν τῶν θεῶν ἐπιγνωστῆρον προσλάβοι, τούτους ὑποδέξασθαι προσήκει· εἰ δὲ τινες τῇ ἰδίᾳ θρησκείᾳ ἀχόλουθον βούλοιντο, ἐν τῇ αὐτῶν ἐξουσίᾳ καταλίποις (59). Διόπερ ἡ σὴ καθοσιώσις τὸ ἐπιτραπέν σοι διαφυλάττειν ὀφείλει, καὶ μηδὲν ἐξουσία δοθῆ, ᾧστε τοῖς ἡμετέροις ἐπαρχιώταις ὕβρеси καὶ σεισμοῖς ἐπιτρέψαι, ὁπότε, ᾧστε προγέγραπται, ταῖς προτροπαῖς μᾶλλον καὶ ταῖς κολακείαις πρὸς τὴν τῶν θεῶν θρησκείαν τοῖς ἡμετέροις ἐπαρχιώταις προσήκει ἀνακαλεῖν. Ἴνα δὲ αὐτῇ ἡμῶν ἡ κέλευσις εἰς γνῶσιν πάντων τῶν ἐπαρχιωτῶν τῶν ἡμετέρων ἐλθῆ, διατάγματι ὑπὸ σοῦ προτεθέντι (60) τὸ κεκε-

salarium tum ipsis tum aliis præberetur. » Sic vertendus est ille Dionis locus, quem Xylander partim omisit, partim interpolavit. Denique Philo in oratione in Flaccum pag. 757 dicitur τὸν πρὸς Μάρκον Μάξιμον ἐντολῶν μέλλοντα, etc., ubi Gelenius male Epistolæ vertit.

(56) Τὸ τοιοῦτον ἔθος διαφυλάξαι. Scribendum est ἔθος, non ἔθος ; quod miror nec a Musculo, nec a Christophoro animadversum fuisse.

(57) Ἀλλὰ ἀνεξικάνκως. Codd. Medicæus et Maz. duas hic voces addunt, ἀλλὰ ἀνεξικάνκως καὶ συμμέτρως. Quibus subscribit etiam codex Savilii.

(58) Βενεφικαλιῶν. Beneficarii dicebantur milites, qui beneficio tribuni promoti erant, immunes a plerisque munis et operibus militaribus, ut docet Vegetius. In ultimo edicto Maximini quod refertur, c. 10, legitur ὀφφικαλιῶν. Horum mentio fit in passione sancti Fructuosi episcopi, quæ sic incipit in ms. : « Cum a Valeriano et Gallieno imp. data esset jussio per universum orbem, ut Christiani sacrificarent, Æmilianus præses adveniens in civitatem Terraconensium immolavit diis, et surgens de nocte, alia die illucescente Dominica misit beneficiarios ad domum Fructuosi episcopi, id est, Aurelium, Festucium, Ælium, Pollentium, Donatum et Maximum, ad perducendos ad se sanctos Dei. »

(59) Ἐξουσία καταλίποις. Scribendum est καταλίπειν, ut habet Nicephorus, subauditur enim προσήκει. Paulo ante, ubi dicitur ἐπιγνωστῆρον προσλάβοι est enallage, pro ἐπιγινώσκωι προσληπτῆρον. In codice Fulk. legitur προλάβοι.

(60) Διατάγματι ὑπὸ σοῦ προτεθέντι. Moris erat ut præfecti prætorio, simul atque legem imperatoris acceperant, edicto suo proposito eam provincialibus publicarent. Et interdum quidem ipsam imperatoris legem edicto suo præponebant, ut notavit Jac. Sirmondus in libro II. Propemptici, cap. 2. Interdum vero legis mentione duntaxat facta, edictum suum proponebant. Sic certe Sabinus præfectus prætorio fecisse dicitur in cap. 10 hujus

λευσμένον ὀφειλεῖς δῆλωσαι. ὁ Ταυθ' ὑπὸ τῆς ἀνάγκης ἄσθενος. ἀλλ' οὐ κατὰ γνώμην τὴν αὐτοῦ διακελευσάμενος, οὐκέτ' ἀληθῆς. οὐδ' ἀξιώπιστος παρὰ τοῖς πᾶσιν ἦν, τῆς πρόσθεν ἤδη μετὰ τὴν ὁμοίαν συγχώρησιν παλιμθόλου καὶ διεψευσμένης αὐτοῦ γνώμης ἕνεκα. Οὐκ οὖν ἐτόλμα τις τῶν ἡμετέρων σύνοδον συγκροτεῖν (61), οὐδ' αὐτὸν ἐν φανερῶ καταστήσασθαι, ὅτι μὴδὲ τοῦτ' ἤθελεν αὐτῷ τὸ γράμμα, αὐτὸ μόνον τὸ ἀνεπηρέαστον ἡμῖν ἐπιτρέπον φυλάττεσθαι, οὐ μὴν συνόδους ἐπιχειλεῖον ποιῆσθαι, οὐδ' οἴκους ἐκκλησιῶν οἰκοδομεῖν, οὐδ' ἄλλο τι τῶν συνήθων ἡμῖν διαπραττεσθαι. Καὶ τοί γε ταυθ' οἱ τῆς εἰρήνης προήγοροι καὶ εὐσεβίας Κωνσταντῖνος καὶ Λικίνιος, αὐτῷ τε ἐπιτρέπουν ἐπεσάλκεσαν (62), καὶ τοῖς ὑπ' αὐτοῦ ἀπασι διὰ προγραμμάτων καὶ νόμων συγκεχωρήχασαν. Οὐ μὴν ὁ

fidiam animi sui ostenderat. Itaque nemo nostrum aut conventus ecclesiasticos agere, aut seipsum palam facere et in apertum proferre ausus est: quippe cum nec epistola ipsa id nominatim concederet; sed tantum juberet ut ab omni calumnia et vexatione immunes servaremur. Conventus autem agere aut ecclesias extruere, aut aliud quid eorum quæ nobis solemnitas sunt peragere, nequaquam præcipiebatur. Et tamen pacis ac pietatis patroni Constantinus et Licinius, tum litteris ad ipsum datis id se nobis concedere significaverant: tum universis ditioni suæ famulantibus, propositis edictis et legibus id ipsum permiserant. Verum impius ille ne sic quidem flecti ac paululum cedere decrevit, nisi postquam divina eum persequente justitia ad id tandem invitatus perductus est.

πρὸς τῆς θείας συναλασθείς δίχης, ὑστατὸν γε ἄκων ἐπὶ τοῦτ' ἤχθη.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ.

Περὶ τῆς τῶν θεοφιλῶν βασιλέων νίκης.
(Nic. H. E. VII, 37, 38).

Ἐκπεριήλθε δ' αὐτὸν (63) τοιαύτη τις αἰτία· τὸ μέγεθος τῆς οὐ κατ' ἀξίαν ἐπιτραπέισης ἡγεμονίας αὐτῷ μηκέθ' οἶός τε φέρειν, ἀλλὰ δι' ἀπειρίαν σώφρονος λογισμοῦ καὶ βασιλικῆς ἀπειροκάλως τοῖς πράγμασιν ἐγχειρῶν, ἐπὶ πάσῃ τε ὑπερηφανίας μεγαλαυχία τὴν ψυχὴν ἀλόγως ἀρθεῖς, ἤδη καὶ κατὰ τῶν τῆς βασιλείας κοινωνῶν, τὰ πάντα αὐτοῦ διαφερόντων γένει τε καὶ παιδείᾳ, ἀξιώματι τε καὶ συνέσει, καὶ τῷ γε πάντων κορυφαίωτάτῳ, σωφροσύνῃ, καὶ τῇ περὶ τὸν ἀληθῆ Θεὸν εὐσεβείᾳ, τολμᾶν ὕμνητο θρασύνεσθαι, καὶ πρῶτον ἑαυτὸν ταῖς τιμαῖς ἀναγορεύειν (64). Ἐπιτείνας δὲ εἰς ἀπόνοιαν (65) τὰ τῆς

CAPUT X.

De victoria piorum Deoque acceptorum imperatorum.

Porro hujusmodi causa ac necessitas eum quasi undique obsessum constrinxit. Cum magnitudinem principatus absque ullo merito ipsi concessi sustinere amplius non posset: sed moderata et imperatoria prudentia penitus destitutus, inepte atque indecore publica negotia tractaret; ac præterea arrogantis mentis tumore temere esset elatus, etiam adversus ipsos imperii consortes, qui omnibus modis ipsum anteibant, genere, institutione, dignitate, prudentia: quodque præcipuum est, modestia et pietate erga verum omnium Deum: confidentia atque insolentia cœpit extolli, sibi que primum inter ipsos locum in titulis **363** atque honoribus vindic-

libri. Quamquam Rufinus Sabinum dicit legem imperatoris edicto suo præposuisse. Sic enim habet: « Sed Sabinus, qui per id tempus præfecturæ culmen gerebat, omnium provinciarum rectoribus scribens, et prælatam imperatoris inserens legem, etc. » Fatendum certe est, leges imperatorum ut plurimum, antelatas fuisse edictis præfectorum prætorii. Cujus rei illustre exemplum habemus in collatione Carthaginensi, ubi post recitatam epistolam imp. ad Marcellinum tribunum et notarium, jubetur recitari edictum Marcellini, quod sic incipit: « Quid clementissimus princeps D. N. Honorius pro catholicæ fidei confirmatione decreverit, antelatorum apicum tenore monstratur, etc. » Idem etiam de epistolis imperatorum sentiendum est, quas magistratus semper suis jussionibus præponebant. Sic Himerius rationalis Ægypti in epistola ad præpositum Mareotæ quam refert Athanasius in *Apoloγία*: « Φρόντισον τοίνυν προστυχῶν καὶ τῶ ἀντιτύπῳ τοῦ θείου γράμματος, ὃ μετὰ τοῦ οὐρανοῦ σεβάσματος προτέτακται, etc. »

(61) *Σύνοδον συγκροτεῖν*. Pro his verbis Nicephorus habet *συνάγειν*, quam quidem ejus interpretationem magnopere probo. Nam σύνοδος apud Eusebium, non semper significat concilium episcoporum, sed interdum pro ecclesiasticis conventibus sumitur.

(62) *Αὐτῷ τε ἐπιτρέπουν ἐπεσάλκεσαν*. Musculus vertit: « Maximino, ut ista concederet, scripserant. » Eundem quoque sensum, sed pluribus verbis expressit Christophorus. Ego aliud sibi

voluisse Eusebium existimo: Constantinum scilicet ac Licinium scripsisse Maximino, se permisisse Christianis ut conventus agerent et ecclesias ædificarent. Si quis tamen interpretationem Musculi sequi maluerit, per me licet. Mihi quidem nequaquam verisimile videtur, Constantinum ac Licinium Maximino collegæ suo mandasse ut hæc concederet Christianis. Id enim nimis arrogans fuisset.

(63) *Ἐκπεριήλθε δ' αὐτόν*. Hujus verbi vim non intellexerunt interpretes. Quod equidem miror; cum vulgata lexica eos docere potuerint verbi hujus significationem. Porro ab hac voce caput 10 orditur vetustissimus codex Mazarinus. Cujus auctoritate conjecturam meam confirmari non mediocriter sum gavisus. Nam antequam eum codicem nactus essem, a proxime sequenti periodo caput 10 inchoaveram. Cum codice Maz. consentit etiam Reg. et Fuk.

(64) *Πρῶτον ἑαυτὸν ταῖς τιμαῖς ἀναγορεύειν*. Id est, in titulis legum et constitutionum. Item in inscriptionibus operum publicorum, statuarum et imaginum se Maximinus priore loco nominavit ante Constantium et Licinium collegas, qui tamen seniores erant Augusti. Verum Maximinus cum Cæsar ante ipsos creatus fuisset, principem locum ob id sibi vindicabat.

(65) *Εἰς ἀπόνοιαν*. Nicephorus inverso ordine legit *ἐπιτείνας* δὲ εἰς *μανίαν* τὰ τῆς ἀπονοίας, non male ἀπόνοια pro superbia sumitur, ut sexcentis in locis occurrit apud Joannem Chrysostomum.

care. Dein ad desperationem usque progrediente insania, violato quod cum Licinio pepigerat fœdere, bellum inexpiabile suscepit. Post hæc cum brevi temporis spatio cuncta miscuisset, et universas urbes terrore ac tumultu implesset; collectis omnibus copiis et innumerabili ærmatorum multitudine in unum coacta, adversus Licinium pugnaturus perrexit; dæmonum quos ipse deos existimabat, auxilio, et multitudine militum supra modum elatus. In ipso autem conflictu, ope divina penitus nudatus remansit; et per illum qui solus est omnium Deus, victoria Licinio comparata est. Ac primum quidem militares copias quibus maxime confidebat, amisit. Cumque protectores eum nudum deseruissent, et ad Licinium tunc victorem transfugissent, protinus abjecto imperiali cultu qui ipsum minime decebat, ignave admodum et parum viriliter turbæ se gregalium immiscuit. Deinde fugiens, et in agris ac vicis sese occultans, dum saluti suæ consulit, vix tandem e manibus hostium evasit; divina illa oracula vera prorsus ac fide digna esse reipsa confirmans, quæ sic habent: « Non salvatur rex per multitudinem virtutis suæ, nec gigas salvus erit in multitudine fortitudinis suæ. Fallax equus ad salutem: in abundantia virtutis suæ non servabitur. Ecce oculi Domini super metuentes eum, et qui sperant in misericordia ejus: ut liberet a morte animas eorum⁶⁷. » Sic igitur tyrannus cum summo dedecore atque ignominia ad partes imperii sui reversus, primum quidem furore percitus, multos sacerdotes ac prophetas deorum suorum, quos ante susceperat, et quorum oraculis excitatus bellum susceperat, tanquam præstigiatores ac deceptores, atque insuper salutis suæ proditores neci dedit. Posthæc cum Christianorum Deo gloriam laudemque tribuisset, et absolutissimam atque uberrimam legem pro eorumdem Christianorum libertate tulisset, mox gravissima ægrotudine correptus, nulla ipsi dilatione concessa, extremum diem clausit. Lex porro ab illo emissa sic habet:

Exemplum constitutionis a tyranno pro Christianis datae, et ex Latino sermone in Græcum translata.

« Imperator Cæsar Caius Valerius Maximinus, 364 Germanicus, Sarmaticus, Pius, Felix, Invictus, Augustus. Provincialium nostrorum utilitati omnibus modis nos perpetuo consulere, eaque ipsis li-

⁶⁷ Psal. xxxvii, 46-49.

(66) *Τὰ πάντα κυρήσας.* Nostri codices omnes habent *κυρήσας*. Quod confirmat etiam Nicephorus. Quare nescio unde vulgatam Scripturam hauserit Rob. Stephanus. Nam et Regius codex, quem ubique Stephanus expressit, diserte scriptum habet *κυρήσας*.

(67) *Λικινίω τῆς νίκης ἐξ αὐτοῦ τοῦ πάντων ἐνός καὶ μόνου Θεοῦ πρῦτ.* Hoc loco nostri codd. Maz., Med. et Fuk. aliquot voces interserunt in hunc modum: *τῷ τότε κρατοῦντι πρῦτανευθεῖσης*. Quæ voces cum tertia abhinc linea iterum legantur, parum hic necessariæ sunt.

(68) *Ὀπλιτικῶν.* Pedestres Maximini copias in-

Α *ραζπονδήσας, πόλεμον ἄσπονδον αἴρεται· εἴτ' ἐν βραχεὶ τὰ πάντα κυρήσας* (66). *πῶσαν τε πόλιν ἐκταράξας, καὶ πᾶν στρατόπεδον μυριάδων τὸ πλήθος ἀνηριθμῶν συναγαγὼν, ἔξεισιν εἰς μάχην αὐτῷ παραταξάμενος, δαιμόνων ἐλπίσιν ὧν δὴ ἤμετο θεῶν, καὶ ταῖς τῶν ὀπλιτῶν μυριάσιν, τὴν ψυχὴν ἐπηρμένως. Καὶ δὴ συμβαλὼν εἰς χεῖρας, ἔρημος τῆς ἐκ Θεοῦ καθίσταται ἐπισκοπῆς, Λικινίω τῆς νίκης ἐξ αὐτοῦ τοῦ πάντων ἐνός καὶ μόνου Θεοῦ πρῦτανευθεῖσης* (67). *Ἀπόλλυσι δὴ πρῶτον τὸ ἐφ' ᾧ ἐτεπόθει ὀπλιτικὸν* (68), *τῶν τε ἄμφ' αὐτὸν δορυφόρων γυμνὸν καὶ πάντων ἔρημον αὐτὸν καταλειποῦτων, καὶ τῷ τότε κρατοῦντι προσπεφυγόντων, ὑπεκδύς ὁ δειλαῖος ὡς τάχιστα τὸν οὐ πρόποντα αὐτῷ βασιλικὸν κόσμον, δειλῶς καὶ δυσγενῶς καὶ ἀνάνδρως ὑποδύει τὸ πλήθος, κἀπειτα διαδιδράσκει κρυπταζόμενός τε ἀνὰ τοὺς ἀγρούς καὶ τὰς κώμας, ὁμῶς τῶν πολεμίων τὰς χεῖρας, τὰ τῆς σωτηρίας αὐτῷ προμνύμενος διέξεισιν, ἔργοις αὐτοῖς εὐ μάλα πιστοῦς καὶ ἀληθεῖς τοὺς θεῖους ἀποφθνας χρησμούς, ἐν οἷς εἴρηται· Οὐ σώζεται βασιλεὺς διὰ πολλὴν δύναμιν, καὶ γίγας οὐ σωθήσεται ἐν πλήθει ἰσχύος αὐτοῦ· ψευδὴς ἴππος εἰς σωτηρίαν, ἐν δὲ πλήθει δυνάμεως αὐτοῦ οὐ σωθήσεται. Ἰδοὺ οἱ ὀφθαλμοὶ Κυρίου ἐπὶ τοὺς φοβουμένους αὐτὸν, τοὺς ἐλπίζοντας ἐπὶ τῷ ἔλεος αὐτοῦ, ῥύσασθαι ἐκ θανάτου τὰς ψυχὰς αὐτῶν. » Οὕτω δὴ τὰ αἰσχύνης ἐμπλεῶς ὁ τύραννος ἐπὶ τὰ καθ' ἑαυτὸν ἔλθῶν μέρη. πρῶτον μὲν ἔμμανε! θυμῷ, πολλοὺς ἱερεῖς καὶ προφήτας τῶν πάλαι θαυμαζομένων αὐτῷ θεῶν, ὧν δὴ τοῖς χρησμοῖς ἀναρρίπισθεις καὶ ἐπὶ πᾶσι προδότης τῆς αὐτοῦ γενομένου σωτηρίας, ἀναιρεῖ, εἶτα δὴ τοὺς δόξαν τῶν Χριστιανῶν Θεῶν, νόμον τε τὸν ὑπὲρ ἐλευθερίας αὐτῶν τελεώτατα καὶ πληρέστατα διαταξάμενος, δυσθανάτησας ἀντίκα, μηδεμιᾶς αὐτῷ χρόνου δοθείσης προθεσμίας, τελευτᾷ τὸν βίον. Ὁ δὲ καταπεμφθεὶς ὑπ' αὐτοῦ νόμος, τοιοῦτος ἦν·*

Ἀντίγραφον ἔρημνης τῆς τοῦ τυράννου ὑπὲρ Χριστιανῶν διατάξεως, ἐκ Ῥωμαϊκῆς γλώττης εἰς τὴν Ἑλλάδα μεταληφθείσης.

« Αὐτοκράτωρ Καῖσαρ Γάιος Οὐαλέριος Μαξιμίνος, Γερμανικὸς, Σαρματικὸς, Εὐσεβὴς, Εὐτυχὴς, Ἀνίκητος, Σεβαστός. Κατὰ πάντα τρόπον ἡμᾶς διγενεῶς τῶν ἐπαρχιωτῶν τῶν ἡμετέρων τοῦ χρησμοῦ προ-

telligi puto. Porro de hac Maximini pugna adversus Licinium in Illyrico solus ex historicis Zosimus loquitur in lib. ii, ubi scribit Licinium primo quidem cladem aliquam accepisse: sed mox repetito prælio, Maximinum in fugam versum ad Orientis partes se recepisse, et de reparando exercitu cogitavisse. Quod quidem mirifice convenit cum Eusebii nostri narratione, qui scribit Maximinum fuso exercitu suo, ad suas partes, id est in Orientem se recepisse. Pugna igitur illa in Europæ partibus pugnata est, anno Christi 313, Constantino iii et Licinio iii coss., ut recte notat Sigonius in lib. iii, *De Occidentali imperio*.

νοείσθαι δεῖ (69), καὶ ταῦτα αὐτοῖς βούλεσθαι παρέχειν οἷς τὰ λυσιτελεῖ πάντων μάλιστα κατορθοῦται, καὶ ὅσα τῆς λυσιτελείας καὶ τῆς χρησιμότητος ἐστὶ τῆς κοινῆς αὐτῶν, καὶ ὅποια πρὸς τὴν δημοσίαν λυσιτελείαν ἀρμόζει, καὶ ταῖς ἐκάστον διανοαῖς προσφιλῆ τυγχάνει, οὐδένα ἀγνοεῖν, ἀλλ' ἕκαστον ἀνατρέχειν ἐπ' αὐτὸ τὸ γινόμενον, γινώσκων τε ἕκαστον τῶν ἀνθρώπων καὶ ἔχειν ἐν ἑαυτῷ, δῆλον εἶναι πιστεύομεν. Ὅποτε τοίνυν πρὸς τοῦτο δῆλον γέγονε τῇ γνώσει τῇ ἡμετέρᾳ, ἐκ ταύτης τῆς προφάσεως ἐξ ἧς κεκλεισμένον ἦν ὑπὸ τῶν θειοτάτων Διοκλητιανοῦ καὶ Μαξιμιανοῦ τῶν γονέων τῶν ἡμετέρων, τὰς συνόδους τῶν Χριστιανῶν ἐξηρῆσθαι, πολλοὺς σεισμικοὺς καὶ ἀποστερήσεις ὑπὸ τῶν ὀφφικιαλίων γεγενῆσθαι, καὶ εἰς τοῦπιόν δὲ τοῦτο προχωρεῖν κατὰ τῶν ἐπαρχιωτῶν τῶν ἡμετέρων, ὧν μάλιστα πρόνοιαν τὴν προσήκουσαν γίνεσθαι σπουδάζομεν, τῶν οὐσιῶν τῶν ἰσίων αὐτῶν κατατρίβομένους, δοθέντων γραμμάτων (70) πρὸς τοὺς ἡγεμόνας ἐκάστης ἐπαρχίας τῷ παρελθόντι ἐνιαυτῷ, ἐνομοθετήσαμεν, ἵν' ἐάν τις βούλοιο τῷ τοιοῦτῳ ἔθει (71) ἢ τῇ αὐτῇ φυλακῇ τῆς αὐτῆς θρησκείας ἔπιεσθαι, τοῦτον ἀνεμποδίστως ἔχεισθαι τῆς προθέσεως τῆς ἑαυτοῦ, καὶ ὑπὸ μηδενὸς ἐμποδίσεσθαι μηδὲ κωλύεσθαι, καὶ εἶναι αὐτοῖς εὐχέρειαν, ἀνευ τινὸς φόβου καὶ ὑποψίας τοῦθ' ὅπερ ἐκάστῳ ἀρέσκει ποιεῖν. Πλὴν οὐδὲ νῦν λαθεῖν ἡμᾶς ἐδυνήθη, ὅτι τινὲς τῶν δικαστῶν παρενεθυμοῦντο (72) τὰς ἡμετέρας κελεύσεις, καὶ διατάξιν τοὺς ἡμετέρους ἀνθρώπους περὶ τὰ προστάγματα τὰ ἡμέτερα παρεσκύασαν, καὶ ἄκνηρότερον προσιέναι ταῦτα τὰς θρησκείαις αἷς ἦν ἀρεστὸν αὐτοῖς, ἐποίησαν. Ἴνα τοίνυν εἰς τὸ ἐξῆς πᾶσα ὑποψία ἀμφιβολίας τοῦ φόβου (73) περιαιρεθῆ, τοῦτο τὸ διάταγμα προτεθῆναι ἐνομοθετήσαμεν, ἵνα πᾶσι δῆλον γένηται, ἐξελίξαι τοῦτοις οἱ τινες ταύτην τὴν ἀρεσιν καὶ τὴν θρησκείαν μετιέναι βούλονται, ἐκ ταύτης τῆς ἑωρεᾶς τῆς ἡμετέρας καθὼς ἕκαστος βούλεται ἢ δέον αὐτῷ ἐστίν (74), οὕτως προσιέναι τῇ θρησκείᾳ ταύτῃ ἦν ἐξ ἑθους θρησκεύειν ἔλλετο· καὶ τὰ Κυριακὰ δὲ τὰ οἰκεία ὅπως κατασκευάζοιεν, συγχωρεῖται. Ἴνα μέντοι καὶ μεζῶν

A benter præstare quæ omnibus maxime fructuosa sint, et quæcunque ad communem ipsorum utilitatem et commodum spectant, et reipublicæ in primis conducant, quæque singulis grata sint et accepta: neminem ignorare, sed unumquemque res ipsas animo revolventem nosse ac persuasum habere confidimus. Certe cum antea nobis compertum fuisset, occasione legis illius quæ a divo Diocletiano et Maximiano parentibus nostris lata erat, ut Christianorum conventus penitus abolerentur; multas concussiones prædasque ab officialibus facta esse, atque hoc malum in dies longius serpere adversus provinciales nostros, quibus maxime consultum volumus, quorum facultates hoc prætextu graviter atteruntur: superiore anno datis ad singulos provinciarum præsidēs litteris statuimus, ut si quis adhærere huic sectæ, et religionis illius observantiam sequi vellet, ei liceret absque ullo impedimento in proposito suo permanere, nec ullus eum impedire aut prohibere auderet; sed ut quisque eorum id quod sibi libitum esset, sine ullo metu ac suspitione agendi licentiam haberet. Verum ne nunc quidem latere nos potuit, quosdam ex iudicibus præcepta nostra minus recte intellexisse, et in causa fuisse ut sediti nostri jussionibus nostris diffiderent, et ad cultum religionis illius quam maxime probabant cunctantius accederent. Igitur ut omnīs in posterum suspicio metus et ambiguitas adimat, hoc edictum proponi statuimus, quo cuncti intelligant iis qui hanc sectam et religionem sequi volunt, ex hac indulgentia majestatis nostræ licere, prout cuique libitum aut acceptum fuerit, ad eam religionem cui ex more servire constituit colendam accedere. Sed et Dominica sua ipsis instaurare conceditur. Cæterum ut indulgentia nostra prolixior appareat, illud etiam sancire volumus; ut si quæ domus aut loca ad jus Christianorum antehac pertinentia, ex jussione divorum parentum nostrorum ad jus fisci devoluta sint, aut ab aliqua civitate occupata, aut certe vendita, aut

(69) Προνοεῖσθαι δεῖ. Delenda est vox δεῖ, quam Nicephorus non agnoscit. Hæc enim omnia pendent ex verbo quod in fine proluxæ periodi positum est. Solent quippe imperatores in legibus suis componendis longas periodos adhibere; id majestati regis congruere existimantes. Quod hodieque reges nostri faciunt. Paulo post scribo ex eodem Nicephoro, et ex codd. Medicæo et Mazarino et Fuk. et Savil., οἷς τὰ λυσιτελεῖ πάντων μάλιστα κατορθοῦται.

(70) Δοθέντων γραμμάτων. Intelligit epistolam suam ad Sabinum præfectum prætorio quam retulit Eusebius supra in cap. 9. Eam superiori anno Maximinus datam esse dicit, id est, anno Christi 312, Constantino II et Licinio II coss. Ex quo sequitur, postremum hoc edictum Maximini scriptum esse anno Christi 313, Constantino III et Licinio III coss. Porro inter epistolas et edicta imperatorum hoc præcipuum discrimen est, quod epistolæ quidem nomen eorum ad quos missæ sunt ascriptum habent; cum edicta omnes generaliter alloquantur. Et edicta quidem publice proponuntur. Epistolæ vero offeruntur eis ad quos missæ sunt, ut legitur in Gestis purgationis Cæciliani pag. 28, nec proponi

solent, nisi nominatim additum sit in fine epistolæ, et proponatur. Denique in epistolis nomen duntaxat imperatoris cum paucissimis titulis præfigitur. In edictis vero omnes tituli, nullo omisso, diligenter et ambitiose ponuntur.

D (71) Τῷ τοιοῦτῳ ἔθει. Rufinus legit ἔθει, sic enim vertit, et ut si quis vellet genti huic vel religioni adhærere. Vide quæ supra notavi ad cap. 9.

(72) Παρενεθυμοῦντο. Langus vertit et male accepisse, quod equidem valde probo. Nam παρενεθεῖσθαι proprie significat male interpretari. At Musculus, eumque secutus Christophorus vertunt negligere, pro nihilo habere, minus recte. In codice Fuk. et Savil. legitur τὰρ οὐδὲν ἐτίθεντο. Quod videtur scholii vice ad marginem primo ascriptum, postea in textum irrepisse.

(73) Ἀμφιβολίας τοῦ φόβου. Scribendum videtur ἀμφιβολίας τε φόβος.

(74) Ἡ δέον αὐτῷ ἐστίν. Hæc Regius codex. Sed in Medicæo ac Mazarino legitur ἢ δέον. Nicephorus vero habet ἢ ἡδὺ αὐτῷ ἐστίν, non male. Ἡδύον tamen mallem. Cum Nicephoro consentiunt codd. Fuk et Savil.

alicui dono data; cuncta ad pristinum jus ac dominium Christianorum revocentur, ut hac etiam in re pietatem ac providentiam nostram cuncti possint agnoscere. » Hæc sunt tyranni verba, quæ post edicta illa adversus Christianos in æreis tabulis ab ipso proposita, nondum anno penitus exacto subsecuta sunt. Et qui paulo antea nos profanos atque impios et in perniciem generis humani natos esse censuerat, adeo ut non modo urbes, sed ne agros quidem et solitudines incolere sineremur; ab eo constitutiones et leges pro Christianis edebantur. Et qui nuper ante ipsius tyranni oculos flammis ac ferro, et bestiarum ac volucrum laniatu absumebantur, cunctaque poenarum et mortis genera velut impii et religionis omnis expertes miserabilem in modum sustinebant, iidem nunc et religionem colere dicuntur, et instaurare Dominica sua sinuntur: quin et jura quædam ipsis competere idem tyrannus testatur fateturque. Hæc igitur cum ille confessus fuisset, quasi quodam accepto beneficio; ob eam ipsam causam mitiore quam merebatur pœna affectus, repentina a Deo percussus plaga in secundo prælio mortem oppetiit. Porro non talis exitus vitæ ei contigit, qualis ducibus atque imperatoribus contingere solet, qui pro gloria et pro notis ac familiaribus fortiter dimicantes gloriosam mortem constanti animo subierunt. Verum cum exercitus ipsius acie jam instructa staret in campo, ipse domi sedens ac sese occultans, subito utpote impius Deique hostis inflictæ cœlitus plaga toto corpore percussus, debitas pœnas persolvit. Quippe gravissimis doloribus tormentisque exagitatus, pronus humi volutabatur; inedia contabescens; carnibus occulto quodam et divinitus immisso igne colliquescentibus. Adeo ut cum illæ jam penitus dimixissent, pristinae quidem formæ species omnino in illo aboleretur; aridorum autem ossium quoddam quasi simulacrum longo temporis tractu exsiccatum duntaxat remaneret. Itaque omnes qui aderant, corpus illius nihil aliud esse judicabant, quam sepulcrum animæ, in mortuo jam actabefacto corpore defossæ. **366** Cumque acrius adhuc et vehementius ab intimis usque medullis eum inflammatio torreret, oculi quidem ipsi exsilierunt, et ex propriis sedibus avulsi, cæcum eum reliquerunt. Posthæc nihilominus adhuc spirans; multa spondens Domino, mortem advocabat. Tandemque ob contumelias quibus Christum affecisset, merito

(75) *Εἰς χάρισμα δέδοται.* Data ab imperatoribus intelligo. Solebant enim imperatores, prædia quæ hisco applicata fuerant petentibus donare. Vide titulum in codice *De petitionibus*.

(76) *Πολεμάρχαις.* Sic in codd. Regio Fuk. et Mazarino legitur, recte, ni fallor. Est enim epithetum vocis præcedentis στρατηγούς. Vulg. *πολεμάρχαις*. Paulo post ex codd. Med. et Maz. scribe: *πολλάκις ἀνδριζόμενοις*. Prior vox deest in vulgatis editionibus.

(77) *Ἐτ' αὐτῷ πρὸ τοῦ πεδίου.* Improperie locutus videtur, pro eo, quod alii dicerent ἐπὶ τοῦ πεδίου. Sic alibi dixit πρὸ τοῦ δικαστηρίου, et πρὸ

γέννηται ἢ ἡμετέρα δωρεά, καὶ τοῦτο νομοθετῆσαι κατηξιώσαμεν, ἵν' εἴ τινες οἰκίαι καὶ χωρία τοῦ δικαίου τῶν Χριστιανῶν πρὸ τούτου ἐτύγχανον ὄντα, ἐκ τῆς κελεύσεως τῶν γονέων τῶν ἡμετέρων εἰς τὸ δίκαιον μετέπεσε τοῦ φίσκου, ἢ ὑπὸ τίνος κατελήφθη πόλεως, εἴτε διάπρασις τούτων γεγένηται, εἴτε εἰς χάρισμ δέδοται (75) τινι, ταῦτα πάντα εἰς τὸ ἀρχαῖον δίκαιον τῶν Χριστιανῶν ἀνακληθῆναι ἐκαλεύσαμεν, ἵνα καὶ ἐν τούτῳ τῆς ἡμετέρας εὐσεβείας καὶ τῆς προνοίας αἰσθῆσιν πάντες λάθωσιν. » Αὐταὶ τοῦ τυράννου φωναὶ, οὐδ' ὄλον ἐνιαυτὸν τῶν κατὰ Χριστιανῶν ἐν στήλαις ἀνατεθειμένων αὐτῷ διαταγμάτων ὑστερήσασσι. Καὶ παρ' ὧ γε μικρῶ πρόσθεν δυσσεβεῖς ἐδοκοῦμεν καὶ ἄθαιο καὶ παντὸς βλαθροὶ τοῦ βίου, ὡς μὴ εἶτι γε πόλιν, ἀλλ' οὐδὲ χώραν οὐδ' ἐρημίαν οἰκῆν ἐπιτρέπεσθαι, παρὰ τούτῳ διατάξεις ὑπὲρ Χριστιανῶν καὶ νομοθεσίαι συνετάττοντο, καὶ οἱ πρὸ βραχείας πυρὶ καὶ σιδήρῳ, θηρίων τε καὶ οἰωνῶν βορᾶ πρὸ ὀφθαλμῶν αὐτοῦ τοῦ τυράννου διαφειρόμενοι, καὶ πᾶν εἶδος κολάσεως καὶ τιμωρίας, ἀπαλλαγῆς τε βίου οἰκτρότατα, ὡς ἂν ἄθαιο καὶ δυσσεβεῖς, ὑπομένοντες, οὗτοι νῦν πρὸς αὐτοῦ καὶ θρησκευεῖν ὁμολογοῦνται θρησκεῖαν, καὶ ἐπισκευάζειν Κυριακὰ ἐπιτρέπονται, καὶ δικαίων τινῶν αὐτοῖς μετεῖναι, αὐτὸς ὁ τύραννος μαρτυρεῖ καὶ ὁμολογεῖ. ¶ Καὶ δὴ τοιαῦτα ἐξομολογησάμενος, ὡς περ τινὸς τυχῶν εὐσχεσίας, τούτων δὴ αὐτῶν ἕνεκα, ἤττον ἢ παθεῖν αὐτὸν ἐχρῆν δῆπου παθῶν, ἀθρόα Θεοῦ πληγῆς μάστιγι, ἐν δευτέρῳ τοῦ πολέμου συμβολῆ καταστρέφει. Γίνεται δ' αὐτῷ τὰ τῆς καταστροφῆς οὐχ οἷα στρατηγούς πολεμάρχαις (76), ὑπὲρ ἀρετῆς καὶ γνωρίμων πολλάκις ἀνδριζόμενοις ἐν πολέμῳ, τὴν εὐκλεῆ τελευτὴν εὐθαρσῶς ὑπομῆναι συνέθη, ἀλλὰ γὰρ ἅτε τις δυσσεθῆς καὶ θεομάχος, τῆς παρατάξεως ἔτ' αὐτῷ πρὸ τοῦ πεδίου (77) συνεστῶσης, οἴκοι μένων αὐτὸς καὶ κρυπταζόμενος, τὴν προσήκουσαν τιμωρίαν ὑπέχει, ἀθρόα Θεοῦ πληγῆς κατ' ὅλου τοῦ σώματος μάστιγι, ὡς ἀληθῶς δειναῖς καὶ περιωδυνίαις ἐλαυνόμενον, πρηγῆ καταπεσεῖν λιμῶ φθειρόμενον, τας τε σάρκας ὄλας ἀοράτω καὶ θεηλάτῳ πυρὶ τηχόμενον διαβρυσάσας, ὡς τὸ μὲν πᾶν εἶδος τῆς παλαιᾶς μορφῆς ἀφανισθῆναι, ξηρῶν δ' αὐτῷ μόνον ὁστῆων οἶόν τι μικρῶ χρόνῳ κατεσκελετευμένον εἰδῶλον ὑπολειφθῆναι· ὡς μὴδ' ἄλλο τι νομίζειν τοῦ παρόντος, ἢ τάφον αὐτῷ τῆς ψυχῆς γεγενόμεναι τὸ σῶμα, ἐν ἧδὴ νεκρῶ καὶ παντελῶς ἀπορβέυσαντι καταστροφῆς. Σφοδρότερον δ' εἶτι μᾶλλον τῆς θερμῆς αὐτὸν ἐκ βίθους μυελῶν καταφλεγούσης, προπηδῶσι μὲν αὐτῷ τὰ ὄμματα (78), καὶ τῆς ἰδίας λήξεως ἀπο-

τοῦ βήματος. Sed et τὸ εἶτι, videtur positum pro ἧδῃ.

(78) *Προπηδῶσιν αὐτῷ τὰ ὄμματα.* Idem testatur Chrysostomus in oratione de sancto Babyla contra gentiles: τῶν μὲν γὰρ πάλοι βασιλευσάντων, οἱ τὰ τοιαῦτα τομήσαντες, μετὰ πολλὰς καὶ ἀφορήτους συμφορὰς, αἰσχρῶς καὶ ἐλεεινῶς τὸν βίον κατέβλυσαν· ὡς τοῦ μὲν τὰς κόρας ἐτι ζώντος αὐτομάτως ἐκπηδῆσαι τῶν ὀφθαλμῶν, Μαξιμίνος οὗτος ἦν· τὸν δὲ μανέντα· τὸν δὲ ἄλλη τοιαύτη χρῆσάμενον συμφορᾶ. « Ex antiquis enim imperatoribus ii qui similia ausi sint perpetrare, post multas easque intolerabiles calamitates, foedo ac miserabili exitu

πεσόντα, πηρὸν αὐτὸν ἀφίησιν. Ὁ δ' ἐπὶ τούτοις ἔτι A hæc se perpeti confessus, animam exhalavit. ἐμπνέων, ἀνθρομολογούμενος τῷ Κυρίῳ, θάνατον ἐπεκαλεῖτο, καὶ τὸ πανύστατον, ἐνδίκως ταῦτα τῆς κατὰ τοῦ Χριστοῦ παροινίας χάριν ὁμολογήσας παθεῖν, τῆς ψυχῆν ἀφίησιν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΑ'.

CAPUT XI.

Περὶ τῆς ὑστάτης ἀπωλείας τῶν τῆς θεοσεβείας ἐχθρῶν (Nic. H. E. vii, 39).

De ultimo exitio hostium Christianæ religionis.

Ὅτω δῆτα Μαξιμίνου ἐκποδῶν γενομένου, ὡς μό-
 vos ἔτι λείπων τῶν τῆς θεοσεβείας ἐχθρῶν, ἀπάντων
 χειρίστος ἀναπέφηνε, τὰ μὲν τῆς τῶν ἐκκλησιῶν
 ἀνανεώσεως ἐκ θεμελίων χάριτι Θεοῦ τοῦ παντοκρά-
 τορος ἠγειρετο, ὃ τε Χριστοῦ λόγος εἰς δόξαν τοῦ
 τῶν ὧλων Θεοῦ διαλάμπων, μελίζονα τὴν πρόσθεν ἀπ-
 ελάμβανε παβήρησιαν, τὰ δὲ τῆς δυσσεβείας τῶν τῆς
 θεοσεβείας ἐχθρῶν αἰσχύνῃς καὶ ἀτιμίας ἐσχάτης
 ἐνεπιμπλατο. Πρῶτός τε γὰρ αὐτὸς ἐκεῖνος Μαξι-
 μίνος, ἀπάντων πολεμιώτατος (79) ὑπὸ τῶν κρατούν-
 των ἀναγορευθεὶς, δυσσεβέστατος καὶ δυσωνυμώτα-
 τος καὶ θεομισέστατος τύραννος διὰ προγραμμάτων
 δημοσίων ἀνεστηλίτευτο, γραφαί τε ὅσαι εἰς τιμὴν
 αὐτοῦ καὶ τῶν αὐτοῦ παίδων κατὰ πᾶσαν ἀνέκειντο
 πόλιν, αἱ μὲν ἐξ ὕψους εἰς ἔδαφος ῥιπτούμεναι συν-
 ετριβόντο, αἱ δὲ τῆς προσόψεως ἠχραιοῦντο, σκοτεινῶ
 χρώματι καταμελανούμεναι, ἀνδριάντων τε ὁμοίως
 ὅπως: εἰς τὴν αὐτοῦ τιμὴν διανεστήχεσαν, ὡσαύτως
 ῥιπτούμενοι συνετριβόντο, γέλως καὶ παιδιὰ τοῖς
 ἐνυδρίζειν καὶ ἐμπαροινεῖν ἐθέλουσιν ἐκχείμενοι. Ἔτα
 δὲ καὶ τῶν ἄλλων τῆς θεοσεβείας ἐχθρῶν πᾶσαι αἱ
 τιμαὶ περιηροῦντο, ἐκτεινόντο δὲ καὶ πάντες οἱ τὰ
 Μαξιμίνου φρονούντες, ὅσοι μάλιστα τῶν ἐν ἀρχικοῖς
 ἀξιώμασιν ὑπ' αὐτοῦ τετιμημένοι, τῇ πρὸς αὐτὸν
 κολακείᾳ σοβαρῶς ἐνεπαρόνησαν τῷ καθ' ἡμᾶς λόγῳ
 οἷος ἦν ὁ παρὰ πάντας αὐτῷ τιμώτατος καὶ αἰδεσι-
 μώτατος, ἐταίρων τε γνησιώτατος, Πευκέτιος (80),
 δισύπατος καὶ τρισύπατος, καὶ τῶν καθόλου λόγων
 ἑπαρχος (81) πρὸς αὐτοῦ καθυεσταμένος, Κουλιχα-

In hunc igitur modum sublato e vivis Maximino,
 qui solus ex religionis hostibus adhuc relictus om-
 nes improbitate superavit, ecclesiarum quidem ædi-
 ficia omnipotentis Dei beneficio ab ipsis fundamen-
 tibus renovata exstruebantur, Christiane doctrina ad
 gloriam summi omnium Dei resplendens, majore
 quam antea libertate frui cœpit. Impii vero et reli-
 gionis hostes, summo dedecore atque ignominia
 afficiebantur. Primum enim Maximinus ipse, hostis
 publicus ab imperatoribus renuntiatus, edictis pu-
 blice propositis impiissimus ac detestandi nominis,
 Deoque invisus tyrannus appellatus est. Sed et ima-
 gines quæ ipsi liberisque ejus honoris causa positæ
 per singulas prope urbes visebantur, aliæ e sublimi
 dejectæ confractæque sunt; aliæ inutiles redditæ,
 obliterato scilicet nigris coloribus vultu. Statuæ
 quoque quotquot honoris ejus causa erectæ fuerant,
 dejectæ similiter atque contritæ, cunctis qui illu-
 dere atque insultare voluissent, ad ludibrium et
 contumeliam expositæ fuere. Posthæc cæteri etiam
 religionis hostes cunctis honoribus spoliati sunt.
 Omnes denique qui a Maximini pariter partibus
 stabant; qui præ reliquis provinciarum rectoribus
 ab eo culti et ornati, ut ei assentarentur, adversus
 religionem nostram insolenter debacchati fuerant,
 capite plectuntur. Ex quorum numero fuit Picentius,
 in summo honore ac veneratione ab eodem habitus,
 et sodalium omnium longe charissimus: quem ille
 iterum ac tertio consulem et præfectum ac procu-

periere. Alterius enim adhuc viventis pupillæ ex
 oculis exsilierunt: Maximini videlicet; alter furore
 percitus; alius alio oppressus incommodo mortem
 oppetiit. Porro imperator qui furore percitus
 obiit, Diocletianus est. Id enim de illo testantur
 Eusebius et Constantinus. De Maximini autem cæ-
 citate habes apud Eriphanium in libro *De ponderibus*.
 (79) *Ἀπάντων πολεμιώτατος*. Scribendum vi-
 detur πολέμιος. Vult enim dicere Eusebius, Maxi-
 minum hostem publicum esse declaratum. Quod
 solemniter fiebat senatus consulto, ut docent scri-
 ptiores Historiæ Augustæ multis in locis, et præcipue
 ubi de Maxim. no.
 (80) *Πευκέτιος*. Picentium verti: quo nomine
 quidam fuit calumniator Constantii temporibus, ut
 scribit Zosimus in fine lib. ii. Certe Latini Picentes
 vocant, quos Græci Πευκετίους.
 (81) *Τῶν καθόλου λόγων ἑπαρχος*. Præfectum
 prætorio intelligere videtur: ἑπαρχος enim non di-
 citur nisi de præfectis prætorio, aut urbi. Adde quod,
 cum Eusebius affirmet Picentium summis honoribus et
 geminato consulatu ornatum fuisse a Maximino, in-
 certum esset dicere, eum procuratorem summæ rei ab
 illo factum fuisse, quæ exilis admodum dignitas fuit.
 Sed contra hanc sententiam facit primo, quod τῶν
 καθόλου λόγων vocabulo semper Eusebius rationalem
 seu procuratorem summæ rei designat, ut supra nota-
 vimus non semel. Deinde præfectus præt. Maximini
 fuit Sabinius, ut supra vidimus anno Christi 314 et

312. Nec vero dignitas illa procuratoris summæ rei,
 inter viles ac postremas numeranda est. Nam et Ma-
 crianus, is qui sub Gallieno imperium arripuit, eum
 honorem gessit; et Eusebius ipse in lib. viii, cap. 10,
 ἀρχὴν οὐ τὴν τυχοῦσαν appellat, ubi de Philoromo
 martyre loquitur. Quod autem ait Eusebius, Picen-
 tium a Maximino bis ac tertio consulem factum
 fuisse, non modicum habet difficultatem. Jam supra
 observavimus, Maximinum Augusti nomen sibi as-
 sumpsisse post obitum Galerii, anno Christi 311.
 Igitur ante hoc tempus cum Cæsar tantum esset,
 Picentium consulem facere non potuit. Soli enim
 Augusti creandorum consulum jus habebant. Itaque
 post mortem Galerii Maximinus seipsum et Picentium
 eodem anno consulem declaravit. Sequente item
 anno Maximinus ii et Picentius ii consules fuerunt in
 Oriente, cum in Occidente Constantinus ii et Licinius
 consules essent: in Italia vero et Africa Maxentius
 quartum solus. Secuto deinceps anno, qui fuit Chri-
 sti 313, idem Maximinus iii et Picentius iii consules
 in Oriente fuerunt, ut ex hoc insigni Eusebii loco
 perspicue colligitur. Neque enim credibile est,
 Maximinum alteri quidem tribuisse tertium consul-
 latum, ipsum vero ne semel quidem consulem fuisse.
 Certe in *Chronico Alexandrino* Galerius Maximini-
 nus consul ponitur cum Maximiano viii consule,
 qui est annus Christi 314. Quanquam in illo *Chro-
 nico* dicitur Galerius Maximus. Nos igitur tres Ma-
 ximini consulatus primi omnium observavimus. Et

ratorem summæ rei creaverat. Et Culcianus omni-
 bus similiter magistratibus et provinciarum admi-
 nistrationibus perfunctus, qui et ipse innumeris
 Christianorum cædibus apud Ægyptum inclaruerat.
 Alii 367 præterea non pauci, a quibus potissimum
 confirmata et aucta esse Maximini tyrannica
 crudelitas videbatur. Porro etiam Theotecnium ad
 supplicium vocabat divina justitia, haudquaquam
 oblita eorum quæ ille adversus Christianos perpe-
 traverat. Etenim ob simulacrum illud quod Antio-
 chiæ consecraverat, prosperiore fortuna uti visus,
 etiam præses provinciæ a Maximino factus fuerat.
 Sed cum Licinius Antiochiam venisset, et præsti-
 giatures pervestigare ac deprehendere instituisset,
 inter cæteros etiam novi illius simulacri prophe-
 tas et sacerdotes tormentis subiecit, qua ratione
 fraudem concinnasset interrogans. Qui cum veri-
 tatem amplius celare non possent vi tormento-
 rum adacti, totiusque mysterii scenam a Theoteco
 arte quadam compositam fuisse faterentur; Lici-
 nius merito supplicio cunctos afficiens, primum
 quidem Theotecnium ipsum, deinde reliquos fraudis
 ac præstigiæ conscios ac participes, post pluri-
 mos cruciatus interfici jussit. Adjecti sunt his om-
 nibus etiam Maximini liberi; quos ille jam imperii
 consortes et titulorum atque imaginum participes
 fecerat. Denique propinqui omnes tyranni, qui fastu
 et insolentia elati cunctos mortales potentia sua
 oppræsserant, eadem cum illis quos supra memora-
 vimus summa cum ignominia perpassi sunt. Quippe
 qui disciplinam non accepissent; neque admoniti-
 onem illam intellexissent ac percepissent quæ in
 sacris Litteris sic edita est: « Nolite confidere in
 principibus, in filiis hominum in quibus non est sal-
 us. Exhibet spiritus ejus et revertetur in terram
 suam: in illa die peribunt omnes cogitationes
 eorum ».⁹⁹ Sic igitur omni malorum colluvie expur-
 gata, solis Constantino ac Licinio imperium quod
 ipsis competebat, firmum nullique obnoxium invidiæ
 remansit. Qui cum beneficiorum quæ a Deo acceperant
 sibi conscii essent, ante omnia impietate e
 medio sublata, studium virtutis, divini numinis
 amorem et pietatem, gratumque erga Deum animum,
 latis pro Christianorum religione legibus declararunt.

Finis libri noni Historiæ ecclesiasticæ.

⁹⁹ Psal. cXLIII, 2-4.

quibus colligi potest, Maximinum circiter biennio
 Augustum fuisse, cum jam antea vii annis Cæsar
 fuisset; et ad annum Christi 315 pervenisse. Quod
 etiam ex epistolis ejusdem demonstravimus. Proinde
 miror, unde in Eusebii *Chronicon* irrepserit adeo
 gravis error, ut mors Maximini ante cædem Maxen-
 tii referatur. Quod quidem Hieronymi culpa com-
 missum videtur, quippe qui Eusebiano *Chronico*
 multa de suo addidit.

(82) *Κουλιανός*. Fuerat hic præses Thebaidis,
 ut testatur Epiphanius in hæresi 68, quæ est Mele-
 tianorum, his verbis: Κουλιανός μὲν ἦν ἑπαρχὸς
 τῆς Θηβαΐδος· Ἀλεξανδρείας δὲ Ἱεροκλῆς. Scribe
 meo periculo Κουλιανός ex hoc Eusebii loco. Ruß-

νός (82) τε ὠσαύτως διὰ πάσης ἀρχικῆς προελθὼν
 ἐξουσίας, ὁ καὶ αὐτὸς μυρίοις τοῖς κατ' Αἴγυπτον Χρι-
 στιανῶν ἐλλαμπρυνόμενος αἵμασιν, ἄλλοι τε ἐπὶ
 τούτοις οὐκ ὀλίγοι, δι' ὧν μάλιστα τὰ τῆς Μαξιμίνου
 τυραννίδος ἐκραταιοῦτό τε καὶ ἤϋετο. Ἐκάλει δὲ
 ἄρα καὶ Θεότεκνον (83) ἡ δίκη, οὐδαμῶς τὰ κατὰ
 Χριστιανῶν αὐτῷ πεπραγμένα λήθη παραδιδοῦσα.
 Ἐπὶ μὲν γὰρ τῷ κατ' Ἀντιόχειαν ἰδρυθέντι παρ'
 αὐτοῦ ξοάνῳ δόξας εὐημερεῖν, ἤδη καὶ ἡγεμονίας
 ἤξιωτο παρὰ Μαξιμίνου. Λικίνιος δ' ἐπιεῖς τῆς
 Ἀντιοχείων πόλεως, φωρὰν τε γοήτων ποιησάμενος,
 τοὺς τοῦ νεοπαγοῦς ξοάνου προφήτας καὶ ἱερεῖς βα-
 σάνους ἥλιζετο, τίνι λόγῳ τὴν ἀπάτην καθυπεκρί-
 νοντο πυνθανόμενος. Ὡς δ' ἐπικρούπτεσθαι αὐτοῖς
 πρὸς τῶν βασάνων συναλαυνομένοις ἀδύνατον ἦν,
 ἐδήλουν δὲ τὸ πᾶν μυστηρίου ἀπάτην τυγχάνειν τέχνη
 τῇ Θεοτέκνου μεμηχανημένην, τοῖς πᾶσι τὴν ἀξίαν
 ἐπιθεὶς δίκην, πρῶτον αὐτὸν Θεότεκνον, εἶτα δὲ καὶ
 τοὺς τῆς γοητείας κοινωνοὺς, μετὰ πλείστας ὄσας
 αἰκίας θανάτῳ παραδίδωσι. Τούτοις ἅπασι προσετί-
 θεντο καὶ οἱ Μαξιμίνου παῖδες οὓς ἤδη καὶ τῆς βα-
 σιλικῆς τιμῆς, τῆς τε ἐν πίναξιν καὶ γραφαῖς ἀναθέ-
 σεως πεποιοῦτο κοινωνοὺς· καὶ οἱ συγγενεῖς δὲ τοῦ
 τυράννου τὸ πρὶν αὐχοῦντες, καὶ πάντας ἀνθρώπους
 καταδυναστεύειν ἐπληρομένοι, τὰ αὐτὰ τοῖς προδεδη-
 λωμένοις μετὰ τῆς ἐσχάτης ἀτιμίας ἑπάσχον, ἐπεὶ
 μὴ ἐδέξαντο παιδεῖαν (84), μηδὲ ἔγνωσαν μηδὲ συν-
 ἦκαν τὴν φάσκουσαν ἐν ἱεροῖς λόγοις παρακλέουσιν·
 « Μὴ πεποίθετε ἐπ' ἄρχοντας, ἐπὶ υἱοὺς ἀνθρώπων,
 οἷς οὐκ ἐστὶ σωτηρία· ἐξελεύσεται τὸ πνεῦμα αὐτοῦ
 καὶ ἀποστρέψει εἰς τὴν γῆν αὐτοῦ· ἐν ἐκείνῃ τῇ
 ἡμέρᾳ ἀπολούνται πάντες οἱ διαλογισμοὶ αὐτῶν. »
 Οὕτω δὴ τὰ τῶν δυσσεβῶν ἐκκαθαρθέντων, μόνως
 ἐφυλάττετο τὰ τῆς προστηκούτης βασιλείας βέβαια τε
 καὶ ἀνεπίφθορα, Κωνσταντίνῳ καὶ Λικινίνῳ· οἱ τὸ
 πρόσθεν ἀπάντων ἐκκαθάραντες τοῦ βίου τὴν θεο-
 εχθρίαν, τῶν ἐκ Θεοῦ πρυτανευθέντων ἀγαθῶν αὐ-
 τοῖς ἡσθημένοι, τὸ φιλάρετον καὶ θεοφιλές, τὸ τε
 πρὸς τὸ Θεῖον εὐσεβές καὶ εὐχάριστον διὰ τῆς ὑπερ
 Χριστιανῶν ἐνεδείξαντο νομοθεσίας.

*Τέλος τοῦ 9 λόγου τῆς Ἐκκλησιαστικῆς
 Ἱστορίας.*

nus tamen *Quintianum* vertit. Apud Nicephorum Aeu-
 xianός scribitur, utrumque mendose. Culcianus enim
 dicebatur hic præses, ut præter Eusebium docent
 Acta passionis Philææ martyris.

(83) *Θεότεκνον*. De hoc Theoteco Eusebius
 supra in hoc libro. Hunc Theotecnium Galerio Ma-
 ximiano persuasisse ut persecutionem adversus
 Christianos institueret, scribit Cedrenus. Sed falli-
 tur, dum Galerium Maximianum pro Galerio Maxi-
 mino accepit, qui solemniss est error recentiorum
 Græcorum.

(84) *Μὴ ἐδέξαντο παιδεῖαν*. Locutio est sacræ
 Scripturæ. Sic in psalmo π: *Apprehendite discipli-
 nam*, et innumeris in locis Veteris Istrumenti.

ΕΥΣΕΒΙΟΥ
ΤΟΥ ΠΑΜΦΙΛΟΥ
ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΛΟΓΟΣ Γ'
EUSEBII PAMPHILI
ECCLESIASTICÆ HISTORIÆ
LIBER DECIMUS

ΤΑΔΕ ΚΑΙ Η ΔΕΚΑΤΗ ΠΕΡΙΕΧΕΙ ΕΙΒΛΟΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ
ΙΣΤΟΡΙΑΣ.

α. Περὶ τῆς ἐκ Θεοῦ πρυτανευθείσης ἡμῶν εἰρή- της. β. Περὶ τῆς τῶν ἐκκλησιῶν ἀνανεώσεως. γ. Περὶ τῶν κατὰ πάντα τόπων ἐγκαινίων. δ. Παρηγορικὸς ἐπὶ τῇ τῶν πραγμάτων φαιδρό- τητι. ε. Ἀντίγραφα βασιλικῶν νόμων.	ς. Περὶ τῶν Χριστιανοῦς προσηκόντων. ζ. Περὶ τῆς τῶν κληρικῶν ἀλειτουργησίας η. Περὶ τῆς Λικιννίου εἰς ὕστερον κακοτροπίας, καὶ τῆς καταστροφῆς αὐτοῦ. θ. Περὶ τῆς νίκης Κωνσταντίνου καὶ τῶν ὑπ' αὐ- τοῦ τοῖς ὑπὸ τὴν Ῥωμαίων ἐξουσίαν ὑπαρ- ξάντων.

IN DECIMO ECCLESIASTICÆ HISTORIÆ LIBRO
HÆC CONTINENTUR.

I. De pace quæ nobis a Deo procurata est. II. De inauguratione ecclesiarum. III. De ecclesiarum ubique dedicationibus. IV. Oratio panegyrica de splendore et gloria rerum nostrarum. V. Exempla legum imperialium. VI. De rebus ad Christianos pertinentibus.	VII. De immunitate clericorum. VIII. De Licinii persecuta posthæc malignitate, de- que ejus interitu. IX. De Constantini victoria, et de bonis quæ cunctis in orbe Romano degentibus illius opera conti- gerunt.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'.

Περὶ τῆς ἐκ Θεοῦ πρυτανευθείσης ἡμῶν εἰρήνης.
(Nic. H. E. vii, 40).

Θεῷ δὴ χάρις ἐπὶ πᾶσι τῷ παντοκράτορι καὶ βα-
σιλεὶ τῶν ὅλων, πλειίστη δὲ καὶ τῷ Σωτῆρι καὶ λυ-
τρωτῇ τῶν ψυχῶν ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστῷ, δι' οὗ τὰ
τῆς εἰρήνης ἐκ τε τῶν ἔξωθεν ὀχληρῶν, καὶ τῶν κατὰ
ἑαυτοὺς, βέβαια καὶ ἀσάλευτα φυλάττεσθαι ἡμῶν
ἐπιφανῶς εὐχόμεθα. Ἄμα δὲ ταῖς σαῖς εὐχαῖς καὶ
τῶν δέκατον ἐν τούτῳ τοῖς προδιεξορευθεῖσι τῆς ἐκ-
κλησιαστικῆς ἱστορίας ἐπιθέοντες τόμον, σοὶ τούτον
ἐπιγράφομεν, ἱερώτατέ μοι Παυλίνε (85). ὥσπερ
ἐπιγράψασμά σε τῆς ὅλης ὑποθέσεως ἀναβοῶμενοι.

(85) Ἱερώτατέ μοι Παυλίνε. Paulinum intelligit
episcopum Tyri, cui libros suos *Historiæ ecclesia-
sticæ* nuncupavit Eusebius. Ejus enim consilio hoc
argumentum aggressus fuerat, ut hic non obscure
idoneum. Porro Eusebius consulto ac de industria

B

CAPUT I.

De pace quæ nobis a Deo procurata est.

De omnibus igitur gloria sit omnipotenti regi que
omnium Deo; gratia item Servatori ac redemptori
animarum nostrarum Jesu Christo, per quem pre-
camur ut pax nobis firma et stabilis, immunisque
tum ab externarum rerum, tum ab omnibus animi
molestiis ac perturbationibus perpetuo conservetur.
Porro quandoquidem tuis precibus adjuti hunc
decimum historiæ ecclesiasticæ 369 librum, prio-
ribus jam decursis opportune tandem adjecimus,
eum tibi nuncupantes, sacratissime Pauline, te vel-
noluit eos libros in principio operis, ut fieri solet,
Paulino nuncupare, ob modestiam, ni fallor, Pau-
lini. Sed contentus fuit, in fine operis, eum ho-
norifice compellare. Parum enim referre existima-
vit, in exordio an in fine libros suos ei inscribere

ut signaculum totius operis nostri prædicabimus. Nec absurde, ut opinor, absolutam omnibus numeris orationem panegyricam de ecclesiarum institutione hic in perfecto numero collocabimus; obtemperantes hac in re Spiritui divino qui nos hortatur his verbis: « Cantate Domino canticum novum, quia mirabilia fecit. Servavit eum dextera ejus et brachium sanctum ejus. Notum fecit Dominus salutare suum; in conspectu gentium revelavit justitiam suam⁹⁹. » Itaque sacræ Scripturæ novum nobis canticum ordiri præcipienti impræsentiarum succinamus: quandoquidem post illa visu tetradictuque ipso horrenda, tandem ea videre eaque festa celebrare nobis concessum est, quæ plurimi antea vere justi ac martyres Dei cernere in hæc vita atque audire omnibus votis optarunt, nec tamen videre atque audire potuerunt. Sed illi quidem velocissimo cursu prægressi, longe meliora ac præstantiora adepti sunt: in cœlum ipsum et ad divinæ voluptatis paradisum translati. Nos vero hæc etiam quibus fruimur, majora esse meritis nostris confidentes magnificentiam divini beneficii cum quodam stupore miramur: Deumque ejus auctorem totis animi viribus merito veneramur; ea quæ olim per Prophetam prædixerat et quæ sacris Voluminibus prodita sunt, verissima esse testantes. Sic autem habent: « Venite et videte opera Domini quæ possuit prodigia super terram: auferens bella usque

⁹⁹ Psal. xcvi, 1, 2.

ret. Eidem Paulino libros duos Περὶ τοπικῶν ὀνομάτων nuncupavit Eusebius: quorum prior qui divisionem 12 tribuum, et descriptionem urbis Jerusalem, et externarum gentium Hebraicas appellationes continebat, hodie desideratur. Posterior vero qui est de locis Hebraicis, ante viginti annos Græce editus a R. P. Bonfrerio; cui prælixa est epistola ad Paulinum. In qua Eusebius hortatu Paulini id opus a se susceptum fuisse testatur, emisso compellat his verbis: ἱερὲ θεοῦ ἀνθρώπων, Παυλίνε. Fuit igitur Paulinus ἐργοδιώκτης Eusebii nostri, sicut Ambrosius olim fuerat Origenis. In eadem epistola emendandus esse obiter levis error qui sefellit interpretem. Nam ubi legitur ἐξ ἧς ἐν τούτῳ καὶ ἀκολουθῶς ἐκείνοις, etc., scribendum est procul dubio ἐξ ἧς ἐν τούτῳ, etc. Porro hic Paulinus presbyter primum fuit Antiochiæ. Inde ad episcopatum Tyriorum evectus, summa cum laude eam Ecclesiam administravit. Tandemque pulso Antiochena sede Eustathio, ab Antiochensibus evocatus, Antiochiæ præfuit, ut docet Eusebius in libro *Contra Marcellum*, cap. 4, his verbis: Ἐπὶ τὸν τοῦ θεοῦ ἀνθρώπων, τὸν ὡς ἀληθῶς τρισμακάριστον, τρέπεται Παυλίνον· ἄνδρα μὲν τιμηθέντα τῆς Ἀντιοχείων Ἐκκλησίας πρεσβείῳ, διακρεπῶς δὲ τῆς Τυρίων ἐπισκοπεύσαντα· οὕτω τε ἐν τῇ ἐπισκοπῇ διαλάμψαντα, ὡς τὴν Ἀντιοχείων Ἐκκλησίαν, ὡς οὐκείου ἀγαθοῦ, μεταποιεῖσθαι αὐτοῦ. Sic enim legendus est hic locus, quem interpretes non intellexit: « Invehitur, inquit, deinceps in Paulinum, virum Dei, ac prorsus beatissimum, qui presbyteri quidem dignitate exornatus est Antiochiæ: episcopatum autem Tyri tanta cum laude administravit, ut Antiochensis Ecclesia eum sibi tanquam proprium bonum vindicaverit. » Certe Philostorgius in lib. iii, cap. 15, disertè scribit, Paulinum ab episcopatu Tyri Antiochiam translatum in Eustathii locum successisse, et post sex menses e vivis abiisse. Idem ex Philostorgio habet Suidas in voce Ἀέτιος. Falsum roinde est quod ait Nicetas in *The-*

Εἰκότως δ' ἐν ἀριθμῷ τελείῳ τὸν τέλειον ἐνταῦθα καὶ πανηγυρικὸν τῆς τῶν ἐκκλησιῶν ἀνανεώσεως λόγον κατατάξομεν, θεῖο Πνεύματι πειθαρχοῦντες, ὡδὲ πως ἐγκειλευομένῳ· « Ἄσασε τῷ Κυρίῳ ἄσμα καινὸν, ὅτι θαυμαστὰ ἐποίησεν. Ἔσωσεν αὐτὸν (86) ἡ δεξιὰ αὐτοῦ, καὶ ὁ βραχίον ὁ ἅγιος αὐτοῦ· ἐγνώρισε Κύριος τὸ σωτήριον αὐτοῦ, ἐναντίον τῶν ἐθνῶν ἀπεκάλυψε τὴν δικαιοσύνην αὐτοῦ. » Καὶ δὴ τῷ λόγῳ προστάττοντι τὸ καινὸν ἄσμα, διὰ τοῦδε νῦν ἀκολουθῶς ἐπιφωνῶμεν, ὅτι δὴ μετὰ τὰς δεινὰς καὶ σκοτεινὰς ἐκείνας ὕβρεις τε καὶ διηγήσεις, τοιαῦτα νῦν ὄραν καὶ τοιαῦτα πανηγυρίζειν ἠξιώθημεν, οἷα τῶν πρὸ ἡμῶν πολλοὶ τῷ ὄντι δίκαιοι καὶ θεοῦ μάρτυρες ἐπεθύμησαν ἐπὶ γῆς ἰδεῖν, καὶ οὐκ εἶδον, καὶ ἀκούσαι, καὶ οὐκ ἤκουσαν. Ἄλλ' οἱ μὲν ἤ τάχος σπεύσαντες, τῶν πολὺν κριπτῶν ἔτυχον, ἐν τ' αὐτοῖς οὐρανούς καὶ παραδείσῳ τῆς ἐνθέου τρυφῆς (87) ἀναρπασθέντες, ἡμεῖς δὲ καὶ τὰδε μέγιστα ἢ καθ' ἡμᾶς ὑπάρχειν ὁμολογοῦντες, ὑπερεκπεπληγμεθα μὲν τῆς τοῦ αἰτίου μεγαλοδωρεᾶς τὴν χάριν, θαυμάζομεν δὲ εἰκότως ὅλης ψυχῆς δυνάμει σέβοντες, καὶ ταῖς ἀναγράπτοις προρρήσεσιν ἀληθεῖαν ἐπιμαρτυροῦντες, δι' ὧν εἴρηται· « Δεῦτε καὶ ἴδετε τὰ ἔργα τοῦ θεοῦ, ἃ ἔθετο τέρατα ἐπὶ τῆς γῆς, ἀνταναιρῶν πολέμους μέχρι τῶν περάτων τῆς γῆς (88)· τόξον συντρίψει καὶ συνθλάσει ὄπλον, καὶ θυρεοὺς κατακαύσει ἐν πυρὶ· » ἐφ' οἷς εἰς ἡμᾶς ἐναργῶς πεπληρωμένοι χαίροντες, τὸν ἐφεξῆς συνελερωμένον λόγον. Ἡράνιστο

sauro orthodoxæ fidei, solum Philostorgium scribere, Paulinum post abdicationem Eustathii, Antiochiam Tyro translatum fuisse. Non enim solus Philostorgius id scripsit, cum idem quoque affirmet Eusebius in loco quem modo citavi. Mortuus est igitur Paulinus anno Christi 328, cum episcopatum Antiochiæ sex menses gessisset. Quare graviter fallitur Gothofredus, qui, in notis ad Philostorgium, Paulinum anno Christi 324 mortuum esse supponit, et Philostorgium arguit inconstantiam. Atqui Philostorgius optime sibi constat: parum vero sibi constat ipse Gothofredus, qui Paulinum Tyri episcopum mortuum esse scribit anno Christi 324. Atqui Paulinus Tyri episcopus Nicenæ synodo interfuit, et post illam synodum aliquandiu supervixit, ut docent Theodorius lib. 1, cap. 6. et Sozomenus in lib. ii, cap. 48, et Theodorus Mopsuestenus apud Nicetam in lib. v, cap. 7. Idem cum Gothofredo scribit Rob. Montacutus in notis ad librum i Eusebii *Contra Marcellum*; Paulinum scilicet eum qui Tyro Antiochiam translatus est, ante synodum Nicenam obiisse, quod est, ut dixi, absurdissimum. Nam quem ante synodum Nicenam mortuum esse affirmat, eundem Arianæ factionis signiferum fuisse dicit. Baronius quidem Paulinum anno Christi 326 obiisse, eique Eustathium successisse scribit, quem in eo seculi sunt Gothofredus et Montacutus. Verum Baronius Paulinum illum, quem prædecessorem Eustathii facit, non licet episcopum fuisse Tyri: quod Gothofredus et Montacutus perperam dixerunt.

(86) Ἔσωσεν αὐτόν. Αὐτῷ legit Itomana LXX interpretum editio; sed magis placet altera lectio, quam in quatuor codicibus Maz., Med. et Fuk. ac Sav. inveni, ἔσωσεν αὐτὸν ἡ δεξιὰ αὐτοῦ.

(87) Παραδείσῳ τῆς ἐνθέου τρυφῆς. Alludit ad locum Ezechielis. Vide Origenem pag. 417.

(88) Μέχρι τῶν περάτων τῆς γῆς. Codd. Maz., Med. et Fuk. habent τῆς οὐκουμένης.

μὲν δὴ καθ' ὃν δεδήλωται τρόπον, πᾶν τὸ τῶν θεομι-
σῶν γένος, καὶ τῆς ἀνθρώπων ἀθρόως ὄψεως οὕτως
ἐβαλῆλειπτο, ὡς πάλιν ῥῆμα θεῖον τέλος ἔχειν τὸ
λέγον· « Εἶδον ἀσεβῆ ὑπερυψούμενον καὶ ἐπαυρούμε-
νον ὡς τὰς κέδρους τοῦ Λιβάνου· καὶ παρήλθον καὶ
ἰδοὺ οὐκ ἦν, καὶ ἐξήτησα τὸν τόπον αὐτοῦ καὶ οὐχ
εὑρέθη· » ἡμέρα δὲ λοιπὸν ἤδη φαιδρὰ καὶ διαυγής,
μηδενὸς νέφους αὐτὴν ἐπισκιάζοντος, φωτὸς οὐρανοῦ
βλαταῖς ἀνὰ τὴν οἰκουμένην ἅπασαν ταῖς ἐκκλησίαις
τοῦ Χριστοῦ κατηύγαζεν, οὐδὲ τις ἦν καὶ τοῖς ἔξω-
θεν τοῦ καθ' ἡμᾶς θιάσου φθόνος (89), συναπολαύειν
ἡμῖν τῶν ἰσῶν (90), ἀποβρότης δ' οὖν ὁμοῦ καὶ μετ-
ουσίας τῶν θεῶθεν ἡμῖν πρυτανευθέντων.

splendore illustrabat. Licebatque iis etiam qui a cœtu religionis nostræ alieni essent, si non iisdem
frui nobiscum, **370** ad certe partem aliquam et quasi effluxum percipere eorum bonorum quæ nobis
a Deo fuerant procurata.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β΄.

Περὶ τῆς τῶν ἐκκλησιῶν ἀναστροφῆς (Nic. II.
E. vii, 40).

Πᾶσι μὲν οὖν ἀνθρώποις τὰ ἐκ τῆς τῶν τυράννων
καταδυναστείας ἐλεύθερα ἦν, καὶ τῶν προτέρων
ἀππλλαγμένοι κακῶν, ἄλλος ἄλλως μόνον ἀληθῆ θεὸν
τὸν τῶν εὐσεβῶν ὑπέμαχον ὡμολόγει, μάλιστα δ'
ἡμῖν τοῖς ἐπὶ τὸν Χριστὸν τοῦ Θεοῦ τὰς ἐλπίδας
ἀνηρημένοις ἀλεκτος παρῆν εὐφροσύνη, καὶ τις ἐν-
θεὸς ἅπασιν ἐπήθει χαρὰ, πάντα τόπον τὸν πρὸ μι-
κροῦ ταῖς τῶν τυράννων δυσσεβείαις ἠρειπωμένον,
ὡσπερ ἐκ μακρᾶς καὶ θανατηφόρου λύμης ἀναβιώ-
σονται θεωμένοις, νεὸς τε αὐτοῖς ἐκ βάθρων εἰς ὕψος
ἔπειρον ἐγειρομένους, καὶ πολλὴ κρείττονα τὴν ἀγλαΐαν
τῶν πάλαι πεπολιορημένων ἀπολαμβάνοντας. Ἄλλὰ
καὶ βασιλεῖς οἱ ἀνωτάτω συνεχέσι ταῖς ὑπὲρ Χρι-
στιανῶν νομοθεσίαις, τὰ τῆς ἐκ Θεοῦ μεγαλοδωρεᾶς
ἡμῖν εἰς μακρὸν ἔτι καὶ μεῖζον ἐκράτυνον, ἐφοῖτα δὲ
καὶ εἰς πρόσωπον ἐπισκόποις βασιλέως γράμματα,
καὶ τιμὰ καὶ χρημάτων δόσεις· ὧν οὐκ ἀπὸ τρόπου
γένοιτ' ἂν κατὰ τὸν προσήκοντα καιρὸν τοῦ λόγου,
ὡσπερ ἐν ἱερᾷ στήλῃ, τῆδε τῆ βίβλῳ, τὰς φωνὰς ἐκ
τῆς Ῥωμαίων ἐπὶ τὴν Ἑλλάδα γλώσσαν μεταληφθεί-
σας ἐγγράξαι, ὡς ἂν καὶ τοῖς μεθ' ἡμᾶς ἅπασι φέ-
ροιντο διὰ μνήμης.

quædam tabula opportune inscribere non alienum
memoriæ commendantur.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ΄.

Περὶ τῶν κατὰ πάντα τόπον ἐγκαιρίων
(Nic. II. E. vii, 40).

Ἐπὶ δὲ τούτοις, τὸ πᾶσιν εὐκαίον ἡμῖν καὶ πο-

⁸⁹ Psal. xlv, 9, 10. ⁹⁰ Psal. xxxvi, 35, 36.

(89) Οὐδὲ τις ἦν τοῖς ἔξωθεν τοῦ καθ' ἡμᾶς
θιάσου φθόνος. Mirum est hanc loquendi formam
ab interpretibus intellectam non fuisse. Nam Rufi-
nus quidem ita vertit : *Nec usquam qui hæc aliter
aspiceret, lividus supererat oculus.* Rufinum secutus
est Musculus. Christophorus vero paulo aliter
interpretatus est hoc modo : « Nec gentilibus hunc
vostrium insignem triumphum Deus invidit. » Ex quo
apparet illam vocem θιάσον pro triumpho sumpsisse,
et verba Eusebii ita construxisse : φθόνος τοῦ καθ'
ἡμᾶς θιάσου· cum ita potius construenda sint :
τοῖς ἔξωθεν τοῦ καθ' ἡμᾶς θιάσου, id est extraneis et
alienis a fide nostra. Quis non miretur tot ac tantos
errores? Me certe jam lædet, tot menda interpretum
notare. Quæ tamen lectori ob oculos proponenda

A ad fines terræ. Arcum conteret, constringet armum
et scuta comburet igne ⁹⁰. » Quæ cum omnia nostris
temporibus manifeste completa sint, læti deinceps
et gratulabundi narrationem nostram prosecquamur.
Ad hunc igitur quem diximus modum universa
stirps hostium Dei funditus excisa et ex hominum
conspectu subito sublata est; ita ut rursus divinum
illud completeretur oraculum quod sic ait : « Vidi
impium superexaltatum et elevatum sicut cedros
Libani. Et transivi, et ecce non erat : et quæsi locum
ejus, et non est inventus ⁹¹. » Jamque dies se-
renus ac liquidus, nulla amplius nube fuscatus,
Ecclesias Christi toto orbe diffusas cælestis lucis

B

CAPUT II.

De instauratione ecclesiarum.

Et cuncti quidem mortales tyrannicæ dominatio-
nis impotentia liberati, secure agebant : malisque
quibus antea premebantur soluti, Deum qui priorum
propugnator exstitisset, solum vere Deum esse qui-
bus quisque poterat verbis confitebantur. Nobis
vero præcipue qui spem omnem in Christo positam
habemus, incredibilis quædam inerat luctitia, et di-
vina quædam hilaritas in omnium vultu emicabat ;
cum loca cuncta quæ tyrannorum impietas paulo
ante subruerat, tanquam ex diuturna ac pestifera
labe reviviscere videremus : templaque rursus a
solo in immensam altitudinem erigi, et longe majore
cultu ac splendore quam illa quæ prius expugnata
fuisset nitescere. Quin etiam ipsi rerum domini,
crebris pro Christianorum religione legibus pro-
nulgatis divini erga nos beneficii magnificentiam
confirmantes, prorogare illud atque amplificare
studuerunt. Litteræ quoque ad episcopos ipsos no-
minatim perscriptæ sunt ab imperatore; honores
aucti et pecuniæ donatæ. Quarum quidem litterarum
verba ex Latina lingua in Græcum sermonem
translata, in hoc libro tanquam in sacrosancta
erit, ut omnium qui post hæc venturi sunt perpetuæ

CAPUT III.

De ecclesiarum ubique dedicationibus.

Post hæc votivum nobis ac desideratum specta-

D sunt, ut constet quam arduum sit ac minime procli-
ve, in antiquis scriptoribus interpretandis verum
ubique sensum assequi.

(90) *Συναπολαύειν ἡμῖν τῶν ἰσῶν.* Hunc locum
nec Musculus nec Christophorus intellexerunt.
Sic autem emendandus est : *συναπολαύειν ἡμῖν εἰ,
μὴ τῶν ἰσῶν, ἀποβρότης δ' οὖν ὁμοῦ,* et post vocem
πρυτανευθέντων liniendum est caput. Non cuiusvis
erat hunc locum emendare. Quamobrem ignoscen-
dum est Christophorono et Musculo, qui veram
hujus loci emendationem non viderunt. Rufinus
quidem ita videtur legisse, prout emendavimus.
Sic enim vertit : « Sed cuncti mortales tyrannicæ
quæ præterierat crudelitatis horrore, etiam si non-
dum fide, votis tamen quæ nostra sunt amplectea-

culum præbatur, dedicationum scilicet festivas per singulas urbes, et oratoriorum recens structorum consecrationes. Ad hæc episcoporum conventus; peregrinorum ab externis et procul dissitis regionibus concursus; populorum mutua inter se charitas ac benevolentia, cum membra corporis Christi in unam compagem coalescerent. Itaque juxta propheticum oraculum quo ea quæ ventura erant sub arcana quadam imagine prædicebantur⁹¹: « Os aptabatur ossi, et junctura juncturæ. » Et **371** quæcumque alia idem propheticus sermo sub obscuris verborum involucris vere utique pronuntiavit. Una erat divini Spiritus virtus per universa commeanz membra; una omnium anima; eadem alacritas fidei; unus omnium conventus, divinitatem hymnis celebrantium. Jam vero antistitum absolutissimæ cæremoniar, et accurata sacrificia sacerdotum, et divini quidam augustique Ecclesiæ ritus; hinc psalmos canentium et reliquas nobis divinitus traditas voces auscultantium: illinc divina et arcana obeuntium ministeria. Mystica quoque salutaris passionis symbola tradebantur. Denique omnis ætas et promiscua utriusque sexus multitudo, toto pectore preceationibus et gratiarum actionibus incumbens, cum summa animorum lætitia Deum honorum auctorem venerabatur. Sed et Ecclesiarum antistites quotquot aderant, panegyricas habebant orationes; et quantum quisque ingenio poterat, conventum laudibus extollere studebant.

CAPUT IV.

Oratio panegyrica de splendore et gloria rerum nostrarum.

Atque aliquis vir mediocri meriti qui hujusmodi orationem composuerat, in medium progressus, præsentibus ut in ecclesiastico conventu plurimis pastoribus, et decore ac placide auscultantibus: ad unum ex illis conversus facile omnium principem, Deoque acceptissimum episcopum, cujus studio templum illud in urbe Tyro erat exstructum, omnium quæ in Phœnice sunt longe pulcherrimum, ita verba fecit:

⁹¹ Ezech. xxxvii, 7.

tes. » Quæ verba licet a sensu Eusebii longius recedant, aliquod tamen adhuc vestigium veræ lectionis retinent.

(91) *Εἰς μίαν... ἀρμονίαν ἔνωσις.* Editi antea ἔνωσιν. Rectius in codicibus nostris Maz, Med. et Sav. legitur ἐς μίαν συνιδόντων ἀρμονίαν ἔνωσις, ut edimus. In Fuk. etiam legitur ἀρμονίαν.

(92) *Θεολογίας ὕμνος.* Laus vertit: *Hymnus unus divinitatem Verbi Dei concentu pulcherrimo celebrans.* Sed rectius Musculus et Christophorus, et ante eos Rufinus *divinitatem simpliciter verterunt, non addito Verbi nomine.* Nam *θεολογία* apud Eusebium pro Dei laudatione sumi solet, et *θεολογεῖν* pro eo quod est Deum laudare.

(93) *Ὅδε μὲν ψαλμοδίας.* Male Christophorus verit: *Et decori Ecclesiæ ritus interdum psalmodiorum cantu, et cæteris hymnorum divinitus nobis traditorum recitationibus, nonnunquam divinis et mysticis ministeriis exsequendis.* Longe rectius Rufinus, cujus interpretatio commentarii vicem præstat. « Jam vero ingens in sacerdotiis et ministeriis, atque in omnibus quæ ad religionis obser-

Α θούμενον συνεκροτεῖτο θέαμα, ἐγκαινίων ἑορταὶ κατὰ πόλεις καὶ τῶν ἀρτι νεοπαγῶν προσευκτηρίων ἀφιρώσεις, ἐπισκόπων τε ἐπὶ ταυτὸ συνέλεύσεις, τῶν πόρρωθεν ἐξ ἀλλοδαπῆς συνδρομαί, λαῶν εἰς λαοὺς φιλοφρονήσεις, τῶν Χριστοῦ σώματος μελῶν εἰς μίαν συνιδόντων ἀρμονίαν ἔνωσις (91). Συνήγετο δ' οὖν ἀκολούθως προβόρῃσει προφητικῆ μυστικῶς τὸ μέλιον προσημαινούση· « Ὅστέον πρὸς ὀστέον, καὶ ἀρμονία πρὸς ἀρμονίαν. » καὶ ὅσα θεοπέζων ὁ λόγος δι' αἰνιγμάτων ἀψευδῶς προαντελενετο. Μία τε ἦν θεοῦ Πνεύματος διὰ πάντων τῶν μελῶν χωροῦσα δύναμις, καὶ ψυχὴ τῶν πάντων μία, καὶ προθυμία πίστεως ἡ αὐτὴ, καὶ εἰς ἐξ ἀπάντων θεολογίας ὕμνος (92)· καὶ μὴν καὶ τῶν προηγουμένων ἐντελεῖς θρησκείαι, ἱερουργαὶ τε τῶν ἱερωμένων, καὶ θεοπροπεῖς Ἐκκλησίας θεσμοί· ὧδε μὲν ψαλμοδίας (93) καὶ ταῖς λοιπαῖς τῶν θεῶν ἡμῖν παραδοθεισῶν φωνῶν ἀκρόσσειν, ὧδε δὲ θείαις καὶ μυστικαῖς ἐπιτελουμέναις διακοναῖς· σωτηρίου τε ἦν πάθους ἀπόρρητα σύμβολα (94). Ὅμοῦ δὲ πᾶν γένος ἡλικίας ἀβρηνός τε καὶ θῆλεος φύσεως, ὅλη διανοίας ἰσχυρεῖ, δι' εὐχῶν καὶ εὐχαριστίας γεγηθότε νῶ καὶ ψυχῆ, τὸν τῶν ἀγαθῶν παραίτιον θεὸν ἐγέραιρον. Ἐκίνει δὲ καὶ λόγους ἅπας τῶν παρόντων ἀρχόντων πανηγυρικοὺς, ὡς ἐκάστη παρῆν δυνάμει, θειάζων τὴν πανήγυριν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'.

C. Πανηγυρικὸς ἐπὶ τῇ τῶν πραγμάτων φαιδρότητι. (Nic. II. E. vii, 40).

Καὶ τις ἐν μέσῳ παρσλθῶν τῶν μετρίως ἐπιεικῶν, λόγου σύνταξιν πεποιημένος, ὡς ἐν Ἐκκλησίας ἀθροισματι πλείστον ἐπιπαρόντων ποιμένων, ἐν ἡσυχίᾳ καὶ κόσμῳ τὴν ἀκρόσασιν παρεχομένον, ἐνδὸς εἰς πρόσωπον τὰ πάντα ἀρίστου καὶ θεοφιλοῦς ἐπισκόπου, οὗ διὰ σπουδῆς ὁ μάλιστα τῶν ἀμφὶ τὸ Φοινικῶν ἔθνος διαπρέπων ἐν Τύρῳ νεῶς φιλοτιμῶς ἐπεσκέαστο, τοιόνδε παρέσχε λόγον.

vantiam pertinent, gratia refugebat. Adstant hic psallentium chori; juvenes et virgines, senes cum junioribus laudabant nomen Domini. Hic mystica ministeria ordinatis et dispositis vicibus agebantur.

Ὅδε μὲν igitur designat populum fidelium, qui in ecclesia psalmos canebat, et sacras lectiones auscultabat. Quod declarant voces illæ φωνῶν ἀκρόσσειν, quæ nonnisi de laicis intelligi possunt. Ὅδε δὲ vero designat sacerdotes, qui mysticas cæremonias peragebant.

(94) *Σωτηρίου τε ἦν πάθους ἀπόρρητα σύμβολα.* Baptismum intelligit, quod est symbolum Dominicæ passionis. Rufinus in capite 9 lib. ix *De Constantino*: « Nondum tamen, ut est solemne nostris initiari, signum Dominicæ passionis acceperat. » In baptismo enim morimur et consepelimum cum Christo; et mox resurgimus in eodem Christo per fidem, ut ait Apostolus in Epistola ad Colossenses. Hilarius in libro 1 *De Trinitate*: « Cujus mori consepelimum in baptismo: ut in æternitatis vitam rediremus, dum regeneratio ad vitam mors esset ex vita, et morientes vitis, immortalitati renascemur; ipso pro nobis ex immortalitate moriente, ut

† Πανηγυρικός ἐπὶ τῇ τῶν ἐκκλησιῶν οἰκοδομῇ, A † Oratio panegyrica de œdificatione ecclesiarum, Paulino Tyriorum ἐπισκόπῳ προσπεποιημένος. Paulino Tyriorum episcopo dicta.

Ὁ φῖλοι Θεοῦ καὶ ἱερεῖς, οἱ τὸν ἅγιον ποδῆρη, καὶ τὸν οὐράνιον τῆς δόξης στέφανον, τὸ τε χρῆσμα τὸ ἐνθεον, καὶ τὴν ἱερατικὴν τοῦ ἁγίου Πνεύματος στήλην περιβεβλημένοι, σύ τε, ὦ νέου ἁγίου νεῦ Θεοῦ σεμνολόγημα, γεραρεῖ μὲν φρονήσει παρὰ Θεοῦ τιμημένη, νέας δὲ καὶ ἀμαρζούσης ἀρετῆς ἔργα πολυτελῆ καὶ πράξεις ἐπιδειγμένε, ὧ τὸν ἐπὶ γῆς οἶκον αὐτοῦ ὁ τὸν σύμπαντα κόσμον περιέχων Θεὸς εἰμασθαι καὶ ἀνανεοῦν Χριστῷ τῷ μονογενεῖ καὶ πρωτογενεῖ αὐτοῦ Λόγῳ, τῇ τε ἀγίᾳ καὶ θεοπρεπεῖ τούτου νύμφῃ, γέρας ἐξαιρετον δεδώρηται. (95) εἴτε τις νέον σε Βεσελεθλ, θείας ἀρχιτέκτονα σκηνῆς ἐθέλοι καλεῖν, εἴτε Σολομῶνα, κινήσας καὶ πολὺ κρείττονος Ἱερουσαλήμ βασιλέα, εἴτε καὶ νέον Ζοροβάβελ, B τὴν πολὺ κρείττονα δόξαν τῆς προτέρας τῷ νεῦ τοῦ Θεοῦ περιτιθέντα· ἀλλὰ καὶ ὑμεῖς, ὦ τῆς ἱερᾶς ἀγέλης Χριστοῦ θρέμματα, λόγων ἀγαθῶν ἐστία, σωφροσύνης παιδευτήριον, καὶ θεοσεβείας σεμνὸν καὶ θεοσεβῆς ἀκρατήριον (96)· πάλαι μὲν ἡμῖν τὰς παρεδόξους θεοσημείας, καὶ τῶν τοῦ Κυρίου θαυμάτων τὰς εἰς ἀνθρώπους εὐεργεσίας, διὰ θείων ἀναγνωσμάτων ἀκοῇ παραδεχομένοις, ὕμνους εἰς Θεὸν καὶ ψάλλας ἀναπέμπειν ἐξῆν, λέγειν παιδευομένοις· «Ὁ Θεὸς, ἐν τοῖς ὧσιν ἡμῶν ἠκούσαμεν· οἱ πατέρες ἡμῶν ἀνήγγειλαν ἡμῖν ἔργον ὃ εἰργάσω ἐν ταῖς ἡμέραις αὐτῶν, ἐν ἡμέραις ἀρχαίαις.» Ἀλλὰ νῦν γε οὐκέτι ἀκοαῖς οὐδὲ λόγων φήμας τὸν βραχίονα τὸν ὑψηλόν, τὴν τε οὐράνιον δεξιάν τοῦ παναγάθου καὶ παμβασιλέως ἡμῶν Θεοῦ παραλαμβάνουσιν, ἔργοις C ὃ, ὡς ἔπος εἰπεῖν, καὶ αὐτοῖς ὀφθαλμοῖς τὰ πάλαι μνήμη παραδεδομένα πιστὰ καὶ ἀληθῆ καθορωμένοις, δεύτερον ὕμνον ἐπινίκιον πάροστιν ἀναμέλπειν, ἐναργῶς τε ἀναφωνεῖν καὶ λέγειν· «Καθὰπερ ἠκούσαμεν, οὕτως καὶ εἶδομεν, ἐν πόλει Κυρίου τῶν δυνάμεων, ἐν πόλει τοῦ Θεοῦ ἡμῶν.» Πολὺ δὲ πόλει, ἣ καὶ τῇ νεοπαγεῖ καὶ θεοτεύκτω; ἥτις ἐστὶν Ἐκκλησία Θεοῦ ζῶντος, στύλος καὶ ἑδραῖωμα τῆς ἀληθείας· περὶ ἧς καὶ ἄλλο τι θεῖον λόγιον ὡδὲ πως εὐαγγελίζεται· «Δεδοξασμένα ἐλάληθη περὶ σοῦ, ἡ πόλις τοῦ Θεοῦ.» ἐφ' ἣν τοῦ παναγάθου συγκροτήσαντος ἡμᾶς Θεοῦ διὰ τῆς τοῦ Μονογενοῦς αὐτοῦ χάριτος, τῶν ἀνακεκλημένων ἑκαστος ὀμνείτω μονοουχὶ βῶν καὶ λέγων· «Εὐφράνθη ἐπὶ τοῖς εἰρηκόσι μοι, εἰς ὄκρον Κυρίου πορευσόμεθα.» Καὶ· «Κύριε, D ἠγάπησα εὐπρέπειαν οἴκου σου, καὶ τόπον σκηνώματος δόξης σου.» Καὶ· μὴ μόνον γε ὁ καθεὶς (97),

⁹⁵ Psal. XLIII, 2. ⁹⁶ Psal. XLVII, 9. ⁹⁷ Psal. LXXXVI, 3. ⁹⁸ Psal. CXXI, 1.

ad immortalitatem una cum eo excitaremur ex morte. » Ferrandus diaconus in epistola ad Fulgentium *De baptismo Æthiopia* : « Hora exoptata cunctis advenerat, in qua populus acquisitionis, Redemptori suo per baptismum consepultus, vitam veterem poneret et novam resurrectionis fidem innoventis assumeret. »

(95) *Γέρας ἐξαιρετον δεδώρηται*. Christophorus hæc verba ita accepit, quasi sensus sit eadem illam a Paulino fabricatam esse γέρας ἐξαιρετον τῷ Χριστῷ καὶ τῇ Ἐκκλησίᾳ. Ego vero alium horum ver-

borum sensum esse existimo; Deum scilicet hanc eximiam prærogativam Paulino concessisse, ut ædem in terris Christo et Ecclesiæ fabricaret ac renovaret. Eundem quoque sensum secutus est Musculus.

(96) *Θεοσεβῆς ἀκρατήριον*. Non dubito quin Eusebius scripserit *θεοπρεπῆς*. Ineptum enim esset dicere, *θεοσεβείας θεοσεβῆς ἀκρατήριον*.

(97) *Ὁ καθεὶς*. Barbara vox pro εἰς ἑκαστος. Quod cum non animadvertisset Musculus, ineptissime vertit « qui sedet. »

gloriæ tuæ⁶⁷. » Nec solum unusquisque, sed simul omnes uno spiritu unoque animorum consensu venerabundè acclamemus in hunc modum : « Magnus Dominus et laudabilis nimis, in civitate Dei nostri, in monte sancto ejus⁶⁸. » Nam et ipse vere magnus est, et magna domus ejus : sublimis, ampla et speciosa præ filiis hominum. Magnus Dominus qui facit mirabilia solus : Magnus qui facit magna et quæ investigari non possunt, et gloriosa ac stupenda, quorum non est numerus. Magnus **373** qui commutat momenta ac tempora ; qui reges exauctorat atque constituit : « Suscitans a terra inopem, et de stercore erigens pauperem⁶⁹. » Deturbavit potentes ex solio, et a terra exaltavit humiles : esurientes implevit bonis, et brachia superbiorum contrivit⁷⁰. » Atque ita non solum apud fideles, verum etiam apud infideles, earum rerum quæ olim gestæ dicuntur fidem confirmavit. Vere miraculorum opifex, magnorum operum perpetrator, universorum Dominus, totius mundi conditor, omnipotens, optimus, maximus, unus ac solus Deus. Cui novum canticum canamus ; obedientes ei qui facit mirabilia solus, quoniam in sæculum misericordia ejus : qui percussit reges magnos, et occidit reges fortes, quoniam in sæculum misericordia ejus : quia in humilitate nostra Dominus memor fuit nostri, et redemit nos ab inimicis nostris⁷¹. » Ac Deum quidem omnium Patrem his laudibus celebrare nunquam cessemus. Illum vero qui secundus auctor bonorum nobis existit ; qui nos ad Dei notitiam informavit veramque religionem edocuit ; qui impios destruxit et tyrannos occidit ; qui sæculi mores correxit : qui nos denique cum deplorati essemus servavit : Jesum scilicet pariter venerantes in ore semper habeamus. Solus enim ille et unicus, utpote optimi maximi Patris optimus maximus Filius, cum paternæ clementiæ obsecutus, naturam nostram, qui in altissimo corruptionis gurgite jacebamus, libentissime induissit ; velut præstantissimum quidam medicus ægrorum saluti consulens, morbum iuspexit ; tetra atque horrida ulcera contractavit ; et ex alienis calamitatibus sibi ipsi proprium dolorem paravit : nosque non modo ægrutantes, et gravissimis ac putridis ulceribus oppressos ; sed vita penitus destitutos ipse per se ex profundo mortis barathro eripuit ac servavit. Nulli

⁶⁷ Psal. xxv, 8. ⁶⁸ Psal. xlvii, 2. ⁶⁹ Psal. cxii, 7. ⁷⁰ Luc. i, 52, 53. ⁷¹ Psal. cxxxv, 4, 17, 23.

(98) Ἀνυψῶν πένητα. Sic habet vulgata editio Psalmo cxii ; sed nostri codd. Maz., Med. et Fuk. præferunt ἀνιστῶν πένητα.

(99) Δεύτερον αἰτιον. In codice Medicæo hoc scholion ad marginem ascriptum est : Κακῶς κἀνταῦθα θεολογεῖς, Εὐσέβιε, περὶ τοῦ συναράχου καὶ συναΐδιου, καὶ συμποικητοῦ τῶν ὄλων Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ· δεύτερον αὐτὸν ἀποκαλῶν αἴτιον τῶν ἀγαθῶν, συναΐτιον ὄντα καὶ συνδημιουργὸν τῷ Πατρὶ τῶν ὄλων, καὶ θεοοῦσιον. In codice quoque Mazarino scholion recentiore manu appositum est, quo Eusebius similiter reprehenditur, qui Filium Patri subjecerit et secundum ei locum attribuerit : Τί ταῦτ', ἄνθρωπε, ἐπὶ κακῶ τῆς σαυτοῦ θεολογεῖς κεφαλῆς· τὸν δόξῃ καὶ θυνάμει· καὶ οὐδὲν κατὰ πάντα ὁμοιον τῷ Πατρὶ ὑπο-

ἀλλὰ καὶ οἱ πάντες ἀθρόως ἐν πνεύματι καὶ μιᾷ ψυχῇ γεραίροντες ἀνευφημῶμεν, « Μέγας Κύριος, » ἐπιλέγοντες, « καὶ αἰνετὸς σφόδρα, ἐν πόλει τοῦ Θεοῦ ἡμῶν, ἐν ὄρει ἁγίῳ αὐτοῦ. » Καὶ γὰρ οὖν μέγας ὡς ἀληθῶς καὶ μέγας ὁ οἶκος αὐτοῦ, ὑψηλός, καὶ ἐπιμήκης, καὶ ὠραῖος κάλλει παρὰ τοὺς υἱοὺς τῶν ἀνθρώπων· μέγας ὁ Κύριος ὁ ποιῶν θαυμάσια μόνος· μέγας ὁ ποιῶν μεγάλα καὶ ἀνεξιχνίαστα, ἐνδοξά τε καὶ ἐξαισία, ὧν οὐκ ἔστιν ἀριθμὸς· μέγας ὁ ἀλλοιῶν καιροὺς καὶ χρόνους, μελιστῶν βασιλεῖς καὶ καθιστῶν, ἐγείρων ἀπὸ γῆς πτωχὸν, καὶ ἀπὸ κοπρίας ἀνυψῶν πένητα (98). Καθεῖλε δυνάστας ἀπὸ θρόνων, καὶ ὑψωσε ταπεινοὺς ἀπὸ γῆς· πεινῶντας ἐνέπλησεν ἀγαθῶν, καὶ βραχίονας ὑπερηφάνων συνέτριψεν· οὐ πιστοῖς μόνον, ἀλλὰ καὶ ἀπίστοις, τῶν παλαιῶν διηγημάτων τὴν μνήμην πιστωσάμενος, ὁ θαυματουργός, ὁ μεγαλοουργός, ὁ τῶν ὄλων δεσπότης, ὁ τοῦ σύμπαντος κόσμου δημιουργός, ὁ παντοκράτωρ, ὁ πανάγαθος, ὁ εἰς καὶ μόνος Θεός, ᾧ τὸ καινὸν ἄσμα μέλπωμεν, ἠροσπικοῦντες τῷ ποιῶντι θαυμάσια μόνῳ, ὅτι εἰς τὸν αἰῶνα τὸ ἔλεος αὐτοῦ· τῷ πατάξαντι βασιλεῖς μεγάλους καὶ ἀποκτείναντι βασιλεῖς κραταίους, ὅτι εἰς τὸν αἰῶνα τὸ ἔλεος αὐτοῦ, ὅτι ἐν τῇ ταπεινώσει ἡμῶν ἐμνήσθη ἡμῶν ὁ Κύριος, καὶ ἐλυτρώσατο ἡμᾶς ἐκ τῶν ἐχθρῶν ἡμῶν. Καὶ τὸν μὲν τῶν ὄλων Πατέρα τοῦτοις ἀνευφημοῦντες, μὴ ποτε διαλίπομεν· τὸν δὲ τῶν ἀγαθῶν ἡμῶν δεύτερον αἴτιον (99), τὸν τῆς θεογνωσίας εἰσηγητὴν, τὸν τῆς ἀληθοῦς θεοσεβείας διδάσκαλον, τὸν τῶν ἀσεδῶν ὀλετήρα, τὸν τυραννοκτόνον, τὸν τοῦ βίου διορθωτὴν, τὸν ἡμῶν τῶν ἀπεγνωσμένων Σωτήρα Ἰησοῦν, ἀνὰ στόμα φέροντες γεραίρωμεν· ὅτι δὴ μόνος οἶα παναγάθου Πατρὸς μονώτατος ὑπάρχων πανάγαθος Παῖς, γνώμη τῆς πατρικῆς φιλανθρωπίας, τῶν ἐν φθορᾷ κάτω ποικιμένων ἡμῶν εὐ μάλα προθύμως ὑποδύς τὴν φύσιν, οἶα τις Ιατρῶν ἄριστος, τῆς τῶν καμνόντων (1) ἐνεκεν σωτηρίας, ὄρα μὲν δεινὰ, θιγγάνει δ' ἀρδέων, ἐπ' ἄλλοτρίησι τε ξυμφορῆσιν ἰδία καρποῦται· λύπας, οὐ νοσαῦντας αὐτὸ μόνον, οὐδ' ἔλκεσι δεινοῖς καὶ σσηπῶσιν κῆδη τραύμασι πιεζομένους, ἀλλὰ καὶ ἐν νεκροῖς κειμένους ἡμᾶς ἐξ αὐτῶν μυγῶν τοῦ θανάτου αὐτὸς ἐαυτῷ διεσώσατο, ὅτι μὴδὲ ἄλλω τῷ τῶν κατ' οὐρανὸν τοσοῦτον παρῆν ἰσχύος, ὡς τῇ τῶν τοσοῦτων ἀδελωδῶς διακονήσασθαι σωτηρίᾳ. Μόνος δ' οὖν καὶ τῆς ἡμῶν αὐτῶν βαρυπαθοῦς φθορᾶς ἐφαψάμενος, μόνος τοὺς ἡμετέρους ἀνατλάς πόνοους, μόνος τὰ

διδάζων καὶ ὁποτιθεῖς, καὶ τὰ δευτερεῖα τοῦ Πατρὸς ἀπονέμων· ἐναντία φρονῶν καὶ γράφων τοῖς ὁμοῦσιον τῷ Πατρὶ τὸν Υἱὸν δογματίζουσιν ἁγίοις πατρᾶσιν· ὧν συνήγορος ἦς, εἰ μὴ προφανῶς ψευδονται οἱ τὰς πράξεις συγγράφαντες αὐτῶν. Id est : « Cur hujusmodi de Christo sermones in perniciem capitis tui profers, o homo, eum qui gloria, virtute ac substantia undequaque similis est Patri, subiciens ac supponens, et secundum a Patre locum ei attribuens. In quo contraria sentis ac scribis sanctissimis Patribus, qui consubstantialiam esse Filium pronuntiarunt. Quorum sententia tu quoque subscripsisti, nisi palam mentiuntur qui acta illorum memorie prodiderunt. »

(1) Τῆς τῶν καμνόντων. Iambici sunt versu.

πρόστιμα τῶν ἡμετέρων ἀσεβημάτων περιθέμενος, οὐχ ἡμιθνήσας, ἀλλὰ καὶ πάμπαν ἐν μνήμασι καὶ τάφοις, μυσταροῦς ἤδη καὶ ὀδωδότας ἀναλαβῶν, πάλαι τε καὶ νῦν σπουδῇ τῇ φιλανθρώπῳ, παρὰ πᾶσαν τὴν οὐτινοσοῦν ἡμῶν τε αὐτῶν ἐλπίδα, σώζει τε καὶ τῶν τοῦ Πατρὸς ἀγαθῶν ἀφθονίαν μεταδίδωσιν, ὀζωποιδῶς, ὀφωταγωγῶς, ὀ μέγας ἡμῶν Ἰατρὸς, καὶ Βασιλεὺς, καὶ Κύριος, ὀ Χριστὸς τοῦ Θεοῦ. Ἄλλὰ τότε μὲν (2) ἄπαξ ἐν νυκτὶ ζοφερᾷ καὶ σκότῳ βαθεῖ, δαιμόνων ἀλιτηρίων πλάγαις, καὶ θεομισῶν πνευμάτων ἐνεργείαις πᾶν τὸ τῶν ἀνθρώπων γένος κατορωρυγμένον, αὐτὸ μόνον ἐπιφανεῖς (3), ὡς ἂν κηροῦ διατακέντος ταῖς αὐτοῦ βολαῖς τοῦ φωτὸς, τὰς πολυδέτους τῶν ἀσεβημάτων ἡμῶν σειρὰς διελύσατο. Νῦν δ' ἐπὶ τῇ τοσαύτῃ χάριτι καὶ εὐεργεσίᾳ, τοῦ μισοκάλου φθόνου καὶ φιλοπονηροῦ δαίμονος μονοουχὶ διαβρῆγγυμένου, καὶ πάσας αὐτοῦ τὰς θανατοποιοῦς καθ' ἡμῶν ἐπιστρατεύοντος δυνάμεις, καὶ τὰ μὲν πρῶτα, κυνὸς δίκην λυττῶντος, τοὺς ὀδόντας ἐπὶ τοὺς ἀφιεμένους κατ' αὐτοῦ λίθους προσαρττόντος, καὶ τὸν κατὰ τῶν ἀμυνομένων θυμὸν ἐπὶ τὰ ἀψυχα βλήματ' καθιέντος, τοῖς τῶν προσευκτηρίων λίθους καὶ ταῖς τῶν οἰκῶν ἀψύχοις ὕλαις τὴν θηριώδη μανίαν ἐπερείσαντος, ἐρημίαν τε, ὡς γε δὴ αὐτὸς ἑαυτῷ ἔπειτο, τῶν ἐκκλησιῶν ἀπεργασμένου, εἶτα δὲ δεινὰ συρίγματα καὶ τὰς ὀφιδεῖς αὐτοῦ φωνὰς, τοτὲ μὲν ἀσεβῶν τυράννων ἀπειλαῖς, τοτὲ δὲ βλασφημίας δυσσεβῶν ἀρχόντων διατάξεισιν ἀφιέντος, καὶ προσέειπε τὸν αὐτοῦ θάνατον ἐξερευγομένου, καὶ τοῖς ἰώδεσι καὶ ψυχοφθόροις δηλητηρίοις, τὰς ἀλισκομένας πρὸς αὐτοῦ ψυχὰς φαρμάττοντος, καὶ μονοουχὶ νεκροῦντος ταῖς τῶν νεκρῶν εἰδώλων νεκροποιοῖς θυσίαις, πάντα τε ἀνθρωπόμορφον θῆρα, καὶ πάντα τρόπον ἄγριον καθ' ἡμῶν ὑποσαλεύοντος, αὐθις ἐξ ὑπαρχῆς ὀ τῆς μεγάλης βουλῆς Ἄγγελος (4), ὀ μέγας ἀρχιστράτηγος τοῦ Θεοῦ, μετὰ τὴν αὐτάρκη διαγυμνασίαν, ἦν οἱ μέγιστοι τῆς αὐτοῦ βασιλείας στρατιῶται διὰ τῆς πρὸς ἅπαντα ὑπομονῆς καὶ καρτερίας ἐνεδείξαντο, ἀθρόως οὕτως φανεῖς, πᾶ μὲν ἐχθρὰ καὶ πολέμια εἰς ἀφανὲς καὶ τὸ μηδὲν κατεστῆσατο, ὡς μηδὲ πώποτε ὀνομάσθαι ὀσχεῖν· τὰ δ' αὐτῷ φίλα καὶ οἰκεία, δόξης ἐπέκεινα παρὰ πᾶσιν οὐκ ἀνώρωποις μόνον, ἀλλ' ἤδη καὶ δυνάμεσιν οὐρανίους, ἧλίψ τε καὶ σελήνη καὶ ἄστρως

¹ 1-a. LIII, 2 seq.

qui sequuntur, ex aliquo poeta tragico desumpti:

Τῆς τῶν καμόντων εἵνεκεν σωτηρίας.

Ὅρᾷ τὰ δεινὰ, θιγγάνει δ' ἀηδέων.

Ἄλλοτριοῖς τε συμφορῆσιν ἰδίας

καρποῦται λύπας.

Qui versus sine dubio elegantissimi sunt, et Æschylum aut Sophoclem redolent. Exponendi tamen ex hoc loco mihi videntur, quippe qui sensum intrent. Ad postremum autem illum versum alludit Gregorius Naz. in oratione 1, pag. 12, cum ait: Εἶτα οἱ μὲν τῶν σωμάτων θεραπευταὶ, πόνους τε καὶ ἀγρυπνίας καὶ φροντίδας ἄς ἴσμεν ἔξουσιν, καὶ τὸ ἐπ' ἀλλοτρίαις συμφοραῖς ἰδίας καρποῦσθαι λύπας, ὡς ἐφη τις τῶν παρ' ἐξέκνοις σοφῶν. Ad quem locum Elias Cretensis notat verba hæc esse Hippocratis, quem Gregorius Nazianzenus sapientis cujusdam nomine designat.

(2) Ἄλλὰ τότε μέν. Proxime ante hæc verba

A quippe alteri cœlestium potestatum tantum roboris suppetebat, ut tot hominum salutem sine ulla noxa administrare posset. Sed ipse solus cum miserriam corruptionem nostram attingisset, et laboræ doloresque nostros solus tolerasset, et pœnam impietatum nostrarum solus in se suscepisset¹, nos non jam semivivos, verum in monumentis ac sepulcris foetidos gravemque odorem spirantes restituit; et proluxa erga nos benevolentia **374** nunc et olim præter omnium nostrum spem atque expectationem servat; Patrisque sui nobis felicitatem liberaliter impertit. Ille vitæ, ille lucis auctor; ille magnus medicus; ille rex ac Dominus noster; ille denique Christus Dei. Et tunc quidem cum universum genus humanum fraudibus detestandorum dæmonum et B malignis Deo invisorum spirituum operationibus, in obscura nocte ac densissimis tenebris demersum jaceret, semel ipse suam duntaxat præsentiam exhibens, lucis suæ radiis multiplices impietatum nostrarum nexus instar ceræ liquefactos dissolvit. Nunc vero cum ob tantam gratiam tantumque beneficium, invidus dæmon improbitatis fautor et virtutis omnis inimicus tantum non disrumperetur, omnesque suas lethiferas copias adversus nos concitaret; ac principio quidem instar rabidi canis qui projectos in se lapides dentibus appetit, et furorem quo adversus jacientes ipsos accenditur, in tela anima carentia effundit, in oratoriorum saxa et in materiam ædificiorum sensus omnis expertem belluinam rabiem convertisset, et vastitatem, ut ipse quidem rebatur, intulisset Ecclesiis: postmodum vero dirasibila ac serpentinæ voces nunc per terribiles impiorum tyrannorum minas, nunc per impia scelestorum præsidum decreta emitteret, et mortis suæ virus insuper effunderet, et pestifero ac lethali veneno animas a se captas inficeret, easque per mortifera mortuorum simulacrorum sacrificia traheret ad mortem; cum denique cunctos qui sub hominum forma belluinam crudelitatem tegebant, et ingenio fero atque immani præditi erant, adversus nos commoveret; rursus ille magni consilii Angelus, magnus magister militum Dei, post idoneam exercitationem ac peritiam, quam fortissimi regni ipsius

D dixerat πάλαι καὶ νῦν. Itaque primum hic exequitur quid olim fecerit Christus pro hominum salute. Postea vero narrare incipit ea quæ nuper patraverat miracula.

(3) Vulg. αὐτὸς μόνος ἐπιφανεῖς. Scribendum est αὐτὸ μόνον, ut est in codicib. Med., Fuk. et Maz., quem sensum in versione mea expresseram, antequam codices illos nactus fuissim. Αὐτὸ μόνον, idem est ac « solummodo, » qua locutione utitur Eusebius pene omnibus paginis. Ait igitur Eusebius Christum olim quidem solo adventu et incarnatione sua homines qui captivi a demonibus tenebantur, servitutis iugo liberasse.

(4) Μεγάλτης βουλῆς Ἄγγελος. In codice Mediceo scholion hujusmodi ascriptum est ad hæc verba: Κακῶς καὶ ἀθέως βλασφημαί, ἀρχιστράτηγον ἀποκαλῶν μέγαν, τὸν Σωτήρα Χριστὸν καὶ Θεόν.

milites durissima quæque constanter sustinendo declaraverant; repente apparens, cunctos quidem inimicos hostesque delevit et ad nihilum redegit, adeo ut ne nominati quidem unquam fulsere videantur. Amicos vero et familiares suos, apud omnes non mortales modo, verum etiam cœlestes potestates, solem quoque, lunam ac reliqua sidera, cœlumque ac mundum universum, supra omnem gloriam evexit. Adeo ut, quod nunquam antea contigerat, summi imperatores **375** honoris illius quem Dei beneficio acceperunt sibi consilii, jam in mortuorum simulacrorum faciem conspuant, et profanos dæmonum ritus conculcent, ac vetustum errorem a majoribus traditum irrideant, omnium vero ac solum Deum cum erga omnes tum in seipsum maxime beneficium agnoscant; et Christum Dei Filium universorum regem esse profiteantur; eum Servatorem in edictis suis prædicent; ejusque res præclare gestas et victorias de impiis partas, in media urbe quæ omnium toto orbe civitatum regina est, regalibus apicibus ad perpetuam posteritatis memoriam præscribant. Adeo ut Servator noster Jesus Christus, solus ex omnibus qui ab omni ævo unquam exstiterunt, ab ipsis orbis terrarum summis principibus non ut rex vulgaris ex hominibus factus prædicetur, sed tanquam summi omnium Dei naturalis Filius, ac per se Deus adoretur: atque id jure merito. Quis enim ex omnibus qui unquam fuerunt regibus, ad tantum virtutis ac potentiae culmen evehctus est, ut omnium mortalium iures atque linguas appellatione sui nominis impleat? Quis ex regibus leges adeo piæ ac modestas constituit, utque ab ultimis oris ad extremos usque terrarum fines cunctis hominibus audientibus perpetuo legerentur, obtinuit? Quis ferarum gentium inimicos et barbaros mores mitissimis atque humanissimis legibus abrogavit? Quis tot sæculorum spatio ab omnibus impugnatus, vim ac virtutem humana majorem ostendit, adeo ut in dies efflorescat, omnique subinde ævo adolescere videatur? Quis gentem quæ ne auditu quidem antelucæ cognita fuerat, non in obscuro aliquo terræ angulo, sed per omnem qui sub cœlo est terrarum ambitum constituit? Quis milites suos pietatis armis ita mu-

(5) *Βασιλικοῖς χαρακτήροι.* Christophoronus « majusculis litteris » vertit.

(6) *Καὶ αὐτόθεον.* Notandum est in primis hic locus, in quo Eusebius Christum vocat αὐτόθεον, id est per se ac vere Deum. Hic enim unicus locus, meo quidem iudicio, sufficit ad repellendas omnes calumnias eorum, qui Eusebium nostrum Ariani dogmatis labe aspersum fuisse crediderunt. Sic etiam infra nominat hac pag. τοῦ παμβασιλέως καὶ πανηγυρόνομος, καὶ αὐτοῦ Θεοῦ λόγου. Est autem hæc locutio Platonica. Nam ut Plato αὐτοαγαθὸν vocat quod est vere ac per se bonum, sic Eusebius αὐτόθεον dixit qui est vere ac per se Deus.

(7) *Τῆς αὐτοῦ προσηγορίας.* Christianorum nomen intelligit, per omnes ubique gentes fuscum ac propagatum; nec solum Romanis, sed etiam barbaris cognitum. Quod si quis ipsum Christi nomen intelligere velit, equidem non magnopere repugnabo, paulo post enim subjicit Eusebius de Christianis:

καὶ τῷ σύμπαντι οὐρανῷ τε καὶ κόσμῳ προσηγαγεν ὥστε ἤδη, ὁ μὲν δὲ ἄλλοτε πω, τοὺς πάντων ἀνωτάτω βασιλέας, ἧς λεῖδγγασι παρ' αὐτοῦ τιμῆς συνηθημένους, νεκρῶν μὲν εἰδῶλων καταπτύειν προσώποις, πατεῖν δ' ἄθεσμα χαιμόνων ἔεσμα, καὶ παλαιᾶς ἀπάτης πατροπαράδοτου κατεγγελάειν, ἕνα δὲ μόνον Θεὸν τὸν κοινὸν ἀπάντων καὶ ἑαυτῶν εὐεργέτην γνωρίζειν, Χριστὸν τε τοῦ Θεοῦ Παῖδα παμβασιλέα τῶν ὅλων ὁμολογεῖν, Σωτῆρά τε αὐτὸν ἐν στήλαις ἀναγορεύειν, ἀνεξαλείπτῳ μνήμῃ τὰ κατορθώματα καὶ τὰς κατὰ τῶν ἀσεβῶν αὐτοῦ νίκας, μέση τῇ βασιλευσῶσι τῶν ἐπὶ γῆς πόλει βασιλικοῖς χαρακτήροι (5) προσεγγράφοντας ὥστε μόνον πῶν ἐξ αἰῶνος Ἰησοῦν Χριστὸν τὸν ἡμῶν Σωτῆρα, καὶ πρὸς αὐτῶν τῶν ἐπὶ γῆς ἀνωτάτω, οὐχ οἷα κοινὸν ἐξ ἀνθρώπων βασιλέα γενόμενον ὁμολογεῖσθαι, ἀλλ' οἷα τοῦ καθόλου Θεοῦ Παῖδα γνήσιον καὶ αὐτόθεον (6) προσκυνεῖσθαι, καὶ εἰκότως. Τίς γὰρ τῶν πῶτων βασιλέων τοσοῦτον ἀρετῆς ἠνέγκατο, ὡς πάντων τῶν ἐπὶ γῆς ἀνθρώπων ἀκοῆν καὶ γλώτταν ἐμπλησαι τῆς αὐτοῦ προσηγορίας (7); Τίς βασιλεὺς νόμους εὐσεβεῖς οὕτω καὶ σώφρονας διαταξάμενος, ἀπὸ περάτων γῆς καὶ εἰς ἄκρα τῆς ὅλης οἰκουμένης, εἰς ἐπήκοον ἄπασιν ἀνθρώποις ἀναγινώσκεισθαι διαρκῶς ἐκράτυεν; Τίς ἀνημέρων ἔθνων ἔθῃ βάρβαρα καὶ ἀνήμερα τοῖς ἡμέροις αὐτοῦ καὶ φιλανθρωποτάτοις παρέλυσεν νόμοις; Τίς αἰῶσιν ὄλοις ὑπὸ πάντων πολεμούμενος, τὴν ὑπὲρ ἀνθρώπων ἀρετὴν ἐπεδείξατο, ὡς ἀνθεὶν ὀσημέραι καὶ νεάζειν διὰ παντὸς τοῦ βίου; Τίς ἔθνο, τὸ μὲν δ' ἀκουσθὲν ἐξ αἰῶνος, οὐκ ἐν γωνίᾳ ποι γῆς λεληθὸς, ἀλλὰ καθ' ὅλης τῆς ὕψ' ἠλίψ ἰδρύσατο; Τίς εὐσεβεῖς ὄπλοις οὕτως ἐφράξατο τοὺς στρατιώτας, ὡς ἀδάμαντος τὰς ψυχὰς κραταιοτέρους ἐν τοῖς πρὸς τοὺς ἀντιπάλους ἀγῶσι διαφαίνεσθαι; Τίς βασιλεὺς εἰς τοσοῦτον κρατεῖ, καὶ στρατηγεῖ γε μετὰ θάνατον, καὶ τρόπαια κατ' ἐχθρῶν ἴσσησι, καὶ πάντα τόπον καὶ χώραν καὶ πόλιν, Ἑλλάδα τε καὶ βάρβαρον, βασιλικῶν οἰκῶν αὐτοῦ πληροῖ, καὶ θείων ναῶν ἀφιερῶμασιν (8); Οἷα τὰδε τὰ τοῦδε τοῦ νεῦ περικαλλῆ κοσμημάτα τε καὶ ἀναθήματα ἃ καὶ αὐτὸ σεμνὰ μὲν ὡς ἀληθῶς καὶ μεγάλα, ἐκπλήξεως τε καὶ θαύματος ἄξια, καὶ οἷα τῆς τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν βασιλείας ἐναργῆ δείγματα (9), ὅτι καὶ νῦν αὐτὸς εἶπε

quod quidem non faceret, si de ipsis antea locutus fuisset.

(8) *Θείων ναῶν ἀφιερῶμασιν.* Musculus vertit: « Divinorum templorum consecrationibus. » Christophoronus vero interpretatur: « Divinis templis auguste consecratis. » Videtur tamen vox ἀφιέρωμα, non consecrationem templorum designare, sed potius donaria quæ Deo consecrantur. Idque confirmatur sequentibus Eusebii verbis. Sic enim subdit: οἷα τὰδε τὰ τοῦ νεῦ περικαλλῆ κοσμημάτα τε καὶ ἀναθήματα. Certe si consecrationem intellexisset Eusebius, ἀφιέρωσιν dixisset, ut supra in cap. 5. Porro codd. Fuk. et Sav. uno verbo hic auctiores sunt. Sic enim habent: καὶ θείων ναῶν ἀφιερῶμασιν κοσμεῖ.

(9) *Σωτῆρος ἡμῶν βασιλείας δείγματα.* In codice Regio ad latus hujus lineæ apposta est hujusmodi nota ὡφ. de qua nota abunde diximus in adnotationibus ad l. i. In cap. 16, lib. iv, eandem notam habet Regius codex ad illa verba Justini appo-

καὶ ἐγενήθησαν, αὐτὸς ἐνετελιατο καὶ ἐκτίσθησαν. Τί γὰρ καὶ ἐμελλε τοῦ παμβασιλέως καὶ πανηγυμένους καὶ αὐτοῦ Θεοῦ Λόγου ἐνοστήσασθαι τῷ νεύματι; Σχολῆς τε λόγων (10) οικείας εἰς ἀκριθεῖ θεωρίαν τε καὶ ἐρημνεῖαν τυγχάνει δεδόμενα· οὐ μὴν ὅσα καὶ ὅσα τὰ τῆς τῶν πεπονηκότων προθυμίας κέκριται παρ' αὐτῶν ἢ θεολογουμένων, τὸν ἐμψυχον πάντων ἡμῶν καθορώντων ναδὸν, καὶ τὸν ἐκ ζώντων λίθων καὶ βεθηκότων (11) οἶκον ἐποπτεύοντι, εἰ καὶ ἀσφαλῶς ἰδρυμένον ἐπὶ τῷ θεμελίῳ τῶν ἀποστόλων καὶ προφητῶν, ὅπως ἀκρογωνιαίου λίθου αὐτοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὃν ἀπεδοκίμασαν μὴν οὐχ οἱ τῆς παλαιᾶς καὶ μηκέτ' ὄσσης ἐκεῖνης μόνον, ἀλλὰ καὶ τῆς εἰσέτι νῦν τῶν πολλῶν ἀνθρώπων οἰκοδομῆς, κακοὶ κακῶν ὄντες ἀρχιτέκτονες, δοκιμάσας δὲ ὁ Πατήρ καὶ τότε καὶ νῦν, εἰς κεφαλὴν γωνίας τῆσδε τῆς κοινῆς ἡμῶν Ἐκκλησίας ἰδρύσατο. Τοῦτον δὴ οὖν τὸν ἐξ ἡμῶν αὐτῶν ἐπισκευασμένον ζώντος Θεοῦ ζῶντα ναδὸν (τὸ μέγιστον καὶ ἀληθεῖ λόγῳ (12) θεοπρεπῆς ἱερεῖὸν φημι, οὗ τὰ ἐνδοτάτω δῶτα τοῖς πολλοῖς ἀβειώρητα καὶ ὄντως ἄγρια καὶ τῶν ἁγίων ἄγρια) τίς ἂν ἐποπτεύσας ἐξεῖπεν τολμήσειε; τίς δὲ κἂν εἰσχύει περιβόλων ἱερῶν εἰσω δυνάτης, ὅτι μὴ μόνος ὁ μέγας τῶν ὄλων ἀρχιερεὺς, ὃ μόνῳ θέμις πάσης λογικῆς ψυχῆς τὰ ἀπόβητα διερευνᾶσθαι; Τάχα δὲ καὶ ἄλλῳ δευτερεύει μετὰ τοῦτον ἐνὶ μόνῳ τῶν ἰσων ἐφικτὸν (13), τῆσδε τῷ προκαθημένῳ τῆσδε τῆς στρατιᾶς ἡγεμόνι, ὃν αὐτὸς ὁ πρῶτος καὶ μέγας ἀρχιερεὺς δευτερεῖος τῶν τῆσδε ἱερῶν τιμήσας, ποιμένα τῆς ὑμετέρας ἐθέου ποιμνῆς, κλήρω καὶ κρίσει τοῦ Πατρὸς τὸν ὑμέτερον λαχόντα ναδὸν, ὡς ἂν θεραπευτὴν καὶ ὑποφῆτην αὐτὸς ἑαυτοῦ κατετάξατο, τὸν νέον Ἀαρὼν, ἢ Μελχισεδεκ, ἀφωμοιωμένον τῷ Ἰῶ τοῦ Θεοῦ, μέγιστα τε καὶ πρὸς αὐτοῦ τηρούμενον εἰς τὸ διγνεκέσασθαι κοινᾶς ἀπάντων ὑμῶν εὐχαῖς. Τοῦτ' ἂν οὖν ἐξῆστω μόνῳ μετὰ τὸν πρῶτον καὶ μέγιστον ἀρχιερέα, εἰ μὴ τὰ πρῶτα, τὰ δευτέρω γοῦν ὅμως ὄρῃν τε καὶ ἐπισκοπεῖν τῆς ἐνδοτάτου τῶν ὑμετέρων ψυχῶν θεωρίας, πείρα μὲν καὶ χρόνον μήκει ἕκαστον ἀκριδῶς ἐξητακόντι, σπουδῆ τε τῆ αὐτοῦ καὶ ἐπιμελείᾳ τοῖς πάντας ὑμᾶς ἐν κόσμῳ καὶ λόγῳ τῷ κατ' εὐσέ-

¹⁰ Psal. xxi, 9.

nitam : εἰτε γὰρ μὴ ἐντυχῶν τοῖς τοῦ Χριστοῦ διδάγμασι, etc.

(10) Σχολῆς τε λόγων. Scribendum puto σχολῆς δὲ λόγων. Nam cum antea praxerit particula μέν, ubi dicitur δ καὶ αὐτὰ σεμνὰ μέν, etc., sequitur nunc particula illius particula δέ, quod interpretes non viderunt.

(11) Καὶ βεθηκότων. Musculus vertit : « Domum ex visis et crescentibus lapidibus structam. » Christophorus autem interpretatur : « Ex visis incedentibusque in terra lapidibus. » Ego « ex visis firmisque lapidibus » vertere malui. Neque enim intelligo quomodo probe fundata sit domus, si lapides incedunt. Eadem vox occurrit, infra pag. 386, ζώντας καὶ βεθηκότας καὶ εὐπαγεῖς τῶν ψυχῶν λίθους. Sed in his lectori quod maluerit eligit. Neque enim Christophorus interpretationem hic aliam. Quod vero hæc verba τῷ θεολογούμενῳ de Christo accepit, omnino probare non possum. Nam Eusebius paulo post dicit Christum esse illius templi lapidem angularem. Igitur Deum Patrem hic intelligit, qui templi inspector sit. Hieronymus in caput II Aggæi βεθη-

nivit, ut in concertationibus adversus hostes, quovis adamante firmiores animos ostenderent? Quis unquam rex usque adeo post obitum viribus valuit, exercitus duxit; tropæa adversus hostes erexit; omnia denique loca, regiones, urbes tum apud Græcos tum apud Barbaros, regalibus suis palatiis, et divinorum templorum fabricis consecratis implevit? Cujusmodi sunt hæc templi hujus pulcherrima ornamenta atque donaria. Quæ ipsa quidem per se augusta profecto sunt ac magnifica, et stupore atque admiratione digna. Quippe quæ regni Servatoris nostri illustre speciem exhibeant. Siquidem nunc **376** quoque ipse dixit et facta sunt; ipse mandavit et condita sunt¹². » Quid enim obsistere poterat nutui ac voluntati Verbi omnium regis ac principis ac per se Dei? Ad hoc vero ut accurate considerari singula exponique possint, peculiare otium et propriam orationem desiderant. Sed et peculiari otio opus fuerit, ut explicemus quæ et quanta exstitit alacritas eorum qui in hoc opere laborarunt; quantique pretii ac ponderis illa sit apud ipsum quem celebramus Deum, qui animata omnium nostrum inspicit templa, et domum ex visis firmisque lapidibus structam perlustrat, super fundamento apostolorum et prophetarum probe ac firmiter stabilitam : cujus angularis lapis est ipse Jesus Christus, quem reprobarunt quidem non veteris illius quæ nunc esse desiit, verum etiam ejus quæ nunc cernitur multorum hominum fabricæ architecti, mali scilicet malorum operum fabri. Sed pater et olim et in præsentia probatum, caput anguli hujus omnium nostrum communis Ecclesiæ constituit. Hoc igitur ex nobis ipsis constructum viventis Dei vivum templum (maximum illud ac vere Deo dignum sacrarium intelligo, cujus intima adyta a conspectu vulgi remota sunt, ac vere sancta et Sancta sanctorum) quis cum introsperit, efferre unquam audeat? Imo quis est qui in sacrum ejus conceptum penetrare oculis possit, nisi ille maximus omnium Pontifex, cui soli jus fasque est cujuslibet animæ ratione præditæ arcana scrutari? Ac fortasse id etiam uni-

κότας λίθους ita vertit : « Neque enim putandum est Deum auro et gemmis ædificaturum Jerusalem, et non visis lapidibus qui nunc voluntur super terram. »

(12) Ἀληθεῖ λόγῳ. Idem est ac ἀληθῶς. Musculus tamen et Christophorus « vero Dei verbo » interpretati sunt, quod meo quidem iudicio ineptissimum est.

(13) Ἐνὶ μόνῳ τῶν ἰσων ἐφικτὸν. Post hæc verba asteriscus notatur in codice Med. et ad marginem ascriptum est, καὶ τοῦτο ἀσεβές. Omnino scholiastes qui hoc scholion ascripsit, existimasse videtur, Eusebium hic loqui de Christo : cum tamen de Paulino loquatur Tyriorum episcopo, quem ait secundum a Christo locum obtinere in regendis fidelibus. Hoc vero impietatis argui non potest, cum pontifices omnes imaginem Christi referant, ejusque in administranda Ecclesia vicem gerant. Fatendum est tamen, Eusebium nimis hic tribuisse Paulino, dum ei τὰ ἴσα, τὰ δευτερεῖα, tanquam æquali et collegæ Christi, ascribit, dum Melchisedechum vocat.

cuius alteri secundo a Christo loco concessum est ; huic videlicet exercitus huius doctore, quem primus ipse et maximus Pontifex, secundi post se loci sacerdotio in hoc sacrario decoratum, divini gregis vestri pastorem, sorte ac iudicio Patris omnipotentis huic populo præfectum, utpote cultorem atque interpretem suum, constituit : novum Aaronem, et Melchisedecem, imaginem Filii Dei : qui in perpetuum manet, et communibus omnium vestrum votis ab eo conservatur. Huic igitur uni post primum illum et maximum pontificem, si non primas, at certe secundas partes obire liceat in inspicendis curandisque animarum vestrarum penetralibus : quippe qui tum multo usu et longo temporis spatio unumquemque vestrum accurate cognoverit, tum studio suo ac diligentia cunctos ad modestiam et pietatis doctrinam **377** informaverit : et qui præ cæteris omnibus earum rerum quas divina virtute perfecit, rationes reddere valet magnitudinis operum respondententes. Ac primus quidem ille et maximus Pontifex noster, quæcumque Patrem facientem videt, eadem, inquit, simili modo facit et Filius ⁷⁶. Hic vero tanquam in magistrum puros mentis oculos defixus habens : quæcumque ab eo fieri videt, instar exemplaris sibi proponens, eorum imagines quoad ejus fieri potest, ad similitudinem expressas effinxit. Nihil plane inferior Beseleel illo, quem Deus ipse spiritu sapientiæ et intelligentiæ omnisque ingeniosæ ac solertis peritiæ cum implevisset, cœlestium templi imaginum per adumbratas quasdam figuras fabricum atque artificem elegit. Ad eundem igitur modum hic noster totum Christum, qui Verbum, sapientia et lux est, in sua ipsius mente tanquam imaginem gestans : dici non potest quanta cum animi magnitudine, quam opulenta et prodiga mentis manu, quanta etiam omnium vestrum liberalitate, qui vestra in conferendis sumptibus magnificentia quasi cum illo certantis, ac ejus consilio inferiores ulla ex parte videremini ambitiosius contendistis : hoc magnificentum Dei altissimi templum quod sub aspectum cadit, ad exemplum præstantioris illius templi quod cerni oculis non potest, quam fieri potuit simillimum fabricaverit. Et hunc quidem locum (de hoc enim ante omnia dicendum videtur) quem omnium sordidum ac purgamentorum congerie inimici fraudulenter adobruerant, minime negligendum ratus : neque

⁷⁶ Joan. v, 19.

(14) *Ὁν αὐτὸς... καθηρίσατο.* Intelligit fabricam Ecclesiæ Tyri tam spiritalem quam materiale : cuius formam ac rationem solum ait edere posse Paulinum, qui eam fabricam divina ope architectatus est.

(15) *Ναοῦ κατασκευῆς.* Beseleel arcam seu tabernaculum Dei fabricavit, non autem templum, ut legitur in Exodi cap. xxxviii. Templum igitur improprie sumpsit Eusebius pro tabernaculo. Eodem fere modo, quo in Actibus apostolorum templum Dianæ dicitur pro ædicula.

(16) *Ἁγαλματοφορῶν.* Metaphora est a sacerdotibus gentilium, qui simulacra deorum humeris suis bajulabant, ut notavi ad lib. xii Amm. Mar-

cellini, ubi de Juliano imp. dicit : « Vehens licenter pro sacerdotibus sacra. » Eadem vox occurrit infra pag. 584.

(17) *Πρῶτον ἄθλον ἠγωνίζετο.* Alludit ad Herculis labores seu certamina.

(18) *Τοὺς παῖδας αὐτοῦ.* Lego τοὺς παῖδας αὐτοῦ, supple Ἐκκλησίας. Alioquin, nisi ita scripseris, bis in eadem periodo repetereur vox αὐτοῦ.

(19) *Ἐχθρὸν καὶ ἐκδικητήν.* Verba sunt ex psalmo viii Davidis, ubi hodie legitur, « ut destruas inimicum et ultorem. » Velut versio Gallicana habebat, « ut destruas inimicum et defensorem, » teste Sulpicio in *Vita Marini*.

(20) *Καὶ νῦν οὐκ εἰσὶν.* Imitatur Eusebius locum

θεῖαν διατεθειμένων, δυνατῶ τε ὄντι μᾶλλον ἀπάντων, ὧν αὐτὸς σὺν θεῖᾳ δυνάμει καθηρίσατο (14), τοῦτων τοῖς ἔργοις ἐφαμιλλῶς ἀποδοῦναι τοὺς λόγους. Ὁ μὲν οὖν πρῶτος καὶ μέγας ἡμῶν ἀρχιερεὺς, ὅσα βλέπει τὸν Πατέρα ποιοῦντα, ταῦτα, φησὶν, ὁμοίως καὶ ὁ Υἱὸς ποιεῖ· ὁ δὲ καὶ αὐτὸς ὡς ἂν ἐπὶ διδάσκαλον τὸν πρῶτον καθαροῖς νοῦς δμμασιν ἀφορῶν, ὅσα βλέπει ποιοῦντα, ὡς ἂν ἀρχεῦτοίς χρώμενος παραδείγμασι, τοῦτων τὰς εἰκόνας ὡς ἐνὶ μάλιστα δυνατὸν, εἰς τὸ ὁμοκτάτον δημιουργῶν ἀπειργάσατο, οὐδὲν ἐκείνῳ καταλιπὼν τῷ Βεσελεὲλ, ὃν αὐτὸς ὁ Θεὸς πνεύματος ἐμπλήσας σοφίας καὶ συνέσεως καὶ τῆς ἄλλης ἐντέχνου καὶ ἐπιστημονικῆς γνώσεως, τῆς τῶν οὐρανίων τύπων, διὰ συμβόλων ναοῦ κατασκευῆς (15), δημιουργὸν ἀνακέκληται. Ταύτη δ' οὐ καὶ ὁδε Χριστὸν ὄλον, τὸν Λόγον, τὴν σοφίαν, τὸ φῶς, ἐν τῇ αὐτοῦ αὐτοῦ ἀγαλματοφορῶν (16) ψυχῇ, οὐδ' ἔστιν εἰπεῖν οἷα σὺν μεταλοφροσύνῃ, πλουσίᾳ τε καὶ ἀπλήστῳ διανοίας χειρὶ, καὶ σὺν οἷα πάντων ὑμῶν φιλοτιμίᾳ, τῇ τῶν εἰσφορῶν μεγαλοφυχίᾳ, τῆς αὐτῆς αὐτῷ προθέσεως κατὰ μηδένα τρόπον ἀπολειφθῆναι φιλονεικότερον μεγαλοφρονουμένων, τὸν μεγαλοπρεπῆ τόνδε Θεοῦ τοῦ ὑψίστου νεῦν, τῷ τοῦ κρείττονος παραδείγματι ὡς ἂν ὀρώμενον μὴ ὀρωμένον, τὴν φύσιν ἐμπερῆ συνεστήσατο· χῶρον μὲν τόνδε, ὅτι καὶ ἄξιον εἰπεῖν, πρῶτον ἀπάντων, πάσης οὐ καθαρᾶς ὕλης ἐχθρῶν ἐπιβουλῆς κατακεχωσμένον οὐ παριδίον, οὐδὲ τῇ τῶν αἰτίων παραχωρήσας κακίᾳ, ἐξὸν ἐφ' ἕτερον ἐλθόντα, μυρίων ἄλλων εὐπορουμένων τῇ πόλει, ῥαστώνῃν εἰρασθαὶ τοῦ πόνου, καὶ πραγμάτων ἀπηλλάχθαι. Ὁ δὲ πρῶτον αὐτὸν ἐπὶ τὸ ἔργον ἐγείρας, εἶτα δὲ τὸν σύμπαντα λαὸν προθυμίᾳ βώσας καὶ μίαν ἐξ ἀπάντων μεγάλην χεῖρα συναγαγὼν, πρῶτον ἄθλον ἠγωνίζετο (17), αὐτὴν δὴ μάλιστα τὴν ὑπὸ τῶν ἐχθρῶν πεπολιορχημένην, αὐτὴν τὴν προπονήσασαν, καὶ τοὺς αὐτοὺς ἡμῖν καὶ πρὸ ἡμῶν διωγμοὺς ὑπομείνασαν, τὴν μητρὸς δίκην τῶν τέκνων ἐρημωθεῖσαν Ἐκκλησίαν, συναπολαῦσαι δεῖν οἰόμενος τῆς τοῦ παναγίου μεγαλοδωρεᾶς. Ἐπειδὴ γὰρ τοὺς παῖδας αὐτοῦ (18) ὁ μέγας ποιμὴν, τοὺς θῆρας καὶ τοὺς λύκους καὶ πᾶν ἀπηνὲς καὶ ἀγριον γένος ἀποσοθήσας, καὶ τὰς μύλας τῶν λεόντων, ἧ φησι τὰ θεῖα λόγια, συντρίψας, ἐπὶ ταῦτον αὐτοῦ συναλθεῖν ἤξιωσε, δικαιοτάτα καὶ τῆς ποιμνῆς τὴν μάνδραν ἀνίστη, τοῦ κατασιγῆναι ἐχθρὸν καὶ ἐκδικητήν (19), καὶ ὡς ἂν ἐλεγγονταῖς θεομάχοις τῶν ἀσεβῶν προαγάγοι τόλμαις. Καὶ νῦν οἱ μὲν οὐκ εἰσὶν (20) οἱ θεομισεῖς, ὅτι μὲν

cellini, ubi de Juliano imp. dicit : « Vehens licenter pro sacerdotibus sacra. » Eadem vox occurrit infra pag. 584.

(17) *Πρῶτον ἄθλον ἠγωνίζετο.* Alludit ad Herculis labores seu certamina.

(18) *Τοὺς παῖδας αὐτοῦ.* Lego τοὺς παῖδας αὐτοῦ, supple Ἐκκλησίας. Alioquin, nisi ita scripseris, bis in eadem periodo repetereur vox αὐτοῦ.

(19) *Ἐχθρὸν καὶ ἐκδικητήν.* Verba sunt ex psalmo viii Davidis, ubi hodie legitur, « ut destruas inimicum et ultorem. » Velut versio Gallicana habebat, « ut destruas inimicum et defensorem, » teste Sulpicio in *Vita Marini*.

(20) *Καὶ νῦν οὐκ εἰσὶν.* Imitatur Eusebius locum

ἦσαν· εἰς βραχυ δὲ ταραξάντες καὶ ταραχθέντες, εἰθ' ὑποσχόντες τιμωρίαν οὐ μεμπτήν τῇ δίκῃ, ἐαυτοὺς καὶ φίλους καὶ οἰκούς, ἄρδην ἀναστάτους κατέστησαν· ὡς τὰς πάλαι στήλαις ἱεραῖς καταγραφείσας προβήσεις, ἔργοις πιστὰς ὁμολογεῖσθαι, δι' ὧν τὰ τε ἄλλα ὁ θεὸς ἐπληθεύει λόγος, ἀτὰρ καὶ τὰδε περὶ αὐτῶν ἀποφαινόμενος· « Ῥομφαίαν ἐσπάσαντο οἱ ἀμαρτωλοὶ, ἐνέτειναν τόξον αὐτῶν, τοῦ καταβαλεῖν πτωχὸν καὶ πένητα, τοῦ σφάξει τοὺς εὐθεῖς τῇ καρδίᾳ· ἡ ρομφαία αὐτῶν εἰσέλθοι εἰς καρδίαν αὐτῶν, καὶ τὰ τόξα αὐτῶν συντριβεῖν. » Καὶ πάλιν· « Ἀπώλετο τὸ μνημόσυνον αὐτῶν μετ' ἡχοῦ, καὶ τὸ ὄνομα αὐτῶν ἐξήλειψας εἰς τὸν αἰῶνα, καὶ εἰς τὸν αἰῶνα τοῦ αἰῶνος· ὅτι δὴ καὶ ἐν κακοῖς γενόμενοι, ἐκέκραξαν, καὶ οὐκ ἦν ὁ σῶζων, πρὸς Κύριον, καὶ οὐκ εἰσηκουσεν αὐτῶν. Ἄλλ' οἱ μὲν συνεποδίσθησαν καὶ ἔπεσον, ἡμεῖς δὲ ἀνέστημεν καὶ ἀνωρθώθημεν. » Καὶ τότε ἐν τούτοις προαναφωνοῦν· « Κύριε, ἐν τῇ πόλει σου τὴν εἰκόνα αὐτῶν ἐξουδενώσεις, » ἀληθὲς ὑπ' ὀφθαλμοῖς πάντων ἀναπέφανται. Ἄλλ' οἱ μὲν γιγάντων τρόπον θεομαχίαν ἐνστησάμενοι τοιαύτην εἰλήχασαι τὴν τοῦ βίου καταστροφὴν· τῆς δ' ἐρήμου καὶ παρ' ἀνθρώποις ἀπεγνωσμένης, τοιαῦτα οἶα τὰ ὀρώμενα τῆς κατὰ Θεὸν ὑπομονῆς τὰ τέλη, ὡς ἀναφωνεῖν αὐτῇ τὴν προφητείαν Ἡσαίου ταῦτα· « Εὐφράνθητι ἔρημος διψώσα, ἀγαλλιᾶσθω ἔρημος καὶ ἀνθείτω ὡς κρίνον· καὶ ἐξανθήσει καὶ ἀγαλλιᾶσεται τὰ ἔρημα. Ἰσχύσατε χεῖρες ἀνειμέναι, καὶ γόνυ ἀπαλαλυμένα· παρακαλέσατε ὀλιγόψυχοι τῇ διανοίᾳ, ἰσχύσατε, μὴ φοβεῖσθε. Ἰδοὺ ὁ Θεὸς ἡμῶν κρίσιν ἀνταποδίδωσι καὶ ἀνταποδώσει, αὐτὸς ἤξει καὶ σώσει ἡμᾶς· ὅτι, φησὶν, ἐρβάζῃ ἐν τῇ ἐρήμῳ ὕδωρ, καὶ φάραξ ἐν γῆ διψώσῃ, καὶ ἡ ἀνδρὸς ἔσται εἰς ἔλη, καὶ εἰς τὴν διψώσαν γῆν πηγὴ ὕδατος ἔσται. » Καὶ τὰδε μὲν λόγοις πάλαι προθεσπισθέντα, βίβλοις ἱεραῖς καταβέβλητο· τὰ γε μὴν ἔργα οὐκέτ' ἀκοαῖς, ἀλλ' ἔργοις ἡμῖν παραδέδοται. Ἡ ἔρημος ἤδε, ἡ ἀνδρὸς, ἡ χήρα καὶ ἀπερίστατος, ἥς ἐὼς ἐν δρυμῶ ἔζυλιν ἀξίναις ἐξέκοψαν τὰς πύλας ἐπὶ τὸ αὐτὸ, ἐν πέλυκι καὶ λαξευτηρίῳ συντρίβαντες αὐτήν, ἥς καὶ τὰς βίβλους διαφθείραντες, ἐνεπύρισαν ἐν πυρὶ τὸ ἀγιαστήριον τοῦ Θεοῦ, εἰς τὴν γῆν ἐβεβήλωσαν τὸ σκῆνωμα τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ, ἦν ἐτρύγησαν πάντες οἱ παραπορευόμενοι τὴν ὁδὸν, προκαθελόντες αὐτῆς τοὺς φραγμοὺς, ἦν ἐλυμήνατο ὡς ἐκ δρυμοῦ, καὶ μονιὸς ἄγριος κατενεμήσατο, » Χριστοῦ δυνάμει παραδόξῃ νῦν, ὅτε θέλει αὐτὸς, γέγονεν ὡς κρίνον· ἐπεὶ καὶ τότε αὐτοῦ νεύματι, ὡς ἀν' ἀπροκηδομένου πατρὸς ἐπαιδεύετο. « Ὅν γὰρ ἀγαπᾷ Κύριος, παιδεύει, μισοῖται δὲ πάντα υἱὸν ὃν παραδέχεται. » Μῆτρ' ὀδητὰ κατὰ τὸ δέον ἐπιστραφεῖσα, αὐθις ἀνωθεν ἐξ ὑπαρχῆς ἀγαλλιᾶν προστάττεται, ἐξανθεῖ τε ὡς κρίνον, καὶ τῆς ἐνθέου εὐωδίας εἰς πάντας ἀποπνεῖ ἀνθρώπους· ὅτι, φησὶν, ἐρβάζῃ ἐν τῇ ἐρήμῳ ὕδωρ, » τὸ νῆμα τῆς θείας τοῦ σωτηρίου

A eorum qui ejus rei auctores fuerant, improbitati cedere sustinens: cum quaesito alio loco, cujusmodi plurima huic civitati supersunt, laboris compendium facere, seque multis negotiis liberare posset; tamen primus ipse ad opus sese accingens; deinde totius populi animis incredibili alacritate confirmatis, atque ex omnibus una ingenti manu conflata, primum hoc certamen subiit; æquissimum scilicet ratus, ut hæc ipsa potissimum Ecclesia quæ ab hostibus expugnata fuerat; quæ prior gravissimos labores nostra causa sustinuerat: quæ eamdem nobiscum persecutionem, imo ante nos pertulerat, quæ velut mater propriis filiis erat orbata, Dei opt. max. munificentia nobiscum frueretur. Nam quoniam magnus ille Pastor, seris ac lupis, **378** et omni agrestium atque immanium bestiarum genere depulso, ipsisque leonum maxillis, ut divina loquuntur oracula, contritis, filios ipsius rursus in unum congregare dignatus fuerat, jure merito ipsam gregis caulam instauravit, ut ignominia afficeret inimicum et ultorem⁷⁸, utque impiorum adversus Deum præliantium nefarios ausus illustri argumento convinceret. Itaque illi Deo invis, nunc amplius non sunt, quando ne tum quidem erant. Et posteaquam modico temporis spatio turbas excitavit ipsique turbis agitati sunt; pœnas deinde gravissimas divinæ justitiæ persolventes, semetipsos cum amicis et omni familia funditus everterunt. Adeo ut prædictiones illæ sacris olim tabulis inscriptæ, nunc verissimæ esse factis ipsis comprobentur, in quibus cum alia divinus sermo vere pronuntiat, tum hæc de iisdem diserte profatur: « Gladius evaginaverunt peccatores; intenderunt arcum suum, ut percussent mendicum et pauperem, et occidant rectos corde. Gladius eorum intret in corda ipsorum, et arcus eorum confringantur⁷⁹. » Et iterum: « Perit memoria ipsorum cum sonitu. Et nomen eorum delevisti in sæculum et in sæculum sæculi⁷⁷. Quoniam cum in malis essent, clamaverunt, nec fuit qui servaret, ad Dominum, nec exaudivit eos⁷⁸. Verum ipsi quidem obligati sunt et ceciderunt, nos autem surreximus et erecti sumus⁷⁹. » Illud quoque quod prædictum fuerat bis verbis: « Domine, in civitate tua imaginem eorum ad nihilum rediges⁸⁰, » verissimum esse omnes oculis nostris perspeximus. Et hi quidem Deo bellum inferre more gigantum ausi, hujusmodi vitæ exitum sortiti sunt. Illa vero vacua ac deserta et opinione omnium deplorata, suæ propter Deum tolerantiam hunc quem cernimus finem consecuta est. Adeo ut Isaias propheta hæc illi pronuntiare videatur: « Lætare, solitudo siticulosus, exsultet solitudo et floreat ut lilium, et florebunt et exsultabunt loca deserta. Roboramini, manus languentes, et genua dissoluta: consolamini, vos pusillanimes, confortamini, ne ti-

⁷⁵ Psal. viii, 5. ⁷⁶ Psal. xxxvi, 14, 15. ⁷⁷ Psal. ix, 9, 6. ⁷⁸ Psal. xvii, 42. ⁷⁹ Psal. xix, 9. ⁸⁰ Psal. lxxii, 20.

Nionysii Alexandrini, qui de Macriano ejusque liberis ita loquitur in epist. ad Hermaminonem quam

refert Eusebius in lib. vii, cap. 25: ὁ μὲν οὐκ ἔστιν ἐπαίμυδὸς ἦν.

meatis. Ecce Deus noster iudicium reddidit ac reddet, ipse veniet et servabit nos ⁸¹. « Quoniam, inquit, erupit aqua in solitudine, et vallis in terra siticulosa, et arida mutabitur in paludes, et fons aquæ in terram siticulosam ⁸². » Et hæc quidem **379** olim verbistenus prædicta, sacris Voluminibus inserta sunt. Nunc autem res ipsæ non simplici auditione, sed factis ipsis nobis exhibentur. Quippe hæc solitudo siticulosa, hæc vidua omnique præsidio destituta, cujus januas « quasi in silva lignorum, securibus exciderunt in idipsum, in securi et ascia confringentes eam ⁸³ : cujus libros corrumpentes incenderunt igne sanctuarium Dei ; in terra profanaverunt tabernaculum nominis ejus ⁸⁴ : quam « vindemiarunt omnes transeuntes per viam ⁸⁵, » destructis prius ejus sepibus ; quam « vastavit aper de silva, et singularis ferus depastus est ⁸⁶, » nunc postquam Christo visum est, per admirabilem ejus potentiam instar lilii efflorescit. Nam et tunc ejusdem nutu ac voluntate, tanquam parentis cujusdam filiorum curam gerentis, castigabatur. « Quem enim diligit Dominus castigat, verberatque omnem filium quem recipit ⁸⁷. » Postquam vero moderate et quantum oportuit castigata est, rursus exsultare cœlitus præcipitur, et tanquam lilium efflorescit, cunctosque mortales divini odoris suavitate perfundit. Quoniam, inquit, « erupit aqua in solitudine ⁸⁸ ; » fons videlicet quo divinitus in salutari lavacro regenerati sumus. Et quæ paulo ante vasta solitudo erat, nunc mutata est in paludes ; et in terram siticulosam scaturivit fons aquæ vivæ. Roboratae sunt profecto manus quæ prius erant languidæ ; et hæc quæ cernitis opera, roboris manuum magna et perspicua argumenta sunt. Quin et genua illa quæ jamdudum debilitata erant ac dissoluta, nunc recuperata gressuum firmitate, rectam divinæ cognitionis semitam ingrediuntur, et ad proprium optimi Pastoris gregem properant. Quod si qui forte tyrannorum minis perterrefacti, animis obtorpuerunt, ne hos quidem salutaris Dei sermo curationalis expertes relinquit : sed benigne eos remediis fovens, ad percipiendam Dei consolationem excitat his verbis : « Consolamini, vos pusillanimes : confortamini, nolite timere ⁸⁹. » Cum igitur novus hic noster et egregius Zorobabel, solertissimo mentis acumine intellexisset fore, ut illa quæ propter Deum deserta fuerat, supradictis bonis brevi frueretur, quemadmodum divinus sermo prædixerat : post acerbam illam captivitatem, et post abominationem desolationis, cadaver hoc mi-

⁸¹ Isa. xxxv, 4 4. ⁸² Ibid. 6, 7. ⁸³ Psal. lxxiii, 5, 6. ⁸⁴ Ibid. 7. ⁸⁵ Psal. lxxix, 14. ⁸⁶ Ibid. ⁸⁷ Heb. xii, 6. ⁸⁸ Isa. xxxv, 6. ⁸⁹ Ibid. 4.

(21) *Τὰς οικίας ἀπολαβόντα βάσεις.* Sic legendum est, ut habent codd. Med., Fuk. et Savil. et Maz., pro vulgato ἀπολαύοντα. Ac profecto miror, neutrum interpretem id vidisse, cum emendatio in promptu sit. et cuivis obviam.

(22) *Εἰς τετράγωνόν τι σχῆμα περιφράξας τὸν ἑβραῖον.* Pessime Christophorosus de sanctuario hæc accepit, cum de spatio illo loquatur Eusebius, quod

λουτροῦ καλιγγενεσίας· καὶ νῦν γέγονεν ἡ πρὸς μικροῦ ἐρημος εἰς ἔλη, καὶ εἰς τὴν διψῶσαν γῆν ἐβρῶσι πηγὴ ὕδατος ζῶντος· ἰσχυρὰν τε ὡς ἀληθῶς χεῖρες αἰ τὸ πρὶν ἀνειμέναι, καὶ τῆς τῶν χειρῶν ἰσχύος ἔργα, τάδε τὰ μεγάλα καὶ ἐναργεῖ δειγµατα· ἀλλὰ καὶ τὰ πάλαι σεσαθρωµένα καὶ παρειµένα γόνατα, τὰς οικίας ἀπολαβόντα βάσεις (21), τὴν ὁδὸν τῆς θεογνωσίας εὐθυποροῦντα βαδίζει, ἐπὶ τὴν οἰκίαν ποιµνην τοῦ παναγάθου Ποιµένος σπεύδοντα. Εἰ δὲ καὶ ταῖς τῶν τυράννων ἀπειλαῖς τὰς ψυχὰς τινες ἀπενάρκησαν, οὐδὲ τούτους ὁ σωτήριος ἀθεραπεύτους παρορᾷ λόγος· εὐ μάλα δὲ καὶ αὐτοὺς ὠµενος, εἰς τὴν τοῦ θεοῦ παράκλησιν παρορµᾷ λέγων· « Παρκαλέσατε, οἱ ἐλιγύψυχοι τῇ διανοίᾳ, ἰσχύσατε, µὴ φοβείσθε. » Τούτων δεῖν ἀπολαύσαι τὴν διὰ θεοῦ γενοµένην ἔρημον, τοῦ λόγου προαγορευόντος ἐπακούσας ὁξεῖα διανοία· ἀκοῆ οὗτος ὁ νέος ἡµῶν καὶ καλὸς Ζοροβάβελ, μετὰ τὴν πικρὰν ἐκείνην αἰχµαλωσίαν, καὶ τὸ βδελύγµα τῆς ἐρηµώσεως, οὐ παριδὼν τὸ πτώµα νεκρὸν, πρῶτιστα πάντων παρακλήσει καὶ λιταῖς, ἵλεων τὸν Πατέρα μετὰ τῆς κοινῆς ὁµῶν ἀπάντων ὁμοφροσύνης καταστησάµενος, καὶ τὸν µόνον νεκρῶν ζωοποιὸν σύµμαχον παραλαβὼν καὶ συνεργὸν, τὴν πεσοῦσαν ἐξήγειρε, προσποκαθάρσας καὶ προθεραπεύσας τῶν κακῶν· καὶ στολήν οὐ τὴν ἐξ ἀρχαίου παλαιῶν αὐτῇ περιτέθεικεν, ἀλλ' ὅποιαν αὐθις παρὰ τῶν θείων χρησµῶν ἐξεπαιδεύετο, σαφῶς ὡδε λεγόντων· « Καὶ ἔσται ἡ δόξα τοῦ οἴκου τούτου ἡ ἐσχάτη, ὑπὲρ τὴν πρότεραν. » Ταύτη δ' οὖν πολὺ µεῖζονα τὸν χώρον ἅπαντα περιλαβὼν, τὸν µὲν ἐξωθεν ὠχυροῦτο περίβολον τῷ τοῦ παντὸς περιτειχίσµατι, ὡς ἂν ἀσφαλέστατον εἴη τοῦ παντὸς ἔρκος. Πρύπυλον δὲ μέγα καὶ εἰς ὕψος ἐπηρµέρον πρὸς αὐτὰς ἀνίσχοντος ἡλίου ἀκτίνας ἀναπετάσας, ἤδη καὶ τοῖς μακρὰν περιβόλων ἐξω ἱερῶν ἐστῶσι, τῆς τῶν ἔνδον παρέοχον ἀφθονίαν θέας, μονονουχὶ καὶ τῶν ἀλλοτρῶν τῆς πίστεως ἐπὶ τὰς πρῶτας εἰσόδους ἐπιστρέφων τὰς ὄψεις, ὡς ἂν µὴ παρατρέχη τις, ὅτι µὴ τὴν ψυχὴν καταφυγὴς πρότερον µνήμη τῆς τε πρὶν ἐρηµίας, καὶ τῆς νῦν παραδέξου θαυµατουργίας, ὅρ' ἤς τάχα καὶ ἐλκυσθήσεσθαι καταφυγέντα, καὶ πρὸς αὐτῆς τῆς ὄψεως ἐπὶ τὴν εἴσοδον προτραπήσεσθαι ἤλπισεν. Εἴσω δὲ παρελθόντι πυλῶν, οὐκ εὐθύς ἐφ' ἤκεν ἀνάγνοις καὶ ἀνίπτοις ποσὶ τῶν ἔνδον ἐπιβαίνειν ἀγίων, διαλαβὼν δὲ πλείστον ὅσον τὸ μεταξὺ τοῦ τε νεῶ καὶ τῶν πρῶτων εἰσόδων, τέτταρσι µὲν περίε ἐγκαρσίους κατεκόσμησε στοαῖς, εἰς τετράγωνόν τι σχῆμα περιφράξας τὸν τόπον (22), κίονι πανταγῶθεν ἐπαιροµένης· ὦν τὰ μέσα (23) διαφράγµασι τοῖς ἀπὸ ξύλου δικτυωτοῖς ἐς τὸ σύµµετρον ἤκουσι

erat inter vestibulum et basilicam. Hoc igitur spatium in quadranguli speciem conclusum, quatuor obliquis porticibus a Paulino exornatum fuisse dicit.

(23) Ὅτι τὰ μέσα. Supple κίωνων. Itaque « intercolumnia » verti, non male, ut opinor. Hæc igitur intercolumnia, ait Eusebius, undique conclusa fuisse repagulis lignis cancellatis, in medio cretam altitudi-

μήκους περικλείσας, μέσον αἶθριον ἤφρει (24) εἰς τὴν τοῦ οὐρανοῦ κάτωφιν, λαμπρὸν καὶ ταῖς τοῦ φωτὸς ἕκαστιν ἀνεμιμένον ἀέρα παρέχον. Ἐρωῶν δ' ἐνταῦθα καθαρῶν ἐτίθει σύμβολα, κρήνας ἀντικρυς εἰς πρόσωπον ἐπιτεκνάζων τοῦ νεῦ, πολλῶ τῷ χεῦματι τοῦ νεύματος τοῖς περιθάλων ἱερῶν ἐπὶ τὰ ἔσω προτοῦσι τὴν ἀπορροῦσιν παρεχομένης. Καὶ πρώτη μὲν εἰσιόντων αὐτῆ διατριβῆ, κόσμον ὁμοῦ καὶ ἀγλαίαν τῷ παντὶ, τοῖς τε τῶν πρώτων εἰσαγωγῶν ἔτι δεομένοις, κατὰλληλον τὴν μονὴν παρεχομένην. Ἀλλὰ γὰρ καὶ τὴν τοῦτων θέαν παραμειψάμενος (25), πλείοσιν ἔτι μᾶλλον τοῖς ἐνδοτάτω προπύλαις τὰς ἐπὶ τὸν νεῶν παρόδους ἀναπεπταμένης ἐποιεῖ, ὑπὸ μὲν ταῖς ἡλίου βολαῖς αὐθις τρεῖς πύλας ὑφ' ἑν καταθεῖς πλευρόντων τὸ πολὺ τὰς παρ' ἑκάτερα μεγέθει τε καὶ πλάτει πλεονεκτεῖν τῇ μέσῃ χαρισάμενος, παραπήγμασι τε χαλκοῦ (26) σιδηροδέτοις καὶ ποικιλμασιν ἀναγλύφοις διαφερόντως αὐτὴν φαῖδύνας, ὡς ἂν βασιλίδι, ταύτη τῶς δορυφόρους ὑπέξευξε. Τὸν αὐτὸν δὲ τρόπον καὶ ταῖς παρ' ἑκάτερα τοῦ παντὸς νεῶ στοαῖς τὸν τῶν προπύλων ἀριθμὸν διατάξας, ἄνωθεν ἐπὶ ταύταις ἄλλῃ πλείοσι φωτὶ διαφόρους τὰς ἐπὶ τὸν οἶκον εἰσβολὰς ἐπένοιε, ταῖς ἀπὸ ξύλου λεπτοουργίας καὶ τὸν περὶ αὐτὰς κόσμον καταποικιλῶν. Τὸν δὲ βασιλειον οἶκον πλουσιωτέρας ἤδη καὶ θαυμάσιαις ὑλαῖς ὠκύρου, ἀφθόνῃ φιλοτιμίᾳ τῶν ἀναλωμάτων χρώμενος. Ἐνθα μαι δοκῶ περιττὸν εἶναι τοῦ δομηματος μήκη τε καὶ πλάτη καταγράφειν, τὰ φαῖδρὰ ταῦτα κάλλη, καὶ τὰ λόγου κρείττονα μεγέθη, τὴν τε τῶν ἔργων ἀποστίλθουσαν ὕψιν τῷ λόγῳ διεξιόντι, ὕψι τε τὰ οὐρανομήκη, καὶ τὰς τοῦτων ὑπερκειμένης πολυτελεῖς τοῦ λιθάου κέδρους ὧν οὐδὲ τὸ θεῖον λόγιον τὴν μνήμην ἀπεσιώπησεν, « Εὐφρανθήσεται, » φάσκον, « τὰ ξύλα τοῦ Κυρίου, καὶ αἱ κέδροι τοῦ λιθάου ἃς ἐφύτευσε. » Τί μαι δὲ νῦν τῆς πανσόφου καὶ ἀρχιτεκτονικῆς διατάξεως, καὶ τοῦ κάλλους τῆς ἐφ' ἑκάστου μέρους ὑπερβολῆς ἀκριβολογεῖσθαι τὴν ὑφήγησιν, ὅτε τῆς ὕψους τὴν διὰ τῶν ὠτων ἀποκλείει μάθησιν ἢ μαρτυρία; Ἀλλὰ γὰρ ὧδε καὶ τὸν νεῶν ἐπιτελέσας, θρόνους τε τοῖς ἀνωτάτω εἰς τὴν τῶν προέδρων τιμὴν, καὶ προσέτι βάρους ἐν τάξει τοῖς καθ' ὅλου (27) κατὰ τὸ πρότερον κοσμήσας, ἐφ' ἅσασί τε τὸ τῶν ἁγίων Ἁγίων θυσιαστήριον ἐν μέσῃ θεῖς, αὐθις καὶ τὰδε ὡς ἀνεῖη τοῖς πολλοῖς ἄβασα, τοῖς ἀπὸ ξύλου περιέφραττε δικτύοις, εἰς ἄκρον ἐντέχνου λεπτοουργίας ἐξηραχμέ-

⁹⁰ Agg. II, 10.

nem erectis, μήκους enim posuit pro altitudine, quod interpretis non viderunt.

† (24) Μέσον αἶθριον ἤφρει. Intelligit medium illud spatium sub dīno, quod quatuor undique porticibus claudelatur: eadem plane forma, qua in hodiernis monasteriis sunt quæ vocantur pratella. Quod enim monachi vocant claustrum, nihil aliud est quam quatuor porticus, quarum in medio locus est sub dīno quem pratellum vocant. Sed et in quibusdam monasteriis, locis ille subdivalis cancellis munitus est, eodem plane modo quo Eusebius in atrio Ecclesie Tyri factum esse dicit, ne scilicet iuventus in eum locum qui floribus conseri solet, insiliat. Id autem Latini proprie atrium vocabant. Certe Isidorus atrio tres porticus extrinsecus adungi solitas esse dicit.

(25) Τὴν τοῦτων θέαν παραμειψάμενος. Muscu-

A nime neglexit. Sed cum ante omnia Deum Patrem precibus **380** ac supplicationibus placasset, conspirantibus omnium vestrum votis atque sententiis; cumque eum qui solus mortuos ad vitam revocat, auxiliatorem sibi atque adiutorem adscivisset, Ecclesiam hanc prolapsam excitavit, cum illam prius omni labe purgasset, et medicamentis salubribus curavisset. Jam vero eam veste circumdedit, non illa veteri, sed quam rursus ex divinis oraculis didicerat, in quibus diserte prædictum est: « Et erit posterior gloria domus huius longe supra priorem ⁹⁰. » Itaque multo ampliorem locum metatus, exteriorem quidem ambitum muro undique communivit, qui totius operis tutissimum esset propugnaculum. Magnum deinde atque excelsum vestibulum **B** ad ipsos solis orientis radios extendit; iis qui a sacro loci ambitu longius remoti sunt, conspectum quemdam eorum, quæ intus reconduuntur, abunde exhibens, et oculos eorum qui a fide nostra alieni sunt, ad conspicienda limina quodammodo invitans; ne quisquam forte prætercurrat, qui non compungatur animo, tum ex memoria præterite solitudinis, tum ex stupendo præsentis operis miraculo. Hoc enim modo compunctos, attrahi et ad ingredendum alluci posse aspectu ipso speravit. Cæterum ubi portas ingressus sis, non statim impuri et illois pedibus in sacrarium introire permisit. Sed inter templum ac vestibulum maximo intervallo relicto, hoc spatium in quadrati speciem circumseptum quatuor obliquis porticibus circumquaquo exornavit, quæ columnis undique attolluntur. Intercolumnia porro ipsa septis e ligno reticulatis, in mediocrem et congruam altitudinem elatis circumclusit. Medium autem spatium apertum et patens reliquit, ut et cæli aspectum præberet, et ærem splendidum solisque radiis collustratum præteret. Hic sacrarum expiationum signa posuit; fontes scilicet ex adverso ecclesie structos, qui interius sacrarium ingressuris copiosos latices ad abluendum ministrarent. Atque hoc primum intrantium diversorium est; cunctis quidem ornatum ac nitorem concilians: iis vero qui institutione adhuc opus habent, congruentem præbens mansionem. Jam vero hoc spectaculum prætervectus, pluribus aliis interioribus vestibulis aditus ad templum patentes

lus vertit: « Quin et horum conspectu præterito. » Christophorsonus vero longa verborum ambage, ut solet, hunc locum ita expressit: « Quin etiam que istas res ad oculos capiendos magna operum varietate concinne illustraret. » Quæ quidem interpretatio verbis Eusebii nullatenus respondet. Itaque nemo est, ut opinor, qui Musculi versionem commodiorem et meliorem non iudicet. Παραμειψάμενος ἔρχο τὴν τοῦτων θέαν idem valet ac, prætergressus eorum rerum spectaculum; seu, « transmissio harum rerum spectaculo ulterius progressus.

(26) Παραπήγμασι τε χαλκοῦ. Christophorsonus vertit « repagulis. »

(27) Βάρους ἐν τάξει τοῖς καθ' ὅλου. Sic jam pridem conjeceram scribendum esse, ut ex versione nostra apparet pro vulg. καθόλου tandem vero conjecturam meam confirmavit vetustissimus codex

effecit; rursus ad ipsos solis 381 orientis radios A
tribus ordine januis in uno eodemque latere con-
structis. Quarum mediam duabus aliis utrinque
positis et altitudine et latitudine plurimum præstare
voluit, eamdenque æreis tabulis ferro vinctis, et
sculpturis variis præcipue decoravit; ei tanquam
reginæ satellites alias adjungens. Ad eundem mo-
dum cum porticibus ad utrumque templi latus fa-
bricatis parem vestibulorum numerum disposuisset,
diversos aditus quibus copiosum lumen superne in
ædem infunderetur, supra ipsas porticus excogita-
vit, easque fenestras variis e ligno sculpturis mi-
nutissimi operis ornavit. Ipsam vero ædem regiam
opulentioribus magisque pretiosis speciebus instru-
xit, proluxa sumptuum magnificentia ad hoc usus. Hic
nam mihi superfluum videtur ædis ipsius longi-
tudinem ac latitudinem describere, et hunc splen-
didissimum decorem, atque inexplicabilem magni-
tudinem; radiantem operum speciem ac splendo-
rem; fastigia ad cælum usque tendentia; et supra
hæc eminentes Libani pretiosissimas cedros oratione
prosequi, quarum mentionem ne divina quidem
oracula prætermiserunt, in quibus dicitur: « Læ-
tabuntur ligna Domini, et cedri Libani quas plan-
tavit ⁹¹. » Quid jam attinet de solerti et ingeniosa
totius fabricæ dispositione, ac de excellenti singu-
larum partium pulchritudine accuratius disserere,
præsertim cum oculorum testimonium omnem
quæ auribus percipi potest notitiam excludat. Porro
cum templum in hunc modum absolvisset, thronis-
que altissimis in honorem præsidendum, ac præ-
terea subselliis per universum templum ordine dis-
positis exornasset; postremo Sanctum sanctorum,
altare videlicet, in medio constituit. Utque hæc sa-
craria multitudini inaccessa essent, ea rursus li-

⁹¹ Psal. ciii, 16.

Mazarinus, in quo ita diserte scriptum inveni. Sed
major difficultas est, cuinam generi hominum hæc βά-
θρα, seu subsellia, parata fuerint. Leo quidem Alla-
tius in epistola ii *De templis Græcorum*, hæc sub-
sellia ad commune usum laicorum disposita fuisse
existimavit, quod confirmare videtur Clemens in
Constitutionibus apostolicis lib. ii, cap. 57. Verum
Eusebius ipse aliud inuit. Infra enim totam hujus
ecclesiæ fabricam allegorice exponens, thronis qui-
dem designari scribit episcopos ac presbyteros: subselliis
vero, diaconos et reliquos Ecclesiæ mini-
stros. Quare hæc subsellia, ministris potius Eccle-
siæ quam laicis parata fuisse videntur. Certe laici
sedendi in ecclesia potestatem non habebant, ut docet
Ortatus in l. iv. Quod quidem ita intelligendum
est, ut in conventu ecclesiastico, dum divinum ce-
lebratur officium, sedere non liceret laicis. Peracto
autem officio sedere ipsis licebat, ut docet Athana-
sius in epistola ad solitarios: « Ἦδη μὲν οὖν ἦσαν οἱ
ἐκλειστοὶ τοῦ λαοῦ γενομένης ἀπολύσεως ἐξεληθόντες.
ἐπὶ paulo post, ἄρτι γὰρ ἦσαν ἀπὸ τῆς εὐχῆς ὄλγαι
αὐθεζόμεναι. »

(28) Καὶ ταῖς ἐπὶ τὸν μέσον οἶκον εἰσβολαῖς
ἠνωμένους. Christophorsonus vertit: « Atque adeo
ad fenestras inferioris templi affixit. » Quid quid
sibi velit, equidem nescio. Neque enim intelligo,
quomodo exhedræ fenestris affigi possint. Existima-
vit scilicet Christophorsonus, εἰσβολάς fenestras si-
gnificare. Eusebius quidem paulo supra de fene-

νοῖς, ὡς θαυμάσιον τοῖς ὁρώσι παρέχεν τὴν θίαν.
Ἄλλ' οὐδὲ τοῦδαφος ἄρα εἰς ἀμελέειν ἔκειτο αὐτῶ· καὶ
τὸδε γοῦν λίθω μαρμάρῳ εὖ μάλα κόσμῳ παντὶ λαμ-
πρύνας, ἦδη λοιπὸν καὶ ἐπὶ τὰ ἔκτος τοῦ νεῦ μετῆει,
ἐξέδρας καὶ οἴκους τοὺς παρ' ἐκάτερα μεγίστους
ἐπισκευάζων εὐτέχνως, ἐπὶ ταῦτόν εἰς πλευρὰ τῶ
βασιλείᾳ συνεζευγμένους καὶ ταῖς ἐπὶ τὸν μέσον
οἶκον εἰσβολαῖς ἠνωμένους (28)· ἃ καὶ αὐτὰ τοῖς ἐπι
καθάρσεως καὶ περιβόαντηρίων τῶν διὰ ὕδατος καὶ
ἀγίου Πνεύματος ἐγγρήσουσιν, ὁ εἰρηνικώτατος ἡμῶν
Σολομῶν ὁ τὸν νεῶν τοῦ Θεοῦ δειμάμενος ἀπειργά-
ζετο, ὡς μηκέτι λόγον, ἀλλ' ἔργον γεγονέναι τὴν ἀνω
λεχθεῖσαν προφητεῖαν. Γέγονε γὰρ καὶ νῦν ὡς ἀλη-
θῶς ἔστιν ἡ δόξα τοῦ οἴκου τούτου ἡ ἐσχάτη ὑπὲρ
τὴν προτέραν. Ἔδει γὰρ καὶ ἀκλόουθον ἦν, τοῦ ποι-
μένος αὐτῆς καὶ δεσπότου ἄπαξ τὸν ὑπὲρ αὐτῆς θά-
νατον καταδεξαμένου, καὶ μετὰ τὸ πάθος, ὁ χάριν
αὐτῆς βυποῦν ἐνεδύσατο σῶμα, ἐπὶ τὸ λαμπρὸν καὶ
ἐνδοξον μεταθεληκότος, αὐτὴν τε σάρκα τὴν λυθεῖ-
σαν, ἐκ φοβῶς εἰς ἀφθαρσίαν ἀγαγόντος, καὶ τῆνδε
δμοίως τῶν τοῦ Σωτῆρος οἰκονομιῶν (29) ἐπαύρα-
σθαι· ὅτι δὴ καὶ τούτων πολλὴ κρείττονα (30) λαβοῦσα
παρ' αὐτοῦ τὴν ἐπαγγελίαν, τὴν πολλὴ μείζονα δόξαν
τῆς παλιγγενεσίας, ἐν ἀφάρτου σώματος ἀναστάσει,
μετὰ φωτὸς ἀγγέλων χορείας, ἐν τοῖς οὐρανῶν ἐπ-
θεῖνα τοῦ Θεοῦ βασιλείοις, σὺν αὐτῷ Χριστῷ Ἰησοῦ
τῷ πανευεργετῇ καὶ Σωτῆρι διαρκῶς ἐπὶ τοὺς ἐξῆς
αἰῶνας ἀπολαβεῖν ποθεῖ. Ἀλλὰ γὰρ τέως ἐπὶ τοῦ παρ-
όντος, τούτοις ἡ πάλαι χῆρα καὶ Ἐρημος Θεοῦ χά-
ριτι περιβληθεῖσα τοῖς ἀνθεσι, γέγονεν ἀληθῶς ὡς
κρίνον, ἢ φησὶν ἡ προφητεῖα. Καὶ τὴν νυμφικὴν ἀνα-
λαβοῦσα στολήν, τὸν τε τῆς εὐπρεπείας περιθεμένη
στέφανον, οἷα χορεύειν διὰ Ἡσαίου παιδεύεται, τὰ
χαριστήρια τῷ βασιλεῖ Θεῷ φωναῖς εὐφήμοις γεραί-
ρουσα, αὐτῆς λεγούσης ἐπακούσωμεν· Ἐγγαλλίασθη

stris loquens per quas lumen in porticus infun-
debatur, ea voce usus est, ἀνοθεν ἐπὶ ταῦταις ἄλλω
πλεονὶ φωτὶ διαφόρους τὰς ἐπὶ τὸν οἶκον εἰσβολάς
ἐπένοει. Ubi Christophorsonus « fenestras » vertit.
Verum hoc in loco εἰσβολὰ simpliciter et sine
adjectione ulla positæ, fenestras significare non
possunt. Aut igitur portas designat ipsius basilicæ,
quas etiam παρόδους supra vocavit; aut ambula-
tiones quasdam per quas aditus patebat in basilicam;
quas transennas vocat Paulinus in epist. 12. Malim
D tamen portas intelligere. Porro per cecos illos et
exhedras, intelligit Eusebius baptisterium, secreta-
rium, saluatorium; quæ conjuncta erant basili-
cæ.

(29) Τῶν τοῦ Σωτῆρος οἰκονομιῶν. In animad-
versionibus ad librum primum Eusebii, observavi-
mus οἰκονομίαν non de sola incarnatione Christi
dici; sed quæcunque Christus in carne gessit ad
salutem generis humani, ea generaliter οἰκονομίαν
vocari. Quod quidem pluribus exemplis illic allatis
confirmavimus. Sed et hic locus id ipsum aperte
demonstrat, in quo οἰκονομίας pluraliter appellat
Eusebius, non mortem solum, sed etiam resurrec-
tionem Christi.

(30) Τούτων πολλὴ κρείττονα. In codd. Mediceo
et Mazarino scribitur κρείττον. Sic etiam prius
scriptum fuerat in Fuk. Forte κρείττωνων legendum
est.

ἡ ψυχὴ μου ἐπὶ τῷ Κερῖν· ἐνέδουσε γὰρ με ἱμάτιον σωτηρίου, καὶ χιτῶνα εὐφροσύνης· περιέθηκέ μοι ὡς νυμφίῳ μίτραν, καὶ ὡς νύμφῃ κατεκόσμησέ με κόσμῳ, καὶ ὡς γῆν αὐξουσαν τὸ ἄνθος αὐτῆς· καὶ ὡς κήπος τὰ σπέρματα αὐτοῦ ἀνατελεῖ, οὕτως Κύριος ἀνέτειλε δικαιοσύνην καὶ ἀγαλλίαμα ἐνώπιον πάντων τῶν ἔθνων. Ὑποτίθεται ὅτι οὗτοι μὲν οὖν αὕτη χορεύει· οἷος δὲ καὶ ὁ νυμφίος Λόγος ὁ οὐράνιος αὐτῆς Ἰησοῦς Χριστὸς αὕτη ἀμείβεται, ἄκουε λέγοντος τοῦ Κυρίου· «Μὴ φοβοῦ ὅτι κατηχύνηθης, μηδὲ ἐντραπῆς ὅτι ὠνειδίσθης· ὅτι αἰσχύνῃ αἰώνιον ἐπιλήσῃ, καὶ θνείδος τῆς χηρείας σου οὐ μὴ μνησθήσῃ. Οὐχ ὡς γυναῖκα ἐγκαταλειμμένην καὶ ολιγόψυχον κέλῃ, καὶ σε Κύριος, οὐδ' ὡς γυναῖκα ἐκ νεότητος μεμισθμένην. Εἶπεν ὁ Θεὸς σου· Χρόνον μικρὸν ἐγκαταλείπων σε, καὶ ἐν ἐλέῳ μεγάλῳ ἐλεήσω σε· ἐν θυμῷ μικρῷ ἀπέστρεψα τὸ πρόσωπόν μου ἀπὸ σοῦ, καὶ ἐν ἐλέῳ αἰωνίῳ ἐλεήσω σε, εἶπεν ὁ βυσάμενος σε Κύριος. Ἐξεγείρου, ἐξεγείρου, ἡ πιουσα ἐκ χειρὸς Κυρίου τὸ ποτήριον τοῦ θυμοῦ αὐτοῦ· ποτήριον γὰρ τῆς πώσεως, τὸ κόνδου τοῦ θυμοῦ μου, ἐξέπεις καὶ ἐξεκένωσας. Καὶ οὐκ ἦν ὁ παρακαλῶν σε ἀπὸ πάντων τῶν τέκνων σου, ὧν ἔτεκες, καὶ οὐκ ἦν ὁ ἀντιλαμβανόμενος τῆς χειρὸς σου. Ἴδου εἰληφα ἐκ τῆς χειρὸς σου τὸ ποτήριον τῆς πώσεως, τὸ κόνδου τοῦ θυμοῦ μου, καὶ οὐ προσθήσεις ἐτι πιεῖν αὐτό· καὶ ὡσαύτως αὐτὸ εἰς τὰς χεῖρας τῶν ἀδικησάντων σε καὶ ταπεινωσάντων σε. Ἐξεγείρου, ἐξεγείρου, ἐνδύσαι τὴν ἰσχύν, ἐνδύσαι τὴν δόξαν σου. Ἐκτίναξαι τὸν χυλὸν καὶ ἀνάστηθι. Κάθισον, ἔκλυσαι τὸν δεσμὸν τοῦ τραχήλου σου· ἄρνον κύκλῳ τοὺς ὀφθαλμοὺς σου καὶ ἴδε συνηγμένα τὰ τέκνα σου· Ἴδου συνήχθησαν καὶ ἦλθον πρὸς σέ· ζῶ ἐγὼ, λέγει Κύριος· ὅτι πάντας αὐτοὺς ὡς κόσμον ἐνδύσῃ καὶ περιθήσῃ αὐτοὺς ὡς κόσμον νύμφης· ὅτι τὰ ἔρημά σου καὶ τὰ διεφθαρμένα καὶ τὰ καταπεπτωκότα, νῦν στενοχωρήσει ἀπὸ τῶν κατοικούντων σε· καὶ μακρυνθήσονται ἀπὸ σοῦ οἱ καταπίνοντές σε. Ἐρροῦσι γὰρ εἰς τὰ ὕδατα σου οἱ υἱοὶ τοῦ οὐδοῦ ἀποκώλεκας· στενός μοι ὁ τόπος· ποιήσόν μοι τόπον ἵνα κατοικήσω· καὶ ἔρειξ ἐν τῇ καρδίᾳ σου· τίς ἐγέννησέ μοι τούτους; ἐγὼ δὲ ἄτεκνος καὶ χηρὰ· τούτους δὲ τίς ἐξέθρεψέ μοι; ἐγὼ δὲ κατελείψθη μόνη. Οὗτοι δὲ μοι ποῦ ἦσαν; Ταῦτα Ἡσαίας προεθέπισε, ταῦτα πρόπαλαι περὶ ἡμῶν ἐν ἱεραῖς Βίβλοις καταβέβητο. Ἐχρῆν δὲ ποῦ τούτων τὴν ἀφειδέειαν ἤδη ποτὲ ἔργοις παραλαβεῖν. Ἀλλὰ γὰρ τοιαῦτα τοῦ νυμφίου Λόγου πρὸς τὴν ἑαυτοῦ νύμφην τὴν ἱερὰν καὶ ἁγίαν Ἐκκλησίαν ἐπιφωνούντος, εἰκότως ὁ νυμφοστόλος ὁδε (31), αὐτὴν τὴν ἔρημον, τὴν πτώμα κειμένην, τὴν παρὰ ἀνθρώποις ἀνέλπιδα, ταῖς κοιναῖς ἀπάντων ὑμῶν εὐχαῖς, χεῖρας τὰς ὑμῶν αὐτῶν ὀρέξας, ἐξήγειρε καὶ ἐξανέστησε, Θεοῦ τοῦ παμβασιλέως νεύματι, καὶ τῆς Ἰησοῦ Χριστοῦ δυνάμει ἐπιφανείᾳ, τοιαύτην τε ἀναστήσας κατεστήσατο, οἶαν ἐκ τῆς τῶν ἱερῶν χρησίων καταγραφῆς

³¹ Isa. Lxi, 10, 11.

(31) Ὁ νυμφοστόλος ὁδε. Recte Christophorus « sponsæ exornatorem » vertit. hinc νυμφοστόλιον apud Basilium Seleucensem in libro *De vita*

A gnels cancellis munivit, minutissimo opere ad summum artis fastigium elaboratis, adeo ut admirabile intuentibus spectaculum exhibeant. Qui etiam ne ipsum quidem solum negligendum putavit. Quod cum mirum in modum marinoe exornasset, inde ad ea quæ extra templum posita sunt conversus, exhedras et œcos amplissimos utrinque summa cum peritia fabricavit, qui sibi invicem ad latera ipsius basilicæ conjunguntur, portisque quibus in medium templum intratur, connexi sunt. Quas quidem œdes in gratiam **382** eorum qui expiatione et purgatione per aquam et Spiritum sanctum opus habent, Salomon noster vere pacificus templi hujus conditor exstruxit. Adeo ut cœlestis illa prædictio cujus supra meminimus, non amplius nudis in verbis subsistat, sed opere ipso impleta cernatur. Facta est enim nunc revera gloria domus hujus posterior supra priorem. Nam cum Pastor ejus ac Dominus, pro salute illius semel mortem perpassus, post passionem corpus quod ipsius gratia sordidum induerat, in splendidum et gloriosum transmutasset, et carnem jam tabescentem ex corruptione ad immortalitatem traduxisset, consentaneum erat ut hæc quoque Servatoris dispensationibus similiter frueretur. Quippe quæ multo potioribus ab ipso promissis acceptis, longe majorem regenerationis gloriam in corporis incorruptibilis resurrectione, cum cœlestibus angelorum choris, in ipsa Dei regia ultra cœlos posita, una cum ipso omnium beneficiorum auctore ac Servatore Jesu Christo in perpetuum deinceps percipere desiderat. Interim tamen in præsentis sæculo hæc olim vidua ac deserta, hisce per Dei gratiam ornata floribus, facta est revera ut liliū, quemadmodum propheta dixit. Qualiter vero sponsali veste induta, coronaque decoris redimita, ab Isaia saltare doceatur, et faustis vocibus Deo gratias cum veneratione canere, ipsius verbis audiamus : « Exsultet anima mea in Domino. Induit enim me vestimento salutis, et tunica lætitiæ circumdedit me. Quasi sponso coronam circumposuit mihi, et quasi sponsam ornavit me muliebri mundo. Et sicut terra quæ auget florem suum, et sicut hortus germinat semina sua; sic Dominus germinabit justitiam et exultationem coram universis gentibus ». Et hæc quidem canens illa tripudiat. Quibus autem verbis sponsus cœlestis, ipse scilicet Jesus Christus qui est Verbum Patris, illi vicissim respondeat, audi Dominum dicentem : « Noli timere eo quod ignominia affecta fueris : nec reverearis eo quod opprobria passa sis. Quoniam perpetuæ ignominie oblivisceris, et probri viduitatis tuæ non recordaberis, non ut mulierem desertam et pusillanimum vocavit te Dominus, neque ut mulierem ab adolescentia odio habitam. Dixit

Thecla, pag. 10 editionis Antwerpiensis, et νυμφοστόλισθῆνα: apud eundem, p. 40; Musculus tamen « paranympum » vertit, non male.

Deus tuus : Modico tempore dereliqui te ; et **383** in misericordia magna miserebor tui. In ira levi averti faciem meam abs te ; et in misericordia æterna miserebor tui, dixit Redemptor Dominus ⁹² : Exsurge, exsurge, quæ bibisti de manu Domini calicem furoris ejus. Calicem enim ruinæ, poculum furoris mei ebibisti atque exhausisti : et non erat qui consolaretur te in omnibus filiis tuis quos genuisti : nec erat qui apprehenderet manum tuam. Ecce tuli de manu tua calicem ruinæ, poculum furoris mei. Nec adjicies ultra ut bibas illum : Et dabo illum in manus eorum qui te injustitia affecerunt ac depresserunt. Exsurge, exsurge, induc fortitudinem, induc gloriam tuam. Excute pulverem et surge. Sede, solve vinculum colli tui ⁹³. Attolle circumquaque oculos tuos, et vide congregatos filios tuos. Ecce congregati sunt et venerunt ad te. Vivo ego, dicit Dominus : quia omnibus his velut ornamento vestieris, et circumdabis tibi eos quasi ornatum sponsæ. Quia deserta terra et quæ corrupta erant ac prolapsa, nunc angusta erunt incolis tuis ; et longe fient abs te qui devorabant te. Dicent enim in aures tuas filii tui quos perdidisti : Angustus est mihi locus ; facio mihi locum ut inhabitem. Et dicēs in corde tuo : Quis istos genuit mihi ? Ego orba et vidua. Hos autem quis educavit mihi ? Ego derelicta sum sola : Hi vero ubinam erant mihi ? » Hæc Isaias vaticinatus est ⁹⁴ : hæc in sacris Voluminibus de nobis multo ante præscripta erant. Cæterum oportebat ut horum verborum veritatem rebus ipsis completam tandem acciperemus. Quoniam igitur sponsus Verbum Dei hæc sponsæ suæ, sacrosanctæ scilicet Ecclesiæ, prolucutus fuerat, recte atque ordine noster iste sponsæ vestitor, hanc desertam et vacuum, et tanquam cadaver humi jacentem, omnique humanam spe destitutam, communibus omnium vestrum precibus, manus ei vestras porrigens, Dei summi omnium Regis nutu, et præsentis Jesu Christi potentia erexit atque excitavit. Excitatam vero ad eum modum constituit ac disposuit, quem ex sacrorum oraculorum descriptione didicerat. Est quidem hoc opus miraculum, et omni admiratione majus, iis præsertim qui ad solam rerum exteriorum speciem attendunt. Omnibus vero miraculis mirabiliora **384** sunt archetypa, et primitivæ eorum imagines, spiritualia Deoque digna

⁹² Isa. LII, 4-8. ⁹³ Isa. LI, 17-23 ; LII, 1-2. ⁹⁴ Isa. XLIX, 18-21.

(32) *Αὐτονοερὰν οὐσίαν*. Sic animam humanam vocat Eusebius, quod sit per se et natura sua intelligens. Sic philosophi *νοεράς οὐσίας* vocant substantias spirituales, quas vulgo intelligentias vocamus. At Christophorus *νοεράν* idem putavit esse ac *νοητήν*, gravi errore. Sic enim vertit : « substantiam sola mentis intelligentiæ cognitam ei tribuens. » Atqui magnum discrimen est inter *νοητόν*, id est, intelligibile, et *νοερόν*, quod est intellectuale. Nam Chimæra verbi gratia, et hujusmodi intellectus fragmenta, *νοητά* sunt, sed *νοερά* nequaquam. Eadem vox occurrit infra. Nebridius in epistola 71 ad Augustinum utrumque optime distinguit his

αἰδιδάσκειτο. Θαύμα μὲν οὖν μέγιστον τοῦτο καὶ πέρα πάσης ἐκπλήξεως, μάλιστα τοῖς ἐπὶ μόνῃ τῇ τῶν ἔξωθεν φαντασίᾳ τὸν νοῦν προσανέχουσι. Θαυμάτων δὲ θαυμασιώτερα τὰ τε ἀρχέτυπα, καὶ τούτων τὰ πρωτότυπα νοητὰ καὶ θεοπρεπῆ παραδείγματα, τῆς ἐνθέου φημι καὶ λογικῆς ἐν ψυχᾷ οἰκοδομῆς ἀνανεώματα · ἦν αὐτὸς ὁ Θεόπαις κατ' εἰκόνα τὴν αὐτῆς αὐτοῦ δημιουργήσας, πάντῃ τε καὶ κατὰ πάντα τὸ θεοεἰκελὸν δεδορημένος, ἀφθαρτον φύσιν, ἀσώματον, λογικὴν, πάσης γεῶδους ὕλης ἀλλοτριαν, αὐτονοερὰν οὐσίαν (32), ἀπαξ τὸ πρῶτον ἐκ τοῦ μὴ ὄντος εἰς τὸ εἶναι συστησάμενος, νόμφην ἀγίαν, καὶ νεῶν πανέρονον, ἑαυτῷ τε καὶ τῷ Πατρὶ κατεργάσατο. Ὁ καὶ σαφῶς αὐτῆς ὁμολογῶν ἐκφαίνει, λέγων · « Ἐνοιήσω ἐν αὐτοῖς καὶ ἐμπεριπατήσω, καὶ ἔσομαι αὐτῶν Θεός, καὶ αὐτοὶ ἔσονται μοι λαός. » Καὶ τοιαύτη μὲν ἡ τελεία καὶ κεκαθαρμένη ψυχὴ, ἀρχῆθεν οὕτω γεγενημένη, οἶα τὸν οὐράνιον λόγον ἀγαλματοφορεῖν. Ἄλλὰ γὰρ φθόνος καὶ ζήλου τοῦ φιλοπυρήνου δαίμονος, φιλοπαθῆς καὶ φιλοπύρηρος ἐξ αὐτεξουσίου αἰρέσεως γενομένη, ὑπαναχωρήσαντος αὐτῆς τοῦ Θεοῦ, ὡς ἂν ἔρημος προσάττος, εὐάλωτος καὶ εἰς ἐπιβουλὴν εὐχερῆς τοῖς ἐκ μακρόυ διαφθονομένοις ἀπελθλεγκται (33), ταῖς τε τῶν ἀοράτων ἐχθρῶν καὶ νοητῶν πολεμίῶν ἐλεπόλει καὶ μηχαναῖς καταδληθεῖσα. πτώμα ἐξαισιον καταπέπτωκεν, εἰς ὅσον οὐδ' ἐπὶ λίθῳ λίθον τῆς ἀρετῆς ἐστῶτα ἐν αὐτῇ διαμεῖναι, ὄλην δὲ διόλου χαμαὶ κείσθαι νεκρὰν, τῶν περὶ Θεοῦ φυσικῶν ἐννοιῶν πάμπαν ἀπεστερημένην. Πεπτωκυῖαν δὲ ταύτην ἐκείνην τὴν κατ' εἰκόνα Θεοῦ κατασκευασθεῖσαν, ἐλυμψυματο οὐχ ὡς οὗτος ὁ ἐκ δρυμοῦ τοῦ παρ' ἡμῖν ὄρατοῦ, ἀλλὰ τις φθοροποιὸς δαίμων, καὶ θῆρες ἀγριοὶ νοητοὶ · οἱ καὶ τοῖς πάθεισιν οἶα πεπυρακτωμένοις τῆς σφῶν κακίας βέλεσιν (34) αὐτὴν ἐξυφάψαντες, ἐνεπύρισαν ἐν πυρὶ τὸ θεῖον ὄντως ἀγιαστήριον τοῦ Θεοῦ, εἰς τὴν γῆν τε ἐβεβήλωσαν τὸ σκῆνωμα τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ · εἶτα πολλῷ τῷ προσχώματι τὴν ἀθλίαν κατορῦξαντες, εἰς ἀνέλπιστον πάσης περιέτρεψαν σωτηρίας. Ἄλλ' ὅγε κηδεμῶν αὐτῆς Λόγος, ὁ θεοφεγγής καὶ σωτήριος, τὴν κατ' ἀξίαν δίκην τῶν ἀμαρτημάτων ὑποσχούσαν, αὐτῆς ἐξυπαρχῆς ἀνελάμβανε, Πατρὸς παναγάθου φιλανθρωπίᾳ πιυόμενος. Αὐτὰς δὲ οὖν πρώτας τὰς τῶν ἀνωτάτω βασιλευόντων ψυχῆς προελόμενος, τῶν μὲν δυσσεβῶν καὶ ὀλεθρίων πάντων, αὐτῶν τε τῶν δεινῶν καὶ θεομισῶν τυράννων, τὴν οἰκουμένην ἅπασαν δι' αὐτῶν τῶν θεοφιλεστάτων ἐκαθήρατο, εἶτα δὲ τοὺς αὐτῷ γνωρίμους ἄνδρας,

verbis. Potest enim quemadmodum intellectualis animus ad intelligibilia sua videnda a sensu admodumnetur, etc.

(33) *Διαφθονομένοις ἀπελθλεγκται*. Sic in codd. Mediceo et Maz. scribitur pro vulg. ἀπολέλειπται. Quod Rob. Stephanus adnotaverat. Eandem quoque scripturam habet codex Fuk. et Savil.

(34) *Πεπυρακτωμένοις... βέλεσιν*. Intelligit maleolos, et hujusmodi incendiaria tela, ut loquitur Amm. Marcellinus. Alludit autem ad locum Pauli apostoli, qui Satanæ tribuit tela ardentia quibus homines oppugnat.

τὸς πάλοι διὰ βλου ἱερωμένους αὐτῶ (35) κρύβδην ἄ γε μὴν ὡς ἐν κακῶν χειμῶνι πρὸς τῆς αὐτοῦ σκέπης καλυπτομένους, εἰς φανερόν ἀγαγῶν, καὶ ταῖς τοῦ Πνεύματος μεγαλοδωραεῖς ἐπαξίως τιμῆσας· αὐθις καὶ διὰ τούτων τὰς μικρῶ πρόσθεν ἐβρῶτωμένας ψυχὰς, ὕλης τε παντοίας καὶ χύματος τῶν ἀσεβῶν ἐπιπαγμάτων συμπεφορημένας, δρυξὶ καὶ δικέλλαις ταῖς πληκτικαῖς τῶν μαθημάτων διδασκαλαῖς, ἐξ-εκάθηρέ τε καὶ ἀπέσμηξε· λαμπρόν τε καὶ διαυγῆ τῆς πάντων ὑμῶν διανοίας τὸν χῶρον ἀπειρασμένους, ἐπαύθα λοιπὸν τῶ πανσόφῳ καὶ θεοφιλεῖ τῷδε πα-ραδεδωκεν ἡγεμόνι· ὅς τὰ τε ἄλλα κριτικὸς καὶ ἐπιλο-γιστικὸς τυγχάνων, τὴν τῶν αὐτῶ κεκληρωμένων ψυ-χῶν εὐ διαγιγνώσκων καὶ φυλοκριτῶν (36) διάνοιαν, ἐκ πρώτης, ὡς εἰπεῖν, ἡμέρας οἰκοδομῶν, οὐπω καὶ εἰς δεῦρο πέπαιται, τοτὲ μὲν διαυγῆ τὸν χρυσόν, τοτὲ δὲ δοκιμὸν καὶ καθαρὸν τὸ ἀργύριον, καὶ τοὺς τιμίους καὶ πολυτελεῖς λίθους ἐν πάσιν ὑμῖν ἀρμότ-των, ὡς ἱερὰν αὐθις καὶ μουσικὴν ἔργους ταῖς εἰς ὑμᾶς ἀποπληροῦν προφητεῖαν, δι' ἧς εἰρηται· « Ἰδοὺ ἐγὼ ἐτοιμάζω σοι ἄνθρακα τὸν λίθον σου, καὶ τὰ θεμέλιά σου σάπφειρον, καὶ τὰς ἐπέλλεις σου ἴασπιν, καὶ τὰς πύλας σου λίθους χρυστάλλου, καὶ τὸν πε-ριβολόν σου λίθους ἐκλεκτοὺς, καὶ πάντας τοὺς υἰούς σου διδάκτους Θεοῦ, καὶ ἐν πολλῇ εἰρήνῃ τὰ τέκνα σου· καὶ ἐν δικαιοσύνῃ οἰκοδομηθήσῃ. » Δικαιοσύνη ἤτα οἰκοδομῶν κατ' ἀξίαν τοῦ παντὸς λαοῦ διήρει τὰς δυνάμεις, οἷς μὲν τὸν ἔξωθεν αὐτὸν μόνον περι-φράττων περιβόλον, τὴν ἀπλανῆ πίστιν περιτειχίσας (πολλὸς δὲ ὁ τοιοῦτος καὶ μέγας λεῶς, οὐδὲν κρεῖττον φέρειν οἰκοδόμημα διαρκῶν), οἷς δὲ τὰς ἐπὶ τὸν οἶκον ἐπιτρέπων εισόδους, θυραυλεῖν καὶ ποδηγεῖν τοὺς εἰσόντας (37) κατατάττων, οὐκ ἀπαικῶτως τοῦ νεῶ πρόπυλα νενομισμένους· ἄλλους δὲ πρώτους τῆς ἔξωθεν ἀμφὶ τὴν αὐλήν (38) ἐκ τετραγώνου κίονιν

³⁵ Levit. xxvi, 12.

(35) *Διὰ βλου ἱερωμένους αὐτῶ*. Hunc locum non intellexerunt interpretes, qui διὰ βλου interpre-
pretati sunt « per vitæ sanctimoniam consecra-
tos. » Duo fuerunt genera sacerdotum : alii annui,
ut apud Judæos sub principibus Romanis obtinuit,
et apud gentiles fere omnes. Alii erant perpetui,
quos διὰ βλου vocabant. Vetus inscriptio apud Gru-
terum pag. 313, *Δημήτριον Ἐρμοπολεῖτην ἀρχιε-
ρέα τοῦ συμπαντος ξύστου διὰ βλου*. Et in vetere
nummo Perperenorum, quem edidit Jac. Sirmondus
in « Antitristano » secundo, *Ιερὺς διὰ βλου*. Sic
igitur Eusebius sacerdotes Christianorum vocat ἱε-
ρωμένους διὰ βλου, eo quod illorum sacerdotium
non annuum sit, sed perpetuum instar sacerdotii
Christi, qui sacerdos est in æternum secundum
ordinem Melchisedech; ut ait propheta. Certe ἱε-
ρωμένοι sacerdotes sunt apud Eusebium in capite
3 hujus libri *ἱερουργία* τε τῶν ἱερωμένων. — *Διὰ
βλου*, perpetuum sacerdotium verum, secutus Vel-
leium Paterculum, qui « perpetuos archontas » inter-
pretatus est, quos Athenienses vocabant *ἀρχοντας
διὰ βλου*, ad differentiam decennialium, et annuorum
magistratum. Sic in *Gestis purgationis Cæciliani*
Munatius Felix dicitur flamen perpetuus, et apud
Augustinum in libro iii *Contra Cresconium*, capite
29. Ex quo corrigenda est epistola 165 ejusdem
Augustini, ubi legitur : « Recita illa gesta apud
Munacium Felicem, Flavianum procuratorem tunc
ejusdem civitatis vestræ. » Scribe « Munatium Fel-
licem flaminem perpetuum, curatorem tunc ejus-

dem civitatis vestræ. » Error natus est ex scri-
bendi compendio. Sic enim scriptum erat FL. EP.,
ut legitur in *Gestis purgationis Cæciliani*. Quibus
notis flamen perpetuus designatur, ut tradit Magno
in libro De notis. Eorum mentio fit in lege 2 ccd.
Theodos., quemadmodum munera civilia indicantur :
« Sacerdotales et flamines perpetuos atque
etiam duumvirales ab annouarum prapositionis in-
ferioribusque muneribus immunes esse præcipimus. »
(36) *Καὶ φυλοκριτῶν*. Ita scribendum est, ut
habet vetustissimus codex Maz. Id est singulis
suum locum ac ordinem attribuens. Vide quæ se-
quuntur infra. Si quis tamen vulgatam lectionem
φυλοκριτῶν retinere maluerit, non valde repugnabo.
Nam et φυλοκρινεῖν est διαρεῖν teste Hesychio.
(37) *Θυραυλεῖν καὶ ποδηγεῖν τοὺς εἰσόν-
τας*. Intelligit Eusebius hypodiaconos, qui portas
ecclesiæ servabant, et intrantes singulos ad sua
loca deducebant : catechumenos videlicet ac poeni-
tentes, et energumenos ad narthecem seu catechu-
menium : fideles vero in chorum seu basilicam.
Vide canonem 22 concilii Laodiceni, et quæ ad
illum notarunt Zonaras et Balsamo.

(38) *Τοῖς ἔξωθεν ἀμφὶ τὴν αὐλήν*. Paulo ante
observavimus locum illum patentem et apertum,
qui medius erat inter vestibulum ac templum, a
Latinis dictum esse atrium. Græci eumdem locum
αὐλήν vocabant, quæ vox non semel occurrit in
Evangelio, ubi vetus interpres semper atrium ver-
tit.

ua eam obruentes, omnem prorsus spem salutis illi ademerunt. Verum divinum et salutare Verbum curam illius gerens, postquam debitas scelerum pœnas eam persolvisse sensit, optimi Patris clementiæ obsecundans, denuo eam restituit. Ac primum quidem cum summorum orbis Romani imperatorum animos sibi adjunxisset, universum orbem terrarum omnibus impiis et exitiosis hominibus, ipsisque adeo **385** crudelibus Deoque invisis tyrannis, eorum quos dixi, Deo charissimorum principum opera repurgavit. Deinde viros probe sibi cognitos, et jampridem perpetuo sacerdotio sibi consecratos, qui tamen occulte, utpote sæviente persecutionum procella, ab ipso protegebantur, in lucem produxit, et sancti Spiritus magnificentissimis donis, ut decebat, ornavit; perque hos animas paulo ante inquinatas, omnique colluvie et impiarum jussionum acervis adobrutas, rursus objurgatoris divinorum præceptorum prædicationibus tanquam sarculis et ligonibus purgavit atque abstersit. Cumque mentium vestrarum locum purum ac nitidum reddidisset, huic sapientissimo posthæc Deique amantissimo præsidi eum tradidit. Qui cum in aliis rebus singulari judicio et ratiocinandi solertia præditus, tum in animarum quarum curam sortitus est, cogitationibus dignoscendis ac discernendis perspicacissimus, ab initio fere ad hunc usque diem ædificare non destitit: nunc autem splendidissimum, nunc purum ac probum argentum, nunc pretiosissimos lapides in unoquoque

ὑπεστήριξε, ταῖς πρώταις τῶν τεσσάρων Ἐδραγγέλιων τοῦ γράμματος προβολαῖς (39) ἐμβιδάζων. Τοὺς δ' ἤδη ἀμφὶ τὸν βασιλεῖον οἶκον προβολαῖς ἐκατέρωθεν (40) παραζεύγουσιν, ἔτι μὲν κατηγουμένους, καὶ ἐν αὐτῇ καὶ προκοπῇ καθεστῶτας, οὐ μὴν πόρρω που καὶ μακρὰν τῆς τῶν ἐνδοτάτων θεοπτίας τῶν πιστῶν (41) διεζευγμένους. Ἐκ δὴ τούτων τὰς ἀκηράτους ψυχὰς θεῖω λουτρῷ χρυσοῦ εἰκην ἀποσμηθεύσας παραλαβὼν, κἀναυῖα τοὺς μὲν κίσει τῶν ἐξωτάτω πολὺ κρείττωσιν, ἐκ τῶν ἐνδοτάτω μουσικῶν τῆς Γραφῆς δογμάτων ὑποστηρίζει, τοὺς δὲ πρὸς τὸ φῶς ἀνοήμασι καταυγάζει· προπύλῳ μὲν ἐνὶ μεγίστῳ τῆς τοῦ παμβασιλείως ἐνδὸς καὶ μόνου Θεοῦ δοξολογίας, τὸν πάντα νεῶν κατακοσμῶν, Χριστοῦ δὲ καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος παρ' ἑκάτερα τῆς τοῦ Πατρὸς αὐθεντίας, τὰς δευτέρας αὐγὰς τοῦ φωτὸς (42) παρασχόμενος, τῶν τε λοιπῶν διὰ τοῦ παντὸς οἴκου ἄφθονον καὶ πολὺ διάφορον τῆς κατέκαστον ἀληθείας τὸ σαφὲς καὶ φωτεινὸν ἐνδείκνυμενος, πάντῃ δὲ καὶ πανταχόθεν τοὺς ζῶντας καὶ βεβηκότας καὶ εὐπαγεῖς τῶν ψυχῶν λίθους ἐγκρίνας, τὸν μέγαν καὶ βασιλικὸν ἐξ ἀπάντων οἴκων ἐπισκευάζεται, λαμπρὸν καὶ φωτὸς ἔμπλεω τὰ τε ἐνδοθεν (43) καὶ τὰ ἐκτὸς (44), ὅτι μὴ ψυχῇ μόνον καὶ διανοίᾳ (45), καὶ τὸ σῶμα δὲ αὐτοῖς ἀγνείας καὶ σωφροσύνης πολυανθεῖ κόσμῳ κατηγλαίστο. Ἔνεκεν δ' ἐν τῷδε τῷ ἱερῷ καὶ θρόνοι, βάθρα τε μυρία καὶ καθιστήρια· ἐν ὅσαις ψυχαῖς τὰ τοῦ θείου Πνεύματος ἐφίζηται, ὅσα καὶ πάλαι ὤφθη τοῖς ἀμφὶ τοὺς ἱεροὺς ἀποστόλους, οἷς ἐφάνησαν διαμ-

(39) Τοῦ γράμματος προβολαῖς. Hanc vocem Latine exprimere difficile est. Musculus quidem « propugnacula » vertit; Christophorus « repagulas. » Neutrum probō. Ego « obices » interpretatus sum.

(40) Προβολαῖς ἐκατέρωθεν. Delenda est vox προβολαῖς, quæ sensum turbat, et ex superiore linea perperam huc irrepsit. Quod miror ab interpretibus animadversum non fuisse.

(41) Οὐ μὴν πόρρω που... τῆς θεοπτίας τῶν πιστῶν. Intelligit eos qui a veteribus Christianis competentes vocabantur. Hi erant quasi quidam sacri baptismatis candidati. Tres igitur catechumenorum ordines hic distinguit Eusebius. Primi erant, qui Symbolum duntaxat, id est, Christianæ fidei rudimenta percipiebant; quos quidem exteriori ecclesiarum ambitui comparat. Secundi sunt quibus quatuor Evangeliorum brevis expositio tradebatur: eosque Eusebius comparat columnis, quæ circa atrium quadrangularem forma dispositæ sunt. Tertii sunt competentes, qui proxime ad fideles accedunt. Si quis tamen per primos illos qui ambitui ecclesiarum comparantur, laicorum promiscuam multitudinem intelligere velit: secundos vero qui columnis comparantur atrii, de illis accipiat, qui inter laicos cæteris eruditiores sunt, equidem non magno opere repugnabo.

(42) Τὰς δευτέρας αὐγὰς τοῦ φωτὸς. Ad hæc verba in margine codicis Maz. hoc scholion ascriptum est: « Ἀνθρώπε, τί σοι τῶν μακρῶν τούτων καὶ πανηγυρικῶν λόγων ὄφελος; ἢ τί κέρδος σοι τοῦ πικρῶς τοῦδε φιλοπονήματος καὶ συντάγματος, οὐχ ὁμότιμον, ὡς ὄρω, τὸν Ἰῆσον τῷ Πατρὶ, οὔτε μὴν τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον συνεισάγοντι· πανταχοῦ δὲ ἐπὶ τῶν λόγων τῷ Πατρὶ τὰ πρῶτα χαριζομένῳ, τῷ δὲ Ἰῆσῳ καὶ τῷ ἁγίῳ Πνεύματι τὰς δευτέρας τοῦ φωτὸς αὐγὰς

παρεγομένῳ; Καλὰ δὲ εἰπεῖν ὧν μία φύσις, δύναμις τε καὶ ὄψις, καὶ ἐν ἑξάμα τῆς λαμπρότητος· εἰκότως τοίνυν σὺ μὲν μετὰ τῶν σῶν δογμάτων καὶ πνευμάτων ἐν ἱγωνίᾳ που καὶ παραδύστω κατέκειται, λήθη παντελεῖ σγεδὸν καὶ βαθεῖα σιγῇ καλυφθεὶς, ὁ τοιούτος δογματιστῆς· ἐν δὲ τῇ τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησίᾳ λαμπροὶ λαμπρῶς ἀναστρέφονται, καὶ φαίνουσι ἥλιου φαιδρότερον, καὶ τὴν οἰκουμένην τῷ κλέει καὶ τοῖς λόγοις περιαιγάζουσιν, ὅτε μέγιστος πατήρ Θεολόγος, καὶ οἱ μετ' ἐκείνου δογματισταὶ καὶ διδασκαλοὶ. Ταῦτα ἐνταῦθα γράψαι δεῖν φήθη, ἵνα οἱ ἀναγινώσκοντές σε μὴ συναρπάξωνται, ἀλλὰ γινώσκοντές σε, καταφρονῶσι καὶ σοῦ καὶ τῶν σοῦ λόγων, καὶ τῶν δογμάτων. In codice Mediceo brevius ascriptum est scholion his verbis: Καὶ τότε βλάσφημον

(43) Τὰ τε ἐνδοθεν. Hunc locum ex codice Mediceo, Fuketiano et Mazarino pristinae sanitati restitui.

(44) Ἐρδοθεν καὶ τὰ ἐκτὸς, etc. Id est: « basilicam construxit splendidam ac luminis plenam, tam intus quam extra. »

(45) Ὅτι μὴ ψυχῇ μόνον καὶ διανοίᾳ. Est hic locus illustris de castitate et continentia clericorum, qui tamen hactenus in obscuro latuit ob pravam interpretationem versionem. Sic enim vertit Musculus, cujus versionem secutus est Christophorus: « Interiora autem et exteriora, quoniam non anima modo et mente, sed et corpore constant, castitatis ac temperantiae floridissimo ornatu illustravit. » Quæ tamen interpretatio ferri non potest. Causam autem erroris ipsis præbuit prava interpunctio, quæ in editione Rob. Stephani et in Regio codice habetur. Nam post vocem αὐτοῖς ascripta est virgula. Verum codex Med. et Maz. merito eam virgulam non agnoscunt.

ριζόμενοι γλώσσαι ὡσεὶ πυρός· ἐκάθισέ τε ἐφ' ἓνα A
 ἕκαστον αὐτῶν. Ἄλλ' ἐν μὲν τῷ πάντων ἄρχοντι,
 ἰσὺς αὐτὸς ὁλος ἐγκάθηται Χριστὸς, ἐν δὲ τοῖς μετ'
 αὐτὸν δευτερεύουσιν (46), ἀναλόγως καθόσον ἕκα-
 στος χωρεῖ Χριστοῦ δυνάμει καὶ Πνεύματος ἁγίου
 μερισμοῦς. Βάθρα δ' ἂν εἶεν καὶ ἀγγέλων, καὶ αἱ τι-
 ῶν ψυχαί, τῶν εἰς παιδαγωγίαν καὶ φρουρὰν ἐκά-
 στω παραδεδομένων. Σεμνὸν δὲ καὶ μέγα καὶ μονο-
 γενὲς θυσιαστήριον, πόλον ἂν εἴη ἢ τῆς τοῦ κοινοῦ
 πάντων ἱερέως τῆς ψυχῆς τὸ εἰλικρινὲς καὶ ἁγίων
 Ἄγιον; ᾧ παρεστῶς ἐπὶ δεξιᾷ ὁ μέγας τῶν ὅλων
 ἀρχιερεὺς αὐτὸς Ἰησοῦς ὁ Μονογενὴς τοῦ Θεοῦ, τὸ
 παρὰ πάντων εὐώδης θυμίαμα, καὶ τὰς δι' εὐχῶν
 ἀναίμους καὶ ἀβλύους θυσίας, φαιδρῶ τῷ βλέμματι
 καὶ ὑπτιαῖς ὑποδεχόμενος χερσὶ, τῷ κατ' οὐρανὸν B
 Πατρὶ καὶ Θεῷ τῶν ὅλων παραπέμπεται, πρῶτος
 αὐτὸς προσκυνῶν, καὶ μόνος τῷ Πατρὶ τὸ κατ' ἄξίαν
 ἀπονέμων σέβας, εἶτα δὲ καὶ πᾶσιν ἡμῖν εὐμενῆ
 διαμένειν καὶ δεξιὸν εἰς ἀεὶ παραιτούμενος. Τοιοῦτος
 ὁ μέγας νεῶς, ἐν καθ' ὅλης τῆς ὑφ' ἡλίον οἰκουμένης
 ὁ μέγας τῶν ὅλων δημιουργὸς Λόγος συνεστήσατο,
 τῶν ἐπέκεινα οὐρανῶν ἀψίδων πάλιν καὶ αὐτὸς νοε-
 ρὰν ταύτην ἐπὶ γῆς εἰκόνα καταργασάμενος, ὡς ἂν
 διὰ πάσης τῆς κτίσεως, τῶν τε ἐπὶ γῆς λογικῶν
 ζώων ὁ Πατήρ αὐτῶν τιμῶτό τε καὶ σέβοιτο. Τὸν δὲ
 ὑπερουράνιον χῶρον (47) καὶ τὰ ἐκεῖσε τῶν τῆδε
 παραδείγματα, τὴν τε ἄνω λεγομένην Ἰερουσαλήμ
 καὶ τὸ Σιών ὄρος τὸ ἐπουράνιον, καὶ τὴν ὑπερκόσμον
 πάλιν τοῦ ζῶντος Θεοῦ, ἐν ἣ μυριάδες ἀγγέλων παν-
 τηρύριαι καὶ Ἐκκλησία πρωτοτόκων ἀπογεγραμμέ-
 νων ἐν οὐρανοῖς, ταῖς ἀρβύτοις καὶ ἀνεπιλογίτοις C
 ἡμῖν θεολογίαις, τὸν σφῶν ποιητὴν καὶ πανηγυρόνα
 τῶν ὅλων γεραίρουσιν, οὐ τίς θνητὸς οἶδός τε κατ'
 ἄξίαν ὑμῆσαι; Ὅτι δὲ ὀφθαλμὸς οὐκ εἶδε, καὶ οὐς
 οὐκ ἤκουσε, καὶ ἐπὶ καρδίαν ἀνθρώπου οὐκ ἀνέβη,
 αὐτὰ δὲ ταῦτα ἃ ἠτοίμασεν ὁ Θεὸς τοῖς ἀγαπῶσιν
 αὐτόν· ὧν ἤδη ἐν μέρει καταξιωθέντες ἄνδρες ἅμα
 καὶ γυναῖκες, μικροὶ καὶ μεγάλοι, πάντες ἀθρόως
 ἐν ἐνὶ πνεύματι καὶ μετὰ ψυχῆς, μὴ διαλίπωμεν ἐξ-
 ομολογούμενοι, καὶ τὸν τῶν τοσοῦτων ἡμῖν (48) ἀγα-
 θῶν παρὰ τὸν ἀνευφημοῦντες, « τὸν εὐλατεῦντα
 πάσαις ταῖς ἀνομίαις ἡμῶν, τὸν λύμενον πάσας τὰς
 νόσους ἡμῶν, τὸν λυτροῦμενον ἐκ φθορᾶς τὴν ζωὴν
 ἡμῶν, τὸν στεφανοῦντα ἡμᾶς ἐν ἐλέει καὶ οἰκτιρμοῖς,
 τὸν ἐμπιμπλῶντα (49) ἐν ἀγαθοῖς τὴν ἐπιθυμίαν ἡμῶν
 ὅτι οὐ κατὰ τὰς ἀμαρτίας ἡμῶν ἐποίησεν ἡμῖν, οὐδὲ
 κατὰ τὰς ἀνομίας ἡμῶν ἀναπέδωκεν ἡμῖν· ὅτι καθ'
 ὅσον ἀπέχουσιν ἀνατολαὶ ἀπὸ δυσμῶν, ἐμάκρυνεν ἀφ'

⁴⁶ Isa. LIV, 11-14.

(46) Ἐν δὲ τοῖς μετ' αὐτὸν δευτερεύουσιν. Presbyteros intelligit, qui secundum sacerdotii gradum obtinent. Et episcopum quidem ac presbyteros thronis Ecclesiae comparat: subselliis vero diaconis.

(47) Τὸν δὲ ὑπερουράνιον χῶρον. Sic vulgatam lectionem, τὸν τε ὑπ. χ., corrigendum est prorsus necessaria emendatione. Postquam enim Eusebius de duplici Ecclesiae fabrica abunde locutus est, materiali scilicet ac spiritali, et utramque sibi invicem comparavit, transit tandem ad caelestem illam Jerusalem, quippe quae idea ac primitivum exemplar est de-

vestrum coagmentans; ut suis erga vos operibus sacram denuo et arcanam praedictionem adimpleat, quae sic habet: « Ecce ego praeparo tibi carbunculum lapidem tuum, et fundamenta tua sapphirum, et propugnacula tua jaspidem, et portas tuas lapides crystalli, et murum tuum lapides electos: et omnes filios tuos doctos a Deo, et in multa pace filios tuos; et in justitia aedificaberis ⁴⁷. « In justitia igitur aedificans, totius populi vires ac facultates congrua ratione distinxit; hos quidem exterior duntaxat cingens muro, id est firma fide. Cujus generis infinita est multitudo, quae praestantiorum structuram ferre non potest. Illis vero aditus in templum permittens; ad portas stare et intrantes deducere eos jubet: qui non absurde templi vestibulis comparantur. Alios primis columnis quae forinsecus circa atrium in quadranguli speciem dispositae sunt suffulsi, intra primos litteralis quatuor Evangeliorum sensus obices eos inducens. Jam vero nonnullos circa regiam aedem utrinque lateribus applicat, qui adhuc quidem catechumeni sunt: et augmentum ac progressum faciunt, non tamen procul **386** absunt ab ipsa abditissimorum Dei mysteriorum inspectione qua fideles fruantur. Ex horum numero eos quorum animae immaculatæ sunt et divino lavacro instar auri purgatæ assumens: alios columnis quae exterioribus illis longe praestantiores sunt, arcanis scilicet et intimis sacrae Scripturae sententiis suffulcit. Alios vero fenestris ad lumen in aedes immittendum factis illustrat. Ac universum quidem templum uno maximo vestibulo, unius scilicet Dei summi omnium regis adoratione exornavit. Christum vero et Spiritum sanctum utrinque ad latus paternae auctoritatis, quasi secundum lumen praebet. Sed et in reliquis singillatim fidei nostrae sententiis, per totam basilicam copiosissimam ac praestantissimam veritatis lucem atque evidentiam ostendit. Praeterea vivos et stabiles ac firmos animarum lapides undique seligens, amplam ac regiam domum ex omnibus construxit: splendoris ac luminis plenam tam intus quam extra: quandoquidem non anima solum illis ac mens, sed etiam corpus castitatis ac modestiae florido ornatu resplendent. Insunt etiam in hoc templo throni, et subsellia scamnaque innumera: in cunctis scilicet animalibus in quibus sancti Spiritus resident dona, cujusmodi olim visa sunt sacrosanctis apostolis: quibus linguae instar ignis

gentis in terris Ecclesiae. At Musculus, cujus versionem more suo seculum est Christophorus, et ipse in hujus loci versione nihil omnino vidit, et totam venustatem sententiae lectoribus obscuravit.

(48) Vulg. τὸν τοσοῦτον ἡμῖν. Scripti codices uno consensu habent τὸν τῶν τοσοῦτων ἡμῖν ἀγαθῶν παρὰ τὸν. et ad oram codicis Med. et annotatur σκληρὰ σύνταξις, id est: « dura atque aspera constructio. »

(49) Ἐμπιμπλῶντα. Ita in vetustissimo codice Maz. scribitur rectius quam vulg. ἐμπιπλ. Eundem errorem jam antea notare memini.

divisæ, et singulis insidentes apparuerunt. Verum A in ipso quidem omnium principe ac præside, totus, ut verisimile est, insidet Christus. In iis vero qui secundum dignitatis locum obtinent, quatenus quisque dispersita virtutis Christi sanctique Spiritus dona capere potest. Subsellia quoque angelorum sunt quorundam animæ, quorum institutio et custodia illis demandata est. Augustum vero magnamque et unicum altare quodnam aliud est, quam summi omnium sacerdotis purissima mens prorsusque Sanctum sanctorum? Cui dexter assistens maximus ille omnium Pontifex, ipse scilicet Jesus unigenitus Dei Filius, suavissimum ab omnibus sufflitum et incruenta ac spiritalia precum sacrificia, hilari vultu et supinis manibus suscipiens, cœlesti Patri et universorum Deo transmittit: primus ipse eum adorans, solusque congruentem paternæ majestati honorem exhibens: deinde vero obsecrans, ut is propitius omnibus nobis ac benignus perpetuo esse velit. Hujusmodi 387 est magnum illud templum, quod per universum terrarum orbem magnus ille mundi opifex Verbum Dei constituit; hancque intellectualem imaginem eorum quæ ultra ipsos cœli fornices posita sunt, ipse in terris denuo perfecit: ut ab omni creatura et ab animantibus ratione præditis, Pater ipsius debito honore cultuque afficeretur. Illam vero supercœlestem regionem et ea quæ illic sunt exemplaria horum quæ hic cernimus: supernam illam Hierusalem, cœlestem montem Sion, et ultra mundum positam civitatem Dei viventis, in qua innumerabiles angelorum chori, et Ecclesia primogenitorum qui in albo cœlestium civium descripti sunt, conditorem suum ac summum omnium duces hymnis quibusdam inexplicabilibus quos nec intelligentia æsequi possumus, venerantur: nullus mortalium pro dignitate celebrare suffecerit. Etenim « nec oculus vidit, nec auris audivit, nec in cor hominis ascenderunt ea quæ Deus præparavit diligentibus se⁹⁹. » Quarum quidem rerum jam aliqua ex parte Dei beneficio compotes facti, viri cum mulieribus et pueris; summi pariter atque infirmi; omnes simul uno spiritu unoque animorum consensu tantorum nobis honorum auctorem confiteri ac celebrare nunquam desinamus: « Qui propitiatur omnibus iniquitatibus nostris; qui sanat omnes infirmitates nostras; qui redimit ab interitu vitam nostram; qui coronat nos in misericordia et miserationibus; qui explet in bonis cupiditatem nostram. Quia non secundum peccata nostra fecit nobis, neque secundum iniquitates nostras retribuit nobis. Quia quantum distat ortus ab occidente, longe fecit a nobis iniquitates nostras. Quemadmodum miseretur pater filiorum suorum, misertus est Dominus timentium se⁹⁹. » Hæc et in præsentia et cunctis deinceps temporibus memoria recolentes, Deumque præsentis hujus festivitatis et splendidæ hujus ac lætissimæ lucis auctorem ac præsidem diu noctuque singulis horis, et omnibus, ut ita dicam, momentis quibus spiritum ducimus, ante oculos mentis nobis proponentes, totis animi viribus eum diligamus ac venerationem. Jamque exsurgentes, contentissima nostri affectus voce eum obsecramus, ut nos intra septa ovilis sui tueri perpetuo ac servare velit, pacemque 388 suam inviolabilem nobis atque inconcussam præset in Christo Jesu Salvatore nostro, per quem ei sit gloria in sæcula sæculorum. Amen.

CAPUT V.

Exempla legum imperialium.

Nunc vero exempla imperialium constitutionum Constantini ac Licinii ex Romana lingua in Græcam conversa deinceps adjiciamus.

Exemplum constitutionis imperatorum Constantini et Licinii.

« Jamdudum quidem, cum animadverteremus non esse cōhibendam religionis libertatem, sed uniuscujusque arbitrio ac voluntati permittendum, ut ex animi sui sententia rebus divinis operam daret, sanximus ut tum cæteri omnes tum Christiani, sectæ ac religionis suæ fidem atque observantiam retinerent. Sed quoniam in eo rescripto quo hæc facultas illis concessa fuerat, multæ ac diversæ sectæ diserte ac nominatim additæ videbantur, quidam eorum ob

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε΄.

Ἀντίγραφον βασιλικῶν νόμων (Nic. H. E. vii, 42).

Φέρε δὴ λοιπὸν καὶ τῶν βασιλικῶν διατάξεων Κωνσταντίνου καὶ Λικινίου τὰς ἐκ τῆς Ῥωμαίων φωνῆς μεταληφθεῖσας ἐρμηνείας παραθώμεθα.

Ἀντίγραφον βασιλικῶν διατάξεων ἐκ Ῥωμαϊκῆς γλώσσης μεταληφθεισῶν.

« Ἦδη μὲν πάλαι σκοποῦντες τὴν ἐλευθερίαν τῆς θρησκείας οὐκ ἀρνητέαν εἶναι, ἀλλ' ἐνὸς ἐκάστου τῆ διανοίᾳ καὶ βουλήσει ἐξουσίαν δοτέον τοῦ τὰ θεῖα πράγματα τημελεῖν κατὰ τὴν αὐτοῦ προαίρεσιν, ἕκαστον κεκαλεύκεμεν, τοῖς τε Χριστιανοῖς, τῆς αἰρέσεως καὶ τῆς θρησκείας τῆς ἑαυτῶν τὴν πίστιν φυλάττειν. Ἄλλ' ἐπειδὴ πολλοὶ καὶ διάφοροι αἰρέσεις ἐν ἐκείνῃ τῇ ἀντιγραφῇ, ἐν ἧ τολῶν αὐτοῖς συνεχωρήθη ἡ τοιαύτη ἐξουσία, ἐδόκουν προστεθεῖσθαι σα-

⁹⁹ 1 Cor. ii, 9. ⁹⁹ Psal. cii, 5 13.

φως (50), τυχὸν ἴσως τινὲς αὐτῶν μετ' ὀλίγον ἀπὸ τῆς τοιαύτης παραφυλάξεως ἀνεκρούοντο· ὁπότε εὐτυχῶς ἐγὼ Κωνσταντίνος ὁ Αὐγουστος, καὶ γὰρ Λικίνιος ὁ Αὐγουστος, ἐν τῇ Μεδιολάνῳ ἐληλύθειμεν, καὶ πάντα ὅσα πρὸς τὸ λυσιτελεῖς καὶ τὸ χρήσιμον τῷ κοινῷ διέφερον, ἐν ζητήσει ἐσχόμεν, ταῦτα μεταξὺ τῶν λοιπῶν ἄτινα ἐδόκει ἐν πολλοῖς ἅπασιν ἐπωφελῆ εἶναι, μᾶλλον δὲ ἐν πρώτοις διατάξαι ἐδογματίσαμεν, ὡς ἡ πρὸς τὸ θεῖον αἰδῶς τε καὶ τὸ σέβας ἐνείχεται, τοῦτ' ἔστιν, ὅπως δῶμεν καὶ τοῖς Χριστιανοῖς καὶ πᾶσιν ἐλευθέραν αἵρεσιν τοῦ ἀκολουθεῖν τῇ θρησκείᾳ ἢ δ' ἀνὰ βουληθῶσιν· ὅπως δ' οὐ τί ποτέ ἐστι θεϊότης καὶ οὐρανίου πράγματος (51), ἡμῖν καὶ πᾶσι τοῖς ὑπὸ τὴν ἡμετέραν ἐξουσίαν διάγουσιν εὐμενὲς εἶναι δυνατῆ. Τοίνυν ταύτην τὴν βούλησιν τὴν ἡμετέραν ὑγιεινῶ καὶ ὀρθοτάτῳ λογισμῷ ἐδογματίσαμεν, ὅπως μὴδὲν παντελῶς ἐξουσία ἀρνῆται ἢ τοῦ ἀκολουθεῖν καὶ αἰρεῖσθαι τὴν τῶν Χριστιανῶν παραφύλαξιν ἢ θρησκείαν, ἐκάστῳ τε ἐξουσία δοθεῖ τῷ διδόναι ἑαυτοῦ τὴν διάνοιαν ἐν ἐκείνῃ τῇ θρησκείᾳ, ἣν αὐτὸς ἑαυτῷ ἀρμόζειν νομίζει, ὅπως ἡμῖν δυνατῆ τὸ θεῖον ἐν πᾶσι τὴν ἐθιμον σπουδῆν καὶ καλοκάγαθίαν παρέχῃν. Ἄτινα οὕτως ἀρέσκῃν ἡμῖν ἀντιγράψαι ἀκλόουθον ἦν, Ἰν' ἀφαιρεθειῶν παντελῶς τῶν αἰρέσεων, αἵτινες τοῖς προτέροις ἡμῶν γράμμασι τοῖς πρὸς τὴν σὴν καθοσίωσιν ἀποσταλεῖσι περὶ τῶν Χριστιανῶν ἐνείχοντο, καὶ ἄτινα πάνυ σκαιὰ καὶ τῆς ἡμετέρας πράκτουτος ἀλλότρια εἶναι ἐδόκει, ταῦτα ὑφαίρηθῃ, καὶ νῦν ἐλευθέρως τε καὶ ἀπλανῶς ἕκαστος τῶν τὴν αὐτὴν προαίρεσιν ἐσχηκότων τοῦ φυλάττειν τὴν τῶν Χριστιανῶν θρησκείαν, ἄνευ τινὸς ὀχλήσεως, τοῦτο αὐτὸ παραφυλάττοι. Ἄτινα τῇ σὴ ἐπιμελείᾳ πληρέστατα δηλῶσαι ἐδογματίσαμεν, ὅπως εἰδείης ἡμᾶς ἐλευθέραν καὶ ἀπολελυμένην ἐξουσίαν καὶ τὴν μελεῖν τὴν ἑαυτῶν θρησκείαν τοῖς αὐτοῖς Χριστιανοῖς δεδωκεῖν· ὅπερ ἐπειδὴ ἀπολελυμένως αὐτοῖς ὑφ' ἡμῶν δεδωρηθῆται (52), θεωρεῖ ἡ σὴ καθοσίωσις, καὶ ἑτέροις δεδῶσθαι ἐξουσίαν τοῖς βουλομένοις τοῦ μετέρχεσθαι τὴν παρατήρησιν καὶ θρη-

A hanc fortasse causam paulo post ab hujusmodi observantia destiterunt. Quamobrem cum nos, Constantinus ac Licinius Augusti, felicibus auspiciis Mediolanum venissemus, et quæcunque ad commodum utilitatemque reipublicæ pertinebant, sollicite inquireremus, inter cætera quæ universis multifariam profutura judicavimus, seu potius præ reliquis omnibus hæc constituenda esse censuimus, quibus divini numinis cultus ac veneratio contineretur: hoc est, ut Christianis et reliquis omnibus libera facultas a nobis tribuatur quæcumque voluerint religionem consecrandi: quo scilicet quidquid illud est divinum ac cæleste numen, nobis et universis qui sub imperio nostro degunt, propitium esse possit. Hanc igitur nostram voluntatem salubri et rectissimo consilio promulgavimus, ut nemini prorsus Christianam observantiam ac religionem sequendi aut eligendi licentia denegetur. Sed unicuique liceat ad eam religionem quam sibi conducere censuerit, animum applicare; quo divinum numen propensum erga nos studium ac benignitatem in omnibus possit ostendere. Porro consentaneum **389** fuit ut hæc nobis ita placere rescriberemus, quo, sublatis penitus omnibus sectis quæ in prioribus nostris de Christianis epistola ad Tuam Devotionem missa continebantur, cum illa quæ prorsus sinistra et a nostra mansuetudine aliena esse videbantur, omnino removeantur: tum ut in posterum quicunque Christianam religionem observandam sibi esse statuerunt, eam libere et constanter absque ulla molestia et impedimento retineant. Quæ, quidem idcirco tuæ solertiæ judicanda censuimus, ut liberam et absolutam licentiam religionis suæ colendæ Christianis concessam a nobis esse cognoscas. Quod quoniam a nobis simpliciter et absolute illis concessum est, simul etiam aliis observantiam et cultum suum sectari volentibus, id concessum esse Tua Devotio intelligit. Quod profecto temporum nostrorum tranquillitati convenire perspicuum est: ut

(50) Προσθεθεῖσθαι σαφῶς. In codice Fuketiano et Saviliano scribitur ἀσαφῶς. Ultra autem verior sit lectio, difficile est dicere. Nam cum prior illa lex Constantini pro Christianis, cujus hic mentio sit, hodie desideretur, obscurum est quidnam hic sibi velit Constantinus, cum sit in ea lege adjectas fuisse multas ac diversas αἰρέσεις, eaque de causa multos a legis Christianæ professione deterritos. Christophorsonus quidem διαφόρους αἰρέσεις interpretatus est dubias et controversas sententias: quasi ea lex non perspicuum, sed obscurum et ambiguum sensum habuerit. Atque ita Baronius ad annum Christi 313, hæc Christophorsoni verba intellexit. Langus vero et Musculus αἰρέσεις opiniones et hæreses exposuerunt, multo certe rectius. Αἰρέσεις enim pro sensu seu διανοίᾳ sumi non possunt, sed opinionem significant et sectam. Cum igitur imperator Constantinus in illa priori lege, cunctis colendi, prout vellent, numinis liberam facultatem concessisset, illud etiam adiecerat, non Christianis solum, sed etiam reliquis cujuslibet sectæ hominibus, id est Judæis et Samaritanis, Marcionitis quoque et Montanistis, Novatianis, Sabellianis, omnibus denique omnium religionum æctis idem esse concessum. Quo quidem facto,

religioni Christianæ non levis fieri videbatur injuria, quippe quæ cum hæreticis et schismaticis et cum Judæorum perfidia quasi ex æquo componeretur. Quare admonitus postea a Catholicis Constantinus, hæc posteriore lege id emendavit; sectarum omnium mentione penitus sublata, hoc est quod infra dicit his verbis: "Ἰν' ἀφαιρεθειῶν παντελῶς τῶν αἰρέσεων αἵτινες τοῖς προτέροις ἡμῶν γράμμασιν ἐνείχοντο.

(51) Θεϊότης καὶ οὐρανίου πράγματος. Apud Nicephorum legitur θεοστάτου, quod non probo. Sed nec vulgata lectio sana est.

(52) Αὐτοῖς ὑφ' ἡμῶν δεδωρηθῆσθαι. Post hæc verba in codd. Maz., Fuk. ac Savil. et apud Nicephorum sequuntur hæc voces: Θεωρεῖ ἡ σὴ καθοσίωσις, καὶ ἑτέροις δεδῶσθαι ἐξουσίαν, etc., optime; nisi quod pro δεδωρηθῆσθαι scribendum est procul dubio δεδώρηται, ut ex versione nostra apparet. Est autem hæc secunda Constantini constitutio data ad præfectum prætorii eum ipsum, ad quem data fuerat prima lex pro Christianis. Ac prima quidem lex data fuerat Romæ, Constantino II et Licinio II coss. statimque in Orientem missa ad Maximianum, ut habetur in libro IX, cap. 9. Hæc autem secunda data est Mediolani, anno sequente.

unicuique liberum sit quamcumque voluerit colendi Numinis rationem eligere atque observare. Atque id a nobis eo factum est, ut ne cui divino cultui atque honori quidquam a nobis detractum esse videretur. Hoc autem amplius in gratiam Christianorum decernimus, ut loca ipsorum in quibus antehac convenire consueverant, de quibus in litteris prius ad Devotionem Tuam datis alia erat forma superiori tempore constituta, si qui aut a fisco nostro aut ab alio quopiam ea emisse visi fuerint, ipsi Christianis absque ulla pecunia et sine repetitione ulla superadjecti pretii, incunctanter ac sine ulla ambage restituant; et si qui eadem loca dono acceperint, ut ea protinus Christianis reddant. Quod si qui ea loca emerunt aut donata acceperunt, aliquid a nostra clementia petere velint; ii præfectum qui in illa provincia jus dicit, adeant, ut a nostra Serenitate ratio ipsorum habeatur. Quæ quidem omnia protinus sine ulla dilatione corpori Christianorum restitui tua cura ac diligentia oportebit. Et quoniam iisdem Christiani non solum ea loca in quibus convenire solebant, sed etiam alia possedissee noscuntur, quæ non privatim ad singulos ipsorum, sed ad jus corporis pertinerent, hæc omnia post legem a nobis memoratam **390** absque ulla dubitatione iisdem Christianis, hoc est cuiuslibet corpori et conventiculo ipsorum restitui jubebis: supradicta scilicet ratione servata, ut qui ea loca absque retributione pretii, sicut dictum est, restituerint, indemnitate suam a nostra benignitate expectent. Atque in his omnibus supradicto corpori Christianorum operam tuam atque industriam quoad fieri poterit præstare debebis; ut mandatum citissime perficiatur, quo in hoc etiam communi et publicæ tranquillitati a nostra clementia consulatur. Hac enim ratione sicuti jam

(53) *Τύπος ἕτερος ὠρισμένος τῷ προτέρῳ χρόνῳ.* De locis publicis et cœmeteriis Christianorum exstat lex Gallieni apud Eusebium in libro vii, cap. 13, qua hujusmodi loca Christianis restitui jubentur. In prima igitur constitutione, quam victo Maxentio Constantinus et Licinius pro Christianis ediderunt, et cujus exemplar ad Maximinum imperatorem in Orientem miserunt, hoc solum decreverant, ut loca omnia in quæ Christiani convenire consueverant, Christianis olim adempta, iisdem restituerentur. Sed de pretii restitutione nihil nominatim præscripserant; certe nec in lege Maximini imperatoris quæ Constantini ac Licinii legem proxime subsecuta est, de repetitione pretii quidquam cavetur, ut videre est in lib. ix, cap. 9. Itaque necesse habuit Constantinus, de ea re distinctius statuere; ut Christiani loca sibi adempta, et a fisco vendita vel donata, absque ulla pretii restitutione recuperarent.

(54) *Τῆς τιμῆς ὑπερτεθείσης.* Sic vocat adjectiones quæ fiunt in auctionibus vel licitationibus. Eas adjectiones vernacula lingua vocamus *Enchères*. Latini autem adjectiones appellant, ut dixi.

(55) *Ἀποκαταστήσωσιν οὕτως.* Scribendum videtur ὡσαύτως· εἰ δὲ ἢ οἱ ἡγορακῆτες, etc. Atque ita plane a Constantino scriptum esse existimo. Quod si non verba, sensum certe assecuti sumus.

(56) *Ἐπὶ τῷ νόμῳ ὃν προειρήκαμεν.* Id est,

σχέλιον ἐαυτῶν· ἕπερ ἀκολούθως τῇ ἡσυχίᾳ τῶν ἡμετέρων καιρῶν γίνεσθαι φανερόν ἐστιν, ὅπως ἐξουσίαν ἕκαστος ἔχη τοῦ αἰρεῖσθαι καὶ τημελεῖν ὁποῖον ἂν βούληται θεῖον. Τοῦτο δὲ ὑπ' ἡμῶν γέγονεν, ὅπως μηδεμιᾶ τιμῇ μηδὲ θρησκείᾳ τιμὴ μὲν μειῶσθαι τι ὑπ' ἡμῶν δοκοῖη. Καὶ τοῦτο δὲ πρὸς τοῖς λοιποῖς εἰς τὸ πρόσωπον τῶν Χριστιανῶν δογματίζομεν, ἵνα τοῖς τόποις αὐτῶν εἰς οὗς τὸ πρότερον συνέρχεσθαι ἔθος ἦν αὐτοῖς, περὶ ὧν καὶ τοῖς πρότερον δοθεῖσι πρὸς τὴν σὴν καθοσίωσιν γράμμασι τύπος ἕτερος ἦν ὠρισμένος τῷ προτέρῳ χρόνῳ (53), ἵν', εἰ τινες ἢ παρὰ τοῦ ταμείου τοῦ ἡμετέρου ἢ παρὰ τινος ἑτέρου φαίνοντο ἡγορακῆτες τούτους, τοῖς αὐτοῖς Χριστιανοῖς ἄνευ ἀργυρίου καὶ ἄνευ τινὸς ἀπαιτήσεως τῆς τιμῆς ὑπερτεθείσης (54), δίχα πάσης ἀμελείας καὶ ἀμφιβολίας ἀποκαταστήσωσι, καὶ εἰ τινες κατὰ δῶρον τυγχάνωσιν εἰληφότες τοὺς αὐτοὺς τόπους, ὅπως εἰ τοῖς αὐτοῖς Χριστιανοῖς τὴν ταχίστην ἀποκαταστήσωσιν οὕτως (55), ἢ οἱ ἡγορακῆτες τοὺς αὐτοὺς τόπους, ἢ οἱ κατὰ δωρεάν εἰληφότες αἰτιῶσι τι παρὰ τῆς ἡμετέρας καλοκάγαθίας, προσέλθωσι τῷ ἐπὶ τόπων ἐπάρχῳ δικάζοντι, ὅπως καὶ αὐτῶν διὰ τῆς ἡμετέρας χρηστότητος πρόνοια γένηται. Ἄτινα πάντα τῷ σωματικῷ τῶν Χριστιανῶν παρ' αὐτὰ διὰ τῆς σῆς σπουδῆς ἄνευ τινὸς παρολκῆς παραδίδοσθαι δεήσει. Καὶ ἐπειδὴ οἱ αὐτοὶ Χριστιανοὶ οὐ μόνον ἐκείνους εἰς οὗς συνέρχεσθαι ἔθος εἶχον, ἀλλὰ κα' ἑτέρους τόπους ἐσχρῆκεναι γινώσκονται, διαφέροντας οὐ πρὸς ἕκαστον αὐτῶν, ἀλλὰ πρὸς τὸ δίκαιον τοῦ αὐτῶν σώματος, τοῦτ' ἐστὶ τῶν Χριστιανῶν, ταῦτα πάντα ἐπὶ τῷ νόμῳ ὃν προειρήκαμεν (56), δίχα παντελοῦς τινος ἀμφισβήτησεως τοῖς αὐτοῖς Χριστιανοῖς, τοῦτ' ἐστὶ τῷ σωματικῷ αὐτῶν καὶ τῇ συνῶν, ἐκάστῳ αὐτῶν ἀποκαταστήναι κελεύσεις· τοῦ προειρημένου λογισμοῦ δηλαδὴ φυλαχθέντος, ὅπως αὐτοὶ

post legem illam Romæ datam Constantino II et Licinio II eoss., cujus supra mentionem fecit Constantinus. Et hæc quidem fuit prima lex imperatoris Constantini pro Christianis. Sed cum in ea lege Constantinus erga Christianos nimis se propensum declarasset, solamque eorum religionem extollens, reliquas omnes sectas ac caeremonias damnare visus fuisset, coactus fuit hac secunda lege mentem suam ac sententiam explicare, ne gentiles prohibitum aut improbatum ab ipso deorum cultum quererentur. Omnibus igitur liberam colendi Numinis facultatem a se concessam esse profiteatur Constantinus: ita ut unusquisque pro arbitrio quamcumque velit sectam ac religionem sequatur. Hæc ergo secunda lex nihil aliud est, quam explicatio primæ legis. Quippe in prima illa lege quædam verba erant, quibus et gentiles, et Christianorum nonnulli, ii scilicet qui a catholica fide desciverant, Novatiani, Montanistæ et reliqui, non mediocriter offendebantur, cum se hæreticos in ea appellatos viderent. Sed et Christiani seu Catholici ægre ferebant sibi hæreticos adjuungi et quasi copulari in eadem constitutione. Quamobrem Constantinus, ut erga omnes se benignum ostenderet, ea verba penitus suppressa voluit. Id enim sibi vult hæc voces: Ἴν' ἀφαιρεθείων παντελῶς τῶν αἰρέσεων, αἵτινες τοῖς προτέροις ἡμῶν γράμμασιν, etc. Hic est sensus hujus constitutionis, quæ non sine magno labore expiscati sumus.

«τινες τοὺς αὐτοὺς ἀνευ τιμῆς, καθὼς προειρήκα-
 μεν, ἀποκαθιστώσι, τὸ ἀζήμιον τὸ ἑαυτῶν παρὰ τῆς
 ἡμετέρας καλοκάγαθίας ἐλπίζοιεν. Ἐν οἷς πᾶσι τῷ
 προειρημένῳ σώματι τῶν Χριστιανῶν τὴν σπουδὴν
 δυνατώτατα παρασχέιν ὀφείλεις, ὅπως τὸ ἡμέτερον
 κλέυσμα τὴν ταχίστην παραπληρωθῆ, ὅπως καὶ ἐν
 τούτῳ διὰ τῆς ἡμετέρας χρηστότητος πρόνοια γένη-
 ται τῆς κοινῆς καὶ δημοσίας ἡσυχίας. Τούτῳ γὰρ τῷ
 λογισμῷ, καθὼς καὶ προεῖρηται, ἡ θεία σπουδὴ περὶ
 διὰ πάντος τοῦ χρόνου βεβαίως διαμεῖναι (57). Ἴνα δὲ ταύτης τῆς ἡμετέρας νομοθεσίας καὶ τῆς καλοκά-
 γαθίας ὄρος πρὸς γνῶσιν πάντων ἐνεγένηται δυναθῆ, ταῦτα τὰ ὑφ' ἡμῶν γραφέντα, πανταχοῦ προθεῖνα,
 καὶ εἰς γνῶσιν πάντων ἀγαγεῖν ἀκλόουθόν ἐστιν, ὅπως ταύτης τῆς ἡμετέρας καλοκάγαθίας ἡ νομοθε-
 σία μηδένα λαθεῖν δυναθῆ. »

*Ἀντίγραφον ἐτέρας βασιλικῆς εὐατάξεως, ἣν
 αὐθις πεποληγται μόνῃ τῇ καθολικῇ Ἐκκλη-
 σίᾳ τῆν δωρεάν δεδύσθαι ὑποσημηγόμενοι.*

« Καίρις, Ἀνυλίνε τιμώτατε ἡμῖν. Ἔστιν ὁ τρόπος
 τῆς φιλαγαθίας τῆς ἡμετέρας, ὥστε ἐκεῖνα
 ἄπερ δικαίῳ ἀλλοτρίῳ προσήκει, μὴ μόνον μὴ ἐν-
 οχλεῖσθαι, ἀλλὰ καὶ ἀποκαθιστᾶν βούλεσθαι ἡμᾶς,
 Ἀνυλίνε τιμώτατε. Ὅθεν βουλόμεθα ἔν', ὁπόταν
 ταῦτα τὰ γράμματα κομίσῃ, εἰ τινα ἐκ τούτων τῶν τῇ
 Ἐκκλησίᾳ τῇ καθολικῇ τῶν Χριστιανῶν ἐν ἐκάσταις
 πόλεσιν ἢ καὶ ἄλλοις τόποις διέφερον, καὶ κατέγοιγε
 νῦν ἢ ὑπὸ πολιτῶν, ἢ ὑπὸ τινῶν ἄλλων (58), ταῦτα
 ἀποκαταστῆναι παραχρῆμα ταῖς αὐτῶν Ἐκκλησίαις
 πικρῆς· ἐπειδὴ περ προρηθήμεθα ταῦτα ἄπερ αἱ αὐ-
 τὰ Ἐκκλησίαι πρότερον ἐσχέκασαν, τῷ δικαίῳ αὐτῶν
 ἀποκατασταθῆναι. Ὅποτε τοίνυν συνορᾶ ἡ καθολικὴ
 τῆ σὴ ταύτης ἡμῶν τῆς κελύσεως σαφέστατον εἶναι τὸ
 πρόσταγμα, σπουδάσω, εἴτε κῆποι, εἴτε οἰκίαι, εἴθ'
 ἐκουνθήποτε τῷ δικαίῳ τῶν αὐτῶν Ἐκκλησιῶν δι-
 ἔφερον, σύμπαντα αὐταῖς ἀποκατασταθῆναι ὡς τά-
 χιστα, ὅπως τούτῳ ἡμῶν τῷ πρόσταγματι ἐπιμελε-
 σάτην σε πειθάρχησιν παρσεργικένας καταμάθοιμεν.
 Ἐβῆρω, Ἀνυλίνε τιμώτατε καὶ ποθεινότατε ἡμῖν. »
*Ἀντίγραφον βασιλικῆς ἐπιστολῆς δι' ἧς σύν-
 ὁδον ἐπισκόπων ἐπὶ Ῥώμῃς κελεύει γενέσθαι
 ὑπὲρ τῆς τῶν Ἐκκλησιῶν ἐνώσεώς τε καὶ ὁμο-
 νοίας.*

« Κωνσταντῖνος Σεβαστὸς Μιλτιάδῃ ἐπισκόπῳ
 Ῥωμαίων καὶ Μάρκῳ (59). Ἐπειδὴ τοιοῦτοι χάρι-
 ται (60) παρὰ Ἀνυλίνου τοῦ λαμπροτάτου ἀνθυπα-

(57) *Βεβαίως διαμεῖναι.* Apud Nicephorum le-
 gitur διαμεῖνῃ. In codd. autem Fuk. et Saviliano
 scriptum est διαμείνῃ.

(58) *Καὶ κατέγοιγε νῦν ἢ ὑπὸ πολιτῶν, ἢ
 ἐπὶ τινῶν ἄλλων.* Ita in codd. Medicæo et Maz.
 et apud Nicephorum legitur. Ego vero scribendum
 existimo ἢ ὑπὸ πολιτευτῶν. Sunt autem πολι-
 τευταὶ decuriones, ut dudum notavi ad Ann. Mar-
 cellinum. Hi ergo decuriones persecutionis tem-
 pore loca et prædia ad catholicam Ecclesiam per-
 tinentia, tanquam vacantia occupaverant. Vulg. νῦν
 ὑπὸ.

(59) *Μιλτιάδῃ ἐπισκόπῳ Ῥωμαίων καὶ
 Μάρκῳ.* Quisnam sit hic Marcus quem cum Mil-
 tiade Romanæ urbis episcopo jungit Constantinus,
 inter doctos ambigitur. Et Baronius quidem ad
 annum Christi 313, cap. 25, mendosum esse exi-
 stimat Eusebii textum, et pro verbis καὶ Μάρκῳ,
 scribendum esse ἱεράρχῳ. Verum hæc emendatio,
 quod pace summi viri dignum sit, ferri non potest.

A diximus. Dei erga nos cura ac benevolentia, quam
 in multis jam negotiis experti sumus, firma ac sta-
 bilis perpetuo permanebit. Porro ut hujus legis ac
 beneficentiæ nostræ sententia ad omnium notitiam
 perferri possit, has litteras nostras ubique proponi,
 et ad cunctorum cognitionem pervenire conveniet :
 ne benignitatis nostræ constitutio quemquam om-
 nino latere possit. »

ἡμᾶς, ἧς ἐν πολλοῖς ἤδη πράγμασιν ἀπεπειράθημεν,
 διὰ ταύτης τῆς ἡμετέρας νομοθεσίας καὶ τῆς καλοκά-
 γαθίας ὄρος πρὸς γνῶσιν πάντων ἐνεγένηται δυναθῆ, ταῦτα τὰ ὑφ' ἡμῶν γραφέντα, πανταχοῦ προθεῖνα,
 καὶ εἰς γνῶσιν πάντων ἀγαγεῖν ἀκλόουθόν ἐστιν, ὅπως ταύτης τῆς ἡμετέρας καλοκάγαθίας ἡ νομοθε-
 σία μηδένα λαθεῖν δυναθῆ. »

*B Exemplum alterius constitutionis qua imperatores,
 soli Ecclesie catholice beneficium a se concessum
 esse indicarunt.*

Epistola ad Anulinum.

« Ave, Anuline charissime nobis. Est hic mos bo-
 nitatis nostræ, ut ea quæ ad alienum jus pertinent,
 non modo nulla inquietudine affici, sed etiam res-
 titui velimus, Anuline charissime. Quapropter ju-
 bebimus, ut simulatque has litteras acceperis, si quæ
 ex illis quæ ad catholicam Christianorum Ecclesiam
 per singulas civitates, aut in aliis locis pertinebant,
 nunc a decurionibus aut quibuslibet aliis detinen-
 tur, ea confestim illorum ecclesiis restitui facias.
 Quandœquidem volumus, ut quæ supradictæ eccle-
 siæ antea possederunt, ad eandem jus omnino
 revertantur. Cum ergo perspiciat Devotio Tua, hujus
 nostræ jussionis manifestissimum esse præscriptum;
 operam dabis, ut sive horti sive ædes, seu quod-
 cunque aliud ad jus earundem ecclesiarum perti-
 nerit, cuncta illis quantocius restituantur : quo
 scilicet te huic nostro præcepto accuratissime ob-
 temperasse intelligamus. Vale, Anuline charissime
 et desideratissime nobis. »

391 *Exemplum epistolæ Constantini imperatoris,
 qua episcoporum concilium Romæ fieri jubet pro
 unitate et concordia Ecclesiarum.*

« CONSTANTINUS AUGUSTUS MILTIADI episcopo urbis
 Romæ et MARCO. Quoniam hujusmodi plures libelli
 a viro clarissimo Anulino Africae proconsule ad me

D Cum enim Miltiades vocatus sit episcopus urbis
 Romæ, superfluum est addere ἱεράρχῳν. Adde quod
 ea vox insolens est et affectata, cum tamen titulus
 ac dignitas cujusque, usitato vocabulo exprimitur.
 Rejecta igitur Baronii conjectura, quæ non nisi a
 viris Græci sermonis ignavis probari potest, existimo
 Marcum hic esse presbyterum Ecclesiæ Romanæ,
 quem una cum Miltiade interesse huic synodo vol-
 uit Constantinus. Hic est, ut opinor, Marcus, qui
 post Sylvestrum papam, episcopatum urbis Romæ
 gessit. Porro hæc epistola Constantini ad Miltiadem
 Romanum episcopum exstabat in collatione in Car-
 thaginensi, cap. 319. Verum postrema pars hujus
 tertie collationis, quæ meo judicio erat omnium
 utilissima, tota perit.

(60) *Τοιοῦτοι χάριται.* Dno scilicet libelli, cri-
 stiana Cæciliani Carthaginensis episcopi continen-
 tes, quos subscriptos Anulino proconsuli tradidit
 pars Majorini die xvii Kalendis Maii Carthagine,
 Constantino Augusto in et Licinio in coss. ut

sunt missi, in quibus continetur Cæcilianum Carthaginensium urbis episcopum a quibusdam collegis suis per Africam constitutis multis de causis insimulari. Quod quidem permolestum mihi videtur, in istis provinciis quas divina Providentia Mæz Devotioni spontanea deditione tradidit, et in quibus maxima est populi multitudo, plebem quasi in duas partes divisam ad deteriora deflectere, et episcopos inter se dissentire. Placuit mihi ut idem Cæcilianus una cum decem episcopis qui accusare ipsum videntur, et cum decem aliis quos ipse ad suam causam necessarios esse judicaverit, Romam naviget: ut ibi coram vobis et coram Reticio, Martino ac Marino collegis vestris, quos ea causa Romanam properare jussi, possit audiri, quemadmodum sanctissimæ legi convenire optime nostis. Porro ut totius negotii plenissimam valeatis haurire notitiam, exempla libellorum ab Anulino ad me missorum, litteris meis subjecta ad collegas vestros supradictos transmissi. Quibus lectis perpendet Gravitas Vestra, quonam modo supra memorata controversia accuratissime dijudicanda sit, et ex præscripto justitiæ terminanda. Siquidem nec tuam sedulitatem latet, tantam a me reverentiam sanctissimæ Ecclesiæ catholicæ exhiberi, ut generaliter nullum schisma aut dissidium ullibi a vobis relinqui velim. Divinitas summi Dei multis vos annis servet, charissime.)

Ἐν τινι τόπῳ βούλεσθαι με ὑμᾶς καταλιπεῖν. Ἡ θεοῦ ὑμᾶς τοῦ μεγάλου Θεοῦ διαφυλάξῃ πολλοὺς ἔτεσι, τιμιώτατε (63). »

Exemplum epistolæ Constantini imperatoris, qua alteram episcoporum synodum fieri jubet, ut omnis episcoporum dissensio tollatur.

« CONSTANTINUS AUGUSTUS CHRËSTO Syracusanorum episcopo. Jam quidem antea cum nonnulli pravo ac perverso animo a sancta religione cœlestique virtute et ab Ecclesiæ catholicæ sententia dissidere cœpissent, hujusmodi 392 eorum contentionem

refert Augustinus in epist. 68. Hos libellos χάριτας vocal Constantinus, eo quod plures chartas continerent, et acta quam plurima ad probationem criminum Cæciliani. At Christophorsonus χάριτας epistolas vertit, male, ut opinor. Nam una duntaxat epistola ab Anulino ea de re missa est ad Constantinum, quam epistolam refert Augustinus in dicto loco. Chartæ vero plures ab Anulino missæ sunt, ut hic diserte testatur Constantinus. Eosdem libellos infra designat Constantinus his verbis: Τὰ ἀντίτυπα τῶν ἐγγράφων τῶν πρὸς με ὑπὸ Ἀνυλίνου ἀποσταλέντων, etc., ubi Christophorsonus iterum epistolas vertit pessime. In capitulo 306 collationis tertiz cum Donatistis, chartæ dicuntur. Sic enim ibi legitur: « Interlocutio præcipiens recitari exemplum relationis ad Constantinum imperatorem ab Anulino proconsule destinatæ, qua Majorinus obtulisse Cæciliano, et chartas criminum ejus proconsuli ad principem dirigendas tradidisse signatur. » Chartas etiam vocal Augustinus in *Breviculo collationis*. Idem Augustinus in epistola 48 ad *Vincenium*, libellum vocal, et ita subscriptum fuisse ait: « Libellus Ecclesiæ catholicæ criminum Cæciliani, traditus a parte Majorini. »

(61) Καρταγενησίων. Sic Nicephorus; sed in codice Maz. et Med. Καρταγενησίων scribitur, trans-

του τῆς Ἀφρικῆς πρὸς με πλείους ἀπεστάλησαν, ἐν οἷς ἐμφέρεται Καικιλιανὸν τὸν ἐπίσκοπον τῆς Καρταγενησίων (61) πόλεως, παρὰ τινῶν κολλήγων αὐτοῦ τῶν κατὰ τὴν Ἀφρικὴν καθεστῶτων, ἐν πολλοῖς πράγμασιν εὐθύνεσθαι, καὶ τοῦτό μοι βαρῶ σφόδρα δοκεῖ, τὸ ἐν ταύταις ἐπαρχίαις ἅς τῇ ἐμῇ καθουσίῳ αὐθαιρέτους (62) ἡ θεία Πρόνοια ἐνεχείρισε, κάκεισε πολλὸ πλῆθος λαοῦ, ὄχλον ἐπὶ τὸ φαυλότερον ἐπιμένοντα εὐρίσκεσθαι ὡσανεὶ διχοστατοῦντα, καὶ μεταξὺ ἐπισκόπων διαφορὰς ἔχειν, ἔδοξέ μοι, ἴν' αὐτὸς ὁ Καικιλιανὸς μετὰ δέκα ἐπισκόπων, τῶν αὐτῶν εὐθύνειν δοκοῦντων, καὶ δέκα ἑτέρων οὖς αὐτὸς τῇ ἐπιτοῦ δίκῃ ἀναγκαίους ὑπολάβοι, εἰς τὴν Ῥώμην πλῆ ἀπιέναι, ἴν' ἐκεῖσε ὑμῶν παρόντων, ἀλλὰ μὴ καὶ Ῥετικίου καὶ Μαρτίνου καὶ Μαρίνου, τῶν κολλήγων ὑμῶν, οὖς τούτου ἕνεκεν εἰς τὴν Ῥώμην προσέταξα ἐπισπεύσαι, δυνήθῃ ἀκουσθῆναι, ὡς ἂν καταμάθοιτε τῷ σεβασμιωτάτῳ νόμῳ ἀρμόστειν. Ἴνα μέντοι καὶ περὶ πάντων αὐτῶν τούτων πληρεστάτην δυνήθῃτε ἔχειν γῶσιν, τὰ ἀντίτυπα τῶν ἐγγράφων τῶν πρὸς με παρὰ Ἀνυλίνου ἀποσταλέντων, γράμμασιν ἐμοῖς ὑποτάξας, πρὸς τοὺς προειρημένους κολλήγας ὑμῶν ἐξέπεμψα· οἷς ἐντυχούσα ἡ ὑμέτερα στεβρότης δοκιμάσει, ὅτινα χρῆ τρόπον τὴν προειρημένην δίκην ἐπιμελέστατα διευκρινῆσαι, καὶ κατὰ τὸ δίκαιον τερματίσαι. Ὅποτε μὴδὲ τὴν ὑμέτεραν ἐπιμέλειαν λανθάνει, τσαούτην με αἰδῶ τῇ ἐνθέσμῳ καθολικῇ Ἐκκλησίᾳ ἀπονέμειν, ὡς μὴδὲν καθόλου σχίσμα ἢ διχοστασίαν ἐν τινι τόπῳ βούλεσθαι με ὑμᾶς καταλιπεῖν. Ἡ θεοῦ ὑμᾶς τοῦ μεγάλου Θεοῦ διαφυλάξῃ πολλοὺς ἔτεσι, τιμιώτατε (63). »

Ἀντίγραφον βασιλικῆς ἐπιστολῆς δι' ἧς προστάττει δευτέραν γενέσθαι σύνοδον ὑπὲρ τοῦ πάσαν τῶν ἐπισκόπων περιελεῖν διχοστασίαν.

« Κωνσταντῖνος Σεβαστὸς Χρῆστῳ ἐπισκόπῳ Συρακουσίων. Ἦδη μὲν πρότερον, ὅτε φαύλως καὶ ἐν διαστρόφῳ τινὲς περὶ θρησκείας τῆς ἀγίας καὶ ἐπουρανίου δυνάμεως καὶ τῆς αἰρέσεως τῆς καθολικῆς ἀποδιδίστασθαι ἤρξαντο, ἐπιτέμνεσθαι βουληθεῖς

posita aspiratione ut in Latinis nominibus Græci facere solent. Sic etiam in capite 6, iidem codices habent ἐπισκόπων Καρταγενης. Neque aliter codex Fuketii.

(62) Vulg. αὐθαιρέτος. Scribendum est procul dubio ἅς τῇ ἐμῇ καθουσίῳ αὐθαιρέτους ἡ θεία Πρόνοια ἐνεχείρισε, id est, « quas divina Providentia spontanea deditione nobis tradidit. » Certe cum Maxentii caput in Africam missum est, omnis Africa viso tyranni capite se Constantino tradiderat. Sed et ante cladem Maxentii, nonnullæ Africæ urbes se Constantino ultro dederant, cum ille navales cupias eo præmississet.

(63) Τιμιώτατε. Rectius apud Nicephorum scribitur τιμιώτατοι. Cum enim epistola scripta sit ad Miltiadem episcopum urbis Romæ, et ad Marcum, semperque in plurali numero eos alloquatur, ratio postulat ut in fine epistolæ scribatur τιμιώτατοι. Porro Acta hujus synodi Romanæ existant apud Optatum in libro 1. Auctor *Synodici*, quem jam sæpe citavimus, ait hanc synodum Romæ collectam fuisse a Miltiade sanctissimum papam et Marco: Miltiadi Marcum adjungens perinde ac in epistola Constantini utrumque junctim nominari animadvertet.

τὰς τοιαύτας αὐτῶν φιλονεικίας, οὕτω διετετυπώκειν, ὥστε ἀποσταλέντων ἀπὸ τῆς Γαλλίας τινῶν ἐπισκόπων, ἀλλὰ μὴ καὶ τῶν κληθέντων ἀπὸ τῆς Ἀφρικῆς τῶν ἐξ ἑναντίας μοίρας κατ' ἀλλήλων ἐνοστατικῶς (64) καὶ ἐπιμόμως διαγωνιζομένων, παρόντος τε καὶ τοῦ τῆς Ῥώμης ἐπισκόπου, τοῦτο ὅπερ ἔδωκεν κεινηθῆσαι, δυνηθῆ ὑπὸ τῆς παρουσίας αὐτῶν μετὰ πάσης ἐπιμελοῦς διακρίσεως, κατορθώσεως τυχεῖν. Ἄλλ' ἐπειδὴ, ὡς συμβαίνει, ἐπιλαθόμενοι τινες καὶ τῆς σωτηρίας τῆς Ἰδίας, καὶ τοῦ σεβάσματος, τοῦ ὀφειλομένου τῇ ἀγιωτάτῃ αἰρέσει, ἔτι καὶ νῦν τὰς Ἰδίας ἔχθρας παρατείνειν οὐ παύονται, μὴ βουλόμενοι τῇ ἤδη ἐξενεχθείσῃ κρίσει συνίθεσθαι, καὶ διοριζόμενοι, οἱ δὲ ἄρα ὀλίγοι τινὲς τὰς γνώμας καὶ τὰς ἀποφάσεις ἑαυτῶν ἐξηγεῖαν, ἧ καὶ μὴ πρότερον (65) ἀπάντων τῶν ὀφειλόντων ζητηθῆναι ἀκριβῶς ἐξετασθέντων, πρὸς τὸ τὴν κρίσιν ἐξενέγκαι πάνυ ταχέως καὶ ὀρέως ἔσπευσαν, ἔκ τε τούτων ἀπάντων ἔκεινα συμβαίνει γενέσθαι, τὸ καὶ τούτους αὐτοὺς ἀδελφικῆν καὶ ὀμόφρονα ὀφειλοντας ἔχειν ὀμοψυχίαν, αἰσχυρῶς, μᾶλλον δὲ μυσερῶς ἀλλήλων ἀποδιοιστάναι, καὶ τοῖς ἀνθρώποις τοῖς ἀλλοτριῆς ἔχουσι τὰς ψυχὰς ἀπὸ τῆς ἀγιωτάτης θρησκείας, ταύτην πρόφρασιν χλευῆς διδοῦναι· ὅθεν προνοητέον μοι ἐγένετο, ὅπως τοῦτο ὅπερ ἔγρην μετὰ τὴν ἐξενεχθεῖσαν ἤδη κρίσιν, αὐθαιρέτω συγκαταθέσει πεπαῦσθαι, καὶ νῦν ποτε δυνηθῆ πολλῶν παρόντων τέλους τυχεῖν. Ἐπειδὴ τοίνυν πλείστους ἐκ διαφόρων καὶ ἀμυθῆτων τόπων ἐπισκόπους εἰς τὴν Ἀρελατησίαν πόλιν εἰσω Καλανδῶν Ἀγούστων συνελθεῖν ἐκελεύσαμεν, καὶ σοὶ γράψαι ἐνομισμεν, ἵνα λαβὼν παρὰ τοῦ λαμπροτάτου Λατρωνιακοῦ τοῦ κορρήκτορος (66) Σικελίας δημόσιον δχημα, σκευῆς σαυτῷ καὶ δύο γέ τινας τῶν ἐκ τοῦ δευτέρου θρόνου (67) οὓς ἂν σὺ αὐτὸς ἐπιλέξασθαι κρίνης,

A præcidere cupiens, ita constitueram, ut missis e Gallia quibusdam episcopis, accitis etiam ex Africa lia qui duas in partes divisi, pertinaciter inter se atque obstinate contendunt, præsentem quoque Romanæ urbis episcopo, id quod commotum fuisse videbatur, sub horum præsentia posset diligentissima examinatione componi. Sed quoniam nonnulli, ut fere fit, et propriæ salutis et venerationis quæ sanctissimæ fidei debetur oblitæ, privatas adhuc simultates prorogare non cessant: prolatae jam sententiæ acquiescere nolentes, asserentesque paucos admodum episcopos sententiam tulisse, qui nec omnibus quæ prius inquiri oportebat diligenter excussis, ad depromendum iudicium properanter accessissent. Unde fit ut et ipsi quos concordæ ac fraterno inter se animo esse decuerat, turpi seu potius detestanda secessione dissideant, et iis hominibus qui a sanctissima religione alieno sunt animo, subsannandi occasio præbeat. Idcirco mihi sedulo providendum fuit, ut hæc quæ post depromptum iudicium voluntaria assensione jam finita esse debuerant, nunc tandem multorum interventu finem possint accipere. Quoniam igitur plurimos ex diversis ac prope infinitis locis episcopos in urbem Arelatensem intra Kalendas Augusti iussimus convenire: tibi quoque scribendum esse censuimus, ut accepto publico vehiculo a viro clarissimo Latroniano correctore Siciliae, adjunctis tibi duobus secundi ordinis quos tu eligendos putaveris, tribus item servulis qui in itinere vobis ministrare possint, intra eundem diem ad prædictum locum occurras; quo tum per tuam gravitatem, tum per cæterorum in unum coeuntium unanimem concordemque solertiam controversia hæc quæ per sæ-

(64) Vulg. καταλλήλως ἐνοστατικῶς. Scribendum omnino est κατ' ἀλλήλων, ut ad oram editionis Genevensis adnotatur. Sic etiam Savilius in margine sui libri emendarat.

(65) Ἦ καὶ μὴ πρότερον. Apud Nicephorum legitur εἰ καὶ μὴ, male, ut apparet. Ego ei quid mutandum, malim scribere οἱ καὶ et, quod et in versione mea sum secutus.

(66) Κορρήκτορος Σικελίας. In codice Mazarino, Fuk. et Medicæo scribitur κορρήκτορος. Sed sine dubio scribendum est κορρήκτορος, sive κορρήκτορος, id est, « a Latroniano correctore Siciliae. » Hujus Latroniani mentio fit in veteri inscriptione Panormitana, teste Gualthero in tabulis Siculis numero 164, D. N. FL. VALERIO LICINIO AUG. DOMITIUS LATRONIANUS V. C. CORR. P. S. DEVOTUS N. M. QUE EJUS. Sed et Gualtherus in Annotationibus ad hanc tabulam, adducit et emendat hunc Eusebii nostri locum.

(67) Τῶν ἐκ τοῦ δευτέρου θρόνου. Presbyteros intelligit, qui secundi ordinis sacerdotes vulgo dicebantur, ut ex Optato Milevitano, et Facundo Hermianensi aliisque scriptoribus jam pridem notavit Jacobus Sirmondus in notis ad Sidonium pag. 78, et in notis ad librum duodecimum Facundi Hieronymus in Epitapho beatæ Paulæ: « Aderant, inquit, Hierosolymorum et aliarum urbium episcopi, et sacerdotum inferioris gradus ac levitarum innumerabilis multitudo. » Gregorius Nazianzenus in earmine iambico de vita sua, pag. 6, narrans quomodo invitus a patre suo presbyter ordinatus

sit, sic loquitur: Κάμπτε βιαίως εἰς θρόνους τοὺς δευτέρους. Ubi vides secundum thronum tribui presbyteris, perinde ac in epistola Constantini; nec immerito. Nam episcopi in ecclesia sedebant in sublimiori throno, assistentibus hiis inde presbyteris in humilioribus subselliis, et astantibus diaconis in veste candida, quemadmodum scribit idem Gregorius in somnio de ecclesia Anastasiæ, pag. 78. Eusebius in descriptione ecclesiæ Tyri, thronos qui erant in ecclesia juxta altare, episcopo et presbyteris attribuit, subsellia autem ministris. Ubi presbyteros etiam vocat τοὺς μετὰ τὸν ἐπίσκοπον δευτερεύοντας. Ita etiam Augustinus in epistola 148, secundum locum gubernaculorum appellat gradum presbyterii: « Nam quid existimem nescio, ut secundus locus gubernaculorum mihi traderetur, qui remum tenere non noveram. » Certe in ordinatione presbyteri, post consecrationem hæc oratio olim ab episcopo dicebatur: « Da, æterne Deus, honorum auctor, distributor omnium dignitatum, per quem proficiunt universa: amplificatis semper in melius naturæ rationalis incrementis per ordinem congrua ratione dispositum: unde et sacerdotales gradus atque officia levitarum sacramentis mysticis instituta creverunt; ut cum pontifices summos regendis populis præfocisses, ad eorum societatis et operis adjumentum sequentis ordinis viros et secundæ dignitatis eligeres. Sic in eremo per septuaginta virorum prudentium mentes, Moysi Spiritum propagasti, quibus ille adiutoribus usus in populo innumeras multitudines facile gubernavit. Sic in

dissimam altercationem ad hoc usque temporis perduravit, auditis omnibus eorum qui nunc inter se dissident, quos etiam adesse jussimus, allegationibus, ad congruam religionis et fidei observantiam fraternamque concordiam tandem aliquando possit revocari. Incolumentem te Deus omnipotens diutissime servet.)

των πάντων τῶν μελλόντων λεχθήσεσθαι παρὰ τῶν νῦν ἀπ' ἀλλήλων διεστώτων, οὐσπερ ὁμοίως παρῆναι ἐκελεύσαμεν, δυνηθῆ εἰς τὴν ὀφειλομένην θρησκείαν καὶ πίστιν, ἀελεφικῆν τε ὁμόνοιαν, κὰν βραδέως ἀνακληθῆναι. Ὑγιαίνοντά σε ὁ Θεὸς ὁ παντοκράτωρ διαφυλάξοι ἐπὶ πολλοῖς ἔτεσιν. »

393 CAPUT VI.

De rebus ad Christianos pertinentibus.

Exemplum epistolæ imperatoris Constantini, quæ pecunias ecclesiis donat.

« Quandoquidem placuit nobis ut per omnes provincias Africæ, Numidiæ, et utriusque Mauritaniam, certis quibusdam legitimæ et sanctissimæ religionis catholicæ ministris ad sumptus necessarios aliquid præberetur, litteras dedi ad Ursam virum perfectissimum rationalem Africæ, eique significavi ut ter mille fulles Tuæ Gravitati numerari curaret. Tu itaque ubi prædictam quantitatem acceperis, operam dabis, ut cunctis supra memoratis juxta brevem ab Hosio ad te directam ea pecunia dividatur. Quod si forte ad meum erga vos omnes in hac parte studium explendum deesse aliquid intellexeris, incunctanter quidquid necessarium tibi videbitur, ab Heraclida procuratore prædiorum nostrorum petere debes. Nam et ipsi coram mandavi, ut si quid pecuniæ Gravitas Tua ab ipso postulare, absque ulla dubitatione dinumerandum tibi curaret. Et quoniam accepi quosdam non satis compositæ mentis homines id agere, ut sanctissimæ et catholicæ Ecclesiæ populum improba atque adulterina falsitate corrumpant: scias me Anulino proconsuli, et Patricio vicario præfectorum coram hæc dedisse mandata, ut inter cætera hujus rei competentem curam gerant; nec si quid ejusmodi agatur, negligere ac dissimulare sustineant. Itaque si quos ejusmodi homines in hac amentia perseverare conspexeris, absque ulla hæsitatione prædictos iudices adibis; idque ipsis referes, ut in eos, quemadmodum ipsis coram mandavi, animadvertant. Divinitas summi Dei multis annis te servet. »

Eleazarum et Ithamar filios Aaron paternæ plenitudinis abundantiam transfudisti, ut ad hostias salutares et frequentioris officii sacramenta ministerium sufficeret sacerdotum. » Et paulo post: « Acceptum a te, Deus, secundi meriti munus obtinent. » Hæc descripsimus ex vetustissimo libro Pontificali Senonensis ecclesiæ. Eadem habet etiam ordo Romanus. Sunt autem elegantissima, ac, ni fallor, a Leone papa composita. Porro ex his quæ dixi, apparet quantopere falsus sit Christophorus, qui secundæ sedis episcopus hic interpretatur, quem fere secutus est Sirmondus in tomo I Conciliorum Gallie.

(68) *Περὶ τῶν Χριστιανῶν προσηκόντων.* Hic titulus prorsus alieno loco positus est. Nam quæ sequitur epistola Constantini ad Cæcilianum, nihil dicit de bonis ad Christianos pertinentibus. Melius

ἀλλὰ μὴν καὶ τρεῖς παῖδας τοὺς δυνησομένους ὑμῖν κατὰ τὴν ὁδὸν ὑπηρετήσεσθαι παραλαβὼν, εἰσω τῆς αὐτῆς ἡμέρας ἐπὶ τῷ προειρημένῳ τόπῳ ἀπάντησον, ὡς ἂν διὰ τε τῆς σῆς στερβρότητος, καὶ διὰ τῆς λοιπῆς τῶν συνιδόντων ὁμοφύχου καὶ ἑμῶρρονος συνῆσεως, καὶ τοῦτο ἕπερ ἄχρι τοῦ δεῦρο φαύλως δι' αἰσχράς τινὰς ζυγομαχίας παραμεμένηκεν, ἀκουσθέντων

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Περὶ τῶν Χριστιανῶν προσηκόντων (68)
(Nic. H. E. vii, 42).

Ἀντίγραφον βασιλικῆς ἐπιστολῆς δι' ἧς χρήματα ταῖς ἐκκλησίαις δωρεῖται.

« Κωνσταντίνος Ἀγούστος Καικλιανῶ ἐπισκόπῳ Καρταγένης. Ἐπειδὴ περ ἤρσε, κατὰ πάσας ἐπαρχίας, τὰς τε Ἀφρικὰς καὶ τὰς Νομιδίας, καὶ τὰς Μαυριτανίας, ῥητοῖς τισὶ τῶν ὑπηρετῶν τῆς ἐνθέσμου καὶ ἀγιωτάτης καθολικῆς θρησκείας, εἰς ἀναλώματα ἐπιχορηγηθῆναι τι, ἔδωκα γράμματα πρὸς Οὐρσον τὸν διασημότατον καθολικὸν τῆς Ἀφρικῆς, καὶ ἔδῃλωσα αὐτῷ, ὅπως τρισχιλίους φόλλεις τῇ σῇ στερβρότητι ἀπαριθμῆσαι φροντίσῃ. Σὺ τοίνυν, ἦνίκα τὴν προδουμένην ποσότητα τῶν χρημάτων ὑποδεχθῆναι ποιήσης, ἅπασιν τοῖς προειρημένοις κατὰ τὸ βρεούιον, τὸ πρὸς σὲ παρὰ Ὁσίου ἀποσταλὲν, ταῦτα τὰ χρήματα διαδοθῆναι κέλευσον. Εἰ δ' ἄρα πρὸς τὸ συμπληρωθῆναι μου τὴν εἰς τοῦτο περὶ ἅπαντας αὐτοὺς προαίρεσιν, ἐνδεῖν τὴν καταμάθησιν, παρὰ Ἡρακλῆδα τοῦ ἐπιτρόπου τῶν ἡμετέρων κλημάτων, ἀναμφιλέκτως ὅπερ ἀναγκαῖον εἶναι καταμάθοις, αἰτῆσαι ὀφείλεις. Καὶ γὰρ παρόντι αὐτῷ προσέταξα, ἵν' εἰ τι ἂν χρημάτων πρὸς αὐτοῦ ἢ σῆ στερβρότης αἰτήσῃ, ἄνευ διαταγῆς τινος ἀπαριθμῆσαι φροντίσῃ. Καὶ ἐπειδὴ ἐπιθόμην, τινὰς μὴ καθεστῶτος διανοίας τυγγάνοντας ἀνθρώπους, τὸν λαὸν τῆς ἀγιωτάτης καὶ καθολικῆς Ἐκκλησίας φαύλῃ τινὶ ὑπονοθεύσει βούλεσθαι διαστρέφειν, γίνωσκέ με Ἀνυλίνῳ ἀνθυπάτῳ, ἀλλὰ μὴν καὶ Πατρικίῳ τῷ οὐτικρίῳ τῶν ἐπαρχῶν (69) προῦσι τοιαύτας ἐντολάς δεδοκῆναι, ἵν' ἐν τοῖς λοιποῖς ἅπασιν καὶ τούτου μάλιστα τὴν φροντίδα ποιῆσονται τὴν προσήκουσαν, καὶ μὴ ἀνάσχονται περιορᾶν τοιοῦτο γίνμενον. Διόπερ εἰ τινὰς τοιοῦτους ἀνθρώπους ἐν αὐτῇ τῇ μανίᾳ ἐπιμένειν κατιδῆς, ἄνευ τινὸς ἀμφιβολίας τοῖς προειρημένοις δικασταῖς

hic titulus præfigeretur capiti 5, in quo duæ referuntur Constantini sanctiones de bonis Christianorum. Recte igitur vetustissimus codex Mazarinus et Fuketianus, nullam hoc loco capitis distinctionem agnoscunt.

(69) *Οὐτικρίῳ τῶν ἐπαρχῶν.* De vicariis præfectorum abunde dixi ad lib. xiv Ann. Marcellini. Erant hi vicarii tunc temporis perfectissimi, non autem clarissimi aut spectabiles. Docet id epistola Constantini imperatoris ad Probianum proconsulem Africæ, quam refert Augustinus in epist. 68, his verbis: « Ællianus prædecessor tuus, merito dum vir perfectissimus Verus vicarius præfectorum tunc per Africam vestram incommoda valetudine teneretur, » etc. Scribe « per Africam nostram. » Sic enim loquitur Constantinus in *Epistola ad Etaphium*. Atque ita scribitur apud eundem

πρόσθε, καὶ αὐτὸ τοῦτο προσανένεγκε, ὅπως αὐτοὺς ἐκείνοι, καθάπερ αὐτοῖς παροῦσιν ἐκέλευσα, ἐπιστρέψωσιν. Ἡ θεοῦ τοῦ μεγάλου Θεοῦ σε διαφυλάξοι ἐπὶ πολλοῖς ἔτεσιν. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ΄.

Περὶ τῆς τῶν κληρικῶν (70) ἀλειτουρησίας
(Nic. H. E. vii, 44).

Ἀντίγραφον βασιλικῆς ἐπιστολῆς δι' ἧς τοὺς προστώτας τῶν ἐκκλησιῶν πάσης ἀπολεύσθαι τῆς περὶ τὰ πολιτικὰ λειτουργίας προστάττει.

« Χαῖρε, Ἀνυλίνε τιμιώτατε ἡμῖν. Ἐπειδὴ ἐκ πλείωνων πραγμάτων φαίνεται παρεξουθενηθεῖσαν τὴν θρησκείαν ἐν ἣ ἡ κορυφαία τῆς ἀγιωτάτης ἐπουρανίου (71) αἰδῶς φυλάττεται, μεγάλους κινδύνους ἐνηνοχέει τοῖς δημοσίοις πράγμασιν, αὐτὴν τε ταύτην ἐνθέσμως ἀναλαβθεῖσαν καὶ φυλαττομένην, μεγίστην εὐτυχίαν τῷ Ῥωμαϊκῷ ὄνματι, καὶ σύμπασι τοῖς τῶν ἀνθρώπων πράγμασιν ἐξαιρετον εὐδαιμονίαν παρεσχίχεται, τῶν θεῶν εὐεργεσιῶν αὐτο παρεχουσῶν, ἔδοξεν ἐκείνους τοὺς ἀνδρας τοὺς τῇ ὀφειλομένη ἀγιότητι καὶ τῇ τοῦ νόμου τούτου πρεδρία τῆς ὑπηρεσίας τῆς ἐξ ἑαυτῶν, τῇ τῆς θείας θρησκείας θεραπείᾳ παρέχοντας, τῶν καμάτων τῶν ἰδίων τὰ ἔπαθλα κομισασθαι, Ἀνυλίνε τιμιώτατε (72). Διόπερ ἐκείνους τοὺς εἶσω τῆς ἐπαρχίας τῆς σοῦ πεπιστευμένης ἐν τῇ καθολικῇ Ἐκκλησίᾳ ἡ Καικιλιανὸς ἐφέστηκε, τὴν ἐξ ἑαυτῶν ὑπηρεσίαν τῇ ἀγίᾳ ταύτῃ θρησκείᾳ παρέχοντας, οὐσπερ κληρικούς ἐπνομάζειν εἰώθησιν, ἀπὸ πάντων ἀπαξιαπλῶς τῶν λειτουργιῶν βούλομαι ἀλειτουρητικούς διαφυλαχθῆναι, ὅπως μὴ διὰ τινος πλάνης ἢ ἐξολισθήσεως ἱεροσύλου ἀπὸ τῆς θεραπείας τῆς τῇ θεοῦ ὀφειλομένης ἀφελκωνται, ἀλλὰ μᾶλλον ἄνευ τινὸς ἐνοχλήσεως τῷ ἰδίῳ νόμῳ ἐξυπηρετῶνται, ὧνπερ μεγίστην περὶ τὸ θεῶν λατρείαν ποιουμένων, πλείστον ὅσον τοῖς κοινῶς πράγμασι συνείσιν δοκεῖ. Ἐρῶσο, Ἀνυλίνε τιμιώτατε καὶ ποθεινότητε ἡμῖν. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Η΄.

Περὶ τῆς Λικινίου εἰς ὑστερον κακοτροπίας, καὶ τῆς κατωστροφῆς αὐτοῦ (Nic. H. E. vii, 44).

Τοιαῦτα μὲν ὄν ἡμῖν ἡ θεία καὶ οὐράνιος τῆς τοῦ Σωτήρος ἡμῶν ἐπιφανείας ἔδωρετο χάρις, τοσαύτη τε ἅπασιν ἀνθρώποις ἀφροβία ἀγαθῶν διὰ τῆς ἡμετέρας ἐπρυτανεύετο εἰρήνης. Καὶ ὧδε μὲν τὰ καθ’

Augustinum in lib. iii, *Contra Cresconium* cap. 70.

(70) *Περὶ τῆς τῶν κληρικῶν.* In vetustissimo eodd. Maz. et Fuk. hoc caput 6 dicitur, et recte quidem, ni fallor. Vide quæ supra notavi ad caput 6.

(71) *Τῆς ἀγιωτάτης ἐπουρανίου.* Christophorus addit vocem *δυνάμεως*, ex Constantini epistola ad Chrestum.

(72) *Ἀνυλίνε τιμιώτατε.* In codice Med., Maz., Fuk. et Savil. legitur Ἀνυλίνε τιμιώτατε καὶ ποθεινότητε ἡμῖν. Porro relatio Anulini proconsulis qua his Constantini litteris respondet, exstat apud Augustinum in epist. 68, his verbis : « Anulinus vir clarissimus proconsul Africae. Scripta caelestia majestatis vestrae accepta atque adorata, Cæciliano et his qui sub eodem agunt, quique clerici appellantur, devotio parvitalis meae insinuare curavit : eosdemque hortata est, ut unitate consensu omnium facta, cum omni omnino munere indulgentia majestatis vestrae liberati esse videantur Catholici, custodita sanctitate legis, debita reverentia divinis rebus inserviant. Verum post paucos dies exstiterunt quidam adunata secum populi multitudinem, qui Cæciliano contradicendum putarent,

A

394 CAPUT VII.

De immunitate clericorum.

Exemplum epistolæ imperatoris Constantini, qua cunctos ecclesiarum præses ab omnibus publicis functionibus immunes esse præcipit.

« Ave, Anuline charissime nobis. Cum ex multis rebus constet, religionem illam in qua summa divinæ majestatis reverentia custoditur, spretam quidem maxima reipublicæ importasse discrimina ; eandem vero rite susceptam ac custoditam, et nomini Romano maximam prosperitatem, et cunctis mortalium rebus, divina id tribuente beneficentia, præcipuam felicitatem contulisse : placuit ut homines illi qui cum debita sanctimonia et assidua hujus legis observantia, ministerium suum divinæ religionis cultui exhibent, laborum suorum mercedem reportent, Anuline charissime nobis. Quocirca eos homines qui intra provinciam tibi creditam in Ecclesia catholica cui Cæcilianus præest, huic sanctissimæ religioni ministrant, quos clericos vocare consueverunt, ab omnibus omnino publicis functionibus immunes volumus conservari, ne errore aliquo aut casu sacrilego a cultu summæ divinitati debito abstrahantur ; sed ut potius absque ulla inquietudine propriæ legi deserviant. Quippe his summam venerationem divino numini exhibentibus, maximum inde emolumentum reipublicæ videtur accedere. Vale, Anuline charissime ac desideratissime nobis. »

C

CAPUT VIII.

De malignitate Licinii postea subsecuta, et de ejus morte.

Hujusmodi nobis dona cælestis ac divina gratia præsentia. Servatoris nostri largita est, tantaque bonorum copia universo generi humano ex pace nobis restituta profluxit. Ac res quidem

quique fasciculum in aluta signatum et libellum sine signo obtulerunt dicationi meæ : atque impendio postularunt, ut ad sacrum et venerabilem comitatum numinis vestri dirigerem. Quæ manente Cæciliano in statu suo, subjectis eorundem actis, quo cuncta majestas vestra possit dignoscere, parvitas mea dirigere curavit. » Per « scripta caelestia » intelligit Anulinus epistolam Constantini ad ipsum datam de immunitate clericorum, quæ ab Eusebio in hoc capite relata est. Quod quidem apertissime declaratur his verbis, quæ proxime sequuntur in relatione Anulini : « Cum omni omnino munere indulgentia majestatis vestrae liberati esse videantur Catholici. » Cæterum has Constantini epistolas præpostero ordine retulit Eusebius. Nam epistola Constantini ad Cæcilianum episcopum, item ejusdem epistola ad Anulinum cum relatione ejusdem Anulini, quam supra citavi, præcedere debent epistolam Constantini ad Milvanum episcopum urbis Romæ. Omnes enim eæ epistolæ pertinent ad concilium Romanum, quod habitum est in causa Cæciliani coram Militiade PP. Constantino III et Licinio III coss., anno Christi 313.

nostræ in hoc lætissimo statu et in huiusmodi festi-
vitatibus erant. Sed virtutis inimicus et malo-
rum omnium studiosissimus dæmonis livor, hoc
spectaculum diu ferre non potuit. Neque item
395 Licinius iis calamitatibus quæ supradictis ty-
rannis acciderant, erudiri potuit ut saperet ac mo-
deste ageret. Qui prospero imperii sui statu, secundi
post Constantinum maximum loci dignitate, et affi-
nitate augustique generis conjunctione honoratus,
a bonorum quidem imitatione descivit, impiorum
vero tyrannorum pravos atque improbos mores
æmulatus est. Et quorum miserabilem vitæ exitum
suis ipse oculis conspexerat, eorum consilia sequi
maluit, quam in benevolentia atque amicitia optimi
principis perstare. Etenim invidia stimulis adversus
bene de se meritum incitatus, gravissimum et nefa-
rium ei bellum intulit, non naturæ reveritus iura,
non fœderum, non jurisjurandi, nec consanguini-
tatis memor. Nam Constantinus quidem utpote
benignissimus princeps, quo sinceræ benevolentiae
certissimum ei argumentum daret, affinitate sua
eum dignatus fuerat; nec illustres sororis suæ
nuptias eidem denegaverat: verum stirpis suæ
nobilitatem, et imperatorii jam inde a proavis gene-
ris splendorem cum eo communicaverat, totiusque
orbis Romani imperium cum illo, utpote affine et
regni consorte participaverat. Nec minorem ei por-
tionem imperii Romani regendam gubernandamque
concesserat. Licinius vero prorsus contraria omnia
agebat; omnis generis fraudes adversus potiorum
quotidie commiscens, cunctasque insidiandi artes
excogitans, ut bene meritum malis remuneraretur.
Ac principio quidem insidias tegere studens, ami-
cum se esse simulabat: et fraude ac dolis Constans-
tinum sæpe appetens, facile se voti sui compotem
fore sperabat. Sed enim Constantino amicus, et tu-
tor custosque erat Deus: qui insidias clam et oc-
culte ipsi comparatas in lucem proferens confuta-
bat. Tantam vim habet magna illa pietatis arma-
tura, tum ad propulsandos inimicos, tum ad pro-
priae salutis conservationem. Qua quidem armatura
munitus imperator noster Deo charissimus, multi-
plices nefarii hominis insidias effugit. Igitur Licinius
cum occultas insidias non ex voto sibi cedere vide-
ret, utpote Deo cunctas ipsius fraudes ac dolos cha-
rissimo principi detegente, latere se amplius non
posse perspicens, bellum palam movet. Porro cum
Constantino bellum inferre statuisset, simul **396**
etiam adversus summum omnium Deum quem a
Constantino coli cognoverat, præliari instituit. De-
hinc cultores divini numinis sub ditione sua degen-
tes, qui nulla unquam injuria aut molestia imperium
ipsius affecerant, sensim ac tacite oppugnare ag-

A ἤμας ἐν εὐφροσύνῃ καὶ πανηγύρεσιν ἐτελεῖτο. Οὐκ
ἦν δὲ ἄρα τῷ μισοκάλῳ φθόνῳ, τῷ τε φιλοπονήρῳ
δαίμονι φορητὸς ἡ τῶν ὀρωμένων θέα· ὡς περ οὖν
οὐδὲ Λικιννίῳ πρὸς αὐφρονα λογισμῶν ἐτύγχανεν αὐ-
τάρχῃ τὰ τοῖς πρόσθεν δεδηλωμένους τυράννοις συμ-
βεβηκότα· ὅς ἐφ' ἐφομένῃ τῆς ἀρχῆς αὐτῷ, βασι-
λέως μεγάλου Κωνσταντίνου δευτερείῳν τιμῆς, ἐπι-
γαμβρίας τε καὶ συγγενείας τῆς ἀνωτάτω ἡξιώμενος,
μιμήσεως μὲν τῆς τῶν καλῶν ἀπειμιπάνετο, τῆς δὲ
τῶν ἀσεβῶν τυράννων μογηρίας ἐξήλου τὴν κακο-
τροπίαν, καὶ ὡν τοῦ βίου τὴν καταστροφὴν ἐπέιδεν
αὐτοῖς ὀφθαλμοῖς, τούτων ἐπεσθαι τῇ γνώμῃ μᾶλλον,
ἢ τῇ τοῦ κρείττονος διαθέσει ἐμμένειν καὶ φιλία,
ἤρετο. Διαφθονηθεὶς γέ τοι τῷ πανευεργέτῃ, πόλεμον
δυσαγῆ καὶ δεινότατον πρὸς αὐτὸν ἐκφέρει, οὐ φύσεως
νόμων φρεσάμενος, οὐχ ὀρκωμοσιῶν, οὐχ αἵματος, οὐ
συνθηκῶν μνήμην ἐν διανοίᾳ λαθῶν. Ὁ μὲν γὰρ
αὐτῷ οἷα πανάγαθος βασιλεὺς, εὐνοίας παρέχων
ἀληθοῦς σύμβολα, συγγενείας τῆς πρὸς αὐτὸν οὐκ
ἐφθόνησε, γάμων τε λαμπρῶν ἀδελφῆς μετουσίαν οὐκ
ἀπηρνήσατο, ἀλλὰ καὶ τῆς ἐκ πατέρων εὐγενείας (73),
βασιλικῆς τε ἀνέκαθεν αἵματος κοινῶν γενέσθαι
ἡξίωσε, τῆς τε κατὰ πάντων ἀπολαύειν ἀρχῆς, οἷα
κτῆσθαι καὶ συμβασιλεῖ παρεῖχε τὴν ἐξουσίαν, οὐκ
ἐλαττον μέρος τῶν ὑπὸ Ῥωμαίους ἐθνῶν διέπειν
αὐτῷ καὶ διοικεῖν κχαρισμένος. Ὁ δ' ἔμπαιιν, τού-
τοις ἀναντία διεπράττετο, παντοίας ὀσημέραι κατὰ
τοῦ κρείττονος μηχανὰς ἐπιτεχνώμενος, πάντας τε
ἐπινοῶν ἐπιβουλῆς τρόπους, ὡς ἂν κακοῖς τὸν εὐεργέ-
την ἀμείψαιτο. Τὰ μὲν οὖν πρῶτα πειρώμενος τὴν
C συσκευὴν ἐπικρύπτειν, φίλος εἶναι προσποιεῖτο, ὅλιγ-
τε καὶ ἀπάτη πλειστάκις ἐπιθέμενος, βῆστα ἂν
τυχεῖν τοῦ προσδοκωμένου ἔλπισσε. Τῷ δὲ ἄρα ὁ θεὸς
ἦν φίλος, κτῆδὲ μὲν τε καὶ φύλαξ, ὅς αὐτῷ τὰς ἐν
ἀποβόρῃ καὶ σκότει μηχανωμένας ἐπιβουλὰς εἰς
φῶς ἄγων διέλεγε. Τοσοῦτον ἀρετῆς τὸ μέγα τῆς
θεοσεβείας ὄπλον (74), πρὸς ἄμυναν μὲν ἐχθρῶν,
οἰκείας δὲ φυλακτῆν σωτηρίας ἰσχύει· ὃ δὴ πεφραγμέ-
νος ὁ θεοφιλέστατος ἡμῶν βασιλεὺς, τὰς τοῦ δυσ-
ωνύμου πολυπλόκους ἐπιβουλὰς διεδίδρασκεν. Ὁ δὲ
τὴν λαθραῖαν συσκευὴν ὡς οὐδαμῶς ἑώρα κατὰ γνώμην
αὐτῷ χωροῦσαν, τοῦ θεοῦ πάντα ὄλον τε καὶ βῆ-
διουργίαν τῷ θεοφιλεῖ βασιλεῖ κατάφωρα ποιοῦντος,
οὐκέθ' οἷός τε ἂν ἐπικρύπτεσθαι, προφανῆ πόλεμον
D ἀφεται. Ὁμῶς δὴ τὰ Κωνσταντίνου πολεμειν διαγνοῦς,
ἤδη καὶ κατὰ τοῦ θεοῦ τῶν ἔλων, ἐν ἡπίστατο σέβειν
αὐτὸν, παρατάττεσθαι ὤρματο. Κάπειτα τοὺς ὑπ' αὐτῷ
θεοσεβεῖς, μηδὲν μηδ' ὄλιγ πώποτε τὴν ἀρχὴν αὐτοῦ
λυπηρὸν διαθεμένους, ἤρεμα τέως καὶ ἡσυχῇ πο-
λιορκεῖν ἐπεβάλετο· καὶ τοῦτ' ἔπραττε, δεινῶς ἀδλε-
πτεῖν ὑπὸ τῆς ἐμφύτου κακίας ἠναγκασμένος. Οὕτ'
οὖν τὴν μνήμην τῶν πρὸ αὐτοῦ Χριστιανῶν ἐκδιω-
ξάντων πρὸ ὀφθαλμῶν ἔθετο, οὐδ' ὡν αὐτὸς ὀλετήρ

(75) Τῆς ἐκ πατέρων εὐγενείας. Συγγενείας vulg.
Amplior emendationem quæ ad marginem codi-
cis Turnebi ascripta est εὐγενείας. Erat enim Con-
stantinus nobilissimo genere natus, quippe qui ori-
ginem stirpis suæ ad Claudium imperatorem re-
lerret.

(74) Τοσοῦτον ἀρετῆς τὸ μέγα τῆς θεοσεβείας

δπλο Nicephorus vocem ἀρετῆς, quippe quæ
sensu turbaret, expunxit. Exstat tamen in omni-
bus nostris codicibus, et apud Gelasium Cyclicum.
Hæc videndum an legi possit τοσοῦτον τὸ
μέγα θεοσεβείας ἀρετῆς ὄπλον. Sic Eusebius infra
in fine huius libri θεοσεβείας ἀρετῆν dicit, et in li-
bro 1 De vita Constantini, initio.

καὶ τιμωρὸς, δι' ἃς μετῆλθον ἀσεβείας, κατέστη. Ἀλλὰ γὰρ τοῦ αὐφρονος ἐκτραπεῖς λογισμοῦ, διαβρῆθην δὲ μανεῖς τὰς φρένας, τὸν Θεὸν αὐτὸν οἶα δὴ Κωνσταντίνου βοηθὸν, ἀντὶ τοῦ βοηθουμένου πολεμεῖν ἐγνώκει. Καὶ πρῶτα μὲν τῆς οἰκίας τῆς αὐτοῦ πάντα Χριστιανὸν ἀπελαύνει, ἔρημον αὐτὸς αὐτὸν ὁ δεδαιώτος τῆς τούτων καθιστὰς ὑπὲρ αὐτοῦ πρὸς τὸν Θεὸν εὐχῆς, ἣν ὑπὲρ ἀπάντων αὐτοῖς ποιῆσθαι πάτριον μῆθημα τυγχάνει· εἶτα δὲ τοὺς κατὰ πόλιν στρατιώτας (75) ἐκκρίνεσθαι καὶ ἀποβάλλεσθαι τοῦ τῆς τιμῆς ἀξιώματος, εἰ μὴ τοῖς δαίμοσι θύειν αἰροῖντο, παρακελεύεται. Καὶ ἔτι γε ταῦτα ἦν μικρὰ, τῇ τῶν μεζόνων συγκρινόμενα παραθέσει. Τί δεῖ τούτων τὰ καθέκαστα καὶ κατὰ μέρος τῷ θεομισεῖ πεπραγμένα μνημονεύειν, ὅπως τε νόμους ἀνόμους ὁ παρανομώτατος ἐξεῦρε; Τοὺς γέ τοι ἐν ταῖς εἰρηκαῖς τάλαιπωρομένους, ἐνομοθέτει μὴδένα μεταδόσει τροφῆς φιλοφρονεῦσθαι, μὴδ' ἐλεεῖν τοὺς ἐν δεσμοῖς λιμῶ διαφθειρομένους, μὴδ' ἀπλῶς ἀγαθὸν εἶναι μὴδένα, μὴδ' ἀγαθὸν τι πράττειν, τοὺς καὶ πρὸς αὐτῆς τῆς φύσεως ἐπὶ τὸ συμπάθος τῶν πέλας ἐλκομένους. Καὶ ἦν γε νόμων οὗτος ἀντικρυς ἀναιδῆς καὶ ἀπημέστατος, πᾶσαν ἡμέρον ὑπερεξάγων φύσιν (76), ἐφ' ᾧ καὶ τιμωρία προσέκειτο, τοὺς ἐλεούντας τὰ ἴσα πάσχειν τοῖς ἐλεουμένοις, δεσμοῖς τε καὶ φυλακαῖς καθείργουσθαι, τὴν ἴσῃν τοῖς καταπονουμένοις ὑπομένοντας τιμωρίαν, τοὺς τὰ φιλόφρονά διακονουμένους. Τοιαῦτα αἱ Λικινίου διατάξεις. Τί χρῆτὰς περὶ γάμων καινονομίας ἀπαριθμεῖσθαι, ἧ τοὺς ἐπὶ τοῖς τὸν βίον μεταλλάττουσι (77) νεωτερισμοῖς αὐτοῦ, δι' ὧν τοὺς πηλαίους Ῥωμαίων εὖ καὶ σοφῶς κειμένους νόμους περιγράψαι τολμήσας, βαρβάρους τινὰς καὶ ἀνημέρους ἀντεῖσηγε νόμους, ἀνόμους ὡς ἀληθῶς καὶ πα-

(75) Τοὺς κατὰ πόλιν στρατιώτας. In libro 1 *De vita Constantini*, cap. 54, hæc paulo fusius explicantur his verbis: Γυμνῆ λοιπὸν τῇ κεφαλῇ, τοὺς κατὰ πόλιν στρατιώτας, ἡγεμονικῶν ταγμάτων ἀποβάλλεσθαι, εἰ μὴ τοῖς δαίμοσιν αἰροῖντο θύειν, παρακελεύετο· ἐγγυνοῦντο δὴτα τῶν κατὰ πᾶν ἔθνος ἀξιώματων αἱ τάξεις ἀνδρῶν θεοσεβῶν. Id est: Tandem abjectis ambagibus, profricata quod aiant fronte decrevit, ut milites qui per singulas urbes iudicibus apparebant, nisi dæmonibus sacrificare inallent, ab apparitione præsidialis officii removerentur. Proinde officia magistratuum per singulas provincias, viris piis ac religiosis Dei cultoribus nudabantur. Non mirum est hæc a Christophorono non esse intellecta, quandoquidem pauci admodum ac pene nemo hæc intellexit. Duplex erat militia apud Romanos: altera castrensis seu legionaria; altera civilis, quæ etiam cohortalis militia dicitur in codice Theodosii. Qui in hæc cohortalem militiam ascripti erant, vulgo a Latinis officiales seu apparitores vocantur: a Græcis autem communi vocabulo στρατιῶται. Sic Themistius in oratione 1, pag. 58, et Chrysostomus homilia 1 in *Epistolam 1 ad Corinthios*, pag. 8, et pag. 10, et in homilia 62 in *Evangelium Matthæi*. Quin etiam στρατεύειν est apparitoris officio fungi apud eundem Chrysostomum homilia 1 in *Matthæum*: Καὶ ἄρχοντας ἀριθμεῖν δύνασαι ὁ στρατεύων τὸν ἔμπροσθεν ἄρῶνον. Quem locum sic vertit Anianus: « Potes enumerare non solum principes sub quibus anteactis temporibus militasti. » Cum potius sic vertere debuisset: « Præsides omnes et rectores provinciarum potes recensere, quibus

A gressus est. Atque id agebat, innata quadam malitia densissimas ei tenebras offundente. Itaque nec eorum qui ante ipsum Christianos persecuti fuerant, exemplum ante oculos sibi proposuit, nec illorum quorum ipse ultor atque exstinctor ad comprimendam illorum impietatem fuerat constitutus. Sed a recta ratione aberrans, seu potius aperta correptus insaniam, Deum ipsum utpote Constantini adiutorem, ejus qui adjuvabatur loco adoriri decrevit. Et primum quidem Christianos omnes domo sua expellit, seipsum miser denudans atque orbans orationum suffragio, quas illi et pro ipso et pro cunctis hominibus ex patrio instituto ad Deum fundere consueverant. Posthæc cunctos in urbibus militantes, nisi dæmonibus sacrificare malent, exauctorari et honore militiæ spoliari jubet. Sed hæc parva sunt, si cum majoribus quæ subsequuta sunt conferantur. Quid autem attinet singula quæ iste Deo invisus perpetravit, enumerando recensere, et quomodo leges illegitimas ipse legum omnium violator excogitaverit? Quippe lege lata prohibuit, ne quis miseris in carcere detentis alimenta humaniter subministraret, neve quis homines in vinculis fame contabescentes miseratione prosequeretur: hoc est, ne quis omnino vir bonus existeret, neve ii qui ad proximorum miserationem natura ipsa ducuntur, boni quidquam præstarent. Fuit hæc profecto lex palam impudens et omnium immanissima, quippe quæ omnem a natura insitam mansuetudinem excluderet. Quin et legi adjecta erat hæc pœna, ut qui reis stipem dedissent, pari cum reis ipsis supplicio plecterentur, utque in carcerem et vincula conjecti, eandem cum

antea apparuisti. Interdum autem Græci ad distinctionem castrensis militiæ, hos apparitores appellant τοὺς στρατιώτας κατὰ πόλιν. Ita Eusebius in locis supra citatis. Et Themistius in orat. 17, pag. 457, ὅποσον ἀστυχοῦ στρατιώτου φιλοκέρδεια. Qui locus doctissimum interpretem valde exercuit. Atqui ἀστυχὸς στρατιώτης Themistio idem est ac ὁ κατὰ πόλιν στρατιώτης apud Eusebium: apparitores scilicet præsidum et præfectorum prætorio, qui fiscalia tributa exigebant. In edicto Theodorici, cap. 73, miles et apparitor iudicis pro eodem sumitur. Et apud Cassiodorum in præfatione Variarum. De his militibus accipiendus est locus Chrysostomi in homilia nuper edita *De liberis educandis*: Οἱ μὲν στρατεύονται κατὰ τῶν ἀδικούντων οἶόν εἶσιν ἐν τῇ πόλει οἱ στρατιῶται.

(76) Πᾶσαν ἡμέρον ὑπερεξάγων φύσιν. In libro 1 *De vita Constantini* pro ὑπερεξάγων, legitur ὑπερακοντιζων. At Christophoros. ὑπεξάγων, legisse videtur, Musculus vero secutus est eam scripturam quæ legitur in l. 1 *De vita Constantini*. Sic enim vertit: « Erat ea lex palam impudens et immanissima, et quamvis placidam excedens naturam. » Verum in l. 1 *De vita Constantini*, haud dubie scribendum est πᾶσαν ἀνήμερον ὑπερακοντιζων φύσιν. Sic enim loquitur Euseb. infra in hoc cap.

(77) Ἐπὶ τοῖς τὸν βίον μεταλλάττουσι. Langus, Musculus et Christophoros non verterunt « mortuos, » quod non probo. Quænam porro fuerit hæc lex Licinii, difficile est dicere. Videtur tamen ad testamenta morientium pertinuisse. Abrogata autem est a Constantino post partem de Licinio victoriam.

noxiiis hominibus pœnam subirent, qui humanitatis officia illis præstitissent. Hujusmodi fuere constitutiones Licinii. Quid præterea opus est commemorare, quæ in nuptiis aut quæ circa morientes innovavit; vetustas Romanorum leges recte et sapienter constitutas ausus abolere, et barbaras quasdam atque immanes planeque **397** illegitimas et ini- quas leges illarum loco substituere? Innumeros etiam indictionum titulos adversus subditos excogitavit, et varias auri argentique exactiones, et terræ mensiones; exitiales denique lucri compendium ex rusticis qui superstites amplius non essent, sed jampridem obissent. Quid referam exsilia ab isto humani generis hoste innocentibus irrogata? Quid nobiles et præcipuæ dignitatis viros in carcerem abductos, quorum uxores ætate florentes per vim ab ipsis abstractas, sceleratis quibusdam mancipiis constuprandas dabat? Quid mulieres nuptas et virgines recenseam quibus ille decrepitis senex illudens, libidinem suam explevit? Quid, inquam, opus est in his commemorandis diutius immorari, cum postremorum ejus facinorum gravitas, ut priora hæc levia ac prope nulla esse viderentur, effecerit. Denique eo furoris processit, ut episcopus etiam adoriretur. Quos cum suis consiliis ac facinoribus adversos esse, utpote summi Dei famulos, existimaret, nondum quidem aperte, metu scilicet præstantioris, clam tamen ac subdole est aggressus: et ex illis probatissimum quemque structis per præsidēs suos insidiis interemit. Modus porro cædis quo illos sustulit, novus plane nec ante unquam auditus. Sed quæ apud Amasiam et reliquas Ponti urbes perpetravit, omnem credulitatis modum transcendunt. Ubi ecclesiæ Dei, aliæ iterum solo æquatæ sunt, aliæ clausæ, ne quisquam eorum qui eas adire consueverant, eo conveniret,

(78) Ἐπισκήψεις. Sic etiam vocat Eusebius in libro viii, cap. 17, ubi de Maximino agit Orientis tyranno. Sed in libro i *De vita Constantini* σκήψεις vocat, id est, rationes cogendæ pecuniæ. Græci veteres πέρους et πορισμούς dicebant. Itaque et liber Xenophontis exstat περὶ πόρων. Posteriores Latini « titulos » dixerunt. Sic Amm. Marcellinus in lib. xix, « et conquisitorum detestanda nomina titulorum. »

(79) Ἀραμετρήσεις τε γῆς. Recte Langus « iteratas agrorum mensiones » interpretatus est. Quod plane confirmat Rufinus, qui vertit « census innovare. » Neque enim novi census fieri possunt absque iterata agrorum mensione. Quippe census apud Romanos duo complectebatur; modum scilicet agrorum et capitum numerum, ut alibi notavi. Vide librum primum *De vita Constantini*, cap. 55. Porro de avaritia Licinii præter Eusebium testatur Aurelius Victor, et Victoris *Epitome*. Quod vero ait Eusebius Licinium gravissimis exactionibus subditos oppressisse, duorum veterum scriptorum testimonio refellitur. Nam Victoris quidem epitome de Licinii moribus hæc habet: « Agraribus plane ac rusticantibus, quia ab eo genere ortus altusque erat, satis utilis, » etc. Libanius vero in oratione pro templis gentilium ita loquitur: Παίδων τολύνην ὄντων, καθαρῶν μὲν τῶν περιουρίσαντα τὴν γῶμην (scribo βώμην) ὁ Γαλατῶν ἐπ' αὐτὸν ἀγαγῶν

ρανόμους; Ἐπισκήψεις (78) τε μυρίας κατὰ τῶν ὑποχειρίων ἐθνῶν ἐπενδύει, χρυσοῦ τε καὶ ἀργύρου παντοίας εἰσπράξεις, ἀναμετρήσεις τε γῆς (79), καὶ τῶν κατ' ἀγροῦς μικρῶν ὄντων ἀνθρώπων, πρόβαλοι δὲ κατοικομένων, ἐπιζήμιον κέρδος. Οἴους δ' ἐφεύρεν ἐπὶ τούτοις ὁ μιανθρωπος κατὰ μηδὲν ἡδονηκῶτων ἐξορισμούς (80), οἷας εὐπατριδῶν (81) καὶ ἀξιολόγων ἀνδρῶν ἀπαγωγὰς, ὧν δὴ τὰς κουριδίας ἀποζευγνύς γαιμετὰς, μιαιοῖς τισὶν οἰκέταις ἐφ' ὕβρει πράξεως ἀισχρὰς παρεδίδου. ὅσαι δὲ αὐτὸς ὁ ἐσχατόγηρος (82) γυναιξὶν ὑπάνδροις, παρθένοις τε κόραις ἐμπαροινῶν, τὴν ἀκόλαστον τῆς αὐτοῦ ψυχῆς ἐπιθυμίαν ἐπλήρου· τί χρὴ ταῦτα μηχανῶναι, τῆς τῶν ἐσχατῶν αὐτοῦ πράξεων ὑπερβολῆς μικρὰ τὰ πρῶτα καὶ τὸ μηδὲν εἶναι διελεγχούσης; Τὸ φῶν τέλος αὐτῷ τῆς μανίας, ἐπὶ τοῦς ἐπισκόπους ἐχῶρει. Ἦδη τε τούτους, ὡς ἂν τοῦ ἐπὶ πάντων Θεοῦ θεράποντας, ἐναντίους ὑπάρχουσιν οἷς ἔδρα, ἡγούμενος, οὐπω μὲν ἐκ τοῦ φανεροῦ διὰ τὸν ἀπὸ τοῦ κρείττονος φόβον, λάθρα δὲ αὐθις καὶ δολίως συνεσκευάζετο, ἀνῆρει τε τούτων δι' ἐπιβολῆς τῶν ἡγεμόνων τοῦς δοκιμωτάτους. Καὶ ὁ τρόπος δὲ τοῦ κατ' αὐτῶν φόβου ξένος τις ἦν, καὶ οἷος οὐδεπώποτε ἠκούσθη. Τὰ γοῦν ἀμφὶ τὴν Ἀμάσειαν καὶ τὰς λοιπὰς τοῦ Πόντου πόλεις κατεργασθέντα πᾶσαν ὑπερβολὴν ὁμότητος ὑπερηκόντισεν· ἐνθα τῶν ἐκκλησιῶν τοῦ Θεοῦ, αἱ μὲν ἐξ ὕψους εἰς ἔδαφος αὐθις κατερρίπτοντο, τὰς δὲ ἀπέκλειον, ὡς ἂν μὴ συνάγοιτο τις τῶν εἰωθότων, μηδὲ τῷ Θεῷ τὰς ἐποφειλομένας ἀποδιδῶ λατρείας. Συντελεῖσθαι γὰρ οὐχ ἤγειτο ὑπὲρ αὐτοῦ τὰς εὐχὰς, συνειδῶτι φαύλω τοῦτο λογιζόμενος. Ἄλλ' ὑπὲρ τοῦ θεοφιλοῦς βασιλέως πάντα πράττειν ἡμᾶς καὶ τὸν Θεὸν ἰλεοῦσθαι πέπειστο· ἔνθεν ὠρμάτο καθ' ἡμῶν τὸν θυμὸν ἐπισκῆπτειν. Καὶ δῆτα τῶν ἡγεμόνων οἱ κόλακες, τὰ φίλα πράττειν τῷ δυσαγεῖ πεπεισμένοι, τῶν ἐπισκόπων τοῦς μὲν συνήθως ταῖς τῶν κακοῦργων ἀνδρῶν περιέβαλλον τιμωρίαις, ἀπ-

στρατόπεδον, οἱ θεοῖς ἐπὶ τὸν πρότερον εὐξάμενοι κρατήσας δὲ καὶ ἀνδρὸς ἐπ' ἐκείνῳ ταῖς πόλεσιν ἀνεῖν παρεστηκῶτος, etc. Id est: « Me quidem adhuc puero, tyrannum qui Romam omni contumeliarum genere affecerat, debellavit Constantinus, ducto adversus illum Gallorum exercitu, qui post vota diis immortalibus facta in hostem profecti sunt. Post hunc vero, cum alium qui urbes florentissimas præstiterat, superasset, » etc. Ac primum quidem illum qui Romam urbi sæde illuserat, Maxentium sine dubio intelligit. Alter vero ille citra controversiam Licinius est, sub quo urbes ait floruisse Libanius.

(80) Vulg. ἐξορισμούς. Non dubito quin legendum sit ἐξορισμούς. Nam in lib. i *De vita Constantini*, cap. 55, ubi hæc omnia iisdem fere verbis repetit Eusebius, pro eodem habet ὑπερορίους τιμωρίας.

(81) Εὐπατριδῶν. Patricios vertit Christophorus, tralatio errore, quem jam antea confutavimus. Nobiles autem dicebantur, qui oriundi erant ex iis qui magistratum gessissent vel in urbe Roma, vel in municipiis. In actis præsidialibus Tarachi, Probi et Andronici: « Maximus præses dixit, quo genere es, Andronice? Andronicus dixit de nobili genere, et primi ordinis Ephesiorum filius. »

(82) Ὁ ἐσχατόγηρος. Atqui Licinius mortuus est anno ætatis 60, ut scribit Victor in *Epitome*. Quare Eusebius hoc loco rem exaggerat oratorio more.

ἤγεντό τε καὶ ἐκολάζοντο ἀπροφασίστως τοῖς μαιφθ-
νοῖς ὁμοίως, οἱ μὴδὲν ἡδικηκότες· ἤδη δὲ τινες καινο-
τέραν ὑπέμενον τελευτην, ξίφει τὸ σῶμα εἰς πολλὰ
τμήματα κατακρουροῦμενοι, καὶ μετὰ τὴν ἀπηγῆ
ταύτην καὶ φρικτοτάτην θέαν, τοῖς τῆς θαλάσσης
βυθοῖς, ἰχθύσι βορὰ ριπτοῦμενοι. Φυγαὶ δὲ αὐθις ἐπὶ
τούτοις τῶν Θεοσεβῶν ἐγίνοντο ἀνδρῶν· καὶ πάλιν
ἄγροι, καὶ πάλιν ἐρημιαί, νάπαι τε καὶ ὄρη τοῖς
Χριστοῦ θεράποντας ὑπεδέχοντο. Ἐπεὶ δὲ ταῦτα
τοῦτον προϋχρεῖ τῷ δυσσεβεί τὸν τρόπον, λοιπὸν καὶ
τὸν κατὰ πάντων ἀνακινεῖν διωγμὸν, ἐπὶ διάνοιαν
ἐβάλλετο. Ἐκράτει τε γνώμης καὶ οὐδὲν ἐμποδῶν ἦν
αὐτῷ μὴ οὐχὶ ἐν ἔργῳ χωρεῖν, εἰ μὴ τάχιστα τὸ
μέλλον εἶσεσθαι προλαβὼν ὁ τῶν οἰκειῶν ψυχῶν ὑπέρ-
μαχος Θεός, ὡς ἐν βαθεί σκότῳ καὶ νυκτὶ ζοφωδε-

σάτη φωστῆρα μέγαν ἀθρόως καὶ σωτῆρα τοῖς πᾶσιν
ἐξέλαμψε, τὸν αὐτοῦ θεράποντα Κωνσταντίνον ὑψηλῶ
βραχίονι ἐπὶ τὰ τῆδε χειραγωγῆσας.
agri, iterum solitudines, iterum montes ac silvæ famulos Christi susceperunt. Quæ cum ad hunc modum impiis-
simo tyranno succederent, deinceps persecutionem adversus omnes Christianos excitare in animum induxit.
Ac procul dubio voti sui compos exstitisset, nec ei quidquam obstitisset quominus rem ad exitum perduceret;
nisi famulorum suorum propugnator Deus, id quod futurum erat celerrime præveniens, Constantinum famulum
suum, tanquam splendidum quoddam ac salutare lucis jubar, in profunda caligine et in obscurissima nocte omni-
bus repente ostendisset, eumdemque in brachio excelso ad has partes quasi manu apprehensum perduxisset.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Θ.

Περὶ τῆς νίκης Κωνσταντίνου καὶ τῶν ὑπ' αὐτοῦ
τοῖς ὑπὸ τῆν Ῥωμαίων ἐξουσιῶν ὑπαρξάντων
(Nic. H. E. vii, 45, 46).

Τούτῳ μὲν οὖν (83) ἄνωθεν ἐξ οὐρανοῦ καρπὸν
εὐσεβείας ἐπάξιον, τὰ τρόπαια τῆς κατὰ τῶν ἀσεβῶν
παρεῖχε νίκης· τὸν δ' ἀλιτήριον, αὐτοῖς συμβούλοις
ἅπασι καὶ φίλοις, ὑπὸ τοῖς Κωνσταντίνου ποσὶ πρηγῆ
κατέβαλεν. Ὅς γὰρ εἰς ἕσχατα μανίας τὰ κατ' αὐτὸν
ἤλαυνεν, οὐκέτ' ἀνεκτὸν εἶναι λογισάμενος βασιλεὺς ὁ
τῷ Θεῷ φίλος, τὸν σώφρονα συναγαγὼν λογισμὸν (84),
καὶ τὸν στερέβρον τοῦ δικαίου τρόπον φιλανθρωπίᾳ
κερασάμενος, ἄσμενος ἐπαμύναι κρίνει τοῖς ὑπὸ τῷ
τυράνῳ ταιλιπωροῦμένοις, καὶ τὸ γε πλεῖστον ἀν-
θρώπων γένος, βραχεῖς λυμεῶνας ἐκποδῶν ποιησά-
μενος, ἀνασώσασθαι ὀρμάται. Μόνη γὰρ αὐτῷ χρω-
μένῳ φιλανθρωπίᾳ τὸν πρὸ τούτου χρόνον, καὶ τὸν οὐ
συμπαθείας ἔξιον ἐλεοῦντι, τῷ μὲν οὐδὲν ἐγίνετο
πλέον, τῆς κακίας οὐκ ἀπαλλαττομένην, αὐξῶντι δὲ
μᾶλλον τὴν κατὰ τῶν ὑποχειρίων ἔθνῶν λύτταν, τοῖς
δὲ κακουμένοις οὕτως ἐλείπετο σωτηρίας ἐλπίς, ὑπὸ
δεινῷ θηρίῳ καταπυνοῦμενοις. Διδὸς δὲ τῷ φιλαγάθῳ
μίξας τὸ μισοπόνηρον ὁ τῶν ἀγαθῶν ἀρωγός, πρόεισιν
ἅμα παιδὶ Κρίστῳ βασιλεῖ φιλανθρωποτάτῳ, σωτή-
ριν δεξιάν ἅπασι τοῖς ἀπολλυμένοις ἐκτείνας· εἴθ'
οἷα παμβασιλεῖ Θεῷ, Θεοῦ Παιδὶ Σωτῆρι ἀπάντων
ποδηγῷ καὶ συμμάχῳ χρώμενοι, πατὴρ ἅμα καὶ υἱός,
ἄμφω κύκλῳ διελόντες τὴν κατὰ τῶν θεομισῶν πα-
ράταξιν ὁρδῖαν τὴν νίκην ἀποφέρονται, τῶν κατὰ

A et supremo Numini debitum cultum exhiberet. Ne-
que enim orationes pro se fieri opinabatur, scele-
rum scilicet conscientia in eam opinionem addu-
ctus. Sed nos pro imperatore Dei amantissimo omnia
facere, ac divinum numen placare, sibi persuaserat.
Quam ob causam impetum omnem furoris sui in
nos convertit. Proinde præsidēs quotquot principis
gratiam captabant, cum scelestissimo tyranno id
placere intelligerent, episcopos partim iisdem qui-
bus maleficos homines pœnis identidem subjecie-
bant. Itaque viri qui nihil mali commiserant,
absque ulla causa abducebantur, et puniebantur
perinde ac sicarii. Quidam vero novum quoddam
mortis genus pertulerunt, corpore in multas partes
frustatim conciso; et post atrox hujusmodi atque
horrendum spectaculum, **398** ut piscibus cibum
præberent in altissimum mare projecti. Posthæc igitur
Dei cultores fugam inire denuo cœperunt. Iterum
iterum solitudines, iterum montes ac silvæ famulos Christi susceperunt. Quæ cum ad hunc modum impiis-
simo tyranno succederent, deinceps persecutionem adversus omnes Christianos excitare in animum induxit.
Ac procul dubio voti sui compos exstitisset, nec ei quidquam obstitisset quominus rem ad exitum perduceret;
nisi famulorum suorum propugnator Deus, id quod futurum erat celerrime præveniens, Constantinum famulum
suum, tanquam splendidum quoddam ac salutare lucis jubar, in profunda caligine et in obscurissima nocte omni-
bus repente ostendisset, eumdemque in brachio excelso ad has partes quasi manu apprehensum perduxisset.

CAPUT IX.

De victoria Constantini, et de bonis quæ cunctis in
orbe Romano degentibus per eum contigerunt.

Et huic quidem victoriam ac triumphum de im-
piis, tanquam præmium ejus pietati debitum cœli-
tus largitus est Deus. Illum vero nefarium una cum
omnibus consiliariis ipsius et amicis, pedibus
Constantini pronum substravit. Nam cum ille ad
summam prorumperet insaniam, non amplius id
ferendum ratus Deo charus imperator, modestam
ac sobriam in se colligans mentem, et severam
justitiæ vigorem clementia temperans, libenti animo
opem ferre statuit iis qui a tyranno opprimebantur,
et paucis pestibus e medio sublatis, innumerabiles
prope homines servare. Cum enim antea sola cle-
mentia usus fuisset, et hominem nulla miseratione
dignum esset miseratus: ei quidem nihil profuit,
quippe qui a pristina improbitate nequaquam desti-
terit, quin potius rabiem adversus subditos inten-
derit. Oppressis vero nulla jam spes salutis super-
erat, quos immanis illa bellua crudelissime vexa-
bat. Quocirca bonorum propugnator Constantinus,
amori virtutis miscens odium improbitatis, una
cum filio Crispo clementissimo Cæsare expeditionem
suscepit, salutarem dextram cunctis pereuntibus
porrigens. Ambo igitur, pater videlicet ac filius, sum-
mo omnium rege ac Servatore Dei Filio ac Deo, duce
399 et adjutore sulti, acie inter se divisa Deique ho-

(83) Τούτῳ μὲν οὖν. Ab his verbis caput 9 in-
choavimus: quam conjecturam nostram plane
confirmant vetustissimi. codd. Mazarinus et Fuke-
tianus. In quibus etiam hoc capitulum octavum di-
citur, recte ut supra notavi.

(84) Σώφρονα συναγαγὼν λογισμόν. Id est,

« modestam in se colligans mentem. » Phrasis est
Eusebiana. Sic enim loquitur in lib. iii *De vita
Constantini*, cap. 5 et cap. 11. At Langus interpres
Nicephori vertit « moderatam contrahens mentem, »
quod non probo.

atibus undique circumjecta, perfacilem victoriam retulerunt, cum Deus in conflictu cuncta ipsis prona atque expedita ex animi sententia præsstitisset. Repente ergo et dicto citius, hi quidem qui heri ac nudius tertius cædes ac minas anhelabant, perierunt funditus, ac ne nominis quidem eorum memoria permansit. Imagines quoque eorum et reliqua monumenta, congrua ignominiae labe aspersit. Et quæ impiis olim tyrannis Licinius ipse suis oculis contingere viderat, eadem quoque simili modo perpressus est. Etenim ipse etiam disciplinam non admisit, nec aliorum suppliciis emendatus est: sed eandem quam superiores illi viam impietatis insistens, merito in eundem cum illis exitii gurgitem est delapsus. Et hic quidem ad hunc modum percussus occubuit. Constantinus vero omnibus religionis virtutibus ornatus, et victor maximus, una cum filio Crispo Cæsare Deo charissimo et patri undequaque simillimo, Orientem suum recepit, et imperium Romanum, sicut olim fuerat, in unum corpus rededit: universum orbem terrarum qui ab oriente sole ad ultimas usque occidentis oras protenditur, cum circumfusis utrinque regionibus tam ad septentrionem quam ad meridiem, paci suæ subiciens. Itaque homines omni metu eorum a quibus antea opprimebantur penitus amoto, festos dies cum maximo splendore et celebritate egerunt. Lux quædam jucundissima superfundi omnibus videbatur, et qui prius mæsti fuerant, tunc hilari ac residenti vultu lætisque oculis se vicissim aspiciebant. Choris etiam et hymnis tam per agros quam per civitates, primum quidem Deum omnium regem prout edocti fuerant, deinde piissimum imperatorem, et Deo charissimos ejus filios celebrabant. Nulla præteritarum calamitatum, nulla impietatis memoria suppetebat: sed præsentium bonorum fructus cum futurorum spe atque expectatione percipiebatur. Proponebantur ubique victoris principis edicta, plena humanitatis, et leges liberalitatis illius ac veræ pietatis indicia præferentes. Ad hunc igitur modum tyrannica dominatione exstirpata, penes solos Constantinum ejusque liberorum imperium Romanum, quod jure ipsis competebat, firmum et extra omnem invidiam permansit. Qui 400 quidem omnium superiorum principum impietate detersa atque e medio sublata, bonorum sibi divinitus concessorum probe conscii, studium virtutis et amorem Dei,

(85) *Οὐκέτ' ἦσαν.* In codd. Maz. et Med. scribitur οὐκ ἔστησαν. In Fuk. οὐκ ἀνέστησαν, sed neutrum probō.

(86) *Ἰπὸ τῆρ ἀδῶν... εὐρήνην.* Sic Seneca in lib. *De clementia* Neronem ita loquentem inducit: « Hæc tot millia gladiatorum quæ pax mea comprimit, ad nutum meum stringentur... » Eodem sensu apud Velleium et in veteribus nummis hæc legitur inscriptio: PAX AUGUSTI, id est quam orbi Romano præstat imperator. Alio sensu dicitur pax Romana ab eodem Seneca in libro *De clementia*, et in libro *De providentia*, id est pax qua fruitur imperium Romanum.

(87) *Χορείαι.* Merito hæc vox displicuit Nicephoro, cum de Christianis sermo sit Deum laudantibus. Itaque pro voce χορείαι, παιᾶνες substituit. Apud Eusebium in libro II *De vita Constantini*, cap. 19, legitur χοροί, quod tolerabilius est

τὴν συμβολὴν πάντων ἐξευμαρισθέντων αὐτοῖς ὑπὸ τοῦ Θεοῦ κατὰ γνώμην. Ἀθρόως δῆτα καὶ λόγῳ θάττον, οἱ μὲν χθὲς καὶ πρὸ ἡμέρας θανάτου πνέοντες καὶ ἀπειλῆς, οὐκέτ' ἦσαν (85), οὐδὲ μέχρι δνόματος μνημονευόμενοι· γραφαί τε αὐτῶν καὶ τιμαὶ τῆν ἀξίαν αἰσχύνῃν ἀπελάμβανον. Καὶ ἃ τοῖς πάλαι δυσσεβέσι τυράννοις ἐπέιδεν αὐτοῖς ὀφθαλμοῖς Δικίννιος, ταῦτα ὁμοίως καὶ αὐτὸς ἔπασχεν, ὅτι μὴδ' αὐτὸς ἐδέξατο παιδεῖαν, μὴδὲ ταῖς τῶν πέλας ἐσωφρονίσθη μάλιστα· τὴν ὁμοίαν δ' ἐκεῖνοις τῆς ἀσεβείας μετελθὼν ὄδῳ, ἐπὶ τὸν ἴσον αὐτοῖς ἐνδίκως περιηρέθη κρημνόν. Ἄλλ' οὗτος μὲν ταύτην τῆ βεβλημένους ἔχειτο. Ὁ δ' ἀρετῇ πάσῃ θεοσεβείας ἐκπρέπων μέγιστος νικητῆς Κωνσταντῖνος, σὺν παιδὶ Κρίστῳ βασιλεῖ θεοφιλοστάτῳ καὶ κατὰ πάντα τοῦ πατρὸς ὁμοίῳ, τὴν οἰκείαν ἐψῶν ἀπελάμβανον· καὶ μίαν ἠνωμένην τὴν Ῥωμαίων κατὰ τὸ παλαιὸν παρεῖχον ἀρχὴν, τὴν ἀπ' ἀνίσχοντος ἡλίου πᾶσαν ἐν κύκλῳ κατὰ θάτερα τῆς οἰκουμένης, ἀρχοντες ὁμοῦ καὶ μεσημέριαν, εἰς ἔσχατα δυομένης ἡμέρας ὑπὸ τῆν αὐτῶν ἄγοντες εἰρήνην (86). Ἀφῆρητο γοῦν ἐξ ἀνθρώπων πᾶν δέος τῶν πρὶν αὐτοῖς πιεζόντων, λαμπρὰς δ' ἐτέλουσαν καὶ πανηγυρικὰς ἑορτῶν ἡμέρας· ἦν δὲ φωτὸς ἐμπλεὲς πάντα, καὶ μειδιῶσι προσώποις, ὁμμασί τε φαιδροῖς οἱ πρὶν κατηφείς ἀλλήλους ἔβλεπον, χορείαι (87) δ' αὐτοῖς καὶ ὕμνοι κατὰ πόλεις ὁμοῦ καὶ ἀγροῦς, τὸν παμβασιλέα Θεὸν πρώτιστα πάντων, ὅτι δὴ τοῦτ' ἐδιδάχθησαν, κάπειτα τὸν εὐσεβῆ βασιλεῖ πασιὸν ἅμα θεοφιλεῖσιν ἐγέραιρον. Κακῶν δ' ἀμνηστία παλαιῶν ἦν, καὶ λήθη πάσης δυσσεβείας, παρόντων δ' ἀγαθῶν ἀπόλαυσις, καὶ προσέτι μελλόντων προσδοκία. Ἡπλώντο δ' οὖν κατὰ πάντα τόπον τοῦ νικητοῦ βασιλέως φιλάνθρωπίας ἐμπλεοὶ διατάξεις, νόμοι τε μεγαλοδωρεᾶς καὶ ἀληθοῦς εὐσεβείας γνωρίσματα περιέχοντες. Οὕτω δῆτα πάσης τυραννίδος ἐκκαθαρείσης, μόνρις ἐφυλάττετο τὰ τῆς προσκοχούσης βασιλείας βέβαια τε καὶ ἀνεπίφθονα Κωνσταντῖνω καὶ ταῖς αὐτοῦ πασιῶν οἱ τῶν πρόσθεν πάντων ἀποσημῆσαντες τὴν θεοστυγίαν τοῦ βίου, τῶν ἐκ Θεοῦ πρυτανευθέντων ἀγαθῶν αὐτοῖς ἡσθημένως (88), τὸ φιλάρετον καὶ θεοφιλεῖς, τὸ τε πρὸς τὸ θεῖον εὐσεβὲς καὶ εὐχάριστον, δι' ὧν εἰς προὔπτον ἅπασιν ἀνθρώποις παρέσχον ὄραν, ἐπεδείξαντο (89).

quam χορείαι. Ferri tamen utcumque potest vox χορείαι. Nam Christiani choreas ducere solebant in festivitibus martyrum, quo illis honorem haberent, eorumque certamina ac victorias hoc pacto celebrarent, ut scribit Gregorius Naz. in carminibus ad mulieres curiosius sese exornantes, p. 152. Contra hujusmodi choreas graviter involuitur Basilius Magnus, homilia 14, *In ebrietatem*.

(88) *Ἡσθημένως.* Forte legendum ἡσθημένοι, ut alias sæpe. Edit.

(89) *Δι' ὧν εἰς προὔπτον ἅπασιν ἀνθρώποις παρέσχον ὄραν, ἐπεδείξαντο.* Cod. Reg., quem fere ubique secutus est Stephanus, διὰ τῆς ὑπὲρ Χριστιανῶν ἐνεδείξαντο νομοθεσίας. Sed in reliquis exemplaribus, Maz. scilicet, Med., Fuk. et Saviliano, totus hic locus scribitur ut edimus. Quam lectionem utpote plurium ac vetustiorum codicum consensu confirmatam, merito alteri præferendam putavi.

piumque et gratum animum erga caeleste numen, illustri operum suorum testimonio palam cunctis mortalibus declararunt.

Explicit, Deo juvante, liber decimus Historiae Ecclesiasticae Eusebii Pamphili.

Τέλος σὺν Θεῷ τοῦ δεκάτου λόγου τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας Εὐσεβίου τοῦ Παμφίλου.

ΕΥΣΕΒΙΟΥ

ΤΟΥ ΠΑΜΦΙΛΟΥ

ΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ ΤΗΣ ΠΑΛΑΙΣΤΙΝΗΣ

ΕΙΣ ΤΟΝ ΒΙΟΝ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ

ΛΟΓΟΙ Δ΄.

EUSEBII PAMPHILI

CÆSARÆ PALÆSTINÆ EPISCOPI

DE VITA IMP. CONSTANTINI

LIBRI QUATUOR.

401 ΚΕΦΑΛΑΙΑ ΤΟΥ ΚΑΤΑ ΘΕΟΝ ΒΙΟΥ ΤΟΥ ΜΑΚΑΡΙΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ
ΛΟΓΟΥ ΠΡΩΤΟΥ (1).

α. Προόμιον περὶ τῆς Κωνσταντίνου τελευ-
τῆς.
β. Περὶ υἱῶν αὐτοῦ βασιλευσάντων ἐπι προο-
μιον.
γ. Περὶ Θεοῦ τιμῶντος βασιλεῖς εὐσεβεῖς, καὶ
ἀπολλύντος τυράννους.
δ. Ὅτι ὁ Θεὸς Κωνσταντίνον ἐτίμησεν.
ε. Ὅτι ἐβασίλευσε μὲν ὑπὲρ τὰ τριάκοντα ἔτη

μοναρχήσας, ἔζησε δὲ ὑπὲρ τὰ ἑξήκοντα.
ς. Ὅτι Θεοῦ μὲν δοῦλος ἦν, ἐθνῶν δὲ τυκτη-
τῆς.
ζ. Πρὸς Κύρον τὸν Περσῶν βασιλέα, καὶ Ἀλέ-
ξανδρον τὸν Μακεδόνων σύγκρισις.
η. Ὅτι τῆς οἰκουμένης πάσης σχεδὸν ἐκράτη-
σεν.
θ. Ὅτι υἱὸς βασιλέως εὐσεβοῦς, καὶ υἱοῖς βασι-

(1) In adnotationibus ad *Historiam Ecclesiasticam*, observavi titulos capitum qui singulis libris præfixi leguntur, ab ipso Eusebio esse compositos. Idque argumentis meo quidem iudicio certissimis comprobavi. Verum in his *De vita Constantini* libris, aliter se res habet. Neque enim ab ipso Eusebio confecti sunt indices horum librorum, sed ab alio longe recentiore. Id autem conjicio, tum ex eo quod indices horum capitulorum insulsi fere sunt ac barbari; tum quod de Eusebio semper loquuntur in tertia persona: cum tamen in titulis capitum *Ecclesiasticae Historiae* seipsum semper Eusebius in prima persona nominet. Adde quod distinctiones capitum nimis crebrae ac frequentes sunt, quodque una interdum imperatoris epistola et constitutio, plura in capita dividitur et quasi discerpitur. Quæ res inter legendum sæpe fastidium et nauseam lectori parere solet. Taceo quod voces ac dictiones barbaræ non sæpe occurrunt in his indicibus. Nam et *παλάτιον* et *κόμητες*, et *νοτάριον*, et *Αὐγουστος* aliquoties in his legas. Quæ quidem omnia in hanc me sententiam impellunt, ut horum capitulorum auctorem quemvis

potius alium esse quam Eusebium credam. Quicumque tamen ille fuit, antiquus certe est, nec ab Eusebio nostri ætate longe remotus. Idque colligitur præcipue ex capitulis libri iv, in quibus quædam legas quæ non nisi ab eorum temporum æquali scriptore sciri potuerunt. Cujusmodi illud est de Mariano tribuno et notario, in cap. 44 lib. iv, cuius notarii nomen hodie nesciremus, nisi auctor ille capitulorum et post eum Sozomenus nos id docuisset. Suspicatus sum aliquando Acacium, eum qui post Eusebium nostrum Cæsariensis Ecclesiæ cathedram tenuit, cum hos magistri sui libros post obitum ejus ederet, indices istos composuisse. Verum hæc simplex conjectura est, quam sequetur qui volet. Denique monendus est lector, in omnibus nostris exemplaribus horum capitum titulos absque notis numeralibus perscriptos esse. Et in veteribus quidem schedis bibliothecæ Regiæ, singulis libris præfixi leguntur. In Fuketiano autem codice non tantum singulis libris præponuntur, sed etiam in corpore uniuscujusque libri, singulis capitibus adduntur.

- λαῦσι κατέλιπε τὴν ἀρχήν.
 ι'. Περὶ τοῦ καὶ ἀναγκάλων εἶναι καὶ ψυχοφελῆ τὴν ἱστορίαν ταύτην.
 ιι'. Ὅτι μόνος τὰς Κωνσταντινῶν νῦν ἱσθόρησε θεοφιλεῖς πράξεις.
 ιβ'. Ὅτι ὡς Μωδῶς ἐν οἴκοις τυράννων ἀνετρέφθη Κωνσταντῖνος.
 ιγ'. Περὶ Κωνσταντίου τοῦ πατρὸς αὐτοῦ, μὴ ἀνασχομένου τῶν περὶ Διοκλητιανῶν καὶ Μαξιμιανῶν, καὶ Μαξέντιον, ὥστε διώξαι τοὺς Χριστιανούς.
 ιδ'. Ὅπως Κωνσταντῖνος ὁ πατὴρ ὀνειδισθεὶς περὶ τῶν ἀνασχομένων τῶν περὶ Διοκλητιανῶν, καὶ τοὺς θησαυροὺς πλῆσας, ἀπέδωκε πάλιν τοῖς προσετέγκασιν τὰ χρήματα.
 ιε'. Περὶ τοῦ ὑπὸ τῶν ἄλλων διωγμοῦ.
 ις'. Ὅπως Κωνσταντῖνος ὁ πατὴρ εἰδωλολατρεῖαν σχηματισάμενος, τοὺς μὲν θύειν θέλοντας ἐξέβαλε, τοὺς δὲ ὁμολογήσασιν προθεμένους εἶχεν ἐν παλατίῳ.
 ιζ'. Περὶ τῆς φιλοχριστοῦ αὐτοῦ προαιρέσεως.
 ιη'. Ὅτι Διοκλητιανῶν καὶ Μαξιμιανῶν ἀπεδυσάμενων, πρῶτος ἦν λοιπῶν Ἀβρουστοῦ ὁ Κωνσταντῖνος, ἐν εὐτελεῖ κομῶν.
 ιθ'. Περὶ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ Κωνσταντίνου, νεανίου ἅμα Διοκλητιανῶν τὸ πρῶτον εἰς Παλαιστίνην παραγενομένου.
 κ'. Κωνσταντίνου πρὸς τὸν πατέρα διὰ τὰς ἐπιβουλὰς Διοκλητιανῶν ἀναχώρησις.
 κα'. Τελευτῆ Κωνσταντίνου τὸν υἱὸν βασιλέα Κωνσταντίνον καταλιπόντος.
 κβ'. Ὅπως Κωνσταντίνου προκομισθέντος, τὰ στρατεύματα Κωνσταντίνου Ἀβρουστον ἀνηγρέυσεν.
 κγ'. Καταστροφή τῶν τυράννων, δι' ὑπομήσεως ἐλίγη.
 κδ'. Ὅτι βουλῆσει Θεοῦ, Κωνσταντῖνος ἔσχε τὸ βασιλεύειν.
 κε'. Κωνσταντίνου κατὰ βαρβάρων καὶ Βρεττανῶν νίκαι.
 κς'. Ὅπως Ῥώμῃ ἐλευθερώσασιν Μαξέντιου προήρητο.
 κζ'. Ὅτι τὰς τῶν εἰδωλολατρησάντων καταστροφὰς ἐνθυμηθεὶς, μᾶλλον τὸν χριστιανισμὸν ἐξελέξατο.
 402 κη'. Ὅπως εὐξαμένῳ, τὴν ὀπτασίαν ὁ Θεὸς παρέσχε, σταυρὸν ἐκ φωτὸς ἐν οὐρανῷ μεσημβρίας ὀψεως, καὶ γραφὴν τούτῳ νικῶν παραινύσαν.
 κθ'. Ὅπως ὁ Χριστὸς τοῦ Θεοῦ καθ' ἕναυτος αὐτῷ φανείας, ὁμοιοτρόπῳ τοῦ σταυροῦ σημεῖω κεχρησθῆναι κατὰ τοὺς πολέμους προσέτευξε.
 λ'. Κατισκενὴ τοῦ αὐτοῦ σταυρικοῦ σημείου.
- Α λ'. Ἐκφρασις σταυροειδοῦς σημείου, ὅπερ νῦν οἱ Ῥωμαῖοι Ἀδάρον καλοῦσιν.
 λβ'. Ὅπως κατηχηθεὶς Κωνσταντῖνος, τὰς θείας Γραφὰς ἀνεγίνωσκεν.
 λγ'. Περὶ τῶν Μαξέντιου μοιχείων τῶν ἐν Ῥώμῃ.
 λδ'. Ὅπως ἡ τοῦ ἐπαρχοῦ διὰ σωφροσύνην ἐαυτὴν ἀνείλεν.
 λε'. Ἀναρροσις δήμου Ῥωμαίων ὑπὸ Μαξέντιου.
 λς'. Μαγεῖαι Μαξέντιου, καὶ ἔρδεια τροφῶν ἐν Ῥώμῃ.
 λζ'. Ἔγγραφα ἐν Ἰταλίᾳ Μαξέντιου στρατευμάτων.
 λη'. Μαξέντιου θάνατος ἐν γεφύρᾳ ποταμοῦ Τιβέριδος.
 λθ'. Εἰσοδος ἐν Ῥώμῃ Κωνσταντίνου.
 μ'. Περὶ ἀνδριάντος αὐτοῦ σταυρὸν κατέχοντος, καὶ τῆς ἐπιγραφῆς.
 Β μα'. Εὐφροσύνη κατὰ τὰς ἐπαρχίας καὶ δωρεὰ Κωνσταντίνου.
 μβ'. Ἐπισκόπων τιμὰ, καὶ ἐκκλησιῶν οἰκοδομίαι.
 μγ'. Περὶ τῶν εἰς τοὺς πένητας εὐεργεσιῶν Κωνσταντίνου.
 μδ'. Ὅπως ταῖς συνόδοις τῶν ἐπισκόπων συμπαρήν.
 με'. Ὅπως καὶ τῶν ἀφρόνων ἠρείχετο.
 μς'. Νίκαι κατὰ βαρβάρων.
 μζ'. Μαξιμίον θελήσαντος ἐπιβουλεύσασιν θάνατος, καὶ ἄλλων οὐς ἐξ ἀποκαλύψεως Κωνσταντῖνος εὗρεν.
 μη'. Δεκαετηρίδος Κωνσταντίνου πατήρησις.
 μθ'. Ὅπως τὴν ἀνατολὴν ἐκακούχει Λικίνιος.
 ν'. Ὅπως καὶ Κωνσταντίνῳ Λικίνιος ἐπιβουλεύειν ἠθέληεν.
 να'. Λικίνιον κατ' ἐπισκόπων συσκευαί, καὶ συνδίδων κωλύσεις.
 νβ'. Ἐξορισμοὶ καὶ δημεύσεις κατὰ Χριστιανῶν.
 νγ'. Γυναίκα εἰς ἐκκλησίᾳ ἀνδράσιν ἅμα μὴ συνάγεσθαι πρόσταγμα.
 νδ'. Τοὺς μὴ θύοντας, ἀποστρατεύσασθαι, καὶ τοὺς ἐν φυλακαῖς, μὴ τρέφεσθαι.
 νε'. Περὶ τῶν Λικίνιον παρανομῶν καὶ πλεονεξιῶν.
 νς'. Ὅτι διωγμῶν ποιῆσαι λοιπὸν ἐπεχειρεῖ.
 νζ'. Ὅτι Μαξιμιανὸς σύριγγι καὶ σκώληκι δαμασθεὶς, ὑπὲρ Χριστιανῶν ἔγραψεν.
 νη'. Ὅτι Μαξιμίος διώξας Χριστιανούς καὶ φυγῶν, ὡς οὐδέτις ἐκράδτετο.
 νθ'. Ὅτι ἐν νόσῳ τυφλωθεὶς Μαξιμῖνος, ὑπὲρ Χριστιανῶν ἔγραψεν.

403 CAPITULA LIBRI PRIMI DE RELIGIOSA VITA BEATISSIMI IMPERATORIS CONSTANTINI.

- I. Proœmium de morte imperatoris Constantini.
 II. De filiis ejus imperatoribus. Adhuc proœmium.
 III. De Deo pios principes honorant, et tyrannos puniunt.
 IV. Quod Deus Constantinum honoraverit.
 V. Quod xxx quidem annis regnavit, vixit autem plus quam lxx.
 VI. Quod Dei quidem famulus, gentium autem victor fuerit.
 VII. Comparatio ejus cum Cyro Persarum et Alexandro Macedonum rege.
 VIII. Quod orbem propemodum universum subegerit.
 IX. Quod, pii imperatoris filius, imperium filius reliquit.
 X. Quod historia hæc necessaria et ad formandos mores utilis sit.
 XI. Quod solu Constantini gesta quæ ad pietatem pertinent narraturus sit.
 XII. Quod Constantinus in tyrannorum œdibus, sic
 D ut Moses, educatus sit.
 XIII. De patre ejus Constantio, qui Christianos, ut Diocletianus et Maximianus, persequi noluit.
 XIV. Quomodo Constantius exprobrata ipsi a Diocletiano paupertate, ætarium impleverit, et postea collatoribus pecuniam reddiderit.
 XV. De persecutione ab aliis concitata.
 XVI. Quomodo Constantius simulans se simulacra colere, eos quidem qui sacrificare parati essent expulserit: illos vero qui se Christianos profiteri maluissent, in palatio retinuerit.
 XVII. De affectu et amore Constantii erga Christum.
 XVIII. Quod post abdicationem Diocletiani et Maximiani, Constantius primus Augustus fuit, numerosa prole insignis.
 XIX. De filio ejus Constantino, qui adhuc adolescens, una cum Diocletiano in Palestinam venit.
 XX. Constantinus propter Diocletiani et Galerii insidias ad patrem revertitur

- XXI. Mors Constantii, Constantinum filium imperatorem relinquentis.
 XXII. Quomodo elato Constantio Constantinus a militibus Augustus appellatus sit.
 XXIII. Interitus tyrannorum brevis commemoratio.
 XXIV. Quod Constantinus imperium Dei arbitrio sit consecutus.
 XXV. Constantini de Britannis et barbaris victoriae.
 XXVI. Quomodo Romam Maxentii tyrannide liberare decreverit.
 XXVII. Quod Constantius gentilium interitum considerans, Christianismum potius elegit.
 XXVIII. Quomodo Deus oranti visionem ostenderit in caelo sub meridie, crucem videlicet lucidam cum inscriptione, memento ut in hac vinceret.
 XXIX. Quomodo Christus Constantino in somnis visus, praecepit ut signo ad crucis formam facto uteretur in bellis.
 XXX. Fabricatio ejus signi ad crucis similitudinem.
 XXXI. Descriptio signi instar crucis formati, quod Romani Labarum vocant.
 XXXII. Quomodo Constantinus catechumenus factus, sacras Scripturas legerit.
 XXXIII. De adulteriis a Maxentio Romae perpetratis.
 XXXIV. Quomodo uxor praefecti pudicitiae servandae causa mortem sibi conscivit.
 XXXV. Cades populi Romani jussu Maxentii.
 XXXVI. **404** Magicae artes Maxentii, et alimentorum penuria Romae.
 XXXVII. Maxentii exercitus in Italia superati.
 XXXVIII. Maxentii interitus in ponte Tiberis.
 XXXIX. Ingressus Constantini in urbem Romam.
- XL. De Constantini statua crucem tenente, et de ejus inscriptione.
 XLI. Exsultatio provinciarum, et largitiones Constantini.
 XLII. Honores episcopis delati, et ecclesiarum exstructiones.
 XLIII. De Constantini in pauperes beneficentia.
 XLIV. Quomodo synodis episcoporum interfuit.
 XLV. Quomodo insipientes toleraverit.
 XLVI. Victoriae de barbaris relatae.
 XLVII. Mors Maximiani et aliorum quorum insidias, Deo revelante, Constantinus deprehenderat.
 XLVIII. Constantini decennialia.
 XLIX. Quomodo Licinius Orientem affixerit.
 L. Quomodo Licinius Constantino insidiatus sit.
 LI. Licinii insidiae adversus episcopos, et prohibitio synodorum.
 LII. Christianorum exsilia et proscriptiones.
 LIII. Edictum Licinii ne mulieres una cum viris in ecclesiam convenirent.
 LIV. Quomodo eos qui sacrificare renuissent, militia solvit, et carcere inclusos ali vetuit.
 LV. De iniquitate et avaritia Licinii.
 LVI. Quomodo persecutionem adversus Christianos tandem excitaverit.
 LVII. Qualiter Maximianus fistuloso ac verminante ulcere perdomitus, pro Christianis legem scripserit.
 LVIII. Qualiter Maximinus Christianorum persecutor, fugiens servili habitu sese occultaverit.
 LIX. Quomodo vi morbi excacatus Maximinus legem pro Christianis dedit.

ΕΥΣΕΒΙΟΥ ΤΟΥ ΠΑΜΦΙΛΟΥ

ΕΙΣ ΤΟΝ ΒΙΟΝ ΤΟΥ ΜΑΚΑΡΙΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ (3)

ΛΟΓΟΣ Α' (5).

EUSEBII PAMPHILI

DE VITA BEATISSIMI IMPERATORIS CONSTANTINI

LIBER PRIMUS.

ΠΡΟΟΙΜΙΟΝ (4).

Περὶ τῆς Κωνσταντίνου τελευτῆς.

Ἄρτι μὲν τῷ μεγάλῳ βασιλεὶ παντοίων δεκάδω

(2) *Eis tōn bios tou makariou Konstantinou.* Ita Graeci solent inscribere libros de cujuspian vita conscriptos. Certe Philostratus libros suos de vita Apollonii Tyanei hoc titulo praenotavit, Φιλοστράτου εἰς τὴν Ἀπολλωνίου τοῦ Τυανέως βίον λόγῳ ἠ'. Sic etiam Marcus Antoninus libros de vita sua inscripsit, τῶν εἰς ἑαυτὸν βιβλία ιδ'. Notandum porro est, licet hi libri *De vita imperatoris Constantini* inscribantur, non omnia tamen quae ab imperatore Constantino sunt gesta, in illis contineri, sed ea tantum describi, quae ad veram pietatem et Christianae religionis gloriam pertinent. Quod quidem Eusebius diserte mouet in principio hujus libri, capite 11.

(3) *Δόγος α'. Λόγοι πέντε,* Robertus Stephanus, nescio quos secutus codices; nam neque in Regio exemplari, neque in veteribus schedis haec leguntur. Sed neque in Fuketiano codice verba ista reperti. Certe hoc opus *De vita imperatoris Constantini,*

405 PROOEMIUM.

De morte imperatoris Constantini.

Nuper quidem universum hominum genus se-

quatuor duntaxat libros habet, quod testatur etiam Photius. Sed quoniam ad calcem horum librorum Eusebius tria subjunxerat opuscula, orationem scilicet imperatoris Constantini ad conventum sanctorum, descriptionem martyrii Hierosolymitani cum donariis illis a Constantino dedicatis, et panegyricum dictum in tricennialibus Constantini: hinc factum est ut appendix ista pro libro quinto a quibusdam acciperetur. Sane index capitum qui praefixus est orationi Constantini ad sanctos, in Fuketiano codice hunc habet titulum, κεφάλαια τοῦ πέμπτου λόγου. In Regio autem exemplari praetermissis capitum indicibus, hic titulus ad latus ascriptus est, licet paulo recentiore manu, Ἀρχὴ τοῦ δ' βιβλίου.

(4) Recte observatum est hoc prooemium ad finem usque capituli 11 continuari, siquidem inde a cap. 12 demum narratio ipsa capiat initium. Εἰς τ. ΡΑΤΒ.

cunda ac tertia magni imperatoris nostri decennalia certis temporum spatiis redeuntia festivitatibus et conviviis celebravit. Nos quoque ipsi nuper eundem victorem ac triumphatorem cœtu famulorum Dei circumseptum, laudatione in ejus vicennialibus dicta venerati sumus. Sed et tricennialium orationum coronas ei texentes, nuper in ipso palatio sacrum ejus caput redimivimus. Verum nunc anceps animi hæreo, cupiens quidem aliquid more solito proferre, sed quo me veriam, prorsus ignarus, inusitata rei spectacula percussus. Nam quocumque mentis oculos intendo, sive ad ortum solis, sive ad occasum, seu universum terrarum orbem, seu cœlum ipsum circumspicio, beatissimum principem ubique præsentem intueor. Ac liberos quidem ejus quasi nova quædam lumina, terrarum ambitus omnes paternis radiis implere animadverto, illumque ipsum auctoritate ac potentia etiamnum viventem, resque humanas multo præstantius ac potentius moderantem; quippe qui filiorum successione diffusus sit atque amplificatus. Qui prius quidem honore Cæsarium affecti fuerant: nunc vero totum patrem induti, ob eximiam religionis virtutem imperatores et Augusti renuntiali sunt, cuncta patris ornamenta præ se ferentes.

406 Adhuc proœmium.

Cumque eum qui paulo ante in mortali corpore cernebatur et nobiscum una versabatur, admirabili quadam ratione etiam post obitum, quo tempore natura quidquid superfluum est, tanquam alienum refutat, iisdem regiis ædibus et honoribus ac laudationibus frui video, incredibili admiratione percellor. Jam vero cum ad ipsos usque cœli fornices mentis meæ aciem extendi, atque illic beatissimam ejus animam cum ipso Deo versari cogito, terrestri quidem ac mortali integumento liberatam, circumdatam vero splendidissimæ lucis stola: eamque non jam brevi temporis curriculo in his caducis sedibus volutari, sed corona

(5) *Εικοσαετηρικοίς ὕμνοις.* Hæc oratio dicta ab Eusebio in vicennialibus Constantini, hodie non existat. Id tantum de ea affirmare possumus, dictam illam fuisse in Nicæna synodo coram principe Constantino, quod testatur Eusebius his verbis: Τὸν καλλίνικον μέσον ἀπολαβόντες Θεοῦ λειτουργῶν συνόδου. Sed multo clarius id ipsum docet in lib. III, cap. 41.

(6) *Ἡδὴ δὲ καὶ τριακοταετηρικούς.* Intelligit orationem tricennialem de laudibus Constantini, quam Eusebius ad calcem librorum *De vita ejusdem Constantini* subjecerat, sicut ipsemet testatur in libro IV, cap. 46. In codice tamen Fuketiano hæc oratio præfixa est libris Eusebii *De vita imperatoris Constantini*. Recte id quidem, si tempus ipsum spectemus quo habita est hæc oratio: sed tamen contra sententiam ipsius scriptoris, qui orationem illam ad calcem horum librorum collocari jussit.

(7) Vulg., *αὐτῇ συνόντα βασιλέα θεωρεῖ.* Hieronimus Savilius ad oram libri sui adnotavit, forte legendum αὐτῷ. Idem quoque mihi in mentem venerat, antequam Savilianum codicem nactus fuisset; αὐτῷ, supple τῷ λόγῳ. Hoc ipsum est quod infra citat Eusebius αὐτοῖς θ' ἡμῖν συνόντα παραδόξοτατα. Sed nunc re attentius examinata, aliter sen-

ditῶν τε καὶ τριτητῶν περιόδους ἐν ἑορτῶν εὐωχίας πᾶν γένος ἀνθρώπων ἐπανηγύριζεν, ἔρτι δὲ καὶ ἡμεῖς αὐτοὶ τὸν καλλίνικον μέσον ἀπολαβόντες Θεοῦ λειτουργῶν συνόδου, εικοσαετηρικοίς ὕμνοις (5) ἐγεραιρομεν, ἤδη δὲ καὶ τριακοταετηρικούς (6) αὐτῷ λόγων πλέξαντες στεφάνους, ἐν αὐτοῖς πρόην βασιλείους τὴν ἱερὰν κεφαλὴν ἀνεστέφομεν· νυνὶ δὲ ὁ λόγος ἤδη ἀμχανῶν ἔστῃκε, ποθῶν μὲν τι τῶν συνήθων προσφθέργασθαι, ἀπορῶν δ' ὅποι καὶ τράποιτο, μόνῳ τε τῷ θαύματι τῆς ξενιζούσης δψεως καταπληγμένῳ. Ὅποι γὰρ ἂν ἀτενὲς ἐμβλέψειεν, ἦν τε πρὸς ἔω, ἦν τε πρὸς ἑσπέραν, ἦν τ' ἐπὶ γῆς αὐτῆ; ὄλης, ἦν τε πρὸς οὐρανὸν αὐτὸν, πάντῃ καὶ πανταχῶ τὸν μακχάριον αὐτῆ συνόντα βασιλεία θεωρεῖ (7)· γῆ; μὲν γὰρ τοὺς αὐτοῦ παῖδας οἶά τινας νέους λαμπτήρας, τῶν αὐτοῦ μαρμαρυγῶν συνορᾷ πληροῦντας τὸ πᾶν, αὐτὸν τε ζῶντα δυνάμει καὶ τὸν σύμπαντα διακυβερνῶντα βίον, κρειττότως ἢ πρόσθεν, τῆ τῶν παίδων πολυπλασιασθέντα διαδοχῆ· οἱ Καيسάρων μὲν ἐπ' πρότερον μετεῖχον τιμῆς, νυνὶ δ' ὄλον αὐτὸν ἐνδυσάμενοι, θεοσεβείας ἀρετῆ αὐτοκράτορες, Αὐγουστοι, σεβαστοὶ, βασιλεῖς, τοῖς τοῦ πατρὸς ἐμπρέποντες καλλωπίσμασιν, ἀνεδέλχθησαν.

ETI PROOIMION.

Καὶ τὸν ἐν σώματι δὲ θνητῷ (8) μικρῷ πρόσθεν ὀρώμενον, αὐτοῖς θ' ἡμῖν συνόντα, παραδοξότατα (9) καὶ μετὰ τὴν τοῦ βίου τελευτήν, ὅτε ἡ φύσις ὡς ἀλλότριον τὸ περιττὸν ἐλέγχει, τῶν αὐτῶν βασιλικῶν οἰκῶν τε καὶ τιμῶν, καὶ ὕμνων ἤξιωμένον θεώμενος ὁ λόγος ὑπερεκπλήττεται· ἤδη δὲ καὶ πρὸς αὐταῖς οὐρανίαις ἀψίσιν ἑαυτὸν ἐκτείνας, κἀναυθα τὴν τρισμακαρίαν ψυχὴν αὐτῷ Θεῷ συνοῦσαν φαντάζεται, θνητοῦ μὲν καὶ γεώδους παντὸς ἀφειμένην περιδηματος, φωτὸς δ' ἑξαστραπτουσῆ στολῆ καταλαμπόμενήν, εἴτ' οὐκέτι μὲν μικρῶν χρόνων περιόδους ἐν θνητῶν διατριβαῖς εἰλουμένην αὐτὴν, αἰωνοθαλεῖ δὲ

tio. Neque enim dubito quin Eusebius scripserit αὐτῆ συνόντα βασιλεία· quæ locutio est elegantissima. Βασιλείαν enim quasi deam quamdam facit, cuius individuum comitem etiam post mortem ait esse Constantinum: quippe qui sursum quidem versetur cum Deo summo omnium Rege: huius vero adhuc regnet in filiis. Certe quisquis sequentia attente legerit, nunquam de hac emendatione dubitabit.

(8) Vulg., *καὶ τὸν ἐν σώματι δὲ θνητῶν.* Rectius in veteribus schedis legitur καὶ τὸν ἐν σώματι δὲ θνητῷ. In codice Fuk. quatuor priora verba desunt, et lacuna relicta est, unius tantum aut alterius vocabuli capax.

(9) *Αὐτοῖς θ' ἡμῖν συνόντα παραδοξότατα.* In codice Fuk. hic locus ita scribitur, αὐτοῖς θ' ἡμῖν..... ἐνδοξότατα, etc. Ego tamen vulgatam lectionem retinere maluerim, sed mutata distinctione. Neque enim post adverbium παραδοξότατα virgulam ponendam puto, ut fecerunt Musculus et Christophorus, sed post vocem συνόντα. Nam Eusebius hoc maximum ait esse miraculum et παραδοξότατον, quod Constantinus licet mortuus, iisdem tamen honoribus atque obsequiis quibus vivus colebatur.

διαθήματι, ζωῆς τε ἀτελευτήτου καὶ μακαρίου αἰῶνος ἀθανασίᾳ τετιμημένην ἐννοῶν, ἀγανῆς ἔστηκεν οἷα καὶ ἄλογος (10)· μηδὲ μίαν μὲν ἀφιεῖς φωνήν, τῆς δ' αὐτῆς αὐτοῦ κατεγνώκως ἀσθενείας, καὶ δὴ σιωπῆν καθ' ἑαυτοῦ ψηφισάμενος, τῷ κρείττονι παραχωρεῖ τυγχάνειν τῆς τῶν ἐφαμύλλων ἕμνων ἀξίας· ὅθι καὶ μόνῳ δυνατὸν ἀθανάτῳ Θεῷ καὶ ὄντι Λόγῳ τὰς οἰκείας πιστοῦσθαι φωνάς.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Περὶ Θεοῦ τιμῶντος βασιλεῖς εὐσεβεῖς, καὶ ἀπολύοντος τυράννους.

Δ' ὢν τοὺς μὲν αὐτὸν δοξάζοντας τε καὶ τιμῶντας ἀμοιβαίως ὑποβάλλεσθαι χάρισματι, τοὺς δ' ἐχθροὺς καὶ πολεμίους σφᾶς αὐτοὺς αὐτῷ καταστήσαντας, τὸν ψυχῶν ἐλεθρον ἑαυτοῖς περιποιήσῃν θεοσιπίας, ἐντεῦθεν ἤδη τῶν αὐτοῦ λόγων τὰς ἐπαγγελίας ἀψευδῆς παρεστήσατο· ἀθέλον μὲν καὶ θεομάχων τυράννων ἀπευκτὰ δειξας τοῦ τὰ τέλη, τοῦ δ' αὐτοῦ θεράποντος ζηλωτῶν καὶ πολυβμνητον πρὸς τῇ ζωῇ καὶ τὸν θάνατον ἀποφήνας, ὡς ἀξιολογούμενον, καὶ τοῦτόν τε στηλῶν (10') οὐ θνητῶν, ἀλλ' ἀθανάτων ἐπάξιον γενέσθαι. Θνητῶν μὲν γὰρ φύσις θνητοῦ καὶ ἐπιχρήρου τέλους παραμύθιον εὐραμένη, εἰκόνων ἀναθήμασι τὰς τῶν προτέρων μνήμας ἀθανάτους ἐδοξε γράφειν τιμαῖς· καὶ οἱ μὲν σκιαγραφίαις κηροχύτου γραφῆς (11) ἀνθεσιν, οἱ δὲ γλυφαῖς ὕλης ἀψύχου ἀνδρείκελα σχήματα τεκτηνάμενοι, οἱ δὲ κύρβεσι καὶ στήλαις βαθείας γραμμᾶς ἐγχαράξαντες, μνήμας ὑπελαθὸν αἰωνίους (12) τὰς τῶν τιμωμένων ἀρετὰς

(10) Vulg., ἀγανῆς ἔστηκεν οἷα καὶ ὁ λόγος. Hunc locum emendavi ex codice Fuk. et Saviliano : quibus consentit etiam codex Moræi. Eleganter dicitur λόγος ἄλογος, ut sciunt Græcarum litterarum studiosi. Cæterum cum hæc omnia in tertia persona ab Eusebio dicantur de λόγῳ, id est, sermone seu oratione, nos personam mutare maluimus, quia Latini sermonis proprietas id omnino exigere videbatur.

(10') Καὶ τοῦτόν τε στηλῶν. Non placet lectio codicum Fuk. et Gruteri, quam etiam in margine codicis Moræi ascriptam inveni, καὶ τοῦτόν γε, etc. Ego unius particulæ transpositione, locum sic emendo : ὡς ἀξιολογούμενον καὶ τοῦτόν, στηλῶν τε οὐ θνητῶν, etc. Atque ita Eusebium scripsisse, quovis pignore contenderim. Porro στήλαι hoc loco sunt tituli, seu monumenta sepulcralia, ut ad libros Historiarum fusius notavi.

(11) Κηροχύτου γραφῆς. Encausticam picturam intelligit, quæ fiebat ceris igne resolutis. Antiquissimum id fuit genus picturæ, ut docet Plinius in lib. xxxv, cap. 11 : « Ceris pingere ac picturam inurere quis primus excogitaverit, non constat. » Idem Plinius tria ejus picturæ genera recenset : cera scilicet, et cestro in ebore, et penicillo in tabulis ligneis : « Encausto pingendi duo fuisse antiquitus genera constat, cera, et in ebore cestro, donec classes pingi cœperet. Hoc tertium accessit, resolutis igni ceris penicillo utendi. » Quibus in verbis obscurum est quid sibi voluerit Plinius, cum ait primum genus encausto pingendi fuisse cera. Neque enim intelligendum est, in reliquis generibus encausticæ picturæ ceram non fuisse. Sensus igitur est, primum illud encausticæ picturæ genus sola cera peractum fuisse, nullo alio præter ceram instrumento ad pingendum adhibito. Procopius in libro 1 De ædificiis Justiniani,

A perpetuo virente, et immortali vita ac beato ævo donatam esse intelligo : mutus hæreo, et linguæ rationisque usu penitus destitutus. Ac vocem quidem proferre nullam possum : sed meam ipse tenuitatem ultro condemnans, mihi que ipse silentium indicens, cedo potiori has partes, et pro meritis congruas laudes exprobat : illi scilicet qui cum immortalis Deus sit ac Dei Sermo, solus sua ipsius dicta firmare et rata facere potest.

CAPUT III.

De Deo pius principes honorante et tyrannos puniente.

Cum enim prædixerit, eos a quibus cultus et honoratus fuisset, maximis præmiis a se vicissim remunerandos esse ; illos vero qui se hostes atque inimicos ipsius professi essent, sibi metipsis perniciosos creaturos, promissorum ac verborum suorum veritatem jam inde ab hac vita comprobavit. Quippe impiorum quidem Deique adversariorum tyrannorum abominandos exitus nobis ob oculos proposuit : famulo autem suo non vitam solum, verum etiam mortem felicissimam et maximis laudibus dignam præstitit, adeo ut hæc etiam omnium posterorum sermonibus celebrari, nec tantum caducis, sed etiam immortalibus honoribus affici meruerit. Mortalium quidem genus, solatio aliquo letiferi interitus excogitato, consecratis imaginibus, tanquam immortalibus honoribus superiorum hominum memorias colere solitum est. Et alii quidem adunbratis encausticæ 407 picturæ coloribus ; alii inanimis materiæ sculptura similitudinem hominum

de camera ecclesiæ loquens, genus hoc picturæ ita describit : Ἐναθρύνεται δὲ ταῖς γραφαῖς ἡ ὄρα φη πᾶσα, οὐ τῷ κηρῷ ἐντακέντι τε καὶ διαχυθέντι. Apparet Procopium his verbis designare κηροχύτον γραφῆν. Certe κηροχύτος γραφῆ legitur etiam apud Joannem Chrysostomum, ut refertur in concilio Nicæno II, pag. 542, et in epistola Gregorii papæ ad Germanum Constantinopolitanum episcopum, pag. 555 ejusdem concilii Nicæni, ubi Anastasius Bibliothecarius vertit « imaginem cera perfusam. » Eadem vox iterum occurrit infra in lib. III, cap. 3, in Historia Nicephori patriarchæ Constantinopolitani sub finem. De hac pictura loquitur Apuleius in defensione sua : « Enimvero quod luto fictum, vel ære infusum, vel lapide incisum, vel cera inustum, vel pigmento illitum. » Et Nazarius in panegyrico quem dixit Constantino, loquens de ejus imaginibus : « Maxentio dejectis ita scribit : « Aboleri hic vultus non potest : universorum pectoribus infixus est, nec commendatione ceræ aut pigmentorum fucis renitet, sed desiderio efflorescit animorum. » Paulinus quoque in epistola 8 ad Fulpium Severum ; ad quem locum vide notas Frontonis Ducæi. Est etiam illustris de hac re locus Boethii in præfatione librorum Arithmeticæ, quos Symmacho patricio nuncupavit : « At picturæ, inanibus tabulæ commissæ fabrorum ; ceræ rustica observatione decerpæ ; colorum fuci mercatorum solertia perquisiti ; lineæ operosis elaborata texturinis, multiplicem materiam præstant. » Sic enim corrigendus est locus iste ex vetusto codice bibliothecæ Thuanæ. Denique Anastasius in sermone de Sabbato, qui refertur in VII synodo : τῆς εἰκόνης οὐδὲν ἕτερον οὐσης, ἢ ἔυλον καὶ χρώματα κηρῷ μεμιγμένα καὶ κεκραμένα.

(12) Μνήμας ὑπελάθων αἰωνίους. Scribendum puto ἐπέλαθον. Atque ita legitur in veteribus

exprimentes; quidam in ligneis aut lapideis tabulis litteras altius incidentes, eorum quos colebant virtutem ad æternam posteritatis memoriam consecrare instituerunt. Verum hæc omnia caduca, et temporis longinquitate pereuntia, utpote quæ mortalium corporum figuram, non immortalis animi formam exprimerent. Hæc tamen sufficere iis videbantur, qui post hujus mortalis vitæ exitum nullius spem boni animo conceperant. Deus vero, Deus, inquam, communis omnium rerum Servator, qui pietatis amatoribus majora quam quæ cogitatione hominum comprehendere possint, apud se recondidit bona, primitias futurorum præmiorum in antecessum quasi pignus dat in hoc sæculo; immortalium rerum spem mortalibus oculis quodammodo exhibens ac repræsentans. Hoc vetusta prophetarum opacula quæ scriptis mandata sunt, aperte prædicunt. Hoc vitæ Deo charorum virorum qui variis virtutibus refulserunt, posterorum memoria etiamnum celebratæ confirmant. Hoc ipsum ætatis nostræ testimonio verissimum esse convincitur, cum Constantinus solus omnium qui Romano unquam imperio præfuerunt, summo omnium regi Deo acceptus, quasi illustre quoddam religionis vitæ exemplum cunctis hominibus est propositus.

CAPUT IV.

Quod Deus Constantinum honoraverit.

Hoc denique Deus ipse quem veneratus est Constantinus, evidenti suffragio comprobavit: dum illi non modo in exordia, sed etiam in progressu et in fine imperii semper propitius benignusque adfuit, quippe quem humano generi ad divini cultus informationem proposuerat. Hunc certe unum ex omnibus quos unquam auditione accepimus imperatoribus, velut clarissimum quoddam jubar, et velut quemdam veræ religionis præconem maxima voce inclamantem, innumeris in eum congestis bonis, designavit.

408 CAPUT V.

Quod xxx quidem annis regnavit; vixit autem plus quam LX.

Ac tempus quidem imperii ipsius, tribus denum annorum circulis absolutis et aliquanto amplius honoravit; totius autem vitæ tempus quam inter homines duxit, duplo majore spatio circumscripsit. Porro cum eumdem velut imaginem monarchiæ suæ proponere vellet, victorem eum omnis tyrannici generis præstitit, et impiorum gigantum extinctorem, qui desperatæ mentis audacia impulsus, contra ipsum Deum summum omnium regem im-

schedis bibliothecæ Regiæ. Savilius quoque ad oram sui codicis notat ita sibi legendum videri. At in Moræi libro ad marginem emendatur ὑπέβαλον, quod magis placet.

(13) *Αὐτοῦ δεξιώως παραστάς.* Lego αὐτῷ δεξιὸς παραστάς. Et paulo post scribendum videtur εἰς διδασκαλίαν.

(14) *Καὶ προσέτι λῶρον.* Nova et inusitata locutio: λῶρον pro eo quod alii dicerent πλέον. Ait Eusebius Constantinum imperasse triginta annos solidos, et aliquanto amplius. Quod verum est. Nam præter triginta annos, decem fere mensibus regnavit. Porro initio hujus periodi scribendum est χρόνον μὲν βασιλείας, non ut vulgo legitur χρόνων.

α παραδίδονται. Τὰ δ' ἦν ἅρα πάντα θνητὰ, χρόνος μὴ καταπανώμενα, φθορῶν ἄτε σωμάτων ἰνδάλματα, οὐ μὴ ἀθανάτου ψυχῆς ἀποτυπούντα ἰδέας. Ὅμως δ' οὖν ἀπαρκεῖν ἐδόκει ταῦτα τοῖς μηδὲν ἕτερον μετὰ τὴν τοῦ θνητοῦ βίου καταστροφὴν ἐν ἀγαθῶν ἐλπίσιν τιθεμένοις. Θεὸς δ' ἅρα, Θεὸς ὁ κοινὸς τῶν ὄλων σωτήρ, μέλζονα ἢ κατὰ θνητοὺς λογισμοὺς τοῖς εὐσεβείας ἐρασταῖς ἀγαθὰ παρ' ἑαυτῶν ταμιευσάμενος, τὰ πρωτόλεια τῶν ἐπάθλων ἐνθὺνδε προαῤραβωνίζεσθαι, θνητοῖς ὀφθαλμοῖς ἀμωσγέτως τὰς ἀθανάτους πιστούμενος ἐλπίδας. Παλαιοὶ ταῦτα χρησιμοὶ προφητῶν γραφῇ παραδοθέντες θεσπίζουσι, ταῦτα βιοθεοφιλῶν ἀνδρῶν, παντοίας ἀρεταῖς πρόπαλαι διαλαμψάντων, τοῖς ὀψιγόνοις μνημονευόμενοι, μαρτύρονται, ταῦτα καὶ ὁ καθ' ἡμᾶς ἀληθῆ εἶναι διήλεγθε χρόνος, καθ' ὃν Κωνσταντῖνος Θεῷ τῷ παμβασιλεῖ μόνος τῶν πώποτε τῆς Ῥωμαίων ἀρχῆς καθηγησαμένων γεγονῶς φίλος, ἐναργὲς ἅπασιν ἀνθρώποις παράδειγμα θεοσεβοῦς κατέστη βίου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'.

Ὅτι ὁ Θεὸς Κωνσταντῖνον ἐτίμησεν.

Ταῦτα δὲ καὶ Θεὸς αὐτὸς ὃν Κωνσταντῖνος ἐτίμησεν, ἀρχομένῳ καὶ μεσάζοντι, καὶ τελευτῶντι τῆς βασιλείας αὐτοῦ δεξιῶς παραστάς (13), ἐναργῆσι ψήφοις ἐπιστώσατο, διδασκαλίαν θεοσεβοῦς ὑποδείγματος τὸν ἀνδρα τῷ θνητῷ γένει προθεβλημένου. Μόνον οὖν αὐτὸν τῶν ἐξ αἰῶνος ἀκοῆς βοηθέντων αὐτοκρατόρων, οἷόν τινα μέγιστον φωστῆρα καὶ κήρυκα μεγαλοφρονότατον τῆς ἀπλανοῦς θεοσεβείας, διὰ παντοίων τῶν εἰς αὐτὸν κεχορηγημένων ἀγαθῶν ἐνεδείξατο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε'.

Ὅτι ἐβασιλεύσε μὲν ὑπὲρ τὰ Ἱ ἔτη μοναρχήσας, ἔζησεν δὲ ὑπὲρ τὰ ἐξήκοντα.

Χρόνων μὲν βασιλείας, τριῶν δεκάδων περιόδους τελείας, καὶ προσέτι λῶρον (14) τιμήσας, τούτων δὲ διπλάσιον τοῦ παντὸς βίου τὴν ἐν ἀνθρώποις περιόριστας ζῶν· τῆς δ' αὐτοῦ μοναρχικῆς ἐξουσίας τὴν εἰκόνα δοῦς, νικητὴν ἀπέδειξε (15) παντὸς τυρανικοῦ γένους, θεομάχων τ' ὀλετήρα γιγάντων, οἱ ψυχῆς ἀπονοῆς πρὸς αὐτὸν ἤρανο τὸν παμβασιλεῖα τῶν ὄλων δυσσεβείας ὄπλα. Ἄλλ' οἱ μὲν ὅσον εἰπεῖν (16) ἐν βραχεῖ φανέντες, ἅμα τε καὶ ἀπέσθησαν, τὸν δ' αὖ-

(15) Vulg., *νοστήτην ἀπέδειξε*. Scribo νικητῆν, ut in margine codicis Moræani emendatum inveniri. Quam lectionem secutus est Christophorus. Certe in veteribus schedis, et in codd. Saviliano ac Fuketii νικητῆν legitur.

(16) *Ὅσον εἰπεῖν*. Christophorus vertit, *prope dixerim*, quasi scriptum esset ὡς εἰπεῖν. Ego vero non dubito quin aliud intellexerit Eusebius. Nam cum tyrannos brevi admoxum tempore viguisse vellet ostendere, ait eos breviori temporis spatio quam quod ad loquendum requiritur, visos esse. Idem fere est, quod Græci dicunt, λόγου θάπτων, ἔπος hyperbolæ Græcis familiare.

τοῦ θεράποντα Θεὸς ὁ εἷς καὶ μόνος, ἵνα πρὸς πολ-
λοὺς θεϊκῆ φραξάμενος πανοπλία (17), τῆς τῶν ἀθῆων
πληθῆος δι' αὐτοῦ τὸν θνητὸν ἀποκαθήρας βίον, εὐσε-
βείας τῆς αὐτοῦ διδάσκαλον πᾶσιν ἔθνεσι κατεστήσα-
το, μεγάλη βοή ταῖς πάντων ἀκοαῖς (18) μαρτυρόμενον,
τὸν ὄντα Θεὸν εἰδέναι, τὴν δὲ τῶν οὐδαμῶς ὄντων
ἀποστρέφασθαι πλάνην.

universis gentibus constituit; clara voce cunctis
audientibus testantem, se verum quidem Deum
agnoscere, falsorum autem numinum errorem aversari.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Ὅτι Θεοῦ μὲν δούλος ἦν, ἐθνῶν δὲ νικητής.

Καὶ ὁ μὲν οἷα πιστὸς καὶ ἀγαθὸς θεράπων, τοῦτ'
ἔπραττε καὶ ἐκήρυττε, δούλον ἀντικρυς ἀποκαλῶν καὶ
θεράποντα τοῦ παμβασιλέως ὁμολογῶν ἑαυτὸν· Θεὸς
δ' αὐτὸν ἐγγύθεν ἀμειβόμενος, κύριον καθίστη καὶ
δεσπότην, νικητὴν τε μόνον τῶν ἐξ αἰῶνος αὐτοκρα-
τόρων, ἄμαχον καὶ ἀήττητον εἰσαεῖ, νικῶν τε τρο-
παίους (19) βασιλέα τοσοῦτον, ὅσον οὐδεὶς ἀκοῆ τῶν
πάλαι πρότερον μνημονεύει γενέσθαι· οὕτω μὲν θεο-
φιλῆ καὶ τρισμαχάριον, οὕτω δὲ εὐσεβῆ καὶ πανευ-
δαίμονα, ὡς μετὰ πάσης τῆς βραστῶνης πλειόνων ἢ
ἔμπροσθεν κατασχεῖν ἔθνων, ἄλυτον δὲ τὴν ἀρχὴν
εἰς αὐτὴν καταλῆξαι τελευτήν.

quam priores imperatores sub ditionem suam redegerit; imperium vero omni molestia vacuum ad
extremum usque diem obtinuerit.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ'.

Πρὸς Κύρον τῶν Περσῶν βασιλέα, καὶ Ἀλέξαν-
δρον τὸν Μακεδόνα σύγχερις.

Περσῶν μὲν δὴ Κύρον παλαιὸς ἀνυμνεῖ λόγος πε-
ριφανῆ ἀποφανθῆναι τῶν πώποτε. Ἄλλ' ἐπεὶ μὴ
ταῦτα, τέλος δ' ἐχρήν μακαρίου [ἀνυμνεῖν], φα-
σιν (20) αὐτὸν οὐκ αἰσιον, αἰσχρὸν δὲ καὶ ἔπνοειδι-
στον ὑπὸ γυναικὸς θάνατον ὑποστῆναι. Μακεδόνων
Ἀλέξανδρον Ἑλλήνων ἄδουσι παῖδες, μυρία παντοίων
ἔθνων γένη καταστρέψασθαι, θάπτον δ' ἢ συντελέσαι
εἰς ἀνδρας, ὠκύμορον ἀποθῆναι, κώμοις ἀποληφθέντα
καὶ μέθαις. Δύο μὲν οὗτος πρὸς τοῖς τριάκοντα τὴν
πᾶσαν ζωὴν ἐνιαυτοῖς ἐπλήρου· τούτων δὲ τὴν τρι-

(17) Vulg., *πανοπλία παντευχία*. Alterutrum
vocabulum redundat. Ac prius mihi videtur esse
scholion. In codice Fuk. deest *παντευχία*. Paulo
post scribendum puto δι' αὐτοῦ τὸν θνητὸν ἀπο-
καθήρας βίον, ut legitur in schedis Regiis et in li-
br. Savil. ac Fuk. Porro codex Fuk. habet τὸν
θνητῶν.

(18) Vulg., *Ταῖς πάντων ἀρεταῖς*. Scribendum
est ἀκοαῖς, quod Christophorus non vidit. Certe
in veteribus schedis ἀκοαῖς superscriptum est
eadem manu. Scribo etiam *μαρτυρόμενον*, ut habet
codex Fuk.

(19) Vulg., *Νικῶντα τροπαίους*. Lego νικῶν τε
τροπαίους βασιλέα τοσοῦτον. etc. In schedis Regiis
hic locus ita suppletur ad marginem, εἰσαεῖ νι-
κῶντα, τροπαίους τε τοῖς κατ' ἐχθρῶν διὰ παντὸς
φαιδρονόμενον. Codex Fuk. nihil mutat, nisi quod
conjunctionem addit hoc modo: καὶ εἰσαεῖ νι-
κῶντα.

(20) Vulg. Ἄλλ' ἐπεὶ μὴ ταῦτα τέλος δ' ἐχρήν μα-
καροῦ φασιν. Variis modis hunc locum restituere ag-
gressi sunt viri docti, ut patet ex eorum emendatio-
nibus quæ ad marginem editionis Genevensis, et in
codice Moræano ascriptæ sunt. Alii enim ita scriben-
dum esse conjecerunt: Ἐπεὶ μὴ ταῦτα, τέλος δὲ χρῆ
σκοπεῖν μακαρίου, φασιν αὐτὸν, etc. Alii vero sic
emendarunt: Ἀλλὰ τὰ τελευταῖα τοῦ βίου εἶχε μὴ

A pietatis vexillum sustulerant. Verum hi quidem
cum momento temporis exaltitissent, momento quo-
que ac dicto citius extincti sunt. Famulum autem
suum Deus qui unus est ac solus, cum solum ad-
versus multos divina armatura muniisset, ejusque
opera orbem terrarum impiorum hominum multi-
tudine liberatum repurgasset, cultus sui magistrum
audientibus testantem, se verum quidem Deum

CAPUT VI.

Quod Dei quidem famulus, gentium autem victor
fuerit.

Et hic quidem tanquam bonus ac fidelis servus
id egit ac prædicavit, servum se palam nominans,
summique Regis famulum se fateri non erubescens.
Deus vero protinus ipsum remuneratus, dominum
ac victorem, solumque ex omnibus qui unquam
fuerunt imperatoribus, semper invictum atque in-
superabilem præstitit: et ob victorias ac tropæa
tantum imperatorem eum effecit, quantum nemo
unquam superiori memoria ullum exstitisse recor-
datur. Adeo felicem et Deo charum, adeo pium ac
fortunatum, ut plures quidem gentes ac nationes

CAPUT VII.

Comparatio ejus cum Cyro Persarum et Alexandro
Macedonum rege.

Cyrum Persarum regem præ cunctis qui unquam
exstiterint enituisse vobis narrat historia. Verum
ille nequaquam felicem exitum vitæ, imo turpem
409 potius atque ignominiosum sortitus esse dicitur,
utpote a muliere interfectus. Alexandrum Mace-
donum regem innumerabiles gentes domuisse præ-
dicant Græci: sed priusquam ad virilem ætatem
pervenisset, comessationibus et temulentia confe-
ctum, immatura morte periisse. Et hic quidem
duorum ac triginta annorum spatio totius vitæ

ταῦτα κοσμοῦντα· τέλος γὰρ οὐκ ὡς ἐχρήν, οὐδ' ἐπὶ
μακρὸν, οὐμενοῦν οὐδ' αἰσιῶν φασιν αὐτὸν, αἰσχρὸν
δέ, etc. Quam quidem lectionem secutus est Chri-
stophorus, ut ex interpretatione ejus appareat.
In codice tamen Moræano paulo aliter emendatur
hic locus in hunc modum: Ἄλλ' ἐπεὶ μὴ ταῦτα
εἶχε κοσμοῦντα, τέλος οὐκ ὡς.... οὐδ' ἐπὶ μακρὸν,
οὐμενοῦν οὐδ' αἰσιῶν αὐτὸν φάσκει.... κέναι· αἰ-
σχρὸν δέ, etc. Ex quibus lacunis suspicari quis
non immerito possit, hanc esse scripti cujusdam
codicis lectionem. Et posterior quidem lacuna
nullo negotio sic suppleri potest, αὐτὸν φασιν ἐσχ-
κέναι. Sed cum hæc omnia mendis scateant, nec
quidquam boni ex iis elici possit, ipalim equidem
ea expungere. His certe resectis, sensus est
apertissimus hoc modo: Ἄλλὰ φασιν αὐτὸν οὐκ
αἰσιῶν, etc. quod etiam in versione mea sum secutus.
Idem ante nos fecerat Joannes Portesius, qui
hos Eusebii libros *De vita Constantini*, primus La-
tino sermone interpretatus est. In schedis Regiis,
post verba illa τέλος δ' ἐχρήν μακαροῦ, ad marginem
hæc adduntur, βίου σκοπεῖν. Codex Fuk. hunc lo-
cum eodem prorsus modo scriptum exhibet, quo
liber Moræi ac Turnebi.— Lectionem admisimus
quam exhibet Heinichenii recensio Lipsiensis. Edit.

causam absolvit; quorum non plus quam tertiam partem tempus regni illius sibi vindicat. Grassatus autem est per caeles instar fulminis, gentes atque urbes integras absque ullo ætatis discrimine crudeliter servituti subjiciens. Sed cum vixit in ipso ætatis flore ageret, et amasium suum lugeret, mors repente superveniens, illum improlem, nulla stirpe, nulla fundatum domo, in externo et hostico agro, ne humanum genus diutius vastaret, exstinxit. Mox regnum ejus varia in membra divisum est, singulis ejus ministris partem sibi rapere atque auferre contendentibus. Verum hic quidem ob hujusmodi mala laudibus effertur.

CAPUT VIII.

Quod orbem propemodum universum subegerit.

Noster vero imperator ex eo ætatis anno regnare orsus est, quo Macedo ille decessit. Ac vitæ quidem spatium duplo majus habuit quam ille, regni vero triplo longius. Cæterum cum exercitum suum mansuetis ac modestis religionis præceptis munivisset, in Britanniam quidem et in eos qui in ipso habitabant Oceano ad solis occasum longe lateque diffuso, signa intulit. Scythiam vero universam, quæ sub ipso septentrione posita, in plurimas gentes et nomine et moribus discrepantes dividitur, suo adjunxit imperio. Jam vero cum ad extremos meridiei fines imperium propagasset, ad ipsos nimirum Blemmyas et Æthiopas: eos quoque qui ad solis ortum incolunt, in suam ditionem redigendos putavit. Denique ad ultimos usque continentis terminos, hoc est ad extremos Indos et circumscitos undique populos, cunctos mortales qui universum terrarum orbem incolunt, splendidissimis pietatis radiis illustrans, regulos, præfectos et satrapas gentium barbararum sibi obnoxios ac subditos habuit: qui sua sponte et cum gaudio ipsum salutabant, et legatos cum muneribus ad eum mittebant, ejusque notitiam atque amicitiam plurimi æstimabant. Adeo ut eum

(21) *Αὐτὸ πλέον.* Scribendum videtur οὐ πλέον, quam lectionem secutus est Portesius. Christophorus autem sic interpretatus est quasi legeretur ἡ μικρῶ πλέον. Certe Alexander Magnus duodecim annis et amplius regnavit, qui aliquanto plus efficiunt quam tertiam partem duorum ac triginta annorum, si res ad calculum exigatur. Verum oratores qui amplificandis rebus student non ita exacte loquuntur. Itaque Eusebius recte dixit οὐ πλέον.

(22) *Vulg., ἀρθούσης αὐτῆς τῆς ὥρας.* Nemo est, qui non videat scribendum esse αὐτῶ τῆς ὥρας, ut in Moræi libro etiam adnotatum est. In veteribus schedis legitur αὐτοῦ. Sed liber Fuk. habet αὐτῶ. Sed et paulo post scribendum τῶν θεραπόντων ἐκάστου. Et in fine capituli lego ἐπὶ τοιοῦτοις ἀνομνεῖται χακοῖς, quanquam scripti codices nihil variant. In codice Fuk. scriptum inveni τῶν θεραπόντων ἐκάστου, μοῖράν τινα παρασπῶντος, rectius quam ut in vulgatis editionibus περισπῶντος.

(23) *Vulg., τῶ κατὰ δύοντα ἡλιον.* In manuscripto Regio et Fuk. disjunctim scribitur: τῶ κατὰ δύοντα ἡλιον, rectius sine dubio. Sic infra cap. 41, ubi de provinciarum exultatione loquitur: "Ἐθνη τε πάνθ' ὅσα ὠκεανῶ τῶ κατὰ δύοντα ἡλιον περιωρίζετο. In codice Regio legitur etiam Βρεττα-

την αὐτὸ πλέον (21) ὁ τῆς βασιλείας περιωρίζετο χρόνος. ἐχώρει δὲ δι' αἰμάτων, ἀνήρ σκηπτῶ δίκην ἀπειδῶς ἔθνη καὶ πόλεις ὅλας ἡθροδὸν ἐξανδραποδίζομενος. Ἄρτι δὲ μικρὸν ἀρθούσης αὐτῶ τῆς ὥρας (22) καὶ τὰ παιδικὰ πενθοῦντι, δεινῶς τὸ χρεῶν ἐπιστάν, ἀτεκνον, ἀρβρίζον, ἀνέστιον, ἐπ' ἀλλοδαπῆς καὶ πολεμίας αὐτὸν, ὡς ἂν μὴ εἰς μακρὸν λυμαινοῖτο τὸ θνητῶν γένος, ἡφάνιζεν. Αὐτίκα δ' ἡ βασιλεία κατετέμεντο, τῶν θεραπόντων ἐκάστου μοῖράν τινα παρασπῶντος καὶ διαρπάζοντος ἑαυτῶ. Ἄλλ' ὁ μὲν ἐπὶ τοιοῦτοις ἀνομνεῖται χοροῖς.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Η'.

Ὅτι τῆς οἰκουμένης πάσης σχεδὸν ἐκράτησεν.

Ὁ δ' ἡμέτερος βασιλεὺς ἐξ ἐκείνου μὲν ἤρξατο, ἐξ οὐπερ ὁ Μακεδὼν ἐτελεύτα, ἐδιπλασίαζε δὲ τῶ χρόνῳ τὴν ἐκείνου ζωὴν, τριπλάσιον δ' ἐποίητο τῆς βασιλείας τὸ μῆκος. Ἡμέροις γέ τοι καὶ σύμφροσι θεοσεβείας παραγγέλμασι τὸν αὐτοῦ φραζάμενος στρατὸν, ἐπῆλθε μὲν τὴν Βρεττανῶν καὶ τοὺς ἐν αὐτῶ οἰκοῦντας ὠκεανῶ τῶ κατὰ δύοντα ἡλιον (23) περιωρίζομένῳ, τό τε Σκυθικὸν ὑπηγάγετο πᾶν, ὑπ' αὐτῆ ἀρχῆ μυριοῖς βαρβάρων ἐξαλλάττουσι γένεσι τεμνόμενον. Ἦδη δὲ καὶ μεσημβρίας ἐπ' ἔσχατα τὴν ἀρχὴν ἔκτεινας, εἰς αὐτοὺς Βλέμμυάς τε καὶ Αἰθιοπίας οὐδὲ τῶν πρὸς ἀνίσχοντα ἡλιον ἀλλοτρίαν ἐποίητο τὴν κτήσιν. Ἐπ' αὐτὰ δὲ τὰ τῆς οἰκουμένης ὅλης τέρματα, Ἰνδῶν μέχρι τῶν ἐξωτάτω, τῶν περικύκλιω (24) περιόικων τοῦ παντός τῆς γῆς τῶ βίῳ στοιχείου, φωτὸς εὐσεβείας ἀκτίσιν ἐκλάμπων, εἶχεν ὑπερκόως ἀπαντας τοπάρχας, ἐθνάρχας καὶ σατράπας βαρβάρων ἐθνῶν, ἐθελοντὶ ἀσπαζομένους καὶ χαίροντας, τοῖς τε παρ' αὐτῶν δώροις (25) διαπρεσβευομένους, καὶ τὴν πρὸς αὐτὸν γυνῶσιν τε καὶ φιλίαν περὶ πλείστου ποιουμένους, ὥστε καὶ γραφαῖς εἰκόνων αὐτῶν παρ' αὐτοῖς τιμᾶν, ἀνδριάντων τε ἀναθήμασι, μόνον τε αὐτοκρατόρων παρὰ τοῖς πᾶσι Κωνσταντίνον γυνῶν, rectius quam in vulgatis editionibus. Neque aliter codex Fuk.; contra vero paulo post, ubi vulgatae editiones scribunt βλέμμυας, idem codex Fuk. habet βλέμμυας, non male, ut notavi ad Amm. Marcellinum.

(24) *τῶν περικύκλιω.* Scribendum est, τῶν κύκλιω περιόικων τοῦ παντός τῆς γῆς στοιχείου, τῶ βίῳ, φωτὸς εὐσεβείας ἀκτίσιν ἐκλάμπων. Ac voces quidem illas τῶν κύκλιω περιόικων, etc. Portesius ad Indos retulit. Sic enim vertit: *Indos extremos usque terræ undique circumjectos.* Sed non puto hanc esse mentem Eusebii. Neque enim veteres geographi, Indos orbis terrarum ambitum circumcolere unquam dixerunt. Hispani quidem avorum memoria, terrarum partem recens sibi cognitam et patefactam, Indiam Occidentalem appellarunt. Verum illi id pro arbitrio suo fecere. Proinde in Eusebii nostri loco scribendum puto τῶν τῶν κύκλιω περιόικων, etc., vel potius nihil mutandum. Sensus enim est, Constantinum a meridie ad septentrionem, et ab occasu ad ortum, quaquaversum cunctis hominibus Christum prædicasse.

(25) *τοῖς τε παρ' αὐτῶν δώροις.* In veteribus schedis hic locus ita suppletur ad marginem, τοῖς τε παρ' αὐτῶν ξενίοις τε καὶ δώροις, etc. Et paulo post in iisdem schedis legitur, παρ' αὐτοῖς πᾶσι Κωνσταντίνον γυνωρίζεσθαι.

ρίζεσθαι τε καὶ βοᾶσθαι. Ὁ δὲ καὶ μέχρι τῶν τῆδε, βασιλικοῖς προσφωνήμασι τὸν αὐτοῦ Θεὸν ἀνεκέρυττε σὺν παρρησίᾳ τῆ πάσης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Θ.

Ὅτι υἱὸς βασιλέως εὐσεβοῦς, καὶ υἱὸς βασιλεῦσι κατέλιπε τὴν ἀρχήν.

Ἐστ' οὐ λόγοις (26) μὲν τοῦτ' ἐπραττεν, ἀφυστέρει δὲ τοῖς ἔργοις· διὰ πάσης δὲ χωρῶν ἀρετῆς, παντοίοις εὐσεβείας καρποῖς ἐνηθρόνετο, μεγαλοφύχοις μὲν εὐεργεσίαις τοὺς γνωρίμους καταδουλούμενος, κρατῶν δὲ νόμοις φιλανθρωπίας, εὐήνιον τε τὴν ἀρχὴν καὶ πολέυεκτον ἅπασιν τοῖς ἀρχομένοις κατεργαζόμενος, εἰσὶτε λοιπὸν μακρᾶς περιόδου ἐτῶν κεκμηκότα αὐτὸν θεοῖς ἄθλων ἀγῶσι, βραβεῖοις ἀθανασίας ὄν ἐτίμα, Θεὸς ἀναδησάμενος, θνητῆς ἐκ βασιλείας ἐπὶ τὴν παρ' αὐτοῦ ψυχᾶς δόξαις τεταμιευμένην ἀτελεύτητον ζωὴν μετεστήσαστο, τρίτην παίδων γονὴν τῆς ἀρχῆς διάδοχον ἐγείρας. Οὕτω δὲ καὶ θρόνον τῆς βασιλείας πατρῶθεν μὲν εἰς αὐτὸν κατῆει, θεομῶ δὲ φύσεως, παισὶ καὶ τοῖς τούτων ἐκγόνοις ἐταμιεύετο, εἰς ἀγῆρω τε χρόνον οἳ τινε πατρῶος ἐμνηκύνετο κληῖρος. Θεὸς μὲν οὖν αὐτὸν καὶ σὺν ἡμῖν ἔτι ὄντα τὸν μακάριον θεοπροπέσιν ὑψώσας τιμαῖς, καὶ τελευτῶντα κοσμήσας ἐξαιρέτοις τοῖς παρ' αὐτοῦ πλεονεκτήμασι, γένοιτ' ἂν αὐτοῦ καὶ γραφεὺς, πλαξὶν οὐρανίων στηλῶν τοὺς τῶν αὐτοῦ κατορθωμάτων ἄθλους (27) ἀνατι-

θεις.

ptor fuerit idoneus; quippe qui certamina illius occraverit.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ι.

Περὶ τοῦ καὶ ἀναγκαῖαν εἶναι καὶ ψυχωφελῆ τὴν ἱστορίαν ταύτην.

Ἐμοὶ δ' εἰ καὶ τὸ λέγειν ἐπάξιόν τι τῆς τοῦ ἀνδρὸς μακαριότητος ἄπορον τυγχάνει, τό τε σιωπᾶν ἀσφαλὲς καὶ ἀκίνδυνον, ὅμως ἀναγκαῖον, μιμήσει τῆς θνητῆς σκιαγραφίας, τὴν διὰ λόγων εἰκόνα τοῦ θεοφλοῦς ἀναθεῖναι μνήμη, δυνου καὶ ἀρχίας ἀφοσιωμένου (28) ἐγκλημα. Αἰσχυνόμην γὰρ ἂν ἑμαυτὸν (29), εἰ μὴ τὰ κατὰ δύναμιν, κἄν σμικρὰ ἢ ταῦτα καὶ εὐτελεῖ, τῷ ὑπερβολῇ εὐλαθείας Θεὸν τετιμηκότι συμβαλοῦμαι. Οἶμαι δὲ καὶ ἄλλως βιωφελὲς καὶ ἀναγκαῖον εἶσεσθαι μοι τὸ γράμμα, περιλαμβάνον βασιλικῆς μεγαλοφίας πράξεις, Θεῷ τῷ παμβασιλεῖ κεχαρισμένως. Ἡ γὰρ οὐκ αἰσχρὸν, Νέρωνος μὲν τὴν μνήμην καὶ τῶν τούτου μακρῶ χειρόνων εὐσεβεῶν τινων καὶ

(26) *Ἐστ' οὐ λόγοις.* Ab his verbis caput orditur Regius codex, quem nos libenter secuti sumus. Codex quoque Fuk. qui singulis capitibus suos titulos solet præfigere, ab iisdem verbis caput exorditur. Eadem denique sectionem reperi in veteribus schedis bibliothecæ Regiæ.

(27) *Κατορθωμάτων ἄθλους.* Deest vox ἀνατιθείς, quam in Moræi libro ad marginem ascriptam inveni. In schedis autem Regiis post vocem ἄθλους, hæc adduntur ad marginem, εἰς μακροὺς ἐγγαράτων αἰώνας. Quæ profecto nequaquam rejicienda mihi videntur, sive ex conjectura, sive ex alio codice deprompta sint. Codex tamen Fuk. habet ἀνατιθείς.

(28) *Vulg. Ἀφωσιωμένους.* In codd. Regio,

A in sua quisque provincia partim magnibus, partim statuis publice dedicatis honoraret: solusque ex imperatoribus Constantinus, ubique terrarum notissimus esset ac celeberrimus. Igitur ad has usque gentes regiis allocutionibus Deum suum cum omni libertate prædicavit.

CAPUT IX.

Quod, pii imperatoris filius, imperium filius reliquit.

Cæterum non id verbis quidem præstitit, re autem ipsa frustratus est. Sed in omni genere virtutis semet exercens, variis pietatis fructibus abundavit, amicis quidem ingentibus beneficiis sibi devinciens, subditos vero clementiæ legibus moderans, et imperium suum placidum cunctis atque optabile exhibens, donec post longa annorum curricula, Deus quem coluerat, variis illum certaminibus defessum immortalitatis præmiis remuneratus, ex mortali regno ad immortalē vitam sanctis animis apud se præparatam transtulit; trium liberorum sobole, qui in imperio ei succederent, excitata. In hunc igitur modum imperialis dignitas a patre quidem transmissa ad ipsum pervenit; jure autem naturæ liberis ac nepotibus servata, et in perpetuum deinceps tanquam paternæ quædam hæreditas propagata est. Ac Deus quidem ipse, qui beatissimum illum principem adhuc nobiscum in terris agentem divinis honoribus sublimavit, eundemque morientem eximia quadam prærogativa dignitatis ornavit, solus vitæ illius scriesque præclare gestas in cælestibus tabulis con-

CAPUT X.

Quod historia hæc necessaria, et ad formandos mores utilis sit.

Ego vero tametsi tanti quidem viri felicitate dignum quidpiam dicere difficile admodum esse intelligam, silere autem tutum ac periculo vacuum: necessarium nihilominus puto piissimi principis imaginem, exemplo mortalis picturæ, verborum coloribus expressam ad sempiternam posterorum memoriæ consecrare, ut desideræ atque inertia crimē 411 a nobis depellamus. Me enim profecto puderet mei ipsius, nisi omnem meam industriam ac facultatem, licet admodum levis sit atque exigua, in hunc qui divinum Numen summa observantia venerat est, conferrem. Sed et ad communem hominum vitam utile, mihi que in primis necessa-

Savil. et Fuk., scribitur ἀφοσιωμένους. Est autem hæc oratio σολοικοφανής. Dicendum enim erat ἀφοσιωμένω, si emendate loqui voluisset. In veteribus schedis legitur ἀφωσιωμένου, et νφ superscriptum est.

(29) *Αἰσχυνόμην γὰρ ἂν ἑμαυτόν.* Vox ἑμαυτόν transposita esse videtur, et inferius collocanda hoc modo, αἰσχυνόμην γὰρ ἂν, εἰ μὴ τὰ κατὰ τὴν ἑμαυτοῦ δύναμιν, etc. Paulo post lego ex codice Fuk. Τῷ ὑπερβολῇ εὐλαθείας Θεὸν τετιμηκότι, vel si malis τῷ δι' ὑπερβολῆν. In veteribus schedis bibliothecæ Regiæ hic locus ita suppletur ad marginem: Τῷ πάντες ἡμᾶς δι' ὑπερβολῆν εὐλαθείας Θεοῦ τετιμηκότι. Quod equidem valde probō.

rim hoc opus fore confido, quo generosissimi imperatoris res gestæ, summo omnium imperatori Deo acceptæ, comprehenduntur. Quomodo enim tarpe non fuerit, Neronis quidem et aliorum impiorum tyrannorum qui longe illo deteriores fuerunt, memoriæ non defuisse diligentissimos scriptores, qui mala argumenta eleganti sermone exornantes, numerosis historiæ voluminibus condiderunt: nos vero silere, quibus Deus ejusmodi imperatorem qualem nulla unquam ætas vidit nancisci, et in ejus conspectum, notitiam ac colloquium pervenire concessit? Quamobrem si cuiquam alteri, nobis certe præcipue convenit, ut tot ac tanta quæ audivimus bona, iis tantemus, quorum mentes bonorum operum exemplo ad amorem Dei excitantur. Quippe alii quidem vitam hominum minime gravium, et res gestas ad morum emendationem prorsus inutiles, aut gratia, aut odio quorundam, aut ad doctrinæ suæ ostentationem scribere aggressi, turpissimorum flagitiorum narrationem magnifico verborum apparatu aliter quam decuit amplificaverunt, iis qui singulari Dei beneficio malorum expertes fuerant, pessimorum operum et quæ oblivione ac tenebris involvi debebant, magistros se præbentes. At nobis oratio quidem ipsa quamvis suscepti operis magnitudini prorsus impar sit, sola tamen pulcherrimorum facinororum narratione illustrari posse videtur. Ipsa vero qui animum recte comparatum habuerint, non inutilem sed in primis fructuosam lectionem præbitura est.

CAPUT XI.

Quod sola Constantini gesta quæ ad pietatem pertinent narraturus sit.

Itaque quamplurima alia quæ de hoc principe narrari possunt: conflictus et prælia, fortia facinora atque victorias, tropæa ac triumphos de hostibus partos, et quæ præterea ad singulorum utilitatem ab eo constituta sunt; leges ad subditorum 412 et reipublicæ commodum latas; alios denique plurimos principatus labores ab eo exantlatos, qui in omnium ore ac memoria versantur, prætereundos mihi nunc esse arbitror: quippe cum instituti operis argumentum admoneat me, ut ea sola quæ ad Dei cultum pertinent, dicendo ac scribendo persequar. Cæterum cum hæc ipsa numero pene infinita sint, ex iis quæ ad notitiam nostram pervenerunt, opportunissima quæque duntaxat, et posterorum memoria dignissima seligens, quam potero brevissime exponam: siquidem tempus ipsum hanc deinceps licentiam nobis concedit, ut beatissimi

(30) *Ὅχι ἰστέρησεν αἰών.* In codice Regio scribitur *ὄχι ἰστέρησε χρόνος.*

(31) *Διὸ προσήκοι.* Ab his verbis cap. 11 inchoant codd. Regius et Fuk. et schedæ Regiæ.

(32) *Οἱ μὲν γάρ.* Scriptores illos intelligit, qui Neronis et aliorum tyrannorum res gestas memoriæ mandaverant, de quibus paulo ante locutus est. Recte ergo Christophorus vertit: *nam illi*, etc. Portesius vero interpretatur: *Nam alii quidem*, etc., quod ferri potest.

(33) Vulg., *ἐπαγγελία.* Magis placet altera lectio quam in veteribus schedis inveni, *ἀπαγγελία.* Ita certe codd. Fuk. et Savili.

A ἀθέων τυράννων, ἀόκνων εὐτυχῆσαι αὐτοῦ, ἀθὴ φαύλων ὑποθέσεις δραμάτων ἐρμηνεῖα κομψῆ καλλωπίσαντες, πολυδίβλοισ ἀνέθηκαν ἱστορίαις, ἡμᾶς δὲ σωπῆν, ὅς θεὸς αὐτὸς τοσοῦτον συγκυρῆσαι βασιλεῖ, οἶόν οὐ σύμπας οὐχ ἰστέρησεν αἰών (30), εἰς ἣν τε καὶ γῶσιν αὐτοῦ, καὶ ὁμίλιαν ἐλθεῖν κατηξίωσεν; Διὸ προσήκοι (31) ἂν εἰ τισιν ἄλλοις, καὶ ἡμῖν αὐτοῖς, ἀγαθῶν ἀφρονον ἀκοὴν κηρύττειν ἅπανσιν, οἷς ἡ τῶν καλῶν μίμησις πρὸς τὸν θεὸν ἔριστα διεγείρει τὸν πόθον. Οἱ μὲν γὰρ (32) βίους ἀνδρῶν οὐ σεμνῶν, καὶ πράξεις πρὸς ἡθῶν βελτίωσιν ἀλυσιτελεῖς, χάριτι τῇ πρὸς τινὰς ἢ ἀπεχθεῖα, τάχα δὲ που καὶ πρὸς ἐπιτελεῖν τῆς σφῶν αὐτῶν παιδεύσεως συναγαγόντες, κόμπη ῥημάτων εὐγλωττίας, αἰσχροῦν πραγμάτων ὑψηλῆσι οὐκ εἰς θεὸν ἐξετραγῶδησαν, τοῖς μὴ μετασχεῖν τῶν κακῶν κατὰ θεὸν εὐτυχῆσασιν, ἔργων οὐκ ἀγαθῶν, ἀλλὰ λήθη καὶ σκότῳ σιωπᾶσθαι ἄξιον διδάσκαλοι καταστάντες. Ἔμῳ δὲ ὁ μὲν τῆς φράσεως λόγος, εἰ καὶ πρὸς τὸ μέγεθος τῆς τῶν δηλουμένων ἐμφάσεως ἐξασθενεῖ, φαιδρύνοντο γοῦν ὁμοῦ καὶ ψιλλῇ τῇ τῶν ἀγαθῶν πράξεων ἀπαγγελίᾳ (33) ἢ δὲ γε τῶν θεοφιλῶν διηγημάτων ὑπόμνησις οὐκ ἀνόητος, ἀλλὰ καὶ σφόδρα βιωφελῆ τὸς τῆν ψυχῆν εὐ παρεσκευασμένοις ποιεῖται τὴν ἐντευξιν.

C

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΑ΄.

Ὅτι μόνος τὰ Κωνσταντίνου νῦν ἰστέρησεν θεοφιλεῖς πράξεις.

Τὰ μὲν οὖν πλείστα καὶ βασιλικὰ τοῦ τρισμακαρίου διηγήματα (34), συμβολὰς τε καὶ παρατάξεις πολέμων, ἀριστείας τε καὶ νίκας, καὶ τρόπαια τὰ κατ' ἐχθρῶν, θριάμβους τε ὁπόσους ἤγαγε, τὰ τε πρὸς τὸ συμφέρον ἐκάστου διωρισμένα, νόμων τε διατάξεις, ἃς ἐπὶ λυσιτελείᾳ τῆς τῶν ἀρχομένων πολιτείας συντάττετο, πλείστους τ' ἄλλους βασιλικῶν εἰθῶν ἀγῶνας. τοὺς δὲ παρὰ τοῖς πᾶσι μνημονευομένους, παρήσειν μοι δοκῶ, τοῦ τῆς προκειμένης ἡμῖν πραγματείας σκοποῦ μόνον τὰ πρὸς τὸν θεοφιλεῖ συντείνοντα βίον λέγειν τε καὶ γράφειν ὑποβάλλοντος. Μυρίων δ' ὄσων ὄντων καὶ τούτων, τὰ καιριώτατα καὶ τοῖς μεθ' ἡμᾶς ἀξιωμακίονετα τῶν εἰς ἡμᾶς ἐλθόντων ἀναλεξάμενος, τούτων αὐτῶν ὡς οἶόν τε διὰ βραχυτάτων ἐκθήσομαι τὴν ὑφήγησιν· τοῦ καιροῦ λοιπὸν ἐπιτρέποντος ἀκωλύτως παντοίας φωναῖς τὸν ὡς ἀληθῶς μακάριον ἀνυμνεῖν, ὅτι μὴ τοῦτο πράττειν ἐξῆν πρὸ

(34) *Τοῦ τρισμακαρίου διηγήματα.* In veteribus schedis superscriptum est *στρατηγήματα*, quod non probō. Nam Eusebius hoc loco proponit τὰ βασιλικὰ διηγήματα Constantini, τοῖς θεοφιλεῖσι διηγήμασι, ut patet ex sine superioris capituli. Et regius quidem actus ait se consulto prætermittere. Quos quidem bifariam dividit, in bellicos scilicet et pacis. Solus vero sibi dicendos proponit actus eos, qui ad religionem pertinent. Porro in schedis Regiis post verba illa θριάμβους τε ὁπόσους ἤγαγε, hæc adduntur ad marginem, τὰ τε κατ' εἰρήνην αὐτῶν πρὸς τὴν τῶν κοινῶν διόρθωσιν, πρὸς τε συμφέρον, etc. Quæ mihi videntur esse prolixæ ποιæ.

τούτου τῷ μὴ μακαρίζειν (35) ἄνδρα πρὸς τελευτῆς διὰ τὸ τῆς τοῦ βίου τροπῆς ἄδηλον παρηγγέλλαι. Κεκλήσθω δὲ Θεὸς βοηθός, οὐράνιός τε συνεργός ἡμῖν ἐμπνεῖτω Λόγος. Ἐξ αὐτῆς δ' ἤδη πρώτης ἡλικίας τοῦ ἀνδρός ὧδέ πη τῆς γραφῆς ἀπαρξώμεθα. ac caeleste ejus Verbum precor, ut in hoc opere atque in hunc modum.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΒ'.

Ὅτι ὡς Μωϋσῆς ἐν οἴκοις τυράννων ἀντιτάξῃ Κωνσταντίνος.

Παλαιὰ (36) κατέχει φήμη, δεῖνὰ τινα γένη τυράννων τὸν Ἑβραίων καταπονήσαι λεῶν, θεὸν δὲ τοῖς καταπονουμένοις εὐμενῆ παραφανέντα, Μωϋσέα προφήτην, ἐτι τότε νηπιάζοντα, μέσοις αὐτοῖς τυραννικαῖς οἴκοις τε καὶ κόλποις τραφῆναι, καὶ τῆς παρ' αὐτοῖς μετασχεῖν προνοῆσαι σοφίας. Ὡς δ' ἐπιῶν ὁ χρόνος τὸν μὲν εἰς ἄνδρας ἐκάλει, δίκη δ' ἡ τῶν ἀδικουμένων ἀρωγὸς τοὺς ἀδικούντας μετρεῖ, τηνικαῦτα ἐξ αὐτῶν τυραννικῶν δωμάτων προελθὼν ὁ τοῦ Θεοῦ προφήτης, τῇ τοῦ κρείττονος διηκονεῖτο βουλή, τῶν μὲν ἀναθρεψαμένων τυράννων ἔργους καὶ λόγοις ἀλλοτριούμενος, τοὺς δ' ἀληθεῖ λόγῳ σφετέρους ἀδελφούς τε καὶ συγγενεῖς ἀποφαίνων γνωρίμους· καίπετα Θεὸς αὐτὸν καθηγμένονα τοῦ παντὸς ἔθνους ἐγείρας, Ἑβραίους μὲν τῆς ὑπὸ τοῖς ἔχθροῖς ἡλευθέρου δουλείας, τὸ δὲ τυραννικὸν γένος θεηλάτοις μετήχετο δι' αὐτοῦ κολαστηρίοις. Φήμη μὲν αὕτη παλαιὰ, μύθου μὲν σχήματι τοῖς πολλοῖς παραδεδομένη, τὰς πάντων ἀκοὰς ἐπλήρου, νυνὶ δὲ ὁ αὐτὸς καὶ ἡμῖν Θεὸς, μειζόνων ἢ κατὰ μύθους θαυμάτων αὐτοπτικὰς θέας, νεαρὰς ὕψει πάσης ἀποῆς ἀληθεύσας δεδώρηται. Τύραννοι μὲν γὰρ οἱ καθ' ἡμᾶς, τὸν ἐπὶ πάντων θεὸν πολεμεῖν ὠρμημένοι, τὴν αὐτοῦ κατεπόνουν Ἑκκλησίαν, μέσος δὲ τούτοις Κωνσταντίνος, ὁ μετ' ὀλίγον τυραννοκτόνος, παῖς ἄρτι νέος, ἀπαλὸς, ὠραίος τ' ἄνθος λούλοις, οἷά τις αὐτὸς ἐκεῖνος ὁ τοῦ Θεοῦ θεράπων, τυραννικαῖς ἐφῆδρευεν ἐστίασι· οὐ μὴν καὶ τρόπων τῶν ἰσῶν, καίπερ νέος ὢν, τοῖς ἀθέοις ἐκοινώνει. Ἐλίκε γὰρ αὐτὸν ἐξ ἐκείνου (37) θείῳ Πνεύματι φύσις ἀγαθὴ πρὸς τὸν εὐσεβῆ καὶ Θεῷ κεχαρισμένον βίον· οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ζῆλος ἐνήγε πατρικὸς, ἐπ' ἀγαθῶν μιμήσει τὸν παῖδα προσκαλούμενος. Πατὴρ γὰρ ἦν αὐτῷ, ἐτι δὴ καὶ ἄξιον ἐν καιρῷ τούτῳ τὴν μνήμην ἀναζωπυρῆσαι, περιφανέστατος τῶν καθ' ἡμᾶς αὐτοκρατόρων Κωνσταντίνος. Ὅς περὶ (38) τὰ τῷ παιδί φέροντα κόσμον, βραχεῖ λόγῳ διελεθεῖν ἀναγκαῖον.

et bonorum actuum imitationem juvenis provocabatur. Pater siquidem ei fuit (nam et hujus memoriam opportune renovare congruum est) Constantius, imperatorum nostri temporis nobilissimus. De quo nonnulla quæ ad filii commendationem pertinent, breviter a nobis exponenda sunt.

¹ Eccli. xi, 30.

(35) Τῷ μὴ μακαρίζειν. Intelligit locum qui habetur in Ecclesiastici c. ii, πρὸς τῆς τελευτῆς μὴ μακαρίζε μηδένα.

(36) Vulg. Ἡ παλαιὰ. Codd. Regius et Fuk. sine articulo scribunt παλαιὰ κατέχει φήμη, et sic in schedis: quod quidem magis redoleat Eusebianum stylum. Mox lego δεῖνὰ μὲν γένη. Recte autem Savilius ad initium hujus capituli adnotavit: *Huc usque proæmium.*

A principis laudes quovis orationis genere libere prædicemus. Nam antea quidem id facere nequaquam licebat, propterea quod vetitum est ne quemquam ante obitum ob incertas vitæ mutationes beatum pronuntiemus¹. Proinde Deum adiutorem invoco, aspirare mihi velit. Ordiam autem a prima illius

CAPUT XII.

Quod Constantinus in tyrannorum ædibus, sicut Moyses, educatus sit.

Vetus narrat historia gentem Hebræorum a sævissimis olim tyrannis oppressam fuisse, Deumque, cum oppressos benigno ac propitio vultu respexisset, providisse ut propheta Moses qui tum adhuc infans erat, in mediis tyrannorum ædibus et in ipso eorum gremio educaretur, omnemque quæ apud illos erat sapientiam perdisceret. Postea vero cum ille progressu temporis ad virilem pervenisset ætatem, et divina justitia quæ oppressis opitulari solet, pœnas ab iniquis tyrannis exposceret; tunc Dei propheta ex ipsis tyrannicis profectus ædibus, divinæ voluntati ministerium suum exhibuit. Et ipsos quidem tyrannos a quibus fuerat educatus, re ac verbis aversatus est, eos vero qui revera fratres et cognati erant, amicos ac familiares elegit. Posthæc Deus cum illum totius gentis ducem constituisset, Hebræos quidem acerbissima apud hostes servitute liberavit: tyrannorum autem genus cœlitus inflixis suppliciis ejus opera ultus est. Vetus, inquam, hæc historia, instar fabulæ a multis accepta, omnium aures mortalium implevit. Nunc vero idem nobis Deus majora omnibus fabulis 413 miracula ipsis oculis spectare concessit; quod genus spectaculi apud eos qui recens viderunt, omni auditione fide dignius habetur. [Nostra enim ætate tyranni quidem qui adversus Deum summum omnium regem bellum movere instituerant, ejus Ecclesiam graviter oppresserunt. Constantinus vero qui postea tyrannorum intersector fuit, dum adhuc adolescens esset et juvenili lanugine decorus, in medio illorum, ut quondam ille Dei famulus Moses, in ipsis tyrannorum ædibus subsedit. Neque tamen eosdem cum impiis mores, tametsi admodum adolescens, sectatus est. Quippe jam inde ab illa ætate, egregia indoles divino Spiritu impulsa, ipsum ad piam Deoque acceptam vitam incitabat. Sed et pa-

D tris æmulatione stimulos admovebat, qua ad virtutis

tritis æmulatione stimulos admovebat, qua ad virtutis

(37) Ἐλίκε γὰρ αὐτὸν ἐξ ἐκείνου. Christophorus et Portesius has voces ἐξ ἐκείνου interpretati sunt, quasi subaudiretur τοῦ τρόπου. Ego ἐξ ἐκείνου idem esse censeo ac jam tum, ab eo tempore. Ita et Musculus.

(38) Vulg., Ἀὐτὸς περὶ. Scribendum est sine dubio οὐ περὶ, quod idem valet ac περὶ οὐ. Atque ita legitur in schedis Regius, et in codice Savilii. Codex Fuk. οὐπερ habet, non male.

CAPUT XIII.

A

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΗΓ'.

De patre ejus Constantio, qui Christianos, ut Diocletianus et Maximianus, persequi noluit.

Cum imperium Romanum a quatuor Augustis regeretur, hic diversum a collegis suis vitæ institutum æmulatus, solus cum Deo rerum omnium moderatore pacem firmavit. Illi enim ecclesias Dei expugnare adorti, solo æquarunt, et oratoria una cum ipsis fundamentis aboleverunt. Hic vero a nefaria illorum impietate puras manus atque integras servavit, nec se ullatenus eorum similem præstitit. Et illi quidem Dei cultorum tam virorum quam mulierum cædibus, tanquam civili quodam bello provincias sibi subjectas polluerunt. Hic vero animum ab hujusmodi scelere purum atque inviolatum B semper servavit. Illi coacturatis impiissimæ superstitionis malis, seipsos primum, ac deinde subditos omnes nequissimorum dæmonum fraudibus manciparunt. Hic profundissimæ pacis intra imperii sui fines auctor ac signifer, subditis suis permisit ut absque ulla molestia divino cultui inservirent. Denique illi cunctos mortales gravissimis exactionibus opprimendo, vitam illis minime vitalem et 414 quavis morte acerbiorē præstiterunt. Solus Constantius placidum ac tranquillum principatum suum subditis exhibens, paterna quadam cura ac sollicitudine eos fovit. Porro cum aliæ quoque innumerabiles hujus viri virtutes ab omnibus prædicentur, uno et altero ejus facinore commemorato, ex quibus conjectura fieri possit de iis quæ silentio prætereuntur, ad propositum nobis scribendi argumentum transgrediemur.

[CAPUT XIV.

Quomodo Constantius, exprobrata ipsi a Diocletiano paupertate, ærarium impleverit, et postea collatoribus pecuniam reddiderit.

Cum hic princeps crebris hominum sermonibus celebraretur, quod mitis esset ac placidus, quod optimus Deique amantissimus; quodque ob incredibilem erga subditos indulgentiam, nullam pecuniam in thesauris reconditam haberet, imperator is qui tunc temporis supremum imperii gradum obtinebat, missis ad eum quibusdam hominibus, objurgavit ejus in republica gerenda negligentiam: et paupertatem ipsi probro vertit, hoc maxime argumento fidem dictis faciens, quod nihil in thesauris reconditum haberet. At ille eos qui ab imperatore venerant rogavit, ut apud se aliquantisper morari vellent. Deinde ex omnibus provinciis quæ ipsius

(39) Ὁ δὲ τοῦ μύσου ἀμάρτυρον. Scribendum videtur ὁ δὲ τούτου τοῦ μύσου. Iisdem fere verbis usi sunt Donatistæ in libello precum quem Constantino imperatori obtulerunt: cujus exemplar refert Optatus in lib. 1: « Rogamus te, Constantine imperator, quoniam de genere justo es; cujus pater inter cæteros imperatores persecutionem non exercuit: et ab hoc scelere immunis est Gallia. »

(40) Vulg., ἐκθέσμοις φωνάς. Dcest verbum προστιθέντες, aut aliud simile. Nec omittenda est

Περὶ Κωνσταντίου τοῦ πατρὸς αὐτοῦ, μὴ ἀνασχομένου τῶν περὶ Διοκλητιανὸν καὶ Μαξιμιανόν, καὶ Μαξέντιον, ὥστε διώξει τοὺς Χριστιανούς.

Τεττάρων γάρ τοι τῆς Ῥωμαίων αυτοκρατορικῆς κοινωνούντων ἀρχῆς, μόνος οὕτως ἀκοινώνητον τοῖς ἄλλοις περιβαλλόμενος τρόπον, τὴν πρὸς τὸν ἐπὶ πάντων θεὸν φιλίαν ἐσπένδeto. Οἱ μὲν γὰρ τὰς ἐκκλησίας τοῦ θεοῦ πολιορκίᾳ δρῶντες, ἐξ ὕψους εἰς ἔδαφος καθήρουν, αὐτοὶς θεμελλοῖς τοὺς εὐκτηρίους ἀφανίζοντες οἴκους: ὁ δὲ τῆς τούτων ἐναγοῦς δυσσεβείας καθαρὰς ἐφύλαττε τὰς χεῖρας, μηδαμῆ μηδαμῶς αὐτοῖς ἐξομοιούμενος. Καὶ οἱ μὲν ἐμφυλοῖς θεοσεβῶν ἀνδρῶν τε καὶ γυναικῶν σφαγαῖς τὰς ὑπ' αὐτοῖς ἐπαρχίας ἐμίαινον, ὁ δὲ τοῦ μύσου ἀμάρτυρον (39) τὴν ἑαυτοῦ συνετήρει ψυχὴν. Καὶ οἱ μὲν συγγύσει κακῶν εἰδωλοατρείας ἐκθέσμου, σφᾶς (40) αὐτοὺς πρότερον, κάπειτα τοὺς ὑπηκόους ἅπαντας, πονηρῶν δαιμόνων πλάναις κατεδουλοῦντο, ὁ δὲ εἰρήνης βαθυτάτης τοῖς ὑπ' αὐτοῦ βασιλευμένοις ἐξάρχων, τὰ τῆς εἰς θεὸν εὐσεβείας ἄλυτα τοῖς οἰκείοις ἐδράβευσεν. Ἄλλὰ καὶ πᾶσι μὲν ἀνθρώποις βαρυντάς εἰσπράξεις ἐπαυροῦντες οἱ ἄλλοι, βίον ἀβίωτον αὐτοῖς καὶ θανάτου χαλεπώτερον ἐπήρτων, μόνος δὲ Κωνσταντίος ἄλυτον τοῖς ἀρχομένοις καὶ γαλήνην παρασκευάσας τὴν ἀρχὴν, πατρικῆς κηδεμονίας ἐν οὐδενὶ λείπουσαν τὴν ἐξ αὐτοῦ παρείχεν ἐπικουρίαν. Μυρίων δὲ καὶ ἄλλων τοῦ ἀνδρὸς ἀρετῶν παρὰ τοῖς πᾶσιν ἀδομένων, ἐνὸς καὶ δευτέρου μνημονεύσας καρθώματος, τεκμηρίους τε τούτοις τῶν σωτηρωμένων C χρησάμενος, ἐπὶ τὸν προκειμένον τῆς γραφῆς σκοπὸν διαβήσομαι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΔ'.

Ὅπως Κωνσταντίος ὁ πατὴρ ἐνεειδισθεὶς περὶ αὐτὸν ὑπὸ Διοκλητιανοῦ, καὶ τοὺς ὁμογενεῖς πλῆσας, ἀπέδωκε πάλιν τοῖς προσηγεγενοῦσι τὰ χρήματα.

Πολλοῦ δὴ λόγου περιτρέχοντος φήμη ἀμφὶ τοῦδε τοῦ βασιλέως, ὡς ἤπιος, ὡς ἀγαθός, ὡς τὸ θεοφιλὲς ὑπεράγαν κεκτημένος, ὡς δι' ὑπερβολὴν φειδοῦς τῶν ὑπηκόων, οὐδὲ θησαυρός τις αὐτῷ τεταμίευτο χρημάτων, βασιλεὺς ὁ τνηκαῦτα τὸν πρῶτον τῆς ἀρχῆς ἐπέχων βαθμὸν, πέμψας αὐτῷ κατεμέμερο τὴν τῶν κοινῶν ἐλιγωρίαν, πενίαν τ' ἐπωνείδιζε, δεῖγμα τοῦ λόγου παρέχων, τὸ μὴδὲν αὐτὸν ἐν ὁμογενεῖς ἀπὸ θετον κεκτήσθαι. Ὁ δὲ τοὺς παρὰ βασιλέως ἤκοντας αὐτοῦ μένειν παρακελευσάμενος, τῶν ὑπ' αὐτὸν τοὺς ἀμφιλαφεὶ πλοῦτον κεκτημένους, ἐξ ἀπάντων τῶν ὑπὸ τῆ βασιλείᾳ συγκαλέσας ἐθνῶν, χρημάτων ἐψηδεῖσθαι, καὶ τούτων εἶναι καιρὸν ἐν ᾧ προσήκειν

viri docti conjectura, quam ad marginem libri Moræani ascriptam inveni: nempe legendum sibi videri διὰ τὰς τῆς εἰδωλοατρείας ἐκθέσμου φωνάς. Turnebus vero ad oram sui codicis emendavit ἐκθέσμοις φωνάξ, perinde ac Savilius. Verum in schedis Regiis supra vocem φωνάξ emendatur σφᾶς: quam emendationem reliquius præfero. Scribo igitur, καὶ οἱ μὲν συγγύσει κακῶν εἰδωλοατρείας ἐκθέσμου, σφᾶς αὐτοῦ, etc. In codice Fuk. scriptum est ἐκθέσμοις φωνάξ.

ἕκαστον, αὐτοπροαίρετον εὖνοιαν πρὸς τὸν σφῶν Ἀ ἐνδείξασθαι βασιλέα. Τοὺς δ' ἀκούσαντας, ὡσπερ εὐ-
χὴν ταύτην (41) ἐκ μακροῦ θεμένους, τὴν ἀγαθὴν
ἐνδείξασθαι προθυμίαν, σὺν τάχει τε καὶ σπουδῇ,
χρυσοῦ τε καὶ ἀργύρου, καὶ τῶν λοιπῶν χρημάτων
τοὺς θησαυροὺς ἐμπλήσαι, τῇ τοῦ πλείονος ὑπερβάλ-
λοντας ἀλλήλους φιλοτιμίᾳ· τοῦτό τε πράξει σὺν φαι-
δροῖς καὶ μειδιῶσι προσώποις. Οὐ δὲ γενομένου,
κωνσταντίος τοὺς παρὰ τοῦ μεγάλου βασιλέως (42)
ἀτόπτας γενέσθαι τῶν θησαυρῶν ἐκέλευσεν. Εἶθ'
ὣν ὕψει παρέλαβον, τὴν μαρτυρίαν προσέταττε (43)
καὶ νῦν μὲν ἀθροῖσαι παρ' ἐαυτῶν ταῦτα, πάλα δ'
αὐτῶ παρὰ τοῖς τῶν χρημάτων δεσπόταις, οἷα δὲ
ὑπασπισταῖς παραθηκοφύλαξι (44), φυλάττεσθαι.
Τοὺς μὲν οὖν θαῦμα κατεῖχε τῆς πράξεως· βασιλέα
δὲ τὸν φιλανθρωπώτατον, μετὰ τὴν τούτων ὑποχώρη-
σιν, τοὺς τῶν χρημάτων μεταστειλασθαι κυρίους, B
πάντα δ' ἀπολαθόντας, οἴκαδε φάνασι ἀπιέναι, κατ-
έχει λόγος, πειθοῦς καὶ ἀγαθῆς εὐνοίας τοὺς ἀνδρας
ἀποδεξάμενον. Μία μὲν ἦδε φιλανθρωπίας δεῖγμα
φέρουσα τοῦ δηλουμένου πράξις. Θατέρα δὲ τῆς πρὸς
τὸ θεῖον ὁσίας (45) περιέχει ἂν ἐμφανῆ μαρτυρίαν.
principis facinus est, quo singularis ejus humanitas
erga Deum pietatis indicium præbet.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΕ'.

Περὶ τοῦ ὑπὸ τῶν ἄλλων διωγμοῦ.

Ἦσανον μὲν γὰρ ἀπανταχοῦ γῆς τοὺς θεοσεβεῖς
εἰς ἐπιτάγματος τῶν κρατούντων οἱ κατ' ἔθνος ἀρ-
χοντες· ἐξ αὐτῶν δὲ βασιλείων οἰκίων ὀρμώμενοι C
πρώτιστοι πάντων τοὺς ὑπὲρ εὐσεβείας ἀγῶνας οἱ
θεοφιλεῖς διήλθον μάρτυρες, πῦρ καὶ σιδήρον, καὶ θα-
λάττης βυθοῦς, πάντα τε θανάτου τρόπον προθυμό-
τητα διακαρτεροῦντες, ὡς ἐν βραχεῖ τὰ πανταχοῦ
βασίλεια (46) θεοφιλῶν χρεῦσαι ἀνδρῶν· ὃ δὲ καὶ
μέλιστα τῆς τοῦ Θεοῦ ἐπισκοπῆς ἐρήμους τοὺς
δρῶντας εἰργάζετο. Ὅμοι γὰρ τῶν τοὺς θεοσεβεῖς
ἐλαύνειν, καὶ τὰς ὑπὲρ αὐτῶν ἐξεδιωκῶν εὐχάς.
seouuntur, eadem opera preces pro semetipsis fieri solitas abegerunt.

(41) Ὅσπερ εὐχὴν ταύτην. Hunc locum non intellexit Christophorus, qui θεμένους interpretatus est *statuentes*, cum εὐχὴν θέσθαι, idem sit ac *ita suscipere*. Qua voce utitur Eusebius alio loco, ut infra dicetur, nempe in cap. 22, lib. II. Rectius ergo Portesius hunc locum ita vertit, *his auditis, ac si de illa ipsa re vota jamdiu suscepissent, ut id eveniret, quo se probare possent*. Porro supplementum est hic verbum φάσιν post vocem προθυμίαν.

(42) Vulg., παρ' αὐτοῦ βασιλέως. Lego παρὰ τοῦ μεγάλου βασιλέως, ut in libro Μορξί, Turnebi ac Savilii et Fuketti emendatum inveni. Porro μέγαν βασιλέα interpretatus sum *seniorem Augustum*. Sic enim in veteribus panegyricis et in inscriptionibus vocatur Diocletianus.

(43) Τὴν μαρτυρίαν προσέταττε. In schedis Regis ad marginem adduntur hæc verba: Προσέταττε διακονήσασθαι τῶ πένταν αὐτῶ καταμεμφαμένῳ· ἐπιθέντας τῶ λόγῳ, τὰ μὴ ἀπό γῶν μηδ' ἐξ ἀδίκου πλεονεξίας εἶναι παρεσκευασμένα. Quæ ab erudito quopiam ex conjectura supplieta esse satis apparet. Ego unicum verbum hic deesse existimo παρέχειν. Scribo igitur, εἶθ' ὣν ὕψει παρέλαβον, παρέχειν τὴν μαρτυρίαν προσέταττε. Sic enim Eusebius loqui solet.

imperio parebant convocato opulentissimo quoque, se pecunia opus habere iis significavit, hancque occasionem oblatam esse, qua suam quiesque erga principem benevolentiam sponte declarare deberet. Illi vero, utpote qui jampridem in votis habuissent, ut suum erga illum studium testificandi aliquando offerretur occasio, hoc audito, confestim auro, argento ac reliquis opibus thesauros ejus compleverunt: ambitiose certantes inter se, ut se invicem in largiendo superarent: idque læto atque hilari vultu omnes præstitere. Post hæc Constantius homines a seniore Augusto ad se missos, thesaurorum suorum spectatores esse jussit, et ea quæ vidissent renuntiare. Se quidem in præsentiarum hæc apud se congregasse: cæterum ea jampridem apud ipsos dominos tanquam apud fidis depositarum opum custodes sibi servari. Et hi quidem admiratione 415 hujus rei percussi sunt: humanissimus autem princeps post eorum discessum opum dominos accivisse dicitur: et obsequio illorum ac studio erga se magnopere laudato, jussisse ut cunctis opibus suis receptis domum reverterentur. Hoc igitur unum illius perspicue declaratur. Alterum facinus illustre ejus

CAPUT XV.

De persecutione ab aliis concitata.

Præsides provinciarum per universum orbem viros divino cultui deditos imperatorum jussu persequebantur. Primumque omnium ex ipsis imperialibus palatiis progressi Dei amantissimi martyres, pro religione certamina obierunt, ignem et gladios marisque altissimos gurgites, et cuncta mortis genera alacri animo perpessi. Adeo ut brevi temporis spatio cuncta imperatorum palatia cultoribus Dei viduata sint. Quo maxime factum est, ut hujus sceleris auctores, Dei præsentia atque auxilio orbatii remaneret. Dum enim cultores divini Numinis perse-

(44) Οἷα δ' ὑπασπιστιῶν παραθηκοφύλαξι. In Μορξί libro ad marginem emendatur οἷα δὲ πιστοῖς. Verum nihil opus est hac emendatione. Apud veteres enim pecunia: deponabantur in templis, securitatis causa, ibique militum excubiis servabantur, ut notat vetus scholiastes Juvenalis, et Lipsius in libro *De magnitudine Romana*. Ad hos igitur milites alludit Eusebius. Possunt etiam ὑπασπιστῶν nomine hic intelligi Palatini qui sacrum ærarium custodiebant. In schedis Regis superscriptum est eadem manu ὑπὸ πιστοῖς, quod non displicet; codex certe Fuk. habet οἷα δὲ πιστοῖς.

(45) Vulg. τῆς πρὸς τὸ θεῖον ὁσίας. Scribendum haud dubie est ὁσίας, ut in Turnebi libro ad marginem emendatum inveni.

(46) Τὰ πανταχοῦ βασίλεια. Adverbium hoc πανταχοῦ, non sine causa utrumque interpretem turbavit, ut ex eorum interpretatione colligitur. Verum animadvertere debuerant, palatium dupliciter sumi. Interdum enim sumitur pro curia seu curte principis. Quo sensu quatuor duntaxat erant tunc temporis palatia, pro numero scilicet imperatorum. Interdum vero palatium dicitur quævis ædes in qua imperator soleo habitare. Et hoc sensu plurima erant palatia in orbe Romano. Nulla enim fere civitas erat, quæ palatium non haberet. Ejus-

CAPUT XVI.

Quomodo Constantinus simulans se simulacra colere eos quidem qui sacrificare parati essent expulerit : illos vero qui se Christianos profiteri maluissent, in palatio retinuerit.

Soli Constantio sapiens quoddam consilium venit in mentem. Ac res quidem ipsa quam gessit, mirabilis est auditu, factu tamen longe admirabilior. Palatinis omnibus qui in ipsius aula militabant, ad ipsos usque iudices in summis potestatibus constitutos, data eligendi utrum mallent facultate, hanc conditionem detulit, ut siquidem dæmonibus sacrificassent, manere ipsis in palatio et consuetis honoribus frui liceret ; si vero id facere renuissent, ab ipsius aditu excluderentur, et ab ipsius notitia ac familiaritate remoti discederent. Cum ergo universi bifariam dirempti essent, aliusque in hanc, alius in illam partem discessisset, et uniuscujusque propositum ac sententia explorata fuisset : tunc eximius princeps consilium suum quod hactenus latuerat, detegens, **416** illorum quidem timiditatem ac nimium sui ipsorum amorem condemnavit : hos vero ob devotam divino Numini conscientiam magnopere probavit. Ac deinde illos quidem tanquam Dei proditores, ne principis quidem obsequio dignos iudicavit. Nam quomodo, inquit, fidem erga principem suum servaturi sunt, qui erga Deum perfidi esse deprehenduntur ? Itaque ejusmodi viros a regis ædibus procul ablegandos esse censuit. Illos vero quos Deo dignos esse veritatis ipsius testimonio constaret, eodem erga principem animo futuros esse affirmans, protectores atque imperii ipsius custodes constituit ; ejusmodi homines inter præcipuos amicorum et maxime necessarios habendos esse dicens, multoque pluris æstimandos quam maximarum opum thesaurus.

CAPUT XVII.

De affectu et amore ejusdem Constantii erga Christum.

Hujusmodi fuit Constantini pater, sicut a nobis breviter indicatum est. Qualis autem exitus vitæ illi contigerit, cum se talem erga Deum præstitisset, quantumque discrimen inter illum et reliquos imperii consortes is quem coluerat Deus esse voluerit, quisquis rem ipsam attentius expendit, facile co-

modi palatia seu domus regis erant sub dispositione quorundam officialium, qui curæ palatiorum vocabantur, de quibus mentio fit in Notitia imperii Romani. Hæc igitur palatia intelligit Eusebius. Sed et villas publicas seu regias intelligi puto, quas curabant Cæsariani.

(47) *Σοφία τις*. Post hæc verba in schedis Regiis vox εὐσεβοῦς ad marginem additur eleganter · σοφία τις εὐσεβοῦς ὕπαισθη λογισμοῦ.

(48) *Ὅπως τοῖς γὰρ ὑπ' αὐτοῦ βασιλικοῖς*. Lego ὑπ' αὐτῷ, ut est in Fuk. et Moræi libro, id est *Palatinis omnibus sub ipso militantibus, ipsisque adeo iudicibus qui in potestate erant constituti*. Potestas proprie dicitur de majoribus iudicibus, cujusmodi erant præfecti prætorio. Sic infra cap. 28, et apud Socratem in lib. II, cap. 12, de Philippo præfecto prætorio. Sed et in *Gestis purgationis Cæciliani*, Agesilaus officialis Æliano proconsuli ita dicit : *Potestas tua etc.* Vide quæ supra notavi ad lib. V *Historiarum*.

(49) *Ὅπως γὰρ ἂν ποτε βασιλεὶ πίστιν φυλάξαι*.

A

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΓ'.

Ὅπως Κωνσταντῖος ὁ πατὴρ εἰδωλολατρείαν σχηματισάμενος, τοὺς μὲν θύειν θέλοντας ἐξέβαλε, τοὺς δὲ ὁμολογήσασαι προθεμένους εἶχεν ἐν παλατίῳ.

Μόνῳ δ' ἄρα Κωνσταντίῳ σοφία τις (47) ὑπαισθη λογισμοῦ · καὶ πρᾶγμα πράττει παράδοξον μὲν ἀκούσασαι, πρᾶξι δὲ θαυμασιώτατον. Τοῖς γὰρ ὑπ' αὐτῷ βασιλικοῖς (48) ἅπασιν μέχρι καὶ τῶν ἐπ' ἐξουσίας ἀρχόντων αἰρέσεως προταθείσης, σύνθημα δίδωσιν, ἢ θύσασιν τοῖς δαίμοσιν, ἐξείναι παρ' αὐτῷ μένειν καὶ τῶν συνήθων μεταλαγχάνειν τιμῶν, ἢ μὴ τοῦτο πράξασιν, τῶν πρὸς ἑαυτὸν ἀποκεκλείσθαι παρόδων, ἐξυθεῖσθαι τε καὶ ἀποχωρεῖν τῆς αὐτοῦ γνώσεώς τε καὶ οικειότητος. Ἐπειδὴ οὖν διεκρίνοντο εἰς ἀμφοτέρω, οἱ μὲν ὡς τοῦδε, οἱ δ' ὡς ἐκείνου μεριζόμενοι, ἠλέγγετό τε ὁ τῆς ἐκάστου προαιρέσεως τρόπος, ἐνταῦθα λοιπὸν ὁ θαυμάσιος τὸ λεληθὸς τοῦ σοφίσματος ἀποκαλύψας, τῶν μὲν δειλίαν καὶ φιλαυτίαν κατεγνώσκει, τοὺς δὲ τῆς πρὸς τὸν Θεὸν συνειδήσεως εὖ μάλα ἀπεδέχετο. Κάπειτα τοὺς μὲν, ὡς ἂν Θεοῦ προδότας, μηδὲ βασιλέως εἶναι ἀξιότους ἀπέφαινε · πῶς γὰρ ἂν ποτε βασιλεὶ πίστιν φυλάξαι (49), τοὺς περὶ τὸ κρεῖττον ἄλόντας ἀγνώμονας ; διὸ καὶ βασιλικῶν οἰκῶν μακρὰν ἐλάυνεσθαι δεῖν τοὺτους ἐνομοθέτει · τοὺς δὲ πρὸς τῆς ἀληθείας μαρτυρηθέντας Θεοῦ ἀξιότους, ὁμοίους καὶ περὶ βασιλεία εἰπὼν ἔσεσθαι, σωματοφύλακας καὶ αὐτῆς βασιλείας φρουροὺς κατέταττεν, ἐν πρώτοις καὶ (50) ἀναγκαίους φίλων τε καὶ οικείων χρῆναι φήσας τοὺς τοιούτους δεῖν περιέπειν, καὶ μᾶλλον αὐτοὺς ἢ μεγάλων ταμεία θησαυρῶν περιπολλοῦ τιμᾶσθαι.

C

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΖ'.

Περὶ τῆς φιλοχριστοῦ αὐτοῦ προαιρέσεως.

Ἄλλ' ὅλος μὲν (51) ὁ Κωνσταντίνου πατὴρ μνημονεύεται, ὡς ἐν βραχέσι δεδήλωται. Ὅποσον δ' αὐτῷ τοιῷδε περὶ τὸν Θεὸν ἀποδειχθέντι παρηκολούθησε τέλος, καὶ ἐν πόσῳ τὸ διαλλάττον αὐτοῦ τε καὶ τῶν κοινωνῶν τῆς βασιλείας ὁ πρὸς αὐτοῦ τιμηθεὶς Θεὸς ἔδειξε, μάθοι ἂν τις τῆ τῶν πραγμάτων τὸν νοῦν

In codice Regio ad latus horum verborum hujusmodi nota apponitur ωρ. Similenti notam supra notavimus in lib. X *Historiæ Ecclesiasticæ*, in oratione illa panegyrica, dicta in dedicatione Ecclesiæ Tyri : nisi quod littera illa cui ρ infigitur, hic undique conclusa est. Quo magis adducor, ut credam hanc notam esse φ. et ρ. et significare φρόντισσον, id est, attende, cogita. Additur autem hæc nota locis, qui habent aliquam difficultatem. Verbi gratia hoc loco lectorem morari potest novitas hujus locutionis πῶς γὰρ ἂν φυλάξαι, nisi sciat supplendum δυνατὸν εἶη.

(50) *Ἐν πρώτοις καὶ*. Codex Regius scriptum habet : ἐν πρώτοις τε ἀναγκαίους etc. Quod autem sequitur χρῆναι δεῖν, pleonasmus est familiaris Eusebio. Sic enim locutus est in libris *Historiarum*, ut probe memini.

(51) *Ἄλλ' ὅλος μὲν*. Novi capitis sectionem hic fecimus, Regii codicis auctoritatem secuti, cui consentit codex Fuk. cum veteribus schedis.

ἐπιστήσας φύσει. Ἐπειδὴ γὰρ βασιλικῆς ἀρετῆς δοκίμια μακρῷ δεδῶκει χρόνῳ, μόνον μὲν Θεὸν τὸν ἐπὶ πάντων (52) εἰδῶς, τῆς δὲ τῶν ἀθῶων κατεγνωκῶς πολυθείας, εὐχαίς τε ἀγίων ἀνδρῶν τὸν αὐτοῦ περιεφράσατο οἶκον, εὐσταλῆ τὸ λοιπὸν καὶ ἀτάραχον τὴν ζωὴν διαπρέψαι (53)· οἷον αὐτὸ τὸ δὴ μακάριον εἶναι φασὶ (54), τὸ μῆτε πράγματα ἔχειν, μῆτε ἄλλω παρέχειν. Οὕτω δὴ τὰ τὸν πάντα τῆς βασιλείας χρόνῳ εὐσταθῆ καὶ γαλήνιον αὐτοῖς παισὶ καὶ γαμετῆ συν οικεῦν θεραπεῖα, πάντα τὸν αὐτοῦ οἶκον ἐν τῷ βασιλεῖ Θεῷ καθιέρου, ὡς μηδὲν ἀποδεῖν Ἐκκλησίας Θεοῦ τὴν ἔνδον ἐν αὐτοῖς βασιλείοις συγκροτουμένην πληθύν· ἢ συνῆσαν καὶ λειτουργοὶ Θεοῦ, οἱ τὰς ὑπὲρ βασιλέως διηνεκεῖς ἐξετέλουν λατρείας, ὅτε παρὰ τοῖς πολλοῖς (55) οὐδὲ μέχρι ψιλοῦ ῥήματος τὸ τῶν θεοσεβῶν χρηματίζειν συνεχωρεῖτο γένος. etiam ministri Dei, qui continuis precationibus pro vulgo apud alios ne ipsum quidem Dei cultorum

A gnoscet. Postquam enim multa regiae virtutis indicia diutissime præbuisset, unum quidem summum omnium Deum agnoscens, eorum vero qui plures deos colerent impietatem condemnans, et sanctorum hominum precationibus domum suam undique munivisset, reliquum deinceps vitae tempus expedite ac tranquille summa cum gloria exegisse dicitur: compos ejus felicitatis quam vulgo perhibent in eo positam esse, ut neque ab aliis affliciamur, neque alios ipsi affliciamur molestia. Ad hunc igitur modum toto imperii sui tempore, quod æquabile perpetuo ac placidum fuit, universam familiam, conjugem scilicet ac liberos cum omnibus ministris, uni omnium Regi Deo consecravit, adeo ut multitudo eorum qui in ipsius palatio simul versabantur, B nulla re ab Ecclesia Dei differret. Inter quos erant salute principis Deum venerabantur: cum tamen nomen proferre fas esset.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΗ'.

Ὅτι Διοκλητιανοῦ καὶ Μαξιμιανοῦ ἀποδυσμέτων, πρώτος ἦν λοιπὸν Αὐγουστος ὁ Κωνσταντῖος ἐν εὐτεχνία κομῶν.

Τούτοις δ' ἐγγύθεν αὐτῷ τὰ τῆς ἐκ Θεοῦ παρακολουθεῖ ἀμοιβῆς, ὡς· ἤδη καὶ πρωτεῖων τῆς αὐτοκρατορικῆς ἀρχῆς μετασχεῖν. Οἱ μὲν γὰρ τῷ χρόνῳ προάγοντες, οὐκ οἶδ' ὅπως ὑπεξίσταντο τῆς ἀρχῆς, αὐτοῖς ἀθρόας μεταβολῆς μετὰ τὸ πρῶτον ἔτος τῆς τῶν Ἐκκλησιῶν πολιορκίας (56) ἐπισκηψάσης, μόνος δὲ λοιπὸν Κωνσταντῖος πρώτος Αὐγουστος καὶ σεβαστὸς ἀνηγορεύετο, τὸ μὲν καταρχὰς τῷ τῶν αὐτοκρατόρων Καισάρων διαδήματι λαμπρυνόμενος καὶ τούτων ἀπειληφῶς τὰ πρώτα, μετὰ δὲ τὴν ἐν τούτοις δοκιμῆν, τῇ τῶν ἀνωτάτων παρὰ Ῥωμαίους ἐκosomeίτο τιμῇ, πρώτος σεβαστὸς τεττάρων τῶν ὑστερον ἀναδειχθέντων (57) χρηματίσας. Ἄλλὰ καὶ εὐτεχνία μόνος παρὰ τοῖς πολλοῖς αὐτοκράτορας διήνεγκε, παιδῶν ἀρβύλων καὶ θηλειῶν μέγιστον χορὸν συστησάμενος. Ἐπειδὴ δὲ πρὸς αὐτῷ λιπαρῷ γήρῳ, τῇ κοινῇ φύσει τὸ χρῶν ἀποδιδούς, λοιπὸν τοῦ βίου μεταλλάττειν ἐμελλεν, ἐνταῦθα πάλιν ὁ Θεὸς

417 CAPUT XVIII.

Quod post abdicationem Diocletiani et Maximiani, Constantius primus Augustus fuit, numerosa prole insignis.

Porro eas ob res non diu posthac mercedem a Deo est consecutus, in tantum ut primum imperii locum obtineret. Nam cum seniores Augusti nescio quo pacto imperio se abdicassent, quæ repentina mutatio, proximo post ecclesiarum eversionem anno illis contigit, solus exinde Constantius primus Augustus renuntiatum est. Qui initio quidem Cæsarium diademate cum Galerio decoratus, priorem gradum obtinuerat, postea vero cum in illa Cæsaris dignitate egregium sui specimen edidisset, summum apud Romanos honoris fastigium adeptus est, inter quatuor qui postmodum designati sunt, primus Augustus appellatus. Sed et numerosæ sobolis præstantia reliquos imperatores superavit, maximo liberorum utriusque sexus choro circumdatus. Denique cum in extrema senectute positus, debitum communi naturæ persoluturus atque ex hac luce migraturus esset, ibi Deus admirabilem potentiam

(52) Θεὸν τὸν ἐπὶ πάντων. Deest ὁμολογῶν aut quid simile. In schedis Regiis post hæc verba μόνον μὲν Θεόν, additur ad marginem ἐπιγνούς. Turnebus vero et Savilius post vocem ἐπὶ πάντων addunt εἰδῶς. Sed melior est lectio illa quam ex schedis protuli. Nam verbum ἐπιγνούς eleganter opponitur ei, quod proxime sequitur κατεγνωκῶς. In codice Fuk. scribitur εἰδῶς.

(53) Vulg., τῆς ζωῆς διαπρέψαι. Henricus Savilius ad oram sui codicis adnotavit, forte addendum esse λέγεται. Sed longe melior est emendatio, quam in schedis Regiis ad laus ascriptam inveni, εὐσταλῆ λοιπὸν καὶ ἀτάραχον τῆς ζωῆς διεξήγυε βίον. Codex Fuk. habet: Εὐσταλῆ λοιπὸν καὶ ἀτ. τὴν ζωὴν διαπρέψαι.

(54) Τὸ δὴ μακάριον εἶναι φασὶ. Alludit ad dictum Epicuri de Deo: Τὸ μακάριον οὕτε πράγματα ἔχει αὐτὸ, οὕτε ἄλλω παρέχει, ut refert Nemesius cap. 44, Cicero lib. I *De natura deorum*, Laertius pag. 795.

(55) Ὅτε παρὰ τοῖς πολλοῖς. In schedis Regiis ultima vox punctis subnotata est, et superscribitur λοιπῶς, quod magis proba. Porro ante hæc verba in iisdem schedis hæc adduntur ad marginem: Καὶ

ταῦτα παρὰ μόνῳ τῷδε συνετελεῖτο. Quam eruditi antiquarii conjecturam sequetur, qui volet. Mihi quidem hæc verba non videntur necessaria.

(56) Μετὰ τὸ πρῶτον ἔτος τῆς τῶν Ἐκκλησιῶν πολιορκίας. Hic locus in primis notandus est. Ex eo quippe colligitur, persecutionem ceptam esse consulatu Diocletiani octavo, et Maximiani septimo; non autem superiore anno, ut vult Baronius. De qua re pluribus disputavi ad lib. viii *Historiarum*. Cum enim affirmet Eusebius, anno post inchoatam persecutionem imp. Diocletianum et Maximianum purpuram deposuisse: idque ab illis factum esse constat anno Christi 304, id necessario sequitur quod dixi, persecutionem scilicet Diocletiani ceptam esse anno Christi tertio ac trecentesimo.

(57) Τεττάρων τῶν ὑστερον ἀναδ. Savilius ad oram sui codicis notavit, hos quatuor esse, Galerium Maximianum, Severum et Maximinum, quartum vero Maxentium. Sed quod quidem ad tres priores attinet, assentior Savilio; quartum vero non Maxentium, sed ipsum Constantium esse contendendo. Quippe Maxentius non nisi post mortem Constantii, imperium arripuit.

suam ei denuo exhibens, providit ut filiorum ipsius A παραδόξων αὐτῷ ποιητῆς ἀνεφαίνετο ἔργων, μὲλ-
nato maximus Constantinus jamjam morituro ad λοντι τελευτᾶν τὸν πρῶτον τῶν παίδων Κωνσταντίνον
capessendum imperium præsto esset. εις ὑποδοχὴν τῆς βασιλείας παρῆναι οἰκονομησά-
μενος.

CAPUT XIX.

De filio ejus Constantino, qui adhuc adolescens una cum Diocletiano in Palæstinam venit.

Quippe hic una cum imperatoribus patris sui collegis versabatur, et quemadmodum vetus ille Dei propheta Moses in medio illorum, sicut jam diximus, debebat. Cumque transacta pueritia jam adolescentiæ annos ingressus esset, summo in honore apud supradictos imperatores erat. Cujusmodi nos quoque eum vidimus, cum per Palæstinam provinciam transiret una cum seniore Augusto. Ad cuius dextram assistens, cunctis qui videndi desiderio tenebantur, præstantissimus apparebat, et qui regiæ cujusdam celsitudinis animi jam tum indicia præberet. Nam quod ad pulchritudinem et proceritatem corporis attinet, nemo erat qui cum illo conferri posset. Sed et virium robore adeo inter æquales eminebat, ut ab illis etiam formidaretur. Animi vero virtutibus 418 longe illustrior quam dotibus corporis fuit. Ac primum quidem modestia animum exornavit : deinde humanioribus disciplinis, et tum innata prudentia, tum sapientia divinitus infusa non mediocriter eum excoluit.

CAPUT XX.

Constantinus propter Diocletiani et Galerii insidias ad patrem revertitur.

At imperatores illius temporis, cum adolescentem viderent generosum ac fortem, magnumque et excelso animo præditum, invidia simul ac metu ob id torqueri cœpere. Itaque tempus opportunum captabant, ut malo atque ignominia juvenem afficerent. Id juvenis cum intellexisset (quippe insidiæ semel atque iterum ei comparatæ, Dei nutu detectæ fuerant) fuga salutem sibi quæsit ; magnum illum prophetam Moysen in hoc etiam imitatus. Porro Deus in omnibus illum adjuvit ; providentia sua sic cuncta disponens, ut patri ad successionem imperii præsto esset.

(58) Vulg., "Ἦδη ἄχρι καὶ παιδός. Scribendum videtur ἤδη δὲ ἄχρι ἐκ παιδός, etc. Certe in libro Moræi particula δὲ ad marginem ascripta est. Turnebus ad oram sui codicis emendaverat καὶ ἀπὸ παιδός. In codice Fuk. legitur ἤδη δ' ἄχρι καὶ παιδός.

(59) Vulg., Διαφερόντως ἐκτρέφω. Lego ἐκτρέπων, ut Eusebius loqui solet. Atque ita in schedis Regiis emendatur ad marginem. In codice Fuk. scribitur θεοσδότη σοφία διαφερόντως ἐμπρέπων.

(60) Φόδρω καὶ φόβω. Post hæc verba ponendus est asteriscus. Desunt enim nonnulla, quæ Christophorus non recte supplevit. Neque enim Constantinum contumelia afficere, sed penitus e medio tollere studebant imperatores Diocletianus et Galerius. Vide excerpta de *Gestis Constantini*, quæ ad calcem Amm. Marcellini edita sunt, et quæ illic adnotavimus. Olim quidem putabam Græca illa quæ ad marginem editionis Genevensis ascripta sunt, non ex quopiam manuscripto codice desumpta esse

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΘ'.

Περὶ τοῦ υἱοῦ Κωνσταντίνου, νεανίου ἄμα Διοκλητιανῷ τὸ κριν εἰς Παλαιστίνην παραγενομένου.

Συνῆν μὲν γὰρ οὗτος τοῖς τῆς βασιλείας κοινωνοῖς, καὶ μέτοις αὐτοῖς, ὡς εἴρηται, κατ' αὐτὸν ἐκεῖνον τὸν παλαιὸν τοῦ Θεοῦ προφήτην τὰς διατριβὰς ἐποιεῖτο. Ἦδη δ' ἄρτι ἐκ παιδός (58) ἐπὶ τὸν νεανίαν διαβάς, τιμῆς τῆς πρώτης παρ' αὐτοῖς ἡξιοῦτο· οἷον αὐτὸν καὶ ἡμεῖς ἐγνωμεν, τὸ Παλαιστινῶν διερχόμενον ἔθνος, σὺν τῷ πρεσβυτέρῳ τῶν βασιλέων, οὗ καὶ ἐπὶ δεξιᾷ παρεστῶς, περιφανέστατος ἦν τοῖς ὄρῃν θέλουσιν, οἷός τε βασιλικῷ φρονήματος· ἐξ ἐκεῖνου τεκμηρία παρέχων. Σίωματος μὲν γὰρ εἰς κάλλους ὤραν, μεγέθους τε ἡλικίας οὐδ' ἦν αὐτῷ παραβαλεῖν ἕτερον, ῥώμῃ δ' ἰσχύος τοσοῦτον ἐπλεονέκτει τοὺς ἡμῆλικας, ὡς καὶ φοβερὸν αὐτοῖς εἶναι, ταῖς δὲ κατὰ ψυχὴν ἀρεταῖς μᾶλλον ἢ τοῖς κατὰ τὸ σῶμα πλεονεκτήμασιν ἐνηθρύνετο, σωφροσύνην πρώτιστα τὴν ψυχὴν κοσμοῦμενος, κάπειτα παιδεύσει λόγων, φρονήσει τ' ἐμφύτῳ καὶ τῇ θεοδότη σοφίᾳ διαφερόντως ἐκτρέπων (59).

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Κ'.

Κωνσταντίνου πρὸς τὸν πατέρα διὰ τὰς ἐπιβουλὰς Διοκλητιανοῦ ἀναχώρησις.

Γαῦρον δὴ οὖν ἐπὶ τούτοις, ῥωμαλέον τε καὶ μέγαν, φρονήματος τε μεστὸν τὸν νεανίαν εἰ τῆνικαῦτα κρατοῦντες θεώμενοι, φθόνῳ καὶ φόβῳ (60) ἐβάλλοντο. Ἐντεῦθεν καὶ προστρέψασθαι τι μώμου αὐτῷ βουλόμενοι ἐφυλάττοντο, καίρῳ ἐύθετον ἀναμένοντες. Ὁ δὲ σναισθόμενος ὁ νεανίας, ἐπεὶ καὶ πρῶτον αὐτῷ καὶ δεύτερον κατάφωρα Θεοῦ συννεύσει τὰ τῆς ἐπιβουλῆς ἐγγίνετο, φυγῇ τὴν σωτηρίαν ἐπορίζετο, κἀν τούτῳ τοῦ μεγάλου προφήτου Μωϋσέως τὸ μῆνιμα διασώζων. Τὸ δὲ πᾶν αὐτῷ συνέπραττεν ὁ Θεός, τῇ τοῦ πατρὸς διαδοχῇ (61) προμηθεύμενος αὐτὸν συνεῖναι.

D sed esse conficta et conflata ex interpretatione Latina Christophoroni. Sed postquam Fuketianum codicem nactus sum, reipsa didici, eas lectiones ex manuscriptis exemplaribus depromptas esse. Certe codex Fuketi hunc locum ita scriptum exhibet : Φθόνῳ καὶ φόβῳ ἐβάλλοντο· ἐντεῦθεν καὶ προστρέψασθαι τι μώμου αὐτῷ βουλόμενοι ἐφυλάττοντο, καίρῳ ἐύθετον ἀναμένοντες· ὁ δὲ, etc. Ita etiam in libris Turnebi ac Savilii scriptum inveni. Sed hæc lectio licet scriptorum codicum auctoritate nitatur, mihi tamen non videtur esse genuina, tum ob eam causam quam supra attuli, tum ob verborum inelegantiam.

(61) Τῇ τοῦ πατρὸς διαδοχῇ. Mallet scribere διαθήκη. Constantinus enim testamentum suum jam condebat, cum Constantinus filius ad ipsum pervenit, ut scribit Nicephorus in libro vii, cap. 18. Mox legendum videtur παρῆναι, non συνεῖναι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΑ'.

A

CAPUT XXI.

Τελυτὴ Κωνσταντίνου τὸν υἱὸν Κωνσταντίνου βασιλέα καταλιπόντος.

Mors Constantii Constantinum filium imperatorem relinquentis.

Αὐτίκα δ' οὖν ἐπειδὴ τῶν ἐπιβούλων τὰς μηχανὰς διαβρᾶς, σπεύδων ἀφίκετο πρὸς τὸν πατέρα, ἑμοῦ μὲν αὐτὸ, χρόνιος παρῆν, κατὰ τὸ αὐτὸ δὲ τῷ πατρὶ τὰ τῆς τοῦ βίου τελευτῆς ἐπὶ ξυροῦ ἴστατο. Ὡς δ' ἀπροσδόκητον εἶδεν ὁ Κωνσταντῖνος παρεστῶτα τὸν πατέρα, ἐξαλλόμενος τῆς στρωμνῆς, περιβαλὼν τε αὐτῷ τῶ χεῖρσι, καὶ τὸ μόνον λυπηρὸν αὐτῷ μέλλοντι τὸν βίον ἀποτιθεσθαι, τοῦτο δ' ἦν ἡ τοῦ παιδὸς ἀπουσία, τῆς ψυχῆς ἀποθεβηκέναι εἰπόν, εὐχάριστον ἀνέπεμπε τῷ Θεῷ τὴν εὐχὴν, νῦν αὐτῷ τὸν θάνατον ἀθανασίας κρείττονα λογίσασθαι φήσας· καὶ δὴ τὰ καθ' ἑαυτὸν διετάττετο. Υἱοῖς θ' ἅμα καὶ θυγατρῶσι

B
bus suis, et vale dicto liberis suis utriusque sexus qui instar cuiusdam chori ipsum unlique cingebant; in palatio et in regio cubili jacens, imperii administratione, ut naturalis ratio postulat, filio natu maximo in manus tradita, ex hac luce migravit.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΒ'.

Ὡπως Κωνσταντῖνος προκομισθέντος, τὰ στρατεύματα Κωνσταντίνου Αὐγουστον ἀνηγόρευσε.

Ὁς μὲν ἀβασίλευτος ἔμενεν ἡ ἀρχὴ· αὐτῇ δὲ ἄλλοι γινόμενοι πατρικῆ Κωνσταντίνου κοσμησάμενος, τῶν πατρικῶν οἰκῶν προήξει, ὡσπερ ἐξ ἀναδιώσεως τὸν πατέρα βασιλεύοντα δι' ἑαυτοῦ δεικνύς τοῖς πᾶσιν. Ἔπειτα τῆς προκομιδῆς ἡγούμενος σὺν ταῖς ἀμφοτέρω πατρικοῖς φιλίαις (64), τῶν μὲν ἡγουμένων, τῶν δὲ

C
paternum antecedens cum ingenti paternorum amicorum multitudine, quorum alii anteibant, alii subsequabantur; pulcherrimo apparatu exsequias Deo devoti principis celebravit. Cuncti beatissimum imperatorem acclamationibus et laudibus prosequabantur; unoque animorum consensu mortuum principatu filii restitui atque in lucem revocari censebant; et faustis acclamationibus novum principem, imperatorem, Augustum, primo statim impetu appellabant. Et hæc quidem filium laudantium voces patri mortuo ornamentum afferebant: filium vero beatum prædicabant, qui tanti patris successor esset renuntiatus. Sed et omnes provinciæ ejus imperio subjectæ, maximo gaudio et inexplicabili lætitia perfusæ sunt; utpote quæ ne minimo quidem

τοῦτο τέλος εὐσεβοῦς καὶ φιλοθέου τρόπου ἐπὶ βασιλεῖ Κωνσταντῖνῳ Θεὸς ἐδειξε τῷ καθ' ἡμᾶς γένει.

(62) Υἱοῖς θ' ἅμα καὶ θυγατρῶσι συνταξάμενος. Christophorsonus hunc locum ita vertit, in medio filiorum et filiarum se statuens. Portesius vero sic interpretatus est, simul liberis ex commentario distribuit hæreditatem. Neuter veram hujus verbi significationem assecutus est. Utitur eadem voce Eusebius in lib. III, cap. 29, ad quem locum abunde dicemus, quid sit συνταξάσθαι, et quid συντακτικὸς λόγος. Optime doctissimus Savilius ad oram libri sui, vocem συνταξάμενος exposuit *valedicens*. Et ita loquitur Athanasius in Vita B. Antonii sub finem: συνταξάμενος τοῖς ἐν τῷ ἔξω ὄρει

μοναχοῖς.

(63) Vulg. τῷ τῆν ἡλικίαν προάγοντι. Scribo τῷ τῆν ἡλικίαν προάγοντι. Sic supra dixi Eusebius de Diocletiano et Maximiano: οἱ μὲν γὰρ τῷ χρόνῳ προάγοντες.

(64) Πατρικοῖς φιλίαις. Post hæc verba in schelis Regis hæc adduntur ad marginem: Τὸν πατέρα προῦπεμπε δῆμων τε πλήθει μυρίων, στρατιωτῶν τε δορυφορίᾳ. Quæ licet Savilius et Christophorsonus in libris suis repperint, mihi tamen parum necessaria videntur. Leguntur tamen etiam in codice Fuk.

CAPUT XXIII.

Interitus tyrannorum brevis commemoratio.

Qualls vero exitus fuerit aliorum qui Ecclesias Dei tanquam indicto bello oppugnaverunt, nequaquam hic commemorandum esse duxi, nec honorum memoriam, malorum attexta commemoratione esse violandam. Sufficiunt certe res ipsæ, ad reprimentos et in officio continendos eos qui scenam omnem calamitatum quæ singulis illorum acciderunt, ipsi oculis atque auribus accepere.

CAPUT XXIV.

Quod Constantinus imperium Dei arbitrio sit consecutus.

In hunc modum universorum auctor et totius mundi moderator Deus Constantinum tali parente genitum, 420 principem atque imperatorem per se ipse provexit: adeo ut, cum cæteri omnes aliorum suffragio hunc honorem consecuti sint, solus hic fuerit de cuius promotione nemo mortalium gloriaretur.

CAPUT XXV.

Constantini de Britannis et barbaris victoriæ.

Postquam igitur in imperio firmatus est, primum quidem imperii partibus sibi a patre transcriptis prospicere cœpit; universas provincias quæ antea sub patris administratione fuerant, cum summa humanitate perlustrans. Sed et barbaros qui ad Rhenum et occidentalem oceanum positi novos motus concitare ausi essent, cunctos suæ dominationi subjiciens, ex feris mansuetos reddidit. Alios vero reprime re contentus, tanquam feras bestias ab imperii sui finibus absterruit: eos videlicet quorum insanabiles animos ad tranquillam et quietem vivendi rationem traduci nullo modo posse animadverterat. Quibus ex animi sententia confectis, reliquas orbis partes sibi ob oculos proponens, interim quidem adversus Britannicas gentes in intimo oceani recessu sitas trajecit. Eas vero cum subegisset, ad alias mundi partes oculos convertit, ut ea quæ auxilio ipsius indigebant, persauaret.

CAPUT XXVI.

Quomodo Romam Maxentii tyrannide liberare decreverit.

Posthæc universum terrarum orbem instar vasti cujusdam corporis animo complexus, ipsamque totius mundi caput et imperii Romani dominatricem urbem, tyrannica dominatione oppressam conspi-

(65) Vulg., *Τὴν προσαγωγήν*. Scribendum videtur προαγωγήν, id est promotionem, προκοπήν. Atque ita Turnebus ad oram sui codicis emendavit, ut postea comperi.

(66) *Ἐπισκοπῶν ἔθνη*. Sic Eusebius vocare solet provincias populi Romani, ut ex pluribus locis probari facile potest. At igitur Eusebius Constantinum, simul atque imperium ejus stabilitum est, provincias omnes quæ sub imperio patris fuerant, diligenter obvisse. Quod non intellexit Christophorsonus.

(67) *Κατὰ λόγον*. Hoc loco κατὰ λόγον idem videtur esse ac κατὰ νόον. Quod quidem Portesius etiam vidit. At Christophorsonus, et hunc locum et

A

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΓ'.

Καταστροφή τῶν τυράννων δι' ὑπομνήσεως ἀλλήλης.

Τῶν δὲ ἄλλων ὅσοι τὰς ἐκκλησίας τοῦ Θεοῦ παλῆμου νόμῳ μετῆλλον, τὰς τοῦ βίου καταστροφάς, οὐκ εἶναι πρότερον ἔκριναι τῷ παρόντι παραδοῦναι διηγήματι, οὐδὲ τὰς τῶν ἀγαθῶν μνήμας τῇ τῶν ἐναντίων παραθέσει μιαινεῖν. Ἀπαρκεῖ δὲ ἡ τῶν ἔργων πείρα πρὸς σωφρονισμὸν τῶν αὐταῖς ὕβρεσι καὶ ἀκοαῖς τῆ τῶν ἐκάστῳ συμβεδηκότων παρειληφόντων ἱστορίαν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΔ'.

Ὅτι βουλήσει Θεοῦ Κωνσταντῖνος ἔσχε τὸ βασιλεύειν.

Θῦτα δὲ Κωνσταντῖνον τοιοῦτου φύντα πατρὸς, ἀρχοντα καὶ καθηγεμόνα ὁ τῶν ὄλων Θεοῦ, ὁ τοῦ σύμπαντος κόσμου πρῦτανος, δι' ἑαυτοῦ προχειρίζετο, ὡς μηδένα ἀνθρώπων μόνου τοῦδε τὴν προαγωγήν (65) αὐχῆσαι, τῶν ἄλλων ἐξ ἐπικρίσεως ἐτέρων τῆς τιμῆς ἔξωμένον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΕ'.

Κωνσταντῖνου κατὰ βαρβάρων καὶ Βρεττανῶν νίκαι.

Ὡς οὖν ἐπὶ τῆς βασιλείας ἔρρυτο, τῶς μὲν τῆς πατρικῆς προενδοίε λήξεως, ἐπισκοπῶν σὺν πολλῇ τῇ φιλανθρωπιᾷ πάνθ' ὅσα πρότερον ἔθνη (66) ὑπὸ τῆ τοῦ πατρὸς μοίρᾳ διεκυβερνᾶτο, ὅσα τε γένη βαρβάρων, τῶν ἀμφὶ Ἑρῆνον ποταμῶν, ἐσπέριόν τε ὠκεανὸν οἰκοῦντα, στασιάζειν ἐτόλμα, πάνθ' ὑποτάττων, ἡμέρα ἐξ ἀτιθάσεων κατεργάζετο, ἄλλα δ' ἀναστῆλων, ὡσπερ τινὰς θήρας ἀγρίους, ἀπεσῆθε τῆς εἰκείας, ὅσα περ ἀνιάτως ἔχοντα πρὸς ἡμέρου βίου κἀτάστασιν ἑώρα. Ἐπεὶ δὲ ταῦτα κατὰ λόγον (67) ἔκειτο αὐτῷ, τὰς λοιπὰς τῆς οἰκουμένης λήξεις πρὸ ὀφθαλμῶν θέμενος, τῶς μὲν ἐπὶ τὰ Βρεττανῶν ἔθνη (68) διέδαινε, ἔξον ἐπ' αὐτῷ κείμενα ὠκεανῷ, παραστησάμενος δὲ ταῦτα, διεσκοπεῖ τὰς ἐτέρας τοῦ παντὸς μοίρας, ὡς ἂν θεραπεύοι τὰ βοηθείας δέμενα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΖ'.

Ὅπως Ῥώμην ἐλευθερώσαι Μαξεντίου προήρητο.

Εἶθ' ὡσπερ μέγα σῶμα, τὸ πᾶν τῆς οἰκουμένης ἐννοήσας στοιχεῖον, κάπειτα τὴν τοῦ παντὸς κεφαλὴν, τῆς Ῥωμαίων ἀρχῆς τὴν βασιλεύουσαν πόλιν, τυραννικῇ δουλειᾷ συνιδῶν καθυπηγμένην, παρεχόντων τὸν τὸν caput parum feliciter interpretatus est.

(68) *Τῶς μὲν ἐπὶ τὰ Βρεττανῶν ἔθνη*. De hac traiectione Constantini in Britanniam, nemo ex veteribus quidquam scripsit. Itaque ejus rei memoriam soli Eusebio debemus, qui et ipsum tempus non obscure hoc loco subindicat: paulo scilicet ante quam Constantinus expeditionem adversus Maxentium susciperet. Contigit igitur hæc Constantini in Britanniam trajectio, Maximiano viii cos. anno Christi undecimo ac trecentesimo, ut recte notavit Sigonius in lib. ii *De Occidentali imperio*. At Savilius Eusebium hic falli existimavit. Sic enim notat ad hunc locum: « Eusebius ignorasse videtur patrem Constantini Eboraci in Britannia obiisse. »

ρει μὲν ταπρῶτα τὴν ὑπὲρ αὐτῆς ἄμυναν τοῖς τῶν λοιπῶν κρατοῦσι μερῶν (69), ἅτε δὴ χρόνῳ προάγουσιν· ἐπει δὲ τούτων οὐδὲς οἷός τε ἦν ἐπικουρεῖν, ἀλλὰ καὶ οἱ πείραν λαβεῖν ἐβελήσαντες αἰσχρὸν ὑπέμειναν τέλος (70), οὐδὲ βιωτῶν αὐτῶ τὴν ζωὴν εἶναι εἰπῶν, εἰ τὴν βασιλίδαν πάλιν οὕτω κάμυσσαν παρίδοι, παρεσκευάζετο τὰ πρὸς τὴν καθαιρεσιν τῆς τυραννίδος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΖ'.

Ὅτι τὰς τῶν εἰδωλολατρῆσάντων καταστροφὰς ἐθθυμηθεὶς, μᾶλλον τὸν Χριστιανισμὸν ἐξελέξατο.

Εὐ δ' ἐνόησας ὡς κρείττονος ἢ κατὰ στρατιωτικὴν δέοι αὐτῷ βοήθειας, διὰ τὰς καχοτέχρους καὶ γοητικὰς μαγγανείας τὰς παρὰ τῶν τυράννων σπουδαζομένας, Θεὸν ἀνεζητήε βοήθην, τὰ μὲν ἐξ ὀπλίσεων καὶ στρατιωτικῶν πλῆθους δευτέρα τιθέμενος, τὴν δ' ἐκ Θεοῦ συνεργίαν ἄμαχον εἶναι καὶ ἀπαράθραστον. Ἐνοεῖ δὴτα ὅποιον δέοι Θεὸν ἐπιγράψασθαι βοήθην· ζητοῦντι δ' αὐτῷ ἐννοεῖα τις ὑπεισηλθεν· ὡς πλείονον πρότερον τῆς ἀρχῆς ἐφαφαμένων, οἱ μὲν πλείοσι θεοῖς τὰς σφῶν αὐτῶν ἀναρτήσαντες ἐλπιδας, θυσίαις τε καὶ ἀναθήμασι (71) τοῦτους θεραπεύσαντες, ἀπατηθέντες ταπρῶτα διὰ μαντείων κεχαρισμένων, χρησμῶν τε τὰ αἴσια ἐπαγγελομένων αὐτοῖς, τέλος οὐκ αἴσιον εὗραντο, οὐδέ τις θεῶν πρὸς τὸ μὴ θεηλάτοις ὑποβληθῆναι καταστροφαῖς, δεξιὸς αὐτοῖς παρέστη· μόνον δὲ τὸν ἐαυτοῦ πατέρα τὴν ἐναντίαν ἐκείνοις τραπέντα, τῶν μὲν πλάνην καταγνώνας, αὐτὸν δὲ τὸν ἐπέκεινα τῶν ὄλων Θεὸν διὰ πάσης τιμῆσαντα ζωῆς, σωτήρα καὶ φύλακα τῆς βασιλείας, ἀγαθοῦ τε παντὸς χορηγὸν εὐρέσθαι. Ταῦτα παρ' ἐαυτῷ διακρίνας, εὐ τε λογισάμενος, ὡς οἱ μὲν πλῆθει θεῶν ἐπιπαρήσαντες, καὶ πλείοσιν ἐπιπεπτόχασιν ὀλέθροις, ὡς μὴδὲ γένος, μὴδὲ φύην, μὴ βίξαν αὐτοῖς, μὴδ' ὄνομα, μὴδὲ μνήμην ἐν ἀνθρώποις ἀπολειψῆναι, ὁ δὲ πατρῷος αὐτῷ Θεὸς τῆς αὐτοῦ δυνάμεως ἑναργῆ καὶ πάμπολλα δειγμάτων εἰη δεδωκῶς τῷ αὐτοῦ πατρὶ· ἀλλὰ καὶ τοὺς ἕξῃ καταστρατεύσαντας πρότερον τοῦ τυράννου διασκευάμενος, οὐν πλῆθει μὲν θεῶν τὴν παράταξιν πεποιτημένους, αἰσχρὸν δὲ τέλος ὑπομείναντας· ὁ μὲν γὰρ αὐτῶν σὺν αἰσχύνῃ τῆς συμβολῆς ἀπρακτος ἀνεχώρει, ὁ δὲ καὶ μέσοις αὐτοῖς τοῖς στρατεύμασι κατασφαγεῖς, πάρεργον ἐγένετο θανάτου (72)· ταῦτα οὐν πάντα συναγαγὼν τῇ

(69) *Τοῖς τῶν λοιπῶν κρατοῦσι μερῶν.* Galerium Maximianum et Maximinum intelligit. Hos enim vocat τοὺς χρόνῳ προάγοντας, id est seniores imperatores. Nam etsi Maximinus vixit dum Augustus erat renuntiatus, tamen quia aliquot annis ante Constantinum Cæsar factus fuerat, ideo inter seniores Constantino imperatores haberi potest.

(70) *Αἰσχρὸν ὑπέμειναν τέλος.* Horum verborum duplex sensus afferri potest. Nam aut cum Portesio et Christophorsono possis vertere *sedum rei eventum nacti sunt*, aut sicut ego interpretatus sum, *turpi exitu perierunt*. Prior sensus ad Galerium Maximianum refertur. Posterior interpretatio de Severo Cæsare intelligenda est: qui a Galerio contra Maxentium cum exercitu missus, cum Romam obsidere pararet, desertus a suis, quos Maxentius spe præmiorum ad se traduxerat, fugit

Acicns; primum quidem eam vindicandi ac liberandi partes iis cessit qui reliquas imperii Romani portiones obtinebant, utpote ætate potioribus. Sed cum nullus eorum opitulari posset, adeoque ipsi qui id tentare voluerant ignominiosum exitum nacti essent; vitam sibi minime vitalem esse professus, si urbem omnium dominam tanta ægriitudine affectam despiceret, ad exstinguendam tyrannidem sese accinxit.

421 CAPUT XXVII.

Quod Constantinus eorum qui simulacra coluissent interitum considerans, Christianismum potius elegit.

Jam vero cum intelligeret præter militares copias præstantiore aliquo subsidio sibi opus esse, ob maleficas artes magicasque præstigias quas tyrannus studiose consecrabatur: Deum sibi adiutorem quæsit; armorum quidem apparatus et militum copias secundo loco ducens; auxilium autem divini numinis invictum et inexpugnabile esse sibi persuadens. Igitur cogitare apud se cœpit, quemnam sibi Deum adscisceret. Quod dum sollicitè inquirat, hæc illi subiit cogitatio: ex plurimis qui ante se imperium tenuerant, eos quidem qui in deorum multitudine spem suam collocassent, et qui victimis illos ac donariis coluissent, primum vaticiniis ad assentationem compositis, et oraculis fausta omnia pollicentibus delusos, tandem infausto mortis genere interiisse; nec deorum quemquam præsto illis adfuisse, qui eos inveccto divinitus exitio liberaret. Solum ipsius patrem, qui contrariam prioribus illis viam iniisset, et qui eorum quidem errorem condemnasset, unum vero supremum omnium Deum toto vitæ spatio coluisset; eundem servatorem ac imperii custodem, et omnium bonorum auctorem habuisse. Hæc ille cum apud se expendisset; recteque animadvertisset, illos quidem qui in deorum multitudine fiduciam posuissent, in multitudinem quoque exitiorum esse delapsos, adeo ut nec generis illorum ac sobolis, nec stirpis ac nominis, nec memoriæ ullum inter homines vestigium remanserit: contra vero Deum patris sui, multa eaque illustria potentie suæ documenta ipsi præbuisse; cumque præterea considerasset, eos qui jam antea copias adversus tyrannum duxerant, cum deorum multitudine ad pugnam profe-

Ravennam; in qua obsessus a Maxentio, mox fraude ac perjuriis Maximiani Herculii decēptus, et captivi habitu Romam perductus, brevi postea interemptus est, ut scribitur in *Gestis Constantini*. Vide cap. 27, quod proxime sequitur, ubi eam rem fusius narrat Eusebius.

(71) *Θυσίαις τε καὶ ἀναθήμασι.* In schedis Regiis additur *λοιβαῖς τε καὶ θυσίαις καὶ ἀναθήμασι*, etc.

(72) *Πάρεργον ἐγένετο θανάτου.* Difficile admodum est dicere, quid sibi velit Eusebius. Christophorsonus quidem vertit, *tanquam superbacantæ mortis accessio factus est*. Portesius quoque ante illum *fati accessionem* verterat. Sed non intelligo, cur Severus mortis accessio dicatur, cum solus ex omni exercitu suo perierit. Malim itaque *πάρεργον* interpretari *vilem victimam*. Vilia enim capita recte θανάτου πάρεργον dicuntur. Πάρεργον etiam dicitur

ctios, turpem exitum habuisse. Alter enim re infecta cum omnibus copiis ignominiose recesserat: alter in medio exercitu jugulatus, tanquam fortuita mortis præda exstiterat. Hæc, inquam, omnia cogitatione sua complexus, deos quidem qui nusquam essent colendo nugari, et post tot ac tanta documenta caeco adhuc errore ferri, summæ dementiæ sibi esse colendum censuit.

422 CAPUT XXVIII.

Quomodo Deus oranti visionem ostenderit in cælo sub meridiem, crucem videlicet lucidam cum inscriptione, monente ut in hac vinceret.

Hujus ergo operi implorare cœpi, orans atque obsecrans ut se ipsi noscendum præberet, ac præsentibus negotiis adjutricem manum porrigeret. Hæc precanti ac suppliciter postulanti Imperatori, admirabile quoddam signum a Deo missum apparuit. Quod si quidem ab alio quopiam diceretur, haud facile auditores fidem essent habituri. Verum cum ipse victor Augustus nobis qui hanc historiam scribimus, longo post tempore, cum videlicet in ejus notitiam et familiaritatem pervenimus, id retulerit, et sermonem sacramenti religione firmaverit; quis posthac fidem huic narrationi adhibere dubitabit? præsertim cum id quod subsequutum est tempus, sermonis hujus veritatem testimonio suo confirmaverit. Horis diei meridianis, sole in occasum vergente, crucis tropæum in cælo ex luce conflatum, soli superpositum, ipsis oculis se vidisse affirmavit, cum hujusmodi inscriptione: *Hac vinca*. Eo viso et seipsum et milites omnes, qui ipsum nescie quo iter facientem sequebantur, et qui spectatores miraculi fuerant, vehementer obstupefactos.

CAPUT XXIX.

Quomodo Christus Constantino in somnis visus, præceperit ut signo ad crucis formam facto uteretur in bellis.

Interim ipse, ut aiebat, addubitare animo corpit quidnam hoc spectrum sibi vellet. Cogitanti ipsi et diu multumque apud se reputanti, nox tandem supervenit. Tum vero Christus Dei dormienti apparuit cum signo illo quod in cælo ostensum fuerat, præcepitque, ut militari signo ad similitudinem ejus quod in cælo vidisset fabricato, eo tanquam salutari præsidio in præliis uteretur.

CAPUT XXX.

Fabricatio ejus signi ad crucis similitudinem.

Ille primo statim diluculo surgens, arcanum omne amicis exposuit. Convocatis deinde auri ac gemmarum fabris, medius inter eos sedens, speciem 423 signi eis sermone depinxit, jussitque

quidquid citra laborem fit, et quasi inter ludendum. Ita Severi Cæsaris mors præteritum dici potest, cum tam facile captus occisusque sit, ac si nullos circa se milites habuisset. Ac fortasse scribendum est præteritum ἐγένετο πολέμου. Ita Gelasius Cyzicenus in lib. 1. cap. 5: Εἶπε δὲ καὶ τῷ κράτει τῶν ἑπλων τὰ αὐτόθι βάρβαρα φύλα, παρέργῳ τῆς μάχης πρὸς τὸ ἔργον συγχρησάμενος, ubi interpres similiter belli accessionem vertit, quod non probō. Mattem certe in Gelasio vertere, his velut belli pro-

Α διανοίῃ, τὸ μὲν περὶ τοὺς μηδὲν ὄντας θεοὺς ματαίωζειν, καὶ μετὰ τοσούτον ἑλεγχῶν ἀποπλανᾶσθαι, μωρίας ἔργον ὑπελάμβανε, τὸν δὲ πατρῶον τιμᾶν μόνον ἔβητο δεῖν θεῶν.

essent colendo nugari, et post tot ac tanta documenta esse existimavit: solum vero Deum genitoris sui

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΗ'.

Ὅπως εὐξαμένην τὴν ἑπιτασίαν ὁ θεὸς παρέσχε, σταυρὸν ἐκ φωτὸς ἐν οὐρανῷ, μεσημβρίας ὀψης, καὶ γραφὴν τοῦτω νικῶν παραινούντων.

Ἄνεκαλεῖτο δὴτα ἐν εὐχαῖς τούτου ἀντιβολῶν καὶ ποτνωίμενος, φῆναι αὐτῷ αὐτὸν ὅστις εἶη, καὶ τὴν αὐτοῦ δεξιὰν τοῖς προκειμένοις ἐπορεύεαι. Εὐχομένη δὲ ταῦτα καὶ λιπαρῶς ἰκετεύοντι τῷ βασιλεῖ, θεσημία τις ἐπιφαίνεται παραδοξοτάτη· ἦν τάχα μὲν ἄλλου λέγοντος, οὐ βῆδιον ἦν ἀποδέξασθαι (73), αὐτοῦ δὲ τοῦ νικητοῦ βασιλέως, τοῖς τὴν γραφὴν διηγουμένοις ἡμῖν μακροῖς ὕστερον χρόνοις, ὅτε ἠξιώθημεν τῆς αὐτοῦ γνώσεως τε καὶ ὀμιλίας, ἐξαγγελαντος, ὅρκους τε πιστωσαμένου τὸν λόγον, τίς ἂν ἀμφιβάλοι μὴ οὐχὶ πιστεῦσαι τῷ διηγηματι; μάλισθ' ὅτε καὶ ὁ μετὰ ταῦτα χρόνος ἀληθῆ τῷ λόγῳ παρέσχε τὴν μαρτυρίαν. Ἄμφι μεσημβρινῶς ἡλίου ὥρας, ἥδη τῆς ἡμέρας ἀποκλινοῦσης (74), αὐτοῖς ὀφθαλμοῖς ἰδεῖν ἔφη ἐν αὐτῷ οὐρανῷ ὑπερρεῖμενον τοῦ ἡλίου σταυροῦ τρόπαιον, ἐκ φωτὸς συνιστάμενον, γραφὴν τε αὐτῷ συνήσθαι, λέγουσαν· τοῦτω νικά. Θάμβος δ' ἐπὶ τῆς θεάματι κρατήσαι αὐτὸν τε καὶ τὸ στρατιωτικὸν ἄπαν, ὃ δὴ στελλομένῳ ποι πορείαν συνεπέτο τε καὶ θεωρῶν ἐγένετο θαύματος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΘ'.

Ὅπως ὁ Χριστὸς τοῦ θεοῦ καθ' ἕνα ἄνθρωπος αὐτῷ φανεῖς, ὁμοιοτρόπῳ τοῦ σταυροῦ σημείῳ κρησθῆναι κατὰ τοὺς πολέμους προσέταξε.

Καὶ δὴ διαπορεῖν πρὸς αὐτὸν ἔλεγε, τί ποτε εἶη τὸ φάσμα. Ἐνθυμουμένη δ' αὐτῷ καὶ ἐπὶ πολὺ λογιζομένη νῦν ἐπῆει καταλαβοῦσα· ἐνταῦθα δὲ ὑπνοῦντι αὐτῷ, τὸν Χριστὸν τοῦ θεοῦ σὺν τῷ φανέντι κατ' οὐρανὸν σημείῳ ὀφθῆναι τε καὶ παρακελεύεσθαι, μίμημα ποιησάμενον τοῦ κατ' οὐρανὸν ὀφθέντος σημείου, τοῦτω πρὸς τὰς τῶν πολεμίων συμβολὰς ἐξήματι χρῆσθαι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Λ'.

Κατασκευὴ τοῦ αὐτοῦ σταυρικοῦ σημείου.

Ἄμφι δ' ἡμέρῃ διαναστὰς, τοῖς φίλοις ἐξηγόρευε τὸ ἀπόρρητον. Κάπετα χρυσοῦ καὶ λίθων πολυτελέων δημιουργοὺς συγκαλέσας, μέσος αὐτοῖς καθίζανει, καὶ τοῦ σημείου τὴν εἰκόνα φράζει, ἀπομιμείσθαι

ludiis ad bellum ipsum usus. Sic etiam Eusebius in cap. 51, lib. II. Porro hoc in loco figura est, quam Græci vocant ὕστερον πρότερον. Nam Severi Cæsaris clades ignominiosam illam Galerij fugam præcessit.

(73) Vulg., ἀποδέξασθαι. Scribendum puto ἀποδέξασθαι, ut legisse videtur Nicephorus in libro VII, c. 29. Atque ita in schedis Regij scriptum inveni. In codd. Fulk. et Savil. legitur παραδέξασθαι.

(74) Ἄμφι μεσημβρινῶς ἡλίου ὥρας, ἥδη τῆς

τε αὐτὴν χρυσῷ καὶ πολυτελέσει λίθοις διεκελεύετο· ἅ δὲ καὶ ἡμεῖς ὀφθαλμοῖς ποτε συνέβη παραλαβεῖν (75).

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΑ΄.

Ἐκφρασις σταυροειδοῦς σημείου, ὅπερ νῦν οἱ Ῥωμαῖοι λάβαρον καλοῦσιν.

Ἦν δὲ τοιῦδε σχήματι κατεσκευασμένον· ὑψηλὸν δόρυ χρυσῷ κατημφερισμένον, κέρασ εἶχεν (76) ἐγκάρσιον, σταυροῦ σχήματι πεποιημένον· ἄνω δὲ πρὸς ἄκρῳ τοῦ παντὸς, στέφανος ἐκ λίθων πολυτελῶν καὶ χρυσοῦ συμπεπλεγμένως κατεστήρικτο, καθ' οὗ τῆς σωτηρίου ἐπιγραφῆς τὸ σύμβολον, δύο στοιχεῖα τὸ Χριστοῦ παραδηλοῦντα ἐνομα, διὰ τῶν πρώτων ὑπεστήμαινον χαρακτῆρων, χιαζομένου τοῦ ρ κατὰ τὸ μεσαίτατον· ἅ δὲ κατὰ τοῦ κράνουσ φέρειν εἰσθε κἀν τοῖς μετὰ ταῦτα χρόνοις ὁ βασιλεύς. Τοῦ δὲ πλαγίου κέρασ, τοῦ κατὰ τὸ δόρυ πεπαρμένου, ἐδόνη τις ἐκκρεμῆς ἀπηώρητο, βασιλικὸν ὕψασμα, ποικιλίᾳ συνημμένων πολυτελῶν λίθων, φωτὸς αὐγαῖς ἐξαστραπτόντων, καλυπτόμενον· σὺν πολλῶν τε καθυφασμένῳ χρυσῷ (77), ἀδιήγητόν τι χρῆμα τοῖς ὄρωσι παρεῖχε τοῦ κάλλουσ. Τοῦτο μὲν οὖν τὴ φάρος τοῦ κέρασ ἐξημμένον, σύμμετρον μήκουσ τε καὶ πλατύουσ (78) περιγραφῆν ἀπελάμβανε, τὸ δ' ὄρθιον δόρυ τῆσ κάτω ἀρχῆσ ἐπὶ πολὺ μυχυνόμενον (79), ἄνω μετ-

A ut auro ac lapillis similitudinem ejus exprimerent. Quod et nos aliquoties videre meminimus.

CAPUT XXXI.

Descriptio signi instar crucis formati quod Romani labarum vocant.

Erat autem ejusmodi: Hasta longior auro contexta, transversam habet antennam instar crucis. Supra in ipsa hastæ summitate corona erat affixa, geminis et auro contexta. In hac salutaris appellationis signum: duæ videlicet litteræ, nomen Christi primis apicibus designabant, littera ρ. in medio sui decussata. Quas quidem litteras imperator in galea gestare posthæc etiam consuevit. Porro ex antenna quæ oblique per hastam trajecta est, velum quoddam dependebat; textum videlicet purpureum pretiosis lapidibus inter se junctis, et luminis sui fulgore oculos præstinguentibus cooperitum multoque intertexto auro inexplicabilem quamdam pulchritudinis speciem intuentibus præbens. Atque hoc velum antennæ affixum, latitudinem longitudini æqualem habuit. Ipsa vero recta hasta ab infima sui parte in magnam longitudinem producta, in superiori parte sub ipso crucis signo ad ipsam veli variis coloribus depicti summitatem,

ἡμέρας ἀποκλινοῦσῆσ. Nicephorus in lib. vii. cap. 59, hunc locum ita exposuit, περι γὰρ μεσημβρίαν ὄδουοντι συνάμα τῆ περι αὐτόν στρατιᾶ, τοῦ ἡλίου πρὸς δυσμάσ κλίνοντοσ, id est, meridiano tempore cum exercitu suo iter faciens, sole in occasum vergente, etc. Sic etiam Portesius Eusebii verba interpretatus est. Sub meridiem, inquit, inclinante jam die. Sed fortasse totus locus uno spiritu continuandus est: et verba Eusebii hoc modo construenda, τῆσ ἡμέρας ἀποκλινοῦσῆσ ἀμφὶ μεσημβρινῆσ ὥρασ, id est, cum jam dies in meridiem vergeret. Cui interpretationi favet Zouaras, qui in *Constantini Gestis* hanc visionem referens, apparuisse dicit μεσοῦσῆσ ἡμέρασ. Certe in codic. Regio et Fuk. nulla distinctio est post vocem ὥρασ, sed duntaxat post verbum ἀποκλινοῦσῆσ virgula ascribitur. Apud Socratem tamen qui Eusebii verba descripsit, post vocem ὥρασ apposita est virgula. Itaque Christophorsonus utrobique vertit, *Circiter meridiem, die jam in pomeridianum tempus aliquantulum inclinante*. Quod mihi ineptum videtur. Neque enim ἀποκλινοῦσα ἡμέρα dici potest, nisi cum dies vergit in vespertinum, id est, post horam diei nonam, ut recte sumpsit Nicephorus. Quomodo autem id convenire potest cum præcedentibus verbis ἀμφὶ τὰσ μεσημβρινῆσ? etc. Idem enim est ac si diceret: circa meridiem sub vespertinam. Dicit forte aliquis, Eusebium his postremis verbis ἀποκλινοῦσῆσ ἡμέρασ significare voluisse eam visionem oblatam esse Constantino paulo post meridiem. Nam sol a cardine meridiano progrediens, paulatim deinceps in occasum vergit. Verum si Eusebius ita sensit, quid opus erat iis verbis? Potuit enim brevis dicere μεσοῦσῆσ ἄρτι τῆσ ἡμέρασ. Adde quod Eusebius in plurali dixit ἀμφὶ τὰσ μεσημβρινῆσ ὥρασ, ut appareat illum non horam sextam intelligere, sed totum illud spatium horarum, quod meridiei deputatur, ab hora scilicet quinta ad nonam. Proinde in hanc sententiam adducor, visionem illam Constantino oblatam fuisse circa horam diei nonam, dum iter faceret una cum exercitu. Idque plane confirmatur sequentibus verbis. Addit enim Eusebius, post visionem obstupefacto Constantino, dum multa secum volvit

animo, noctem supervenisse. Ex quo apparet, non multo ante noctem id visum Constantino et militibus apparuisse. In libro *Historiæ Miscellæ*, ubi hic Eusebii locus adducitur, hæc habetur interpretatio: *circameridie declinante jam sole*.

(75) Ὅφθαλμοῖσ ποτε παραλαβεῖν. Addendum est verbum συνέβη, quod etiam ad marginem codicis Moræani ascriptum inveni. In schedis Regii hic locus ad marginem suppletur hoc modo: αὐτόσ βασιλεύσ Θεοῦ καὶ τοῦτο χαρισασμένου ἤξῆωσεν. Atque ita fere Savilius et Christophorsonus. In codice Fuk. ita scribitur hic locus, ἅ δὲ καὶ ἡμεῖς ὀφθαλμοῖσ ποτε συνέβη παραλαβεῖν, αὐτόσ βασιλεύσ, etc., ut supra. Sed alterutrum superfluum est. Aut enim delenda est vox συνέβη: aut verba illa αὐτόσ βασιλεύσ, etc., sunt expungenda, nisi cum Savilio legas αὐτόσ γὰρ βασιλεύσ, etc.

(76) Κέρασ εἶχεν. Langus, Portesius et Christophorsonus cornu verterunt parum Latine, cum antennam vertere debuissent.

(77) Καθυφασμένῳ χρυσῷ. Savilius in suo libro emendavit καθυφασμένον. Certe in codice Fuk. scriptum inveni καθυφασμένων. Et paulo post παρεῖχε, non παρέσχον, habet idem codex et Turnehus.

(78) Σύμμετρον μήκουσ τε καὶ πλατύουσ. His verbis Eusebius significat velum illud quadratum fuisse. Nam longitudinis et latitudinis modus æqualis, quadratam efficit figuram. Certe in veteribus nummis Constantini et sequentium principum, velum illud ea figura quam dixi cernere licet. Male igitur Christophorsonus Eusebii locum exposuit hoc modo: « Istud igitur velamen ad cornu affixum, longitudinis latitudinisque crucis mensuram penitus exæquavit. »

(79) Τῆσ κάτω ἀρχῆσ ἐπὶ πολὺ μυχυνόμενον. Sensus est hastam illam a basi usque ad antennam multo longiorem fuisse, quam ab antenna usque ad summum fastigium. Idque etiam in nummis cernere licet. Potest etiam hic locus simpliciter intelligi, ut sensus sit hastam illam ab imo ad summum longissimam fuisse.

auream Deo chari imperatoris et liberorum eius imaginem depictam pectore tenens sublimem gestabat. Hoc igitur salutari signo, tanquam munimento adversus oppositas quorumvis hostium copias imperator semper est usus; aliaque ad ejus similitudinem expressa signa cunctis exercitibus præferri jussit.

CAPUT XXXII.

Quomodo Constantinus catechumenus factus sacras Scripturas perlegerit.

Sed hæc postea. Tunc vero admirabili visione obtupefactus, cum nullum alium præter illum quem viderat Deum sibi colendum esse statuisset, sacerdotes arcanæ illius doctrinæ mysteriis instructos ad se accersivit; et quisnam ille Deus esset interrogavit, quidve signi illius visio sibi vellet. Illi hunc **424** quidem Deum esse dixerunt, unius ac solius Dei unicum Filium: signum vero illud quod ostensum fuisset, immortalitatis symbolum esse, et tropæum victoriæ quam ille in terris olim versatus de morte retulisset. Simul causas illius adventus eum docuerunt, accuratam Incarnationis rationem ei exponentes. At ille hos quidem sermones dicendi cupidus auscultabat. Cæterum Dei præsentia suis conspectibus exhibitæ admiratione tenebatur. Cumque cœlestem illam visionem et sacerdotum sermonum interpretationem inter se contulisset, confirmatus est animo; harum rerum cognitionem Dei ipsius magisterio sibi tradi pro certo habens. Exinde ipsemet divinorum librorum lecticæ vacare instituit; et cum sacerdotes Dei sibi assessores adscivisset, Deum illum quem viderat, omni observantia colendum esse duxit. Post hæc munitus spe bona quam in illo collocaverat, est.

CAPUT XXXIII.

De adulteriis a Maxentio Romæ perpetratis.

Quippe ille qui urbem regiam per tyrannidem occupaverat, eo impietatis ac flagitii processerat, ut quodvis nefarium atque impium facinus audacter susciperet. Etenim uxores per divortium a matris se junctas violavit, easdemque violatas ad

(80) Vulg. τοῦ διαγράφοντος ὑφάσματος. Scribendum est τοῦ διαγραφέντος, id est, varie depicti. Nam velamen illud purpureum quod ex antenna pendebat, auro variisque lapillis erat ornatum. Quid autem sibi voluerit Christophorsonus nescio, cum hæc Eusebii verba ita vertit: *ad texturæ discurrentis fimbrias*. Nisi forte διατρέχοντος legit pro διαγράφοντος. Sed longe gravius lapsus est idem Christophorsonus, cum verba illa Eusebii ἀνω μετέωρον quæ ad vocem εἰκόνα referuntur, ad vocabulum δόρυ retulit. Quod refutationem non meretur.

(81) Vulg., Οὐδέτερον. Scribendum est disjunctis vocibus οὐδὲ ἕτερον, vel οὐδένα ἕτερον. Savilius ad oram sui codicis emendavit οὐδ' ἕτερον Θεόν, codex autem Fulk. habet οὐδέτερον Θεόν.

(82) Τοῖς τῶν αὐτοῦ λόγων μύστας. Hoc loco Eusebius noster μύστας posuisse videtur pro μυσταγωγούς. Neque enim fulium est quin episcopus intelligat. Subdit enim paulo post καὶ δὴ

ἄωρον ὑπὸ τῷ τοῦ σταυροῦ τροπαίω πρὸς αὐτοῖς ἄκροις τοῦ διαγραφέντος ὑφάσματος (80), τὴν τοῦ θεοφιλοῦς βασιλέως εἰκόνα χρυστὴν μέχρι στέρνων, τῶν τ' αὐτοῦ παιδῶν ὁμοίως ἔφερε. Τοῦτω μὲν τῷ σωτηρίῳ σημείῳ, πάσης ἀντικειμένης καὶ πολεμίας δυνάμεως ἀμυντηρίῳ διαπαντός ἐχρήτο βασιλεὺς, τῶν τε στρατοπέδων ἀπάντων ἡγεῖσθαι τούτου ὁμώματα, προσέταττεν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΒ΄.

Ὅπως κατηχηθεὶς Κωνσταντῖνος, τὰς θείας Γραφάς ἀνεγίνωσκεν.

Ἄλλὰ ταῦτα μικρὸν ὕστερον. Κατὰ δὲ τὸν δηλωθέντα χρόνον τὴν παράδοξον καταπλαγεὶς ἔβην, οὐδ' ἕτερον (81) Θεὸν ἢ τὸν ὀφθέντα δοκιμάσας σέβειν, τοὺς τῶν αὐτοῦ λόγων μύστας (82) ἀνεκαίετο, καὶ τίς εἴη Θεὸς αὐτὸς ἤρώτα. τίς τε ὁ τῆς ὀφθείσης ὄψεως τοῦ σημείου λόγος. Οἱ δὲ τὸν μὲν εἶναι Θεὸν ἔφασαν, Θεοῦ τοῦ ἐνὸς καὶ μόνου μονογενῆ Παῖδα, τὸ δὲ σημεῖον τὸ φανέν, σύμβολον μὲν ἀθανασίας εἶναι, τρόπαιον δ' ὑπάρχειν τῆς κατὰ τοῦ θανάτου νίκης, ἦν καὶ ἐποιήσατό ποτε παρελθὼν ἐπὶ γῆς· ἐδίδακόν τε τὰς τῆς παρόδου αἰτίας, τὸν ἀκριβῆ λόγον αὐτῆς τῆς κατ' ἀνθρώπους οἰκονομίας (83) ὑποτιθέμενοι. Ὁ δὲ καὶ τούτοις μὲν ἐμαθητεύετο τοῖς λόγοις, θαῦμα δ' εἶχε τῆς ὀφθαλμοῖς αὐτῷ παραδοθείσης θεοφανείας συμβάλλων τε τὴν οὐράνιον ἔβην τῇ τῶν λεγομένων ἐρμηνείᾳ, τὴν διάνοιαν ἐστηρίζετο, θεοδίδακτον αὐτῷ τὴν τοῦτων γνώσιν παρῆναι πειθόμενος· καὶ αὐτῷ δ' ἦδη τοῖς ἐνθέοις ἀναγνώσμασι προσέχειν ἤξλου. Καὶ δὴ τοὺς τοῦ Θεοῦ ἱερέας παρέδρους αὐτῷ ποιησάμενος, τὸν ὀφθέντα Θεὸν πάσαις δεῖν ἕπεο θεραπείαις τιμᾶν. Κάπειτα φραξάμενος ταῖς εἰς αὐτὸν ἀγαθαῖς ἐλπείναι, ὤρμητο λοιπὸν τοῦ τυραννικοῦ πύργου τὴν ἀπειλὴν κατασβέσων.

tyrannici furoris incendium restinguere aggressus

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΓ΄.

Περὶ τῶν Μαξεντίου μοιχείων τῶν ἐν Ῥώμῃ.

Καὶ γὰρ δὴ πολὺς ἦν ὁ ταύτῃ προαρπάξας τὴν βασιλεύουσαν πόλιν, δυσσεβείαις καὶ ἀνοσιουργίαις ἐχειρῶν, ὡς μηδὲν τόλμημα παρελθεῖν μιᾶς καὶ ἀκαθάρτου πράξεως. Διαξευγνύς γέ τοι τῶν ἀνδρῶν (84) τὰς [κατὰ νόμον γαμετὰς, ταύτας ἐνουβρίζων

τοὺς τοῦ Θεοῦ ἱερέας παρέδρους αὐτῷ ποιησάμενος, etc.

(85) Τῆς κατ' ἀνθρώπους οἰκονομίας. Quid οἰκονομία apud sanctos Patres significet, abunde notavi ad librum primum *Historiarum*. Quidquid enim Christus in carne ad hominum salutem gessit ut homo, id οἰκονομίας vocabulo comprehenditur. Non recte igitur Christophorsonus hoc loco interpretatus est, Christi inter homines œconomiam. Neque enim κατ' ἀνθρώπους significat *inter homines*; sed potius *secundum homines*, id est, humano more ac modo. Ita Gregorius Nysenus in epistola ad Eustathiam et Ambrasiam, ἀλλ' εἰ ὡσαύτως ἔχων, καὶ πρὸ τῆς κατ' ἀνθρώπων οἰκονομίας, καὶ ἐν ἐκείνῳ, καὶ μετὰ τούτο,

(84) Διαξευγνύς γέ τοι τῶν ἀνδρῶν. Locus est mutilus ut apparet, quem cum Christophorsono supplevi ex lib. viii *Historiæ ecclesiasticæ*, cap. 14. In schedis Reg. locus hic ad marginem suppletur hoc modo: τὰς κατὰ νόμον γαμετὰς, αὐταῖς

ἀτιμώτατα] τοῖς ἀνδράσιν ἀπέπεμπα, καὶ ταῦτ' οὐκ ἀσήμοις, οὐδ' ἀφανέσιν, ἀλλ' αὐτοῖς ἐμπαροινῶν τοῖς τὰ πρωτεία τῆς τῶν Ῥωμαίων συγκλήτου βουλῆς κατέχουσι. Μυρίαίς μὲν οὖν ἐλευθέραις γυναῖξιν ἐνυθρίζων αἰσχροῦς, οὐκ εἶχεν ὅπως ἐμπλήσειε τὴν ἀκρατῆ καὶ ἀκόλαστον αὐτοῦ ψυχῆν. Ὡς δὲ καὶ Χριστιαναῖς ἐνεχείρει, καὶ οὐκέθ' οἷός τε ἦν (85) εὐπορίαν τοῖς οἰκείοις ἐπιθυμήμασιν ἐπινοεῖν. Θάπτον γοῦν τὴν ψυχὴν θανατώσαι (86), ἣ τὸ σῶμα αὐτῷ παρεχώρουσιν ἐπὶ φθορὰν αὐταί.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΔ'.

Ὅπως ἡ τοῦ ἐπάρχου διὰ σωφροσύνης ἑαυτὴν ἀνεῖλεν.

Μία γοῦν τις τῶν αὐτόθι συγκλητικῶν ἀνδρῶν τὴν ἑπαρχον διεπόντων ἐξουσίαν, ὡς ἐπιστάνας τῷ οἴκῳ τοὺς τὰ τοιαῦτα τῷ τυράννῳ διακονουμένους ἐπίθετο (Χριστιανῆ δ' ἦν) τὸν τ' ἀνδρα τὸν αὐτῆς ἔγω, δέους ἔνεκα, λαθόντας αὐτὴν, ἀπάγειν κελεύσαι, βραχὺν ὑποπραιτησαμένη χρόνον, ὡς ἂν τοῦ σώματος τὸν συνήθη περιβάλοιτο κόσμον, εἰσεισιν ἐπὶ τοῦ ταμείου· καὶ μοκνηθεῖσα, ξίφος τοῦ στέρνου πήγνυσι, θανούσά τε παραχρῆμα, τὸν μὲν νεκρὸν τοῖς προαγχοῖς καταλείπει, ἔργους δ' ἀπάσης γεγνωτοῖς φωνῆς, ὅτι μόνον χρῆμα ἀήτητόν τε καὶ ἀνώλεθρον, ἡ βοωμένη παρὰ Χριστιανούς σωφροσύνη πέφυκεν, εἰς πάντας ἀνθρώπους, τοὺς τε νῦν ὄντας καὶ τοὺς μετέπειτα γενησομένους ἐξέφευγεν. Αὕτη μὲν οὖν τοιαύτη τις ὤφθη.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΕ'.

Ἀναίρεσις δήμου Ῥωμαίων ὑπὸ Μαξεντίου.

Τὸν δὲ τοιοῦτοις ἐπιτολμῶντα πάντες ὑπεπηχότες δήμοι καὶ ἀρχοντες, ἐνδοξοὶ τε καὶ ἀδοξοὶ, δεινῆ κατετρύχοντο τυραννίδι. Καὶ οὐδ' ἡρεμούωντων καὶ τὴν πικρὰν φερόντων δουλείαν, ἀπαλλαγὴ τις ὅμως ἦν τῆς τοῦ τυράννου φονώσης ὠμότητος. Ἐπὶ σμικρᾷ γοῦν ἡδῆ ποτὲ προφάσει, τὸν δῆμον εἰς φόνον τοῖς ἀμφ' αὐτὸν δορυφόροις ἐξεδίδου· καὶ ἐκτείνετο μυρία πλήθη τοῦ δήμου Ῥωμαίων ἐπ' αὐτοῦ μέσου τοῦ ἄστεως, οὐ Σκυθῶν ἢ βαρβάρων, ἀλλ' αὐτῶν τῶν οἰκείων δόρασι καὶ πανοπλίαις. Συγκλητικῶν γε μὴν φόνος ὅσος δι' ἐπιβουλήν ἐνηργεῖτο τῆς ἐκάστου περιουσίας, οὐδ' ἐξαριθμησασθαι δυνατόν, ἀλλοτε ἄλλαις πεπλασμέναις αἰτίαις μυρίων ἀναιρουμένων. καὶ ἐορῶν ἐπινοεῖται, ἀλλοτε ἄλλαις πεπλασμέναις αἰτίαις μυρίων ἀναιρουμένων. καὶ ἐορῶν ἐπινοεῖται, ἀλλοτε ἄλλαις πεπλασμέναις αἰτίαις μυρίων ἀναιρουμένων. καὶ ἐορῶν ἐπινοεῖται, ἀλλοτε ἄλλαις πεπλασμέναις αἰτίαις μυρίων ἀναιρουμένων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΓ'.

Μαγείαι Μαξεντίου κατὰ Κωρσταντίου, καὶ ἐνδεῖα τροφῶν ἐν Ῥώμῃ.

Ἡ δὲ τῶν κακῶν τῷ τυράννῳ κορωνὶς ἐπὶ γοητεῖαν ἤλαυνε, μαγικαῖς ἐπινοαῖς ποτὲ μὲν γυναῖκας ἐγκύμονας ἀνασχίζοντος, ποτὲ δὲ νεογνῶν σπλάγγνα βρεφῶν διερευνημένου, λέοντάς τε κατασφάττοντος,

ἐνυθρίζων αἰσχροτάτως, etc. In codice Fuk. scribitur διαφευγνός γέ τοι τῶν ἀνδρῶν τὰς γυναῖκας, τοῖς ἀνδράσιν, etc.

(85) Καὶ οὐκέθ' οἷός τε ἦν. Prima vox delenda est. Sed sequentiā corrupta sunt ac inutilia, quæ sine scriptorum codicum subsidio difficile est restituere. Potest tamen legi, οὐκέθ' οἷός τε ἦν εὐπορίαν τοῖς

A maritos remisit. Neque vero homines obscuros atque ignobiles, sed ipsos primores senatus Romani, eo contumelia genere affecti. Cæterum cum innumeras fere mulieres ingenuas scæde violaret, immoderatam tamen animi sui libidinem nullatenus poterat explere. Sed postquam mulieres Christianas sollicitare cœpit, nullis artibus perficere potuit, ut earum congressu frueretur. Hæc namque animam leto objicere, quam corpus ei ad stuprum permittere malebant.

CAPUT XXXIV.

Quomodo uxor præfecti, pudicitiam servandæ causa mortem sibi concivit.

Quædam ex his, nupta senatorii ordinis viro qui præfecturam administrabat, cum satellites quibus tyrannus hujusmodi flagitiorum ministris utebatur, pro foribus adessee comperisset, 425 et virum suum metu adactum permisisse illis ut se prehensam abducerent (erat autem mulier Christiana), breve temporis spatium concedi sibi flagitavit ad corpus solenni cultu exornandum. Et cubiculum ingressa, solam se relictam videns, gladium pectori immersit; statimque exanimata, cadaver quidem perductoribus reliquit, ipsis vero factis quæ omni voce clarius resonant, cunctis qui nunc sunt e: qui posthac erunt mortalibus declaravit, pudicitiam penes solos christianos invictam atque inexpugnabilem, nec morti obnoxiam esse. Atque hæc quidem ita se gessit.

CAPUT XXXV.

Cædes populi Romani jussu Maxentii.

Eum igitur ad ejusmodi facinora cum omni audacia prorumpentem cuncti reformidantes, tam plebei quam magistratus, tam nobiles quam obscuro, gravissima tyrannide opprimebantur. Ac tametsi quæte agerent, et acerbissimam servitutem patientiam tolerarent, ne sic tamen vitare poterant cruentam tyranni atrocitatem. Denique quodam die levissimam ob causam populum Romanum prætorianis militibus obtruncandum dedit. Atque ita innumerabilis multitudo populi Romani, non Scytharum ac barbarorum, sed civium suorum hasis armisque in media urbe trucidata est. Quantæ porro senatorum cædes factæ sint, ut in bona uniuscujusque cotidie plurimi confectis variis criminibus interficerentur.

CAPUT XXXVI.

Magicæ artes Maxentii, et alimentorum penuria Romæ.

Tandem verotyranus sceleribus suis quasi quoddam fastigium, magicæ artis præstigias imposuit, nunc mulieres gravidas dissecans, nunc infantium recens in lucem editorum rimans viscera: leones

οἰκείοις ἀσελήγμασιν ἐπινοεῖν. Mox codex Fuk. et Savilli habet θάπτον γὰρ τὴν, etc.

(86) Τὴν ψυχὴν θανατώσαι. Scribendum videtur θανάτω. Sic enim loquitur Eusebius noster in lib. viii ubi de Μιχιμίνι flagitiis agit: αὐτὸς δὲ ἐπὶ φθορὰν ἐλκόμεναι, θάπτον τὴν ψυχὴν θανάτω, ἣ τὸ σῶμα τῆ φθορᾷ παραδεδώκασιν.

quoque interdum μάστιγας, et quædam nefanda peragens sacra ad dæmones evocandos, et ad bellum quod jam instabat, depellendum. His enim artibus victoriam se adepturum sperabat. Hic igitur dum Romæ tyrannidem exercet, vix dici potest quot quantisque malis subditos oppresserit atque in servitutem redegerit : adeo ut ad extremam **426** trusi sint alimentorum penuriam, qualem antea Romæ unquam fuisse, nulla hominum ætatis nostræ memoria recordatur.

CAPUT XXXVII.

Maxentii exercitus in Italia superati.

Ob hæc cuncta dolore ac miseratione commotus Constantinus, omni bellico apparatu adversus tyrannidem sese instruxit. Cumque summum omnium Deum patronum sibi adscivisset, Christumque ejus Filium servatorem atque auxiliatorem invocasset ; et victoriæ tropæum, salutare scilicet signum ante milites ac stipatores suos statuisset, cum omni exercitu progressus est, eo consilio ut Romanis libertatem quam a majoribus suis acceperant, interventu suo restitueret. Porro cum Maxentius magicarum artium præstigiis magis quam subditorum benevolentia confusus, ne quidem extra urbis portas progredi auderet ; cuncta vero in circuitu urbis Romæ ac totius Italiæ loca, oppida, regiones quas servitutis iugo oppressas tenebat, innumerabili armorum multitudine et dispositis ad insidiandum exercitibus undique muniisset : divino fretus auxilio imperator, primam, secundam ac tertiam tyranni aggressus aciem, cunctis primo statim impetu fuis ac fugatis, in interiora Italiæ penetravit.

CAPUT XXXVIII.

Maxentii interitus in ponte Tiberis.

Tandemque ad ipsam urbem Romam propius accessit. Verum ne unius tyranni causa Romanos omnes oppugnare necesse haberet, Deus illum quasi vinculis quibusdam constrictum quam longissime extra urbis portas protraxit : simulque prisca illa adversus impios edita miracula, quæ sacris voluminibus continentur, et quibus multi quidem perinde ac fabulis fidem derogant, cum tamen fidelibus fide digna videantur, cunctis tam fidelibus quam infidelibus qui hoc miraculum quod dicturi sumus oculis suis spectaverunt, verissima esse opere ipso comprobavit. Nam quemadmodum Mosis ac religiosæ quondam gentis Hebræorum temporibus, Deus curfus et exercitum Pharaonis projecit in mare ; lectissimos milites ex curru pugnautes tristatas submersit in mari Rubro, et fluctibus operuit ; sic plane **427** Maxentius, et quicumque circa illum erant milites ac stipatores, instar lapidis in altissimi gurgitem ceciderunt : tunc videlicet cum divina virtute Constantini partibus auxiliante in fu-

(87) Πιστά γε μὴν πιστοῖς. Post hæc verba deerat in editione Stephani integra linea, quam nos ex codice Fuk. Sav. ac Turnebi supplevimus. Sed et sine manuscriptis codicibus, facile fuit hanc lacunam supplere ex lib. ix *Historiæ ecclesiasticæ*, cap. 3.

A καὶ τινὰς ἀρρήτοποιὰς ἐπὶ δαιμονίων προσκλήσεις καὶ ἀποτροπιασμὸν τοῦ πολέμου συνισταμένου· διὰ τούτων γὰρ τῆς νίκης κρατῆσειν ἠλπίζεν. Οὕτω μὲν οὖν ἐπὶ Ῥώμῃς ὁ τυραννῶν, οὐκ ἔστιν εἰπεῖν, οἷα δρῶν τοὺς ὑπάρχουσιν κατεδουλοῦτο· ὡστ' ἤδη τῶν ἀναγκαίων τροφῶν ἐν ἐσχάτῃ σπάνει καὶ ἀπορίᾳ καταστῆναι, ὅσην ἐπὶ Ῥώμῃς οὐδ' ἄλλοτε ποτε οἱ καθ' ἡμᾶς γενέσθαι μνημονεύουσιν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΑΖ'.

Ἦτα ἐν Ἰταλίᾳ Μαξεντίου στρατευμάτων.

Ἄλλὰ γὰρ τοῦτων ἀπάντων οἰκτον ἀναλαβὼν Κωνσταντῖνος, πάσαις παρασκευαῖς ὑπάλιζετο κατὰ τῆς τυραννίδος. Προσθησάμενος δὴ τὰ ἑαυτοῦ θεῶν τὴν ἐπὶ πάντων, σωτήρᾳ τε καὶ βοηθὸν ἀνακαλεσάμενος τὸν Χριστὸν αὐτοῦ, τὸ τε νικητικὸν τρόπαιον, τὸ δὲ σωτήριον σημεῖον, τῶν ἀμφ' αὐτὸν ὀπλιτῶν τε καὶ δορυφόρων προτάξας, ἤγειτο πανστρατιᾷ, Ῥωμαίοις τὰ τῆς ἐκ προγόνων ἐλευθερίας προμνύμενος. Μαξεντίου δὴ τὰ μᾶλλον ταῖς κατὰ γοητείαν μηχαναῖς, ἢ τῇ τῶν ὑπάρχουσιν ἐπιθαρήνους εὐνοίᾳ, προσελθεῖν ὁ οὐδ' ὅσον πύλων τοῦ ἀστεὸς ἐπιτολμῶντος, ὀπλιτῶν τῷ πλήθει καὶ στρατοπέδων λόχοις μυριοῖς πάντα τόπον καὶ χώραν καὶ πόλιν, ὅση τις ὑπ' αὐτῷ δεδουλωτο, φραξαμένου, ὁ τῆς ἐκ θεοῦ συμμαχίας ἀνημμένος βασιλεὺς, ἐπιὼν πρώτη καὶ δευτέρα καὶ τρίτη τοῦ τυράννου παρατάξει, εὐ μάλα τε πάσας ἐξ αὐτῆς πρώτης ὁρμῆς χειρουσάμενος, πρόεισιν ἐπὶ πλείστον ὅσον τῆς Ἰταλῶν χώρας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΑΗ'.

Μαξεντίου θάνατος ἐν γεφύρᾳ ποταμοῦ Τιβεριδος.

Ἦδη δ' αὐτῆς Ῥώμῃς ἄγχιστα ἦν. Εἶθ' ὡς μὴ τοῦ τυράννου χάριν Ῥωμαίοις πολεμεῖν ἐξαναγκάζοιτο, θεὸς αὐτὸς οἷα δεσμοῖς τισι τὸν τύραννον παρβρωτάτω πύλων ἐξέλει, καὶ τὰ πάλαι δὴ κατ' ἀσεδῶν ὡς ἐν μύθου λόγῳ παρὰ τοῖς πλείστοις ἀπιστούμενα, πιστά γε μὴν πιστοῖς (87) ἱεραῖς βίβλοις ἐστηλητευμένα, αὐταῖς ἐνεργείας ἄπασιν, ἀπλῶς εἰπεῖν, πιστοῖς ἅμα καὶ ἀπίστοις, ὀφθαλμοῖς τὰ παράδοξα θεωμένους ἐπιστάσασατο. Ὡσπερ οὖν ἐπ' αὐτοῦ ποτε Μωϋσέως καὶ τοῦ θεοσεβοῦς Ἑβραίων γένους, ἄρματα Φαραὼ καὶ τὴν δύναμιν αὐτοῦ ἐβρίψεν εἰς θάλασσαν, καὶ ἐπιλέκτους ἀναβάτας τριστάτας κατεπόντισεν ἐν ἐρυθρᾷ, κατὰ ταῦτα δὴ καὶ Μαξέντιος, οἱ τ' ἀμφ' αὐτὸν ὀπλιταὶ καὶ δορυφόροι, ἔδυσαν εἰς βυθὸν ὡσεὶ λίθος, ὀπηνίχα ὡτα δοῦς τῇ ἐκ θεοῦ μετὰ Κωνσταντίνου δυνάμει, τὸν πρὸ τῆς πορείας διήει ποταμὸν, ὃν αὐτὸς σκάφει ζεύξας, καὶ εὐ μάλα γεφυρώσας, μηχανὴν ὀλέθρου καθ' ἑαυτοῦ συνεπέψασατο, ὧδέ πη ἐλείν τὸν τῷ θεῷ φίλον ἐλπίσας. Ἄλλὰ τῷδε μὲν δεξιὸς παρῆν ὁ αὐτοῦ θεός, ὁ δ' (88) ἀβεί τὰς κρυφίους μηχανὰς

(88) Vulg., 'Ο δ' ἀνευ. Postrema vox in codice Moræi expungitur ut superflua. Sed vereor ne aliquot voces hic desideretur. Savilius quidem ad oram sui codicis notat supplendum esse τῆς τούτου βοηθείας, vel quid simile. In libro autem Adriani Turnebi emendatur ὁ δὲ ἄνευ, sed recentiore

καθ' ἑαυτοῦ δεδλωτος συνίστη. Ἐφ' ᾧ καὶ ἦν εἰπεῖν, ὡς ἄρα ἐλάκκων ὕρουξ καὶ ἀνέσκαψεν, καὶ ἐμπεσείται εἰς βόθρον ὃν εἰργάσατο· ἐπιστρέφει δὲ πόνος αὐτοῦ εἰς κεφαλὴν αὐτοῦ, καὶ ἐπὶ κορυφῇ αὐτοῦ ἡ ἀδικία αὐτοῦ καταθήσεται. » Οὕτω δὴτα Θεοῦ νεύματι τῶν ἐπὶ τοῦ ζεύγματος μηχανῶν τοῦ τ' ἐν αὐτοῖς ἐγκρύμματος [διαλυθέντος], οὐ κατὰ καιρὸν τὸν ἐλπισθέντα, ὑφιζάνει μὲν ἡ διάβασις, χωρεῖ δ' ἀθρόως αὐτανδρα κατὰ τοῦ βουθοῦ τὰ σκάφη. Καὶ αὐτὸς γε πρῶτος ὁ δεδλωτος, εἶτα δὲ καὶ οἱ ἄμφ' αὐτὸν ὑπασπισται τε καὶ δορυφόροι, ἧ τὰ θεῖα προανφέρωνει λόγια. Ἐδυσαν ὡσεὶ μύλυθος ἐν ὕδατι σφοδρῶ. Ὅσπ' εἰκότως ἂν, εἰ καὶ μὴ λόγοις, ἔργοις δ' οὖν ὁμοίως, τοῖς ἄμφι τὸν μέγαν θεράποντα Μωῦσα, τοὺς παρὰ Θεοῦ τὴν νίκην ἀραμένους, αὐτὰ δὲ τὰ κατὰ τοῦ πάλαι δυσσεβοῦς τυράννου ὡδὲ πῶς ἀνυμνεῖν καὶ λέγειν· « Ἄσωμεν τῷ Κυρίῳ· ἐνδόξως γὰρ δεδόξασται· ἵππων καὶ ἀναβάτην ἔβριψεν εἰς θάλασσαν, βοηθὸς καὶ σκεπαστὴς ἐγένετό μοι εἰς σωτηρίαν· » καί· « Τίς ὁμοίός σοι ἐν θεοῖς, Κύριε, τίς ὁμοίός σοι; δεδόξασμένος ἐν ἀγίοις, θαυμαστός ἐν δόξαις, ποιῶν τέρατα. »

lis, saltem rebus ipsis eadem quæ illi quondam adversus impium illum Pharaonem cantaturi fuerint in hunc modum : « Cantemus Domino : magnifice enim glorificatus est. Equum et ascensorem projecit in mare. Adjuutor et protector factus est mihi ad salutem ». Et iterum : « Quis similis tibi inter deos, Domine, quis similis tibi? Glorificatus in sanctis, admirabilis in gloria, faciens prodigia ».

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΘ'.

Εἰσοδος ἐν Ῥώμῃ Κωνσταντίνου.

Ταῦτά τε καὶ ὅσα τοῦτοις ἀδελφὰ Κωνσταντίνου τῷ πανηγυρόντι καὶ τῆς νίκης αἰτίῳ, κατὰ καιρὸν ὁμοίως τῷ μεγάλῳ θεράποντι ἔργοις αὐτοῖς ἀνυμνήσας, μετ' ἐπικινῶν εἰσήλυνεν ἐπὶ τὴν βασιλεύουσαν πόλιν. Πάντες δ' ἀθρόως αὐτὸν, οἳ τ' ἀπὸ τῆς συγκλήτου βουλῆς, οἳ τ' ἄλλως ἐπιφανεῖς καὶ διάσημοι τῶν τῆδε, ὡσπερ ἐξ εἰργμῶν ἡλευθερωμένοι, σὺν παντὶ δῆμῳ Ῥωμαίων, φαειροῖς ἑμμοσίοις, αὐταῖς ψυχαῖς, μετ' εὐφημιῶν καὶ ἀπλήστου χαρᾶς ὑπεδέχοντο· ὁμοῦ τ' ἄνδρες ἅμα γυναῖξί καὶ παῖσι καὶ οἰκετῶν μυρίοις πλήθει, λυτρωτὴν αὐτὸν, σωτῆρά τε καὶ εὐεργέτην βοᾶς ἀσχετοῖς ἐπεφώνουν. Ὁ δ' ἔμφυτον τὴν εἰς τὸν θεὸν εὐσέβειαν κερτημένος, μήτ' ἐπὶ ταῖς βοαῖς χαυνούμενος, μήτ' ἐπαυρόμενος τοῖς ἐπαῖνοις, τῆς δ' ἐκ Θεοῦ συνησθημένος βοηθείας, εὐχαριστήριον ἀπειδοῦν παραχρῆμα εὐχὴν τῷ τῆς νίκης αἰτίῳ.

aduisse probe intelligeret, illico victoriae auctori gratiarum actionem supplex rependit.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Μ'.

Περὶ ἀνδριάντος αὐτοῦ, σταυρὸν κατέχοντος, καὶ τῆς ἐπιγραφῆς.

Γραφῆ τε μεγάλη (89) καὶ στήλαις, ἅσασιν ἀνθρώποις τὸ σωτήριον ἀνεκρητύετο σημεῖον, μέσῃ τῇ βασιλευούσῃ πόλει μέγα τρόπαιον τοῦτι κατὰ τῶν πολεμίων ἐγείρας, διαβρήδην (90) τε ἀνεξάλειπτους

¹ Psal. vii, 16, 17. ² Exod. xv, 1, 2. ³ ibid. 11.

mann, Odouis scilicet Turnebi. Nam Adrianus vocem ἀνευ ut superfluum expunxerat.

(89) Γραφῆ τε μεγάλη. In Panegyrico Eusebii de Iricennalibus Constantini legiunt φωνῆ τε μεγάλη, quod equidem præferendum puto. Porro ab his verbis novi capituli sectionem, inchoavi, se-

A gam actus, fluvium sibi objectum pertransiret : in quo, ponte ex scaphis firmissime contabulato, ipse machinam quamdam in suam ipsius perniciem construxerat, Deo dilectum principem hujusmodi dolo interceptum iri sperans. Verum huic quidem Deus quem colebat, auxilio adfuit. At impius ille, occultas machinas in suum ipsius caput miser comparavit. Proinde et hoc merito dici potuit : « Scrobem aperuit atque effodit, et in foveam quam fecit ipse incidit. Convertetur labor ejus in proprium ipsius caput, et in verticem ipsius injustitia ejus recidet ». Sic igitur machinis quæ in ponte constructæ fuerant cum occulta decipula tempore minime sperato dissolutis, transitus quidem subsidere cœpit : navigia vero simul cum ipsis hominibus repente pessumiere. Et infelix ille omnium primus, deinde cuncti quos circa se habebat protectores ac stipatores, sicut divina prædixerunt oracula, instar plumbeæ massæ in altissimum gurgitem cecidere. Adeo ut milites qui tunc ope divini numinis victoriam adepti sunt, perinde ac olim Israelitæ quos magnus ille Dei famulus Moses ducebat, merito si non ver-

bis, saltem rebus ipsis eadem quæ illi quondam adversus impium illum Pharaonem cantaturi fuerint in hunc modum : « Cantemus Domino : magnifice enim glorificatus est. Equum et ascensorem projecit in mare. Adjuutor et protector factus est mihi ad salutem ». Et iterum : « Quis similis tibi inter deos, Domine, quis similis tibi? Glorificatus in sanctis, admirabilis in gloria, faciens prodigia ».

CAPUT XXXIX.

Ingressus Constantini in urbem Romam.

Hæc et alia horum germana cum Constantinus eo tempore magnum Dei famulum Mosem imitatus, in laudem Dei universorum principis et victoriae auctoris factis ipsis cecinisset, Romam triumphans ingressus est. Omnesque pariter tam ex senatu quam ex equestri ordine, tanquam carceris custodia liberati, cum universo populo Romano, læto vultu fanstisque acclamationibus cum inexplebili gaudio ex intimo animum 428 affectu eum exceperunt. Et cuncti tam viri quam mulieres cum liberis et infinita famulorum multitudinem, illum liberatorem, servatorem ac bonorum auctorem, incredibili clamore quem nemo cohibere poterat appellabant. Verum ille pietatem in Deum quasi insitam sibi atque innatam gerens, nec hujusmodi acclamationibus, nec laudibus elatus est. Sed cum Dei auxilium sibi

CAPUT XL.

De Constantini statua crucem tenente, et de ejus inscriptione.

Et clara voce ac titulorum inscriptionibus, salutare signum cunctis hominibus annuntiavit : hoc tropæo in medio urbis regie adversus hostes erecto, atque hoc salutari signo quod imperii Romani ac

cutus auctoritatem codicis Regii, et Fuk. quibus consentiunt schedæ veteres.

(90) Vulg., διαβρήδην δέ. Rectius in Panegyrico legitur διαβρήδην τε, etc. Max codd Fuk. et Savilli verbum addunt hoc modo : φλακτῆριον ἀποδέδωκεν.

totius orbis præsidium est, litterarum notis nunquam interituris inciso. Statim ergo sublineam bastam in modum crucis, sub manum statuæ suæ in celeberrimo urbis loco poni jussit, et hujusmodi inscriptionem Latino sermone subjici: *Hoc salutari signo quod veræ virtutis argumentum est, vestram urbem tyrannicæ dominationis jugo liberatam servavi: Senutui populoque Romano in libertatem asserto pristinum decus nobilitatis splendoremque restitui.* *Θεῖσαν ἡλευθέρωσα· ἔτι μὴν καὶ τὴν σύγκλητον καὶ λαμπρότητι ἐλευθερώσας ἀποκατέστησα.*

CAPUT XLI.

Exsultatio provinciarum et largitiones Constantinæ.

In hunc modum Dei amaritissimus imperator victimis crucis confessionem: præ se ferens, Filium Dei Romanis libere atque ingenue prædicavit. Et cuncti qui urbem incolebant, tam senatus quam populus, utpote acerba et tyrannica dominatione liberati, respirare quodammodo et purioris lucis radiis perfrui sibi videbantur, atque in novam quandam vitam renasci. Gentes quoque universæ quotquot occidentali oceano terminantur, pristinis malis liberatæ, festos dies cum omni hilaritate celebrabant; Constantinum victorem, Dei amicum, de omnibus bene meritum continuis **429** laudibus prædicantes. Eum cuncti commune quoddam bonum, Dei benignitate humano generi donatum illuxisse, uno ore atque una voce testabantur. Sed et imperatoris litteræ ubique propositæ legebantur, quibus ii qui bonis suis spoliati fuissent, eorum possessionem beneficio principis recuperabant; et qui injuste relegati essent, penatibus suis restituebantur. Vinculis quoque et omni periculo ac metu liberabantur ii, qui per tyrannicam crudelitatem iis vexati fuissent.

CAPUT XLII.

Honores episcopis delati et ecclesiarum extructiones.

Porro ipse imperator ministros Dei a se convocatos, omni obsequio atque honore prosequeretur, eos utpote Deo quem colebat consecratos, non verbis modo, verum etiam factis humaniter excipiens. Proinde mensæ ipsius adhibebantur homines, externo quidem habitu ac vestitu despicabiles: sed quos ille minime despicabiles judicabat: quippe qui non externam hominis speciem quæ oculis sub-

(91) Vulg. *θεραπείας* ὡς διὰ τιμῆς. Scribendum puto *θεραπείας* τε καὶ τιμῆς. Turnebus in margine sui codicis emendarat *θεραπείας* καὶ τιμῆς, eic., atque ita scribitur in codice Fuk. In schedis Regiis expunctum est adverbium ὡς, ejusque loco superscriptum αὐτούς.

(92) *τῇ τοῦ σχήματος ὀρθῆναι περιβολῇ.* Hoc loco σχῆμα non tam vultum ac formam significat, ut putavit Christophorus, quam cultum ac vestem. Proinde utrumque in interpretatione mea expressi; quod etiam a Portesio factum esse postea deprehendi. Erat autem habitus ac vestitus sacer-

ἄγχαράξας τύποις, σωτήριον τοῦτ' σημεῖον τῆς Ῥωμαίων ἀρχῆς καὶ τῆς καθόλου βασιλείας φυλακτήριον. Αὐτίκα δ' οὖν ὑψηλὸν ὄρου σταυροῦ σχήματι ὑπὸ χεῖρα ἰδίας εἰκόνας ἐν ἀνδριάντι κατεργασμένης, τῶν ἐπὶ Ῥώμῃς δεδημοσιευμένων ἐν τόπῳ στήσαντας, αὐτὴν δὴ ταύτην τὴν γραφὴν, βήμασιν ἐγαράξαι τῇ Ῥωμαίων ἐγκελεύεται φωνῇ· *Τούτῳ τῷ σωτηριῶδει σημεῖῳ, τῷ ἀληθεῖ ἐλέγχῳ τῆς ἀδριῆς, τὴν πόλιν ὑμῶν κυροῦ τυραννικοῦ διασωκαὶ τὸν δῆμον Ῥωμαίων, τῇ ἀρχαίᾳ ἐπιφανείᾳ*

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΑ'.

Εὐφροσύνη κατὰ τὰς ἐπαρχίας, καὶ δωρεὰ Κωνσταντινου.

Ὁ μὲν οὖν θεοφιλὴς βασιλεὺς ὡδέ πη τοῦ νεοποιοῦ σταυροῦ ὁμολογῆσαι λαμπρυνόμενος, σὺν παρρησίᾳ πολλῇ τὸν Ἰῶν τοῦ θεοῦ Ῥωμαίοις αὐτοῖς γνώριμον ἐποίησε. Πάντες δ' ἀθρόως οἱ τὴν πόλιν οἰκούντες, αὐτῇ συγκλήτῳ καὶ δήμῳ πλήθεσιν, ὡσανεὶ πικρὰς καὶ τυραννικῆς ἀναπνεύσαντες δυναστείας, φωτὸς ἀπολαύειν ἐδόκουν καθαρωτέρων αὐτῶν, καινοῦ τε καὶ νέου βίου παλιγγενεσίας μετέχειν. Ἔθνη τε πάνθ' ὅσα ὡκεανῶ τῷ κατὰ δύοντα ἦλιον περιωρίζετο, τῶν πρὶν συνεχόντων κακῶν ἡλευθερωμένα, πανηγύρσει φαιδραῖς ἐνευφραίνόμενα, τὸν καλλίνικον, τὸν θεοσεβῆ, τὸν κοινὸν εὐεργέτην, ἀνυμνοῦντα διετέλουν, φωνῇ τε μετὰ καὶ ἐνὶ στόματι, κοινὸν ἀγαθὸν ἀνθρώποις ἐκ θεοῦ χάριτος οἱ πάντες Κωνσταντῖνον ὠμολόγουν ἐπιλάμψαι. Ἠπλοῦτο δὲ καὶ βασιλικὸν ἀπανταχοῦ γράμμα, τοῖς μὲν τὰς ὑπάρξεις ὑφαρπαγείσει τὴν τῶν οἰκείων ἀπόλαυσιν δωρούμενον, τοὺς δ' ἄδικον ἐξορίαν ὑπομείναντας, ἐπὶ τὰς σφῶν ἀνακαλούμενον ἐστίας. Ἠλευθέρου τε καὶ δεσμῶν, παντός τε κινδύνου καὶ δέους τοὺς ὑπὸ τῆς τυραννικῆς ὠμότητος τούτοις ὑποβεβλημένους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΒ'.

Ἐπισκόπων τιμί, καὶ ἐκκλησιῶν οἰκοδομαί.

Βασιλεὺς δ' αὐτὸς τοὺς τοῦ θεοῦ λειτουργοὺς συγκάλων, θεραπείας τε καὶ τιμῆς (91) τῆς ἀνωτάτω ἡξίου, ἔργοις καὶ λόγοις τοὺς ἀνδρας ὡσανεὶ τῷ αὐτοῦ θεῷ καθιερωμένους φιλοφρονούμενος. Ὁμοτράπεζοι δὲ τα συνῆσαν αὐτῷ, ἀνδρες εὐτελεῖς μὲν τῇ τοῦ σχήματος ὀρθῆναι περιβολῇ (92), ἀλλ' οὐ τοιοῦτοι καὶ αὐτῷ νομισμένοι, ὅτι μὴ τὸν ὀρούμενον τοῖς πολλοῖς ἀνθρώπων, τὸν θεὸν δὲ ἐποπτεύειν ἐδόκει (93). Ἐπήγετο

dotum illius temporis admodum tenuis ac vilis, ut testatur Amm. Marcellinus in lib. xxvii, ubi de Damaso et Ursino loquitur. Sed et Gregorius Nazianzenus in oratione fimbrii quam de 'audibus Basilii' conscripsit, ait illum dum episcopus esset Cæsareæ, vili pallio amictum fuisse quod βάκος appellat.

(93) *τὸν θεὸν δὲ ἐποπτεύειν ἐδόκει.* In schedis Regiis hic locus ita suppletur ad marginem. τὸν δὲ ἐν ἐκαστῷ τιμώμενον ἐποπτεύειν ἐδόκει θεόν. Sed brevius codd. Fuk. ac. Sav. τὸν δὲ θεὸν ἐποπτεύειν ἐδόκει αὐτόν.

δ' αὐτοὺς καὶ ἔποι ποτὲ στέλλοιτο πορεῖαν, κἀν A
 τούτῳ (94) τὸν θεραπευόμενον πρὸς αὐτῶν, δεξιὸν αὐ-
 τῷ παρεῖναι πειθόμενος. Ναὶ μὴν καὶ ταῖς ἐκκλησίαις
 τοῦ Θεοῦ πλουσίας τὰς παρ' αὐτοῦ παρεῖχεν ἐπι-
 κουρίας, ἐπαύξων μὲν καὶ εἰς ὕψος αἰρων τοὺς εὐκτη-
 ρίους οἴκους, πλείστοις δ' ἀναθήμασι τὰ σεμνὰ τῶν
 τῆς Ἐκκλησίας καθηγιασμένων φαιδρῶνων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΓ'.

Περὶ τῶν εἰς τοὺς πένητας εὐεργεσιῶν Κωνσταν-
 τίνου.

Παντοίας τε (95) χρημάτων διαδόσεις τοῖς ἐνδέσει
 ποιούμενος, τούτων δ' ἐκτὸς καὶ τοῖς ἔξωθεν (96)
 αὐτῷ προσιοῦσι φιλόανθρωπον καὶ εὐεργετικὸν παρ-
 ἔχων ἑαυτὸν, τοῖς μὲν ἐπ' ἀγορᾶς μεταιτοῦσιν οἰκτροῖς
 ται καὶ ἀπερβόμενοις, οὐ χρημάτων μόνον, οὐδέ γε B
 τῆς ἀναγκαίας τροφῆς, ἀλλὰ καὶ σκέπης εὐσχήμονος
 τοῦ σώματος προύνοι, τοῖς δ' εὐ μὲν τὰ πρῶτα γεγ-
 νόσι, βίου δὲ μεταβολῇ δυστυχῆσαι, εὐφελιστέρας
 παρεῖχε τὰς χορηγίας· βασιλικῷ γέ τοι φρονήματι
 μεγαλοπρεπεῖς τὰς εὐποίας τοῖς οὕτως ἔχουσι παρ-
 ἔχων, τοῖς μὲν ἀγρῶν κτήσεις ἔδωκετο, τοῖς δὲ
 ὑαφόροις ἀξιώμασιν ἔτιμα. Καὶ τῶν μὲν ὀρφανῶν
 δυστυχῶντων ἐν πατρὸς ἐπεμελεῖτο χώρα, γυναι-
 κῶν δὲ χηρῶν τὸ ἀπερίστατον ἀνακτώμενος, δι'
 οἰκείας ἐπεμέλει κηδεμονίας, ὥστ' ἤδη καὶ γάμῳ
 ἰεργυνοῖαι γνωρίμοις αὐτῷ καὶ πλουσίοις ἀνδράσι
 κόρας ἔρημιά γονέων ὀρφανισθείσας· καὶ ταῦτ'
 ἐπραττε, προδιδούς ταῖς γαμουμέναις (97) ὅσα ἐχρῆν
 τοῖς λαμβάνουσι πρὸς γάμου κοινωνίαν εἰσφέρειν.
 Ὅσπερ δ' ἀνίσχων ὑπὲρ γῆς ἤλιος (98) ἀφθόνως τοῖς
 πᾶσι τῶν τοῦ φωτὸς μεταδίδωσι μαρμαρυγῶν, κατὰ
 τὰ αὐτὰ δὴ καὶ Κωνσταντίνος, ἅμα ἤλιῳ ἀνίσχοντι
 τῶν βασιλικῶν οἰκῶν προφανόμενος, ὥσανεὶ συν-
 ανατέλλων τῷ κατ' οὐρανὸν φωστῆρι, τοῖς εἰς πρόσω-
 πον αὐτῷ παριοῦσιν ἅπασι φωτὸς αὐγὰς τῆς οἰκείας
 ἐξέλαμπε καλοκάγαθίας (99). Οὐκ ἦν τ' ἄλλως πλη-
 σίον γενέσθαι, μὴ οὐχὶ ἀγαθοῦ τινος ἀπολαύσαντα·
 οὐδ' ἦν ποτ' ἐκπσεῖν ἐλπίδος χρηστῆς τοῖς τῆς παρ'
 αὐτοῦ τυχεῖν ἐπικουρίας προσδοκῆσαι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΔ'.

Ὅπως ταῖς συνόδοις τῶν ἐπισκόπων συμπάρῃν.

Κοινῶς μὲν οὖν πρὸς ἅπαντας ἦν τοιοῦτος. Ἐξαι-
 ρετον δὲ τῇ Ἐκκλησίᾳ τοῦ Θεοῦ τὴν παρ' αὐτοῦ νέ-
 μων φροντίδα, διαφορομένων τινῶν πρὸς ἀλλήλους
 κατὰ διαφοροὺς χώρας, οἷά τις κοινὸς ἐπίσκοπος ἐκ
 Θεοῦ καθεσταμένος, συνόδους τῶν τοῦ Θεοῦ λειτουρ-
 γῶν συνεκρῆται. Ἐν μέσῃ δὲ τῇ τούτων διατριβῇ οὐκ

(94) Κἀν τούτῳ. Malim scribere κάπλ τούτῳ,
 id est, ob eam causam.

(95) In codd. Fuk, ac Regio et in veteribus
 scholis caput incipit ab his verbis παντοίας τε, etc.

(96) Καὶ τοῖς ἔξωθεν. Gentiles intelligit, qui
 erant ἐξω τῆς Ἐκκλησίας. Idque confirmatur ex ca-
 pite sequenti, ubi ait : κοινῶς μὲν οὖν πρὸς ἅπαντας
 ἦν τοιοῦτος· ἐξαιρετον δὲ τῇ Ἐκκλησίᾳ. Et in lib. II,
 cap. 21: τοσαῦτα μὲν τῇ Ἐκκλησίᾳ τοῦ Θεοῦ αὐτὰ κατα-
 παμφεῖσαι δωρεὰν παρεῖχον· δημοῖς δὲ τοῖς ἐκτὸς καὶ
 πλῆν ἔθνεσι.

(97) Ταῖς γαμουμέναις. Male Christophorsonus

A jecta est, sed Deum ipsum introspeceret. Ad hæc
 quocunque iter faceret, eos sequum deducebat; Deum
 quem illi colerent, ob id etiam propitium sibi ad-
 fore pro certo habens. Quin etiam ecclesiis Dei plu-
 rima ex thesauris suis beneficia subministravit;
 partim sacras ædes amplificans et in sublime eri-
 gens; partim augusta ecclesiarum sacraria plurimis
 donariis exornans.

CAPUT XLIII.

De Constantini in pauperes beneficentia.

Variis denique pecuniarum divisionibus egentium
 inopiam sublevans, extraneis præterea qui ipsum
 adirent, humanum se ac liberalem præbebat. Ac
 miseris quidem illis et abjectis qui in foro mendi-
 cant, non pecunias solum et alimenta ad victum ne-
 cessaria, sed etiam vestem ad tegendam corporis
 nuditatem suppeditari jussit. Illis vero qui cum in-
 genui atque opulenti prius exstitissent, postea mu-
 tata sorte in extremas calamitates inciderant, lar-
 giora vitæ subsidia commodavit. Prorsusque regio
 animo magnifica quædam munera in ejusmodi ho-
 mines conferens, aliis agros 430 donavit: alios
 variis dignitatibus ornavit. Et eorum quidem qui
 in orbitatis miseriam incidissent, quasi pater curam
 gerebat: viduarum autem mulierum solitudinem
 sublevans, eas patrociniæ suo fovebat. Quin etiam
 virgines parentibus suis orbatas ipse hominibus
 opulentis ac familiaribus suis in matrimonium de-
 dit. Idque agebat, cum prius dedisset nubentibus,
 quæcunque ipsas viris suis conferre oportebat. De-
 nique quemadmodum sol supra terras exoriens lu-
 cis suæ radios cunctis liberaliter impertit; sic plane
 Constantinus primo diluculo procedens ex palatio,
 ac cum cælesti solis jubare quodammodo exoriens,
 cunctis adeuntibus beneficentiæ suæ radios imper-
 tiebat. Nec ullus unquam ad illum propius accessit,
 qui fructum alicujus beneficii non retulerit: nec
 spe sua unquam frustrati sunt, qui ab ipso aliquid
 auxilii exspectassent.

CAPUT XLIV.

Quomodo synodis episcoporum interfuit.

Ac generaliter quidem erga omnes talem se præ-
 stitit. Verum ecclesiæ Dei præcipue curam gereus,
 cum per diversas provincias quidam inter se dis-
 sentirent, ipse velut communis omnium episcopus
 a Deo constitutus, ministrorum Dei concilia con-
 gregavit. Nec dedignatus adesse et considerare in

nuptis interpretatur. Neque enim nuptiæ, sed nu-
 bentes dotem offerunt marito. Simili errore τελευ-
 τῶντας mortuos vertit Christophorsonus, ut notavi
 ad librum x *Historiæ Ecclesiasticæ*.

(98) Ὅσπερ δ' ἀνίσχων... ἤλιος. In codice
 Reg. ad latus horum verborum hujusmodi nota ap-
 posita est: ωρ. Quæ nota significare mihi videtur:
 ὠρατὸς λόγος seu τόπος, id est, locus elegans et
 amœnus.

(99) Καλοκάγαθίας. Pro benignitate ac benefi-
 centia hoc vocabulum sumit Eusebins. Sic etiam in
 libro x *Historiæ* hanc vocem usurpavit.

medio illorum conventu, cognitionis particeps fuit; ea quæ ad pacem Dej pertinent, cunctis procurans. Parro sedebat in medio tanquam unus e multis; protectores quidem cunctosque corporis custodes procul amovens, Dei autem timore coniectus, et amicorum fidelium benevolentia vallatus. Cæterum quoscunque saniori sententiæ acquiescere, et ad quietem et concordiam propensos esse animadverterat, eos maxime probabat; palam indicans unanimi omnium consensu se in primis delectari. Pertinaces vero et immorigeros aversabat.

CAPUT XLV.

Quomodo insipientes toleraverit.

Quin etiam nonnullos qui adversus ipsum asperius invecti fuerant, patienter tulit; leni ac sedata voce eis præcipiens, **431** ut modestius agere, nec seditiones excitare vellent. Ex his alii admonitiones eius reveriti, a pervicacia animi desistebant. Alios qui ad sanam mentem nullo remedio revocari poterant, Deo committens relinquebat; nihil adversus quemquam asperius unquam designans. Hanc ob causam, ut credibile est, qui in Africa seditionem commoverant, eo improbitatis proruperunt, ut abrupta quadam facinora tentarent; dæmone ut videtur ob præsentium bonorum copiam invidia percito, et ad gravia quædam et atrociam facinora homines incitante, quo imperatoris animum contra ipsos accenderet. Verum nihil profecit invidia, cum imperator ea quæ siebant, ridenda esse duceret; et maligni dæmonis impulsione agnoscere se affirmaret. Neque enim sanorum hominum illa esse facinora, sed vel penitus amentium, vel eorum qui nequissimi dæmonis stimulis agitentur: cuiusmodi homines miseratione potius quam supplicio dignos esse. Non enim tantæ ju-

Α ἀπαξιών παρεῖναι τε καὶ συνίζανειν, κοινῶν τῶν ἐπισκοπουμένων ἐγίνετο, τὰ τῆς εἰρήνης τοῦ Θεοῦ βραβεύων τοῖς πᾶσι· καθῆσθό τε καὶ μέσος, ὡσεὶ καὶ τῶν πολλῶν εἰς, δορυφόρους μὲν καὶ ὀπίστας καὶ πᾶν τὸ σωματοφυλάκων γένος ἀποσεισάμενος, τῷ δὲ τοῦ Θεοῦ φόβῳ κατημφισμένος, τῶν τε πιστῶν ἐταίρων (1) τοῖς εὐνουστάτοις περιεστοιχισμένος. Εἰθῶσους μὲν ἑώρα τῇ κρείττονι γνώμῃ παιθηνίους, πρὸς εὐσταθῆ τε καὶ ὁμογνώμονα παρεσκευασμένους τρόπον, εὖ μάλα τούτους ἀπεδέχετο, χαίροντα δεικνύς ἑαυτὸν τῇ κοινῇ πάντων ὁμοιοῖα· τοὺς δ' ἀπειθῶς ἔχοντας ἀπεστρέφετο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΕ΄.

Ὅπως καὶ τῶν ἀφρόνων ἠείχετο.

Ἡδὴ δὲ τινὰς καὶ κατ' αὐτοῦ τραχυνομένους (2) ἔφερον ἀνεξιτάκτως, ἡρμαίῃ καὶ πραεῖς φωνῇ σωφρονεῖν, ἀλλὰ μὴ στασιάζειν τούτοις ἐγκλεισόμενος. Τούτων δ' οἱ μὲν ἀππλάττοντο, καταιδόμενοι τὰς παραινέσεις· τοὺς δ' ἀνιάτως πρὸς αὐφρονα λογισμὸν ἔχοντας, τῷ Θεῷ παραδιδούς ἤφιει, μηδὲν μηδαμῶς αὐτὸς κατὰ τινος λυπηρὸν διανοοῦμενος. Ἐνθεν εἰκίτως τοὺς ἐπὶ τῆς Ἄφρων χώρας (3) διαστασιάζοντας, εἰς τοσοῦτον συνέβαινε ἐπιτριβῆς ἐλαύνειν, ὡς καὶ τολμηροῖς τισὶν ἐγχειρεῖν, ὡς εἶκε, δαίμονος (4) βασκαίνοντος τῇ τῶν παρόντων ἀγαθῶν ἀβουλῇ, παρορμῶντός τ' εἰς ἀτόπου πράξεις τοὺς ἀνδράς, ὡς ἂν κινήσειε κατ' αὐτῶν τὸν βασιλέως θυμὸν. Οὐ μὴν προὔχρει τῷ φθόνῳ, γέλωτα τιθεμένου (5) τοῦ βασιλέως τὰ πραττόμενα, καὶ τὴν ἐκ τοῦ πονηροῦ κίνησιν συνίναι φάσκοντος· μὴ γὰρ σωφρονούντων εἶναι ἀνδρῶν τὰ τολμώμενα, ἀλλ' ἢ πάντῃ παρακοπτόντων, ἢ ὑπὸ τοῦ πονηροῦ δαίμονος οἰστρούμενων, οὓς ἐλεεσθαὶ μᾶλλον ἢ κολάζεσθαι χρῆναι· [τοσοῦτο γὰρ τὸ κολάζειν,] πρὸς τῆς τῶν ἀφραϊνόντων (6) μάνας, ἢ ὅσον τὸ συμπαθεῖν αὐτοῖς, ὑπερβολὴ φιλανθρωπίας.

(1) *Τῶν τε πιστῶν ἐταίρων.* Fideles hoc loco dicit Eusebius, non eos qui tidi ac benevoli erga imperatorem essent, ut putarunt interpretes; sed Christianos. Constantinus enim, utpote religiosissimus imperator, si quando episcoporum conciliis interesset, remoto omni satellitio solos ex aulicis secum assumebat eos, qui Christianæ fidei mysteriis essent imbuti.

(2) *Vulg., Κατ' αὐτοὺς τραχυνομένους.* Haud dubie scribendum est κατ' αὐτοῦ, ut legitur in codici. Regio et Fuketiano: quam emendationem etiam in libro Moræi ascriptam inveni. In veteribus etiam schedis ita emendatum est eadem manu.

(3) *Τοὺς ἐπὶ τῆς Ἄφρων χώρας.* Donatistas intelligit, de quorum audacia et insolentia multa habentur apud Optatum et Augustinum.

(4) *Ὅς εἶκε, δαίμονος.* In schedis Regii hic locus ita suppletur a. i marginem: πονηροῦ τινος ὡς εἶκε δαίμονος, quod certe est elegantius.

(5) *Γέλωτα τιθεμένου.* Nimis molli verbo usus est Eusebius. Nam quæ a Donatistis tunc in Africa gerebantur, ejusmodi erant, ut non risum, sed animadversionem potius mererentur. Nam et religionis saucitas et imperatoris ipsius auctoritas ab iisdem

insolentissime calcabatur. Sed fortasse Eusebius hoc loco ea duntaxat intelligit, quæ ad contemptum imperatori majestatis pertinebant. Ea enim dissimulare potuit Constantinus, et risu potius quam commotione animi digna existimare. Cæterum ea quæ adversus Deum et catholicæ legis observantiam ab iisdem Donatistis gesta sunt, severissime vindicare, eoque consilio in Africam trajicere Constantinus decreverat, ut ipse scribit in epistola ad Celsum vicarium Africæ.

(6) *Πρὸς τῆς τῶν ἀφραϊνόντων.* Ante hæc verba ponendus est asteriscus. Desunt enim nonnulla, quæ suppleri posse mihi videntur hoc modo: Οὐ γὰρ τοσοῦτον δικαιοσύνης ὑπερβολὴ ἂν εἴη τὸ ἐρεθίζεσθαι πρὸς τῆς τ. α. μανίας, ὅσον, etc. Aliiter Christophorus et Savilius. In schedis Regii hic locus ita suppletur ad marginem: Οὓς ἐλεεσθαὶ μᾶλλον ἢ κολάζεσθαι χρῆναι· αὐτὸν δὲ κατὰ μὴ δένα τρόπον ζημιουσθαὶ πρὸς τῆς τῶν ἀφραϊνόντων μανίας. Verum quæ mox sequuntur verba, hanc conjecturam respiciunt. In codice Fuk. hic locus ita scribitur: Κολάζεσθαι χρῆναι· ὅσον γὰρ τὸ συμπαθεῖν αὐτοῖς ὑπερβολὴ φιλανθρωπίας, τοσοῦτο δὲ κολάζειν, ἀνδρῶν ἀφραϊνόντων ἀνοία; ἂν εἴη, καὶ οὐ φρονούντων ὀρθῶς. Sic etiam in libr. Turnebi et Savilii legitur. Verum hæc lectio ex conjectura antiquarii manasse mihi videtur.

ultimæ est, insurgere ad puniendum furorem hominum amentium, quantum eorumdem vicem dolere, extremæ humanitatis est.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΓ'.

Nikai κατά βαρβάρων.

Ὅτε μὲν τὸν τῶν ἀπάντων ἔφορον Θεὸν διὰ πάσης βασιλείας θεραπεύων πράξεις, ἄρτυρον (7) ἐποιεῖτο τῆν τῶν ἐκκλησιῶν αὐτοῦ πρόνοιαν. Θεὸς δ' αὐτὸν ἀμειβόμενος, πάντα γένη βαρβάρων τοῖς αὐτοῦ καθυπέτατε ποσὶν, ὡς καὶ πάντα πανταχοῦ τρόπαια κατ' ἐχθρῶν ἐγείρειν· νικητὴν τ' αὐτὸν παρὰ τοῖς πᾶσιν ἀνεκέρυττεν, ἐπιφοβὸν τε ἐχθροῖς καὶ πολέμοις καθίστη, οὐκ ὄντα τῆν φύσιν τοιοῦτον, ἡμερώτατον δὲ καὶ πραότατον καὶ φιλανθρωπώτατον, εἰ τις πώποτε καὶ ἄλλος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΖ'.

Μαξιμίνου θελήσαντος ἐπιβουλεύσαι θάνατος, καὶ ἄλλων οὐδ' ἐξ ἀποκαλύψεως Κωνσταντίνος εὐρεν.

Ἐν τούτοις δ' ὄντι αὐτῷ, μηχανὴν θανάτου συβράπτων ἀλοῦς τῶν τῆν ἀρχὴν ἀποθεμένων ὁ δεύτερος (8), αἰσχρίστω καταστρέφει θανάτῳ. Πρώτου δὲ τούτου (9) τὰς ἐπὶ τιμῇ γραφάς, ἀνδριάντας τε καὶ ὅσα ἄλλα τοιαῦτα ἐπ' ἀναθέσει τιμῆς νερόμιστο. πανταχοῦ γῆς, τοῦ ἀνοστοῦ τε καὶ δυσεστοῦς καθήρουν. Εἶτα δὲ καὶ μετὰ τοῦτον τῶν πρὸς γένους ἕτεροι κρυφίους αὐτῷ συβράπτοντες ἐπιβουλάς ἤλσκοντο, παραδόξως τοῦ Θεοῦ τὰς τούτων ἀπάντων βουλάς τῷ αὐτοῦ θεράποντι διὰ φασμάτων ἐκκαλύπτοντας. Καὶ γὰρ δὴ καὶ θεοφανείας αὐτὸν πολλάκις ἤξιστο, παραδόξια θείας ὕψεως ἐπιφαινομένης αὐτῷ, παντοίας τε παρεχούσης πραγμάτων ἔσεσθαι μελλόντων προγνώσεις. Τὰ μὲν οὖν ἐκ Θεοῦ χάριτος ἀδιήγητα θαύματα οὐδ' ἔστι λόγῳ περιλαβεῖν δυνατόν, ὅσα περ Θεὸς αὐτὸς τῷ αὐτοῦ θεράποντι παρέχειν ἤξιστο· οἷς δὴ περραγμένους, ἐν ἀσφαλεῖ λοιπὸν τῆν ζῶην διήγε χαίρων μὲν ἐπὶ τῇ τῶν ἀρχομένων εὐνοίᾳ, χαίρων δὲ καὶ ἐφ' οἷς τοὺς ὑπ' αὐτὸν πάντας εὐθυμον διατελοῦν-

(7) Vulg. Ἄρτυρον. Etsi hæc vox commode explicari potest de Constantino, cuius animum exulcerare atque exacerbare nunquam potuit Donatistarum et reliquorum ejusmodi hæreticorum amentia, mallem tamen hoc loco scribere ἄρτυρον neque enim, meo quidem iudicio, recte dici potest ἄρτυρον ἐποιεῖτο τῆν πρόνοιαν. Contra vero ἄρτυρον, elegantissime dicitur, id est, *indefessam curam ac providentiam gerebat*. Sic in libro II, cap. 14, εὐπνον ἐποιεῖτο τῆν ὑπὲρ τῶν κοινῶν φροντίδα.

(8) Τῶν τῆν ἀρχὴν ἀποθεμένων ὁ δεύτερος. Maximianum Herculum intelligit. Hic enim secundum imperii locum obtinuerat, cumque insidias adversus Constantinum struxisset, deprehensus fractis laqueo faucibus interiit. Sed et quæ sequuntur de imaginibus ejus et statuis dejectis atque abolitis, perspicue testantur Maximianum Herculum hic intelligi. Quod si verum est, scdissimum errorem hic admisit Eusebius, qui Herculi mortem refert post victoriam de Maxentio, cum tamen certum sit Maximianum Herculum mortuum esse biennio ante cladem Maxentii, anno 310 Natalis Domini. Quis vero credat tantum errorem ab Eusebio horum temporum æquali admitti potuisse? Adde quod titulus hujus capituli non Maximiani, sed Maximini nomen præfert. Itaque facile adducor ut credam hunc locum corruptum esse,

A

CAPUT XLVI.

Victoria de barbaris relatæ.

Et imperator quidem ad hunc modum in omnibus suis actibus Deo omnium inspectorum cultum exhibens, Ecclesiis ejus inconcussa sollicitudine providebat. Deus vero ei vicem reperiens, cunctas fere barbaras gentes pedibus illius subiecit; adeo ut tropæa ubique de hostibus erigeret. Illum victorem apud omnes mortales illustri præconio renuntiavit; illum formidabilem inimicis et hostibus reddidit, quamvis suapte natura minime talis, sed potius mansuetissimus, lenissimus atque humanissimus esset omnium mortalium.

CAPUT XLVII.

Mors Maximiani et aliorum quorum insidias Deo revelante Constantinus deprehenderat.

Hæc dum ab eo geruntur, alter eorum qui se imperio abdicaverant, cum insidias in ejus necem compararet, deprehensus turpissimo mortis genere interiit. Primusque hic est cujus utpote impii ac scelerati hominis imagines omnes 432 et statuæ, cæteraque id genus monumenta quæ honoris causa erigi solent, ubique terrarum dejecta sunt. Post hunc alii quoque propinquitate generis conjuncti, cum occulte ei insidiarentur, deprehensi sunt; Deo scilicet cuncta illorum consilia mirabili quodam modo per visiones famulo suo detegente. Nam et presentiam suam ei sæpius exhibere dignatus est; divina scilicet specie per summum miraculum ei apparente, ac futurarum rerum præscientiam ipsi suggerente. Et inexplicabilia quidem illa divinæ gratiæ miracula, quæ Deus ipse famulo suo præstare dignatus est, ne comprehendi quidem dicendo facile possunt. Quibus ille munitus, reliquum temporis ætatis tutissime traxit; tum ex subjutorum

atque ita emendari debere: Τῶν εἰς βασιλείαν προχειρισθέντων ὑπὸ τῶν τῆν ἀρχὴν ἀποθεμένων ὁ δεύτερος, ut Maximianus hic intelligatur, qui una cum Severo Cæsar factus est a Diocletiano et Maximiano, tunc cum purpuram deposuerunt, ut scribit Idatius in *Fastis*. Et sic temporum ordo apud Eusebium recte procedet. Maximianus enim post victoriam de Maxentio interiit, et quidem mortis genere turpissimo, ut scribit Eusebius in libro VIII, cap. 9.

(9) Vulg., Πρὸ δὲ τούτου. Lego πρώτου δὲ τούτου, ex libro VIII *Historiæ ecclesiasticæ*, cap. 25, ubi totus hic locus iisdem fere verbis legitur. Porro quod ait Eusebius Maximiano Herculo primo omnium contigisse, ut statuæ ejus atque imagines ubique locorum disturbarentur, id nemini mirum videri debet. Hoc enim sic intelligere debemus, ut cum dicit primum omnium Constantinum Chlorum inter divos relatam fuisse. Primum dicit ex omnibus quos quidem viderat imperatoribus. Quod si quis hæc de Maximiano intelligere malit, sententiæ suæ astipulatorem habet Eusebium, qui in fine libri IX diserte testatur statuas omnes atque imagines Maximiani post ejus obitum confractas fuisse.

benevolentia maximam capiens voluptatem ; tum ex eo quod cunctos imperio suo subjectos in summa tranquillitate ac lætitia degere videbat : tum

Α τας βίον ἑώρα· ὑπερβαλλόντως δὲ ἐνευφραϊνόμενος τῇ τῶν ἐκκλησιῶν τοῦ Θεοῦ φαιδρότητι.

præcipue ob splendorem ecclesiarum Dei incredibili gaudio gestiens.

CAPUT XLVIII.

Constantini decennalia.

Dum in hoc statu esset, decimus imperii ejus annus evolutus est. Cujus rei causa festis diebus per universum orbem Romanum celebratis, preces cum gratiarum actione tanquam puras victimas, ignis et nidoris expertes, Deo omnium Regi obtulit. Et ex his quidem maximam animo capiebat voluptatem : sed non perinde eum oblectabant nuntii illi, qui de provinciarum Orientis vastatione afferebantur.

CAPUT XLIX.

Quomodo Licinius Orientem afflixerit.

Etenim immanis quædam bellua tum Ecclesiæ Dei, tum reliquis provincialibus illic insidiari nuntiabatur : cum nequissimus dæmon quasi æmulatione succensus, iis quæ ab imperatore Dei amantissimo gerebantur, contraria facere studeret. Adeo ut imperium Romanum duas in partes divisum, nocti ac diei simile esse omnibus videretur. Quippe Orientis quidem incolas caligo noctis premebat : eos vero qui Occidentis partes habitabant, serenissimus illustrabat dies. Qui cum infinitis bonis a Deo sibi conciliatis fruerentur, non tulit id 433 maligni dæmonis invidia bonis omnibus infesta. Sed neque tyrannus qui alteram partem orbis Romani dominatione sua opprimebat, id ferendum putavit. Qui cum res suas prospero cursu ferri videret : tantique principis affinitate esset honoratus ; religiosi quidem imperatoris exemplum sequi neglexit : impiorum vero instituta atque improbos mores studuit imitari. Et quorum miserabilem vitæ exitum suis ipse oculis conspexisset, eorum consilia sequi maluit, quam in amicitia et concordia

B

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΗ΄.

Δεκαετηρίδος Κωνσταντίνου πατήρις.

Οὕτω δ' ἔχοντι, δεκαέτης αὐτῷ τῆς βασιλείας ἠγύετο χρόνος· ἐφ' ᾧ δὴ πανδήμιος ἐκτελών ἑορτάς, τῷ πάντων βασιλεῖ Θεῷ εὐχαριστοῦς εὐχὰς, ὡς περ τινὰς ἀπύρους καὶ ἀκάπνους θυσίας ἀνετέμπετα. Ἄλλ' ἐπὶ μὲν τούτοις χαίρων διατέλει, οὐ μὴν καὶ ἐφ' οἷς ἀκοῆ περι τῶν κατὰ τὴν ἑώραν τρυχομένων ἔθνων ἐπυθάνετο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΘ΄.

Ὅπως τὴν ἀνατολὴν ἐκικούχει Λικίνιος.

Δεινὸς γάρ τις (10) αὐτῷ κἀναύθηα, τῇ τ' Ἐκκλησίᾳ τοῦ Θεοῦ, τοῖς τε λοιποῖς ἐπαρχιώταις ἐφεδρεύειν ἀπηγγέλλετο θῆρ· τοῦ πονηροῦ δαιμόνος ὡς περ ἀμιλλωμένου, τοῖς παρὰ τῷ θεοφιλεῖ πραττομένοις τάναντία κατεργάζεσθαι, ὡς δοκεῖν τοῖς σύμπασι, τὴν ὑπὸ Ῥωμαίοις ἀρχὴν δυοὶ τμημασιν ἀποληφθεῖσαν, εὐκῆναι νυκτὶ καὶ ἡμέρᾳ, σκότους μὲν τοῖς τὴν ἑώραν λαχοῦσιν ἐπιπολάζοντος, ἡμέρας δὲ τηλαυγεστάτης τοῖς τῆς θατέρας μοίρας οὐκίητορι καταλαμπούσης· οἷς μυρίων ἀγαθῶν ἐκ Θεοῦ πρυτανευομένων, οὐκ ἦν τῷ μισοκάλῳ φθόνῳ φορητῇ ἢ τῶν γινομένων θεά· ὡς περ οὖν οὐδὲ τῷ θάτερον μέρος τῆς οἰκουμένης καταπονούντι τυράννῳ, ὃς εὐ φερομένης τῆς ἀρχῆς αὐτῷ, Κωνσταντίνου τε τοσοῦτου βασιλέως ἐπιγαμβρίας ἡξιωμένος, μμησῶς μὲν τοῦ θεοφιλοῦς ἀπειλιμπάνετο, τῆς δὲ τῶν δυσσεῶν προαιρέσεως ἐξήλου τὴν κακοτροπίαν, καὶ ὦν τοῦ βίου τὴν καταστροφὴν ἐπέιδεν αὐτοῖς ὀφθαλμοῖς, τοῦτων ἔπεσθαι τῇ γνώμῃ μᾶλλον, ἢ ταῖς τοῦ κρείττονος φιλικαῖς δεξιαῖς (11) ἐπειράτο.

cum eo qui præstantior erat ac potior, permanere

CAPUT L.

Quomodo Licinius Constantino insidiatus sit.

Bellum igitur inexpiabile homini bene de se merito intulit ; nec amicitie jura, nec sacramentorum religionem, nec generis necessitudinem, nec fœdera in inemoriam revocans. Nam Constantinus quidem, utpote benignissimus princeps, quo sinceræ benevolentie certissimum ei argumentum daret, paternæ stirpis nobilitatem, et imperatorii jam inde a majoribus generis splendorem ei communicaverat, sorore sua in matrimonium data : totiusque imperii Romani consortio eundem frui permiserat. Licinius vero plane his contraria animo volvens, adversus præstantiorem oculis artibus grassabatur ; varia subinde insidiarum genera commiscens, ut bene meritum malis remuneraretur. Ac principio quidem amicitiam simulans, dolo ac fraude cuncta agebat ;

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ν΄.

Ὅπως Κωνσταντίνῳ Λικίνιος ἐπιβουλεύειν ἤθελε.

Πόλεμον δ' οὖν ἄσπονδον πρὸς τὸν εὐεργέτην αἴρεται, οὐ φιλικῶν νόμων, οὐκ ὀρκωμοσιῶν, οὐ συγγενείας, οὐ συνθηκῶν μνήμην ἐν διανοίᾳ λαμβάνων. Ὁ μὲν γὰρ φιλανθρωπώτατος εὐνοίας αὐτῷ παρέχων ἀληθοῦς σύμβολον, πατέρων συγγενείας, βασιλικῷ τ' ἀνέκαθεν ἀμματος κοινωνὸν γενέσθαι, γάμψ τὴν ἀδελφὴν συνάψας, τῆς τε κατὰ πάντων ἀπολαύειν ἀρχῆς τῶν λαχόντων, παρεῖχε τὴν ἐξουσίαν· ὃ δὲ τούτοις τάναντία γινώσκων, κατὰ τοῦ κρείττονος μηχανὰς συνεσκευάζετο, ἄλλοι· ἄλλους ἐπινοῶν ἀπειλῆς τρόπους, ὡς ἂν κακοῖς τὸν εὐεργέτην ἀμείψαιτο. Καὶ τὰ μὲν πρῶτα φίλιαν ὑποκοριζόμενος, δόλῳ καὶ ἀπάτῃ πάντ' ἔπραττεν, ἐφ' οἷς ἐτόλμα, λήσεσθαι ἐπιζῶν· τῷ δ' αὐτοῦ θεράποντι Θεὸς τὰς ἐν σκότῳ μηχανωμένας ἐπιβουλὰς καταφύρους ἐποίησε. Ὁ δ' ὡς ἐπὶ τοῖς πρώτοις ἡμί-

(10) Δεινὸς γάρ τις. Ab his verbis caput inchoatur in codice Fuk. et in schedis veteribus.

(11) Φιλικαῖς δεξιαῖς. Hic locus supplendus est

ex capite octavo libri decimi *Historiæ ecclesiasticæ*, ex quo etiam caput sequens emendandum est.

κατο, ἐπὶ δευτέρας ἀπάτας ἐχώρει, νῦν μὲν φιλικὰς ἀσπερσάντων δεξιὰς, νῦν δὲ συνθηκῶν ὄρκωμοσιος πιστεύμενος. Ἐπὶ ἀθρόως ἀθετῶν τὰ δεδογμένα, καὶ ἀσπίδος ἀντιβολῶν διὰ πρεσβείας, καὶ πάλιν ἀσχημονῶν καὶ ψευδολογίας, τέλος προφανῆ πόλεμον ἀνακηρύττει, ἀπονομὰ τε λογισμοῦ, κατ' αὐτοῦ λοιπὸν τοῦ Θεοῦ ἐν ἡπίστατο σέβειν τὸν βασιλέα, παρατάττεσθαι ὠρμητο.

Tandem vero bellum palam indixit, et desperata cuius cultui imperatorem Constantinum deditum esse cognoverat, arma deinceps ferre instituit.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΑ΄.

Διωτικῶν κατ' ἐπισκόπων συσκευαί, καὶ συνόδων κωλύσεις.

Πρώτους γέ τοι τοὺς ὑπ' αὐτὸν τῶ θεῷ λειτουργοὺς, μὴδὲν πώποτε πλημμελὲς παρὰ τὴν ἀρχὴν διαπονηθέντας, ἡρέμα τέως περιεργάζετο, προφάσεις κατ' αὐτῶν κακοτέχνους θηρώμενος. Μηδεμίαν γὰρ μὴν ἐπιπορῶν αἰτίας, μηδ' ἔχων ἔποι τοῖς ἀνδράσι καταμύχοιτο, νόμον ἐκπέμπει διακελευόμενον, μηδαμῆ μηδαμῶς ἀλλήλους ἐπικοινωνεῖν τοὺς ἐπισκόπους, μηδ' ἐπιδημεῖν αὐτῶν ἐξεῖναι τι τῆ τοῦ πέλας ἐκκλησίας, μηδὲ γὰρ ἐπισκόπους ἢ βουλὰς καὶ διασκέψεις περὶ τῶν λυσιτελῶν ποιεῖσθαι. Τὸ δ' ἦν ἄρα πρόφασις τῆς καθ' ἡμῶν ἐπηρείας. Ἡ γὰρ παραδιδόντας τὸν νόμον, ἐχρῆν ὑποβάλλεσθαι τιμωρίαν. Ἡ πειθαρχούντας τῷ παραγγέλματι, παραλύειν Ἐκκλησίας θεοσμούσ· ἄλλως γὰρ οὐ δυνατὸν τὰ μεγάλα τῶν σκεμμάτων, ἢ διὰ συνόδων κατορθώσασθαι. Καὶ ἄλλως δ' ἐθεομισθῆς τῶ θεοφιλεῖ τάναντια πράττειν ἐγνωκῶς, τὰ τοιάδε παρήγγελλεν. Ὁ μὲν γὰρ τοὺς ἱερεῖς τοῦ Θεοῦ, τῆ πρὸς τὸν ἱερωμένον τιμῆ (12), εἰρήνης τε καὶ ὁμονοίας ἐπὶ ταῦτ' οὐκ ἐπὶ συνῆγεν· ἐ δὲ καλὰ παραλύειν μηχανώμενος, διασκεδάσειν τὴν σύμφωνον ἀρμονίαν ἐπειράτο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΒ΄.

Ἐξορισμοὶ καὶ δημεύσεις κατὰ Χριστιανῶν.

Ἐπὶ ἐπειδὴ ὁ τῷ Θεῷ φίλος εἰσω βασιλικῶν οἰκῶν τοὺς θεράποντας εἰσέρχεσθαι ἤξιον, τάναντια φρονῶν ἐθεομισθῆς, ἄπαντας τοὺς ὑπ' αὐτῷ θεοσεβεῖς βασιλικῶν ἀπήλαυεν οἰκῶν (13), αὐτοὺς τε μάλιστα τοὺς

(12) Τῆ πρὸς τὸν ἱερωμένον τιμῆ. Turnebus ad oram sui codicis emendavit τῆ πρὸς τὸν ἱερωμένον. Idque etiam in *Morari* libro reperi. Ego vero malim scribere πρὸς τῆ τῶν ἱερωμένον τιμῆ, etc. Reddit enim rationem Eusebius, cur Constantius imp. synodos episcoporum identidem congregaret. Prima, inquit, causa erat, ut sacerdotibus Dei in unum collectis honorem exhiberet. Secunda ut pacem inter ipsos et concordiam stabiliret. Certe τοὺς ἱερωμένους Eusebius vocare solet sacerdotes, ut passim occurrit in his libris. Quod si cum Turnebo legere malimus πρὸς τὸν ἱερωμένον, tum scribendum erit τῆς τιμῆς, ut cum sequentibus oratio cohaereat; et τὸ ἱερωμένον pro religione ipsa sumatur, quod est durius. Mallem enim dicere τῆ πρὸς τὸν ἱερὸν νόμον τιμῆ.

(13) Τοὺς θεοσεβεῖς βασιλικῶν ἀπήλαυεν οἰκῶν. Eusebius in *Chronico* anno decimo quarto Constantini: « Licinius, inquit, Christianos de palatio suo pellit. » Idem habet Orosius in libro vii, sed perturbato rerum ac temporum ordine, duum

sperans fore ut consilia sua laterent. Verum Deus insidias quæ clanculo struebantur, famulo suo detexit. At Licinius in primis conatibus deprehensus, ad secum as fraudes se contulit; nunc amicitiam fidem præstendens; nunc foederum ac sacramentorum religione fidem sibi concilians: deinde pacta conventa repente violans, rursusque per legatos veniam poscens: ac denuo mendaciis foede illudens, mentis audacia incitatus, adversus Deum ipsum

434 CAPUT LI.

Licini insidiæ adversus episcopos, et prohibitio synodorum.

Ac primum quidem Dei ministros sub ditione sua degentes, qui nihil unquam criminis adversus imperium ipsius commiserant, obscure et callide circumvenit, varias adversus eos calumnias investigans. Cumque nullum ipsi crimen suppeteret, nec haberet quod viris illis posset objicere; lege lata præcepit ne episcopi usquam inter se de ulla re conferrent, neve ulli eorum in alterius sibi vicini ecclesiam ventare liceret, et synodos ac concilia de communibus negotiis habere. Verum hæc illi ad nos vexandos occasio quærebatur. Nam si quidem nostri legem violassent, pœnam subire eos oportebat: sin præcepto paruisent, ecclesiasticas leges convelli. Neque enim majoris momenti controversiæ, aliter quam per synodos componi possunt. Et alioqui Deo infestus tyrannus, cum principi Deo amantissimo adversari in omnibus studeret, hæc nostris imperavit. Nam Constantius quidem sacerdotibus Dei, pacis et concordie mutæ causa in unum convocabat: idque in honorem ejus cui sacra faciebant. Licinius vero dum optima quæque convellere molitur, concertum Ecclesiarum turbare tentavit.

CAPUT LII.

Christianorum exilia et proscriptiones.

Et quoniam Deo charus Constantinus famulos Dei in palatium libenter admittebat: hostis Dei Licinius contraria omnia sentiens, cunctos Dei cultores qui sub imperio suo debebant, palatio expulit:

id refert ante Cibalense bellum, quod quidem bellum octavo anno principatus Constantini contigit. Duplex enim fuit civile bellum inter Constantium ac Licinium. Primum quo Licinius victus fuit ad Cibalem Pannoniæ, anno Christi 314. Cujus belli causas unius quod sciam retulit auctor excerptorum de *Gestis Constantini*, quam ad calcem Amm. Marcellini jam pridem edidi. Posterius vero bellum fuit illud, quo juxta Adrianopolim fusus ac fugatus fuit Licinius, tandemque ad deditionem compulsus, anno Christi 324. Ac prioris quidem belli mentionem nullam fecit Eusebius: ideo fortasse quod Licinius nondum adversus Christianos persecutionem excitasset. Diu siquidem post prius illud bellum Licinius Christianos persequi instituit, anno scilicet xiv imperii Constantini, ut legitur in *Chronico* Eusebii editionis Scaligeri ac Miræi, id est, anno Christi 320. Idem annus habetur in *Chronico* Cedreni. At Baronius Licinium anno Christi 316, persecutionem in Christianos commovisse scribit. Verum in Baronii *Annalibus* historia utriusque

ei quos in comitatu suo habebat fidissimos ac devotissimos, eos præcipue in exilium relegavit. Quique ob egregia facinora vel honore aliquo, vel dignitate ab ipso antehac fuerant ornati, hos aliis servire, et famulorum ministeria obire mandavit. Cuique omnium bona tanquam lucrum aliquod sibi oblatum rapuisset, ad extremum mortem quoque minatus est iis, qui salutare sibi nomen Christianæ religionis assumerent. Porro cum in omnem libidinem ac lasciviam effusus esset, multaque adulteria aliaque detestanda obscenitatis flagitia committeret, pudicitia et continentia honestatem ab hominibus præstari 435 neutiquam posse censuit; de communi hominum natura ex suomet ipsius morbo pessime iudicans.

CAPUT LIII.

Edictum Licinii, ne mulieres una cum viris in ecclesiam convenirent.

Idcirco alteram legem tulit, qua iubebat, ne viri orandi causa in ecclesiam Dei simul cum mulieribus convenirent; neve mulieres ad venerandas virtutis scholas discendi causa ventarent; postremo ne episcopi divinæ religionis præcepta mulieribus traderent: sed ut mulieres ad id electæ, docendis mulieribus præficerentur. Quæ cum ab omnibus viderentur, aliud quidpiam commentus est ad Ecclesiarum eversionem. Jussit enim ut soleennes populorum conventus extra portas in aperta planitie celebrarentur; asserens liberum extra portas aerem turbis longe commodiorem esse, quam oratoria intra urbem sita.

CAPUT LIV.

Quomodo eos qui sacrificare renuissent, militia solvit: et carcere inclusos, alii vetuit.

Verum cum ne in hoc quidem obsequi sibi illos videret, tandem rejectis ambagibus, nudo quod aiunt capite, decrevit ut milites qui per singulas urbes apparebant iudicibus, nisi dæmonibus sacrificare mallent, ab apparitione præsidialis officii removerentur. Proinde officia magistratuum per singulas provincias viris piis ac religiosis nudabantur. Sed et ipse qui hanc legem tolerat, nudabatur

Liciniani belli admodum confusa est; quæ partim ex *Fastis* Idalii, partim ex *Gestis Constantinii* a meo omnium editis restituenda est. Certe Sozomenus in libro 1, cap. 7, diserte testatur, Licinium post Cibalense demum bellum Christianos persequi instituisse.

(14) *Ὁ δ' αὐτός.* Ab his verbis novum caput inchoandum erat. Hæc enim pertinent ad 2 legem Licinii. Porro quod in titulo capituli legitur in *Vulg.* εἰς ἐκκλήμενον, mendosum videtur pro εἰς ἐκκλησίαν. Mirum est tamen tum in codice Regio, tum in veteribus schedis constanter legi εἰς ἐκκλήμενον συνάγεσθαι. Quanquam in schedis emendatum est eadem manu εἰς ἐκκλησίας μὴ συνάγεσθαι. Sed in *Fuk.* codice optime scribitur εἰς ἐκκλησίας ἀνδράσιν ἅμα μὴ συνάγεσθαι.

(15) *Ἐν τῶν ἀνθρώπων ἀπεγίνωσκε.* Scribendum videtur τῆς τῶν ἀνθρώπων ἀπεγίνωσκε φύσεως, ἐλέγχῳ κακῶ χρώμενος.

(16) *Τοὺς κατὰ πόλιν στρατιώτας.* Vide quæ notavi ad caput octavum libri decimi *Historiæ ecclesiasticæ*, unde hæc pene ad verbum transcripta sunt.

(17) *Ἐν τῶν κατὰ πᾶν ἔθνος ἀξιωμάτων αἱ τά-*

ἀμφ' αὐτὸν πιστοτάτους καὶ εὐνουστάτους ἀνδρας εἰς ἐξορίαν ἐδίδου· τοὺς τ' ἐκ προτέρων ἀνδραγαθημάτων, τιμῆς καὶ ἀξιωμάτων παρ' αὐτῶ λαχόντας δουλεύειν ἑτέροις, οἰκετικὰς τε ποιεῖσθαι διακονίας προσέταττε, πάντων δὲ τὰς ὑπάρξεις ἀντὶ ἐρμαιοῦ προαρπάξων, ἦδη καὶ θάνατον ἠπειλεῖ τοῖς τὸ σωτήριον ἐπιγραφόμενοις θνομα. Ὁ δ' αὐτός (14) γέ τοι τὴν ψυχὴν ἐμπιθῆ καὶ ἀκόλαστον κεκτημένος, μυρίας τε δρῶν μοιχίας ἐπιβήτους τ' αἰσχροουργίας, τὸν σωφροσύνης κόσμον τῶν ἀνθρώπων ἀπεγίνωσκε (15), φύσεως ἐλέγχῳ κακῶ χρώμενος αὐτὸς ἑαυτῶ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΓ'.

Γυναίκας εἰς ἐκκλησίας ἀνδράσιν ἅμα μὴ συναγεσθαι πρόσταγμα.

Διὸ δὲ δεῦτερον νόμον ἐτίθει, μὴ δεῖν προστάτων ἀνδρας ἅμα γυναίξιν ἐπὶ τὰς τοῦ Θεοῦ παρεῖναι εὐχὰς, μηδ' ἐπὶ τὰ σεμνὰ τῆς ἀρετῆς διδασκαλία φοιτῆν τὸ γυναικῶν γένος, μηδ' ἐπισκόπους καθηγεῖσθαι γυναίξιν θεοσεβῶν λόγων, γυναίκας δ' αἰρεῖσθαι γυναικῶν διδασκάλους. Γελωμένων δὲ τούτων παρὰ τοῖς πᾶσιν, ἄλλο τι πρὸς καθαίρειν τῶν ἐκκλησιῶν ἐμπιθῶν, δεῖν φήσας πύλων ἐκτὸς ἐπὶ καθαρῶ πεδίῳ τὰς ἐξ ἔθους συγκροτήσεις τῶν λαῶν ποιεῖσθαι· τῶν γὰρ κατὰ πόλιν προσευκτηρίων, παρὰ πολὺ τὸν ἐκτὸς πύλων ἀέρα τῶ κοινῶ διαλλάττειν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΔ'.

Τοὺς μὴ θύοντας ἀποστρατεύεσθαι· καὶ τοὺς ἐν φυλακαῖς μὴ τρέφεσθαι.

Ἄς δ' οὐκ εἶχεν οὐδ' ἐν τούτῳ τοὺς ὑπακούοντας, γυμνῆ λοιπὸν τῇ κεφαλῇ τοὺς κατὰ πόλιν στρατιώτας (16), ἡγεμονικῶν ταγματῶν ἀποβάλλεσθαι, εἰ μὴ τοῖς δαίμοσιν αἰροῖντο θύειν, παρεκελεύετο. Ἐγμνοῦτο δὲ τὰ τῶν κατὰ πᾶν ἔθνος ἀξιωμάτων αἱ τάξεις (17), ἀνδρῶν θεοσεβῶν, ἐγμνοῦτο δὲ καὶ αὐτὸς ὁ τούτων νομοθέτης, εὐχῶν δόλων ἀνδρῶν ἑαυτὸν στερήσας. Τί δεῖ τῶν ἐκτὸς μνημονεύειν (18), ὡς τοῖς

ἔσει. Sic construenda sunt hæc verba, quod non vidit Christophorus. Certe in codice *Fuk.* post vocem τάξεις virgula apponitur. Τάξεις seu τάγματα sunt officia magistratuum. Singuli enim magistratus suum habebant officium seu apparitionem. Id erat corpus quoddam officialium seu militum, qui iudicibus apparebant, ut videre est in *Notitia imperii Romani*. Hæc officia Græci τάξεις vocabant, ut jampridem notavi ad lib. xxvi, *Ann. Marcellini*, pag. 318. Recte igitur in veteribus glossis scribitur τάξεις ἀρχοντος, officium, apparitio. Sic Joannes Chrysostomus homilia 4 in *Epistola ad Corinthios*: Οὐχ ὁρᾶτε τοὺς παῖδας, ὅταν παιζοντες τάξιν ποιῶσι καὶ στρατιώτας· καὶ προηγῶνται αὐτῶν κήρυκες καὶ βαδδοῦχοι· καὶ μέσο; ὁ παῖς ἐν χώρᾳ ἀρχοντος βαδίζει. Nonne videtis pueros, quando ludentes apparitionem expriment et officiales. Ac præcones quidem præcedunt cum licioribus. Puer vero medius incedit personam prævidis gerens.

(18) *Ἐν τῶν ἐκτὸς μνημονεύειν.* Joannes Morinus, vir doctissimus, qui hos libros Gallice interpretatus est, τοὺς ἐκτὸς hoc loco gentiles esse existimavit. Certe Eusebius in lib. 11, cap. 21 et 23, τοὺς ἐκ-

ἐνείρκατ' αὐτοὺς ταλαιπωροῦμένους μηδένα μεταδοῦσαι τροφῆς φιλανθρωπεύεσθαι ἐκέλευσε, μηδ' ἐλεεινὸν τοὺς ἐν δεσμοῖς λιμῶ διαφθειρομένους, μηδ' ἀπλῶς ἀγαθὸν εἶναι μηδένα, μηδ' ἀγαθὸν τι πράττειν τοὺς καὶ πρὸς τῆς φύσεως ἐπὶ τὸ συμπαθὲς τῶν πέντας ἐλκομένους; Καὶ ἦν γε νόμων οὗτος ἀντικρυς ἀναιδής καὶ παρανομώτατος, πᾶσαν ὑπερακοντίζων φύσιν· ἐφ' ᾧ καὶ τιμωρία προσέκειτο, τοὺς ἐλεούοντας τὰ ἴσα πάσχειν τοῖς ἐλεουμένοις, ὑπομένοντας τιμωρίας τοὺς τὰ φι- λάνθρωπα διακονομένους.

morum feritatem facile superavit. Quin etiam legi adjecta erat hæc pœna, ut qui inclusis stipem dedissent, pari cum ipsis supplicio plecterentur; utque in carcerem et vincula coniecti eandem cum noxiis pœnam subirent, qui humanitatis officia eis præstitissent.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΕ'.

Περὶ τῶν Λικινίου παρανομῶν καὶ πλεονεξιῶν.

Τοιαῦται Λικινίου αἱ διατάξεις. Τί δὲ χρῆ τὰς περὶ γάμων αὐτοῦ καινοτομίας ἀπαριθμεῖσθαι, ἢ τοὺς ἐπὶ τοιοῦτοις τὸν βίον μεταλλάττουσι νεωτερισμοὺς, δι' ὧν τοὺς παλαιούς Ῥωμαίων εὐ καὶ σοφῶς κειμένους νόμους περιγράφαι τολμήσας, βαρβάρους τινὰς καὶ ἀνημέρους ἀντεισῆγες, σκήψεις ἐπινοῶν μυρίας κατὰ τῶν ὑπηκόων; Ἐνθεν ἀναμετρήσεις ἐπενέει γῆς, ὡς ἂν πλείονα τῶ μέτρῳ λογίζοιτο τὴν ἐλαχίστην, δι' ἀπληστίαν περιττῶν εἰσπράξαι. Ἐνθεν τῶν κατ' ἀγροῦς μηκέτι ὄντων ἀνθρώπων, πρόπαλαι δ' ἐν νεκροῖς κειμένων, ἀναγραφὰς ἐποιεῖτο, αἰσχρὸν αὐτῷ κέρδος ἐκ τούτου ποριζόμενος. Οὐ γὰρ εἶχεν αὐτῷ μέτρον ἢ μικρολογία, οὐδ' ἢ ἀπληστία κόρη περιωρίζετο. Διὸ δὴ πάντα πληρώσας χρυσοῦ καὶ ἀργύρου χρημάτων τ' ἀπέλειπον πληθεῖ, στένων ἀπωδύρετο πτωχείαν, Τανταλῶ πάθει τὴν ψυχὴν τρυχόμενος. Οἷας δ' ἐφεύρε κατὰ τῶν μηδὲν ἡδισκῶτων ὑπερορίους τιμωρίας, οἷας ὑπαρχόντων δημεύσεις, οἷας εὐπατριδῶν καὶ ἀξιολόγων ἀνδρῶν ἀπαγωγὰς, ὧν τὰς κουριδίας μαροῖς οἰκέταις ἐφ' ὕβριος πράξεως αἰσχρὰς παρείδου· ὅσαις δ' αὐτὸς, καίπερ ἦδη γῆρα τὸ σῶμα πεπαλιωμένος, γυναιξίν ὑπάνδρους, παρθένους τε κόρας ἐπεχείρει, οὐ δὴ ταῦτα χρεὼν μηχανέιν, τῆς τῶν ἐσχάτων αὐτοῦ πράξεων ὑπερβολῆς σμικρὰ τὰ πρῶτα καὶ τὸ μηδὲν ἀποδειξάσης.

inferre tentavit! Nihil opus est in his commemorandis diutius Immorari, cum postremorum ejus facinorum gravitas, ut priora hæc levia ac prope nulla viderentur, effecerit.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΖ'.

Ὅτι διωγμῶν ποιῆσαι λοιπὸν ἐπεχείρει.

Τὸ γοῦν τέλος αὐτῷ τῆς μανίας κατὰ τῶν ἐκκλησιῶν ὠπλιζέτο, ἐπὶ τε τοὺς ἐπισκόπους ἐχώρει, οὓς ἂν μάλιστα ἐναντιοῦμένους εἶρα· καὶ ἐχθροὺς ἤγειτο τοὺς τῷ θεοφιλεῖ καὶ μεγάλῳ βασιλεῖ φίλους. Διὸ δὴ μάλιστα καθ' ἡμῶν τὸν θυμὸν ὠξύνετο, τοῦ σώφρονος (19) παρενηνεγμένος, ὅτε τὴν μνήμην τῶν πρὸ αὐτοῦ Χριστιανῶν ἐκδιωξάντων ἐν νῷ κατεβάλετο, οὐδ' ὧν αὐτὸς ὀλετήρ καὶ τιμωρὸς δι' αἷμα μετῆλλον ἰσπετίας, κατέστη, οὐδ' ὧν αὐτόπτης γέγονεν, αὐτοῖς

tōs ponit pro pagani seu gentilibus. Vide quæ supra notavi ad caput 43 hujus libri. Christophorionis tamen τῶν ἐκτός interpretatus est præterea; ut idem sit ac τούτων ἐκτός, quomodo locutus est Eusebius, cap. 43.

PATROL. GR. XX.

A orationibus sanctorum virorum, quibus semetipsum privarat. Quid præterea commemorare attinet, quo pacto præceperit, ne miseris in carcere detentis alimenta quisquam humaniter subministraret; neve quis homines in vinculis fame contabescentes miseratione prosequeretur: hoc est, ne quis omnino vir bonus existeret; neve ii qui ad proximum miserationem natura ipsa ducuntur, boni quidquam præstarent? Fuit hæc profecto quidem lex palam impudens et immanissima; omnemque adjecta erat hæc pœna, ut qui inclusis stipem dedissent, pari cum ipsis supplicio plecterentur; utque in carcerem et vincula coniecti eandem cum noxiis pœnam subirent, qui humanitatis officia eis præstitissent.

B

436 CAPUT LV.

De iniquitate et avaritia Licinii.

Hujusmodi fuere constitutiones Licinii. Quid vero opus est recensere quæ in nuptiis aut circa morientes innovavit; vetustas Romanorum leges recte et sapienter constitutas ausus abolere, et barbaras quasdam atque immanes planeque illegitimas et iniquas leges illarum loco substituere? Mille præterea exactionum gênera adversus subditos excogitavit. Quocirca novas agrorum mensiones adinvenit, ut exigui agri majorem imputaret modum, ob inexplebilem cupiditatem nimiarum exactionum. Ideo rusticorum qui superstites amplius non erant, sed jam pridem obierant, nomina in censu libris tabulis inscribat, turpis lucri hinc compendium captans. Neque enim sordida hominis parcimonia ullum habebat modum, nec habendi cupiditatem satietas finiebat. Itaque cum auro et argento gemens de paupertate sua querebatur, Tantalico quodam morbo vexatus. Quid referam exsilia quibus viros innocentes damnavit? Quid bonorum publiciones? Quid nobiles ac præcipue dignitatis homines in carcerem abductos, quorum uxores sceleratis quibusdam mancipiis constuprandas dabat? Quid mulieres nuptas, quid virgines recensam, quibus ipse, licet affecta jam ætate, vim

D

CAPUT LVI.

Quomodo persecutionem adversus Christianos tandem excitaverit.

Denique eo furoris processit, ut Ecclesiis bellum inferret, ipsosque episcopos adoriretur, quos maxime sibi adversos esse intelligebat; pro inimicis habens eos qui maximi Deoque charissimi imperatoris amici essent. Ob quam præcipue causam furorem suum in nos exacuit, a recta ratione desciscens. Nec exemplum eorum qui ante ipsum Christianos fuerant persecuti, in memoriam sibi revocavit: nec illorum quorum ob impia facinora ultor ipse

(19) Τῷ σώφρονος. Post nœc verba asteriscus apponendus est. Desunt enim nonnulla, quæ tamen ex lib. x, cap. 8, ita suppleri possunt: τοῦ σώφρονος ἐκτραπέλις λογισμοῦ. In codd. Fuk. Turnebi ac Sav. legitur τοῦ σώφρονος παρενηνεγμένος.

31

atque extinctor fuerat constitutus. Nec animo et A cogitatione **437** recoluit ea quorum ipse spectator exsisterat, tunc cum illum omnium malorum antesignanum, quisquis ille tandem fuit, inflictæ spexit.

CAPUT LVII.

Qualiter Maximianus fistuloso ac verminante ulcere perdomitus, pro Christianis legem scripserit.

Nam cum hic Ecclesias oppugnare exorsus fuisset, primusque iustorum ac Dei cultorum cædibus animum suum contaminasset; merito eum divina ultio corripuit, ab ipsis exorsa carnibus, et ad animam usque progressa. Repente enim in medio occultiorum corporis partium abscessus ei nascitur; ulcus deinde in imo fistulosum. Utriusque in- B sanabilis morsus intima viscera depascebatur. Ex his incredibilis vermium multitudo scaturiens, letalem exhalabat fetorem. Quippe illi tota corporis moles, ob animam alimentî copiam in immensam quamdam pinguedinem conversa erat: quæ tunc temporis in tabem soluta, horrendum et intolerabile spectaculum astantibus præbuisse fertur. Tot igitur quassatus malis, tandem intelligere cœpit quæ contra Ecclesiam scelera admisisset. Posthæc errorem suum Deo confessus, persecutionem Christianorum cohibere, et regali- bus edictis ac legibus emissis, ecclesias eorum quantocius ædificari, ipsosque Christianos sacra sua solito more peragere, et pro imperatore preces ad Deum fundere jubet.

CAPUT LVIII.

Qualiter Maximinus, Christianorum persecutor, fugiens servili habitu sese occultaverit.

Verum hic quidem qui persecutionis auctor fuerat, huiusmodi pœnas luit. Is vero de quo nunc loquimur Licinius, qui horum testis ac spectator exsisterat, et qui cuncta accurate experientia ipsa docente cognoverat; repente omnium oblitus, nec supplicium priori huic irrogatum animo reputavit, nec quas divina iustitia de posteriore altero sumpserat pœnas. Qui quidem cum priorem illum tanquam in quodam scelerum certamine superare ambitiose contenderet, novorum adversus nostros suppliciorum inventionem gloriabatur. Neque enim ignis aut ferrum, non clavorum suffi- D xiones, non bestiarum laniatus, nec maris altissimi gurgites ei suffecerunt. Sed **438** præter hæc omnia novum quoddam supplicii genus ipse commentus, membra quibus lucis usuram percipimus, inutili lege lata præcepit. Statim igitur conferta agmina non virorum modo, verum etiam

(20) *Πρωτοστάτην*. Galerium Maximianum intelligit, qui primus auctor fuit ac signifer persecutionis Christianorum, ut scribit Eusebius in lib. viii. Cedrenus scribit Maximianum anno 18 Diocletiani persecutionem adversus Christianos excitasse, suasu Theotegni cujusdam præstigiatoris. Qui cum Acta Pilati plena impietatis adversus Christum composuisset, Galerius edicto sanxit, ut magistri ea memoriter discenda pueris traderent.

παραλαβὼν ἕμμασι τὸν πρωτοστάτην (20) τῶν κακῶν, ὃς τις ποτε ἦν ἐκεῖνος, θεηλάτῳ μάλιστα γέντα.

divinitus plaga percussus suis ipse oculis con-

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΖ'.

Ὅτι Μαξιμιανὸς σύριγγι καὶ σκώληκι δαμασθεῖς, ὑπὲρ Χριστιανῶν ἔγραψεν.

Ἐπειδὴ γὰρ τῆς τῶν Ἐκκλησιῶν κατήρχε πολιορκίας οὗτος, πρῶτός τε τῆν ἑαυτοῦ ψυχὴν δικαίων καὶ θεοσεβῶν ἐνέφυρεν αἵμασι, θεόπεμπος αὐτὸν μετρήχεται τιμωρία, ἐξ αὐτῆς αὐτοῦ καταρξαμένη σαρκὸς, καὶ μέχρι τῆς ψυχῆς προελθοῦσα. Ἄθρόα μὲν γὰρ αὐτῷ περὶ τὰ μέσα τῶν ἀπορρήτων τοῦ σώματος ἀπόστασις γίνεται· εἶθ' ἔλκος ἐν βάθει συριγγώδες, καὶ τούτων ἀνάταος νομὴ κατὰ τῶν ἐνδοτάτω σπλάγχων· ἀφ' ὧν ἄλεκτόν τι πλῆθος σκωληκῶν βρῆεν, θανατώδη τε ὄδμην ἀποπνεῖν, τοῦ παντὸς ὄγκου τῶν σωμάτων ἐκ πολυτροφίας εἰς ὑπερβολὴν πλῆθους τιμελῆς μεταβεβληκότος· ἦν τότε κατασπασιαν, ἀφόρητον καὶ φρικτοτάτην τοῖς πλησιάζουσι παρέχειν τὴν θέαν φασί. Καὶ δὴ τοσοῦτοις παλαιῶν κακοῖς, ὡς ποτε συναίσθησιν τῶν κατὰ τῆς Ἐκκλησίας τετολημμένων αὐτῷ λαμβάνει· κάπειτα τῷ Θεῷ ἐξομολογησάμενος, τὸν κατὰ τῶν Χριστιανῶν ἀποπαύει διωγμὸν, νόμοις τε καὶ διατάγμασι βασιλικῶς, τῆς ἐκκλησίας αὐτῶν οἰκοδομεῖν ἐπισπέρχει, τὰ τε συνήθη πράττειν αὐτοῦς, εὐχὰς ὑπὲρ αὐτοῦ ποιουμένους διακελεύεται

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΗ'.

Ὅτι Μαξιμίνος δώσας Χριστιανούς, καὶ φυγῶν ὡς οἰκέτης ἐκρύπτετο.

Ἄλλ' ὁ μὲν τοῦ διωγμοῦ κατάρξας, τοιαύτην ὑπέχει δίκην. Τούτων δ' αὐτόπτης ὁ πρὸς τοῦ λόγου δηλούμενος γεγωνὸς, καὶ ταῦτ' ἀκριβῶς διεγνωκὸς τῆ πείρᾳ, λήθην ἀθρόως ἀπάντων ἐποιεῖτο, οὔτε τὴν κατὰ τοῦ προτέρου ποιητὴν ἀνεγνώσκων τῆ μνήμῃ, οὔτε τὴν [ἐκ] τοῦ δευτέρου τιμωρὸν δίκην (21). Ὅς δὴ καὶ αὐτὸς ὑπερβαλέσθαι τὸν πρῶτον ὡς ἐν κακῶν περιλοτιμημένος ἀγῶνι, καινοτέρων τιμωριῶν εὐρέσει καθ' ἡμῶν ἐκαλλωπιζέτο. Οὐκ ἀπῆρκει γοῦν αὐτῷ πῦρ καὶ σιδήρος καὶ προσήλωσις, οὐδέ γε θῆρες ἀγριοὶ καὶ θαλάττης βυθοί. Ἦδη δὲ πρὸς ἅπασιν τούτοις ξένην τινὰ κόλασιν αὐτὸς ἐφευρών, τὰ τοῦ φωτὸς αἰσθητήρια λυμαινεσθαι δεῖν ἐνομοθέτει. Ἄθρόα δὲ πλῆθη οὐκ ἀνδρῶν μόνον, ἀλλὰ καὶ παιδῶν καὶ γυναικῶν, ὀράσεις δεξιῶν ὀφθαλμῶν, ποδῶν τ' ἀγκυλὰς σιδήρῳ καὶ καυτήρσιν ἀχρεῖοῦμενα, ταλαιπωρεῖσθαι μετὰλλοις παρεδίδοτο. Ἄν ἕνεκα, καὶ τοῦτον οὐκ εἰς μακρὰν ἢ τοῦ Θεοῦ δικαιοκρίσια μετῆλει· ὅτε δαιμό-

Sed nemo non videt Cedrenum hic falsum esse, qui Galerio Maximiano tribuerit id quod diu postea gestum est a Maximino. Est hic solemnitas ac per- vulgatus error Græcorum, ut Maximianum cum Maximino permisceant.

(21) *Οὔτε τὴν ἐκ τοῦ δευτέρου τιμωρὸν δίκην*. Delenda est præpositio. Porro hic posterior est Maximinus Orientis tyrannus.

ων ἐλπίσιν, ὧν δὴ ὤρετο Θεῶν, ὀπλιτῶν τε μυριάσιν ἀναριθμήτοις ἐπιθαβήσας, πολέμῳ παρετάττετο. Τρικαῦτα γὰρ γυμνωθεὶς τῆς ἐκ τοῦ Θεοῦ ἐλπίδος, ἐπεκδύεται τὸν οὐ πρόποντα αὐτῷ βασιλικὸν κόσμον, θειλῶς τε καὶ ἀνάνδρως ὑποδύς τὸ πλῆθος, δρασμῶ τὴν σωτηρίαν ἐπινοεῖ· κάπειτα κρυπταζόμενος ἀνά τῶς ἀγρούς καὶ τὰς κώμας ἐν οἰκέτῳ σχήματι, διαλανθάνειν ὤρετο. Ἄλλ' οὐχὶ καὶ τὸν μέγαν καὶ τῆς καθόλου προνοίας διαδέδρακεν ὀφθαλμόν· ὥς γὰρ ἐν ἀσφαλεῖ λοιπὸν κείσθαι αὐτῷ τὴν ζωὴν ἔλπισε, βέλει Θεοῦ πεπυρωμένῳ πληγῆς, πρηγῆς ἔκειτο, θεηλάτῳ πληγῇ τὸ πᾶν δαπανώμενος σῶμα, ὡς τὸ πᾶν εἶδος αὐτοῦ τῆς παλαιᾶς μορφῆς ἀφανισθῆναι, ξηρῶν ὀστέων καὶ κατεσκελετευμένων, δίκην εἰδώλων περιλειφθέντων αὐτῷ μόνων.

Cum enim salutem suam in tuto jam locatam esse censeret, ardente Dei percussus telo, pronus in terram cecidit, totumque ejus corpus inflictæ cœlitus plaga adeo consumptum est, ut pristinae formæ species omnis aboleretur, solique ossa arefacta instar simulacri cujusdam superessent.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΘ'.

Ὅτι ἐν νόσῳ τυφλωθεὶς Μαξιμίος, ὑπερ Χριστιανῶν ἔγραψε.

Σφοδρότερας δὲ τῆς τοῦ Θεοῦ πληγῆς ἐνταθείσας, προπηδῶσιν αὐτοῦ τὰ ἕμματα, τῆς τε οἰκειᾶς λήξεως ἐκπεσόντα, πηρὸν αὐτὸν ἀφήριτιν, ἃ κατὰ τῶν τοῦ Θεοῦ μαρτύρων πρῶτος ἐφεύρε κολαστήρια, ταῦθ' ὑπομείναντα δικαιοσύνη ψήφῳ. Καὶ δὴ ἐπ' ἐμπνέων ἐπὶ τοῖς τοσοῦτοις, ὡς ποτε καὶ οὗτος τῷ Χριστιανῶν ἀθωμολογεῖτο Θεῷ, καὶ τὰς οἰκειᾶς ἐξηγόρευε θεομαχίας· παλινωδίας τε συνέταπτεν ὁμοίως τῷ προτέρῳ καὶ αὐτὸς, νόμοις καὶ διατάγμασιν ἐγγράφως τὴν οἰκειᾶν περὶ οὗς ἔθετο Θεοῦς, πλάνην ὁμολογῶν, μόνον δὲ τὸν Χριστιανῶν αὐτῇ πείρῃ Θεὸν ἐγκλέναι μαρτυρόμενος. Ταῦτ' ἔργους μαθὼν ὁ Λικίνιος, ἀλλ' οὐκ ἀκοῆ παρ' ἐτέρων πυθόμενος, τοῖς αὐτοῖς ἐπεφύετο, ὡσπερ τιλὴ σκοτομήνη τὴν διάνοιαν ἐγκαλυπτόμενος.

A puerorum ac mulierum, dextris oculis et juncturis pedum, partim ferro, partim cauterio debilitatis, trusa sunt ad metalla, ut diuturno labore ibidem vexarentur. Ob quam causam et hunc quoque non multo post ulla est divina justitia: tunc cum dæmonum (quos quidem ille deos putabat) fiducia, et innumerabili armatorum multitudinem fretus, prælium commisit. Quippe tunc omnino spe divini nudatus auxilii, imperialem cultum minime ipsi convenientem abiecit, deinde vulgarium turbæ immistus, timide prorsus atque ignave fuga salutem sibi quæsit, et per agros ac vicus sese occultans, sub habitu servili latere se posse existimavit. Verum magnum illum et universa spectantem Providentiæ oculum subterfugere non valuit.

B

CAPUT LIX.

Quomodo, vi morbi excæcatus, Maximinus legem pro Christianis dedit.

Porro sævientē acrius Dei plaga, oculi tandem ei exsilierunt, et ex propria sede avulsi, cæcum eum dimiserunt: eadem justissime perpeccatum supplicia, quæ adversus martyres Dei primus excogitarat. Post hæc nihilominus adhuc spirans, ipse quoque a Christianorum Deo veniam poposcit, bellum se Divinitati intulisse palam confessus. Nec aliter ac prior ille palinodiam cecinit, legibus et constitutionibus editis, quibus errorem suum in colendis illis quos existimasset deos, ingenue professus est, unumque Christianorum Deum expertum se nosse testatus. Hæc cum Licinius non aliorum sermone didicisset, sed factis ipsis percepisset, tamen velut densa quadam caligine animo ejus offusa, eadem quæ illi agere instituit.

ΤΟΥ ΔΕΥΤΕΡΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ ΤΑ ΚΕΦΑΛΑΙΑ.

α'. Λικινίου διωγμὸς λαθραῖος, ἐπισκόπους ἀναίρουντος ἐν Ἀμασειᾷ τοῦ Πόντου.

β'. Καθαιρέσεις ἐκκλησιῶν, καὶ ἐπισκόπων κρηνοργίαι.

γ'. Ὅπως Κωνσταντῖνος ὑπὲρ Χριστιανῶν διώκεσθαι μελλόντων ἐκινήθη.

δ'. Ὅτι Κωνσταντῖνος μὲν παρεσκευάζετο μετ' εὐχῶν, Λικίνιος δὲ μετὰ μαρτυρῶν εἰς πόλεμον.

ε'. Ὅσα Λικίνιος ἐν τῷ ἄλσει θύων, εἶπε περὶ τῶν εἰδώλων καὶ τοῦ Χριστοῦ.

ς'. Φατασίαι κατὰ τὰς ὑπὸ Λικίνιον πόλεις, ὡς τῶν Κωνσταντίνου στρατευμάτων διεξιδόντων.

ζ'. Ὅτι ἐν πολέμοις, ὅπου σταυροειδὲς σημεῖον παρῆν, ἐκεῖ τὰ τῆς νίκης ἐγίνετο.

η'. Ὅτι περὶ τήκοι τὸν σταυρὸν φέρειν ἐξελέχθησαν.

θ'. Ὅτι τῶν σταυροφόρων ἀνηρέθη μὲν ὁ φρυγῶν, ὁ δὲ πιστεῖ παραμείνας, ἐσώθη.

ι'. Συμβολαὶ διάφοροι, καὶ Κωνσταντίνου γίκαυ.

ια'. Φυγὴ Λικινίου καὶ γοητεία.

ιβ'. Ὅπως Κωνσταντῖνος ἐν σκηρῇ προσευχόμενος ἐτίκα.

ιδ'. Φιλανθρωπία περὶ τοὺς συλλαμβανομένους στρατιώτας.

ιε'. Ἐτι περὶ τῶν ἐν σκηρῇ προσευχῶν.

ις'. Ὅπως μὴ ἀντιπολεμεῖν τῷ σταυρῷ Λικίνιος παρήγει τοῖς στρατιώταις.

ιζ'. Νίκη Κωνσταντίνου.

ιη'. Λικινίου θάνατος, καὶ ἐπιτάφια περὶ τούτου.

ιθ'. Φαιδρότητες καὶ πανηγύρεις.

κα'. Ὅπως ὑπὲρ ὁμολογητῶν ἐρομοθέτει Κωνσταντῖνος.

καβ'. Ὅπως καὶ περὶ μαρτύρων καὶ ἐκκλησιαστικῶν κτημάτων.

καγ'. Ὅπως καὶ τοὺς δήμευς ἀνεκτίσαστο.

καδ'. Ὅτι Θεὸν τῶν ἀγαθῶν αἰτιον ἐκήρυττε, καὶ περὶ ἀντιγράφων νόμων.

καε'. Νόμος Κωνσταντίνου, περὶ τῆς εἰς Θεὸν εὐσεβείας καὶ τοῦ χριστιανισμοῦ.

κας'. Ἐπίδειγμα ἐκ παλαιῶν χρόνων.

- κζ'. Περὶ διωγθέντων καὶ διωκτῶν.
 κς'. Ὅπως ὁ διωγμὸς αἰτίως κακῶν τοῖς πολεμη-
 σασι κατέστη.
 κη'. Ὅτι θεὸς τῶν καλῶν ὑπηρετήν Κωνσταντί-
 νον ἐξελέξατο.
 κθ'. Εὐσεβεῖς εἰς Θεὸν Κωνσταντίνου φωναί, καὶ
 ὁμολογητῶν ἔπαινος.
 λ'. Νόμος ἀπολύων ἐξορισμοῦ καὶ βουλῆς καὶ
 δημεύσεως.
 λα'. Τοὺς ἐν νήσοις ὁμολῶς.
 λβ'. Τοὺς ἐν μετάλλοις καὶ δημοσίοις ἀτιμα-
 σθέντας.
 λγ'. Περὶ ὁμολογητῶν στρατευσαμένων.
 λδ'. Ἀπολύσεις τῶν ἐν γυναικειοῖς, ἢ εἰς δουλείαν
 δοθέντων ἐλευθέρων.
 λε'. Περὶ κληρονομίας οὐσιῶν τῶν μαρτύρων καὶ
 ὁμολογητῶν, καὶ μετοικισθέντων, καὶ ταμιευ-
 θέντων.
 λς'. Τῶν μὴ ἐχόντων συγγενεῖς κληρονόμον εἶναι
 τὴν Ἐκκλησίαν, καὶ τὰ ὑπ' αὐτῶν δωρηθέντα,
 βέβαια μένειν.
 λζ'. Ἀποδιδόναι τοῖς κατέχουσι τὰ τοιαῦτα χωρία
 καὶ κήπους καὶ οἰκίας, χωρὶς ὧν ἐκαρπώσαν-
 το.
 λη'. Ποῦ τρόπῳ δεῖ περὶ τούτων ἐπιδιδόναι δεή-
 σεις.
 λθ'. Ταῖς ἐκκλησίαις ἀποδοῦναι τὸ ταμειον, χω-
 ρία καὶ κήπους καὶ οἰκίας.
 μ'. Τὰ μαρτύρια καὶ τὰ κοιμητήρια ταῖς ἐκκλη-
 σιαῖς ἀποδοῦναι.
 μα'. Τοὺς ἀγοράσαντας ἐκκλησιαστικά, ἢ κατὰ
 δωρεὰν λαβόντας, ἀποδοῦναι.
 μβ'. Σέβειν τὸν Θεὸν σπουδαία παραινέσις.
 μγ'. Ὅπως τὰ νομοθετηθέντα ὑπὸ Κωνσταντίνου
 δι' ἔργων ἐτελειούτο.
 μδ'. Ὅτι τοὺς ἀρχοντας Χριστιανοὺς προήγη-
 σαι δὲ καὶ Ἕλληνας ἦσαν, τὸ θύειν αὐτοῖς ἀπ-
 ηγγέυτο.
 με'. Περὶ νόμων κωλυόντων μὲν θυσίας, οἰκοδο-
 μεῖν δὲ ἐκκλησίας προσταττόντων.
 μς'. Κωνσταντίνου πρὸς Εὐσέβιον καὶ τοὺς λοι-
 πούς ἐπισκόπους, περὶ τῆς τῶν ἐκκλησιῶν οἰ-
 κοδομῆς, καὶ ὥστε τὴν παλαιὰς ἐπισκευάζειν,
 καὶ μελόντας οἰκοδομεῖν, διὰ τῶν ἀρχόντων.
 μζ'. Ὅτι κατὰ οἰκωλοατρίας ἐγραψεν.
 μη'. Κωνσταντίνου πρὸς τὰς ἑπαρχίας περὶ τῆς
 πολυθέου πλάνης διάταγμα, καὶ προσίμων περὶ
 ἀρετῆς καὶ κακίας.
 μθ'. Περὶ τοῦ πατρὸς τοῦ φιλοθέου Κωνσταντίνου,
 καὶ περὶ Διοκλητιανοῦ καὶ Μαξιμιανοῦ, τῶν

- A
 διωκτῶν.
 ν'. Ὅτι διὰ τὴν τοῦ Ἀπόλλωνος μαρτελίαν, ὡς
 μὴ δυναμένον μαρτεῦσθαι διὰ τοὺς δικαίους,
 ὁ διωγμὸς ἀνεκινήθη.
 να'. Ὅτι νέος ὢν ἔτι Κωνσταντίνος τοὺς δικαίους
 εἶναι Χριστιανοὺς ἤκουσεν ἐκ τοῦ τὰ περὶ
 διωγμοῦ γράψαντος.
 νβ'. Ὅσα εἶδη βασάνων καὶ τιμωριῶν κατὰ Χρι-
 στιανῶν ἐτολήθη.
 νγ'. Ὅτι βάρβαροι Χριστιανοὺς ὑπεδέξατο.
 νδ'. Ὅσα μετῆλθε δίκη τοὺς διὰ τὴν μαρτελίαν
 διώκτας.
 νε'. Δοξολογία Κωνσταντίνου εἰς Θεὸν, καὶ ὁμο-
 λογία περὶ τοῦ σημείου τοῦ σταυροῦ, καὶ εὐχή
 περὶ Ἐκκλησιῶν καὶ λαῶν.
 νς'. Ὅτι προσεύχεται μὲν Χριστιανοὺς εἶναι πάν-
 τας, οὐκ ἀναγκάζει δέ.
 νζ'. Δοξολογία εἰς Θεὸν, δι' Ἰησοῦ φωτισαντος τοὺς
 πλανωμένων.
 νη'. Δοξολογία πάλιν ἐκ τῆς τοῦ κόσμου λειτουργ-
 ρίας.
 νθ'. Δοξολογία εἰς Θεὸν, ἀεὶ διδάσκοντα τὰ κα-
 λά.
 ξ'. Παραινέσεις ἐπὶ τέλει τοῦ διατάγματος, μη-
 δένα μηδενὶ ἐνοχλεῖν.
 ξα'. Ὅπως ἀπὸ τῆς Ἀλεξανδρέων διὰ τὰ κατὰ
 Ἄρειον, ἐκινούντο ζητήσεις.
 ξβ'. Περὶ τοῦ αὐτοῦ καὶ περὶ Μελιτιανῶν.
 ξγ'. Ὅπως περὶ εἰρήνης πέμψας Κωνσταντίνος
 ἐγραψεν.
 ξδ'. Κωνσταντίνου ἐπιστολὴ πρὸς Ἀλέξανδρον
 τὸν ἐπίσκοπον καὶ Ἄρειον τὸν πρεσβύτε-
 ρον.
 ξε'. Ὅτι περὶ τῆς εἰρήνης ἐμερίμα συνήθως.
 ξς'. Ὅτι καὶ τὰς ἐν Ἀφρικῇ ζητήσεις διαρβώ-
 σατο.
 ξζ'. Ὅτι ἐκ τῆς Ἀνατολῆς τὰ τῆς εὐσεβείας ἠρ-
 ξατο.
 ξη'. Ὅτι λυπηθεὶς διὰ τὴν στάσιν, τὰ περὶ εἰρή-
 νης συμβουλεύει.
 C
 ξθ'. Πόθεν ἢ Ἀλεξάνδρου καὶ Ἀρείου ζητήσις
 ἤρξατο· καὶ ὅτι μὴ ἐχρὴν συζητεῖν ταῦτα.
 σ'. Πυρρινέσεις περὶ ὁμοιοτάς.
 σα'. Μὴ διὰ μικρὰς λέξεις φιλονεικεῖν περὶ τοῦ
 αὐτοῦ.
 σβ'. Ὅτι δι' εὐλάβειαν ὑπεραλγῶν, δακρύειν
 ἠναγκάσθη, καὶ μέλλον εἰς τὴν Ἀνατολὴν ἐρ-
 μῆν, ἐπέσχεν διὰ ταῦτα.
 σγ'. Ἐπίμορος καὶ μετὰ τὸ γράμμα τοῦτο ταρῆχθαι
 τῶν ζητήσεων.

441 CAPITULA LIBRI SECUNDI.

- I. Occulta persecutio Licinii, et cædes episcoporum apud Amasiam urbem Ponti.
 II. Ecclesiæ dirutæ, et episcopi trucidati.
 III. Quomodo Constantinus Christianorum causa quos Licinius persequi parabat, commotus sit.
 IV. Quod Constantinus cum precibus, Licinius vero cum vaciniis se ad bellum parabat.
 V. Quid de simulacris et de Christo Licinius dixerit, dum in luco sacrificaret.
 VI. Spectra in urbibus quæ Licinio parebant visa, Constantini militum Licinianos persequentium.
 VII. Ubiunque in præliis signum crucis adfuit, partem esse victoriam.
 VIII. Quod quinquaginta viri electi sunt qui crucem portarent.
 IX. Quod ex cruciferis is quidem qui fugit interceptus est; qui vero fideliter permanserat, incolumis evasit.
 X. Variæ pugnæ et Constantini victoriæ.
 XI. Fuga et magicæ artes Licinii.
 XII. Quomodo Constantinus orans in tabernaculo, victoriam adeptus est.
 XIII. Constantini humanitas in milites captos.
 XIV. Iterum de oratione in tabernaculo.
 D
 XV. Licinii simulata amicitia, et idolorum cultus.
 XVI. Quomodo Licinius militibus præceperit, ne adversus crucis signum impetum facerent.
 XVII. Constantini victoria.
 XVIII. Licinii cædes, et triumphus de eo acti.
 XIX. Publica lætitia ac festivitas.
 XX. Quomodo pro confessoribus Constantinus leges sanxerit.
 XXI. Quomodo etiam pro martyribus, et pro ecclesiarum prædiis leges tulit.
 XXII. Quomodo etiam populos recreaverit.
 XXIII. Quod Deum bonorum auctorem prædicavit, et de legibus ejusdem.
 XXIV. Lex Constantini de pietate in Deum, et de Christiana religione.
 XXV. Exemplum a vetustis temporibus.
 XXVI. De iis qui persecutionem passi sunt, et de persecutoribus.
 XXVII. Quod persecutio bellum gerentibus malorum causa exstiterit.

- XXVIII. Quod Deus Constantinum bonorum mini-
urum elegit.
- XXIX. Piz in Deum voces Constantini, et laus con-
fessorum.
- XXX. Lex solvens exsilio et curia, et bonorum pro-
scriptione.
- XXXI. Item eos qui in insulas erant relegati.
- XXXII. Item eos qui ad metalla et ad vublica opera
ignominiose damnati fuerant.
- XXXIII. De confessoribus qui militaverant.
- XXXIV. De iis qui ad gynæcea, vel in servitum
dati erant, liberandis.
- XXXV. De successione bonorum martyrum et con-
fessorum, et eorum qui relegati fuerant, et quo-
rum bona in fiscum relata.
- XXXVI. Ut deficientibus cognatis ecclesia hæredita-
tem capiat, uique legata firma maneant.
- XXXVII. Ut qui hujusmodi loca, ædes, hortos oc-
cupaverint, restituant: exceptis fructibus.
- XXXVIII. Quomodo super his libellos dari oporteat.
- XXXIX. Ut fiscus fundos, ædes et hortos restituat
ecclesiis.
- XL. Ut martyria et cœmeteria ecclesiis reddantur.
- XLI. Ut qui res ecclesiæ emerunt, aut dono acce-
perunt, eas restituant.
- XLII. Sedula exhortatio ad colendum Deum.
- XLIII. Quomodo Constantinus ea quæ legibus san-
xerat, factis ipsis confirmavit.
- XLIV. Quomodo Christianos ad regendas provin-
cias promoverit, et paganos sacrificare prohibuerit.
- XLV. De legibus quibus sacrificia quidem prohibe-
bantur; ecclesiæ vero construi jubebantur.
- 442 XLVI. Epistola Constantini ad Eusebium et reli-
quos episcopos de ecclesiis præsidum opera ædi-
ficandis, utque velustæ reficiantur et ampliores
extruantur.
- XLVII. Quod contra idolorum cultum scripserit.
- XLVIII. Constantini edictum ad provinciales de falso
cultu multorum deorum. Exordium de virtute et
vicio.
- XLIX. De pio ac Dei amatissimo Constantini pa-
tre, et de Diocletiano ac Maximiano persecuto-
ribus.
- L. Quod ex Apollinis oraculo qui ob justos homi-
nes responsa amplius edere non poterat, mota
sit persecutio.
- LI. Quomodo Constantinus adhuc adolescens justos
esse Christianos audivit.
- LII. Quot tormentorum et suppliciorum genera ad-
versus Christianos excogitata.
- LIII. Quomodo barbari Christianos exceperunt.
- LIV. Quomodo divina ultione puniti sint, qui ex or-
aculo persecutionem commoverant.
- LV. Constantinus Deo gloriam tribuit, signum cru-
cis confitetur, et precatur pro Ecclesia.
- LVI. Quomodo omnes quidem Christianos esse opta-
vit; neminem autem coegit.
- LVII. Gloriam tribuit Deo, qui per Filium suum er-
rantes illuminavit.
- LVIII. Iterum Deo gloriam tribuit ex ministerio
totius mundi.
- LIX. Deum laudat qui semper bona atque honesta
docet.
- LX. Adhortatio sub finem edicti, ut nemo alteri mo-
lestiam faceret.
- LXI. Quomodo ab urbe Alexandria quæstiones com-
motæ sint propter Arium.
- LXII. De Ario et de Meletianis.
- LXIII. Quomodo legatum cum litteris misit ad pa-
cem componendam.
- LXIV. Constantini epistola ad Alexandrum episco-
pum et Arium presbyterum.
- LXV. Quod pro pace continue satagebat.
- LXVI. Quomodo quæstiones in Africa excitatas com-
pressit.
- LXVII. Quod religio ab Orientis partibus cæperit.
- LXVIII. Quomodo seditionem moleste ferens, pacem
suavit.
- LXIX. Unde nata sit controversia inter Arium et
Alexandrum, et quod talia non erant disquirenda.
- LXX. Exhortatio ad concordiam.
- LXXI. Quod ob leves quasdam vuculas pertinaciter
certantem non fuit.
- C LXXII. Quomodo dolore affectus, præ pietate la-
crymas effudit; et iter quod facturus erat in
Orientem, ob hanc causam repressit.
- LXXIII. Quod post has etiam imperatoris litteras
perseveravit contentio.

ΕΥΣΕΒΙΟΥ ΤΟΥ ΠΑΜΦΙΛΟΥ

ΕΙΣ ΤΟΝ ΒΙΟΝ ΤΟΥ ΜΑΚΑΡΙΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ

ΛΟΓΟΣ Β΄.

443 EUSEBII PAMPHILI

DE VITA BEATISSIMI IMPERATORIS CONSTANTINI

LIBER SECUNDUS.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α΄.]

D

CAPUT I.

Ακκυριου διωγμῶς λαθραῖος; ἐπισκόπους ἀναι-
ροῦντος ἐν Ἀμασίᾳ τοῦ Πόντου.

Occulta persecutio Licinii, et cædes episcoporum
apud Amasiam urbem Ponti.

Ὅτε μὲν οὖν ὁ δηλωθεὶς ἐπὶ τῶν τῶν θεομάχων
βιβδῶν κατεκρημνίζετο, καὶ ὧν ὀφθαλμοὶς ἐπέειδε τοὺς

Ad hunc modum supradictus Licinius in impiorum
barathrum præceps ruit, et quorum ob res impie

gestas exitium suis ipse oculis aspexerat, eorum exemplum in suam ipsius perniciem æmulatus, persecutionem Christianorum, quasi flammam quamdam jam sopitam denuo excitavit, et multo gravius quam priores impietatis conflagavit incendium. Ac primum quidem tanquam mala bestia, et tortuosus quidam serpens in seipsum convolutus, et furorem atque hostiles adversus Deum minas spirans, Ecclesijs Dei sub imperio suo constitutis bellum palam inferre, ob Constantini metum minime ausus est, sed improbitatis virus abscondens, occultas insidias certis duntaxat in locis adversus episcopos comparavit; et ex his probatissimum quemque, compositis per provinciarum rectores calumniis interfecit. Porro cædis illorum modus, novus nec unquam antea cognitus fuit. Certe quæ apud Amasiæ gesta sunt, omnem crudelitatis modum transcendunt.

CAPUT II.

Ecclesiæ diruta, et episcopi trucidati.

Qua in urbe ecclesiæ Dei, aliæ iterum post priorem illam expugnationem æquatæ sunt solo: aliæ clausæ a præsidibus provinciarum; ne quisquam eorum qui eas adire consueverant, eo conveniret, neve solemnem cultum Deo exhiberet. Neque enim qui hæc jubebat, preces illic pro se fieri opinabatur; scelerum scilicet conscientia in eam opinionem adductus. Sed nos pro Constantino cuncta agere, ac divino Numini supplicare sibi persuaserat. At præsidēs utpote assentatores atque adulatores, cum rem gratam imperatori facere se pro certo haberent, optimos quosque ecclesiarum antistites capitali supplicio addixerunt. Itaque viri qui nihil mali commiserant, absque ulla causa abducebantur, et puniebantur perinde ac sicarii. Nonnulli novum quoddam mortis genus pertulerunt, corpore in nullas partes frustalim conciso, et post atrox illud omnique tragico figmento horribilium spectaculum, ut piscibus cibum præberent, in altissimum mare projecti. Posthæc Dei cultores fugam denuo inire cœperunt. Iterum agri, iterum solitudines famulos Dei susceperunt. Quæ dum ad hunc modum tyranno succederent, deinceps persecutionem adversus omnes Christianos excitare in animum induxit. Ac procul dubio voti sui compos exstitisset, nec ei quidquam obstitisset quominus rem ad exitum perduceret, nisi famulorum suorum propugnator Deus,

(22) Ταῦτ' οὖν. Scribendum est τὰ γούν, ex libro x *Historiæ ecclesiasticæ*, ubi hæc omnia ad verbum leguntur. Mirum porro est, Eusebium neque in *Historia Ecclesiastica*, neque in his libris ullam facere mentionem Basilei Amasenorum episcopi: quem tamen jussu Licinii cæsum esse omnes Græci scriptores consentiunt. Verum Philostorgius in libro i *Historiæ Ecclesiasticæ* diserte scribit, Basileum Amasæ in Ponto episcopum Nicæno concilio interfuisse. Porro concilium Nicænum, ut inter omnes constat, congregatum est anno post exauctorationem Licinii. Quid quod Athanasius in oratione 1 *Contra Arianos*, ubi mentionem facit

ἐπὶ τῆς δυσσεβείας ὀλέθρους, τούτων τὸν ζῆλον ἐπὶ κακῷ τῷ αὐτοῦ μετιῶν, τὸν κατὰ Χριστιανῶν διωγμὸν, ὡσπερ τινὰ πάλαι κατεσβεσμένην πυρὸς ἀκμὴν ἀνερρίπιζε, δεινότεραν ἢ οἱ πρόσθεν τὴν τῆς δυσσεβείας ἐξάπτων φλόγα. Καὶ δὴ οἶά τις θῆρ δεινὸς, ἢ σκολιδὸς ἕως περὶ ἑαυτὸν λυσπώμενος, θυμοῦ τε καὶ ἀπειλῆς θεομάχου πνέων, οὕτω μὲν ἐκ τοῦ προφανοῦς διὰ τὸν Κωνσταντινίου φόβον, ταῖς ὑπ' αὐτὸν Ἐκκλησίαις τοῦ Θεοῦ πολεμεῖν ἐτόλμα. κρύπτων δὲ τῆς κακίας τὸν ἴδον, λαθραίας καὶ μερικῆς ἐποιεῖτο τὰς κατὰ τῶν ἐπισκόπων συσκευάς· ἀνηρείτο τε δι' ἐπιβουλῆς τῶν κατ' ἔθνος ἀρχόντων τοὺς τούτων δοκιμωτάτους· καὶ ὁ τρόπος δὲ τοῦ κατ' αὐτῶν φόνου ξενίζων τις ἦν, οἷος οὐδεπώποτε γνωσθῆναι. Ταῦτ' οὖν (22) ἀμφὶ τῆν Ἀμάσειαν τοῦ Πόντου κατεργασθέντα, πάσαν ὑπερβολὴν ὠμότητος ὑπερηκόντιζεν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'.

Καθαίρεσις ἐκκλησιῶν, καὶ ἐπισκόπων κρεουργία.

Ἐνθα τῶν ἐκκλησιῶν αἱ μὲν ἐξ ἕλους εἰς ἔδαφος τοῦτο δεύτερον μετὰ τὰς πρώτας καθηροῦντο πολιορκίας, τὰς δ' ἀπέκλειον οἱ κατὰ τόπους ἡγεμόνες, ὡς ἀν μὴ συναγοῖτό τις τὸν εὐθότουν, μηδὲ τῷ Θεῷ τὰς ἐνθέσμους ἀποδῆναι λατρείας (23). Συντελεῖσθαι γὰρ οὐχ ἤγετο ὑπὲρ αὐτοῦ ταύτας ὁ τὰ τοιαῦτα προστατῶν, συνειδὸς φαύλῳ τούτο λογιζόμενος· ὑπὲρ δὲ Κωνσταντινίου πράττειν πάντα ἡμᾶς, καὶ τὴν θεὸν λησῦσθαι πέπειστο. Οἱ δ' αὐτοῦ ὡπεις ὄντες καὶ κόλακες, τὰ φίλα πράττειν τῷ δυσαγεῖ πεπεισμένοι, τοὺς δοκιμωτάτους τῶν ἐκκλησιῶν προέδρους κεφαλικάς ὑπέβαλλον τιμωρίας, ἀπήγοντο δὲ καὶ ἐκολάζοντο ἀπροφασίστως τοῖς μαιφόνους ὁμοίως, οἱ κατὰ μὴδὲν ἡδικηκότες. Ἥδη δὲ τινες καινότεραν ὑπέμενον τοῦ βίου τελευτήν, ἕξινε τὸ σῶμα εἰς πολλὰ κατάκρεουργοῦμενοι τμήματα, καὶ μετὰ τὴν ἀπὸ τῆν ταύτην καὶ πάσης τραγικῆς ἀκοῆς φρικτοτάτην κόλασιν, θαλατταῖς βυθοῖς, ἰχθυῖν ἕως βορᾶν ἰριπτούμενοι. Φυγαὶ δὲ αἰθῆς ἐπὶ τούτοις, ὡσπερ δὴ καὶ μικρῶν πρότερον, τῶν θεοσεβῶν ἐγίνοντο ἀνδρῶν· καὶ πάλιν ἄγροί, καὶ πάλιν ἐρημίαι τοὺς τοῦ Θεοῦ θεραπευτὰς ὑπεδέχοντο. Ἐπεὶ δὲ καὶ ταῦτα τούτων προὔχρει τὸν τρόπον τῷ τυραννῶν, λοιπὸν τὸν πάντων ἀνακινεῖν διωγμὸν ἐπὶ διάνοιαν ἐβάλλετο· ἐκράτει τε γνώμης καὶ οὐδὲν ἐμποδῶν ἦν αὐτῷ μὴ οὐχὶ δι' ἔργων ἤδη χωρεῖν, εἰ μὴ φθάσας τὸ μέλλον ὁ τῶν οἰκείων ὑπέρμαχος, ὡς ἐν σκότει καὶ νυκτὶ ζοφωδεοσάτῃ φωστῆρα μέγαν

illustrium episcoporum qui Nicænae synodo aut ipsi interfuerunt, aut ejus sententiam comprobarunt, Basileum Ponti episcopum una cum aliis nominat, nec martyrem eum appellat, quænisvis Osium confessorum ibidem cognominet. Sed et Acta Basilei quæ apud Metaphrastem exstant, inepta mihi videntur ac fabulosa. Ac plerumque quidem quæ initio eorum leguntur ex Eusebio ad verbum descripta sunt. Fabella autem illa de Glaphyra virgine, conflictata mihi videtur ab hominibus otiosis.

(23) Ἀποδῶν λατρείας. In eodd. Fuketiano et Sav. scriptum est ἀποδιδόνη. In libro autem x *Historiæ Ecclesiasticæ* ἀποδιδῶν.

ἐξέλαμψε τὸν αὐτοῦ θεράποντα Κωνσταντῖνον, ἐπὶ τὰ Δ id quod futurum erat celerrime praeveniens, Constantinum famulum suum tanquam splendidum lucis jubar, in profunda caligine et in obscurissima nocte subito ostendisset, eumque quasi manu apprehensum has in partes perduxisset.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Ὅπως Κωνσταντῖνος ὑπὲρ Χριστιανῶν διώκεσθαι μελλόντων ἐκινήθη.

Ὅς οὐκέτ' ἀνεκτὸν εἶναι συνιδὼν τὴν τῶν εἰρημέων ἀκοήν, τὸν σώφρονα συνάγει λογισμὸν, καὶ τὸ στεβρὸν τοῦ τρόπου τῆ συμφύτῃ φιλανθρωπία κερσάμενος, ἐπὶ τὴν ἀμυναν τῶν καταπορευμένων ἐσπευδε, κρίνας δεῖν εἶναι εὐσεβῆς καὶ ὀσιον, ἐκποδῶν ἓνα ποιησάμενον, τὸ πλείστον τῶν ἀνθρώπων διασώσασθαι γένος· πολλῇ γὰρ αὐτῷ χρωμένῃ φιλανθρωπία (24) καὶ τὸν συμπαθείας ἀνάξιον ἐλεοῦναι, τῷ μὲν μηδὲν γίνεσθαι πλέον, τῆς τῶν κακῶν ἐπιτηδεύσεως μηδαμῶς ἀπαλλασσομένων, ἐπαύξοντι δὲ μᾶλλον τὴν κατὰ τῶν ὑποχειρίων λύτταν, τὸς δ' ὅπ' αὐτοῦ κεκακωμένοις μηδεμίαν ἐπι' σωτηρίας ἐλπίδα λείπεσθαι. Ταῦτ' ἐνοήσας ὁ βασιλεὺς, ἀνυπερθέτως δεξιὰν ὀρέγειν σωτήριον τοῖς εἰς ἔσχατα κακῶν ἐληλακῶσιν ὤρματο. Τῆς μὲν οὖν στρατιωτικῆς ἐξοπλισσεως τὴν συνθήην παρασκευὴν ἐποιεῖτο, ἡθροιστό τε αὐτῷ πᾶσα φάλαγξ πεζοῦ τε καὶ ἱππικοῦ τάγματος· ἤγειτο δ' ἐπὶ πάντων τὰ τῆς ἐπὶ τὸν θεὸν ἀγαθῆς ἐλπίδος, διὰ τοῦ προλεχθέντος σημείου, σύμβολα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'.

Ὅτι Κωνσταντῖνος μὲν παρεσκευάζετο μετ' ἐν- C
χῶν, Λικίνιος δὲ μετὰ μαρτυρῶν εἰς πόλεμον.

Εὐχῶν δ' εἴποτε καὶ νῦν αὐτῷ δεῖσθαι, καλῶς ἐπιστάμενος, τοὺς τοῦ Θεοῦ ἱερέας ἐπήγετο· συνεῖναι τ' αὐτῷ καὶ παρεῖναι διὰ παντὸς, ὡσερ τινὰς ψυχῆς ἀγαθοῦς φύλακας (25), τοὺτους δεῖν ἠγούμενος. Ἐνθεν εὐκρίτως ὁ τὴν τυραννίδα προβεβλημένος, πυθόμενος Κωνσταντῖνον τὰς κατ' ἐχθρῶν νίκας μὴδ' ἄλλως ἢ τοῦ Θεοῦ συμπράττοντος πορίζεσθαι, συνεῖναι τ' αὐτῷ καὶ παρεῖναι διαπαντὸς τοὺς εἰρημένους, καὶ τό γε τοῦ σωτηρίου πάθους σύμβολον αὐτοῦ τε καὶ τοῦ παντὸς καθηγῆσασθαι στρατοῦ· ταῦτα μὲν γέλυτος ἄξια ὑπελάμβανεν, ἅμα χλευάζων αὐτὸν καὶ βλασφημοῖς διασύρων λόγοις, αὐτὸς τε θεοπρόπους (26) καὶ μάντις Αἰγυπτίων, φαρμακεῖς καὶ γόητας, θύτας τε καὶ προφήτας ὧν ἤγειτο θεῶν, περὶ ἑαυτὸν ἐποίει· κάπειτα D
θυσταῖς οὖς δεῖν ζετο, θεοὺς (27) μειλισσόμενος, κτηρώτα ὅπη αὐτῷ τὰ τῆς ἐκβάσεως τοῦ πολέμου

(24) Πολλῇ γὰρ αὐτῷ χρωμένῃ φιλανθρωπία. In lib. x unde haec ad verbum transcripta sunt, pro voce πολλῇ legitur μόνη, quod rectius videtur. Malleim etiam scribere αὐτοῦ χρωμένου, nisi forte dativus casus sumi potest pro ablativo absoluto.

(25) Ὅσπερ τινὰς ψυχῆς ἀγαθοῦς φύλακας. Alludit ad vocem σωματοφύλακας. Quemadmodum igitur imperatores, quosdam milites ad custodiam corporis sui semper secum habebant, sic Constantinus episcopos quasi quosdam animae custodes, ubique sibi adesse voluit. Porro post vocem ἐπέειπετο punctum apponendum est ex codd. Regio et

CAPUT III.

Quomodo Constantinus Christianorum causa quos Licinius persequi parabat, commotus sit.

Qui cum hujusmodi rerum nuntium ad aures suas perlatum, non amplius dissimulandum esse intellexeret, sobriæ mentis vigorem collegit : et severitatem morum cum innata miscens clementia, iis qui opprimebantur auxilium ferre properavit ; pium sanctumque facinus habendum esse judicans, cum uno e medio sublato totum fere hominum genus incolumè servatur. Sic enim apud se reputabat : si ipse summa clementia uteretur, et hominis nulla miseratione digni misereretur, illi quidem nihil id profuturum, quippe qui a pravis moribus et institutis nullatenus discederet, quin potius rabiem adversus subditos intenderet : oppressis vero nullam amplius spem salutis relinqui. Hæc imperator cum apud se reputasset, iis qui in extremas calamitates incidissent, 445 absque ulla dilatione salutarem dextram porrigere decrevit. Et militarium quidem copiarum atque armorum ingentem apparatus coegit. Jamque aderant universæ tam equitum quam peditum agmina in unum congregata. Cumctis vero præbant insignia fiducia in Deum, signum videlicet illud quod supra memoravimus.

CAPUT IV.

Quod Constantinus cum precibus, Licinius vero cum vaticiniis se ad bellum parabat.

Cumque precationibus, si unquam antea, sese tunc maxime indigere intellexeret, sacerdos Dei secum duxit. eos velut optimæ animæ custodes adesse coram et secum versari debere existimans. Unde cum tyrannus audiisset, Constantinum non aliter quam divino auxiliante numine victoriam de hostibus parare, et eos quos dixi ei perpetuo adesse unaque versari ; salutaris quoque passionis signum, et ipsum et universum ejus exercitum antecederè ; hæc utpote impius risu digna esse censebat, Constantinum subsannans et contumeliosis appetens verbis. Ipse vero divinos et vates Ægyptiorum, veneficos et impostores, sacrificulos denique ac prophetas falsorum quos colebat deorum sibi adjunxit. Deinde sacrificiis placans illos quos existimabat deos, sciscitabatur ex illis quemnam belli exitum

Fuk. quod Christophorsonus non animadvertit. Cæterum in codd. Fuk. Turnebi ac Savillii rectius scribitur ἐπήγετο. Paulo post in codice Fuk. scribitur, πυθόμενος Κωνσταντῖνον τὰς κατ' ἐχθρῶν νίκας μὴ ἄλλως, ἢ τοῦ Θεοῦ συμπράττοντος πορίζεσθαι. Rectius meo quidem judicio.

(26) Αὐτὸς τε θεοπρόπους. Scribendum est αὐτὸς δέ. Quanquam codices nostri nihil mutant, nisi quod pro θεοπρόπους Fuk. habet θεοπρόπους, scheda vero θεοπρεπίς.

(27) Ὅς δεῖν ζετο, θεοὺς. Scribendum videtur οὗς δεῖ, vel certe uno verbo οὗς διενόετο.

esset habiturus. At illi sine controversia victorem A hostium et superiorem in bello fore responderunt; cunctis ubique oraculis uno consensu hæc illi per prolixam et elegantiam carmina promittentibus. Sed et somniorum interpretes per somnia, et aruspices per viscerum motum similia portendi affirmabant. Horum itaque fallacibus pollicitationibus inflatus, cum ingenti fiducia progressus est ad castra, seque ad pugnam ineundam instruxit.

CAPUT V.

Quid de simulacris et de Christo Licinius dixerit, dum in loco sacrificaret.

Cum vero bellum iam orsiturus esset, ex protectoribus et honoratioribus amicis lectissimos quosque in quemdam locum qui ab ipsis sacer habebatur, coegit. Lucus hic erat irriguus et opacus, 446 in quo plurimæ statuæ eorum quos ille deos putabat, sculptæ ex lapide visabantur. His cum cereos accendisset et solemnibus ritu sacrificasset, huiusmodi verba habuisse dicitur: « Viri amici et commilitones, hi quidem quos colimus et quos ab ultimis usque maioribus colendos accepimus, dii sunt patrii; iste vero qui adversarum nobis partium copias ducit, moribus institutisque majorum violatis, ad impiam nullos credentium deos opinionem descendit; peregrinum quemdam nescio unde quæsitum temere amplectens Deum. Quin etiam turpissimo ejus signo exercitum suum dehonestat, eoque confusus, non tam adversus nos quam adversus ipsos quos violavit deos, armatus procedit. Præsens igitur dies manifeste arguet uter nostrum cæco errore ducatur: et de diis qui apud nos aut qui ab adversarum partium hominibus coluntur, iudicium feret. Aut enim concessa nobis victoria, deos nostros vere servatores atque auxiliares esse jure merito declarabit. Aut si diis nostris qui quamplurimi sunt, et multitudine nunc utique antecellunt, unus ille nescio unde profectus Constantini Deus superior exstiterit, nemo post hæc in dubium revocet

(28) Vulg., *Οἱ δ' ἀδελήτως*. In Regio codice legitur *οἱ δ' αὐδελήτως*. Scribo ἀδελήτως, id est, *sine controversia*. In codd. Fuk., Savil. ac Turnebi scribitur ἀναντιρρήτως.

(29) *Πολέμου κρατεῖν*. Scribendum videtur καὶ πολέμου κρατῆσαι προύλεγον, συμφώνως αὐτῶ ταῦτα, μακρᾶς τε ἐπὶ καλλιπελαίαις τῶν ἀπανταχοῦ χρηστηρίων προῖσομένων. Sic totus hic locus restituendus est. In codice Fuk. ita scribitur: Καὶ τοῦ πολέμου κρατῆσαι συμφώνως εἶπον· μακρᾶς ἐπὶ καλλιπελαίαις τῶν ἀπανταχοῦ χρηστηρίων τοῦτο προῖσομένων. Optime.

(30) Vulg. *ὄνειροπόλοι δέ*. Post has voces, quæ sequuntur usque ad τὰ ὅμοια, desunt in nss. Regio, et ad marginem addita sunt recentissima manu. Quod si conjecturæ indulgere licet, scribendum puto *ὄνειροπόλοι δὲ καὶ θύται τὰ ὅμοια*, etc. Turnebus in suo codice emendaverat *οἰωνόπολοι*. In codd. Fuk. et Savilii scriptum est *ὄνειροπόλοι δὲ διὰ τῆς*, etc.

(31) *Ταῖς παρεμβολαῖς*. In codice Fuk. hic locus ita scribitur: *σὺν πολλῶν θράσει προφηεῖ· τῆς παρεμβολᾶς ὡς οἶόν τε ἦν, παρατάτων*. Quæ lectio et distinctio non displicet: τῆς παρεμβολᾶς παρατά-

των ἐχθρῶν νικητῆν εἶσεσθαι καὶ τοῦ πολέμου κρατεῖν (29) συμφώνως εἶπον, μακρᾶς ἐπὶ καλλιπελαίαις τῶν ἀπανταχοῦ χρηστηρίων τοῦτο προῖσομένων· ὄνειροπόλοι δὲ (30) διὰ τῆς τῶν ὄρνιθων πηχέως σημαίνεσθαι αὐτῶ τὴν ἀσπίδα προύλεγον, καὶ θύται τὰ ὅμοια τῆν τῶν σπλάγγων αἰνιττεσθαι κίνησιν ἐδήλουν. Ἐπαρθεῖς δὲ ταῖς τοῦτων ἀπατηλαῖς ἐπαγγελίαις, σὺν πολλῶ θράσει προφηεῖ ταῖς παρεμβολαῖς (31), οἷός τε ἦν, παρατάτων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε'.

Ἔσα Λικίνιος ἐν τῷ ἄλσει θύων, εἶπε περὶ τῶν εἰδώλων καὶ τοῦ Χριστοῦ.

Μέλλων δὲ γε τοῦ πολέμου κατάρχειν, τῶν ἀμφ' αὐτὸν ὑπασπιστῶν, τῶν τε τετιμημένων φίλων τοὺς ἐγκρίτους, εἰς τινα τῶν αὐτοῖς νενομισμένων ἱερῶν συνεκάλει. Ἄσος δ' ἦν ἐπιβρύτον καὶ ἀμφιλαφές· παντοῖα δ' ἐν τούτῳ γλυφαῖς λίθων ἀγάλματα ὡς ἤγειτο θεῶν, Ἰδρυτο. Οἷς κηρὸς ἐξάψας (32) καὶ τὰ συνθήθη θυσάμενος, τοιόνδε λόγον ἀποδοῦναι λέγεται: « Ἄνδρες φίλοι καὶ σύμμαχοι (33), πάτριοι μὲν οἷε θεοὶ, οὗς ἐκ προγόνων τῶν ἀνεκαθεν παρειληφότες σέβειν, τιμῶμεν· ὁ δὲ τῆς ἐναντίας ἡμῖν ἐξάρχων παρατάξως, τὰ πάτρια παρασπονδήσας, τὴν ἀθεον εἴλετο δόξαν, οὐκ οἶδ' ὄπθεν ξένον τινα πεπλανημένον περιέπυον θεῶν, αἰσχρῶ τε τοῦτου σημεῖον τὸν οἰκεῖον κατασχόνει στρατόν (34)· ὃ πεποιθὺς, ὁρμάται οὐ πρὸς ἡμᾶς, πολὺ δὲ πρότερον πρὸς αὐτοὺς οὗς παρέθη θεοὺς, ἀράμενος τὰ ὄπλα. Ὁ δὲ οὖν παρὼν ἐλέγχει καιρὸς τὸν ἐπὶ δόξῃ πεπλανημένον, θεοῖς τοῖς παρ' ἡμῖν καὶ τοῖς παρὰ θατέρῳ μέρει τιμωμένοις βραβεύων. Ἡ γὰρ ἡμᾶς ἀποδείξας νικητᾶς, δικαιοτάτα τοὺς ἡμετέρους θεοὺς σωτήρας καὶ βοηθοὺς ἀληθεῖς ἐπίδειξει· ἢ εἰ κρατήσῃ τῶν ἡμετέρων πλείστον γε ὄντων, καὶ τέως τῶ πληθει (35) πλεονεκτούντων, εἰ τις οὗτος οὐκ οἶδ' ὄπθεν ὠρμημένος ὁ Κωνσταντίνου θεός, μηδεὶς λοιπὸν ἐν ἀμφιδόλῳ τιθέσθω, τίνα δέοι θεὸν σέβειν, προσχωρεῖν ἐν τῷ κρατοῦντι, καὶ τούτῳ τῆς νίκης τιθέναι τὰ βραβεῖα. Καὶ εἰ μὲν ὁ ξένος καὶ νῦν γελώμενος (36) ἡμῖν, κρείττων

τεν est *castrametari*.

(32) *Οἷς κηρὸς ἐξάψας*. Mos gentilium fuit cereos accendere ante statuas deorum, ut notavi ad lib. xii Amm. Marcellini.

(33) *Καὶ σύμμαχοι*. Improperie dicitur ab Eusebio pro συστρατιώται.

(34) *Κατασχόνει στρατόν*. Codex Fuk. habet *κκτισχέει*. Et paulo post *ὁρμάται* νῦν πρὸς ἡμᾶς· πολυπρότερον δὲ. Rectius, *νὺν* fallor.

(35) *Καὶ τέως τῶ πληθει*. Vocem *τέως* omisit Christophorus, in qua tamen tota vis sententiæ posita est. Significat enim Licinius, deos suos in præsentia quidem numero vincere; brevi autem vi ac potentia superiores fore. Joannes Portesius, ineptus alioquin interpres, huius vocis interpretationem non omisit. Sic enim vertit, *numero quidem adhuc potiores*. Mox lego *εἰς τὸς οὗτος*, ut Turnebus ad oram sui codicis emendavit.

(36) Edit Genev. *καὶ νῦν γενόμενος*. Idem est, ac *sideret*, ὁ χθὲς καὶ πρῶν γενόμενος. Irridet Constantini Deum impius Licinius, quod et peregrinus esset et novus. Nam inter deos quidam patrii habebantur, quidam peregrini. Et patrii quidem dii religionis vetustate commendabantur. Peregrini vero

φανειῇ, δεῖ καὶ ἡμᾶς αὐτὸν γνωρίζειν τε καὶ τιμᾶν, μακρὰ χάρειν τοῦτοις εἰπόντας οἷς μάτην τοὺς κηρούς ἐξάπτομεν· εἰ δ' ὁ ἡμέτεροι κρατήσῃσαν, ὃ δὴ οὐκ ἀμφιβάλλεται, μετὰ τῆς ἐνταυθοῦ νίκης ἐπὶ τὸν κατὰ τῶν ἀθέων πόλεμον ὀρῶμεν. » Ὅ μὲν δὴ τοῖς παροῦσι ταῦτα προδιελκτο· ἡμῖν δὲ τοῖς εἰς ταύτην κεκλημένοις τὴν γραφὴν (37), οἱ τῶν λόγων αὐτήκοι, τῆς τούτων μικρὴν ὕστερον μετεδίδωσαν γνώσεως. Καὶ δὴ τοιοῦτους διεξελθὼν λόγους, ἡγεῖσθαι τῆς συμβολῆς παρήγγελλε τὰ στρατιωτικά.

καὶ ad circumstantes huiusmodi verba fecit. Nobis vero qui hæc scribimus, ipsi illi qui orationi ejus interfuerant, non multo post eam retulerunt. Huiusmodi igitur oratione facta, jussit militibus at

prælium inirent.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Φαντασίαι κατὰ τὰς ὑπὸ Λικίνιον πόλεις, ὡς τῶν Κωνσταντινου στρατευμάτων διεξιόντων.

Τούτων δὲ πραττομένων, φάσμα τι λόγου κρείττων ἀμφὶ τὰς ὑπάρχουσας τῷ τυράννῳ πόλεις ὄφθαί φασιν· ὀπλιτῶν γὰρ τῶν ὑπὸ Κωνσταντίνου ὄρᾳν ἐδόκουν διάφορα τάγματα, ἐν αὐταῖς μέσαις ἡμέραις διερχόμενα τὰς πόλεις, ὡσανεὶ κεκρατηκότα τῆς μάχης· καὶ ταῦτ' ἐβλέπετο, μηδένος πού τῆ ἀληθείας μηδαμῆ φαινομένου, θειοτέρα δὲ καὶ κρείττονι δυνάμει, τῆς φανείσης βῆσεως τὸ μέλλον ἐσεσθαι προφαινούσης. Ἐπεὶ δὲ τὰ στρατιωτικά συμβολῆς ἤπτετο, προκατῆρχε τοῦ πολέμου ὁ τὰς φιλικὰς διαβήξας συνθήκας· ἐνταῦθα δὲ Κωνσταντίνος θεὸν Σωτῆρα τὸν ἐπὶ πάντων ἐπικαλεσάμενος, σύνθημά τε τοῦτο δοὺς τοῖς ἀμφ' αὐτὸν ὀπλιταῖς, πρώτης ἐκράτει παρατάξεως (38)· εἰς οὐκ εἰς μακρὸν δευτέρας συμβολῆς (39) κρείττων

novi erant, utpote nuper asciti. Cicero in *De legibus* : « Novos vero deos, et in his colendis nocturnas pervigilationes sic Aristophanes facetissimus poeta veteris comœdiæ vexat, ut apud eum Sabazius et alii quidam dii peregrini iudicati e civitate ejiciantur. » Locus Aristophanis quem intelligit Cicero, erat in comœdia *Lemniis*, ut docet Suidas in vv. ᾧ νῦν θερμὸ βωμὸς. Erat certe Athenis ingens turba novorum ac peregrinorum deorum, quos ξένους seu ξενικῶς θεοὺς vocabant. Eorum nomina ac series contulerat Apollonophanes poeta in *Cretensibus*, teste Hesychio in voce θεοὶ ξενικῶν. Menander rhetor, seu potius Alexander, in *Methodo generis demonstrativi*, pag. 612, notat quosdam deos antiquiores, quosdam recentiores dici, οἱ μὲν γὰρ παλαιότεροι, οἱ δὲ νεώτεροι λέγονται τῶν θεῶν. At Portesius, eumque secutus Christophorus, male hunc locum interpretati sunt, quorum error hinc natus est, quod non viderunt adverbium νῦν, idem interdum significare quod nuper, ut notavi ad lib. iv *Historiæ Ecclesiasticæ*. Et hæc quidem prius notaveram, secutus editionem Genevensis. Postea vero didici, in editione Roberti Stephani et in ms. codicibus legi καὶ νῦν γελώμενος. Quam scripturam cum seculi sint interpretes, minime culpandi sunt.

(37) Ταύτην κεκλημένοις τὴν γραφὴν. In libro Moræi ad marginem emendatur ποιούμενοις, quomodo loquitur Eusebius, infra cap. 8. Paulo ante in eodem Moræi libro recte emendatum est, μακρὰ χάρειν τοῦτοις εἰπόντας. In codice Fuk. scriptum inveni : ἡμῖν δὲ τοῖς εἰς ταύτην κεκλημένοις τὴν γραφὴν, recte.

(38) Πρώτης ἐκράτει παρατάξεως. Primum prælium inter Constantinum ac Licinium fuit in Pannonia apud Cibalas, quod optime describit Zosimus in lib. II, et auctor excerptorum de *Gestis Constantinii*. Contigit hæc pugna Volusiano II et Anniano

quisnam colendus sit Deus, sed ad potiorem accedat, eique victoriæ præmium deferat. Ac si quidem peregrinus ille quem nunc ludibrio habemus, victor esse videbitur, nos quoque illum agnoscere et colere oportebit : procul abire ac valere posthac jussis iis quibus cereos frustra accendimus. Sin vero nostri superiores exstiterint, quod quidem nemini dubium esse potest, post partam hoc loco victoriam impiis deorum contemptoribus bellum inferre aggrediemur. » Et Licinius quidem ante exordium pugnae, ad circumstantes huiusmodi verba fecit. Nobis vero qui hæc scribimus, ipsi illi qui orationi ejus interfuerant, non multo post eam retulerunt. Huiusmodi igitur oratione facta, jussit militibus at

CAPUT VI.

Spectra in urbibus quæ Licinio parebant visa, Constantini militum Licinianos persequentium.

Quæ dum geruntur, spectrum quoddam prorsus mirabile in urbibus tyranni illius dominationi subjectis apparuisse ferunt. Varia enim Constantini militum agmina per meridiem visa, quæ 447 tanquam parva victoria per urbes transirent. Atque hæc cernebantur, reipsa quidem nemine usquam comparente : sed divina potentia per visionem illam quæ oculis subiciebatur, id quod futurum erat præmonstrante. Porro cum exercitus congredi jam pararent, is qui concordiaæ fœdera ruperat, primus pugnam exorsus est. Tunc vero Constantinus servatore ac supremo omnium Deo in auxilium vocato, atque hoc signo militibus suis dato, hostes primo prælio fudit. Nec multo post altera commissa pu-

gna, viii Idus Octobris, ut scribitur in *Fastis* Idatii. Quibus consentit Sigonius in libro III *De Occidentali imperio*. Male in *Chronico* Eusebii bellum Cibalense confertur in annum septimum Constantini, cum id gestum sit anno VIII ejus imperii. Imo nonus jam annus imperii Constantini agebatur, si rem ad exactos calculos revoces. Nonus quippe annus imperii Constantini cœpit octavo Kalend. Augusti, Volusiano II et Anniano coss. Aurelius Victor de bellis inter Licinium et Constantinum sic scribit : « Ita potestas orbis Romani duobus quæsita, qui quamvis per Flavii sororem nuptam Licinio connexi inter se erant, ob diversos mores tamen anxie triennium congruere quivere, » etc. Qui locus Idatianos Fastos aperte confirmat. Alioquin ex Eusebiani *Chronici* sententia dicendum esset *biennium*. Corrigendus est etiam Eutropii locus in libro X, qui sic vulgo editus est : « Ac primo eum in Pannonia, secundo ingenti apparatu bellum apud Cibalas instruentem, repentinus oppressit, » etc. Delenda est absque dubio vox *secundo*, quæ ab imperito librario adjecta est. Primum enim Constantini adversus Licinium prælium fuit apud Cibalas, ut supra ostendi. Deinde ridiculum esset dicere, primum prælium fuisse in Pannonia, secundum apud Cibalas : cum Cibalæ urbs sit Pannoniæ. Sed et Peanius, qui Eutropium Græce vertit, vocem illam *secundo* non agnoscit, ut ex interpretatione ejus apparet. Orosius tamen et auctor *Historiæ Miscellæ*, vulgatam Eutropii scripturam secutus est. Sic enim habet : « Constantinus Licinium sororis suæ virum in Pannonia primum vicit, deinde apud Cibalas oppressit. »

(39) Δευτέρας συμβολῆς. Secunda hæc pugna Constantini adversus Licinium, in Thracia facta est, ut docet Zosimus. Sed Zosimus locum ipsum non dicit : auctor vero excerptorum de *Gestis Constantinii*, in campo Mardiensis pugnantem esse scribit.

gna, iterum superior discessit, et longe majorem victoriam retulit, cum salutare crucis tropæum exercitum ipsius antecederet.

CAPUT VII.

Ubicunque in præliis crucis signum adfuit, partem esse victoriam.

Certe ubicunque hoc signum conspectum fuerat, continuo fuga hostium, victoribus terga illorum prementibus, sequebatur. Quo imperator comperto, sicubi agmen aliquod exercitus sui premi animadverteret, illico salutare tropæum tanquam efficacissimum quoddam ad parandam victoriam amuletum inferri jubebat; quo facto, statim victoria sequebatur, divina utique virtute animos viresque pugnantium confirmante.

CAPUT VIII.

Quod quinquaginta viri electi sunt qui crucem portant.

Itaque lectis ex protectorum numero quotquot corporis viribus et animi fortitudine ac veræ religionis institutis præstare videbantur, unum hoc munus imposuit, ut signi hujus assidue curam gererent. Erant omnes quinquaginta viri; quorum nullum aliud erat officium quam circumstare et satellitio suo custodire signum; quod singuli humeris suis alternatim gestabant. Hæc imperator ipse nobis qui hanc historiam scribimus, dum in otio ageret, narravit, longo post tempore quam hæc contigerant, simulque rem quamdam adjectit memoratu dignissimam.

448 CAPUT IX.

Quod ex cruciferis is quidem qui fugit interfectus est: qui vero fideliter permanserat, incolumis evasit.

Nam cum forte, inquit, inter pugnandum ingens strepitus exercitum conturbasset, is qui hoc signum humeris ferebat, metu percussus, alteri gestandum tradidit, ut ipse discrimen evaderet. Vix alter ille signum gestandum susceperat, cum ecce is qui se subripiens custodiam signi deseruerat, telo in ventre percussus occubuit. Et hic quidem ignaviæ atque infidelitatis suæ pœnas persolvens, ibidem jacuit exanimis. At salutare crucis tropæum, ei qui ipsum sublime gestabat incolumitatem præstitit. In quem cum tela undique jacerentur, signifer quidem ipse salvus evasit: hasta vero salutaris tropæi, missilia excepit. Erat id spectaculum omni miraculo majus, cum cuncta hostium tela in brevissimum illum hastæ ambitum caderent. Quæ cum in hastam impacta defigerentur, signifer servabatur incolumis:

Verum hic locus perinde nobis ignotus est. Porro hæc pugna eodem anno contigit quo Cibalensis, ut ex narratione Zosimi, et auctoris illius ignoti colligitur. Quod quidem etiam hoc argumento demonstrari potest: Post hoc prælium pace inter Constantinum et Licinium facta, consules sequenti anno facti sunt Constantinus et Licinius, et in Occidente quidem annus ille inscriptus est: Constantino IV et Licinio IV COS.; in Orientis autem partibus Licinii nomen præpositum est hoc modo: Licinio August. IV, et Constantino Aug. IV COS., ut legitur in excerptis de *Cæsis Constantini*.

A ἦν, καὶ κρειττόνων ἦδη νικητηρίων ἐτύχανε, τοῦ σωτηρίου τροπαίου προπομπέοντος τῆς ἀμφ' αὐτὸν φάλαγγος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ'.

Ὅτι ἐν πολέμοις, ὅπου σταυροειδὲς σημεῖον παρήν, ἐκεῖ τὰ τῆς νίκης ἐγένετο.

Ἐνθα δ' οὖν ἀνεφάνη τοῦτο, φυγὴ μὲν τῶν ἐναντίων ἐγένετο, δίωξις δὲ τῶν κρατούτων· ὁ δὲ συνιδὼν ὁ βασιλεὺς, τοῦ οικείου στρατοῦ εἶπου τι τάγμα κεκμηχὸς ἑώρα, οἶονε τι νικητικὸν ἀλεξιφάρμακον, ἐνταυθοῖ τὸ σωτήριον τρόπαιον παρεῖναι διεκελεύετο· ὃ παραντίκα συνανέφαινε νίκη, ἀλλῆς καὶ ρώμης σὺν θεῷ τινὶ μοῖρα δυναμούσης τοὺς ἀγωνιζομένους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Η'.

B *Ὅτι πενήκοντι τὸν σταυρὸν φέρειν ἐξελέχθησαν.*

Διὸ δὲ τῶν ἀμφ' αὐτὸν ὑπασιπιστῶν τοῖς καὶ σώματος ἰσχύϊ καὶ ψυχῆς ἀρετῇ καὶ θεοσεβείας τρόποις ἐγκρίτοις, μόνῃ τῇ τοῦ σημείου διακονίᾳ προσκαρτερεῖν ἐκέλευεν· ἦσαν δ' ἄνδρες τὸν ἀριθμὸν οὐχ ἕττους πενήκοντα (40), οἷς οὐδὲν ἕτερον ἦν μόνον, ἢ κυκλιῶν καὶ περιέπειν δορυφορίᾳ τὸ σημεῖον ἀμοιβαίως ἐκάστου αὐτὸ ἐπὶ τῶν ὤμων φέροντος. Ταῦτα βασιλεὺς αὐτὸς, τοῖς τὴν γραφὴν ποιουμένοις, ἐπὶ καιροῦ σχολῆς μακρῶ τῶν πραγμάτων ὑστερον ὑφηγεῖτο, προστιθεὶς καὶ τι μνημονευθῆναι ἀξίον τῆς διηγήματι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Θ'.

C *Ὅτι τῶν σταυροφόρων ἀηρέθη μὲν ὁ φύγων, ὁ δὲ πιστεῖ παραμείνας ἐσώθη.*

Ἐφη γάρ ποτ' ἐν μέσῃ τῇ τοῦ πολέμου συμβολῇ, κτύπου καὶ παραχῆς ἀθρόας διαλαβοῦσας τὸ στρατιωτικὸν, τὸν ἐπὶ τῶν ὤμων φέροντα τὸ σημεῖον ὑπὸ δειλίας ἐν ἀγωνίᾳ γενέσθαι, κάπειτα μεταπαρadoxῶναι αὐτὸ ἐτέρῳ, ὡς ἂν διαφύγοι τὸν πόλεμον. Ὡς δ' ὁ μὲν ὑπόδεκτο, ὁ δ' ὑπεκβάς (41), ἐκτὸς ἐγένετο τῆς τοῦ σημείου φυλακῆς, βέλος ἀκοντισθὲν αὐτοῦ κατὰ τῆς νηδύος πῆγγυται, καὶ τὴν ζωὴν ἀφαιρείται αὐτοῦ. Ἄλλ' αὐτὸς μὲν δειλίας καὶ ἀπιστίας δίκην ἐκτίσας, ἐνταυθοῖ νεκρὸς ἔκειτο· τοῦ δὲ τὸ σωτήριον τρόπαιον αἰωροῦντος, ζωῆς ἐγένετο φυλακτῆριον, ὡς πολλάκις βελῶν κατ' αὐτοῦ πεμπομένων, τὸν μὲν φέροντα διασώζεσθαι, τὸ δὲ τοῦ τροπαίου δόρυ δέχεσθαι τὰ βαλλόμενα. Καὶ ἦν γε τοῦτο παντὸς ἐπέκεινα θαύματος, πῶς ἐν βραχυτάτῃ περιφερείᾳ τοῦ δόρατος ἰκνούμενα τὰ τῶν πολεμίων βέλη, ἐν

(40) Ἦσαν δ' ἄνδρες... πενήκοντα. Hos satellites quibus Constantinus curam labari in præliis commisit, Gretserus in lib. II *De cruce*, cap. 40, eosdem esse ait qui *præpositi laborum* dicuntur in codice Theodosiano; id est τῶν λαβύρων. Nam λάβωρον Græci dicebant, quod laborantibus agminibus auxilio esset, teste Sozomeno.

(41) Vulg., Ὁ δ' ὑπεβάς. Veram hujus loci scripturam nobis aperuit codex Fuk., in quo legitur ὁ δὲ ὑπεκβάς. Non enim dubito quin Eusebius scripserit ὑπεκβάς.

αὐτῷ μὲν πηγνύμενα κατεπείρετο, ἡλευθέρου δὲ θανάτου τὸν φέροντα, ὡς μηδὲν ἄπτεσθαι τῶν ταύτην ποιουμένων τὴν διακονίαν πώποτε. Οὐχ ἡμέτερος δ' ὁ λόγος, ἀλλ' αὐτοῦ πάλιν βασιλέως, εἰς ἡμέτερας ἀκοῆς πρὸς ἑτέροις καὶ τοῦτον ἀπομνημονεύσαντος ὡς ἐπειδὴ Θεοῦ δυνάμει τὰς πρώτας ἤρατο νίκας, ἐπὶ τὰ πρόσω λοιπὸν ἤλαυνε, τὸ στρατιωτικὸν ἐν τάξει κινήσας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ.

Συμβολαὶ διάφοροι, καὶ Κωνσταντίνου νίκαι.

Τούτου δὲ τὴν πρώτην ὁρμὴν οἱ τῆς ἐναντίας προκατάρχοντες λήξεως οὐχ ὑποστάντες, ταῖν χερσὶν βίβαντες τὰ ὄπλα, προσεχώρουν τοῖς βασιλέως ποσίν· ὁ δὲ τοὺς πάντας σώους ὑπέδεχτο, τῇ τῶν ἀνδρῶν ἀμεινίζων σωτηρίᾳ. Ἄλλοι δ' ἐπὶ τοῖς ὄπλοις μείναντες, ἐνεχείρουν τῇ τοῦ πολέμου συμβολῇ· οἷς ἐπειδὴ πρὸς φιλικὰς κλήσεις (42) προσσχόμενος βασιλεὺς, οὐ πειθόμενος ἔγνω, τὸν στρατὸν ἤφιλε. Οἱ δ' αὐτίκα νότα δόντες, εἰς φυγὴν ἐρέποντο. Ἐῖθ' οἱ μὲν αὐτῶν νόμῳ πολέμου ἐκτεινόντο καταλαμβάνομενοι, οἱ δ' ἐπ' ἀλλήλους πίπτοντες, τοῖς οἰκείοις κατεδάλλοντο ξίφεσιν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΑ'.

Φυγὴ Λικινίου καὶ ῥοητεία.

Ἐπὶ τούτοις ὁ τούτων ἐξάρχων, ἐπειδὴ τῆς παρὰ τῶν οἰκετῶν (43) βοηθείας στερηθέντα συγκοῖεν ἑαυτὸν. φρουρῶν τ' ἦν αὐτῷ τὸ πλῆθος τῆς συνειλεγμένης αὐτῷ στρατείας τε καὶ συμμαχίας, ἥ τε ὧν ἔμετο θεῶν, ἐλπὶς τὸ μηδὲν πείρα διηλέγχετο, τῆνικαῦτα δραστὴν αἰσχιστον ὑπομένει· φεύγων δὴ τὰ διέβαινε, ἐν ἀσφαλεῖ τ' ἐγένετο, τοῦ θεοφιλοῦς μὴ κατὰ πόδας διώκειν τοῖς οἰκείοις ἐγκλειουμένου, ὡς ἂν τύχοι σωτηρίας ὁ φεύγων. Ἡλιπῆζε γάρ ποτε αὐτὸν συναισθόμενοι κακῶν ἂν εἴη, λήξει μὲν τῆς μανιώδους θρασυτήτος, ἐπὶ τὸν κρείττονα δὲ λογισμὸν μεταβαλέσθαι τὴν γνώμην. Ἄλλ' ὁ μὲν φιλανθρωπίας ὑπερβολῇ ταῦτα διανοεῖτο, ἀνεξικακῶν τε ἤθελε, καὶ νέμειν τῷ μὴ ἀξίῳ συγγνώμην· ὁ δ' οὐκ ἀπέχετο μοχθηρίας, κακῶς δ' ἐπὶ κακοῖς σωρεύων, χειρῶν ἤπιετο τολμημάτων καὶ δὴ πάλιν γοήτων κακοτέχνοις ἐπιτηδεύμασιν ἐργειῶν ἐθρασύνετο· ἦν δὲ καὶ ἐπ' αὐτῷ, ὡς ἄρα ὁ θεὸς ἐσκήρυξε τὴν καρδίαν αὐτοῦ, παλαιῷ τυράνῳ παραπλησίως φάναί.

denuo confugiens, efferri insolentius cœpit. Ac de illo

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΒ'.

Ὅπως Κωνσταντίνος ἐν σκηνῇ ποσειδονόμοτος ἐνίκα.

Ἄλλ' ὁ μὲν τοιοῦτος ἐμπλέκων ἑαυτὸν, κατὰ βάρβρων ἀπωλείας ὄθει· βασιλεὺς δ' ἐπὶ ἑώρα δευτέρως αὐτῷ δεῖσθαι πολέμου παρατάξεως (44), τῷ αὐτοῦ

(42) Πρὸς φιλικὰς κλήσεις. Scribendum puto φιλικὰς προσκλήσεις προϊσόμενος, id est, blandis et amicis verbis eos compellans. Porro que in hoc capite narrat Eusebius, pertinere videntur ad primum prælium in campo Cibalensi, de quo supra dixi. Idque confirmatur ex sequentibus.

(43) Παρὰ τῶν οἰκετῶν. Novo more οἰκέτας pro militibus usurpat Eusebius. Erat quidem militia species quedam servitutis temporariæ. Quod etiam

A adeo ut nullo unquam jaculo ferirentur, quicumque hoc ministerium obibant. Neque porro hæc nostra est oratio, sed ipsius imperatoris, qui inter reliqua id etiam nobis commemoravit. Qui cum priores victorias Dei omnipotentis auxilio retulisset, post hæc acie instructa exercitum movens, ulterius processit.

CAPUT X.

Varia pugna et Constantini victoria.

Porro adversarum partium antesignani cum primum ejus impetum sustinere non potuissent, abjectis armis sese ad imperatoris pedes prostraverunt. At ille cunctos incolumes servavit, magnam ex salute hominum percipiens voluptatem. Alii vero qui sub armis remanserant, sese ad pugnam parabant. Quos imperator ad deditionem invitans, cum amicis compellationibus nullatenus inflecti videret, exercitum in eos immisit. Illi continuo terga dantes, in fugam vertuntur. Quorum alii comprehensi inter fugiendum, jure belli cæsi; alii in se mutuo impingentes, suismet gladiis obrunctati sunt.

449 CAPUT XI.

Fuga et magicæ artes Licinii.

Illorum vero princeps, cum se ministrorum suorum auxilio destitutum esse, et quas collegerat copias tam militum quam auxiliarium, omnes evanuisse cerneret, spemque in diis quos colebat prorsus inanem esse res ipsa convinceret, fugam turpissimam iniiit. Atque hoc modo elapsus, semet discrimine exemit, cum imperator Dei amantissimus, suos confestim sequi et fugientis terga premere noluisse, quo scilicet fugiens posset evadere. Sperabat enim fore ut Licinius, cognito tandem rerum suarum infelicissimo statu, a pristina audacia atque insania discederet, et ad sanio rem mentem rediret. Verum Constantinus quidem pro eximia qua præditus erat humanitate, hæc ita existimabat: et injurias patienter ferre, ac licet non merenti veniam dare, in animum induxerat. At Licinius tantum abest ut a pristina improbitate destiterit, quin potius mala malis exaggerans, pejora in dies aggrediebatur. Quin etiam ad magorum detestandas artes idem merito dici poterat quod de vetere illo

CAPUT XII.

Quomodo Constantinus orans in tabernaculo, victoriam adeptus est.

Licinius igitur hujusmodi scelerum vinculis sese ipse constringens, in exitum barathrum præcipientem dedit. Constantinus vero cum altero prælio sibi opus

docet Suidas in voce Βερετρόδος· παρὰ Ῥωμαίους ὁ ἀπολυθεὶς τῆς στρατείας· ἐπὶ εἰκοσαετίαν δὲ οὗτοι ἐδοῦλεον. Hinc est quod tirones notis quibusdam in cute signabantur tanquam servi. Missio quoque manumissioni respondebat. Non sine causa igitur Eusebius milites Romanos appellat οἰκέτας. Quoi si forte alicui displicet, in promptu est emendare τῶν οἰκετῶν.

(44) Δευτέρας... πολέμου παρατάξεως. Ex his

esse cerneret, Servatoris sui cultui diligenter vacavit. Et crucis quidem tabernaculum fixit extra castra, ubi pure et caste degens, preces ad Deum fundebat; exemplo veteris illius prophetae, quem extra castra tabernaculum constituisse divina testantur oracula. Aderant autem assidui una cum ipso pauci quidam, fidei, pietatis ac benevolentiae probe compertae. Atque id semper facere consueverat, quotiescunque certamen esset initurnus. Neque enim praecipuus erat, quippe qui tutiora semper eligeret. Adhuc Dei consilio cuncta gerere solitus erat. Porro cum sedulo atque impense Deo suo supplicaret, semper Deus ei praesentiam suam exhibere dignatus est. **450** Exinde, velut diviniore actus impulsu, prosilire ex tabernaculo solebat, et signo ad proficiscendum dato, statim militibus imperabat ut absque mora gladius stringerent. Qui confestim impetu in hostem facto, obvios omnes sine ullo aetatis discrimine obtruncabant; donec exiguo temporis momento parva victoria, tropaea de victis hostibus erexissent.

CAPUT XIII.

Constantini humanitas in milites captos.

Hoc modo imperator ante pugnae conflictum, et seipsum gerere, et exercitum suum instituere, etiam antea solitus erat: quippe qui Deum vitae suae semper anteponebat, cunctaque ejus nutu et consilio agere studeret, et multorum hominum caedem facere religioni duceret. Quocirca non minus hostium quam militum suorum consuebat saluti. Itaque suis victoriam adeptis praecipiebat, ut victis parcerent, utque homines nati, communis hominum naturae meminissent. Quod si forte militum animos obstinatos ad caedem videret, auri largitione eos reprimebat; jubens ut qui hostem vivum cepisset, certo auri pondere donaretur. Atque hanc illecebram ad salutem hominum conservandam imperatoris excogitavit solertia: adeo ut plurimi ex ipsis etiam barbaris servati sint, cum imperatoris aurum vitam ipsorum redemisset.

CAPUT XIV.

Iterum de oratione in tabernaculo.

Haec et alia plurima horum similia imperator etiam alias factitare consueverat. Tunc temporis vero antequam praelium consereret, seorsum in tabernaculo positus, orationibus, ut solebat, vacavit ab omni quidem joco et delicatiori vitae cultu abstinens, jejuniis vero aliisque hujusmodi exercitationibus corpus fatigans, et supplicationibus ac precibus ita Deum placans, ut benignum illum ac propitium suarum partium adiutorem haberet, eaque ageret quae ille menti suae suggessisset. Et

apparet, verum esse quod supra notavi ad c. 10, illic scilicet Eusebium loqui de priore praelio quod ad Cibalas commissum est.

(45) *Τοῦ σταυροῦ τὴν σκητὴν.* De hoc tabernaculo quod Constantinus secum semper in expeditionibus circumferbat, scribit Sozomenus in lib. 1, cap. 8.

A Σωτήρι τὴν σχολὴν ἀνετίθει, τοῦ μὲν σταυροῦ τὴν σκητὴν (45) ἐκτὸς καὶ πόρρωτάτω πηξάμενος, ἀγνῆ δ' ἐνταυθοῖ χρώμενος καὶ καθαρᾶ διαίτη, τῷ τε θεῷ τὰς εὐχὰς ἀποδοῦς, κατ' αὐτὸν ἐκείνον τὸν παλαιὸν τοῦ Θεοῦ προφήτην, ὃν τῆς παρεμβολῆς ἐκτὸς πηξασθαι τὴν σκητὴν, τὰ θεῖα πιστοῦνται λόγια. Προσεκαρτέρου δ' αὐτῷ βραχεῖς, οἱ πίστει καὶ θεοσεβείας εὐνοίᾳ (46) παρ' αὐτῷ δεδοκιμασμένοι. Τοῦτο δ' αὐτῷ σύνηθες ἦν πράττειν, καὶ εἰποτε ἄλλοτε παρατάξει πολέμων ὠρμάτο συμβαλεῖν. Βραδύς μὲν γὰρ ἦν δι' ἀσφάλειαν, Θεοῦ δὲ βουλῆ πάντα πράττειν ἤξιου. Ἐπὶ σχολῆς δὲ τῷ αὐτοῦ θεῷ τὰς ἱκετηρίας ποιούμενος, πάντως που καὶ θεοφανείας ἐτύγγανεν· εἶθ' ὡς περ θειοτέρα κινηθεὶς ἐμπνεύσει, τῆς σκητῆς ἀναπηδήσας, ἐξαίφνης κινεῖν αὐτίκα τὰ στρατιωτικὰ καὶ μὴ μέλλειν, ἀλλὰ καὶ αὐτῆς ὥρας ξυφῶν ἄπτεσθαι παρεκκελεύετο. Οἱ δ' ἀθρόως ἐπιθέμενοι, ἤδη δὲν ἔκοπτον, εἰς ὅτ' ἂν τὴν νίκην ἐν ὥρας ἀκαρεῖ ῥοπῇ (47) ἀπολαθόντες, τρόπαια κατ' ἐχθρῶν ἀνίστων ἐπὶ νίκια.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΓ'.

Φιλανθρωπία περὶ τοὺς συλλαμβανομένους στρατιώτας.

Οὕτω μὲν δὴ βασιλεὺς ἄγειν ἑαυτὸν τε καὶ τὸν αὐτοῦ στρατὸν ἐν ταῖς τῶν πολέμων παρατάξεσι, καὶ πάσαι πρότερον εἰθῆαι, τὸν ἑαυτοῦ Θεὸν πρὸ τῆς ψυχῆς αἰεὶ τιθέμενος, καὶ ταῖς αὐτοῦ βουλαῖς πάντα πράττειν ἐθέλων, δι' εὐλαβείας τε τιθέμενος τὸν τῶν πολλῶν θάνατον. Ἐνθεν οὐ μᾶλλον τῆς τῶν οἰκείων, ἢ τῶν ἐχθρῶν προὔνοει σωτηρίας. Διὸ καὶ κρατήσασιν ἐν μάχῃ τοῖς οἰκείοις, τῶν ἀλόγτων φειδῶ ποιῆσθαι παρήγει, μὴδ' ἀνθρώπους ὄντας, τῆς ὁμογενούς φύσεως ἐνλήθη γίγνεσθαι. Εἰ δὲ καὶ ποτε τῶν ὀπλιτῶν τοὺς θυμοὺς ἀκρατεῖς ἑώρα, χρυσοῦ δόσει τούτους ἐχαλίνου, τὸν ζωογρῶντά τινα τῶν πολεμίων, ὠρμισμένην χρυσοῦ τιμᾶσθαι προστάτων ὀλκῆ. Καὶ τοῦτο δέλεαρ ἀνθρώπων σωτηρίας ἢ βασιλέως εὐρατο σύσεις, ὥστ' ἤδη μυριοὶ καὶ αὐτῶν ἐσώζοντο βαρβάρων, χρυσοῦ βασιλέως τὴν ζωὴν αὐτοῖς ἐξωνομένου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΔ'.

Ἐπι περὶ τῶν ἐν σκητῇ προσευχῶν.

Ταῦτα μὲν οὖν καὶ τοῦτοις ἀδελφὰ μυρία φίλα ἦν πράττειν βασιλεὶ κάλλοτε. Κάπλι τοῦ παρόντος δὲ συνήθως ἐφ' αὐτῷ πρὸ τῆς μάχης σκηνοποιούμενος, ταῖς πρὸς τὸν Θεὸν εὐχαῖς τὴν σχολὴν ἀνετίθει· βραδύνης μὲν ἀπάσης καὶ τρυφηλῆς διαίτης ἀλλοτριούμενος, ἀστειαῖς δὲ καὶ κακώσει τοῦ σώματος πιέζων ἑαυτὸν, ταῦτα τε τὸν Θεὸν ἱκετηρίαις καὶ λιταῖς ἱλεούμενος, ὡς ἂν δεξιὸν αὐτὸν καὶ βοηθὸν ἔχοι, πράττοι τε ταῦτα ἄπερ αὐτῷ Θεὸς ἐμβάλλοι τῇ διανοίᾳ. Ἄλλ' ὁ μὲν αὐπνον ἐποιεῖτο τὴν ὑπὲρ τῶν κοινῶν

(46) *Θεοσεβείας εὐνοίᾳ.* Forte scribendum est εἰλικρινείᾳ.

(47) *Ῥοπ. εἰς ὥρας ἀκαρεῖ ῥοπῇ.* Codex Regius εἰς ὥρας. Scribo ἐν ὥρας ἀκαρεῖ ῥοπῇ, ut in libro Murei ad marginem emendatum inveni, et sic codex Fuk. Paulo ante pro ἔστ' ἂν lego εἰς ὅτ' ἂν, ut loqui solet Eusebius.

φρογίδια, οὐ μᾶλλον τῶν οικειῶν, ἢ τῆς τῶν πολεμίων ἀπερευχόμενος σωτηρίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΕ'.

Λικινίου περι φιλίας δόλος, καὶ εἰδωλολατρία.

Ἐπεὶ δ' ὁ μικρῷ πρόσθεν φυγὰς, εἰρωνεῖται καθυπεκρίνετο, φιλικὰς αὐθις ἀντιβολῶν σπεισασθαι δεξιὰς, καὶ ταύτας αὐτῷ παρέχειν ἡξίου ἐπὶ συνθηκῶν ὄροις βιωφελῶς καὶ τῷ παντὶ λυσιτελῶς προτεινομένης. Ταῖς μὲν οὖν συνθηκαῖς (48) προθύμως ὑπακούειν ὁ δὴ λωθεὶς ὑπεκρίζετο, ὄρκους βεβαίων τὴν πίστιν λαβραΐαν δ' αὐθις ὀπλιτῶν συνῆγε παρασκευῆν· καὶ πάλιν πολέμου καὶ μάχης κατήρχε, βαρβάρους τ' ἀνδρας ἀνεκαλεῖτο συμμαχούς, θεοὺς τε ζητῶν περιφεύετο, ὡς ἂν ἐπὶ τοῖς προτέροις ἔπαττημένος. Καὶ τῶν αὐτῶ περὶ μικροῦ περι θεῶν ὀμιληθέντων, οὐδὲ μίαν ἐν νῶ καταβάλλετο μνήμην, οὐδὲ τὸν ὑπέρμαχον Κωνσταντίνου Θεὸν γνωρίζειν ἤθελε, πλείους δ' αὐτῷ καὶ καινότεροι γελοῖως ἀνεζητοῦντο.

Constantino propugnasset, agnoscere volebat : sed ludibrio cœpit conquirere.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΓ'.

Ὅπως μὴ ἀντιπολεμεῖν τῷ σταυρῷ Λικίνιος παρήγει τοῖς στρατιώταις.

Ἐπ' ἔργῳ μαθῶν, ὁπόση τις ἦν θεΐκη καὶ ἀπόρρητος ἐν τῷ σωτηρικῷ τροπαίῳ δύναμις, δι' ἧς ὁ Κωνσταντίνου ἔμαθε στρατὸς κρατεῖν, τοῖς ἀμφ' αὐτὸν ὀπλιταῖς παρήγει, μηδαμῶς ἐξεναντίας ἵεναι τούτῳ, μηδ' ὡς ἔτυχεν, ἀπερισκέπτως (49) ὄρᾶν ἐπ' αὐτῷ· δεινὸν γὰρ εἶναι ἰσχυρῶς, αὐτῷ τε ἐχθρὸν καὶ πολέμιον· διδῆναι φυλάττεσθαι τὴν πρὸς αὐτὸ συμβολήν. Καὶ δὴ ταῦτα συναξάμενος, τῷ διὰ φιλανθρωπίαν ὀκνοῦντι καὶ τὴν κατ' αὐτοῦ θάνατον ἀναβαλλομένῳ, μάχῃ συμβαλεῖν ὠρμάτο. Οἷδε μὲν οὖν πολυπληθεῖα θεῶν θαρρόυντες, σὺν πολλῇ δυνάμει χειρὸς στρατιωτικῆς ἐπήεσαν, νεκρῶν εἰδῶλα θανόντων ἐν ἀψύχοις ἀγάμμασι προβεβλημένοι. Ὁ δ' εὐσεβεῖας θώρακι περιπεφραγμένος, τὸ σωτήριον καὶ ζωοποιὸν σημεῖον, ὡσπερ τὴν φόδητρον καὶ κακῶν ἀμυντήριον, τῷ πλήθει τῶν ἐναντίων παρέταττε. Καὶ τέως μὲν ἐπέιχε, φειδοῦς χρώμενος τὰ πρῶτα, ὡς ἂν μὴ πρότερος κατάρχοι, τῶν περι ὧν πεποίητο συνθηκῶν ἕνεκα.

hostium multitudini objecit. Ac principio quidem sustinebat, parcens interim ferro, ne videretur orior pugnam iniisse, idque ob fœderum quæ pepigerat religionem

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΖ'.

Νίκη Κωνσταντίνου.

Ὡς δ' ἐπιμόνως ἔχοντας τοὺς ὑπεναντίους, ἤδη δὲ ξιφῶν ἀπτομένους ἑώρα, τηνικαῦτα διαγανακτῆσας, βῆ τε μὴ καὶ ῥοπή (50) πᾶσαν τὴν τῶν ἐναντίων

(48) Ταῖς μὲν οὖν συνθηκαῖς. Pacis conditiones hæ fuerunt, ut Licinius quidem Orientem, Asiam, Thraciam, Mœsiam ac minorem Scythiam possideret; Dardania vero et Macedonia et Achaia, Pannonia quoque cum Mœsia et Dacia Constantini ditioni accederent, ut narrant Zosimus et Sozomenus et auctor excerptorum de *Gestis Constantini*.

(49) Ἀπερισκέπτως. In schedis Regiis ἀπεριβλέπτως legitur, quomodo etiam Turnebus ad oram sui codicis emendarat. Ita etiam codex Fuk.

(50) Vulg., Βοῆ τε μὴ ῥοπή. Scribendum videtur βῆ τε μὴ καὶ ῥοπή. Atque ita codex Fuk. et

Constantinus quidem reipublicæ pervigilem curam gerebat, non magis pro suorum quam pro hostium salute vota faciens.

451 CAPUT XV.

Licinii simulata amicitia, et idolorum cultus.

Quoniam vero Licinius qui paulo ante fugam inierat, simulatione utens, iterum amicitiam ac fœdera renovari poscebat; imperator id e republica esse, et generi humano conducere ratus, pacem illi sub certis conditionibus indulgere non recusavit. At Licinius, specie quidem ipsa fingebat, leges se libenter amplecti, et fidem jurejurando firmabat; verum occulte militarem apparatus instruebat, atque iterum bellum inferre, iterum pugnam instaurare meditabatur. Sed et barbarorum auxilia undique conquirebat, et novos circumquaque investigabat deos : utpote a prioribus in fraudem inductus. Nec memoria repetebat, quæ paulo ante de diis in concione dixisset, nec Deum qui pro

multo plures ac recentiores deos non sine risu ac

CAPUT XVI.

Quomodo Licinius militibus præcepit, ne adversus crucis signum impetum facerent.

Posthæc cum reipsa didicisset arcanam quamdam ac divinam potentiam in salutari tropæo inesse, cujus ope Constantini exercitus victoriam referre consuevisset; milites suos admonuit, ne ex adverso illi congregerentur, neve in illud temere ac fortuito oculos conjicerent. Quippe illud signum incredibili vi pollere, ac sibi privatim infestum adversumque esse aiebat, atque idcirco cavendum esse, ne adversus ipsum pugna iniretur. His ita compositis, adversus illum qui pro innata clementia cunctabatur, et qui imminens ipsi exitium differebat, præliari constituit. Et Liciniani quidem, deorum multitudine confisi, cum ingentibus copiis progrediebantur, nescio quæ mortuorum simulacra et statuas inanimes præsidii causa præferentes. Constantinus vero pietatis lorica contactus, salutare et vivificum crucis signum, velut terriculamentum quoddam et potentissimum ad depellenda mala munimentum,

452 CAPUT XVII.

Constantini victoria.

Sed posteaquam hostes obstinato animo perstare, jamque gladios distringere animadvertit, indignatione commotus, solo clamore ac minimo temporis

Sav. Porro hæc insignis Constantini victoria contigit Crispo ter et Constantino ter coss., v Nonas Julias, juxta Adrianopolim, ut legitur in *Fastis Italii*. At Baronius hoc prælium Adrianopolitanum confert in annum Christi 318, quo Licinius v et Crispus coss. fuere. Cujus sententiam his argumentis ac testimoniis optimorum scriptorum subvertimus. Primus est Idatius, qui in *Fastis* ita scribit : « Crispo iii et Constantino iii coss. His coss. bellum Adrianopolitanum die v Nonas Julias, et bellum Chaldæonense decimo quarto Kalendæ Octobres. » Eadem verba leguntur in *Chronico Alexandrino*, sed

momento cunctas hostinum copias in fugam vertit, et de dæmonibus pariter atque hostibus victoriam reportavit.

CAPUT XVIII.

Licinii cædes et triumphus de illo acti.

Posthæc ipsum Dei hostem ejusque familiares belli jure dijudicatos congruo supplicio affecit. Abducebantur itaque una cum tyranno, et debitas capitis pœnas dabant, quicumque bellum adversus Deum gerere ei suassissent. Et qui paulo ante vana spe elati erant, reipsa Constantini Deum amplectebantur, eumque unum ac verum Deum agnoscere se tunc demum profitebantur.

CAPUT XIX.

Publica lætitia ac festivitas.

Impiis igitur e medio sublatis, puri deinceps ac liquidi solis radii cernebantur, quasi nubilo tyrannicæ dominationis depulso. Cunctæque imperii Romani partes in unum corpus coaluerunt: orientabilibus provinciis cum Occidente conjunctis: unoque omnium principe tanquam capite quodam, totum imperii corpus refulgebat, unius dominatione cunctos homines complectente. Et qui prius in tenebris et in umbra mortis sedebant, iis tunc splendidissimi pietatis radii lætos dies præstabant. Nec præteritorum malorum ulla jam supererat recordatio, cum omnes ubique victorem laudibus celebrarent, ejusque servatorem Deum solum se agnoscere profiterentur. Noster vero omni genere

Α ἐτροπούτο δύναμιν, ὁμοῦ τε τὰς κατ' ἐχθρῶν καὶ κατὰ δαιμόνων ἀπεφέρετο νίκας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΗ΄.

Λικινίου θάνατος, καὶ ἐπινίκια περὶ τούτου.

Ἐπὶ αὐτὸν τὸν θεομιστῆ καὶ τοὺς ἀμφ' αὐτὸν νόμῳ πολέμου διακρίνας, τῇ πρεπούσῃ παρεδίδου τιμωρία. Ἀπήγοντο τ' αὐτῷ τῷ τυράνῳ καὶ ἀπώλλυντο, τῇ προσήκουσαν ὑπέχοντες δίκην, οἱ τῆς θεομαχίας σύμβουλοι· οἱ τε μικρὸν ὕστερον (51) τῇ τῶν ματαίων ἐλπιδί μετεωρισθέντες, ἔργῳ τὸν Κωνσταντίνου θεὸν παρελάμβανον, καὶ τοῦτον ἀρτι θεὸν ἀληθῆ καὶ μόνον γνωρίζειν ἀνωμολόγουν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΘ΄.

Φαιδρότητα καὶ παρηγύρεις.

Καὶ δὴ τῶν δυσσεβῶν ἀνδρῶν ἐκποδῶν ἡρμένων, καθαρὰ λοιπὸν ἦσαν ἴλλου αὐγαὶ τυραννικῆς δυναστείας, συνήπτετό τε πᾶσα ὄση τις ὑπὸ Ῥωμαίου ἐτύγγανε μοῖρα, τῶν κατὰ τὴν ἐξάν ἐθνῶν ἐνομεῶν θατέρῳ μέρει· μᾶτε τῇ τοῦ παντὸς ἀρχῇ ὡσπερτινὴ κεφαλῇ, τὸ πᾶν κατεκοσμεῖτο σῶμα, μοναρχικῆς ἐξουσίας διὰ πάντων ἤκουστος· λαμπρὰ τε φωτὸς εὐσεβείας μαρμαρυγὰ, τοῖς πρὶν καθημένους ἐν σκοτῷ καὶ σκιᾷ θανάτου, φαεινὰς παρεῖχον ἡμέρας. Οὐδ' ἦν τις ἐτι προτέρων μνημῆ κακῶν, ἀπανταχοῦ πάντων τὸν νικητῆν ἀνυμνοῦντων, μόνον τε τὸν τούτου Σωτήρα θεὸν ὁμολογούντων γνωρίζειν. Ὁ δ' ἀρετῇ πάση θεοσεβείας ἐκπρέπων νικητῆς βασιλεὺς (αὐτῆν γὰρ αὐτὸς τὴν ἐπώνυμον αὐτῷ κυριώτατα τὴν ἐπιγορίαν) (52)

sequenti anno, Paulino et Juliano coss., perperam ascribuntur. Cum Idatius consentit Aurelius Victor, qui de bellis inter Constantium et Licinium ita scribit: « Quo sane variis præliis pulso, cum eum prorsus opprimere arduum videretur, simul affinitatis gratia, recepti consortio, ascitique imperio Cæsarium communes liberi, Crispus, Constantinusque Flavio geniti: Licinianus Licinio. Quod quidem vix diuturnum, neque his qui assumebantur felix fore, defectu solis cædato iisdem mensibus die, patefactum. Itaque sexennio post, rupta pace, apud Thracas Licinius pulsus, Chalcedona concessit. » Creati fuerant Cæsares Crispus, Licinius et Constantinus, Galliano et Basso coss., Kalendis Martiis, ut scribit Idatius in *Fastis* et auctor *Chronici Alexandrini*, id est anno Christi 317. Sequenti autem anno tenebræ fuerunt inter diem, hora ix, ut legitur in *Fastis* Idatii. Quare fallitur Aurelius Victor, qui Cæsarium promotionem in eundem annum confert, quo defectus ille solis contigit. Nam defectus quidem solis contigit anno Christi 318, Crispus vero una cum Licinio et Constantino Cæsar. levatus fuerat anno 317 Natalis Dominici. Recte tamen intervalla temporum numerat Aurelius Victor. Nam a defectu solis qui contigit anno Christi 318, usque ad prælium Adrianopolitanum, sex omnino sunt anni. His accedit Cedrenus, qui anno xix imperii Constantini, ait Constantinum expeditionem suscepisse adversus Licinium. Annus enim nonus decimus Constantini cadit in consulatum tertium Crispi et Constantini, qui erat annus Christi 324. Ab hoc calculo parum abest Sigonius, qui pugnam Adrianopolitanam assignat anno Christi 325, Severo et Iuliano coss. Ejusdem prælii Adrianopolitani mentio fit in lege 1 codic. Theod., de veteranis, ubi Constantinus sic ait: « Veteranis qui ex die quinta Nonarum Juliarum, cum prima per Thraciam victoria

universo orbi illuxit, et qui postea apud Nicomediam nostram missionem inernerunt, certa per edictum indulsumus, » etc. Etenim prælium Adrianopolitanum commissum est die quinto Nonas Julias, ut scribit Idatius in *Fastis*, et auctor *Chronici Alexandrini*. Verum mendosa est subscriptio hujus legis. Proposita enim esse dicitur Licinio v et Crispo coss., id est, anno Christi 318. Quod Baronio ausam erroris præbuit. Sed quis non videt scribendum esse: Paulino et Juliano coss. ? His enim coss. Nicomediam venit Constantinus, post victum ac debellatum Licinium. Licinio vero v et Crispo coss. Nicomedia parebat Licinio, ejusque imperii sedes erat. His igitur coss. Constantinus non potuit veteranis suis missionem ac privilegia in urbe Nicomedia indulgere, cum ea civitas ipsius ditioni minime subjaceret. Cum ergo Constantinus in ea lege « Nicomediam nostram » appellet, necesse est legem illam datam esse dicamus Paulino et Juliano coss.

(51) *Οἱ τε μικρὸν ὕστερον.* Scribo μικρῷ πρότερον, nisi verba transposita esse dicamus, quod non raro occurrit in his libris. Atque ita Christophorus videtur hunc locum emendasse, μικρὸν ὕστερον, ἔργῳ τὸν Κωνσταντίνου θεὸν ὅς ἦν παρελάμβανον, recte omnino. Porro in codice Fuk. et in veteribus schedis, ab illis verbis ὡς δ' ἐπιμόνος usque ad verbum ἀνωμολόγουν, unicum est caput, non duo, ut in editione Genevensi.

(52) *Vulg. κυριώτατα τὴν ἐπιγορίαν.* In libro Norzei et in schedis Reg. corrigitur κυριώτατα. Malim tamen scribere κυριώτατῃ ἐπιγορίαν. Porro Constantinus Victoris pronomen usurpavit, ut ex constitutionibus et epistolis ejus apparet. Certe in *Gestis purgationis Cæciliani*, aliquot ejus epistolæ hanc habent inscriptionem: *Victor Constantinus Maximus Augustus.* Ait igitur Eusebius hoc quasi

εὐρατο, τῆς ἐκ Θεοῦ δεδομένης αὐτῷ κατὰ πάντων Α
 ἐγῆρων τε καὶ πολεμίων νίκης ἕνεκα) τὴν ἐψάν ἀπ-
 ελάμβανε· καὶ μίαν συνημμένην κατὰ τὸ παλαιὸν τὴν
 τῶν Ῥωμαίων ἀρχὴν ὑφ' εαυτὸν ἐποιεῖτο, μοναρχίας
 μὲν ἐξάρχων Θεοῦ κηρύγματος τοῖς πᾶσι, μοναρχί-
 ῃ δὲ καὶ αὐτὸς τοῦ Ῥωμαίων κράτους, τὸν σύμπαντα
 πηδαλιουχῶν βίον· ἀφῆρητό τε πᾶν θεός τῶν πρὶν
 πεζόντων τοὺς πάντας κακῶν· μειδιῶσι τε προσώποις,
 ἡμᾶσι τε φαιδροῖς, οἱ πρὶν κατηφεῖς ἀλλήλους ἐν-
 ἔβλεπον· χοροὶ δ' αὐτοῖς καὶ ὕμνοι τὸν παμβασιλέα
 θεὸν πρῶτιστα πάντων ὄντα δὴ τοῦτον ἐδίδασκον (53),
 κῆπειτα τὸν καλλίνικον, παῖδάς τ' αὐτοῦ κοσμιωτά-
 τος καὶ θεωριεῖς Καίσαρας, φωναῖς ἀσχέτοις ἐγέραι-
 ρον κακῶν παλαιῶν καὶ δυσσεβείας ἀπάτης λήθη,
 παρόντων δ' ἀγαθῶν ἀπόλαυσις, καὶ προσέτι μελλόν-
 των προσδοκία.

liberos Cæsares, sine ulla intermissione celebrabant Nulla jam præteritarum calamitatum, nulla impietatis memoria suppetebat : sed præsentium bonorum fructus cum futurorum spe atque exspectatione percipiebatur.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Κ'.

Ὅπως ὑπὲρ ὁμολογητῶν ἐνομοθετεῖ Κωνσταν-
 τῖνος.

Ἦπλοῦντο δὲ καὶ παρ' ἡμῖν, ὡσπερ οὖν καὶ πρότε-
 ρον παρὰ τοῖς θάτερον μέρος τῆς οἰκουμένης λαχοῦσι,
 βασιλέως φιλανθρωπίας ἐμπλοεὶ διατάξεις· νόμοι τε
 τῆς πρὸς τὸν Θεὸν δόξας πνέοντες, παντοίας παρεῖχον
 ἀγαθῶν ἐπαγγελίας, τοῖς μὲν κατ' ἔθνος ἐπαρχώ-
 ταις (54) τὰ πρόσφορα καὶ λυσιτελεῖ δωροῦμενοι, ταῖς
 δ' Ἐκκλησίαις τοῦ Θεοῦ τὰ κατάλληλα διαγορεύοντες.
 Ἄνεκαλοῦντο γοῦν ἐκείνους πρῶτιστα πάντων, ὅσοι
 τοῦ μὴ εἰδωλολατρῆσαι χάριν, ὑπὸ τῶν κατ' ἔθνος
 ἡγουμένων ἐξορίας καὶ μετοικίας ὑπέμειναν· κῆπειτα
 τοὺς βουλευτηρίους ἐγκριθέντας (55) τῆς αὐτῆς ἕνε-
 κεναιτίας, ἡλευθέρουν τῶν λειτουργημάτων, καὶ τοὺς
 ἀφρημένους δὲ τὰς οὐσίας, ἀναλαμβάνειν ταύτας ἐγ-
 κειλεύμενοι. Οἱ τ' ἐν καιρῷ τοῦ ἀγῶνος καρτερί-
 ψυχῆς διὰ Θεὸν λαμπρυνόμενοι, μετάλλοις τε κακο-
 παθεῖν παραδοθέντες, ἢ νήσους οἰκεῖν χριθέντες, ἢ
 δημοσίοις ἔργοις δουλεύειν (56) κατηναγκασμένοι, τού-
 των ἀθρόως ἀπάντων ἡλευθερίας ἀπήλαυον. Καὶ τοὺς
 στρατιωτικῆς δ' ἀξίας δι' ἑνστάσιν θεοσεβείας ἀπο-
 κλήτους γενομένους, ἀνεκαλεῖτο τῆς ὕβρεως ἢ βασι-
 λικῆς δωρεᾶ, ἐπεξουσίας (57) ἀῖρεσιν παρέχουσα, ἢ

proprium nomen illius fuisse. Græci enim κύριον
 ἄνομα vocant nomen proprium. In codice Fuk. scri-
 bitur τὴν ἐπώνυμον αὐτῷ κυριώτατα ἐπηγορίαν
 εὐρατο.

(53) Ὅντα δὴ τοῦτον ἐδίδασκον. Scribe ὅτι δὴ
 τοῦτο ἐδίδασκοντο ex lib. x Hist. in fine, ubi hæc
 omnia iisdem fere verbis leguntur.

(54) Τοῖς μὲν κατ' ἔθνος ἐπαρχιώταις. In Chro-
 nico Alexandrino de Constantiis in provinciales
 liberalitate et indulgentia hæc leguntur, anno ejus
 imperii vicesimo : καὶ τῶν τεχνιτῶν καὶ συντελεστῶν
 τὰ ἐπιτάγματα περιελεῖν, id est : artificum et col-
 latorum (hoc est provincialium qui tributa confere-
 bant) onera sustulit.

(55) Τοὺς βουλευτηρίους ἐγκριθέντας. Hunc lo-
 cum non intellexit Christophorsonus, quem tamen
 Portesius non infeliciter traustulit hoc modo : Qui

pietatis excellens Constantinus victor (hoc enim
 convenientissimum sibi cognomen comparavit ob
 victorias de hostibus et inimicis ipsi a Deo ubique
 concessas) Orientem recepit, et imperium Roma-
 num solidum sicut olim fuerat, et coadunatum, sub
 suam unius potestatem redegit. Ac Dei quidem
 unius dominationem primus omnibus prædicavit :
 ipse vero singulare quoque imperium orbis
 Romani tenens, universum genus humanum guber-
 navit. Omnis jam metus malorum quibus cuncti
 homines oppressi fuerant, penitus exciderat. Et
 qui prius mæsti fuissent, tunc hilari vultu lætis-
 que oculis sese mutuo intuebantur. Choris præter-
 ea et hymnis, primum quidem Deum omnium re-
 gem, prout instituti fuerant ; deinde victorem Au-
 gustum, et modestissimos Deoque charrissimos ejus

liberos Cæsares, sine ulla intermissione celebrabant Nulla jam præteritarum calamitatum, nulla impietatis memoria suppetebat : sed præsentium bonorum fructus cum futurorum spe atque exspectatione percipiebatur.

CAPUT XX.

Quomodo pro confessoribus Constantinus leges
 sanxerit.

Tunc etiam apud nos, sicut antea apud illos qui
 alteram orbis partem incolunt, proposita sunt im-
 peratoris edicta plena humanitatis : et leges quæ
 sinceram ac religiosam Dei observantiam spirarent,
 varia cujusque generis bona haud dubia spe polli-
 cebantur ; cum et provincialibus largirentur quæ
 ad ipsorum utilitatem spectant ; et Ecclesiis Dei
 congrua et convenientia statuerent. Ac primum
 quidem eos qui propterea quod idolis sacrificare
 noluisset, a rectoribus provinciarum relegati, et
 ex patria migrare compulsi erant, domum revoca-
 runt. Eos deinde qui eandem ob causam curiis ad-
 dicti fuerant, publicis functionibus liberarunt : et
 qui facultatibus spoliati fuissent, iis bona sua re-
 stitui præceperunt. Præterea qui persecutionis tem-
 pore divina virtute roborati, fortitudinis et con-
 stantix illustre specimen ediderant ; aut ad metalla
 damnati, ut continuo labore ibi divexarentur ; aut
 in insulam deportati ; aut publicis operibus man-
 cipati fuerant, his omnibus subito soluti molestiis
 libertatem adepti sunt. Sed et quicumque ob egre-

eadem de causa translati erant ad curias, muneribus
 soluti sunt.

(56) Δημοσίοις ἔργοις δουλεύειν. Male Christo-
 phorsonus verit. ad publica imperii opera obeunda
 vi compulsi. Δημοσία ἔργα Eusebius appellat metalla,
 pistrina publica, textrina ac gynæcea : ad quæ opera
 quicumque sententia judicis damnati fuissent, liber-
 tatem amittebant. Hæc enim servitus pænæ diceba-
 tur. Solebant autem Christiani ob confessionem
 nominis Christi ad hujusmodi opera damnari. Ac
 de metallis quidem nota res est. De condemnatione
 autem ad pistrinum exemplum habemus in Actis
 passionis Marcelli papæ.

(57) Ἐπεξουσίας. Duæ voces in unam coaluisse
 videntur, quæ his notis disjungendæ sunt, ἐπ' ἐξου-
 σίας. Paulo post, ubi legitur τὰς οἰκίας ἀπολαμβάνειν,
 scribendum puto τὰς οἰκίας τάξει ἀπολαμβάνειν.
 Neque enim ædibus, sed militia spoliati fuerant.

giam in retinenda religione constantiam honore militiæ spoliati erant, eos imperatoris munificentia ab hac ignominia revocavit; ipsorum arbitrio ac voluntati permittens, ut vel propria recuperarent officia, et pristino honoris gradu fruerentur; vel si quietam vitam degere mallerent, ab omnibus deinceps functionibus immunes permanerent. Denique quatuor ignominiae causa gynæciis mancipati fuerant, eos imperator perinde ac cæteros, libertate donavit

454 CAPUT XXI.

Quomodo etiam pro martyribus et pro ecclesiarum prædiis leges tulit.

Et hæc quidem de iis qui ista perpassi essent, imperator scriptis legibus constituit. De bonis autem eorum, lege imperatoris plenissime cautum est. Nam sanctorum Dei martyrum bona qui in ipsa confessione mortem obiissent, ad proximos eorum devolvi iussit. Quod si nullus genere ipsis conjunctus reperitur, hæreditationem eorum ecclesiis deferri. Bona item quæ ex fisco vel per venditionem, vel per donationem ad alios translata fuerant; aut quæ penes fiscum remanserant, dominis restitui debere, indulgentiæ imperialis epistola præcipiebat. Et hujusmodi quidem beneficia in Ecclesiam Dei contulit benignitas principis, legibus per omnes provincias missis.

CAPUT XXII.

Quomodo etiam populos recreaverit.

Populis vero a fide nostra alienis et universis provinciis, multo plura ac majora donavit principis munificentia. Præinde omnes nostrarum partium incolæ, qui prius audientes ea quæ in altera parte imperii Romani gererentur, beatos prædicabant illos qui tantis afficerentur beneficiis; et qui ardentibus votis optabant, ut iisdem bonis ipsi quoque aliquando fruerentur: hæc oculis suis spectantes, seipsum jam felices prædicare non dubitabant: novum quoddam miraculum et quale nulla unquam sub cælo vidisset ætas, tantum scilicet imperatorem humano generi affulsisse testantes. Atque hi quidem ita sentiebant.

CAPUT XXIII.

Quod Deum bonorum auctorem prædicavit: et de legibus ejusdem.

Imperator autem ipse, ubi cuncta, Dei servatoris virtute sub ditionem suam redegit; eum qui hæc ipsi bona præstitisset, omnibus palam fecit; illumque victoriarum auctorem fuisse non autem se ipsum, professus est. Idque litteris tum Latino tum Græco sermone scriptis et ad omnes provincias

(58) *Γυναικείους δ' ἔργους.* De gynæcis crehra sit mentio, tum in utroque codice, tum in *Notitia imperii Romani.* Vide *Lexicon* Brissonii. Cæterum qui ad gynæcea damnati erant, induebantur colobio laneo, quæ vestis erat servilis. Id discimus ex *Passione Romani martyris* quæ edita est a Mombrizio, et habetur in codice Musciacensi: « Eadem vero die Maximianus iussit, qui erant in palatio Christiani, ut discingerentur. Multos ergo dum solverent cingulum suum notavit sibi Maximianus transeuntes: et vidit Isitium beatæ memoriæ, et

τὰς οἰκίας ἀπολαμβάνειν, καὶ διαπρέπειν τοῖς προτέροις αὐτῶν ἀζώμασιν, ἢ ἀγαπῶντας τὸν εὐσταθίβιον, πάντων λειτουργημάτων ἀνεπηρέαστους διατελεῖν καὶ τοὺς γυναικείους δ' ἔργους (58) ἐφ' ὕβρει καὶ ἀτιμίᾳ δουλεύειν κριθέντας, ὁμοίως τοῖς λοιπῶν ἡλευθέρου.

Denique quatuor ignominiae causa gynæciis mancipati fuerant, eos imperator perinde ac cæteros, libertate donavit

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΑ'.

Ὅπως καὶ περὶ μαρτύρων καὶ ἐκκλησιαστικῶν κτημάτων.

Καὶ ταῦτα μὲν περὶ τῶν ταυθ' ὑπομεινάντων ἡ βασιλείως ἐνομοθέτει γραφή. Περὶ δὲ τῆς ὑπάρξεως αὐτῶν ἐντελῶς διεγόρευε νόμος. Τῶν τε γὰρ ἁγίων τοῦ Θεοῦ μαρτύρων τῶν ἐν ὁμολογίᾳ τὴν τελευταίην ἀποθεμένων τοῦ βίου, τὰς οὐσίας ἐκέλευε τοὺς τῷ γένει προσήκοντας ἀπολαμβάνειν, εἰ δὲ μὴ τούτων τις εἴη, τὰς ἐκκλησίας ὑποδέχεσθαι τοὺς κλήρους. Καὶ τὰ ἐκ ταμείου δὲ πρότερον ἐτέροις ἢ κατὰ πρᾶσιν, ἢ κατὰ δωρεὰν ἐκποιηθέντα, τὰ τ' ἐν αὐτῷ καταληφθέντα, εἰς τοῦπίσω προσήκειν τοῖς δεσπταῖς ἀποδοῖσθαι, τὸ τῆς δωρεᾶς γράμμα διεκελεύετο. Τοσαῦτα μὲν τῇ Ἐκκλησίᾳ τοῦ Θεοῦ αἰ καταπεμφθεῖσαι δωρεὰι παρεῖχον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΒ'.

Ὅπως καὶ τοὺς δήμους ἀνεκτέησατο.

Δήμοις τε τοῖς ἐκτός (59) καὶ πᾶσιν ἔθνεσι, τούτων ἕτερα ὑπερβάλλοντα τῷ πλήθει, ἡ βασιλείως ἐδωρεῖτο μεγαλοψυχία. Ἐφ' οἷς ἅπαντες οἱ καθ' ἡμᾶς, ὅσα τὸ πρὶν (60) ἀκοῆ πυνθανόμενοι ἐν θατέρῳ μέρει τῆς Ρωμαίων ἀρχῆς γιγνώμενα, τοὺς εὖ πάσχοντας ἐμακάριζον, εὐχὴν τιθέμενοι τῶν ἰσων ἀπολαῦσαι καὶ αὐτοῖ ποτε. Ταυθ' ὅπ' ὄψεσιν ὀρώντες, ἦδη καὶ σφᾶς εὐδαιμονίζον ἡξίουν, ξένον τι χρῆμα, καὶ οἶον ὁ πᾶς αἰὼν ἐφ' ἡλίω αὐγαῖς οὐδὲ ποθ' ἰσότηρῃσεν, ἐπιλάμψαι τῷ θνητῷ γένει τὸν τοσοῦτον ὁμολογοῦντες βασιλεῖα. Ἄλλ' οἱ μὲν ὧδε ἐφρόνον

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΓ'.

Ὅτι Θεὸν τῶν ἀγαθῶν αἰτίον ἐκήρυττε, καὶ περὶ ἀντιγράφων νόμων.

Ἐπεὶ δὲ πάνθ' ὑποτέτακτο βασιλεῖ, Θεοῦ Σωτῆρος δυνάμει, τὸν τῶν ἀγαθῶν αὐτῷ πάροχον τοῖς πᾶσι φανερὸν ἐποίησε, κάκεινον τῶν νικητηρίων αἰτίον, ἀλλὰ μὴ αὐτὸν νομιζέειν διεμαρτύρετο τοῦτό τ' αὐτὸ ἀνεκήρυττε, διὰ χαρακτῆρων Ρωμαίας τε καὶ Ἑλληνίδος φωνῆς, εἰς ἕκαστον ἔθνος ἐν γραφῇ διαπεμφθεῖ

surens vocavit eum ad se; et expoliavit eum vestimentis, quibus erat indutus, et induit eum colobio laneo, et tradidit eum in gynæceo lanariis ad injuriam. Porro codex Fuk. hoc loco scriptum habet: ἐφ' ὕβρει καὶ ἀτιμίᾳ δουλεύειν χρ. ὁμοίως τοῖς λοιποῖς ἡλευθέρου, rectius sine dubio.

(59) *Δήμοις τε τοῖς ἐκτός.* Scribendum δὲ μοις δέ.

(60) *Ὅσα τὸ πρὶν.* Emendo ὅσα τὸ πρὶν, quod non vidit Christophorus; scribo etiam πυνθανόμενοι: τὰ ἐν θατέρῳ.

σης. Μάθοις δ' ἂν τοῦ λόγου τὴν ἀρετὴν (61), αὐτῶς A προσβαλὼν τοῖς γράμμασι: δύο δ' ἦν ταῦτα, τὸ μὲν ταῖς Ἐκκλησιαῖς τοῦ Θεοῦ, τὸ δὲ τοῖς ἐκτὸς κατὰ πόλιν δήμοις διαπεμφθέν· ὃ δὴ τῇ παρουσίᾳ (62) προσήκον ὑποθέσει ἔμοιγε δοκεῖ παρεμβαίνειν, ὡς ἂν διὰ τῆς ιστορίας μένοι καὶ διαφυλάττοιο τοῖς μεθ' ἡμᾶς ἢ τοῦδε τοῦ γράμματος ἔκθεσις, πρὸς τ' ἀληθείας καὶ τῶν ἡμετέρων διηγημάτων πίστωσιν. Ἐληπτὰ δ' ἐξ αὐθεντικοῦ τοῦ παρ' ἡμῖν φυλαττομένου βασιλικοῦ νόμου, ᾧ καὶ τῆς αὐτοῦ δεξιᾶς ἔγγραφος ὑποσημείωσις, τῆς τοῦ λόγου πιστώσεως οἷά τινα σφραγίδι κατασημαίνει τὴν μαρτυρίαν.

orationis nostræ veritatem tanquam sigillo quodam

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΔ'.

Νόμος Κωνσταντίνου περὶ τῆς εἰς Θεὸν εὐσεβείας καὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ.

« Νικητῆς Κωνσταντίνου, Μέγιστος Σεβαστός, ἐπαρχιώταις Παλαιστίνης (63).

« Ἦν μὲν ἀνωθεν τε καὶ πάλα παρὰ τοῖς ὀρθῶς καὶ σωφρόνως περὶ τοῦ Κρείττονος δοξάζουσιν, ἐκδηλὸς ἢ διαφορὰ, καὶ πᾶσαν ἀνεργουσα (64) πόρρωθεν ἀμφιβολίαν· ὅσα τῶ μῆσφ διήλλαττεν ἢ περὶ τὴν σεβασμιωτάτην τοῦ Χριστιανισμοῦ θεραπείαν ἀκριβῆς παρατήρησις, παρὰ τοὺς πρὸς αὐτὴν ἐκπεπολεμωμένους τε καὶ καταφρονητικῶς ἔχοντας (65). Νυνὶ δὲ καὶ μᾶλλον ἐπιφανεστέρας πράξεις καὶ κατορθώμασι λαμπροτέροις τό τε τῆς ἀμφιβολίας ἄλογον ἀποβέδειται, καὶ ὁπόση τίς ἐστὶν ἢ τοῦ μεγάλου Θεοῦ δύναμις, ἤνίκα τοῖς μὲν πιστῶς τὸν ἀσμένωτατον σέβουσι νόμον, καὶ μηδὲν τῶν παραγγεμάτων παραλύειν τολμῶσιν, ἀφθονα τὰ ἀγαθὰ, καὶ πρὸς τὰς ἐγχειρήσεις ἰσχυρὸς ἀρίστη, καὶ μετ' ἐλίπων ἀγαθῶν ἀπαντῶσα, τοῖς δὲ τὴν ἀσεβῆ λαβοῦσι γνώμην, πρὸς τὰς προαιρέσεις ἀκόλουθα καὶ τὰ ἀποβαίνοντα (66). Τίς γὰρ ἀγαθοῦ τύχοι τινός, τὸν τῶν ἀγαθῶν αἰτίων Θεὸν οὔτε γνωρίζων, οὔτε τὰ προσήκοντα σέβειν ἐθέλων; Πίστιν δὲ τῶ (67) ῥηθέντι καὶ τὰ ἔργα δίδωσιν. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΕ'.

Ἐπίδειγμα ἐκ παλαιῶν χρόνων.

« Εἰ νοῦν τις εἰς τοὺς ἀνωθεν καὶ εἰς δεῦρο (68)

(61) Vulg. *Μάθοις γὰρ τοῦ λόγου τὴν ἀρετὴν*. Laudat Eusebius imperatoris Constantini eloquentiam, id enim significat hæc verba. At Christophorsonus legisse videtur, τοῦ ἡμετέρου λόγου τὴν ἀλήθειαν. Scribendum etiam est μάθοις δ' ἂν, ut ad latus sui codicis emendavit Turnebus. Atque ita legitur in mss. codicibus Fuk. et Sav. Porro ab his verbis inchoatur cap. 24, tum in codice Fuk., tum in veteribus schedis.

(62) Ὁ δὴ τῇ παρουσίᾳ. In codice Fuk. scribitur ἂ τῇ παρουσίᾳ, quomodo etiam Genevensis in quibusdam codicibus legi adnotarunt. Verum hæc scriptura ferri non potest. Sequitur enim προσήκον in singulari. Deinde Eusebius unicam hic affert Constantini constitutionem, eam scilicet quæ ad provinciales missa fuerat a Constantino. Ac duas quidem leges simul emissas fuisse testatur in gratiam Christianorum: alteram ad Ecclesiam catholicam, alteram ad provinciales. Verum alterius duntaxat exemplum subjicit, ejus scilicet quæ data erat ad provinciales Palæstinæ. Alteram vero, quæ missa erat Ecclesiis, omisit Eusebius: vel quia eodem exemplo scripta erat, quo illa ad provinciales; vel ob aliam causam.

PATROL. GR. XX.

missis, prædicavit. Porro orationis vim ac virtutem facile cognosceret, quisquis epistolas ipsas perlegerit. 455 Sunt autem duæ: altera ad Ecclesias directa, altera ad singularum urbium populos a nostra religione alienos. Quam quidem utpote præsentī argumento convenientissimam, hic inserendam esse duxi; tum ut historiarum monumentis prodita ejus exemplaria, apud posteros perpetuo conserventur; tum ut narrationis nostræ fides ac veritas confirmetur. Descriptio autem est ex authentico exemplari legis imperialis, quod apud nos servatur. Cui principis manu apposita subscriptio, astruit.

CAPUT XXIV.

Lex Constantini de pietate in Deum, et de Christiana religione.

« Victor Constantinus Maximus Augustus, provincialibus Palæstinæ.

« Jampridem apud eos qui recte et sapienter de Deo sentiunt, evidenti discrimine, quo omnis dubitatio remouetur, apparuit quantum interesset inter studiosos observatores venerandæ Christianorum religionis, et inter ejusdem oppugnatores et contemptores. Nunc vero evidentioribus argumentis, et rebus gestis multo illustrioribus, tum dubitationis ipsius absurditas, tum quanta sit summi Dei potentia, declaratur. Quippe his quidem qui venerandam legem fideliter colunt, nullumque ejus præceptum audent dissolvere, omnium bonorum copia, et ad ea quæ aggressi sunt perficienda vires idoneæ cum bona spe ac fiducia suppetunt. his vero qui impiam sententiam amplexi sunt, convenientes rerum eventus contigerunt. Nam quis est, qui, cum Deum bonorum auctorem non agnoscat, eumque debito cultu venerari recuset, quidquam boni unquam consequatur? Res certe ipsæ dictis nostris fidem faciunt. »

CAPUT XXV.

Exemplum a vetustis temporibus.

« Quod si quis superiora tempora ad nos usque

(63) *Ἐπαρχιωταῖς Παλαιστίνης*. In codice Medicæo scriptum inveni *ἐπαρχιώταις παλαιστινοῖς*. Porro ab his verbis cap. 24 inchoavit, auctoritatem secutus codd. Regii et Fuket. In veteribus etiam schedis legitur *ἐπαρχιώταις*.

(64) Vulg. *διαφορὰ πᾶσαν ἀνεργουσα*. Scribe ex codice Medicæo καὶ πᾶσαν ἀνεργουσα. Et paulo post ex eodem cod. (pro *παρὰθεραπεῖαν* Steph.) legendum est τοῦ Χριστιανισμοῦ *θεραπεῖαν*, ut legitur etiam in schedis Regii et codice Fuketiano.

(65) *Καταφρονητικῶς ἔχοντας*. Codex Medicæus habet *ἔχειν ἐθέλοντας*, quod rectius mihi videtur.

(66) *καὶ τὰ ἀποβαίνοντα*. Longe rectior est codicis Medicæi scriptura. Sic enim habet: Ἀκόλουθα καὶ τὰ ἀποβαίνοντα ἦν. Τίς γὰρ ἂν ἀγαθοῦ τύχοι τινός, etc. Et post vocem *ἐθέλων* punctum habet, quæ nota est interrogationis.

(67) Vulg. *πίστιν τῶ*. Longe elegantius codex Medicæus scriptum habet *πίστιν δὲ τῶ ῥηθέντι*.

(68) *Ἄνωθεν καὶ εἰς δεῦρο*. Particula καὶ deest in codice Medicæo, nec admodum necessaria est. Mox ubi legitur: καὶ τὰς πρότερον γενομένας, idem codex habet καὶ τὰς πώποτε γ. Item pro *ἐγχειρήσεως πέρας*, scribit τὰς ἐγχειρήσεις πέρας, qu-

deducta cogitatione repetat, et res olim gestas A contempletur animo, omnino reperiet, eos quidem qui justitiam ac probitatem fundamentum sibi rerum agendarum constituerunt, 456 felicem consiliorum exitum sortitos esse, et tanquam ex dulci quadam radice suavissimum quoque fructum percipisse; illos vero qui injusta facinora ausu temerario attentarint, et qui adversus Deum ipsum vesania mentis fuerint elati, nullumque pietatis erga genus humanum sensum habuerint; sed exsilia, infamiam, bonorum publicationes, cædes et hujusmodi plurima irrogaverint; quique nec pœnitentiam egerint unquam, nec ad meliorem frugem animum suum revocaverint, parem quoque mercedem retulisse. Atque hæc non absurde, nec præter rationem eveniunt. »

CAPUT XXVI.

De iis qui persecutionem passi sunt, et de persecutoribus.

« Nam quicumque cum justo animi proposito ad agendum accedunt, et timorem Dei perpetuo præ oculis habent, constantem erga illum retinentes fidem; quique præsentis vitæ minas ac pericula, spei futurorum bonorum minime anteponiunt: hi, quamvis multa acerba ac molesta brevi temporis spatio experti sint, tamen spe majorum præmiorum quæ sibi recondita esse firmissime credunt, ingruentia mala nequaquam ægro animo pertulerunt; sed quo graviore experti sunt calamitates, eo clariorem gloriam reportarunt. Qui vero justitiam et æquitatem contempserunt, et qui nec Deum ipsi agnoverunt, nec eos qui Deum fideliter colerent, contumeliis ac suppliciis acerbissimis afficere dubitarunt: et qui seipsum quidem, qui ob hujusmodi causam homines in judicium adductos pœna afflicerent, miseros esse non judicaverunt, illos vero qui in tantis malis integram erga Deum pietatem nihilominus conservarent, felices ac beatos esse: horum exercitus partim cæsi, partim in fugam versi; cunctis denique præliis victi, ipsi tandem succubuerunt.

CAPUT XXVII.

Quod persecutio bellum gerentibus malorum causa exaltaverit.

« Ex hujusmodi sceleribus orta sunt bella gravia, et exitiales vastationes. Hinc rerum quidem ad quotidianum vitæ usum necessariorum penuria; malorum vero ingruentium copia. Hinc est quod tantæ impietatis auctores in extremas 457 delapsi cala-

modo etiam in schedis scriptum reperi, et in codice Fuk.

(69) Vulg. και πρὸς τὸ ἀνθρώπινον γένος. Mutilus est hic locus, qui ex codice Medicæo ita restitui debet: και ἡ πρὸς τὸ Κρείττον ἀνοήτως ἐκμανέντας, ἡ πρὸς τὸ ἀνθρώπινον γένος λογισμὸν ὄσιον μηδένα λαβόντας, etc.

(70) Οὐκ ἀπεικώτως. In codice Medicæo scribitur οὐκ ἂν ἀπεικώτως, οὐδ' ἂν ἀπὸ λόγου συμβαίνοι. Certè codex Regius συμβαίνοι quoque scriptum habet.

(71) Ὅσοι μὲν γάρ. Ab his verbis cap. 26 inchoavi ex codice Fuk. et schedis Reg.

(72) Vulg. ὄσοι δὲ τὸ δίκαιον ἀτίμως. Rectius in

παρτείναντας χρόνους ἀναδράμοι τῷ νῷ, και τὰς πρότερον γενομένης πράξεις κατῆδοι τῷ λογισμῷ, πάντας ἂν εὗροι τοὺς μὲν ὄσοι δικαίαν και ἀγαθὴν προκατεβάλλοντο τῶν πραγμάτων κρηπίδα, εἰς ἀγαθὸν και προαγαγόντας τὰς ἐγχειρήσεις πέρας, και ὄσιον ἀπὸ ρίζης τινὸς ἡδέας κομισαμένους και τὴν καοπὸν γλυκύν· τοὺς δ' ἀδίκοις ἐπιχειρήσαντας τῷ μαι, και ἡ πρὸς τὸ κρείττον ἀνοήτως ἐκμανέντας, ἡ πρὸς τὸ ἀνθρώπινον γένος (69) λογισμὸν ὄσιον οὐδένα λαβόντας, ἀλλὰ φυγὰς, ἀτιμίας, δημεύσεις, σφαγὰς, τοιαῦτα πολλὰ τολμήσαντας, και οὐδὲ μεταμεληθέντας ποτὲ, οὐδὲ τὸν νοῦν ἐπιστρέψαντας πρὸς τὰ καλλίω, ἴσων και τῶν ἀμοιβαίων τυχόντας. Και ταῦτά γε οὐκ ἀπεικώτως (70), οὐδ' ἂν ἀπὸ λόγου συμβαίνοι. »

B

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΓ'.

Περὶ διωχθέντων και διωκτῶν.

« Ὅσοι μὲν γάρ (71) μετὰ δικαίας γνώμης ἐπὶ τινὰς ἔρχονται πράξεις, και τὸν τοῦ Κρείττονος φόβον διηνεκῶς ἔχουσιν ἐν νῷ, βεβαίαν τὴν περὶ αὐτὸν φυλάττοντες πίστιν, και τοὺς παρόντας φόβους τε και κινδύνους οὐκ ἀγροῦσι τῶν μελλουσῶν ἐκείνων ἐλπίδων προτιμωτέρους· κἂν εἰ πρὸς καιρὸν δυσχερῶν τινων πειραθῆεν, τῷ μείζονας ἑαυτοῖς ἀποκείσθαι πιστεύειν τιμὰς, οὐδὲ τὰ προσπεσόντα βαρέως ἤνεγκαν, ἀλλὰ τοιοῦτω λαμπροτέρας ἔτυχον εὐκλείας, ὄσω και βαρυτέρων τῶν χαλεπῶν ἐπειράθησαν. Ὅσοι δὲ ἡ τὸ δίκαιον ἀτίμως (72) παρῆδον, ἡ τὸ Κρείττον οὐκ ἔγνωσαν, και τοὺς τοῦτο πιστῶς μετιδόντας ὕβρει και κολάσειν ἀνηκέστοις ὑποβαλεῖν ἐτόλμησαν, και οὐκ ἑαυτοὺς μὲν ἀθλοῦς ἐφ' οἷς διὰ τὰς τοιαύτας ἐκόλαζον προφάσεις (73), ἔκριναν, εὐδαίμονας δὲ και μακαριστοὺς τοὺς και μέχρι τῶν τοιούτων τὴν πρὸς τὸ Κρείττον διασωζομένους εὐσέθειαν· τούτων πολλὰ μὲν ἔπαιον στρατιᾶι, πολλὰ δ' εἰς φυγὴν ἐτρέψθησαν, πᾶσα δὲ τούτων πολέμου παράταξις εἰς ἐσχάτην ἔληξεν ἦταν. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΖ'.

Ὅπως ὁ διωγμὸς αἰτιος κακῶν τοῖς πολεμήσοι κατέστη

« Ἐκ τῶν τοιούτων ἀνεφύοντο πόλεμοι βαρεῖς· ἐκ τῶν τοιούτων πορθήσεις πανώλεθροι· ἐντεῦθεν ἐλαττώσεις μὲν τῶν πρὸς τὰς χρεῖας ἀναγκαίων, πλήθος δὲ τῶν ἐπηρετμημένων κακῶν (74)· ἐντεῦθεν οἱ τῆς τοσαύτης ἀρχηγῶι δυσσοθείας, ἡ ἀνατλάντες τὰ

codice Medicæo legitur hoc modo: ὄσοι δὲ ἡ τὸ δίκαιον ἀτίμως παρῆδον, ἡ τὸ Κρείττον οὐκ ἔγνωσαν. Hoc est quod supra dixit in cap. 25, ut supra notavi, τοὺς δ' ἀδίκοις ἐπιχειρήσαντας κολάμιας, και ἡ πρὸς τὸ Κρείττον ἀνοήτως ἐκμανέντας, ἡ πρὸς τὸ ἀνθρώπινον γένος λογισμὸν ὄσιον οὐδένα λαβόντας.

(73) Ἐκόλαζον προφάσεις. In codice Medicæo legitur ἐφ' οἷς διὰ τὰς τοιαύτας κολάζοντο προφάσεις, rectius, ni fallor. Mox idem cyplex habet εἰς αἰσχίστην ἔληξεν ἦταν.

(74) Ἐπηρετμημένων κακῶν. Codex Medicæus habet ἐπηρε. δεινῶν. Et paulo ante in eodem codice legitur ἐκ τῶν τοιούτων ἀναφύονται, etc.

ἴστατα, θάνατον πανώλεθρον (75) ἔδυστύχησαν, ἢ ἂν ζωὴν αἰσχιστὴν διάγοντες, θανάτου ταύτην βαρυτέραν ἐπέγνωσαν, καὶ ὡς ἰσομέτρους ταῖς ἀδικίαις τὰς τιμωρίας ἐχομίσαντο. Τοσοῦτον γὰρ ἕκαστος εὗραντο συμφορᾶς, ὅσον τις καὶ καταπολεμησαὶ τὸν θεῖον, ὡς ἔπειτα, νόμον ὑπ' ἀλογίας προήχθη· ὥστ' αὐτοῖς μὴ τὰ περὶ τὴν ζωὴν εἶναι βάρεια μόνον, ἀλλὰ καὶ τῶν ὑπὸ γῆς κολαστηρίων χαλεπώτατον προσδοκᾶσθαι τὸν φόβον. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΗ'.

Ὅτι θεὸς τῶν καλῶν ὑπηρετήν Κωνσταντίνον ἐξελέξατο.

« Τοιαύτης δὴ καὶ οὕτω βαρείας δυσσεβείας τὰ ἀνθρώπινα κατεχούσης (76), καὶ τῶν κοινῶν ὡς ὑπὸ νόσου λοιμώδους τινὸς ἀρδῆν διαφθερῆναι κινδυνεύοντων, καὶ θεραπείας σωτηρίου καὶ πολλῆς χρηζόντων, τίνα τῷ θεῖον ἐπινοεῖ κουφισμὸν, τίνα τῶν θεῶν ἀπαλλαγὴν; ἐκεῖνο δὲ πάντως ἐννοητέον (77) θεῖον, ὃ μόνον καὶ ὄντως ἐστὶ, καὶ διαρκῆ κατὰ παντὸς ἔχει τοῦ χρόνου τὴν δύναμιν. Πάντως δὲ οὐ κόμπως ἀν εἶη (78), τὸ τὴν παρὰ τοῦ Κρείττονος εὐποιαν ὁμολογοῦντα σεμνολογεῖσθαι. Τὴν γὰρ ἐμὴν ὑπηρεσίαν (79) πρὸς τὴν ἑαυτοῦ βούλησιν ἐπιτηδεῖαν ἐζητήσῃ τε καὶ ἔκρινεν· ὅς ἀπὸ τῆς πρὸς Βρεττανῶς ἐκεῖνης θαλάσσης ἀρξάμενος, καὶ τῶν μερῶν ἐνθα δέσθαι τὸν ἥλιον ἀνάγκη τινὲ τέτακται, κρείττονί τινι δυνάμει (80) ἀπωθούμενος καὶ διασκεδανύς τὰ κατέχοντα πάντα δεῖνά (81), ἴν' ἅμα μὲν ἀνακαλοῖτο τὸ ἀνθρώπινον γένος εἰς τὴν περὶ τὸν σεμνώτατον νόμον θεραπείαν, τῇ παρ' ἐμοῦ παιδευόμενον ὑπουργίᾳ, ἅμα δὲ ἡ μακαριστῆ πίστις αὐξοῖτο ὑπὸ χειραγωγῆ τῷ Κρείττονι·

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΘ'.

Εὐσεβεῖς εἰς θεὸν Κωνσταντίνου ὠραὶ, καὶ ὁμολογητῶν ἔπαινος.

« Οὐδέποτε γὰρ ἀνάγνωμων (82) περὶ τὴν ὀφειλομένην γενόμενῃ χάριν· ταύτην ἀρίστην (83) διακονίαν, τοῦτο χεχαρισμένον ἑμαυτῷ δῶρον πιστεύσας,

(75) *Πανώλεθρον*. Codex Medicæus vocem addit hoc modo : θάνατον πανώλεθρον ἔδυστύχησαν. Paulo post in eodem codice scribitur τοσοῦτον γὰρ ἕκαστος εὗραντο συμφορῶν, rectius sine dubio.

(76) *Τὰ ἀνθρώπινα κατεχούσης*. Codex Medicæus τὰ ἀνθρώπινα. Et paulo post habet θεραπείας σωτηρίου πολλῆς, sine conjunctione.

(77) *Ἐννοητέον*. In codice Medicæo simplex pro composito legitur νοητέον, quod minorem habet asperitatem. Mox idem codex habet ὃ μόνον τε καὶ ὡς ὄντως ἐστὶ.

(78) *Vulg. πάντως δὲ κόμπως ἀν εἶη*. Rectius in codice Medicæo legitur πάντως δὲ οὐ κόμπως τὸ τὴν παρὰ τοῦ, etc. quam emendationem confirmat Sozomenus in lib. 1, cap. 8, ubi legem hanc Constantini in compendium redigit.

(79) *Τὴν γὰρ ἐμὴν ὑπηρεσίαν*. In codice Medicæo deest particula γὰρ, quæ prorsus superflua mihi videtur.

(80) *Κρείττονί τινι δυνάμει*. Duæ postremæ voces desunt in codice Medicæo, et vox κρείττονι referuntur ad vocem quæ præcessit, ἀνάγκη.

(81) *Πάντα δεῖνά*. Post hæc verba codd. Fuk. Turnebi ac Savilii duas voces addunt ἐκποδῶν

mitates, aut funditus infelici exitu perierunt, aut vitam cum summo dedecore ducentes, eam quavis morte acerbiores esse confessi sunt; et injuste acta paribus quodammodo supplicii rependerunt. Nam unusquisque eorum eo gravioribus affectus est malis, quo vehementius divinam expugnare legem, ut quidem sperabat, per summam dementia instituerat. Adeo ut non solum præsentis vitæ mala eis molesta esse viderentur: verum etiam suppliciorum quæ apud inferos sunt metus atque exspectatio, multo acerbius ipsos torqueret. »

CAPUT XXVIII.

Quod Deus Constantinum bonorum ministrum elegit.

« Porro cum tanta tamque gravis impietas humanum genus occuparet, et Respublica velut lethali quadam lue grassante, in extremum salutis discrimen esset adducta, atque idcirco magna curatione et saluari ope indigeret; quodnam solatium, quod remedium excogitavit tum Deus, ut his nos malis liberaret? Deum vero cum dico, illum Intellegi oportet qui solus revera est Deus, et qui perpetuam omni ævo obtinet potestatem. Neque vero arrogantia fuerit, eum qui præstita a Deo beneficia fateatur, magnifice loqui. Revera enim Deus ministerium meum, tanquam idoneum ad voluntatem suam implendam expellit, nostraque opera uti decrevit: qui ab oceano illo Britannico, et ab iis regionibus ubi solem mergi fatalis necessitas jubet initio ducto, cœlesti quadam virtute, cuncta quæ orbem terrarum occupaverant mala expellens ac dissipans, tum ut humanum genus ministerio nostro institutum atque informatum ad sanctissimæ legis observantiam revocaretur, tum ut beatissima fides Deo manu ducente incrementum acciperet:

CAPUT XXIX.

Piæ in Deum voces Constantini, et laus confessorum.

« Neque enim ingratus unquam et collati beneficii immemor fuerim: cum hoc præstantissimum ministerium summi muneris loco mihi indultum esse

ἐποιήσατο. Atque ita legit Christophorsonus, ut in versione ejus apparet, quæ in hoc loco valde intricata est. Ego vero verba illa ὅς ἀπὸ τῆς πρὸς Βρεττανῶς ἐκεῖνοις θαλάσσης ἀρξάμενος, etc. de Constantino ipso existimo, non autem de Deo, ut putarunt Musculus et Christophorsonus. Quare nihil opus est verbis illis, ἐκποδῶν ἐποιήσατο, quæ nec in Med. nec in Regio codd. leguntur, nec in veteribus schedis: præsertim cum sequatur paulo post μέχρι τῶν ἑφῶν πρόειμι.

(82) *Vulg. οὐδέ γὰρ ἀγνώμων*. In codice Medicæo legitur οὐδέ ποτε γὰρ ἀν γνῶμων recte, si modo ἀγνώμων rescribas. Porro hæc per parenthesis dicta intelligere oportet. In codd. Fuk. et Turnebi legitur οὐδέ γὰρ ἀν ἀγνώμων.

(83) *Vulg. τὴν ἀρίστην*. Longe rectius in codice Medicæo totus hic locus ita scribitur: Ταύτην ἀρίστην διακονίαν, τοῦτο χεχαρισμένον ἑμαυτῷ δῶρον πιστεύσας, μέχρι καὶ τῶν ἑφῶν πρόειμι, etc. Cæterum his verbis concluditur tota periodus, quæ incipit ab illis verbis capituli præcedentis, ὅς ἀπὸ τῆς πρὸς Βρεττανῶς, quod non viderunt interpretes. Sed neque ipse id unquam deprehendere potuissem absque subsidio codicis Medicæi.

certo crederem, ad Orientis tandem partes perveni, A quæ, cum gravioribus calamitatibus vexarentur, majus quoque 458 a nobis remedium postulabant. Prorsus vero animam totam, et omne quod spiro, quidquid denique in intimis mentis recessibus volvitur, id summo Deo a me deberi firmissime credo. Equidem probe scio, eos qui spem rerum cœlestium recte ac sincere consecrati sunt, eamque in Dei domicilio firme et peculiariter collocaverunt, hominum benevolentia minime indigere: quippe qui eo majoribus potiantur honoribus, quo se longius a mortalitatis vitis ac sceleribus subduxerunt. Nihil tamen minus acerbissimas necessitates ipsis ad tempus impositas, et cruciatus minime convenientes, ab hominibus omni culpa ac reprehensione vacuis quam longissime depellere, nostri officii esse duco. Alioquin absurdissimum fuerit, eorum animi fortitudinem atque constantiam, dum illi quidem qui ob Dei cultum ipsos persequi in animum induxerant regnarent, spectatam et cognitam fuisse; Dei autem famulo imperium administrante, eorundem gloriam ad illustrius ac beatius fastigium non esse provectam. »

CAPUT XXX.

Lex solvens exsilio et curia, et bonorum proscriptione.

« Omnes igitur, seu qui patriam extraneo solo commutarunt, eo quod Dei cultum ac fidem cui se tota mente dicaverant, prodere nolissent, crudelibus judicum sententiis quocunque tempore damnati, seu qui in alium curiæ relati sunt, cum antea non essent ex numero curialium; nunc patriis fundis et consueto otio restituti, liberatori omnium Deo gratias referant. Quicunque item bonis spoliati sunt, et omnium facultatum mulctatione percussi, miserriam hactenus vitam egerunt: et hi quoque pristinis domiciliis ac familiis et facultatibus restituti, Dei beneficentia læti profuerant. »

βίον· οίχησαι καὶ οὗτοι ταῖς ἀρχαῖαις καὶ γενέσσι· Κρείττονος εὐπορίας χαίροντες ἀπολαύειν. »

CAPUT XXXI.

Item eos qui in insulas erant relegati.

« Sed et quotquot inviti in insulis detinentur, hujus provisionis beneficio frui præcipimus, ut qui hactenus

(84) Vulg. *ἐξαιρετόν τε καὶ ἀσφαλῶς*. Codex Medicæus scriptum habet, *ἐξαιρετόν τε καὶ βασιλίδα ἀσφαλῶς*, etc. Spem filiorum Dei, Constantinus imperator vocat *reginam*, quod omnibus rebus humanis præstet.

(85) Vulg., *ὄσω περ ἀσφαλῶς αὐτούς*. Antequam Medicæum codicem inactus essem, videram legendum esse *ὄσω περ σφᾶς αὐτούς*, quam conjecturam plane confirmavit codex Medicæus. In quo etiam legitur *ποσούτω τε*, γ tamen subscripto.

(86) *Εἰς λαμπρότερόν τι*. In codice Medicæo scriptum inveni *εἰς λαμπρότερον καὶ μακαριστότερον σχῆμα τὴν δόξαν*, etc.

(87) Vulg. *γνώμαις δικαστῶν*. Codex Medicæus γνώσσει, et paulo post *συγκατηριθμησαν καταλόγους*. In schedis Regiis legitur *συνριθμηθήσαν*, sicut et in codice Fuk.

(88) Vulg. *χωρίους τοῖς πατρίοις*. In codice Medicæo rectius legitur *χωρίους τε πατρίοις ἀποκαταστάντες*. Certe in codice Regio legitur etiam

μέχρι καὶ τῶν ἐφῶν πρόειμι χωρίων, ἃ, βαρύτεραις κατεχόμενα συμφοραῖς, μείζονα καὶ τὴν παρ' ἡμῶν θεραπείαν ἐπεβοᾶτο. Πάντως δὲ καὶ ψυχὴν ἔλην, καὶ πᾶν ὃ τί περ ἀναπνέω, καὶ ὅλας εἴ τι τῆς διανοίας ἐνδοτάτω σπρέφεται, τοῦτο τῷ μεγίστῳ Θεῷ ὀφείλεσθαι παρ' ἡμῶν, ἀσφαλῶς πεπίστευκα. Οἶδα μὲν ὅτι ἀκριδῶς, ὡς οὐδὲ τῆς παρ' ἀνθρώπων εὐνοίας χρίζουεν ἂν οἱ τὴν οὐράνιον ὀρθῶς μεταδιώξαντες ἐλπίδα, καὶ ταύτην ἐξαιρετόν τε καὶ βασιλίδα ἀσφαλῶς (84) ἐπὶ τῶν θεῶν καθιδρυσάμενοι τόπων, τοσούτω τε τιμῶν ἀπολαύοντες μεζῶνων, ὄσω περ σφᾶς αὐτούς (85) τῶν γῆινων ἐλαττωμάτων τε καὶ δεινῶν ἐχώρισαν. Τὰς ἀνάγκας δὲ ὁμῶς τὰς πρὸς καιρὸν ἐπενεγθεισας αὐτοῖς, καὶ τὰς οὐ προστηκούσας βασιάνους, ἀπὸ τῶν οὐδὲν αἰτίων οὐδ' ὑπευθύνων, νῦν ὡς πορῶντάτω ἀνείργειν ἡμᾶς οἴομαι προσήκειν· ἢ γένοιτ' ἂν ἀτοπώτατον, ὑπὸ μὲν τοῖς διώξαι τοὺς ἀνδρας προθυμηθεῖσι τῆς περὶ τὸ Θεῖον ἕνεκα θεραπείας, τὸ καρτερικὸν καὶ στερεῶν τῆς ψυχῆς αὐτῶν ἱκανῶς διαγνώσθησαι, ὑπὸ δὲ τῷ θεράποντι τοῦ Θεοῦ, μὴ οὐκ εἰς λαμπρότερόν τι (86) καὶ μακαριστότερον τὴν δόξαν αὐτῶν ἀρθῆναι. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'.

Νόμος ἀπολύων ἐξορισμοῦ καὶ βουλῆς, καὶ δημοσύσεως.

« Ἀπαντες τοίνυν, εἴτε τινὲς μετοικίαν ἀπὸ τῆς ἐνεγκούσης ἡλλάξαντο, ἢ τὴν πρὸς τὸ Θεῖον παρεῖδον τιμὴν καὶ πίστιν ἤπερ ὅλαις ψυχαῖς σφᾶς αὐτοὺς καθιέρωσαν, γνώσσει δικαστῶν (87) ἀπηνέειν ὀποδληθέντες, καθ' οὓς ἔτυχον ἕκαστοι χρόνους· εἴτε τινὲς βουλευτικοῖς συγκατηριθμηθήσαν καταλόγους, τὴν τοῦτων πρότερον ἀριθμὸν οὐ πληροῦντες, οὗτοι χωρίους τοῖς πατρίοις (88) ἀποκαταστάντες, καὶ σχολῇ τῇ συνθῆει, τῷ πάντων ἐλευθερωτῇ Θεῷ τὰ χαριστήρια φερόντων· εἴτε τινὲς τῶν θνητῶν ἐπέρηνται, καὶ πάσης τῆς ὑπαρχούσης οὐσίας ἀποδοῦναι καταπονθήντες (89), κατηφέστατον εἰς δεῦρο δῆρον (90) καὶ περιουσίας ἀποδοθέντες, τῆς παρὰ τοῦ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΑΑ'.

Τοὺς ἐν νήσοις ὁμολῶς.

« Οὗ μὴν ἀλλὰ καὶ ὅσους οὐ βουλομένους νῆσοι κατέχειν (91), τῆς προμηθείας ταύτης ἀπολαύσαι προσ-

ἀποκαταστάντες. Porro Eusebius πατρία χωρία hic appellat fundos paternos. Nam qui curiis addicti erant (solebant autem ditissimi quique in eas ascribi), eorum prædia curiis mancipabantur. Itaque tametsi fuga semet subtraherent, nihil proficiebant, cum fundos curia occuparet. Statuit igitur Constantinus hac constitutione, ut qui ob Christianam fidem, curiis addicti essent, dummodo curialis non essent originis, prædia paterna quæ curia occupaverat, recuperarent. Male igitur Christophorus ait, patriis sedibus. Turnebus in suo codice emendavit ἀποκατασταθέντες. In codice autem Fuk. scriptum est ἀποκαταστήσαντες ἑαυτούς, ut et in libro Sav. et Christophorus.

(89) *Καταπονηθέντες*. In codice Medicæo legitur *καταπεπληγότες*, quod magis placet. Est enim verbum juris civilis. Sic ferri multa passim occurrit in constitutionibus imperatorum.

(90) Vulg. *γενέσσει*. Codex Medicæus γένεσσι.

(91) *Ὅσους οὐ βουλομένους νήσοι κατέχειν*

τάτομεν, ὅπως εἰ μέχρι νῦν (92) ὄρων τε δυσχω-
 ρίας καὶ περιβόητε περικελευσμένοι θαλάσση, τῆς
 σκυθρωπῆς καὶ ἀπανθρώπου ἐρημίας ἐλευθερωθέν-
 τε, τοῖς φιλάτοις σφᾶς αὐτοῦς ἀποδοῖεν, τὸν εὐκατὸν
 πόθον πληρώσαντες· οἷτε πενιχρὰν ἐπὶ πολὺν χρόνον
 ζῶν μετὰ τινος ἀποτροπαίου ῥύπου (93) διῆγον,
 ὅσον ἀρπαγμὰ τι τὴν ἐπάνοδον ποιησάμενοι, καὶ τῶν
 φροντῶν εἰς τὸ λοιπὸν ἀπηλλαγμένοι, μὴ μετὰ φό-
 βου σὺν ἡμῖν (94) βιώειν· μετὰ φόβου γὰρ ὑφ' ἡμῖν
 βιοῦν, οἱ Θεοῦ θεράποντες εἶναι ἀγχοῦμέν τε καὶ πι-
 στεύομεν, καὶ εἰς ἀκοὴν ἔλθειν μόνον, εἴη τῶν ἀτο-
 πατῶν, μή τιγε καὶ πιστεῦσαι· οἱ καὶ τὰς ἄλλο-
 τρίας ἀμαρτίας διορθοῦν πεφύκαμεν. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΑΒ΄.

Τοὺς ἐν μετάλλοις καὶ δημοσίοις ἀτιμασθέντας.

« Ὅσοι μὲν οὖν ἢ μοχθηραῖς μεταλλεῖαις ἐμπονεῖν
 κατεγνώσθησαν, ἢ τὰς πρὸς τοῖς δημοσίοις ἔργοις
 ὑπηρεσίας πληροῦν, τῶν διαρκῶν μόχθων τὴν γλυ-
 κείαν σχολὴν (95) ἀμειψάμενοι, κουφότερον καὶ τὸν
 μετ' ἐξουσίας ἤδη βιούντων βίον, τὰς ἀμέτρους τῶν
 πόνων ἀρδίας εἰς πράξιαν ἀνεσις καταλύσαντες. Εἰ
 δὲ καὶ τῆς κοινῆς (96) παρῆρσιος ἀποπεσόντες ὑπάρ-
 χουέν τινες καὶ δυστυχήσαντες ἀτιμίαν, μετ' εὐ-
 φροσύνης τῆς προστηκούσης, ὅσον ἀποδημία τιμὴ χρο-
 νίῳ χωρισθεῖσαν τὴν προτέραν ἀξίαν ἀναλαβόντες,
 ἐπὶ τὰς αὐτῶν ἐπειγέσθωσαν πατρίδας. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΑΓ΄.

Περὶ ὁμολογητῶν στρατευσαμένων.

« Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ τοῖς ἐξετασθεῖσι μὲν ἐπὶ στρα-
 τιωτικαῖς ἀξίαις (97) ποτὲ, τούτων δὲ διὰ τὴν ἀπηνῆ
 τε καὶ ἄδικον πρόφασιν ἐκπεσοῦσιν, οἷτε τὸ γινώσκων
 τὸ Κρεῖττον ὁμολογοῦντες, προὔτιμησαν (98) ἧς εἶχον
 ἀξίας, ἀρετὸν ἔστω πρὸς βούλησιν, ἢ τὰ στρατιω-
 τικὰ στέργουσιν ἐφ' οὐδὲν ἦσαν σχήματος μένειν, ἢ
 μετὰ ἀφέσεως ἐντίμου ἐλευθερὰν ἄγειν (99) σχολὴν·
 πρέπον γὰρ ἂν εἴη καὶ ἀκόλουθον, τὸν τσαυτὴν με-
 γαλοψυχίαν καὶ καρτερίαν πρὸς τοὺς ἐπενεχθέντας
 κινδύνους ἐπιδειξάμενον, καὶ σχολῆς, εἰ βούλοιο, καὶ
 τιμῆς πρὸς τὴν ἀρεσιν ἀπολαύειν. »

Non sine causa dixit οὐ βουλομένους, propter mo-
 nachos qui in insulis solitaria vitam degebant.

(92) Ὅπως οἱ μέχρι νῦν. Aliter scriptum exhi-
 bet codex Medicæus, hoc scilicet modo : ὅπως μό-
 λης ποτὲ ὄρων τε, etc. Et paulo post αὐτοὺς ἀπο-
 δοῖαν. Item οἱ πενιχρὰν, etc.

(93) Ἀποτροπαίου ῥύπου. In codice Medicæo
 scriptum inveni προστροπαίου ῥύπου. Quod fortasse
 rectius est. Id autem significat, cum invidioso quo-
 dam squalore.

(94) Μὴ μετὰ φόβου σὺν ἡμῖν. Longe
 aliter totus hic locus scribitur in codice Medicæo.
 Punctum enim finale habet post vocem ἀπηλλαγμέ-
 νοι. Deinde ita scribit : Μετὰ φόβου γὰρ ὑφ' ἡμῖν
 βιοῦν, οἱ Θεοῦ θεράποντες εἶναι ἀγχοῦμέν τε καὶ πι-
 στεύομεν· καὶ εἰς ἀκοὴν ἔλθειν μόνον εἴη τῶν ἀτοπα-
 τῶν ἂν, μὴ τι γε μὴν ἢ μοχθηρίας, ἢ τὰς πρὸς
 τοῖς ἔργοις δημοσίοις ὑπηρεσίας πληροῦν. Id est :
 Nam enim metu sub nobis principibus degere, qui fam-
 ulos Dei nos esse et gloriamur et confidimus, vel
 solo auditu absurdissima res fuerit ; nedum ut quis-
 quam aut metallorum, aut publicorum operum atium-

A nus montium asperitatibus, et circumfuso mari
 459 conclusi fuerunt, tristi tandem et inhumana
 solitudine liberati, seipsos propinquis et amicis re-
 stituant, eorumque vota ac desideria expleant. Et
 qui in summa egestate ac squalore miserabili diu-
 tissime vixerunt, reditu tanquam præda quadam
 ipsis oblata potuit, curisque in posterum absoluti,
 absque metu degant nobiscum. Nam cum metu
 quemquam degere nobis regnantibus, qui famulos
 Dei nos esse et gloriamur et credimus, res est vel
 auditu ipso absurdissima, nedum ut credi possit.
 Quippe ita comparati sumus, ut aliena delicta emen-
 demus. »

CAPUT XXXII.

Item eos qui ad metalla et ad publica opera igno-
 miniose damnati fuerant.

« Quicumque etiam aut ad laboriosum opus metal-
 lorum, aut ad publicorum operum ministeria dam-
 nati sunt, hi continuis laboribus cum dulci otio
 commutatis, leviozem deinceps et ex animi sui
 sententia vitam agant, et immoderati laboris mo-
 lestias molli ac placida quiete concludant. Et ta-
 metsi nonnulli eorum communi libertate exciderint,
 et infamia notati sint, pristinam dignitatem velut
 diuturna peregrinatione ab ipsis sequestratam, eo
 quo decet gaudio recuperantes, in suam patriam
 redire festinant. »

CAPUT XXXIII.

De confessoribus qui militaverant.

« Illis præterea qui militari dignitate olim decorati,
 crudeli quodam atque iniquo prætextu ea excide-
 runt, ideo scilicet quod cultum Dei profitentes,
 dignitati suæ anteponebant, liberum sit eligere
 utrum malint, an militiam repetentes in eodem in
 quo prius fuerant statu permanere ; an cum hone-
 sta missione libere agere. Æquum enim et rationi
 consentaneum fuerit, ut is qui in tormentis quæ
 ipsi illata sunt perferendis, tantam animi magnitu-
 dinem et constantiam declaravit, vel otio vel di-
 gnitate pro arbitrato suo potiatur. »

nas sustineat. Quæ lectio sincerior mihi videtur ac
 planior quam vulgata.

(95) Vulg. τὴν γλυκείαν σχολὴν. Codex Med.
 habet γλυκείαν, Fuketianus γλυκίω.

(96) Vulg. Εἰ καὶ τῆς κοινῆς. Scribe ex codice
 Medicæo εἰ δὲ καὶ longe rectius. Turnebus in suo
 codice emendaverat καὶ εἰ τῆς κοινῆς παρῆρσιος,
 etc. Sed verior est lectio codicis Medicæi, quam
 confirmat etiam codex Fuketianus.

(97) Ἐπὶ στρατιωτικαῖς ἀξίαις. Codex Medi-
 cæus habet ἐν στρατιωτικαῖς ἀξίαις. Et paulo post διὰ
 τὴν ἀπηνῆ, etc.

(98) Προὔτιμησαν. In codice Medicæo legitur
 προτιμότερον ἧς εἶχον ἀξίας ἧγον, ἔστω πρὸς βού-
 λησιν.

(99) Vulg. ἐλευθερίαν ἄγειν. Scribendum est
 ex codice Medicæo ἐλευθερὰν ἄγειν σχολὴν. Quod
 confirmat Sozomenus in lib. 1, cap. 8, ubi hanc
 Constantini legem in compendium retulit. In codice
 Fuk. scriptum inveni ἐντίμως ἐλευθερίαν ἄγειν.
 Medicæus vero scriptum habet ἐντίμως ἐλευθερὰν
 ἄγειν σχολὴν.

460-CAPUT XXXIV.

De iis qui ad gynæcea vel in servitutem dati erant, liberandis.

« Quicumque item nobilitate sua per vim spoliati, hujusmodi iudicium sententiam exceperunt, ut in gynæcea aut linyphia contrusi, durum atque ærumnosum laborem perferrent, aut servi fisci haberentur, nihil ipsis proficiente pristino splendore natalium, hi et honorum quibus antea fruebantur, et libertatis prærogativa gaudentes, pristina dignitate recuperata, cum omni deinceps hilaritate vitam traducant. Sed et is qui libertatem servitute mutavit per injustam ac inhumanam venditoris audaciam; et qui sæpenumero insueta sibi ministeria dessevit, velut repentina mutatione servum se ex libero factum intelligens, nunc ex præcepto nostro pristinam recuperans libertatem, seipsum parentibus reddat, et labores homine libero dignos obeat: obsequiorum minime ipsi convenientium quibus antea perfunctus est, memoria penitus ex animo deleta »

CAPUT XXXV.

De successione bonorum martyrum et confessorum, et eorum qui relegati fuerant, et quorum bona in fiscum relata.

« Sed nec de facultatibus, quibus singuli varias ob causas nudati sunt, silere nos convenit. Proinde si qui egregium ac divinum martyrii certamen intrepido ac fidenti animo subeuntes, bonis suis spoliati sunt: aut confessores effecti, æternorum sibi bonorum spem compararunt: seu qui ex patria migrare compulsi eo quod fidem suam prodendo persecutoribus cedere nollent, facultatibus ipsi quoque exuli sunt: denique si qui capitali senten-

(1) *Kal mhr dsou.* Codex Medicæus habet *kal mhr kal dsou.*

(2) *Ἀπηγή τε καὶ δθλιον.* In codice Medicæo scriptum inveni *λήθη καὶ*, ex qua licet corrupta voce veram ac germanam hujus loci scripturam statim odoratus sum. Scribo igitur *ἀθήη καὶ δθλιον.* Quippe hujusmodi ministeria in gynæceis et textrinis, insueta sunt hominibus ingenuis. Idem codex πόνον habet, non κόπον.

(3) *Vulg. οὐδὲν ἀτέης ἐπαρκεσάσης.* Rectius in codice Medicæo legitur οὐδὲν αὐτοῖς. Et paulo post scribo ex eodem libro *καλοῖς ἐνευφραϊνόμενοι.*

(4) *Kal o δουλειαν τῆς ἐλευθερίας.* Codex Medicæus vocem addit hoc modo: *καὶ ὁ δουλειαν μὲν ἐλευθερίας ἀλλαξάμενος*, recte ni fallor. Duo enim hominum genera distinguit imperator: quorum alii quidem nobiles gynæceis addicti fuerant, aut fiscalium prædiorum famuli facti, quæ nobilior erat servitus: alii autem viliores, privatis venundati. In codice Fuketiano legitur *καὶ ὁ δουλείη τὴν ἐλευθερίαν ἀλλάξ.*

(5) *Vulg. πολλῶν ἀπονοία.* In codice Medicæo scribitur *δήπου ἀπονοία.* Intelligit autem audaciam et immanitatem iudicis, qui hominem liberum ob veri Numini confessionem libertate spoliasset. In schedis Regiis scriptum reperi *πωλήτου.* Fuk. habet *πωλήτου.*

(6) *Vulg. ἀποδουράμενος.* In codice Medicæo rectius legitur *ἀποδουράμενος.*

(7) *Ἐς πρότερον ἐμόχθησεν.* Elegantius codex Medicæus *ἔς προεμόχθησεν*, et paulo post *ἐκβαλὼν τῆς μνήμης.* Quomodo in Regiis etiam schedis le-

Α ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΔ'.

Ἀπολύσεις τῶν ἐν γυναικεῖς, ἢ εἰς δουλείαν δοθέντων ἐλευθέρων.

« Καὶ μὴν δσοι (1) τῆς εὐγενείας πρὸς βίαν στερόμενοι, τοιοῦτότροπον τινα γῶσιν δικαστῶν ὑπέστησαν, ὥστε καὶ ἡ γυναικεῖς ἢ λινοῦφοῖς ἐμβληθέντες, ἀπτηνῆ τε καὶ δθλιον (2) ὑπομένειν κόπον, ἢ οὐκ ἐπίταξομιζεσθαι τοῦ ταμείου, οὐδὲν αὐτοῖς τῆς πρότερας ἐπαρκεσάσης (3) γενέσεως: οὔτοι τιμῶν τε ὡν ἀπῆλαυον πρόσθεν, καὶ τοῖς τῆς ἐλευθερίας καλοῖς ἐνευφραϊνόμενοι, ἀνακαλεσόμενοι τὰς συνήθεις ἀξίας, μετὰ πάσης λοιπὸν εὐφροσύνης βιούντων: καὶ ὁ δουλειαν τῆς ἐλευθερίας (4) ἀλλαξάμενος, ἀθεμιτῶν τι καὶ ἀπανθρώπῳ δήπου ἀπονοία (5), πολλάκις τε τὰς ἀθθεις διακονίας ἀποδουράμενος (6), καὶ ὁσον αἰφνιδιον οὐκ ἐπιτήρειν αὐτὸν ἀντ' ἐλευθέρου γνοῦς, ἐλευθερίας τῆς πρόσθεν καθ' ἡμέτερον λαβόμενος πρόσταγμα, ἀποδιδότω τε τοῖς γεννήτορσιν αὐτοῦ, καὶ πόρους τοῦς ἐλευθέρῳ πρέποντας μετίτῳ, ἕς πρότερον ἐμόχθησεν (7) οὐκ οἰκειας διακονίας, ἐκβαλὼν τῆς μνήμης. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΕ'.

Περὶ κληρονομίας οὐσιῶν τῶν μαρτύρων καὶ ὁμολογητῶν, καὶ μετοικισθέντων, καὶ ταμειούθεντων.

« Παρεατέον δ' οὐδὲ τὸ τῶν οὐσιῶν, ὧν ἕκαστοι (8) κατὰ διαφόρους ἐστερήθησαν προφάσεις. Ἀλλ' εἴτε τινὲς τὸν ἀριστον ὑποστάντες καὶ θεῖον ἀγῶνα τοῦ μαρτυρίου, ἀρόδῳ τε καὶ θαρσαλέῃ τῇ γνώμῃ, τῶν ὄντων ἐστερήθησαν, εἴτε τινὲς ὁμολογηταὶ καταστάντες (9), τὴν αἰώνιον ἐλπίδα παρεσκέυασαν αὐτοῖς, ὅσοι τε μετοικῆσαι καταναγκασθέντες, ὅτι μὴ τοῖς διώκουσιν εἰξάν προδόντες τὴν πίστιν, τῶν ὄντων ἐστέροντο καὶ αὐτοὶ ἢ εἰ γέ τις οὐδὲ (10) κατα-

gitur, et in Fuket. codice. Porro ex his verbis satis apparet, verum esse quod dixi, Constantinum hoc posteriore loco loqui de villoribus ac plebeis hominibus, qui sententia iudicis venundati fuerant. Nam de prioribus quidem qui natalium splendore eminebant, ait Constantinus, pristinam dignitatem recuperare eis jam licere. Posteriores vero ad consueta liberis hominibus ministeria ac labores ablegat.

(8) *Vulg. δι' ἑς ἕκαστοι.* Scribe ex codice Medicæo ὧν ἕκαστοι κατὰ διαφόρους ἐστερήθησαν προφάσεις. Et paulo post τὸν ἀριστόν τε καὶ θεῖον ὑποστάντες ἀγῶνα. Sed neque in schedis Regiis leguntur hæc voces δι' ἑς. Porro initium hujus periodi varie scriptum in libris veteribus inveni. Nam in Medicæo quidem codice legitur *παρεατέον δὲ οὐδὲ τὸ τῶν οὐσιῶν, etc.* In schedis vero *παρεατέον δὲ οὐδὲ τὸ, etc.* Turnebus in suo codice emendarat *παρεατέον.* In codice Fuk. scriptum inveni *παρεατέον δὲ οὐδὲ τὸ τῶν οὐσιῶν ὧν ἕκαστοι, etc.* Sed et Regius codex habet *παρεατέον.* Quare non dubium quin hæc vera sit lectio, quam nescio cur Rob. Stephanus immutavit.

(9) *Vulg. καὶ ὁμολογηταὶ κατιστάντες.* In codice Medicæo legitur *εἰ τέ τινες ὁμολογηταὶ καταστάντες*, quod rectius esse non dubito. Cum enim antea locutus sit de martyribus, nunc de confessoribus loquitur. Paulo post scribe ex eodem codice *καταναγκασθέντες* ὅτι μὴ τοῖς διώξασιν εἰξάν παρῶντες τὴν πίστιν, τῶν ὄντων ἐστέροντο, etc.

(10) *Ἢ εἰ γέ τις οὐδὲ.* Omisit hanc perichoripht Christophorussonus, eo quod nihil aliud quam superflua priorum repetitio videretur. Sed cum hæc verba

γνωσθέντες θάνατον, στέρησιν ἐδυστύχησαν τῶν θυ-
των· τούτων τοῖς πρὸς γένους προσνέμεσθαι τοὺς
κλήρους προστάττομεν. Πάντως δὲ διαγορευόντων
τῶν νόμων τῶν ἀγχιστῶν τοὺς ἐγγυτέρους (11),
ῥάδιον διαγινώσκειν οἷς προσήκουσιν οἱ κληροῖ· καὶ
ὅτι (12) οὗτοι κατὰ λόγον ἐπὶ τὴν διαδοχὴν ἔλθοιεν
ἂν, οἵπερ ἦσαν οἰκειότεροι, καὶ αὐτομάτῃ χρησαμέ-
νων ἐκείνων τῷ τέλει (13). »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΓ΄.

Τῶν μὴ ἐχόντων συγγενεῖς κληρονόμον εἶναι
τὴν Ἐκκλησίαν, καὶ τὰ ὑπ' αὐτῶν δωρηθέντα,
βέβαια μένειν.

« Εἰ δὲ τῶν ἀγχιστῶν μηδὲς ὑπολείπειτο μηδενὸς
τῶν προειρημένων κατὰ λόγον ἂν γενησόμενος κλη-
ρονόμος, μήτε τῶν μαρτύρων φημί, μήτε τῶν ὁμο-
λογησάντων, μήτε τῶν μετοίκων τῶν ἐπὶ τῇ τοιαύτῃ
μεταστάτων προφάσει, ἢ καθ' ἑκάστους αἰεὶ τόπους
Ἐκκλησία διαδέχεσθαι τετάχθω τὸν κληρον· οὐκ ἔσται
δὲ τοῦτο πάντως (14) οὐδὲ τοῖς ἀπελθούσι βαρῶ, εἴ-
περ ἦς ἕνεκα πάντας ὑπέστησαν πόνους, κληρονόμον
εὐτυχῶεν ταύτην. Προκεισθαι γε μὴν (15) ἀναγκαῖον
καὶ τότε, ὡς τῶν προειρημένων ἐστι τινες ἐδωρησάντο
τι τῶν ὄντων οἷς ἐβούλοντο, τούτοις τὴν δεσποτείαν
εὐλογον κυρίαν μένειν. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΔ΄.

Ἀποδιδοῖναι τοῖς κατέχουσι τὰ τοιαῦτα χωρία, καὶ
κῆπους καὶ οἰκίας, χωρὶς ὧν ἐκαρπώσαντο.

« Ὅπως δὲ μὴδὲ πλάνη τις ἐμφανίηται τῷ προστά-
γματι, ἀλλ' ἔτοιμον ἦ τὸ (16) δίκαιον πᾶσι γινώσκειν,
ἔβωσαν ἅπαντες, εἴτε χωρίον, εἴτε οἰκίαν, εἴτε
κῆπον, εἴτε ἕτερόν τι τῶν προειρημένων κατέχοιεν,
καὶ κατ' αὐτελεῖς αὐτοῖς εἶναι καὶ ὁμολογεῖν αὐ-

etiam in codice Medicæo legantur, nos temere
expungenda sunt. Postquam enim imperator locutus
est de martyribus, de confessoribus, et de exsulis
qui metu capitalis sententiæ in se prolatæ, solum
veterant, nunc de iis agit, qui cum capitali sen-
tentia damnati non fuissent, bonis tamen spoliati
fuerant. Hi enim non erant in numero martyrum
nec confessorum; quippe qui ad iudicium adducti
non fuissent. Exsules item non fuerant, sed in
patria manentes, possessionibus suis per vim spoliati
fuerant. Certe in hujus capituli titulo quatuor
personæ recensentur. Sed Christophorsonus quartos
illos omisit. In sequenti tamen capite imperator tres
tantum personas recenset, his ultimis penitus præ-
termisissis.

(11) Διαγορευόντων τῶν νόμων τῶν ἀγχιστῶν
τοὺς ἐγγυτέρους. In successionebus intestatorum,
lex proximum quemque ex agnatis ad hæreditatem vocat,
si sui hæredes defuerint, ut docet Gaius in In-
stitutionibus, titulo decimo sexto. Hinc agnati legiti-
mi hæredes dicuntur in jure, eo quod his solis lex
deferret hæreditatem. Cognati enim jure civili hæ-
redes esse non poterant, sed jure tantum prætorio
ad hæreditatem vocabantur, uti docent jurisconsulti.
Porro in cognatis, is qui proximus erat hæreditatem
capiebat, perinde ut in agnatis. Sed difficultas est
hoc loco, quinam intelligi debeant ἀγχιστῶν vo-
cabulo, utrum agnati an cognati. Certe si legum
nomine leges 12 tabularum intelligamus, agnatus
necesse erit intelligi. Sozomenus habet τοῖς ἐγγυ-
τέρω γένους.

(12) Καὶ ὅτι. In codice Regio legitur καὶ ἔτι,
quam scripturam in interpretatione mea sum secu-
tus. Prius tamen in eo codice scriptum erat ὅτι,
ac deinde recentiore manu emendatum est ἔτι.

tia minime damnati, bonorum tamen jacturam sus-
tinerunt: horum omnium hæreditatem proximis
tribui jubemus. Porro cum leges diserte præcipiant,
ut ex cognatis proximiores hæreditatem accipiant,
facile est dignoscere cuiam hæreditas debeat.
Adhæc rationi consentaneum est, ut ii ad succes-
sionem veniant, qui propinquiores erant futuri si
illi sua morte obiissent. »

461 CAPUT XXXVI.

Ut deficientibus cognatis Ecclesia hæreditatem ca-
piat, utque legata firma maneat.

« Quod si nullus cognatus supersit qui prout ra-
tioni consentaneum est hæreditatem capessat eo-
rum quos supra memoravi, martyrum scilicet et
confessorum, aut illorum qui ob hujusmodi causam
ex patria migraverunt, cujusque loci Ecclesiam hæ-
reditatem adire decernimus. Nec defunctis utique
molestum erit, si cujus gratia nullum non discrimen
suberunt, eam ipsis hæredem habere contingat.
Illud quoque necessario adjiciendum est, ut si qui
ex supra memoratis aliquid de bonis suis cuilibet
donaverint, ei dominium, prout æquum est, firmum
ratumque permaneat. »

CAPUT XXXVII.

Ut qui hujusmodi loca, ædes, hortos occupaverint, ea
restituunt, exceptis fructibus.

« Porro ut in præcepto nostro nulla ambages ap-
pareat, sed cuilibet in promptu sit id quod juris est
pernoscere; omnes intelligant, sive fundum, sive
ædes, sive hortum, sive aliud quid ex bonis eorum
quos supra memoravi detinent, recte atque ordine

(13) Vulg. οἵπερ ἦσαν καὶ οἰκειότεροι, καὶ αὐτομά-
τῃ χρησαμένων ἐκείνων τῷ τέλει. In codice Medicæo
legitur οἵπερ ἦσαν οἰκειότεροι. Est autem admodum
obscurus hujus loci sensus. Christophorsonus qui-
dem ita vertit: *Et quod ratione etiam oportet eos
succedere, qui sint domestica consuetudine con-
junctiores, constat: præsertim cum illi ipsi martyres,
non criminis ullius convicti, sed sua inducti voluntate
mortem oppetiverint.* Sed multa sunt in hac inter-
pretatione reprehendenda. Primo enim αὐτόματον
τέλος de martyribus dici non potest. Deinde non de
solis martyribus hic sermo est, sed etiam de con-
fessoribus et profugis, qui sua morte obierant. Ita-
que præstat hic vertere *sua et naturali morte*. Sic
enim Græci loqui solent, et nominatim Eusebius
noster, ni fallor. Denique οἰκειότερος pessime in-
terpretatus est *domestica consuetudine conjunctiores*,
cum propinquiores significet. Totum igitur locum
ita verto: *Rationi consentaneum est, ut hi ad succes-
sionem veniant, qui propinquiores erant futuri, si illi
sua morte obiissent.* Confirmatur autem nostra in-
terpretatio, tum ex iis quæ supra dixi, tum ex eo
quod dicit imperator, οἵπερ ἦσαν οἰκειότεροι, non
vero εἶσιν. Per illos autem intelligit martyres.

(14) Vulg. οὐκ ἔσται πάντως. Paulo ante idem codex
scribit μήτε τῶν ὁμολογητῶν, rectius ut in cap. 55.
Item μήτε τῶν μετοίκων μέντοι, τῶν, etc.

(15) Προκεισθαι γε μὴν. Mallem scribere προ-
κεισθαι, ut Turnebus et Savilius emendarunt. Aique
ita scribitur in codice Fuk. Paulo post in codice
Medicæo legitur ὡς εἰ τῶν προειρημένων τινές.

(16) Vulg. ἀλλ' ἔτοιμον τό. Scribe ex codice
Medicæo ἀλλ' ἔτοιμον ἦ τό, etc.

se esse iacturos, si seipsos ultro deferant, et rem aliisque ulla dilatione restituant. Ac tametsi nonnulli haudquaquam ex justa possessionis causa magnos fructus earum rerum percepisse videantur, eos tamen fructus ab illis repeti, minime æquum arbitramur.)

CAPUT XXXVIII.

Quomodo super his libellos dari oporteat.

Verum ipsi unde et quantos fructus collegerint ingenue profitentes, delicti sui veniam a nobis sibi concedi postulent: ut et pristina avaritia huiusmodi emendatione dissolvatur, et Deus Opt. Max. hanc velut pœnitentiæ cuiusdam loco satisfactionem accipiens, erratis benignus ignoscat. Sed fortasse pro defensione sua prætendentes id dicent qui horum bonorum domini constituti sunt (si tamen hoc nomine censi aut merentur aut possunt), fieri omnino non potuisse ut ab iis rebus tunc abstinerent, cum omnium cuiusque generis malorum multiplex spectaculum obversaretur: cum atrociter expellerentur homines, et absque ulla miseratione trucidarentur; cum profligatæ et hac illac temere dispersæ jacerent facultates: cum crebræ innocentum proscriptiones, et insatiabilis persecutionum furor, et bonorum venditiones cernebantur. Enimvero si qui forte huiusmodi sermonibus nituntur, et in avaritiæ suæ excusationibus perseverant, non impune id sibi fore sentient: præsertim cum hac potissimum ratione operam nostram ac ministerium Deo optimo maximo exhibeamus. Quæcunque igitur exitialis necessitas coegit accipere, ea nunc retinere periculosum est. Adde quod insatiabiles cupiditates, partim ratione, partim exemplis omnino minuendæ sunt.)

CAPUT XXXIX.

Ut fiscus fundos, ædes et hortos restituat Ecclesiis.

Neque enim vel fisco concedetur, si quid eorum quæ supra dixi possideat, id firmiter retinere. Verum adversus aliquandiu Ecclesiis nihil obloqui ausus, ea quæ aliquando iniuste detinuit, Ecclesiis tandem jure restituet. Omnia ergo quæ ad Ecclesias recte visa fuerint pertinere, sive domus ac possessio sit, sive agri, sive horti, seu quæcunque

(17) Vulg. *Διό ει και τὰ μάλιστα*. In codice Mediceo legitur *ει γάρ και τὰ μάλιστα φανεῖν ἐξ αὐτῶν τινες*. Et paulo post ideim codex habet *καρπώσασθαι, και γίνεσθαι* τούτων την ἀπαίτησιν, etc. Optime ut equidem censeo. Est enim hoc secundum membrum periodi. Ultimum autem membrum est ὅμως γε μήν, etc., quod in vulgatis editionibus male divulsus est, et in sequens caput translatus.

(18) Vulg. *λυθελθῆ πλεονεξία*. Rectius in codice Mediceo legitur *λαθῆ πλεονεξία*.

(19) Vulg. *καθ' ὃν ὑπήρχον ἀπολλύμενοι*. Longe aliter in cod. Mediceo scribi. hic locus in hunc modum: ὡμῶς ἀπελυνόμενοι· ἀπειδῶς ἀπολλύμενοι· ἀμελῶς ἐρριμμένοι· δημεύσεις τῶν οὐδὲν συχναί· διώξεις etc. Quod rectius esse, nemo est qui non videat. Nam voces illæ καθ' ὃν ὑπήρχον prorsus superflue sunt. Mox in eodem codice scribitur *ει δὴ τοῖς τοιούτοις διυχυρίζονται λόγοις*, etc. Sic etiam in Fuketiano.

τοῖς και ἀποκαθιστάναι σὺν πάσῃ τῇ ταχυτητι. *Εἰ γάρ και τὰ μάλιστα (17) φανεῖν τινες ἐξ αὐτῶν ἀπὸ τῆς οὐ δικαίας δεσποτικῆς πολλὰ καρπώσασθαι, και γενέσθαι* τούτων την ἀπαίτησιν ἡμεῖς οὐ δικαίαν κρίνομεν.)

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΗ΄.

Πολύ τρόπῳ δεῖ περι τούτων ἐκιδιδόσαι δεήσεις.

Ὅμως γε μήν αὐτοὶ ὅποσα τε και δόθθεν συνέλεξαν ἐπιγρόντες, τῷ ἁμαρτήματι τούτῳ συγχώρησιν γίνεσθαι παρ' ἡμῶν δεηθήτωσαν ὅπως ἅμα μὲν τῇ τοιαύτῃ διορθώσει ἢ φθάσασα λαθῆ πλεονεξία (18), ἅμα ἔδ μέγιστος Θεός, οἷον ἀντὶ μεταμελείας τινος τούτο προσιέμενος, εὐμενῆς ἐπὶ τοῖς ἁμαρτηθεῖσι γένοιτο. Ἐροῦσι μὲν γάρ ἴσως ἀντ' ἀπολογίας προϊσχύμενοι οἱ τῶν τοιούτων οὐσιῶν καταστάντες δεσποταί, εἰ γε τούτο κρατεῖν ἄξιον ἐπ' αὐτῶν ἢ δυνατόν τὸ πρόσρημα, ὡς οὐκ ἦν οἶόν τε ἀπέχεσθαι τότε, ἦν κα πολύτροπος ἀπάντων τῶν δεινῶν ἦν θεός, ὡμῶς ἀπελυνόμενοι (19), ἀπειδῶς ἀπολλύμενοι, ἀμελῶς ἐρριμμένοι, δημεύσεις τῶν οὐδὲν αἰτίων συχναί, διώξεις τ' ἀκόρεστοι και τῶν ὄντων διαπράξεις· εἰ δὴ τοῖς τοιούτοις διυχυρίζονται λόγοις τινές, και ταῖς ἀπλήστοις ἐπιμένονεν προαιρέσειν (20), οὐκ ἀτιμώρητον ἑαυτοῖς τὸ τοιούτον αἰσθῆσονται· και μάλισθ' ὅποτε οὕτω τὰ παρ' ἡμῶν τῷ μεγίστῳ διακονεῖται θεῷ. Ὅσα γοῦν πρότερον (21) ἢ ἄλθριος ἀνάγκη συνηνάγκαζε λαμβάνειν, ταῦτα νῦν κατέχειν ἐπισημῶς ὑπάρχει· ἄλλως τε δὲ παντὶ τρόπῳ τῆς ἀπληστίας και λογισμοῖς και παραδειγμασιν ἐλαττοῦν ἀναγκαῖον.)

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΘ΄.

Ταῖς Ἐκκλησίαις ἀποδοῦναι τὸ ταμείον, χωρὶς και κήτους και οἰκίας.

Οὐδὲ γάρ τὸ ταμείον (22) εἰ τι κατέχοι τῶν προσηρμένων, βεβαίως κατέχειν συγχωρηθήσεται, ἀλλ' οἷον οὐδὲ ἀντιφθέγγασθαι πρὸς τὰς ἐκκλῆσιας τολμήσαν (23), ὡν ἐπὶ χρόνον οὐ δικαίως κατέχευ, τούτων ἐκστήσεται δικαίως ταῖς Ἐκκλησίαις. Ἄπαντα δὴ ὅσα ταῖς Ἐκκλησίαις προσήκειν ὀρθῶς ἀφανελῆ (24), εἴτ' οἰκία τὸ κτήμα τυγχάνοιεν, εἴτ' ἀγροί

(20) Vulg. *ἐπιμένονεν παρανέσει*. Hunc locum correxi ope codicis Medicei, in quo disertè scribitur *προαιρέσειν*.

(21) Ὅσα γοῦν πρότερον. Codex Mediceus habet ὡς δὲ πρότερον, etc. et mox ἐπισημῶς ὑπάρχειν. Quod magis probo. Hæc enim periodus cum præcedenti jungenda est. Mox ubi legitur ὄλλως τε ἔδ, rectius in codice Med. abest ultima particula.

(22) Vulg. *Οὐδὲ γάρ τὸ ταμείον*. In codice Mediceo deest γάρ, et paulo post in eodem codice scribitur οὐδὲ ἀντιφθέγγασθαι.

(23) Vulg. *τολμώσαν*. Scribo τολμήσαν, ut est in codice Fuk. Quod confirmat codex Mediceus, in quo scribitur ἐτόλμησαν. In eodem libro post vorem ταῖς ἐκκλῆσαις, additur *λείπει*, id est, desunt nonnulla.

(24) Vulg. *ὀρθῶς ἀφανελῆ*. Rectius in codice Mediceo legitur ὀρθῶς ἀφανελῆ.

τινες και κηποι, εἴθ' ὅποια δὴ ποτε ἑτέρα τινα, οὐ-
 φενός τῶν εἰς τὴν δεσποτειαν (25) ἐλαττουμένου δι-
 αίου, ἀλλ' ἀκεραίων πάντων μενόντων, ἀποκαθ-
 ἱστασθαι προστάττομεν. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Μ'.

*Τὰ μαρτύρια καὶ τὰ κοιμητήρια ταῖς Ἐκκλησίαις
 ἐξίστασθαι προστάττομεν.*

« Καὶ μὴν καὶ (26) τοὺς τόπους αὐτοὺς οἱ τοῖς σώ-
 μασι τῶν μαρτύρων τετίμηται, καὶ τῆς ἀναχωρή-
 σεως τῆς ἐνδόξου ὑπομνήματα καθεστᾶσι, τίς ἂν
 ἱμφιδάλαι μὴ οὐχὶ ταῖς Ἐκκλησίαις προσήκειν, ἢ οὐχὶ
 καὶ προστάξειεν ἂν; ἤνικα μῆτε δῶρον ἀμεινον,
 μῆτε κάματος χαριστέρος καὶ πλείω ἔχων ὠφέ-
 λειαν (27) ἕτερος ἂν γένοιτο, καὶ τοῦ θεοῦ προτρέ-
 ποντος Πνεύματος (28), τὴν περὶ τούτων ποιέσθαι
 σπουδὴν, καὶ ἂ μετὰ πονηρῶν ἀψηρέθῃ προφάσεων
 ὑπὸ τῶν ἀδίκων καὶ μοχθηροτάτων (29) ἀνδρῶν, ἀπο-
 κτασταθέντα δικαίως, ταῖς εὐαγέσιν αὐθις Ἐκκλη-
 σίαις ἀποσωθῆναι. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΑ'.

*Τοὺς ἀγοράσαστας ἐκκλησιαστικά, ἢ κατὰ δω-
 ρεῶν λαθόντας ἀποδοῦναι.*

« Ἐπεὶ δὲ ὀλοκλήρου (30) προνομίας ἂν εἴη, μὴδὲ
 τούτους σιωπῇ παρελθεῖν, ὅσοιπερ ἢ ὠνῆς δι-
 καίῳ (31) ἐπρίναντο τι παρὰ τοῦ ταμείου, ἢ κατὰ
 δωρεῶν κατέσχον συγχωρηθὲν μάτην, καὶ ἐπὶ τὰ
 τοιαῦτα (32) τὰς ἐπιλήστους ἐπιθυμίας ἐκτείναν-
 τες (33), γινωσκέτωσαν, ὡς τοιοῦτοι, εἰ καὶ ὅτι μά-
 λιστα οἷς ἐτόλμησαν πρίασθαι, ἀλλοτρίαν τὴν παρ'
 ἡμῶν εἰς αὐτοὺς ἐπιεράθησαν καταστῆσαι φιλανθρω-
 πίαν, ὅμως ταύτης εἰς τὸν δυνατὸν καὶ πρέποντα
 τρόπον οὐκ ἀτυχήσουσι. Ταῦτα μὲν οὖν εἰς τοσοῦτον
 ἀνήχθω. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΒ'.

Σέβειν τὸν Θεὸν σπουδαία παραίτησις.

« Ἐπειδὴ δὲ (34) ἀποδείξειεν ἐναργεστάταις βέ-
 εφάνη, ἀρετῇ τε (35) τοῦ πάντα δυνατοῦ Θεοῦ, καὶ

(25) Vulg. *εἰς τήνδε τὴν πολιτείαν*. Hujus loci
 emendatio debetur codici Medicæo, in quo disertè
 scriptum invenimus *εἰς τὴν δεσποτειαν optime*. Vult
 enim imperator, ut cuncta loca et prædia quæ
 Christianis erepta fuerant, cum juribus suis bona
 fide iisdem restituantur. Ita ut si cui prædio vel
 agro servitus deberetur, puta actus, iter, via, cum
 eodem jure nulla ex parte immunito reddatur Chri-
 stianis. Itaque si quis fundum Christiano homini
 ereptum oppignerasset, vel in emphyteusim dedisset,
 aut vendendo onus aliquod ac servitutem ei impo-
 suisset, hæc omnia hoc Constantini edicto rescin-
 duntur. Paulo post ubi legitur *ἀνθίστασθαι προσ-
 τάττομεν*, ex eodem codice emendavimus *ἀποκαθ-
 ἱστασθαι*. Codd. tamen Fuk., Turn. ac Sav. habent
ἐξίστασθαι, non male.

(26) *Καὶ μὴν καὶ*. In Moræi libro ad marginem
 emendatur *καὶ μὴν καὶ*, quod magis placet.

(27) Vulg. *πολλὴν ἔχων τὴν ὠφέλειαν*. Post hæc
 verba in codice Medicæo sequuntur hæc voces ἕτε-
 ρος ἂν γένοιτο, quæ in vulgatis editionibus deside-
 rantur.

(28) *Τοῦ θεοῦ προτρέποντος Πνεύματος*. Codex
 Medicæus habet *νεύματος*, τὴν περὶ τῶν τοιοῦτων
 ποιέσθαι σπουδὴν. Sed et in codd. Fuk., Turn. ac
 Sav. legitur *ποιέσθαι*.

(29) *ὑπὸ τῶν μοχθηροτάτων*. In codice Medicæo
 legitur τῶν ἀδίκων καὶ πονηροτάτων.

A *alia*, nullo jure quod ad dominium pertinet im-
 minuto, sed salvis omnibus atque integris manen-
 tibus, restitui jubemus. »

CAPUT XL.

Ut martyria et cæmeteria Ecclesiis reddantur.

« Sed et loca illa quæ martyrum reliquiis hono-
 rata sunt, et quæ gloriosi illorum interitus memo-
 riam servant, quis ambigat ad Ecclesias pertinere?
 Imo vero quis non id præcipiat? quando nec
 munus ullum præstantius, nec labor ullus jucun-
 dior atque utilior esse potest, quam, divino Spi-
 ritu impellente, harum rerum diligentem curam
 gerere; ut quæ improbo quodam prætextu ab in-
 justis ac nequissimis hominibus ablata sunt, ea
 justissime restituta sanctis Dei Ecclesiis denuo red-
 hibeantur. »

463 CAPUT XLI.

*Ut qui res Ecclesiæ emerunt, aut dono acceperunt,
 eas restituant.*

« Quoniam vero perfectæ et absolutæ providentiæ
 est, ne illos quidem silentio præterire qui emptio-
 nis jure aliquid a fisco comparaverint, aut dona-
 tionis titulo sibi concessum possederint, frustra ad
 hujusmodi bona inexplebilem cupiditatem exten-
 dentes: sciant omnes hujusmodi, etiamsi ob ea
 quæ emere sunt ausi, nostram a se clementiam
 alienare magnopere studuerunt, nostram tamen be-
 nignitatem, quoad fieri poterit ac decebit, sibi
 non defuturam. Sed de his hactenus dixisse sufficiat. »

CAPUT XLII.

Sedula exhortatio ad colendum Deum.

« Porro cum evidentissimis ac certissimis argumen-
 tis declaratum sit, partim omnipotentis Dei vi ac vir-

(30) *Ἐπεὶ δ' ὀλοκλήρου*. Ab his verbis novum
 caput inchoavi: titulum quoque apposui qui in
 Genevensi et in Parisiensi Roberti Stephani editio-
 ne deerat. Nos vero, tum ex codice Fuk. tum ex
 veteribus schedis Bibliothecæ Regiæ eum supplēvi-
 mus.

(31) Vulg. *ἢ ὠνῆ δικαίῳ*. Veram hujus loci scri-
 pturam nobis aperuit codex Medicæus, in quo legitur
ἢ ὠνῆς δικαίῳ. Scribo ἢ ὠνῆς δικαίῳ, id est, em-
 ptionis jure aut titulo. Certè hanc emptionem
 justam appellare alienum est a mente Constantini,
 qui has emptiones injustas ac nefarias præsumptio-
 nes appellat.

(32) *Μάτην καὶ ἐπὶ τὰ τοιαῦτα*. Dudum conje-
 ceram delendam esse particulam *καὶ*, quam conje-
 cturam nostram codex Medicæus disertè confirmat.
 Loquitur autem imperator de iis qui hæc loca ab
 imperatoribus sibi donari petierant. Quod Christo-
 phoronus non vidit. Mox in eodem codice scribitur
γινωσκέτωσαν ὡς τοιοῦτοι, etc. rectius quam in
 vulgatis editionibus ὅσοι τοιοῦτοι. In codice Fuk. et
 Turnebi scribitur ὅσοι τοῖνον τοιοῦτοι pessime.

(33) Vulg. *ἐκτείναντες*. Codex Fuk. habet *ἐκτελ-
 ναντες*.

(34) Vulg. *ἐπειδὴ οὖν*. Codex Medicæus *ἐπειδὴ
 δέ*.

(35) Vulg. *ἐξεφάνη ἢ ἀρετῇ*. Rectius, ni fallor,
 in codice Medicæo legitur *ἐξεφάνη, ἀρετῇ τε τοῦ*,

tute, partim adhortationibus atque adjumentis quæ a me frequenter præstari desiderat, tristitiam et acerbiteriam quæ res humanas antea occupabat, nunc ex universo terrarum orbe depulsam esse : cuncti simul et singuli diligenti meditatione perspicitis, quæ et quanta sit potestas et gratia illa, quæ improbisimorum quidem hominum stirpem penitus delevit ac sustulit ; bonorum vero hilaritatem ac lætitiâ restituens, per omnes regiones longe lateque diffundit ; et quæ liberam omnibus facultatem permittit, tam ut divinam legem cum debito cultu iterum venerentur, tum ut eos qui se hujus legis ministerio consecraverunt, congruo honore prosequantur. Qui quidem tanquam ex profunda quadam caligine emergentes, et illustrem rerum notitiâ haurientes, debitam deinceps huic legi observantiam, et piâ ac consentientem reverentiam exhibebunt. Proponatur in Orientalibus partibus nostris.)

CAPUT XLIII.

Quomodo Constantinus ea quæ legibus sanxerat, factis ipsis confirmavit.

Et hæc quidem prima imperatoris epistola ad nos missa constituit. Cæterum ea quæ lege sancita fuerant, continuo ~~464~~ executioni mandata sunt,

etc.; scribendum etiam videtur τοῦ παντοδύναμου Θεοῦ.

(36) Vulg. *παραίνεσαι δ' ἄμα*. In codice Medicæo legitur καὶ παραίνεσαι ἄμα. Deest etiam in eodem codice δι' ὧν· deest etiam ἤδη συμβαίνει. Quæ omnia addita sunt ab iis qui hanc orationem non intelligebant. Totus igitur locus ita vertendus est: « Porro cum certissimis ac evidentissimis argumentis declaratum sit, partim omnipotentis Dei vi ac virtute, partim hortationibus et adjumentis, quæ a me frequenter præstari desiderat, tristitiam et acerbiteriam quæ res humanas antea occupabat, nunc ex universo terrarum orbe depulsam esse, » etc. Nihil clarius hac lectio, nihil certius. Pro ἄς ὑπὲρ ἐμοῦ, omnino scribendum puto ἄς ὑπ' ἐμοῦ, vel παρ' ἐμοῦ. Intelligit enim Constantinus ministerium suum, quod Deo in hujusmodi rebus perficendis commodavit. De qua re non immerito gloriatur in principio hujus edicti.

(37) *Ἡ ἐξουσία*. In codice Medicæo deest articulus, et post hæc verba adduntur hæc voces τὴς χάρις. Quæ sine magno totius sententiæ damno abesse non possunt. Nam ἐξουσία quidem est quam supra dixit ἀρετὴν τοῦ Θεοῦ· χάρις vero est beneficium in homines collatum adjumento ac ministerio Constantini.

(38) Vulg. *ἢ τῶν μὲν πονηροτάτων*. Codex Medicæus ἢ τῶν μὲν πονηροτάτων καὶ μοχθηροτάτων. Scribendum porro est ἢ, ut legitur in codice Regio, Fuketiano et in schedis.

(39) *Σκότους βαθέος*. In codice Medicæo legitur βαθύτατος, et finis hujus edicti ita concipitur: *Θεραπεύειν τε τὴν προσήκουσαν τοῦ λοιποῦ περὶ αὐτῶν καὶ τιμὴν σύμφωνα ἐπιδείξονται*. Προτεθήτω ἐν τοῖς ἡμετέροις ἀνατολικῶς μέρεσιν, id est, *Proponatur in orientalibus partibus nostris*. Et hæc est subscriptio quam huic edicto manu ipsius Constantini appositam fuisse testatur Eusebius, cap. 24. Solebant enim imperatores edictis quæ emittebant manu sua adjicere, *proponatur*; idque mandare præfectis prætorio, ut apparet ex Novellis Valentiniani et Majoriani. Certe vel una vox ἡμετέροις satis indicat hanc subscriptionem manu ipsius Constantini

παραίνεσαι ἄμα (36) καὶ βοηθῆσαι ἄς ὑπὲρ ἐμοῦ συχνὰς ἀξιοὶ ποιῆσθαι, τὴν πρότερον κατέχουσαν πάντα τὰ ἀνθρώπινα εὐσχέρειαν ἐκ πάσης ἤδη ἐλλῆσθαι τῆς ὑπ' ἡλίου, οἱ καθένα τε καὶ οἱ σύμπαντες ἡμοῦ ἐσποουδασμένας καθορᾶτε φρονεῖσι, τίς ἐκεῖνη καθέστηκεν ἢ ἐξουσία (37), τίς χάρις, ἢ τῶν μὲν πονηροτάτων καὶ μοχθηροτάτων (38) τῶν, ὡς εἶπεν, σπέρμα ἠφάνισέ τε καὶ διέφθειρε, τῶν δ' ἀγαθῶν τὴν εὐφροσύνην ἀνακληθεῖσαν, ἐπὶ πάσας ἐκτείνει τὰς χώρας ἀφθόνως, καὶ αὖθις αὐτόν τε τὸν θεῖον νόμον τὰ εἰκότα μετὰ παντὸς σεβάσματος θεραπεύεσθαι, τοὺς τε τούτῳ σφᾶς αὐτοὺς καθιερώσαντας τὰ προσήκουσα σέβειν, ἐξουσίαν δίδωσιν ἅπασαν. Οἱ καθάπερ ἐκ τινος σκότους βαθέος (39) ἀνακίψαντες, καὶ λαμπρὰν τῶν πραγμάτων λαβόντες γινώσιν (40), τὴν προσήκουσαν τοῦ λοιποῦ περὶ αὐτῶν θεραπεύειν τε καὶ τιμὴν εὐσεβῆ καὶ σύμφωνα ἐπιδείξονται. Προτεθήτω ἐν τοῖς ἡμετέροις ἀνατολικῶς μέρεσιν.)

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΓ'.

Ὅπως τὰ νομοθετηθέντα ὑπὸ Κωνσταντίνου, δι' ἔργων ἐτελειούτο.

Τὸ μὲν δὴ πρῶτον ὡς ἡμᾶς καταπεμφθὲν (41) βασιλέως γράμμα ταῦτα διατάττετο. Αὐτίκα δὲ δι' ἔργων ἐχώρει τὰ πρὸς τοῦ νόμου διηγορευμένα, καὶ

additam fuisse. Ipse enim est imperator qui loquitur, et qui partes orientales suas appellat. Ita enim loqui consueverant imperatores, tunc præcipue cum de provincia recens in ditionem ipsorum redacta loquerentur. Sic Constantinus in epistola ad Elafium, et in epistola ad Probianum proconsulem Africæ, *Africam nostram* dicit, et in lege prima codice Th., *De veteranis, apud Nicomediam nostram*. Sic in lege unica, codice Theod., *De his qui sanguinolentos, etc.*: « Imperator Constantinus Italis suis. » Denique Constantius Cæsar in epistola ad Eumenium, quam refert Eumenius in Oratione pro scholis: « Merentur Galli nostri, » etc. Porro hoc edictum Constantini in codice Medicæo legitur post libros *Historiæ Ecclesiasticæ*, hoc titulo: Ἀντίγραφον διατάξεως τοῦ θεοφιλοῦς βασιλέως· ἦν τοὺς τυράννους καθέλων, τοὺς ὑπ' αὐτῶν ἔθνεσιν Ἑλληνικῆ συντάξας φωνῆ ἐπέμψατο, id est: *Exemplum constitutionis, quam Deo charus imperator victis tyrannis Græco sermone scriptam ad provinciales suos misit*.

(40) Vulg. *τῶν γραμμάτων λαβόντες γινώσιν*. Cod. Medicæus habet τῶν πραγμάτων. Nec aliter in codice Regio, et in veteribus schedis et in codice Fuk. scriptum inveni. Facessat igitur emendatio R. Stephani.

(41) *Πρῶτον ὡς ἡμᾶς καταπεμφθὲν*. Ex his verbis apparet Palæstinum fuisse hujus Historiæ scriptorem. Quod idcirco adnotare libuit, quia Dionysius Gothofredus existimavit Eusebium Cæsariensem hujus libri auctorem non esse : quod tamen tum ex innumeris veterum testimoniis, tum ex compluribus locis hujus operis facile est refellere, præcipue ex capite 44 et 45 hujus libri. Ideo autem supradicta lex Constantini data est nominatim ad Palæstinum, quod illic maxime persecutio sævisset, et plurimi in ea provincia confessorum et martyrum fuissent. Notandum item est quod ait Eusebius, primam hanc Constantini sanctionem ad ipsos perlatam fuisse. Edictum enim illud de pace et libertate Christianorum, quod post devictum Maxentium Constantinum in Orientem miserat, Maximini fraude suppressum est, ut scribit Eusebius initio libri ix.

πάντ ἐπράττετο τάναντία τοῖς μικρὸν ἔμπροσθεν ἄπὸ τῆς τυραννικῆς ὀμότητος τετολημένοις, ἀπὸ τῆς βασιλικῶν δωρεῶν, οἷς ταῦτα νενομοθέτητο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΔ'.

Ὅτι τοὺς ἀρχοντας Χριστιανοὺς προῆγεν, εἰ δὲ καὶ Ἕλληνας ἦσαν, τὸ θύειν αὐτοῖς ἀπηγόρευτο.

Μεταβὰς δ' ἐκ τούτων βασιλεὺς, πραγμάτων ἐνεργῶν ἦπτετο. Καὶ πρῶτα μὲν τοῖς κατ' ἐπαρχίας διηρημένοις ἔθνεσιν ἡγεμόνας κατέπεμπε, τῇ σωτηρίῳ πίστει καθωσσωμένους τοὺς πλείους· ὅσοι δ' Ἕλληνίζειν ἐδόκουν, τούτοις θύειν ἀπέριητο. Ὁ δ' αὐτὸς ἦν νόμος καὶ ἐπὶ τῶν ὑπερκειμένων τὰς ἡγεμονικῶν ἀρχῶν ἀξιωματῶν (42), ἐπὶ τε τῶν ἀνωτάτω καὶ τῶν τῆν ἐπαρχον διεληφότων ἐξουσιαν. Ἡ γὰρ Χριστιανοῖς οὖσιν, ἔμπροσθεν ἐδίδου τῇ προσηγορίᾳ, ἢ διακειμένοις ἐτέρως, τὸ μὴ εἰδωλολατρεῖν παρηγγέλλεν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΕ'.

Περὶ νόμων καλυόντων μὲν θυσίας, οἰκοδομῆν δὲ ἐκκλησίας προσταττότων.

Εἶθ' ἐξῆς δύο κατὰ τὸ αὐτὸ (43) ἐπέμποντο νόμοι· ὁ μὲν εἰργων τὰ μυστὰ τῆς κατὰ πόλεις καὶ χώρας τὸ παλαιὸν συντελουμένης εἰδωλολατρίας, ὡς μήτε ἐγέρσεις ξοάνων ποιεῖσθαι τολμᾶν, μήτε μαντείας καὶ ταῖς ἄλλαις περιεργίαις ἐπιχειρεῖν, μήτε μὴν θύειν καθόλου μηδένα (44)· ὁ δὲ τῶν εὐκτηρίων οἰκῶν τὰς οἰκοδομὰς ὑψοῦν, ἀξίζειν τε καὶ εἰς πλάτος καὶ μήκος τὰς ἐκκλησίας τοῦ Θεοῦ διαγορεύων· ὡσανεὶ μελλόντων τῷ Θεῷ, σχεδὸν εἰπεῖν, ἀπάντων ἀνθρώπων τοῦ λοιποῦ προσοικειοῦσθαι, τῆς πολυθέου μανίας ἐκποδῶν ἡρμένης. Τοιαῦτα γὰρ φρονεῖν τε καὶ γράφειν τοῖς κατὰ τόπον ἀρχουσι, βασιλέα ἢ αὐτοῦ περὶ τὸν Θεὸν ἐνήγεν ὅσα· χρημάτων δὲ μὴ φείδεσθαι δόσεως, ἀλλ' ἐξ αὐτῶν τῶν βασιλικῶν θησαυρῶν τὰς ἐπισκευὰς ποιεῖσθαι περιεῖχεν ὁ νόμος. Ἐγράφετο δὲ καὶ τοῖς κατὰ πάντα τόπον τῶν Ἐκκλησιῶν προέδροις τοιαῦτα, ὅποια καὶ ἡμῖν ἐπιστέλλειν ἡξίου, πρῶτην ταύτην εἰς ἡμέτερον πρόσωπον γραφῆν διαπεμφάμενος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΕ'.

Κωνσταντίνου πρὸς Εὐσέβιον καὶ λοιποὺς ἐπισκόπους περὶ τῆς τῶν ἐκκλησιῶν οἰκοδομῆς, καὶ ὥστε τὰς παλαιὰς ἐπισκευάζειν, καὶ μείζονας οἰκοδομῆν διὰ τῶν ἀρχόντων.

Ἡ Νικητῆς Κωνσταντίνος, μέγιστος σεβαστὸς, Εὐσεβίῳ.

Ἐως τοῦ παρόντος χρόνου τῆς ἀνοσίου βουλῆ-

(42) Ἐπὶ τῶν ὑπερκειμένων τὰς ἡγεμονικῶν ἀρχῶν ἀξιωματῶν. Vicarios intelligit et comites et proconsules. Hæc enim dignitates longe supra præsidēs eminebant, ut omnibus notum est. At Christophorsonus solemnī errore ἡγεμόνας præfectos vertit, quo nihil est absurdius.

(43) Δύο κατὰ τὸ αὐτὸ. Christophorsonus vertit due leges in eandem sententiam promulgabantur. In quo Portesius videtur secutus qui sic verterat: *Utae postea leges emisse non ita dissimili argumento. Ego vero κατὰ τὸ αὐτὸ idem esse existimavi, quod*

et comita iis, quæ crudelitas tyrannica præsumpserat, contraria gerebantur. Fruebantur imperatoris beneficentia hi quibus id lege concessum erat.

CAPUT XLIV.

Quomodo Christianos ad regendas provincias promoverit, et paganos sacrificare prohibuerit.

Posthæc imperator serio manum operi admovit. Ac primum quidem in singulas provincias eos præsidēs ut plurimum misit, qui salutari fidei dicatī essent. Quod si qui eorum Græcæ superstitioni dediti esse viderentur, iis vetitum erat sacrificare. Eadem lex illis etiam imposita est qui dignitate præsidēs anteibant, iisque adeo qui summum honorum fastigium et præfecturæ prætorianæ potestatem obtinebant. Aut enim, si quidem Christiani essent, iis concedebat ut nominis sui appellationi convenientia gererent; aut si aliter affecti essent, ne simulacris sacrificarent, præcipiebat.

CAPUT XLV

De legibus quibus sacrificia quidem prohibebantur, ecclesiæ vero construi iudebantur.

Exinde duæ leges uno eodemque tempore sunt emissæ: altera, quæ detestanda idolorum cultus sacrificia, per urbes olim et per agros passim fieri solita, prohibebat; ita ut nullus deinceps nec statuas deorum erigere, nec divinationes et hujusmodi varias artes attentare, nec victimas cædere auderet; altera, quæ oratoriorum fabricam in sublime erigi, et ecclesias Dei tam latitudine quam longitudine ampliores effici præcipiebat; perinde ac si universi, ut ita dixerim, homines, insana multorum deorum observantia e medio sublata, in posterum accessuri essent ad Deum. Hæc imperatorem sentire, hæc ad cuiusque provinciæ præsidēs scribere, religiosa divini Numinis observantia impellebat. Illud præterea lex continebat, ne pecuniis largiendis parcerent; sed ut ex imperialibus thesauris sumptus ad ædium sacrarum exstructionem depromerentur. Quinetiam ad cuiusque loci Ecclesiarum antistites istiusmodi litteræ scribebantur, cuiusmodi etiam ad me scribere dignatus est. Easque primas ad me nominatim litteras dedit.

465 CAPUT XLVI.

Epistola Constantini ad Eusebium et reliquos episcopos de ecclesiis præsidum opera ædificandis: utque vetustæ reficiantur, et ampliores exstruantur.

Ἡ Νικητῆς Κωνσταντίνος, μέγιστος σεβαστὸς, Εὐσεβίῳ.

Cum usque ad hanc diem impia præsumptio et ty-

simul, uno eodemque tempore. Ita enim loqui solet Eusebius.

(44) Μήτε μὴν θύειν καθόλου μηδένα. De privatis sacrificiis hæc Eusebii verba intelligenda sunt. Nam Constantinus Magnus lege lata vetuit, ne quis gentilium privatum domi sacrificaret, ut docet lex prima, codice Theod., De paganis. Itaque aruspices sacrificii causa domum evocare prohibuerat. Hi enim victimarum exta inspiciebant. Publica vero templa adire sacrificandi causa, ibique aruspicum opera uti non vetuit Constantinus, ut testatur lex

rannica violentia ministros Servatoris nostri sit persecuta, pro certo habeo planeque mihi ipse persuadeo, omnium ecclesiarum aedificia, aut per incuriam corrupta, aut præ metu ingruentis temporum iniquitatis minus honorifice exulta esse, Eusebi frater charissime. Nunc vero cum libertas restituta sit, et draco ille providentia quidem Dei optimi maximi, ministerio autem nostro a reipublicæ administratione submotus; equidem existimo divinam potentiam omnibus clarissime innotuisse; et eos qui seu metu seu incredulitate aliquid peccaverunt, agnito illo qui vere est, ad rectam ac veram vivendi rationem esse redituros. Quotquot igitur ecclesiis aut ipse præes, aut alios in singulis locis præsidentes episcopos et presbyteros ac diaconos nosti; cunctos admone, ut in opera ecclesiarum omni studio ac diligentia incumbant: quo aut reparentur quæ adhuc manent, aut augeantur in majus; aut sicubi usus postulaverit, novæ aedificentur. Quæcunque autem necessaria fuerint, et ipse, et reliqui alii tuo interventu, tum a præsidibus provinciarum petent, tum ob officio præfecturæ prætorianæ. His enim per litteras præceptum est, ut omni diligentia quæ tua sanctitas dixerit obsequantur. Divinitas te servet, frater charissime. » Et hujusmodi quidem epistolæ per singulas provincias ad Ecclesiarum antistites sunt missæ. Rectoribus quoque provinciarum mandatum est, ut his convenientia exsequerentur. Adeoque cum summa celeritate, legis præcepta opere ipso adimplebantur.

CAPUT XLVII

Quod contra idolorum cultum scripserit.

Imperator vero suam erga Deum pietatem atque observantiam quotidie adaugens, ad universos pro-

prima codice Theod. De maleficis. Vide Libanium in oratione pro templis, pag. 10, et quæ ibi notavit Gohofredus

(45) Vulg. *ἀξίας γεγενῆσθαι*. In libro Moræi ad marginem emendatur *μη ἀξίως γεγενῆσθαι*. Est et alia emendatio ad marginem editionis Genevensis appositæ ἐλάττονα τῆς ἀξίας γεγενῆσθαι. Posset etiam quis suspicari, sic legendum et construendum esse hunc locum: *ἀξίως τῆς ἐπιχειμένης ἀδικίας*. Sed verior est lectio illa *μη ἀξίως*, quam et Fulkii codex confirmat.

(46) *Τοῦ δράκοντος ἐκείνου*. Licinium intelligi existimo, quem ob astutiam et senectutem ita appellat Constantinus. Certe quæ sequuntur ἀπὸ τῆς κοινῶν διοικήσεως, de Licinio hæc dici manifeste arguunt. Ex quo etiam conjici potest, hanc epistolam paulo post exauctorationem Licinii scriptam esse.

(47) *Ἡ φόβῳ ἢ ἀπιστίᾳ*. Initio hujus epistolæ pro ἀπιστίᾳ dixit ἀμέλειαν. Porro φόβῳ de Christianis dicitur, qui persecutionis metu ecclesias neglexerant, aut fidem abnegaverant; ἀπιστίᾳ vero ad paganos seu infideles pertinet, qui sacrosanctas aedes disturbaverant, et Christianos variis modis vexaverant.

(48) Vulg. *ἐπιγρόντας τε*. Delenda est particula *τε*, quæ in codice Fulk. non habetur.

(49) *Καὶ τῆς ἐπαρχικῆς τάξεως*. In annotationibus ad librum primum ejus operis, monui tὰς αὐτὸν idem esse quod officium seu apparitionem, hoc est certum numerum militum qui iudiciis apparebant. Ἐπαρχοὶ vero sunt præfecti prætorio, ita dicti, quod sint ἐπὶ τοῖς ἄρχοις, id est supra

σεως καὶ τυραννίδος τοὺς ὑπηρετας τοὺς τοῦ Σωτῆρος διωκούσης, πεπίστευκα καὶ ἀκριβῶς ἐμαυτὸν πέπεικα, πασῶν τῶν ἐκκλησιῶν τὰ ἔργα ἢ ὑπὸ ἀμελείας διεφθάρθαι, ἢ φόβῳ τῆς ἐπιχειμένης ἀδικίας μὴ ἀξίως γεγενῆσθαι (45), ἀδελφῆ προσφιλέστατε. Νυνὶ δὲ τῆς ἐλευθερίας ἀποδοθείσης, καὶ τοῦ δράκοντος ἐκείνου (46) ἀπὸ τῆς τῶν κοινῶν διοικήσεως, τοῦ Θεοῦ μεγίστου προνοίᾳ ἡμετέρα δ' ὑπηρεσίᾳ ἐκδιωχθέντος, ἡγοῦμαι καὶ πᾶσι φανεράν γεγενῆσθαι τὴν θεῶν δύναμιν, καὶ τοὺς ἢ φόβῳ ἢ ἀπιστίᾳ (47) ἀμαρτήματα τινι περιπετόντας, ἐπιγρόντας (48) τὸ θνῶς θν, ἤξιν ἐπὶ τὴν ἀληθῆ καὶ ὀρθὴν τοῦ βίου κατάστασιν. Ὅσων τοίνυν ἢ αὐτὸς προϊστασαι ἐκκλησιῶν, ἢ ἄλλους τοὺς κατὰ τὸπον προϊσταμένους ἐπισκόπους, πρεσβυτέρους τε ἢ διακόνους οἴσθα, ὑπόμνησον σπουδάζειν περὶ τὰ ἔργα τῶν ἐκκλησιῶν, καὶ ἢ ἐπανορθοῦσθαι τὰ θνῶτα, ἢ εἰς μείζονα αὔξειν, ἢ ἔνθα ἂν χρεῖα ἀπαιτῆ, καινὰ ποιεῖν. Αἰτήσεις δὲ καὶ αὐτὸς, καὶ διὰ σοῦ οἱ λοιποὶ τὰ ἀναγκαῖα παρὰ τε τῶν ἡγεμόνων, καὶ τῆς ἐπαρχικῆς τάξεως (49). Τούτοις γὰρ ἐπεστάθη (50), πάσῃ προθυμίᾳ ἐξυπηρετήσασθαι τοὺς ὑπὸ τῆς σῆς ἐπιότητος λεγομένους. Ὁ Θεὸς σε διαφιλᾷ, ἀδελφῆ ἀγαπητέ. » Ταῦτα μὲν οὖν (51) καθ' ἑκαστον ἔθνος ἐγράφετο τοῖς τῶν Ἐκκλησιῶν προσετώσι, τὰ ἀκόλουθα τε τούτοις πράττειν οἱ τῶν ἔθνῶν ἡγεμόνες ἐκελεύοντο, σὺν πολλῶν τε τάχει δι' ἔργων ἐχώρει τὰ νενομοθετημένα.

Adeoque cum summa celeritate, legis præcepta opere

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΖ.

Ὅτι κατὰ εἰδωλολατρείας ἔγραψεν.

Ἐπιτείνας δ' ἔτι μᾶλλον ὁ βασιλεὺς τὴν πρὸς τὸν Θεὸν ὄσταν, διδασκαλίαν (52) κατὰ τῆς εἰδωλο-

præsides et rectores provinciarum. Igitur ἐπαρχικὴ τάξις est officium præfecturæ prætorianæ, de quo consulenda est *Notitia imperii Romani*. Porro officium præfecti prætorio reliquis omnium magistratum officii præstabat. Nam ut præfectus prætorio cæteros iudices tam civiles quam militares dignitate superabat, sic etiam ejus officiales reliquis omnibus præstabant apparitoribus. Hinc in concilio Chalcedonensi, actione 3, μεγίστη τάξις dicitur officium præfectorum prætorio : Φημί δὴ τὸν αἰδέσιμον Θεόδωρον, τὸν ἐκ τῆς μεγίστης τάξεως. Hæc porro non intellexerunt interpretes, quorum errorem malo equidem silentio premere, quam ambitiose refutare. In codice Fulk. scriptum inveni καὶ τοῦ τῆς ἐπαρχικῆς τάξεως, ut et in Savillii libro.

(50) *Τούτοις γὰρ ἐπεστάθη*. Christophorus vertit *hisce enim per litteras a me significatum est*, de suo addens *a me*, quod non probo. Neque enim imperator ipse, sed præfecti prætorio ejusmodi litteras ut plurimum dabant.

(51) *Ταῦτα μὲν οὖν*. Ab his verbis novum caput inchoatur in codice Regio. Porro ex his verbis apparet, Constantinum litteras eodem exemplo dedisse ad reliquos episcopos Orientis.

(52) *τὴν πρὸς τὸν Θεὸν ὄσταν, διδασκαλίαν*. Pessime interpretes hunc locum verterunt, cum existimarent ὄσταν adjectivum esse, nec animadvertent post ὄσταν virgulam esse apponendam. Ὅσα nihil aliud est quam pietas, seu divini Numini observantia. Sic in c. 44 hujus libri, et alit̄ sæpe apud Eusebium.

τοιαῖς (53) πλάνης τῶν πρὸ αὐτοῦ κεκρατηκότων (54) τοῖς κατὰ πᾶν ἔθνος ἐπαρχεῶταις κατέπεμπε, λογιώτερον τοὺς ἀρχομένους προτρέπων, τὸν ἐπὶ πάντων θεὸν γνωρίζειν, αὐτὸν τε τὸν Χριστὸν αὐτοῦ διαρρήθην ἐπιγράφεσθαι σωτήρα. Καὶ ταύτην δὲ τὴν γραφὴν αὐτόγραφον οὖσαν αὐτοῦ, ἐκ τῆς Ῥωμαίων φωνῆς ἀπολαβεῖν ἀναγκαῖον τῷ παρόντι λόγῳ, ὡς ἂν δοκοῖμεν αὐτοῦ βασιλεύς ἐπακοῦειν, ταῖς πάντων ἀνθρώπων ἀκοαῖς τοῦτον ἐκβοῶντος τὸν τρόπον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΗ΄.

Κωνσταντίνου πρὸς τὰς ἐπαρχίας περὶ τῆς πολυθέου πλάνης διάταγμα καὶ προοίμιον περὶ ἀρετῆς καὶ κακίας.

« Νικητῆς Κωνσταντίνος, μέγιστος σεβαστὸς, ἐπαρχεύσας ἀνατολικοῖς.

« Πάντα μὲν ὅσα τοῖς κυριωτάτοις τῆς φύσεως περιέχεται νόμοις, τῆς κατὰ τὴν θέλαν διατάξιν προνοίας τε καὶ θεωρίας ἰκανὴν ἀσθησῖν τοῖς πᾶσι παρέχει, οὐδὲ ἐστὶ τις ἀμφιβολία οἷς κατ' εὐθείαν γνώσεως ὁδὸν ἢ διάνοια ἐπ' ἐκείνων ἀγεται τὸν σκοπὸν, ὡς ἡ τοῦ ὕγιους λογισμοῦ καὶ τῆς ἡβέως αὐτῆς ἢ ἀκριβοῦς κατὰληψις, μὴ ῥοπή τῆς ἀληθοῦς ἀρετῆς (55) ἐπὶ τὴν γνῶσιν ἀναφέρει τοῦ Θεοῦ. Διόπερ πᾶς συνετὸς ἀνὴρ οὐκ ἂν ποτε παραχθῆι, τοὺς πολλοὺς ὁρῶν ἐναντίας προαιρέσει φερομένους. Ἄνοητος (56) γὰρ ἂν ἡ τῆς ἀρετῆς ἐλάνθανε χάρις, εἰ μὴ κατανεκρὸν τὸν τῆς διεστραμμένης ἀπονοίας βλον ἡ κακία προὔβελητο. Διὸ τῆς μὲν ἀρετῆς στέφανος πρὶκεῖται, τῆς δὲ κρίσεως ἀθενετὶ ὁ ὕψιστος Θεός. Ἐγὼ δ' ὡς ἔνι μάλιστα φανερώς, περὶ τῶν κατ' ἑμαυτὸν ἐλπιδῶν πᾶσιν ὑμῖν ὁμολογήσαι πειράσσομαι. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΘ΄.

Περὶ τοῦ φιλοθέου πατρὸς Κωνσταντίνου, καὶ περὶ Διοκλητιανοῦ καὶ Μαξιμιανοῦ τῶν διωκτῶν.

« Ἔσχον ἔγωγε τοὺς πρὸ τούτου γενομένους αὐτοκράτορας, διὰ τὸ τῶν τρόπων ἄγριον, ἀποκλήρους μόνος δ' ὁ πατὴρ ὁ ἐμὸς ἡμερότητος ἔργα μετεχειρίζετο, μετὰ θαυμαστῆς εὐλαθείας ἐν πάσαις ταῖς ἑαυτοῦ πράξεσι τὸν Πατέρα Θεὸν ἐπικαλούμενος. Ὅσοι δὲ λοιποὶ, οὐχ ὑγιαίνοντες τὰς φρένας, ἀγριότητος

(53) *Vulg. διδασκαλλαν τῆς εἰδωλολατρείας.* Scribendum est διὸ. κατὰ τῆς εἰδωλολατρείας πλάνης, ut in Moræi libro ad marginem emendatum inveni. Est autem διδασκαλία *sermo, concio, διδασκαλικὸς λόγος.* In codice Fuk. hic locus ita scribitur, διδασκαλλαν κατὰ τῆς εἰδωλολατρείας καὶ πλάνης, etc.

(54) *Τῶν πρὸ αὐτοῦ κεκρατηκότων.* Pessime hæc veritit Christophorus qui, ut opinor, Portesii versionem non viderat. Recte enim Portesius hæc verba interpretatus est, quamvis sensum non sit assensurus.

(55) *Μὴ ῥοπή τῆς ἀληθοῦς ἀρετῆς.* Virtus hic pro perfectione sumi videtur, tam ea quæ est in visu quam quæ in intellectu. Utraque enim vis ac perfectio eodem tendit, ad veritatis scilicet notitiam. Sensus quidem ad veritatem rerum sensibilibium, intellectus vero ad intelligibilem veritatem

vinciales orationem misit de errore cultus simulatorum, quo imperatores Romani ante ipsius astatem involuti fuissent. Et subditos 466 suos cum admirabili facundia exhortatus est, ut summum omnium Deum agnoscerent, ejusque Filium Christum sibi servatorem adsciscerent. Porro has etiam litteras manu ipsius scriptas, ex Latino sermone in Græcum transferre, et præsentī operi intexere necessarium duxi: ut ipsum quodammodo imperatorem nobis audire videamur, cunctorum mortalium auribus in hæc verba inclamantem.

CAPUT XLVIII.

Constantini edictum ad provinciales de falso cultu multorum Deorum. Exordium de virtute et vitio.

« Victor Constantinus Maximus Augustus provincialibus Orientis.

« Quæcumque firmissimis naturæ legibus continentur, divinæ providentiæ atque intelligentiæ in cunctis rebus ordinandis sufficientem notitiam omnibus præbent. Nec ulla existit dubitatio iis quorum mentes recto scientiæ itinere ad eum scopum feruntur, quin sanæ mentis ipsiusque oculorum vis accurata comprehensio, veræ virtutis eodem vergente atque inclinante natura, ad notitiam Dei perducatur. Quocirca nemo unquam vir prudens animo conturbabitur, cum plerosque homines contraria inter se vitæ instituta sectari animadvertit. Nam virtutis gratia prorsus inutilis lateret, nisi improbitas perversam ac desperatam vivendi rationem ex adverso opponeret. Idcirco virtuti quidem corona proposita est: improbitati autem dijudicandæ ac puniendæ præest Deus altissimus. Ego vero de ea spe atque expectatione quam gero rerum futurarum, quoad potero apertissime vobis disserere conabor. »

CAPUT XLIX.

De pio ac Dei amatissimo Constantini patre, et de Diocletiano et Maximiano persecutoribus.

« Ac superiores quidem imperatores, ob feritatem atque immanitatem morum, alienos semper atque extraneos habui. Solus pater mens lenitati ac mansuetudini studuit, cum admiranda religione Deum Patrem in omnibus suis actibus invocans. Reliqui vero haudquaquam sana mente præditi, inmani-

De ipsa rerum sensibilibium veritate progreditur, et hinc ad summi Dei notitiam gradatim ascendit. Potest etiam hoc loco, ἀρετῆ τοῦ ἀληθοῦς dici vis ac virtus veritatis. Quæ sequuntur tamen, de moralī virtute hunc locum accipiendum esse confirmant.

(56) *Vulg. ἀνόητος.* Lego ἀνόητος, ut est in Fuk., Moræi et Gruteri libro. Paulo post scribo διὸ τῆ μὲν ἀρετῆ στέφανος πρόκειται. Sunt autem hæc valde obscura et intricata; quod partim Constantino ipsi tribuendum est, qui utpote ἀψιμαθῆς, in dicendo erat obscurior; partim Eusebio, seu cui alteri qui ex Latinis obscuris Græca fecit obscuriora. In manuscripto Fuketii libro ἀνόητος legitur, et διὸ τῆς μὲν ἀρετῆς, etc., optime.

tatem potius consecrati sunt quam clementiam : A μάλλον ἢ πραότητος ἐπεμελοῦντο, καὶ ταύτην ἐρε-
camque mirum in modum 467 aluerunt, toto im-
perii sui tempore veram doctrinam subvertentes.
Porro improbitalis ipsorum tantopere furor exarsit,
ut cunctis tam divinis quam humanis rebus in
summa pace constitutis, ipsi bella civilia excita-
rent. »

CAPUT L.

*Quod ex Apollinis oraculo, qui ob justos homines
responsa amplius edere non poterat, mota sit per-
secutio.*

« Quippe Apollinem tunc temporis ex antro et te-
nebroso quodam specu, non ex hominis ore oracu-
lum edidisse ferebatur, quo justos viros in terris
degentes ob stare sibi aiebat quo minus vera prædi-
ceret, atque idcirco falsa ex tripode oracula reddi. B
Hanc ob causam ille comam incultam demisit, et
expulsa divinandi arte, tantum inter homines ma-
lum lamentabatur. Sed videamus quem ista exitum
habuerint. »

CAPUT LI.

*Quomodo Constantinus adhuc adolescens justos esse
Christianos audivit.*

« Tenunc testem appello, Deus altissime. Scis qua-
liter ego tunc temporis admodum adolescens, illum
qui inter imperatores Romanos potio rem locum tunc
obtinebat, miserum, profecto miserum, falso mentis
errore deceptum, ex protectoribus suis curiose sci-
scitantem audierim, quinam illi essent iusti in terris
degentes: et quemdam ex sacrificulis qui circa illum
erant, respondisse eos esse Christianos. Ille respon-
so hominis quasi melle quodam avidè absorpto,
gladius ad puniendā crimina paratos, adversus sanc-
titalē omni reprehensione vacuam distriuxit.
Statim igitur sanguinolenta edicta cruentis, ut ita
dixerim, mucronibus scripsit: et iudicibus præce-
pit, ut ingenii solertiam sibi a natura insitam, ad
acerbiora supplicia excogitanda intenderent. »

CAPUT LII.

*Quot tormentorum et suppliciorum genera adversus
Christianos excogitata sint.*

« Licuit tunc, licuit, inquam, videre, quanta cum
libertate venerabiles Dei cultores ob continuam cru-
delitatem gravissimas quotidie contumelias tolera-

(57) *Ἐμφυλίους... πολέμους.* Civilia bella vocat
persecutiones Christianorum. Nihil enim similis
civili bello, quam cum Christiani in singulis civi-
tatis, non hostium aut Barbarorum, sed civium
suorum: incursione fugabantur ac mactabantur.

(58) *Τοῦτο αὐτοῦ κατηφεῖς.* Scribendum est
τοῦτο αὐτοῦ προφητεῖς, vel si mavis λέβεια κατηφεῖς,
quam lectionem in interpretatione mea sum secu-
tus. Portesius quoque et Morinus de Pythia seu
sacerdote Apollinis hæc intellexerunt. In optimo
tamen Fuketii libro totus hic locus ita scribitur:
Τοῦτο αὐτοῦ κατηφεῖς τοὺς πλοκάμους ἀνεῖναι πε-
ποίηκε τῆς μαντείας τ' ἐλαυνομένης, etc. Cui con-
sentit codex Savillii. Mox in iisdem codicibus legitur
eis ὅποιον τέλος κατέληξεν.

(59) *Κομιδῆ παῖς ὑπάρχων.* In Græco huius ca-
pituli titulo rectius scribitur νέος. Neque enim Con-
stantinus puer tunc erat, cum in aula Diocletiani

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ν'.

*Ἵτι διὰ τῆν τοῦ Ἀπόλλωνος μαντείας, ὡς μὴ
δυναμένου μαντεύεσθαι διὰ τοὺς δικαίους, ὁ
διωγμὸς ἀνεκινήθη.*

« Τὸν Ἀπόλλων τὸ τηνικαῦτα ἔφασαν ἐξ ἄντρου τινὸς
καὶ σκοτίου μυθοῦ, οὐχὶ δ' ἐξ ἀνθρώπου χρῆσαι, ὡς
ἄρα οἱ ἐπὶ τῆς γῆς δίκαιοι ἐμπόδιον εἶεν τοῦ ἀλη-
θεύειν αὐτὸν· καὶ διὰ τοῦτο ψευδεῖς τῶν τριπόδων
τὰς μαντείας ποιεῖσθαι. Τοῦτο αὐτοῦ κατηφεῖς (58)
τοὺς πλοκάμους ἀνεῖναι πεποίηκε, τῆς μαντείας δ'
ἐλαυνομένης, τὸ ἐν ἀνθρώποις κακὸν ἀπωδύρετο.
Ἄλλ' ἴθωμεν ταῦτα εἰς ὅποιον τέλος ἐξώκειλε. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΑ'.

*Ἵτι νέος ὢν ἐπὶ Κωνσταντῖνος τοὺς δικαίους
εἶναι Χριστιανοὺς ἠκουσεν, ἐκ τοῦ τὰ περὶ
διωγμοῦ γράψαντος.*

« Σὲ νῦν, τὸν ὕψιστον Θεὸν, καλῶ, ἠεροῦμένη τότε
κομιδῆ παῖς ὑπάρχων (59), πῶς ὁ κατ' ἐκεῖνο καιροῦ
παρὰ τοῖς Ῥωμαίων αυτοκράτορσιν ἔχων τὰ πρω-
τεία, δειλαιος, ἀληθῶς δειλαιος, πλάνῃ τὴν ψυχὴν
ἠπατημένος, παρὰ τῶν δορυφορούντων αὐτὸν, τίνες
ἂν εἶεν οἱ πρὸς τῇ γῇ δίκαιοι, πολυπραγμονῶν ἐπινο-
θάνετο· καὶ τις τῶν περὶ αὐτὸν θυηπόλων ἀποκρι-
θεις, Χριστιανοὶ δῆπουθεν, ἔφη. Ὁ δὲ τὴν ἀπόκρι-
σιν ὡσπερ τι βροχθίσας μέλι (60), τὰ κατὰ τῶν ἀδ-
κημάτων εὐρέθοντα ξίφη, κατὰ τῆς ἀνεπιλήπτου
δοσιότητος ἐξέτεινε. Αὐτίκα δὴ οὖν διατάγματα λύ-
θρων μαιφόνους, ὡς εἰπεῖν, ἀκωκαῖς (61) συνέταττε.
τοῖς τε δικασταῖς τὴν κατὰ φύσιν ἀγγίνοιαν εἰς εὐ-
ρεσιν κολαστηρίων δεινοτέρων ἐκτείνειν παρεκε-
λεύετο (62). »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΒ'.

*Ἵσα εἶδη βασάνων καὶ τιμωρίων κατὰ Χριστια-
νῶν ἐτολμήθη.*

Ἦν τότε, ἦν ἰδεῖν, μεθ' ὄσης ἐξουσίας ἡ σεμνότης
ἐκείνη τῆς θεοσεβείας, τῇ τῆς ὠμότητος συνεχεῖς,
οὐ τὰς τυχοῦσας ἐφ' ἐκάστης ἡμέρας ὑβρεῖς ὑ-

D obsidis loco versaretur. Quippe a patre Constantio
traditus est Diocletiano, anno Christi 291, cum
Constantius a Diocletiano Cæsar factus fuisset. Quo
quidem tempore Constantinus annum ætatis circi-
ter quintum decimum agebat. Mortuus est enim
anno Christi 337, ætatis suæ secundo ac sexage-
simo.

(60) Vulg. *βροχθίσας μέλι.* In manuscriptis
codicibus Fuketii et Savilli rectius legitur βροχθί-
σας, neque aliter scriptum exhibet Regius codex.

(61) *Μαιφόνους... ἀκωκαῖς.* Alludit ad mucronem
styli. Porro eleganter Constantinus, leges illas de
persecutione Christianorum scriptas fuisse dicit
cruentis gladiatorum mucronibus. Sic Draconis leges
sanguine, non atramento scriptas quidam ven-
terum dixerunt.

(62) *Ἐκτείνειν παρεκελεύετο.* Mallem dicere
ἐπιτείνειν, ut loqui solet Eusebius.

ιστατο σωφροσύνη δ' ἦν τῶν πολεμίων οὐδεὶς ἠδίκησε πώποτε, ὀργῶν πολιτῶν παροινίας πάρεργον ἐγένετο (63). Ποῖον πῦρ, ποῖαι βάσανοι, ποῖον στρεβλωτηρίων εἶδος οὐχὶ παντὶ σώματι καὶ ἡλικίᾳ πάση (64) ἀδιακρίτως προσήγετο; Τὸ τῆνικαῦτα ἐδάκρυε μὲν ἀναμφιβόλως ἡ γῆ, ὃ δὲ τὰ σύμπαντα περιέχων κόσμος τῷ λύθρῳ χραινόμενος ἀπεκλάετο· ἢ γε μὴν ἡμέρα αὐτῇ τῷ πένθει τοῦ θαύματος ἐνεκαλύπτετο.»

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΓ'.

Ἔστι βάρβαροι Χριστιανούς ὑπεδέξαντο.

« Ἄλλὰ τί ταῦτα; Αὐγοῦσιν ἔπ' ἐκεῖνοι οἱ βάρβαροι, οἱ τοὺς κατ' ἐκεῖνο καιροῦ ἐξ ἡμῶν φεύγοντας ὑποδεγμένοι, καὶ φιλανθρωποτάτη τηρήσαντες αἰμαλωσίᾳ· ὅτι οὐ μόνον τὴν σωτηρίαν, ἀλλὰ καὶ τὰ τῆς σεμνότητος αὐτοῖς κατέστησαν ἐν ἀσφαλείᾳ ἔχειν. Καὶ νῦν τὸ Ῥωμαίων γένος κηλίδα ταύτην διηνεκῆ φέρει, ἦν οἱ κατ' ἐκεῖνο καιροῦ τῆς Ῥωμαϊκῆς οἰκουμένης ἐλαυνόμενοι Χριστιανοὶ καὶ βάρβαροι προσφεύγοντες προσετρίψαντο. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΔ'.

Ποῖα μετῆλθε δίκη τοὺς διὰ τὴν μαντείαν διώκτας.

« Ἄλλὰ τί τῶν θρησίων ἐκείνων καὶ τοῦ κοινού τῆς αἰκουμένης πένθους, ἐπὶ πλεόν μεμῆσθαί με δεῖ; ὀφθονταί λοιπὸν καὶ ἐκεῖνοι οἱ τοῦ μύσου αὐθένται, πρὸς διηνεκῆ κόλασιν τοῖς Ἀχέροντος βαράθροις ἐκδοθέντες, σὺν αἰσχρῷ τέλει. Πολλοὶ γὰρ ἐμφυλλοὶς καταμγέντες, οὐτ' ὄνομα, οὐτε γένος αὐτῶν καταλείπασιν. Ὅ δὴ οὐκ ἂν αὐτοῖς συμβεθῆκει, εἰ μὴ ἡ ἀπεθῆς ἐκείνη τῶν τοῦ Πυθίου χρηστηρίων μαντεία κίβδηλον δύναμιν ἐσχῆκει. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΕ'.

Δοξαλογία Κωνσταντίνου εἰς Θεόν, καὶ ὁμολογία περὶ τοῦ σημείου τοῦ σταυροῦ, καὶ εὐχὴ περὶ Ἐκκλησιῶν καὶ λαῶν.

« Σὺ νῦν, τὸν μέγιστον Θεόν, παρακαλῶ, εἰς πρῶτος καὶ εὐμενῆς τοῖς σοῖς ἀνατολικοῖς· εἰς πᾶσι τοῖς σοῖς ἐπαρχεύταις, ὑπὸ χρόνιου συμφορᾶς συντριβεῖσι, δι' ἐμοῦ τοῦ σοῦ θεράποντος ὀρέγων ἴασιν. Καὶ ταῦτά γε αἰτῶ οὐκ ἀπεικότως, ὡς Δέσποτα τῶν ὅλων ἄγε Θεέ· ταῖς σαῖς γὰρ ὑφηγήσεσιν ἐνεσθησάμην σωτηριώδη πράγματα καὶ διήνυσα· τὴν σὴν σφραγίδα πανταχοῦ προβαλλόμενος, καλλινίκου ἡγήσάμην στρατοῦ· κἂν πού τις τῶν δημοσίων καλῆ χρεία, τοῖς αὐτοῖς τῆς σῆς ἀρετῆς ἐπόμενος συνθήμασιν, ἐπὶ τοῖς πολεμίοις πρόειμι. Διὰ ταῦτά τοι ἀνέθηκά σοι τὴν ἔμμου ψυχὴν, ἔρωτι καὶ φόβῳ καθαρῶς ἀνακραθείσαν· τὸ μὲν γὰρ νομῶ σου γνησίως ἀγαπῶ, τὴν δὲ δύναμιν εὐλαβοῦμαι, ἦν πολλοὶς τεκμηριοῖς ἐδειξας, καὶ τὴν ἐμὴν πίστιν βεβαιότεραν εἰργάσω. Ἐπείγομαι γοῦν καὶ τοὺς ὤμους αὐτὸς ὑποσχῶν τοὺς ἐμοὺς, τὸν ἀγιώτατόν σοι οἶκον (65) ἀνανεώσασθαι,

(63) Παροινίας πάρεργον ἐγένετο. Sic supra in libro primo de Severo Caesare dixit Eusebius πάρεργον ἐγένετο θανάτου, ubi vide quæ de hac locutione adnotavimus. Nam interpretes nihil hic viderunt.

A rent. Quippe modestiam, quam nec hostes ipsi ulla unquam affecerunt injuriam; effrati cives probris omnibus incessere pro nihilo duxerunt. Quodnam incendium, quod cruciatuum et tormentorum genus cuivis corpori et ætati absque ullo discrimine admotum non fuit? Ea tempestate tellus quidem ipsa procul dubio lacrymas edidit: cœlum vero quod universa suo ambitu complectitur, cruore inquinatum ingemuit. Ipsa quoque diei lux præ luctu atque horrore tanti prodigii obscurata est. »

CAPUT LIII.

Quomodo Barbari Christianos exceperunt.

« Sed quid ista commemoro? Gloriantur ob hæc nunc Barbari, qui homines ex nostris regionibus profugos tunc temporis exceperunt, et captivos humaniter habuerunt: quippe cum illis non modo salutem, verum etiam religionis suæ cultum integrum apud se retinere permiserint. Itaque perpetuam hanc infamiam notam Romani nunc gestant, quam Christiani ex orbe Romano per id tempus fugati, et ad Barbaros confugientes, ipsis inusserunt. »

CAPUT LIV.

Quomodo divina ultione puniti sint, qui ex oraculo persecutionem commoverant.

« Sed quid opus est lamenta illa et communem totius orbis luctum pluribus verbis commemorare? Illi tanti sceleris auctores, posthæc turpi exitu periire, in Acherontis barathrum ad perpetuos cruciatum detrusi. Nam civilibus inter se collisi bellis, nec nominis, nec generis sui memoriam reliquerunt. Quod profecto nunquam ipsis contigisset, nisi impia illa Apollinis Pythii vaticinatio, falsam quamdam et adulterinam vim haberet. »

CAPUT LV.

Constantinus Deo gloriam tribuit, signum crucis confitetur, et precatur pro Ecclesiis.

« Nunc te, Deus Opt. Max., oro atque obsecro, sis clemens ac propitius erga tuos orientales: sis erga cunctos provinciales diuturnis calamitatibus attritos: iisque per me famulum tuum salutem conferre velis. Atque hæc non sine causa abs te postulo, omnium Domine 469 et sancte Deus. Tuo enim ductu atque auspicio res salutares suscepi atque perfecì. Tuum signum ubique præferens, victorem exercitum duxi. Et quotiescunque publica exigit necessitas, tuæ virtutis insignia sequens, adversus hostes progredior. Has ob causas tibi animum meum dicavi, amore simul ac timore probe temperatum. Nam nomen quidem tuum sincere diligo: potentiam autem quam multis documentis declarasti, et qua fidem meam confirmasti, religiose formido. Festino itaque meos ipse humeros operi supponens, ut sanctissimam domum tuam, quam nefarii illi

(64) Καὶ ἡλικία πάση. Codex Fuketii scriptum exhibet οὐχ ἡλικία πάση. Paulo post in eodem codice et in schedis Regiis scribitur ἢ γε ἡμέρα αὐτῇ τῷ πένθει τοῦ θ. ἐνεκαλύπτετο.

(65) Τὸν ἀγιώτατόν σοι οἶκον. Ecclesiam catho-

atque impii scelerata eversione vastarunt, denuo instauram. »

CAPUT LVI.

Quomodo omnes quidem Christianos esse optavit, neminem autem coegit,

« Equidem populum tuum pacate ac sine ulla seditione degere, pro communi totius orbis et cunctorum mortalium utilitate desidero. Qui autem gentilitatis errore implicati sunt, ipsi quoque eandem cum fidelibus pacis et quietis oblectationem latè percipiant. Hæc enim communionis ac societatis mutua reparatio, ad homines in rectam viam reducendos plurimum valet. Nemo alteri molestiam facessat. Quod cuique libitum fuerit, id agat. Illud tamen apud eos qui recte sentiunt fixum ratumque esse oportet, solos illos sancte casteque esse victuros, quos tu ipse ad hoc vocavisti, ut sacrosanctis tuis legibus acquiescant. Qui vero seipsos subtrahunt, habeant sibi mendaciorum delubra, quando ita volunt. Nos splendidissimam domum veritatis tuæ quam nascentibus nobis donasti, retinemus. Id ipsum illis quoque optamus, ut scilicet ex communi percipiant voluptatem. »

CAPUT LVII.

Gloriam tribuit Deo qui per Filium suum errantes illuminavit.

« Neque enim nova ac recens est nostra religio : sed ex quo hujus mundi fabricam apte dispositam stetisse credimus, tu hanc religionem cum debita tui numinis observantia instituisti. Porro humanum genus variis seductum erroribus 470 impegit. Sed tu ne hoc malum amplius ingravesceret, per Filium tuum splendidissimam attollens facem, cunctos de numinis tui cultu admonuisti. »

CAPUT LVIII.

Iterum Deo gloriam tribuit ex ministerio totius mundi.

« Hujus rei fidem faciunt opera tua. Tua nos potestas innocentes efficit ac fideles. Sol et luna ratis ac definitis cursibus feruntur, nec sine ordine circa mundi totius axem sidera volvunt. Certa lege recedunt temporum vices. Tuo verbo stat terræ firma soliditas, et venti præstituto tempore moventur, et aquarum impetus irrequieto fluxu prolabitur. Mare immotis continetur terminis. Et quidquid per terras perque oceanum diffunditur, hoc ad maximos et mirabiles usus fabricatum est. Quod quidem nisi ex voluntatis tuæ arbitrio ita gereretur, procul

licam intelligit, quam cap. 55 domum veritatis appellat. In sacris libris « Columna et firmamentum veritatis » dicitur. Paulo post scribe ex codice Fuketii, Savillii et ex schedis Regiis ὅν οἱ μυσάρῳ ἀκρίνοι, etc.

(66) Πρὸς τὴν εὐθείαν ἀγαγεῖν ὁδὸν ἰσχύει. In libro Fuketii legitur ἰσχύς. Sed vera lectio est quam in veteribus schedis bibliothecæ Regiæ invenimus, ἰσχύσει. Quod profecto longe est elegantius.

(67) Ἐκαστος ἔπερ ἢ ψυχὴ βούλεται, τοῦτο καὶ πραττέτω. Id est, quam quisque cult religionem colat. Quibus verbis Constantinus, integram colendi, prout quisque vellet, Numinis libertatem subditis suis dereliquit. Quippe religiosissimus priu-

ὄν οἱ μυσάρῳ ἐκείνοι καὶ ἀσεβέστατοι τῷ ἀποτήματι τῆς καθαρῆσεως ἐλυμήναντο. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΓ΄.

Ὅτι προσεύχεται μὲν Χριστιανούς εἶναι πάντας, οὐκ ἀναγκάζει δέ.

« Εἰρηνεύειν σου τὸν λαὸν ἀστασίαστον μένειν ἐπιθυμῶ, ὑπὲρ τοῦ κοινοῦ τῆς οἰκουμένης καὶ τοῦ πάντων ἀνθρώπων χρησίμου. Ὅμοίαν τοῖς πιστεύουσιν οἱ πλανώμενοι χαίροντες λαμβανέτωσαν εἰρήνης τε καὶ ἡσυχίας ἀπόλαυσιν. Αὕτη γὰρ ἡ τῆς κοινωνίας ἐπανόρθωσις, καὶ πρὸς τὴν εὐθείαν ἀγαγεῖν ὁδὸν ἰσχύει (66). Μηδεὶς τὸν ἕτερον παρενοχλείτω· ἕκαστος ἔπερ ἢ ψυχὴ βούλεται, τοῦτο καὶ πραττέτω (67). Τοὺς δ' εὖ φρονούντας πεπεισθαὶ γρή, ὡς οὐτοὶ μόνοι ἀγίως καὶ καθαρῶς βιώσονται, οὓς αὐτὸς καλεῖς ἐπαναπαύεσθαι τοῖς σοῖς ἀγίοις νόμοις. Οἱ δ' ἑαυτοὺς ἀφέλκοντες, ἐχόντων βουλόμενοι· τὰ τῆς ψευδολογίας τεμένη· ἡμεῖς ἔχομεν τὸν φειδρότατον τῆς σῆς ἀληθείας οἶκον, ὅνπερ κατὰ φύσιν δέδωκα. Τοῦτο κἀκείνοις εὐχόμεθα, ἵνα δηλαδὴ διὰ τῆς κοινῆς ὁμοιοῦς καὶ αὐτοὶ τὴν θυμῶσαν ἀναφέρωνται. »

omnium consensu atque concordia, maximam capi-

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΔ΄.

Δοξολογία εἰς Θεὸν δι' Υἱοῦ φωτισταυτος τὴν πλανωμενους.

« Οὐδὲ γὰρ ἔστι καινὸν (68) οὐδέ τι νεώτερον τὸ κατ' ἡμᾶς· ἀλλ' ἐξ ὕπερ τὴν τῶν ὄλων διακόσμησιν παγίως γεγενῆσθαι πεπιστευόμεθα, μετὰ τοῦ πρέποντος σου σεβάσματος τοῦτο παρεκελεύσω· ἐσφάλη δὲ τὸ ἀνθρώπινον γένος, πλάναις παντοίαις παρηγμένον· ἀλλὰ σύ γε διὰ τοῦ σου Υἱοῦ, ἵνα μὴ τὸ κακὸν ἐπὶ πλεόν ἐπιθρίση, καθαρὸν φῶς ἀνασχῶν, ὑπέμνησας περὶ σεαυτοῦ τοὺς πάντας. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΗ΄.

Δοξολογία πάλιν ἐκ τῆς τοῦ κόσμου λειτουργίας.

« Αἱ σοὶ πράξεις ταῦτα πιστοῦνται· τὸ σὸν κράτος ἀθώους ἡμᾶς καὶ πιστῶς ἐργάζεται· ἤλιος καὶ σελήνη ἔνομον ἔχουσι τὴν πορείαν, οὐδὲ τὰ ἄστρα ἄτακτον ἔχει τὴν τοῦ κοσμικοῦ κύκλου περιφορὰν· αἱ τῶν καιρῶν ἀμοιβαὶ νομίμως ἀνακυκλοῦνται· ἡ τῆς γῆς ἐδραία στάσις τῷ σῷ λόγῳ συνέστηκε· καὶ τὸ πνεῦμα κατὰ τὸν ἐπιταχθέντα καιρὸν (69) ποιεῖται τὴν κίνησιν, ἥ τε τῶν ὕδατων φορὰ θέουσα πρὸς τὴν ἀπλέτου βεῦματος μέτρῳ· ἡ θάλασσα ὄροις ἐμπεριέχεται πεπηγῶσι· καὶ ὁ τι ἂν τῇ γῆ καὶ τῷ ὠκεανῷ συμπαρεκτείνεσθαι, τοῦτο πᾶν θαυμαστάς

ceps omnes quidem mortales ad Christi fidem transire maxime concupivit : neminem tamen ad id nunquam coegit. Ac gentiles quidem pristino errore liberatos voluit ; templorum tamen caeremonias et sacrificia non prohibuit, ut ipse testatur, infra c. 59.

(68) Οὐδὲ γὰρ ἔστι καινόν. De origine et antiquitate religionis Christianæ idem scribit Eusebius in principio *Historie Ecclesiasticæ*, et in libris *De evangelica demonstratione*.

(69) Vulg. κατὰ τὸν ἐπιταχθέντα καιρὸν. Legο κατὰ τὸν ἐπιταχθέντα, ut legisse videtur Christophorus. Atque ita scriptum exhibent codd. Fuketii et Savillii.

τοι καὶ χρήσιμοι τεχνάζεται λυσιτελείαις. Ὅπερ εἰ μὴ κατὰ κρίσιν τῆς σῆς βουλήσεως ἐπράττετο, ἀναμφιβόλως ἂν ἡ τοσαύτη διαφορά, καὶ ἡ πολλὴ τῆς ἐξουσίας διάκρισις (70) παντὶ τῷ βίῳ καὶ τοῖς πράγμασιν ἐλυμήνατο. Οἱ γὰρ πρὸς ἑαυτοὺς μαχεσθέντες (71), χαλεπώτερον ἂν τῷ ἀνθρωπίνῳ ἐμαχέσαντο γένοι· ὅπερ καὶ μὴ ὀρώμενοι πράττουσι. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΘ΄.

Δοξολογία εἰς Θεόν, ἀεὶ διδάσκοντα τὰ καλὰ.

« Χάρις σοι πλειστή, Δέσποτα τῶν ἀπάντων, μέγιστε θεέ· ὅσον γὰρ διαφορὸς σπουδάσμασιν ἡ ἀνθρωπότης γνωρίζεται, τοσούτον μάλλον τοῖς ὀρθότερον φρονῶσι καὶ γνησίαις ἐπιμελομένοις ἀρετῆς (72), τὰ τοῦ θείου λόγου μαθήματα συνίσταται. Πλὴν ὅστις αὐτὸν θεραπεύεσθαι κωλύει, ἄλλῳ τοῦτο μὴ λογιέσθω (73)· ἢ γὰρ ἱατρικῆ τῶν λαμάτων προκαθέζεται, ἅπαντι εἰς τοῦ φανερῆς προκειμένην. Μόνον μὴ τις καταβλαπτέτω τοῦθ' ὅπερ ἀχραντον εἶναι τὰ πράγματα παρεγγυᾷ. Χρησώμεθα τοίνυν ἅπαντες ἀνθρώποι τῇ τοῦ δοθέντος ἀγαθοῦ συγκληρίᾳ, τουτέστι τῷ τῆς εἰρήνης καλῷ, χωρίζοντες δηλαδὴ τὴν συνειδησιν ἀπὸ παντὸς ἐναντίου. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ξ΄.

Παράνοις ἐπὶ τέλει τοῦ δικαίου, μηδὲν μηδενὶ ἐνοχλεῖν.

« Πλὴν ἕκαστος ὅπερ πείσας ἐαυτὸν ἀναδέδεικται (74), τοῦτω τὸν ἕτερον μὴ καταβλαπτέτω· ὅπερ θάτερος εἰδὲς τε καὶ ἐνόησε, τοῦτω τὸν πλησίον, εἰ μὲν γένεσθαι δυνατόν, ὠφελείτω· εἰ δ' ἀδύνατον, παραπέμψω. Ἄλλο γάρ ἐστι, τὸν ὑπὲρ ἀθανασίας ἄθλον ἐκωσῶς ἐπαναιρῆσθαι, ἄλλο τὸ μετὰ τιμωρίας ἐπιναγκάζειν. Ταῦτ' εἶπον, ταῦτα διεξῆλθον μακρότερον, ἢ ὁ τῆς ἐμῆς ἐπιεικείας ἀπήτει σκοπὸς, ἐπειδὴ τῆν τῆς ἀληθείας ἀποκρύψασθαι πίστιν (75) οὐκ ἐβουλόμην· μάλισθ' ὅτι τινὲς, ὡς ἀκούω, φασὶ τῶν νῶν περιηρῆσθαι τὰ ἔθη καὶ τοῦ σκότους τὴν ἐξουσίαν (76)· ὅπερ συνεβούλευσα ἂν πᾶσιν ἀνθρώποις, εἰ μὴ τῆς μοχθηρᾶς πλάνης ἢ βίαιος ἐπανάστασις (77), ἐπὶ βλάβῃ τῆς κοινῆς ἀναστάσεως (78) ἀμέτρως ταῖς ἐνίων ψυχῆς ἐμπεπήγει. »

(70) *Πολλὴ τῆς ἐξουσίας διάκρισις*, id est, multiplex divinitas, puta solis, lunæ, astrorum et elementorum, de quibus supra dixi. Hæc enim singula, nisi unius Dei nutu ac potestate regerentur, utique dii essent. Ἐξουσία igitur est potestas nullius dominationi subjecta, quam vulgo *independentiam* vocamus, quæ solius Dei propria est.

(71) *Οἱ γὰρ πρὸς ἑαυτοὺς μαχεσθέντες*. Deos gentilium intelligit, ut supra dixi, solem scilicet, lunam et reliqua mundi elementa quæ pro diis coluit antiquitas. Mox scribe ex codice Fuketiano τὸ ἀνθρώπινον ἐμάχοντο γένος, ut legitur etiam in Regiis schedis.

(72) *Γνησίας ἐπιμελομένοις ἀρετῆς*. In codic. Fuketiano et Savillii legitur γνησίως.

(73) *Ἄλλῳ τοῦτο μὴ λογιέσθω*, id est, *quisquis curari se non sinit*, nec morbo idololatriæ liberari, sibi imputet, cum medicina in promptu sit. Male Christophorsonus hunc locum interpretatur hoc modo, *alteri qui sanari vult, non vitio vertat*. Nam de Fortesio nihil dico, qui fere ubique a vero sensu deerat. Musculus certe hæc non infeliciter vertit.

(74) *Ὅπερ πείσας ἐαυτὸν ἀναδέδεικται*. In codice Regio superscriptum est eadem manu ἀναδέ-

A dubio tanta diversitas, et multiplex divisio potestatis, universo orbi ac rebus humanis perniciosè attulisset. Nam qui adversus sese invicem bellum gesserunt, utique gravius adversus humanum genus depugnarent. Quod profecto faciunt, tametsi oculis non cernuntur. »

CAPUT LIX.

Deum laudat, qui semper bona atque honesta docet.

« Gratias tibi plurima, ægimus, omnium Domine ac summe Deus. Nam quanto magis ex discrepantibus studiis humana natura cognoscitur, tanto magis apud recte sentientes et veræ virtutis studiosos, divinæ religionis disciplina stabilitur. Cæterum quisquis curari se non sinit, ne id alii imputet. Quippe medicina quæ præest curationi, palam omnibus proposita est. Illud tantum cavendum est, ne quis eam religionem violet, quam puram et immaculatam esse res ipsæ testantur. Proinde universi fruamur hujus boni nobis indulti consortio, hoc est pacis amœnitate; et animi nostri conscientiam ab omnibus quæ illi contraria sunt abducamus. »

471 CAPUT LX.

Adhortatio sub finem edicti, ut nemo alteri molestiam facessat.

« Cæterum nemo ex eo quod ipse animo imbibit, alteri noxam pariat. Sed quicumque aliquid intellexerit ac noverit, eo, si quidem fieri potest, proximum juvet; sin id fieri non potest, omittat. Aliud est enim, certamen pro immortalitate sponte suscipere: aliud, suppliciorum vi adigere. Hæc dixi, et uberius ac prolixius quam mansuetudinis nostræ propositum postulabat, ideo disserui, quod fidei veritatem celare ac dissimulare nolebam. Præsertim cum nonnulli, ut audio, asserant, ritus ac cæremōnias templorum et potestatem tenebrarum penitus esse sublata. Quod profecto suasissem omnibus hominibus, nisi pravi erroris violenta præsumptio in cladem atque in damnū reparationis generis humani, quorundam mentibus nimis insideret. »

δεχται. Utrumque certe ferri potest — At nobis longe præstantior videtur correctio Reg. cod. ἀναδέδεται. EDIT.

(75) *Τῆς ἀληθείας... πίστιν*, id est veram fidem. Idem enim est, ac si diceret, τὴν ἀλήθειαν τῆς πίστεως. Sic iterum loquitur in cap. 69, infra.

(76) *Τοῦ σκότους τὴν ἐξουσίαν*. Verba sunt desumpta ex Epistola Pauli. Porro ut hic Hellenismum vocat potestatem tenebrarum, sic infra, cap. 65, Christianismum vocat lucis potestatem et efficaciam.

(77) *Ἐπανάστασις*. Hæc vox proprie significat conspirationem ac rebellionem: quod quidem de idolorum cultu optime dicitur. Est enim idolorum cultus, defectio a vero Deo.

(78) *Τῆς κοινῆς ἀναστάσεως*. Scribendum videtur ἀνορθώσεως. Nam vulgata vox ex superiore lineâ repetita esse videtur. Porro in fine hujus edicti apposita erat sine dubio hæc subscriptio, de qua superius multa dixi, Προσθήτω ἐν τοῖς ἡμετέροις ἀνατολικῶς μέρεσι. Hæc enim subscriptio proprie convenit huic edicto, utpote quod missum est ad provinciales Orientis.

CAPUT LXI.

Quomodo ab urbe Alexandria quæstiones commotæ sint propter Arium.

Hæc imperator velut quidam Dei præco maxima prædicta voce, cunctis provincialibus per suas litteras inclamavit, dum subditos a dæmonio errore revocare, et ad verum Dei cultum amplectendum incitare conatur. Quas ob res cum singulari gaudio gestiret, nuntius ad eum perlatus est de quodam non mediocri tumultu qui Ecclesias occupaverat. Quo audito percussus, remedium excogitare cœpit. Porro tumultus origo hæc fuit: Florebat populus Dei, et cum alacritate quadam ac tripudio honestis actibus incumberebat. Nullus erat fortis metus, qui perturbationem afferret: quippe cum Dei optimi maximi beneficio, amœna et profundissima pax Ecclesiam undique communiret. Sed enim invidia nostris bonis insidias struens subsederat. Quæ primum quidem intro irrepens, postea in medio sanctorum cœtu tripudiavit. Tandem vero episcopus inter se commisit, tumultum et altercationem inter eos excitans, divinorum dogmatum obtentu. Exinde tanquam ex levi quadam scintilla, gravissimum exarsit incendium. Quod quidem ab Ecclesia Alexandrina velut 472 a capite exorsum, universam posthæc Ægyptum, et Libyam, et ulteriorem Thebaidem peragravit. Sed et reliquas urbes ac provincias depastum est: adeo ut non solum ipsos Ecclesiarum antiatites verbis inter se digladiantes, verum etiam plebem ipsam discissam cernere liceret, aliis horum, aliis illorum partes amplectentibus. Porro rerum quæ gerebantur spectaculum eo usque processit indignitatis, ut in mediis infidelium turpissimo risu ac ludibrio traduceretur.

CAPUT LXII.

De Ario et Meletianis.

Et hi quidem in ipsa urbe Alexandria de sublimissimis rebus pertinaciter dimicabant. Alii vero per totam Ægyptum et superiorem Thebaidem, ob controversiam quamdam quæ prius commota fuerat, interim dissidebant; adeo ut ubique discerpitæ essent Ecclesiæ. Cum autem Ecclesiæ corpus huiusmodi morbo laboraret, universa Libya simul etiam ægroavit, et reliquæ exterarum provinciarum partes eodem morbo correptæ sunt. Nam qui Alexandriæ erant, legatos ad singularum provinciarum episcopos dirigebant; isti vero in alterutram partem discissi, seditioni quoque adjugebantur.

CAPUT LXIII.

Quomodo legatum cum litteris misit ad pacem componendam.

His auditis imperator gravissimo dolore percussus, eamque rem iustar domesticæ calamitatis

(79) *Στάσις ἐμβαλῶν ἐρροσχέλιας.* Scribendum videtur καὶ ἐρροσχέλιας. Porro φθόνος hoc loco est invidius dæmon. Sic enim loqui solet Eusebius multis in locis.

(80) *Τοσοῦτον δὲ διήλυνεν.* In codice Regio legitur δὴ ἤλυνεν, quod magis probo. Totus igitur

A

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΑ'.

Ὅπως ἀπὸ τῆς Ἀλεξανδρέων δ.ὰ τὰ κατὰ Ἀρειοῦ ἐκινούντο κητήσεις.

Τοιαῦτα βασιλεὺς, ὡσανεὶ Θεοῦ μεγαλοφρονήτατος κήρυξ, τοῖς ἐπαρχεῦταις ἅπασιν δι' οἰκείου προσφώνει γράμματος, δαιμονικῆς μὲν ἀπειργων τοὺς ἀρρομένους πλάνης, τὴν δ' ἀληθῆ μετιέναι θεοσέβειν ἐγκελευόμενος. Φαιδρυνόμενῳ δ' αὐτῷ ἐπὶ τοῦτοις, φήμη τις διαγγέλλεται ἀμφὶ ταραχῆς οὐ μικρᾶς τὰς Ἐκκλησίας διαλαθούσης· ἐφ' ἣ τὴν ἀκοὴν πληγείας, ἰασιν περιενθεί. Τὸ δ' ἦν ἄρα τοῖονδε. Ἐσεμνύοντο μὲν ὁ τοῦ Θεοῦ λεῶς, ταῖς τῶν καλῶν καλλωπιζόμενος πράξεισιν· οὐδ' ἦν τις ἐξωθεν φόβος ταραττων, ὡς καὶ λαμπρᾶς καὶ βαθυτάτης εἰρήνης ἀπανταχθῆν τὴν Ἐκκλησιαν Θεοῦ χάριτι περιφραττούσης· φθόνος δ' ἄρα καὶ τοῖς ἡμετέροις ἐφῆδρευε καλοῖς, εἰσω μὲν εἰσδυόμενος, μέσος δ' ἐν αὐτοῖς χορεύων τοῖς τῶν ἁγίων ὄμιλοις. Συμβάλλει δὴτα τοὺς ἐπισκόπους, στάσιν ἐμβαλῶν ἐρροσχέλιας (79), θείων προφάσει δογμάτων· κάπειθ' ὡς ἀπὸ μικροῦ σπινθῆρος μέγα πῦρ ἐξεκάετο, ἄκρας μὲν ὡσπερ ἀπὸ κορυφῆς ἀρέζομενον τῆς Ἀλεξανδρέων Ἐκκλησίας, διαδραμὴν δὲ τὴν σύμπασαν Αἰγυπτῶν τε καὶ Λιβύην, τὴν τ' ἐπέκεινα Θηβαΐδα· ἦδη δὲ καὶ τὰς λοιπὰς ἐπενέμετο ἐπαρχίας τε καὶ πόλεις, ὡστ' οὐ μόνους ἦν ἰδεῖν τοὺς τῶν Ἐκκλησιῶν προέδρους λόγους διαπληκτιζομένους, ἀλλὰ καὶ τὰ πλήθη κατατεμνόμενα, τῶν μὲν ὡς τοῦτοδε, τῶν δὲ θατέρως ἐπικλινομένων. Εἰς τοσοῦτον δὲ διήλυνεν (80) ἀτοπίας ἢ τῶν γινομένων θέα, ὡστ' ἦδη ἐν αὐτοῖς μέσοις τῶν ἀπίστων θεάτροις, τὰ σεμνὰ τῆς ἐνθέου διδασκαλίας τὴν αἰσχίστην ὑπομένειν χλεῦν.

theatris, divinæ prædicationis venerabilis doctrinæ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΒ'.

Περὶ τοῦ αὐτοῦ καὶ Μελετιανῶν.

Οἱ μὲν οὖν κατ' αὐτὴν τὴν Ἀλεξανδρείαν, νεανικῶς περὶ τῶν ἀνωτάτω διεπληκτιζόντο, οἱ δ' ἀμφὶ πᾶσαν τὴν Αἰγυπτῶν (81) καὶ τὴν ἄνω Θηβαΐδα, προῦποκειμένης παλαιοτέρας ὑποθέσεως χάριν διεστασίαζον, ὡς πανταχοῦ διηρῆσθαι τὰς Ἐκκλησίας. Τοῦτοις δ' ὡσπερ σώματος κεκακωμένου, σύμπασα Λιβύη συνέκαμνε· συνενόσει δὲ καὶ τὰ λοιπὰ μέρη τῶν ἐκτὸς ἐπαρχιῶν. Οἱ μὲν γὰρ ἀπὸ τῆς Ἀλεξανδρείας διεπρεσβεύοντο πρὸς τοὺς κατ' ἐπαρχίαν ἐπισκόπους, οἱ δ' εἰς θάτερον τεμνόμενοι μέρος, τῆς ὁμοίας ἐκοινωνῶν στάσεως.

D

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΓ'.

Ὅπως περὶ εἰρήνης πέμψας Κωνσταντῖνος ἐγράψε.

Ταῦτα δὲ πυθόμενος ὁ βασιλεὺς καὶ τὴν ψυχὴν ὑπεραλγῆσας, συμφορὰν τε οἰκείαν τὸ πρῆγμα θέμε-

locus sic scribendus est: εἰς τοσοῦτον δὴ ἤλυνεν ἀτοπίας, etc. Certe in Fukelliano codice legitur εἰς τοσοῦτον.

(81) *Οἱ δ' ἀμφὶ πᾶσαν τὴν Αἰγυπτῶν.* Melitinos intelligit, de quorum schismate videndus est Epiphanius et Baronius.

ως, παραχρήμα τῶν ἀμφ' αὐτὸν θεοσεβῶν, ὃν εὖ ἠπίστατο σὺφρονι πίστεως ἀρετῇ δεδοκιμασμένον ἄνδρα (82), λαμπρυνόμενον ταῖς ὑπὲρ εὐσεβείας ὁμολογίαις κατὰ τοὺς ἔμπροσθεν χρόνους, βραβεύσαι εἰρήνην τοῖς κατὰ τὴν Ἀλεξάνδρειαν διεστωσιν ἐκπέμπει γράμμα τ' ἀναγκαιότατον δι' αὐτοῦ τοῖς τῆς ἑρεσγέλιας αἰτίοις ἐπιτίθειν· ὃ δὴ καὶ αὐτὸ γνώρισμα περιέχον ἀμφὶ τὸν λαὸν τοῦ Θεοῦ κηδεμονίας, τῇ περὶ αὐτοῦ φέρεσθαι διηγῆσαι καλὸν, ἔχον τοῦτον τὸν τρόπον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΔ'.

Κωνσταντίνου ἐπιστολὴ πρὸς Ἀλέξανδρον τὸν ἐπισκοπὸν, καὶ Ἀρείου τὸν πρεσβύτερον.

« Νικητῆς Κωνσταντίνος, Μέγιστος Σεβαστός, Ἀλεξάνδρου καὶ Ἀρείου.

« Διπλὴν μοι γεγενῆσθαι πρόφασιν τούτων ὧν ἔργῳ τὴν χρεῖαν ὑπέστην, αὐτὸν, ὡς εἰκός, τὸν τῶν ἐμῶν ἐγγειρημάτων βοηθὸν καὶ σωτήρα τῶν ὄλων Θεὸν ποιούμεναι μάρτυρα. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΕ'.

Ὅτι περὶ τῆς εἰρήνης ἐμερίμα συνήθως.

« Πρῶτον μὲν γὰρ τὴν ἀπάντων τῶν ἐθνῶν περὶ τὸ θεῖον πρόθεσιν (83), ὡς μίαν ἕξως σύστασιν ἐνώσαι· δεύτερον δὲ, τὸ τῆς κοινῆς οἰκουμένης σῶμα καθάπερ χαλεπῷ τινι (84) νοσήματι πάσχον κακῶς, διορθώσασθαι προϋθυμήθην. Ἄ δὴ προσκοπῶν, ἕτερον μὲν ἀπορρήτω διανοίας ὀφθαλμῷ συνελογιζόμεν, ἕτερον δὲ τῇ τῆς στρατιωτικῆς χειρὸς ἐξουσίᾳ κατορθοῦν ἐπειρώμην, εἰδὼς ὡς εἰ κοινήν ἅπασιν τοῖς τοῦ Θεοῦ θεράπουσιν ἐπ' εὐχαίς ταῖς ἐμαῖς ὁμόνοιαν καταστήσαιμι, καὶ ἡ τῶν δημοσίων πραγμάτων χρεῖα σύνδρομον ταῖς ἀπάντων εὐσεβείαι γνώμαις τὴν μεταβολὴν καρπώσεται. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΖ'.

Ὅτι καὶ τὰς ἐν Ἀφρικῇ ζητήσεις διωρθώσατο.

« Μανίας γοῦν δῆπουθεν οὐκ ἀνεκτῆς ἄπασαν τὴν Ἀφρικὴν ἐπιλαβοῦσης, διὰ τοὺς (85) ἀβούλῳ κουφότητι τὴν τῶν δήμων θρησκείαν εἰς διαφόρους αἰρέσεις σχίσαι τετολημῆστας, ταύτην ἐγὼ τὴν νόσον καταστείλαι βουληθεὶς, οὐδεμίαν ἑτέραν ἀρκοῦσαν τῷ πράγματι θεραπείαν εὕρισκον, ἢ εἰ τὸν κοινὸν τῆς οἰκουμένης ἔχθρον ἐξελών (86), ὃς ταῖς ἑρατῆς ὑμῶν συνόδοις τὴν ἀθέμιτον ἑαυτοῦ γνώμην ἀντέστησεν,

(82) *Δεδοκιμασμένον ἄνδρα.* Osium Cordubensem intelligit, ut scribit Gelasius Cyzicenus in libro II et post illum Photius in *Bibliotheca*, capite 127, et Nicephorus, et ante hos omnes Socrates etique Synzomenus.

(83) *Τὴν... περὶ τὸ θεῖον πρόθεσιν.* Mallem scribere διάθεσιν, aut πρόληψιν. Contra in principio hujus epistolæ pro διπλὴν μοι πρόφασιν, malim legere πρόθεσιν. Mox scribo πρὸς μίαν ἕξως σύστασιν ἐνώσαι ex codd. Fukettiano et Savilii. Mallem tamen scribere πρὸς μιάς.

(84) *Καθάπερ χαλεπῷ τινι.* Desunt hic nonnulla, quæ in libro Moræi ita suppleuntur: χαλεπῷ τινι νοσήματι πάσχον κακῶς διορθώσασθαι, etc., prout etiam legitur in editione Genevensi. Ego libentius hunc locum ita suppleverim: χαλεπῷ τινι νοσήματι τῆς τυραννίδος πιεζόμενον ἐλευθερώσαι προϋθυμήθην.

A habendam ratus contestem ex Dei cultoribus quos circa se habebat, quemdam, quem ob modestiam fidei spectatum, et ob religionis confessionem superiori tempore præ cæteris nobilitatum esse cognoverat, Alexandriam dirigit, ut inter eos qui illic dissidebant pacem componeret, eidemque litteras dat ad contentionis auctores, utiles in primis ac necessarias. Quæ cum illustre specimen exhibeant curæ ac sollicitudinis illius quam pro Ecclesiis Dei gerebat, non absurdum fuerit, huic de illo institutæ narrationi ipsas inserere. Snt autem ejusmodi.

473 CAPUT LXIV.

Constantini epistola ad Alexandrum episcopum, et Arium presbyterum.

« Victor Constantinus Maximus Augustus, Alexandro et Ario.

« Duabus me causis impulsus fuisse ad earum rerum quas gessi ministerium obeundum, ipse conatuum meorum adjutor et servator omnium, mihi testis est Deus. »

CAPUT LXV.

Quod pro pace continue satagebat.

« Nam primum quidem omnium gentium inolitam de Deo opinionem in unam quasi habitudinem ac formam compingere propositum fuit: deinde vero corpus orbis terrarum quasi gravi quodam morbo tyrannidis oppressum, in pristinam valetudinem restituere. Quæ cum mihi instar scopi proposuissem, alterum quidem arcano cogitationis oculo inquirebam; alterum vero bellica vi atque potentia perficere conabar. Quippe intelligebam, si communem inter omnes Dei cultores concordiam, sicut mihi in votis erat, stabilire potuissem, fore ut reipublicæ administratio, mutationem piis omnium sensibus congruentem nancisceretur. »

CAPUT LXVI.

Quomodo quæstiones in Africa excitatas compressit.

« Itaque cum intolerabilis quædam insania totam Africam corripuisset, ob quosdam qui temeraria levitate religionem populorum in varias sectas discindere ausi fuerant; hunc ego morbum sedare cupiens, nullum aliud remedium ad ejus curationem idoneum reperiebam, quam ut, communi hoste generis humani e medio sublato, qui sacrosanctis synodis vestris impiam suam sententiam ac jussio-

D Verum cum in optimis codicibus Fukettiano et Savilii locus ita suppleatur, ut supra posui, eam scripturam sequi præstat. Porro in Fukettii libro deest vox κοινής.

(85) *Vulg. Μανίας γὰρ δῆπουθεν... καὶ διὰ τοὺς.* Scribendum omnino est μανίας γοῦν. Paulo post ubi legitur καὶ διὰ τοὺς, expungenda est particula καί. Donatistas autem intelligit, qui post Romanam et Arelatensem synodum, post judicium ipsius Constantini, adhuc in Africa tumultuabantur.

(86) *Τὸν κοινὸν τῆς οἰκουμένης ἔχθρον ἐξελών.* Licinius procul dubio intelligit, ut declarant quæ sequuntur verba: ὃς ταῖς ἑρατῆς ὑμῶν συνόδοις, etc. Nam Licinius synodos christianorum antistitum prohibuerat, ut testatur Eusebius in libro I, cap. 51. At Christophorosus communem humani generis hostem hoc in loco diabolum esse existimavit.

nem opposuerat, quosdam vestrum ad sarcendam
inter dissidentes concordiam, ministros atque
adjuutores mitterem. »

CAPUT LXVII.

Quod religio ab Orientis partibus cœperit.

« Nam quoniam veri luminis vis, et lex sacro-
sanctæ religionis, Dei beneficio ex sinu (ut ita
dicam) Orientis 474 edita, universum simul ter-
rarum orbem sacris radiis illustraverat; non sine
causa vos cunctarum gentium salutis auctores ac
duces fore confidens, et mentis affectu et oculorum
acie exquirere laborabam. Statim igitur post ma-
gnam illam victoriam, et post certissimum de hosti-
bus triumphum, ante omnia illud rursus scrutari
constitueram, quod præcipuum et maximi momenti
esse iudicabam. »

CAPUT LXVIII.

Quomodo seditionem moleste ferens, pacem suasit.

« Verum, o eximia Dei providentia! quis et qualis
nuntius aures meas, seu potius animum ipsum acer-
bissime sauciavit, cum mihi significatum est multo
graviora inter vos orta esse dissidia, quam sunt
illa quæ in Africa remanserunt: adeo ut partes
vestræ, a quibus medelam aliis suppeditari posse
sperabam, majore jam curatione indigeant. Ac
mihi quidem de harum rerum initio atque origine
accuratius cogitanti, levis admodum causa esse
visa est, nec tanta animorum contentione digna.
Itaque ad hujus epistolæ scribendæ necessitatem

gravi errore. Est igitur hic hujus loci sensus: Co-
gitabam, inquit Constantinus, devicto Licinio, quos-
dam ex vobis orientalibus episcopis mittere in
Africam, ad pacem illic inter Donatistas et Catho-
licos componendam. Cum enim et Italiæ et Gallia-
rum episcopi id efficere non potuerint, vestra de-
num opera id perfectum iri sperabam. Sed, ut
video, vos ipsi pacificatoribus egetis.

(87) Vulg., *Ἀποστειλάμ με*. Scribo *ἀποστειλάμ*
cum Grutero et Moræi libro, quibus consentiunt
codd. Fuketii et Savilii et Regiæ schedæ.

(88) Vulg., *Ἡμῶς ὡς περ τινὰς ἀρχηγούς*. Pro-
cul dubio scribendum est *ὑμῶς*, ut in Moræi libro
ad marginem emendatur. Nec aliter legitur in
codd. Fuk. et Savilii. Porro Constantinus Ægyptios
diserte inter Orientis populos enumerat, quod non
vidit Christophorsonus. Ægyptus certe tunc tem-
poris inter Orientis provincias censebatur, jam
inde a Maximini temporibus, qui, Cæsar in Oriente
constitutus, Ægyptum sub se habuerat. Hinc est
quod Amm. Marcellinus in libro xiv, ubi provincias
Orientis recenset, Ægyptum ac Mesopotamiam
ex earum numero fuisse testatur. Locus est in
pag. 49 editionis nostræ. Sed comes Orientis Ægy-
ptum ac Mesopotamiam sub dispositione sua habebat
Constantini et Constantii temporibus, ut docet
vetus hæc inscriptio: M. MAECIO MEMMIO FURIO
BALBUBIO CÆCILIANO. PLACIDO. C. V. COMITI ORIENTIS
ÆGYPTI ET MESOPOTAMIE. CONSULI ORDINARIO, etc.
Quin etiam sub posterioribus imperatoribus, licet
Ægyptiaca diocesis ab Orientali sejuncta esset,
semper tamen sub præfecto prætorii per Orientem
fuit, ut ex imperii Notitia constat. Paulo post scri-
bendum videtur *ζητεῖν ἐπιεργόμενῃ*.

(89) *Ἄμα γούρ τῇ μεγάλῃ νίκῃ*. Hoc est quod
dixit superiori capite, *τὸν κοινὸν τῆς οἰκουμένης
ἐχθρὸν ἐξελών*. Intelligit autem Constantinus præ-

ἐνίους ὑμῶν πρὸς τὴν τῶν πρὸς ἀλλήλους διχονοῦν-
των ὁμόνοιαν βοηθοῦς ἀποστειλάμ (87). »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΖ'.

Ὅτι ἐκ τῆς ἀνατολικῆς τὰ τῆς εὐσεβείας ἤρξατο.
« Ἐπειδὴ γὰρ ἡ τοῦ φωτὸς δύναμις, καὶ ὁ τῆς ἱερᾶς
θρησκείας νόμος, ὑπὸ τῆς τοῦ κρείττονος εὐεργεσίας,
οἷον ἐκ τινῶν τῆς Ἀνατολῆς κόλπων ἐκδοθεὶς, ἅπασαν
οἰκουμένην ἱερῶ λαμπτήρι καταστράφει,
εἰκότως ὑμᾶς ὡς περ τινὰς ἀρχηγούς (88) τῆς τῶν
ἐθνῶν σωτηρίας ὑπάρξειν πιστεύων, ὁμοῦ καὶ ψυχῆς
νεύματι καὶ ὀφθαλμῶν ἐνεργείᾳ ζητεῖν ἐπειρώμην.
Ἄμα γούρ τῇ μεγάλῃ νίκῃ (89) καὶ τῇ τῶν ἐχθρῶν
ἀληθεὶ θριαμβείᾳ, τούτεστι πρώτον ἐλλόμην (90) ἐρε-
νῶν, ὃ δὴ πρώτον μοι καὶ τιμωτάτον ἀπάντων ὑπάρ-
χειν ἠγούμην. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΗ'.

*Ὅτι λυπηθεὶς διὰ τὴν στάσιν, τὰ περὶ εἰρήνης
συμβουλεύει.*

« Ἄλλ', ὦ καλλίστη καὶ θεῖα πρόνοια! οἷόν μου τῆς
ἀκοῆς, μάλλον δὲ τῆς καρδίας αὐτῆς (91) τραῦμα
καίριον ἤρξατο, πολλῶν χαλεπωτέραν τῶν ἐκεῖ κατα-
λειφθέντων (92) τὴν ἐν ὑμῖν γινομένην διχοστασίαν
σημαῖνον· ὡς πλειονος ἦσθι τὰ καθ' ὑμᾶς μέρη θερα-
πείας δεέσθαι, παρ' ὧν τοῖς ἄλλοις τὴν ἰασιν ὑπάρ-
ξειν ἤλπισα. Διαλογιζομένῳ δὲ μοι τὴν ἀρχὴν καὶ
τὴν ὑπόθεσιν τούτων, ἄγαν εὐτελής καὶ οὐδαμῶς ἀξία
τῆς τοσαύτης φιλονεκίας ἢ πρόφασις ἐκυράσθη. Διό-
περ ἐπὶ τὴν τῆς ἐπιστολῆς ταύτης ἀνάγκην ἐπειχθεὶς,
καὶ πρὸς τὴν ὁμόφυχον ὑμῶν ἀγχίνοιαν (93) γράφων,

lium Adrianopolitanum et Chalcedonense, quorum
illud contigit quinto Nonas Julias, hoc vero xiv
Kalendas Octobres anno Christi 324. Sub finem
autem hujus anni data esse videtur hæc epistola.

(90) *Τούτεστι πρώτον ἐλλόμην*. Legendum *παῖο
τούτ' ἔτι*. Fortasse etiam *προειλόμην*, id est, disci-
dium illud Donatistarum rursus inquirere ac diju-
dicare decreveram. In optimo Fuketii codice legitur
τὶ ποτ' ἐστὶ πρώτον, etc. atque ita in libro Turnebi
et Moræi ad marginem emendatur. Omnino viden-
tur hic deesse nonnulla. Sensus tamen is prorsus
est, quem dixi. Porro collata simul omnium colli-
cum lectione, locus ita sanandus videtur: *τὶ ποτ'
ἐστὶ τούτο πρ.*

(91) Vulg., *Τῇ καρδίᾳ αὐτῆς*. Quis non videt
scribendum esse τῆς καρδίας? Nec damnanda est
Christophorsoni conjectura, qui *τραῦμα καίριον* le-
git. Sic enim plane scriptum exhibent optimi libri
Fuketii, Savilii et Reg. schedæ.

(92) *Τῶν ἐκεῖ καταλειφθέντων*. Nihil hic vidit
Christophorsonus, qui non animadvertit vocem
hanc *ἐκεῖ* referendam esse ad schisma Donatista-
rum, de quo supra locutus est Constantinus. Ait
igitur imperator hoc schisma maxima jam ex parte
sedatum esse, ac leves duntaxat ejus reliquias in
Africa remansisse.

(93) *Πρὸς τὴν ὁμόφυχον ὑμῶν ἀγχίνοια*.
Vocem *ὁμόφυχον* consulto omisit Christophorsonus,
cum Alexandrum et Arium concordare dici non
posse existimaret, quippe qui de tantis rebus inter
se dissentirent. Verum Constantinus eos nihilo-
minus unanimes vocat, cum de utroque bene sen-
tiret, eosque verbis potius quam reipsa et animo
dissidere crederet. Vox autem *ἀγχίνοια* parum con-
venire videtur antistitibus. Utinam quidem hac
voce imperatores in litteris suis ad rectores pro-
vinciarum. Sed cum sacerdotes alloquuntur, sau-

τὴν τε θέλαν πρόνοιαν καλέσας ἀρωγὸν τῷ πράγματι, ἄμεσον τῆς πρὸς ἀλλήλους ὑμῶν ἀμφισβήτησεως, ὅσον εἰρήνης πρῶτα ἐμαυτὸν προσάγω εἰκότως. Ὅπερ γὰρ δὴ συναιρούμενον τοῦ κρείττονος, καὶ εἰ μείζων ἦν τις ἀφορμὴ διχονοίας, οὐ χαλεπῶς ἀν ἴδυνήθην, ὁσίας τῶν ἀκούοντων γνώμαις ἐγγχειρίζων τὸν λόγον, εἰς τὸ χρησιμώτερον ἕκαστον μεταστῆσαι (94), τοῦτο μικρὰς καὶ λίαν εὐτελοῦς ἀφορμῆς ὑπαρχούσης, ἢ πρὸς τὸ ὅλον ἐμποδῶν ἴσταιται, πῶς οὐκ εὐχερεστέραν καὶ πολλῷ βραδύτεραν μοι τοῦ πράγματος τὴν ἐπανόρθωσιν μνηστεύσει; »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΘ΄.

Πόθεν ἢ Ἀλεξάνδρου καὶ Ἀρείου ζήτησις ἤρξατο, καὶ ὅτι μὴ ἐχρῆν συζητεῖν ταῦτα.

« Μανθάνω τοίνυν ἐκεῖθεν ὑπῆρξαι τοῦ παρόντος ζητήματος τὴν καταβολήν. Ὅτε γὰρ σὺ, ὦ Ἀλέξανδρε, παρὰ τῶν πρεσβυτέρων ἐζήτηεις, τί δήποτε αὐτῶν ἕκαστος (95) ὑπὲρ τίνος τόπου τῶν ἐν τῷ νόμῳ γεγραμμένων, μᾶλλον δ' ὑπὲρ ματαίου τινος ζητήσεως μέρους ἐπυνθάνου, σὺ τε, ὦ Ἀρείε, τοῦθ' ὅπερ ἢ μήτε τὴν ἀρχὴν ἐνθυμηθῆναι, ἢ ἐνθυμηθέντα σιωπῇ παραδοῦναι προσήκον ἦν, ἀπροόπτως ἐντέθεικας (96), ἔθεν τῆς ἐν ὑμῖν διχονοίας (97) ἐγερθείσης, ἢ μὲν σύνθεος ἠρνήθη (98), ὁ δὲ ἀγνώστου λαὸς εἰς ἀμφοτέρους σιθελίς, ἐκ τῆς τοῦ κοινῶ οὐμάτος ἀρμονίας ἐχωρίσθη. Οὐκοῦν ἐκότερος ὑμῶν ἐξίσου τὴν συγγνώμην παρασχὼν (99), ὅπερ ἀν ὑμῖν ὁ συνθεράπων ὑμῶν δικαίως παραινεῖ, δεξάσθω. Τί δὲ τοῦτό ἐστιν; οὔτε ἐρωτᾶν ὑπὲρ τῶν τοιούτων ἐξ ἀρχῆς προσήκον ἦν, οὔτε ἐρωτώμενον ἀποκρίνεσθαι. Τὰς γὰρ τοιαύτας ζητήσεις, ὅπως μὴ νόμου τινος ἀνάγκη προστάττει, ἀλλ' ἀνωφελοῦς ἀργίας ἐρεσχέλια προτίθῃσιν, εἰ καὶ φυσικῆς τίνος γυμνασίας (1) ἕνεκα γίνονται, ὅμως ὀφειλομένω εἰσω τῆς διανοίας ἐγκαλεῖν, καὶ μὴ προχείρως εἰς δημοσίας συνόδους ἐκφέρειν, μηδὲ ταῖς τῶν δῆμων ἀκαίως ἀπρονοήτως πιστεύειν. Πόσος γὰρ ἐστὶν ἕκαστος, ὡς πραγμάτων οὕτω μεγάλων καὶ λίαν δυσχερῶν δύναμιν, ἢ πρὸς τὸ ἀκριβὲς συνιδεῖν, ἢ κατ' ἐξίαν ἐρμηνεύσαι; Εἰ δὲ καὶ τοῦτο τις εὐχερῶς ποιεῖν νομισθεῖται, πόσον δήπου μέρος τοῦ δήμου πελεσει; ἢ τίς ταῖς τῶν τοιούτων (2) ζητημάτων ἀκριβείας ἐξω

A redactus, et ad concordem utriusque vestrum solertiam scribens, invocato ad hoc opus auxilio divinæ Providentiæ, arbitrum me dissensionis vestræ, et quasi pacis moderatorem merito interpono. Nam qui, etiamsi gravior subesset causa discordiæ, tamen Deo juvante, piis audientium mentibus rationem insinuans, haud difficile possem singulos ad salubriora consilia revocare; idem, cum levis admodum et exigua nunc causa sit, quæ totius corporis consensioni obstat, cur non multo faciliorem et expeditiorem hujus rei correctionem mihi ipse spondeam? »

CAPUT LXIX.

Unde nata sit controversia inter Arium et Alexandrum, et quod talia non erant disquirenda.

« Porro præsentis controversiæ initium hinc existisse comperio. Cum enim tu, Alexander, a presbyteris tuis requireres, quid quisque eorum de quodam legis loco sentiret, seu potius de quadam parte inanis quæstionis eos interrogares: cumque tu, Ari, id quod vel nunquam cogitare, vel sane cogitatum silentio premere debueras, imprudenter protulisses, excitata inter vos discordia, communico quidem denegata est; sanctissimus autem populus in duas partes discussus, a totius corporis unitate discessit. Quocirca uterque vestrum veniam vicissim alteri tribuens, id amplectatur, quod servatus vester vobis justissime suadet. Quidam vero illud est? Nec interrogare de hujusmodi rebus principio decebat, nec interrogatum respondere. Tales enim quæstiones, quas nullius legis necessitas præscribit, sed inutilis otii altercatio proponit, licet ingenii exercendi causa instituantur, tamen intra mentis nostræ penetralia continere debemus, nec eas facile in publicos efferre; conventus, nec auribus vulgi inconsulte committere. Quotusquisque enim est, qui tantarum rerum tamque difficilium vim atque naturam aut accurate comprehendere, aut pro dignitate explicare sufficiat? Quod si quis id facile consequi posse existimetur, quotæ tandem parti vulgi id persuasurus est? Aut quis in ejusmodi quæstionum subtili et accurata disputatione, citra

citatem, gravitatem vel prudentiam frequentius dicunt. Glossæ veteres ἀγγλῖνοια, solertia, experientia.

(94) *Εἰς τὸ χρησιμώτερον ἕκαστον μεταστῆσαι.* Vox ἕκαστον in neutro genere posita videtur. Refertur enim ad articulum ἕπερ, cui mox respondet τοῦτο. Recte igitur in codice Regio et Fuk. post verbum μεταστῆσαι apponitur virgula. Neque enim sensus absolutus est. At Christophorsonus contra morem suum, ex una periodo duas fecit.

(95) *Τί δήποτε αὐτῶν ἕκαστος.* Addendum omnino est φρονεῖ ex Gelasio Cyziceno in lib. II, cap. 4. Nicephorus autem in lib. VIII, cap. 43, habet νοεῖ. Mox ubi legitur πυνθάνου, codd. Fuk. et Savil. scriptum habent ἐπυνθάνου rectius.

(96) *Ἀπροόπτως ἐντέθεικας.* Rectius in Gelasii libro legitur ἀντέθηκας, id est, opposuisti, objecisti. Atque ita legerat Epiphanius scholasticus, ut patet ex cap. 19 *Historiæ tripartitæ.*

(97) *Ὅθεν τῆς ἐν ὑμῖν διχονοίας.* Nicephorus primam vocem utpote superfluum expunxit, quam

tamen habent omnes libri, et Epiphanius scholasticus in versione sua retinuit.

(98) *Ἡ μὲν σύνοδος ἠρνήθη.* Langus vertit, *conventus quidem solemnibus quibusdam denegatus.* Christophorsonus vero sic interpretatur: *conventus qui in ecclesia fieri solet, impeditus.* Σύνοδος igitur pro synaxi hic acceperunt, quo sensu ea vox non infrequenter usurpatur. Sic rursus in hoc capite, εἰς δημοσίας συνόδους ἐκφέρειν, et in cap. 68. Sed et Epiphanius scholasticus vertit, *mysteria contemnantur.*

(99) *Τὴν συγγνώμην παρασχῶν.* Socrates ac Gelasius Cyzicenus et Nicephorus habent γνώμην, aures et animum accommodans. Sed vulgata lectio rectior est. Sic enim Constantinus loquitur infra in hoc capite. Epiphanius vertit, *voluntatem præbens.*

(1) *Εἰ καὶ φυσικῆς τίνος γυμνασίας.* Scribendum videtur φιλοσοφικῆς vel σοφιστικῆς γυμ. ἕνεκα γίνονται.

(2) *Vulg. ἢ τίς ὁ ταῖς τῶν τοιούτων.* In codd.

periculum gravissimi lapsus possit consistere? Quocirca in hujusmodi quæstionibus loquacitas comprimenda est; ne forte aut nobis id quod propositum est explicare ob naturæ nostræ infirmitatem non sufficientibus, aut auditoribus, ob ingenii tarditatem ea quæ dicuntur minime assequentibus, ex alterutro horum aut in blasphemiarum, aut in schismatis necessitatem populus incurrat.)

CAPUT IXX.

Exhortatio ad concordiam.

« Proinde et incauta interrogatio, et inconsulta responsio, in utroque vestrum veniam sibi mutuo concedant. Neque enim de præcipuo et summo legis nostræ mandato inter vos est orta contentio: neque novum aliquod a vobis de Dei cultu introductum est dogma. Sed unam eandemque sententiam tenetis, adeo ut ad communionis societatem coire facile possitis. »

476 CAPUT LXXI.

Quod ob leves quasdam voculas pertinaciter certandum non fuit.

« Vobis enim pertinaciter contententibus de rebus parvis atque levissimis, tantam populi multitudinem vestro consilio regi non decet, in tanta præsertim animorum dissensione: nec solum id indecorum, sed prorsus nefas esse existimatur. Atque ut prudentiam vestram minore exemplo commonefaciam, scitis ipsos etiam philosophos unius sectæ professione inter se omnes sæderari; eosdem tamen in aliqua assertionum parte interdum discrepare. Verum licet in ipsa scientiæ perfectione dissentiant, nihilominus ob sectæ communionem rursus in unum conspirant. Quod si ita est, quomodo non multo justius fuerit, vos qui maximi Dei ministri constituti estis, in ejusdem religionis professione unanimiter permanere? Sed accuratius, si placet, et attentius expendamus id quod jam dixi, æquumne sit ut ob levium et inanium verborum inter vos contentiones, fratres fratribus velut in acie oppositi stent; utque venerabilis conventus, per vos qui de rebus

Regio. Fuk. et Savil. legitur ἢ τίς ταις, etc. Apud Nicephorum autem legitur ἢ τίς δε ταις rectius quam in vulgatis editionibus. Mox emendavi ex codd. Fuk. et Sav., ἢ τῆ τῶν ἀκροατῶν βραδυτέρᾳ συνέσει.

(3) Ἐξ ὀποτέρου τούτων. In codd. Regio et Fuk. legitur ποτέρου sine præpositione: quæ lectio ferri potest, si vocem ποτέρου referas ad ea quæ sequuntur, ἢ βλασφημίας, ἢ σχίσματος. Duorum, inquit, alterum, aut blasphemiarum, aut schismatis nascetur occasio. At Socrates æ Gelasius et Nicephorus hoc loco scriptum habent αὐθις ἐξ ἑκατέρου. Est certe hic locus ob pravam syntaxim difficilis et obscurus. Itaque in codice Regio ad latus hujus lineæ apponitur nota φ et ρ, hoc modo φρ, id est φρόντισον.

(4) Πρὸς τὸ τῆς κοινωρίας σύνθημα. *Communio tessera* vertunt Langus et Musculus, *Christophorus communio consensus*. Ego *signum mallem interpretari*. Nam ut in gentiliis mysteriis quædam signa ac symbola tradebantur initiatis, quibus se interscicerent symmistæ: sic Christiani signum communionis habebant, eucharistiam vel

τῆς ἐπικινδύου παρολισθήσεως ἀνισταίη; Οὐκοῦν ἐφεκτέον ἐστὶν ἐν τοῖς τοιοῦτοις τὴν πολυλογίαν, ἵνα μήπως ἢ τῆ ἡμῶν ἀσθενείᾳ τῆς φύσεως τὸ προκαθεῖν ἐρμηνεύσαι μὴ δυνηθέντων, ἢ τῆ τῶν ἀκροατῶν βραδυτέρᾳ συνέσει πρὸς ἀκριβῆ τοῦ ρηθέντος κατάληψιν ἔλθεῖν μὴ χωρησάντων, ἐξ ὀποτέρου τούτων (3) ἢ βλασφημίας, ἢ σχίσματος εἰς ἀνάγκην ὁ δῆμος περισταίη. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ο'.

Παρανέσεις περὶ ὁμορίας.

« Διόπερ καὶ ἐρώτησις ἀπροφύλακτος, κατὰ πόκρισις ἀπρονόητος ἴσῃ ἀλλήλαις ἀντιδίδωσαν ἐφ' ἑκατέρῳ συγγνώμην. Οὐδὲ γὰρ περὶ τοῦ κορυφαίου τῶν ἐν τῷ νόμῳ παραγγελμάτων ὑμῖν ἢ τῆς φιλονεικίας ἐξήφθη πρόφασις, οὐδὲ καινὴ τις ὑμῖν ὑπὲρ τῆς τοῦ Θεοῦ θρησκείας αἵρεσις ἀντείσχηθη: ἀλλ' ἓνα καὶ τὸν αὐτὸν ἔχετε λογισμὸν, ὡς πρὸς τὸ τῆς κοινωρίας σύνθημα (4) δύνασθαι συνελθεῖν. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΟΑ'.

Μὴ διὰ μικρὰς λέξεις φιλονεικεῖν περὶ τοῦ αὐτοῦ.

« Ὑμῶν γὰρ ἐν ἀλλήλοις ὑπὲρ μικρῶν καὶ λίαν ἐλαχίστων φιλονεικούντων, τοσοῦτον τὸν τοῦ Θεοῦ λαὸν ταῖς ὑμετέραις ἰθύνεσθαι φρεσὶν οὐ προσήκει, διὰ τὸ διχωνοεῖν: ἀλλ' οὔτε πρέπον, οὔτε ὧλων θεμιτὸν εἶναι πιστεύεται. Ἴνα δὲ μικρῶ παραδειγματι τὴν ὑμέτεραν σύνεσιν ὑπομνήσασμαι, λέξω (5). Ἴστε δὲ ποῦ καὶ τοὺς φιλοσόφους αὐτοὺς, ὡς ἐνὶ μὲν ἅπαντες δόγματι συντίθενται (6), πολλαῖσι δὲ ἐπειδὴν ἐν τινι τῶν ἀποφάσεων μέρει διαφωνῶσιν, εἰ καὶ τῆ τῆς ἐπιστήμης ἀρετῆ χωρίζονται, τῆ μείνοσι τοῦ δόγματος ἐνώσει πάλιν εἰς ἀλλήλους συμπνεύουσιν. Εἰ δὴ τοῦτο ἐστὶ, πῶς οὐ πολλῶ δικαιότερον, ὑμᾶς (7) τοὺς τοῦ μεγάλου Θεοῦ θεράποντας καθεστῶτας, ἐν τοιαύτῃ προαιρέσει θρησκείας ὁμοφύχους ἀλλήλοις εἶναι; Ἐπισκεψόμεθα δὴ λογισμῶ μείζονι, καὶ πλείονι συνέσει τὸ ρηθέν: εἴπερ ὀρθῶς ἔχει δι' ὀλίγας καὶ ματαίας ῥημάτων ἐν ὑμῖν φιλονεικίας, ἀδελφοὺς ἀδελφοῖς ἀντικεῖσθαι, καὶ τὸ τῆς συνόδου τίμιον ἀσεβεῖ διχωνοεῖν χωρίζεσθαι δι' ὑμῶν, οἱ πρὸς ἀλλήλους ὑπὲρ μικρῶν

baptismum. Epiphanius certe scholasticus *communio signum* vertit.

(5) Ὑπομνήσασμαι, λέξω. Postrema vox deest apud Gelasium Cyzicenum, nec videtur admodum necessaria. Eam certe in versione sua omisit Epiphanius.

(6) Ὡς ἐνὶ μὲν ἅπαντες δόγματι συντίθενται. Quid hic esset δόγμα, non intellexerunt interpretes, quorum alii *dogma* seu *placitum* interpretati sunt; alii disciplinæ professionem. Atqui non unum est dogma apud philosophos, ut satis constat. Itaque *sectam* vertere malui. Omnes enim philosophi aliquam habent sectam cui addicti sunt, alii stoicani, alii peripateticam. Jam in qualibet secta interdum existunt controversiæ de quibusdam quæstionibus inter ejusdem sectæ philosophos. Idem tamen ob sectæ societatem facile inter se conveniunt. Hic est sensus, ut opinor, verborum Constantini.

(7) Vulg. ἡμᾶς. Lege ὑμᾶς ex Gelasio. Nicephoro et Epiphanio, et paulo post ἐν ὑμῖν ex iisdem; quibus consentiunt codd. Fuk. et Savil. et schedæ Regiæ. — Mox rescripsimus etiam δι' ὑμῶν et φιλονεικοῦμεν. Edit.

οἷω καὶ μηδαμῶς ἀναγκαίων φιλονεικεῖτε. Δημῶ-
 δη ταῦτά ἐστι, καὶ παιδικαῖς ἀνοαίαις ἀρμόττοντα
 μᾶλλον, ἢ τῇ τῶν ἱερῶν καὶ φρονιμῶν ἀνδρῶν συν-
 ἔσει προσήκοντα. Ἀποστῶμεν ἐχόντες τῶν διαβολι-
 κῶν πειρασμῶν. Ὁ μέγας ἡμῶν Θεός, ὁ κοινὸς ἀπάν-
 των Σωτὴρ, κοινὸν ἅπασιν τὸ φῶς ἐξέτεινεν (8)· ὅψ'
 οὗ τῇ προνοίᾳ ταύτην ἐμοὶ τῷ θεραπευτῇ τοῦ Κρετ-
 τonos τὴν σπουδὴν (9) εἰς τέλος ἐνεγκεῖν συγχωρήσατε,
 ἕως αὐτοὺς τοὺς ἐκείνου δήμους ἐμῇ προσφωνήσει
 καὶ ὑπηρεσίᾳ καὶ νοθεσίας ἐνοστάσει, πρὸς τὴν τῆς
 συνόδου κοινωλῶν ἐπανάγοιμι. Ἐπειδὴ γὰρ, ὡς ἔφην,
 μία τις ἐστὶν ὑμῖν πίστις, καὶ μία τῆς καθ' ἡμᾶς
 αἰρέσεως σύνεσις, τὸ τε τοῦ νόμου παράγγελμα (10)
 τοῖς δ' ἑαυτοῦ μέρεσιν εἰς μίαν ψυχῆς πρόθεσιν τὸ
 ὅλον συγκλείει, τοῦτο ὅπερ ὀλίγην ἐν ὑμῖν ἀλλήλοις
 φιλονεικίαν ἤγειρεν, ἐπειδὴ μὴ πρὸς τὴν τοῦ παντὸς
 δύναμιν ἀνήκει, χωρισμὸν τινα καὶ στάσιν ἐν ὑμῖν
 μηδαμῶς ποιεῖτω. Καὶ λέγω ταῦτα, οὐχ ὡς ἀναγκά-
 ζων ὑμᾶς ἐξάπαντος τῇ λίαν εὐθιῆ καὶ ὅλα δήποτε
 ἐστὶν ἐκείνη ἡ ζήτησις, συντιθεσάμι. Δύναται γὰρ καὶ
 τὸ τῆς συνόδου τίμιον ὑμῖν ἀκεραίας σώζεσθαι, καὶ
 μία καὶ ἡ αὐτὴ κατὰ πάντων κοινωλῶν τηρεῖσθαι, καὶ
 ταμάλιστά τις ἐν μέρει πρὸς ἀλλήλους ὑμῖν ὑπὲρ
 ἐλαχίστου διαφωνία γένηται· ἐπειδὴ μηδὲ πάντες ἐν
 ἅπασιν ταυτὸ βουλόμεθα, μηδὲ μία τις ἐν ὑμῖν φύσις
 ἢ γνώμη πολιτεύεται. Περὶ μὲν οὖν τῆς θείας προ-
 νοίας μία τις ἐν ὑμῖν ἔστω πίστις, μία σύνεσις, μία
 συνήκη τοῦ Κρεττonos· ἃ δ' ὑπὲρ τῶν ἐλαχίστων
 τούτων ζητήσεων ἐν ἀλλήλοις ἀκριβολογεῖσθε, καὶ
 μὴ πρὸς μίαν γνώμην συμφέρησθε, μένειν εἰσω λο-
 γισμοῦ προσήκει, τῷ τῆς διανοίας ἀπορρήτῳ τηρού-
 μενα. Τὸ μέντοι τῆς κοινῆς φιλίας ἐξαιρετόν, καὶ ἡ
 τῆς ἀληθείας πίστις, ἢ τε περὶ τὸν Θεὸν καὶ τὴν τοῦ
 ὅμου θρησκείαν τιμῆ, μενέτω παρ' ὑμῖν ἀσάλευτος·
 ἐπανελεθε δὴ πρὸς τὴν ἀλλήλων φιλίαν τε καὶ χάριν,
 ἀπόδοτε τῷ λαῷ ξύμπαντι τὰς οικίας περιπολικὰς,
 ὑμεῖς τε αὐτοὶ καθάπερ τὰς ἑαυτῶν ψυχὰς ἐκκαθή-
 ραντες (11), αὔθις ἀλλήλους ἐπιγίνωτε. Ἡδίων γὰρ
 πολλάκις φιλία γίνεται μετὰ τὴν τῆς ἐχθρας ἀπόθε-
 σιν (12), αὔθις εἰς καταλλαγὴν ἐπανελεθούσα. »

(8) Τὸ φῶς ἐξέτεινεν. Rectius dixisset ἀνέτει-
 εν. Paulo ante lego ex codd. Fuk. et Savil., ὁ
 κοινὸς ἀπάντων Σωτὴρ.

(9) Vulg. Ταύτην ἐμοῦ τὴν σπουδὴν, id est, hoc
 meum studium atque institutum, concordiam in Ec-
 clesia stabiliendā, omnesque homines ad unius Dei
 cultum traducendā. De quo studio dixit Constanti-
 nus initio hujus epistolæ, et alibi passim glo-
 riatur.

(10) Τὸ τε τοῦ νόμου παράγγελμα. Lex enim ni-
 hil aliud nobis præcipit quam charitatem, ut scilicet
 Deum quidem toto cordis affectu diligamus, proxi-
 mum vero sicut nosmetipsos. In his duobus tota
 lex consistit, ut ait Dominus in Evangelio. Hæc
 non intellexit Christophorus, qui sic vertit.
*Unumque leges ac disciplinæ institutum (quod qui-
 dem cum suis partibus universum Ecclesiæ corpus,
 consentiente animorum concordia et proposito de-
 finci). Rectius Portesius: Præceptumque legis in
 id omnibus partibus incumbit, ut in unam animam
 universum concludat.* Forte etiam scribendum est τοῖς
 ὅσιν αὐτοῦ μέρεσιν. Duæ sunt enim partes hujus
 mandati, quarum altera ad Deum, altera ad proxi-
 mum pertinet.

A adeo exiguis et minime necessariis rixamini, impia
 dissensione dissideat. Plebeia sunt hæc, et quæ
 puerili magis inscitæ quam sacerdotum et prudenti-
 um virorum sapientiæ congruant. Abscedamus
 nostra sponte a diaboli tentationibus. Maximus Deus
 noster et omnium Servator, communcunctis protulit
 lumen: sub cujus auspicio ac providentia, mihi
 ejus famulo et cultori concedite, quæso, ut hoc
 opus ad exitum perducam, quo plebs illius mea al-
 locutione atque opera, et admonitionum instantia ad
 conventus unitatem revocetur. Nam cum vobis, ut
 dixi, una eademque sit fides, una de religione
 nostra sententia; cumque legis præceptum utraque
 sui parte omnes in unam animorum consensionem
 constringat; istud quod levem inter vos contentio-
 nem excitavit, quandoquidem ad totius religionis
 summam non pertinet, non est cur ullum inter
 vos discidium ac seditionem faciat. Atque hæc
 non eo dico, ut vos de inepta, et qualiscunque de-
 mum vocanda est quæstione, idem omnino sentire
 cogam. Potest enim gravitas conventus integre apud
 vos conservari, et una eademque inter omnes
 477
 communio retineri, quamvis invicem de re aliqua
 minimi momenti dissentiat. Siquidem nec idem
 omnes volumus in omnibus, nec una omnium in-
 doles est atque sententia. Itaque de divina quidem
 Providentia una inter vos sit fides, unus intellectus,
 una de Deo consensio. Quæ vero de levissimis istis
 quæstionibus inter vos subtiliter disputatis, licet
 non in eandem coeatis sententiam, interiore mentis
 cogitatione continere et arcano pectoris recondere
 debetis. Maneat firma in vobis communis amicitie
 prærogativa, et veritatis fides, et Dei legisque ob-
 servantia. Recurrite ad mutuum dilectionem et
 charitatem; reddite universo populo suos amplexus.
 Vosmet ipsi, expurgatis ut ita dicam animis vestris,
 vos vicissim agnoscite. Sæpe enim post depositas
 inimicitias reconciliata iterum gratia, jucundior
 existit amicitia. »

(11) Ψυχὰς ἐκκαθήραντες, id est, deterga cali-
 gine simultatum, qua mentis vestræ acies erat ob-
 ducta atque obscurata. Sequitur enim ἀλλήλους ἐπι-
 γίνωτε, id est, vos vicissim agnoscite, amplectimini,
 salutate. Quibus verbis alludere videtur Constanti-
 nus ad morem Christianorum sui temporis, apud
 quos in sacris conventibus, dum populus ad per-
 ceptionem mysteriorum accederet, diaconus sæpius
 inclamabat: Ἐπιγινώσχετε ἀλλήλους, ne quis scilicet
 profanus aut Judæus ad sacram mensam irreperet,
 ut docet Chrysostomus in oratione prima *Contra
 Judæos*, pag. 440, tomi primi. Eodem verbo usus
 est Marcion cum Polycarpi aliquando vidisset, Ἐπι-
 γίνωσκε ἡμᾶς, ut ex Irenæo refert Eusebius in lib
 iv *Historiæ*. Latini quoque verbum *recognoscere*
 usurpant eo sensu. Sic in passione Fructuosi epi-
 scopi: « Cum se excalciasset, accessit ad eum com-
 milito frater noster nomine Felix, apprehenditque
 dextram ejus, recognoscens eum, et Jeprecans ut
 sui memor esset. »

(12) Vulg. τῆς ἐχθρας ἀπόθεσιν. Scribendum est
 ἀπόθεσιν, ut legitur apud Gelasium et Nicephorum.
 Atque ita plane scriptum exhibent Fuk. codd. et
 Savil. et schedæ Regiæ.

CAPUT LXXII.

Quomodo dolore affectus pro pietate lacrymas effudit : et iter quod facturus erat in Orientem, ob hanc causam repressit.

« Reddite igitur mihi tranquillos dies et noctes curarum expertes ; ut mihi quoque pura lucis voluptas, et quietæ vitæ lætitia in posterum conservetur. Quod nisi consecutus fuero, ingemiscam necesse est totusque lacrymis perfundar, nec reliquum vitæ tempus placide exigam. Nam quandiu populus Dei (conservos meos dico) iniqua et perniciose contentione discissus est, qui fieri potest ut ego deinceps animo consistam. Porro ut doloris hac de re mei magnitudinem intelligatis : nuper cum Nicomediam venissem, protinus in Orientem iter facere decreveram. Cumque profectionem urgerem, et majore jam ex parte vobiscum essem, hujus rei nuntius consilium nostrum retro avertit ; ne cogere ea coram aspicere, quæ ne auditu quidem tenuis tolerare me posse existimabam. Deinceps ergo viam mihi in Orientem aperite consensu vestro, quam mihi mutuis inter vos contentionibus obstruxistis. Date hoc mihi, ut vos aliosque omnes populos lætos atque 478 hilares quamprimum videre, et pro communi omnium concordia ac libertate debitas Deo gratias cum unanimi laudum concentu referre possim. »

CAPUT LXXIII.

Quod post has etiam imperatoris litteras perseveravit contentio.

Et ad hunc quidem modum imperator Deo charus, missa epistola pacem Ecclesiæ Dei reformare studuit. Quin etiam vir bonus et Dei cultor eximius, ut supra dixi, non solum in litteris perferendis, sed etiam in implenda ejus a quo missus fuerat voluntate, egregiam operam navavit. Verum majus erat negotium quam ut litterarum ministerio sedari posset, adeo ut contententium rixa magis in dies aucta sit, et cunctas Orientis provincias vis mali pervaserit. Hæc livor invidiæ, et malignis dæmon Ecclesiæ felicitatem semper ægre ferens, in nostram perniciem machinatus est.

Finis libri secundi.

A

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΟΒ'.

Ὅτι δι' ἐδλάθειαν ὑπεραλγῶν θαυρῶν ἡραγὰ ἐτο, καὶ μέλλων εἰς τὴν Ἀνατολὴν διαβαίνειν, ἐπέσχε διὰ ταῦτα.

« Ἀπόδοτε οὖν μοι γαληνάς μὲν ἡμέρας, νύκτας δ' ἀμερίμους, ἵνα κάμοι τις ἡδονὴ καθαροῦ φωτός, καὶ βίου λοιπὸν ἡσυχου εὐφροσύνη σώζεται· εἰ δὲ μή, στένειν ἀνάγκη, καὶ θαυρῶσι δι' ὄλου συγχέσθαι, καὶ μὴδὲ τὸν τοῦ ζῆν αἰῶνα πρῶως ὑφίστασθαι. Τῶν γάρ τοι τοῦ Θεοῦ λαῶν, τῶν συνθεραπόντων λέγω τῶν ἐμῶν, οὕτως ἀδίκῃ καὶ βλαβερᾷ πρὸς ἀλλήλους φιλονεικία κεχωρισμένων. Ἐμὲ πῶς ἐγχωρεῖ τῷ λογισμῷ συνεστάναι λοιπὸν ; Ἴνα δὲ τῆς ἐπὶ τούτῳ λύτης τὴν ὑπερβολὴν ἀσθηθεε, πρῶην ἐπιστάς τῇ Νικομηδείῳ πῶλει, παραχρῆμα πρὸς τὴν ἐψῶν ἡπειρόμην τῇ B γνώμῃ. Σπεύδοντι δὴ μοι πρὸς ὑμᾶς, καὶ τῷ πλείονι μέρει (13) οὖν ὑμῖν ὄντι, ἡ τοῦδε τοῦ πράγματος ἀγγελία (14) πρὸς τὸ Ἐμπάλιν τὸν λογισμὸν ἀνεχαίτισεν, ἵνα μὴ τοῖς ὀφθαλμοῖς ὄραν ἀναγκασθῆναι, ἀ μὴδὲ ταῖς ἀκοαῖς προσέσθαι δυνατὸν ἡγούμενη. Ἀνοίξατε δὴ μοι λοιπὸν ἐν τῇ καθ' ὑμᾶς ὁμονοίᾳ, τῆς ἐψῶς τὴν ὁδὸν, ἣν ταῖς πρὸς ἀλλήλους φιλονεικίας ἀπεκλείσατε· καὶ συγχωρήσατε θάττον ὑμᾶς τε ὁμοῦ, καὶ τοὺς ἄλλους ἅπαντας δήμους ἰδεῖν χαίροντας, καὶ τὴν ὑπὲρ τῆς κοινῆς ἀπάντων ὁμονοίας τε καὶ ἐλευθερίας ὀφειλομένην χάριν, ἐπ' εὐφῆμοις λόγων συνθήμασιν ὁμολογῆσαι τῷ Κρείττονι. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΟΓ'.

Ἐπιμονος, καὶ μετὰ τὸ γράμμα τοῦτο, ταραχῆ τῶν ζητήσεων.

Ὁ μὲν δὴ θεοφιλὴς ὤδε τὰ πρὸς εἰρήνην τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Θεοῦ, διὰ τῆς καταπεμφθείσης προῖνει γραφῆς· διηκονεῖτο δὲ οὐ τῇ γραφῇ μόνον συμπράττων, ἀλλὰ καὶ τῷ τοῦ καταπέμφαντος νεύματι καὶ δὲ κάγαθός, καὶ ἦν τὰ πάντα θεοσεθῆς ἀνὴρ (15), ὡς εἰρηται. Τὸ δὲ ἦν ἄρα κρείττον ἢ κατὰ τὴν τοῦ γράμματος διακονίαν, ὡς αὐξηθῆναι μὲν ἐπὶ μείζον τῶν διαμαχομένων ἔριν, χωρῆσαι δ' εἰς ἀπάσας τὰς ἀνατολικὰς ἐπαρχίας τοῦ κακοῦ τὴν ὁρμῆν. Ταῦτα μὲν οὖν φθόνος τις καὶ πονηρὸς δαίμων, τοῖς τῆς Ἐκκλησίας βασκαίνων ἀγαθοῖς κατεργάζετο.

Τέλος τοῦ δευτέρου λόγου.

ΤΟΥ ΤΡΙΤΟΥ ΛΟΓΟΥ ΤΑ ΚΕΦΑΛΑΙΑ.

- α. Σύγκρισις εὐσεβείας Κωνσταντίνου, καὶ τῆς D γ'. Περὶ εἰκότος αὐτοῦ, ἐν ἣ ὑπερέκειτο μὲν ὁ τῶν διωκτῶν παρανομία.
β. Ἐπι περὶ τῆς εὐσεβείας Κωνσταντίνου ἐμπαρβησιαζόμενον τῷ τοῦ σταυροῦ σημείῳ.
γ. Περὶ εἰκότος αὐτοῦ, ἐν ἣ ὑπερέκειτο μὲν ὁ τῶν διωκτῶν παρανομία.
δ. Ἐπι περὶ τῶν διὰ Ἀρσίον ἐν Αἰγύπτῳ ζητημάτων.

(13) Καὶ τῷ πλείονι μέρει, id est animo et cogitatione. Animus enim major ac melior pars cuiusque est. At Christophorus non majorem itineris partem intellexit, quod nullo modo ferri potest.

(14) Vulg. τοῦδε τοῦ γράμματος ἀγγελία. Scribendum est πράγματος ex Socrate et Gelasio Cyziceno et Nicephoro. Paulo post lego προσέσθαι, ut habet

idem Nicephorus, et Savillii codex.

(15) Θεοσεθῆς ἀνὴρ. In codice Regio deest vox ἀνὴρ, quæ nec valde necessaria est. Suspicor tamen totum locum uno ductu ita legendum esse: διηκονεῖτο δὲ οὐ τῇ γραφῇ μόνον συμπράττων, ἀλλὰ καὶ τῷ τοῦ καταπέμφαντος νεύματι καὶ δὲ κάγαθός, καὶ τὰ πάντα θεοσεθῆς ἀνὴρ.

- ε'. *Περὶ τῆς διὰ τὸ Πάσχα διχονοίας.*
 ζ'. *Ὅπως σύνοδον ἐν Νικαίᾳ γενέσθαι προσέταξεν.*
 ζ'. *Περὶ οἰκουμένης συνόδου, εἰς ἣν ἐκ πάντων ἔθνων παρήσαν ἐπίσκοποι.*
 η'. *Ὅτι, ὡς ἐν ταῖς Πράξεσι τῶν ἀποστόλων, ἐκ διαφόρων συνήθων ἔθνων.*
 θ'. *Περὶ ἀρετῆς καὶ ἡλικίας τῶν διακόνων πενήκοντα ἐπισκόπων.*
 ι'. *Σύνοδος ἐν παλατίῳ ὡς ὁ Κωνσταντῖνος εἰσηλθὼν, συνεκαθέσθη.*
 ια'. *Ἦσυχα συνόδου μετὰ τὸ εἰπεῖν τι Εὐσέβιον τὸν ἐπίσκοπον.*
 ιβ'. *Κωνσταντίνου πρὸς τὴν σύνοδον περὶ εἰρήνης.*
 ιγ'. *Ὅπως τοὺς ἀμφοισθητοῦντας τῶν ἐπισκόπων εἰς ὁμόνοιαν συνήψεν.*
 ιδ'. *Περὶ πίστεως καὶ τοῦ Πάσχα, τῆς συνόδου σύμφωνος ἐκθεσίς.*
 ιε'. *Ὅπως τοῖς ἐπισκόποις συνειστιάθη Κωνσταντῖνος, τῆς εἰκοσαετηρίδος οὐσης.*
 ις'. *Χαρίσματα ἐπισκόποις, καὶ γράμματα πρὸς τοὺς πάντας.*
 ιζ'. *Κωνσταντίνου πρὸς τὰς Ἐκκλησίας περὶ τῆς ἐν Νικαίᾳ συνόδου.*
 ιη'. *Τοῦ αὐτοῦ περὶ συμφωνίας τῆς τοῦ Πάσχα ἑορτῆς, καὶ κατὰ Ἰουδαίων.*
 ιθ'. *Παραίνεις ἐξακολουθεῖν μᾶλλον τῷ πλειοστώ τῆς οἰκουμένης μερεῖ.*
 κ'. *Παραίνεις τοῖς ὑπὸ τῆς συνόδου γραφεῖσι πεισθῆναι.*
 κβ'. *Συμβουλίᾳ πρὸς τοὺς ἐπισκόπους ὑποστρέφοντας, περὶ ὁμονοίας.*
 κγ'. *Ὅπως οὗς μὲν προέπεμψεν, οὗς δὲ ἔγραψε καὶ χρημάτων διαδόσεις.*
 κδ'. *Ὅπως περὶ εἰρήνης Αἰγυπτίους ἔγραψέ τε καὶ παρήγγειλεν.*
 κε'. *Ὅπως ἐπισκόποις καὶ λαοῖς εὐλαβῶς πολλὰς ἔγραψεν.*
 κς'. *Ὅπως ἐν Ἱεροσολύμοις ἐπὶ τῷ ἀγίῳ τόπῳ τῆς τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν ἀναστάσεως ναοῦ προσευκλήριον οἰκοδομηθῆναι προσέταξεν.*
 κς'. *Ὅτι τὸ θεῖον μῆγμα χύμασι καὶ εἰδώλοις ἀπέκρυψαν οἱ ἄθεοι.*
 κς'. *Ὅπως Κωνσταντῖνος τοῦ εἰδωλείου τὰς ὕλας καὶ τὰ χύματα μικρὰν που ριζῆναι προσέταξεν.*
 κη'. *Φανέρωσις τοῦ ἀγίου τῶν ἀγίων μῆματος.*
 κθ'. *Ὅπως περὶ τῆς οἰκοδομῆς, καὶ πρὸς ἄρχοντας καὶ πρὸς Μακάριον τὸν ἐπίσκοπον ἔγραψεν.*
 λ'. *Κωνσταντίνου πρὸς Μακάριον περὶ τῆς τοῦ μαρτυρίου τοῦ Σωτῆρος οἰκοδομῆς.*
 λα'. *Περὶ τοῦ τῶν ἐν τῇ οἰκουμένῃ πασῶν ἐκκλησιῶν οἰκοδομηθῆναι καλλίονα, τοίχους καὶ κίονα καὶ μαρμάρους.*
 λβ'. *Ὅτι καὶ περὶ τοῦ κάλλους τῆς κόγχης καὶ ἔργατων καὶ ὕλων ἐδήλωσε τοῖς ἄρχουσιν.*
 λγ'. *Ὅπως ἡ προφητευθεῖσα καινὴ Ἱερουσαλήμ, Ἐκκλησία τοῦ Σωτῆρος ὠκοδομητο.*
 λδ'. *Ἐκφρασις οἰκοδομῆς τοῦ παναγίου μνηματοῦς.*
 λε'. *Ἐκφρασις αἰθρίου καὶ στοῶν.*

- Α λς'. *Ἐκφρασις τοῦ ναοῦ τῆς ἐκκλησίας τείχων καὶ δωματουρίας, κάλλους τε καὶ χρυσώσεως.*
 λς'. *Ἐκφρασις διπλῶν στοῶν ἐκατέρωθεν, καὶ πυλῶν ἀνατολικῶν τριῶν.*
 λη'. *Ἐκφρασις ἡμισφαιρίου, καὶ κίωνων δώδεκα, καὶ κματήρων.*
 λθ'. *Ἐκφρασις μεσαυλοῦ καὶ ἐξεδρῶν καὶ προπύλων.*
 μ'. *Περὶ πλήθους ἀναθημάτων.*
 μα'. *Περὶ οἰκοδομῆς ἐκκλησιῶν ἐν Βηθλεέμ, καὶ τῷ ὄρει τῶν ἐλαίων.*
 μβ'. *Ὅτι Ἑλένη ἡ βασίλισ, ἡ Κωνσταντίνου μήτηρ, εἰς εὐχὴν παραγενομένη, ταύτας ὠκοδόμησεν.*
 μγ'. *Ἐτι περὶ ἐκκλησίας ἐν Βηθλεέμ.*
 μδ'. *Περὶ μεγαλοψυχίας καὶ εὐποίας τῆς Ἑλένης.*
 με'. *Ὅπως εὐλαβῶς ἐν ταῖς ἐκκλησίαις συνήγετο ἡ Ἑλένη.*
 μς'. *Ὅπως ὀρθοδοκικοῦτις οὐσα καὶ διαθεμένη, ἔτελεύτη.*
 μς'. *Ὅπως τὴν μητέρα Κωνσταντῖνος κατέθετο, καὶ πρὸ τούτου καὶ ζῶσαν ἐτίμησεν.*
 μη'. *Ὅπως ἐν Κωνσταντίνου πόλει μαρτύρια μὲν ὠκοδόμησε, πᾶσαν δὲ εἰδωλολυτρεῖαν περιέλεν.*
 μθ'. *Σταυροῦ σημεῖον ἐν παλατίῳ, καὶ Δανιήλ ἐν κρήνῃς.*
 ν'. *Ὅτι καὶ ἐν Νικομηδείᾳ καὶ ἐν ἄλλαις πόλεσιν ὠκοδόμησεν ἐκκλησίας.*
 να'. *Ὅτι καὶ ἐν τῇ Μυρῇ προσέταξεν ἐκκλησίας γενέσθαι.*
 νβ'. *Κωνσταντίνου πρὸς Εὐσέβιον περὶ τῆς Μανρῆς.*
 νγ'. *Ὅτι ὁ Σωτὴρ ὤφθη αὐτόθι τῷ Ἀβραάμ.*
 νδ'. *Εἰδωλείων καὶ ξοάνων πανταχοῦ κατάλυσις.*
 νε'. *Περὶ τῆς ἐν Ἀντιοχείᾳ οἰκοδομηθείσης ἐκκλησίας.*
 νς'. *Τοῦ ἐν Ἀφάκῃ τῆς Φοινίκης εἰδωλείου καὶ τῆς ἀκολασίας περιαιρέσεις.*
 νς'. *Ἀσκληπιοῦ τοῦ ἐν Αἰγῶνι κατάλυσις.*
 νη'. *Πῶς οἱ Ἕλληνας καταγρόντες τῶν εἰδώλων, ἐπέστρεψον εἰς θεογνωσίαν.*
 νθ'. *Ὅπως ἐν Ἠλίῳ πόλει τὴν Ἀφροδίτην καθελὼν, ὠκοδόμησε πρῶτος.*
 ξ'. *Περὶ τῆς ἐν Ἀντιοχείᾳ δι' Εὐστάθιον ταραχῆς.*
 ξα'. *Κωνσταντίνου πρὸς Ἀντιοχείας, μὴ ἀποσπῆν Εὐσέβιον Καισαρέας, ἀλλ' ἕτερον ζητῆσαι.*
 λβ'. *Κωνσταντίνου πρὸς Εὐσέβιον, ἐπαινοῦντος τὴν παραίτησιν Ἀντιοχείας.*
 ξγ'. *Κωνσταντίνου πρὸς τὴν σύνοδον, μὴ ἀποσπᾶσθαι Καισαρέας Εὐσέβιον.*
 ξδ'. *Ὅπως τὰς αἰρέσεις ἐκτεμεῖν ἐσπούδασεν.*
 ξε'. *Κωνσταντίνου διάταγμα πρὸς τοὺς αἰρετικούς.*
 ξς'. *Περὶ ἀφαιρέσεως τόπων συνάξεων τῶν αἰρετικῶν.*
 ξς'. *Ὅπως βιβλίων ἀθεμάτων παρ' αὐτοῖς ἐδρεθέντων, πολλοὶ τῶν αἰρετικῶν εἰς τὴν καθολικὴν Ἐκκλησίαν ὑπέστρεψαν.*

479-480 CAPITULA LIBRI TERTII.

- I. *Comparatio pietatis Constantini cum iniquitate persecutorum.*
 II. *Rursus de pietate Constantini signum crucis libere profitentis.*
 III. *De imagine Constantini, cui crux quidem superposita erat, infra autem draco.*
 IV. *Rursus de controversiis in Ægypto excitatis ab Ario.*
 V. *De dissensione ob festum Paschæ.*
 VI. *Quomodo synodum Nicææ fieri iussit.*

- VII. *De universali concilio, ad quod ex omnibus provinciis convenerunt episcopi.*
 VIII. *Quod, sicut in Actis apostolorum dicitur, ex variis gentibus convenerunt.*
 IX. *De virtute et ætate ducentorum quinquaginta episcoporum.*
 X. *Synodus habita in palatio, quo ingressus Constantinus, cum episcopis resedit.*
 XI. *Silentium concilii, postquam Eusebius episcopus pauca quedam dixisset.*

- XII. *Constantini ad synodum oratio de pace.*
 XIII. *Quomodo episcopus inter se certantes ad concordiam revocavit.*
 XIV. *Concors Synodi sententia de fide et de Pascha.*
 XV. *Quomodo Constantinus vicennialibus suis episcopos convivio exceperit.*
 XVI. *Munera episcopis donata, et litteræ ad omnes scriptæ.*
 XVII. *Epistola Constantini ad Ecclesias de synodo Nicæno.*
 XVIII. *De consensu in celebratione festi paschalis, et contra Judæos.*
 XIX. *Hortatio ut maximam partem orbis terrarum sequi velint.*
 XX. *Hortatio ut omnes decretis synodi assentiantur.*
 XXI. *Episcopis discessuris consilium dat ut concordiam servent.*
 XXII. *Quomodo alios quidem hortatus sit, ad alios autem scripserit; et de pecuniarum divisione.*
 XXIII. *Quomodo ad Ægyptios scripserit, eosque ad pacem hortatus sit.*
 XXIV. *Quomodo episcopus et plebibus religiosas litteras sæpius scripsit.*
 XXV. *Quomodo Hierosolymis in sancto Dominicæ resurrectionis loco templum exarui præcepit.*
 XXVI. *Quomodo impii sepulcrum Domini rudibus et simulacris superpositis obtexerant.*
 XXVII. *Quomodo Constantinus delubri materiam ac rudera longissime projici mandavit.*
 XXVIII. *Manifestatio sanctissimi sepulcri.*
 XXIX. *Quomodo de construenda ecclesia ad præsides et ad Macarium episcopum litteras dedit.*
 XXX. *Constantini ad Macarium epistola de ædificatione Martyrii Servatoris nostri.*
 XXXI. *Quod hanc ædem mœnium, columnarum, et marmorum venustate cæteras ecclesias superare voluerit.*
 XXXII. *Ut de pulchritudine conchæ et de artificibus ac de materia Macarius ad præsides scribat.*
 XXXIII. *Quomodo Ecclesia Servatoris exstructa fuerit, quam prophetæ novam Hierusalem appellaverant.*
 XXXIV. *Descriptio ædificii sancti sepulcri.*
 XXXV. *Descriptio atrii et porticum.*
 XXXVI. *Descriptio parietum tectique, et ornatus atque inaurationis ipsius basilicæ.*
 XXXVII. *Descriptio geminarum utrinque porticum, et trium portarum orientalium.*
 XXXVIII. *Descriptio hemisphærii, et duodecim columnarum cum crateribus.*
- A XXXIX. *Descriptio atrii, exhedrarum et vestibulorum.*
 XL. *De numero donariorum.*
 XLI. *De redificatione ecclesiæ apud Bethlehem, et in monte Olivarum.*
 XLII. *Quomodo Helena Augusta Constantini mater Bethlehem orandi causa profecta, has ecclesias ædificavit.*
 XLIII. *Rursus de ecclesia Bethlehemitica.*
 XLIV. *De magnitudine animi et beneficentia Helenæ.*
 XLV. *Quomodo Helena in ecclesiis religiose versata sit.*
 XLVI. *Quomodo octogenaria, testamento facto, e vita decessit.*
 XLVII. *Quomodo Constantinus matrem deposuit, et qualiter illam coluit dum viveret.*
 XLVIII. *Quomodo Constantinopoli martyria construxit, omnemque idolorum cultum abolevit.*
 XLIX. *Signum crucis in palatio, et imago Danielis in fontibus.*
 L. *De ecclesiis quas Nicomediæ et alibi exstruxit.*
 LI. *Quod in Mambre ecclesiam ædificavit.*
 LII. *Constantini epistola ad Eusebium de Mambre.*
 LIII. *Quod Servator noster ibidem visus est Abrahamæ.*
 LIV. *Fana et simulacra ubique diruta.*
 LV. *De basilica exstructa apud Antiochiam.*
 LVI. *Eversio fani apud Aphaca in Phœnice, et impudicitia abolitio.*
 LVII. *Destructio templi Æsculapii Ægis.*
 LVIII. *Quomodo gentiles, damnatis simulacris, Deum agnoverunt.*
 LIX. *Quomodo apud Heliopolim destructo Veneris fano, primus ecclesiam construxit.*
 LX. *De tumultu Antiochiæ propter Eustathium exi-tato.*
 LXI. *Constantini epistola ad Antiochenos, ne Eusebium Cæsarea abstraherent, sed ut alium quæ- rerent.*
 LXII. *Imperatoris ad nos epistola post repudiatum Antiochiæ episcopatum.*
 LXIII. *Constantini epistola ad synodum, ne Eusebius Cæsarea abstrahatur.*
 LXIV. *Quomodo hæreses excindere studuerit.*
 LXV. *Constantini constitutio adversus hæreticos.*
 LXVI. *De tollendis conventiculis hæreticorum.*
 LXVII. *Quomodo nefariis libris apud hæreticos re- pertis, plurimi eorum ad catholicam redierint Ec- clesiam.*

ΕΥΣΕΒΙΟΥ ΤΟΥ ΠΑΜΦΙΛΟΥ

ΕΙΣ ΤΟΝ ΒΙΟΝ ΤΟΥ ΜΑΚΑΡΙΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ

ΛΟΓΟΣ Γ΄.

EUSEBII PAMPHILI

DE VITA BEATISSIMI IMPERATORIS CONSTANTINI

LIBER TERTIUS.

482 CAPUT I.

Comparatio pietatis Constantini cum iniquitate persecutorum.

Hoc modo dæmon bonorum omnium inimicus, qui Ecclesiæ felicitati semper invidere solet, pacis

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α΄.

Σύγκρισις εὐσεβείας Κωνσταντίνου, καὶ τῆς τῶν διωκτῶν παρανομίας.

Ὁ μὲν δὴ μισόκαλος δαίμων ὡδὲ πη τοῖς τῆς Ἐκ- κλησίας βασιλευσιν καλοῖς, χειμῶνας αὐτῇ καὶ τα

ραχάς ἐμφυλίου, εἰρήνης ἐν καιρῷ καὶ μὴ θυμη-
 δίας εἰργάζετο· καὶ μὴ βασιλεὺς (16) Θεῷ φί-
 λος, τῶν αὐτῶν πρεπόντων οὐ κατωλιγώρει, πάν-
 τα δὲ πρᾶττων τάναντία (17) τοῖς μικρὸν ἔμπρο-
 σθεν ὑπὸ τῆς τυραννικῆς ὠμότητος τετολημμένοις,
 παντὸς ἦν ἐχθροῦ καὶ πολεμίου κρείττων. Αὐτίκα δ'
 οἱ (17) θεοὺς τοὺς μὴ ὄντας παντοίαις ἀνάγκαις
 ἰδιάζοντο σέβειν, τοῦ ὄντος ἀφεστῶτες, ὁ δ' ὅτι
 μὴ εἰσὶν, ἔργοις καὶ λόγοις ἀπελέγχων, τὸν μόνον ὄντα
 παρεκάλει γνωρίζειν. Εἴθ' οἱ μὲν βλασφημίας τὸν
 Χριστὸν τοῦ Θεοῦ διεχλεύαζον φωναῖς, ὁ δὲ, ἐφ' ᾧ
 μάλιστα οἱ ἄθεοι τὰς βλασφημίας ἐπέτεινον, ἐγρά-
 φετο φυλακτήριον (18), τῷ τοῦ πάθους σεμνυνόμενος
 τροπαίῳ· οἱ μὲν ἤλαυνον, ἀοίκους καὶ ἀνεστίλους καθ-
 ιπτῶντες τοὺς θεραπευτὰς τοῦ Χριστοῦ, ὁ δὲ ἀνεκα-
 λείτω τοὺς πάντας, καὶ ταῖς οικείαις ἀπεδίδου
 ἐστίας. Οἱ μὲν ἀτιμίαις περιέβαλλον, ὁ δὲ ἐντίμους
 καὶ ζηλωτοὺς καθίστη τοῖς ἅπασιν· οἱ μὲν ἐδήμειον
 ἀδίκως, τῶν θεοσεδῶν ἀφαρπάζοντες τοὺς βίους, ὁ δὲ
 ἀπεδίδου, πλείστοις ἐπιδαφιλευόμενος χαρίσματιν.
 Οἱ μὲν διατάγμασιν ἐγγράφοις τὰς κατὰ τῶν προ-
 ἔδρων ἐδημοσίεον συκοφαντίας (19), ὁ δὲ ἔμπαλιν,
 ἐπαίρων καὶ ἀνυψῶν τῇ παρ' αὐτῶν τιμῇ τοὺς ἄνδρας,
 προγράμμασι καὶ νόμοις διαφανεστέρους ἐποίησε. Οἱ
 μὲν ἐκ βᾶθρων τοὺς εὐκτηρίους οἰκους καθήρουν,
 ἄνωθεν ἐξ ὑψους καταστρωννύντες εἰς ἔδαφος, ὁ δὲ
 τὰς οὐσας ὑψοῦσθαι καὶ καινοτέρας ἀνίστασθαι μεγα-
 λοπρεπῶς ἐξ αὐτῶν τῶν βασιλικῶν θησαυρῶν ἐνομο-
 θέτει. Οἱ μὲν τὰ θεόπνευστα λόγια ἀφανῆ ποιῆσθαι
 πυρὶ φλεγέοντα προσέταττον, ὁ δὲ καὶ ταῦτα πληθύ-
 νειν (20) ἐκ βασιλικῶν θησαυρῶν μεγαλοπρεπεῖ πα-
 ρασκευῇ πολυπλασιαζόμενα ἐνομοθέτει. Οἱ μὲν συν-
 ὄδους ἐπισκόπων μηδαμῇ μηδαμῶς τολμᾶν προσέτατ-
 τον ποιῆσθαι, ὁ δὲ τοὺς ἐξ ἀπάντων τῶν ἐθνῶν παρ'
 ἑαυτῶν συνεκρότει, βασιλείων τ' εἶσιν παρεῖναι, καὶ
 μέχρι τῶν ἐνδοτάτων χωρεῖν, ἐστίας τε καὶ τραπέζης
 βασιλικῆς κοινωνοὺς γενέσθαι ἡξίου. Οἱ μὲν ἐτίμων
 ἀναθήμασι τοὺς δαίμονας, ὁ δὲ ἀπεγύμνου τὴν πλά-
 νην, τὴν ἀχρηστον τῶν ἀναθημάτων ὕλην τοῖς χρῆ-
 σθαι δυνατοῖς διηνεκῶς νέμων. Οἱ μὲν τοὺς νεῶς φι-
 λοτίμως κοσμεῖν ἐκέλευον, ὁ δὲ ἐκ βᾶθρων καθήρει
 τούτων αὐτῶν τὰ μάλιστα παρὰ τοῖς δεισιδαίμοσι
 πολλοῦ ἄξια. Οἱ μὲν τοὺς τοῦ Θεοῦ δούλους αἰσχί-
 σταις ὑπέβαλλον τιμωρίαις, ὁ δὲ αὐτοὺς μὲν τοὺς
 ταῦτα δεδρακότας μετῆει, σωφρονίζων τῇ πρεπούσῃ

A ac lætitiæ tempore tumultus et intestina bella in ea
 excitabat. Interim vero Deo charus imperator, quæ
 sui officii erant minime neglexit, prorsus contraria
 iis quæ tyrannica crudelitas paulo ante præsum-
 pserat, agere studens. Eaque ratione cunctis hostibus
 atque inimicis superior fuit. Nam primum quidem
 illi a veri Dei cultu alieni, cunctos mortales ad fal-
 sorum numinum cultum variis modis per vim ad-
 gebant. Hic vero deos illos nequiquam esse, tum
 verbis, tum reipsa convincens, universos ad ejus
 qui solus est Deus agnitionem hortatus est. Adhæc
 illi Christum Dei impiis vocibus deridebant: hic
 vero illud ipsum quod impii homines maledictis
 præcipue incessebant, salutis medicinam esse scrip-
 psit. Dominicæ passionis tropæo sese efferens. Illi
 B cultores Christi persequebantur, eosque domo ac
 penatibus exturbabant: hic cunctos ab exsilio re-
 vocavit, et domiciliis suis restituit. Illi eos notabant
 infamia, hic honoribus auxit, et felices ac beatos
 omnium iudicio effecit. Illi Dei cultorum bona in-
 juste publicabant ac diripiebant: hic non solum
 ipsis bona sua restituit; sed plurimis insuper be-
 neficiis affectos locupletavit. Illi scriptis constitu-
 tionibus calumnias adversus Ecclesiarum præsidēs
 divulgabant: hic contra eosdem viros extollens et
 honore afficiens, edictis ac legibus positissis, il-
 lustriores quam antea reddidit. Et illi quidem
 oratoria funditus evertabant, et ab ipsis culmi-
 nibus usque ad solum disjecta sternebant: hic
 483 vero oratoria quæ adhuc superessent altius
 C erigi, et nova magnifico cultu prolatis ex imperiali
 ærario sumptibus exstrui præcepit. Illi oracula divi-
 nitus inspirata flammis aboleri jusserunt: hic sacro-
 rum voluminum exemplaria sumptibus imperialis
 ærarii propagari, et magnifico apparatu decorari
 mandavit. Jubebant illi ne episcopi synodos con-
 gregare usquam auderent: hic episcopus ex omni-
 bus provinciis ad se accersivit: nec modo intra
 palatium et in intimum usque cubiculum admisit,
 sed etiam mensæ tectique participes esse voluit. Illi
 dæmones donariis honorabant: hic eorum fraudes
 aperuit, et materiam ipsam donariorum nullis usi-
 bus dicatam, iis qui uti poterant perpetuo est dilar-
 gitus. Illi deorum templa magnifice ornari jube-
 bant: hic ea quæ superstitionis hominibus præcipuo

D ctoriam erexit, scribi jussit, hujus signi virtute
 urbem Romam a se liberatam fuisse.

(19) *Vulg. ταῖς κατὰ τῶν πρ. ἐδημοσίεον συκο-
 φαντίας.* Ratio syntaxis postulat ut legamus, τὰς κατὰ
 τῶν προέδρων ἐδημοσίεον συκοφαντίας. Paulo post
 scribendum τῇ παρ' αὐτοῦ ἱεμῆ, ut habent codd.
 Fuk. et Savillii.

(20) *Ὁ δὲ καὶ ταῦτα πληθύνειν.* In libro Moræi
 adjecta sunt ad marginem hæc verba, quæ nos in
 Fuk. etiam et Savil. codd. reperimus, μεγαλοπρε-
 πεῖ παρασκευῇ πολυπλασιαζόμενα· quam scriptu-
 ram in interpretatione sua secutus est Christophor-
 sonus. Certe Constantinus libros sacros qui eccle-
 siasticis usibus inserviebant, gemmis ac lapillis
 ornavit, ut docet Cedrenus in *Chronico*, ubi de
 Metrodoro philosopho.

(16) *Kal mñn βασιλεύς.* In Savillii libro legitur
 ὁ δὲ βασιλεύς. In veteribus autem schedis utraque
 lectio habetur hoc modo, ὁ δὲ δὴ καὶ μὴν βασι-
 λεύς, etc.

(17) *Vulg. πάντα πρᾶττων τάναντία.* In Moræi lib.
 ad marginem emendatur πάντα δὲ πρᾶττων, ut in
 Fuk. et Savillii codd. Paulo ante pro τῶν αὐτῶν
 προσηκόντων, uterque codex et schedæ Regiæ præ-
 ferunt τῶν αὐτῶν πρεπόντων.

(17) Excidisse videtur μὲν, sine quo locus clau-
 dicare. Edit.

(18) *Ἐγράφετο φυλακτήριον.* Positum videtur
 pro ἐπεγράφετο, id est, tutelam sibi ascivit. Quod
 si id verbum in vulgata significatione sumi placet,
 id quoque ferri potest. Constantinus enim in basi
 statuæ quam Romæ post partam de Maxentio vi-

honore colebantur, funditus subvertit. Illi Dei ser-
vos ignominiosis pœnis affliciebant : hic eos quidem
qui ista admiserant persecutus, debito affecit sup-
plicio ; sanctorum autem Dei martyrum memorias
colere nunquam destitit. Illi divino cultui dicatos
homines e palatio ejiciebant : hic ejusmodi homi-
nibus præcipue confusus est, quippe quos præ cæ-
teris omnibus benevolos fidosque sibi esse intelli-
geret. Illi pecuniæ cogendæ supra modum avili,
Tantalico cuidam affectui animum suum mancipa-
verant : hic regali magnificentia thesauros omnes
recludens, liberali et generosa largitione eos distri-
buit. Denique illi quidem innumerabiles cædes per-
petrabant, ut interfectorum bona diriperent ac pub-
licarent : quandiu vero imperavit Constantinus,
cunctis judicibus gladius otiosus semper atque in-
cruentus pendit : cum in omnibus provinciis popu-
li simul ac decuriones patria quadam potestate
potius quam vi ac necessitate regerentur. Quæ si
quis attentius consideraverit, merito dicitur est,
novum quoddam sæculum tandem apparuisse sibi
videri, insolito lumine post diuturnas tenebras humano generi repente affulgente, totumque hoc Dei
opus esse fatebitur, qui adversus illam impiorum multitudinem, hunc religiosum imperatorem velut
æmulum opposuerit.

484 CAPUT II.

*Kursus de pietate Constantini, signum crucis libere
proficientis.*

Nam cum illi quidem tales exstitissent, quales
nulli unquam visi fuerant, eaque adversus Eccle-
siam admittere ausi fuissent, quæ nemo unquam ab
ultima usque hominum memoria facta esse audi-
erat, merito Deus inusitatum quoddam miraculum,
Constantinum scilicet, in medium producens, ea per
illum gessit, quæ nec auditu unquam accepta, nec
oculis visa fuerant. Quod enim miraculum magis
novum et inusitatum fuit, quam imperatoris nostri
virtus, quem Dei sapientia humano generi donavit?
Quippe ille cum omni fiducia ac libertate Christum
Dei cunctis perpetuo prædicavit, nec salutari voca-
bulo censeri erubuit. Verum ob eam rem sese ma-
gnopere efferens, omnibus se noscendum exhibuit :
cum nunc quidem salutari signo vultum consignat,

(21) *Τῇ προποίση τοῦ Θεοῦ κολάσει.* Mallem
scribere ἐκ Θεοῦ κολάσει, ut loqui solet Euse-
bius.

(22) *Vulg. τοὺς εἶδους αὐτῶ.* Delendus est arti-
culus τοὺς.

(23) *Δήμων τε καὶ πολιτευτῶν.* Hujus verbi signi-
ficationem non intellexit Christophorus, qui πολι-
τευτὰς cives vertit. Atqui πολιτευτὰς sunt decu-
riones, ut jam pridem notavi ad librum xii Anim.
Marcellini pag. 225, ex Artemidoro et Athanasio.
Quibus addendus est locus Gregorii Nazianzeni in
epistola 49 ad Olympium, πάντας πολίτας τε καὶ
πολιτευτὰς καὶ ἀξιωματικούς, id est, universos cives
et decuriones et honoratos.

(24) *Πατρονομωμένων,* id est, paterno imperio
regi. Ait igitur Constantini imperium ob clemen-
tiam et mansuetudinem, prorsus simile fuisse patri
in filios imperio : ita ut populi omnes ac decu-
riones, non vi ac metu ut subditi, in officio con-
tinerentur, sed sponte obsequerentur ut filii. In

Α τοῦ Θεοῦ κολάσει (21), τῶν δ' ἁγίων μαρτύρων τοῦ Θεοῦ
τὰς μνήμας τιμῶν οὐ διελιμπανεν. Οἱ μὲν τῶν βασι-
λικῶν ἡλαυνον οἶκων τοὺς θεοσεβεῖς ἄνδρας, ὁ δὲ
αὐτοῖς μάλιστα τούτους διετέλει θαβρῶν, εἶδους
αὐτῶ (22) καὶ πιστοὺς ἀπάντων μᾶλλον τούτους εἶ-
ναι γινώσκων. Οἱ μὲν χρημάτων ἤττους ὑπῆρχον,
Τανταλείῳ τὴν ψυχὴν πάθει δεδουλωμένοι, ὁ δὲ βασι-
λικῆ μεγαλοπρεπείᾳ πάντας ἀναπετάσας θησαυροῦς,
πλουσίᾳ καὶ μεγαλοψύχῳ δωρεᾷ τὰς μεταδόσεις ἐποιεί-
το. Οἱ μὲν μυρίους κατειργάζοντο φόνους, ἐφ' ἄρ-
παγῆ καὶ δημεύσει τῆς τῶν ἀναιρουμένων οὐσίας,
Κωνσταντίνου δ' ἐπὶ πάσῃ τῇ βασιλείᾳ, πᾶν ξίφος εἰς
ἄχρηστον τοῖς δικασταῖς ἀπηώρητο, τῶν κατ' ἔθνος
δήμων τε καὶ πολιτευτῶν (23) ἀνδρῶν πατρονομου-
μένων (24) μᾶλλον, ἢ ἐπ' ἀνάγκαις ἀρχομένων. Εἰς
Β ἃ δὲ ἀποδέλφας εἶπεν ἂν τις εἰκότως, νεαρὸν τινα
καὶ νεοπαγῆ βίον (25) ἄρτι τότε φανῆναι δοκεῖν, ξένου
φωτὸς ἀθρόου ἐκ σκότους τῶ θνητῶ καταλάμπαντος
γένει, Θεοῦ τε τὸ πᾶν ἔργον εἶναι ὁμολογεῖν, τῆς τῶν
ἄθῆων πληθῆος ἀντίπαλον τὸν θεοφιλῆ βασιλεῖα προ-
βέδλημένου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'.

*Ἔτι περὶ τῆς εὐσεβείας Κωνσταντίνου, ἐμπαθή-
σαστομένου τῶ τοῦ σταυροῦ σημεῖω.*

Ἐπειδὴ γὰρ οἱ μὲν, οἱοὶ μηδένας ἄλλοι πῶπον,
ῶφθησαν, καὶ οἷα μὴδ' ἐξ αἰῶνος ἀκοῆ παρεληπται,
κατὰ τῆς Ἐκκλησίας τετολμηχασιν, εἰκότως ὁ Θεός
αὐτὸς, ξένον τι χροῖμα προσθησάμενος, τὰ μὴτ' ἀκοῆ
γνωθέντα, μὴτ' ἔψει παραδοθέντα, δι' αὐτοῦ κατει-
ργάζετο. Καὶ τί νεώτερον (26) ἦν τὸ θαῦμα τῆς βα-
σιλέως ἀρετῆς, ἐκ Θεοῦ σοφίας τῶ θνητῶ γένει δαδω-
ρημένον ; Τοιγάρτοι τὸν Χριστὸν τοῦ Θεοῦ σὺν πατ-
ρίᾳ τῇ πάσῃ πρεσβεῦον εἰς πάντας διετέλει, μὴ
ἐγκαλυπτόμενος τὴν σωτήριον ἐπιγορίαν· σεμνο-
γούμενος δ' ἐπὶ τῶ πράγματι, φανερὸν ἑαυτὸν καθ-
ίστη, νῦν μὲν τὸ πρόσωπον τῶ σωτηρίῳ κατασφρα-
γισόμενος σημεῖω, νῦν δ' ἐναθρυνόμενος τῶ νικητικῶ
τροπαίῳ.

nunc triumphali gloriatur tropæo.

D codicis Fuk. pro ἐπ' ἀνάγκαις legitur ὑπ' ἀνάγκης.

(25) *Νεοπαγῆ βίον.* Feliciter mihi vertisse videor
novum sæculum. Sic in nummis Philippi sæculum
novum dicitur. Veteres Etrusci aiebant unum-
quodque sæculum a diis definitum esse certo anno-
rum modo : qui postquam finitus sit, tum a diis
portenta e terra seu celitus mitti, quibus significet-
tur sæculum novum inchoari. Et homines nasci qui
novis moribus atque institutis utantur, et qui vel
plus vel minus chari sint diis immortalibus. Hæc
signa Etrusci diligenter notata habebant in ritua-
libus libris, ut scripsit Plutarchus in Sulla, et Cen-
sorinus in c. 17 *De die natali*. Verba Plutarchi
sunt : Εἶναι μὲν γὰρ αὐτῶν ὅκτω τὰ σύμπαντα γένη,
διαφέροντα τοῖς βίοις καὶ τοῖς ἡθεσι δι' ἄλλήλων·
ἐκάστῳ δὲ ἀφωρισθαι χρόνον ἀριθμὸν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ,
συμπεραινώμενον ἐνιαυτοῦ μεγάλου περιόδῳ, etc.,
ubi ἐνιαυτὸς μέγας sæculum est.

(26) *Vulg. Καὶ τί νεώτερον.* Scribendum est per
interrogationem καὶ τί νεώτερον ;

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Περὶ εἰκόνας αὐτοῦ, ἐν ᾗ ὑπερέκειτο μὲν ὁ σταυρὸς, πέπληκτο δὲ κάτω ὁ δράκων.

Ἔ μὲν δὴ καὶ ἐν γραφῆς ὑψηλοτάτῃ πίνακι πρὸ τῶν βασιλικῶν προθύρων ἀνακειμένῳ, τοῖς πάντων ὀφθαλμοῖς ὁρᾶσθαι προὔθιθαι, τὸ μὲν σωτήριον ὑπερκειμενον τῆς αὐτοῦ κεφαλῆς τῇ γραφῇ παραδοῦς, τὸν δὲ ἐχθρὸν καὶ πολέμιον θῆρα, τὸν τὴν Ἐκκλησίαν τοῦ Θεοῦ διὰ τῆς τῶν ἀθείων πολιορκήσαντα τυραννίδος, κατὰ βυθοῦ φερόμενον ποιήσας ἐν δράκοντος μορφῇ. Δράκοντα γὰρ αὐτὸν καὶ σχολίων ὄφιν ἐν προφητῶν Θεοῦ βίβλοις ἀνηγόρευε τὰ λόγια. Διὸ καὶ βασιλεὺς Ἰσὶδ τοῖς αὐτοῦ καὶ τῶν αὐτοῦ ποσὶ, βέλει πεπαρμένον κατὰ μέσου τοῦ κύτους, βυθοῖς τε θαλάσσης ἀπερβήμενον, διὰ τῆς κηροχύτου γραφῆς ἐδείκνυ ἀπερβόμενον τὸν δράκοντα, ὡδὲ πη τὸν ἀφανῆ τοῦ τῶν ἀνθρώπων γένους πολέμιον αἰνιττόμενος, ὃν καὶ δυνάμει τοῦ ὑπὲρ κεφαλῆς ἀνακειμένου σωτηρίου τροπαίου, κατὰ βυθῶν ἀπωλείας κεχωρηκέναι ἐδήλου. Ἄλλὰ ταῦτα μὲν ἄνθει χρωμάτων ἠνίττετο διὰ τῆς εἰκόνας· ἐμὲ δὲ θαῦμα τῆς τοῦ βασιλέως κατεῖχε μεγαλονοίας, ὡς ἐμπνεύσει θεία ταῦτα διετύπου, ἃ δὴ φωναὶ προφητῶν ὡδὲ που περὶ τοῦδε τοῦ θηρὸς ἐβόων, ἐπαξίει τὸν Θεόν, λέγουσαι, τὴν μάχαιραν τὴν μεγάλην καὶ φοβεράν, ἐπὶ τὸν δράκοντα τὸν ὄφιν τὸν φεύγοντα, καὶ ἀνελεῖν τὸν δράκοντα τὸν ἐν τῇ θαλάσῃ. Εἰκόνας δὴ τούτων διετύπου βασιλεὺς, ἀληθῶς ἐντιβελὲς μιμήματα τῇ σκιαγραφίᾳ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'.

Ἐπι περὶ τῶν διὰ Ἄρειον ἐν Αἰγύπτῳ ζητημάτων.

Ταῦτα μὲν οὖν αὐτῷ καταθυμῶς συνετελείτο· τὰ δὲ γε τῆς τοῦ φθόνου βασκανίας, δεῖνῶς τὰς κατὰ τὴν Ἀλεξάνδρειαν Ἐκκλησίας τοῦ Θεοῦ συναράττοντα, καὶ τὸ θηθαίων τε καὶ Αἰγυπτίων σχισματικὸν καλὸν (27), οὐ σμικρῶς αὐτὸν ἐκίνει, προσρηγνυμένων αὐτῷ ἐκάστην πόλιν ἐπισκόπων ἐπισκόποις, δήμων τε δήμοις ἐπανισταμένων, καὶ μονοουχὶ Συμπληγάδων (28) κατακοπτόντων ἀλλήλους, ὥστ' ἦδη φρενῶν ἐκστάσει τοὺς ἀπεργασμένους ἀνοσίτους ἐγγχειρεῖν, καὶ ταῖς βασιλέως τολμᾶν ἐνυθρίζειν εἰκόσιν· οὐ μὴν ὥστ' εἰς ὄργην ἐγείρειν τὸν βασιλεῖα μᾶλλον, ἢ πρὸς πόνον ψυχῆς, ὑπεραγοῦντα τῆς τῶν φρενοδλαθῶν ἀπονοίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε'.

Περὶ τῆς διὰ τὸ Πάσχα διχονοίας

Προὔπηρχε δ' ἄρα καὶ ἄλλη τις τούτων προτέρα νόσος ἀργαλεωτάτη ἐκ μακροῦ διενοχλοῦσα (29), ἢ τῆς σωτηρίου ἑορτῆς διαφωνία· τῶν μὲν ἔπεσθαι δεῖν τῇ Ἰουδαίων συνθηθείᾳ φασκόντων, τῶν δὲ, προσήκειν τὴν ἀκριβῆ τοῦ καιροῦ παραφυλάττειν ὥραν, μηδὲ

(27) Καὶ τὸ θηθαίων τε καὶ Αἰγυπτίων σχισματικὸν καλόν. Schisma Meletianorum intelligit. Aegyptus enim tunc temporis duplici morbo laborabat, Ariana scilicet hæresi et Meletii schismate.

(28) Vulg., Συμπληγάσι. Codex Ful. habet Συμ-

A

CAPUT III.

De imagine Constantini, cui crux quidem superposita erat, infra autem draco.

Quin etiam in sublimi quadam tabula ante vestibulum palatii posita, cunctis spectandum proposuit, salutare quidem signum capiti suo superpositum : infra vero hostem illum et inimicum generis humani, qui impiorum tyrannorum opera Ecclesiam Dei oppugnaverat, sub draconis forma in præceps ruentem. Quippe divina oracula in prophetarum libris, draconem illum et sinuosum serpentem appellarunt. Idcirco imperator draconem telis per medium ventrem confixum, et in profundos maris gurgites projectum, sub suis suorumque liberorum pedibus cera igne resoluta depingi proponique omnibus voluit, hoc videlicet modo designans occultum humani generis hostem, quem salutaris illius tropæi quod capiti ipsius superpositum erat, vi ac potentia in exitii barathrum detrusum esse significabat. Atque hoc quidem imago variis coloribus depicta, tacite indicabat. Mihi vero eximia imperatoris intelligentiam mirari subit, qui divino quodam afflatu impulsus, ea pingendo expressit, quæ prophetarum vocibus de 485 bestia illa multo ante prædicta fuerant : Deum scilicet machæram ingentem et terribilem adacturum esse in draconem serpentemque fugientem, et occisurum esse draconem qui est in mari. Horum igitur figuram expressit imperator, rem ipsam pictura prorsus imitatus.

C

CAPUT IV.

Rursus de controversiis in Aegypto excitatis ab Ario.

Et hæc quidem ille libenti animo perficiebat. Verum livor invidiæ qui ecclesias Dei in urbe Alexandria etiamtum conturbabat, et Thebæorum atque Aegyptiorum pestilens schisma, non mediocriter animum ipsius angebant : quippe cum per singulas urbes episcopi adversus episcopos conflictaentur ; et populi adversus populos insurgenter, ac mutuis se vulneribus instar Symplegadum collisi conciderent, adeo ut furore tandem ac desperatione acti, impia quædam admittere, ipsasque imperatoris imagines violare ausi sint. Verum hæc non tam ad iracundiam principem excitare, quam mœstitia animi ejus afflicere potuerunt ; quippe qui perditionum hominum amentiam magnopere deploraret.

D

CAPUT V.

De dissensione ob festum Paschæ.

Alius quoque his antiquior suberat morbus longe gravissimus, qui Ecclesias jam pridem infestabat ; dissensio scilicet de salutari festo. Quippe alii consuetudinem Judæorum sequi oportere asserebant : alii tempus ipsum accurate observandum esse aie-

πληγάδων, quomodo etiam Turnebus ad oram sui codicis emendarat.

(29) Ἐκ μακροῦ διενοχλοῦσα. Rectius meo quidem judicio legeretur ἐκ μακροῦ δὴ ἐνοχλοῦσα.

haut, nec errantibus assentiendum, qui ab evangelica gratia hac etiam in parte alieni essent. Itaque cum omnes ubique populi jamdudum inter se disacerent, et sacri religionis nostræ ritus conturbarentur (quippe in uno eodemque festo temporis diversitas maximum discidium inter feriantes excitabat, cum hi jejuniis et ærumnis seipsos attererent, illi otio ac lætitiæ indulgerent), mortalium quidem nemo erat, qui huic malo remedium posset adhibere, cum utrinque inter dissentientes velut æquata lance controversia penderet. Soli omnipotenti Deo perfacile erat istis malis mederi; unus porro in terris exstabat Constantinus, 486 qui ad hæc bona perficienda idoneus Dei minister esse videretur. Qui posteaquam hæc quæ modo dixi auditione accepit, et litteris quas ad Alexandrinos miserat nihil se profecisse cognovit, mentis suæ solertiam ipse excitans, novum sibi bellum adversus invisibilem hostem Ecclesiæ statum perturbantem, concipiendum esse dixit.

CAPUT VI.

Quomodo synodum Nicææ fieri jussit.

Mox velut divinam quamdam phalangem adversus eum instruens, generalem synodum convocavit; honorificis litteris episcopos undique invitans, ut quantocius adessent. Nec vero simplex ac nuda erat jussio: sed præterea multum ad hoc opus contulit imperatoris benignitas, qui aliis quidem cursus publici copiam præbuit, aliis vero jumentorum usum abunde subministravit. Quin etiam sedes huic synodo convenientissima assignata est, urbs quæ a victoria nomen habet Nicæa, in Bithynia sita. Perlato igitur in omnes provincias imperatoris præcepto, statim cuncti velut ex transenna emissi, summa cum alacritate advolarunt. Alliciebat scilicet eos spes bonorum, et præsentis pacis opportunitas; novi denique miraculi, tanti nimirum imperatoris, spectaculum. Posteaquam in unum convenere, Dei opus esse id quod gerebatur apparuit. Nam qui non modo animis, verum etiam corporibus et regionibus ac locis et provinciis longissime inter se dissiti erant, tunc in unum congregati cernebantur: et velut maximam quamdam sacerdotam coronam ex pulcherrimis floribus contextam, una cunctos civitas capiebat.

CAPUT VII.

De universali concilio, ad quod ex omnibus provinciis convenerunt episcopi.

Etenim ex omnibus Ecclesiis quæ universam Europam, Africam atque Asiam impleverant, ii qui

(30) *Κάν τούτω τοιγαροῦν.* Hic locus prava interruptione corruptus est. Scribo igitur: τοῖς τῆς εὐαγγελικῆς ἀλλοτριῶς χάριτος κἀν τούτω, etc. At Eusebius Judæos tum in aliis rebus ab Evangelii gratia alienos esse, tum in hac potissimum quod Pascha ex Mosaica consuetudine adhuc celebrant, non juxta Evangelii veritatem. Confirmat autem emendationem nostram Constantinus in epistola ad Ecclesiās, cujus verba referuntur infra in c. 17: Ἐξεῖθεν οὖν τοῦτον κἀν τούτω τῷ μέρει τὴν ἀλήθειαν οὐχ ὀρώσιν.

(31) *Ἰσοστασίον τῆς ἔριδος.* Græci ἰσοστάσιον μάχην dicunt, quoties ita pugnatum est, ut neutra pars victoriam retulerit. Eodem sensu ἰσοστάσιον

A πλανωμένους ἔπεσθαι τοῖς τῆς εὐαγγελικῆς ἀλλοτριῶς χάριτος. Κάν τούτω τοιγαροῦν (30) μακροῖς ἤδη χρόνοις τῶν ἀπανταχοῦ λαῶν διενηγεμένων, θεσμῶν τε θείων συγχεομένων, ὡς ἐπὶ μιᾷς καὶ τῆς αὐτῆς ἑορτῆς τὴν τοῦ καιροῦ παρατροπὴν μεγίστην διάστασιν ἐμποιοῦν τοῖς τὴν ἑορτὴν ἀγοῦσι, τῶν μὲν ἀσιταῖς καὶ κακοπαθείαις ἐνασκουμένων, τῶν δ' ἀνέσει τὴν σχολὴν ἀνατιθέντων, οὐδεὶς οἶός τε ἦν ἀνθρώπων θεραπεῖαν εὐρασθαι τοῦ κακοῦ, ἰσοστασίον τῆς ἔριδος (31) τοῖς διεστῶσιν ὑπαρχούσης· μόνη δ' ἦρα τῷ παντοδυνάμῳ θεῷ καὶ ταῦτ' ἰᾶσθαι βῆδιον ἦν, ἀγαθῶν δ' ὑπηρέτης αὐτῷ μόνος τῶν ἐπὶ γῆς κατεφαίνετο Κωνσταντῖνος· ὃς ἐπειδὴ τὴν τῶν λεχθέντων διέγνω ἀκοήν, τὸ τε καταπεμφθὲν αὐτῷ γράμμα τοῖς κατὰ τὴν Ἀλεξάνδρειαν ἀπρακτὸν εἶρα, τότε αὐτὸς αὐτοῦ τὴν διάνοιαν ἀνακινήσας, ἄλλον τουτοῦ καταγωνιεῖσθαι δεῖν εἶρη τὸν κατὰ τοῦ ταρτάκτοντος τὴν Ἐκκλησίαν ἀφανοῖς ἐχθροῦ πόλεμον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Ὅπως σύνοδον ἐν Νικαίᾳ γενέσθαι προσέταξεν.

Eiθ' ὡσπερ ἐπιστρατεύων αὐτῷ, Θεοῦ φάλαγγα σύνοδον οἰκουμενικὴν συνεκρότει, σπεύδειν ἀπανταχοῦθεν τοὺς ἐπισκόπους γράμμασι τιμητικοῖς προκαλούμενος. Οὐκ ἦν θ' ἀπλοῦν τὸ ἐπίταγμα, συνήργει δὲ καὶ αὐτῇ πράξει τὸ βασιλέως νεῦμα, οἷς μὲν ἐξουσίαν δημοσίαν παρέχον δρόμου (32), οἷς δὲ ὑποφόρον ὑπηρεσίας ἀφόδονος· ὤριστο δὲ καὶ πόλις ἐμπρέπουσα τῇ συνόδῳ, νίκης ἐπάνουμος, κατὰ τὸ Βιθυνῶν ἔθνος, ἡ Νίκαια. Ὡς οὖν ἐφοῖτα πανταχοῦ τὸ παράγγελμα, οἶά τις ἀπὸ νύσσης οἱ πάντες ἔθειον σὺν προθυμίᾳ πάσῃ· ἔειλε γὰρ αὐτοὺς ἀγαθῶν ἐλπίς, ἡ τε τῆς εἰρήνης μετουσία, τοῦ τε ξένου θαύματος, τῆς τοῦ τοσοῦτου βασιλέως ὕψους, ἡ θέα. Ἐπειδὴ οὖν συνῆλθον οἱ πάντες, ἔργον ἤδη Θεοῦ τὸ πραττόμενον ἔθειορεῖτο. Οἱ γὰρ μὴ μόνον ψυχαῖς, ἀλλὰ καὶ σώμασι καὶ χώραις, καὶ τόποις καὶ ἔθνεσι πορρωτάτω διεστῶτες ἀλλήλων, ὁμοῦ συήγοντο· καὶ μία τοὺς πάντας ὑπεδέχετο πόλις, οἷον τινα μέγιστον ἱερὸν στέφανον, ἐξ ὠραίων ἀνθῶν καταποικισμένον

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ'.

Περὶ οἰκουμενικῆς συνόδου, εἰς ἣν ἐκ πάντων ἔθνῶν παρήσαν ἐπίσκοποι.

Τῶν γοῦν Ἐκκλησιῶν ἀπασῶν, αἱ τὴν Εὐρώπην ἀπασαν, Ἀσίαν τε καὶ τὴν Ἀσίαν ἐπλήρουν, ὁμοῦ

D ἔριδα hoc loco dixit Eusebius, id est, *paribus utrinque momentis librata controversiam.* Non recte igitur Christophorus ita verit: *Præsertim cum controversia dissidentium animos ex æquo exagitaret.*

(32) *Δημοσίον... δρόμου.* Mirum est quod Eusebius hoc loco τὰ ὑποφόρα distinguit a publico cursu. Sed responderi potest, Eusebium, nomine publici cursus intellexisse vehicula. Atque ita accipit Nicephorus in lib. viii, cap. 14. Aliis igitur episcopis vehicula præberi jussit Constantinus, aliis equos publicos quibus veherentur ad concilium profecturi.

συνήκτο τῶν τοῦ Θεοῦ λειτουργῶν τὰ ἀκροθίνια, εἰς ἅ
τ' οἶκος εὐκτῆριος (33), ὡσπερ ἐκ Θεοῦ πλατυνόμο-
νος, ἐνδὸν ἐχώρει κατὰ τὸ αὐτὸ Σύρουσ ἄμα καὶ Κλι-
κας, Φοινικὰς τε καὶ Ἀραβίους, καὶ Παλαιστινοὺς,
καὶ ἐπὶ τούτοις Αἰγυπτίους, Θηβαίους, Λίβυας, τού-
τ' ἐκ μέσης τῶν ποταμῶν ὀρωμμένους· ἦδη δὲ καὶ
Πέρσης ἐπίσκοπος τῆ συνόδῳ παρῆν, οὐδὲ Σκύθης (34)
ἀπελιμπάνετο τῆς χορείας, Πόντος τε καὶ Γαλατία
καὶ Παμφυλία, Καππαδοκία τε καὶ Ἀσία καὶ Φρυγία
τούς παρ' αὐταῖς παρῆσαν ἐκκρίτους· ἀλλὰ καὶ Θρα-
κες καὶ Μακεδόνας, Ἀχαιοὶ τε καὶ Ἡπειρώται, τού-
των θ' οἱ ἔτι πορρωτάτω οἰκοῦντες, ἀπῆντων·
αὐτῶν τε Σπάνων ὁ πάνυ βοώμενος, εἰς ἦν τοῖς πολ-
λοῖς ἄμα συνεδρεῦον· τῆς δὲ γε βασιλευούσης πό-
λεως (35) ὁ μὲν προεστῶς ὑστέρει διὰ γῆρας, πρεσβύ-
τεροι δ' αὐτοῦ παρόντες τὴν αὐτοῦ τάξιν ἐπλήρουν.
Τοιοῦτον μόνος ἐξ αἰῶνος (36) εἰς βασιλεὺς Κωνσταν-
τίνος Χριστῷ στέφανον δεσμῷ συνάψας εἰρήνης, τῷ
αὐτοῦ Σωτῆρι τῆς κατ' ἐχθρῶν καὶ πολεμίων νίκης
θεοπροπέδῃ ἀνετίθει χαριστήριον, εἰκόνα χορείας ἀπο-
στολικῆς ταύτην καθ' ἡμᾶς συστησάμενος

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Η΄.

Ὅτι, ὡς ἐν ταῖς Πράξεσι τῶν ἀποστόλων, ἐκ δια-
φόρων συνήλθον ἔθνῶν.

Ἐπεὶ καὶ κατ' ἐκείνους συνῆχθαι λόγος ἀπὸ παντὸς
ἔθνους τῶν ὑπὸ τὸν οὐρανὸν ἄνδρας εὐλαβεῖς· ἐν οἷς
ἐτύγχανον Πάρθοι καὶ Μῆδοι καὶ Ἑλαμίται, καὶ οἱ
κατοικοῦντες τὴν Μεσοποταμίαν, Ἰουδαίαν τε καὶ
Καππαδοκίαν, Πόντον καὶ τὴν Ἀσίαν, Φρυγίαν τε
καὶ Παμφυλίαν, Αἰγυπτὸν καὶ τὰ μέρη τῆς Λιβύης
τῆς κατὰ Κυρήνην, οἱ τ' ἐπιδημοῦντες Ῥωμαῖοι,
Ἰουδαῖοι τε καὶ προσήλυτοι, Κρήτες καὶ Ἀραβες·
πλὴν ὅσον ἐκείνοις ὑστέρει, τὸ μὴ ἐκ Θεοῦ λειτουρ-
γῶν συνεστάναι τοὺς πάντας· ἐπὶ δὲ τῆς παρουσίας
χορείας, ἐπισκόπων μὲν πληθὺς ἦν, πεντήκοντα καὶ
διακοσίων (37) ἀριθμὸν ὑπερακοντίζουσα, ἐπομένων

(33) Vulg. *ἐπ' οἶκος εὐκτῆριος*. Lego εἰς τε οἶκος
ex Gelasio Cyziceno et Nicephoro et Socrate in
libro 1.

(34) *Οὐδὲ Σκύθης*. Scythas pro Gothis posuit.
Sic enim eos Græci vocare solent, ut Libanius,
Themistius, Eunapius, et ipse Eusebius in libro 1
De vita Constantini, cap. 4.

(35) *Τῆς δὲ γε βασιλευούσης πόλεως*. Gelasius
Cyzicenus episcopum urbis Constantinopolitanæ
his verbis designari credidit. Quem secutus est
etiam Nicetas in *Thezauro orthodoxæ fidei*, libro v,
cap. 6, his verbis: « Eusebius autem Pamphili
lib. III *De vita Constantini* imp. Constantinopolita-
num quidem pontificem a synodo abfuisse scribit
propter senium, at nomen ejus supprimit: cujus
loco presbyteri quidam comparuerunt. At vero ex
synodi Actis constat Metrophanem Constantinopo-
leos id temporis episcopum fuisse, » etc. Ita etiam
Epiphanius scholasticus in libro II *Historiæ Tripar-
titæ*. Verum hæc explicatio ferri non potest. Non-
dum enim dedicata fuerat Constantinopolis, nec
regiæ urbis vocabulo decorata, cum synodus con-
gregata est in urbe Nicææ. Itaque hæc Eusebii
verba de episcopo urbis Romæ necessario intelli-
genda sunt. Quod confirmat Sozomenus in libro 1,
cap. 16, apud quem Julii nomen pro Silvestro per-
peram irrepsit; et Theodoretus lib. 1, cap. 7.

inter Dei ministros principem locum obtinebant, si-
mul convenere, unaque ædes sacra velut Dei nutu
dilatata, Syros simul et Cilicas, Phœnices et Ara-
bes et Palæstinos, Ægyptios præterea, Thebæus ac
Libyas, aliosque ex Mesopotamia advenientes, am-
bitu suo complexa est. Quidam etiam ex Perside
episcopus synodo interfuit: 487 nec vel Scythia
abfuit ab hoc choro. Pontus item, Galatia, Pam-
phylia et Cappadocia, Asia quoque et Phrygia le-
ctissimum quemque ex suis præbuere. Thraces quin-
etiam, Macedones, Achivi et Epirotæ, et qui lon-
gissimo intervallo ultra hos positi sunt, nihilomi-
nus adfuere. Ab ipsa quoque Hispania vir ille multo
omnium sermone celebratus, una cum reliquis aliis
consedit. Aberat quidem regiæ urbis antistes ob
senilem ætatem: sed præsto erant presbyteri qui
vices ejus implerent. Hujusmodi coronam pacis
vinculo consertam et connexam, solus ab omni ævo
imperator Constantinus velut divinum grati animi
monumentum pro victoriis quas de hostibus et ini-
micis retulerat, Christo Servatori suo dedicavit:
hoc amplissimo cœtu, tanquam imagine quadam
apostolici chori, nostris temporibus convocato.

CAPUT [VIII.

Quod sicut in Actis apostolorum dicitur, ex variis
gentibus convenerunt.

Siquidem et apostolorum temporibus viri reli-
giosi ex omni natione quæ sub cælo est, in unum
convenisse dicuntur. Inter quos erant Parthi, Me-
di, Elamitæ, et qui habitant Mesopotamiam, Ju-
dæam, et Cappadociam, Pontum, Asiam, et Phry-
giam ac Pamphyliam, Ægyptum et partes Libyæ
quæ est juxta Cyrenem: advenæ quoque Romani,
Judæi et proselyti, Cretenses et Arabes. Verum
apud istos quidem hoc minus fuit, quod non omnes
erant Dei ministri qui convenerant. In præsentia
autem choro episcopi quidem supra ducentos et
quingenta adfuerunt; præbyterorum vero qui

(36) Vulg. *μόνον ἐξ αἰῶνος*. Sic etiam legitur apud
Socratem. Malim tamen legere *μόνος*, ut habent
Gelasius ac Nicephorus. Atque ita in Socrate leg-
git Epiphanius scholasticus. Quod autem sequitur
εἰς, neminem turbare debet. Sic enim Eusebius,
infra cap. 26, simul ponit *μόνος* εἰς.

(37) *Πεντήκοντα καὶ διακοσίων*. Apud Socratem
in lib. 1, ubi hic Eusebii locus refertur, legitur *τρια-
κοσίων*. De numero episcoporum qui Nicææ syn-
odo interfuerunt, non convenit inter antiquos.
Eusebius quidem hoc loco ducentos et quingua-
ginta fuisse scribit. Eustathius vero Antiochenus
episcopus in homilia de verbis illis quæ in Prover-
biis Salomonis leguntur, *Dominus creavit me*, du-
centos circiter ac septuaginta illos fuisse dicit;
neque enim se accurate eorum numerum sub-
duxisse. Verum constantior fama est et recentio-
rum omnium consensu firmata, trecentos et octode-
cim episcopos in illa synodo consedissee. Sic ex an-
tiquis Athanasius in epistola ad Africanos episcopos
non procul ab initio, Hilarius in libro *Contra Con-
stantium*, Hieronymus in Chronico, et Rufinus.
Athanasius in Epistola de synodi Nicææ decretis,
ait episcopos qui Nicææ convenerunt, fuisse plus
minus trecentos.

eos comitati sunt, diaconorum, acolythorum aliorumque complurium numerus iniri vix potest.

CAPUT IX.

De virtute et ætate ducentorum quinquaginta episcoporum.

Porro ex his Dei ministris, alii sermone sapientiz, alii gravitate vitæ et laborum tolerantia eminebant: alii modestia et comitate morum erant ornati. Ac nonnulli quidem eorum ob provectam ætatem maximo in honore erant: nonnulli et corporis et animi juvenili vigore enitebant. Quidam nuper admodum 488 ministerii sui stadium erant ingressi. Quibus omnibus quotidie annonas copiose præberi imperator mandaverat.

CAPUT X.

Synodus habita in palatio, quo ingressus Constantinus cum episcopis resedit.

Cæterum die concilio constituta, qua controversias dirimi oporteret, cum singuli præsto essent ex quibus synodus constabat, in ipsa media æde palatii, quæ reliquas omnes amplitudine superare videbatur, plurimis sedilibus ad utrumque ædis latus ordine dispositis, omnes qui accersiti fuerant introgressi, suo quisque loco consedere. Postquam universa synodus cum decenti modestia resedit, omnes primum conticuere, imperatoris processum expectantes. Mox unus ex proximis imperatoris, deinde alter ac tertius ingreditur. Præ-

(38) Vulg., ἀκολούθῳ δὲ πλείστων ὄσων δ' ἑτέρων. Scribendum est ἀκολούθῳ τε πλείστων ὄσων ἑτέρων ex Socrate in libro 1, cap. 5, et Gelasio ac Nicephoro. In Fuk. codd. et Savilii legitur ἀκολούθῳ τε πλείστων, et post vocem πλείστων apponitur media distinctio in omnibus scriptis exemplaribus.

(39) Τῶν δὲ τοῦ Θεοῦ λειτουργῶν. Ab iis verbis caput exorsus sum, secutus auctoritatem codd. Regii, et Fuk., quibus consentiunt schedæ veteres.

(40) Οἱ δὲ τῷ μέσῳ τρόπῳ κατεκοσμοῦντο. Multiplex hujus loci sensus esse potest. Nam μέσος τρόπος sumi potest pro modestia et comitate morum, ut μέσῳ positum sit pro μετρίῳ. Vel μέσος τρόπος dicitur eorum, qui principem quidem locum inter episcopos doctrina et sanctitate vitæ præstantes minime obtinebant, non longo tamen intervallo aberant a primis. Sic medios principes ac duces vocarunt antiqui, qui nec optimi essent nec pessimi, sed medio quodam loco inter utrosque subsisterent. Denique μέσος τρόπος dici potest de iis, qui utramque laudem, doctrinæ scilicet ac sanctitatis, complexi erant. Ita hunc Eusebii locum interpretatur Sozomenus in lib. 1, cap. 16, his verbis: Οἱ μὲν νοστὶν καὶ λέγειν ἱκανοί, εἰδῆσαι τε τῶν ἱερῶν βιβλίων, καὶ τῆς ἄλλης παιδείας ἐπίτημοι οἱ δὲ ἀρετῆ βίου διατρέποντες· οἱ δὲ κατ' ἀμφοτέρων εὐδοκιοῦντες. Vides quos Eusebius vocavit τῷ μέσῳ τρόπῳ κατεκοσμοῦμένους, ἢ Sozomeno dici κατ' ἀμφοτέρων εὐδοκιοῦντας. Epiphanius scholasticus in lib. 11 *Historiæ Tripartitæ*, cap. 1, hunc Eusebii locum ita vertit: *Ministrorum vero Dei, alii sapientiæ sermone fulgebant, alii continentia vitæ et patientiæ coruscabant: alii vero medio modo horum virtutibus ornabantur.*

(41) Vulg., παρῆν ἑκάτερος ταύτην ἄγων. Scribendum est ἕκαστος, ut legisse videtur Christo-

phorsonus. Cui tamen non assentior in eo quod ταύτην referendum putavit ad synodum. Ego vero non dubito quin supplendum sit τὴν λύσιν, quod vocabulum proxime antecedit. Rectius enim, ut opinor, Græce dicitur ἀγειν vel ἐπάγειν τὴν λύσιν, quam ἀγειν τὴν synodum. In Fuk. et Sav. disertescribitur ἕκαστος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Θ'

Περὶ ἀρετῆς καὶ ἡλικίας τῶν διακοσίων πενήκοντα ἐπισκόπων.

Τῶν δὲ τοῦ Θεοῦ λειτουργῶν (39) οἱ μὲν διέπρεπον σοφίας λόγῳ, οἱ δὲ βίου στερεότητι καὶ καρτερίᾳ ὑπομονῆς, οἱ δὲ τῷ μέσῳ τρόπῳ κατεκοσμοῦντο (40). Ἦσαν δὲ τούτων οἱ μὲν χρόνου μήκει τετιμημένοι, οἱ δὲ νεότητι καὶ ψυχῆς ἀκμῇ διαλάμποντες, οἱ δ' ἄριστε παρελθόντες ἐπὶ τὸν τῆς λειτουργίας δρόμον· οἷς δὲ πᾶσι βασιλεὺς ἐφ' ἐκάστης ἡμέρας τὰ σιτηρέσια δωρεῶν χορηγεῖσθαι διετέτακτο.

B

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ι'.

Σύνοδος ἐν παλατίῳ, ὅς δ' Ἰωαννῶντος εἰσελθὼν συνεκαθίσθη.

Ἐπεὶ δ' ἡμέρας ὀρισεῖσθαι τῇ συνόδῳ, καθ' ἣν χρῆν λύσιν εἰσθῆναι τοῖς ἀμφοτέρωθεν, παρῆν ἕκαστος ταύτην ἄγων (41) ἐν αὐτῷ δὲ τῷ μεσαίτῳ οἴκῳ τῶν βασιλείων (42), ὅς δὲ καὶ ὑπερφέρειν ἐδοκεῖ μεγέθει τοὺς πάντας· βάθρων τ' ἐν τάξει πλείωνων ἐφ' ἑκατέραις τοῦ οἴκου πλευραῖς διατεθέντων, εἰσω παρῆσαν οἱ κεκλημένοι, καὶ τὴν προσήκουσαν ἔδραν οἱ πάντες ἀπελάμβανον. Ἄλλ' ὅτε δὲ σὺν κόσμῳ τῷ πρέποντι ἡ πᾶσα καθῆστο σύνοδος, σιγῇ μὲν τοὺς πάντας εἶχε, προσδοκίᾳ τῆς βασιλέως προόδου· εἰσῆκε δὲ τις πρῶτος, καίπετα δεῦτερος· καὶ τρίτος τῶν ἀμφί-

C

phorsonus. Cui tamen non assentior in eo quod ταύτην referendum putavit ad synodum. Ego vero non dubito quin supplendum sit τὴν λύσιν, quod vocabulum proxime antecedit. Rectius enim, ut opinor, Græce dicitur ἀγειν vel ἐπάγειν τὴν λύσιν, quam ἀγειν τὴν synodum. In Fuk. et Sav. disertescribitur ἕκαστος.

(42) Ἐν αὐτῷ δὲ τῷ μεσαίτῳ οἴκῳ τῶν βασιλείων. Quisquis fuit ille qui Græcos capituli titulos composuit, hæc verba de palatio accepit, eumque secutus est Christophorsonus. Sed et Sozomenus in lib. 1, cap. 18, et Theodoretus in lib. 1, cap. 7, Nicænam synodum in palatio habitam fuisse scribunt, ubi Constantinus imperator sedes ac subsellia episcopis jusserat præparari. Theodoretus verba exscripsit etiam Nicephorus in lib. viii. Sed pace tot ac tantorum virorum dictum sit, nequaquam verisimile est Nicænam synodum in palatio habitam fuisse. Decepit homines, ut videtur, ambigua vox qua hic utitur Eusebius, τῷ μεσαίτῳ οἴκῳ τῶν βασιλείων. Hæc enim vox tam de palatio imperatoris, quam de ecclesia promiscue usurpatur. Certe Eusebius in libro x *Historiæ Ecclesiasticæ* βασιλεῖον οἶκον de ecclesia dicit. Multum certe de auctoritate illius concilii detraheretur, si in palatio imperatoris illud habitum esse crederemus. Adde quod ipse Eusebius huic sententiæ apertissime refragatur. Nam supra in cap. 7, diserte scribit unam ecclesiam seu basilicam cunctos diversarum gentium episcopos ambitu suo esse complexam: Εἷς τε οἶκος εὐκέρητος, ὡς περ ἐκ Θεοῦ πλατυνόμενος, ἔνδον ἐχώρει κατὰ τὸ αὐτὸ Σύρουσ ἄμα καὶ Κιλικίας, etc., id est: *Una aedes sacra, omnipotentis Dei nutu quodammodo dilatata, ambitu suo complexa est Syros simul et Cilices, etc.* Quid his verbis potest esse manifestius? Annon ex his verbis certissime conficitur, Nicænam synodum in ecclesia habitam fuisse? Affirmat enim Eusebius

D

phorsonus. Cui tamen non assentior in eo quod ταύτην referendum putavit ad synodum. Ego vero non dubito quin supplendum sit τὴν λύσιν, quod vocabulum proxime antecedit. Rectius enim, ut opinor, Græce dicitur ἀγειν vel ἐπάγειν τὴν λύσιν, quam ἀγειν τὴν synodum. In Fuk. et Sav. disertescribitur ἕκαστος.

βασιλέα. Ἦγούντο δὲ καὶ ἄλλοι, οὐ τῶν συνηθῶν ἑπιπέτων τε καὶ δορυφόρων, μόνων δὲ τῶν πιστῶν φίλων. Πάντων δ' ἐξαναστάντων ἐπὶ συνθήματι ὃ τὴν βασιλείᾳ εἰσοδὸν ἐδήλου (43), αὐτὸς δὲ λοιπὸν διέβαινε μέσος (44), οἷα Θεοῦ τις οὐράνιος ἄγγελος, λαμπρὸν μὲν ὡσπερ φωτὸς μαρμαρυγαῖς ἐξαστράπτων περιβολῆν, ἀλουργίδος πυρωποῖς καταλαμπόμενος ἄκτισι, χρυσοῦ τε καὶ λίθων πολυτελῶν διαυγέσι φέγγει κοσμούμενος· ταῦτα μὲν οὖν ἀμφὶ τὸ σῶμα· τὴν δὲ ψυχὴν, Θεοῦ φόβῳ καὶ εὐλαβείᾳ δῆλος ἦν κεκαλλωπισμένος· ὑπέφαινον δὲ καὶ ταῦτ' ὀφθαλμοὶ κάτω νεύοντες, ἐρύθημα προσώπου, περιπάτου κίνησις, τὸ τ' ἄλλο εἶδος, τὸ μέγεθός τε ὑπερβάλλον μὲν τοὺς ἀμφ' αὐτὸν ἄπαντας· τῷ τε κάλλει τῆς ὕρας, καὶ τῷ μεγαλοπρεπεῖ τῆς τοῦ σώματος εὐπρεπειας, ἀλλῆ τε ῥώμης ἀμάχου· ἃ δὲ τῶν ἐπιεικείᾳ, πρᾶσθηί τε βασιλικῆς ἡμερότητας ἐγκεκραμένα, τὸ τῆς διανοίας ὑπερρυεῖς, παντὸς κρείττον ἀπέφαινον λόγου. Ἐπεὶ δὲ παρελθὼν ἐπὶ τὴν πρώτην τῶν ταγαμάτων ἀρχὴν μέσος πρῶτος ἔστη (45), σμικροῦ τινος ἀπὸ τῆς καθίσματος ὕλης χρυσοῦ πεποιημένου προτεθέντος, οὐ πρότερον ἢ τοὺς ἐπισκόπους ἐπινεύσαι, ἐκάθισε. Ταυτὸ δ' ἐπραττον πάντες μετὰ βασιλέα.

fabrefacta, non prius assedit, quam episcopi ei innuissent. Idem omnes post imperatorem fecere.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΑ΄.

Ἦσυχία συνόδου, μετὰ τὸ εἰπεῖν τι Εὐσέβιον τὸν ἐπισκοπον.

Τῶν δ' ἐπισκόπων ὁ τοῦ δεξιῦ τάγματος πρωτεύων (46) διαναστάς, μεμετρημένον ἀπεδίδου λόγον,

omnes pariter episcopos, unius ecclesiae ambitu comprehensus fuisse. Sed et verba quae in hoc capite subjungit Eusebius, id meo quidem iudicio satis innuunt. Scribit enim, ἐν αὐτῷ δὲ τῷ μεσαίᾳ τῶν οἰκῶν τῶν βασιλείων, ὅς δὲ καὶ ὑπερφέρειν ἐδόκει μέγθει τοὺς πάντας, id est, in ipsa media regalis palatii aede, quae reliquas omnes amplitudine superabat. At Eusebius aedem illam omnium quae ubique essent, maximam et amplissimam fuisse. Atqui hoc de palatio urbis Nicæae dici non potest. Nam ut concedamus in illa urbe fuisse palatium, illud certe omnium ubique palatiorum maximum esse non potuit. Romæ enim et Mediolani longe maiora erant palatia. Nec dubito quin Nicomediense palatium longe majus et opulentius fuerit Nicæno, cum Nicomedia sedes esset ac domicilium imperatorum jam inde a temporibus Diocletiani. Respondebit fortasse quispiam, Eusebium non dicere mediam illam aedem seu palatii seu basilicæ Nicænae omnes ubique terrarum aedes amplitudine superasse, sed tantum reliquas aedes illius seu palatii seu basilicæ. Sic enim loquitur Eusebius in lib. iv, cap. 66, ubi funus Constantini describit, κάπειτ' ἐν αὐτῷ τῷ παντὸς προφέροντι τῶν βασιλείων οἰκῶν· εἰ paulo post, ἔνδον γάρ τοι ἐν αὐτῷ παλατίῳ κατὰ τὸ μεσαίᾳ τῶν βασιλείων. Equidem hunc esse sensum Eusebii verborum libens concesserim. Sed tamen ex eo non efficitur, palatium Nicænum ab Eusebio intelligi. Nam et in ecclesiis perinde ac in palatiis media aedes omnium erat maxima et capacissima, ut ex Eusebio constat in descriptione ecclesiae Tyri. Cunctis igitur accurate perpensis ita censeo: episcopos primum quidem in ecclesia convenisse, ibique de Arii dogmate et de regula fidei plurimis diebus tractavisse, tandem vero die ad finiendum negotium constituto, convenisse in

A cedebant quoque alii, non ut moris est ex militum ac protectorum numero, sed ex amicis illi soli qui fidem Christi profitebantur. Cumque signo dato quo imperatoris introitus nuntiabatur, omnes assurrexissent, tandem ipse medius incedens advenit, velut quidam caelestis Dei angelus: purpureæ quidem vestis fulgore oculos omnium praestinguens, et flammis quibusdam radiis collucens; adhæc auri et lapillorum eximio splendore exornatus. Et hujusmodi quidem corporis cultus erat. Quod vero ad animum spectat, satis apparebat eum timore Dei ac religione decoratum esse. Atque id indicabant oculi demissi, rubor in vultu, et motus corporis atque incessus. Sed et reliqua corporis species, proceritas scilicet qua cunctos qui circa ipsum erant longe superabat. Nec statura solum, sed etiam formæ decore et totius corporis venusta quadam majestate; invicto denique virium robore cæteros anteibat. Quæ quidem omnia admirabili modestia et imperatoria lenitate temperata, eximiam et omni laude majorem mentis illius præstantiam declarabant. Postquam imperator ad caput subselliorum venit, primum medius stetit. Positaque ante eum humili sella ex auro

489 CAPUT XI.
Silentium concilii, postquam Eusebius episcopus pauca quædam dixisset.
Tum ex episcopis is qui in dextra parte primum locum obtinebat, consurgens, modica oratione im-

palatium, ut coram imperatore sententiam dicerent, et contentioni finem imponerent. Atque ita tollitur omnis difficultas. Certe Eusebius omnino confirmat id quod dixi. Ait enim episcopos die constituto quo controversis finem imponi oportebat, omnes in palatium venisse. Statimque progresso ad synodum imperatore, cuncta coram illo fuisse dicit constituta. Ex quibus manifeste apparet Eusebium hic loqui de ultimo concilii die, seu de postrema sessione, cum res in pluribus antea episcoporum consensibus discussa fuisset ac ventilata. Neque enim tot tantæque res quæ in illa synodo gestæ sunt, unius diei spatio examinari ac definiri poterunt. Idem quoque antea factum fuerat in synodo Antiochena adversus Paulum Samosatenum, ut docet Eusebius in lib. vii *Historiæ ecclesiasticæ*.

(43) Ἐπὶ συνθήματι ὃ τὴν βασιλείᾳ εἰσοδὸν ἐδήλου. De hoc signo quo imperatoris adventus nuntiabatur, Corippus loquitur his verbis:

..... prænuntius ante
signa dedit cursor posita de more lucerna.

(44) Διέβαινε μέσος. Christophorus vertit, per medium consessum intrat. Melius vertisset, per inmedium spatium quod erat inter duos considentium ordines incessit. Id significat vox διαβαίνειν, id est, διὰ τῶν δυεῖν βαίνειν. Sic infra in cap. 14, μέσοι δὲ τούτων διέβαινον, etc.

(45) Μέσος πρῶτος ἔστη. Christophorus legit videtur πρῶτον. Sic enim vertit, primum in medio conventu erectus constitit.

(46) Ὁ τοῦ δεξιῦ τάγματος πρωτεύων. Sozomenus in cap. 18, lib. 1, hunc qui in dextra parte primum locum obtinebat, et qui nomine totius concilii ad imperatorem verba fecit, Eusebium Pamphilum fuisse testatur. Atque ita perscriptum

peratorem allocutus est, propter illum gratias et laudes perhibens omnipotenti Deo. Postquam ille etiam assedit, mox cuncti defixis in imperatorem oculis silentium fecere. Ille lætis oculis et placido vultu universos intuitus, ac deinde mentem suam in se colligens, leni et moderata voce hujusmodi verba fecit :

CAPUT XII.

Constantini ad synodum oratio de pace.

« Hæc erat summa votorum meorum, charissimi, ut cœtus vestri conspectu mihi quandoque frui contingeret. Cujus voti compos nunc factus, Deo omnium Regi gratias ago, qui præter innumera alia beneficia, hoc omnium bonorum maximum mihi spectare concessit, ut scilicet vos in unum omnes congregatos, et conspirantibus animis unum idemque sentientes viderem. Nullus igitur posthac malevolus hostis felicem rerum nostrarum statum perturbet, nec post deletam funditis ac sublatam Dei Servatoris auxilio, tyrannidem eorum qui Deo bellum indixerant, rursus malignis dæmoni alia via ac ratione divinam legem maledictis et calumniis exponat. Quippe intestina seditio Ecclesiæ Dei, mihi quidem omni bello et concertatione gravior ac periculosior videtur: nec externæ res tantum animo meo dolorem afferunt, quantum hæc negotia. Et eo quidem tempore quo Dei nutu atque auxilio adjunctus victoriam de hostibus retuleram, nihil amplius mihi superesse existimabam, quam ut tum divino Numini gratias agerem, tum una cum iis quos Deus mea opera in libertatem vindicaverat, eommuni gaudio exsultarem. Sed ubi de dissensione vestra nuntius ad me insperato perlatus est, equidem eam rem minime negligendam putavi. Quippe optans ut huic malo mea quoque opera re-

est in titulo hujus capituli. Theodoritus vero in I. i *Historiæ*, cap. 7, non ab Eusebio, sed ab Eustathio Antiochiæ civitatis episcopo orationem hanc habitam esse dicit. Theodoriti sententiam secutus est Baronius: quem quidem semper hostili atque infenso animo adversus Eusebium nostrum fuisse, ex ejus scriptis quivis facile deprehendet. Verum auctor *Historiæ tripartitæ* in libro II, cap. 5, ubi Theodoriti verba describit, ait post Eustathium Antiochenum, Eusebium quoque Cæsariensem de laudibus imperatoris orationem habuisse. Quod tamen in Græcis Theodoriti exemplaribus hodie non habetur; prorsus ut necesse sit, aut Epiphanium scholasticum integrioribus Theodoriti codices nactum fuisse, aut de suo id addidisse, ut interdum solet. Tale est illud quod supra notavimus de regiæ urbis episcopo, quem Nicænzæ synodo non interfuisse Socrates ex Eusebio prodidit, ubi Epiphanius scholasticus Alexandri nomen addidit gravi errore, cum Metrophanem potius dicere debuisset. Sed ut ad propositum revertamur, sunt qui nec Eustathio, nec Eusebio, sed Alexandro Alexandrinorum episcopo id honoris delatum esse scribant, ut concilii nomine imperatorem alloqueretur. Nicetas in *Theodoro orthodoxæ fidei*, lib. V, cap. 7, id affirmat his verbis: « Eusebius de vita Constantini libro III se primum verba in synodo fecisse testatur. Si tamen Theodorito credimus, Eustathius primus, etc., ut autem Theodorus Mopsuestenus scribit,

Α προσφωνῶν τῷ βασιλεῖ, τῷ τε παντοκράτορι Θεῷ χαριστήριον ἐπ' αὐτῷ ποιούμενος ὕμνον· ἐπειδὴ δὲ καὶ αὐτὸς καθῆστο, σιγῇ μὲν ἐγγίγνετο, πάντων ἀτινὲς εἰς βασιλέα βλεπόντων· ὁ δὲ φαιδροῖς ὄμμασι τοῖς πᾶσι γαλήνῳ ἐμβλέψας, κἀπειτα συναγαγὼν αὐτὸν πρὸς ἑαυτὸν τὴν διάνοιαν, ἡσύχῳ καὶ πρασίᾳ φωνῇ τοῖον ἀπέδωκε λόγον·

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΒ'.

Κωνσταντίνου πρὸς τὴν σύνοδον περὶ εἰρήνης.

« Εὐχῆς μὲν ἐμοὶ τέλος ἦν, ὦ φίλοι, τῆς ὑμετέρας ἀπολαῦσαι χορείας, τούτου δὲ τυχῶν, εἰδέναι τῷ Βασιλεῖ τῶν ἄλων τὴν χάριν ὁμολογῶ, ὅτι μοι πρὸς τοὺς ἄλλοις ἅπασιν, καὶ τοῦτο κρείττον ἀγαθοῦ παντὸς ἰδεῖν ἐδώρησατο· φημι δὴ τὸ, συνηγμένους ὁμοῦ πάντας ἀπολαβεῖν, μίαν τε κοινὴν ἀπάντων ὁμοφρόνα γνώμην θεάσασθαι. Μηδ' οὖν βάσκανός τις ἐχθρὸς τοῖς ἡμετέροις καλοῖς λυμαινέσθω, μηδὲ τῆς τυράννων θεομαχίας ἐκποδῶν ἀρθείσης Θεοῦ Σωτῆρος δυνάμει, ἐτέρως (47) ὁ φιλοπόνηρος δαίμων τὸν θεῖον νόμον βλασφημίας περιβαλλέτω· ὡς ἐμοίγε παντὸς πολέμου καὶ μάχης δεῖν καὶ χαλεπωτέρη, ἢ τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Θεοῦ ἐμφύλιος νενομίσται στάσις, καὶ μᾶλλον ταῦτα τῶν ἐξωθεν λυπηρὰ καταφαίνεται. Ὅτε γοῦν τὰς κατὰ τῶν πολεμίων νίκας νεύματι καὶ συνεργείᾳ τοῦ κρείττονος ἠράμην, οὐδὲν τε λείπειν (48) ἐνόμιζον, ἢ Θεῷ μὲν νομίζειν τὴν χάριν, συγκαίρειν δὲ καὶ τοῖς ὑπὲρ αὐτοῦ δι' ἡμῶν ἡλεθερωμένοις· ἐπειδὴ τὴν ὑμετέραν διάστασιν παρ' ἐλπίδα πᾶσαν ἐπιθόμην, οὐκ ἐν δευτέρῳ τὴν ἀκοὴν ἐθέμην, τυχεῖν δὲ καὶ τοῦτο θεραπειᾶς δι' ἐμῆς εὐχάζεμενος ὑπηρεσίας, τοὺς πάντας ἀμελλήτῃ συμμετεστειλάμην· καὶ χαίρω μὲν ὄρων τὴν ὑμετέραν ὁμήγυριν, τότε δὲ μάλιστα κρίνω κατ' εὐχὰς ἐμαυτὸν πράξειν, ἐπειδὴν ταῖς ψυχαῖς ἀνακραθέντας ἴδοιμι τοὺς πάντας, μίαν τε κοινὴν (49) βραβεύουσαν τοῖς πᾶσιν εἰρηνικὴν συμφωνίαν, ἣν καὶ

Alexandro Alexandro pontifici id honoris ultro delatum est. » Ego vero in tanta scriptorum diversitate libentius ei sententiæ accesserim, quæ Eusebio primas dicendi partes a synodo delatas esse affirmat. Primum quia omnium sine controversia doctissimus ac disertissimus erat Eusebius. Deinde ipse id aperte testatur in principio hujus operis his verbis: « Ἄρτι δὲ καὶ ἡμεῖς αὐτοὶ καλλίνικον μέσον ἀπολαβόντες Θεοῦ λειτουργῶν συνόδου, εἰκοσαετηρικοῖς ὕμνοις ἐγεραίρομεν, id est, *Nuper etiam nos ipsi victorem principem in medio Dei ministrorum conventu residentem, vicennialibus hymnis prosecuti sumus.*

(47) *Ἐτέρως*. Portesius, Christophorus et Gallicus interpretæ hanc vocem omiserunt, cum tamen tota vis sententiæ in ea voce posita sit. Ad hanc enim vocem refertur quæ proxime sequitur peridus: « Cavete, inquit, ne post deletam tyrannidem eorum qui Deo bellum intulerunt, rursus dæmoni alia via religionem nostram maledictis et calumniis objiciat. » Alia igitur via, id est, per intestinas dissensiones. Vide quæ mox sequuntur.

(48) *Οὐδὲν τε λείπειν*. Scribendum videtur, οὐδὲν ἐμοίγε λείπειν ἐνόμιζον, et paulo post lego cum Turnebo et Grutero, ἐπεὶ δὲ τὴν ὑμετέραν, etc.

(49) *Μίαν τε κοινὴν*. Rectius meo judicio scriberetur κοινῇ adverbialiter.

ἑτέροις ὁμάς πρέπον ἂν εἴη προσβεύειν (50) τοὺς ἄλλοις καθιερωμένους. Μὴ δὲ οὖν μέλλετε, ὦ φίλοι, μὴ δὲ, λειτουργοὶ Θεοῦ, καὶ τοῦ κοινῆ πάντων ἡμῶν Δεσπότου τε καὶ Σωτῆρος ἀγαθοὶ θεράποντες· τὰ τῆς ἐν ὑμῖν διαστάσεως αἷτια ἐντεῦθεν ἦδη φέρειν (51) ἀρξάμενοι, πάντα σύνδεσμον ἀμφιλογίας νόμοις εἰρήνης ἐπιλύσασθε (52). Οὕτω γὰρ καὶ τῶν ἐπὶ πάντων Θεῶν τὰ ἀρεστὰ διαπεπραγμένοι εἴητε ἂν, κίμοι τῶν ὑμετέρων συνθεράποντι ὑπερβάλλουσαν ὄψαστε χάριν. »

mutua inter vos dissensionis causis, omnes controversiarum nodos pacis legibus sine ulla mora dissolvatis. Hac enim ratione et summo omnium Deo rem gratissimam facturi, et mihi conservo vestro ingens beneficium collaturi estis. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΓ'.

Ὅπως τοὺς ἀμφισβητοῦντας τῶν ἐπισκόπων εἰς ὁμόνοιαν συνήψεν.

Ὁ μὲν δὲ ταῦτ' εἰπὼν Ῥωμαία γλώττει, ὑπερμηνεύοντας ἑτέρου, παρεδίδου τὸν λόγον τοῖς τῆς συνέδου προέδροις. Ἐντεῦθεν δ' οἱ μὲν ἀρξάμενοι κατηεῖντο τοὺς πέλας, οἱ δ' ἀπελογοῦντό τε καὶ ἀντεμέμφοντο. Πλείστον δὲ ταῦθ' ὑφ' ἑκατέρου τάγματος προτεινομένων, πολλῆς τ' ἀμφιλογίας τὰ πρῶτα συνισταμένης, ἀνεξικακῶς ἐπηκροῶτο βασιλεὺς τῶν πάντων, σχολῆ τ' εὐτόνω (53) τὰς προτάσεις ὑπεδέχετο, ἐν μέρει τ' ἀντιλαμβανόμενος τῶν παρ' ἑκατέρου τάγματος λεγομένων, ἡρέμα συνήγαγε τοὺς φιλονεικῶς ἐνισταμένους· πρῶτος τε ποιούμενος τὰς πρὸς ἕκαστον ὁμιλίας, Ἑλληνίζων τε τῇ φωνῇ ὅτι μὴδὲ ταύτης ἀμαθῶς εἶχε, γλυκερὸς τις ἦν καὶ ἡδύς, τοὺς μὲν γοῦν πείθων (54), τοὺς δὲ καταδυσωπῶν τῶν λόγων, τοὺς δ' εὖ λέγοντας ἐπαινῶν, πάντας τ' εἰς ὁμόνοιαν ἐλαύνων, εἰσόθ' ὁμογνώμονας (55) καὶ ἡμῶν αὐτοὺς ἐπὶ τοῖς ἀμφισβητούμενοις ἅπασιν κατεστήσατο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΔ'.

Περὶ πίστεως καὶ τοῦ Πάσχα, τῆς συνόδου σύμφωνος ἔκθεσις.

Ὡς ὁμόφωνον μὲν κρατῆσαι τὴν πίστιν, τῆς σωτηρίου δ' εὐορτεῖς τὸν αὐτὸν παρὰ τοῖς πᾶσιν ὁμολογηθῆναι καιρὸν· ἐκυροῦτο δ' ἦδη καὶ ἐν γραφῇ δι' ὑποσημειώσεως ἑκάστου τὰ κοινῇ δεδομένα (56). Ἐν δὲ

(50) *Πρέπον ἂν εἴη προσβεύειν.* Male Christophorus vertit, a Deo impetrare, cum potius vertere debuisset *prædicare*. Sic enim Eusebius hanc vocem usurpare solet, ut patet ex innumeris *Historiæ ecclesiasticæ* locis, exempli gratia in lib. iv, cap. 15. Male in Fuk. et Sav. codd. legitur εἴη βραβεύειν.

(51) *Ἐντεῦθεν ἦδη φέρειν.* Longe aliter codex Fuk., in quo totus hic locus ita scribitur, τὰ τῆς ἐν ὑμῖν διαστάσεως αἷτια τοῦ λοιποῦ φέρειν ἀνάγκασθε, πάντα δὲ σύνδεσμον, etc. Atque ita Savilius et Christophorus in suis codicibus repererunt.

(52) *Ἐπιλύσασθε.* Lego cum Christophorono ἐπιλύσασθαι· vulgata tamen lectio stare potest, modo post vocem θεράποντες, quæ paulo ante præcessit, ponatur punctum semiplenum, ut ad oram sui libri notavit Savilius. Certe in codice Regio post vocem θεράποντες posita est media distinctio.

(53) *Ἐπὶ τῶν σχολῶν.* Apud Socratem

medium adhiberetur, absque ulla cunctatione omnes vos accersivi. Et maximam quidem animo capio voluptatem, cum vos congregatos intueor. Sed me ex voto rem gessisse tunc demum existimabo, cum vestrum omnium animos inter se conjunctos ac permistos 490 videro, unamque velut omnium arbitram pacem atque concordiam, quam quidem vos, utpote Deo consecrati, aliis suadere ac prædicare debetis. Date igitur operam, o charissimi Dei ministri, et communis nostrum Domini ac Servatoris fideles famuli, ut, sublati quamprimum

B

CAPUT XIII.

Quomodo episcopus inter se certantes ad concordiam revocavit.

Hæc ille cum Latino sermone dixisset, quæ alius quispiam Græce interpretatus est, deinceps concilii præsidibus sermonem concessit. Tum vero alii proximis insinulare cœperunt, alii accusantibus respondere, et vicissim queri. Multis igitur hunc in modum ex utraque parte propositis, magnaque controversia in ipso principio excitata, imperator cuncta patientissime auscultans, intento animo propositas quæstiones excepit; et quæ ab utraque parte dicebantur, vicissim astruens atque adjuvans, pertinacius certantes paulatim conciliavit. Cumque omnes placide alloqueretur, et Græca uteretur lingua, quippe qui ne hujus quidem linguæ ignarus esset, suavissimus ac jucundissimus fuit, dum alios vi rationum adductos in suam sententiam trahit, alios orat et flectit, eosque qui recte dixissent, laudibus afficit, et universos ad concordiam incitat. Donec tandem eos concordēs in omnibus de quibus antea certabatur, et consentientes efficit.

C

CAPUT XIV.

Concordiæ synodi sententiæ de fide et de Pascha.

Adeo ut non modo unius fidei consonantia apud omnes obtineret, verum etiam unum idemque tempus in salutaris festi celebratione ab omnibus firmaretur. Porro ea quæ in commune placuerant,

in l. i, cap. 5; et apud Nicephorum legitur εὐτόνω. Gelasius autem Cyzicenus cap. 28, habet εὐτονωτάτη· cum Socrate consentiunt codex Fuketianus et schedæ Regiæ.

(54) *Τοὺς μὲν γοῦν πείθων.* Apud Socratem et Gelasium ac Nicephorum legitur τοὺς μὲν συμπελθων. Sed codex Regius præfert τοὺς μὲν πείθων.

(55) *Εἰσόθ' ὁμογνώμονας.* In Gelasio legitur ἕως ἕτε, quod idem est.

(56) *Τὰ κοινῇ δεδομένα.* Id est, fidei formula et canones cum epistola synodica. Hæc enim omnia singulorum episcoporum subscriptionibus firmata sunt. Qui præter hæc tria putant etiam Acta Nicænae synodi scriptis esse mandata, ii vehementer falluntur. Quippe Eusebius diserte testatur, nihil scriptis traditum fuisse, præter ea quæ ex communi consilio decreta fuerant: eaque omnium subscriptionibus roborata fuisse dicit. Baronius quidem ad annum Christi 325, cap. 62, Acta a synodo Nicæna

scriptis mandata, et singulorum subscriptione roborata sunt. Quibus ita gestis, imperator alteram hanc victoriam de hoste Ecclesiæ se retulisse testatus, triumphalem festivitatem in honorem Dei celebravit.

491 CAPUT XV.

Quomodo Constantinus vicennialibus suis episcopos convivio exceperit.

Eodem tempore vicesimus imperii ejus annus complebatur. Cujus rei causa cum in omnibus provinciis publicæ festivitates agerentur, imperator Dei ministros ad convivium vocavit; et cum iisdem jam inter se conciliatis epulatus, hoc velut conveniens sacrificium per illos obtulit Deo. Neque ullus episcoporum ab hoc imperiali convivio absuit. Res porro ipsa omnem dicendi copiam longe superabat. Protectores enim et milites in orbem dispositi, strictis gladiis palatii vestibulum custodiebant. Homines autem Dei per medium illorum absque ullo metu transibant, et ad intima usque palatii penetralia ingrediebantur. Ex his deinde alii una

scripta fuisse dixit, idque ab Athanasio in libro *De synodis* diserte scribi affirmavit. Sed Baronium decepit Latina interpretatio, quæ sic habet tomo I, pag. 873: « Quod si ad hanc rem usus synodi desideratur, supersunt Acta Patrum, nam neque hac in parte negligentes fuere qui Nicææ convenerunt, sed ita accurate scripserunt, » etc. In Græcis vero nulla Actorum fit mentio. Sic enim legitur: *Ἔστι τὰ τῶν Πατέρων*, id est, *supersunt Patrum scripta*, fides scilicet et canones et synodica. Est et alius Athanasii locus in epistola de decretis Nicææ synodi, pag. 250, ex quo manifeste colligitur nulla fuisse Acta. Sic enim loquitur: « Quandoquidem, inquit, tu dilectio ea nosse desiderat quæ in synodo gesta sunt, minime cunctatus sum: sed statim tibi significavi quæcumque ibi acta sunt, » etc. Quod si Acta a notariis excerpta fuissent, satis habuisset Athanasius Acta illa ad amicum suum transmittere.

(57) *Εικοσαετής ἐπληροῦτο χρόνος*. Hæc benigne interpretanda sunt. Neque enim vicesimus annus imperii Constantini adhuc erat absolutus, imo vixdum inchoatus. Quippe vicesimus annus principatus Constantini cæpit a die viii Kal. Aug., Paulino et Juliano coss., qui est annus trecentiesimus vicesimus quintus Natalis Domini. Concilium autem Nicænum celebratum est vicesima die mensis Maii iisdem coss., ut scribit Socrates in cap. 9 lib. primi, seu potius die xiii Kalendas Julii, mensis Desii, qui a Romanis Junius dicitur, die 19, ut legitur in Actis concilii Chalcedonensis, et in *Chronico Alexandrino*, et in collectione Cresconiana. Quod quidem verius puto. Nam si concilium Nicænum vicesimo die mensis Maii congregatum esse ponamus, nimis angustum relinquetur spatium ad eas res gerendas quas Constantinus post debellatum Licinium gessit. Ultimo prælio ad Chalcedonem victus est Licinius anno Christi 324, die 15 Kalendas Octobres, ut scribitur in *Fastis Idatii* et in *Chronico Alexandrino*. Sequenti die Licinius, qui Nicomediam se receperat, Constantino victori se dedit. Post hæc Constantinus Nicomediam ingressus est: qua in urbe dum moraretur, atque in Orientis partes progredi festinaret, nuntium accepit de Alexandrinæ Ecclesiæ totiusque Ægypti discidio ob Arii dogma et Meletianorum turbas, ut ipsemet scribit in epistola ad Alexandrum et Arium. Ac primo quidem Osium cum litteris suis Alexandriam misit, qui eos tumultus auctoritate sua componeret. Verum Osius cum aliquando moratus

πραχθέντων, δευτέραν ταύτην νίκην ἀρασθαι εἰπὼ βασιλεὺς κατὰ τοῦ τῆς Ἐκκλησίας ἐχθροῦ, ἐπὶ κίω ἐορτῆν τῷ θεῷ συνετέλει.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΕ'.

Ὅπως τοῖς ἐπισκόποις συνεστίαθη Κωνσταντῖνος εἰκοσαετηρίδος οὐσίας.

Κατὰ τὸ αὐτὸ δὲ αὐτῶν καὶ τῆς βασιλείας εἰκοσαετῆς ἐπληροῦτο χρόνος (57)· ἐφ' ᾧ πάνδημοι μὲν ἦγοντο πανηγύρεις τοῖς λοιποῖς ἔθνεσι, τοῖς δὲ γε τοῦ Θεοῦ λειτουργοῖς, εὐωχίας αὐτὸς ἐξήρχε βασιλεὺς, συμποσιάζων εἰρηνεύσασαι, καὶ οἶονεὶ θυσίαν ταύτην ἀποδοῦδος ἐμπρέπουσαν τῷ θεῷ δι' αὐτῶν· οὐδ' ἀπελείπετο τις ἐπισκόπων βασιλικῆς ἐστίασεως. Κρεῖττον δ' ἦν παντὸς λόγου τὸ γινόμενον. Δορυφόροι μὲν γὰρ καὶ ὀπλίται (58) γυμναῖς ταῖς τῶν ξιφῶν ἀκμαῖς ἐν κύκλῳ τὰ πρόθυρα τῶν βασιλείων ἐφρούρου, μέσοι δὲ τούτων ἀεεὶς οἱ τοῦ Θεοῦ διέβαινον ἄνθρωποι, ἐνδοτάτω τ' ἀνακτόρων ἐχώρου. Εἴθ' οἱ μὲν αὐτῶν συνανεκλίνοντο (59), οἱ δ' ἀμφὶ τὰς ἐξ ἑκατέ-

esset Alexandriæ, re infecta ad Constantinum reversus est. Quæ quidem omnia breviori quam triumphans spatio perlicii minime potuerunt. Porro Constantinus cum malum quotidie ingravescere cerneret, generale episcoporum concilium convocare decrevit, ut eo modo Ecclesiæ pacem restitueret. In eam rem veredarios seu agentes in rebus per omnes provincias direxit, qui episcopos Nicæam Bithyniæ convocarent. Ponamus igitur veredarios mense Martio imperatoris litteras ad singulos episcopos pertulisse. Vix credibile est episcopos ab ultimis usque tam Orientis quam Occidentis regionibus ante Julium mensem in Bithyniam venire potuisse; præsertim cum terrestri itinere, non autem navigatione eo delati sint, ut tradit Eusebius in cap. 6. Græci Dominicam septimam post Pascha, eam scilicet quæ Pentecosten proxime antecedit, vulgo vocant *κυριακὴν τῶν ἁγίων Πατέρων*, seu τῶν ἁγίων τριακοσίων δέκα καὶ ὀκτὼ θεοφόρων τῶν ἐν Νικαίᾳ, ut discimus ex *Typico* monasterii Saucii Sabæ.

(58) *Δορυφόροι καὶ ὀπλίται*. Sic paulo supra utrosque junxit, cum de Constantini in synodum ingressu diceret. Δορυφόροι sunt hastati, seu protectores qui nastas gestabant. Certe Themistius in oratione ad Jovianum imperatorem, *αἰχμοφόρον* illum in Persidem profectum esse scribit, id est, protectorem domesticum, ut ex Amm. Marcellino cognoscimus. Ὀπλίται vero sunt scutati, milites scilicet qui erant sub magistro militum præsentali.

(59) *Ἐπὶ μὲν αὐτῶν συνανεκλίνοντο*. Scribendum est αὐτῶν, ut videtur legisse Christophorus. Confirmat hanc emendationem Theodoritus, l. 1, cap. 11, his verbis quæ hunc Eusebii locum mirifice illustant: Πολλὰς δὲ σιβάδας εὐτρεπισθῆναι κελεύσας, κατὰ ταυτὸν εἰστίχασεν ἅπαντας, τοὺς μὲν ἀξιοτέρους ὁμοτραπέζους λαβῶν, τοὺς δὲ ἄλλους διελὼν εἰς τὰς ἄλλας. Non poterat melius scholium apponi verbis Eusebianis. Quas Eusebius κινόδας dixerat (sic enim legendum est ex codd. Regio et Fuketano) Theodoretus vocat σιβάδας, id est, stibania seu acubita. Interpres Nicephori *τοῖος* vertit, male. Nec rectius interpret Theodoretū *sedes*. Suidas: *Σιδάς· χαμαικοῖτιον, ἀκχουδῖτον*, etc. Scholastes Juvenalis, ad satyram 5, « Apud veteres, inquit, accubitorum usus non erat, sed in lectulis discumbentes manducabant. » In codice Fuk. diserte scribitur οἱ μὲν αὐτῶν.

ρον (60) προσαναπαύοντο κλινάδας. Χριστοῦ βασιλείας **A** cum imperatore accubuerunt : alii in stibadiis utriusque dispositis discubuerunt. Prorsus imago quædam regni Christi adumbrari, resque ipsa somnio quam veritati propior videbatur.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΓ'.

Χαρίσματα ἐπισκόποις, καὶ γράμματα πρὸς τοὺς πάντας.

Ἐπεὶ δὲ λαμπρῶς τὰ τῆς εὐωχίας προύχουρει, εἶ: καὶ τοῦτο βασιλεὺς δεξιούμενος τοὺς πάντας προσετίθει, μεγάλῳ ὄχῳ ἕκαστον κατὰ τὴν πρόπτουσαν ἀξίαν τοῖς παρ' αὐτοῦ τιμῶν ξενίοις. Τῆς δὲ συνόδου ταύτης, καὶ τοῖς μὴ παροῦσι τὴν μνήμην δι' οἰκείου παρεδίδου γράμματος, ὃ δὴ καὶ αὐτὸ, ὡς περ ἐν στήλῃ, τῆδε τῇ περὶ αὐτοῦ συνάψῃ διηγῆσει, τοῦτον ἔχον τὸν τρόπον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΖ'.

Κωνσταντίνου πρὸς τὰς Ἐκκλησίας περὶ τῆς ἐν Νικαίᾳ συνόδου.

« Κωνσταντῖνος Σεβαστὸς ταῖς Ἐκκλησίαις.

« Πείραν λαθῶν ἐκ τῆς τῶν κοινῶν εὐπραξίας, ὅση τῆς θείας δυνάμεως πέφυκε χάρις, τοῦτον πρὸ γε πάντων ἔκρινα εἶναι μοι προσήκειν σκοπὸν, ὅπως παρὰ τοῖς μακαριωτάτοις τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας πλήθεσι πίστις μία καὶ εὐκρινὴς ἀγάπη, ὁμογνώμων τε περὶ τὸν παγκρατῆ Θεὸν εὐσέβεια τηρῆται. Ἄλλ' ἐπειδὴ τοῦτ' οὐχ οἶόν τ' ἦν ἀκλινῆ καὶ βεβαίαν τάξιν λαθεῖν, εἰ μὴ εἰς ταῦτ' ὅλων ὁμοῦ, ἢ τῶν ῥοῦν πλειόνων ἐπισκόπων συνελθόντων, ἕκαστον τῶν προστηκόντων τῇ ἀγιωτάτῃ Ὁρησκείᾳ διάκρισις γένοικτο, τούτου ἔνεκεν πλείστον ὄσων συναυροισθέντων, αὐτὸς δὲ καθάπερ εἰς ἐξ ὧμῶν ἐτύχχανον συμπάρων (οὐ γὰρ ἀρνησαίμην ἂν, ἐφ' ᾧ μάλιστα χαίρω, συνθεράπων ὑμέτερος πεφυκέναι), ἄχρι τοσοῦτου ἅπαντα τῆς προσηκούσης τετύχηκεν ἐξετάσεως, ἄχρις οὐ ἢ τῷ πάντων ἐφόρῳ Θεῷ ἀρέσκουσα γνώμη, πρὸς τὴν τῆς ἐνότητος συμφωνίαν (61) εἰς φῶς προήχθη, ὡς μηδὲν εἶτι πρὸς διχόνοιαν ἢ πίστει ἀμφισβήτησιν ὑπολείπεσθαι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΗ'.

Τοῦ αὐτοῦ περὶ συμφωνίας τῆς τοῦ Πάσχα ἑορτῆς, καὶ κατὰ Ἰουδαίων.

« Ἐνθα καὶ περὶ τῆς τοῦ Πάσχα ἀγιωτάτης ἡμέρας γενομένης ζητήσεως, ἔδοξε κοινῇ γνώμῃ (62) καλῶς ἔχειν, ἐπὶ μιᾷ ἡμέρᾳ πάντας τοὺς ἀπανταχοῦ ἐπιτελεῖν. Τί γὰρ ἡμῖν κάλλιον, τί δὲ σεμνότερον ὑπάρξει ἀνήσεται, τοῦ τὴν ἑορτὴν ταύτην παρ' ἧς τὰς τῆς ἀθανασίας εὐλόγησεν ἐπιπέδας, μιᾷ τάξει καὶ φανερωῦ λόγῳ παρὰ πᾶσιν ἀδιαπτώτως φυλάττεσθαι ; Καὶ

(60) Vulg. ἀμφὶ τὰς ἑκατέρων. Scribendum puto ἐξ ἑκατέρων. Qua emendatione nihil certius. Aii Eusebius ex utraque parte aulæ regiæ disposita fuisse stibadia, in quibus episcopi discumberent : ipsum vero imperatoris stibadium in medio fuisse, in quo ipse una cum honoratioribus episcopis accumberet. Eodem plane modo in synodo Nicæna, subsellia quidem erant utrinque disposita in quibus episcopi residebant : imperator autem ipse medius inter duos considerentium ordines in sella aurea residebat. Simile fuit Constantinopoli tribunal novemdecim accubitorum, ad hujus Constantiniani convivii, ut equidem arbitror, similitudinem institutum.

(61) Vulg. παρὰ τῆς τῆς ἐνότητος συμφωνίας.

CAPUT XVI.

Munera episcopis donata, et litteræ ad omnes scriptæ.

Celebratis splendidissimo apparatu convivii, imperator cunctos liberaliter excipiens, id etiam pro sua magnificentia adjecit, ut unumquemque pro meritis ac dignitate muneribus honoraret. Eos quoque qui huic synodo minime interfuisent, de rebus in ea gestis certiores fecit per litteras : quas in hoc opere, tanquam in tabula quadam incisas proponam. Sunt autem hujusmodi.

CAPUT XVII.

Epistola Constantini ad Ecclesias de synodo Nicæna.
« Constantinus Augustus Ecclesiis.

« Cum ex prospero reipublicæ statu compertum haberem, quanta fuisset erga nos omnipotentis Dei benignitas, in hoc præcipue mihi elaborandum esse existimavi, ut a sanctissimis Ecclesiæ catholicæ populis una fides, sincera charitas, et consona erga omnipotentem Deum religio servaretur. Sed quoniam fieri non poterat ut ea res firme ac stabiliter constitueretur, nisi omnibus episcopis, 492 vel certe plurimis eorum in unum congregatis, singula quæ ad sacratissimam religionem pertinent disceptata prius fuissent : hanc ob causam, coactis quam fieri potuit plurimis sacerdotibus, me quoque tanquam uno ex vobis præsentem (neque enim negaverim id quo maxime exultolo, conservum me vestrum esse) cuncta competenti examine eo usque discussa sunt, donec inspectori omnium Deo accepta sententia, ad unitatis concentum proferretur in lucem, itaque nullus dissensionem, nullus controversiæ de fide locus amplius relinqueretur.

CAPUT XVIII.

De consensu in celebratione festi paschalis, et contra Judæos.

« Ubi cum de sanctissimo etiam Pæschæ die quæsitum fuisset, communi omnium sententia decretum est, eam festivitatem uno eodemque die ab omnibus ubique celebrari oportere. Quid enim pulchrius, quid honestius nobis esse possit, quam ut hæc festivitas, a qua spem immortalitatis accepimus, uno eodemque ordine et certa ratione ab om-

Rectius apud Theodoritum et Nicephorum legitur πρὸς τὴν, etc.

(62) Ἐδοξε κοινῇ γνώμῃ. Hæc verba Constantini respexisse videtur Athanasius, cum in libro De synodis Arimini et Seleuciæ pag. 873, notat aliter locutos esse Patres synodi Nicænae in expositione fidei, aliter in definiendo Paschæ die. Nam in hoc quidem negotio usi sunt verbo ἔδοξε, id est placuit. In expositione autem fidei nequaquam dixerunt placuit, sed ita credit sancta et universalis Ecclesia. Certe verbum ἔδοξε quod refert Athanasius, non reperitur in epistola synodica, sed in hac tantum epistola Constantini : quam pro synodica habitam fuisse non immerito quis possit suspicari.

nibus inoffense observetur? Ac primum quidem visa est omnibus res esse prorsus indigna, ut in sanctissimæ hujus solemnitatis celebratione consuetudinem Judæorum sequeremur; qui, cum manus suas nefario scelere contaminarint, merito impuri homines cæcitate mentis laborant. Quippe, rejecta illorum consuetudine, possumus rectiori ordine, quem a primo passionis die ad hæc usque tempora servavimus, ad futura etiam sæcula hujus observantiæ ritum propagare. Nihil ergo nobis commune sit cum inimicissima Judæorum turbæ. Aliam enim viam a Servatore accepimus. Propositus est sacratissimæ religioni nostræ cursus legitimus et honestus. Hunc unanimi consensu retinentes, ab illa turpissima societate et conscientia nos abstrahimus, fratres charissimi. Est enim profecto absurdissimum quod illi magnifice jactant, nos absque ipsorum magisterio hæc commode observare non posse. Quidnam vero illi recte sentire possint, qui post necem Domini, post illud parricidium mente capti, non ratione, sed præcipiti impetu feruntur quocumque innatus furor ipsos impulerit. Hinc est quod ne 493 in hac quidem parte veritatem ipsam perspiciunt: adeo ut a convenienti emendatione longissime aberrantes, uno eodemque anno duo paschata celebrent. Quid ergo est cur istos sequamur, quos constat gravissimo erroris morbo laborare? Nam uno eodemque anno geminum pascha facere, nunquam profecto sustinebimus. Verum etiamsi quæ dixi minime suppeterent, vestræ tamen solertiæ est, id curare omnibus modis atque optare, ne sanctitas animarum vestrarum, in ullius rei similitudine cum nequissimorum hominum moribus sociari et commisceri videatur. Illud præterea considerandum est, nefas esse ut in tanti momenti ne-

Α πρῶτον μὲν ἀνάξιον ἴδοξεν εἶναι, τὴν ἀγιοπάτην ἐκείνην ἑορτὴν τῆ τῶν Ἰουδαίων ἐπομένους συνιθεῖα πληροῦν· οἱ τὰς ἑαυτῶν χεῖρας ἀθεμίτῳ πλημμελήματι χράναντες, εἰκότως τὰς ψυχὰς οἱ μισροὶ τυφλώττουσιν. Ἐξέσται γὰρ τοῦ ἐκείνων ἔθους (63) ἀποβληθέντος, ἀληθεστέρᾳ τάξει, ἣν ἐκ πρώτης τοῦ πάθους ἡμέρας ἀχρι τοῦ παρόντος ἐφυλάξαμεν, καὶ ἐπὶ τοὺς μέλλοντας αἰῶνας τὴν τῆς ἐπιτηρήσεως ταύτης συμπλήρωσιν ἐκτείνεσθαι. Μηδὲν τοίνυν ἔστω ἡμῖν κοινὸν μετὰ τοῦ ἐχθίστου τῶν Ἰουδαίων ἐγλου. Εἰλήφαμεν γὰρ παρὰ τοῦ Σωτῆρος ὄδον ἐτέραν· πρόκειται δρόμος τῆ ἱερωτάτῃ ἡμῶν θρησκείᾳ καὶ νόμιμος καὶ πρέπων (64). Τοῦτου συμφώνως ἀντιλαμβανόμενοι, τῆς αἰσχρᾶς ἐκείνης ἑαυτοὺς συνειδήσεως (65) ἀποσπάσωμεν, ἀδελφοὶ τιμωτάτοι. Ἔσται γὰρ ὡς ἀληθῶς ἀποπύατον, ἐκείνους αὐχεῖν, ὡς ἄρα παρεκτός τῆς αὐτῶν διδασκαλίας ταῦτα φυλάττειν οὐκ εἴημεν ἱκανοί. Τί δὲ φρονεῖν ὀρθὸν ἐκείνοις δυνήσονται, οἱ μετὰ τὴν κυριοκτονίαν τε καὶ πατροκτονίαν ἐκείνην ἐκστάντες τῶν φρενῶν, ἄγονται οὐ λογισμῶ τινοι, ἀλλ' ὀρμῇ ἀκατασχέτῳ, ὅποι δ' ἂν αὐτοὺς ἡ ἐμφυτος αὐτῶν ἀγάγῃ μάλα. Ἐκείθεν οὖν τοίνυν κἀν τούτῳ τῷ μέρει τὴν ἀλθθειαν οὐχ ὀρώσῃ, ὡς δὴ κατὰ τὸ πλείστον αὐτοὺς πλανωμένους τῆς προσηκούσης ἐπανορθώσεως (66), τῷ αὐτῷ ἔτει δευτερον τὸ Πάσχα ἐπιτελεῖν (67). Τίνος χάριν (68) τούτοις ἐπόμεθα, οὐς δεινὴν πλάνην νοσεῖν ὠμολόγηται; Δεύτερον γὰρ τῷ ἐνὶ ἐνιαυτῷ οὐκ ἂν ποτε ποιεῖν ἀνεξόμεθα. Ἄλλ' εἰ καὶ ταῦτα μὴ προύκειτο, ἀλλὰ θὴ τὴν ὑμετέραν ἀγγίνοιαν ἐχρῆν καὶ διὰ σπουδῆς καὶ δι' εὐχῆς ἔχειν πάντοτε, ἐν μηδεμιᾷ τὸ καθαρὸν τῆς ὑμετέρας ψυχῆς κοινωρεῖν δοκεῖν ἀνθρώπων ἕθεισι παγκάκων. Πρὸς τούτοις κάκεινο πάρεστι συναρᾶν, ὡς ἐν τηλικούτῳ πράγματι καὶ τοιαύτῃ θρησκείᾳ ἑορτῇ διαφωνίαν ἄρχειν, ἔστιν ἀθέμιτον. Μίαν γὰρ

(63) Vulg., τοῦ ἐκείνου ἔθους. Lego ἔθους cum Christophorono et Grutero. Idem mendum notavimus in *Historia ecclesiastica*. Certe in schedis Regii et in libro Savillii ἔθους perscriptum est.

64) Καὶ νόμιμος καὶ πρέπων. Apud Gelasium et Nicephorum legitur καὶ νόμος πρέπων. Socrates tamen ac Theodoritus vulgatam lectionem tuerunt.

(65) Αἰσχρᾶς ἐκείνης συνειδήσεως. Nam qui cum Judæis Pascha Dominicum celebrant, conscii videntur esse sceleris quod Judæi adversus Dominum admiserunt. At Christophoronus συνειδήσιν vertit *opinionem*, cui non accedo.

(66) Τῆς προσηκούσης ἐπανορθώσεως. Socrates, Theodoritus, Gelasius ac Nicephorus habent ἀντὶ τῆς προσηκούσης ἐπανορθώσεως, quod non probō. Recte enim dicitur πλανωμένους τῆς ἐπανορθώσεως.

(67) Τῷ αὐτῷ ἔτει δευτερον τὸ Πάσχα ἐπιτελεῖν. Cum neomenia paschalis Judæorum a die quinto mensis Martii inciperet, et tertio Aprilis clauderetur, hinc fiebat aliquando ut eorum Pascha ante æquinoctium inciperet. Ita duplex Pascha eodem anno celebrabant, si annum intelligas solem ac Julianum, a verno scilicet æquinoctio hujus anni ad sequentis anni vernalis æquinoctium. Idem ait Ambrosius in epistola ad episcopos Æmiliæ, ubi scribit Judæos interdum mense duodecimo Pascha celebrasse, id est, juxta Latinos vel Orientales. Neque enim Judæi mense illo qui apud ipsos

erat duodecimus, Pascha unquam celebrabant, sed decima quarta die primi mensis. Porro hæc iteratio quam Judæis objicit Constantinus, nequaquam magni momenti mihi quidem videtur. Idem enim retorquere poterant Judæi adversus Christianos; eos scilicet uno eodemque anno bis Pascha celebrasse, si annum verentem intelligamus. Ponamus enim hoc anno Pascha celebrari decimo Kalendas Maias: sequente anno citius celebraretur necesse est. Atque ita duplex Pascha intra unius anni verentis curriculum apud Christianos occurrit. Quod tamen non eveniet, si annum numeraveris ab æquinoctiali cardine ad alterius anni vernalis æquinoctium. Vide Epiphanium in hæresi 70, quæ est Audianorum pag. 824, et animadversiones D. Petavii. Cui junge cap. 3 Ægidii Bucherii *De Paschali Judæorum cyclo*.

(68) Τίνος χάριν. Apud Theodoritum et Nicephorum legitur τίνος οὖν χάριν. Sic etiam Socrates et Gelasius. Ex quibus corrigenda sunt, quæ sequuntur hoc modo: τὴν ὑμετέραν ἀγγίνοιαν. Et paulo post ἐν μηδεμιᾷ ὁμοιότητι. Quanquam apud illos quos dixi scriptores legitur ἐν μηδενὸς ὁμοιότητι. In Fuketiano scriptum est ἐν μηδεμιᾷ προφάσει. Porro ad hæc verba alludere videtur auctor *Constitutionum apost.* libro v, cap. 16. Quod profecto fatebitur quisquis eum locum cum bis Constantini verbis contulerit.

ἑρτην τὴν τῆς ἡμετέρας ἐλευθερίας ἡμέραν, τούτεστι τὴν τοῦ ἀγιωτάτου πάθους, ὃ ἡμέτερος παρέδωκε Σωτῆρ, καὶ μίαν εἶναι τὴν καθολικὴν αὐτοῦ Ἐκκλησίαν βεβούληται, ἥς εἰ καὶ ταμάλιστα εἰς πολλοὺς καὶ διαφόρους τόπους τὰ μέρη διήρηται, ἀλλ' ὅμως ἐν πνεύματι, τούτεστι τῷ θεῷ βουλήματι, θάλλεται. Λογισάσθω δ' ἡ τῆς ὑμετέρας ὁσιότητος ἀγκύβιοι, ὅπως ἐστὶ δεινὸν τε καὶ ἀπρεπὲς, κατὰ τὰς αὐτὰς ἡμέρας ἐτέρους μὲν ταῖς νηστειαῖς σχολάζειν (69), ἐτέρους δὲ συμπόσια συντελεῖν, καὶ μετὰ τὰς τοῦ Πάσχα ἡμέρας, ἄλλους μὲν ἐν ἑορταῖς καὶ ἀνέσειν ἐξετάζεσθαι, ἄλλους δὲ ταῖς ὠρισμέναις ἐκδεδῶσθαι νηστειαῖς. Διὰ τοῦτο γοῦν τῆς προσηκούσης ἐπανθρώσεως τυχεῖν, καὶ πρὸς μίαν διατύπωσιν ἀγεσθαι τοῦτο ἡ θέλα πρόνοια βούλεται, ὡς ἔγωγ' ἀπαντας ἡγοῦμαι συνορᾶν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΘ'.

Παραίτησις ἐξακολουθεῖν μᾶλλον τῷ πλείστῳ τῆς οἰκουμένης μέρει.

«Ὅθεν ἐπειδὴ τοῦθ' οὕτως ἐπανορθοῦσθαι προσῆκεν, ὡς μηδὲν μετὰ τοῦ τῶν πατροκτόνων τε καὶ κυριοκτόνων ἐκαίνων ἔθους εἶναι κοινόν, ἐστὶ δὲ τάξις εὐπρεπῆς, ἣν πᾶσαι αἱ τῶν δυτικῶν τε καὶ μεσημβρινῶν καὶ ἀρκτικῶν τῆς οἰκουμένης μερῶν παραφυλάττουσιν Ἐκκλησίαι, καὶ τινες τῶν κατὰ τὴν ἑβάν τόπων, τούτου ἕνεκεν (70) ἐπὶ τοῦ παρόντος καλῶς ἔχειν ἀπαντες ἠγάσαντο· καὶ αὐτὸς δὲ τῇ ὑμετέρᾳ ἀγκύβιοι ἀρέσειν ὑπεσχόμεν, ἐν ὅπερ δ' ἂν κατὰ τὴν τῶν Ῥωμαίων πόλιν τε καὶ Ἀφρικὴν, Ἰταλίαν τε ἅπαναν, Αἴγυπτον, Σπανίαν, Γαλλίαν, Βρεττανίαν, Λιβύαν (71), ὅλην Ἑλλάδα, Ἀσιανὴν τε διοικησὶν καὶ Ποντικὴν, καὶ Κιλικίαν, μὲν καὶ συμφῶνῳ φυλάττεται γνώμη, ἀσμένως τοῦτο καὶ ἡ ὑμετέρα προσδέξεται σύνεσις, λογιζομένη ὡς οὐ μόνον πλείων ἐστὶν ὃ τῶν κατὰ τοὺς προσηρημένους τόπους Ἐκκλησιῶν ἀριθμὸς, ἀλλὰ καὶ ὡς τοῦτο μάλιστα κοινῇ πάντας ὁσιώτατόν ἐστι βούλεσθαι, ὅπερ καὶ ὁ ἀκριβοῦς λόγος (72) ἀπαιτεῖν δοκεῖ, καὶ οὐδεμίαν μετὰ τῆς Ἰουδαίων ἐπιτορκίας (73) ἔχειν κοινωνίαν. Ἴνα δὲ τὸ κεφαλαιωδέστερον συντόμως εἴπω, κοινῇ πάντων ἤρσεσε κρίσει, τὴν ἀγιωτάτην τοῦ Πάσχα ἑορτὴν μὲν καὶ τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ συντελεῖσθαι. Οὐδὲ γὰρ πρέπει ἐν τῷ αὐτῷ ἀγιότητι εἶναι τινα διαφορὰν, καὶ κάλλιον, ἔπεσθαι τῇ γνώμῃ ταύτῃ (74), ἐν ἣ οὐδεμία ἐστὶν ἄλλοτριᾶς πλάνης καὶ ἀμαρτήματος ἐπιμύξια.

A gotio et in hujusmodi religionis solemnitate, dissensio reperitur. Unum enim libertatis nostræ festum diem, hoc est diem sacratissimæ passionis, Servator noster nobis reliquit, unatque esse voluit catholicam Ecclesiam. Cujus membra, licet variis locis dispersa sint, uno tamen spiritu, Dei scilicet voluntate, foventur. Consideret, quæso, vestræ sanctitatis solertia, quam grave sit et indecorum, iisdem diebus alios quidem jejuniis intentos esse, alios vero convivia celebrare: et post dies Paschæ, alios quidem in festivitibus et animorum remissione versari, alios vero definitis vacare jejuniis. Hoc itaque convenienti emendatione corrigi, et ad unam eandemque formam redigi, divina vult Providentia, quemadmodum omnes meo quidem iudicio B intelligitis.

CAPUT XIX.

Hortatio ut maximam partem orbis terrarum sequi velint.

«Proinde cum hoc ita emendari oporteret, ut nihil nobis commune esset cum illorum Domini Interfectorum et parricidarum consuetudine; cumque hic ordo decentissimus sit, quem omnes tam occidentalium quam meridianarum et septentrionalium orbis partium Ecclesiæ, ac nonnullæ quoque orientalium servant: idcirco id æquum rectumque esse omnes judicaverunt, quod et vobis placiturum esse spondi, ut scilicet quod in urbe Roma perque omnem Italiam, Africam, Ægyptum; per Hispaniam, Gallias, Britannias, Libyas; per universam Achaiam; per Asianam 494 et Ponticam dioccesim, per Ciliciam denique concordî sententia observatur, id vestra quoque prudentia libentibus animis amplectatur. Illud nimirum attendens, non modo majorem esse numerum Ecclesiarum in locis supra memoratis, verum etiam æquissimum esse, ut omnes in commune id velint, quod stricto ratio exigere videtur, nec ullam cum Judæorum perjurio societatem habere. Atque ut summam ac breviter dicam, placuit communi omnium iudicio, ut sanctissimæ Paschæ festivitas uno eodemque die celebraretur. Neque enim decet in tanta sanctitate aliquam esse dissonantiam, præstatque eam sequi sententiam, in qua nulla est alieni er- D roris sclerisque societas atque communio.

(69) Vulg. *ἑτέρους μὲν ταῖς νηστειαῖς σχολάζειν.* Intelligit caput jejunii, quod alio tempore a Quarta-decimanis, alio a reliquis Christianis inchoabatur. Certe de capite jejunii hæc accipienda esse, docent quæ sequuntur de diebus post Pascha. Alio qui superflua esset repetitio. Si quis tamen de sine jejunii Quadragesimalis hæc intelligere malit, non repugnabo. Vide Chrysostomum in homilia adversus eos qui primo Pascha jejunabant, pag. 714.

(70) Vulg. *ὃ ἕνεκεν.* Apud Socratem, Theodoritum, Gelasium ac Nicephorum legitur: ὧν ἕνεκεν. Melius tamen esset τοῦτων ἕνεκεν, vel τούτου, ut supra. In manuscripto codice Fukelii scribitur τούτου ἕνεκεν, neque aliter in Turnebi libro.

(71) *Λιβύας.* Transposita hic esse vocabula nemo non videt. Rectius itaque apud Gelasium Cyzicenum legitur Βρεττανίας, Αἴγυπτον τε καὶ Λιβύας.

Socrates vero habet Λιβύην, quod magis probo.

(72) *Ἀκριβοῦς λόγος.* Apud Theodoritum et Gelasium Cyzicenum legitur *λογισμὸς*, quod mihi certe non displicet; ut *λογισμὸς* idem sit ac *ψηφισμὸς*, id est, diligens supputatio; unde et *computus Paschalis* est appellatus. Aliter sumitur *ἀκριβοῦς λόγος* in epistola synodica concilii Nicæni, ubi agitur de causa Meletii. Nam *ἀκριβοῦς λόγος* illic sumitur pro stricto jure, et opponitur æquitali seu dispensationi.

(73) *Τῆς Ἰουδαίων ἐπιτορκίας.* Peritici ac perjury vocantur Judæi, qui cum nullum præter Deum regem ac dominum agnoscerent, eundem postea negaverunt; nec alium se regem habere quam Cæsarem testati sunt.

(74) *Τῇ γνώμῃ ταύτῃ.* Post hæc verba decrat in editione Rob. Stephani integra linea; quam ex Socrate, Theodorito, Gelasio ac Nicephoro supplere,

CAPUT XX.

Hortatio ut omnes decretis synodi assentiantur.

« Quæ cum ita sint, cœlestem gratiam et plane divinum mandatum libenter suscipite. Quidquid enim in sanctis episcoporum conciliis geritur, id omne ad divinam referendum est voluntatem. Quamobrem ubi ea quæ gesta sunt dilectis fratribus nostris intimaveritis, supradictam rationem et sanctissimi diei observantiam suscipere et constituere debetis; ut cum in dilectionis vestræ conspectum jampridem a me desideratum venero, uno eodemque vobiscum die sanctam festivitatem peragere possim; utque de omnibus una vobiscum gaudcam, cernens diaboli crudelitatem divina potentia nobis operam navantibus esse sublatam; florente ubique terrarum vestra fide, et pace atque concordia. Deus vos servet, fratres charissimi.» Hanc epistolam imperator eodem exemplo scriptam, in omnes provincias direxit, ut suæ erga Deum pietatis sinceritatem tanquam in speculo quodam aspiciendam legentibus præberet.

CAPUT XXI.

Episcopis discessuris consilium dat ut concordiam servent.

Porro cum synodus jam dissolvenda esset, Imperator sermonem cum episcopis habuit quo ipsis valo-

facillimum fuit hoc modo: ἐν ἧ οὐδεμία ἐστὶ ἀλλοτρίας πλάνης καὶ ἀμαρτηματος ἐπιμίξια, id est, eam sequi sententiam, in qua nulla est alieni erroris scelerisque societas. Hoc est quod supra dixit Constantinus in cap. 18, τῆς ἀσχηρᾶς ἐκείνης συνειδήσεως ἀποσπᾶμεν. Ubi vide quæ annotavi. Nam Christophorsonus hæc nullatenus intellexit.

(75) Vulg. πῦρ γὰρ ὁ τι δ' ἄν ἐν τοῖς ἁγίοις τῶν ἐπισκόπων συνεδρίοις. Notanda est hæc Constantini sententia de auctoritate judiciorum synodaliū. Cui similis est locus alter in epistola ejusdem Constantini ad episcopos post concilium Arelatense: « Dico enim, ut se veritas habet. Sacerdotum iudicium ita debet haberi, ac si ipse Dominus residens iudicet. Nihil enim licet his aliud sentire, vel aliud iudicare, nisi quod Christi magisterio sunt edocti.

(76) Διατάττειν ὀφείλετε. Ex hoc loco aperte colligitur, epistolam hanc Constantini scriptam esse ad episcopos qui synodo non interfuerant. Inscripta quidem est epistola ad Ecclesias. Verum Ecclesiarum nomine antistites intelligendi sunt. In sacerdotibus enim Ecclesia constat; ut ait Honorius in appendice codicis Theodosiani.

(77) Τῆς ὑμετέρας διαθέσεως. Hæc peculiaris est locutio Christianorum, qui cum aliquem ex fratribus aut voce aut per litteras alloquerentur, vestram charitatem seu dilectionem dicere solebant. Nihil frequentius occurrit in epistolis sanctorum Patrum, ut nihil necesse sit exemplum congerere. Sic certe Athanasius in epistola de decretis synodi Nicænæ, cuius locum paulo ante attulimus. At Christophorsonus διαθέσειν dispensationem vertit, nec hujus loci sensum perspexit.

(78) Vulg., διὰ τῶν ὑμετέρων πράξεων. Non dubito quin scribendum sit ἡμετέρων, ut legitur apud Socratem, Theodoretum, Gelasium ac Nicephorum. Certe Constantinus in epistolis suis semper gloriari solet, quod divina majestas ipsius mi-

A

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Κ'.

Παράνσεις τοῖς ἐπὶ τῆς συνέδου γραφεῖσι πεισθῆναι.

« Τούτων οὖν οὕτως ἐχόντων, ἀσμένως δέχεσθε τὴν τοῦ Θεοῦ χάριν καὶ θεῖαν ὡς ἀληθῶς ἐντολήν· πᾶν γὰρ, εἴ τι δ' ἂν ἐν τοῖς ἁγίοις τῶν ἐπισκόπων συνεδρίοις (75) πράττεται, τοῦτο πρὸς τὴν θεῖαν βούλησιν ἔχει τὴν ἀναφοράν. Διὸ πᾶσι τοῖς ἀγαπητοῖς ἡμῶν ἀδελφοῖς ἐμφανίσαντες τὰ πεπραγμένα, ἦδη καὶ τὸν προειρημένον λόγον καὶ τὴν παρατήρησιν τῆς ἀγιοπάτης ἡμέρας ὑποδέχεσθαι τε καὶ διατάττειν ὀφείλετε (76), ἐν' ἐπειδὴν πρὸς τὴν πάλα μοι ποθουμένην τῆς ὑμετέρας διαθέσεως (77) ἔψιν ἀφίκωμαι, ἐν μιᾷ καὶ τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ τὴν ἁγίαν μεθ' ὑμῶν ἐσθρτὴν ἐπιτελέσαι δυνηθῶ, καὶ πάντων ἕνεκεν μεθ' ὑμῶν εὐδοκῶσω, συνορῶν τὴν διαβολικὴν ὁμολογίαν ὑπὸ τῆς θείας δυνάμεως διὰ τῶν ἡμετέρων πράξεων (78) ἀνηρημένην, ἀκμαζούσης πανταχοῦ τῆς ἡμετέρας πίστεως καὶ εἰρήνης καὶ ὁμονοίας. Ὁ Θεὸς ὑμᾶς διαφυλάξοι, ἀδελφοὶ ἀγαπητοί. » Ταύτης βασιλεὺς ἐπιστολῆς ἰσοδυναμοῦσαν γραφὴν (79) ἐφ' ἐκάστῃ ἐπαρχίᾳ διεπέμπετο, ἐνοπτηρίζεσθαι τῆς αὐτοῦ διανοίας τὸ καθαρῶτατον καὶ τῆς πρὸς τὸ θεῖον ὁσίας, παρέχων τοῖς ἐντυγχάνουσι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΑ'.

Συμβουλίᾳ πρὸς τοὺς ἐπισκόπους ὑποστρέφοντας, περὶ ὁμονοίας.

Ἐπειδὴ δὲ λοιπὸν ἡ σύνοδος ἀναλύειν ἤμελλε, συντακτικὴν μὲν τοῖς ἐπισκόποις παρεῖχεν ὁμιλίαν (80), ὁμοῦ

nisterio tyrannos qui Ecclesiam persequerantur, sustulerit orbemque universum superstitioso demonum cultu liberaverit.

(79) Ταύτης τῆς ἐπιστολῆς ἰσοδυναμοῦσαν γραφὴν. Hunc locum non intellexit Christophorsonus, ut ex versione ejus apparet; sic enim vertit, Edictum, quod idem pondus habebat et auctoritatem cum hac epistola, imperator in singulis misit provincias. Atqui Eusebius nullam edicti mentionem facit, sed tantum epistolæ ad episcopos missæ. Sed Christophorsonus γραφὴν putavit esse edictum, gravi errore; cum ἰσοδυναμοῦσα γραφὴ τῆς ἐπιστολῆς, nihil aliud sit quam exemplum epistolæ, quod etiam ἴσον seu ἰσόντων Græci vocant, nos vulgari idiomate copiam appellamus. Ait igitur Eusebius, Constantinum misisse exemplum hujus epistolæ in omnes provincias, seu, quod idem est, misisse hanc epistolam eodem exemplo scriptam ad omnes provincias. Porro monendum est lector, hujus capituli titulum alieno loco positum esse, cum ad epilogum præcedentis epistolæ pertineat, ut nemo non videt. Ponendum est igitur hic titulus supra ante has voces τούτων οὖν οὕτως ἐχόντων, ut habet codex Fukeltii.

(80) Συντακτικὴν παρεῖχεν ὁμιλίαν. Hanc vocem non intellexerunt interpretes. Nam Portesius quidem vertit, ex compositio verba fecit ad episcopos. Christophorsonus vero sic interpretatus est, sermonem apud episcopos de rebus ordine dispensandis instituit. Atqui συντακτικὴν παρεῖχεν ὁμιλίαν nihil aliud est quam valedixit. Menander, seu potius Alexander rhetor in capite Περὶ λαλιᾶς, pag. 624, scribit συντακτικὴν λαλίαν a sophistis dictam esse orationem, qua scholastici completo studiorum suorum curriculo Athenis discedentes, et in patriam suam reversuri, dolorem suum in abeundo testantur: vel cum quis domo discedens, Athenas protectionem instituit. Idem in cap. Περὶ συντακτι-

μὲν ἅπαντας ὑπὸ μίαν συγκαλέσας ἡμέραν, παροῦσι αὐτὸν ἐπὶ τὴν πρὸς ἀλλήλους ὑποθέμενος εἰρήνην περισπούδαστον ποιεῖσθαι, τὰς δὲ φιλονεικούς ἐρίδας ἐκτρέπεσθαι, μὴ δὲ βασκαίνειν, εἰ τις εὐδοκίμων ἐν ἐπισκόποις φαίνοιτο σοφίας ἐν λόγῳ, κοινὸν δ' ἡγεῖσθαι τάχα τῆς ἐκείνης ἀρετῆς, μὴ δὲ μὴ τῶν μετριωτέρων καταπαίρεσθαι τοὺς κρείττους· Θεοῦ γὰρ εἶναι τὸ χρηθίστον τῶν ἀληθεῖ λόγῳ κρειττόνων καὶ τοῖς ἀσθενέστεροις δὲ δεῖν ὑποκατακλίνεσθαι λόγῳ συγγνώμης, τῷ τὸ τέλειον ἀπανταχοῦ σπάνιον τυγχάνειν. Διὸ καὶ ἀλλήλοις δεῖ τὰ σμικρὰ πταίουσι συγγνώμην νέμειν, χαρίζεσθαι τε καὶ συγχωρεῖν ὅσα ἀνθρώπινα, περὶ πολλοῦ τιμωμένων (81) τὴν σύμφωνον ἀρμονίαν, ὡς ἂν μὴ πρὸς ἀλλήλους στασιαζόντων, χλεῦθς αἰτία παρέχεται τοῖς τὸν θεῖον βλασφημεῖν νόμον παρεσκευασμένοις· ὧν μάλιστα τὰ πάντα (82) δεῖν σωθῆναι δυναμένων (82'), εἰ τὰ καθ' ἡμᾶς αὐτοῖς ζηλωτὰ φαίνοιτο, μὴ ἀμφιγνοεῖν (83) ὡς οὐ τοῖς πᾶσιν ἡ ἐκ λόγων ὠφέλεια συντελεῖ. Οἱ μὲν γὰρ ὡς πρὸς τροφήν χαίρουσιν ἐπικουρούμενοι (84), οἱ δὲ τοὺς προστασίας ἐπιλημμένους ὑποτρέχειν εἰώθασιν· ἄλλοι τοὺς δε-

A diceret. 495 Quippe omnes certo die in unum convocavit. Cumque adessent, eos admonuit ut pacis inter se servandæ studiosi essent, et pervicaces contentiones fugerent; nec inviderent si quis inter ipsos episcopus sapientiæ et facundiæ laude floreret: sed uniuscujusque virtutem commune omnium bonum esse existimarent: neve ii qui præstantiores sunt, supra inferiores sese efferrent: Dei enim esse de vera cujusque virtute ac præstantia judicare. Decere potius, ut præstantiores infirmioribus sese accommodent cum indulgentia quadam ac lenitate: præsertim cum absolutum omnibus numeris quidpiam reperire prorsus difficillimum sit. Itaque ipsos levis aliorum delicti mutuo veniam indulgere; et quidquid humanitus peccatum sit, condonare oportere, magnam semper rationem habentes mutua concordia: ne forte dum ipsi inter se seditiones agitant, iis qui divinam legem maledictis incessere parati sunt, ridendi præbeat occasio. Quorum tamen maximam rationem ab ipsis habendam esse;

κοῦ λόγου, methodum tradit hujusmodi orationum: Ὁ συναπτόμενος, δηλὸς ἐστὶν ἀνώμενος ἐπὶ τῷ χωρισμῷ, id est, *Qui valediciti, præ se fert dolorem ob discessum*. Sed et in toto capite passim usurpat συντάττεσθαι pro valedicere. Idque orationis genus ab Homero primum inventum esse dicit, apud quem Ulysses Phæacibus valedicit. At Natalis Comes, qui Menandrum rhetorem in Latinum sermonem translulit, συναπτικὸν λόγον vertit *adjunctivam orationem*, et verba illa quæ citavi, ὁ συναπτόμενος, interpretatur *adjungens*, etc. Quo nihil fingi potest ineptius. Atqui συντάττεσθαι Græcis est valedicere. Hesychius: *Συντάττασθαι, ἀπάσασθαι*. Sic Eusebius usurpat in fine hujus capituli, et in libro i ubi de morte Constantii Chlori loquitur. Hujusmodi oratio exstat Gregorii Nazianzeni, habita in consensu centam et quinquaginta episcoporum, quæ συναπτικὸς λόγος inscribitur, quod idem est ac συναπτικὸς. In hac siquidem oratione Gregorius valedicit Ecclesiæ Constantinopolitanae. Recte igitur Suidas scribit: *Συντακτήριος, συναπτικὸς*. Sed quod idem Suidas addit Origenem dictum esse συναπτικόν, longe fallitur, συναπτικὸς enim dicitur est Origenes teste Epiphano, non συναπτικὸς.

(81) *Περὶ πολλοῦ τιμωμένων*. Melius scriberetur *τιμωμένων*.

(82) *Ἐν μάλιστα τὰ πάντα δεῖν*. Deesse videntur nonnulla. Sane hi libri pluribus in locis mutili sunt, ut jam aliquoties notavimus. Hic autem locus non incommodè ita suppleri potest: ὧν μάλιστα προνοεῖν ἡμᾶς, καὶ ποιεῖν τὰ πάντα δεῖν. Hæc enim de paganis dicuntur, de quibus proxime locutus fuerat Constantinus, cum dixit: *τοῖς τὸν θεῖον βλασφημεῖν νόμον παρεσκευασμένοις*. Ait ergo Constantinus ad episcopos, cavendum imprimis esse, ne ex ipsorum dissensionibus ad contemnendam ac deridendam Christianorum religionem provocentur pagani. Eorum enim maximam curam ac sollicitudinem gerere nos oportere, omniaque agere, quibus ad veram fidem ac salutem possint revocari. Eos vero servari facile posse, et ad agnitionem veritatis pervenire, si res nostræ illis beatæ et admirandæ videantur. Proinde unumquemque illorum variis modis atque artibus alliciendum esse ad partes nostras. Utitur deinde exemplo medicorum, qui ut ægris salutem restituant, omnia excogitant quæ illis utilia fore credunt. Hæc certe non intellexerunt interpretes, in quorum versione lector alia omnia

deprehendet. Eodem referendus est locus Eusebii in capite 56 hujus libri, ubi ait Constantinum imperatorem magnam vim auri ecclesiis donasse ad pauperum alimoniam, cum omnes homines ad suscipiendam salutaris fidei doctrinam hac etiam ratione invitare vellet; exemplo Apostoli, qui in Epistola ad Philippenses hæc ait: *Sine per occasionem, sive per veritatem Christus annuntietur*. Porro in ms. codd. Fuk. et Savig., et in Turnebi libro totus hic locus ita scribitur: Οὐς καὶ μάλιστα δεῖ σωθῆναι· οὐκ ἀδύνατον γὰρ εἰ τὰ καθ' ἡμᾶς αὐτοῦς ζηλωτὰ φαίνοιτο· quæ sine dubio vera lectio est. Id tantum emendari velim, ut pro οὐκ ἀδύνατον γὰρ scribatur οὐκ ἀδύνατον δέ, et postea pro μὴ ἀγνοεῖν legatur μὴ ἀγνοεῖν γάρ.

(82') *Σωθῆναι δυναμένων*. Hoc loco σωθῆναι idem est, quod salutaris fidei doctrinam percipere, quomodo sumitur apud Paulum, ubi dicit Deum velle omnes homines salvos fieri, et ad agnitionem veritatis venire (1 Tim. ii, 4). Est hoc verbum in eo sensu proprium Christianæ religionis. Quo tamen usi sunt etiam posterioris ævi philosophi, ut legere memini in Commentariis Procli in *Timæum*.

(83) *Μὴ ἀμφιγνοεῖν*. Scribendum potius μὴ τε ἀμφιγνοεῖν, subaudiendo δεῖν quod paulo ante præcessit. Sed codex Fukeii veram nobis lectionem aperuit in quo legitur μὴ ἀγνοεῖν δ' ἡμᾶς εἶμαι ὡς, etc. Atque ita etiam Turnebus ad oram libri sui emendarat ex ms. codice. — Aliis placet, voce δεῖν ante σωθῆναι deleta, μὴ δεῖν ἀμφιγνοεῖν legere. Edit.

(84) *Vulg. ἐπιχειρούμενοι*. Verbum insolens et novum: pro quo scribendum videtur ἐπικουρούμενοι. Sensus autem is omnino est quem in versione mea posui. Ait enim Constantinus variis causis et occasionibus paganos ad religionem nostram solere converti. Alios spe alimentorum duci; ob elemosynas scilicet Christianorum. Alios spe patrocini; ob episcoporum scilicet auctoritatem, qui apud imperatorem et summates plurimum poterant, προστασία est patrociniū seu suffragium, ut ad Ammianum Marcellinum notavi, qua voce crebro utitur Joannes Chrysostomus. In optimo codice Fukeiano deest vox ἐπιχειρούμενοι, totusque locus ita legitur: οἱ μὲν γὰρ ὡς πρὸς τροφήν χαίρουσιν· οἱ δὲ τοὺς προστασίας ἐπιλημμένους ὑποτρέχειν εἰώθασιν.

quippe cum facile servari possint, si ea quæ apud nos geruntur, illis eximta et admiranda videantur. Neque vero ipsis obscurum esse, sermonum copiam haudquaquam omnibus hominibus utilitatem afferre. Alii enim tanquam ad vitam sustentandam commoda sibi suppeditari gaudent : alii ad patrocinium solent confugere. Quidam eos a quibus benignæ excipiuntur diligunt ; nonnulli munusculis honorati, ad amicitiam ineundam impellantur. Pauci admodum sunt veri sermonum amatores : nec facile invenitur, qui veritatis studiosus sit. Quam ob causam omnibus sese accommodare oportet, et instar medici cujusdam ea quæ ad uniuscujusque salutem utilia sunt subministrare, ut salutaris doctrina omni ex parte ab omnibus honoretur. Et hæc quidem primo loco imperator eis præcepit. Ad extremum vero adjecit, ut pro se quoque preces ad Deum sedulo facerent. Cum in hunc modum eis valdidisset, cunctis post hæc in patriam redeundi domum reversi sunt ; ac deinceps una apud omnes valuit opinio, sub ipsius imperatoris præsentia communi omnium consensu firmata ; cum ii qui jam dudum a se mutuo divulsi erant, in unum veluti corpus coaluissent.

496 CAPUT XXII.

Quomodo alios quidem hortatus sit, ad alios autem scripserit, et de pecuniarum divisione.

Tanto igitur successu imperator exhilaratus, iis qui synodo minime interfuisent, gratissimum fructum per litteras præbuit. Sed et universis populis, tam iis qui per agros quam qui in urbibus habitabant, magnam pecuniæ vim distribui jussit ; publicam festivitatem ob vicesimum imperii sui annum hac ratione concelebrans.

CAPUT XXIII.

Quomodo ad Ægyptios scripserit, eosque ad pacem hortatus sit.

Verum cunctis inter se pacem colentibus, apud solos Ægyptios implacabilis contentionis furor ardebat : adeo ut molestiam quidem exhiberent imperatori, non ideo tamen eum ad iracundiam excitarent. Illos enim ut patres, aut potius ut prophetas Dei, omni honore imperator afficiens, iterum ad se vocavit ; iterum arbiter eorumdem fuit ; iterum eos muneribus ac donis honoravit. Sententiam quoque quam arbiter dixerat, per epistolam significavit, confirmandam et sanciens ea quæ a synodo decreta fuerant, eosque adhortans ut concordiam studerent, nec Ecclesiæ corpus distrahere ac discerpere vellet, sed futurum Dei iudicium animo reputarent.

CAPUT XXIV.

Quomodo episcopis et plebibus religiosas litteras scripsit.

Sed et alia plurima ejusmodi scripsit, ac pene innumerabiles exaravit epistolas ; nunc episcopis præscribens ea quæ ad Ecclesiarum Dei utilitatem spectabant, nunc ipsas plebes per litteras compel-

(85) *Λόγων ἀληθῶν ἀληθεῖς.* Codd. Fnkeltii et Savilii scriptum habent *λόγων ἀληθῶν ἐρασταί.* Quomodo etiam in libro Turnebi ad marginem emendatur. Sed vulgata lectio magis placet ob ea quæ proxime sequuntur, ut videtur *ταυτολογία.* Paulo post codex

ξιώσει φιλοφρονουμένους ἀσπάζονται, καὶ ξενίους τιμῶμενοι· ἀγαπῶσιν ἕτεροι· βραγαεὶς δ' οἱ λόγων ἀληθῶν ἀληθεῖς (85) ἐρασταί, καὶ σπάνιος αὐτῷ τῆς ἀληθείας φίλος. Δὴ πρὸς πάντας ἀρμόττεσθαι δεῖ, ἰατροῦ δίκην ἐκάστῳ τὰ λυσιτελεῖ πρὸς σωτηρίαν ποριζομένους· ὥστ' ἐξ ἄπαντος τὴν σωτηρίαν παρὰ τοῖς πᾶσι δοξάζεσθαι διδασκαλίαν. Τοιαῦτα μὲν ἐν πρώτοις παρῆνει· τέλος δ' ἐπετῆθει, τὰς ὑπὲρ αὐτοῦ πρὸς τὸν Θεὸν ἰκετηρίας ἐσπουδαμένως ποιέσθαι. Οὕτω δὲ συναξαζόμενος, ἐπὶ τὰ σφῶν οἰκεία τοῖς πάντας ἐπανιέναι ἤφιεν· οἱ δ' ἐπανήσαν σὺν εὐφροσύνῃ, ἐκράτει τε λοιπὸν παρὰ τοῖς πᾶσι μία γνώμη, παρ' αὐτῷ βασιλεῖ συμφωνηθεῖσα, συναπτομένων ὡσπερ ἐφ' ἐνὶ σώματι, τῶν ἐκ μακροῦ διηρημένων.

Deum sedulo facerent. Cum in hunc modum eis valdidisset, cunctis post hæc in patriam redeundi potestatem fecit. Illi igitur summa cum hilaritate

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΒ'.

Ὅπως οὖς μὲν προέπεμψεν, οἷς δὲ ἔγραψε, καὶ χρημάτων διαδόσεις.

Καίρων δῆτα βασιλεὺς ἐπὶ τῷ κατορθώματι, τοῖς μὴ παρατυχοῦσι τῇ συνόδῳ καρπὸν εὐδαλῆ δεδώρητο δι' ἐπιστολῶν· λαοὶς θ' ἅπασιν, τοῖς τε κατ' ἀγροὺς καὶ τοῖς ἀμφὶ τὰς πόλεις, χρημάτων ἀφθόνης διαθέσεις ποιέσθαι παρεκλεύετο, ὧδέ πη γεραίρων τὴν ἑορτὴν τῆς εἰκοσαετοῦς βασιλείας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΓ'.

Ὅπως περὶ εἰρήνης Αἰγυπτίοις ἔγραψέ τε καὶ παρῆνεσεν.

Ἄλλὰ γὰρ ἀπάντων εἰρηνευομένων, μόνοις Αἰγυπτίοις ἀμικτος ἦν ἡ πρὸς ἀλλήλους φιλονεικία, ὡς καὶ αὐθις ἐνοχλεῖν βασιλέα, οὐ μὴν καὶ πρὸς ὀρθὴν ἐγείρειν. Οἷα γοῦν πατέρας, ἢ καὶ μᾶλλον πατρῆτας Θεοῦ, πάσῃ περιέπιπον τιμῇ, καὶ δεύτερον ἐκάλει, καὶ πάλιν ἐμεσίτευε τοῖς αὐτοῖς ἀνεξικάκως, καὶ δώροισι ἐτίμα πάλιν, ἐδήλου τε τὴν διαίταν δι' ἐπιστολῆς. Καὶ τὰ τῆς συνόδου δόγματα κυρῶν ἐπεσφραγίζετο, παρεκάλει τε συμφωνίας ἔχεισθαι, μὴδὲ διασπᾶν καὶ κατακέμνειν τὴν Ἐκκλησίαν, τῆς δὲ τοῦ Θεοῦ κρίσεως ἐν ᾧ τὴν μνήμην λαμβάνειν. Καὶ ταῦτα δὲ βασιλεὺς δι' οὐκείας ἐπέστελλε γραφῆς.

Et hæc quidem imperator speciali epistola eis sug-

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΔ'.

Ὅπως ἐπισκόποις καὶ λαοῖς εὐλαβῶς κολλῶς ἔγραψεν.

Καὶ ἀλλὰ δὲ τούτοις ἔγραψεν ἀδελφὰ μυρία, πλείστας θ' ὄσας ἐπιστολάς διετύπου, ἐν μέρει μὲν ἐπισκόποις ὑπὲρ τῶν Ἐκκλησιῶν τοῦ Θεοῦ τὰ πρόσφορα διαταττόμενος· ἥδη δὲ καὶ αὐτοῖς προσεφάνει τοῖς

Fnkeltii et schedæ Regiæ habent : ὑφ' ἐνὶ σώματι non ἐφ' ἐνὶ, ut legitur in vulgatis editionibus. In eodem codice scriptum inveni : διότι παντας ἀρμόττεσθαι δεῖ, non ut vulgo editum est, ὡς πρὸς πάντας.

κήθειν, ἀδελφοὺς ἀποκαλῶν καὶ συνθεράποντας ἐκ-
 του τοῦ τῆς Ἐκκλησίας λαοὺς ὁ τρισμακάριος. Σχολή
 δ' ἂν γένοιτο ταῦτα ἐπὶ οικείας ὑποθέσεως συναγα-
 γεῖν (86), ὡς ἂν μὴ τὸ σῶμα τῆς παρουσίας ἡμῶν δια-
 κόπτοιτο ἱστορίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΕ΄.

Ὅπως ἐν Ἱεροσολύμοις ἐπὶ τῷ ἀγίῳ τόπῳ τῆς
 τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν ἀναστάσεως, γὰρ προσευ-
 κτήριον οἰκοδομῆσθαι προσέταξε.

Τούτων δ' ὡδ' ἐχόντων, μνήμης ἄλλο τι μέγιστον
 (87) ἐπὶ τοῦ Παλαιστινῶν ἔθνους ὁ θεοφιλῆς εἰργάζε-
 το· τί δ' ἦν τοῦτο; Τὸν ἐν τοῖς Ἱεροσολύμοις τῆς
 σωτηρίου ἀναστάσεως μακαριστότατον τόπον, ἐδόκει
 δεῖν αὐτῷ περιφανῆ καὶ σεπτὸν ἀποφῆναι τοῖς πᾶσιν.
 Αἰτίαι γοῦν οἶκον εὐκτῆριον συστήσασθαι διεκλεύε-
 το, οὐκ ἄθεε τοῦτ' ἐν διανοίᾳ βαλὼν, ἀλλ' ὑπ' αὐτοῦ
 τοῦ Σωτῆρος ἀνακινηθεὶς τῷ πνεύματι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΓ΄.

Ὅτι τὸ θεῖον μῆμα χύμασι καὶ εἰδώλοις ἀπ-
 ἐκρυσάν οἱ ἄθεοι.

Ἄνδρες μὲν γὰρ ποτε δυσσεβεῖς, μᾶλλον δὲ πᾶν τὸ
 δαιμόνων διὰ τούτων γένος, σπουδῆν ἔθεντο σκότῳ
 καὶ λήθῃ παραδοῦναι τὸ θεσπέσιον ἐκεῖνο τῆς ἀθανα-
 σίας μνήμα, παρ' ᾧ φῶς ἐξαστράπτων ὁ καταβάς
 οὐρανῶθεν ἄγγελος, ἀπεκύλισε τὸν λίθον τῶν τὰς δια-
 νόας λελιθωμένων, καὶ τὸν ζῶντα μετὰ τῶν νεκρῶν
 εἶθ' ὑπάρχειν ὑπειληφύτων· τὰς γυναῖκας εὐαγγελιζό-
 μενος, τὸν τε τῆς ἀπιστίας λίθον τῆς αὐτῶν διανοί-
 ας (88) ἐπὶ δόξῃ τῆς τοῦ ζητουμένου ζωῆς ἀφαιρούμε-
 νος. Τοῦτο μὲν οὖν τὸ σωτήριον ἄντρον ἄθεοι τινες
 καὶ δυσσεβεῖς ἀφανῆς ἐξ ἀνθρώπων ποιήσασθαι διανε-
 νόητο. ἄφρονι λογισμῷ τὴν ἀλήθειαν ταύτην πη κρύ-
 ψαι λογισάμενοι. Καὶ δὴ πολὺν εἰσενεγκάμενοι μό-
 χρον, γῆν ἐξωθέν ποθεν εἰσφορήσαντες (89), τὸν πάν-
 τα καλύπτουσι τόπον, κάππειτ' εἰς ὑψος αἰωρήσαντες,
 λίθῳ τε καταστρώσαντες, κάτω που τὸ θεῖον ἄντρον
 ἐπὶ πολλῷ τῷ χύματι κατακρύπτουσιν· εἶθ' ὡς οὐ-
 δυνὸς αὐτοῖς λειπομένου, τῆς γῆς ὑπερθεῖν, δεινὸν ὡς
 ἀληθῶς ταφεῖνα ψυχῶν ἐπισκευάζουσιν, νεκρῶν εἰ-
 δῶλον σκότιον Ἄφροδίτης ἀκολάστῳ δαίμονι· μυχὸν
 ἐκδομησάμενοι· κάπειτα μυσαρὰς ἐναυθοὶ θυσίας
 ἐπὶ βεβήλων καὶ ἐναγῶν βωμῶν ἐπισπένδοντες (90)·
 ταύτη γὰρ μόνως καὶ οὐκ ἄλλως, τὸ σπουδασθῆν εἰς

lans, fratresque et consertos suos nominans Eccle-
 siæ populos, vir beatissimus. Verum hæc separato
 volumine colligere, alias fortasse otium fuerit, ne
 hujus Historiæ nostræ series interrumpatur.

497 CAPUT XXV.

Quomodo Hierosolymis in sancto Dominicæ resurre-
 ctionis loco templum exstrui præcepit.

His ita gestis, imperator Deo charus aliud quiddam
 inprimis memorabile aggressus est in Palestina.
 Quidnam vero illud est? Beatissimum illum Domi-
 nicæ resurrectionis locum qui est Hierosolymis, il-
 lustrem ac venerabilem cunctis mortalibus efficere,
 officii sui esse existimavit. Confestim igitur orato-
 rium ibidem exstrui mandavit: non absque Dei nutu
 eo inductus, sed ipso Servatore ejus animum inciti-
 tante.

CAPUT XXVI.

Quomodo impii sepulcrum Domini ruderibus et
 simulacris superpositis obtexerant.

Quippe impii quondam homines, seu potius uni-
 versum dæmonum genus, impiorum hominum ope-
 ra, venerandum illud immortalitatis monumentum
 tenebris atque oblivione penitus involvere studue-
 rant. Illud, inquam, monumentum, ad quod angelus
 olim e cælo delapsus admirabili luce radians, saxo
 revolverat ex animis eorum qui vere saxeæ erant,
 et qui viventem Christum inter mortuos adhuc jacere
 arbitrabantur: felicem nuntium afferens mulieri-
 bus, et incredulitatis lapidem a mentibus earum
 removens, ut opinionem de vita ejus qui ab illis
 quærebatur, adstrueret. Hanc igitur salutarem spe-
 luncam, impii quidam ac profani homines funditus
 abolere in animum induxerant; stulte admodum
 opinati, se hoc modo veritatem esse occultaturos.
 Itaque non sine summo labore, plurima humo
 aliunde advecta aggestaque totum locum opplevēre.
 Quem cum mediocri altitudine extulissent et lapide
 constravissent, sub hac tanta congerie sacram spe-
 luncam obtexerunt. Dehinc perinde ac si nihil am-
 plius ipsis superesset, supra illud soluni, infau-
 stum prorsus animarum sepulcrum exstruxerunt;
 obscuram mortuorum simulacrorum cavernam in

(86) Ταῦτα ἐπὶ οικείας ὑποθέσεως συναγαγεῖν. D
 Certe Eusebius quod hic pollicetur, postea implevit,
 omnesque epistolas et sanctiones imp. Constantini,
 quæ ad catholicam fidem spectabant, speciali libro
 complexus est. Id me docuit codex Medicæus, in
 quo ad eandem *Historia ecclesiastica* perscripta
 est epistola Constantini ad Palestinos, quam in su-
 periore libro retulit Eusebius, et post supradictam
 epistolam leguntur hæc verba: Ταῦτα μὲν οὖν ἦδέ
 μοι κείσθω. Φέρε δὲ λοιπὸν τοὺς νόμους καὶ τὰς
 ὑπὲρ τῆς ἀληθοῦς εὐσεβείας τοῦ θεοφιλοῦς ἡμῶν καὶ
 παροῦτον βασιλέως ἐπιστολάς, ἀφ' ἑτέρας ἀρχῆς
 ἡμῶν πάσας συναγάγωμεν.

(87) Μνήμης ἄλλο τι μέγιστον. Prima vox de-
 leunda videtur utpote superflua, nisi forte subau-
 dialur μνήμης ἕνεκα. Posset etiam dici εἰς μνή-
 μην. Turnebus ad oram sui libri emendavit ἄξιον
 pro μέγιστον.

(88) Τῆς αὐτῶν διανοίας. Vocem αὐτῶν ad mu-
 lieres, quæ prima luce ad sepulcrum Domini vene-

rant, referendam putavi. Christophorsonus tamen
 eam retulit ad saxeos illos et incredulos, de qui-
 bus paulo ante locutus est Eusebius; quod non
 probo.

(89) Γῆν ἐξωθέν ποθεν εἰσφορήσαντες. Malim
 legere γῆν ἐξ ὄθεν ποθέν, id est, humo undecumque
 aggesta.

(90) Θυσίας ἐπὶ βωμῶν ἐπισπένδοντες. Pes-
 sime hunc locum vertit Christophorsonus hoc modo:
*Tum detestabiles ibi victimas super impuras aras
 immolare.* Atqui vox σπένδοντες satis indicat, non
 de victimis hic Eusebium loqui, sed de libationibus,
 vino scilicet, lacte et similibus, quæ gentiles diis
 suis offerebant. Adde quod victimas super aris im-
 molari, prorsus absurdum est. Hostiæ enim juxta
 aras mactabantur, non super aris. Notus est Ovidii
 versus, *Fast.* lib. 1, 357 et seq.

*Rode, caper, vitem. Tamen hinc [huic] cum stabis
 ad aras, etc.*

honorem lascivi dæmonis quem Venerem vocant, ædificantes, ubi exsecranda sacrificia super profanis et impuris altaribus offerebant. Id enim quod instituerant, ita demum se perfecturos esse opinabantur, si impuris hujusmodi sordibus 498 salutarem speluncam obruissent. Miseri enim illud intelligere non poterant, fieri omnino non posse, ut qui de morte victoriam retulisset, hoc ipsorum facinus occultum relinqueret : quemadmodum nec fieri potest, ut sol supra terras radians, et consuetum in cælo cursum peragens, totius generis humani notitiam subterfugiat. Quippe Servatoris nostri potentia longe præstantiori luce resplendens, nec ut sol corpora, sed animos hominum illustrans, totum jam terrarum orbem radiis implebat. Sed nihilominus ea quæ impii ac profani homines adversus veritatem machinati fuerant, longo temporis spatio permauserunt. Nec ullus ex præsidibus, aut ex ducibus, aut ex ipsis etiam imperatoribus, qui ad tantum scelus evertendum idoneus foret, inventus est præter unum Deo omnium regi acceptissimum principem. Qui divino animatus spiritu, cum supra memoratum locum, omnibus purgamentis ac sordibus ab adversariis fraudulenter obstructum, et oblivioni penitus traditum esse indigne ferret, nec improbitati eorum qui id moliti fuerant cedendum esse arbitraretur ; Dei adjutoris sui numine invocato, purgari præcepit : ratus eam maxime soli partem, quam adversarii contaminassent, sua opera ac ministerio divina frui magnificentia oportere. Simul atque hoc ab imperatore præceptum est, continuo opera illa ad fraudem comparata, e sublimi ad solum dejecta sunt ; et ædificia ad decipiendos homines constructa, cum ipsis statuis ac dæmonibus diruta sunt ac dissipata.

CAPUT XXVII.

Quomodo Constantinus templi materiam ac rudera C longissime projici mandavit.

Neque tamen hic conquivit imperatoris alacritas. Sed præterea tolli ruta cæsa, et quam longissime extra fines regionis projici mandavit. Quod itidem præceptum protinus executioni mandatum est. Hucusque vero progressus imperator, nequam sibi satisfecit. Sed divino quodam æstu incitatus, jussit ut loco altissime effosso, solum ipsum utpote dæmonum piaculis contaminatum, simul cum egesta humo quam longissime exportaretur.

499 CAPUT XXVIII.

Manifestatio sanctissimi sepulcri.

Nec mora, istud quoque ut jussum erat implementum est. Postquam aliud solum, locus scilicet qui in imo erat, apparuit ; tunc vero ipsum angustum sanctissimumque Dominicæ resurrectionis monumentum præter omnium spem refulsit, et spelunca illa quæ sancta sanctorum vere dici potest, resurrectionis Servatoris nostri quamdam expressit si-

(91) Vulg. οὐδὲ τὴν σύμπ. ἀνθρ. λαθεῖν. Supplevimus φύσιν post σύμπασαν. Totum locum sic rescribere jubet Valesius : ὡς οὐδὲ τ. σ. ἀνθ. φύσιν ἐνυθῆ λαθεῖν, etc. Sed forte scriptura nostra ferri potest, modo supponatur Eusebium, neglecta ratione grammatica τῷ εἶχε φύσιν consentanea, ge-

ἔργον ἔξειν ἐνόμιζον, εἰ διὰ τούτων τῶν ἐναγῶν μυστηρίων τὸ σωτήριον ἄντρον κατακρύψειαν· οὐ γὰρ οἱοί τ' ἦσαν συνίνασι οἱ δελταῖοι, ὡς οὐκ εἶχε φύσιν τὸν κατὰ τοῦ θανάτου βραβεῖα ἀναδησάμενον, κρύφιον καταλιπεῖν τὸ κατόρθωμα, οὐδὲ τὴν σύμπασαν τῶν ἀνθρώπων [φύσιν] λαθεῖν (91) λάμπων ὑπὲρ γῆς γενόμενος ὁ ἥλιος, καὶ τὸν οἰκεῖον ἐν οὐρανῷ διίπευον δρόμον· τούτου γὰρ κρειττόνως ψυχᾶς ἀνθρώπων, ἀλλ' οὐ σώματα ἢ σωτήριος καταυγάσσασα δύναμις, τῶν οἰκείων τοῦ φωτὸς μαρμαρυγῶν τὸν σύμπαντα κατεπλήρου κόσμον. Πλὴν ἀλλὰ τῶν ἀθέων καὶ δυσσεβῶν ἀνδρῶν τὰ κατὰ τῆς ἀληθείας μηχανήματα μακροῖς παρετείνετο χρόνοις, οὐδεὶς τε τῶν πώποτε, οὐχ ἡγουμένων, οὐ στρατηγῶν, οὐκ αὐτῶν βασιλέων, ἐπὶ καθαιρέσει τῶν τετολμημένων εὐρηται ἐπιτήδειος, ἢ ἡ μόνος εἰς ὃ τῷ παμβασιλεῖ Θεῷ φίλος. Καὶ πνεῦματι γοῦν κάτοχος θείῃ, χῶρον αὐτὸν ἐκεῖνον τὸν δεηλωμένον, πάσαις οὐ καθαρῆς ὕλαις ἐχθρῶν ἐπιβουλαῖς κατακεκρύφθαι, λήθη τε καὶ ἀγνοία παραδεδομένον οὐ παριδῶν, οὐδὲ τῇ τῶν αἰτίων παραχωρήσει κακίᾳ, θεὸν τὸν αὐτοῦ συνεργὸν ἐπικαλεσάμενος, καθαιρέσθαι προστάττει, αὐτὴν δὴ μάλιστα τὴν ὑπὸ τῶν ἐχθρῶν μεικασμένην ἀπολαύσαι δεῖν οἴομενος τῆς τοῦ παναγάθου δι' αὐτοῦ μεγαλοουργίας. Ἄμα δὲ προστάγματι τὰ τῆς ἀπάτης μηχανήματα εἰς ἔδαφος ἄνωθεν ἀφ' ὕψιλου κατεβρίβητο, ἐλύετό τε καὶ καθηρέτο, αὐτοῖς ξοάνες καὶ δαίμοσι, καὶ τὰ τῆς πλάνης οἰκοδομήματα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΖ'.

Ὅπως Κωνσταντῖνος τοῦ εἰδωλείου τὰς ὕλας καὶ τὰ χῶματα μακρὰν ποῦ ριφθῆναι προσέταξεν.

Οὐ μὴν ἐν τούτοις τὰ τῆς σπουδῆς ἴστατο. Πάλιν δὲ βασιλεὺς αἰρεσθαι καὶ πορρωτάτω τῆς χώρας ἀποβρίπτεσθαι, τῶν καθαιρουμένων τὴν ἐν λίθῳ καὶ ὕλοις ὕλην προστάττει· ἔργον δὲ καὶ τῷδε παρακολουθεῖ τῷ λόγῳ. Ἄλλ' οὐδ' ἐπὶ τούτῳ μόνον προελθεῖν ἀπήρκει. Πάλιν δ' ἐπιθειάσας βασιλεὺς, τοῦδαφος αὐτὸ, πολὺ τοῦ χώρου βάθος ἀνορύξαντας, αὐτῷ χοῦ πόρρω που ἐξωτάτω, λυθροῖς ἅτε δαιμονικῆς ἐβρωπωμένον, ἐκφορεῖσθαι παρακλεῖεται.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΗ'.

Φανέρωσις τοῦ ἁγίου τῶν ἁγίων μηνύματος.

Παραχρῆμα δ' ἐπετελείτο καὶ τοῦτο. Ὡς δ' ἔτερον ἀνθ' ἑτέρου στοιχείου ὁ κατὰ βάθους τῆς γῆς ἀνεφάνη χῶρος, αὐτὸ δὴ λοιπὸν τὸ σεμνὸν καὶ πανάγιον τῆς σωτηρίου ἀναστάσεως μαρτύριον παρ' ἐλπίδα πᾶσαν ἀνεφαίνετο, καὶ τό τε ἅγιον τῶν ἁγίων ἄντρον τῆς ὁμοίαν τῆς τοῦ Σωτήρος ἀναβιώσεως ἀπελάμβανε ἐκόντα. Διὸ μετὰ τὴν ἐν σκότῳ κατάδυσιν, αὐθις ἐπὶ τῷ

neralem hujus locutionis sensum, quo τῷ ἐδύνατο æquivaleret, respexisse, eoque sensu τὸ εἶχε φύσιν (= ἐδύνατο) ante λαθεῖν subintelligisse, subjecti partes τῷ ὁ ἥλιος tribuendo. Judicent peritiores. EDIT.

φως προηει, καὶ τοῖς ἐπὶ θέαν ἀφικνουμένοις ἐναργῆ A
παρεῖχεν ὄραϊν τῶν αὐτόθι πεπραγμένων θαυμά-
των τὴν ἱστορίαν, ἔργους ἀπάσης γεγωνοτέρους φω-
νῆς (92) τὴν τοῦ Σωτῆρος ἀνάστασιν μαρτυροῦ-
μένων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΘ'.

Ὅπως περὶ τῆς οἰκοδομῆς, καὶ πρὸς ἀρχοντας
καὶ πρὸς Μακάριον ἔγραψε τὸν ἐπίσκοπον.

Τούτων δ' ὡδε πραχθέντων, αὐτίκα βασιλεὺς νόμων
εὐσεβῶν διατάξει, χορηγίας τε ἀφθόνοις, οἶκον εὐ-
κτίριον θεοπρεπῆ ἀμφὶ τὸ σωτήριον ἄντρον ἐγκλεῦ-
σαι πλουσίᾳ καὶ βασιλικῇ δειμασθαὶ πολυτελείᾳ, ὡς
ἂν ἐκ μακροῦ τοῦτο προτεθειμένος, καὶ τὸ μέλλον
ἔσεσθαι κρείττονι προθυμίᾳ τεθεαμένος. Τοῖς μὲν δὲ B
τῶν ἐθνῶν ἐπὶ τῆς εὐίας ἀρχουσιν, ἀφθόνοις καὶ δαψι-
λεῖσι χορηγίας, ὑπερφυῆς τε καὶ μέγα καὶ πλουσίον
ἀποδεικνύουσι τὸ ἔργον, τῷ δὲ τῆς Ἐκκλησίας ἐπισκό-
πῳ τῷ τηρικαῦτα τῆς ἐν Ἱεροσολύμοις προεσιῶτι,
τοιαύδε κατέπεμπε γραφὴν, δι' ἧς τὸν σωτήριον λόγον
τῆς πίστεως ἐναργεῖσι φωναῖς παρίστη, τοῦτον γρά-
ζων τὸν τρόπον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Λ'.

Κωνσταντῖνον πρὸς Μακάριον περὶ τῆς τοῦ μαρ-
τυρίου τοῦ Σωτῆρος οἰκοδομῆς.

« Νικητῆς Κωνσταντίνος, Μέγιστος, Σεβαστός, Μα-
καρίῳ.

« Τσαύτη τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν ἐστὶν ἡ χάρις, ὡς
μηδέμιαν λόγων θεραπείαν (93) τοῦ παρόντος θαύ-
ματος ἀξίαν εἶναι δοκεῖν. Τὸ γὰρ τὸ γνῶρισμα τοῦ C
ἀγιαστάτου ἐκείνου πάθους ὑπὸ τῇ γῆ πάλαι χρυσιό-
μενον, τσαούταις ἐτῶν περιόδοις λαθεῖν, ἀχρις οὗ διὰ
τῆς τοῦ κοινοῦ πάντων ἐχθροῦ ἀναιρέσεως (94) ἐλυ-
θεωθεῖσι τοῖς ἑαυτοῦ θεράπουσιν ἀναλάμπειν ἔμελλε,
πᾶσαν ἐκπληξίν ἀληθῶς ὑπερβαίνει. Εἰ γὰρ πάντες
εἰ διὰ πάσης τῆς οἰκουμένης εἶναι δοκοῦντες σοφοί,
εἰς ἐν καὶ τὸ αὐτὸ συνελθόντες, ἀξιόν τι τοῦ πράγμα-
τος ἐβελήσουσιν εἰπεῖν, οὐδ' ἂν πρὸς τὸ βραχυτάτον
ἀμιληθῆναι δυνήσαιντο· ἐπὶ τοσοῦτον πᾶσαν (95)
ἀνθρωπίνου λογισμοῦ χωρητικὴν φύσιν, ἡ τοῦ θαύ-
ματος τούτου ὑπερβαίνει, ὅσῳ τῶν ἀνθρωπίνων τὰ
ὤρανια συνεστηκέναι δυνατώτερα. Διὰ τοῦτο γοῦν
ὄτος ἀεὶ καὶ πρῶτος καὶ μόνος μοι ἀκοπός, ἵν' ὡς-
περ ἑαυτὴν ὁσημέραι καινοτέρους θαύμασιν ἡ τῆς D
ἀληθείας πίστεϊς ἐπιδείκνυσιν, οὕτω καὶ αἱ ψυχὰι

(92) Vnlg., ἔργους ἀπάσης γεγωνοτέρων φωνῆς. Scribendum est procul dubio γεγωνοτέρους, quod non vidit Christophorsonus. Est autem hic huius loci sensus: illam Domini sepulcri post tot sæcula restitutionem, reipsa confirmasse resurrectionem Domini nostri. In codice Fuk. legitur γεγωνοτέρας, quomodo etiam Turnebus ad oram libri sui ex scripto codice emendarat. In schedis Regiis scriptum est γεγωνοτέρας. Savilius ad oram libri s i notarat, forte γεγωνότερον.

(93) Μηδὲ μίαν λόγων θεραπείαν. Apud Socratem, Theodoritum ac Nicephorum legitur λόγων χορηγίαν, quod rectius puto.

(94) Διὰ τῆς τοῦ κοινοῦ πάντων ἐχθροῦ ἀναιρέσεως. Hostem publicum Constantinus hic appellat

multitudinem, cum post sitam ac tenebras quibus oblecta fuerat, rursus in lucem prodit, et miraculorum quæ ibi quondam gesta fuerant, historiam iis qui ad spectandum confluerant manifestissime videndam exhibuit, rebus ipsis quæ omni voce clarius sonant, Servatoris nostri resurrectionem testata.

CAPUT XXIX.

Quomodo de construenda ecclesia, ad præses et ad Macarium episcopum litteras dedit.

His ad hunc modum gestis, confestim imperator emissis constitutionibus et liberali sumptu suppeditato, circa salutarem speluncam Deo dignum templum regali magnificentia extrui jubet. Quippe jam pridem hoc apud se constituerat, idque quod erat futurum, divina quadam alacritate præviderat. Ac rectoribus quidem provinciarum per Orientem præcepit, ut, impensis copiose subministratis, ingens amplumque et magnificum opus illud efficerent. Ad episcopum vero qui tunc temporis Hierosolymorum regēbat Ecclesiam, ejusmodi litteras dedit, quibus salutaris fidei doctrinam apertissimis verbis adstruebat, ita scribens:

CAPUT XXX.

Constantini ad Macarium epistola de aedificatione martyrii Servatoris nostri.

« Victor Constantinus, Maximus, Augustus, Macario.

« Tanta est Servatoris nostri gratia, ut nulla sermonis copia ad præsentis miraculi narrationem sufficere videatur. Nam sacratissimæ illius passionis monumentum, sub terra jampridem occultatum tot annorum spatio delituisse, 500 quoad communi omnium hoste sublato, fanulis ejus in libertatem vindicatis affulgeret, omnem revera admirationem superat. Nam tametsi omnes quotquot ubique terrarum sapientes habentur, in unum coacti, aliquid pro hujus rei dignitate dicere instituerint, ne ad minimam quidem ejus partem aspirare posse mihi videntur. Quippe hujus miraculi fides, omnem humanæ rationis capacem naturam tantum excedit, quantum humanis divina præcellunt. Quocirca hic unus mihi ac præcipuus semper est scopus, ut quemadmodum veritatis fides novis quotidie miraculis inclarescit, sic etiam mentes omnium nostrum ad sanctissimæ legis observantiam cum omni mo-

Licinium, post cujus exitium ait sacrum Domini sepulcrum, quod ante latuerat, in lucem et conspectum hominum proditisse. Occisus est Licinius anno Christi 326, ut scribitur in *Fastis Idatii*. Eodemque anno cum Helena Hierosolymam advenisset, sepulcrum Domini repertum est. Posset etiam publici hostis nomine dæmon hic intelligi, nisi quæ sequuntur verba repugnarent. Neque enim diabolus tunc demum victus atque oppressus est, cum sepulcrum Domini egestis ruderibus detectum est. Adde quod ἀναρσεις, id est cædes, melius de Licinio dicitur quam de diabolo.

(95) Ἐπὶ τοσοῦτον πᾶσαν. Scribendum puto ἐπὶ τοσοῦτω πᾶσαν, etc. In libro Fuk. scribitur ἐπὶ τοσοῦτω γὰρ, etc.

destia et concordia alacritate incitentur. Quod quoniam omnibus perspectissimum esse confido, illud tibi in primis persuasum velim, nihil mihi antiquius esse, quam ut sacrum illum locum quem Dei jussu turpissima adjectione simulacri velut gravi quodam pondere exoneravi, set qui ab initio quidem Dei judicio sanctus fuit, postea vero multo sanctorum effectus est, ex quo Dominicæ passionis fidem in lucem protulit; eum, inquam, locum fabricarum pulchritudine exornemus.

CAPUT XXXI.

Quod hanc ædem, mœnium, columnarum, et marmorum venustate, cæteras ecclesias superare voluerit.

Decet itaque prudentiam tuam singula ad opus necessaria ita disponere et curare, ut non modo basilica ipsa omnium quæ ubique sunt pulcherrima, sed et reliqua membra ejusmodi sim, ut omnes quantumvis eximie singularum urbium fabricæ ab hac una facile superentur. Ac de parietum quidem substructione et elegantia, Draciliano amico nostro, agenti vices præfectorum prætorio, et præsidi provinciæ, scias a me curam esse commissam. Jussit siquidem pietas nostra, ut artifices et operarii, et quæcumque ad hoc opus necessaria esse ex prudentia tua cognoverint, protinus instante illorum sollicitudine dirigantur. De columnis vero et marmoribus, quæcumque et pretiosiora et utiliora esse ipso aspectu judicaveris, cura ut ad nos perscribas: ut cum ex litteris tuis cognoverimus quot et qualibus opus sit, ea undique possint comportari. Æquum est enim ut qui præ totius orbis locis maxime admirabilis est locus, pro dignitate sua exornetur.

CAPUT XXXII.

Ut de pulchritudine conchæ, et de artificibus ac de materia Macarius ad præsides scribat.

Porro cameram basilicæ, utrum laqueatam, an alio quopiam operis genere faciendam censeas, certior a te fieri velim. Nam si laqueata fiet, auro

(96) "Ὅπερ δ' οὖν. Hic locus ex Socrate et Theodorito emendandus est.

(97) Δρακιλιανῶ τῷ διέποντι τὰ τῶν ἐπαρχιῶν μέρη. Et hic locus ex Socrate, Theodorito ac Nicephoro emendandus est in hunc modum: τὰ τῶν λαμπροτάτων ἐπαρχῶν μέρη, id est, Draciliano agenti vices clarissimorum præfectorum prætorio. Exstant certe duæ Constantini leges in codice Theodosiano, altera in titulo De usuris, altera De hæreticis, ad hunc Dracilianum scriptæ. Prior hanc habet inscriptionem: Imp. Constantinus Aug. ad Dracilianum agentem vices præfectorum prætori. Proposita autem est Cæsareæ in Palæstina xv Kal. Maias Paulino et Juliano cons. Secunda vero proposita dicitur Kalendis Septemb. Generasto, Constantino Aug. vii, et Constantio Cæsare cons., id est anno Christi 526. Quo etiam anno Constantinus hanc epistolam scripsit ad Macarium episcopum Hierosolymorum. Porro notandum est præfectos prætorio hic dici clarissimos. Nondum enim illustrissimatus dignitatem acceperant. Sed et in aliis Constantini legibus præfecti prætorio clarissimi dicuntur, ut in his libris

πάντων ἡμῶν περὶ τὸν ἅγιον νόμον σωφροσύνη πάση καὶ ὁμογνώμονι προθυμίᾳ σπουδαιότεραι γίνονται. Ὅπερ δ' οὖν (96) πᾶσιν εἶναι νομίζω φανερόν, ἐκεῖνο μάλιστα πεπεισθαι βούλομαι, ὡς ἄρα πάντων μοῦ μᾶλλον μέλει, ἔπως τὸν ἱερὸν ἐκείνον τόπον, ἐν θεοῦ προστάγματι, αἰσχίστης εἰδῶλου προσθήκης ὡσπερ τινὸς ἐπικειμένου βάρους, ἐκούφισα, ἅγιον μὲν ἐξ ἀρχῆς θεοῦ κρῖσει γεγενημένον, ἀγιώτερον δ' ἀποφανθέντα, ἀφ' οὗ τοῦ σωτηρίου πάθους πίστιν εἰς φῶς προήγαγεν, οἰκοδομημάτων κάλλει κοσμήσωμεν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΑ'.

Περὶ τοῦ τῶν ἐν τῇ οἰκουμένῃ πασῶν ἐκκλησιῶν οἰκοδομηθῆναι καλλίονα τοίχοις καὶ κίσοι καὶ μαρμάροις.

Προσέχει τοίνυν τὴν σὴν ἀγγινοίαν οὕτω διατάζει τε καὶ ἐκάστου τῶν ἀναγκαίων ποιήσασθαι πρόνοιαν, ὡς οὐ μόνον βασιλικῆν τῶν ἀπανταχοῦ βελτίονα, ἀλλὰ καὶ τὰ λοιπὰ τοιαῦτα γίνεσθαι, ὡς πάντα τὰ ἐφ' ἐκάστης καλλιστεύοντα πόλεις ὑπὸ τοῦ κτίσματος τούτου νικᾶσθαι. Καὶ περὶ μὲν τῆς τῶν τοίχων ἐγέρσεώς τε καὶ καλλιέργιας, Δρακιλιανῶ τῷ ἡμετέρῳ φίλῳ, τῷ διέποντι τὰ τῶν ἐπαρχιῶν μέρη (97), καὶ τῷ τῆς ἐπαρχίας ἄρχοντι, παρ' ἡμῶν τὴν φροντίδα ἐγκειρίσθαι γίνωσκε. Κεκέλευται γὰρ ὑπὸ τῆς ἐμῆς εὐσεβείας, καὶ τεχνίτας καὶ ἐργάτας, καὶ πάντ' ἄπερ εἰς οἰκοδομὴν ἀναγκαῖα τυγχάνειν παρὰ τῆς σῆς καταμάθοιεν ἀγγινοίας, παραχρῆμα δὲ τῆς ἐκείνων προνοίας ἀποσταλῆναι. Περὶ δὲ τῶν κίσεων εἶτον μαρμάρων, ἃ δ' ἂν νομίσσεις εἶναι τιμιώτερά τε καὶ χρησιμώτερα, αὐτῆς συνόψεως γενομένης (98), πρὸς ἡμᾶς γράψαι σπουδάσον, ἵν' ὅσων ἂν καὶ ὁπίων χρεῖαν εἶναι διὰ τοῦ σοῦ γράμματος ἐπιγνώμεν, ταῦτα πανταχόθεν μετενεχθῆναι δυναθῆ· τὸν γὰρ τοῦ κόσμου θαυμασιώτερον τόπον κατ' ἀξίαν φαιδρύνεσθαι δέχαιον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΒ'.

Ὅτι καὶ περὶ τοῦ κάλλους τῆς κόγχης, καὶ ἐργατῶν καὶ ὕλων ἐδήλωσε τοῖς ἀρχουσι.

Τὴν δὲ τῆς βασιλικῆς καμάραν, πότερον λακωνορίαν (99), ἢ δι' ἐτέρας τινὸς ἐργασίας γενέσθαι σοι δοκεῖ, παρὰ σοῦ γνῶναι βούλομαι. Εἰ γὰρ λακωνορία

occurrit. Cæterum, ut præfecti prætorio tantum clarissimi erant Constantini ætate, ita vicarii præfecturæ prætorianæ ejusdem Constantini temporibus erant tantum perfectissimi, ut docet epistola ad Probianum proconsulem Africæ. Apud Athanasium in *Apologetico* ad Constantium, pag. 794: Ἀντωνίῳ βιάρχῳ, κεντηναρίῳ τῶν λαμπροτάτων ἐπαρχῶν τοῦ ἱεροῦ πραιτωρίου.

(98) *Συνόψεως γενομένης.* Hoc loco σύνψης formam significat ac delineationem futuri operis. Quo sensu sumitur etiam in epistola Himerii rationalis Alexandriæ ad præfectum Mæroῦ, quam refert Athanasius in *Apologetico*, pag. 803. Postquam enim dixit Augustum et Cæsares permisisse Ischyra ut ecclesiam in pago suo ædificaret, mandat præposito pagi illius, ut formam futuri operis quamprimum delineet, et ad officium suum mittat: Φρόντισον τοίνυν ἐν τάχει τὴν σύνψην ποιησάμενος, εἰς τὴν τάξιν ἀνενεγκεῖν.

(99) *Τὴν δὲ τῆς βασιλικῆς καμάραν, πότερον λακωνορίαν.* Basilicarum cameræ duobus fere modis disponebantur. Aut enim lacunaribus ornabantur

εἶναι μέλλοι, δυνήσεται καὶ χρυσῷ καλλωπισθῆναι. τὸ
λειπόμενον (1) ἵνα ἡ σὴ δσιότης τοῖς προειρημένοις
δικασταῖς ἢ τάχος γνωρισθῆναι ποιήσῃ, ὅσων τ' ἔργα-
τῶν καὶ τεχνιτῶν καὶ ἀναλωμάτων χρεῖα, καὶ πρὸς
ἐμὲ εὐθέως ἀνενεγκεῖν σπουδάσῃ, οὐ μόνον περὶ τῶν
μαρμάρων τε καὶ κίωνων, ἀλλὰ καὶ περὶ τῶν λακω-
ναριῶν, εἶγε τοῦτο κάλλιον ἐπικρίνειεν. Ὁ Θεός σε
διαφυλάξοι, ἀδελφὲ ἀγαπητέ. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΓ΄.

Ὅπως ἡ προφητεὺς αἰνή Ἰερουσαλήμ, ἐκ-
κλησία τοῦ σωτήρος ᾠκοδόμητο.

Ταῦτα μὲν ἔγραφε βασιλεὺς. Ἄμα δὲ λόγῳ, δι-
ἔργων ἐχώρει τὰ πράγματα· καὶ δὴ κατ' αὐτὸ τὸ
σωτήριον μαρτύριον (2) ἡ νέα κατεσκευάζετο Ἰερου-
σαλήμ (3), ἀντιπρόσωπος τῇ πάλαι βοιωμένη, ἢ μετὰ
τὴν κυριοκτόνον μαιφονίαν ἐρημίας ἐπ' ἔσχατα πε-
ριτραπέσσα, δίκην εἴτις δυσσεβῶν οἰκητόρων. Ταύτη
δ' οὖν ἀντικρυς βασιλεὺς τὴν κατὰ τοῦ θανάτου σω-
τήριον νίκη, πλουσίαις καὶ δαψιλείς ἀνύψου φιλο-
τιμίαις, τάχα που ταύτην οὔσαν τὴν διὰ προφητικῶν
θεσπισμάτων κεκηρυγμένην καινὴν καὶ νέαν Ἰερου-
σαλήμ, ἧς περὶ μακροὶ λόγοι, μυρία δι' ἐνθέου Πνεύ-
ματος θεσπίζοντες ἀνυμνοῦσι. Καὶ δὴ τοῦ παντός
ὡσπερ τινὰ κεφαλὴν, πρῶτον ἀπάντων τὸ ἱερὸν ἀν-

tor, aut opere musivo depingebantur. De lacunari-
bus testis est Constantini locus. De opere musivo
Procopius in libro *De fabricis Justiniani*, ubi san-
ctæ Sophiæ templum describit. Jam lacunaria duo-
bus modis exornari solebant. Aut enim deauraban-
tur, aut pingebantur, quod primus insituit Pausias,
de quo Plinius in libro xxxv, cap. 11, ita scribit :
« Idem et lacunaria primus pingere instituit : nec
cameras ante eum taliter adornari mos fuit. » Isi-
dorus in libro xix *Originum*. « Laquearia, inquit,
sunt quæ cameram subtegunt et ornant : quæ et
lacunaria dicuntur : quod lacus quosdam quadratos
vel rotundos ligno vel gypso vel coloribus babeant
pictos, cum signis intermicantibus. » Quem Isidori
locum immerito reprehendit Salmasius in notis ad
Flavianum Vopiscum, pag. 393, ubi negat lacunaria
cameris unquam supposita fuisse. Atqui Plinius idem
diserte affirmat, et Constantinus in hac epistola.
Vetus auctor *Questionum Veteris et Novi Testamenti*
in quæst. 196. « Sicut enim ad ornamentum domus
pertinet, si camera ejus habeat auro distincta la-
quearia, » etc.

(1) Vulg., καλλωπισθῆναι τὸ λειπόμενον. Hoc
loco secutus sum distinctionem Theodoriti ac Nice-
phori, qui post verbum καλλωπισθῆναι punctum ap-
ponunt. Idemque ante nos fecere omnes interpretes
præter Musculum. Quod si quis malit distinctionem
apponere post λειπόμενον, tum scribendum erit
πλήν ἢ σὴ δσιότης, etc., ut legitur in cod. Fuketii
et Savilii.

(2) Κατ' αὐτὸ τὸ σωτήριον μαρτύριον. Iisdem
verbis utitur Eusebius in panegyrico de tricennali-
bus Constantini, pag. 636. Nec male Christophoro-
nus *salutare Christi monumentum* utrobique ver-
tit. Certe Eusebius supra in cap. 28, sepul-
crum Domini vocat τῆς σωτηρίου ἀναστάσεως μαρ-
τύριον. Sed et Cyrillus Hierosolymitanus, in cate-
chesi 14, locum Dominicæ passionis ac resurrectio-
nis, martyrium nominari scribit.

(3) Νέα κατεσκευάζετο Ἰερουσαλήμ. Hæc Euse-
bii verba descripsit Socrates in cap. 15, lib. 1. Ἡ δὲ
τοῦ βασιλέως μήτηρ, οἶκον μὲν εὐκτῆριον ἐν τῷ τοῦ
μήματος τόπῳ πολυτελῆ κατεσκεύασεν, Ἰερουσα-

A quoque poterit exornari. Restat igitur ut sanctitas
tua supra memoratis judicibus quamprimum signi-
ficet, quot operariis et artificibus et sumptibus opus
erit : utque ad me celeriter referat, non modo de
marmoribus et columnis, sed etiam de lacunaribus,
si hoc opus venustius esse censueris. Divinitas te
servet, frater charissime. »

CAPUT XXXIII.

Quomodo ecclesia Servatoris exstructa fuerit, quam
prophetæ novam Jerusalem appellaverant.

Et hæc quidem ab imperatore scripta sunt. Cæ-
terum effectus verba ipsa statim subsequutus est, et
in ipso Servatoris nostri martyrio nova fabricata
est Jerusalem, ex adverso veteris illius celeberrimæ,
quæ post nefariam Domini cædem ultimam
vastitate experta, pro incolarum impietate pœnas
persolverat. Contra hanc igitur imperator tropæum
victoriæ, quam Servator noster de morte retulerat,
ambitioso cultu erexit. Atque hæc forsitan fuerit
recens illa ac nova Jerusalem, prophetarum vati-
ciniis prædicata, de qua in sacris voluminibus tot
præconia ab ipso divino Spiritu pronuntiata legun-
tur. Primum igitur sacram illam speluncam, ut-

λήμ νέαν ἐπωνόμασεν, ἀντιπρόσωπον τῇ παλαιᾷ
ἐκείνῃ καὶ καταλειμμένην ποιήσασα. *Imperatoris
vero mater in ipso quidem Servatoris monumento
Ecclesiam magnificentissimam exstructi, novam con-
dens Jerusalem e regione veteris illius ac desertæ.*
Quæ Socratis verba attentius observanda sunt. Pri-
mo Helenæ tribuit, quod Eusebius a Constantino
factum esse dixit. In quo secutus est Socrates au-
toritatem Rufini, qui in libro x *Historiæ ecclesias-
ticæ* hanc basilicam Hierosolymis ab Helena constru-
ctam esse prodit. Etsi autem parum refert, utrum
Helena imp. Constantini sumptibus, an Constantinus
ipse cura ac studio matris Helenæ id templum con-
didisse dicatur ; præstat tamen Eusebii sententiam
sequi, quippe qui et rebus ipsis interfuit, et episto-
lam Constantini de templi illius ædificatione affert.
Notandum etiam est quod Eusebius dixerat : Κατ'
αὐτὸ τὸ σωτήριον μαρτύριον, id a Socrate ita reddi :
ἐν τῷ τοῦ μήματος τόπῳ. Quod vero dixerat Euse-
bius, νέαν κατεσκευάζετο Ἰερουσαλήμ, id Socrates
expressit in hunc modum, οἶκον εὐκτῆριον κατε-
σκεύασε, Ἰερουσαλήμ νέαν ἐπωνόμασεν ἀντιπρόσω-
πον, etc., ubi vocem, ἐπωνόμασεν expungendam esse
nemo non videt. Neque enim templum illud Nova
Jerusalem dicebatur, ut credidit interpres, et ante
eum Nicephorus ; sed Martyrium seu Basilica Con-
stantiniana et Anastasis. Hoc igitur tantum dicit
Eusebius et Socrates, Constantinum sive Helenam
exstructa illa ingentis operis basilica novam Je-
rusalem condidisse ex adverso veteris illius quæ
olim destructa fuerat a Romanis. Quod quidem ve-
rissimum est. Ab eo enim tempore urbs Ælia vero
ac prisco nomine paulatim abolito, Jerusalem vo-
cari cœpta est a Christianis ; cum tamen revera
non esset Jerusalem, utpote in alio solo condita,
et ab imperatore Romano qui tunc Judæis erat in-
fensissimus eo consilio ædificata, ut gentiles eam
incolerent, Judæi vero ejus aditu penitus arceren-
tur. Cæterum non dubito quin Eusebius alludat ad
locum illum qui legitur in Apocalypsi, cap. xxi :
« Vidi sanctam civitatem, Jerusalem novam de-
scendentem de cælo a Deo paratam sicut sponsam. »

pote totius operis caput, exornavit: divinum scilicet monumentum, juxta quod olim cœlesti luce radians angelus, regenerationem quæ per Servatorem ostendebatur, omnibus nuntiaverat.

CAPUT XXXIV.

Descriptio fabricæ sancti sepulcri.

Ποc, inquam, monumentum, tanquam totius operis caput, imperatoris magnificentia eximiis columnis et 502 maximo cultu primum omnium decoravit, et cujusquemodi ornamentis illustravit.

CAPUT XXXV.

Descriptio atrii et porticum.

Transgressus inde est ad vastissimum locum libero patentem cœlo. Cujus solum splendido lapide constravit, longissimis undique porticibus ad tria latera additis.

CAPUT XXXVI.

Descriptio parietum tectique, et ornatus atque innationis ipsius basilicæ.

Quippe lateri illi quod e regione speluncæ positum, solis ortum spectabat, conjuncta erat basilica: opus plane admirabile, in immensam altitudinem elatum, et longitudine ac latitudine maxima expansum. Cujus interiora quidem versicoloribus marmoris crustis oblecta sunt; exterior vero parietum superficies, politis lapidibus probe inter se vinctis decorata, eximiam quamdam pulchritudinem, nihilo inferiorem marmoris specie, præferbat. Ad culmen vero et cameras quod attinet, exteriora quidem tecta plumbo tanquam firmissimo quodam munimento ad hibernos imbres arcendos obvallavit. Interius autem tectum sculptis lacunaribus consertum, et instar vasti cujusdam maris compactis inter se tabulis per totam basilicam dilatatum, totumque auro purissimo coopertum, universam basilicam velut quibusdam radiis splendere faciebat.

CAPUT XXXVII.

Descriptio geminarum utrinque porticum, et trium portarum orientalium.

Porro ad utrumque latus, geminæ porticus tam

(4) *Λίθος λαμπρός.* Marmor intelligere videtur, vel certe lapidem politum instar marmoris. Sic in capite sequenti ξεστόν λίθον λαμπρυνομένην pro eodem dicit Eusebius. At Christophorus sonus λαμπρὸν λίθον lapidem eximium interpretatus est; Portesius excellentem, male, ut opinor.

(5) *Ἐκ τριπλεύρου.* Basilicarum atria quatuor fere porticibus constabant, in quadranguli formam dispositis. In medio locus erat apertus et patens, cujusmodi hodie in claustris monachorum videmus. Docet hoc Eusebius in descriptione basilicæ Tyri libro decimo *Historiæ ecclesiasticæ*. Verum in basilica Hierosolymitana alia fuit dispositio. Tres enim duntaxat illic fuerunt porticus ad tria latera. In quarto autem latere, quod erat e regione sepulcri ad solem orientem obversum, vice porticus erat ipsa basilica, ut docet Eusebius in capite sequenti. Quod quidem idcirco factum videtur, ut ipsa basilica ampliori lumine collustraretur, nulla extrinsecus porticu luminibus officiente.

(6) *Ἰλῆς μαρμάρου... πλακώσεις.* Antiqui sectis marmoris crustis varii coloris parietes ornabant, ut notavi ad lib. xxviii Amm. Marcellini, pag. 363.

Α τρον ἐκόσμηι, μνήμα ἐκεῖνο θεσπέσιον, παρ' ἧ φῶς ἐξαστράπτων ποτὲ ἄγγελος, τὴν διὰ τοῦ Σωτῆρος ἐνδεικνυμένην παλιγγενεσίαν τοῖς πᾶσιν εὐηγγελίζετο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΔ'.

*Ἐκφρασις οἰκοδομῆς τοῦ παραγίου μνήματος.

Τοῦτο μὲν οὖν πρῶτον, ὡσανεὶ τοῦ παντὸς κεφαλῆν, ἐξαιρέτως κίοσι, κόσμῳ τε πλείστῳ κατεποικίλλεν ἡ βασιλέως φιλοτιμία, παντοίοις καλλωπίσμασι καταφαιδρύνουσα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΕ'.

*Ἐκφρασις αἰθρίου καὶ στοῶν.

Διέβαινε δ' ἐξῆς ἐπὶ παμμεγέθη χώρον, εἰς καθαρὸν αἰθρίον ἀναπεπταμένον· ὅν δὴ λίθος λαμπρὸς (4) κατεστρωμένος ἐπ' ἐδάφους ἐκόσμηι, μακροῖς περιδρόμοις στοῶν ἐκ τριπλεύρου (5) περιεχόμενον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΓ'.

*Ἐκφρασις τοῦ ναοῦ τῆς ἐκκλησίας τοῦ γὰρ καὶ θεματοουργίας, κάλλους τε καὶ χρυσώσεως.

Τῷ γὰρ καταντικρὺ πλευρῷ τοῦ ἀντροῦ, δὲ δὴ πρὸς ἀνίσχοντα ἥλιον ἑώρα, ὁ βασιλεὺς συνήπτο νεώς, ἔργον ἐξαισιον, εἰς ὕψος ἀπειρον ἠρμένον, μήκους τε καὶ πλάτους ἐπὶ πλείστον εὐρυνόμενον· οὐ τὰ μὲν εἰσω τῆς οἰκοδομίας, ὕλης μαρμάρου ποικίλης διεκάλυπτον πλακώσεις (6), ἡ δ' ἐκτὸς τῶν τοίχων ὄψις, ξεστόν λίθῳ ταῖς πρὸς ἑκαστον ἀρμογαῖς συνημένῳ λαμπρυνομένη, ὑπερφυῆς τε χρῆμα κάλλους τῆς ἐκ μαρμάρου προσθήκῃ οὐδὲν ἀποδέον, παρέειχεν. Ἄνω δὲ πρὸς αὐτοῖς ὀρόφοις, τὰ μὲν ἐκτὸς ὕματα μολύβδου περιέφραττεν ὕλη, ὑμῆρων ἀτφαλίς ἔρυμα χειμερίων· τὰ δὲ τῆς εἰσω στέγης γλυφαῖς φανωμάτων (7) ἀππριτισμένα. καὶ ὥσπερ τι μέγα πέλαγος καθ' ὅλου τοῦ βασιλείου οἴκου συνεχέσι ταῖς πρὸς ἀλλήλας συμπλοκαῖς ἀνευρυνόμενα, χρυσῷ τε διαυγεί δ' ὅλου κεκαλυμμένα, φαντὸς οἷα μαρμαρυγίς τὸν πάντα νεῶν ἐξαστράπτειν ἐποίηι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΖ'.

*Ἐκφρασις διαπλῶν στοῶν ἐκατέρωθεν, καὶ πυλῶν ἀνατολικῶν τριῶν.

Ἄμφι δ' ἐκάτερα τὰ πλευρὰ, διττῶν στοῶν, ἀνα-

Πησμοδι marmoris crustas πλάκας vocant. Gregorius Nazianzenus in orat. 32, οὐ δέ μοι περιέχου καὶ πλακῶν, καὶ τῆς κεκομψευμένης ψηφίδος, καὶ τῶν μακρῶν δρόμων καὶ περιδρόμων. Idem in Carmine anacronotico ad animam suam:

Θέλεις δόμους ἀμέτρον
Χρυσορόφους, γραφῆς τε
Καὶ ψηφίδος σοφισμοῦς,
Πλακὸς τε λάμπριν αἰσχροῦς
Ἄντιχρον, πολυχροῦν.

(7) *Γλυφαῖς φανωμάτων.* Quid sint φανώματα, docet Hesychius et auctor *Etymologici*, qui φανώματα interpretantur σανιδώματα, στέγη διάγλυφα, id est tabellas, tecta laqueata. Eadem voce utitur Eusebius infra, cap. 49. Ex his igitur apparet, cameram basilicæ lacunari intrinsecus tectam atque ornatam fuisse, ut in animo habuerat Constantinus, quemadmodum testatur in epistola ad Macarium. Extrinsecus enim plumbo operta erat ad arcendos imbres. Proinde cameram ipsam lapideam fuisse oportet, quæ plumbum superpositum sustineret.

γείων τε καὶ καταγείων (8) διδυμοὶ (9) παραστά-
δεις (10), τῷ μήκει τοῦ νεῦ συνεξετείνοντο, χρυσῶ
καὶ αὐταὶ τοὺς ὀρόφους πεσποικιλμέναι· ὧν αἱ μὲν
ἐπὶ προσώπου (11) τοῦ οἴκου, κλισίαι παμμεγέθειν
ἐπιπείδοντο, αἱ δ' εἰσω τῶν ἔμπροσθεν (12) ὑπὸ πεσ-
σοῖς (13) ἀνηγείροντο, πολλὸν τὸν ἔξωθεν περιβεβλη-
μένους κόσμον. Πύλαι δὲ τρεῖς πρὸς αὐτὴν ἀνίσχοντα
ἥλιον εὖ διαχειόμεναι, τὰ πλήθη τῶν εἰσω φερομέ-
νων ὑπεδέχοντο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΕΨ.

*Ἐκφρασις ἡμισφαίριον καὶ κίωνων δώδεκα καὶ
κρατήρων.*

Τούτων δ' ἀντικρῶ, τὸ κεφάλαιον τοῦ παντὸς ἡμι-
σφαίριον (14) ἦν, ἐπ' ἄκρου τοῦ βασιλείου ἐκτεταμέ-
νων (15)· ὁ δὲ δὺκαίδεκα κίονες ἔσπεφάνουν, τοῖς

A subterraneæ quam supra terram eminentes, totius
basilicæ longitudinem æquabant; quarum conca-
merationes auro perinde variatæ sunt. Ex his,
quæ in fronte basilicæ erant ingentibus columnis
fulciebantur: quæ vero interiores, pennis magno
cultu extrinsecus ornatis sustinebantur. Portæ tres
ad orientem solem apte dispositæ, introeuntium
turbam exceperunt.

503 CAPUT XXXVIII.

*Descriptio hemisphærii, et duodecim columnarum
cum crateribus.*

E regione harum portarum erat hemisphærium,
quod totius operis caput est, usque ad culmen ip-
sium basilicæ protentum. Cingebatur id duodecim

B

(8) Διττῶν στοῶν ἀναγείων τε καὶ καταγείων.
De atrii porticibus supra dixit Eusebius. Nunc de
porticibus basilicæ loquitur. Ac primo quidem ait ad
utrumque latus basilicæ binas fuisse porticus. Dein-
de ait porticus illas partim fuisse ἀναγείους, partim
καταγείους. Quod sic interpretor, ut porticus illæ
duo tecta habuerint, et aliæ quidem solo ipsius basi-
licæ æquales fuerint, aliæ vero iisdem superimpo-
sitæ, cujusmodi in ecclesiis nostris videmus. Hujus-
modi porticus antiqui διορόφους vocabant, seu διατέ-
λους. Gregorius Naz. in oratione 19, pag. 315, ubi
templum a patre suo ædificatum describit κίωνων δὲ
καὶ στοῶν κάλλεσι δι' ὀρόφων εἰς ὕψος ἀρόμε-
νον, id est, et columnarum ac porticum duo tecta
habentium pulchritudine in altum assurgit. Scri-
bendum enim est in illo Gregorii loco una voce δι-
ορόφω, quod Billius non vidit. Possumus etiam in-
terpretari καταγείους subterraneas porticus. Nam in
templis ejusmodi porticus subterraneæ construi sole-
bant, quas ὀρόμους ὑπογείους vocat Aristides in
oratione de Cyziceno templo, ubi etiam templum il-
lud triplex fuisse dicit, partim subterraneum, partim
sub divo, medium vero quotidianis usibus accom-
modatum.

exponit columnas quæ ad parietem diversæ sunt.
Sed Christophorsonus voces illas διττῶν στοῶν
retulit ad πλευρά hoc modo, ἀμφὶ δ' ἑκάτερα τὰ
πλευρὰ διττῶν στοῶν, etc., cum tamen post vocem
πλευρὰ ponenda sit virgula, ut in codice Regio
legitur et Fuketiano, et verba illa διττῶν στοῶν re-
ferri debeant ad vocem παραστάδες. Latera enim
basilicæ hic intelliguntur, quod confirmatur ex li-
bro x *Historiæ ecclesiasticæ*, ubi basilicæ Tyri
describitur his verbis: Ταῖς παρ' ἑκάτερα τοῦ παν-
τὸς νεῦ στοαῖς.

(11) Αἱ μὲν ἐπὶ προσώπου, id est exteriores. Sic
in lib. x de fontibus qui erant ante fores basilicæ
Tyri ait εἰς πρόσωπον τοῦ νεῦ.

(12) Vulg. αἱ δ' εἰσω τῶν ἔσσωθεν. Ad oram codicis
Moræani emendatur τῶν ἔμπροσθεν, quomodo etiam
legebatur in Gruteri libro. Posset etiam emendari
τῶν ἔξωθεν. Sed cum scripti codices Fuketianus et
Sav. τῶν ἔμπροσθεν habeant, ea lectio præferenda
est.

(13) Ὑπὸ πεσσοῖς. Pessime Christophorsonus
postes vertit; melius Portesius pilas interpretatur.
Quid sint πεσσοί, docet Procopius in libro i *De fa-
bricis Justiniani*, ubi templum Sanctæ Sophiæ de-
scribit: colles scilicet seu aggeres lapidei, quos
scopulis quibusdam comparat qui absidem sustine-
bant. Posteriores Græci πιντούς vocarunt, ut notavit
Meursius in Glossario. Erant igitur pilæ lapideæ, a
figura, ut opinor, ita dictæ, eo quod quadrangulæ
essent instar pessorum et pessulorum. Ideo autem
porticus interiores quæ proximæ ad latus erant basi-
licæ pennis fulciebantur, quod tectum basilicæ utrin-
que sustinerent: quod quidem tectum reliqua omnia
altitude superabat.

(14) Ἡμισφαίριον. Scribo ἡμισφαίριον, sic vo-
cat altare basilicæ, eo quod in formam hemisphæ-
rii fabricatum esset. Hinc est quod ipsum vocat τοῦ
παντὸς κεφάλαιον, id est summam totius operis. Nam
basilicæ ideo construebantur, ut super altari in
cruentum sacrificium offerretur Deo. Paulo supra
Eusebius sepulcrum Domini κεφαλὴν τοῦ παντὸς
vocavit: nunc vero altare basilicæ appellat τοῦ
παντὸς κεφάλαιον, quæ duo longe inter se differunt.
Nam sepulcrum Domini ideo vocatur caput totius
operis, quod initium ac velut vestibulum fuerit to-
tius fabricæ, et quod ejus gratia Constantinus totum
opus extruxerit. Altare vero basilicæ summa totius
operis dicitur, propterea quod totum opus eo spec-
tabat, eratque id complementum universæ structuræ,
sine quo imperfecta erat basilica. Porro hemi-
sphærium improprie dixit Eusebius pro hemicyclo, vel
potius hemicylindro, cujusmodi etiam altare fuisse
Sanctæ Sophiæ docet Procopius libro i *De ædificiis*.
In libro Turnebi ad marginem emendatur ἡμισφαί-
ριον, sed recentiore manu.

(15) Ἐπ' ἄκρου τοῦ βασιλείου ἐκτεταμένον.

(9) Διδυμοὶ παραστάδες. Quatuor erant porticus
in basilica Hierosolymitana, binæ scilicet ad utrum-
que latus basilicæ. Id sibi volunt hæc verba διττῶν
στοῶν διδυμοὶ παραστάδες. Quin et sequentia id ipsum
manifeste evincunt. Ex his enim porticibus alias ait
Eusebius fuisse in fronte basilicæ, id est exteriores,
quasdam vero interiores. Eodem modo in templo
Apostolorum quod erat in urbe Roma, quatuor erant
porticus, ut testatur Prudentius in passione aposto-
lorum his versibus:

*Subdidit et Parias fulvis laquearibus columnas
Illic distinguit quas quaternus ordo.*

Idem Prudentius in passione Hippolyti, de templo
Sancti Hippolyti ita scribit:

*Ordo columnarum geminus laquearia tecti
Sustinet, auratis suppositus trabibus.
Adduntur graciles tecto brevior recessus
Qui laterum seriem jugiter exsinunt.*

Eandem formam cernere est in majoribus apud nos
basilicis, ubi quatuor columnarum ordines binas
utrinque porticus constituunt. Porro hujusmodi por-
ticus gemellares dici videntur in *Itinerario Hiero-
solymitano*: « Interius vero civitatis sunt piscinæ ge-
mellares, quinque porticus habentes. » In quo tamen
loco ambiguum est, utrum piscinæ ipsæ, an por-
ticus gemellares dicantur. Præstatque gemellares
piscinas intelligere. Erant enim gemini lacus, ut
scribit Hieronymus, in libro *De locis hebraicis*, ubi
de Bethesda.

(10) Παραστάδες. Male Christophorsonus ystos
vertit. Nam στοῶν παραστάδες per synechocchen
dicuntur pro porticibus. Mesyehus παραστάδας

columnis, pro numero sanctorum Servatoris nostri apostolorum. Quarum capita maximis crateribus argenteis erant ornata : quos imperator tanquam pulcherrimum donarium Deo suo dicaverat.

CAPUT XXXIX.

Descriptio atrii, exedarum et vestibulorum.

Hinc ad eos aditus qui ante templum sunt pro-gredientibus, aream interposuit. Erant autem in eo loco primum atrium, deinde porticus ad utrumque latus, ac postremo portæ atrii. Post has totius operis vestibula in ipsa media platea in qua forum est rerum venalium, ambizioso cultu exornata, iter forinsecus agentibus, aspectum earum rerum quæ intus cernebantur non sine quodam stupore exhibebant.

CAPUT XL.

De numero donariorum.

Hoc igitur templum tanquam salutiferæ resurrectionis testimonium imperator exstruxit, et magnifico planeque regio apparatu decoravit. Nec dici potest quot quantisque ornamentis ac donariis, partim ex auro et argento, partim ex gemmis, illud diversimode venustavit. Quorum apparatus summo artificio elaboratum, et magnitudine et numero et varietate insignem, hic sigillatim exponere haud vacat.

Idem est ac si dixisset ἐπ' ἄκρον. Hemisphærium ab imo usque ad summum basilicæ protendebatur. Et in imo quidem erant duodecim columnæ, semicirculari forma dispositæ. Confirmat hanc explicationem Procopius in libro *De ædificiis*, ubi basilicam Sanctæ Sophiæ describit; quem jucundum fuerit conferre cum hac Eusebii narratione. Potest etiam ἐπ' ἄκρον exponi in summo basilicæ, ut sensus sit altare non in medio basilicæ situm fuisse, sed in summo.

(16) *Ἐκφρασις μεσαύλου.* Gravi errore Christophoronus *portas atrienses* vertit, quasi *μεσαύλιον* et ἡ *μέσαυλος* idem esset. At qui *μεσαύλιον* est *area*. Nam quod in titulo capitis *μεσαύλιον* dicitur, id in contextu capitis ἀθροῖον vocat Eusebius. Eadem voce utitur in descriptione basilicæ urbis Tyri, quam habes in libro x *Historiæ*, μέσον ἀθροῖον ἔφειε. Christophoronus *aream* vertit non male. Portesius et Musculus *subdivale spatium* interpretantur, quod magis Latinum puto. *Aream* enim Latini vocabant locum purum in quo fruges terebant, non autem quas hodie curtes vocamus; usus tamen vulgaris obtinuit, ut *areæ* dicantur curtes. Græci quoque *μέσαυλον* et *μέταυλον* vocant curtem in qua aluntur gallinæ et boves stabulantur, ut docet Apollonius in libro iii *Argonauticon*, pag. 134, ejusque scholiastes Græcus, et Harpocration in voce *μέταυλος*. *Areæ* ecclesiarum dicuntur in lege 4 cod. Theod. de his qui ad ecclesias confugiunt : *Ut inter templum quod parietum descripsimus cinctu, et januas primas ecclesiæ, quidquid fuerit interfacens, sive in cellulis, sive in domibus, hortulis, balneis, areis atque porticibus, confugas interioris templi vice tueatur*. Græca constitutio ibidem relata sic habet : *Ὅστε μεταξύ τοῦ ναοῦ, ὃν τῷ προσηρημένῳ τρόπῳ περιπεφράχθαι διεγράψαμεν, ἄχρι τῶν πρώτων μετὰ τοὺς δημοσίους τόπους ἐκκλησίας θυρῶν, πᾶν τὸ παρεχόμενον εἴτε ἐν οἰκίαις ἢ κήποις, ἢ αὐλαῖς, ἢ λουτροῖς, ἢ ἐν στοαῖς τυγγάνει, εἰς. Vides αὐλάς verti *areas*. Refertur hæc lex*

τοῦ Σωτήρος ἀποστόλοις ἰσάριθμοι, κρατῆρσι μεγίστοις ἐξ ἀργύρου πεποιημένοι τὰς κορυφὰς κοσμούμενοι· οὗς δὴ βασιλεὺς αὐτὸς ἀνάθημα κάλλιστον ἐποιεῖτο τῷ αὐτοῦ Θεῷ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΘ'.

Ἐκφρασις μεσαύλου (16) καὶ ἐξεδρῶν καὶ προπύλων.

Ἐνθεν δὲ προϊόντων (17) ἐπὶ τὰς πρὸ τοῦ νεῦ κειμένας εἰσόδους, ἀθροῖον διελάμβανεν. Ἦσαν δὲ ἐνταυθοῖ παρ' ἑκάτερα (18), καὶ αὐλὴ πρώτη (19), στοαὶ τ' ἐπὶ ταύτῃ, καὶ ἐπὶ πᾶσιν αἱ αὐλεῖοι πύλαι· μεθ' ἃς ἐπ' αὐτῆς μέσης πλατείας ἀγορᾶς (20), τὴ τοῦ παντὸς προπύλαια φιλοκάλως ἡσχημένα, τοῖς τῆν ἐκτὸς πορείαν ποιουμένοις καταπληκτικὴν παρέχον τῆν τῶν ἐνδον ὁρωμένην θέαν (21).

B

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Μ'.

Περὶ πλῆθους ἀναθημάτων.

Τόνδε μὲν οὖν τὸν νεῦν, σωτηρίου ἀναστάσεως ἐναργὲς ἀνίστη μαρτύριον βασιλεὺς, πλουσίαι καὶ βασιλικῆ κατασκευῆ τὸν σύμπαντα καταφαιδρῶνας· ἐκόσμηε δ' αὐτὸν ἀδιηγῆτοις κάλλεσι πλείστων ὄσων ἀναθημάτων, χρυσοῦ καὶ ἀργύρου καὶ λίθων πολυτελῶν ἐν διαλλαττούσαις ὕλαις· ὧν τῆν κατὰ μέρος ἐπισκευὴν φιλοτέχνως ἐργασμένην, μεγέθει τε καὶ πλήθει καὶ ποικιλίαις, οὐ σχολὴ νῦν ἐπεξείναι τῷ λόγῳ.

Theodosii in lib. vii *Capitularium Caroli Magni*, titulo 125, ubi tamen pro areis atrium ponitur.

(17) *Ἐρθεὶ δὲ προϊόντων.* Malim scribere *προϊώνων*, ut legisse videtur Musculus.

(18) *Παρ' ἑκάτερα.* Transposita videntur hæc verba, quæ sic malim legere : ἦσαν δὲ ἐνταυθοῖ καὶ αὐλὴ πρώτη, στοαὶ τ' ἐπὶ ταύτῃ παρ' ἑκάτερα. Exegredientibus enim ex basilica, prima occurrebat aula, deinde porticus ad dextram et lævam atrii, ac deinceps vestibulum.

(19) *Καὶ αὐλὴ πρώτη.* Recte Christophoronus et Musculus *atrium* vertit. Certe vetus interpres Evangelii, ubicunque vox αὐλὴ occurrebat, *atrium* reddit. Sed et in glossis veteribus αὐλὴ atrium exponitur. Victorinus Petabionensis episcopus in Apocalypsim Joannis, *Aula*, inquit, *atrium dicitur, vacua inter parietes area*. Isidorus tamen aulam ab atrio distinguit in libro v *Originum*. Sed Victorino potius assentior. In *Itinerario Antonini martyris* mentio fit atrii basilicæ Constantinianæ. Porro notandum est in titulo capitis exedras dici pro aula.

(20) *Ἐπ' αὐτῆς μέσης πλατείας ἀγορᾶς.* Ante majores basilicas, ut plurimum erant plateæ, in quibus forum rerum venalium agebatur die festo martyris illius cui dicata erat basilica. Quod quidem idcirco veteres observabant, ut pulchrior esset conspectus vestibulorum, nihilque esset quod luminibus ipsorum officeret. Sic Romæ ante basilicam apostolorum erat platea, ut testatur Prudentius. Alexandria quoque ecclesia erat ad magnam plateam, ut docet Athanasius in epist. ad solitarios : *Ἐκασταν τοῦ πύλωνος ἐν τῇ πλατείᾳ τῇ μεγάλῃ.* Porro vox ἀγορᾶς videtur esse scholium additum ad explicationem vocis πλατείας. Nisi malis scribere ἀγορᾶς.

(21) *Τῶν ἐνδον ὁρωμένην θέαν.* Scribendum est *ὁρωμένην*, ut in libro Turnebi ad marginem emendatur.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΑ΄.

*Ἐπι οἰκοδομῆς ἐκκλησιῶν ἐν Βηθλεέμ, καὶ τῶν
ἑνὲ τῶν Ἐλαιῶν.*

Ἀπολαβὼν δ' ἐνταυτοῖς χώρας ἐτέρας δυσὶν ἄντροις μυστικοῖς τετιμημένας (22), πλουσίαις καὶ ταύτας φιλοτιμίαις ἐκόσμη, τῷ μὲν τῆς πρώτης τοῦ Σωτῆρος θεοφανείας ἄντρον, ἐθα δὴ καὶ τὰ τῆς ἐνσάρκου γενέσεως ὑπέστη, τὰς καταλλήλους νέμων τιμὰς, τῷ δὲ τῆς εἰς οὐρανοὺς ἀναλήψεως τῆν ἐπὶ τῆς ἀκρωρείας μνήμην σεμνύνων. Καὶ ταῦτα δὲ φιλοκάλως ἐτίμα, τῆς αὐτοῦ μητρὸς, ἣ τοσοῦτον ἀγαθὸν τῷ τῶν ἀνθρώπων διηκονεῖτο βίῳ, δικαιωνίζων τὴν μνήμην. σαε, cujus opera ac ministerio tantum bonum humano generi procurabatur, ad æternam posterorum memoriam consecravit.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΒ΄.

*Ὅτι Ἑλένη ἡ βασίλεις ἡ Κωνσταντίνου μήτηρ, Β
εἰς εὐχὴν παραγενομένη, ταύτας ᾠκοδόμησεν.*

Ἐπειδὴ γὰρ αὕτη τῷ παμβασιλεῖ Θεῷ τὸ τῆς εὐσεβοῦς διαθέσεως ἀποδοῦναι χρέος ἔργον ἐποίησατο, ὑπ' οὐρανῶν (22) τὴν βασιλεῖα τοσοῦτον, παισὶ τε αὐτοῦ καίσαρι θεοφιλεστάτοις ἐαυτῆς ἐκγόνοις, τὰ χαριστήρια δεῖν φέτο δι' εὐχῶν ἀποπληρῶσαι, ἤχε δὴ (23) σπεύδουσα νεανικῶς ἡ πρέσβυς, ὑπερβαλλούση φρονήσει (24) τὴν ἀξιάγαστον ἀνιστορήσουσα γῆν, ἔθνη τε τὰ ἔθνη καὶ δῆμους ὁμοῦ καὶ λαοὺς βασιλικῶν προμηθειᾶ ἐποφομένη. Ὡς δὲ τοῖς βήμασι τοῖς σωτηρίοις τὴν πρέπουσαν ἀπεδίδου προσκύνησιν, ἀκολούθως προφητικῶν λόγων, φάντι, « Προσκυνήσωμεν εἰς τὸν τόπον οὗ ἔστησαν οἱ πόδες αὐτοῦ, » τῆς οἰκειας εὐσεβείας καρπὸν καὶ τοῖς μετέπειτα παραχρῆμα κατελίμπανεν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΓ΄.

Ἐπι περὶ ἐκκλησίας ἐν Βηθλεέμ.

Αὐτίκα δ' οὖν τῷ προσκυνηθέντι Θεῷ δύο νεῶς ἐπέρου, τὸν μὲν πρὸς τῷ τῆς γεννήσεως ἄντρον, τὸν δ' ἐπὶ τοῦ τῆς ἀναλήψεως θρόνου. Καὶ γὰρ καὶ ἔνεμον ὑπὸ γῆν (25) ὁ μὲν ἡμῶν Θεός δι' ἡμᾶς ἠνέσχετο, καὶ τόπος αὐτοῦ τῆς ἐνσάρκου γεννήσεως, ὀνομαστὶ παρ' Ἑβραίοις ἡ Βηθλεέμ ἐκρητύετο. Διὸ

(22) Vulg. ἄντροις μυστικοῖς τετιμημένας. Scribendum est τετιμημένας, ut legitur in panegyrico de tricennalibus Constantini, pagina 630, ubi eadem verba repetuntur.

(23) Ἰσοφ. ὑπὸ γῆν. Paulo post, βασιλικῶν προμηθειᾶ, nimis Attice, nisi tamen typ. errori tribuatur. Edit.

(24) Vulg. ἤχε δὲ. Malim legere ἤχε δὴ, quomodo in Fuketiano codice et in Regiis schedis scriptum inveni.

(25) Ἰσοφ. ὑπὸ γῆν. Helenam Constantini matrem mulierem fuisse singulari prudentia, præter Eusebii testimonium, multa sunt quæ nobis persuadent. Cum enim Constantinum imp. usque ad extremum vitæ diem sibi obsequentem habuerit, vel hoc unum singularis prudentiæ argumentum est. Fuit etiam hoc summæ prudentiæ indicium, quod filii sui opibus et augustæ dignitatis fastigio non ad luxum et delicias abusa est, sed urbes ac provincias et privatos homines liberalitate sua sublevavit. Cumque nepotes suos Constantini liberos summo amore diligeret, id ante omnia providit, ne quis ex Constantii libris Constantini fratribus, imperium

CAPUT XLI.

De ædificatione ecclesie apud Bethlehem et in monte Olivarum.

Alia quoque ejusdem regionis loca duabus sacris speluncis nobilitata, ambitioso cultu exornare aggressus est. Et speluncam quidem illam in qua Særvator noster divinam præsentiam suam primum exhibuit, et in carne nasci sustinuit, imperator convenienti honore affecit. In altera vero spelunca, ascensionis Dominicæ quæ in montis vertice 504 olim contigerat, memoriam honoravit. Atque hæc loca magnifico cultu exornans, simul nomen matris

CAPUT XLII.

Quomodo Helena augusta Constantini mater, Bethlehem orandi causa profecta, has ecclesias ædificavit.

Nam cum illa debitum piæ affectionis munus Deo omnium Regi persolvere decrevisset, et pro filio suo, tanto scilicet imperatore, ac pro filiis ejus cæsarius Deo charissimis, nepotibus suis, gratias cum supplicationibus agendas sibi esse statuisset; quamvis affecta jam ætate, tamen juvenili animo properavit mulier singulari prudentia, ut terram veneratione dignam perlustraret, et Orientis provincias, urbesque ac populos cum regali qualiam sollicitudine ac providentia inviseret. Postquam vero Særvatoris nostri, vestigia debito cultu venerata est prout olim propheticus sermo prædixerat: « Adoremus, inquit, in loco ubi steterunt pedes ejus, » continuo pietatis suæ fructum posteris etiam dereliquit.

CAPUT XLIII.

Rursus de ecclesia Bethlehemitica.

Etenim Deo quem adoraverat, duo statim templa dedicavit: alterum ad speluncam in qua natus est Dominus; alterum in eo monte, ex quo in cælum ascenderat. Nam et Emmanuel, quod est Nobiscum Deus, sub terra pro nobis nasci sustinuit, et locus nativitatis ipsius, Bethlehem ab Hebræis est appella-

eis subriperet. Quocirca illos velut exsules, quoad vixit, semper detinuit, nunc Tolosæ in Gallia, ut scribit Ausonius, nunc Corinthi, quemadmodum scribit Julianus in epistola ad Corinthios. Cuius quidem epistolæ fragmentum exstat apud Libanium in oratione pro Aristophane Corinthio, pag. 217, ubi Libanius Helenam πανούργων μητρειδῶν appellat, ejusque consilium et nomenclibus odiis Constantium Juliani patrem hac et illac tractum fuisse testatur.

(25) Γέννησιν ὑπὸ γῆν. Vim Græcæ vocis non recte expressit Christophoronus, qui vertit, « in terris nasci. » Plus enim dicit Eusebius: « Dominum scilicet nostra causa nasci voluisse in subterraneo specu. » Hieronymus in Epitaphio Paulæ: « Bethlehem et in specum Salvatoris introitus. » Et paulo post: « Orare in spelunca, in qua virgo puerpera Dominum infantem fudit, » etc. Ex quo obiter apparet, ubicunque Eusebius ἄντρον dixit, specum aut speluncam verti debuisse. Sic enim Latini vocant, non autem antrum, ut vertit Christophoronus.

tns. Ideoque Dei amantissima augusta, deipara Virginis partum eximilis monumentis ornavit, sacram illam speluncam omni cultus genere illustrans. Nec multo post imperator eandem Domini natiuitatem regalibus donariis honoravit; variis ex auro et argento monumentis, velisque acu pictis, matris suæ cumulans magnificentiam. Præterea imperatoris quidem mater in memoriam ascensionis Christi omnium Servatoris, in monte Olivarum sublimia exstruxit ædificia, in ipso montis vertice sacram erigens ædem cum templo. Hic porro Servatorem omnium Christum, arcanis mysteriis 505 discipulos suos in ipsa spelunca initiâsse, verax testatur historia. Imperator vero hoc etiam in loco, variis ornamentis ac donariis summum omnium Regem veneratus est. Atque hæc duo augusta ac pulcherrima monumenta, immortalis memoria digna in duabus sacris speluncis, Helena augusta, religiosi imperatoris mater religiosissima, piæ devotionis argumenta Deo Servatori suo dedicavit, cum filius imperialis potentiae subsidium ei conferret. Nec multo post grandæva mulier dignum laboribus suis præmium retulit. Nam cum totum vitæ suæ tempus

(26) *Παραπετόμασι τε ποικίλοις.* Non probo interpretationem Christophorsoni qui *aulæa* interpretatur. Nam *aulæa* scenæ potius conveniunt quam ecclesiæ. *Vela* igitur interpretari malui. Vela enim in ecclesiis erant. Nam et in portis fuerunt vela, de quibus Epiphanius in epistola ad Joannem Hierosolymitanum quam Latine vertit Hieronymus: et circa altare, quosmodi apud nos etiamnum visuntur. Porro vela quæ ad portas appendebantur, Græci *ἀμφύθρα* dicebant, quæ vox legitur in epistola Chorois apud Theophylactum in libro v, cap. 14. Occurrit etiam apud Chrysostomum in homilia 87 in *Matthæum*. In vetere charta donationis quæ facta est Ecclesiæ Cornutiænæ quam edidit Josephus Suarezius Vasionensis episcopus sit mentio horum velorum bis verbis: *Et pro aræ ora, tela tramoserica, alba auroclava duo, etc. Item ante regins basilicæ, vela linea plumata majora fissa numero tria: item vela linea pura tria. Ante consistorium velum lineum purum unum. In pronoæ velum lineum purum unum, et intra basilicam pro porticia vela linea rosulata sex: et ante secretarium vel curricula (forte scribendum cubicula) vela linea rosulata pensilia habentia arcus duo.*

(27) *Νεών τς.* Deesse hic videntur nonnulla, aut certe transposita esse vocabula. Itaque locum sic re-ctum mallem *ἐρὸν οἶκον ἐκκλησίας νεών τε ἁγιον ἀνεγείρουσα*. Hæc autem verba sic intellexit Christophorsonus, quasi dicat Eusebius Helenam duas ecclesias construxisse in monte Olivarum, alteram in vertice, alteram in specu; quod tamen verum non puto. Unam enim basilicam a Constantino ibi ædificatam esse tradit auctor *Itinerarii Hierosolymitani*. Et Eusebius in panegyrico, ubi de martyrio loquens quod Constantinus Hierosolymis ædificavit, eodem modo loquitur: *Οἶκον εὐκτῆριον παμμεγέθη νεών τε ἁγιον τῷ σωτηρίῳ σημείῳ πλουσίως καὶ δαφλίσει κατεκόσμηι φιλοτιμίαις*, ubi vides οἶκον εὐκτῆριον et νεών conjungi, et de una eademque ecclesia dici. Et οἶκον quidem εὐκτῆριον appellat basilicam, eo quod populus orandi causa eo conveniret; νεών vero totam ædem sacram quæ uno ambitu contenta continet in se atrium, porticus, secretarium, baptisterium, et ipsam basilicam. Quod quidem apertissime docet Eusebius, infra in cap. 50 hujus libri, ubi de Domitico auro loquitur, quod

δη βασιλεὺς ἡ θεοσεβεστάτη, τῆς θεοτόκου τὴν κύριον μνήμασι θαυμαστοῖς κατεκόσμηι, παντοίως τὸ τῆδε ἱερὸν ἄντρον φαιδρύνουσα· βασιλεὺς δὲ μικρὸν ὑπερὸν βσιλικοῖς ἀναθήμασι καὶ ταύτην ἐτίμα, τοῖς ἐξ ἀργύρου καὶ χρυσοῦ κειμηλίοις, παραπετόμασι τε ποικίλοις (26) τὰς τῆς μητρὸς ἐπαύξων φιλοκαλίας. Πάλιν δ' ἡ μὲν βασιλέως μήτηρ τῆς εἰς οὐρανὸς πορείας τοῦ τῶν ὄλων Σωτήρος, ἐπὶ τοῦ τῶν ἐλαίων ἄντρον τὴν μνήμην ἐπιηρμέναις οἰκοδομαῖς ἀνύψου, ἄνω πρὸς ταῖς ἀκρωρείαις παρὰ τὴν τοῦ παντὸς ἄντρον κορυφῆν, ἱερὸν οἶκον ἐκκλησίας ἀνεγείρουσα, νεών τε (27) κἀναυθα λόγος ἀληθῆς (28) κατέχει, ἐν αὐτῷ ἄντρον (29) τοῦς αὐτοῦ θιασώτας μνεῖν τὰς ἀπορρήτους τελετάς τὸν τῶν ὄλων Σωτήρα. Βασιλεὺς δὲ κἀναυθα παντοίως ἀναθήμασι τε καὶ κόσμοις τὸν μέγαν ἐγέραιρε Βασιλέα. Καὶ δὴ δύο ταῦτα μνήμης ἐπέβη αἰωνίου, σεμνὰ καὶ περικαλλῆ καθιερώματα, ἐπὶ δύο μυστικῶν ἄντρον Ἑλένη ἀγούστα Θεῷ τῷ αὐτῆς Σωτήρι, θεοφιλοῦς βασιλέως θεοφιλῆς μήτηρ, εὐσεβοῦς τεκμήρια διαθέτους ἔδρωτο, δεξιὰν αὐτῇ βασιλικῆς ἐξουσίας τοῦ πατρὸς παραχομένου. Καρπὸν δ' ἐπέβηον ἡ πρέσβυς οὐκ εἰς μακρὰν ἀπελάμβανεν, ἀγαθοῖς μὲν ἅπασιν τὸν

Constantinus Antiochiæ ædificavit. Atque ita explicandus est Eusebii locus in fine panegyrici de tricennialibus Constantini, et in libro x *Hist. ecclesiastica*, et in cap. 45 hujus libri, ubi νεών et εὐκτῆριον οἶκον simul jungit. Paulo aliter in lege 5, codice Theod., de his qui ad ecclesias confugiunt. Ibi enim νεών εὐκτῆριον dicitur basilica seu oratorium in quo est altare. Ecclesia vero dicitur totum ædificium cuius ambitu atrium, porticus, cellæ, lavacra, ipsam denique oratorium continentur.

(28) *Κἀναυθα λόγος ἀληθῆς.* Auctor *Itinerarii Hierosolymitani*: « Inde, inquit, ascendis in montem Oliveti, ubi Dominus discipulos docuit ante passionem. » Beda in libro *De locis sanctis*, cap. 7: « Tertia quoque ejusdem montis ad australem Bethaniam partem ecclesia est, ubi Dominus ante passionem discipulis de die judicii locutus est. » Intelligit locum Matthæi, cap. xxiv. Hanc igitur prædicationem Eusebius hoc loco appellat ἀπορρήτους τελετάς, id est, « arcanam mysteria, » eo quod de rebus arcanis, puta de consummatione mundi, et de adventu Christi extremoque judicio, tunc Dominus locutus sit. Nam et apostoli tunc accesserunt ad Dominum secreto, ut ait Matthæus, quippe qui mysteria et futurorum revelationem nosse cupiebant, quemadmodum scribit Hieronymus in *Matthæum*. Quod vero ait Eusebius, Dominum hæc mysteria tradidisse apostolis in spelunca, id quidem in Evangelio discrete non scribitur. Imo contrarium potius elici posse videtur ex Evangelio. In eo enim refertur, urbem Hierosolymorum in conspectu fuisse discipulis, cum Dominus hæc prædicaret. Non igitur in spelunca erant, sed in patente et aperto loco. Responderi tamen potest, speluncam illam varia habuisse foramina, quosmodi plures speluncæ fuerunt in Palæstina, ut docent itineraria. Certe cum Matthæus affirmet discipulos secreto ad Dominum accessisse, probabile est eum sermonem in spelunca a Domino illic residente habitum fuisse.

(29) *Vulg. τοῦς ἐν αὐτῷ ἄντρον.* Prima vox delenda est utpote superflua. Alludere autem videtur Eusebius ad morem gentiliū, qui Mithriaca sacra in spelæo peragebant, ut docet Porphyrius in libro *De abstinencia*, Hieronymus aliique. Conjecturam nostram confirmat codex Fuketii, in quo vox illa τοῦς abest.

πάντα τῆς ζωῆς χρόνον ἐπ' αὐτῷ γήραος οὐδῶ δια-
περναμένη, λόγους δὲ καὶ ἔργοις τῶν σωτηρίων
παρὰ γελμάτων εὐθαλεῖς παρασχομένη καρπούς,
κἀπειθ' οὕτω βίον εὐσταλῆ καὶ ἄλυτον, σώματος
ὁμοῦ καὶ ψυχῆς ἐν ἐρῶμένῳ φρονήματι διανύσασα·
ἐφ' οἷς καὶ τέλος εὐσεβείας ἐπάξιον, ἀγαθῶν τε παρὰ
θεοῦ ἀμοιβὴν καὶ πλὴν τοῦ παρόντος εὐρατο βίου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΔ'.

Περὶ μεγαλοψυχίας καὶ εὐποιίας τῆς Ἑλένης.

Τὴν γάρτοι σύμπασαν ἐψάν μεγαλοπρεπεία βασι-
λικῆς ἐξουσίας ἐμπεριελθούσα, μυρία μὲν ἀθρόως
τοῖς κατὰ πόλιν ἔδωκετο δήμοις, ἰδίᾳ τε τῶν προσ-
ιόντων ἐκάστῳ· μυρία δὲ τοῖς στρατιωτικαῖς τά-
γμασι δεξιᾶ μεγαλοπρεπεί διένεμε, πλείστα θ' ὅσα
πένησι γυμνοῖς καὶ ἀπεριστάτοις ἔδιδου, τοῖς μὲν
χρημάτων δόσεις παρυσμένη, τοῖς δὲ τὰ πρὸς τὴν τοῦ
σώματος σκέπη ἀψιλῶς ἐπαρκοῦσα· ἐτέρους ἀπὸ
λαττε δεσρῶν, μετὰ τῶν τε κακοπαθεῖα ταλαιπω-
ρουμένους· ἡλευθέρου τε πλεονεκτουμένους· καὶ πάλιν
ἄλλους ἐξορίας ἀνεκαλεῖτο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΕ'.

Ὅπως εὐλαβῶς ἐν ταῖς ἐκκλησίαις συνήγετο ἡ
Ἑλένη.

Τοιοῦτοις δῆτα λαμπρυνομένη, οὐδὲ τῆς πρὸς τὸν
θεὸν ὁσίας κατωλιγύρει, φοιτῶσαν μὲν αὐτὴν ἐν τῇ
ἐκκλησίᾳ τοῦ θεοῦ διὰ παντὸς ὄρᾶσθαι παρέχουσα,
λαμπροῖς δὲ κατακοσμοῦσα κειμηλίοις τοῦς εὐκτη-
ροῦς οἴκους, μὴ δὲ τοῦς ἐν ταῖς βραχυτάταις πόλεσι
παρῶσα ναοῦς. Ἦν οὖν ὄρᾶν τὴν θαυμασίαν, ἐν
σημῇ καὶ εὐσταλεῖ περιβολῇ τῷ πλήθει συναγελαζο-
μένην, τὴν τε πρὸς τὸ θεῖον εὐλάβειαν διὰ πάσης
θεοφιλοῦς πράξεως ἐπιδεικνυμένην.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜϚ'.

Ὅπως ὀγδοηκοντούτις οὖσα καὶ διαθεμένη, ἐτε-
λεύτα.

Ἐπεὶ δὲ λοιπὸν τὰ τῆς αὐτάρκους διανύσασα ζωῆς,
ἐπὶ τὴν κρείττονα λῆξιν ἔκαλετο, σχεδὸν που τῆς
ῥηλικίας ἀμφὶ τοῦς ὀγδοήκοντα ἔνιαυτοῦς διάρκεσασα,
πρὸς αὐτῷ γενομένη τῷ τέλει, συνεταιτετο καὶ δι-
εβθετο ἐπὶ μονογενεῖ υἱῷ βασιλεῖ μονάρχῳ κοσμοκρά-
τορι, παισὶ τε τοῦτου καίσαρσιν ἑαυτῆς ἐκγόνοις, τὴν
ὑπάτην βουλήν διοριζομένη, διανέμουσά τε τῶν
ἐκγόνων ἐκάστῳ τὰ τῆς οἰκείας ὑπάρξεως, ὅση τις
αὐτῇ καθ' ὅλης ὑπῆρξε τῆς οἰκουμένης. Καὶ δὲ (29') τοῦ-
τον διαθεμένη τὸν τρόπον, λοιπὸν τὴν τοῦ βίου κατ-
έλιπε τελευτήν, παρόντος αὐτῇ καὶ παρεστῶτος υἱοῦ
τοσούτου, θεραπεύοντός τε καὶ τῶν χειρῶν ἐφαπτο-
μένου· ὡς μὴ τεθνάναι εἰκότως τὴν τρισμακαρίαν
τοῖς εὐφρονουσί δοκεῖν, μεταβολὴν δὲ καὶ μετάθεσιν
ἀληθεῖ λόγῳ τῆς γεώδους ζωῆς ἐπὶ τὴν οὐράνιον
ὑπομεῖναι. Ἄνεστοιχειούτο γοῦν αὐτῇ ψυχῇ (30) ἐπὶ
τὴν ἀφθαρτον καὶ ἀγγελικὴν οὐσίαν, πρὸς τὸν αὐτῆς
ἀναλαμβάνομένη Σωτήρα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΖ'.

Ὅπως τὴν μητέρα Κωνσταντίνος κατέθετο, καὶ
πρὸ τοῦτου καὶ ζῶσα ἐτίμησεν.

Καὶ τὸ σκῆνος δὲ τῆς μακαρίας, οὐ τῆς τυχοῦσης

(29') Δέ. Lege δὴ. EDIT.

(30) Ἄνεστοιχειούτο γοῦν αὐτῇ ψυχῇ. Hæc
Origenis doctrinam sapere videntur, cui supra no-

A usque ad prima senectutis limina in summa felici-
tate traduxisset, et divinorum mandatorum uberes
fructus tum verbis tum operibus protulisset, ac
propterea vitam doloris expertem cum summa men-
tis et corporis sanitate peregisset, tandem exitum
pietatis suæ convenientem, et mercedem honorum
operum in hac etiam vita a Deo consecuta est.

CAPUT XLIV.

De magnitudine animi et beneficentia Helenæ.

Quippe dum totum Orientem cum regali magnifi-
centia peragrat, tum civitatibus, tum privatis qui
ipsam adibant, innumera beneficia acervatim con-
tulit : innumera quoque militaribus numeris libe-
rali manu distribuit. Pauperibus autem ac nudis et
omni ope ac solatio desitutis quamplurima donavit,
illis pecuniam, his vestem, ad tegendam corporis
nuditatem prolixè suppeditans. Alios item vinculis,
aut metallorum ærumnis afflictos exsolvit ; quosdam
violentiæ potentiorum oppressos liberavit, nonnullus
etiam ab exsilio revocavit.

CAPUT XLV.

Quomodo Helena in ecclesiis religiose versata sit.

Hujusmodi operibus cum magnam sibi gloriam
comparasset, pietatem erga Deum minime neglexit :
nam et assidue, cunctis videntibus, in ecclesiam
ventitabat, et sacras ædes eximiis ornamentis de-
corabat, ne minimarum quidem urbium sacella de-
spiciens. Itaque videre erat mulierem prorsus admi-
rabilem, modesto ac decenti habitu una cum reliqua mul-
titudine versantem, suamque 506 erga Deum reli-
gionem omni piorum operum genere declarantem.

CAPUT XLVI.

*Quomodo octogenaria, testamento facto, e vita
decessit.*

Jam vero cum satis longo vitæ spatio decurso
ad feliciorē sortem vocaretur, annum ætatis agens
circiter octogesimum, in ipso mortis confinio posita,
testamento facto, ultimam voluntatem declaravit,
hæredem relinquens unicum filium, solum impera-
torem ac dominum orbis terrarum, cum filiis nobi-
lissimis cæsaribus nepotibus suis. Quorum singulis,
bona quæ per universum orbem possidebat, divisit.
In hunc modum testamento facto, diem ultimum
clausit, præsentē et adstantē ipsi tali tantoque filio,
et omni obsequiorum genere matrem fovente, ma-
nusque ejus amplectente, adeo ut nequaquam mori
mulier beatissima, sed potius caducam hanc vi-
tam cum immortalī vita commutare recte sen-
tientibus videretur. Anima igitur illius, in incorru-
ptibilem et angelicam substantiam reformata, ad
Deum Servatorem suum assumpta est.

CAPUT XLVII.

*Quomodo Constantinus matrem deposuit : et qualiter
illam coluit dum viveret.*

Cadaver autem ipsius honore haudquaquam vul-

dum addictus fuit Eusebius noster. Neque enim
animæ beatorum in angelicam substantiam refer-

gari affectum fuit. Nam cum ingenti satellitum numero in regiam urbem pervectum, ibidem in regali monumento depositum est. Hoc modo imperatoris mater vivendi finem fecit; mulier sempiterna memoria dignissima, tum ob religiosos actus quibus enituit, tum ob præstantissimum illum et admirabilem lætum qui ex illa ortus est. Quem quidem ob cæteras res, maxime vero ob pietatem in matrem, beatum convenit prædicare. Quippe illam, cum antea Dei cultrix non esset, tam piam ac religiosam præstitit, ut a communi omnium Servatore instituta fuisse videretur. Regalibus autem honoribus ita eandem ornavit, ut in omnibus provinciis, tum a paganis tum a militibus augusta et imperatrix nuncuparetur, et aurei nummi ejus imagine signarentur.

507 Quinetiam thesaurorum regalium potestatem ei Constantinus concesserat, quibus pro arbitrio et ex animi sui sententia, prout libitum esset uteretur. Nam et in hac parte matrem suam conspicuam et beatam omnium iudicio reddidit. Quocirca ex iis quæ ad memoriam illius illustrandam pertinent, non immerito hæc etiam assumpsimus, quæ imperator pro singulari sua pietate in honorem matris suæ gessit, dum divinis obtemperat legibus, quæ filiis debita in parentes officia injungunt. Hujusmodi pulcherrima opera in Palæstina imperator, uti diximus, exstruxit. Sed et in reliquis provinciis novas a fundamentis ædificans ecclesias, multo augustiores quam quæ antea erant, effecit.

CAPUT XLVIII.

Quomodo Constantinopoli martyria construxit omnemque idolorum cultum abolevit.

Cum vero civitatem nominis sui ad summam gloriam extollere instituisset, plurimis eam oratoriis ornavit, amplissimisque martyriis et splendidissimis ædibus partim in suburbiis, partim in ipsa civitate constructis. Atque hoc modo simul martyrum honoravit memoriam, simul civitatem suam ipsi martyrum Deo consecravit. Totus denique sapientia Dei exæstuans, urbem illam quam appellatione nominis sui insignire decreverat, omni idolorum cultu usque adeo vacuum esse voluit, ut nusquam in illa falsorum numinum simulacra in tem-

mantur. Certe Origenes in resurrectione corpora in animas, et animas in angelos mutatum iri credidit, ut alicubi dicit Hieronymus.

(31) *Ἐπὶ τῆν βασιλεύουσαν πόλιν.* Romam intelligit. Eo enim delatum est cadaver Helenæ Augustæ, et post biennium Constantinopolim deportatum, ut tradit Nicephorus in libro viii, cap. 50. At Socrates in lib. i, cap. 17, verba Eusebii transcribens, τὴν βασιλεύουσαν πόλιν novam Romam interpretatur. Quem Socratis errorem merito reprehendit Baronius, cum Eusebius regiæ urbis nomine Romam semper designare soleat. Adde quod nondum dedicata erat Constantinopolis, ac proinde urbs regia vocari non poterat, cum tunc temporis esset tantum vetus Byzantium. Socratem tamen excusatus est Cedrenus, qui etiam hoc addit, Helenam duodecim annis ante Constantinum e vivis abiisse: Καὶ ἀπατέθη ἐν λάρακι πορφυρᾷ αὐτῆς τε καὶ ἡ μήτηρ αὐτοῦ Ἑλένη, πρὸ δώδεκα ἐτῶν τῆς αὐτοῦ τελευτῆς ἀποθανοῦσα. Hac ratione Helenam mortuam

ἤξιοῦτο σπουδῆς· πλείστη γοῦν δορυφορία ἐπὶ τὴν βασιλεύουσαν πόλιν (31) ἀνεκομίζετο, ἐνταυθαὶ δὲ ἡρώεις βασιλικαὶ ἀπετίθετο. Τοῦ μὲν οὖν βασιλέως ἐτελειούτο ἡ μήτηρ, ἀξία γενομένη μνήμης ἀληθοῦ, τῶν τε αὐτῆς εἵνεκα θεοφιλῶν πράξεων, τοῦ τ' ἐξ αὐτῆς φύντος ὑπερφυοῦς καὶ παραδόξου φυτοῦ· θν πρὸς τοῖς ἅπασιν, καὶ τῆς εἰς τὴν γειναμένην οὐσίας μακαρίζειν ἄξιον, οὕτω μὲν αὐτὴν θεοσεβῆ καταστήσαντα, οὐκ οὖσαν πρότερον, ὡς αὐτῷ δοκεῖν (32) ἐκ πρώτης τῷ κοινῷ Σωτῆρι μεμαθητεῦσθαι· οὕτω δὲ ἀξιώματι βασιλικῷ τιμηχότα, ὡς ἐν ἅπασιν ἔθνεσι, παρ' αὐτοῖς τε τοῖς στρατιωτικοῖς τάγμασιν ἀγούσταν βασιλίδα ἀναγορεύεσθαι, χρυσοῖς τε νομισμασι καὶ τὴν αὐτῆς ἐκτυποῦσθαι εἰκόνα· ἤδη δὲ καὶ θησαυρῶν βασιλικῶν παρεῖχε τὴν ἐξουσίαν, χρῆσθαι κατὰ προαίρεσιν καὶ διοικεῖν κατὰ γνώμην, ὅπως ἂν ἐθέλοι καὶ ὡς ἂν εἴ ἔχειν αὐτῇ νομίζοιτο ἕκαστα, τοῦ παιδὸς αὐτὴν κὰν τούτοις διαπρεπῆ καὶ ἀξιοζήλωτον πεποιημένον. Διὸ τῶν εἰς αὐτοῦ μνήμην ἀναφερομένων, καὶ ταῦτ' εἰκότως ἡμῖν ἀνεληπται, ἃ δι' εὐσεβείας ὑπερβολὴν μητῶν, θεσμούς ἀπεπλήρου θεῖους, ἀμφὶ γονέων τιμῆς τὰ πρόποντα διαταττομένους. Τὰς μὲν οὖν λεχθείσας φιλοκαλίας βασιλεὺς πρὸς τῷ Παλαιστίνῳ ἔθνει τόνδε συνίστη τὸν τρόπον· καὶ κατὰ πάσας δὲ τὰς ἐπαρχίας νεοπαγεῖς ἐκκλησίας ἐπισκευάζων, μακρῶ τῶν προτέρων τιμωτέρας ἀπέφαινε.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΗ'.

Ὅπως ἐν Κωνσταντίνῳ πόλει μαρτύρια μὲν ἠκοδόμησε, πᾶσιν δὲ εἰδωλολατρίας περιεβίβη.

Τὴν δὲ γ' ἐπὶ νόμῳ αὐτοῦ πόλιν ἐξόχῳ τιμῇ γεραιρῶν, εὐκτηρηῖοις πλείοσιν ἐφαίδρουνε, μαρτυρίας τε μεγίστοις καὶ περιφανεστάτοις οἰκοῖς, τοῖς μὲν πρὸ τοῦ ἁστέος, τοῖς δ' ἐν αὐτῷ τυγχάνουσι· δι' ὧν ὁμοῦ καὶ τὰς τῶν μαρτύρων μνήμας ἐτίμα, καὶ τὴν αὐτοῦ πόλιν τῷ τῶν μαρτύρων καθιέρου Θεῷ. Ὅλος δ' ἐμπνέων (33) Θεοῦ σοφίας, ἦν τῆς ἐπηγορίας τῆς αὐτοῦ πόλιν ἐπὶ νόμῳ ἀποφεῖναι ἔκρινε, καθαρεύειν εἰδωλολατρίας ἀπάσης ἐδικαίου, ὡς μηδαμῶ φαινεσθαι ἐν αὐτῇ τῶν νομιζομένων θεῶν ἀγάλματα ἐν ἱεροῖς θρησκευόμενα, ἀλλ' οὐδὲ βωμούς λύθροις αἰ-

esse oporteret anno Christi 325 aut certe 326. Quo tamen anno Hierosolymanum profecta esse dicitur ab Eusebio et Rufino. Adde quod post Crispi cæsaris et Faustæ augustæ necem Helena aliquandiu supervixit, ut testatur Zosimus in libro ii. Porro Crispus occisus est Constantino augusto vii et Constantio cæsare coss. anno Christi 326, ut legitur in Fastis Idatii. Mors igitur Helenæ anno Domini 327 recte assignari potest, quemadmodum sensit Sigonius in libro iii *De imperio occidentali*.

(32) *Vulg. ὡς αὐτὸ δοκεῖν.* Scribendum est αὐτῷ. Refertur enim ad τῷ κοινῷ Σωτῆρι. Atque ita in libro Moræi ad marginem emendatum inveni. Nec aliter scribitur in cod. Fuketii et Savilii, et in Regiis schedis.

(33) *Vulg. ὅλος δ' ἐμπνέων.* Malim scribere ὅλος, quod longe elegantius est. Sic certe in codice Fuk. et in Regiis schedis scriptum habetur.

μῶτων μιαινομένους, οὐ θυσίας δλοκαυτουμένας πυρὶ, α plis colerentur; ac ne aræ quidem victimarum
οὐ δαιμονικὰς ἑορτάς, οὐδ' ἕτερόν τι τῶν συνήθων
οἷς δεισιδαίμοσιν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΘ'.

Ἐταυροῦ σημεῖον ἐν παλατίῳ, καὶ Δανιὴλ ἐν κρη-
ναῖς.

Ἐίδες δ' ἂν ἐπὶ μέσων ἀγορῶν κειμένας κρηναῖς,
τὰ τοῦ καλοῦ Ποιμένος σύμβολα, τοῖς ἀπὸ τῶν θείων
λογίων ὀρμωμένοις γινώριμα, τὸν τε Δανιὴλ σὺν
αὐτοῖς λέουσιν ἐν χαλκῷ πεπλασμένα (34), χρυσοῦ
τε πετάλοις ἐκλάμποντα. Τοσοῦτος δὲ θεῖος ἔρωσ τὴν
βασιλείωσ κατειλήφει ψυχὴν, ὡς τοῖς ἀνακτόροις τῶν
βασιλείων κατὰ τὸν πάντων ἐξοχώτατον οἶκον, τῆς
πρὸς τῷ ὀρόφῳ κεχρυσωμένης φατνώσεωσ κατὰ τὸ
μεγαλτάτον, μεγίστου πίνακος ἀνηπλωμένου, μέσον
ἐμπεπῆχθαι τὸ τοῦ σωτηρίου πάθουσ σύμβολον, ἐκ
ποικίλων συγκεῖμενον καὶ πολυτελῶν λίθων, ἐν χρυσῷ
πολλῷ κατειργασμένων. Φυλακτῆριον ἐδόκει τοῦτο
αὐτῆς βασιλείας τῷ θεοφιλεῖ πεποιτῆσθαι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ν'.

Ὅτι καὶ ἐν Νικομηδείᾳ καὶ ἐν ἄλλαισ πόλεσιν
ψυχοδύμησεν ἐκκλησίαισ.

Τούτοις μὲν οὖν τὴν αὐτοῦ πόλιν ἐκαλλώπιζε
τὴν δὲ Βιθυνῶν ἄρχουσαν (35) ὁμοίωσ ἀναθήματι
μεγίστης καὶ ὑπερφουοῦσ ἐκκλησίαισ ἐτίμα, ἐξ οἰ-
κείων θησαυρῶν κἀνταῦθα τῷ αὐτοῦ Σωτῆρι τὰ κατ'
ἐθρῶν καὶ θεομάχων ἀνυψῶν νικητήρια. Καὶ τῶν
λοιπῶν δ' ἔθνῶν τὰς μάλιστα κρατιστευούσασ πόλεις,
ταῖς τῶν εὐκτῆριων φιλοκαλλίαισ ἐκπρέπειν ἐποιεῖτο,
ὡσπερ οὖν καὶ τὴν ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς μητροπό-
λεωσ (36), ἣ τὴν ἐπὶ νυμνον εἰληφεν Ἀντιόχου προ-
σηγορίαν· ἐφ' ἧς ὡς ἐπὶ κεφαλῆς τῶν τῆδε ἔθνῶν,
μονογενέσ τι χρῆμα ἐκκλησίαισ, μεγέθουσ ἕνεκα καὶ
κάλουσ, ἀφιέρου, μακροῖσ μὲν ἐξωθεν περιβόλοισ
τὸν πάντα νεῶν περιλαδῶν, εἰσω δὲ τὸν εὐκτῆριον
οἶκον (37) εἰσ ἀμήχανον ἐπάρασ ὕψουσ, ἐν ὀκτα-
ἔδρου (38) μὲν συνεοτῶτα σχήματι, οἰκοῖσ δὲ πλειο-
σιν, ἐξέδραισ τε ἐν κύκλῳ (39) ὑπερφῶν τε καὶ κα-

(34) Ἐν χαλκῷ πεπλασμένα. In codice Fuk.
scribitur πεπλασμένον, et refertur ad verba τὸν τε
Δανιήλ. Vulgata tamen lectio magis placet, quippe
quæ tum in Regio codice tum in veteribus schedis
habetur; πεπλασμένα enim refertur ad vocem σύμ-
βολα. Ita scribendum erit τοῦ τε Δανιήλ, etc.

(35) Τὴν δὲ Βιθυνῶν ἄρχουσαν. Nicomediam
intelligit, quæ caput erat Bithyniæ. Qua in urbe Con-
stantinus obsessum Licinium ad deditionem com-
pulerat. In memoriam igitur ejus victoriæ Constanti-
nus Nicomedix basilicam ædificavit. Vide Sozo-
menum in libro II, cap. 2.

(36) Ὅσπερ οὖν καὶ τὴν ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς
μητροπόλεωσ. Scribendum est μητρόπολιν, nisi
malis ita legere: ὡσπερ οὖν καὶ ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς
μητροπόλεωσ, quod certe non displicet. In codice
Regio scribitur ὡσπερ οὖν καὶ τὸν, etc.

(37) Εἰσω δὲ τὸν εὐκτῆριον οἶκον. In Panegy-
rico, pag. 630, unde hæc transcripta sunt, Eusebius
dixit ἀνάκτορον. Ego basilicam interpretatus sum,
non ut Christophorus sanctuarium.

(38) Ἐν ὀκταέδρου. Hujusmodi fuit ecclesia illa
quam Nonnus Gregorii Nazianzeni pater ædificavit
in oppido Nazianzo, ut testatur ipse Gregorius in

cruore contaminatæ, nec hostiæ igne consumptæ
cernerentur, nec dæmonum festiuitates, nec quid-
quam eorum quæ apud supersticiosos vulgata sunt,
ibidem ageretur.

CAPUT XLIX.

Signum crucis in palatio, et imago Danielis
in fontibus.

Vidisses igitur in fontibus qui sunt in medio foro,
boni Pastoris imagines, divinatorum oraculorum pe-
ritis notissimas; Danielis item effigiem unajcum leo-
nibus ære expressam, et auri bracteis refulgentem.
Tantum porro divini Numinis amor imperatoris ani-
mum occupaverat, ut in totius palatii eminentissi-
mo cubiculo, in maxima tabula, quæ in medio
lacunarum inaurati expansa est, signum Domini-
cæ passionis ex auro pretiosisque lapidibus elabo-
ratum infixit. Atque hoc tanquam præsidium ac
tutelam imperii, piissimus princeps statuisset mihi
videtur.

CAPUT L.

De ecclesiis quas Nicomediæ et alibi extruxit.

His igitur ornamentis civitatem nominis sui de-
coravit. Urbem vero primariam Bithyniæ, pulcher-
rimæ et magnificentissimæ ecclesiæ monumenta
exornavit, erectis proprio sumptu in honorem Ser-
vatoris sui, eo etiam in loco tropæis victoriæ quam
de hostibus et de adversariis Dei retulerat. In re-
liquis etiam provinciis, præcipuas ac nobilissimas
quasque urbes oratoriorum magnificentia illustra-
vit, exempli gratia urbem totius Orientis metro-
polim, quæ ab Antiocho nomen traxit. In qua tan-
quam in vertice omnium ejus regionis provincia-
rum, singulare quoddam opus, seu amplitudinem,
seu decorem spectes, Deo consecravit. Quippe uni-
versum templum longissimo extrinsecus ambitu
circumscripsit. Interius vero basilicam ipsam ad
summam erexit altitudinem, figura quidem octaedr-

oratione senebri de laudibus patris sui, pag. 313.
Dicebantur autem hæc templa octachora. Vetus
inscriptio in *Thesaurio Gruteri*, pag. 1166.

Octachorum sanctos templum surrexit in usus,

Octagonus sors est munere dignus eo.

Octachorum igitur templum est, quod octo habet
latera, ab imo ad summum usque culmen surgentia.
Ab eadem causa dicuntur altaria trichora in
epistola Paulini, id est, trino sinuata recessu, ut
ipse Paulinus loquitur in Natale sancti Felicia.
Cedrenus ad annum xxvi Constantini octagonum
Dominicum vocat, quod a Constantino Antiochiæ
exstructum est.

(39) Vulg. ἐξέδροις τε ἐν κύκλῳ. In Eusebii
Panegyrico pag. 630 rectius legitur ἐξέδραις. Ita enim
Eusebius vocat in descriptione ecclesiæ Tyri, quam
habet in libro x *Historiæ ecclesiasticæ*. Quid sit
exedra docet Valafridus Strabo in lib. *De rebus ec-
clesiasticis*, cap. 6: « Exedra est absida quædam,
separata modicum quidem a templo vel palatio:
dicta inde quod extra hæreat. Græcæ autem κύκλον
vocat. » Fallitur quidem Strabo, qui eam vocem
Græcam esse non intellexit: in ejus tamen vocis
origine minime falsus est. Prorsus enim ἐξέδρα

constructam, plurimis vero circumquaque cubiculis et exedris, et tam subterraneis locis quam solaris undique circumdatam. Quam quidem basilicam auro plurimo et ære, aliisque pretiosis speciebus copiosissime exornavit.

CAPUT LI.

Quod in loco dicto Mambre ecclesiam edificavit.

Et hæc quidem sunt præstantissima monumenta, quæ imperator Deo consecravit. Cum autem didicisset illum ipsum Servatorem, qui nuper in terris versatus fuisset, jampridem viris quibusdam Dei amantissimis præsentiam Divinitatis suæ in Palæstina exhibuisse juxta Quercum quæ dicitur Mambre, illic etiam basilicam ædificari præcepit. Proinde ad rectores quidem provinciarum missa est imperatoris auctoritas, datis ad singulos litteris quibus jubebatur, ut injunctum sibi opus ad exitum perducere maturarent. Nobis vero qui hanc historiam scribimus, plenam sapientiæ direxit 509 prædicationem. Cujus exemplum hoc loco mihi inserendum videtur, quo principis Dei amantissimi cura ac diligentia certius possit agnosci. Exprobrans igitur nobis ea quæ in memorato loco geri acceperat, hæc ad verbum scripsit.

CAPUT LII.

Constantini epistola ad Eusebium de Mambre.

« Victor Constantinus Maximus Augustus, Macario et cæteris episcopis Palæstinæ.

« Sanctissimæ socrus meæ vel hoc unum maximum erga vos beneficium est, quod sceleratorum quon-

dicatur ἀπὸ τῆς ἑξῶς ἑδρας. Quippe ita dicebantur ædes exteriores, in circuitu basilicæ construi solitæ, in quibus sedere ac requiescere licebat, ut docet Eusebius. De his Augustinus in libro *De gestis cum Emerito Donatista*: « Cæsareæ in ecclesia majori, cum Deuterius metropolitanus episcopus Cæsariensis, una cum Alipio, Augustino, Possidio, Rustico et cæteris episcopis in *exedram* processissent, » etc. In concilio Namnetensi, canone 6, mentio fit *exedræ*: « Prohibendum etiam, secundum majorum instituta, ut in ecclesia nullatenus sepe-liantur, sed in atrio aut porticu, aut in *exedris* ecclesiæ. » Ita legitur in codice ms. bibliothecæ Putæanæ. Hieronymus in caput xl. Ezechielis: « Pro thalamis triginta quos vertere Septuaginta, sive gazophylaciis atque cellariis, ut interpretatus est Aquila, Symmachus posuit ἑξέδρας. » Et paulo post: « Statim intuitus est triginta thalamos, vel gazophylacia, sive, ut Symmachus interpretatus est, *exedras*, quæ habitationi levitarum atque sacerdotum fuerant præparatæ. » Porro codd. Fuk. et Sav. recte hic scriptum habent ἑξέδραις τε.

(40) Ὑπερφῶν τε καὶ καταγέλων χωρημάτων. Sic supra c. 37 in descriptione martyrii Hierosolymitani διπτῶν στοῶν ἀναγέλων τε καὶ καταγέλων, ubi vide quæ notavi. Κατάγεια οἰκήματα dicuntur ad quæ nullis gradibus ascenditur: quibus opponuntur ἀνάγεια seu ὑπερφῶα, id est solaria. Quamquam *καταγέλων* nomine possis cryptas intelligere.

(41) Ὅτι καὶ χρυσοῦ πλειότος. Hanc ob causam ecclesia illa dicta est Dominicum aureum. Hieronymus in *Chronico*, anno xxii Constantini: « Antiochiæ Dominicum quod vocant aureum ædificari coepit. » Dedicatum est autem imperante Constantio, anno v post mortem Constantini.

ταγέων χωρημάτων (40) ἀπανταχόθεν περιεστρωμένον ἢν καὶ χρυσοῦ πλειότος (41) ἀφθονία, γαλκοῦ τε καὶ τοῖς τῆς λοιπῆς πολυτελοῦς ὕλης ἐστεφάνου κάλλεσι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΑ'.

Ὅτι καὶ ἐν τῇ Μαμβρῇ προσέταξεν ἐκκλησίαν γυνέσθαι.

Τάδε μὲν οὖν τὰ ἐξοχώτατα βασιλέως ἐτύγχανεν ἀφιρώματα. Πυθόμενός γέ τοι ἔνα καὶ τὸν αὐτὸν Σωτήρα, τὸν τε ἑναγχος ἐπιφανέντα τῷ βίῳ, καὶ πρόπαλαι θεοφανεῖας πεποιήσθαι φιλοθέους ἀνδράσι τῆς Παλαιστίνης ἀμφὶ τὴν καλουμένην δρῦν Μαμβρῆ, κἀνταῦθα οἶκον εὐκτῆριον ἀνεγείραι τῷ ὀφθέντι θεῷ διακελεύεται. Τοῖς μὲν οὖν τῶν ἐθνῶν ἀρχουσι, αὐθεντία βασιλικὴ διὰ τῶν πρὸς ἕκαστον ἐπισταθέντων γραμμάτων ἐπεφοίτα, εἰς πέρας ἀγαγεῖν τὸ προσταχθὲν διακελευομένη ἡμῖν δὲ τοῖς τῆδε γράφουσι τὴν ἱστορίαν, λογικωτέραν κατέπεμπε διδασκαλίαν (42), ἧς ἔμοιγε δοκεῖ τὸ ἴσον γράμμα τῷ παρόντι συνάψαι λόγῳ, εἰς ἀκριθεῖ διάγνωσιν τῆς τοῦ θεοφιλοῦς ἐπιμελείας. Καταμεμψάμενος γοῦν ἡμῖν ἐφ' οἷς ἐπόθετο πραττομένους αὐτόθι, τάδε κατὰ λέξιν ἔγραψε.

ΚΑΦΑΛΑΙΟΝ ΝΒ'.

Κωνσταντίνου πρὸς Εὐδόκιον περὶ τῆς Μαμβρῆ.

« Νικητῆς Κωνσταντίνος, Μέγιστος Σεβαστὸς, Μακαρίῳ καὶ τοῖς λοιποῖς ἐπισκόποις Παλαιστίνης.

« Ἐν καὶ τοῦτο μέγιστον τῆς δσιωτάτης μου κηδεστρίας (43) γέγονεν εἰς ἡμᾶς εὐεργέτημα (44), τὸ λαν-

(42) Λογικωτέραν... διδασκαλίαν. Sic etiam supra vocavit Eusebius epistolas Constantini, eo quod Constantinus in illis epistolis concionari quodammodo videretur. Talis est oratio Constantini ad Sanctorum cœtum, et fere omnes ejus epistolæ, quæ partim ab Eusebio, partim ab aliis referuntur. In his enim omnibus Constantinus, tametsi adhuc vix catechumenus, doctorem agit. Fuit certe Constantinus, quod negari non potest, vir Deo plenus et a Deo missus ad Christianæ fidei propagationem, cui nisi post apostolos plurimum debemus. Idem tamen in negotiis ecclesiasticis aliquanto plus sibi vindicavit, quam laico principi conveniret; episcopis cuncta illi permittentibus, multumque sibi-gratulantibus quod Christianum imperatorem viderent.

(43) Τῆς δσιωτάτης μου κηδεστρίας. In hujus loci interpretatione lapsi sunt omnes interpretes, Portesius, Musculus et Christophorsonus, qui curam et sollicitudinem verterunt, quasi legeretur κηδεμονίας. Atqui Constantinus de socru sua loquitur, Eutropia videlicet Syra, ex qua genita erat Fausta uxor Constantini: κηδέστρια enim Græcæ socrum significat, ut docent glossæ veteres in quibus ita legitur κηδεστῆς, socer, κηδέστρια, socras. Certe quæ sequuntur verba, explicationem nostram aperte confirmant. Sequitur enim διὰ τῶν πρὸς ἡμᾶς γνωρίσαι γραμμάτων. Litteras intelligi quas Eutropia socrus ad ipsum miserat. Quare repudianda est emendatio Christophorsoni, qui πρὸς ἡμᾶς corrigi. Sed et quæ proxime sequuntur verba, id ipsum satis significant: ἡ προσηρημένη διὰ τῆν πρὸς τὸ θεῖον εὐλάβειαν, etc. Quis enim dixerit cura et sollicitudine ἡ προσηρημένη supradicta cura et sollicitudo. Frigidum prorsus id esset atque ineptum. At in versione nostra omnia plana sunt et

θάουσαν (44) μέχρι νῦν παρ' ὑμῖν ἐναγῶν ἀνθρώπων ἀπόνειαν, διὰ τῶν πρὸς ἡμᾶς γνωρίσαι γραμμάτων, ὡς τῆς περιουσίας ἐπανορθώσεως καὶ θεραπείας, εἰ καὶ βραδέως, ἀλλ' ὅμως ἀναγκαίως, δι' ἡμῶν τὸ παροφθὲν ἀμάρτημα τυχεῖν. Καὶ γὰρ ἐστὶν ὡς ἀληθῶς εὐσεβήματα παμμέγεθες, τοὺς ἀγίους τόπους ὑπὸ τῶν ἀνοσίων χραίνεσθαι μισμάτων. Τί οὖν ἐστὶν, ἀδελφοί προσφιλέστατοι, ὃ τὴν ὑμετέραν παρελθὸν ἀγγίνοισαν, ἢ προειρημένη διὰ τὴν πρὸς τὸ θεῖον εὐλαβειαν οὐχ οἷα τε γέγονεν ἀποσιωπῆσαι :

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΓ'.

Ὅτι ὁ Σωτήρ ὤφθη αὐτόθι τῷ Ἀβραάμ.

Ἐν τῷ χωρίῳ ὅπερ παρὰ δρῶν τὴν Μαμβρῆ (45) προσγορεῖται, ἐν ᾧ τὸν Ἀβραάμ τὴν ἐστὶαν ἐσχηκέναι μανθάνομεν, παντοίας ὑπὸ τινων δεσποδαίων μιανέσθαι φασιν (46)· ἐιδωλά τε γὰρ παντοίας ἐξωλείας ἕξια (47) παρ' αὐτὴν ἰδρῦσθαι, καὶ βωμὸν ἐδη-

rumdam nefarium audaciam, quæ apud vos hactenus occulta fuerat, suis ad nos datis litteris indicavit : ut quod diu neglectum est crimen, etiamsi sero, attamen necessario competenti cura et animadversione a nobis emendetur. Est enim revera impietas gravissima, ut loca sancta detestandis piaculis inquinentur. Quidnam vero illud est, fratres charissimi, quod cum vestram subterfugerit solertiam, nostra, ut diximus, socrus ob divini cultus reverentiam tacere non potuit ?

CAPUT LIII.

Quod Servator noster ibidem visus est Abrahamæ.

Ἐν τῷ χωρίῳ ὅπερ παρὰ δρῶν τὴν Μαμβρῆ (45) προσγορεῖται, ἐν ᾧ τὸν Ἀβραάμ τὴν ἐστὶαν ἐσχηκέναι μανθάνομεν, παντοίας ὑπὸ τινων δεσποδαίων μιανέσθαι φασιν (46)· ἐιδωλά τε γὰρ παντοίας ἐξωλείας ἕξια (47) παρ' αὐτὴν ἰδρῦσθαι, καὶ βωμὸν ἐδη-

aperta. Nam ἢ προειρημένη est supradicta socrus, quæ pro sua pietate ac religione tantum scelus dissimulare non potuit, sed Constantino genero per litteras indicavit, ut huic malo tandem mederetur. Erat igitur Eutropia Christiana, ut ex hoc loco discimus. Sed et filia ejus Fausta Christianam fidem professa est, et una cum Constantino viro suo in templo Apostolorum sepulta. Porro non omittendum est, quod ad oram codicis Regii adnotatum inveni. Illic enim e regione vocis χηδέστριας, scholii vice ascribitur γενέτειρα· quasi Constantinus matrem suam Helenam intelligat, quod non probo. Certe Sozomenus socrum imperatoris Constantini fuisse dicit, quæ cum ad quercum Mambre venisset, et gentilibus piacula illic deprehendisset, rem ad Constantinum retulit. Eum vide in lib. II, cap. 3.

(44) *Εἰς ἡμᾶς εὐεργέτημα, τὸ λαμβάνουσαν.* Malim scribere εἰς ὑμᾶς, quamquam vulgata lectio ferri potest. Sed et initium hujus epistolæ trajectis leviter vocabulis ita legi mallet, ἐν τούτῳ καὶ μέγιστον, etc.

(45) *Τὸ χωρίον... παρὰ δρῶν τὴν Μαμβρῆ.* Hic locus etiam dicebatur Terebinthus, distans triginta circiter millibus passuum ab urbe Hierosolyma, ut docet auctor *Itinerarii Hierosolymitani*, qui vixit temporibus Constantini Magni : « Inde Terebintho millia 9 ubi Abraham habitavit et puteum fodit sub arbore terebintho, et cum angelis locutus est et cibum sumpsit. Ibi basilica facta est jussu Constantini miræ pulchritudinis. Inde terebintho Chebron, millia 9, ubi est memoria per quadrum ex lapidibus miræ pulchritudinis, in qua positi sunt Abraham, Isaac, Jacob, » etc. Sozomenus quoque in lib. II, cap. 3, locum illum Terebinthum vocari scribit. Sic autem dictus est hic locus ab arbore terebintho, quæ illic omnium vetustissima et jam inde ab ipso mundi exordio esse dicebatur, teste Josepho in libro *v De bello Judaico*. Quanquam alii baculum esse dicebant unius ex angelis qui Abraham apparuerunt, ex quo in terram defixo terebinthus enata est. Ita Georgius Syncellus in *Chronico*. Mirum vero est, cum quercus ibidem fuerit sub qua Abraham tabernaculum posuerat, ut legitur in cap. XVIII *Genesis*, cur locus ipse a terebintho potius quam a quercu nomen accepit.

(46) *Μιανέσθαι φασιν.* Rectius in codd. Regio, Fuk., et in schedis Regis scribitur μιανέσθαι φησιν. Subauditur enim ἢ χηδέστρια.

(47) *Εἰδωλά τε γὰρ παντοίας ἐξωλείας ἕξια.* Simulacra angelorum intelligo qui Abraham illic apparuerant. Hæc enim simulacra colebant gentiles. Sed et terebinthum ipsam iidem gentiles venerabant, ut docet Eusebius in libro *v Demonstratio-*

Scaliger in animadversionibus Eusebianis, pag. 192. Putavit enim terebinthum illam summo honore a Christianis cultam fuisse, ejusque rei auctorem citat Eusebium. Verum Eusebius eo loco de gentilibus loquitur, non de Christianis. Postquam enim dixit : « Ὅθεν εἰσέτι καὶ νῦν παρὰ τοῖς πλησιοχώροις, ὡς ἂν θεοὺς ὁ τόπος θρησκύεται, καὶ θεωρεῖται γὰρ εἰς δεῦρο διαμένουσα ἡ τερεβίνθος, » subdit : « Ὅτε τῷ Ἀβραάμ ἐπιξενωθέντες ἐπὶ γραφῆς ἀνακειμένοι, δύο μὲν ἐκατέρωθεν, μέσος δὲ ὁ κρείττων ὑπερέχων τῆ τιμῆ· εἴη δ' ἂν ὁ δεδηλωμένος ἡμῖν Κύριος αὐτός, ὁ ἡμέτερος Σωτήρ, ὃν καὶ οἱ ἀγνώτες σέβουσι. » *Visitur illic terebinthus, quæ etiamnum manet, et qui ab Abrahamo hospitio excepti sunt angeli illic in tabula picti sunt, et medius inter hos ceteris*

C longe præstantior et honoratior, ipse scilicet Dominus et Servator noster, ut supra dixi; quem quidem illi nescientes venerantur. Vides Eusebium hic aperte loqui de gentilibus, qui Christum ignorabant. Neque enim de Christianis hoc dici potest. Confirmat autem sententiam nostram Sozomenus in lib. II, c. 3, ubi de mercatu illo ad terebinthum proluxe disserit. Scribit enim, æstivo tempore quotannis eo convenisse ex Palæstina, Phœnice et Arabia Judæos simul et Christianos ac gentiles, partim commercii, partim religionis causa; et singulos suo ritu festivitatem celebrasse. Nam gentiles, inquit, angelos adorabant, hostias et libamina iis offerentes. Erant igitur illic angelorum simulacra, quibus pagani victimas immolabant. Hieronymus *De locis Hebraicis* ubi de Arboch ita scribit : « Quercus Abraham quæ et Mambre, usque ad Constantini regis tempora ibidem monstrabatur, et mausoleum ejus impræsentiarum cernitur. Cumque a nobis jam ibidem ecclesia

D edificata sit, a cunctis in circuitu gentilibus terebinthus superstitione colitur, eo quod sub ea angelos Abraham quondam hospitio suscepit. » Multa hic de suo addidit Hieronymus. Eusebius enim ipse in libro *De locis Hebraicis* hæc tantum habet : « Ἀρβὺ. Αὕτη ἐστὶ Χεβρώμ κώμη νῦν μεγίστη, μητρόπολις οὖσα τὸ παλαιὸν τῶν ἀλλοφύλων, καὶ γιγάντων οἰκητήριον, καὶ βασιλείου μετὰ ταῦτα Δαβὶδ. Κεκλήρωτο δὲ φυλὴ Ἰουδα, καὶ πόλις ἦν ἡ ἱερατικὴ, μία τῶν φυγαδευτηρίων, Ἀλίας ἐκ νότου διεστώσα σημεῖος β' πρὸς εἰκοσι. Ἡ δρὺς Ἀβραάμ καὶ τὸν μνημα αὐτόθι θεωρεῖται, καὶ θρησκύεται ἐπιφανῶς πρὸς τῶν ἐχθρῶν ἡ τερεβίνθος, καὶ οἱ τῷ Ἀβραάμ ἐπιξενωθέντες ἄγγελοι· πρότερον δὲ Ἀρβὺ καλούμενη, ὕστερον ἐκλήθη Χεβρών, ἀπὸ Χεβρών ἐνὸς τῶν υἱῶν Καλὲβ, ὡς ἐν παραλειπομέναις. Illustris locus, qui sententiam Scaligeri prorsus evertit, nostram vero explicationem egregie confirmat. Ait enim Eusebius terebinthum ipsam et angelos ab inimicis nostris

extractam, et impura sacrificia assidue illic peragi, ad nos relatum est. Quod quoniam et alienum a temporibus nostris, et ipsius loci sanctimonia indignum videtur, sciat Gravitas Vestra mandatum a nobis esse per litteras Acacio viro perfectissimo, comiti et amico nostro, ut sine ulla dilatione et simulacra omnia quæ memorato in loco reperta fuerint, igni tradantur, et ara funditus evertatur; utque omnes qui post jussionem nostram impium aliquid admittere in eo loco ausi fuerint, debito supplicio afficiantur. Quem quidem locum puro basilicæ ædificio exornari præcepimus, ut idoneus sanctis viris consessus efficiatur. Quod **510** si quid adversus præceptum nostrum geri contigerit, absque mora ad clementiam nostram litteris vestris illud referri oportebit: ut quicumque deprehensus fuerit, tanquam violatæ legis reus extremo supplicio afficiatur. Neque enim ignoratis, universorum Dominum ac Deum illic primum Abrahæ visum cumque eo collocutum esse. Illic sacrosanctæ legis observantia primum cœpit. Illic primum Servator ipse una cum duobus angelis præsentiae suæ copiam Abrahæ fecit. Illic Deus primum hominibus apparuit. Illic Abrahæ de futura ipsius progenie prædixit, atque illico pollicitationem implevit. Illic multo ante nuntiavit, plurimarum gentium patrem atque autorem ipsum futurum. Quæ cum ita sint, æquum esse videtur ut locus ille nostra cura ac diligentia, tum ab omni piaculo purus conservetur, tum in pristinam sanctitatem restituatur: ut in posterum præter cultum omnipotentis Deo ac Servatori nostro omnium Domino congruentem, nihil in eo loco peragatur. Quod quidem cum debita sollicitudine a vobis convenit observari, si quidem voluntatem

illic superstitione coli; inimicos vocans gentiles ac Judæos. Citat hunc Eusebii locum etiam Damascenus lib. iii *De imag.*

(48) *Καὶ βωμὸν ἐδὴ λωσεν.* Supple ἡ κηδέστρια. *Retulit, inquit, Constantinus ad nos socrus nostra aram illic esse, in qua impura sacrificia offerantur.* De hac ara loquitur Eustathius in *Hexameron*, quam ait adhuc et stetit suo tempore, ut et ipsam terebinthum. Ex quo apparet, hoc Eustathii opus scriptum esse antequam Constantinus aram illam subverti jussisset. Sozomeni quidem ætate, nec ara nec arbor terebinthus stabat. Mansit tamen superstitione gentium eo in loco, ut testatur Hieronymus. Adeo difficile est superstitionibus fibras penitus evellere. Non omittenda sunt quæ de hoc loco scribit Antoninus martyr in *Itinerario*: « De Bethlehem, inquit, usque ad radicem Mambre sunt millia viginti quatuor: in quo loco requiescunt Abraham, Isaac et Jacob et Sara, simul et Joseph ossa. Est ibi basilica ædificata per quadrum, et atrium in medio discooperum: et per medium cancellum ex uno latere intrant Christiani, ex alio vero Judæi, incensa deferentes multa. Nam depositio Jacob et David in terra illa, die primo post Natalem Domini devotissime celebratur, ita ut ex omni terra Judæorum conveniat multitudo, incensa deferens et luminaria. Et dant munera et serviunt ibidem. » Adde Hieronymum in *Epitaphio Paulæ*.

(49) *Ἐν τῶν καιρῶν τῶν ἡμετέρων τῷ κράτει ἡμετέρῳ ἀλλότριον.* Quatuor priora verba expunxit

λωσεν (48) πλησίον ἐστάναι, καὶ θυσίας ἀκαθάρτους συνεχῶς ἐπιτελεῖσθαι. Ὅθεν ἐπειδὴ καὶ τῶν καιρῶν τῶν ἡμετέρων τῷ κράτει ἡμετέρῳ ἀλλότριον (49), καὶ τῆς τοῦ τόπου ἀγιότητος ἀνάξιον καταφαίνεται, γινώσκειν Ὑμῶν τὴν Σεμνότητα βούλομαι, δεηθῆσθαι παρ' ἡμῶν πρὸς Ἀκάκιον τὸν διασημώτατον κόμητα καὶ φίλον ἡμῶν (50), γράμματι, ἵν' ἄνευ τινὸς ὑπερθέσεως, καὶ τὰ εἰδῶλα, ὅσα δ' ἂν ἐπὶ τοῦ προειρημένου εὐρίσκοιτο τόπου, πυρὶ παραδοθῆ, καὶ ὁ βωμὸς ἐκ βάθρων ἀνατραπῆ· καὶ πάντα τὸν τολμῶντα, μετὰ τὴν ἡμετέραν κέλευσιν, ἀσεβές τι ἐν τῷ τοιοῦτῳ τόπῳ πράττειν, τιμωρίας ἄξιον (51) κρίνομεν· ὃν καθαρῶ βασιλικῆς οἰκοδομήματι κοσμεῖσθαι διετάξαμεν, ὅπως ἀγίων ἀνθρώπων ἄξιον συνέδριον ἀποδειχθῆ. Εἰ δέ τι παρὰ τὸ προσταχθὲν γενέσθαι συμβαίη, χωρὶς τινος μελλήσεως τῇ ἡμετέρᾳ ἡμερότητι δι' ὑμετέρων δηλαδὴ γραμμάτων γνωρισθῆναι πρέπει, ἵνα τὸν ἀλισκόμενον, ὡς παρανομήσαντά, τὴν ἀνωτάτω κλάσιν ὑποστῆναι προτάξωμεν. Οὐ γὰρ ἀγνοεῖτε, ἐκεῖ πρῶτον τὸν τῶν ὧν δεσπότην θεὸν καὶ ὤφθαι τῷ Ἀβραάμ, καὶ διειλέχθαι. Ἐκεῖ μὲν οὖν πρῶτον ἡ τοῦ ἀγίου νόμου θρησκεία τὴν καταρχὴν ἐληφεν· ἐκεῖ πρῶτον ὁ Σωτὴρ αὐτὸς μετὰ τῶν δύο ἀγγέλων, τὴν ἑαυτοῦ ἐπιφάνειαν τῷ Ἀβραάμ ἐπεδαψιλεύσατο· ἐκεῖ τοῖς ἀνθρώποις ὁ θεὸς ἤρξατο φαίνεσθαι· ἐκεῖ τῷ Ἀβραάμ περὶ τοῦ μέλλοντος αὐτῷ σπέρματος προηγόρευσε, καὶ παραχρῆμά γε τὴν ἐπαγγελίαν ἐπλήρωσεν· ἐκεῖ πλείεστων ὄσων ἐθνῶν ἔσεσθαι αὐτὸν πατέρα, προεκήρυξεν. Ὅν οὕτως ἐχόντων, ἄξιόν ἐστιν, ὡς γέ μοι καταφαίνεται, διὰ τῆς ὑμετέρας φρονήσεως, καὶ καθαρὸν ἀπὸ παντὸς μιάσματος τὸν τόπον τοῦτον φυλάττεσθαι, καὶ πρὸς τὴν ἀρχαίαν ἀγιότητα ἀνακαλέσασθαι, ὡς μηδὲν ἕτερον ἐπ' αὐτοῦ πράττεσθαι, ἢ τὴν πρέπουσαν τῷ

Christophorsonus, absuntque a codd. Regio, Fuk. et Sav. Verum si mei arbitrii res esset, mallet equidem sequentia verba expungere τῷ κράτει ἡμετέρῳ, quæ ad priorum interpretationem scholii vice addita fuisse mihi videntur; καιρούς tempus imperii eleganter Græci dicunt. Porro imperatores id præcipuo studio ambibant, ut temporum suorum felicitas et clementia celebraretur. Nihil frequentius occurrit apud Latinos historicos, et in legibus imperatorum. Apud Philostratum in libro ii *De vitis sophistarum*, ubi de Heliodoro loquitur, hæc vox corrupta est. Cum enim Heliodorus orationem exorsus esset coram imperatore, ait Philostratus imperatorem subito assurrexisse et acclamasse: « O virum, cui similem nondum vidi! O decus et ornamentum meorum temporum, τῶν ἑμαυτοῦ καιρῶν εὐρημα! » Sic enim legendum est. Eadem voce utitur Constantinus in epistola ad hæreticos, quæ legitur in fine hujus libri. Proinde vulgatam lectionem retinendam censeo. Verba autem illa τῷ κράτει ἡμετέρῳ transposita sunt, et locanda post vocem ἐπειδὴ.

(50) *Καὶ φίλον ἡμῶν.* In codice Fuk. et schedis Regiis legitur φίλον ἡμετέρον.

(51) *Τιμωρίας ἄξιον.* Lego τιμωρίας ἄξιον ἢ, id est, capitale sit. Quare hic nihil opus est emendatione Christophoroni. Aliter tamen scripti codices Fuk., Sav. ac Turnebi, quos hic sequi præstat. Paulo post scribe ex codice Fuk. ὃν δὲ καθαρῶ βασιλικῆς, etc.

παντοκράτορι καὶ σωτῆρι ἡμῶν καὶ τῶν ὅλων δε-
σπότη Θεῷ τελεῖσθαι θρησκείαν ἕπερ μετὰ τῆς δεού-
σης προσήκον ὑμᾶς φυλάττειν (52) φροντίδος, εἰ γέ-
μοι τὰ καταθύμια τῆς θεοσεβείας ἐξαίρετως ἡρτημένα, ὡσπερ οὖν πέπεισμαι, ἡ Ὑμετέρα Σεμνότης
πληροῦσθαι βούλεται. Ὁ Θεὸς ὑμᾶς διαφυλάξοι, ἀδελφοὶ ἀγαπητοί. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΔ'.

Eidololatriæ καὶ ξοάνων πανταχοῦ κατάλυσις.

Πάντα μὲν δὴ ταῦτα συντελῶν εἰς δόξαν τῆς σω-
τηρίου δυνάμεως βασιλεὺς διεπραγματεύετο. Καὶ τὸν
μὲν αὐτοῦ σωτῆρα Θεὸν ὧδέ πη διετελεῖ γεραιῶν,
τὴν δὲ γε τῶν ἔθνων δεισιδαίμονα πλάνην παντοίως
ἐξήλεγε τρόποις. Ἔνθεν εἰκότως ἐγυμνοῦτο μὲν
αὐτοῖς τῶν κατὰ πόλιν νεῶν τὰ προπύλαια, θυρῶν
ἔρημα γινόμενα βασιλέως προστάγματι· ἐτέρων δ'
ἢ ἐπὶ ταῖς ὁρόφοις στέγη, τῶν καλυπτῆρων ἀφαιρου-
μένων, ἐφθείρετο· ἄλλων τὰ σεμνὰ χαλκουργήματα,
ἐρ' οἷς ἡ τῶν παλαιῶν ἀπάτη μακροῖς ἐσεμνολογεῖτο
χρόνοις, ἐκδήλα τοῖς πᾶσιν ἐν ἀγοραῖς (53) πάσαις
τῆς βασιλείως πόλεως προὔτελλετο· ὡς εἰς ἀσχημονα
θέαν προκείμεναι τοῖς ὀρώσιν, ὧδε μὲν τὸν Πύθιον,
ἐτέρωθι δὲ τὸν Σμίνθιον, ἐν αὐτῷ δὲ ἵπποδρομίῳ,
τοὺς ἐν Δελφοῖς τρίποδας, τὰς δ' Ἑλικωνίδας Μού-
σας ἐν παλατίῳ (54). Ἐπληροῦτο δὲ διόλου πᾶσα ἡ
βασιλείως ἐπώνυμος πόλις τῶν κατὰ πᾶν ἔθνος ἐντέ-
χνοις χαλκοῦ φιλοκαλαίαις ἀφιερωμένων· οἷς θεῶν
ὀνόματι πλείστας ὄσας ἐκατόμβας, ὀλοκαύτους τε
θυσίας εἰς μάταιον ἀποδόντες μακροῖς αἰῶσιν οἱ τὴν
πλάνην νενοσηχότες, ὅψέ ποτε φρονεῖν ἔγνωσαν, τού-
τοις αὐτοῖς, ἀθύρμασιν ἐπὶ γέλωτι καὶ παιδιᾷ τῶν
δρώντων βασιλέως κεχηρημένου. Τὰ δὲ γε χρύσεια
τῶν ἀγαμάτων ἄλλη πη μετήρχετο (55). Ἐπειδὴ
γὰρ συνεῖδε μάτην δειμαίνοντα νηπίων δίκην ἀφρό-
νων τὰ πλήθη τῆς πλάνης τὰ μορμολύκεια, ὕλη
χρυσοῦ καὶ ἀργύρου πεπλασμένα, καὶ ταῦτα ἐκποδῶν
ἤετο δεῖν ἀρασθαι, ὡσπερ τινὰ λίθων ἐγκόμματα
τοῖς ἐν σκότῳ βαδίζουσι πρὸ τῶν ποδῶν ἐρρίμμένα,
λεῖαν τε καὶ ὀμαλὴν τοῦ λοιποῦ τὴν βασιλικὴν τοῖς
πᾶσιν ἀναπετάσαι πορείαν (56)· ταῦτα δ' οὖν δια-
νοηθεὶς, οὐχ ὀπλιτῶν αὐτῷ καὶ πλήθους στρατοπε-
δείας ἠγγήσατο δεῖν πρὸς τὸν τούτων ἔλεγχον, εἰς δὲ
μόνος αὐτῷ καὶ δεύτερος τῶν αὐτοῦ γνωρίμων, πρὸς
ὑπηρεσίαν ἀπήρχον, οὓς ἐνὶ νεύματι κατὰ πᾶν ἔθνος

A meam, quæ ex Dei cultu præcipue dependet, adim-
plere, uti confido, Gravitas Vestra desiderat. Divi-
nitas vos servet, fratres charissimi. »

CAPUT LIV.

Fana et simulacra ubique diruta.

Hæc omnia imperator ad gloriam salutiferæ
Christi virtutis omni studio peragebat. Ac Deum
quidem Servatorem suum hac ratione colere non
cessabat. Gentilium vero superstitiosum errorem,
omnibus modis studebat convincere. Itaque quo-
rundam in urbibus fanorum vestibula nudabantur,
valvis jussu imperatoris orbata; aliorum tectum
B corruppebatur, tegulis anotis. Nonnullorum ve-
neranda ex ære simulacra, quæ error majorum
multis jam annis magnifice jactabat, per fora ur-
bis ab imperatore cognominatæ, omnium oculis
subjecta sunt, adeo ut ad ludibrium et con-
tumeliam spectantium paterent expositi, hic Py-
thius Apollo, illic Sminthius: et in ipso qui-
dem circo tripodes Delphici; Musæ autem He-
liconides in palatio. Denique civitas illa 511
imperatori cognominis, tota passim repleta est
signis æneis, quæ eleganti opere elaborata, per
singulas provincias olim dedicata fuerant. Quibus
cum homines morbo erroris oppressi, longo tem-
poris spatio centenas victimas et holocausta incas-
sum perinde ac diis immolavissent, sero tandem
sapere didicerunt, postquam imperator iisdem ad-
risum et oblectamentum spectantium uti cœpuit.
Simulacra vero ex auro fabrefacta, alio quodam
ultus est modo. Nam quoniam imperitam hominum
multitudinem, infantium instar, hujusmodi erroris
larvas ex auro argentoque fabrefactas frustra con-
tremiscere cognoverat, eas e medio tollendas esse
censuit; quippe quæ velut fragmenta quædam lapi-
dum essent, ante pedes hominum in mediis tenebris
ambulantium projecta, planumque deinceps et
æquabile iter viæ regię cunctis esse aperiendum:
quæ cum apud se reputasset, non militari manu,
nec exercitu ad hæc reprimenda sibi opus esse

(52) Vulg. προσῆκεν ὑμᾶς φυλάττειν. Lego
προσῆκον, vel προσῆκει, ut legisse videtur Christo-
phorsonus. In schedis Regiis scriptum reperi προσ-
ῆκον, ut conjeceram.

(53) Ἐν ἀγοραῖς. Sozomenus in lib. II, cap. 4,
ubi totum hunc Eusebii locum plane descripsit,
habet κατὰ τὰς ἀγοράς, καὶ τὸν ἵπποδρομον καὶ τὰ
βασίλεια.

(54) Τὰς δ' Ἑλικωνίδας μούσας ἐν παλατίῳ.
Themistius in oratione 5 ad Theodosium testis est,
Musarum status fuisse in curia Constantinop. Idem
in oratione ad senatum Ἰσπρί προεδρίας, ait eas sta-
tus hinc et inde collocatas fuisse duplici numero,
ita ut non jam novem essent, sed octodecim.

(55) Ἀλλή πη μετήρχετο. Ærea quidem deorum
simulacra Constantinian Byzantium devehi jussit, ut
urbem illam hujusmodi spoliis exornaret. Quæcun-
que vero ex auro argentoque fabrefacta erant, ea
condari et nummos ex iis fieri jussit, uti scribit
Sozomenus in lib. II, cap. 4, qui hunc Eusebii locum
optime interpretatur. De hac templorum et simula-

D crorum eversione Eusebius noster in sermone 2 de
resurrectione ita scribit: « Putas gentiles audebunt
dicere, quia mortuus est et non resurrexit. Non
quæro quid dicant, sed quid patientur. Si enim
stant eorum templa, non resurrexit. Si non conflata
sunt eorum simulacra post crucem, non resurrexit
qui arguit ea quæ non vivunt. » Et aliquando post:
« Non invenies solem clariorem, ad satisfactionem
resurrectionis Domini, gentilium quotidie deficiente
cultura. Protenduntur autem Ecclesiæ bona, et
quotidie crescent. »

(56) Ἀναπετάσαι πορείαν. Post has voces, quæ
sequuntur usque ad hæc verba οἷον δὴ καὶ βασιλεὺς
ὁ θαυμάσιος, desunt in codice Regio et in editione
Rob. Stephani. Adjecta sunt autem a Grutero, Por-
tesio et Christophorsono aliisque, ex panegyrico
Eusebii et ex scriptis codicibus. Certe nos in codice
Fuketiano ea reperimus, et Savilius in suo exem-
plari eadem exstare monuerat.

existimavit, sed unus aut alter ex familiaribus, ad hoc munus ei suffecerunt; quos ille solo propemodum nutu in omnes provincias direxit. At illi, et imperatoris pietate, et sua ipsorum erga Deum religione, confisi, per confertissimam turbam et per numerosam plebem iter facientes, passim per urbes et agros vetustum errorem aboleverunt. Ac primum quidem sacerdotes ipsos, non sine risu ac dedecore ex obscuris quibusdam recessibus deos suos proferre jubebant. Dehinc eosdem deos exteriori nudantes cultu, interiori deformitatem quæ sub picta latebat effigie, omnium conspectui subjiciebant. Postremo abrasa utiliore materia et in ignem conjuncta atque conflata, ipsi quidem id quod commodum ac necessarium esse videbatur, sepositum reservabant. Quidquid vero superfluum ac prorsus inutile erat, ad perpetuam opprobrii memoriam superstitionis reliquerunt. Aliud etiam præstitit princeps omni admiratione dignus. Eodem enim tempore quo mortuorum simulacra ex pretiosa materia confecta, eo quem diximus modo spoliabantur, cætera quæ ex ære fabrefacta erant, convehenda curavit. Itaque dii illi delirantibus Græcorum fabulis celebrati, circumjectis restibus vincti trahebantur.

512 CAPUT LV.

Eversio fanī apud Aphaca in Phœnice, et impudicitia abolitio.

Posthæc imperator velut lucidissimam faciem ex specula quadam attollens, undique regalibus oculis circumspiciebat, sicubi forte aliquæ adhuc erroris reliquiæ abditæ superessent. Ac veluti aquila pen- nis in cælum usque subvecta, cum acutissimo visu prædita sit, ea quæ in terris longissime distant, ex sublimi facile despicit: sic ille, dum in pulcherrimæ urbis suæ palatio versatur, perniciosam quamdam animarum decipulam in Phœnice latere, tanquam e specula prospexit. Lucum scilicet ac templum, quod non in media urbe, nec in foro aut plateis positum erat, cujusmodi multa visuntur in civitatibus ornamenti causa ambitiose ædificata, sed devium procul a trivii et publico calle, fœdissimo dæmoni quem Venerem appellant, in parte verticis Libani montis apud Aphaca consecratum. Erat illic schola quedam nequitia, omnibus impuris hominibus, et qui corpus suum omni licentia corruperant, aperta. Quippe effeminati quidam, et feminae potius

διεπέμπετο· οἱ δὲ τῆ βασιλείως ἐπιθαβρόυντες εἰσεδείξ, σφῶν τε αὐτῶν τῆ περὶ τὸ θεῖον εὐλαβεῖ, μυριάνδρων δῆμον τε καὶ λαῶν μέσοι παριόντες, ἀπὸ πάσας πόλεις τε καὶ χώρας πολυχρονίου πλάνης ἐποιοῦντο φθορὰν (57), αὐτούς τε τοὺς ἱερωμένους, σὺν πολλῶ γέλωτι καὶ σὺν αἰσχύνῃ, παράγειν εἰς φῶς ἐκ σκοτίων μυχῶν τοὺς αὐτῶν θεοὺς ἐγκελευόμενοι, κἄπειτ' ἀπογυμνοῦντες τοῦ φάσματος, καὶ τὴν εἰσω τῆς κερωσμένης μορφῆς ἀμορφίαν τοῖς πάντων ὀφθαλμοῖς ἐνδείκνυμένοι. Εἰτ' ἀποξέοντες τὸ δοκῶν χρήσιμον τῆς ὕλης, χωνεῖα τε καὶ πυρὶ δοκιμάζοντες, τὸ μὲν λυσitelές ὅσον αὐτοῖς ἀναγκαῖον ἐνομίζετο, ἐν ἀσφαλεῖ τίθεμενοι συνέχον, τὸ δὲ ἄλλως περιττὸν καὶ ἄχρηστον, εἰς μνήμην αἰσχύνης παρεχώρουν τοῖς δεισιδαίμοσιν. Οἷον δὴ καὶ τὸ εἰργαστο βασιλεὺς (58) ὁ θαυμάσιος· ὡς γὰρ τῶν νεκρῶν εἰδώλων τὰ τῆς πολυτελοῦς ὕλης τὸν ἀποδοθέντα τρόπον ἐστυλεύετο, τὰ λοιπὰ μετῆσι (59) ἀνδρείκελα χαλκοῦ πεποιημένα. Δέσμοι δῆτα καὶ οἶδες μύθων θεοῦ γεγηρακότων, τριχῶν ὑφάσμασιν ἤγοντο περιβληθέντες.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΕ'.

Τοῦ ἐν Ἀφάκοις τῆς Φοινίκης εἰδωλείου, καὶ τῆς ἀκολασίας περιαιρέσις.

Ἐπὶ τούτοις βασιλεὺς ὡσπερ τινὰ πολυφειγῆ πυροδὸν ἐξάψας, μὴ πη τυγχάνη κρύφιόν τι πλάνης λείψανον, δυματι βασιλικῶ περιεσκόπει· οἷα δὲ τις οὐρανοπέτης ἀετῶν ὀβρυπέστατος, ἀνωθεν ἀφ' ὑψηλοῦ τὰ πρῶτωτάτω διεστώτα κατὰ τῆς γῆς ἴδοι, ὡς καὶ οὗτος τῆς αὐτοῦ καλλιπόλεως (60) τὴν βασιλικὴν ἀμφοπολεύων ἐστὶν, δεῖνόν τι ψυχῶν θήρατρον ἐπὶ τοῦ Φοινίκων λαοθάνον ἔθνος, ἐξ ἀπόπτου συνέθεν. "Ἄλλος δὲ τοῦτ' ἦν ἀγοραῖς καὶ πλατεῖαις, ὅποια τὰ πολλὰ κόσμου χάριν ταῖς πόλεσι φιλοτιμεῖται· τὸ δ' ἦν ἐξωπάτου, τριόδων τε καὶ λεωφόρων ἐκτὸς, αἰσχυρῶ δαιμονι Ἀφροδίτης, ἐν ἀκρωρείας μέρει τοῦ Λιβάνου ἐν Ἀφάκοις ἰδρυμένον (61). Σχολὴ τις ἦν αὐτῆ κακοεργίας πᾶσιν ἀκολάστοις, πολλῆ τε βραστῶν διεφοροσὶ τὸ σῶμα. Γιῦνιδες γοῦν τινες ἄνδρες οὐκ ἄνδρες, τὸ σεμνὸν τῆς φύσεως ἀπαρνησάμενοι, θηλείᾳ νόσῃ τὴν δαίμονα ἰλεοῦντο· γυναικῶν τ' αὖ παράνομον δόμιλια, κλεψίγαμοι δ' ὁμίλια, ἄβήρητοί τε καὶ ἐπιφ-

(57) Ἐποιοῦντο φθορὰν. In panegyrico unde hæc translata sunt, legitur φωρὰν, rectius meo quidem iudicio.

(58) Vulg. οἷον δὴ καὶ βασιλεὺς. In panegyrico Eusebii hic locus auctior legitur hoc modo: οἷον δὲ καὶ τὸ εἶρεξε βασιλεὺς ὁ θαυμάσιος. In libro autem Moræi scriptum inveni: οἷον δὴ καὶ τότε διειργάστο βασιλεὺς, etc. In codice Fuk. legitur: οἷον δὴ καὶ τὸ εἰργαστο. Ita etiam in libro Savilii, sed sine apocrope.

(59) Τὰ λοιπὰ μετῆσι. Joannes Portesius vertit ad alia perrexit. Christophorus vero interpretatus est reliquas aggressus est statuas, eodem sensu videlicet quo supra dixit Eusebius ἄλλη πτ μετήρχετο.

(60) Τῆς αὐτοῦ καλλιπόλεως. Sic etiam Themis-

sius appellat urbem Constantinopolim in oratione 16, sub finem, ob venustatem scilicet ac magnificentiam operum publicorum quæ Constantinus ibi ambitiose construxerat. Cunctas enim urbes, oppida, loca, fana, spoliaverat Constantinus, ut illam sui nominis urbem exornaret. Itaque merito dixit Hieronymus in Chronico, Constantinopolim dedicatam fuisse omnium pene urbium nuditate.

(61) Ἐν Ἀφάκοις ἰδρυμένον. De hoc templo Veneris Aphacitidis videndus est Zosimus in lib. 1, et auctor Etymologici in voce Ἀφάκα, et Suidas in voce Χριστόδωρος, et Joannes Seldenus in synagmate 2, de diis Syris. Porro codex Fuk. hic scriptum habet: τῶν Λιβάνου τοῦ ἐν Ἀφάκοις. In schedis autem Regii legitur: ἐν ἀκρωρείας μέρει τοῦ Λιβάνου τῆς ἐν Ἀφάκοις.

ήτοι πράξεις, ως ἐν ἀνόμῳ καὶ ἀπροστάτῃ χώρῳ (62) A κατὰ τόνδε τὸν νεὼν ἐπεχειροῦντο. Ἐφορῶς τε οὐδέτις ἦν τῶν πραττομένων, τῷ μηδένα σεμνῶν ἀνδρῶν αὐτῷ τοῖς μὲν παριέναι. Ἄλλ' οὐκ καὶ βασιλέα τὸν μέγαν οἶα τ' ἦν τὰ τῆδε δρώμενα λαυθάνειν· αὐτοπτήσας δὲ καὶ ταῦτα βασιλικῆ προμηθεΐα, οὐκ ἄξιον εἶναι ἡλίου αὐγῶν τὸν τοῖονδε νεὼν ἔκρινεν, αὐτοῖς δ' ἀφιερῶμασιν ἐκ βάθρων τὸ πᾶν ἀφανισθῆναι κελεύει. Ἐλύετο δὲ αὐτίκα βασιλικῷ νεύματι, τὰ τῆς ἀκολάστου πλάνης μηχανήματα, χεῖρ τε στρατιωτικῆ τῆ τοῦ τόπου καθάρσει διηκονεῖτο, σωφροσύνην δ' ἐμάθανον ἀπειλῆ βασιλέως, οἱ μέχρι τοῦδ' ἀκόλαστοι, ὡς περ οὖν καὶ τῶν δοκῆσαι σοφῶν Ἑλλήνων οἱ δεισιδαίμονες, οἱ καὶ αὐτοὶ τῆς σφῶν ματαιότητος ἔργῳ τὴν πείραν ἐμάθανον.

militibus ad purgandum locum operam suam præstantibus. Et qui lasciviæ antea dediti fuerant, imperatoris minis conterriti, modeste se gerere didicerunt. Pari modo superstitiosi gentiles illi, qui sibi multum sapere videntur, modestius agere sunt edocti. Qui quidem etiam ipsi suam stultitiam ac vanitatem reipsa didicerunt.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΓ΄.

Ἀσκληπιοῦ τοῦ ἐν Αἰγαίᾳ κατάλυσις.

Ἐπειδὴ γὰρ πολὺς ἦν ὁ τῶν δοκῆσαι σοφῶν περιτῶν τῶν Κιλικίων δαίμονα πλάνος, μυρίων ἐπτοημένων ἐπ' αὐτῷ ὡς ἂν ἐπὶ σωτῆρι καὶ λατρῷ, ποτὲ μὲν ἐπιφαινομένῳ τοῖς ἐγκαθεύδουσι (63), ποτὲ δὲ τῶν τὰ σώματα καμνόντων ἰωμένων τὰς νόσους· ψυχῶν δ' ἦν ὀλετήρ ἀντικρυς οὗτος, τοῦ μὲν ἀληθοῦς ἀφέλικων Σωτήρος, ἐπὶ δὲ τὴν ἄθεον πλάνην κατασπῶν τοὺς πρὸς ἀπάτην εὐχερεῖς· εἰκότα δὲ βασιλεὺς πράττων (64), θεὸν ζηλωτὴν ἀληθῶς Σωτήρα προβεβλημένος, καὶ τοῦτον εἰς ἔδαφος τὸν νεὼν ἐκέλευσε καταβληθῆναι. Ἐνὶ δὲ νεύματι κατὰ γῆς ἠπλοῦτο, δεξιᾷ καταβριπτόμενος στρατιωτικῆ τὸ τῶν γενναίων φιλοσόφων βώμενον θαῦμα (65), καὶ ὁ τῆδε (66) ἐνδομυχῶν, οὐδὲ γὰρ θεός· πλάνος δὲ τις ψυχῶν, μακροῖς καὶ μυρίοις ἐξαπατήσας χρόνοις. Εἶθ' ὁ κακῶν ἐτέρους ἀπαλλάξεν καὶ συμφορᾶς προϊσχύμενος, οὐδὲν αὐτὸς ἐαυτῷ πρὸς ἄμυναν εὐρατο φάρμακον μᾶλλον (67), ἣ ἴτε κεραυνοῦ βληθῆναι μυθεύεται.

(62) Vulg. ὡς ἐν ἀνόμῳ καὶ ἀπροστάτῃ χώρῳ. Scribendum procul dubio ἀπροστάτη, ut legitur in panegyrico pagina 628, ubi totus hic locus legitur. Codex tamen Fuk. etiam in panegyrico scribit ἀπροστάτη. Paulo ante scribendum est κλεψύγαμοι τε φθοραί, ut legitur in panegyrico.

(63) Τοῖς ἐγκαθεύδουσι. Hujus verbi vim non intellexit Christophorus, nec Portesius. Neque enim *decumbere* ac *dormire* simpliciter ea vox significat, sed *dormire in templo*. Erat hic mos gentilium, ut pernoctantes in templo somnia et remedia a diis suis exspectarent. Cujus rei infinita occurrunt exempla apud antiquos scriptores, sed præcipue apud Aristidem in orationibus sacris. Latini dicebant *incubare*. Plautus in *Curculione* : « Ideo fit, quia hic leno ægrotus incubat in Æsculapii fano. » Solinus in cap. 7 : « Epidaurο decus est Æsculapii sacellum, cui incubantes, » etc. Hieronymus in cap. 65 *Isaie*, ad illa verba, *habitant in sepulcris*, « In delubris, inquit, idolorum dormiens : ubi stratis pellibus hostiarum incubare soliti erant, ut somniis futura cognoscerent. Quod in fano Æsculapii usque hodie error ethnicorum celebrat, multorumque aliorum : quæ non sunt aliud nisi tumuli mortuorum. »

dicendi quam viri, abdicata sexus sui gravitate, muliebria patientes, dæmonem placabant. Ad hæc illegitimi mulierum concubitus et adulteria, sædæque ac nefaria flagitia in eo templo tanquam in loco ab omni lege ac rectore vacuo, peragebantur. Nec quisquam erat qui ea quæ illic gerebantur observaret, propterea quod nemo vir gravis ac modestus eo accedere audebat. At non etiam imperatorem maximum latere potuerunt quæ ibi perpetrabantur scelera. Sed cum ea ipset imperatoriæ providentiæ oculo inspexisset, hujusmodi templum indignum censuit quod solis radiis illustraretur. Proinde illud una cum simulacris ac donariis totum funditus everti jussit. Confestim igitur protervi erroris machinamenta imperatoris præcepto dissipata sunt, imperatoris minis conterriti, modeste se gerere didicerunt. Pari modo superstitiosi gentiles illi, qui sibi multum sapere videntur, modestius agere sunt edocti. Qui quidem etiam ipsi suam stultitiam ac vanitatem reipsa didicerunt.

B

513 CAPUT LVI.

Destructio templi Æsculapii Ægis.

Nam cum maximus ac vulgatissimus superstitionis error circa illum Ciliciæ dæmonem vanissimos homines occupasset, ac prope infiniti eum tanquam servatorem ac medicum admirarentur, quippe qui nunc in templo dormientibus appareret, nunc morbos ægrotantium curaret (erat tamen ille revera seductor animarum, utpote qui homines decipi faciles, a vero Servatore abductos ad falsum impietatis errorem pertraheret), imperator pro more atque instituto suo, quippe qui zelatorem ac vere Servatorem Deum sibi colendum proposuerat, hoc etiam templum solo æquari præcepit. Nec mora, ad unum imperatoris nutum humi jacuit manu militari subversum templum, quod nobiles philosophi tan-topere suspexerant : et una cum templo ille ipse qui intus latitabat, non dæmon aut deus, sed deceptor quidam animarum, qui longissimi temporis spatio homines in fraudem induxerat. Sic igitur ille qui

(64) Vulg. εἰκότα δὲ πράττων. Pessime Christophorus hæc ad Æsculapium retulit, cum de Constantino imperatore dicantur, ut in versione mea expressi. Certe in Fuk. et Turnebi codd. legitur εἰκότα δὲ βασιλεὺς πράττων.

(65) Γενναίων φιλοσόφων... θαῦμα. Apollonium Tyanensem intelligit, de quo scribit Philostratus in lib. 1 eum in templo Æsculapii Ægis, tanquam ipsius dei hospitem, diu versatum esse.

(66) Καὶ ὁ τῆδε. Longe aliter optimus codex Fuketii. Nam post vocem θαῦμα punctum arponit. Deinde ita scriptum habet : « Ὅτι δὲ ἐνδομυχῶν οὐ δαίμων οὐδὲ γὰρ θεός· πλάνος δὲ τις ψυχῶν, μακροῖς καὶ μυρίοις ἐξαπατήσας χρόνοις, ἄλλον ἐκ τῶν πραγμάτων. Quatuor postrema verba quæ in vulgatis desunt editionibus, Turnebus quoque ad oram sui libri adjecerat ex manuscripto codice. Mox ubi vulgatæ editiones habent, εἶθ' ὁ κακῶν ἐτέρους ἀπαλλάξεν, etc., codex Fuketii ita scribit : « Ὅ γὰρ κακῶν ἐτέρους ἀπ. καὶ συμφορᾶς προϊσχύμενος, οὐδὲν αὐτὸν ἐαυτῷ πρὸς ἄμυναν εὐρατο, etc. Quæ quidem lectio aptior mihi videtur et melior. In Regiis etiam schedis εὐρατο scriptum inventi.

(67) Φάρμακον μᾶλλον. Postrema vox deest in codice Regiis, et fortasse subaudiri potest. Cæteri

malis et calamitatibus alios liberaturum se esse spondebat, nullum ipse remedium reperit quo sese lueretur, non magis quam cum fulmine percussum eum fuisse fabulæ fingunt. At non item fabulosa fuerunt imperatoris nostri facinora, Deo inprimis accepta; sed per manifestissimam ipsius Servatoris radicitus eversum est, adeo ut pristinae insanæ ne

CAPUT LVII.

Quomodo gentiles, damnatis simulacris, Deum agnoverunt.

Itaque quotquot antea superstitionis dæmonum cultui addicti fuerant, cum errorem suum confutatum oculis suis viderent, et omnium ubique templorum ac simulacrorum vastitatem intuerentur, alii ad salutarem Christi doctrinam se conferebant: alii, licet idem facere nollent, majorum tamen cæremônias, utpote vanas atque inanes condemnabant, et quos antea pro diis habuissent, deridebant. Quidni vero ita sentirent, cum sub externa simulacrorum specie tantam intus latentem spurcitiem cernerent? Nam aut cadaverum ossa, aut aridæ calvariæ suberant, impostorum fraude subreptæ: aut sordidi panni turpi immunditia referti, aut denique feni ac stipulæ acervus. Quæ cum in penetralibus simulacrorum anima parentium congesta aspicerent, et suam et parentum suorum summam dementiam ineusabant: maxime cum animadverterent, in suis illis adytis, atque in ipsis simulacris nullum esse intus habitantem, non dæmonem oracula fundentem, non deum prædicentem futura, quemadmodum sibi antea persuaserant: imo ne obscurum quidem ac tenebrosum spectrum. Atque idcirco quodvis vel obscurissimum antrum et abditissimi quique recessus, iis qui ab imperatore missi erant facile patuerunt: adyta quin etiam inaccessa prius loca, ipsaque templorum penetralia, militum vestigiis terebantur. Ex quibus mentis, quæ gentiles omnes jampridem involutos

CAPUT LVIII.

Quomodo apud Heliopolim, destructo Veneris fano, primus ecclesiam construxit.

Atque hæc inter præclara imperatoris facinora merito recenseantur; sicut et illa quæ singillatim in variis provinciis constituit. Cujusmodi illud est quod in urbe Phœnices Heliopoli ab eo gestum vidimus. Qua in urbe gentiles quidem qui obscœnam libidinem deæ Veneris vocabulo afficiunt; uxoribus ac siliabus suis stupri impune admittendi licentiam concesserant. Nunc vero nova lex ab

tamen codices eam agnoscent. In fine capituli pro avtrépeto, codex Fukelii habet avetéτραπτο.

(68) Γοήτωρ περιεργίας έσκειωρημένα. Rectius in codice Regio, Fuk. et Savil. scribitur έσκαωρημένα. Quam vocem ita vertit Christophorsonus, calvæ præstigiatorum dolis cullide oblectæ. Quod non probò: malimque vertere, subreptæ, aut certe adornatæ et ad maleficia comparatæ. Ossa enim et calvariæ sunt inagorum instrumenta, quibus illi ad maleficia sua utebantur.

(69) Ού δαίμων, ού χρησμοφός. In panegyrico de tricennialibus Constantini aliter collocantur hæc verba: Ού δαίμων, ού θεός, ού χρησμοφός, ού

Ἄλλ' οὐκ ἐν μύθοις ἦν τὰ τοῦ ἡμεδαποῦ βασιλέως θεῶν κεχαρισμένα κατορθώματα· δι' ἐναργούς δέ γ' ἀρετῆς τοῦ αὐτοῦ σωτήρος, αὐτόβριζος καὶ ὁ τῆδε νεὼς ἀνετρέπετο, ὡς μηδ' ἔχγος αὐτόθι τῆς ἐμπροσθεν περιλειφθῆαι μανίας.

vim atque virtutem, hoc templum una cum cæteris vestigium quidem ullum ibidem remanserit.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΖ'.

Πῶς οἱ Ἕλληγες, καταγρόντες τῶν εἰδώλων, ἐπέστρεπον εἰς θεογνωσίαν.

Πάντες δ' οἱ πρὶν δεῖσιδαίμονες, τὸν ἐλεγγον τῆς αὐτῶν πλάνης αὐταῖς βῆσιον ὀρώντες, τῶν θ' ἀπανταχοῦ νεῶν τε καὶ ἰδρυμάτων ἔργω θεώμενοι τὴν ἐρημίαν, οἱ μὲν τῷ σωτηρίῳ προσέφευγον λόγῳ, οἱ δ', εἰ καὶ τοῦτο μὴ ἔπραττον, τῆς γοῦν πατρίας κατεγίνωσκον ματαιότητος, ἐγέλων τε καὶ κατεγέλων τῶν πάλαι νομιζομένων αὐτοῖς θεῶν· καὶ πῶς γὰρ οὐκ ἐμελλον οὕτω φρονεῖν, τῆς ἐξωθεν τῶν ξοάκων φαντασίας πλείστην ὄσην μιαιρίαν εἴσω κεκρυμμένην ὀρώντες; Ἡ γὰρ νεκρῶν σωματῶν ὑπὴν ὄστέα, ξηρά τε κρανία, γοήτων περιεργίας ἐσκειωρημένα (68), ἢ ῥυπῶντα βράχη βδελυρίας αἰσχρᾶς ἐμπλεα, ἢ χόρτου καὶ καλάμης φορυτός· ἃ δὴ τῶν ἀψύχων ἐπις σεσωρευμένα θεωμένοις, αὐτοῖς τε καὶ τοῖς αὐτῶν πατράσι, πολλὴν λογισμοῦ ἀφροσύνην κατεμέμενοντο, ὅτε μάλιστα ἐνενοῦσαν, ὡς οὐδεὶς ἔρα ἦν ἐν τοῖς αὐτοῖς αὐτῶν μυχοῖς, οὐδ' ἐν αὐτοῖς ἀγάλμασιν ἐνοικος, οὐ δαίμων, οὐ χρησμοφός (69), οὐ θεός, οὐ μάντις, οἷα δὴ τὸ πρὶν ὑπελάμβανον, ἀλλ' οὐδ' ἀμυδρόν τι ἢ σκυῶδες φάντασμα. Διὸ δὴ προχέριως τοῖς ἐκ βασιλέως καταπεμφθεῖσι πᾶν σκοτεινὸν ἄντρον καὶ πῆς ἀπόβρητος μυχός βατός ἦν, ἄβατά τε καὶ ἄδυτα, ἱερῶν τε τὰ ἐνδοτάτω, στρατιωτικοῖς κατεπατεῖτο βήμασιν· ὥστ' ἐναργῆ τοῖς πᾶσιν ἐκ τῶνδε (69) κατάφωρον γεγόνεαι τὴν ἐξ αἰῶνος μακροῦ τῶν Ἑλλήγων ἀπάντων κατακρατήσασαν διανοίαν πῆρῳσιν.

deprehensa et cunctorum oculis exposita est cæritenebat.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΗ'.

Ὅπως ἐν Ἡλιουπόλει τὴν Ἀφροδίτην καθελὼν, ἐκκλησίαν ὠκοδόμησε πρώτος.

Καὶ ταῦτα δ' ἂν τις (70) τοῖς βασιλέως εἰκότως ἀναθείη κατορθώμασιν, ὥσπερ οὖν καὶ τὰ μερικῶς καθ' ἕκαστον ἔθνος αὐτῷ διαταχθέντα· οἷον ἐπὶ τῆς Φοινίκων Ἡλιουπόλεως, ἐφ' ἧς οἱ μὲν τὴν ἀκόλαστον ἡδονὴν τιμῶντες προσρήματι, γαμεταῖς καὶ θυγατρᾶσιν ἀναθῆν ἐκπορνεύειν συνεχώρουν. Νυνὶ δὲ νέμος ἐφοῖτα νέος τε καὶ σώφρων παρὰ βασιλέως, μηδὲν τῶν πάλαι συνήθων τολμᾶν διαγορεύων· καὶ μάντις, quod eequidem magis probò.

(69*) Desideratur καὶ· aut legendum ἐναργῶς pro ἐναργῆ. EDIT.

(70) Καὶ ταῦτα δ' ἂν τις, etc. Hæc omnia usque ad voces illas οἱ μὲν τὴν ἀκόλαστον, desunt in codice Regio et in editione Rub. Stephani. Adjecta sunt autem a viris doctis, ex manuscripti codicis fide. Certe Turnebus et Savilius in suis codicibus ea repererunt: et nos in Fuk. codice eadem ad marginem ascripta vidimus. Nisi quod codex Fuk. una voce auctior est, cum in eo legatur τοῖς βασιλέως εἰκότως ἀναθείη, etc.

τούτοις δὲ πάλιν ἐγγράφους παρέθετο διδασκαλίαις, ὡς ἂν ἐπ' αὐτῷ τούτῳ πρὸς τοῦ Θεοῦ προηγουμένως ἀποσταλείς (71), ἐφ' ᾧ πάντας ἀνθρώπους νόμοις σωφροσύνης παιδεύειν. Διδὸν οὐκ ἀπηξίου, καὶ τούτοις δι' οἰκείου προσομιλεῖν γράμματος, προὔτρεπέ τε σπεύδειν ἐπὶ τὴν τοῦ κρείττονος γνῶσιν· κἀναυθα δὲ τὰ ἔργα ἐπήγε τοῖς λόγοις ἀδελφὰ, οἶκον εὐκτῆριον ἐκκλησίας τε μέγιστον (72) καὶ παρὰ τοῖσδε καταβαλλόμενος· ὡς τὸ μὴ ἐκ τοῦ παντός που αἰῶνος (73) ἀκοῆ γνωσθῆν, νῦν τοῦτο πρῶτον ἔργου τυχεῖν, καὶ τὴν τῶν δεισιδαιμόνων πόλιν, ἐκκλησίας Θεοῦ, πρεσβυτέρων τε καὶ διακόνων ἡξιώσθαι, τῷ τ' ἐπὶ πάντων Θεῷ ἱερωμένον ἐπίσκοπον τῶν τῆδε προκαθῆσθαι. Προσῶν δὲ κἀναυθα βασιλεὺς, ὅπως ἂν πλείους προσάγειν τῷ λόγῳ, τὰ πρὸς ἐπικουρίαν τῶν πενήτων ἔκπλεα παρεῖχε, καὶ ταύτη προτρέπων ἐπὶ τὴν σωτήριον σπεύδειν διδασκαλίαν, μονονουχί τῷ φάντι παραπλησίως εἰπόν ἂν καὶ αὐτός· « Εἴτε προφάσει, εἴτ' ἀληθείᾳ Χριστὸς καταγγελλέσθω. »

ad sublevandos pauperes largitus est; hac etiam atque invitans, ac tantum non verba ipsa profersens Pauli dicentis: « Sive per occasionem, sive per veritatem Christus annuntietur. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΘ'.

Περὶ τῆς ἐν Ἀντιοχείᾳ δι' Εὐστάθιον ταραχῆς.

Ἄλλὰ γὰρ ἐπὶ τούτοις, ἀπάντων ἐν θυμηδαίαις τὴν ζωὴν διαγόντων, τῆς τ' Ἐκκλησίας τοῦ Θεοῦ πανταχοῦ κατὰ πάντα τρόπον καὶ παρὰ πᾶσιν ἔθνεσιν ὀφειμένης, αὐτοῖς ὅπως καλοῖς ἐφεδραῶν φόβος, ἐπηλείετο (73) τῆ τῶν τοσοῦτων ἀγαθῶν εὐπραγίᾳ, τάχα ποτὲ καὶ αὐτὸν ἀλλοῖον εἶσεσθαι βασιλέα περὶ ἡμᾶς ὀπποτεύσας, ἀποκναίσαντα ταῖς ἡμετέραις ταραχαῖς τε καὶ ἀκοσμίαις. Μέγιστον δ' οὖν ἐξάψας πυρσὸν, τὴν Ἀντιοχέων Ἐκκλησίαν τραγικαῖς διελάμβανε συμφοραῖς, ὡς μικροῦ τὴν πᾶσαν ἐκ βῆθρων ἀνατραπῆναι πόλιν· εἰς δύο μὲν γὰρ τμήματα διήρητο (74) ὁ τῆς Ἐκκλησίας λαός, τὸ δὲ κοινὸν τῆς πόλεως αὐτοῖς ἄρχουσι καὶ στρατιωτικοῖς (75) πολεμίων τρόπον ἐπὶ τοσοῦτον ἀνακεκίνητο, ὡς καὶ ξιφῶν μέλλειν ἄπτεσθαι, εἰ μὴ Θεοῦ τις ἐπισκοπῆ, ὃ τε παρὰ βασιλέως φόβος, τὰς τοῦ πλήθους ἀνέστειλεν

(71) Προηγουμένως ἀποσταλείς. Ultima vox deest in manuscripto Regio, et in editione Stephani. Quare videndum est ne potius legendum sit προημέως. Verum cum scripti codices Turnebi, Savilii ac Fulketii scripturam editionis Genevensis tueantur, eam merito retinendam censeo.

(72) Οἶκον εὐκτῆριον ἐκκλησίας τε μέγιστον. Non dubito quin scribendum sit οἶκον εὐκτῆριον ἐκκλησίας, νεῶν τε μέγιστον. Sic enim Eusebius loqui solet, ut supra notavi. Et per οἶκον quidem εὐκτῆριον, basilicam intelligit; per νεῶν vero, totum ecclesiae ambitum et conceptum, id est vestibulum, atrium, porticus, exedras, baptisteria, et reliqua quae basilicis addi solebant. In codice Fuk. legitur, οἶκον εὐκτῆριον ἐκκλησίας μέγιστον.

(73) Τὸ μὴ ἐκ τοῦ παντός που αἰῶνος. Non immerito quis mirari potest cur Eusebius hoc ab omni aeo inauditum esse dicat, quod urbs superstitioso dæmonum cultui dedita ecclesiam et episcoporum acceperit. Id enim aliis quoque urbibus eo tempore contigerat. Sed fortasse Eusebius hoc novum et inauditum fuisse intelligit, quod ecclesia Dei in ea urbe constructa esset, in qua nulli adhuc

A imperatore directa est, plena modestiæ; qua cavetur ne quidquam eorum quæ prius in more posita erant, in posterum præsumatur. Atque his rursus scriptas misit institutiones, utpote hanc præcipue ob causam a Deo destinatus, ut universos mortales temperantiæ præceptis imbueret. Quocirca ne ad hos quidem concionari per litteras deditatus est, exhortans ut ad cognitionem Dei celeriter accederent. Statimque facta dictis consentanea ibidem adjecit, constructa eo etiam in loco Christiani cultus ingenti basilica. Adeo ut quod ab ultima usque hominum memoria nullibi fuerat auditum, tunc primum opere ipso completum sit, et civitas hominum superstitioso dæmonum cultui addictorum, Ecclesiam Dei et presbyteros ac diaconos habere B nieruerit, et episcopus summo omnium Deo consecratus, ejus loci hominibus 515 præfuerit. Ad hæc imperator provida mente prospiciens ut quamplurimi ad fidem Christi accederent, plurima ibidem ratione ad salutarem doctrinam homines alliciens Pauli dicentis: « Sive per occasionem, sive per veritatem

CAPUT LIX.

De tumultu Antiochiæ propter Eustathium excitato.

Verum enimvero cum ob hæc omnes in summa hilaritate vitam agerent, et Ecclesia Dei apud cunctas ubique gentes omnibus modis extolleretur, rursus dæmonis livor, qui bonis semper insidias struit, adversus tantam rerum nostrarum felicitatem cœpit insurgere, ratus imperatorem tumultibus nostris et insolentia exasperatum, alienato tandem erga nos animo fortassis futurum. Maximo igitur incendio conflato, Antiochenorum Ecclesiam tragicis quibusdam calamitatibus implevit, adeo ut parum abfuerit quin tota funditus civitas subverteretur, quippe cum populus quidem Ecclesiæ duas in partes divisus esset, reliqua autem civitas simul cum magistratibus ac militibus, hostili modo inter se dissideret, ventumque esset ad gladios, nisi divina Providentia, et imperatoris metus, plebis im-

erant Christiani, sed omnes pariter simulacra venerabantur. Itaque ecclesia hæc Heliopoli constructa est a Constantino in spem potius quam ob necessitatem, ut scilicet cives omnes ad Christianæ religionis professionem invitaret. Paulo post in codice Fuk. legitur ἔργον τυχεῖν, rectius quam ut in vulgatis editionibus ἔργον.

(73) Ἐπηλείετο. Alii ἐπηγείρετο, ut et interpret legisse videtur. Edit.

(74) Vulg. διαιρεῖσθαι. Lego διατρεθέντων τῶν τῆς Ἐκκλησίας λαῶν, quod confirmat Socrates in libro 1, cap. 24. Verum totus locus ex mss. codicibus Fuk., Savilii ac Turnebi ita restituendus est: Εἰς δύο μὲν γὰρ τμήματα διήρητο ὁ τῆς Ἐκκλησίας λαός· τὸ δὲ κοινὸν τῆς πόλεως αὐτοῖς ἄρχουσιν καὶ στρατιώταις, πολεμίων τρόπον ἐπὶ τοσοῦτον ἀνακεκίνητο.

(75) Αὐτοῖς ἄρχουσι καὶ στρατιωτικοῖς. Male Christophorsonus milites præsidarios vertit. Milites enim præsidarii in castris erant, non in civitatibus. Intelligo igitur militares qui militia perfuncti fuerant: item officiales comitis Orientis, et consularis Syriæ.

petum repressissent. Atque hic rursus principis clementia, instar Servatoris ei animorum medici, ægris hominibus medicinam orationis adhibuit. Quippe unum ex iis quos circa se spectatos habebat, comitis honore decoratum, hominem fidelissimum, commisit, plebem quasi legatione blanda compellans. Aliisque super alias scriptis litteris, hortatus est eos ut paci studerent, docens qua ratione divini religioni congruentia gererent. Ac tandem iis persuasit, excusavitque eos in suis litteris, asserens se coram audissee ipsum qui totius seditionis auctor fuisset. Atque has ejus epistolas non vulgari doctrina et utilitate refertas, hoc loco apposuissim, nisi reis ignominie notam inurerent. Quocirca has quidem impræsentia omitam, quippe qui malorum memoria non haudquaquam renovare decreverim: eas vero solas hic inseram, quas ille de aliorum pace et concordia **516** gaudens et gratulans consecravit. Quibus quidem litteris hortatur eos, ut alterius loci antistitem, cujus interventu pacem inter se fecissent, nequaquam sibi vindicare velint: sed potius juxta Ecclesie ritum, eum episcopum eligant, quem ipse communis omnium Servator designaverit. Scribit autem tum ad populum, tum ad episcopos, hæc quæ sequuntur:

CAPUT LX.

Constantini epistola ad Antiochenos, ne Eusebium Cæsaream abstraherent, sed ut alium quærerent.

« Victor Constantinus Maximus, Augustus, populo Antiocheno.

« Quam grata est et quam jucunda cunctis hujus sæculi prudentibus ac sapientibus viris vestra concordia. Ego certe vos, fratres, sempiterna be-

(76) Τοῦ τῆς στάσεως αἰτίου διακηκός. Eustathium intelligit Antiochenum episcopum, ut ex titulo capitis apparet. Quem cum Eusebiani fraude et calumnia e sede sua deiecerint, ingens tumultus Antiochiæ exortus est. Id contigit anno Christi 329, ut ex Philostorgii lib. II manifeste colligitur; aut 330, ut astruere videtur Theodoritus in libro II, cap. 31. Hic enim Meletium ad sedem Antiochenam translatum esse scribit triginta annis post abdicationem Eustathii. Meletium porro Antiochiam translatum esse constat anno Christi 360. Quamobrem assentiri non possum illustrissimo cardinali Baronio, qui, Eusebio nostro semper infensus, dum ejus narrationem sequi recusat, omnia permiscuit. Ait enim hunc tumultum Antiochiæ contigisse anno Domini 324, id est, proximo ante synodum Nicænam anno: tunc cum Eustathius episcopus Antiochenus creatus est; cum Socrates, Sozomenus ac Theodoritus hunc tumultum in depositione ipsius Eustathii contigisse testentur. Sed Baronius certissimis, ut quidem ipse putat, rationibus, Eustathium non sub Constantino imp., sed sub Constantio, ex Antiochena sede dejectum esse contendit. Videamus igitur quibus id argumentis astruere nitatur. Primum afferi Athanasii locum ex epistola ad solitarios sub initium: « Fuit, inquit, quidam Eustathius episcopus Antiochiæ, vir confessione clarus, » etc., — « quem homines Arianae opinionis ita apud Constantium ficta calumnia accusarunt, quasi in matrem principis contumeliosus fuisset. » Verum ego pro Constantio Constantinum in hoc Athanasii loco scribendum esse affirmo. Quam emendationem confirmant ea quæ de imperatoris matre mox subjiciuntur. Helenam enim intelligit, quæ in Orientem circa hoc tempus advenerat.

ὄρμας. Πάλιν δ' ἡ βασιλεύς ἀνεξιγκασία, δικτὴν σωτήρος καὶ ψυχῶν ἡτροῦ, τὰς διὰ λόγων θεραπείας προσήγε τοῖς νενοσηκῶσι· διεπρεσβεῦετο δὴτα τοῖς λαοῖς ἡμρωτέρως, τῶν παρ' αὐτῷ δοκίμων, καὶ τῆ τῶν κομητῶν ἀξία τετιμημένων ἀνδρῶν τὸν πιστότατον ἐκπέμψας· φρονεῖν τε τὰ πρὸς εἰρήνην ἐπαλλήλοις παρήγει γράμμασιν, ἐδίδασκέ τε πράττειν θεοσεβείᾳ πρεπόντως· ἐπειθέ τε καὶ ἀπελογεῖτο δι' ὧν πρὸς αὐτοὺς ἔγραψεν, ὡς τοῦ τῆς στάσεως αἰτίου διακηκός (76) αὐτὸς εἶη. Καὶ ταύτας δ' αὐτοῦ τὰς ἐπιστολάς, οὐ τῆς τυχοῦστος παιδεύσεώς τε καὶ ὠφελείας πλήρεις, παρεθέμην ἂν ἐπὶ τοῦ παρόντος, εἰ μὴ διαβολὴν ἐπήγον τοῖς κατηγορουμένοις· διὸ ταύτας μὲν ἀναθῆσομαι, κρίνας μὴ ἀνανεοῦσθαι κηκῶν μνήμην, μόνας δὲ συνάψω τῷ λόγῳ, ἃς ἐπὶ συναφείᾳ καὶ εἰρήνῃ τῶν ἄλλων εὐθυμούμενος (77) συνέγραψε· δι' ὧν παρήγει ἄλλοτριῶ μὲν ἄργοντες ἐφ' ᾧ τὴν εἰρήνην πεποιήγτο, μηδαμῶς θέλειν μεταποιεῖσθαι, θεσμῷ δ' ἐκκλησίας τοῦτον ἀφείσθαι ποιεμένα, ὃν αὐτὸς ἀναδείξειεν ὁ κοινὸς τῶν ὄλων σωτήρ. Γράφει δὲ αὐτῷ τε τῷ λαῷ καὶ τοῖς ἐπισκόποις διαφόρως τὰ ὑποτεταγμένα·

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ξ'.

Κωνσταντίνου πρὸς Ἀντιοχέας, μὴ ἀποσπᾶν Εὐσέβιον Καισάρειας, ἀλλ' ἕτερον ζητῆσαι.

« Νικητῆς Κωνσταντίνος, Μέγιστος, Σεβαστὸς, τῷ λαῷ Ἀντιοχέων.

« Ὡς κεχαρισμένη γε τῆ τῷ κόσμῳ συνέσει τε καὶ σοφίᾳ ἡ παρ' ὑμῶν ὁμόνοια· καὶ ἔγωγ' ὑμᾶς, ἀδελφοί, ἀθάνατον φιλίαν φιλεῖν ἔγνωκα, προκληθεῖς

C Nam de Fausta omnino hæc intelligi non possunt, ante viginti fere annos, si Baronium sequimur, occisa. Hieronymi vero locus ex libro *De scriptoribus ecclesiasticis*, parum facit pro Baronio, cum in antiquis editionibus, adeoque in Lugdunensi quæ penes me est, diserte scriptum sit, *sub Constantino principe missus est in exilium*. Quamobrem Eusebium hic sequi malim quam Baronium. Neque enim video, cur tanti motus in creatione Eustathii esse potuerint, de quibus in epistola imperatoris Constantini sit mentio, ut ad eos sedandos mittendos fuerit comes, totque epistolas ab imperatore scribi oportuerit. Adde quod Constantinus in epistola ait se coram audissee eum qui totius seditionis auctor exstiterat, Eustathium scilicet, quem ad comitatum venire jussum, in Thraciam relegavit. Atque hoc primum facinus Arianorum recenset Athanasius in epistola superius memorata, quod notandum est. Id enim gestum est ante synodum Tyri, adversus Athanasium coactam, id est ante annum Domini 334. Recte igitur Athanasius historiam belli quod Ariani Ecclesie Catholice intulerunt, a depositione Eustathii exorditur, tanquam a primo Arianorum facinore: quod cum ipsis ex sententia successisset, cætera prona sibi deinceps ac facilia esse existimarunt. Cæterum Baronii sententia, tum ex iis quæ supra dixi refellitur, tum ex eo quod Flaccillus, qui post Paulinum et Eulaliū Eustathio successit, inter episcopos qui Tyrensi synodo interfuerant, memoratur ab Athanasio in apologia ad imp. Constantium, ut recte observavit Jacobus Gothofredus in dissertationibus ad lib. II Philostorgii.

(77) Vulg. τῶν ἄλλων εὐθυμούμενος. Scribendum est εὐθυμούμενος, ut legisse videtur Christophorosius.

τῷ τε νόμῳ καὶ τῷ βίῳ, καὶ ταῖς σπουδαῖς, ταῖς ὑμετέροις. Τοῦτ' οὖν ἐστὶν ὡς ἀληθῶς, ὀρθῶς τὰ καλὰ καρποῦσθαι, τὸ ὀρθῆ τε καὶ ὑγίει κεχρησθαι διανοίᾳ. Τί γὰρ ἂν οὕτως ὑμῖν ἀρμόσειεν; Οὐκ οὖν θαυμάσαιμ' ἂν (78), εἰ τὴν ἀλθθειαν σωτηρίας μᾶλλον ὑμῖν, ἢ μίσους ἁτιῶν φῆσαιμι. Ἐν οὖν τοῖς ἀδελφοῖς, οὓς μίᾳ τε καὶ ἡ αὐτῆ δι' ὀρθῆς καὶ δικαίας ὁδοῦ πορεία τῷ Θεῷ κατεπαγγέλλεται, εἰς ἀγνὴν τε καὶ ὅσῳ ἐστὶν ἐγγράφειν, τί ἂν τιμιώτερον γένοιτο (79) (τοῦ δι' εὐτυχίας) τοῖς πάντων καλοῖς ὁμογεμονεῖν; μάλιστα ὅπου τὴν πρόθεσιν ὑμῶν (80) ἢ ἐκ τοῦ νόμου παίδευσις εἰς κάλλω διόρθωσιν φέρει, καὶ τὴν ἡμετέραν οὖν χρίσιν βεβαιοῦσθαι τοῖς ἀγαθοῖς ἐπιθυμοῦμεν δόγμασι. Θαυμαστὸν τοῦτο ἴσως ὑμῖν καταφάνεται, τί δὴ ποτε τὸ κερσοίμιόν μοι τοῦ λόγου βούλεται. Οὐ δὴ παράτησμαι, οὐδ' ἀρνήσομαι τὴν αἰτίαν εἰπεῖν. Ὁμολογῶ γὰρ ἀνεγκωκῆναι τὰ ὑπομνήματα, ἐν οἷς λαμπραῖς τ' εὐφημίαις καὶ μαρτυρίαις ταῖς εἰς Εὐσέβιον τῶν Καισαρέων ἐπίσκοπον ὄντα, ὃν καὶ αὐτὸς παιδεύσεώς τε καὶ ἐπιεικείας ἐνεκεν καλῶς τε ἐκ πολλοῦ γινώσκω, ἐύρων ὑμᾶς ἐγκαιμένους καὶ αὐτὸν σφετεριζομένους (81). Τί οὖν ἡγεῖσθέ με πρὸς ἀκριθεῖ τοῦ κριέττονος ἐπιζητήσιν ἐπιγινόμενον (82) διεντεθυμησθαι; τίνα δὲ ἐκ τῆς ὑμετέρας σπουδῆς ἀνεληφέναι φροντίδα; Ἡ πίστις ἐγία, ἢ διὰ τοῦ λόγου καὶ τῆς γνώμης τοῦ Σωτήρος ἡμῶν, εἰκόνα ὡσπερ ἡμῖν τοῦ βίου δίδως, ὡς δυσχερῶς ἂν καὶ αὐτῆ τοῖς ἀμαρτήμασιν ἀντιβαίης, εἰ μὴ τὴν πρὸς κέρδος ὑπηρεσίαν ἀρνήσαιο· καὶ ἐμοὶ γὰρ δοκεῖ αὐτῆς τῆς νίκης περιγενέσθαι (83), ὃ τῆς εἰρήνης μᾶλλον ἀντιποιούμενος. Ὡς ὅπου γένοιται τὸ πρέπον ἔξεστιν, οὐδεὶς ἂν ὃ μὴ τερπόμενος εὐρθεῖη. Ἀξίῳ τοίνυν, ἀδελφοί, τοῦ χάριν οὕτω διαγινώσκωμεν, ὡσθ' ἑτέροις ὕβριν δι' ὧν αἰρούμεθα, περιτριψάσθαι; Τοῦ χάριν ταῦτ' ἐπισπώμεθα, ἃ τὴν πίστιν τῆς ὑπολήψεως ἡμῶν καλαίρησι; Ἐγὼ μὲν

A nevolentia complecti constitui; tam religionis instituto, tum vivendi ratione, tum studio ac favore vestro provocatus. Hic profecto verus honorum fructus est, sana mente et prudenti consilio cuncta agere. Quid enim magis vos deceat? Ne miremini igitur si fidem veritatis vobis salutis potius quam odii causam fuisse dixero. Certe inter fratres, quos una eademque animorum affectio, et ingressus in recta justitiæ via, in purum sanctumque domicilium Deo duce spondet adscribere, quid spectabilius esse possit, quam omnium bonis concordia animo acquiescere? Præsertim cum divinæ legis institutio propositum vestrum ad majorem incitet perfectionem, et nos vestrum iudicium optimis decretis confirmari cupiamus. Ac fortasse mirum vobis videbitur, quidnam sibi velit hoc nostri sermonis exordium. Equidem causam ejus rei exponere nec gravabor nec recusabo. Fateor enim perlegisse me acta, in quibus ex honorificis testimoniis ac præconiis vestris in Eusebium Cæsariensem episcopum, quem ego quoque et doctrinæ et modestiæ causa jamdudum probe novi, vos in eum propensos esse comperi, eumque vobis vindicare velle. Quid tunc existimatis mihi ad recti verique indagacionem contendenti, in mentem venisse? Quantam curam ac sollicitudinem vob vestrum illud studium suscepisse me creditis? O fides sancta, quæ per verba ac præcepta Servatoris nostri, veluti expressam quamdam vitæ imaginem nobis exhibes, quam moleste etiam ipsa 517 peccantibus resisteres, nisi ad quæstum et gratiam servire prorsus refugeres. Mihi quidem videtur iam victoriam ipsam vicisse, qui pacem magis requirit. Quippe ubi id quod honestum est, licet, neminem reperias qui non eo maxime delectetur. Quæso igitur, fratres carissimi, cur id consilium cupimus, ex quo injuria in alios redundet? Cur ea consecramur

(78) *Οὐκ οὖν θαυμάσαιμ' ἂν.* Corruptus est hic locus, cujus sensum assecutus sum, prout potui. Ac primo quidem scribendum puta θαυμάσατε. Deinde scribe: οὓς μίᾳ τε καὶ αὐτῆ δι' ὀρθῆς τε καὶ δικαίας ὁδοῦ πορεία τῷ Θεῷ κατεπαγγέλλεται, ut scribitur in optimo codice Fuketiano, cui ex parte subscribunt codices Savilii ac Turnebi.

(79) *Τί ἂν τιμιώτερον γένοιτο.* Post hæc verba Scaliger aliique has voces inseruerunt, τοῦ δι' εὐτυχίας, quas etiam in Moræi libro ascriptas inveni. Verum hanc illorum conjecturam probare non possum. Quid enim sibi vult δι' εὐτυχίας? Mallem omnino legere, ἢ τοῖς πάντων καλοῖς χαίροντας ὁμογεμονεῖν. Aut enim Constantinus, non decere Christianos aliorum bonis invidere, et vicinarum civitatum episcopos, eo quod scientia ac virtute antecellant, a suis Ecclesiis abstrahere. Id enim Antiochenses facere voluerant, qui, deposito Eustathio, Eusebium Cæsariensem episcopum sibi antistitem dari postulaverant. In Fuk. codice verbo γένοιτο punctum in summo apponitur. Deinde legitur τοῦτο δι' εὐτυχίας τοῖς, etc. Nec aliter in libro Turnebi. Savilius vero ad oram libri sui ita emendat: Τοῦ δι' εὐτυχίας τῆς πάντων καλῶς ὁμ. Quam lectionem sive ex conjectura, sive ex ms. codice profectam, equidem probare non possum. Malium certe ita legere: Τί ἂν τιμιώτερον γένοιτο

τοῦ διεντυχοῦντας τοῖς πάντων καλοῖς ὁμογεμονεῖν, uti sensus sit quem supra posui.

(80) *Τὴν πρόθεσιν ὑμῶν.* Non recte hunc locum cepit Christophorus. Intelligit enim Constantinus impetum illum animorum, quo Antiochemi Eusebium sibi episcopum adsciscere proposuerant. Sicut postea per χρίσιν intelligit iudicium quo eundem elegerant. Lego igitur καὶ τὴν ἡμετέραν οὖν χρίσιν βεβαιοῦσθαι τοῖς ἀγαθοῖς, etc., ut scribitur in Fuk. ac Turnebi libro.

(81) *Ἐγκαιμένους... σφετεριζομένους.* In veteribus schedis bibliothecæ Regiæ scribitur ἐγκαίμενος, quod valde placet. Sed scripti codices Fuk., Savil. ac Turnebi aliam lectionem præferunt, ἐγκαιμένους καὶ σφετεριζομένους.

(82) *Ἐπιζητήσιν ἐπιγινόμενον.* Non dubito quin scribendum sit, ἐπιγινόμενον ἐντεθυμησθαι. In codice Fuk. scriptum inveni: ἐπιγινόμενον διεντεθυμησθαι. Posset etiam scribi ἐπεγειρόμενον.

(83) *Αὐτῆς τῆς νίκης περιγενέσθαι.* Elegantissima sententia, quam Christophorus non intellexit. Mihi quidem, inquit Constantinus, ipsam victoriam vicisse videtur is qui paci maxime studet. Itaque post vocem ἀντιποιούμενος punctum ponendum est, ut habent codd. Regius, Fuk., et veteres schedæ.

et accessimus, quæ fidem opinionis nostræ eversura sunt? Equidem virum illum quem vos et honore et benevolentia dignum judicatis, plurimum laudo. Non tamen adeo despici oportet *ἵδ* quod apud singulos raturum firmumque manere debuerat, ut singuli contenti non sint sententiis suis, nec domesticis bonis omnes perfruantur, utque in disquirendis iis qui ex æquo digni sint episcopatu, non dicam unus aut alter, sed plurimi Eusebio pares non proferantur. Etenim cum asperitas et violentia nullam ecclesiasticis honoribus molestiam facessat, omnes similes inter se sunt, et æquali in pretio habendi. Neque enim rationi consentaneum fuerit, ut huiusmodi inquisitio ad aliorum fiat injuriam: quippe cum omnium mentes, sive humiliores sint, sive illustriores, divina decreta ex æquo suscipiant atque custodiant: adeo ut alii, quod quidem ad communem legem pertinet, nullatenus aliis inferiores sint. Quod si veritatem aperte proferre volumus, jure quis dixerit hoc non esse hominem retinere, sed abstrahere, et violentiæ potius id quod agitur opus esse, quam justitiæ. Et sive hoc modo, sive aliter sentit multitudo, ego quidem liquido et audacter affirmo, eam rem criminationibus causam præbere, et ingentis tumultus tempestatem excitare. Nam et ægni dentium suorum vim ac robur ostentant, quoties pastoris cura ac sollicitudine in deterius labente, pristina gubernatione se destitutos vident. Quod si hæc ita se habent et nos opinione non fallimur, hoc primum omnium considerate, fratres, (multa enim et maxima bona statim ab initio vobis nascentur) num sincera inter vos charitas atque dilectio, aliquod sui detrimentum passura sit. Deinde vero illud perpendite, virum illum qui boni consilii causa ad vos venerat, debitum sibi honoris fructum ex divino judicio percipere; quippe qui non vulgari affectus sit beneficio, cum de ejus vir-

αὐν ἐπαινῶ τὸν ἄνδρα, ὅς καὶ ὑμῖν τιμῆς τε καὶ διαθέσεως ἄξιος δοκιμάζεται· οὐ μὴν οὕτω γ' ἐξησθη- νηκέναι τὸ παρ' ἐκάστοις κύριόν τε καὶ βέβαιον ὀφείλον μένειν χρή, ὡς μὴ ταῖς ἰδίαις γνώμαις ἑκά- στοις ἀρκεῖσθαι (84), καὶ τῶν οἰκείων πάντας ἀπο- λαύειν, ἐν τε ἐφαμύλλῃ διασκέπει, εἰς τοῦδε τοῦ ἀν- δρός σύγκρισιν οὐχ ἓνα μόνον, ἀλλὰ καὶ πλείους ἐκφῆναι. Αἰδὲ δὴ οὐδὲν οὕτ' ἐκπλήξεως οὔτε τραχύτη- τος ἐνοχλοῦσης ταῖς περὶ τὴν Ἐκκλησίαν τιμαῖς, ὁμοίας τε καὶ διὰ πάντων ἐπίσης ἀγαπητάς εἶναι συμ- βαίνει. Οὐδὲ γὰρ εὐλόγον, εἰς ἐτέρων πλεονέκτημα (85) ποιεῖσθαι τὴν περὶ τοῦτου ἐπίσκεψιν, τῆς πάντων διανοίας ἐπίσης, ἂν τ' ἐλάττους, ἂν τε μελλοῦς (86) εἶναι δοκοῖεν, τὰ θεῖα δόγματα ὑποδεχομένης τε καὶ φυλατ- τοῦσης, ὡς κατὰ μὴδὲν τοὺς ἐτέρους εἰς τὸν κοινὸν νόμον ἐλαττοῦσθαι. Εἰ δὴ τάλῃθός (87) γνώριμον διαβρῆδὸν ἀποφαινόμεθα, ὡς οὐ κάθεξιν, ἀλλὰ ἀφάρ- ρεσιν μάλλον ἂν εἰποῖ τις ἐσεσθαι τάνδρός, καὶ βίας ἔργον, οὐ δικαιοσύνης γενήσεσθαι τὸ γινόμενον ἂν θ' οὕτως, ἂν θ' ἐτέρως τὰ πλήθη φρονῆ, ὡς ἔγωγος διαβ- ρῆδὸν καὶ εὐτόλμως ἀποφαινομαι, ἐγκλήσεως ὑπέθε- σιν εἶναι τοῦτο, προκαλουμένην οὐ τῆς τυχοῦσης στάσεως ταραχῆν· ἐπισημαίνουσι γοῦν τὴν τῶν ἑδόν- των φύσιν τε καὶ δύναμιν, καὶ ἀρνειοί, ὅταν τοῦ ποιμένου τῆς συνηθείας τε καὶ θεραπείας ὑπολιθοῦ- σης ἐπὶ τὰ χεῖρα, τῆς πρὶν διαγωγῆς ἀποστερηθῶσιν. Εἰ δὴ ταῦθ' οὕτως ἔχει, καὶ οὐ σφαλόμεθα, τοῦτο πρῶτον θεάσασθε, ἀδελφοί· πολλὰ γὰρ ὑμῖν καὶ μεγάλα ἐκ πρώτης ἀπαντήσεται· πρῶτον ἀπάντων. Ἡ πρὸς ἀλλήλους γηνησιότης τε καὶ διαθέσις, εἰ μὴδὲν αὐτῆς ἐλαττωθὲν αἰσθησεται· εἰθ' ὅτι καὶ δι' ὀρθὴν συμβουλήν ἀφικόμενος (88), τὸ κατ' ἄξιαν ἐκ τῆς θείας χρίσεως καρποῦται, οὐ τὴν τυχοῦσαν χάριν εὐληθῶς, τῆ περὶ αὐτοῦ τοσαύτην ὑμᾶς ἐπιεικείας ψήφον ἐνέγκασθαι ἐπὶ τοῦτοις, ὃ τῆς ὑμετέρας συ- νηθείας (89) ἐστὶν ἀγαθὴ γνώμη, σπουδὴν τὴν πρέ- πουσαν εἰσενέγκασθε εἰς ἐπιζήτησιν ἀνδρός οὐ χρε-

(84) Vulg. ταῖς ἰδίαις γνώμαις ἑκάστος ἀρκεῖσθαι, id est, suis quisque limitibus contentus sit. Est enim γνώμη limes agrorum, unde *gnomatici* scriptores dicti, qui de limitibus agrorum scripserunt. Eadem ratione ὄρος apud Græcos promiscue sumitur, tam pro sententia quam pro limite. Ut enim limes agros, ita sententia lites et controversias terminat. Porro scribendum videtur ἐκάστους ἀρκεῖσθαι· sequitur enim καὶ τῶν οἰκείων πάντας ἀπολαύειν. Quanquam Fuk. ac Turnebi codd. habent πάντων ἀπολαύειν.

(85) Vulg. εἰς ἕτερον πλεονέκτημα. Scribendum est εἰς ἐτέρων πλεονέκτημα. Non decet, inquit Constantinus, ut huiusmodi deliberatio de eligendo in Eustathii locum episcopo, aliis injuriam afferat; nec alias Ecclesias spoliare debeat. Paulo post assentior Scaligero et Christophorono, qui τῆς πάντων διανοίας emendarunt. Atque ita in Fuk. et Savillii codd. et in veteribus schedis scriptum invenni.

(86) Ἄρ τ' ἐλάττους, ἂν τε μελλοῦς. Id est, sive minoris urbis, cujusmodi est Cesarea, incolæ sint; sive majoris civitatis, cujusmodi est Antiochia. Omnes, inquit, tam μικροπολεῖται quam magnarum urbium cives, æquales sunt apud Deum. Quare minora oppida non sunt spolianda suis episcopis.

idem paulo ante dixerat Constantinus; honores ecclesiasticos similes esse omnes et æquali in pretio habendos.

(87) Vulg. εἰς δὴ τάλῃθός. Hæc ad præcedentem periodum referri possunt. Atque ita post verbum ἀποφαινόμεθα punctum notandum erit, et locus sic vertendus: Adeo ut alii, quod quidem ad communem fidem pertinet, nullatenus inferiores sint, siquidem verum aperte volumus dicere. Quamobrem hoc non est hominem retinere, sed abripere, etc. Atque ita locus hic distinguitur in veteribus schedis.

(88) Δι' ὀρθὴν συμβουλήν ἀφικόμενος. Ex his colligitur, Eusebium nostrum Antiochiam venisse una cum reliquis episcopis, qui Eustathium Antiochenum episcopum in synodo condemnarunt; et Antiochenos post depositionem Eustathii eum penes se detinere voluisse. Hoc est quod supra dixit Constantinus, οὐ κάθεξιν, ἀλλ' ἀφάρρρεσιν μά- λον. Idem tradit Theodoritus in lib. 1, cap. 21.

(89) Ὁ τῆς ὑμετέρας συνηθείας. Scribendum prout, ὅτι τῆς ὑμετέρας συνηθείας ἐστὶν ἀγαθὴ γνώμη σπουδὴν τὴν πρ. εἰσενέγκασθαι. Subauditur enim ἀπὸ κοινοῦ verbum θεάσασθε. Quod si quis vulgarem lectionem tueri velit, equidem non magnopere ro- pugnabo.

ζετε, ἀποκλείσαντες πᾶσαν στασιώδη καὶ ἀτακτον ἄβροτον· ἀεὶ γὰρ ἄδικος ἡ τοιαύτη, καὶ τῆς τῶν διαφορῶν συγκρούσεως (90) σπινθηρές τε καὶ φλόγες ἐξανίστανται. Οὕτως οὖν τῷ Θεῷ τε ἀρέσασαι καὶ ὑμῖν, κατ' εὐχάς τε τὰς ὑμετέρας διαζήσαιμι, ὡς ὑμᾶς ἀγαπῶ, καὶ τὸν ὄρμον τῆς ὑμετέρας πραότητος, ἐξ οὗ τὸν ῥύπον ἐκείνον ἀπωσάμενοι (91), ἀντεισενέχκατε ἦθει ἀγαθῶ τὴν ἑμνοίαν, βέβαιον τὸ σημεῖον ἐνθέμενοι, δρόμον τε οὐράνιον εἰς φῶς δραμόντες (92), πηδαλιός θ', ὡς ἂν εἴποι τις, σιδηροῖς. Διόπερ καὶ τὸν ἀφθαρτον φόρτον ἀγετε (93)· πᾶν γὰρ τὴν ναῦν λυμαινόμενον, ὥσπερ ἐξ ἀντλίας ἀνάλωται. Διὸ δὴ νῦν προνοήσαθε τὴν ἀπόλαυσιν τούτων ἀπάντων (94) οὕτως ἔχειν, ὡς ἂν μὴ δεύτερον ἀδούλιμ καὶ ἀλυσιτελεῖ σπουδῇ ἢ καθόλου τι πῆξασθαι, ἢ ἀρχὴν ἐπιχειρῆσαι μὴ συμφέρον δοκοῦν. Ὁ Θεὸς ὑμᾶς διαφυλάξῃ, ἀδελφοὶ ἀγαπητοί. »

inde operam date, ut his omnibus bonis ita potiāmini, ne quid in posterum inconsulto atque inutili studio aut statuisset omnino, aut ab initio aggressi simi. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΑ'.

Κωνσταντίνου πρὸς Εὐσέβιον, ἐκαινούντος τὴν παραιτήσιν Ἀντιοχείας.

Βασιλέως ἐπιστολὴ πρὸς ἡμᾶς (95) ἐπὶ τῇ παραιτήσει τῆς Ἀντιοχείων ἐπισκοπῆς.

« Νικητῆς Κωνσταντίνου Μέγιστος Σεβαστὸς, Εὐσεβίω.

« Ἀνέγκων πληρέστατα τὴν ἐπιστολήν, καὶ τὸν κῆρυκα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐπιστήμης εἰς ἀκρίβειαν

90) Vulg. καὶ τῆς τῶν διαφορῶν συγκρούσεως. C Melius, ni fallor, legeretur τῆς τῶν διαφορῶν συγκρούσεως, id est, « multorum hominum collis. one scintilla et flamma excitari solent. Conjecturam nostram collex Fuk. nobis tandem confirmavit, in quo diserte scribitur τῆς τῶν διαφορῶν συγκρούσεως.

(91) Ἐξ οὗ τὸν ῥύπον ἐκείνον ἀπωσάμενοι. Christophorus hunc locum ita vertit: Ex quo portu sordibus seditionis præteritæ ejeclis, paculo mentis statui, concordiam in eorum locum inducite. Verum in ea versione, multa sunt quæ probare non possum. Primum enim quod per ῥύπον ἐκείνον sordes seditionis intelligit, non placet. Mihi quidem videtur Constantinus inuere causam illam, propter quam depositus fuerat Eustathius; stuprum videlicet cujusdam mulierculæ, de quo Theodoritus in lib. 1 *Historiæ*. Idem etiam significat Constantinus paulo post, ubi dicit: Πᾶν γὰρ τὴν ναῦν λυμαινόμενον, ὥσπερ ἐξ ἀντλίας ἀνάλωται, id est, *Quidquid navim corrumperebat, tandem ex sentina exhaustum est*. Ubi tamen Christophorus sordes seditionis ierum interpretatur. Verum quomodo sordes de seditione dici possint, equidem non video. De stupro vero quod Eustathio objiciebatur, quin optime dicantur nemo dubitare potest. Est autem hic metaphora a portibus, qui purgari solent, quoties luto et cujusque modi rudibus oppleti sunt. Jam vero verba illa ἐξ οὗ, posset aliquis interpretari adverbialiter: atque ita legendum esset ἀντεισενέχκατε, quod certe non displicet. Ita, inquit Constantinus, Deo placeam ut vos amo, et vestræ lenitatis portum diligo, postquam, ejeclis illis sordibus, concordiam cum probis moribus induxistis. Certe hic sensus valde mihi arripit præ vulgata lectione. Jam enim concordēs erant Antiochenes, et pacata erat religio, tunc cum hæc scriberet Constantinus, ut patet ex initio hujus epistolæ.

(92) Ἀρόμωρ τε οὐράνιον εἰς φῶς δραμόντες.

tute tam honorificum suffragium tulistis. 518 Postremo vestræ consuetudinis esse curam ac diligentiam prudenti consilio congruentem adhibere, ut talem virum cujusmodi opus habetis, perquiratis, omni seditioso et immodesto clamore procul amoto. Semper enim hujusmodi clamores injusti sunt, et ex variorum hominum inter se collisione scintillæ atque incendia excitari solent. Ita Deo et vobis placeam, ita secundum vota vestra vitam degam, ut vos diligo et tranquillum vestræ mansuetudinis portum amo. Ex quo ejeclis illi sordibus, cum probis moribus concordiam inducite, firmumque navi signum imponite, cœlestem navigationis cursum gubernaculis, ut ita dicam, ferreis ad lucem ipsam dirigentes. Quocirca incorruptibiles merces in navem imponite. Quidquid enim navem corrumpere

B poterat, tanquam e sentina exhaustum est. Proinde esse videamini. Divinitas vos servet, fratres charissimi. »

CAPUT LXI.

Constantini ad Eusebium litteræ, quibus eum laudat, quod Antiochiam recusaverit.

Imperatoris epistola ad nos post repudiatum Antiochiæ episcopatum.

« Victor Constantinus Maximus Augustus, Eusebio.

« Epistolam tuam sæpius legi, et ecclesiasticæ disciplinae regulam accuratissime observatam » te

C Scribendum puto δρόμον οὐριον. Est enim metaphora a navigatione. Sic οὐριος δρόμος apud Sophoclem pro felici cursu navigationis; et οὐριόδρομος ναῦς a Græcis dicitur, quæ secundo fertur vento.

(93) Vulg. τὸν ἀφθαρτον φόρτον ἡγεῖσθε. Totæ hæc epistola passim corrupta est; sed præcipue hæc clausura mendis scætet. Quid enim sibi volunt hæc verba? Ego non dubito quin legendum sit ἀφθαρτον φόρτον ἀγετε. Utitur enim hic Constantinus perpetua metaphora a navigatione, et Christianos comparat negotiatoribus qui mercatura causa navigant. Pergite, inquit, felici cursu ad lumen æternum, vexillo crucis in navibus vestris erecto, et incorruptas merces in navem imponite. Jam enim quidquid navem corrumpere poterat, exhaustum est. Ita levi ac prope nulla mutatione facta, elegans et apertus jam sensus existit.

(94) Vulg. τοῦ τῶν ἀπάντων. Scribend. videtur una voce τούτων, quo modo etiam Savilius in suo codice emendarat. In Fuk. codice legitur ἀπόλαυσιν τῶν ἀπάντων. Finis autem hujus epistolæ sic restitutus videtur, ἢ καθόλου τι πῆξασθαι, ἢ τὴν ἀρχὴν ἐπιχειρῆσαι μὴ συμφέρον δοκοῦν. Quam lectionem in versione mea secutus sum. Vocat autem Constantinus δούλον σπουδῆν, studium; quod Antiochenes erga Eusebium declaraverunt, cum eum sibi episcopum ambirent. Potest etiam intelligi studium Antiochenium erga Eustathium, cujus abdicacionem agere ferentes, seditionem concitaverant. In manuscriptis codicibus Fuk., Sav. et Turnebi hic locus ita scribitur: ἐπιχειρῆσαι δὲ μὴ συμφέρον [συμφέρον?] εἶναι ἡμεῖς δοκοῦν. Sed planior est scriptura quam in veteribus schedis reperimus, ἐπιχειρῆσαι μὴ συμφέρον δοκοῦν.

(95) Βασιλέως ἐπιστολὴ πρὸς ἡμᾶς. Hic titulus ab ipso Eusebio perscriptus est, ut apparet. Ait enim ipse de se πρὸς ἡμᾶς. Quare non opus erat alio titulo. Porro ex hoc loco aperte colligitur hos

cognovi. Enimvero in ea sententia perstare, quæ et Deo accepta et apostolicæ traditioni congrua esse videatur, summæ pietatis est. Tu quidem beatum te in hoc ipso existimare debes, qui, totius propemodum orbis testimonio, dignus universæ Ecclesiæ episcopatu judicatus sis. Nam cum omnes te apud se episcopum esse ambiant, hanc tuam felicitatem sine controversia adaugent. Verum rectissime fecit prudentia tua, quæ et mandata Dei et apostolicam atque ecclesiasticam reglam custodire statuit, episcopatum Antiochenis Ecclesiæ repudiatis, et in eo potius permanere desiderans, quem Dei mandatu ab initio suscepisset. Porro hac de re ad populum litteras dedi. 519 et ad collegas tuos, qui quidem etiam ipsi de hisdem rebus ad me scripserant. Quas ubi sanctitas tua perlegerit, facile cognosces, me, quoniam refragari ipsis justitia videbatur, divini Numinis impulsu ad eos scripsisse. Eorum consilio etiam prudentiam tuam interesse oportebit, ut hoc ipsum in Antiochenorum Ecclesia constituatur. Divinitas te servet, frater charissime. »

CAPUT LXII.

Constantini epistola ad synodum, ne Eusebius Cæsarea abstrahatur.

« Victor Constantinus Maximus Augustus, Theodoro, Theodoro, Narcisso, Aetio, Alphico et reliquis episcopis qui sunt Antiochiæ.

« Legi litteras a vestra sanctitate scriptas, et Eusebii collegæ vestri prudens propositum magnopere laudavi. Cumque cuncta quæ gesta sunt, partim ex vestris, partim ex perfectissimorum virorum, Acacii et Strategii comitum, litteris cognovissem, remque ut decebat accurate expendissem, scripsi ad populum Antiochenum, quid Deo acceptum et Ecclesiæ congruum esset. Ejus epistolæ exemplum his litteris subjici præcepi, ut et vos cognoscere possitis, quidnam ego juris ratione provocatus scri-

libros ab Eusebio Cæsariensi scriptos fuisse. Quoniam cum innumeris argumentis ac testimoniis probari possit, miror tamen Jacobum Gothofredum id negare ausum fuisse. In codice Fuk. qui titulos singulis capitibus præfixos habet, desunt hæc verba. In Regiis autem schedis ad latus ascripta sunt.

(96) *Πίστης Ἐκκλησίας ἐπίσκοπος εἶναι.* Baronius ad annum Domini 324, numero 145, hæc verba sic exponit: « Ecclesiæ, inquit, Antiochenæ curam vocat Constantinus episcopatum totius Ecclesiæ, quod Antiochia metropolis esset totius Orientis. » Verum, quod pace summi viri dictum sit, alius videtur esse sensus horum verborum. Nam cum omnes civitates Eusebium episcopum habere vellent, ut paulo post testatur Constantinus, omnium consensu dignus erat Eusebius totius orbis episcopatu.

(97) *Ἦρουν τὰς τε ἐπιτολάς.* In codd. Fuketii et Savilii scriptum est *ἔπειρ τὰς τε ἐπιτολάς*. Malim tamen scribere *ἦπερ τὰς τε*, etc. Paulo ante ubi legitur *σύμφωνα φαίνεται*, codd. Fuketii et Savilii addunt *εὐαγές*.

(98) *Θεοδότῳ.* Hic Theodotus episcopus erat

φυλαχθέντα κατενόησα· ἐμμένειν γοῦν τούτοις ἄπερ ἀρεστά τε τῷ Θεῷ, καὶ τῇ ἀποστολικῇ παραδόσει σύμφωνα φαίνεται, εὐαγές. Μακάριον δὴ αὐτῶν καὶ ἐν αὐτῷ τούτῳ νόμιζε, ὡς τῇ τοῦ κόσμου παντός, ὡς ἔπος εἰπῆν, μαρτυρίῃ, ἀξίος ἐκρίθης πάσης Ἐκκλησίας ἐπίσκοπος εἶναι (96)· εἰ γὰρ ποθοῦσιν ἅπαντες εἶναι σε παρ' αὐτοῖς, ταύτην σοὶ τὴν εὐδαιμονίαν ἀναμφισβητήτως συναύξουσιν. Ἄλλ' ἢ σὴ σύνεσις, ἦγουν τὰς τε ἐπιτολάς (97) τοῦ Θεοῦ καὶ τὸν ἀποστολικὸν κανόνα καὶ τῆς Ἐκκλησίας φυλάττειν ἔγνωκεν, ὑπέρευγε πεποίηκε, παραιτουμένη τὴν ἐπισκοπίαν τῆς κατὰ τὴν Ἀντιόχειαν Ἐκκλησίας, ἐν ταύτῃ δὲ διαμείναι σπουδάζουσα. εἰς ἣν ἐκ πρώτης Θεοῦ βουλήσει τὴν ἐπισκοπίαν ὑπεδέξατο. Περὶ δὲ τούτου πρὸς τὸν λαὸν ἐπιστολὴν ἐποίησάμην, πρὸς τε τοὺς ἄλλους σὺλλειτουργοῦς, οἱ καὶ αὐτοὶ περὶ τούτων ἐτύχχανόν με γεγραφεγκότες· ἄπερ ἢ σὴ καθαρότης ἀναγνοῦσα, βλάβως ἐπιγνώσεται, ὅτι τῆς δικαιοσύνης ἀντιθεγεμένης αὐτοῖς, προτροπῇ τοῦ Θεοῦ πρὸς αὐτοὺς ἐγράφη· ὡν τῷ συμβουλίῳ, καὶ τὴν σὴν σύνεσιν παρ-εἶναι δεήσει, ὡς ἂν τούτο ἐπὶ τῆς Ἀντιόχειαν Ἐκκλησίας τυπωθεῖ. Ὁ Θεὸς σε διαφυλάξοι, ἀδελφε ἀγαπητέ. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΒ'.

Κωνσταντίνου πρὸς τὴν σύνοδον, μὴ ἀποσπῶσθαι Καισαρείας Εὐσέβιον.

« Νικητῆς Κωνσταντίνος Μέγιστος Σεβαστὸς, Θεοδότῳ (98), Θεοδώρῳ, Ναρκίσσῳ, Ἀετίῳ, Ἀλφειῷ καὶ τοῖς λοιποῖς ἐπισκόποις τοῖς οὖσιν ἐν Ἀντιοχείᾳ.

« Ἀνέγνων τὰ γραφέντα παρὰ τῆς ὑμετέρας συνέσεως, Εὐσεβίου τε τοῦ ἅμα ὑμῖν ἱερωμένου τὴν ἔμφρονα πρόθεσιν ἀπεδεξάμεν, ἐπιγνοῦς τε τὰ πεπραγμένα σύμπαντα, τούτο μὲν τοῖς ὑμέτεροις γράμμασι, τούτο δὲ τοῖς Ἀκακίου καὶ Στρατηγίου (99) τῶν διασημοτάτων κομητῶν, διάσκεψίν τε τὴν δεύσαν ποιησάμενος, πρὸς τὸν λαὸν τῶν Ἀντιόχειαν ἐγράφη, ὅπερ ἀρεστόν τε τῷ Θεῷ ἦν καὶ ἀρμόδιον τῇ Ἐκκλησίᾳ, ἀντίγραφόν τε τῆς ἐπιστολῆς ὑποταχθῆναι τοῖς γράμμασι τούτοις ἐνετείλαμην, ὡς ἂν καὶ αὐτοὶ

Laodicæ in Syria; Narcissus vero episcopus Neroniadis in Cilicia; Aetius episcopus Lyddæ in Palæstina; omnes Arianarum partium fautores. Qui cum Antiochiam venissent una cum Eusebio Nicomediensi et Eusebio Cæsariensi, Eustathium deposuerunt, ut scribit Theodoritus in libro 1 *Historiæ*, cap. 21. Aetius tamen ad orthodoxorum partes postmodum se recepit, teste Philostorgio in lib. III, cap. 12, et Athanasio. Jam Alpheus, Apameæ in Syria episcopus, Theodorinus denique Sydonis in Phœnicie antistes nominantur inter episcopos qui Nicænae synodo subscripserunt. De Theodoro loquitur etiam Athanasius in libro *De synodis Arimini et Seleucia*.

(99) *Ἀκακίου καὶ Στρατηγίου.* De Acacio comite Orientis, ni fallor, Constantinus supra in epistola ad Macarium Hierosolymarum episcopum. Strategius vero is est, qui alio nomine Musonianus dictus, de quo multa notavi ad lib. 16 *Anm. Martellini*. Missus fuerat Antiochiam ab imperatore Constantino ad sedandum tumultum ut dixit Eusebius supra

γνώσκειται ὅτι ποτε τῷ τοῦ δικαίου λόγῳ προσκλη-
 θεις (1) πρὸς τὸν λαὸν γράψαι προσεβόηεν· ἐπειδὴ
 τοῦτο τοῖς γράμμασιν ὑμῶν περιελάττει, ὥστε κατὰ
 γὰρ τὴν τοῦ λαοῦ καὶ τὴν τῆς ὑμετέρας προαιρέσεως
 σύνεσιν (2) τε καὶ βούλησιν, Εὐσεβιον τὸν ἱερωτάτων
 ἐπίσκοπον τῆς Καισαρείας, ἐπὶ τῆς Ἀν-
 τιοχείας προκαθίστασθαι, καὶ τὴν ὑπὲρ ταύτης ἀνα-
 δέξασθαι φροντίδα. Τὰ γε μὴν τοῦ Εὐσεβίου γράμ-
 ματα (3) τὸν θεσμὸν Ἐκκλησίας μάλιστα φυλάττοντα
 ἐφαίνετο, ἐχρῆν δ' ὑμῶν τῇ συνέσει καὶ τὴν ἐμὴν
 γνώμην ἐμφανῆ γενέσθαι. Ἀφίκεται γὰρ εἰς ἐμὲ,
 Εὐφρόνιον (4) τε τὸν πρεσβύτερον, πολίτην ὄντα τῆς
 κατὰ Καππαδοκίαν Καισαρείας, καὶ Γεώργιον τὸν
 Ἀρεθουσίω (5) πρεσβύτερον ὡσαύτως, ὃν ἐπὶ τῆς
 τάξεως ταύτης Ἀλέξανδρος (6) ἐν Ἀλεξανδρείᾳ κατε-
 στήσατο, εἶναι τὴν πίστιν δοκιμωτάτους. Καλῶς οὖν
 εἶχε δηλώσει τῇ συνέσει ὑμῶν, τοὺς τε προχειρισσα-
 μένους (7), καὶ ἑτέρους οὓς ἂν ἀξίους ἡγήσασθε πρὸς
 τὴν τῆς ἐπισκοπῆς ἀξίωμα, ὄρσαι ταῦτα, ἃ τῇ τῶν
 ἀποστόλων παραδόσει σύμφωνα ἂν εἴη· τῶν γὰρ
 τεκνύων εὐφρατισθέντων, δυνήσεται ἡμῶν ἡ σύνεσις
 κατὰ τὸν τῆς Ἐκκλησίας κανόνα καὶ τὴν ἀποστολικὴν
 παράδοσιν, οὕτω βυθίσει τὴν χειροτονίαν, ὡς ἂν ὁ τῆς
 ὑμᾶς διαφυλάξῃ, ἀδελφοὶ ἀγαπητοί. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΓ'.

Ὅπως τὰς ἀιρέσεις ἐκτεμεῖν ἐσπούδασεν.

Ταῦτα τοῖς τῶν Ἐκκλησιῶν ἄρχουσι διαταττόμε-

(1) *Τῷ τοῦ δικαίου λόγῳ προσκληθεῖς.* Malim scribere προσκληθείς.

(2) *Προαιρέσεως σύνεσιν.* Libentius legerim σύνεσεως προαιρέσιν. Porro ex his verbis quæ a Christophorsono male accepta sunt, apparet episcopus qui Antiochiæ convenerant, a Constantino per litteras petiisse, ut juxta populi Antiocheni et ipsorum voluntatem Eusebium ad Antiochenam sedem transferretur. Itaque verba illa ὥστε κατὰ τὴν τοῦ λαοῦ καὶ τὴν τῆς ὑμετέρας σύνεσεως προαιρέσιν, etc., desumpta sunt ex epistola episcoporum Antiochiæ congregatorum ad imperatorem Constantinum missa.

(3) *Vulg., Τὴν γε μὴν τὰ τοῦ βίου γράμματα.* Non displicet conjectura doctorum virorum, qui emendarunt τὰ γε μὴν τοῦ Εὐσεβίου γράμματα τὸν θεσμὸν, etc. Posset etiam locus sic emendari: ἀφίκεται γε ὑμῖν τὰ τοῦ Εὐσεβίου, etc. Verum prior lectio confirmatur auctoritate codd. Fuketii et Savilii. Tantum delendus est articulus postpositivus αἱ, qui in Fuketii codice non habetur.

(4) *Ἀφίκεται γὰρ εἰς ἐμὲ, Εὐφρόνιον.* In codice Fuketii et Savilii ita legitur hic locus: Ἀφίκεται γὰρ εἰς ἐμὲ συνέδῃ, Εὐφρόνιον, etc. Quam lectionem secutus est Christophorsonus; sed vulgata lectio longe præstat, ἀφίκεται γὰρ εἰς ἐμὲ, id est, *pervenit ad me*, ut vertit Musculus, seu *nuntiatus est mihi*.

(5) *Γεώργιον τὸν Ἀρεθουσίω.* Supple πολίτην, quam vocem ἀπὸ κοινού repetendam esse, minime advertit Christophorsonus. Cæterum πολίτης non tantum significat eum qui ex aliqua urbe oriundus est, sed potius qui in aliqua urbe domicilium habet, et inter cives relatus est, sive in ea natus sit, sive alibi.

(6) *Ὁν ἐπὶ τῆς τάξεως ταύτης Ἀλέξανδρος.* Item scribit Athanasius in libro *De synodis Arimini et Seleuciæ*; Georgium hunc scilicet qui postea Laodicæ episcopus fuit, primum ab Alexandro Alexandrinorum episcopo presbyterum esse factum: postea vero ob impietatem depositum esse ab eo-

A pserim ad populum Antiochenum, quandoquidem hoc litteris vestris continebatur, ut juxta populi et prudentiæ vestræ suffragium ac voluntatem, Eusebius sanctissimus Cæsariensium episcopus Antiochenæ Ecclesiæ præsideret, ejusque curam susciperet. Ac litteræ quidem Eusebii, ecclesiasticæ legi maxime consentire videbantur. Convenit tamen ut nostra quoque sententia vestræ prudentiæ innotescat. Etenim relatum est ad nos, Euphronium presbyterum civem Cæsareæ quæ est in Cappadocia, et Georgium Arethusiorum civem, ille presbyterum, quem Alexander ad hunc ordinem in urbe Alexandriæ promovit, viros esse in doctrina fidei probatissimos. Placuit itaque significare prudentiæ vestræ, ut hos viros, et alios quos ad episcopatum idoneos judicaveritis, in medium profertentes, ea decernatis quæ apostolorum traditioni consentiunt. His enim præstructis, **520** vestra prudentia juxta Ecclesiæ regulam et, apostolicam traditionem ita hanc electionem dirigere poterit, quemadmodum ecclesiasticæ disciplinæ ratio postulat. Divinitas vos servet, fratres charissimi. »

Ἐκκλησιαστικῆς ἐπιστήμης ὑψηλῆται λόγος. Ὁ θεὸς

CAPUT LXIII.

Quomodo hæreses excindere studuerit.

Hæc imperator præsulibus Ecclesiarum præ-

dem Alexandro. Sed et in *Apologetico adversus Constantium*, pag. 278, eundem ab Alexandro depositum esse scribit, idque ipsum discrete confirmant Patres Sardicensis concilii in epistola synodica. Item Athanasius in eodem *De Synodia* libro, pag. 886, Georgium hunc Antiochiæ commoratum esse testatur. Porro hunc locum ex schedis Regiis ita distinxi, ὃν ἐπὶ τῆς τάξεως ταύτης Ἀλέξανδρος ἐν Ἀλεξανδρείᾳ κατεστήσατο, εἶναι τὴν πίστιν δοκιμωτάτους, et sic Musculus.

(7) *Τοὺς προχειρισμένους.* Mutilus esse mihi videtur hic locus, quem ita supplendum esse existimo: Καλῶς οὖν εἶχε δηλώσει τῇ συνέσει ὑμῶν τοὺς, ὑμᾶς δὲ προχειρισμένους τοὺς τε καὶ ἑτέρους, etc. Quam lectionem in versione mea sum secutus. Τοὺς Εὐφρόνιον et Georgium supra dictos intelligit. Ex quibus Euphronius quidem postea fuit episcopus Antiochiæ, et quidem proximo loco post Eustathium, ut scribit Socrates, Sozomenus et Theodorus Mopsuestenus apud Nicetam in *Thesouro orthodoxæ fidei*. Georgius vero is est, ut dixi, qui postea episcopus fuit Laodicæ. In codice Fuk. scribitur τοὺς τε προχειρισμένους. Porro autem notandum est, Arianos homines pro orthodoxis hic laudari a Constantino: seu quia errorem suum adhuc tegebant, seu quia Ariani aures ejus atque animum occupaverant. Nihil hic vidit Christophorsonus. Προχειρισσάθαι in electionibus, est proponere ac proferre in medium nomen alicujus, ut inquiratur an dignus sit eo munere de quo agitur. Quod ἐκφῆται vocat Constantinus in epistola ad populum Antiochenum. Προχειρισμὸν sequebatur examinatio, deinde electio, ac postremo ordinatio seu consecratio. Certe προχειρισμὸς aperte distinguitur a χειροθεσίᾳ in epist. Patrum concil. Nicæ. ad episcopos Ægypti. Sic enim statuit de Meletio: μηδεμίαν ἐξουσίαν ἔχειν, μήτε προχειρίζεσθαι, μήτε χειροθετεῖν. Et paulo post de episcopis a Meletio ordinatis præcipiunt: ταῦτοις μὲν μηδεμίαν ἐξουσίαν εἶναι τοὺς ἀρροκνομένους αὐτοῖς προχειρίζεσθαι,

piens, hortabatur eos, ut ad laudem divinæ religionis propagandam cuncta agerent. Postquam vero sublatis e medio dissensionibus, Ecclesiam Dei ad concordiam, et unanimes doctrinæ concentum revocavit; inde transgressus, aliud impiorum genus, utpote pestilens humani generis venenum, abolendum esse censuit. Erant hi perniciosi quidam homines, qui sub falsa modestiæ et gravitatis specie urbes vastabant. Quos pseudo-prophetas et rapaces lupos alicubi Servator appellat his verbis : *Cavete a falsis prophetis, qui venient ad vos in vestimentis ovium; intus autem sunt lupi rapaces. Ex fructibus eorum cognoscetis eos.* Igitur misso ad provinciarum præsidēs præcepto, hujusmodi hominum genus abegit ac fugavit. Præter ipsam autem legem, imperator salutarem quoque institutionem ad eos nominatim direxit, exhortans homines ut quantocius pœnitentiam agerent : Ecclesiam enim Dei ipsis portum salutis fore. Audi ergo quomodo in suis ad eos litteris concionatur.

CAPUT LXIV.

Constantini constitutio adversus hæreticos.

« Victor Constantinus Maximus Augustus, hæreticis.

« Agnoscite nunc hujus legis beneficio, o Novatiāni, Valentiniani, Marcionistæ, Pauliani, et quibus Cataphrygum nomen est inditum, omnes denique qui hæreses privatis cœtibus instruitis atque impletis, quot mendaciis opinionis vestræ vanitas implicetur, et quam perniciosius venenis imbuta sit vestra doctrina : adeo ut sanis morbus gravissimus, viventibus perpetua mors per vos importetur. O veritatis inimici, hostes vitæ, exitii consilarii : cuncta apud vos sunt veritati contraria; turpissimis flagitiis congrua : ineptiis et fingentis 521 referta : quibus vos mendacia quidem astruitis; innocentes autem opprimitis, et credentibus lucem negatis. Ac sub obtentu quidem divinitatis assidue peccantes, cuncta polluitis : puras vero et illibatas hominum conscientias lethalibus plagis vulneratis, atque ipsum propemodum diem mortalium oculis intercipitis. Et quid attinet singula percensere, cum nec brevis temporis, nec magnitudo occupationum nostrarum patiantur nos de criminibus vestris pro merito ipsorum verba facere? Quippe tam gravia sunt et immensa scelera vestra; adeo sæda et omni atrocitate exuberantia, ut ne dies quidem integer ad eorum explicationem sufficiat. Et alioqui ab hujusmodi rebus aures amovere et oculos avertere decet, ne pura ac sincera fidei nostræ alacritas particulari earum expositione violetur. Quid est igitur quod hujusmodi mala diutius toleremus? maxime cum diuturna patientia faciat, ut hi quo-

η υποβάλλειν δομα. De catholicis vero sacerdotibus qui se puras a Meletii schismate servassent, ita senciunt : Ἐξουσίαν ἔχειν καὶ προχειρίζεσθαι, καὶ ἐνομοθετεῖν ἐπὶ τῶν ἀξίων τοῦ κλήρου.

(8) Χρῆμα. In Fuk., Sav. et Turnebi codicibus scriptum inveni χρίοντα, prout Scaliger, Christo-

Α νο; βοσιλεύς, πάντα πράττειν ἐπ' εὐφημία τοῦ θεοῦ λόγου παρήγει. Ἐπεὶ δὲ τὰς διαστάσεις ἐκποδῶν ποιησάμενος, ὑπὸ συμφωνῶν ἁρμονίαν τὴν Ἐκκλησίαν τοῦ Θεοῦ κατεστήσατο, ἐνθεν μεταβάς, ἄλλο τι γένος ἀθέων ἀνδρῶν ἐβλήθη δεῖν, ὡς περ δολιχέριον τῶν ἀνθρώπων ἀφανὲς καταστήσαι βίου· φθόροι δὲ τινες ὑπῆρχον οὗτοι, προσχηματι σεμνῶ λυμαινόμενοι τὰς πόλεις· ψευδοπροφήτας αὐτοὺς ἢ λύκους ἄρπαγας σωτηρίας ἀπεκάλει ὡδὲ που θεοπίστουσα φωνή· Προσέχετε ἀπὸ τῶν ψευδοπροφητῶν, οἵτινες ἐλεύσονται πρὸς ὑμᾶς ἐν ἐνδύμασι προβάτων, ἔσωθεν δὲ εἰσι λύκοι ἄρπαγες ἀπὸ τῶν καρπῶν αὐτῶν ἐπιγνώσεσθε αὐτούς. Καταπεμφθὲν δὲ τῶν κατ' ἔθνος ἡγεμόσι πρόσταγμα, πᾶν τὸ τῶν τοιοῦτων φύλον ἤλαυνε· πρὸς δὲ τῷ νόμῳ, καὶ ζωοποιῶν διδασκαλίαν εἰς αὐτῶν πρόσωπον διετίθετο, σπεύδειν ἐπὶ μετάνοιαν παρορμῶν τοὺς ἀνδρας· σωτηρίας γὰρ ὄρμον αὐτοῖς ἔσεσθαι τὴν Ἐκκλησίαν τοῦ Θεοῦ. Ἐπάκουσον δ' ὅπως καὶ τούτοις διὰ τοῦ πρὸς αὐτοὺς ὠμίλει γράμματος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΔ'.

Κωνσταντίνου διάταγμα πρὸς τοὺς αἰρετικούς.

« Νικητῆς Κωνσταντίνου Μέγιστος Σεβαστὸς, αἰρετικούς.

« Ἐπιγινώτε νῦν διὰ τῆς νομοθεσίας ταύτης, ὃ Ναυατιανοί, Οὐαλεντινοί, Μαρκωνισταί, Παυλιανοί, οἱ τε κατὰ Φρύγας ἐπικεκλημένοι, καὶ πάντες ἄλλοι οἱ τὰς αἰρέσεις διὰ τῶν οικειῶν πληροῦντες συστῆμας, ὅσοι ψεύδεσιν ἢ παρ' ὑμῖν ματαίωτης ἐμπέπικται, καὶ ὅπως ἰσθλοῖσι τισὶ φαρμάκοις ἢ ὑμετέρᾳ συνέγεται διδασκαλία· ὡς τοὺς μὲν ὑγαίνοντας εἰς ἀσθένειαν, τοὺς δὲ ζῶντας εἰς διηνεκή θάνατον ἀπάγεσθαι δι' ὑμῶν. Ὡς τῆς μὲν ἀληθείας ἐχθροί, τῆς δὲ ζωῆς πολέμιοι, καὶ ἀπολείας σύμβουλοι! πάντα παρ' ὑμῖν τῆς ἀληθείας ἐστὶν ἐναντία, ἀισχροῖς πονηρῶμασι συνδόντα, ἀτοπίας καὶ δράμασι χρίμα (8), δι' ὧν ὑμεῖς τὰ μὲν ψευδῆ κατασκευάζετε, τοὺς δ' ἀναμαρτήτους θλίβετε, τὸ φῶς τοῖς πιατεύουσιν ἀρνείσθε. Ἐπὶ προσχηματι γούν θεϊότητος αἰεὶ κλημελοῦντες, πάντα μαινετε, τὰς ἀθώους καὶ καθαρὰς συνειδήσεις θανατηφόροις πληγαῖς τραυματίζετε, αὐτῆς δὲ, σχεδὸν εἰπεῖν, τὴν ἡμέραν τῶν ἀνθρωπείων ὀφθαλμῶν καθαρπάζετε. Καὶ τί δεῖ καθέκαστον λέγειν; Ὅπου γε περὶ τῶν ὑμετέρων κακῶν εἰπεῖν τι κατ' ἀξίαν, οὔτε βραχέος ἐστὶ χρόνου, οὔτε τῶν ἡμετέρων ἀσχολιῶν· οὗτω γὰρ ἐστὶ μακρὰ καὶ ἀμετροτὰ παρ' ὑμῖν ἀτοπήματα, οὕτως εἰδεχθῆ, καὶ πάσης ἀπηνείας πλήρη, ὡς μηδ' ὀλόκληρον ἡμέραν πρὸς ἔκφρασιν τούτων ἀρκεῖν· ἄλλως τε καὶ ἐκκλίνειν τῶν τοιοῦτων προσήκει τὰς ἀκοὰς, τοὺς τ' ὀφθαλμοὺς ἀποστρέφειν, ὑπὲρ τοῦ μὴ χραίνεσθαι τῇ καθέκαστον διηγήσει τῆς ἡμετέρας πίστεως εὐκρινῆ καὶ καθαρὰν προθυμίαν. Τί οὖν, ἀνεξόμεθα περαιτέρω τῶν τοιούτων κακῶν; Ἄλλ' ἢ μακρὰ παρεπιθύμησις (9), ὡς πα-

phorsonus aliiqne in suis libris repererunt.

(9) Μακρὰ παρεπιθύμησις. Forte παρεπιθύμησις, id est, negligentia et dissimulatio. In codd. Fuk., Savil. ac Turnebi ὑπερθεσις legitur. Paulo post scribo ex codice Fuk., διὰ δημοσίας ἐπιστροφείας.

λοιμικῶ νοσήματι καὶ τοὺς ὑγιαίνοντας χραίνεσθαι
ποισί. Τίνος οὖν ἔνεκεν τὴν ταχίστην τὰς βίβλας, ὡς
εἰπεῖν, τῆς τοσαύτης κακίας οὐ διὰ δημοσίας ἐπιστρε-
φείας ἐκκόπτομεν;

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΞΕ΄.

Περὶ ἀφαιρέσεως τόπων, συνάξεων τῶν αἰρε-
τικῶν.

«Τοιγάρτοι ἐπειδὴ τὸν δλεθρον τοῦτον τῆς ὑμετέρας
ἐξωλείας ἐπὶ πλεον φέρειν οὐκ ἔστιν οἶδόν τε, διὰ τοῦ
νόμου τούτου προαγορεύομεν, μὴ τις ὑμῶν συνάγειν
τοῦ λοιποῦ τολμήσῃ. Διὸ καὶ πάντας ὑμῶν τοὺς οἴκους
ἐν οἷς τὰ συνέδρια ταῦτα πληροῦτε, ἀφαιρέθῃναι
προσετάξαμεν, μέχρι τοσοῦτου τῆς φροντίδος ταύτης
προχωρούσης, ὡς μὴ ἐν τῷ δημοσίῳ μόνον, ἀλλὰ μηδ' ἐν
οἰκίᾳ ἰδιωτικῇ, ἢ τόποις τισὶν ἰδιάζουσι τὰ τῆς
δαισιδαίμονος ὑμῶν ἀνοίας συστήματα συντρέχειν. Πλὴν
ὅσον πέρ ἐστι κάλλιον, ὅσοι τῆς ἀληθινῆς καὶ
καθαρᾶς ἐπιμελείσθε θρησκείας, εἰς τὴν καθολικὴν
Ἐκκλησίαν ἔλθετε, καὶ τῇ ταύτης ἀγιότητι κοινωνή-
τε, δι' ἧς καὶ τῆς ἀληθείας ἐφικέσθε: δυνήσεσθε
κεχωρισθῶ δὲ παντελῶς τῆς τῶν ἡμετέρων καιρῶν
εὐκληρίας, ἢ τῆς διαετραμμένης διανοίας ὑμῶν
ἀπάτη, λέγω δὲ, ἢ τῶν αἰρετικῶν καὶ σχισματικῶν
ἐναγῆς τε καὶ ἐξώλης διχόνοια. Πρέπει γὰρ τῇ ἡμε-
τέρῃ μακαριότητι ἧς ἀπολαύομεν σὺν Θεῷ, τὸ τοὺς
ἐπ' ἑλίσιον ἀγαθαῖς βιοῦντας, ἀπὸ πάσης ἀτάκτου
πλάνης εἰς τὴν εὐθείαν ὁδόν, ἀπὸ τοῦ σκότους ἐπὶ τὸ
φῶς, ἀπὸ ματαιότητος εἰς τὴν ἀλήθειαν, ἀπὸ θανάτου
πρὸς σωτηρίαν ἀγεσθαι. Ὑπὲρ δὲ τοῦ τῆς θεραπείας
ταύτης καὶ ἀναγκαίαν γενέσθαι τὴν ἰσχὺν, προσετά-
ξαμεν, καθὼς προείρηται, ἐπὶ πάντα τὰ τῆς δαισιδαί-
μονίας (10) ὑμῶν συνέδρια, πάντων φημί τῶν αἰρε-
τικῶν τοὺς εὐκτηρίους, εἴγε εὐκτηρίους ὀνομάζειν
οἴκους προσήκει, ἀφαιρέθέντας (11) ἀναντιβῆξιν,
τῇ καθολικῇ Ἐκκλησίᾳ χωρὶς τίνος ὑπερθέσεως πα-
ραδοθῆναι, τοὺς δὲ λοιποὺς τόπους τοῖς δημοσίοις
προσκριθῆναι, καὶ μηδὲ μίαν ὑμῖν εἰς τὸ ἐξῆς τοῦ
συναγαγεῖν (12) εὐμάρειαν περιλειφθῆναι, ὅπως ἐκ
τῆς ἐνεστώσης ἡμέρας, ἐν μηδενὶ τόπῳ μήτε δημο-
σίῳ μήτ' ἰδιωτικῷ, τὰ ἀθέμιτα ὑμῶν συστήματα
ἀθροισθῆναι τολμήσῃ. Προτεθήτω (13).»

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΞΖ΄.

Ὅπως βιβλίων ἀθεμιτῶν παρ' αὐτοῖς εὐρεθέντων,
πολλοὶ τῶν αἰρετικῶν εἰς τὴν καθολικὴν Ἐκκλη-
σίαν ὑπέστρεψον.

Ὅτω μὲν τὰ τῶν ἑτεροδόξων ἐγκρύμματα βασι-

(10) Vulg. ὑπὸ πάντα τὰ τῆς δαισιδαίμονίας.
Prima vox deleenda est utpote superflua. In Fuk.,
Savil. et Turnebi codicibus legitur ἐπὶ πάντα, forte
ἐπίπαν τὰ, etc.

(11) Ἀφαιρέθέντας. Male Christophorsonus ver-
tit *diruta*. Neque enim Constantinus basilicas hære-
ticorum dirui iubet, sed ipsis adimi et Ecclesie
catholicæ tradi. Similes sunt imperatorum constitu-
tiones in codice Theodosiano, titulo *de hæreticis*.
Porro ab hac Constantini lege excepti prius fuerant
Novatiani, ut patet ex lege 2, eodem titulo. Verum
hac ultima Constantini sanctione, una cum cæteris
hæreticis et schismaticis comprehensi sunt.

(12) Τοῦ συναγαγεῖν. Rectius in codice Fuk.
scribitur τοῦ συνάγειν. Nam συνάγειν proprium est
hujus rei vocabulum. Latini uno verbo dicunt col-

A que qui sani sunt ac valentes, hoc velut pesti-
lenti morbo inficiantur. Quidni ergo hujusmodi
improbitalis radices publica animæversione con-
festim excindimus?»

CAPUT LXV.

De tollendis conventiculis [hæreticorum].

«Quocirca quando hæc vestræ improbitalis per-
niciæ amplius ferri non potest, præsentī lege in-
terdicimus, ne quis vestrum in posterum conven-
tus agere præsumat. Atque idcirco universa loci
in quibus ejusmodi cœtus peragitis, auferri præ-
cepimus; eo usque procurrente majestatis nostræ
solicitudine, ut non modo in publico, sed ne in
privatis quidem ædibus ac locis ullis privati juris,
superstitiosæ vestræ dementia factio congregetur.
Itaque, quod longe honestius atque præstantius,
quicunque vestrum veræ ac sinceræ religionis
studiosi sunt, ad Catholicam Ecclesiam accedant,
ejusque sanctitati communicent, cujus ope ad ver-
ritatem poterunt pervenire. Absit omnino a felice-
tate temporum nostrorum perversæ mentis ves-
træ fraudulenta deceptio, hæreticorum scilicet
ac schismaticorum scelerata ac perdita amentia.
Dignum est enim prosperitate 522 temporum,
qua divino beneficio fruimur, ut qui cum bona
spe ac fiducia vitam agunt, ab omni inordinato
errore ad rectum tramitem, tenebris ad lucem, a
morte denique ad vitam traducantur. Atque ut hu-
jus remedii vis ac virtus necessaria sit, cuncta uti
jam diximus superstitionis vestræ conciliabula, id
est, omnium hæreticorum oratoria, si tamen ora-
toria dici debent, sine ulla contradictione ipsi
adempta, catholicæ Ecclesie incunctanter tradi
præcepimus: reliqua autem loca publico adjudici-
cari; nec ullam deinceps eo conveniendi licentiam
vobis relinqui. Adeo ut a præsentī die, nullo
prorsus in loco tam publico quam privato, illegi-
gitimi vestri cœtus audeant convenire. Propo-
natur.»

CAPUT LXVI.

Quomodo nefariis libris apud hæreticos repertis,
plurimi eorum ad catholicam redierint Eccle-
siam.

Hoc igitur modo hæreticorum cubilia imperiali

ligere, ut plurimis exemplis probari potest. Unde et
collecta ab iisdem dicta, quæ Græce *σύναις*. Opta-
tus in libro II, ubi de episcopis Donatistarum in urbe
Roma loquitur: «Sed quia quibusdam Afris urbica
placuerat commoratio, et hinc a vobis profecti vi-
debantur, ipsi petierunt, ut aliquis hinc qui illos
colligeret mitteretur.» Et paulo post: «Non enim
grex aut populus appellandi fuerant pauci, qui in-
ter quadraginta, et quod excurrit, basilicas, locum
ubi colligerent non habebant.»

(13) Vulg. τολμήσει, προτεθήτω. Ultimam vocem
non intellexit Christophorsonus, quæ legibus et con-
stitutionibus principum addi solebat, idque interdum
manu ipsorum. Sic in novella Theodosii de reddito
jure armorum legitur: «Et manu divina: *Propo-
natur amantissimo nostri populi, Rom.*» et ad

præcepto dissipata sunt, et feræ ipsæ, id est, impietatis illorum auctores in fugam acti. Eorum vero qui ab istis decepti fuerant, alii quidem imperatoris minis perterriti, spurio quodam et adulterino sensu in Ecclesiam irrepserunt, pro tempore callide dissimulantes. Nam quoniam libros eorum perquiri lex jubebat, quicumque vetitis artium operam dabant, deprehendebantur. Quam ob causam simulatione utebantur, cuncta agentes ut salutem sibi compararent. Alii vero sincere atque ex animo ad spem meliorum transfugerunt. Porro Ecclesiarum antistites in utrosque sollicita inquisitione facta, eos quidem qui ovium pellibus oblecti simulanter accedere tentarent, procul abigebant. Eos vero qui sincere id agerent, aliquanto tempore exploratos, post idoneam probationem in numerum eorum qui ad sacros conventus admittentur, retulerunt. Et hoc quidem modo cum abominandis hæreticis agebatur. Ceterum ii qui nullam in dogmatibus suis impietatem præferrent, sed quorundam schismaticorum culpa a communi societate sejuncti essent, sine mora in Ecclesiam sunt admissi. Hi ergo gregatim tanquam **523** et peregrina regione redeuntes, patriam suam postliminio recuperarunt, matremque Ecclesiam agnoverunt. A qua cum diutissime aberrassent, tandem læti atque hilares post longum temporis spatium ad eam remeabant. Totius ergo corporis membra communi inter se vinculo jungebantur, et una compages coalescebat. Solaque catholica Dei Ecclesia, apte sibi cohærens refulgebat; nullo aut hæreticorum aut schismaticorum collegio usquam gentium relicto. Atque hujus præclari facinoris, solus omnium qui unquam exstiterunt imperator noster Deo acceptissimus auctor fuit.

latus : « Data 8 Kalend. Julius Romæ, Valentiniانو et Anatolio coss. » Vide quæ notavi supra ad lib. II, cap. 42 hujus operis. Recte igitur in codice Regio post vocem τολμήσει punctum apponitur. In Fuk. exemplari deest verbum προτεθήτω.

(14) Κατειρωνεύμενοι. In codice Regio scholion ad marginem adjectum est hujusmodi : καθυποκρινόμενοι.

(15) Διερευνησθαι τὰς βίβλους διηγόρευεν ὁ νόμος. Ergo præter supradictam epistolam Constantini ad hæreticos, alia lex fuit, quæ libros hæreticorum conquiri et cremari jubebat; aut epistola illa non integra ab Eusebio prolata est. Porro scribendum est : ἐπεὶ καὶ διερευνησθαι, et mox ἡλίσκοντο τ' ἀπειρημένας, etc., rejecta codicis Fuk. scriptura, quæ nescio qua casu in editionem nostram irrepsit.

(16) Τῷ πλήθει εἰσαγομένων. Malim scribere τῶν συναγομένων. Nam συνάγειν proprie dicitur episcopus qui conventum habet, συναγόμενοι vero sunt laici qui ad Ecclesiam conveniunt. Unde et συναγῆς conventus est ecclesiasticus. Dionysius Alexandrinus in epistola 5 ad Xystum papam : Τῶν γὰρ συναγομένων ἀδελφῶν πιστὸς νομιζόμενος ἀρχαῖος, etc. Male igitur Scaliger, Christophorsonus et Gruterus emendant συναεσαγομένων. Christophorsonus quidem *adscititios* vertit, quod nullo modo ferri potest. In codd. Fuketii et Savillii scribitur etiam συναεσαγομένων.

(17) Vulg. ἀμελήτως. Omnino scribendum est ἀμελήτως. Nam schismaticos quidem sine mora

λακῶ προστάγματι διελύοντο, ἡλαύνοντό τε οἱ θῆρες, οἱ τε τῆς τούτων δυσσεθείας ἑξαρχοί. Τῶν δ' ὑπὸ τούτων ἠπατημένων, οἱ μὲν νόθου φρονήματι, βασιλικῆς ἀπειλῆς φόβῳ, τὴν Ἐκκλησίαν ὑπεδέοντο, τὸν καιρὸν κατειρωνεύμενοι (14). ἔπει δὲ καὶ διερευνησθαι τῶν ἀνδρῶν τὰς βίβλους διηγόρευεν ὁ νόμος (15). ἡλίσκοντο τότε ἀπειρημένας οἱ κακοτεχνίας μετιόντες· οὐ δὴ χάριν, πάντ' ἐπραττον, εἰρωνεῖα τὴν σωτηρίαν ποριζόμενοι. Οἱ δὲ, καὶ σὺν ἀληθείᾳ τάχα που λογισμῷ ἡυτομόλου ἐπὶ τὴν τοῦ κρείττονος ἐλπίζα. Τούτων δὲ τὴν διάκρισιν οἱ τῶν Ἐκκλησιῶν πρόεδροι σὺν ἀκριβεῖα ποιούμενοι, τοὺς μὲν ἐπιπλάστως προσεῖναι πειρωμένους, μακράν που τοῖς προβάτων κωδίοις ἐγκρυπτομένους ἀπέπεμπον, τοὺς δὲ ψυχῇ καθαρά τούτο πράττοντας, δοκιμάζοντας χρόνῳ, μετὰ τὴν αὐτάρχη διάπειραν τῷ πλήθει εἰσαγομένων (16) κατέλεγον. Ταῦτα μὲν οὖν ἐπὶ τῶν δυσστήμων ἑτεροδόξων ἐπράττετο· τοὺς δὲ γε μηδὲν δυσσεθῆς ἐν δογματῶν διδασκαλίᾳ φέροντας, ἄλλως δὲ τῆς κοινῆς ὁμηγύρεως ἀνδρῶν σχισματικῶν αἰτίᾳ διεστῶτας, ἀμελήτως (17) εἰσδέχοντο. Οἱ δὲ ἀγγελθῶν ὡσπερ ἐξ ἀποικίας (18) ἐπανιόντες, τὴν αὐτῶν ἀπέλαμθανον πατρίδα, καὶ τὴν μητέρα τὴν Ἐκκλησίαν ἐπεγίνωσκον, ἥς ἀποπλανηθέντες, χρόνιοι σὺν εὐφροσύνῃ καὶ χαρᾷ τὴν εἰς αὐτὴν ἐπάνοδον ἐποιοῦντο· ἡγουσά τε τὰ τοῦ κοινῶ σώματος μέλη, καὶ ἀρμονία συνήπειτο μίᾳ, μόνῃ τε ἡ καθολικῇ τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησίᾳ εἰς ἑαυτὴν συνεστραμμένη διέλαμπε, μηδαμῶ γῆς αἰρετικῶ συστήματος μηδὲ σχισματικῶ λειπομένου, καὶ τούτου δὲ μόνου (19) τοῦ μεγάλου κατορθώματος, μόνος τῶν πᾶποτε τὴν αἰτίαν ὁ τῷ Θεῷ μεμελημένος βασιλεὺς ἐγράφετο.

receptos esse ait in Ecclesiam, hæreticos vero post diuturnam pœnitentiam. Quippe Ecclesia semper benignius et elementius schismaticos excipere solet quam hæreticos. Cujus rei illustre exemplum habemus in synodo Nicæna; quæ cum Arianus anathemate percussisset, Meletianos leviter castigatos in communionem recepit. Quæ sit autem differentia inter hæreticos et schismaticos, docet Basilium in prima Epistola canonica ad Amphiloichium : ubi hæc tria distinguit, αἵρεσιν, σχίσμα, παρασυναγωγῆν· schismaticos tamen peiores esse hæreticis contendit Chrysostomus in *Epist. Pauli ad Ephesios*, B homilia 11.

(18) Ἐξ ἀποικίας. Improperie ἀποικίαν dixit pro peregrina regione. Quod cum Christophorsonus minime animadvertisset, coloniam vertit gravi errore.

(19) Καὶ τούτου δὲ μόνου. Delenda est vox μόνου, quæ sensum turbat; nisi μόνον pro singulari et eximio sumas. Porro Christophorsonus aliter hunc locum interpretatus est. Sic enim vertit, *cujus præclari facinoris causam imperator Deo acceptam revulit*. Neque aliter Musculus. Ego vero has voces τὴν αἰτίαν ἐγράφετο, vel potius ἐπεγράφετο, de Constantino ipso interpretatus sum, id est, *hujus facinoris imperator auctor fuit*. Sed et Joannes Poriesius, qui primus hos libros interpretatus est, eodem modo vertit hunc locum. Sic enim habet : *Id vero unicum ab orbe condito factum, homini Dei tutela præclaro, tum acceptum etiam relatam est*.

ΤΟΥ ΤΕΤΑΡΤΟΥ ΛΟΓΟΥ ΤΑ ΚΕΦΑΛΑΙΑ.

- α. Ὅπως θωραεῖς καὶ προκοπαῖς ἀξιωματῶν ἐτίμα τούς πλείστους.
- β. Συγχώρησις τοῦ τετάρτου μέρους τῶν κήρων.
- γ. Ἐξισώσεις τῶν βεβαρημένων κήρων.
- δ. Ὅτι τοῖς ἐν χρηματικαῖς δίκαις ἠτήθεισιν, αὐτὸς ἐξ οὐκείων ἐχαρίζετο.
- ε. Σκυθῶν ὑποταγὴ, διὰ τοῦ σημείου τοῦ σταυροῦ τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν νικηθέντων.
- ς. Σαυροματῶν ὑποταγὴ, προσάδει τῆς τῶν δούλων ἐπαναστάσεως.
- ζ. Βαρβάρων διαφόρων πρεσβεΐαι, καὶ δωρεὰ παρ' αὐτοῦ.
- η. Ὅτι καὶ πρεσβευσαμένῳ τῶν Περσῶν βασιλεῖ, περὶ τῶν ἐκεῖ Χριστιανῶν ἔγραψεν.
- θ. Κωνσταντίνου Αὐγουστου πρὸς Σαπώρη τῆν βασίλειά Περσῶν, ἀμολογούντα εἰς Θεὸν καὶ Χριστὸν εὐσεβέστατα.
- ι. Ὅτι κατὰ εἰδώλων, καὶ περὶ Θεοῦ δοξολογίας.
- ια. Ὅτι κατὰ τυράννων καὶ δικτῶν, καὶ περὶ Οὐαλεριανοῦ αἰχμαλωτισθέντος.
- ιβ. Ὅτι τῶν μὲν δικτῶν εἶδε τὰς πτώσεις· εὐθυμεί δὲ νῦν διὰ τὴν τῶν Χριστιανῶν εἰρήνην.
- ιγ. Παρακλήσεις ὥστε τοὺς παρ' αὐτῷ Χριστιανούς ἀγαπᾶν.
- ιδ. Ὅπως Χριστιανοῖς μὲν ἦν εἰρήνη, σπουδῇ τῶν Κωνσταντίνου προσευχῶν.
- ιε. Ὅτι καὶ ἐν νομίμοις καὶ ἐν εἰκόσιν ὡς εὐχόμενον ἑαυτὸν ἐχάραττεν.
- ις. Ὅτι καὶ ἐν εἰδωλοῖς εἰκόνας αὐτοῦ θεῖναι, νόμῳ διεκάλωσεν.
- ιζ. Ἐν παλατίῳ προσευχαί, καὶ θείων Γραφῶν ἀναγνώσεις.
- ιη. Τῆς Κυριακῆς τὴν ἡμέραν καὶ παρασκευῆς, νημεθεσία τιμῆν.
- ιθ. Ὅπως καὶ τοὺς ἔθνηκούς στρατιώτας ἐν κυρμαῖς εὐχεσθαι προσέταξεν.
- κα. Εὐχῆς ῥήματα στρατιώταις ὑπὸ Κωνσταντίνου δοθείσης.
- καβ. Ἐν τοῖς τῶν στρατιωτῶν ὄπλοις σημεῖα τοῦ σταυροῦ τοῦ Σωτῆρος.
- καγ. Σπουδὴ προσευχῆς, καὶ τιμὴ τῆς τοῦ Πάσχα ἑορτῆς.
- καδ. Ὅτι εἰδωλολατρίαν μὲν ἐκάλωσε, μάρτυρας δὲ καὶ ἑορτὰς ἐτίμα.
- καε. Ὅτι τῶν ἔξω πραγμάτων ὡς περὶ ἐπισκοποῦν ἑαυτὸν εἶπεν εἶναι.
- κας. Ὅτι περὶ κωλύσεως θυσιῶν καὶ τελετῶν, καὶ μονομαχιῶν, καὶ τῶν τὸ πρὶν ἀκολούτων τοῦ Νελεῦ.
- καζ. Νόμον τοῦ κατὰ δέκλων ὄντος διέρθωσις, ἐτι δὲ καὶ τοῦ περὶ διαθηκῶν ὁμοίως διέρθωσις.
- καη. Ὅτι Χριστιανὸν μὲν Ἰουδαίους μὴ δουλεύειν, τῶν δὲ συνόδων βεβαίους τοὺς ὄρους εἶναι ἐνομοθέτει, καὶ τὰ λοιπὰ.
- καθ. Ἐκκλησίας θωραεῖ, παρθένοις τε καὶ πέρησι διαδόσεις.
- 524 καθ. Λογογραφίαι καὶ ἐπιδείξεις ὑπὸ Κωνσταντίνου.
- ι. Ὅτι τῶν πλεονεκτῶν ἐπὶ μνημείου μέτρον ὑπέδειξε πρὸς ἐνωσάπησιν.
- ια. Ὅτι διὰ τὴν πλείονα φιλανθρωπίαν ἐχλεύαζτο.
- ιβ. Περὶ συγγράμματος Κωνσταντίνου, δ πρὸς τὸν τῶν ἁγίων σύλλογον ἔγραψεν.
- ιγ. Ὅπως τῶν Εὐσεβίου περὶ τοῦ μνημίου τοῦ Σωτῆρος ἐπιδείξων ἐστὼς ἤκουσεν.
- Α ιδ. Ὅτι περὶ τοῦ Πάσχα καὶ θείων βιβλίων πρὸς Εὐσέβιον ἔγραψεν.
- λε. Κωνσταντίνου πρὸς Εὐσέβιον, τὸν τοῦ Πάσχα λόγον ἐπαινούντος.
- λες. Κωνσταντίνου πρὸς Εὐσέβιον, περὶ κατασκευῆς βιβλίων θείων.
- λς. Ὅπως αἱ βιβλῖοι κατασκευάσθησαν.
- λη. Ὅπως τὸ Γαζάλον ἐμπόριον διὰ τὸν Χριστιανισμὸν ἐπολισθῆ καὶ Κωνσταντεία προσηγορεύθη.
- λο. Ὅτι ἐπὶ τῆς Φοινίκης ἐπολισθῆ μὲν τις· ἐν δὲ ταῖς ἄλλαις πόλεσιν εἰδώλων μὲν ἦν καθαίρεσις, Ἐκκλησιῶν δὲ κατασκευαί.
- λι. Ὅτι ἐν τρισὶ δεκαετηρίοις τρεῖς υἱοὺς βασιλέας ἀναγορεύσας, τὰ ἔγκαίνια τοῦ ἐν Ἱεροσολύμοις μαρτυροῦ προῦθετο.
- μ. Ὅτι διὰ τὰ κατ' Αἴγυπτον ζητήματα, συνήδον εἰς Τύρον ἐν τῷ μεταξὺ γένεσθαι προσέταξεν.
- μα. Κωνσταντίνου πρὸς τὴν ἐν Τύρῳ σύνοδον.
- μβ. Ὅτι τῶν ἐγκαίνιων τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις εἰς τὴν ἑορτὴν, ἐκ πιασῶν ἐπαρχιῶν ἦσαν ἐπισκοποῖ.
- μγ. Περὶ τῆς διὰ Μαριανοῦ τοῦ ροταρίου δεξιώσεως αὐτῶν, καὶ τῶν εἰς πτωχοὺς διαδόσεως, καὶ ἀναθημάτων τῆς Ἐκκλησίας.
- μδ. Τῶν ἐπισκόπων ἐν συνάξει προσομιλαίαι ποικίλαι, καὶ Εὐσεβίου τοῦ ταῦτι συγγράμματος.
- με. Ὅτι καὶ τὴν ἔκφρασιν τοῦ μαρτυρίου τοῦ Σωτῆρος, καὶ τριακονταετηρικὸν εἶπεν ὑστεροῦν ἐπ' αὐτοῦ Κωνσταντίνου.
- μς. Ὅτι ἡ μὲν ἐν Νικαίᾳ σύνοδος τῆ ἐικοσαετηριδὶ τὰ ἔγκαίνια δὲ τὰ ἐν Ἱεροσολύμοις τῆ τριακονταετηριδὶ Κωνσταντίνου γέγονεν.
- μζ. Ὅπως τινοὺς ἄγαν ἐπαινούντος οὐκ ἠρέσχετο Κωνσταντίνος.
- μδ. Γάμοι Κωνσταντίνου υἱοῦ αὐτοῦ Καίσαρος.
- νε. Ἰνδῶν πρεσβεΐαι καὶ δῶρα.
- να. Ὅπως τοῖς τρισὶν υἱοῖς Κωνσταντίνου διελὼν τὴν ἀρχὴν, τὰ βασιλικά μετ' εὐσεβείας διεργεῖτο.
- νβ. Ὅπως ἀνδρωθέντας αὐτοὺς εἰς εὐσέβειαν ἤγαγεν.
- νγ. Ὅτι ἀμφὶ τὰ τριακοταδύο ἔτη βασιλεύσας, καὶ ὑπὲρ τὰ ἐξήκοσι τῆσας ἔτη, ὥσων εἶχε τὸ ἔμμη.
- νδ. Περὶ τῶν τῆ ἀγαν αὐτοῦ φιλανθρωπία συγκαχημένων εἰς ἀπληστίας καὶ ὀχυρῶσεως.
- νε. Ὅπως μέχρι τελευτῆς ἐλογογράφει Κωνσταντίνος.
- νς. Ὅπως ἐπὶ Πέρσας στρατεύων, συμπαρέλαβεν ἐπισκόπους, καὶ σκηρὴν εἰς σχῆμα τῆς Ἐκκλησίας.
- νζ. Ὅπως Περσῶν πρεσβεΐας δεξάμενος, ἐν τῇ τοῦ Πάσχα ἑορτῇ συνδιευκτέρευσε τοῖς ἄλλοις.
- νη. Περὶ οἰκεδομῆς τοῦ ἐπικαλουμένου τῶν ἀποστόλων ἐν Κωνσταντινουπόλει μαρτυρίου.
- νθ. Ἐκφρασις ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ μαρτυρίου.
- ξ. Ὅτι ἐν τούτῳ καὶ μνημειῶν εἰς τισὴν ἑαυτῷ προσοφωδύμῃσεν.
- ξα. Ἀναμάλια σώματος ἐν Ἐλενοπόλει, καὶ προσευχαί περὶ βαπτισμῶτος.
- ξβ. Κωνσταντίνου πρὸς ἐπισκόπους, περὶ μεταδόσεως τοῦ λουτροῦ παρὰ κλήρις.
- ξγ. Τὸ λουτρὸν λαθῶν, δπως ἀνύμνει τὸν Θεόν.
- 525 ξδ. Κωνσταντίνου τελευτὴ ἐν τῇ τῆς Παντηχοστῆς ἑορτῇ, μεσημέριαις.
- ξε. Στρατιωτῶν καὶ ταξιαρχῶν ἔδωρησι.

ξς'. Μετακομιδὴ τοῦ σκήνου ἀπὸ Νικομηδείας ἄρ
 ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐν καλατῷ.
 ξζ'. Ὅπως καὶ μετὰ θάνατον ὑπὸ κομήτων καὶ
 λοιπῶν, καθὼς καὶ ἐν τῷ ζῆν ἐτιμάτο.
 ηῆ'. Ὅπως Ἀγούστους εἶναι λοιπὸν τοῦς υἱοῦς
 αὐτοῦ, τὸ στρατόπεδον ἔκρινεν.
 θθ'. Ρώμης ἐπὶ Κωνσταντίνῳ πένθος· καὶ διὰ τῶν
 εἰκότων τιμὴ μετὰ θάνατον.
 θ'. Κατάθεσις τοῦ σκήνωματος ὑπὸ Κωνσταντίου
 παιδὸς ἐν Κωνσταντινουπόλει.

σα'. Σύναξις ἐν τῷ καλουμένῳ μαρτυριῶ τῶν ἀπο-
 στόλων, ἐπὶ τῇ Κωνσταντίνου τελευτῇ.
 σβ'. Περὶ Φολνγικός ἐρέου.
 σγ'. Ὅπως ἐν νομισμασιν ὡς εἰς οὐρανὸν ἀνέρχεται
 Κωνσταντίνον ἐνεγράψασον.
 σδ'. Ὅτι ὁ τιμηθεὶς ὑπ' αὐτοῦ θεός, δικαίως ἀν-
 τὸν ἀντετίμησεν.
 σε'. Ὅτι τῶν προγενομένων Ῥωμαίων βασιλέων
 εὐσεβέστερος Κωνσταντίνος.

CAPITULA LIBRI QUARTI.

- I. Qualiter donis ac promotionibus plurimos eoko-
 nestavit.
 II. Remissio quartæ partis censuum.
 III. Peraguntio et relevatio censuum.
 IV. Quomodo in pecuniariis causis, iis qui causa
 ceciderant ipse de suo largiebatur.
 V. Scytharum per signum crucis devictorum sub-
 actio.
 VI. Sarmatarum subactio, cum serri adversus do-
 mimos rebellassent.
 VII. Variorum barbarorum legationes, et munera
 eis ab imperatore donata.
 VIII. Quod Persarum regi qui legatos ad ipsum mi-
 serat, scripsit in gratiam Christianorum illic
 agentium.
 IX. Epistola Constantini ad Saporem, Persarum re-
 gem, summa cum pietate Deum et Christum con-
 fitentis.
 X. Contra simulacra, et de glorificatione Dei.
 XI. Contra tyrannos et persecutores, et de captivi-
 tate Valeriani.
 XII. Quod persecutorum ruinam riderit, quodque
 jam ob Christianorum pacem letatur.
 XIII. Exhortatio ut Christianos in Perside agentes
 complectatur.
 XIV. Quomodo assiduis Constantini precibus paz
 data est Christianis.
 XV. Quod in nummis et imaginibus precantis ha-
 bitu effingi se jussit.
 XVI. Quod imagines suas in templis idolorum poni
 lege lata prohibuit.
 XVII. Precationes in palatio, et recitatio sacrarum
 Scripturarum.
 XVIII. Ut diem Dominicum et sextam feriam hono-
 rari præceperit.
 XIX. Quomodo etiam gentiles milites diebus doni-
 nicis orare docuerit.
 XX. Forma precationis a Constantino militibus tra-
 dita.
 XXI. In armis militum signum dominicæ crucis
 exprimi jubet.
 XXII. Studium precandi, et cultus festi paschalis.
 XXIII. Quomodo idolorum cultum prohibuit, marty-
 rum autem festa honoravit.
 XXIV. Quod rerum externarum quasi episcopum se
 esse dixit.
 XXV. De prohibitione sacrificiorum et initiationum,
 et de abolitis gladiatoribus et impuris sacerdotibus
 Nili.
 XXVI. Correctio legis adversus orbos, et legis de
 testamentis.
 XXVII. Quod legem tulit ne Judæi Christianum
 mancipium haberent, utque conciliorum decreta
 rata essent, et cætera.
 XXVIII. Dona in Ecclesias collata, et pecuniæ vir-
 ginibus ac pauperibus erogata.
 XXIX. Lucubrationes et declamationes Constantini.
 XXX. Quod cuidam avaro sepulcri modum delineav-
 it, ut ei pudorem inculceret.
 XXXI. Quod ob nimiam clementiam irrisus est.
 XXXII. De Constantini oratione quam ad sanctorum
 cætam scripsit.
- XXXIII. Quomodo Eusebii de Servatoris sepulcro
 panegyricas orationes stans audierit.
 XXXIV. Quod de Pascha et de sacris codicibus ad
 Eusebium scripsit.
 XXXV. Epistola Constantini ad Eusebium, in qua
 orationem de Pascha laudat.
 XXXVI. 526 Constantini ad Eusebium epistola de
 conficiendis sacris codicibus.
 XXXVII. Quomodo confecti fuerint codices.
 XXXVIII. Quomodo emporium Cæzæorum, ob Chri-
 stianismum urbs facta et Constantia cognominata
 est.
 XXXIX. Quod in Phœnicæ urbs facta est Const-
 antina, et in aliis urbibus idola diruta et Ecclesia
 extructa.
 XL. Quod cum trinis decennialibus tres filios Cæsares
 creverisset, dedicationem martyrii Hierosolymis
 celebravit.
 XLI. Quod inter hæc synodum Tyri haberi consti-
 tuit ob quasdam in Ægypto controversias.
 XLII. Epistola Constantini ad synodum Tyri con-
 gregatam.
 XLIII. Quomodo ad dedicationem Ecclesiæ Hieroso-
 lymorum episcopi ex omnibus provinciis convenere.
 XLIV. Quomodo per Marianum notarium excepti
 sint, et pecuniæ pauperibus erogata; et de donariis
 Ecclesiæ.
 XLV. Episcoporum in conventibus sermones, et ip-
 sius qui hæc scripsit Eusebii.
 XLVI. Quod descriptionem martyrii, et orationem
 de tricennialibus, coram ipso imperatore postea
 recitavit.
 XLVII. Quod Nicæna quidem synodus vicennialibus
 Constantini; dedicatio vero basilicæ Hierosoly-
 morum contigit tricennialibus.
 XLVIII. Quomodo immodicas cujusdam laudes egre
 tulerit.
 XLIX. Nuptiæ Constantii Cæsaris, ejus filii.
 L. Legatio et munera ab Indis missa.
 LI. Quomodo Constantinus divisio in tres filios impe-
 rio, eos regnandi arte et pietatis officiis instituit.
 LII. Quomodo eos virilem ætatem ingressos pietatem
 docuerit.
 LIII. Quod cum duobus ac triginta annis regnaverit,
 et plus quam LX annis vixerit, integra semper
 fuit valetudine.
 LIV. De iis qui eximia ejus humanitate ad avaritiam
 et pietatis simulationem abusi sunt.
 LV. Qualiter usque ad ultimum vitæ diem orationes
 scripsit.
 LVI. Quomodo ad bellum Persicam proficiscens
 episcopus sibi adjunxit, et tentorium in speciem
 Ecclesiæ paravit.
 LVII. Quomodo susceptis Persarum legatis, festo
 Paschæ die cum aliis pernoctavit.
 LVIII. De constructione martyrii apostolorum Cæs-
 tantinopoli.
 LIX. Descriptio ejusdem martyrii.
 LX. Quod etiam in eo templo sepulcrum sibi ædi-
 ficavit.
 LXI. Imperatoris ægritudo et orationes Helenopoli,
 item de ejus baptismo.

- LXII. *Quibus verbis Constantinus postulavit ab episcopis, ut baptismum sibi conferrent.*
 LXIII. *Quomodo post baptismum Deum laudavit.*
 LXIV. *Constantini mors die festo Pentecostes circa meridiem.*
 LXV. *Militum et tribunorum plangens.*
 LXVI. *Quomodo filius Nicomedia Constantinopolim deductum est in palatium.*
 LXVII. *Quomodo etiam post mortem a comitibus et reliquis perinde ac vivus honoratus est.*
 LXVIII. *Quomodo exercitus iudicio, filii ejus Augusti sunt nuncupati.*
 LXIX. *Romæ luctus ob mortem Constantini, et imagines ei decreta.*
 LXX. *Quomodo filius Constantinopoli depositum sit a Constantio.*
 LXXI. *Missa in apostolorum martyrio celebrata in exsequiis Constantini.*
 LXXII. *De Phœnicæ ave.*
 LXXIII. *Quomodo in nummis Constantinum velut in cælum ascendentem expresserint.*
 LXXIV. *Quod cum Deum coluisset, merito etiam a Deo honoratus est.*
 LXXV. *Quod superiores omnes imperatores pietate superavit.*

ΕΥΣΕΒΙΟΥ ΤΟΥ ΠΑΜΦΙΛΟΥ

ΕΙΣ ΤΟΝ ΒΙΟΝ ΤΟΥ ΜΑΚΑΡΙΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ

ΛΟΓΟΣ Δ΄.

EUSEBII PAMPHILI

DE VITA BEATISSIMI IMPERATORIS CONSTANTINI

LIBER QUARTUS.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α΄.

*Ὡπως δωρεαῖς καὶ προκοπαῖς ἀξιομάτων ἔτιμα τοὺς πλεῖστον.

Τοσαῦτα πράττων βασιλεὺς ἐπ' οἰκοδομῆ καὶ εὐδοξίᾳ τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Θεοῦ, πάντα τε πρὸς εὐφημον ἀκοήν τῆς τοῦ Σωτῆρος διδασκαλίας ἐκτελών, οὐδὲ τῶν ἐκτὸς καταλιγύρει πραγμάτων· κἀν τούτοις δ' ἐπαλλήλους καὶ συνεχεῖς ὁμοῦ πᾶσι τοῖς κατ' ἔθνος οἰκοῦσι, παντοίας διετέλει παρέχων εὐεργεσίας, ὧδε μὲν κοινήν πρὸς ἅπαντας ἐνδεικνύμενος πατριχὴν κηδεμονίαν, ὧδε δὲ τῶν αὐτῶ γνωριζομένων ἕκαστον διαφόροις τιμῶν ἀξιώμασι, πάντα τε τοῖς πᾶσι μεγαλοφύχῳ διανοεῖ δωρούμενος· οὐδ' ἦν σκοποῦ διαμαρτεῖν, παρὰ βασιλέως χάριν αἰτούντα, οὐδέ τις ἐλπίσας ἀγαθοῦ τυχεῖν, τοῦ προσδοκηθέντος ἡστέχησεν. Ἀλλ' οἱ μὲν χρημάτων, οἱ δὲ κτημάτων περιουσίας ἐτύγχανον, ἄλλοι ὑπαρχικῶν ἀξιομάτων (20),

B

527 CAPUT I.

Qualiter donis ac promotionibus p.rimis cohonestavit.

Tot tantasque res ad amplificationem et gloriam Ecclesie Dei imperator cum ageret, cunctaque eo consilio administraret ut Servatoris nostri doctrina summis omnium laudibus exciperetur, civilia interim negotia haudquaquam neglexit. Verum hac quoque in parte omnium provinciarum incolas variis et continuis beneficiis afficere nunquam destitit: nunc quidem publice erga omnes paternam quamdam exhibens sollicitudinem: nunc privatim singules ex familiaribus suis, variis ornans dignitatibus, et proluxa animi magnitudine omnia omnibus largiens. Nec eveniebat unquam, ut a scopo aberraret qui ab imperatore beneficium petebat: nec ullus qui bonum aliquid ab eo speravisset, spe

(20) Vulg. ὑπατικῶν ἀξιομάτων. Scribend. procul dubio ἐπαρχικῶν ἀξιομάτων ex libris Christophorsoni ac Sav. vel certe ὑπαρχικῶν, ut legitur in Fuk. ac Turneb. ἑπαρχοι: vel ὑπαρχοι sunt præfecti prætorio. Et ἑπαρχοι quidem dicuntur, eo quod cæteris rectoribus ac iudicibus antecellant; ὑπαρχοι vero appellantur ex eo quod sub principis ditione constituti cæteris præsent. Itaque parum refert, ἐπαρχοῦς dixeris an ὑπαρχοῦς. Vulgata autem lectio ὑπατικῶν hic nullo modo ferri potest. Cum enim infra de consulari et senatoria dignitate dicat. superfluum esset de consulatu mentionem hic facere. Nec dici potest consulares infra intelligi qui provincias regebant. Nam primo emendandum esset τῶν

ὑπατικῶν, quæ vox paulo ante legitur. Deinde ἡγεμόνων nomine consulares etiam comprehenduntur, adeo ut necesse non sit consulares seorsum recensere. Denique cum omnes hic enumerentur dignitates, non est verisimile præfectos prætorio omissos fuisse, quorum numerum auxit Constantinus, ut testatur Zosimus. Erant autem præfecti prætorio tunc quidem temporis clarissimi tantum, ut docet epistola Constantini quam retulit Eusebius supra; ubi vide quæ notavi. Sed et sub Constantio principe, clarissimi duutaxat vocabantur præfecti prætorio, ut docet Protestatio plebis Alexandrinæ, quam refert Athanasius ad calcem epistolæ suæ ad solitarios, ἀνεργεῖν πάντα ἐπὶ τῇ εὐσέβειαν τῶν

sa frustratus discessit. Quippe alii pecunias, alii A
 praedia impetrabant. Alii consulari, alii senatoria
 dignitate ornabantur. Nonnulli consulares, plures
 praesides designabantur. Comitibus vero, alii primi
 ordinis fiebant, alii secundi, alii tertii. Porro per-
 fectissimatum, et aliis plurimis ejusmodi dignitatum
 titulis, innumerabiles alii donabantur. Namque imperator quo plures honore afficeret, varias dignitates
 excogitaverat.

CAPUT II.

Remissio quartæ partis censuum.

Quantopere vero studuerit, ut universo hominum
 generi hilarem ac tranquillam vitam præstaret,
 vel ex hoc uno exemplo perspicitur, quod ad
 vitam hominum imprimis utile, et generaliter ad
 omnes propagatum, etiamnum 528 communi omni-
 nium sermone celebratur. Ex annuis tributis quæ
 terræ nomine conferebantur, quartam detrahens
 partem, agrorum possessoribus donavit : adeo ut
 si hujus annuæ detractio rationem inieris, quarto
 quoque anno fructuum domini a præstatione tri-
 butaria immunes essent. Quod quidem lege sanc-
 tum, et in futurum tempus confirmatum, non præ-
 sentibus modo, verum etiam liberis posterisque
 eorum, perpetuam nullaque oblivione delendam
 imperatoris beneficentiam præstitit.

CAPUT III.

Peræquatio ac relevatio censuum.

Jam vero cum nonnulli terræ descriptiones et
 jugationes a superioribus principibus factas repre-
 henderent, agrosque suos nimium oppressos esse
 quererentur, hic etiam princeps justitiæ legibus
 obtemperans, peræquatores mittebat, qui a suppli-
 cantibus damnum depellerent.

CAPUT IV.

*Quomodo in pecuniariis causis, iis qui causa cecide-
 rant, ipse de suo largiebatur.*

Quinetiam quoties inter duos litigantes senten-
 tiam pronuntiaverat ; ne forte is qui causa cecide-

Αὐγούστου, καὶ τὴν ἐξουσίαν τῶν λαμπροτάτων ἐπέ-
 ρχων.

(21) Κομήτων δ' οἱ μὲν πρώτου τάγματος. De
 comitibus ordinis primi, itemque ordinis secundi ac
 tertii passim mentio fit in vetustis inscriptionibus,
 et in codice. Horum alii erant intra palatium ; alii
 in consistorio, qui postea comites consistoriani
 dicti sunt : alii erant comites domestici. Velus in-
 scriptio in *Thesaurō* Gruteri, pag. 406 :

PL. EUGENIO V. C. EXPRAEFECTO PRAET.

CONSULI ORDINARIO DESIGNATO

MAGISTRO OFFICIORUM OMNIUM.

COMITI DOMESTICO ORDINIS PRIMI, ETC.

De hisdem comitibus domesticis exstat alia vetus
 inscriptio in ædibus Barberinis, quæ hic meretur ad-
 scribi.

M. NUMMIO. ALBINO. V. C.

QUÆSTORI CANDIDATO, PRÆTORI. URB.

COMITI. DOMESTICO. ORDINIS. PRIMI.

ET CONSULI. ORDINARIO. ITERVM.

NUMMIVS. SECVNDVS. EIVS

Hic Nummius Albinus consul iterum ac præfectus
 urbi fuit temporibus Gallieni, ut constat ex *Fustis*,
 et ex vetere libro *De præfectis urbi*. Unde colligitur,
 hanc comitivam dignitatem ordinis primi ac secundi,

οἱ δὲ συγχλήτου τιμῆς, οἱ δὲ τῶν ὑπάτων, πλείους δ'
 ἡγεμόνες ἐρημάτιζον. Κομήτων δ' οἱ μὲν πρώτου
 τάγματος (21) ἤξιουντο, οἱ δὲ δευτέρου, οἱ δὲ τρίτου
 διασημοτάτων δ' ὡσαύτως καὶ ἐτέρων πλείστων
 ἀξιωματῶν μύριοι ἄλλοι μετείχον· εἰς γὰρ τὸ πλεί-
 νας τιμῶν, διαφόρους ἐπένοι βασιλεὺς ἀξίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'.

Συγχωρήσεις τοῦ τετάρτου μέρους τῶν κήσων.

Πῶς δὲ καὶ τὸ κοινὸν τῶν ἀνθρώπων εὐθυμίσθαι
 παρεσκεύαζε, σκοπήσειεν ἂν τις ἐξ ἐνὸς βιωφελούς
 καὶ διὰ πάντων ἐλθόντος, εἰσέτι νῦν γνωριζομένου
 παραδείγματος. Τῶν κατ' ἔτος εἰσφορῶν τῶν ὑπὲρ
 τῆς χώρας συντελουμένων, τὴν τετάρτην ἀφελὼν
 μοῖραν, τοῖς τῶν ἀγρῶν δεσπόταις ἐδωρεῖτο ταύτην,
 ὡς τῷ λογιζομένῳ τὴν κατ' ἔτος ἀφαίρεσιν, διὰ τε-
 τάρων συμβαίνειν ἑναυτῶν ἀνεισφόρους γίγνεσθαι
 τοὺς τῶν καρπῶν οὐκ ἴσχυοντες (22). Ὁ δὲ νόμος κωρυ-
 θέν, κρατήσαν τε καὶ εἰς τὸν μετέπειτα χρόνον, οὐ
 τοῖς παροῦσι μόνον, ἀλλὰ καὶ παισὶν αὐτῶν, διαδό-
 χους τε τοῖς τούτων, ἀληστον καὶ διακωνίζουσαν παρ-
 εἶχε τὴν βασιλέως χάριν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Ἐξισώσεις τῶν βεβαρημένων κήσων.

Ἐπεὶ δ' ἕτεροι τὰς τῶν πρότερον κρατούντων τῆς
 γῆς καταμετρήσεις κατεμέμφοτον, βεβαρῆσθαι αὐ-
 τῶν τὴν χώραν κατατιμώμενοι, πάλιν ἀναταῦθα θεσμῷ
 δικαιοσύνης ἀνδρας ἐξισωτὰς (23) κατέπεμπε, τοῖς
 τὸ ἀζήμιον τοῖς δεθρῆσι παρέζοντας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'.

*Ἵτι τοῖς ἐν χρηματικαῖς δίκαις ἠττηθεῖσιν, αὐτῶν
 ἐξ οὐκείων ἐχαρίζετο.*

Ἄλλοις δικάσας βασιλεὺς, ὡς ἂν μὴ τὸ ληθῆναι
 παρ' αὐτῷ μέρος ἦττον ἀπαλλάττετο χάρων τοῦ

non a Constantino primum institutam fuisse, ut
 censuit Cujacius in notis ad codicem Justiniani; sed
 diu ante Constantini tempora usurpata.

(22) Τοὺς τῶν καρπῶν οὐκ ἴσχυοντες. Hæc locutio
 ferri non potest. Mihi videntur transposita hic esse
 vocabula, et hic quidem legendum esse : τοὺς τῶν
 ἀγρῶν οὐκ ἴσχυοντες : supra vero scribendum, τοῖς τῶν
 καρπῶν δεσπόταις. Turnebus ad oram libri sui pro
 οὐκ ἴσχυοντες emendat κτήτορας. Vel certe scribendum
 esse ait τῶν χωρῶν οὐκ ἴσχυοντες.

(23) Ἐξισωτὰς. Hos Latini vocant peræquatores,
 de quibus mentio fit in lib. xiv codicis Theodo-
 siani, titulo De censoribus, peræquatoribus et
 inspectoribus. Fere autem ex senatu ad id munus
 eligebantur a principe, qui in provinciis quæ se
 tributorum mole oppressas esse querebantur, censum
 peræquarent. Velus inscriptio apud Gruterum
 pag. 561 :

L. ARADIO VAL. PROCVLO V. C.

PRÆTORI TVTELARI

LEGATO PRO PRÆTORE PROV. NVMIDIÆ

PERÆQVATORI SENSV PROV. GALLECIÆ.

Exstat etiam oratio nona Gregorii Naz. ad Julianum
 peræquatorem, εἰς ἐξισωτῆν Ἰουλιανόν.

νενηκτότος, ἔδωρεῖτο (24) ἐξ οἰκεῖων τοῖς νενικημέ-
νοισι, ἄρτι μὲν κτήματα, ἄρτι δὲ χρήματα, τοῦ κρα-
τίσαντος δίκην ἐξίσου χαίρειν τὸν ἡττηθέντα παρα-
σκευάζων, ὡς ἂν τῆς αὐτοῦ θεᾶς ἀξιώθοντα· μὴ γὰρ
ἐξεῖναι ἄλλως τοσοῦτῃ βασιλεῖ παραστάντα, κατηγῆ
τινα καὶ λυπηρὸν ἀπαλλάττεσθαι. Οὕτω δ' οὖν ἄμφω
παῖδοις καὶ μειδιῶσι προσώποις ἀνέλυσον τῆς δίκης,
θαῦμα δ' ἐκράτει τοὺς πάντας τῆς βασιλείως μεγαλο-
νοίας.

deni vultu ex iudicio redibat : et imperatoris

A rat, tristior eo secundum quem lis dicta erat abs-
cederet, ex propriis bonis donabat victis, interdum
prædia, nonnunquam pecunias : hac ratione effi-
ciens, ut victus non minus quam is qui causam
obtinuerat, lætus domum rediret, utpote qui in
conspectum principis venire meruisset. Neque
enim fas esse existimabat, ut qui coram tanto
principi stetisset, mæstus unquam ac tristis rece-
deret. Proinde uterque litigantium læto ac reni-
denti animi magnitudo cunctis admirationi erat.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε΄.

Σκυθῶν ὀποταγὴ διὰ τοῦ σημείου τοῦ Σωτῆρος
ἡμῶν νικηθέντων.

Τί δὴ με χρὴ λόγου (25) πάρεργον ποιῆσθαι, ὡς
τὰ βάρβαρα φύλα τῇ Ῥωμαίων καθυπέταττον ἀρχῇ, B
ὡς τὰ Σκυθῶν καὶ Σαυροματῶν (26) γένη μὴ πρότε-
ρον δουλεύειν μεμαθηκότα, πρῶτος αὐτὸς ὑπὸ ζυγὸν
ἔγαγε, δεσπότης ἡγεῖσθαι Ῥωμαίους, καὶ μὴ θέλον-
τας ἐπαναγκάσας. Σκύθαις καὶ δασμοῦς οἱ
πρόσθεν ἐτέλουν ἄρχοντες (27), Ῥωμαῖοι τε βαρβάρους
ἐδούλευον, εἰσφοραῖς ἐτησίαις. Οὐκ ἦν δ' ἂν (28) οὗτος
βασιλεῖ φορητὸς ὁ λόγος, οὐδὲ τῷ νικητῇ καλὸν ἐνο-
μιζέτο, τὰ ἴσα τοῖς ἔμπροσθεν προσφέρειν· τῷ δ'
αὐτοῦ ἐπιθαβρῶν Σωτῆρι, τὸ νικητικὸν τρόπαιον καὶ
τούτοις ἐπαναστάντας, ἐν ὀλίγῳ καιρῷ πάντας παρεστή-
σατο, ἄρτι μὲν τοὺς ἀφηνιῶντας στρατιωτικῇ σω-
φρονίᾳ χειρὶ, ἄρτι δὲ λογικαῖς πρεσβείαις τοὺς λοι-
ποὺς ἡμερώσας, ἐξ ἀνόμου τε καὶ θηριώδους βίου
ἐπὶ τὸ λογικὸν καὶ νόμιμον μεθαρμοσάμενος. Οὕτω
δ' οὖν Σκύθαι Ῥωμαῖοις ἐγνωσάν ποτε δουλεύειν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΣΤ΄.

Σαυρομάτων ὀποταγὴ, προσάγει τῆς τῶν δοῦλων
ἐπαναστάσεως.

Σαυρομάτας δ' αὐτὸς ὁ θεὸς ὑπὸ τοῖς Κωνσταντί-
νου ποσὶν ἔλαυνεν, ὥδὲ πη τοὺς ἀνδρας βαρβαρικῶ
εργήματι γαυρομένους χειρωσάμενος. Σκυθῶν γὰρ
αὐτοῖς ἐπαναστάντων, τοὺς οἰκέτας ὠπλιζόν οἱ δεσπό-
ται, πρὸς ἄμυναν τῶν πολεμίων· ἐπεὶ δ' ἐκράτουν οἱ
δούλοι, κατὰ τῶν δεσποτῶν ἤσαντο τὰς ἀσπίδας.

(24) Vulg. ἔδωρεῖτο νενικηκτότος. Transposita
hic esse vocabula nemo non videt, quod frequenter
admissum est in his libris. Scribe igitur nesci peri-
culo, ὡς ἂν μὴ τὸ ληφθὲν παρ' αὐτῷ μέρος ἦττον
ἀπαλλάττοιο χαίρων τοῦ νενικηκτότος, ἔδωρεῖτο, etc.
In codice Fuk. desunt hæc verba, τοῦ νενικηκτό-
τος. Turnebus vero ac Savilius ea collocant post
vocem ἀπαλλάττοιο. Idem Savilius ad oram libri
sui notavit forte scribendum esse χαίρων, sublata
distinctione post vocem ἀπαλλάττοιο. Quod cum
legissem, magis gavisus sum conjecturam
meam doctissimi viri iudicio confirmari. Sed quod
ibidem addit Savilius Christophorsonum ita legisse
videri, in hoc certe ei non assentior. Christophor-
sonus enim legit χαίρων et vertit libenter. Cæterum
Turnebus hic emendat τὸ λειψθὲν, quod placet.

(25) Vulg. τί δεῖ μέχρι λόγου. Non dubito quin
scribendum sit, τί δὴ με χρὴ λόγου πάρεργον ποιῆ-
σθαι. Qua emendatione nihil certius. Certe in schedis
Kegii legitur τί δεῖ μέχρι. Savilius ad oram li-
bri sui emendat τί δεῖ με τὰ πάρεργα λόγου ποιῆ-

CAPUT V.

Scytharum per signum crucis devictorum subactio.

Quid hic necesse est quasi obiter commemorare,
quomodo ille barbaras gentes sub imperii Rom. di-
tionem redegit : qualiter indomitas antehac, nec
ulli unquam parere suetas Scytharum Sarmatarum-
que nationes, primus sub jugum misit, ac per vim
eo adegit, ut vel inviti dominos agnoscerent Roma-
nos. 529 Scythis quidem superiores etiam impe-
ratores tributa pendebant, et barbaris Romani
reipsa serviebant, annuam solventes pecuniam. Ve-
rum imperator hanc indignitatem ferre non potuit;
nec victori principi decorum esse existimavit ea-
dem pendere quæ priores principes pependissent.
Itaque, Servatoris sui auxilio fretus, triumphali si-
gno ac tropæo in eos etiam illato, brevi cunctos
subegit, ac resistentes quidem et contumaces ar-
mis domuit : reliquos prudentibus legationibus mi-
tigans, a ferina legumque experte vita ad humanam
civilemque traduxit. Hoc modo Scythæ Romanis
tandem parere didicerunt.

CAPUT VI.

Sarmatæ subacti, cum servi adversus dominos
rebellassent.

At Sarmatæ Deus ipse Constantini pedibus sub-
stravit, et homines barbarico fastu intumescentes
hoc subegit modo. Nam cum Scythæ bellum eis
intulissent, Sarmatæ servos suos ut hostibus resis-
terent, armaverant. Servi parta de hostibus victo-
ria, arma in dominos vertere cœperunt, cunctes-

σθαι. In cold. Fuk. ac Turnebi hic locus ita legitur :
Τί δεῖ μέχρι λόγου τὰ πάρεργα ποιῆσθαι.

(26) Τὰ Σκυθῶν καὶ Σαυροματῶν. Pro Scythis
Gothos dicit Socrates in lib. 1, cap. 18; et Sozome-
nus in lib. 1, cap. 8. Certe Græci scriptores Σκυ-
θὰς vocare solent, quos Latini Gothos. Ita Libanius,
Themistius, Eumapius, alique complures. Porro
Gothi victi sunt ab exercitu Romano in terris Sar-
matarum die xii Kalendas Maii, Pacatiano et Hila-
riano coss., ut scribitur in Fastis Idatii, id est,
anno Christi 332.

(27) Δασμοῦς οἱ πρόσθεν ἐτέλουν ἄρχοντες.
Idem tradit Socrates in loco supra citato. Sane
Jordanes in libro *De rebus Geticis*, agens de Phi-
lippo imp., ait Romanos Gothis tributum quotannis
solvisse. Sed et Petrus Patricius in excerptis lega-
tionum idem testatur de Tullo Menophilo, ubi de
Carpis scribit.

(28) Οὐκ ἦν δ' ἄρ' οὗτος. Lego Οὐκ ἦν δ' ἄρ' οὗ-
τος, etc., ex cold. Fuk., Turnebi et schedis Ke-
gii.

que patriis sedibus expulerunt. Hi vero nullum alium salutis portum quam Constantinum reperere. Qui servare homines assuetus, universos intra fines imperii Romani recepit. Et eos quidem qui idonei essent, militaribus copiis adscripsit : reliquis ad necessaria vitæ subsidia agros colendos assignavit, adeo ut feliciter sibi cessisse calamitatem suam ipsi faterentur ; quippe qui barbaricam feritatem Romana libertate mutassent. Hac ratione Deus plurimas barbarorum gentes ejus adjunxit imperio.

CAPUT VII.

Variorum barbarorum legationes, et munera eis ab imperatore donata.

Quippe ex omnibus locis legati continue ad eum accedebant, quæcumque apud ipsos pretiosissima habentur, dona ei offerentes ; adeo ut nos ipsi pro foribus palatii, varias formas atque habitus barbarorum ordine stantium aliquando conspexerimus : quorum et vestitus et ornatus dispar erat : coma item et barba longe dissimilis : torvus aspectus et barbarus, ac terrorem incutiens ; corporum enormis proceritas : et aliorum 530 quidem rubicundi vultus ; aliorum vero nive ipsa candidiores, nonnullis media quædam coloris inerat temperatura. Quippe Blemyes et Indi atque Æthiopes, qui, ut ait Homerus, bifariam divisi in extimo terrarum degunt, inter illos quos dixi barbaros conspiciuntur. Horum singuli, quemadmodum in tabulis vulgo pingi videmus seorsum quisque ea ad imperatorem afferebant, quæ apud ipsos in pretio sunt. Alii coronas aureas ; alii diademata gemmis conserta : alii pueros flava cæsarie conspicuos ; quidam barbaricas vestes auro et floribus intextas : hi equos, illi clypeos et hastas longas, et sagittas, et arcus. Atque his donis significabant, obsequium ac societatem armorum offerre se imperatori, si vellet. Ille vero a singulis oblata accipiens ac seponens, tot tantaque eis vicissim donabat, ut momento temporis ditissimos redderet eos qui dona attulissent. Sed et ex eorum numero nobilissimos quosque Romanis dignitatibus ornabat ; adeo ut plerique illorum, obliiti reditus in patriam, hic apud nos manere maluerint.

(29) Vulg. πάντας ἤλαυρον τῆς οἰκίας. Scrib. ex codice Fuk. τῆς οἰκίας. Porro hæc Sarmatarum adversus dominos conspiratio contigit anno Christi 334. In *Fastis* quos *Idatianos* nuncupavit Jacobus Sirmundus, ita scriptum habetur : « Optato et Paulino. His coss. Sarmatæ servi universa gens dominos suos in Romaniam expulerunt. » Consentit etiam Hieronymus in *Chronico*, qui servos illos Sarmatas *litigantes* appellat. Nec aliter Amm. Marcellinus. Vide excerpta de *Gestis Constantinii*.

(30) Vulg. πρὸ τῆς αὐλῆς. Scribendum est αὐλῆς, ut scribitur in codice Fuk. et schedis Regii. Sic Græci vocabant januam domus quæ intrantibus prima occurrit : eamque limitem esse dicebant, quem transgredi indecorum matronis habebatur. Philo in libro *De specialibus legibus*, Θηλείαις δὲ οἰκουρία καὶ ἐνδον μονή, παρθένους μὲν εἰσὼ κλισιάδων, τὴν μεσαύλιον ὄρον πεποιημέναις, τελείαις δὲ ἤδη γυναίξι τὴν αὐλίον. Alludit procul dubio Philo ad versus Menandri, quos refert Stobæus, cap. 163 :

πάντας ἢ ἤλαυρον τῆς οἰκίας (29). Οἱ δὲ λιμένα σωτηρίας οὐκ ἄλλον ἢ μόνον Κωνσταντῖνον εὗραντο· ὁ δ' οἶα σώζειν εἰδώς, τούτους πάντας ὑπὸ τῆ Ῥωμαίων εἰσεδέχετο χώρῃ, ἐν οἰκείοις τε κατέλεγε στρατοῖς τοῖς ἐπιτηδεύουσ, τοῖς δ' ἄλλοις τῶν πρὸς τὴν ζωὴν ἀναγκαίων εἶνεκα, χώρας εἰς γεωργίαν διένειμεν ὡς ἐπὶ καλῶ τὴν συμφορὰν αὐτοῖς ὁμολογεῖν γεγενῆσθαι, Ῥωμαϊκῆς ἐλευθερίας ἀντὶ βαρβάρου θηρωδίας ἀπολαύουσιν. Οὕτω δὲ θεὸς αὐτῷ παντοῖα φύλα βαρβάρων ὑπέτατταν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ΄.

Βαρβάρων διαφορῶν πρεσβεῖαι, καὶ δῶρα παρ' αὐτοῦ.

Συνεχεῖς γοῦν ἀπανταχόθεν οἱ διαπρεσβευόμενοι, δῶρα τὰ παρ' αὐτοῖς πολυτελεῖ διακόμιζον, ὡς καὶ αὐτοῦ ποτε παρατυχόντος πρὸ τῆς αὐλῆς (30) τῶν βασιλείων πυλῶν, στοιχηθὼν ἐν τάξει περιόλεπτα σχήματα βαρβάρων ἐστῶτα θεάσασθαι· οἷς ἐξάλλος μὲν ἡ στολή, διαλλάττων δ' ὁ τῶν σχημάτων τρόπος, κόμη τε καὶ κεφαλῆς καὶ γενείου πάμπολυ διεστῶσα, βλοσυρὰ θ' ἡ προσώπων βάρβαρος καὶ καταπηκτικὴ τις ὄψις, σωματῶν θ' ἡλικίας ὑπερβάλλοντα μεγέθη· καὶ οἷς μὲν ἐρυθραίνετο τὰ πρόσωπα, οἷς δὲ λευκότερα χιόνος ἦν, οἷς δὲ [μέσης] κράσεως· ἐπεὶ καὶ Βλεμμύων γένη, Ἰνδῶν τε καὶ Αἰθιοπίων, οἱ διχθὰ δεδαίεται ἔσχατοι ἀνδρῶν, τῆ τῶν εἰρημένων ἐθεωρεῖται ἱστορίῃ. Ἐν μέρει δὲ τούτων ἕκαστοι, ὡσπερ ἐν πίνακος γραφῇ (31), τὰ παρ' αὐτοῖς τίμα βασιλεῖ προσεκόμιζον· οἱ μὲν στεφάνους χρυσοῦς, οἱ δ' ἐκ λίθων διαδήματα τιμίον, ἄλλοι ξανθοκόμους, οἱ δὲ χρυσῶ καὶ ἀνθεσι καθυφασμένους (32) βαρβαρικὰς στολὰς, οἱ δ' ἵππους, οἱ δ' ἄσπιδας, καὶ ὄδρατα μακρὰ, καὶ βέλη, καὶ τόξα, τὴν διὰ τούτων ὑπηρεσίαν τε καὶ συμμαχίαν βουλομένῃ βασιλεῖ παρέχειν ἐνδεικνύμενοι. Ἄ δὲ παρὰ τῶν κομιζόντων ὑποδεχόμενοι καὶ ἐντάτων, ἀντεδίδου τοσαῦτα βασιλεὺς, ὡς ὑφ' ἐνα καιρῶν πλουσιωτάτους ἀποφῆναι τοὺς κομιζομένους, ἐτίμα δὲ καὶ Ῥωμαϊκοῖς ἀξιώμασι (33) τοὺς ἐν αὐτοῖς διαφανεστέρους, ὡστ' ἤδη πλείους τὴν ἐνταῦθα στέργειν διατριβὴν, ἐπανόδου τῆς εἰς τὰ οἰκεία λήθην πεποιημένους.

Τοὺς τῆς γαμετῆς ὄρους ὑπερβυλνεις, γυναι, Διὰ τὴν αὐλὴν· πέρας γὰρ αὐλῆος θύρα. Ἐλευθέρῃ γυναικὶ γενόμεστ' οἰκίας, Τὸ δὲ ἐπιδιώκειν, εἰς τὴν ὄδον τρέχειν Ἐπι λοιδορομένην, κυρὸς ἐστ' ἔργον, Ῥοθή. Eodem Menandri versus tacite designat Harpocration in voce Αὐλῆος.

(31) Ὅσπερ ἐν πίνακος γραφῇ. Supervacua videntur hæc verba, nisi forte Eusebius ita rem ipsam clarius exprimere voluit, in gratiam eorum qui id præsentibus non viderant. Solebant enim imperatorum imagines ita pingi, ut legati barbarorum eis munera offerrent, aut provinciæ aurum tribuerent, ut videre est in Notitia imperii Romani.

(32) Ἀνθεσι καθυφασμένους. Barbaricum genus texturæ intelligi, ejusmodi est illud apud Virgilium in libro primo *Æneidos*, vers. 650 :

Et circumtextum croceo velamen acantho. (33) Ἐτίμα δὲ καὶ Ῥωμαϊκοῖς ἀξιώμασι. Idem scribit Amm. Marcellinus in lib. xxi, pag. 190 et 195.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Η΄.

Ὅτι καὶ πρεσβευσαμένῳ τῶν Περσῶν βασιλεῖ, περὶ τῶν ἐκεῖ Χριστιανῶν ἔγραψεν.

Ἐπειδὴ δὲ καὶ ὁ Περσῶν βασιλεὺς Κωνσταντίνῳ γνωρίζεσθαι διὰ πρεσβείας (54) ἤξiou, δῶρά τε καὶ οὗτος σπονδῶν φιλικῶν διεπέμπετο σύμβολα, ἔπραττε δὲ τὰς συνθήκας κατὰ τούτῳ βασιλεὺς, ὑπερβολῆ φιλοσίμῳ τὸν τῆς τιμῆς προαρξάμενον νικῶν ταῖς ἀντιδόσει. Πυθόμενος γέ τοι παρὰ τῷ Περσῶν γένει πληθύνει τὰς τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησίας, λαοὺς τε μυριάδους ταῖς Χριστοῦ ποίμαις ἐναγελάζεσθαι, χαίρων ἐπὶ τῇ τούτων ἀκοῇ, οἷά τις κοινὸς τῶν ἀπανταχοῦ κηδεμῶν, πάλιν κἀναυθα τὴν ὑπὲρ τῶν ἀπάντων εἰσήγε πρόνοιαν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Θ΄.

Κωνσταντίνου Αὐτοῦστου πρὸς Σαπώρη τὸν βασιλέα Περσῶν, ὁμολογούντα εἰς Θεὸν καὶ Χριστὸν εὐσεβέστατα.

Ἀντίγραφον πρὸς τὸν βασιλέα Περσῶν.

« Τὴν θεῖαν πίστιν φυλάσσω, τοῦ τῆς ἀληθείας φωτὸς μεταλαγχάνω, τῷ τῆς ἀληθείας φωτὶ δὴγούμενος, τὴν θεῖαν πίστιν ἐπιγινώσκω· τοιγάρτοι τούτοις ὡς τὰ πράγματα βεβαίῳ, τὴν ἀγωτάτην θρησκείαν γνωρίζω, διδάσκαλον τῆς ἐπιγνώσεως τοῦ ἀγίου Θεοῦ ταύτην τὴν λατρείαν ἔχειν ὁμολογῶ· τούτου τοῦ Θεοῦ τὴν δύναμιν ἔχων σύμμαχον, ἐκ τῶν περάτων τοῦ Ὀκεανοῦ ἀρξάμενος, πᾶσαν ἐφεξῆς τὴν οἰκουμένην βεβαίῳ σωτηρίῳς ἐλπῖαι (35) διήγηρα, ὡς ἅπαντα ὅσα ὑπὸ τοσοῦτοις τυράννοις δεδουλωμένα, ταῖς καθημεριναῖς συμφοραῖς ἐνδόντα, ἐξίτηλα ἐγεγόνει (36) [ταῦτα τὴν ἐπὶ τὸ κρεῖττον δι' ἐμοῦ βελτίωσιν δέξασθαι]. Τοῦτον τὸν Θεὸν ἀθανάτῳ μνημητιμῶν ὁμολογῶ, τοῦτον ἀκραίφει καὶ καθαρῶ διαβολῆ ἐν τοῖς ἀνωτάτω τυγχάνειν ὑπεραυγάσμαι.

μηιτῆς ratio postulat fertur; et ob hæc ipsa illico celeberrimas victorias refert pro mercede. Hunc Deum sempiterna memoria coli a me profiteor: hunc in altissima sede positum pura et candida mente contemplor.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ι΄.

Ὅτι κατὰ εἰδώλων, καὶ περὶ Θεοῦ δοξολογίας.

« Τοῦτον ἐπικαλοῦμαι γόνυ κλινᾶς, φεύγων μὲν πᾶν αἶμα βδελυκτὸν, καὶ ὁμίᾶς ἀηδεῖς καὶ ἀποτροπαίους, πᾶσαν δὲ γεώδη λαμπρόδα (37) ἐκκλίνων· οἷς ἅπα-

« Qui noster, ut primum augendæ barbaricæ vitæ auctiorem immoderate notaverat Constantinum. »

(34) *Διὰ πρεσβείας*. De hac legatione Saporis ad Constantinum, solus, quod sciam, loquitur Libanius in oratione quæ *Βασιλικός* inscribitur pag. 119, ubi scribit Saporem Persarum regem, cum bellum Romanis inferre constitueret, ferroque ad eam rem opus haberet, fraudulento usum consilio legatos ad Constantinum misisse, qui illum tanquam dominum adorarent, ferrique maximam copiam ab eo peterent; specie quidem, ut barbaros quosdam sibi vicinis armis ulcisceretur; sed revera, ut eo ferro adversus Romanos uteretur.

(35) *Βεβαίῳ σωτηρίῳς ἐλπῖαι*. Scribendum sine dubio σωτηρίας, quanquam apud Theodoritum in libro 1, cap. 25, ea vox deest. Epiphanius tamen scholasticus eam vocem agnoscit, ut docet ejus versio in lib. III *Historiæ tripartitæ*

A

CAPUT VIII.

Quod Persarum regi qui legatos ad ipsum miserat, scripsit in gratiam Christianorum illic agentium.

Jam vero cum rex etiam Persarum per legatos notitiam ambiret Constantini, donaque ad eum misisset, pacis et amicitie signa; id agens scilicet ut cum illo fœdus iniret; hic etiam imperator excellenti quadam animi utens magnitudine, eum qui prior honore ipsum affecerat, munerum magnificentia longe superavit. Cumque apud Persas crebras esse Ecclesias Dei accepisset, et numerosam populorum multitudinem intra Christi ovilia congregari; hoc nuntio magnopere delectatus, utpote communis quidam omnium ubique agentium hominum tutor et curator, ad illa etiam loca providentiam suam pro cunctiorum commodis laborantem extendit.

B

CAPUT IX.

Epistola Constantini ad Saporem Persarum regem, summa cum pietate Deum et Christum confitentis.

Exemplum epistolæ ad regem Persarum.

« Ego quidem divinam custodians fidem, lucis veritatis particeps fio; et veritatis fidem præviam sequens, ad 531 divinæ fidei notitiam pervenio. Hac ratione sanctissimam, ut res ipsæ confirmant, religionem agnosco; cujus cultum mihi magistrum esse profiteor ad sanctissimi Numinis notitiam hauriendam. Hujus ergo Dei auxilio fultus, ab ultimis usque Oceani progressus sinibus, universon orbem terrarum ad firmam spem salutis erexi. Adeo ut provincie omnes, quæ toti tyrannorum dominatione oppressæ, et continuis attritæ calamitatibus prope modum defecerant, reipublicæ vindicem tandem nactæ, velut quibusdam medicinæ fomentis restitutæ sint. Hunc ego Deum prædico: cujus vexillum Deo dicatus exercitus meus, humeris gestat, et quo

C

CAPUT X.

Contra simulacra, et de glorificatione Dei.

« Hunc flexis genibus invoco; omnem abominandum cruorem aversans, et odoresinuaves ac detestandos; omnem denique terrenum fulgorem procul fu-

(36) *Ἐξίτηλα ἐγεγόνει*. Hunc locum mutilum esse nemo non videt: quem in Moræi libro eodem plane modo quo in editione Genevensi supplementum inveni: Ταῦτα τὴν ἐπὶ τὸ κρεῖττον δι' ἐμοῦ βελτίωσιν δέξασθαι. Verum quisquis hunc locum ita emendavit, malus profecto conector fuit atque imperitus. Quis enim unquam ita locutus est, τὴν ἐπὶ τὸ κρεῖττον βελτίωσιν. Quanto facilius erat ac tutius hanc lacunam supplere ex Theodorito, apud quem hæc epistola Constantini ad Saporem integrior legitur et emendatur. Codex tamen Fuk. et Sav. eodem modo supplet hanc lacunam quo Genevensis editio. Nec movere nos debet, quod hæc locutio barbara est. Nam epistola hæc Constantini, primum Latine ab ipso scripta fuerat: deinde in Græcum sermonem conversa est ab imperito interprete. Idem contigit reliquis Constantini epistolis et orationibus.

(37) *Γεώδη λαμπρόδα*. Christophorsonus sacri-

giens : quibus omnibus quasi sordibus pollutus sceleratus ac nefandus superstitionis error multos gentiliū, totasque adeo nationes ad ima tartara detrusit. Etenim quæ summus omnium Deus pro sua erga homines benignitate atque providentia ad communem usum protulit in lucem, ea ad eujusque libidinem rapi haudquaquam sustinet. Sed puram duntaxat mentem et animum immaculatam ab hominibus postulat, hisque virtutis et pietatis actus quasi libra quadam expendit. Quippe modestiæ et mansuetudinis operibus delectatur; mites diligens; turbarum auctores odio habens. Et fidem quidem amari, infidelitatem vero supplicio afficit. Omnem cum arrogantia conjunctam dominationem destruens, superbiorum contumeliam punit. Et homines quidem insolentia elatos ab ipsis, ut ita dicam, fundamentis subruit : humiles vero et injuriarum patientes, meritis præmiis afficit. Hinc est quod imperium justum magni faciens, auxilio suo illud corroborat, et prudentiam regalem tranquillitate pacis perpetua fovet.

532 CAPUT XI.

Contra tyrannos et persecutores, et de captivitate Vuleriani.

« Nec mihi ipse videor errare, mi frater, qui hunc unum Deum profitear omnium auctorem ac parentem. Quem multi ex iis qui apud nos imperium tenuerunt, insano errore acti, pernegare quidem conati sunt. Sed eos omnes hujusmodi exitus quasi vindex oppressit, ut universum nunc hominum genus, illorum principum calamitates exempli vice proponat iis qui illos imitari studuerint. Horum unus mihi videtur fuisse, ille quem divina vindicta

sciorum flammam interpretatur. Camerarius *incantationum igniculos*, rectius. Ignes enim nescio qui in mysteriis paganorum, et lux quædam post tenebras emicabat. Quod arte magica et nescio quibus præstigiis faciebant dæmonum sacerdotes, ut auctoritate ac reverentiam sacris suis conciliarent. Apuleius lib. xi : « Accessi, inquit, confinium mortis : et calcato Proserpinæ limine per omnia vectus elementa remeavi. Nocte media vidi solem candido coruscantem lumine, » etc. De hoc ritu locus est elegans Themistii apud *Stobæum*, cap. 274, qui hic meretur ascribi : Τὸ δὲ παθεῖν πάθος οἷον οἱ τελεταῖς μεγάλας κατοργιαζόμενοι· διὸ καὶ ῥήμα τῷ ῥήματι· καὶ ἔργον τῷ ἔργῳ τοῦ τελευταίου καὶ τελείσθαι προτέτοι· πλάναι τὰ πρῶτα καὶ περιδρομαί, καὶ κοπιώδεις, καὶ διὰ σκότους τινὸς ὑποπτοὶ πυρεταὶ καὶ ἀτέλειστοι· εἶτα πρὸ τοῦ τέλους αὐτοῦ τὰ δεῖνὰ πάντα· φρίκη καὶ τρόμος, καὶ ἰδρώς καὶ θάμβος· ἐκ δὲ τούτου φῶς τι θαυμάσιον ἀπήτησεν, ἢ τόποι καθαροὶ καὶ λειμῶνες ἐδέξαντο, φωνῆς καὶ γυρῆας, καὶ σεμνότητος ἀκουσμάτων ἱερῶν καὶ φαντασμάτων ἁγίων ἔχοντες· ἐν αἷς ὁ παντελής ἦδη καὶ μεμυημένος ἐλευθέρος γεγονώς, καὶ ἀρετος περιούσιος, ἐστεφανωμένος ὀργιάζει, etc. Locus hic Themistii desumptus est ex libro *De immortalitate animæ*, in quo Themistius animam esse immortalem astruebat, tum pluribus aliis argumentis, tum eo quod mortem Græci τελευταίην vocant, quasi τελετήν, id est *mysterium*. Atque ut hæc duo nomina inter se simillima sunt, ita res ipsæ illis nominibus designate miram habent similitudinem. Nam in mysteriis quidem primum vagi errores et circuitus molesti, et pavidi ingressus per loca te-

σιν ἢ ἀθέμιτος καὶ ἄβῆρτος πλανη χραινομένη, πολλοὺς τῶν ἔθνῶν καὶ ὅλα γένη κατέβριψε (38), τοῖς κατωτάτω μέρεσι παραδοῦσα. Ἄ γὰρ ὁ τῶν ὀλιῶν θεός, προνοίᾳ τῶν ἀνθρώπων, διὰ φιλανθρωπίας οικείαν χρείας ἔνεκα εἰς τοῦ μφανῆς παρήγαγε, ταῦτα πρὸς τὴν ἐκάστου ἐπιθυμίαν ἔλκεσθαι οὐδαμῶς ἀνέχεται, καθαρὰν δὲ μόνην διάνοιαν καὶ ψυχὴν ἀκηλίωτον παρὰ ἀνθρώπων ἀπαιτεῖ, τὰς τῆς ἀρετῆς καὶ εὐσεβείας πράξεις ἐν τούτῳ σταθμώμενος. Ἐπεικειάς γὰρ καὶ ἡμερότητος ἔργοις ἀρέσκεται, πρᾶους φίλων, μισῶν τοὺς ταραχώδεις, ἀγαπῶν πίστιν, ἀπιστίαν κολάζων· πᾶσαν μετ' ἀλαζονείας δυναστείαν καταβρῆγγυς, ὕβριν ὑπερηφάνων τιμωρεῖται. Τοὺς ὑπὸ τύφου ἔπαιρομένους ἐκ βάρων ἀναίρει, ταπεινόφροσι· καὶ ἀνεξικάκοις τὰ πρὸς ἄξιαν νέμων. Οὕτω καὶ βε-

σιλίαν δικαίαν περὶ πολλοῦ ποιούμενος, ταῖς παρ' ἑαυτοῦ ἐπικουρίας κρατύνει, σύνεσίν τε βασιλικὴν τῷ γαληνιαίῳ τῆς εἰρήνης διαφυλάττει.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΑ'.

Ὅτι κατὰ τυράννων καὶ διωκτῶν, καὶ περὶ Οὐαλεριανοῦ αἰχμαλωτισθέντος.

« Οὐ μοι δοκῶ πλανᾶσθαι, ἀδελφέ μου, τούτον ἕνα θεὸν ὁμολογῶν πάντων ἀρχηγὸν καὶ πατέρα· ὃν πολλοὶ τῶν τῆδε βασιλευσάντων μανιώδεις πλάνας ὑπαχθέντες, ἐπεχείρησαν ἀρνήσασθαι· ἀλλ' ἐκείνους μὲν ἔπαντας τοιοῦτον τιμωρὸν τέλος κατανάλωσεν, ὡς πᾶν τὸ μετ' ἐκείνους ἀνθρώπων γένος, τὰς ἐκείνων συμφορὰς ἀντ' ἄλλου παραδείγματος τοῖς παρὰ τούτους (39) τὰ ὅμοια ζηλοῦσι τίθεσθαι. Τούτων ἐκείνων ἕνα ἡγοῦμαι γεγονέναι, ὃν ὡσπερ τις σκηπτός,

nebrosa, et longissima itinera cum lassitudine. Inde antequam ad finem veniatur, cuncta terribilia, tremor, horror et cum stupore admiratio. Ad extremum vero admiranda quædam lux occurrit, et amœna quædam loca ac pura, in quibus sacræ voces audiuntur, et divina simulacra visuntur, etc. Ad eundem ritum pertinent hæc Origenis verba in lib. iv *Contra Celsum* : Ἐξομοιοῦ ἡμᾶς τοῖς ἐν ταῖς βαχικαῖς τελεταῖς τὰ φάσματα καὶ τὰ δεινὰ προειάγουσι.

(38) Ὅλα γένη κατέβριψε. In codice Fuk. scriptum inveniri κατέβριψε, quod magis placet. In eodem exemplari legitur πολλά τῶν ἔθνῶν.

(39) Τοῖς παρὰ τούτους. Longe aliter hic locus legitur apud Theodotium, hoc scilicet modo : Ἐπαρὰ τοὺς τοῖς τὰ ὅμοια ζηλοῦσι τίθεσθαι. Optime, meo quidem iudicio. Nec aliter scripserat Constantinus. Omnes, inquit, retro principes qui Christi fidem persecuti sunt, adeo funestus exitus oppressit, ut universum nunc hominum genus, principum illorum calamitates pro omni supplicio imprecari soleat iis qui illos imitari studuerint. Quid hoc sensu planius et elegantius? παράδειγμα igitur hoc loco prænam significat; quo sensu ea vox frequenter a Græcis usurpatur, ut notavit Agellus. Porro ἐπαρὰ τοὺς τίθεσθαι τὰς συμφορὰς, eleganter dicitur pro eo quod Latini dicunt *imprecari*. Sic eὐχὴν θέσθαι dicunt Græci, ut supra notavi. Epiphanius scholasticus hunc locum ita vertit : *Sed illos omnes finis comprehendit exitiosus, ita ut omne genus hominum post eos exsursum, clades illorum pro maledictionis exemplo proponere videatur.*

ἢ θελα μῆνις τῶν τῆδε ἀπελάσασα, τοῖς ὑμετέ- A
ροις μέρεσι παραδέδωκε, τῆς ἐπ' αὐτῷ αἰσχύ-
νης (40) πολυθρύλλητον τὸ παρ' ὑμῖν τρόπαιον ἀπο-
φῆναντα. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΒ'.

Ὅτι τῶν μὲν διωκτῶν εἶδε τὰς πτώσεις, εὐθυμεί
δὲ γὺν διὰ τῆν τῶν Χριστιανῶν εἰρήνην.

« Ἀλλὰ γὰρ εἰς καλὸν ἐκεῖνο προκεχώρηκε, τὸ ἐν
τῷ καθ' ἡμᾶς αἰῶνι τῆν τῶν τοιούτων τιμωρίαν πε-
ριφανῆ δειχθῆναι: ἐπεὶδον γὰρ καὶ αὐτὸς τῶν ἐναγχοῦ
ἀθεμέτοις προστάγμασι τὸν τῷ Θεῷ ἀνακειμένον λαὸν
ἐκταραξάντων. Διὸ δὴ καὶ πολλὴ χάρις τῷ Θεῷ, ὅτι
τελείᾳ προνοίᾳ πᾶν τὸ ἀνθρώπινον τὸ θεραπεῖον τὸν
θεῖον νόμον, ἀποδοθείσης αὐτοῖς τῆς εἰρήνης, ἀγάλλε-
ται καὶ γαυριᾶ. Ἐντεῦθεν καὶ ἡμῖν αὐτοῖς πέπει-
σμα, ὡς ὅτι κάλλιστα καὶ ἀσφαλέστατα ἔχειν ἅπαντα, B
ὅποτε διὰ τῆς ἐκεῖνον καθαρᾶς τε καὶ δοκίμου θρη-
σκείας, ἐκ τῆς περὶ τὸ θεῖον συμφωνίας πάντας εἰς
ἐαυτὸν ἀγείρειν ἀξιοί. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΓ'.

Παρακλήσεις ὥστε τοὺς παρ' αὐτῷ Χριστιανοὺς
ἀγαπᾶν.

« Τοῦτου τοῦ καταλόγου (41) τῶν ἀνθρώπων, λέγω
δὴ τῶν Χριστιανῶν, ὧν ὑπὲρ τούτων ὁ πᾶς μοι λόγος,
πῶς οἶμαι με ἤδεσθαι ἀκούοντα, ὅτι καὶ τῆς Περσίδος
τὰ κράτιστα ἐπιπλεῖστον, ὡς περ ἔστι μοι βουλομένη,
κεχόσμηται. Σοὶ τ' οὖν ὡς ὅτι κάλλιστα, ἐκεῖνοις θ'
ὠσαύτως ὑπάρχοι τὰ κάλλιστα, ὅ τι σοὶ κάκεινοις (42).
Ἦντω γὰρ ἔξεις τὸν τῶν ὄλων Δεσπότην πατέρα
Θεόν (43), ἴλεω καὶ εὐμενῇ. Τοῦτους τοιγαροῦν ἐπεὶδὲ C
τοσοῦτος εἶ, σοὶ παρατιθεμαι, τοὺς αὐτοὺς τούτους,
ὅτι καὶ εὐσεβεῖα ἐπίσημος εἶ, ἐγχεῖριζῶ, τοῦτους
ἀγάπα ἀρμολίως τῆς σεαυτοῦ φιλανθρωπείας: αὐτῷ τε
γὰρ καὶ ἡμῖν ἀπερίγραπτον δῶσεις διὰ τῆς πίστεως
τῆν χάριν. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΔ'.

Ὅπως Χριστιανοῖς μὲν ἦν εἰρήνη, σπουδῇ τῶν
Κωνσταντινῶν προσευχῶν.

Ὅτω δὴ λοιπὸν τῶν ἀπανταχοῦ τῆς οἰκουμένης
ἐθνῶν ὡς περ ὑφ' ἐνὶ κυβερνήτῃ διευθυνομένων, καὶ

(40) Vulg. τῆς ἐπ' αὐτῶν αἰσχύνης. In Historia D
Theodoriti rectius legitur, τῆς ἐπ' αὐτῷ αἰσχ. π.
τὸ παρ' ὑμῖν τρόπαιον ἀποφῆναντα. Valerianum in-
telligi, qui a Persis captus, ignoilli apud eos ser-
vitate consenuit, et privato dedecore triumphum
Persarum nobilitavit, id est victoriam Persarum
de Romanis celeberrimam fecit sua ipsius igno-
minia. Hic est sensus ejus loci, quem nec Epi-
phanus, nec reliqui interpretes assecuti sunt. In
codice Fuk. et Turnebi legitur ἀποφῆναντα, non
male.

(41) Τοῦτου τοῦ καταλόγου. Rectius apud
Theodoritum legitur τοῦτῳ τῷ καταλόγῳ. Hæc enim
referuntur ad verbum κεχόσμηται. Mox scribe ὑπὲρ
γὰρ τοῦτων ex Theodorito et Nicephoro.

(42) Vulg. ὁ τι σοὶ κάκεινοι. Apud Theodoritum
et Nicephorum legitur ὅς ἐστι: σοὶ κάκεινοις. In
editione Jacobi Sirmondii legitur ὁ τι ἐστὶ, etc. Quæ
verba Epiphanius Scholasticus sic Latine vertit:
Tu ergo optime gubernaveris, si fueris sicut illi, et
habueris commune quod illi. Joachimus autem Ca-
merarius qui Theodoriti Historiam Latine inter-

instar fulminis ingruens, fugatum ex nostris regio-
nibus vestras in terras transportavit: qui quidem
suo dedecore atque ignominia tropæum illud tanto-
pere a vobis jactatum constituit. »

CAPUT XII.

Quod persecutorum ruinam viderit, quodque jam ob
Christianorum pacem lætatur.

« Enimvero commode factum videtur, quod nostra
quoque ætate hujusmodi homines manifestissime
pœnas dederunt. Nam et ego spectator sui exitus
illorum, qui nuper iniquissimis jussionibus populum
Deo consecratum exagitaverant. Proinde maximas
Deo gratias ago, cujus singulari providentia cuncti
mortales qui divinam legem observant, reddita sibi
pace exsultant ac gestiunt. Ex quo plane mihi per-
suaſeo, rectissime omnia ac tutissime se habere,
cum per puram ac sinceram illorum religionem
perque concordem de divino Numine sententiam
omnes homines ad seipsum aggregare Deus di-
gnetur. »

CAPUT XIII.

Exhortatio ut Christianos in Perside agentes benevole
complectatur.

« Quanta porro voluptate me affici censes, cum
audio id quod mihi maxime in votis est, horum ho-
minum multitudine, Christianorum scilicet (de his
enim in præsentia loquor), nobilissima quæque Per-
sidis loca longe lateque esse decorata. Opio igitur
ut et tuæ res quam florentissimæ, et illorum per-
inde sint florentissimæ: hoc est ut tuæ, sic 533
illorum. Hoc enim modo summum omnium Domi-
num ac parentem Deum, propitium ac placatum
habiturus es. Hos itaque, quandoquidem talis tan-
tusque es, tibi commendo. Hos, quandoquidem pie-
tate excellis, tibi in manum trado. Hos pro tua hu-
manitate complectere. Sic enim et tibi ipsi et no-
bis, hac tua fide immensum beneficium præstabis. »

CAPUT XIV.

Quomodo assiduis Constantini precibus pax data est
Christianis.

In hunc modum cum omnes ubique gentes, instar
navis cujusdam, unius gubernatoris regerentur in-

pretatus est, ita vertit: Optime igitur tecum, simi-
literque cum illis optime agitur, quia communiter
cum utrisque. Et sic fere Joannes Langus. Mihi
tamen hic sensus non satisfacit. Olim quidem
scribendum putabam, ὅτι σὺ κάκεινοις, κάκεινοί
σοι. Quam lectionem in versione mea secutus eram.
Sed nunc, re attentius examinata, Theodoriti ac
Nicephori lectionem retinendam censeo, et totum
locum sic interpretor: Opto igitur, ut et tuæ res
quam florentissimæ, et illorum perinde sint floren-
tissimæ, hoc est, utrisque vestrum ex æquo. Ita
sensus est aper tissimus, et sequentia egregie con-
venient, tantum ὑπάρχοι in optativo scribendum
erit. Musculus certe legit ὑπάρχοι. Sic enim vertit:
Celat igitur id tibi optime et illis similiter: et tibi,
inquam, et illis. In codice Fuk. legitur ὁ τι σοὶ, sine
illa voce κάκεινοι.

(43) Πατέρα Θεόν. In Theodorito ac Nicephoro
legitur πρόγον, ἴλεω τε καὶ εὐμενῇ. Nec aliter legit
Epiphanius scholasticus, ut ex versione ejus ap-
paret.

dustria, et imperium ac religionem famuli Dei libentissime amplecterentur, nec ullus amplius Romanum imperium perturbaret, cuncti posthac tranquillam et quietam vitam agebant. Imperator vero cum piorum hominum preces ad salutem reipublice plurimum conferre existimaret, eas quoque necessario conciliandas sibi putavit. Itaque et ipse suppliciter Dei opem imploravit, et præsibus Ecclesiarum præcepit, ut pro se preces ad Deum funderent.

CAPUT XV.

Quod in nummis et imaginibus, precantis habitu effingi se jussit.

Quanta porro divinæ fidei vis ac virtus in ejus animo insederit, vel ex hoc uno conjici facile potest, quod in aureis nummis exprimi se jussit vultu in cœlum sublato, et manibus expansis instar precantis. Et hujus quidem formæ nummi per universum orbem Romanum currerunt. In ipsa vero regia juxta quasdam januas, in imaginibus ad ipsum vestibuli fastigium positus depictus est stans, deflexis quidem in cœlum oculis, manibus autem expansis precantis in modum.

CAPUT XVI.

Quod imagines suas in templis idolorum poni, lege lata prohibuit.

Sic igitur ille se Deo supplicentem etiam in tabulis pictis exhibuit. Quinetiam lege lata vetuit imagines suas in idolorum templis dedicari, ne forte errore vetitæ superstitionis, vel inani specie tenus inquinaretur.

534 CAPUT XVII.

Preces in palatio, et recitatio sacrarum Scripturarum.

Verum his longe augustiora perspiciet quicunque attendere voluerit, qualiter ille in palatio

(44) *Τὴν... πολιτείαν.* Christianam religionem intelligo, quam omnes propemodum gentes tunc temporis amplexæ sunt, abjecto patriæ superstitionis errore.

(45) *Ἐγγελευμένος.* Scribe τοὺς τῶν Ἐκκλησιῶν προέδροις.... Ἐγγελευμένος. Scribe τοὺς τῶν Ἐκκλησιῶν π. nisi malis ascribere ἐνεκελεύετο, ut legitur in codd. Fuk., Sav. et Turnebi.

(46) *Πίστως ἐνθέου.* Anastasius Bibliothecarius in versione septimæ synodi, ubicunque vox ἐνθεός occurrit in Græco, *deificum* interpretatur. Sic deificos libros Latini vocabant codices sacræ Scripturæ, ut legitur in *Gestis purificationis Cæciliani*.

(47) *Κατὰ τινὰς πύλας.* In codd. Fuk. ac Turnebi et in schedis Regiis legitur κατὰ τινὰς πόλεις, longe rectius, ut equidem censeo. Ait enim Eusebius, non in omnibus, sed in quarundam urbium palatijs Constantinum ita depictum fuisse.

(48) *Τῶν χειρῶν δ' ἐκτεταμένος.* Quisquis fuit interpret hujus libri, parum attente hunc locum vertit, hoc modo, *et precantis forma manus sursum tollens, cum vertere debuisset, manibus expansis, ut precantes solent.* Christiani enim inter precandum manus expandere solebant, ut crucis similitudinem hoc modo adumbrent. Allevabant quidem manus Christiani, dum preces funderent. Sed hoc non erat proprium Christianorum, quippe

τὴν ὑπὸ τῶν θεράποντι τοῦ θεοῦ πολιτείαν (44) ἀσπαζομένων, μηδενὸς μηκέτι παρενοχλοῦντος τὴν Ῥωμαίων ἀρχήν, ἐν εὐσταθεῖ καὶ ἀταράχῃ βίῃ τὴν ζωὴν διήγον ἐ πάντες. Βασιλεὺς δὲ κρίνας αὐτῶ τὰ μεγάλα συντείνειν πρὸς τὴν τῶν Ἰσλων φυλακὴν τὰς τῶν θεοσεβῶν εὐχὰς, ταύτας ἀναγκαιῶς ἐπιτρέζετο, αὐτὸς δ' ἰκέτης γιγνώσκων τοῦ θεοῦ, τοῖς τῶν Ἐκκλησιῶν προέδροις (45) τὰς ὑπὲρ αὐτοῦ λιτὰς ποιῆσθαι ἐνεκελεύετο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΕ'.

Ὅτι καὶ ἐν νομισμασι καὶ ἐν εἰκόσιν, ὡς εὐχόμενον ἑαυτὸν ἐχάραττεν.

Ὅση δ' αὐτοῦ τῇ ψυχῇ πίστεως ἐνθέου (46) ἐπεστήρικτο δύναμις, μάθοι ἂν τις καὶ ἐκ τοῦδε λογιζόμενος, ὡς ἐν τοῖς χρυσοῖς νομισμασι τὴν αὐτοῦ αὐτὸς εἰκόνα ὡς γράφεσθαι διετύπου, ὡς ἄνω βλέπειν δοκεῖν ἀνατεταμένους πρὸς θεὸν, τρόπον εὐχόμενου. Τοῦτου μὲν οὖν τὰ ἐκτυπώματα κατ' ὅλης τῆς Ῥωμαίων διέτρεχεν οἰκουμένης· ἐν αὐτοῖς δὲ βασιλείας κατὰ τινὰς πύλας (47) ἐν ταῖς εἰς τὸ μετέωρον τῶν προπύλων ἀνακειμένης εἰκόσιν, ἐστὼς ὁρθίως ἐγράφετο, ἄνω μὲν εἰς οὐρανὸν ἐμβλέπων, τῷ χεῖρι δ' ἐκτεταμένος (48) εὐχόμενου σχήματι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΓ'.

Ὅτι καὶ ἐν εἰδωλεῖσι εἰκόνας αὐτοῦ θεῖναι, νόμῳ διεκώλυσεν.

Ὅδε μὲν οὖν αὐτὸς ἑαυτὸν καὶ ταῖς γραφαῖς εὐχόμενον ἀνιστόρει· νόμῳ δ' ἀπέργεν (49) εἰκόνας αὐτοῦ εἰδώλων ἐν ναοῖς ἀνατίθεσθαι, ὡς μηδὲ μέχρι σκιαγραφίας τῇ πλάνῃ τῶν ἀπειρημένων μολύνοντο [ἢ γραφῆ] (50).

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΖ'.

Ἐν παλατίῳ προσευχὰ, καὶ θείων Γραφῶν ἀναγνώσεις.

Σκέψαιτο δ' ἂν τις τὰ τούτων σεμνότερα, διαγνοὺς ὡς ἐν αὐτοῖς τοῖς βασιλείας Ἐκκλησίας Θεοῦ τρό-

cum gentiles idem facerent, ut testatur Virgilius, *Æneid.*, lib. 1, vers. 97, dum ait:

Et geminas [duplices] tollens ad sidera palmas.

Illud vero peculiare fuit Christianis, manus in crucis formam expandere. Tertullianus in lib. *De oratione*, cap. 11: «Nos vero non attollimus tantum, sed etiam expandimus, et Dominica passione modulamur.» Idem in *Apologetico*, cap. 30.

(49) *Νόμῳ δ' ἀπέργεν.* At Socrates in lib. 1, cap. 18, contrarium scribit his verbis: Καὶ παύει μὲν τὰ μονομάχια, εἰκόνας δὲ τὰς ἰδίας ἐν τοῖς ναοῖς ἐναπέθετο. Verum non immerito quis suspicetur corruptum esse hunc Socratis locum. Recenset enim illic Socrates cuncta, quæ ad extinguendam gentiliū superstitionem a Constantino excogitata sunt. Inter quæ ait Constantinum, imagines suas ac statuas in deorum templis posuisse. Atqui eo facto non exstinguebatur superstitio gentiliū, sed augebatur ant multabatur. Imperatorem enim Dei loco adoratori erant gentiles. Quamobrem Socratis locus emendandus est ex Eusebio in hunc modum: Εἰκόνας δὲ τὰς ἰδίας ἐν τοῖς ναοῖς ἀπέργεν ἀνατίθεσθαι.

(50) *Μολύνοντο ἢ γραφῆ.* Delenda puto hæc verba ἢ γραφῆ, quippe quæ senem turbant. His enim expunctis sensus est planissimus.

πον (51) διέθετο, σπουδῆ ἐξάρχων αὐτὸς τῶν ἔνδον Ἀ ἐκκλησιαζομένων μετὰ χειρᾶς γέ τοι λαμβάνων τὰς βίβλους, τῇ τῶν θεοπνεύτων λογίων θεωρίᾳ προσανείχε τὸν νοῦν· εἶτ' εὐχὰς ἐνθέστους σὺν τοῖς τὸν βασιλεῖον οἶκον πληροῦσιν (52) ἀπεδίδου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΗ'.

Τῆς Κυριακῆς τὴν ἡμέραν καὶ παρασκευῆς ῥομο-
θεσία τιμᾶν.

Καὶ ἡμέραν δ' εὐχῶν ἡγεῖσθαι κατάλληλον, τὴν κυρίαν ἀληθῶς καὶ πρώτην ὄντως Κυριακὴν τε καὶ σωτήριον, διετύπου· διάκονοι δ' αὐτῇ καὶ ὑπηρέται θεῶ καθιερωμένοι, βίου τε σεμνότητι καὶ ἀρετῇ πάση κόσμιοι ἄνδρες, φύλακες τοῦ παντὸς οἴκου (53) καθίστανται· δορυφόροι τε πιστοὶ σωματοφύλακες, τρόποις εὐνοίας [καὶ] πίστει καθωπλισμένοι, βασιλεῖα διδάσκαλον εὐσεβῶν ἐδιδάσκοντο (54) τρόπων, τιμῶν-
τες οὐχ ἤττον καὶ αὐτοὶ τὴν σωτήριον καὶ Κυριακὴν ἡμέραν, εὐχὰς τε ἐν αὐταῖς συντελοῦντες τὰς βασιλεῖ φιλίας. Ταυτὸν δὲ πράττειν καὶ πάντας ἐνήγειν ἀνθρώπους ὁ μακάριος, ὡσπερ εὐχὴν ταύτην πεποιημένος, ἡρέμα σύμπαντας ἀνθρώπους θεοσεβεῖς ἀπεργάσασθαι. Διὸ τοῖς ὑπὸ τὴν Ῥωμαίων ἀρχὴν πολιτευομένοις ἅπασι, σχολὴν ἀγειν ταῖς ἐπινύμοις τοῦ Σωτῆρος ἡμέραις ἐνουθετεῖ, ὁμοίως δὲ καὶ τὰς τοῦ σαββάτου τιμᾶν (55)· μνήμης ἐνεκά μοι δοκεῖν τῶν ἐν ταύταις τῷ κοινῷ Σωτῆρι πεπράχθαι μνημονευομένων. Τὴν δὲ γε σωτήριον ἡμέραν, ἣν καὶ φωτὸς εἶναι καὶ ἡλίου ἐπίνυμον συμβαίνει, τὰ στρατιωτικὰ πάντα διὰ σπουδῆς τιμᾶν διδάσκων, τοῖς μὲν τῆς ἐνθέου μετῆρουσι πίστεως, ἀκωλύτως τῇ Ἐκκλησίᾳ τοῦ Θεοῦ καρτερεῖν μετεδίδου σχολῆς, ἐφ' ᾗ τὰς εὐχὰς, μηδενὸς αὐτοῖς ἐμποδῶν γιγνομένου, συντελεῖν.

atque otium indulsit, quo absque ullo impedimento

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΘ'.

Ὅπως καὶ τοὺς ἐθνικοὺς στρατιώτας, ἐν Κυρια-
καῖς εὐχεσθαι προσέταξε.

Τοῖς καὶ μήπω τοῦ Οὐλοῦ λόγου μεταχρῶσιν, ἐν

(51) Ἐκκλησίας Θεοῦ τρόπων. Sozomenus in lib. 1, c. 7, de Constantino imp. ita scribit: Καὶ ἐν τοῖς βασιλείοις εὐκτήριον οἶκον κατεσκευάσσε. Apparet Sozomenum id ex Eusebio nostro, uti solet, hausisse. Sed Eusebius non dicit Constantinum in palatio ecclesiam ædificasse. Hoc tantum dicit, illum ecclesiæ quamdam speciem in palatio instituisse. Vide panegyricum Eusebii in tricennialibus Constantini, pag. 628, ubi sententiam nostram aperte confirmat.

(52) Τοῖς τὸν βασιλεῖον οἶκον πληροῦσιν. Vox ambigua est βασιλεῖος οἶκος, quæ et ecclesiam et palatium significat. Ac videtur Eusebius de industria in hujus vocis ambiguitate lusisse, eo quod Constantini palatium simile esset ecclesiæ. Et quos hic vocat τοὺς τὸν βασιλεῖον οἶκον πληροῦντας, supra vocavit τοὺς ἔνδον ἐκκλησιαζομένους.

(53) Φύλακες τοῦ παντὸς οἴκου. Interpres Sozomeni sententiam secutus ecclesiam intellexit, cui non assentior. Nam Eusebius ipse in Panegyrico, pag. 628, ubi hæc ad verbum leguntur, nihil de ecclesia dicit. Sensus igitur hujus loci est, Constantinum ministris ac famulis Dei et sacerdotibus curam et custodiam totius palatii sui commississe: ita ut sacerdotes essent quasi quidam majores domus, aut quos Romani curas palatii vocabant.

quandam velut Ecclesiam Dei constituit. Ac diligentia quidem et alacritate præibat cunctis qui in Ecclesiam illam erant ascripti: et sacros Codices in manus sumens operacula a Deo edita attento animo meditabatur; Posthac solemnes preces cum universo aulicorum cœtu recitabat.

CAPUT XVIII.

Diem Dominicum et sextam feriam honorari præcipit.

Diem vero precationibus congruum haberi constituit, eum qui primus est et caput cæterorum, et qui revera Dominicus est ac salutaris. Præterea diaconos et Deo consecratos ministros, qui vitæ gravitate et reliquis virtutibus ornati essent, totius domus custodes ordinavit. Denique protectores et stipulatores fidi, benevolentia et fidei armis instructi, imperatorem ipsum pietatis magistrum habebant; et salutarem ac Dominicum diem perinde honorabant; eoque die precationes imperatori gratas ad Deum fundebant. Reliquos etiam mortales, ad idem faciendum incitavit princeps beatissimus; utpote qui id maxime in votis haberet, ut universos homines paulatim Dei cultores efficeret. Atque ob hanc causam cunctis sub imperio Romano gentibus præcepit, ut Dominico die feriantur; utque diem qui est pridie sabbati similiter honorarent: in memoriam, ut videtur, earum rerum, quæ a communi omnium Servatore illis diebus gestæ esse perhibentur. Porro cum exercitum omnem ad salutaris diei, qui lucis ac solis appellatur nomine, religiosum cultum institueret; iis quidem qui fidem divinitus inspiratam amplexi erant, exercendi se ex more institutoque Ecclesiæ Dei tempus orationibus vacarent.

535 CAPUT XIX.

Quomodo etiam gentiles milites diebus Dominicis orare docuerit.

Reliquis vero qui divinæ fidei doctrinam nondum

(54) Διδάσκαλον εὐσεβῶν ἐδιδάσκοντο. Scribendum puto ἐπεγράφοντο. Nam excusa lectio ferri non potest. Atque ita in Panegyrico, pag. 628.

(55) Καὶ τὰς τοῦ σαββάτου τιμᾶν. Scribendum est procul dubio τὴν πρὸ τοῦ σαββάτου. Atque ita apparet legisse eum qui titulos horum capitulum composuit. Sed et Sozomenus in libro primo, capite 7, id ipsum confirmat, dum scribit: Τὴν δὲ Κυριακὴν καλουμένην ἡμέραν, ἣν Ἑβραῖοι πρώτην τῆς ἑβδομάδος ὀνομάζουσιν, Ἕλληνες δὲ ἡλίῳ ἀνατιθέασιν, καὶ τὴν πρὸ τῆς ἑβδόμης, ἐνομοθέτησε δικαστηρίων καὶ τῶν ἄλλων σχολῶν ἀγειν πάντας, καὶ ἐν εὐχαῖς καὶ λιταῖς τὸ Θεῖον θεραπεύειν, id est: Die autem Dominico quem Hebræi primum sabbati, gentiles vero diem Solis appellant; item sexta feria, cunctos a judiciis aliisque operibus feriari præcepit, et precibus ac supplicationibus Deum venerari. In his Sozomeni verbis nihil difficultatis occurrit, quod quidem spectat ad diem Veneris. Vix enim mihi persuaderi possum, Constantinum præcepisse, ut eo die a iudiciis abstinerent. Certe Eusebius id non dicit de Veneris die, sed tantum de die Dominico. Exstat Constantini lex in codice Theodosiano, titulo, De feriis, in qua dies tantum Dominicus excipitur. Itaque id de suo adducens est Sozomenus. Qui cum sua ætate id observari videret Constantinopoli (fuit enim advocatus in ea urbe, una cum Aquilino quo-

ausceperant, altera iuge præcepit, ut Dominicis diebus in campum purum procederent, et precationem quam antea didicissent, simul omnes signo dato ad Deum funderent. Neque enim hastis et armatura, nec corporis viribus confidere eos oportere: sed summum omnium Deum, auctorem bonorum omnium ipsiusque adeo victoriae agnoscendum esse; eique solemnnes preces persolvi debere, manibus quidem in cœlum sublatis, mentis autem oculis altius ad ipsum usque cœli regem erectis; hunc victoriae auctorem, hunc Servatorem custodemque et adiutorem invocare in precationibus eos debere. Ipse porro precationis formam cunctis militibus tradidit, iubens ut Latino sermone omnes pronuntiarent ad hunc modum.

CAPUT XX.

Forma precationis a Constantino militibus tradita.

« Te solum agnoscimus Deum; te regem profiteamur; te adiutorem invocamus. Tui muneris est quod victorias retulimus, quod hostes superavimus. Tibi ob præterita jam bona gratias agimus, et futura a te speramus. Tibi omnes supplicamus, utque Imperatorem nostrum Constantinum, una cum piissimis ejus liberis incolumem et victorem diutissime nobis serves, rogamus.» Hæc die Solis a militibus numeris fieri, et hæc verba inter precandum ab iis proferri præcepit.

CAPUT XXI.

In armis militum signum Dominicæ crucis exprimi jubet.

Quinetiam in ipsis armis, salutaris tropæi signum jussit effingi. Utque ante instructum armis exercitum non aurea signa et simulacra, ut antea moris erat, sed solum crucis tropæum præferretur mandavit.

536 CAPUT XXII.

Studium precandi et cultus festi Paschalis.

Ipse vero utpote sacrorum inysteriorum particeps,

dam, ut ipse scribit in lib. II) Constantinum, ejus rei auctorem fuisse credidit.

(56) *Τὰς Κυριακὰς ἡμέρας.* Scribendum est, ταῖς Κυριακαῖς ἡμέραις, vel certe κατὰ τὰς Κυριακὰς ἡμέρας.

(57) *Ἐπὶ καθαροῦ... πεδίου.* Campum purum dicit, in quo nullæ aræ, nulla essent sepulcra.

(58) *Μήτε γὰρ δόρασι χρῆσθαι.* In Panegyrico Eusebii uli hæc iidem verbis leguntur, rectius scribitur χρῆναι, quod interpret non animadvertit.

(59) *Ἐπ' αὐτῶν τῶν ὀπλων.* Idem scribit Sozomenus in lib. I, c. 7: Τοὺς δὲ στρατιώτας προσελθῶν ὁμοίως αὐτῶν τὸν Θεὸν σέβειν, τὰ τούτων ὀπλα τῷ συμβόλῳ τοῦ σταυροῦ κατεστήμαινε. Quæ quidem Sozomeni verba ex Eusebio desumpta esse nemo non videt. Porro ὀπλων nomine scuta intelligo, in quibus salutare crucis signum depingi jusserrat Constantinus. Certe in Notitia imperii Romani hujusmodi scuta visuntur, in quibus signum crucis diversis modis expressum est. Sed et Prudentius in libro *Contra Symmachum* idem testatur his versibus:

*Christus purpureum stellanti pictus in auro
Signabat labarum: clypeorum insigni. Christus
Piazat.*

δευτέρῳ νόμῳ διεκελεύετο, τὰς Κυριακὰς ἡμέρας (56) ἐν προασειοῖς ἐπὶ καθαροῦ προῖέναι πεδίου (57), κἀνταῦθα μεμελετημένην εὐχὴν ἐξ ἐνδὸς συνθήματος ὁμοῦ τοὺς πάντας ἀναπέμπειν Θεῷ· μήτε γὰρ δόρασι χρῆσθαι (58), μήτε παντευχίαις, μηδ' ἄλλῃ σωμάτων τὰς ἑαυτῶν ἐξάπτειν ἐλπίδας, τὸν δ' ἐπὶ πάντων εἰδέναι Θεὸν, παντὸς ἀγαθοῦ δοτῆρα καὶ αὐτῆς νίκης· ἢ καὶ τὰς ἐνθέσμους προσήκειν ἀποδιδόναι εὐχὰς, ἅω μὲν αἰρωντας εἰς οὐρανὸν μετεώρους τὰς χεῖρας, ἀνωτάτω δ' ἐπὶ τὸν οὐρανὸν βασιλέα τοὺς τῆς διανοίας παραπέμποντας ὀφθαλμοὺς, ἀκείνῳ ταῖς εὐχαῖς νίκης δοτῆρα καὶ σωτῆρα, φύλακα τε καὶ βοηθὸν ἐπιβουμένους. Καὶ τῆς εὐχῆς δὲ τοῖς στρατιωτικαῖς ἅπασι διδάσκαλος ἦν αὐτὸς, Ῥωμαίᾳ γλώττῃ τοὺς πάντας ὡδε λέγειν ἐγκεινόμενος.

B

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Κ'.

Εὐχῆς ῥήματα, στρατιωτικῆς ὑπὸ Κωνσταντίνου δοθείσης.

« Σε μόνον οἶδαμεν Θεόν· σὲ βασιλέα γνωρίζομεν σὲ βοηθὸν ἀνακαλούμεθα· παρὰ σοῦ τὰς νίκας ἤραμεθα· διὰ σοῦ κρείττους τῶν ἐχθρῶν κατέστημεν σοὶ τὴν τῶν ὑπαρξάντων ἀγαθῶν χάριν γνωρίζομεν· σὲ καὶ τῶν μελλόντων ἐλπίζομεν· σοὶ πάντες ἰκέται γινόμεθα· τὸν ἡμέτερον βασιλέα Κωνσταντῖνον, πατῆράς τε αὐτοῦ θεοφιλεῖς, ἐπὶ μάλιστα ἡμῖν βίου, σῶσον καὶ νικητὴν φυλάττεσθαι ποτηνόμεθα. » Τοιαῦτα κατὰ τὴν τοῦ φωτὸς ἡμέραν ἐνομοθετεῖ πράττειν τὰ στρατιωτικὰ τάγματα, καὶ τοιαύτας ἐδίδασκεν ἐν ταῖς πρὸς Θεὸν εὐχαῖς ἀφιέναι φωνάς.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΑ'.

Ἐν τοῖς στρατιωτικῶν ὀπλοῖς σημεῖα τοῦ σταυροῦ τοῦ Σωτήρος.

Ἡδὲ καὶ ἐπ' αὐτῶν τῶν ὀπλων (59), τὸ τοῦ σωτηρίου τροπαίου σύμβολον κατασημαίνεσθαι ἐποίησεν· τοῦ τε ἐνόπλου στρατοῦ (60) προπομπεύειν, χρυσῶν μὲν ἀγαλμάτων (61) ὅποια πρότερον αὐτοῖς ἔθος ἦν, τὸ μηδὲν, μόνον δὲ τὸ σωτήριον τρόπαιον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΒ'.

Σπουδὴ προσευχῆς (62), καὶ τιμὴ τῆς τοῦ Πάσχα ἑορτῆς.

Αὐτὸς δ' οἷα τὶς μέτοχος ἱερῶν ὀργίων, ἐν ἀποβή-

(60) *Vulg. τοῦ τε ἐνόπλου σταυροῦ.* Lego στρατοῦ, ut legisse videtur interpret. Causam erroris præbuisse videtur compendiaris scribendi forma. Nam cum librarius scripsisset σταυροῦ, imperitus exscriptor id significare credidit σταυροῦ.

D

(61) *Χρυσῶν μὲν ἀγαλμάτων.* Ante hæc verba eodd. Fuketii et Turnebi duas voculas addunt hoc modo: τὰ τῶν χρυσῶν, etc. Et in sequente linea post vocem τὸ μηδὲν, iidem codices et Savilianus addunt verbum ἠγγείσθαι. Sed vulgata lectio longe præstat.

(62) *Vulg. Ὅπου δὲ προσευχῆς.* Hujus capituli titulum feliciter mihi videor emendasse: Σπουδὴ προσευχῆς. In hoc enim capite agit Eusebius de studio precandi, quo Constantinus imperator ardebat. Causam errori dedit antiquariorum consuetudo, qui in titulis capitulum perscribendis primam litteram omittere solebant, ut eam posthac per otium miniato colore depingerent. Certe in schedis Regis prima tituli littera semper omissa est. In codice autem Fuketii interdum additur, interdum omittitur. Exempli gratia titulus hujus capituli, tum in Fuk. codice, et in schedis Regis ita conceptus est: τοῦ δεῖ προσευχῆς, omissa prima littera; quam

τοῖς εἰσω τοῖς αὐτοῦ βασιλικαῖς ταμείοις, καιροῖς ἐκάστης ἡμέρας τακτοῖς ἑαυτὸν ἐγκλείων, μόνος μόνῳ τῷ αὐτοῦ προσωμίλει Θεῷ, ἰκετηρικαῖς τε δεήσει γονυπετῶν, κατεδυσώπει ὧν ἐδεῖτο τυχεῖν τὰς δὲ τῆς σωτηρίου ἑορτῆς ἡμέραις ἐπιτείνων τὴν ἄσκησιν, πάσῃ βώμῃ ψυχῆς καὶ σώματος θείας ἱεροφαντίας ἐτελεῖτο (63), σπουδῇ τοῖς πᾶσι (64) τῆς ἑορτῆς ἐξάρχων. Τὴν δ' ἱερὰν διανυκτέρευσιν μετέβαλλεν εἰς ἡμερινὰ φῶτα, κηροῦ κίονας (65) ὑψηλοτάτους, καθ' ὅλης ἐξαπτόντων τῆς πόλεως τῶν ἐπιτοῦ τῶν τετραμέλων· λαμπάδες δ' ἦσαν πυρῶς (66), πάντα φωτίζουσαι τόπον, ὡς λαμπρῆς ἡμέρας τριλαυστέραν τὴν μυστικὴν διανυκτέρευσιν ἀποτελεῖσθαι. Διαλαβούσης δὲ τῆς ἑω, τὰς σωτηρίους εὐεργεσίας μμούμενος, πᾶσιν ἔθνεσιν λαοῖς τε καὶ δῆμοις, τὴν εὐεργετικὴν ἐξήπλου δεξιὰν (67), πλοῦσι πάντα τοῖς πᾶσι δωρούμενος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΓ΄.

Ὅπως εἰδωλολατρεῖαν μὲν ἐκάλυψε, μάρτυρας δὲ καὶ ἑορτῆς ἐτίμη.

Ὅτω μὲν οὖν αὐτὸς τῷ ἑαυτοῦ ἱερᾷ Θεῷ. Καθ-
λου δὲ τοῖς ὑπὸ τῇ Ῥωμαίων ἀρχῇ δῆμοις τε καὶ
στρατιωτικοῖς, πύλαι ἀπεκλείοντο εἰδωλολατρείας,

codex Fuk. in corpore libri ita supplet: ὅπου δεῖ, etc. male et sine ullo sensu, ut apparet.

(63) *Θείας ἱεροφαντίας ἐτελεῖτο.* Christophorus vertit, *divinus sacrarum ritus obibat.* Musculus vero ita verterat, *sacras caeremonias expediebat.* Sed neuter eorum vidit locum hunc corruptum esse. Lego igitur *ἱεροφαντίας ἐτέλει.* Constantinum enim comparat antistiti et hierophantæ. Unde statim subjicit, οὕτω μὲν οὖν τῷ ἑαυτοῦ ἱερᾷ Θεῷ, additque Constantinum se pro episcopo gessisse, idque nomen sibi adscivisse, præsentibus episcopis.

(64) *Vulg. Ὡδὲ δὲ τοῖς πᾶσι.* In Fuk. cod. Ὡδε δὲ. Lego σπουδῇ τοῖς πᾶσι τῆς ἑορτῆς ἐξάρχων. Sic supra cap. 17, σπουδῇ ἐξάρχων αὐτὸς τῶν ἔθνων ἐκκλησιαζομένων.

(65) *Κηροῦ κίονας.* Christiani in vigilia festi paschalis maximam cereorum copiam accendebant. Quod cum intra ecclesiam duntaxat facerent, Constantinus etiam extra ecclesiam cereos passim accendi iussit, in honorem tantæ festivitatis. Cumque in magnis civitatibus noctu lumina accendi solerent in compitiis, ut notavi ad lib. xiv Aumm. Marcellini, Constantinus ea nocte multo plures ac majores cereos voluit accendi, ut gentiliū animos ad Christianæ religionis venerationem perduceret. Porro columnæ illæ cereæ, quas hic memorat Eusebius, cereum paschalem optime designant, quem in vigilia paschali accendere solemus: de quo singularem librum scripsit Barnabas Brissonius. Gregorius Naz. in oratione 19: Τὸ ἄγιον Πάσχα καὶ περιβόητον, ἡ βασίλισσα τῶν ἡμερῶν ἡμέρα· καὶ ἡ λαμπρὰ νύξ, λύουσα τὸ σκότος τῆς ἀμαρτίας, καθ' ἣν ἡμεῖς ὑπὸ πλουσίῳ φωτὶ τὴν σωτηρίαν ἡμῶν αὐτῶν ἑορτάζομεν. Et in oratione 2 de Pascha, pag. 676, ait in vigilia Paschæ lumina, tuin privatim, tum publice accendi solita; adeo ut nox illa ob frequentiam luminum, quæ omnis ætas ac dignitas accendebat, clarissima redderetur. Merito igitur Gaudentius Brixiensis noctem illam splendidissimam appellat, et Zeno Veronensis in serm. 1 ad neophytos.

(66) *Λαμπάδες δ' ἦσαν πυρῶς.* Hæc verba Musculus quidem ita accepit, quasi essent expositio præcedentium κηροῦ κίονας. Christophorus vero lampadas

A in intimis palatii sui penetralibus quotidie stans horis sese includens, remotis arbitris, solus cum solo colloquebatur Deo; et in genua provolutus, ea quibus opus haberet supplicii prece postulabat. In ipsis autem salutiferæ festivitatis diebus, disciplinæ atque exercitationum vigorem intendens, cunctis animi et corporis viribus collectis, pontificis atque hierophantæ munere fungebatur. Et ipse quidem cæteris omnibus præibat ad festi celebrationem. Sacram autem vigiliam in diurnum splendorem converterat, accensis tota urbe cereorum quibusdam columnis per eos quibus id operis erat injunctum. Lampades quoque accense cuncta passim loca illustrabant; adeo ut hæc mystica vigilia quovis vel splendidissimo die splendidior redderetur. Simul vero ac dies illuxerat, Servatoris nostri beneficentiam imitari studens, universis gentibus, provinciis ac populis largam manum porrigebat, opulentissima donans omnibus munera.

CAPUT XXIII.

Quomodo idolorum cultum prohibuit, martyrum autem festa honoravit.

Hoc igitur modo ipse Deo suo sacra faciebat. Cæterum cunctis sub Romano imperio degentibus, tam plebeis quam militibus, occlusæ erant fores

distinxit a columnis illis cereis; quem nos etiam secuti sumus, Græci λαμπάδας proprie vocant quas Latini tædas, ut docet Pollux in lib. x, cap. 26: *Παρός μέντοι καὶ Φαρός ἡ λαμπάς· ὡς σταὶν φῆ ἐν τῇ Ἀλκμήνῃ Εὐριπίδης· Πόθεν δὲ πεύκης φανὸν ἐξεύρες λαβεῖν; Καὶ γὰρ δάδες, καὶ λαμπάδες εἰσὶ τῶν πυρφόρων. Τὰς μέντοι λαμπάδας, καὶ κάμακας εἰρηκενὲν Σαρτρίαιος Αἰσχύλος.* Sic enim scribendum est, non *Ἐξαρτρίαιος* ut vulgo legitur. Hinc certamen apud Græcos λαμπάδηδρομα, ab his facibus ita dictum; sumitur etiam λαμπάς a Græcis pro lucerna, ut in Matthæi cap. xiv, eodem modo quo φανὸς tam pro tæda accipitur, quam pro lucerna.

(67) *Ἐξήπλου δεξιὰν.* Notandum est hic Eusebii locus de eleemosyna paschali, quam Constantinus quotannis erogare consueverat, in memoriam beneficij quod Christus per illos dies contulit generi humano. Solebant olim veteres Christiani festo Paschæ die stipem pauperibus erogare: idque non solum laici, verum etiam clerici studiose præstabant. Quæ de re illustris est locus Commodiani in lib. II *Institutionum*, cap. 75.

Congruit in Pascha, die felicissimo nostro,

Læventur et illi qui postulant sumpta diurna.

Erogetur eis quod sufficit, vinum et esca.

Respicite fontem quo memorentur ista pro vobis.

Immodico sumptu deficitis Christo donare.

Cum ipsi non faciitis, quomodo suadere potestis

Justitiam legis talibus? vel semel in anno.

Sic multos urget blasphemia sæpe de vobis.

Alloquitur Commodianus clericos, ut patet ex titulo carminis, et ex primis singulorum versuum litteris. Monetque illos, ut saltem die Paschæ stipem pauperibus erogent. Increpat etiam illos, quod ob nimiam vivendi molliem nihil ipsis suppetat, quod pauperibus erogent. Id enim significat hic versus:

Immodico sumptu deficitis Christo donare.

De eadem eleemosyna paschali Anastasius in *Vita Adriani* Papæ loquitur his verbis: « Simulque et in balneo juxta eandem ecclesiam sito, ubi fratres nostri Christi pauperes, qui ad accipiendam eleemosynam in paschali festivitate annuè occurrere et lavari solebant. »

cutius simulacrorum, et quodvis sacrificiorum genus interdictum. Missa quoque lex est ad præsiles provinciarum, ut diem Dominicum etiam ipsi venerarentur. Idem festos martyrum dies jussu principis observabant, et ecclesiasticarum festivitatum tempora debito honore prosequerantur. Quæ quidem omnia summo cum imperatoris peragebantur gaudio.

CAPUT XXIV.

Quod rerum externarum quasi episcopum se esse dicit.

Quocirca non absurde, cum episcopus aliquando convivio exciperet, se quoque episcopum esse dixit, his fere verbis usus nobis præsentibus. « Vos quidem, inquit, in iis quæ intra Ecclesiam **537** sunt, episcopi estis. Ego vero in iis quæ extra geruntur, episcopus a Deo sum constitutus. » Itaque consilia capiens dictis congruentia, omnes imperio suo subiectos episcopali sollicitudine gubernabat, et, quibuscumque modis poterat, ut veram pietatem consecrarentur incitabat.

CAPUT XXV.

De prohibitione sacrificiorum et initiationum, et de aboliis gladiatoribus et impuris sacerdotibus Nili.

Hinc est quod crebris legibus et constitutionibus interdixit omnibus, ne simulacris sacrificarent, ne vates curiose consulerent, neve simulacra erigerent; aut arcana sacra peragerent; postremo ne cruentis gladiatorum spectaculis urbes contaminarent. Cumque Ægyptii et Alexandrini fluvium suum ministerio quorundam hominum effeminatorum colere consuevissent, lex quoque ad eos data est, ut

(68) *Θυσίας τε τρόπος ἀπηγορεύετο πᾶς.* Hæc benigne interpretanda sunt. Constat enim sacrificia gentilium a Constantino Magno non fuisse nominatim prohibita, ut disertè docet Libanius in oratione *Pro templis*. Privata quidem et domestica sacrificia Constantinus lege lata prohibuit, ut patet ex codice Theodosiano, *De maleficiis et mathematicis*, et ex lege prima *De paganis*. Sed publica ac solemnia quæ a majoribus instituta fuerant, non inibuit. Idem repetit Eusebius, cap. 25.

(69) *Τῷ νεύματι βασιλέως, supple ἄρχοντες.* Male in editione Roberti Stephani post vocem βασιλέως punctum apponitur, cum post verbum γερᾶρειν ponendum sit, ut habetur in codice Regio, et in schedis.

(69*) *Ἐκκληστίας.* Alii ἐν ἐκκληστίας. Sed nulla præpositione opus est, vertique debet locus: *festorumque dies publicis conventibus celebrabant.* EDIT.

(70) *Μὴ μαρτεία περιεργάζεσθαι.* Male interpres vertit: *ne oracula curiose scrutarentur.* Jamdudum enim oracula dæmones edere desiderant. Itaque superflua erat lex Constantini, qui oracula scrutari vetuisset. Malim igitur hic intelligere vates, hariolos, mathematicos et aruspices: quos consulere vetuit Constantinus lege 1 et 2 codice Theod., *De maleficiis et mathematicis*.

(71) *Τὸν παρ' αὐτοῖς ποταμὸν δι' ἀνδρῶν ἐκτεθλυμένων θεραπεύειν.* Apud Ægyptios androgyni erant Nili sacerdotes, ut docet Gregorius Naz. in ii invectiva *Contra Julianum*: ἐν σου μόνον αἰδέσιμον, αἱ παρ' Αἰγυπτίους δι' ἀνδρογύνων τιμᾶι τοῦ Νεῖλου. Idem in carmine ad Nemesium:

Γαλλίης Κυβέλης ὀλολύματα, ὄσσα τε Νεῖλον παροδύτην τίσουσιν ἐν αἰσχρῶν ἀνδρογύνουσι.

Θυσίας τε τρόπος ἀπηγορεύετο πᾶς (68)· καὶ τοὺς κατ' ἔθνος δ' ἄρχουσιν, ὁμοίως τὴν Κυριακὴν ἡμέραν νόμος ἐφοίτα γερᾶρειν· τῷ νεύματι βασιλέως (69) καὶ μαρτύρων ἡμέρας ἐτίμων, καιροῦς θ' ἐορτῶν ἐκκληστίας (69*) ἐδόξαζον, πάντα τε βασιλεὶ καταθυμίως τὰ τοιαῦτα ἐπράττετο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΔ'.

Ὅτι τῶν ἔξω πραγμάτων ὡς περ ἐπίσκοπον εἶναι.

Ἐνθεν εἰκότως αὐτὸς ἐν ἐσιτάσει ποτὲ δεξιόμενος ἐπισκόπους, λόγον ἀφῆκεν, ὡς ἄρα εἴη καὶ αὐτὸς ἐπίσκοπος, ὡδὲ πη αὐτοῖς εἰπὼν ῥήμασιν ἐφ' ἡμετέραις ἀκοαῖς· « Ἄλλ' ὅμως μὲν τῶν εἰσω τῆς Ἐκκλησίας, ἐγὼ δὲ τῶν ἐκτὸς ὑπὸ Θεοῦ καθεσταμένος, ἐπίσκοπος ἂν εἴην. » Ἀκόλουθα δ' οὖν τῷ λόγῳ διανοούμενος, τοὺς ἀρχομένους ἅπαντας ἐπισκόπει, προὔτρπετέ τε, ὅσηπερ ἂν ἡ δύναμις. τὸν εὐσεβῆ μεταδιώκειν βίον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΕ'.

Ὅτι περὶ καλύψεως θυσιῶν καὶ τελετῶν καὶ μονομυχιῶν, καὶ τῶν τοπρῶν ἀκολάστων τοῦ Νεῖλου.

Ἐνθεν εἰκότως ἐπαλλήλοις τε νόμοις καὶ διατάξεις τοῖς πᾶσι διεκελεύετο, μὴ θύειν εἰδώλοις, μὴ μαντεία περιεργάζεσθαι (70), μὴ ξοάων ἐγέρσεις ποιῆσθαι, μὴ τελετὰς κρυφίους ἐκτελεῖν, μὴ μονομάχων μαιφονίας μολύνειν τὰς πόλεις. Τοῖς δὲ κατ' Αἰγυπτίον αὐτῆν τε τὴν Ἀλεξάνδρειαν, τὸν παρ' αὐτοῖς ποταμὸν δι' ἀνδρῶν ἐκτεθλυμένων θεραπεύειν (71) ἔθος ἔχουσι, νόμος ἄλλος κατεπέμπετο,

Quare eleganter idem Gregorius in oratione quam scripsit in sancta lumina Epiphaniarum, ait Ægyptios hoc facto Nilum contumelia potius quam honore affecisse. De eodem Ægyptiorum ritu locus est illustris in oratione Libanii *Pro templis*, qui quoniam ad institutum nostrum plurimum facit, nec ab interprete intellectus est, hic meretur ascribi: Οὐ τοῖσιν τῇ Ῥώμῃ μόνον ἐφυλάχθη τὸ θύειν, ἀλλὰ καὶ τῇ τοῦ Σαράπιδος, τῇ πολλῇ καὶ μεγάλῃ, καὶ πληθὺς κεκτημένη νεῶν, δι' ὧν κοινὴν ἅπαντων ἀνθρωπῶν ποιεῖ τὴν τῆς Αἰγύπτου φορὰν· αὕτη δὲ ἔργον τοῦ Νεῖλου· τὸν Νεῖλον δὲ ἐστιᾶ, ἀναβαίνειν ἐπὶ τὰς ἀρούρας πεθονῶσα, ὧν οὐ ποιουμένων ὅτε τε χρῆ, καὶ παρ' ὧν, οὐδ' ἂν αὐτὸς ἐθελήσειεν. Ἄ μοι δοκοῦσιν εἰδότες οἱ καὶ ταῦτα ἂν ἡδέως ἀνελόντες, οὐκ ἀνελεῖν, ἀλλ' ἀφεῖναι τὸν ποταμὸν εὐωχεῖσθαι τοῖς παλαιῶς νομίμοις, ἐπὶ μισθῷ τῷ εἰωθότι. Nec vero Romæ solum sacrificia permessa sunt, verum etiam magnæ illi et populosæ urbi Sarapidis, et templorum multitudinem refertæ, quorum ope communem cunctis hominibus reddit Ægypti ubertatem. Porro hæc ubertas donum est Nili. Nilum autem epulo excipiunt, utque in arva ascendat invitati sacra illa, quæ nisi stulto ac solemnî tempore, et ab iis qui ad hoc constituti sunt, facta fuerint, nec ipse Nilus unquam ascendere et exundare voluerit. Quod cum probe intelligerent ii, qui hæc quoque sacra libentissime susulissent, tamen ea abolere consilio noluerunt. Sed fluvium illum ex more institutoque majorum, epulo excipi passi sunt, quippe qui magnam mercedem rependeret, frugum scilicet ubertatem. Ex hoc Libanii loco manifeste apparet, hos Nili sacerdotes androgynos sublatis non fuisse a Constantino: vel certe si sublatis sunt, paulo post restitutos fuisse.

πάν τὸ τῶν ἀνδρογυνῶν γένος ὡσπερ τι κίβδηλον, ἀφανὲς γίνεσθαι τοῦ βίου, μηδ' ἐξεῖναι ποι ἔρᾶσθαι τοὺς τὴν ἀπέλγειαν ταύτην νενοσηκότας. Ἐπεὶ δ' ὀφθαλμοὶ οἱ δεισιδαίμονες, μηκέτι τὸν ποταμὸν βρῦσιν αὐτοῖς συνήθως, πᾶν τούναντιον ἢ προσεδόκησαν θεὸς τῷ βασιλεῶς συμπράττων νόμῳ κατειργάζετο· οἱ μὲν γὰρ οὐκέτι ἦσαν οἱ τῇ σφῶν βδελυρίᾳ τὰς πόλεις μιαινόντες, ὁ δὲ ὡσανεὶ καθαρθεῖσθαι αὐτῷ τῆς χώρας, ἐφέρετο οἶος οὐδέποτε, ἀνέβαινε τε πλουσίῳ τῷ βρῦματι πάσας ἐπικλύζων τὰς ἀρούρας, ἔργῳ παιδεύων τοὺς ἄφρονας, μιαρῶς μὲν ἐκτρέπεσθαι δεῖν ἀνδρας, μόνῃ δὲ τῷ παντὸς ἀγαθοῦ δοτῆρι τὴν τῶν καλῶν ἀνατιθέναι αἰτίαν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΖ'.

Νόμον τοῦ κατὰ ἀτέκνων ὄντος διόρθωσις, ἐστὶ δὲ καὶ τοῦ περὶ διαθηκῶν ὁμοίως διόρθωσις.

Ἄλλὰ γὰρ μυρία τοιαῦτα βασιλεὶ πράχθέντα ἐφ' ἐκάστης ἐπαρχίας, πλείστη γένοιτ' ἂν ῥαστώρη (72) τοῖς γράφειν αὐτὰ φιλοτιμουμένοις· ὡσπερ οὖν καὶ νόμους οὓς ἐκ παλαιῶν ἐπὶ τὸ ὀσιώτερον μεταβάλλων ἀνενοῦτο. Καὶ τούτων δ' ἐν ὀλίγῳ ῥᾶπον ἐκφῶναι τὸν τρόπον. Τοὺς ἀπαιδας (73) παλαιοὶ νόμοι στεργῆσαι τῆς τῶν γονίμων διαδοχῆς ἐτιμωροῦντο· καὶ ἦν οὗτος κατὰ τῶν ἀτέκνων ἀπηνῆς νόμος, ὡσανεὶ πεπλημμεληκότας αὐτοὺς ζημίᾳ κολάζων. Λύσας δὲ συγχωρεῖ κληρονομεῖν τοὺς προσήκοντας. Τοῦτο (74) βασιλεὺς ἐπὶ τὸ ὄσιον μεθίρμοξε, τοὺς κατὰ γνώμην πλημμελοῦντας εἰπὼν, τῇ προσηκούσῃ δεῖν σωφρονίζειν κολάσει· ἀπαιδας μὲν γὰρ πολλοὺς ἢ φύσιν ἀνέδειξεν, εὐξάμενους μὲν πολυπαιδίας εὐτυχῆσαι, τετραθέντας δὲ φύσεως ἀσθενεῖα· ἄλλοι δ' ἀπαιδῆς γεγόνασιν, οὐ παραιτήσῃ παιδῶν διαδοχῆς, γυναικεῖας δ' ἀποστροφῇ μίσεως, ἦν σφοδροτάτῃ φιλοσοφίας ἔρωτι προσέληντο· ἀγνείαν δὲ καὶ παντελεῖαν τέρθεναν γυναικῆς ἱερωσύνη Θεοῦ καθιερωμένα μετήλθον, ἀγνῶ καὶ παναγίῳ βίῳ, ψυχῇ καὶ σώματι, σφᾶς αὐτὰς καθιερώσασαι. Τί οὖν, τιμωρίας δεξιὸν τοῦτο, ἢ θαύματος καὶ ἀποδοχῆς ἐχρῆν ἠγεῖσθαι; Ἡ μὲν γὰρ προθυμία, πολλοῦ ἀξία, τὸ δὲ κατόρθωμα, κρεῖττον φύσεως. Τοὺς μὲν οὖν ἀσθενεῖα φύσεως, παίδων ἐπιθυμίας στερουμένους, ἐλεεῖσθαι, ἀλλ' οὐ τιμωρεῖσθαι προσήκει, τὸν δὲ τοῦ κρεῖττονος ἐραστήν, δεξιὸν εἶναι ὑπερθαυμάζειν, ἀλλ' οὐ κολάζειν. Οὕτω δὲ τὸν νόμον βασιλεὺς σὺν ὀρθῷ λογισμῷ μετεβύβηξε. Καθεῖτα τῶν τῶν βίον μεταλλαττόντων ὁμοίως, παλαιοὶ μὲν νόμοι, ἐπ' αὐτῆς ἐσχάτης (75) ἀναπνοῆς

(72) Πλείστη γένοιτ' ἂν ῥαστώρη. Melius, meo quidem iudicio, dixisset εὐπορία.

(73) Τὸς ἀπαιδας. Vide Sozomenum in lib. i, cap. 9, qui ut pote causidicus Byzantini fori, hos legum Romanarum nodos clarius explicat quam Eusebius. Videndum quoque est Lipsius in Comentario ad lib. iii Annalium Taciti ubi de lege Papia fuse disserit.

(74) Λύσας δὲ συγχωρεῖ κληρονομεῖν τοὺς προσήκοντας. Τοῦτο. Lego λύσας δὲ τοῦτο βασιλεὺς, expunctis quatuor illis vocibus, quæ ex margine in textum irrepserunt. Porro hæc constitutio imperatoris Constantini exstat in lib. viii codicis Theodo-

A omnis androgynorum natio tanquam adulterina, e medio tolleretur; nec usquam conspicerentur ii qui hujusmodi impudicitiae morbo laborassent. Sed quoniam superstitiosi homines existimabant, Nilum posthac more solito agros suos minime irrigaturum, imperatoris legi favens Deus, contrarium prorsus quam speraverant præstitit. Nam illi quidem qui urbes obscurnitate sua polluebant, esse desierunt, ipse autem fluvius, quasi expiata purgataque ipsi tota regione, uberior quam unquam antea affluxit, et largiore aquarum copia exundans, agros omnes irrigavit: stultos homines reipsa docens atque admonens, impuros quidem aversari oportere, soli autem Deo omnium bonorum auctori, prosperos casus esse ascribendos.

B

CAPUT XXVI.

Correctio legis adversus orbos, et legis de testamentis.

Verum enimvero cum hujusmodi res pene innumerabiles in singulis provinciis ab imperatore gestæ sint, quicunque eas curiosius scribere aggressi fuerint, amplissimum certe materiam habituri sunt. Cujusmodi est quod plurimas leges ad majorem sanctitatem traducens, pro antiquis novas fecit. Atque hujus rei forma uno aut altero exemplo declarari potest. Orbos antiquæ leges hæreditatis patrum ademptione plectebant. 538 Eratque lex hæc sane atrocissima, quippe quæ homines liberis destitutos, tanquam alicujus criminis reos, pœna afficeret. Imperator vero, hoc abrogato jure, sanctam ac religiosam legem tulit. Eos enim qui sponte ac dedita opera peccarent, congruo supplicio afficiendos esse aiebat. At vero multis natura liberos denegavit; qui cum numerosam sobolem sibi optassent, tamen ob corporis infirmitatem liberis caruerunt. Alii sine liberis ideo vixerunt, non quod successores habere liberos nollent, sed quod mulierem copulam aversareutur, præ ardentissimo amore philosophiæ id continentis genus amplexi. Multæ præterea mulieres divino cultui consecratæ, castitatem atque omnimodam virginitatem coluerunt et tam animos suos quam corpora, purissimæ ac sanctissimæ vitæ inancipaverunt. Quid ergo? Utrum hoc supplicio, an potius admiratione et approbatione dignum haberi oportuit? Etenim hujus rei vel conatus ipse maximam laudem meretur: effectus vero naturæ humanæ vires excedit. Eos igitur quibus naturalis infirmitas, licet maxime

siani, titulo *De infirmandis pœnis celibatus et orbitatis*. In codice Fuk. et Sav. pro λύσας δὲ, legitur τελευτώντας δὲ, etc., quomodo etiam in Scaligeri, Bongarsii et Christophorsoni libris scriptum esse monuerunt typographi Genevenses. Mallem tamen legere ex Sozomeno μὴ συγχωρῶν κληρονομεῖν εἰ μὴ τοὺς ἐγγυτάτω προσήκοντας.

(75) Vulg. ἐξ ἐπ' αὐτῆς ἐσχάτης... Ἀκριβολογεῖσθαι. Transposita hic sunt vocabula, quæ minimo negotio ita restitui possunt: ἐπ' ἐσχάτης ἀναπνοῆς ἐξακριβολογεῖσθαι. Porro ea lex Constantini qua prisca juris morositas, et verborum formulas in condendis testamentis abolevit, hodie, ni fallor, non

cupientibus, liberos denegavit, miseratione prosequi potius quam pœna afficere decet. Qui vero sublimioris philosophiæ amore ducitur, is non multa, sed admiratione omnium dignus est. Ad hunc modum imperator summa cum æquitate legem illam correxerat. Præterea antiquis legibus cautam fuerat, ut morientes et ultimum, ut ita dicam, ducentes spiritum, certis quibusdam verbis testamenta scrupulose componerent; præscriptæque erant formæ et solemnitates, ac verba quæ addi oporteret. Ex quo plurimæ fraudes admitterentur ad circumscribendam morientium voluntatem. Quod

Quod legem tulit ne Judæi Christianum mancipium haberent, utque conciliorum decreta rata essent, et cætera.

Quin etiam legem tulit, ne Christianus ullus serviret Judæis: neque enim fas esse, ut ii qui a Domino redempti **539** essent, prophetarum ac Domini interfectoribus servitutis jugo subderentur. Quod si quis Christianæ religionis, servus penes Judæum deprehenderetur, illum quidem libertate donari, Judæum vero multari pecuniâ jussit. Jam vero episcoporum sententias quæ in conciliis promulgatæ essent, auctoritate sua confirmavit; adeo ut provinciarum rectoribus non liceret episcoporum decreta rescindere: cuius enim judicii præferendus case sacerdotes Dei. Hujusmodi pene innumeras leges subditis suis promulgavit: quas quidem peculiari volumine tradere, ad perspicendam hæc etiam in parte imperatoris prudentiam, majoris tui fuerit. Quid nunc attinet commemorare, quemadmodum summo omnium Deo sese applicans, a prima luce ad vesperam quos ex omni hominum numero beneficiis afficeret, sollicitè inquirebat; seque erga omnes æquum ac civilem, bene de cunctis merendo præbebat?

CAPUT XXVIII.

Dona in Ecclesiis collata, et pecuniæ virginibus ac pauperibus erogata.

Sed præcipue in Ecclesias Dei plurima contulit

exstat. Ejus tamen sit mentio in lege 3 cod. Theod., *De testamentis*. In codd. Fuk. et Sav. deest hæc.

(76) *Τὸς ἐπισκόπων δὲ ὄρους*. Exstat lex Constantini in calce codicis Theodosiani sub titulo *De episcopali audientia*, in qua jubet imperator ut sententiæ, ab episcopo prolatae etiam in causis minorum, vigorem juris obtineant. Male igitur interpret hoc loco ὄρους *regulas* vertit. Neque enim hic agitur de regulis ecclesiasticis, quæ in synodo ab episcopis promulgantur; sed de sententiis inter litigantes prolatis, ut patet ex verbis quæ sequuntur. Quinetiam Sozomenus verba Eusebii non aliter intellexit. Sed difficultatem facit, quod Eusebius dixit: ὄρους τοὺς ἐν συνόδοις ἀποφανθέντας. Verum σύνδοσις hic pro consensu ecclesiastico ponitur, episcopi scilicet ac presbyterorum. Eandem vocem habet Sozomenus in libro 1, cap. 9, ubi de hac lege Constantini loquitur, cujus verba eo libentius adduco, quoties de legibus agitur, quod vir fuit legum Romanarum peritissimus, ut ex ejus libris apparet: τῶν

ἑξακριθολογεῖσθαι βημάτων λέξεσι τὰς συνταττομένας διαθήκας, τρόπους δὲ τινὰς καὶ ποίας δεῖ φωνὰς ἐπιλέγεσθαι ὄριζον· καὶ πολλὰ ἐκ τούτων ἑκακουργεῖτο, ἐπὶ περιγραφῇ τῆς τῶν κατοικομένων προαιρέσεως, ἃ δὴ συνιδὸν βασιλεὺς, καὶ τοῦτον μετεποίησε τὸν νόμον, ψιλοῖς βηματοῖς καὶ ταῖς τυχοῦσαις φωναῖς τὸν τελευτῶντα δεῖν τὰ κατὰ γνώμην διατάττεσθαι φήσας, κὰν τῷ τυχόντι γράμματι τὴν αὐτοῦ δόξαν ἐκτιθεσθαι, κὰν ἀγράφως ἐθέλη, μόνον ἐπὶ μαρτύρων τοῦτο πράττεσθαι ἀξιοχρέων, τὴν πίστιν δυνατῶν οὖν ἀληθείᾳ φυλάττειν.

imperator cum animadvertisset, hanc etiam legem emendavit, statuens ut nudis verbis et qualicumque oratione testamentum condere morientibus liceret, et supremam voluntatem quovis scripto declarare; aut si mallet sine scripto testari, id facerent adhibitis dumtaxat testibus idoneis, qui fidem servare absque mendacio possent.

CAPUT XXVII.

B

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΖ'.

Ὅτι Χριστιανὸν μὲν Ἰουδαίους μὴ δουλεύειν, τῶν δὲ συνόδων βεβαλοὺς τοὺς ὄρους εἶναι ἐνομοθέτει, καὶ λοιπὰ.

Ἄλλὰ καὶ Ἰουδαίους μηδένα Χριστιανὸν ἐνομοθέτει δουλεύειν· μὴ γὰρ θεμιτὸν εἶναι, προφητοζώνταις καὶ κυριακτόνοις, τοὺς ὑπὸ τοῦ Σωτῆρος λευτρωμένους ζυγῷ δουλείας ὑπάγεσθαι· εἰ δ' εὐρεθῆη τις τοιοῦτος, τὸν μὲν ἀνεῖσθαι ἐλεύθερον, τὸν δὲ ζημίᾳ χρημάτων κολάζεσθαι. Καὶ τοὺς τῶν ἐπισκόπων δὲ ὄρους (76) τοὺς ἐν συνόδοις ἀποφανθέντας, ἐπεσφραγίζετο, ὡς μὴ ἐξείναι τοὺς τῶν ἐθνῶν ἀρχοῖσι, τὰ δόξαντα παραλύειν· παντὸς γὰρ εἶναι δικαστοῦ τοὺς ἱερεῖς τοῦ Θεοῦ δοκιμωτέρους. Τούτοις ἀπέλαβεν ἄν δέοιτο δοῦναι ὑποθέσει οἰκείᾳ, εἰς ἀκριβῆ διάγνωσιν τῆς κὰν τούτοις βασιλικῆς φρονήσεως. Τί χρὴ νῦν διεξιέναι, ὡς τῷ ἐπὶ πάντων συνάψας ἑαυτὸν Θεῷ, ἐξ εἰσᾶς εἰς ἐσπέραν, τινὰς εὐ ποιήσειεν ἀνθρώπων περιενοεῖ, καὶ ὡς πᾶσι μὲν Ἰσος ἦν καὶ κοινὸς πρὸς εὐποιᾶν;

C

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΗ'.

Ἐκκλησίαις δωρεὰι, παρθένοις τε καὶ πένθησι διαδόσεις.

Ταῖς δ' Ἐκκλησίαις τοῦ Θεοῦ καθ' ὑπεροχὴν ἐξαι-

δὲ ἐπισκόπων ἐπικαλεῖσθαι τὴν κρίσιν ἐπέτρεψε τοῖς δικαζομένοις, ἦν βούλωνται τοὺς πολιτικοὺς ἀρχοντας παραιτεῖσθαι· κληρῖον δὲ εἶναι τὴν αὐτῶν ψήφον, καὶ κρείττω τῆς τῶν ἄλλων δικαστῶν, ὡσανεὶ παρὰ τοῦ βασιλέως ἐξενεχθεῖσαν· εἰς ἔργον δὲ τὰ κρινόμενα ἀγειν τοὺς ἀρχοντας, καὶ τοὺς διακονομένους αὐτοῖς στρατιώτας· ἀμετατρέπτους τε εἶναι τῶν συνόδων τοὺς ὄρους. *Quinetiam episcopale iudicium eligere litigantibus permittit, si sæculares iudices recusare vellent: jussuque ut episcoporum sententia rata esset, non secus ac si ab ipso imperatore fuisset prolata: utque rectores, eorumque officiales, sententias ab episcopis prolatas executioni mandarent, ut denique inconcussa essent et inviolata ecclesiasticorum consensuum iudicia.* Quod si quis συνόδων vocabulo concilia episcoporum velit intelligi, tum ὅσοι sententias significabunt adversus noxios sacerdotes et hæreticos in synodo prolatis; quas sententias confirmant imperatores in lege 11, eodem titulo *De episcopali audientia*.

ρετον πλεῖσθ' ὅσα παρεῖχεν, ὧδε μὲν ἀγρούς, ἀλλὰ-
 χθι δὲ σιτοδοσίας, ἐπὶ χορηγία πενήτων ἀνδρῶν,
 παίδων τ' ὄρφανῶν καὶ γυναικῶν οἰκτρῶν δωρούμε-
 νος· ἤδη δὲ σὺν πολλῇ φροντίδι, καὶ περιβλημάτων
 πλείστων ὅσιον γυμνοῖς καὶ ἀνέμμοσι προύθει· δια-
 φερόντως δ' ἤξιούτω τιμῆς πλείονος τοῦς τὸν σφῶν
 βίον τῆ κατὰ Θεὸν ἀναθέντας φιλοσοφία· τὸν οὖν
 πανάγιον τῶν ἀειπαρθένων τοῦ Θεοῦ χορδὸν, μονο-
 ουχὶ καὶ σέδων διετελεῖ, ταῖς τῶν τοιῶνδε ψυχαῖς
 ἔνοικον αὐτὸν ὑπάρχειν ᾧ καθιέρωσαν ἑαυτάς, Θεὸν
 πειθόμενος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΘ'.

Λογογραφαίαι καὶ ἐπιδείξεις ὑπὸ Κωνσταντίνου.

Ναὶ ἡὴν τὴν αὐτοῦ αὐτὸς διάνοιαν τοῖς ἐνθέοις
 συναύξων, ἐπαγρύπνως μὲν διῆγε τοῦς τῶν νυκτῶν
 καιροῦς, σχολῆ δὲ λογογραφῶν (77), συνεχεῖς ἐποιεῖτο
 τὰς παρόδους (78), προσήκειν ἡγούμενος ἑαυτῷ, λόγῳ
 παιδευτικῷ τῶν ἀρχομένων κρατεῖν, λογικὴν τε τὴν
 σύμψαταν καταστήσασθαι βασιλείαν. Διὸ δὴ συνεκά-
 λει μὲν αὐτὸς, μυρία δ' ἔσπευδεν ἐπ' ἀκρᾶσιν πλήθῃ,
 φιλοσοφούντος ἀκουσόμενα βασιλείως. Εἰ δὲ πῆ λέ-
 γοντι θεολογίας αὐτῷ παρήκοι καιροῦς, πάντως που
 ὁρθῶς ἐστὼς, συνηστραμμένῳ προσώπῳ, κατεσταλ-
 μένῃ τε φωνῇ, μνεῖν ἔδοξεν αὐτοῦς (79) παρόντας
 σὺν εὐλαβείᾳ τῆ πάσῃ τὴν ἔνθεον διδασκαλίαν· εἶτ'
 ἐπιτρυνόντων βοαῖς εὐφῆμοις τῶν ἀκροαμένων, ἦνω
 βλέπειν εἰς οὐρανὸν διένευε, καὶ μόνον ὑπερθαυμά-
 ζειν καὶ τιμᾶν σεθασμοῖς ἐπαίνους τὸν ἐπὶ πάντων
 βασιλέα. Ὑποδιαίρων δὲ τὰς ὑποθέσεις, τοτὲ μὲν τῆς
 πολυθέου πλάνης ἐλέγχους κατεβάλλετο, περιττὰς
 ἀπάτην εἶναι καὶ ἀθεότητος πρόβολον, τὴν τῶν ἔθνῶν
 θεοῦδαιμονίαν· τοτὲ δὲ τὴν μόναρχον παρεδίδου
 θεότητα· διῆγει δ' ἐφεξῆς τὸν περὶ προνοίας, τῶν τε
 καθόλου, καὶ τῶν περὶ μέρους λόγον· ἔνθεν δὲ ἐπὶ
 τὴν σωτήριον κατέβαιναν οἰκονομίαν, καὶ ταύτην δε-
 κνὸς ἀναγκαίως κατὰ τὸν προσήκοντα γεγενῆσθαι
 λόγον· μεταθὰς δ' ἐντεῦθεν, τὴν περὶ τοῦ θεοῦ δι-
 κσιωτηρίου διδασκαλίαν ἐκίνηε· ἐνθα δὴ μάλιστα
 τῶν ἀκροατῶν πληγτικώτατα καθήπτετο, διελέγχων
 τοῦς ἄρπαγας καὶ πλεονέκτας, τοῦς τ' ἀπληστία
 φιλοχρημοσύνης σφᾶς αὐτοῦς ἐκθεοδικίας. Παλιὸν δ'
 ὥσπερ καὶ διαμαστίζων τῷ λόγῳ τῶν περισσώτων
 γκαρμῶν τινὰς, κάτω νεύειν πληττομένους τὴν
 συνείδησιν ἐποίει· οἷς δὴ λαμπραῖς φωναῖς μαρτυρο-

A dona, nunc agros, nunc annonas in alimoniam
 pauperum et viduarum ac pupillarum largiens.
 Denique etiam vestes nudis hominibus fieri sollicita
 provisione curavit. Præ cæteris vero eos maxime
 honorabat, qui se totos divinæ philosophiæ addi-
 xissent. Ipsum quidem sanctissimum perpetuarum
 Dei virginum cœtum tantum non venerabatur, cum
 ipsum cui se consecraverant Deum, in earum men-
 tibus habitare, pro certo haberet.

CAPUT XXIX.

Lucubrations et declamations Constantinæ.

Quin et totas interdum noctes vigil traducebat,
 suam ipse mentem divinarum rerum meditatione
 instruens. Et per otium scribendis orationibus va-
 cans, crebras habebat conciones : quippe qui officii
 sui esse existimaret, populos sibi subjectos præcep-
 tis rationis regere, et principatum suum rationis
 imperium efficere. Quocirca ipse quidem concio-
 nem advocabat, cæterum innumerabilis accurrebat
 multitudo, principem 540 philosophantem audi-
 tura. Quod si forte inter dicendum, de theologia
 loquendi aliqua sese obtulisset occasio, stans illico
 contracto vultu ac demissa voce, cum singulari
 religione ac molestia, divinæ doctrinæ mysteriis
 initiare auditores videbatur. Cumque universi fau-
 stis vocibus ei applaudent, ipse eis innuebat ut
 sursum oculos attollerent, unumque illum summum
 omnium regem præcipuo cultu et admiratione pro-
 sequerentur. Porro orationum suarum partitionem
 ita faciebat, ut primum quidem refutationem er-
 roris gentilium in multis diis colendis, quasi fun-
 damentum substerneret, certis rationibus astruens,
 superstitionem illorum meram fraudem esse, et
 impietatis propugnaculum. Post hæc de singulari
 imperio Dei disserbat. Tum sermonem faciebat de
 providentia, qua et universa reguntur et singula.
 Hinc ad salutarem progrediens dispensationem,
 hanc quoque necessario et convenienti ratione
 factam fuisse ostendebat. Inde orationis cursum
 promovens, disputationem de divino iudicio aggre-
 diebatur. Quo in loco auditorum animos gravissime
 perstringebat, raptos coarguens, et violentos, et

(77) Σχολῆ δὲ λογογραφῶν. Ne quis forte existi-
 met Eusebium nostrum hic assentiri imp. Con-
 stantino, idem quoque testatur Victor in *Épitome*
 his verbis : « Ipse assidue legere, scribere, medi-
 tari. »

(78) Ἐποιεῖτο τὰς παρόδους. Hanc vocem non
 intellexit interpres. Sic enim vertit, *frequentes cum*
snis inibat congressus, cum vertendum fuerit, *cre-*
bras habebat conciones. Nam *πάροδον* ποιεῖσθαι, est
 verba facere, quod Græci frequentius dicunt *πρόσ-*
οδὸν ποιεῖσθαι. Sic Isocrates in exordio *Areopagitici*,
περὶ σωτηρίας τὴν πρόσοδον ἐποίησάμην. Pausanias
 in *Achaïcis*, pag. 168 editionis Aldinæ, et in do-
 bus decretis Deliorum, quæ leguntur inter ma-
 iora Arundelliana, pag. 42 et 43, εἶναι δὲ αὐτοῖς
πρόσοδον πρὸς τὴν βουλήν καὶ τὸν δῆμον πρώτοις
 μετὰ τὰ ἱερά. Quæ sic interpretanda sunt : *Ad*
senatum quoque et ad populum verba facienti expletis

D *sacris primi omnium habeant facultatem*. Polybius
 in lib. iv, pag. 502, ἐφοδὸν δίδουαι pro eodem dixit:
 Οἰόμενοι δεῖν, τῷ τε μαχατῆ διδοσθαι τὴν ἐφοδὸν
 ἐπὶ τοῦς πολλοῦς, etc. Qui locus cum insigni mendo
 corruptus sit, a nobis obiter emendabitur. Scribe
 igitur οἱ μὲν νέοι φοντο δεῖν, etc. Quæ emendatio
 confirmatur sequentibus Polybii verbis. Sequitur
 enim, οἱ δὲ ἐμποροὶ δεδιότες τὴν τῶν νέων συστρο-
 φῆν. Et hæc quidem de vocis significatione. Quod
 vero ad rem ipsam attinet, ab hoc Constantini
 facto videtur manasse mos imperatorum Byzanti-
 norum, qui conciones catecheticas et de rebus
 sacris habebant, quæ Silentia dicebantur, ut videre
 est in Glossario Meursii.

(79) Μνεῖν ἔδοξεν αὐτοῦς. In codd. Fuketiano
 ac Turnebi legitur μνεῖν ἔδοξαι τοῦς παρόντας. Re-
 ctius, meo quidem iudicio.

eos qui se pecuniarum inexplebili cupiditati mancipassent. Nonnullos etiam e familiaribus suis qui aderant, quodam quasi orationis flagello verberans, conscientiæ stimulis agitato, demittere oculos cogebat. Quibus clara voce contestans denunciabat, ipsos actorum suorum rationem Deo esse reddituros: quippe sibi quidem imperium orbis terrarum a Deo traditum esse: se vero divini Numinis exemplo, partes imperii regendas ipsis commississe; cæterum omnes rationem gestorum suorum supremo regi tandem reddituros. Hæc ille contestabatur assidue, hæc suggerebat, his illos documentis imbuerebat. Verum ipse quidem sinceritate fidei suæ confisus, talia et sentiebat et prædicabat; illi autem indociles, ac velut obsurdæ aduersus pulcherrima documenta perstabant: lingua quidem ipsa plausuque et acclamationibus dicta comprobantes, sed reipsa ob inexplebilem cupiditatem ea negligentes.

541 CAPUT XXX.

Quod cuidam avaro sepulcri modum delineavit, ut ei pudorem incuteret.

Proinde quemdam ex familiaribus, manu apprehensum his aliquando verbis compellavit: «Quousque tandem, heus tu, cupiditatem extendimus?» Deinde cum hasta quam præ manibus habebat, humani corporis staturam humi delineasset: «Etiamsi, inquit, cunctas hujus sæculi divitias, totumque adeo orbem terrarum tibi comparasses, tamen nihilo plus quam hoc a me descriptum terræ spatium ablaturus es, si modo etiam hoc tibi concessum fuerit.» Neque tamen beatissimus princeps, cum hæc et ageret et diceret, quenquam a pristina pravitate revocavit. Verum ipso rerum eventu manifestissime comprobatum est, imperatoris monita divinis oraculis potius quam nudis sermonibus similia exstitisse.

CAPUT XXXI.

Quod ob nimiam clementiam irrisus est.

Porro cum nullus esset extremi supplicii metus, qui malos homines a sceleribus deterreret, imperator prorsus in clementiam propenso, et ex provinciarum rectoribus nemine crimina coercente; eo factum est, ut publica administratio non medio-crem reprehensionem subierit; utrum jure, an

(80) *Ἐπιχειρουμένων αὐτοῖς.* Post has voces in codice Regio et in editione Rob. Stephani sequuntur hæc verba: Ὄστ' ἤδη ποτὲ τῶν ἀμφ' αὐτῶν, etc., quæ habentur in capite 30. Sed in editione Genevensi nescio quis ad marginem adnotavit ingentem hic lacunam esse, quam Scaliger, Bongarsius, Gruterus, alique suppleverunt hoc modo: Ὄστε ἤδη ποτὲ τῶν ἐπὶ γῆς τὴν βασιλείαν παρασχεῖν τῆς τοῦ κρείττονος ἀρχῆς, τὰς κατὰ μέρος αὐτοῖς ἐπιτρέψαι δίκας, πάντας μὲν τῷ μεγάλῳ, etc. Sed primo quidem verba illa ὡστ' ἤδη ποτὲ, expungenda sunt. Nam lacuna, si qua est in hoc loco, incipit ante hæc verba ὡστ' ἤδη ποτὲ quæ in editione Genevensi perperam reperta cernuntur. Deinde verba illa τῶν ἐπὶ γῆς τὴν βασιλείαν, etc., sensu omni carent. Melius itaque in libro Moræi hæc lacuna suppletur in hunc modum: Πάντας μὲν γὰρ τῷ μεγάλῳ βασιλεῖ, κατὰ καιρὸν τὰς εὐθύνas ὑφ' ἑξείν, etc., usque ad finem capituli ut in editione Genevensi. In eodem libro rectius legitur: ταῦτα συνεχῶς διεμαρτύρητο. Savilius in inferiori margine libri sui locum hunc ita supplet: Ὡς ἤδη ποτὲ τῶν ἐπὶ γῆς τὴν βασιλείαν παρασχεῖν τῆ τοῦ κρείττονος ἀρχῆς, τὰς

α μενος διεστέλλετο, Θεῶν λόγον δώσειν τῶν ἐπιχειρουμένων αὐτοῖς (80)· αὐτῷ μὲν γὰρ τὸν ἐπὶ πάντων Θεῶν τῶν ἐπὶ γῆς τὴν βασιλείαν παρασχεῖν, αὐτὸν δὲ κατὰ μίμησιν τοῦ κρείττονος, τῆς ἀρχῆς τὰς κατὰ μέρος αὐτοῖς ἐπιτρέψαι διοικήσεις· πάντας γε μὴν τῷ μεγάλῳ βασιλεῖ, κατὰ καιρὸν τὰς εὐθύνas ὑφ' ἑξείν τῶν πραττομένων. Ταῦτα συνεχῶς διεμαρτύρητο, ταῦθ' ὑπεμίμησκε, τούτων διδάσκαλος ἦν. Ἄλλ' ὁ μὲν ἐπιβαρῶν γνησίως τῆ πίστει, τοιαῦτ' ἐφρόνει καὶ διεστέλλετο· οἱ δ' ἄρ' ἦσαν ἀμαθείς καὶ πρὸς τὰ καλὰ κεκωφωμένοι, γλυπτῆ μὲν καὶ βοαῖς εὐφήμοις ἐπικροτοῦντες τὰ λεγόμενα, ἔργοις δὲ καταλιγωροῦντες αὐτῶν δι' ἀπληστίαν.

B

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'.

Ὅτι τῶν πλεονεκτηῶν ἐπὶ μνημείου μέτρον ἀπέδειξε πρὸς δυσωπίησιν.

Ὄστ' ἤδη ποτὲ τῶν ἀμφ' αὐτῶν τινὸς ἐπιλαβόμενον φάναι· «Καὶ μέχρι τίνος, ὦ οὗτος, τὴν ἀπληστίαν ἐκτείνωμεν;» «Ἐἴτ' ἐπὶ γῆς μέτρον ἀνδρὸς ἡλικίας ἐγγαράζας τῷ ὄρατι δ' μετὰ χεῖρας ἔχων ἐτύγγανε· «Τὸν σύμπαντα τοῦ βίου πλοῦτον, ἔφη, καὶ τὸ πᾶν τῆς γῆς στοιχεῖον εἰ κτήσαιο, πλέον οὐδὲν τοῦτου τοῦ περιγραφέντος γηδίου ἀποίσεις, εἰ δὴ κἄν αὐτοῦ τύχης (81).» Ἄλλ' οὐδένα, ταῦτα λέγων τε καὶ πράττων, ἔπαυεν ὁ μακάριος· τὰ πράγματα δ' ἐναργῶς αὐτοῖς θεοπροποῖς ἐπεισεν, ἀλλ' οὐ φιλοῖς βηματοῖς εἰκέναι τὰ βασιλέως θεοπίσματα.

C

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΑΑ'.

Ὅτι διὰ τὴν πλείονα φιλανθρωπίαν ἐχλευάετο.

Ἐπεὶ δ' οὐκ ἦν θανάτου φόβος εἰργων τοὺς κακοὺς τῆς μοιχθρίας, βασιλέως μὲν ὄλου πρὸς τὸ φιλάνθρωπον ἐκδεδομένου, τῶν δὲ καθ' ἕκαστον ἔθνος ἀρχόντων μηδαμῶς μηδέως τοῖς πλημμελήμασιν ἐπιείκοντος, τοῦτο δὴ μομφὴν οὐ τὴν τυχοῦσαν τῆ καθ' ὄλου διοικήσει παρεῖχεν· εἴτ' οὖν εὐλόγως, εἴτε καὶ

κατὰ μέρος αὐτῷ ἐπιτρέψαι δίκας· πάντας μὲν γάρ, etc. Ego vero ex scripturæ lectionis vestigiis, quam in optimo Fuk. lib. reperi, hunc locum feliciter mihi video restituisse. Igitur codicis Fuk. scriptura hæc est: Ἐπιχειρουμένων αὐτοῖς... τὸν ἐπὶ πάντων Θεῶν τῶν ἐπὶ γῆς τὴν βασιλείαν παρασχεῖν· αὐτὸν δὲ κατὰ μίμησιν τοῦ κρείττονος τῆς ἀρχῆς τὰς κατὰ μέρος αὐτοῖς ἐπιτρέψαι διοί... πάντα... μὴν τῷ βασιλεῖ, κατὰ καιρὸν, etc. Quid facilius est, quam has lacunas ita explere: αὐτῷ μὲν γὰρ τὸν ἐπὶ πάντων Θεῶν, etc. Eι paulo post, κατὰ μίμησιν τοῦ κρείττονος, τῆς ἀρχῆς τὰς κατὰ μέρος αὐτοῖς ἐπιτρέψαι διοικήσεις· πάντας γε μὴν τῶν τῶν ὄλων βασιλεῖ, etc. Nihil planius, nihil certius. Id est, sibi quidem a summo omnium Deo traditum esse imperium orbis terrarum: se vero divini Numinis exemplo, partes imperii regendas ipsis distribuisse.

(81) *Εἰ δὴ κἄν αὐτοῦ τύχης.* Quippe incertum est, utrum terra sepeliendus sis, cum aut ignibus cremari, aut mari submergi, aut bestiis devorari possis. In Fuk. codice scribitur τύχοις.

μη, ὅτι φίλον ἐκάστω, κρινέτω· ἐμοὶ δ' ἐφείσθω A
πλήθῃ γράφειν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΑΒ΄.

Περὶ συγγράμματος Κωνσταντίνου, ὃ πρὸς τὸν
τῶν ἀγίων σύλλογον ἐγραψε.

Ῥωμαία μὲν οὖν γλώττη τὴν τῶν λόγων συγγρα-
φὴν βασιλεὺς παρεῖχε· μετέβαλλον δ' αὐτὴν μεθερ-
μηνευταὶ (82) φωνῇ (τῇ ἡμετέρᾳ) οἷς τοῦτο ποιεῖν
ἔργον ἦν. Τῶν δ' ἐρμηνευθέντων λόγων, δειγματος
ἐνεκεν, μετὰ τὴν παρούσαν ὑπόθεσιν ἐξῆς ἐκείνου
συνάψω, ὃν ὁ αὐτὸς ἐπέγραψε Τῷ τῶν ἀγίων συλ-
λόγῳ, τῇ Ἐκκλησίᾳ τοῦ Θεοῦ ἀναθεὶς τὴν γραφὴν,
ὡς μὴ τις κόμπων εἶναι νομίσειε τὴν ἡμετέραν ἀμφὶ
τῶν λεχθέντων μαρτυρίαν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΑΓ΄.

Ὅπως τῶν Εὐσεβίου περὶ τοῦ μνήματος τοῦ Σω- B
τήρος ἐπιδείξων ἐστὼς ἤκουσε.

Κάκεινο δὲ μνήμης οὐ μοι δοκεῖ ἀπόβλητον εἶναι,
ὃ ἦ καὶ ἐφ' ἡμῶν αὐτῶν ὁ θαυμασίος κατεπράξατο.
Ἐπειδὴ γὰρ ποτε θάρσει τῆς αὐτοῦ περὶ τὸ θεῖον εὐ-
λαβείας, ἀμφὶ τοῦ σωτηρίου μνήματος λόγον παρα-
σχεῖν εἰς ἐπήκοον αὐτοῦ δεδεήμεθα, προθυμώτατα
μὲν τὰς ἀκοὰς ὑπέχε· πλῆθους δ' ἀκροατῶν περι-
εστῶτος, ἔνδον ἐν αὐταῖς βασιλείοις (83) ἕρθιος ἐστὼς,
ἅμα τοῖς λοιποῖς ἐπηκροῶτο· ἡμῶν δ' ἀντιβολούντων
ἐπὶ παρακειμένῳ τῷ βασιλικῷ θρόνῳ διαναπαύεσθαι,
ἐπέθετο μὲν οὐδαμῶς, συντεταμένῳ δὲ λογισμῷ τὴν
διάκρισιν ἐποιεῖτο τῶν λεγομένων, ταῖς τε δογματι-
καῖς θεολογίαις ἀληθείαν ἐπεμαρτύρει. Ἐπεὶ δὲ πο-
λὺς ἦν ὁ χρόνος, ὃ τε λόγος ἐμηκύνετο, ἡμεῖς μὲν κατα-
παύειν προσηγήμεθα, ὃ δ' οὐκ ἀνήκει (83'), περαίνειν δ' C
εἰς τέλος προὔτρεπεν· ἀντιβολούντων δὲ καθέζεσθαι,
ἀπεδυσάπει, τοτὲ μὲν φήσας ὡς οὐ θεμιτὸν εἶη, τῶν
περὶ Θεοῦ κινουμένων δογμάτων ἀνειμένως ἀκροᾶ-
σθαι, τοτὲ δὲ, συμφέρειν αὐτῷ καὶ λυσιτελεῖν τοῦτο·
ἐστῶτας γὰρ ὑπακούειν τῶν θεῶν, ὄσιον. Ἐπεὶ δὲ
καὶ ταῦτα τέλους ἐτύγχανεν, ἡμεῖς μὲν οἴκαδε ἐπαν-
ήμεν, καὶ τὰς συνήθεις ἀπελαμβανόμεν διατριβάς.
esse affirmaret. Pium enim ac religiosum est, inquit,
nos quidem domum reversi. consuetis nos studiis

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΑΔ΄.

Ὅτι περὶ τοῦ Πάσχα καὶ θεῶν βίβλων πρὸς Εὐ-
σέβιον ἐγραψεν.

Ὅ δὲ τῶν Ἐκκλησιῶν τοῦ Θεοῦ προνοσημένος (84),
περὶ κατασκευῆς θεοπνεύτων λογίων εἰς ἡμέτερον D
πρόσωπον ἐπετίθει τὸ γράμμα, ἀλλὰ δὴ καὶ περὶ τῆς
ἀγιωτάτης τοῦ Πάσχα ἑορτῆς. Προσφωνησάντων γὰρ
ἡμῶν (85) αὐτῷ μυστικῆν ἀνακάλυψιν τοῦ τῆς

(82) *Μεθερμηνευταί*. Sub dispositione magistri officiorum erant interpretes variarum gentium ac linguarum, ut docet Notitia imp. Romani. Horum igitur opera utebatur Constantinus, in epistolis et orationibus ex Latino in Græcum sermonem transferendis.

(83) *Ἐνδον ἐν αὐταῖς βασιλείοις*. Interpres vertit, *in ipsa basilica*: quod non probo. Hoc enim tanquam mirabile pietatis exemplum in Constantino notat Eusebius, quod Eusebii sermonem in ipso palatio stans imperator audire dignatus sit. Certe si in ecclesia stans imperator sermonem audisset, minus id esset mirandum, cum locus ipse reverentiam postulet, et imperator ipse in ecclesia unus sit e numero fidelium. In palatio vero stare

injuriam, statuat quisque prout videbitur. Mihi inter-
rim fas sit rerum veritatem scriptis prodere.

CAPUT XXXII.

De Constantini oratione, quam ad sanctorum
cælum scripsit.

Et imperator quidem Latino sermone orationes
componerat. Eas vero in Græcam postea linguam
convertebant interpretes, quibus id munus erat
injunctum. Ex his orationibus Græco sermone
translatis, exempli gratia, unam huic operi subjiciam,
quam ille *Ad sanctorum cætum* inscripsit, Ecclesie Dei
lucubrationem illam nuncupans: ne cui forte nostrum
super his rebus testimonium, vana atque inanis fabula
esse videatur.

542 CAPUT XXXIII.

Quomodo Eusebii de Servatoris sepulcro panegyricas
orationes stans audierit.

Illud vero quod nobis præsentibus gessit princeps
mirabilis, nequaquam mihi videtur silentio prætere-
undum. Nam cum singulari ejus in Deum pietate
confisi, rogassemus aliquando ut nos de Servatoris
nostri sepulcro dicentes audire vellet, libentissime
aures nobis commodavit. Cumque maxima audien-
tium multitudo intus in ipsa regia circumstaret,
stans ipse una cum cæteris orationem audivit. No-
bisque ab eo postulantibus, ut in regali solio quod
juxta positum erat sedere vellet, nunquam adduci
potuit ut sederet: sed intento animo quæ diceban-
tur expendens, theologorum dogmatum veritatem
suo testimonio comprobabat. Cum vero multum
jam temporis consumpsissemus, et prolixior esset
oratio, nos quidem sinein dicendi facere volebamus;
at ipse hortabatur nos, ut pergeremus donec ad
metam perducta esset oratio. Nobis rursus ut sede-
ret supplicantibus, ipse obluens benigne persua-
debat: cum nunc quidem diceret nefas esse, ubi
de Deo instituta sit disputatio remisse ac molliter
auscultare, nunc vero id sibi utile et commodum
et exercitationibus reddidimus.

CAPUT XXXIV.

Quod de Pascha et de sacris codicibus ad Eusebium
scripsit.

At ille Ecclesiis Dei provida semper mente con-
sultens, de conficiendis sacris codicibus, et de festo
paschali ad nos epistolam scripsit. Nam cum nos
librum quemdam quo arcana illius festi ratio erat
exposita, ei nuncupassemus, quomodo nos respon-

imperatorem, loquente episcopo, singulare quoddam
exemplum est religionis. Vide infra, cap. 46, ex quo
manifeste colligitur hic palatium intelligi. Porro
Christiani stantes olim in ecclesia sermonem sacerdotis
auscultare consueverant. Nulli quippe in ecclesia
sedebant nisi presbyteri, ut docet Optatus in lib. iv: «
Dum peccatorem arguit et sedentem increpat Deus,
specialiter ad vos dictum esse constat non ad populum,
qui in ecclesia non habet sedendi licentiam.»

(83') *Ἀρχὴ*. Forte ἀντὶν vel ἀντί. Edit.

(84) *Ἐπιπρονοσημένος*. In Fuk. codd. scribitur
προνοσημένος, rectius, ni fallor.

(85) *Προσφωνησάντων γὰρ ἡμῶν*. Videtur in-

tionis suæ honore vicissim remuneratus sit, ex his A
ejus litteris perspicui potest.

543 CAPUT XXXV.

*Epistola Constantini ad Eusebium, in qua orationem
ejus de Pascha laudat.*

« Victor Constantinus Maximus Augustus, Eusebio.

« Arduum opus profecto est, et quod omnem
dicendi vim superet, Christi mysteria pro dignitate
explicare, et controversiam de Pascha, ejusque
originem, et plenam laboris atque utilitatis con-
summationem decenter exponere. Nam res divinas
ne ipsi quidem pro merito enarrare sufficiunt, qui
eas cogitatione assequi valent. Verumtamen exi-
miam tuam doctrinam et studii contentionem equi-
dem supra modum admiratus sum, legique librum
tuum perlibenter; utque in multorum qui divinæ
religionis observantiam sincere profitentur, manus
ac notitiam perveniret, quemadmodum optaveras,
mandavi. Cum igitur intelligas, quanta cum volu-
ptate hujusmodi munera a solertia tua nobis oblata
suscepimus, cura ut frequentioribus posthac sermo-
nibus, quibus te innutritum esse prosteris, animum
nostrum exhilares. Te vero currentem quod aiunt,
ad consueta studia incitamus. Quippe cum non in-
dignum operum tuorum interpretem qui ea in La-
tinum sermonem transferat, nactum te esse, tanta
hæc fiducia satis ostendat. Quamquam ejusmodi
interpretatio, tam præclarorum operum dignitatem
consequi nullo modo potest. Divinitas te servet,
frater carissime. » Et hæc quidem hac de re ejus
fuit epistola. De parandis autem divinis codicibus
runt.

CAPUT XXXVI.

*Constantini ad Eusebium epistola de conficiendis
sacris codicibus.*

« Victor Constantinus Maximus Augustus, Eusebio.

telligere librum *De ratione computi paschalis*, quem
ab Eusebio compositum fuisse testatur Beda in libro
De ratione temporum, cap. 42. Certe Constantinus
imp. in epistola ad Eusebium, opus illud Eusebii,
quod hic memoratur, laboriosum fuisse testatur,
totamque paschalis festi rationem, originem ac
perfectionem complexum esse. De hoc Eusebii libro
Hieronymus in libro *De scriptoribus ecclesiasticis*
ita loquitur: « Hippolytus rationem Paschæ, tem-
porumque canones scripsit, et sedecim annorum
circulum reperit, et Eusebio, qui super eodem
Pascha canonem decem et novem annorum circuli
composuit, occasionem dedit. » Quæ Hieronymi
verba descripsit Beda in libro *De sex aetatibus
mundi*, et lib. v *Hist.*, cap. 22.

(86) *Τοῦ Πάσχα ἀντιλογίαν*. Scribendum est
ἀντιλογίαν, quemadmodum etiam in libro Moræi
ad marginem emendatum inveni, quod confirmant
sequentia. Subdit enim: Καὶ γένεσιν, λυσitelῆ τε
καὶ ἐπίπονον τελεσιουργίαν. Certe γένεσις de ori-
gine controversiæ dici non potest. Melius itaque
γένεσιν veritas institutionem. Τελεσιουργία vero est
consummatio festi paschalis a Christo facta, qui
suæ resurrectionis miraculo verum Pascha Chri-
stianis insutuit.

ἐορτῆς λόγου, ὅπως ἡμᾶς ἡμείψατο τιμήσας ἀντι-
φωνήσει, μάθοι ἂν τις ἐντυχὼν αὐτοῦ τῷδε τῷ
γράμματι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΕ΄.

*Κωνσταντίνου πρὸς Εὐσέβιον, τὸν τοῦ Πάσχα
λόγον ἐπαινοῦντος.*

« Νικητῆς Κωνσταντίνος, Μέγιστος Σεβαστὸς, Εὐ-
σεβίω.

« Τὸ μὲν ἐγγείρημα μέγιστον καὶ πάσης λόγων
δυνάμεως κρείττον, Χριστοῦ μυστήρια κατ' ἀξίαν
εἰπεῖν, τὴν τε τοῦ Πάσχα ἀντιλογίαν (86) τε καὶ
γένεσιν, λυσitelῆ τε καὶ ἐπίπονον τελεσιουργίαν,
ἐρμηνεύσαι τὸν προσήκοντα τρόπον· τὸ γὰρ θεῖον,
ἀνθρώποις ἀδύνατον κατ' ἀξίαν φράσαι, καὶ τοῖς νοῦσι
δυνατοῖς. Πλὴν ὅμως ὑπερβαυμάσας σε τῆς φιλομα-
B θείας τε καὶ φιλοτιμίας, αὐτὸς τε τὸ βιβλίον ἀνέγνω
ἀσμένως, καὶ τοῖς πλείοσι οἷ γε τῆ περι τὸ θεῖον
λατρεῖζ γνησίως προσανέχουσι, καθὰ ἐβουλήθης,
ἐκδοθῆναι προσέταξα. Συνορῶν τοίνυν μεθ' ὄσης θυμ-
ηδίας τὰ τοιαῦτα παρὰ τῆς σῆς ἀγχινολίας δῶρα
λαμβάνομεν, συνεχεστέροις ἡμᾶς λόγοις εὐφραι-
νειν (87), οἷς ἀνατετράφθαι σαυτὸν ὁμολογεῖς, προ-
θυμήθητι· θεόντα γὰρ σε, τὸ τοῦ λόγου, πρὸς τὰ συν-
ηθη σπουδάσματα παρορμῶμεν· ὅπου γε καὶ τὸν εἰς
τὴν (88) Ῥωμαίων τοὺς σοὺς πόνους μεταρρυθμι-
σοντα γλῶτταν, οὐκ ἀνάξιον ἡρῆσθαι σοι τῶν συγ-
γραμμάτων, ἢ τοσαύτη πεποιθήσις (89) δείκνυσσι, εἰ
καὶ τὰ μάλιστα τῶν καλῶν ἔργων ἢ τοιαύτη ἐρμηκία
ὀφίστασθαι κατ' ἀξίαν, ἀδυνατῶς ἔχει. Ὁ θεὸς σε
διαφυλάξοι, ἀδελφε ἀγαπητέ. » Τὸ μὲν (οὖν) περι
C τοῦδε γράμμα, τοίνυνδε ἦν· τὸ δὲ περι τῆς τῶν θεῶν
ἀναγνωσμάτων ἐπισκευῆς, ὡδὲ πη περιέχει.

ad ecclesiasticas lectiones, ejusmodi litteræ fue-
runt.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΣΤ΄.

*Κωνσταντίνου πρὸς Εὐσέβιον περι κατασκευῆς
θεῶν βιβλίων.*

« Νικητῆς Κωνσταντίνος Μέγιστος Σεβαστὸς, Εὐ-
σεβίω.

(87) *Λόγοις εὐφραίνειν*. Post hæc voces in codice
Regio et in editione Kob. Stephani sequuntur hæc
verba: Καὶ τὰ μάλιστα τῶν καλῶν ἔργων, etc.
Sed Scaliger, Bongarsius, aliique hunc locum ne-
scio ex quibus codicibus supplerunt. Idem quo-
que supplementum in Fuk. et Moræi libro reperi,
et quidem aliquando emendatius quam in editione
Genevensi. Primum enim in eo legitur: Οἷς ἀντε-
D τράφθαι σαυτὸν ὁμολογεῖς. Scribendum tamen est
ἀνατετράφθαι, vel ἐντετράφθαι.

(88) *Καὶ τὸν εἰς τὴν*. Post hæc verba in libro
Moræi vacuum spatium relinquitur. Deest certe
vocabulum Ῥωμαϊκῆν. Locus itaque supplendus est
hoc modo: Τὸν εἰς τὴν Ῥωμαϊκῆν τοὺς σοὺς πόνους
μεταρρυθμισοντα γλῶτταν, vel potius εἰς τὴν Ῥω-
μαϊκῆν, ut loquitur Eusebius supra cap. 32. Certe
in codice Fuk. legitur εἰς τὴν Ῥωμ. . . τοὺς σοὺς
πόνους μεταρρυθμιζοντα, etc.

(89) *Ἡ τοσαύτη πεποιθήσις*. Audaciam intel-
ligit ejus qui librum Eusebii *De Pascha* inter-
pretatus fuerat jussu Constantini; vel certe πεποι-
θησις est opinio ac judicium ipsius imperatoris.
Interpres quidem fiduciam ipsius Eusebii intellexit,
quod hic convenire nullo modo potest. Omnino πεποι-
θησις hic aliter sumi non potest quam pro judicio

Κατά τὴν ἐπώνυμον ἡμῖν πόλιν, τῆς τοῦ Σουτῆ-
 ρος Θεοῦ συναϊρομένης προνοίας, μέγιστον πλῆθος
 ἀνθρώπων τῇ ἀγιωτάτῃ Ἐκκλησίᾳ ἀνατίθεικεν ἑαυτοῦ
 ὡς πάντων ἐκείσε πολλὴν λαμβανόντων αὐξήσιν, σφό-
 δρα δέξιν καταφαίνεσθαι, καὶ ἐκκλησίας ἐν αὐτῇ κα-
 τασκευασθῆναι πλείους. Τοιγάρτοι δέδεξο προθυμό-
 τατα τὸ δόξαν τῇ ἡμετέρᾳ προαιρέσει. Πρέπον γὰρ
 κατεφάνη, τὸ δηλῶσαι τῇ σῆ συνέσει, ὅπως ἂν πεν-
 τήκοντα σωματῖα ἐν διφθέροις ἐγκατασκευάσῃ, εὐανά-
 γωστά τε καὶ πρὸς τὴν χρῆσιν εὐμετακόμιστα, ὑπὸ
 τεχνιτῶν καλλιγράφων καὶ ἀκριβῶς τὴν τέχνην ἐπι-
 σταμένων, γραφῆναι κελεύσειας, τῶν θείων δηλαδὴ
 Γραφῶν, ὧν μάλιστα τὴν τ' ἐπισκευὴν καὶ τὴν χρῆσιν
 τῷ τῆς Ἐκκλησίας λόγῳ ἀναγκαίαν εἶναι γινώσκεις.
 Ἀπεστάλη δὲ γράμματα παρὰ τῆς ἡμετέρας ἡμερό-
 τητος πρὸς τὸν τῆς διοικήσεως καθολικὸν (90), ὅπως
 ἅπαντα τὰ πρὸς ἐπισκευὴν αὐτῶν ἐπιτήδεια παρα-
 σκεῖν φροντίσειεν· ἵνα γὰρ ὡς τάχιστα τὰ γραφέντα
 σωματῖα κατασκευασθῆναι, τῆς σῆς ἐπιμελείας ἔργον
 τοῦτο γένηται. Καὶ γὰρ δύο δημοσίων ὀχημάτων
 ἕξουσιν εἰς διακομιδὴν, ἐκ τῆς αὐθεντίας τοῦ γράμ-
 ματος ἡμῶν τούτου λαβεῖν σε προσήκει. Οὕτω γὰρ
 ἂν μάλιστα τὰ καλῶς γραφέντα, καὶ μέχρι τῶν ἡμε-
 τέρων ἔβλεπον βῆστα διακομισθῆσεται, ἐνδὸς δηλαδὴ
 τοῦτο πληροῦντος τῶν ἐκ τῆς σῆς Ἐκκλησίας διακόνων·
 ὅς ἐπεὶ δὲν ἀφίκεται πρὸς ἡμᾶς, τῆς ἡμετέρας πειρα-
 θῆσεται φιλανθρωπίας. Ὁ Θεὸς σε διαφυλάξοι, ἀδελφε
 ἀγαπητέ. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΑΖ'.

Ὅπως αἱ βιβλοὶ κατεσκευάσθησαν.

Ταῦτα μὲν οὖν βασιλεὺς διεκελεύετο· αὐτίκα δ'
 ἔργον ἐπηκολούθει τῷ λόγῳ, ἐν πολυτελεῶς ἡσχημένοις
 τεύχεσι τρισσὰ καὶ τετρασσὰ (91) διαπεμφάντων
 ἡμῶν· ὃ δὲ καὶ αὐτὸ βασιλέως ἑτέρα ἀντιφώνησις
 παραστήσει, δι' ἧς πυθόμενος ὡς ἡ παρ' ἡμῖν Κων-
 σταντεῖα πόλις, ἀνδρῶν ἐκτόπως δεισιδαίμωνων οὕσα
 πρότερον, ὀρμητήριον θεοσεβείας (92), τῆς ἔμπροσθεν
 μεταβελήκῃ εἰδωλικῆς πλάνης, ἐγένετο, χαίρειν
 εἰλόου καὶ τὴν πρᾶξιν ἀποδέχεσθαι.

et persuasione tam ipsius Constantini, quam reli-
 quorum hominum, qui Eusebii opusculum *De Pa-*
scha in Latinam linguam jussu Constantini con-
 versum magnopere laudabant. Hæc, inquit, tanta
 omnium opinio satis ostendit non indignum tibi
 obligisse interpretem. Porro voces illæ τῶν συγ-
 γραμμάτων duplici modo construi possunt, aut
 cum adjectivo ἀνάξιν, aut cum vocabulo πεποί-
 θησις.

(90) Διοικήσεως καθολικόν. Hoc loco διοί-
 κησις diocesim Orientis significat. Sic autem ve-
 teres Romani vocabant certum numerum provin-
 ciarum, quæ simul collectæ parebant vicario præ-
 fecturæ prætorianæ. Nam præfectus quidem præ-
 torio sub dispositione sua plures habebat dioceses;
 vicarii autem singulas. Porro hæc vox eo sensu
 usurpata est circa tempora Constantini, ut
 discimus tum ex ejusdem Constantini epistolis
 supra relatis, tum ex legibus aliquot codicis Theo-
 dosiani.

(91) Τρισσὰ καὶ τετρασσὰ. Recte interpre-
 sationes et quaterniones vertit. Codices enim mem-

In ea urbe quæ a nobis nomen sortita est, divina
 Servatoris nostri adjuvante providentia, maxima
 hominum multitudo ad sanctissimam Ecclesiam
 sese adjunxit. Itaque cum cuncta illic maximum
 incrementum capiant, consentaneum imprimis
 videtur, ut plures quoque in ea construantur ec-
 clesie. Accipe igitur libenti animo id quod facere
 decrevi. Visum est enim id significare prudentiæ
 544 tuæ, ut quinquaginta codices divinarum
 Scripturarum, quarum apparatus et usum maxime
 necessarium Ecclesie esse intelligis, in membranis
 probe apparatus, ab artificibus antiquariis venuste
 scribendi peritissimis describi facias; qui et legi
 facile, et ad omnem usum circumferri possint. Lit-
 teræ porro a nostra clementia missæ sunt ad ratio-
 nalem diocesis, ut cuncta ad eorum codicum con-
 fectionem necessaria præberi curet. Tuæ erit dili-
 gentiæ, ut scripti codices quantocius apparentur.
 Cæterum duorum publicorum vehiculorum usum
 auctoritate hujus epistolæ accipies. Sic enim quæ
 eleganter descripta sunt, ad conspectum nostram
 commodissime perferentur: uno scilicet ex Eccle-
 siæ tuæ diaconis id ministerium obeunte. Qui qui-
 dem ubi ad nos pervenerit, humanitatis nostræ
 experimentum capiet. Divinitas te servet, frater
 carissime. »

CAPUT XXXVII.

Quomodo confecti fuerint codices.

Et hæc quidem imperator præcepit. Cæterum
 ejus dicta continuo opus ipsum excepit, cum nos
 in voluminibus magnifice exornatis terniones et
 quaterniones ad eum misissemus. Quod ipsum
 altera imperatoris responsio testabitur; in qua,
 cum forte ei nuntiatum fuisset urbem apud nos
 Constantiam, quæ antea simulacrorum cultui ad-
 dicta fuerat, impetu quodam sacrosanctæ religionis
 impulsam, pristinum superstitionis errorem abje-
 cisse, gaudere se et factum magnopere probare
 significavit.

branacei fere per quaterniones digerebantur, hoc
 est, quatuor folia simul compacta, ut terniones tria
 sunt folia simul compacta. Et quaterniones quidem
 sedecim habebant paginas, terniones vero duodecim.
 Porro in ultima quaternionis pagina notabatur nu-
 merus quaternionis, puta 1, 2, 3, et sic deinceps,
 quemadmodum observavi in vetustissimis codicibus,
 tum Græcis tum Latinis. In antiquissimo codice
 Gregorii Turonensis, qui ante nonagesimos annos
 scriptus est, in ultima pagina quaternionis hanc
 notam reperi q. 1, id est, *quaternio primus*. Cæte-
 rum monendus est lector, in his Eusebii verbis
 esse enallagen. Dixit enim τετρασσὰ ἢ τεύ-
 χησι, cum potius dicendum fuisset τεύχη ἐν τε-
 τρασσῶσι.

(92) Vulg., ὀρμῆ θεοσεβείας. In codice Fak.
 hic locus ita legitur: Ὀρμητήριον θεοσεβείας, τῆς
 ἔμπροσθεν μεταβελήκῃ εἰδωλικῆς πλάνης ἐγένε-
 το. Atque ita in Savillii codice scriptam esse
 suspicor, ex eo quod Savillius tres voces, ὀρμῆ,
 scilicet, μεταβέληξεν et πλάνης, lineolis subuo-
 tavit.

CAPUT XXXVIII.

Quomodo Emporium Gazæorum, ob christianismum urbs facta est et Constantia cognominata.

Jam tum siquidem in Palæstina urbs Constantia salutarem religionem amplexa, tum a Deo tum ab imperatore summi honoris prærogativa decorabatur. Nam et civitatis nomen accepit, cum antea vicus esset, et pristinum nomen cum præstantiore vocabulo, religiosissimæ videlicet sororis principis, commutavit.

545 CAPUT XXXIX.

Quod in Phœnice urbs facta est Constantina, et in aliis urbibus idola diruta et ecclesiæ exstructæ.

Idem quoque pluribus in locis factitatum: verbi gratia in urbe quadam Phœnicæ, quæ imperatoris nomine appellatur: cujus incolæ conjectis in ignem innumerabilibus simulacris, salutarem religionem amplexi sunt. Sed et in reliquis provinciis, innumeri confertim ad salutarem Dei cognitionem sese transferentes, per urbes et agros varia simulacra ex omni generis materia fabrefacta, quæ prius pro sacris habuerant, aboleverunt; templa eorum ac delubra in immensam altitudinem sublata, nullo jubente destruxerunt, ecclesias vero a fundamentis ædificantes, pristinam suam sententiam aut potius errorem mutaverunt. Verum Deo amabilis imperatoris res gestas singillatim commemorare, non tam nostrum est, quam illorum qui assidue cum eo versari meruerunt. Nos vero quando ea quæ ad nostram notitiam pervenerunt, in hoc opere breviter exposuerimus, ad extremum ejus vitæ tempus transgrediemur.

CAPUT XL.

Quod cum trinis decennialibus tres filios Cæsares creavisset, dedicationem martyrii Hierosolymis celebravit.

Annus jam imperii illius tricesimus peragebatur. Tres autem ejus filii variis temporibus consortes imperii fuerant renuntiati. Primus qui patri erat cognominis, decimo circiter paterni imperii anno, hunc honorem sortitus. Secundus avi sui nomen referens circa parentis sui vicennialia Cæsar est declaratus. Tertius Constans, qui præsentiam et stabilitatem suo nomine designat, tricesimo circiter paterni principatus anno ad hoc fastigium est erectus. Ita cum ad quamdam Trinitatis similitudinem tres filios Deo amabiles sustulisset, eosdemque singulis decennis ad consortium imperii cooptasset, tempus

(93) Καθ' ἕκαστα γράψαι. In codice Regio et Fuk. scriptum est καθέκαστα una voce, quod magis probō. Sequitur enim τῶν τοῦ θεοφιλοῦς πράξεων. Melius tamen scriberetur τὰ καθέκαστα.

(94) Παραδόντες τῇ γραφῇ. Interpretes hunc locum ita vertit: Nos vero quoniam breviter quæ nobis nota fuerunt, litterarum monumentis mandavimus. Ego vero ita interpreto: Postquam ea quæ nobis nota sunt breviter exposuerimus, ad extremum ejus vitæ tempus sermonem transferemus. Quæ interpretatio sine dubio rectior est, et verbis ac sensui Eusebii magis congruit. Nam si Eusebius ita intellexisset, ut sensit interpretes, dixisset ἤδη παρα-

A

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΑΗ΄.

Ὅπως τὸ Γαζαίων Ἐμπόριον, διὰ τὸν Χριστιανισμόν ἐπολιόθη, καὶ Κωνσταντεία προσήγορεύθη.

Ἦδη μὲν οὖν ἐπὶ τοῦ Παλαιστίνων ἔθνους ἡ Κωνσταντεία τὴν σωτήριον ἐπιγραφασμένη θεοσέβειαν, καὶ παρ' αὐτῷ θεῷ, καὶ παρὰ βασιλεῖ τιμῆς κρείττους ἤξιοῦτο, πόλις μὲν ἀποφανείσα, ὃ μὴ πρότερον ἦν, ἀμείψασα δὲ τὴν προσήγοριαν ἐπωνύμῳ κρείττον θεοσεβοῦς ἀδελφῆς βασιλέως.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΑΘ΄.

Ὅτι ἐπὶ τῆς Φοινίκης ἐπολιόθη μὲν τις, ἐν δὲ ταῖς ἄλλαις πόλεσιν εἰδῶλων μὲν ἦν καθαιρεσις, ἐκκλησιῶν δὲ κατασκευαί.

Ταυτὸν δὲ καὶ ἕτεροι πλείους διεπράττοντο χωρῶν, ὡς ἡ ἐπὶ τοῦ Φοινίκων ἔθνους, αὐτοῦ βασιλέως ἐπώνυμος· ἧς οἱ πολλοὶται δυσεξαρτήματα ἑσάνων ἰδρύματα πυρὶ παραδόντες, τὸν σωτήριον ἀντικατηλλάξαν νόμον. Καὶ ἐφ' ἑτέρων δ' ἐπαρχιῶν, αὐτόμολοι τῇ σωτηρίᾳ προσιώντες γνώσει, ἀθρόοι κατὰ χώρας καὶ κατὰ πόλεις, τὰ μὲν πρότερα αὐτοῖς ἱερὰ νενομισμένα, ἐν ὕλῃ παντοίων ἑσάνων ὄντα, ὡσανεὶ τὸ μηδὲν ὄντα, τινάζον, ναοὺς τ' αὐτῶν καὶ τεμένη εἰς ὕψος ἤρμένα. μηδενὸς ἐπικελεύοντος καθήρουν, ἐκκλησίας δ' ἐκ θεμελιῶν ἀνιστάντες, τῆς προτέρας ἀντικατηλλάσσοντο γνώμης, ἧτοι πλάνης. Ἄλλὰ γὰρ καθ' ἕκαστα γράφειν (93) τῶν τοῦ θεοφιλοῦς πράξεων, οὐχ ἡμέτερον ἀν εἴη μᾶλλον, ἢ τῶν τὸν πάντα χρόνον συνεῖναι αὐτῷ κατηξιωμένων· ἡμεῖς δ' ἐν ὀλίγῳ τὰ ἡμῖν διεγνωσμένα τῆδε παραδόντες τῇ γραφῇ (94), ἐπὶ τὸν ὕστατον αὐτοῦ τῆς ζωῆς διαθεσόμεθα χρόνον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Μ΄.

Ὅτι ἐν τρισὶ δεκαετηρίσιν τρεῖς υἱοὺς βασιλέας ἀναγορεύσας, τὰ ἐγκαλίμια τοῦ ἐν Ἱεροσολύμοις μαρτυρίου προῆθετο.

Ἐπληροῦντο μὲν αὐτῷ τριάκοντα ἐνιαυτῶν περίοδος τῆς βασιλείας (95)· (παῖδες δὲ τρεῖς)· διαφόροις ἀνεδείκνυντο χρόνοι· ὃ μὲν ὁμώνυμος τῷ πατρὶ Κωνσταντίνος, πρῶτος μετασχὼν τῆς τιμῆς ἀμφὶ τὴν τοῦ πατρὸς δεκαετηρίδα· ὃ δὲ δευτέρος τῇ τοῦ πάππου κοσμοῦμενος ὁμώνυμῳ Κωνσταντίος, ἀμφὶ τὴν εικοσαετηρικὴν πανήγυριν ἀνηγορευμένος· ὃ δὲ τρίτος Κώνστας, τὸν ἐνεστῶτα καὶ συνεστῶτα τῷ τῆς ἐπωνυμίας προσήματι σημαίνων, ἀμφὶ τὴν τρίτην δεκάδα προηγμένος. Οὕτω δὲ τριάδος λόγῳ τρίτην γονὴν παίδων θεοφιλῆ κτησάμενος, ταύτην δ' ἐφ' ἑκάστη περιόδῳ δεκαέτους χρόνου (96) εἰσποιήσει τῆς βασι-

δόντες.

(95) Περίοδοι τῆς βασιλείας. Post hæc verba, ommissa erat linea in codice Regio, et in editione Stephani, quam quidem ita suppleto: ἐν οἷς παῖδες αὐτῷ τρεῖς κοινῶν τῆς βασιλείας διαφόροι, etc. Eiusdem vocabuli βασιλείας repetitio fecit ut integra linea ab antiquario nimis proferante omittetur. In codice Fuk. legitur διαφόροις δ' ἀνεδείκνυντο χρόνοι ὀριστε. Ita unius vocis adjectivæ hic locus expletur. Savilius vero tribus vocibus additis locum supplevit, perinde ac Scaliger ac Christophorus, παῖδες δὲ τρεῖς διαφόροι, etc.

(96) Ἐφ' ἑκάστη περιόδῳ δεκαέτους χρόνου.

λαίας τιμήσας, τῷ παμβασιλεῖ τῶν ὄλων εὐχαριστήριον καιρὸν (97) εὐκαιρον εἶναι τὸν τῆς αὐτοῦ τριακονταετηρίδος ἡγήτο· καὶ δὴ τοῦ ἐν Ἱεροσολύμοις αὐτῷ σὺν πάσῃ φιλοκάλῳ σπουδῇ κατειργασμένου μαρτυρίου προσήκειν τὴν ἀφιέρωσιν ποιήσασθαι, εὖ εἶναι ἔδοξίμαζε.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΑ΄.

Ἵτι διὰ τὰ κατ' Αἴγυπτον ζητήματα, σύνοδον εἰς Τύρον ἐν τῷ μεταξὺ γενέσθαι προσέταξεν.

Μισόκαλος δὲ κἀν τούτῳ φθόνος, οἶονεῖ (98) σκόπον νέφος τηλαυγεστάταις ἡλίω μαρμαρυγαῖς, ὑπαντήσας. τὸ φαίδρον τῆς πανηγύρεως θορυβεῖν ἐπέειρα, τὰς κατ' Αἴγυπτον Ἑκκλησίας αὖθις ταῖς αὐτοῦ ταράττων ἐρεσχέλαις. Ἄλλ' ὃ γε τῷ θεῷ μεμελημένος, σύνοδον αὖθις πλείστον ἐπισκόπων ὡσπερ Θεοῦ στρατόπεδον καθοπλίσας, ἀντιπαρετάτετο τῷ βασκάνῳ δαίμονι, ἐξ ἀπάσης Αἰγύπτου καὶ Λιβύης, Ἀσίας τε καὶ Εὐρώπης σπεύδειν, πρῶτα μὲν ἐπὶ τὴν τῆς διαμάχης λύσιν, ἐντεῦθεν δὲ τὴν ἀφιέρωσιν τοῦ προλεχθέντος νεῦ ποιεῖσθαι διακελευσάμενος· ἔδοξ' ἡ γὰρ πᾶρεργον, ἐπὶ τῆς Φοινίκων μητροπόλεως προσέταττε διαλύσασθαι τὰς ἐρεσχέλας· μὴ γὰρ ἐξεῖναι τὰς γνώμας διηρημένους, ἐπὶ τὴν τοῦ Θεοῦ παρεῖναι λατρείαν, θείου νόμου διαγορεύοντος, μὴ πρότερον τὰ Φῶρα προσφέρειν τοὺς ἐν διαφορᾷ τυγχάνοντας, ἢ φιλίαν ἀσπασαμένους (99), καὶ τὰ πρὸς ἀλλήλους εἰρηνικῶς διαθέντας. Ταῦτα βασιλεὺς τὰ σωτήρια παραγγέλματα τῇ αὐτοῦ αὐτὸς διανοίᾳ ζωπυρῶν, σὺν ὁμονοίᾳ καὶ συμφωνίᾳ τῇ πάσῃ ἐχεσθαι τῶν προκειμένων, διὰ γραφῆς οὕτως ἐχούσης ἐδόχθη.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΒ΄.

Κωνσταντίνου πρὸς τὴν ἐν Τύρῳ σύνοδον.

« Νικητὴς Κωνσταντίνος, Μέγιστος Σεβαστὸς, τῇ ἡγίᾳ συνόδῳ τῇ κατὰ Τύρον.

« Ἦν μὲν Ἰωσὺς ἀκόλουθον καὶ τῇ τῶν καιρῶν εὐκαιρῆ μάλα· στα πρέπον, ἀσταςιαστον εἶναι τὴν καθολικὴν Ἑκκλησίαν, καὶ πάσης λαιδορίας (1) τοὺς τοῦ Χριστοῦ νῦν ἀπηλλάχθαι θεράποντας. Ἐπεὶ δ' οὐχ ὄγιοῦς φιλονεικίας οἰστρω τινὲς ἐλαυνόμενοι (οὐ γὰρ

A deinceps tricennialium suorum opportunissimum esse existimavit, quo summo omnium regi gratias ageret. Et ipse quidem optimum factu esse iudicabat, si ejus martyrii quod singulari studio ac magnificentia Hierosolymis construxerat, dedicationem celebraret.

546 CAPUT XLI.

Quod inter hæc synodum Tyri haberi constituit ob quasdam in Ægypto controversias.

Verum invidus dæmon bonorum omnium inimicus instar densissimæ cujusdam nubis splendidissimis solis radiis sese opponens, hujus celebritatis nitorem turbare conatus est, Ecclesiarum Ægypti statum contentionibus suis iterum concutiens. Sed enim Deo charus imperator collectam cursus plurimorum antistitum synodum, velut divinum quemdam exercitum in prælium edacens, malevolo dæmoni objecit : episcopis ex universa Ægypto, et Libya, Asia item et Europa convenire jussis : primum quidem ad dirimendam controversiam, exinde vero ad supradicti martyrii dedicationem. Proinde mandavit iis ut obiter in civitate quæ totius Phœnicæ caput est, controversias dissolverent : neque enim fas esse, ut cum mutua animorum dissensione ad divinum cultum accederent : cum divina lex vetet, ne dissentientes, antequam compositis inter se controversiis pacem atque amicitiam pepigerint, dona sua offerant Deo. Hæc salutaria Servatoris nostri documenta imperator assidua cogitatione volvens, cum omni animorum consensione et concordia propositum opus aggredi monuit, per litteras quæ sic se habent.

CAPUT XLII.

Epistola Constantini ad synodum Tyri congregatam.

« Victor Constantinus, Max. Augustus, sanctæ synodo congregatæ in urbe Tyro.

« Congruum plane et prosperitati temporum nostrorum consentaneum erat, ut Ecclesia catholica expers seditionis esset, et Christi famuli ab omni nunc probro vacui essent ac liberi. Sed quoniam nonnulli improbæ contentionis stimulis agitati, ne

Male interpres vertit *decimo quoque anno*. Neque Constantinus decimo quoque anno imperii sui liberos suos Cæsares creavit. Quippe Crispum quidem et Constantinum Cæsares fecit, Gallicano et Basso coss., Kalendis Martiis, qui erat annus ejus principatus undecimus. Constantius vero Cæsar creatus est consulatu in Crispi et Constantini, die vi Idus Novembris, hoc est, anno imperii Constantini nono ac decimo. Denique Constans Cæsar a patre renuntiatus est, Dalmatio et Zenophilo coss., die viii Kalendas Januarii, Constantino annum imperii sui octavam ac vicesimum ingresso, ut patet ex *Fastis* Idatii. Quare Eusebii verba melius ita vertentur : *singulis decenniis*. Sed neque hoc modo verum erit quod dixit Eusebius. Neque enim Crispus et Constantinus junior Cæsares facti sunt in prima deceteride Constantini, sed circa primam deceteridem. Itaque benigna interpretatione egent hæc verba. Quod cum minime advertisset Baronius, Crispum Cæsarem factum esse

scripsit anno Christi 315, qui est prochronismus biennii.

(97) *Εὐχαριστήριον καιρὸν*. Non dubito quin scribendum sit *εὐχαριστηρίων*, quod miror ab aliis animadversum non fuisse. In Fuk. codice scribitur *εὐχαριστήριον καιρὸν καὶ εὐκαιρον*, quod non probō.

(98) *Vulg. οἶονεῖ εἰς*. Scribendum uno verbo οἶονεῖ, ut in libro Moræi ad marginem emendatum inveni, et paulo post legendum ὑπαντήσαν.

(99) *Vulg. ἡ φιλίαν σπασαμένους*. Nescio quis ad marginem editionis Genevensis adnotavit scribendum esse *ἀσπασαμένους*. Malim tamen legere *σπειραμένους*. In codice tamen Fuketii ac Savillii scribitur *ἀσπασαμένους*.

(1) *Πάσης λαιδορίας*. Hoc loco *λαιδορία* passivam habet significationem, idemque valet quod in fine hujus ἐπιτοκῆ βλασφημίας. Atque ita vertit Christophorus in libro primo *Historiæ Ecclesiasticæ* Theodoriti, cap. 29.

dicam vitam professione sua indignam agentes, A cuncta turbare conantur; quod malum quavis calamitate gravius mihi videtur: idcirco vos sponte, ut aiunt, currentes adhortor, ut absque ulla dilatione in unum coeuntes, synodum constituatis. et ope vestra indigentibus subveniatis. fratribus periclitantibus medicinam adhibeatis, 547 dissidentia inter se membra ad concordiam revocetis; delicta denique, dum tempus adhuc patitur, corrigatis: quo scilicet tot ac tantis provinciis per vos restituatur concordia, quam proli scelus! paucorum hominum arrogantia evertit. Id porro summo omnium Domino ac Deo acceptum esse, mihi que prae omnibus votis optabile; vobis postremo ipsis, si quidem concordiam restitueritis, honorificum in primis et gloriosum inter omnes constare arbitror. Nolite ergo cunctari; sed alacritatem animi vestri magis ac magis intendentes, date operam ut præsentes dissensiones convenienti sententia terminetis, cum omni ut par est sinceritate ac fide, quam Servator ille quem colimus, in omni negotio tantum non inclamans, a nobis præcipue flagitat, in unum convenientes. Cæterum quantum ad religionem nostram pertinet, nihil quod mearum partium sit vobis deerit. Cuncta siquidem quæ litteris vestræ significastis, a me impleta sunt. Scripsi ad quos voluistis episcopus, ut venientes communi vobiscum cura ac sollicitudine fungerentur. Misi etiam Dionysium ex consulari, qui et episcopus illos qui vobiscum adesse debent commoneat, et omnium quæ gerentur, maxime vero modestia, inspector sit. Si quis vero, quod minime arbitramur, præceptum nostrum etiamnum violare præsumens, adesse renuerit, mittetur quamprimum a nobis aliquis, qui imperiali auctoritate hominem in exilium pellens, docebit imperatoris sanctionibus pro veritate editis minime esse repugnandum. Quod superest, vestræ sanctitatis erit providere, ut nec odio nec gratia, sed juxta ecclesiasticas et apostolicas regulas, delictis et iis quæ per errorem contigerunt, conveniens remedium exquiratis, quo et Ecclesiam omni probro liberetis, et meas curas levetis, et pacis amœnitate turbatis nunc Ecclesiis restituta, vobis ipsis maximam gloriam comparetis. Divinitas vos servet, fratres carissimi. »

(2) Vulg. τοῖς προκειμένοις ὄροις. Scribendum est ὄρον ex Theodorito, et delenda vox καιρόν quæ mox sequitur, quæ nec in codice Fuk. legitur.

(3) Vulg. παρ' ἡμῶν δὲ οὐδέν. Ita quidem legitur apud Theodoritum, ex cujus libro 1 hic locus suppletus est, qui in manuscriptis codicibus et in editione Stephani mutilus legebatur. Verum in libro Moræi aliam hujus loci interpunctionem reperi, quæ meo quidem judicio rectior est, hoc modo: ἀπαιτεῖ μάλιστα παρ' ἡμῶν. Οὐδὲν δὲ τῶν, etc. Tantum vallem legere παρ' ἡμῶν. Vulgata tamen lectio ferri potest. In codice Fuk. perinde ut in libr. Turnebi ac Moræi scribitur: ἀπαιτεῖ παρ' ἡμῶν· οὐδὲν δὲ τῶν εἰς τὴν ἐμὴν εὐλάβειαν ἤκόντων ὑμῖν ἐνδεήσει.

(4) Ἀπέστειλα. Scribendum est ἐπέστειλα, ut legisse videtur interpres. Tamen in Theodorito et in

ἀνεῖποιμι βιούντες ἑαυτῶν ἀναξίως), τὰ πάντα συγχεῖν ἐπιχειροῦσιν, ὅπερ πάσης συμφορᾶς ἐπέκεινα κερωρηκέναι μοι δοκεῖ, τοῦτο χάριν θεόντας ὑμᾶς, τὸ τοῦ λόγου, προτρέπομαι χωρὶς τίνος ὑπερθέσεως εἰς ταυτὸ συνδραμεῖν, πληρῶσαι τὴν σύνοδον. ἐπαμύναί τοις χρήζουσι βοηθείας, τοὺς ἀδελφοὺς ἰάσασθαι κινδυνεύοντας, εἰς ὁμόνοιαν ἐπαναγαγεῖν τὰ διεστώτα τῶν μελῶν, διορθώσασθαι τὰ πλημμελοῦμενα ἕως καιρῶς ἐπιτρέπει· ἵνα ταῖς τοσαύταις ἐπαρχίαις τὴν πρόπουσαν ἀποδώσετε συμφωνίαν, ἣν (φευ τῆς ἀτοπίας!), ἐλαχίστων ἀνθρώπων ἀπάλεσον ὑπεροχῆ. Ὅτι δὲ τοῦτο καὶ τῷ δεσπότῃ τῶν ὄλων Θεῷ ἐστὶν ἀρεστὸν, καὶ ἡμῖν πάσης εὐχῆς ὑπέριτερον, καὶ ὑμῖν αὐτοῖς, εἰάν γε τὴν εἰρήνην ἀνακαλέσησθε, οὐ τῆς τυχούσης αἰτιον εὐδοξίας, πάντας ἀνθρώπους συνομολογεῖν ἡγοῦμαι. Μὴ τοίνυν μέλλετε λοιπόν· ἀλλ' ἐπιτειναντας ἐντεῦθεν ἦδη τὰ τῆς προθυμίας, τοῖς προκειμένοις ὄρον (2) ἐπιθεῖναι σπουδάσατε τὸν προσήκοντα, μετὰ πάσης εὐκρινείας δηλαδὴ καὶ πίστεως συνελθόντες, ἣν ἕκασταχοῦ μονονουχὶ φωνῆν ἀφίει; ὁ Σωτὴρ ἐκεῖνος ᾧ λατρεύομεν, ἀπαιτεῖ μάλιστα παρ' ἡμῶν. Οὐδὲν (3) δὲ τῶν εἰς τὴν ἐμὴν εὐλάβειαν ἤκόντων, ὑμῖν ἐνδεήσει. Πάντα μοι πέπρακται, ὅσα γράψοντες ἐδηλώσατε· ἀπέστειλα πρὸς οὓς ἐβουλήθητε τῶν ἐπισκόπων, ἵνα παραγενόμενοι, κοινωνήσωσιν ὑμῖν τῶν φροντισμάτων· ἀπέστειλα (4) Διονύσιον τὸν ἀπὸ ὑπατικῶν (5), ὃς καὶ τοὺς ὀφειλοντας εἰς τὴν σύνοδον ἀφικέσθαι μεθ' ὑμῶν ὑπομήσει, καὶ τῶν πραττομένων, ἐξαιρέτως δὲ (6) τῆς εὐταξίας κατάσκοπος παρέσται. Ἐάν γάρ τις, ὡς ἐγὼ οὐκ ὀλομαι, τὴν ἡμετέραν κέλευσιν καὶ νῦν διακρούσασθαι περιώμενος, μὴ βουληθῆ παραγενέσθαι, ἐντεῦθεν παρ' ἡμῶν ἀποσταλήσεται, ὃς ἐκ βασιλικῆς προσταγμάτων αὐτὸν ἐκβαλῶν, ὡς οὐ προσήκειν ὄροις αὐτοκράτορος, ὑπὲρ τῆς ἀληθείας ἐξεγενθῆσιν, ἀντιτείνειν διδάξει. Λοιπὸν ἔσται τῆς ὑμῶν δοσιότητος ἔργον, μήτε πρὸς ἀπέχθειαν, μήτε πρὸς χάριν, ἀκολούθως δὲ τῷ ἐκκλησιαστικῷ καὶ ἀποστολικῷ κανόνι, τοῖς πλημμεληθεῖσιν εἴτουν κατὰ σφάλαμα συμβεβηκόσι, τὴν ἀρμόττουσαν θεραπείαν ἐπινοήσαι, ἵνα καὶ πάσης βλασφημίας ἐλευθερώσητε τὴν Ἐκκλησίαν, καὶ τὰς ἐμὰς ἐπικουφήσητε φροντίδας, καὶ τὴν τῆς εἰρήνης χάριν τοῖς νῦν στασιαζομένοις ἀποδόντες, μεγίστην εὐκλειαν ὑμῖν αὐτοῖς προξενήσητε. Ὁ Θεὸς ὑμᾶς διαφυλάξῃ, ἀδελφοὶ ἀγαπητοί. »

Fuk. libro legitur ἀπέστειλα πρὸς οὓς, etc.

(5) Διονύσιον τὸν ἀπὸ ὑπατικῶν. Flavius Dionysius comes vocatur ab Athanasio in *Apologetico ad Constantium*, ubi multa refert de hac synodo apud Tyrum, quæ habita est consulatu Constantii et Albini, mense Augusto ac Septembri. Fuit hic Dionysius antea consularis Phœnicæ, Januarii et Justo cons., ut patet ex lege 4 codice Theod., *De famosis libellis*.

(6) Ἐξαιρέτως δὲ. Ita quidem legitur apud Theodoritum. Sed in codice Fuk. hic locus ita scribitur: Καὶ τῶν πραττομένων δὲ καὶ τῆς εὐταξίας ἐξαιρέτως κατάσκοπος παρέσται. Quam lectionem Scaliger, Bongarsius alique in suis libris repererant. Paulo post scribo τὴν ἡμετέραν κέλευσιν καὶ νῦν διακρούσασθαι ex codd. Fuk. et Theodorito. Neque enim mediocris est emphasis in his verbis καὶ νῦν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΓ'.

A

548 CAPUT XLIII.

Ὅτι τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις ἐγκαινίων εἰς τὴν ἑορτήν ἐκ πεισῶν ἐπαρχιῶν παρήσαν ἐπίσκοποι.

Ἐπεὶ δὲ δι' ἔργων ἐχώρει τὰ προσεταγμένα, κατέλαβανεν ἄλλος βασιλικὸς ἀνὴρ, ἐπισπέρχων τὴν σύνοδον σὺν γράμματι βασιλικῷ (7), σπεύδειν καὶ μὴδὲν ἀναβάλλεσθαι, τὴν ἐπὶ τὰ Ἱεροσόλυμα παρορμῶν γε πορείαν. Ἄραντες οὖν οἱ πάντες ἀπὸ τοῦ Φοινίκων ἔθνους, δημοσίοις δρόμοις ἤλαυνον ἐπὶ τὰ προκείμενα· ἐπιληροῦτο δὲ τότε πᾶς ὁ τῆδε τόπος μεγίστης Θεοῦ χορείας, ἐπὶ ταῦτόν ἐν τοῖς Ἱεροσολύμοις συνηγμένων τῶν ἐξ ἀπάσης ἐπαρχίας διαφανῶν ἐπισκόπων· Μακεδόνες μὲν γὰρ τὸν τῆς παρ' αὐτοῖς μητροπόλεως (8) παρέπεμπον, Παννόνιοι τε καὶ Μυσοί, τὰ παρ' αὐτοῖς ἀνθούοντα κάλλι τῆς τοῦ Θεοῦ νεολαίας· παρῆν δὲ καὶ Περσῶν ἐπισκόπων ἱερὸν χρῆμα, τὰ θεία λόγια ἐξηκριθωκὸς ἀνὴρ, Βιθυνοὶ τε καὶ Θρᾷκες (9) τὸ πλήρωμα τῆς συνόδου κατεκόσμου. Οὐ μὴν ἀπελιμπάνοντο (οὐδὲ) Κιλικίων οἱ διαφέροντες, καὶ Καππαδοκῶν θ' οἱ πρῶτοι παιδεύσει λόγων μέσοι τοῖς πᾶσι διέπρεπον· Συρία τε πᾶσα καὶ Μεσοποταμία, Φοινίκη τε καὶ Ἀραβία σὺν αὐτῇ Παλαιστίνῃ, Αἴγυπτος τε καὶ Λιβύη, οἱ τε τὴν Θηβαίων οἰκούντες χώραν, πάντες ὁμοῦ ἐπλήρουσιν τὴν μεγάλην τοῦ Θεοῦ χορείαν· οἷς ἀναριθμητοὶ ἐξ ἀπασῶν τῶν ἐπαρχιῶν ἐπηκολούθει λεώς· παρῆν δὲ τοῦτοις ἅπασιν βασιλικὴ τις ὑπηρεσία (10), ἄνδρες τ' ἐξ αὐτῶν βασιλείων δόκιμοι κατεπέμποντο, φαεινῶναι τὴν ἑορτὴν ταῖς βασιλέως χορηγίαις.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΔ'.

C

CAPUT XLIV.

Περὶ τῆς διὰ Μαρριανοῦ τοῦ νοταρίου δεξιώσεως αὐτῶν, καὶ τῶν εἰς πτωχοὺς διαδόσεων, καὶ ἀναθημάτων τῆς Ἐκκλησίας.

Καὶ μὴν καὶ ὁ τοῦτοις ἅπασιν ἐφεστῶς βασιλεὺς δεξιὸς ἀνὴρ (11), πίστει καὶ εὐλαβεῖ, λόγων τε θείων ἐμπρέπων ἀσκήσει· ὅς δὴ καὶ ταῖς ὑπὲρ εὐσεβείας ὁμολογίαις κατὰ τὸν τῶν τυράννων καιρὸν λαμπρυνόμενος, εἰκότως τὴν τῶνδε διατάξιν ἐπιστεύετο. Καὶ δὴ τῷ βασιλέως οὗτος νεύματι σὺν εἰλικρινεῖα πάση διακονούμενος, τὴν μὲν σύνοδον ἐτίμα φιλοφρόνῃ δεξιῶσει, ἐστίασε δὲ τε λαμπραῖς καὶ συμποτικαῖς εὐωχίαις· πτωχοῖς δ' ἀνείμοσι, πνήτων δ' ἀνδρῶν (12)

(7) *Σὺν γράμματι βασιλικῷ.* In veteribus schedis legitur συγγράμματι. In codice Fuk. lacuna est, et postrema tantum pars vocabuli legitur, ματι. Itaque Savilius σὺν νεύματι supplevit, perinde et Scalliger et cæteri.

(8) *Μακεδόνες μὲν γὰρ τὸν τῆς παρ' αὐτοῖς μητροπόλεως.* Alexandrum intelligit Thessalonicae civitatis episcopum, qui synodo Tyrensi interfuit, ut testatur Athanasius. Per Pannoniam autem et Mœsiæ episcopos Eusebium intelligit Ursacium et Valentem, Arianae factionis signiferos, qui a synodo Tyrensi missi sunt in Ægyptum, ut de criminibus quæ Athanasio objecta fuerant, illic inquirerent, quemadmodum refert Athanasius in *Apologetico*.

(9) *Βιθυνοὶ τε καὶ Θρᾷκες.* Theogonium Nicææ, et Theodorum Perinthi, quæ aliter Heraclea dicitur, episcopos intelligit, quos eidem synodo interfuisse docent Athanasius et Theodorus. Præter Theogonium, alii duo ex Bithynia episcopi Tyrensi

Quomodo ad dedicationem ecclesie Hierosolymorum, episcopi ex omnibus provinciis convenere.

Cum hæc præcepta executioni mandarentur, alius ab imperatore nuntius supervenit, qui, oblati imperialibus litteris, synodum hortatus est, ut, nulla interposita mora, omnes quamprimum Hierosolymam properarent. Cuncti igitur ex Phœnicum provincia digredientes, publico cursu contendere, eo quo jussum erat, cœpere. Totusque illic locus maximo Dei cœtu tandem refertus fuit, cum ex universis provinciis insignes episcopi Hierosolymis in unum convenissent. Nam et Macedones primæ apud se sedis episcopum miserant; et Pannoni ac Mœsi ex tironibus Dei lectissimum florem ac præcipuum gentis suæ decus direxerant. Aderat etiam episcoporum Persidis ornamentum, vir sanctus et in divinis Scripturis apprime exercitatus. Bithyni quoque et Thracæ præsentia sua conventum ornabant. Nec deerant ex Ciliæ episcopis clarissimi quique. Ex Cappadocia item qui doctrina et eloquentia præstant, in medio consessu enituerunt. Ad hæc Syria omnis, Mesopotamia, Phœnice, Arabia et Palæstina ipsa; Ægyptus quoque et Libya, et qui Thebaidem incolunt, omnes in unum congregati magnum illum Dei chorum implebant. Quos ex omnibus provinciis innumerabilis hominum multitudo sequebatur. Aderat porro his omnibus regalis cujusdam apparitionis obsequium; et ex imperii palatio missi quidam spectatæ probitatis viri, qui sumptibus ab imperatore subministratis festivitatem illustrarent.

Quomodo per Marianum notarium excepti sint, et pecuniæ pauperibus erogata: et de donariis Ecclesie.

His autem omnibus præerat vir imperatori cumprimis utilis, fide, religione, et sacrarum litterarum peritia conspicuus. Qui cum tyrannicis temporibus pro pietatis defensione multis confessionibus inclaruisset, non immerito harum rerum dispositionem sibi commissam accepit. Illic igitur, omni cum sinceritate imperatoris jussibus obsecutus, episcoporum quidem cœtum singulari comitate et magnificentissimis epulis 549 atque conviviis

D synodo interfuerunt: Eusebius scilicet Nicomedien-sis, et Maris Chalcedonius.

(10) *Βασιλικὴ τις ὑπηρεσία.* Athanasius in *Apologetico ad Constantium*, pag. 788, de hac synodo loquens, testatur Constantinum palatinus milites misisse, qui episcoporum jussibus obsequerentur: Καὶ κόμης Διονύσιος ἀποστέλλεται, καὶ στρατιῶται δορυφόροι δίδονται τοῖς περὶ Εὐσέβιον.

(11) *Δεξιὸς ἀνὴρ.* Marianus hic erat Tribunus et Notarius, ut dicitur in titulo hujus capituli, et apud Sozomenum. Eandem dignitatem gessit sub Constantio, ut testatur Athanasius in libro De synodis Arimini et Seleuciæ.

(12) *Vulg. περιήτων τ' ἀνδρῶν.* Scribendum est πνήτων δ' ἀνδρῶν. Idem error est in superiori capite, ubi legitur Αἴγυπτος δὲ καὶ Λιβύη, pro Αἴγυπτος τε, quomodo in Fuk. codice scribitur utrobique.

honorifice excipit; egentibus vero ac nudis, et pauperum utriusque sexus infinitæ multitudinī, cibi ac reliquarum rerum inopia laboranti, magnam pecuniæ vim et plurimas vestes distribuit. Postremo basilicam omnem regalibus donariis magnifice exornavit. Et hic quidem hujusmodi functus est ministerio.

CAPUT XLV.

Episcoporum in conventibus sermones, et ipsius qui hæc scripsit Eusebii.

At sacerdotes Dei partim precationibus, partim sermonibus festivitatem ornabant. Alii siquidem comitatem religiosi imperatoris erga omnium Servatorem laudibus celebrabant, et martyrii magnificentiam oratione persequebantur. Alii sacris theologiæ dogmatibus ad presentem celebritatem accommodatis, spirituale quoddam epulum audientibus præbebant. Quidam sacrarum voluminum lectiones interpretabantur; arcanos et mysticos sensus in lucem proferentes. Qui vero ad hæc aspirare non poterant, incruentis sacrificiis et mysticis immolationibus Deum placabant, pro pace communi, pro Ecclesia Dei, pro imperatore tot honorum auctore, ejusque piissimis liberis, preces Deo suppliciter offerentes. Ibi nos quoque, quibus majora quam pro meritis nostris bona contigerant, variis sermonibus publice habitis solemnitatem decoravimus: nunc regalis fabricæ decorem ac magnificentiam scriptis enarrantes; nunc propheticorum oraculorum sensus apte et accommodate ad præsentem figuram atque imagines interpretantes. Hoc modo dedicationis solemnitas, ipsis imperatoris tricennialibus summa cum hilaritate celebrata est.

(13) *Οἱ μὲν τοῦ θεοφιλοῦς βασιλέως.* Hæc omnia usque ad illa verba ἄλλοι δέ, etc., deerrant in codice Regio et in editione Rob. Stephani: quæ viri docti suppleverunt ex aliquo manuscripto codice, ut opinor. Hæc enim genuina mihi videntur, et ex ipsius Eusebii stylo profecta. Habentur certe in optimo codice Fuk. In Savillii autem codice deerrant. Nam Savillius ad hunc locum ita adnotavit: « Christophorus hoc loco interserit ex codicibus suis hæc quæ sequuntur, quæ mihi vix satis huic loco congruere videntur: οἱ μὲν τοῦ θεοφιλοῦς, » etc.

(14) *Τὴν εἰς τὸν τῶν ὄλων Σωτῆρα δεξιῶσιν.* Comitatem ac benignitatem qua imperator Constantinus erga sacerdotes Dei utebatur, non sine causa Eusebii appellat benignitatem erga Christum ipsum. Comitatus enim erga ministros, ad honorem redundat ipsius Domini. Itaque Christus in Evangelio: *Quicumque, inquit, vos excipit, meipsum excipit (Matth. x, 40): Quodque uni illorum fecerit, mihi fecerit (Matth. xxv, 40).*

(15) *Τοῖς προκειμένοις συμβόλοις.* Symbola appellat basilicam illam Hierosolymitanam et omnia illius basilicæ membra atque ædificia. Vide orationem Eusebii in dedicatione ecclesiæ Tyri, quæ re- fertur in libro decimo *Historiæ Ecclesiasticæ*; ubi singula membra basilicæ mysticam quidpiam significare asserit. In codice Fuk. legitur καιρίους τοῖς προκειμένοις συμβόλοις, sine conjunctione.

(16) *Τὰς προφητικὰς ποιούμενοι θεωρίας.* Verba hic videntur esse transposita, quod in his libris sæpius factum esse monuimus. Et supra quidem scribendum τὰς ἐκφράσεις ποιῶντες: hic vero legendum ἐρμηνεύοντες θεωρίας. Sed quæret fortasse ali-

καὶ γυναικῶν μυρίοις πλήθει, τροφῆς καὶ τῶν λοιπῶν χειρῶν ἐν ἐνδείᾳ καθεστῶσι, πολυτελεῖς διαδόσεις χρημάτων καὶ περιδελιμάτων ἐποιεῖτο· ἤδη δὲ καὶ τὴν πάντα νεῶν πλουσίους βασιλικῶς ἀναθήμασι κατεπόικιλλεν. Ἄλλ' ὁ μὲν ταύτην ἐπλήρου τὴν ὑπερσίαν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΕ'.

Ἐν συνάξει τῶν ἐπισκόπων προσομιλῆσαι κοινῶν, καὶ Εὐσεβίου τοῦ ταῦτα συγγράψαντος.

Οἱ δὲ τοῦ Θεοῦ λειτουργοί, εὐχαῖς ἅμα καὶ διὰλέξει τὴν ἑορτὴν κατεκόσμου, οἱ μὲν τοῦ θεοφιλοῦς βασιλέως (13) τὴν εἰς τὸν τῶν ὄλων Σωτῆρα δεξιῶσιν (14) ἀνυμνοῦντες, τὰς τε περὶ τὸ μαρτύριον μεγαλοουργίας διεξιόντες τῷ λόγῳ· οἱ δὲ ταῖς ἀπὸ τῶν Θεῶν δογμάτων πανηγυρικῶς θεολογίας. πανδασίαν σοφικῶν τροφῶν ταῖς πάντων παραδιδόντες ἀκοαῖς· ἄλλοι δὲ ἐρμηνείας τῶν θεῶν ἀναγνωσμάτων ἐπινοοῦντο. τὰς ἀπορήτους ἀποκαλύπτοντες θεωρίας· οἱ δὲ μὴ διὰ τούτων χωρεῖν οἷοί τε, οὐσίαις ἀναίμοις καὶ μυστικῶς ἱεροουργίας τὸ Θεῶν ἰλάσκοντο, ὑπὲρ τῆς κοινῆς εἰρήνης, ὑπὲρ τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Θεοῦ, αὐτοῦ τε βασιλέως ὑπὲρ, τοῦ τοσοῦτων αἰτίου, παίδων τ' αὐτοῦ θεοφιλῶν, ἱκετηρίους εὐχὰς τῷ Θεῷ προσαναφέροντες. Ἐνθα δὲ καὶ ἡμεῖς τῶν ὑπὲρ ἡμῶν ἀγαθῶν ἡξιωμένοι, ποικιλίαις ταῖς εἰς τὸ κοινὸν διὰλέξει τὴν ἑορτὴν ἐτιμῶμεν, τοτὲ μὲν διὰ γράμματος τῶν τῷ βασιλεὶ πεφλοκαλημένων τὰς ἐκφράσεις ἐρμηνεύοντες, τοτὲ δὲ καιρίους καὶ τοῖς προκειμένοις συμβόλοις (15) τὰς προφητικὰς ποιούμενοι θεωρίας (16). Οὕτω μὲν ἡ τῆς ἀφιέρωσης ἑορτὴ, ἐν αὐτῇ βασιλέως τριακονταετηρίδι (17) σὺν εὐφροσύναις ἐπετελεῖτο.

quis, quænam sint illæ propheticæ visiones quas hic designat Eusebius. Intelligit, ni fallor, locum qui legitur in capite in Sophoniæ: *Διὰ τοῦτο ὑπόμεινόν με, λέγει Κύριος, εἰς ἡμέραν ἀναστάσεώς μου εἰς μαρτύριον.* Nam et Cyrillus Hierosolymitanus in homilia quarta hunc locum Sophoniæ explicat de martyrio seu basilica, quam Constantinus in loco Dominicæ resurrectionis exstruxit.

(17) *Ἐν αὐτῇ βασιλέως τριακονταετηρίδι.* Recte interpres vertit *tricesimo imperii anno.* Nam encænna basilicæ Hierosolymitanæ celebrata sunt anno Christi 335, Idibus Septembris, Constantio et Albino coss. in tricennialibus Constantini; quo quidem tempore Constantinus annum imperii agebat *tricesimum.* Τριακονταετηρίς proprie tricennialia significat, id est festivitatem ludorum qui ob tricesimum imperii annum agebantur. Auctor *Chronici Alexandrini*, Constantio et Albino coss.: *Τούτων τῶν ὑπάντων ἤγηθη τριακονταετηρίς ἐν Κωνσταντινουπόλει πάνυ φιλοτίμως πρὸ ὀκτώ κελανδῶν αὐγουστῶν, quæ Latine reddita sic leguntur in Fastis Idatii: «his coss. tricennialia edidit Constantinus Augustus die viii Kal. August.»* Interdum tamen *τριακονταετηρίς* et tricennialia, pro tricesimo anno sumuntur. Sic Hieronymus Dalmatium Cæsarem factum esse scribit tricennialibus Constantini, id est anno imperii ejus tricesimo. Quod autem dixi encænna basilicæ Hierosolymitanæ Idibus Septembris esse celebrata, auctorem hujus rei habeo Nicephorum in lib. viii, cap. 30. Certe in *Typico* sancti Sabæ, et in Menologio Græcorum, 13 die Septembris ponuntur τὰ ἐγκαίνια τῆς ἁγίας Θεοῦ ἀναστάσεως· ita etiam Sophronius in oratione De exaltatione sanctæ crucis;

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΓ΄.

A

CAPUT XLVI.

Ὅτι καὶ τὴν ἔκφρασιν τοῦ μαρτυρίου τοῦ Σωτή-
ρος, καὶ τριακονταετηρικῶν εἶπεν ὕστερον ἐπ'
αὐτοῦ Κωνσταντίνου.

Ὅτις δ' ὁ τοῦ Σωτήρος νεῶς, οἷον τὸ σωτήριον ἄν-
τρον, οἷαί τε αἱ βασιλέως φιλοκαλίαι, ἀναθημάτων τε
πλήθη (18) ἐν χρυσῷ τε καὶ ἀργύρῳ καὶ λίθοις τιμίαις
πεποιημένων, κατὰ δύνάμιν ἐν οἰκίῳ συγγράμματι
παραδόντες, αὐτῷ βασιλεῖ προσεφωνήσαμεν· ἐν δὲ
λόγον κατὰ καιρὸν, μετὰ τὴν παρούσαν τῆς γραφῆς
ὑπόθεσιν (19) ἐκθησόμεθα, ὁμοῦ καὶ τὸν τριακοντα-
ετηρικὸν αὐτῷ συζευγόντας, ὃν μικρὸν ὕστερον ἐπὶ
τῆς βασιλέως ἐπινομίου πόλεως τὴν πορείαν στειλά-
μενοι, εἰς ἐπήκοον αὐτοῦ βασιλέως δ.ήλθωμεν, τοῦτο
ἔυτερον ἐν αὐτοῖς βασιλείαις (20) τὸν ἐπὶ πάντων βα-
σιλέα Θεὸν δοξάσαντες· οὗ δὲ κατακροῶμενος ὁ τῷ
Θεῷ φίλος, γανυσηνὲς ἔψκει. Τοῦτο δ' οὖν αὐτὸ μετὰ
τὴν ἀκράσιν ἐξέφηγε, συμποσιάζων μὲν παροῦσι
τοῖς ἐπισκόποις, παντοῖα τ' αὐτοῦς τιμῆ φιλοφρονού-
μενος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΖ΄.

Ὅτι ἡ μὲν ἐν Νικαίᾳ σύνοδος τῆ εικοσαετηρίδι,
τὰ ἐγκαίνια δὲ ἐν Ἱεροσολύμοις τῆ τριακοντα-
ετηρίδι Κωνσταντίνου γέγονε.

Ταύτην μεγίστην ὧν ἴσμεν, σύνοδον δευτέραν συν-
εκροῦται βασιλεὺς ἐν αὐτοῖς Ἱεροσολύμοις, μετὰ τὴν
πρώτην ἐκείνην, ἣν ἐπὶ τῆς Βιθυνῶν διαφανῶς (21)
πεποιητὸ πόλεως. Ἄλλ' ἡ μὲν ἐπινομίος ἦν, ἐν εικο-
σαετηρίδι τῆς βασιλείας, τὴν κατ' ἐχθρῶν καὶ πο-
λεμίων εὐχὴν ἐπὶ τῆς Νικαίας (22) αὐτῆς ἐκτελοῦσα·
ἡ δὲ τῆς τρίτης δεκάδος τὴν περίοδον ἐκόσμη, τῷ
πάντων ἀγαθῶν δοτῆρι Θεῷ, ἀμφὶ τὸ μῆμα τὸ σω-
τήριον, εἰρήνης ἀνάθημα τὸ μαρτύριον (23) βασιλέως
ἀφιερῶντος.

agebaturque hæc festività quotannis per continuos
octo dies. Ex his corrigendum est *Chromicon Ale-*
xandrinum, in quo error est tam in die quam in
consule quo hæc gesta sunt.

(18) *Ἀναθημάτων τε πλήθη*. Inter reliqua dona-
ria quæ Constantinus dedit basilicæ Hierosolymita-
næ, fuit palla sacerdotalis aureis filis contexta,
qua episcopus in sacris missarum solemnibus ute-
batur, ut refert Theodoritus in lib. II *Historiæ Ec-*
clesiasticæ, cap. 23.

(19) *Μετὰ τὴν παρούσαν... ὑπόθεσιν*, id est,
ad calcem hujus operis. Male interpret vertit: *Quod*
etiam cum videbitur et absoluto opere edemus. Ve-
rum interpretationem nostram confirmat ipse Eu-
sebius in cap. 32 hujus libri.

(20) *Τοῦτο δεύτερον ἐν αὐτοῖς βασιλείαις*. Jam
enim antea Eusebius in palatio orationem habue-
rat, ut ipse testatur supra capite 33, ubi vide quæ
adnotavimus.

(21) *Ἐπὶ τῆς Βιθυνῶν διαφανῶς*. Mallem scri-
bere *διαφανῶς*, quam scripturam in interpretatione
mea sum secutus, nec dubito quin Eusebius ipse
ita scripserit. Porro in hoc loco quædam est am-
phibologia. Possunt enim verba sic construi: ταύ-
την μεγίστην ὧν ἴσμεν σύνοδον μετὰ τὴν πρώτην
ἐκείνην, etc., quem sensum servatus est Christo-
phorus.

Quod descriptionem martyrii et orationem de
tricennialibus, coram ipso imperatore postea reci-
tavit.

Cæterum qualis forma basilicæ Servatoris, qua-
lis sacræ speluncæ species sit, quanta operis ve-
nustas et elegantia, quot denique donaria partim
ex auro et argento, partim ex gemmis fabrefacta,
peculiari opere exsecuti, librum illum imperatori
nuncupavimus. Quem 550 quidem librum oppor-
tune ad calcem hujus operis edituri sumus, ad-
iuncta etiam oratione illa de tricennialibus, quam
paulo post profecti Constantinopolim, coram ipso
imperatore recitavimus, secundo tum in palatio
sumnum omnium Deum ac Dominum laudibus præ-
dicantes. Quam cum audiret Deo amabilis impe-
rator, gestire præ gaudio videbatur. Atque id ipse
finita oratione confessus est, cum episcopus qui
aderant convivio exciperet, omnique eos genere
honoris afficeret.

CAPUT XLVII.

Quod Nicæna quidem synodus vicennialibus Constan-
tini, dedicatio vero basilicæ Hierosolymitanæ con-
tigit tricennialibus.

Hanc secundam synodum, omnium quas quidem
novimus maximam, imperator Hierosolymis con-
gregavit, post primam illam quam in urbe Bithy-
niæ nobilissima collegerat. Sed illa quidem trium-
phalis erat, in imperii vicennialibus preces ac vota
pro victoria de hostibus parta, in urbe victoriæ
cognomine persolvens; hæc vero tricennialium fe-
stivitatem ornavit, cum imperator Deo omnium
bonorum auctori, martyrium, velut quoddam pa-
cis donarium, in ipso Servatoris nostri monu-
mento dedicaret.

(22) *Ἐπὶ τῆς Νικαίας*. Amplector emenda-
tionem doctorum virorum, quam in Moræi etiam libro
ascriptam inveni: *εὐχὴν ἐπὶ τῆς Νικαίας*. Libenter
tamen aliam quoque vocem addiderim hoc modo:
εὐχὴν νικητηρίων ἐπὶ τῆς Νικαίας, etc. Porro *εὐχὴν*
vota interpretari oportet. Alludit enim Eusebius ad
morem Romanorum, qui in hujusmodi solemnitati-
bus vota pro salute ac felicitate principis concipie-
bant, ut ex epistola Plinii ad Trajanum liquet. Sed
et in nummis veteribus ejusmodi vota ita expressa
legimus, votis xx. multis xxx. In aliis autem
nummis ita habetur: sic x. sic xx, id est, Sic de-
cennialia, sic vicennialia. In codice Fuk. diserte
scribitur *εὐχὴν ἐπὶ τῆς Νικαίας*.

(23) *Τὸ μαρτύριον*. In epistola episcoporum syn-
odi Hierosolymitanæ, qui jussu Constantini ad
dedicationem hujus basilicæ convenerunt, quam re-
fert Athanasius in *Apologetico*, p. 801, vocatur *σω-*
τήριον μαρτύριον. Sic etiam eam appellat Hierony-
mus in *Chronico*; Sozomenus in lib. II, cap. 25;
Marcus in *Vita Porphyrii Gazensis episcopi*, et Eu-
cherius in libello *De situ urbis Hierosolymitanæ*.
Vide epistolam nostram de Anastasi, in qua adver-
sus Jac. Gretserum et Jac. Sirmondum luse proba-
vimus, unam duntaxat basilicam a Constantino
extructam esse, quæ Martyrium et Anastasis dicta
est.

CAPUT XLVIII.

Quomodo immodicas cujusdam laudes ægre tulerit.

His omnibus confectis, cum imperatoris virtus eunctorum sermonibus prædicaretur, quidam ex numero sacerdotum, illum coram beato pronuntiare non est veritus: quippe qui tum in hac vita summum totius orbis Romani imperium consequi meruisset; tum in futuro ævo una cum Filio Dei esset regnaturus. At ille hujusmodi voces ægre admodum passus, hominem admonuit, ne his verbis uti præsumeret; sed potius supplex Deo vota faceret, ut tam in hac quam in futura vita, censeretur inter famulos Dei mereretur.

551 CAPUT XLIX.

Nuptiæ Constantii Cæsaris, ejus filii.

Absolute jam tricesimo imperii anno, secundi filii nuptias celebravit, cum majoris natu nuptias dudum antea celebravisset. Epula igitur et convivia præbebantur, imperatore ipso filium sponsum deducente, et magnifico apparatu seorsum virorum, seorsum mulierum cœtum excipiente. Sed et munera splendidissima civitatibus ac populis divisa.

CAPUT L.

Legatio et munera ab Indis missa.

Eodem tempore Indorum qui ad orientem solem incolant, legati advenere, dona afferentes: varias videlicet gemmas exquisiti fulgoris ac pretii; feras quoque forma atque indole penitus a nostris discredantes. Quæ omnia imperatori offerentes, testabantur ad ipsum usque Oceanum imperium ejus extendi, gentisque Indorum principes ac regulos, pictis tabulis et statu in honorem ejus erectis, imperatorem ac regem se illum agnoscere profiteri. Ac in ipso quidem principatus ejus exordio, primi omnium Britanni ad occidentalem oceanum positi, sese illius ditioni subjecerunt: nunc vero Indi ad orientem solem incolentes, idem fecere.

CAPUT LI.

Quomodo Constantinus, divisio in tres filios imperio, eos et regnandi arte et pietatis officiis instituit.

Cum igitur utrumque terminum orbis terrarum sub potestate suam redigisset, totius imperii summam velut paternam quamdam hære-

(24) *Και δὴ τούτων ἀπάντων.* Tota hæc periodus usque ad vocem ἀπέφηεν, deerat in codice Regio et in editione Rob. Stephani: quam viri docti nescio utrum ex manuscriptis codicibus, an ex conjectura suppleverunt. Tandem vero codex Fuk. nos docuit, hæc bona fide ex manuscriptis codicibus fuisse suppleta.

(25) *Παλατιάτους τε καὶ τοῦ πρεσβυτέρου.* Scribendum sine dubio πάλαι ταῦτὸ καὶ τοῦ πρ. τὴν ἡλικίαν διαπραξάμενος.

(26) *Εἰς αὐτὸν ὠκεανόν.* Scribendum videtur εἰς αὐτὸν ὠκεανόν. Id est, usque ad Oceanum Indicam. Porro hujus legationis Indicæ caput fuisse videtur Metrodorus philosophus; qui ab Indorum

A

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΗ΄.

Ὅπως, τινὸς ἄγαν ἐπαυοῦντος, οὐκ ἠρέσχετο Κωνσταντίνος.

Και δὴ τούτων ἀπάντων (24) συντελουμένων, ἀνὰ στόμα τε παρὰ πᾶσι τῶν τῆς αὐτοῦ κατὰ θεὸν ἀρέτης βωμμένων, τῶν τοῦ θεοῦ λειτουργῶν τις ἀποτολήσας, εἰς αὐτοῦ πρόσωπον μακάριον αὐτὸν ἀπέφηεν, ὅτι δὴ καὶ τῷ παρόντι βίω τῆς κατὰ πάντων αὐτοκρατορικῆς βασιλείας ἡξιωμένος εἴη, καὶ τῷ μέλλοντι συμβασιλεύειν μέλλοι τῷ Υἱῷ τοῦ θεοῦ. Ὁ δὲ ἀπεχθῶς τῆς φωνῆς ἐπακούσας, μὴ τοιαῦτα τολμᾶν παρῆνε φθέγγεσθαι, μᾶλλον δὲ δι' εὐχῆς αἰτεῖσθαι αὐτῷ, καὶ τῷ παρόντι, καὶ τῷ μέλλοντι, τῆς τοῦ θεοῦ δουλείας ἀξίον φανῆναι.

B

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΘ΄.

Γάμοι Κωνσταντίου υἱοῦ αὐτοῦ, Καίσαρος.

Ἐπειδὴ δὲ καὶ ὁ τριακονταετής αὐτῷ τῆς βασιλείας διεπεραίνετο χρόνος, τῷ δευτέρῳ τῶν παίδων συνετέλει γάμους, παλαιάτους τε καὶ τοῦ πρεσβυτέρου (25) τὴν ἡλικίαν διαπραξάμενος. Θαλαῖαι δὲ καὶ ἐστίασεις ἤγοντο, νυμφοστολοῦντος αὐτοῦ βασιλέως τὸν παῖδα, ἐστιῶντός τε λαμπρῶς καὶ συμποσιάζοντος, ὧδε μὲν ἀνδρῶν θιάσις, γυναικῶν δ' ἀφωρισμένους ἀλλαχθὲι χοροῖς· διαδύσεις τε πλούσιαι χαρισμάτων, δῆμοις ἅμα καὶ πόλεσιν ἐδωροῦντο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ν΄.

Ἰνδῶν πρεσβεία καὶ δῶρα.

Ἐν τούτῳ δὲ καὶ Ἰνδῶν τῶν πρὸς ἀνίσχοντα ἤλιον, πρέσβεις ἀπήντων δῶρα κομίζοντες· γένη δ' ἦν παντοῖα ἐξαστραπτόντων πολυτελῶν λίθων, ζῳά τε τῶν παρ' ἡμῖν ἐγνωσμένων ἐναλλάττοντα τὴν φύσιν· ἃ δὲ προσήγον τῷ βασιλεῖ, τὴν εἰς αὐτὸν Ὁκεανόν (26) δηλοῦντες αὐτοῦ κράτησιν, καὶ ὡς οἱ τῆς Ἰνδῶν χώρας καθηγεμόνες, εἰκόνων γραφαῖς, ἀνδριάντων τ' αὐτὸν ἀναθήμασι τιμῶντες, αὐτοκράτορα καὶ βασιλέα γωρίζειν ὠμολογοῦν. Ἀρχομένη μὲν τῆς βασιλείας (27) αὐτῷ, οἱ πρὸς ἤλιον δύνοντα ὠκεανῷ Βρεττανοὶ, πρῶτοι καθυπετάττοντο, νῦν δ' Ἰνδῶν οἱ τὴν πρὸς ἀνίσχοντα ἤλιον λαχόντες.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΑ΄.

Ὅπως τοῖς τρισὶν υἱοῖς Κωνσταντίνος διελὼν τὴν ἀρχὴν, τὰ βασιλικὰ μετ' εὐσεβείας διηγείτο.

Ὡς οὖν ἐκατέρων τῶν ἄκρων τῆς ὅλης οἰκουμένης ἐκράτει, τὴν σύμπασαν τῆς βασιλείας ἀρχὴν τρισὶ τοῖς αὐτοῦ διήρει παισιν, οἷά τινα πατρῶαν οὐσίαν

rege plurimas gemmas et uniones ad Constantinum detulit, multoque plura allaturum se fuisse finxit, nisi Persarum rex sibi per agrum Persarum transenti ea abstulisset. Quo mendacio inductus Constantinus, dum rapta avidius persequitur, bellum Persicum commovit, ut scribunt Cedrenus et Ammianus Marcellinus. Sed Cedrenus prorsus alieno loco id refert, anno scilicet Constantini primo ac vicinimo; cum id conferre debuisset in Constantini annum primum ac tricesimum. Hoc enim anno rupta est pax inter Romanos et Persas.

(27) *Ἀρχομένη μὲν τῆς βασιλείας.* Codex Fuk. ἀρχομένη μὲν γὰρ τῆς βασ. Schedæ autem veteres ἀρχομένη μὲν οὖν, quod magis placet.

τοὺς αὐτοῦ κληροδοτῶν φιλάτοις· τὴν μὲν οὖν παπῶσαν λῆξιν τῷ μείζονι, τὴν δὲ τῆς ἐφόας ἀρχὴν τῷ δευτέρῳ, τὴν δὲ τούτων μέσσην τῷ τρίτῳ διένεμε. Κληῖρον δ' ἀγαθὸν καὶ ψυχῆς σωτήριον τοῖς αὐτοῦ ποριζόμενος, τὰ θεοσεβείας αὐτοῖς ἐνίει σπέρματα, θείοις μὲν προάγων μαθήμασι (28), διδασκάλους δ' ἐφιστάς, εὐσεβεῖα δεδοκιμασμένους ἄνδρας, καὶ τῶν ἔξωθεν δὲ λόγων καθηγγητὰς ἑτέρους, ἤκοντας εἰς ἄκρον παιδείσεως· ἄλλοι πολεμικῶν αὐτοῖς ἐξῆρχον μαθημάτων, ἕτεροι τῶν πολιτικῶν ἐπιγνώμονας αὐτοῦς καθίστων, οἱ δὲ νόμων ἐμπείρους εἰργάζοντο. Βασιλικὴ δ' ἐκάστῳ τῶν παιδῶν κεκλήρωτο παρασκευῆ, ὀπλίται, δορυφόροι, σωματοφύλακες, στρατευμάτων τε τάγματα παντοῖα· τούτων δὲ καθηγγόμενος, λοχαγοὶ, στρατηγοὶ, ταξιαρχοὶ, ὧν τῆς ἐν πολέμοις ἐπιστήμης, τῆς τε πρὸς αὐτοὺς εὐνοίας ὁ πατὴρ προεὐλήφει τὴν πείραν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΒ'.

Ὅπως ἀνδρωθέντας αὐτοὺς εἰς εὐσέβειαν ἤγαγεν.

Ἄπαλοῖς μὲν οὖν ἔτι τὴν ἡλικίαν τοῖς Καίσαρσιν, ἀναγκαιῶς οἱ συμπράττοντες συνῆσάν τε καὶ τὰ κοινὰ διψύχουν, εἰς ἄνδρας δὲ λοιπὸν (29) προοῖουσιν αὐτοῖς, μόνος ὁ πατὴρ εἰς διδασκαλίαν ἐπήρκει, τοτὲ μὲν παρόντας, ἰδιαζούσας ὑποθήκας ζηλωτὰς αὐτοῦς παρορμῶν, καὶ μιμητὰς τῆς αὐτοῦ θεοσεβείας ἀποτελεῖσθαι διδάσκων· τοτὲ δ' ἀποῦσι τὰ βασιλικὰ προσφωνῶν διῆκει παραγγέλματα γράφων· ὧν τὸ μέγιστον ἦν καὶ πρῶτιστον, τὴν εἰς τὸν πάντων βασιλέα Θεὸν γνῶσιν τε καὶ εὐσέβειαν, πρὸ παντὸς πλοῦτου καὶ πρὸ αὐτῆς βασιλείας τιμᾶσθαι. Ἡδὴ δ' αὐτοῖς καὶ τοῦ δι' αὐτῶν πράττειν τὰ λυσιτελεῖ τοῖς κοινῶις ἐξουσίαν ἐδίδου· καὶ τὴν Ἐκκλησίαν δὲ τοῦ Θεοῦ διὰ φροντίδος ἄγειν, ἐν πρώτοις παρήκει, αὐτοῖς τε διαβρόθηθαι Χριστιανούς εἶναι παρεκελεύετο. Καὶ ὁ μὲν οὕτω τοὺς υἱεὶς προῆγεν· οἱ δὲ οὐχ ὡς ἐκ παραγγέλματος, αὐτογνώμονι δὲ προθυμίᾳ, τὰς τοῦ πατρὸς παραινέσεις ὑπερέβαλλον, τῇ πρὸς τὸν Θεὸν ὁσίᾳ τὴν σφῶν διάνοιαν συντείνοντες, τοὺς τε τῆς Ἐκκλησίας θεσμούς ἐν αὐτοῖς βασιλείοις, σὺν τοῖς οἰκείοις ἅπανσιν ἀπεπλήρουν. Καὶ τοῦτο δ' ἔργον τῆς τοῦ πατρὸς ὑπῆρχε προμηθείας, τὸ τοὺς συνοίκους ἅπαντας θεοσεβεῖς παραδόναι τοῖς παισὶ· καὶ τῶν πρώτων δὲ ταγμάτων (30) οἱ τὴν τῶν κοινῶν ἐτύγχανον ἀναδεγμένοι φροντίδα, τοιοῦτοί τινες ὑπῆρχον· τοῖς γοῦν κατὰ Θεὸν πιστοῖς ἀνδράσιν, ὥσπερ τισὶν ὄχυροῖς περιβόλοις ἡσφαλίζετο. Ἐπεὶ δὲ καὶ ταῦτα (καλῶς) διέ-

A ditatem necessitudinibus suis dispertiens, in tres filios divisit. Et avitam quidem sortem maximo natu; alteri vero Orientis imperium; mediam inter has portionem regni tertio filio tribuit. Jam vero cum optimam liberis suis hæreditatem, et ad animæ salutem imprimis utilem parare vellet, pietatis semina eorum mentibus inspersit, partim divinis documentis ipse eos imbuens, partim magistros eis apponens compertæ religionis viros. Sæcularium quoque disciplinarum peritissimos 552 doctores iisdem præfecit. Alii bellicæ artis scientia, alii civilium rerum præceptis eos informabant; alii denique juris prudentia. Porro singulis tributus erat regalis apparatus: scutarii, hastati, protectores, et legiones ac numeri militares, eorumque rectores: centuriones, tribuni ac duces, ii quos pater in rebus bellicis exercitatissimos, et præcipua erga filios fide ac benevolentia præditos esse cognoverat.

CAPUT LII.

Quomodo eos vitilem ætatem ingressos, pietatem docuerit.

Porro dum infirma adhuc ætate Cæsares essent, ministri et consiliarii iis adjuncti rempublicam gubernabant. Verum ubi ad virilem ætatem pervenissent, solius patris magisterium eis suffecit. Qui nunc præsentibus privatis admonitionibus ad æmulationem sui provocabat, exemplum pietatis suæ ad imitandum ipsis proponens: nunc absentibus imperatoria præcepta per litteras suggererat. Quorum primum illud et maximum erat, ut Dei summi omnium regis notitiam cultumque, divitiis omnibus ipsique etiam imperio anteferrent. Tandem vero, ut per seipsos quæ utilia essent reipublicæ agerent, eis permisit: et ante omnia id diserte præcepit, ut Ecclesiæ Dei curam gererent, seque palam Christianos profiterentur. Atque hoc quidem modo filios instituebat. Illi vero, non tam paternis monitis, quam sua sponte iucitati, præcepta parentis sui alacritate animi superarunt; quippe qui divinæ religionis observantiam semper præ oculis haberent, et sanctos Ecclesiæ ritus in ipso palatio cum universis domesticis custodirent. Nam et hoc paternæ providentiæ opus fuerat, ut non alios domesticos et contubernales filiis suis, quam Christianos traderet. Primorum quoque numerorum rectores, quibus reipublicæ cura commissa fuerat, Dei cultores erant. Quippe hominibus fidem in Deum

τάγματα, ἃ νῦν ἀριθμοὺς καλοῦσιν, ἕκαστον ἰδίαν σκητὴν κατεσκευάσατο. Porro hic locus mutilus mihi videtur, supplendusque in hunc modum: Καὶ τῶν πρώτων δὲ ταγμάτων ἡγεμόνες, καὶ οἱ τὴν τῶν κοινῶν, etc. Ait enim Eusebius, et primorum numerorum rectores, et eos quibus reipublicæ cura a Constantino commissa fuerat, Christianæ religionis cultores fuisse. Per priores illos, intelligit tribunos et comites scholarum; posteriores vero sunt præfecti prætorio, quæstores sacri palatii, magistri officiorum, et cæteri qui civilia negotia tractabant.

(28) Προάγων μαθήμασι. Eusebius in capite 52, iterum προάγων usurpat eodem sensu, καὶ ὁ μὲν οὕτω τοὺς υἱεὶς προῆγεν, et in cap. 55.

(29) Vulg., Εἰς ἄνδρας τε λοιπὸν. Nemo est, qui non per se videat scribendum esse εἰς ἄνδρας δὲ, etc. Quod equidem non monerem, nisi vereretur ne quis id nos fugisse existimaret. Paulo post, vox παρορμῶν videtur esse superflua.

(30) Καὶ τῶν πρώτων δὲ ταγμάτων. Sic Eusebius in superiori capite τάγματα pro numeris militaribus usurpat, et alibi passim. Ita etiam Sozomenus in lib. 1, c. 8, ἐξ ἐκείνου δὲ καὶ τὰ Ῥωμαίων

professis, tanquam firmissimis quibusdam muris A confidebat. Cum beatissimus princeps hæc quoque iura constituisset, Deus honorum omnium dispensator, utpote cunctis reipublicæ negotiis optime ab imperatore dispositis, opportunum tempus tandem adesse statuens quo ad meliorem sortem transferretur, fatalem ejus vitæ finem imposuit.

553 CAPUT LIII.

Quod cum duobus ac triginta annis regnaverit, et plusquam LX annis vixerit, integra semper fuit valetudine.

Ac imperii quidem curriculum duobus et triginta annis explevit, exceptis mensibus ac diebus paucis: vitæ vero spatium duplo fere longius fuit. Qua in ætate, corpus ei ab omni morbo et labe vacuum, expers cujuslibet villi, et quovis juvenili corpore firmitus constituit, et tum decorum aspectu, tum ad quidvis agendum viribus pollens, adeo ut militariibus exercitationibus proluderet, equitaret, ambularet, dimicaret, trophæa de hostibus victis erigeret, et incruentas illas more suo victorias reportaret.

CAPUT LIV.

De iis qui eximia ejus humanitate ad avaritiam et pietatis simulationem abusi sunt.

Animus similiter ad summum humanæ perfectionis culmen pervenerat: quippe qui omnibus præclaris dotibus ornatus esset, præcipue vero humanitate. Quam tamen multi reprehendebant, ob exuberantem malitiam improborum, qui nequitiam suam imperatoris adscribebant: patientiæ. Certe hæc duo vitia illis temporibus maxime invaluisse, nos

(31) *Ἐπεὶ δὲ καὶ ταῦτα διέκειτο.* Non probo conjecturam doctorum virorum, qui post vocem ταῦτα, καλῶς addiderunt; quod etiam in libro Moræi ascriptum inveni. Verum si quid addendum esset, equidem mallet addere οὕτως. Nam καλῶς locum hic habere non potest, cum in sequenti membro occurrat εὖ διατεθέντων. Alioqui otiosa esset repetitio, nec plus in secundo membro diceretur quam in primo. In codice tamen Fuk. legitur καλῶς διέκειτο.

(32) *Δύο μὲν οὖν πρὸς τοῖς τριάκοντι.* Hic Eusebii locus multos in errorem induxit, inter quos D Petavius, qui tum in adnotationibus ad librum Epiphaniî *De ponderibus*, tum in libro II *De doctrina temporum*, Eusebii auctoritate fretus, Constantinum tricesimo secundo imperii anno mortem obiisse censuit. Idem etiam scripserunt plerique veterum: Philostorgius in lib. II, Theodorus Lector in collectaneis, Epiphanius, et auctor *Chronici Alexandrini*: ex Latinis autem Aurelius Victor. Verum hæc sententia prorsus absurda mihi videtur. Nam qui ita sentiunt, necesse est etiam ut affirmant eundem Constantinum anno Christi 505 imperium iniisse, Constantino V et Maximiano coss., eodemque anno Constantium Augustum patrem Constantini e vivis abiisse. Atqui Constantinus Aug. anno sequente, qui est Christi 506, consul sextum fuit cum Maximiano collega, ut omnes fasti constantiter affirmant. Quare Constantini imperium non nisi ab anno Christi 506 deduci potest. Jam vero cum mortuus sit Feliciano et Titiano coss., hoc est anno Christi 337, die vicesimo secundo mensis Maii, ut inter omnes constat, necessario efficitur Constanti-

num imperasse annos triginta, menses decem, tribus tantum diebus exceptis. Levatus enim fuerat Cæsar octavo cal. Augusti, ut in *Fastis* scribit Iulianus. Recte igitur Eutropius et Rufinus scribunt, Constantinum anno imperii uno ac tricesimo extremum diem obiisse. Recte etiam Eusebii noster in *Chronico* ait Constantinum imperasse annis triginta, mensibus X. Porro unde factum sit, ut Eusebius noster hoc loco, et plerique veterum duos ac triginta imperii annos Constantino tribuerint, causa hæc videtur fuisse. Biennio ante obitum tricennalia Constantinus ediderat, Constantio et Albino coss., ut supra retulit Eusebius. Putarunt igitur annum imperii Constantini 30, iis coss. absolutum fuisse; quod tamen falsum est, ut supra notavi. Deinde ab initio Constantini, usque ad ejus obitum xxxii paria consulum numerantur. Ex quo fieri potuit, ut tricesimo secundo imperii anno illum obiisse crederent. Adde quod nonnulli Chronologi patris Constantii annos, quippe qui brevi admodum imperasset, Constantino ascripserunt. Cæterum monendus est lector, doctissimum Petavium tandem sententiam mutasse, et vulgatam opinionem de annis imperii Constantini deque ejus initio amplexum fuisse, ut patet ex lib. IV partis secundæ *Rationarii temporum*.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΓ'.

Ὅτι ἄμφι τὰ 10' ἔτη βασιλεύσας, καὶ ὑπὲρ τὰ 8' ἡμέρας, σῶον εἶχε τὸ σῶμα.

Δύο μὲν οὖν πρὸς τοῖς τριάκοντα (32) τῆς βασιλείας ἐνιαυτοῖς, μῆσι τε καὶ ἡμέραις βραχείαις δέουσιν, B ἐπλήρου, τῆς δὲ ζωῆς ἄμφι τὸν διπλάσιον χρόνον· ἐν ᾧ τῆς ἡλικίας, ἀπαθὲς μὲν καὶ ἄλυτον αὐτῷ διήρχει τὸ σῶμα, κηλίδος καθαρὸν ἀπάσης, παντός τε νέου νεανικώτερον, ὠραλον μὲν ἰδεῖν, βωμάλειον δ' ὅ τι δέοι δυνάμει καταπράξασθαι, ὡς καὶ γυμνάζεσθαι, ἰππάξασθαι, καὶ ὄδοιπορεῖν, πολέμοις τε παραβάλλειν, τρόπαιά τε κατ' ἐχθρῶν ἐγείρειν, καὶ τὰς συνήθεις ἀναίμακτι κατὰ τῶν δι' ἐναντίας αἵρεσθαι νίκας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΔ'.

Περὶ τῶν τῇ ἄγαν αὐτοῦ φιλανθρωπία συγκεχρημένων εἰς ἀπληστίας καὶ ὑποκρίσεις.

Καὶ τὰ τῆς ψυχῆς δ' ὡσαύτως εἰς ἄκρον τῆς ἐνανθρώποις τελεωσέως αὐτῷ προήει, πᾶσι μὲν ἐμπρέποντι τοῖς καλοῖς, ὑπερβαλλόντως δὲ τῇ φιλανθρωπίᾳ· C ὃ δὴ καὶ μεμπτὸν ἐνομιζέτο τοῖς πολλοῖς, τῆς τῶν μοθηρῶν ἀνδρῶν φαυλότητος εἵνεκα, οἱ τῆς σφῶν κακίας τὴν βασιλέως ἐπεγράφοντο ἀνεξικακίαν [αἰτίαν] (33). Καὶ γὰρ οὖν ἀληθῶς δύο χαλεπὰ ταῦτα

num imperasse annos triginta, menses decem, tribus tantum diebus exceptis. Levatus enim fuerat Cæsar octavo cal. Augusti, ut in *Fastis* scribit Iulianus. Recte igitur Eutropius et Rufinus scribunt, Constantinum anno imperii uno ac tricesimo extremum diem obiisse. Recte etiam Eusebii noster in *Chronico* ait Constantinum imperasse annis triginta, mensibus X. Porro unde factum sit, ut Eusebius noster hoc loco, et plerique veterum duos ac triginta imperii annos Constantino tribuerint, causa hæc videtur fuisse. Biennio ante obitum tricennalia Constantinus ediderat, Constantio et Albino coss., ut supra retulit Eusebius. Putarunt igitur annum imperii Constantini 30, iis coss. absolutum fuisse; quod tamen falsum est, ut supra notavi. Deinde ab initio Constantini, usque ad ejus obitum xxxii paria consulum numerantur. Ex quo fieri potuit, ut tricesimo secundo imperii anno illum obiisse crederent. Adde quod nonnulli Chronologi patris Constantii annos, quippe qui brevi admodum imperasset, Constantino ascripserunt. Cæterum monendus est lector, doctissimum Petavium tandem sententiam mutasse, et vulgatam opinionem de annis imperii Constantini deque ejus initio amplexum fuisse, ut patet ex lib. IV partis secundæ *Rationarii temporum*.

(33) *Ἀνεξικακίαν αἰτίαν.* Postrema vox a viris doctis hic addita est ex mss. codicibus, quam etiam in Fuk. libro reperi. Mallet tamen hanc vocem collocare ante verbum ἐπεγράφοντο. Sic Eusebius in fine lib. III *De vita Constantini*. Longe profecto elegantius ita scriberetur: αἰτίαν ἐπ. τὴν βασιλέως ἀνεξικακίαν.

κατὰ τοὺς δηλουμένους τούτους χρόνους καὶ αὐτοὶ κατενόησαμεν, ἐπιτριβὴν ἀπλήστων (34) καὶ μοχθηρῶν ἀνδρῶν τῶν πάντα λυμαينوμένων βίον, εἰρωνεῖαν τ' ἀλεκτον τῶν τὴν Ἐκκλησίαν ὑποδοιμένων, καὶ τὸ Χριστιανῶν ἐπιπλάστως σχηματιζομένων ὄνομα. Τὸ δ' αὐτοῦ φιλόανθρωπον καὶ φιλάγαθον, τὸ τε τῆς πίστεως εὐλικρινές, καὶ τοῦ τρόπου τὸ φιλόαλλοθεν, ἐνήγγεν αὐτὸν πιστεῦειν τῷ σχήματι τῶν Χριστιανῶν εἶναι νομιζομένων, εὐνοῖαν τ' ὀληθῆ περι αὐτὸν πεπλασμένη ψυχῇ σώζειν προσποιουμένων· οἷς ἐαυτὸν καταπιστεύων, τάχα ἂν ποτε καὶ τοῖς μὴ πρέπουσιν ἐνεπείρετο (35), κηλῖδα ταύτην τοῖς αὐτοῦ καλοῖς ἐπιφέροντος τοῦ φθόνου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΕ΄.

Ὅπως μέχρι τελευτῆς ἐλογογράφει Κωνσταντῖνος.

Ἄλλὰ τοὺς μὲν (36) οὐκ εἰς μακρὰν ἢ θεῖα μετήρητο δίκη· αὐτὸς δὲ βασιλεὺς οὕτω τὴν ψυχὴν λογικῇ συνέσει προῆκτο, ὡς καὶ μέχρι τελευτῆς συνήθως μὲν λογογραφεῖν, συνήθως δὲ τὰς προόδους ποιεῖσθαι (37), καὶ τὰς θεοπρεπεῖς τοῖς ἀκροαταῖς διδασκαλίαις παρέχειν, νομοθετεῖν δὲ συνήθως, τοτὲ μὲν πολιτικοῖς, τοτὲ δὲ στρατιωτικοῖς, πάντα τε προσφῶρος τῷ τῶν ἀνθρώπων ἐπινοεῖν βίον. Μνημονεῦσαι δ' ἄξιον, ὡς πρὸς αὐτῇ γεγωνῶς τῇ τοῦ βίου τελευτῇ, ἐπιτρεῖσθαι τινὰ λόγον ἐπὶ τοῦ συνήθους διήλθεν ἀκροεπιτριβῶν· μακρὸν δὲ κατατείνας (38) ἐν τούτῳ περὶ ψυχῆς ἀθανασίας διεξῆει (λόγον), περὶ τε τῶν εὐσεβῶς διηγουμένων τὴν ζῶην, τῶν τε τοῖς θεοφιλέσι παρ' αὐτῷ θεῷ τεταμειυμένων ἀγαθῶν· μακροῖς δ' ἀποδείξει, καὶ τὸ τῶν ἐναντιῶν τάγμα ὁποῖου τέλους τεύξεται, φανερὸν ἐποίει. τῶν ἀθέων τὴν καταστροφὴν παραδιδούς τῇ γραφῇ· ὃ δὲ καὶ ἐμβριθῶς μαρτυρούμενος, καθάπτεσθαι τῶν ἀμφ' αὐτὸν ἐδόκει· ὡς καὶ τινὰ τῶν δοκησιόφων (39) ἔρσθαι ὅπως ἔχειν αὐτῷ φαίνοιτο τὰ λεγόμενα· τὸν δ' ἐπιμαρτυρήσαι τοῖς λόγοις ἀλήθειαν, σφόδρα τε, καίπερ οὐκ ἐθέλοντα, ἔταινεῖν τὰς κατὰ τῶν πολυθέων διδασκαλίαις. Τοι-

(34) Vulg. ἐπιτριβῆς ἀπλήστων. Amplector emendationem doctorum virorum, quæ in Fuketii libro etiam legitur, ἐπιτριβῆν. Porro notandum est hic iudicium Eusebii nostri, qui in principatu Constantini tanquam in pulcherrimo quodam vultu, hunc nævum notavit, quod pessimos ac rapacissimos homines, ad amicitiam suam, et ad publica officia adscivisset, et quod fraude et calliditate quorundam qui se Christianos esse simulabant, circumventus fuisset. Idem fere reprehendit Aurelius Victor his verbis : « Fiscales molestia severius pressæ, cumctaque divino ritui paria videntur, ni parum dignis ad publica aditum concessisset. Quæ quanquam sæpius accidere, tamen in summo ingenio, atque optimis reipublicæ moribus, quamvis parva vitia elucet magis. » Sed et Amm. Marcellinus in libro xvi idipsum testatur : « Nam proximorum fauces aperuit primus omnium Constantianus. »

(35) Ἐνεπείρετο. In codd. Fuk. et Savilii scribitur ἐνεπειράτο.

(36) Ἀλλὰ τοὺς μὲν. Ablabium inter cæteros intelligi puto, qui post Constantini mortem, cum itea novas moliri crederetur, jussu Constantii int-

A quoque ipsi conspeximus : violentiam scilicet pessimorum hominum et insatiabili cupiditate flagrantium, qui universos fere mortales infestabant, et fraudulentam simulationem eorum qui callide in Ecclesiam irrepebant, et Christianorum nomen falso ac specie tenuis præferbant. Verum insita imperatori humanitas ac bonitas, et fidei morumque sinceritas, eo ipsum adduxit, ut crederet fictæ in speciem pietati hominum illorum qui pro Christianis habebantur, et qui sinceram erga ipsum benevolentiam callida mente simulabant. Quibus ille cum semetipsum credidisset, interdum fortasse in ea quæ parum decora essent, impegit, maligni dæmonis invidia hanc velut maculam reliquis ejus laudibus aspergente.

B

554 CAPUT LV.

Qualiter ad ultimum usque vitæ diem orationes scripsit.

Verum illos divina justitia non multo post merito supplicio affecit. Imperator vero tanta sermonum scientia animum instruxerat, ut ad ultimum usque diem vitæ, orationes conscriberet more solito, et conciones haberet, et divina documenta auditoribus insinuaret : leges item ferret assidue, nunc de civilibus negotiis, nunc de re militari : cuncta denique ad commodum atque utilitatem humani generis excogitaret. Illud vero haudquaquam silentio prætereundum est, quod cum extremus vitæ dies ipsi jam impenderet, funebrem quamdam orationem in consueto auditorio recitavit. Cumque sermonem longius produxisset, in ea disseruit de animorum immortalitate, deque his qui vitam pie traduxissent ; et de bonis quæ amicis Dei apud ipsum Deum recondita essent. Contra vero, quem finem essent habituri illi qui contrariam vivendi rationem Instituisent, multis rationibus evidentem astruxit, interitum et cladem impiorum describens. Quod quidem cum graviter et serio affirmaret, proximos et familiares suos perstringere videbatur : adeo ut quendam ex illis vana sapientiæ opinione inflatis

reemptus est, ut fuse narrat Eunapius in *Vitis sophistarum*.

(37) Συνήθως δὲ τὰς προόδους ποιεῖσθαι. Supra in cap. 29 hujus libri παρόδους dixit Eusebius, ubi vide quæ adnotavi. Possis etiam legere προσόδους, ut ad oram editionis Genevensis ascriptum est. Porro interpretis erroris sui tenax, etiam hoc loco vertit, congressus cum amicis habere, cum conciones vertere debuisset, ut sequentia aperte confirmant. Victoris *Epitome* idem quoque dicit de Constantino : « Commodissimus tamen rebus multis fuit : calumnias sedare legibus severissimis : nutrire artes bonas, præcipue studia literarum : legere ipse, scribere, meditari ; » ubi *meditari* idem valet ac μελετᾶν, id est declamare.

(38) Vulg. μακρὸν δὲ κατὰ τινας. Scribendum est procul dubio κατατείνας, ut jam alii monuerunt.

(39) Vulg. τινὰ τῶν δοκησιόφων. Malim scribere τῶν δοκησιόφων. Sic gentiles vocare solet Eusebius, ac præcipue philosophos, qui sibi præ cæteris sapere videbantur. In Fuk. codice δοκησιόφων legitur. Sed tertia syllaba lineola subnotatur.

interrogaverit quid sentiret de iis quæ dicta essent. At illa præ τῆς τελευταίας τοῖς γνωρίμοις ὁμιλήσας, αὐτὸς αὐτῷ τὴν ἐπὶ τὰ χρεῖται πορεία, λείαν καὶ ὀμλήν ἐφκει παρασκευάζειν.

At ille verissima esse cuncta testatus est; et quamvis invitatus, disputationes adversus multorum numerum cultum magnopere laudavit. Huiusmodi conciones ad familiares suos ante mortem cum habuisset, viam sibi ipse complanare ad meliorem vitam videbatur.

CAPUT LXI.

Quomodo ad bellum Persicum proficiscens, episcopus sibi adiunxit, et tentorium in speciem ecclesie paravit.

Illud quoque nequiquam prætereundum est, quod circa hæc tempora, cum de motu Barbarorum ad orientem solem degentium nuntius allatus esset, hanc adhuc de illis victoriam superesse sibi testatus, Persis bellum inferre statuit. Quod cum facere decrevisset, militares copias undique excivit, et cum episcopis quos circa se habebat, de protectione consilium communicavit, provida mente prospiciens, viros ad divinum cultum necessarios secum assidue versari oportere. Illi vero libenti animo secuturos se esse affirmarunt, nec ab illo discessuros; sed continuis apud Deum supplicationibus militaturos una cum illo et pugnaturos. Quo ille nuntio vehementer delectatus, viam illis qua proficiscerentur, descripsit. Deinde tabernaculum in speciem ecclesie ambitioso cultu ad huius belli usum præparavit, in quo preces ad Deum victoriæ auctorem una cum episcopis fundere decreverat.

CAPUT LXVII.

Quomodo, susceptis Persarum legatis, festo Paschæ die cum aliis pernoctavit.

Interea Persæ cum imperatorem bellum parare comperissent, et cum illo congredi vehementer reformidarent, missis legatis pacem ab eo postulaverunt. Itaque imperator pacis amantissimus, Persa-

(40) *Αὐτοῖς διετύπου.* Quæ posthæc sequuntur in editione Genevensi, usque ad initium capitis 59 deerant tum in codice Regio, tum in editione Rob. Stephani: et a viris doctis addita sunt ex conjectura, ut opinor. Nam quæ sequuntur capita, nimis brevissima sunt, nec quidquam amplius continent, quam ipsi capitulum tituli; quod quidem ab Eusebio institutum prorsus abhorret. Quare credibile est, viros doctos ex titulis capitulorum, qui libro quarto præfixi leguntur, hæc supplivisse quæ uncis conclusa exhibemus. Porro in editione Genevensi delenda sunt hæc verba: αὐτὸς δέ, quæ leguntur post vocem διετύπου. Etenim lacuna incipit ante has voces αὐτὸς δέ νεών, etc. Similem errorem supra notavimus. Nostram porro de hoc supplemento conjecturam plane confirmat optimus codex Fuk. qui cum reliqua supplementa quæ a Genevensibus edita sunt, fideliter exhibeat, ut suis locis adnotavimus, huius loci supplementum non habet. Sed neque in Turnebi libro hoc fragmentum ascriptum est, cum cætera omnia ad marginem ejus libri scripta habeantur.

(41) *Ἐπειτα καὶ τὴν σκηνήν.* Idipsum ita narrat Socrates in lib. 1, cap. 18: Τοσοῦτος δὲ ἦν ὁ τοῦ βασιλέως περὶ τὸν χριστιανισμὸν πόθος, ὡς καὶ Περσικοῦ μέλλοντος κινεῖσθαι πολέμου, κατασκευάσας σκηνὴν ἐκ ποικίλης ὀθόνης, ἐκκλησίας τύπον ἀποτελοῦσαν, ὡσπερ Μωϋσῆς ἐν τῇ ἐρήμῳ ἐπεποιήκει καὶ ταύτην φέρεσθαι, ἵνα ἔχοι κατὰ τοὺς ἐρημοτάτους τόπους εὐκτήριον ἡυρεπισμένον. Quæ Socratis verba eo libentius adduxi, quod sciam Socratem in

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΓ΄.

Ὅπως ἐπὶ Πέρσας στρατευῶν συμπαρέλαβεν ἐπισκόπους, καὶ σκηνὴν εἰς σχῆμα τῆς ἐκκλησίας.

Κάκεινο δὲ μνήμης ἄξιον, ὡς ἀμφὶ δηλούμενον χρόνον, τῶν ἐπ' ἀνατολῆς βαρβάρων κινήσεως ἀκουσείσης, ἐτι ταύτην αὐτῷ τὴν κατὰ τῶνδε νίκην λείπεσθαι φήσας, ἐπὶ Πέρσας στρατεύειν ὠρμητο· τοῦτό τε κρίνας, ἐκίνει τὰ στρατιωτικὰ τάγματα. Καὶ δὴ τοῖς ἀμφ' αὐτὸν ἐπισκόποις περὶ τῆς πορείας ἐκοίτου, συνέειναι αὐτῷ δεῖν τινὰς τῶν ἀναγκαίων ἐν θεοσεβείᾳ προμηθεύμενος. Οἱ δὲ, καὶ μάλα προθύμως συνέπεσθαι βουλομένῳ, μηδ' ἀναχωρεῖν ἐθέλειν, συστρατεύειν δ' αὐτῷ καὶ συναγωνίζεσθαι ταῖς πρὸς τὸν θεὸν ἱκετηρίαις ἔλεγον. Σφῶδρα δ' ἐπὶ ταῖς ἀγγελίαις ἠσθεὺς, τὴν πορείαν αὐτοῖς διετύπου (40). [Ἐπειτα καὶ τὴν σκηνὴν (41) τῷ τῆς ἐκκλησίας σχῆματι πρὸς τὴν ἐκείνου τοῦ πολέμου παράταξιν σὺν πολλῇ φιλοτιμίᾳ καταεργάζετο, ἐν ᾗ τῷ θεῷ, τῷ τῆς νίκης δοτῆρι, τὰς ἱκετηρίας ἅμα τοῖς ἐπισκόποις ποιεῖσθαι ἐπένοει.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΖ΄.

Ὅπως Περσῶν πρεσβείας δεξάμενος, ἐν τῇ τοῦ Πάσχα ἑορτῇ συνδιενυκτέρευσε τοῖς ἄλλοις.

Ἐν τούτῳ Πέρσαι πυθόμενοι περὶ τῆς βασιλείας πρὸς πόλεμον παρασκευῆς, καὶ μάχῃ πρὸς αὐτὸν συμβαλεῖν σφῶδρα φοβούμενοι, διὰ πρεσβείας αὐτὸν ἔξιούοντα (42) εἰρήνην ποιεῖσθαι· διὸ δὲ μὲν εἰρηγικῶ-

iis quæ ex Eusebio mutuatur, ipsis fere Eusebii verbis uti solere. Itaque hæc Socratis verba Eusebiana vicem supplere possunt. Nam quæ in hac lacuna leguntur, ægre admodum Eusebii esse crediderim. Porro jam antea Constantinus, in bello Liciniano tabernaculum crucis extra castra fixum habuerat, in quo jejuniis et orationibus vacabat, teste Eusebio in libro II. Sed in belli Persici apparatu id amplius præstitit Constantinus, quod tabernaculum in ecclesie formam construxit. Ab hoc Constantini instituto manasse postea scribit Sozomenus, ut singuli numeri in exercitu Romano, tabernaculum suum haberent instar sacelli instructum, et presbyteros ac diaconos peculiare, qui rem divinam ibi peragerent.

(42) *Διὰ πρεσβείας αὐτὸν ἔξιούοντο.* Idem scribit Rufus Festus in *Breviario*: «Constantinus rerum dominus extremo vitæ suæ tempore expeditionem paravit in Persas. Toto enim orbe pacatis gentibus; et recentis de Gothia victoria gloriosior, multis in Persas descendebat agminibus. Sub cujus adventum Babylonice in tantum regna trepidarunt, ut supplex ad eum legatio Persarum occurreret, et facturos se imperata promitterent. Nec tamen pro assiduis eruptionibus quas sub Constantio Cæsare per Orientem tentaverant, veniam meruerunt.» Socrates vero hoc tantum dicit: ἀλλ' οὐ πρόβη τότε ὁ πόλεμος· ἔφθη γὰρ δεῖν τοῦ βασιλέως σθεσθῆναι, id est: *Sed bellum ulterius non processit. Nam pro metu imperatoris statim repressum est.*

τατος βασιλεύς τὴν Περσῶν πρεσβείαν δεξάμενος, φιλικὰς δεξιὰς προθύμως σὺν ἐκείνοις ἐσπέισατο (43). Ἰδὲ δ' ἡ μεγάλη τοῦ Πάσχα ἑορτὴ παρῆν, ἐν ἧ ὁ βασιλεὺς τῷ Θεῷ τὰς εὐχὰς ἀποδίδους, συνδιενυκτέρευσε τοῖς ἄλλοις.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΗ΄.

Περὶ οἰκοδομῆς τοῦ ἐπικαλουμένου τῶν Ἀποστόλων ἐν Κωνσταντινουπόλει μαρτυρίου.

Ἐπὶ τούτοις (44) τὸ μαρτύριον ἐν τῇ ἐπωνύμῳ πῶλε ἐπὶ μνήμῃ τῶν ἀποστόλων οἰκοδομῆν παρεσκευάζετο· αὐτὸς δὲ νεῶν ἅπαντα εἰς ὕψος ἄφατον ἐπάρας, λίθων ποικιλίαις παντοίων ἐξαστράπτοντα ἐποίει, εἰς αὐτὸν ἕροφον ἐξ ἐδάφους πλακῶσας· διαλαδῶν δὲ λεπτοῖς φανώμασι τὴν στέγην, χρυσῶ τὴν πῖσαν ἐκάλυπτεν· ἄνω χαλκὸς μὲν (45) ἀντὶ κεράμου, φυλακὴν τῷ ἔργῳ πρὸς ὑπετῶν ἀσφάλειαν παρέμειχε· καὶ τοῦτον δὲ πολὺς περιέλαμπε χρυσοῦς, ὡς μαρμαρυγὰς τοῖς πόρρωθεν ἀφωρῶσι ταῖς ἡλίου αὐγαῖς ἀντανακλωμένας ἐκπέμπειν. Δικτυωτὰ δὲ πέριξ ἐκύκλου τὸ δωμάτιον (46) ἀνάγλυφα, χαλκῶ καὶ χρυσῶ κατεργασμένα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΘ΄.

Ἐκφρασις ἐπι τοῦ αὐτοῦ μαρτυρίου.

Καὶ ὁ μὲν νεὸς ὧδε σὺν πολλῇ βασιλέως φιλοτιμίᾳ σπουδῆς ἤξιοῦτο· ἀμφὶ δὲ τοῦτον αἶθριος ἦν αὐτῇ παμμεγέθης, εἰς ἀέρα καθαρὴν ἀναπεπταμένη· ἐν τετραπλευρῷ δὲ ταύτῃ στοαὶ διέτρεχον, μέσον αὐτῶ νεφὸς τὸ αἶθριον ἀπολαμβάνουσαι· οἰκοὶ τε βασιλείου ταῖς στοαῖς, λουτρὰ τε καὶ ἀνακαμπτήρια παρεξείκειτο, ἄλλα τε πλείοστα καταργητὰ τοῖς τοῦ τόπου φρουροῖς ἐπιτηδείως εἰργασμένα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ξ΄.

Ὅτι ἐν τούτῳ καὶ μνημεῖον εἰς ταφὴν ἑαυτοῦ προσφωκοδόμησε.

Ταῦτα πάντα ἀφιέρου βασιλεὺς, διαωνίζων εἰς ἅπαντας τῶν τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν ἀποστόλων τὴν μνήμην· ὠκοδόμει δ' ἄρα καὶ ἄλλα τι τῇ διανοίᾳ σκοπῶν, ὃ δὴ λαμβάνον ταπρῶτα, κατάφωρον πρὸς τῷ τέλει τοῖς πᾶσιν ἐγγίγνετο. Αὐτὸς γοῦν αὐτῷ εἰς δέοντα καιρὸν τῆς αὐτοῦ τελευτῆς, τὸν ἐνταυθοῖ τόπον ἐταμίευστο· τῆς τῶν ἀποστόλων προσήσεως κοινωνῶν (47)

(43) *Φιλικὰς δεξιὰς προθύμως σὺν ἐκείνοις ἐσπέισατο.* Notabis hic barbarismum, non Eusebii, sed ejus qui hoc caput supplevit. Dicendum enim erat πρὸς ἐκείνους ἐσπέισατο. Sed neque hoc verisimile est, Constantinum qui omnes imperii Romani copias adversus Persas commoverat, pacem cum eis fecisse. Contrarium certe affirmat Rufus Festus cujus verba superius retulimus, et Eutropius atque Aurelius Victor. Socrates tamen pacem cum Persis, vel certe inducias factas fuisse innuit.

(44) *Ἐπὶ τούτοις.* Quis non videt hæc ab aliena manu concinnata esse? Neque enim cum sequenti capite ullo modo conveniunt. In hoc capite Constantinus dicitur cœpisse ædificare templum Apostolorum post dies Paschæ anni 337. In sequenti autem capite, quod ab Eusebio scriptum esse constat, templum illud jam absolutum cernitur. Atqui a diebus Paschæ usque ad Pentecosten, qua die mortuus est Constantinus, vix humus egeri potuit ad fundamenta templi jacienda. Proinde necesse est, ut templum illud diu ante cœptum fuerit ædificari. Vide caput 56 hujus libri.

A rum legatione benigne suscepta, pacem et amicitiam cum eis libenter pepigit. Aderat jam magna paschalis festi solemnitas: in qua imperator vota Deo persolvens, una cum cæteris pernoctavit.

CAPUT LVIII.

De constructione martyrii Apostolorum Constantinopoli.

Posthæc in memoriam apostolorum martyrium ædificare cœpit in urbe sibi cognomine. Cumque templum omne in immensam altitudinem extulisset, vario lapidum genere splendidum reddidit, a solo ad cameram usque marmoreis crustis illud operiens. Porro cameram lacunaribus minutissimi operis obducens, totam auro imbracteavit. Et supra quidem æs tegularum loco impositum, universo ædificio munimentum adversus imbres præbebat. Quod itidem auro plurimo superfusum resplendebat, adeo ut procul spectantium oculis fulgore præstringeret, solis radiis æris objectu repercussis. Totum vero solarium reticulatis quibusdam anaglyphis ex ære et auro fabrefactis erat circumdatum.

556 CAPUT LIX.

Descriptio ejusdem martyrii.

Ac templum quidem ipsum maximo imperatoris studio hunc in modum exornabatur. Circa ipsum templum ingens erat area, libero ac patente desuper cælo. Cujus ad quatuor latera porticus erant sibi invicem conjunctæ, quæ aream in medio sitam una cum ipso templo circumcingebant. Præterea basilicæ, lavacra, diversoria et alia plurima habitacula ad usum eorum qui locum custodiebant, porticibus applicita, earum longitudinem æquabant.

CAPUT LX.

Quod etiam in eo templo sepulcrum sibi ædificavit.

Hæc omnia dedicavit imperator eo consilio, ut apostolorum Servatoris nostri memoriam posteris in perpetuum commendaret. Sed et aliud quiddam in mente habens, ædem illam construxit: quod initio quidem obscurum, tandem vero omnibus sub finem innotuit. Quippe ipse hunc sibi locum post mortem designaverat, incredibili fidei alacritate

(45) *Ἄνω χαλκὸς μὲν.* Scribendum est ἄνω μὲν χαλκός.

(46) *Τὸ δωμάτιον.* Eusebii supra in libro III capite 35 τὰ ἐκτὸς δώματα vocat exteriora tecta basilicæ. Itaque δωμάτιον hic videtur esse tectum totius basilicæ, vel certe altaris. Ejusmodi tecta in orbis speciem ædificata nos Galli hodieque *domata* vocamus. Porro de templi Apostolorum magnificentia Gregorius Naz. in carmine de insomnio Anastasiæ ita scribit:

Σὺν τοῖς καὶ μεγάλανγον ἔδος Χριστοῦ μαθητῶν πλευραῖς σταυροτύποις τέτραχα τεμνόμενον.

Id est, *Et magnificentum templum Christi discipulorum, quatuor lateribus distinctum in crucis formam.* Hujusmodi forma olim ecclesiæ construebantur, ut notavit Greterus in libris *De cruce*, Marcus in *Vita sancti Porphyrii*.

(47) *Τῆς τῶν ἀποστόλων προσήσεως κοινωνῶν.* Alludit Eusebii ad cognomen illud ταπρῶτου, quo post mortem affectus est Constantinus, ut legitur in Menæis Græcorum. Quod cognomen nescio cur tantopere ei inviderit Scaliger in lib. V

prospiciens, ut corpus suum communem cum apostolis appellationem post obitum sortiretur: quo scilicet precationum quæ in honorem apostolorum ibi celebrandæ erant, etiam mortuus particeps fieret. Cum igitur duodecim illic capsas, quasi sacras quasdam columnas in honorem ac memoriam apostolici collegii erexisset, suam ipsius arcam in medio constituit, quæ senas utrinque apostolorum capsas dispositas habebat. Atque id in eo loco ubi corpus ipsius post mortem decenter deponendum esset, solertissime providit. His ille diu antea sagaci mente dispositis, ædem apostolis consecravit, pro certo sibi persuadens, horum memoriam non parum utilitatis animæ suæ esse allaturam. Nec vero Deus eum voto atque expectatione sua frustratus est. Nam cum primas paschalis festi exercitationes obisset, ipsumque Servatoris nostri diem, tum sibi tum aliis omnibus lætum atque hilarem reddidisset, his illum rebus intentum, et in huiusmodi operibus perstantem usque ad exitum vitæ, Deus cuius auxilio cuncta gerebat, opportune tandem eum ad meliorem sortem transferre dignatus est.

557 CAPUT LXI.

*Imperatoris ægritudo, et orationes Helenopoli.
Item de ejus baptismo.*

Principio quidem inæqualis corporis temperies; posthæc morbus eum invasit. Itaque ad aquas calidas civitatis suæ progressus, inde Helenopolim delatus est, urbem matris suæ nomine appellatam: ibique in templo martyrum diu commoratus, supplicationes et preces obtulit Deo. Cumque extremum vitæ diem sibi jam imminere sentiret, tempus tandem adesse existimavit, quo totius vitæ delicta expiaret, firmissime credens, quæcunque humanitas peccavisset, arcanorum verborum efficacia et salutari lavacro penitus esse delenda. Hæc cum apud se reputasset, genu flexo humi procumbens, veniam

De emendatione temporum, ut dicat multum detracti de laude et gloria apostolorum, cum eorum vocabulum Constantino tribuitur. Certe quisquis accurate inspexerit quæ a Constantino ad propagandam Christi fidem gesta sunt, fatebitur omnino id cognomen merito illi delatum fuisse. Quod si Thecla id cognomentum mereri potuit, quam Basilius Seleuciensis aliique Isapóstolon cognominant, quanto potiori jure id Constantino tribuetur, per quem factum est, ut Christiani nunc omnes simus! Porro Eusebius iisdem rursus verbis utitur in cap. 71, infra. Auctor Synodici loquens de synodo Nicæna, Κωνσταντίνος, ὁ ἐν Χριστιανοῖς βασιλεῦσιν Ἀπόστολος. Atque ita dicitur in officio Græcorum die 21 Maii, ut legitur in Typico S. Sabæ.

(18) *Μέσσην ἐτίθει τὴν ἑαυτοῦ λάρνακα.* At Chrysostomus, homilia 26 in *Epist. II ad Corinthios*, pag. 741, ait Constantinum sepultum fuisse in vestibulo ædis Apostolorum, quasi eorum janitorum; idque exaggerat suo more. Hæc igitur ita conciliare oportet, ut Constantinus quidem cadaver suum in medio Apostolorum humari voluerit: Constantinus vero, seu quis alius, id alibi locaverit. Certe Zonaras scribit, Constantium patris sui fufus deposuisse in templo Apostolorum in peculiari porticu, quam ad idipsum exstoluxerat.

(49) *Vulg. ἐν τούτῳ τέλος.* In libro Moræi legitur τέλος, et aute illam vocem asteriscus poni-

τὸ ἑαυτοῦ σκήνος μετὰ θάνατον προνοῶν ὑπερβαλλοῦσα πίστεως προθυμία γεγενῆσθαι, ὡς ἂν καὶ μετὰ τελευτὴν ἀξίωτο τῶν ἐνταυθοῖ μελλουσῶν ἐπιτιμῆ τῶν ἀποστόλων συντελεῖσθαι εὐχῶν. Δώδεκα δ' οὖν αὐτόθι θήκας, ὡσανεὶ στήλας ἱεράς, ἐπὶ τιμῆ καὶ μνήμῃ τοῦ τῶν ἀποστόλων ἐγγείρας χοροῦ, μέσσην ἐτίθει τὴν ἑαυτοῦ αὐτὸς λάρνακα (48), ἧς ἐκατέρωθεν τῶν ἀποστόλων ἀνά ἐξ διεκείντο. Καὶ τοῦτο γούν, ὡς ἔφην, σώφρων λογισμῶ, ἔνθα αὐτῷ τὸ σκήνος τελευτήσαντι τὸν βίον εὐπρεπῶς μέλλοι διαναπαύεσθαι, ἐσκόπει. Ἄλλ' ὁ μὲν, ἐκ μακροῦ καὶ πρόπαλαι τῷ λογισμῷ ταῦτα πρυτανεύμενος, ἀφιέρου τοῖς ἀποστόλοις τὸν νεῶν, ὠφέλειαν ψυχῆς ὀνησιφόρον τὴν τῶνδε μνήμην ποιεῖσθαι αὐτῷ πιστεύων· Θεὸς δὲ αὐτὸν καὶ τῶν κατ' εὐχὰς προσδοκηθέντων οὐκ ἀπηξίου. Ὡς γὰρ πᾶς πρῶτας τῆς τοῦ Πάσχα ἑορτῆς συνεπλήρου ἀπχέσεις, τὴν τε σωτήριον διήγαγεν ἡμέραν, λαμπρὰν αὐτῷ τε καὶ τοῖς πᾶσι τὴν ἑορτὴν καταφαιδρύνας, ἐν τούτῳ μέχρι τέλους (49) τὴν ζωὴν διανύοντα καὶ ἐν τούτοις ὄντα, Θεὸς ᾧ ταῦτα συνεξέτελει, κατὰ καιρὸν εὐκαιρον τῆς θέλας ἐπὶ τὸ κρείττον μεταβάσεως αὐτὸν ἤξλου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ 5Α΄.

Ἄνωμαλία σώματος ἐν Ἐλενοπόλει, καὶ προσευχαί, καὶ περὶ βαπτίσματος.

Γίνεται δ' αὐτῷ πρώτη τις ἀνωμαλία τοῦ σώματος. Εἶτ' οὖν χάκωσις ἐπὶ τὸ αὐτὸ συμβαίνει· κἄπειτα τῆς αὐτοῦ πόλεως ἐπὶ λουτρᾷ θερμῶν ὑδάτων πρόεισιν, ἔνθεν τε τῆς αὐτοῦ μητρὸς ἐπὶ τὴν ἐπόνυμον ἀφικνεῖται πόλιν. Κάνταῦθα τῷ τῶν μαρτύρων εὐκτηρίῳ ἐνδιατρίψας οἴκῳ, ἱκετηρίου εὐχὰς τε καὶ λιτανείας ἀνέπεμπε τῷ Θεῷ. Ἐπειδὴ δὲ εἰς ἔννοιαν ἤκει τῆς τοῦ βίου τελευτῆς, καθάρσεως τούτων εἶναι καιρὸν τῶν ποτε αὐτῷ πεπλημελημένων δεῖν ἦστο (50), ὅσα οἷα θνητῷ διαμαρτεῖν ἐπήλθε, ταῦτ' ἀπορρήψασθαι τῆς ψυχῆς, λόγων ἀπορρήτων δυνάμει, σωτηρίῳ γε λόγῳ λουτροῦ (51), πιστεύσας. Τοῦτό τοι διαση-

tur; lego igitur ἐν τούτῳ μέχρι τέλους τὴν ζωὴν διανύοντα. Porro hic asteriscus lidem facit lacunam hanc ex aliquo codice manuscripto suppletam esse. Nihilominus tamen valde dubito, ne ex conjectura cuiuspiam viri docti hæc etiam profecta sint. Neque enim oratio mihi videtur satis Græca, ἐν τούτῳ τὴν ζωὴν διανύοντα καὶ ἐν τούτοις ὄντα, cum hæc ineptia sit repetitio. Malletque omnino scribere διανύσαντα. Sed verba quæ leguntur in fine lacunæ, longe majorem suspicionem movent: κάνταῦθα τῷ τῶν μαρτύρων μαρτυρίῳ ἐνδιατρίψας οἴκῳ. Primum enim, ineptia locutio est μαρτυρίῳ οἴκῳ, cum semper in neutro genere μαρτύριον dicat Eusebius. Deinde cur μαρτύρων in plurali numero dixit? An pluribus simul martyribus ea basilica consecrata erat? Erat Helenopoli insignis basilica Luciano martyri dicata. In hac igitur Constantinus cum ab Aquiscalidis rediret, orationis gratia diversatus est. Quare τοῦ μάρτυρος dicendum erat, non vero τῶν μαρτύρων. Hæc cum scripsissem, nactus sum codicem Fucetianum, qui veram huius loci scripturam retinuit. Sic enim habet, τῷ τῶν μαρτύρων εὐκτηρίῳ ἐνδιατρίψας οἴκῳ. In eodem libro legitur ἐν τούτῳ τέλους sine lacuna: item Θεὸς ᾧ ταῦτα συνεξέτελει.

(50) *Δεῖν ἦστο.* Scribendum videtur διενεσῖτο.

(51) *Λόγῳ λουτροῦ.* Scribendum puto σωτηρίῳ τε λουτρῷ. Quid enim sibi vult λόγος λουτροῦ, praesertim cum antea dixerit λόγων ἀπορρήτων δυνάμει?

θεῖς, γόνυ κλίνας ἐπ' ἐδάφους, ἰκέτης ἐγγίγνεται τοῦ θεοῦ, ἐν αὐτῷ τῷ μαρτυρίῳ ἐξομολογούμενος, ἔνθα δὴ καὶ πρῶτον (52) τῶν διὰ χειροθεσίας εὐχῶν (53) ἔξωτο· μεταὰς δ' ἔνθεν, ἐπὶ προάστειον τῆς Νικομηδεῶν ἀφικνεῖται πόλεως, κἀναυθα συγκαλέσας τοὺς ἐπισκόπους, ὧδέ πη αὐτοῖς διελέξατο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΒ'.

Κωνσταντίνου πρὸς ἐπισκόπους περὶ μεταδόσεως τοῦ λουτροῦ παράκλησις.

« Οὗτος ἦν αὐτὸς ὁ πάλαι μοι διψῶντι καὶ εὐχόμενῳ τῆς ἐν θεῷ τυχεῖν σωτηρίας, καιρὸς ἐλπίζόμενος· ὦρα καὶ ἡμᾶς ἀπολαῦσαι τῆς ἀθανατοποιῶ

In veteribus schedis legitur σωτηρίῳ λουτροῦ, quod plane confirmat emendationem nostram.

(52) *Ἐνθα δὴ καὶ πρῶτον.* Hic locus attentam in primis lectoris diligentiam flagitat. Ex eo enim magna illa de Constantini baptismi quæstio diducari facile potest. Ait igitur Eusebius Constantinum imperatorem tunc primum manuum impositionem cum solemnī precatione in ecclesia suscepisse; id est uno verbo, tunc primum factum esse catechumenum. Nam catechumeni per manus impositionem fiebant ab episcopo, ut docet canon vi concilii Arelatensis: « De his qui in infirmitate credere volunt, placuit eis debere manum imponi. » Idem sancitum est cap. 59 concilii Eliberitani: « Gentiles si in infirmitate desideraverint sibi manum imponi; si fuerit eorum ex aliqua parte vita honesta, placuit eis manum imponi, et fieri Christianos. » Qui quidem canon Eliberitanus, ut id obiter moneam, nihil aliud esse videtur quam expositio canonis Arelatensis: quod et in alius ejus concilii capitulis cernere licet. De eodem ritu locus est illustris apud Sulpicium Severum in *Dialogo ἢ De miraculis sancti Martini*, cap. 5: « Postremo cuncti catervatim ad genua beati viri ruere cœperunt, fideliter postulantes, ut eos faceret Christianos. Nec cunctatus, in medio, ut erat, campo, cunctos imposita universis manu catechumenos fecit. » Idem in libro 1: « Nemo fere, inquit, ex immani illa multitudine fuit gentiliū, qui non, impositione manus desiderata, in Dominum Jesum relicto impietatis errore crediderit. » Augustinus etiam in lib. 11 *De peccatorum remissione*, cap. 26: « Non uniusmodi est sanctificatio. Nam et catechumenos secundum quemdam modum suum per signum crucis et orationem manus impositionis puto sanctificari. » Sed et Petrus Chrysologus idem scribit in sermone 52: « Hinc est quod veniens ex gentibus, impositione manus et exorcismis ante a demone purgatur; et apertionem aurium percipit, ut illi capere possit auditum. » Sic etiam in sermone 165: « Namque ut incurvus peccatis gentilis erigatur ad cœlum, prius a gentili per impositionem manuum nequam spiritus effugatur. » His adjungendus est Symeon Metaphrastes, qui in Actis sanctorum martyrum Indis et Domnæ ita scribit de Cyrillo episcopo: « Ille autem cum moderate divinas ei cecinisset Scripturas, et veneranda Christi cruce eam obsignasset, tunc quidem eam fecit catechumenam. » Denique Marcus in libro *De vita Porphyrii Gazensium episcopi*: « Die sequenti parentes mulieris et cognati euntes ad beatum Porphyrium, prociderunt ad ejus pedes, petentes Christi signaculum. Beatus vero cum eos signasset, et lecisset catechumenos, dimisit illos in pace, præcipiens eis ut vacarent sanctæ ecclesiæ. Et paulo post cum eos catechesi instituisset, baptizavit. » Ex his patet catechumenos non aliter quam per impositionem manus olim in Ecclesia factos fuisse. Cum igitur Constantinus tunc primum manus impositionem in ecclesia accepisse dicatur, constat eum catechumenum nonnumquam fuisse. Sed dicit aliquis:

A a Deo supplex poposcit, peccata sua confitens in ipso martyrio: quo in loco manuum impositionem cum solemnī precatione primum meruit accipere. Hinc ad suburbana Nicomediæ digressus, convocatis episcopis, sic ad eos verba fecit.

CAPUT LXII.

Quibus verbis Constantinus postularit ab episcopis ut baptismum sibi conferrent.

« Hoc erat tempus quod jam dudum sperabam, cum incredibili cupiditate arderem, votisque omnibus desiderarem salutem in Deo consequi. Jam tempus

Quis credat imperatorem Constantinum ad id usque temporis catechumenum non fuisse, cum et Nicæno concilio interfuerit, et tot leges ac rescripta pro Christianis ediderit, tot ecclesias extruxerit, gentiles ad suscipiendam fidem Christi omnibus modis incitaverit, et hæreticos ac schismaticos basilicis suis spoliaverit? Certe omnibus Christiani hominis officiis eum perfunctum fuisse testatur Eusebius. Nam et jejuniis atque orationibus eum vacasse scribit, et Dominicis dies ac martyrum festa celebrasse; pernoctasse etiam in vigiliis Paschæ. Hæc omnia et multo adhuc plura quæ afferri possent, Constantinum gentilem non fuisse convincunt; sed eundem catechumenum fuisse non arguunt. Certe in his quatuor Eusebii libris, quibus Constantini pietas et religio celebratur, nusquam legitur Constantinum in ecclesia cum reliquis catechumenis preces fecisse, nec sacramentum catechumenorum percepisse. Cumque de Helena Augusta matre imp. Constantini id diserte affirmet Eusebius, eam in ecclesia cum reliquis mulieribus constituisse; nunquam tamen de Constantino idem ab illo dictum invenias. Quod si objicias, Constantinum Helenopoli in martyrum templo diversatum fuisse, et preces ad Deum fudisse, primum respondeo hæc in nostris codicibus non legi, ut paulo antea observavi. Deinde ecclesias ingredi licebat etiam gentilibus, excepto missarum tempore: quanto magis id licuit imperatori, qui se christianum profitebatur. Cum igitur Eusebius hic aperte doceat, Constantinum primum Helenopoli manus impositionem a sacerdotibus accepisse, plane efficitur, illum ante hoc tempus catechumenum non fuisse. Scio Athanasium in *Vita sancti Antonii*, ubi de litteris a Constantino ad Antonium scriptis loquitur, et Augustinum in epistola 162 et 166, Constantinum Christiani principis titulo affectum. Sed responderi potest, eos hac in re vulgatam omnium opinionem ac famam secutos esse: et Constantinum palam Christianum principem appellasse, non quod Christianæ fidei sacramentis adhuc initiatus esset, sed quia Christianæ religionis cultum aperte profitebatur. Alia quoque longe gravior oblectio adversus nostram sententiam afferri potest ex cap. 52 lib. 1, cujus hic est titulus: « Ὅπως κατηχηθεὶς Κωνσταντῖνος, etc. Ex quo colligitur, Constantinum statim post illam crucis in cœlo visionem factum esse catechumenum. Sed respondeo titulos istos non ab Eusebio compositos fuisse, sed ab recentiore aliquo, ut supra demonstratum est. Deinde κατηχηθεὶς ibi sumitur pro μαθητευθεὶς. Certe Eusebius in toto illo capite Constantinum catechumenum factum esse non dicit, sed tantum episcopos ab illo evocatos, rationem cœlestis illius visionis ei aperuisse: ipsum vero exinde lectioni sacrarum voluminum operam dedisse.

(55) *Ἐνθα δὴ καὶ χειροθεσίας εὐχῶν.* Sic in lib. 1 *Historiæ Ecclesiasticæ*, cap. 13, εὐχὰς τε διὰ χειρὸς λαβῶν. Ad quem locum vide quæ adnotavi. Augustinus in lib. 11 *De peccatorum remissione*, cap. 26, vocat orationeum manus impositionibus.

est, ut signum illud quod immortalitatem confert, nos quoque percipiamus; tempus est, ut salutaris signaculi participes fiamus. Equidem olim statueram id agere in flumine Jordane, in quo Servator ipse ad exemplum nostrum, lavacrum suscepisse memoratur. Sed Deus, qui optime novit ea quæ nobis utilia sunt, hoc in loco nobis idipsum exhibere dignatur. Proinde omnis removeatur dubitatio. Nam si quidem Deus vitæ mortisque arbiter hic me diutius vitam agere voluerit, idque semel decretum est, ut in posterum una cum populo Dei permiscear, et in ecclesiam adscitus cum reliquis omnibus orationum participes fiam; eas vivendi leges mihi præscripturum me esse spondeo, quæ sint Deo dignæ. » Hæc cum dixisset, illi solemniter divinas ceremonias peregerunt, injunctisque ei quæcunque necessaria erant, sacrorum 558 myste-

(54) *Σωτηρίου σφραγίσματος*. Inepta prorsus hæc repetitio, cum proxime antea dixerit τῆς ἀθανάτοιο σφραγίδος. Proinde non dubito quin Eusebius scripserit σωτηρίου χάρισματος. Sic enim baptismum veteres etiam vocabant, ut præter cæteros docet Gregorius Nazianzenus.

(55) *Ἐπὶ βελθῶν Ἰορδάνου*. Ne quis forte Constantinum temere reprehendat, qui illic baptizari ambierit, ubi Dominus olim a Joanne fuerat baptizatus, sciendum est plerosque Christianorum idem tunc temporis ambiisse. Ita Eusebius noster in libro *De locis Hebraicis*: Βηθαβαρά ὅπου ἦν Ἰωάννης βαπτίζων πέραν τοῦ Ἰορδάνου· καὶ δεῖκνυται ὁ τόπος, ἐν ᾧ καὶ πλείους τῶν ἀδελφῶν εἰς ἔτι νῦν τὸ λουτρὸν φιλοτιμοῦνται λαμβάνειν. Quem locum ita vertit Hieronymus: ΒΕΤΗΒΑΡΑ trans Jordanem ubi Joannes in pœnitentiam baptizabat: unde et usque hodie plurimi de fratribus, hoc est, de numero crediturum, ibi renasci cupientes, vitali gurgite baptizantur. Et Hieronymus quidem verba Eusebii interpretatur de catechumenis, qui maximo studio ambulant, ut in Jordane baptizarentur. Verba tamen Eusebii de simplici lavacro possunt intelligi. Certe diu post Eusebii ac Hieronymi ætatem, fideles in eo ipso loco lavare soliti sunt, præcipue festo die Theophaniæ post baptismum parvulorum, ut didici ex *Itinerario Antonini* martyris, cujus hæc sunt verba: « Juxta Jordanem vero ubi baptizatus est Dominus Jesus, est tunulus cancellis circumdatus. Et in loco ubi redundat aqua de alveo suo, posita est crux lignea intus in aqua, et ex utraque parte rupes strata marmore. Et in vigilia Theophaniæ magnus ibi fit conventus populorum. Et quarta aut quinta vice, gallo canente, fiunt vigiliae. Completis matutinis, primo diluculo surgentes procedunt ministri ad sacra mysteria celebranda sub divo, et diaconi tenentes sacerdotem. Descendit sacerdos in flumen. Et hora qua cœpit benedicere aquam, mox Jordanes cum magno rugitu post se revertitur; et stat aqua superior in se usque dum baptismus perficitur: inferior autem fugit in mare. » Et paulo post: « Baptismo autem completo descendunt omnes in fluvium pro benedictione, induti sindonibus quas sibi ad sepulturam servant. » Idem quoque traditur in *Hodeporico sancti Willibaldi* quod edidit Canisius: « Ad Jordanem, ubi Dominus fuit baptizatus, ibi nunc est ecclesia in columnis lapideis sursum elevata: et subus ecclesiam est nunc arida terra, ubi Dominus baptizatus fuit, in ipso loco et ibi nunc baptizant. Ibi stat crux lignea in medio, et parva derivatio aquæ stat illic; et unus funiculus extensus super Jordanem hinc et inde firmatur. Tunc in solemnitate Epiphaniæ infirmi et ægroti vententes habebant se cum funiculo, et sic demer-

σφραγίδος, ὥρα τοῦ σωτηρίου σφραγίσματος (54) μετασχεῖν· ἐπὶ βελθῶν Ἰορδάνου (55) ποταμοῦ τοῦ ἐνενοῦν ποτέ (56) ποιῆσαι, ἐφ' ὧν καὶ ὁ Σωτὴρ εἰς ἡμέτερον τύπον, τοῦ λουτροῦ μετασχεῖν μνημονεύεται Θεὸς δ' ἄρα τὸ συμφέρον εἰδὼς, ἐντεῦθεν ἤδη τούτων ἡμᾶς ἀξιοῖ. Μὴ δὲ οὖν ἀμφιβολία τις γιγνέσθω (57). Εἰ γὰρ καὶ πάλιν ἡμᾶς ἐνταυθοῖ βιοῦν ὁ καὶ ζωῆς καὶ θανάτου Κύριος ἐθέλοι, καὶ οὕτως ἐμὲ συναγελάζεσθαι λοιπὸν τῷ τοῦ Θεοῦ λαῷ, καὶ ταῖς εὐχαῖς ἡμοῦ τοῖς πᾶσιν ἐκκλησιάζοντα κοινωνεῖν ἀπαξ ὄρισται (58), θεσμούς ἤδη βίου Θεῷ πρόποντας, ἐμαυτῷ διατετάξομαι. Ὁ μὲν δὲ τούτ' ἔλεγεν· οὐ δὲ, τὰ νόμιμα τελούντες, θεσμούς ἀπεπλήρουν θεούς, καὶ τῶν ἀπορόρητων μετεδίδωσαν, ὅσα χρὴ προσδιαστελλόμενοι (59). Καὶ δὲ μόνος τῶν ἐξ αἰῶνος ἀτοκρατόρων Κωνσταντίνος, Χριστοῦ μαρτυρίας ἀναγεννώμενος ἐτελειούτο (60), θείας τε σφραγίδος ἀξιοῦ-

guntur in aquam. Episcopus noster Willibaldus balneavit se ibi in Jordane. »

(56) *Ἐνενοῦν ποτέ*. In codice Fuketiano legitur τοῦτ' ἐνενοῦν ποτε ποιῆσαι, quemadmodum scriptum reperi in libro Turnebi ac Moræi.

(57) *Μὴ δὲ οὖν ἀμφιβολία τις γιγνέσθω*. Horum verborum sensus satis obscurus est. An Constantinus id voluit dicere? Cessat jam omnes dubitare de me, utrum revera Christianus sim, nemo in posterum suspicet me verbis duntaxat, non ex intimo cordis affectu, fidem Christi amplectum fuisse. Potest etiam ἀμφιβολία hoc loco sumi pro ἀναβολῇ, id est, *Omnis mora, omnis amoveatur dilatio*. Qui quidem sensus magis cohæret cum præcedentibus. Illis enim verbis semetipsum accusat Constantinus, quod scilicet salutare lavacrum nimis distulerit, quodque tamdiu quasi anceps ac dubius hæserit, nec gentilium ritus ac ceremonias colens, nec Christianorum sacra suscipiens.

(58) *Ἀπαξ ὄρισται*. Horum verborum duplex sensus afferri potest; aut enim cum ὄρισται subauditur τῷ Θεῷ, quem sensum secutus est interpres hujus libri aut certe subauditur ἐμοῖ, quem quidem sensum veriorum puto. Certe in codice Regio post vocem ὄρισται, media distinctio ponitur. Deinde vox illa ἀπαξ, satis ostendit Constantinum de seipso loqui. Postremo si hæc de Deo intelligerentur, non dixisset Constantinus τῷ τοῦ Θεοῦ λαῷ, sed τῷ αὐτοῦ.

(59) *Προσδιαστελλόμενοι*. In libris Turnebi ac Moræi ad marginem emendatur προδιαστελλόμενοι, quod magis placet. Porro hoc verbum διαστελλόμενοι, eo sensu frequenter accipitur in sacris libris.

(60) *Ἐτελειούτο*. Non possum probare versionem interpretum, qui ἐτελειούτο transtulerunt *imitiatus est*, quasi legeretur ἐτελείτο. Ego vero interpretari malui *consummatus est*. Sic Cyprianus in epistola 75 ad Jubaianum, pag. 145: « Quod nunc quoque apud nos geritur, ut qui in ecclesia baptizantur, præpositis ecclesiæ offerantur, et per nostram orationem ac manus impositionem Spiritum sanctum consequantur, et signaculo Domiuico consummuntur. » Certe Græci Patres baptismum vocare solent τελείωσιν, id est perfectionem et consummationem. Sic Athanasius in oratione 3 contra Arianos? ἢ διὰ τὴν καὶ ἐν τῇ τελείωσει τοῦ βαπτίσματος συγκατονομάζεται τῷ Πατρὶ ὁ Υἱός, et paulo post: ἢ διὰ τὸ τὸ πεποιθμένον συναριθμεῖται τῷ ποιήσαντι εἰς τὴν τῶν τούτων τελείωσιν; Item aliquanto post τελειοῦσθαι ponit *probaptizari*: Ὅν βαπτίζει ὁ Πατήρ, τοῦτον ὁ Υἱὸς βαπτίζει· καὶ ὃν ὁ Υἱὸς βαπτίζει, οὗτος ἐν Πνεύματι ἁγίῳ τελειοῦται. Et sequente pagina baptismum iterum vocat τελείωσιν, ita scribens: Εἰς γὰρ ὄνομα Πατρὸς καὶ Υἱοῦ δίδεται ἢ

μνος, ἠγάλλετο τῷ πνεύματι (61), ἀνεκαينوῦτό τε καὶ φωτὸς ἐνεπίμπλατο θείου, χαίρων μὲν τῇ ψυχῇ δι' ὑπερβολὴν πίστεως, τὸ δ' ἐναργῆς καταπεπληγῶς τῆς ἐνθέου δυνάμεως. Ὡς δ' ἐπληροῦτο τὰ δέοντα, λαμπροῖς καὶ βασιλικοῖς ἀμφιδίσμασι (62), φωτὸς ἐκλάμπουσι τρόπον, περιεβάλλετο, ἐπὶ λευκοτάτῃ τε στρωμνῇ διανεπαύετο, οὐκ ἔθ' ἀλουργίδος ἐπιψαῦσαι θελήσας.

omnia rite impleta sunt, candidis ac regis vestibusissimo in lecto recubuit, nec purpuram contingere amplius voluit.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΓ'.

Τὸ λουτρὸν λαβὼν, ὅπως ἀνύμνει τὸν Θεόν.

Κάτετα τὴν φωνὴν ἀνυψώσας, εὐχαριστήριον ἀνεπέμπε τῷ Θεῷ προσευχὴν· μεθ' ἣν ἐπῆγε λέγων· « Νῦν ἀληθεὶ λόγῳ μακάριον οἶδ' ἐμαυτὸν, νῦν τῆς ἀθανάτου ζωῆς πεφάνθαι ἄξιον, νῦν τοῦ θεοῦ μετεληφέναι φωτὸς πεπίστευκα (63). » Ἀλλὰ καὶ τάλανας

τελειώσας, etc. Quibus in locis P. Nannius semper verit̄ *initiationem*. Sed et Gregorius Naz. in oratione prima *contra Julianum*, baptismum eodem vocabulo appellat: Αἵματι μὲν οὐχ ὅστις τὸ λουτρὸν ἀποβρῦπτεται, τῇ καθ' ἡμᾶς τελειώσει τὴν τελείωσιν τοῦ μύσου ἀντιτιθεῖς. Denique Clemens Alexandrinus, in libro *i Pedagogi*, baptismum variis nominibus appellari scribit: interdum enim χάρισμα, interdum φῶτισμα dici, modo λουτρὸν. Deinde causam subjungit cur vocetur τέλειον· τέλειον, inquit, dicimus id cui nihil deest. Quid porro deest illi qui Deum novit, et qui gratiam Dei possidet, et vita jam fruitur aeterna? Ex quo ita concludit Clemens, omnes qui in Christum crediderunt, et sacro lavacro tincti sunt, jam perfectos esse: Οὗτω τὸ πιστεῦσαι μόνον καὶ ἀναγεννηθῆναι, τελειώσις ἐστὶν ἐν ζωῇ. Apud Latinos quoque perfecti christiani dicebantur, qui baptismum susceperant, tametsi manus impositionem ab episcopo non accepissent. Vetus auctor De hæreticis non rebaptizandis: « Quod hodierna quoque die non potest dubitari esse usitatum, et evenire solum ut plerique post baptismum sine impositione manus episcopi de sæculo exeant; et tamen pro perfectis fidelibus habentur. » Et iterum infra pag. 153 editionis Rigaltii, perfectum Christianum ponit pro fidei: imperfectum vero pro catechumeno: « Et ideo integrum ac sincerum et incontaminatum et inviolatum utrumque debet consistere confidenti, nullo defectu habito ipsius confessoris, sive ille justus, sive peccator; perfectusque christianus, an vero etiam nunc imperfectus, qui summo discrimine suo Dominum conlitteri non timuit. »

(61) ἠγάλλετο τῷ πνεύματι. Quod plerisque in locis hujus operis accidisse jam monui, in hoc quoque admissum fuisse suspicor, ut verba transposita fuerint. Sic igitur legendum esse existimo: ἠγάλλετο, ἀνεκαينوῦτό τε τῷ πνεύματι. Alludit enim ad illum versum notissimi psalmi L: *Cor mundum crea in me, Deus, et spiritum rectum innova in visceribus meis*. Porro ex hoc Eusebii loco colligitur Constantinum non in lecto perfusum, ut ægri solebant, sed in ecclesia baptismum percepisse. Ait enim Eusebius, τοῖς Χριστοῦ μαρτυροῖς ἀναγεννώμενος. Mox scribo ex codice Fuketii et veteribus schedis φωτὸς ἐνεπίμπλατο.

(62) Λαμπροῖς... ἀμφιδίσμασι. Notum est moris olim fuisse, ut neophyti candidis vestibus induerentur, quas octavo demum die deponebant. Zeno Veronensis in sermone 5 ad neophytos: « Primus vos qui in se credentem reprobatur nullum, non aries sed agnus excepit: qui vestram nuditatem velleris sui niveo candore vestivit. » Augustinus in sermone 157 de tempore: « Paschalis solemnitas hodierna festi-

riorum participem eum fecere. Solus igitur ex omnibus qui unquam fuerunt imperatoribus Constantinus, in Christi martyriis renatus et consummatus est: et divino donatus signaculo, exsultavit spiritus, renovatusque est, ac divina luce repletus. Et animo quidem maximam capiebat voluptatem ob fidei excellentiam; evidentissimam autem divinæ potentis magnitudinem attonitus mirabatur. Postquam lucis instar radiantibus est amictus, et candidis-

CAPUT LXIII.

Quomodo post baptismum Deum laudavit.

Posthæc sublata alius voce, precabundus gratias egit Deo, et finita precatione hæc subjicit: « Nunc me revera beatum esse, nunc immortali vita dignum, nunc divinæ compotem lucis factum esse cognosco. » Miseros quoque et infelices esse aiebat,

vitae concluditur. Et ideo hodie neophytorum habitus commutatur: ita tamen ut candor qui de habitu deponitur, semper in corde teneatur. Idem testatur Beda in libro *De officiis*. « Septuagesima, » inquit, « tendit ad sabbatum ante octavas Paschæ, quando hi qui in vigilia Paschæ baptizantur, alba vestimenta deponunt. » Quæ verba leguntur etiam in Ordine Romano. In veteri libro Pontificali Senonensis Ecclesiæ ante sexcentos annos descripto, exstat solemnitas precatio quam faciebat episcopus super neophytis, tunc cum albas deponerent, quam hic ascribere operæ pretium putavi.

BENEDICTIO IN SABBATO QUANDO ALBAS DEPONUNT.

Deus, qui calcatis inferni legibus captivitatem nostram resoluta catenarum compage dignatus es ad libertatis præmia revocare, ipse vobis præstet ita hanc vitam transigere, ut in illam perpetuam ipso duce possitis intrare. Amen. Tantum præbeat vobis ferream catholicæ fidei, ut sancti adventus illius sitis expectatione securi. Amen. Ut quicumque hic meruerunt purgari unda baptismi, ibi præsentari valeant pio Judici candidati. Amen.

Porro neophyti octo illos a baptismum dies summa cum religione celebrabant: ita ut per eos dies, qui etiam octavæ dicebantur, nefas haberent nudo pede terram contingere, ut scribit Augustinus in epistola 119 ad Januarium. Sed et per eos dies nudo capite incedere solebant, quod erat signum libertatis. Augustinus sermone 4 in Dominica octavarum Paschæ: « Hodie octavæ dicuntur infantium: revelanda sunt capita eorum, quod est indicium libertatis. Habet enim libertatem ista spiritalis natiuitas, » etc. Contra catechumeni tectis capitibus per publicum incedebant, cum typum gererent Adæ a paradiso expulsi, ut ait Junilius in lib. II, cap. 16. Quod quidem de solis competentibus intelligendum puto, qui non solum caput, verum etiam vultum velabant, ut docet Cyrillus Hierosol. in prima catechesi. Hoc autem velamen ipsis auferebatur in baptismum, vel certe octavo post baptismum die. Hoc enim potius innuit Augustini verba paulo ante a nobis commemorata. Idem quoque confirmat Theodorus Cantuariensis episcopus in libro *Penitentiali*: « In monachorum ordinatione abbas debet missam cantare, et tres orationes complere super caput ejus, et septem dies velet caput ejus; septimo die abstolat velamen. Sicut in baptismum presbyter septimo die velamen infantum tollit: ita et abbas debet monacho, quia secundum baptismum est iuxta iudicium Patrum; et omnia peccata dimituntur sicut in baptismum. »

(63) Πεφάνθαι ἄξιον... πεπίστευκα. Ultimam vocem addiderunt typographi Genevenses ex libris Scaligeri et Bongarsii; quam etiam in Moræi libro

qui tantis bonis privarentur. Cumque tribuni ac duces militarium copiarum introgressi, vicem suam dolerent quod orbos ipsos relinqueret, et longiorum ipsi vitam comprecarentur, his etiam respondens, nunc demum veram se vitam adeptum esse dixit, seque unum optime nosse, quantum bonorum particeps factus fuisset. Proinde properare se, et perfectionem ad Deum suum nulla tergiversatione differre. Singula deinde pro arbitrio suo disposuit: ac Romanis quidem regiam incoherentibus annua quædam munera legavit, suis autem liberis imperium velut paternam hæreditatem reliquit, cuncta prout ipsi videbatur, constituens.

CAPUT LXIV.

Constantini mors die festo Pentecostes, circa meridiem.

Porro hæc omnia gerebantur in maxima illa solemnitate venerandæ et sacratissimæ Pentecostes, quæ septenario hebdomadam numero decorata, unitate obsignatur. In qua et communis Servatoris ascensum in cælos, et sancti Spiritus in terras descensum contigisse sacræ Litteræ testantur. In ea igitur solemnitate imperator hæc quæ diximus **559** consecutus, ultima tandem die, quam si quis omnium festivitatum maximam vocet, haudquaquam meo iudicio aberraverit, circa meridiem migravit ad Dominum, mortalibus quidem partem sui mortalem relinquens, eam vero animæ partem quæ intelligentia et amore Dei prædita erat, Deo suo conjungens. Hic Constantino exitus vitæ fuit. Sed pergamus ad reliqua.

CAPUT LXV.

Militum et tribunorum planctus.

Et protectores quidem omnisque stipulatorum turba, confestim discerpitis vestibus pronos se in terram abjicientes caput solo illidebant, ejulatus et lamenta cum planctu et clamoribus edentes, eumque dominum atque imperatorem, nec ut dominum, sed ut parentem piissimi liberi inclamantes. Tribuni vero et centuriones servatorem, præsidem bene meritum prædicabant. Reliqui exercitus tanquam greges quidam, cum omni modestia ac reverentia optinum pastorem desiderabant. Plebs quoque per universam civitatem discurrebat, iudicium animi sui dolorem vociferatione et clamoribus abunde significans. Multi, præ dolore, attonitis similes videbantur, singulis hanc propriam

adjectam inveni. Deest tamen in codice Regio, nec valde necessaria mihi videtur. In Fuk. autem codice et in libris Turnebi ac Savilii, verbum *πεπίστευκα* additur post vocem *φωτός*. Itaque error est tum in libro Moræi, tum in editione Genevensi.

(64) Vulg. *μονάδι τ' ἐπισφραγισμένης*. Scribendum est *μονάδι δ' ἐπισφραγισμένης*, ut in schedis Regiis habetur. Porro ex hoc loco apparet, Pentecostem summi non solum pro die illo qui est quinquagesimus a die Paschali, sed etiam pro septem hebdomadis quæ Paschia subsequuntur. Ita passim usurpant tum Græci tum Latini. Hieronymus in Epistola ad Marcellam: *Non quo per totum annum excepta Pen-*

ἀπεκάλει, ἀθλόους εἶναι λέγων, τοὺς τῶνδε τῶν ἀγαθῶν στερουμένους. Ἐπεὶ δὲ τῶν στρατοπέδων οἱ ταξίφρχοι καὶ καθηγεμόνες εἰσὼ παρελθόντες ἀπωδύροντο, σφᾶς αὐτοὺς ἐρήμους ἔσεσθαι ἀποκλιόμενοι, ἐπήρχοντό τε ζωῆς αὐτῶ χρόνους· καὶ τούτοις ἀποκρινάμενος, νῦν ἐφη τῆς ἀληθοῦς ζωῆς ἠξιώσθαι, μόνον τ' αὐτὸν εἰδέναί ὡν μετελήφεν ἀγαθῶν· ὡδὲ καὶ σπεύδειν, μηδ' ἀναβάλλεσθαι τὴν πρὸς τὸν αὐτοῦ Θεὸν πορείαν. Ἐτ' ἐπὶ τούτοις τὰ προσήκοντα διετάχτετο· καὶ Ῥωμαίους μὲν τοὺς τῆν βασιλίδα πᾶν οἰκοῦντας ἐτίμα δόξασιν ἐτησίαις, τοῖς δ' αὐτοῦ πατρὶν, ὡσπερ τινὰ πατρικὴν ὑπαρξίν, τὸν τῆς βασιλείας παρθείδου κληρὸν, πάνθ' ὅσα φίλα ἦν αὐτῶ, διατυπωσάμενος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΔ'.

Κωνσταντίνου τελευτὴ ἐν τῇ τῆς Πεντηκοστῆς ἑορτῇ, μεσημβρίας.

Ἐκαστα δὲ τούτων ἐπὶ τῆς μεγίστης συνετελεῖτο ἑορτῆς, τῆς δὴ πανσέπτου καὶ παναγίας Πεντηκοστῆς, ἔδδομάσι μὲν ἐπτά τετιμημένῃς, μονάδι δ' ἐπισφραγισομένης (64), καθ' ἣν τὴν εἰς οὐρανὸς ἀνάληψιν τοῦ κοινουῦ Σωτῆρος, τὴν τε τοῦ ἁγίου Πνεύματος εἰς ἀνθρώπους κάθοδον, λόγοι γεγενῆσθαι περιέχουσι θεοί. Ἐν δὲ ταύτῃ τούτων ἀξιοθεὶς βασιλεὺς, ἐπὶ τῆς ὑστάτης ἀπασῶν ἡμέρας, ἣν δὲ ἑορτὴν ἑορτῶν οὐκ ἂν τις διαμάρτοι καλῶν, ἀμφὶ μεσημβρινὰς ἤλιου ὥρας, πρὸς τὸν αὐτοῦ Θεὸν ἀνελαμβάνετο, θνητοῖς μὲν τὸ συγγενὲς παραδοῦς ἔχειν, αὐτὸς δ' ὅσον ἦν αὐτοῦ τῆς ψυχῆς νοερόν τε καὶ φιλόθεον, τῷ αὐτοῦ Θεῷ συναπτόμενος. Τοῦτο τὸ τέλος τῆς Κωνσταντίνου ζωῆς· ἀλλὰ γὰρ ἐπίωμεν ἐπὶ τὰ ἐξῆς.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΕ'.

Στρατιωτῶν καὶ ταξιαρχῶν ὄδυμοι.

Δορυφόροι μὲν αὐτίκα καὶ πᾶν τὸ τῶν σωματοφύλακων γένος, ἐσθῆτας περιβήρξάμενοι, σφᾶς τε αὐτοὺς ῥίψαντες ἐπ' ἐδάφους, τὰς κεφαλὰς ἤρασαν, κωκυτοὺς, φωνὰς (65) οἰμωγαῖς θ' ἅμα καὶ βοαῖς ἀφιέντες, τὸν δεσπότην, τὸν κύριον, τὸν βασιλέα, οὐχ οἷα δεσπότην, πατέρα δ' ὡσπερ, γνησίῳ παιδίῳ δίκην, ἀνακαλοῦμενοι· ταξίαρχοι δὲ καὶ λογαροὶ, τὸν σωτῆρα, τὸν φύλακα, τὸν εὐεργέτην ἀνεκαλοῦντο· τὰ τε λοιπὰ στρατιωτικὰ σὺν παντὶ κόσμῳ τῷ πρόποντι, οἷα ἐν ἀγέλαις τὸν ἀγαθὸν ἐπτόθου ποιμένα· δῆμοι θ' ὡσαύτως τὴν σύμπασαν περιενόστου πᾶν, τὸ τῆς ψυχῆς ἐνδύμυχον ἄλγος κραυγαῖς καὶ βραβύς ἐκδύλον ποιούμενοι· ἄλλοι δὲ κατηφείς ἐποτημένοις ἐψέκασαν, ἐκάστου τὸ πένθος (66) ἴδιον ποιούμενοι,

tecoste jejunare non liceat. Hinc apud Græcos *μεσοπεντηκοστὴ* dicitur dies festus, quia est vicesimus quintus a festo Paschali. Ejus festi præter cæteros meminit Joannes Chrysostomus in homilia 5 de Anna.

(65) *Κωκυτοὺς, φωνὰς*. Ultima vox delenda est, tametsi in omnibus libris nostris habeatur. Max scribendum est τὸν εὐεργέτην ἐπεκαλοῦντο, ex codice Fuk. In schedis Regiis legitur ἀπεκαλοῦντο.

(66) Vulg. *ἐκάστου τε πένθος*. Scribendum est procul dubio ἐκάστου τὸ πένθος ἴδιον ποιούμενοι. De publico omnium luctu in funere Constantini Magni idem testatur Aurelius Victor his verbis:

αὐτὸν τε κόπτοντος, ὡσανεὶ τοῦ κοινοῦ ἀπάντων ἀγα-
θοῦ τῆς αὐτῶν ἀφρημένης ζωῆς.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΞΓ'.

Μετακομιδὴ τοῦ σκήνου ἀπὸ Νικομηδείας ἐν
Κωνσταντινουπόλει ἐν παλατίῳ.

Ἄρταντες δ' οἱ στρατιωτικοὶ τὸ σκῆνος, χρυσοῦ κατ-
ετίθεντο λάρνακι. Ταύτην θ' ἀλουργικῆ ἀλουργίδι
(67) περιέβαλλον, ἐκόμιζόν τ' εἰς τὴν βασιλείως ἐπώ-
νυμον πόλιν· κἄπειτ' ἐν αὐτῷ τῷ πάντων προφέ-
ροντι (68) τῶν βασιλείων οἴκῳ, βάθρων ἐφ' ὑψηλῶν
κατετίθεντο· φῶτά τ' ἐφάψαντες κύκλῳ ἐπὶ σκευῶν
χρυσῶν, θαυμαστὸν θέαμα τοῖς ὁρῶσι παρεῖχον, οἷον
ἐπ' οὐδενὸς πύπτου· ἐφ' ἡλίου αὐγαῖς ἐκ πρώτης
αἰῶνος συστάσεως ἐπὶ γῆς ὤρθη. Ἐνδον γάρ τοι ἐν
αὐτῷ παλατίῳ κατὰ τὸ μεσαίτατον τῶν βασιλείων,
ἐφ' ὑψηλῆς κείμενον χρυσοῦς λάρνακος τὸ βασιλείως
σκήνος, βασιλικοῖς τε κόσμοις, πορφύρα τε καὶ δια-
δήματι τετιμημένον, πλείστοι περιστοιχισάμενοι,
ἐπαγρύπτως δι' ἡμέρας καὶ νυκτὸς ἐφρούρουσαν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΞΔ'.

Ὅπως καὶ μετὰ θάνατον ὑπὸ κομήτων καὶ λοι-
πῶν, καθὼς καὶ ἐν τῷ ζῆρ, ἐτιμᾶτο.

Οἱ δέ γε τοῦ παντὸς στρατοῦ καθηγεμόνες, κόμη-
τές τε καὶ πᾶν τὸ τῶν ἀρχόντων τάγμα, οἷς τὸν βα-
σιλέα καὶ νόμος πρότερον ἦν προσκυνεῖν, μηδὲν τοῦ
συνήθους ὑπαλλαξάμενοι τρόπου, τοῖς δέουσι καιροῖς
εἰσω παριόντες, τὸν ἐπὶ τῆς λάρνακος βασιλέα, οἷά
περ ζῶντα καὶ μετὰ θάνατον, γονυκλιεῖς ἠσπάζοντο·
μετὰ δὲ τοὺς πρώτους ταῦτ' ἐπραττον παριόντες, οἷ
τ' ἐξ αὐτῆς συγκλήτου βουλῆς, οἷ τ' ἐπὶ ἀξίας (69) C
πάντες· μεθ' οὓς ἔχλοι παντοῖων δήμων, γυναιξίν
ἅμα καὶ παισὶν ἐπὶ τὴν θῆαν παρήσαν. Συνελείτο
δὲ ταῦτα οὕτω χρόνῳ μακρῷ, τῶν στρατιωτικῶν οὕτω
μένειν τὸ σκῆνος καὶ φυλάττεσθαι βουλευσαμένων,
ἔστ' ἂν οἱ αὐτοῦ παῖδες ἀφικόμενοι, τῆ δι' ἑαυτῶν
κομιδῇ τὸν πατέρα τιμήσειαν. Ἐβασίλευε δὲ μετὰ
θάνατον μόνος (70) θνητὸς ὁ μακάριος, ἐπράττετό
τε τὰ συνήθη, ὡσανεὶ καὶ ζῶντος αὐτοῦ, τοῦτο μονω-
τάτῳ αὐτῷ ἀπ' αἰῶνος τοῦ Θεοῦ δεδωρημένου. Μό-
νος γοῦν, ὡς οὐδ' ἄλλος αὐτοκρατόρων τὸν παμβασι-

calamitatem reputantibus, seque ipsos plangentibus,
utpote communi omnium bono ex hac vita sublato.

CAPUT LXVI

Quomodo funus Nicomedia Constantinopolim
deductum est in palatium.

Posthæc milites sublato e lecto corpus in arca
aurea deposuerunt, eamque purpurea obiectam
veste Constantinopolim deportarunt, atque in præ-
cipuo imperialis palatii cubiculo sublimem colloca-
verunt. Dehinc aurea super candelabra luminibus
undique accensis, admirabile spectaculum intuen-
tibus præhebatur, et quale in nullo unquam morta-
lium ab ipso orbis conditu visum in terris fuerat.
Quippe in medio conclavi regalis palatii, funus im-
peratoris in arca aurea sublime jacens, regis in-
signibus, purpura scilicet ac diademate exornatum,
multi circumdantes noctu atque interdium vigiles
custodiebant.

560 CAPUT LXVII.

Quomodo etiam post mortem a comitibus et reliquis,
perinde ac vivus, honoratus est.

Cæterum totius exercitus duces, comites quoque
et reliqui iudices ac magistratus, qui etiam antea
imperatorem adorare soliti erant, pristini moris
observantiam nullatenus mutantes, stans horis in-
grediebantur; et imperatorem in arca depositum,
perinde ac vivum et spirantem, genu flexo post obitum
salutabant. Post primores autem illos, idem dein-
ceps et senatores et honorati omnes introeuntes
fecere. Innumerabilis deinde vulgi multitudo cum
pueris ac mulieribus ad hujus rei spectaculum ac-
cessit. Atque hæc longi temporis spatio assidue
gesta sunt, cum militares funus ad hunc modum
jacere et custodiri decrevissent, donec imperatoris
filii eo advenientes, ipsi paternum funus honoris
causa prosequerentur. Solus denique etiam post
mortem imperavit princeps beatissimus, cunctaque
more solito administrata sunt, quasi adhuc in vivis
esset. Qui honos uni illi post hominum memoriam

« Funus relatum in urbem sui nominis. Quod sane
populus Rom. ægerrime tulit: quippe, cujus armis,
legibus, clementi imperio, quasi novatam urbem
Romanam arbitraretur. » Scio quidem hæc Aurelii
Victoris verba intelligi posse de civibus Romanis,
qui ægre tulerint, quod Constantini cadaver Con-
stantinopoli potius quam Romæ humatum fuisset.
Sed tamen Victorem aliud sensisse existimo, omnes
scilicet Romani orbis incolas obitum Constantini
acerbissime tulisse. Qui sensus plane confirmatur
sequentibus verbis: « Quippe cujus armis, legibus,
clementi imperio quasi novatum orbem Romanum
arbitraretur. » Sic enim legendum est, non autem
« urbem Romanam. »

(67) Ἀλουργικῆ ἀλουργίδι. Alterutra vox super-
flua est. Certe Fuk. codex posteriorem tantum
habet, cui subscribit liber Turnebi.

(68) Vulg. ἐν αὐτῷ τοῦ παντὸς προφέροντι. Rec-
tius in Fuk. ac Turnebi libro legitur ἐν αὐτῷ τῷ πάν-
των προφέροντι τῶν βασιλείων οἴκων. Sed omnino
scribendum est οἴκῳ, ut supra in lib. III, cap. 10.

(69) Ἐτε' ἐπ' ἀξίας, id est honorari. Sic Latini

vocabant eos qui honores gesserant, ut fuse no-
tavi ad librum XIV Ann. Marcellini. Quibus adde
locum Gaudentii Brixiensis episcopi in epistola ad
Benevolam: « Nam sicut honoratorum nostræ ur-
bis, ita etiam Dominicæ plebis, Domino annuente,
dignissimum caput es. »

(70) Ἐβασίλευε δὲ μετὰ θάνατον μόνος. Post
obitum Constantini, interregnum fuit, nec ullus in
orbe Romano Augustus imperavit. Quod quidem
interregnum non modo usque ad Constantini se-
pulturam permansit, sed usque ad diem v idus
Septembris, ut testatur Idatius in Fastis. Ita tribus
mensibus ac dimidio, orbis Romanus sine Augusto
imperio fuit. Quippe toto illo tempore quod ab xi
Kal. Junias usque ad v Idus Septembris intercedit,
filii ejus Cæsares tantum dicebantur. Certe Con-
stantinus Junior in epistola ad Alexandrinos quæ
data est post obitum patris, Feliciano et Titiano
coss., die 15 Kal. Julias, Cæsar duntaxat inscribitur.
Exstat hæc epistola apud Athanasium *Apologia*
II, sub finem.

a Deo concessus est. Quippe cum solus ille præ cæteris imperatoribus, Deum omnium regem Christumque ejus filium variis cujusque generis actibus honorasset, jure merito his honoribus solus affectus est : idque illi tribuere dignatus est summus omnium Deus, ut cadaver ejus in terris imperium obtineret. Quo quidem indicio iis qui non plane stupidi atque hebetes essent, perspicue significavit Deus, animam illius perpetuo et immortalis imperio frui. Et hæc quidem gesta sunt in hunc modum.

CAPUT LXVIII.

Quomodo exercitus judicio, filii ejus Augusti sunt nuncupati.

Interea tribuni lectos quosdam ex militaribus numeris, qui fidei ac benevolentiae causa olim principi accepti fuissent, ad Cæsares mittunt, cuncta eis quæ gesta erant nuntiaturus. Et hæc quidem illi tunc egerunt. Omnes vero ubicunque exercitus, quasi divino quodam spiritu incitati, simul atque de imperatoris morte nuntiatum est, uno consensu decreverunt, prorsus quasi maximus imperator adhuc superesset, neminem se præter ejus liberos imperii Romani principem **561** habituros. Nec multo post, eisdem non Cæsares appellari voluerunt, sed Augustos; quod nomen summi imperii velut quoddam insigne est. Et exercitus quidem suffragia sua atque acclamationes sibi mutuo per litteras significarunt : et unanimis legionum consensus, uno eodemque temporis momento cunctis ubicunque agentibus innotuit.

CAPUT LXIX.

Romæ luctus ob mortem Constantini, et imagines ei decretæ.

At in urbe regia, senatus populusque Romanus comperta imperatoris morte, gravissimum hunc nuntium et quavis calamitate acerbiorum rati, nullum luctui modum fecere. Quippe balnea et fora rerum venalium clausa : publica item spectacula, et quæcunque alia vitæ oblectamenta homines in otio degentes consecrari solent, remota. Et qui prius deliciis diffuserant, mæsti tunc per vias incedebant. Omnes imperatorem beatum, Deo carum, et prorsus imperio dignissimum prædicabant. Neque hæc voce tantum nuda declarabant : sed imaginibus dedicatis mortuum perinde ac superstitem honorabant. In quibus cum cœli similitudinem expressissent in tabula, ipsum supra cælestes fornices, in æthereo domicilio requiescentem pinxere. Quin etiam ipsi liberos ejus, imperatores atque Augustos solos sine cujusquam alterius consortio nuncupabant : magnisque clamoribus postulabant, ut imperatoris sui funus apud se haberent, et in regia urbe deponerent.

CAPUT LXX.

Quomodo funus Constantinopoli depositum sit a Constantio.

Hunc principi a Deo honorato, etiam Romani honorem exhibuerunt. At secundus ex filiis ad pa-

(71) Τὸ σκῆνος τοῦ σφωρ βασιλέως. Idem testator Aurelius Victor his verbis. « Funus relatum in urbem sui nominis. Quod sane populus Romanus ægerime tulit : quippe cujus armis, legibus, cle-

λέα Θεὸν, καὶ τὸν Χριστὸν αὐτοῦ παντοίαις τιμίαις πράξεσιν, εἰκότως τούτων ἔλαχε μόνος, καὶ τὴ θνητὴν αὐτοῦ βασιλεύειν ἐν ἀνθρώποις ὁ ἐπὶ πάντων ἡξίου Θεὸς, ὡδ' ἐπιδεικνύς τὴν ἀγήρω καὶ ἀτελεύτητον τῆς ψυχῆς βασιλείαν τοῖς μὴ τὸν νοῦν λειθωμένοις. Ἄλλὰ ταῦτα μὲν ὡδέ πη συνετελεῖτο.

stupidi atque hebetes essent, perspicue significavit Deus, animam illius perpetuo et immortalis imperio frui. Et hæc quidem gesta sunt in hunc modum.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΞΗ'.

Ὅπως Αὐγούστους εἶναι λοιπὸν τοὺς υἱοὺς αὐτοῦ τὸ στρατόπεδον ἔκρινον.

Τῶν δὲ στρατιωτικῶν ταγμάτων ἔκκριτους ἀνδρας, πίστει καὶ εὐνοίᾳ πάλαι βασιλεῖ γνωρίμους, οἱ ταξίμαχοι διεπέμποντο, τὰ πεπραγμένα τοῖς Καίσαρσιν ἐκόηλα καθιστῶντες. Καὶ οἶδε μὲν τὰδ' ἔπραττον· ὡσπερ δ' ἐξ ἐπιπολας κρείττονος, τὰ πανταχοῦ στρατόπεδα τὸν βασιλέως πυθόμενα θάνατον, μιᾶς ἐκράτει γνώμης, ὡσανεὶ ζῶντος αὐτοῖς τοῦ μεγάλου βασιλέως, μηδένα γνωρίζειν ἕτερον, ἢ μόνους τοὺς αὐτοῦ παῖδας Ῥωμαίων αυτοκράτορας. Οὐκ εἰς μακρὸν δ' ἤξουσιν, μὴ Καίσαρας, ἐντεῦθεν δ' ἦδη τοὺς ἀπαντας χρηματίζουσιν Αὐγούστους· ὃ δὲ καὶ μέγιστον τῆς ἀνωτάτω βασιλείας γίγνεται· ἂν σύμβολον. Οἱ μὲν οὖν ταῦτ' ἔπραττον, τὰς οἰκείας ψήφους τε καὶ φωνὰς διὰ γραφῆς ἀλλήλοις διαγγέλλοντες· ὑπὸ μιᾶν τε καιροῦ ῥοπήν τοῖς ἀπανταχοῦ πᾶσιν ἐγνωρίζετο ἢ τῶν στρατοπέδων συμφωνίᾳ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΞΘ'.

Ῥώμης ἐπὶ Κωνσταντίνῳ πένθος, καὶ διὰ τῶν εἰκότων τιμὴ μετὰ θάνατον.

Οἱ δὲ τὴν βασιλίδα πόλιν οἰκούντες, αὐτῇ συγχλήτῳ καὶ ὀνίμῳ Ῥωμαίων, ὡς τὴν βασιλέως ἐπέγνωσαν τελευτήν, δεινὴν καὶ πάσης συμφορᾶς ἐπέκεινα τὴν ἀκοὴν θέμενοι, πένθος ἀσχετὸν ἐποιούοντο· λουτρά δὲ ἀπεκλείετο καὶ ἀγοραὶ, πάνδημοὶ τε θεαί, καὶ πᾶσ' ὄσ' ἐπὶ ῥαστώνῃ βίου τοῖς εὐθυμουμένοις πρᾶττειν ἔθος ἦν. Κατηφείς δ' οἱ πάλαι τρυφεροὶ, τὰς προόδους ἐποιούοντο· ὁμοῦ δ' οἱ πάντες τὸν μακάριον ἀνευφήμουν, τὸν θεοφιλῆ, τὸν ὡς ἀληθῶς τῆς βασιλείας ἐπάξιον· καὶ οὐ ταῦτα βοαῖς ἐφώνουν μόνον, εἰς ἔργα δὲ χωροῦντες, εἰκόνας ἀναθήμασιν οἷά περ ζῶντα καὶ θετηνῆκότα αὐτὸν ἐτίμων, οὐρανοῦ μὲν σῆμα διατυπώσαντες ἐν χρωμάτων γραφῇ, ὑπὲρ ἀψίδων οὐρανίων ἐν αἰθερίῳ διατριβῇ διαναπαυόμενον αὐτὸν τῇ γραφῇ παραδιδόντες· τοὺς δ' αὐτοῦ παῖδας καὶ οὗτοι μόνους καὶ οὐδ' ἄλλους, αυτοκράτορας καὶ Σεβαστοὺς ἀνεκάλουν, βοαῖς τ' ἐχρῶντο ἰκετηρίως. τὸ σκῆνος τοῦ σφωρ βασιλέως (71) παρ' αὐταῖς κομιζόντες, καὶ τῇ βασιλίδι πόλει κατατίθεσθαι ποτινιώμενοι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ο'.

Κατάθεσις τοῦ σκηνώματος ὑπὸ Κωνσταντίνου παιδὸς ἐν Κωνσταντινουπόλει.

Ἄλλὰ καὶ οἶδε ταύτη τὸν παρὰ Θεῷ τιμώμενον ἐκόσμουν· ὃ δὲ τῶν παιδῶν δεύτερος (72) τῷ τῶν

menti imperio quasi novatam urbem Romanam arbitraretur.

(72) Ὁ δὲ τῶν παιδῶν δεύτερος. Constantinus Cæsar, quem pater Orienti præfecerat, audita pa-

πατρὸς ἐπιστάς σκῆνει, τῇ πόλει τούτο προσεκόμι-
 ζεν (73), αὐτὸς ἐξάρχων τῆς ἐκκομιδῆς· ἡγείτο δὲ
 κατὰ στίφος τὰ στρατιωτικὰ τάγματα, εἶπετό τε
 πληθὺς μυριάνδρος, λογχοφόροι τε καὶ ὀπλίται τὸ
 βασιλέως περιείπον ὄψα. Ὡς δὲ ἐπὶ τὸν ἀπο-
 στόλων τοῦ Σωτῆρος νεὺν παρήσαν, ἐνταυθοὶ τὴν
 λάρνακα διανέπαιον. Καὶ βασιλεὺς μὲν νέος Κωνσταν-
 τιος ὧδέ πη κοσμῶν τὸν πατέρα, τῇ τε παρουσίᾳ,
 καὶ τοῖς εἰς αὐτὸν καθήκουσι, τὰ τῆς πρεπούσης ὁσίας
 ἀπεπλήρου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΟΑ΄.

*Σύναξις ἐν τῷ καλουμένῳ μαρτυρίῳ τῶν ἀποστό-
 λων ἐπὶ τῇ Κωνσταντινῶν τελευτῇ.*

Ἐπεὶ δ' ὑπεχώρει (74) σὺν τοῖς στρατιωτικοῖς
 τάγμασι, μέσοι δὴ παρήσαν οἱ τοῦ Θεοῦ λειτουργοί,
 σὺν αὐτοῖς πληθεσι, πανδήμω τε θεοσεβείας λαῷ, τὰ
 τε τῆς ἐνθέου λατρείας δι' εὐχῶν ἀνεπλήθρουν. Ἐνθα
 δὴ ὁ μὲν μακάριος Ἰωὴ κείμενος ἐφ' ὑψηλῆς κρηπίδος
 ἐδοξάζετο, λέως δὲ καμπληθῆς σὺν τοῖς τῷ Θεῷ ἱερω-
 μένοις, οὐ δακρύων ἐκτός, σὺν κλαυθμῷ δὲ πλεόντι,
 τὰς εὐχὰς ὑπὲρ τῆς βασιλείως ψυχῆς ἀπέδιδον τῷ
 Θεῷ, τὰ καταθύμια τῷ θεοφιλεῖ πληροῦντες· κἀν
 τούτῳ τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν αὐτοῦ θεράποντα εὐμένειαν
 ἐνδειξαμένου, ὅτι δὴ καὶ [μετὰ] τέλος αὐτοῦ τοῖς
 ἀγαπητοῖς καὶ γυνιστοῖς υἱοῖς διαδόχοις τὴν βασιλείαν
 ἔδωρεῖτο (75), καὶ κατὰ τὰ σπουδασθέντα αὐτῷ (76)
 σὺν τῇ τῶν ἀποστόλων κατηξιοῦτο μνήμῃ τὸ τῆς
 τρισμακαρίας ψυχῆς σκῆνος, τῷ τῶν ἀποστόλων
 προσρήματι συνδοξαζόμενον, καὶ τῷ τοῦ Θεοῦ λαῷ
 συναγελαζόμενον, θεσμῶν τε θείων καὶ μυστικῆς
 λειτουργίας ἀξιούμενον, καὶ κοινωνίας ὁσίων ἀπολαῶν

tris valetudine iter arripnerat, ut parentem suum
 ante obitum videret. Sed morbi vis desiderium filii
 frustrata est. Nam cum Nicomediam venisset, pa-
 trem jam defunctum reperit, ut scribit Julianus in
 Oratione prima *De laudibus Constantini*, pag. 29.
 Cum Juliano consentiunt etiam ceteri historiae
 scriptores. Solus Zonaras Constantium Caesarem
 qui tunc erat Antiochia, vivente adhuc patre su-
 pervenisse scribit, eique mortuo funus magnificen-
 tissimum duxisse.

(73) *Τῇ πόλει τούτο προσεκόμιζεν.* Penultima
 vox addita est a viris doctis, ex conjectura, ut
 opinor. Videtur tamen aliquid amplius deesse, ac
 fortasse ita scripserat Eusebius: τῇ ἐκείνου ἐκωνύμῳ
 πόλει. Ex his patet, Constantini cadaver honorifico
 cultu servatum esse Nicomediae, usque ad Con-
 stantii Caesaris adventum. Qui cum venisset Nico-
 mediam, patris funus deluxit Constantinopolim.
 Quare fallitur auctor *Chronici Alexandrini*, qui
 Constantium recta Constantinopolim venisse, atque
 ibi paternas exsequias celebrasse scribit.

(74) *Ἐπεὶ δ' ὑπεχώρει.* Horum verborum duplex
 sensus afferri potest. Aut enim significat Eusebius,
 Constantium Caesarem, cum patris arcam in ec-
 clesia deposuisset, statim cum militibus ex ecclesia
 discessisse; aut id tantum vult, Constantium, ea re
 peracta, secessisse ex medio ecclesiae, ut sacerdo-
 tibus locum daret. Quam quidem sententiam ve-
 riorem puto. Nam Constantius licet nondum salu-
 tari lavacro tinctus esset, erat tamen catechume-
 nus, ut docet Sulpicius Severus in libro secundo
Historiae.

(75) *Βασιλείαν ἔδωρεῖτο.* Interpretes haec de Deo

PATROL. GR. XX.

tris funus cum advenisset, in urbem patri cogno-
 minem illud devexit, ipse exsequias praecedens.
 Praebant per catervas et agmina dispositi numeri
 militares. Pone sequebatur innumerabilis hominum
 multitudo. Hastati vero et scutarii ipsum impera-
 toris corpus medii cingebant. Postquam ad 562
 apostolorum Servatoris nostri ecclesiam perventum
 est, arcam illic deposuerunt. Hunc in modum no-
 vus imperator Constantius, tum adventu suo, tum
 reliquis officiis patri honorem exhibens, justa ut par
 erat persolvit.

CAPUT LXXI.

*Missa in apostolorum martyrio celebrata in exsequiis
 Constantini.*

Ubi vero ille cum militaribus numeris abcessit,
 ministri Dei cum turbis et tota fidelium plebe, in
 medium prodire, et divini cultus caeremonias pre-
 cationibus peregerunt. Ac beatus quidem princeps
 alto in suggestu jacens, laudibus tum celebrabatur.
 Innumerabilis autem populus una cum sacerdoti-
 bus Dei, non sine gemitu ac lacrymis, pro impe-
 ratoris anima preces offerebant Deo, gratissimum
 pio principi officium exhibentes. Porro in hoc
 etiam Deus prolixam erga famulum suum benevo-
 lentiam declaravit: quippe qui charissimis ac ger-
 manis ejus filii paterni imperii successionem tri-
 buerit; et, quod maxime ambierat, locum juxta
 apostolorum memoriam ei concesserit; ut scilicet
 beatissimae illius animae tabernaculum apostolici
 nominis atque honoris consortio frueretur, et po-
 pulo Dei in ecclesia sociaretur; divinisque caer-
 moniis ac mystico sacrificio, et sanctarum precum

dici crediderunt, qui imperium Constantini liberis
 donavit. Ego vero, re attentius examinata, de ipso
 Constantino dici conseo, qui regnum filii etiam
 mortuus tradidit. Idque confirmant sequentia.

(76) *Vulg. καὶ τὰ σπουδασθέντα αὐτῷ.* Scriben-
 dum videtur καὶ κατὰ τὰ σπουδασθέντα αὐτῷ. Opta-
 verat Constantinus, ut post obitum non, sicut reliqui
 principes, consecraretur atque inter divos referretur:
 sed ut, cum apostolis sepultus, particeps fieret
 orationum quae in eorum honorem a fidelibus Deo
 offerri solent, ut supra dixit Eusebius in cap. 60.
 Ex quo apparet, hic scribendum esse κατὰ, non, ut
 in libro Moræi et ad marginem editionis Geneven-
 sis, διὰ τὰ σπουδασθέντα. Nec sic tamen locus in-
 teger fuerit, nisi haec verba suppleantur, τῶν ἐπιτε-
 λουμένων εὐχῶν σὺν τῇ, etc. Quod confirmat Eu-
 sebius in dicto capite 60. Delendum quoque est
 punctum quod paulo post apponitur tum in Regio
 codice, tum in vulgatis editionibus, legendumque
 uno ductu: σὺν τῇ τῶν ἀποστόλων κατηξιοῦτο μνήμῃ
 τὸ τῆς τρισμακαρίας ψυχῆς σκῆνος, etc. Quo nihil
 certius, ut mirer interpretem id non vidisse. In
 codice Fuk. hic locus ita legitur: Καὶ διὰ τὰ σπου-
 δασθέντα αὐτῷ, τόπου σὺν τῇ τῶν ἀπ. κατηξιοῦτο
 μνήμῃ, ὡς ὁρᾶν εἰσέτι καὶ νῦν τὸ, etc. Neque aliter
 in libris Turnebi ac Savillii: nisi quod Savilius
 habet τόπου ἐπὶ τῇ τῶν ἀπ., etc. At in schedis
 Regii hunc locum ita scriptum inventi, κατασπου-
 δασθέντα αὐτοῦ, τόπου σὺν τῇ τῶν ἀπ., etc. Quae
 lectio ad emendationem nostram propius accedit.
 Porro voces illae ὡς ὁρᾶν εἰσέτι καὶ νῦν, per paren-
 thesim dicuntur. Idque innuit illa codicis Fuko-
 tiani interpunctio, quam supra exhibui.

39

communione potiri mereretur : ipse vero etiam post mortem imperium retinens, quasi redivivus universum orbem gubernans, Victor Maximus Augustus, suo adhuc nomine rempublicam regeret.

CAPUT LXXII.

De phænice ave.

Non quemadmodum avis illa Ægyptia, quæ cum ejus generis unica sit, super aromatum cumulo emori dicitur, seipsam quasi victimam immolans : moxque ex ipsis favillis renasci, et pennis in altum subvecta, eadem qua prius specie cerni : sed potius exemplo Servatoris sui, qui instar tritici sati, ex uno semine in multa sese diffundens, ope ac benedictione Dei spicam protulit, et universum terrarum orbem fructibus suis implevit ; ad hunc modum beatissimus 563 princeps per successionem liberorum multiplex factus est ex uno : adeo ut passim in omnibus provinciis imagines ei simul cum filiis honoris causa statuuntur, et familiare nomen Constantini etiam post ejus obitum usurpetur.

CAPUT LXXIII.

Quomodo in nummis Constantinum velut in cælum ascendentem expresserint.

Quinetiam nummi hujusmodi forma signati sunt : anteriore quidem parte beatum principem oblecto capite præferentes ; altera vero parte in quadrijugo curru aurigæ instar sedentem, et porrecta ipsi cælitus dextra ad superos assumptum.

CAPUT LXXIV.

Quod cum Deum coluisset, merito etiam a Deo honoratus est.

Hæc miracula summus omnium Deus in Constantino, qui solus ex omnibus retro imperatoribus Christianum se palam professus fuerat, nostris

(77) Vulg. αὐτὸς δὲ τῆς βασιλείας μετὰ θάνατον. Scribo αὐτὸς δὲ τῆς β. καὶ μετὰ θάνατον ἐπειλημμένος, quod confirmant sequentia. Atque ita in codice Fuk. diserte scriptum inveni.

(78) Νικητῆς, Μέγιστος, Σεβαστός. Hujusmodi erat inscriptio, legibus et epistolis Constantini præfissi solita, ut passim testatur Eusebius : *Victor Constantinus Magnus Augustus*. Pronomen Victoris sumpsit Constantinus post partem de tyrannidis victoriam. Sed et filii ipsius quasi jure hæreditario illud retinuerunt, ut docent eorundem epistolæ. Porro ex hoc loco apparet, post obitum Constantini Maximi, tribus circiter mensibus, id est toto interregni spatio, leges omnes atque edicta, Constantini, tanquam superstitis, nomine inscripta fuisse, cum nullus alius Augustus esset in orbe Romano, ut supra observavi. Potest etiam intelligi hic locus de liberis Constantini Magni qui eodem titulo et nomine utebantur, et in quibus pater reviviscere videbatur. Quam interpretationem confirmant sequentia.

(79) Vulg. ἡγεμονίας κρατεῖν. Scribo ἐκράτει, ut respondeat ei verbo quod multo ante præcessit, κατηξίουτο. Porro in codice Regio ad marginem hujus capituli, Græcus scholiastes hæc verba in honorem Constantini ascripserat : Εἰς αἰώνιον μνημόσυνόν ἐστὶ τὸ ὄνομά σου, ἀποστόλων τρισχαιδέκατε. Sed et passim in hoc opere laudibus ac votis eum aspergit idem ille scriba. In Fuk. codice scribitur κρατεῖν.

A εὐχῶν· αὐτὸς δὲ τῆς βασιλείας (77) καὶ μετὰ θάνατον ἐπειλημμένος, ὥστε οὖν ἐξ ἀναβιώσεως τῆν σύμπασαν ἀρχὴν διοικῶν, Νικητῆς, Μέγιστος, Σεβαστός (78) αὐτῷ προσήματι τῆς Ῥωμαίων ἡγεμονίας ἐκράτει (79).

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΟΒ΄.

Περὶ φοίνικος ὄρνέου.

Οὐ κατὰ τὸν Αἰγύπτου ὄρνιν, ὃν δὴ φασὶ μονογενῆ ἵνα τὴν φύσιν, θνήσκειν μὲν ἐπ' ἀρωμάτων, αὐτὸν αὐτῷ τὴν τελευταίην θνητολοῦντα, ἀναβιώσκειν δ' ἐξ αὐτῆς σποδίας, καὶ ἀναπτάντα τοιοῦτον οἶος καὶ πρότερον ἦν φῦναι· κατὰ δὲ τὸν αὐτοῦ Σωτῆρα, ὃς τῷ τοῦ πυροῦ σπόρῳ παραπλησίως ἀνθ' ἑνὸς πολυπλασιαζόμενος, σὺν εὐλογίᾳ Θεοῦ παρεῖχε τὸν στάχυν, καὶ τὴν σύμπασαν οἰκουμένην τῶν αὐτοῦ κατενεπίμπλα καρπῶν· τοῦτ' οὖν ἐμφερῶς ὁ τρισμακάριος, πολυπλάσιος (80) διὰ τῆς τῶν παιδῶν διαδοχῆς ἀνθ' ἑνὸς ἐγίνετο, ὡς καὶ εἰκόνην ἀναστάσεως παρὰ πᾶσιν ἔθνεσιν ἅμα τοῖς αὐτοῦ τιμᾶσθαι παισίν, οἰκεῖόν τε τοῦνομα Κωνσταντίνου, καὶ μετὰ τὴν τοῦ βίου παραλαμβάνεσθαι τελευταίην.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΟΓ΄.

Ὅπως ἐν νομισμασιν, ὡς εἰς οὐρανὸν ἀνίστα Κωνσταντίνον ἐνεγράρασαν.

Ἦδη δὲ καὶ νομισμασιν ἐνεχαράττοντο τύποι, πρόσθεν μὲν ἐντυπούντες τὸν μακάριον, ἐγκεκαλυμμένον τὴν κεφαλὴν σχήματι (81), θατέρου δὲ μέρους ἐφ' ἄρματι τεθρίπκῳ ἡνιόχου τρόπον, ὑπὸ δεξιῆς ἄνωθεν ἐκτεινομένης αὐτῷ χειρὸς ἀναλαμβάνόμενον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΟΔ΄.

Ὅτι ὁ τιμηθεὶς ὑπ' αὐτοῦ θεὸς δικαίως αὐτὸν ἀντετίμησε.

Ταῦθ' ἡμῖν αὐτοῖς δεῖξας ὀφθαλμοῖς, ἐπὶ μόνῳ τῶν πώποτε Χριστιανῶ διαφανῶς (82) ἀποδειχθέντι Κωνσταντίνῳ ὁ ἐπὶ πάντων θεὸς, ὅσῳσιν ἦν ἔρα

(80) Vulg. πολυπλάσιος. Savilius ad oram libri sui notat legendum esse πολυπλάσιος, cui assentior ; nallam tamen πολυπλασίον.

(81) Ἐγκεκαλυμμένον τὴν κεφαλὴν σχήματι. Ultima vox delenda mihi videtur, quam ex margine in textum irrepisse credibile est. Ascriptum autem erat in margine ὄρνις, ad explicationem vocabuli sequentis ἄρματι. Quod vero ad marginem editionis Genevensis legitur διαδραματι, meo quidem iudicio ineptissimum est, neque Græci sermonis proprietas eam locutionem admittit. Porro in plerisque nummis Constantinus capite galeato conspicitur.

(82) Vulg. Χριστιανῶν διαφανῶς. Scribendum est sine dubio Χριστιανῶ. Scribendum quoque est μόνῳ τῶν πώποτε βασιλέων, aut certe subaudiendum. Cæterum Eusebius neminem excipit ex numero imperatorum Romanorum, dum ait primum ex omnibus Constantinum palam et aperte Christianum fuisse. Quod certe verissimum est. Etsi enim Philippus imperator Christianus fuisse a nonnullis proditur, non tamen Christianam religionem, perinde ac Constantinus, palam professus est. Alio sensu Orosius in libro vii, de Constantino ita scribit : « Primus imperatorum Christianus, excepto Philippo, qui Christianus apud admodum paucis ad hoc tantum consiliatus fuisse mihi visus est, ut millesimus Romæ annus Christo potius quam idolis dedicaretur. »

αὐτῷ (83) τὸ διάφορον παρεστήσατο, τῶν αὐτὸν τε καὶ τὸν Χριστὸν αὐτοῦ σέβειν ἠξιωμένων, τῶν τε τὴν ἐναντίαν ἐλομένων· οἱ τὴν Ἐκκλησίαν αὐτοῦ πολεμεῖν ὠρμηκότες, αὐτὸν αὐτοῖς ἐχθρὸν καὶ πολέμιον κατεστήσαντο, τῆς ἐφ' ἐκάστῳ τοῦ βίου καταστροφῆς, ἐναργῆ τὸν ἐλεγχὸν τῆς αὐτῶν θεοεχθρίας ἐνδειξαμένης· ὡσπερ οὖν τῆς θεοφιλείας τὰ ἐχέγγυα, τὸ Κωνσταντίνου τοῦ ἐκείνου φανερὸν κατέστησε τέλος.

declavit: quemadmodum Constantini obitu, Dei erga ipsum benevolentia: quaedam quasi pignora, omnibus manifesto apparuerunt.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΟΕ'.

Ὅτι τῶν προγενομένων Ῥωμαίων βασιλέων εὐσεβέστερος Κωνσταντίνος.

Μόνου μὲν Ῥωμαίων βασιλέως τὸν παμβασιλεύσαντος Ἐδὸν ὑπερβολῆ θεοσεβείας τετιμηκότες, μόνον δὲ τοῖς πᾶσι πεπαθήρησασμένως τὸν τοῦ Χριστοῦ κηρύξαντος Λόγον, μόνου τ' εἰπεῖν Ἐκκλησίαν αὐτοῦ, ὡς οὐδέτερος τῶν ἐξ αἰῶνος, δοξάσαντος, μόνου τε πᾶσαν κολύθειον πλάνην καθελόντος, πάντα τε τὸν τρόπον εἰδωλολατρίας ἀπελέγξαντος· καὶ δὴ καὶ μόνου τοιούτων ἠξιωμένου ἐν αὐτῇ τε ζωῇ καὶ μετὰ θάνατον, οἷων οὐκ ἂν τις τυχόντα οἷός τ' ἂν γένοιτο ἐξεῖπειν τινα, οὔτε παρ' Ἕλλησιν, οὔτε παρὰ βαρβάροις, οὔδ' ἐγε παρ' αὐτοῖς τοῖς ἀνωτάτω Ῥωμαίοις, οὐδενὸς τοιούτου τινὸς εἰς ἡμᾶς ἐκ τοῦ παντὸς αἰῶνος μνημονευόμενου

oculis proponens, satis superque declaravit, quantum interesset inter eos qui ipsum Christumque ipsius colere meruissent, atque inter illos qui contrariam sectam ac sententiam amplexi essent. Qui cum Ecclesiae Dei bellum intulissent, Deum sibi hostem atque inimicum reddiderunt. Ac profecto uniuscujusque illorum interitus, quantum erga eos esset divini Numinis odium, certissimo argumento erga ipsum benevolentia: quaedam quasi pignora,

CAPUT LXXV.

Quod Constantinus superiores omnes imperatores pietate superavit.

Qui cum solus ex Romanis imperatoribus, Deum omnium regem excellenti quadam pietate coluisset, solusque doctrinam Christi universis ore libero praedicasset; cumque Ecclesiam Dei honore et gloria in tantum auxisset quantum antea nemo, et errorem hominum plures colentium deos solus evertisset, omnesque huiusmodi superstitionis ritus ac modos confulasset: solus quoque tum in hac vita, tum post mortem, ea 564 consequi meruit, qualia nullus unquam nec apud Graecos, nec apud barbaros adeptus esse perhibetur. Sed neque apud priscos illos Romanos, ab ultimis usque temporibus quisquam recenseri potest, qui cum hoc nostro sit comparandus.

ΤΟΥ ΠΕΜΠΤΟΥ ΛΟΓΟΥ ΤΑ ΚΕΦΑΛΑΙΑ.

- α. Τὸ προοίμιον τοῦ Πάσχα μέμνηται, καὶ οἷα ὁ τοῦ Θεοῦ Λόγος ὠφελήσας σύμπαντας διαφόρων, παρὰ τῶν ὠφελουμένων ἐπεβουλεύετο.
- β. Προσφώνησις ἐπὶ τῇ Ἐκκλησίᾳ καὶ τοῖς ἀκροαταῖς, συγγενῶσκειν καὶ διορθοῦσθαι τὰ πταίσματα.
- γ. Ὅτι καὶ τοῦ Λόγου Πατὴρ ὁ Θεός, καὶ τῆς κτίσεως ὁ αὐτὸς δημιουργός· καὶ οὐκ ἂν ἠδύνατο συνιστάταιν τὰ ὄντα, εἰ διάφορα ἦν αὐτῶν τὰ αἰτία.
- δ. Περὶ τῆς κατὰ εἰδῶλα πλάνης.
- ε. Ὅτι Χριστὸς ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ πάντα ἐδημιούργησε, καὶ τοῦ εἶναι τὸ ποσὸν ἐν ἐκάστῳ διωρίσαστο.
- ς. Περὶ τῆς εἰμαρμένης, ὅτι ψευδὴς ὁ περὶ αὐτῆς λόγος δεικνύεται, ἐκ τε τῶν παρὰ ἀνθρώποις νόμων, καὶ τῶν κατὰ τὴν κτίσιν· ἅτινα οὐκ ἀτάκτως, ἀλλὰ κατὰ τάξιν κινεῖται, τοῦ δημιουργοῦ τὸν ὅρον διὰ τῆς τάξεως ἐπιδεικνύμενα.
- ζ. Ὅτι περὶ τῶν ἀκαταλήπτων, τοῦ δημιουργοῦ χρῆ τὴν σοφίαν δοξάζειν, καὶ οὐκ ἄλλοι οὐδ' αὐτόμυτον αἰτιῶσθαι φορῶν.
- η. Ὅτι τὰ μὲν χρειώδη ἀφθόνως τοῖς ἀνθρώποις ὁ Θεὸς χορηγεῖ· τὰ δὲ πρὸς τέρψιν, μετρίως· συμπερόντως ἐκατέρων χορηγῶν τὴν ἀπόλαυσιν.
- θ. Περὶ τῶν φιλοσόφων, οἱ διὰ τὸ πάντα βούλεσθαι εἰδέναι, καὶ περὶ τὰς δόξας ἐσφάλησαν, καὶ κινδύνους ἐνοιὶ προσωμίλησαν. Καὶ περὶ τῶν Πλάτωνος δογμάτων.
- ι. Περὶ τῶν μὴ μόνον τὰ γραφικὰ δόγματα, ἀλλὰ

- καὶ τὰ φιλόσοφα διαπνεύοντων, καὶ περὶ τοῦ εἶναι ἢ πάντα πιστεῦναι τοῖς ποιηταῖς, ἢ πάντα ἀπιστεῖν.
- ια. Περὶ τῆς κατὰ σάρκα τοῦ Κυρίου παρουσίας, τίς καὶ ἐπὶ τίσι γεγένηται.
- ιβ. Περὶ τῶν μὴ γνόντων τὸ μυστήριον, καὶ οὐκ ἐκόντες ἠγνόησαν, καὶ ὅσα τοὺς γνόντας ἀγαθὰ μένει, καὶ μάλιστα τοὺς δι' ἐμολογίας τελειωθέντας.
- ιγ. Ὅτι ἀναγκαῖα τῶν τῆς κτίσεως μερῶν ἡ διαφορὰ· καὶ ὅτι ἡ πρὸς τὸ καλὸν καὶ κακὸν μορφή τῆς τῶν ἀνθρώπων γνώμης ἐστίν· ὅθεν καὶ ἡ κρίσις ἀναγκαῖα καὶ ἐβλόγος.
- ιδ. Ὅτι ἀπειρώς ἡ κτιστὴ φύσις ἀπὸ τῆς ἀκτιστοῦ οὐσίας ἀφέστηκε· πλησίον δὲ αὐτῆς, τῷ κατ' ἀρετὴν βίῳ ὁ ἀνθρώπος γίγνεται.
- ιε. Ὅσα ὁ Σωτὴρ ἐδίδαξε, καὶ ἐθανυματούργησε, καὶ τοὺς ἀρχαίους ὠφέλησεν.
- ις. Τὴν Χριστοῦ παρουσίαν προειρηθῆσθαι μὲν τοῖς προφήταις· ἐπὶ καταστροφῇ δὲ τῶν εἰδώλων καὶ τῶν εἰδωλικῶν γενέσθαι πόλεων.
- ιζ. Περὶ τῆς Μωυσεῶς σοφίας, ζηλωθείσης παρὰ τῶν ἔξωθεν σοφῶν· καὶ περὶ Δανιὴλ καὶ τῶν τριῶν παιδῶν.
- ιη. Περὶ τῆς Σιδύλλης τῆς Ἐρυθραίας, ἐν ἀκροστιχίδι τῶν τῆς μαρτείας ἐπῶν, τὸν Κύριον καὶ τὸ πάθος δηλοῦσης· ἐστι δὲ ἡ ἀκροστιχίς· Ἰησοῦς Χριστὸς, Θεοῦ υἱὸς, Σωτὴρ, σταυρός.
- ιθ. Ὅτι ἡ περὶ τοῦ Σωτῆρος μαρτεία παρ' οὐδενὸς τῶν τῆς Ἐκκλησίας πέπλασται, ἀλλὰ τῆς Ἐρυθραίας Σιδύλλης ἐστίν, ἧς τὰς βίβλους

(83) Ὅποσον ἦν ἄρα αὐτῷ. Malim legere ὅπόσον ἦν παρ' αὐτῷ τὸ διάφορον, etc., id est, Quantum apud

se discrimen esset.

- Κικέρων ὁ ποιητὴς πρὸ τῆς ἐπιδημίας τοῦ Ἀ
Χριστοῦ Ῥωμαίων μετέφρασε· καὶ δὲ Βιργίλιος
μémηται αὐτῆς, καὶ τοῦ παρθενικοῦ τόκου, δι'
αἰνιγμάτων ψόβων τῶν κρατούντων ὑμνήσας τὸ
μυστήριον.
- κ'. Βιργίλιου Μάρωνος ἕτερα περὶ Χριστοῦ ἐπη,
καὶ ἡ τοῦτων ἐρμησία· ἐφ' οἷς δεικνύται δι'
αἰνιγμάτων, ὡς παρὰ ποιητοῦ, μὴνυθὲν τὸ
μυστήριον.
- κα'. Ὅτι οὐ δυνατὸν περὶ ψιλοῦ ἀνθρώπου ταῦτα
λέγεσθαι· καὶ δὲ οἱ ἀπιστοῦντες, ἀγροῖα
θεοσεβείας καὶ τὸ εἶναι θθερ αὐτοῖς ἀγροοῦ-
σιν.
- κβ'. Εὐχαριστία Χριστῷ τὰς νίκας καὶ τὰ λοιπὰ
ἀγαθὰ τοῦ βασιλέως γράφουσα· καὶ ἐλεγχος
τοῦ κατ' αὐτῶν τυράννου Μαξιμίνου, τῷ μεγέ-
- θει τοῦ διωγμοῦ μέγιστα δόξαν τῇ εὐσεβείᾳ
περιποιήσαντος.
- κγ'. Περὶ τῆς τῶν Χριστιανῶν πολιτείας· καὶ δὲ
χαίρει τοῖς ἐν ἀρετῇ βιοῦσι τὸ θεῖον, καὶ χρῆ
κρίσιν προσδοκᾷ καὶ ἀνταπόδωσιν.
- κδ'. Περὶ Δεκίου καὶ Οὐβιερλιανοῦ, καὶ Ἀδρηλιανοῦ,
ἀθλίως τὸν βίον καταστρεφάντων διὰ τὸν τῆς
Ἐκκλησίας διωγμὸν.
- κε'. Περὶ Διοκλετιανοῦ μετ' ἀσχύνης τὴν βασι-
λείαν παραιτησάμενον, καὶ διὰ τὸν διωγμὸν
τῆς Ἐκκλησίας κεραυνωθέντος.
- κς'. Ὅτι τῆς τοῦ βασιλέως εὐσεβείας ὁ θεὸς
αἰτιος· καὶ δὲ τὰ μὲν κατορθώματα παρὰ Θεοῦ
χρῆ ζῆτεῖν καὶ αὐτῷ λογιέσθαι· βῆθυμῳ δὲ
ἡμετέρᾳ ἐπιγράφειν τὰ πταίσματα.

565 CAPITULA LIBRI QUINTI.

- I. Proœmium mentionem facit Paschæ, et quod B
Christus cum multa in omnes homines beneficia
contulisset, ab eisdem male mulctatus est.
- II. Allocutio ad Ecclesiam et auditores, ut ignoscant
et emendant si quid minus recte dixerit.
- III. Quod Deus Pater est Verbi, et omnium rerum
opifex; et quod nullo modo res possent consistere,
si diversæ essent earum causæ.
- IV. De errore eorum qui simulacra venerantur.
- V. Quod Christus Filius Dei cuncta condidit, et cer-
tam vitæ spatium singulis constituit.
- VI. De fato; et quod falsa sunt quæ de eo dicun-
tur; idque ostenditur tum ex legibus humanis, tum
ex rebus creatis quæ non temere, sed ordine mo-
ventur; hoc facto declarantes Creatoris præ-
ceptum.
- VII. Quod in rebus quas intelligentia assequi non
possumus, Creatoris sapientiam prædicare debe-
mus, nec casum aut aliam præter Deum causam
existimare.
- VIII. Quod quæ ad usum necessaria sunt, Deus cop-
iose suppeditat hominibus: quæ vero ad volupta-
tem faciunt, modice subministrat: utrumque ad
utilitatem nostram dispensans.
- IX. De philosophis qui cum omnia scire voluissent,
opinionibus lapsi sunt, et nonnulli discrimen vitæ
subierunt: item de doctrina Platonis.
- X. De iis qui non solum sacræ Scripturæ, sed etiam
philosophorum dogmata despiciunt: et quod vel in
omnibus fides poetis adhibenda est, vel in nullo.
- XI. De corporali Domini adventu, qualis et cur
fuerit.
- XII. De his qui hoc mysterium non cognoverunt; et
quod voluntaria eorum ignorantia est: et quanta
bona eos makeant, qui illud cognoverunt, ac præ-
sertim eos qui in confessione mortui sunt.
- XIII. Quod necessaria sit differentia in rebus crea-
tis; et quod ad bonum malumque propensio ex vo-
luntate hominum oritur: ideoque necessarium est
iudicium Dei.
- XIV. Quod creatura immenso spatio distat a sub-
stantia increata; et quod homo per virtutem pro-
zime ad Deum accedit.
- XV. Quæ præcepta tradiderit, et quæ miracula
patraverit, et quantopere subditis profuerit Ser-
vator.
- XVI. Quod Christi adventus prædictus sit a prophe-
tis: et quod ad eversionem 566 simulacrorum et
urbium simulacra colentium, ordinatus fuerit.
- XVII. De sapientia Moysis: item de Daniele et de tri-
bus pueris.
- XVIII. De Sibylla quæ in acrostichide carminum
quibus vaticinata est, Dominum et passionem de-
signat. Est autem achrostichis hæc: « Jesus Chri-
stus, Dei Filius, Servator, crux. »
- XIX. Quod hæc de Christo vaticinalio a nemine
Christianorum conficta est, sed ab Erythræa Si-
bylla conscripta, cujus libros Cicero ante adven-
tum Christi Latinis versibus reddidit: et quod Vir-
gilius ejus mentionem facit, simulque partus vir-
ginei; obscure celebrans mysterium, metu poten-
tiorum.
- C XX. Alii versus Virgilii Maronis de Christo, eorum-
que interpretatio: in quibus ostenditur, obscure,
ut poetis mos est, indicatum esse mysterium.
- XXI. Quod de nudo ac simplici homine dici hæc non
possunt; et quod infideles ob divini cultus igno-
rantiam, ne ortus quidem sui causam norunt.
- XXII. Gratiarum actio imperatoris, qua victorias et
reliqua bona sua Christo accepta fert; et consu-
latio Maximini tyranni, qui persecutionis crude-
litate Christianæ religionis gloriam auxerat.
- XXIII. De Christianorum institutis: et quod Deus
diligit eos, qui virtutem sectantur; et quod judi-
cium ac retributionem sperare oportet.
- XXIV. De Decii, Valeriani et Aureliani calamitoso
vitæ exitu ob persecutionem Ecclesiarum.
- XXV. De Diocletiano, qui turpiter imperio se abdi-
cavit, et ob Ecclesiarum persecutionem fulmine
ictus est.
- XXVI. Quod Deus causa fuit pietatis imperatoris;
et quod eventus prosperos a Deo poscere eique ac-
ceptos ferre debemus: secus autem gesta, negli-
gentiæ nostræ imputare.

ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ

ΛΟΓΟΣ ΟΝ ΕΓΡΑΨΕ Ε ΤΩ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΣΥΛΛΟΓΩ (84). »

CONSTANTINI IMPERATORIS

ORATIO QUAM INSCRIPSIT Ε ΑΔ SANCTORUM COETUM. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'.

Τὸ προοίμιον τοῦ Πάσχα μέμνηται, καὶ οἷα ὁ τοῦ Θεοῦ Λόγος ὠφελήσας σύμπαντας διαφόρως, παρὰ τῶν ὠφελουμένων ἐπεδουλεύετο.

Τὸ τηλαυγέστερον ἡμέρας τε καὶ ἡλίου φέγγος, προοίμιον μὲν ἀναστάσεως, ἀρμογὴ δὲ νέα τῶν πονησάντων ποτὲ σωμάτων, ἔρμαιόν θ' ὑποσχέσεως (85), καὶ ἀτραπὸς ἐπὶ τὴν αἰωνίαν ζωὴν ἄγουσα, ἡ τοῦ παθήματος ἡμέρα πάρεστιν, ὧ προσφιλέστατοι καθηγηταί, φίλοι θ' οἱ λοιποὶ ξύμπαντες ἄνδρες, μακάριά τε πολλὰ πλήθη (86) τῶν θρησκευόντων, καὶ αὐτὸν τὸν τῆς θρησκείας Θεὸν, διὰ τῶν ἐντὸς αἰσθήσεων ἐκάστου καὶ δι' ἐκφωνητηρίων ἀδιαιλέτως ὑμνούντων κατὰ τὰ ἐν θεσπίσμασι προσαγορευόμενα. Σὺ δ', ὦ παμμήτειρα φύσις, τί τοιοῦτον τῷ κόσμῳ συντέλεσας πώποτε; Ποῖον δ' ὄλωσ ἂν δημιούργημα; Β Εἴπερ ὁ τῶν πάντων, καὶ τῆς σῆς οὐσίας (87) αἴτιος· οὗτος γάρ σε ἐκόσμησεν· ἐπεὶ κόσμος φύσεως, ἡ κατὰ φύσιν ζωὴ (88) ἐπιεκράτησε δ'

A. 567 CAPUT I.

Proœmium mentionem facit Paschæ, et quod Christus cum multa in omnes homines beneficia contulisset, ab iisdem male multatus est.

Splendidus solito solis ac diei jubar; primordium quidem resurrectionis, corporum vero jam pridem dissolutorum nova reparatio: fundamentum promissionis, via ducens ad æternam vitam, dies videlicet passionis nunc agitur, doctores charissimi et reliqui omnes amici: vosque multo reliquis feliciores credentium populi, qui ipsum religionis auctorem Deum religiose colitis, et tum interiore sensu, tum linguis ac vocibus, juxta sacrorum oraculorum præscripta, ipsum sine intermissione laudatis. Tu vero, natura omnium parens, quid hujusmodi unquam ad hominum utilitatem contulisti? Aut potius quod usquam est opificium tuum? siquidem ille omnium auctor tuæ substantiæ opifex fuit. Hic enim est, qui te ornavit. Quippe ornamentum naturæ est, vita

(84) Post quatuor libros De vita et pietate imperatoris Constantini, duas orationes Eusebii subjecerat: alteram Constantini imp. Ad *Sanctorum cœtum*, sive ad Ecclesiam Dei; alteram a seipso conscriptam De fabrica et donariis martyrii Hierosolymitani, ut ipsemet Eusebius testatur in capp. 32 et 46 libri quarti. Sed posterior quidem Eusebii oratio hodie non exstat. Prior autem illa tot mendis inquinata est, ut pene satius fuerit eam non exstare. Verum cum hoc eximium sit monumentum religiosi principis, ejusque studiorum et ingenii illustre specimen, operæ pretium facturus mihi videor, si in eo emendando atque explicando curam ac diligentiam adhibuero. *Ὁν ἔγραψε*. In capite 32 lib. iv, legitur *ἐπέγραψε*, quod præferendum puto. Hic igitur titulus fuit hujusce orationis: Νικητῆς, Μέγιστος, Σεβαστὸς Κωνσταντῖνος τῷ τῶν ἁγίων συλλόγω.

(85) Vulg. *ἔρμαι θ' ὑποσχέσεως*. In libro Moræi, perinde ac in margine editionis Genevensis, emendatur *ἔρμαιον*. Quod vocabulum nullibi legere memini. At in libro Scaligeri *ἔρμαιον* corrigebatur, quod proprius accedit ad manuscriptorum codicum lectionem. Certe in Regio codice *ἔρμαι* legitur, ex quo conjiciebam scribendum esse *ἔρμα*, id est fundamentum. Eleganter resurrectionem Domini vocat fundamentum promissionis. Nec male Christophersonus *pignus promissionis* vertit, quod idem est. Pignus enim pro firmamento datur: unde ἐνέκυρον dicitur a Græcis. In codd. Fuk. et Savillii *ἔρμαιον* scriptum inveni.

(86) Vulg. *μακαριώτερα δὲ πολλῶ πλήθη*. Non assentior vitis doctis, qui hæc cum præcedentibus continuantes ita legunt, *μακαρία τε πολλὰ πλήθη*, etc. Nam si hoc modo legamus, inepta fuerit repetitio,

cum antea dixerit Constantinus, *φίλοι θ' οἱ λοιποὶ ξύμπαντες ἄνδρες*. Quibus verbis Constantinus universam plebem catholicam salutat more concionatorum. Quare verba illa *μακαριώτερα δὲ πολλῶ πλήθη*, initium sunt alterius periodi, qua Constantinus felicitatem catholicæ plebis exaggerat. Porro libentius legerem *πλήθη τυγχάνετε*, ut plebem ipsam alloquatur Constantinus. In codd. tamen Fuk. et Savillii ita legitur hic locus: *Μακάριά τε πολλὰ πλήθη τῶν θρησκευόντων, καὶ αὐτὸν τὸν τῆς θρησκείας Θεὸν διὰ τῶν ἐντὸς αἰσθήσεων ἐκάστου, καὶ δι' ἐκφωνητηρίων ἀδιαιλέτως ὑμνούντων κατὰ τὰ ἐν θεσπίσμασι προσαγορευόμενα*.

(87) Vulg. *τῆς σῆς οὐσίας*. Ad marginem editionis Genevensis adnotatur, alias scribi *οὐσίας*. Quam lectionem secutus est Christophersonus. Ego vero, re attentius examinata, vulgata scripturam hic retinendam puto. Ait enim Constantinus, naturam non esse opificem rerum, cum Deus ipsam condiderit: nec tantum ipsius naturæ auctor sit, sed etiam sanctitatis quæ in illa est. Deus enim est qui naturam exornavit. Quippe ornamentum naturæ est vita juxta legem ac præscriptum Dei. Hic est sensus hujus loci, quem Christophersonus non animadvertit. Nam de Portesio nihil dico, quem pæne ulique imperitissimum deprehendi. In codd. tamen Fuketii, Turnebi ac Savillii, et in schedis Regiis scribitur *οὐσίας*.

(88) *Ἡ κατὰ φύσιν ζωὴ*. Scribendum ἡ κατὰ Θεὸν ζωὴ, ut ex superiori annotatione apparet; uno verbo *θεοσέβεια*, id est religio, ornamentum est naturæ. In vulgata autem lectione quis subsit sensus, equidem non video. Sic Eusebius noster libros *De vita imp. Constantini* inscripsit *περὶ τοῦ κατὰ Θεὸν βίου*. In Regiis schedis scribitur ἡ κατὰ κόσμον ζωὴ.

cum natura apte consentiens; invaluit autem postea id quod prorsus naturæ contrarium est, ut Deum omnium auctorem nemo congruo cultu veneretur, sanctæque non divini Numinis providentia, sed casu quodam ac temere geri putarentur. Et quamvis prophetæ divino Spiritu afflati idipsum diserte annuntiarent, quorum sermonibus fides adhiberi debuerat, tamen iniqua impietas modis omnibus repugnabat: ipsam quidem veritatis lucem odio prosequens, impenetrabiles autem tenebras erroris amplectens. Neque vero vis ac sævitia abfuit, præsertim cum temerarium impetum vulgi principum auctoritas adjuvaret, aut, ut verius dicam, ipsi se importuni furoris duces præberent. Itaque hæc vivendi ratio plurimum ætatum usu confirmata, illorum temporum hominibus plurimas innoxit calamitates. Verum ubi primum Servatoris nostri præsentia illuxit, statim pro injustitia æquitas, pro gravissima tempestate **568** serenitas oborta est; et quæcumque a prophetis prædicta fuerant, impleta sunt. Postquam enim idem ille Servator noster ad Patris sui sublatus est domicilium, toto terrarum orbe continentiae ac modestiae radiis illustrato, Ecclesiam suam quasi sacrum quoddam virtutis templum in terris constituit, idque æternum et incorruptum, in quo tum summo Deo ac Patri debitum, tum ipsi quoque conveniens cultus rite exhiberetur. Sed quid post hæc vesana gentium malitia machinata est? Christi beneficia ac dona projicere, et Ecclesiam Dei ad salutem omnium constitutam evertere studuit, ac suam superstitionem in ejus locum substituere. Iterum seditiones; iterum pugnae et bella; iterum morositas et uxuriosus vitæ apparatus, et cupiditas divitiarum: quæ quidem præter naturam in hominibus existens (quod proprium est malitiæ) nunc spe fucata oblectat, nunc timore percellit. Sed hæc quidem, ut æquitas postulat, humi jaceat, a virtute devicta, et præ pœnitentia seipsam disruptens atque dilacerans. Nobis vero ea quæ divinæ doctrinæ conveniunt, impræsentiarum dicenda sunt.

— Læctionem sequentia, à παρά φύσιν unice veram esse, docent sequentia, à παρά φύσιν. Neque perspicio cur tantopere offensus sit Valesius illo ἢ κατὰ φύσιν ζωῆ. Patet enim Constantinum ludere in voce φύσιν quod bis diverso sensu positum hanc sententiam affert: Ornamentum naturæ, id est hominum a Deo creatorum, est vita naturæ consentiens. HEINICHEN.

(89) Vulg. ἐπικεκράτηκε γάρ. Scribendum ἐπικεκράτηκε δὲ οὐ μετρίως ὃν παρά φύσιν, etc. Certe in cod. Fuk. scribitur ἐπικεκράτηκε δ' οὐ μετρίως τὰ παρά φύσιν, τὴν τῶν ἀπάντων θεῶν, etc.

(90) Vulg. δεισιδαιμονίαν δὲ ἀνόσιος. In codice Regio desunt duæ postremæ voces, et vacuum spatium relictum est, unius vocabuli capax. Ego non dubito quin legendum sit, τὴν οὐκ εἰδὼν δεισιδαιμονίαν ἀντισημαίνειν, exrupto verbo illo ἀνέτρεπε, quod omnino superfluum est. In codice Fuk. ita scribitur hic locus: Ἐκκλησίαν πορθῆσαν. Ἀνέτρεπέ τε τὴν οὐκ εἰδὼν δεισιδαιμονίαν, νότιος αὐθις, etc. In schedis autem Regii scriptum est νόσος αὐθις, etc. Savilius ad oram libri sui emendavit, ἀνέτρεπε δὲ τὴν οὐκ εἰδὼν δεισιδ. Ego, re attentius examinata, hunc locum ita restituendum esse existimo: Ἐκκλησίαν πορθῆσαι, ἀνέτρεπε δὲ τὴν οὐκ εἰδὼν εὐδαιμονίαν. Νόσος αὐθις, etc. id est, Gentiles cum Ecclesiam Christi vastare atque evertere institissent, suam ipsorum felicitatem sub-

οὐ (89) μετρίως ἀπαρά φύσιν, τὸν τῶν πάντων θεῶν καταξίαν σέβειν μηδένα, νομιζέσθαι τε μὴ ἐκ προνοίας, ἀλλ' ὡς ἔτυχε, ἀτάκτως τε καὶ πλημμελῶς τὰ πάντα συνεστάναι. Καὶ ταῦτα ἐξαγγελούσης καθέκαστα θείας ἐπιπνοίας διὰ προφητῶν, οἷς ἔδει πεθεσθαι, ἀνθίστατο παντοίαις μηχαναῖς ἀδικία δυσσεβῆς, διαβεβλημένη μὲν πρὸς τὸ τῆς ἀληθείας φῶς, ἀσπασμένη δὲ τὸ δυσέλεγκτον τοῦ σκότους. Ἄλλ' οὐδὲ τοῦτο χωρὶς βίας καὶ ὠμότητος, ἐξαιρέτως ὅτι τῆ τῶν χυδαίων δῆμων ἀπροόπτω φορᾷ ἢ τῶν δυναστευόντων γνώμη συνελάμβανε, μᾶλλον δὲ τῆς ἀκαίρου μανίας αὐτῆ καθηγέτο. Διὸ δὴ πολλαῖς γενεαῖς ὁ τοιοῦτος βίος κρατυνθείς, μεγίστων γέγονε τότε κακῶν αἴτιος. Ἐπιλαμψάσης δὲ παρατυχίας τῆς τοῦ Σωτῆρος ἐπιπνοίας, δίκη μὲν ἐξ ἀδικῶν ἔργων, ἐκ δὲ παντοδαποῦ κλύδωνος γαλήνη συνίστατο, καὶ πάνθ' ὅσα διὰ προφητῶν προείρητο, ἐπληροῦτο. Τοιγάρτοι μετάρσιος εἰς τὴν πατρίαν ἔστιν ἄρθεις, αἰδοῦς καὶ σωφροσύνης ἀγαλαῖμασι τὴν οἰκουμένην περιστήσας, ἰερὸν τινα νεῶν ἀρετῆς, τὴν Ἐκκλησίαν ἐπὶ τῆς γῆς ἰδρύσατο, ἀίδιον, ἀφθαρτον, ἐν ᾧ τὰ τε τῶ ἐξοχωτάτῳ Πατρὶ θεῷ δέοντα, τὰ θ' ἑαυτῷ καθήκοντα ἐτελείτο μετ' εὐσεβείας. Τί δὴ μετὰ ταῦτα ἡ ἀγρων τῶν ἐθνῶν ἐμχανάτο πονηρία; Ἐπετῆδευε, τὰς τοῦ Χριστοῦ χάριτας ἐκβάλλουσα, καὶ τὴν ἐπὶ σωτηρίᾳ τῶν πάντων συσταθείσαν Ἐκκλησίαν πορθῆσαι, ἀνέτρεπε δὲ τὴν οὐκ εἰδὼν δεισιδαιμονίαν. Ἀνόσιος (90) αὐθις στάσις, πόλεμοι, μάχα, δυστραπέλια (91), βίον παρασκευῆ, χρημάτων ἔρωσ· ὁ καὶ οὐ φυσικῶς ἴδων πονηρίας, ποτὲ μὲν ἐλπίσι κεκαλλωπισμέναις θέλγοι, ποτὲ δὲ φόβῳ καταπλήττοι. Ἄλλ' αὐτῆ μὲν (92) χαμᾶ κελθῶ, ἡττηθείσα ὑπ' ἀρετῆς, ἢ θέμις, διαβρήγνυμένη, σπαρτατομένη τε ὑπὸ μεταμελείας. Ἡμῖν δὲ νῦν τὰ προσήκοντα τῷ θεῷ λόγῳ βῆτέον (93).

verterunt. Morbi iterum ac seditiones, etc. Potest etiam retineri vox δεισιδαιμονίαν, ut sensus sit, gentiles dum Ecclesiam persequerentur, suam ipsorum religionem pessumdedisse. Quippe Ecclesia Dei persecutionibus gentilium impugnat, superstitionem cultumque falsorum numinum devicit.

(91) Δυστραπέλια. Turnebus ad oram libri sui emendavit δυστραπέλια. Certe in codice Fuk. scribitur δυστραπέλια. In Regii autem schedis legitur δυστραπέλιος, deinde aliquot lineæ sunt omissæ. Ac fortasse scribendum est uno ductu δυστραπέλιος βίου παρασκευῆ, id est morosus vitæ apparatus. Nisi enim ita legamus, quid erit quod sequitur βίου παρασκευῆ? quam inter res malas numerat Constantinus, Musculus quidem legisse videtur βίαιος βίου παρασκευῆ? vertit enim violenta victus astructio. Mox codex Fuk. habet, ὁ καὶ οὐ φυσικῶς, ἴδιον πονηρίας ὄν, ποτέ, etc.

(92) Αὐτῆ μὲν. In libro Moræi perinde ac in editione Genevensi ad marginem emendatur ἀλλ' αὐτῆ μὲν, etc. Optime, ut norunt linguæ Græcæ periti. Subauditur autem ἡ πονηρία. In codice quoque Fuk. ac Turnebi legitur ἀλλ' αὐτῆ.

(93) Vulg. τηρητέον. Hujus loci emendatio debetur codici Fuk. in quo diserte legitur βῆτέον. Qua quidem emendatione nihil certius.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β΄.

A

CAPUT II.

Προσφώνησις τῇ Ἐκκλησίᾳ καὶ τοῖς ἀκροαταῖς συγγενώσκειν καὶ διορθοῦσθαι τὰ πταίσματα.

Ἄκουε τοίνυν, ἀγγελίας παρθενίας τ' ἐπήβολε ναύκληρε (94), Ἐκκλησία τε ἀώρου καὶ ἀδαοῦς ἡλικίας τιθῆνη, ἣ μέλει μὲν ἀληθείας, μέλει δὲ φιλανθρωπίας, ἐξ ἧς ἀενάου πηγῆς ἀποστάζει σωτήριον νᾶμα (95). Ἄκούετε δ' ἂν καὶ ὑμεῖς εὐφύμωκ, οἱ τὸν Θεὸν εὐλιχρινῶς σέβοντες· διὸ καὶ μεμέληθε αὐτῷ προσέχοντες τὸν νοῦν, μὴ τῇ φράσει μᾶλλον, ἢ τῇ τῶν λεγομένων ἀληθείᾳ, μηδ' ἐμοὶ τῷ λέγοντι, ἀλλὰ τῇ τῆς καθοσιώσεως εὐσεβείᾳ. Τίς γὰρ ἂν εἴη λόγων χάρις, ἀνεξετάστου καταλειπομένης τῆς τοῦ λέγοντος διαθέσεως; Τολμῶ δ' οὖν ἰσως μεγάλη, τῆς δὲ τόλμης τὴν πρὸς τὸ Θεῖον στοργὴν ἔμφυτον αἰτιῶμαι. Αὕτη γὰρ καὶ τὴν αἰδῶ βιάζεται. Διὸ μάλιστα τοὺς ἐπιστήμονας τῶν θεῶν μυστηρίων, βοηθοὺς ἑμαυτῷ συνάπτω, ἵν' ἐάν τι πταίσμα συμβαίη περὶ τοὺς λόγους, συμπαραμαρτοῦντες διορθοῦσθε, τὴν μὲν ἀκραν παιδείαν μὴ ἐπιποδοῦντες, τὸ δὲ πιστὸν τῆς ἐπιχειρήσεως ἀποδεχόμενοι. Ἐπίπνοια δ' ἡμῖν μεγίστη τοῦ Πατρὸς Παίδος τὴ κατ' ἔργου παρείη, φεγγομένω ταῦτα, ἅπερ ἂν αὕτη φράσει· (96) καὶ διανοία προσάφοι. Εἰ γὰρ τις ἀνευ Θεοῦ ῥητορικὴν, ἢ ἄλλην τινὰ μετῶν ἐπιστήμην, ἀκριβοῦν τὸ ἔργον ἰκανῶς ὑπέληφεν, ἀτελής αὐτός τε καὶ τὸ σπουδαζόμενον ἐφωράθη. Οὐ μὴν κατοκνητέον, οὐδ' ἀμελητέον τοῖς εὐτυχῆσαι τῆς θεῆς ἐπιπνοίας· εἰδὲ καὶ ἡμεῖς τὸ μῆκος τῆς ἀναβολῆς παραιτησάμενοι (97), πειρώμεθα τοῦ σκοποῦ (πρὸς) τὸ τέλειον.

Proinde longioris proemii veniam ꝑa vobis deprecari, caput ac summam instituti nostri aggredi tentabimus.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ΄.

C

CAPUT III.

Ὅτι καὶ τοῦ Λόγου Πατὴρ ὁ Θεὸς, καὶ τῆς κτίσεως ὁ αὐτὸς δημιουργός· καὶ οὐκ ἂν ἠδύνατο συνεστάναι τὰ ὄντα, εἰ διάφορα ἦν αὐτῶν τὰ αἷτια.

Ἄγαθὸν οὐ πάντα ἐφίεται, δ' ὑπὲρ τὴν οὐσίαν (98) Θεὸς ὢν ἀεὶ, γενεαὶν οὐκ ἔχει, οὐκοῦν οὐδ' ἀρχὴν, τῶν δ' ἐν γενέσει πάντων αὐτὸς ἀρχή. Ὁ δὲ ἐξ ἐκείνου ἔχων τὴν ἀναφορὰν, εἰς ἐκεῖνον ἐνοῦται

(94) *Ναύκληρε*. Sic episcopum vocat Constantinus, translatione non minus elegantī, quam cum pastores dicuntur. Cumque Ecclesia navi comparari soleat, recte navicularii dicuntur episcopi qui eam regunt, et qui apostolorum successores sunt, quos Christus ex piscatoribus gubernatores Ecclesiae fecit. Porro castitate ac virginitate praeditum vocat, quia ejusmodi erant Christianorum sacerdotes, ἀγνοὶ καὶ παρθεναίαι.

(95) *Σωτήριον νᾶμα*. Codex Fuk. et schedae Regiae cum Turnebi libro scriptum habent νόμα. Mox ubi legitur προσέχοντες τὸν νοῦν, codex Fuk. scribit προσέχεται τῶν.

(96) *Vulg. ἅπερ ἂν αὐτῷ φράσει*. Scribendum est αὕτη, supple ἢ ἐπίπνοια τοῦ Πατρὸς, quemadmodum legit Christophorus; certe in codice Fuk. scribitur, φεγγομένοις ταῦτα, ἅπερ ἂν αὕτη φράσει, καὶ διανοία προσάφοι.

(97) *Τὸ μῆκος τῆς ἀναβολῆς παραιτησάμενοι*. Et hanc et praecedentem periodum pessime interpretatus est Christophorus. Putavit enim ἀναβολὴν hic significare *moram ac dilationem*, cum tamen ἀναβολὴ hoc loco significaret *proemium*.

Allocutio ad Ecclesiam et auditores, ut ignorent et emendati, si quid minus recte dixerit.

Audi ergo, castitatis ac virginitatis compos nauclere; tuque infirmæ ac rudis ætatis nutrix Ecclesia, cui veritas et clementia curæ est: ex cujus perenni fonte salutaris defluit rivus. Vos quoque qui sincere Deum colitis, eamque ob causam illi curæ estis, faventes audite, nec tam ad verba ipsa, quam ad rerum quæ dicuntur veritatem, animum intendite; nec me dicentem, sed devotionis religiosum officium spectate. Quæ enim gratia et utilitas fuerit orationis, nisi dicentis animus antea fuerit exploratus? Magna quidem fortasse præsumo. Verum insitus mihi erga Deum amor, audaciæ causa est; quippe

qui vim affert pudori. Proinde vos qui divinarum mysteriorum scientia præ cæteris instructi estis, auxilio mihi adesse velim; ut si quid forte in dicendo peccare contigerit, ipsi mea sectantes vestigia corrigatis, nec consummatam quamdam doctrinam a me expectetis, sed potius fidei meæ conatum benigne approbetis. Cæterum Patris 569 ac Filii singularæ auxilium nobis in præsentia adspiret, ea dicentibus quæ jusserit ac menti nostræ suggererit. Si quis enim aut rhetoricam aut aliam quamcumque artem professus, sperat se absque ope divini Numinis opus suum cumulate posse perficere, is cum eo quod suscepit opere rudis atque imperfectus deprehenditur. Quibus vero divini Numinis semel adspiravit auxilium, li neuitquam cessare ac torpere debent.

Quod Deus Pater est Verbi, et omnium rerum opifex: et quod nullo modo res possent consistere, si diversa essent earum causæ.

Bonum illud quod omnia appetunt, cum suapte natura semper Deus sit, ortum non habet, ac proinde nec principium. Ipse vero omnium quæ gignuntur, principium est. Qui autem ex ipso processit, rursus

Excusat enim se Constantinus, quod longiori usus sit proemio. Ἀναβολὴ proprie est exordium cantici quod chorus præcinere solebat. Aristophanes in *Irene*, pag. 685, de dithyrambicis, *Ἐυελόγοντ' ἀναβολὰς πετόμεναι*, ubi scholiastes notat: τὰς ἀρχὰς τῶν ᾠμάτων, et versum Homeri citat. Isocrates in *Panathenæico*: Ἄ μὲν οὖν ἠβουλῆθην καὶ περὶ ἑμαυτοῦ, καὶ περὶ τῶν ἄλλων ὡςπερ χορὸς πρὸ τοῦ ἀγῶνος προαναβάλλεσθαι, ταῦτά ἐστιν. A cantoribus igitur ad oratores postea translatum est id vocabulum; et ἀναβάλλεσθαι dixerunt pro προοιμιάζεσθαι, ut testatur Hesychius. Ulpianus in orationem Demosthenis de Chersoneso: Ἀναβαλλόμενος δὲ δι' ἐνὸς λάμβδα, ἀντὶ τοῦ προοιμιασάμενος· καὶ ἀναβολὰς, προοίμια. Sic Aristophanes in *Irene*, pagina 717, προαναβάλλεται et ἀναβαλοῦ eodem sensu dixit. Porro ex hoc loco apparet, proemium hujus orationis ad hæc usque verba protendi.

(98) *Vulg. ὑπὲρ τὴν οὐσίαν*. Legend. *puto ὁ δὲ πρὸ τῆν οὐσίαν Θεός*. Nam summum bonum nihil aliud est quam summus Deus. Sic infra, capite nono, *Πρωτόν μὲν Θεὸν ὑψηγῆσατο τὸν ὑπὲρ τὴν οὐσίαν*. In codd. Fuk. et Savillii scribitur ὅπερ male.

cum ipso conjungitur atque unitur : quippe cum disjunctio atque conjunctio non locorum spatiis, sed intellectu duntaxat in illo perficiatur. Neque enim ullo paternorum viscerum damno fetus ille constitit, sicut ea quæ ex semine nascuntur : sed divinæ Providentiæ dispositione editus est Servator, qui huic aspectabili mundo, et cunctis quæ in eo fabricatæ sunt rebus atque operibus præsideret. Omnibus igitur quæ mundi complexu continentur, subsistendi ac vivendi hinc suppetit causa. Hinc anima, hinc sensus omnis, et facultates quibus ea quæ a sensibus significata sunt, consummantur. Quidnam igitur hæc concludit oratio? Unum scilicet esse omnium præsidem, cunctaque ejus unius dominio subjacere, tam cœlestia quam terrena, naturalia quoque et organica corpora. Nam si harum rerum, quæ innumerabiles sunt, dominium non penes unum, sed penes multos resideret, sortitio ac divisio elementorum, ut est in veteribus fabulis, invidia ac plus habendi cupiditas, omni virium nisu superare contendens, consonam omnium rerum concordiam perturbaret; singulis videlicet eam quam sortiti essent portionem, diversa ratione administrantibus. Verum ex eo quod universus hic mundus uno semper eodemque modo se habet, satis convincitur non sine Providentiâ id geri, nec fortuito casu id contigisse. Quis vero 570 universæ materiæ opificem unquam agnovisset? Cuiam primo, cuiam postremo allegandæ essent preces et supplicationes? Qui fieri posset ut unum eorum colere aggressus, in reliquos impius non essem? An si forte quidpiam ad vitam hanc necessarium postulavero, ei quidem Deo qui mihi opem tulerit, gratias acturus sum : illi vero qui mihi adversatus fuerit,

(99) Ὀργανικά σώματα. Christophorsonus artificialia interpretatus est, quæ scilicet aliquo instrumento efficiuntur, non autem a natura generantur, in quo tamen ei non assentior. Nam cum in hac tota oratione philosophetur Constantinus; hoc etiam in loco naturalia et organica corpora dixit more philosophorum, quæ organis seu instrumentis ad operandum idoneis prædita sunt. Ita Aristoteles loquitur, cum animam definit actum corporis organici. Plus autem est organicum quam naturale. Sunt enim quædam corpora naturalia quæ organis carent, ut exempli gratia lapides et cætera id genus.

(1) Κλήροι. Alludit ad divisionem mundi inter Jovem, Neptunum ac Plutonium fratres, quam Græcorum theologi fabulati sunt.

(2) Διοικονομουμένων. In codice Fuketii scribitur διοικουμένων.

(3) Οὐκ ἀμελῶς ἔχει. Negativam particulam addiderunt viri docti, ex conjectura, ut opinor, ut et verba quæ proxime sequuntur : οὐδ' ἀπὸ ταύτοματὸν γεγενῆσθαι τοῦτον παρίσθησι. Quæ omnia nec in codice Regio nec in veteribus schedis, nec in editione Roberti Stephani leguntur : nec ullo modo cohærent cum præcedentibus. Neque enim de Providentiâ nunc agit Constantinus, sed id tantum adstruit, unum esse omnium rerum principium; quod ita probat : Si plures essent dii, singuli suas partes regerent : ut autem mundus universus uno

πάλιν, ἐκείνῃ τῆς διαστάσεως συγκρίσεως τε οὐ τοπικῶς, ἀλλὰ νοερώς γινομένης· οὐ γὰρ ζημία τινὲ τῶν πατρῶων σπλάγγων συνέστη τὸ γεννηθῆν, ὡσπερ ἀμέλει τὰ ἐκ σπερμάτων, ἀλλὰ διατάξει Προνοίας, ἐπιστάτην Σωτῆρα τῷ τε αἰσθητῷ κόσμῳ καὶ τοῖς ἐν αὐτῷ μηχανωμένοις ἐξέφηνε. Τοιγάρτοι πᾶσιν ὅσα περιείληπται ὑπὸ τοῦ κόσμου, ἢ αἰτία τοῦ εἶναι καὶ ζῆν ἐκέθην· ἐκεῖθεν δὲ καὶ ψυχῇ, καὶ πᾶσα αἰσθησις, καὶ τὰ ὄργανα, δι' ὧν τὰ σημαινόμενα ὑπὸ τῶν αἰσθησῶν ἀποτελεῖται. Τί οὖν δηλοῖ ὁ λόγος; Τῶν ὄντων ἀπάντων ἓνα εἶναι προστάτην, καὶ πάνθ' ὅσα ὑποτετάχθαι τῇ ἐκείνου δεσποτείᾳ μόνου, τὰ τ' οὐράνια, τὰ τ' ἐπίγεια, καὶ τὰ φυσικὰ καὶ ὀργανικὰ σώματα (99). Εἰ γὰρ ἡ τούτων, ἀναριθμητῶν ὄντων, κυρεία οὐχ ἓνός, ἀλλὰ πολλῶν οὔσα ἐτύγχανε, κλήροι (1) ἂν καὶ στοιχείων διανεμήσεις, καὶ μῦθοι παλαιοί, καὶ φθόνος, καὶ πλεονεξία κατὰ δύναμιν κατακρατήσαντα, τὴν ἑναρμόνιον τῶν πάντων ὁμόνοιαν διασάλευε, πολλῶν διαφόρων τὴν λελογχυσίαν ἐκάστω μοῖραν διοικονομουμένων (2). Τὸ δὲ ἀεὶ κατὰ τὰ αὐτὰ τε καὶ ὡσαύτως ἔχειν τὸν σύμπαντα κόσμον, οὐκ ἀμελῶς ἔχειν (3), οὐδ' ἀπὸ ταύτοματὸν γεγενῆσθαι τοῦτον παρίσθησι. Τίς δ' ἂν ἔγνω τὸν συμπάσης γενέσεως δημιουργόν; Εὐχαὶ δὲ καὶ λιτανεῖται, πρὸς τίνα πρῶτον, ἢ τελευταῖον; τίνα δὲ θεραπεύων ἐξ αἰρέσεως (4), οὐκ ἂν περὶ τοὺς λοιποὺς ἡσέδησα; Ἡ τάχα δ' ἄσκαλ καὶ δεόμενος τῶν βωτικῶν τινας, τῷ μὲν συναραμένῳ χάριν ἔγων, τῷ δ' ἀντιπράξαντι ἐμεμφάμεν· τίνι δὲ προσευξάμενος τὴν αἰτίαν τῆς περιστάσεως γῶναι, τῆς τ' ἀπαλλαγῆς τυχεῖν ἤξισον; Θῶμεν δὴ λογίας καὶ χρησμοὺς ἡμῖν ἀποκεχερῆσθαι, μὴ εἶναι δὲ τῆς ἑαυτῶν ἐξουσίας (5), ἄλλω δὲ ταῦτα ἀνήκειν θεῷ τίς οὖν ἔλεος; Ποία δὲ θεοῦ εἰς ἀνθρώπων πρόνοια; Εἰ μὴ ἀρα βιαίως ὁ φιλανθρώπωντερος πρὸς τὸν μηδεμίαν ἔχοντα σχέσιν διατεθεῖς, ἐπεκούρησεν. Ὅργῃ δὲ καὶ

semper eodemque ordine se haberet, parum solliciti essent. Atqui contrarium videmus : plures ergo non sunt dii. Hoc primum est Constantini argumentum adversus gentiliū theologiam. Lego igitur, τὸ ἔστι κατὰ τὰ αὐτὰ τε καὶ ὡσαύτως ἔχειν τὸν σύμπαντα κόσμον, ἀμελῶς ἔχόντων. Ita sensus est aper-tissimus. Verum cum in codd. Fuketii et in Savilii ac Turnebi libris ea ipsa quæ supra posui verba reperiantur, nihil opus est emendatione nostra.

(4) Θεραπεύων ἐξ αἰρέσεως, id est, pro arbitratu. Posset etiam legi ἐξαιρέτως.

(5) Μὴ εἶναι δὲ τῆς ἐαυτῶν ἐξουσίας. Hic locus valde obscurus mihi videtur. Christophorsonus quidem ita vertit, *Fac responsa nobis per oracula dari: ista tamen fieri non propria ac sua vi, sed ad Deum aliquem pertinere*. Sed quid hæc sibi velint, equidem non video. Ego vero cunctis attentius examinatis, verum hujus loci sensum tandem deprehendi. Ait igitur Constantinus : Si plures dii sint, cum ego in calamitatem incidero, quem eorum adibo, ut causam mali doceat, neque eo liberet. Ponamus, inquit, Apollinem verbi gratia mihi respondisse non esse in sua potestate ut me liberet, sed ad alium deum id pertinere. Quid hoc sensu manifestius? Scribendum igitur, ἄλλω δὲ ταῦτα ἀνήκειν θεῷ. Multa ejusmodi oracula in Græcorum leguntur historiis, ubi Apollo consulentibus respondet placandum ipsis Bacchum aut Saturnum, si malis liberari velint.

στάσις, καὶ θνείδος, ὡς μὴ ἰδιοπραγούντων μὴδ' ἀρ-
 πουμένων τοῖς ἐπιβάλλουσι διὰ πλεονεξίαν, καὶ τὸ
 τελευταῖον ἢ πάντων σύγχυσις ἐπικολούθησεν ἂν. Τί
 οὖν τὰ μετὰ ταῦτα; Δῆλον ὡς ἡ τῶν οὐρανίων στάσις
 τὰ ὑπὸ τῶν οὐρανῶν καὶ τὰ ἐπίγεια διελυμήνατο,
 ἀφανισθεῖσιν μὲν τῆς τῶν ὠρῶν διατάξεως, καιρῶν
 τε μεταβολῆς, καὶ τῆς κατὰ τοὺς καιροὺς τῶν φυσί-
 κων καρπῶν ἀπολαύσεως, ἀφανισθεῖσιν δὲ ἡμέρας
 καὶ τῆς διαδεχομένης αὐτῆν νυκτερινῆς ἀναπαύσεως.
 Καὶ τούτων μὲν ἄλλοι· πάλιν δ' ἐπὶ τῶν ἀνεξέλεγκτων
 ἐπανήκομεν λόγον.

partes minime ageret, et præ cupiditate suis rebus non contentus, alienas invaderet. Quid postea? Certe hæc cælestium discordia inferioribus ac terrenis rebus perniciem allatura esset, tempestatum ordine ac vicissitudine, et fructuum qui singulis anni temporibus provenire solent, utilitate penitus sublata, sublata etiam die, et quæ diem excipit nocturna quiete. Sed de his satis. Redeamus nunc ad eas rationes quæ refutari nullatenus possunt.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'.

Περὶ τῆς κατὰ τὰ εἰδωλα πλάνης.

Πᾶν τὸ ἀρχὴν ἔχον, καὶ τέλος ἔχει· ἡ δὲ κατὰ
 χρόνον ἀρχή, γένεσις καλεῖται· τὰ δ' ἐκ γενέσεως,
 φθαρτὰ πάντα· μορφήν δὲ χρόνος ἀμαυροῖ. Πῶς οὖν
 ἂν οἱ ἐκ γενέσεως φθαρτῆς, εἶεν ἀθάνατοι; Δόξα δὲ
 τῶν ἀλογίστων δῆμων τοιαύτη τις διαπεφοίτησεν, ὡς
 παρὰ τοῖς θεοῖς γάμοι, παιδοσπορίαι τε ἐνομήθησαν.
 Εἰ δ' ἀθάνατοι οἱ γεννώμενοι, γεννῶνται δ' ἀελ, πλημ-
 μυρεῖν ἀνάγκη [αὐτῶν] τὸ γένος (6). Προσθήκης δ' ἐπι-
 γνομένης, τίς οὖν οὐρανός (7), ποία δὲ γῆ, τοσοῦτον
 σμῆνος ἐπιγιγνώμενον θεῶν ἐχώρησε; Τί δ' ἂν εἴποι
 τις περὶ ἀνδρῶν, οὐρανίους ἀδελφοὺς εἰς γάμου κοι-
 νωσίαν συναπτόντων, μοιχείας τε καὶ ἀκολασίας ἐγκα-
 λῶντων; Λέγομεν δὴ τεθαβρῆκότης, καὶ τὰς τιμὰς
 αὐτῶν, τὰ τε παρ' ἀνθρώπων εἰς αὐτοὺς γέρα, ὕβρεσι
 καὶ ἀσελείαις μεμίχθαι. Ἦδη γάρ τις (8) ἐν λό-
 γοις ἐξετασθεὶς, ἀγαματοποιός τε μορφήν τινα δικ-
 νοῖξ προσλαβὼν, ἐντεχνον τεκμαίρεται παιδεῖαν· καὶ
 μετὰ οὐδ' ἀλφειῆς ἐμπεσοῦσης, τὸ ἴδιον πλάσμα
 κοιλικεύει, σέβων ὡς θεὸν ἀθάνατον, ὁμολογῶν ἑαυτὸν
 τὸν πατέρα (9) καὶ δημιουργὸν τοῦ ἀγάλματος θνη-
 τῶν εἶναι. Τῶν δ' ἀφθάρτων ἐκείνων τάφους τε καὶ
 θήκας ἐπιδεικνύουσιν αὐτοί, κατοικοῦντες τε τιμαῖς
 θανάτοις γεραίρουσιν, ἀγνοοῦντες τὸ ἀληθῶς μακά-
 ριον καὶ ἀφθαρτον, ἀνευδὲς ὑπάρχον τῆς παρὰ τῶν
 φθαρτῶν ἐπιτιμίας. Τῷ γάρ τοι νῦν θεατὸν, καὶ δια-
 νοῖξ περιληπτὸν, οὐτε μορφήν ἐπιποθεῖ δι' ἧς γνω-
 ρισθεῖ, οὐτε σχήματος ἀνέχεται, ὡς ἂν εἰκόνας ἡ
 τύπου. Ταῦτα δὲ πάντα γίνονται πρὸς χάριν τῶν
 κατοικομένων· ἄνθρωποι γάρ ἦσαν ἡλίκα ἔζων, σώ-
 ματος μέτοχοι ὄντες.

intelligentia cerni et cogitatione comprehendi potest, nec formam qua dignoscatur requirit, nec figuram admittit tanquam imaginem et similitudinem. Verum hæc omnia mortuorum causa sunt. Revera enim homines fuerunt corporibus præditi dum viverent.

(6) Ἀνάγκη τὸ γένος. In codice Fuk. post primam vocem lacuna est unius vocabuli capax. Scribo igitur πλημμυρεῖν ἀνάγκη αὐτῶν τὸ γένος.

(7) Τίς οὖν οὐρανός. Scribendum est τίς ἂν οὐρανός, ut in libro Moræi ad marginem emendatum inveni. In codice Fuket. legitur τίς οὐρανός absque conjunctione.

A conviciaturus? Quem vero obsecraturus sum, ut mihi calamitatis causam aperiat, meque ea liberet? Ponamus per oracula ac vaticinia nobis datum esse responsum: hæc vero non esse sita in ipsorum potestate, sed ad alium deum pertinere. Quæ igitur misericordia, quæ Dei erga hominem providentia? Nisi forte aliquis ex illis paulo humanior, adversus alterum qui nulla erga homines benevolentia affectus est, violentius commotus opem tulerit. Iræ porro et similitates et convicia, omnium denique rerum perturbatio, ex eo sequerentur: dum suas quisque

B

CAPUT IV.

De errore eorum qui simulacra venerantur.

Quidquid principium habuit, finem quoque habeat necesse est. Porro temporale principium generatio appellatur. Quæ vero ex generatione oriuntur, omnia sunt corruptioni obnoxia. Ad hæc formam ipsam ac speciem delet temporis longinquitas. Quoniam igitur modo qui ex corruptibili generatione orti sunt, immortales esse possent? Cæterum huiusmodi quædam imperitæ multitudinis opinio invaluit, apud superos nuptias fieri solere, et liberos procreari. Quod si qui gignuntur, immortales sunt, semperque gignuntur novi, genus illud exuberet necesse est. Hac autem accessione facta, quod tandem cælum, quæ terra, tantum deorum examen superveniens capere possit? Quid autem dicemus de iis hominibus qui fratres deos cum sororibus deabus matrimonii fœdere conjungunt, et adulteria atque obscenitates iisdem objiciunt? Illud quoque fidenter 571 asserimus, honores et cultum qui ipsis ab hominibus tribuitur, impudicitia ac libidine plenum esse. Enimvero peritissimus aliquis statuarius, postquam formam futuri operis prius mente complexus est, opus ex præceptis artis excudit: ac paulo post, velut sui oblitus, proprio operi blanditur, idque pro immortalis deo colit: cum tamen ipse statuæ illius parens atque artifex, se mortalem esse fateatur. Illorum porro immortalium sepulcra et aras ipsimet ostendunt, et mortuos divinis honoribus afficiunt: ignorantes scilicet, id quod revera beatum et immortale est, iis quos mortales tribuunt honoribus non indigere. Nam quod sola

D

nec formam qua dignoscatur requirit, nec figuram admittit tanquam imaginem et similitudinem. Verum hæc omnia mortuorum causa sunt. Revera enim homines fuerunt corporibus præditi dum viverent.

(8) Ἦδη γάρ τις. Malim legere ἤδη γοῦν τις, etc. Paulo post, ubi legitur διανοῖξ προσλαβὼν, in libro Moræi ad marginem emendatur προλαβὼν, perinde ac in Gruteri libro.

(9) Vulg. ἑαυτὸν πατέρα. Rectius in codice Fuk. scribitur ἑαυτὸν τὸν πατέρα καὶ δημιουργόν, etc.

CAPUT V.

A

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε΄.

Quod Christus Filius Dei cuncta condidit, et certum vitæ spatium singulis constituit.

Sed cur, verum Deum laudaturus, impuris verbis linguam polluo. Prius igitur amaram illam potionem pura obducta potione diluere constitui. Purus autem potus hauritur ex perenni fonte virtutum illius quem celebramus Dei. Equidem mei privati officii esse duco, Christum tum vitæ sanctimonia, tum gratiarum actione, quæ pro multis et maximis beneficiis ei a nobis debetur, prædicare. Hunc ergo hujus universi constituisse principia, et hominum creationem certa lege ac ratione dimensionum excogitasse dico. Et illos quidem recens in lucem editos, statim in beatum quemdam locum, et floribus omnique fructuum copia refertum transtulit; et boni mali que imperitos initio esse voluit. Tandem vero convenientem animalibus ratione præditis sedem in terra constituit; ac tunc demum bonorum malorumque notitiam iisdem utpote ratione præditis aperuit. Tunc etiam humanum genus jussit augeri: totumque illud spatium, quod salubre et morborum expers Oceani ambitu terminatur, habitari coeptum. Cum autem humanum genus ita cresceret, artes ad hujus vitæ usum necessariæ repertæ sunt. Sed et bruta **572** animalia perinde crevere, cum in unoquoque genere propria quædam vis ac virtus a natura insita deprehenderetur: in mansuetis quidem

Ὅτι Χριστὸς ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ πάντα ἐδημιούργησε, καὶ τοῦ εἶναι τὸ ποσὸν ἐν ἐκάστῳ ἐνώρισται.

Τί δὴ χραίνω τὴν γλῶτταν λόγοις μεμιασμένοι, μέλλων ὑμνεῖν τὸν ὄντως Θεόν; Βούλομαι δὲ πρῶτον ἀγνῶ πόματι ὡσπερ ἀλμυρῶν ἀποκλύσασθαι πόμα· τὸ δ' ἀγνὸν πόμα χεῖται διὰ πηγῆς ἀενάου τῶν ἀρετῶν τοῦ ὑμνουμένου πρὸς ἡμῶν Θεοῦ· ἐμὸν τ' ἴδιον ἔργον, τὸν Χριστὸν ὑμνεῖν διὰ βίου, καὶ τῆς ὀφειλομένης ἡμῖν πρὸς αὐτὸν ἀντὶ πολλῶν καὶ μεγίστων εὐεργεσιῶν εὐχαριστίας. Φημί δὴ τοῦτον τὰς ἀρχὰς στηρίξει τοῦδε τοῦ παντός, ὑπόθεσιν τε ἀνθρώπων ἀνευρεῖν, τὴν καὶ ταῦτα λόγῳ νομοθετήσαντα (10)· καὶ παραχρῆμα μὲν εἰς μακάριόν τινα καὶ εὐανθῆ (11), καρποῖς τε διαφόροις βριθοῦσα (12) χῶρον ἀποκίσει τοὺς νεωστὶ τεχθέντας, ἀδελφεὶ τ' αὐτοῦ κατ' ἀρχὰς ἀγαθῶν καὶ κακῶν εἶναι θελήσει, τέλος δ' ἀπονεῖμαι μόνην λογικῶ ζώῳ πρόπευσαν τὴν ἐπὶ γῆς ἔδραν, καὶ τότε ἤδη οἷα δὴ ζώοις λογικοῖς, ἀναπέτασαι τὴν τῶν ἀγαθῶν τε καὶ κακῶν γνώσιν. Τότε δὲ καὶ τὸ γένος αὖξει ἐκέλευσεν, ὅσον ποτὲ ἄνοσον (13) ὑπὸ τῆς τοῦ Ἄκεανου περινοστήσεως διοριζόμενον ὤκειτο. Πληθύνοντος δ' οὕτω τοῦ τῶν ἀνθρώπων γένους, τέχνηαι τε τῷ βίῳ χρησιμεύουσαι (14) ἀνηρῶσαντο, πληθύνει δ' οὐδὲν ἤττον καὶ ἡ τῶν ἀλόγων ζώων γενεὴ ἐφ' ἐκάστου γένους, ἐξαιρέτου τινὸς φυσικῆς δυναμέως εὐρισκομένης· ἡμέρων ζώων, τὸ πρῶτον καὶ ἐπιπειθεῖς ἀνθρώπων, ἀγρίων δὲ βῶμη καὶ ταχυ-

(10) *Τὸν καὶ ταῦτα λόγῳ νομοθετήσαντα.* Tres priores voces a viris doctis ex mss. codicibus additæ sunt. Tamen nec in codice Regio, nec in veteribus schedis leguntur. Post verbum autem νομοθετήσαντα punctum apposui ex fide codd. Regii et Fuk. et ex veteribus schedis. Quod cum non animadvertisset Christophorus, hanc periodum cum sequenti connexuit. Hic autem est sensus hujus loci: Aio, inquit, et hominem et reliqua quæ in mundo sunt, opificium esse illius qui hæc omnia ratione constituit, id est summi Dei. Scribendum est igitur φημί δὴ τοῦτον τὰς ἀρχὰς, etc., ut est in libro Savilii, utque legisse videtur Christophorus. Deinde lego τὸν καὶ ταῦτα λόγῳ νομοθετήσαντα, certissima emendatione. In Fuk. codice legitur: καὶ τὸν λόγῳ ταῦτα νομ. Idem igitur est λόγῳ νομοθετήσαντα, quod infra dicit λόγῳ διατάξαντα.

(11) *Εἰς μακάριόν τινα καὶ εὐανθῆ.* Hoc loco videtur Constantinus paradisum illum in quo Adamum Deus collocavit, extra terram ponere. In qua opinione fuerunt plerique veterum. Stephanus Goharus, in capite 11, hoc problema tractaverat: Ὡς ὁ παράδεισος οὔτε ἐν τῷ οὐρανῷ, οὔτε ἐπὶ τῆς γῆς, ἀλλὰ τούτων μεταξὺ. Et capitis 12 hic erat titulus: Quod paradisos est superna Jerusalem, et in tertio cælo: et quod arbores quæ illic sunt, intellectu et scientia sunt præditæ: et quod Adamus post transgressionem illinc in terram dejectus est. Deinde assertio contraria, paradisum non esse in tertio cælo, sed in terra. Certe Tatianus in *Oratione contra Græcos*, paradisum in quo Adamus a Deo collocatus est, non in hac quam incolimus terra fuisse dicit, sed in alio multo præstantiore. Verba ejus hæc sunt, quæ procul dubio adduxerat Stephanus Goharus ad illius sententiæ confirmationem: Μετῷκίσθησαν οἱ δαιμονες, ἐξωρίσθησαν οἱ πρωτόπλαστοι· καὶ οἱ μὲν ἀπ' οὐρανοῦ κατεβλήθησαν· οἱ δὲ ἀπὸ γῆς μὲν, ἀλλ' οὐκ ἐκ ταύτης, κρείττονος δὲ τῆς

ἐνταυθοῖ διακοσμήσεως. Sed et Tertullianus idem sensisse videtur. Sic enim scribit de Adamo in libro *De patientia*: « Innocens erat, et Deo de proximo amicus, et paradisi colonus. At ubi semel succidit impatientiæ, desivit Deo sapere; desivit cælestia sustinere posse. Exinde homo terræ datus, et ab oculis Dei dejectus, » etc. Idem elici potest ex lib. ejus in *Adversus Marcionem*, cap. 2 et 10, ubi eadem metaphora utitur qua Tatianus: « Quid mirum si redhibitus materiæ suæ, et in ergastulum terræ laborandæ relegatus, ἐξορισθείς? » Quod si liber ille quem de paradiso Tertullianus scripserat, hodie exstaret, hanc ejus fuisse sententiam quam dixi, apertius cognoscere liceret. Denique Clemens Alexandrinus in *Excerptis Theodoti*, seu in libris *Ἐπιτοκώσεων*, pag. 341, editionis Commelini, paradisum terrestrem in quo Eva facta est, in quarto cælo collocat: « Ὅθεν ἐν τῷ παραδείσῳ τῷ τετάρτῳ οὐρανῷ δημιουργεῖται, etc. Origenes vero paradisum cuius incolæ fuit Adamus, in tertio cælo collocaverat, ut docet Methodius in libro *De resurrectione* apud Epiphanium, pag. 572. Et ante hos omnes Valentinus paradisum in quo Adam diversatus est, supra tertium cælum posuerat, et intellectualem esse affirmaverat teste Irenæo in lib. 1.

(12) Vulg. *καρπῶν τε διαφόρων βριθοῦσα.* Grammaticæ leges postulant ut scribamus καρποῖς τε διαφόροις. Atque ita scribitur in codice Fuk.

(13) *Ὅσον ποτὲ ἄνοσον.* Scribendum videtur, ὅσον τε ἄνοσον ὑπὸ τῆς Ἄκεανου περινοστήσεως διοριζόμενον οἰκῆσαι. Scribi etiam posset hoc modo: τοιγαροῦν ὅσον ποτὲ τὸ ἐπίον, etc., absque ulla mutatione.

(14) *Χρησιμεύουσαι.* Post hanc vocem viri docti addiderunt hæc verba καὶ ἐπισημαίαι, quæ etiam in libro Moræi ad marginem ascripta reperi. Desunt tamen non solum in codice Reg. et in schedis, sed etiam in codd. Fukelii et Savilii.

της καὶ τῆς ἐκ τῶν κινδύνων σωτηρίας φυσικῆ τις πρόνοια. Καὶ πάντων μὲν ἡμέρων κηδεμονίαν τινὰ τοῖς ἀνθρώποις ἐπέταξε, πρὸς δὲ τὰ ἀγρία ἀμιλλάν τινα νομοθετήσας· μετὰ δὲ ταῦτα τὴν τῶν πετεινῶν γενεάν συνεστήσατο, πολλὴν μὲν ἀριθμῶ, φύσει δὲ καὶ ἔθει διαφόρον, ἐκπρεπῆ μὲν γρωμάτων ποικιλίᾳ, μουσικῆς δ' ἀρμονίας ἐμφύτου μέτοχον (15)· ἄλλα τε πάντα ὅσα κόσμος περιλαβὼν συνέχει, διευκρινησάμενος, καὶ τούτοις πᾶσιν εἰμαρμένον τοῦ βίου θεσμὸν ὀρίσας, τὴν τελειοτάτην τῶν ὄλων συμπλήρωσιν κατεκόσμησεν.

terminum definiisset, universi fabricam omnibus

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Περὶ τῆς εἰμαρμένης, ὅτι ψευδὴς ὁ περὶ αὐτῆς λόγος δείκνυται, ἐκ τε τῶν παρὰ ἀνθρώποις νόμων καὶ τῶν κατὰ τὴν κρίσιν· ὅτινα οὐκ ἀτάκτως, ἀλλὰ κατὰ τάξιν κινεῖται, τοῦ δημιουργοῦ τὸν ὄρον διὰ τῆς τάξεως ἐπιδεικνύμενα.

Οἱ δὲ πλεῖστοι τῶν ἀνθρώπων ἀφρονες ὄντες, τῆς τῶν πάντων διακοσμήσεως τὴν φύσιν αἰτιῶνται· οἱ δὲ τινες αὐτῶν τὴν εἰμαρμένην, ἣ τὸ αὐτόματον, τὴν τούτων ἐξουσίαν (16) τῇ εἰμαρμένῃ λογίζονται. Οὐδὲ συνιδῶν ὅταν τὴν εἰμαρμένην προσαγορεύουσιν, ὄνομα μὲν φθειρόμενοι, πρᾶξιν δὲ οὐδεμίαν, οὐδ' ὑποκειμένην τινὰ δηλοῦντες οὐσίαν. Τίς γὰρ ἂν εἴη αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν ἡ εἰμαρμένη, τῆς φύσεως γεννησῆς τὰ πάντα; Ἡ τί ἂν ἡ φύσις (17) νομίζοιτο, εἴπερ ὁ τῆς εἰμαρμένης θεσμὸς ἀπαράδατος ὑπάρχει; Ἀλλὰ καὶ τὸ λέγειν εἰμαρμένον τινὰ θεσμὸν εἶναι, δηλοῖ ὅτι θεσμὸς πᾶς ἔργον ἐστὶ τοῦ θεμοθετήσαντος. Εἰ τοίνυν ἡ εἰμαρμένη, εἴπερ ἐστὶ θεσμὸς, θεοῦ ἂν εὕρεμα εἴη· πάντ' ἄρα ὑποτέτακται τῷ θεῷ, καὶ οὐδὲν ἀμεινον τῆς ἐκείνου δυνάμεως. Καὶ τὴν γ' εἰμαρμένην θεοῦ εἶναι καὶ νομίζεσθαι προαιρεσι, ἀποδεχόμεθα· ἀλλὰ πῶς ἡ δικαιοσύνη καὶ ἡ σωφροσύνη καὶ αἱ λοιπαὶ ἀρεταὶ καθ' εἰμαρμένην; Πῶθεν δὲ αὐταῖς ἐναντία, ἣ τε ἀδικία καὶ ἡ ἀκολασία; Ἡ τε γὰρ πονηρία (18) ἐκ φύσεως ἀλλ' οὐχ εἰμαρμένης, ἣ τε ἀρετὴ, ἡθους καὶ τρόπων ἐστὶ κατορθώματα. Τὰ δὲ τῆς ἀγαθῆς καὶ ὀρθῆς προαιρέσεως ἦτοι πταίσματα, ἣ αὖ πάλιν κατορθώματα, ἄλλοτε ἄλλως ἀποβαίνοντα, ἣ κατὰ τύχην, ἣ κατὰ εἰμαρμένην, πᾶν τὸ δίκαιον (19) καὶ τὸ κατ' ἀξίαν

(15) Vulg. ἀρμονίας ἐμφύτου μετοχῆ. Scribo μέτοχον, ut legitur in codice Fuk. Paulo ante, ubi legitur φύσει δὲ καὶ ἔθει διαφόρον, rectius idem codex habet καὶ ἔθει, quomodo etiam in libro Turnebi scriptum inveni.

(16) Τὴν τούτων ἐξουσίαν. Ante hæc verba Musculus distinctionem apposuit. Sic enim vertit: Qui potestatem horum fato tribuunt, ne hoc quidem intelligunt, etc. Musculum secutus est Christophorus.

(17) Vulg. Ἡ τί μὲν εἴη ἡ φύσις. Scribendum videtur ἣ τί ἂν εἶναι φύσις νομίζοιτο. In codic. Fulkelii et Savillii scribitur: ἣ τί ἂν ἡ φύσις νομ. In schedis autem Regiis scriptum inveni ἣ τί μὲν εἴη, etc.

(18) Vulg. Εἴη τε γὰρ πονηρία. Lego εἰ γὰρ ἦτε πονηρία, etc. Porro hic locus inutilis est, ut apparet; quem absque libris supplere difficile fuerit.

A mite ingenium et obsequens homini: in feris vero robur ac velocitas, et naturalis quædam providentia qua se ex periculis eripiant. Ac mansuetorum quidem animalium omnium curam ac tutelam Deus hominibus attribuit: adversus feras veluti certamen quoddam instituit. Posthæc avium genus formavit, numero quidem copiosum, natura vero ac specie multiplex, insigni colorum varietate, et naturali quadam musicæ scientiæ præditum. Cætera item quæ totius mundi ambitu continentur, cum pulcherrime distinxisset, cunctisque fatalem vitæ ornamentis decoratam absolvit.

CAPUT VI.

De fato, et quod falsa sunt quæ de eo dicuntur: idque ostenditur tum ex legibus humanis, tum ex rebus creatis, quæ non temere sed ordine moventur, hoc facto declarantes Creatoris præceptum.

Verum plerique homines minus prudentes, hujus rerum omnium distinctionis atque ornatus causam naturæ tribuunt: alii fato vel fortuito casui assignant, hujusmodi rerum potestatem fato ascribentes. Neque intelligunt se, cum fatum nominant, nomen quidem proferre, sed nullum actum nullamque substantiam designare. Quid enim ipsum per se fatum esse possit, cum natura omnia procreaverit? aut quid censebimus esse naturam, si lex fati violari non potest? Sed et ex eo quod fatalis lex esse dicitur, cum omnis lex opus sit alicujus legislatoris, satis apparet fatum ipsum, si quidem lex est, Dei opus atque inventum esse. Cuncta igitur Deo subjecta sunt, neque quidquam est ejus potentiæ expers. Cæterum fatum, Dei voluntatem esse ac censerī, minime improbamus. Sed quonam modo justitia, temperantia, et reliquæ virtutes fato existunt? Undenam vero contraria iisdem vitia, injustitia scilicet atque intemperantia? Nam malitia quidem ex voluntate nascitur; virtus vero nihil aliud est quam recta actio ad mores spectans? Quæ autem ex bono animi proposito recte, vel quæ secus fiunt, si alium atque alium exitum sortiuntur, prout fato aut fortunæ visum 573 est; jus omne, et suum cuique tribuere, quomodo ex fato erit? Jani vero leges et ora-

Videtur tamen hæc esse argumentatio Constantini: Si virtutes, inquit, sunt ex fato, ergo et vitia. Atqui vitia non possunt esse ex fato. Nam malitia aut a natura est, aut a voluntate. Non igitur est a fato. Quod si quis dicat virtutem quidem et vitium esse a voluntate: ut autem voluntas recte agat vel secus, id ex fato esse: qua denum ratione justitia, quæ nihil aliud est quam constans et perpetua voluntas jus suum cuique tribuendi, ex fato esse potest? In codice Fuk. legitur ἣ τε γὰρ πονηρία. At Savilius ad oram libri sui notat, forte scribendum esse εἴτε γὰρ, etc., statimque emendat ἔστι κατορθώματα.

(19) Vulg. πάντα τὸ δίκαιον ἔχοντα. Ultima vox adlita est a viris doctis ex mss. codicibus, quam tamen nullo modo probare possum, licet in codice Fuk. legatur. Scribo igitur: πᾶν τὸ δίκαιον καὶ τὸ κατ' ἀξίαν ἀπονεμόμενον, ἐκάστῳ, πῶς καθ' εἰμαρ-

iones ad virtutem hortantes et a vitiiis deterrentes, A
 lans item ac vituperatio, supplicia quoque et cun-
 cta quibus homines ab improbitate revocantur et
 ad virtutem incitantur, quomodo ex fortuna ac te-
 merario casu, ac non potius ex justitia quæ Dei
 providentia propria est, proficisci dicantur? Etenim
 ille hominibus ea tribuit, quæ merentur propter
 hanc aut illam vividam rationem: ingrueute inter-
 dum pestilentia, seditione, sterilitate, interdum
 ubertate frugum succedente, cunctisque his rebus
 tantum non edita voce diserte significantibus, hu-
 jusmodi omnia nostræ vivendi rationi aptissime
 convenire. Quippe divina substantia hominum qui-
 dem probitate delectatur, omnem vero aversatur
 impietatem. Et sicut animum de-se modice sentien-
 tem amplectitur, ita audaciam et arrogantiam altius
 quam animali convenit sese effertentem, odio habet.
 Quarum rerum probationes, licet admodum perspi-
 cux sint et ante oculos positæ; tunc tamen mani-
 festius elucet, quoties in nosmetipsos descendentes,
 mente in se collecta et quasi congregata, causam
 eorum expendimus. Quocirca vitam modeste
 ac placide instituere debemus, nec supra naturæ
 nostræ conditionem animum attollere: verum id
 reputare, adesse semper nobis omnium actuum
 inspectorem Deum. Verum alia quoque ratione ex-
 pendamus, utrum omnium rerum ordinatio ac dis-
 positio, fortuito ac temerario casu constituisse recte
 dicatur. Num igitur sidera ac celestia corpora;
 terram quoque et aquam et ignem et aerem; ventos
 ac temporum vicissitudinem; æstatis atque hiemis
 tempestivos recursus, num, inquam, hæc omnia te-
 mere ac fortuito contigisse potius quam creata
 fuisse credendum est? Quidam certe penitus mente
 capti, pleraque horum ab hominibus ad suum usum
 excogitata esse dicunt. Certe cum natura plurimas
 opes copiose suppeditet, concedamus, si placet, in
 rebus terrenis et corruptioni obnoxiiis, hanc sen-
 tentiam ratione non carere: quid res immortales
 atque immutabiles? suntne hominum inventa?
 istorum enim et aliorum ejusmodi omnium, quæ a

μένην. Sensus autem is est, quem supra dixi. Potest
 tamen ferri scripta lectio, ut πάντα τὸ θεῖον
 ἔχοντα sint ea quæ mox recensentur a Constantino,
 leges scilicet, præmia, supplicia, exhortationes
 et reliqua hujusmodi, quæ justitiam in se con-
 tinent.

(20) Vulg. τὸν ποῖον. Scribe ποῖον accentu in ulti-
 ma, ut in libro Moræi ad marginem adnotatum inveni.
 Mox lego καὶ τὸ κατ' ἄξιαν ἀπαντᾶ, ex mss. codi-
 cibus. Certe codex Fuketii sic exhibet: διὰ γὰρ
 τὸν ποῖον τῶν ἀνθρώπων βίον καὶ τὸ κατ' ἄξιαν
 ἀπαντᾶ.

(21) Vulg. τί πάντα τὰ τοιαῦτα. Lego ὅτι πάντα, ut
 in libro Moræi ad marginem emendatum inveni. Ita
 certe codex Fuketianus.

(22) Ὡς εἰ καὶ τὰ μάλιστα. Post primam vocem
 in codice Fuketii lacuna est unius vocabuli capax.
 Sic autem videtur supplenda, ὡν πάντων εἰ καὶ, etc.

(23) Vulg. τηρικαῦτα μὲν τοσάκις. Postrema vox
 delenda est, quippe quæ nec in codice Regio, nec
 in schedis, nec in editione Stephani reperitur.

ἀπονεμόμενον ἐκάστω, πῶς καθ' εἰμαρμένην; Νό-
 μοι δὲ καὶ προτροπαὶ ἐπὶ ἀρετῆν, καὶ ἀποτροπαὶ
 ἀπὸ τῶν μὴ δεόντων, καὶ ἔπαινοι καὶ ψόγοι, τιμη-
 ραὶ τε καὶ πάνθ' ὅσα παρακαλεῖ μὲν ἐπὶ ἀρετῆν,
 ἀπάγει δ' ἀπὸ πονηρίας, πῶς οὐκ ἐκ δικαιοσύνης,
 ἥτις ἐστὶν ἰδία Θεοῦ προνοουμένου, ἀλλ' ἐκ τύχης
 ἢ τοῦ αὐτομάτου συστήναι λέγεται; Διὰ γὰρ τὸν
 ποῖον (20) τῶν ἀνθρώπων βίον, καὶ τὸ κατ' ἄξιαν
 ἀπαντᾶ· λοιμῶν ἔσθ' ὅτε καὶ στάσεων, ἀφορίας τε
 καὶ εὐφορίας ἐπακολουθούντων, φανερώς τε καὶ δια-
 βήδην μονονουχί φωνῆν ἀφιέντων, ὅτι πάντα τὰ τοι-
 αῦτα (21) τοῖς ἡμετέροις βίοις ἐφήρμοσται. Ἡ γὰρ
 τοι οὐσία χαίρει μὲν εὐδοκίαις, ἀποστρέφεται δὲ
 πᾶσαν δυσσέβειαν· καὶ τὸ μέριον φρόνημα δεξιού-
 ται, μισεῖ δὲ τόλμαν, καὶ τὴν ὑπὲρ τὸ ζῶον ἐπηρ-
 μένην ἀλαζονείαν· ὧν εἰ καὶ τὰ μάλιστα (22) σαρφεῖς
 καὶ πρὸ ὀφθαλμῶν κείμεναι εἰσιν αἱ ἀποδείξεις, τη-
 ρικαῦτα [τοσάκις] (23) φανερώτερον ἐκλάμπουσιν,
 ὁσάκις ἂν (24) συναγείραντες εἰς ἑαυτοὺς καὶ ὁλοει-
 συστειλαντες τὸν νοῦν, τὴν αἰτίαν αὐτῶν παρ' ἑαυ-
 τοῖς λογιζόμεθα. Διὸ χρῆναί φημι ζῆν μετρίως τε
 καὶ προσήκως, καὶ ὑπὲρ τὴν φύσιν τὸ φρόνημα ἐγεί-
 ροντας, καὶ ἐννοίας λαμβάνοντας, ἀεὶ παρεῖναι ἡμῖν
 τὸν ἐπόπτην τῶν πρασσόμενων Θεόν. Ἐτι δὲ καὶ
 οὕτω βασανιστέον εἰ τὸ λεγόμενον ἀληθές ἐστιν· ὡς
 εἰ ἡ πάντων πραγμάτων διάταξις ἐκ τύχης καὶ τοῦ
 αὐτομάτου σύνεστιν (25). Ἄρ' οὖν καὶ τὰ οὐράνια, καὶ
 τὰ ἄστρα, γῆ τε καὶ θάλασσα, καὶ πῦρ καὶ ἀνεμοί,
 ὕδωρ τε καὶ ἄηρ, καὶ ἡ τῶν καιρῶν παραλλαγῆ, θέ-
 ρους τε καὶ χειμῶνος ὥραι, ταῦτα πάντα ἀλογίστως
 καὶ ὡς ἔτυχε συμβεδηκέναι μᾶλλον ἢ δημιουργηθῆ-
 ναι, πείθεσθαι χρῆ; Τὸν νοῦν γὰρ οὐκ ἔχοντες φασί
 τινες, τὰ πλεῖστα τῶν τοιούτων διὰ τὴν ἑαυτῶν
 χρείαν τοὺς ἀνθρώπους ἐπινοεσθῆναι· ἀφθόνως γὰρ
 τῆς φύσεως πάντα χρῆματα χορηγούσης, ἔστω περὶ
 τῶν ἐπιγείων καὶ φασαῶν, τὴν δόξαν ταύτην ἕγου-
 τινὸς μετεληφέναι· ἄρ' οὖν καὶ τὰ ἀθάνατα καὶ τὰ
 ἀναλλοίωτα, τῶν ἀνθρώπων ἐστὶν εὐρήματα; Τοῦ-
 των γὰρ καὶ τῶν τοιούτων ἀπάντων ὅσα τῆς ἡμετέ-
 ρας αἰσθήσεως κεχώρισται, νῦν δὲ μόνω καταληπτὰ
 τυγχάνει ὄντα, οὐκ ἐνυλὸς ζωῆ (26) ἀνθρώπων, ἀλλὰ

Emendandus potius erat hoc modo: ὁμοῦς τηρικαῦτα
 ἡμῖν φανερώτερον ἐκλάμπουσιν, id est, Etsi certum
 est, multisque exemplis comprobatum, famem, pestem
 et hujusmodi calamitates ad improbitatem
 hominum puniendam cœlitus immitti; id tamen
 multo manifestius elucet, quoties ex calamitates
 contingunt. Tunc enim ad nos ipsi conversi, causas
 earum rerum cognoscimus. In codice tamen Fuk.
 legitur τηρικαῦτα τοσάκις.

(24) Vulg. ὁσάκις γὰρ. Scribendum puto τοσά-
 κης, vel si mavis, τοσαυτάκις. In codice Fuketii legi-
 tur ὁσάκις ἂν... συναγείραντες. Et in fine periodi
 λογιζόμεθα, optime. Scribendum est igitur ὁσάκις ἂν
 ἡμεῖς συναγείραντες.

(25) Ἐκ τύχης καὶ τοῦ αὐτομάτου σύνεστιν.
 Malim συνέστηκεν, vel συνέστη. Porro in codd.
 Fuk. ac Turnebi hic locus ita legitur: ὡς εἰ ἡ
 πάντων πρ... διάταξις ἐκ τύχης, etc.

(26) Οὐκ ἐνυλὸς ζωῆ ἀνθρώπων. Scribe ὡς
 ἐνυλὸν ζῶον ὁ ἀνθρώπος. At Christophorsonus legit
 οὐκ ἐνυλὸς ζωῆ ἀνθρώπων, quod non damno. Magis

ωρτή και αἰώνιος οὐσία Θεοῦ, γεννητριά ἐστίν. Ἄλλὰ ἄ μὴν και ὁ λόγος τῆς διατάξεως, ἔργον Προνοίας· τὸ τὴν ἡμέραν ἐκλάμπειν καταυγαζομένην ὑπὸ τοῦ ἡλίου, τὸ τὴν νύκτα διαδέχεσθαι δύναντος αὐτοῦ, και διαδεξαμένην, μὴ ἄμοιρον (27) ὅλως αὐτὴν καταλείπεσθαι διὰ τὴν τῶν ἀστρων χορείαν. Τί δ' ἂν εἴποι τις περὶ τῆς σελήνης, πληρουμένης μὲν ἐκ τῆς κατακρυφῶς πρὸς τὸν ἡλίον ἀποστάσεως, λεπτυνομένης δὲ διὰ τὴν ἐκ τοῦ σύγγγυς πρὸς αὐτὸν ὀμίλιαν; Ταῦτ' οὐχὶ λόγον ἐνδιάθετον και ἀγγίνοιαν Θεοῦ δηλοῖ; Τὸ δ' ἐπιτήδειον (28) τῆς ἡλιακῆς ἀκτίνας τοὺς καρποὺς πεπαινούσης, ἀνέμων δὲ πνεύματα εὐετηριαν παρασκευάζοντα, ἄμβρων τε παραφυχῆν, και τὴν τούτων ἁρμονίαν ἀπάντων, καθ' ἣν εὐλόγως τε και εὐτάκτως διοικεῖται τὰ πάντα· τὸ τ' ἀτίδιον τῆς ἐπιτάξεως, εἰς τὸν αὐτὸν ἀποκαθισταμένων τόπον τοῖς θεοῦσι και νομιζομένοις καιροῖς τῶν πλανητῶν, εἰ μὴ φανερὰ τοῦ Θεοῦ πρόσταξις, και τῶν ἀστέρων ἐπιτελῆς διακονία, πειθιομένη τῷ θεῷ νόμῳ; Ὑψὴ δ' ὄρων, και κοῖλα βάρη χωρίων, ὀμαλότης τε (29) ἀναπεπταμένων πεδίων, ἀνευ Θεοῦ προνοίας εἶναι δοκεῖ; Ἄν οὐ μόνον ἐπιτερπῆς ἡ θέα (30)· ἀλλὰ και ἡ χρεῖα ἐπιτερπῆς. Ὑδατος δὲ και γῆς μέτρα και διαστάσεις, ἱκαναὶ πρὸς τε γεωργίαν και τῆς ἀλλοδαπῆς χρεῖας παρακομιδῆν (31), τὴν ἀκριβῆ τοῦ Θεοῦ και ἔμμετρον προμήθειαν πῶς οὐ φανερῶς ἀποδεικνύουσιν; Ὅρη μὲν γὰρ ὕδωρ ἔχει, διαδεξαμένη δὲ τοῦθ' ὀμαλότης, και ἀρδευσαμένη τὸ ἱκανὸν πρὸς ἀνάκτησιν τῆς γῆς, ἐξωθεῖ τὸ λοιπὸν εἰς τὴν θάλασσαν, ἣ δ' αὐθάλασσα τῷ Ὀκεανῷ παραδίδωσι. Καὶ ἔτι τολμῶμεν λέγειν, ταῦτα πάντα αὐτομάτως και ὡς ἔτυχε γίνεσθαι; οὐ δηλοῦντες (32) ἐν ποίῳ τινὶ σχήματι και μορφῇ χαρακτηρίζεται τὸ αὐτόματον, ὑπόστασιν οὐδεμίαν ἔχον, οὔτε νοερῶς, οὔτε αἰσθητῶς, μόνον δ' ὅτι ἦχος ὀνόματος ἀνυποστάτου περὶ τὰ ὅσα βομβεῖ. temere fieri? cum tamen nullo modo designemus, qua specie aut forma præditus sit casus, res quæ nec intelligentia nec sensu subsistit, sed solum est inanis sonus nominis sine re, auribus nostris circumstrepens.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ'.

Ὅτι περὶ τῶν ἀκαταλήπτων, τοῦ Δημοουργοῦ χρητὴν σοφίαν δοξάζειν, και οὐκ ἄλλοι οὐδ' αὐτόματων αἰτιῶσθαι φορᾶν.

Ἔστι γὰρ ὡς ἀληθῶς ἐπίφθεγμα τὸ αὐτόματον, ἀνθρώπων ὡς ἔτυχε και ἀλογιστως φρονούντων, και τὸν μὲν λόγον αὐτῶν μὴ καταλαμβανόντων, διὰ δὲ

nostris sensibus semota sola intelligentia comprehendendi possunt, non homo animal materia concretum, sed intelligibilis et æterna Dei substantia procreatrix est. Quinetiam ordinationis illius ratio, opus est Providentiæ: quod dies solis radiis illustratus resplendet, et eodem occidente succedit nox: cumque successerit, non prorsus obscura relinquitur, ob astrorum chorum. Jam quid dicemus de luna, quæ cum a sole plurimum recesserit, ex adverso ipsi opposita, pleno orbe completur, minuitur vero, quoties propius ei conjugitur? Annon hæc intelligentiam Dei solertianque declarant? Ad hæc solis opportunus calor, qui maturitatem fructibus confert; ventorum flatus, qui ad anni temperiem plurimum valent; imbrum refrigeratio, et admirabilis concentus quo hæc omnia certa lege ac ratione gubernantur: denique ordo ille perpetuus planetarum, statis temporibus ad eundem locum recurrentium, non quid non manifeste testantur jussionem Dei, et perfectum obsequium astrorum, legi divinæ obtemperantium. Præterea montium supercilia, et vallium concavi recessus, et camporum late patentium æquabilis planities, utrum absque Dei providentia existere videntur? Quarum rerum non aspectus modo pergratus est, sed etiam usus longe jucundissimus. Jam aquarum ac terræ spatia atque discidia, partim ad agriculturam idonea, partim ad ea quibus caremus ex peregrinis regionibus subvehenda, nonne accuratam et exactam divini Numinis providentiam apertissime demonstrant? Montes enim aquam in se continent: quam ubi subjecta planities exceperit, ejusque irrigatione agros abunde recreavit, id quod residuum est, effundit in mare, mare vero transmittit Oceano. Et audemus adhuc nihilominus affirmare, hæc omnia casu ac

CAPUT VII.

Quod in rebus quas intelligentia assequi non possumus, Creatoris sapientiam prædicare debemus; nec casum, aut aliam præter Deum causam existimare.

Est enim revera casus, vox ficta ab hominibus nulla ratione ac prudentia præditis, sed qui, cum causam ipsam intelligentia assequi nequeant,

tamen placet prior emendatio. Sic Eusebius in fine capituli 7. Optimus tamen codex Fuk. plane subscripti Christophorsono.

(27) Μὴ ἄμοιρον αὐτὴν. Supple τοῦ φωτός. Quare nihil opus est conjectura Christophorsoni, et Savilii, qui ἄμαυρον emendat.

(28) Vulg. Τὸ τ' ἐπιτήδειον. Lego τὸ δὲ ἐπιτήδειον, ut in libro Moræi ad marginem emendatur. Mox autem scribere ἀνέμων τε πνεύματα. Et rursus infra τὸ τε ἀτίδιον τῆς διατάξεως εἰς τὸν αὐτὸν ἀποκαθισταμένων τόπον. Atque ita plane in codice Fuk. scriptum reperiri, nisi quod habet ἀνέμων δὲ.

(29) Vulg. ὀμαλότης δὲ. Scribendum est ὀμαλότης τε, ut in libro Moræi vir doctus annotaverat. Ita certe legitur in codice Fuk.

(30) Ἐπιτερπῆς ἡ θέα. Delenda hic vox ἐπιτερπῆς. Illic enim elegantius subauditur. Savilius ad oram libri sui emendavit ἡ χρεῖα εὐπρεπῆς.

(31) Vulg. και τῆς ἀλλοδαπῆς τῆς ἢν χρεῖα παρακομιδῆς. Lego καὶ τῆς ἀλλοδαπῆς τῶν ἐν χρεῖα παρακομιδῆν, etc., quo nihil certius. In Fuk. et Turnebi libr. scribitur και τῆς ἀλλοδαπῆς χρεῖας παρακομιδῆν. Porro διαστάσεις discidia verti, secutus auctoritatem Amm. Marcellini, qui alicubi ita loquitur. Recte etiam Christophorsonus divortia terrarum interpretatur.

(32) Οὐ δηλοῦντες. In codd. Fuk. ac Turnebi ita legitur hic locus: Οὐ νοοῦντες ἐν ποίῳ τινὶ σχήματι και μορφῇ χαρακτηρίζεται τὸ αὐτόματον.

præ mentis suæ imbecillitate existimant, hæc omnia quorum rationem afferre non valent, absque ulla ratione esse disposita. Sunt certe quædam admirabili natura prædita, quorum certa veritatis comprehensio in obscuro latet; cujusmodi sunt aquæ suapte natura calidæ. Nam causam quidem tanti ignis nemo facile dixerit. Est autem mirabile, ignem illum aqua frigida undique circumseptum, suum tamen nativum calorem nequaquam amittere. Atque hæc rara admodum et paucissima in toto terrarum orbe reperiuntur; quo scilicet, ut equidem censeo, divinæ Providentiæ vis ac virtus ab hominibus facile cognosci possit: quæ duas res maxime inter se contrarias, frigus nimirum et calorem, ex una eademque radice manare præcepit. Sunt quidem multa ac prope innumerabilia, quæ Deus ad solatium et oblectationem hominibus donavit: sed præcipue olæ fructus ac vitis. Quarum hæc ad animos recreandos atque exhilarandos vim habet, illa vero non solum ad voluptatem, verum etiam ad corporum curationem apta est. Summam quoque admirationem meretur continuus ac perennis fluminum cursus, diu noctuque perlabyrinthium, et perpetuæ æternæque vitæ quamdam referentium similitudinem. Noctis item ac diei continua vicissitudo est perinde mirabilis.

CAPUT VIII.

Quod quæ ad usum necessaria sunt, Deus copiose suppeditat hominibus: quæ vero ad voluptatem faciunt, modice subministrat, utrumque ad utilitatem nostram dispensans.

Atque hæc omnia dicta sint a nobis, ut constet nihil absque ratione et intelligentia factum fuisse: ipsam vero rationem ac providentiam, Dei opus esse. Qui quidem auri etiam et argenti ærisque ac reliquorum metallorum diversas species convenienti modo ac mensura produxit. Ea siquidem quorum multiplex ac varius usus erat futurus, copiose suppeditari jussit: quæ vero ad oblectationem duntaxat et luxum faciunt, liberaliter simul ac modice, et medio quodam modo inter parcimoniam et profusam largitionem. Nam si earum rerum quæ ad ornatum factæ sunt, eadem copia concessa fuisset, metallarii præ nimia cupiditate, 576 ea quidem quæ ad agriculturam, et ad domorum ac navium constructionem utilia sunt, æs videlicet ac ferrum, congerere insuper haberent: ea vero quæ ad delicias et inanem ac superfluum divitiarum luxum pertinent, omni studio consecrarent. Ac propterea in auri argenti que metallis inventiendis, longe plus difficultatis ac laboris esse aiunt, quam

(33) Vulg. τὸ μὲν ἀνακτῆσεως. . . ἐπέχειν λόγον. Viri docti hunc locum ita emendaverunt, Τὸ μὲν γὰρ ἀνακτῆσεως ψυχῆς καὶ φαιδρότητος ἐπέχειν λόγον. Verum cum particula γὰρ nec in codice Regio, nec in editione Stephani legatur, malim legere ἐπέχον, quod sequentia plane confirmant. Sequitur enim τὸ δ' ἕτερον πρὸς τῆ ἀπολαύσει καὶ θεραπείᾳ τῶν σωμάτων κατάλληλον. Godd. tamen Fuk., Sav. ac Turnebi plane confirmant emendationem illam doctorum virorum. Idem

τὴν ἀσθένειαν τῆς καταλήψεως, ἀλόγως οιομένων διατεταχθαι ταῦτα ὡν τὸν λόγον εἰπεῖν οὐκ ἔχουσιν. Ἔστι δ' ὅλως τινὰ, ὡν ἡ ἀληθὴς κατάληψις τῆς ἀληθείας ἐν βάθει κεῖται, θαυμαστῆς φύσεως τετυχηκότα ὀποῖα καὶ ἡ τῶν θερμῶν ὑδάτων φύσις τυγχάνουσα. Τὴν μὲν γὰρ αἰτίαν τοῦ τοσοῦτου πυρὸς οὐδὲς ἂν προχείρως ἔχοι λέγειν· θαυμαστὸν δὲ εἶναι ψυχρῶ ὕδατι περιστοιχίζόμενον κύκλῳ, οὐκ ἔτι ἐξίσταται τῆς ἐμφύτου θερμότητος. Ταῦτά τοι σπάνιον τι χρῆμα εἶναι δοκεῖ καὶ εὐαρίθμητον κατὰ πᾶσαν τὴν οἰκουμένην, ἢ, ὡς ἐμαυτὸν πείθω, ἡ τῆς Προνοίας δύναμις εὐδιάγνωστος παρὰ τοῖς ἀνθρώποις γενέσθαι δύνηται, δύο φύσεις ἐναντιωτάτας, θερμότητα καὶ ψυχρότητα, ἐκ τῆς αὐτῆς καὶ μιᾶς βίβης διηθείσθαι θεσπίσουσα. Πολλὰ μὲν οὖν καὶ ἀναριθμητὰ εἰς παραμυθίαν καὶ ἀπόλαυσιν τοῖς ἀνθρώποις παρὰ τοῦ κρείττονος δωδῶρηται, ἐξαιρέτως δ' ὁ καρπὸς ἐλαίας τε καὶ ἀμπέλου· τὸ μὲν [γὰρ] ἀνακτῆσεως ψυχῆς καὶ φαιδρότητος ἐπέχειν λόγον (33)· τὸ δ' ἕτερον πρὸς τῆ ἀπολαύσει, καὶ θεραπεία τῶν σωμάτων κατάλληλον. Θαῦμα δ' ἐξαισίον, καὶ ἡ ἐνδελεχῆς καὶ ἀδιάλειπτος ποταμῶν φορὰ, νύκτωρ τε καὶ μεθ' ἡμέραν, σύμβολον ἀενδαίου καὶ ἀδιαλείπτου βίου· ἰσοδυναμεῖ δὲ καὶ νυκτερινὴ διαδοχῆ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Η'.

Ὅτι τὰ μὲν χρειώδη, ἀφθόνως τοῖς ἀνθρώποις ὁ θεὸς χορηγεῖ· τὰ δὲ πρὸς τέρφιν, μετρίως, συμφερόντως ἑκατέρων χορηγῶν τὴν ἀπόλαυσιν.

Πάντα δὲ ταῦθ' ἡμῖν εἰρησθω πρὸς πίσωσιν τοῦ μηδὲν ἀλόγως μὴδ' ἀνοήτως γενέσθαι, τὸν δὲ λόγον καὶ τὴν πρόνοιαν εἶναι τοῦ Θεοῦ (34)· ὃς καὶ τὴν τῶν μετᾶλλων, χρυσοῦ τε καὶ ἀργύρου, καὶ χαλκοῦ, καὶ τῶν ὑπολοίπων φύσιν ἐταμιεύετο μέτρῳ τῷ προσήκοντι, τὰ μὲν ὡν ἡ χρεια πολλή τε καὶ παντοδαπὴ ἤμελλεν εἶσθαι, ἀφθόνως κελεύσας χορηγεῖσθαι, τὰ δὲ πρὸς τέρφιν κόσμου καὶ ἀφθονίαν (35) μόνην, μεγαλοψύχως τε καὶ πεφεισμένως, μεταξύ φειδωλίας τε καὶ εὐδωρίας. Εἰ γὰρ καὶ τῶν πρὸς κόσμον πεποιημένων ἡ αὐτῆ ἀφθονία συνεχωρεῖτο, διὰ πλεονεξίαν οἱ μεταλλεύοντες, τοῦ μὲν εὐχρήστου πρὸς γεωργίαν, οἰκοδομίαν τε καὶ ναῶν παρασκευὴν, οἷον σιδήρου καὶ χαλκοῦ, καταφρονήσαντες, τῆς συναθροίσεως αὐτῶν κατημέλουν, καὶ τῶν πρὸς τρυφὴν τε καὶ δχρηστον πλοῦτος περιουσίαν προνοοῦντο. Διὸ χαλεπώτερον τὴν τοῦ χρυσοῦ τε καὶ ἀργύρου εὐρεσιν, καὶ μείζονος καμᾶτου τῶν ἄλλων ἀπάντων μετᾶλλων φασὶν εἶναι, ὅπως τῷ σφοδρῷ τῆς ἐπιθυμίας τὸ τοῦ καμᾶτου σφοδρὸν ἀντιτάσσεται. Πόσα δ' ἄλλα τῆς θείας Προνοίας ἔργα

codex Fuk. post vocem ἀπολαύσει duo puncta notat recte.

(34) Vulg. τὴν πρόνοιαν εἶναι Θεόν. In Moræi libro emendatur τοῦ Θεοῦ, ut legit Christophorus. Et sic discrete scribitur in codice Fuk.

(35) Πρὸς τέρφιν κόσμου καὶ ἀφθονίαν. Corrupta est vox ἀφθονίαν, cuius loco malim substituere ἀσπῶτιαν, id est luxum. Vulgata tamen lectio ferri potest.

ἔστι καταριθμησασθαι, ἐπὶ πᾶσιν οἷς ἀφθόνως ἡμῖν ἔδωκ' ἑσθαι, τὸν τῶν ἀνθρώπων βίον πρὸς σωφροσύνην τε καὶ τὰς ἄλλας πάσας ἀρετὰς προτρεπομένης διαρβήδην, ἀπαγούσης δ' ἀπὸ τῆς ἀκαίρου πλεονεξίας. Ἐν πάντων ἐσχισμένον τὸν λόγον, μεῖζον ἔργον ἔστιν ἢ κατὰ ἀνθρώπων. Πῶς γὰρ ἂν τις κατὰ ἀκριβείαν ἀληθείας ἐφίκοιτο (36), ἢ φαρτῶν τε καὶ ἀσθενοῦς ζώου διάνοια; Πῶς ἂν τὴν ἐξ ἀρχῆς εἰλικρινῆ τοῦ Θεοῦ βούλησιν κατανοήσειεν; accurate assequi valeat caduci atque infirmi animalis intelligentia? quo pacto Dei ab initio voluntatem comprehendere?

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Θ'.

Περὶ τῶν φιλοσόφων, οἱ διὰ τὸ πάντα βούλεσθαι εἰδέναι, περὶ τὰς δόξας ἐσφάλησαν, καὶ κινδύνοις ἔνοιοι προσωμίλησαν· καὶ περὶ τῶν Πλάτωνος δογμάτων (37).

Διὸ χρὴ τοῖς δυνατοῖς ἐγχειρεῖν, καὶ τοὺς κατὰ τὴν ἡμετέραν φύσιν. Τὸ γὰρ τοι πιθανὸν τῶν ἐν τοῖς διαλόγοις γινόμενων (38), ἀπάγει τὸ πλεῖστον ἡμῶν ἀπὸ τῆς τῶν ὄντων ἀληθείας· ὃ δὴ καὶ πολλοῖς τῶν φιλοσόφων συμβέβηκεν, ἀδολεσχοῦσι (39) περὶ τοὺς λόγους, καὶ τὴν τῆς φύσεως τῶν ὄντων ἐξέτασιν. Ὅσαίς γὰρ ἂν τὸ μέγεθος τῶν πραγμάτων τῆς ἐξετάσεως αὐτῶν ἐπικρατήσῃ, διαφοροῖς τισὶ μεθόδοις τὸ ἀληθὲς ἀποκρύπτονται· συμβαίνει δὴ αὐτοῖς ἐναντία δοξάζειν, καὶ μάχεσθαι τοῖς ἀλλήλων δόγμασι, καὶ ταῦτα σοφοῖς εἶναι προσποιουμένοις. Ὅθεν στάσεις τε δῆμων, καὶ δυναστευόντων χαλεπαὶ κρίσεις, οἰόμενον τὸ πατρῶον ἔθος διαφθεῖρεσθαι· καὶ αὐτῶν ἐκείνων ἐλεθρος πολλὰκις παρηκολούθησε. Σωκράτης γὰρ ὑπὸ διαλεκτικῆς ἐπαρθείς, καὶ τοὺς χείρονας λόγους βελτίους ποίωεν (40), καὶ παλίων παρέκαστα περὶ τοὺς ἀντιλογικοὺς λόγους, ὑπὸ τῆς τῶν ὁμοφύλων τε καὶ πολιτῶν βασκανίας ἀνήρηται. Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ Πυθαγόρας σωφροσύνην ἀσχεῖν προσποιούμενος ἐξαιρέτως καὶ σωπῆν, καταψευδάμενος ἑάλω· τὰ γὰρ ὑπὸ τῶν προφητῶν πάσαι ποτὲ προλεχθέντα (41), ἐπιδημήσας τῇ Αἰγύπτῳ, ὡς ἰδία γὰρ αὐτῷ ὑπὸ Θεοῦ ἀναπετασθέντα, τοῖς Ἰταλιώταις προ-

(36) Vulg. ἀληθείας ἐφίκοιτο. Scribendum est ἐφίκοιτο, ut in codice Fuk. scriptum inveni, cum et ante ita scribendum esse coniecissem. Sed et totum locum ita distinguo, πῶς γὰρ ἂν τῆς κατὰ ἀκριβείαν ἀληθείας ἐφίκοιτο ἢ, etc., πῶς ἂν τὴν ἐξ ἀρχῆς, etc.

(37) In ipso capitis titulo mendum est in Vulg. Quid enim sibi volunt hæc verba: Καὶ κινδύνοις ἔνοιοι προσωμίλησαν τῶν Πλάτωνος δογμάτων? Christophorus quidem legisse videtur hoc modo: διὰ τῶν τοῦ Πλάτωνος δογμάτων. Ego vero locum ita supplendum puto, καὶ περὶ τῶν Πλάτωνος δογμάτων. Atque ita plane scribitur in codice Fuk. Cæterum tum in codice Fuk., tum in schedis Regiis hoc capitulum inchoatur ab his verbis: Πόσα δ' ἄλλα τῆς θείας Προνοίας, etc.

(38) Vulg. τῶν ἐν τοῖς διαλόγοις γινόμενον. Rectius in codd. Fuk. ac Turnebi scribitur γινόμενων. In schedis autem Regiis ea vox omissa est. Malim etiam scribere τὸ γέ τοι πιθανὸν τῶν ἐν τοῖς, etc.

(39) Ἀδολεσχοῦσι. In sacris libris hoc verbum sumitur pro eo quod est inergenium suum exercere, ut dudum notavit Jacobus Tusanus.

(40) Vulg. καὶ τοὺς χείρονας λόγους βελτίους ποίωεν. Sensus postulat ut addantur hæc verba: καὶ τοὺς βελτίους χείρονας. Fuit hoc inventum Prolegoix, qui pollicebatur adolescentibus, se rationem

A in reliquis omnibus, ut vehementissimæ cupiditati labor quoque vehementissimus objiciatur. Quot insuper alia divinæ Providentiæ opera licet enumerare, quæ in omnibus rebus quas nobis copiose largita est, vitam hominum ad modestiam cæterisque virtutes manifeste impellit, et ab importunis cupiditatibus abducit! Quarum omnium rerum rationem investigare, majus quiddam est, quam quod ab homine perfici possit. Quo enim modo veritatem

CAPUT IX.

De philosophis qui, cum omnia scire voluissent, opinionibus lapsi sunt, et nonnulli discrimen vitæ subierunt. Item de doctrina Platonis.

B

Quamobrem ea aggredi debemus quæ fieri possint, et quæ naturæ nostræ modum non excedant. Etenim probabilitas quæ in dialogis ac disputationibus reperitur, plerosque nostrum a veritate abducere solet. Quod quidem multis contigit philosophis, dum in disserendo et in pervestiganda rerum natura ingenium exercent. Nam quoties miraculorum magnitudo inquisitionem ipsorum longe transcendit, variis argumentandi modis veritatem involvunt. Unde fit ut contraria sentiant, et alter alterius dogmata impugnet, idque cum sapientes videri velint. Ex quo populorum gravissimi motus, et principum acerba justitia adversus ipsos exstiterunt, dum mores atque instituta majorum ab illis convelli putant. Ac sæpenumero exitium ipsorum inde est consecutum. Socrates certe disserendi scientia elatus, cum rationes quæ infirmiores erant, valentiores efficeret, et in contradicendo assidue luderet, tribulium ac civium suorum invidia interfectus est. Sed et Pythagoras qui temperantiam ac silentium consecrari se præ cæteris profitebatur, 577 mendacii convictus est. Quæ enim ipse olim

illam quæ valentior esset, infirmiore redditurum; et contra eam quæ infirmior esset, valentiorum, τὸν κρείττονα λόγον ἤττω ποιεῖν, καὶ τὸν ἥττονα κρείττω. Adversus sophistas qui hæc spondebant, Socrates assidue disputabat, ut ipsos nihil scire convinceret: eosque suis telis, id est dialecticæ rationibus, insectabatur.

D

(41) Vulg. τὰ γὰρ ὑπὸ τῶν προφητῶν πάσαι τότε προλεχθέντα. Scribendum πάσαι ποτὲ ex codice Fuk. Porro quod ait Constantinus, Pythagoram cum in Ægyptum venisset, et quæ a prophetis olim prædicta fuerant accepisset, ea deinde tanquam sibi a Deo revelata per Italiam divulgasse, parum probabile mihi videtur. Pythagoram quidem in Ægyptum venisse, et ibi arcanos ritus ac cæremoniae sacrarum a sacerdotibus accepisse, testatur Porphyrius in ejus Vita, et alii complures. Sed et ex libris Moysis Pythagoram multa accepisse tradit Aristobulus, et cum eo Clemens atque Eusebius. Vetus prophetias Judæorum illum in Ægypto didicisse, ac deinde Italis promulgasse, nullus veterum dixit, quod quidem sciam. Ac fortasse hic locus non de Judæorum, sed de Ægyptiorum prophetis intelligendus est. Fuerunt enim apud Ægyptios prophetæ, ut notavi ad lib. v Historiæ Ecclesiasticæ. Quæ res fortasse Constantinum in errorem

prædicta a prophetis acceperat dum in Ægypto versaretur, ea tanquam sibi privatim a Deo patefacta, Italiam prædixit. Plato denique qui reliquos omnes morum lenitate superavit, et qui hominum mentes a sensibus ad res intelligibiles eodemque semper in statu permanentes primus abduxit, et ad sublimia oculos attollere assuefecit, primum quidem Deum supra omnem substantiam esse docuit, recte omnino. Huic alterum subiecit, et duas substantias numero distinxit, cum una sit utriusque perfectio, et secundum Dei substantiam ex primo proficiscatur Deo. Hic enim opifex est et moderator universorum, ac proinde omnia transcendit. Ille vero qui secundus ab eo est, mandatis ejus inserviens, omnium rerum constitutionem ad eum tanquam ad causam refert. Itaque juxta accuratissimam philosophandi rationem, unus fuerit qui omnium rerum curam gerit, et qui universis consulit, Deus scilicet sermo, a quo exornata sunt cuncta. Qui cum vere sit Deus, idem etiam est filius Dei. Quod enim aliud nomen præter filii appellationem ei quisquam imponens, non simul summo scelere sese obstrinxerit? Quippe ille qui est omnium pater, merito etiam sermonis sui pater existimatur. Et haec tenens Plato recte sensit. Verum in his quæ sequuntur, multum a vero aberrasse deprehenditur, dum et plures inducit deos, et diversas singulis formas attribuit. Quod quidem majoris adhuc erroris ansam præbuit imperitis hominibus, qui ipsam quidem summi Dei providentiam nequaquam considerant: imagines vero ad hominum et animalium quorundam similitudinem a seipsis fictas venerantur. Atque ita contigit, ut excellens ingenium, atque doctrina summa omnium laude dignissima, hujusmodi erroribus permista atque involuta, minus pura sinceraque esset. Idem porro mihi videtur seipsum reprehendens, sermonem illum corrigere, dum disertè affirmat, animum ratione præditum, Dei spiritum esse. Cuncta enim in duo genera distribuit, intelligibile scilicet ac sensibile: quorum illud simplex atque incompositum, hoc ea corporum compage conflatum est, et illud quidem intellectu percipitur, hoc vero opinione cum sensu conjuncta comprehenditur. Itaque illud divini 578 Spiritus particeps, utpote ab omni concretione et materia segregatum, æternum est, vitamque obtinet sempiternam. Illud vero quod sensibile est, cum eadem omnino ratione dissolvatur qua fuerat ante compactum, expers est sempiternæ vitæ. Sunt vero prorsus admiratione

induxit. Qui cum legisset Pythagoram ab Ægyptio prophetis, id est sacerdotibus, multa arcana didicisse, id de Hebræorum prophetis intellexit.

(42) Vulg. *καὶ διδάσκει*. Particula conjunctiva adest in Fuk. ac Savillii libro, et in schedis Regis. Scribo itaque *ἀναβλέψαι τ' ἐπὶ τὰ μετάρσια διδάσκει*, cum Savillio.

(43) Vulg. *μεγίστου τ' ἐπιταυροῦ φύσιν*. Platonem ipsum intelligit, cujus maximum ingenium veteres omnes, etiam Christiani admirati sunt.

(44) *Δυστῶν δὲ πάντα*. Christophorus le-

ηγόρευεν αὐτὸς τε ὁ ὑπὲρ πάντας τοὺς ἄλλους ἡπώτατος Πλάτων, καὶ τὰς διανοίας τῶν ἀνθρώπων πρῶτος ἀπὸ τῶν αἰσθησέων ἐπὶ τὰ νοητὰ καὶ αἰεὶ ὡσαύτως ἔχοντα ἐθίσας ἀνακύψαι, ἀναβλέψαι τ' ἐπὶ τὰ μετάρσια διδάσκει (42), πρῶτον μὲν Θεὸν ὑφηγήσατο τὸν ὑπὲρ τὴν οὐσίαν, καλῶς ποιῶν· ὑπέταξε δὲ τούτῳ καὶ δεύτερον, καὶ δύο οὐσίας τῷ ἀριθμῷ διεπέλε, μὴ οὐσης τῆς ἀμφοτέρων τελειότητος, τῆς τε οὐσίας τοῦ δευτέρου Θεοῦ τὴν ὑπαρξίν ἐχούσης ἐκ τοῦ πρώτου αὐτὸς γὰρ ἐστὶν ὁ δημιουργὸς καὶ διοικητὴς τῶν ὅλων, δηλονότι ὑπεραναθεθηκῶς· ὁ δὲ μετ' ἐκείνον, ταῖς ἐκείνου προστάξεσιν ὑπουργήσας, τὴν αἰτίαν τῆς τῶν πάντων συστάσεως εἰς ἐκείνον ἀναπέμπει. Εἰς ἂν οὖν εἴη κατὰ τὸν ἀκριβῆ λόγον, ὅτι τὴν πάντων ἐπιμέλειαν ποιούμενος, προνοούμενός τε αὐτῶν Θεὸς λόγος, ὁ κατακοσμήσας τὰ πάντα· ὁ δὲ λόγος αὐτὸς Θεὸς ὢν, αὐτὸς τυγχάνει καὶ Θεοῦ πατρὸς· ποῖον γὰρ ἂν τις ὄνομα αὐτῷ περιτιθεῖ παρά τὴν προσηγορίαν τοῦ πατρὸς, οὐκ ἂν τὰ μέγιστα ἐξαμαρτάνοι; Ὁ γὰρ τὸν ὡν πάντων πατήρ, καὶ τοῦ ἰδίου λόγου δικαίως ἂν πατήρ νομίζοιτο. Μέχρι μὲν οὖν τούτου Πλάτων σώφρων ἦν· ἐν δὲ τοῖς ἔξῃς, εὐρίσκειται διαμαρτάνων τῆς ἀληθείας, πλήθός τε θεῶν εἰσάγων, καὶ ἐκάστους ἐπιτιθεὶς μορφᾶς, ὅπερ καὶ παραίτητον ἐγένετο τῆς μελίσσης κλήσης παρὰ τοῖς ἀλογίστοις τῶν ἀνθρώπων, πρὸς μὲν τὴν πρόνοιαν τοῦ ὑψίστου Θεοῦ μὴ ἀφορώντων, τὰς δ' εἰκόνας αὐτῶν ἀνθρωπίαις τε καὶ ἐτέρον ζῶων τύποις μεταμορφουμέναις σεδόντων. Συμβέβηκε δὲ μεγίστην τινὰ μέγαλον τ' ἐπιταυροῦ ἀξίαν φύσιν (43) τε καὶ παιδείαν, τοιοῦτοῖσι τε μεμιγμένῃν πταισμάσιν, ἀκαθάρτως τε καὶ μὴ εὐκρινῶς ἔχειν. Δοκεῖ μοι δ' ὁ αὐτὸς ἐπιλαμβανόμενος ἑαυτοῦ διορθῶν τὸν λόγον, τὸ πνεῦμα τοῦ Θεοῦ σαφῶς δηλῶν λογικὴν ψυχὴν ὑπάρχειν· δις τῶν δὲ τὰ πάντα (44) εἰς δύο εἶδη νοητῶν τε καὶ αἰσθητῶν, τὸ συγκείμενον ἐκ σώματος ἀρμογῆς, καὶ τὸ μὲν νῦν καταληπτόν, τὸ δὲ δόξῃ μετ' αἰσθησεως δεξαστόν· ὥστε τὸ μὲν τοῦ ἁγίου πνεύματος μετέχον, ἅτε δὴ ἀσύγχυτον καὶ ἄβυλον, αἰώνιον τε εἶναι, καὶ τὴν αἰδίων ζωῶν λελογχῆναι· τὸ δὲ αἰσθητὸν, πάντῃ διαλυόμενον καθ' ὅν καὶ συνέστη λόγον, ἄμοιρον εἶναι τῆς αἰδίου ζωῆς. Θαυμαστῶς δὲ καὶ ἐν τοῖς ἔξῃς διδάσκει, τοὺς μὲν εὖ βιώσαντας, ψυχὰς δηλαδὴ τῶν ὁσίων τε καὶ ἀγαθῶν ἀνδρῶν, μετὰ τὴν ἀπὸ τοῦ σώματος ἀναχώρησιν ἐν τοῖς καλλίστοις τοῦ οὐρανοῦ καθιερούσθαι· τοῦτο δὲ οὐ μόνον θαυμαστόν, ἀλλὰ καὶ βιωφελές (45)· τίς γὰρ οὐκ ἂν πεισθεὶς αὐτῷ, καὶ τὴν εὐτυχίαν ταύτην προσδοκῆσας, τὸν ἄριστον βίαν, δικαιοσύνην καὶ σωφροσύνην ἀσκήσει, τὴν ἂν

gisse videtur disuētῶν τε. Porro locus Platonis quem Constantinus designat, legitur in *Timæo*, pag. 8.

(45) Vulg. *ἀλλὰ καὶ βιωφελές*. Antè hæc verba post vocem καθιερούσθαι, in editione Genevensi hæc leguntur: Τοῦτο δὲ οὐ μόνον θαυμαστόν: quæ a Christophorono, Scaligero, Bongarsio, Gruterō suppletæ sunt, ut ad oram editionis illius adduntur. Eandem quoque emendationem reperi in libro Moræi, Turnebi et Savillii et in codice Fuk., qui etiam βιωφελές habent.

καιαν αποστραφησεται; Ἀκολούθως δὲ τούτοις ἐπι-
 κει, τὰς τῶν πονηρῶν ψυχὰς, Ἀχέροντός τε καὶ
 Πυριφλεγέθοντος βεύματι, ναυαγίων τρόπον (46) φε-
 ρομένης πλανᾶσθαι.

solum admiratione digna, sed etiam utilia sunt
 inprimis. Quis enim ejus sermonibus fidem adhi-
 bens et hujusmodi felicitatem exspectans, vitam non optime instituat, et justitiam quidem ac tem-
 perantiam non cōsecetur, improbitatem vero aversetur? Consequenter etiam his subjunct, im-
 proborum hominum animus Acherontis ac Pyriphlegetontis fluctibus jactatos, velut fractæ navis
 reliquias hac et illac ferri.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ι.

Περὶ τῶν μὴ μόνον τὰ Γραμμικά (47) δόγματα,
 ἀλλὰ καὶ τὰ φιλόσοφον διαπυρόντων, καὶ περὶ
 τοῦ δεῖν ἢ πάντα πιστεῦναι τοῖς ποιηταῖς, ἢ
 πάντα ἀπιστεῖν.

Εἰσὶ μέντοι γέ τινες ἐπὶ τοσοῦτον τὴν διάνοιαν
 βεβλαμμένοι, ὥσθ' ὅταν τούτοις αὐτοῖς ἐντυγχάνωσι,
 μήτ' ἐπιστρέφουσι μήτε δεδοικέναι, καταφρονεῖν
 δὲ καὶ ἐγγεῖν, ὡς πεπλασμένων τιῶν μύθων
 ἀκούοντες· καὶ τὸ μὲν ποικίλον τῆς εὐγλωττίας ἐγκω-
 μιᾶζουσι, τὸ δὲ στεβρὸν τοῦ δόγματος ἀποστρέφον-
 ται· μύθοις δὲ πιστεύουσι (48) ποιητικοῖς, καὶ πᾶ-
 σαν μὲν Ἑλλάδα, πᾶσαν δὲ Βάρβαρον, ἐώλοισ τε καὶ
 ψευδέσι φήμασι (49) διαδοῶσιν. Οἱ γὰρ τοὶ ποιηταὶ
 παιδᾶς θεῶν ἀνθρώπους μετὰ τὴν τελευταίην φασὶ
 κρῖνειν τὰς ψυχὰς, κρίσεις τε καὶ δικαιοσύνην ὑμνοῦν-
 τες, καὶ τῶν κατοικομένων ἐπόπτας ἐφιστάντες· οἱ
 δ' αὐτοὶ ποιηταὶ μάχας δαιμόνων, καὶ πολεμικούς
 τινὰς ἐξαγγέλλουσι νόμους, εἰμαρμένους τε αὐτῶν δια-
 φημιζουσι· καὶ τοὺς μὲν τινὰς φύσει πικροὺς, τοὺς
 δὲ τῆς τῶν ἀνθρώπων ἐπιμελείας ἀλλοτρῶν, τοὺς
 δὲ τινὰς δυσχερεῖς ἀποφαινόνται. Εἰσάγουσι δὲ καὶ
 ἕυρομένους τὰς τῶν οἰκείων παίδων σφαγὰς, ὡς μὴ
 δυνατόν αὐτοῖς μὴ εἶναι ἄλλοτρῶν, ἀλλὰ μὴδὲ τοῖς
 γιγνόμενοις ἐπαρκεῖν ἀνθρωποπαθεῖς τ' αὐτοὺς εἰσά-
 γουσι, πολέμους καὶ τρώσεις, χαράς τε καὶ ὀδυρμοὺς
 ἄδοντας· καὶ εἰσὶν ἀξίόπιστοι, λέγοντες. Εἰ γὰρ ἐπι-
 κνοῖς θεῖα μετέρχονται τὴν ποιητικὴν, πιστεύειν
 αὐτοῖς καὶ πείθεσθαι προσήκει, περὶ ὧν λέγουσιν
 ἐθουσιάζοντες· λέγουσι δὲ παθήματα θεῶν τε καὶ
 δαιμόνων· τὰ ἔρα παθήματα τούτων, παντοίας ἀλη-
 θείας ἐφηπται (50). Ἄλλ' ἐρεῖ τις, ἐξεῖναι ποιηταῖς
 ψεύδεσθαι· θελεῖν γὰρ τὰς τῶν ἀκούοντων ψυχὰς,
 ἴδιον εἶναι ποιητικῆς, τὸ δ' ἀληθὲς εἶναι, ἤνεκα ἂν τὰ
 λεγόμενα μὴ ἄλλως ἐξη, ἀλλ' ὡς λέγεται. Ἔστω
 τοῦτο ἴδιον ποιήσεως, τὸ τὴν ἀλήθειαν εἶσθ' ὅτε ἀφαρ-
 πάξεν· ἀλλ' οἱ τὰ ψευδῆ λέγοντες, οὐ μάτην ψεύ-
 ζονται· ἢ γὰρ κέρδους καὶ ὠφελείας χάριν τοῦτο
 ποιῶσιν, ἢ κακὴν τινα πράξιν, ὡς εἶκος, συνειδότες
 δαυτοῖς, διὰ τὸν ἐφρονηκότα ἐκ τῶν νόμων κίνδυνον

(46) *Ναυαγίων τρόπον. Navis fractæ reliquias*
 interpretatus sum, id est armamenta. Hæc enim nave
 fracta hac illac jactantur in mari. At Christophorus
 sonus *merces* verit, quod huic loco non videtur
 convenire. Merces enim nave fracta ut plurimum
 submerguntur.

(47) *Vulg. Περὶ τῶν μὴ μόνον τὰ γραμμικά.* Scri-
 bendum est μὴ μόνον, ut vir doctus ad oram libri
 Moræi legendum esse conjecerat. Atque ita legit
 Christophorus. Nec aliter scribitur in codice
 Fuk.

A digna, quæ idem postea docet : eos qui recte vixe-
 rint, id est animos bonorum ac sanctorum virorum,
 simul atque ex corpore discesserint, in pulcherri-
 mis cœli regionibus consecrari. Quæ quidem non
 inprimis. Quis enim ejus sermonibus fidem adhi-
 bens et hujusmodi felicitatem exspectans, vitam non optime instituat, et justitiam quidem ac tem-
 perantiam non cōsecetur, improbitatem vero aversetur? Consequenter etiam his subjunct, im-
 proborum hominum animus Acherontis ac Pyriphlegetontis fluctibus jactatos, velut fractæ navis
 reliquias hac et illac ferri.

CAPUT X.

*De iis qui non solum sacræ Scripturæ, sed etiam
 philosophorum dogmata respiciunt, et quod vel in
 omnibus fides poetis adhibenda est, vel in nullo.*

Sunt tamen nonnulli adeo mente capti atque
 B corrupti, ut cum hæc legerint, nec curent, nec
 timore ullo percellantur : sed perinde ac si fabulas
 quasdam audirent, spernant ac derideant. Ac ser-
 monis quidem ornatum et ubertatem laudibus pro-
 sequuntur : dogmatum vero aversantur severitatem.
 Iidem tamen poetarum fabulis fidem habent, et
 omnem Græciam atque Barbariam vanis fictisque
 sermonibus replent. Nam poetæ quidem aiunt, ho-
 mines quosdam deorum filios, post mortem animas
 judicare, eosque quasi inspectores ac censors
 apud inferos constituunt, judicia eorum ac severita-
 tem celebrantes. Iidem vero poetæ, deorum pugnas,
 et quædam inter eos belli jura commemorant.
 Fata quoque eorumdem canunt. Et alios quidem
 natura acerbos, alios vero ab omni rerum humana-
 rum cura alienos esse : quosdam etiam ex illis mo-
 rosos affirmant. Quin etiam deos inducunt filiorum
 suorum cædem lamentantes, quippe qui non solum
 extraneis, sed ne suis quidem suppetias ferre pos-
 sint. Sed et humanis perturbationibus obnoxios
 eosdem fingunt, dum prælia eorum et vulnera,
 C gaudia item ac gemitus narrant. 579 Hæc illi cum
 dicunt, videntur sive digni. Cum enim divino quo-
 dam motu impulsus, versus facere aggrediantur, par
 est ut illis fidem adhibeamus in iis quæ divino spi-
 ritu incitati pronuntiant. Sed et deorum ac dæmo-
 num calamitates referunt. Certe illorum calamitates
 omnino cum veritate consentiunt. At enim dicit
 aliquis poetis mentiri licere : id enim proprium esse
 poeticæ, ut audientium animos demulceat : verita-
 tem vero esse, quoties ea quæ dicuntur, non alio
 se habent quam quo dicuntur modo. Sit hoc pro-
 prium poeticæ, interdum veritatem abscondere. Hi
 D vero qui mentiuntur, nunquam frustra et gratis id

(48) *Vulg. μύθοις τε πιστεύουσι.* Lego μύθοις δέ.

(49) *Ψευδέσι φήμας.* Male Christophorus ver-
 tit *præconiis celebrant* : cum φήμαι hoc loco nihil
 aliud sit quam fabulæ, quibus poetæ totum orbem
 repleverunt. Sic paulo post de iisdem poetis dicit,
 εἰμαρμένους τε αὐτῶν διαφημιζουσι, et in capite 11,
 initio, ubi adversus blasphemiam seu impietatem
 invehitur.

(50) *Παντοίας ἀληθείας ἐφηπται.* Scribendum
 puto παντοίως, quod in versione mea secutus sum.

faciunt. Aut enim quæstus et cupiditatis causa A mentiontuntur aut ejuspium criminis sibi conscii, metu periculi quod leges ipsis intentant, veritatem obtegent. Atqui facile poterant, meo quidem judicio, nihil de divina natura præter veritatem dicentes, ab impio mendacio abstinere.

CAPUT XI.

De corporali Domini adventu, qualis, et cur fuerit.

Porro quisquis optima vivendi ratione ac disciplina indignus est, sibi que ipse conscius vitæ male et nequiter transactæ, is tandem respiscat, et purgata mentis acie ad divinum respiciat Numen, pristinam vivendi rationem delestatus; contentus tamen esse debet, si vel protracta jam ætate sapientiam assequatur. At nobis nulla quidem ab hominibus profecta doctrina adjumento unquam fuit; B sed quæcumque in hominum vita ac moribus laudem merentur, judicio sapientum, Dei dona sunt ac munera. Cæterum adversus venenata illa tela quæ a malo dæmone fabricantur, non infirmum habeo scutum quod opponam: scientiam videlicet earum rerum quæ acceptæ sunt Deo. Qua quidem ex scientia ac disciplina; ea seligens quæ ad præsentem sermonem accommodata sunt, summum omnium Parentem laudare aggrediar. Tu vero devotionis nostræ proposito favens, adesto, Servator omnium Christe, et sermonem de potentia tua institutum exorna, laudandi nobis modum rationemque præscribens. Nemo porro existimet auditurum se orationem eximia quadam verborum elegantia exultam. Quippe compertum 580 habeo, eam oratio-

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΑ΄.

Περὶ τῆς κατὰ σάρκα τοῦ Κυρίου παρουσίας, τίς, καὶ ἐπὶ τίσι γεγένηται.

Οὐκοῦν εἴ τίς ἐστὶν ἀνάξιος χρηστοῦ βίου, οὐδὲ τε ἑαυτῷ (52) πλημμελῶς καὶ ἀτάκτως τὸν βίον βεβιωκότι, ἐὰν μετὰθῃται καὶ πρὸς τὸ θεῖον ἀπέθῃ, τὸ τῆς ψυχῆς ὄμμα καθαρθεῖς, καὶ ἀλλότριος γενόμενος τῆς πάλας κακίτης διαίτης· ἀλλ' ὁμως ἀγαπῶν, εἰ κἀνὲν τῇ τῆς ἀκηχῆς ἡλικίᾳ τὴν σοφίαν εὐτυχήσειεν (53) ἡμῖν δὲ παιδεῖα μὲν ἡ ἐξ ἀνθρώπων οὐδεμία πώποτε συνήρατο· θεοῦ δὲ ἐστὶν ἅπαντα τὰ δωρήματα, ὅσα ἐν ἤθεσι καὶ τρόποις εὐδοκίμει παρὰ τοῖς νοῦν ἔχουσιν. Ἐγὼ δὲ καὶ οἶον προβέβλημαι δηλητηρίων ἀντικρυς (54) ὅποσα τεκταινέται ὁ πονηρὸς, οὐ μετρίαν ἀσπίδα, τὴν γινώσιν τῶν ἀρεσκόντων τῷ θεῷ· ἐξ ἧς τὰ (55) πρὸς τὸν προκειμένον λόγον χρήσιμα ἐκλεξάμενος, ὑμνήσω τὸν Πατέρα πάντων. Αὐτὸς τε συναϊρόμενος (56) τῇ τῆς καθοσιώσεως σπουδῇ, πάριθι, Χριστέ, Σῶτερ ἀπάντων, καὶ τὸν περὶ τῆς ἀρετῆς κατακόσμη λόγον, τὸν τρόπον τῆς σεμνολογίας ὑπεργούμενος. Καὶ μηδεὶς προσδοκῶν κομψεῖν τι καλλωπισμένον ὀνομάτων τε καὶ ῥημάτων ἀκούσεται· οἶδα γὰρ ἀκριβῶς τὴν ἔκλυτον καὶ πρὸς ἡθῶν ἄπειργασίην δημηγορίαν τοῖς εὐφρονούσι ἀπαρέσειεν· ὅταν οἱ λέγοντες, κρῶτος μᾶλλον, ἢ σώφρονος διαλέξωμαι ἐπιμελῶνται. Φασὶ δὲ τινες ἀνόρ-

(51) *Ἦν γὰρ θυρατόν.* Mallet legere: Ἦν δὲ ἀρα θυρατόν.

(52) Vulg. *σύνουδὲ τε τῷ.* Scribendum est σύνουδὲ τε ἑαυτῷ, quod miror viris doctis in mentem non venisse. Porro ab initio hujus periodi, id est, ab his verbis Οὐκοῦν εἴ τίς ἐστὶν ἀνάξιος, incipit caput 11, tum in schedis, tum in codice Fuk. Et in codice quidem Fuk. in quo tituli singulis capitibus præponuntur, hæc est hujus capituli inscriptio: Περὶ τῆς κατὰ σάρκα τοῦ Κυρίου παρουσίας, τίς καὶ ἐπὶ τίσι γεγένηται· καὶ περὶ τῶν μὴ γινόντων τὸ μυστήριον, etc. In schedis autem Regiis et in editione Rob. Stephani, quam secutus est Christophorus, hoc caput in duo divisum est, et Περὶ τῶν μὴ γινόντων, ... novi capituli titulus est.

(53) Vulg. *τὴν σοφίαν εὐτυχήσωιν.* Scribendum procul dubio εὐτυχήσῃ, vel εὐτυχήσειεν, quod miror nec a Christophorus, nec a Scaligero aliisque animadversum fuisse, qui emendarunt τῆς σοφίας εὐτυχήσωσιν. Atqui Græce non dicitur εὐτυχεῖν τῆς σοφίας, sed εὐτυχεῖν τὴν σοφίαν. In codice tamen Fuk. scribitur τῆς σοφίας εὐτυχήσωσι.

(54) Vulg. *δηλητηρίων ἀντικρυς.* Scribendum omnino est δηλητηρίων ἀντικρυς, id est, contra venenata spicula. Ubi ἀντικρυς præpositum est, quod non viderunt Scaliger, Bongarsius, Gruterus aliique. Sic infra cap. 15, loquitur Constantinus, πῆστιν τε καὶ δικαιοσύνην αὐτοῦ ἐκιδέξας, ἀντικρῶ τοῦ ἐκ τῆς ἀντικειμένης φύσεως φθόγου. Codd. tamen Fuk. ac Turnebi habent ὡς κατὰ δηλητηρίων ἀντικρυ.

(55) Vulg. *ἐξιστᾶ πρὸς τὸν προκειμένον.* Quis non miretur, Scaligerum, Bongarsium, et cæteros, ex quorum libris emendationes ad oram editionis Genevensis adnotantur, hujus loci veram emenda-

tionem non vidisse, quæ tamen obvia et in proclivi est? Diductis enim vocibus quæ in unam coaluerant, scribendum est ἐξ ἧς τὰ πρὸς τὸν, etc. Subauditur autem γνώσεως, quod vocabulum paulo ante præcessit. At Christophorus hunc locum ita interpretatur: *Hæc igitur commode ad eum sermonem qui a me institutus est, delegi.* Ex quo apparet, aut illum secutum esse emendationem quæ in libris Scaligeri, Bongarsii et Gruteri legitur; quam etiam reperi in libro Moræi: aut certe Scaligerum et cæteros interpretationem Christophorus secutos, ita emendasse; quod quidem verius puto. Verum emendatio ista ferri non potest. Primum enim nimis discedit a vestigiis vulgatæ lectionis, si pro ἐξιστᾶ scribas τὰ τῶν. Codd. tamen Fuk. et Sav. scriptura habent τὰ τῶν, etc.

(56) Vulg. *Αὐτοῦ τε συναϊρόμενος.* In libro Moræi vir doctus ad marginem emendavit αὐτός. Εἰς totum locum uno ductu ita legendum puto: Αὐτὸς δὲ συναϊρόμενος τῇ τῆς καθοσιώσεως σπουδῇ, πάριθι, Χριστέ, etc. Quam emendationem confirmat Regius codex, in quo punctum prænotatur ante vocem αὐτοῦ. Ab iis igitur verbis inchoandum esse caput 12, licet in codice Regio et in editione Stephani novum caput inchoetur a voce πάριθι. Conjecturam nostram plane confirmat codex Fuk., in quo legitur αὐτός τε συναϊρόμενος τῇ τῆς καθοσιώσεως σπουδῇ, πάριθι, etc. In schedis autem Regiis scriptum invenimus αὐτοῦ τε συναϊρόμενος, ut legit Christophorus. In isdem schedis novum caput inchoatur ab iis verbis quæ proxime sequuntur, φασὶ δὲ τινες, etc. Sed nihil necesse est hic novum caput instituere, cum paulo ante inchoatum fuerit Οὐκοῦν εἴ τίς ἐστὶν ἀνάξιος, tum in schedis, tum in codice Fuctii.

τοι καὶ δυσσεβεῖς ἄνθρωποι, δικαιωθῆναι τὸν Χριστὸν ἡμῶν καὶ τὸν παραίτιον τοῦ βίου τοῖς ζῶσιν, αὐτὸν τοῦ ζῆν ἕτεροῦσθαι. Τοὺς δ' ἀσεβεῖν ἅπαξ τολμήσαντας (57), καὶ μήτε δεδιέναι, μήτ' ἐγκαλύπτεσθαι τὴν ἑαυτῶν πονηρίαν κατανοοῦντας, οὐδὲν θαυμαστὸν τοῦτο λέγειν ἕκκεινο δὲ πᾶσαν ὑπερέβηκεν εὐθεσίαν, τὴ δοκεῖν πεπεικέναι ἑαυτοὺς, ὑπ' ἀνθρώπου Θεοῦ ἀφθαρτον βεβιάσθαι, καὶ οὐχ ὑπὸ μόνης τῆς φιλανθρωπίας, μηδ' ἔννοεῖν, ὅτι τὸ μεγαλόφυλον [καὶ ἀνεξίκακον (58)] οὐδ' ὑπὸ ὕβρεως διατρέπεται, οὐδ' ὑπὸ προπληκτισμοῦ τῆς φουσιῆς στεβρότητος ἐξίσταται, ἀλλ' ἀεὶ γίνεταί, τῶν ἐπεμβαιόντων τῆν ἀγριότητα, λογισμοῦ τε καὶ μεγαλοφυχίας φρονήματι θραῦον καὶ διωθόμενον. Προήρητο μὲν ἡ τοῦ Θεοῦ φιλανθρωπία, ἀδικίαν μὲν ἐξαλείφει, κοσμιότητα δὲ καὶ δίκην ἐπάγει· διὸ καὶ τοὺς σοφωτάτους τῶν ἀνδρῶν (59) συναβροσας, καλλίστην καὶ βιωφελεστάτην διδασκαλίαν συνεστήσατο, ζηλώσαι (60) τοὺς ἀγαθοὺς τε καὶ εὐδαίμονας τὴν ἑαυτοῦ περὶ τὰ κόσμια πρόνοιαν· οὐ μείζον ἀγαθὸν τί ἂν τις εἴποι, Θεοῦ δικαιοσύνην βραβεύοντας, καὶ ἐξομοιοῦντος ἑαυτῷ τοὺς ἀξίους τῆς αὐτοῦ παιδείσεως, ὅπως διαδοθείσης εἰς πάντας τῆς ἀγαθότητος, τὸ εὐτυχεῖν τοῖς ἀνθρώποις εἰς ἅπαντα τὸν αἰῶνα περιγένηται; Ἄντη ἐστὶν ἡ σεμνὴ νίκη, τὸδ' ἀληθὲς κράτος, τὸ μέγιστον ἔργον ἀρμόζον, ὁ τῶν συμπτάντων δῆμων σωφρονισμός· καὶ τούτων μὲν σοὶ τὰ νικητήρια δίδομεν εὐρημοῦντες, ὡ Ἰωὴρ τῶν ὄλων· σὺ δ', ὡ πονηρὰ (61) καὶ ἐπονείδιστε βλασφημία, ψεύδεις ἐπαρομένη, φήμαις τε καὶ διαθοήσεσιν, ἐξαπατῆς μὲν νέους, πείθεις δὲ μετράκια, καὶ τῶν ἀνδρῶν τοὺς μετράκιωδῃ τινὰ τρόπον ἔχοντας, ἀπάγουσα μὲν αὐτοὺς ἀπὸ τῆς θρησκείας τοῦ ἵντος Θεοῦ (62), συνιστάνουσα δ' ἀγαλμάτων πλάσματα, οἷς εὐχοντο καὶ προσκυνοῦσαν ὥστε ἐξαπατηθέντας, μένειν τὰ ἐπιχειρα (63) τῆς αὐτῶν ἀναίσθησίας. Αἰτιῶνται γὰρ

(57) Vulg. *Τοὺς ἀσεβεῖν ἅπαξ τολμήσαντας*. Scribendum est omnino τοὺς δ' ἀσεβεῖν ἅπαξ τολμήσαντας, καὶ μήτε δεδιέναι, μήτ' ἐγκαλύπτεσθαι τὴν ἑαυτῶν πονηρίαν κατανοοῦντας, οὐδὲν θαυμαστὸν τοῦτο λέγειν, ut scribitur in optimo codice Fuk. cui subscribunt Sav. et Christophorsoni exemplaria.

(58) Vulg. *καὶ ἀνεξίκακον τοῦ Θεοῦ*. Posteriora duo vocabula addita sunt ex libro Gruteri, quæ etiam in Moræi libro ad marginem ascripta leguntur. Sed cum nec in codd. Regio et Fuk. nec in editione Stephani legantur, nihil est quod nos cogat ea hic addere. Ac fortasse scribendum est τὸ ἀνεξίκακον τῆς φιλανθρωπίας, retracta huc voce quæ in superiore linea legitur. Porro hæc Constantini disputatio instituta mihi videtur adversus Porphyrium, seu quosdam alios Græcorum philosophos, qui id christianis objiciebant, quod dicerent Christum ab hominibus crucifixum et necatum esse. Sic enim argumentabantur adversus christianos. Si Christus Deus est, quomodo illi vis afferri potuit ab hominibus, cum constet homines adversus Deum nihil posse?

(59) *Τοὺς σοφωτάτους τῶν ἀνδρῶν*. Sic apostolos vocat Constantinus, quos tamen illiteratos atque imperitos fuisse constat. Ita quoque in cap. 12, eosdem apostolos εὐ πεφυκότας appellat, id est, præstanti ingenio præditos. Scilicet Constantinus de apostolis quos tantopere venerat Ecclesia, honorifice sentiendum esse existimavit. Verum sancti

A nem quæ mollis sit et ad voluptatem ac lenocinium comparata, prudentibus viris displicere: cum is qui dicit, plausum potius quam modestam disserendi rationem consecratur. Quidam impii ac dementes homines aiunt Christum nostrum merito supplicio damnatum fuisse, et eum qui vitæ auctor est viventibus, vita esse privatum. Ac eos quidem qui semel pietati nuntium remiserunt, nec timore ullo aut pudore scelorum suorum affici decreverunt, ita sentire minime mirandum est. Illud vero omnium excedit amentiam, quod sibi ipsis persuasisse videntur, Deum immortalem vim ab hominibus passum esse, non autem a sua ipsius benignitate et erga homines benevolentia; nec animadvertunt, magnitudinem animi ac patientiam nec contumelia mutari, nec conviciis de statu suo dimoveri; sed furorē eorum qui ipsam hostiliter invadunt, consilio et celsitudine animi frangere. Statuerat quidem divina clementia injustitiam e medio tollere, modestiam vero et æquitatem promovere. Ac propterea, sapientissimis hominibus in unum congregatis, pulcherrimam atque utilissimam humano generi doctrinam instituit, ut viri boni ac beati providentiam ipsius in hujus mundi rebus administrandis æmulerentur. Quo quidem bono quodnam majus dici potest, ubi Deus justitiæ leges præscribit, eosque qui discipuli ipsius esse meruerint, similes efficit sibi, ut tradita ac diffusa in omnes virtute, sempiterna felicitas hominibus comparetur? Hæc est præclara victoria, hæc vera potentia, hoc opus maximum Deoque convenientissimum, omnium scilicet populorum correctio atque ad meliorem frugem conversio. Ac nos quidem hujus triumphus gloriam, cum laudibus et acclamationibus, tibi, o Servator omnium, deferimus. Tu vero improba ac

Patres longe aliter de apostolis loquuntur, ac præcipue Joannes Chrysostomus, qui apostolos plane rudes atque imperitos fuisse fatetur, et ex eo validissimum argumentum sumit ad christianæ fidei confirmationem, quod homines illiterati philosophos, vilissimi e Judæa piscatores Romanos rerum dominos ad Crucifixi cultum pertraxerint. Idem repetit Constantinus in capite decimo quinto, initio.

(60) Vulg. *ζηλώσαι*. Positum videtur hoc verbum pro *ζηλώσαι ποιούσα*. Sensus autem hujus loci peti debet ex cap. 12, ubi Constantinus ita loquitur: *Τὸ δὲ τῆς φιλανθρωπίας ἐξαίρετον, ἐν τῷ τοῦ εὐ πεφυκότας τῶν ἀνθρώπων, θελοῦ καὶ μαχαρίου ζηλωτὰς ποιῆσαι βίου*. Hi enim duo loci lucem sibi mutuo fenerantur. In codd. Fuk., Turnebi ac Savillii, scribitur *ζηλώσαι*, non *ζηλοῦσα*.

(61) *Σὺ δ', ὡ πονηρὰ*. Ab his verbis novum caput inchoatur in editione Rob. Stephani et in codice Regio, in quibus hæc verba modico intervallo a præcedentibus separantur. In optimo tamen codice Fuk. et in schedis nulla hic notatur distinctio.

(62) *Τοῦ ἵντος Θεοῦ*. Malim scribere adverbialiter τοῦ ἵντος. Atque ita plane in codice Fuk. scriptum inveni.

(63) *Μέρισιν τὰ ἐπιχειρα*. Hoc loco μένειν sumitur ut apud Latinos *manet*, ut cum dicitur, *te manet capitolina palmata*, id est, tibi parata est. Græci eodem modo sumunt verbum μένειν. Sic in epistola Constantii ad Alexandrinum, quam refert Athanasius

testanda blasphemia, quæ mendaciis et fama pervulgatisque sermonibus efferrî et gloriari soles, tu, inquam, juvenes decipis; adolescentes et viros qui puerili quodam ingenio præditi sunt, blanda persuasione in fraudem inducis, a veri Numinis cultu eos abducens, et simulacra constitueus, quæ adorent, et quibus preces allegent: adeo ut decepti, suæ ipsorum recordiæ mercedem recipiant. Christum enim omnium bonorum auctorem, qui et Deus est et Dei Filius, calumniantur. Annon, quæso, hic **581** Deus a modestissimis ac sapientissimis gentibus ac populis jure merito colitur? qui cum omnem potentiam nactus sit, propositi sui semper tenax, de insita sibi clementia nihil imminuit. Abite igitur, impii (id enim vobis licet, quandoquidem sceleris vestro nulla nunc pœna irrogatur); abite, inquam, ad victimarum cædes et convivia „festosque dies et comotationes: in quibus religionis specie voluptatibus et intemperantiæ indulgetis. Et sacra quidem a vobis celebrari simulatis: re autem vera libidines vestras expletis. Neque enim quidquam boni nostis, ac ne primum quidem summi Dei mandatum: qui et humano generi leges vivendi præscribit, Filioque in mandatis dedit, ut vitam hominum moresque formaret: quo videlicet hi qui recte ac modeste vixerint, alteram vitam beatam ac felicem Filii sui judicio consequantur. Exposui decretum Dei de hominum vita, idque non ignoratione aberrans ut multî, nec opinione aut conjectura ductus. Sed fortasse dixerit aliquis: Undenam hæc filii appellatio, aut quæ ratio gignendi, siquidem unus ac solus est Deus, idemque ab omni commistione et coitu prorsus alienus? Sciendum vero est duplicem esse gignendi rationem: alteram ex partu quæ omnibus nota est: alteram ex causa sempiterna.

in *Apologetico ad imperatorem Constantium*: 'All' ἦν γενναῖος καὶ λαμπρὸς, οὐδὲ χριστὸν ἔμενε κατ' αὐτοῦ. Tamen viri docti ex suis codicibus jam pridem emendarunt ἀναμένειν, quam emendationem in libris etiam Turnebi ac Savillii reperi. Codex Fulketianus habet ἀναβαίνειν.

(64) Ἐγὼ μὲν οὖν τὸ τοῦ Θεοῦ δόγμα. Inteligit decretum Dei de hominis assumptione, seu de Incarnatione, per quam hominum vita reparata est. Apparet igitur capita recte a nobis digesta esse. Nisi quis fortasse ad hæc usque verba capit 19 extendere voluerit, quod libens concesserim.

(65) Vulg. ὡς ἐκεῖνω φίλος ὑπάρχει. Rob. Stephanus in variis lectionibus, quas ad calcem editionis suæ adnotavit, monet hunc locum in quibusdam codicibus ita legi, ὡς ἐκεῖνω φίλος ὑπάρχει. Quæ sine dubio vera scriptura est. Ait enim Constantinus, naturalis quidem generationis modum omnibus notum esse: generationis autem divinæ rationem paucos admodum cognoscere, quos Deus peculiari benevolentia prosecutus fuerit. Certe in codice Regio legitur φίλος. In schedis autem scribitur ὡς ἐκεῖνων φίλος. Sed codd. Fuk., Turnebi ac Savillii, veram lectionem exhibent.

(66) Vulg. τὴν αἰτίαν αὐτῶν τῆς σωτηρίας. Malo consilio Genevenses duas postremas voces in textum admiserunt, ex conjectura Scaligeri, ut ad marginem adnotaret. Sed eas rejiciendas esse satis apparet. Nam et sensum omnem hujus loci perturbant, et in scriptis codicibus non leguntur.

τὸν τῶν ἀγαθῶν παραίτιον πάντων, Χριστὸν, Θεὸν τε καὶ Θεοῦ παῖδα. Ἄρ' οὖν οὐχ ὑπὸ σωφρονεστάτων ἔθνων τε καὶ δῆμων οὗτος ὁ Θεὸς καταξίαν σέβεται; Παντοίας μὲν δυνάμεως ἐπιλημμένος, αὐτὸς δ' ἐν τῇ οἰκίᾳ προαιρέσει μένων, οὐδοτιοῦν τῆς ἐμφύτου φιλανθρωπίας ἐμείωσεν. Ἄπιτε δὲ, δυσσεβεῖς, ἐφείτα γὰρ ὑμῖν διὰ τὴν ἀτιμώρητον ἀμαρτίαν, ἐπὶ τὰς τῶν ἱερῶν σφαγὰς, θοίνας τε καὶ ἐορτὰς καὶ μέθας· προσποιούμενοι μὲν θρησκείαν, ἐπιτηδεύοντες δὲ ἥδονὰς καὶ ἀκολασίας· καὶ θυσίας μὲν ἐπιτελεῖν σκηπτόμενοι, ταῖς θ' αὐτῶν ἡθροαῖς δουλεύοντες. Οὐ γὰρ ἴστε ἀγαθὸν οὐδὲν, οὐδὲ τὸ πρῶτον τοῦ μεγάλου Θεοῦ πρόσταγμα, διατάσσοντός τε τῷ τῶν ἀνθρώπων γένει, καὶ ἐπισκήπτοντος τῷ Πατρὶ, τὸν τούτων διακυβερνῆν βίον, ὅπως οἱ δεξιῶς καὶ σωφρόνως βιώσαντες, κατὰ τὴν τοῦ Πατρὸς κρίσιν, δεύτερον βίον μακαρίων τε καὶ εὐδαίμονα λαγχάνωσιν. Ἐγὼ μὲν οὖν τὸ τοῦ Θεοῦ δόγμα (64) περὶ τῆς τῶν ἀνθρώπων βιώσεως διεξῆλθον, οὐ μὴν ἀγνοῶν, καθάπερ οἱ πολλοὶ, οὐδὲ ἐξ εἰκασίας, οὐδὲ στοχασμοῦ. Τάχα δ' ἂν τις εἴποι· Πόθεν ἡ προσηγορία τοῦ παιδὸς, ποῖα δὲ γένεσις, εἴπερ εἰς μόνος ὢν Θεὸς τυγχάνει, πάσης δὲ μίξεως οὐκ ἔστιν ἄλλοτριος; Ἀλλὰ τὴν γένεσιν διπλῆν τινα νοεῖσθαι χρὴ· τὴν μὲν ἐξ ἀποκυήσεως, τὴν συνεγνωσμένην ταύτην, ἐτέραν δὲ τὴν ἐξ αἰδίου αἰτίας, ἧς τὸν λόγον Θεοῦ πρόνοια θεᾶται, καὶ ἀνδρῶν δὲ ἐκείνω φίλος ὑπάρχει (65)· σοφὸς γὰρ τις τὴν αἰτίαν τῆς τῶν ὄλων διακοσμήσεως εἴσεται. Ὅντος τοίνυν ἀνεπίτου μηδενός, προϋπάρχειν τῶν ὄντων, τὴν αἰτίαν αὐτῶν (66) ἀνάγκη. Ὅντος ἄρα κόσμου καὶ τῶν ἐν αὐτῷ, οὐσης τε αὐτῶν σωτηρίας, τὸν Σωτῆρα τῶν ὄντων προϋπάρχειν ἀνάγκη· ὡς εἶναι τὸν μὲν Χριστὸν, τῆς σωτηρίας αἰτίαν, τὴν δὲ σωτηρίαν τῶν ὄντων τὸ αἰτιατόν (67)· καθάπερ αἰτία μὲν Υἱοῦ ὁ Πατήρ, αἰτιατόν δ' ὁ Υἱός (68). Καὶ τὸ μὲν προϋπάρχειν

(67) Vulg. τὸ αἰτίον. Nihil hoc loco vidit Christophorus. Atqui facillimum erat animadvertere, hic legendum esse τὸ αἰτιατόν. Comparat enim hic Constantinus Filium cum conservatione, et Patrem cum Servatore. Quemadmodum igitur Pater quidem est causa Filii, Filius vero effectus seu τὸ αἰτιατόν, sic Servator quidem causa est salutis omnium rerum, salus vero est effectus seu τὸ αἰτιατόν Servatoris.

(68) Αἰτία μὲν Υἱοῦ ὁ Πατήρ, αἰτιατόν δὲ ὁ Υἱός. Veteres theologî præsertim apud Græcos, unam in Trinitate personam, Deum scilicet Patrem, causam esse dicebant; duo vero causata, Filium nempe et Spiritum sanctum. Sic Athanasius in *Questionibus secundis*, cap. 41 et 42, ὁ δὲ Υἱὸς οὐκ ἔστιν αἴτιος, ἀλλ' αἰτιατός. Ita etiam Joannes Damascenus in libro 1 *De imaginibus*, non longe ab initio: « Imago, inquit, Dei invisibilis est ipse Filius, qui in seipso Patrem gerit, et in omnibus idem cum illo est, præter unum id quod ab eo tanquam a causa est. Naturalis enim causa est Pater, ex qua Filius proficiscitur. » Sed et Gregorius Naz. in oratione 29, quæ est De dogmate, Patrem causam esse Filii et Spiritus sancti discrete asserit. Ex Latinis vero Marius Victorinus in libro primo *Adversus Arium* perinde locutus est. « Sed major, inquit, Pater, quod ipse dedit Filio omnia, et causa est ipsi Filio ut sit, et isto modo sit. » Supra autem idem Victorinus dixerat, Filium quidem causam esse principalem omnium rerum.

αὐτὸν ἰκανῶς ἤδη δεδήλωται. Πῶς δ' εἰς ἀνθρώπους καὶ γῆν κατέβη; Ἡ μὲν προαίρεσις τῆς καθόλου (69), καθὼς οἱ προφήται προεθέσπισαν, κηδεμονίας τῶν ὄλων ἐστίν· ἀνάγκη γάρ τὸν δημιουργὸν τῶν ἔργων αὐτοῦ κήδεσθαι. Ἐπεὶ δὲ κοσμικῶ σώματι πλησιάζειν, ἐν τε γῆ χρονίζειν ἐμελλε, τῆς χρείας τοῦτο ἀπαιτούσης, νόθην τινὰ γένεσιν ἑαυτοῦ ἐμηχανήσατο· χωρὶς γάρτοι γάμων σύλληψις, καὶ ἀγνῆς παρθενίας εἰλείβουσα, καὶ Θεοῦ μήτηρ κόρη, καὶ αἰωνίας φύσεως ἀρχὴ χρόνιος, καὶ νοητῆς οὐσίας αἰσθησις, καὶ ἀσωμάτου φανότητος ὕλη (70)· ἀκόλουθα τοιγαροῦν καὶ τὰ λοιπὰ τοῦ φάσματος· αἰγλήσσοα περιστερὰ (71) ἐκ τῆς Νῶε λάρνακος ἀποπταμένη, ἐπὶ τοὺς τῆς παρθένου κόλπους κατῆρεν· ἀκόλουθα δὲ καὶ μετὰ τὸν ἀναφῆ, πάσης τε ἀγγελίας καθαριώτερον, καὶ αὐτῆς ἐγκρατείας χρείσσονα ὑμέναιον (72). Ἡ ἐκ σπαργάνων σοφία τοῦ Θεοῦ, ἐντροπόμενός τε αὐτὸν μετὰ αἰδοῦς ὁ τῶν λουτρῶν πάροχος Ἰορδάνης. Πρὸς τοῦτω τε βασιλικὸν χρίσμα ὁμόψυχον τῆς πάντων συνέσεως, παιδεία δὲ καὶ δύναμις παράδοξα κατορθούσα, καὶ τὰ ἀνάστα ἰωμένη· καὶ εὐχὴν ἀνθρωπίνων ταχεῖα καὶ ἀνεμπόδιτος βεβαίως, καὶ ὄλους ὁ σύμπας ὑπὲρ ἀνθρώπων βίος· διδασκαλία δὲ οὐ φρόνησιν, ἀλλὰ σοφίαν διδάσκουσα, τῶν φοιτητῶν οὐ τὰς πολιτικὰς λεγομένας ἀρετὰς (73) μαθηθάνοντων, ἀλλὰ τὰς εἰς τὸν νοητὸν κόσμον ἀτραποὺς ἀναλυούσας, τὴν τε τοῦ ἀεὶ κατὰ τὰ αὐτὰ ἔχοντος γένους ἐποπτίαν ποιοῦντων, καὶ τὴν τοῦ μεγίστου Πατρὸς ἔννοιαν ἀσχοιμένων. Τὰ γάρτοι τῶν εὐεργετημάτων οὐ μέτρια· ἀντὶ μὲν τῆς πωρώσεως (74), ὅρασις· ἀντὶ δὲ παρέσεως, εὐεξία· ἀντὶ δὲ θανάτου, πάλιν εἰς τὸ ζῆν ἀποκατάστασις. Παρήμι γὰρ ἀφθονον τῶν ἀναγκαίων παρασκευὴν ἐν ἐρημίᾳ, καὶ ἐν ὀλίγοις ἐδέσμαισι παντοδαπὴν μεγάλους πλῆθει πολλοῦ χρόνου περιουσίαν. Ταύτην σοὶ τὴν εὐχαριστίαν κατὰ τὸ δυνατόν ἀποδίδομεν, Χριστὲ ὁ Θεὸς καὶ Σιωτήρ,

A Cujus quidem generationis modum ac rationem, divina favente providentia, is inter homines videt, qui Deo charus fuerit. Sapiens enim quivis ordinationis universi causam intelligit. Porro cum nihil sit quod causam non habeat, ante omnia quæ existunt, causa eorum substituerit necesse est. Cum igitur mundus et cuncta quæ in mundo sunt existant; eumque eorum exstet conservatio, necesse est ut ante omnia quæ sunt, Servator exstiterit: adeo ut Christus ipse omnium rerum causa sit, et conservatio sit effectus: quemadmodum Pater quidem Filii causa est, Filius vero est causatum. Et ipsam quidem Christum ante omnia exstitisse, jam abunde probavimus. At quomodo in terras descendit et ad homines venit? Consilium quidem ipsum, sicut prophetæ prædixerant, profectum est ex cura ac sollicitudine quam pro universis rebus gerebat. Opifex enim, operum suorum curam gerat necesse est. Cum vero ad terrenum corpus accessurus esset, et inter homines, necessitate sic exigente, aliquandiu moraturus, novam quamdam nascendi rationem commentus est sibi. Nam absque 582 nuptiis fuit conceptus; et castæ virginitatis puerperium; et puella Dei mater: et æternæ naturæ temporale principium; et intelligibilis substantiæ sensus; et incorporei splendoris materia. Cuncta igitur quæ tunc visa sunt, his fuere consentanea. Splendidissima columba ex arca Noe devolans, in sinum Virginis descendit. Consentanea item sunt reliqua, quæ illibatam illum et omni castitate puriorem, ipsaque adeo continentia præstantiorem hymenæum sunt consecuta. Mirabilis ab ipsis incunabilis sapientia Dei: et Jordanis qui aquas ad baptismum præbebat, cum reverentia illum suscipiens. Adhæc regalis unctio cum omnium rerum scientia conjuncta. Doctrina item ac potentia qua res admirabiles per-

sed Patrem præcausam esse, eo quod Filii causa sit.

(69) Ἡ μὲν προαίρεσις τῆς καθόλου. Nihil hic mutant codices nostri. Ego tamen libentius legere in τῆς καθόλου, id est, adventus Dominici.

(70) Vulg. ἀσωμάτου φανότητος ὕλη. Scribendum videtur φανότητος, ut legit Christophorus. Alludit enim Constantinus ad locum Pauli apostoli in quo Christus splendor gloriæ Dei Patris appellatur. Certe in Fuk. et Savilii libr. φανότητος scribitur.

(71) Αἰγλήσσοα περιστερὰ. In codice Regio ad marginem ascribitur λαμπρά, quod scholion est vocis αἰγλήσσοα. Frustra igitur et Scaliger et cæteri emendatores legunt αἰθρήσσοα. Porro hæc Constantini narratio sumpta est ex libris apocryphis, qui Spiritum sanctum sub columbæ specie in Mariæ sinum descendisse referebant, prout angelus ei prædixerat. Ac fortasse in Evangelio Hebræorum hæc ita narrabantur. Sed Christophorus columbam hic intellexit, quam Noe olim ex arca dimiserat, eamque figuram fuisse Spiritus sancti, qui in Mariam virginem quandoque erat illapsurus. Ego vero mallem hic legere αἰγλήσσοα περιστερὰ οἷα ἢ πάλαι ἐκ τῆς Νῶε λάρνακος ἀποπταμένη, etc. Ita sensus erit apertus et elegans.

(72) Ὑμέναιον. Post hæc vocem punctum apposui ex auctoritate codicis Regii, quod cum non animadvertisset Christophorus, totam hujus

loci sententiam corruptit, vocibus aliquot adjectis. Sic enim legit, ὑμέναιον, οἰκονομούσα ἢ ἐκ σπαργάνων σοφία τοῦ Θεοῦ θαυματουργεῖ. Codex tamen Fuk. hanc Christophorsoni lectionem ac distinctionem plane confirmat, nisi quod habet τοῦ Θεοῦ σοφία, sicut et liber Turnebi.

(73) Τὰς πολιτικὰς... ἀρετὰς. Philosophi duas virtutum species faciunt: alias πρακτικὰς, quas hoc loco πολιτικὰς appellat Constantinus; alias θεωρητικὰς, quæ scilicet animum nostrum perducent ad Dei contemplationem. Unde ex discipulis Pythagoræ alii πολιτικοί, alii σεβαστικοί dicti, ut docet vetus auctor de vita Pythagoræ in Bibliotheca Photii, cap. 259. Porro in codice Fuk. hic locus ita legitur: Διδάσκουσα τοὺς φοιτητὰς, ὡς τὰς πολιτικὰς λεγομένας ἀρετὰς διδούσα ἐκμανθάνειν, ἀλλὰ τὰς εἰς τὸν νοητὸν κόσμον ἀτραποὺς ἀγούσας τῶν τε τὴν τοῦ ἀεὶ καὶ κατὰ τὰ αὐτὰ καὶ ὡσαύτως ἔχοντος, etc. Ita etiam legitur in libris Turnebi ac Savilii. Verum assentior Savilio, qui cum hanc lectionem ad oram libri sui ascripsisset, eam postea delevit, hac adnotatione subjecta: « Lectio vulgata retineri potest paucis immutatis. »

(74) Vulg. ἀντὶ μὲν τῆς πωρώσεως. Scribendum est procul dubio τῆς πωρώσεως. Mox emendavi ex codice Regio ἀντὶ δὲ παρέσεως. Atque ita codex Savilii. Paulo ante mallem scribere τὰ γέ τοι τῶν εὐεργετημάτων, etc.

petravit, et insanabiles morbos curavit. Mira denique celeritas in hominum precibus exaudiendis. Et generaliter tota ejus vita hominum utilitati inserviens. Prædicatio vero quæ non prudentiam sed sapientiam insinuaret, auditoribus non civiles virtutes, sed viam quæ ad intelligibilem mundum perducit, addiscentibus, ejusque naturæ quæ semper uno eodemque in statu permanet, contemplationem et summi Patris notionem assidua exercitatione scrutantibus. Jam beneficia haudquaquam mediocria. Pro cæcitate, visus; pro virium ac nervorum resolutione, firma corporis valetudo; pro morte denique, vita iterum restituta. Præterea res ad victum necessarias in solitudine large suppeditatas, et paucissimos cibos maximæ hominum multitudini longo temporis spatio sufficientes. Hanc tibi gratiarum actionem prout possumus, persolvimus, Christe, Deus ac Servator, magni Patris summa Providentia, qui et a malis liberas, et doctrinam beatissimam tradis. Neque enim hæc a me dicuntur ut laudes tuas celebrem, sed ut gratias agam. Nam quis unquam inter homines te pro dignitate laudaverit? Tu quippe es, qui ex nihilo res creasse diceris, et lucem eis accendisse; et confusam elementorum molem ordine ac ratione distinxisse. Tuæ clementiæ hoc præcipuum munus est, quod homines bona indole præditos, divini ac beatæ vitæ æmulatores reddidisti, ac providisti ut illi optimarum rerum mercatores effecti, sapientiam ac felicitatem suam pluribus aliis impertirent, ipsique immortalem fructum virtutis perciperent; liberati quidem intemperantia, **583** clementiæ vero participes: et misericordiam quidem præ oculis habentes, fidei vero promissa sperantes: verecundiam denique et omne genus virtutis amplectentes, loco injustitiæ quam prior mortalium vita moribus humanis infuderat, ut ab eo qui omnium rerum curam ac providentiam gerit, excinderetur. Nullus enim alius, tantorum malorum et injustitiæ quæ illa ætate invaluerat, medicus idoneus inveniri potuisset. Igitur Providentia ad terras usque perveniens, cuncta quæ per contumeliam et intemperantiam incouposita

(75) Vulg. τὸ δὲ φῶς αὐτοῖς ἀνάψαι. Lego τὸ τε φῶς. In schedis Regiis et in libro Savillii legitur δὲ δὲ φῶς, etc. Sed Fuk. codex habet σέ τε.

(76) Καταροσίν θ'. Christophorsonus hic ἀπὸ κοινοῦ subaudit verbum ποιῆσαι. Quod licet non flammo, tamen necessarium non videtur. In codice Fuk. ita legitur hic locus: ἀρετὴν ἀσπαζόμενοι, ἣν ὁ προτοῦ βίος ἀνθρωπίνων ἡθῶν ἐκβεβλήκει· οὐδὲν γὰρ, etc., absque illis vocibus τὴν ὑπὲρ πάντων ποιουμένη πρόνοιαν.

(77) Ἀσπαζόμενοι. Post hoc verbum deesse videntur nonnulla. Neque enim sensus constare potest, nisi addideris hæc verba: ἀντὶ τῆς ἀδικίας ἣν ὁ πρὸ τοῦ βίος, etc. Quam scripturam in interpretatione mea sum secutus.

(78) Vulg. τὴν ἐαυτῶν θεωροῦντας δύναμιν. Non dubito quin legendum sit τὴν ἐαυτοῦ δύναμιν. Quod ex sequentibus manifeste convincitur. Causam enim affert Constantinus, cur Christus, qui morbos ac vitia hominum curaturus advenerat, et

μεγάλου Πατρὸς μεγίστη πρόνοια, σώζοντα τ' ἐκ τῶν κακῶν, καὶ τὴν μακαριωτάτην διδασκαλίαν διδάσκοντα· οὐ γὰρ ἐγκωμιάζων ταῦτα, ἀλλ' εὐχαριστῶν λέγω. Τίς γὰρ ἂν σε κατ' ἀξίαν ὑμνήσοι ἐν ἀνθρώποις; εἰ μὲν γὰρ λόγος ἐξ οὐκ ὄντων τὰ ἔντα γεννησαί, τό τε φῶς αὐτοῖς ἀνάψαι (75), καὶ τὴν ἔτακτον τῶν στοιχείων σύγγυσιν κατακοσμησαί τάξει καὶ μέτρῳ. Τὸ δὲ φιλανθρωπίας ἐξαιρέτων ἐν τῷ τοῦς εὐ πεφυκότας τῶν ἀνθρώπων, θείου καὶ μακαρίου ζηλωτὰς ποιῆσαι βίου· κατανοεῖν θ' (76) ὅπως τῶν ὄντως ἀγαθῶν ἔμποροι γεγενημένοι, πλείοσι τῆς ἐαυτῶν σοφίας τε καὶ συντυχίας μεταδίδοιεν, αὐτοὶ τ' ἀρετῆς καρπὸν αἰώνιον κομίζοντο, ἀπληγαγμένοι μὲν ἀκολασίας, μετέχοντες δὲ φιλανθρωπίας, οἴκτον μὲν πρὸ ὀφθαλμῶν ἔχοντες, πίστεως δὲ προσδοκίαν ἐλπίζοντες, αἰδῶ δὲ καὶ παντοίαν ἀρετὴν ἀσπαζόμενοι (77), ἣν ὁ προτοῦ βίος ἀνθρωπίνων ἡθῶν ἐκβεβλήκει, τὴν ὑπὲρ πάντων ποιουμένην πρόνοιαν· οὐδεὶς γὰρ ἂν τῶν τοσοῦτων κακῶν, καὶ τῆς ἐπικρατησάσης κατ' ἐκείνων τὸν βίον δίκης ἀτιμῆς ἀξιοχρεῶς εὐρέθη. Ἡ γοῦν Πρόνοια μὲχρι τῶν τῆδε διήκουσα, πάνθ' ὅσα ὑφ' ὕβρεως καὶ ἀκολασίας ἀκόσμητα ἦν, κατεκόσμησε ῥᾶστα. Καὶ οὐδὲ τοῦτο ἀποκρύφως· ἦδει γὰρ τοῖς μὲν τῶν ἀνθρώπων, φρονήσει καὶ νῦν τὴν ἐαυτοῦ δύναμιν θεωροῦντας (78), τοῖς δὲ, ὅτε τοῖς ἀλόγοις τῶν ζῶων ἀπεικασμένους τὴν φύσιν, μᾶλλον ταῖς αἰσθήσεσιν ἐπιβάλλοντας· διδ φανερώς, ἵνα (79) μηδεὶς ἀμφιβάλλοι, μὴ σπουδαῖος, μὴ φαῦλος, τὴν εὐδαιμονίαν καὶ θαυμαστὴν θεραπείαν ὑπ' ὕψιν ἦγε, τοῖς μὲν παυσταμένοις τοῦ βίου, ἀποκαθιστὰς τὸ ζῆν ἐκ δευτέρου, τοῖς δὲ ἐστερημένοις τῶν αἰσθήσεων, ὑγιῶς κελεύων πάλιν αἰσθάνεσθαι· στηριζαί δὲ θέλασαν, καὶ νηνεμῖαν ἐπιτάξαι ἐκ χειμῶνος, καὶ τέλος θαυμαστῶς ἔργους ἐπιχειρήσαντα, καὶ ἐξ ἀπιστίας τοὺς ἀνθρώπους εἰς πίστιν ἰσχυρὰν προκαλεσάμενον, εἰς οὐρανὸν ἀναπτήναι, τίνας ἄλλου, πλὴν τοῦ θεοῦ τῆς τε ἐξοχωτάτης δυνάμεως ἔργον τοῦτο; Ὅδ μὴν οὐδὲ ὁ προσεχῆς τοῦ παθήματος καιρὸς, τῶν θαυμαστῶν ἐκείνων θαμάτων ἀλλοτριος ἦν· ἠνίκα νύκτες ἡμερινὸν φῶς ἐπιχαλύπτουσαι, τὸν ἥλιον ἱεθεύον· κατεδιήκει γὰρ δέος τοῦς πανταχοῦ δῆμων, τὴν τῶν πάντων πραγμάτων συντέλειαν ἔχειν, καὶ

beatam ac felicem in cælo vitam nuntiaturus, tot miracula in terris patrare, cæcis oculis, agris salutem, mortuis vitam restituere voluerit. Id igitur ab illo factum esse dicit in gratiam eorum qui sunt tardioris ingenii, nec dubitare possent de ipsius virtute atque potentia, cum tot miracula patrari cernerent. Hi sunt quos paulo post φαῦλους nominat.

(79) Vulg. διὰ φανέρωσιν ἃ μηδεὶς. Hunc locum feliciter mihi videor restituisse, cum Scaliger, Bongarsius aliique, quorum emendationes ad marginem editionis Genevensis leguntur, nihil in eo viderint. Ego vero nulla propemodum mutatione, locum pristino nitore qua restitui, διδ φανερώς, ἵνα μηδεὶς ἀμφιβάλλοι. Quæ lectione nihil verius. Codex quidem Fuk. cum Scaligeri et Bongarsii lectione consentit. Verum jam multis ex locis deprehendi, hujus codicis fidem interdum vacillare: idque vel unus hic locus satis evincit.

χλός αἰθίς, οἷον τὸ πρὸ τῆς τοῦ κόσμου διατάξεως, A
ἐπικρατήσιν· ἐζητεῖται δὲ καὶ τὸ αἰτιον τοῦ τηλι-
κούτου κακοῦ, καὶ εἶτι πλημμελὲς ὑπὸ τῶν ἀνθρώ-
πων εἰς τὸ θεῖον γένοιτο· ἕως ὅτε ἤπιω (80) μεγα-
λοψυχία τῆς τῶν ἀσεδῶν ὕβρεως ὑπερφρονήσας,
ἀποκαθίστη τὸν οὐρανὸν σύμπαντα τῆ τῶν ἀστρῶν
κατακοσμῶν χορείᾳ. Τοιγάρτοι ποσῶ (81) καὶ ἡ τοῦ
κόσμου πρόσφίς σκυθρωπῶσα, εἰς τὴν οἰκείαν αἰθίς
ἀποκαθίστατο φαειρότητα.

pristinum usum sensuum recuperare præcipiens. Mare vero solidum reddidisse, et in media tem-
pestate tranquillitatem oriri jussisse; ac postremo cum admiranda opera edidisset, et homines ab in-
credulitate ad robustissimam fidem traduxisset, in cœlum evolavisse; cujus tandem nisi Dei et supre-
mæ cujusdam potentæ opus fuit? Sed neque tempus illud quod passioni proximum fuit, admiran-
dis illis spectaculis caruit: tunc cum noctis caligo diurnum splendorem obscurans, solem penitus abs-
condit. Quippe omnes ubique populos terror pervaserat, mundi exitum advenisse jam credentes, et
in pristinum chaos ejusmodi ante orbem conditum fuit, cuncta reditura esse. Requirebatur causa tan-
tæ calamitatis, et quod tantum scelus adversus Dei Numen ab hominibus admissum fuisset: donec Deus
placida animi magnitudine contumelias impiorum despiciens, cuncta restituisset, et consueto siderum
cursu cœlum omne exornavisset. Itaque totius mundi facies, quæ luctu ac mœrore quodammodo
confusa fuerat, pristinum denuo splendorem recuperavit.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΒ΄.

B

584 CAPUT XU.

Περὶ τῶν μὴ γινόντων τὸ μυστήριον, καὶ ὅτι ἐκέρ-
τες ἠγγρόσων· καὶ ὅσα τοὺς γινόντας ἀγαθὰ
μένει, καὶ μάλιστα τοὺς δι' ὁμολογίας τελειω-
θέντας.

*De his qui hoc mysterium non cognoverunt, et quod
voluntaria eorum ignoratio est: et quanta bona eos
maneant qui illud cognoverunt, ac præsertim eos
qui in confessione mortui sunt.*

Ἄλλ' ἐρεῖ τις (82), ὃ φῖλον ἐστὶ βλασφημεῖν,
θεὸν ὄντα δεδυνῆσθαι κρείσσονα καὶ ἡπιωτέραν τὴν
προαίρεσιν τῶν ἀνθρώπων ἀπεργάσασθαι. Τίς οὖν
κρείσσων μέθοδος, ποία δ' ἐπιχειρήσις ἀνυτικωτέρα
πρὸς τὸ τοὺς κακοὺς σωζῶνισθῆναι, τῆς ἐαυτοῦ
προσρήσεως; Οὐκ αὐτὸς παρὼν καὶ ὀρώμενος ἐδί-
δασκε τὸν κόσμιον βίον; Εἰ οὖν ἡ τοῦ Θεοῦ παραγ-
γελία παρόντος οὐδὲν ἤνυσσε, τί ἂν ἀπόντος καὶ μὴ
ἀκουομένου ὠφέλησε; Τί οὖν ἐγένετο ἐμπόδιον τῆς
μακαριωτάτης διδασκαλίας; Ἡ τῶν ἀνθρώπων
σκαϊότης; ὅταν γὰρ τὰ καλῶς τε καὶ προσηκόντως
παραγγελλόμενα, πρὸς ὀργὴν λαμβάνωμεν, τηνικάδῃ C
τὸ νῆρον τῆς διανοίας ἀμαυροῦται. Τί δὲ, ὅτι προσφι-
λὲς ἦν (83) ἐκείνοις ἀμελεῖν τῶν προστάξεων, καὶ
ἀνορέκτους παρέχειν τὰς ἀκοὰς τῷ τσιέντι νόμῳ; εἰ
μὴ γὰρ κατημέλου, ἔσχον ἂν ἄξια τὰ ἐπιχειρεῖν τῆς
ἀκροάσεως, οὐ μόνον εἰς τὸ παράχρημα, ἀλλὰ καὶ
εἰς τὸν μετέπειτα βίον, ὃς ἐστὶν ὡς ἀληθῶς βίος· ὃ
γάρτοι μισθὸς τοῦ τῷ Θεῷ πελθεσθαι, ὃ ἄφρατος καὶ
ἀβίος βίος, οὐ δυνατόν ἀντιποιεῖσθαι τοῖς εἰδόσι τὸν
θεόν, καὶ τοῖς τὸν ἐαυτῶν βίον ζηλωτῶν παρεχομέ-
νοις, καὶ οἷον παράδειγμα αἰώνιον τοῖς πρὸς ἄμιλλαν
ζῆν προσηρημένοις (84). Διὰ τοῦτο οὖν ἡ διδασκαλία

Sed dicit aliquis ex iis quibus solemne est impie
loqui, Deum voluntatem hominum meliorem ac
placidiorem facere potuisse. Quænam, rogo, melior
via, quæ ratio efficacior ad improbos homines emen-
dandos, quam ut Deus ipse eos coram compella-
ret? An non ille præsens et omnium conspectui
subjectus, eos ad modestiam informavit? Quod si
Dei præsentis præceptio nihil profuit, quid absentis
et inauditi prodesse potuisset? Quod igitur obsta-
culum fuit beatissimæ illius prædicationi? Hominum
feritas atque sævitia. Quoties enim ea quæ recte
utiliterque præcepta sunt, infenso animo excipimus,
tunc mentis nostræ acies quibusdam quasi tenebris
obscuratur. Quid quod voluptati illis erat præcepta
negligere, et legi quæ ferebatur fastidiosas aures
præbere? Nisi enim neglexissent, dignam certe a-
dientia sua mercedem erant relaturi, non in hac
tantum, verum etiam in futura vitæ; quæ vere vita
est existimanda. Eorum enim qui præceptis Dei
paruerunt, merces est, immortalis et æterna vita. Ad
quam ii demum aspirare possunt, qui Deum cogno-
verint, et qui suam ipsorum vitam velut perpetuum
quoddam exemplar, ad imitandum proposuerint iis,

(80) Vulg. ἕως ὅτε ἡπίως. Scribo ἕως ὅτε ἡπίω
μεγαλοψυχία, etc.

(81) Τοιγάρτοι ποσῶ. Nihil opus erat emenda-
tione doctorum virorum, qui corrigunt ποσῶς,
cum ποσῶ etiam dici possit adverbialiter pro ἐπὶ
ποσῶν. In codd. tamen Fuk. ac Turn. scribitur
ποσῶς.

(82) Ἄλλ' ἐρεῖ τις. Ab his verbis Inchoandum
est cap. 12: *De his qui hoc mysterium non cogno-
verunt, et quod voluntaria eorum ignoratio*, etc. Nam
hæctenus egit Constantinus de Domini adventu, et
cujus rei causa Christus in terras descenderit.
Nunc vero agit de iis qui hoc mysterium ignorarunt,

(83) Τί δὲ, ὅτι προσφιλὲς ἦν. Malim scribere ἐπὶ
δὲ ὅτι, etc. Afferit enim Constantinus duas causas
cur gentiles prædicationem Christi non susceperunt.

(84) Τοῖς πρὸς ἄμιλλαν ζῆν προσηρημένοις.
Eleganter Græci dicunt πρὸς ἄμιλλαν ζῆν, de iis
qui vitam suam ad optimi ejusque imitationem
instituant. Nam qui in virtute magnos progressus
facere voluerint, aliquem sibi ob oculos proponere
debent, quem imitentur. Ita Julianus imperator ad
æmulationem principis Marci actus suos effingebat
et mores, ut loquitur Amm. Marcellinus.

qui ad optimi cuiusque æmulationem vitam suam formare instituerunt. Quippe idcirco doctrina sapientibus tradita est, ut quod isti præceperint, a sodalibus pura mente sedulo custodiatur, atque ita sincera ac firma mandati divini observatio perseveret. Ex huiusmodi enim observatione, et ex intemerata fide sinceraque erga Deum pietate, nascitur mortis contemptus. Stat ergo huiusmodi animus obnixè contra sæculi procellas, invicto divinæ virtutis robore munitus ad martyrium. Cumque gravissimos terrores generose superaverit, corona donatur ab eo ipso cui testimonium constanter perhibuit. Nec tamen propterea gloriatur. Novit enim Dei munus esse, quod et tormenta sustinuerit, et divina præcepta alacriter impleverit. Porro huiusmodi vitam excipit immortalis memoria et gloria sempiterna; idque jure **585** optimo: siquidem martyris tum vita ipsa plena modestiæ ac religiosæ divinatorum mandatorum observantiæ deprehenditur: tum mors plena fortitudinis ac generosæ indolis. Proinde hymni psalmique et laudes Inspectori omnium Deo posthæc canuntur. Et ejusmodi quoddam gratiarum actionis sacrificium in memoriam illorum peragitur, quod ab omni sanguine et violentia vacuum est. Sed nec odor thuris requiritur, nec accensus rogi, sed purum duntaxat lumen, quantum satis sit ad eos qui Deum precantur, illustrandos. Sobria quoque convivia celebrantur a multis, tum ad mendicorum, tum ad eorum qui patria et bonis exciderunt, inopiam sublevandam. Quæ si quis inopportuna esse existimet, is contra divinam et sacrosanctam disciplinam sapere videtur.

CAPUT XIII.

Quod necessaria sit differentia in rebus creatis: et quod ad bonum malumque propensio ex voluntate hominum oritur: ideoque necessarium est iudicium Dei.

Quidam vero etiam in hoc Deum reprehendere juvenili audacia præsumunt: Qua de causa, in-

(85) Vulg. *παρωυλάσσηται καθαρά ψυχή*. Scribendum est *καθαρά ψυχή*, ut legitur in codice Fuk. In quo etiam scribitur *ἀληθής τε ἡ, ὀπτιμε*.

(86) *Πεπραγμένη πρὸς τὸ μαρτύριον*. In libris Scaligeri, Bongarsii et Gruteri, hic locus ita legabatur, *ἀνανταγωνίστω θείας ἀρετῆς μάχη φερομένη πρὸς τὸ μαρτύριον*. Quam scripturam etiam in codice Fuk. reperi. Savilius vero in libro suo ita emendavit, *ἀνανταγωνίστω τε θείας ἀρετῆς μάχη φέρεται πρὸς*, etc. atque ita legit Christophorsonus. Sed vulgata lectio, quæ in codice Regio et in schedis habetur, meo iudicio longe præstat.

(87) Vulg. *ὁς γὰρ ἐμαρτύρησε*. Non dubito quin scribendum sit *ὄν γενναίως ἐμαρτύρησε*, quod miror a Christophorsono aliisque animadversum non fuisse.

(88) Vulg. *ἡ τελευταία πλήρης*. Procul dubio scribendum est *ἡ τε τελευταία πλήρης*, ut sensus sit absolutus. Porro hic locus de martyribus elegantissimus est.

(89) *Εὐχαριστίας θυσία*. Et hic locus imprimis notandus est de Missæ sacrificio, quod in memoriam atque honorem martyrum offerebatur Deo. Sic enim explicanda sunt hæc verba, *θυσία τοῖς ἁγιάστων ἀποτελεῖται*, quæ non intellexit Christophorsonus. Neque enim Christiani sacrificium martyribus offerebant, sed soli Deo, gratias ei agentes, quod illos martyrii corona donasset, ut scribit

παρεδόθη τοῖς σοφοῖς, ἵν' ὄπερ ἂν ἐκεῖνοι παραγγέλωσι, τοῦτο μετ' ἐπιμελείας ὑπὸ τῶν οικείων παραφυλάσσηται καθαρᾶ ψυχῇ (85), *ἀληθής τε ἡ και βεβαία ἡ φυλακὴ τῆς κελεύσεως τοῦ Θεοῦ· ἐκ γάρτοι αὐτῆς καὶ τὸ πρὸς τὸν θάνατον ἀδελῆς ὑπὸ καθαρᾶς πίστεως καὶ εὐληκρινούσ περι τὸν Θεὸν καθοσιώσεως φύεται· ἀνθίσταται δὲ ζήλαις κοσμηκαῖς, ἀναναγωνίστω θείας ἀρετῆς πεπραγμένη πρὸς τὸ μαρτύριον* (86)· *νικήσασα γοῦν ὑπὸ μεγαλοφυχίας τοὺς μεγιστοὺς φόβους, ἀξιοῦται στεφάνου παρ' αὐτοῦ, ὄν γενναίως ἐμαρτύρησε* (87). Καὶ οὐδὲν σεμνύνεται· ἐπίσταται γάρ, οἶμαι, καὶ τοῦτο θεόθεν δεδοσθαι, πρὸς τὸ ὑποστῆναι, καὶ πληρῶσαι προθύμως τὰ θεῖα προστάγματα· διαδέχεται δὴ τόνδε τὸν βίον μνημὴ διαρκῆς, καὶ αἰώνιος δόξα, μάλα εὐκρίτως· εἴπερ ὁ τε βίος σώφρων τοῦ μάρτυρος, καὶ τῶν παραγγεμάτων μνημῶν, ἡ τε τελευταία πλήρης (88) ἐπισκεπται μεγαλοφυχίας ἑ καὶ εὐγενείας· ὕμνοι δὲ μετὰ ταῦτα καὶ ψαλτήρια καὶ εὐφημαί, καὶ πρὸς τὸν πάντων ἐπόπτην ἔπαινος. Καὶ τοιαύτη τις εὐχαριστίας θυσία (89) τοῖς ἀνδράσιν ἀποτελεῖται, ἀγνή μὲν αἵματος, ἀγνή δὲ πάσης βίας· οὐδὲ μὴν ὁσμὴ λίθάνων ἐπιποθεῖται, οὐδὲ πυρκαϊά· καθαρὸν δὲ φῶς, ὅσον ἐξαρκέσαι πρὸς ἐκλαμψίν τοῖς εὐχομένοις· σωφρονέστατα δὲ πολλῶν καὶ τὰ συμπόσια (90), πρὸς ἔλεον καὶ ἀνάκτησιν τῶν δεομένων ποιούμενα, καὶ πρὸς βοήθειαν τῶν ἐκπεσόντων. Ἄπερ ἂν τις φορτικᾶ εἶναι νομίζῃ, οὐ κατὰ τὴν θείαν καὶ μακαριωτάτην διδασκαλίαν φρονεῖ.

C

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΓ'.

Ὅτι ἀναγκαῖα τῶν τῆς κτίσεως μερῶν ἡ διαφορὰ, καὶ οὗτοι ἡ πρὸς τὸ καλὸν καὶ κακὸν ῥοπή τῆς ἀνθρώπων γνώμης ἐστίν· ὅθεν καὶ ἡ κρῖσις ἀναγκαῖα καὶ εὐλογος.

Ἦδη δὲ τινες καὶ ἐν τῷ μέμφεσθαι (91) τὸν Θεὸν νεανιεύονται· Τί δὲ ποτε βουληθεῖς, οὐ μίαν καὶ τὴν

Augustinus in libro viii *De civitate Dei*, capite ultimo. Et hæc est quam Constantinus hoc loco *θυσίαν τῆς εὐχαριστίας* appellat. Verum quia ad memoriam et sepulcra martyrum Christiani incruentum hoc sacrificium Deo offerebant, ut ob martyrium præmia et coronas atque victorias ei gratias agerent, ideo Constantinus honorem hunc martyribus habitum esse dicit.

(90) *Καὶ τὰ συμπόσια*. De his Christianorum convivii, quæ ad sepulcra martyrum fiebant, loquitur idem Augustinus in loco citato his verbis: « Quicumque etiam epulas suas eo deferunt, quod quidem a Christianis melioribus non fit, et in plebisque terrarum nulla talis est consuetudo, tamen quicumque id faciunt, quas cum apposuerint, orant, et auferunt ut vescantur, vel ex eis etiam indigentibus largiantur, sanctificari ibi eas volunt per merita martyrum, » etc. Porro hæc convivia initio quidem sobria fuerunt ac modesta. Postea vero, in pejus proficiente licentia, ad ebrietatem ac lasciviam discivere. Atque idcirco plerisque in locis penitus extincta sunt, teste Augustino in epistola 64. In codice Fuk. scriptum est *σωφρονέστατα δὲ πολλῶν καὶ συμπόσια*, etc., non πολλῶν, ut habent vulgatae editiones.

(91) *Καὶ ἐν τῷ μέμφεσθαι*. Malim scribere *ἐν τούτῳ*, ut in libro Moræi ad marginem emendatæ inveni. Atque ita scribitur in codice Fuk.

αὐτὴν τῶν ὄντων φύσιν ἐτεκτῆνατο, ἀλλὰ διάφορα καὶ ἄ
τὰ πλεῖστα ἐναντία τῆν φύσιν ἐκέλευσεν ἀπογεννῆναι ;
ἔθεν καὶ ἡ διαφορὰ τῶν ἡμετέρων ἡθῶν τε καὶ προαιρέ-
σεων ἦν γάρ τινας ἀμεινον καὶ πρὸς τὸ πειθαρχεῖν τοῖς
καλεύσμασι τοῦ Θεοῦ, καὶ πρὸς τὴν ἀκριβῆ κατάληψιν
αὐτοῦ, καὶ πρὸς τὸ βεβαιουῖσθαι κατὰ τὴν ἐκάστου πί-
στιν (92), ὁμοτρόπους εἶναι πάντας ἀνθρώπους. Τὸ δὲ
τοὺς ἀνθρώπους πάντας ὁμοιοτρόπουσεῖναι ἀξιῶν, κο-
μιδῆ γελοῖον· μηδ' ἐννοεῖν, ὅτι οὐχ ἡ περὶ τοῦ κόσμου
διάταξις (93), αὕτη καὶ τῶν κοσμικῶν, οὐδὲ τὰ φυσικὰ
τοῖς ἡθικολοῖς ὁμοούσια, οὐδὲ τὰ τοῦ σώματος παθήματα
τοῖς τῆς ψυχῆς πάθεισι τὰ αὐτὰ· τὸν μὲν γὰρ σύμπαντα
κόσμον (94) φθαρτῶν καὶ ἐπιγείων ζῶων μακαριότητα,
δοῦν σεμνοτέρα τε καὶ θειοτέρα τυγχάνουσα· καὶ τῆς
θείας ἀγαθότητος οὐκ ἀμοιρον τὸ τῶν ἀνθρώπων
γένος, ἀλλ' οὐχ ἀπλῶς πάντων, οὐδ' ὡς ἔτυχε,
μόνων δὲ τῶν τῆν θείαν φύσιν ἐξικνευσάντων, καὶ
τὸ προηγούμενον ἐπιτείνουσα τοῦ βίου προελομέ-
νων, τῆν τῶν θείων ἐπιγύνουσιν.

omnino participes hominum genus, nec tamen omnes
homines participes ac sine ullo discrimine parti-
cipis sunt divinæ bonitatis: sed si soli qui divinam
naturam scrutati sunt, et qui hoc præcipuum
vitæ institutum ac studium sibi proposuerunt, rerum
divinarum cognitionem.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΑ'.

Ὅτι ἀπειρώς ἡ κτιστὴ φύσις ἀπὸ τῆς ἀκτίστου
οὐσίας ἀφέστηκε, πλεῖστον δὲ αὐτῆς τῷ κατ'
ἀρετὴν βίῳ ὁ ἀνθρώπος γίγεται.

Τὰ γε μὴν ἐκ γενεᾶς τοῖς ἀδελφοῖς συγκρίνειν, μα-
νίας ἐστίν ὡς ἀληθῶς τῆς τελευτῆς· τῶν μὲν γὰρ
οὐτ' ἀρχὴ τις, οὐτε τέλος, τὰ δ' ἄτε φύνητα καὶ γενό-
μενα (95), καὶ τὴν ἀρχὴν τοῦ τε εἶναι καὶ ζῆν ἐν χρόνῳ
καὶ λαβόντα, ἀκόλουθον καὶ τελευτῆν ἐξ ἀνάγκης
ἔχει· τὰ δὲ γενόμενα, τῷ κελεύσαντι γεννηθῆναι
αὐτὰ, πῶς ἂν ἐξισάζοιτο; Εἰ γὰρ ὅμοια (96) ταῦτα
ἐκείνῳ, οὐδὲ πρόσταξις τοῦ γεννᾶσθαι προσηκόντως ἂν
ἐκείνῳ ἀρμόζοιτο. Ἄλλ' ἐκείνῳ μὲν οὐδ' ἂν τὰ οὐρά-
νια συγκριθεῖη, ὡς περ οὐδ' ὁ αἰσθητὸς κόσμος
τῷ νοητῷ, οὐδ' αἱ εἰκόνες τοῖς παραδείγμασι.
Ἡ δὲ σύγκρισις τῶν πάντων (97), πῶς οὐ γελοῖον ;
ἀποκρυπτομένης τῆς τοῦ θεοῦ τιμιότητος τῇ πρὸς
τοὺς ἀνθρώπους, καὶ τὰ γε θηρία συγκρίσει (98)· ἐφε-
σις δὲ δυναστείας, ἀντιβόλος Θεοῦ δυναστείας, πῶς οὐ

(92) Κατὰ τὴν ἐκάστου πίστιν. Scribendum
videtur τὴν καθ' ἐκάστου πίστιν.

(93) Οὐχ ἡ περὶ τοῦ κόσμου διάταξις. Malim
scribere οὐχ ἡ περὶ τοῦ κόσμου διάταξις, αὕτη καὶ
τῶν κοσμικῶν.

(94) Τὸν μὲν γὰρ σύμπαντα κόσμον. Post has
voces multa desunt, ut patet ex titulo capituli. Nos
ex corrupto ac mutilo loco qualemcunque sensum
elicere inanimus, quam cum Christophorsonno to-
tium expungere. Savilius quoque in libro suo totam
hanc periodum usque ad illa verba τῆς δὲ θείας
ἀγαθότητος, deletit. Certe in codice Fuk. tota illa
periodus non habetur.

(95) Τὰ δὲ γενόμενα. Christophorsonus legisse
videtur γενόμενα, quod magis placet.

(96) Vulg., εἰ γὰρ ὅμοια. Hunc locum ita corri-
gendum puto: Εἰ γὰρ ὅμοια ταῦτα ἐκείνῳ, οὐδὲ
πρόσταξις τοῦ γεννᾶσθαι, προσηκόντως ἂν ἐκείνῳ
ἀρμόζοιτο, id est: Si res quæ generantur æquales
sunt Deo, præceptum quo eas gigni jussit, ipsi uti-
que non conveniret: æqualis enim in æqualem jus
imperiumque habere non potest. Facessat igitur

quint, non unam eandemque omnium naturam
atque indolem fabricavit, sed multa diversa, ad-
que contraria indole prædita nasci voluit? Ex quo
dissimilitudo morum ac voluntatum inter homines
orta est. Satius quidem fortassis fuisset ut, quod
spectat ad observationem mandatorum Dei, et ac-
curatam ejus contemplationem, et ad confirmatio-
nem fidei singulorum, omnes homines unius at-
que ejusdem moris fuissent. Verum absurdum
plane ac ridiculum est, id optare, ut omnes ho-
mines iisdem sint moribus præditi, neque ani-
madvertere, aliam mundi totius, aliam earum re-
rum quæ in mundo sunt, ordinationem esse: nec
res naturales ejusdem substantiæ esse ac morales,
nec corporis affectus eosdem esse cum affectibus
animi. Etenim universum hunc mundum longo in-
tervallo superat anima rationalis, tanto beator
terrenis et corruptioni obnoxiiis animantibus, quanto
augustior est atque divior: necnon diviniæ bo-
nitatis participes ac sine ullo discrimine parti-
cipis sunt divinæ bonitatis: sed si soli qui divinam
naturam scrutati sunt, et qui hoc præcipuum
vitæ institutum ac studium sibi proposuerunt, rerum
divinarum cognitionem.

586 CAPUT XIV

Quod creatura immenso spatio distat a substantia
increata: et quod homo per virtutem proxime ad
Deum accedit.

Porro ea quæ orta sunt cum æternis comparare,
summæ profecto dementia est. Hæc enim neque
principium habent, neque finem. Illa vero cum
orta sint et genita, cumque existendi ac vivendi
certo tempore principium accepierint, exitum quo-
que habeant necesse est. Ea vero quæ genita sunt,
quomodo comparari unquam possint cum eo, qui
ipsa gigni præcepit? Nam si hæc illi æqualia sunt,
præceptum quo ea gigni jussit, non posset ipsi me-
rito convenire. Sed ne cœlestia quidem jure cum
illo conferantur, quemadmodum nec sensibilis
mundus cum intelligibili, nec imagines cum exem-
plari. At confusio et permistio omnium rerum,
nonne prorsus ridicula res est? cum divinæ na-
turæ dignitas obtegatur, si homines ac bestiæ

emendatio doctorum virorum, quam etiam in co-
dice Fuk. et in libro Moræi reperi: Εἰ γὰρ μανία
ταῦτα ἐκείνῳ παρεξισάζειν, ἢ πρόσταξις τοῦ γεν-
νᾶσθαι, etc. Verum si ita legeris, nullus est sensus:
nec sequentia cum antecedentibus cohærebunt.
Christophorsonus quidem in suis libris ita repe-
rerat, ut ex versione ejus apparet. Sed vulgata
lectio Regii codicis et veterum schedarum auctori-
tate fulcitur.

(97) Ἡ δὲ σύγκρισις τῶν πάντων. Musculus le-
gisse videtur σύγκρισις, quod valde probō; vertit
enim: Quomodo autem omnium comparatio non ri-
dicula est, etc. Certe aut ita legendum est, aut ita in-
telligendum. Constantinus enim exæquationem il-
lam omnium rerum vocat confusionem.

(98) Vulg. εἰ τὰ γε θηρία συγκρίσει. Scribendum
procul dubio συγκρίνοιο. Sic enim argumentatur
Constantinus. Ne cœlestia quidem, inquit, conferri
possunt cum Deo: quanto minus terrestria et bruta
animalia. Hic est sensus hujus loci. Scripti tamen
codices Christophorsoni, Savillii, Gruteri et Fuk.
hunc locum ita exhibent: ἀποκρυπτομένης τῆς τοῦ

comparentur cum Deo. Cupiditas vero potentia quæ æmula sit et æqualis potentia divina, an non est hominum prorsus amentium, et a modesta ac proba vivendi ratione alienorum? Nam si quidem ad divinam beatitudinem omnino adspiramus, vitam juxta Dei mandata instituere debemus. Sic enim postquam juxta legem a Deo constitutam vixerimus, fato superiores in immortalibus æternisque sedibus ævum degemus. Quippe hæc sola in homine vis est par divinae potentia: sincerus ac minime fucatus Dei cultus, et conversio ad ipsum, et eorum quæ Deo accepta sunt, contemplatio atque meditatio: nec in terram pronum atque abjectum esse, sed ad sublimia ac cœlestia, quoad fieri potest, mentem nostram erigere. Ex hujusmodi enim studio, victoria nobis paratur instar multorum honorum. Causa igitur dissimilitudinis rerum, tum in dignitatis, tum in potentia distantia posita, hæc habet rationem. Cui libenter quidem acquiescunt, quicumque sapiunt, et exhibentes, debitum arrogantia suæ supplicium ferunt.

587 CAPUT XV.

Quæ præcepta tradiderit, et quæ miracula patriverit, et quantopere subditis profuerit Salvator.

Cæterum Dei Filius omnes homines ad virtutem cohortatur, Patris mandatorum doctorem se præbens prudentibus. Nisi forte per summam imprudentiam ignoramus, eum utilitatis nostræ causa, id est, propter omnium felicitatem, terras peragrasset, et optimis illius temporis viris ad se convocatis, utilissimam doctrinam, velut quoddam modestæ vitæ pharvacum tradidisse: fidem atque justitiam eos docendo, adversus infesti dæmonis invidiam, qui rudes atque imperitos allicere ac decipere solet. Igitur ille ægros quidem invisit, infirmos vero malis quibus oppressi erant levavit; iis etiam qui ad summam inopiam atque egestatem redacti essent, solatium præbuit. Idem mode-

θεῖου τιμιότητος τῇ πρὸς τοὺς ἀνθρώπους καὶ τὰ γε θρησκεία συγκρίσει. Quæ lectio melior mihi videtur et elegantior.

(39) Τὸ νικᾶν ἀντὶ πολλῶν ἀγαθῶν, ψησι. Alludere videtur ad ea quæ leguntur in Apocalypsi, cap. II et III, ubi Deus dicit: *Vincenti dabo coronam*, etc. Certe christiani hominis vita athletis comparari solet, ut passim occurrit in Epistolis Pauli. Vox autem ψησι abundat, more Græco, ut norunt Græci sermonis periti.

(1) Vulg. τὴν εὐεργεσίαν. In codice Regio scribitur τὴν εὐξέλιαν, quemadmodum etiam Rob. Stephanus in variis lectionibus adnotavit. Lego itaque τὴν ἀξέλιαν cum Christophorono, Scaligero, Grutero et aliis, vel τὴν ἐπαξέλιαν, quod ad vestigia scripturæ lectionis propius accedit. In codice Fuk. scribitur καὶ τὴν ἀξέλιαν.

(2) Τῶν τοῦ Σωτῆρος παραγγελμάτων. Scribendum videtur τῶν τῆς σωτηρίας, ut in margine editionis Genevensis adnotatum est. Possis etiam scribere τῶν τοῦ Πατρὸς. Error enim ex compendiosa scribendi ratione ortus videtur. Certe in codd. Regio, Fuk., et in schedis hoc loco scribitur ερς.

μαينوμένων ἀνθρώπων ἐστίν, ἀπεστραμμένων τε τὸν σὺφρονα καὶ ἐνάρετον βίον; Εἰ γὰρ ὅπως τῆς θείας εὐτυχίας ἀντιποιούμεθα, χρὴ τὸν βίον διάγειν κατὰ τὴν τοῦ Θεοῦ κέλευσιν· οὕτω γὰρ μοναῖς ἀθανάτοις καὶ ἀγήροσι, κρείσσους πάσης εἰμαρμένης διάξομεν τὸν βίον, κατὰ τὸν ὑπὸ Θεοῦ νόμον ὀρισθέντα βίωσαντες· μόνη γὰρ ἀντιβρόπος Θεοῦ δυνάμειος ἀνθρωπίνῃ δυνάμει, ἢ εἰλικρινῆς καὶ ἀόλοος πρὸς τὸν Θεὸν λατρεία, καὶ ἡ εἰς αὐτὸν ἐπιστροφή, θεωρία τε καὶ μάθησις τῶν ἀρεσκόντων τῷ Κρείττονι, καὶ πὸ μὴ εἰς γῆν νενευκάναι, ἀλλ' ὄση δυνάμει, τὴν διάνοιαν ἐπὶ τὰ θρησκεία τε καὶ ὑψηλὰ ἀναθεάζειν· ἐκ γάρτοι τῆς ἐπιτηδεύσεως ταύτης, τὸ νικᾶν ἀντὶ πολλῶν ἀγαθῶν, ψησι (99), περιγίγνεται. Ἡ τοίνυν αἰτία τῆς τῶν ὄντων διαφορᾶς, κατὰ τε τὴν ἀξέλιαν καὶ ἐν τῇ τοῦ δύνασθαι παραλλαγῇ, τοῦτον ἔχει τὸν λόγον· ὃ πεῖθονται μὲν οἱ εὖ φρονούντες, καὶ εὐχαριστοῦσιν ἐξαισιῶς, οἱ δ' ἀχαριστοῦντες, ἰλιθιοὶ, καὶ τὴν ἀξέλιαν (1) τῆς ὑπερφηφάνιας κομίζονται τιμωρίαν. maximas gratias agunt. Stulti vero ingratos sese exhibentes, debitum arrogantia suæ supplicium ferunt.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΕ'.

Ὅσα ὁ Σωτῆρ ἐδίδουξε, καὶ ἐθουματούργησε, καὶ τοὺς ἀρχομένους ὠφέλησεν.

Καὶ μὴν ὁ τοῦ Θεοῦ παρακαλεῖ παῖς πρὸς τὴν ἀρετὴν ἅπαντας, διδάσκαλον ἑαυτὸν τοῖς εὖ φρονούσι τῶν τοῦ Σωτῆρος παραγγελμάτων (2) καθιστάς· εἰ μὴ ἄρα λαυθάνομεν ἑαυτοὺς, κακῶς ἀγνοοῦντες, ὅτι διὰ τὸ ἡμῖν συμφέρον, τουτέστι διὰ τὴν τῶν ἀνθρώπων μακαριότητα, τὴν γῆν περιενόστησε, καὶ καλέσας ὡς ἑαυτὸν τοὺς ἀρίστους τῶν τηλικαῦτα βιωφελῶν (3), παιδεύειν ἐπαίδευσεν, σὺφρονος βίου φάρμακον, πίστιν καὶ δικαιοσύνην αὐτοὺς ἐκδιδάξας, ἀντικρὺ τοῦ ἐκ τῆς ἀντικειμένης φύσεως φθόνου, ὃ δειλεάζειν (4) καὶ ἐξαπατᾶν τοὺς ἀπειρους προσφιλές. Τοιγαροῦν νοσοῦντας μὲν ἐπεσκέπτετο, ἀρρώστους δὲ τῶν περιεχόντων κακῶν ἐκούφιζε, παρεμβεῖτο δὲ καὶ τοὺς εἰς τοῦσχατον πενίας τε καὶ ἀπορίας προβεδηκῆτας, ἐπήγει δὲ τὸ μετὰ λόγου (5) τῆς φρονήσεως μέτρον.

(3) Τῶν τηλικαῦτα βιωφελῶν. Christophoronus hunc locum ita vertit: *Ei ex illis qui id temporis hominum vitæ adjumento fuerunt, longe optimos advocasse ad se*. Sed quis unquam ita locutus est, τοὺς ἀρίστους τῶν βιωφελῶν? Quare non dubito, quia locus ita distinguendus et corrigendus sit, καὶ καλέσας ὡς ἑαυτὸν τοὺς ἀρίστους τῶν τηλικαῦτα βιωφελῆ παιδεύειν ἐπαίδευσεν, id est, *Ei optimis illius temporis viris ad se convocatis, utilissimam doctrinam tradidit*. In libr. Fukelii ac Turnebi legitur τῶν τηλικαῦτε.

(4) Vulg. ὃ δειλεάζειν μέρ. In libr. Turnebi ac Morzi emendatur δειλεάζειν καὶ ἐξαπατᾶν, etc. Codex autem Fuk. ἢ δειλεάζειν καὶ ἐξαπατᾶν rectius scriptum habet.

(5) Τὸ μετὰ λόγου. In editione R. Stephani excusum erat τὸ μετὰ λόγου τῆς φρονήσεως μέτρον, quam scripturam confirmant etiam Regius codd. ei Fuk., et scheidæ. Sed in libro Morzi emendatum inveni μετ' εὐλόγου. Quam emendationem nescio cur Genevenses in textum admisserunt. Τῆς φρονήσεως μέτρον, idem est quod μετριοφρονεῖν. Paulus apostolus dicit sapere ad sobrietatem.

φέρειν ἕτερον γενναίως καὶ ἀνεξικάκως παντοίαν μὲν ὕβριν, παντοίαν δὲ καταφρόνησιν, προσέταξε· διδασκῶν ἐπίσκοψόν τινα τοῦ Πατρὸς (6) εἶναι τοιαύτην, ὡς ἂν νικᾷν τοὺς μεγαλοψύχους φέροντας τὰ προσπίπτοντα· ταύτην γὰρ ὑπερφυῶς ἐξοχωτάτην ἰσχυρὴν εἶναι διεβεβαίουτο, στερεότητα διανοίας μετὰ φιλοσοφίας· ἥτις ἐστὶ τοῦ ἀληθοῦς καὶ τοῦ ἀγαθοῦ (7) γνώσις, ἐθίζουσα καὶ τοὺς μετὰ δικαιοσύνης κλυτουύοντας, κοινωνεῖν τῶν πειρόντων τοῖς πενιχρωφέρεσι φιλανθρώπων διανεμήσει· δυναστείαν παντὶ τρόπῳ κωλύων, δεικνύς τε, ὅτι ὡσπερ μετρίους προσήλθεν, οὕτω μετρίους καταλείπει τοὺς ἀφέντας χρεζόμενος. Τοιαύτη δὲ καὶ τοσαύτη κείρα δοκιμάσας τὴν πίστιν τῶν ὑπάρχων δήμων, παρεσκευάζεν αὐτοὺς οὐ μόνον τῶν θειῶν τε καὶ φοβερῶν καταφρονητῶν, ἀλλὰ καὶ τῆς εἰς αὐτὸν ἐλπίδος γνησιωτάτους μαθητῶν. Καὶ δὴ ποτε ἴαν εἴξαντα τῷ θυμῷ τῶν ἐταίρων καθαπτόμενος, λόγοις κατέστειλεν· ἐτύγχανε δ' ἐκεῖνος ἐπιφάνης τινὶ ἐπιφροῦν (8), τὴν ἐκτυτῶ ψυχὴν τῆς τοῦ Σωτῆρος ἀπογομνῶσας ἐπικουρίας· τοῦτον δὲ μένειν κατὰ σχολὴν ἐκέλευσε, καὶ μεθιέναι τὸ ξίφος, ἐγκάλων ὡς ἀπελπίσαντι τῆς πρὸς αὐτὸν καταφυγῆς, νομοθετῶν δὲ διαβρόθη, πάντα τὸν ἀδίκων χειρῶν κατάρξαντα (9), ἢ πρὸς τὸν καταρξάμενον ἀδικεῖν ἐπιχειρήσαντα, ξίφει τε χρησάμενος, ἀπολεισθαι βίαιως. Ἦδε ἐστὶν ὡς ἀληθῶς· ἢ οὐράνιος σοφία, αἰρεῖσθαι τὸ ἀδικεῖσθαι πρὸ τοῦ ἀδικεῖν· καὶ γενομένης ἀνάγκης, ἐτοιμῶς ἔχειν κακῶς πάσχειν μᾶλλον, ἢ ποιεῖν· μεγίστου γὰρ θντος τοῦ ἀδικεῖν κακοῦ (10), οὐχ ὁ ἀδικούμενος, ἀλλ' ὁ ἀδίκων τῇ μεγίστῃ περιβέδληται τιμωρία. Τῷ δ' ὑπάρχοντι τοῦ Θεοῦ ἐξῆν (11) μῆτε ἀδικεῖν μῆτε ἀδικεῖσθαι, θαρβήσαντι τῇ προστασίᾳ τοῦ παρόντος καὶ ἐπικουρούντος αὐτῷ Θεοῦ, πρὸς τὸ μηδένα τῶν ὑπάρχων αὐτοῦ βλαθῆναι. Πῶς δ' ἂν αὐτὸς ἐκτυτῶ βοηθοῖ (12), Θεῷ θαρβῶν· Μάχη δ' ἦν (13) μεταξύ δυοῖν, καὶ ἀμφίβολον τὸ τῆς νίκης· οὐδεὶς δ' εὐφρονῶν τὰ ἀμφίβολα πρὸ τῶν ἀραρότων προαιρεῖται. Πῶς δὲ ἐμελλε περὶ τῆς τοῦ Θεοῦ παρουσίας

(6) *Ἐπίσκοψόν τινα τοῦ Πατρὸς*. Malim scribere ἐπίσκοψόν, ut in margine editionis Genevensis adnotatum est. Hujusmodi enim calamitates, quæ viris bonis interdum contingunt, visitationes Dei vulgo vocare consuevimus. Christophorus tamen vulgata scripturam secutus, *mandatum* vertit.

(7) *Τοῦ ἀληθοῦς καὶ τοῦ ἀγαθοῦ*. In libro Moræi vir doctus ad marginem emendavit τάγαθοῦ, quod non displicet. Multa enim in hac oratione sunt Platonica.

(8) *Ἐπιφάνης τινὶ ἐπιφροῦν*. Lego ἐπιφάνης, ut est in libro Moræi; in quo etiam emendatur τινὶ ἐπιφροῦν, non male. In codice etiam Fuk. scribitur ἐπιφάνης τινὶ ἐπιφροῦν.

(9) *Ἦδε ἐστὶν ὡς ἀληθῶς· ἢ οὐράνιος σοφία, αἰρεῖσθαι τὸ ἀδικεῖσθαι πρὸ τοῦ ἀδικεῖν*. Hic locus ex Fuk. ac Turnebi libr. ita restituendus est, νομοθετῶν διαβρόθη, πάντα τὸν ἀδίκων χειρῶν κατάρξαντα, etc. Quod autem sequitur, ἢ πρὸς τὸν καταρξάμενον ἀδικεῖν ἐπιχειρήσαντα, malle equidem scribere ἀνταδικεῖν ἐπιχειρήσαντα.

(10) *Μεγίστου γὰρ θντος τοῦ ἀδικεῖν κακοῦ*. In libro Moræi vir doctus ad marginem adnotavit hæc verba: *Σωκρατικὸν περὶ ἀδικίας*. Multa certe in hac oratione ex Platonis philosophia desumpta sunt,

A stiam ac civilitatem animi cum ratione conjunctam præcipue laudavit, inssitque ut omnem injuriam et contumeliam forti ac Patienti animo ferremus: docens nos hujusmodi esse patris sui visitationem: adeo ut qui casus omnes generose perferrent, ii semper victoriam reportarent. Hoc enim summum robur esse affirmabat, constantiam animi conjunctam cum philosophia, quæ nihil aliud est quam veritatis bonique cognitio, assuefaciens homines qui divitias bonis artibus comparatas possident, eas ut pauperibus humaniter impertiant. Dominationem vero omnino prohibet, palam denuntians, se sicut ad humiles juvandos advenit, ita et iis qui humiles despexerint, gratificari desaturum. Hujusmodi igitur experimento cum subditorum sibi populorum fidem explorasset, eos non modo contemtores gravissimarum ac formidabilium rerum, sed etiam spei in ipsum ac fiducia genuinos discipulos effecit. Quin etiam unum ex sodalibus suis, qui iracundia vehementius exarserat, verbis objurgans repressit. Invaserat tum ille districto gladio nescio quem, ut Servatori opem ferret. At Servator quiescere illum et gladium dimittere præcepit, graviter hominem objurgans, quod ipsius præsidio ac patrocinio diffidisset. Hancque diserte legem tulit, eum qui ferire alterum esset aggressus, aut qui ferientem lædere conatus fuisset, **588** et generaliter quicumque gladio uteretur, violenta morte esse periturum. Hæc est revera celestis sapientia: injuriam pati malle quam facere, et quoties necessitas exegerit, eo animo esse, ut damnum accipiamus potius quam inferamus. Cum enim maximum malum sit injuriam facere, non is qui patitur, sed is potius qui facit injuriam, gravissimo afficitur supplicio. Ei porro qui Deo subjectus sit, integrum est, nec facere injuriam nec pati, dummodo confidat patrocinio Dei, qui præsens ipsi adest, et auxilium affert, ne quis eo-

quæ eruditus lector per se ipse poterit agnoscere.

(11) *Τῷ δ' ὑπάρχοντι τοῦ Θεοῦ ἐξῆν*. In cod. Fuk. ac Turnebi legitur ἐξόν.

(12) *Ἐκτυτῶ βοηθεῖν*. Scaliger, Gruterus aliquo emendarunt βοηθοῖ Θεῷ θαρβῶν, quam emendationem etiam in libro Moræi scriptam reperi. Posset etiam scribi βοηθεῖν ἐμελλε, rejectis duabus ultimis vocibus, quas parum necessarias hic esse nemo non videt. Sed codex Fuk. plane consentit cum libris illis Scaligeri et Gruteri.

(13) *Μάχη δ' ἦν*. Non dubito quin scribendum sit, οὕτως γὰρ μάχη μὲν ἦν μεταξύ δυοῖν, ubi ἦν positum est pro εἶη vel pro ἐμελλεν εἶναι. Verum interpres qui hanc Constantini orationem Græce vertit, parum peritus fuit linguæ Græcæ, nec satis diligens, ut ex pluribus locis apparet. Reddit hic rationem Constantinus, cur cultores summi Dei nunquam velint seipsos ulcisci, et vim vi repellere. Nam si id facerent, inquit, pugnarent quidem cum adversario, verum incerti essent de victoria. At si se minime defenderint, tunc certissimum habent victoriam, Deo scilicet pro ipsis pugnante. Hic est sensus hujus loci, quem inior a Christophorus percipit non fuisse, nec a Musculo.

rum qui ipsi parent, ullo afficiatur incommodo. Quomodo vero ipse sibi succurrere conaretur? Prælium enim futurum esset inter duos, anceps vero atque incerta victoria. Atqui nemo unquam sana mente præditus, res incertas certis antepōnit. Quoniam autem modo de præsentia et auxilio Dei dubitaturus sit is, qui tot pericula expertus est, et qui ex omnibus semper discriminibus solo Dei nutu facillime evasit, qui per mare, quod Servatoris mandato constratum erat, et transeuntibus populis solidam præbebat viam, ambulavit? Hæc enim certissima ac firmissima, ut opinor, basis est fidei, hoc fundamentum fiducie, cum admirabiles hasce res et incredibiles Dei providentis jussu perfici videmus. Hinc etiam sit, ut cum quis in periculo calamitatis inciderit, nequaquam illum pœniteat fidei suæ, utque spem in Deo firmam atque inconcussam retineat. Qui quidem habitus ubi semel animo inhaerit, Deus in interiori cogitatione sedem habet. Hic autem cum invictus sit, animus quoque ille qui invictum in interiori cogitatione possidet, ab ingruentibus periculis nunquam vinci poterit. Præterea istud ipsum ex Dei victoria didicimus: qui omnes homines providentia sua complexus, cum ab impiis et iniuris contumeliose acceptus fuisset, nullo ex passione percepto damno, triumphum maximum et

A και βοηθείας ἀμυβᾶλλειν, ὁ τοσοῦτων μὲν ἐν πείρᾳ γενόμενος κινδύνων, ἀεὶ δ' εὐχερῶς βυσθεὶς ἀπὸ τῶν δεινῶν μόνῳ Θεοῦ νεύματι (14), ὁ διὰ θαλάσσης ὁδοιπορήσας παραγγέλματι τοῦ Σωτῆρος καταστροφθεὶς, καὶ στερεὰν παρασχομένης ὁδὸν τοῖς διαποντοῖσι δῆμοις; Αὕτη γὰρ, οἶμαι, προφανῆς ὑποβάθρα πίστεως, καὶ θεμέλιος οὗτος πεποιθήσεως, ἦν ἵκα ἂν τὰ θαυμαστά ταῦτα καὶ ἀπίστα, γινόμενα καὶ ἐπιτελούμενα ἰστορῶμεν τῇ τοῦ προνοούτου κελύσει· ἐντεῦθεν δὲ καὶ τὸ μὴ μεταμέλειν ἐπὶ τῇ πίστει (15) παραγίνεται, ἦν ἵκα ἂν τις προσπίπτει πείρᾳ κακῶν (16), καὶ τὸ ἀτρεπτον ἔχοι τὴν πρὸς τὸν Θεὸν ἐλπίδα· ταύτης γὰρ τῆς ἔξεως ἐγγενομένης τῇ ψυχῇ, ἔδρωται κατὰ τὴν διάνοιαν ὁ Θεός· ἀήττητος δ' οὗτος· οὐδὲ ἡ ψυχὴ ἄρα τὸ ἀήττητον (17) ἔχουσα κατὰ τὴν ἐκτυχῆς διάνοιαν, ὑπὸ τῶν περιεστῶτων δεινῶν κρατήσεται. Παρὰ δὲ (18) τοῦτο μεμαθήκαμεν ἐκ τῆς τοῦ Θεοῦ νίκης, ὅς τὴν ὑπὲρ τῶν πάντων πρόνοιαν ποιούμενος, ὑπὸ τῆς τῶν ἀσεβούντων ἀδικίας ἐμπαροινηθεὶς, μηδεμίαν ἐκ τοῦ παθήματος καρπωσάμενος βλάβην, μέγιστα νικητήρια καὶ δίδόν τινα στέφανον κατὰ τῆς πονηρίας ἀνεδήσατο· ἐπὶ τέλος μὲν ἀγαγὼν τὴν προαίρεσιν τῆς αὐτοῦ προνοίας καὶ στοργῆς τῆς περὶ τοὺς δικαίους, συντρίψας δὲ τὴν τῶν ἀδικῶν τε καὶ ἀσεβῶν ὠμότητα.

589 CAPUT XVI.

Quod Christi adventus prædictus sit a prophetis: et quod ad simulacrorum et urbium simulacra colentium eversionem ordinatus fuerit.

Cæterum et passio illius jamdudum prænuntiata fuerat a prophetis, et corporalis ejusdem nativitas. Prædictum quoque fuerat tempus ipsum incarnationis, quod injustitiæ et intemperantiæ exorta germina, quæ justis actibus et moribus nocent, e medio tollerentur, utque universus orbis prudentiæ ac modestiæ particeps fieret, lege scilicet quæ a Servatore promulgata est, in omnium fere mortalium mentibus prævalente, ac divini quidem Numinis cultu confirmato, dæmonum vero superstitione deleta. Quæ quidem superstitione, non modo brutorum animalium, verum etiam humanorum corporum immolationes invexerat, et scelerata ararum piacula: quippe cum juxta leges Assyrio-

C ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΓ'.

Τὴν Χριστοῦ παρουσίαν προειρηθεῖσθαι μὲν τοῖς προφήταις, ἐπὶ καυσιτροφῇ δὲ τῶν εἰδώλων καὶ τῶν εἰδωλικῶν γενέσθαι πόλεων.

Ἄλλὰ τὸ μὲν πάθημα ἐκεῖνου ὑπὸ τῶν προφητῶν ἤδη προκεκήρυκτο, προκεκήρυκτο δὲ καὶ ἡ σωματικὴ γέννησις αὐτοῦ, προειρητο δὲ καὶ ὁ καιρὸς τῆς ἐνσωματώσεως, καὶ ὡς τῆς ἀδικίας (19) τε καὶ ἀκολασίας ἐκφύοντα γεννήματα, τὰ λυμαινόμενα τοῖς δικαίοις ἔργοις καὶ τρόποις, ἀναιρεθῆναι, πᾶσα δὲ ἡ οἰκουμένη φρονήσεώς τε καὶ σωφροσύνης μετάσχει, ἐπικρατήσαντος σχεδὸν ταῖς πάντων ψυχαῖς τοῦ θεσπισθέντος ὑπὸ τοῦ Σωτῆρος νόμου, καὶ θεοσεβείας μὲν βωσθείσης, δεισιδαιμονίας δὲ ἐξαλειφθείσης· δι' ἣν οὐ μόνον ἀλόγων ζῶων σφαγαὶ, ἀλλὰ καὶ ἐνθρωπίνων ἰερυμάτων θυσίαι, καὶ ἐναγῆ μιάσματα βωμῶν ἐπενοήθη, κατὰ τε Ἀσσυρίους καὶ Αἰγυπτίους νόμους, χαλκῆράτοις ἢ καὶ πλαστοῖς ἰνδάλμασι:

(14) Vulg. μόνῳ Θεοῦ νεύματι. Scribendum μόνῳ, ut in libro Moræi emendatum inveni. Et paulo post lego παρασχομένης ὁδόν, ut est in eodem libro. Subauditur enim θαλάσσης. In codice Fuketii et in veteribus schedis legitur μόνῳ Θεοῦ νεύματι.

(15) Ἐντεῦθεν δὲ καὶ τὸ μὴ μεταμέλειν ἐπὶ τῇ πίστει. In codice Fuk. scribitur μὴ μεταμέλεισθαι.

(16) Ἦν ἵκα ἂν τις προσπίπτει πείρᾳ κακῶν. Malim scribere πείρα in nominativo; id enim multo elegantius mihi videtur. Mox legendum est procul dubio καὶ τὸ ἀτρεπτον ἔχειν, etc. Subauditur enim verbum παραγίνεται, quod paulo ante præcessit. In

D codice Fuk., et in schedis scribitur ἦν ἵκα ἂν τις προσπίπτῃ πείρα κακῶν, καὶ τὸ ἀτρεπτον ἔχη, etc.

(17) Τὸ ἀήττητον. Ad oram codicis Moræani emendatur τὸν ἀήττητον ἔχουσα. Quam lectionem secutus est Christophorus. Atque ita scribitur in codice Fuketii.

(18) Παρὰ δέ. Lego πρὸς δέ, τοῦτο μεμαθήκαμεν, ubi πρὸς adverbialiter sumitur pro προσέτι.

(19) Καὶ ὡς τῆς ἀδικίας. In libro Moræi ad marginem emendatur καὶ ὡς τῆς ἀδικίας, etc., quam scripturam in interpretatione sua expressit Christophorus. Mihi hæc locutio parum Græca videtur. Itaque malim scribere ἐν ᾧ τὰ τῆς ἀδικίας. Codex tamen Fuk. habet καὶ ὡς τῆς, etc.

εργαζόντων ψυχὰς δικαίας· τοιγάρτοι καρπὸν ἤρασαν τὸν προσήκοντα τοιαύτῃ θρησκείᾳ· Μέμφις καὶ Βαβυλῶν ἐρημωθήσεται, καὶ ἀοικήτοι καταλειφθήσονται μετὰ τῶν πατρῶων θεῶν. Καὶ ταῦτ' οὐκ ἐξ ἀκοῆς λέγω, ἀλλ' αὐτὸς τε παρῶν καὶ ἱστορήσας, ἐπόπτης τε γενόμενος (20) τῆς οἰκτρᾶς τῶν πόλεων καὶ δυστυχῶς Μέμφις. Ἠρήμωσε δὲ Μωϋσῆς (21) κατὰ τὴν θεϊάν πρόσταξιν τῆν τοῦ δυνατωτάτου τότε Φαραῶν χώραν, ὃν ὑπεροψία κατέθραυσε (22) τὸν τε στρατὸν αὐτοῦ πολλῶν καὶ μεγίστων ἐθνῶν νικηφόρον, πεφραγμένον τε καὶ καθωπλισμένον (23), οὐ βελῶν τοξέμασιν, οὐδ' ἀκοντίων βιπαῖς, μόνῃ δ' ὀσίῃ προσευχῇ καὶ ἡμέρῳ λιτανεῖα καθέλειν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΖ.

Περὶ τῆς Μωϋσέως σοφίας ζηλωθείσης παρὰ τῶν ἔξωθεν σοφῶν, καὶ περὶ Δανιὴλ καὶ τῶν τριῶν παιδῶν.

Οὐδεὶς δ' ἂν ἐκείνου τοῦ δήμου μακαριώτερος γέγονε πώποτε, ἢ γένοιτο, εἰ μὴ τὰς ψυχὰς αὐτῶν ἐκόντες τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἀπεκήρυξαν. Τί δ' ἂν εἴποι τις ἄξιον περὶ Μωϋσέως; Ὅς ἄτακτον δῆμον εἰς τάξιν ἀγαγών, πειθῆθαι τε καὶ αἰδοῖ τὰς ψυχὰς αὐτῶν κατακοσμήσας, ἀντὶ μὲν αἰχμαλωσίας, ἐλευθερίαν αὐτοῖς ἔδωρεῖτο, ἀντὶ δὲ σκυθρωπότητος, φαιδρούς ἐποίησε, καὶ εἰς τοσοῦτον τὴν ψυχὴν αὐτῶν προηγάγετο, ὥστε τῆ ἴλιαν ἐπὶ τάναντία μεταβολῇ, τῇ τε τῶν κατορθωμάτων εὐτυχίᾳ ἀλαζονέστερον τὸ φρόνημα τῶν ἀνδρῶν γενέσθαι· ὃς τοσοῦτον ὑπερῆρε σοφία τοῦς πρὸ αὐτοῦ, ὥστε καὶ τοὺς ἐπαινομένους ὑπὸ τῶν ἐθνῶν ἴσῃ σοφούς καὶ φιλοσόφους (24), ζηλωτὰς τῆς ἐκεῖ-

rum et Ægyptiorum, æreis ac figlinis simulacris innocentes homines mactarentur. Unde et mercedem tali religione dignam retulerunt. Memphis, inquit, et Babylon vastabitur; et utraque deserta relinquetur cum diis patriis. Atque hæc ego non auditione accepta commemoro, sed quæ ipsemet præsens vidi; miserandæ harum urbium sortis spectator factus. Jacet deserta Memphis, illa potentissimi quondam Regis Pharaonis sedes, quem superbia elatum Moyes jussu Dei percussit: et exercituum illius multarum et maximarum gentium victorem, armis probe instructum ac munitum, non telorum ac jaculorum missilibus, sed pura duntaxat precatione et quietâ supplicatione delevit.

CAPUT XVII.

De sapientia Moysis quam gentilium sapientes æmulati sunt: item de Daniele et de tribus pueris.

Nullus porro beatius unquam illo populo fuit aut futurus esset, nisi mentes suas a divino Spiritu abstraxisset. Mosem vero quis est qui pro merito laudare possit? Qui cum confusam antea Judæorum multitudinem in certos ordines digessisset, eorumque animos obsequio et verecundia exornasset, pro servitute quidem libertatem eis reddidit; pro inæstitia vero hilaritatem; qui eorumdem animos tantopere erexit, ut ob insperatam rerum suarum in melius mutationem, 590 et ob prosperos successus atque victorias, fastu quodam et insolentia effarentur; qui reliquos omnes qui ipsam ætate præcesserant, sapientia usque adeo superavit, ut

gitur in codd. Turnebi et Gruteri, nisi quod distinctio illa quam posuimus, propria est codicis Fuk., in quo post Μέμφις punctum apponitur. Μέμφις igitur in genitivo dixit interpretes hujus orationis, cum Μέμφεως dicere debuisset. Sed et οἰκτρᾶς ponitur pro οἰκτροτάτης. Porro juxta hanc lectionem, solam Memphim a se visam esse ait Constantinus, quod equidem verius puto. Neque enim Babylonem unquam videre potuit, quippe qui nunquam in Assyriam penetraverit. In schedis Regiis ita legitur hic locus, τῆς οἰκτρᾶς τῶν πόλεων τύχης· Μέμφις ἡρήμωσε, etc., ut in vulgatis editionibus. In codice autem Regio ἡρήμωται legitur, ut edidit Stephanus. Savilius vero in libro suo hunc locum ita emendavit, πόλεων τύχης· Μέμφις ἡρήμωται· ἡρήμωσε δὲ Μωϋσῆς, etc. Sed frigidum esset illud Μέμφις ἡρήμωται, nec cum sequentibus coherens. Quid quod nec Christophoronus ea verba in interpretatione sua retinuit?

(22) Ὁ ὑπεροψία κατέθραυσε. Christophoronus vertit, *Quem insolentia elatum perfrægit*. Ex quo apparet, eum supplevisse ἐπηρμένον aut quid simile. Sed nihil opus est hac emendatione, cum ὑπεροψία in nominativo accipi possit. Certe in omnibus nostris codicibus Reg. Fuk., et schedis, legitur absque ὠτα subscripto. Sic infra loquitur, capite 19, ἡ ἀγνοία τὰς ψυχὰς τῶν ἀνθρώπων ἔθραυσε, etc.

(23) Πεφραγ. τε καὶ καθωπλισμένον. Sic legitur in codice Fuk. et in schedis Regiis. Nec displicet Valesio conjectura Savili, qui legi vult in nominativo πεφραγμένος et καθωπλισμένος. Mox ubi legitur ἡμέρῳ λιτανεῖα, mallet idem Valesius scribere ἡρεμαίῳ. Edit.

(24) Καὶ φιλοσόφους. Omissa hic videtur esse particula, qua adjecta longe elegantior fiet oratio.

(20) Ἐπόπτης τε γενόμενος. Ait Constantinus se excidium et vastitatem duarum olim potentissimarum urbium, Memphis scilicet et Babylonis, coram spectasse. Quærendum igitur est a nobis, quoniam tempore Constantinus ad ea loca profectus sit. In Ægyptum quidem juvenis admodum profectus est, cum in Diocletiani comitatu militaret, et obsidis instar ab eo teneretur. Multis enim annis Diocletianus in Ægypto bellum gessit adversus Achillen, qui in Ægypto rebellaverat, ut scribit Eutropius. Ex Ægypto postea Constantinus una cum Diocletiano venit in Syriam, et per Palæstinam provinciam transivit, ubi primum ab Eusebio visus est, ut ipse testatur. Venerat autem Diocletianus in Syriam, ut Galerium Cæsarem qui cum Persis bellum gerebat, copiis suis adjuvaret. Mantisque diutius in Syria, ut pacem cum Persis componeret, quemadmodum discimus ex Historia Petri Patricii. Tunc igitur Constantinus Babylonis rudera et reliquias spectare potuit.

(21) Vulg. ἡ Μωϋσῆς. Hunc locum sola transpositione corruptum esse existimus. Sensus enim apertissimus est, si verba restitueris in hunc modum: Μέμφις ἡρήμωται, ἢ τοῦ δυνατωτάτου τότε Φαραῶν ὑπεροψία· ὃν Μωϋσῆς κατὰ τὴν θεϊάν πρόσταξιν κατέθραυσε, etc. Quid his verbis planius? ὑπεροψία hic est gloria, τὸ καύχημα, qua scilicet sese efferebat Pharaos. Facessat igitur conjectura Christophoroni, Gruteri et aliorum. Et hæc quidem olim fuit conjectura nostra de hujus loci lectione; sed postea Fuketianum codicem nacti, veram ac germanam lectionem deprehendimus. Sic enim in eo legitur: Ἐπόπτης τε γενόμενος τῆς οἰκτρᾶς τῶν πόλεων καὶ δυστυχῶς Μέμφις· ἡρήμωσε δὲ Μωϋσῆς κατὰ τὴν θεϊάν πρόσταξιν τὴν τοῦ δυνατωτάτου τότε Φαραῶν χώραν, etc. Atque ita plane le-

qui a Gentilibus plurimum celebrantur seu sapientes seu philosophi, sapientiæ illius æmulatores exstiterint. Pythagoras certe sapientiam ejus æmulatus, modestiæ causa tantopere celebratus est, ut Plato vir modestissimus, abstinentiam illius velut exemplum sibi ad imitandum proponeret. Daniel quoque, his qui futura prædixit, et qui summæ cujusdam magnitudinis animi specimen edidit, morumque et totius vitæ sanctitate excelluit, qualem et quam asperam tyranni illius qui tum in Syria dominabatur, sævitiam superavit? Nomen huic erat Nabuchodonosor; cujus stirpe omni funditus deleta, ingens illa et formidabilis potentia ad Persas translata est. Erant in ore omnium, sicut in hunc usque diem multis hominum sermonibus celebrantur, opes regis illius; et circa illicitam religionem importuna sedulitas, et ad fabricanda decorum simulacra ingens copia cujusque generis metallorum: templorum item culmina cælum ipsum, ut ita dicam, contingentia; et formidabiles denique religionis leges, et ad sævitiam comparatæ. Verum hæc omnia ob sinceram in Deum pietatem Daniel contemnens, importunum illud tyranni studium, gravissimi cujusdam mali causam fore prædixit. Nec tamen tyranno persuasit. Quorum quippe affluentia, maximo impedimento est ad recte sentiendum. Tandem vero mentis suæ feritatem rex declaravit, justum atque insontem feris bestiis laniandum objici jubens. Fratrum item illorum in martyrio subeundo consensus, generosa fuit inprimis. Quos posteri deinceps imitati, ingentem gloriam ob fidem erga Servatorem retulerunt. Qui ab igne et fornace cæterisque cruciatibus ad consumenda ipsorum corpora comparatis nullatenus læsi, inclusas undique in fornace flammis, castorum corporum objectu contactaque propulerunt. Porro Assyriorum imperio Dei ultione et fulminum jactibus exciso, Daniel divina providentia ad Cambysen Persarum regem se contulit. Illic vero etiam illum vexavit invidia, et exitiales magorum insidiæ, et multorum maximorumque discriminum continua successio. Quibus omnibus, adjuvante Christi providentia, facillime liberatus **391** in omni genere virtutis spectatus enituit. Nam cum

Scribo igitur ἢ τοι σοφοῦς ἢ καὶ φιλοσόφους, id est, seu sapientes, seu philosophos malis dicere.

(25) *Δανιὴλ δέ.* Postquam de Ægyptiis et de Memphis excidio dixit, transit ad Assyrios et ad Babylonis vastationem. Et occasione quidem Ægyptiorum, Moysis laudationem inseruit. Nunc vero de Assyriis agens, Danielis laudes exsequitur, qui apud Assyrios seu Babylonios captivus vixit.

(26) *Ὁ Δανιὴλ καταφρονήσας.* Post hæc verba antiquarius qui codicem Regium descripsit, offensus mendorum multitudinem quibus exemplar scatebat, hic finem scribendi fecit. Atque hoc testatus est his verbis ad imam paginam appositis... ἦσας πρὸς τὸ πέλαιος τῶν σφαλμάτων τοῦ βιβλίου, ἐπέχον τὴν χεῖρα τοῦ γράφειν, ὅτι μηδὲν ὑγιὲς ἐνὶ τῷ πρωτοτύπῳ, καθὼς ἐκ τῶν γραφέντων ἐστὶ τεκμήρησθαι τοὺς ἀναγινώσκοντας.

(27) *Vulg. ἀναρρηθῆσις κεραυνῶν βολῆ.* Nescio

νου σοφίας γενέσθαι. Πυθαγόρας γὰρ τὴν ἐκείνου σοφίαν μιμησάμενος, εἰς τοσοῦτον ἐπὶ σωφροσύνη διαβεβόηται, ὥστε καὶ τῷ σωφρονεστάτῳ Πλάτῳ παραδειγμα τὴν ἐαυτοῦ ἐγκράτειαν καταστήσασθαι. Δανιὴλ δ' (25) ὁ θεσπίσας τὰ μέλλοντα, καὶ τῆς ἐξοχωτάτης μεγαλοψυχίας ἐργάτης, ἰθὺν τε καὶ παντὸς βίου κἀλλεὶ διαπρέψας, πόσῃν τινὰ καὶ πῶς τραχείαν κατηγωνίσαστο δυσχέρειαν τοῦ κατὰ Συρίαν τότε τυράννου; Ὅνομα δ' ἐκείνῳ Ναβουχοδονόσορ ἦν, οὐ πάσης τῆς γενεᾶς ἐξαλειφθείσης, ἡ σεμνὴ καὶ ὑπερμεγέθης ἐκείνη δύναμις πρὸς τοὺς Πέρσας διήλθε. Διαβόητος γὰρ ἦν καὶ ἀχρι νῦν ἐστὶν ὁ πλοῦτος τοῦ τυράννου, καὶ ἡ ἀκαιρος περὶ τὴν μὲν δέουσαν θρησκείαν ἐπιμέλεια, μετὰ τῶν τε παντοδαπῶν οὐρανομήκη ὀφύματα, φρικτοὶ τε καὶ πρὸς ὠμότητα οἱ τῆς θρησκείας συντεθέντες νόμοι. Ὡν πάντων ὁ Δανιὴλ καταφρονήσας (26) διὰ τὴν ἀχραντον πρὸς τὸν ἦντως Θεὸν εὐσέθειαν, τὴν ἀκαιρον τοῦ τυράννου σπουδὴν, μέγαλον κινδὸς κακοῦ ἐσομένην αἰτίαν ἐμαντεύετο· ἀλλ' οὐκ ἐπειθε τὸν τύραννον· ὁ γὰρ ἀφρονος πλοῦτος ἐμπόδιον πρὸς τὸ καλῶς φρονεῖν ὑπάρχει. Τέλος γοῦν τὸ ἀγριον τῆς ἐαυτοῦ διανοίας ὁ δυνάστης ἐξέφηνε, θηρσὶν ἀγρίοις διαλυμανθῆναι τὸν δίκαιον κελύεσας. Γενναῖα γέ μὴν καὶ ἡ τῶν ἀδελφῶν ἐν τῷ μαρτυρεῖν ὁμοδοξία· οὐς οἱ μετὰ ταῦτα ζηλώσαντες, ὑπερμεγέθῃ δόξαν τῆς πρὸς τὸν Σωτήρα πίστεως ἤραντο· πυρὶ καὶ χαμίνῳ καὶ τοῖς εἰς τὸ φαγεῖν αὐτοὺς τεταγμέναις δεινοῖς ἀδύτοις φανέντες, ἀγνῆ τε σωμάτων προσβολῇ τὸ ἐμπειρεζόμενον τῇ χαμίνῳ πῦρ ἀπωθούμενοι. Δανιὴλ δὲ κατὰ τὴν κατάλυσιν τῆς Ἀσσυρίων βασιλείας, ἀναρρηθῆσις κεραυνῶν βολαῖς (27), ἐπὶ Καμβύσην τὸν Περσῶν βασιλέα μετήλθεν ἐκ θεῆς προνοίας· φθόνος δὲ κἀνταῦθα, καὶ πρὸς γέ τῷ φθόνῳ, διέθρησι Μάγων ἐπιβουλαί, διαδοχαί τε κινδύνων μεγάλων τε καὶ πολλῶν· ἐξ ὧν πάντων, συναυρομένους τῆς Χριστοῦ προνοίας σωθῆς εὐχερῶς παντοίας ἀρετῆς περίρδι ἐπέπρεψεν. Οἱ γάρτοι Μάγοι, τρις τῆς ἡμέρας εὐχόμενου τοῦ ἀνδρός, μεγάλας τε καὶ ἐξαισίους ἀρετὰς (28) ἀξιωματικῶν ἔργων κατορθούοντος, αὐτῇ τὴν τῶν εὐχῶν ἐπίτευξιν φθόνῳ διέβαλλον· ἐπικίνδυνον δὲ σφόδρα (29-30) τὴν τοσαύτην αὐτοῦ δύναμιν διαβάλλοντες πρὸς τὸν δυνάστην, ἐπεισαν αὐτὸν, τὸν τοσοῦτον ἀγαθῶν δημοσίᾳ παραίτιον τοῖς Πέρσας γενόμενον, λόντων ἀγρίων θοίνῃ κατακριθῆναι. Κε-

unde hæc hausit Constantinus, qui regnum Assyriorum fulminum jactu destructum esse scribit; quod quidem alibi legere non memini. Sed neque id satis intelligi. Homines enim et arces et civitates fulminis jactu destrui possunt, ut de Phlegyis poetæ fabulati sunt; regnum vero quomodo fulminibus aboleri possit, equidem non video. In manus scriptis codicibus Fuk, et Turnebi, et in schedis Regiis scribitur κεραυνῶν βολαῖς.

(28) *Ἐξαισίους ἀρετὰς.* Constantinus Latine virtutes dixerat; quam vocem in sacris Libris sumi solere pro miraculis nemo nescit. Male interpretis hujus orationis ἀρετὰς vertit, cum δυνάμεις potius verteret debuisse.

(29-30) *Vulg. ἐπικίνδυνον σφόδρα.* In codice Fuk, hic locus ita distinguitur, διέβαλλον ἐπικίνδυνον σφόδρα δὲ τὴν τοσαύτην, etc. Mox scribo καὶ ἐπεισαν αὐτὸν, ut in libro Mozæi ad marginem emenda-

θεῖροτο δὲ κατακριθεὶς, οὐκ εἰς βλεθρον, ἀλλ' αὐ-
 νιον εὐδοξίαν ὁ Δανιήλ, καὶ ἐν μέσοις τοῖς θηρίων
 ἐξεταζόμενος, ἠπίων καὶ ἡμερωτέρων τῶν θηρίων, ἢ
 τῶν καθειρξάντων, ἐπειράτο· πάντας γὰρ εὐχή (31)
 κοσμιότητος καὶ σωφροσύνης ἀρετῆ συναρμομένη,
 τιθάσους ἀπειργάζετο, τοὺς λυσώδεσι τῆ φύσει.
 Γνωσθέντων δὲ τούτων (τῷ) Καμβύση (οὐ γὰρ δυνα-
 τὸν ἦν τοσαύτης, οὕτω τε θείας δυνάμεως κατορθώ-
 ματα ἐπισκιάζεσθαι), ὑπερεκπέληκτο μὲν αὐτὸς τῷ
 θαύματι τῶν ἀγγελομένων, μετεγίνωσκε δὲ ἐπὶ τῷ
 πεισθῆναι ταῖς διαβολαῖς τῶν Μάγων εὐχερῶς· ὁμως
 γοῦν ἐτόλμησε τῆς θεᾶς ἐκείνης ἐπόπτῃς γενέσθαι·
 καὶ ἰδῶν τὸν μὲν ἄνδρα (32) ἑκατέρας τῆς χειρὸς
 ὑψώματι τὸν Χριστὸν ὑμνοῦντα, τοὺς δὲ λέοντας ὑπο-
 βεβλημένους, καὶ οἰοεὶ τὰ ἔχνη τοῦ ἀνδρὸς προσκυ-
 νούντας, καὶ παραχρῆμα τοὺς ἀναπέσαντας αὐτὸν
 Μάγους (τῇ αὐτῇ ζημία κατέκρινε, καθειρξέ τε τῇ
 τῶν λέόντων αὐλή), οἱ δὲ θῆρες οἱ τὸν μικρῷ
 πρόσθεν κολακεύσαντες, ἐπεφοίτων τοῖς Μάγοις, καὶ
 πάντας αὐτοὺς κατὰ τὴν ἑαυτῶν φύσιν ἐλυμή-
 κωντο.

luit. Cumque Daniele quidem vidisset sublatis in
 submissos, et hominis vestigia quodammodo adorantes, | confestim magos qui ipsi illud persuase-
 rant, leonibus objici jussit. At bestiae quæ paulo ante Daniele palpaverant, statim in magos im-
 pelum fecerunt, omnesque eos pro naturæ suæ feritate discerpserunt.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΗ'.

Ἐπὶ τῆς Σιδύλλης τῆς Ἐρυθραίας, ἐν ἀκροστι-
 χίδι τῶν τῆς μαρτείας ἐπῶν, τὸν Κύριον καὶ τὸ
 πάθος δηλοῦσης· ἔστι δὲ ἡ ἀκροστιχίς· Ἰη-
 σοῦς Χριστός, Θεοῦ Υἱός, Σωτὴρ, Στυρός.

Παρίσταται δὲ μοι καὶ τῶν ἀλλοδαπῶν τι μαρτυ-
 ρίων (33) τῆς τοῦ Χριστοῦ θεότητος ἀπομνημονεῦσαι·
 κ γάρτοι τούτων δηλονότι καὶ ἡ τῶν βλασφημούντων
 αὐτὸν διάνοια, καὶ οἶδεν αὐτὸν Θεὸν ὄντα Θεοῦ παῖ-
 λα, εἴπερ γοῦν τοῖς ἑαυτῶν λόγοις πιστεύουσιν. Ἡ
 τοῖνον Ἐρυθραία Σιδύλλα, φάσκουσα ἑαυτὴν ἕκτη
 γενεᾷ μετὰ τὸν κατακλυσμὸν γενέσθαι, ἰέρεια ἦν τοῦ
 Ἀπόλλωνος (34), διάδημα ἐπίσης τῷ θρησκευομένῳ

tur (*). Cæterum hæc narratio adversatur Scripturæ
 sacræ. Neque enim magi Daniele accusasse dicuntur
 in sacris voluminibus, sed satrapæ: nec Cambyses
 vocatur is qui Daniele bestias objici jussit, sed
 Darius Medus, de quo variæ sunt chronologorum
 sententiæ. Nam plerique Cyaxarem hunc esse vo-
 lunt, Astiyagis filium. Scaliger vero Nabonnidum
 esse contendit; cujus opinioni suffragatur Petavius
 noster. Quorum consensum magni facio. Nam cum
 in plerisque dissentire soleant, ubicunque eos con-
 venire viderimus, maximum veritatis argumentum
 est. Eorum tamen sententiæ refragari videtur Aby-
 denus in Historia Assyriorum. Hic enim scribit, Na-
 buchodonosorum paulo ante mortem divino numine
 aſſatum prædixisse Babyloñis, urbem ipsorum non
 multo post esse perituram. Mulum enim Persam
 venturum esse, qui ipsis jugum servitutis imponat.
 Eius vero adiutorem in expugnatione urbis futu-
 rum Medum, Assyriorum gloriam. Sic enim inter-
 pretor verba illa Abydeni: οὐ δὲ συναίτιος ἔσται
 Μήδης. Græca certe verba nihil aliud sonant, quam
 id quod dixi. Quod si Medus socius atque auxiliator
 fuit Cyri in expugnanda et in servitutem redi-
 genda Babyloñe, Medus utique non est Nabonni-
 dus. At Scaliger, qui Darium Medum vult esse Na-

ter quoti-die preces ad Deum funderet, magna quæ
 et insolita memorabilium operum miracula ederet,
 Magi invidia adducti, hanc precum efficaciam ca-
 lumniari cœperunt, tantam vim hominis ad-
 modum periculosam esse, regis auribus insusurrantes:
 eique tandem persuaserunt, ut vir ille qui tot
 ac tantorum honorum Reip. Persarum auctor fuis-
 set, immanibus leonibus devorandus objiceretur.
 Damnatus igitur Daniel, non periturus, sed ad
 sempiternam gloriam in foveam conjectus est.
 Cumque in medio ferarum versaretur, leniores eas
 ac inansuetiores ipsis a quibus fuerat in foveam
 contrusus, expertus est. Omnes enim illas bestias,
 licet suapte natura rabidas, precatio modestiæ ac
 temperantiæ auxilium ferens, mansuefecit. Quæ cum
 accepisset Cambyses (neque enim fieri poterat, ut
 tam stupenda diviniæ potentis miracula occultaren-
 tur), rerum quæ nuntiata fuerant admiratione per-
 culsus est: subiitque eum pœnitentia, quod mago-
 rum calumniis adeo faciles aures præbuisset. Ni-
 hilominus tamen ipse ejus rei spectator esse vo-
 altum manibus Christum laudantem, leones vero
 confestim magos qui ipsi illud persuase-
 rant, leonibus objici jussit. At bestiae quæ paulo ante Daniele palpaverant, statim in magos im-
 pelum fecerunt, omnesque eos pro naturæ suæ feritate discerpserunt.

C

CAPUT XVIIII.

De Sibylla Erythræa, quæ in acrostichis carminum
 quibus vaticinata est, Dominum et passionem desi-
 gnat. Est autem Acrostichis hæc: Jesus Christus,
 Dei Filius, Servator, Crux.

Libet etiam aliud testimonium de Christi divi-
 nitate ab extraneis desumptum commemorare. S.c
 enim il qui probris illum ac maledictis incessere
 solent, illum Deum Deique Filium esse cognoscent;
 si quidem suorum sermonibus fidem velint adhi-
 bere. Sibylla igitur Erythræa, quæ sexta post di-
 Invium ætate se vixisse dicit, sacerdos fuit Apollini-
 nis: quæ coronam capite gestans non secus ac

bonnidum, Abydeni verba sic explicat: culpa Medi
 eam calamitatem eventuram esse Babyloñis. Ver-
 rum Abydenus non dixit: οὐ δὲ αἷτιος, sed συναί-
 τιος, quo verbo societas et communio alicujus facti
 cum altero significatur. Sic Filius Dei συναί-
 τιος dicitur, quia una cum Patre omnium rerum
 auctor est. Constat igitur ex Abydeni verbis, Me-
 dum non esse Nabonnidum.

(31) Vulg. πάντας γὰρ εὐχῆ. Mallm scribere in no-
 minativo, πάντας γὰρ εὐχῆ κοσμιότητος καὶ σωφροσύ-
 νης ἀρετῆ συναρμομένη, τιθάσους ἀπειργάζετο, id
 est, Tanta vis est precatioñis, ut immanissimas bestias
 mansuefecerit. Certe in codice Fuk. legitur, εὐχῆ
 κοσμ. καὶ σωφ. ἀρετῆ συναρμομένη, etc.

(32) Καὶ ἰδὼν τὸν ἄνδρα. In codice Fuk. et in
 schedis scribitur καὶ ἰδῶν.

(33) Vulg. τῶν ἀλλοδαπῶν τι μαρτύριον. Co-
 dex Fuk. et schedæ scripturam habent μαρτυρίων,
 rectius. Neque enim unum duntaxat testimonium
 affert Constantinus, sed duo.

(34) Vulg. ἰέρεια τοῦ Ἀπόλλωνος. Amplector
 emendationem doctorum virorum, quam etiam in
 Moræi libro reperi, ἰέρεια ἦν τοῦ Ἀπ. Ita certe Fuk.
 codex et schedæ.

(*) Scripsit quidem Valesius ut ipsi exscriptimus, interpretatur autem quasi scripsisset: ... διδάλλον, ἰουδαῖος, κ. κ. κ.
 ἐπὶ τὸν δυνάστη, καὶ ἰουδαῖον. Edit.

Deus ille quem colebat, et tripodem cui serpens A circumvolutus erat, custodiens, oracula edebat interrogantibus : a stultis parentibus huic cultui mancipata, ex quo nihil honestum ac probum, sed furor pudoris expers ingeneratur. Cujusmodi sunt 592 ea quæ de Daphne memorantur. Hæc igitur cum aliquando in adyta importunæ superstitionis irrupisset, divino plane Spiritu impulsæ, cuncta quæ eventura erant de Deo vaticinari versibus cœpit; primis versuum clementis (quod genus acrostichis vocatur) historiam adventus Jesu Christi apertissime declarans. Est autem acrostichis ejusmodi: *Jesus Christus, Dei Filius, Servator, Crux*. Versus autem hi sunt :

J udicii signum, tellus sudore madescet.
E cœlo tunc rex veniet per sæcla futurus,
S icilicet ut totum præsens dijudicet orbem.
V isurique Deum insidi sunt atque fideles,
S ublimem in carne humana, sanctaque caterva
C inctum, completo qui tempore iudicet omnes.
H orrida tunc tellus dum silvescet acutis.
R eijcient simulacra homines aurique metalla.
I nferni portas facto simul impete rumpent
S quallentes manes, et pura luce fruentur.
T etros atque bonos index tum flamma probabit.
V oce latens facinus quod gessit quisque loquetur.
S ubdolaque humani pendentur pectoris antra.

(35) Vulg. τῆ ἡλιθιότητι. Melius dixisset διὰ τὴν ἡλιθιότητα.

(36) Καὶ θείας ἐπιπνοίας ὄντως γενομένη μεσση. Quicunque ex christianis scriptoribus Sibyllarum oracula ad confirmationem christianæ fidei protulerunt, ii necesse habuerunt idem de Sibyllis licere quod Constantinus: eas scilicet divino quodam spiritu afflatas de Christo prædixisse. Ita Justinus in oratione parennetica ad Græcos: "Ἔσται δὲ ὑμῖν ῥαδίως τὴν ὀρθὴν θεοσέβειαν ἐκ μέρους παρὰ τῆς παλαιᾶς Σιβύλλης ἐκ τινος δυνατῆς ἐπιπνοίας διὰ χρησµῶν ὑµᾶς διδασκούσης, µανθάνειν, etc. Quibus consona scribit Augustinus in lib. xviii *De civitate Dei*, cap. 23; et Hieronymus in lib. i *contra Jovinianum*. Nam hic quidem Sibyllis ob meritum virginitalis divinationem scribit a Deo esse concessam. Augustinus vero eas in civitatem Dei ascribere non vetetur. At Gregorius Naz. in carmine ad Nemesium, ait Hermem Trismegistum et Sibyllam, quæcumque de Deo prædixerunt, non divinitus afflatis prædixisse, sed ex sacris Hebræorum libris quos obiter perlegerant, ea accepisse:

Ὁὐ θεόθεν, βίβλων δὲ παραβλέψαντες ἐμεῖο.
Scilicet Gregorius Nazianz. et sanctissimi illi Ecclesiæ Patres, carmina illa revera a Sibyllis composita esse credebant, cum tamen ab otiosis hominibus conficta sint, et pro Sibyllis edita circa tempora imp. Adriani. Certe nemo antiquior Justino eorum mentionem fecit. Et Celsus, quem principatu M. Antonini vixisse supra demonstravimus, christianos Sibyllinis carminibus multa falso inseruisse affirmat. Verba ejus refert Origenes in lib. vii. Nūν δὲ παρεγγράφειν μὲν εἰς τὰ ἐκείνης πολλὰ καὶ βλάσφημα εἰπὴ δύνασθαι. Scio quidem Origenem id pernegare. Sic enim Celsus respondet: debuisse illum antiquiora Sibyllinorum carminum exemplaria proferre, in quibus versus illi quos a Christianis intrusos esse dicebat, minime legerentur. Facile utique fuisset Celso id præstare, et falsitatem illorum versuum hoc argumento convincere. Sed suppetunt etiam alia argumenta, quibus id probari potest. Nam si Sibylla tam clare de Christo prædixerat, cur Paulus in suis Epistolis, et cum ad

ὕπ' αὐτῆς Θεῷ φοροῦσα, καὶ τὸν τρίποδα περὶ ἃν ὁ θεὸς εἰλεῖτο, περιέπουσα, ἀποφοιδάζουσα τε τοῖς χρωμένους αὐτῆ· ἡλιθιότητι (35) τῶν γονέων, ἐπιδεδωκότων αὐτὴν τοιαύτη λατρεία, δι' ἣν ἀσχημονες θυμοὶ, καὶ οὐδὲν σεμνὸν ἐπιγίνεται, κατὰ τὰ αὐτὰ τοῖς ιστορουμένοις περὶ τῆς Δάφνης. Αὕτη τοίνυν εἰσω τῶν ἀδύτων ποτὲ τῆς ἀκαίρου δεισιδαιμονίας προαγθεῖσα, καὶ θείας ἐπιπνοίας ὄντως γενομένη μεσση (36), δι' ἐπὶν περὶ τοῦ Θεοῦ τὰ μέλλοντα προεθέσπισε, σαφῶς ταῖς προτάξει τῶν πρώτων γραμμάτων, ἥτις ἀκροστιχὴς λέγεται, δηλοῦσα τὴν ιστορίαν τῆς τοῦ Ἰησοῦ κατελεύσεως· ἔστι δὲ ἡ ἀκροστιχὴς αὕτη· Ἰησοῦς Χριστός, Θεοῦ Υἱός, Σωτήρ, Σταυρός· τὰ δ' ἔπη αὐτῆς, ταῦτα·

I δρώσει γὰρ χθὼν, κρῖσεως σημεῖον ὅτ' ἔσται·
H ἔξει δ' οὐρανὸν βασιλεύς αἰῶσιν, ὁ μέλλων
S ἄρκα παρὼν πᾶσαν κρῖναι καὶ κόσμον ἅπαντα.
O ψονταὶ δὲ Θεὸν μέροτες πιστοὶ καὶ ἄπιστοι
Υ ψιστον μετὰ τῶν ἁγίων ἐπὶ τέρμα χρόνοι,
S ἀρκοφόρον· ψυχὰς τ' ἀνδρῶν ἐπὶ βῆματι κρῖνει.
X ἔρσοσ ὅτ' ἂν ποτε κόσμος ἅλος καὶ ἄκανθα γένηται·
P ἴψωσι τ' εἶδωλα βροτῶν καὶ πλοῦτον ἅπαντα,
E κκαύση δὲ τὸ πῦρ γῆν, οὐρανὸν ἠδὲ θάλασσαν,
I γνεύων, ῥήξη τε πύλας εἰρκτῆς αἰῶος (37).
S ἄρξ τότε πᾶσα νεκρῶν, ἐς ἐλευθέριον φάος ἤξει·
T οὐς ἁγίους, ἀνόμους τε τὸ πῦρ αἰῶσιν ἐλέξει.
O πτόσα τις πράξας ἔλαθεν, τότε πάντα λαλήσει.
S τῆθεα γὰρ ζοφρόντα Θεὸς φωστῆρσιν ἀνοίξει·

Athenienses verba faceret, ejus testimonio non est usus, maxime cum Aratum et alios gentilium poetas citare non dedignetur? Certe si Sibylla hæc de Christo acrostichidem scripsit, nihil causæ est, cur illam inter prophetas et quidem primo loco recensere dubitemus. Nullus enim inter antiquos Hebræorum prophetas tam clare ac diserte scripsit de Christo, quam sunt hæc a Constantino prolata Sibyllæ carmina. Neque tamen aut Origenes, aut ullus sanctorum Patrum id unquam concessit, ut Sibyllæ inter prophetas haberentur: imo eos qui ita crederent, hæreticos esse existimarent, et Sibyllistas appellaverunt, ut docet Origenes in lib. *Contra Celsum*, ubi respondens Celso, qui christianos varias in sectas divisos esse objecerat: alios quippe esse psychicos, alios spirituales; alios Judæorum Deum colere, alios non item; alios Sibyllistas esse, etc., sic ait: Ἐπεὶ δὲ τινες εἶναι καὶ Σιβυλλιστὰς· τάχα παρακούσας τινῶν ἐγκαλούντων τοῖς ολομένοις προφητῶν γεγονέναι τὴν Σιβύλλαν, καὶ Σιβυλλιστὰς τοὺς τοιούτους καλεσάντων.

(37) Ἰγγεῶν. Omissus hic erat versus, qui ex libr. Moravi, Fuk. et Regiis schedis, et ex editione Sibyllinorum carminum, quam curavit Seb. Castalio, ita supplendus est:

Ἐκκαύσει δὲ τὸ πῦρ γῆν, οὐρανὸν ἠδὲ θάλασσαν·
Ἰγγεῶν.

Quamquam Ἰγγεῶν malim legere in neutro. Omissum autem esse hunc versum docet vetus versio apud Augustinum in lib. xviii *De civitate Dei*, quæ sic habet:

Ἐκκρετ terras ignis pontumque polumque
Inquirens.

Porro versum illum Græcum ideo expunxerant, quod tota acrostichis absque illo stare videretur, nec animadvertabant, in acrostichide nomen Christi scribi cum diphthongo Χριστός: quod cur factum sit nescio. Acrostichis tamen Latina id retinuit apud Augustinum. Sane veteres Græci nomen Christi octosyllabum faciebant, Χριστός scribentes cum diphthongo, ut docet Irenæus in libro i, cap. 40.

Θ ρηνός τ' ἐκ πάντων ἔσται, καὶ βρυγχῆς ὀδόντων.
 Ε κλείψει σέλας ἡελίου, ἄστρων τε χορείαι.
 Ο ὑρανὸν εἰλίξει (38), μῆνης δέ τε φέγγος ὀλεῖται.
 Υ ψώσεις δὲ φάραγγας, ὀλεῖ δ' ὕψωματα βουνῶν.
 Υ ψος δ' οὐκέτι λυγρὸν ἐν ἀνθρώποισι φανεῖται.
 Ι σά τ' ὄρη πεδίοις ἔσται· καὶ πᾶσα θάλασσα
 Ο ὔκ εἰς πλοῦν ἔξει· γῆ γὰρ φρυχθεῖσα κεραυνῶ.
 Σ ὦν πηγαῖς ποταμοὶ τε καχλάζοντες (39) λείψουσιν.
 Σ ἄλπιδ' οὐρανὸθεν φωνῆν πολύβηρον ἀφήσει,
 Π ρύουσα μύσος (40) μελεδὸν καὶ πῆματα κόσμου.
 Τ αρταρόθεν χάος (41) δείξει ποτὲ γαῖα χανοῦσα.
 Η ξουσιν δ' ἐπὶ βῆμα Θεοῦ βασιλῆες ἄπαντες.
 Ρ εῦσει δ' οὐρανὸθεν ποταμὸς πυρὸς, ἡδὲ γε θεῖου.
 Σ ῆμα δέτοι τότε πᾶσι βροτοῖς ἀριδείκτεον, ὅσον
 Τ ὸ ξύλον ἐν πιστοῖς τὸ κέρας τὸ ποθοῦμενον ἔσται·
 Α νδρῶν εὐσεβέων ζωῆ, κρόσκημά τε κόσμου,
 Υ δασὶ φωτίζον πιστοῦς ἐν δώδεκα πηγαῖς (42).
 Ρ ἄβδος ποιμαίνουσα (43) σιδηρεῖ γε κρατῆσει.
 Ο ὔτως ὁ νῦν προγραφεὶς ἐν ἀκροστιχοῖς Θεὸς ἡμῶν
 Σ ωτήρ, ἀθάνατος βασιλεὺς ὁ παθῶν ἐνεχ' ἡμῶν.

Καὶ ταῦτα τῇ παρθένῳ δηλαδὴ θεῶθεν ἐπέστη προ-
 κηρύξαι. Μακαρίαν δ' αὐτὴν ἔγωγε κρίνω, ἣν ὁ Σω-
 τὴρ ἐξελέξατο προφήτην τῆς ἑαυτοῦ περὶ ἡμῶν προ-
 μηθείας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΘ'.

Ὅτι ἡ περὶ τοῦ Σωτήρος μαρτυρία παρ' οὐδεὶος
 τῶν τῆς Ἐκκλησίας πέπλασται, ἀλλὰ τῆς Ἐρυ-
 θραίας Σιδύλλης ἔστιν, ἧς τὰς βιβλίους Κικέρ-
 ρων ὁ ποιητὴς παρὰ τῆς ἐπιδημίας τοῦ Χριστοῦ
 Ῥωμαῖσι μετέφρασε· καὶ ὅτι Βιργίλιος μέ-
 μνηται αὐτῆς, καὶ τὸν παρθενικὸν τόκον, δι-
 αινιγμάτων, φόβῳ τῶν κρατούντων, ὑμνήσας τὸ
 μυστήριον.

Ἄλλ' οἱ πολλοὶ (44) τῶν ἀνθρώπων ἀπιστοῦσι, καὶ
 ταῦθ' ὁμολογοῦντες Ἐρυθραίαν γεγενῆσθαι Σιδύλλαν
 μάντιν, ὑποπεύουσι δὲ τινα τῶν τῆς ἡμετέρας θρη-
 σκείας, ποιητικῆς μούσης, οὐκ ἄμοιρον, τὰ ἔπη ταῦτα
 πεποιηκέναι, νοθεύεσθαι τε αὐτὰ, καὶ Σιδύλλης
 θεσπίσματα εἶναι λέγεσθαι, ἔχοντα βιωφελεῖς γνώ-
 μας, τὴν πολλὴν τῶν ἡδονῶν περικοπούσας ἐξουσίαν,
 καὶ ἐπὶ τὸν σὺφρονά τε καὶ κόσμιον βίον ὀδηγούσας·
 ἐν προφανεῖ δ' ἀλήθεια (45), τῆς τῶν ἡμετέρων ἀν-
 δρῶν ἐπιμελείας συλλεξάσης τοὺς χρόνους ἀκριβέστε-
 ρον, ὡς πρὸς τὸ μὲν ἀνατολῆς, μετὰ τὴν τοῦ Χρι-
 στοῦ κάθοδον καὶ κρίσιν γεγενῆσθαι τὸ ποίημα, καὶ

(38) Οὐρανὸν εἰλίξει. Ita legitur in editione vulgata Sibyllinorum carminum. Vetus quoque versio hanc scripturam confirmat, sic enim habet: *Volvetur caelum*, etc. Ego tamen non dubito quin verihendum sit εἰλίξειν. Subauditur enim ἐκλείψει, quod paulo ante praecessit.

(39) Ποταμοὶ καχλάζοντες. In codice Fuk. et in schedis legitur ποταμοὶ τε καχλάζοντες, etc.

(40) Vulg. Ῥύουσα τὸ μέλλον. In editione Castalianis hic versus ita scribitur:

Ῥύουσα μύσος μελεδὸν καὶ πῆματα κόσμου. Quam scripturam confirmat vetus versio apud Augustinum:

Sed tuba tunc sonitum tristem dimittet ab alto Orbe, gemens facinus miserum varisque labores. In codice Fuk. scribitur ὠρύουσα μέλος καὶ πῆματα κόσμου.

(41) Ταρταρόθεν χάος. Rectius in editione Sibyllinorum carminum legitur, ταρταρέον δὲ χάος τότε δείξει γαῖα χανοῦσα.

(42) Φωτίζον πιστοῦς ἐν δώδεκα πηγαῖς. In editione Sibyllinorum carminum legitur κλητούς, quod magis placet, tum quia vocem πιστοῦς jam paulo ante posuit, tum quia non recte dicereatur

A D entum stridor erit, gemitusque et luctus ubique.
 E t sol astrorumque chorus percurrere caelum
 I nsimul absistent, luna quoque flamma peribit.
 F undo cernentur valles consurgere ab imo.
 I n terris nihil excelsum spectare licebit.
 L ataque planities montes aequabit: et aequor
 I ntactum rate stabit: adustaque fulmine tellus.
 U na deficiet flagrans cum fontibus amnis.
 S tridula de caelo fundet tuba flebile carmen,
 S upremum exitium lamentans, fataque mundi.
 E t subito stygium chaos apparebit hiatu:
 R eges divinum stabunt cuncti ante tribunal.
 V ndaque sulphurea descendet ab aethere flammæ.
 A c cuncti in terris homines mirabile signum
 T unc cernent oculis, sanctis optabile signum.
 O mnibus id justia vitæ est melioris origo:
 R ursus vesani dolor atque offensio mundi:
 C ollustrans undis hisseno in fonte fideles.
 R egnabit late pascentis ferrea virga.
 B Ū nus et æternus Deus, hic Servator et idem
 X ristus, pro nobis passus, quem carmina signant.

Et hæc quidem divino, ut credibile est, afflatu a
 virgine prædicta sunt. Ego vero illam eo nomine
 beatam judico, quod Deus vatem illam ac nuntiam
 suæ erga nos providentiæ delegit.

593 CAPUT XIX.

Quod hæc de Christo vaticinatio a nemine Christianorum conficta est, sed ab Erythræa Sibylla conscripta: cujus libros Cicero ante adventum Christi Latinis versibus reddidit: et quod virgilius ejus mentionem facit, simulque partus Virginei: obscure celebrans mysterium metu potentiorum.

Multi tamen huic prædictioni fidem derogant, quamvis Sibyllam Erythræam revera vatem fuisse fateantur. Suspiciunt autem a quodam ex nostræ religionis hominibus, poeticæ artis non ignaro, eos versus esse confictos, et falso ac suppositio titulo Sibyllæ adscribi, cum sententias contineant vitæ humanæ admodum utiles, quibus et voluptatum effrenata licentia comprimitur, et via sternitur ad modestiam ac temperantiam. Sed veritas ipsa in propatulo est omnibus, cum hominum nostrorum diligentia temporum seriem adeo accurate collegerit, ut jam nemo suspicari possit, post adventum

fideles illuminari per baptismum. Neque enim fideles illuminantur baptismo, sed potius gentiles qui ad fidem vocati sunt. Postquam autem illuminati fuerint per sacrum lavaerum, tunc demum fideles dicuntur. Porro duodecim fontes, designant, ut opinor, duodecim apostolos.

(43) Ῥάβδος ποιμίνουσα. Recte Betuleius adnotavit Sibyllam alludere hic ad psalmum 11, in quo dicitur, ποιμανεῖς αὐτοὺς ἐν ῥάβδῳ σιδηρεῖ. Ex quo apparet, verum esse id quod supra ex Gregorio Naz. observavimus, Sibyllam, seu quisvis Sibyllina conscripsit carmina, ex sacris libris multa desumpsisse. Itaque non dubito quin hi versus, ut jam dudum monuit Cicero, non a Sibylla vaticinio furore percita editi, sed attentio animo conscripti sint a quopiam sub Sibyllæ nomine.

(44) Ἄλλ' οἱ πολλοί. In codice Fuk. et in schedis veteribus hoc caput inchoatur ab his verbis: Καὶ ταῦτα τῇ παρθένῳ, etc., post finem acrostichidis.

(45) Vulg. ἐν προφανεῖ δ' ἀληθείᾳ. Amplector emendationem Christophorsoni, qui legit ἐν προφανεῖ δὲ ἡ ἀλήθεια.

et condemnationem Christi, carmen illud esse compositum, falsoque divulgari, quasi Sibylla hos versus diu ante vaticinando profuderit. Quippe inter omnes constat, Ciceronem cum hoc carmen legisset, Latino sermone illud interpretatum esse, ac suis operibus inseruisse. Hunc postea Antonius summa rerum potitus interfecit. Antonius vero post hæc superatus est ab Augusto, qui sex et quinquaginta annis imperium obtinuit. Huic deinde successit Tiberius: quo tempore Servatoris adventus orbi illuxit, et sanctissimæ religionis mysterium vigere cœpit, et nova quædam populi setura ac successio instituta est: de qua princeps Latinorum poetarum sensisse mihi videtur cum dicit:

Jam nova progenies cælo demittitur alto.

Et rursus in alio *Bucolicorum* loco:

Sicelides musæ, paulo majora canamus.

Quid hoc apertius? Addit enim:

Ultima Cymæi venit jam carminis ætas.

Cumæam scilicet Sibyllam intelligens. Ne his contentus, ulterius progressus est: quasi necessitas ipsa testimonium ejus requireret. Quid igitur dicit?

Magnus ab integro sæclorum nascitur ordo:
Jam redit et virgo, redeunt Saturnia regna.

Quænam ergo est virgo illa quæ redit? Nonne illa quæ plena et gravida fuit Spiritu sancto? Quid autem obstat, quominus ea quæ Spiritu divino prægnans est, puella semper et virgo permaneat? Rediit etiam optabilis Rex, et orbem terrarum adventu suo sublevabit. Sic enim addit Poeta:

504 *Tu modo nascenti puero, quo ferrea primum*
Desinet, ac toto surget gens aurea mundo,
Castia sive Lucina.
Hæc duce, si qua manent sceleris vestigia nostri,
Irrita perpetua solvent formidine terras.

Quæ quidem aperte simul et obscure per allegoriam dicta esse intelligimus. Nam iis quidem qui ver-

(46) *Ἐπιλογηται γὰρ Κικέρωνα.* Locus Ciceronis a Constantino designatus, exstat in lib. II *De divinatione*, ubi versuum quorundam Sibyllæ et acrostichidum mentionem facit. Verum acrostichidem illam de qua loquitur Cicero, hanc ipsam esse quam hic protulit Constantinus, nulla ratione probari potest. Imo ex Ciceronis verbis contrarium elicitur. In illa enim acrostichide a Cicerone memorata, monebantur Romani ut regem aliquem eligerent, si salvi esse vellent, ut Cicero ibidem testatur. Itaque primæ versuum illorum litteræ Julii Cæsaris nomen, ut credibile est, prænotabant. At in hac acrostichide a Constantino prolata, nihil exstat ejusmodi. Quare non dubium est, quin Cicero diversam ab hac acrostichidem intellexerit, licet aliter senserit Sebastianus Castalio aliique. Falsum propterea est, quod subjicit Constantinus: Ciceronem hanc de Christo acrostichidem de Græco in Latinum sermonem transtulisse, et libris suis intexuisse.

(47) *Νέα τοῦ δήμου διαδοχή.* Hic etiam agnoscere licet imperitiam interpretis, qui δήμου posuit pro ἔθνους. Neque enim δῆμος Χριστιανῶν recte dicitur, sed ἔθνος.

(48) *Νέων πληθὺς ἀνδρῶν ἐφαάνθη.* In codice

ὡς πάλαι προλεχθέντων ὑπὸ Σιδύλλης τῶν ἐπῶν ψεύδος διαφημίζεσθαι. Ἐπιλογηται γὰρ Κικέρωνα (46) ἐντετυχηκότα τῷ ποιήματι, μετενεγκεῖν τε αὐτὸ εἰς τὴν Ῥωμαίων διάλεκτον, καὶ συντάξαι αὐτὸ τοῖς ἑαυτοῦ συντάγμασι· τοῦτον ἀναιρεῖσθαι κρατήσαντος Ἀντωνίου Ἀντωνίου δ' αὖ πάλιν Αὐγουστον περιγεγενῆσθαι, ὃς ἔξ καὶ πεντήκοντα ἔτη ἐβασίλευσε. Τοῦτον Τιθέριος διεδέξατο· καθ' ὃν χρόνον ἡ τοῦ Σωτήρος ἐξέλαμψε παρουσία, καὶ τὸ τῆς ἀγιωτάτης θρησκείας ἐπεκράτησε μυστήριον, ἣ τε νέα τοῦ δήμου διαδοχή (47) συνέστη· περὶ ἧς ὁμοίαι λέγειν τὸν ἐξοχότατον τῶν κατὰ τὴν Ἰταλίαν ποιητῶν·

Ἐνθεν ἔπειτα νέων πληθὺς ἀνδρῶν ἐφαάνθη (48).

B Καὶ πάλιν ἐν ἑτέρῳ τινὶ τῶν *Βουκολικῶν τόπων* (49).

Σικελίδες Μούσαι, μεγάλην φάτιν ὑμνήσωμεν.

Τί τοῦτου φανερώτερον; Προστίθῃσι γάρ·

Ἦλυθε Κυμαίου μαρτυρήματος εἰς τέλος ἔμφη.

Κυμαίου αἰνιττόμενος δηλαδὴ τὴν Σιδύλλαν. Καὶ οὐκ ἠρκέσθη τοῦτοις, ἀλλὰ περαιτέρω προσχώρησεν, ὡς τῆς χρείας τὴν αὐτοῦ μαρτυρίαν ἐπιποθοῦσης· τί λέγων αὐθις:

Οὗτος ἄρ' αἰώνων ἱερὸς στίχος ὄρνυται ἡμῖν·
Ἦκει παρθένος αὐθις, ἄρουσ' ἑρατὸν βασιλῆα.

Τίς οὖν ἄρα εἴη παρθένος ἡ ἐπανήκουσα; Ἄρ' οὐχ ἡ πλήρης τε καὶ ἔγκυος γενομένη τοῦ θεοῦ Πνεύματος; Καὶ τί τὸ καλύον τὴν ἔγκυον τοῦ θεοῦ Πνεύματος, κόρην εἶναι αἰεὶ καὶ διαμένειν παρθένον; Ἐπανήξει δὲ ἐκ δευτέρου (50), (καὶ) τὴν οἰκουμένην παραγενόμενος ἐπισκουφίσει. Καὶ προστίθῃσιν ὁ ποιητής·

Τὸν δὲ γεωστὶ πῶ (51) *τεχθέντα φασεφόρος μήτηρ,*
Ἄντι σιδηρέης χρυσῆν γενεὴν ὀπάσαντα,
Προσκύψει.

Τοῦδε γὰρ ἄρχοντας, μενοεικέα πάντα βροτεία,
Ἄλλεα τε στοναχαὶ τε (52) *κατευνάσσονται ἀλ-*
τρῶν.

Συνέμεν δὲ φανερώς τε ἅμα καὶ ἀποκρύφως δι' ἀλληγοριῶν τὰ λεχθέντα· τοῖς μὲν βαθύτερον (53) ἐξ-

Fuk. et in schedis scriptum. inveni νέα πληθὺς.

(49) Vulg., *βουκολικῶν τόπων.* Apparet scribendum esse τόπων. Atque ita codex Fuk. Porro nec Fuk. codex nec schedæ veteres novum caput hic ordiuntur.

D (50) Vulg., *Ἐπανήξει δὲ ἐκ δευτέρων.* Scribit ὁ ἑρατὸς βασιλεὺς, cujus mentio sit in ultimo versu.

Ἦκει παρθένος αὐθις, ἄρουσ' ἑρατὸν βασιλῆα.

In carmine tamen Virgilii hoc non dicitur. Verum Constantinus, ut opinari licet, versus Virgilii paululum immutaverat, et Saturni nomen consulto expunxerat, ut argumento suo serviret.

(51) *Τὸν δὲ γεωστὶ πῶ.* Ultima vox deest in codice Fuk. et in schedis. Turnebus vero ad oram sui libri notarit forte scribendum esse πῶν.

(52) *Καὶ στοναχαὶ τε.* Illic versus ita restituendus videtur ἄλλεα τε στοναχαὶ τε κατευνάσσονται ἀλτρῶν. Versus autem qui hunc proxime antecedit, nulla indiget emendatione. In codd. tamen Fuk. ac Turnebi ita scribitur: τοῦ μὲν γὰρ ἄρχοντας τὰ μὲν ἔλκεα πάντα βροτεία.

(53) *Τοῖς μὲν βαθύτερον.* Lego τοῖς μὲν γὰρ βαθύτερον, etc., vel potius βαθύτερος. Et paulo post ubi legitur τῆς τοῦ Χριστοῦ θεότητος, addenda videntur

ετάζουσι τὴν τῶν ἐπῶν δύναμιν, ὅπ' ἔβην τῆς τοῦ Χριστοῦ θεότητος· ὅπως δὲ μὴ τις (54) τῶν δυναστευόντων ἐν τῇ βασιλευσίᾳ πόλει, ἐγκαλεῖν ἔχη τῷ ποιητῇ, ὡς παρὰ τοὺς πατέρας νόμους συγγράφοντι, ἐκβάλλοντι τε τὰ πάλαι ὑπὸ τῶν προγόνων περὶ τῶν θεῶν νομιζόμενα, ἐπικαλύπτεται τὴν ἀλήθειαν· ἥπιστατο γάρ, οἶμαι, τὴν μακαρίαν καὶ ἐπώνυμον τοῦ Σωτῆρος τελετὴν (55), ἵνα δὲ τὸ ἄγριον τῆς ὠμότητος ἐκκλίνοι, ἤγαγε τὰς διανοίας τῶν ἀκούοντων πρὸς τὴν ἑαυτῶν συνήθειαν, καὶ φησι, χρῆναι βωμούς ἰδρῦσθαι καὶ νεῦς κατασκευάζειν, θυσίας τ' ἐπιτελεῖσθαι τῷ νεοστί τεχθέντι· ἀκολουθῶς δὲ καὶ τὰ λοιπὰ ἐπήγαγε τοῖς φρονοῦσι. Φησὶ γάρ·

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Κ'.

Βιργιλίου Μάρωνος ἕτερα περὶ Χριστοῦ ἔπη, καὶ ἡ τούτων ἐρμηνεία, ἐφ' ὅς δεικνύται δι' αἰνιγματῶν, ὡς παρὰ ποιητοῦ μνησθῆναι τὸ μυστήριον.

Λήψεται ἀφ' ἁρτοῦ Θεοῦ βλοτον, καὶ ἀθήσει Ἑρωας σὺν ἐκείνῳ ἀλλέας· ἠδὲ καὶ αὐτὸς, δηλαδὴ τοὺς δικαίους.

Πατρίδι καὶ μακάρεσσιν ἐλδομένοισι φανεῖται, Πατροδότη ἀρετῇ κυβερνῶν ἡνία κόσμον. Σοὶ δ' ἄρα, παῖ, πρόσιστα ζῦσι δωρήματα γαῖα Κριθῆν (56) ἠδὲ κύπειρον ὀμοῦ κολακάσσι ἀκάνθω.

Θαυμαστός ἀνὴρ καὶ πάση παιδείᾳ κεκοσμημένος, ὅς ἀκριδῶς ἐπιστάμενος τὴν τῶν τότε καιρῶν ὠμότητα·

Σοὶ δὲ πάϊς (57) θαλεροί, φησὶ, μαστοὶ καταθεβριθῦται,

Αὐτόματοι γλυκὴ γάλα στυκτελέουσι γάλακτος, οὐδὲ θέμις ταρβεῖν βλοσυροῦς ἀγέλησι λέοντας. Ἄληθῆ λέγων· ἡ γὰρ πίστις, τῆς βασιλικῆς αὐλῆς τοῦς δυνάστας οὐ φοβηθήσεται.

Φύσει δ' εὐώδη τὰ σπάργανα, ἀνθεα αὐτὰ (58)· Ὀλλυται ἰοδόλου φύσις ἐρπετοῦ, ἔλλυται ποίη (59) Λοίγιος· Ἀσσύριον θάλλει κατὰ τέμπε' ἄμωμον. Τούτων οὐδὲν (60) ἀληθέστερον, οὐδὲ τῆς τοῦ Σωτῆρος ἀρετῆς οἰκειότερον εἶποι τις ἄν· αὐτὰ γὰρ τὰ τοῦ Θεοῦ σπάργανα, Πνεύματος ἁγίου δυνάμει, εὐώδη τινὰ ἀνοη νεολαῖα (61) ὤπασε γέννα. Ὁ δὲ σφίς

hæc verba : ἀγεὶ τὴν παρουσίαν. In Fuk. codice scribitur τὴν τοῦ Χριστοῦ θεότητα ἄγοντα, perinde ac in libro Savilii.

(54) Vulg. ὅπως τε μὴ τις. Scribo ὅπως δὲ μὴ τις, etc., necessaria emendatione, quod miror non vidisse Scaligerum et alios emendatores. Cum enim antea præcesserit, τοῖς μὲν βαθύτερον, etc., necessario hic sequi debet ὅπως δέ, etc., ut sensus compleatur. Ait enim Constantinus, Virgilium aperte simul et obscure locutum fuisse. At obscure quidem innuisse Christi divinitatem et adventum, palam vero et aperte locutum esse more gentiliū, et aras ac templa nominasse. Conjecturam nostram confirmat codex Fuk., in quo ita prorsus scribitur, ut diu antea conieceram.

(55) Vulg. ἐπώνυμον τοῦ Σωτῆρος τελετῆν. Lego τελετῆν, quomodo etiam legit Christophorus : ἐπώνυμον τοῦ Σωτῆρος dixit pro σωτήριον. Certe codex Fuketii habet τελετῆν.

(56) Κριθῆν. In libro Moræi vir doctus ad marginem emendavit χισσοῦς, ut responderet versui Virgiliano *Errantes hederas*. Verum Græca interpretatio liberior est, et in plerisque a sensu Virgilii longe discedit.

(57) Vulg. Σοὶ δὲ, ὦ πάϊς. Non dubito quin scri-

A suum vim ac sententiam altius scrutantur, divinitatem Christi oculis quodammodo subjiciunt. Ne vero quisquam ex regie urbis primoribus, poetam criminari posset quod contra patrias leges scribere esset ausus, et traditas olim a majoribus de diis opiniones everteret, veritatem de industria occultat. Notat enim, ut equidem ceuseo, beatum et salutare Servatoris nostri mysterium. Itaque ut immanem hominum crudelitatem evitaret, audientium animos ad inolitam ipsis consuetudinem deduxit, atque recens nato altaria ac templa esse extruenda, et sacra facienda. Cætera quoque consentanea subjunxit, in gratiam eorum qui ita sentirent. Ait enim : CAPUT XX.

Alii versus Virgilii Maronis de Christo, eorumque interpretatio : in quibus ostenditur, obscure, ut poetis moris est, indicatum esse mysterium.

Ille deum vitam accipiet, divisque videbit Permistos heroas, et ipse videbitur illis : justis scilicet.

Pacatumque regem patriis virtutibus orbem. At tibi prima puer nullo munuscula cultu Errantes hederas passim cum baccare tellus, Mistaque ridenti colocasia fundet acantho.

Vir porro admirabilis et omni doctrinæ genere excellentissimus, cum cognitam haberet illorum temporum crudelitatem, hæc addidit :

Ipsæ lacte domum referent distenta capellæ.

Ubera : nec magros metuent ormenta teones.

Vera utique dicens. Neque enim palatii proceres formidatura erat fides.

Ipsa tibi blandos fundent cunabula flores. Occidet et serpens, et fallax herba veneni Occidet ; Assyrium vulgo nascetur amomum.

Quibus nihil verius, nihil Servatoris virtuti convenientius dici potest. Ipsa enim Dei cunabula, divini Spiritus vis tanquam flagrantissimos quosdam flores novellæ obtulit genti. Occidit vero serpens, et

hendum sit : σοὶ δ' αἰγὺς θαλεροῖς μαστοῖς καταθεβριθῦται. Quæ quidem emendatio prorsus necessaria est, utpote sine qua sensus non constat. In codd. Fuk. ac Turnebi legitur : σοὶ δὲ πάϊς θαλερὲ φησι, etc. In schedis autem Regiis : σοὶ δὲ πάϊς θαλεροί, φησὶ, μαστοί, etc.

(58) Ἄνθεα αὐτὰ. Codex Fuk. pro his verbis habet ἄσπερ· ἐνιπῆν, schedæ ἄσπερ· ἐνιπῆν.

(59) Vulg. Ὀλλυται πλοσσης. Lego cum Scaligero et Bongarsio ποίη. Respondet enim illis verbis Virgilii *et fallax herba veneni*. Sed in libro Moræi ad marginem emendatur ἔλλυται ἄτη. Quod si ποίη legere malis, tum scribendum erit ἔλλυται, ut constet versus. In Fuk. codice legitur ποιήσεως. In schedis Regiis πλοσσης.

(60) Vulg. Τούτων δὲ οὐδὲν. Scribe meo periculo τούτων δὲ οὐδὲν ἀληθέστερον, etc. In codd. Fuk. ac Turnebi scribitur τούτων οὐδὲν.

(61) Vulg. νεολαῖα. In libro Moræi emendatur νεολαῖα ὤπασε γέννα. Atque ita scribitur in codice Fuk. In schedis autem νεολαῖα. Sensus porro hujus loci valde obscurus est. Musculus quidem ita vertit : *Ipsis namque Dei cunabulis Spiritus sancti virtus fragrantem quosdam flores, novam scilicet progeniem dedit*. Christophorus vero : sic interpretatur :

venenum serpentis sublatum est : ejus scilicet serpentis qui primos homines in fraudem primus induxit. 595 eorumque animos ab innata temperantia ad voluptatum traduxit illecebras : ut malum quod ipsorum capitibus incumberebat, minime intelligerent. Etenim ante Servatoris nostri in terras adventum, serpens ille mentes hominum ignorantia immortalis justorum vitæ occæcatas, ac nulla bonorum spe sultas subverterat. Post passionem vero Domini nostri, cum corpus illud quod acceperat, a sanctissimæ animæ societate aliquanto tempore divisum fuisset, patefacta est hominibus resurrectionis fides : et si quæ labes humanorum scelerum remanserat, sacrosancto lavacro penitus abstersa est. Tunc demum subditos suos bono animo Christus esse jubet, et ex veneranda et illustri sua resurrectione, similia sperare. Jure ergo dictum est, occidisse omnium venenatorum genus. Occidit etiam mors ipsa et resurrectio confirmata est. Occidit quoque Assyriorum genus, qui fidei in Deum principes atque auctores existerant. Amomum vero ubique nasciturum cum dicit, multitudinem Christianorum sic appellat. Quæ non secus ac innumerabiles rami amœnissimis floribus ornati, et modico rore irrigati, ex una radice pullulat. Docte igitur hæc a te dicta sunt, o Maro poetarum sapientissime. Sed et reliqua cum his consentiunt :

*At simul heroum laudes, et facta parentis
Jam legere, et quæ sit, poteris cognoscere virtus.*

Per laudes heroum intelligit opera justorum virorum : per parentis virtutes, constitutionem mundi,

Ipsa enim Dei cunabula Spiritus sancti virtute flagrant flores novæ soboli extulerunt. Musculus igitur legit autotēs σπαργάνους νεολαίαν γένναν. Christophorsonus vero δυνάμει tantum legit pro δυνάμεις, quod magis probat. Per νεολαίαν γένναν novellum populum Christianorum intelligit : de quo Virgilium loqui superius dixit eo versu :

Jam nova progenies cælo demittitur alto.

(62) Vulg. *ὅπως ἴσως ἴσως*. Hic particulam negativam addidi, ὅπως μὴ γινώσκω quam emendationem sequentia manifeste confirmant. Si quis tamen vulgatam scripturam tueri velit, equidem non valde repugnabo, cum utrumque defendi possit.

(63) *Ἐκ τῆς κοινωρίας τοῦ ἁγίου Πνεύματος.* Constantinus spiritum dixerat pro anima, interpretes vero de sancto Spiritu accepisse videtur, quasi Christus divinitatem habuerit loco animæ, quæ fuit hæresis Apollinæ. In codice Fuk post verbum χωρισθέντος, virgula apponitur. Quare videndum est, utrum verba illa, *ἐκ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος κοινωρίας*, conjungenda sint cum iis quæ sequuntur : *ἀπεκαλύφθη τοῖς ἀνθρώποις*, etc., ut sensus sit per communicationem Spiritus sancti, quem Christus post passionem hominibus infudit, patefactam esse vim resurrectionis.

(64) *Τὸ δυνατόν τῆς ἀναστάσεως.* Non probat versionem Christophorsoni, qui hunc locum ita interpretatus est, *resurrectionis vis hominibus patefacta est*. Nec aliter Joannes Portesius. Ego vero non dubito quin τὸ δυνατόν id significet, quod in versione mea expressi. At igitur Constantinus, post mortem Christi patefactum esse hominibus, fieri posse ut corpora resurgerent. Antea enim obscura erat resurrectionis fides, etiam apud Judæos. Atque idcirco mortem tantopere reformidabant.

(65) *Ἀπέλετο δὲ καὶ τὸ τῶν Ἀσσυρίων γένος.*

ἀπόλλυται, καὶ ὁ ἴδς τοῦ ὄψεως ἐκείνου, ὃς τοὺς πρωτοπλάστους πρῶτος ἐξηπάτα, παράγων τὰς διανοίας αὐτῶν ἀπὸ τῆς ἐμφύτου σωφροσύνης ἐπὶ τῶν ἡδονῶν ἀπόλαυσιν, ὅπως μὴ γινώσκω (62) τὸν ἐπιτημένον αὐτοῖς θλεθρον. Πρὸ γάρτοι τῆς κατελεύσεως τοῦ Σωτῆρος, τῆς ἀθανασίας τῶν δικαίων ἀγνοίᾳ, τὰς ψυχὰς τῶν ἀνθρώπων ἐπὶ μηδεμίᾳ χρηστῇ ἐλπίδι ἐρειδομένας, ἔθραυε· παθόντος δὲ αὐτοῦ, καὶ πρὸς καιρὸν τοῦ περιτεθέντος σώματος χωρισθέντος ἐκ τῆς κοινωρίας τοῦ ἁγίου Πνεύματος (63), ἀπεκαλύφθη τοῖς ἀνθρώποις τὸ δυνατόν τῆς ἀναστάσεως (64), καὶ ἐξ τῆς ἰλῦς ἀνθρωπίνων ἀδικημάτων κατελείπετο, αὕτη πᾶσα λουτροῖς ἁγίοις ἐσμήχτο. Τότε δὲ παρακλύεται τοῖς ὑπὲρκόοις θαρβεῖν, καὶ ἐκ τῆς αὐτοῦ σεμνῆς διασῆμου τε ἀναστάσεως, τὰ ὅμοια ἐλπίζειν ἐκέλευσεν. Οὐκοῦν δικαίως ἐτελεύτα τῶν λοβῶλων ἡ φύσις, ἐτελεύτα δὲ καὶ θάνατος, ἐπεσφραγίσθη καὶ ἡ ἀνάστασις, ἀπέλετο δὲ καὶ τὸ τῶν Ἀσσυρίων γένος (65), ὃ παραίτιον ἐγένετο τῆς πίστεως τοῦ Θεοῦ· φύεσθαι τε πανταχοῦ φάσκων τὸ ἄμωμον, πλῆθος τῶν θρησκευόντων προαγορεύει (66)· οἷον γὰρ ἐκ μιᾶς ῥίζης πλῆθος κλάδων εὐώδεις θάλλον ἄνθεσιν, ἀρδόμενον συμμετρίᾳ δρόσου, βλαστάνει. Παιδευμένως δὲ, ὡ σοφώτατε ποιητὰ Μάρων, καὶ τὰ ἐξῆς ἅπαντα καὶ ἀκολουθῶς ἔχει·

*Ἀντίκα δ' ἠρώων ἀρετὰς, πατρός τε μεγίστου
Ἔργ' ὑπερρηγόρησι κεκασμένα πάντα, μαθήρη.*

Τοὺς μὲν τῶν ἠρώων ἐπαίνους, τὰ τῶν δικαίων ἀνδρῶν ἔργα σημαίνων, τὰς δὲ ἀρετὰς τοῦ Πατρὸς, τὴν

Hunc locum interpolavit Christophorsonus, expunctis duobus vocabulis prioribus. Savilius quoque in libro suo has voces ἀπέλετο δὲ expunxit perinde ac Christophorsonus. Sed uterque longe falsus est. Nam Constantinus, utpote artis grammaticæ imperitus, Virgilii versum ita construxerat :

Occidet Assyrium, vulgo nuscetur amomum.

Idque convincitur tum ex hoc loco, tum ex versione interpretis Græci, qui versum illum Virgilii ita vertit, *Ἀσσυρίον τ' οἴχεται θάλλει δὲ κατὰ τέμπε' ἄμωμον*. Sic enim legitur in optimo codice Fuk. et recte quidem juxta mentem Constantini. Porro quod spectat ad totum hoc Virgilii carmen, Christiani illud ex Silyllinis versibus translatum esse, et de Christi ortu intelligi debere, constanter affirmarunt. Neque enim de alio quam de Christo dici posse :

*Hoc duce, si qua manent sceleris vestigia nostri,
Irrita perpetua solvent formidine terras.*

Ita præter Constantinum Augustinus in epistola ad Volusianum, et in epistola 155. In epistola quidem ad Volusianum, Assyrium amomum interpretatur dogma Pherecydis Assyrii, qui primus animam esse immortalem pronuntiavit. Verum hæc Augustini interpretatio ferri non potest, cum Pherecydes non Assyrius fuerit, sed Syrius, id est, ex insula Syro. Quocirca præferenda est Constantini interpretatio, qui nomine quidem amomi ait designari fideles seu Christianos, eo quod sint ἄμωμοι, id est sine reprehensione. Assyrium vero ideo cognominari, quod ab Assyriis ortum sit principium fidei. Abraham enim Assyrius, primus credidit Deo ; unde et credentium pater cognominatus est.

(66) Vulg. *προαγορεύει*. Amplector conjecturam Henrici Savilii, qui ad oram codicis sui adnotavit : Forte scribendum est προαγορεύει.

τοῦ κόσμου σύνταξιν καὶ τὴν εἰς αἰώνιον διαμονὴν ἅπερ γασίαν λέγων, ἴσως δὲ καὶ τοὺς νόμους οἷς ἡ θεωρητικὴ Ἐκκλησία χρῆται, ἐπιτηδεύουσα τὸν μετὰ δικαιοσύνης τε καὶ σωφροσύνης βίον. Θαυμαστὴ δὲ καὶ ἡ τοῦ μεταξὺ τῶν τε ἀγαθῶν καὶ τῶν κακῶν βίου ἐπὶ τὸ ἀνηγμένον παραύξησις (67), τὸ ἀθρόον τῆς ἀφνειοῦ μεταβολῆς παραιτουμένου.

Πρῶτον μὲν, ἀνθερίκων ξαρθῶν ἤγορτο ἀλωαί·
τούτεστιν, ὁ καρπὸς τοῦ θεοῦ νόμου ἤγετο εἰς χρεῖαν.

Ἐρ δ' ἐρυθροῖσι βάτοισι παρήγορος ἤλδαρε βό-
[τρως.

Ἄπερ οὐκ ἦν κατὰ τὸν ἀθεσμον βίον.

Σκληρῶν δὲ πεύκης λαγόνων, μέλιτος βέε νῆμα. B
τὴν ἰλιθιότητα τῶν τότε ἀνθρώπων καὶ τὸ κατε-
σκληρὸς ὑπογράφων ἤθος· ἴσως δὲ καὶ τὸν ὑπὲρ τοῦ
θεοῦ πόνον ἀσκούντας (68), τῆς ἑαυτῶν καρτερίας
γλυκύν τινα καρπὸν λήψασθαι διδασκῶν.

Παῦρα δ' ὄμως ἴγρη προτέρας περιλειπεται ἄτης·
Πόντον ἐπαῖξαι, περὶ τ' ἄστεα τελεσι κλείσαι.
Ῥηξαί τ' εἰλιπδῶν ἐλύουμασι τέλειον ἀρούρης·
Ἄλλος ἔπειτ' ἔσται Τίφης, καὶ Θεσσαλλεῖ Ἀργῶ,
Ἀνδράσιν ἠρώεσσιν ἀγαλλομένην· πολέμον δὲ
Τρώων καὶ Δαναῶν περιήσεται αὐθις Ἀχιλλεύς.

Εὐγ', ὦ σοφώτατε ποιητά. τὴν γὰρ ποιητικὴν ἐξου-
σίαν (69) μέχρι τοῦ προσήκοντος ἐταμιεύσω· οὐ γὰρ
ἦν σοι προκαίμενον ἀποθεσπίσαι, μὴ ὄντι γε προφήτῃ,
ἐκώλυε δὲ τις, ὄμαι, καὶ κίνδυνος, τοῖς ἐλέγγουσι τὰ
ὑπὲρ τῶν προγόνων νομισθέντα ἐπηστημένους. Περφα-
γμένως δὲ καὶ ἀκινδύνως κατὰ τὸ δυνάτον, τοῖς συν-
εῖναι δυνάμενοις παραστήσας τὴν ἀλήθειαν, πύργους
καὶ πόλεμον αἰτιασάμενος, ἅπερ ἀληθῶς ἔτι καὶ νῦν
ἐξετάζεται κατὰ τὸν τῶν ἀνθρώπων βίον, χαρακτη-
ρίζει τὸν Σωτῆρα ὁρμῶντα ἐπὶ τὸν Τρωικὸν πόλεμον·
τὴν δὲ Τροίαν, τὴν οἰκουμένην πᾶσαν. Ἐπολέμησε
γούν ἄντικρυς τῆς ἀντικειμένης (70) πονηρᾶς δυ-
νάμεως, πεμφθεὶς ἐξ οἰκείας τε προνοίας, καὶ παρ-
αγγελίας μεγίστου Πατρὸς· τί δὲ μετὰ ταῦτα ὁ
ποιητὴς λέγει;

Ἄλλ' ὅτ' ἂν ἠνερέης ὦρη καὶ καρπὸς ἴχεται·
τούτεστιν, ἐπειδὴν ἀνθρώποις, τὰ περιέχοντα τὸν βίον
τῶν ἀνθρώπων βρίζου ἐξέλη, τὴν τε ξύμπασαν γῆν

(67) Vulg. τὸ ἀνηγμένον παραύξησις. Adhuc
est præpositio, quæ in editione Rob. Stephani per-
peram ommissa est. ἐπὶ τὸ ἀνηγμένον. Sic enim scri-
bitur in schedis Regiis, et in libr. Turnebi ac Mo-
raei. Magis tamen placet lectio illa quæ ex libris
Scaligeri ac Bongarsii proponitur, et quam in Fuk.
codice reperi. ἐπὶ τὸ ἀνηγμένον. Etiam ἀνάγειν
verbum est Platonicæ philosophiæ proprium, ex
qua in hac oratione multa sunt passim depremissa.
Hinc anagogicus sensus apud Proclum; et illud
dictum Plotini a Synesio celebratum δαὲ ἀνάγειν τὸ
ἐν ἡμῖν θεῖον πρὸς τὸ ὄντως θεῖον.

(68) Vulg. τῶν τοῦ θεοῦ πόνων ἀκούοντας. In codi-
ce Fuk. scribitur τὸν ὑπὲρ τοῦ θεοῦ πόνον ἀκούον-
τας. Scribo itaque τὸν ὑπὲρ τοῦ θεοῦ πόνον ἀσκούν-
τας certissima emendatione. Explicat Constantinus
versum illum Virgilio:

Et duræ quercus sudabunt roscida mella.

Atque igitur hoc versu significari, eos qui Dei causa

et mansuram perpetuo constructionem. Fortasse
etiam intelligit leges, quibus Deo amabilis Ecclesia
uitur, ex justitiæ ac temperantiæ præceptis vitam
instituent. Admiratiōne quoque digna est, vitæ ho-
minum inter bonos malosque medio quondam gradu
consistentium ad sublimiora promotio, cum tamen
ejusmodi vita repentina mutationem non ad-
mittat.

Molli paulatim flavescet campus arista;

id est, fructus divinæ legis ad hominum utilitatem
producelur.

Incultisque rubens pendebit sentibus ura.

Quæ quidem in injusta ac depravata hominum vita
minime cernebantur.

Et duræ quercus sudabunt roscida mella.

Hominum illius temporis stuporem ac duritiem
mentis designat. Ac fortasse etiam innuit, eos qui
Dei causa labores pertulerint, tolerantia suæ sua-
ven fructum esse percepturos.

Pauca tamen suberunt prisca vestigia fraudis:
Quæ tentare Thetin ratibus, quæ cingere muris
596 Oppida, quæ jubent telluri infundere sulcos.
Aliter erit tum Tiphys, et altera quæ vehat Argo
Delectos heroas: erunt etiam altera bella:
Atque iterum ad Trojum magnus mittetur Achilles.

Recte, vates sapientissimæ. Poeticam quippe licen-
tiam quo usque decebat provexisti. Neque enim tibi
propositum erat oracula fundere, cum propheta non
esses. Obstabat etiam, credo, præens periculum,
quod eorum capitibus qui institutas a majoribus
ceremonias confutare vellent, imminabat. Provide
itaque et tuto quantum fieri poterat, veritatem ex-
ponens intelligentibus, dum causam confert in tur-
res ac bella, quæ in hominum vita etiamnum cer-
nuntur, describit Servatorem ad Trojanum bellum
proficiscentem. Per Trojam vero, orbem universum
intelligit. Christus enim adversus oppositas nequis-
simorum dæmonum acies bellum gessit; partim pro-
videntiæ suæ arbitrio, partim summi Patris man-
dato in terras missus. Sed quid postea idem poeta
dicit?

Hinc ubi jam firmata virum te fecerit ætas.

Id est, postquam virilem ætatem ingressus, cuncta
quæ humanam vitam infestant mala sustuleris, et

gravissimos labores subeunt, suavissimum fructum
laborum esse percepturos.

(69) τὴν γὰρ ποιητικὴν ἐξουσίαν. Magis probo
interpretationem Joannis Portesii, qui poeticæ
licentiam vertit, quam Christophorsoni, qui vertit
poeticam facultatem, quemadmodum veterat Mus-
culus. Græci enim dicunt ἐξουσίαν, quam Latini
vocant licentiam poeticam, ut non semel in *The-
mistio* legere memini. Porro hic novum caput or-
diuntur schedæ veteres ab iis verbis εὐγε, ὦ σοφώ-
τατε ποιητά, rectius est mihi quidem videtur. Hic
igitur collocandum est caput 20.

(70) Vulg. Ἐπολέμησεν ἄντικρυς τῆς ἀντικειμέ-
νης. In codd. Fuk. et Turnebi ita scribitur hic locus:
ἐπολέμησε γούν ἄντικρυς κατὰ τῆς ἀντικειμένης καὶ
πονηρᾶς δυνάμεως. Savilius vero in suo codice
emendat, ἐπολέμησε γούν ἄντικρυς κατὰ τῆς ἀντι-
κειμένης.

universum orbem terrarum pacis legibus compo- A εἰρήνη κατακοσμήσῃ·

aueris,

*Cedet et ipse mari vector, nec nautica pinus
Mutabit merces : omnis feret omnia tellus.
Non rastos patietur humus, non vinea falcem,
Nec varios discet mentiri lana colores.
Ipse sed in pratis aries jam suave rubenti
Murice, jam croceo mutabit vellera luto.
Sponte sua sandyx pascentes restiet agnos.
Aggredere o magnos, aderit jam tempus, honores,
Cara Deum soboles, magnum Jovis incrementum.
Aspice convexo nutantem pondere mundum,
Terraque tractusque maris, cœlumque profundum.
Aspice, venturo lætentur ut omnia sæclo.
O mihi tam longæ maneat pars ultima vitæ,
Spiritus et quantum sat erit tua dicere facta,
Non me carminibus vincet nec Thræcius Orpheus,
Nec Linus : huic mater quamvis utique huic pater adsit.
Pan etiam Arcadia mecum si iudice certat,
Pan etiam Arcadia dicat se iudice victum.*

Aspice, inquit, nutantis mundi et omnium elemen-
torum lætitiâ.

597 CAPUT XXI.

*Quod de nudo ac simplici homine dici hæc non pos-
sunt, et quod infideles ob divini cultus ignorantiam,
ne ortus quidem sui causam norunt.*

Hæc fortasse aliquis ex numero eorum qui prudentia minus valent, de hominis ortu dici existimaverit. Verum quæ ratio est, ut hominis filio in lucem edito, nec aratrum ac sementem tellus, nec vitis falcem et reliquam culturam desideret. Quomodo hæc de hominis prole dicta esse intelligantur? Est enim natura divinæ voluntatis ministra, non humanis famulans jussionibus. Adde quod omnium elementorum lætitiâ, adventum Dei, non hominis cuiuspiam conceptum designat. Jam vero quod poeta vitam sibi diutius prorogari optat, id plane argumentum est Deum invocantis. Vitam enim et salutem nobis a Deo postulare, non ab homine solemus. Et Erythræa quidem Sibylla Deum sic affatur : Cur mihi, inquit, Domine, vaticinandi necessitatem imponis, ac non potius sublimem raptam e terra, ad diem usque beatissimi adventus tui servas? Virgilius vero post versus quos supra retulimus, hæc subjungit :

Incipe, parve puer, risu cognoscere matrem.

(71) Vulg. *Ὅχι ὄσῃ αὐτοῖσιν*. Quis non videt scribendum esse *ὄχι ὄσῃ ναύτησιν*, etc. ? In tertio abhinc versu lego αὐτῆ (pro αὐτῶς) δ' ἄσπαρτος· subauditur enim γαῖα.

(72) Vulg. *παρὰπρέφει λιβάδεσσιν*. Malim scribere *παρὰπρέφει*, ut est in schedis. Eleganter enim dicitur *πρέφειν τῇ ἐσθῆτι*. Scribe etiam *πέρα* disjunctim, ut est in libro Fuk. Paulo post malim *ὄρα εὐπνεκτα θέμεθλα* in imperativo. Est enim interpretatio versus Virgiliani : *Aspice convexo*, etc. Vide paulo infra, ubi hic versus repetitur.

(73) *Ζῶντά τ' ἔχε ρήδυμος ισχύς*. In libro Moræi vir doctus emendavit *ζῶντά γ' ἔχε*. Sed neque sic versus constat. Quare malim legere *ζῶντα σχῆ*. Hæc enim in optativo modo dicuntur. In sequenti versu scribe *σὴν ἀρετὴν*, ex Moræi libro. Et hæc quidem emendatio nullam dubitationem admittit. De priorē autem amplius cogitandum. Videtur enim minore negotio locus restitui posse, si interpunctionem duntaxat mutaveris hoc modo :

*Ὅχι ὄσῃ ναύτησιν (71) ἀλιτροτάτοισιν ἀλάσθαι,
Φυομένωρ ἡμυδὶς γαίης ἀπο πλοῖνι μέτρῳ
Αὐτῆ δ' ἄσπαρτος καὶ ἀνήροτος· οὐδὲ μὲν ἀκμήν
Ὅτ' ἀλλοῦ δρεπάνοιο ποθησέμερ ἀμπελον οἶμαι.
Ὅνδ' ἔβλο δεῦοιτο βροτῶς πόκον· αὐτόματος δὲ
Ἀρνεῖδς Τυρίοισι πάρα πρέφει λιβάδεσσιν (72),
Σάνδουκι πορφυρέῳ λάχρην ρυπέεσσιν ἀμείβων.
Ἄλλ' ἄγε τιμῆρ σκῆπτρον βασιλῆιδος ἀρχῆς,
Δεξιτερῆς ἀπὸ πατρὸς ἐρίβρεμέταο δέδεξο.
Κόσμου κητώεντος ὄρα εὐπνεκτα θέμεθλα,
Χαρμουσύνην γαίης τε καὶ οὐρανοῦ ἠδὲ θαλάσσης,
Γηθόσυνόν τ' αἰῶνος ἀπειρεσίον· λάσιον κῆρ
Εἶθε με γηραλέον, ζῶντά τ' ἔχε ρήδυμος ισχύς (73),
Σὴν ἀρετὴν κελαδεῖν ἐξ' ὄσον δύναμις γε παρείη·
Ὅχι ἂν με πλήξειεν ὁ Θρακῶν διος ἀοιδός·
Ὅν Ἄντος, οὐ Πάν αὐτός, ὄν Ἀρκαδίη τέκετο χθόν·
Ἄλλ' οὐδ' αὐτός ὁ Πάν ἀνθέξεται εἰνεκα νίκης.*

B Κόσμου κητώεντος ὄρα, φησὶ, καὶ τῶν στοιχείων ἀπάντων χαράν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΑ'.

Ὅτι οὐ δυνατὸν περὶ ψιλοῦ ἀνθρώπου ταῦτα λέγεσθαι· καὶ οἱ ἀπιστοῦντες ἀγροῖα θεοσεβείας, καὶ ὄθεν τὸ εἶναι αὐτοῖς ἀγροῦσιν.

Ταῦτα δέξιεν ἂν τις τῶν οὐκ εὖ φρονούντων, περὶ γενεᾶς ἀνθρώπου λέγεσθαι. Παιδὸς δὲ τεχθέντος ἀνθρώπου, ποῖον δὴ ἔχει λόγον (74), γῆν ἄσπαρτον καὶ ἀνήροτον, καὶ τὴν γε ἀμπελον μὴ ἐπιποθεῖν τὴν δρεπάνου ἀκμήν, μηδὲ τὴν ἄλλην ἐπιμέλειαν ; Πῶς ἂν νοηθεῖη λεχθὲν ἐπὶ γενεᾶς ἀνθρωπίνης ; Ἡ γάρτοι φύσις (75) θείας ἐστὶ προστάξεως διάκομος, οὐκ ἀνθρωπίνης κελύσεως ἐργάτις. Ἄλλὰ καὶ στοιχείων χαρὰ θεοῦ κάθοδον, οὐκ ἀνθρώπου τινὸς χαρακτηρίζει κύησιν· τὸ τε εὐχεσθαι τὸν ποιητὴν, τοῦ βίου τὸ τέλος αὐτῷ μηκύνεσθαι, θείας ἐπικλήσεως σύμβολον· παρὰ γὰρ θεοῦ τὸν βίον καὶ τὸ σῶζεσθαι ἀξιοῦν εἰθισμεθα, οὐ πρὸς ἀνθρώπου. Ἡ γοῦν Ἐρυθραία πρὸς τὸν θεόν· τί δὴ μοι, φησὶν, ὦ δέσποτα, τὴν τῆς μεταίας ἐπισκήπτεις ἀνάγκην, καὶ οὐχὶ μᾶλλον ἀπὸ τῆς γῆς μετέωρον ἀρθεῖσαν διαφυλάττεις, ἄχρι τῆς μακρρωτάτης σῆς ἐλευσεως ἡμέρας ; Ὁ δὲ Μάρων πρὸς τοῖς εἰρημένοις ἐπιφέρει καὶ τάδε :

Ἄρχεο μειδιῶσαν (76) ἑρῶν τὴν μητέρα κεδῆν

*Γηθόσυνόν τ' αἰῶνος ἀπειρεσίον· λάσιον κῆρ
Εἶθε με γηραλέον, ζῶντά τ' ἔχε ρήδυμος ισχύς,
Σὴν ἀρετὴν κελαδεῖν, etc.*

Nihil certius. Ἐγε positum est pro ἔχοι. In codice Fuk. scribitur *ζῶντά γε νήδυμος ισχύς· σὴν ἀρετὴν*, etc., absque verbo ἔχε. Porro monendus est lector, omnes hos Virgilii versus, tum in Fuk. codice, tum in schedis, non a capite scribi, sed prima tantum cuiusque versus vocabula modico spatio a præcedentibus sejungi. Quod ideo fit, quia non continui recitantur hi versus, sed cum crebris interlocutionibus Constantini.

(74) Vulg. *ποῖον δὲ ἔχει λόγον*. Mallem scribere *ποῖος ἂν ἔχοι λόγος*.

(75) Vulg. *Ἦτοι γὰρ τοι φύσις*. In libro Fuk. ac Turnebi scriptum est *ἦτε γὰρ φύσις*.

(76) Vulg. *Ἄρχεο μειδιῶν ἀνωρῶν*. Sic primus hunc versum edidit Rub. Stephanus, ex conjectura ut opinor. Nam et in schellis Regiis, et in codice Fuk. ita scribitur : *ἀρχεο μειδιῶν ὡς ἂν ὄρῶν*, etc. Et

Γρωπίζειν· ἡ γὰρ σε φέρει πολλοὺς Λυκάβαντας. A *Matri longa decem tulerunt fastidia menses.*
 Σοὶ δὲ γονεῖς οὐ πάμπαν (77) ἐφημέριοι ἐγγέλα-
 [σαν,
Incipe, parve puer, cui non risere parentes,

οὐδ' ἤψω λέξεων, οὐδ' ἔγνωσ δούτα θάλασσαν.

Πῶς γὰρ ἂν πρὸς τοῦτον οἱ γονεῖς ἐμειδίασαν; Ὁ μὲν γὰρ αὐτοῦ (78) Θεός, ἀπλοῦς ἐστὶ δύναμις· καὶ ἀσχημάτιστος μὲν, ἐν περιγραφῇ δὲ ἄλλων, οὐκ ἀνθρώπινου δὲ σώματος· λέκτρων δὲ ἀπειρον, τίς οὐκ οἶδεν ὅν τὸ ἅγιον Πνεῦμα (79); Ποῖα δὲ ἐπιθυμία, ἔφασίς τε ἐν τῇ τοῦ ἀγαθοῦ διαθέσει, οὐ πάντα ἐφίενται; Τί δ' ὄλως κοινὸν σοφίᾳ τε καὶ ἤδονῃ; Ἄλλὰ ταῦτα ἐφείσθω λέγειν (80) τοῖς ἀνθρωπίνων τινὰ εἰσαγάουσι γέννησιν, οὐδὲ τὴν ψυχὴν αὐτῶν (81) καθαρῶν ἀπὸ παντὸς κακοῦ ἔργου γε καὶ ῥήματος παρεσκευάζουσιν. Ἐπικαλοῦμαι δὲ σὲ αὐτὴν σύμμαχον τοῖς λεγομένοις, ὡ θεοσέβεια, ἀγνόν τινα νόμον ὑπάρχουσαν (82), πάντων τε ἀγαθῶν εὐκταϊοτάτην, ἐλπιδος ὀπιωτάτης διδάσκαλον, ἀθανασίας ὑπόσχουσιν ἀκίβδηλον· σὲ μὲν, εὐσέβεια καὶ φιλανθρωπία, προσκυνώ-
 ταις δὲ θεραπεῖαις χάριν αἰδίων ὀφειλομένων οἱ δεηθέντες (83). Ὁ δὲ ἀπειρος ὄχλος τῆς σῆς ἐπικουρίας, διὰ τὴν ἔμφυτον πρὸς σὲ ἀπέχθειαν, καὶ τὴν Θεὸν ἀποστρέφεται· οὐδὲ οἶδε, τὴν αἰτίαν ὄλως τοῦ ζῆν καὶ εἶναι αὐτόν τε καὶ τοὺς λοιποὺς δυσσεβεῖς, ἐκ τοῦ πρὸς τὸ κρείττον καθήκοντος ἡρτῆσθαι· πᾶς γὰρ ὁ κόσμος ἐκείνου κτήμα (84), καὶ ὅσα ἐστὶν ἐν κόσμῳ.

Numinis cultu atque obsequio pendere. Totus enim lius est possessio.

quibus facillimum erat veram hujus loci scripturam restituere. Sic igitur emendo :

* Ἄρχο μειδιώσαν ὄρων τὴν μητέρα κεδνήν Γρωπίζειν.

Qua quidem emendatione certius nihil.

(77) Σοὶ δὲ γονεῖς οὐ πάμπαν. Verba Virgilii non recte accepit Constantinus, nec interpretes Græci. Sic enim intellexit, quasi dixisset Virgilius, puero parentes non arrisissent; nec deum illi mensam, nec eam cubile impertivisse. Scilicet Constantinus versam illum Virgilii,

Incipe, parve puer, cui non risere parentes, etc., legendum putavit uno ductu absque ulla distinctione : cum tamen post vocem *puer*, punctum sit apponendum, ut vel pueris notum est. Hæc cum Christophorson non animadvertisset, sequentia Constantini verba interpolavit, addita negatione contra mentem auctoris, et contra auctoritatem omnium exemplarium. Porro in codice Fuk. legitur ἐφημέριως ἐγγέλασαν, rectius ni fallor. Certe in schedis scribitur ἐφημέριως.

(78) Vulg. Ὁ μὲν γὰρ αὐτῶν. Cuius liquet scribendum esse ὁ μὲν γὰρ αὐτοῦ πατὴρ Θεός, etc. In codice Fuketiano scribitur ὁ μὲν γὰρ αὐτῶν ὢν Θεός, ἀπλοῦς ἐστὶ δύναμις.

(79) Τὸ ἅγιον Πνεῦμα. Per Spiritum sanctum Constantinus videtur intelligere divinitatem, seu naturam divinam, ut jam in superiori capite notavimus. Explicat enim verba illa ex Virgilio translata οὐδ' ἤψω λέξεων, quæ de Christo, non de Spiritu sancto dicuntur. Itaque hoc loco spiritum Dei interpretari malui, quam Spiritum sanctum, ut Porteus et Christophorsonus.

(80) Ἄλλὰ ταῦτα ἐφείσθω λέγειν. Ex his verbis apparet, errorem illum quem supra notavi non ab ipso Constantino admissum fuisse, sed a Græco interprete, qui postremos Virgilii versus male intellexit. Nam Constantinus quidem ipse versus illos Virgilii recte hæceperat, ut hinc patet. Cum

Nec deus hunc mensa, dea nec dignata cubili est. Quomodo enim parentes ei arrisissent? Etenim pater illius Deus, expers qualitatis vis est. Et figura quidem ipse omni caret, in aliorum tamen circumscriptione existit; nec humano præditus est corpore. Tori quoque expertem esse Spiritum divinum quis ignorat? Quod enim desiderium, quæ cupiditas inesse posset in affectu summi boni, cuius desiderio reliqua omnia ducuntur? Quid omnino sapientiæ potest esse commune cum voluptate? Verum sic loqui liceat illis, qui humanam quamdam Christi generationem sibi fingunt, neque operam dant, ut animum suum ab omni impio facinore ac sermone integrum servant. Te hic, pietas, appello; tuum subsidium ad ea quæ dicuntur imploro : quæ nihil aliud es quam lex castimoniam et sanctitatis, omnium bonorum maxime optabile; sanctissimæ spei magistra; immortalitatis certa promissio. Te veneror, o pietas atque clementia. Tibi pro beneficio curationis 598 tuæ qua opus habebamus, gratias debemus. At vulgus hominum tui auxilii expers, præ insito quo adversus te flagrat odio, Deum ipsum aversatur; nec intelligit, suæ ipsius ac reliquorum impiorum vitæ causam, ex divini mundi et quæcumque in mundo continentur, it-

enim Virgilii verba retulisset, quæ sic habent :

cui non risere parentes,
Nec deus hunc mensa, dea nec dignata cubili est, continuo tanquam reprehendens poetam hæc subiungit : Quomodo, inquit, ei arriderent parentes, cum pater ejus Deus sit, expers corporis et figuræ. Jam cubile et mensa quoniam modo convenire possunt Deo, quem tori penitus expertem esse constat, nec ciborum voluptate affici. Addit deinde hæc verba, ex quibus manifeste perspicitur id quod dixi, Constantinum Virgilii versus optime intellexisse : « Verum illis qui humanam quamdam generationem exponunt, concedamus ut ita loquantur. » Quibus verbis excusat Virgilium, quippe qui divinam Christi generationem ignoraverit. At in interpretatione Græca, in qua Virgilii versus male exponuntur, hæc per iodum cum præcedentibus non coheret.

(81) Vulg. οἱ δὲ τὴν ψυχὴν αὐτῶν. Amplector conjecturam doctorum virorum, quam etiam in libro Savilii adnotatam inveni : οὐδὲ τὴν ψυχὴν, etc.

(82) Vulg. ἀγνόν τινα νόμον ὑπάρχουσα, πάντων τε ἀγαθῶν εὐκταϊοτάτην ἐλπιδος ὀπιωτάτης διδάσκαλον, κ. τ. λ. Grammaticæ leges scribi jubent ὑπάρχουσα, ut est in codice Fuk. Porro elegantissima est hæc religionis Christianæ definitio : sed prava interpolatione [et scriptura] fœde corrupta. Lego igitur, πάντων τε ἀγαθῶν εὐκταϊοτάτην, ἐλπιδος ὀπιωτάτης διδάσκαλον, ἀθανασίας ὑπόσχουσιν ἀκίβδηλον. Nihil hæc lectione certius, nihil elegantius. Religionem appellat Constantinus magistrum spei sanctissimæ, quippe quæ nos doceat sperare cœlestia, nec in terrenis et caducis bonis, sed in Deo omnem spem nostram collocare. In codice Fuk. legitur : ὀπιωτάτης διδάσκαλον ἀθανασίας ὑπόσχουσιν ἀκίβδηλον. Eadem interpolatio est in schedis.

(83) Οἱ δεηθέντες. Omnino scribendum videtur οἱ λαθέντες. Eleganter enim dicitur, σὰς θεραπεῖαις λαθέντες, id est, tuis remediis sanati.

(84) Ἐκείνου κτήμα. Mallem scribere κτίσμα,

CAPUT XXII.

Gratiarum actio imperatoris, qua victorias et reliqua bona sua Christo accepta fert: et confutatio Maximini tyranni, qui persecutionis crudelitate Christianæ religionis gloriam auxerat,

Equidem meam felicitatem meaque omnia pietati accepta refero. Testes sunt rerum eventus qui ex voto mihi responderunt: testes sunt pugnae atque victoriae, et tropæa de hostibus parta. Scit et laudibus ea celebrat urbs Roma. Idem sentit populus urbis mihi charissimæ: licet falsa spe deceptus, indignum sua majestate principem elegerit: qui mox convenientem sceleribus suis exitum sortitus est. Verum ea nunc commemorare, nefas esse arbitror: mihi præsertim qui te, pietas, alloquor: et qui curam omnem ac diligentiam adhibeo, ut te castis sermonibus bonisque verbis compellem. Dicam tamen aliquid, quod nec turpe nec indecorum videbitur. Bellum inexpiabile: plenum amentia et inaudita crudelitatis, adversus te, pietas, et adversus omnes sanctissimas Ecclesias tuas a tyrannis gerebatur. Nec deerant in urbe Roma, qui tantis malis et publica calamitate lætarentur. Erat et campus ad prælium constitutus. Tum vero tu in medium progressa, temetipsam ultro tradidisti, fide in Deum fulta atque innixa. At crudelitas hominum impiorum, cum instar flammæ obvia quæque depasta esset, admirabilem quamdam et celeberrimam tibi gloriam conciliavit. Hinc enim stupor ac veneratio tui, spectatores ipsos invasit. Ac tortores quidem ac carnifices, in cruciandis piorum corporibus defessos, et ad inopiam consilii redactos cernere licebat: vincula autem resoluta, laxatos equuleos, et re-

id est opus, sive officium.

(85) *Ἦν κατ' εὐχὰς ἀπάντων.* Conjicere quis non immerito posset scribendum esse πάντων κατ' εὐχὰς ἀπαντῶντων. Sed cum absque hac emendatione sensus constet, nihil mutandum censeo.

(86) *Μεγαλόπολις.* Sic Romam Græci vocare consueverant, ut innumeris exemplis probari potest. Ita Tatianus in oratione adversus Græcos, ubi de sacro Jovis Latiaris loquitur, et Porphyrius in libro *De abstinentia*. Sed et Eusebius in oratione tricennali de laudibus Constantini ita Romam appellat, ut illic videbimus.

(87) *Πῶς ἂν ἀγναίς.* Malim scribere ὅπως ἂν ἀγναίς, etc.

(88) *Καὶ πάσαις ταῖς ἀγιοτάταις.* Ante hæc verba asteriscus in editione Rob. Stephani appositus est, quo indicatur nonnulla hic deesse in scriptis exemplaribus. Verum asteriscos qui a Rob. Stephano diligenter notati fuerant, præcipue in fine hujus libri, editio Genevensis omnes sustulit. Cæterum hoc loco pauca desunt, quæ sic suppleo, *σὸς τε καὶ πάσαις ταῖς ἀγιοτάταις σου Ἐκκλησίαις*, etc. Alloquitur enim religionem Christianam.

(89) *Καὶ πεδίον.* Campum intelligit in quo martyres extremo supplicio afficiebantur. Moris enim erat tum apud Græcos, tum apud Romanos, ut extra portas supplicia de noxiis sumerentur, ut pluribus notavi ad Ann. Marcellinum. Unde ad campum duci dicebantur noxii qui ad supplicium ducebantur. Sic Augustinus in libro 1 *contra epistolam Parmeniani*, cap. 8.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΒ΄.

Ἐὐχαριστία Χριστῷ τὰς νίκας καὶ τὰ λοιπὰ ἀγαθὰ βασιλέως γράφουσα, καὶ ἐλεγχος τοῦ κατ' αὐτῶν τυράννου Μαξιμίνου, τῷ μεγέθει τοῦ διωγμοῦ μείζονα δόξαν τῇ εὐσεβείᾳ περιποιήσαντος.

Ἐγὼ μὲν τῆς εὐτυχίας τῆς ἑμαυτοῦ καὶ τῶν ἐμῶν πάντων, αἰτιῶμαι τὴν εὐσέβειαν, μαρτυρεῖ δὲ καὶ ἡ ἔκθασις τῶν κατ' εὐχὰς ἀπάντων (85), ἀνδραγαθία, νίκαι κατὰ τῶν πολεμίων, τρόπαια· σύνοδε δὲ καὶ μετ' εὐφρημίας ἐπαίει καὶ ἡ μεγαλόπολις (86), βούλεται δὲ καὶ ὁ δῆμος τῆς φιλιτάτης πόλεως, εἰ καὶ πρὸς ταῖς σφαλαραῖς ἐλλείψιν ἐξαπατηθεὶς, ἀνάξιον ἑαυτῆς προσέλετο προστάτην· ὃς παραχρῆμα ἐάλω, προστρήκωντας τε καὶ ἀξίως τοῖς ἑαυτῷ τετολμημένοις, ὧν οὐ θέμις ἀπομνημονεῦσαι, μάλιστα ἐμὸν τῷ διαλεγόμενῳ πρὸς σέ, καὶ πᾶσαν ἐπιμέλειαν ποιουμένῳ, πῶς ἂν ἀγναίς καὶ (87) εὐφρημίας διαλέξῃσι προσεποιίαι σι. Ἐρῶ δὲ τι ἴσως οὐκ ἀσχημον οὐδὲ ἀπρεπές· ὑπερβάλλον μέντοι μανίᾳ καὶ ὀμότητι, ὃ θεοσέβεια, καὶ πάσαις ταῖς ἀγιοτάταις (88) σου Ἐκκλησίαις ὑπὸ τυράννων πόλεμος ἦν ἀπρονόος· καὶ οὐκ ἐπέλειψάν τινες τῶν ἐν τῇ Ῥώμῃ, τηλικούτοις ἐπιχαίροντες δημοσίοις κακοῖς· παρεσκευάσαστο δὲ καὶ πεδίον (89) τῇ μάχῃ. Σὺ δὲ προσελθούσα, ἐπέδωκας ἑαυτὴν ἐπερειδομένη (90) τῇ πρὸς Θεὸν πίστει· θνητῶν δὲ δυσσεβῶν ὀμότης (91), δίκην πυρὸς ἀκατάπαυστος ἐπινεμησαμένη, θαυμαστὴν καὶ δικὰ παντὸς δοιδιμον εὐδοξίαν προστήξῃ σοι· σέβας γὰρ διὰ ταῦτα εἶχε τοὺς θεωμένους αὐτοῦ. Τοὺς μὲν οὖν δημίους καὶ στρεβλοῦντας τὰ τῶν εὐσεβῶν σώματα (92), ἦν ἰδεῖν κλάνοντας καὶ δυσπεποῦντας πρὸς τὰ δεινὰ, παρειμένους δὲ τοὺς δεσμούς, καὶ τὰς γε βασιάνους αὐτὰς ἐκλύτους, καὶ τὰς προσφερομένας καύσεις ἀμυρουμένας, καὶ οὐδὲ πρὸς ὀλίγον ὀκλαζόντων τὴν πρ-

(90) *Vulg. ἐπέδωκας ἑαυτὴν ἐπερειδομένην.* Scribendum est αὐτὴν ἐπερειδομένη, etc.; id est *teipsam ultro obtulisti*. Alludit Constantinus ad fortitudinem martyrum, qui se ultro iudicibus offerrebant, et ad mortem non coacti, sed sponte currebant. Certe ἐπιδιδόναι non dicitur nisi de eo qui sponte aliquid facit; ut verbi gratia de Christo qui se sua sponte tradidit pro salute generis humani. Male igitur Christophorsonus hunc locum ita vertit, *teipsam adversariis opposuisti*. Conjecturam nostram confirmat codex Fuk., in quo scribitur ἐπέδωκας σεαυτὴν ἐπερειδομένην.

(91) *Θνητῶν δυσσεβῶν ὀμότης.* Hujus loci emendationem feliciter mihi videor deprehendisse. Cum enim ante hæc verba legatur vox πίστει, duabus ultimis hujus vocabuli litteris repetitis locum ita restitui, εἰθ' ἡ τῶν δυσσεβῶν ὀμότης, etc. Nihil certius. Facessat igitur conjectura Gruteri et Christophorsoni, qui legunt θνητῶν δὲ δυσσεβῶν, etc. Quis enim ferre potest hanc locutionem? Codex tamen Fuk. lectionem illam Gruteri confirmat. Sed jam antea observavi, multas παραδοξορθώσεις in illo codice reperiri.

(92) *Τὰ τῶν εὐσεβῶν σώματα.* Christophorsonus, Scaliger et alii post has voces addunt ἦν εἰσέειν, quemadmodum etiam in libr. Fuk. ac Morai reperi. Sed nihil opus est hic addere, cum præcesserit vox θεωμένους, ad quam hæc omnia referri debent. Fætor tamen magis perspicuam fore orationem, si has voces addideris.

ρησιαν. Τί οὖν ταῦτα τολμῶν ὄνησας, ὡς δυσσεβέ-
στατε (93); Τί δὲ τὸ αἰτιον τῆς ἐκστάσεως τῶν φρονῶν;
Ἐρεῖς ὅτι διὰ τὴν πρὸς τοὺς θεοὺς τιμὴν· τίνας τοῦ-
τους; Ἡ πόλις τινὰ τῆς θείας φύσεως ἀξίαν λαμ-
βάνει; ἐννοίαν; Ὀργίλους ἤγησεν κατὰ σὲ τοὺς θεοὺς
εἶναι; Εἰ δ' οὖν ἦσαν τοιοῦτοι, ἐχρῆν θαυμάζειν μᾶλ-
λον αὐτῶν τὴν προαίρεσιν, ἢ πειθαρχεῖν τοῖς ἀναι-
δέσι προστάγμασι, δικαίων ἀνδρῶν σφαγὰς (94) ἀδί-
κως ἐπαράντων. Ἐρεῖς ἴσως διὰ τὰ ὑπὸ τῶν προγό-
νων νομισθέντα καὶ τὴν τῶν ἀνθρώπων ὑπόληψιν·
συγχωρῶ. Καὶ γὰρ ἐστὶ παραπλήσια τοῖς θρωμένοις
τὰ νομιζόμενα, μιᾶς τε καὶ τῆς αὐτῆς ἀφροσύνης·
ὥσθις ἴσως εἶναι τινα δύναμιν ἐξαίρετον ἐν τοῖς ὑπὸ
τεκτόνων καὶ δημιουργῶν ἐσκευασμένους ἀνθρωπο-
μόρφους· τοιγάρτοι περιεῖπες ταῦτα, πᾶσαν ποιού-
μενος ἐπιμέλειαν, ὅπως μὴ ποτε ρυθωθεῖεν, μεγί-
στων καὶ ἐξαίρετων θεῶν ἀνθρωπίνης δεομένων ἐπι-
μελείας [εἰδῶλα] (95).

ficibus humana effigie formatis. Idcirco igitur ea
dicinem, ne sordibus inquinarentur. Magni scilicet ac præcipui dii hominum cura indigent.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΓ'.

Περὶ τῆς τῶν Χριστιανῶν πολιτείας· καὶ ὅτι χαί-
ρει τοῖς ἐν ἀρετῇ βιοῦσι τὸ θεῖον, καὶ χρη κρι-
σιν προσδοκᾷ καὶ ἀνταπέδοσιν.

Ἄντεξέταζε τὴν ἡμετέραν θρησκείαν πρὸς τὰ ὑμέ-
τερα. Οὐκ ἐνταῦθα μὲν, ὁμόνοια γνησία καὶ διαρκής
φιλανθρωπία, ἔλεγχος δὲ πταισματος, νοουθεσία, οὐκ
δλεθρον φέρων, θεραπεία δὲ (96) οὐκ ὠμότηςτος, ἀλλὰ
σωτηρία, καὶ πίστις εὐκρινής (97), πρῶτον μὲν πρὸς
τὸν θεόν, ἔπειτα δὲ καὶ πρὸς τὴν φυσικὴν τῶν ἀνθρώ-
πων κοινωνίαν, ἔλεος δὲ τῶν οὖς ἐπολέμησεν ἡ τύχη,
ἀπλοῦς δὲ βίος, καὶ οὐ ποικίλη τινὶ πανουργίᾳ τὴν
πονηρίαν ἐπικαλυπτόμενος, τοῦ τε θνῶς θεοῦ καὶ
τῆς μοναρχίας γνώσις; Ἦδε ἐστὶν ἀληθὴς θεοσέβεια,
ἥδε εὐκρινὴς θρησκεία, ἡ παντελῶς ἀχραντος· οὐ-
τως ἔμφρων βίος· ὃν οἱ μετιόντες, ὡς διὰ λευφόρου
σεμνῆς τινοῦ ἐπὶ τὸν ἀένανσον πορεύονται βίον· οὐδεὶς
γὰρ ὄλως τελευτᾷ, ὁ τὸν τοιοῦτον ἐνστησάμενος βίον,
καθαρεύων τε τὴν ψυχὴν ἀπὸ τοῦ σώματος· πληροῖ
δὲ μᾶλλον τὴν προσταθειάν αὐτῷ θεῶν λειτουργί-
αν, ἢ ἀπονήσκει· ὁ γάρτοι τὸν θεὸν ὁμολογῆσας,
οὐ γίνεται πάρεργον ὑβρεως (98) οὐδὲ θυμοῦ, ἀλλ'

(93) *Ἄ δυσσεβέστατε.* Alloquitur unum ex per-
secutoribus, Maximinum scilicet, ut est in titulo
hujus capituli. Hic enim crudeliter et infestius quam
ceteri Christianos persecutus est.

(94) *Δικαίων ἀνδρῶν σφαγὰς.* Scribendum vide-
tur πρὸς δικαίων, etc., nisi mendum est in verbo
ἐπαράντων.

(95) *Ἐπιμέλειας εἰδῶλα.* Delenda est postrema
vox, quam Christophorus, Scaliger et Gruterus
perperam adiecerunt. Eandem vocem in libr. quo-
que Fuketii et Morri adjectam inveni. Sed nihil
necesse est; tantum post vocem ρυθωθεῖεν, apponenda
erat virgula. Atque ita Joannes Portesius hunc lo-
cum accepit; qui profecto feliciter quam Christo-
phorus hæc interpretatus est in hunc modum: *Omnia illa cura tua, omne studium ne sordibus op-
plerentur. Ita magni primariique dii humana se ope
sustinebant; istam diligentiam requirebant.* Atque
ita etiam Musculus.

(96) *Θεραπειαν δέ.* Lego θεραπείαν τε. Suban-
ditur autem verbum φέρων quod paulo ante præces-

stinctas quæ admovebantur flammæ: contra vero
invictam constantiam ac libertatem piorum, qui ne
tantulum quidem de gradu suo dimovebantur. Talia
igitur aggressus quid profecisti, omnium hominum
impiissime? Quæ malum, causa fuit furoris tui?

599 Dices fortasse, in honorem deorum hæc a te
gesta. At quorum deorum? Aut quam notionem
divinam dignam natura animo concepisti? eosne
perinde atque te iracundos esse existimabas? Quod
si tales erant, eorum potius consilium mirari oportebat,
quam impudentibus mandatis quibus justos
viros injuste trucidari jubebant, obtemperare. Sed
forte dices, te ob instituta majorum, et propter
hominum opinionem ista gessisse. Ignosco. Sunt
enim instituta illa, his quæ a te geruntur simi-
lima, et ex unius ejusdemque imperitiæ fonte manantia.
Existimasti forsitan eximiam quamdam inessæ
viu atque virtutem, in simulacris a fabris et arti-
colebas, summam adhibens curam ac sollicitu-
dinem.

CAPUT XXIII.

*De Christianorum institutis: et quod Deus diligit
eos qui virtutem sectantur: et quod judicium ac
retributionem sperare oportet.*

Confer si placet religionem nostram cum tuis
ritibus. Nonne apud nos quidem, germana con-
cordia et perpetua humanitas? nonne apud nos
reprehensio culpæ est ejusmodi, quæ correctionem
afferat, non perniciem: et curatio quæ ad salutem
proficiat, non ad crudelitatem? Nonne apud nos
sincera fides, primum quidem erga Deum: deinde
vero erga naturalem hominum societatem? Nonne
apud nos misericordia erga eos quos fortunæ cala-
mitas oppresserit? Nonne vita simplex, nullo si-
mulationis furo occultam tegens improbitatem; et
veri atque unius Dei cuncta moderantis cognitio?
Hæc est vera pietas; hæc integra atque incorrupta
religio. Hæc sapientissima vivendi ratio; quam
qui amplexi sunt, tanquam augusta quadam via ad
æternam vitam tendunt. Nemo enim qui hujusmodi
vivendi rationem inierit, et qui animum habeat ab
omni corporis labe purgatum, moritur omnino;

sit. Potest etiam legi *θεραπειαν τε*, et paulo post *καὶ
πίστις εὐκρινής*, ac fortasse rectius.

(97) *Καὶ πίστις εὐκρινή.* Apparet ex sequen-
tibus, scribendum esse *διάθεσιν*, vel *ἀγάπην*. Cha-
ritas enim primum quidem erga Deum est, deinde
erga proximum. Fides vero non est nisi in unum ac
solum Deum. Itaque *πίστις* hic nullo modo conve-
nire potest. Adde quod cum hoc loco agatur de ob-
jurgatione, charitas optime congruit. Nam benevola
objurgatio ac reprehensio, charitatem parit. Sed
præstat hic legere *καὶ πίστις εὐκρινής*, ut jam dixi.
Atque ita legit Musculus, sicut ex versione ejus
apparet.

(98) *Ὁὐ γίνεται πάρεργον ὑβρεως.* Quæ sit vis
hujus locutionis, in superioribus libris observavi-
mus. Nam interpretes sensum minime assequuntur,
quod tamen facile erat hoc loco. Christophorus
quidem ita vertit, *qui Deum ingenue confitetur, non
contumeliæ, non iracundiæ sponte succumbit.* Ex
quibus verbis, nemo est qui non hunc sensum eli-
ciat; eum qui Deum confitetur, non esse iracun-

sed functionem sibi a Deo indictam implere, potius quam mori dicendus est. Is namque qui Deum confessus est, nec contumeliæ cedit nec iracundiæ. Sed forti animo necessitatem sustinens, tolerantia suæ experimentum, velut viaticum quoddam habet ad conciliandam sibi divini Numinis clementiam. Neque enim dubium est, 600 quin Deus homines virtute præditos amplectatur. Quippe absurdissimum esset, tam præpotentes quam inferioris loci homines, adversus eos a quibus observantur aut beneficiis afficiuntur, grato animo esse, et vicissim illos beneficiis afficere: eum vero qui omnium summus sit, et qui omnibus imperet, ipsumque sit summum bonum, negligentem in referenda gratia esse. Qui in omni vita nos ubique comitatur, et qui præsto nobis adest, quotiescunque boni aliquid agimus. Et illico quidem fortitudinis et obedientiæ causa nos collaudans remuneratur: plenam tamen et perfectam solutionem in aliud tempus differt. Tunc enim totius vitæ nostræ summa ad calculos revocabitur. Ac si quidem cuncta recte se habuerint, æternæ vitæ merces sequetur: improbi

CAPUT XXIV.

De Decii, Valeriani, et Aureliani calamitosa vitæ exitu ob persecutionem Ecclesiarum.

Te nunc interrogo, Deci, qui justorum laboribus olim insultabas; qui Ecclesiam odio prosequeris; qui viros summa vitæ sanctitate præditos supplicio afficisti. Quid rerum nunc agis post hanc vitam? quantis et quam difficilibus ærumnis premeris? Tuam certe infelicitatem satis superque declaravit illud temporis spatium, quod inter vitam ac mortem tuam intercessit; cum tu in campis Scythicis una cum omni exercitu prostratus, imperium Romanum tantopere ubique celebratum, Gothorum contemptui ac ludibrio exposuisti. Tu

dum, nec contumeliosum. Atqui longe alius est sensus verborum Græcorum, eum scilicet qui Christi nomen coram iudice constitit, contumeliæ ac furor: persecutorum non cedere.

(99) Ἐφώδιον τῆς πρὸς τὸν Θεὸν εὐμελείας. Christophorus legisse videtur εὐνοίας, quod non probō. Nullus enim sensus ex hac lectione elici potest. Porro ἐφώδιον instrumentum verti, ut loquitur Amm. Marcellinus, in lib. xxix, pag. 393: « Cæsar dictator aiebat miserum esse instrumentum senectuti, recordationem crudelitatis. » Ubi vide quæ olim adnotavi. Possis etiam vertere viaticum. Nec incommode Musculus ita vertit, *tolerantiæ experientiam compendii vice habet ad promerendam benevolentiam*.

(1) Οὐδὲ γὰρ ἀμφίβολον. In libro Moræi vir doctus ad marginem adnotavit hæc verba: Πλατωνικὸν ἐκ τῆς Πολιτείας, id est hic locus desumptus est ex libro x Platonis *De republica*. Certe in illo libro disputat Plato de præmiis quæ justis hominibus tum in hac vita, tum post mortem a Deo tribuuntur. Sed argumentatio qua Constantinus id astruit, in Platone, quod sciam, non habetur.

(2) Vulg., τῶν ἐξουσίας ἐπιλημμένων. Non dubito quin scribendum sit, τοὺς μὲν ἐξουσίας ἐπιλημμένους καὶ ὑποδεστέρους, εἰ θεραπεύοντες τυγχάνοιεν ἢ εὐεργετοῦντες αὐτοὺς τινες, εὐχαρίστως κατατίθεσθαι, etc. Id est, *absurdissimum enim esset, tam præpotentes quam inferioris loci homines, erga eos a quibus observantur aut beneficiis afficiuntur*

εὐγενῶς τὴν ἀνάγκην ὑποστᾶς, τὴν τῆς καρτερίας πείραν, ἐφώδιον ἔχει τῆς πρὸς τὸν Θεὸν εὐμελείας (99). Οὐδὲ γὰρ ἀμφίβολον (1), τὴν τῶν ἀνθρώπων ἀρετὴν ἀσπάζεσθαι τὸ θεῖον· καὶ γὰρ ἂν εἴη τῶν ἀποπτῶτων, τοὺς ἐξουσίας ἐπιλημμένους (2) καὶ ὑποδεστέρους, εἰ θεραπεύοντες τυγχάνοιεν ἢ εὐεργετοῦντες, αὐτοὺς εὐχαρίστως κατατίθεσθαι καὶ ἀντευεργετεῖν, τὸν δὲ ὑπὲρ πάντας, ἀρχηγόν τε τῶν πάντων, καὶ τὸ ἀγαθὸν αὐτὸ, καταμελεῖν τῆς ἀμοιβῆς· ὁ συμπαραμαρτεῖ (3) μὲν ἡμῶν τῷ παντὶ βίῳ, καὶ πάρεσιν ἡμῖν τηλικαῦτα, ὅσακις ἀγαθὸν τι ποιούμεν· καὶ παραχρῆμα μὲν ἀποδεχόμενος τῆς ἀνδρείας καὶ εὐδοκίας (4), εὐεργετεῖ, τὴν δὲ συμπλήρωσιν ἡμῶν ὑπερτίθεται· πᾶσα γὰρ ἡ τοῦ βίου ψήφος τηλικαῦτα λογοθετεῖται, καὶ ἐπειδὴν ταῦτα καλῶς ἔχη, ὁ μισθὸς ἐπακολουθεῖ τῆς αἰωνίου ζωῆς· μετέρχεται δὲ καὶ τοὺς πονηροὺς ἢ προσήκουσα τιμωρία.

vero debito supplicio affiendi sunt.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΔ'.

Περὶ Δεκίου καὶ Οὐαλεριανοῦ καὶ Αὐρηλιανοῦ, ἀθλήως (5) τὸν βίον καταστρεψάντων διὰ τὴν τῆς Ἐκκλησίας διωγμῶν.

Σὲ δὲ νῦν, τὸν Δέκιον ἐρωτῶ, τὸν ἐπεμβαίνοντά ποτε τοῖς τῶν δικαίων πόνοις, τὸν τὴν Ἐκκλησίαν μίσσησαντα, τὸν ἐπιθέντα τιμωρίαν τοῖς ὁσίως βεβωχόσι· τί δὴ νῦν πράσσεις (6) μετὰ τὸν βίον; Ποίαι; δὲ καὶ πῶς δυστραπέλοις συνέχη περιστάσεων; Ἐδειξε δὲ καὶ ὁ μεταξὺ τοῦ βίου καὶ τῆς τελειότητος χρόνος τὴν σὴν εὐτυχίαν, ἤνικα ἐν τοῖς Σκυθικοῖς πεδίοις πανστρατὰς πετῶν, τὸν περιδότητον Ῥωμαίων κράτος ἦγες τοῖς Γέταις εἰς καταφρόνησιν. Ἄλλ' οὕγε, Οὐαλεριανὲ, τὴν μαιφρονίαν ἐνδειξάμενος τοῖς ὑπηκόοις τοῦ Θεοῦ, τὴν ὅσαν χρίσιν ἐξέφηνας, ἀλοῦς

grato animo esse, etc. In quibus verbis observari refertur ad præpotentes homines, ut beneficiis officii refertur ad inferiores et humiliores, quod non vidit Christophorus. In libr. Fuk., Turnebi ac Savilli, legitur καὶν θεραπεύοντες μὴ τυγχάνοιεν εἰ εὐεργετοῦντες, quod non probō. Musculus autem legit et καὶ θεράποντες τυγχάνοιεν εἰ εὐεργετοῦντες, non male.

(3) Ὁ συμπαραμαρτεῖ. Procul dubio scribendum est ὅς συμπαραμαρτεῖ. Refertur enim ad τὸν δὲ ὑπὲρ πάντας, id est ad summum Deum. Quem licet vocaverit τὸ ἀγαθὸν αὐτό, nihilominus ὅς sequi debet in masculino.

(4) Εὐδοκίας. Propensam voluntatem vertit Christophorus; Musculus benevolentiam. Ego obedientiam interpretari malui. Id enim significat vox εὐδοκεῖν, morem gerere, obsequii voluntati divina, εὐδοκία igitur ad verbum est *alluscentia*. Quo sensu sumitur apud Lucam in cantico illo militiae celestis post ortum Domini, ἐν ἀνθρώποις εὐδοκία. Occurrit hæc dictio passim in utroque Testamento, ut jam alii observarunt. In optimo codice Fuk. scribitur ἀνδρείας τε καὶ εὐθυδικίας.

(5) Vulg. ἀθλήσεως. In ipso capitis titulo mendum est, sed quod nullo negotio corrigi possit. Nam pro ἀθλήσεως scribendum est ἀθλήως, ut est in codice Fuk. et in schedis Regiis.

(6) Vulg. τί δεῖνδον πράσσεις. Scribe meo periculo τί δὴ νῦν πράσσεις, quomodo etiam in libro Moræi ad ora emendatum inveni. Neque aliter scribitur in codice Fuk. In schedis autem legitur τί δὴ νῦν.

ἀγμάλωτός τε καὶ δέσιμος ἀχθὲς σὺν αὐτῇ πορφύρῃ καὶ τῷ λοιπῷ βασιλικῷ κόσμῳ, τέλος δὲ ὑπὸ Σαπύρου Περσῶν βασιλέως ἐκδαρῆναι κελευσθεὶς (7) καὶ ταριχευθεὶς, τρόπαιον τῆς σαυτοῦ δυστυχίας ἐστῆσας αἰώνιον· καὶ σὺ δὲ, Αὐρηλιανὲ, φλῆξ πάντων ἀδικημάτων, ὅπως ἐπιφανῶς, διατρέχων ἐμμανῶς (8) τὴν Θράκην, κοπεὶς ἐν μέσῃ λεωφόρῳ, τοὺς ἀβλακὰς τῆς ὁδοῦ, ἀσεβοῦς ἀίματος ἐπλήρωσας;

minis vindicta, dum furore percitus Thraciam percurreres, in medio viæ publicæ cæsus, sulcos aggeris publici impio sanguine complevistis?

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΕ'.

Περὶ Διοκλητιανοῦ μετ' αἰσχύνης τὴν βασιλείαν παραιτησαμένου, καὶ διὰ τὸν διωγμὸν τῆς Ἐκκλησίας κεραινωθέντος.

Διοκλητιανὸς δὲ μετὰ τὴν μαιφονίαν τοῦ διωγμοῦ αὐτὸς ἑαυτοῦ καταψηφισάμενος διὰ τὴν τῆς ἀφροσύνης βλάβην (9), μίᾳς εὐκαταφρονήτου οἰκήσεως κα-

(7) Vulg. ἐκδαρῆναι κελευθεὶς. Recte in libro Moræ emendatur κελευσθεὶς. Porro de Valeriano imp. cute a Persis detracta et sale condita, alii etiam scriptores loquuntur. Ita certe Petrus Patricius in *Excerptis legationum*, apud quem Galerius exprobrat Persis, quod Valerianum dolis circumventum ad ultimam usque senectutem captivum detinuerint; ac post mortem nefarie cutem ejus servantem, mortui corpus immortalī affecerint ignominia.

(8) Vulg. διατρέχων καὶ ἐμμανῶς. Malo consilio Genevenses particulam καὶ inseruerunt, ex Scaligeri, Bongarsii et Gruteri, ut aiunt, libris: quam etiam in libro Moræi adjectam inveni. Verum cum ea conjunctio sensum perturbet, nec in Regiis schedis, aut in editione Stephani legatur, longe longeque eam ablegandam censeo. Codex tamen Fuk. eam retinet.

(9) Διὰ τὴν τῆς ἀφροσύνης βλάβην. Quam ob causam, Diocletianus imperium deposuerit, non convenit inter auctores. Quidam scribunt Diocletianum, utpote curiosum scrutatorem rerum futurarum, cum ex aruspicum responsis comperisset maximas clades impendere reipublicæ, sponte imperium abjecisse. Testatur id Aurelius Victor. Alii scribunt Diocletianum, ingravescente ævo, cum se minus idoneum gerendæ reipublicæ esse sentiret, tum ob senium, tum propter infirmitatem valetudinem, id consilium cepisse. Ita Eutropius, auctor certissimus et elegantissimus. Idem scribit incertus auctor in *Panegyrico* quem dixit Maximiano Herculo et Constantino. « Sed tamen, inquit, utcumque fas fuerit, eum principem quem anni cogent et valetudo deliceret, recepturi canere. Te vero in quo adhibe sunt istæ integræ solidæque vires, » etc. Sunt qui scribant Diocletianum, cum videret Christianos a se superari non posse, præ dolore atque impatiencia imperium possuisse, ut legere est apud Zonaram. At Constantinus hic diserte affirmat, Diocletianum ob mentis alienationem sponte se imperio abdicasse. Quis porro est qui Constantini testimonio ausit refragari, cum is in aula Diocletiani vixerit, nec eum quidquam horum latere potuerit. Idem quoque tradit Eusebius in libro viii *Historiæ*. Verum ut de hac re dubitemus, multa faciunt. Primo enim cum post abdicationem imperii diu superstes vixerit Diocletianus, nullam unquam mentis emotæ indicium dedit. Vel id unum quod Herculo et Galerio ipsum ad resumendum imperium invitantibus respondit, quantæ sapientiæ est? *utinam Salonæ possetis visere olera nostris manibus satia*. Itaque in illo recessu semper cultus est ab omnibus illius tem-

A quoque, Valeriane, cum eandem crudelitatem in famulos Dei declarasses, justum Dei judicium omnium oculis subjecisti; captus ab hostibus, et in vinculis circumductus cum chlamide purpurea et reliquo imperiali cultu: tandem vero a Sapore Persarum rege, detracta tibi cute condiri jussus, sempiternum calamitatis tuæ tropæum spectandum præbuiti. Tu item, Aureliane, fax omnium vitiorum; quam præsentī et perspicua divini Num-

B 601 CAPUT XXV.

De Diocletiano, qui turpiter imperio se abdicavit, et qui ob Ecclesiarum persecutionem fulmine percussus est.

Diocletianus vero post cruentam persecutionis sævitiam, suamet ipse sententia damnatus, ob vitium insanix, vili quodam clausus domicilio pœnas

poris imperatoribus, qui eum tanquam patrem religiose observabant. Audi Eumenium in *Panegyrico* quem dixit Constantino: « At enim divinum illum virum, qui primus imperium et participavit et posuit, consilii et facti sui non pœnitet. Felix beatusque vere, quem vestra tantorum principum colunt obsequia privatam. » An vero tam impense cultus fuisset Diocletianus a quatuor Augustis imperatoribus, si mentis suæ parum compos fuisset? An Eumenius divinum virum vocasset, eo maxime quod imperium primus posuerat, si propter dementiam ac delirium id ab illo factum fuisset? Postremo consilium de abdicando imperio, diu ante persecutionem cepit Diocletianus, tunc scilicet cum de Persis aliisque barbaris nationibus Romæ triumphavit. Illic enim in templo Jovis Capitolini ab Herculo collega sacramentum exegit, ambos uno eodemque die imperium esse posituros. Docet id Eumenius in *Panegyrico* jam citato: « Hunc ergo istum qui ab illo fuerat frater adscitus, pudit imitari, huic illum in Capitolini Jovis templo jurasse pœnituit. » Triumphavit autem Diocletianus Romæ cum Herculo collega anno imperii 18, ut scribit Hieronymus in *Chronico*, id est anno ante quam persecutio fieret Christianorum. Certe auctor *Panegyrici* dicti Maximiano et Constantino, longe ante abdicationem id consilium a Diocletiano captum, et cum Herculo communicatum esse testatur his verbis: « Tale est imp. quod omnibus nobis incluso genitu mœrentibus facere voluisti: non quidem tu reipublicæ negligentia aut laboris fuga, aut desidiæ cupiditate ductus, sed consilii olim, ut res est, inter vos placiti constantia, » etc. Quæ cum ita sint, quomodo stare potest quod ait Constantinus, Diocletianum post persecutionem Christianorum in amentiam versum, ob id sponte imperio se abdicasse? Equidem facile crediderim, Diocletianum post cœptam persecutionem morbo correptum, de statu mentis aliquantisper deturbatum fuisse; maxime cum Constantinus et Eusebius id constanter affirmant. Hoc enim evenire solet agrotantibus, et præcipue melancholicis, cujusmodi Diocletianum fuisse ex nummis conjicere licet. Sed nego illum ob hanc causam imperium possuisse. Porro in codd. Fuk. et Turnebi totus hic locus ita legitur: « Ἐαυτοῦ καταψηφισάμενος, καὶ διὰ τὴν ἐκ τῆς παραφροσύνης βλάβην μίᾳς εὐκαταφρονήτου οἰκήσεως καθειργμῷ ἑαυτὸν πιστεύσας· ἵν' οἴμαι τὴν τοῦ κεραινωθέντος βολὴν δεδιώς διαγάγοι τὸν ἐπίλοιπον βίον. Τί δὲ τούτῳ συνήνεγκε πρὸς τὸν Θεὸν ἡμῶν τὸν πόλεμον ἐνστήσασθαι. Λαλεῖ, etc.

ædit. Quid igitur illi profuit, bellum Deo nostro intulisse? Ut scilicet fulminis ictum assidue memens, reliquam deinceps vitam exigeret. Testatur hæc nrbs Nicomedia: nec silent hi qui rem oculis viderunt, quorum ex numero etiam ipse sum. Vastabatur palatium, et Diocletiani ipsius conclave, fulmine ac cœlesti quodam incendio illud depascente. Ac eventus quidem earum rerum a prudentibus viris prædictus fuerat. Neque enim tacere poterant, nec gemitum suum in tanta rerum indignitate occultabant: sed palam et aperte ipsi inter se summa cum libertate hos sermones jaclabant: Quis hic furor? Quæ tanta potentiae insolentia, ut homines Deo bellum inferre audeant, et sanctissimam justissimamque religionem contumelia afficere; utque tantæ multitudinis, adeoque hominum æquissimorum, sine ulla ipsorum culpa, cædem atque exitium machinari non dubitent. O præclarum magistrum modestiæ omnium subditorum! o præclarum institutorem curæ ac sollicitudinis quam milites pro civibus suis gerant! Pectora tribulium suorum perfodiebant hi, qui nunquam in acie terga hostium viderant. Tandem vero divini Numinis providentia, tam impiorum facinorum pœnas ab illis exegit; nec tamen sine damno reipublicæ. Tot porro tantaque factæ sunt cædes nostrorum, ut si tantæ nunquam factæ essent barbarorum stra-

A θειργμῶ ἐτιμωρήθη. Τί δὴ τοῦτω συνήνεγκε, πρὸς τὸν Θεὸν ἡμῶν τὸν πόλεμον ἐνστήσασθαι; Ἴν', οἶμαι, τὴν τοῦ κεραυνοῦ βολὴν δεδιώς, διαγάγοι τὴν ἐπιλοπόν βίον. Ααλεὶ Νικομήτεια· οὐ σιωπῶσι δὲ καὶ οἱ ἱστορήσαντες, ὧν καὶ αὐτὸς ὧν τυγχάνω. Ἐδρῆουτο μέντοι τὰ βασιλεια (10) καὶ ὁ οἶκος αὐτοῦ, ἐπινεμομένου σχηπτῶ, νεμομένης τε οὐρανίας φλογός· καὶ προεῖρητό γε ἡ τούτων ἔκθασις ὑπὸ τῶν εὐ φρονούντων· οὐδὲ γὰρ ἐσιώπων, οὐδὲ τὴν οἰμωγὴν τῶν ἀναξίως γιγνομένων ἐπεκαλύπτοντο, φανερώς δὲ καὶ δημοσίᾳ παρήτσιαζέμενοι, πρὸς ἀλλήλους διελέγοντο τίς ἡ τοσαύτη μανία; Πόση δὲ ἡ τῆς δυναστείας ἀλαζονεία, τολμᾶν πολεμῆν θεῶν δυνάτας ἀνθρώπων, ἀγνωστῆ δὲ καὶ δικαιοσῆτι θρησκείᾳ θέλειν ἐμπαροισεῖν, τοσοῦτου δὲ δέμου καὶ ἀνθρώπων δικαίων ὄλεθρον, μηδεμιᾶς προὑπαρχούσης αἰτίας μηχανήσασθαι; Ἡ τῆς τῶν πάντων ὑπηκόων σωφροσύνης διδάσκαλον (11)· ὃ κτρεμονίας στρατοῦ πρὸς τοὺς ἑαυτῶν πολλίτας. Ἐτίρωσκον τὰ στέρνα τῶν ὁμοφύλων, οἱ μηδέποτε τὰ τῶν πολεμίων ἐν παρατάξει μετὰ φρενα (12) θεασάμενοι. Τέλος γοῦν τῶν ἀνοσίων ἔργων ἐκδικίαν ἡ θεία πρόνοια μετέτληθεν, οὐ μὴν ἀνευ δημοσίας βλάβης· τοσαῦται γοῦν ἐγένοντο σφαγαὶ (13), ὅσαι εἰ κατὰ βαρβάρων ἐγένοντο (14), ἱκανὰς εἶναι· πρὸς αἰώνιαν εἰρήνην. Πᾶν γὰρ τὸ τοῦ προεῖρημένου βασιλείως στρατεύμα, ὑποταχθὲν ἐξουσίᾳ τινὸς ἀρχήτου (15), βίᾳ τε τὴν Ῥωμαίων ἀρχήν

(10) Ἐδρῆουτο μέντοι τὰ βασιλεια. Intelligit palatium Nicomediæ, quod paulo post excitatum a Diocletiano persecutionem adversus Christianos, fortuito igne consumptum est. Et imperatores quidem ipsi ac reliqui gentiles, Christianos huius incendii auctores esse criminati sunt, atque idecirco acrioribus in eos suppliciiis sævierunt, ut scribit Eusebius noster in l. b. viii *Historiæ Ecclesiasticæ*, cap. 6, sub finem. Sed Constantinus palatium illud igne cœlitus immisso conflagrasse testatur. Cujus testimonium eo plus auctoritatis habet, quod ipse præsens adfuit, cum hæc Nicomediæ gererent. Videtur autem Diocletianus hoc fulminis ictu attonitus, ad obitum usque deinceps ἐμβρόντηςτος permansisse, assidue formidans ne fulmine percuteretur. Id certe innuere videtur hæc Constantini narratio. Ex his patet, quantopere falsus sit Christophorosus invertendo huius capitis titulo. Putavit enim palatium Diocletiani conflagrasse, postquam is imperio se abdicasset; cum tamen id contigerit Diocletiano adhuc imperium obtinente, ac degente in Nicomediensi palatio.

(11) Σωφροσύνης διδάσκαλον. Ultima vox deest in codice Fuketii.

(12) Τὰ μετὰ φρενα. Vel hoc dicit de tironibus, qui, recens in militiam ascripti, nondum cum hoste congressi fuerant; vel de timidis et ignavis militibus, qui ex acie fugere soliti erant, nec hostes unquam superaverant. Certe Diocletiani exercitus nihil memoria dignum egisse dicitur, nisi quod Achilleum diutina obsidione expugnavit Alexandriæ. Porro obscurum est, quid sibi velit Constantinus, cum ait milites illos translixisse pectora civium suorum, id est Christianorum. Credibile est Diocletianum, cum infensus esset Christianis, a quibus incensum fuisse palatium suum suspiciebat, mandasse militibus suis, ut quotquot in urbe vel in agris deprehendissent Christianos, obturcarent. Certe multa Christianorum millia sub Diocletiano et Maximiano Nicomediæ casa referuntur: quorum me-

moriæ Græci celebrant die 4 Septembris, et 28 mensis Decembris.

C (13) Τοσαῦται γοῦν ἐγένοντο σφαγαὶ. Hæc periculis suo loco mota est. Locari enim debuerat statim post vocem θεασάμενοι, hoc modo: Μετὰ φρενα θεασάμενοι. Τοσαῦται γοῦν ἐγένοντο σφαγαὶ, ὅσαι εἰ κατὰ βαρβάρων ἐγένοντο, ἱκανὰς εἶναι πρὸς αἰώνιαν εἰρήνην. Τέλος γοῦν, etc., id est: Pectora tribulium suorum perforabant ii qui nunquam in acie terga hostium viderant. Tot porro tantaque factæ sunt cædes, ut si in præliis adversus barbaros factæ fuissent, sufficere id potuerit ad perpetuam nobis pacem comparandam. Tandem vero divina providentia tam impiorum facinorum ab illis pœnas exprobit, nec tamen sine damno reipublicæ. Totus enim ille supra memorati imperatoris exercitus, etc. Quid his clarius, quid apertius? Næ admodum pertinacem esse oportet illum, qui hæc ita restituenda esse negaverit.

D (14) Ὅσαι εἰ κατὰ βαρβάρων ἐγένοντο. Duplex huius loci sensus potest esse. Aut enim ita verti potest ut veritè Portesius: Sane cædis et sanguinis tanta vis fuit, ut si barbarorum esset, ad sædus sempiternum sufficeret. Aut cum Christophorosus veritè potest in hunc modum: Tot plane factæ sunt cædes, quot si in barbaros factæ fuissent, satis multæ ad æternam pacem constituendum videri potuissent. Atque hic posterior sensus mihi quidem magis placet. Eadem plane sententia est Lucani in exordio *Pharsaliæ* cum dicit:

*Heu quantum potuit terræ pelagique patrari
Hoc quem civiles hauserunt sanguine dextra.*

Pro ὅσαι tamen melius scriberetur ὥστε. Sequitur enim ἱκανὰς εἶναι.

(15) Τινὸς ἀρχήτου. Maxentium intelligit, ut ex sequentibus apparet. Quoniam autem modo exercitus Diocletiani ad Maxentium transierit, non difficile est divinare. Post abdicationem Diocletiani Galerius Maximianus ejus copias accepit: quarum

ἀρτιάσαντος, προνοίας Θεοῦ τὴν μεγάλην πόλιν (16) ἔλευθερούσης, πολλοῖς καὶ παντοδαποῖς πολέμοις ἀνήλωται. Ἄλλὰ μὴν καὶ (17) αἱ πρὸς τὸν Θεὸν ἐκφωνήσεις τῶν πιεζομένων, καὶ τὴν ἐμφυτον ἔλευθερίαν ποθοῦντων· καὶ οἱ μετὰ τὴν ἀπαλλαγὴν τῶν κακῶν τῆς εὐχαριστίας πρὸς τὸν Θεὸν ἔπαινοι, ἀποδοθείσης τῆς ἔλευθερίας· αὐτοῖς καὶ τῶν μετὰ δικαιοσύνης συμβολαίων (18), πῶς οὐ παντὶ τρῶπι τὴν τοῦ Θεοῦ πρόνοιαν καὶ τὴν πρὸς ἀνθρώπους στοργὴν χαρακτηρίζουσιν;

Deo persolutæ, cum libertas et contractuum æquitas ipsis reddita esset; an non singularem Dei providentiam, 602 et paternam adversus homines charitatem modis omnibus declarant?

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΖ'.

Ὅτι τῆς τοῦ βασιλέως εὐσεβείας ὁ Θεὸς ἄλιος, καὶ ὅτι τὰ μὲν κατορθώματα παρὰ Θεοῦ χρῆζηται καὶ αὐτῷ λογίζεσθαι, ραθυμία δὲ ἡμετέρα ἐπιγράφειν τὰ πταίσματα.

Ὅταν δὲ τὴν ἐμὴν ὑπηρεσίαν ἐπαινοῦσιν (18'), ἐξ ἐπιπνοίας Θεοῦ τὴν ἀρχὴν ἔχουσαν, ἄρ' οὐ τῆς ἐμῆς ἀνδραγαθίας τὸν Θεὸν αἴτιον εἶναι διαβεβαιοῦνται; Πάντων γε μάλιστα (19)· ἔστι γὰρ Θεοῦ ἴδιον, τὰ ἀρίστα πράττειν, ἀνθρώπων δὲ, τὸ τῷ Θεῷ πελοῦσθαι. Ἔστι δὲ, οἶμαι, διακονία καλλίστη τε καὶ ἀρίστη, εἴ τις πρὸ τῆς ἐγγειρήσεως προκατασκευάζει τὴν τῶν πραχθησομένων ἀσφάλειαν· καὶ ἐπίστανται γε πάντες ἄνθρωποι τὴν τῶνδε τῶν χειρῶν ἀγρωτάτην λατρείαν (20) ὀφείλεισθαι τῷ Θεῷ πίστει καθαροῦ καὶ

A ges, suffecturum id fuerit ad perpetuam nobis pacem comparandam. Totus enim ille supra memo-rati imperatoris exercitus, cum in potestatem venisset hominis ignavi qui imperium Romanæ per vim rapuerat; Deo tandem urbi Romanæ libertatem restituente, multis et maximis præliis penitus extinctus est. Sed et voces Deum adiutorem in-clamantium tunc cum opprimerentur, et innatam sibi libertatem omnibus votis optarent; laudes item post malorum depulsionem, cum gratiarum actione

CAPUT XXVI.

Quod Deus causa fuit pietatis imperatoris, et quod eventus prosperos a Deo poscere, eique acceptis ferre debemus; secus autem gesta, negligentia nostræ imputare.

Meam porro operam cum laudant, quæ ex divini Numinis instinctu sumpsit exordium; an non aperta confirmant, fortium facinorum meorum Deum auctorem fuisse? Ita certe. Dei enim proprium est, optima quæque agere: hominum vero, obsequi. Illud porro optimum ac præstantissimum ministerium est, cum quis antequam manuum operi admoveat, sedulo prospicit ut cuncta quam tutissime gerantur. Norunt quidem omnes mortales, harum manuum sanctissimum ministerium Deo deberi cum

partem Severo Cæsari ad Italicæ tutelam tradidit. Paulo post cum Maxentius imperium Romæ arripisset, Severum cum copiis adversus eum misit Galerius. Sed Maxentius dolis et pollicitationibus corruptum Severi exercitum, ad suas partes traduxit. Post hæc Galerius cum majoribus copiis adversus Maxentium profectus, ipse quoque simili militum proditione desertus est. Ita Diocletiani milites in potestatem Maxentii venerunt.

(16) *Προνοίας Θεοῦ τὴν μεγάλην πόλιν.* In cod. Fuk. ac Turuebi ita legitur hic locus *προνοίας τε Θεοῦ ἢ μεγάλης πόλις οὐκ εὐμοιροῦσα.*

(17) *Ἄλλὰ μὴν καὶ πρὸς.* Scribendum est *ἀλλὰ μὴν αἱ πρὸς τὸν Θεὸν ἐκφωνήσεις*, etc.; codex Fuk. *ἀλλὰ μὴν καὶ αἱ.*

(18) *Καὶ τῶν μετὰ δικαιοσύνης συμβολαίων.* Gloriarur Constantinus, quod, profligata Maxentii tyrannide, Romanis libertatem et contractus cum iustitia reddiderit. Nam post cædem tyranni, quæcunque ab eo vel a iudicibus ejus gesta fuerant, infirmabantur. Itaque si quis dignitate ab illo auctus fuisset, ad pristinum statum redibat, et codicillos impetratæ dignitatis ad legitimum principem referre cogebatur. Sententiæ quoque ac decreta, quæ iis temporibus prospexerant iudices, ex publicis scriniis ac tabulariis auferebantur. Denique totum illud tempus tyrannidis pro nullo habebatur, perinde ac si nunquam fuisset. Quare nec ad præscriptionem longi temporis proficiebat. Pacta quoque et conventa, et cuiusquemodi contractus, per id temporis spatium inter privatos transacti, pariter infirmabantur, idque stricto jure. Verum legitimi principes, pacta de tyranni victoria, postquam omnes eorum actus infirmaverant, pacta, venditiones, donationes, manumissiones, et huiusmodi privatorum gesta confirmare consueverant, data publicæ constitutionis indulgentia; ne si hæc omnia irrita fierent, privatorum quies ac securitas conturbaretur. Docent id imperatorum leges in codice Theodosiano, lib. xv, *de infirmandis his quæ sub tyrannide gesta sunt.* Et quibus intelligimus, cur Constantinus dicat se

contractus Romanis reddidisse. In codice Fuk. *συμβόλων* scribitur, non *συμβολαίων*. Ad hunc morem alludere videtur Rufinus in fine libri ix, cum ait: «*Edictis namque frequentibus per omnem locum propositis, non solum tyrannicas adversus Christianos depulerat leges, jusque civile reddiderat,*» etc.

(18') *Ἐπαινοῦσιν.* Forte *ἐπαινώσιν*. Edit.

(19) *Πάντων γε μάλιστα.* Scribendum est *πάντως*, et ante hanc vocem ponenda est interrogatio, quemadmodum legisse videtur Christophorus.

(20) *Τὴν τῶνδε τῶν χειρῶν ἀγρωτάτην λατρείαν.*

Non possum probare interpretationem Christophoroni, qui vertit, *manuum ad cælos sublatarum cultum*. Ego vero non dubito quin *λατρεία* hoc loco idem sit ac *ministerium*. Ait enim Constantinus, homines Deo debere præstare manuum suarum ministerium; idque cum fide pura ac sincera. *Διακονίαν* et *ὑπηρεσίαν* supra dixerat eodem sensu. Certe *χεῖρες* pro manibus ad cælum elevatis, seu pro precibus, quomodo dici possint non video. Sed et quæ sequuntur, apertissime refellunt versionem Christophoroni. Addit enim Constantinus *καὶ σὺν γε ταῖς χερσίν*, etc., id est *precibus quoque et supplicationibus cum manuum opera ac ministerio conjunctis, quidquid actum est pro hominum utilitate feliciter esse confectum*. Postquam enim Constantinus dixit homines manuum suarum ministerium Deo debere præstare, addit non solum manus Deo commodandas, sed etiam preces ac supplicationes adhibendas, ut res quas agendas suscepimus, feliciter cedant. Hoc est quod Græci vulgari proverbio dicere solebant *σὺν Ἀθῶνῃ καὶ χεῖρσι κίβηται*, quo indicabant, simul cum precatione manuum operi esse admovendam. Porro cum ait Constantinus *τῶνδε τῶν χειρῶν λατρεία*, de seipso loquitur, eo modo quo apud Virgilium Æneas:

..... si Pergama dextra
Defendi possent, dextru hac defensa fuissent.

pura ac sincera fide : et precibus ac supplicationibus cum manuum opera conjunctis, quidquid actum est pro hominum utilitate, feliciter esse confectum : quippe cum tantum utilitatis et privatim et publice in omnes redundaverit, quantum quisque tum sibi, tum necessariis suis optaverat. Pugnas etiam videntur, et spectatores fuerunt prælii, cum divina Providentia victoriam populo largita est : animadvertent faventem precibus nostris atque adspirantem Deum. Quippe invicta res est justa precatio, nec unquam voto suo excidit, qui sancte Deo supplicasset. Neque enim locus repulsæ relinquitur, nisi quoties vacillaverit fides. Etenim Deus semper propitius adest, hominum probitatem benigno excipiens vultu. Quamobrem interdum quidem labi, humanum est; humanorum vero lapsuum nequam auctor est Deus. Quicumque ergo pietatem consecantur, gratias omnium Servatori, pro nostra suaque ipsorum salute, et pro reipublicæ prospere statu agere debent : sanctisque precibus et continuis supplicationibus Christum nobis propitium reddere, ut beneficia sua perpetua esse velit. Hic enim auxiliator invictus, et propugnator est justorum. Idem iudex optimus, antesignanus immortalitatis, et vitæ æternæ largitor.

Α ελικρινεστάτη· καὶ σύν γε ταῖς χερσὶν εὐχαῖς τε καὶ λιτανείαις, πᾶν ὅσον ἤνυσται ὑπὲρ συμφέροντος, κατορθοῦσθαι, προσγενομένης ὠφελείας (21) ἰδίᾳ τε καὶ δημοσίᾳ τοσαύτης, ὅσην ἂν ἕκαστος αὐτῷ τε καὶ τοῖς φιλότατοις ἠΐξαστο· ἰσθόρησαν δὲ καὶ τὰς μάχας, καὶ ἐθέασαντο καὶ τὸν πόλεμον, τῆς τοῦ Θεοῦ προνοίας τὴν νίκην τῷ δῆμῳ βραβεύουσης (22)· καὶ εἶδον τὸν Θεὸν ἡμετέρας εὐχαῖς συναϊρόμενον· ἀνικητὸν γὰρ χρῆμα ἢ δικαία προσευχῆ, καὶ οὐδεὶς ὄσιως λιτανέων ἀποτυγχάνει τοῦ σκοποῦ· οὐδὲ γὰρ περιλείπεται κόσμος (23) ἀποτεύγματι, εἰ μὴ μόνον ἔνθα ἂν τὸ τῆς πίστεως ὑκλάζη· ὁ γάρτοι Θεὸς ἀεὶ πάρεστιν εὐμένης, τὴν τῶν ἀνθρώπων προσδεχόμενος καλοκάγαθIAN· διὸ ἀνθρώπινον μὲν, πταῖσαι ποτε, ὁ δὲ Θεὸς, ἀνάτιος τῶν ἀνθρωπίνων πταισμάτων (24)· διὸ χρὴ τοὺς πάντας τοὺς τὴν θεοσέβειαν καταδιώκοντας, χάριν ὁμολογεῖν τῷ Σωτῆρι τῶν πάντων, ἕνεκεν τῆς ἡμετέρας αὐτῶν σωτηρίας (25), καὶ τῆς τῶν δημοσίων πραγμάτων εὐμοιρίας, ὅσαις τε εὐχαῖς καὶ λιτανείαις ἐπαλλήλοισ ἐξήλεοῦσθαι τὸν Χριστὸν ἡμῖν, ὅπως τὰς εὐεργεσίας αὐτοῦ διαφυλάττοι· οὗτος γὰρ ἐστὶν ἀήττητος σύμμαχος καὶ ὑπερασπιστὴς τῶν δικαίων, ὁ δὲ αὐτὸς, κριτὴς ἄριστος, ἀθανασίας ἡγεμῶν, αἰδίου ζωῆς χορηγός.

ΕΥΣΕΒΙΟΥ ΤΟΥ ΠΑΜΦΙΛΟΥ

ΕΙΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΝ ΤΟΝ ΒΑΣΙΛΕΑ ΤΡΙΑΚΟΝΤΑΕΤΗΡΙΚΟΣ.

EUSEBII PAMPHILI

DE LAUDIBUS CONSTANTINI ORATIO IN EJUS TRICENNALIBUS HABITA.

603 PROLOGUS ORATIONIS

De laudibus Constantini.

Ἔσο vero non fabulas, nec sermones ad aurium illecebras compositos commentus, in hunc locum processi, ut quasi Sirenum cantu auditores permul-

(21) Vulg. *πρὸς γενομένης ὠφελείας*. Scribendum est uno verbo *προσγενομένης*, quod miror a Scaligero et aliis animadversum non fuisse. Ita certe codex Fuketii.

(22) *τὴν νίκην τῷ δῆμῳ βραβεύουσης*. Populum Romanum intelligit, qui cum Maxentii tyrannide oppressus esset, pro Constantino adversus Maxentium vota faciebat. Et hic quidem sensus tolerari potest. Veruntamen, re attentius examinata, aliquid mendii hic subesse suspicor. Ac fortasse legendum τὴν νίκην τῷ ἔμῳ στρατεύματι βραβεύουσης.

(23) *Περιλείπεται κόσμος*. Hoc loco *κόσμος* ponitur pro prætextu; quod vocabulum in oratione Latina Constantini cum interpres non intelligeret, ita vertit: melius factururus, si *πρόφασις* posuisset. Male igitur Portesius et Christophorus mundum interpretati sunt.

(24) Vul. *ἀνάτιος τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων*. Scribendum est *πταισμάτων*, ut in libro Moræi emendatum inveni. Atque id jam ante monuerunt

C

ΠΡΟΛΟΓΟΣ (26)

Τῶν εἰς τὸν Κωνσταντίνου ἐπαίνων.

Ἄλλ' οὐκ ἐγὼ μύθους, οὐκ ἀκοῆς θήρατρα λόγων εὐγλωττίαν πλασάμενος, πάρεμι κηλήσω ὡς διὰ φωνῆς Σειρήνων· οὐδὲ χρυσεῖς δεπᾶεσσιν, ὠραῖος

Genevenses ex Scaligeri et Bongarsii libris, quibus subscribit codex Fuketii.

(25) Vulg. *τῆς ἡμετέρας αὐτῶν σωτηρίας*. Non assentior Scaligero, Bongarsio, Grutero, qui hunc locum sic emendant: τῆς ἡμῶν αὐτῶν σωτ. Ego malim legere τῆς ἡμετέρας καὶ σφῶν αὐτῶν σωτηρίας, quam scripturam in versione mea secutus sum in codice Fuk. scribitur τῆς τε ἡμῶν αὐτῶν. In schedis autem scriptum est τῆς τε ἡμέρας αὐτῶν, etc.— Scripsit Valesius non ut in sua nota legendum esse monet, sed ut nos exscripsimus, nempe τῆς ἡμετέρας αὐτῶν, elliptice eodemque sensu. EDIT.

(26) *Πρόλογος*. Solebant olim sophistæ ante orationes suas brevi interdum præfatione proludere, more citharædorum qui ante canticum, tentamenti causa aliquid præcinnunt. Hæc præfatio vulgo *προθεωρία* dicebatur. Sic in oratione 15 Themistii, et in declamationibus Libanii non semel occurrit. Hinc *προθεωρία* a Theodorito sumitur pro prologo.

ἄνεσι, ρημάτων φράσει κεκαλλιεπημένοι, ἡδονῆς φάρμακα τοῖς τῶνδε προπιούμαι φίλοις· σοφοῖς δὲ παιθόμενος, παραγγέλλω τὰς λεωφόρους φεύγειν καὶ ἐκτρέπεσθαι, μὴδὲ τῷ πλήθει συνομιλεῖσθαι διακελεύομαι. Ἦκω δὴ βασιλικῶν ὕμνων καινότερας ὥδης ἐν ὑμῖν ἀπαρξόμενος (27). Μυρίων δ' ἄμφι τὴν αὐτὴν ἔμοι σπυδόντων χορείαν, πάντων ἀνθρώπων ἀλεείων (28) αὐτὸς, τὴν ἀτριβῆ βαδιοῦμαι, ἥς οὐ θέμις ἀνίπτοις ἐπιβαίνειν ποσίν. Οἱ μὲν γε δημῶδεις, μετράκων τε σοφίσμασι πεπατημένους μετιόντες λόγους, μούσαν τε ἡδίσταν καὶ πάνδημον ἀσπαζόμενοι, θνητὰς ἀκοὰς θνητοῖς διηγῆμασι θελογόντων, ἡδονῆ τὸ κριτήριον ἀποδόντες· οἱ δ' αὐτῆς μύσται τῆς καθόλου σοφίας, θείων ἐπιστήμης ἅτε καὶ ἀνθρωπίνων ἐπιβολοί, τὴν τοῦ κρείττους ἐκλογὴν ἐν ἀγαθοῦ μοιρᾷ θέμενοι, τὰς αὐτοῦ βασιλέως θεοφιλεῖς ἀρετὰς, φιλοθέους τε πράξεις, τῶν ἀνθρωπίνων προὔτιμῆσάν τε καὶ εἰδοντο, δευτέρους ἀνυμνεῖν τὰ δευτέρα τῶν καλῶν παραχωρήσαντες. Θείων γὰρ καὶ ἀνθρωπείων σοφίας οὐσης καὶ ἐν βασιλέως ψυχῇ, καὶ τῶν μὲν εἰς Θεὸν, τῶν δ' εἰς ἀνθρώπους τεινόντων, τοῖς μὲν ἐκτὸς περιδύλων ἱερῶν ἐστῶσιν, οἵπερ δὴ ἐπιτήδαιοι (29), τὰ ἀνθρώπεια διακονήσων, σεμνὰ μὲν ὄμως καὶ ὑπερφυῆ, βιωφελῆ τε καὶ ταῦτα· πάντα γὰρ τὰ βασιλέως, καλὰ, πλὴν ἔτι λειπόμενα (30) τῶν θειοτέρων· οἱ δ' ἀνακτόρων ἀγίων εἶσω, ἀδύτων τε καὶ ἀβάτων μυθῶν ἐντὸς διαβεβηχότες, θύρας βεβήλοισ ἀκοαῖς ἀποκλείσαντες, τὰς ἀπορρήτους βασιλέως μυσθεῖς τοῖς τοῦτων μύσταις διηγείσθων μόνους· οἱ δὲ τὰ ὡτα νόμασιν εὐσεβείας καθηράμενοι, ψυχῆς τε αὐτῆς μεταρσίω πετρῶ τὸ νοερὸν ἐπερείσαντες, ἄμφι τὸν πάντων βασιλέα χορευόντων, σιγῇ τὰ θεῖα τελοῦμενοι· λογίων δὲ χρησμοί, οὐκ ἐκ μαντείας μᾶλλον ἢ μανίας (31) παράφρονος, φωτὸς δ' ἐπιπνολαῖς ἐνθέου προσπεφωνημένοι, τῶν τελείων ἡμῖν γενέσθωσαν διδάσκαλοι (32), ἄμφι βασιλείας αὐτῆς, ἄμφι τε βασιλέως τοῦ ἀνωτάτου· δορυφορίας τε θείας ἄμφι τὸν πάντων βασιλέα, τοῦ τε καθ' ἡμᾶς βασιλικῷ παραδείγματος, καὶ τοῦ τὸ χάραγμα κεκιθδηλευμένου, τῶν θ' ἐκατέρω συνουμαρτούντων τάγματι. Οἷς δὴ τὰς θεοπροπέεις τελετὰς ἱεροφαντούμενοι (33), ὧδὲ πῆ θείων ὄργλων ἐφαψώμεθα (34).

(27) Vulg. ἐπαρξόμενος. Scribo ἀπαρξόμενος ex codice Fuketii.

(28) Vulg. πάντων ἀνθρώπων ἀλεείων. Scribendum est πάντων ἀνθρώπων. Est enim hemistichium Homeri notissimum de Bellerophonte, quod Cicero ita convertit, ut posui. Certe in codice Fuk. diserte scribitur πάντων ἀνθρώπων ἀλεείων. Porro Eusebius hunc prologum crebris poetarum versiculis quasi floribus de industria conspersit, ut auditorum animos huiusmodi venustate pelliceret. Sic supra χρυσεῖος δεπάεσσι, poeticum est.

(29) Vulg. ὅπη δὲ οἵπερ δὴ ἐπιτήδαιοι. Non dubio quin Eusebius scripserit, ὅσοι δὴ περ οἱ ἐπιτήδαιοι. Subaudiendum autem est verbum εἶσιν. At interpretis huius orationis Christophorus cum hæc non animadvertisset, omnem huius loci sensum interpretatione sua confudit. In codice Fuk. desunt hæc verba ὅπη δὲ, optime.

(30) Πλὴν ἔτι λειπόμενα. Sic etiam Fuk. codex, malim tamen scribere πλὴν ὅτι.

(31) Μᾶλλον ἢ μανίας. Transpositio verborum

A cerem; nec ut aureis poculis, elegantium scilicet verborum flosculis summo cum artificio decoratus, voluptatis pigmenta huiusmodi rerum studiosis hominibus propinarem. Quin potius sapientum præceptis obtemperans, cunctis suadeo ut vias publicas fugiant, neve una cum multitudine collidi velint. Accessi ergo, ut imperatorias laudes novo quodam carminis genere præcinerem. Quamvis vero infiniti pene alii eandem mecum viam carpere conantur, ego tamen hominum vestigia vitans, ut ait ille, viam ingrediar minime tritam, quam illotis pedibus ingredi nefas est. Liceat quidem illis qui vulgares ac juvenilibus tritos argutiis sermones consectantur, et qui suavem quamdam ac popularem colunt musam, hominum aures humanis narrationibus delinere, dum cuncta referunt ad voluptatem. Hi vero qui universalis sapientiæ mysteriis initiati sunt, utpote divinarum humanarumque rerum scientiam consecuti, cum præstantioris rei delectum summæ felicitatis esse ducant, imperatoris nostri Deo amabiles virtutes, et pios actus, humanis ejusdem dotibus factisque anteponunt; et inferiores res, inferioribus hominibus prædicandas relinquunt. Nam cum imperatoris animus rerum divinarum humanarumque scientia præditus sit; et illæ quidem ad Deum, hæc vero ad homines referantur: illis quidem qui extra templi ambitum positi sunt, res humanas suggerant ii qui ad hoc munus obeundum idonei extiterint. Sunt hæc quidem sane illustres et eximia, et inprimis utiles generi humano. Quippe cuncta quæ in imperatore nostro cernuntur, eximia sunt. Sed tamen a divinis rebus longo intervallo superantur. Ii vero qui intra sacrarium et in ipsa ipsa templi adyta ac penetralia ingressi sunt, januas profanis auribus occultantes, arcana imperatoris mysteria solis initiatis exponant. Isti porro ubi aures suas pietatis fontibus purgaverint, et intelligentiam quasi expansis animi alis in sublime sustulerint, circa ipsum Deum omnium regem choreas agant, divina mysteria percipientes. Oracula porro, non illa ex vaticinatione, seu potius furore quodam atque insaniam

familiaris Eusebio, pro ἢ μᾶλλον μανίας. Mox ἐπιπνολαῖς scribitur in codice Fuk.

(32) Τῶν τελείων ἡμῖν γενέσθωσαν διδάσκαλοι. Procul dubio scribendum est τῶν τελετῶν, quam emendationem confirmant verba quæ mox sequuntur, οἷς δὴ τὰς θεοπροπέεις τελετὰς ἱεροφαντούμενοι. Ait enim Eusebius libros sacros in quibus divina continentur oracula, magistros nobis esse sacrorum mysteriorum, ac veluti quosdam hierophantas.

(33) Ἱεροφαντούμενοι. Idem est quod supra dixit τελοῦμενοι. Nam ἱεροφαντεῖν, idem valet ac τελεῖν. Quare ἱεροφαντεῖσθαι idem erit ac τελεῖσθαι. Hierophantæ Athenis dicebantur antistites Eleusiniorum sacrorum, qui sacra Cereris tradebant et consignabant. Quos tanto nomine prosequerentur sacra, ut nunquam eos proprio nomine appellerent. Docet id Eunapius in *Vita Maximi philosophi* his verbis

(34) Θείων ὄργλων ἐφαψώμεθα. Vocem ὄργλων oniserant typographi Genevenses, quam nos ex codice Fuk. supplivimus.

profecta; sed quæ divini Spiritus afflatu atque intima illustratione sunt edita, nobis pro magistris sint sacrorum: qui nos insituant de regio ipso ac de summo omnium rege deque divino illo satellitio supremum omnium moderatorem ambiente: tum de exemplari quod apud nos est regis potestatis, ex illo cœlestis regni expressum archetypo; et de altero falso et adulterino: ac postremo de his quæ utrumque regnandi genus atque institutum comitantur. Ab his igitur oraculis, velut a quibusdam hierophantis divina edocti mysteria, sacros sermones in hunc modum aggrediamur.

CAPUT I.

A

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'.

Est hæc quidem summi imperatoris festivitas, in qua nos qui imperatoris famuli sumus, sacrorum sermonum documentis afflati exsultamus. Festivitatibus autem auctor nobis et signifer est summus ipse imperator. Maximum porro imperatorem appello eum, qui vere est maximus. Eum dico (nec succensebit qui hic adest, quin potius hunc de divinitate sermonem pari nobiscum studio ac favore prosequetur), qui ultra universa consistit; qui omnium summus est atque altissimus et immensus. Cui cœlestes quidem fornices throni vicem præbent; terra vero est pro scabellum pedum. Atque hunc intelligentia comprehendere nemo unquam perfecte possit. Quippe lux undequaque ex eo emicans, inexplicabili quodam radiorum fulgore cunctos ab divinitatis illius conspectu repellit. Circa hunc cœlestes discurrunt exercitus: huic stipulatorum officium exhibent supernæ potestates: hunc **605** herum et dominum atque imperatorem agnoscunt. Ex ejus splendore tanquam ex perenni quodam luminis fonte haurientes, angelorum et archangelorum innumerabiles ordines, et sanctorum spirituum chori collustrantur. Cuncta item lumina, ac præcipue divina illa atque intellectualia spiritalia lumina genera quæ ultra cœlum sedes habent, magnum hunc imperatorem summis ac divinis canticis celebrant. Cœlum vero tanquam æruleum quoddam velum, obtensum est, quod eos qui extra positi sunt, ab illis qui in regia versantur secludit. Circa hoc non secus ac lapidarii in imperiali palatii vestibulis discurrunt sol et luna, ac reliqua cœli luminaria: et cum imperatorem ipsum

Πανήγυρις μὲν αὕτη βασιλείως μεγάλου, χαίρομεν δ' ἐν αὐτῇ θειάζοντες λόγων ἱερῶν παιδεύμασιν, αἱ βασιλικοὶ παῖδες· ἐξάρχει δ' ἡμῖν τῆς ἐορτῆς, ὁ μέγας βασιλεύς. Μέγαν δ' ἐγὼ βασιλέα καλῶ, τὸν ἀληθῶς μέγαν· τοῦτον δ' εἶναι φημι (οὐ νεμεσῆσει δὲ παρῶν βασιλεὺς, ἀλλὰ καὶ συνευφημήσει· τῇ θεολογίᾳ) τὸν ἐπέκεινα τῶν ὧλων, τὸν πάντων ἀνώτατον, τὸν ὑπέριστατον, τὸν ὑπερμεγέθη, οὗ θρόνοι μὲν τῆς βασιλείας, ἀψίδες οὐράνιοι, γῆ δὲ ὑποπόδιον αὐτοῦ τῶν ποδῶν· οὐδέ τις ἐπαξίως (35) νοῆσαι τοῦτον δύναται· ἂν· φῶς δ' ἀμφ' αὐτὸν ἀπαστράπτου ἀβρόχιοις ἀκτίων μαρμαρυγαῖς, παντὶ τῆ αὐτοῦ θεότητος ἀπέργει τὴν θέαν. Τοῦτον στρατιὰ περιπολοῦσιν οὐράνιοι, δορυφοροῦσι δ' ὑπερκόσμοι δυνάμεις, τὸν αὐτὸν δεσπότην καὶ **B** κύριον καὶ βασιλέα γνωρίζουσαι· ἀγγέλων τε ἄπειρα πλήθη, θλασὸς τε ἀρχαγγέλων, καὶ πνευμάτων ἁγίων χοροὶ, τῶν ἀμφ' αὐτὸν μαρμαρυγῶν ὡσπερ ἐξ ἀενάων φωτὸς πηγῶν ἀρυτόμενοι, καταυγάζονται. Φῶτά τε πάντα, καὶ φῶτων ἀσωμάτων θεῖα καὶ νοεῖα γένη, τὸν ἐπέκεινα χώρον οὐρανοῦ λαχόντα, τὸν μέγαν βασιλέα (36) τοῖς ἀνωτάτω καὶ θεοπρεπέσιν ὕμνοις γεραίρουσι· μέσος δ' ἀμφιθέβληται μέγας οὐρανὸς περιπέτασμα κυάνεον, τοὺς ἐκτός, τῶν εἰσω βασιλικῶν οἰκῶν διείρων· ἀμφὶ δὲ τοῦτον ὡς ἐν βασιλείῳς προθύροις περιπολοῦσι διδουχοῦντες (37). ἦλιος καὶ σελήνη καὶ τὰ κατ' οὐρανὸν φωσφόρα, τὸν βασιλέα τιμῶντες, αὐτοῦ τε νεύματι καὶ λόγῳ, τοῖς τὸν σκότιον ἔξω λαχοῦσιν οὐρανοῦ χώρον, φωτὸς ἀσβέστους ἐξάπτοντες λαμπάδας. Τοῦτον ἡμῶν τὸ **C** μέγαν βασιλέα Χριστὸν, καὶ αὐτὸν τὸν καλλίνικον ἡμῶν βασιλέα ἀνυμνεῖν συνηθημένος, εὐ μάλα δοκῶ μοι ποιεῖν (38), ὅτε τῆς βασιλείας ἡμῖν τοῦτον μόνον

his verbis: Τοῦ δὲ ἱεροφάντου κατ' ἐκεῖνον τὸν χρόνον, ὅστις ἦν τοῦνομα, οὐ μοι θέμις λέγειν· ἐτέλει γὰρ τὸν ταῦτα γράφοντα, καὶ εἰς Εὐμολπίδας ἦγε: *Nomen vero ejus qui tunc erat hierophanta, nefas mihi est efferre, propterea quod me qui hæc scribo, sacris iniitavit, et inter Eumolpidas retulit.* Idem testatur Lucianus, seu quis alius auctor, in *Lexiphane*; ubi Megalonymus quidam Atheniensis ait se cum egressus esset domo visurus magistratum, offendisse daduchum et hierophantam, et alios sacrorum ministros, qui Diniam in jus trahebant, accusantes hominem, quod ipsos proprio nomine appellasset, cum nefas esset eos proprio nomine appellare, posteaquam consecrati fuerant: ἐγκλημα ἐπάγοντας, ὅτι ὠνόμαζεν αὐτούς· καὶ ταῦτα εὐ εἰδώς, ὅτι ἐξ οὐπερ ὠσιώθησαν, ἀνώνομοι τέ εἰσι, καὶ οὐκέτι ὀνομαστοί. Quanquam Lucianus plus dicit quam Euzapius. Nam Euzapius quidem iis duntaxat qui sacrali apud Eleusinam fuissent, nefas fuisse dixit hierophantam illum a quo sacra susceperant, proprio nomine appellare. Lucianus vero omnibus promiscue id vetitum fuisse affirmat. Hinc est quod inter epistolas Libanii, quædam leguntur hoc titulo: ὡς ἱεροφάντη. Et in lib. v epistolarum Symma-

chi, primæ tres inscribuntur *hierophanta*. Cum enim uterque illorum Athenis initiatus fuisset, nefas habuit hierophantam proprio nomine appellare.

(35) Vulg. οὐδ' εἰ τις ἐπαξίως. Scribendum videtur οὐδ' ἂν τις. Videtur tamen aliquid hic desse. In codice Fuk. scribitur οὐδέ τις ἐπαξίως νοῆσαι τοῦτον δύναται· ἂν, recte.

(36) Vulg. τὸν μέγαν βασιλέα Χριστόν. Postrema vox delenda est. Quæ enim hactenus dixit Eusebius, non de Christo, sed de Deo Patre dixit, cui proprie monarchiam veteres theologi tribuerunt. Sed et sequentia manifeste docent, hæc non dici de Christo. Si cui tamen religio est aliquid expungere, post vocem βασιλέα distinctionem apponere oportebit, ut sensus sit Deum-Patrem, summum omnium Regem, tum a Christo, tum a Constantino huiusmodi celebrari. Idem enim de Christo infra dicit Eusebius noster.

(37) *Διδουχοῦντες*. Eleganter Eusebius solem et lunam comparat lampadariis seu cursoribus, qui imperatori præire consueverant cum cereis et lampadibus, ut notavi ad Annm. Marcellinum.

(38) Vulg. εὐ μάλα δοκῶν ποιεῖν. Scribendum videtur δοκῶ ποιεῖν, quam lectionem in versione

εὐδὸς αἴτιον· τοῦτον καὶ φιλόθεοι Καίσαρες πηγὴν ἀπάντων ἀγαθῶν εἶναι γνωρίζουσι, πατρῶθεν τὸ μάθημα παρειληφότες· τοῦτον στρατοπέδων δῆμοι, λαοὶ παμπληθεῖς κατὰ χώρας καὶ κατὰ πόλεις, ἐθνῶν τε ἄρχοντες ἐκκλησιαζόμενοι, εὐσεβοῦσιν, ὑπὸ μεγάλῃ Σωτῆρι καὶ διδασκάλῳ (39) παιδευόμενοι· ἀλλὰ καὶ πᾶν ἀθρώως γένος ἀνθρώπων, ἔθνη παντοία, φυλαὶ καὶ γλώσσαι, κοινῇ τε πάντες ὁμοῦ καὶ κατὰ μέρος, ταῖς γνώμαις διεστῶτες τὰ ἄλλα, κατὰ μόνην τήνδε συμφωνοῦσι τὴν ὁμολογίαν, τὸν ἕνα καὶ μόνον λογισμοῖς ἐμφύτοις, αὐτομαθέσι τε καὶ αὐτοδιδάκτοις ἐννοιαῖς θεοκλυτοῦντες. Τί δ'· οὐχὶ καὶ τὸ πᾶν τῆς γῆς στοιχεῖον αὐτὸν δεσπότην γνωρίζει, τοῖς ἐξ αὐτῆς ἀναδιδόμενοις βλαστήμασι τε καὶ ζώοις, τὴν πρὸς τὸ νεῦμα τοῦ κρείττονος (40) ὕποταγὴν ἐνδεικνυμένη; Τούτου· καὶ ποταμῶν ῥοαὶ πλημμυροῦσαι τοῖς νάμασι, πηγῶν τε τῶν ἐξ αἰῶνος, βυθῶν ἀπέριων (41) ἀενάων πηγάζουσαι ῥύσεις, τῆς ἀρρόητου θαυματουργίας ἐπιγράφονται αἴτιον· αὐτὸν καὶ θαλάττης ἄβυσσοι βένθεσιν ἀπέριον ἐγκλεισμέναι· κυρτοῦμένα τε κύματα, μετέωρα εἰς ὕψος αἰρόμενα (42) καὶ φόβον ἀπειλοῦντα τῆ· γῆ, μέχρις αὐτῶν αἰγιαλῶν προϊόντα, πτήσσει, νεύματι θεοῦ νόμου πεπεδημένα· αὐτὸν καὶ χειμερίων ὕμβρων μεμετρημένα ῥεύματα, κύπτοι τε βροντῶν καὶ ἀστραπῶν λαμπηδόνες, παλίστροφοὶ τε ἀνέμων ῥίπαι, νεφῶν τε διαέριοι πορεῖαι, τοῖς τὴν αὐτοῦ θέαν ἀντοπτεῖν (43) ἀδυνάτοις, προφραίνουσιν· ἀλλὰ καὶ ὁ παμφαῆς ἥλιος τὸν μακρὸν αἰῶνα δολιχεύων, μόνον αὐτὸν οἶδε Κύριον, αὐτοῦ τε νεύματι δουλεύων, ὅποτε βαίνειν ἐκτὸς ὄρων τοῖμα· σελήνη τε ὑποχωροῦσα τὸ φέγγος ἡλίου (44), χρόνων τε περιόδοις μειουμένη καὶ πάλιν αὐξομένη, θεσμοῖς ὑποτάσσεται θεοῖς· κάλλη τε οὐρανοῦ, χορείαις ἀστρῶν ἀποστίλθοντα, βαλόντά τε σὺν τάξει καὶ ἀρμονίᾳ, καὶ τοὺς αὐτῶν ἀναμετρούμενα κύκλους, τὸν παντοίων δοτῆρα φώτων ἀνακηρύττουσιν, ὁμοῦ τε πάντες οὐράνιοι φωστῆρες, αὐτοῦ νεύματι καὶ λόγῳ μιαν συνταξάμενοι μελωδίαν, μακρῶν αἰώνων κύκλοις δολιχῶν ἐξανύοντες δρόμον, αἰθερίων σταδίων διπεύουσιν ἀγῶνας· νυκτῶν τε καὶ ἡμερῶν ἀμοιβαῖα κινήσεις, ὥρων τε καὶ καιρῶν μεταβολαί, ῥυθμοὶ τε

mea secutus sum. Sed videntur omnino hic quædam deesse, quæ suppleri possunt in hunc modum: Τοῦτον ἡμῖν τὸν μέγαν βασιλέα, Χριστὸν καὶ αὐτὸν καλλίνικον ἡμῶν Βασιλέα ἀνυμνεῖν συνησθημένος, ἀνυμνεῖ ὁ ἡμέτερος βασιλεὺς, εὐ μάλα δοκῶν ποιεῖν, etc., id est, *Hunc maximum regem a Christo, qui et ipse Rex noster est invictissimus, hymnis celebrari probe sciens imperator noster, ipse quoque laudibus atque hymnis prosequitur, recte atque ordine faciens; quippe qui intelligat, hunc unum nobis imperii auctorem esse.* Ita sensus est apertissimus; nec puto Eusebium aliter scripsisse ac sensisse. In codice tamen Fuk. scribitur, εὐ μάλα δοκῶ μοι ποιεῖν.

(39) Ὑπὸ μεγάλῃ Σωτῆρι καὶ διδασκάλῳ. Interpres hæc de Constantino dici existimavit, quod equidem non damno. Possunt tamen etiam de Christo accipi.

(40) Ὑπὸ τῆν πρὸς τὸ εὐ μάλα τοῦ κρείττονος ὑποταγῆν. Hic locus corruptus est, quem tamen facile possis emendare. Scribe igitur meo periculo τὴν πρὸς τὸ νεῦμα τοῦ κρείττονος, certissima emendatione.

A impense venerantur, tum ex ejus nutu ac præcepto, senotus a cælo et obscuram regionem incolentibus, inextincti luminis faces præbent. Hunc ergo maximum imperatorem a Victore nostro Augusto hymnis quoque celebrari conscius cum sim, recte mihi facere videor; quippe qui sciam hunc unum imperii nobis auctorem esse. Hunc etiam Dei amatissimi Cæsares omnium honorum fontem agnoscunt, ita scilicet a parente suo instituti. Hunc exercitus, populi ac turbæ tam in agris quam in urbibus, et rectores provinciarum in ecclesiam convenientes rite colunt, a magno Servatore et magistro eruditi. Denique universum simul hominum genus, gentes omnes, tribus et linguæ, et tam in unum coacti omnes, quam seorsum positi, licet in aliis rebus inter se dissentiant, in hac tamen sola confessione consentiunt; hunc unum ac solum, naturali ratione et notionibus sibi insitis nec ullius magisterio traditis, invocantes Deum. Quid totius terræ moles, nonne illum Dominum agnoscit, germinibus et animalibus ex se nascentibus aperte declarans, se tanquam ad potioris nutum imperiumque famulari? Hunc et fluminum cursus, aquarum copia exuberantes, et fontium lapsus ex abditis et immensis terræ sinibus perpetuo manantium, inexplicabilis miraculi auctorem profitentur. Hunc profundis maris gurgites, immensa altitudine conclusi, et fluctuum vortices in altum sublatis, terræque ipsi formidinem incutientes, simul atque ad litus accesserint, reformidant, divinæ legis imperio constricti. Sed et hibernorum imbrium moderata 608 dispensatio, fragor tonitruum, fulgurum coruscatio, ventorum reciproci impetus, nubium denique varii per aerem discursus, ejus præsentiam exhibent iis qui ipsum coram intueri non possunt. Sol quoque totus lucine radians, qui extensa sæculorum spatia decurrit, solum hunc Dominum agnoscit; ejusque obsequens nutui, nunquam extra præscriptos terminos audet incedere. Luna etiam quæ luminis splendore soli concedit, dum certis temporum intervallis minuitur et augetur, divinis legibus obtem-

(41) Ἐξ αἰῶνος, βυθῶν ἀπέριων. Quatuor hæc vocabula delenda esse videntur, utpote superflua, et huic loco parum convenientia. Quod si quis ea retinere voluerit, transponenda erunt hoc modo: πηγῶν τε τῶν ἀενάων ἐξ αἰῶνος βυθῶν ἀπέριων πηγάζονται ῥύσεις. Quamquam aliud verbum substituentium videtur. Neque enim commode dicitur: πηγῶν πηγάζουσαι ῥύσεις. Melius esset ἀνομβρίζουσαι, ut loquitur Eusebius infra, vel potius ἀνομβροῦσαι.

(42) Εἰς ὕψος αἰρόμενα. Ultima vox deest in codice Fuk.

(43) Vulg. τὴν αὐτοῦ θέαν ἀντοπτεῖν. Scribendum videtur τοῖς πρὸς τὴν αὐτοῦ θέαν ἀντοπτεῖν ἀδυνάτοις. In codice Fuk. legitur τοῖς τὴν αὐτοῦ θέαν ἀντοπτεῖν, recte.

(44) Ὑποχωροῦσα τὸ φέγγος ἡλίου. Interpres hunc locum ita verit, *Lunam quomodo, cujus lumen multo obscurius est quam solis.* Ego vero scribendum esse existimo τὸ φέγγος ἡλίου, id est, luna vero quæ sub solis lumine incedit.

perat. Cœli quoque pulchritudo, quod astrorum choris resplendet, et numeroso atque ordinato motu progreditur, ac circulos suos metitur, Deum totius lucis auctorem pronuntiat. Cuncta item cœli luminaria, ex ejus nutu ac mandato, velut pulcherrimo instituto concentu, multis annorum conversionibus longissimum cursum absolutiva, instar aurigarum in ætherio circo decurrunt. Noctium insuper ac dierum alterni recursus, tempestatum anni mutationes, ordo denique ac numerosa modulatio universæ, immensæ ejus potentis multiplicem solertiam celebrant. Huic præterea invisibiles potestates quæ per apertos aeris campos discurrunt, debitam et convenientem Deo laudem tribuunt. Hunc ergo maximum imperatorem totus simul mundus hymnis prosequitur. Hunc sursum cœli et qui supra cœlos sunt chori, venerantur; hunc angelorum exercitus canticis celebrant; hunc spiritus ex intellectuali luce editi, parentem suum ac Deum nuncupant. Hunc æones temporis expertes, ante hoc cœlum et hunc mundum conditi; alii præterea infiniti æonum æones ante omnem rerum visibilibus constitutionem, unum ac summum Dominum et Principem agnoscunt. Ipse denique in omnibus, et ante omnes et post omnes unigenitus ejus Filius ac Sermo præexistens; magnus magni Dei Pontifex, omni tempore omnique ævo antiquior, Patris sui cultui devotus ac dicatus, primus ac solus pro omnium salute ei supplicat. Qui prærogativam quidem honoris obtinet principatum universi, æqualem autem cum Patre gloriam in Patris possidet regno. Quippe ipse lux est universa transcendens, quæ circa Patrem discurret, et interventu suo naturam principii atque ortus expertem a rerum generatarum substantia secludit. **607** Quæque superne ex divinitate principii ac finis experte emanans, extra procelit, et supercœlestem regionem, cunctaque quæ intra cœlum sunt, sapientiæ luce, quæ solis splendore longe præstantior est, il-

A καὶ τάξεις τοῦ παντός (τῆς ἀπειρομεγέθους δυνάμεως [45]) τὴν πολυποίκιλον σοφίαν γεραίρουσιν· αὐτῶ καὶ δυνάμεις ἀφανεῖς, ἀμφὶ τὰ δι' ἀέρος ἀνειμένα πεδία ποτῶμεναι, τὴν ὀφειλομένην καὶ πρέπουσαν θεολογίαν ἀναπέμπουσιν· τοῦτον δὲ τὸν μέγαν βασιλέα, καὶ αὐτὸς ὁμοῦ πᾶς ἀνυμνεῖ κόσμος· τοῦτον ἄνωθεν οὐρανοῦ, οὐρανόθεν τε ἀψίδων ὑπέριπτοι χοροὶ, γεραίρουσιν· ὕμνοισι δ' ὕμνοις ἀρήρητοι ἀγγέλων στρατιαί, πνεύματά τε νοεροῦ φωτὸς ἔκγονα, τὸν σφῶν γεννήτορα θεολογοῦσι· τοῦτον αἰῶνες ἄχρονοι πρὸ οὐρανοῦ τοῦδε καὶ πρὸ κόσμου, ἄλλοι τε τοῦτον ἀπειροὶ αἰῶνες αἰῶνων, πρὸ πάσης τῆς τῶν ὀρατῶν ὑποστάσεως, μόνον καὶ μέγαν δεσπότην καὶ Κύριον ἐπιγράφονται· τοῦτον καὶ αὐτὸς ἐπὶ πᾶσι καὶ πρὸ πάντων καὶ μετὰ πάντας (46), ὁ προὖν αὐτοῦ μονογενῆς Λόγος, ὁ δὲ μέγας Ἀρχιερεὺς τοῦ μεγάλου Θεοῦ, παντὸς χρόνου καὶ πάντων αἰῶνων πρεσβύτατος, τῆ τοῦ Πατρὸς καθωσιωμένος τιμῆ (47), πρῶτος καὶ μόνος τῆς πάντων ὑπεριλάσκειται σωτηρίας, πρωτεῖος μὲν τῆς τῶν ὄλων ἀρχῆς, δευτερεῖος δὲ τῆς Πατρικῆς βασιλείας (48) ἐνδοξαζόμενος, ὅτι δὴ τὸ φῶς αὐτὸς ἦν τὸ ἐπέκεινα τῶν ὄλων ἀμφὶ τὸν Πατέρα χορεύων, μεσιτεῦόν τε καὶ διείργων τῆς τῶν γεννητῶν οὐσίας, τὴν ἀναρχον καὶ ἀγένητον ἰδέαν· ὁ δὲ καὶ ἄνωθεν ἐξ ἀλήχτου καὶ ἀνάρχου θεότητος ἀναδυστάνον, ἐξω πρόεισι, τὸν ὑπερουράνιον χῶρον, τὰ τε εἰσω οὐρανοῦ πάντα, κρείττοσιν ἢ καθ' ἥλιον σοφίας καταλάμπων αὐγαίς· αὐτὸς δ' ἂν εἴη ὁ τοῦδε τοῦ σύμπαντος καθηγεμῶν κόσμου, ὁ ἐπὶ πάντων καὶ διὰ πάντων καὶ ἐν πᾶσιν ὀρωμένους τε καὶ ἀφανέσιν, ἐπιπροεῦόμενος τοῦ Θεοῦ Λόγος· παρ' οὗ καὶ δι' οὗ τῆς ἀνατάτω βασιλείας τὴν εἰκόνα φέρων ὁ τῷ Θεῷ φίλος βασιλεὺς, κατὰ μίμησιν τοῦ κρείττονος, τῶν ἐπὶ γῆς ἀπάντων τοὺς ὀλακας διακυβερνῶν ἰθύνει.

(45) Τῆς ἀπειρομεγέθους δυνάμεως. Malim scribere τῆς ὑπερμεγέθους δ. Mox ubi legitur σοφίαν ἀναπέμπουσι, aliud verbum substituendum est; puta ἀνυμνοῦσιν, vel ἀνακηρύττουσιν. Nam verbum illud ἀναπέμπουσιν non convenit huic loco, et ex æquente periodo huc perperam irrepit. In codice Fuk. legitur τὴν πολυποίκιλον σοφίαν γεραίρουσιν absque his verbis τῆς ἀπειρ. δυνάμεως, quæ nec in vetustissimo codice Palatino leguntur.

(46) Καὶ μετὰ πάντα. Non video quomodo hæc dici possint de Verbo, illud esse ante omnia et post omnia, nisi de Verbo incarnato hæc intelligamus. Quo sensu in Apocalypsi legitur: *Ego sum a et w, primus et novissimus* (Apoc. 1, 8). Potest etiam id intelligi de Verbo, quod cum ante omnia sæcula genitum sit, nihilominus continue generatur a Patre. Et hoc est, quod in psalmis dicitur, *Filius meus es tu: ego hodie genui te* (Psal. 11, 7). Sic Verbum est ante omnia et post omnia et in omnibus, non successione temporis, sed ob rationem æternæ generationis. Ipse enim est omnium initium ac finis, qui omnia quæ sunt, et quæ esse possunt, inchoat simul ac terminat. Possunt tamen hæc Eusebii verba aliter intelligi, si construantur cum verbo ὑπεριλάσκειται. Ita sensus erit, Verbum ante omnes et post omnes Deum Patrem placare. Sed prior expositio verior est. Sic enim Dionysius Alexandrinus in epistolis ad Herma nmonem de Filio Dei loquitur: Οὐδὲ τὴν χρισὶν υπεῖδετο τοῦ πρὸ πάντων

καὶ διὰ πάντων καὶ ἐπὶ πᾶσι. Qui locus refertur in libro vii, c. 10, *Historiæ ecclesiasticæ*. Novatianus quoque in libro *De Trinitate*, cap. 14. Christum ait esse ante omnia et post omnia: ante omnia quidem, ut Deum, post omnia vero, utpote hominem.

(47) Τῆ τοῦ Πατρὸς καθωσιωμένος τιμῆ. Male interpres veritit dignitatis paternæ particeps, cum vertendum esset, devotus ac dicatus cultui Patris. Similis est inscriptio illa, quæ in basi statuarum quas imperatoribus dicaverant, vulgo legitur DEVOTUS NUMINI MAJESTATIQUE EJUS. Cæterum hæc Ariani dogma sapiunt. Quisquis enim Deum Verbum cultui Dei Patris devotum esse dicit, is profecto nimis abjecte de Verbo loquitur, ac Verbum non æquare Deo Patri, sed potius subjicere videtur. Ejusmodi est quod addit Eusebius, Verbum Patri suo supplicare pro omnium salute. Quæ si de Deo Verbo dicantur quatenus verbum est, ferri nullo modo possunt. Sin de Christo accipiantur, id est, de Verbo postquam humanam naturam assumpsit, sunt verissima. Eadem sententia exstat in lib. 11 *Adversus Marcellum*, cap. 7, ubi Eusebius ait filium colere, adorare et glorificare Deum Patrem. Porro in codice Fuk. paulo ante legitur: Ὁ παντὸς χρόνου, καὶ πάντων αἰῶνων πρεσβύτατος.

(48) Vulg. Ἰσοῖς δὲ τῆς Πατρικῆς βασιλείας. Non dubito quin Eusebius ipse scripserit δευτερείος δὲ τῆς Πατρικῆς βασιλείας, quod editores cum ferre non possent, mutandum esse putarunt in ἰσας, ut

lustrat. Hic est totius mundi Dominus, supra omnia et per omnia, et in omnibus tam visibilibus quam invisibilibus incedens Dei Sermo. A quo et per quem, hic noster Deo charus imperator, cœlestis imperii imaginem gerens, terrena cuncta quorum gubernaculis admotus est, instar Dei moderatur.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β΄.

A

CAPUT II.

Ὁ μὲν γε τοῦ Θεοῦ μονογενῆς Λόγος, τῷ αὐτοῦ Πατρὶ συμβασιλεύων ἐξ ἀνάρχων αἰώνων εἰς ἀπέριους καὶ ἀτελευτήτους αἰώνας· ὁ διαρκῆς δὲ τούτῳ φίλος (49), ταῖς ἄνωθεν βασιλικαῖς ἀπορροαῖς χορηγούμενος, τῷ τε τῆς θεϊκῆς ἐπιγορίας ἐπωλύμῳ (50) δυναμούμενος, μακρὰς ἐτῶν περιόδους τῶν ἐπὶ γῆς κρατεῖ. Εἰθ' ὁ μὲν τῶν ὄλων σωτῆρ τὸν σύμπαντα οὐρανὸν τε καὶ κόσμον, τὴν τε ἀνωτάτω βασιλείαν, εὐπρεπῆ τῷ αὐτοῦ Πατρὶ παρασκευάζει· ὁ δὲ τούτῳ φίλος, αὐτῷ τῷ μονογενεῖ καὶ σωτῆρι Λόγῳ τῶν ἐπὶ γῆς τοὺς ὑποχειρίους προσάγων, ἐπιτιδείους πρὸς τὴν αὐτὴν βασιλείαν (51) καθίστησι. Καὶ ὁ μὲν κοινὸς τῶν ὄλων Σωτῆρ τὰς ἀποστατικὰς δυνάμεις, ὅσαι ποτὲ ἀμφὶ τόνδε τὸν ὑπὲρ γῆς ἀέρα διπτάμεναι ταῖς τῶν ἀνθρώπων ἐνέχριμpton ψυχαῖς, ἀοράτῳ καὶ θεϊκῇ δυνάμει, οἷα θῆρας ἀγρίους, τῶν αὐτοῦ θρημμάτων ποιμένους ἀγαθοῦ δίκην, πορρώτατῳ καθίστησιν· ὁ δὲ τούτῳ φίλος, ἄνωθεν παρ' αὐτοῦ τοῖς κατ' ἐχθρῶν κοσμοῦμενος τροπαῖσι, τοὺς ἐμφανεῖς τῆς ἀληθείας ἐχθροὺς νόμῳ πολέμου χειρούμενος, σφρονίζει. Καὶ ὁ μὲν λόγος ὢν προκόσμιος καὶ σωτῆρ τῶν ὄλων, λογικὰ καὶ σωτηριώδη σπέρματα τοῖς αὐτοῦ παραδιδούς θιασώταις, λογικοὺς ἅμα καὶ τῆς τοῦ Πατρὸς βασιλείας ἐπιστημονικοὺς ἀπεργάζεται· ὁ δὲ τούτῳ φίλος, οἷα τις ὑποφῆτης τοῦ Θεοῦ Λόγου, πᾶν γένος ἀνθρώπινον ἐπὶ τὴν τοῦ κρείττονος ἀνακαλεῖται γῶσιν, ταῖς πάντων ἀκοαῖς ἐμβοῖν, μεγάλην τε τῇ φωνῇ τοῖς ἐπὶ γῆς ἅπασιν τοὺς τῆς ἀληθοῦς εὐσεβείας (52) καὶ ἀληθείας ἀνακηρύττων νόμους. Καὶ ὁ μὲν τῶν ὄλων Σωτῆρ τὰς οὐρανίους πύλας τῆς τοῦ Πατρὸς βασιλείας τοῖς ἐνθὲνδε ἐκείσε μελισταμένους ἀναπετάνυσιν· ὁ δὲ ζήλω τοῦ κρείττονος, πάντα ῥύπον ἀθέου πλάνης τῆς κατὰ γῆν βασιλείας ἀποκαθηράμενος, χοροὺς ὁσίων κατὰ εὐσεβῶν ἀνδρῶν, εἰσω βασιλικῶν οἰκῶν εἰσκαλεῖται, αὐτανδρον τὸν σύμπαντα στόλον τῶν ὑπ' αὐτῷ κυβερνωμένων, διασώσασθαι προμηθοῦμενος· πανήγυρην τε ταύτην μόνος οὗτος τῶν πώποτε τῆς Ῥωμαίων καθηγεμονευσάντων βασιλείας, τριτταῖς ἤδη περιόδους δεκάδων πρὸς τοῦ παμβασιλέως Θεοῦ τιμηθεῖς,

Filius Patri æqualis poneretur. Verum Eusebium ita scripsisse, ut dixi, docet primo ipsa series orationis. Distinguit enim Eusebius hoc loco gubernationem et regimen universi a regno Dei Patris. Et in gubernatione quidem universi, Filium ait principem locum obtinere: in regno autem Patris secundum, πρωτεύουσ μὲν τῆς τῶν ὄλων ἀρχῆς, δευτερείους δὲ τῆς πατρικῆς βασιλείας ἐνδοξαζόμενος. Vides τὴν τῶν ὄλων ἀρχὴν, id est, regnum universi opponi regno Dei Patris: πρωτεύουσ igitur opponi etiam debent τὰ δευτερεῖα. Deinde τὰ ἴσα τῆς βασιλείας Græce non dicitur. Postremo Eusebius Filium semper secundam causam appellat in libris *Demonstrationis*, et τῶν δευτερείων ἡζῶσθαι dicit in lib. v *Demonstrationis*, cap. 4.

(49) Ὁ διαρκῆς δὲ τούτῳ φίλος. Hic locus sic mihi restituendus videtur, συμβασιλεύων ἐξ ἀνάρχων αἰώνων εἰς ἀπέριους καὶ ἀτελευτήτους αἰώνας

Et ille quidem unigenitus Dei Sermo, a sæculis principio carentibus ad infinita usque et interminata sæcula regnat cum Patre. Noster vero imperator eidem perpetuo charissimus, qui ex cœlesti fonte imperiales quosdam percipit effluxus, et divinæ appellationis cognomento roboratur, multis j̄m annorum circulis et conversionibus terras regit. Præterea ille quidem omnium conservator, cœlum ac mundum universum ac cœleste regnum Patri suo decentissimum atque aptissimum comparat. Hic vero ejus amicus, ex his qui in terris degunt, omnes imperio suo subjectos ad unigenitum Dei Sermonem servatoremque adducens, idoneos ad ejus regnum efficit. Et ille quidem communis omnium Servator, rebelles illas potestates, quæ per hunc terræ proximum aerem volitantes hominum animis incubabant, tanquam bonus pastor feras bestias, spiritali quadam et divina virtute ab ovili suo longissime expellit. Hic ejus amicus, multis tropæis ab ipso cœlitus exornatus, apertos veritatis hostes belli jure sibi subjiciens, pœna afficit. Ille utpote ratio ante mundum subsistens, et omnium rerum conservator, rationalia ac salutaria semina suis tradens sodalibus, rationales eos reddit et paterni regni scientia instructos. Hic ejusdem amicus, velut quidam interpretes Verbi Dei, universum genus humanum ad cognitionem Dei revocat, omnium auribus inclamans, et clara voce, veræ pietatis ac veritatis leges cunctis per orbem terrarum degentibus annuntians. Ille omnium Servator, cœlestes paterni regni portas hinc eo migrantibus aperit. Hic vero Dei exemplum æmulatus, postquam terrenum imperium cunctis errorum sordibus purgavit, 608 sanctorum ac plorum hominum cœtus in sacris ædes et basilicas invitat; summam adhibens curam ac diligentiam, ut tota classis quam regendam accepit, cum ipsis vectoribus conservetur. Solusque ex omnibus qui Romano imperio unquam præfuerunt, tertio jam decennialium circuitu a summo omnium Imperatore Deo honoratus, hanc festivitatem non terrenis qui-

διαρκεῖ· ὁ δὲ τούτῳ φίλος, etc.

(50) Vulg. τῷ τῆς θεϊκῆς ἐπιγορίας ἐπωλύμῳ. Quodnam sit hoc cognomentum divinæ appellationis, quo affectus atque insignitus est Constantinus, non satis liquet. An forte Victoris nomen intelligit Eusebius, quod Constantino inditum est, ut supra notavimus? An potius cognomentum Maximi, quod Dei proprium est? Potest etiam ipsum Constantini nomen intelligi, quo significatur is qui est. Hoc autem Dei proprium nomen esse docent sacræ literæ. Denique cognomentum Christiani, quod Constantinus maxime adamavit, hic possumus intelligere.

(51) Πρὸς τὴν αὐτὴν βασιλείαν. Lego cum interprete πρὸς τὴν αὐτοῦ.

(52) Τῆς ἀληθοῦς εὐσεβείας. In codice Fulk. deest ἀληθοῦς rectius.

busdam spiritibus, ut veteres illi; nec spectris dæmonum imperitam multitudinem seducentium, nec fraudibus et commentis hominum impiorum celebrat, sed ipsi a quo honoratus est Deo, gratias persolvit; conscius scilicet honorum quæ ab eo accepit, non veterum ritu, palatium cruore ac tabo inquinans, nec fumo et igne et holocaustis terrenos dæmones placans; verum summo omnium regi gratiam et acceptam victimam, suum videlicet regium animum, ac mentem Deo dignissimam consecrans. Sola enim hæc victima Deo iucunda est, quam imperator noster absque igne et sanguine, puris animi cogitationibus litare condidit, dum partim veris opinionibus ac sententiis in animo recouditis pietatem confirmat; partim magnificis orationibus laudes Dei prædicat, et regiis actibus Dei clementiam æmulari, totus ei addictus, magnique instar doni semetipsum ei dedicans, velut primitias orbis cujus ipso administrationem accepit. Hanc igitur maximam hostiam autem omnes rite immolat imperator. Immolat vero utpote bonus pastor, non

Agnorum cædens primogenitorum hecatombas,
sed rationalis gregis qui ab ipso pascitur animos,
ad cognitionem Dei cultumque perduicens.

CAPUT III.

At Deus huiusmodi delectatus hostia, donumque sibi oblatum libenter accipiens, venerandi huius et eximii sacrificii antistitem collaudat, multosque annorum circuitus ejus imperio adjicit; pro modo religionis qua ab imperatore colitur, sua in illum beneficia vicissim adaugens. Omnesque ei festivitates celebrare concessit cum summa singularis imperii felicitate; singulis decennialium circulis unum ex ejus liberis ad imperialis throni consortium promovens. Primo enim natu maximum qui paterno appellatur nomine, primo imperii decennio consortem regni renuntiavit. Eum deinde 609 qui secundus erat ætate, secundo imperii decennio; tertium deinceps tertio ejus festivitatis, quam nunc celebramus decennio. Cumque jam quartus volvi cæperit circulus, utpote temporum spatii magis magisque sese extendentibus, copiosa generis societate, et Cæsarem nuncupationibus

(53) *Ἄχροις ἀθέων ἀνδρῶν.* Corrupta vox est ἄχροις, pro qua quid substituendum sit, nescio. Nisi forte placet ἀκρόασις. Laudat enim Constantinum, quod decennialibus suis oratores ethnicos non admittat.

(54) Vulg. *πρὸς τῶν ἀπάντων καλλιερεῖ.* Scribendum est πρὸ τῶν ἀπάντων, vel πρῶτος.

(55) *Κατὰ τὴν πρώτην τῆς βασιλικῆς περιόδου δεκάδα.* Si rem exactius disquiramus, falsum est, Constantinum juniorem Cæsarem a patre creatum fuisse primo imperii Constantini decennio. Constantinus enim junior a patre Cæsar creatus est, Gallieno et Basso coss. Kalendis Martiis, anno Christi 317. Erat hic annus imperii Constantini xi. Quare non intra primum decennium, sed potius intra secundum Cæsar creatus est junior Constantinus. Proinde hic Eusebii locus benigne interpretandus est, et κατὰ τὴν πρώτην δεκάδα, sumendum est pro ἀμφὶ τὴν.

οὐ χθονίους κατὰ τοὺς παλαιούς συντελεῖ πνεύμασιν, οὐδὲ λαοπλάνων φάσμασι δαιμόνων, οὐδ' ἀπάταις καὶ ἀχροῖς ἀθέων ἀνδρῶν (53), αὐτῷ δὲ τὰ χαριστήρια τῷ τετιμηκότι, συνησθημένους τῶν εἰς αὐτὸν κεχρορηγημένων ἀγαθῶν, ἀποδίδωσιν· οὐ κατὰ τοὺς παλαιούς, αἵμασι καὶ λύθροις τοὺς βασιλικούς οἴκους μαίνων, οὐδὲ καπνῷ καὶ πυρὶ, ζῶων τε ἔλοκαύτων θυσίαις, χθονίους δαίμονας ἀπομειλισσόμενος, τὴν δ' αὐτῷ τῷ βασιλεῖ τῶν ὀλων προσφιλεῖ καὶ χαρίεσσαν θυσίαν, αὐτὴν δηλαδὴ τὴν αὐτοῦ βασιλικὴν ψυχὴν καὶ τὸν νοῦν τὸν θεοπρεπέστατον, ἀφιερῶν αὐτῷ· θυσία γὰρ αὕτη προστηνῆς αὐτῷ μόνῃ· ἦν δὲ βασιλεὺς ὁ ἡμεδοσπός, καλλιερεῖν ἀπύροις καὶ ἀνθρώποις τοῖς κατὰ διάνοιαν κεκαθαρμένοις λογισμοῖς δεδίδακται, ψυχῆς μὲν ἀδιαψεύστοις δόγμασι τὰ τῆς εὐσεβείας κρατύνων, λόγῳ δὲ μεγαλοπρεπεῖ γεραίρων τὴν θεολογίαν, πράξει τε βασιλικαῖς τὴν τοῦ κρείττονος ζηλῶν φιλανθρωπίαν, ὅλος τε ἀνακαίμενος αὐτῷ, καὶ μέγα δῶρον ἀνατιθεὶς αὐτῆς ἑαυτὸν, οὐ πεπίστευται κόσμου τὸ ἀχροθίνιον· τοῦτο δὲ μέγιστον ἱερεῖον πρὸ τῶν ἀπάντων καλλιερεῖ (54) βασιλεὺς, θύει δ' ἅτε ποιμὴν ἀγαθὸς, οὐκ

Ἄρῶν πρωτογόνων βέζων κλειτὰς ἑκατόμβας,
τῶν δ' ὑπ' αὐτῷ ποιμαινομένων λογικῶν θρεμμάτων
τὰς ψυχὰς τῇ αὐτοῦ γνώσει καὶ εὐσεβείᾳ προσάγων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Ὁ δὲ τῷ τοιῷδε χαίρων ἱερεῖῳ, καὶ τὸ δῶρον ἀσμένως ἀσπαζόμενος, τῆς σεμνῆς καὶ καλλιπρεποῦς θυσίας τὸν ἱεροφάντην ἀγάμενος, προσθήκας αὐτῷ μακρῶν περιόδων τῆς βασιλείας προσθήθησιν, ἀμοιβαίως ταῖς εἰς αὐτὸν ὁσίσαις αὐξῶν τὰς εὐεργεσίας· παρέχει τε παντοίας ἐορτὰς ἐκτελεῖν σὺν πολλῇ τῇ ἐξοστῶν τῆς μοναρχίας, ἐφ' ἑκάστη περιόδῳ δεκαετοῦς πανηγύρεως, ἕνα τινὰ τῶν αὐτοῦ παιδῶν ἐπὶ τὴν τοῦ βασιλικοῦ θρόνου κοινωνίαν προχερῖζόμενος· πρῶτόν γε τοῦ πατρὸς τὸν ὁμόνυμον, κατὰ τὴν πρώτην τῆς βασιλικῆς περιόδου δεκάδα (55), τοῦ βασιλικοῦ κοινωνῶν ἀπέφηνε κληροῦ, δεύτερον δ' ἐπὶ τῇ δευτέρῃ δεκάδι, τὸν ἐφεξῆς τῷ χρόνῳ, τὸν τρίτον ὡσαύτως, ἐπὶ τῇ τρίτῃ τῆς μετὰ χεῖρας ἐορτῆς δεκάδι· ἦδη δὲ καὶ τετάρτης ἀνακυκλουμένης περιόδου (56), ὡς ἂν τῶν χρόνων εἰς μῆκος ἐκτείνομένων, συναίξων τὴν βασιλείαν ἀφθόνῳ κοινωνίᾳ τοῦ γένους, Καισάρων τε ἀναδείξεισι (57), προσηγῶν

(56) Vulg. *ἦδη δὲ τῆς τετάρτης ἀνακυκλουμένης περιόδου.* Const. imperator tricennialia edidit Constantio et Albino coss. viii Kalendas Augusti, qui dies tricesimum ejus imperii annum inchoabat. Ab hoc igitur die supradictis coss., anno Christi 355, incipiebat quarta periodus decennialis imperii Constantini juxta computationem Eusebii: cum tamen incipere potius deberet ab insequente anno, primo scilicet ac tricesimo. Verum hæc non ita exacte supputari solent ab oratoribus.

(57) *Καισάρων τε ἀναδείξεισι.* Dalmatium et Hanniballianum intelligi, quorum prior Cæsar, alter vero Rex a Constantino declaratus est anno imperii tricesimo, die xv Kalendas Octobris, ut legitur in Fastis Idatii. Hieronymus in *Chronico* scribit tricennialibus Constantini Dalmatium Cæsarem factum fuisse. Ubi tricennialia posuit pro anno imperii tricesimo, cum tamen tricennialia proprie sit dies primus anni tricesimi. Etienium imperatores

θειών (58) ἀποπληροῖ θεοπρίσματα, ἃ δὴ πάλαι καὶ πρόπαλαι ὧδέ τι εἶδα· « Καὶ διαλήφονται τὴν βασιλείαν ἄγιοι Ὑψίστου. » Οὕτω δὴτα χρόνων ἅμα καὶ παιδῶν αὐξήσεις βασιλεὶ τῷ θεοφιλεστᾶτῳ Θεῷ αὐτῷ ὁ παμβασιλεὺς δωρούμενος, ἀκμάζουσιν αὐτῷ καὶ νεαρὰν τὴν κατὰ τῶν ἐπὶ γῆς ἐθνῶν ἡγεμονίαν, ὡσπερ ἄρτι φύειν ἀρχομένην καθίστησιν· αὐτὸς τε αὐτῷ συντελεῖ τὴν πανήγυριν, νικητὴν αὐτῶν καθιστᾶς ἐχθρῶν ἀπάντων καὶ πολεμίων, εὐσεβείας τε ἀληθοῦς ὑπόδειγμα τοῖς ἐπὶ γῆς ἅπασιν ἀποφαίνων. Ὁ δ' ὡς φῶς ἡλίου μαρμαρυγαῖς ταῖς τῶν Καισάρων ἐπιλάμψει, τοὺς πορρωτάτω τοῖς τόποις ἀπικισμένους, ταῖς εἰς μακρὸν ἐξ αὐτοῦ παραπεμπομέναις ἀκτίσι καταυγάζει, ὧδε μὲν ἡμῖν τρεῖς τὴν ἐφ' ἂν λαχοῦσι τὸν ἐπάξιον αὐτοῦ καρπὸν (59), θάτερον δὲ τῶν παιδῶν θατέριον γένει τῶν ἀνθρώπων, καὶ πάλιν ἄλλον ἀλλαχθῆ, λαμπτήρας οἶα καὶ φωστῆρας τῶν ἐξ αὐτοῦ προγεομένων φώτων, διενειμάτω· εἶθ' ὑπὸ μίαν ζεύγλαν βασιλικῷ τεθρίππου (60) τέτταρας ὑποξεύξας αὐτῷ οἶα τινὰς πάλους τοὺς ἀνδρειοτάτους Καισαρὰς, ἡνίασι τε αὐτοῦς ἐνθέου συμφωνίας τε καὶ ἁμονίας ἀρμολογίας, ἄνωθεν ὑψηλῶς ἡνιοχῶν ἐλαύνει, ὁμοῦ τὴν σύμπασαν, ὅσην ὁ ἥλιος ἐφορᾷ, διππεύων, αὐτὸς τε τοῖς πᾶσιν ἐπιπαρῶν, καὶ τὰ πάντα διασκοπούμενος. Κἄπειτα τῆς οὐρανοῦ βασιλείας εἰκόνι κεκοσμημένος, ἅνω βλέπων, κατὰ τὴν ἀρχέτυπον ἰδέαν τοὺς κάτω διακυβερῶν ἰθύνει, μονάρχου δυναστείας μιμηματι κραταιούμενος· τοῦτο γὰρ ἀνθρώπων φύσει τῶν ἐπὶ γῆς μόνῃ (61), τῶν ἀπάντων δεδώρηται βασιλεὺς· νόμος γὰρ οὗτος (62)

⁶ Dan. vii, 18.

Romani quinquennalia, decennalia ac vicennalia sua celebrabant die primo quinti, decimi aut vicesimi anni principatus sui. Quippe hæc vocabula nihil aliud significant, quam Natalem imperii qui quinto quoque anno ac decimo recurrente, maxima pompa ac festivitate celebrabatur. Durabat autem hæc festivitas uno aut altero die, quo circenses ac theatrales ludi edebantur. Proinde cum Dalmatius non sit factus Cæsar viii Kalendas Augusti, qui dies annum imperii Constantini tricesimum inchoabat, improprie locutus est Hieronymus, qui Cæsarem illum creatum esse dixit tricennalibus Constantini. Rectius Eusebins noster hoc loco id refert post tricennalia, incipiente jam iv periodo decennali imperii Constantini. Nam post tricennalium festivitatem novam periodum inchoabant, quasi tricesimus annus qui tantum delibatus fuerat, completus jam casset. Atque ut jurisconsulti dicere solent, in dignitatibus annuū ceptum pro completo haberi : ita etiam in quinquennalibus, decennialibus et reliquis hujusmodi festivitatis facere consueverant. Sic intelligendus est locus Amm. Marcellini in lib. xiv, ubi de tricennalibus Constantii loquitur his verbis : *Arelate hiemem agens Constantius, post theatrales ludos atque circenses ambitiosos editos apparatus, die vi Idus Octobris, qui imperii ejus annum tricesimum terminabat*, etc. Omnino enim Marcellianus annum xxx terminatum posuit pro inchoato, ob eam quam dixi rationem.

(58) *Προφητῶν θειῶν*. Codex Fnk. θειῶν προφητῶν. Et paulo post οὕτω δὴτα χρόνων, etc. Porro locus ille quem ex divinis prophetis citat Eusebius, legitur in cap. vii Danielis.

(59) *Τὸν ἐπάξιον αὐτοῦ καρπὸν*. Constantium Cæsarem intelligit. Ille enim primum ad regendas Gallias a patre missus fuerat. Postea vero in Orientem translatus est, ut docet Julianus in oratione i

imperium amplificans, divinorum prophetarum implet oracula, quibus jampridem prædictum erat : *Et suscipient regnum sancti Altissimi* ⁵. Ad hunc modum, temporum simul ac liberorum incrementa piissimo imperatori largitus summus omnium imperator Deus, vigentem ei ac florentem orbis terrarum dominationem præstat, perinde ac si nunc primum nasci atque erumpere cœpisset. Ipseque adeo hanc ei festivitatem curat atque adornat ; quippe quem hostium et inimicorum omnium victricem constituit, ac veræ pietatis exemplum humano generi proposuit. At noster imperator, tanquam solis jubar homines locorum spatiis longissime remotos, Cæsarum suorum præsentia, quasi quibusdam radiis ex se procul emissis illustrat.

Ac nobis quidem qui Orientem incolimus, sobolem plane se dignam attribuit : alterum vero ex filiis, alteri hominum parti : alium rursus alibi, tanquam faces quasdam, et luminaria ex sua luce diffusa partitus est. Fortissimos deinde quatuor Cæsares, quasi quosdam equuleos uno imperiali quadrigæ copulans jugo, et cælestis consensus atque concordie habenis eos devinciens, ipse sublimis velut auriga, incitat atque impellit, universum terrarum orbem qui solis illustratur radiis, percurrrens, ubique præsens et omnia inspectans. Denique cælestis imperii imaginem ferens, oculis in cælum defixis, ad primitivi illius exemplaris similitudinem res mortalium regit, monarchiæ Dei adumbrata quadam effigie roboratus. Hoc enim summus univer-

De laudibus Constantii, et Libanius in Basilico.

(60) *Βασιλικῷ τεθρίππου*. Nihil hoc loco vidit interpres qui hunc locum ita vertit, *Porro imperii quadrisarium dispersiti jugum, quasi quatuor equis, id est, sibi, et tribus filiis Cæsaris fortissimis imponens*. Atqui Eusebins quatuor Cæsares diserte dicit, quos quatuor equis comparat, qui uno jugo copulati imperialem curram traherant, cui auriga præerat Constantinus. Quatuor autem Cæsares sunt Constantinus junior, Constantius et Constans Constantini imperatoris filii, et Dalmatius filius Dalmatii, de quo supra.

(61) *Ἡμῶν ἐπὶ γῆς μόνος*. Diu me torsit hic locus. Tandem vero certissimam ejus emendationem deprehendi. Scribo igitur, *Τοῦτο γὰρ τῶν ἀνθρώπων φύσει τῶν ἐπὶ γῆς μόνῃ, τῶν ἀπάντων δεδώρηται βασιλεὺς, id est, Hoc enim soli omnium quæ in terra sunt animantium homini Deus indulsit*, ut scilicet monarchiæ diviniæ similitudinem exprimeret. Idem repetit Eusebins infra pag. 611, ubi enumerat beneficia, quæ genus humanum a Deo Verbo accepit : *Βασιλικὸν τε τοῦτο τὸ ζῶον ἀπειργάζετο, μόνον τῶν ἐπὶ γῆς βασιλεύειν καὶ βασιλεύεσθαι*. τούτ' εἶδέναι ἀναδελξας. At interpres pro μόνος, hoc loco legisse videtur νόμος. Sic enim vertit, *Istam enim imperii formam lex, quæ rex omnium est, humano generi tribuit*.

(62) *Νόμος γὰρ οὗτος*. Hæc de summo omnium Rege ac Deo dicuntur, qui vere lex est ac norma regniæ potestatis. Potest etiam hic legi μόνος, ut sensus sit solum Deum regiam potestatem obtinere, quippe qui solus omnibus imperet, et monarchiam obtineat. Itaque in superiore periodo scribendum videtur μόνῃ μόνος τῶν ἀπάντων δεδώρηται βασιλεὺς. Neque aliter Eusebius scripsisse existimo. Sententia enim apertissima est et elegantissima, et

sorum rex, soli omnium quæ in terra sunt animantium, humano generi indulsit. Quippe hic regniæ potestatis lex est, quæ omnes unius imperio subjacere decernit. Porro imperium singulare, supra omnes status et administrationes eminent. Etenim multorum æquali inter se potestate præditorum dominatio quæ huic opposita est, turba potius ac tumultus dici debet. Proinde unus Deus, non duo tresve aut etiam plures. Nam deorum multitudo **610** Deum penitus tollit. Unus rex, ejusque sermo et regia lex una; quæ non verbis ac syllabis enuntiatur; nec in chartis aut tabulis perscripta, temporis longinquitate corrumpitur: sed vivus ac per se subsistens Dei Sermo; qui omnibus qui sub ipso ac post ipsum sunt, Patris regnum disponit atque ordinat. Hunc cælestes ambiunt exercitus, et infinita angelorum millia Deo ministrantium; turmæ item innumerabiles militiæ supra mundum positæ, et invisibilium spirituum; qui intra cæli septa residentes, totius mundi ordinem ac dispositionem curant. Quorum omnium dux ac princeps est, regius Dei Sermo, velut quidam summus imperatoris præfectus. Hunc magistrum militiæ, magnum pontificem prophetam Patris, magni consilii nuntium; paternæ lucis splendorem; unigenitum Filium, aliisque hujusmodi innumeris vocabulis sacra theologorum appellant oracula. Quem quidem vivum Sermonem, legem ac sapientiam, omnisque boni complementum Pater cum constituisset, cunctis qui imperio suo subjacent, summum hoc bonum muneris loco donavit. Ille vero cuncta permanens et ubique incedens, et Patris beneficia copiose in universos extendens, usque ad ipsa quæ in terris degunt ratione prædita animalia, similitudinem regii principatus produxit; hominis animum ad imaginem ipsius formatum divinis exornans facultatibus. Idcirco hominis animus alias quoque virtutes divina quadam derivatione participat. Solus enim sapiens est is, qui solus fortis et potens. Idem justitiæ procreator, pater rationis atque sapientiæ; fons lucis ac vitæ; veritatis ac virtutis dispensator: ipsius denique imperii et principatus omnis ac potestatis auctor.

CAPUT IV.

Verum unde hominibus datum est hæc nosse? quis hæc mortalium auribus annuntiavit? Unde carnali lingue id concessum est, ut res a carne et corporis mole semotas loqueretur. Quis invisibilem regem propius intuitus, has in illo dotes ac virtutes vidit? Etenim elementa quidem affinitate cum corporibus conjuncta, et res ex iisdem elementis compositæ, corporis sensibus percipiuntur. Verum nemo unquam invisibile illud regnum quo cuncta gubernantur, corporis oculis se vidisse gloriatus est: nec mortalis natura, sapientiæ pulchritudina legerimus. Et hæc periodus cum præcedente optime cohærebit.

(63) Vulg. *ὁ τούτου λόγος, καὶ νόμος βασιλικὸς εἷς*. In cod. Fuk. deest virgula, optime. Filius enim Dei est sermo seu ratio et lex Dei Patris, ut paulo post dicit Eusebius.

(64) *Μέγιστον, ἀγαθὸν ἔδμα*. Delenda vox ἀγα-

βασιλικῆς ἐξουσίας, ὁ τὴν κατὰ πάντων μίαν ἀρχὴν ὀριζόμενος· μοναρχία δὲ τῆς πάντων ὑπέγκειται συστάσειος τε καὶ διοικήσεως· ἀναρχία γὰρ μᾶλλον καὶ στάσις, ἢ ἐξ ἰσοτιμίας ἀντιπαρεξαγομένη πολυαρχία· διὸ δὴ εἰς Θεὸς, ἀλλ' οὐ δύο, οὐδὲ τρεῖς, οὐδὲ ἐτι πλεονες· ἀκριβῶς γὰρ ἄθεον τὸ πολύθεον· εἰς βασιλεὺς, καὶ ὁ τούτου λόγος καὶ νόμος βασιλικὸς εἷς (63), οὐ βήμασι καὶ συλλαβαῖς ἐκφωνούμενος, οὐδ' ἐν γραφαῖς καὶ στήλαις χρόνου μήκει δαπανώμενος, ζῶν δὲ καὶ ὑφ' ἑστῶτος Θεὸς Λόγος, τοῖς ὑπ' αὐτὸν καὶ μετ' αὐτὸν ἅπασι τὴν τοῦ Πατρὸς διατατόμενος βασιλείαν. Στρατιαὶ δὲ τούτου οὐράνιοι περιπολοῦσι, μυριάδες τε ἀγγέλων Θεοῦ λειτουργῶν, πλήθη τε στρατοπεδείας ὑπερκοσμίου, τῶν τε εἰσω οὐρανοῦ πνευμάτων ἀφανῶν, τῆ τοῦ παντὸς κόσμου τάξει διακονουμένων· ὧν πάντων ὁ βασιλικὸς καθήγεται Λόγος, οἳ τις μεγάλου βασιλέως ὑπαρχος. Ἀρχιστράτηγον αὐτὸν καὶ ἀρχιερέα μέγαν, προφήτην τε τοῦ Πατρὸς καὶ μεγάλης βουλῆς ἄγγελον, φωτὸς τε ἀπαύγασμα πατρικοῦ, μονογενῆ τε Υἱὸν, καὶ τούτων ἕτερα μυρία θεσπίζουσιν ἀναφωνοῦσαι θεολόγων φωναί· ὃν δὴ ζῶντα Λόγον καὶ νόμον καὶ σοφίαν, ἀγαθὸν τε πληρωμα παντὸς ὁ γεννήσας ὑποστησάμενος μέγιστον, ἀγαθὸν δόμα (64) τοῖς ὑπὸ τὴν βασιλείαν πᾶσιν ἔδωκ' ἑσάτο· ὁ δὲ δεικνὼν τὰ πάντα, πάντη τε ἐπιπορευόμενος. καὶ τὰς τε τοῦ Πατρὸς χάριτας ἀφθόνως ἐξαπλῶν εἰς πάντας, μέχρι καὶ τῶν ἐπὶ γῆς λογικῶν, τὸ τῆς βασιλικῆς δυναστείας ἐξέτεινε μίμημα, θεϊκαῖς δυνάμει τὴν εἰκόνα τὴν αὐτοῦ (64') πεποιημένην ἀνθρώπου ψυχὴν κατακοσμήσας· ἔνθεν αὐτῆ καὶ τῶν ἄλλων ἀρετῶν ἡ κοινωνία, θεϊκῆς ἐξ ἀποβόλας περιέσσι. Μόνος μὲν γὰρ σοφὸς ὁ καὶ Θεὸς μόνος. Ὁ δ' αὐτὸς τὴν οὐσίαν ἀγαθὸς μόνος, ἰσχυρὸς δὲ δυνατὸς αὐτὸς μόνος· καὶ γεννήτωρ μὲν αὐ τῆς δικαιοσύνης, πατὴρ δὲ λόγου καὶ σοφίας, πηγὴ τε φωτὸς καὶ ζωῆς, ἀληθείας τε καὶ ἀρετῆς ταμίης, καὶ δὴ βασιλείας αὐτῆς, ἀρχῆς τε πάσης καὶ ἐξουσίας καθηγεμῶν.

etiam est Deus. Idem solus natura bonus: solus fortis et potens. Idem justitiæ procreator, pater rationis atque sapientiæ; fons lucis ac vitæ; veritatis ac virtutis dispensator: ipsius denique imperii et principatus omnis ac potestatis auctor.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'.

Ἄλλὰ ταῦτα πόθεν ἀνθρώποις εἰδέναι; Τίς δ' ἀκοῆ θνητῶν ταῦτα διεκονήσατο; Πόθεν δὲ γλώττη σαρκὸς, τὰ σαρκῶν ἀλλότρια καὶ σωματίων ἀποφθέγγεσθαι; Τίς τὸν ἀφανῆ βασιλέα διοπτρεύσας, ταύτας ἐν αὐτῷ κατείδε δυνάμεις; Αἰσθήσει μὲν γὰρ σωματίων ἀδελφὰ στοιχεῖα, τὰ τ' ἐκ τούτων συγκρίματα καταλαμβάνεται· ἀλλ' οὐδεὶς πω σωματίων ὀφθαλμοῖς τὴν κατὰ πάντων ἀφανῆ βασιλείαν εἶπει παραλαβὼν, ἐσεμύνατο, οὐδὲ θνητῆ φύσις τὸ σοφίας κατενόησε κάλλος. Τίς δὲ σαρκῶν αἰσθήσει τὸ δικαιοσύνης ἐνεῖδε πρόσωπον; Ἐννόμου δ' ἀρχῆς καὶ βαθόν, vel certe vox δόμα· alterutra enim vox vacat. Malim tamen posteriorem vocem expungere. Sic enim Eusebius infra cap. 12.— Monet Heinichen, legendum potius videri μεγίστων ἀγαθῶν δόμα. Edit.

(64') *τὴν εἰκόνα τὴν αὐτοῦ*. Forte τὴν κατ' εἰκόνα αὐτοῦ. Edit.

αλικῆς ἐξουσίας πόθεν ἀνθρώποις ὑπεισῆλθεν ἐν-
νοια; Πόθεν αὐτοκρατορικὴ δύναμις τῷ σαρκὶ καὶ
αἵματι πεπιλημένῳ; Τίς δὲ τὰς ἀφανεῖς καὶ ἀσημη-
ματίστους ἰδέας, καὶ τὴν ἀσώματον καὶ ἀσηματί-
στον οὐσίαν τοῖς ἐπὶ γῆς ἐξηγόρευσεν; Ἄλλ' ἦν ἄρα
τούτων εἷς ἑρμηνεὺς, ὁ διὰ πάντων ἤκων τοῦ Θεοῦ
Λόγος, ὁ τῆς ἐν ἀνθρώποις λογικῆς καὶ νοερᾶς πα-
τῆρ οὐσίας, μόνος μὲν τῆς τοῦ Πατρὸς θεότητος
ἐξηγούμενος, τοῖς δὲ σφετεροῖς ἐκγόνοις τὰς πατρικὰς
ἀποβρόχας ἐπέδωκεν. Ἔνθεν ἅπασιν ἀνθρώποις,
Ἐλλήσιν ὀμοῦ καὶ βαρβάρους, οἱ κατὰ φύσιν αὐτο-
μαθεῖς λογισμοὶ, ἔνθεν λόγου καὶ σοφίας ἐνοιαί,
ἔνθεν φρονήσεως καὶ δικαιοσύνης σπέρματα, ἔνθεν
αἱ τῶν τεχνῶν καταλήψεις, ἔνθεν ἀρετῆς ἐπιστήμη,
σοφίας τε φίλον ὄνομα, καὶ σεμνὸς φιλοσόφου παι-
δείας ἔρωσ· ἔνθεν ἀγαθοῦ παντὸς καὶ καλοῦ γνῶσις,
ἔνθεν αὐτοῦ φαντασία Θεοῦ, καὶ βίος θεοσεβείας
ἐπάξιος, ἔνθεν ἀνθρώπῳ βασιλείας ἰσχύς, καὶ κράτος
ἑμαχον τῶν ἐπὶ γῆς ἀπάντων. Ὡς δὲ τὸν κατ' εἰκόνα
Θεοῦ καὶ καθ' ὁμοίωσιν ἐν ἀνθρώπῳ ψυχῇ χαρακτήρα,
λόγος ὁ τῶν λογικῶν ὑψίστη πατὴρ, βασιλικὸν τε
τοῦτο τὸ ζῶον ἀπειργάζετο, μόνον τῶν ἐπὶ γῆς βασι-
λεύειν καὶ βασιλεύεσθαι τοῦτ' εἰδέναι ἀναδείξας,
προμελετᾶν τε καὶ προδιδάσκειν (65) ἐνθένδε τῆς
οὐρανοῦ βασιλείας τὴν ἐπηγγελμένην ἐλπίδα, δι' ἣν
καὶ ἀφίεται, θνητοῖς τε εἰς ὁμίλιαν ἔλθειν αὐτὸς
ὁ τῶν παιδῶν οὐκ ἀπώκνει πατὴρ, τὰ δ' αὐτοῦ γεωρ-
γῶν (66) σπέρματα καὶ τὰς ἀνωθεν ἀνανεούμενος
χορηγίας, οὐρανοῦ μεθέξειν βασιλείας, τοῖς πᾶσιν
εὐηγγελίζετο, ἐκάλει τε καὶ παρεκάλει πρὸς τὴν
ἀνω πορείαν εὐτρεπεῖς εἶναι, τὴν ἐπάξιον στολὴν τῆς
κλήσεως παρασκευασαμένους· ἐπλήρου τε ἀβρόβῳ
δυνάμει τὴν σύμπασαν, ὅσῃν ὁ ἥλιος ἑρορᾶ, τοῦ κη-
ρύγματος, τῷ τῆς κατὰ γῆν βασιλείας μιμήματι τὴν
οὐράνιον ἐκτυπούμενος, ἐφ' ἣν καὶ σπεύδειν τὸ πᾶν
τῶν ἀνθρώπων προρομᾶ γένος, ἀγαθὴν ἐλπίδα ταύ-
την προεδηλημένος.

compararent. Et inexplicabili quadam virtute universum terrarum orbem qui solis radiis illustratur, prædicatione sua implevit: terreni regni similitudine exprimens regnum cælorum. Ad quod ipse universum genus humanum incitat atque impellit; hac fiducia bonaque spe omnibus ostentata.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε΄.

Ἦς ὁ μὲν τῷ Θεῷ φίλος ἐντεῦθεν ἤδη μεθέξει,
τοῖς ἐμφύτοις τῷ Θεῷ κοσμηθεὶς ἀρεταῖς, καὶ τὰς
ἐκεῖθεν ἀποβρόχας τῆ ψυχῇ καταδεδεγμένος· καὶ
λογικὸς μὲν ἐκ τοῦ καθόλου γεγονὼς λόγος, σοφίας
δὲ μετουσίᾳ σοφῶς, ἀγαθὸς δ' ἀγαθοῦ κοινωνῆς, καὶ
δικαίος μετοχῆ δικαιοσύνης, σὺφρων τε σωφροσύνης

(65) *Vulg. προμελετῶν τε καὶ προδιδάσκειν.* Scribendum puto προμελετᾶν. Sic enim Eusebius loquitur infra, ubi de Deo Verbo ita scribit: Μέτρα τε ζωῆς τοῖς τὴν θνητὴν διανοῦσι βίον διαθεσμοθετήσας, προεμμελετᾶν ἐν τῷδε τᾷ προοίμῳ τῆς ὑπὲρ τὸν νῦν αἰῶνα ζωῆς ἅπασιν ἀνθρώποις συγκεχώρηκεν. Eadem utrobique sententia est. Quippe in altero loco de regno cælesti loquitur; in altero de vita æterna: et utriusque prologia quædam ac præexercitamenta hominibus in hac vita a divino Verbo ait esse concessa. Quare non dubito quin Eusebius ita scripserit: προμελετᾶν τε καὶ προοιμάζεσθαι ἐν-
θένδε τῆς οὐρανοῦ βασιλείας τὴν ἐπηγγελμένην ἐλ-

A nem **611** intelligentia unquam comprehendit? Quisnam vero justitiæ vultum carnis oculis aspexit? Unde legitimi imperii et regis potestatis notio hominibus oblata est? Unde imperialis potentia homini ex carne et sanguine compacto? Quis invisibilem et figuræ omnis expertem formam, quis incorpoream externisque carentem lineamentis substantiam, mortalibus exposuit? Unus certe horum interpretes fuit, per omnia permanens Dei Sermo. Qui rationalis et intellectualis substantiæ quæ in hominibus conspicitur, pater est ac procreator: qui cum solus Patris cohæreat divinitati, filios suos paternis effluxibus rigat. Hinc universis hominibus, Græcis pariter et barbaris, naturales sine ullius magisterio ratiocinationes: hinc rationis ac sapientiæ notionēs: hinc prudentiæ ac justitiæ semina: hinc artium comprehensio: hinc virtutis scientia, et nomen philosophiæ, et venerandus amor sapientiæ: hinc omnis boni honestique cognitio: hinc ipsius Dei efficta in animo imago: et vivendi ratio divino cultui apte respondens. Hinc homini vis suppetit regia, et in cuncta quæ in terra sunt, imperium inexpugnabile. Postquam vero ratio illa rationalium parens, in hominis animo effligem indidit ex imagine ac similitudine Dei expressam, hominemque prorsus regale animal effecit; uni ex terrenis animantibus ei tribuens, ut regnare et regnanti parere nosset; utque prologia ac proemia spei regni cælestis quod nobis promissum est, jam tum ab hac vita auspicaretur: cujus gratia ipse advenit, et cum mortalibus versari ipse utpote filiorum pater non refugit: sua ipsemet excolens semina, et cælestia renovans dona: cælestis regni omnibus copiam fore annuntiavit. Cunctos item vocavit: hortatusque est ut ad illam in cælum perfectionem prompti ac parati essent, vestemque ea vocatione dignam sibi compararent. Et inexplicabili quadam virtute universum terrarum orbem qui solis radiis illustratur, prædicatione sua implevit: terreni regni similitudine exprimens regnum cælorum. Ad quod ipse universum genus humanum incitat atque impellit; hac fiducia bonaque spe omnibus ostentata.

CAPUT V.

Cujus quidem spei noster hic Deo charus impetrator, etiam in hac vita sit particeps; quippe qui innatis virtutibus a Deo exornatus sit, et cælestes effluxus ex illo fonte in animum derivaverit. **612** Etenim rationalis quidem est ex illa universali ratione; sapiens vero participatione divinæ sapien-

tiæ. Atque ita sensus est apertissimus. Subaudiendum est autem verbum ἀναδείξας, quod præcessit. Hæc cum multo ante scripsissem, nactus tandem Fuketianum codicem, meam conjecturam ejus auctoritate confirmatam saltem ex parte deprehendi. In eo enim legitur: προμελετᾶν τε καὶ προδιδάσκεισθαι, optime.

(66) *Τὸ δ' αὐτοῦ γεωργῶν.* Malim scribere τὰ τε αὐτοῦ. Porro tota hæc Eusebii pagina valde hiulca est, ob frequentiam nimiam verborum quæ in im-
perfecto tempore posita leguntur. Ex quo lædiosa ac morosa existit oratio.

uia, bonus bonitatis illius communione. Et justus quidem est illius participatione justitiæ; temperans ex illo temperantiæ exemplari; fortis vero divini virtutis beneficio. Hic ergo jure optimo imperator vocabitur, qui animum suum omnibus virtutum coloribus ac lineamentis ad cœlestis imperii similitudinem effluxit. Qui vero ab his alienus exstiterit, et qui hujus universi regem abnegaverit, nec cœlestem animorum parentem agnoverit; nec convenientem imperatori cultum atque ornatum sumpserit, sed deformitate ac turpitudine animum impleverit, et pro imperiali mansuetudine, feræ belluæ immanitatem induerit; pro liberali affectu pestiferum improbitatis venenum; pro prudentia stultitiam; et denique, loco rationis ac sapientiæ, fœdissimam omnium vitiorum insipientiam; ex qua tanquam ex amara potione, perniciosa nascuntur germina; vita scilicet intemperans et perdita, cupiditates, cædes, bellum adversus Deum, impietas: qui, inquam, his omnibus vitiis mancipatus fuerit, is licet tyrannica violentia dominari interdum videatur, revera tamen imperator nunquam merito dicitur. Quo enim modo cœlestis monarchiæ similitudinem exprimeret, qui mille dæmonum falsas atque adulterinas imagines in animo suo impressas gestat? Quo pacto princeps sit et omnium dominus, is qui infinitos ac sævissimos dominos sibi ipse asciverit? qui servus sit fœdæ libidinis, servus effusæ in mulieres insanix, servus pecuniæ malis artibus partæ, servus iracundiæ et furoris, servus metus ac pavoris, postremo cruentorum dæmonum, et spirituum perniciem animis creantium vile mancipium? Solus ergo imperator astipulante nobis veritatis testimonio prædicetur, hic imperator omnium Deo charissimus: qui solus liber, seu potius re ipsa dominus est. Qui et pecuniarum cupiditate et mulierum amore superior est: victor voluptatum, etiam illarum quas natura permittit, qui non furori et iracundiæ succumbit, sed eos affectus in potestate habet, hic revera imperator, convenientem actibus suis appellationem sortitus; vere Victor; quippe qui de perturbationibus quæ hominum animos elidere solent, victoriam reportavit. Qui ad primitivum illud exemplar summi omnium imperatoris effictus **613** est, et effusum ex illo cœlesti exemplari virtutum splendorem in mente velut in speculo refert.

(67) Vulg. χρηματίζει οὗτος. Codex Fnk. χρηματίζειν οὗτος, longe rectius.

(68) Ὡς περ ἀπὸ πικροῦ πόματος. Interpres vertit, ex qua tanquam ex amara stirpe, germina perniciosa nascuntur. Quod procul dubio elegantius est. Neque enim πόμα et βλάστημα ullam inter se habent convenientiam. Videtur tamen Eusebius alludere hoc loco ad calicem iniquitatis, de quo in psalmis dicitur: *Bibent ex hoc omnes peccatores terra* (Psal. LXXIV, 9), etc.

(69) Vulg. καὶ σωστός. Non dubito quin Eusebius scripserit καὶ ἄσωτος. Est enim elegans patronomasia, βίος ἄσωτος καὶ ἄσωτος, quam latina lingua exprimere non potest. In Fuketii codice desunt hæ voces καὶ σωστός.

ἰδέα, καὶ τῆς ἀνωτάτω μετασχῶν δυνάμειος ἀνδρείος· ἀτὰρ δὴ καὶ βασιλεὺς ἀληθεὶ λόγῳ χρηματίζειν οὗτος (67), ὁ τῆς ἐπέκεινα βασιλείας τὸ μίμημα, βασιλικαῖς ἀρεταῖς τὴν ψυχὴν μεμορφωμένος· ὁ δὲ τούτων ἀπεξενομένος, καὶ τὸν βασιλέα τῶν ὅλων ἀπαρνηθεὶς, μηδὲ τὸν ἐπουράνιον ψυχῶν ἐπιγραφάμενος πατέρα, μηδὲ τὸν πρέποντα βασιλεὶ κόσμον περιθέμενος, ἀμορφίαν δὲ καὶ αἰσχρὰ ἀναλαβὼν τῇ ψυχῇ, καὶ θηρὸς μὲν ἀγρίου θυμὸν βασιλικῆς ἡμερότητος ἀντικαταλλάξάμενος, ἰὸν δὲ δυσσαθῆ κακίας ἀντ' ἐλευθερίου διαθέσεως, μωρίαν δ' ἀντὶ φρονήσεως, καὶ ἀντὶ λόγου καὶ σοφίας τὴν παντὸς δυσειδεστάτην ἀλογίαν, ἐξ ἧς ὡς περ ἀπὸ πικροῦ πόματος (68), τὰ λυμαντικὰ συνομαρτεῖ βλαστήματα, βίος ἄσωτος καὶ ἄσωτος (69), πλεονεξίαι, μαιφονίαι, θεομαχίαι, δυσέβειαι· τούτοις ἐνδοθεὶς, κἂν νομιζήται ποτε τυραννικῆ βίᾳ κρατεῖν, ἀλλ' οὕτω τάληθεὶ λόγῳ χρηματίζει βασιλεὺς οὗτος. Πῶς δ' ἂν τὸ μίμημα τῆς μοναρχικῆς ἐξουσίας οἷός τε ἂν εἴη φέρειν, ὁ μυρίας ψευδογραφουμένης δαιμόνων εἰκόνας τῇ αὐτοῦ ψυχῇ τετυπωμένος; Πῶς δ' ἄρχων καὶ τῶν ὅλων κύριος, ὁ μυρίους καθ' ἑαυτοῦ πικροῦς δεσπότης ἐφειλικυμένος, καὶ δοῦλος μὲν αἰσχρᾶς ἡδονῆς, δοῦλος δ' ἀκολάστου γυναικομανίας, δοῦλος δὲ χρημάτων ἐξ ἀδίκου ποριζομένων. δοῦλος θυμοῦ καὶ ὀργῆς, δοῦλος φόβου καὶ δειμάτων, δοῦλος μαιφόνων δαιμόνων, δοῦλος ψυχοφθόρων πνευμάτων; Διὸ δὴ μόνος ἡμῖν βασιλεὺς σὺν ἀληθείᾳ μάρτυρι κεκηρύχθω, ὁ τῷ παμβασιλεῖ θεῷ φίλος, ὁ δὴ μόνος ἐλεύθερος, μᾶλλον δὲ ὁ Κύριος ἀληθῶς, καὶ χρημάτων μὲν ἀνώτερος, γυναικῶν δὲ ἐπιθυμίας κρείττων, νικητῆς δὲ ἡδονῶν καὶ τῶν κατὰ φύσιν, κρατῶν δὲ θυμοῦ καὶ ὀργῆς, ἀλλ' οὐ κρατούμενος· αὐτοκράτωρ ἀληθῶς οὗτος, φερώνυμος τῇ πράξει (70) φέρων τὴν ἐπιτηρίαν· Νικητῆς ἐτύμως (71), ὁ τὴν νίκην τῶν καταπαλαιόντων θνητῶν γένος παθῶν ἀράμενος· ὁ πρὸς τὴν ἀρχέτυπον τοῦ μεγάλου βασιλέως ἀπεικονισμένος ἰδέαν, καὶ ταῖς ἐξ αὐτῆς τῶν ἀρετῶν αὐγαῖς, ὡς περ ἐν κατόπτρῳ τῇ διανοίᾳ μορφωθεὶς, ἐξ αὐτῶν δὲ ἀποτελεσθεὶς σώφρων, ἀγαθός, δίκαιος, ἀνδρῆος, εὐσεβής, φιλόθεος· ἀληθῶς δὴ καὶ μόνος φιλόσοφος (72) βασιλεὺς οὗτος, ὁ ἑαυτὸν εἰδὼς, καὶ τὰς ἐξωθεν αὐτῷ, μᾶλλον δ' οὐρανὸν ἐπαρδομένης παντὸς ἀγαθοῦ χορηγίας ἐξεπιστάμενος· ὁ τῆς μονάρχου δυναστείας τὸ σεβάσιμον πρόσρημα τῷ τῆς ἀμπεχόνης ἐξαίρετῳ περιβλήματι διαφαίνων, καὶ τὴν πρέπουσαν αὐτῷ βασιλικὴν ἀλουργίδα μόνος ἐπαξίως ἐμπεριεληγμένος (73).

(70) Φερώνυμος τῇ πράξει. Duæ ultimæ voces desunt in codice Fuketii.

(71) Νικητῆς ἐτύμως. Alludit ad pronomem Constantini. Nam Constantinus Victoris sibi pronomem advicerat, ut notavi ad libros *De vita Constantini*.

(72) Vulg. ὁ δὴ καὶ μόνος φιλόσοφος. Codex Fnk. ἀληθῶς δὴ καὶ μόνος, rectius.

(73) Βασιλικὴν ἀλουργίδα, μόνος ἐπαξίως ἐμπεριεληγμένος. Quæret hic aliquis, cur Eusebius dixerit Constantinum solum regali purpura amictum fuisse. Quatuor enim tunc erant Cæsares, qui purpuram gestabant. Certe Cæsares purpuram gestasse docet Amm. Marcellinus in libro xvi, ubi narrat quomodo Constantius Julianum Cæsarem declara-

Βασιλεὺς οὗτος, ὁ νυκτωρ καὶ μεθ' ἡμέραν τὸν ἐπουράνιον ἀνακαλούμενος Πατέρα, ὁ τοῦτον ἐν ταῖς οὐχαῖς ἐπιθωόμενος, ὁ τῆς ἀνωτάτω βασιλείας ὀριγόμενος· μὴ γὰρ τὰ παρόντα ἄξια τοῦ παμβασιλέως Θεοῦ συνειδῶς, τὰ θνητὰ καὶ ἐπίκηρα καὶ ποταμοῦ δίχην βέοντα καὶ ἀπολλόμενα, τὴν ἀφθαρτον καὶ ἀσώματον τοῦ Θεοῦ βασιλείαν ποθεῖ, κάκεινης τυχεῖν εὐχεται, διὰ μεγαλόφρονα λογισμὸν, ὑπὲρ τὴν οὐράνιον ἀψίδα τὴν διάνοιαν μετεωρίσας, καὶ τῶν (73) ἐκεῖ φῶτων ἄλεκτον πτόον ἐνεστερισμένος· ὧν τῆ παραθέσει, σκότους οὐδὲν διαφέρειν ἡγείται τὰ τοῦ παρόντος βίου τίμια· τὴν τε γὰρ ἀνθρώπων ἀρχὴν, θνητοῦ καὶ προσκαιροῦ βίου, μικρὰν καὶ ὀλιγοχρόνιον ἐπιστασίαν οὔσαν ὄρα, οὐ μακρῶν χρεῖττονα τῆς αἰπόλων ἢ ποιμένων ἢ βουκόλων ἀρχῆς, μᾶλλον δὲ, καὶ ἐργωδεστέραν ἢ δυσκολωτέραν (74) θρεμμάτων ἡγείται· τὰς τε τῶν δῆμων ἐκδοθήσεις, καὶ τὰς κολάκιων φωνὰς πρὸς δόλου τίθεται (75) μᾶλλον ἢ πρὸς ἡδονῆς, διὰ στερόβον ἦθος καὶ γηρίαν ψυχῆς παιδευσιν. Ἀλλὰ καὶ τὴν τῶν ὑπηκόων δωροφορίαν (76), μυριάδας στρατοπέδων, ὀπλιτῶν πεζῶν τε ὀμοῦ καὶ ἵππικῶν δούλα καὶ ὑπήκοα πλήθη, οὐδαμῶς ὀρῶν καταπλήττεται· οὐδ' ἐπὶ τῆ τούτων ἀρχῇ τυφοῦται, στρέφων εἰς αὐτὴν τὴν διάνοιαν (77), τὴν κοινὴν ἀπάντων φύσιν καὶ παρ' ἑαυτῶ βλέπων· ἐσθῆτά γε μὴν χρυσοῦφῃ ποικιλοῖς ἄνθεσιν ἐξυφασμένην, ἀλουργίδα τε βασιλικὴν σὺν αὐτῷ διαδήματι, γελᾷ, τοὺς πολλοὺς θεώμενος ἐκπεπληγμένους, καὶ τὸ φάντασμα κομιδῆς νηπίων δίχην, οἷόν τι μορμολύκειον θειάζοντας· οὐδαμῶς αὐτὸς (78) τὰ ὅμοια πεπονθῶς δι' ἐπιστήμην τοῦ θεοῦ, τῆ ψυχῆ ἀντὶ περιδελήματος, σωφροσύνη καὶ δικαιοσύνη, εὐσεβεῖ τε καὶ ταῖς λοιπαῖς ἀρεταῖς πεποικιλμένον, τὸν ἐπ' ἀληθείας πρέποντα βασιλεὺς κόσμον περιτίθεισιν. Ἐτι μὴν πρὸς τοῦτοις τὰ τριπόθητα τοῖς πολλοῖς χρήματα, χρυσοῦν λέγω καὶ ἀργυρον καὶ ὅσα λίθων θαυμάζεται γένη, λίθους ἀληθῶς ὑπάρχειν ἀνωφελεῖς καὶ ἀχρηστον ὕλην, οἷα τῆ φύσει ὄντα τυγχάνει, τοιαῦτα καὶ ὄντα βλέπει, οὐδὲν πρὸς κακῶν ἀλέξημα οἷα τε ὄντα βοθεῖν· τί γὰρ ταῦτα πρὸς νόσων ἀπαλλαγῆν, ἢ θανάτου ἀποφυγῆν ἰσχύει; Ὅμως δ' οὖν, καίπερ ταῦτα εἰδῶς ἐπιστημόνως, αὐτῶν τῆ χρήσει πρὸς εὐπρεπῆ τῶν ἀρχομένων κόσμον, ἀπαθεῖ λογισμῷ διατίθεται (79), γελῶν τοῦς

vit. Sed responderi potest, Eusebium non dicere simpliciter Constantium solum amicum fuisse purpura; sed solum merito purpuram gestasse. — Porro legendum nobis videtur ἐμπεριδελήμενος pro ἐμπειριλημμένος. Edit.

(73) Vulg. τόν. Correxi μὲν τῶν. Edit.

(74) Vulg. ἢ δυσκολωτέραν. Lego δυσκολωτέραν θρεμμάτων, quod miror interpretem non vidisse. Est enim homo omnium animalium morosissimum, et quod difficillime regitur.

(75) Vulg. πρὸς δόλου τίθεται. Scribo τίθεται. ut est in cod. Fuk. Porro interpretis hanc lectionem non intellexit; quam Latine ad verbum ita possumus interpretari, molestia potius deputat quam voluptati.

(76) Τὴν τῶν ὑπηκόων δωροφορίαν. Scribendum videtur δωροφορίαν. Duplex enim subditorum genus hic designat Eusebius; armatos scilicet, et provinciales. Quorum hi quidem pecunias ac tributa conferunt imperatori: quod δωροφορεῖν vocat Eusebius ac Themistius; leni scilicet vocabulo rem omnium

A Ex his formatus, temperans, bonus, justus, fortis, pius, amator Dei: quodque illi uni convenit, amator sapientiae est imperator noster. Quippe qui se ipsum probe novit: et qui extrinsecus, seu, ut verius dicam, caelitus sibi concessam esse honorum omnium affluentiam intelligit. Qui singularis imperii augustam appellationem, eximii paludamenti praerogativa demonstrat; et conveniente sibi imperiali purpura solus merito amictus est. Hic vere imperator, qui noctu atque interdum caelestem invocat Patrem; qui in precibus opem ejus implorat; qui caelestis regni flagrat desiderio. Nam cum intelligat res praesentis saeculi, cum summo omnium imperatore Deo minime esse comparandas, quippe quae mortales sint et raducae, et amnis instar fluentes atque assidue pereuntes, idcirco corruptionis expertus ac spiritale Dei regnum concupiscit. Illud regnum consequi optat ac precatur, praee animi celsitudine, supra ipsos caelestis fornices mentem suam attollens, et splendentium illic luminum incredibili quodam desiderio percitus. Prae quibus tenebras esse existimat, quaecumque in hoc mundo pretiosa habentur. Nam imperium quo homines reguntur, cum nihil aliud sit quam mortalis vitae exigua ac brevis procuratio, haud multo praestantius esse censet quam imperium caprariorum aut pastorum aut bubulcorum: sed potius difficilium et morosiorum praesidens pecori. Sed et populorum acclamationes, et voces adulatorum, molestiae potius deputat quam voluptati, ob constantiam morum et sinceram animi disciplinam. Praeterea quoties subditorum obsequium; quoties innumerabiles copias, et tam peditem quam equitum agmina sibi famulantia ac dicto audientia contuetur, nequaquam admiratione percipitur, neque eam ob causam intumescit: sed mentis acie in semetipsum conversa, communem omnium hominum naturam in se quoque agnoscit. Vestem quidem auro intextam et variis floribus pictam, imperialem item purpuram una cum diademate deridet, cernens multitudinem hujusmodi rerum admiratione perculsam, et omnem hunc apparatus velut larvam quamdam more puerorum suspicientem. Verum ipse nihil hujusmodi passus,

D acerbissimam obvelans. Illi vero pecunias in stipendium accipiunt.

(77) Vulg. στρέφων εἰς αὐτὴν τὴν διάνοιαν. Scribendum est procul dubio εἰς αὐτόν. quod miror ab interprete animadversum non fuisse.

(78) Οὐδαμῶς αὐτὸς. Transposita hic sunt vocabula, ut cuius apparet. Lego igitur οὐδαμῶς δ' αὐτὸς τὰ ὅμοια πεπονθῶς, ἐπιστήμην τοῦ θεοῦ, etc. Male in Fuk. codice legitur δι' ἐπιστήμην τοῦ θεοῦ.

(79) Ἀπαθεῖ λογισμῷ διατίθεται. Idem est, quod supra dixit, οὐδαμῶς τ' αὐτὸς τὰ ὅμοια πεπονθῶς. Porro totus hic locus ita distinguendus atque exponendus est: Ὅμως δ' οὖν καίπερ ταῦτα εἰδῶς ἐπιστημόνως αὐτῶν τῆ χρήσει, πρὸς εὐπρεπῆ τῶν ἀρχομένων κόσμον ἀπαθεῖ λογισμῷ διατίθεται, id est, Sed quamvis id optime norit ipso eorum rerum usu edoctus, tamen erga decentem ornatum subditorum suorum nequaquam animo commovetur. Quod idem est ac si diceret: non concupiscit opes ac divitias subditorum suorum, nec illis invidet elegantem

animum suum scientia Dei, velut **614** vestimento quodam, temperantia, iustitia, pietate ac reliquis virtutibus variegato, induit; utpote cultu vero imperatori maxime conveniente. Ad hæc divitias ad quas hominum vota suspirant, aurum scilicet et argentum, et quæcunque in admiratione habentur lapidum genera; lapides revera esse intelligit proavis inutiles, et rem sine ullo fructu. Qualia igitur ista suapte natura sunt, tanti ipse ea æstimat; nihil utique ad depulsionem malorum conducentia; quam enim vim ac virtutem hæc habent vel ad sanandos morbos, vel ad mortem propulsandam? Verum quamvis id ita esse apprinde norit, tamen ad decentem ornatum subditorum causa iis utitur; animi vigore nihil ob hæc immutato, ridens eos homines, qui ob simplicitatem atque imperitiam ista mirantur. Porro a crapula ac temulentia, et ab exquisitis cupediis, utpote quæ lurconum propriæ sint, abstinet atque abhorret, aliis ista convenire censens, non sibi. Hæc enim plurimum afferre nocenti, et intellectui tenebras offundere, pro certo habet. His omnibus de causis imperator, rerum divinarum scientia instructus, et ingenti animo præditus, ad res præsentis vitæ præstantiores aspirat, cœlestem invocans Patrem; ejusque regnum omnibus votis desiderans, et cuncta cum singulari pietate faciens: universis denique imperio suo subjectis, quos velut optimus magister erudiendos suscepit, summi imperatoris ac Dei notitiam tradens.

CAPUT VI.

Porro Deus velut pignora quædam futuræ remunerationis ei in antecessum præbens, tricennales ipsi coronas tribuit, felicibus annorum circulis contextas. Jamque terdenis annorum spatiis confectis, publicas populorum, seu potius totius mundi festivitates, universis hominibus celebrare concedit. Interim vero dum mortales floribus cognitionis Dei redimiti exsultant, non absurdum fuerit cœlestes etiam choros naturæ legibus incitatos, cum terrenis pariter gaudio exsilire. Ipsumque adeo universorum regem, instar optimi patris lætitia affici credibile est, dum bonos filios Deum rite colentes videt; atque ob id maxime, principem auctoremque earum rerum, pluribus annorum curculis honorare. Adeo ut non jam satis habeat, terdenis annorum circulos imperio ejus tribuere: sed illud in longissimum tempus, et in ultimum usque ævum producat. Ævum **615** porro integrum nec senescit unquam nec interit; ejusque nec initium nec finem mentes mortalium dispicere possunt. Sed neque centrum

cultum atque ornatum, ut facere solent principes invidi atque avari. Talis erat Valentinianus major, qui divites omnes ac bene vestitos oderat, quemadmodum refert Amm. Marcellinus. Non ita Constantinus; quippe qui et suum ipse cultum atque ornatum parvi faciebat; et subditos suos ambitioso vestium cultu ornari, non molesteferebat. Hæc ideo pluribus exposui, quod et obscura sunt, et ab interprete non intellecta. (80) *Τριακονταετηρικούς... στεφάνους*. Alludit ad coronas aureas, quas provinciales imperatoribus Romanis offerre solebant, non solum ob imperii primitias, verum etiam in quinquennialibus eorum ac decennialibus.

(81) *Vulg. πανδήμους δὲ μάλλον*. Nemo est, qui non videat scribendum esse, *πανδήμους*, μάλλον δὲ *κοσμικὰς ἑορτάς*. Aut enim Eusebius, has tricennialium festivitates, non solum populorum frequentia, sed etiam totius mundi communi lætitia celebrari. Quippe festorum alia sunt publica, alia privata. Alia urbi propria, alia totius provincię. Quædam totius orbis Romani, ut Kalendæ Januariæ, Natalis

ταῦτα διὰ νηπιότητα φρονῶν ἐπτοημένους, κραιπάλης γε μὴν καὶ μέθης, τῆς τε περιττῆς καρυκείας, οἷα γαστριμάργους οἰκείας, ἀπέχεται, προσήκειν ἑτέροις ταῦτα, ἀλλ' οὐχ ἑαυτῷ ὑπολαμβάνων. Ζημιούν γὰρ τὰ μεγάλα, καὶ τὸ τῆς ψυχῆς νοερὸν ἀμαυροῦν τὰ τοιαῦτα πέπεισται. τούτων δὴ ἕνεκα πάντων, ὁ τὰ θεῖα πεπαιδευμένος βασιλεὺς, καὶ τὰ μεγάλα φρονῶν, τοῦ παρόντος βίου τῶν κραιπτόνων ἐφίεται, τὸν Πατέρα καλῶν τὸν ἐπουράνιον, καὶ τὴν ἐκείνου βασιλείαν ποθῶν, πάντα τε σὺν εὐσεβεῖ πράττων, καὶ τοῖς ὑπ' αὐτῷ ἀρχομένοις ὡς ὑπὸ διδασκάλῳ παιδευομένοις ἀγαθῶ, τὴν τοῦ μεγάλου βασιλέως θεογνωστὴν προσβολλόμενος.

B ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Ὁ δὲ τῶν ἀμοιβαίων τὰ ἐγγύα προμύμενος, τριακονταετηρικούς αὐτῷ διανεμίει στεφάνους (80), χρόνων ἀγαθοῖς περιόδους ἀποτελεσθέντας. τριττοῦς τε ἤδη δεκάδων περιελθὼν κύκλους, πανδήμους, μάλλον δὲ (81) κοσμικὰς ἑορτάς, πᾶσιν ἐφίτησιν ἀνθρώποις ἐκτελεῖν. Τῶν δ' ἐπὶ γῆς θεογνωστίας ἀνθεσι φαιδρυνομένον, οὐκ ἀπὸ σκοποῦ ἂν εἴη, καὶ τὰς ἐν οὐρανῷ χορείας νόμοις φύσεως ἔλκομένας, τοῖς ἐπὶ γῆς συγχαίρειν, αὐτὸν τε τὸν ἐπὶ πάντων βασιλέα, πατὴρ ἀγαθοῦ δίκην, ἐφ' οὐκ ἀγαθοῖς θεοσεβοῦσιν εὐφραίνεσθαι, καὶ ταύτη μάλιστα τὸν καθηγμένα καὶ τῶν ἀγαθῶν αἴτιον, πολυχρονίους γεραίρειν τιμὰς: ὡς μὴ ἀπαρκεῖν τρεῖς ἐν δεκάσι περιόδους τῇ βασιλείᾳ, μένειν δὲ αὐτῇ (82) ἐπὶ μήκιστον, καὶ εἰς μακρὸν παραπέμπειν αἰῶνα. Αἰὼν δ' ὁ σύμπαρ, ἀγίτρωσ καὶ ἀτελεύτητος, οὐτ' ἀρχῆ, οὔτε περιγραφῆ θνητῶν λογισμοῖς πεφυκῶς ὄρασθαι, ἀλλ' οὐδ' ἐκ μέσου κέντρου λαμβάνεσθαι: οὐδὲ τὸ νῦν αὐτοῦ λεγόμενον (83) ἐφίεται τοῖς ἐθέλουσι περιδράττεσθαι, μήτι γε τὸ μέλλον (84) ἢ τὸ παρῳχηκὸς τοῦ χρόνου: τὸ μὲν γὰρ

imperatorum, quinquennialia et similia. Certe in codice Fukelii ita scriptum reperi ut conieceram.

(82) *Μένειν δὲ αὐτῇ*. Hic locus sic mihi restituendus videatur: Ὡς μὴ ἀπαρκεῖν τρεῖς ἐν δεκάσι περιόδους τῇ βασιλείᾳ νέμειν, αὐτῇ δὲ ἐπὶ μήκιστον καὶ εἰς μακρὸν παραπέμπειν αἰῶνα. Error natus est ex voce νέμειν, quam in μένειν librarii mutarunt, proclivi errore. Quod si μένειν retinere quis vellet, tunc scribendum esset παραπέμπειν.

(83) *Vulg. οὐδὲ τὸν ὑπ' αὐτοῦ λεγόμενον*. Præcul dubio scribendum est: οὐδὲ τὸ νῦν αὐτοῦ λεγόμενον ἐφίεται τοῖς ἐθέλουσι περιδράττεσθαι. Quo modo etiam legit interpres. Hujus autem emendationis auctor est ipse Eusebius, qui paulo post ita scribit de presentis tempore: τὸ δὲ γε νῦν αὐτοῦ λεγόμενον, ἀμνοσηματι, etc.

(84) *Vulg. μή τισι τὸ μέλλον*. Interpres vertit *nedum futurum tempus aut præteritum*. Quare apparet eum legisse μήποτε τὸ μέλλον, optime. In codice Fuk. scribitur *μή τις τὸ μέλλον*. — Nos, doctissimo Heinichen assentientes, μήτι γε scripsimus. *Εἰπ.*

οὐκ ἔστιν, ἦδη δὲ παρῆλθε (85) · τὸ δὲ μέλλον οὐπω
 πάρεστι, διὸ οὐδ' ἔστι · τὸ δὲ γε νῦν αὐτοῦ λεγόμε-
 νον, ἅμα νόηματι καὶ φωνῇ, λόγου θάττον διαδιδράσκει.
 Οὐκ ἔστι δ' ἄλλως αὐτοῦ ἐπιλαβέσθαι, ὡς ἐστῶτος.
 Ἡ γὰρ τὰ μέλλοντα προσδοκᾶν, ἢ παρελθόντα συν-
 ορᾶν ἀνάγκη · ἅμα γὰρ ἐννοία διολισθαίνων, φεύγει
 οὕτως ὁ σύμπας αἰὼν οὐ φέρει θνητῶν λογισμοὺς
 καθυποτάττεσθαι, ἀλλ' ἀναίνεται τὴν παρὰ τοῦτοις
 δουλείαν. Τὸν δ' αὐτοῦ Βασιλέα (86) καὶ Δεσπότην
 ὁμολογεῖν οὐ παραιτεῖται · φέρει δ' αὐτὸν ἐπὶ νύτων
 ὄχουμένον, ἐναθρυνόμενος τοῖς ἐξ αὐτοῦ καλλωπίσμα-
 σιν (87). Ὁ δὲ ἀνωθεν ἐνθρονῆσι χνιοχῶν, οὐ σειρήνῃ χρυσοῦ
 κατὰ τὸ ποιητικὸν ἀνδρῶσάμενος, σοφίας δ' ἀβρόχου
 δεσμοῖς ὡσπερ τισὶν ἡνίαις χαλινώσας, μήνας ἐν
 αὐτῷ καὶ χρόνους, καιροῦς τε καὶ ἐνιαυτοῦς, νυκτῶν
 τε καὶ ἡμερῶν ἀμοιβαῖα διαστήματα, σὺν ἀρμονίᾳ τῇ
 πάσῃ κατεθάλετο, ποικιλοῖς αὐτὸν ὄροις καὶ μέτροις
 περιδήσας · ὁ μὲν γὰρ εὐθυγενῆς ὢν (88), καὶ εἰς
 ἄπειρον ἐκτεινόμενος, τὴν τε τοῦ αἰῶνος ἐπιγορίαν
 ὡσπερ ἀεὶ ὢν (89) εἰληφώς, αὐτὸς τε αὐτοῦ ὢν ποῖς
 μέρσιν ἐμφερῆς, μᾶλλον δὲ ἀμερῆς ὢν καὶ ἀδιάστα-
 τος, εἰς μόνην εὐθείαν μηχανώμενος, αὐξεῖ · ὁ δὲ
 μέσους αὐτὸν διαλαβῶν τμήμασι, καὶ ὡσπερ εὐθείαν
 γραμμὴν εἰς μῆκος τεταμένην διελὼν κέντροις, πολὺ
 πλῆθος ἐν αὐτῷ κατεθάλετο, ἕνα τε ὄντα καὶ μονάδι
 παρεικασμένον, παντοίοις κατεδήσατο ἀριθμοῖς, πε-
 λύμορφον ἐξ ἀμόρφου τὴν ἐν αὐτῷ ποικιλίαν ὑποστη-
 σάμενος. Μίαν μὲν γὰρ πρῶτιστα πάντων ἐν αὐτῷ
 τὴν ἀμορφον ὕλην, ὡσπερ τινὰ πάνδοχον οὐσίαν
 ὑφίστην· δεύτερον δ' ἐν ὕλῃ ποιότητα, δυνάμει δυάδος,
 εἶδος ἐξ αἰδοῦς ἀπεργαζόμενος ἐποίει · τριάδος δ'
 ἀριθμῷ τριχῇ διαστατὸν, εἰς τε πλάτος καὶ μῆκος
 καὶ βάθος, σύνθετον ἐξ ὕλης (90) καὶ εἶδους σῶμα
 κατεργάζετο. Διττῆς δ' ἐκ δυάδος τὴν τῶν στοιχείων

A suum percipi, nec tempus quod præsens nominatur
 comprehendi a quoquam sinit, nedum futurum aut
 præteritum. Hoc enim non est, quippe quod jam
 transiit. Futurum vero nondum adest, ac proinde
 non est omnino. Præsens autem quod dicitur tem-
 pus, simul cum ipsa cogitatione ac locutione imo
 etiam citius evolat. Prorsus vero ipsum tanquam
 præsens apprehendere non licet. Nam aut futura
 expectemus, aut præterita contemplerur, necesse
 est. Quippe simul cum ipsa cogitatione fugiens ela-
 bitur. Hoc igitur totum ævum, mortalium supputa-
 tionibus subjici se minime patitur; sed servire illis
 recusat. Deum tamen Regem ac Dominum suum
 agnoscere non renuit; eumque dorso suo insiden-
 tem vehit, ornamentis quæ ab illo accepit, sese ef-
 ferens. Ille vero e sublimi ævum regens, non aurea
 constrictum catena, ut est apud poetam, sed inex-
 plicabilis sapientiæ vinculis velut habenis quibus-
 dam vinctum ac frenatum, menses ac tempestates,
 annos, et dierum ac noctium alternas vices cum
 admirabili quodam concentu in ipso constituit; variis-
 que terminis ac mensuris illud circumscrispsit.
 Nam cum ævum suaspe natura rectum sit; et in
 immensum tendens, dicaturque ævum quasi ἀεὶ ὢν,
 [id est, semper existens]; cumque ipsum suis par-
 tibus simile, aut potius partium ac distantiarum expers
 sit, ipsum quidem in rectum duntaxat productum
 augetur. Deus vero mediis ipsum segmentis disper-
 tiens, ac velut lineam rectam in longum productam
 multis dividens punctis, immensam in eo multitu-
 dinem conclusit. Cumque unum esset et unitati si-
 millimum, ille variis ipsum numeris illigavit, et ex
 informi multiforme illud effecit. Nam primum qui-
 dem informem materiam, quasi omnium substan-

(85) Vulg. ὁ δὲ παρῆλθε. Scribo ἦδη δὲ παρῆλθε.
 De præterito enim loquitur. Paulo post lego οὐκ ἔστι
 δὲ ὄλις ἐπιλαβέσθαι.

(86) Τὸν δ' αὐτοῦ Βασιλέα. Scribendum videtur
 θεὸν δ' αὐτοῦ βασιλέα, quomodo etiam legitur interpres.
 Alludit autem Eusebius ad locum Pauli apostoli
 (1 Tim. 1, 17); qui Deum vocat Regem sæculorum,
 Βασιλέα τῶν αἰώνων.

(87) Τοῖς ἐξ αὐτοῦ καλλωπίσμασιν. Dies intel-
 ligit et menses et annos, et tempestatum vicissitu-
 dines, et cætera ejusmodi, quibus Deus ævum seu
 sæculum exornavit.

(88) Εὐθυγενῆς ὢν. Lego εὐθυγενῆς.

(89) Ὅσπερ ἀεὶ ὢν. Eandem τοῦ αἰῶνος etymo-
 logicam affert Proclus libro IV in *Timæum* Platonis,
 pag. 241, ubi multa de ævo juxta sententiam Plato-
 nicorum disserit. Eundem vide in capite 53 et 54
Institutionum Platoniarum. At Eusebius Platonis
 sententiam partim sequitur, partim ab ea discedit.
 Cum enim ait ævum nec senescere nec interire, esse
 uniforme ac sui semper simile; partibus carere ac
 distinctione, in eo consentit cum Platone. Sed cum
 illud progredi dicit atque auferri; cum species
 ejus facit præteritum tempus, præsens ac futurum;
 in hoc et a Platone et a seipso dissentit. Quidquid
 enim progreditur et augetur, partes habere necesse
 est. Apud Platonem ævum nihil aliud est quam æternitas.
 Ævum enim Plato facit immobile; ad cuius
 similitudinem tempus ait creatum esse a Deo, quod
 quidem definit imaginem mobilem ævi immobilis,

numero atque ordine progredientem, ut legitur in
Timæo. Recte Chalcidius in *Timæum* Platonis:
Temporis, inquit, proprium progredi, ævi propria
mansio, semperque in idem perseveratio. Temporis
item partes, dies, noctes et anni; ævi partes nullæ.
Temporis item species præteritum, præsens, futurum;
ævi substantia uniformis, in solo proprioque præ-
sente. Eusebius vero ævum vocabant, ut docet Censor-
inus in libro De die natali, cap. 16, ubi ævum de-
finiit, tempus unum et maximum, immensum, sine
origine, sine fine, quod eodem modo semper fuit, sem-
perque futurum est, neque ad quemquam hominum
magis quam ad alterum pertinet. Adit deinde hoc
ævum in tria dividi tempora, præteritum, præsens,
et futurum. In quo plane cum Eusebio nostro con-
sentit. Idem ait etiam Marius Victorinus in librum
Rhetoricarum Ciceronis, cap. 75. Sed Gregorius Naz.
in oratione 35 et 42, ævum sumit pro æternitate,
 ubi vide quæ notant Psellus et Elias Cretensis.

(90) Vulg. σύνθετον ἐξ ὕλης ἀποίου, καὶ εἶδους σῶμα. In
 codice Fuketii deest vox ἐποίη, optime.

tiarum receptaculum in eo condidit ac substravit. Deinde in materia qualitatem creavit, binarii numeri potentia decorum faciens, id quod prius expers erat venustatis. Posthæc ope ternarii numeri, corpus ex materia formaque compositum, trium dimensionum capax fecit; longitudinis scilicet, latitudinis et altitudinis. Tum ex geminato binario quaternarium elementorum numerum commentus, terram, aquam, aerem et ignem, quasi perennes

616 quosdam fontes ad huius universi utilitatem produxit. Porro quaternarius denarium gignit. Unum enim, duo, tria et quatuor, denarium numerum absolvunt. Ternarius autem junctus cum denario, mensis spatium dedit. Mensis autem duodecim circuitibus, solis cursum absolvit. Ex quo annorum circuli et tempestatum mutationes, in forme atque omni specie carens ævum vario quasi colorum lumine distinxerunt, ad requiem et oblectationem eorum qui vitæ spatium decurrunt. Nam ut iis qui spe præmiorum impulsu, in sacris certaminibus cursu contendunt, intervalla stadiis distincta sunt: et quemadmodum longum iter ingressis, via publica mansionibus quibusdam et stadiis deflata est, ne quis protracta in immensum expectatione alacritatem animi infringat: sic plane summus omnium imperator Deus, totum ævum sapientiæ vinculis astrictum moderatur, et instar aurigæ quocumque visum est ducit. Idem ille moderator universi, ævum antea expers figuræ, colorum venustate et amœnitate florum circumvestiens; diem quidem candore ac solis radiis illustravit: noctem vero atro colore suffundens, stellarum luminibus quasi quibusdam aureis ramentis conspersit. Quin etiam accensa luciferi face, et lunaris luminis varietate, et astrorum splendidissimo cœtu, cœlum omne tanquam ingens replum multiplici colorum venustate exornavit. Aerem item cum e sublimi in profundum extendisset, ejusque ope totam orbis latitudinem ac longitudinem refrigerasset, omni avium genere decorari præcepit, cunctis per aerem comitantibus tam visibilibus quam invisibilibus, hoc velut immensum pelagus ad natandum aperiens. Terram denique cum in medio instar centri libravisset, Oceano circumdedit, cæruleo vestis suæ colore exsultantem. Hanc vero posteaquam domici-

A τετρακτὴν ἐπινοήσας, γῆν, ὕδωρ, ἀέρα, πῦρ, πηγὰς ἀενάουσι εἰς τὴν τοῦδε τοῦ παντός προῦβάλετο χορηγίαν· τετρακτὺς δὲ γεννᾷ δεκάδα· ἐν γὰρ, δύο, τρία, τέσσαρα, τὸν δέκα συντελοῦσιν ἀριθμῶν· τριάς δὲ συμπλακείσα δεκάτῃ, μὴνδὲ ἀνεῦρε φύσιν· μὴν δὲ τροπαῖς δώδεκα, ἡλίου περιόδον ἐπλήρου· ἐνθεν ἐνιαυτῶν κύκλοι, καιρῶν τε μεταβολαί, τὸν ἄμωρον καὶ ἀνείδεον αἰῶνα, ὡσπερ ἐν ποικιλίᾳ γραφῆς πολυανθοῦς, ἐμῶρφον, εἰς ἀνάπαυλαν καὶ θυμηδίαν τῶν ἐν αὐτῷ τὸν τῆς ζωῆς διηπευόντων δρόμον. Ὡς γὰρ καὶ τοῖς ἐπ' ἐλπίδι βραθειῶν ἐν ἀγῶνι τοὺς δρόμους διεξανύουσι, σταδίοις ὄρισται τὰ διαστήματα, τοῖς τε μακρὰς πορείας ὁδοιποροῦσι, σταθμοῖς τισι καὶ σταδίοις περιγράφεται ἡ λεωφόρος, ὡς ἂν μὴ εἰς ἄπειρόν τις τὴν προσδοκίαν ἐκτείνων ἀποκάμοι τῇ προθυμίᾳ, τὸν αὐτὸν δὲ τρόπον καὶ τὸν σύμπαντα αἰῶνα σοφίας δεσμοῖς ὁ τῶν ὄλων Βασιλεὺς περιλαβὼν, ἄγει καὶ φέρει, ποικίλως ἡνωχῶν, ἢ καλῶς ἔχειν αὐτῷ καταφαίνεται. Ὁ δὲ αὐτὸς χρώμασιν ὠραίοις καὶ νεαροῖς ἄνθεσι τὸν πρὶν ἀσχημάτιστον ἀμφιεννῶς αἰῶνα ἄνευκην μὲν ἐφαιδρυνεν ἡμέραν ἡλίω, νύκτα δ' ὑποστρώσας μελαντέρω χρώματι, ὡσπερ τινὰ χρυσοῦψῃ ψήγματα, στίλβειν ἐν αὐτῇ τὰς τῶν ἀστέρων λαμπρότητας ἐποίησε· φωσφόρου δ' ἐξάψας λαμπρὰς ἀκτῖνας, σελήνης τε ποικιλίαν φέγγους, ἀστρων τε συνόδους πολυαυγεί, τὸν σύμπαντα οὐρανὸν, ὅσον μέγαν πέπλον, παντοίοις γραφῆς κάλλεσιν ἐστεφάνωσεν· ἀέρα δ' ἐκτείνας εἰς βάθος ἄνωθεν ἐξ ὕψους, πλάτη τε καὶ μήκη τοῦ σύμπαντος κόσμου τῇ τούτου ψυχώσας δυνάμει (91), πτηνοῖς ἅπασιν ἀνῆκε μορφοῦσθαι, τοῖς δι' ἀέρος φερομένοις ἀφανέσι (92) τε καὶ ὀρμημένοις, μέγα πέλαγος ἐξαπλώσας διανήξεσθαι, γῆν δ' ἐν μέσῳ κέντρου δίχην σταθμησάμενος, ὡκεανῶ ταύτην περιέλαβε, σμαραγεῖ τε πόντος ἐπ' αὐτῇ, τῷ τῆς περιβολῆς κυανῷ χρώματι καλλωπιζομένην (93). Ταύτην δ' ἐστὶν καὶ τιθῆναι καὶ μητέρα ζῶων ἀπάντων τῶν ἐν αὐτῇ καταδείξας, ὀμβροῖς τε καὶ πηγαίοις νάμασιν ἀρδεύσας, χλοάζειν παντοίοις καὶ φυτοῖς καὶ ὠραίοις ἄνθεσιν εἰς εὐθυμον ζωῆς ἀπόλαυσιν ἐδωρήσατο· ζῶων δ' ἐν αὐτῇ τὸ τιμιώτατον καὶ αὐτῷ θεῷ φίλον κατ' εἰκόνα τὴν αὐτοῦ πλασάμενος, νοῦ καὶ ἐπιστήμης ἐπήβολον, λόγου τε καὶ σοφίας ἔγγονον, λογικὸν ἀνθρώπον, τῶν λοιπῶν ὅσα κατὰ γῆν ἔρπει καὶ νέμεται, ἀρχικῇ δυνάμει κρατεῖν, τούτῳ ἔδωκεν·

D ἀνθρώπος γὰρ ἦν αὐτῷ, ζῶων τῶν ἐπὶ γῆς τὸ θεοφι-

(91) *Ψυχώσας δυνάμει*. Totus hic locus sic legendus videtur: μήκη τε καὶ πλάτη τῇ τούτου ψυχώσας δυνάμει. Quomodo etiam legit interpret. Atque ita scriptum reperi in codice Fuketii.

(92) *Τοῖς δι' ἀέρος φερομένοις ἀφανέσι*. Dæmones aërios videtur intelligere, de quibus supra locutus est in principio huius orationis. Porro tam homines dæmonas quam malos possumus hic intelligere. Nam et boni spiritus, quos angelos vocamus, per aerem commeant, tanquam legati quidam atque interpretes, vota nostra ad Deum perferentes, et responsa nobis a Deo ac beneficia apportantes. Quod quidam etiam veteres philosophi non ignorarunt. At interpret Eusebium de piscibus hic loqui existimavit. De dæmonibus aëriis Augustinus in epist. 49: *Quanto perniciosius est sacrificare dæmonis, hoc est,*

inique spiritali creature que in hoc proximo et caliginoso cælo inhabitans, tanquam in aëreo carcere suo, prædestinata est supplicio sempiterno. Athanasius in libro *De Incarnatione*; et ante omnes Paulus in Epistola ad Ephesios.

(93) *Vulg. κυανῷ χρώματι καλλωπιζομένην*. Scribo καλλωπιζομένην. Eleganter terram Oceano quasi viridi pallio amictam esse dicit. Sic David in psalmo cxi: *Abyssus sicut vestimentum amictus ejus, terra scilicet, quemadmodum exponit Theodoritus et Hieronymus in caput I Aggæi*. Porro verba illa *σμαραγεῖ δὲ τε πόντος ἐπ' αὐτῇ* delenda sunt, utpote superflua et ab hoc loco proxis aliena. Est autem versus Homericus clausula ex *Iliadis* secundo. In codice Fuk. legitur *σμαραγεῖ τε πόντος ἐπ' αὐτῇ* τῷ τῆς περιβολῆς κυανῷ χρώματι καλλωπιζομένην.

λέστατον· ᾧ καὶ τὰ τῶν ἀλόγων γένη δούλεύειν, οἷα Α Πατήρ παραδέδωκεν· ἄνθρωπος, ᾧ καὶ θάλατταν πλωτὴν ἀνήκε, καὶ γῆν παντοίοις φυτοῖς ἐστεφάνωσεν· ᾧ καὶ δυνάμεις ἐπιστημονικὰς εἰς παντοίων μαθημάτων ὑποδοχὴν ἐδώρησατο· ᾧ καὶ τὰ ἐν βυθοῖς ἔρποντα, πτηνῶν τε τὰ μετάρσια ὑπὸ χεῖρα πεπολιῆται· ᾧ καὶ τὰς οὐρανίους ἐξεκάλυψε θεωρίας, δρόμους τε ἡλίου, καὶ σελήνης τροπὰς, περιόδους τε πλανήτων καὶ ἀπλανῶν ἀστέρων ἐκφήνας· ἄνθρωπος, ᾧ μόνῃ τῶν ἐπὶ γῆς, τὸν Πατέρα γινώσκων τὸν ἐπουράνιον, καὶ τὸν μέγαν τοῦ σύμπαντος αἰῶνος βασιλεῖα γενεαίρειν ὕμνοις διετάξατο. Ἄλλὰ γὰρ ἐπὶ τούτοις ἄπασιν ὁ κοσμοποιὸς τέτταρσιν ἐνιαυτοῦ τροπαῖς τὸν ἀρεπτον αἰῶνα περιεζώνον, χειμερίου μὲν ὥρας ἐαρι περιγράφας, ἔαρος δ' ἐνιαυσίω ὥρῶν ἀρχὴν (94) ἰσορρόποις ταλαντεύσας ζυγοῖς· κἀπειτα ἔαρος πολυκαρπία τὸν σύμπαντα στεφανώσας αἰῶνα, θέρου ἀκμῇ τοῦτον μεταπαραδέδωκεν (95)· εἶθ' οἷα καμάτου διαναπαύσας, ἀνεκτῆσατο μετοπωρινῷ διαστήματι· ὕγραῖς δ' αὐτὸν ἡμερῶν χειμερῶν φοραῖς ὡσπερ τινὰ βασιλικὸν ἀποσμηχῶν ἵππον, καὶ τοῖς ἐξ αὐτοῦ νόμασι λαμπρὸν ἀπεργαζόμενος, τοῖς τ' ἐξ ὕετῶν αὐτάρκως πίναν ἀρδεύμασιν, αὐθις αὐτὸν ἔαρος ἐν προθύροις ἵστησι πύλαις. Ἐνθένδε οὖν τῷ τοῦ παντὸς ἐνιαυτοῦ κύκλῳ τοιαῦτα σοφία ἡνίασι ὁ μέγας βασιλεὺς ὧδε περιδησάμενος τὸν αὐτοῦ αἰῶνα, ὑπὸ μείζονι φέρεσθαι διετάξατο κυβερνήτῃ (96), τῷ αὐτοῦ μονογενεῖ Λόγῳ, τῷ δὴ κοινῷ τῶν ὅλων Σωτῆρι τὸς τοῦ παντὸς παραδοῦς ἡνίας· ὁ δ' οἷα παρὰ Πατρός ἀγαθοῦ τὸν κληρὸν ὑποδεδεγμένος, ὁμοῦ τε τὰ πάντα ὀσακῦτος οὐρανοῦ εἶσω τε καὶ ἐκτὸς αὐτοῦ περιλαβὼν (96*) ἔχει, μιᾶ συνδησάμενος ἀρμονίᾳ, εὐθείᾳ περαινει (97)· σὺν δίκῃ τὰ πρόσφορα τοῖς κατὰ γῆν αὐτοῦ λογικοῖς θρέμμασιν ἐπισκοπούμενος, μέτρα τε ζωῆς τοῖς τὸν θνητὸν διανύουσι βίον διαθεσμοθετήσας, προεμμελετᾶν ἐν τῷδε τὰ προοίμια τῆς ὑπὲρ τὸν νῦν αἰῶνα ζωῆς, ἄπασιν ἀνθρώποις συγκεχώρηκεν· εἶναι γὰρ, εἶναι καὶ ὑπὲρ τὸν παρόντα αἰῶνα θείαν καὶ μακαρίαν ζωὴν, καὶ τοῖς εὖ διηγωνισμένοις ἐν ἀγαθῶν ἐλπίσει τεταμεῦσθαι ἐδίδαξε· καὶ ἐν τοῖς μὲν σωφρόνως καὶ εὐσεβῶς βεβιωκόσι, τὴν ἐνθένδε ἐπὶ τὰ κρείττω μετὰδασίντε καὶ μετοικίαν γενήσεσθαι, τοῖς δὲ ἐληλεγμένοις ἐν τῷδε, χῶρον ἀπονεῖμαι τὸν προσήκοντα. Εἶθ' ὡς ἐν ἀγῶνος ἀθλοῖς, παντοίους τοῖς νενικηκόσιν ἀναγορεύσας στεφάνους, ἄλλους ἐφ' ἐτέροις (98) ἀρετῶν βραβεῖος στεφανοῖ, βασιλεῖ δ' ἀγαθῷ θεοσεβείᾳ κοσμησαμένη, μείζονα προητοιμάσθαι κηρύττει τῶν ἐπάθλων τὰ γέρα, ὧν τοῖς προοιμίοις ἐντεῦθεν ἤδη πανηγυρίζειν δίδωσιν, ἑορτῇ τελείων

(94) Ἔαρος δ' ἐνιαυσίω ὥρῶν ἀρχὴν. Mallm scribere ἔαρ δέ. eic.

(95) Vulg. τοῦτον μεταπαραδέδωκεν. Videtur hic aliquid deesse quod ita supplere possumus, θέρου ἀκμῇ τοῦτο ἀμαρτὰ παραδέδωκεν. Verum re attentius examinata nihil hic deesse censeo. Lego itaque θέρου ἀκμῇ τοῦτον παραδέδωκεν, supple τὸν αἰῶνα. Nec aliter legit interpres. In codice Fuk. legitur θέρου ἀκμῇ τοῦτον μεταπαραδέδωκεν.

(96) Ἐπὶ μείζονι φέρεσθαι... κυβερνήτῃ. Majorem appellat Filium, non quidem ipso Patre, sed reliquis omnibus majorem intelligens. Ac fortasse suspice-

tur quispiam ab Eusebio scriptum esse ὑπὸ μελονι.

(96*) Περιλαβὼν. Forte legendum περιλαβόν, ut referatur ad τὸ κύτος· nisi quis malit sumere κύτος οὐρανοῦ pro οὐρανός.

(97) Εὐθείᾳ περαινει. Rectius in codice Fuk. scribitur εὐθεία, et post verbum περαινει apponitur media distinctio.

(98) Vulg. ἄλλοις ἐφ' ἐτέροις. Non dubito quin Eusebius scripserit ἄλλους μὲν ἐτέροις ἀρετῶν βραβεῖος στεφανοῖ, quam scripturam sequentia manifeste confirmant. In codice Fuk. scriptum est ἄλλους ἐφ' ἐτέροις.

lium matremque ac nutricem omnium quæ in ipsa sunt animantium effecisset, et partim pluvialibus, partim fontium aquis irrigasset; omni plantarum ac florum genere virere ad humanæ vitæ oblectationem jussit. Cunque in ea præstantissimum animal ipsique charum divinitati, ad imaginem suam formavisset; hominem scilicet, mente ac scientia præditum, et rationis ac sapientiæ fetum; principatum ei atque imperium in reliqua quæ humi serpunt et 617 pascuntur animalia, concessit. Quippe Deus hominem præ reliquis terræ animantium amore complexus est; et tanquam Pater omne brutorum genus ejus obsequio ac ministerio depulavit. Hujus gratia mare navigabile effecit, terramque omni plantarum genere exornavit. Huic ingenium scientiis idoneum, et omnium disciplinarum capax largitus est. Huic animalia in profundo natantia, et per sublime volantes aves, in manus tradidit. Huic cælestium rerum scientiam et contemplationem aperuit, lunæ cursus, solis conversiones, et errantium ac fixorum siderum circuitus patefecit. Huic denique soli ex omnibus quæ in terra sunt animalibus, Patrem cælestem agnoscere, et summum totius ævi imperatorem laudibus celebrare, in mandatis dedit. Præter hæc omnia magnus ille mundi opifex, immutabile ævum quatuor anni mutationibus cinxit: hiemis quidem tempestatem terminans vere; ver autem quod anni tempestatum initium est, velut æqua lance ponderans. Deinde cum universum ævum multiplicibus veris fructibus exornasset, æstatis ardori illud tradidit. Postea vero velut laboris cessationem ac requiem concedens, autumnali intervallo ipsum refocillavit. Postremo velut regium equum, humidis hibernorum imbrium lapsibus ipsum abstergens, et ex alto fluentibus aquis politum ipsum ac splendidum reddens, et assiduis pluviarum irrigationibus pinguefaciens, rursus ipsum in veris constituit vestibulo. Ad hunc modum summum omnium imperator, cum ævum suum totius anni circulo hujusmodi divinæ sapientiæ habens astrinxisset, præstantissimo moderatori illud regendum tradidit, unigenito scilicet Verbo, cui utpote communi omnium rerum conservatori, hujus universi habenas commisit. Ille vero, velut hæreditaria sorte ab optimo Patre accepta, cuncta quæ tam interiore quàm exteriori cæli ambitu continentur, concordia inter se consensu devinciens, recta progreditur; rationalibus suis alumnis qui in terris degunt, quæcumque ad ipsorum utilitatem

pertinent, summa cum æquitate prospiciens. Certoque vivendi spatio mortalibus præstituto, universis hominibus concessit, ut in hac vita præstantioris cujusdam et æternæ vitæ proludivis exercerentur. Nami post hujus ævi curriculum aliam præterea **618** divinam ac beatam vitam superesse docuit; iis qui hujus vitæ certamen cum spe cælestium bonorum obiissent, reconditam ac præparatam. Et eos quidem qui modeste ac pie vitam transegerint, hinc ad meliora migraturos: illis vero qui in hac vita scelerum convicti fuerint, congruas sedes paratas esse præmonuit. Posthæc sicut in distribuendis certaminum præmiis fieri solet, varias cujusque generis coronas victoribus clara voce pronuntians; alios quidem aliis virtutum præmiis coronat. Bono autem imperatori, qui pietatis ornamentis decoratus sit, longe majora certaminum præmia præparata esse denuntiat. Quorum quasi proœmia quædam hic celebrari permittit; festivitatem scilicet ex perfectis numeris compositam, ternariis et unitatibus triplicatis. Ac primus quidem ternarius, unitatis partus est; unitas vero numerorum mater, cunctis mensibus ac tempestatibus, annis quoque et omnibus temporum circulis præsidet. Quæ multitudinis omnis principium, fundamentum atque elementum merito dici potest *μονάς* a *manendo* appellata. Quippe cum omnis multitudo minuatutur atque augetur pro numerorum imminutione aut adjectione, sola unitas stabilitatem ac firmitatem sortita est, ab omni multitudine et procreatis ex se numeris segregata. Ideoque indivisibilis illius et ab aliis omnibus discretæ substantiæ imaginem præfert, cujus vi ac participatione, universarum rerum natura subsistit. Unitas enim omnis numeri opifex est: quandoquidem compositione et adjectione unitatum, omnis constat multitudo. Et sine unitate quidem, numerorum substantia cogitatione comprehendere non potest. Ipsa vero extra multitudinem subsistit, longissime secreta, et omnibus numeris præstantior, cuncta faciens et constituens, ipsa vero a nullo incrementum accipiens. Hujus autem affinis est ternarius, qui nec ipse scindi nec dividi potest, primusque est numerorum qui ex paribus et imparibus compositi sunt. Nam binarius numerus par, adjuncta sibi unitate ternarium, primum numerorum imparium procreavit. Porro ternarius justitiam primus hominibus ostendit, æqualitatem docens: quippe qui principium, medium, ac finem habeat æqualia. Atque hæc mysticæ, sacrosanctæ et regni Trinitatis imaginem referunt; quæ

A ἐξ ἀριθμῶν συγχειμένη, τριάδων μονάδων τε τριπλασιῶν (99) ὧν ἡ μὲν πρώτη τριάς, μονάδος ἂν γένοιτο ἔγγονος, μονάς δὲ μήτηρ ἀριθμῶν, μητῶν δ' ἀπάντων καὶ ὤρων καὶ ἐνιαυτῶν πάσης τε χρόνων περιόδου πρεσβεύουσα ἤδη, καὶ παντὸς πλήθους ἀρχῆ, καταβολὴ τε καὶ στοιχείον, εἰκότως ἂν ῥηθῆι μονάς, παρὰ τὸ μένειν ὠνομασμένη· ὅτι δὴ μειουμένου καὶ αὐξομένου παντὸς πλήθους, κατὰ τὴν τῶν ἀριθμῶν ὑφαίρεσιν τε καὶ προσθήκην, μόνῃ μονάσει στάσιν καὶ μόνῃ ἐληφθε, μεμονωμένη πλήθους ἀπάσης, καὶ τῶν ἐξ αὐτῆς γεννωμένων ἀριθμῶν, φέρουσα τε εἰκόνα τῆς ἀμερίστου καὶ διακεκριμένης τῶν ἄλλων οὐσίας, ἧς δυνάμει καὶ μετοχῇ ἡ τῶν ὄντων ἀπάντων συνέστηκε φύσις. Μονάς γὰρ παντὸς δημιουργὸς ἀριθμοῦ, ἐπεὶ περ κατὰ σύνθεσιν καὶ προσθήκην μονάδων, πᾶν πλήθος κρατύνεται· οὐδ' ἔστιν ἄλλως δέχα μονάδος, οὐσίαν ἀριθμῶν ἐπινοῆσαι· αὕτη δ' ἐκτὸς ἂν εἴη πλήθους, πορρωτάτω τε καὶ κρείττων ἀριθμοῦ παντὸς, πάντα ποιοῦσα καὶ ὑφισταμένη, τεινομένη δὲ ὑπὸ οὐδενὸς πώποτε. Τριάς δὲ ταύτη συγγενῆς, ἀσχυρὸς ὡσαύτως καὶ ἀδιαίρετος, καὶ πρώτη τῶν ἐξ ἀρίτων καὶ περιττῶν ἀριθμῶν συνεσταμένων· ἄρτιος γὰρ ὁ δύο μονάδα προσλαβὼν, τριάδος πρώτην περιττὴν ἐγέννησε φύσιν· πρώτη δὲ τριάς δικαιοσύνην ἀνέδειξεν, ἰσότητος καθηγησάμενη, ὡς ἂν ἀρχὴν καὶ μεσότηρα καὶ τελευτὴν ἴσην ἀπολαβοῦσα· εἰκὼν δὲ ταῦτα μυστικῆς καὶ παναγίας καὶ βασιλικῆς τριάδος· ἡ τῆς ἀνάρχου καὶ ἀγενήτου φύσεως ἱερῆς, τῆς τῶν γενητῶν ἀπάντων οὐσίας τὰ σπέρματα καὶ τοὺς λόγους καὶ τὰς αἰτίας ἀπέληφθε. Καὶ τριάδος μὲν δύναμις, εἰκότως ἂν ἄρα παντὸς ἀρχῆ νομισθῆι· δεκάς δὲ τὸ πάντων ἀριθμῶν πέρασ ἀπολαβοῦσα, μέχρις αὐτῆς τὸ πᾶν ἴσησι, πλήρης καὶ παντέλειος ὠνομασμένη εἰκότως, ὅτε δὴ πάσας ιδέας καὶ πάντα μέτρα πάντων ἀριθμῶν, λόγων τε καὶ συμφωνῶν καὶ ἁρμονῶν, περιέχουσα. Μονάδες γοῦν αὐξηθεῖσαι κατὰ σύνθεσιν, τοῖς δέχα περιορίζονται· μήτέρα τε ταύτην καὶ πηξάωρον περιγραφὴν (1) κησάμεναι, ὡσπερ ἐν περιδρόμῳ καμπτήρα περιθέουσιν. Ἔττα κύκλον ἐργασάμεναι δεύτερον, καὶ πάλιν τρίτον καὶ τέταρτον καὶ μέχρι τῶν δέκα, τὸν ἑκατὸν ἐκ δεκάδων δέκα πληροῦσι· κἀπειτα ἐπὶ τὴν πρώτην ἀνατρέχουσιν ἀφετηρίαν· κἀντεῦθεν πάλιν ἀρξάμεναι καὶ ἐπὶ τὸν δέκα προσελθοῦσαι, δεκάκις τε τὸν ἑκατὸν ἀμφιδραμοῦσαι, παλίμυροι διὰ τῶν αὐτῶν καμπτήρων μακροὺς δολιχεύουσι διαύλους, ἐξ αὐτῶν εἰς ἑαυτὰς ἀνακυκλούμεναι. Τῶν γοῦν δέκα τὸ δέκατον, μονάς· δέκα δὲ μονάδες, μίαν ἀποφαίνουσι δεκάδα· δεκάς δὲ πέρασ μονάδων, ὄρος, καὶ καμπτήρ καταστατικὸς (2)·

(99) Vulg. *μονάδων δὲ τριπλασιῶν*. Prima vox deest in collice Fuk. et recte quidem, ni fallor. Sed et aliud mendium hic latet. Quare totus locus ita mihi corrigendus videtur: ἐντεῦθεν ἤδη πανηγυρίζειν δίδωσιν ἑορτῇ τελείων ἐξ ἀριθμῶν συγχειμένη. Δεκάδων μὲν τριπλασιῶν, τριάδων δὲ δεκαπλασιῶν. Quia emendatione nihil certius. Nam tricennialium festivitas, de qua agit Eusebius, constat ex numeris perfectis, denariis scilicet triplicatis, et ternariis decies repetitis. Quæ deinde sequuntur Eusebii verba de

denario, emendationem nostram aperte confirmant.

(1) *Πηξάωρον περιγραφὴν*. Scribendum videtur καὶ πηξάωρον. Sic vocat denarium numerum, quod ait terminus ac meta numerorum. Eleganti autem translatione a circo petita, ait unitates denarium circuire quasi metam. Quare ὡσπερ ἐν περιδρόμῳ vertendum erat *tanquam in circo*. Hinc est quod carceres etiam nominat infra, cum dicit ἐπὶ τὴν πρώτην ἀνατρέχουσιν ἀφετηρίαν.

(2) *Καμπτήρ καταστατικὸς*. Legendum puo

καμπτήρ μὲν τῆς ἀπειρίας τῶν ἀριθμῶν ὄρος δὲ καὶ τέλος μονάδων ὁμοῦ δὲ τριάς δεκάδι συμπλακεῖσα, τρίτον τε περιελθοῦσα τὴν τῶν δέκα κύκλων περίδοον, φυσικώτατον ἀριθμὸν γεννᾷ, τὸν τριάκοντα ὁ γὰρ ἐν μονάσι τριάς, τοῦτο ἐν δεκάσι τριακοντάς. Ὅρος τε πάγιος οὗτος τοῦ δευτέρου μεθ' ἑλίου μεγάλου φωστήρος· σελήνης γοῦν περίδοος ἀπὸ συνόδου ἐπὶ σύνοδον, μηνὸς κύκλον ἀπειργάζετο· μεθ' ἃν αὖθις ἀρχὴν γενέσεως ἀπολαβοῦσα, νέου φωτὸς καὶ νέων ἡμερῶν ἀπάρχεται, τριάκοντα μὲν κοσμηθεῖσα μονάσι (3), τριάς δὲ τιμηθεῖσα δεκάσι, δέκα δὲ τριάσι φαιδρυνθεῖσα. Τούτοις αὐτοῖς τὰ τῆς κοσμοκρατορικῆς ἀρχῆς τοῦ Νικητοῦ βασιλέως, πρὸς τοῦ πάντων ἀγαθῶν δοτῆρος τετιμημένα (4), νέων ἀρχῆς ἀγαθῶν ἐπιλαμβάνεται, τεύς μὲν τριακονταετηρικὰς ἑορτὰς ἀποπληροῦντα, ἤδη δ' ἐντεῦθεν μακροτέρων ἐφαπτόμενα διαστημάτων, προμνώμενά τε μελλόντων ἀγαθῶν ἐλπιδας, ἐν οὐρανίῳ βασιλείᾳ· ἔνθα στρατιὰ φῶτων ἀπείρων ἀμφὶ τῶν (4) πάντων βασιλέα χορεύουσιν, οὐχ ἑνὸς ἡλίου, πάντων δ' αὐτῶν τὰ φῶτα ἡλίου κρείττονα ἐπαγομένων (5), φαιδρυνομένων τε καὶ ἀποσιδόντων τῇ ἀγλῇ τῶν τῆς αἰθρίας πηγῆς μαρμαρυγῶν. Ἐνθα ζωὴ ψυχῆς, ἐν ἀγαθῶν ἀκηράτοις κάλλεσιν (6), ἔνθα βίος, πάσης ἐκτὸς ἀχθηδόνος, ἔνθα σῶφρονος καὶ παναγίας ἡδονῆς ἀπόλαυσις, καὶ χρόνος ἀχρονος, ὁ μακραίων καὶ ἀτελεύτητος, εἰς ἀπερίγραφον τέλος μηκυνόμενος, οὐκέθ' ἡμερῶν καὶ μηνῶν διαστήμασιν, οὐδ' ἐνιαυτῶν κύκλοις, καιρῶν τε καὶ χρόνων περιόδοις ἀναμετρούμενος· μῆ δ' εἰς ἀπειρον ἐκτεινομένη ζωὴ διαρκῶν, οὐχ ὑφ' ἡλίου φωτισομένη, οὐδ' ἀστερων πλήθει καὶ σελήνης αὐγαῖς καταλαμπομένη, ἀλλ' αὐτὸν ἐχούση φωστήρα τὸν Θεὸν Λόγον, τὸν μονογενῆ Παῖδα τοῦ Παμβασιλέως. Παρὸ, καὶ ἑλίου αὐτὸν δικαιοσύνης, καὶ φῶς ἐπέκεινα φῶτων ἀπάντων, λόγων ἀπόρρητοι μύσοι θεολογίαι· τοῦτοναὐτὸν δικαιοσύνης ἀκτίσι, σοφίας τε αὐγαῖς, τὰς παμμακαρίας καταλάμπειν δυνάμει, τὰς τε εὐσεβεῖα παρασκευασμένας ψυχὰς ἀντὶ τῆς οὐρανίου περιφρεΐας τοῖς αὐτοῦ κόλποις ἀπολαθόντα, τῶν οικελίων ἐπαγγελῶν ἔργοις πιστοῦσθαι τὰς ὑποσχέσεις, πιστεύομεν· θνητῶν δ' ὀφθαλμοὺς οὐκ εἶδεν, οὐδὲ ἀκοή τις διέγνω, ἀλλ' οὐδὲ νοῦς σάρκα ἡμιοιζόμενος οἷός τε ἂν εἴη διαθρῆσαι, ἃ τοῖς εὐσεβεῖς διακοσμησαμένοις προητοίμασται· ὡσπερ οὖν καὶ σοὶ, βασιλεῦ θεοσεβέστατε, ὃ μόνῳ τῶν ἐξ αἰῶνος ἐντεῦθεν ἤδη τὸν ἀνθρώπειον ἀποκαθάραι βίον, αὐτὸς ὁ τῶν ὄλων παμβασιλεὺς Θεὸς ἐδωρήσατο· ὃ καὶ τὸ αὐτοῦ σωτήριον ἀνέδειξε

A cum in natura ortus ac principii experte consistat, omnium quæ ortum habent substantiarum semina, rationes, causasque in se **619** continet. Et ternarii quidem potentia, omnium rerum principium jure merito censeatur. Denarius vero finem numerorum omnium continens, cuncta ad se usque progressa sinit ac terminat : plenusque et undequaque perfectus merito appellatur, quippe qui omnes species, omnesque numerorum, rationum, concentuum et harmoniarum modos ac mensuras complectitur. Unitates certe per compositionem auctæ, denario finiuntur, et decadem matrem ac terminalem limitationem sortitæ, tanquam in circensi curriculo circa hanc metam decurrunt. Deinde secundo, tertio et quarto, usque ad decimum confecto circuitu, **B** centenarium numerum ex decem denariis implent. Hinc ad primos carceres reversæ, ac repetito iterum cursu ad denarium progressæ; postquam centenarium decies circuiverint, iterum retrocedentes, circa easdem metas longissimos cursus conficiunt, a seipsis in semetipsas per gyrum redeunt. Quippe in denario unitas, pars decima est; decemque unitates unum efficiunt denarium. Denarius vero, terminus, finis, meta ac perfectio est unitatum; meta quidem infinitatis numerorum; finis vero, id est, perfectio unitatum. Porro ternarius cum denario simul junctus, ubi decem circuitiozum orbem peregerit, tricenarium gignit numerum maxime naturalem. Quod enim ternarius est in unitatibus, id ipsum in denariis est tricenarius. **C** Hic etiam certus est limes magni illius luminaris, quod secundum est a sole. Quippe lunæ cursus a coitu cum sole ad proximum coitum, mensis orbem conficit : quo confecto, rursus quasi ortus initium adeptus, novum lumen, novosque dies instaurat. Ac triginta quidem unitatibus, tribus vero exornatur denariis, ac ternariis decem. Iisdem dotibus a summo omnium bonorum largitore exornatum imperium Augusti nostri Victoris, et orbis terrarum domini, novorum bonorum initium sumit; hactenus quidem tricennalium festivitatem explens; ab hinc vero longiora jam intervalla temporum attingens, et spem futurorum bonorum in cœlesti spondens regno. Ubi non unicus sol, sed innumerabilem luminum agmina circa summum omnium imperatorem exsultant : quorum singula sole ipso splendidiora sunt, et radiorum ex æterno fonte **620**

transpositis vocabulis, καμπτήρ, ὄρος καταστατικός. Item enim est quod infra dicitur ὄρος πάγιος. In codice tamen Fuk. legitur ὄρος καὶ καμπτήρ.

(3) Vulg. *τριάκοντα μὲν κοσμηθεῖσα μονάσι*. Procul dubio scribendum est μονάσι, quod miror ab interprete animadvertenti non fuisse, cum sequentia id aperte conmonstrant. Cæterum veteres lunarem mensem triginta diebus mētri solitos esse docuit etiam Eusebius supra in hac oratione, et Geminus in *Isagoge*. Emendationem porro nostram confirmat etiam codex Fuketii.

(4) Vulg. *πρὸς τοῦ πάντων ἀγαθῶν δοτῆρος τετιμημένως*. Scribendum est τετιμημένα, ut ex se-

quentibus ac præcedentibus manifeste colligitur. Sequitur enim ἀποπληροῦντα, ἐφαπτόμενα εἰ προμνώμενα. Præcessit autem τὰ τῆς κοσμοκρατορικῆς ἀρχῆς. Porro hæc locutio paulo durior mihi videtur : mallemque simpliciter dicere ἢ κοσμοκρατορικῆ ἀρχῆς τετιμημένη, etc. Cæterum et hanc quoque emendationem confirmat codex Fuketii.

(4) *Τῶν*. Forte τόν. Edit.

(5) Vulg. *φῶτα ἡλίου κρείττονα ἐπαγομένων*. Forte ἐπαγομένων. Ita certe in codice Fuk. scriptum inveni.

(6) *Ἐν ἀγαθῶν ἀκηράτοις κάλλεσιν*. Codex Fuk. ἀκράτοις habet : forte Eusebius scripserat ἀοράτοις.

manantium fulgore illustrantur. Ubi vita est animi **A** σημεῖον, δι' οὗ τὸν θάνατον καταγωνισάμενος, τὸν κατὰ τῶν ἐχθρῶν ἤγειρε θρίαμβον (7) · ὁ δὲ νικητικὴν τροπαιον, δαιμόνων ἀποτροπαιον, τοῖς τῆς πλάνης ἰνδάλασιν ἀντιπαράταξας, [τὰς] κατὰ πάντων ἀθέων πολεμίων τε καὶ βαρβάρων, ἤδη δὲ καὶ αὐτῶν βαρβάρων, ἄλλων τούτων δαιμόνων, ἦρω τὸ νίκος (8).

in bonorum incorruptibili pulchritudine, ubi vita omni molestia libera, ubi modestæ sanctæque voluptatis fructio, tempus sine tempore, ævum longum ac fluvis expers et in spatia nullo termino circumscripta porrectum, nec amplius dierum ac mensium intervallis, nec annorum circulis, nec tempestatum vicibus distinctum, sed vitæ cuidam in immensum productæ sufficiens. Quæ non solis radiis nec astrorum lunæ splendore illustratur, sed luminare ipsum habet Deum Verbum, unigenitum Filium summi omnium imperatoris Dei. Quam ob causam illum solem esse justitiæ, et omnium luminum præstantissimum lumen, divinis arcanae theologiæ sermonibus traditur. Eundemque beatissimas illas potestates justitiæ radiis et sapientiæ splendore collustrare, et animas hominum vera pietate exornatas, non cœli ambitu, sed sinu suo accipientem: promissa sua rebus ipsis firmare atque adimplere credimus. Mortalium vero nec oculus vidit nec auris accepit; nec mens carnis mole circumdata perspicere unquam poterit, ea quæ pietate præditis hominibus sunt præparata: quæ item tibi, religiosissime imperator. Cui soli ex omnibus qui unquam exstiterunt, summus ille hujus universi imperator Deus id largitus est, ut vitam hominum perpurgares. Cui etiam salutare signum ostendit, cujus virtute cum mortem superasset, triumphum de hostibus egerat. Quod quidem victoriæ tropæum et dæmonum flagellum, cum tu simulacris erroris opposuisses, de omnibus impiis hostibus ac barbaris, ac de ipsis dæmonibus quod aliud est barbarorum genus, victoriam reportasti.

CAPUT VII.

B

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ'.

Nam cum duæ in nobis sint substantiæ sibi invicem conjunctæ, animi scilicet et corporis: quorum hoc quidem conspectui expositum est; ille ab oculis remotus; adversus utrumque eorum duo hostium ac barbarorum genera; alterum occulte; alterum palam et aperto Marte aciem instruunt. Et alterum quidem corpora componit corporibus: alterum vero incorporeis cujusque modi machinis nudum hominis animum oppugnat. Porro barbari illi qui sub aspectum cadunt, velut nomades quidam feri et agrestes; qui nihil a belluis distant, in mansuetos hominum greges impetum faciunt; agros populantur; urbes in servitutem redigunt; et tanquam **621** immanes lupi ex solitudine prorumpentes, in civitatum incolas irruunt; et quoscunque potuerint interimunt. Invisibiles autem hostes, qui et barbaris omnibus crudeliores sunt, dæmones scilicet animarum corruptores, per aerem circumvolitantes, superstitionis impiæ machinis universum genus humanum sub ditionem suam redegerant: adeo ut verus Deus non amplius ab ipsis Deus haberetur; sed multiplici errore absque ullo divinitatis cultu hac illac circumferrentur. Deos enim qui nusquam et nullibi sunt, nescio unde sibi asciscentes, eum qui solus ac verus est Deus, perinde ac si non esset, nullo in pretio habuerunt. Itaque et corporum generatio ab iis pro deo culta est: et contrarium huic numen, corporum videlicet interitus ac dissolutio. Ac prior quidem ille deus, utpote generationis auctor, Veneris nomine et

Διοὺν γάρτοι φύσεων ἐν ἡμῖν συμπεπλεγμένων, ψυχῆς λέγω καὶ σώματος, καὶ τοῦ μὲν ὄρωμένου τοῖς πᾶσι, τοῦ δ' ἀφανοῦς καθεστῶτος, ἐπὶ τούτοις ἐναντία βάρβαρα καὶ πολέμια γένη, τὸ μὲν ἀφανῶς, τὸ δ' ἐκ τοῦ προφανοῦς, παρετάττετο · καὶ τὸ μὲν σώματα σώματι προδεδημένον, τὸ δ' ἀσωμάτως παμμαχίαις γυμνῆν αὐτὴν ἐπολιόρχει τὴν ἀνθρώπου ψυχὴν · εἶθ' οἱ μὲν ὄρατοὶ βάρβαροι, νομάδες τινὲς (9) ἄγριοι, θηρῶν οὐδὲν διαφέροντες, ἐπὶ τὰς ἡμέρους τῶν ἀνθρώπων ἐφοίτων ἀγέλας, χώρας δηοῦντες, πόλεις ἐξανδραποδιζόμενοι, λύκων ἀπηνῶν δίχτην ἐκ τῆς ἐρήμης τοῖς κατὰ πόλιν ἐπιάντες · κάπειτα λυμαινόμενοι ὅσοις ἂν δύναιτο · οἱ δ' ἀφανεῖς ἐχθροὶ ψυχοφθόροι δαίμονες, οἱ δὲ βαρβάρων ἀπάντων ἀπηνέστεροι, ἀμφὶ τὴν ἀέρα τόνδε ποτιώμενοι, πᾶν τὸ θνητὸν γένος μηχαναῖς πολυθέου κακίας ἐξηυδραπέδισοντο · ὡς μὲν αὐτοὶ εἶναι θεὸν τὸν ἀληθῆ θεόν, ἀλλὰ τίνα πολὺν καὶ θεὸν πλάνον ἀλάσθαι · τοὺς γὰρ μηδαμῆ μηδαμῶς ὄντας οὐκ οἶδ' ὅποθεν παραγαγόντες, τὸν ὄντα καὶ μόνον ἀληθῶς ὄντα, ὡς οὐκ ὄντα, πάρεργον ἐποίησαντο. Ἐνθεν αὐτοῖς ἡ τῶν σωμάτων γένεσις ἐνομισθῆ θεός, καὶ πάλιν ἄλλος ἐναντίος τούτῳ θεός, ὁ τῶν αὐτῶν διαφορὰ τε καὶ λύσις. Ἄλλ' ὁ μὲν πρῶτος αὐτοῖς, ὡς ἂν γενέσεως ἀρχηγός, Ἀφροδίτης ὀργίσις ἐτιμάτο · ὁ δὲ δευτέρος ὡς ἂν πολὺς καὶ τοῦ θνητοῦ κατισχύων γένους, Πλούτων καὶ θάνατος ὠνομάζετο · ὡς γὰρ μηδετέραν ἢ τὴν διὰ γενέσεως ζωὴν εἰδότες οἱ τότε ἄνθρωποι, τὴν ταύτης **D** αἰτίαν καὶ γένεσιν, θεὸν εἶναι ἀπέφανον · καὶ ὡς μὲν ὄντες μετὰ θάνατον, νικητικὴν ἀπάντων καὶ

(7) Ἠγεῖρε θρίαμβον. Melius dixisset ἤγει [f. ἤγαγε] · non enim dicitur ἐγείρειν θρίαμβον, sed ἄγειν. De tropæo quidem recte dici potest ἐγείρειν.

(8) Ἠρω τὸ νίκος. Christophorsonus legisse videtur ἦρατο νίκας, etc. Et de Christo hæc dici censuit. Ego vero re attentius examinata, hæc in secunda persona dici animadverti. Alloquitur enim Eusebius ipsum imperatorem. Certe verba illa κατὰ πάντων πολεμίων τε καὶ βαρβάρων, de imperatore hæc

dici convincunt.

(9) Νομάδες τινές. Male interpres *pastores* vertit. Ego Græcæ vocem retinere malim, aut certe *pagos* vertere. Sic enim Latini vocant barbaros, qui equis aut plaustris insidentes, hæc illac circumferuntur sine tecto ac lare. Huiusmodi homines eo quod victus causa loca pascua sectarentur, νομάδες esse dicitur. Paulo post codex *Fuk* habet λυμαινόμενοι ὅσοις ἂν δύναιτο.

μέγαν θεόν, τὸν Θάνατον ἀνηγόρευον· εἶθ' ὡς εὐθύ-
 ναις οὐδαμῶς ὑποκείμενοι διὰ τὴν ἐκ θανάτου λύσιν,
 τὰ μυρίων θανάτων ἄξια δρῶντες διήγον, βίον τε
 ἔζων ἀβίωτον, οὐ θεὸν ἐν νῷ λαμβάνοντες, οὐ θείας
 κρίσεως δικαιοκλήρια προσδοκῶντες, οὐ τῆς σφιν κα-
 τὰ ψυχὴν οὐσίας τὴν μνήμην ἀναζωπυροῦντες, ἐν
 δὲ δεινῷ προστάτῃ τῷ Θανάτῳ χρώμενοι, καὶ τὴν ἐκ
 τούτου τῶν σωμάτων φθορὰν (10), λύσιν τοῦ παντός
 ἑαυτοῦς εἶναι πείσαντες, μέγαν θεὸν καὶ πλούσιον,
 παρὰ καὶ Πλούτωνα, τὸν Θάνατον ἀνηγόρευον. Καὶ
 Θάνατος ἦν αὐτοῖς θεὸς οὐ μόνος, ἀλλὰ καὶ τὰ πρὸ
 τούτου τίμια, τὰ δὴ πρὸς ἡδοναθὴ ζωῆν αὐτοῖς συμ-
 βαλλόμενα. Θεὸς γοῦν αὐτοῖς ἦν, ἡ τῶν σαρκῶν ἡδον-
 ῆ, θεὸς ἡ τροφή, θεὸς ἡ τούτων βλάβη, θεὸς ἡ τῶν
 ἀκροδύρων φυή, θεὸς ἡ διὰ μέθης τρυφή, θεὸς ὁ τῶν
 σωμάτων πόθος, θεὸς ἡ τούτων ἡδονή· ἔνθεν τὰ Δι-
 μητρος καὶ Φερεφάττης μυστήρια, καὶ Κόρης ἀρπαγὴ
 ὑπὸ Ἀϊδωνέως, καὶ πάλιν ἡ ταύτης ἀνάδοσις· ἔνθεν
 Διονύσου τελεταί, καὶ νικώμενος Ἡρακλῆς ὡς ὑπὸ
 κρείττονος θεοῦ τῆς μέθης· ἔνθεν Ἐρωτος καὶ Ἄφρο-
 δίτης ὄργια μοιχικά· ἔνθεν Ζεὺς αὐτὸς γυναικαμα-
 νῶν καὶ Γανυμήδους ἔρων, φιληδόνων τε θεῶν καὶ
 φιλοπαθῶν ἀσελγῆ μύθων ἀναπλάσματα. Τοσοῦτοις
 δὴ τὰ βέλεσι θεομάχου πλάνης, οἱ δεινοὶ βάρβαροι καὶ
 τῷ Βασιλεῖ τῶν ἔθλων ἐχθροὶ, τοὺς ἐπὶ γῆς καταπό-
 νουν· καὶ εἶδόν γε τὸ πᾶν γένος ὑποχείριον, ὡς ἀπαν-
 ταχοῦ γῆς, ἀθεότητος ἀνεγεῖραι στήλας, νεῶς τε καὶ
 ἱερὰ ψευδωνύμου θεολογίας καθ' ἑκάστην γωνίαν συν-
 ἱστασθαι. Οἱ γοῦν τότε κρατεῖν νομιζόμενοι (11),
 τοσοῦτο καταδεδούλωντο τῇ πλάνῃ, ὡς ὁμοφύλων καὶ
 συγγενῶν φόνους τοῖς αὐτοῦν καλλιερῆεν θεοῖς, καὶ τὰ
 ξίφη θήγειν κατὰ τῶν προμάχων τῆς ἀληθείας, πόλε-
 μόν τε ἄσπονδον καὶ ἀθέους αἰρεσθαι χεῖρας, οὐ κατ'
 ἐχθρῶν ἀλλοφύλων καὶ ἀπεξενωμένων, κατὰ δὲ τῶν
 συνεστίων καὶ φίλων, κατὰ τε ἀδελφῶν καὶ συγγενῶν
 καὶ φιλότατων, οἱ δὴ σεμνότητι βίου, σωφροσύνη τε
 καὶ θεοσεβείας ἀληθοῦς ἐγχειρήμασι, τιμᾶν τὸ θεῖον
 καὶ σέβειν διεγνώκεσαν. Ἄλλ' οἱ μὲν, ὠδὲ πη μανία
 φρενῶν, τοὺς τῷ Βασιλεῖ τῶν ἔθλων καθωστωμένους,
 τοῖς αὐτῶν δαίμοσι κατέσφαττον· οἱ δὲ τῆς ἀληθοῦς
 εὐσεβείας γενναῖοι μάρτυρες, καὶ ζωῆς αὐτῆς τὸν
 ὑπὲρ ἀληθείας εὐκλεῆ θάνατον προτιμᾶν μεμελετη-
 χότες, παρ' οὐδὲν τὴν τοσαύτην ἐτίθεντο τυραννίδα·
 οἳ δὲ Θεοῦ στρατιῶται, καρτερίας ἀρετῆ φραξάμενοι,
 πάντα τρόπον θανάτου, γέλωτα ἔθεντο· πῦρ καὶ σι-
 δηρον καὶ προσηλώσεις, θῆρας τε ἀγρίους καὶ θαλάσ-
 σης βυθοῦς, ἀποτομάς μελῶν καὶ καυτήρας, ὀφθαλ-
 μῶν ἐξορύξεις, τοῦ παντός σώματος ἀκρωτηρια-
 σμούς, λιμὸν ἐπὶ τούτοις καὶ μέταλλα καὶ δεσμὰ,
 παντὸς καλοῦ καὶ ἡδονῆς ἀπάσης ταῦτα γλυκίονα
 ἴγρησάμενοι, δι' Ἐρωτα καὶ πόθον τὸν πρὸς τὸν αὐτῶν

A mysteriis honorabatur. Posterior vero utpote opibus
 pollens, et humanum genus viribus superans, Pluto
 et Orcus appellabatur. Quippe homines illius ætatis,
 cum nullam aliam agnoscerent vitam præter eam
 quæ ex generatione sumit initium, ideo illius vitæ
 causam et ortum deum esse asseruerunt. Et cum
 post obitum homines nihil amplius esse crederent,
 victorem omnium et summum deum esse interitum
 pronuntiarunt. Deinde ob illam quæ in morte fit
 dissolutionem, nulli posthac rationem se reddituros
 rati, vitam minime vitalem degere instituerunt,
 ejusmodi perpetrantes facinora, quæ mille mortibus
 luenda essent. Quippe qui nec Deum animo repu-
 tarent, nec divini judicii tribunalia exspectarent,
 nec animorum suorum substantiam sibi in memo-
 riâ revocarent: sed unum tametsi gravem et
 acerbum patronum agnoscentes interitum, et ab
 illo factam corporum dissolutionem, totius hominis
 internecionem esse sibi ipsis persuadentes, magnum
 atque opulentum deum interitum, eamque ob cau-
 sam Ditem nominarent. Deus igitur illis fuit inte-
 ritus, non ille quidem solus, sed pro illo quæcumque
 plurimi æstimabant, ea videlicet quæ ad mollem ac
 delicatam eorum vitam conferebant. Deus enim ab
 illis habebatur voluptas corporis, deus nutritio,
 deus germinatio, deus arborum fructus, deus
 ebrietas et comessatio, deus carnalium rerum
 cupiditas, deus denique earumdem rerum voluptas.
 Hinc Cereris ac Proserpinæ mysteria. Hinc raptus
 Proserpinæ a Plutone, ejusdemque restituito. Hinc
 Bacchi sacrorum initiationes, 622 et Hercules a
 temulentia tanquam a potiore deo superatus. Hinc
 Cupidinis ac Veneris orgia adulteriis plena; hinc
 Jupiter ipse in mulieres insaniens, et Ganymedis
 amore captus; hinc lascivarum commenta fabula-
 rum, de diis voluptati ac molliæ deditis. Tot
 igitur ac tantis impiæ superstitionis telis crudeles
 barbari, Deique summi omnium imperatoris hostes,
 humanum in terris genus obruerunt, tandemque
 sub potestatem suam redegerunt, adeo ut impietatis
 simulacra ubique terrarum ab illis erigerentur,
 templaque ac delubra falsæ divinitatis, in quolibet
 terrarum angulo extruerentur. Quinetiam ii qui
 tum dominari putabantur, usque adeo inancipati
 erant huic errori, ut tribulum et necessariorum
 suorum cæde diis istis litarent; et adversariis
 suorum propugnatores, gladios acuerent; bellumque
 inexpiabile et impias manus, non contra alienigenas
 et barbaros hostes inferrent; sed contra domesticos
 et cognatos, contra fratres et amicos, qui vitæ gra-
 vitate ac modestia, et institutis veræ pietatis, divi-

(10) Vulg. καὶ τὴν ἐκ τούτου τῶν σωμάτων φθο-
 ράν. Scribe meo periculo ἐκ τούτου, supple θανάτου.
 Atque ita, codex Fuk. Paulo ante Genevenses ver-
 lum omiserant, quod ex codice Fuk. ita supplevi,
 ἄξια δρῶντες διήγον.

(11) Οἱ γοῦν τότε κρατεῖν νομιζόμενοι. His ver-
 bis Eusebius aut imperatores ipso intelligit, qui
 Christianam religionem persecuti fuerant; aut certe
 gentiles omnes. Hi enim tunc temporis pollebant,

priusquam Christiana religio totum orbem occu-
 passet. Quemadmodum igitur Christianorum religio
 postea dicta est ἡ κρατούσα δόξα, et Christiani οἱ
 κρατοῦντες, ut notavi ad libros *Historiæ Ecclesi-
 asticæ*, sic gentiles quandiu ipsorum superstitio vi-
 guit, recte dicuntur οἱ κρατοῦντες. Infra tamen
 cap. 9, initio, τοῖς τότε κρατοῦσι dixit pro impera-
 toribus.

num numen colere atque observare instituerunt. Ad hunc modum hi quidem insania perciti, viros summo omnium imperatori dicatos, quasi victimas dæmonibus suis mactabant. Illi vero utpote generosi veræ pietatis testes, et gloriosam pro veritatis defensione mortem vitæ ipsi anteponere assuefacti, tantam tyrannicæ dominationis violentiam nihili fecerunt: quin potius, sicut milites Dei decebat, tolerantia armis muniti, quodvis mortis genus despectui habuerunt: ignem scilicet ac ferrum, clavorum confixiones, bestias, profundos maris gurgites, abscissiones membrorum ac perustiones, effossiones oculorum, totius corporis mutilationes, famem denique et metalla ac vincula. Quæ quidem omnia ob amorem quo erga Regem suum flagrabant, omnibus bonis ac deliciis potiora esse sibi persuaserant. Mulieres quoque non minori præditæ robore quam viri, aliæ eadem quæ viri certamina subeuntes, æqualia virtutis adeptæ sunt præmia. Aliæ cum raperentur ad stuprum, vitam citius quam pudorem corporis sui prodere sustinuerunt. Sexcentæ item aliæ, cum stupri minas quas provinciarum præsidēs ipsis intentabant, ne auditu quidem tenus ferre potuissent, omnia tormentorum genera, et quamcunque capitalem sententiam forti animo 623 pertulerunt. Ad hunc modum summi omnium imperatoris Dei antesignani, adversus exercitum multos colentium deos fortissime decertabant. Dæmones vero utpote hostes Dei, et humanæ salutis inimici, quibusvis barbaris crudeliores, ejusmodi libationibus humani cruoris delectabantur. Eorumque adjutores et administri, talia ipsis pocula ex injustis cædibus propinabant: dirum hoc atque impium epulum, ad perniciem generis humani eis præbentes. Quæ cum ita se haberent, eorum qui opprimebantur Deus ac Dominus quid facere debuit? Utrum charissimorum hominum salutem negligere, et familiaris suos hunc in modum oppugnatos despiciere? Atqui nec gubernator ille prudens unquam dici posset, qui navem simul cum ipsis vectoribus mergi sineret; nec quidquam ad navigantium salutem solertia sua atque industria contulisset. Neque dux ille cautus unquam et providus diceretur, qui necessarios suos inultos atque indefensos hostibus prodidisset. Sed neque bonus

βασιλέα· θηλειῶν τε ὠσαύτως νεανικὰ ψυχὰ, τῶν ἀνδρῶν οὐχ ἤττον ἠρβρονόμεναι, αἱ μὲν τοὺς αὐτοὺς τοῖς ἀνδράσιν ἀγῶνας ὑποστᾶσαι. Ἰσα τῆς ἀρετῆς ἀρνήγκαντο βραβεῖα, αἱ δ' ἐπὶ φοροῶ τῶν σωμάτων ἐκόμεναι, θάπτον τὴν ψυχὴν θανάτῳ, ἢ τὸ σῶμα παραδεδώκασι (12), μυρία τε ἄλλα: πρὸς τῶν κατ' ἔθνος ἀρχόντων, πορρείας ἀπειλήν μὲδ' ἄκρας ὡς ἐπακοῦσαι δεδουνημένα, πᾶν εἶδος στραβλυτηρίων, πᾶσαν τε ψῆφον θανατηφόρον εὐθαρσῶς ὑπέστησαν. Ἄλλ' οἱ μὲν τοῦ μεγάλου Βασιλέως πρόμαχοι, τῆς πολυθέου στρατιᾶς ὡδὲ πη τοὺς ἀθλοὺς ψυχῆς ἐβραμένῳ λογισμῷ κατηγωνίζοντο· οἱ δ' ἐχθροὶ τῷ θεῷ, καὶ τῆς ἀνθρώπων πολέμοιο σωτηρίας, παντὸς ἀγμέρου βαρβάρου χεῖρους, τοιαύταις ἔχαιρον ἀνθρωπίνων αἱμάτων σπονδαῖς· οἱ τ' αὐ τοῦτων ὑπέρηται τοιαύτας αὐτοῖς προποσείας ἐξ ἀδίκου μαιφονίας προπίνον, πικρὰν ταύτην καὶ ἀσεβῆ πανθαίσιαν (13) ἐπ' ὀλέθρῳ τοῦ κοινού γένους αὐτοῖς παρασκευάζοντες. Τούτων ὡδὲ ἐχόντων, τίς ἐχρῆν τὸν τῶν καταπαυμένων βασιλέα θεὸν διαπράξασθαι; Ἀρὰ γε τὴν τῶν φιλάτων παρελθεῖν σωτηρίαν, καὶ παρθεῖν ὡς τοὺς οικεῖους πολιορκουμένους; Ἄλλ' οὔτε κωδερνήτης οὐπω ποτ' ἂν λεχθεῖη (14) σοφός, εἰ κατὰ βῆθον αὐτανδρῶν τὸ σκάφος ἐκδώσει, μηδὲν παρ' ἐκτου πρὸς τὴν τῶν ἐμπλεόντων σωτηρίαν πορισάμενος· ὡς στρατηγὸς οὐπω ποτ' ἂν γένοιτο ἀφειδῆς (15), ὡς τοὺς αὐτοῦ γνωρίμους ἀτιμωρητὶ τοῖς ἐχθροῖς παραχωρήσει· ἀλλ' οὐδὲ ποιμὴν ἀγαθός, τῆς αὐτοῦ ποιμνῆς τὸ πεπλανημένον ἀπαθῶς παρθεῖν ἂν θρέμμα (16), ἀλλὰ τὰ μὲν εὖ ἐχόντα αὐτῷ, ἐν ἀσφαλεῖ κείμενα καταλείψει, τῆς δὲ τοῦ πεπλανημένου χάριν σωτηρίας, πᾶν ὁτιοῦν καὶ πάθει, εἰ καὶ πρὸς θῆρας ἔγγρους συμπλακῆναι δεῖοι. Ἄλλ' οὐκ ἦν ἀλόγου θρέμματος ἢ σπουδῆ τῷ μεγάλῳ Βασιλεῖ, τὸ δὴ πᾶν αὐτῷ τῆς οικείας στρατιᾶς καὶ τῶν δι' αὐτὸν πολεμουμένων χάριν, ἐσπουδάξεται· ὡν τοὺς ἀγῶνας καὶ τοὺς ὑπὲρ εὐσεβείας ἀθλοὺς ἀποδεξάμενος, τοὺς μὲν τῆν πρὸς αὐτὸν στειλιαμένους πορείαν, τοῖς παρ' αὐτῷ νικητήριος τιμῆσας (17), ταῖς κατ' οὐρανὸν ἀγγελικαῖς ἐν ἔγραφε χορείαις· τοὺς δ' ἐπὶ γῆν ἐφύλαττεν, εὐσεβείας ζώπυρα σπέρματα τοῖς ὀψιγόνοις, θεατὰς ἅμα τῆς κατὰ τῶν ἀσεβῶν δίκης, καὶ τῆς τῶν πεπραγμένων ἱστορίας ἐξηγητὰς γενησομένους· εἰτ' ἐπὶ τὴν ἀμυναν τῶν πολεμίων τὴν αὐτοῦ δεξιάν ἐκτείνας, ὅπῃ νεύματι, τοὺς μὲν ἀθρόως ἀφανεῖς κατεστῆματο, θεηλάτοις πληγαῖς προτιμωρησάμενος, αὐτοὺς τε αἱ

(12) Ἡ τὸ σῶμα παραδεδώκασι. In libro octavo *Historiæ Ecclesiasticæ*, unde hæc pene ad verbum translata sunt, rectius legitur ἢ τὸ σῶμα τῆς φοροῶ παραδεδώκασι.

(13) Vulg. πικρὰν ταύτην καὶ εὐσεβῆ πανθαίσιαν. Lego ἀσεβῆ cum interprete. In Fuk. cod. scriptum est δυσεβῆ.

(14) Οὔτε κωδερνήτης οὐπω ποτ' ἂν λεχθεῖη. Malim scribere οὔτε κωδερνήτης οὐτός ποτ' ἂν, etc. Sic in sequente periodo corrigendum puto οὔτε στρατηγὸς οὐτός ποτ' ἂν γένοιτο ἀφειδῆς, ὡς, etc., ubi οὗτος ponitur pro ἐκεῖνος.

(15) Γένοιτο ἀφειδῆς. Scio quidem ἀφειδῆ dici posse ducem qui sua ipsius vitæ non parcat. Verum cum hæc laus militis sit potius quam ducis,

ac ferè in malam partem sumi soleat vox ἀφειδῆς, libentius hoc loco legerem εὐφειδῆς, id est, cautus ac providus ductor. Sic Amm. Marcellinus, de Corbulone celeberrimo Romanorum duce loquens, ait, *Provinciarum fidus defensor et cautus*. Si quis in men vulgatam lectionem retinere malit, equidem non repugnaverim.

(16) Vulg. παρθεῖν ἀνθρέμμα. Facilis erat hujus loci correctio. Quis enim non videt scribendum esse παρθεῖν ἂν θρέμμα, quomodo etiam in codice Fuk. scriptum reperi.

(17) Vulg. τοῖς παρ' αὐτῶν νικητήριος τιμῆσας. Lego παρ' αὐτῷ, ut loqui solet Eusebius. Paulo post legendum est ἐξηγητὰς γενησομένοι. Utamque emendationem confirmat codex Fuk.

καίτοις χεῖλεσι, τὴν παλινοφθίαν τῆς τῶν πεπλημμελη-
μένων σφίσιν αὐτοῖς, καὶ μὴ βουλομένοις, ἄσαι κατ-
αναγκάσας· τοὺς δ' ἀπὸ χθονὸς ἤγειρεν, ὑφώσας
τοὺς πάλαι ταπεινοὺς καὶ πρὸς ἀπάντων ἀπεγνω-
σμένους. Καὶ τοῦθ' ὁ μέγας Βασιλεὺς οὐρανὸθεν ἐνήρ-
γει, ὀπλίτην ἄμαχον τὸν αὐτοῦ θεράποντα προστησά-
μενος· χαίρει γὰρ ὧδε προσωνοῦμενος εὐσεβείας
ὑπερβολῇ βασιλεὺς· ὃν δὴ νικητὴν παντὸς τοῦ τῶν
πολεμίων ἀπέφηνε γένους, ἔνα κατὰ πολλῶν ἐγεί-
ρας· οἱ μὲν γὰρ ἦσαν μυρία, πολλοὶ τε πολλῶν,
ἅτε δαιμόνων (18) φίλοι, μᾶλλον δὲ οὐδὲν ἦσαν,
ὄθεν οὐδ' εἰσίν (19)· ὁ δ' ἐξ ἐνὸς εἰς βασιλεὺς, εἰκὼν
ἐνὸς τοῦ παμβασιλέως· καὶ οἱ μὲν, ἀθέω ψυχῇ, τοὺς
εὐσεβεῖς ἀνδράς μαιφόνους ἀνήρουν σφαγαῖς· ὁ δὲ,
τὸν αὐτοῦ Σωτῆρα μιμούμενος, καὶ μόνον αὐξίνειν εἰ-
δώς, καὶ τοὺς ἀθέους ἔσωζε. εὐσεβεῖν διδάσκων. B
Εἶθ', οἷα νικητὴς ἀληθῶς, τὸ διττὸν ἐκεῖνο βαρβάρων
ἐνίκα γένος, ἀνδρῶν μὲν τὰ ἀνήμερα φύλα λογικαῖς
ἐξημερῶν πρεσβεῖαις, καὶ τοὺς κρείττονας εἰδέναι
καὶ μὴ ἀγνοεῖν ἐπαναγκάζων, ἐξ ἀνόμου τε καὶ θη-
ριώδους βίου ἐπὶ τὸ λογικὸν καὶ νομικὸν μεθαρμολό-
κενος, τὸ δ' ἀπηνὲς καὶ ἀπηριωμένον τῆς ἀφανοῦς
δαιμόνων φύσεως, ἔργος αὐτοῖς ἀπελέγγων, ὑπὸ τοῦ
κρείττονος πάλαι νενικημένον (20). Ὁ μὲν γὰρ κοι-
νὸς τῶν ὄλων Σωτῆρ τοὺς ἀφανεῖς ἀφανῶς ἡμίνατο,
ὁ δ' οἷα μεγάλου βασιλέως ὑπαρχος, τοῖς νενικημέ-
νοις ἐπεξῆει (21), τοὺς πάλαι νεκροὺς καὶ ἀπολωλό-
τας σκυλεύων, καὶ τὰ λάφυρα διανέμων ἀφθόμως τοῖς
τοῦ νικητοῦ στρατιώταις.

quidem Deus omnium ejusque generis hostium victorem præstitit, cum illum solum contra plurimos excitasset. Nam illi quidem erant innumerabiles; multique, utpote multorum dæmonum amici. Imo vero nihil erant, ideoque in præsentia nihil sunt. Hic autem unus ex uno imperator, unius Dei summi omnium imperatoris effigiem gerit. Illi animis impiis præditi, pios viros cruentis cædibus sustulerunt, hic Servatoris sui exemplum imitatus: nec quidquam aliud quam servare homines callens, ipsos etiam impios servavit, ad veram pietatem eos instituens. Deinde vero, utpote revera victor, duplex illud barbarorum genus superavit: homines quidem ipsos barbarica feritate præditos, prudentibus legationibus mansuefaciens, cogensque potioribus sese submittere, et ab illegitima ac belluina vivendi ratione eos ad civilem humanioremque traducens. Illud vero crudele atque efferatum invisibilem dæmonum genus, rebus ipsis convincens, jampridem a Deo fuisse superatum. Nam communis quidem omnium Servator, invisibilem spiritus invisibili quadam virtute profligaverat. Hic vero tan-

(18) Vulg. ἅτε κατὰ δαιμόνων. Hic locus corruptus est: quem ita restituendum esse existimo: Oἱ μὲν γὰρ ἦσαν μυρία, πολλοὶ τε πολλῶν ἅτε δαιμόνων καὶ αὐτῶν φίλοι, id est: Nam illi quidem erant prope innumerabiles, multique utpote multorum dæmonum atque ipsorum amici. Vocem κατὰ expruxi, quippe quæ e superiore linea huc irrepserat. Ac per illos quidem innumerabiles, adversus quos Deus unum Constantinum excitavit, intelligit Eusebius Maxentium, Maximianum Herculum, Maximinum et Licinium; quibus adjungi potest Diocletianus et Galerius. Per illos autem multos dæmonum simul atque ipsorum amicos, intelligit præsidēs ac rectores provinciarum, et militiæ duces; qui ut imperatoribus gratificarentur, Christianis ubique vexabant. Potest etiam scribi, ἅτε ἐκ δαιμόνων καὶ αὐτῶν φίλοι, alio sensu, id est, multi utpote ex multis dæmonibus orti, eorumque dæmonum amici. Qui sensus verior videtur. Respondet enim iis quæ sequuntur ὁ δ' ἐξ ἐνὸς εἰς, etc. Alludit autem Eusebius ad illud Evangelii: Vos ex patre diaboli estis (Joan. viii, 44). In codice Fuk. ita legitur hic locus, οἱ μὲν γὰρ ἦσαν μυρία,

A tem, absque ullo doloris sensu neglexerit; quin potius cæteris omnibus quibus bene est, in tuto relictis, unius ejus quæ aberravit, servandæ causa nihil non libentissime passurus sit; paratus etiam cum immanibus bestiis, si opus esset, decernere. Enim vero summus omnium moderator, non de ove rationis experte laborabat: sed pro exercitu suo, pro his qui ipsius causa oppugnabantur, omni cura ac studio satagebat. Quorum certamina et pro pietate exantlatos labores cum judicio suo comprobasset, eos quidem qui jam ad ipsum migrassent, triumphalibus apud se ornamentis decoratos, cælestibus angelorum choris ascripserat. Alios vero velut rediviva quædam pietatis semina, adhuc in terra servavit ad posterum, ut et sumpti de impiis supplicii spectatores, et rerum gestarum quas ipsi suis oculis aspexissent, narrationes existerent. Posthæc cum ad ulciscendos hostes brachium suum extendere cœpisset, ipso statim nutu illos quidem repente e medio sustulit, et cœlitus inflictis verberibus prius excruciatos, palinodiam scelerum suorum suo ipsius ore canere, vel invitos coegit. Hos vero qui humiles erant et abjecti, et ab omnibus propemodum deplorati, Deus ab humo in sublime fastigium extulit. Atque id summus omnium imperator Deus cœlitus 624 perpetravit, cum famulum suum quasi quemdam invictum militem, in medium produxisset. Gaudet enim imperator noster

C ob eximiam pietatem, Dei famulus appellari. Quem quidem Deus omnium ejusque generis hostium victorem præstitit, cum illum solum contra plurimos excitasset. Nam illi quidem erant innumerabiles; multique, utpote multorum dæmonum amici. Imo vero nihil erant, ideoque in præsentia nihil sunt. Hic autem unus ex uno imperator, unius Dei summi omnium imperatoris effigiem gerit. Illi animis impiis præditi, pios viros cruentis cædibus sustulerunt, hic Servatoris sui exemplum imitatus: nec quidquam aliud quam servare homines callens, ipsos etiam impios servavit, ad veram pietatem eos instituens. Deinde vero, utpote revera victor, duplex illud barbarorum genus superavit: homines quidem ipsos barbarica feritate præditos, prudentibus legationibus mansuefaciens, cogensque potioribus sese submittere, et ab illegitima ac belluina vivendi ratione eos ad civilem humanioremque traducens. Illud vero crudele atque efferatum invisibilem dæmonum genus, rebus ipsis convincens, jampridem a Deo fuisse superatum. Nam communis quidem omnium Servator, invisibilem spiritus invisibili quadam virtute profligaverat. Hic vero tan-

πολλοὶ τε πολλῶν ἅτε φίλοι δαιμόνων. Quæ lectio et simplicior est et verior.

D (19) Μᾶλλον δὲ οὐδὲν ἦσαν, ὄθεν οὐδ' εἰσίν. Imitatus hic esse videtur Eusebius Dionysium Alexandrinum, qui in epistola Paschali de Macriana tyrannide ita loquitur, ὁ μὲν οὐκ ἔστιν, ἐπεὶ μηδὲ ἦν, etc., quæ leguntur in lib. vii *Historia Ecclesiastica*, cap. 23.

(20) Ἀπελέγγων ὑπὸ τοῦ κρείττονος πάλαι νενικημένον. Interpres post verbum ἀπελέγγων distinctionem apposuit vertitque, *re ipsa coarquit re pressitque utpote quod jam olim fuisset ab ipso Deo superatum*. Ego vero sublata distinctione interpretatus sum, *rebus ipsis convincens, jampridem a Deo fuisse superatum*. Lector igitur utram maluerit interpretationem eliget. Parum enim interest. Quomodo autem rebus ipsis Constantinus dæmones superatos convicerit, declarat statim Eusebius, cum ait eorum delubra a Constantino esse spoliata, et Christianis donata.

(21) Vulg. τοῖς νενικημένοις ἐπεξῆει. Scribendum est ἐπεξῆει.

quam summi imperatoris legatus, victos persecutus est : eos qui jamdudum mortui consumptique essent, spolians : et victoris Dei militibus manubias abunde distribuens.

CAPUT VIII.

Nam cum imperitam hominum multitudinem instar infantium, hujusmodi erroris larvas ex auro argentoque fabrefactas frustra expavescere intelligeret, eas e medio tollendas esse censuit : quippe quæ velut offendicula quædam essent, ante hominum in tenebris incedentium pedes projecta, planumque deinceps et æquabile iter viæ regis cunctis esse aperiendum. Quæ cum apud se reputasset, non militum manu, nec exercituum multitudine ad hæc reprimenda sibi opus esse existimavit : sed unus et alter ex familiaribus, ad hoc munus obeundum ei suffecit : quos ille solo duntaxat nutu in omnes provincias direxit. At illi tum imperatoris pietate, tum sua ipsorum erga Deum religione confisi, per confertissimas hominum turbas et per numerosam plebem transeuntes, passim per urbes et agros vetusti erroris latebras pervestigarunt. Ac primum quidem sacerdotes ipsos non sine risu ac dedecore ex obscuris quibusdam recessibus deos suos proferre jubebant. Dehinc eosdem deos exteriore cultu nudantes, interiorum deformitatem quæ sub picta latebat effligie, omnium conspectui subiciebant. Postremo abrasa utiliore materia, et in ignem conjecta atque conflata, ipsi quidem id quod commodum ac necessarium esse videbatur, sepositum reservabant. Quidquid vero superfluum ac prorsus inutile erat, ad perpetuam opprobrii memoriam superstitiosis reliquerunt. Aliud quid etiam huic simile præstitit princeps omni admiratione dignus. Eodem enim tempore quo mortuorum simulacra ex pretiosa materia confecta, eo quem diximus modo, spoliabantur, cætera quæ ex ære fabrefacta erant, convehenda curavit. Itaque dii illi anilibus Græcorum fabulis celebrati, circumjectis rebus victi abducebantur. Posthæc imperator velut splendidissimam faciem ex specula quadam attollens, undique regalibus oculis circumspicere cœpit, sicubi abditæ adhuc erroris reliquæ superessent. Ac veluti aquila quædam acutissimo visu prædita, cum pennis in cælum usque subvecta est, ea quæ in terris sunt longissimo intervallo distantia, ex sublimi facillime dispicit : sic ille, dum in pulcherrimæ urbis suæ palatio versatur, exitialem quamdam animarum decipulam in Phœnicæ latere, tanquam e specula prospexit. Lucus hic erat ac delubrum, quod non in media urbe, nec in foro aut plateis positum erat, cujusmodi multa visuntur in civitatibus, ornamenta causa ambitiose constructa : sed devium, procul a triviset publico calle, sædissimo dæmoni quem Venerem appellant, in parte verticis Libani montis

A

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Η'.

Ἐπειδὴ γὰρ συνεῖδε μάτην δειμαίνοντα νηπίων δι-
κην ἀφρόνων τὰ πλήθη, τῆς πλάνης τὰ μορμολύχεια,
ὕλη χρυσοῦ καὶ ἀργύρου πεπονημένα, καὶ ταῦτα ἐκ-
ποδῶν φρετο δεῖν ἀρασθαι, ὡς περ τινὰ λίθων ἐγκόμ-
ματα, τοὺς ἐν σκότῳ βαδίζουσι πρὸ τῶν ποδῶν ἐρρίμ-
μένα, λείαν τε καὶ ὁμαλὴν τοῦ λοιποῦ τὴν βασιλικὴν
τοῖς πᾶσιν (22) ἀναπετάσαι πορεῖαν· ταῦτ' οὖν δια-
νοηθεὶς, οὐχ ὀπλιτῶν αὐτῷ καὶ πλήθους στρατοπε-
δίας ἠγγήσατο δεῖν πρὸς τὸν τοῦτων Ἐλεγχον, εἰς δὲ μό-
νος αὐτῷ καὶ δευτέρως τῶν αὐτοῦ γκωρίμων, πρὸς
τὴν ὑπηρεσίαν ἀπήρχον· οὗς ἐν νεύματι, κατὰ πᾶν
ἔθνος διεπέμπετο· οἱ δ' εὐσεβεῖα πίσυνοι μυριά-
δων δῆμων τε καὶ λαῶν μέσον περιόντες, ἀνὰ πάσας
πόλεις τε καὶ χώρας, πολυχρονίου πλάνης ἐποιοῦντο
φωρὰν (23), αὐτοὺς τοὺς ἱερωμένους σὺν πολλῷ γέ-
λωτι καὶ σὺν αἰσχύνῃ παράγειν εἰς φῶς ἐκ σκοτίων
μυχῶν τοὺς αὐτῶν θεοῦς, παρακελευόμενοι· κάππειτα
ἀπογυμνούντες τοῦ φάσματος, καὶ τὴν εἰσω τῆς ἐπι-
κεχρωσμένης μορφῆς ἀμορφίαν τοῖς πάντων ὀφθαλ-
μοῖς ἐνδεικνύμενοι, εἰτ' ἀποξέοντες τὸ δοκοῦν χρῆσι-
μον τῆς ὕλης, χωνεῖα τε καὶ πυρὶ δοκιμάζοντες, τὸ
μὲν λυσιτελές (24) καὶ ὅσον αὐτοῖς ἀναγκαῖον ἐνομι-
ζέτο, ἐν ἀσφαλεῖ τιθέμενοι, συνείχον, τὸ δ' ἄλλως
περιττὸν καὶ ἀχρηστον, εἰς μνήμην αἰσχύνης παρεχῶ-
ρουν τοῖς δεισιδαίμοσιν. Οἶον δὲ καὶ τὸδ' ἔρρεξε βασι-
λεὺς ὁ θαυμασίος· ὡς γὰρ καὶ τῶν νεκρῶν εἰδώλων
τὰ τῆς πολυτελοῦς ὕλης τὸν ἀποδοθέντα τρόπον ἐσκυ-
λεύετο, τὰ λοιπὰ μετρεῖ ἀνδρείκελα χαλκοῦ πεπονη-
μένα· δέσμοι δὲ τὰ καὶ οἱ γε μύθων θεοὶ γεγηρακό-
των, τριχῶν ὑφάσμασιν ἤγοντο περιδληθέντες· κἀπὶ
τούτοις ὁ μέγας βασιλεὺς ὡς περ τινὰ πολυφεγγῆ πυρ-
σὸν ἐξάψας, μὴ πη λαυθάνον κρύφιδόν τι πλάνης λει-
ψανον, ὁμῆσαι βασιλικῷ περισκόπει· οἷα δὲ τις οὐ-
ρανοπετῆς ἀετῶν ὀξυκπέστατος, ἄνωθεν ἀφ' ὕψους
τὰ πορρωτάτω διεστώτα κατὰ γῆς ἴδοι, ὧδε καὶ αὐ-
τὸς τῆς αὐτοῦ καλλιπόλεως τὴν βασιλικὴν ἀμφιπο-
λεύων ἐστίν, δεῖνόν τι ψυχῶν θήρατρον ἐπὶ τοῦ Φοι-
νίκων λαυθάνον ἔθους, ἐξ ἀπόπτου συνεῖδεν· ἄλλος
δὲ τοῦτ' ἦν καὶ τέμενος, οὐκ ἐν μέσαις πόλεσιν, οὐδ'
ἐν ἀγοραῖς καὶ πλατείαις, ὅποια τὰ πολλὰ κόσμου
χάριν ταῖς πόλεσι φιλοτιμεῖται. Τὸ δὲ ἦν ἔξω πάτω
τριδῶν τε καὶ λεωτόρων, αἰσχυρῶ δαίμονι Ἀφροδίτῃς,
ἐπ' ἀκρωρείας μέρει τοῦ Λιβάνου καθιδρυμένον. Σχο-
λή τις ἦν αὕτη καχοεργίας ἀπασιν ἀκολάστοις, πολλῇ
τε βραστῶν διεφθορῶσι τὰ σώματα. Γύνιδες γοῦν τινας
ἄνδρες, οὐκ ἄνδρες, τὸ σεμνὸν τῆς φύσεως ἀπαρη-
σάμενοι, θηλείᾳ νόσῳ τὴν δαίμονα ἰλεοῦντο, γυναι-
κῶν τε αὐτῶν παράνομοι ὀμίλῃαι, κλεψίγαμοὶ τε φθοραὶ,
ἄρρητοὶ τε καὶ ἐπιζῶντο πράξεις, ὡς ἐν ἀνόμῳ καὶ
ἀπροστάτῃ χώρῳ κατὰ τόνδε τὸν νεῶν ἐπεχειροῦν·
ἐφορῶς τε οὐδεὶς ἦν τῶν πραττομένων, τῷ μηδὲνα

(22) Vulg. καὶ ὁμαλῆν... τοῖς πᾶσιν. Scribendum
δαὶ τοῖς πᾶσιν ex codice Fuk. et ex libro *De vita
Constantini*, ubi hæc ad verbum leguntur.

(23) Vulg. φῶραι. Procul dubio scribendum est
φωρὰν. Atque ita quoque emendandum est in libro

111 *De vita Constantini*, ubi φθορὰν legitur. In codice
Fuk. scribitur φῶρας.

(24) Vulg. τὸ μὲν γὰρ λυσιτελές. Vox γὰρ de-
lenda est, quam nec codex Fuk. agnoscit.

σεων αὐτόθι τομῶν παρίεσθαι. Ἄλλ' οὐχὶ καὶ βασιλέα τὸν μέγαν ἦν τὰ τῆδε δρώμενα λαυθάνειν, αὐτοπτήσας δὲ ταῦτα βασιλικῆ προμηθείᾳ, οὐκ ἄξιον εἶναι ἡλίου αὐτοῦ τὸν τοιόνδε νεῶν ἔκρινεν, αὐτοῖς δὲ ἀπειρώμασιν ἐκ βάρων τὸ πᾶν ἀφανισθῆναι κελεύει· ἔλυετο δῆτα αὐτίκα βασιλικῶ νεύματι, τὰ τῆς ἀκολάστου πλάνης μηχανήματα, χεῖρ τε στρατιωτικῆ τῆ τοῦ τόπου καθάρσει διηκονεῖτο· σωφρονεῖν δ' ἐμάνθανον ἀπειλῆ βασιλέως, οἱ μέχρι τοῦδε ἀκόλαστοι. Ἄλλὰ γὰρ ὡδε καὶ τὰ τῆς λαοπλάνου φάσματα κακίας ἐμφανῆ τοῖς πᾶσι καταστησάμενος (25) βασιλεὺς, τὸν αὐτοῦ Σωτήρα τοῖς πᾶσιν ἀνεκρήρυττεν· οὐκ ἦν τε ἀρωγὸς οὐδεὶς, οὐδ' ἐπαμύνων τοῖς ἐαλωκόσιν, οὐ δαίμων, οὐ θεὸς, οὐ χρησμοδός, οὐ μάντις· οὐδὲ γὰρ εἰ σκοπιῶ ζόφω αἱ τῶν ἀνθρώπων ἐκαλινδοῦντο ψυχὰι, θεοσεβείας δὲ ἀπλανοῦς ἀκτίαι πεφωτισμέναι, τοῖς μὲν αὐτῶν προπάτορας κατεμύμνοντο ἀγνωσίαν, ἡλέουν τε αὐτοῦς τῆς ἀβελήσιας, σφᾶς δὲ αὐτὰς μακαρίας ἀπέφαινον, ὡς ἂν δειγῆς ἡλευθερωμέναι πλάνης. Οὕτω δῆτα ἐν βραχεῖ (26), Θεοῦ μεγάλου βουλῆ, βασιλέως τε ὑποργίᾳ, πᾶν τὸ τῶν ἐχθρῶν καὶ πολεμίων, ὀρωμένων τε καὶ ἀφανῶν, ἀνήρητο γένος, εἰρήνη τε λοιπὸν ἀγαθὴ καὶ κουργετρόφος τὸ πάντων ἀνθρώπων διελάμβανεν οἰκητήριον· καὶ οὐκ ἔτ' ἦσαν πόλεμοι, οἳ μὴδὲ θεοί. Ἄλλ' οὐδὲ μάχαι κατ' ἀγροὺς καὶ κατὰ πόλεις, οἷαι τὸ πρὶν, ὅτε τὰ δαιμόνων ἐπήνθει· καὶ οὐκέθ' αἰμάτων παρ' ἀνθρώποις ἐκχύσεις, ὡς ὅτε τὰ τῆς πολυθέου μανίας ἤμαζεν.

in profunda caligine amplius volutabantur; sed veræ pietatis radiis illustratæ, majorum suorum ignorantiam condemnabant, eorumque cæcitatem miserebantur; seque ipsas beatas iudicabant, quæ gravissimo errore liberatæ essent. Ad hunc modum Dei optimi nutu, et imperatoris opera, universum hostium genus tam aspectabilius, quam eorum qui oculorum aciem effugiunt, brevi temporis spatio deletam est: ac deinceps pax optima juventutis educatrix, orbem terrarum occupavit. Nec bella amplius erant, cum utique nec dii essent. Sed neque pugnae per agros perque urbes exstiterunt, sicut antea, cum dæmonum cultus vigeret: nec amplius inter homines cruor passim fundi visus, ut antea, cum impie superstitionis invaluisset furor.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Θ'.

Ὅρα δ' οὖν τὰ νέα τοῖς παλαιοῖς ἀντιπαράβαλλειν, καὶ τὴν ἐπὶ τὰ κρείττω βροτῆν ἐκ τῆς τῶν χειρόνων ἀντιπαράθεσως ἐπισκοπεῖν, διακρίνειν τε καὶ συνορᾶν, ἕως πάλαι μὲν πρόπυλα καὶ τεμένη, ἄλση τε καὶ ἱερά κατὰ πᾶσαν πόλιν αὐτοῖς φιλοπόνως ἐξέκειτο (27), ἀναθήμασι τε πάνυ πολλοῖς ἐστεφανοῦντο οἱ ναοί. Καὶ θεῶν μὲν πολὺς ἦν ὁ παρὰ τοῖς τότε τυράννοις λόγος, ἔθνη τε καὶ δῆμοι κατ' ἀγροὺς καὶ πάντα τόπον, ἦδη τε κατ' οἴκους ἐν αὐτῶν αὐτοῖς ταμεῖοις τε καὶ θαλάμοις καὶ ἀγάμασιν ἐτίμων τὰ πάτρια (28).

(25) Vulg. φάσματα κακῶν ἐμφανῆ καταστησάμενος. Non possum probare versionem interpretis, qui hunc locum ita transtulit: Ad hunc modum igitur imperator, cum spectra illa improbitatis et nequitiae, qua hominum animi obscæcatis fuerant palam sub omnium oculis subiecit, etc. Ego vero malim vertere, cum flagitiorum larvas, quæ in dæmonia illius populorum seductoria templo visebantur, detrazisset, etc. φάσματα κακῶν (sic enim accentus restituendus est) sunt integumenta vitiorum, quibus gentiles impudicitiam suam prætexebant. Sic supra de simulacris dæmonum dixit Eusebius κάπειτα ἀπόγυμνοῦντες τοῦ φάσματος, καὶ τὴν εἰσω τῆς ἐπιτεκνωσμένης μορφῆς ἀμορφίαν τοῖς πάντων ὀφθαλμοῖς ἐνέεικνυμένους. Porro hic locus ita emendandus est ex

A consecratum. Erat illic schola quædam nequitiae, omnibus obscœnis hominibus et qui corpus suum omni licentia corruperant, aperta. Quippe effeminati quidam, et feminæ potius dicendi quam viri, sexus sui gravitate abdicata, muliebria patientes, dæmonem placabant. Adhuc illegitimi concubitus et adulteria, sædaque et nefaria flagitia eo in templo, tanquam in loco ab omni lege ac rectore vacuo, peragebantur. Nec quisquam erat, qui ea quæ illic gerebantur observaret; propterea quod nemo vir gravis ac modestus eo accedere audebat. At non etiam imperatorem maximum latere potuerunt quæ ibi perpetrabantur scelera. Sed cum imperialis providentiæ oculo ea ipsemet inspexisset, huiusmodi templum indignum censuit quod solis radiis illustraretur.

B Proinde illud una cum simulacris ac donariis, totum funditus everti iussit. Confestim igitur lascivi erroris machinamenta, imperatoris præcepto dissipata sunt; militibus ad purgandum locum operam suam præbentibus. Et qui lasciviæ hæctenus dediti fuerant, imperatoris iniis perterriti, modeste se gerere didicerunt. Hunc in modum imperator cum larvas et integumenta nequitiae quæ vulgi animos seducebat, omnium oculis subiecisset, Servatorem suum coram universis prædicavit. Nec fuit quisquam, qui convictis ac deprehensis subveniret; non dæmon aut deus; non vates aut ariolus. Neque enim hominum mentes, majorum suorum pietatis radiis illustratæ, majorum suorum

CAPUT IX.

C Opportunum nunc tempus est, ut recentia cum veteribus comparemus, et rerum in melius factam mutationem ex collatione deteriorum intueamur; videamusque quo pacto olim quidem vestibula, delubra, luci ac templa, in singulis urbibus ambitiose erant ipsis exstructa, et plurimis donariis exornata. Ac tyranni quidem qui tunc temporis dominabantur, deos maximo in pretio et honore habebant. Gentes quoque et populi in agris atque in locis omnibus, in privatis etiam domibus, in penariis

D codice Fuk.: ὅδε καὶ τὰ τῆς λαοπλάνου φάσματα κακίας.

(26) Vulg. οὕτω δὲ τὰ ἐν βραχεῖ. Scribendum est procul dubio οὕτω δῆτα ἐν βραχεῖ. Paulo post lego ἀγαθὴ κουργετρόφος absque particula conjunctiva. Alludit enim Eusebius ad illum Hesiodi versum in Operibus:

Εἰρήνη τ' ἀγαθὴ κουργετρόφος.

(27) Αὐτοῖς φιλοπόνως ἐξέκειτο. (Vulg. ἐξέκειτο). Subaudiendum est τοῖς δαίμοσι, vel certe τοῖς Ἑλλησι. Utrumque enim intelligi potest; scribe etiam ἐξησκέτο. Porro in codice Fuk. initium hujus captis cum fine præcedentis omissum est, scriptoris negligentia.

(28) Καὶ ἀγάμασιν ἐτίμων τὰ πάτρια. Hæc locutio durior mihi videtur. Neque enim commode dici

scilicet cellis ac thalamis, statuis eos ac signis juxta patrios ritus honorabant. Fructus autem pietatis illis contigit, non illa quam nunc oculis cernimus pax, sed omnia prorsus contraria: bella nimirum, pugnae et seditiones; quibus toto vitæ suæ spatio divexati, sanguine atque intestinis cædibus regiones suas compleverunt. Dii porro qui ab ipsis colebantur, vaticinia quidem et oracula, et rerum futurarum præscientiam 627 promittebant iis qui tunc rerum potiebantur, turpiter adulantes. Iidem vero suum ipsorum exitum prævidere ac sibi ipsis prædicere minime potuerunt. Quod quidem maximum argumentum est ad fraudem eorum convincendam. Nullus certe ex iis qui oraculorum causa olim in admiratione fuerant, splendidissimum communis omnium Servatoris in terras adventum, et cognitionis divinæ ab illo primum traditæ novam prædicationem unquam prædixit. Sed nec Pythius ipse, nec alius quisquam ex magnorum dæmonum numero, vastitatem suam præcivit; nec quis ipsos expugnaturus atque eversurus esset, vaticinatus est. Quis item ariolus aut vates, deorum quidem cultum novi cujusdam in terris adventu penitus extinctum iri prædixit; summi vero omnium rerum moderatoris notitiam universis hominibus tradendam esse? Quis hunc sanctum et religiosum principatum, quis hunc ipsum victorem, quis tropæa ab ipso contra dæmones ubique erecta, et excelsorum destructionem prævidit? Jam simulacra igni conflanda esse, et ex inutili specie in necessarios usus vertenda, quis heroum unquam præsentia? Quis deorum, de statuis suis quæ conflantur et in tenues laminas non sine ludibrio consciuntur, mentionem unquam fecit? Ubinam, quæso, erant illorum defensores, ut monumentis sibi consecratis, quæ ab hominibus destruebantur subvenire non possent? Ubinam sunt, qui bella antea concitabant, et qui nunc expugnatores suos in summa pace degentes conspicantur? Ubinam sunt, qui illis tanquam diis confidebant, et inani persuasione animos suos extulerant; qui cum errorem quidem superstitiosis suæ ad summum culmen evexissent, bellum vero injustum adversus veritatis propugnatores suscepissent, miseri misere perierunt? Ubinam gigantum catervæ contra Deum ipsum pugnantium? ubi draconum sibila, qui linguas suas acuentes adversus summum omnium moderatorem, voces impias emittebant? Enimvero illi,

potest τιμῶν τὰ πάτρια· nec vox ἀγάλμασι recte conjungi potest cum θαλάμοις. Quare totum hunc locum libentius ita legerim: ἔθνη τε καὶ δῆμοι κατ' ἀγρούς καὶ πάντα τόπον, ἦδη τε κατ' οἴκους ἐν αὐτοῖς αὐτῶν ταμίους τε καὶ θαλάμοις, ἀγάλμασιν αὐτοῦς ἐτίμων κατὰ τὰ πάτρια.

(29) Οὐκ ἔγνωσαν προγνώσαι. Lego οὐκ ἐδύναντο προγνώσαι.

(30) Τῶν ὑψηλῶν. Vox est sacræ Scripturæ, libro III Regum, cap. XII et XIII. Sic autem dicuntur simulacra dæmonum, eo quod fere in excelsis locis colerentur.

τῆς δ' εὐσεβείας αὐτοῖς ὁ καρπὸς, οὐ τὰ νῦν ὀφθαλμοῖς ὀρώμενα τῆς πρὸς ἀλλήλους ὑπῆρχεν εἰρήνης, πάντα δὲ τάναντία τούτοις, πόλεμοι, καὶ μάχαι, καὶ στάσεις· αἷς διὰ παντὸς τοῦ βίου κατατριβόμενοι, αἵμασι καὶ φόνοις ἔμφυλοι τὰς ἑαυτῶν ἐπλήρου χώρας· οἱ δὲ τ' αὐτὸς πρὸς αὐτῶν τιμώμενοι, μαντεῖαν μὲν καὶ χρησμούς καὶ μελλόντων προγνώσεις, σὺν κολακείᾳ πολλῇ τοῖς τότε κρατοῦσιν ἐπηγγέλλοντο, τὸν δὲ σφῶν ἐλεθρον οὐκ ἔγνωσαν προγνώσαι (29), οὐδὲ προφῆσαι σφίσι αὐτοῖς· ὁ δὲ καὶ μέγιστον γένοιτ' ἂν δεῖγμα τοῦ τῆς ἀπάτης ἐλέγγου. Οὐδεὶς γοῦν πώποτε τῶν ἐπὶ χρησμοῖς πάλαι θαυματούμενων, τὴν εἰς ἀνθρώπους ἐκλαμψὶν τοῦ κοινοῦ Σωτῆρος προηγόρευσε, οὐδὲ τὸ νέον κήρυγμα τῆς ὑπ' αὐτοῦ προδηθείσης θεογονίας· ἀλλ' οὐδ' αὐτὸς ὁ Πύθιος συνῆκεν, οὐδ' ἕτερος τῶν μεγαλοδαιμόνων τὴν οἰκείαν ἐρημίαν, οὐδὲ τὸν πολιορκητὴν ἐθέσπισεν, οὐδὲ τὸν αὐτῶν καθαιρέτην ἐμαντεύσατο. Τίς τὸ χρησιμῶδες τῆ μάντις, τὰ μὲν αὐτῶν σεμνὰ νέου τι νῶς ἐπιφανέντος τῷ βίῳ σβεσθήσεται, τὴν δ' εἰς τὸν πάντων Βασιλεῖα γινώσκιν τε καὶ εὐσεβείαν πᾶσιν ἀνθρώποις παραδοθήσεται προηγόρευσε; Τίς τὸ σεμνὸν τοῦτ' καὶ θεοσεβῆς βασιλεῖον, αὐτὸν τε τὸν καλλίνικον ἡμῶν, τὰ τε κατὰ δαιμόνων αὐτῷ πανταχοῦ γῆς ἀνεγυγερμένα τρόπαια, καὶ τῶν ὑψηλῶν (30) τὸν ἀφανισμόν προέγνω; Τὴν δὲ διὰ πυρὸς χωνείαν, καὶ τὴν ἐξ ἀχρήστου ἰδέας εἰς ἀναγκαίας χρήσεις τῶν ἀψύχων μεταβολὴν, τίς πώποτε ἡρώων διεστειλατο; Χωνευομένων δ' αὐτοῖς τῶν ἑοράων, εἰς λεπτόν τε γελωίως κατακοπτομένων (31), τίς πώποτε θεῶν ἐμνημόνευσε; Ποῖ δ' ἦσαν οἱ τούτων ἀρωγοί, μὴ οὐχὶ ἐπαμύνειν τοῖς αὐτῶν ἀριερώμασιν ὑπ' ἀνθρώπων ἀφανιζομένους; Ποῖ ποτ' ἦσαν οἱ τοὺς πολέμους τὸ πρὶν ἐνεργούντες, τοὺς σφῶν πολιορκητὰς ἐν βαθυτάτῃ διατελοῦντας εἰρήνῃ θεώμενοι; Ποῖ δὲ οἱ τούτοις ὡς θεοὶ ἐπιθαρσύντες, καὶ πεποιθήσει μεταίτα τοὺς λογισμοὺς ἐπαίρομενοι, οἱ τὴν μὲν πλάνην (32) εἰς ὑψος ἐγείραντες, πόλεμον δ' ἀκήρυκτον κατὰ τῶν προμάχων τῆς ἀληθείας ἀράμενοι; Κακοὶ κακῶς ἀπολόλασι. Ποῖ δὲ τὸ τῶν θεομάχων γιγάντων στίφος, καὶ τῶν δρακόντων τὰ συρίγματα, οἱ τὰς γλώττας ἀκονήσαντες, φωνὰς ἀθέους κατὰ τοῦ παμβασιλεύως ἤφισαν; Ἄλλ' οἱ μὲν τῷ Βασιλεῖ τῶν ὅλων πεπολεμημένοι, πολυπληθεῖ θεῶν θαρροῦντες, σὺν πολλῇ δυνάμει χειρὸς στρατιωτικῆς ἐπέθεσαν, νεκρῶν εἶδωλα χαμνόντων (33), ἐν ἀψύχοις ἀγάλμασι προβεβλημένοι· ὁ δ' εὐσεβείας θύρακι πεφραγμένος, τὸ σωτήριον καὶ ζωοποιὸν σημεῖον, ὥσπερ τι φόβηρον

(31) Vulg. εἰς λεπτόν τε κατακοπτομένων. Procul dubio scribendum est κατακοπτομένων, quod non vidit Christophorus.

(32) Vulg. οἷς τὴν μὲν πλάνην. Hucusque lacuna erat in cod. Fuk. qui hunc locum ita exhibet: οἷς οὖ τὴν μὲν πλάνην. Ego primam vocem delendam puto.

(33) Νεκρῶν εἶδωλα χαμνόντων. Scribe χαμνόντων, ut legitur in lib. I De vita Constantini, cap. 33, ubi hæc ad verbum repetuntur. Paulo post etiam scribe χαριστήριον ἀποδοῦς εὐχὴν τῷ τῆς νίκης αἰτίῳ, ut legitur in eodem loco, et in codicē Fuk.

καὶ κακῶν ἀμυντήριον, τῷ πλήθει τῶν ἐναντιῶν ἀντιπαρατάξας, ὁμοῦ τὴν κατ' ἐχθρῶν καὶ κατὰ δαιμόνων νίκην ἀπηνέγκαστο· εἴτ' εὐγνώμονι λογισμῷ χαριστήριον ἀποδίδους εὐχὴν τῷ τῆς νίκης αἰτιῷ, φωνῇ μεγάλῃ καὶ στήλαις, ἅπασιν ἀνθρώποις τὸ νικοποῖον ἀνεκέρυττε σημεῖον, μέση τῇ βασιλευσούσῃ πόλει μέγα τρόπαιον τοῦτ' ἐκείνου πολέμιων ἐγείρας, διαβέβηκεν τε ἀνεξάλειπτον σωτήριον τοῦτ' ἐκείνου, τῆς Ῥωμαίων ἀρχῆς καὶ τῆς καθόλου βασιλείας φυλακτήριον κηρύττων εἶδέναι· τοῦτο μὲν ἐν γνωρίζειν ἅπαντας ἐδίδασκεν ἀνθρώπους, καὶ πρό γε πάντων τὰ στρατιωτικὰ, οἷς δὴ μάλιστα χρῆναι, μὴ δόρασι καὶ παντευχίαις, μηδ' ἄλλῃ σωματικῶν τὰς ἐλπίδας ἐξάπτειν, τὸν δ' ἐπὶ πάντων Θεὸν εἶδέναι, τὸν παντὸς ἀγαθῷ καὶ αὐτῆς νίκης δοτήρα. Οὕτω δὲ βασιλεὺς αὐτὸς, ὃ τῆς παραδόξου ἀκοῆς, λόγων εὐκτερίων διδάσκαλος τῷ αὐτοῦ στρατῷ καθίστατο, εὐχὰς τε εὐσεβεῖς· θεσμοῖς ἀκολούθως παρεδίδου θεοῖς, ἄνω μὲν αἴροντας εἰς οὐρανὸν μετ' αἰθέρος τὰς χεῖρας, ἀνωτάτω δ' ἐπὶ τὸν οὐράνιον Βασιλέα τοὺς τῆς διανοίας παραπέμποντας ὀφθαλμοῖς, ἀκακίαν τὰς εὐχὰς νίκης δοτήρα, σωτήρα, φύλακα τε καὶ βοηθὸν ἐπιβοηθούμενους· ναὶ μὴν καὶ ἡμέραν εὐχῶν ἡγεῖσθαι κατάλληλον, τὴν κυρίαν ἀληθῶς καὶ πρώτην ὄντως (54) Κυριακὴν (55) τε καὶ

(54) Καὶ πρώτην ἑταῖρα. Diem Dominicum vocat primum, non solum eo quod sit dies primus hebdomadis, sed etiam eo quod hic sit primus sæculi dies. Unde merito natalis mundi dies appellari potest. Porro dies dominicus non solum primus, verum etiam octavus dicitur. Augustinus in lib. 1 *De sermone Domini in monte*, cap. 11: *Hæc octava sententia quæ ad caput redit, perfectumque hominem declarat, significatur fortasse et circumcissione octava die in Veteri Testamento; et Domini resurrectione post Sabbatum, quod est utique octavus, idemque primus dies.* Idem ante Augustinum dixerat Hilarius in *Prologo commentariorum in Psalmos*, ubi de septenario numero disserens hæc ait: *Quem tamen octavas, quia dies eadem prima quæ octava, secundum evangelicam plenitudinem in ultimo Sabbato adjecta consummat.* Et paulo post: *Quod ipsum extrinsecus etiam in diebus Dominicis est constitutum, qui ultra Sabbati numerum per plenitudinem evangelicæ prædicationis accedunt. Namque cum in septimo die Sabbati nomen sit et observantia constituta, tamen nos in octava die, quæ et ipsa prima est, perfecti Sabbati festivitate lætamur.* Sed et Theophilus episcopus Alexandriæ in allocutione cum dies Theophaniorum incidisset in diem Dominicum, sic ait de die Dominico: Καὶ τὸ ἔθος καὶ τὸ πρόπον ἡμᾶς ἀπαιτεῖ πᾶσαν Κυριακὴν τιμᾶν, καὶ ἐν ταύτῃ πανηγυρίζειν, ἐπειδὴ περ ἐν ταύτῃ ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστὸς τὴν ἐκ νεκρῶν ἀνάστασιν ἡμῖν ἐπρωτάνευσεν· διὸ καὶ ἐν ταῖς ἱσραὴλ Γραφαῖς, καὶ πρώτη κέκληται, ὡς ἀρχὴ ζωῆς ἡμῶν ὑπάροχουσα καὶ ὀδὸς, ἃτε ὑπερβέβηκεν τὸν τῶν Ἰουδαίων σαββατισμὸν, id est, *Et consuetudo et officii ratio a nobis postulat, ut diem Dominicum honoremus, eumque festum habeamus; cum eo die Dominus noster Jesus Christus resurrectionem ex mortuis nobis comparaverit. Unde hic dies in sacris Litteris et primus appellatur, utpote qui vitæ auctor atque initium nobis existat: et octavus, utpote qui Judæorum Sabbatum supergrediatur.* Citantur hæc Theophili verba in *Typico sancti Sabæ*, et apud Balsamonem in *Collectione canonum*. Quibus addo Isidorum et Bedam in libro *De divinis officiis*, ubi agunt de die Dominico. Idem scribit Stephanus

A summi omnium imperatoris seipsum hostes professi, deorum freti multitudine, cum ingentibus armorum copiis irruerant; mortuorum simulacra in stautis anima destitutis præferentes. Hic vero noster imperator lorica pietatis indutus, cum salutare ac vivificum signum, tanquam terculamentum et malorum propugnaculum hostium 628 multitudini opposuisset, de hostibus pariter ac daemonibus victoriam reportavit. Posthæc gratum animum suum ostendens, precibus cum gratiarum actione Deo qui victoriæ auctor fuerat persolutis; clara voce et monumentis statuarum erectis, triumphale signum cunctis hominibus prædicavit; in medio urbis regis insigne hoc tropæum contra omnes hostes statuens; cunctisque diserte præcipiens, ut hoc salutare signum quod nulla unquam ætas deletura est, imperii Romani, id est orbis totius præsidium agnoscerent. Atque hoc tum universos homines docuit, tum in primis milites. Neque enim eos in hastis armisque, nec in corporis robore spem ponere oportere; sed summum Deum, omnium honorum ipsiusque adeo victoriæ largitorem agnoscere. Sic imperator (o rem pene incredibilem!) exercitui suo precationum magister ipse atque institutor fuit, piisque ipsis preces divinis

Goharus, cap. 29. Ad hunc morem fortasse referendum est, quod Græci dies hebdomadis plerumque referunt non ad Dominicam diem quæ præcessit, sed ad Dominicam sequentem. Nam post Dominicam filii prodigi, quæ est Dominica nona ante Pascha, dies qui proxime sequebatur, nempe feria secunda, tertia, quarta et deinceps, dicebantur a Græcis ἡ δευτέρα τῆς ἀποκρέου, ἡ τρίτη, etc., usque ad Dominicam sequentem, quæ dicebatur Dominica τῆς ἀποκρέου; et hæc hebdomas dicebatur ἑβδομας τῆς ἀποκρέου. Post Dominicam autem τῆς ἀποκρέου, feria secunda quæ proxime sequebatur, vocabatur τῆς τυρινῆς vel τυροφάγου, et sic reliqui dies totius hebdomadis, usque ad sequentem Dominicam, quæ eodem nomine vocabatur ἡ κυριακὴ τῆς τυρινῆς. Idem observare licet in reliquis Dominicis usque ad diem Paschæ. Nam post Dominicam τῆς τυρινῆς, feria secunda dicebatur sanctorum jejuniarum: totaque hebdomas ita dicebatur usque ad sequentem Dominicam, quæ eodem nomine erat insignita. Denique ἑβδομας μεγάλη, quam nos sanctam vocamus, refertur ad Dominicam sequentem Paschæ, ut patet ex *Typico sancti Sabæ*, cap. 31. Cyrillus quoque in sermonibus paschalibus, hebdomadam Paschæ, quam nos hodie sanctam hebdomadam vocamus, semper orditur a feria secunda et sequente Dominica Paschæ eam terminat. Nec aliter Theophilus in epistolis paschalibus.

(55) Κυριακὴν. Antiquissima est appellatio diei Dominicæ, et ab ipsis apostolorum temporibus. Certe in Apocalypsi Joannis mentio fit diei Dominicæ. Verum quod hic et in *Constantini Vita* dicit Eusebius, diem Dominicum precationibus et conventibus ecclesiasticis, peculiariter dicatum fuisse, id paulo serius institutum fuisse mihi videtur. Nam primi quidem Christiani qui post ascensum Domini crediderant, quotidie conveniebant, orationibus et cujusque modi pietatis officii vacantes, ut scribit Lucas in Actibus apostolorum. Postea vero cum gentiles certatim ad Christi fidem se conferrent, nec fideles possent quotidie in unum convenire, institutum est ab apostolis eorumque successoribus, ut saltem die Dominico fideles in

legibus ac cæremoniis congruentes tradidit, ut manibus quidem in cælum sublatis, mentis autem oculis altius ad ipsum usque cælestem regem erectis, illum victoriæ auctorem; illum Servatorem, custodemque et adjutorem in orationibus invocarent; utque diem precationibus congruum existimarent eum, qui revera primus et caput cæterorum, et qui vere dominicus est ac salutaris: quique lucis, vitæ, immortalitatis atque omnis boni vocabulo appellatur. Quinetiam ipse sibi tantorum honorum præceptor factus, in ipsis regiæ penetralibus Servatorem suum veneratur; et nunc precando, divinas implet leges ac cæremonias; nunc sacrarum Scripturarum auscultatione animum suum instituit. Præterea homines Deo consecratos, qui vitæ gravitate et reliquis virtutibus ornati essent, ministros, et totius domus custodes ordinavit. Denique protectores et stipatores fidi, benevolentiae armis muniti, imperatorem ipsum pietatis magistrum agnoscunt. Porro imperator triumphale illud signum colit, utpote latentem in eo vim divinitatis expertus. Etenim hostium agmina ab hoc signo in fugam versa, et invisibilium dæmonum exercitus profligati. Hoc signo insolentia eorum qui Deo bellum indixerant, compressa; et maledicorum atque impiorum linguæ constrictæ. Hoc signo barbaræ gentes subactæ, et superstitiosi dæmonum cultus, fraudes ac ludibria convicta sunt. Huic **629** denique (quod omnium honorum caput ac summa est) imperator quasi debitum quoddam persolvens, ubique terrarum arcus triumphales erexit. Tempia item ac delubra in ejus honorem constituit, regali opulentiâ ac liberalitate: et oratoria construit, omnibus præcepit. Confestim igitur

ecclesiam convenirent. Qua de re illustris est locus Justinii martyris in *Apologetico secundo* sub finem: Τῆ τοῦ ἡλίου λεγομένη ἡμέρα πάντων κατὰ πόλεις ἢ ἀγρούς μερόντων ἐπὶ τὸ αὐτὸ συνέλευσις γίνεται, id est, *Die qui dicitur Solis, omnes tam qui agris, quam qui in urbibus degunt, in unum conveniunt*, etc. Diem Solis dixit non Dominicum, quia imperatores Romanos alloquebatur, qui solis quidem diem optime norant, Dominicum autem diem, quæ propria erat Christianorum appellatio, ignorabant. Idem paulo post repetit Justinus in dicto *Apologetico*. Consentit et Plinius in *Epistola ad Trajanum*: *Affirmabant*, inquit, *hanc fuisse summam vel culpæ suæ, vel erroris, quod essent soliti stato die ante lucem convenire, carmenque Christo quasi Deo canere*. Ubi per statum diem intelligit Dominicum. Proinde ex hoc Plinii loco colligitur, Christianos qui tunc in Bithynia degebant, die Dominico duntaxat convenisse. Alioqui statis diebus, non autem stato die convenire solitos dixisset Plinius. Quamquam hoc non tam ipsius Plinii testimonium est, quam Christianorum, qui id coram Plinio confessi sunt, ut ipse testatur. Præter Dominicum diem, Epiphanius in *Epilogo librorum contra hæreses* conventum quartæ et sextæ serię: Clemens vero in *Constitutionibus* conventum die Sabbati ab apostolis aiunt esse institutum. Verum quod ad stationes quartæ et sextæ serię pertinet, eas ex arbitrio pependisse, non sub lege præcepti cucurrisse, ex Tertulliano *De jejuniis* discimus. Sabbato vero licet Orientales convenire soliti sint, in ple-

ρωτήριον, τὴν δὴ καὶ φωτὸς καὶ ζωῆς, ἀθανασίας τε καὶ ἀγαθοῦ παντὸς ἐπώνυμον (36)· αὐτὸς τε αὐτοῦ διδάσκαλος (37) καταστάς ἀγαθῶν, ἐν αὐτοῖς βασιλικοῖς ταμίαις τὸν Σωτήρα γεραίρων αὐτοῦ, ὧδε μὲν εὐχαῖς θεσμούς ἐξετέλει θεοῦ, ὧδε δὲ λόγων ἱερῶν ἀκοαῖς τὸν νοῦν ἐξεπαιδεύετο· διάκονοι δ' αὐτῷ καὶ ὑπηρεταί, Θεῷ καθιερωμένοι, βίου τε σεμνότητι καὶ ἀρετῇ κεκοσμημένοι ἄνδρες, φύλακες τοῦ παντὸς οἴκου καθίσταντο· καὶ δορυφόροι δὲ πιστοὶ σωματοφύλακες, τρόποις εὐνοίας ἀγαθῆς καθυπλισμένοι, βασιλεῖα διδάσκαλον θεοσεβοῦς ἐπεγράφοντο βίου. Ὁ δὲ βασιλεὺς τὸ νικοποῖον ἐτίμα σημεῖον, ἔργῳ τὴν πείραν τῆς ἐν αὐτῷ θεότητος μαθῶν· καὶ γὰρ δὴ τούτῳ πλήθει πολεμίου στρατιάς ὑπεχώρει, τούτῳ δυνάμει ἀφανῶν δαιμόνων ἡλαυνούτο· τούτῳ θεομάχων μεγαλαυχαί καθηρούντο, τούτῳ δυσσφήμων καὶ δυσσεβῶν γλώτται κατεσιγάζοντο· τούτῳ βάρβαρα φύλα καθυπετάττετο, τούτῳ παιδία δεισιδαίμονος ἀπάτης ἡλέγχοντο, τούτῳ τὸ πάντων ἀγαθῶν τέλος, οἷόν τι χρέος βασιλεὺς ἀποδιδούς, ἀπανταχοῦ γῆς στήλας ἐπινικίου ἰδρύετο, πλουσία καὶ βασιλικῆ χειρὶ, νεὺς καὶ τεμένη, ἱερά τε προεκυτήρια συνίστασθαι τοῖς πᾶσι διακελευόμενος· ὕψουτο δὲ παραχρῆμα (38) μέσσις αὐταῖς ἐπαρχίαις τε καὶ πόλεσι, βασιλικῆς μεγαλονοίας μεγαλοურγήματα, ἐν ὀλίγῳ τε ταῦτα κατὰ πᾶν ἔθνος διέλαμπεν, ἀθέου τυραννίδος τὸν Ἐλεγγον ἐφέλικόμενα· οἱ μὲν γὰρ ψυχῆς ἀπονοῖα πρὸ μικροῦ θεομαχεῖν ὠρμημένοι, κυνῶν δίκην λυτῶντες, κατὰ ἀψύχων οἰκοδομημάτων, ὅτι μὴ κατ' αὐτοῦ Θεοῦ ἡδύνατο, τοὺς θυμούς ἠφίσταν· εἰτ' ἐξ ὕψους εἰς ἔδαφος καταβρίπτοντες, ἐξ αὐτῶν τε βάρβαν ἀνασκάπτοντες τὰ προεκυτήρια, ἐάλωκναις ὑπὸ πολεμίων πόλεως παρεῖχον θέαν. Καὶ τοῦτ' ἦν αὐτοῖς τῶν κακῶν τὸ

risque tamen ecclesiis conventus habitos non fuisse, ex Epiphanio, Socrate aliisque constat. Illustris est locus Hieronymi in *Epistola ad Galatas*, cap. iv: *Et ne inordinata congregatio populi fidem minueret in Christo, propterea dies aliqui constituti sunt, ut in unum omnes pariter veniremus. Non quo celebrior sit dies illa qua convenimus, sed quod quacunque die conveniendum sit, ex conspectu mutuo lætitiæ major oriatur*.

(36) Φωτὸς καὶ ζωῆς... ἐπώνυμον. Diem Dominicum a luce cognominatum esse dicit, non quod Solis dies vocaretur a gentilibus, sed quod dies sit Domini, quo scilicet Dominus resurrexit, et nobis vitam lucemque donavit: quodque illo die Spiritum sanctum illuminatorem animorum nostrorum accepimus. Ita Clemens in sexto *Strom.* de Sabbato dixit: Ἐτοιμάζουσα τὴν ἀργέγονον ἡμέραν, τὴν τῷ θεῷ ἀνάπαυσιν ἡμῶν· ἦν δὴ καὶ πρώτην τῷ θεῷ φωτὸς γένεσιν, ἐν ᾧ τὰ πάντα συνθεωρεῖται, etc., elegantissime, quæ brevitatis studio prætermitto. Dies igitur lucis est Dominica, tum quod eo die lux primum creata est, tum quod eo die veritatis cognitionem accepimus per Spiritum sanctum, qui sub ignis imagine in fideles delapsus est et sine divisione divisus, ut ait ibidem Clemens.

(37) Αὐτὸς τε αὐτοῦ διδάσκαλος, id est, non contentus alius præcipere, ipse ea fecit quæ docet, juxta præceptum Evangelii.

(38) Vulg. Ὑψοῦτε δὲ παραχρῆμα. Legendum est ὕψουτο δέ. Certe in codice Fuk. legitur ὕψουτο.

δράμα. δι' οὐ τὸ θεῖον ὡσπερ ἀμυρόμενοι, τῆς φρε-
νοδραβείας αὐτίκα τὴν πείραν ἐλάμβανον· οὐπω δ'
οὐκ αὐτοῖς βραχὺς διήει χρόνος, καὶ μὴ ῥοπή θε-
ρήλατου καταγιγῶδες ἀφανείς ἐπολεῖ, ὡς μὴ γένος, μὴ
σπέρμα, μηδέ τι λείψανον τῆς αὐτῶν μνήμης, ἐν
ἀνθρώποις ἀπολειφθῆναι, ἄρδην δ' ἐν βραχεῖ τοὺς
πάντας, καίπερ εἰς πλῆθος ἀφωρισμένους, θεηλάτοις
μάστιγι τιμωρομένους ἀποσθῆναι. Ἄλλ' οἷδε μὲν
θεομάχου λύττης τοιοῦτον εὗραντο τέλος· ὁ δὲ τὸ
σωτήριον τρόπαιον προβεβλημένος μόνος αὐτὸς, οὐ
μὴν μόνος, συνόντος δὲ καὶ συμπράττοντος τοῦ μό-
νου Βασιλέως, τῶν μικρῶ πρόσθεν ἑαλωκότων, τὰ
νέα πολὺ κρείττονα, τὰ δευτέρα, μακρῶ τῶν πρώτων
ἀπέφαινε τιμώτερα, ὧδε μὲν τὴν ἐπώνυμον αὐτῷ
πόλιν διαφόροις Ἐκκλησίαις Θεοῦ φαιδρύων, ὧδε δὲ
τὴν Βιθυνῶν ἄρχουσαν, μεγίστην τιμῶν καὶ περι-
καλλεστάτην (39)· τῶν δὲ λοιπῶν ἐθνῶν τὰς μάλιστα
κρατιστεουσάσας τοῖς ὁμοίως ἐκόσμη· πάντων δ'
ἐξαιρετά δύο τμήματα τῆς ἑώρας ἀπολαβῶν, τὸ μὲν
ἐπὶ τοῦ Παλαιστινῶν ἔθνους, ὡς ἂν ἐνθῆνός ζωοποιοῦ
νάματος πηγῆς δίκην ἀνομβρήσαντος εἰς πάντας, τὸ
δ' ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς μητροπόλεως ἢ τὴν ἐπώνυμον
Ἄντιόχου κοσμεῖ προσηγορίαν (40), τῇ δὲ μὲν ὡσπερ
ἐν κεφαλῇ τῶν τῆδε ἐθνῶν ἀπάντων, θεῖόν τι καὶ μο-
νογενὲς χρῆμα μεγέθους ἕνεκα καὶ καλλονῆς, ἀφιέρ-
ου, μακροῖς ἔξωθεν περιβόλοις τὸν πάντα νεῶν πε-
ριλαμβάνων· εἴσω δὲ τὸ ἀνάκτορον εἰς ἀμήχανον
ἐπιπλῶν ὕψος, ἐν ὀκταῆδρου μὲν σχήματι κατεποικί-
λεν· οἴκοις δὲ τοῦτο πλείουσιν, ἐξῆδραις τε ἐν κύκλῳ
περιστοιχισάμενος, παντοίοις ἐστεφάνου κάλλεσι. Τὰ
δὲ μὲν οὖν ὧδε συνετελεῖτο· τὰ δ' ἐπὶ τοῦ Παλαιστι-
νῶν ἔθνους, τῆς Ἑβραίων βασιλικῆς ἐστίας ἐν μέσῳ,
κατ' αὐτὸ δὴ τὸ σωτήριον μαρτύριον (41), οἶκον εὐ-
κτῆριον παμμεγέθη, νεῶν τε ἅγιον τῷ σωτηρίῳ ση-
μείῳ πλουσίως καὶ θαυμάσιαις κατεκόσμη· φιλοτιμίαις,
μνήματά τε μνήμης αἰωνίου γέμον, αὐτὰ τε τοῦ μεγά-
λου Σωτήρος τὰ κατὰ τοῦ θανάτου τρόπαια, λόγου
παντὸς κρείττοσιν ἐτίμα καλλωπίσμασι. Τρεῖς
δ' ἀπολαβῶν ἐν τῇδε χώρᾳ, τρισὶν ἄντροις μυστι-
κοῖς τετιμημένας, πλουσίαις ταύτας οἰκοδομαῖς
ἐκόσμη, τῷ μὲν πρώτῳ θεοφανείας ἄντρον (42) τὰ
τῆς καταλλήλου νέμων τιμῆς, τῷ δὲ τῆς ὑστάτης

tur in meliis provinciis ac civitatibus, eximia im-
perialis magnificentiae opera extrui coepa; bre-
vique temporis spatio in omnibus provinciis
refulsurunt, tyrannicae dominationis impietatem
aperte confutantia. Hi enim nuper praecipiti furore
ad bellum contra Deum gerendum impuls, instar
rabidorum canum, in aedificia sensu carentia,
quandoquidem in Deum ipsum non poterant, vim
omnem effuderant: et oratoria ab ipsis culmini-
bus ad solum usque disturbantes, ac fundamenta
ipsa eruentes, captae urbis imaginem spectanti-
bus praebuerant. Hujusmodi scelerum tragodia ab
illis acta est: in qua Deum ipsum oppugnare
aggressi, furoris sui illico ultionem senserunt. Vix
enim breve temporis spatium intercesserat, cum
procella caelitus invecta, omnes uno momento ab-
ripuit atque delevit: adeo ut nec genus, nec so-
biles, nec ullum vestigium nominis eorum inter
homines relictum sit, sed omnes, licet numero
plurimi essent, verberibus divinitus inflictis ex-
cruciati, funditus perierint. Et hi quidem furoris
sui quo adversus Deum insurrexerant, hujusmodi
exitum nacti sunt. Hic vero qui salutaris tropaei
praesidio munitus, solus in hostes irruerat; aut
potius non solus (aderat enim ipsi et auxilium
ferebat is qui solus est imperator) nova oratoria
longe praestantiora iis quae paulo ante expugnata
fuerant, extruxit, et posteriora multo magnifi-
centiora prioribus effecit: nunc urbem nominis sui
variis Dei illustrans Ecclesiis; nunc urbem totius
Bithyniae facile principem, amplissima et pulcher-
rimum exornans basilica. Sed et in reliquis pro-
vinciis, urbes nobilissimas hujusmodi ornamentis
decoravit. Caeterum cum duo praecipua Orientis
loca elegisset, alterum in Palaestina, propterea
quod salutaris fidei rivus inde tanquam ex fonte
in omnes gentes exundavit; alterum in urbe to-
tius Orientis metropoli, quae ab Antiocho nomen
accepit: in hac quidem tanquam in vertice omnium
ejus tractus provinciarum, singulare quoddam opus
seu amplitudinem, seu decorem spectes, Deo con-
secravit. Quippe universum templum 630 longo

(39) *Μεγίστην τιμῶν καὶ περικαλλεστάτην.*
Scribendum est *μεγίστην τιμῶν καὶ περικαλλε-
στάτην.* Subauditur enim *ἐκκλησίαν*, ut patet ex libro
tertio *De vita Constantini*, cap. 49. Ex quo item
corrigenendum hic est *κρατιστεουσάσας*, quomodo etiam
legitur in codice Fuk.

(40) *Κοσμεῖ προσηγορίαν.* In libro III *De vita
Constantini*, cap. 49, pro verbo *κοσμεῖ*, legitur *εὐ-
ληξεν*. Certe mira haec locutio est, *μητροπόλεως ἢ
τῆς ἐπώνυμον Ἄντιόχου κοσμεῖ προσηγορίαν*. Ac
prima quidem fronte videri potest esse enallage,
pro ἢ *ἐπώνυμος Ἄντιόχου κοσμεῖ προσηγορία*. Si
quis tamen rem diligenter attenderit, facietur id
ab Eusebio exaggerandi causa dictum esse. Tanta
enim amplitudo erat urbis Antiochiae, ut conditio-
nem suam Antiochum ornare potius, quam ornari
ejus nomine videretur.

(41) *Κατ' αὐτὸ δὴ τὸ σωτήριον μαρτύριον*, id
est, ad ipsum locum Domini sepulcri. Sic enim
Eusebius vocare solet sepulcrum Domini, ut patet

ex lib. III *De vita Constantini*, cap. 26 et 32, *μαρ-
τύριον* proprie dicitur locus in quo conditae sunt
martyrum reliquiae. Latini similiter confessionem
dixerunt, quod idem est ac *μαρτύριον*. *Μάρτυς* enim
Latine confessor dicitur. Ita confessionem sancti
Petri apud Anastasium legimus. Infra cap. 11,
Eusebius vocat τῆς σωτηρίου ἀθανασίας μαρτύ-
ριον.

(42) *Ἄντρον* *τῷ μὲν πρὸ τῆς θεοφανείας ἄντρον.*
Legendum est *τῷ μὲν πρώτῳ θεοφανείας*. Sequitur
enim *τῷ δὲ τῆς ὑστάτης ἀναλήψεως*, etc. Porro in
libro III *De vita Constantini*, cap. 40, duas tantum
speluncas memorat, cum tamen tres hic recenseat.
Nimirum illic sermo erat de Helena, quae in Beth-
lehem et in Oliveti monte ecclesias aedificavit. Hic
vero de Constantino agitur, qui in loco Domini
sepulcri magnificentissimam construxit ecclesiam:
cui etiam ecclesias illas ab Helena aedificatas me-
rito attribuit Eusebius, utpote quae ipsius sumptibus
essent extractae.

extrinsecus ambitu circumscripsit; interius vero basilicam ipsam ad summam erexit altitudinem, eamque octaedri forma constructam varie exornavit, et plurimis undique cubiculis et exbediis circumdatam, diversis cujusque generis ornamentis venustavit. Et hæc quidem confecta sunt in hunc modum: in provincia autem Palestina, apud civitatem quæ Hebræorum regia quondam sedes fuit, in ipso urbis medietate, ad locum Dominici sepulcri, basilicam immensæ amplitudinibus, et ædem sacram in honorem sanctæ crucis omni magnificentiæ genere exornavit. Et monumentum Servatoris sempiterna memoria dignum, illiusque tropæa contra mortem erecta, ornamentis quæ dicendo exprimi nequeunt, decoravit. Cumque tria elegisset loca tribus sacris et mysticis speluncis honorata, singula magnificis ædificiis ornavit: ei quidem speluncæ in qua Deus primum apparuit, congruum honorem impendens; in altera autem, ultimæ illius assumptionis in montis vertice illustrans memoriam: in illa vero spelunca quæ inter utramque media est, Servatoris nostri certamina et victoriam extollens. Has omnes speluncas imperator magnificè exornavit, salutare crucis signum universis hominibus prædicans. Porro hoc signum imperatori mercedem pietatis rependens, totam ipsius domum et imperium amplificat, regniue tempus multis annorum circulis confirmat; optimis liberis ejusque generi et eorumdem, posteris virtutis fructus ac præmia reservans. Atque hoc maximum est argumentum potentia ejus qui ab imperatore colitur Dei; quod rectam justitiæ lancem paribus utrinque momentis librans, utrique parti congruam mercedem attribuit. Nam illos quidem qui sacras ædes expugnaverant, impietatis poena e vestigio insecuta est. Quippe omnes illico sine stirpe, sine domo, sine lare, e medio sublatis sunt. Illic vero qui Dominum suum omni genere pietatis colit atque observat; et nunc basilicas in honorem ejus instruit, nunc donariis ubique terrarum consecratis illum subditis suis commonstrat, jure merito eam familiæ, imperii ac generis suis servatorem custodemque habere cernitur. Hoc modo Dei gesta, per divinam salutaris signi virtutem omnibus innotuerunt.

CAPUT X.

De quo signo plurima dici possunt, quæ norunt ii qui sacre theologiæ mysteriis initiati sunt. Est enim hoc revera salutare **631** signum, dictum quidem mirandum; intellectu autem ipso longe admirabilius: quo pacto conflictas jam inde a priscis temporibus de diis fabulas, simul atque in terris visum est, per seipsum obscuravit; ac tenebras quidem atque errorem oblivioni tradidit; intellectualem vero lucem, quæ hominum animos illustraverat, unum scilicet ac verum Deum, omnibus patefecit. Itaque nunc omnes ad meliora conversi, mortuorum quidem simulacrorum vultus conspuunt, et impios dæmonum ritus conculcant, et vetustum errorem a majoribus propagatum irident. Contra vero sacrosanctæ fidei scholis constitutis, omnes tanquam salutaris disciplinæ præ-

(43) Vulg. τὸν δὲ τῆς εὐσεβείας. Scribo meo periculo τὸ δὲ, supple σημεῖον. Quod interpretes cum non animadvertisset, turpiter lapsus est. Emendationem nostram confirmat codex Fuk. Paulo post lego cum interprete χρόνον τε βασιλείας, etc., nisi malis legere οἶκον ἅπαντα καὶ χρόνον αὖξει, θρόνον τε βασιλείας, etc., quod rectius mihi videtur. Neque enim satis eleganter dicitur θρόνον αὖξειν.

(44) Vulg. καὶ αὐτῷ γέρει. Legendum est αὖ-

ἀναλήψεως τὴν ἐπὶ τῆς ἀκρωρείας μνήμην σεμνῶν, τῷ δὲ μέσῳ τοῦ παντὸς ἀγῶνος τὰς σωτηρίους ἀνυψῶν νίκας· ταῦτα δὴ πάντα βασιλεὺς ἐκόσμηε, τὸ σωτήριον εἰς ἅπαντας ἀνακηρύττων σημεῖον· τὸ δὲ τῆς εὐσεβείας (43) αὐτῷ τὰ ἀμοιβαῖα δωρούμενον, οἶκον ἅπαντα καὶ θρόνον αὖξει, θρόνον τε βασιλείας, μακρὰς ἐτῶν περιόδοις κρατύνει. Παισὶν ἀγαθοῖς καὶ αὐτοῦ γένει (44), διαδοχαῖς τε τούτων, τοὺς τῆς ἀρετῆς καρποὺς ταμιευόμενον· καὶ δὴ τοῦτ' ἦν τὸ μέγιστον τῆς τοῦ τιμωμένου δυνάμεως δεῖγμα, ὅτι δὴ δικαιοσύνης ἐξίσου νέμειν τὰ τάλαντα, τὴν καταξίαν ἀμοιβῆν ἐκατέρῳ γάμῳ προσῆγε. Διὸ τοῖς μὲν τοὺς εὐκτηρίους οἴκους πολιορκήσασι, παραπέδας εἴπετο τὰπίχειρα τῆς δυσσεβείας, ἄρριζοὶ τε καὶ δοικοὶ, ἀνέστιοί τε καὶ ἀφανεῖς καθίσταντο παράχρημα· ὁ δὲ τὸν αὐτοῦ δεσπότην παντοίοις τρόποις εὐσεβείας τιμῶν, καὶ τοτὲ μὲν οἴκους αὐτῷ βασιλικούς ἀνυψῶν, τοτὲ δὲ τοῖς ἅπανταχοῦ γῆς ἀφιερῶμασι, τοῖς ἀρχομένοις ἀναφαίνων, εἰκότως αὐτὸν οἴκου, βασιλείας, καὶ γένους σωτήρα καὶ φρουρὸν εὐρατο. Ὡς Θεοῦ κατεφαίνοντο πράξεις, δι' ἐνθεῶν ἀρετῆς τοῦ σωτηρίου σημείου.

C

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Ὁ δὲ περὶ μακρὸς ἂν εἴη λόγος, μύσταις θεολόγων ἀνδρῶν (45) παραδεδομένος· καὶ γὰρ ἦν τούτῳ σωτήριον ἀληθῶς, θαῦμα μὲν εἰπεῖν, πολὺ δὲ θαυμάσιον ἐνοῆσαι· ὡς πάντα μὲν τὰ ἐξ αἰῶνος περὶ Θεῶν ἐψευσμένα, μόνον ἐπὶ γῆς ἐκάλυψεν ὄφθην, καὶ σκότῳ μὲν καὶ λήθῃ παραδέδωκε τὴν πλάνην, εἰς δὲ νοερὸν ψυχῶν ἀνθρώπων ἐκλάμψαν, τὸν μόνον ἀληθῆ τοῖς πᾶσι ἀνεκάλυψε Θεῶν· διὸ δὴ πᾶς ἐπὶ τὸ κρεῖττον μεταβαλὼν, νεκρῶν μὲν εἰδώλων καταπτύει προσώποις, πατεῖ δ' ἄθεσμα δαιμόνων θέσμια, καὶ παλαιᾶς ἀπάτης πατροπαράδοτου καταγελαῖ· λόγων δ' ἱερῶν ἅπανταχοῦ διατριβὰς ἀνθρωποὶ συστησάμενοι, ὡς σωτηρίους μαθήμασις ἐκπαιδεύονται, ὡς ἂν μηκέτι τὴν ὀρωμένην σαρκὸς ὀφθαλμοῖς ἐπιτοῆσαι κτίσιν, μηδ' ἂν βλέποντας ἥλιον καὶ σελήνην καὶ ἀστέρων, μέχρι τούτων ἰσθῆναι τὸ θαῦμα, τὸν δὲ

τοῦ. Non otiose autem Eusebius post mentionem liberorum Constantini, addidit etiam ejus genus: ob Dalmatinum scilicet et Hanniballianum, qui erant ex genere Constantini, utpote fratris ejus filii.

(45) Μύσταις θεολόγων ἀνδρῶν. Interpretes verbi, iis qui se sacrarum Litterarum professioni consecraverint, quod non probō; μύσται sunt initiati, qui mysteria perciperunt. Θεολόγοι vero sunt qui alios initiant et mysteria iis tradunt.

τούτων ἐπέκεινα, τὸν ἀφανῆ καὶ ἀόρατον, κτίστην ἅλων ὁμολογεῖν, μόνον αὐτὸν σεβεῖν δεδιδασμένους. Τοσούτων δῆτα παραίτιον ἀγαθῶν ἀνθρώποις, τὸ μέγα τοῦτ' ἐκ παραδόξου ἀναπέφτανται σημεῖον· δι' οὗ τὰ μὲν οὐκ ἔστιν, ὅσα φαῦλα, τὰ δὲ πρὶν οὐκ ὄντα, νῦν παρὰ τοῖς πᾶσιν ἀκτίσιν εὐσεβείας ἐκλάμπει· λόγοι δ' οὖν καὶ μαθήματα καὶ προτροπαὶ σύμφρονος καὶ θεοσεβοῦς βίου, εἰς ἐξάκουστον πᾶσιν ἔθνεσι κηρύττονται, κηρύττει τε βασιλεὺς αὐτός· τὸ δὲ μέγιστον θαῦμα, ὅτι δὴ τοσούτος βασιλεὺς μεγίστη φωνῇ τῷ παντὶ κόσμῳ, ὅτι τις ὑποφότης τοῦ παμβασιλέως Θεοῦ κέκραγε, πάντας ὁμοῦ τοὺς ὑπ' αὐτῷ ποιμαινομένους, ἐπὶ τὴν τοῦ ὄντος γνῶσιν ἀνακαλούμενος· καὶ δὴ μέσοις βασιλείων οἴκοις, οὐκ ἔθ' ὡς τὸ πρὶν (46), ἀνδρῶν ἀθέων φλῆναφοί, ἱερεῖς δὲ καὶ θιασῶται Θεοῦ, βασιλικοῖς ὕμνοις εὐσεβεῖα σεμνυνόμενοι πανηγυρίζουσι, Θεός τε εἰς αὐτὸς ὁ τῶν ὅλων βασιλεὺς, εἰς ἅπαντας καταγγέλλεται ἀγαθῶν τε λόγος εὐαγγελικός, τῷ τοῦ παντὸς βασιλεῖ τῶν ἀνθρώπων συνάπτει γένος, ἔλεων καὶ φίλων τὸν ἐπουράνιον Πατέρα τοῖς κατὰ τὴν γῆν υἱοῖς εὐαγγελιζόμενος· χοροὶ τε παντοδαῖς ὕδασι ἐπινικιοῖς γεραίρουσι, καὶ πᾶν τὸ θνητὸν συνηγεῖ γένος τοῖς κατ' οὐρανὸν ἀγγελικοῖς θιάσοις· ψυχὰι τε λογικαῖ, δι' ὧν περιβέβληται σωματίων ὡσπερ διὰ μουσικῶν ὀργάνων, τοὺς πρέποντας ὕμνους αὐτῷ καὶ τὰς θεοφιλεῖς ἀναπέμψουσι θεολογίας, ὁμοῦ τε τοῖς κατ' ἀνατολὰς οἰκεῦσιν οἱ τὰ πρὸς δυσμᾶς λαχόντες, ὑπὸ μίαν καιροῦ βοήτην τὸν αὐτῷ μαθήμασιν ἐκπαίδεύονται· τοῖς τε κατὰ μεσημβρίαν οἱ τὴν ἀρκτήριαν διειληφότες λῆξιν, σύμφωνα κελαδοῦσι μέλη, τοῖς αὐτοῖς τρόποις τε καὶ λόγοις, τὸν θεοσεβῆ μεταδιώκοντες βίον, καὶ ἕνα μὲν τὸν ἐπὶ πάντων Θεὸν ἀνευφημοῦντες, ἕνα δὲ τὸν μονογενῆ Σωτῆρα, πάντων αἴτιον ἀγαθῶν ἐπιγραφόμενοι, ἕνα δὲ καὶ τὸν ἐπὶ γῆς διορθωτὴν βασιλέα, παιδᾶς τε τούτου θεοφιλεῖς γνωρίζοντες· ὁ δ' οἷα σοφὸς κυβερνήτης, ὑψίστους, ὑπὲρ πηδαλίων ὀχοῦμενος (47), εὐθεία τε περαινῶν οὐρανεῖ, οὐρίῳ πνεύματι τοὺς ὑπ' αὐτῷ πάντας, ἐπὶ τὸν ἀσφαλῆ καὶ γαλιγνὸν ναυστολῶν ὄρμον· Θεὸς δὲ αὐτὸς ὁ μέγας βασιλεὺς, ἀνωθεν αὐτῷ δεξιᾶν χεῖρα προτείνων, τέως μὲν ἀπάντων ἐχθρῶν καὶ πολεμίων νικητὴν αὐτὸν καθίστησι, μακρὰς ἐτῶν περιόδους τὸ τῆς βασιλείας ἐπαύξων κράτος· μέλλει δὲ καὶ κρείττωνων ἀποφαίνειν κοινῶν ἀγαθῶν, ἔργους εἰς αὐτὸν τὰς οἰκείας πιστούμενος ἐπαγγελίας, ἃς οὐκ ἔθ' ὁ παρῶν καιρὸς ἐπιτρέπει λέγειν· μένειν δὲ χρῆσθην ἐκεῖσε πορείαν, ὅτι δὲ θνητοῖς ὅμμασιν, σαρκὸς τ' ἀκοαῖς οὐκ ἔχει φύσιν τὰ θεῖα καταλαμβάνεσθαι·

ceptis imbuuntur: adeo ut non amplius res creatas quæ corporis oculis cernuntur, reformident; nec sursum versus ad solem, lunam, et sidera sublatis oculis, in eorum admiratione subsistant: sed illum qui hæc omnia transcendit, quique nec visu nec sensu ullo percipi potest, omnium rerum Conditorem esse fateantur, eumque unum colere discant. Tot bonorum auctor mortalibus existit, magnum et admirabile hoc signum. Cujus vi ac virtute in mala quæ prius erant, nunc esse desiderunt; quæ vero ante non erant bona, irradiante jam pietatis luce, ubique resplendent. Sermones item et præcepta atque hortationes ad vitam modeste ac religiose instituendam cunctis gentibus prædicantur, ipseque adeo imperator hujusmodi prædicationem instituit. Atque hoc maximum miraculum est, quod tantus imperator contentissima voce, tanquam interpret summum omnium moderatoris Dei inclamans, omnes qui ipsius curæ commissi sunt, ad veri Dei cognitionem vocat. Quodque in medio palatio non ut antea moris fuit, impiorum hominum nugæ, sed sacerdotes ac ministri Dei, pietate conspicui, regis hymnis ac laudibus festum diem celebrant. Quod unus Deus qui hujus universi imperator est, omnibus annuntiat, et evangelicus sermo cuncta nobis bona promittens, humanum genus Deo conjungit, Patrem cœlestem suis in terra filiis propitium ac benevolentem nuntians. Quod eum chori triumphalibus cujusque generis canticis venerantur: et universum hominum genus una cum angelicis agminibus concinit, et rationales animi corporibus quibus induti sunt, velut musicis quibusdam instrumentis utentes, hymnos ipsi convenientes, gratasque 632 laudes cum adoratione persolvunt. Quod ii qui occidentis tractum incolunt, una cum orientalium partium incolis, uno eodemque temporis momento ipsius præceptis erudiantur: et qui ad septentrionem habitant, simul cum iis qui ad meridiem degunt, uno concentu resonant: iisdem moribus ac legibus religiosum vivendi genus consecrantes: et unum quidem qui super omnia est collaudant Deum; unum vero, unigenitum scilicet ejus Filium, Servatorem et omnium bonorum auctorem agnoscunt; unum quoque orbis terrarum correctorem atque imperatorem, et Deo amabiles ejusdem liberos norunt. Illic vero instar periti gubernatoris in sublimi sedens, clavumque manu tenens recto cursu navem dirigit, omnesque subditos ad tutum ac tranquillum portum secundo vento perducit. At Deus summus

(46) Vulg. οὐκ ἔθος τὸ πρὶν. Scribo οὐκ ἔθ' ὡς τὸ πρὶν ἀνδρῶν ἀθέων φλῆναφοί. Sophistas gentilium intelligit, qui in ejusmodi decennialium festivitatis panegyricis imperatoribus dicebant. Talis est Nazarii panegyricus Constantino dictus in tertiis quinquennialibus, seu quinto decimo imperii ejus anno, et quinquennialibus Cæsarium. Talis item Themistii oratio in Valentis quinquennialibus. Sed et Claudius Mamertinus orationem præparaverat quinquennialibus Maximiani Herculi, ut ipse testa-

tur. In codice Fuk. legitur οὐκ ἔθος τὸ πρὶν.

(47) Vulg. ὑπερπιδᾶ αἰωνοχούμερος. Illic locus corruptissimus, quem tamen levi negotio mihi videor emendasse. Scribo igitur ἔθ' οἷα σοφὸς κυβερνήτης ὑψίστους ὑπὲρ πηδαλίων ὀχοῦμενος, etc., id est, sublimis supra gubernaculum sedens. At interpres nescio quid de ævo somniavit. Mox scribe εὐθεία τε περαινῶν ex codice Fuk; sic enim infra loquitur Eusebius.

omnium imperator dextram ipsi ab alto porrigens, hactenus quidem omnium inimicorum et hostium victorem eum præstat, et multis annorum circulis imperii robur amplificat. Sed longe præstantiorum bonorum participem eum præterea facturus est, et promissa sua rebus ipsis ei approbaturus. Quæ quidem promissa præsens tempus adhuc commemorari non patitur: sed expectandus est ex hac vita discessus: quandoquidem mortalibus oculis et carneis auribus, divina comprehendendi nullatenus possunt.

CAPUT XI.

Age, vero, Victor Maxime Constantine, tibi nunc in hoc imperiali de summo omnium Imperatore conscripto libro, arcanorum sermonum mysteria tradamus; non quo te doceamus qui divinitus institutus es: nec quo arcana tibi relegamus, cui Deus ipse multo ante sermones nostros, non ab hominibus nec per hominem aliquem, sed per ipsum communem omnium Servatorem, perque divinitatis suæ præsentiam quæ tibi sæpius affulsit, occulta sacra aperuit ac nudavit; sed ut rudes et ignaros homines, ad veritatis notitiam perducamus, tuorumque pie et religiose factorum causas ac rationes, ignorantibus suggeramus. Nam ea quidem quæ in honorem et cultum summi omnium Imperatoris Dei, tua eximia virtus per universum terrarum orbem quotidie gerit, omnium mortalium sermone celebrantur. Quæ vero in nostro solo (Palaestinam provinciam intelligo) in eaque urbe ex qua tanquam ex fonte salutaris sermo in omnes homines exundavit, custodi ac servatori tuo consecrasti grati **633** animi monumenta; et quæ in oratoriorum ædificiis et ædium sacrarum dedicationibus erexisti tropæa victoriæ de morte reportata; excelsa, inquam, illa et pulcherrima imperialis magnificentiæ opera, vere imperialia, circa salutare immortalis vitæ monumentum exstructa, non omnibus conspicuam et manifestam causam habent. Quippe hi quidem qui cœlesti divini Spiritus virtute illustrati sunt, causam ipsam sciunt atque intelligunt; teque ob consilium illud, eumque impetum animi quem non sine divino quodam motu sumpsisti, merito mirantur ac beatum prædicant. Qui vero rerum divinarum imperiti sunt, opus illud

(48) *Ἐν τῷ βασιλικῷ τῷδε*. Rhetores Græci βασιλικούς λόγους vocabant orationes de laudibus imperatorum, quas Latini panegyricas appellare solent. Earum methodum tradit Alexander rhetor in libro *Περὶ ἐπιδεικτικῶν*, cap. 1, quod inscribi debet *Περὶ βασιλικῷ λόγῳ*. Exstat hic liber inter rhetores Græcos ab Aldo editos, pag. 613; sed cum Menandri rhetoris libro qui ejusdem argumenti est, male confusus. Porro in dicto capite Alexandri, citatur oratio Callinici sophistæ celeberrimi hoc titulo *Μέγας βασιλικός*, in laudem imperatoris Philippi, ni fallor, conscriptus. Id autem ex eo conjicio, quod Philippus arabs perinde ac Callinicus fuit, et ignobili genere ortus: cujusmodi fuisse imperatorem illum cui Callinicus eam orationem dixit, testatur Alexander. Tempus etiam egregie convenit, cum Callinicus principatu Gallieni vixerit, teste Suida. Exstat etiam Libanii βασιλικός, in honorem Constantii et Constantis ab eo scriptus, cum esset Nicomediæ. Ad has igitur orationes alludens Eusebius, orationem hanc vocat βασιλικὸν σύγγραμμα. Sic in superiore capite βασιλικούς ὕμνοις πανηγυρίζουσι dixit, eodem alludens, quod interpres non intellexit. Sed et illud notan-

A

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΑ'

Φερὲ δὴ σοι, Νικητὰ Μέγιστε Κωνσταντίνε, λόγων ἀποβόρητων μῆσεις, ἐν τῷ βασιλικῷ τῷδε (48) ἀμφὶ τοῦ παμβασιλέως τῶν ὄλων συγγράμματι, παραθώμεθα· οὐ δὲ μοιούντες τὸν ἐκ Θεοῦ σεσοφισμένον, οὐδέ σοι τὰ ἀποβόρητα γυμνοῦντες, ᾧ καὶ πρὸ τῶν ἡμετέρων λόγων Θεὸς αὐτὸς, οὐκ ἐξ ἀνθρώπων, οὐδὲ δι' ἀνθρώπου, δι' αὐτοῦ δὲ τοῦ κοινοῦ Σωτῆρος, καὶ τῆς αὐτοῦ σοι πολλαχῶς ἐπιλαμψάσης θεϊκῆς ὕψεως, τὰ κρύφια τῶν ἱερῶν ἐξέφηνέ τε καὶ ἀπεκάλυψε· τοὺς δ' ἀμαθεῖς ἀνθρώπους εἰς φῶς ἄγοντες, καὶ τῶν σῶν τῆς εὐσεβείας ὁσίων ἔργων τὰς ὑποθέσεις καὶ τὰς αἰτίας τοῖς ἀγνοοῦσιν ὑποτιθέμενοι. Τὰ μὲν γὰρ εἰς τὴν τοῦ βασιλέως Θεοῦ τῶν ὄλων θεραπείαν τε καὶ τιμὴν ὁσημέραι καθ' ὅλης τῆς ἀνθρώπων οἰκουμένης πρὸς τῆς ἀρετῆς (49) κατορθούμενα, πᾶν στόμα θητῶν ἀνυμνεῖ, τὰ δ' ἐπὶ τῆς ἡμεδαπῆς ἐστίας, φημὶ δὴ τοῦ Παλαιστινίων ἔθνους, πόλειώς τε τῆσδε ἔθεν ὁ σωτήριος λόγος ὡσπερ ἀπὸ πηγῆς εἰς πάντας ἀνώμωθρησεν ἀνθρώπους, ἀνατεθέντα τῷ σῶ φύλακι τε καὶ σωτῆρι χαριστήρια, τρόπαιά τε τῆς κατὰ τοῦ θανάτου νίκης, ἐν προσευκτηρίων οἴκοις καὶ ναῶν ἀφιερώμασιν ἀνεγγηγερέμενα, ὑψηλά τε καὶ περικαλλῆ βασιλικῆς διανοίας βασιλικὰ μεγαλουργήματα, ἀμφὶ τὸ σωτήριον τῆς ἀθανάτου μνήμης (50) ἐπεσκευασμένα, οὐ τοῖς πᾶσι (51) πρόσθλον ἔχει τὴν αἰτίαν· οἱ μὲν τὰ θεῖα δυνάμει Πνεύματος ἁγίου πεφωτισμένοι, ἴσασι τε καὶ γνωρίζουσι, καὶ σα τῆς ἐπὶ ταῦτα διανοίας τε καὶ ὀρμῆς οὐκ ἄθειε κεκινημένης, ἐνδίκως θαυμάζουσι τε καὶ μακαρίζουσι· οἱ δὲ τῶν θεῶν ἀγνώμονες, ψυχῆς ἀδελφεία, χλεῦθν καὶ γέλωτα πλατὺν τίθενται τὸ πρᾶγμα, νεκρῶν σωματῶν μνημεῖα καὶ τάφους τοσοῦτω βασιλεῖ σπουδάζεσθαι, ἀπερπὲς εἶναι καὶ ἀνοικεῖον ὑπειληφότες· εἴτ' οὐχὶ βέλτιον, φαίη ἂν τις αὐτῶν,

dum est, hanc orationem ab Eusebio vocari βασιλικὸν σύγγραμμα, id est librum. Revera enim libro similior est quam orationi, quippe quæ nimia prolixitate modum orationis excedat. Proinde nequaquam mihi videtur ab Eusebio fuisse recitata.

(49) *Πρὸς τῆς ἀρετῆς*. Scribendum est πρὸς τῆς σῆς ἀρετῆς, ut legit interpres.

(50) *Ἀμφὶ τὸ σωτήριον τῆς ἀθανάτου μνήμης*. Scribendum videtur ἀμφὶ τὸ σωτήριον μαρτυρίον, ut in superiori capite dixit Eusebius: ubi vide quæ notavimus. Scribi etiam posset ἀμφὶ τὸ σωτήριον μνημα. Sic enim elegans erit allusio μνημα τῆς ἀθανάτου μνήμης. Et ita Eusebius in superiore capite μνημά τε μνήμης αἰωνίου γέμον. Observavi tamen τὸ σωτήριον simpliciter et absolute ab Eusebio sumi pro salutaris signo crucis: Δι' ἑνὸς ἀρετῆς τοῦ σωτηρίου, ut legitur in fine capituli noni, ubi tamen codex Fuk. habet σωτηρίου σημείου.

(51) *Ὁ τοῖς πᾶσι*. Non dubito quin scribendum sit οὐ τοῖς πᾶσι πρόσθλον ἔχει τὴν αἰτίαν. Quam emendationem confirmant sequentia μοι Eusebii verba: *Non omnibus*, inquit, *notæ sunt*

τὰ πάτρια φυλάττειν, καὶ τοὺς καθ' ἕναστος ἔθνος τιμωμένους ἤρωάς τε καὶ θεοὺς εὐμενίζειν, μηδὲ ἀποπτύειν αὐτοὺς καὶ φεύγειν τῶν τοιῶνδε συμφορῶν ἕνεκα; «*Ἢ γὰρ κάκεινους ὁμοίως τῶδε* (52) *τῆς ὁμοπαθείας χάριν θειάζειν, ἢ εἰ ἀπόβλητοι διὰ τὰς ἀνθρωποπαθείας ἐκείνοι, καὶ τούτῳ δίκαιον εἶναι τὴν αὐτὴν ἀπονέμειν ψῆφον. Ταῦτα γοῦν αὐτῶν εἶποι τις ἂν εὖ μάλα τὰ ὄφρῦς συνάγων, οἰήμασι τε δοκησισσφῶν καὶ τὸν αὐτοῦ σεμνολογῶν τύφον· Ἐν δὲ συγγνώμης ἀξιών τῆς ἀμαθείας, οὐ μόνον, ἀλλὰ καὶ πάντα* (53) *πεπλανημένον, ὁ τοῦ παναγάθου Πατρὸς φιλάνθρωπος λόγος, διατριβὰς καὶ διδασκαλίας καθ' ὅλης τῆς τῶν ἔθνῶν οἰκουμένης πηξάμενος, ἔν τε χώραις καὶ κώμαις, ἀγροῖς τε καὶ ἐρημίαις, ταῖς θ' ἀπανταχοῦ πόλεσιν, εἰς τὴν τῶν ἐθνῶν μαθημάτων παιδευσιν ἀφθόμως ἐπικαλεῖται, Ἑλληνας ὁμοῦ καὶ βαρβάρους, σοφοὺς καὶ ἰδιώτας, πένητας καὶ πλουσίους, ἀίκετας ἅμα δεσπότηας, ἄρχοντας καὶ ἀρχομένους, ἀσθελεῖς, ἀδίκους, ἀμαθεῖς, αἰσχροποιοῦς, βλασφημοῦς, ἤκειν καὶ σπεύδειν ἐπὶ τὴν ἔνθεον θεραπεῖαν, οἷα φιλάνθρωπος σωτὴρ καὶ ψυχῶν ἱατρὸς παρακελεύμενος· λαμπραῖς γοῦν φωναῖς προτέρων κακῶν ἀμνηστῖαν τοῖς πᾶσιν ἀνακηρύττων ἐδῶα· Ἐεῦτε, λέγων, πρὸς μὲ, πάντες οἱ κοπιῶντες καὶ πεφορτισμένοι, κάγω ἀναπαύσω ὑμᾶς· » καὶ αὖθις· «*Οὐκ ἤλθον καλέσαι δικαίους, ἀλλὰ ἀμαρτωλοὺς εἰς μετάνοιαν· » καὶ προστιθῆσά γε τὸ αἷτιον, φάσκων· «*Οὐ γὰρ χρεῖαν ἔχουσιν οἱ ἰσχύοντες ἱατροῦ, ἀλλ' οἱ κακῶς ἔχοντες. » Καί· «*Οὐ βούλομαι τὸν θάνατον τοῦ ἀμαρτωλοῦ, ὡς τὴν μετάνοιαν αὐτοῦ. » Ἐνθὲνδε μόνῳ τῷ τὰ θεῖα πεπαιδευμένῳ, τὰς αἰτίας ἐκμαθόντι τῆς τῶν προκειμένων σπουδῆς, κρείττονι ἢ κατὰ ἀνθρώπων ἐπιπνοίᾳ τῷ ἡμετέρῳ βασιλεῖ συνομολογεῖν ἔπεισι, καὶ τοῦ τρόπου τὸ θεοσεβὲς ἀποθαυμάζειν, τὴν τε περὶ τὸ μαρτύριον τῆς σωτηρίου ἀθανασίας σπουδῆν οὐκ ἀθεεῖ γεγονέναι πιστεύειν, ἐξ ἐπιπνοίας δὲ ἀληθῶς τοῦ κρείττονος, οὐ θεράπων ἀγαθὸς ἀγαθῶν ὑπέρτης εἶναι σεμνύεται. Ταῦτά σοι, βασιλεῦ μέγιστε, φίλτατα καὶ προσήγορα εἶναι ἀληθῶς πεπεισμένος, τῶν σῶν φιλοθέων ἔργων τοὺς λόγους* (54) *καὶ τὰς αἰτίας ὁ παρῶν μοι λόγος τοῖς πᾶσιν ἐκφῆναι βούλεται, ὑπερμηνευτῆς τις εἶναι τῆς σῆς διανοίας, καὶ τῆς φιλοθέου ψυχῆς ἄγγελος ὑπάρχειν εὐχόμενος, διδάσκων πάντα, ἃ δεῖ καὶ προσῆκει παι-****

⁶ *Matth. xi, 28.* ⁷ *Matth. ix, 13.* ⁸ *Ibid. 12.* ⁹ *Ezech. xviii, 23.*

causae operum illorum, quae juxta sepulcrum Domini magnifice exstruxisti. Nam Christiani quidem eas cognitās habent, teque eo nomine magnopere mirantur. Gentiles vero ejusmodi opera derident. Male igitur in codice Fulk. scribitur ἃ τοῖς πᾶσι, etc.

(52) Ὁμοίως τῶδε. Christum intelligit, ut recte ad marginem notavit interpres. Haec autem dicuntur ex persona gentium, qui Christianis deorum et herorum adulteria, rixas, caedes, mortem etiam ac sepulera sibi objicientibus, ita respondebant. Si dii nostri ob hujusmodi humanas calamitates respuendi sunt, vester quoque periunde est respuendus, quem damnatum, mortuum ac sepultum esse fatemini.

(53) Οὐ μόνον, ἀλλὰ καὶ πάντα. Malim scribere οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ πάντα πεπλανημένον, etc. Hoc enim mihi videtur elegantius. At vulgata lectio eundem quidem habet sensum; sed frigidior est et insulsior.

prae caecitate mentis derident atque subsannant, indecorum et a majestate tanti imperatoris alienum esse rati, ut in monumentis ac sepulcris cadaverum studium suum atque operam collocet. Enim vero (dixerit horum aliquis) annon satius esset patrios ritus servare, et heroes ac deos qui in singulis provinciis coluntur placare; nec eos despere et aversari propter hujusmodi calamitates? Aut enim illos perinde atque hunc, ob ærumnarum similitudinem, divinis honoribus afflicere oportet. Aut si illi abjiciendi sunt, utpote humanis perpeccionibus obnoxii, idem quoque de hoc sentiendum est. Haec fortasse aliquis eorum dixerit, contracto admodum supercilio, sapienterem se cæteris existimans, et vanitatem suam gravitate verborum extollens. Cui tamen, utpote per imprudentiam erranti, veniam impertiens optimi Patris clementissimus Filius, Dei Sermo: non hunc solum, sed omnes qui a recto tramite aberraverunt, ad divinæ disciplinæ institutionem liberaliter invitat, exstructis per universum orbem scholis atque auditoriis, in regionibus et vicis, in agris locisque desertis, in cunctis denique civitatibus, Græcos simul ac barbaros, sapientes et imperitos, pauperes ac divites, servos ac dominos, subditos juxta ac principes, impios, injustos, indoctos, flagitiosos, blasphemos ad divinam curationem accedere, imo currere jubens, utpote clementissimus servator et medicus animorum. Itaque priorum scelerum oblivionem cunctis annuntians, clara voce sic olim clamabat: Venite ad me, omnes qui labore defessi estis et onere oppressi; et quietem vobis dabo. Et rursus: Non veni ut vocarem justos, sed peccatores ad pœnitentiam. Et causam 634 subjungit: Non enim valentibus opus est medico, sed male habentibus. Et alibi: Nolo mortem peccatoris, sed ut pœnitentiam agat. Hinc est quod solus ille qui divinis imbuitur disciplinis, ubi causas studii ac diligentiae in supradictis operibus collocatae didicerit, fateatur necesse est excellentem quemdam impulsum in imperatore extitisse, ejusque in colendo Numine pietatem admiretur; credatque curam hanc et sollicitudinem erga salutaris resurrectionis monumentum, non sine divino nutu natam esse, sed reipsa ex afflatu divini

^D *Infra tamen sic loquitur, pag. 634. Paulo post lego διατριβὰς καὶ διδασκαλεῖα.*

(54) *Vulg. ἔργων τοῖς λόγοις. Scribendum est procul dubio τοὺς λόγους, et paulo post εἰς πάντας ἐκφῆναι βούλεται. Et sic legisse videtur interpres qui ita vertit: Rerum pie et religiose abs te gestarum rationes causasque hoc presenti sermone explicare constitui. Sed vocem ἔργων male interpretatus est, quæ fabricas hic significat seu ædificia, quæ a Latinis etiam opera dicuntur. Hic enim ex professo agit Eusebius de basilica quam Constantinus Hierosolymis miro opere ædificavit. Porro hic locus plane confirmat emendationem nostram quam supra proposuimus: Οὐ τοῖς πᾶσι πρόβηλον ἔσχει τὴν αἰτίαν. In codice Fulk. scribitur, ἔργων τοὺς λόγους καὶ τὰς αἰτίας παρῶν μοι λόγος τοῖς πᾶσιν ἐκφῆναι βούλεται.*

numinis profectam, cujus se famulum, bonumque bonarum rerum ministrum esse imperator gloriatur. Hæc tibi, imperator maxime, grata inprimis et jucunda esse cum certo sciam, piorum operum tuorum causas et rationes hoc præsentī sermone cunctis explicare constitui, tanquam consilii tui nuntius, et religiosæ mentis interpres, docens omnes ea quæ discenda sunt ab omnibus, quolquot nosse desiderant rationes virtutis Dei ac Servatoris nostri; propter quas ille qui dudum antea exsistebat, rerumque omnium curam gerebat, sero tandem ad nos e cælo descendit: propter quas humanam induit naturam: propter quas denique ad mortem accessit; causas præterea docens immortalis quæ subsecuta est vitæ, et resurrectionis; nec causas solum, verum etiam certissimas demonstrationes et documenta perspicua, his qui adhuc istis opus habent necessaria. Sed jam tempus est ut hujusmodi sermonem exordiamur. Qui cultum summi omnium conditoris ac rectoris Dei ad res ab illo creatas transtulerunt; et solem, lunam et reliquas mundi partes, primumque omnium rerum elementa, terram, aquam, aerem, ignem, pari cum eorum opifice et creatore vocabulo honorarunt, deosque appellarunt ea quæ nec fuissent unquam, nec substitissent, nec nomen ullum habuissent, nisi Dei sermoni qui hujus mundi opifex est, astitissent: ii parum differre mihi videntur ab his, qui eximiorum in imperialibus palatiis operum architectum prætermittentes; cameras et parietes, et varias in liedem picturas; aurata item lacunaria et lapidum sculpturas summopere admirantur, iisque rebus laudem nomenque peritiæ artificis ascribunt: cum tamen non rebus illis quæ oculis cernuntur, sed soli **635** architecto admirationis causa tribuenda sit: faterique oporteat multa quidem esse opera peritiæ; solum vero illum peritum esse atque sapientem, qui earum rerum quæ a plurimis spectantur, auctor exstiterit. Nec sane multum a pueris distare videntur hi, qui ipsum quidem lyræ instrumentum quod septem chordis constat, non inventorem ipsum aut peritum ejus harmoniæ ob hanc scientiam admirarentur: aut qui omisso illo qui egregiam operam in prælio navasset, hastam et clypeum triumphalibus coronis exornarent: aut qui forum, plateas, et ædificia sensu carentia, templaque et gymnasia, pari honore afficerent ac magnum imperatorem, magnæ ac regiæ civitatis auctorem; cum tamen non columnas nec lapides, sed ipsum potius magni operis conditorem ac legislatorem mirari conveniat. Sic etiam qui hoc universum corporis oculis intuentur, nec soli, nec lunæ, nec ulli ex cælestibus corporibus causam illius ascribere debent, sed omnia illa

(55) Vulg. ἀνθρωπιαν ὑπεδύετο. Addenda hoc loco vox φύσις, quæ in superiore linea male collocata est. Quod confirmat codex Fuk.

(56) Τοῦ Θεοῦ λόγῳ παρέστη. Interpres vertit, nisi verbo Dei in lucem editæ fuissent. Sed hæc interpretatio non satis exprimit Græcæ vocis proprietatem. Quare malim vertere nisi verbo Dei assi-

α δεύεσθαι πάντα, ᾧ πόθος ἐστὶ μανθάνειν τῆς τοῦ Σκ-
τῆρος ἡμῶν Θεοῦ δυνάμεως τοὺς λόγους· δι' οὓς καὶ
πάσαι προὖν, καὶ τοῦ παντὸς ἐπιμελούμενος, ὁφέ ποτε
οὐρανῶθεν εἰς ἡμᾶς κατήει, καὶ δι' οὓς φύσιν ἀνθρω-
πιαν ὑπεδύετο (55), καὶ δι' οὓς ἐπὶ τὸν θάνατον
παρῆει, τῆς τε μετὰ ταῦτα ζωῆς ἀθανάτου, καὶ τῆς
ἐκ νεκρῶν ἀναβιώσεως τὰς αἰτίας· οὐ μόνον δέ, ἀλλὰ
καὶ λογικὰς ἀποδείξεις, ἐναργῆ τε διδάγματα τοῖς εἰς
ἐτι τούτων δεομένοις ἀναγκαῖα· ἀλλὰ γὰρ καὶ τού-
των αὐτῶν ἐνθὲνδε ποθὲν ἄρξασθαι, ὦρα. Οἱ τὸ σέ-
δας τοῦ κοσμοποιοῦ καὶ πανηγεμόνος Θεοῦ τῶν ὅλων
τοῖς πρὸς αὐτοῦ γεννηθεῖσιν, ἀντικαταλλάξάμενοι,
ἡλίον τε καὶ σελήνην, καὶ τὰ λοιπὰ τοῦ κόσμου μέ-
ρη, τὰ τε πρῶτα στοιχεῖα, γῆν, ὕδωρ, ἀέρα, πῦρ, τῆ
ἴσῃ προσηγορίᾳ τῶν τούτων ποιητῆ καὶ δημιουργῆ τι-
μήσαντες, καὶ θεοὺς ταῦτα προσειπόντες, ἃ οὐδαμῆ
οὐδαμῶς ἦν, οὐδ' ὑπῆρχεν ἂν οὐδ' ὠνόμαστο, εἰ μὴ
τῶ κοσμοποιῶ τοῦ Θεοῦ λόγῳ παρέστη (56), οὐ μοι
δοκοῦσι τούτων διαφέρειν, ὅσοι τὸν ἀρχιτέκτονα τῶν
ἐν τοῖς βασιλικῶς οἰκοῖς μεγαλοεργημάτων παροῦν-
τες ὀρόφους, καὶ τοίχους, καὶ τὰς ἐν τούτοις πολυ-
χρῶμους τε καὶ πολυανθεῖς γραφὰς, χρυσοφόρα τε
δαιδάλματα καὶ λίθων γλυφὰς ὑπερεκπλήττονται,
τούτοις τε αὐτοῖς τῆς τοῦ τεχνίτου σοφίας ἀντιθέ-
ται τὴν ἐπηγορίαν· δέον μὴ τοῖς ὀρωμένοις, μόνῳ δὲ
τῶ τούτων ἀρχιτέκτονι τὴν τοῦ θαύματος ἐπιγράφειν
αἰτίαν, καὶ σοφίας ἔργα τὰ πολλὰ εἶναι ὁμολογεῖν,
σοφὸν δ' εἰκείνον μόνον, τὸν δὲ τοῖς πολλοῖς τὰ τοιαῦ-
τα εἶναι παρασχόντα αἰτίαν· νηπίων γοῦν κομιδῆ παι-
δων διαφέρειεν ἂν οὐδὲν, καὶ οἱ τῆς ἐπιταχόρου λύρας
αὐτὸ δὴ τὸ μουσικὸν ὄργανον, ἀλλ' οὐ τὸν τῆς συντά-
ξεως εὐρέτην τε καὶ ἐπιστήμονα, τῆς σοφίας ἀποθαν-
μάζοντες· ἢ οἱ τὸν ἐν τοῖς πολέμοις ἀριστέα παρών-
τες, τὸ δὲ ὄρου καὶ τὴν ἀσπίδα ἐπινικίους κοσμοῦντες
στεφάνους· ἢ οἱ τῶ μεγάλῳ βασιλεῖ τῶ τῆς μεγάλης
καὶ βασιλικῆς παρατίτῳ πόλεως ἐξ Ἰσοῦ τιμῶντες
ἀγορὰς καὶ πλατείας, καὶ οἰκοδομήματα, τεμένη τε
ἀψυχα καὶ γυμνάσια· δέον μὴ δὴ λίθους, τὸν δὲ τῶν
σοφῶν μεγαλοεργὸν καὶ νομοθέτην ὑπερεκπλήττεσθαι.
Κατὰ τὰ αὐτὰ δὴ καὶ τοὺς τὸ σύμπαν τόδε σαρκὸς
ὀφθαλμοῖς θεωμένους, οὔτε ἡλίῳ οὔτε σελήνῃ, οὐ-
δ' ἄλλῳ τῶν κατ' οὐρανὸν ἀναθεῖον τὴν αἰτίαν, σοφίαν
δ' ἔργα τὰ πάντα προσῆκον ὁμολογεῖν, μνήμην ὁμοίως
τοῦ τούτων ποιητοῦ καὶ δημιουργοῦ ποιουμένους, τι-
μᾶν τε καὶ σέβειν πρὸ παντὸς τιθεμένους τῶν ἄλλων·
ἐκ δὲ τούτων τῆς ὕψεως, τὸν μηκέτι σώματος ὀφθαλ-
μοῖς, μόνῳ δὲ νῦν διαυγεῖ καὶ καθαρῶ νοούμενον, τὸν
παμβασιλέα Θεοῦ λόγον, πάσῃ διαθέσει ψυχῆς θεολο-
γεῖν τε καὶ προσκυνεῖν· ἐπεὶ καὶ ἀνθρώπου σώματι,
οὐδεὶς πώποτε τοῦ σοφοῦ καὶ ἐπιστήμονος, ὀφθαλμοῖς
ἢ κεφαλῇ, ἢ χεῖρας, ἢ πόδας, ἢ τὰς λοιπὰς σάρκας,
πολλοῦ δεῖ τοῦ τρίβωνος τὴν ἐξῴθεν περιβολὴν, σοφὴν
ἀνηγόρευσεν, οὐδὲ σοφὰ τῆς οἰκίας τὰ ἐπιπλά, οὐδὲ

tissent. Metaphora enim est a famulis qui, ubi dominus evocaverit, statim præsto sunt. Itaque hoc verbum παρέστη, recte dicitur de creatione rerum. Dixit enim Deus: Fiat; et facta sunt. Porro hunc locum emendavi ex codice Fuk. Cum enim antea legeretur: Καὶ οὐδαμῆ οὐδαμῶς ἦν, correxi ἃ οὐδαμῆ οὐδαμῶς ἦν.

τοῦ φιλοσόφου τὰ ὑπηρετικὰ σκεῦη· τὸν δ' ἀφανῆ καὶ ἀόρατον ἐν ἀνθρώπῳ νοῦν πᾶς τις ἔμφρων θαυμάζει. Ταύτην τοι καὶ μᾶλλον, πρὸ τῶν ὀρωμένων δαιδαλμάτων τοῦ σύμπαντος κόσμου, σωμάτων ὄντων καὶ ἐκ μᾶς ὄλης πεποιημένων, τὸν ἀφανῆ καὶ ἀόρατον Λόγον, τὸν δὴ τοῦ παντὸς εἰδοποιόν τε καὶ κοσμήτορα, ὑπερεκπληκτικέον, ὄντα τοῦ Θεοῦ Μονογενῆ, ὃν ὁ τῶν ὄλων ποιητὴς, ὁ πάσης ἐπέκεινα καὶ ἀνωτάτω οὐσίας, αὐτὸς ἐξ ἑαυτοῦ γεννήσας, ἡγεμόνα καὶ κυβερνήτην τοῦδε τοῦ παντὸς κατεστήσατο. Ἐπεὶ γὰρ μὴ οἶδόν τε ἦν τὴν βευστήν τῶν σωμάτων οὐσίαν, τὴν τε τῶν ἄρτι γενομένων λογικῶν φύσιν τῷ πανηγυμονίῳ Θεῷ πελάζειν, δι' ὑπερβολὴν τῆς ἀπὸ τοῦ κρείττονος ἑλλείψεως· ὁ μὲν γὰρ ἦν ἀγέννητος, ἀνωτάτω τε καὶ ἐπέκεινα τῶν ὄλων, ἀβήρητος, ἀνέφικτος, ἀπροσπέλαστος, φῶς οἰκῶν ἀπρόσιτον ἢ φασιν οἱ ἱερεῖοι λόγοι (57)· ἡ δ' ἐξ οὐκ ὄντων προθεβλημένη, ποβρωτάτω τε διεσπῶσα καὶ μακρὰν τῆς ἀγέννητου φύσεως ἀπεσχοινισμένη· εἰκότως ὁ πανάγαθος καὶ Θεὸς τῶν ὄλων, μέσσην τινὰ παρεμβάλλει (58) τὴν τοῦ μονογενοῦς αὐτοῦ Λόγου θεῖαν καὶ πανακτῆ δύναμιν, ἀκριθέστατα μὲν ὡς ὅτι μάλιστα καὶ ἐγγύτατα τῷ Πατρὶ προσμιλοῦσαν, εἴσω τε αὐτοῦ τῶν ἀποβήτων ἀπολαύουσαν, πρῶτατα δὲ (59) συγκατιοῦσαν, καὶ ἀμωσγέπως συστηματιζομένην τοῖς τῆς ἄκρας ἀπολιμπανομένοις· ἄλλως γὰρ οὐτ' εὐαγὲς οὐθ' ὅσιον, τὸν τῶν ὄλων ἐπέκεινα καὶ ἀνωτάτω, ὕλην φθαρτῆ καὶ σώματι συμπλέκειν· διὸ δὴ Λόγος θεὸς ἀναμιξὺς τὸδε τὸ πᾶν ὑπελθὼν, καὶ τὰς ἡνίας τοῦ παντὸς ἐνδησάμενος, ἀσωμάτων καὶ θεϊκῆς δυνάμει ἄγει καὶ φέρει, παντόφως ἠνοσχῶν, ἢ καλῶς ἔχειν αὐτῷ καταφαίνεται. Τοῦ δὲ Λόγου σαφῆς ἡ ἀπόδειξις. Εἰ γὰρ δὴ αὐτὰ καθ' ἑαυτὰ τοῦ κόσμου μέρος, ἃ δὴ καὶ πρῶτα στοιχεῖα καλεῖν εἰώθαμεν, γῆν, ὕδωρ, ἀέρα, πῦρ, ἄπερ ἐξ ἀλόγου συνέστηκε φύσεως, ἢ δὴ καὶ αὐτοῖς ἐφθαλμοῖς ὀρωμέν· εἰ μὴ τοῖς πᾶσιν (60) ὑπόκειται οὐσία, ἣν δὴ καὶ πάνδοχον καὶ μητέρα καὶ τιθηνὸν τοῖς περὶ ταῦτα δεινοῖς ὀνομάζειν φίλον, ἀμορφὸς τε καὶ ἀνείδεος αὐτῆ, πάντη τε ἀψυχος καὶ ἄλογος, πόθεν ἂν εἴποι τις τὸν ἐν αὐτῇ κόσμον ἐνυπάρχειν αὐτῇ; Πόθεν ἡ τῶν στοιχείων διακρίσις; Πόθεν ἡ τῶν ἐναντιῶν ἐπὶ ταυτὸ συνδρομή; Τίς τὸ βαρὺ τῆς γῆς στοιχεῖον ἐφ' ὕψους οὐσίας ὄχεῖσθαι παρεκλεύεται; Τίς τῶν ὑδάτων φύσιν κά-

⁴⁰ 1 Tim. vi, 16.

(57) *Oi ἱερεῖοι λόγοι.* Sic etiam codex Fuk. pro *ἱεροί.*

(58) *Μέσσην τινὰ παρεμβάλλει.* Mediam vocat Filii potentiam inter Deum Patrem et res creatas, non quod alia sit Filii virtus ac potentia a virtute ac potentia Patris. Nam Eusebius divinam Filii potentiam diserte hic appellat; sed mediam vocat, quia Pater per se nihil facit, sed omnia per Filium. Itaque veteres theologi monarchiam Patri tribuebant; Filio vero administrationem seu oikonomiam, ut docet Terentianus *Adversus Praxeam*. Vide infra caput 12, ubi Filium rursus vocat medium, et veluti vinculum quoddam, quo res creatæ cum ingenito Patre copulantur. Ac ne quis forte Eusebium hic reprehendendum putet, eodem plane modo loquitur Alexander episcopus Alexandrinus in epistola ad Alexandrum Constantinopolitanum: Ἀγνοοῦντες οἱ ἀνάσκητοι, ὡς μακρὸν ἂν εἴη μεταξύ Πατρὸς ἀγεν-

A sapientiae opera fateri; memores interim illius qui ea condidit, ejusque cultum et observantiam reliquis omnibus praeferentes. Ex istarum autem rerum aspectu, illum qui non jam corporis oculis, sed pura duntaxat ac defaecata mentis acie percipitur, Dei scilicet sermonem hujus universi imperatorem, toto animi affectu venerari atque adorare. Nam nemo unquam in hominis corpore oculos aut caput, manus vel pedes aut reliqua membra hominis sapientis ac docti, sapientiam appellavit; nedum pallium quo obvolutus est, aut domesticam supellectilem, aut vasa ad usum philosophi necessaria: sed quivis prudens, mentem ipsam intus latentem atque invisibilem admiratur. Ita quoque praecunctis hujus mundi spectabilibus operibus, quae corporea sunt, ex una eademque materia fabricata: invisibilem illum Sermonem mirari debemus, qui hoc universum formavit atque exornavit; qui est unigenitus Dei Filius; quem ille omnium rerum Conditor qui omnem substantiam transcendit, ex se ipso genitum, principem ac rectorem hujus universi constituit. Nam quoniam fieri non poterat, ut fluxa corporum substantia, et rationalium quae recens edita fuerant animalium natura ad summum omnium rectorem Deum accederet, eo quod in infinitis **636** spatiis ab illo superantur: quippe hic quidem ingenitus est, supra et ultra omnia positus, inexplicabilis, inaccessus, ad quem perveniri non potest; lucem habitans inaccessibilem, ut sacra loquuntur oracula ⁴⁰: illa vero ex nihilo producta, longissimo intervallo dissita ac separata ab ingenita illa natura. Non sine causa Deus Optimus Maximus velut mediam interjicit divinam ac praepotentem Unigeniti Sermonis sui virtutem. Quae quidem perfectissime et proxime cum Patre versatur et colloquitur; intraque ipsum manens, arcibus ejus perfruitur: nihilominus tamen seipsam benigne dimittit, et quodammodo componit coaptatque iis qui a summo vertice longius absunt. Aliiter enim nefas esset, eum qui supra utraque omnia positus est, cum corruptibili materia et corpore copulare. Idcirco divinus Sermo huic universo sese commiscens, sumptis in manus habentis totius mundi,

D νήτου, καὶ τῶν κτισθέντων ὑπ' αὐτοῦ ἐξ οὐκ ὄντων, λογικῶν τε καὶ ἀλόγων· ὧν μεσιτεύουσα φύσις μονογενῆς, etc. Idem pluribus declarat Eusebius in lib. 1 *Adversus Sabellium*: *Non quia non sufficiebat Pater, ideo genuit Filium: sed quia non sufficiebant ea quae facta sunt sufferre non nati virtutem. Ideo per Mediatorem loquitur. Quare? quia non poteramus propinquare non nato,* etc. Haec tamen optime refutat Athanasius in *Oratione tertia contra Arianos*, pag. 597.

(59) Vulg. *πρῶτατά γε.* Scribendum omnino est *πρῶτατα ὡς συγκατιοῦσαν, καὶ ἀμωσγέπως.*

(60) *Εἰ μὴ τοῖς πᾶσιν.* Maximam huic loco lucem attuleris, si particulam *aitas* hoc modo: Ἦ εἰ μὴ τοῖς πᾶσιν ὑπόκειται οὐσία, id est, *Nam sive singula elementa propriam habent substantiam, sive una eademque omnibus subest materia, etc.*

incorporea ac divina virtute eum regit, instar sapientis aurigæ moderans prout ipsi visum fuerit. Hujus porro Sermonis perspicua est demonstratio. Etenim si ipsæ per se subsistunt mundi partes, quæ prima elementa vulgo appellantur, terra scilicet, aqua, ær et ignis, quæ naturam habent rationis expertem sicut oculis ipsis videmus; si una eademque omnium est materia, quam cunctorum receptaculum et parentem ac nutricem vocare solent ejusmodi rerum periti, eaque informis est ac sine specie, anima et ratione prorsus destituta: unde ornatum ei inesse quis dixerit? Undenam, quæso, elementorum distinctio? Unde contrariarum rerum concentus atque concordia? Quis gravissimam terræ molem humida aquæ substantia vehi præcepit? Quis deorsum vergentem aquarum naturam retro in contrarium abducens, sublimem in nubibus circumtulit? Quis vim ignis constringens, eam in lignis delitescere, et cum rebus sibi contrariis commisceri jussit? Quis frigidus aere cum calida ignis natura permisto, et mutua inter ipsos pugna dirempta, in gratiam et concordiam eos reduxit? Quis mortalium genus, excogitato successionis beneficio, ad longævum immortalis cujusdam vitæ spatium propagavit? Quis mare et femina in hunc quem cernimus modum formatis atque compositis, et ambobus in unam conjunctis harmoniam, generationis principium cunctis animalibus molitus est? Quis fluidam seminis 637 naturam, ex corruptibili et fluxa ac sensus experte, prolificam et animali generando idoneam effecit? Quis hæc omnia et alia præterea innumerabilia, omni stupore atque admiratione majora, etiamnum operatur? Quis singulis diebus et horis, istorum omnium generationes et corruptiones occulta quædam, et invisibili virtute perficit? Harum omnium rerum auctor jure merito existimandus est, admirabilis Dei Sermo. Hic enim revera omnipotens, per omnia sese diffundens, et sursum quidem in sublime, deorsum vero in profundum incorporeo quodam modo sese extendens, longitudinem quoque ac latitudinem universi vastis quasi manibus amplexus, totum hunc mundum compexit atque constrinxit. Quem cum velut instrumentum quoddam omnes in se harmonias continens, sibi ipse fabricasset, materiam corporum quæ per se informis et irrationalis et sine specie

Α τω βέουσιν ἀναστρέψας εἰς τοῦτίσω, μετέωρον διὰ νεφῶν ἤγαγε; Τίς τὴν τοῦ πυρὸς δύναμιν περὶ τὰς, ζυλοῖς φωλεύειν καὶ τοῖς ἐναντίοις τῆ φύσει συνεκράσατο; Τίς τὸν ψυχρὸν ἀέρα θερμῇ δυνάμει καταμίξας, τῆς πρὸς ἄλληλα μάχης (61) αὐτὰ διαλύσας εἰς φιλίαν κατέηλαξε; Τίς τὸ θνητὸν γένος, τῷ τῆς διαδοχῆς τρόπῳ μηχανισάμενος, εἰς μακροαῖωνα (62) ζωῆς ἀθανάτου βίον διεξήγαγε; Τίς ὡς τὸ ἀρβέν μορφώσας, τὸ δὲ θῆλυ σχηματίσας, ἄμφω τε εἰς ἁρμονίαν συναγαγὼν (63), μίαν γενέσεως ἀρχὴν ἅπασιν ζωῆς ἐξέυρατο; Τίς τὴν ῥοοδὴ καὶ σπερματικὴν γένεσιν τῆς φθορῆς καὶ ἀλογίστου (64) μεταβαλὼν ῥωῆς, ζωογόνον ἀπέδειξε; Τίς ταῦτα πάντα καὶ μύρια τούτων ἐπέκεινα θαύματος καὶ εκπλήξεως κρείττονα, εἰς ἔτι καὶ νῦν ἐνεργεῖ; Τίς ἐφ' ἐκάστης ἡμέρας καὶ ὥρας πᾶς τούτων γενέσεις [καὶ ὥρας] (65) ἀρανεῖ καὶ ἀόρατῶν δυνάμει κατεργάζεται; Ἀλλὰ γὰρ τούτων ἀπάντων ὁ παραδοξοποιὸς τοῦ Θεοῦ Λόγος, αἰτιὸς ἂν ἐνδίκως ἀποφανθῆι. Λόγος γὰρ ὡς ἀληθῶς Θεοῦ παντοδύναμος διὰ πάντων ἑαυτὸν ἀπλώσας, καὶ ἄνω τε πρὸς ὕψος, καὶ κάτω πρὸς βάθος ἑαυτὸν ἀσωμάτως ἐκτείνας, πλάτη τε καὶ μήκη (66) τοῦ παντός, πλατείαις ὡς περ ταῖς χερσὶ περιλαβὼν, συνήγαγε τόδε τὸ πᾶν καὶ συνέσφιγξεν, ἕργανόν τε τοῦτο παναρμόνιον αὐτὸς ἑαυτῷ συμπηξάμενος, τὴν ἄλογον καὶ ἄμορφον καὶ ἀνείδον τῶν σωμάτων οὐσίαν, παντοῶν καὶ λογικῆ δυνάμει, εὖ μάλα τοῖς διατόνοις τὰ διεzeugμένα συνάπτων (67), ἀνακρούεται, ἤλιόν τε αὐτὸν καὶ σελήνην καὶ τὰ κατ' οὐρανὸν φωσφόρα λόγους διακυβερνῶν ἀρρήτοις, ἐς τὸ χρησίμον τῶν ὄλων ὄντων γὰρ· ὁ δ' αὐτὸς ὁ τοῦ Θεοῦ Λόγος καὶ κατὰ γῆν ἑαυτὸν βαθύτων, παντοδαπῶν γένη ζώων, φυτῶν τε πολύμορφα κάλλη συνεστήσατο· οὗτος αὐτὸς ὁ τοῦ Θεοῦ Λόγος καὶ βυθῶν ἄκρι θαλάττης καταδύς, νηκτῶν ἐπενόησε φύσιν (68), πάλιν κἀνταῦθα μυρίας καὶ ἀναριθμους ἰδέας καὶ παντοίων ζώων διαφορὰς ἐργασάμενος· ὁ δ' αὐτὸς οὗτος καὶ τὰ κατὰ γαστρὸς κυοφορούμενα, ἔθεν ἐν τῷ τῆς φύσεως ἐργαστηρίῳ τελεσιουργῶν ζωοπλάσσει, οὗτος καὶ τῆς ὑγρᾶς οὐσίας τὴν βευστὴν καὶ βαρεῖαν φύσιν, ἄνω μετέωρον ἀνακουφίσας, κἀπειτα γλυκάνας τῇ μεταβολῇ, μέτρῳ μὲν εἰσάγει τῇ γῆ, χρόνοις δὲ ὠρισμένοις τὴν ἐπιχορηγίαν ἐκτελεῖ. Εἴθ' οἶά τις γεωργὸς ἀριστος ἐποχετεύσας εὖ μάλα τὴν χῶραν, τῇ τε ξηρᾷ τὴν ὑγρὰν συγκερασάμενος, μεταρρυθμίζει παντοῶς τοτὲ μὲν ὠραλοῖς ἄνθεσι, τοτὲ δὲ σχήμασι παντοῖοις (69), τοτὲ δὲ ὤμαϊς ἡδέαις,

(61) Τῆς πρὸς ἄλληλα μάχης αὐτὰ διαλύσας, etc., vel certe καὶ τῆς πρὸς ἄλληλα μάχης.

(62) Εἰς μακροῦν αἰῶνα. Lego uno verbo: Εἰς μακροαῖωνα ζωῆς ἀθανάτου βίον διεξήγαγε. Qua voce usus est Eusebius supra.

(63) Ἄμφω τε εἰς ἁρμονίαν συναγαγὼν. Malletm ita interrumpere: εἰς ἁρμονίαν συναγαγὼν μίαν.

(64) Φθορῆς καὶ ἀλογίστου. Maluissem dicere ἀναισθήτου, quod et in versione mea secutus sum.

(65) Τὰς τούτων γενέσεις καὶ ὥρας. Delenda sunt duo postrema vocabula, quæ, ex superiore linea repetita, male huc irrepserunt. Posset etiam scribi γενέσεις καὶ φθορᾶς.

(66) Vulg. πλάτει τε καὶ μήκει. Scribendum puto πλάτη τε καὶ μήκη τοῦ παντός περιλαβὼν, etc. Et

sic postulat ordo syntaxeos.

(67) Τοῖς διατόνοις τὰ διεzeugμένα συνάπτων. Voces sunt proprie ad musicum pertinentes, de quibus præter cæteros Boethius in lib. 1 *De Musica*, ubi de synaphe et diazeuxi agit. At interpres lapsus frontatus hic nobis obtulit, quo nihil ab ulla. Pro voce διατόνοις scribendum videtur τόνοις. Pene omiseram monere scribendum hic esse ἕργανόν τε τοῦτο παναρμόνιον, etc.

(68) Vulg. νηκτῶν ἐπενόησε φύσιν. In codice Fuk. scribitur νηκτῶν, rectius.

(69) Τοτὲ δὲ σχήμασι παντοῖοις. Interpres vertit, modo herbarum formis cujusquemodi illustrando. Quod equidem non probō. Ac mihi videtur Eusebius varias terrarum figuras potius intelligere. Alia enim Europæ, alia Asiæ, alia Africæ figura est.

τοτὲ δὲ καρπῶν ἐναλλακτοῦσαις διαφοραῖς, τοτὲ δὲ τῆ A
γεύσει παντοδαπῆς ἀπολαύσεως παρέχων. Τί με
δεῖ (70) τοῦ Θεοῦ λόγου τὰς δυνάμεις ἐπεξεῖναι τολ-
μῶν, καὶ ἀδυνάτοις ἐπιχειρεῖν, πᾶσαν θνητὴν διάνοιαν
ὑπερνικώσης τῆς ἐνεργείας; Ἄλλοι μὲν οὖν τοῦτον
φύσιν τοῦ παντὸς ὠνομάκασιν, ἄλλοι δὲ τὴν κατ' ὀ-
λου ψυχὴν, ἄλλοι δὲ εἰμαρμένην, οἱ δ' αὐτὸν εἶναι τὸν
ἐπέκεινα τῶν ὀλων Θεόν, οὐκ οἶδ' ὅπως τὰ πορρωτάτω
διεστώτα μιγνύντες, ἀπεφῆναντο, αὐτὸν τὸν πνευγα-
μόνα, καὶ τὴν ἀγέννητον καὶ ἀνωτάτω δύναμιν κάτω
βάλλοντες ἐπὶ γῆν, καὶ σώματα ἕλη φθαρτῆ συμπλέ-
ξαντες, ἀλόγων τε ζώων καὶ λογικῶν, θνητῶν τε καὶ
ἀθανάτων μέσον εἰλησθαι φήσαντες. Ἄλλ' οἱ μὲν
ταῦτα.

ciens, eamdem postea moderate ac paulatim in
subministrat. Deinde vero instar periti cujusdam agricolæ, ea in varios rivos diducta agros irri-
gans, et cum arida humo humidam commiscens substantiam, terram variis modis exornat, nunc
florum amœnitate pingens, nunc formarum varietate, nunc odorum suavitate, nunc fructuum variis
generibus vestiens, modo multiplices saporum delicias præbens palato. Sed quid ego divini Ser-
monis potentiam exponere præsumo, eaque facere conor quæ fieri non possunt, cum omnis humana
cogitatio operum illius magnitudine longe superetur. Hunc alii quidem naturam universi appella-
rant, alii animam totius mundi, alii fatum: Alii 638 vero ipsum esse summum et ultra omnia
positum Deum affirmarunt; inter se longissime distantia, nescio quomodo, confundentes, dum ipsum
omnium rectorem, et supremam atque ingentiam naturam, deorsum in terram dejiciunt, et cum cor-
pore et corruptibili materia colligant, mediumque inter rationalia et rationis expertia animalia, in-
terque mortales et immortales substantias volutari affirmant. Ita quidem illi.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΒ'.

Ἦ δ' ἐνθεος διδασκαλία, τὸ τῶν ἀγαθῶν ἀνώτατον
αὐτὸ δὴ (71) τὸ πάντων αἰτίον, ἐπέκεινα πάσης κα-
ταλήψεως; εἶναι φησι, διὸ δὴ ἀβέητον καὶ ἀλεκτον
καὶ ἀκινῶμαστον, καὶ φωνῆς οὐ μόνον, ἀλλὰ καὶ
ἐνοίας ἀπάσης ὑπέριπτον εἶναι, οὐκ ἐν τόπῳ περι-
ληπτὸν, οὐκ ἐν σώμασιν ὄν, οὐκ ἐν οὐρανῷ, οὐκ ἐν
αἰθέρι (72), οὐδ' ἐν τινι μέρει τοῦ παντὸς, ἀλλὰ πάντη
καὶ πάντων ἐκτὸς, ἐν ἀπορόρητῳ βυθῷ γνώσεως τε-
ταμειμένον· τοῦτον μόνον ἀληθῆ Θεόν (73) τὰ θεῖα

B

CAPUT XII.

Divinitus autem tradita doctrina, id quod sum-
mum omnium bonum et universorum causa est,
ultra omnem comprehensionem positum esse as-
serit: ac proinde nec verbis et oratione exprimi,
nec nomine appellari posse, et cogitationem omnem,
nedum vocem excedere. Idem nec loco com-
prehendi, nec in corporibus, nec in cælo aut æthere
aut alia qua parte universi existere: sed prorsus
extra omnia, in arcano quodam intelligentiæ re-

Jam in his partibus, singulæ provinciæ suas ha-
bent figuras, quas hujus universi conditor Deus
ipsis induidit; orbem terrarum velut hortum quem-
dam amœnissimum in varias partitus areolas.
Potest etiam hoc nomine varius terræ habitus ac
vestitus designari. Nam terra modo herbis virescit,
modo segetibus flavescit: hic silvis opaca est, hic
hortis amœna.

(70) Vulg. *Τι μὴ δεῖ*. Scribendum puto *τί δέ μοι*,
id est, *Sed quid ego præsumo*, etc.; quæ dicendi
forma magnam habet ἔμφασιν, cum orator seipsum
quasi reprimit atque objurgat. Codex Fuk. *τί με δεῖ*.

(71) Ἀνώτατον αὐτὸ δὴ. Verba videntur esse
transposita, atque in hunc modum resititenda: Ἦ
δ' ἐνθεος διδασκαλία αὐτὸ δὴ τὸ τῶν ἀγαθῶν ἀνώτα-
τον, πάντων τ' αἰτίον, etc.

(72) Οὐκ ἐν οὐρανῷ, οὐκ ἐν αἰθέρι. Ætherem a
cælo veteres distinxerunt, eoque nomine elemen-
tum ignis designabant. Sic Anaxagoras, ut refert
Aristoteles in libro iii *De Cælo*, quem fere omnes
postea secuti sunt, præter Peripateticos. Nam Peri-
patetici substantiam cæli æthera vocabant, ut docet
Aristoteles *De mundo*, eamque quintum elementum
esse dicebant. Idem ait Heraclides in *Allegoriis Ho-
meri*: *Peripatetici*, inquit, *aiunt naturam cælestium
corporum aliam esse ab igne, eamque κυκλοφορη-
τικὴν vocant, et quintum elementum esse aiunt.*
Ignis enim, qui Græce est αἰθήρ, sursum fertur na-

tura: sol vero et luna non item. At Stoici æthera
etiam ipsi vocarunt elementum ignis; idque totius
mundi principale, seu τὸ ἡγεμονικόν esse censue-
runt. Censorinus, seu quis alius auctor, in ca-
pite 1 *De naturali institutione*: *Mundi principale
solem quidam putant, ut Cleanthes: et Chrysippus
æthera, cujus motu perenni subjecta tenentur et ad-
ministrantur. Et ipse quidem æther nihil patitur.* Sic
etiam Eusebius usurpat infra hac pagina. Augusti-
nus in sermone 147 *De Tempore*.

(73) Τοῦτον μόνον ἀληθῆ Θεόν. Non quod Fi-
lius non sit verus Deus, sed quod Dei nomen pro-
prie pertinet ad Patrem, utpote fontem et aucto-
rem Deitatis. Quod vero Eusebius noster in epistola
ad Euphratensem dixit Filium non esse verum Deum,
ut ei objicit Athanasius, et Patres septimæ synodi,
id omnino ferri non potest. Etsi enim Pater proprie
Deus dicitur, ita ut, quoties Deus simpliciter et ab-
solute dicitur, statim Patrem intelligamus, Filius
tamen non minus vere Deus est quam Pater; quippe
cum Patris ac Filii una eademque sit divinitas.
Certe Eusebius Filium verum Deum esse disertè
dixit in lib. i *contra Marcellum, De Ecclesiastica
Theologia*, cap. 10, quamvis in sequenti capite
nonnihil minuit de iis quæ supra dixerat. Christi
verba in Joannis Evangelio sunt hæc de Patre: *Hæc est autem vita æterna, ut cognoscant te, solū
Deum verum, et quem misisti Jesum Christum.*

cessu abditum esse. Hunc solum verum Deum agnoscere debere sacra docent oracula; qui ab omni corporea substantia segregatus, et ab omni ministerio dispensationis alienus est. Quocirca ex ipso cuncta, non autem per ipsum exstitisse dicuntur. Sed ipse quidem velut imperator, intus in abditis et inaccessis penetralibus, lucem habitans inaccessam, ubique pro suæ voluntatis arbitrio statuit ac præcipit. Ipso enim volente existit quicquid existit; eodemque nolente, non existit. Vult autem quæcunque sunt bona, quoniam ipse suapte natura ipsum est bonum. Dei autem Sermo per quem omnia sunt, sursum ex optimo Patre tanquam ex perenni et immenso fonte emanans, instar fluvii profuit, totus ad communem omnium rerum conservationem exundans. Et quemadmodum, ut ex nobis ipsis sumpto utar exemplo, mens quæ in nobis est spiritalis et invisibilis, cujus substantia quæ qualisve sit, nullus unquam cognovit mortaliū; tanquam imperator quidam in secretis regiæ penetralibus residens, sola quæ agenda sunt despicit. Sermo vero, tanquam unigenitus, filius inexplicabili quodam modo et arcana virtute quæ verbis exprimi non potest, ab ipsa mente generatus, ex abdito ejus sinu velut ex parente progreditur; primusque paternarum cogitationum nuntius atque interpret factus, palam omnibus annuntiat ea quæ a parente clam et occulte constituta sunt, et ad omnium aures perlatus, consilia patris sui operibus 639 ipsis exsequitur. Atque hi quidem ex sermone ipso magnam percipiunt utilitatem; ipsam vero mentem quæ abdita et invisibilis est sermonis parens, nemo unquam oculis aspexit. Sic plane, aut potius præstantiore quodam modo et omnis exempli comparationem longe superante, Dei omnium Regis perfectissimus Sermo, utpote unicus ejus Filius, non ex prolationis vi consistens, nec ex syllabis et nominibus ac verbis compositus: nec voce per aeris percussione expressus; sed summi Dei vivus atque efficax Sermo, ac personaliter subsistens: quippe qui Dei virtus sit atque sapientia, ex Patris divinitate et regno procedit. Cumque boni Patris bonus fetus, et communis omnium rerum conservator sit, universa permeans irrigat, et præ abundantia rationis, sapientiæ, lucis et omnium quæ in ipso sunt bonorum, sese in omnia diffundens, non vicina duntaxat et sibi proxima rigat: verum etiam res lon-

λόγια εἶδέναι παιδεύει, πάσης κεχωρισμένον σωματικῆς οὐσίας, πάσης ἀλλότριον ὑπηρετικῆς οἰκονομίας (74)· διὸ δὴ ἐξ αὐτοῦ τὸ πᾶν, οὐ μὴν καὶ δι' αὐτοῦ φῦναι παραδίδεται. Ἄλλ' αὐτὸς μὲν οἷα βασιλεὺς, εἰσὼ που ἐν ἀρρήτοις καὶ ἀδύτοις καὶ ἀβάτοις, φῶς οἰκῶν ἀπρόσιτον δια παντός, μόνῃ τῇ θελητικῇ δυνάμει νομοθετεῖ καὶ διατάττεται· θέλοντος γάρ ἐστιν ὃ τι καὶ ἐστὶ, καὶ μὴ θέλοντος, οὐκ ἐστὶ, θέλει δὲ ἀγαθὰ πάντα, ὅτι δὴ καὶ αὐτοαγαθὸν (75) τῇ οὐσίᾳ τυγχάνει. Ὁ δὲ δι' οὐ τὰ πάντα, Θεὸς Λόγος, ἄνωθεν ἐξ ἀγαθοῦ Πατρὸς ὡς ἐξ ἀενάου καὶ ἀπειρου πηγῆς ἀνομβρῶν λόγοις ἀρρήτοις (76), ποταμῷ δίκην πρόεισιν, ὅλος πλημμυρῶν ἐς τὸ κοινὸν τῆς τοῦ παντός σωτηρίας. Ὡς δὲ ἐπὶ τοῦ καθ' ἡμᾶς παραδείγματος, ὁ μὲν ἀόρατος καὶ ἀφανὴς ἐν ἡμῖν νοῦς, ὃν ὅστις ποτὲ καὶ ὁποῖος ὦν τὴν οὐσίαν ὑπάρχει, οὐδεὶς πώποτε ἀνθρώπων ἔγνω· βασιλεὺς δ' οἷα ἐν ἀπορρήτοις εἰσὼ τοῖς αὐτοῦ ταμείοις ὑπάρχων, μόνος τὰ πρακτέα βουλευεταί· Λόγος δ' ἐξ αὐτοῦ πρόεισι μονογενῆς, οἷα πατρὸς ἐξ αὐτοῦ μυχοῦ γεγεννημένος ἀρρήτῳ λόγῳ, καὶ δυνάμει ἀκατονομάστῳ, ὃς δὴ καὶ πρῶτος τῶν πατρικῶν τοῖς πᾶσι καθίσταται νοημάτων ἄγγελος, εἰς φανερόν τε κηρύττει τὰ ἐν ἀπορρήτοις τῷ Πατρὶ βεβουλευμένα, ἔργοις τε ἐπιτελεῖ τὰ βουλευόμενα προῶν εἰς τὰς πάντων ἀκοάς· εἶθ' οἱ μὲν ἐκ τῆς τοῦ λόγου μετέλαβον ὠφελείας, τὸν δ' ἀφανῆ καὶ ἀόρατον νοῦν, τὸν δὴ τοῦ Λόγου Πατέρα, οὐδεὶς πώποτε εἶδεν ὀφθαλμοῖς· κατὰ τὰ αὐτὰ δὲ, μᾶλλον δὲ καὶ ἐπέκεινα πάσης εἰκόνας τε καὶ παραδείγματος, ὁ τοῦ παμβασιλείως Θεοῦ τέλειος Λόγος, οἷα μονογενῆς Πατρὸς Υἱός, οὐ προσωρικῆ συνεστῶς δυνάμει, οὐδ' ἐκ συλλαβῶν ὀνομάτων τε καὶ ῥημάτων τὴν φύσιν κατεσκευασμένος, οὐδ' ἐν φωνῇ δι' ἀέρος πληττομένην σημεινόμενος, Θεοῦ δὲ τοῦ ἐπὶ πάντων ζῶν καὶ ἐνεργῆς ὑπάρχων Λόγος, κατ' οὐσίαν τε ὑφεστῶς οἷα Θεοῦ δύναμις καὶ Θεοῦ σοφία, πρόεισι μὲν τῆς πατρικῆς θεότητος τε καὶ βασιλείας, ἀγαθοῦ δὲ Πατρὸς ἀγαθὸν τυγχάνων γέννημα, κοινός τε ἀπάντων Σωτήρ, ἐποχετεύει τὰ σύμπαντα (77)· καὶ λόγου καὶ σοφίας καὶ φωτός, καὶ πάντων ἀγαθῶν ἐκ τοῦ οἴκειου πληρώματος τοῖς πᾶσιν ἐπιλιμνάζων, ἄρξει οὐ τὰ προσεχῆ μόνον καὶ ἐγγυτάτω, ἀλλὰ καὶ τὰ πόρρω διεστῶτα κατὰ τε γῆν καὶ θάλατταν, καὶ εἰ τις ἐτέρα τούτων ἐν τοῖς οὔσι τυγχάνει λῆξις· οἷς ὁμοῦ πᾶσιν ὄρους καὶ χώρας καὶ νόμους καὶ κλήρους διατάττεται κατὰ τὸ δικαιοτάτον, ἐξουσίᾳ βασιλικῇ τὰ πρόσφορα νέμων ἐκάστῳ καὶ χορηγῶν, καὶ τοῖς μὲν ὑπερκοσμικοῦς ἀψίδας, τοῖς

(74) Ὑπηρετικῆς οἰκονομίας. Jam supra ostendimus, veteres theologos Deo Patri attribuisse monarchiam, Filio vero οἰκονομῆν, seu dispositionem. Certè Patris proprium est imperare: Filii vero, qui Patris sapientia est, proprium est cuncta disponere. Proinde Patris quidem quietem ac beatitudinem propriam esse aiebant, Filii verò operationem. Non quod Pater ipse non operaretur, sed quod Pater quidem incognita et arcana, Filius vero manifestiora nobis operaretur, ut explicat Marius Victorinus in lib. 1 *Adversus Arianos*. Et veteres quidem theologo ante concilium Nicænum, Filium ὑπρέτην et

ὑπουργόν vocabant: postea vero hæc nomina referunt, ut patet ex Cyrillosostomo in sermone *De sigillis*.

(75) Vulg. καὶ αὐτοαγαθὸν Apparet scribendum esse αὐτὸ ἀγαθόν. In codice Fuk. scribitur αὐτοαγαθὸν una voce.

(76) Vulg. ἀνομβρῶν λόγος ἀρρήτος. Procul dubio scribendum est λόγοις ἀρρήτοις, ut paulo post dicit Eusebius.

(77) Vulg. ἐποχετεύει τὰ σύμπαντα τῶν. Postrema vox delenda est, nisi malis scribere ζῶα. Hic enim de animantibus præcipue loquitur.

Ἐ αὐτὸν οὐρανὸν οἰκεῖν (78), τοῖς δ' αἰθεροῦς διατρι-
 βάζ, τοῖς δὲ ἀέρα, τοῖς δὲ γῆν ἀφορίζων· κἀπειτα
 μεθιστῶν ἐνθένδε πάλιν ἀλλαχόσε, διακρίνων τε εὖ
 μάλα τοὺς ἐκάστων βίους, ἤθη τε καὶ τρόπων διατρι-
 βάζ ἀμειβόμενος, ζωῆς τε καὶ τροφῆς οὐ λογικῶν
 μόνον, ἀλλὰ καὶ ζώων ἀλόγων ἐπὶ χρῆσει τῶν λογικῶν
 ἐπιμελόμενος· καὶ τοῖς μὲν θνητῆς (79) καὶ
 προσκαίρου ζωῆς ἀπόλαυσιν, τοῖς δ' ἀθανάτου μετου-
 σίαν παρέχων, πάντα τε αὐτὸς οἶα Θεοῦ Λόγος ἐνεργεῖ,
 τοῖς πᾶσιν ἐπιπαρῶν, καὶ τὰ πάντα λογικῆ
 δυνάμει ἐπιπορευόμενος· ἄνω τε πρὸς τὸν αὐτοῦ
 Πατέρα βλέπων, τοῖς ἐκείνου νεύματι τὰ κάτω, καὶ
 μετ' αὐτὸν ἀκολουθῶν (80), οἶα κοινὸς ἀπάντων Σω-
 τῆρ διακυβερνᾷ, μεσεύων ἀμηγέπη, καὶ συνάγων
 πρὸς τὸν ἀγέννητον τὴν γεννητὴν οὐσίαν. Δεσμός τις
 οὗτος ἀρβραγῆς Θεοῦ λόγος μέσος τυγχάνει, συνδέων
 τὰ διεστῶτα, καὶ μὴ μακρὸν ἀποπίπτειν αὐτὰ συγ-
 χωρῶν· οὗτος ἡ καθόλου πρόνοια, κηδεμῶν οὗτος
 καὶ διορθωτῆς τοῦ παντός· οὗτος Θεοῦ δύναμις καὶ
 Θεοῦ σοφία. οὗτος μονογενῆς Θεός, ἐκ Θεοῦ γεγεν-
 νημένος Λόγος· ἐν ἀρχῇ γὰρ ἦν ὁ Λόγος, καὶ ὁ Λό-
 γος ἦν πρὸς τὸν Θεόν, καὶ Θεὸς ἦν ὁ Λόγος· πάντα δι'
 αὐτοῦ ἐγένετο, καὶ χωρὶς αὐτοῦ ἐγένετο οὐδὲ ἓν ἃ
 γέγονε· ἡ θεολόγων ἀνδρῶν Ἱεραὶ διδάσκουσι φωναί·
 οὗτος ὁ κοινὸς ἀπάντων φυτουργός, δι' ἃν ἡ τῶν ἔλων
 οὐσία φύει καὶ θάλλει, ὁμορῆμασι τοῖς ἐξ αὐτοῦ διὰ
 παντός ἀρδομένη, νεαράν τε ἀεὶ τὴν ἀκμὴν καὶ τὴν
 ὤραν περικαλλῆ τοῦ παντός παρεχομένη. Ὁ δὲ τῶν
 ἡνίων ἐπιειημμένος, εὐθέα περαινέει πατρικῶν νεύ-
 ματι, τὸ μέγα τοῦ σύμπαντος κόσμου πηδάλιουχὸν
 σκάφος. Τοιοῦτον καλλιτέχνην Ἰῶν μονογενῆ ὁ τῶν
 ἔλων ἐπέκεινα Θεός, οἶα Πατὴρ ἀγαθὸν (81) ἀπογεν-
 νήσας καρπὸν, τῷδε τῷ κόσμῳ μέγιστον ἀγαθὸν ἔδω-
 κήσατο, ἅτε ψυχὴν ἀψύχῃ σώματι (82) τῆ τῶν σω-
 μάτων ἀλόγῃ φύσει τὸν αὐτοῦ λόγον ἐμβαλὼν, καὶ
 τὴν ἄμορφον καὶ ἀνεῖδον, ἀψύχον τε καὶ ἀσημά-
 τιστον οὐσίαν, θεῖα δυνάμει Λόγου φωτίσας τε καὶ
 ψυχίσας· ἃν δὲ ἡμῖν καὶ γνωριστέον τε καὶ σκεπτέον,
 ἐν ὅλῃ μὲν καὶ σωμάτων στοιχείοις διὰ παντός ἐπι-
 χωριάζοντα, καὶ τὰ πάντα ζωογονοῦντα, τὸν αὐτὸν δὴ
 φῶς καὶ γέννημα νοερὸν φωτὸς ἀλέκτου, καὶ ἓνα μὲν
 τὴν οὐσίαν, ὡς ἂν ἐξ ἐνὸς ὄντα Πατρός, πολλὰς δὲ
 τὰς ἐν αὐτῷ κεκτημένον δυνάμεις. Οὐ γὰρ· ἐπειδὴ
 πολλὰ μέρη κόσμου, διὰ τοῦτο καὶ πολλὰς δυνάμεις
 ἡγητέον (83), οὐδ' ἐπεὶ πολλὰ τὰ πεποιημένα, ταῦτα

A gissime dissitas, tam in terra quam in mari, seu
 quæ alia in rerum natura sedes est præter istas.
 Quibus universis terminos, regiones, leges ac cer-
 tas sortes summa cum æquitate constituit: quæ
 unicuique congrua sunt, regali quadam potentia
 tribuens ac subministrans. Et his quidem fornices
 illos qui supra mundum sunt, illis vero cælum
 ipsum, aliis sedes æthereas, aliis aerem, terram
 aliis colendam assignans. Ac rursus eos inde in alia
 transferens loca, ac singulorum vitam optime di-
 judicans, moresque ac studia cujusque remunerans.
 Victum etiam et alimenta non modo animalibus
 ratione præditis, sed brutis etiam ad hominum usus
 prospicit: his quidem mortalis et caducæ vite
 brevem fructum concedens, illis vero immortalis
 vitæ indulgens consortium. Cuncta denique tan-
 quam Dei Sermo exsequitur: ipse ubique præsens,
 et rationali virtute universa pervadens. Sursum
 quoque defixis in Patrem suum luminibus, ex nutu
 imperioque ejus inferiora cuncta et post scipsum
 orta, utpote communis omnium Servator mode-
 ratur; medius quodammodo inter utraque exsi-
 stens, et substantiam quæ ortum habet, cum in-
 genito Patre conjungens. Est quippe Dei Sermo
 quasi firmissimum quoddam vinculum, quo dissita
 inter se colligantur, nec longius sinuntur abscē-
 dere. Hic est providentia qua universa reguntur:
 hic est qui omnia curat et componit ac corrigit.
 Hic Dei virtus est atque **640** sapientia. Hic deni-
 que est unigenitus Sermo, Deus ex Deo genitus.
 Nam, ut sacre theologorum docent paginae, *In
 principio erat Verbum, et Verbum erat apud Deum,
 et Deus erat Verbum. Omnia per ipsum facta sunt,
 et sine ipso factum est nihil* ¹¹. Hic est communis
 omnium agricola, cujus ope cuncta germinant ac
 pubescunt, ipsius imbribus assidue irrigata novo-
 que in dies vigore et venusta amœnitate decorata.
 Hic ergo habenas universi manu sua retineus, recto
 cursu cuncta dirigit, et vastam illam totius mundi
 navem paterno gubernat arbitrio. Hujusmodi præ-
 stantissimum artificem, unigenitum scilicet Filium,
 cum is qui super omnia est Deus, tanquam optimus
 Pater optimum fetum ex se genuisset, eum huic
 mundo quasi summum bonum donavit, illumque
 corporibus inanimatis tanquam animam infundens,

¹¹ Joan. 1, 1, 2.

(78) Τοῖς δ' αὐτὸν οὐρανὸν οἰκεῖν. Scribe dis-
 junctis vocibus τοῖς δ' αὐτὸν οὐρανὸν οἰκεῖν, τοῖς
 δ' αὐτὸν οὐρανὸν οἰκεῖν, τοῖς δ' αὐτὸν οὐρανὸν οἰκεῖν.

(79) Vulg. καὶ τοῖς μὲν θνητοῖς. Non dubito quin
 Eusebius scripserit, καὶ τοῖς μὲν θνητῆς καὶ προσκαί-
 ρου ζωῆς ἀπόλαυσιν, τοῖς δὲ ἀθανάτου μετουσίαν παρέ-
 χων, quomodo etiam legisse videtur vetus interpres.

(80) Τὰ κάτω, καὶ μετ' αὐτὸν ἀκολουθῶν. Hoc
 loco verba videntur esse transposita, quæ ita con-
 struo, τοῖς ἐκείνου νεύμασιν ἀκολουθῶν, τὰ κάτω καὶ
 μετ' αὐτὸν... διακυβερνᾷ. Paulo post ubi legitur
 δεσμός τις μέσος οὗτος, delenda est vox μέσος,
 quippe hæc statim occurrit.

(81) Οἶα Πατὴρ ἀγαθόν. Longe major erit ele-
 gantia, si vocem addideris hoc modo: Οἶα Πατὴρ
 ἀγαθός, ἀγαθὸν ἀπογεννήσας καρπὸν, etc. Atque ita
 Eusebium scripserit pro certo habeo. Sic enim

supra locutus est non semel.

(82) Vulg. ἅτε ψυχὴν καὶ σώματι ἀψύχῃ. Etiam
 hic transposita est particula. Scribe igitur ἅτε ψυχὴν
 σώματι ἀψύχῃ, καὶ τῆ τῶν σωμάτων, etc., nisi malis
 eam particulam penitus expungere. Deest certe in
 Fuketiano.

(83) Πολλὰς δυνάμεις ἡγητέον. Male vetus inter-
 pres vertit *facultates*. Nam Eusebius, quas hic δυνά-
 μεις dixit, in sequenti membro deos appellat. Vertendum
 igitur erat *potestates*. Sic enim Latini vocant
 dæmones, quos Greci δυνάμεις vocare solent. Servius
 in libro III *Æneidos*: *Nam potestates*, inquit,
aliæ cælestes sunt, aliæ terrenæ, aliæ permixtæ. Et
 in libro IV: *Nam potestates aut terrenæ sunt, aut
 aeriæ, aut ætheriæ*. Chalcidicus in *Timæum* Plato-
 nis, pagina 97: *Quæ potestates*, inquit, *ætheriæ
 aeriæque sunt dæmones, remoti a visu nostro et cæ-*

et ratione destitutis Sermonem suum ac rationem immiscens, informem materiam et animæ, speciei ac figuræ omnis expertem, divina sermonis sui virtute illustravit et animavit. Quem quidem nos et agnoscere et contemplari debemus, in materia quidem et corporum elementis ubique præsentem et cuncta animalia generantem, eundemque lumen, et inexplicabilis luminis intellectualem setum. Qui substantia quidem unus est, utpote ex uno editus Patre, multas tamen in se virtutes continet ac facultates. Neque enim ex eo quod multæ sint mundi partes, existimare debemus multas esse potestates: neque eo quod multæ sunt condita, plures quoque deos statuere oportet. Superstitiosi quidem illi multorum deorum cultores, utpote simplices et imperiti, gravissimo errore aberrarunt, dum mundi quasdam partes inter deos referunt, et mundum qui unus est, in plures partiuntur. Eodem plane modo ac si quis oculos hominis seorsum sumptos, hominem ipsum esse diceret: aures quoque alium hominem, caput etiam et collum, pectus item et humeros, pedes et manus ac reliqua membra minutim dividens, ipsas denique sensuum facultates mente dispertiens, multos homines esse affirmaret eum qui revera unus est. Qui profecto amentiam suam prudentibus viris ridendam propinaret. Huiusmodi omnino sunt, qui ex unius mundi partibus innumerales deos constituerunt; aut qui ipsum mundum, qui et ortus est et ex pluribus constat partibus, deum esse existimant: nec intelligunt fieri nullo modo posse **641** ut divina natura ex multis partibus conflata sit. Nam si concreta esset atque composita, altero opus haberet ut componeretur; nec omnino divina esse posset, quæ ex multis partibus constaret. Quomodo enim divina esse posset, cum ex diversis ac dissimilibus et ex deterioribus simul ac præstantioribus componeretur? Est autem Dei natura simplex prorsus et indivisibilis atque incomposita, et ultra omnem quæ oculis cernitur mundi constitutionem posita. Quocirca ille veritatis præco, contenta voce clamans sic fere ait: Dei quidem Sermo qui ante omnia exstitit, solus est omnium rationalium Servator. Deus vero qui supra omnia est, principium et auctor generationis, cum solus sit

teris sensibus. Eadem voce utitur Augustinus in libro x *De Civitate*, cap. 26, et in epist. ad Volusianum; Apuleius in *Apologia*; Longinianus in epist. ad Augustinum, et Amm. Marcellinus in libro xxi. Apud Græcos vero nihil frequentius occurrit. Hieronymus in *caput II Joëlis: A dextris*, inquit, *et a sinistris virtutes et fortitudines Dei legimus: quas Græci δυνάμεις vocant*, etc.

(84) Vulg. *δεῖ μὲν δὲ ὅλα νήπιοι*. Scribe meo periculo οἱ μὲν δὲ, ὅλα νήπιοι πολυθέων ἀνδρῶν παῖδες, etc. Quod idem est, ac si diceret: οἱ μὲν δὲ πολυθεοί. In codice Fuk. scribitur δεινὴν δὲ ὅλα, etc., πλάνην ἐπλανήθησαν, optime.

(85) Vulg. *οὐδ' ἂν πολυμερῆς οὖσα*. Scribendum est οὐδ' αὖ πολυμερῆς, etc. Mox post verba illa πῶς γὰρ apponenda est interrogationis nota, quod non vidit interpres.

καὶ θεοὺς ὑφίστασθαι προσήκει πλείους· δεινὴν δὲ ὅλα νήπιοι (84) τὰς ψυχὰς, πολυθέων ἀνδρῶν παῖδες πλάνην ἐπλανήθησαν, τὰ μέρη τοῦ παντὸς θεοποιήσαντες, καὶ τὸν ἕνα κόσμον εἰς πολλὰ διελόντες· ὡς εἰ καὶ ἀνθρώπου συνεστῶτος ἐνός, ἀπολαθῶν τις ἰδίως ὀφθαλμοῦς, ἀνθρωπον εἶναι λέγοι τούτους, καὶ ὡτα πάλιν, ἄλλον ἀνθρωπον, καὶ κεφαλὴν ὁμοίως, αὐχένα τε καὶ στέρνα καὶ ὠμους, πόδας τε καὶ χεῖρας, καὶ τὰ λοιπὰ κατακερματίσας μέλη, τὰς τε τῶν αἰσθητηρίων δυνάμεις καταδιελὼν τῷ λόγῳ, παμπόλλους λέγοι εἶναι ἀνθρώπους τὸν ἕνα, πλείον οὐδὲν ἢ μωρίας γέλωτα παρὰ τοῖς ἔμφροσιν ὀφλισκάνων· τοιούτος ἂν εἴη καὶ ὁ μυρίους ἑαυτῷ θεοὺς ἐξ ἐνός κόσμου τῶν μερῶν ὑφιστάμενος, ἢ καὶ αὐτὸν εἶναι θεὸν τὸν γενητὸν τουτοῦ κόσμου πολλῶν ἐκ μερῶν ὑφιστῶτα νομίζων, καὶ οὐκ εἰδῶς ὅτι θεία φύσις οὐκ ἂν ποτε ἐκ μερῶν συσταίη· εἰ δὲ σύνθετος γένοιτο, καὶ ἐτέρου δέοιτο ἂν τοῦ συνθήσοντος αὐτήν, οὐδ' αὖ πολυμερῆς οὖσα (85), ὑπάρχοι ἂν θεία· πῶς γὰρ, ἐξ ἀνομοίων διαφορῶν, χειρόνων τε καὶ ἀμεινῶνων ὑφιστῶσα; Ἀπλῆ δὲ καὶ ἀμερῆς καὶ ἀσύνητος οὖσα, πάσης ἐπέκεινα τυγχάνει τῆς ὁρωμένης τοῦ κόσμου διατάξεως. Διὸ δὴ τῆς ἀληθείας ὁ κήρυξ (86), ὡδὲ πη λέγων διαρρήδην κέκραγε· Θεοῦ μὲν Λόγος ὁ πρὸ πάντων, μόνος ἂν εἴη λογικῶν πάντων Σωτήρ, θεὸς δὲ ὁ ἐπέκεινα Λόγου γενεσιάρχης (87), μόνος ἀπάντων αἰτίας ὢν, αὐτοῦ μὲν ὅλα μονογενοῦς, κυρίως ἂν λεχθεῖ τοῦ Λόγου Πατῆρ· αὐτὸς δ' ἀνώτερον αἰτίον οὐκ ἐπιγράφεται· διὸ δὴ καὶ μόνος θεὸς αὐτῶν, μονογενῆς δ' ἐξ αὐτοῦ πρέσβειν ὁ τῶν ὄλων Σωτήρ, Θεοῦ Λόγος εἷς, ὁ διὰ πάντων· ὁ μὲν οὖν αἰσθητῶς κόσμος (88), ὅλα τις πολύχορδος λύρα ἐξ ἀνομοίων συνεστῶσα χορδῶν, ὀξεῖων τε καὶ βαρεῖων, τῶν τε ἀνειμένων, καὶ ἐπιτεταμένων καὶ μέσων, εὖ δ' ἡρμωσμένων ἀπασῶν τέχνῃ τῇ μουσικῇ, κατὰ ταῦτα δὴ καὶ ὅδε παραμερῆς ὢν καὶ πολυσύνθετος, ψυχρᾶς ὁμοῦ καὶ τῆς ἐναντίας ταύτης θερμῆς, ὑγρᾶς τε καὶ αὖ πάλιν τῆς ἐναντίας ταύτης ξηρᾶς οὐσίας, εἰς μίαν συνελθὼν ἀρμονίαν, ὄργανον ἂν εἴη μέγα μεγάλου Θεοῦ δημιουργήμα· Λόγος δ' ὁ θεὸς οὐκ ἔστι ἐκ μερῶν συνεστῶς, οὐδ' ἐξ ἐναντίων συγκείμενος, ἀμερῆς αὐτὸς ὢν καὶ ἀσύνητος, εὖ καὶ σοφῶς τὸ πᾶν ἀνακρούεται, τῷ αὐτοῦ Πατρὶ καὶ βασιλεῖ τῶν ὄλων τῇ ὀφειλομένην καὶ αὐτῷ πρέπουσαν ἀποδοῦς με-

D

(86) *Τῆς ἀληθείας ὁ κήρυξ*. Joannem Evangelistam intelligit, cujus verba paulo ante laudaverat, *In principio erat Verbum*, etc. Quæ quidem verba nunc παραφραστικῶς exponit Eusebius.

(87) *Θεὸς δὲ ὁ ἐπέκεινα Λόγου γενεσιάρχης*. Interpres verba sic construxit: ὁ ἐπέκεινα λόγου. Vertit enim, *qui dicendo exprimi nequit*. Quod non placet. Mallet itaque verba aliter construere, ut γενεσιάρχης Λόγου dicatur, id est principium et auctor Verbi. Eusebius certe Deum Patrem vocare solet τὸν ἐπέκεινα πάντων. Sane hoc loco Verbum comparat Patri. Et Verbum quidem dicit esse πρὸ πάντων: Patrem vero ait esse ἐπέκεινα πάντων, ubique plus tribuens Patri.

(88) Vulg. *ὡς μὲν οὖν αἰσθητὸς κόσμος*. Procul dubio scribendum est: ὁ μὲν οὖν αἰσθητῶς κόσμος, etc. Quod ex sequentibus manifeste convincitur.

λφθίαν· ὡς ὕφ' ἐνὶ σώματι (89), μέλη μὲν καὶ μέρη, σπλάγχνα τε καὶ ἔγκατα συνήκται μυρία, ψυχὴ δ' ἀφανὴς ἠπλωται δι' ἔλων μία, καὶ νοῦς ἀμερῆς καὶ ἀσώματος εἷς· οὕτω δὴ καὶ ἐπὶ τοῦδε, ἐκ μὲν πολλῶν μερῶν κόσμος συνέστηκεν εἷς, λόγος δὲ ὡσαύτως θεοῦ πολυδύναμος καὶ παντοδύναμος εἷς, διὰ πάντων ἤκων καὶ τοῖς πᾶσιν ἀπλανῶς ἐφηπλωμένος (90), πάντων ἂν εἴη τῶν ἐν αὐτοῖς αἴτιος. Οὐχ ὀρθῶς ὀφθαλμοῖς τὸν σύμπαντα κόσμον; Ὡς οὐρανὸς εἷς μυρία περιλαμβάνει ἀμφὶ τοῦτον (91) χορείας ἀστρων περιπολούσας· πάλιν ἥλιος εἷς, ἀλλ' οὐ πλείους, καὶ τὰς ἀπάντων ὑπερβολῆ φωτὸς καλύπτει μαρμαρυγᾶς· οὕτω δὴ τὰ ἐνὸς θντος Πατρὸς, καὶ τὸν τοῦτου λόγον ἕνα χρῆ ἀγαθὸν ἀγαθοῦ Πατρὸς εἶναι. Εἰ δ' ὅτι μὴ καὶ πλείους ἐπιμέμφετό τις, ὥρα τὸν τοιοῦτον, ὅτι μὴ καὶ ἡλίου συνίστη πλείους, καὶ σελήνας καὶ κόσμους, καὶ μυρία ἄλλα αἰτιᾶσθαι, μαινομένου τρόπον τὰ ὀρθὰ καὶ εὐ ἔχοντα τῆς φύσεως διαστρέφειν ἐπιχειροῦντος. Ἄλλ' ὡς ἐν ἑρατοῖς ἥλιος εἷς τὸν αἰσθητὸν ἅπαντα καταλάμπει κόσμον, οὕτω δὴ καὶ ἐν νοητοῖς, ἀφανῶς ἡμῖν καὶ ἀοράτως εἷς ὁ τοῦ θεοῦ λόγος παντοδύναμος, τὰ σύμπαντα καταυγάζει· ἐπεὶ καὶ ἐν ἀνθρώπῳ μία ψυχὴ καὶ μία λογικὴ δύναμις, πλείστων ὁμοῦ γένοιτο· ἂν δημιουργὸς, εἰ καὶ γεωργεῖν ἢ αὐτῆ, καὶ ναυπηγεῖν, καὶ κυβερνεῖν, καὶ οἰκοδομεῖν πολλὰ μαθοῦσα ἐπιθάλοιο· καὶ εἷς νοῦς ἐν ἀνθρώπῳ καὶ λογισμὸς, δέξαιτ' ἂν ποτε μυρίας ἐπιστήμας, γεωμετρῆσει τε ὁ αὐτὸς καὶ ἀστρονομίῃσει, καὶ λόγους γραμματικῆς καὶ βητορικῆς παραδόσει καὶ Ιατρικῆς, ἐν τε μαθήμασι καὶ τοῖς κατὰ χεῖρα προσήσεται· καὶ οὕτω γε οὐδεὶς πώποτε πλείους ἐν ἐνὶ σώματι ψυχᾶς ἠγήσατο εἶναι, οὐδὲ πολλὰς ἐθαύμασε τὰς ἐν ἀνθρώπῳ οὐσίας, διὰ τὴν τῶν πολλῶν μαθημάτων ὑποδοχὴν. Εἰ δὲ καὶ ἄμορφον ἕλην πηλοῦ τις εὐρῶν, κἄπειτα χερσὶν ἀπαλύνας, ἐπιθεῖη ζώου μορφὴν, ἄλλω μὲν σχήματι κεφαλὴν, χεῖρας δὲ καὶ πόδας ἐτέρω, καὶ ὀφθαλμοὺς πάλιν ἄλλω καὶ παρεῖας ὡσαύτως, ὥτ' αὐτὰ τε καὶ στόμα καὶ ῥῖνας, στέρνα τε καὶ ὠμους ὑποτυπωσάμενος τέχνη τῆ πλαστικῆ· ἀλλ' οὐκ ἐπειδὴ πολλὰ σχήματα καὶ μέρη καὶ μέλη ὕφ' ἐνὶ σώματι δεδημιουργηται, τοσοῦτους χρῆ καὶ τοὺς ποιητὰς ἠγεῖσθαι, ἀλλ' ἕνα μὲν ὄντα τὸν τοῦ παντὸς ἀθρόως τεχνίτην εἰδέναι, ἐπαινεῖν δ' ἀναγκαῖον, τὸν ἐνὶ λογισμῷ καὶ μιᾷ δυνάμει, τὸ πᾶν τεκτινόμενον· οὕτω δὴ καὶ ἐπὶ τοῦδε τοῦ σύμπαντος κόσμου, ἐνὸς μὲν θντος, ἐκ μερῶν δὲ πλείστων ὑφρεστώτος, οὐ πολλὰς χρῆ ὑποτίθεσθαι δημιουργικὰς δυνάμεις, οὐδὲ πολλοὺς ὀνομάζειν θεοὺς, μίαν δὲ θεολογεῖν τὴν πάνσοφον καὶ παναρμόνιον, τὴν ὡς ἀληθῶς θεοῦ σοφίαν, μιᾷ δυνάμει καὶ ἀρετῇ μιᾷ διὰ πάντων ἤκουσαν, καὶ διὰ παντὸς τοῦ κόσμου χωροῦσαν, καὶ τὰ πάντα

A omnium causa, Verbi quidem sui, utpote unigeniti, Pater proprie dicitur: ipse vero superiorem causam nullam agnoscit. Ipse igitur unus est Deus; Unigenitus autem ex eo procedit, Dei Sermo unus, per cuncta permanens et omnium conservator. Ac sensibilis quidem hic mundus, non secus ac lyra quaedam ex multis ac dissimilibus constans chordis, quarum aliae acutae, aliae graves sunt; aliae remissae, intensae aliae; quaedam inter has mediae, omnes vero probe aptatae ex artis musicae praeceptis: sic etiam ipse ex multis partibus compositus, ex frigida scilicet et huic contraria calida; item ex humida, eique contraria sicca substantia; unamque ex his omnibus harmoniam efficiens, magnum Dei magni instrumentum opusque merito dici potest. Divinus autem Sermo, qui neque ex partibus constat, neque ex contrariis compositus est, sed simplex atque indivisibilis, perite ac modulate pulsat hoc universum, Patrique suo, summo omnium moderatori debitum ac sibi ipsi convenientem edit concentum. Et quemadmodum in uno corpore, partes quidem ac membra, viscera quoque et intestina quamplurima simul compaginata sunt, unus autem animus per cuncta diffunditur, et mens indivisibilis atque incorporea una est: sic in hoc universo, mundus quidem ipse ex multis partibus in unum conflatus est: divinus autem Sermo multa vi pollens est et omnipotens, itidem unus, per universa permanens, et absque vago errore per omnia diffusus, omnia quae in ipsis fiunt causa est. Annon oculis tuis vides universum hunc mundum? Qualiter unicum caelum innumerabiles astrorum choros circa ipsum discursantes complectitur. Qualiter etiam unicus sol plures alios siderum choros ductat, et lucis suae praestantia aliorum 642 omnium splendorem occulat. Sic cum unus sit Pater, unum quoque ejus Sermonem, utpote optimi Patris optimum fetum esse oportet. Quod si quis conqueratur eo quod plures non sint, idem etiam quod non plures sint soles, plures lunae, plures mundi, et alia sexcenta conqueri poterit; instar insani cuiusdam ea convellere aggrediens, quae sunt optime ac prudentissime a natura constituta. Enimvero ut in visibilibus rebus sol unus mundum sensibus subjectum illuminat, sic in rebus quae intelligentia percipiuntur, unus Dei Sermo omnipotens, invisibili quadam nobisque occulta ratione, universa collustrat. Quippe etiam in homine unus animus et una ratiocinandi facultas, multarum simul rerum artifex est, siquidem et agrum colere, et navem aedificare eandemque regere; et domum exstruere idem animus

(89) Ὡς ὕφ' ἐνὶ σώματι. Deest hic particula, quam ita suppleo, ὡς μὲν οὖν ὕφ' ἐνὶ σώματι· potest etiam scribi ὡς δὲ ὕφ' ἐνὶ.

(90) Ἀπλανῶς ἐφηπλωμένος. Forte scribendum est ἀφανῶς. Verbum enim Dei invisibili quodam modo per omnia diffusum est. Sed vulgata lectio non temere rejicienda. Intelligit enim Eusebius, Verbum Dei cunctis rebus infusum esse, non ut spiritum qui vago motu per omnia permanat, et

nunc hac, nunc illac circumfertur, sed ut animam, quae in cuncta simul diffunditur membra, nec ab his ad illa evagatur. Interpretes ἀπλανῶς vertit reuera.

(91) Vulg. ἀμφὶ μυρίας. Et hic transposita esse vocabula nemo non videt. Scribe igitur χορείας ἀστρων ἀμφὶ τοῦτον περιπολούσας. Paulo post lega ἥλιος εἷς, ἀλλ' οὐ πλείους, ὡς καὶ, etc.

plurimarum rerum peritia instructus aggreditur. Una quoque in homine mens ac ratio plures disciplinas complectitur. Etenim una eademque mens geometriam et astronomiam callet; et grammaticæ ac rhetoricæ et medicinæ præcepta tradit; nec solum liberalium disciplinarum, sed et artium quæ in manuum opere versantur, magistra est. Nec tamen ideo plures esse uno in corpore animos, ullus unquam existimavit; nec plures in eodem homine substantias, ob multarum simul disciplinarum peritiam miratus est. Ponamus aliquem reperita luti massa penitus informi, ex ea deinde manibus emollita animalis speciem efformasse; et caput quidem hac figura, manus et pedes alia; alia oculos, gonas, aures item, os et nares, pectus et humeros figulino opere expressisse. Quamvis plures in uno corpore figuræ, partes ac membra efficta sunt, non ideo tamen totidem artifices operis existisse putandum est; sed unum totius operis artificem agnoscere ac laudare debemus qui, unius rationis et unius facultatis ope, totum opus molitus sit. Idem quoque de hoc universo mundo sentiendum est, qui cum unus sit, ex pluribus tamen partibus constat. Nec plures opifices potestates ideo ponere, nec plures deos nominare debemus: sed unam veri Dei potestatem atque sapientiam, omni solertia omnibusque harmoniæ numeris instructam, divinitatis vocabulo afficere: quippe qui una et singulari vi atque virtute per omnia commeet, et per universum mundum pervadat, 643 cunctaque constituat atque vivificet; universis denique ac singulis corporibus et elementis, varia munera ac beneficia ex seipsa suppeditet. Sic etiam una eademque solaris lucis impressio, simul eodemque momento, aerem illustrat, oculos illuminat, tactum calefacit, terram fecundat, et plantis incrementum tribuit; tempus præterea constituit, regit ac ductat sidera; cælum circuit, Deique potentiam universis ob oculos proponit: atque hæc omnia una vi naturæ suæ perficit. Ignis quoque natura, aurum quidem purgat, plumbum vero liquefacit; et ceram quidem dissolvit, lutum vero exsiccat, et ligna comburit, una incendiaria vi tot tantasque res perpetrante. Eodem modo divinus Sermo, summus omnium moderator, per omnia permeans, et in omnibus existens, et per cuncta cælestia simul ac terrena discurrens, et tam invisibilia quam visibilia gubernans: solem ipsum, cælumque ac mundum inexplicabili quadam potentia regit; virtutis suæ efficacia ubique præsens, et per universa pervadens, ac soli quidem ipsi et lunæ ac reliquis sideribus, ex lucis suæ fonte perenne lumen effundit; cælum vero quod velut præstantissimam quamdam magnitudinis suæ imaginem effinxit, perpetuo moderatur. Eas autem potestates quæ ultra cælum ac mundum ipsum positæ sunt, angelos scilicet ac spiritus et intellectuales rationalesque substantias, vita simul et lumine, sapientia omnique virtute, et pulchritudine ac bonitate ex thesauris suis deprompta locupletat. Denique una eademque opifice facultate, et substantiam elementis suppeditare non cessat, et corporibus mistiones ac temperamenta, species, formas, figuras et qualitates innumerabiles tam in plantis quam in animalibus; tam in rationalibus quam in brutis, singula admirabili varietate distinguens, et una eademque virtute omnia omnibus affatim subministrans: et cunctis palam faciens, non septem aut plurium etiam chordarum lyram, sed unum hunc mundum tot in se harmonias continentem unius conditoris Sermonis opus esse.

(92) Vulg. *ποικίλην τῆς ἐξ αὐτῆς χορηγίαν ποιουμένην*. Delendus est articulus, aut certe scribendum τὴν ἐξ αὐτῆς, ut habet codex Fuk. Mox ubi legitur φωτὸς ἡλίου προβολή, malim προσβολή cum codice Fuk.

(93) Vulg. *ἀρρήτων δυνάμεσιν*. Scribendum videtur ἀρρήτων λόγων δυνάμεσιν ἤνωχεῖ, vel ut in

ὑφισταμένην τε καὶ ζωοῦσαν, καθόλου τε τοῖς πᾶσι καὶ τοῖς κατὰ μέρος σώμασι τε καὶ στοιχείοις, ποικίλην τὴν ἐξ αὐτῆς χορηγίαν ποιουμένην (92) οὕτως καὶ φωτὸς ἡλίου μία καὶ ἡ αὐτῆ προβολή, ὁμοῦ καὶ κατὰ τὸ αὐτὸ καταυγάζει: μὲν ἄρα, φωτίζει δὲ ὀφθαλμούς, ἀφῆν δὲ θερμαίνει, πιαίνει τε γῆν καὶ αὖξει φυτὰ, χρόνον ὑφίστησιν, ἀστρων ἡγείται, οὐρανὸν περιπολεῖ, κόσμον φαιδρύνει, Θεοῦ δύναμιν ἐναργῆ τῷ παντὶ συνίστησι, ταῦτά τε πάντα μιᾶ ῥοπῇ φύσεως συντελεῖ· καὶ πυρὸς μὲν φύσει ὠσαύτως, χρυσοῦ μὲν καθαίρει, μόλιθον δὲ τήκει, καὶ κηρὸν μὲν λυεῖ, πηλὸν δὲ ξηραίνει, ὕλην τε φρύγει, μιᾶ τῇ καυστικῇ δυνάμει τοσαῦτα καταργαζομένη· ταῦτη τοι καὶ ὁ παμβασιλεὺς τοῦ Θεοῦ Λόγος, ὁ διὰ πάντων ἤκων, ἐν πᾶσι τε ὢν καὶ πάντα ἐπιπορευόμενος οὐράνια τε καὶ ἐπίγεια, τὰ ἀφανῆ καὶ τὰ ὀρώμενα διακυβερνῶν, ἡλίον τε αὐτὸν, οὐρανὸν καὶ τὸν σύμπαντα κόσμον, ἀρρήτοις δυνάμεσιν (93) ἤνωχεῖ, δραστηκῆ δυνάμει τοῖς πᾶσιν ἐπιπαρῶν, καὶ διὰ πάντων χωρῶν· εἴ τι αὐτῷ μὲν ἡλίῳ καὶ σελήνῃ καὶ ἀστροῖς, ἐξ οἰκείας πηγῆς ἀέναον φῶς ἐπομβρεῖ, οὐρανὸν δὲ οἰκείου μεγέθους προσφουεστάτην εἰκόνα ὑποστησάμενος, εἰς αἰῶνα διακρατεῖ· τὰς δ' ἐπέκεινα οὐρανοῦ καὶ κόσμου δυνάμεις ἀγγέλων καὶ πνευμάτων, νοερῶν τε καὶ λογικῶν οὐσιῶν, ζωῆς ὁμοῦ καὶ φωτὸς καὶ σοφίας καὶ πάσης ἀρετῆς, καλοῦ τε καὶ ἀγαθοῦ παντός, ἐκ τῶν παρὰ αὐτοῦ θησαυρῶν ἐμπέπληται, μιᾶ δὲ καὶ τῇ αὐτῇ δημιουργῷ τέχνῃ, καὶ στοιχείοις οὐσίας οὐποτε διαλειμπάνει παρέχων, καὶ τοῖς σώμασι μίξεις καὶ κρᾶσεις καὶ ἤδη (95) καὶ μορφὰς καὶ σχήματα, ποιότητάς τε μυρίας, ἐν τε ζώοις καὶ φυτοῖς (94) καὶ ψυχαῖς λογικαῖς τε καὶ ἀλόγοις, ἄλλοτε ἄλλως καταποικίλλων, καὶ πᾶσιν ὁμοῦ τὰ πάντα μιᾶ δυνάμει ἐπιχορηγῶν, διαβρῆδῶν τε ἐπιδεικνύς, οὐχ ἐπιτόχορον λύραν, ἕνα δὲ κόσμον πολυαρμόνιον, ἐνὸς λόγου κοσμοποιοῦ ἔργον.

D codice Fuk. ἀρρήτοις δυνάμεσιν. Paulo post ubi legitur εἴ τι αὐτῷ μὲν ἡλίῳ interpretis legisse videtur εἶτα. Melius tamen scriberetur καὶ αὐτῷ μὲν, etc. (95) ἤδη. Fortasse εἶδη, uti legit interpretis. Erit. (94) Ἐν τε ζώοις καὶ φυτοῖς. In codice Fuk. desunt hæc voces ἐν τε, quæ profecto non videntur valde necessarix.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΓ'.

A

CAPUT XIII.

Λέγωμεν δὴτα ἐξῆς καὶ διασαφῶμεν (95) τὴν αἰ-
 τίαν, δι' ἣν ὁ τοσοῦτος τοῦ Θεοῦ Λόγος τὴν εἰς ἀνθρώ-
 πους κάθοδον ἐποιεῖτο· τοῦτον δὴ τὸν οὐρανοῦ καὶ
 γῆς ἐπιστατοῦντα τοῦ Θεοῦ Λόγου, τὸν ἐξ αὐτῆς οἶα
 πηγῆς τῆς ἀνωτάτω πατρικῆς θεότητος γεγεννημέ-
 νον, καὶ τῷδε μὲν αἰεὶ τῷ κόσμῳ παρόντα καὶ συν-
 όντα, τῆς δ' αὐτοῦ προνοίας καὶ τῆς εἰς ἀνθρώπους
 κηδεμονίας ἐναργῆ παρεχόμενον τὰ γνωρίσματα,
 ἀνθρώπων ἀφρόνων γένος μὴ συλλογισάμενον, ἤλιψ
 καὶ σελήνη καὶ αὐτῷ οὐρανῷ καὶ ἄστροις, τὴν σεβά-
 σμιον ἀνέθεντο προσγορίαν. Καὶ οὐδὲ μέχρι τού-
 των ἔστησαν· ἀλλὰ καὶ τὴν γεώδη φύσιν καὶ τοὺς
 ἀπὸ γῆς καρποὺς, τροφάς τε σωμάτων παντοίας
 ἐθέωσαν, Δήμητραν, καὶ Κόρην καὶ Διώνυσον, καὶ
 ἀδελφὰ τούτων ἕτερα εἰδωλοποιήσαντες· καὶ οὐδὲ
 μέχρι τούτων ἔστησαν· ἀλλὰ καὶ τῆς σφῶν αὐ-
 τῶν διανοίας τοὺς λογισμοὺς, καὶ αὐτὸν δὴ τὸν τού-
 των ἐρμηνεῖα λόγον, θεοὺς ἀνειπέειν οὐκ ἀπόκνησαν,
 Ἄθην μὲν τὴν διάνοιαν, τὸν δὲ λόγον Ἑρμῆν ἐπ-
 νομασάντες, καὶ τὰς τε τῶν μαθημάτων ἐπιπόλους
 δυνάμεις, Μνημοσύνην καὶ Μούσας ἀνειπόντες· καὶ
 οὐδὲ μέχρι τούτων ἔστησαν· ἐπὶ μείζον δ' αἰσῶντες
 ἀτοπίας ὑπερβολῆς δυσσεβείας, τὰ οἰκεία πάθη, ἃ δὴ
 ἔχρην ἀποτρέπεσθαι καὶ λόγῳ σώφρονι θεραπεύειν,
 οἱ δὲ ἐθέωσαν, αὐτὴν τε τὴν σφῶν ἐπιθυμίαν καὶ
 τὴν ἐμπαθῆ καὶ ἀκόλαστον τῶν ψυχῶν νόσον, τὰ τε
 ὀκλά πρὸς αἰσχρουργίαν μέρη τε καὶ μέλη τοῦ σώ-
 ματος, ἐπὶ τῇ τῶν αἰσχρῶν ἡδονῶν ἀκρατεῖα (96)
 Ἐρωτα καὶ Πρίηπον καὶ Ἀφροδίτην καὶ ἄλλα τὰ
 συγγενῆ τοῦτοις ἀνειπόντες· καὶ οὐδὲ μέχρι τούτων
 ἔστησαν· ἀλλὰ γὰρ ἀμφὶ τὰς σωμάτων γενέσεις καὶ
 τὸν κάτω θνητὸν βίον καταπεσόντες, ἀνθρώπους θνη-
 τοὺς ἐξεθείασαν, καὶ μετὰ τὸν κοινὸν θάνατον ἥρωας
 καὶ θεοὺς ἐπεφήμισαν, ἀμφὶ μνήματα καὶ τάφους
 τὴν ἀθάνατον καὶ θείαν οὐσίαν ὑποτοπήσαντες εἰλίσ-
 σασθαι· καὶ οὐδὲ μέχρι τούτων ἔστησαν· ἀλλὰ καὶ
 ζῶων ἀλόγων παντοία γένη, ἐρπετῶν τε τὰ βλαπτι-
 κώτατα, τῇ σεβασμῶν προσγορίᾳ τετιμῆκασιν· καὶ
 οὐδὲ μέχρι τούτων ἔστησαν· ἀλλὰ καὶ δρυὶς κατακό-
 ψαντες, καὶ πέτρας ἐκτεμόντες, γῆς τε μέταλλα καὶ
 χαλκοῦ καὶ σιδήρου καὶ τῆς ἄλλης ὕλης διερευνη-
 σάμενοι, θηλειῶν τύπους καὶ ἀρρένων ἀνδρῶν σχή-
 ματα, θηρίων τε μορφάς καὶ ἐρπετῶν ἀνεπλάσαντο,
 κίπειτα τοῦτοις τιμὰς περιτεθείασιν. Καὶ οὐδὲ μέχρι
 τούτων ἔστησαν· ἀλλὰ καὶ τοῖς ἐμφωλεύουσι τοῖς
 ζῴοις, σκοτίοις τε μυχοῖς ἐγκαταδεδυκῶσι δαίμοσι
 πονηροῖς, ἀμφὶ τὰς τῶν θυσῶν λουβὰς τε καὶ κνίσσας
 λιχνεύουσι, τὴν αὐτὴν τῶν θεῶν ἀνέθηκον ἐπηγορίαν·
 καὶ οὐδὲ μέχρι τούτων ἔστησαν· ἀλλὰ καὶ αὐτοὺς
 καταδέσμοις τισὶν (97) ἀπειρημένης γοητείας, ἐκθέ-

Nunc vero quam ob causam tantus hic Dei Sermo
 in terras descenderit, exponere aggrediamur. Ho-
 mines stulti ac vecordes, cum hunc Dei Sermonem
 cœli ac terrarum præsidem, qui ex Patris divini-
 tate tanquam ex fonte quodam editus, semper huic
 mundo præsens adest, suæque providentiæ 644
 et erga homines benevolentia certissima præbet
 indicia, minime intellexissent, soli ac lunæ, cœlo-
 que ipsi ac sideribus venerandum Dei nomen tri-
 buere non dubitarunt. Nec his contenti, terrenam
 quoque naturam, fructusque e terra editos, et
 cujusquomodî corporum alimenta, deos fecerunt;
 Cereris, Proserpinæ, Bacchi et aliorum hujusmodi
 numinum simulacra sibi fingentes. Sed neque hic
 B
 stantes gradum, suarum quoque mentium cogita-
 tiones, et earum interpretem orationem, deos
 appellare non veriti, ipsam quidem mentem Miner-
 vam; orationem vero Mercurium, et animi facul-
 tates quibus disciplina percipiuntur, monetam et
 musas cognominarunt. Neque his adhuc contenti,
 sed præ nimia impietate deliramenta sua quotidie
 novis accessionibus cumulantes, animorum suorum
 perturbationes, quos odio prosequi et temperantiæ
 præceptis comprimere debuerant, consecraverunt.
 Ipsamque animi sui cupiditatem, et flagitiosum
 atque intemperantem morbum, ipsaque adeo corpo-
 ris membra quæ ad obscenitatem impellunt; ipsam
 denique in turpes voluptates effusam intemperan-
 tiam, Cupidinem, Priapum ac Venerem nuncupa-
 runt. Sed neque hic substiterunt: verum ad cor-
 porum ortus et ad mortalem hanc in terris vitam
 depressi, homines morti obnoxios in deorum nume-
 rum retulerunt; et post naturalem cunctisque homi-
 nibus præscriptum vitæ finem, deos et heroas appel-
 larunt, divinam immortalẽque naturam circa
 tumulos et sepulcra obvagari existimantes. Neque
 vero hic hæsit eorum amentia, sed varia brutorum
 animantium genera, et ex serpentibus eos qui
 maxime noxii essent, Augusto divinitatis nomine
 honorarunt. Et ulterius progressi, excisis arboribus
 et saxis, terræ quoque, æris ac ferri aliusque effos-
 sis metallis, feminarum et virorum effigies, fera-
 rumque ac serpentum species expresserunt, cul-
 tumque posthac iis exhibuerunt. Nec tamen finem
 hic fecerunt amentia; sed malignis dæmonibus qui
 intra simulacra abditî delitescebant, et qui in ob-
 scuris recessibus insederant, quique libamentis et
 hostiarum nidoribus inhiabant, deorum nomen indi-
 derunt. Nec his contenti, dæmones illos et invisibiles
 potestates quæ per aerem circumferuntur, quibusdam

(95) Vulg. Λέγω μὲν δὴ τὰ ἐξῆς καὶ διασαφῶ
 μέν. Scribendum est uno verbo λέγωμεν δὴτα ἐξῆς
 καὶ διασαφῶμεν, ut est in codice Puk.

(96) Vulg. καὶ ἐπὶ τῇ τῶν αἰσχρῶν ἡδονῶν ἀκρα-
 τεῖα. Scribendum est καὶ ἐπὶ τὴν τῶν αἰσχρῶν ἡδονῶν
 ἀκρατείαν, etc.; refertur enim ad ἀνειπόντες. At Euse-
 bius, impudicos affectus ab hominibus esse conse-
 cratos. Nam cupiditatem quidem suam Cupidinis
 nomine appellarunt: membra vero quilibet obsce-

nitates peraguntur, Priapum: intemperantiam vero
 in turpes voluptates effusam Venerem vocaverunt.
 Hic est hujus loci sensus, quem interpres non ani-
 madvertit. — Juxta quod hic annotavit, Latine qui-
 dem interpretatus est Valesius, Græcum vero textum
 aliter, ut videre est, expressit, sicque aliis in locis
 non semel. Edit.

(97) Ἀλλὰ καὶ αὐτοὺς καταδέσμοις τισὶν. Pro-
 prium est vocabulum artis magicæ κατὰστμοι. Sic

vetitarum artium ligamentis, et sceleratis ac nefariis A carminibus 645 et incantationibus, assessores sibi adsciverunt. Et ex hominibus quidem non eosdem cuncti, sed alii alios consecraverunt. Græci quidem Bacchum, Herculem, Æsculapium, Apollinem et alios quosdam homines deorum atque heroum vocabulo honorarunt. Ægyptii vero, Horum, Isim et Osirim, et alios horum similes homines deos esse existimant. Et qui ob eximiam solertiam, geometriæ, astronomiæ et arithmetice disciplinas apud se inventas esse gloriantur, licet iudicio suo tantopere sapiant, tamen modum divinæ potentiae, et quantum inter hanc et inter mortalem brutamque naturam intersit, nequaquam intelligere et cognoscere valuerunt. Proinde turpissimas cujusque generis bestias, variasque brutorum animalium species, serpentes etiam venenatos et feras belluas, deos appellare non dubitarunt. Phœnices item Melcatharum et Usorum et alios quosdam ignobiliores qui olim homines fuere, deos vocaverunt; Arabes similiter Dusarem quemdam et Obodam, Getæ Zamolxim, Cilices Mopsun, Amphiarum Thebani; et alii quidem hos, alii autem istos, nihil a communi hominum natura discrepantes, sed re ipsa meros homines, deos fecerunt. Omnes quidem uno consensu Ægyptii, Phœnices et Græci, universum denique mortalium genus quod solis radiis illustratur, mundi partes et elementa, fructusque qui nascuntur e terra, divinis honoribus affecerunt. Et quod magis mirandum est, cum illorum adulteria, puerilia stupra, et mulierum raptus fateantur, nihilominus urbes omnes, vicos et agros templis, delubris et statuis compleverunt, et Artemidorus in libro 1, cap. 79, φαρμακείας καὶ καταδέσμονας simul jungit. Plato in lib. 11 *De legibus*, pag. 933, καταδέσεις pro eolem dixit. Vide *Harpocrationem* in verbo καταδέεσθαι. Latini ligaturas vocant. Augustinus tract. 7 in *Joannem*: *Usque adeo, inquit, fratres mei, ut illi ipsi qui seducunt per ligaturas, per præcantationes, per machinamenta inimici, misceant præcantationibus suis nomen Christi.* Orosius in lib. 1v, cap. 13, obligamentum magicum dicit.

(98) Vulg. *ἐκθέσμοις τε καὶ ἐνάγκαις ὤδαϊς*. Scribendum est ἐπανάγκαις ex codice Fuketiano. De paredris dæmonibus dixi in notis ad *Historiam Ecclesiasticam*. — Pro ἐπανάγκαις legendum videtur ἀνάγκαις. F. DIT.

(99) Vulg. *Θνητούς τε μὲν*. Lego θνητούς γε μὴν ἄνδρας. Quod licet leve est, tamen omitti non debuit.

(1) Vulg. *παρ' ἐαυτῆς οὐκ ἔγνωσαν*. Hic etiam transposita videntur esse vocabula; lego igitur: οὐκ ἔγνωσαν, οὐδὲ συνῆκαν οἱ παρ' ἐαυτοῖς σοφοί, etc. Quam scripturam in versione nostra secuti sumus. In codice Fuk. ita scribitur hic locus: Γεωμετρίας τὴν εὐρεσιν, ἀστρονομίας τε καὶ ἀριθμητικῆς αὐξήσαντες, παρ' ἐαυτοῖς οὐκ ἔγνωσαν, etc.; quam scripturam non probō.

(2) *Μελκιάθαρων*. Eusebius in lib. 1 *De Præparatione*, cap. 40, ubi Phœnicum theologiam exponit, alterum quidem Melicarthum vocat Demarontis filium, Cæli nepotem: alterum vero Usorum Hypsuranii fratrem, qui pellium tegumenta primus invenit. In codice Fuk. scriptum est *Μελκιάθαρων καὶ Οὐσῶρον*.

(3) *Δούσαρην τινα καὶ Ὀέδον*. Scribendum est καὶ Ὀέδον. Arabes enim Obodam et Dusarem coluerunt, ut docet Tertullianus in libro 11 *ad Na-*

σμοῖς τε καὶ ἐπανάγκαις ὤδαϊς (98) καὶ ἐπὶ δαίς, δυνάμεις τε ἀφανεῖς ἀμφὶ τὸν ἄερα ποτιωμένας, παρ' ἑδρους ἑαυτοῖς ἐφευκλύσαντο. Θνητούς γε μὴν (99) ἄνδρας ἐθέωσαν ἐτέρους ἕτεροι· παῖδες μὲν γὰρ Ἑλλήνων Διόνυσον, καὶ Ἡρακλέα καὶ Ἀσκληπιόν τε καὶ Ἀπόλλωνα, ἄλλους τὲ τινας ἀνθρώπους, τῆ τῶν ἡρώων καὶ θεῶν τετιμῆκασι προσσηγορίᾳ, Αἰγύπτια δὲ Ὀρον καὶ Ἴσιν καὶ Ὀσιριν, καὶ τούτοις παραπλησίους πάλιν ἀνθρώπους, θεοὺς νενομήκασιν· οἱ δὲ καθ' ὑπερβολὴν σοφίας, γεωμετρίας τὴν εὐρεσιν, ἀστρονομίας τε καὶ ἀριθμητικῆς αὐχούσαντες, παρ' ἑαυτοῖς οὐκ ἔγνωσαν (1), οὐδὲ συνῆκαν οἱ σοφοὶ σταθμήσασθαι καὶ λογίσασθαι μέτρα Θεοῦ δυνάμει, θνητῆς τε καὶ ἀλόγου διαφορὰν φύσεως· διὸ δὴ πᾶν εἶδος εἰδεχθῶν κνωδάλων καὶ παντοίων ζώων γένε,

B ἔρπειτά τε ἰοβόλα καὶ θήρας ἀγρίους, θεοὺς προσεπιπῆν οὐκ ἀπώκνησαν· Φοίνικες δὲ Μελκιάθαρων (2) καὶ Οὐσῶρον, καὶ τινας ἄλλους ἀτιμωτέρους θνητούς πάλιν ἄνδρας, Θεοὺς ἀνηγόρευσαν, ὡς καὶ παῖδες Ἀράδων Δούσαρην τινα καὶ Ὀέδον (3), καὶ οἱ Γετών (4) Ζάμολξιν, καὶ τὸν Μόξον Κίλικες, καὶ τὸν Ἀμφιάρεω Θηβαίον· καὶ παρ' ἐτέροις ἄλλοι πάλιν ἐτέρους, τὴν φύσιν οὐδὲν τὴν θνητὴν διαλλάττοντας, αὐτὸ δὲ μόνον ἀληθῶς ἀνθρώπους· ὁμοῦ δὴ οὖν πάντες Αἰγύπτια, Φοίνικες, Ἕλληνας, καὶ πᾶν τὸ θνητὸν γένος ἕσον ἡλίου βολαὶ φωτίζουσι, τὰ μέρη τοῦ κόσμου, καὶ τὰ γε στοιχεῖα, τοὺς τε ἀπὸ γῆς βλαστούοντας καρπούς (5), καὶ πρό γε τούτων μοιχεύει αὐτῶν καὶ ἀβρῆνων φθορὰς, γυναικῶν τε ἀρπαγὰς ὁμολογοῦντες, οὐδὲν ἤττον πόλεις πάσας καὶ κώμας καὶ χώρας, ναοὺς καὶ ἀγάλμασι καὶ ἱεροῖς ἐπέτρων, τῆ τῶν θεῶν ὁμοιοτροπία τὰς ἑαυτῶν προσαπολλύντες ψυχὰς· θεοὺς δὴ τοῖνον καὶ θεῶν παιδᾶς (6),

C tiones, cap. 8. De Oboda Uranium in libro 1v *Arabiarum antiquitatum*. Fuit Obodas vetustissimus quidam rex Arabum, quem Nabathæi apud se sepulchrum divinis honoribus affecerunt, ut refert Stephanus in voce Ὀέδα. Ab hoc multi deinceps Arabiz reges Obodæ dicti; quorum duos recenset Josephus, alterum Alexandri Judæorum regis, alterum Herodis temporibus. Posteriorum meminit etiam Strabo. Porro quantum quidem ex historiis conjicere licet, Arethæ atque Obodæ vicissim apud Arabes regnaverunt: ita ut post Aretham Obodas, post Obodam Arethas imperaret. Idque aliquandiu mansisse videtur. Jam Dusarem Nabathæi etiam coluerunt, Bacchum eo nomine designantes, ut tradit Isidorus apud Hesiychium. De hoc etiam Stephanus in D Δούσαρην. In codice Fuk. scriptum invenit Δούσαρην τινα Ὀέδον.

(4) Vulg. *καὶ οἰηγετόν*. Scribendum est καὶ οἱ Γετών, supple παῖδες. Notus est Zamolxis Getarum deus. Mox legendum est καὶ τὸν Μόξον Κίλικες, καὶ τὸν Ἀμφιάρεω Θηβαίον, καὶ πάλιν ἕτεροι ἄλλους, ἄλλοι πάλιν ἐτέρους, etc. Codex Fuketianus habet καὶ παρ' ἐτέροις, ἄλλοι πάλιν ἐτέρους.

(5) Vulg. *βλαστούοντας καρπούς λείπει*. Postrema vox addita est ab exscriptore hujus libri, qua scilicet designaret hic aliquid desiderari. Certe aliquot verba deesse hic videntur. Nisi forte hic ἀπὸ καινοῦ subadiri placet verba quæ paulo antea præcesserunt; θεοὺς ἀνηγόρευσαν. In codice Fuk. vox illa λείπει non legitur, sed post vocem καρπούς punctum apponitur.

(6) Vulg. *καὶ θεῶν πέλας*. Scribendum puta καὶ θεῶν παῖδας. In codice Fuk. scribitur πέλας.

ἡρώας τε καὶ ἀγαθοὺς δαίμονας, λόγῳ μὲν ἦν παρ' αὐτοῖς ἀκούειν, ἔργον δὲ πᾶν τούναντιον· τάναντία γοῦν τοῖς ἐναντίοις ἐσέμνονον· ὡς εἰ καὶ ἡλιόν τις καὶ φῶτα τὰ κατ' οὐρανὸν δεῖξαι τῷ βουλευθεῖς, ἄνω μὲν εἰς ὕψος μὴ ἐπαίροι τὰς ὕψεις, κάτω δὲ εἰς γῆν τὰς χεῖρας βαλὼν καὶ χαμαὶ εἰς ἕδαφος ρίψας, ἐν πρῶ καὶ βορβόρῳ τὰς οὐρανίους δυνάμεις ἐπιζητοῖ· οὕτω δὲ καὶ τὸ τῶν ἀνθρώπων γένος, φρενοβλαβεῖα καὶ δαιμόνων ἀπάτη πονηρῶν, τὴν ἐπέκεινα οὐρανοῦ τε καὶ κόσμου θείαν καὶ νοητὴν οὐσίαν, κάτω που ἐν σωμάτων γενέσει καὶ θνητῶν πάθεσι τε καὶ θανάτοις ἐπέπεστο εἶναι· οἷο' εἰς τοσοῦτον ἤλαυνον ἀνοίας, ὡς καὶ τὰ φίλατα θύειν αὐτοῖς, μηδὲ φειδῶ πριεῖσθαι τῆς φύσεως, ἀλλ' ἤδη καὶ τὰ μονογενῆ καὶ ἀγαπητὰ τῶν τέκνων, μανίᾳ καὶ διανοίας ἐκστάσει κατασφάττειν· καὶ τί γὰρ ἂν γένοιτο τούτου μανικώτερον, θύειν ἀνθρώπους καὶ τὰς πόλεις ἀπάσας καὶ τοὺς αὐτῶν οἴκους ἐμφυλοῖς μολύνειν φόνοις; Ἡ οὐ ταῦτα Ἑλλήνων παῖδες μαρτυροῦσι, καὶ πᾶσα γε ἡ ἱστορία τῆς τούτων μνήμης πεπλήρωται; Κρόνῳ μὲν γὰρ Φοῖνικας καθ' ἕκαστον ἔτος, ἔθνον τὰ ἀγαπητὰ καὶ μονογενῆ τῶν τέκνων. Τῷ δ' αὐτῷ τούτῳ καὶ ἐν Ῥόδῳ (7) μνηστὴ Μεταγεινιῶνος ἕκτη ἰσταμένου ἀνθρώπους ἔσφαττον· ἐν δὲ Σαλαμῖνι ὕψ' ἓνα περιβολὸν Ἀθηναῖς Ἀγραυλίδος καὶ Διομήδους ἑλαυνόμενός τις ἀνὴρ, τρίς περιέθει τὸν βωμὸν· ἔπειτα ὁ ἱερεὺς αὐτὸν λόγχῃ ἔπαυε κατὰ τοῦ στομάχου· καὶ οὕτως αὐτὸν ἐπὶ τὴν νηθεῖσαν πυρὰν ὠλοκαύτιζεν. Ἐγίγνοντο καὶ ἐπὶ τῆς Αἰγύπτου πλεῖστα ὄσαι ἀνθρωποκτονίαι, ἐθύοντό τε τῇ Ἥρᾳ ἐν Ἡλίου πόλει, τῆς ἡμέρας τρεῖς, ἀνθ' ὧν Ἀμόσης (8) ὁ βασιλεὺς τὸ δεινὸν συνιδῶν, κηρίνους τοὺς ἴσους ἐκέλευσεν ἐπιτίθεσθαι· καὶ ἐν Χίῳ δὲ τῷ Ὀμαδίῳ Διονύσῳ, ἀνθρωπὸν διασπῶντες ἔθνον, καὶ ἐν Τενέδῳ δὲ ὠσαύτως· ἐν δὲ Λακεδαίμονι τῷ Ἄρει τὴν δι' ἀνθρώπων ἐτέλουν θυσίαν. Καὶ ἐν Κρήτῃ δὲ αὐτὸ τοῦτο ἔπραττον, ἀνθρωποθυτοῦντες τῷ Κρόνῳ. Ἀθηναῖ δὲ παρθένους κατ' ἔτος ἔθυετο ἐν Λαοδικείᾳ τῆς Συρίας, νῦν δὲ, Ελαφος· ἀλλὰ καὶ Λίβους καὶ Καρχηδόνοι ταῖς ἀνθρωποθυσίαις τοὺς ἑαυτῶν ἰεοῦντο θεοῦς. Καὶ Δουματηνοὶ δὲ τῆς Ἀραβίας (9), καθ' ἕκαστον ἔτος ἔθνον παῖδα, ὃν ὑπὸ τὸν βωμὸν ἔθαπτον· κοινῶς δὲ πάντας Ἑλληνας, πρὶν ἐπὶ πολέμους ἐξίεναι, ἀνθρωποκτονεῖν ἡ ἱστορία διδάσκει, Θρακίας τε καὶ Σκύθας ὁμοίως. Ἀθηναῖοι δὲ τὰς Λεωκόρας (10) καὶ

A deorum suorum sectantes exempla, suas ipsorum animas penitus perdiderunt. Ac deos quidem deorumque filios, heroas item et bonos genios, verbo tenus ab illis appellari crebro audias. Sed res ipsa plane in diversum abit. Quippe contraria contrariis exornantur, perinde ac si quis solem et cæli lumina alteri volens ostendere, non sursum attollat oculos, sed manibus deorsum demissis et in solum dejectis, cœlestes potestates in luto ac cœno requirat. Sic plane humanum genus, mentis stupore et pessimorum dæmonum fraude deceptum, intelligibilem Dei naturam quæ cœlum mundumque ipsum transcendit, humi in corporum ortu et in hominum affectibus atque interitu residere sibi **646** persuaserat. Homines vero eo processerunt amentix, ut charissima etiam pignora iisdem immolarent: nec communi saltem parcerent naturæ, sed quos unicos habebant liberos, præfurore et insania jugularent. Enimvero quid furiosius excogitari unquam potest, quam immolare homines, et universas civitates, suasque ipsorum domos civili cæde contaminare? Annon Græci ipsi his rebus testimonium suum commodant? nonne harum rerum commemoratione omnis scæter historia? Saturno quidem Phœnices quotannis charissimos et unicos liberos mactabant. Eidem in insula Rhodo, die sexto mensis Metagitnionis, homines immolabant. Item apud Salaminem, in Minervæ Agraulidis et Diomedis templo, moris erat ut vir quidam aliis ipsum persequentibus aram ter circumiret: deinde sacerdos lancea pectus ejus configeret, atque ita hominem accenso rogo impositum penitus concremaret. Sed et in Ægypto plurimæ hominum cædes perpetrabantur. Nam Heliopoli tres quotidie homines Junoni immolabantur: cujus rei atrocitatem Amosis rex animadvertens, eorum loco totidem cereos homines substitui jussit. In insula autem Chio, hominem Baccho Omadio sacrificabant, itemque in Tenedo. Lacedæmone quoque humana hostia Marti immolabatur. Idem fiebat in Creta, ubi Saturno hominem sacrificabant. Laodicæ in Syria, virgo quotannis mactabatur Minervæ; cujus loco nunc cervæ immolatur. Afri quoque et Carthaginenses humanis victimis deos suos placabant. Dumateni quoque in Arabia quotannis puerum im-

(7) Vulg. Τὸ δ' αὐτὸ τοῦτο καὶ ἐν Ῥόδῳ. Scribendum ex Porphyrio τῷ δ' αὐτῷ τούτῳ supple Κρόνῳ.

(8) Vulg. ἀπ' ὧν Ἀμόσης. Scribendum est procul dubio ἀνθ' ὧν ex Porphyrii libro II, *De abstinentiâ*, quem hic pæne ad verbum exscripsit Eusebius noster. Et sic codex Fuk. scriptum habet.

(9) Vulg. Καὶ δ' οὐ μόνον, οἱ δὲ τῆς Ἀραβίας. Lego καὶ Δουματηνοὶ δὲ ex Porphyrio in libro citato, quoniam apud Porphyrium vulgo legitur Δουμάτιοι. Nec aliter scribitur apud Eusebium in libro quarto *De Præparatione*, c. 16. Sed Δουματηνοί, ut dixi, magis placet. Stephanus Δουμάθα, πόλις Ἀραβίας, ὁ πολίτης, Δουμαθηνοῦς, ὡς Γλαῦκος ἐν β', Ἀραβικῆς ἀρχαιολογίας. Certe Arabes in suis patronymicis hanc iere terminationem habent.

(10) Τὰς Λεωκόρας. Desunt hæc verba apud Porphyrium, quæ Eusebius noster de suo adjecit.

Sane Porphyrius cum de humanis victimis ageret, et de Atheniensibus loqueretur, hoc exemplum omittere non debuit. Leus quidam olim fuit apud Athenienses, Orphei filius, ut ait Suidas; qui cum Attica fame laboraret, responsumque esset ab Apolline Delphico, urbem non aliter salvam fore, nisi quispiam ex civibus filias suas diis immolaret, tres filias virgines pro salute urbis mactandas obtulit, Phasitheam, Theopen et Eubulen. Ælianus in libro XI *Varie historiae*, cap. 28, pro Phasitheâ Praxitheam nominat. Nihil frequentius occurrit apud Græcos oratores, quam harum Lei filiarum mentio; ut apud Aristidem in *Panathenais*; Libanium in *Declamatione* XIII; Demosthenes seu, quis alius auctor in oratione quæ *Ἐπιτάφιος* inscribitur, hunc Leum inter ἐπιωνύμους seu tribuum coudiores annumerat, a quo Leontis tribus nomen acceperit.

molabant, quem sub ara sepelire consueverant. Denique omnes Græcos, antequam ad bellum proficiscerentur, hominem immolare solitos docet historia. Thracæ item et Scythæ idem fecisse memorantur. Athenienses etiam Lei filias virgines, et Erechthei filiam apud se immolatas referunt. Jam vero in urbe Roma, die festo Jovis Latiaris hominem hodieque immolari quis ignorat? Atque hæc ita se habere probatissimi philosophi testimonio suo confirmarunt. Quinetiam Diodorus, qui compendium bibliothecarum composuit, ducentos præcipue nobilitatis pueros ab Afris publice Saturno immolatos refert; trecentos autem alios ultro totidem numero filios immolandos obtulisse. Diony-

Sic enim ait: Ἡκχήσαν οἱ Ἀεοντίδαι μυθολογουμένας τὰς Λεωκόρας, ὡς αὐτὰς ἔδωσαν σφάγιον τοῖς πόλιταις ὄπῃ τῆς χώρας. Meminit etiam Clemens Alexandrinus in *Protreptico*, Gregorius Naz. in carmine *De virtute*, et ex recentioribus Leopardus in lib. xix, cap. penultimo.

(11) Καὶ τῆν Ἐρεχθέως θυγατέρα. Erechtheus Pandoræ filius sex uulgi filias: Protogeniam, Pandoram, Procrim, Creusam, Orythiam et Chthoniam. Harum duæ natu maximæ, Protogenia scilicet et Pandora, cum hostilis exercitus ex Bœotia in Atticam irrupisset, se pro salute patriæ mactandas obtulerunt. Quas Athenienses magnis honoribus post mortem coluerunt, et virgines Hyacinthidas appellarunt, eo quod immolatae fuissent in Atticæ pago Hyacintho, supra Sphendalensium pagum. Ita scribit Phanodemus in libro v *Rerum Atticarum*, teste Suida in voce παρθένου. Ex quo lucem capit Ciceronis locus in oratione pro Sextio, ubi ait: Mortem quam etiam virgines Athenis, regis opinor Erechthei filiarum, pro patria contempsisse dicuntur, ego vir consularis, etc. Diodorus Siculus in lib. xvii: Φωκίων μὲν χρηστὸς ἔφη, δεῖν τοὺς ἐξαιτησομένους μιμησασθαι τὰς Λεωκόρας καὶ τὰς Ἰακινθίδας, καὶ τὸν θάνατον ἑκουσίου ὑπομειναι ἕνεκα τοῦ μηδὲν ἀντικεστον παθεῖν τὴν πατρίδα. Meminit etiam earum Demosthenes, sed quis alius in oratione quæ Ἐπιτάμιος inscribitur: Ἦδεσαν ἅπαντες Ἐρεχθεῖδαι τὸν ἐπόννημον αὐτῶν Ἐρεχθέα ἕνεκα τοῦ σώσαι τὴν χώραν, τὰς αὐτοῦ παῖδας δὲ Ἰακινθίδας καλοῦσιν, εἰς προὔπτον θάνατον δόντα ἀναλώσαι. Alii quatuor duntaxat Erechthei filias fuisse dicunt, quæ inter se conjuraverunt, ut, si una ipsarum moreretur, cæteræ se interficerent. Postea cum Eumolpus Eleusiniis opem ferens, cum magnis Thracum copiis in agrum Atticum irrupisset, Erechtheo oraculum consulenti responsum est, victoriam penes Athenienses futuram, si Erechtheus filiam immolavisset. Erechtheus itaque Chthoniam filiam natu minimam immolavit: quo facto reliquæ tres sicut sacramento sese obstrinxerant, mortem sibi consciverunt. Ita Apollodorus in *Bibliotheca*, Hyginus fabula 46 et 238, apud quem corruptum est Chthoniæ nomen. Has tres Erechthei filias Chthoniæ sorores, Euripides in Erechtheo ζεύγος τριπάρθενον vocaverat, ut testatur Hesychius, easque post mortem in Hyadas esse conversas siniterat. Theon in Arati *Phanom.* Ἐυριπίδης γοῦν ἐν Ἐρεχθεῖ τὰς Ἐρεχθέως θυγατέρας, ὕδας φησὶ γενέσθαι τρεῖς ὄσας. Porro quod ad Hyacinthidas pertinet, quidam eas non Erechthei filias, sed Hyacinthi cuiusdam esse dixerunt. Sic Harpocration in voce Ἰακινθίδες, Hyginus fabula 238: *Hyacinthus*, inquit, *Spartanidem filiam immolavit ex responso pro Atheniensibus.*

(12) Κατὰ τῆν μεγάλην πόλιν. Male interpretes *Megalopolim* verterunt. Nam Porphyrius, cujus verba hic usurpat Eusebius, urbem Romam ita appellavit more sæculi sui, ut jampridem notatum

τὴν Ἐρεχθέως θυγατέρα (11) σφαγιασθεῖσαν μνημονεύουσιν. Ἄλλ' ἐτι καὶ νῦν τίς ἀγνοεῖ κατὰ τὴν μεγάλην πόλιν (12), τῆ τοῦ Λατριάριου Διὸς ἑορτῆ σφαγιαζόμενον ἀνθρώπον; Ταῦτα μὲν φιλοσόφων οἱ καὶ δοκιμώτατοι, μεμαρτυρήκασιν οὕτως ἔχειν. Διόδωρος δὲ ὁ τὰς βιβλιοθήκας ἐπιτεμὼν, φησὶ τῆ Κρόνῃ διαχοσίου τῶν ἐπιφανεστάτων παιδῶν, δημοσίᾳ θύσαι τοὺς Λίβυας, οὐκ ἐλάττους δὲ ἐπιδοῦναι τῆ θυσίᾳ τριακοσίους ἑτέρους (13)· ὁ δὲ τῆς Ῥωμαϊκῆς ἱστορίας συγγραφεὺς Διονύσιος, ὀνομαστὴ αὐτῶν (14) τὸν Δία καὶ τὸν Ἀπόλλωνα, αἰτήσαι ἀνθρωποθυσίας ἐν Ἰταλίᾳ, παρὰ τῶν καλουμένων Ἀδοριγγῶν. Τοὺς αἰτηθέντας οὐν φησι, καρπῶν μὲν ἀπάντων τὸ λάχος ἀποθῆσαι τοῖς θεοῖς, οἱ δὲ μὴ καὶ ἀνθρώπους ἔθου-

B est a Josepho Scaligero in *Animadversionibus Eusebianis*, pag. 55. Certe Libanius in oratione quæ βασιλικὸς inscribitur, urbem Romam sic nominat. Porro quod ait Porphyrius, Romæ in Jovis Latiaris festo adhuc sua ætate hominem immolatum fuisse, confirmat etiam Lactantius in lib. 1, cap. 21: *Siquidem*, inquit, *Latiaris Jupiter et nunc sanguine colitur humano*. Prudentius in lib. 1 *contra Symmachum*:

Funditur humanus Latiari in munere sanguis.
De hoc festo loquitur Dio Cassius in lib. xliii, p. 351: Ἐν τε ταῖς ἀνογαῖς ὁ πολιάρχος τὰ Λατιάρια οὐτ' ἄλλως προσήκοντα αὐτῷ, οὐτ' ἐν τῷ καιρῷ ἐκεῖνῳ γίνεσθαι ἐκώθρα ἐποίησε. Celebrabantur autem Latiaria mense, ut opinor, Decembri. Quippe eo mense munus gladiatorium edebatur, ut discimus ex calendario Heruvartii. Mos autem erat in Latiari sacro, ut gladiatoris qui in pugna fuerat occisus, cruor adhuc calidus Jovi libaretur, et quasi in faciem ejus jactaretur, ut scribit Cyprianus in libro *De spectaculis*, et Tertullianus in *Apologetico*, cap. 9. Illustris est Justinii locus in *Anologia ad senatum*, ubi de hoc sacro loquitur: Τῆ Ἰσα τῷ παρ' ὁμῶν τιμωμένῳ εἰδῶλῳ ἢ οὐ μόνον ἀλόγων ζῶων αἵματα προσραίνεταί, ἀλλὰ καὶ ἀνθρώπεια, διὰ τοῦ παρ' ὁμῶν ἐπιστημοτάτου καὶ εὐγενεστάτου ἀνδρός τὴν πρόχυσιν τοῦ τῶν φονευθέντων αἵματος ποιούμενοι, id est: *Eadem facientes quæ a vobis sunt cuidam idolo quod colitis. Cui non solum animalium sanguis aspergitur, sed etiam humanus cruor, viro apud vos clarissimo ac nobilissimo hanc ex hominum occisorum sanguine libationem faciente.* Ex quo loco colligimus prætorem urbanum hoc sacrificium peregisse: nec hominem Jovi immolatum fuisse, ut ait Porphyrius, sed tantum gladiatoris in arena occisi sanguinem Jovi propinatam.

(13) Τριακοσίους ἑτέρους. Hujus loci sensum non est assecutus interpres, qui vertit, et nihilominus trecentos alios sacrificio addidisse. Atqui ἐπιδοῦναι proprie dicitur de patribus, qui liberos diis immolandos tradunt, ut de Leo Atheniensi supra vidimus. Cum igitur nobiles in Africa trecentos pueros diis mactandos obtulissent, ait Diodorus trecentos alios ab aliis eisdem oblato fuisse, ut suam erga deos pietatem non minus quam priores illi testificarentur. Cæterum malim legere διαχοσίους pro τριακοσίους. Certe aut hic scribendum est διαχοσίους, aut supra pro διαχοσίους, scribendum est τριακοσίους.

(14) Vulg. αὐτῷ ὀνομαστὴ. Scribendum puto αὐτοῦ ὀνόματι αὐτῶν τὸν Δία, quam scripturam in interpretatione mea secutus sum. Fallitur autem Eusebius noster. Neque enim a populis aboriginibus, sed a Pelasgis deos id postulasse scribit Dionysius Halic, pag. 46; nec jugulatos ab iis homines, sed extra patriam ablegatos. In codice Fuk. deest vox αὐτῷ.

σαν, παντοίαις περιπασείν συμφοραῖς· μὴ πρότερόν τε κακῶν παύλαν σχεῖν, ἢ δεκατεῦσαι ἑαυτούς· οὕτω δ' οὖν ἀνθρώπων δεκάτας ἀφαιρουμένους τε καὶ θύον-τας, ἐρημίας αἰτίους γενέσθαι τῇ χώρᾳ. Τοσοῦτοις κακοῖς τὸ πᾶν τῶν ἀνθρώπων γένος κατετρώγετο πρότερον. Οὐκ ἤρκει δ' ἐπὶ τούτοις τὸ κακῶς πράττειν, μυρλιαὶ δὲ καὶ ἄλλαις ἀνηκέστοις καταδεδούλωτο συμφοραῖς· ὁμοῦ γὰρ τὰ καθ' ὅλης τῆς οἰκουμένης ἔθνη, Ἑλληνὰ τε καὶ βάρβαρα, ὡς ὑπὸ δαιμονικῆς ἐνεργείας οἰστρούμενα, δεινῇ καὶ χαλεπωτάτῃ νόσῳ διεστasiaζε, τῷ ἀμικτον εἶναι καὶ ἀκατάλλακτον αὐτὸ πρὸς ἑαυτὸ τὸ τῶν ἀνθρώπων γένος, ὧδε κά-νεισε τοῦ μεγάλου σώματος τῆς κοινῆς φύσεως δι-εσπασμένου, ἐφ' ἑκάστη τε γωνίᾳ γῆς ἀποστατούν-των ἀνθρώπων, καὶ νόμοις καὶ πολιτείαις διαμαχο-μένων ἀλλήλοις· καὶ οὐ τοῦτο μόνον, ἀλλὰ καὶ ἐξ-αγριουμένων, πυκναῖς ταῖς κατ' ἀλλήλων ἐπαναστάσε-σιν, ὡστ' αἰεὶ καὶ διὰ παντὸς τοῦ βίου, μάχαις ταῖς κατ' ἀλλήλων καὶ πολέμοις σχολάζειν, μὴ ἐξεῖναι τέ ποι τῷ βουλομένῳ στέλλεσθαι, μὴ πολεμίου τρόπον καθωπλισμένῳ, κατ' ἀγροῦς τε καὶ κατὰ κώμας, ξιφηφορεῖν τοὺς γεωπόνους (15), καὶ μᾶλλον τῶν πρὸς γεωργίαν ὀργάνων, τὰς ἐνόπλους κεκτῆσθαι παρασκευὰς, τὸ τε ληΐζεσθαι καὶ ἀνδραποδίζεσθαι τοὺς ἐκ γειτόνων, ἐπ' ἀρετῆς τίθεσθαι μέρει. Καὶ οὐ τοῦτο μόνον, ἀλλὰ καὶ ἐξ αὐτῶν ὧν ἐλογοποίησαν περὶ τῶν οἰκειῶν θεῶν, αἰσχροῦ καὶ παρανόμου ζωῆς ἐφόδια προσλαβόντες, παντοίαις τρόποις ἀκολασίας, ὁμοῦ τοῖς σώμασι, καὶ τὰς αὐτῶν ψυχὰς προσδι-έφθειραν· καὶ οὐ τοῦτο μόνον, ἀλλὰ καὶ τοὺς ὄρους ὑπερβάντες τῆς φύσεως, ἐπέκεινα ἐχώρουν ἀρῆτο-ποιίας τε καὶ τ' ἀκοαῖς ἄπειτα κατ' ἀλλήλων ἐμπαρ-εινοῦντες· ἄρῆνές τε ἐπ' ἄρσει τὴν ἀσχημοσύνην κατεργαζόμενοι, καὶ τὴν ἀντιμισθίαν ἣν ἔδει τῆς πλάνης αὐτῶν ἐν ἑαυτοῖς ἀπολαμβάνοντες, ἢ ἴφασιν ἱεροὶ λόγοι· καὶ οὐ τοῦτο μόνον· ἀλλὰ καὶ τὰς περὶ θεοῦ φυσικὰς ἐννοίας παρατρέψαντες, ἀπρονόητα μὲν καὶ ἀνεπιτρόπευτα, τὰ τῆδε πάντα ἠγούντο, ἀλόγῳ δὲ καὶ αὐτομάτῳ φύσει, εἰμαρμένης τε ἀνάγκη τὴν τοῦ παντὸς οὐσίωσιν τε καὶ σύστασιν ἀνεί-θεσαν. Καὶ οὐ τοῦτο μόνον· ἀλλὰ καὶ τὰς σφῶν ψυχὰς τυτοῖς συνδιαφείρεσθαι τοῖς σώμασιν ὑπολαμβάνον-τες, θηριώδη ζωὴν καὶ βίον ἀβίωτον διήγον, οὐ ψυ-χῆς οὐσίαν διερευνώμενοι, οὐ θείας κρίσεως δικαιο-τήρια προσδοκῶντες, οὐκ ἀρετῆς ἑπαθλα, οὐκ ἀδίκου βίου τιμωρίας ἐν νῦν βαλλόμενοι· ἤδη δὲ καὶ ὅλα ἔθνη πολυτρόποις κακίας εἰδεσι, θηριώδει κατετή-κοντο βίῳ, οἱ μὲν μητρᾷσι μιγνύμενοι μίξιν ἐκθεσμον καὶ παρανομοτάτην, οἱ δὲ τὰς ἀδελφὰς αὐτῶν γα-μοῦντες, οἱ δὲ τὰς αὐτῶν θυγατέρας διαφείροντες· καὶ οἱ μὲν τοὺς ἐπιδημοῦντας ξένους κατασφάττον-τες, οἱ δὲ καὶ κρεῶν ἀνθρωπειῶν ἀπογευόμενοι, οἱ δ' ἀρχόντῃ τοὺς γεγρακτάς ἀποπνίγοντες, κάπειτα τούτοις ἐστιώμενοι, οἱ δὲ κυσὶν ἐτι ζῶντας παρα-βάλλοντες. Ἐπιλείπει με ὁ χρόνος, τὰ πάντα τῆς πα-

¹² Rom. 1, 27.

(15) *Ξιφηφορεῖν τοὺς γεωπόνους.* Certe sub ini- tium imperii Diocletiani, in Gallia rusticani con- sultatione inter se facta arma arripuerant, et iu- nera infestabant, Bacaudarum sibi nomine imposito,

A sius verr, qui res gestas populi Romani scriptis prodidit, 647 ipsum nominatim Jovem et Apolli- nem in Italia postulasse scribit ab iis qui Aborigi- nes dicebantur, ut homines immolarent; istos vero a quibus id postulatum fuerat, omnium quidem fructuum partem diis sacrificasse: sed quoniam homines quoque immolare supersedissent, in ma- ximas calamitates incidisse; nec his malis prius esse liberatos, quam seipsos decimassent. Ita cum hominum decimas persolvere ac sacrificare cog- pellerentur, ipsos regionem suam vacuum ac de- sertam ab incolis praestitisse. Tot ac tantis cala- mitatibus humanum genus antea premebatur. Nec tamen ejusmodi infelicitas sola erat: sed praeterea

B Omnes enim nationes quae per orbem terrarum di- spersae sunt, tam Graecorum quam barbarorum, ve- luti daemone impulsu concitatae, gravissimo sedi- tionis morbo concussae sunt: adeo ut humanum genus nulla inter se communione aut concordia jungeretur; communi naturae corpore hinc inde divulso, et per singulos fere orbis angulos disjun- ctis hominibus, et, ob legum atque institutorum discrepantiam, inter se decertantibus. Neque id solum, verum etiam crebris motibus efferati, seipsos mutuo appelebant: adeo ut bellis assidue et praer- liis intestinis districti, aetatem agerent; nec quis- quam auderet nisi hostilem in modum armatus peregre proficisci. Quinetiam per agros et vicos, gladiis cincti erant agricolae, et arma potius, quam instrumenta ad culturam agrorum necessaria sibi comparabant; virtutisque loco ducebant, latroci- nari et ex vicinis locis captos in servitium abdu- cere. Neque his contenti, ex fabulis quas de diis confixerant, turpis ac sceleratae vitae occasionem arripientes, corpora simul atque animos omni in- temperantiae genere corruerunt. Neque vero his acquieverunt; sed ipsos naturae terminos praeter- gressi, longius processere, nefanda quaedam et auditu incredibilia in seipsos flagitia perpetrantes. Masculi enim in masculos turpitudinem operati sunt; et mercedem quam oportuit erroris sui in se- metipsis receperunt, ut sacrae loquuntur litterae. ¹³ Ac ne his quidem contenti, notiones etiam de Deo sibi a natura inditas depravarunt. Et res quidem hu- manas nullius cura ac providentia regi existima- runt; casui 648 autem fortuito ac temerario, et fatali necessitati, universi hujus ortum constitu- tionemque tribuerunt. Neque hic finem facientes, suos etiam animos una cum corporibus interire ar- bitrati, belluinam quamdam ac minime vitalem vi- tam agere instituerunt, non animi naturam per- scrutantes, nec divini judicii exspectantes tribunal, nec virtutis praemia, nec injustae vitae parata sup- plicia animo revolventes. Quinetiam integræ gentes

ut scribunt Orosius, Eutropius, et Mamertinus in Pa- negyrico Maximiani. Porro ex hoc Eusebii loco di- scimus, id genus latrocinii per totum fere orbem Romanum grassatum fuisse.

variis nequitiae generibus mancipatae, ferina quadam vivendi ratione, quasi diuturno morbo contabescabant. Alii enim nefario et maxime illegitimo concubitu cum matribus miscebantur, alii sorores suas in matrimonium ducebant, alii filias vitabant. Ac nonnulli quidem peregrinos qui ad ipsos advenierant, obtruncabant. Quidam humanis carnibus vescabantur, quidam etiam senioribus laqueo gulam frangentes, eosdem postea devorabant; alii denique eos adhuc vivos, canibus laniandos objicere consueverant. Dies me deficeret, si universa mala veteris illius morbi, qui totum genus humanum oppresserat, commemorare nunc vellem. Hæc igitur sunt aliaque his similia prope infinita, ob quæ clementissimus Dei Sermo rationalis gregis licet sibi repugnantis vicem miseratus, olim quidem per prophetas suos, et longe antea per quosdam Deo amabiles viros; deinde vero per alios qui postea celebres exstiterunt, eos qui deplorati erant ac perditii, legibus suis et hortationibus variis ac præceptionibus ad recuperandam valetudinem excitavit; huiusmodi principia ac fundamenta divini cultus in animis mortalium præstruens. Sed cum hominum genus non jam humano auxilio, sed præstantiore vi ac potentia indigeret; quippe quod vago errore hac illac circumferretur, et crudelissime discerneretur non a lupis et feris bestiis, verum a teterrimis dæmonibus, et diris spiritibus qui animos perdunt; tandem ipse Dei Sermo, optimi Patris voluntati obtemperans, lubentissime ad nos venit, et nostra ingressus est castra. Causæ porro ejus in terras adventus, cæ fuere quas supra memoravi. Ob quas omnes ille ad mortalium cætos et colloquia descendens, non id quod familiare et usitatum ipsi erat præstitit; quippe qui expers esset corporis, et universum mundum occulta quadam et invisibili ratione permearet, cunctisque tam cæli quam terrarum incolis **649** potentia suæ magnitudinem operibus ipsis declararet. Sed novo quodam et inusitato agendi modo usus est. Mortali enim corpore assumpto, cum mortalibus colloqui et versari dignatus est; eo consilio, ut mortalium genus per sui simile servaret.

CAPUT XIV.

Nunc vero quam ob causam incorporeus Dei Sermo, corpore velut instrumento quodam assumpto, ad homines accesserit, exponamus. Quam porro alia ratione, divina substantia quæ materiae expers est, nec sub tactum aut aspectum cadit, Deum in materia et deorsum humi quærentibus seipsam poterat ostendere? præsertim cum omnium rerum satorem et effectorem, aut nolent aut certe non possent inspicere, nisi seipsum sub humana forma ac specie videndum præbuisset. Itaque, assumpto mortali corpore velut aptissimo instru-

(16) Vulg. τῆς ἐναντίας λογικῆς ἀγέλης. Vetus interpres legisse videtur τῆς ἐν ἀνθρώποις λογικῆς ἀγέλης. Sic enim vertit, Gregis rationis participis qui ex hominibus constat, misericordiam capere cepit. Ego vero mallet legere τῆς ἑαυτοῦ λογικῆς ἀγέλης. Sic enim Eusebius Deum Verbum vocare solet pastorem gregis rationalis. Codex tamen Fuk. habet τῆς ἐν ἀνθρώποις compendiose scriptum.

(17) Vulg. ὡς ἂν οὐκέτ' ἀνθρωπιείας. Scribendum est ὡς δὲ οὐκέτ' ἀνθρωπιείας, etc., vel ut est in Codice Fuk. ὡς οὖν.

(18) Ὡς δὲ ἕνεκα πάντων. Olim conjeceram scribendum esse ὡς δὲ ἕνεκα σπεύδων εἰς θνητῶν

λαϊκῶ νόσου, τῆς δὲ τὸ πᾶν τῶν ἀνθρώπων γένος κεκρατηκυίας διηγούμενον. Ταῦτα καὶ ἀδελφὰ τούτοις μυρία· ὧν δὲ χάριν ὁ φιλόκθρωπος τοῦ Θεοῦ Λόγος, τῆς ἐν ἀνθρώποις λογικῆς ἀγέλης (16) οἶκτον λαβὼν, πάλαι μὲν διὰ τινῶν αὐτοῦ προφητῶν, καὶ ἔτι πρότερον δι' ἐτέρων θεοφιλῶν ἀνθρώπων, καὶ μετὰ τούτους διὰ τῶν μετέπειτα γνωρίμων, ἐπὶ τὴν σφῶν θεραπείαν ἀνεκαλεῖτο τοὺς ἀπεγνωσμένους, νόμοις καὶ παραινέσεσι ποικίλαις, διδασκαλίαις τε παντοίαις, προοίμια αὐτὰ καὶ στοιχία θεοσεβείας εἰς ἀνθρώπους καταβαλλόμενος· ὡς οὖν οὐκέτ' ἀνθρωπιείας (17) δυνάμεως, κρείττονος δὲ ἢ κατὰ ἀνθρώπων εἶδειτο βοηθοῦ τὸ θνητὸν γένος, ὧδε κάκεισε πλανώμενον, ἀφειδῶς τε σπαρτατόμενον, οὐχ ὑπὸ λύκων καὶ θηρίων ἀτιθάσσαν, δεινῶν δὲ καὶ ἀγρίων ὑπὸ δαιμόνων καὶ πνευματῶν ἀπεινῶν καὶ ψυχοφθόρων, ἦκε λοιπὸν ἡμῖν αὐτὸς μάλα προθύμως, καὶ παρῆν ἐφ' ἡμετέρας παρεμβολὰς ὁ τοῦ Θεοῦ Λόγος, Πατὴρ παναγάθου πειθαρχῶν νεύματι· αἰτία δ' ἦν αὐτῷ τῆς ἐνταυθοῖ περυσίας, τὰ δεδηλωμένα· ὧν δὲ ἕνεκα πάντων (18) εἰς θνητῶν ὀμίλιας παριῶν, οὐχ ὅπερ αὐτῷ σύνθηες ἦν, τοῦτ' ἐπραττεν, ἀσωμάτῳ μὲν ὄντι καὶ τὸν ἅπαντα κόσμον ἀφανῶς ἐπιπορευόμενῳ, ἔργοις δ' αὐτοῖς οὐρανοῖς τε καὶ τοῖς κατὰ γῆν τὰς αὐτοῦ μεγαλοουργίας ἐκφαίνοντι, καινοτέρῳ δὲ καὶ τὸν συνῆθη παραλλάττοντι τρόπῳ· δι' ὄργάνου γάρ τοι θνητοῦ τὰς πρὸς τοὺς θνητοὺς ὀμιλίαις τε καὶ διατριβὰς ὑπέει, τὸ θνητὸν διὰ τοῦ ὁμοίου σῶσαι προμηθοῦμενος.

venit, et nostra ingressus est castra. Causæ porro ejus in terras adventus, cæ fuere quas supra memoravi. Ob quas omnes ille ad mortalium cætos et colloquia descendens, non id quod familiare et usitatum ipsi erat præstitit; quippe qui expers esset corporis, et universum mundum occulta quadam et invisibili ratione permearet, cunctisque tam cæli quam terrarum incolis **649** potentia suæ magnitudinem operibus ipsis declararet. Sed novo quodam et inusitato agendi modo usus est. Mortali enim corpore assumpto, cum mortalibus colloqui et versari dignatus est; eo consilio, ut mortalium genus per sui simile servaret.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΔ'.

Φέρε δὲ μετὰ ταῦτα, καὶ δι' ἣν αἰτίαν ἐργάνῳ σώματι χρησάμενος εἰς ἀνθρώπων διατριβὰς παρῆν ὁ ἀσώματος τοῦ Θεοῦ Λόγος, ἐξείπωμεν. Καὶ πῶς ἂν ἄλλως θεῖα καὶ ἀναφῆς, ἀϋλὸς τε καὶ ἀόρατος οὐσία, τοῖς ἐν γενέσει τὸν Θεὸν καὶ ἐπὶ γῆς κάτω ζητοῦσιν, ἄλλως πῶς οὐ δυναμένοις (19) ἢ μὴ βουλομένοις, τὸν τῶν ἀπάντων γενεσιουργόν τε καὶ ποιητὴν ἐποπτεύειν, ἢ δι' ἀνθρωπιεῖου σχηματὸς τε καὶ εἶδους, ἑαυτὴν ἐφηνεν; Ὅθεν δι' ὄργάνου θνητοῦ καταλλήλου βεηθήματος, τοῖς θνητοῖς εἰς ὀμίλιαν κατῆει, ὅτι δὲ τοῦτ' αὐτοῖς φίλον ἦν· τὰ ὅμοια γοῦν, φασι, τοῖς ὁμοίοις

D ὀμιλίαις, vel certe παριῶν, quæ conjectura certissima mihi videtur. Quamvis enim ex vulgata lectione idem sensus elici possit, tamen si eam retinemus, non video quo referri possint hæc verba εἰς θνητῶν ὀμιλίαις. Tandem vero codex Fuk. conjecturam nostram confirmavit, in quo scribitur ὧν δὲ ἕνεκα πάντων εἰς θνητῶν ὀμιλίαις παριῶν.

(19) Vulg. ἄλλως Θεοῦ δυναμένοις. Totus hic locus ita emendandus est, ἄλλως τε οὐ δυναμένοις ἢ μὴ βουλομένοις, τὸν τῶν ἀπάντων γενεσιουργόν τε καὶ ποιητὴν ὑποπτεύειν, εἰ μὴ δι' ἀνθρωπιεῖου σχηματὸς τε καὶ εἶδους ἑαυτὸν ἐφηνεν. In cod. Fuk. legitur ἄλλως πῶς οὐ δυναμένοις.

φιλα· τοῖς δῆτα χαίρουσι τῇ τῶν ὁρωμένων αἰσθήσει, ἐν ἀγάμμασι τε καὶ ξοάνων ἀψύχων γλυφαῖς Θεοῦ ἀναζητοῦσιν, ἐν ὕλῃ τε καὶ σώματι τὸ θεῖον εἶναι φανταζομένοις, ὀνητοῦς τε ἀνδρας Θεοῦ ἀναγορεύουσιν, κατὰ ταῦτά πη (20) ἑαυτὸν ὁ τοῦ Θεοῦ Λόγος ἐδείκνυ· διὸ δὴ νεῶν πανάγιον αὐτὸς ἑαυτῷ σωματικὸν ὄργανον κατεσκευάσατο, λογικῆς δυνάμεως αἰσθητικὴν οἰκητήριον, ἀγαλμα σεμνὸν καὶ πανίερον, ξοάνων παντὸς ἀψύχου προτιμότερον. Τὸ μὲν γὰρ ἐξ ὕλης ἀψύχου δείκνυον, χερσὶ βαναύσων ἀνδρῶν ἐν εἰκόνι χαλκοῦ καὶ σιδήρου, χρυσοῦ τε καὶ ἐλέφαντος, λίθων τε καὶ ξύλων ἐν ὕλῃ τετεχνασμένον, προσφεύς ἂν εἴη δαιμόνων οἰκητήριον· τὸ δ' ἔνθεον ἀγαλμα σοφίας ἐνθέου δυνάμει πεποικιλμένον, ζωῆς μετείχε καὶ νοεράς οὐσίας, ἀγαλμα πάσης ἀρετῆς ἐμπλεων, ἀγαλμα Θεοῦ Λόγου οἰκητήριον, νεῶς τε ἅγιος ἀγίου Θεοῦ· οὗ δὲ ὁ ἔνοικος Λόγος, ὀνητοῖς μὲν διὰ τοῦ συγγενοῦς συνῆν τε καὶ ἐγνωρίζετο, οὐ μὴν ὑπέπιπτε ταῖς ὁμοιοπαθείαις, οὐδ' ἀνθρώπου ψυχῆς τρόπον, τῷ σώματι κατεδουλεύετο, οὐδέ γε χερῶν αὐτὸς ἑαυτοῦ γινόμενος, τῆς οἰκείας θεότητος μετεθάλλετο. Ὡς γὰρ οὐδ' ἡλίου φωτὸς πάθειεν τι ἀκτινές, τὰ πάντα πληροῦσαι, καὶ σωμάτων νεκρῶν καὶ οὐ καθαρῶν ἐφαπτόμεναι, ταύτη πολὺ πλεόν ἢ ἀσώματος τοῦ Θεοῦ Λόγου δύναμις, οὗτ' ἂν πάθει τὴν οὐσίαν, οὗτ' ἂν βλαβεῖται, οὐδ' ἂν χερῶν ποτὲ ἑαυτῆς γένοιτο, σώματος ἀσωμάτως ἐπαφωμένη· οὕτω δῆτα ὁ κοινὸς ἀπάντων Σωτήρ, εὐεργετικὸν ἑαυτὸν τοῖς πᾶσι καὶ σωτήριον παρέσχε, δι' ὄργανον οὐ προβέβλητο ἀνθρώπου, οἷά τις μουσικὸς ἀνήρ διὰ τῆς λύρας τὴν σοφίαν δεικνύμενος. Ὀρφέα μὲν δὴ μῦθος Ἑλληνικὸς, παντοῖα γένη θηρίων θέλειεν τῇ ψῆδι, ἐξημεροῦν τε τῶν ἀγρίων τοὺς θυμούς, ἐν ὄργανῳ πλῆκτρῳ κρουομένων χορδῶν, παραδίδωσι· καὶ τοῦθ' Ἑλλήνων ἔδοξαι χορῶν, καὶ διὰ καὶ τὰ δένδρα, τὰς φηγοῦς μεταβάλλειν, μουσικῇ εἰκοντα. Τοιγαροῦν ὁ πάνσοφος καὶ παναρμόνιος τοῦ Θεοῦ Λόγος, ψυχαῖς ἀνθρώπων πολυτρόποις κακίαις ὑποβεβλημέναις, παντοίας θεραπείας προβαλλόμενος, μουσικὸν ὄργανον χερσὶ λαθῶν αὐτοῦ ποίημα σοφίας τὸν ἀνθρώπον (21), ψῆδός καὶ ἐπιρῆδός διὰ τούτου λογικοῖς, ἀλλ' οὐκ ἀλόγοις (22), θηροῖν ἀνεκρούετο, πάντα τρόπον ἀνήμερον Ἑλλήνων τε καὶ βαρβάρων, πάθῃ τε ἀγρία καὶ θηριώδη ψυχῶν τοῖς τῆς ἐνθέου διδασκαλίας φαρμάκοις ἐξυόμενος καὶ νοσοῦσαις γε ψυχαῖς ταῖς τὸ θεῖον ἐν γενέσει καὶ σώματι ἀναζητούσαις, οἷά τις ἰατρῶν ἄριστος, συγγενεῖ καὶ καταλλήλῳ βοηθήματι Θεὸν ἐν ἀνθρώπῳ παρίστη. Κάπειτα σωμάτων οὐκ ἤρτων ἢ ψυχῶν ἐπιμολόμενος, σαρκὸς μὲν ὀφθαλμοῖς ἦν ὄραν θαύματά τινα παράδοξα καὶ θεϊκὰς τεραστείας τε καὶ δυνάμεις, ἀκοαῖς δὲ πάλιν σαρκὸς τὰς διὰ γλώττης καὶ σαρκὸς ὀπίχῃ διδασκαλίας, πάντα δ' ἐπέτελει δι' οὗ ἀνεἰληφεν

A mento, cum hominibus congressus est, quoniam id illis familiare acceptumque erat. Simile enim simili gaudet, ut vulgari fertur proverbio. His ergo qui oculorum sensu ducebantur, et qui in statu et simulacrorum sensu carentium sculpturis divinitatem quærebant; quique in materia et in corporibus divinum numen inesse sibi persuaserant; homines denique mortales deorum nominibus appellabant; eo modo Dei Sermo semetipsum ostendit. Hac de causa instrumentum corporis sibi ipse apparavit, velut sacrosanctum quoddam templum, et rationalis facultatis sensibile domicilium: simulacrum plane augustum et sacrum, omnique inanimata statua longe præstantius. Nam hæc quidem utpote imagines ex materia sensus experte, ære videlicet ac ferro, auro vel ebore, ligno vel lapidibus, vilium artificum manibus elaboratæ, aptissimum præbent dæmonibus domicilium. Illud vero divinum simulacrum omnipotente industria divinæ sapientiæ expolitum, vitæ et intellectualis substantiæ particeps fuit. Simulacrum plenum omni genere virtutis, ipsiusque Dei sermonis domicilium, et Dei sanctissimi sacrosanctum delubrum. In quo Dei Sermo inhabitans, cum ipsis quidem mortalibus per instrumentum quod ipsis familiare et cognatum erat, simul versatus et ab iisdem agnitus est: non tamen iisdem quibus illi affectibus succubuit; nec quemadmodum humanus animus, corporis vinculis adstrictus est; nec seipso deterior factus, divinitatem propriam immutavit. Nam ut solis radii qui omnia complent, et qui cadavera aliaque contingunt corpora, nihil tamen inde patiuntur: sic, et multo etiam magis, incorporea divini sermonis potentia, nec patitur quidquam, nec detrimentum substantiæ suæ sentit, nec deterior unquam seipsa existit, ubi ipsa quæ spiritualis est, corpus attigerit. In hunc igitur modum communis omnium Servator, beneficum se ac salutarem omnibus præstitit; non aliter ac musicus quidam per instrumentum corporis humani quod assumpserat, velut per lyram quamdam, artis suæ peritiam ostendens. Orpheum quondam omnia bestiarum genera cantu delinisse, et instrumenti fidibus plectro percussis bestiarum immanium furorem mitigasse, Græcorum fabulæ narrant. Atque id passim et canitur a Græcis, et verum esse creditur; lyram scilicet animæ expertem feras mansuefecisse, et quercus suavitate cantus delinitas immutasse. Verum sapientissimus omnisque harmoniæ peritissimus Dei Sermo, cum hominum animis multiplici improbitate corruptis omne curationis genus adhiberet, sumpto in manus instrumento musico a sua ipsius sapientia fabricato, humana scilicet natura, eo instrumento

(20) Vulg. καὶ ταῦτά πη. Procul dubio scribendum est κατὰ ταῦτά πη, id est, eodem modo Dei sermo sese ostendit. Ita plane codex Fiketii.

(21) Αὐτοῦ ποίημα σοφίας τὸν ἀνθρώπον. Naturam humanam quam Christus assumpsit, Eusebius vocat τὸν ἀνθρώπον, eo more quo Latini Patres de Christo dicere solent, quod hominem as-

sumpsit. Sic paulo ante usurpat Eusebius, cum ait, δι' ὄργανον οὐ προβέβλητο ἀνθρώπου. Occurrit etiam infra.

(22) Ἄλλ' οὐκ ἀλόγοις. Hæc verba desunt in codice Fuk., et a scholiaste addita mihi videntur.

cantica et quasi incantamenta quædam, non brutis, ut ille, sed ratione præditis animantibus insonuit, moresque omnium tam Græcorum quam barbarorum mansuefecit; et feroces ac belluinas animorum perturbationes, cœlestis doctrinæ remediis persanavit. Et tanquam præstantissimus quidam medicus languentibus hominum animis qui Deum in materia et in corporibus pervestigabant, cognatum et familiare adhibens medicamentum, Deum in homine spectandum exhibuit. Posthæc vero cum corporum non minus quam animorum curam gereret, stupenda quædam miracula, et divina prodigia, et omnipotentis ipsius opera, oculis corporeis cernere licebat. Interim vero auribus corporeis salutaria præcepta ipse ore ac lingua corporea insurrare non destitit. Cuncta denique per hominem quem assumpserat, gessit, eorum causa qui non aliter, sed ea sola ratione divinitatem ipsius agnoscere poterant. Atque hæc ille Patris sui consiliis obtemperans administravit, idem semper manens qui antea erat apud Patrem: non immutata substantia, nec amissa natura; nec carnis vinculis constrictus; nec in eo quidem loco in quo humanum ipsius vasculum versabatur, consistens; alibi vero adesse nequaquam valens. Sed eo ipso tempore quo inter homines versabatur, præsentia sua universa complebat; eratque **651** cum Patre, et in Patre inerat; et omnium simul tam quæ in cælo quam quæ in terra sunt, tum maxime curam gerebat. Nec quidquam illi perinde ac nobis obstabat, quo minus præsens ubique adesset; nec divina opera more solito edere, ullatenus prohibebatur. Sed ea quidem quæ a seipso erant, naturæ humanæ tradidit; quæ vero ex ipsa erant mortali natura, ipse vicissim non accepit. Et divinam quidem potentiam mortali impertiit naturæ; ipse tamen ex ejus participatione nihil hausit. Itaque nec ulla labe maculatus est, dum corpus ipsius in lucem ederetur; nec rursus dum dissolveretur, ullum ipse vitio impatibilis, detrimentum substantiæ passus est. Nam neque si quo casu frangatur lyra, aut chordæ utpote fragiles disrumpantur, eum qui lyram pulsant, pati aliquid ipsum necesse est. Nec si forte sapientis cujuscumque corpus supplicio affici contingat, sapientiam quæ in eo est, aut animum qui in ipsius latet corpore, vel cæli vel uri quisquam merito dixerit. Eodem modo ac multo etiam potiori jure,

(23) Vulg. *μένωρ πάλιν αὐτός*. Etsi hic locus vitio caret, tamen non possum omittere lectionem quam in Fuk. codice reperi, *μένων αὐτός πάλιν ἄβλος, οἶος*, etc., quam quidem scripturam veriorem puto. Paulo post, ubi legitur *ἔθα ἦν τὸ ἀνθρώπειον σκεῦος*, vocem addidi ex codice Fuk. qui sic habet, *ἔθα ἦν αὐτῷ τό, etc.*

(24) Vulg. *τοῦ θνητοῦ πάλιν αὐτῷ διαιρούμενον*. Scribendum est *διαιρούμενον*, ut legitur in codice Fuk.

(25) *Ταύτη τε πολὺ πλέον*. Scribo ταύτη γε καὶ πολὺ πλέον. In cod. Fuk., scriptum est ταύτη πολυπλέον. Atque ita locutus est Eusebius paulo ant.

ἀνθρώπου, τοῖς οὐκ ἄλλως ἢ μόνως οὕτως τῆς αὐτῆς θεότητος συναισθῆσθαι δυναμένοις· καὶ ταῦτα ταῖς Πατρικαῖς βουλαῖς διηκονεῖτο, μένων αὐτὸς πάλιν (23) ἄβλος, οἶος καὶ πρὸς τοῦτου παρὰ τῷ Πατρὶ ἦν, οὐτι μεταβαλὼν τὴν οὐσίαν, οὐδ' ἀφανισθείσης τῆς αὐτοῦ φύσεως, οὐδέ γε τοῖς τῆς σαρκὸς δεσμοῖς πεδηθεῖς, οὐδ' ὧδε μὲν ἔθα ἦν αὐτῷ ἀνθρώπειον σκεῦος, τὰς διατριβὰς ποιούμενος, ἐν ἑτέροις δὲ εἶναι τοῦ παντὸς κεχωλυμένος· ἀλλὰ γὰρ καὶ ἐν τῷ τότε καθ' ὃν ἐν ἀνθρώποις ἐπολιτεύετο, τὰ πάντα ἐπλήρου, καὶ τῷ Πατρὶ συνῆν, καὶ ἐν αὐτῷ γε ἦν, καὶ τῶν πάντων ἀθρόως ἐν τῷ τότε, τῶν τε κατ' οὐρανὸν καὶ τῶν ἐπὶ γῆς ἐπεμέλετο, οὐδαμῶς τῆς πνιχταχόσε παρουσίας, ὁμοίως ἡμῖν ἀποκλειόμενος οὐδὲ τὰ θεῖα πράττειν συνήθως παραποδίζόμενος, ἀλλὰ τὰ μὲν ἐξ αὐτοῦ παραδιδούς τῷ ἀνθρώπῳ, τὰ δ' ἐκ τοῦ θνητοῦ μὴ ἀντιλαμβάνων, καὶ τῆς μὲν ἐνθέου δυνάμεως τῷ θνητῷ χορηγῶν, τῆς δ' ἐκ τοῦ θνητοῦ μετουσίας μὴ ἀντεπαρῶμενος· οὐκ οὐκ ἐμολύνετο τικτομένου τοῦ σώματος, οὐδὲ τὴν οὐσίαν ἐπασχεν ἢ ἀπαθῆς, τοῦ θνητοῦ πάλιν αὐτῷ διαιρούμενον (24)· ἐπεὶ μηδὲ τῆς λύρας εἰ οὕτω τύχοι, κοπτομένης, ἢ τῶν χορδῶν διασπαμμένων, πάσχειν εἰκὸς τὸν ἀνακρουόμενον· οὐδέ γε σοφοῦ τινος ἀνδρὸς τιμωρουμένου σώματος, τὴν ἐν τῷ σοφῷ σοφίαν, ἢ τὴν ἐν τῷ σώματι ψυχὴν ἀποκόπτεσθαι ἢ καίεσθαι, φαίμεν ἂν εἰκότως. Ταύτη γε καὶ πολὺ πλέον (25), οὐδὲ τὴν τοῦ Λόγου δύναμιν βλάβος τι ἐκ τῶν τοῦ σώματος παθῶν ἀποφέρεσθαι, φάνα ἐλλογεῖται, ὅτι μηδὲ τὸ τοῦ φωτὸς ἡμῖν ὑπόδειγμα, χραίνεσθαι τὰς ἡλιακὰς ἀκτῖνας ἐπὶ γῆς οὐρανῶθεν ἐκπεμπομένας, πληρῶς τε καὶ βορβόρου καὶ μiasμοῦ παντὸς ἐφαπτομένας, συνεχῶρει· φωτίζεσθαι μὲν γὰρ καὶ ταῦτα ἐκ τῶν τοῦ φωτὸς αὐγῶν οὐδὲν ἂν κωλύει λέγειν, τὸ δὲ γε μὴν φῶς οὐκ ἐτι πληρῶσθαι, οὐδὲ τὸν ἥλιον μολύνεσθαι ἐκ τῆς τῶν σωμάτων ἐπιμιξίας. Καὶ μὴ ταυτὰ γε τῆς φύσεως οὐκ ἂν εἴη ἀλλότρια· ὁ δὲ γε Σωτὴρ καὶ ἀσώματος τοῦ Θεοῦ Λόγος, αὐτοζῶν (26) τυγχάνων καὶ αὐτοφῶς νοερὸν, παντὸς οὐ ἂν ἐφάψαιτο ἐνθέω καὶ ἀσωμάτῳ δυνάμει, ζῆν τοῦτο ἀνάγκη καὶ ἐν λογικῷ διάγειν φωτὶ· ταύτη τοι καὶ σώματος (27), οὐ ἂν ἐφάψαιτο, ἡγίασται τοῦτο καὶ πεφώτισται, καὶ αὐτίκα πᾶσά γε νόσος αὐτῷ καὶ ἀβρῶστία καὶ πάθος ὑπεξίσταται, ἀντιλαμβάνει δὲ τῆς ἐξ αὐτοῦ πληρώσεως τὰ ἐν στερήσει. Διὸ δὴ τὸν πάντα βίον ταύτη πη διετέλει, τότε μὲν τοῦ σωματικοῦ ὄργανου τὴν πρὸς ἡμᾶς ὁμοιοπάθειαν ὑποδεικνύς, τότε δὲ τὸν Θεὸν λόγον ὑποφαίνων, μεγαλοργῶν καὶ παραδοξοποιῶν ὡς Θεός, καὶ τῶν μελλόντων ἐσεσθαι προαναφωνῶν τὰς προρρήσεις, καὶ τὸν μὴ

(26) Vulg. *αὐτὸ ζῶν τυγχάνων*. Verbum αὐτὸ ζῶν, et quod sequitur αὐτὸ φῶς scribendum est continue instar unius vocabuli, hoc est ὕφ' ἑν, ut Græci dicunt. Porro in editione Genevensi confusus erat locus vitio typographorum, quem nos ita restituumus, παντὸς οὐ ἂν ἐφάψαιτο. Atque ita plane legitur in codice Fuketii.

(27) Vulg. *ταύτη τὸ καὶ ἀσώματος*. Procul dubio scribendum est ταύτη τοι καὶ σώματος, οὐ ἂν ἐφάψαιτο, etc. Quia emendatione nihil certius. Nam Eusebium de corpore hic loqui sequentia plane demonstrant. Atque ita in codice Fuk. scriptum invenit.

τοῖς πολλοῖς ὀρώμενον Θεοῦ Λόγον τοῖς ἔργοις αὐτοῖς ἐπδεικνύμενος ἐν τερασταίαις πράξεσι, θαύμασί τε καὶ σημείοις καὶ παραδόξοις δυνάμεσι, καὶ μὴν καὶ διδασκαλίαις (28) ἐνθέοις, ἄνω πρὸς τὸν ὑπερουράνιον τόπον τὰς ψυχὰς παρασκευάζεσθαι προαγούσαις.

tingunt, ullo modo inquinari permittit. Nam tametsi nihil vetat quominus eas res lucis splendore illustrari dicamus, non idcirco lucem ipsam luto infici dicimus, aut solem ex corporum commistione maculari: quamvis hæc ab ipsa natura non sunt penitus aliena. At vero Servator ille et incorporeus Dei Sermo, cum ipsa vita ipsaque lux intellectualis sit, quamcunque rem divina sua et incorporea virtute semet attigerit, eam deinceps vivere et in rationali luce versari necesse est. Similiter et corpus quocumque contigerit, illico sanctum efficitur et illuminatur: omnisque morbus et ægrotudo ac perturbatio ab eo recedit. Et quæ prius vacua erant, ex ejus abundantia partem aliquam accipiunt. Quocirca totum fere vitæ suæ curriculum ita transegit, ut nunc corpus suum iisdem quibus nos affectibus obnoxium esse ostenderet; nunc vero Deum se Verbum esse subindicaret; dum ingentia quædam et admirabilia tanquam Deus edebat opera, et futura multo ante prædicebat, Deique Sermonem qui a plerisque minime videbatur, rebus ipsis declarabat: prodigiosis scilicet operibus, miraculis 652 et signis, stupendisque virtutibus; divinis denique prædicationibus, quibus hominum mentes incitabat, ut se ad superni illius quod ultra cælum

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΕ'.

B

CAPUT XV.

Τί δὴ λείπεται ἐπὶ τούτοις; Αὐτὸ δὴ τὸ τοῦ παντός κεφάλαιον ὅποیان ἔσχε τὴν αἰτίαν, ἐξεῖπειν· λέγω δὴ, τὸ πολυθρύλλητον τοῦ βίου τέλος, καὶ τοῦ πάθους τὸν τρόπον, τῆς μετὰ τὸν θάνατον ἀναδιώσεως (29) αὐτοῦ τὸ μέγα θαῦμα· μετὰ δὲ τὴν τοῦτων θεωρίαν, τὰς ἀποδείξεις πάντων δι' ἐναργῶν πιστωσόμεθα μαρτυρῶν. Ὑργάνῳ μὲν οὖν θνητῶ δι' ἄς προείπομεν αἰτίας, οἷα δὴ ἀγάλατι θεοπρεπεῖ κεχρημένος, τούτῳ αὐτῷ (30) οἷα μέγας βασιλεὺς δι' ἐρμηνέως τὸν ἀνθρώπειον διεξελοῦν βίον, πάντ' ἐπαξίως θεϊκῆς δυνάμεως διεπράξατο. Εἰ μὲν οὖν ἄλλως πως μετὰ τὰς ἐν ἀνθρώποις διατριβὰς, ἀφανῆς γεγονὼς (31) ἐξαίφνης ἀπέστη, ὑποκλέψας λάθρα τὸν ἐρμηνέα, καὶ τὸ οἰκεῖον ἄγαλμα, φυγῆ τὸν θάνατον διαδρᾶναι σπουδάσας, κάπειτα τοῦ τὸ θνητὸν αὐτὸς δι' ἑαυτοῦ φορῶ καὶ ἀπωλεία συμψηφίσας, φάσματι ἂν ἐώκει τοῖς πᾶσιν, καὶ οὐτ' ἂν αὐτὸς ἑαυτῷ (32) τὰ πρόποντα διεπράξατο, ζῶη μὲν τυγχάνων καὶ Θεοῦ Λόγος καὶ Θεοῦ δύναμις, φορῶ δὲ καὶ ἀπωλείᾳ τὸν αὐτὸν αὐτοῦ παραδοὺς ἐρμηνέα. Οὐτ' ἂν τὰ κατὰ δαιμόνιον αὐτῷ πεπραγμένα, διὰ τῆς τοῦ θανάτου συμποκτῆς τέλους ἤξιοῦτο· οὐκ ἂν ἐγνώσθη, ὅποι ποθ' ὑπῆρχε χωρήσας· οὐτ' ἂν ἐπιστεῦθη τοῖς μὴ παρεληφόσιν, οὐτ' ἂν θανάτου τὴν φύσιν ἐφάνη κρείττων, οὐτ' ἂν τὸ θνητὸν τῆς οἰκείας ἡλευθέρου φύσεως· οὐτ' ἂν καθ' ὅλης τῆς ἀνθρώπων οἰκουμένης ἤκούσθη, οὐτ' ἂν θανάτου καταφρονεῖν τοὺς αὐτοῦ μαθητὰς ἐπεισεν, οὐτ' ἂν τῆς μετὰ τὸν θάνατον παρὰ Θεῷ ζωῆς τὴν ἐλπίδα τοῖς τὴν αὐτοῦ διδασκαλίαν μετιοῦσι παρεστήσατο· οὐτ' ἂν τῶν αὐτοῦ λόγων τὰς ἐπαγγελίας ἐπλήρου, οὐτ' ἂν ταῖς προφητικαῖς περὶ αὐτοῦ προρρήσεις σύμφωνα παρεῖχε τὰ ἀποτελέσματα, οὐτ' ἂν τὸν ὕστατον ἀπάν-

(28) Vulg. καὶ μὴν καὶ διδασκαλίαις. Lego καὶ μὴν καὶ διδασκαλίαις. Sic enim Græci loqui solent. Ita certe habet codex Fuk.

(29) Vulg. τῆς μετὰ θάνατον ἀναμνήσεως. Scribendum est ἀναδιώσεως, ut legisse videtur interpres. Mox legendum est μετὰ δὲ τὴν τοῦτων θεωρίαν, ut est in codice Fuk.

(30) Vulg. κεχρημένος τε, τοῦτο αὐτό. Transposita hic sunt vocabula, ut passim, in his libris

A Sermonis divini potentiam nullum ex corporis affectibus dispendium accepisse dicendum est: quoad quidem nec exemplum illud lucis quo jam uisum, solares radios qui e cælo in terras dimissi, cœnum ac lutum et cujusque generis sordes contingunt, ullo modo inquinari permittit. Nam tametsi nihil vetat quominus eas res lucis splendore illustrari dicamus, non idcirco lucem ipsam luto infici dicimus, aut solem ex corporum commistione maculari: quamvis hæc ab ipsa natura non sunt penitus aliena. At vero Servator ille et incorporeus Dei Sermo, cum ipsa vita ipsaque lux intellectualis sit, quamcunque rem divina sua et incorporea virtute semet attigerit, eam deinceps vivere et in rationali luce versari necesse est. Similiter et corpus quocumque contigerit, illico sanctum efficitur et illuminatur: omnisque morbus et ægrotudo ac perturbatio ab eo recedit. Et quæ prius vacua erant, ex ejus abundantia partem aliquam accipiunt. Quocirca totum fere vitæ suæ curriculum ita transegit, ut nunc corpus suum iisdem quibus nos affectibus obnoxium esse ostenderet; nunc vero Deum se Verbum esse subindicaret; dum ingentia quædam et admirabilia tanquam Deus edebat opera, et futura multo ante prædicebat, Deique Sermonem qui a plerisque minime videbatur, rebus ipsis declarabat: prodigiosis scilicet operibus, miraculis 652 et signis, stupendisque virtutibus; divinis denique prædicationibus, quibus hominum mentes incitabat, ut se ad superni illius quod ultra cælum

B

CAPUT XV.

Quid jam restat, nisi ut rei illius quæ omnia caput est, causam et rationem exponamus? Finem dico vitæ illius crebris hominum sermonibus divulgatum, et passionis modum, et post mortem, resurrectionis grande miraculum. Quibus expositis, horum deinceps omnium demonstrationes certissimis testimoniis astruemus. Mortalis igitur corporis instrumento, velut simulacro divina majestate dignissimo, ob eas quas dixi causas usus Dei Sermo, ejusque tanquam interpretis ministerio ipse utpote summus imperator inter homines versatus, prout divinam decebat potentiam cuncta gessit. Quodsi post vitam inter homines transactam, alia quadam ratione repente evanescens e medio discessisset, subducto clam interprete, ac proprio simulacro per fugam ex mortis discrimine liberato; postea vero idipsum mortale corpus morti et corruptioni ipse per sese addixisset, cuncti sine dubio spectrum illum fuisse crederent. Ac neque ipse ea gessisset quæ ipsum decebant; quippe qui cum ipse via esset, ipse Dei sermo atque potentia; suum tamen interpretem morti et corruptioni tradidisset. Neque illa quæ contra dæmonem gesserat, illustri cum morte conflictu ac certamine fuissent terminata. Non esset explorata cognitum, quoniam ille se recepisset, nec fidem invenisset apud eos qui oculis illum non viderant. Nunquam naturam morte superiorem habere illum constitisset; nec humanam naturam conditionis suæ infirmitate liberasset. Nunquam per universum terrarum orbem auditus fuisset; nec discipulis suis ut mortem contemnerent, persuasisset; nec futuræ apud Deum vitæ cer-

accidisse jam monui. Scribo igitur κεχρημένος, αὐτῷ τε τούτῳ οἷα μέγας βασιλεὺς, etc. In codice Fukelii κεχρημένος, τούτῳ αὐτῷ, etc.

(31) Vulg. ἀφανῆς ὡν γεγονώς. Alterutrum horum verborum delendum est.

(32) Vulg. καὶ δεῖν αὐτὸς ἑαυτῷ. Procul dubio scribendum est, καὶ οὐτ' ἂν αὐτὸς ἑαυτῷ τὰ πρόποντα διεπράξατο, prorsus necessaria emendatione, quam sequentia plane confirmant.

tissimam post obitum spem, doctrinæ suæ sectatoribus præstitisset. Nunquam sermonum suorum pollicitationes implevisset; nec cum his quæ de ipso a prophetis prædicta fuerant consentientes rerum eventus repræsentasset. Non denique postremum certamen obiisset, hoc est adversus mortem ipsam. His omnibus de causis, quandoquidem omnino necesse erat ut mortale illius corpus, post ministerium quod Deo Verbo cumulate præstiterat, finem Deo dignum sortiretur, ideo, inquam, illius mors hoc modo dispensata 653 est. Nam cum duæ res in fine ipsi superessent, ut vel totum corpus labi et corruptioni addiceret, atque ita turpissimo exitu totam vitam suam quasi fabulam clauderet; vel certe se morte superiorem ostenderet, et mortale corpus ope divinæ potentiae immortale redderet: prior quidem ab ipsius pollicitatione erat aliena. Neque enim ignis proprium est refrigerare; nec lucis, tenebras offundere. Ita neque vitæ proprium est luterimere; nec divinæ rationis, quidquam absque ratione facere. Quomodo enim rationi consentaneum foret, ut is qui vitam aliis promississet, iumentum suum perire sineret, et simulacrum suum corruptioni dederet, et divinitatis suæ interpretem morte deleteret, is qui cunctis ad se adventibus immortalitatem spondebat. Posterior itaque ratio necessaria fuit, ut scilicet mortis se victorem ostenderet. At quo tandem modo id erat agendum? Clamue et quasi furtim, an palam et in conspectu omnium? Atqui tam præclarum facinus, si in tenebris et clanculo gestum fuisset, nec in alicujus notitiam pervenisset, nulli præorsum utile erat futurum. Pervulgatum vero et ab omnibus exauditum, inaximam universis ex rei miraculo allaturum erat utilitatem. Proinde quoniam necesse erat ut corpus ipsius de morte triumpharet, idque non occulte sed in conspectu omnium gereretur, merito ille mortem non refugit. Sic enim ignavus, et morte ipsa inferior habitus fuisset. Sed per certamen cum morte velut cum adversario susceptum, corpus

(33) *Διοὶν γὰρ λειπομένων τῷ τέλει.* Non probo versionem interpretis, qui hunc locum ita reddidit: *Nam cum duæ rationes abundi ex hac vita sibi reliquæ essent.* Quasi in Græco legeretur *τοῦν τελόν.* Sensus igitur Eusebii hic est, *cum duorum alterum a Christo necessario faciendum esset in exitu vitæ, ut scilicet aut corpus suum morti penitus consumendum dederet, aut se morte superiorem declararet,* etc. Vides quam diversus hic sensus sit ab illo interpretis. Neque enim duplex ratio exeundi e vita Christo suppetebat, sed unica; mors scilicet. Quippe omnes, ut ait poeta, una misnet mors. Verum in morte, duorum alterum Christo faciendum supererat, ut vel morti penitus succumberet, corpusque suum ei tanquam opima spolia traderet; vel se morte superiorem ostenderet, et corpus suum, velut prædam, ex faucibus mortis eriperet. Adde quod Eusebius paulo ante demonstravit, mortem necessario fuisse Christo subeundam. Si enim corpus suum clam et quasi furtim ex hac vita subducere voluisset, omnes procul dubio spectrum illud fuisse, non autem verum hominem credidissent.

των ἀγῶνα διῆλθεν· οὗτος δ' ἦν ὁ κατὰ τοῦ θανάτου. Διὸ δὴ τούτων ἕνεκα πάντων, ἐπεὶ γ' ἐχρῆν ἐξάπαντος τὸ θνητὸν ὄργανον, μετὰ τὴν αὐτάρκη διακονίαν ἦν τῷ θεῷ Λόγῳ διηκονήσατο, τέλους θεοπροπετοῦς τυχεῖν, ταύτη πη καὶ αὐτῷ ὁ θάνατος οἰκονομεῖται. Διοὶν γὰρ λειπομένων τῷ τέλει (33), ἢ φοροῦν καὶ ἀπωλεία παραδοῦναι τὸ πᾶν, καὶ τοῦ παντὸς δράματος αἰσχίστην ποιήσασθαι τὴν τοῦ βίου καταστροφὴν, ἢ θανάτου ἑαυτὸν κρεῖττονα ἀποφῆναι, θεϊκῇ δυνάμει τὸ θνητὸν ἀθάνατον παραστησάμενον· τὸ μὲν πρῶτον ἀνοίκειον τῆς ἐπαγγελίας ἦν· οὐ γὰρ δὴ πυρὸς οἰκεῖον, τὸ ψύχειν, οὐδὲ φωτὸς, τὸ σκοτίζειν (34)· οὕτως οὐδὲ ζωῆς, τὸ θανατοῦν, οὐδὲ θεοῦ Λόγου, τὸ παραλόγως ἐνεργεῖν· ποῖον οὖν εἶχε λόγον, τὸν ἐτέροις ζῶν ἐπαγγεῖλάμενον, τὸ οἰκεῖον ὄργανον φθειρόμενον παριθεῖν, ἀπωλεία τε παραδοῦναι τὸ αὐτοῦ ἀγαλμα, καὶ τὸν τῆς θεότητος αὐτοῦ ἐρμηνεῖα θανάτῳ λυμῆνασθαι, τὸν τοῖς πρόσφωξιν ἀθανασίαν προμνύμενον; Οὐκοῦν τὸ δεῦτερον ἀναγκαῖον ἦν, λέγειν δὴ τὸ θανάτου κρεῖττονα ἑαυτὸν φῆναι· πῶς οὖν ἐχρῆν τοῦτο ποιήσασθαι; Λαθραίως ἔρα καὶ κλοπιμαίως, ἢ τοῖς πᾶσιν ἀριπρεπῶς καὶ ἀριδίῳως; Ἄλλὰ σκοτεινὸν μὲν καὶ κρυφαῖον αὐτῷ παραγῆναι τὸ κατόρθωμα, μηδενὶ τε γνωσθῆναι, οὐδένα ἂν ὤνησε, βοηθὸν δὲ καὶ ἀκουσθῆναι εἰς ἅπαντας, τοῖς πᾶσιν τὴν ἐκ τοῦ θαύματος παρεῖχεν ὠφέλειαν. Εἰκότως ἔρα ἐπειδὴ ἐχρῆν τὸ αὐτοῦ ὄργανον κρεῖττον θανάτου φῆναι, καὶ τοῦτο πρῆξαι μὴ εἰς τὸ λεληθὸς, ἀλλ' ἐπ' ὄψεσιν ἀνθρώπων, οὐ φεύγει μὲν τὸν θάνατον· ἢ γὰρ ἂν δειλὸς καὶ θανάτου χείρων ἐνομισθῆ· διὰ δὲ τῆς πρὸς τὸν θάνατον συμπλοκῆς οἶα πρὸς ἀνταγωνιστὴν, τὸ θνητὸν ἀθάνατον παρίστα, τὸν ἀγῶνα τοῦτον ὑπὲρ τῆς ἀπάντων ζωῆς τε καὶ ἀθανασίας καὶ σωτηρίας ἀναθεδεγμένος. Ὅσπερ δὲ εἰ τις ἄκαυστον (35) ἡμῖν καὶ πυρὸς κρεῖττον σκεῦός τι δεῖξαι ἠθέλησεν, οὐκ ἂν ἄλλως τὸ θαῦμα παρεστήσατο, ἢ τῷ πυρὶ παραδοῦς τὸ μετὰ χεῖρας, κάπειτα αὐτὸ σῶον καὶ ἀδιάφορον ἐξελὼν τοῦ πυρὸς, κατὰ ταῦτα δὴ καὶ ὁ τῶν ὄλων ζωοποιὸς τοῦ Θεοῦ Λόγος, τὸ θνητὸν ὄργανον ὧ πρὸς ἀνθρώπων κέρηστο σωτηρίαν, κρεῖττον θανάτου δεῖξαι βουλευθεῖς, κοινωνόν τε ἀποφῆναι τῆς οἰκείας ζωῆς τε καὶ ἀθανασίας, εὐ μάλα χρησίμως ὑπῆει τὴν οἰκονομίαν (36), τὸ μὲν

Alias præterea rationes affert, quibus id astruat. Quibus expositis ita demum concludit. Has omnes ob causas, inquit, quando quidem prorsus necesse erat ut corpus illius exitum Deo dignum sortiretur, mortem suam Christus ita dispensavit. Duorum alterum in fine hujus vitæ ipsi faciendum erat, et cætera, ut jam dixi. Et hæc quidem optime inter se cohærent. Interpretis autem expositio, ab Eusebii mente prorsus aliena est, cum Eusebius non duplicem ex hac vita descendendi rationem, sed unicam Christo relictam fuisse demonstraverit.

(34) *Vulg. οὐδὲ φωτὸς τὸ πτίζειν.* Scribendum est τὸ σκοτίζειν, ut habet codex Fuk.

(35) *Εἰ τις ἄκαυστον.* Addendum est necessario τι σκεῦός. Certe in codice Fuk legitur εἰ τις ἄκαυστον ἡμῖν καὶ πυρὸς κρεῖττον σκεῦός τι, quomodo etiam legit Christophors. Paulo post codice Fuk. habet σῶον καὶ ἀδιάφορον ἐξελὼν τοῦ πυρὸς, non ut in editione Genevensi legitur διάφορον τοῦ πυρὸς.

(36) *Ἰσχυεῖ τὴν οἰκονομίαν.* Hoc loco οἰκονομία ab Eusebio sumi videtur pro morte seu pas-

σῶμα πρὸς βραχὺ καταλιπὼν (37), καὶ τὸ θνητὸν τῷ θανάτῳ παραδοῦς εἰς ἔλεγγον τῆς οικείας φύσεως, εἴτ' οὐκ εἰς μακρὰν αὐτὸ τοῦ θανάτου πάλιν ὑφαίρουμενος, εἰς παράστασιν τῆς ἐνθέου δυνάμεως, δι' ἧς παντὸς θανάτου κρείττονα τὴν πρὸς αὐτοῦ καταγελευσάν ζῶην ἄϊδιον ἐφαίνεν (38). Ἡ δ' αἰτία πρόδηλος καὶ σαφής· ἐπειδὴ γὰρ τοῖς αὐτοῦ φοιτηταῖς, ὀφθαλμοῖς ἰδεῖν ἀναγκαῖον ἦν, ζῶης τῆς μετὰ θάνατον ἐναργῆ τὴν παλιγγενεσίαν, ἐφ' ἣν τὰς ἑαυτῶν ἐλπιδὰς ἀναρτᾶν αὐτοὺς ἐδίδασκε, κρείττονας εἶναι θανάτου παρασκευάζων, εἰκότως τοῦτ' αὐτοῖς ὄραϊν ὀφθαλμοῖς παρεῖχε. Χρῆ γὰρ τοὺς μέλλοντας (39) εὐσεβῆ μετεῖναι βίον, τοῦτο πρῶτον πάντων ἀναγκαῖότατον μάθημα δι' ἐναργούς ὄψεως παραλαβεῖν, καὶ πολλὸν μᾶλλον ἐκείνους, τοὺς εἰς ἅπασαν τὴν οἰκουμένην μέλλοντας αὐτὸν ὅσον οὕτω χρῆσται, καὶ τὴν ὑπ' αὐτοῦ τοῖς ἔθνεσι πᾶσι προκαταβληθεῖσαν θεογνωσίαν (40) εἰς πάντας καταγγέλλειν ἀνθρώπους. Οὗς δὴ πείσμα μέγιστον ἀναλαβεῖν (41) ἐχρῆν τῆς μετὰ τὸν θάνατον ζωῆς, ὡς ἂν ἀδεεῖς καὶ ἀροβοὶ θανάτου, τὸν κατὰ τῶν ἐθνῶν (42) τῆς πολυθέου πλάνης ἀγῶνα προθύμως ἀναδέξονται· μὴ γὰρ θανάτου καταφρονεῖν μελετήσαντες, οὐκ ἂν πώποτε πρὸς τὰ δεινὰ παρεσκευάζοντο· διὸ δὴ ἀναγκαίως, ὀπλιζῶν αὐτοὺς κατὰ τῆς τοῦ θανάτου δυναστείας, οὐ βηματίους καὶ φωναίς παρεδίδοι τὸ μάθημα, οὐδὲ λόγοις ὁμοίως ἀθροπίνοις, τὸν περὶ ψυχῆς ἀθανασίας π:θανῶς ἐξ εἰκότων συντάττων, αὐτῶν δὲ ἔργα τὰ κατὰ τοῦ θανάτου ἐπεδείκνυ αὐτοῖς τρόπαια. Πρώτη μὲν οὖν αὕτη καὶ μέγιστη αἰτία τῆς τοῦ Σωτήρος ἡμῶν κατὰ τοῦ θανάτου παρατάξεως· τὸν γοῦν φοβερόν τοῖς πᾶσι θάνατον, τοῖς αὐτοῦ φοιτηταῖς τὸ μηδὲν ἂντα ἐδείκνυ, καὶ τὴν ἐπηγγελμένην πρὸς αὐτοῦ ζῶην (43) τοῖς

A quod erat mortale, immortale præstitit; cum certamen illud pro omnium vita et immortalitate ac salute subiisset. Et quemadmodum si quis nobis vas quoddam incombustum, omnique superius incendio vellet ostendere, non aliter fidem impetraret miraculi, nisi vas ipsum manu arreptum in ignem conjiceret, ac deinde integrum et illæsum e flammis educeret; sic plane Dei Sermo, qui vitam omnibus impertit, cum mortale corpus illud, quo velut instrumento ad hominum salutem usus fuerat, morte ipsa potentius vellet ostendere, vitæque et immortalitatis suæ particeps reddere; utilem, ad mortalem subiti dispensationem; corpus quidem suum ad modicum tempus deserens, et quod erat mortale morti tradens, ut ejus natura hoc indicio probaretur: ac deinde paulo post idem illud morti adimens, ut divinam suam potentiam declararet, qua æternam illam vitam, quam ipse cunctis pollicitus fuerat, omni superiorem morte ostendebat. Ejus autem rei manifesta et perspicua causa est. Nam cum prorsus necessarium esset discipulis ipsius, ut futuræ vitæ reparationem oculis suis cernerent, in qua spem suam collocare eos docuerat, cum eos mortis contemptores ac victores efficeret: non sine causa id ipsos oculis suis spectare voluit. Nam quicumque piam ac religiosam vitam initari sunt, eos hanc primam ac maxime necessariam præceptionem oculis ipsis evidenter haurire oportet: maxime vero eos qui ipsam per universam orbem terrarum illico erant prædicaturi, Deique notitiam, cujus semina jam ipse antea in gentes sparsisset, cunctis hominibus nuntiaturi. Quos quidem certissima persuasionem futuræ vitæ nixos esse oportuit,

sione Christi. Sic paulo antea dixit de Christo, ταῦτη τοι καὶ αὐτῷ ὁ θάνατος οἰκονομεῖται. Vide quæ notavi ad librum *Historiæ ecclesiasticæ*, ubi vocabulum οἰκονομία non solum de natalitate, sed etiam de morte Christi sumi solere, pluribus exemplis probavi. Certe Eriphianus sacramentum Eucharistiæ vocat λατρείαν τῆς οἰκονομίας, id est, cultum passionis Dominicæ, eo quod in hoc præcipue sacramento Christi passio a Christianis colatur.

(37) Τὸ μὲν σῶμα πρὸς βραχὺ καταλιπὼν. Hæc benigna interpretatione adjuvanda sunt. Christus enim ne minimo quidem temporis puncto corpus suum reliquit. Quippe qui, ut vulgo dici solet, id, quod semel assumpsit, nunquam dimisit. Sed corpus suum animæ consortio destituit aliquantisper passus est. Mox codex Fuk. habet καὶ τῷ θνητῷ θανάτῳ παραδοῦς. Ego vero mallem scribere καὶ τὸ θνητὸν τῷ θανάτῳ παραδοῦς, etc.

(38) Ἄϊδιον ἐφαίνεν. Christus enim resurgens a mortuis perspicue declarabat vitam æternam, quam cunctis hominibus prædicaverat, omni morte superiore esse. Atque hoc interpret non intellexit; qui licet alioqui satis elegans, a vero tamen sensu plerumque aberrat: adeo ut in hac quidem parte longe inferior videatur hujus panegyrici versio interpretatione *Historiæ Ecclesiasticæ*.

(39) Χρῆ γὰρ τοὺς μέλλοντας. Malim scribere χρῆν, id est, oportebat. Quam scripturam secutus videtur interpret.

(40) Ὑπ' αὐτοῦ τοῖς ἔθνεσι προκαταβληθεῖσαν θεογνωσίαν. Duppliciter intelligi potest quod ait Eusebius, Chris-nim antequam uoreretur, semina

quædam notitiæ Dei in gentes sparsisse. Aut enim intelligit semina quæ a natura insita sunt in animis hominum, quibus ad notitiam Dei informantur: aut certe prædicationem Christi, qui cum in terris ageret, non solis Judæis, verum etiam gentibus veri Dei cultum annuntiaverat.

(41) Πείσμα μέγιστον ἀναλαβεῖν. Hoc loco πείσμα posuit Eusebius pro πείσει seu persuasionem, cum tamen πείσμα pro firmamento et pro retnaculo navis frequentius usurpari solet. Sic in libro *De martyribus Palestine*, pag. 344: σαφές τε πείσμα καὶ βέβαιον. Utiur eadem voce Clemens Alexandrinus non semel. Chrysostomus homilia 1, in *Epistolam ad Ephesios*, notat hanc vocem esse plebeiam, qua vehemens quædam atque enixa voluntas significatur: Οὕτω γὰρ καὶ ἡμεῖς τὴν ἐπίτασιν τοῦ θελήματος δηλοῦντες, κατὰ τὸ πείσμα ἡμῶν λέγομεν.

(42) Κατὰ τῶν ἐθνῶν. Scribendum est κατὰ τῆς τῶν ἐθνῶν πολυθέου πλάνης, etc. Paulo post lego ἐπιδεικνύς αὐτοῖς τρόπαια. Utramque emendationem confirmat codex Fuketii.

(43) Ἐπηγγελημένην πρὸς αὐτοῦ ζῶην. Hic locus non mediocrem habet difficultatem. Quomodo enim intelligi potest quod ait Eusebius, vitam illam quam Christus promisit, primitias esse futuræ apud Deum vitæ. Procul dubio per vitam nobis a Christo promissam, intelligit Eusebius resurrectionem, quæ veluti initium est et exordium æternæ illius apud Deum vitæ. Seu potius resurrectionem corporis Christi intelligit, quæ fuit primitiæ et quasi pignus spei ac resurrectionis nostræ, ut docet Eusebius in fine hujus capitulis.

ut sine ullo mortis metu certamen adversus errorem gentium plures colentium deos fidenti animo susciperent. Nisi enim mortem contemnere didicissent, nunquam ad subeunda vitæ discrimina prompti paratique exstitissent. Quocirca cum eos adversus mortis potentiam armis instrueret, non verbis ac voce nuda præceptum ipsis tradidit; nec sermonem de animorum immortalitate ex probabilibus ac verisimilibus contexuit, cujusmodi sunt humani sermones: sed re ipsa erecta de morte tropæa illis ostendit. Et hæc quidem prima ac potissima fuit causa certaminis illius, quo Servator noster adversus mortem decertavit. Mortem enim quæ formidabilis est omnibus, nihil omnino esse discipulis suis demonstravit; et vitam illam quam promiserat, perspicue ipsis ante oculos statuit. Quam quidem velut primitias spei nostræ et futuræ apud Deum vitæ atque immortalitatis effecit. Altera vero causa fuit resurgendi, ut divina potentia quæ in corpore ipsis habitaverat, manifestaretur. Nam quoniam homines antehac eos qui morti succubissent consecrabant; deosque et heroes nominare consueverant eos qui a morte superati fuissent, hanc ob causam humanissimus Dei Sermo etiam hic quisnam esset ostendit; naturam suam morte superiorem hominibus exhibens. Et corpus quidem quod mortale erat, post interitum ad alteram vitam revocavit: tropæum autem immortalitatis quod victa morte exererat, cunctis spectandum proposuit; eumque solum vere Deum in ipsa 655 morte docuit esse agnoscendum qui victoriam de morte reportasset. Possem etiam tertiam tibi causam Dominicæ mortis exponere. Fuit ille sacra quædam victima pro universo hominum genere Deo omnium Regi oblata: victima pro universo hominum grege immolata: victima quæ dæmoniæ superstitionis errorem profligavit. Postquam enim una illa victima et eximia hostia, sacrosanctum scilicet corpus Servatoris nostri pro humano genere mactatum est, et quasi vicarium pro vita omnium gentium, quæ dæmoniæ superstitionis impietate obstrictæ, tanquam læsæ majestatis reæ tenebantur, oblatum est; omnis deinceps impurorum ac profanorum dæmonum potentia corrui; omnisque terrestris ac fraudulentus error, potentiore quadam virtute statim fractus ac debilitatus est. Salutaris igitur hostia ex hominibus

(44) Vulg. τῶν πρὶν ἀσεβειῶν. Non dubito quin scripserit Eusebius ἀσεβεία δαιμονικῆς πλάνης ἐνεσχημένον. Alludit autem Eusebius ad crimen læsæ majestatis, quod Græci ἀσεβείας ἐγκλήματ' vocare solent, ut patet ex Dione Cassio, non uno in loco.

(45) Ἀντίψυχον. Vox elegans, ex intimis magorum ac theurgicorum arcanis deprompta, qui homines immolandos aiebant, ut aliorum vita redimeretur. Sic Antinous ad vicem Adriani principis, ut ejus fata produceret immolatus est, quemadmodum refert Aurelius Victor et alii. Hoc est ἀντίψυχον, seu ψυχὴ ἀντὶ ψυχῆς, ut loquitur Aristides in quinta Oratione sacra. Porro necesse erat, ut is qui hoc pacto immolabatur, sponte se jugulandum

αὐτῶν ὀφθαλμοῖς δι' ἐναργούς ὄψεως παρίστη, ἀπαρχὴν τῆς κοινῆς ἡμῶν ἐλπίδος, ζωῆς τε τῆς παρὰ Θεῷ καὶ ἀθανασίας, αὐτὴν ἐκείνην πεποιημένος· δευτέρα δ' ἂν αἰτία εἴη τῆς ἀναβιώσεως, ἡ τῆς ἐν σώματι κατοικησάσης ἐνθεοῦ δυνάμεως ἐνδείξις· ἐπειδὴ γὰρ τὸ πρότερον τοὺς ὑπὸ θανάτου νενικημένους ἄνδρας θνητοὺς ἐθείαζον ἄνθρωποι, ἡρώας τε καὶ θεοὺς ὠνόμαζον τοὺς ὑπὸ θανάτου κεκρατημένους, κάκει ἕκαστος ἐαυτὸν ταύτης ἕνεκα τῆς αἰτίας ἐφηνεν ὁ φιλόανθρωπος τοῦ Θεοῦ Λόγος, κρείττονα θανάτου φύσιν ἀνθρώποις δεικνύς, καὶ τὸ μὲν θνητὸν μετὰ τὴν λύσιν ἐπὶ τὴν δευτέραν ζωὴν ἄγων, τρέπαιον δὲ ἀθανασίας κατὰ τοῦ θανάτου τοῖς πᾶσι παρέχων ὄρῳ, καὶ μόνον τοῦτον ἐν θανάτῳ Θεὸν ἀληθῆ εἶναι διδάσκων ὁμολογεῖν, τὸν τὰ βραβεῖα τῆς κατὰ τοῦ θανάτου νίκης ἀναδιδάμενον. Ἐχοίμ' ἂν σοὶ καὶ τρίτην ὑπογράφειν αἰτίαν τοῦ σωτηρίου θανάτου. Ἰερεῖον ἦν ὑπὲρ τοῦ κοινῶν γένους ἀναπεμπόμενον τῷ παμβασιλεῖ τῶν ὄλων Θεῷ, ἱερεῖον ὑπὲρ τῆς τῶν ἀνθρώπων ἀγέλης καθιερούμενον, ἱερεῖον δαιμονικῆς πλάνης ἀποτρόπαιον. Ἰερεῖον δῆτα ἐνός καὶ μεγάλου θύματος τοῦ πανιέρου σώματος τοῦ Σωτήρος ἡμῶν ὑπὲρ τοῦ τῶν ἀνθρώπων γένους σφαγιασθέντος, καὶ πάντων ἐθνῶν τῶν πρὶν ἀσεβεῖν (44) δαιμονικῆς πλάνης ἐνεσχημένων ἀντίψυχον (45) ἀνεσχεθέντος, πᾶσα λοιπὴν ἡ τῶν ἀνάγων καὶ ἀνιέρων δαιμόνων (46) δύναμις καθήρητο, ἐλύετο τε καὶ παρεῖτο αὐτίκα δυνάμει κρείττοι πᾶσα γεώδης καὶ ἀπατηλῆ πλάνη. Τὸ μὲν οὖν ἐξ ἀνθρώπων σωτήριον θύμα (47), αὐτὸ δὴ τὸ τοῦ Λόγου σωματικὸν ὄργανον, ὑπὲρ τῆς κοινῆς ἀνθρώπων ἀγέλης καθιερούτο· καὶ τοῦτ' ἄρα ἦν τῷ θανάτῳ παραβεβλημένον σφάγιον, περὶ οὗ λόγων ἱερῶν βροῦσι φωναί, τότε μὲν ὧδε πη λέγουσαι· Ἴδε ὁ Ἄμνος τοῦ Θεοῦ ὁ αἵρων τὴν ἁμαρτίαν τοῦ κόσμου, τοῦτ' ἔδε ὧδε προαναφωνοῦσαι· Ὡς πρόβατον ἐπὶ σφαγῆν ἤχθη, καὶ ὡς ἄμνος ἐναρτίον τοῦ κειροτοῦ αὐτῶν ἄφρωνος· καὶ τὸ γε αἰτιον διδάσκουσιν ἐπιλέγουσαι· Οὗτος τὰς ἁμαρτίας ἡμῶν φέρει, καὶ περὶ ἡμῶν ὀδυνᾷται. Καὶ ἡμεῖς ἐλογισάμεθα αὐτὸν εἶναι ἐν πόρῳ καὶ ἐν πληρῇ καὶ ἐν κακώσει, αὐτὸς δὲ ἐτραυματίσθη διὰ τὰς ἁμαρτίας ἡμῶν, καὶ ἐμαλακίσθη διὰ τὰς ἀνομιὰς ἡμῶν· παιδεία εἰρήνης ἡμῶν ἐπ' αὐτόν. Τῷ μάλωπι αὐτοῦ ἡμεῖς λάθημεν· πάντες ὡς πρόβατα ἐπλανήθημεν· ἕκαστος τὴν ὁδὸν αὐτοῦ ἐπλανήθη. Καὶ Κύριος παρέδωκεν αὐτόν ταῖς ἁμαρτίαις ἡμῶν.

offerret. Quod quidem tum ex Aristide, tum ex Aurelio Victore colligitur. In quo scribitur, cum voluntarium ad vicem magi poposcissent. Sed et mos ille Romanorum qui se pro salute principis devotebant, idipsum clare indicat.

(46) Vulg. ἀνάγων καὶ ἀνιέρων δαιμόνων. Scribendum est ἀνάγων· cujusmodi error jam supra notatus est. Certe in codice Fuk. legitur ἀνάγων. Et paulo post ideum codex habet, ἐλύετο τε καὶ παρεῖτο.

(47) Vulg. σωτήριον θάμα. Scribendam est θύμα, quod miror a Christophorsono animadvertum non fuisse. Sic paulo ante dixit Eusebius: ἱερεῖον δῆτα ἐνός καὶ μεγάλου θύματος.

Τὸ μὲν οὖν ὄργανον τὸ ἀνθρώπειον τοῦ Θεοῦ Λόγος διὰ ταύτας καθιερούτο τὰς αἰτίας· οὗτος δὲ ὁ μέγας Ἀρχιερεὺς, ὁ τῷ πανηγυμένῳ καὶ παμβασιλεῖ Θεῷ ἱερωμένος, ἕτερος ὢν παρὰ τὸ ἱερεῖον, Θεοῦ Λόγος, Θεοῦ δύναμις καὶ Θεοῦ σοφία, τὸ θνητὸν οὐκ εἰς μακρὸν ἀνεκαλεῖτο τοῦ θανάτου. Καὶ τοῦτο τῷ Πατρὶ τῆς κοινῆς ἡμῶν σωτηρίας τὴν ἀπαρχὴν παρίστη, τρόπαιον ἐπινίκιον κατὰ τοῦ θανάτου καὶ τῆς δαιμονικῆς παρατάξεως, τῶν τε παλαιῶν ἀνθρωποθυσιῶν ἀποτρόπαιον, τοῦθ' ὑπὲρ πάντων ἀνθρώπων ἀνεγείρας. *vulneratus est propter peccata nostra et obtritus est propter iniquitates nostras. Disciplina pacis nostræ super eum : vibicibus ejus nos sanati sumus. Omnes quasi oves aberravimus : unusquisque in via sua erravit. Et Dominus tradidit eum peccatis nostris* ¹⁵. Has igitur ob causas humanum Dei Verbi corpus immolatum fuit. Ipse vero Pontifex maximus, Deo omnium principi atque imperatori consecratus, cum aliud quidpiam esset quam victimia, Dei videlicet Sermo, Dei virtus atque sapientia, mortale corpus brevi a morte revocavit : idque tanquam primitias communis omnium salutis Patri suo obtulit ; hoc tropæum victoriæ quam de morte deque dæmonum acie retulerat, et humanarum victimarum quæ quondam immolari consueverant averruncamentum, pro universo hominum genere statuens.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΓ'.

Ἀλλὰ γὰρ τούτων ὡδε ἐχόντων, ὥρα καὶ ἐπὶ τὰς ἀποδείξεις ἐλθεῖν· εἰ δὲ ἀποδείξεως δεῖ τὰ τῆς πρώτων ἀληθείας (48), καὶ εἰ δὲ ἐναργῶν πραγμάτων ἀναγκαῖον πιστώσασθαι τὰς μαρτυρίας· δεῖ οὖν ταύτας, εὐγνώμονα τῷ λόγῳ τὴν ἀκοὴν παρασκευάσας. Διήρητο μὲν πάντα τὰ πάλαι ἐπὶ γῆς ἔθνη, καὶ τὸ πᾶν ἀνθρώπων γένος εἰς ἐπαρχίας, καὶ ἐθναρχίας, καὶ τοπαρχίας, τυραννίδας τε καὶ πολυαρχίας κατετέμνητο (49)· ἐξ ὧν μάχα συνεχεῖς καὶ πόλεμοι, δηώσεις τε καὶ ἀνδραποδισμοὶ κατ' ἀγροῦς καὶ κατὰ πόλεις, οὐποτ' αὐτοὺς διελέμψανον· ἱστοριῶν τε ὑποθέσεις μυρίαί, μοιχεῖαι τε καὶ γυναικῶν ἀρπαγαί, ἐνθεν τὰ Ἰλίου κακὰ (50), καὶ αἱ παρὰ πᾶσιν ἀνθρώποις μνημονεύμεναι τῶν παλαιῶν τραγωδίαί· τούτων δ' οὐκ ἂν ἀμάρτοις τὰς αἰτίας τῇ πολυθέῳ πλάνῃ προσγράφων· ὡς δὲ τὸ σωτήριον ὄργανον, αὐτὸ δὴ τὸ πανάγιον τοῦ Χριστοῦ σῶμα, τὸ κρείττον ἀπάσης δαιμονικῆς πλάνης ἐνεργείας ὄφθεν, κακίας τε τῆς δι' ἔργων καὶ λόγων ἀλλότριον, νικητήριον τρόπαιον τε παλαιῶν κακῶν (51) ἀποτρόπαιον κατὰ δαιμόνων ἀνυφοῦτο, ἐλύετό τε αὐτίκα πάντα δαιμόνων ἔργα· καὶ οὐκέτ' ἦσαν τοπαρχίαι καὶ πολυαρχίαι, τυραννίδες τε καὶ δημοκρατίαι, αἱ τε διὰ ταῦτα συνιστάμεναι κατὰ πόλεις καὶ κατὰ χώρας δηώσεις καὶ πολιορκίαι· ἀλλὰ Θεὸς μὲν εἰς πάντας (52) ἐκηρύττετο. Ἐν ταυτῷ δὲ, καὶ βασιλεία μία τοῖς πᾶσιν ἡ Ῥωμαίων ἐπήνθει,

¹⁵ Joan. x, 29. ¹⁶ Isa. liii, 3. ¹⁷ Ibid. 4-6.

(48) Τῆς τούτων ἀληθείας. Totus hic locus ita mihi restituendus videtur : εἰ δὲ ἀποδείξεως δεῖ τὰ τῆς τούτων ἀληθείας, καὶ εἰ δὲ ἐναργῶν πραγμάτων, etc.

(49) Κατετέμνητο. (Κατατετέμνητο?) Scribendum est κατατετέμνητο. In codice Fuk. totus hic locus ita legitur : διήρητο μὲν πάντα τὰ πάλαι ἐπὶ γῆς ἔθνη, καὶ τὸ πᾶν τῶν ἀνθρώπων γένος εἰς ἐθναρχίας καὶ τοπαρχίας τυραννίδας τε καὶ πολυαρχίας κατετέμνητο.

(50) Vulg. ἔθνα τὰ Ἰλίου κακὰ. Malim scribere ἐνθεν. Paulo post lego κρείττον πάσης δαιμονικῆς ἐνεργείας ὄφθεν, etc., exprimenda voce πλάνης utpote superflua. Nisi malis scribere cum codice Fuketii πλάνης καὶ ἐνεργείας.

(51) Τρόπαιον τε παλαιῶν κακῶν. Procul

assumpta, ipsum scilicet Verbi divini corpus, pro universo hominum grege immolata est. Et hæc est victima neci data, de qua sacræ Litteræ loquuntur ; nunc quidem in hæc verba : *Ecce Agnus Dei, qui tollit peccata mundi* ¹⁵. Nunc vero in hunc modum : *Sicut ovis ductus est ad cædem, et tanquam agnus coram tondente se obmutescens* ¹⁶. Causam item docent, cum addunt : *Hic peccata nostra portat, et pro nobis dolores patitur : et nos reputavimus eum esse in labore, et in plaga et in afflictione. Ipse autem vulneratus est propter peccata nostra et obtritus est propter iniquitates nostras. Disciplina pacis nostræ super eum : vibicibus ejus nos sanati sumus. Omnes quasi oves aberravimus : unusquisque in via sua erravit. Et Dominus tradidit eum peccatis nostris* ¹⁷. Has igitur ob causas humanum Dei Verbi corpus immolatum fuit. Ipse vero Pontifex maximus, Deo omnium principi atque imperatori consecratus, cum aliud quidpiam esset quam victimia, Dei videlicet Sermo, Dei virtus atque sapientia, mortale corpus brevi a morte revocavit : idque tanquam primitias communis omnium salutis Patri suo obtulit ; hoc tropæum victoriæ quam de morte deque dæmonum acie retulerat, et humanarum victimarum quæ quondam immolari consueverant averruncamentum, pro universo hominum genere statuens.

B

CAPUT XVI.

Quæ cum ita se habeant, nunc ad eorumdem demonstrationes veniamus : 656 si tamen harum rerum veritas opus habet demonstratione, aut si testimonia manifestis et evidentibus factis necesse est adhibere. Accipe igitur eas demonstrationes, benigna prius aure ad sermonis audientiam præparata. Cunctæ olim in terris nationes, et universum hominum genus in provincias, in varias cujusque gentis ac loci dominationes, in tyrannides ac multiplices principatus discissum erat. Atque hinc pugnæ et bella continua, hinc vastationes et captivorum abductio tam in agris quam in civitatibus existerunt. Hinc tot historiarum argumenta, adulteria et mulierum raptus : hinc excidium Trojæ et veterum tragœdiæ, apud omnes ubique homines pervulgatæ. Quarum quidem rerum causas quisquis plurimorum deorum cultui ascripserit, is meo iudicio non errabit. Sed postquam salutare Christi instrumentum, sanctissimum scilicet ejus corpus, quod omni dæmonum fraude atque operatione potentius et ab omni culpa tam in loquendo quam in agendo alienum fuit, velut tropæum quoddam victoriæ et veterum malorum averruncamentum adversus dæmones erectum est, statim omnium dæmonum opera dissipata sunt : nec amplius locorum dominationes, multiplices principatus, tyrannides

dubio scribendum est νικητήριον τρόπαιον κατὰ δαιμόνων, παλαιῶν τε κακῶν ἀποτρόπαιον, etc. Sic paulo ante locutus est Eusebius in fine superioris capituli, de corpore Christi ex mortuis suscitato verba faciens ; Τρόπαιον ἐπινίκιον κατὰ τοῦ θανάτου καὶ τῆς δαιμονικῆς παρατάξεως· τῶν τε παλαιῶν ἀνθρωποθυσιῶν ἀποτρόπαιον, τοῦθ' ὑπὲρ πάντων ἀνθρώπων ἀνεγείρας. Qui locus huic loco quem præ manibus habemus, lucem non modicam affert. Idem enim utrobique dicit Eusebius. Corpus enim Christi a morte ad vitam revocatum, et in cælum ascendens, comparat tropæo quod de hostibus erigitur.

(52) Vulg. Θεὸς μὲν εἰς πάντας. Scribendum est : Θεὸς μὲν εἰς εἰς πάντας ἐκηρύττετο, quod confirmant sequentia.

et republicæ fuerunt, nec, quæ inde oriri consueverant, agrorum vastationes et obsidiones urbium atque expugnationes. Sed unus quidem Deus omnibus prædicatus est; simul vero unum apud omnes imperium viguit Romanorum, et inexpiabile illud atque implacabile odium, quo gentes ab omni fere ævo inter se mutuo collisæ erant, subito extinctum est. Et sicut unius Dei notitia unaque ratio religionis ac salutis, Christi videlicet doctrina, hominibus tradebatur; ita etiam eodem tempore cum unus totius orbis Romani imperator esset constitutus, altissima pax ubique terrarum obtinuit. Ita, unius Dei nutu, duo summa inter homines bona, quasi duo germina, simul eodemque temporis momento eruperunt, Romanum scilicet imperium, et pietatis Christianæ doctrina. Et ante illud quidem, alii Syriæ, alii Asiæ, alii Macedoniæ seorsum quisque regnum tenebant. Ægyptum quoque ab aliis seunctam quidam possidebant; aliique similiter Arabiam. Sed et Palæstinam Iudæi sub ditionem ac potestatem suam redegerant. In singulis vicis, urbibus ac locis homines, velut insania **657** correpti et a dæmone agitati, per continua bella et pugnas in cædes mutuas ferebantur. Verum duæ maximæ potestates, velut ex una transenna simul emissæ, cuncta repente pacarunt et in concordiam reduxerunt: Romanum videlicet imperium, quod ex eo tempore sub unius principatu fuit, et Christi doctrina: quæ quidem duæ potestates uno simul eodemque tempore effloruerunt. Ac Servatoris quidem nostri potestas, multiplices illos principatus ac divinitates dæmonum evertit, unum Dei regnum cunctis hominibus tam Græcis quam Barbaris ipsisque adeo extremas terrarum plagas incolentibus annuntians. Romanum autem imperium, utpote sublati jam antea multorum principatuum causis, eos qui adhuc supererant ditioni suæ adjunxit: id maxime studens, ut univrsum genus humanum communi inter se concordiæ vinculo colligaret. Et plerasque quidem gentes jam in unum coegit et conciliavit: brevi vero ad ultimos usque terrarum fines progressurum est: quippe cum salutaris doctrina cum divina quadam virtute conjuncta, cuncta ipsi facilia ac plana præstet. Hoc profecto ingens miraculum esse fatebuntur ii qui, veritatis studio adducti, rem attentius expendere potius quam pulcherrimis rebus obtractare voluerint. Simul enim dæmoniacæ superstitionis error convictus est; et inimicitiiis ac pugnis quæ inter gentes jam inde a priscis temporibus fervebant, finis impositus: simul unicus Deus, unaque ejus notitia omnibus prædicata est; et unum in terris imperium sta-

A ἀνήρητό τε ἀθρόως ἡ ἐξ αἰῶνος ἀπειστος (53) καὶ ἀκατάλλακτος τῶν ἐχθρῶν ἔχθρα· ὡς δὲ ἐνὸς Θεοῦ γνώσις πᾶσιν ἀνθρώποις παρεδίδοτο, καὶ τρόπος εἰς εὐσεβείας, σωτηρίας τε ἡ Χριστοῦ (54) διδασκαλία, κατὰ ταῦτα καὶ βασιλείου ἐνὸς ὑφ' ἑνα καὶ τὸν αὐτὸν χρόνον καθ' ὅλης τῆς Ῥωμαίων ἀρχῆς ὑποστάντος, εἰρήνη βαθεῖα τὰ σύμπαντα διελάμβανεν, ὁμοῦ τε καὶ ὑφ' ἐνὶ καιρῷ, ὡς περ ἐξ ἐνὸς Θεοῦ νεύματος, ἀνεφύοντο εἰς ἀνθρώπους ἀγαθῶν δύο βλαστοὶ, ἡ τε Ῥωμαίων ἀρχή, καὶ ἡ εὐσεβὴς διδασκαλία. Πρὸ γε μὴν ταύτης, οἱ μὲν ἀφωρισμένως Συρίας ἐκράτουσαν, οἱ δὲ τῆς Ἀσίας ἐβασίλευσαν, ἄλλοι δὲ Μακεδονίας· τὴν δὲ Ἀἴγυπτον ἀποτεμοῦντες ἕτεροι κατεῖχον, καὶ χώραν τὴν Ἀρράβων ὡσαύτως ἄλλοι: καὶ μὴν καὶ Παλαιστινῶν τὸ Ἰουδαίων ἐκράτει γένος· κατὰ κόμας τε καὶ κατὰ πόλεις, καὶ κατὰ πάντα τόπον, ὡς περ ὑπό τινος παραπληξίας κατ' ἀλλήλων φωνῶντες καὶ δαιμονῶντες ἀληθῶς, πολέμοις καὶ μάχαις ἐσθλαζόν· ἀλλὰ γὰρ ἀθρόως ἅπαντα ὡς περ ἀπὸ νύσσης μιᾶς δύο μεγάλαὶ προελθοῦσαι δυνάμεις, ἡμέρωσάν τε καὶ εἰς φίλον συνήγαγον, ἡ τε Ῥωμαίων ἀρχὴ μονάρχως ἐξ ἐκείνου φανθεῖσα, καὶ ἡ τοῦ Χριστοῦ διδασκαλία, ὁμοῦ καὶ κατὰ τὸ αὐτὸ συνακμάσασαι ἀλλήλαις. Ἡ μὲν γε τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν δύναμις τὰς τῶν δαιμόνων πολυαρχίας τε καὶ πολυθείας καθείλε, μίαν βασιλείαν Θεοῦ πᾶσιν ἀνθρώποις, Ἑλλησι τε καὶ Βαρβάρως καὶ τοῖς μέχρι τῶν ἑσχατιῶν τῆς γῆς κηρύττουσα· ἡ δὲ Ῥωμαίων ἀρχὴ ὡς ἂν προκαθηρημένη τῶν τῆς πολυαρχίας αἰτίων, τὰς ὀρωμένας ἔχειρτο, εἰς μίαν ἔνωσιν καὶ συμφωνίαν τὸ πᾶν γένος συνάπτειν σπεύδουσα, καὶ τὰ πολλὰ μὲν παντοίων ἐθνῶν συναγαγοῦσα, μέλουσα δὲ ὅσον οὐπω καὶ αὐτῶν ἄχρι τῶν ἄκρων τῆς οἰκουμένης ἐφάπτεσθαι, τῆς σωτηρίου διδασκαλίας σὺν θεϊκῇ δυνάμει, προξευμαριζούσης αὐτῇ τὰ πάντα καὶ ὁμαλὰ καθιστώσης. Τοῦτό γε τοι ἂν εἴη τὸ μέγα θαῦμα, τοῖς φιλαλήθως τὸν νοῦν ἐπιστώσι, καὶ μὴ τοῖς καλοῖς βασκαίνειν ἐθέλουσιν· ὁμοῦ τε γὰρ ἡ τῶν δαιμόνων ἀπηλέγχθη πλάνη, ὁμοῦ καὶ ἡ ἐξ αἰῶνος ἔχθρα καὶ μάχη τῶν ἐθνῶν διελύετο, καὶ πάλιν ὁμοῦ Θεὸς εἰς, καὶ μία τοῦτου γνώσις εἰς πάντας ἐκηρύττετο, ὁμοῦ καὶ βασιλεία μία ἐν ἀνθρώποις ἐκρατύνετο, καὶ τὸ πᾶν ὁμοῦ τῶν ἀνθρώπων γένος εἰς εἰρήνην καὶ φίλαν μετρημόζετο, ἀδελφούς τε ὡμολόγουν ἀλλήλους οἱ πάντες, καὶ τὴν οἰκείαν φύσιν ἐγκώριζον. Ἀθήτικα γοῦν ὡς περ ἐξ ἐνὸς φύντες πατὴρ (55), ἐνός τε Θεοῦ οἷα παῖδες, καὶ μητρός μιᾶς τῆς ἀληθοῦς εὐσεβείας, εἰρηνικῶς ἀλλήλους ἡσπάζοντό τε καὶ ἀπελάμβανον, ὡς μηδὲν ἀποδεῖν ἐξ ἐκείνου τὴν σύμπασαν οἰκουμένην, μιᾶς ἐνομοουμένης οἰκίας καὶ συγγενείας, ἐξεῖναι τε πορείας ἑῷ φίλον στέλλεσθαι, ἀποδημεῖν τε ὅποι τις θέλοι, σὺν πάσῃ ῥαστώνῃ, καὶ τοὺς μὲν ἀπὸ θυσμῶν ἀκινδύνως ἐπὶ τὰ ἔμια παρῖναι, τοὺς δὲ ἐνθῆνδε πάλιν ἐκείσε, ὡς ἐπὶ πατρίδας

(53) Vulg. ἀπιστος. Λεγοῦσπιστος καὶ ἀκατάλλακτος τῶν ἐθνῶν ἔχθρα. Atque ita legisse videtur interpretes. Sic Eusebius paulo post: Ὁμοῦ ἡ ἐξ αἰῶνος ἔχθρα καὶ μάχη τῶν ἐθνῶν διελύετο. Scribo etiam ἀνήρητό τε, ut est in codice Fuk.

(54) Vulg. σωτηρίας τε ἡ Χριστοῦ. Hic locus ita mihi scribendus videtur, καὶ τρόπος εἰς εὐσεβείας

σωτηρίας τε ἡ Χριστοῦ διδασκαλία, quam scripturam in versione mea non secutus. Una, inquit, religionis ac salutis via, Christi scilicet doctrina, hominibus tradebatur.

(55) Vulg. ἐξ ἐνὸς φύντες πρὸς. Procul dubio scribendum est πατρός. Error natus est ex compendiosa scribendi ratione.

οικειάς στέλλεσθαι, πληροῦσθαι τε παλαιῶν χρησµῶν λόγια καὶ προφητῶν ἀναφωνήσεις, μυρίας μὲν καὶ ἄλλας ἃς οὐ νῦν παρατίθεσθαι σχολή· ἀτὲρ δὲ καὶ τὰς ἀμφὶ τοῦ σωτηρίου λόγου, ὧδέ πη βοῶσας· «Κατακυριεύσει ἀπὸ θαλάσσης ἕως θαλάσσης, καὶ ἀπὸ ποταµῶν ἕως περάτων τῆς οἰκουμένης.» Καὶ αὖθις· «Ἀνατελεῖ ἐν ταῖς ἡμέραις αὐτοῦ δικαιοσύνη καὶ πλήθος εἰρήνης.»—«Καὶ συγχάψουσι τὰς μαχαίρας αὐτῶν εἰς ἄροτρα, καὶ τὰς ζιβύνας εἰς δρέπανα. Καὶ οὐ μὴ λήψεται ἔθνος ἐπ' ἔθνος μάχισσαν, καὶ οὐ μὴ μάθωσιν ἐτι πολεμεῖν.» Ταῦτα προϋλέγετο, καὶ φωναῖς Ἑβραίων ἐξ αἰῶνος μακροῦ προσηρῶντο· ταῦτα, τοῖς ἔργοις καθ' ἡµᾶς αὐτοὺς ὁρώμενα, τῶν παλαιῶν φωνῶν πιστοῦται· τὰς μαρτυρίας· οὐ δ' ἄλλ', εἰ ποθεῖς ἐτέρων ἀποδείξωον περισσίας, μὴ λόγοις, ἀλλ' ἔργοις ταύτας λάμβανε. Διάνοξον τῆς σαυτοῦ διανοίας τοὺς ὀφθαλμοὺς, καὶ τοῦ λογισμοῦ τὰς πύλας ἀναπέτασον, πολὺ τε ἐπισχὼν παρ' ἑαυτῶν λόγισαι, αὐτὸς τε σαυτὸν ἐρώτα, καὶ ὡς παρ' ἐτέρου πυνθάνου, ὧδέ πη τὴν τῶν πραγµάτων φύσιν διερευνώμενος· Τίς πώποτε τῶν ἐξ αἰῶνος βασιλεὺς, ἢ ἄρχων, ἢ φιλόσοφος, ἢ νομοθέτης, ἢ προφήτης Ἑλληνικὸς ἢ Βάρβαρος, τοσοῦτον ἀρετῆς ἀπηνέγκαστο, ὅστε γε μετὰ θάνατον, ἀλλ' ἐτι ζῶν καὶ ἐμπνέων, καὶ πολλὰ δυνάμενος, ὡς πάντων τῶν ἐπὶ γῆς ἀνθρώπων ἀκοήν καὶ γλῶτταν ἐμπλήσαι τῆς αὐτοῦ προσγορίας; Ἄλλὰ τοῦτο γε οὐδεὶς, ἢ μόνος εἰς ὃ ἡμέτερος Σωτὴρ, μετὰ τὴν κατὰ τοῦ θανάτου νίκην διεπράξατο, τοῖς αὐτοῦ γνωρίμοις λόγον εἰπῶν καὶ ἔργω τελέσας· «Πορευθέντες γοῦν μαθητεύσατε πάντα τὰ ἔθνη ἐν τῷ ὀνόματί μου» φήσας αὐτοῖς, προειπὼν τε καὶ ἀπορηνάμενος, ὡς ἄρα δεῖ τὸ Εὐαγγέλιον αὐτοῦ κηρυχθῆναι ἐν ὅλῃ τῇ οἰκουμένῃ εἰς μαρτύριον πᾶσι τοῖς ἔθνεσιν, ἅμα λόγῳ τοῦργον ἐπήγαγεν. Αὐτίκα δ' οὖν καὶ οὐκ εἰς μακρὸν, ἢ σύμπασα οἰκουμένη τῶν αὐτοῦ λόγων ἐπληροῦτο. Τί οὖν ἔχοι ἂν πρὸς τοῦτο εἰπεῖν ὃ καταρχὰς τοῦ λόγου ἡµῖν ἐπιμεµψάμενος, ὅποτε παντὸς λόγου κρείττων ἢ διὰ τῆς ὀφειωσ τυγχάνει μαρτυρία; Τίς δὲ ἐξ αἰῶνος τὸ βλαπτικὸν καὶ ὀλέθριον δαιμόνιον φύλον, τὸ πάλαι πᾶσαν ἀνθρώπων φύσιν ἐπιπεµόµενον, καὶ διὰ τῆς τῶν ξοάνων κινήσεως πολλὰς ἐν ἀνθρώποις γοητείας ἐπιδεικνύμενον, ἀοράτω καὶ κραταιᾷ χειρὶ οἷα θήρας δεινοῦς, τῆς ἀνθρώπων ἀπεδίωξεν ἀγέλης; Τίς δ' ἕτερος ὡς ὃ ἡμέτερος Σωτὴρ, διὰ τῆς εἰς αὐτὸν ἐπικλήσεως κοθαρωτάταίς εὐχαῖς ταῖς δι' αὐτοῦ πρὸς τὸν τῶν ὄλων θεὸν ἀναπεµοµέναις, τὰ λεύκανα τῶν πονηρῶν πνευµάτων ἐξ ἀνθρώπων ἀπελάυνειν ἐπεξουσίας ἔδωκε τοῖς καθαρῶς καὶ ἀπλάστως μετερχοµένοις τὸν βλον, τῆς ὑπ' αὐτοῦ παραδοθείσης φιλοσοφίας; Ἄναίµους δὲ καὶ λογικὰς θυσίας τὰς δι' εὐχῶν καὶ ἀπορρήτου θεολογίας τοῖς αὐτοῦ θιασώταις, τίς ἐπιτελεῖν (56) παρέδωκεν ἄλλος, ἢ μόνος ὃ ἡμέτερος Σωτὴρ; Διὸ ἐπὶ τῆς καθ' ὅλης ἀνθρώπων οἰκουμένης θυσιαστήρια συνέστη, ἐκκλησιῶν τε ἀφιερῶματα (57),

¹⁶ Psal. lxxi. ¹⁷ Isa. xx. ¹⁸ Matth. xviii.

(56) Vulg. τίς μόνος ἐπιτελεῖν. Vox μόνος locum hic habere non potest. Scribo itaque ex codice Ful., τίς ἐπιτελεῖν παρέδωκεν ἄλλος· ἢ μόνος, etc. **Mox** scribendum est, διὸ ἕξ τῶν καθ' ὅλης οἰκου-

abilitum, et universum humanum genus ad pacem, concordiamque revocatum; cunctis vicissim fratres se esse profitentibus et propriam agnoscentibus naturam. Statim igitur velut filii ex eodem patre, uno scilicet Deo, et ex eadem matre, vera scilicet pietate geniti, pacifice seipsos mutuo salutare atque excipere cœperunt. Adeo ut orbis terrarum universus nihil a domo et familia optime constituta differre deinceps videretur, et iter facere et peregre quo quisque vellet proficisci cum omni securitate cuivis liceret, et alii quidem ab Occidentis partibus ad Orientem absque periculo commearent, alii vero hinc ad illas partes, velut ad suam ipsorum patriam, pergerent; completerenturque veterum oraculorum responsa et cum innumerabiles. aliæ prophetarum prædictiones, **658** quas referre in præsentia non vacat, tum illæ quæ de salutari Dei verbo loquuntur in hunc modum: «Dominabitur a mari usque ad mare, et a fluminibus usque ad fines orbis terrarum ¹⁶.» Et rursus: «Orietur in diebus ejus justitia et abundantia pacis ¹⁷.» Et alibi: «Confringent gladios suos in vomeres, et lanceas suas in falces; non accingetur gladio gens contra gentem, nec amplius militaribus exercitationibus vacabunt.» Hæc prædicta et Hebraico sermone multis ante sæculis pronuntiata fuerant, quæ nostra demum ætate, operibus ipsis expleta, veterum oraculorum testimoniis fidem astruunt. Quod si aliorum præterea argumentorum copiam desideras, ea non verbis jam accipe, sed rebus ipsis. Aperi oculos mentis tuæ; et cogitationis januas reclude. Diu multumque tacitus tecum expende. Interroga te metipsum et quasi ab altero sciscitare, rerum naturam perscrutans in hunc modum: Quis unquam ab ultima usque hominum memoria, rex aut princeps, philosophus aut legislator, propheta denique seu Græcus seu Barbarus tantum auctoritatis et potentie adeptus est, non dico post mortem, sed vivus adhuc et spirans et multiplici pollens virtute, ut omnium ubique hominum aures atque linguas nominis sui gloria compleret? Nemo certe præter unum Servatorem nostrum post victoriam de morte reportatam istud præstitit, cum et discipulis suis verbo præcepit et reipsa deinceps construxit: «Euntes,» inquit, «docete omnes gentes in nomine meo ¹⁸.» Cumque ipsis prædixisset et affirmasset fore omnino ut Evangelium suum per universum orbem prædicaretur in testimonium cunctis gentibus, verbis eventum continuo subjunxit. Statim certe, non longo temporis spatio interjecto, doctrina ejus totum orbem replevit. Quid habet ad ea quod respondeat is, qui in hujus sermonis exordio nos reprehendebat,

μένης ἀνθρώπων, vel ut est in codice Fuk., διὸ ἐπὶ τῆς καθ' ὅλης ἀνθρώπων οἰκουμένης. Sic enim loqui solet Eusebius ut in fine cap. 13.

(57) Ἀφιερῶματα. Fraudem hic admiserant ty-

præsertim cum omni ratione validius sit oculorum testimonium? Quis vero pestiferum ab omni ævo et exitiale dæmonum genus, quod jampridem universas gentes ac nationes depascebatur et motione atque impulsu simulacrorum multas in terris præstigijs edebat, invisibili ac potente dextra, velut immanes belluas, ab hominum grege fugavit? Quis alius quam Servator noster, per invocationem **659** nominis sui et purissimas preces, ipsius nomine Deo Optimo Maximo oblatas, nequissimorum spirituum reliquias ex hominibus abigendi potestatem dedit iis, qui traditam ab ipso vivendi normam ad disciplinam caste et sincere sequerentur? Jam vero incruenta et rationalia sacrificia, quæ precibus et arcana quadam Dei appellatione perficiuntur, quis unquam alius sectatores suos offerre docuit, quam Servator noster solus? Quam ob causam per universum orbem terrarum constituta nunc sunt altaria, et Ecclesiæ consecratæ; et sacrosancta ministeria intellectualium ac rationalium sacrificiorum soli omnium moderatori Deo ab omnibus gentibus offeruntur. Sacrificia autem illa, sanguine, cruore ac fumo peragi solita, crudeles item illas et furiosas hominum cædes ac victimas, quis occulta quadam et invisibili potentia aboleri ac prorsus extinguere fecit, adeo ut hoc ipsum etiam gentilium testentur historiæ? Neque enim nisi post divinam Servatoris nostri prædicationem, circa tempora

nographi Genevenses, omissis de industria verbis Eusebii, eo quod de incruento missæ sacrificio illustrare testimonium contingerent. Sed nos ope codicis Fuketiani ea auctori suo restitimus, vosrῶν τε καὶ λογικῶν θυσῶν ἱεροπρεπεῖς λειτουργίαι.

(58) Κατὰ τὴν προσεπιτελουμένην θυσίαν. Non dubito quin Eusebius scripserit, κατὰ τὴν πρὸς ἐπιτελουμένην θυσίαν, τὰς τε ὠμάς, etc.; qua quidem emendatione nihil certius.

(59) Κατὰ τοὺς Ἀδριανοῦ χρόνους. Sumpsit hæc Eusebius ex libro II Porphyrii *De abstinentia*, ubi ita scribit: Καταλοθῆναι δὲ τὰς ἀνθρωποθυσίας σχεδὸν τὰς παρὰ πᾶσι φησι Πάλλας, ὁ ὄριστα τὰ περὶ τῶν τοῦ Μίθρα συναγαγῶν μυστηρίων, ἐφ' Ἀδριανοῦ τοῦ αὐτοκράτορος, id est: *Pallas vero qui de sacris Mithriacis optime omnium scripsit, humanas victimas fere ubique abolitas esse prodit principatu Adriani.* Quod confirmat etiam Lactantius in lib. I *Divinarum institutionum*, cap. 21 his verbis: *Apud Cyprios humanam hostiam Jovi Teucer immolavit; idque sacrificium posteris tradidit: quod est nuper, Adriano imperante, sublatum.* Scribit Tertullianus in *Apologético* c. 9, infantes in Africa Saturno patrum immolatos fuisse usque ad proconsulatum Tiberii, qui sacerdotēs Saturni ob eam causam cruci suffixit. Additque testem hujus rei esse militiam patriæ suæ, vel ut quidam codices scriptum habent, patris sui, quæ id ipsum munus Tiberio proconsuli functa est. Ex quo apparet adhuc recentem fuisse hujus rei memoriam. Cur enim testes citaret milites seu apparitores proconsularis officii, nisi adhuc quidam superfuissent, aut superesse potuissent ex iis qui Tiberio proconsuli apparuerant, tunc cum sacerdotes illos in cruce egit. Quare proconsulatus ille Tiberii cominodè referetur in tempora imperatoris Adriani; maxime id suadentibus Porphyrio atque Lactantio. Porro cum Pallas tantum dicat fere ubique homines immolari desiisse, Eusebius sine

vosrῶν τε καὶ λογικῶν θυσῶν ἱεροπρεπεῖς λειτουργίαι, μόνῃ τῷ παμβασιλεῖ θεῷ πρὸς ἀπάντων τῶν ἔθνῶν ἀναπεμπόμεναι· τὰς δὲ δι' αἰμάτων καὶ λῦθρων, καπνοῦ τε προσεπιτελουμένας θυσίας (58), τὰς τε ὠμάς ἐκείνας καὶ μανιώδεις ἀνδροκτασίας τε καὶ ἀνθρωποθυσίας, τίς ἀφανεῖ τε καὶ ἀοράτῳ δυνάμει σβεσθῆναι καὶ μηκέτι ὑπάρχειν παρεσκεύασεν; ὡς μαρτυρεῖσθαι πρὸς αὐτῆς γε τῆς Ἑλλήνων ἱστορίας· ἐπειδὴ οὐ πρότερον ἀλλ' ἢ μετὰ τὴν ἔνθεον τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν διδασκαλίαν, κατὰ τοὺς Ἀδριανοῦ χρόνους (59), πᾶσαι αἱ πανταχοῦ γῆς κατελύθησαν ἀνθρωποθυσίαι. Τοσοῦτων ἐναργῶν ἀποδείξεων, τὴν μετὰ τὸν θάνατον ἀρετῆν τε καὶ δύνάμιν τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν πιστουμένων, τίς οὕτω σιδήριος τὴν ψυχὴν, ὡς μὴ συμμαρτυρεῖν τῇ ἀληθείᾳ, καὶ τὴν ἔνθεον αὐτοῦ ζῶην ὁμολογεῖν; Ζῶντων γάρ, ἀλλ' οὐ νεκρῶν τὰ κατορθώματα, ἔβρεις τε ἀδήλων φασὶν εἶναι τὰ φαινόμενα. Αὐτίκα γοῦν χθὲς καὶ πρῶτην θεομάχων γένος τῶν τῶν ἀνθρώπων βίον ἐκούσα, ἤγέ τε καὶ ἀπήγε, καὶ πολλὰ ἴσχυεν. Ἐπεὶ δὲ ἐξ ἀνθρώπων ἀπηλλάγη, κείτω δὴ μετὰ ταῦτα ἐπὶ γῆς, σχυβάλλων ἐκβλητότερον (60), ἀπνουν, ἀκίνητον, ἀναυδον, καὶ οὐκ ἔσ' αὐτῶν λόγος οὐδεὶς, οὐ μνήμη· φύσις γάρ αὕτη νεκρῶν, καὶ ὁ μηκέτ' ὢν, οὐδεὶς ἔστιν. Ὁ δὲ μηδεὶς ὢν πράξει τι (61); Ὁ δ' ἐνεργῶν καὶ πράττων, καὶ πλεῖονα τῶν ζῶντων δυνάμενος, πῶς ἂν ὑποληφθεῖη μὴ ὢν; Εἰ δ' ἀφανῆς εἴη σαρκὸς ὀφθαλμοῖς, ἀλλὰ οὐκ ἐν αἰσθήσει τὸ κριτήριον (62), οὐδὲ τεχνικοῦς λόγους, οὐδ' ἐπιστημονικὰς θεωρίας αἰσθήσει σωμάτων καταμανθάνομεν

ulla exceptione apud omnes ubique gentes morem hunc sublatum fuisse asserit. Quod equidem vix possum credere. Nam et Porphyrius et Lactantius in libris supra memoratis testantur, Jovem Latiam adhuc sua ætate humano sanguine Romæ cultum fuisse. Ad hæc Tertullianus in *Apolog.* testatur adhuc sua ætate Saturno infantes immolatos esse in occulto.

(60) Σχυβάλλων ἐκβλητότερον. Alludit Eusebius ad celebre illud Heracliti dictum, νέκυες κοπρίων ἐκβλητότεροι, cuius meminit Strabo in fine libri XVI, Origenes in libro *contra Celsum*. Ex quo proverbialis locutio manavit κοπρίων ἐκβλητότερος, de homine nullius pretii. Pollux in lib. V, cap. 46: *Κοπρίων ἐκβλητότερος* εἰ χρῆ καθ' Ἡράκλειτον λέγειν. Julianus in oratione adversus Heraclitum Cynicum pag. 421 eandem Heracliti sententiam usurpat his verbis: Ὀλιγωρεῖν δὲ πάντη τοῦ σώματος, καὶ νομίζειν αὐτὸ κατὰ τὸν Ἡράκλειτον καὶ κοπρίων ἐκβλητότερον. Ἐκ τοῦ βῆστος δὲ αὐτῷ τὰς θεραπείας ἀποπληροῦν, ἕως ἂν ὁ θεὸς ὡσπερ ὄργανον τῷ σώματι χρῆσθαι ἐπιτάτῃ. Quem locum ex Suida in voce Ἡράκλειτος emendavi ac supplivi. Nam in vulgatis editionibus corruptus legitur ac mutilus.

(61) Vulg. πράξει εἶτι. Scribendum est per interrogationem ὥστε μηδεὶς ὢν πράξει τι. Atque ita legisse videtur Christophorus. Certe in codice Fuk. scribitur πράξει εἶτι.

(62) Vulg. οὐκ ἐναισθήσει τὸ κριτήριον. Apparet scribendum esse οὐκ ἐν αἰσθήσει, id est, iudicium non positum est in sensu. Itaque subaudiendum hic est verbum ἔστι, quod non vidit Christophorus, quippe qui hæc verba cum sequentibus perperam conjunxit. Magna fuit inter veteres philosophos disputatio περὶ κριτηρίου. Ita autem vocabant normam ac regulam, qua veritas rerum ab hominibus iudicatur. Antiquissimi quidem philosophi eam vim ac facultatem non in sensibus, sed in ratione

οὐδὲ νοθὸν τὸν ἐν ἀνθρώποις, μὴ τί γε Θεοῦ δύναμιν εἶδὲ τις πώποτε ὀφθαλμοῖς, ἀλλ' ἐκ τῶν ἔργων τὰ τοιαῦτα πέφυκεν ἐπινοεῖσθαι· διὸ δὴ καὶ ἐπὶ τοῦ ἡμετέρου Σωτῆρος, τὴν ἀφανῆ δύναμιν αὐτοῦ προσήκοι ἂν ἐκ τῶν ἔργων ἐπισκοπεῖν καὶ διακρίνειν· εἴτε χρῆ ζῶντος ὁμολογεῖν τὰ εἰς εἰς δεῦρο πρὸς αὐτοῦ κατορθούμενα, εἴτε καὶ μὴ ὄντος εἶναι λέγειν· ἢ μωρὸν καὶ ἀσύστατον τὸ ἐρώτημα· τὸν γὰρ μὴ ὄντα, πῶς ἂν τις εὐλόγως εἶναι εἴποι; εἴγε τὸ μὴ ὄν πάσαις ψήφοις ἀποπέφανται, οὐδὲ δύνασθαι τι, οὐδ' ἐνεργεῖν, οὐδὲ πράττειν· αὕτη γὰρ φύσις ζώντων (63), νεκρῶν δὲ ἡ ἐναντία.

ac viribus pollens susque deque omnia ferebat. Sed posteaquam e medio sublata est, jacuit deinceps stercoribus contemptior: sine spiritu, sine motu et sine voce. Nec jam eorum habetur ratio, nec ulla fit mentio. Quippe ea mortuorum sors est; et is qui amplius non est, nihil est. Qui autem nihil est, quid tandem agere potest? Contra is qui agit et operatur, quique plus valet quam ii ipsi quibus vita suppetit, qua ratione existimabitur non esse? Quod si corporis oculis non cernitur, at iudicandi facultas non consistit in sensu, nec artium rationes aut speculationes scientiarum, sensibus corporis percipimus: nec mentem quæ in hominibus est, nedum Dei virtutem ullus unquam oculis vidit: verum ejusmodi res ex 660 ipsis operibus cognosci solent. Quocirca etiam in Servatore nostro, invisibilis ejus vis ac potestas ex operibus perspicienda ac dijudicanda est: utrum scilicet tot illustria facinora, quæ ab illo etiamnum geruntur, viventis esse omnino confitendum sit; an dicendum, ejus qui non sit ea esse; an stulta omnino nec ulla ex parte cohærens hæc quæstio. Eum enim qui non est, qua ratione aliquis esse dixerit? Siquidem omnium consensu et suffragiis constat, id quod non est, nec posse quidquam, nec agere, nec operari. Hæc quippe viventium natura est: mortuorum vero contraria.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΖ'.

Ἐνθα δὴ καιρὸς ἐπιθεωρῆσαι τοῦ ἡμετέρου Σωτῆρος τὰ καθ' ἡμᾶς ἀποτελέσματα, καὶ ζῶντος Θεοῦ ἔργα ζῶντα συνιδεῖν· εἰ γὰρ οὐ ζῶντος (64), καὶ Θεοῦ ζωὴν ὡς ἀληθῶς ζῶντος ἔργα ζῶντα τυγχάνει τὰ τοιαῦτα κατορθώματα; Τίνα δὴ ταῦτα, ἐρωτᾷς; Μάνθανε. Θεομάχοι τινὲς πρῶην, τῶν αὐτοῦ προσευκτηρίων τὰς οἰκοδομὰς σὺν πλεονί φιλονεικία, καὶ σὺν μέizonι δυνάμει τε καὶ χειρὶ ἐκ βάρων ἀνεκρύπτοντες καθήρουν, ἀφανεῖς τε αὐτοῦ καθίστων ἰὰς Ἐκκλησίας, πάσαις τε μηχαναῖς τὸν μὴ τοῖς ὀφθαλμοῖς ὀρώμενον ἐπολέμουν, βάλλοντες καὶ ἀκοντίζοντες μυρίαὶ λόγων βολαῖς· ὁ δ' ἀφανῆς, ἀφανῶς ἡμίνατο. Εἴθ' οἱ μὲν οὐκέτ' ἦσαν ἐν Θεοῦ νεύματι, οἱ πρὸ μικροῦ τρυφηλοὶ καὶ τρισευδαίμονες, οἵτινες ἰσθθεοὶ παρὰ τοῖς πᾶσιν ἦσαν ὑμνούμενοι, οἱ μακραῖς ἐτῶν περιόδοις διαπρεπῶς τὴν ἀρχὴν εὐθύναντες, ὅτε δὴ τὰ (65) πρὸς τὸν ὕστερον πολεμηθέντα φίλα τε ἦν αὐτοῖς καὶ εἰρηναῖα· ὡς δὲ μεταβαλλόμενοι θεομαχεῖν ἐτόλμων, τοὺς αὐτῶν θεοῦ

posuerunt, ut docet Sextus Empiricus in libro vii adversus Mathematicos. Porro κριτήριον dupliciter sumitur, vel pro facultate ipsa qua verum discernitur, vel pro instrumento ipsius facultatis. Primum Potamio philosophus vocabat ὄφ' οὐ, secundum δὲ οὐ, ut docet Laertius in proœmio sui operis.

(63) Vulg. αὕτη γὰρ φύσις νεκρῶν. Transposita hic sunt vocabula, quod in libris toties accidisse monuimus. Scribo igitur αὕτη γὰρ φύσις ζώντων· νεκρῶν δὲ ἡ ἐναντία. Paulo ante quædam voces male repetitæ sunt, quod mendum studiosus lector facile per seipsum restituet.

(64) Εἰ γὰρ οὐ ζῶντος. Scribendum videtur πῆ γὰρ αὐ ζῶντος, interrogative: quam scripturam in

A imperatoris Adriani, omnis ubique Lumanarum victimarum immolatio sublata est. Cum ergo Servatoris nostri post mortem virtus atque potentia, tot tamque evidentibus argumentis comprobetur, quis est adeo ferreus animo, ut veritati testimonium perhibere cum cæteris nolit, et vitam illius divinam confiteri? Nam præclara facinora, viventium sunt, non mortuorum; et ea quæ cernuntur. occultarum rerum notitiam nobis subministrant. Nuper quidem ac nudius-tertius, impiorum hominum contra Deum pugnantium natio universam mortalium vitam conturbabat, et poten-

B

CAPUT XVII.

Opportunum nunc tempus est, ut ea quæ a Servatore nostro hac ætate perfecta sunt, inspicimus, et Dei viventis opera spirantia contemplemur. Quomodo enim tam præclara facinora non essent viventis, ejusque adeo qui Dei vitam vivat, opera spirantia? Quænam vero illa sunt? Inquires. Audi, si placet. Nuper quidam qui Deo bellum indixerant, oratorum ejus cum ingenti pertinacia, nec minori cum militum robore, ab ipsis fundamentis everterunt, et Ecclesias illius penitus abolere studuerunt, omnibus machinis Deum invisibilem oppugnantes, et impiarum vocum tela in eum conjicientes. Sed invisibilis Deus, invisibili eos ultus est modo. Statim igitur illi solo Dei nutu e medio sublati, qui prius in deliciis vitam agebant, qui beatissimi, qui quasi dii ab omnibus prædicabantur, qui multis annorum spatiis imperium præclare ac feliciter gesserant, quando pacem et amicitiam coluerant cum illo quem

versione mea secutus sum.

(65) Vulg. τὴν εὐχὴν εὐθύναντες ὅτε δῆτα. Duplici mendo inquinatus est hic locus; quem tamen facillimum erat ita corrigere: διαπρεπῶς τὴν ἀρχὴν εὐθύναντες ὅτε δὴ τὰ πρὸς τὸν ὕστερον πολεμηθέντα φίλα τε ἦν αὐτοῖς, etc. Intelligit Eusebius Diocletianum et collegas, quos ait præclare et feliciter rempublicam gubernasse, quando cum Deo et cum Ecclesiis pacem servarunt. Sed postquam Deo bellum inferre conati sunt, et sanctissimos ejus cultores persequi; statim omnia in deterius converso esse. Idem dicit Eusebius in fine libri octavi.

postea oppugnaverunt. Verum ubi, mutata sententia, Deo bellum inferre ausi sunt, diis suis tanquam antesignanis et propugnatoribus in acie adversus Deum nostrum oppositis, illico momento temporis, et Dei quem oppugnabant nutu ac potentia, cuncti scelerum suorum pœnas dederunt: adeo ut terga dantes cedentesque ei cui bellum intulerant, divinitatem ipsius sicut reliqui confiterentur, et plane contraria iis quæ paulo ante tentaverant concedere ac permittere maturarent. Continuo igitur Servator noster victoria tropæa ubique terrarum erexit, templisque sanctissimis et oratoriis consecratis universum orbem de integro exornavit; et in urbibus ac pagis, in agris ac desertis Barbarorum locis, fana ac delubra in honorem unius omnium Regis ac Domini dedicavit. Unde etiam Domini vocabulo **661** honorata sunt; non ab hominibus, sed ab ipso omnium Domino cognomentum sortita. Ab eo quippe Dominica appellantur. Prodeat igitur in medium qui volet, doceatque nos quis post tantam subversionem ac vastitatem sacras ædes a fundamentis usque ad summum culmen exeverit: quis ea de quibus nulla jam spes supererat, multo quam antea fuissent illustriora renovaverit: et quod maxime mirandum est, non post mortem illorum Dei hostium ea renovaverit, sed superstitionibus adhuc iis ipsis qui illa subverterant: adeo ut ipsimet ore suo suisque litteris palinodiam canerent; idque agerent, non eo tempore quo in summa lætitia ac voluptate degebant (sic enim humanitate ducti id egisse, cuiuspiam fortasse viderentur), sed tum maxime cum verberibus cœlitus inflictis agitantur. Quis post tot ac tantas persecutionis procellas, et in ipso discriminum fervore, innumerabiles veræ philosophiæ sectatores Deique cultores viros, sacras etiam mulieres et virginum choros quæ perpetuæ animi et corporis castitati sese addixerant, divinæ doctrinæ suæ præceptis atque institutis per universum orbem continuerit: ciboque et vino ad multos dies libentissime abstinere, et duram ac severam vitam agere eum singulari modestia ac temperantia docuerit? Quis immensam virorum ac mulierum multitudinem eo impulerit, ut, spreto corporum alimentis,

προμάχους καὶ προασπιστάς ἀντιπαρατάττοντες τῷ ἡμετέρῳ, αὐτίκα μὲν καιροῦ ῥοπῇ, καὶ θεοῦ νεύματι καὶ δυνάμει τοῦ πολεμουμένου, δίχως ὑπέιχον οἱ πάντες τῶν τετολημμένων, ὡς παραχωρεῖν τῷ πολεμουμένῳ, καὶ νῦντα δόντες αὐτῷ, τῇ θεότητι συνωμολόγουν, συγχωρεῖν τε καὶ ἐπιτρέπειν τάναντία τοῖς πρὶν τετολημμένοις, ὁλοσχέρως ἔσπευδον· ὁ δὲ τρόπαια νικητήρια παραχρῆμα πανταχοῦ γῆς ἀνίστη, ναοὶς τε ἁγίοις καὶ προσευκτηρίων σεμνοῖς ἀφιερῶμασι, τὴν σύμπασαν οἰκουμένην αὖθις ἐξ ὑπαρχῆς κοσμήσας, κατὰ πόλεις τε καὶ κώμας, χώρας τε πάσας καὶ τὰς τῶν Βαρβάρων ἐρήμους, ἱερὰ καὶ τεμένη ἐνὶ τῷ πάντων βασιλεῖ θεῷ τῷ δὴ καὶ τῶν ὄλων δεσπότη καθιερώσας (66)· ἔνθεν καὶ τῆς τοῦ δεσπότη προσηγορίας ἡξίωται, τὰ καθιερωμένα, οὐκ ἐξ ἀνθρώπων τυχόντα τῆς ἐπικλήσεως, ἐξ αὐτοῦ δὲ τοῦ τῶν ὄλων Κυρίου. Παρὸ καὶ Κυριακῶν ἡξίωται τῶν ἐπωνυμιῶν (67). Παρελθὼν σὺν εἰς μέσον ὁ βουλόμενος διδασκέτω, τίς μετὰ τὴν τοσαύτην καθάρσιν τε καὶ ἡρημίαν, ἰδρύματα ἐξ ἐδάφους εἰς ὕψος ἀνήγειρε· τίς τὰ πάσης ἐλπίδος ἀφηρημένα, δευτέρας ἡξίωτε πολλὸν κρείττονος τῆς ἐμπροσθεν ἀνανεώσεως, καὶ ἀνανεώσατο αὐτὰ (68) δὴ (τὸ τοῦ λόγου μέγιστον θαῦμα), οὐ μετὰ τὴν θεομάχων ἐκείνων τελευτήν, ἀλλ' ἐτι τῷ βίῳ περιόντων αὐτῶν δὴ τῶν καθηρηκότων, ὡς δι' αὐτῶν στόματος καὶ δι' αὐτῶν γραφῆς τὴν πλινυθίαν τῶν τετολημμένων αὐτοῖς ἕσθηναι, καὶ τοῦτο πράξει αὐτοὺς, οὐκ ἐν θυμηδίαις ὄντας (φιλανθρωπίας λογισμῶν (69) τάχα ἂν τις νομίσαιε), θεηλάτοις δὲ μάστιξιν ἐλαυνομένους. Τίς μετὰ τοσοῦσδε τοῦ διωγμοῦ χεϊμώνας, καὶ ἐν αὐτῇ γε τῇ τῶν δευτέρων ἀκμῇ, φιλοσόφου βίου ζηρητὰς καὶ θεραπευτὰς τοῦ θεοῦ μυριοὺς ἄνδρας, γυναικῶν τε ἱερέας καὶ χοροὺς ἀειπαρθένων (70) ἀγνῆλα παντελεῖ τὸν πάντα τῆς ζωῆς χρόνον αὐτῶν ἀναθείσας, τοῖς τῆς ἐνθέου διδασκαλίας αὐτοῦ μαθήμασι, καθ' ὅλης συνίστη τῆς οἰκουμένης, τροφῶν δ' ἀποχαῖς, ἀστίαις τε καὶ ἀνοιναῖς πολυημέροισι πραθυμότατα διακαρτερεῖν, ἐγκρατεῖα τε καὶ βύμη βίου στεβροῦ χρῆσθαι, ἐδίδαξε μετὰ σωφροσύνης; Τίς γύναια καὶ μυρία πλήθη ἀνδρῶν ἀναπέπεικε, λογικὰς τροφὰς ψυχαῖς λογικαῖς καταλήλους, δι' ἐνθέων ἀναγνωσμάτων ἀντικαταλλάξασθαι τῶν τοῦ σώματος τροφῶν; Τίς βαρβάρους καὶ ἀγροίκους ἄνδρας, γύ-

(66) Vulg. Ἐδεσπότη καθιερώσθαι. Scribendum videtur, δεσπότη καθιερώσας· ἔνθεν καὶ, etc.

(67) Κυριακῶν ἡξίωται τῶν ἐπωνυμιῶν. Malim legere τῆς ἐπωνυμίας. Nihil frequentius occurrit apud scriptores ecclesiasticos, quam Κυριακῶν seu Dominicorum vocabulum. Nec solum Græci ecclesiæ ita nominarunt, sed et Germani hoc nomen a Græcis mutuati sunt, ut docet Vualafrius Strabo in libro *De rebus ecclesiasticis*, cap. 7.

(68) Καὶ ἀνανεώσατο αὐτὰ. In codice Fuk. scriptum est αὐτὰ δὴ τὸ τοῦ λόγου μέγιστον θαῦμα.

(69) Φιλανθρωπίας λογισμῶν. Deesse hic nonnulla, etiam me tacente, quivis facile perspiciet. Scribo igitur, οὕτω γὰρ φιλανθρωπίας λογισμῶ τοῦτο πράξει αὐτοὺς τάχα ἂν τις νομίσαιε, quæ per parenthesis legendæ sunt. Certe Christophorus ita etiam legisse videtur, ut ex versione ejus apparet.

(70) Γυναικῶν δὲ ἱερέας καὶ χοροὺς ἀειπαρ-

θένων. Christophorus vocem γυναικῶν conjunxit cum voce ἀειπαρθένων, quod equidem non probō. Nam γυναικῶν nomine Eusebius intelligit mulieres, quæ viris orbatæ viduitatem suam Deo consecrabant, easque a virginum choris distinguit. Porro ex viduarum numero eligi solebant diaconissæ, et presbyteræ, ut testatur Euphrasianus in hæresi Collyridianorum, et in epilogo librorum *Contra hæreses*. Unde Eusebius hoc loco ἱερέας illas nominat. Fungebantur enim illæ mulieres quodammodo sacerdotum officio; quippe quæ mulieres baptizandas eruditent. Scribendum autem est γυναικῶν τε ἱερέας, ut nemo non videt. Atque ita scribitur in codice Fuketiano. Porro hæ mulieres antequam inter diaconissas allegentur, examinari solebant. Quærebatur ab eis inter cætera, an sanctorum pedes lavissent, at docet Origenes in tomo xxxi in Joannis Evangelium.

ναία τε καὶ παίδας καὶ οἰκετῶν γένη, πλήθη τε μυρία μυρίων ἔθνῶν, θανάτου μὲν καταφρονεῖν ἐδίδαξεν, ἀθάνατον δὲ πεπεισθαι εἶναι τὴν αὐτῶν ψυχὴν, καὶ δίκης ὀφθαλμῶν (71) ὑπάρχειν ἔφορον τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων, εὐσεβῶν τε καὶ ἀσεβῶν δικαιοτήρια Θεοῦ προσδοκᾶν, καὶ τούτων ἕνεκα δικαίως καὶ σωφρόνως ζῆν ἐπιμελεῖσθαι; Μὴ γὰρ οὕτω διατεθέντας, ἀδύνατον ἄλλως εἶναι τὸν τῆς εὐσεβείας ὑποδύναμι ζυγόν· ἃ δὴ μόνῳ τῷ ἡμετέρῳ Σωτῆρι εἰσέτι καὶ νῦν κατορθοῦται· ἀλλὰ ταῦτα μὲν παρώμεν. Φέρε δὴ ἄλλως τὸν τὴν διάνοιαν λελιθωμένον καὶ ἐκ τῶν τοιωνοῦ προσαγάγωμεν ἑρωτήσεων, ὧδε πη αὐτοῦ πυνθανόμενοι· Ἄγε δὴ, οὗτος, φωνὴν λογικὴν ἀφείδ, μὴ ἐξ ἡλιθίου καρδίας, ψυχῆς δὲ λογικῆς καὶ νοεράς καρπὸν προβαλλόμενος, λέγε δὴ, παρὰ σαυτῷ πολλάκις ἐπισκεψάμενος, τίς ἄλλος πῶποτε τῶν ἐξ αἰῶνος βοηθέντων σοφῶν, ὁμοίως τῷ ἡμετέρῳ Σωτῆρι προφητικαῖς ἔκθεσιν πρὸ μυρίων χρόνων φωναῖς, ἐγνώσθη τε καὶ προεκκλήθη παρὰ τοῖς πρόπαλαι θεοφιλέσιν Ἑβραίων παισίν; Οἱ καὶ τὸν τόπον αὐτοῦ τῆς γενέσεως, καὶ χρόνους τῆς ἀφίξεως, καὶ τρόπον τοῦ βίου, καλῶνόμενοι, καὶ λόγους, καὶ κατορθώματα αὐτοῦ προλαβόντες, βίβλοις ἱεραῖς καταβιβλήκασι· ἤ τις οὕτω ταχύς (72) ἔκδικος τῶν εἰς αὐτὸν τετολημένων ἀποδεδείκται, ὡς ἅμα τῇ κατ' αὐτοῦ δυσσεβείᾳ, τὸ πᾶν Ἰουδαίων ἔθνος ἀοράτω δυνάμει μετελλεῖν, ἄρδην τε τὸν βασιλικὸν αὐτῶν τόπον ἐκ βάθρων ἀρθῆναι, αὐτὸ τε τὸ ἱερὸν ἅμα τοῖς ἐν αὐτῷ σεμνοῖς, εἰς ἔδαφος κατενεχθῆναι; Τίς δὲ προρρήσεις αὐτῶν τε τούτων περὶ (73) τῶν ἀσεβῶν ἀνδρῶν, ἀμφὶ τε τῆς πρὸς αὐτοῦ καθ' ὅλης τῆς οἰκουμένης ὑποστάσεως Ἐκκλησίας, καταλλήλους τοῖς πράγμασιν ἀποφθεγγάμενος, πιστὰς ἔδειξε ταύτας τοῖς ἔργοις, ὡς ὁ ἡμέτερος Σωτῆρ; Περὶ μὲν τοῦ τῶν ἀσεβῶν ἱεροῦ φήσας· « Ἀφίεται ὑμῖν ὁ οἶκος ὑμῶν ἔρημος· » καὶ· « Οὐ μὴ μείνη λίθος ἐπὶ λίθον ἐν τῷ τόπῳ τούτῳ, ὃς οὐ μὴ καταλυθῆ· » περὶ δὲ τῆς αὐτοῦ Ἐκκλησίας· « Ἐπὶ τὴν πέτραν οἰκοδομήσω μου τὴν Ἐκκλησίαν, καὶ πύλαι ἄβου οὐ κατισχύσουσιν αὐτῆς· » Τὸ δὲ ἄνδρας εὐτελεῖς καὶ ἀγροίκους, ἐξ ἀλείας μεταγαγεῖν τὴν ἀρχὴν (74), καὶ τούτους νομοθέτας καὶ νομοδιδασκάλους ἀποφῆναι τῆς ἀνθρώπων οἰκουμένης, οἷόν σοι εἶναι δοκεῖ; Τὸ δὲ ἐπαγγελιασθαι, καὶ λόγῳ μὲν εἰπεῖν, ἔργῳ δὲ ποιῆσαι αὐτοὺς ἀλείας ἀνθρώπων, καὶ τοσαύτην αὐτοῖς ἀρετὴν τε καὶ δυνάμιν παρασχεῖν, ὡς καὶ γραφὰς συντάξαι, καὶ βίβλους παραδοῦναι, καὶ πάντας εἰς τοσοῦτο κρατῦναι, ὡς καθ' ὅλης τῆς οἰκουμένης παν-

A rationalem potius cibum divinarum lectionum, qui animis ratione præditis aptissimus est, appeterent? Quis barbaros et rusticos homines, mulierculas item et pueros ac servos, infinitam denique omnium gentium multitudinem docuerit, ut mortem commemnerent, sibi que ipsis persuaderent animam suam esse immortalem, et justitiæ oculum quemdam esse qui res humanas inspiciat; utque futurum Dei iudicium de piis ac de impiis hominibus expectarent; atque ideirco vitam juste sancteque traducere studerent? Nam qui aliter affecti sint, eos pietatis jugum subire nullo modo posse. Quæ quidem omnia solus Servator noster etiamnum egregie præstat. Verum hæc missa faciamus. Nunc verum cuius animus instar silicis obduruit, huiusmodi interrogationibus convincere aggrediamur: Dic mihi, heus tu, et tandem aliquando vocem 662 rationale esse, non ex bruto pectore sed ex animaratione et intellectu prædita fructum proferens. Dic, inquam, re apud te ipsum diu ante perpensa: quis ex omni sapientum numero qui antea celebres exstiterunt, prophetarum oraculis perinde ac Servator noster, apud Deo charissimam veterum Hebræorum gentem tot ante sæculis cognitus est et prædicatus? Qui quidem et natale ipsius colom, et adventus tempora, et vivendi rationem; miracula item, sermones et præclara facinora animo præcipientes, sacris voluminibus commendarunt? Aut quis scelera in se admissa, tam præsentis ultione unquam vindicavit, ut post impium facinus quod in ipsum fuerat admissum, statim omnis Judæorum natio occulta quadam vi exagitaretur, et regia ipsorum sedes ab ipsis fundamentis everteretur; ipsumque adeo templum cum omnibus ornamentis ac donariis solo æquatam disturbaretur. Quis futura, tum de impiis illis hominibus, tum de Ecclesia ab ipso per universum orbem condita cum multo ante prædixisset, singulorum operibus congruentia vaticinans, prædictionum fidem rebus ipsis æque ac Servator noster confirmavit? Ac de impiorum quidem templo dixerat: « Relinquitur vobis domus vestra deserta: et non manebit in loco lapis super lapidem qui non disturbetur. » De Ecclesia autem sua in hunc modum: « Super petram ædificabo Ecclesiam meam, et portæ orci non prævalebunt adversus eam. » Jain vero imperitos homines et rusticos atque abjectos, a piscatu primum abduxisse; ac deinde legislatores doctoresque

(71) Vulg. καὶ δίκην ὀφθαλμῶν ὑπάρχειν. Quis non videt scribendum esse δίκης ὀφθαλμῶν? Veteres enim acerrimum quemdam justitiæ oculum esse credebant, qui omnia quæ ab hominibus agerentur, inspiceret, nec unquam conniveret; quem etiam testabantur quicumque injuriæ passi essent. Nihil frequentius occurrit tum apud Græcos, tum apud Latinos. Vetus poeta apud Stobæum:

Ἔστιν δίκης ὀφθαλμός, ὃς δι' ἡσύχου
Λεύσσων προσώπου, πάνθ' ὅμως ἀεὶ βλέπει.

Plura congerere non oīi est nostri, cum res sit notissima. Christophorus tamen hanc huius loci emendationem non vidit.

(72) Vulg. ἤτις αὐτῷ ταχύς. Scribendum est procul dubio ἤ τις οὕτω ταχύς, quomodo etiam legisse videtur Christophorus.

(73) Vulg. αὐτῶν τε περὶ. Scribendum est περὶ accentu in primam syllabam reiecto; quod sit, quoties præpositio post vocabulum ponitur. Mox scribendum est καταλλήλους τοῖς πράγμασιν. Referitur enim ad vocem προρρήσεις. In codice Fuk. scribitur καταλλήλους.

(74) Vulg. ἐξ ἀλείας μεταλαγεῖν τὴν ἀρχὴν. Error est typographicus, ut opinor, pro μεταγαγεῖν, ut habet codex Fukelii.

orbis terrarum constituisset, quale et quantum tibi videtur? Quod vero pollicitus est illis, se facturum ipsos piscatores hominum; nec id verbis solummodo dixit, sed re ipsa cumulate præstitit; tantamque eis vim ac potentiam indidit, ut libros conscriberent atque ederent; (utque horum librorum tanta esset auctoritas, ut omnium tam Græcorum quam barbarorum linguis conversi, a cunctis ubique gentibus studiose ediscerentur; et ea quæ in illis continentur, divina esse crederentur oracula, quantum id valet ad divinitatem ejus perspicue declarandam? Quale illud est, quod ipse futura prædixit, et discipulis suis multo ante contestatus est, ipsos regum ac principum conspectui exhibendos esse, et pennis extremisque suppliciiis afflicendos; **663** idque non ob facinus ullum, sed ob solam nominis ipsius confessionem? Quod vero eos alacri animo hæc perpeti fecit, et pietatis armis eos ita munit, ut animos omni adstante firmiores in certaminibus contra adversarios ostenderent, quæ tanta vis est ut dicendo id adæquare possit? Quod autem non in modo qui ipsum sectati fuerant, verum etiam illorum successores; ac deinde hi qui istos proxime insecuti sunt: tandemque illi qui nostra ætate vixerunt, adeo vires obdormarunt animorum, ut cum nullius criminis rei essent, omnia tamen suppliciorum et tormentorum genera ob exitiam in summum omnium Deum pietatem læto animo perferrent, quam quæso admirationem non longissime superat? Enimvero quis unquam regum in tot ætates ac sæcula imperium suum prorogavit? Quis post mortem ita bellum gerit, et tropæa de hostibus erigit, omnemque locum, regionem et civitatem tam Græcorum quam barbarorum, sub ditionem redigit: adversariis occulta quadam et invisibili manu superatis. Quodque omnium caput est, pax illa quæ universo terrarum orbi per illius potentiam parva est, de qua quæ nobis videbantur iam superius disserimus, quibus tandem calumniatoribus os non obstruat? Quippe cum et re ipsa in idem tempus cum prædicatione Servatoris nostri cumque doctrina ab eo in universum orbem dispersa, pax et concordia omnium gentium incurreret: et multo antea a divinis prophetis utraque prædicta fuerit: terrena scilicet gentium pax, et doctrina a Christo gentibus tradita. Dies me deficiet, Imperator, si manifestissima divinæ Servatoris nostri potentiae argumenta ex iis quas nunc cernimus rebus deprompta, in unum velim colligere. Siquidem nullus unquam ab omni ævo nec apud Græcos nec apud barbaros, tantam divinæ potentiae vim, quantum Servator noster ostendit. Et quid homines dico? quando ne ipsi quidem quos universæ gentes appellant deos, talem in terris vim ac potentiam exhibuerunt. Aut si

(75) *Πρωτανευθεῖσα εἰρήνη*. Pacem intelligit quam Christus nascens contulit orbi Romano.

(76) *Τὴ δὲ λέγω ἀνθρώπων*. In codice Fuk. scri-

τοῖα γλῶσση Βαρβάρων τε καὶ Ἑλλήνων μεταβαλλόμενας, παρὰ πᾶσι τοῖς ἔθνεσι μελετᾶσθαι, καὶ πιστεύεσθαι θεῖα εἶναι λόγια τὰ ἐν αὐταῖς καταθεδημένα, ὅσον εἰς ἀποδείξιν ἐναργῆ τῆς αὐτοῦ θεότητος; Οἶον καὶ τὸ αὐτὸν προφητεῖσαι τὸ μέλλον, καὶ τοῖς μαθηταῖς προμαρτυρήσασθαι, ὡς ἄρα ἐπὶ βασιλέων καὶ ἡγεμόνων μέλλοιεν ἀγεσθαι, τιμωρεῖσθαι τε καὶ τὰς ἐσχάτας ὑπομένειν κολάσεις, οὐ διὰ τινὰ πρᾶξιν ἄτοπων, διὰ μόνην δὲ τὴν εἰς τοῦτον ὁμολογίαν; Τὸ δὲ καὶ προθύμως αὐτοὺς ταῦθ' ὑπομείναι παρασκευάσαι, εὐσεβείας τε ὄπλοις οὕτω φράζει, ὡς ἀδάμαντος τὰς ψυχὰς κραταιοτέρους ἐν τοῖς πρὸς τοὺς ἀντιπάλους ἀγῶσι διαφαίνεσθαι, ποῖον οὐκ ἂν ὑπερβάλοιτο λόγον; Τὸ δὲ μὴ μόνον ἐκείνους τοὺς αὐτῶ παρηκολουθηκότας, ἀλλ' ἤδη καὶ τοὺς ἐκείνων διαδόχους, καὶ αὖθις τοὺς μετέπειτα γενομένους, καὶ τοὺς εἰς ἔτι δεῦρο καθ' ἡμᾶς αὐτοὺς, οὕτω τῆς ψυχῆς νευρῶσαι τὰς δυνάμεις, ὡς μηδὲν ἄξιον θανάτου πρᾶξαντας, παντοίας κολάσεις καὶ πᾶν εἶδος στραβλυτηρίων μεθ' ἡδονῆς ὑπομένειν, εὐσεβείας χάριν τῆς εἰς τὸν τῶν ὄλων Θεὸν, ποῖον οὐκ ἂν ὑπερβάλοιτο θαῦμα; Ἄλλὰ βασιλέων εἰς τοσοῦτον αἰῶνα τίς πώποτε κρατῶν διετέλεσε; Τίς δ' οὕτω στρατηγῆ μετὰ θάνατον καὶ τρόπαια κατ' ἐχθρῶν ἴστησι, καὶ πάντα τόπον, καὶ ῥόραν, καὶ πόλιν, Ἑλλάδα τε καὶ Βάρβαρον ὑποτάττει, ἀοράτῳ καὶ ἀφανεί δεξιᾷ τοὺς ἀντιπάλους χειρούμενος; Τό γε μὴν κεφάλαιον τῶν εἰρημένων, ἡ πανταχοῦ γῆς διὰ τῆς αὐτοῦ δυνάμεως πρωτανευθεῖσα εἰρήνη (75), περὶ τῆς τὰ εἰκότα προλαβόντες εἰρήκαμεν, ποῖον οὐκ ἂν συκοφαντῶν ἀποφράξει στόμα, οὕτω μὲν ἔργῳ συνδρομούσης τῆ τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν διδασκαλίᾳ καὶ τῷ καταβληθέντι ὑπ' αὐτοῦ τῷ παντὶ κόσμῳ κηρύγματι, τῆς τῶν ἔθνῶν πάντων ὁμονοίας τε καὶ συμφωνίας, οὕτω δὲ πρόπαλαι ὑπὸ τῶν τοῦ Θεοῦ προφητῶν προαναπεφωνημένης τῆς κοσμικῆς τῶν ἔθνῶν εἰρήνης, τοῦ τε πρὸς αὐτοῦ καταβληθέντος τοῖς ἔθνεσι λόγου; Ἐπιλείψι με, βασιλεῦ, τὸ πᾶν τῆς ἡμέρας μήκος, τὰς ἐνεργεῖς ἀποδείξεις τῆς ἐνθεοῦ δυνάμεως τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν, τὰς ἐκ τῶν εἰσέτι νῦν ὀρωμένων, ὑφὲν πειρώμενον συνιστᾶν ὅτι μηδεὶς πώποτε τῶν ἐξ αἰῶνος, μήτε παρ' Ἑλλήσι μήτε παρὰ Βαρβάρους, τοσαύτην ἀρετῆς ἐνθεοῦ δύναμιν ἐπιδέδεικται, ὅσην ὁ Σωτὴρ ὁ ἡμέτερος· τί δὲ λέγω ἀνθρώπων (76); Ὅποτε μὴδ' αὐτῶν τῶν παρὰ πᾶσι τοῖς ἔθνεσι θεολογουμένων τοιαύτη τις πέφυκεν ἐπὶ γῆς φύσις· ἢ δεικνύτω ὁ βουλόμενος. Παρίτω δὲ πᾶς φιλόσοφος καὶ ἡμῖν λεγέτω, τίς ἐκ τοῦ παντὸς αἰῶνος ἤκουσται ποτε θεὸς καὶ ἦρω, αἰωνίου ζωῆς οὐρανοῦ τε βασιλείας μαθήματα παραδεδωκώς ἀνθρώποις, οἷα ὁ ἡμέτερος Σωτὴρ, φιλοσόφοις δόγμασι μυρία πλήθη καθ' ὅλην τῆς οἰκουμένης συνασκεῖσθαι ποιήσας, οὐρανὸν τε πείσας μεταδιώκειν, καὶ τὰς ἐν οὐρανῷ διατριβὰς θεοφιλέαι ψυχᾷς ἀποκαιμένας ἐλπίζειν· τίς πώποτε θεὸς ἢ καὶ ἦρω ἀνθρώπος (77), τὴν ἀφ' ἡλίου

bitur ἀνδρῶν, et proxime ante legitur ὅσην ὁ Σωτὴρ ἡμῶν.

(77) *Ἢ καὶ ἦρω ἀνθρώπος*. Christophorus ultimum vocem expunxit, non male. Potest

ἀνίσχοντος μέχρι δυομένου, μονουχὶ τὸν Ἰσον ἤλεψεν A
διππεύσας δρόμον, ταῖς λαμπροτάταις τῆς αὐτοῦ
διδασκαλίας ἀγαῖς κατηύγασέ τε καὶ ἐφώτισεν, ὡς
πανταχοῦ γῆς ἐνὶ Θεῷ πᾶν ἔθνος, μίαν καὶ τὴν
αὐτὴν ἐπιτελεῖν λατρείαν; Τίς πώποτε θεὸς ἢ καὶ
ἥρωας, πάντας θεοὺς τε καὶ ἥρωας Ἑλληνικοὺς καὶ
βαρβάρους παραγκωνισάμενος, μηδένα μὲν ἐκείνων
θεῶν εἶναι νομίζειν ἐνομοθέτησεν, καὶ νομοθετήσας
ἔπεισεν, ἔπειτα πολεμηθεὶς ὑπὸ πάντων εἰς ὧν
αὐτὸς, τὸ πᾶν τῶν ἐναντιῶν στρατόπεδον καθεῖλε,
τῶν ἐξ αἰῶνος ἀπάντων θεῶν τε καὶ ἡρώων κρατῶν,
ἀπὸ περάτων ἕως καθ' ὅλης τῆς ἀνθρώπων οἰκου-
μένης, Θεοῦ Παῖδα μόνον αὐτὸν πρὸς τῶν ἔθνῶν
ἀπάντων ἀναγορεύεσθαι παρασκευάσας; Τίς τοῖς τὸ
μέγα στοιχεῖον τῆς γῆς οἰκοῦσι, τοῖς τε κατὰ γῆν
καὶ τοῖς κατὰ θάλατταν, ἐφ' ἐκάστης ἐβδομάδος τὴν B
Κυριακὴν χρηματίζουσιν ἡμέραν, ἑορτὴν ἀγεῖν ἐπὶ
ταῦτο συνιόντας παραδέδωκε, καὶ οὐ τὰ σώματα
παινεῖν (78), τὰς δὲ ψυχὰς ἐνθέοις παιδεύμασιν
ἀναζωπυρεῖν παρεσκευάσε; Τίς θεὸς ἢ καὶ ἥρωας
οὕτω πολεμηθεὶς, ὡς ὁ ἡμέτερος Σωτῆρ, τρόπαια
νικητήρια κατὰ τῶν ἐχθρῶν ἤγειρεν; Οἱ μὲν γὰρ
οὐ διελίπον ἐξ ἀρχῆς καὶ εἰς τέλος, αὐτοῦ τὰ μαθη-
ματὰ τε καὶ τὸν λαὸν πολιορκούντες, ὁ δ' ἀφανῆς,
ἀφανῶς τοὺς οἰκειοὺς αὐτοῖς ἱεροῖς οἰκοῖς ἐπὶ μέγα
δόξης προῆγε· καὶ τί δεῖ λόγους τὰς παντὸς λόγου
κρεῖττους ἐνθέοις δυνάμεις τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν φιλο-
τιμεῖσθαι συνάγειν, ὅτε καὶ σιωπῶντων ἡμῶν, αὐτὰ
βοῶσι τοῖς ὡτα ψυχῆς κεκτημένοις τὰ πράγματα;
Τοῦτο ξένον ἀληθῶς καὶ παράδοξον καὶ ἐν μόνον ἐπὶ
τῶν βροτῶν ὤφθη γένους, τὸ, ἀνθρώποις ἐνηγοῦναι C
(79) τὰ τοιαῦτα, καὶ τὸν ἀληθῶς Παῖδα Θεοῦ μόνον ἐξ
αἰῶνος ἐπὶ γῆς ὤφθαι.

ostier oppugnatus, tropæa victoriæ de hostibus erexit? Nam hi quidem a primis statim temporibus,
si doctrinam et populum ipsius oppugnare hactenus non destiterunt. Ipse vero invisibilis, invisibili
quadam virtute, famulos suos una cum ædibus sacris ad summam gloriam evexit. Sed quid opus
est divinas Servatoris nostri virtutes, quæ omnem dicendi vim superant, ambiciose congerere, quando
etiam tacentibus nobis, ipsæ res satis loquuntur iis, qui aures mentis habuerint? Hoc certe novum
etque inauditum, semel duntaxat in terris est visum, ut is qui solus ab omni æternitate erat Dei
Filius, in terris cerneretur, et tot tantaque bona hominibus apportaret.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΗ'.

Περὶ τὰ δ' ἂν καὶ ἄλλως εἴη (80) τὰ παρ' ἡμῶν
σοι ἀκουόμενα, ὅς αὐτῇ τῇ περὶ τῆς σωτηρίου
θεότητος συναίσθησιν πολλάκις εὐληθῶς, οὐ λόγους,
ἀλλ' ἔργους αὐτοῖς, κήρυξ ἄπασι τῆς ἀληθείας καθ-
έστηκες· σὺ γὰρ ἡμῖν αὐτὸς βασιλεὺς, σχολῆς δο-
θείσης, εἴποις ἂν βουληθεὶς μυρίας τοῦ σοῦ Σωτῆρος
θεοφανείας, μυρίας καθ' ὑπνοῦς παρουσίας. Οὐ τὰς
ἀπορρήτους ἡμῖν ὑποβολὰς αὐτοῦ φημι, τὰς δ' ἐν
αὐτῷ λογισμῷ καταβαλλόμενας, καὶ περὶ τῆς τῶν

tamen legi, ἢ καὶ ἀνθρώπος, vel certe μητιγε ἀν-
θρώπος.

(78) Vulg. καὶ αὐτὰ σώματα παινεῖν. Scio quidem Christianos diebus Dominicis lautius epulari solitos. Verum τὸ παινεῖν non convenit Christianis. Quare non dubito quin Eusebius scripserit, καὶ οὐ τὰ σώματα παινεῖν.

(79) Vulg. τὸ ἀνθρώπων ἐνηγοῦναι. Christophorus legisse videtur ἀνθρώπον, ut ex versione eius apparet. Sed veram huius loci scripturam no-

aliter se res habet, ostendat nobis qui voluerit. Prodeant vero nunc philosophi, nobisque dicant, quis ab omni sæculorum memoria sive deus sive heros unquam auditus est, æternæ vitæ et cœlestis regni doctrinam hominibus tradidisse: sicut a Servatore 664 nostro factum est, qui innumerabiles homines ad vitam ex cœlestis philosophiæ præceptis insititendam, ubique terrarum incitavit; eisque persuasit, ut ad cælum aspirarent, et sedes quæ Deo acceptis mentibus illic præparatæ sunt, sibi sperarent? Quis unquam sive deus, sive heros, sive homo, universum terrarum orbem ab oriente usque ad occidentem solem, splendidissimæ doctrinæ suæ radiis perfudit atque illustravit, paria fere cum sole spatia decurrens, adeo ut omnes ubique gentes, unī Deo unum eundemque cultum exhibeant? Quis unquam sive deus sive heros, omnibus tam Græcorum quam barbarorum diis et heroibus sub jugum missis, lege lata interdixit ne quis illorum deus haberetur; utque lata lex ubique valeret obtinuit; ac deinde cum ab omnibus oppugnaretur, unus ipse omnes adversariorum copias profligavit, eosque qui ab omni ævo dii et heroes habebantur devicit; utque per universum terrarum orbem, ab ultimis usque finibus solus ipse Dei Filii a cunctis omnium gentium hominibus appellaretur, effecit? Quis universis qui vastissimum hunc terrarum orbem incolunt, sive illi in continente, sive in insulis degant, præcepit, ut singulis septimanis in unum convenientes, Dominicum diem festum agerent; nec corpora sua sanguinarent, sed animos divinis præceptionibus refocillarent? Quis deus aut heros, æque ac Servator

CAPUT XVIII.

Verum hæc quæ a me dicuntur, tibi fortasse superflua fuerint, Imperator, qui Servatoris nostri divinitatem sæpenumero præsentem expertus, non tam verbis quam factis, veritatis præco cunctis hominibus exstitisti. Tu enim ipse cum tibi otium fuerit, narrare nobis 665 poteris, si libet, innumerabiles Servatoris nostri divinitatem suam tibi exhibentis apparitiones, innumerabiles in somnis visiones: non dico arcana illa ab eo tibi suggesta,

his aperuit codex Fuk. quæ sic habet: τὸ ἀνθρώποις ἐνηγοῦναι τὰ τοιαῦτα, καὶ τὸ ἀληθῶς, etc. Intelligit enim Eusebius cuncta illa bona, quæ supra singillatim enumeravit: quæ per Christi in terras adventum hominibus collata sunt.

(80) Περὶ τὰ δ' ἂν καὶ ἄλλως εἴη. Desunt hic aliquot voces, puta σοι, βασιλεῦ. Sed codex Fuk. veram nobis lectionem aperuit. Sic enim habet: Περὶ τὰ δ' ἂν καὶ ἄλλως εἴη τὰ παρ' ἡμῶν σοι ἀκουόμενα.

quæ nobis occulta sunt et inexplicabilia; sed quæ in ipsa mente inseruntur Dei suggestiones, et quæ fructuosam cunctisque in commune utilem de rerum humanarum providentiâ doctrinam continent. Expones etiam nobis pro rei dignitate, manifesta illa Dei propugnatoris et custodis tui in bellis auxilia, hostium et insidiatorum tuorum interiectionem, in periculis allata subsidia, in rerum difficultatibus expeditam facilitatem, in solitudine defensionem, in angustiis industriam ac dexteritatem, præscientiam rerum futurarum, eorum quæ ad summam rerum pertinent providam dispositionem, de incertis et obscuris rebus deliberationes, maximarum rerum susceptionem, administrationem rerum civilium, ordinationem militarium copiarum, rectam ubique emendationem, constitutiones de jure publico, leges denique ad communem hominum vitam utilissimas. Recensebis etiam accurate et fideliter singula eorum, quæ nobis quidem obscura, tibi autem uni notissima sunt, et in regalis memoriæ tuæ sinu, velut in arcano quodam thesauro recondita. Ob quæ omnia, ut verisimile est, cum iis ipsis divinæ Servatoris nostri potentie argumentis usus fuisses, basilicam, velut tropæum quoddam victoriæ ab illo de morte olim relatæ, cunctis non fidelibus modo, verum etiam incredulis spectandam proposuisti; sanctumque sancti Dei templum, et immortalis vitæ regniq; cælestis splendidissima ac pulcherrima monumenta; et Servatoris nostri summi omnium Imperatoris victoriæ sacra donaria, Imperatori victori aptissime convenientia. Quibus tu illud immortalis vitæ martirium ac monumentum exornasti: tum ut cælestem Dei sermonem victorem ac triumphatorem regis apicibus atque elementis exprimeres: tum ut apertis ac minime obscuris vocibus piam ac religiosam Dei confessionem cunctis gentibus palam ac verbis prædicares.

(81) *Οικεία βασιλεῖ*. Addendam hic censeo vocem νικητῆ, non ideo solum quod Victoris cognomen inditum est Constantino, sed quod hæc vox magnam hic affert elegantiam. Ait enim Eusebius sacra illa donaria, quæ Constantinus dedit basilicæ Hierosolymitanæ, cum sint Victoris Christi summi regis monumenta, optime convenire Imperatori Victori.

(82) *Βασιλικοῖς χαρακτῆρσιν ἐκτυπούμενος*. *Regius apices* interpretatus sum. Sic enim loqui

ἔλων προνοίας τὰ κοινωφελῆ καὶ τὰ πάντη χρέισμα παρατιθεμένας· ἐπαξίως δ' ἂν ἡμῖν τοῦ σοῦ προασπιστοῦ γε καὶ φύλακος Θεοῦ, διελύθη τὰς ἐναρχεῖς ἐν πόλεμοις ἐπικουρίας, τὰς ἐχθρῶν καὶ ἐπιβούλων φθοράς, τὰς ἐν κινδύνοις δεξιώσεις, τὰς ἐν ἀπόροις εὐπορίας, τὰς ἐν ἐρημίαις ἀντιλήψεις, τὰς ἐν ἀμηχανοῖς εὐρέσεις, τὰς τῶν μελλόντων προγνώσεις, τὰς περὶ τῶν καθόλου προμηθείας, τὰς περὶ τῶν ἀόφλων σχέψεις, τὰς περὶ τῶν μεγάλων ἐπιχειρήσεις, τὰς πολιτικὰς οἰκονομίας, τὰς τῶν στρατοπέδων διοικήσεις, τὰς καθ' ἕκαστον διορθώσεις, τὰς περὶ τῶν κοινῶν διατάξεις, τὰς βιωφελεῖς νομοθεσίας· καταριθμήσεις δ' ἂν ἀπαραιλέτως ἕκαστα τῶν ἡμᾶς μὲν λαυθάνόντων, σοὶ δ' αὐτῷ μόνῳ γνωρίζομένων, καὶ ταῖς σοῦ βασιλικὰς μνήμας, οἷα θησαυροὺς ἐν ἀπορήτοις, τεταμειυμένων· ὧν δὲ χάριν ἀπάντων, εἰκότως αὐτοῖς δὴ τοῦτοις λαμπροῖς τεκμηρίοις τῆς σωτηρίου δυνάμεως χρησάμεναι, οἶκον εὐκτῆριον, τρόπαιον τῆς κατὰ τοῦ θανάτου νίκης αὐτοῦ, πᾶσιν ἀνθρώποις, πιστοῖς ἅμα καὶ ἀπίστοις ἀνέδειξας, νεῶν τε ἁγίου Θεοῦ, ζωῆς τε ἀθανάτου καὶ βασιλείας ἐνθεοῦ λαμπρὰ καὶ μέγαρα περικαλλῆ ἀφιερώματα, τὰ πρέποντά γε εὐ μᾶλα καὶ οἰκεία βασιλεῖ (81), νίκης τῆς τοῦ παμβασιλέως Σωτῆρος ἀναθήματα· ἃ δὲ τῷ τῆς ἀθανάτου ζωῆς μαρτυρίῳ τε καὶ μνήματι περιέβληκας, τὸν οὐράνιον τοῦ Θεοῦ λόγον, νικητῆν καὶ τροπαιοῦχον βασιλικοῖς χαρακτῆρσιν ἐκτυπούμενος (82), πᾶσι τοῖς ἔθνεσι (83), λαμπρὰς καὶ ἀνεπισκιάστοις φωναῖς, ἔργῳ καὶ λόγῳ τὴν εὐσεβῆ καὶ φιλόθεον ὁμολογίαν προκηρύττων.

C solet Eusebius, ut alibi notavi. Ait igitur, Constantinum magnificentissima illa fabrica et opulentissimis donariis, quibus Christi sepulcrum exornaverat, quasi regalibus apicibus publice propositis, Christum victorem ac triumphatorem omnibus prædicasse.

(83) *Πᾶσι τοῖς ἔθνεσι*. His verbis panegyricum Eusebii claudit codex Fuk. Certe quæ sequuntur verba, parum necessaria sunt, nec Eusebii esse mihi videntur.

ACTA PASSIONIS S. PAMPHILI

ET SOCIORUM

EX LIBRIS EUSEBII CÆSARIENSIS DE VITA S. PAMPHILI.

(Juxta ms. Medicæum regis Christianissimi. — *Acta SS. Bolland.*, Junii T. I, p. 64.)

MONITUM.

Magister meus Godefridus Henschenius, secundum eam quam Bollandus præscripserat necessitatem, exsequendi qua posset Romanum Martyrologium hodiernum, ad præactos xvi et xvii Februarii primum de

optem, dein de duobus S. Pamphili sociis sic egit, ut ex Eusebii libro De Martyribus, cap. 11 daret quæ ipsos præcise spectant; integra omnium Acta ex Metaphraste (ut Lipomano Surioque nominabatur) reservans ad hunc 1 Junii, quo S. Pamphilum Latini omnes nominabant: sed nullo quod acire possimus fundamento alio, quam arbitrariæ electionis. Id ego licet factum non valde probem, maluissemque pertractatam rem totam fuisse Februario mense; hic tamen sequi cogor: ut saltem nunc suppleam, quod ibi deest. Quæ autem Metaphrasti ab illis imputantur Acta, dabo ego, qualia ipse suæ collectioni inseruit, non ut a se, sed ut ab Eusebio composita; quomodo etiam Græca accepimus ex ms. Medicæo regis Franciæ sub hoc titulo: "Ἀθληταὶ τῶν ἁγίων καὶ ἐνδόξων τοῦ Χριστοῦ μαρτύρων, Παμφίλου, Οὐάλεντος, Παύλου, Σελεύκου, Πορφύριου, Θεοδοῦλου, Ἰουλιανῶ, Αἰγυπτίων, συγγραφεῖσα παρὰ τοῦ Εὐσεβίου τοῦ Παμφίλου. Certamen sanctorum et gloriosorum Christi martyrum, Pamphili, Valentis, Pauli, Seleuci, (excidisse videntur nomina Θεοδοῦλου, Ἰλίου, Ἰερεμίου, Ἰσαάου, Σαμουήλ καὶ Δανιήλ, Theoduli, Eliæ, Jeremix, Isakæ, Samuelis et Danielis) Ægyptiorum (quod soli quinque ultimi erant) conscriptum ab Eusebio Pamphili: hoc enim cognomen in amici chari memoriam assumpsit, semperque usurpavit, Eusebius Cæsariensis episcopus, et historiæ hujus scriptor.

Ei hic quidem Eusebius, prædicto De martyribus Palæstinæ libro etiam Pamphili sociorumque martyrium inserturus, post breve exordium capituli 11, laudato strictim Pamphilo, sic loquitur; Hujus viri reliquas virtutes resque præclare gestas, quæ prolixiorum orationem desiderant, jam pridem nos in peculiari opere, quod de ejus vita conscripsimus, tribus libris complexi sumus. Hinc cum Hieronymus, in libro De scriptoribus, Eusebii scriptis annumerasset, De vita Pamphili libros tres; martyrologus ille antiquior, qui Usuardo Adonique prælusit, utriusque hæc verba a se accipiendæ dictavit: Cujus, vel hujus vitam Eusebius, Cæsariensis episcopus, tribus libris comprehendit. Atque utinam hi nunc exstarent! Exstat interim (ut ego quidem existimo) eorum capitulum ultimum præcipuumque, ultima scilicet sancti martyris ac sociorum confessio; quam deinde ipsemet Eusebius, rhetorico ornatu prætermisso, verbis alioqui plerisque iisdem Historiæ suæ, sive libro De martyribus, ut dixi, inseruit. Equidem non possum hic assentiri Valesio, Eusebii interpreti eruditissimo, in notis existimanti, non hoc esse partem illius majoris operis; sed Metaphrastem, nactum Historiæ præfatæ plenius exemplar, quam modo habeamus, talia etiam scribere potuisse, quæ nunc in eadem Historia non leguntur. Absit ut mutilatam dicamus tam insigniter fuisse, quam modo habemus, Historiam Eusebii; eodem argumento cæteras quoque ejus partes in suspensionem similis mutilationis adducturi. Dicatur potius, suis prioribus scriptis usum Eusebium in lucubratione posteriori, omniis quæ minus necessaria erant, cætera iisdem aut fere iisdem quibus ante verbis inde transcripsisse.

PARS PRIOR

Omnium duodecim atque in primis Pamphili laudes complectens.

Καιρὸς δὴ καλεῖ πρὸς πᾶσι τὸ μέγα καὶ περιβόητον Ἀ ἀνιστορῆσαι θέατρον Παμφίλου τοῦ ἁγίου μάρτυρος, καὶ τῶν σὺν αὐτῷ τελειωθέντων θαυμασίων ἀνδρῶν, καὶ πολυτρόπων εὐσεβείας ἄθλους ἐπιβεβεγμένων. Πλείστον γοῦν ὄσων κατὰ τὸν ἐγνωσμένον ἡμῖν διωγμῶν ἀνδρῶν, τὸν περὶ ὧν ὁ λόγος ἄγωνα σπανιώτατον, ὃν ἡμεῖς ἐγνωμεν, ἱστορήσαμεν, ἀθρόως ἐν αὐτῷ πᾶν εἶδος ἡλικίων τε σώματος, καὶ ψυχῶν ἀγωγῆς, βίου τε καὶ ἀναστροφῆς διαφόρου περιεληφῶτα, βασάνων τε ποικίλους εἶδεις, καὶ τοῖς κατὰ τὸ τέλειον μάρτυριον ἐνηλλαγμένοις στεφάνοις κεκοσμημένοι. Νέους τε γὰρ ἦν ἰδεῖν, καὶ κομιδῇ παιδῶν τῶν σὺν αὐτοῖς Αἰγυπτίων τινᾶς, ἡμῶν τοὺς δὲ ἄλλους (μεθ' ὧν καὶ ὁ Πορφύριος ἦν) ἀκμαίους τε αὐτῶν ματὶ τε ὁμοῦ καὶ φρονήσει, τοὺς ἀμφὶ τὸ ποθεινὸν μοι ὄνομα, καὶ τὸν Γαμνήτην Παῦλον, Σέλευκόν τε Β

Tempus nunc monet, coram omnibus aperire theatrum magnum illud ac celeberrimum sancti martyris Pamphili, et eorum qui cum ipso vitam finiverunt admirabilium virorum et per varia pietate certamina circumductorum. Etenim, licet plurimi ex nobis, tempore persecutionis contra nos publicatæ, strenue sese gesserint, horum tamen, de quibus nunc sermo est, rarissimum agone nobisque cognitum, ideo potius scripsimus; quia in eo statim apparebit velut sub uno aspectu, omne genus tum ætatis corporæ, tum spiritualis conditionis, vitæque et studiorum diversitas magna; sed inprimis varietas tormentorum, atque exinde secundum martyrii cuiusque consummationem paratarum cuique coronarum. Nam videre erit, quosdam eorum qui inter ipsos erant Ægyptiorum (1) juniores atque omnino pueros; alios

(1) Procul ab auctoris mente aberravit interpres, apud Lipomanum et Surium, cum verit: Adolescentes et pueros, atque adeo, infantes, ex iis qui erant

cum ipsis (fortassis Ægyptiis interpres scripseras, uti debebat), alios autem pubescentes..., nempe nihil charissimum Jamnitæ Paulum.

autem nostrorum (in quibus etiam Porphyrius A erat) viribus simul corporis simul et animi prudentia robustos; eos scilicet qui cum dilectissimo meo censebatur, Jamnitem (2) Paulum, Seleucumque et Julianum, ambos ex Cappadocum regione huc advectos. Erant etiam inter illos quidam sanempe, Ecclesiae Hierosolymorum diaconus, ei nomen suum verificans Theodulus (3).

2. Hæc ergo inter eos erat ætatum varietas: sed et mentis exercitatione distinguebantur; cum alii rudiores essent, utpote pueri, simpliciori adhuc intellectu utentes; alii jam formatam ac solidam haberent vivendi consuetudinem. Quin etiam inve- niebantur inter illos haud inexperti divinarum disciplinarum. Omnibus tamen æque congenita erat excellens quædam atque virtute fulta animi fortitudo. Præ omnibus autem, tanquam præ scintillantibus astris luminare majus, emicabat eorum medius dominus meus; nec enim amplius fas mihi est sodalem (4) appellare, venerandam ac vere beatissimum Pamphilum. Etenim disciplinarum, gentilibus æstimatarum, peritiam haud mediocrem consecutus; in divinis dogmatibus ac cœlitus inspiratis Scripturis, omnium qui secum versabantur (audacter, sed tamen vere, dico) apparebat versatior; insuper autem pollebat prærogativa, propriæ scilicet, aut potius a Deo donatæ, intelligentiæ ac sapientiæ.

3. Sic quoad animam constitutis singulis, major adhuc differentia erat conditionum. Nam Pamphilus quidem, nobili secundum carnem genere prognatus, etiam præsignis erat muneribus in patria publice gestis: Seleucus vero, præcipuis in militia honoribus fuerat decoratus; cum alii mediæ ferme conditionis essent. Sed neque in choro isto servile genus deerat, cum ex proconsulari familia adjunctus eis fuerit servus Porphyrius, specie quidem tenus Pamphili mancipium, re ipsa autem nihil a fratre, aut potius filio genuino discrepans, et nusquam a domini sui imitatione deficiens. Ecquid porro? Si quis dixerit, ipsos omnem ecclesiasticæ ordinatiouis formam numero suo complexos esse, nihil extra veritatem dixerit; cum presbyterii dignitate ornatus fuerit Pamphilus, ad gradum diaconatus evectus Valens, alii lectorum munere fungi coram plebe consuissent; Seleucus vero, etiam ante martyricum finem decoratus esset nobili confessione per generosam verberum tolerantiam, fortiter etiam dignitatis militaris jacturam perpessus; cæteri vero, tanquam catechumeni aut fideles, veluti in imagine parva repræsentarent similitudinem numerosæ Ecclesiæ.

4. In hunc ergo modum contemplari nobis licet, admirabilem talium atque tantorum martyrum de-

(2) Jamnia sive Jamna, urbs maritima Palæstinæ, haud procul Joppe, sed totis xx horariis leucis dis- sita a Cæsarea, cujus archiepiscopo subest, etiam urbe maritima in confiniis Phœniciæ.

μένους· ἦσαν δὲ ἐν αὐτοῖς καὶ ἱερᾶ πολίτῃ, βαθυ- τάτῃ τε γήρᾳ πεπυκασμένοι, Οὐάλης διάκονος τῆς Ἱεροσολυμιτῶν Ἐκκλησίας, καὶ ὁ τοῦνομα ἐπαληθεύ- σας Θεόδουλος.

huc advectos. Erant etiam inter illos quidam sanempe, Ecclesiae Hierosolymorum diaconus, ei no-

Τοιαύτη μὲν οὖν ἐν αὐτοῖς ἡ τῶν ἡλικιῶν ἐτύχα- νε ποικιλία· ψυχῶν δὲ ἀγωγαῖς διηλλάττοντο, οἱ μὲν ἰδιωτικώτερον οἶα παῖδες καὶ ἀπλούτερον ἔτι τὸν νοῦν φοροῦντες, οἱ δὲ καὶ πάνυ στιβαρὸν καὶ ἐμβριθῆς κεκτημένοι τὸ ἦθος. Ἦσαν δὲ ἐν αὐτοῖς καὶ τοῖς τῶν ἱερῶν μαθημάτων οὐκ ἀνεπιστήμονες, συγγενῶς δὲ ἅπασιν ὑπερφυῆς καὶ ἐνάρετος ἡ ἀνδρία προσῆν. Οἷα δὲ τις ἐν ἀποστλιβουσιν ἀστροῖς ἡμεροφανῆς φωστῆρ, ἐν μέσοις διέπρεπεν ἐξαστράπτων ὁ ἐμὸς δεσπότης (οὐ γὰρ ἔταῖρον προσεῖπειν ἔτι μοι θέμις τὸν δεσπό- σιον καὶ μακάριον ὡς ἀληθῶς Πάμφιλον)· παιδείας γὰρ οὗτος τῆς παρ' Ἑλλήσι θαυμαζομένης, οὐ μετρίως ἤπτο, τῆς τε κατὰ τὰ θεῖα δόγματα καὶ τὰς θεοπνεύ- στους Γραφὰς (εἰ χρῆ τι θρασύτερον, πλην ἀληθές, εἰπεῖν), ὡς οὐδέτερον ἔχει τις φάναι τῶν κατ' αὐτὸν, εἶχετο· μεῖζον δὲ τούτων ἐκέκτητο πλεονέκτημα τὴν οἰκοθι μᾶλλον δὲ θεόθεν αὐτῷ δεδωρημένην, σύνεσιν τε καὶ σοφίαν.

Καὶ τὰ μὲν περὶ ψυχὴν οὕτως εἶχον οἱ πάντες, βίω δὲ αὐθις καὶ ἀναστροφῆς πλείστη τις ἐν αὐτοῖς ὑπῆρ- χε διαλλαγή. Τοῦ μὲν Παμφίλου ἐξ εὐπατρίδων κα- τάγοντος κατὰ σάρκα γένος, ἐπισήμως τε ταῖς κατὰ τὴν πατρίδα πολιτείαις διαπρέψαντος, τοῦ δὲ Σελεύ- κου ταῖς κατὰ τὴν στρατείαν ἀξίαις περιφανέστατα τε τιμημένου, τῶν δὲ τῆς μέσης καὶ κοινῆς γεγονότων ἀγωγῆς. Οὐκ ἦν δὲ αὐτῶν ὁ χορὸς οὐδὲ τοῦ οἰκετι- κοῦ γένους ἐκτός, ὅτε γὰρ ἡγεμονικῆς οἰκειτίας θερά- πων αὐτοῖς συγκατελεκτο καὶ ὁ Πορφύριος, τὸ μὲν δοκεῖν, τοῦ Παμφίλου γεγονῶς οἰκέτης, διαθέσει γε μὴν ἀδελφοῦ, καὶ μᾶλλον γνησίου παιδὸς διεννηγοῦς οὐδὲν ἢ ἑλλειπῶν τῆς πρὸς τὸν δεσπότην κατὰ πάντα μιμήσεως. Καὶ τί γάρ; Ἄλλ' εἰ φωνῆ τις, αὐτοῦς ὀλό- κληρον ἐν βραχεῖ τόπον ἐκκλησιαστικοῦ συστήματος περιειληφέναι, οὐκ ἂν ἐκτός βάλαι τῆς ἀληθείας, πρεσβυτερίου μὲν ἐν αὐτοῖς ἡξιωμένου τοῦ Παμφίλου, διακονίας τε τοῦ Οὐάλετος, τὴν τε ἐπὶ τοῦ πλήθους ἀναγινώσκειν εἰθισμένων τάξιν εἰληχότων ἑτέρων ὁμολογίας διὰ καρτερωτάτης μαστίγων ὑπομονῆς, εἰς πάλαι πρὸ τοῦ κατὰ τὸ μαρτύριον τέλους τοῦ Σε- λεύκου διαπρέψαντος, καὶ τὴν τῆς στρατιωτικῆς ἀξίας ἀποβολὴν ἐβῆρωμένως καταδεξαμένου τῶν τε λοιπῶν ἐπὶ τούτοις, διὰ κτηγούμενων καὶ πιστῶν τουτὶ λοιπῶν τῆς ὡς ἐν εἰκόνι σμικρᾷ μυριάδου Ἐκκλησίας ἀφομοίωμα φεροῦσης ἀναπληρούτων.

Οὕτω παράδοξον τὴν τοσούτων καὶ τηλικούτων μαρτύρων ἐκλογὴν ἐθεωρήσαμεν, καθ' ἣν καιτοῖτε

(3) Θεόδουλος enim, *Dei servus*, interpretatur.
(4) Prædictus interpres pro ἑταῖρον, ἕτερον, alium; jet veritit: non est mihi fas aliter arri- care.

οὐ πολλοὺς τὸν ἀριθμὸν οὖσιν, ὁμῶς οὐδὲν ἀπέδει-
 ταγμαίων ἐν ἀνθρώποις εὐρισκομένων. Ὅσα οὖν ἐν
 πολυχόρδῳ λύρῃ ἐξ ἀνομοίων συνεστῶση χορδῶν,
 ἄξιων καὶ βαρειῶν, τῶν τε ἀνειμένων καὶ ἐπιτετα-
 μένων καὶ μέσων, εὐδιηροσμένον ἀπαῶν τέχνη τῇ
 μουσικῇ· κατὰ τὰ αὐτὰ δὴ καὶ ἐπὶ τούτων· νέοι κατὰ
 τὸ αὐτὸ καὶ πρεσβύται, δούλοι τε ὁμοῦ καὶ ἐλεύθεροι,
 λόγοι καὶ ἰδιῶται, ἄδοξοι τε κατὰ τοὺς πολλοὺς
 δοκοῦν καὶ ἐπίδοξοι, πιστοὶ τε καὶ κατηγούμενοι, ἅμα
 καὶ διάκονοι σὺν πρεσβυτέροις, οἱ πάντες, ὡς ἂν ὕφ'
 ἐνὸς πανσόφου μουσοργοῦ τοῦ Μονογενοῦς τοῦ Θεοῦ
 Λόγου ποικίλως ἀναχρυσθέντες, καὶ τῆς ἐν αὐτοῖς
 ἕκαστοι δυνάμειω διὰ τῆς τῶν βασάνων ὑπομονῆς ἐν-
 δειξάμενοι τὴν ἀρετὴν, τοὺς τε τῆς ὁμολογίας λαμ-
 προτάτους καὶ ἔμμελεῖς, ἁρμονίους τε καὶ συμφώνους
 ἐπὶ τῶν δικαστηρίων φθόγγους ἀποδεδωκότες, ὕφην
 καὶ ταυτὸ τέλος τὴν εὐσεβεστάτην καὶ πάνσοφον
 διὰ τῆς τοῦ μαρτυρίου τελειώσεως τῷ Θεῷ τῶν ὅλων
 ἀπεπλήρωσαν τὴν μελωδίαν.

Ἵπερθαυμάζειν ἄξιον καὶ τὸν ἀριθμὸν τῶν ἀνδρῶν
 προφητικὸν δηλοῦντα χορὸν δώδεκα γάρ εἶναι συνέθη
 τοὺς πάντας, ἐπόσους πατριάρχας καὶ προφήτας, καὶ
 ἀποστόλους γενέσθαι παρελήφμεν. Οὐ παρ' ἐτέρων,
 οὐδὲ τὰς κατὰ μέρος ἕκαστου πολυτητύτους ἀνδρείας,
 κατὰ τῶν πλευρῶν ξέσεις, καὶ τὰς διὰ τριχῶν αἰγίων
 ὕψης κατὰ τῶν ξεσθέντων τοῦ σώματος μερῶν ἐκτρι-
 ψεις, τὰς τε ἀνηκέστους μάλιστα, καὶ τὰς πολυτρό-
 πους καὶ ἐνηλλαγμένας βασάνους δεινάς τε καὶ δυσ-
 καρτερήτους στρεβλώσεις, ἃς ἐπιχειλουμένου τοῦ
 δικαστοῦ καὶ χερσὶ καὶ ποσὶν ἐπιτείνοντες οἱ δορυφό-
 ροι, τῇ βίᾳ κατηνάγκασον πρᾶξαι τι τῶν ἀπειρημέ-
 νων τοὺς μάρτυρας.

Τί χρεὶ λέγειν τὰς ἀειμνήστους τῶν θεσπεσίων φω-
 νῶν, ἐν αἷς ἤττον πεφροντικότες τῶν πόνων λαμπρῶν
 καὶ φαιδρῶν προσώπων, τὰς τοῦ δικαστοῦ πεύσεις ἀμεί-
 βοντες, πρὸς αὐταῖς βασάνοις γελῶντες ἀνδρικῶς,
 ἤθει τε σπουδαίῳ κατειρωνεύμενοι αὐτοῦ τὰς ἐρωτη-
 σεις; Ἐρωτωμένοι γὰρ ὀπόθεν εἶεν, τὴν ἐπὶ γῆς
 πόλιν φράζειν παρέντες, τὴν ὄντως ἑαυτῶν ἀνεδήλου
 πατριδα, ἀπὸ Ἱερουσαλὴμ ἑαυτοὺς ἀναγορεύοντες,
 ἐνέφαινον δὲ ἄρα κατὰ τὸν αὐτῶν νοῦν τὴν ἐπουράνιον
 τοῦ Θεοῦ, ἐφ' ἣν καὶ ἔσπευδον πόλιν, καὶ ἄλλα δὲ
 τοιοῦτότροπα, ἄγνωστα μὲν καὶ ἀσύνοπτα τοῖς τῶν
 ἱερῶν ἀγεύστοις, μόνους δὲ αὐτοῖς καὶ τοῖς ἐκ τῆς
 θεοῦ πίστεως ὠρμημένοις ἀριδηλότατα προσέφερον·
 ἐφ' οἷς δὲ μάλιστα ὁ δικαστὴς ἀγανακτικῶς, καὶ μά-
 λα ὀργίλως σφιδάζων, καὶ τὸν λογισμὸν ἀπορούμενος
 ποικίλως, ὡς ἂν μὴ ἤτηθει, τὰς κατ' αὐτῶν ἐπενόει
 μηχανάς· κάπειτα πεσὺν τῆς ἐλπίδος, τέλος ἕκαστω
 τὰ τῆς νίκης ἀποφέρεσθαι παρεχώρει βραβεῖα. Ποι-
 κίλος δ' ἦν αὐτῶν καὶ ὁ τῆς τελευτῆς τρόπος· δυεῖν
 μὲν τῶν ἐν αὐτοῖς κατηγουμένων τῷ διὰ πυρὸς βαπτί-
 σματι τελειωθέντων· ἐτέρου δὲ τῷ τοῦ σωτηρίου
 πάθους σχήματι παραδοθέντος· τῶν δὲ ἀμφὶ τὸ πο-
 θεινὸν μοι ἔνομα, διαλλάττουσι βραβεῖοις ἀναδησα-
 μένων.

Τὰδε μὲν οὖν φαίη ἂν τις καθολικώτερον τούτων
 (B) Videtur hic aliquid deesse Græco textui, ad sensum complendum.

lectum; quatenus illis, quamvis numero paucis,
 nullus tamen eorum ordinum deerat, qui solent
 inter homines reperiri. Nempe, quemadmodum in
 lyra chordarum plurium earumque inter se dissi-
 milium, acutæ et graves, intensæ ac remissæ, me-
 diæque, per musicam artem belle concordantur: sic
 et in istis juvenes cum senibus, servi cum liberis,
 docti et indocti, nobiles et secundum vulgi æsti-
 mationem ignobiles, fideles et catechumeni, dia-
 cono atque presbyteri, tanquam pulsante eos diver-
 simode sapientissimo musices magistro Dei Verbo,
 suam singuli per tormentorum tolerantiam osten-
 dentes virtutem, pulcherrimos beneque concordantes
 confessionis modulos coram tribunalibus persona-
 bant; communi denique fine, per consummationem
 martyrii, pientissimam simul doctissimamque con-
 cludentes melodiam Deo omnium conditori.

5. Sed et consideratione singulari dignus est il-
 lorum numerus, propheticum repræsentans cho-
 rum: erant enim universim duodecim, quot etiam
 patriarchas, prophetas atque apostolos fuisse ac-
 cepimus. Neque aliorum quam talium esse dix-
 erim (5), vel uniuscujusque eorum multiplicem for-
 titudinem, inter sectiones laterum, et lanimatorum
 deinde corporis totius membrorum attritiones per
 cilicinos ex lanis caprinis pannos, et intolerabilia
 verbera variaque et commutata identidem tormenta,
 ac graves immanissimosque cruciatus; quos cum
 ad imperium iudicis lictores intenderent manibus
 pedibusque, omni violentia nitentur cogere mar-
 tyres ad aliquid illicitum faciendum.

6. Quid porro necesse est referre illas semper
 memorabiles eorum voces, quas medios inter do-
 lores sereno ac læto vultu sapienter reponebant
 interrogationibus iudicis, genereose ridendo ad ejus
 tormenta, aut gratioso quodam modo eludendo
 propositas ab eo quæstiones? Interrogante enim
 illo, undenam essent; pro eo quod de terrena ci-
 vitate responderent, veram ei suam indicabant pa-
 triam, ab Hierusalem se esse prædicantes; intelli-
 gebant autem cælestem illam Dei, quo festinabant,
 civitatem: et alia ejusmodi varia dicebant, inex-
 pertis sacrarum rerum non intelligibilia, et solis
 divinæ fidei consortibus manifesta: quibus iudex
 magis exacerbatus, animoque æstuans, neque quid
 ageret comperiens, ne illis cederet, quascunque
 excogitabat machinas; ac denique dejectus spe
 omni, unicuique eorum victoriæ assignavit bra-
 vium. Sed in hoc quasi varius erat modus: nam
 duobus quidem eorum adhuc catechumenis, suis
 per ignem baptismus obtigit: altero salvificæ pas-
 sionis imagini assimilato, cæteri vero qui cum
 dilecto meo erant diversa inter se præmia partitii
 sunt.

7. Atque hæc dixerit aliquis, ipsorum volens tam

genere meminisse; sigillatim vero eos prædicaturus A jure merito totius chori ducem inprimis laudaverit. Pamphilus hic fuit, vir Dei amantissimus, et vere amicus (6) omnium, secundum significationem nominis sui, Cæsariensis Ecclesiæ ornamentum: nam et presbyteralem cathedram presbyter existens glorificavit, ornans simul et ornatus eo quod ibi offertur sacrificio. Sed et aliis quoque in rebus vere divinus erat, divinæque inspirationis participes: cum per omnem vitam cunctis fuerit virtutibus cumulatus, longe quidem valere jubens delicias atque divitias, totum vero sese tradens verbo Dei. Renuntians enim universæ quæ sibi a parentibus obvenerat substantiæ, eamque nudis, imbecillis egenisque distribuens, ipse vitam ducebat proprio carentem, exercitationeque indefessa divinam sibi comparabat philosophiam. (7) [Erat autem ex Berytensium civitate, ubi primam ætatem egit in iis quæ ibi erant puerorum gymnasiis: postquam vero ingenium ejus ad virilem ætatem maturuit, transiit ad sacrarum Litterarum studium; vitæque formam omnino divinam et propheticam suscepit; sequæ Dei verum martyrem, etiam ante vitæ finem probavit.]

8. Et talis quidem erat Pamphilus: secundus vero cum illo ad agonem processit Valens, grandæva ac reverenda canitie conspicuus, ipsoque aspectu venerabilis senex: insuper vero divinarum Scripturarum intelligens si quis alius, earumque memoriam complexus tam firmam, ut ad earum, quas in ea repositas servabat, sacrarum promissionum usum, non egeret præsidio litteralis consequentiæ. Quamvis autem talis esset, diaconatus tamen gradu in Æliensi (8) Ecclesia erat contentus. Tertius denique numeratus Paulus, actione simul et spiritu ferventissimus, ex Jammia civitate oriundus: qui etiam ante martyrium, ferri candentis tolerantia, confessionis certamen exauclaverat (9).

μεμνημένος. Κατὰ μέρος δὲ ἕκαστον ἐπεξῆων, εἰκότως ἂν τοῦ χοροῦ τὸν πρωτοστάτην μακαρίσει. Πάμφιλος οὗτος ἦν ὁ θεοφιλὴς ὄντως ἀνὴρ καὶ πάντων ὡς ἀληθῶς φίλος τε καὶ προσήγορος, ἐπαληθεύων τὴν ἐπωνυμίαν, τῆς Καισαρέων Ἐκκλησίας ὁ κόσμος. Ἐπεὶ καὶ τὴν τῶν πρεσβυτέρων καθέδραν πρεσβύτερος ὢν ἐδόξαζε, κοσμῶν ὁμοῦ καὶ κοσμούμενος τῇ ἐνταῦθα λειτουργίᾳ. Κἀν τοῖς ἄλλοις δὲ θεῖος ἦν ὄντως καὶ θείας μετέχων ἐμπνεύσεως, ἐπεὶ καὶ παρ' ὄλον αὐτοῦ τὸν βίον ἀρετῇ πάσῃ διαπρέψας ἔτυχε, μακρὰ μὲν χαιρῖν εἰπὼν τρυφῇ καὶ πλεῦστον περιουσίᾳ· ὄλον δὲ ἑαυτὸν ἀναθεὶς τῷ τοῦ Θεοῦ λόγῳ· ἀποδομένος γέ τοι τὰ εἰς αὐτὸν προγόνων ἦκοντα γυμνοῖς, πηροῖς καὶ πένησιν ἅπαντα· αὐτὸς ἐν ἀκτῆμονι διῆγε βίῳ δι' ἀσκήσεως καρτερικωτάτης τὴν ἔνθεον μετιῶν φιλοσοφίαν. [Ἦρμᾶτο μὲν οὖν ἐκ τῆς Βηρυτιῶν πόλεως, ἔθθα τὴν πρώτην ἡλικίαν τοῖς αὐτόθι ἐτέθραπτο παιδευτηρίοις· ἐπεὶ δὲ τὰ τῆς φρονήσεως εἰς τελείους ἀνδρας αὐτῷ προσήει, μετέβαινε ἀπὸ τῶνδε ἐπὶ τὴν τῶν ἱερῶν λόγων ἐπιστήμην· ἀνελάμβανε δὲ ἐνθεοῦ καὶ προφητικοῦ βίου τρόπον, καὶ Θεοῦ μάρτυρα αὐτὸς ἀληθῆ ἑαυτὸν καὶ πρὸ τελευτῆς τοῦ βίου παρίστη.]

Ἄλλ' ὁ μὲν Πάμφιλος τοιοῦτος ἦν· δεύτερος δὲ μετ' αὐτὸν ἐπὶ τὸν ἀγῶνα παρήει Οὐάλης, γῆρα καὶ ἱεροπρεπεὶ πολιᾷ τετιμημένος, αὐτῇ τε προσάφει σεμνῆς καὶ ἱερῆς πρεσβύτης· οὐ μὴν ἀλλὰ τῶν θεῶν Γραφῶν εἰ καὶ τις ἄλλος εἰδήμων· τσαύτας γέ τοι μνήμας αὐτῶν ἐνεσερνίσαστο, ὡς μὴδὲ ἀποδεῖν τῆς ἀπὸ γραμμάτων τεύξεως τὰς διὰ μνήμης αὐτῶν σωζομένας τῶν ἱερῶν μαθημάτων ἀπαγγελίας. Διάκονος ἦν, καίπερ ὢν τοιοῦτος, τῆς Ἀλλειῶν Ἐκκλησίας. Τρίτος ἐν ταῖς δεκατριῶντα Παῦλος θερμουργότατος καὶ τῷ πνεύματι ζῶων ἀνὴρ, ἀπὸ τῆς Ἰαμνητῶν πόλεως ἐγνωρίζετο· ὅς δὴ καὶ πρὸ τοῦ μαρτυρίου διὰ καυτήρων ἀπομονῆς, τὸν τῆς ὀμολογίας ἀγῶνα διηθλήκει.

PARS ALTERA.

Sanctorum singulorum certamina, et martyrii exitus.

9. Cum prælaudati tres sancti biennium egissent D in (10) carcere, occasio martyrii oblata ipsis est per eos, qui etiam cum eis extremo affecti supplicio

(6) Πάμφιλος quasi πάντων φίλος, omnium amicus.

(7) Quæ sequuntur, non videntur hoc loco scripta ab Eusebio; sed ab eo qui ex tertio ejus libro De vita Pamphili, hujus ac sociorum martyrium excerpit, suæ collectioni inserendum, huc collata ex libro ejusdem Eusebii primo, ne prorsus acephata esset narratio, quæ de priori Vita nihil haberet: itaque judicavi ea his signis [ ] a reliquo contextu abjungenda: quod si fecisset Valesius, non dubitasset, credo, eorum causa hanc compositionem diversam ab Historia Eusebiana censere.

(8) Ælia, id est Hierusalem, ab Ælio Adriano sic dicta, postquam illa ab eo in monte Calvarie re-

τούτοις ἐπὶ τῆς εἰρκτῆς δεῖν ἐτοῖν χρόνων κατατριβομένοις, ὑπόθεσις τοῦ μαρτυρίου ἐγένετο Αἰγυπτίων Ἀφριξίς, τῶν σὺν αὐτοῖς τελειωθέντων, οὓς κατὰ

staurata, situm mutavit, Judæis novam urbem ingredi prohibitis.

(9) Ut appareat, quam non verosimile sit, hanc passionem ex alio paulum prolixiori Historiæ Eusebiana textu, quam vulgo habeatur, acceptam: sed alterius anteriorisque operis partem esse, quam deinde in aliud opus auctor transtulerit: conflat Lector cap. 11 libri *De martyribus Palæstinæ*.

(10) Ecgrapha nostra Medicæi ms. ἐπὶ τῆς Κρήτης, in Creta, quasi isti ibi exsulassent: sed corriguntur ex ms. Lipomanni, atque ex ipsomet Eusebio, hæc in compendium contrahente, et τῆς εἰρκτῆς scribente.

τὴν Κιλικίαν οὗτοι καταπονυμένους ἐν τοῖς μετάλλοις, μέχρι τῶν τόπων καταστήσαντες ἐπὶ τὴν οἰκίαν ἐπαλιόσθουν· καὶ δὴ πρὸς ταῖς εἰσόδους τῶν κατὰ Καισάρειαν πυλῶν, τίνες εἶεν καὶ πόθεν ἀφικόμενοι, πρὸς τῶν φυλάκων ἐρωτηθέντες, καὶ μηδὲν τάληθους ἀποκρύψαντες, Χριστιανοὶ δὲ φάντες ἑαυτοὺς, κακούργων τρόπῳ ἐπ' αὐτῷ φώρῳ (11) ληφθέντων καταλαμβάνοντο· πέντε δὲ ἦσαν τὸν ἀριθμὸν. Οἱ δὲ προσαχθέντες τῷ ἄρχοντι, κατὰ τοῦτου παρήρσιασάμενοι, δεσμοῖς μὲν αὐτίκα παραδίδονται. Τῇ ὕστεραίᾳ, Περιτίτῳ μηνὸς ἕξ καὶ δεκάτῃ, κατὰ Ῥωμαίους δὲ τῇ πρὸ δεκατεσσάρων καλανθῶν Μαρτίῳ, αὐτοὺς δὴ τοῦτους, σὺν τοῖς ἀμφὶ τὸν Πάμφιλον, τῷ Φιρμιλλιανῷ προσάγουσιν. Ὁ δὲ τῶν Αἰγυπτίων ἀπειρηγῶτων μόνων, πρὸ τῶν βασάνων εἰδῆσιν παντοίοις διαγυμνάσεων τοὺς ἄνδρας· τὸν μὲν οὖν προήγορον αὐτῶν ἐν μέσῳ ἀγαγῶν, τίς εἶη καὶ σπῶθεν ἡρώτα. Ὅστις, ἀντὶ τοῦ κυρίου ὀνόματος, προφητικὸν τι ἑαυτῷ προσῆπτε· τοῦτο δὲ καὶ πρὸς λοιπῶν ἐλίγνετο, ἀντὶ τῆς πατρίδος αὐτοῖς ἐπιτεθείσης ἐπωνυμίας.

Ἥλιαν γοῦν καὶ Ἰερεμίαν, Ἡσαΐαν τε καὶ Σαμουὴλ καὶ Δανιὴλ ἀκούσας ἂν αὐτῶν ἑαυτοὺς ὀνομαζόντων, καὶ τὸν ἐν κρυπτῷ Ἰουδαῖον καὶ γνήσιον Ἰσραηλίτην αὐτοῖς ἔργους οὐ μόνον, ἀλλὰ καὶ φωναῖς κυριῶς ἐκφερομέναις ἐνδεικνυμένων· τοιοῦτον οὖν τε πρὸς τοῦ μάρτυρος ἐπακούσας ὁ δικαστὴς ἔνομα, οὐ μὴν τῇ τοῦ ῥήματος ἐπιστήσας δυνάμει, δεύτερον, ἤ τις αὐτοῦ πατρὶς εἶη ἡρώτα. Ὁ δὲ σύνδοξον τῇ προτέρᾳ δευτέραν ἀφήσει φωνῆν, Ἰερουσαλήμ εἶναι λέγων τὴν ἑαυτοῦ πατρίδα, ἐκεῖνην δῖτα νόων, περὶ τῆς εἰρηται Παύλου· « Ἡ δὲ ἔνω Ἰερουσαλήμ ἐλευθέρα ἐστίν, ἥ τις ἐστὶ μήτηρ ἡμῶν » καὶ, « Προσεληλύθατε Σιών ὄρει, καὶ πόλει Θεοῦ ζῶντος, Ἰερουσαλήμ ἐπουρανίῳ. » Καὶ ὁ μὲν αὐτὴν ἐνόησε· ὁ δὲ ἐπὶ χθόνα καὶ χαμαὶ βίψας τὴν διάνοιαν, τίς εἶη αὐτῆ καὶ ὑπὸ (12) γῆς ποίας κειμένη, ἀκριβῶς ἐπολυπραγμόνει, καὶ δῆτα καὶ βασάνους ἐπῆγεν, ὡς ἂν τ' ἀληθὲς ὁμολογοίη. Ὁ δὲ στρεβλούμενος κατόπιν τῷ χεῖρι, καὶ τοῖν ποδοῖν μαργάνοις τιτὰ διακλῶμενος, εἰρηκέναι τάληθές τε (13) ἰσχυρίζετο. Εἶτα αὖ πάλιν καὶ πολλὰ κίς πυνθανομένου, τίς εἶη καὶ ποῖ (14) κειμένη ἡ λεχθεῖσα πόλις Ἰερουσαλήμ, μόνην αὐτὴν εἶναι τῶν Χριστιανῶν πατρίδα,

A fuerunt Ægyptios. Hi a Cilicia revertebantur domum, postquam illuc usque deduxerunt ad metalla damnatos (15); atque ad ingressum portarum Cæsareæ interrogati (16), qui essent, et unde venirent, cum neque ejus quod erat quidquam dissimularent, seque Christianos esse profiterentur; instar maleficorum ipso in facinore deprehensorum, fuerant comprehensi, numero quinque: ad præsidem autem adducti, eademque fiducia usi, continuo in vincula dati erant. Postridie vero, qui xvi dies erat mensis Perisii, hoc est juxta Romanos dies xiv ante Kalcudas Martias, idem, simul cum illis qui Pamphilo aderant, Firmiliano exhibentur. Qui solos Ægyptios tentandos sibi sumens omni genere tormentorum, nudari viros jussit; deinde, eum qui præcipuus inter omnes videbatur in medium adducens, quis esset et unde interrogabat. Hic cum loco proprii nominis propheticum aliquid ipsi indicasset; idem et alii fecerunt pro nominibus sibi in patria inditis.

10. Eliam ergo et Jeremiam, Isaiam et Samuelem atque Danielelem sese ipsos appellare audiens Præses (sic enim placuerat illis ostentare quem intus abditum gerebant animum veri Judæi ac Israelitæ, non solum operibus, sed etiam vocabulis (17) clare prolatis) ipse quidem virtutem nominis sibi a martyre indicati non intellexit; sed porro perrexerat interrogare, quæ ipsi esset patria: Martyr vero, eodem compendio usus, alteram emisit vocem, dicens, Jerusalem sibi patriam esse, eam scilicet intelligens, de qua Paulus ait ¹, « Quæ sursum est Jerusalem libera est, quæ est mater nostra: » set alibi ², « Accessistis ad Sion montem et civitatem Dei viventis, Jerusalem cœlestem. » Talia igitur cogitabat martyr; sed præses, mentem terræ affixam habens, quæ illa esset Jerusalem, et ubi terrarum sita (18) studiosius requirebat; quin et tormenta admovebat, ut quod verum esset faterentur. Sed enim martyr, manus post tergum retortas, pedesque quibusdam machinis luxatos habens, verum se dixisse affirmavit. Cumque nihilominus iterum atque iterum interrogaretur, quæ et ubi sita esset ea

¹ Gal. iv, 26. ² Heb. xii, 22.

(11) Ἐπ' αὐτῷ φώρῳ. Forte scribendum ἐπ' αὐτοφώρῳ. EDIT.

(12) Ἰσό. Lege ἐπί. EDIT.

(13) Τε. Forte γε. EDIT.

(14) Ποῖ. Forte πῇ, vel ποῦ. EDIT.

(15) Additur in Hist. ὁμολογητάς, confessores.

(16) Additur ibidem. *Perinde ac priores illi quos supra commemoravi (scilicet Ægyptii alii, qui cap. 10 narrabantur xix Kal. Januarii comprehensi) professos, se ad ministeria confessoribus in Cilicia constitutis exhibenda proficisci: quorum alii quidem, eadem qua illi quibus ministraturi venerant, pœna damnati sunt, oculis ac pedibus inutilis redditi (uno scilicet oculo eruito, et cruris unius succisis nervis) tres vero ex ipsis, in urbe Ascalone, in qua vinciti tenebantur, cum admirabilem animi fortitudinem ostendissent, diverso martyrii exitu occubuerunt. Quippe unus illorum Ares nomine, flammis consumptus est; reliquis duobus, quorum unus Pro-*

D bus, alter Elias vocabatur, caput gladio præcisum. Coluntur autem hi a Græcis 19 Decembris, quasi quinto die post comprehensionem supplicio affecti.

(17) Ibidem alia datur ratio mutatorum nominum, quod scilicet propria forsitan idololatrica essent, a falsorum deorum nominibus sumpta, ut sunt Dionysius, Bacchides, Athenæus aliaque similia. Non tamen ex hac Eusebii conjectura, multo minus ex isto horum martyrum facto, recte quisquam intulerit, in frequenti Christianorum primorum usu fuisse gentilia nomina baptizandis commutare, in nomina patriarcharum, prophetarum, vel apostolorum, aliaque e sacris Scripturis petita.

(18) Nempe jam inde a tempore Ælii Adriani, et anno Christi 179 restaurata urbs Jerusalem, mutato nomine erat et dicebatur Ælia; ut antiquatum pridem nomen potuerit Romano præsidii peregrinum prorsus accidere; maxime si noverat, Ægyptios esse quos interrogabat.

quam dicebat civitas Jerusalem; solam hanc Christianorum patriam esse respondit, atque illos solos nec alios ullos in ea versari, consistere vero ad orientem, juxta lucem atque solem. Et hic quidem rursus juxta proprium suum sensum philosophabatur; nihil commutatus iis quæ circumstantabant tormentis, sed velut incorporeus nec sentire quidam videbatur dolores; judex vero angustiabatur, ratus, Christianos urbem aliquam Romanæ æmulam et inimicam sibi condere, multusque in eo erat ut percunctando disceret, et ipsam et regionem orientalem quæ sibi indicabatur ubi essent. Videns tamen ad verbera magis etiam immutabilem manere juvenem, et in prioribus responsis perseverare, capitalem tandem contra eum mortis sententiam pronuntiavit.

11. Et res quidem hujusce martyris talem, veluti ejusmodi dramatis, exitum habuerunt; cæteros deinde Ægyptios, cum ad diversimoda quoque experimenta nudasset, eundem in modum agitavit. Tum ad Pamphili sodales transgressus, didicit quod jam pridem variis essent cruciatibus tentati. Quare supervacaneum ratus iisdem quæstionibus homines subjicere, seque frustra in iis laboraturum, solum interrogavit, an vel nunc persuaderi sibi sinerent. Audiens vero ex singulis extremam confessionis vocem, consimilem in eos tulit sententiam capitis, atque recessit.

12. Sed nondum tota tragœdia peracta erat. Quomodo autem peracta est? Revocavit eum juvenis quidam de medio turbæ tribunal circumstantis, prosiliens ex famulitio Pamphili, revocavit autem voce magna, deposcens corpora ad sepulturam. Beatus hic Porphyrius erat, genuinus Pamphili vernula, necdum octodecim annos natus (15), scribendi peritissimus, morum ac sapientiæ titulo omnibus encomiis major, ut qui cum tali viro sese exercuerat: qui, ut cognovit latam in Dominum suum sententiam, ex media turba vociferans, oravit ut corpora sibi sepelire liceret. Præses vero, non tanquam homo, sed ut fera, vel si quid fera immanius est, neque postulationis æquitatem suscipiens, neque juventutis rationem ullam habens, solum quia didicit adolescentem se Christianum fateri, carnificibus præcepit omnes in eo torquendo vires contendere. Cum ergo jubenti sacrificare abnuisset admirabilis ille; non jam ut carnem humanam, sed ut lapidem aut lignum aut aliud quodcumque inanimatum, usque ad ipsa ossa et interiora viscera, præcepit tyrannus excarnificari corpus ejus, quo diutius facta, agnovit tandem in vanum id agi. Licet autem absque voce et pene absque anima generosi martyris corpus jaceret, immitis tamen atque efferus judex jussit laceratas ejus carnes ac latera (20) setaceis pannis confricari atque deteri; tandemque, velut exsaturatus furo-

(19) Utraque hæc commentatio deest in Historia.
(20) Hoc quoque tormentum eadem Historia prætermittit.

A ἔλεγε (μη γὰρ καὶ ἑτέροις ἢ τούτοις μόνοις αὐτῆς μετείναι), κείσθαι δὲ πρὸς ἀνατολαίς, καὶ πρὸς αὐτῷ φωτὶ καὶ ἡλίῳ. Ὁ μὲν καὶ πάλιν διὰ τούτων κατὰ τὸν οἰκεῖον νοῦν ἐφιλοσόφει, τῶν ἐν κύκλῳ βασιάνους αὐτὸν αἰκίζομένων οὐδὲ ἐπιστρεφόμενος, ὥσπερ δὲ τις ἄσαρκος καὶ ἀσώματος οὐδὲ ἐπαισθάνεσθαι ἐδόκει τῶν ἀλληδόνων. Ὁ δὲ δικαστῆς ἀπορούμενος ἐσφάδαζεν, ἐχθρὰν καὶ Ῥωμαίοις πολεμίαν τάχα τοῦ συστήσασθαι ἑαυτοῖς πόλιν Χριστιανούς οἰόμενος· πολὺς τε ἦν ἐπικείμενος ταῖς βασιάνοις, καὶ ἀνερευνῶν τὴν δηλωθεῖσαν πόλιν, τὴν τε κατὰ ἀνατολὰς ἐξετάζων χώραν· ὡς δὲ ἐπὶ πλείον μάστιγι τὸν νεανίαν καταξήνας, ἀπαράλλακτον τῶν προτέρων αὐτῷ βρθέντων ἑώρα, τὴν ἐπὶ θανάτῳ κατ' αὐτοῦ κεφαλικὴν ἐκφέρει ψῆφον.

B

Καὶ τὰ μὲν κατὰ τοῦτον, τοιαύτην εἴληψε δραματούργιον· καὶ τοὺς λοιποὺς δὲ τῶν Αἰγυπτίων, ταῖς παραπλησίως διαγυμνάσας παλαιήμασι, τὸν ὁμοιον ἐπάγει τρόπον. Εἶτα ἐκ τούτου ἐπὶ τοὺς ἀμφὶ τὸν Πάμφιλον μεταβὰς ἀνεδιδάσκατο, ὡς ἄρα πρότερον ἦδη πλείστον εἰεν βασιάνων πεπειρασμένοι (21)· ἄτοπον δὲ εἶναι λογίζαμενος ταῖς αὐταῖς αἰκίαις περιβάλλειν τοὺς ἄνδρας, καὶ μάταια μοχθεῖν. τοσοῦτον μόνον, εἰ καὶ νῦν πειθαρχοῖεν, ἀνεπυθάνετο· ἀκούσας δὲ παρ' ἐκάστου τὴν ὑστάτην τῆς μαρτυρίας φωνήν, παραπλησίως κεφαλικὴν τιμωρίαν κατ' αὐτῶν ἐξενεγκάμενος, ὑπάγει.

Οὕτω δὲ αὐτῷ πᾶν ἐφῆρτο ἔπος· (καὶ πόθεν;) Ἄναβοῆ μαιράκιόν τι τῆς οἰκετικῆς τοῦ Παμφίλου θεραπείας, ἐκ μέσου τοῦ πλήθους τῶν ἀμφὶ τὸ δικαστήριον κυκλοῦντων παρελθὼν εἰς μέσον· ἐβόα δὲ μεγάλη φωνῆ, ταφῆ τὰ σώματα ἐξαιτούμενον. Πορφύριος ἦν ὁ μακάριος θρέμμα γνήσιον Παμφίλου, οὐδ' ἔλων ὀκτῶ καὶ δέκα ἐτῶν, καλλιγραφικῆς ἔμπειρος, σωφροσύνης δὲ ἕνεκα καὶ τρόπων πάντα καλύπτων ἐγκώμια, ὡς οἶα ὑπὸ τῆλικῶδε ἀνδρὶ συνησχημένος· ὡς δ' ἔγωγε τὴν κατὰ τοῦ δεσπότου ψῆφον, ἀπὸ μέσης τῆς πληθῆος ἀνέκραγε, γῆ τὰ σώματα παραδοθῆναι ἀξίων. Ὁ δὲ οὐκ ἄνθρωπος, ἀλλὰ θῆρ, καὶ θηρίου παντὸς ἀγριώτερος, μήτε (22) τῆς αἰτήσεως εὐλόγον ἀπαδεξάμενος, μήτε τῷ τῆς ἡλικίας ἀπονείμας νέφω συγγνώμην, αὐτὸ μόνον ὡς ὁμολογοῦντα Χριστιανὸν ἔμαθε, παντὶ σθένει τοῖς βασανισταῖς κατ' αὐτοῦ χρῆσθαι προστάττει. Ὡς δὲ ἐπικελευομένου θύειν ἀνένευεν ὁ θαυμάσιος, οὐκέθ' οἶα σάρκα ἀνθρώπου, ἀλλ' οἶα λίθους ἢ ξύλα, ἦ τι τῶν ἀψύχων ἕτερον, ἀχρὶς ὀστέων αὐτῶν καὶ κατὰ βάθους σπλάγχχνων αἰκίζειν αὐτὸν, καὶ πᾶν τὸ σῶμα καταξαιίνειν ἐπικελεύεται. Εἰς μακρὸν δὲ τούτου γινόμενον, μάτην ἐγγχειρεῖν εἰέγωγε. Ἀφῶνον, μικροῦ δεῖν καὶ ἀψύχου τοῦ σώματος τῷ γενναίῳ μάρτυρι καταστάντος, παραμένον τὸ ἀνηλεὲς καὶ ἀπάνθρωπον κεκτῆμένος ὁ δικαστῆς, τριγῶν πεπλεγμένους ὑψάσματι τὰς ἐκδαρείτας ταῖς βασιάνοις πλευρὰς ψήχειν καὶ τρίβειν ἐπὶ πλεόν προστάττει· εἶθ', ὥσπερ κόρον λαβὼν καὶ τῆς μανίας ἐμφορηθεὶς, μακρῶ καὶ μα-

(21) Πειπειρασμένοι. Forte legendum πεπειρασμένοι. EDIT.

(22) Desideratur τό, quod referatur ad εὐλόγον. Εδ-

θακῶ πυρὶ παραβλήθηαι αὐτὸν ἀποφαίνεται. Οὗτος μὲν οὖν πρὸ τῆς τοῦ Παμφίλου τελειώσεως ὑστατος ἐπὶ τὸν ἀγῶνα παρελθὼν, τῇ ἀπὸ τοῦ σώματος ἀπαλλαγῇ τὸν δεσπότην προέλαβεν.

Ἦν δὲ ἄρα τὸν Πορφύριον θεωρεῖν ἱερονίκου διαθέσει πάμμαχον νενικηχότος (23), κεκοιμημένον τὸ σῶμα, φαίδρὸν δὲ τὴν ὕψιν, θαρσαλέω τε φρονήματι καὶ γούρω, τὴν ἐπὶ τὸν θάνατον βαδίζοντα, θείου Πνεύματος ὡς ἀληθῶς ἐμπλεων· καὶ δὴ φιλοσόφῳ σχήματι τῷ περὶ αὐτὸν ἀναβολαίῳ τρόπον ἐξωμίδος ἡμφιεσμένος, ἄνω βλέπων, καὶ πάντα τὸν θνητὸν καὶ ἀνθρώπων ὑπερφορῶν βίον, ἀτρεμεῖ τῇ ψυχῇ πρόσσεισι τῇ πυρᾷ. Ἦδη ἑαυτῷ τῆς φλογὸς πελαζούσης, ὡς ἂν δὲ μηδενὸς αὐτῷ παρόντος λυπηροῦ, ἀταράχῳ καὶ νήφοντι λογισμῷ περὶ τῶν οικείων τοῖς γνωρίμοις ὁ ἦρω· διετάττετο, εἰσέτι τότε τὸ πρόσωπον φαίδρὸν καὶ ἀπαράλλακτον διαφυλάττων. Ὡς δὲ τοῖς γνωρίμοις αὐτάρκως συνετάξατο (24), πρὸς τὸν Θεὸν ἤδη λοιπὸν ἠπέιγετο· τῆς γέτοι πυρᾶς ἐξ ἀποστήματος κύκλω περὶ αὐτὸν ἀφθείσης, ἐνθένδε κάκειθεν ὑψήραξε τῷ στόματι τὴν φλόγα, ἐπισπέρχων αὐτὸς ἑαυτὸν ἐπὶ τὴν προκειμένην πορείαν· καὶ τοῦτο ἔπραττεν, οὐδὲ ἕτερον ἢ Ἰησοῦν ἀνακαλούμενος.

Τοιοῦτος καὶ Πορφύριος ἄθλος· τῆς δὲ κατ' αὐτὸν τελειώσεως ἄγγελος τῷ Παμφίλῳ γενόμενος Σέλευκος, τοῦ σὺν αὐτοῖς καταξιούται παραντίκα κλήρου. Αὐτίκα γοῦν διαγγελλαντα αὐτὸν τῷ Παμφίλῳ τὸ τοῦ Πορφυρίου τέλος, καὶ τῶν μαρτύρων τὸν δῆμον ἐν φιλήματι ἀσπασάμενον, συλλαβόντες οἱ στρατιῶται δγούσιν ἐπὶ τὸν ἡγούμενον. Ὁ δὲ, ὡς περ ἐπισπεύδων τῷ προτέρῳ αὐτὸν συναπόδημον γενέσθαι, κεφαλῇ κολασθῆναι προστάττει. Τῆς Καππαδοκῶν οὗτος ὠρμάτο γῆς· λαμπρότατα δὲ τῶν ἐν στρατείαις εὐδοκιμήσας, τὸν (25) ἐν Ῥωμαίαις προκοπαῖς οὐ μικρὰς ἐπέληπται ἀξίας· οὐ μὴν ἄλλὰ καὶ αὐτῇ ἡλικίᾳ καὶ βίῳ σώματος, μεγέθει τε καὶ ἰσχύος ἀρετῇ πλεῖστον ὅσον τοὺς λοιποὺς ἀνθρώπους ἐπλεονέκτει, καὶ τὴν πρόσψιν δὲ αὐτὴν περιβλεπτοῦς ἦν τοῖς πᾶσι, τό τε πᾶν εἶδος ἀξιάγαστος μεγέθους ἔνεκα καὶ εὐμορφίας· καταρχὰς μὲν οὖν διωγμοῦ, διὰ μαστίγων ὑπομονῆς, τοῖς κατὰ τὴν ὁμολογίαν διέπερψεν ἀγῶσι· μετὰ δὲ τὴν τῆς στρατείας ἀπαλλαγὴν, ζηλωτὴν αὐτὸς ἑαυτὸν καταστήσας τῶν τῆς εὐσεβείας ἀσκητῶν, Χριστοῦ γνήσιος στρατιώτης ἀποδέδεικται, ὀρφανῶν ἐρήμων, καὶ χηρῶν ἀποριστάτων (26), τῶν τε ἐν πενίᾳ καὶ ἀσθενείᾳ καταπονουμένων, ἐπίσκοπός τις οἶα καὶ φροντιστής ἐπιμελούμενος, πατρός τε καὶ κηδεμόνος δίκην τῶν ἀπερρίμμένων ἀπάντων τοὺς πόνους καὶ τὰς κακοπαθείας ἀνακτώμενος (ἔθεν εἰκότως πρὸς (27) τοῖς τοιοῦτοις δὴ χαίρει Θεὸς μᾶλλον ἢ ταῖς διὰ καπνοῦ καὶ αἵματος θυσίαις), τῆς κατὰ τὸ μαρτύριον ἡξιώθη τελειώσεως. Δέκατος οὗτος ἀθλητής, σὺν τοῖς εἰρημένοις, μιᾷ καὶ τῇ αὐτῇ τετελειωτο ἡμέρᾳ, καθ' ἣν, ὡς

A rem, lento ac longius posito igne martyrem consumi præcepit. Ita ille, ante consummationem Pamphili, ultimus progressus ad agonem, dominum suum prævertit abdicacione corporea.

13. Erat autem videre Porphyrium instar sacri athletæ universi certaminis victorem gloriosum, dissectum corpore, sed facie splendidum, lætaque et intrepidâ mente ad mortem procedere, utique divinum plenum spiritu, et tanquam in habitu philosophico, solum injectum sibi instrumentum, quasi pallium gestantem, despicientemque omnia; et mortalem atque humanam hanc vitam contemnente, absque illa mentis formidine ad rogam procedebat. Cum vero ad ipsum jam propinquaret flamma, tanquam si nihil molestiæ pateretur vir ille strenuus; inconcusso atque constanti sensu, quæ sua erant legabat familiaribus, usque in illud tempus servans oris serenitatem immutatam. Ut vero notis suis pro libitu valefecit, totus ad Deum conversus est; et quia rogas ad intervallum circumpositus erat, hunc inde captabat ore flammam, quasi seipsum incitans ad propositam sibi viam, hoc autem faciebat, aliud nihil quam Jesum inclamans.

14. Tale fuit certamen Porphyrii; qui vero ipsius mortem Pamphilo nuntiavit, Seleucus, ejusdem cum ipso factus illico est sortis particeps. Etenim ipsum Porphyrii finem Pamphilo nuntiantem, simul et martyrum catervam osculantem, comprehenderunt milites, atque ad proconsulem adduxerunt: qui ipsum, utpote festinantem simul cum præcedente Porphyrio hinc migrare, jussit capitali sententia plecti. Venerat hic ex Cappadocia, vehementerque inclaruerat (28) militaribus exercitiis, et non mediocriter apud Romanos promotus fuerat; quin etiam ætate et corporis robore viriunique magnitudine et virtute plerosque hominum antecedebat: nam vultu ipso admodum spectabilis præ cunctis, speciem præferbat undequaque dignissimam, formæ eximiæ gratia. Fuerat autem initio persecutionis propter fidei confessionem certantibus adnumeratus per tolerantiam verberum, sed abdicata militia æmulator factus eorum qui ad pietatem exercentur, Christi germanum militem sese probavit; orphanis desolatis ac viduis protectore carentibus, omnibusque cum penuria et imbecillitate conflictantibus, provisor factus patris aut curatoris adinstar, cunctorumque desperatorum laboribus atque ærumnis medelam ferens: quapropter a Deo, qui talibus magis quam victimarum nidore ac sanguine delectatur, martyriali exitu dignus est habitus. Porro decimus hic athleta, una eademque consummavit agonem suum die, atque ut par est credere, martyrio suo amplius

(23) *Νενικηχότος*. Syntaxeos ratio postulat νενικηχότα. Mox interpret legisse videtur κεκοιμημένον ἢ κεκοιμημένον. EDIT.

(24) *Συνετάξατο*. Editi συντάξατο. EDIT.

(25) *Τόν*. Legendum videtur τῶν. EDIT.

(26) *Ἀποριστάτων*. Lege ἀπεριστάτων. EDIT.

(27) *Πρός*. Forte ἐπί. EDIT.

(28) *Ibidem* legitur, Τῆς ἐν στρατείαις ἐπιλέκτου νεοαίας, in delecta ad militiam juventute.

simam cœli portam cum reserasset, simul et Pamphilo ipsi spatiosus ad Dei regnum patefactus est ingressus.

15. Seleuci vero vestigia secutus est Theodulus, pius ac venerabilis senex, in proconsulari familia primo honore dignatus, tum morum ætatisque prærogativa, tum filiorum trium (29) generatione inclutus, qui eadem ac Seleucus factitans, et martyrum aliquos osculo devenerans, domino suo adductus fuit, eumque ad majorem quam aliis iracundiam concitans, ipsam salutaris confessionis passionem excepti cruci traditus.

16. Sub hæc, cum etiamnum deficeret unus, adfuit qui duodenarium numerum impleret Julianus: qui ex ipsa hora peregre adveniens, et vixdum ingressus civitatem, cum intellexisset quæ erant acta, et ad martyrum conspectum festinasset accedere, ubi eorum corpora humi jacentia vidit, circumfusis singulis, omnes est osculatus. Hoc agentem comprehenderunt ministri cædium, atque adduxerunt præsidii: qui congrua proposito suo faciens, etiam hunc lento igni tradidit. Ita etiam Julianus, gestiens atque lætitia exsultans, et Deo tantis se bonis dignato magna voce gratias agens, susceptus est inter choros martyrum. Erat autem huic quoque genus ex Cappadocia; quoad mores vero plenus pietate ac plenus fide, vir mansuetus atque discretus, studiosus in omnibus, et Spiritus sancti suavitate redolens, eoque dignus factus tali cum beato Pamphilo exitus martyrialis corona.

Καὶ τὰ τε ἄλλα σπουδαῖος, καὶ πνέων εὐωδίας ἀγίου καρίῳ Παμφίλῳ τῆς τοῦ μαρτυρίου τελεώσεως ἠξιώθη.

17. Sanctissima eorum corpora, de mandato Firmiliani, per dies quatuor totidemque noctes jacuerunt, ferarum carnivorarum dentibus exposita. Cum vero nulla neque fera neque volucris, aut canis quisquam, per Dei dispositionem, ea contingeret; integra illa atque intacta relicta, congruo cum honore et cura, consuetæ sepulturæ sunt tradita, (50) repositaque in ædium sacrarum pulcherrimis et oratoriis sanctis, in perpetuam memoriam Dei populo ad honorem data.

(29) Trium filiorum patribus præmia apud Romanos fuisse proposita, notius est quam ut hic moneri debeat: atque id hic dici credo τριγωνείας πατέρα: Valesius tamen aliter vertit, quod tertius jam stirpis nepotes haberet: sed hoc Straboni: scribitur τριγένεια.

(50) Decet hæc clausula in Historia: quam tamen Eusebio abjudicare nihil nos cogit, qui vitam Pamphili æque ac Historiam ecclesiasticam scripsit, cum jam Constantinus legē lata permisisset Christianis sacras ædes condere, et martyrum corpora

ἔοικε, μεγίστης τῷ Παμφίλῳ μαρτυρίῳ πύλης οὐρανῶν διανοιχθείσης, εὐμαρῆς ἅμ' αὐτῷ καὶ ἀφθονος ἡ τῆς τοῦ Θεοῦ βασιλείας ἐγγίγνεται παράδοτος.

Κατ' ἴχνος ὄητα τῷ Σελεύκῳ Θεόδοδος, σεμνὸς τις καὶ θεοσεβὴς παρῆι: πρεσβύτερος, τῆς ἡγεμονικῆς οἰκείας πρώτης τιμῆς ἠξιωμένος, τρόπων καὶ ἡλικίας ἕνεκα· καὶ διὰ τὸ τριγωνείας αὐτὸν πατέρα καθεστάναι, καὶ ἔτι μᾶλλον δι' ἣν ἔσωσε περὶ τοὺς κηδεμόνας εὐνοίαν· τὸ παραπλήσιον δὴ τῷ Σελεύκῳ καὶ οὗτος διαπραξάμενος, καὶ τινος τῶν μαρτύρων ἀσπασάμενος φιλήματι, προσάγεται τῷ δεσπότη, μᾶλλον ἑαυτὸν τῶν ἄλλων ἐπ' ὄργην ὀξύνοντας, ταυτὸν τοῦ σωτηρίου μαρτυρίου πάθος σταυρῷ παραδοθεὶς ἀνεδέξατο.

Ἐπὶ τούτοις ἐνὸς ἔτι λείποντος, ὃς τὸν δωδέκατον ἀποπληρώσειε τοῖς εἰρημένους ἀριθμῶν, Ἰουλιανὸς παρῆν τούτῳ ἀποπληρώσων. Ἐξ ἀριθμητίας (51) οὗτος αὐτῆς ὥρας ἀφικόμενος, μηδὲ εἰσβαλὼν πως τῇ πύλει, εὐθὺς ὡς εἶχεν ἀπὸ τῆς ὁδοῦ, μαθὼν παρὰ τοῦ [γενομένου,] (52) καὶ ὀρμήσας ἐπὶ τὴν τῶν μαρτύρων θέαν, ὡς ἐπὶ τῆς γῆς χαμαὶ κείμενα τὰ τῶν μαρτύρων ἐθεάσατο σώματα, χαρᾶς ἔμπλεως γεγονώς, ἐκάστῳ περιπλέκεται, φιλήματι τοὺς πάντας ἀσπασόμενος.

Ἐτι δὲ τοῦτο πράττοντα συλλαβόντες οἱ τῶν φόνων διάγονοι προσάγουσι τῷ ἄρχοντι. Ὁ δὲ ἀκλόουθα τῇ προαιρέσει τελῶν, μακρῷ (53) καὶ τούτῳ πυρὶ παραδίδωσιν. Οὕτω δὴτα καὶ Ἰουλιανὸς σχιρτῶν καὶ ὑπεραλλόμενος, μεγάλη τῇ φωνῇ τῷ τηλικούτων αὐτὸν ἀγαθῶν ἀξιώσαντι θεῷ χάριτας ὁμολογῶν, μαρτύρων ἐν χοροῖς ἀνελαμβάνετο. Ἦν δὲ καὶ οὗτος τὸ μὲν γένος τῆς Καππαδοκῶν, τὸν δὲ τρόπον πλήρης μὲν εὐλαβείας, πλήρης δὲ πίστεως, πρῶτος ἀνὴρ καὶ ἐπιεικῆς Πνεύματος, τοσοῦτον συνοδίας στέφος (54) σὺν τῷ μαρτυρίῳ.

Ἐπὶ τέτταρας δὴ ἡμέρας τοσαύτας τε νύκτας προστάξει τοῦ Φιρμιλλιανῶ τὰ πανάγια σώματα τῶν Θεοῦ μαρτύρων βορὰ τοῖς σαρκεθόροις θηρίοις ἐξέκειτο. Ὡς δὲ οὐδὲν αὐτοῖς προσῆι οὐ θῆρ, οὐκ ὄρνειον, οὐ κύων, ἐξ οἰκονομίας Θεοῦ, λειψθέντα ζῶα (55) καὶ ἀβλαβῆ τῆς προσηκούσης τιμῆς καὶ κηδείας λαχόντα, τῇ συνθείῃ παρεδόθη ταφῇ, ναῶν οἴκοις περικαλλεῖσθαι ἀποτεθέντα, ἐν ἱεροῖς τε προσευκτηρίοις, εἰς ἀληκτον μνήμην τῷ τοῦ Θεοῦ λαῷ τιμᾶσθαι παραδόμενα.

eis inferre. Si quis tamen malit hæc ab alio addita credere, nolim ei operosius contradicere.

(51) Ἀριθμητίας. Forte ἀποδημίας. Edit.

(52) Γενομένου. Præstat ita uncis concludere: [δείους τὰ γενημένα]. Edit.

(53) Μακρῷ. Interpres legisse videtur μικρῷ, vel potius μαλθακῷ, ut col. 1469, B. Edit.

(54) Τοσοῦτον συνοδίας στέφος. Quid si τοσοῦτον συνοδεύσας στέφος? Edit.

(55) Ζῶα. Procul dubio legendum est οὐα. Edit.

ΕΥΣΕΒΙΟΥ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ
ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΚΑΤ' ΑΥΤΟΝ ΜΑΡΤΥΡΗΣΑΝΤΩΝ.

EUSEBII
DE MARTYRIBUS PALÆSTINÆ
LIBER.

Καὶ ταῦτα ἐν τινὶ ἀντιγράφῳ (1) ἐν τῷ ὀγδόῳ A 318 ἡαε quoque in quodam exemplari reperimus τόμῳ (2) εὔρομεν (3).

Ἔτος τοῦτο ἦν ἐννεακαιδέκατον τῆς Διοκλητιανοῦ βασιλείας, Ξανθικὸς (4) μὴν, ὃς λέγοιτ' ἀν' Ἀπριλίου κατὰ Ῥωμαίους· ἐν ᾧ τῆς τοῦ σωτηρίου πάθους ἑορτῆς ἐπιλαμβανούσης, ἤγειτο μὲν Φλαβιανὸς τοῦ τῶν Παλαιστίνων ἔθνους, ἤπλωτο δ' ἀθρόως πανταχοῦ γράμματα, τὰς μὲν ἐκκλησίας εἰς ἕδαφος φέρειν, τὰς δὲ Γραφὰς ἀφανεῖς πυρὶ γενέσθαι προσάττοντα, καὶ τοὺς μὲν τιμῆς ἐπιλημμένους ἀτίμους, τοὺς δὲ ἐν οἰκεταῖς, εἰ ἔτι ἐπιμένοιεν τῇ τοῦ Χριστιανισμοῦ προθέσει, ἐλευθερίας στερίσκεσθαι προαγορεύοντα. Καὶ ἡ μὲν τῆς πρώτης καθ' ἡμῶν γρα-

Anno imperii Diocletiani nono ac decimo, mense Xanthico quem Romani Aprilem vocant, Flaviano provinciam Palæstinam regente; cum salutaris Passionis dies immineret, repente proposita sunt ubique edicta, quibus imperabatur ecclesias quidem solo æquari, sacros autem codices flammis absumi: et honoratos quidem honoris prærogativa spoliari, plebeios autem et in ministerio constitutos libertate privari, si in Christianæ religionis proposito adhuc permanerent. Et primi quidem adversus nos edicti hujusmodi fuit sententia. Sed non multo post allata

(1) Καὶ ταῦτα ἐν τινὶ ἀντιγράφῳ. Antequam manuscriptos codices inspexissem, existimabam B hæc verba addita esse a Rob. Stephano, qui hæc duo supplementa octavi libri *Historiæ ecclesiasticæ* in quibusdam codicibus reperisset. Sed cum in omnibus manuscriptis exemplaribus eadem verba deprehenderim, facile adducor ut credam, omnes illos codices ex uno eodemque exemplari descriptos fuisse. Porro hoc secundum supplementum nihil aliud esse quam librum Eusebii *De martyribus Palæstinæ*, apparet ex verbis quæ ad calcem hujus supplementi leguntur in scriptis exemplaribus. Sic enim habent codex Mazarinus et Medicæus: Εὐσεβίου τοῦ Παμφίλου περὶ τῶν ἐν Παλαιστίνῃ μαρτυρησάντων τέλος. — Librum *De martyribus Palæstinæ* confectum esse ab Eusebio a. 313 p. C. n. eidemque non minorem quam reliquis Eusebii scriptis tribuendam esse fidem, ostendit Kestner. *Excurs.* III, p. 48 sq. De tempore quo illud opusculum sit conscriptum, ex ejusdem sententia ibid. § 40, 1, ambigi nequit, modo quando *Historia eccles.* libri viii et ix compositi fuerint, constitutum sit. Nam, inquit V. D., viii, 13, *med. libellus ille tanquam mox perficiendus indicatur et Mart. Pal., c. 7, narratio, libro ix nunc exhibita ut nondum litteris mandata commemoratur. Itaque Historia eccles. nondum ad umbilicum quidem, sed ad liorum tantum ix usque adducta, vel... Maximino jamjam morte perfuncto [anno 313, p. Chr.], martyrum illa funebri quasi laudatio confecta est. Incæpta autem vel primis certe lineamentis descripta erat multo maturius, paulo post res ipsas gestas fortasse; quod frequens rerum minutarum, quarum memoria facile oblitatur, commemoratio, et martyrum descriptio, quæ non nisi ex animo, admiratione, charitate et commiseratione modo defunctorum affecto, talis qua-*

lem nunc legimus, proficisci poterat, satis ostendunt. Aliam plane de tempore, quo liber iste conscriptus sit, opinionem sequitur Danzius. Vide Valesii *De vita scriptisque Eusebii diatriben*, p. xli, not. 39 (hujusce voluminis initio). Idem Danzius de Eus., p. 67, conferri jubet Eus. *H. E.* viii, 13, et Valesium ibid. Sed facile patet rei cardinem verti in recta temporis quo *Historia ecclesiastica* Eusebii est absoluta, constitutione, præsertim cum probabilior adeo sit viii, 13, lectio ἀνεγράψαμεν qua ascita ille liber *De martyribus Palæstinæ* illo loco prorsus non significatur. Vid. not. 3 ibid. HEINICHEN.

(2) Liber *De martyribus Palæstinæ*, quem nos jam seorsim edimus, in mss. et in antea editis libro *Historiæ* octavo appendicis vice subjungitur. EDIT.

(3) Ante verba Καὶ ταῦτα — εὔρομεν, ut testatur Readingus (Variant. Lectt., p. 796, col. 2), in cod. Cast. sunt hæc: Εὐσεβίου σύγγραμμα περὶ τῶν κατ' αὐτὸν μαρτυρησάντων ἐν τῷ ὀκταέτει Διοκλητιανοῦ καὶ ἐφεξῆς Γαλερίου τοῦ Μαξιμίνου διωγμῶ. Et statim sequuntur: Περὶ τῶν ἐν Καισαρείᾳ τῆς Παλαιστίνης μαρτυρησάντων κατὰ τὸν ὀκταέτη διωγμῶν, ἀπὸ Διοκλητιανοῦ ἄρξαντα εἰς Γαλέριον τὸν Μαξιμῖνον. Hinc equidem ante Καὶ — εὔρομεν illa ΕΥΣΕΒΙΟΥ — ΜΑΡΤΥΡΗΣΑΝΤΩΝ certe collocanda putavi. Contra Zimmermannus pro iis scripsit: Προσθήκη β', ἡ περὶ τῶν ἐν Παλαιστίνῃ μαρτυρησάντων. Apud Steph. Val., *Read.* nihil plane ante Καὶ — εὔρομεν ejusmodi scriptum. HEINICHEN.

(4) Ξανθικός. Cf. supra viii, 2, ubi mense Dystro, i. e. Martio, prolatam legitur edictum. Sed recte. Prius enim Nicomedix, ubi degebat imperator, quam in Palæstina illud promulgatum esse, animadvertit Ruinart. in *Act. martyrum*, p. 278, n. 1; addens: « Porro non adeo certum est, quod istis prolegus ab Eusebio scriptus fuerit. » lb.

sunt aliae litteræ, quibus jubebatur ut omnes ubique ecclesiarum antistites primum quidem conjicerentur in vincula, postea vero ad sacrificandum omnibus modis cogerentur.

ἄφης τοιαύτη τις ἦν δύναμις. Μετ' οὐ πολὺ δὲ ἑτέρων ἐπιφοιτησάντων γραμμάτων, προσετάττετο τοὺς τῶν ἐκκλησιῶν προέδρους πάντας πανταχῆ, πρῶτον μὲν δεσμοῖς παραδίδοσθαι, εἰθ' ὕστερον πάση μηχανῇ θύειν ἐξαναγκάζεσθαι.

CAPUT PRIMUM.

De Procopio, Alpheo et Zacchæo martyribus.

Igitur ex Palæstinæ martyribus primus Procopius, antequam carceris periculum fecisset, statim a primo quod aiunt limine ad præsidis tribunal adductus, et sacrificare diis gentilium jussus, unum se Deum nosse respondit, cui sacrificandum esset eo ritu quem ipse statuisset. Cum vero quatuor etiam imperatoribus libare juberetur, sententiam **319** quam-

Πρῶτος τοιγαροῦν τῶν ἐπὶ Παλαιστίνης μαρτύρων Προκόπιος (5), πρὶν ἢ φυλακῆς πεῖραν λαβεῖν (6), εὐθὺς ἀπὸ πρώτης εἰσόδου (7) τοῖς ἡγεμονικοῖς παρστας δικαστηριοῖς, θύειν τε τοῖς λεγομένοις παραχθελς θεοῖς, ἕνα μόνον ἐφησεν εἰδέναι, ᾧ καθῆκεν, ὡς αὐτὸς βούλεται, θύειν· ὡς δὲ κἄν τοῖς βασιλεῦσι τέσσαρσι σπένδειν ἐκλευέτο, ῥῆμά τι φθεγγόμενος

(5) Πρῶτος τοιγαροῦν τῶν ἐπὶ Παλαιστίνης μαρτύρων Προκόπιος. Idem legitur in Actis passionis Procopii martyris, quæ sic incipiunt: *Primus martyr qui sunt in Palæstina, apparuit Procopius, etc.* Ex quo apparet, Acta illa de Græco Eusebii in Latinum sermonem esse translata. Quod ut manifestius appareat, integra hic apponere haudquaquam inutile fuerit. Multa enim scitu digna in his Actis continentur, quæ nec Baronio nec Molano videre contigit. Descripsimus autem illa ex antiquissimo codice monasterii Musciacensis, qui nunc est penes virum doctissimum Claudium Joly, canonicum Parisiensis Ecclesiæ. Sic autem habent.

PASSIO SANCTI PROCOPII MARTYRIS, QUI PASSUS EST SCB FABIANO IUDICE IV NONAS AUGESTI.

Primus martyr qui sunt in Palæstina, apparuit Procopius, vir cælestis gratiæ, qui et ante martyrium sic suam vitam disposuit, ut etiam a parva ætate castitati semper et morum virtutibus studeret. Corpus quidem suum sic confecit, ut pene mortuum putaretur, animam vero ejus sic verbis confortabat divinis, ut etiam corpori virtutem ex hujus refectione ministraret. Cibus et potus ei panis et aqua fuit. Solis his utebatur; cum post biduum triduumque, diem interdum etiam post septimam ad cibum rediret. Sacrorum quoque meditatio sermonum ita mentem ejus obstrinxerat, ut nocte ac die in hac infatigabilis permaneret. Clementia autem et mansuetudinis tanquam cæteris inferior documentum, sui præbebat copiam. In verbis divinis et tantum studium erat. Illa vero quæ extrinsecus sunt, mediocriter attigerat. Igitur genere quidem Æliensis, conversatione autem vel habitatione Scythopolitanus erat. Ibi Ecclesiæ tria ministeria præbebat: unum in legendi officio, alterum in Syri interpretatione sermonis, et tertium adversus dæmones manus impositione consummans. Cumque ab Scythopoli uno cum sociis in Cæsaream transmissus fuisset, ab ipsis portis ad præsidem ducitur; et prius quam carceris vel vinculorum experiretur angustias, in ipso ingressu suo a iudice Flaviano, ut diis sacrificaret impellitur. At ille magna voce non esse deos multos, sed unum factorem omnium opificemque testatus est. Iudex autem plaga sermonis ictus et conscientia suavius, consensus ejus sermoni. Atque ad acta se rursus argumenta constituit, ut vel regibus sacrificaret. Sanctus autem Dei martyr sermonem ejus despiciens, Homeri inquit versum dicens: « Non est bonum multos donanos esse. Unus dominus esto, unus rex. » Itaque hoc verbo ejus audito, quasi qui infaustus in regibus deprompsisset, jussu iudicis auctur ad mortem, et capite amputato ingressum vitæ cælestis, vel pendendum beatus invenit: *Dei septima Julii mensis, quæ Nonas Julias dicitur apud Latinos, primo anno quo adversus nos fuit persecutio. Hoc primum in Cæsarea martyrium*

consummatum est, regnante Domino nostro Jesu Christo, cui honor et gloria in sæcula sæculorum. Amen.

Exstant etiam hæc Acta in duobus mss. codicibus bibliothecæ Sancti Germani.

(6) Πρὶν ἢ φυλακῆς πεῖραν λαβεῖν. Acta passionis B. Procopii pene ad verbum ita reddunt, priusquam carceris vel vinculorum experiretur angustias. Quibus verbis notatur iudicis atrocitas. Solebant enim præsidēs Romani, reos qui comprehensi fuerant et conspectui ipsorum exhibiti, prius carceri mancipare, ac deinde per otium interrogare. Sic in Actis sancti Fructuosi legitur: *Et ut venerunt, mox præcepit eos præses recipi in carcerem.* Idem habetur in *Passione Felicis Tubizacensis episcopi: Cumque Felix episcopus ibidem advenisset, et eidem prefecto oblatu fuisset, jussit eum in carcerem recipi.*

(7) Εὐθὺς ἀπὸ πρώτης εἰσόδου. Acta passionis: *In ipso ingressu suo a iudice Flaviano ut diis sacrificaret impellitur.* Multa porro hic ommissa sunt in Græco Eusebii textu, quæ ex Actis illis Latinis suppleri oportet. Nam cum Eusebius hic discrete dicat, Procopium statim a primo ingressu oblatum esse iudici, non addit unde venerit, ubi captus et quo perductus sit. Quod tamen minime omittendum erat. Præterea aliorum quidem martyrum qui in hoc libro commemorantur, genus et patriam accurate refert Eusebius. Ac si quis forte illorum ecclesiastici honoris gradum aliquem obtinuerit, id distincte notare solet. In hoc vero qui omnium Palæstinæ martyrum princeps atque antesignanus fuit, nihil horum hic ab Eusebio observatum videmus. Quod tamen non Eusebio, sed librorum culpa factum esse credibile est. Nam in Actis illis Latinis quæ ex Eusebio translata esse superius ostendimus, cuncta hæc manifestissime declarantur. Primo enim ex Actis illis discimus, Procopium domo fuisse Æliensem sive Hierosolymitanum; habitasse vero Scythopoli, et in ea urbe lectorem atque exorcistam fuisse, et sacras Scripturas quæ Græco sermone in ecclesia legebantur, plebi quæ Græce nesciret, vernacula, id est Syra lingua interpretatum fuisse. Deinde quibus moribus, quanta vitæ severitate jam inde a puero fuerit, in hisdem Actis studiosè refertur. Postremo captus quidem dicitur Scythopoli, adductus vero in urbem Cæsaream, et ab ipsis portis recta ad tribunal iudicis tractus. Hoc quidem ultimum legitur etiam in Martyrologio Bedæ, Usuardi, Adonis, Rabani et Notkeri his verbis: *viii Iduum Julii. Natale Procopii in Palæstina, qui ab Scythopoli ductus Cæsaream, ad primam responsionis suæ confidentiam irato iudice Flaviano, capite cæsus est.*

τῶν οὐ προσηγῶν αὐτοῖς, αὐτίκα τὴν κεφαλὴν ἀποτέμνεται, τὸ ποιητικὸν εἰπὼν ἐκεῖνο,
Ὁὐκ ἀγαθὸν πολυκοιρανίη, εἰς κόλρανος ἔστω, εἰς βασιλεύς,
 Δεσίου μὴνός ὀγδόη (πρὸ ἑπτὰ Εἰδῶν Ἰουνίων λέγοιτ' ἂν παρὰ Ῥωμαίοις [8]), ἡμέρα τετράδι σαββάτου (9)

(8) Δεσίου μὴνός ὀγδόη, πρὸ ἑπτὰ Εἰδῶν Ἰουνίων λέγοιτ' ἂν παρὰ Ῥωμαίοις. Acta Latina paululum hic variant, sic enim habent: *Desii septima, Julii mensis quæ Nonas Julias dicitur apud Latinos.* In duobus autem mss. codicibus bibliothecæ Sancti Germani Parisiensis scriptum est: *Dies erat septima Julii mensis quæ vii Idus Julii dicitur apud Latinos.* Ex quibus corrigenda est eorumdem Actorum inscriptio, ubi dicitur passus esse Procopius quarto Nonas Augusti. In omnibus tamen *Martyrologiis*, natalis B. Procopii consignatus est die viii Idus Julias. Græci quoque eodem die memoriam celebrant magni martyris Procopii, ut videre est in illorum Menæo. Verum iste Procopius longe diversus est a nostro, licet Æliensis fuerit, et eodem fere tempore eademque in civitate passus sit qua noster Procopius. Nam hic quidem noster, lector atque exorcistes fuit, ut testatur Eusebius. Alter vero ille, dux fuit Ægypti. Prior Christianus a puero, alter initio fuit dæmonum cultor. Noster nullis vexatus tormentis gladio vitam amisit, brevissimo ac facillimo mortis genere coronam martyrii promeritus. Alter vero ille diuturno ac difficillimo martyrio perfunctus, sub duobus Palæstinæ præsidibus Justo et Flaviano gravissima tormenta sustinuit. Quare a Græcis inter præcipuos ac illustres martyres, quos illi vocant *μεγαλομάρτυρας*, revereatur. Noster denique captus est Scythopoli, atque inde Casaream Palæstinæ perductus, ibidem capite cæsus est. Alter vero in Ægypto comprehensus, in urbe Phœnicis Casarea quæ et Paneas dicta est, martyrium consummavit, si credimus Simeoni Metaphrastæ.—*Δεσίου μὴνός ὀγδόη.* Syro-Macedonum menses mere Julianos fuisse, ex quo Julius Cæsar annum suum publicavit, vulgo inter omnes constare video. Id enim et Scaliger et Petavius noster passim affirmant, solumque hoc discrimen esse aiunt, quod Syro-Macedones annum ab Hyperberetæo, id est Octobri auspicabantur. Sed multa sunt quæ me ab illorum sententia abducunt. Primum enim Beda in *Ephemeride* et in libro *De ratione temporum*, Græcorum menses auspicari quæ ab Apellæo qui Decembri respondet Marcus vero in *Vita Porphyrii*, Gazensis episcopi, testatur Gazæos annum inchoasse a mense Dio. Sic enim habet pag. 1090: *Primo mense qui ab eis vocatur Dios, deinde etiam secundo qui dicitur Apellæos.* Idque plane confirmat Julianus imperator in *Antiochico*, ubi disertè affirmat Loum apud Syros menses decimum fuisse. Quod si ab Hyperberetæo annum inchoassent, tum Lous, qui Augusto respondet, non decimus, sed undecimus fuisset. Idem subindicat Julianus in *Misopogone*, pag. 70, his verbis: Ἡ Σύρων ἤχει νομηγία, καὶ ὁ Καῖσαρ αὐτοῖς εἰς Φιλίου Διός· εἴτα ἡ πάγκοινος ἑορτὴ, καὶ ὁ Καῖσαρ εἰς τὸ τῆς τύχης ἐρχεται τέμενος, etc. Jam pridem in animadversionibus ad librum xxiii. Ann. Marcellini demonstravimus, πάγκοινον ἑορτὴν esse Kalendas Januarii. Cum ergo testetur Julianus, Neomeniam anni Syrorum aliquantisper præcessisse Kalendas Januarii, perspicuum fit non idem fuisse principium anni Syrorum ac Romanorum, Diuum vero apud Antiochenos annum aperuisse, ex eodem Juliano loco non obscure colligitur. Scribit enim Julianus de Kalendis primi mensis Syrorum templum Jovis adisse sacrificandi causa, eo quod scilicet primus illorum mensis Jovi sacer esset, et a Jove nomen accepisset. D.us enim dicitur ἀπὸ τοῦ Διός, et recte

A dam ex Homericò carmine prolocutus, quæ illis minime arridebat,

Haud bona res domini plures: herus unicus esto, Rex unus,

illico capite truncatur die octavo mensis Desii, hoc est, ut Romani dicunt, ante diem septimum Idus

primus anni mensis a Jove, quem principem atque initium rerum putabant, cognominatus est. Quod si Hyperberetæus anni Syrorum caput fuisset, frigide prorsus id diceretur apud Julianum. Cum enim Antiochenus Julianum irrideret quod nimis assiduus esset cultor deorum, et perpetuo sacrificaret, exemplum et speciem hoc afferunt: *Venerunt Kalendæ Syrorum. Rursus Cæsar ad Jovis Philii. Posthæc Kalendæ Januarii, Cæsar ad templum Genii publici procedit*, etc. Modicum igitur temporis spatium interluisse oportet inter Syrorum et Romanorum Kalendas, ad hoc ut Julianus ab Antiochenis merito irrideri poterit ob nimiam frequentiam sacrificiorum. Proinde necesse est, ut vel Apellæus primus fuerit mensis Syrorum, quæ est Bedæ sententia, vel certe Dios.

Hactenus de initio anni Syro-Macedonum, quod diversum esse ab initio anni Juliano demonstravimus. Nunc de mensibus eorumdem Syro-Macedonum, an cum Romanis mensibus simul cœperint ac desierint, inquirendum est. Hic certe Eusebii locus aperte indicat non idem fuisse initium mensium apud Syros et Romanos, quippe qui mensis Desii diem octavum cum die 7 mensis Junii componit. Cœperat igitur Desius apud Syros uno die ante Junium mensem. Sed et Marcus in *Vita Porphyrii* affirmat menses Gazæorum quinque diebus antevertere menses Romanos. Sic enim scribit: *Pluit autem Dominus noster assidue ab octava Audynæi usque ad decimum. Est autem Audynæus apud Romanos Januarius. Præcedunt autem quinque diebus eorum menses Romanos. Undecimo vero die peregimus diem Theophaniorum Deum laudantes.* Ex quibus verbis apparet idem fere initium fuisse mensium apud Gazæos quod apud Ægyptios. Sed et Epiphanius in libro *De ponderibus*, cap. 20, diem 16 Maii componit cum vicesimo tertio mensis Græcorum Artemisii. Alia fuit mensium ratio apud Tyrios, qui et ipsi Macedonum mensibus utebantur. Nam in *Actis* apud Tyrum, quæ referuntur in actione nona concilii Chalcedonensis, decimus dies mensis Peritii componitur cum die 25 Februarii, et in actione 5 concilii Constantinopolitani sub Mena, dies 28 mensis Loi apud Tyrios dicitur fuisse 16 Septembris apud Romanos. Ex his colligi potest non unius moni fuisse anni totius ac mensium rationem apud Syros. Aliter enim Gazenses, aliter Tyrii, aliter Casarienses computabant. Ac Casarienses quidem mensibus ad Julianorum formam prorsus compositis et aptatis usos fuisse persuasum habeo. Etenim in omnibus locis hujus libelli (sunt autem quamplurimi) ubicunque mentio fit Macedonicorum mensium apud Casarienses, semper dies illorum conveniunt cum diebus mensium Romanorum; si unum hunc locum excipias capitis primi. Itaque rescribendum hic puto Δεσίου μὴνός ἑβδόμη.

(9) Ἡμέρα τετράδι σαββάτου. Id est quarta feria, seu ad verbum die 4 Sabbati seu hebdomadis. Veteres enim Christiani cum laterculum septem dierum a Judæis accepissent, dies quoque hebdomadis a Sabbato cognominabant ut Judæi. Dicebant igitur primam Sabbati, secundam Sabbati, tertiam Sabbati et sic deinceps, ut docet Tertullianus in libro *De jejuniis*: *Cur stationibus quartam et sextam Sabbati dicatis?* Interdum etiam festos vocabant, teste Tertulliano in eodem libro, ubi dicit: *Proinde nec stationum, quæ et ipsæ suos qui-*

Junias, quarta feria hebdomadis. Hoc primum apud Cæsaream Palæstinae martyrium perpetratum est. Post hoc vero in eadem urbe quamplurimi Ecclesiarum illius provinciae antistites gravissima supplicia alacri animo perpassi, illustrium certaminum spectacula exhibuerunt. Alii vero non pauci, præ ignavia fracti animis ac debilitati, primo statim impetu conciderunt. Ex reliquis varia quisque tormentorum genera expertus est. Hic flagris concisus; ille intolerabilibus tormentis et unguis excruciat, et vinculis oppressus, adeo ut quibusdam manus laxata nervorum compage resolutæ sint. Singuli tamen quæcunque ipsis juxta arcanum Dei iudicium eveniebant, fortiter tulere. Alius enim, cum quidam manus ejus apprehendissent, ipsumque ad aram adduxissent, et abominandum ac scelestum sacrificium dextræ ipsius injecissent, quasi sacrificasset dimittebatur. Alius cum ne summis quidem digitis thus attigisset, nonnullis tantum affirmantibus eum sacrificasse, silentio abscedebat. Hic semivivus correptus ac sublimis elatus, projiciebatur ut mortuus, et vinculis absolvatur, computatus inter eos qui sacrificabant. Ille vociferans atque contestans se his quæ jubebantur minime assentiri, pugnis ore contuso, plurimis ad hoc constitutis illum tacere cogentibus, per vim extrudebatur, tametsi nauquâquam sacrificasset. Adeo magis apud eos æstimabatur, si vel viderentur effecisse id quod voluerant. Ex istis igitur qui tot numero erant, soli Alpheus et Zachæus martyrii coronam adepti sunt. Qui post flagella et unguilas, post acerbissima vincula et dolores in iis exantlatos; post alia omnis generis tormenta, cum viginti quatuor horarum spatio pedes in nervo ad quatuor usque puncta distentos habuissent, unum Deum, unumque Regem ac Dominum Jesum Christum confessi, perinde ac si implium quidpiam locuti essent, eodem quo primus ille martyr Procopius supplicii genere, abscisis capitibus interiere, die septimo decimo mensis Dii, quod est apud Romanos ante diem xv. Kal. Decembris.

Α τοῦτο πρῶτον ἐπὶ Καισαρείας τῆς Παλαιστίνης (10) ἀπετελέσθη σημεῖον. Μετὰ δὲ τοῦτο ἐπὶ τῆς αὐτῆς πόλεως πλείστοι ὄσοι τῶν ἐπιχωρίων ἐκκλησιῶν ἄρχοντες, δειναῖς αἰκίαις προθύμως διαβλήσαντες, μεγάλων ἀγῶνων ἱστορίαν τοῖς ἐνορῶσιν ἐνεδείξαντο ἄλλοι δὲ ὑπὸ δειλίας τὴν ψυχὴν προναρκήσαντες, προχείρως οὕτως ἀπὸ πρώτης ἐξησθέντησαν προσβολῆς, τῶν δὲ λοιπῶν ἕκαστος, εἶδη διάφορα βασάνων διήλαττον, τοτὲ μὲν μάλιστα ἐν ἀνηρθμοῖς, τοτὲ δὲ στρεβλώσει καὶ καταξάνσει τῶν πλευρῶν, δεσμοῖς τε ἀνυπομονήτοις, ὑφ' ὧν τισὶ καὶ παρεθῆναι συνέη τὰς χεῖρας. Ὑμῶς δ' οὖν ἔφερον τὸ ἀποθάν ἀκολούθως τοῖς ἀπορρήτοις κρίμασι τοῦ Θεοῦ τέλος. Ὁ μὲν γὰρ, ἐτέρων κατεχόντων αὐτοῦ τῶ χεῖρι, καὶ τῇ βρωμῇ προσαγόντων, τὴν τε μιανὴν καὶ ἐναγὴ θυσιαν κατὰ τῆς δεξιᾶς ἐπιβρίπτουσιν, ὡς ἂν θεουκῶς ἀπηλλάττετο· ὁ δὲ μὴδ' ὄλωσ ἐφαψάμενος, εἰρηκῶτων δ' ἐτέρων ὅτι θεοὺκοι, σωτήσας ἀπέη. Ἄλλος ἡμιθανῆς αἰρόμενος, ὡς ἂν ἦθη νεκρὸς ἐβρίπτετο, καὶ ἀνιέτο γε τῶν δεσμῶν, ἐν θεουκῶσιν αὐτοῖς λελογισμένος· ὁ δὲ βόιον καὶ μαρτυρόμενος ὅτι μὴ πέθοιτο, κατὰ στόματος παιόμενος, πολυχειρῆς τε τῶν ἐπὶ τούτῳ τεταγμένων κατασιγαζόμενος, μετὰ βίας ἐξώθειτο, καὶ εἰ μὴ θεουκῶς ἦν. Οὕτως ἐκ παντὸς τὸ δεκεῖν ἠνυκέναι, αὐτοῖς περὶ πολλοῦ ὑπῆρχεν. Ἐκ δὲ οὖν τῶν τοσοῦτων μόνου τοῦ τῶν ἁγίων μαρτύρων κατηξιώθησαν στεφάνου, Ἀλφειοῦ καὶ Ζαχαρίου (11)· οἱ μετὰ μαστίγιας καὶ ξεσμοῦς, δεσμά τε χαλεπὰ καὶ τὰς ἐπὶ τούτοις ἀληθόνας, ἐτέρας τε διαφορῶς ἐξετάσεις, νυκθήμερον ὑπὸ τέσσαρα τοῦ κολαστηρίου ξύλου κεντήματα τοὺς πόδας παρατεθέντες, Δίου μηνὸς ἐπτακαίδεκάτῃ (αὕτη παρὰ Ῥωμαίοις ἢ πρὸ δεκαπέντε Καλανδῶν Δεκεμβρίων), μόνον ἕνα Θεόν καὶ Χριστὸν βασιλέα Ἰησοῦν ὁμολογήσαντες, ὡς τε βλάσφημον φθεγγόμενοι, ὁμοίως τῷ προτέρῳ μάρτυρι τὰς κεφαλὰς ἀπετεμήθησαν.

С αὐτοῦτο πρῶτον ἐπὶ Καισαρείας τῆς Παλαιστίνης. Ἄλλοι δὲ ὑπὸ δειλίας τὴν ψυχὴν προναρκήσαντες, προχείρως οὕτως ἀπὸ πρώτης ἐξησθέντησαν προσβολῆς, τῶν δὲ λοιπῶν ἕκαστος, εἶδη διάφορα βασάνων διήλαττον, τοτὲ μὲν μάλιστα ἐν ἀνηρθμοῖς, τοτὲ δὲ στρεβλώσει καὶ καταξάνσει τῶν πλευρῶν, δεσμοῖς τε ἀνυπομονήτοις, ὑφ' ὧν τισὶ καὶ παρεθῆναι συνέη τὰς χεῖρας. Ὑμῶς δ' οὖν ἔφερον τὸ ἀποθάν ἀκολούθως τοῖς ἀπορρήτοις κρίμασι τοῦ Θεοῦ τέλος. Ὁ μὲν γὰρ, ἐτέρων κατεχόντων αὐτοῦ τῶ χεῖρι, καὶ τῇ βρωμῇ προσαγόντων, τὴν τε μιανὴν καὶ ἐναγὴ θυσιαν κατὰ τῆς δεξιᾶς ἐπιβρίπτουσιν, ὡς ἂν θεουκῶς ἀπηλλάττετο· ὁ δὲ μὴδ' ὄλωσ ἐφαψάμενος, εἰρηκῶτων δ' ἐτέρων ὅτι θεοὺκοι, σωτήσας ἀπέη. Ἄλλος ἡμιθανῆς αἰρόμενος, ὡς ἂν ἦθη νεκρὸς ἐβρίπτετο, καὶ ἀνιέτο γε τῶν δεσμῶν, ἐν θεουκῶσιν αὐτοῖς λελογισμένος· ὁ δὲ βόιον καὶ μαρτυρόμενος ὅτι μὴ πέθοιτο, κατὰ στόματος παιόμενος, πολυχειρῆς τε τῶν ἐπὶ τούτῳ τεταγμένων κατασιγαζόμενος, μετὰ βίας ἐξώθειτο, καὶ εἰ μὴ θεουκῶς ἦν. Οὕτως ἐκ παντὸς τὸ δεκεῖν ἠνυκέναι, αὐτοῖς περὶ πολλοῦ ὑπῆρχεν. Ἐκ δὲ οὖν τῶν τοσοῦτων μόνου τοῦ τῶν ἁγίων μαρτύρων κατηξιώθησαν στεφάνου, Ἀλφειοῦ καὶ Ζαχαρίου (11)· οἱ μετὰ μαστίγιας καὶ ξεσμοῦς, δεσμά τε χαλεπὰ καὶ τὰς ἐπὶ τούτοις ἀληθόνας, ἐτέρας τε διαφορῶς ἐξετάσεις, νυκθήμερον ὑπὸ τέσσαρα τοῦ κολαστηρίου ξύλου κεντήματα τοὺς πόδας παρατεθέντες, Δίου μηνὸς ἐπτακαίδεκάτῃ (αὕτη παρὰ Ῥωμαίοις ἢ πρὸ δεκαπέντε Καλανδῶν Δεκεμβρίων), μόνον ἕνα Θεόν καὶ Χριστὸν βασιλέα Ἰησοῦν ὁμολογήσαντες, ὡς τε βλάσφημον φθεγγόμενοι, ὁμοίως τῷ προτέρῳ μάρτυρι τὰς κεφαλὰς ἀπετεμήθησαν.

320 CAPUT II.

De Romano martyre.

Sed et commemoratione digna sunt imprimis,

Μνήμης δ' ἄξια τυγχάνει καὶ τὰ περὶ Ῥωμα-

dem dies habeant quartæ feriæ et sextæ, etc. Apparet igitur cur Christiani dies hebdomadis ferias appellaverint; feria quippe idem est ac Sabbatum. Quemadmodum ergo Judæi primam, secundam, tertiam Sabbati dicebant et sic deinceps usque ad septimum diem quem Sabbatum dicebant, ita veteres Christiani primam, secundam ac tertiam feriam nominarunt, hoc unum mutantes quod non Sabbato feriari instituerunt ut Judæi, sed die prima Sabbati, quam et Dominicam vocarunt. Ita fere Isidorus in libro *De natura rerum*, cap. 3: *Inde dies Solis prima feria nuncupatur, quia primus est a feria. Item dies Lunæ perinde secunda feria, quia secundus est a Sabbato*, etc. Beda vero in libro *De ratione temporum*, ferias ex eo dictas esse scribit quod clerici quotidie feriantur ex decreto Silvestri papæ. Sed hæc sententia ferri non potest, cum diu ante Silvestrum papam dies hebdomadis feriæ dicerentur, ut docet Tertullianus. Porro non soli Christiani, verum etiam gentiles, usum septimanæ a Judæis

αὐτοῦτο πρῶτον ἐπὶ Καισαρείας τῆς Παλαιστίνης. Ἄλλοι δὲ ὑπὸ δειλίας τὴν ψυχὴν προναρκήσαντες, προχείρως οὕτως ἀπὸ πρώτης ἐξησθέντησαν προσβολῆς, τῶν δὲ λοιπῶν ἕκαστος, εἶδη διάφορα βασάνων διήλαττον, τοτὲ μὲν μάλιστα ἐν ἀνηρθμοῖς, τοτὲ δὲ στρεβλώσει καὶ καταξάνσει τῶν πλευρῶν, δεσμοῖς τε ἀνυπομονήτοις, ὑφ' ὧν τισὶ καὶ παρεθῆναι συνέη τὰς χεῖρας. Ὑμῶς δ' οὖν ἔφερον τὸ ἀποθάν ἀκολούθως τοῖς ἀπορρήτοις κρίμασι τοῦ Θεοῦ τέλος. Ὁ μὲν γὰρ, ἐτέρων κατεχόντων αὐτοῦ τῶ χεῖρι, καὶ τῇ βρωμῇ προσαγόντων, τὴν τε μιανὴν καὶ ἐναγὴ θυσιαν κατὰ τῆς δεξιᾶς ἐπιβρίπτουσιν, ὡς ἂν θεουκῶς ἀπηλλάττετο· ὁ δὲ μὴδ' ὄλωσ ἐφαψάμενος, εἰρηκῶτων δ' ἐτέρων ὅτι θεοὺκοι, σωτήσας ἀπέη. Ἄλλος ἡμιθανῆς αἰρόμενος, ὡς ἂν ἦθη νεκρὸς ἐβρίπτετο, καὶ ἀνιέτο γε τῶν δεσμῶν, ἐν θεουκῶσιν αὐτοῖς λελογισμένος· ὁ δὲ βόιον καὶ μαρτυρόμενος ὅτι μὴ πέθοιτο, κατὰ στόματος παιόμενος, πολυχειρῆς τε τῶν ἐπὶ τούτῳ τεταγμένων κατασιγαζόμενος, μετὰ βίας ἐξώθειτο, καὶ εἰ μὴ θεουκῶς ἦν. Οὕτως ἐκ παντὸς τὸ δεκεῖν ἠνυκέναι, αὐτοῖς περὶ πολλοῦ ὑπῆρχεν. Ἐκ δὲ οὖν τῶν τοσοῦτων μόνου τοῦ τῶν ἁγίων μαρτύρων κατηξιώθησαν στεφάνου, Ἀλφειοῦ καὶ Ζαχαρίου (11)· οἱ μετὰ μαστίγιας καὶ ξεσμοῦς, δεσμά τε χαλεπὰ καὶ τὰς ἐπὶ τούτοις ἀληθόνας, ἐτέρας τε διαφορῶς ἐξετάσεις, νυκθήμερον ὑπὸ τέσσαρα τοῦ κολαστηρίου ξύλου κεντήματα τοὺς πόδας παρατεθέντες, Δίου μηνὸς ἐπτακαίδεκάτῃ (αὕτη παρὰ Ῥωμαίοις ἢ πρὸ δεκαπέντε Καλανδῶν Δεκεμβρίων), μόνον ἕνα Θεόν καὶ Χριστὸν βασιλέα Ἰησοῦν ὁμολογήσαντες, ὡς τε βλάσφημον φθεγγόμενοι, ὁμοίως τῷ προτέρῳ μάρτυρι τὰς κεφαλὰς ἀπετεμήθησαν.

αὐτοῦτο πρῶτον ἐπὶ Καισαρείας τῆς Παλαιστίνης. Ἄλλοι δὲ ὑπὸ δειλίας τὴν ψυχὴν προναρκήσαντες, προχείρως οὕτως ἀπὸ πρώτης ἐξησθέντησαν προσβολῆς, τῶν δὲ λοιπῶν ἕκαστος, εἶδη διάφορα βασάνων διήλαττον, τοτὲ μὲν μάλιστα ἐν ἀνηρθμοῖς, τοτὲ δὲ στρεβλώσει καὶ καταξάνσει τῶν πλευρῶν, δεσμοῖς τε ἀνυπομονήτοις, ὑφ' ὧν τισὶ καὶ παρεθῆναι συνέη τὰς χεῖρας. Ὑμῶς δ' οὖν ἔφερον τὸ ἀποθάν ἀκολούθως τοῖς ἀπορρήτοις κρίμασι τοῦ Θεοῦ τέλος. Ὁ μὲν γὰρ, ἐτέρων κατεχόντων αὐτοῦ τῶ χεῖρι, καὶ τῇ βρωμῇ προσαγόντων, τὴν τε μιανὴν καὶ ἐναγὴ θυσιαν κατὰ τῆς δεξιᾶς ἐπιβρίπτουσιν, ὡς ἂν θεουκῶς ἀπηλλάττετο· ὁ δὲ μὴδ' ὄλωσ ἐφαψάμενος, εἰρηκῶτων δ' ἐτέρων ὅτι θεοὺκοι, σωτήσας ἀπέη. Ἄλλος ἡμιθανῆς αἰρόμενος, ὡς ἂν ἦθη νεκρὸς ἐβρίπτετο, καὶ ἀνιέτο γε τῶν δεσμῶν, ἐν θεουκῶσιν αὐτοῖς λελογισμένος· ὁ δὲ βόιον καὶ μαρτυρόμενος ὅτι μὴ πέθοιτο, κατὰ στόματος παιόμενος, πολυχειρῆς τε τῶν ἐπὶ τούτῳ τεταγμένων κατασιγαζόμενος, μετὰ βίας ἐξώθειτο, καὶ εἰ μὴ θεουκῶς ἦν. Οὕτως ἐκ παντὸς τὸ δεκεῖν ἠνυκέναι, αὐτοῖς περὶ πολλοῦ ὑπῆρχεν. Ἐκ δὲ οὖν τῶν τοσοῦτων μόνου τοῦ τῶν ἁγίων μαρτύρων κατηξιώθησαν στεφάνου, Ἀλφειοῦ καὶ Ζαχαρίου (11)· οἱ μετὰ μαστίγιας καὶ ξεσμοῦς, δεσμά τε χαλεπὰ καὶ τὰς ἐπὶ τούτοις ἀληθόνας, ἐτέρας τε διαφορῶς ἐξετάσεις, νυκθήμερον ὑπὸ τέσσαρα τοῦ κολαστηρίου ξύλου κεντήματα τοὺς πόδας παρατεθέντες, Δίου μηνὸς ἐπτακαίδεκάτῃ (αὕτη παρὰ Ῥωμαίοις ἢ πρὸ δεκαπέντε Καλανδῶν Δεκεμβρίων), μόνον ἕνα Θεόν καὶ Χριστὸν βασιλέα Ἰησοῦν ὁμολογήσαντες, ὡς τε βλάσφημον φθεγγόμενοι, ὁμοίως τῷ προτέρῳ μάρτυρι τὰς κεφαλὰς ἀπετεμήθησαν.

αὐτοῦτο πρῶτον ἐπὶ Καισαρείας τῆς Παλαιστίνης. Ἄλλοι δὲ ὑπὸ δειλίας τὴν ψυχὴν προναρκήσαντες, προχείρως οὕτως ἀπὸ πρώτης ἐξησθέντησαν προσβολῆς, τῶν δὲ λοιπῶν ἕκαστος, εἶδη διάφορα βασάνων διήλαττον, τοτὲ μὲν μάλιστα ἐν ἀνηρθμοῖς, τοτὲ δὲ στρεβλώσει καὶ καταξάνσει τῶν πλευρῶν, δεσμοῖς τε ἀνυπομονήτοις, ὑφ' ὧν τισὶ καὶ παρεθῆναι συνέη τὰς χεῖρας. Ὑμῶς δ' οὖν ἔφερον τὸ ἀποθάν ἀκολούθως τοῖς ἀπορρήτοις κρίμασι τοῦ Θεοῦ τέλος. Ὁ μὲν γὰρ, ἐτέρων κατεχόντων αὐτοῦ τῶ χεῖρι, καὶ τῇ βρωμῇ προσαγόντων, τὴν τε μιανὴν καὶ ἐναγὴ θυσιαν κατὰ τῆς δεξιᾶς ἐπιβρίπτουσιν, ὡς ἂν θεουκῶς ἀπηλλάττετο· ὁ δὲ μὴδ' ὄλωσ ἐφαψάμενος, εἰρηκῶτων δ' ἐτέρων ὅτι θεοὺκοι, σωτήσας ἀπέη. Ἄλλος ἡμιθανῆς αἰρόμενος, ὡς ἂν ἦθη νεκρὸς ἐβρίπτετο, καὶ ἀνιέτο γε τῶν δεσμῶν, ἐν θεουκῶσιν αὐτοῖς λελογισμένος· ὁ δὲ βόιον καὶ μαρτυρόμενος ὅτι μὴ πέθοιτο, κατὰ στόματος παιόμενος, πολυχειρῆς τε τῶν ἐπὶ τούτῳ τεταγμένων κατασιγαζόμενος, μετὰ βίας ἐξώθειτο, καὶ εἰ μὴ θεουκῶς ἦν. Οὕτως ἐκ παντὸς τὸ δεκεῖν ἠνυκέναι, αὐτοῖς περὶ πολλοῦ ὑπῆρχεν. Ἐκ δὲ οὖν τῶν τοσοῦτων μόνου τοῦ τῶν ἁγίων μαρτύρων κατηξιώθησαν στεφάνου, Ἀλφειοῦ καὶ Ζαχαρίου (11)· οἱ μετὰ μαστίγιας καὶ ξεσμοῦς, δεσμά τε χαλεπὰ καὶ τὰς ἐπὶ τούτοις ἀληθόνας, ἐτέρας τε διαφορῶς ἐξετάσεις, νυκθήμερον ὑπὸ τέσσαρα τοῦ κολαστηρίου ξύλου κεντήματα τοὺς πόδας παρατεθέντες, Δίου μηνὸς ἐπτακαίδεκάτῃ (αὕτη παρὰ Ῥωμαίοις ἢ πρὸ δεκαπέντε Καλανδῶν Δεκεμβρίων), μόνον ἕνα Θεόν καὶ Χριστὸν βασιλέα Ἰησοῦν ὁμολογήσαντες, ὡς τε βλάσφημον φθεγγόμενοι, ὁμοίως τῷ προτέρῳ μάρτυρι τὰς κεφαλὰς ἀπετεμήθησαν.

ων (12) ἐν Ἀντιοχείᾳ ἐπὶ τῆς αὐτῆς ἡμέρας ἀποτε-
 λεσθέντα. Παλαιστίνος γὰρ οὗτος ὢν, διάκονός (13) τε
 καὶ ἐπορχιστῆς (14) τῆς ἐν Καισαρείᾳ παροικίας,
 ὁμοῦ τῆ τῶν ἐκκλησιῶν καθαιρέσει γενόμενος·
 ἐκείσε, πλείους ἀνδρας ἅμα γυναιξὶ καὶ τέκνοις (15)
 σωρηδὸν τοῖς εἰδύλοις προσιόντας τε καὶ θύοντας
 ἐνεδῶν, ἀνύποιστον ἠγγασάμενος τὴν θεῶν, ζήλω
 θεοσεβείας πρόσσεισι, κάκεινους μεγάλη φωνῇ κεκρα-
 γῶς ἐπιπλήττει. Αὐτὸς δὲ τῆς τόλμης ἔνεκεν συλ-
 ληφθεὶς, γενναϊότατος, εἰ καὶ τις ἄλλος, ἀποδέδεικται
 μᾶστος τῆς ἀληθείας. Ἀποφρηναίμενος γὰρ κατ' αὐ-
 τοῦ τὸν διὰ πυρὸς θάνατον τοῦ δικαστοῦ, φαιδρῶ
 προσώπῳ καὶ διαθέσει εὖ μάλᾳ προθυμοτάτῃ τὴν
 κήρυξιν ἀσπαστῶς καταδεξάμενος, ἀπάγεται. Εἶτα
 τῷ ἰκρίῳ προσδεῖται, τῆς τε ὕλης συμπεφορημένης
 ἐπ' αὐτῷ, καὶ τῶν μελλόντων ὑφάπτειν τὴν πυρᾶν
 τοῦ βασιλέως ἐπιπαρόντος (16) ἐπικρίσιν ἐκδεχομέ-

(12) *Περὶ Ῥωμαίων* Græci quidem in *Menao*
 duos distinguunt Romanos martyres : alterum qui
 ab Asclepiade præfecto damnatus est Antiochiæ
 sub Galerio; alterum diaconum Cæsariensem, de
 quo Eusebius hic loquitur, quem sub Diocletiano
 passum esse dicunt. Sed cum uno eodemque die
 ambo esse passos, eodemque martyrii genere per-
 functos fateantur (utrique enim præcisam linguam
 affirmant, utrumque post abscissionem linguæ lo-
 cutum, tandemque in carcere strangulatum esse
 consentiunt), quis non videt frustra ab illis distin-
 gni duos Romanos? Miror tamen sententiam hanc
 placuisse Baronio in notis ad *Martyrologium*. Certe
 si duo ejusdem nominis fuere Romani martyres,
 et si ambo eodem die martyrium passi sunt Antio-
 chiæ, cur Eusebius hoc loco unius duntaxat men-
 tionem fecit? Dicit fortasse aliquis, Eusebium in
 hoc libro de solis Palæstinæ martyribus loqui in-
 stituisse, atque idcirco solius Romani diaconi me-
 minisse, quippe qui Palæstinus esset. Verum Euse-
 bium alibi quoque hujus Martyris mentionem fecit :
 in secundo scilicet libro *De resurrectione et ascen-
 sione Christi*, ubi Romani martyrium luculente et
 oratorie describit his verbis : *In Antiochenorum*
illa urbe Romanus quidam existit martyr, etc. Vides
 hic etiam unum duntaxat Romanum ab Eusebio
 agnoscī, qui martyrium Antiochiæ perpeussus sit.

(13) *Διάκονος*. Apud veteres Christianos, ac præ-
 cipue in minoribus oppidis, cum exiguus esset
 numerus clericorum, unus idemque clericus duorum
 aut trium munere fungebatur. Hinc est quod in
 Actis Procopii martyris quæ superius retuli, Pro-
 copius in Ecclesia Scythopolitana tribus simul
 officiis perfunctus esse dicitur, lectoris scilicet,
 interpretis et exorcistæ. Eodem igitur modo Roma-
 nus in Cæsariensi Ecclesia diaconi simul et exor-
 cistæ partibus fungebatur. Vetus auctor *Quæstio-
 num Veteris et Novi Testamenti*, cap. 101, de hoc
 more loquitur his verbis : *Quamquam Rom. Eccle-
 siæ diaconi modice invecundiores videantur, se-
 dendū tamen dignitatem in Ecclesia non præsumunt;*
*ut autem non omnia ministeria obsequiorum per or-
 dinem agant, multitudo facit clericorum. Nam uti-
 que et altare portarent et vasa ejus; et aquam in*
manus funderent sacerdoti, sicut videmus per omnes
Ecclesias. Et paulo post : Major enim ordo intra
se et apud se habet et minorem. Presbyter enim et
diaconi agunt officium et exorcistæ et lectoris.

(14) *Ἐπορχιστῆς*. Exorcistarum duplex olim
 usus fuit in Ecclesia. Nam et ad purgandos demoni-
 acos, et ad catechumenos adhibebantur. Nec vero
 semel duntaxat exsufflabantur atque exorcizaban-
 tur catechumeni, sed post singulas catecheses dis-
 cincti et excalceati deducebantur ad exorcistam,

A quæ circa Romanum martyrem eodem die Antio-
 chiæ gesta sunt. Hic enim genere Palæstinus, Cæsa-
 riensis Ecclesiæ diaconus et exorcista, eo ipso tem-
 poris articulo quo ecclesiæ destruebantur Antio-
 chiam ingressus, cum innumerabiles viros simul ac
 mulieres una cum parvulis templa deorum confer-
 tim adeuntes et sacrificantes vidisset, spectaculum
 id minime tolerandum ratus, zelo divini cultus ip-
 sum incitante propius accessit, et contenta voce
 inclamans objurgare eos cœpit. Ob cujus facinoris
 audaciam illico comprehensus, generoso, si quis
 unquam alius, martyrio decoratus est. Nam cum
 judex eum ignis supplicio addixisset, ille hilari
 vultu et admodum alacri animo sententiam excipiens,
 ad supplicium est abductus. Deinde alligatus ad
 stipitem, congestis undique lignis ac sarmentis,
 cum ministri qui rogum accensuri erant, impera-

ut ab eo purgarentur. Cyrillus Hierosolymitanus
 in *Procatechesi ad illuminandos* : Τοὺς ἐπορχισμοῦς
 δέγου μετὰ σπουδῆς, καὶ ἐμφροσθηῆς [ἐμφροσθηῆς]
 καὶ ἐπορχισθηῆς, etc. Chrysostomus in hom. 1 ad il-
 luminandos, tomo I, de hoc more ita scribit : Καὶ τίνος
 ἔνεκεν μετὰ τὴν παρ' ἡμῶν διδασκαλίαν ὑπολύσαντες
 ὑμᾶς καὶ ἀποδύσαντες, γυμνοὺς καὶ ἀνυποδέτους
 μετὰ τοῦ χιτωνίσκου μόνου πρὸς τὰς τῶν ἑξορκιζόν-
 των παραπέμπουσι φωνάζ;

(15) *Ἀνδρας ἅμα γυναιξὶ καὶ τέκνοις*. Ex iis
 multos fuisse qui Christum abnegaverant, docet
 Eusebius in sermone 2 de resurrectione, his ver-
 bis : *In Antiochenorum illa urbe Romanus quidam*
existit martyr. Iste peregrinus advenerat illo. Cum
*autem facturi a tempestatibus illam tunc videret civi-
 tatem (invenerat enim jam multos milites cecidisse*
Ecclesiæ), non est passus dare diabolo ut exsultaret.
Sed exsultantem judicem de his qui fuerant superati,
aggreditur vim faciens, regno vero capto et dicit :
« Non recedes lætus. Habet enim Deus milites qui
*superari non possunt. » Judex autem ebrius in victo-
 ria eorum qui fuerant superati, ex illorum imbecilli-
 tate æstimans sancti constantiam, præcipit eum in-
 duci. Non oportebat enim Dominum Jesum sine victo-
 re recedere. Introducens autem eum omnia tor-
 menta movebat; et tanta uni vincenti quanta omni-
 bus his qui fuerant superati. Contendens enim ne
 solveretur victoria sua per unius istius victoriam, et
 reptans apud se, quia et in stadiis finis currentium
 quaeritur, et quia si iste vicerit, nec ut victi erunt qui
 fuerunt superati; universa ei tormenta admoveri
 jubet. Volens enim flectere juvenem, et oculis tor-
 quebat, et dentibus minabatur, et manibus torquen-
 tium suas protendebat manus, et ab ipsa ira etiam de
 sede movebatur sua, etc. Hæc ideo hic adduxi, quia
 Eusebius noster hoc in libro qui est *De martyribus*
Palæstinæ, de tormentis Romano illatis nihil dixit.*

(16) *Τοῦ βασιλέως ἐπιπαρόντος*. Galerius Cæ-
 sarem intelligi puto, nam Diocletianus quidem Ni-
 comediam morabatur; Cæsares autem, velut appari-
 tores quidem ac ministri, per limitem discurrer-
 bant. Certe hoc anno quo cæpta est persecutio, tunc
 mense Aprilis Diocletianus una cum Galerio degre-
 bat Nicomediam, ut testatur Eusebius in libro octavo.
 Sed et aliquanto post cæptam persecutionem, tunc
 cum Nicomediense palatium de Carlo tactum con-
 flagravit, Diocletianus ibidem versabatur, ut docet
 Constantinus in *Oratione ad sanctorum cœtum*.
 Quare Antiochiæ adesse non potuit, tunc cum Ro-
 manus ignis supplicio condemnatus est. Id enim
 contigit circa initium persecutionis. Occisus quippe
 est Romanus decimo quinto Kalendas Decembris,
 cum aliquot mensibus in carcere detentus fuisset,
 quemadmodum testatur Eusebius

toris tum forte præsentis iudicium exspectarent : A
 Ubina, inquit, mihi ignis? Quibus dictis accitus
 coram imperatore sistitur, novo quodam supplicii
 genere plectendus, linguæ scilicet abscissione.
 Quod quidem supplicium cum fortissime pertulisset,
 reipsa omnibus declaravit, iis qui quemlibet cru-
 ciatum pro pietate sustinent, semper præsto adesse
 divinam virtutem, quæ et dolores eorum imminuat,
 et animos ipsorum confirmet. Comperta igitur no-
 vitate supplicii, nequaquam conterritus vir fortissimus,
 ultro protendit linguam, promptissime eam
 descandam carnicibus præbens. Post quod sup-
 plicium contrusus in carcerem, ac diutissime ibidem
 inaceratus, tandem cum imperatoris vicennalia jam
 adessent, et ex solemnibus more universis qui in cu-
 stodia tenebantur indulgentia publice per præconem B

ων, τοῦ μοι τὸ πῦρ (17); ἔβρα· καὶ ταῦτα λέγων,
 ἀνάκλητος πρὸς βασιλέα γίγνεται (18), καινότερα
 ὑποβληθὸς κολάσει τῆς γλώττης· ἥς ἀποκο-
 πῆν ἀνδρείοτατα ὑπομείνας, ἔργοις ἀπασιν ὑπέδει-
 ξεν, οἷ· δὴ θεία δύναμις τοῖς ὀτιποσοῦν χαλεπὸν ὑπὲρ
 εὐσεβείας ὑπομένουσιν ἐπελαφρίζουσα τοὺς πόθους,
 καὶ τὴν προθυμίαν ἐπιβρῶνῦσα παρίσταται. Μαθὼν
 γοῦν τὴν νεουργίαν τῆς κολάσεως, καὶ μὴ καταπλα-
 γεῖς ὁ γεννάδας, ἀσμένως προῦθάλετο τὴν γλῶτταν,
 προθυμότερα εὐτρεπῆ περιέχων αὐτὸν τοῖς ἀποτέ-
 μνουσι. Μεθ' ἣν τιμωρίαν (19) εἰς ὀσμήν βλήθεις,
 πλεῖστον τε αὐτῶνι πονηθεὶς χρόνον, τέλος τῆς ἀρχι-
 κῆς εἰκοσαστηρίδος (20) ἐπιστάσης, κατὰ τὴν νομικο-
 μένην ὄψεσιν (21) τῶν ἐν τοῖς δεσμοῖς πανταχῆ πάν-
 των ἐλευθερίας ἀνακηρυχθείσης, μόνος ὑπὲρ πάντε
 κεντήματα ἀμφω τῷ πόδε διαταθείς, ἐν αὐτῇ μετρί-

(17) Ποῦ μοι τὸ πῦρ; Miror nullam ignis cœlitus
 extincti fieri mentionem, tum hic tum in Menologio.
 Quod tamen miraculum eleganter exaggerat Euse-
 bios noster in sermone 2 De resurrectione, his ver-
 bis : Cum autem adunarentur sarmenta et cannæ, ad
 velocitatem utpote flammæ, vel quod igni apta vi-
 dentur ad incensionem, imponebatur autem vivens
 immolatio in igne. Hæc cum ita agerentur, non autem
 longe abesset civitas, ut testaretur veritati; et forte
 quia quidam de Judæis, aut alii homines dicebant,
 ubi est horum Deus? forte proferentibus Judæis
 tres pueros, et dicentibus quia sub nobis salvaban-
 tur a flamma fornacis ardentis : isti autem ardent.
 Atqui cœli Dominus jubet nubibus coronari cœlum.
 Adimplens autem sinus nubium grandine et imbre
 admodum vehementi, et addens ventos ad velocem
 emissionem eorum. Neque enim accendi flammam
 permittit, vehementiorem ostendens hanc virtutem
 quam apud Babyloniam. Idem canit etiam Prudentius
 in agone Romani.

(18) Ἀνάκλητος πρὸς βασιλέα γίγνεται. In
 Græcorum Menologio, die xviii Novembris ista sup-
 plicii commutatio sic refertur : Itaque sponte ju-
 dicem adiens, statim ignis supplicio condemnatur.
 Quod cum cognovisset Diocletianus, ignis quidem
 pœnam removit, sed linguam excidi jussit. Eusebius
 vero noster in sermone supra citato rem ita nar-
 rat : Fit turbela non levis. Nuntiatur tyranno, quia
 martyre tradito igni cœlum indignatum est, et quia
 cœlestis rex suos qui in terra habentur defendit.
 Hæc cum audisset tyrannus, et cum valde injuriam
 defenderet suam factam per linguam, jubet iudici
 jam non debere jurgari eum ad Deum, sed istum
 quem liberavit Deus dimitti debere. Et noster igitur
 Ananias velut ex igne dimittitur, iudex autem blan-
 diens tyranno, invenit nescio quid novum adversus
 sanctum, addens admirationem admirationi. Quid
 enim fecit? Præcipit linguam qua fuerat locutus
 in hominem, eo quod non negaverat Deum, incidi.
 Dissentit igitur ab Eusebio auctor Menologii. Nam
 Eusebius ait Romano imperatoris sententia dimis-
 sissimum fuisse, sed iudicem in gratiam imperatoris
 jussisse ut Romano lingua præcideretur. Auctor
 vero Menologii ait, imp. ignis quidem supplicium a
 martyre removisse, sed linguam ei abscindi præ-
 cepisse. Quod mihi verisimilius videtur.

(19) Μεθ' ἣν τιμωρίαν. Et hic mirari subit,
 omissum esse ab Eusebio ingens illud miraculum,
 hominis post linguæ præcisionem adhuc loquentis.
 De quo Prudentius in agone B. Romani, Chryso-
 stomus in duobus sermonibus de Romano martyre,
 quorum tamen sermonum posterior non est B.
 Chrysostomi, ut ex stylo appareat. Denique Eusebius
 ipse in sermone 2 De resurrectione : Abducebatur

Romanus ad carcerem (addebat autem et hoc blandus
 ad tyrannum iudex) qui istam corporalem linguam
 non habebat. Lectum est autem nobis, quia in apo-
 stolos Spiritus linguas ut ignem divisit et donavit.
 Sed illud non vidimus, sed audivimus et credimus.
 Quod autem dicturus sum, multi vultus sunt testes.
 Dicitur quia beatus iste Romanus, dum adhuc car-
 neam habebat linguam, similis Moysi loquebatur,
 hoc est balbutiens, et non compositè loquens. Dum
 adhuc haberet totam linguam, erat balbus. Cum
 autem carcerem ingrediebatur, custos carceris inter-
 rogavit eum, quod ei esset nomen. Et certe litera
 etiam his qui valde compositi recte loquuntur, im-
 pedit ad loquendum. Nunc autem Romanus et in-
 cisa lingua, quam cum haberet, recte loqui non po-
 terat, spiritu lingue loquitur, et valde rectissime :
 et dicit, « Romanus dicor. » Et paulo post : Non
 enim semel locutus tacuit : sed conferebat cum aliis
 de cruce et victoria Christi, et hoc multis mensibus
 in carcere constitutus.

(20) Τῆς ἀρχικῆς εἰκοσαστηρίδος. Hic locus in
 primis notandus est, quippe qui annum quo coepta
 est persecutio Diocletiani apertissime designat. Ait
 enim Eusebius anno 1 persecutionis acta esse im-
 peratoris vicennalia. Quod cadere non potest nisi
 in eum annum quo Diocletianus octies et Maxi-
 mianus septies consules fuerunt. Hoc enim anno,
 qui fuit Christi 305, iniiit annus 20 Diocletiani a
 die xv Kalendas Octobris. Quippe hic primus fuit
 imperii dies Diocletiani, Carino II et Numeriano
 coss. Christi 284, ut scribitur in Chronico Alexan-
 drino. Porro non levis nascitur difficultas ex eo
 quod dicit Eusebius, Romanum die xvii Novembris
 martyrium consummasse, cum Diocletiani vice-
 nalia agerentur. Ex quo sequi videtur, primum
 diem imperii Diocletiani cadere in mensem Novem-
 brem, non autem in Septembrem, ut tradit auctor
 Chronici Alexandrini. Quare necesse est, ut vel
 apud Eusebium, vel in Chronico Alexandrino error
 sit admissus in mensis nomine. Nisi forte dicamus
 Diocletiani vicennalia acta fuisse Antiochiæ, non
 eo ipso die qui erat natalis imperii, sed paulo se-
 rius. Sic Eusebius in Chronico tradit, vicennalia
 Constantini acta esse Nicomediæ, et sequenti anno
 Romæ edita.

(21) Κατὰ τὴν νομικομένην ὄψεσιν. Moris erat
 apud Romanos, ut in quinquennialibus ac decen-
 nialibus imperatorum leviorum criminum rei vinculis
 solverentur, missa ad hoc imperatoris lege, quam
 indulgentiam vocabant. Vide titulum in Codice
 Theodosiano De indulgentiis criminum. Græci hanc
 indulgentiam vocant ὄψεσιν. Glossæ veteres : ὅσα
 ὄψεσιν indulgentia.

νος τῷ ξύλῳ, βρόχῳ περιβληθείς, ὡς καὶ ἐπεπόθει, A
μαρτυρίῳ κατεκοσμήθη. Ἄλλ' οὐτός γε εἶ καὶ ὑπερ-
δύος, ὄμως Παλαιστίνης ὢν, ἐν Παλαιστινοῖς ἄξιος
ἂν εἴη μάρτυρα ἀριθμεῖσθαι. Ταῦτα μὲν ἔπει πρῶτον
τοῦτον ἀπετελέσθη τὸν τρόπον, κατὰ μόνων τῶν τῆς
Ἐκκλησίας προέδρων ἐπηρητημένου τοῦ διωγμοῦ.
anno in hunc modum gesta sunt, cum adversus solos Ecclesiarum præsidēs persecutorum inmanitas
deserviret.

321. CAPUT III.

De Timotheo, Agapio, Thecla et uliis octo martyribus.

Δευτέρου δ' ἔτους διαλαβόντος, καὶ δὴ σφοδρότερον B
ἐπιταθέντος τοῦ καθ' ἡμῶν πολέμου, τῆς ἐπαρχίας ἡ-
γουμένου τηρικᾶδε Οὐρβανῷ, γραμματέων τούτῳ (21*)
πρῶτον βασιλικῶν πεφοτηχῶτων, ἐν οἷς καθολικῶ
προστάγματι πάντας πανδήμει τοὺς κατὰ πόλιν θύειν
τα καὶ σπένδειν τοῖς εἰδώλοις ἐκελεύετο, Τιμόθεος
ἐν Γάζῃ πόλει τῆς Παλαιστίνης μυρίας ἀνατλάς βα-
σάνους, ἐπὶ πάσαις λεπτῶ καὶ μαλθακῶ πυρὶ παρα-
δοθεῖς, δοκιμὴν γνησιωτάτης τῆς περὶ τὸ Θεῖον γνη-
σιωτάτης εὐσεβείας διὰ τῆς πρὸς πάντα ὑπομονῆς
παρασχών, τὸν τῶν ἱερωνίκων τῆς θεοσεβείας ἀθλη-
τῶν στέφανον ἀπηγέγκατο. Τούτῳ δ' ἅμα γενναιωτά-
την ἔνστασιν ἐπιδειξάμενοι Ἀγάπιος καὶ ἡ καθ'
ἡμᾶς Θεκλα (22), θηρίους εἰς βορᾶν κατεδικάσθησαν.
Τὰ ἐπὶ τούτοις τίς ἰδὼν οὐκ ἐθαύμασεν, ἢ καὶ ἀκοῆ
μαθὼν οὐκ ἐξεπλάγη; Πάνδημον γάρτοι τῶν ἐθνῶν C
ἐορτὴν καὶ συνήθειαν θεᾶς ἀγόντων, μετὰ τῶν ἄλλων
αὐτοῖς σπουδαζομένων (23), καὶ τοὺς ἀρτίως θηρίους
κατακριθέντας πολὺς ἦν ὁ λόγος ἐπιδειξασθαι τὸν
ἀγῶνα. Αὐξήσεως δῆτα καὶ πλεοναξούσης παρὰ πᾶσι
τῆς φήμης, νεανίαι τὸν ἀριθμὸν ἐξ, ὧν ὁ μὲν Ποντι-
κὸς τὸ γένος ἦν, ὀνομα Τιμόλαος, ὁ δ' ἐκ Τριπόλει
τῆς Φοινίκης, Διονύσιος ἐκαλεῖτο, ἕτερος δ' αὐτῶν
τῆς ἐν Διοσπόλει παροικίας ὑποδιάκονος, Ῥωμύλος
ἦν καὶ τούτῳ προσσηρρία, δύο τε ἐπὶ τούτοις Αἰγύ-
πτιοι, Πάσις (24) καὶ Ἀλέξανδρος, καὶ ἄλλος τούτῳ
συνώνυμος Ἀλέξανδρος τῶν ἀπὸ Γάζης· ἐπὶ τὸ κυ-
νηγέσιον οὖν ἀνίεμαι μέλλοντι τῷ Οὐρβανῷ, ἐνδῆ-
σαντες πρότερον τὰς αὐτῶν χεῖρας, ὡς ἂν τὴν ἄγαν
σημῆναιαν περὶ τὸ μαρτύριον προθυμῶν, ὁμοῦλοι D
προσίαισι, Χριστιανοὺς σφᾶς ὁμολογούντες, διὰ τε τῆς
πρὸς πάντα τὰ δεινὰ παρατάξεως, ὅτι μηδὲ τὰς τῶν
θηρῶν ἐπιβολὰς οἱ τὴν εἰς τὸν τῶν ὄλων Θεὸν εὐσε-
βείαν ἀγχοῦντες κατεπτήχασιν, ἐπιδεικνύμενοι. Αὐ-

Secundo dehinc anno, cum persecutionis adver-
sus nos furor vehementius incaluisset, Urbano tunc
provinciam regente, primum imperatoris missæ
sunt litteræ, quibus generali præcepto jubebatur ut
omnes ubique locorum ac gentium, publice idolis
sacrificia ac libationes offerrent. Quo tempore Ti-
motheus apud Gazam urbem Palæstinæ innumera
perpessus tormenta, tandem tenui ac lento igne
consumptus, cum sinceræ erga Deum pietatis lucu-
lentissimum specimen edidisset, constanti in omni-
bus tolerantia, coronam martyrii reportavit. Aga-
pius quoque et Thecla, prisca illi cognominis, cum
una cum supradicto Timotheo ingentem animi con-
stantiam ostendissent, damnati sunt ad bestias. Ea
vero quæ postea subsecuta sunt, quis tandem non
admiratus est cum videret, aut stupore non percussus
est cum auditu acciperet? Nam rumor gentiles
publicam solemnitatem et consueta spectacula ce-
lebrarent, ingens omnium rumor erat, præter cæ-
teros quos illi maximo favore prosequerentur, etiam
Christianos illos qui nuper damnati fuerant, cum
bestiis pugnaturus. Cumque hujus rei fama passim
apud omnes increbresceret, adolescentes numero
sex, quorum unus natione Ponticus Timolaus voca-
batur; alter Tripoli Phœnicis urbe oriundus erat,
Dionysius nomine; tertius Diospolitanae ecclesie
subdiaconus Romulus dicebatur; post hos Ægyptii
duo Pausis et Alexander; postremo alter priori illi
cognominis Alexander Gaza oriundus: hi, inquam,
omnes colligatis prius manibus, ut se ad subeun-
dum martyrium promptos ac paratos ostenderent,
contento cursu ad Urbanum qui tunc forte ad am-
phitheatrum proficiscebatur, advolarunt: se Chri-
stianos esse confitentes, palamque omnibus facien-

(21*) Τούτῳ. Forte τοῦτο, ut et col. 1476, A. Edit.

(22) Ἡ καθ' ἡμᾶς Θεκλα. Non sine causa hæc
verba Eusebius addidit, ἡ καθ' ἡμᾶς. His enim
verbis indicare voluit Theclam hanc ab illa vetere
Thecla quæ comes fuit Pauli apostoli, distinguen-
dam esse. In Menæo ad diem xix Augusti hæc Thecla
vocatur ἡ Βυζιῆτις, quod quid sibi velit nescio.
Nam Thecla de qua hic agitur, Palæstinensis fuit,
non ex Bizana urbe Thraciæ. Fieri tamen potest, ut
Thecla cuius hoc loco meminit Eusebius, e Thra-
cia fuerit oriunda. Neque enim omnes quorum hic
martyria ab Eusebio referuntur, Palæstinii fuere.
Neque in hoc libro de Palæstinis martyribus agit
Eusebius, sed de iis qui in Palæstina martyrium
pertulerunt.

(23) Μετὰ τῶν ἄλλων αὐτοῖς σπουδαζομένων.

Christophorsonus legit τῶν ἄλλων, et in neutro
genere accepit. Sic enim vertit: *Inter alia quæ
magnopere ipsis in optatis erant ad contemplandum.*
Ego vero in masculino genere hæc dici existimo,
de bestiariis scilicet nobilioribus, quos populus
summo favore prosequi solebat. Cujusmodi erat ille
quem populus Constantinopoli his acclamationibus
poscebat: *Crudeli bestia artifex parabolæ compo-
natur*, ut legitur in *Historia ecclesiastica*. Paulo post
lego ἐπιδειξασθα: cum Christophorsono et Sa-
vilio.

(24) Vulg. Πάσις. In codice Maz. et Med. scribitur
Πάσις. Ita etiam in codice Fuk. In Menologio Gra-
corum quod edidit Casinius, die 15 Martii pro Paesi
Publius dicitur.

res præ fiducia animi adversus cuncta discrimina confirmati, eos qui veri Dei cultum profiteantur. ne bestiarum quidem incursus formidare. Ac protinus quidem cum et præsidem ipsum et eos qui astabant non mediocri admiratione perculissent, custodiæ mancipati sunt. Paucis autem post diebus, 322 cum alii duo ipsis accensiti essent, quorum alter Agapius nomine, jamdudum ante illos varia tormenta perpeccus multis confessionibus inclaruerat; alter nomine Dionysius res ipsis ad corporis usum necessarias subministrabat: octo omnes uno eodemque die in urbe Cæsarea præcisus capitibus interierunt, die vicesima quarta mensis Dystri, hoc est, ante diem nonum Kalendas Apriles. Per idem tempus duo imperatores, quorum alter primum imperii gradum, alter secundum ab eo locum obtinebat, deposito imperiali cultu privatum habitum induerunt, et male habere iterum cœpit respublica. Nec multo post discisso in partes imperio Romano, bellum inexpiabile inter ipsos Romanos exarsit. Nec discidium ac tumultus qui postea subsequutus est, ante sedari potuit, quam per universum orbem Romanum pax Christianis reddita esset. Nam simul atque ea pax quasi lux quædam post obscuræ ac tenebrôsæ noctis caliginem cunctis affulsit, confestim respublica Romana in pristinum stabilitatem et concordiam ac quietem iterum restituta est; cunctis mutuam inter se benevolentiam quam a majoribus traditam acceperant, quasi postliminio recuperantibus. Verum hæc suo loco ac tempore uberius quamur.

Α τίκα μὲν εἰς οὐ τὴν τυχούσαν κατάπληξιν αὐτὸν τε τὸν ἄρχοντα καὶ τοὺς ἀμφ' αὐτὸν καταστήσαντες, δεσποτικῶς καθεργγυνοῦνται· μετ' οὐ πολλὰς δὲ ἡμέρας δευεῖν αὐτοῖς ἄλλων καταλεγέντων, τοῦ μὲν καὶ πρὸ αὐτῶν δειναῖς καὶ ποικίλαις ἤδη πρότερον καθ' ἐτέρας ὁμολογίας ἐναθλήσαντος βασιάνοις (Ἀγάπιος καὶ αὐτῷ ὄνομα ἦν), τοῦ δὲ τὰς τοῦ σώματος, αὐτοῖς χρεῖας διακονουμένου (ὄνομα δὲ καὶ τούτῳ Διονύσιος), οἱ πάντες ἕκτῳ γενόμενοι τὸν ἀριθμὸν, ἐν ἡμέρᾳ μὴ τὰς κεφαλὰς αὐθις ἐπ' αὐτῆς Καισαρείας ἀποτέμνονται, Δύστρου μηνὸς ἡμέρᾳ τετράδι καὶ εἰκάδι, ἢ πρὸ ἐννεά Καλανῶν Ἀπριλλίων καὶ αὐτῆ οὐσα ἐτύγγανεν. Ἐν τούτῳ μεταβολὴ τις τῶν κρατούντων, αὐτοῦ δὴ τοῦ πάντων ἀνωτάτου, καὶ τοῦ μετ' αὐτὸν δευτέρου, ἐπὶ τὸ ἰδιωτικὸν σχῆμα γίνεται, νοσεῖν τε αὐτοῖς ἄρχεται τὰ κοινά. Μικρὸν δ' ὕστερον διαστάσης εἰς ἑαυτὴν τῆς Ῥωμαίων ἀρχῆς, πόλεμος ἄσπονδος εἰς αὐτοὺς ἐπεγεγέρται, οὐ πρότερον τε τὰ τῆς διαστάσεως καὶ τῶν ἐπὶ ταύτῃ θορύβων κατάστασιν εἴληφεν, ἢ τὴν καθ' ἡμᾶς εἰρήνην καθ' ὅλης πρωτανευθῆναι τῆς ὑπὸ τὴν Ῥωμαίων ἀρχὴν οἰκουμένης. Ἅμα τε γὰρ αὐτῆ τοῖς πᾶσι δίκην φωτὸς, ὡς ἂν ἐκ ζοφερᾶς καὶ σκοτεινοτάτης νυκτὸς ἀνατέταλκε, καὶ αὖ πάλιν τὰ κοινὰ τῆς Ῥωμαίων ἡγεμονίας αὐθις εὐσταθῆ καὶ φιλία καὶ εἰρηναῖα ἦν, τὴν ἐκ προγόνων εἰς ἀλλήλους εὖνοιαν ἀπολαμβάνοντα. Ἄλλὰ τούτων μὲν κατὰ τὸν προσήκοντα καιρὸν ἐντελέστερον ἀποδώσομεν τὸν λόγον, νυνὶ δὲ ἐπὶ τὴν τῶν ἐξῆς ἀπίωμεν ἀκολουθίαν.

exponuntur. Nunc narrationis nostræ seriem prose

CAPUT IV.

De Apphiano martyre.

Maximinus Cæsar ex eo tempore ad imperium evectus, quasi qui odii in Deum et impietatis sibi innatæ insignia ostentare vellet, violentius quam superiores principes persecutioni nostrorum incubuit. Cum igitur omnes graviter perturbati hac illac dispergerentur, et periculum effugere unusquisque omni ope laboraret, maximusque tumultus cunctas provincias occupasset, qua tandem oratione divini amoris ardorem plenamque fiduciæ confessionem beati ac

C Μαξιμίνος Καῖσαρ αὐτόθεν (25) ἐπὶ τὴν ἀρχὴν παρελθὼν, ὡς περ τῆς ἐμφύτου θεοεχθρίας αὐτοῦ καὶ δυσσεβείας τὰ σύμβολα τοῖς πᾶσιν ἐνδείκνυμενος, γενικώτερον (26) ἢ οἱ πρόσθεν τῷ καθ' ἡμῶν ἐπαπεδύετο διωγμῷ. Πᾶσι δὴτα συγχύσεως οὐ μικρᾶς ἐπιτηρημένης, καὶ ἄλλων ἄλλοσε διασπειρομένων, διαδράναί τε τὸ δεινὸν ἐπιμελὲς ποιουμένων, χαλεπῆς τε τὸ πᾶν ἐπεχούσης κινήσεως, τίς ἂν ἐξαρκέσειεν ἡμῖν λόγος εἰς τὴν ἐπαξίαν διήγησιν τοῦ θεοῦ ἔρω-

(25) Μαξιμῖνος Καῖσαρ αὐτόθεν. Male Christophorus vertit: Maximinus Cæsar qui suis ipsis viribus ac manu imperium occupaverat. Quasi αὐτόθεν significaret, per se ac suis viribus. Maximinus quidem Augustum se ipse renuntiavit, ut scribit Eusebius in lib. viii, cap. 15. Cæsar autem factus fuerat a Galerio Maximiano. Porro Eusebius hic loquitur de Maximino adhuc Cæsare, et de ejus initio, cum secundus annus persecutionis ageretur, statim post abdicationem Diocletiani et Herculi. At igitur Eusebius Maximinum simul atque Cæsar factus est, impietatis suæ specimen edidisse. Christianos acerbissime persequendo. Ergo αὐτόθεν idem valet atque illico, exinde, ex eo tempore. Cæterum Maximinus Cæsar factus est anno Christi 304, Kalendis Aprilis, ut est in Fastis Idatii. Quod quidem cum Eusebii nostri rationibus optime consentit. Nam Eusebius scribit Maximinum post abdi-

D cationem Diocletiani Cæsarem esse factum anno secundo persecutionis, statimque, quasi potentia suæ ostentandæ causa, Christianorum persecutionem velut de novo instaurasse. Quod tamen non de ipso anno accipiendum est, quo Cæsar factus est Maximinus. Hoc enim anno nupte rebus adhuc turbatis, nec satis confirmato Galerii imperio, parumper quievit Maximinus. Itaque anno illo nullus in Palestina martyr ab Eusebio memoratur. Sequenti autem anno, qui tertius fuit persecutionis, Maximinus propositis adversus Christianos edictis persecutionem instauravit, ut in hoc capite disertè testatur Eusebius

(26) Γενικώτερον. Rectius in Maz., Med. ac Feketiano codd. scribitur γενικώτερον, et sic in Regio codice prius scriptum fuerat, ut apparet ex lituræ vestigiis.

τος, καὶ παρῆρσις τῆς εἰς Θεὸν ὁμολογίας, τοῦ μα-
καρίου καὶ ὡς ἀληθῶς ἀμνοῦ ἀνάκτου, μάρτυρος
Ἀπφιανοῦ φημι, τοῦ πρὸ πολλῶν ἐπὶ θεωρίαν (27)
ἅπασιν τοῖς κατὰ Καισάρειαν, θαυμαστὸν παράδειγμα
τῆς εἰς τὸν μόνον Θεὸν εὐσεβείας προβεβλημένου;
Εἰκοστὸν ἔτος, οὐδὲ πω τοῦτο, τῆς τοῦ σώματος ἡλικίας
ἦν αὐτῷ. Πρῶτον μὲν οὖν τῆς Ἑλληνικῆς παιδείας
ἕνεκα (27*) κοσμηκῆς (28) (ἐτύγχανε γὰρ καλῶν κατὰ
κόσμον εὖ μάλα πλούτῳ περιῤῥεομένων) τὸν πλείονα
κατὰ τὴν Βηρυτὸν διατριψάς χρόνον, παράδοξον καὶ
εἰπεῖν, ὡς ἐν τοιαύτῃ πόλει τῶν νεωτερικῶν ἐπι-
θυμιῶν ὑπεράνω γενόμενος, καὶ μὴθ' ὑπὸ ἀκμῆς
τοῦ σώματος, μὴθ' ὑπὸ τῆς τῶν νέων ἑταιρείας
διαφθαρεὶς τὸν τρόπον, σωφροσύνην ἡσπάζετο, κο-
σμίως καὶ σεμνῶς καὶ εὐσεβῶς κατὰ τὸν αἰροῦντα
Χριστιανισμῷ λόγον (29) διεξάγων, καὶ τὸν ἑαυτοῦ
παιδαγωγῶν βίον. Εἰ δὲ χρῆ μνήμην ποιησαμένου
καὶ τῆς πατρίδος αὐτοῦ, κοσμηῆσαι καὶ ταύτην διὰ
τοῦ προαχθέντος ἐξ αὐτῆς γενναίου τῆς θεοσεβείας
ἀθλητοῦ, εὐλόγως ἂν καὶ τοῦτο ποιήσωμεν. Εἰ τις
ἄρα Παγὰς ἐπίσταται τῆς Λυκίας (30) οὐκ ἄσημον
πόλιν, ἐντεῦθεν ὀρμώμενος ὁ νεανίας; μετὰ τὴν
ἐπάνοδον τῆς κατὰ τὴν Βηρυτὸν παιδείας, τοῦ πατρὸς
αὐτοῦ τὰ πρωτεία τῆς πατρίδος ἀποφερομένου, μὴ
οἶός τε φέρειν τὴν ἅμα τῷ πατρὶ καὶ τοῖς τῷ γένει
προσέχουσι συνουσίαν, ὅτι μὴδὲ ζῆν αὐτοῖς ἐδόκει
κατὰ τοὺς τῆς θεοσεβείας θεσμούς. πνεύματι δ'
ὡσπερ θείῳ κατεσχημένος (31), καὶ κατὰ τινα φυ-
σικῆν, μᾶλλον δ' ἔνθεον καὶ ἀληθῆ φιλοσοφίαν, μείζον
φρονήσας τῆς νενομισμένης τοῦ βίου δόξης, τῆς τε
τῶν σωμάτων καταπτύσας ἡδυπαθείας, κρύβδην τοὺς
οικειοῦς ἀποδράς, καὶ μὴδὲ τῶν ἐφημέρων δαπανῶν
ἐπιστραφείς ἐλπίδι καὶ πίστει τῇ εἰς Θεὸν, ἤγετο
πρὸς τοῦ θείου Πνεύματος χειρουργούμενος ἐπὶ τὴν
Καισαρέων πόλιν, ἔνθα ἠτοίμαστο αὐτῷ ὁ τοῦ μαρ-
τυρίου τῆς θεοσεβείας στέφανος. Γενόμενος δὲ ἡμῖν
αὐτοῖς ἅμα (32), καὶ ὡς ἐνὶ μάλιστα τοῖς θεοῖς λό-

revera innocentis oviculæ Ἀρρηiani martyris pro
merito poterimus exponere? Qui quidem ad portas
urbis Cæsareæ, admirabile exemplum sinceræ erga
verum Deum pietatis cunctis illius incolis spectandum
præbuit, 323 idque nondum viginti annos natus. Ac
prius quidem cum sæcularium disciplinarum causa,
utpote parentibus ortus locupletissimis, plurimum
temporis Beryti esset commoratus, incredibile di-
ctu est quo pacto in ea civitate calcatis adolescen-
tiæ cupiditatibus, nec vigore corporis, nec soda-
lium consuetudine corrumpi se passus, modestiam
amplexatus sit; honeste, sobrie ac pie ex præcep-
to Christianismi degens, moresque suos moderans
atque castigans. Quod si patriam quoque ejus com-
memorare convenit, eamque urbem, ex qua tam
generosus religionis nostræ ortus est pugil, debito
præconio exornare, equidem id faciam libentissi-
me. Si quis ergo Pagas novit urbem Lyciæ non
obscuram, inde oriundus fuit nobilis adolescens.
Qui quidem reversus postea a Berytensibus studiis,
cum pater ipsius principem locum domi obtineret,
ipse nihilominus cum patre et propinquis suis ver-
sari non sustinuit, eo quod illi ex divinæ religionis
præceptis vitam agere recusarent. Sed divino quodam
spiritu æfflatus, et præ innato philosophiæ stu-
dio seu potius cœlestis ac veræ sapientiæ amore,
vanam hujus sæculi gloriam et corporis voluptates
despiciens, clam domo aufugit. Ac ne quidem de
sumptu ad diurnum victum necessario sollicitus,
ob spem ac fiduciam quam in Deo collocaverat,
prævio et quasi manu ipsum ducente Spiritu san-
cto, Cæsaream pervenit, ubi corona martyrii ipsum
manebat. Ibi nobiscum versatus, cum ex sacrarum
litterarum lectione quantum fieri potuit brevissimo
illo tempore fructus sibi collegisset, et congrua
arctioris abstinentiæ exercitatione semet roboras-
set, tandem ejusmodi exitu inclauit, quem quisquis

(27) *Vulg. τῶν προϋλῶν ἐπὶ θεωρίαν.* Undenam
Christophorsonus interpretationem suam excul-
pserit, ignoro. Sic enim vertit: *Qui quidem in festo
quo gentiles Hecatæ sacrificare solent, omnibus
Cæsareæ civibus admirabile sue in Deum pietatis
exemplar proposuit contemplandum.* Græca quidem
verba corrupta esse satis apparet. Sed levi muta-
tione locus restitui potest hoc modo: *Πρὸ τῶν
πολλῶν ἐπὶ θεωρίαν ἅπασιν, etc.* Quam scripturam
in versione nostra secuti sumus. Confirmat hanc
emendationem ipse Eusebius infra, ubi dicit cadaver
Apphaniani martyris, quod in mare projectum fuerat,
ad ipsum litus Cæsariensis appulisse juxta ipsas
civitatis portas.

(27*) *Desideratur τῆς. Edit.*

(28) *Ἑλληνικῆς παιδείας ἕνεκα κοσμηκῆς.* Ju-
risprudentiam et Latinæ linguæ peritiam intelligit,
quæ ad honores et magistratus gerendos necessariæ
erant. Erat autem Beryti schola juris civilis, ut
multi jam pridem observarunt ex Gregorio Thau-
maturgo, Eunapio, Nouno et aliis. Hinc est igitur
quod Eusebius addidit vocem κοσμηκῆς, id est, sæ-
cularis litteraturæ. Gregorius Nazianzenus in car-
mine Nicobuli ad filium, Berytum vocat,

Φοινίκης κλυτὸν ἄστυ, νόμων ἕδος Ἀύσσοριῶν.
In Græcorum Menologiis, die 2 Aprilis, Amphianus
cum Ædesio fratre apud Berytum a B. Pamphilo
inartyre ad pietatem instructus esse memoratur.

(29) *Κατὰ τὸν αἰροῦντα Χριστιανισμῷ λόγον.*
Hoc loco αἰροῦντα positum videtur pro πρόποντα
vel προσέχοντα. Quæ locutio familiaris est Eusebio;
sic enim in fine hujus capituli, et in lib. vii, cap.
24, ex Dionysii Alexandrini libro *adversus Ne-
potein.*

(30) *Εἰ τις ἄρα Παγὰς ἐπίσταται τῆς Λυκίας.*
In codice Medicæo legitur una voce Ἀραγάς, leni
spiritu, in Mazarino Ἀραπαγάς. In Fuketiano etiam
Ἀραπάγας cum aspiratione. Sed in margine adno-
tatum est scribendum esse Ἀραγάς. De Aragis urbe
Lyciæ nihil uspiam legi. Araxa quidem Lyciæ urbs
commemoratur a Ptolemæo et Stephano. Et in
concilio Constantinopolitano inter episcopos provin-
ciæ Lyciæ qui synodo subscripserunt, ultimus
recensetur Theanthinus Araxenus. In synodo quo-
que Chalcedonensi Leontius nominatur Araxorum
episcopus. In *Menæo* Græcorum Amphianus e Lydia
oriundus fuisse dicitur.

(31) *Vulg. πνεύματι θείῳ κατισχημένος.* Sic in
omnibus libris constantissime exaratum est, nec ta-
men dubito quin legendum sit κατεσχημένος, quo-
modo et Savilius in suo codice emendavit.

(32) *Γενόμερος δὲ ἡμῖν αὐτοῖς ἅμα.* Symeon
Metaphrastes, qui Apphaniani, vel ut ipse vocat Am-
phianii martyrium ex Eusebio Pamphilo descripsisse
profitetur, hunc locum ita interpolavit: *Cumque
nobiscum in divinarum rerum studiis versaretur, et*

visu accepit, fieri nullo modo potest quin simul A
obstupuerit. Quisquis vero auditione tantum acceperit, admiretur necesse est adolescentis fiduciam, libertatem, constantiam et ante omnia consilii ac propositi ipsius audaciam. Quæ quidem zeli divinæ religionis et divini cujusdam Spiritus argumenta sunt certissima. Nam cum Maximinus secundum adversus nostros bellum excitasset, anno tertio persecutionis Diocletiani; et per omnes provincias missa essent tyranni edicta, quibus rectores 324 jubebantur operam dare, ut omnes omnium urbium incolæ diis publice sacrificarent: cumque præcones per universam Cæsaream cunctos patresfamilias ad dæmonum templa jussu præsidis evocarent; ac præterea tribuni militum singulos ex tabella nominatim citarent; omnibus ubique locorum Christianis inexplicabili malorum turbine concussis, hic quem supra nominavimus, nemini communicato consilio, clam nobis qui in eadem domo degebamus, clam universa militum cohorte qui circa præsidem stabant, ad Urbanum tunc forte libantem intrepidus accessit, fidentique animo comprehensa ejus dextra, e vestigio quidem sacrificium omittere ipsum coegit. Mox instar prudentissimi monitoris, cum divina quadam gravitate hortari eum cœpit ut ab errore desisteret. Quippe absurdum esse ut, posthabito veri ac solius Dei numine, simulacris ac dæmonibus homines sacra faciant. Id autem ut verisimile est, agebat fortissimus juvenis divina quadam virtute quæ ipsum ad hoc impulerat, omnibus, C
ut ita dicam, inclamante ac denuntiante per hoc facinus; tantum abesse ut Christiani qui quidem eo nomine digni essent, ab eo quem semel imbibissent divini Numinis cultu unquam abducerentur; quin potius nimis, et his qui minas subsequi solent cruciatibus adeo illos superiores esse, ut adhuc eo liberius in posterum loquantur, et ingenua atque intrepida voce veritatem prædicent, ipsosque etiam, si fieri possit, persecutores suos hortentur, ut abjecto impietatis errore, eum qui solus Deus est agnoscant. Post hæc supradictus juvenis, in præsentia quidem utpote tam audaci perpetrato facinore, a militibus qui præsidi apparebant, tanquam a feris bestiis discerptus, et innumera verbera toto corpore fortissime perpressus, in carcerem conjicitur. Ubi cum noctis ac diei unius spatio pedibus in nervo distentis mansisset, postero die in judicium adducitur. Compulsus deinde a iudice diis sacrificare, invictam adversus ærumnas et quantumvis horrendos dolores constantiam animi de-

in sacris litteris a magno martyre Pamphilo exerceretur, non vulgarem ad virtutem habitum adeptus est: ex quo sibi ad martyrii palmam aditum patefecit. Atqui Eusebius non a Pamphilo martyre, sed a seipso Apphianum in sacris litteris institutum esse testatur. Idque verius existimo. Nam Eusebius noster longe doctior fuit quam Pamphilus. Græcorum tamen Menzæ et Menologium a Canisio editum, cum Symeone Metaphrasta consentiunt, nisi quod Metaphrasta quidem Apphianum post reditum a Berytensibus studiis, cum venisset Cæsaream,

γοις ἐπ' ὀλίγον συλλεξάμενος, ἀσκήσει τε προσηκούσαις ἐκθυμύτατα παρασκευασάμενος, τέλος οἶον ἐπιδέδεικται, τίς μὲν πάλιν ἰδὼν οὐ κατεπλάγη; τίς δ' ἀΐθις ἀκοή παραλαβὼν, οὐκ ἂν ἐνδίκως θαυμάσειε τὸ θάρσος, τὴν παύρησίαν, τὴν ἔνστασιν, καὶ πρὸ γε τούτων, τὴν τόλμαν καὶ αὐτὸ τὸ ἐγχείρημα, ζήλου θεοσεβείας καὶ πνεύματος ὡς ἀληθῶς ὑπὲρ ἀνθρώπων παρέχοντα τεκμήρια (33); Δευτέρως γάρτοι καὶ ἡμῶν γενομένης ἐπιναστατέως ὑπὸ Μαξιμίνου, τρίτῳ τοῦ καὶ ἡμᾶς ἔπει διωγμοῦ, γραμμάτων τε τοῦ τυράννου τούτου πρῶτον διαπεφοιτημάτων, ὡς ἂν πανδημῶν πάντες ἀπαξιαπλῶς μετ' ἐπιμελείας καὶ σπουδῆς τῶν κατὰ πόλεις ἀρχόντων θύοιεν, κηρύκων τε καὶ ὅλης τῆς Καισαρέων πόλεως ἀνδρας ἅμα γυναῖξιν καὶ τέκνοις ἐπὶ τοὺς τῶν εἰδῶλων οἴκους ἐξ ἡγεμονικοῦ κελύψματος ἀναδομώμενων, καὶ πρὸς τούτοις, ὀνομαστὴν χιλιάρχων ἀπὸ γραφῆς ἕκαστον ἀνακαλουμένων, ἀφάτῳ τε κλύδωνι καπῶν τῶν πανταχόσε συγκεχυμένων, ἀφόδως ὁ δεδουλευμένος, μηδεὸς ἐπὶ τῷ πραχθησομένῳ συνειδόμενος αὐτῷ, ἡμᾶς τε ὁ κατ' οἶκον αὐτῷ συνήμεν, καὶ ἔτι πᾶν τὸ περὶ τὸν ἡγεμόνα στρατιωτικὸν στίφος ὑποκλιέμενος, σπένδοντι τῷ Οὐρβανῷ πρόσεισι, καὶ τῆς δεξιᾶς ἀκταπλήκτως αὐτὸν λαβόμενος, κατέπαυσε μὲν παραχρῆμα τοῦ θύειν, εὖ μάλα δὲ συμβουλευτικῶς μετὰ τινος θείου παραστήματος παρήνει παύσασθαι τῆς πλάνης· μὴ γὰρ καλῶς ἔχειν, καταλιπόντας τὸν ἕνα καὶ μόνον ἀληθῆ θεόν, εἰδῶλοις καὶ δαίμοσι θύειν. Τοῦτο δ', ὡς εἴοικεν, ἐνεχειρεῖτο τῷ μετράκῳ, τῆς ἐπὶ τοῦτ' αὐτὸν προαγοῦσης ἐνθέου δυνάμεως μονουχὶ βούσῃ διὰ τοῦ γενομένου, ὡς ἄρα τοσοῦτον ἀποδέοιεν Χριστιανοὶ οἱ γε ὄντως τοιοῦτοι, ἧς ἀπαξ ἤξιώθησαν εἰς τὸν τῶν ὄλων θεὸν εὐσεβείας μεταβάλλεσθαι, ὡς μὴ μόνον ὑπεράνω καθίστασθαι τῶν ἀπειλῶν καὶ τῶν ἐπὶ ταῦταις κολαστηρίων, παρήρησάξασθαι δ' εἰσέτι μᾶλλον, εὐγενεῖ τε καὶ ἀτρόμῳ γλώττῃ ἐλευθεροστομεῖν, καὶ εἰ οἶόν τε καὶ τοὺς διώκοντας αὐτοὺς μεταθεμένους τῆς ἀγνωσίας, τὸν μόνον ὄντα θεὸν ἐπιγνώσασθαι παρακαλεῖν. Ἐπὶ τούτοις ὁ περὶ οὗ ὁ λόγος, παραχρῆμα μὲν, ὅσα εἰκὸς αὐτὸν, ὡς ἂν ἐπὶ τοιοῦτῳ τομῆματι θηρῶν δίκην ἀγρίων πρὸς τῶν ἀμφὶ τὸν ἡγεμόνα διασπαρθεῖς, καὶ μυρίας καὶ ὄλου τοῦ σώματος πληγὰς ἀνδρείωτα ὑπομείνας, τέως μὲν αὐτίκα δεσμωτηρίῳ παραδίδοται. Ἐνθα νυχθήμερον ἄμφω τῷ πῶδε ἐπὶ τοῦ βασιανιστικοῦ διασθεῖς ξύλου, τῇ ἐπιούσῃ προσάγεται τῷ δικαστῆ· εἶτα θύειν ἐκδίαζομένου, πᾶσαν ἐνδείκνυται πρὸς πόνους καὶ φρικτὰς ἀγγηδῶνας καρτερίαν, τὰς πλεονάρους οὐχ ἅπαξ οὐδὲ δεύτερον, ἀλλὰ καὶ πλεονάκις ἀχρις ὀστέων καὶ αὐτῶν σπλάγγνων καταξανθεῖς,

illic a Pamphilo eruditum esse scribit. In Menzæ vero et in Menologio idem Apphianus cum fratre Eulesio Beryti a Pamphilo institutus esse dicitur, nulla Eusebii mentione facta. Adeo recentiores Græci sollicitè caverunt, ne beatissimus martyr ab Eusebio Pamphili, quem hæreticum fuisse sibi persuadebant, eruditus esse diceretur.

(33) Παρέχοντα τεκμήρια. Scribendum πῶτο, disjunctis vocibus, παρέχον τὰ τεκμήρια. Refertur enim ad vocem τὸ ἐγχείρημα, quæ præcessit.

πληγὰς τε κατὰ προσώπου καὶ αὐχένος τοσαύτας δε-
ξάμενος, ὡς μὴδ' ὑπὸ τῶν εὐ καὶ ἀκριβῶς αὐτὸν πά-
λαι εἰδόντων, διοιδήσαντα τὸ πρόσωπον, ἔτι γινώσκε-
σθαι. Ἀλλὰ γὰρ μὴδὲ πρὸς τὰ τοσαῦτα ἐνδιδόντος,
λίνοις ἐλαίῳ δεδευμένοις τῷ πόδε αὐτοῦ καλύψαντες,
πῶς ὕφηπτον ἐκ προστάξεως οἱ βασιανισταί, ἐφ' οἷς
ὁποίας ἤνεγκεν ὁ μακάριος ἀλγηδόνας, πάντα λόγον
ὑπεραίρειν μοι δοκῶ. Καθίκετο γοῦν αὐτοῦ διατῆξαν
τὰς σάρκας, καὶ τῶν ὀστέων τὸ πῦρ, ὡς κηροῦ δίκην
λειθεσθαι καὶ ἀποσπάσειν ἐκτρηχομένην τὴν ἰκμάδα
τοῦ σώματος. Ἀλλὰ γὰρ οὐδὲ πρὸς ταῦτα ἐνδοῦς,
ἤττημένων ἤδη καὶ μονοουκ ἀπειρηκότων πρὸς τὴν
ὑπὲρ ἀνθρώπου καρτερίαν αὐτοῦ τῶν ἀντιπάλων,
αὐθις δεσμοῖς εἰργνυται, τριταῖός τε αὐτὸν προσαχθεὶς
τῷ δικαστῇ καὶ τὴν αὐτὴν ὁμολογήσας πρόθεσιν, καί-
τοιγε λοιπὸν ἡμιθνής ὑπάρχων, ὑποβρύχιος θαλάττῃ
παραδίδοται. Τὰ δ' ἐπὶ τούτοις παραχρήμα γενόμενα,
βηθέντα μὲν οὐκ ἀπαικὸς παρὰ τοῖς μὴ ἔβει παρει-
ληφόνσιν ἀπιστηθήσεσθαι, ἡμᾶς δ' οὖν, καίπερ τοῦτ'
ἀκριβῶς εἰδόντας, οὐχ αἰρεῖ λόγος μὴ οὐχὶ ἐκ παντὸς
παραδοῦναι τῷ λόγῳ τὴν ἱστορίαν, τῷ καὶ μάρτυρας
εἶναι τοῦ γεγενημένου ἀπλῶς εἰπεῖν ἄπιντας τοὺς
τὴν Καισάρειαν οἰκοῦντας. Οὐδεμίᾳ γοῦν ἡλικίᾳ τῆς
παραδόξου ταύτης ἀπελείφθη θέας. Αὐτίκα γοῦν ὡς
ἔδοκει μάλιστα κατὰ μέσου πελάγους ἐν ἀπέριροις
βυθοῖς τὸν ἱερὸν ἦντως ἐκείνον καὶ τρισμακάριον
ἐμβαλεῖν, κλόνος ἀθρόως οὐχ ὁ τυχὼν καὶ βρασμὸς
αὐτὴν τε τὴν θάλασσαν καὶ τὸ περιέχον ἅπαν (34)
διακρεῖ, ὡς καὶ τὴν γῆν καὶ τὴν πόλιν ἅπασαν πρὸς
τοῦ γενομένου σεισθῆναι. Ἄμα δὲ τῷ παραδόξῳ τούτῳ
καὶ ἀθρόω σεισμῷ, τοῦ θεοῦ μάρτυρος τὸν νεκρὸν ἢ
θάλαττα, ὥσπερ μὴ οἶα τε οὔσα φέρειν αὐτὸν, πρὸ
τῶν τῆς πόλεως ἐκδράσσει: πυλῶν. Καὶ τοιαῦτα μὲν
ἦν τὰ κατὰ τὸν θεσπέσιον Ἀφριανὸν, Ξανθικοῦ μηνὸς
δευτέρου, ἧτις ἂν εἴη πρὸ τεσσαράρων Νώνων Ἀπριλ-
λίω, ἡμέρᾳ παρασκευῆς τελεωθέντα. Nonnulli
poterant, ab iislem ante portas civitatis eiectionem est.

A claravit; lateribus non semel, sed iterum ac sæpius
ad ipsa usque ossa et viscera sulcatis; totque plum-
batarum ictibus in os ac cervicem verberatus, ut
contusa ac tumefacta facie, ne ab illis quidem qui
eum optime norant agnosceretur. 325 Verum cum
ille tantis doloribus nullatenus cederet, tortores
jussu præsidis linum oleo madefactum pedibus ejus
circumponentes, ignem postea subjecerunt. Quo
facto quantos beatissimus martyr dolores persensit,
nulla ut arbitror oratione explicari potest.
Ignis siquidem consumptis ejus carnibus ad ossa
usque penetrabat: adeo ut universus humor corpo-
ris ceræ instar liquefactus stillatim diffunderet. Sed
neque his cruciatibus superatus, licet jam victis et
ob portentosam ejus fortitudinem animos despon-
dentibus adversariis, rursus in vincula compingitur.
Dehinc tertio post die judici oblatus, eademque
fidei constantiam professus, licet semivivus,
in profundum mare demersus est. Ea vero quæ
continuo subsequuta sunt illis, fortasse si retulero,
incredibilia videbuntur qui oculis suis hæc minime
viderunt. Verum tametsi id procul dubio eveni-
rum intelligam, facere nullo modo possum, quin
rem gestam posterorum memoriæ commendem:
quippe cum universi propemodum incolæ urbis Cæ-
sariæ testes hujus miraculi extiterint. Nulla certe
ætas tam stupendæ rei spectaculo non interfuit.
Postquam igitur sanctissimum illum ac beatissimum
juvenem medio mari in altissimum, ut ipsis
videbatur, gurgitem submerserunt, repente tantus
motus tantusque fragor non solum mare, verum
etiam cælum omne concussit, ut terra quoque et
ipsa Cæsariensis civitas eo motu quateretur.
Eodemque temporis momento quo repentinus ille
ac mirabilis terræ motus acciderat, divini martyris
cadaver, utpote quod marini fluctus continere non
Hujusmodi fuit exitus admirandi Apphiani die
secundo mensis Xanthici, quod est ante diem quartum Nonas Apriles, feria sexta.

CAPUT V.

De Ulpiano et Ædesio martyribus.

Ἰπὸ δὴ τὸν αὐτὸν καιρὸν, αὐταῖς τε ἡμέραις, ἐπὶ
τῆς Τυρίων πόλεως νεανίας, Οὐλπιανὸς ὄνομα, μετὰ
δυνατὸς καὶ αὐτὸς αἰκίας, μαστιγὰς τε χαλσιωτάτας,
ἄμα κυνὶ καὶ ἀσπίδι, τῷ λοβόλῳ ἐρπετῷ, ὠμοβοῖνῃ
περιβληθεὶς δορᾶ, θαλάττῃ παραδίδοται. Διό μοι δοκεῖ
ἐν τοῖς (35) Ἀφριανοῦ μαρτυρίοις εὐλόγως ἡμῖν μνη-
μονεῦσθαι καὶ οὗτος. Ἀδελφὰ δὲ τῷ Ἀφριανῷ
σμικρὸν τῷ χρόνῳ ὕστερον ὑπομείνας, ἢ μὴ μόνον
αὐτοῦ κατὰ θεὸν, καὶ σώματι δὲ ὁμοπάτριος ἀδελ-

Per idem tempus iisdemque pene diebus in urbe
D Tyro adolescens quidam Ulpianus nomine, post
crudeles plagas et acerbissima flagrorum verbera,
una cum cane et aspidе in culeum ex crudo bovis
corio insutus, in mare præcipitatus est. Proinde
cum Apphiani 326 martyrio jure merito hic a no-
bis commemorandus videtur. Aliquanto post tem-
pore Ædesius, tam secundum Deum quam juxta
carnem Apphiani frater germanus, germana cum

(34) Καὶ τὸ περιέχον ἅπαν. Metaphrastes his
verbis litus designari existimavit. Sic enim habet
Latina ejus versio apud Lipomanum tomo VII:
Cum enim in pelagi profundum sanctum Dei homi-
nem, lapidibus ad pedes ejus suspensis projecissent,
ingens confestim fragor et commotio atque æstus,
tum ipsum mare, tum circumstantis litus perturbavit,
volutusque maximus urbem concussit universam. Græci

tamen ea voce designare solent aerem qui terras ambit.

(35) Διό μοι δοκεῖ ἐν τοῖς, etc. Id est: Quamvis
Ulpianus non in Palæstina passus sit, sed in Phœ-
nicæ, tamen quia eodem tempore eodemque sup-
plicio quo Apphianus extinctus est, non absurdo
hoc loco mentionem ejus fecimus. Apparet igitur
ex his verbis, Eusebium in hoc libro solos pro-
vinciæ Palæstinæ martyres retulisse.

Ab perpeſſus eſt. Quippe poſt innumerabiles con-
feſſiones, poſt diuturnos carceris et vineulorum
cruciatuſ, poſt præſidium ſententiaſ quibuſ ad me-
talla Palæſtinæ fuerat condemnatuſ; poſt vitæ ra-
tionem plane philoſophicam quam in pallio philo-
ſophico agens perpetuo traduxerat: longiuſ enim
quam frater in diſciplinis proceſſerat, utpote qui
operam deliſſet philoſophiæ: tandem apud Ale-
xandriam cum iudicem qui de Chriſtianiaſ quæſtioneſ
habebat, ſupra modum debacchantem atque
inſultantem vididiſſet; et nunc quidem viroſ graves
variis afflicentem contumeliis, nunc muliereſ exi-
mia caſtitate præditas atque etiam virgineſ Deo de-
votas lenonibuſ ad omne genus turpitudiniſ deden-
tem, idem ac frater facere conatuſ eſt. Cum enim
hæc ipſi intolerabilia viderentur, ingenti animi ſu-
perbia accediſſet ad iudicem. Cuique verbis ſimul et
factis illum pudore atque ignominia perfudiſſet,
poſt hæc multipliceſ tormentorum cruciatuſ fortiter
perpeſſuſ, tandem in mare præcipitatuſ, eodem
quo frater genere mortis interiit. Et hæc quidem
Ædeſio tametaſ aliquanto poſt tempore, ut jam dixi,
ad hunc modum contigerunt

A φὸς (36) Αἰδέσιος, μετὰ μυρίας ὄσας ὁμολογίας καὶ
πολυχρονίους δεσμῶν κακώσεις, ἡγεμονικὰς τε ἀπο-
φάσεις, ἐν αἷς τοῖς κατὰ Παλαιστίνην δίδονται μετὰ-
λοις, καὶ μετὰ τὴν ἐν πᾶσι τούτοις φιλόσοφον ἐν τρί-
βωνος σχήματι ἀγωγῆν· καὶ γὰρ οὖν αὐτὸς πλέον τῆς
τοῦ ἀδελφοῦ παιδείας κεκτημένος, καὶ ἀπὸ μαθημά-
των φιλοσόφων ὥρμητο· τελευτῶν δὲ τὰ ἐπὶ τῆς Ἀλε-
ξανδρείῃ πάλαι τὸν αὐτῶθι συνιδὼν δικαστὴν Χρι-
στιανοῖς δικάζοντα, πέρα τε τῶν προσηκόντων ἐμπα-
ρονοῦντα, καὶ τοτὲ μὲν σεμνοῖς ἀνδράσι ποικίλως
ἐνουβρίζοντα, τοτὲ δὲ γυναῖκαſ σωφροσύνης τῆς ἀνω-
τάτω, καὶ αὐτοπαρθένουſ (37) ἀσκητριάſ, εἰς αἰσχρὰς
ὑβρεῖſ πορνοτρόφοιſ παραδίδοντα, ταυτὸν ἐγχειρήſασ
τῷ ἀδελφῷ, ὅτι δὴ ἀφόρητα εἶναι αὐτῷ τὰ γινόμενα
ἔδῳκει, παραστήματι θαρσαλέῃ πρόσεισι, λόγοιſ τε
καὶ ἔργοιſ τὸν δικαστὴν αἰσχύνῃ καὶ ἀτιμίᾳ περιβα-
λῶν (38), κατὰ τούτοιſ καρτερῶſ εὐ μάλα βασιάνων
πολυτρόπουſ ὑπομείνας αἰκίας, τὴν ἀδελφικὴν ἀπ-
ηνέγκατο, θαλάττῃ παραδοθεὶſ, τελευτῆν. Ἀλλὰ τὰ
μὲν κατὰ τοῦτον, ὡſ δ' οὖν ἔφην μικρὸν τοῦ χρόνου
ὑστερον, τοῦτον ἐγενήθη τὸν τρόπον.

CAPUT VI.

De Agapio martyre.

Anno autem quarto persecutionis adversus nos
conclatæ, die vicesimo mensis Dii, quod est ante
diem duodecimum Kalendas Decembres, feria sex-
ta, apud eandem urbem Cæsaream martyrium
prorsus memorabile perpetratum est, præſente ty-
ranno ipſo Maximino, et ob natalem suum specta-
cula populis exhibente. Cum esset vetus consu-
tudo, ut præſentibus imperatoribus magnifica, si
unquam alias, spectacula majorem solito volupta-
tem spectantibus præberent; novis undique et inu-
ſitatibz conquisitis miraculis, partim ferarum quæ
ex India aut Æthiopia aut aliunde advectæ in am-
phitheatrum introducebantur; partim hominum qui

Τετάρτῃ γε μὴν τοῦ καθ' ἡμᾶſ ἔτι διωγμοῦ, πρὸ
δώδεκα Καλανῶν Δεκεμβρίων, ἡ γένοιτ' ἂν μὴνὸς
Δίου εἰκάδι, προσαβδάτου ἡμέρα, κατὰ τὴν αὐτὴν
Καισάρειαν, γραφῆſ ὡſ ἀληθῶſ ἄξιον, αὐτοῦ δὴ τοῦ
C τυράννου Μαξιμίνου παρόντος καὶ θέας τοῖſ πλῆθει
φιλοτιμομένου κατὰ τὴν λεγομένην αὐτοῦ γενέθλιον
ἡμέραν, ἀπετελέσθη τοιοῦτον. Ἔθουſ τὸ πρὶν ὄντος,
ἐπὶ βασιλέων, εἰ καὶ ἄλλοτε, τὰſ φιλοτίμουſ θέας
πλείουſ τοῖſ θεαταῖſ ἐμπαρέχειν θυμηδίαſ, καινῶν καὶ
ξένων τὰ τε (38) συνήθη παραλλαττόντων τῶν θεαμά-
των, ζῶων ὅπῃ τῶν ἐξ Ἰνδίαſ ἡ Αἰθιοπίαſ, ἡ καὶ
ἄλλοθεν εἰσχομιζόμενων, ἡ καὶ ἀνδρῶν ἐντέχνοιſ τισὶ
σωμασκίαſ (39) παραδόξουſ ψυχαγωγίαſ τοῖſ ὄρω-

(36) Ὁμοπάτριος ἀδελφός. In Menæo Græcorum,
ad diem secundum Aprilis, Ædesius frater uterinus
Apphiani martyris appellatur.

(37) Vulg. καὶ αὐτὸ παρθένουſ. In cold. Med.,
Fuk. et Maz. legitur una voce αὐτοπαρθένουſ,
optime, ut equidem iudico. Sic enim vocat Euse-
bius Christianas virgines, quæ sponte virginitatem
suam Deo devoverant: quas Latini devotas voca-
bant. Ita enim Ausonius aliique eas appellant.
Paulo post ex iisdem codicibus emendavi ταυτὸν
ἐγχειρήſασ.

(38) Τὸν δικαστὴν αἰσχύνῃ καὶ ἀτιμίᾳ περιβα-
λῶν. Hujus loci explicatio ex Menæo Græcorum
petenda est, in quo Ædesius Hieroclem præfectum
Ægypti in Christianos sævientem, pugno dicitur
percussisse: Ὁ δὲ Αἰδέσιος, ἐν Ἀλεξανδρείᾳ τῇ κατ'
Αἴγυπτον, τοῖſ τοῦ χαλκοῦ μετὰλοιſ τάλαιπωροῦμε-
νοſ, ἐπειτὴ τὸν ἀρχοντα Ἱεροκλέα τιμωροῦμενον
τοῖſ Χριστιανοῖſ ἐβέβασατο, ἑαυτοῦ ἀφειδήſασ, αὐτο-
χείρως τὸν ἀρχοντα ἐτυφεν. Quare in hoc Eusebii
loco ἀτιμία quidem designat verbera quibus iudex
affectuſ est ab Ædesio: αἰσχύνῃ vero denotat con-
vicia quibus Ædesius iudicem ipsam appellat.
Utrumque autem indicat Eusebius hic verbis, λόγοιſ

τε καὶ ἔργοιſ τὸν δικαστὴν, etc. De Hierocle autem,
præfecto Ægypti, qui innumeris Christianorum
cædibus nobilitatus est, loquuntur Epiphanius et
Lactantius. Hic est Hierocles adversus quem Euse-
bius noster librum scripsit. Porro hunc Eusebii
D nostri locum Metaphrastes eodem prorsus modo
explicuit: Post hanc, inquit, calamitatem, incidit in
Hieroclem, qui totam Ægyptum administrabat.
Hunc cum in Dei martyres injuria sævientem animo
advertisset, sanctasque Dei virgines tradentem leno-
nibus, nec tantam iniquitatem perferre posset, simile
fraterno facinus aggreditur. Namque divino repleto
zelo procedit, et verbis ac factis Hieroclem confundit.
Manu enim sua plagas illi in os infligit, humique
supinum prosternit et cædit: ac monet, ne audeat
contra naturæ leges, Dei servos offendere.

(38) Τε. Forte γε. Edit.

(39) Ἐντέχνοιſ τισὶ σωμασκίαſ. Pantomimos
intelligit, et pegmatarios, et contigeros, et funa-
mbulos, aliorumque id genus miraculorum artifices,
qui a magnificis quibusque editoribus populo exhi-
bebantur, ut docet Claudianus in libro De consulatu
Theodori.

σιν ἐνδεικνυμένων, πάντως που καὶ τότε οἶα βασιλέως τὰς θεάς παρέχοντος, πλείδν τι καὶ παράδοξον χρῆν ὑπάρχειν ταῖς φιλοτιμίαις. Τί τοίνυν τοῦτο ἦν; μάρτυς τοῦ καθ' ἡμᾶς δόγματος παρήγετο εἰς μέσον, τῆς μόνης καὶ ἀληθοῦς εὐσεβείας ὑπεραγωνιζόμενος. Ἀγάπιος οὗτος ἦν, ὁ δεύτερος (40) ἅμα τῇ Θέκλᾳ θηρσὶν ἐπὶ βορᾷ δεδούσθαι μικρῷ πρότερον δεδηλωμένος· ὃς δὴ καὶ ἄλλοτε δεσμοτηρίου τρίτον (41) καὶ πολλάκις ἅμα κακούργοις ἐμπομπεύσας τῷ σταδίῳ (42), ἀεὶ γε μὴν κατὰ χρόνους τοῦ δικαστοῦ μετὰ τὰς ἀπειλὰς, ἤτοι κατ' οἶκτον, ἢ κατ' ἐλπίδα τοῦ μεταθῆσεσθαι τῆς προθέσεως, εἰς ἐτέρους αὐτὸν ἀγῶνας ὑπεριθεμένου, τότε δὴ βασιλέως ἐπιπαρόντος ἦγετο, ὡσπερ ἐπίτηδες εἰς ἐκεῖνον τοῦ καιροῦ πεφυλαγμένος, ὡστ' ἂν κάκιστον τὸ σωτήριον ῥῆμα, ὃ τοῖς μαθηταῖς θεῖα γινώσκει προηγόρευεν, ὡς ἄρα καὶ ἐπὶ βασιλέων ἀχθήσονται ἔνεκεν τῆς εἰς αὐτὸν μαρτυρίας, καὶ ἐπ' αὐτοῦ πληρωθεῖη. Φέρεται δὴ εἰς μέσον τὸ στάδιον σὺν καὶ τινι κακούργῳ. Φθὼν δὲ τοῦ δεσπότη τοῦτον ἐνέχεσθαι ἔλεγον. Εἶθ' ὁ μὲν τοῦ δεσπότη φρονεὺς τοῖς θηρσὶ παραβληθεὶς, ἔλεύου καὶ φιλανθρωπίας ἠξίωτο, μονονοχὶ κατ' αὐτὸν ἐκείνον τὸν ἐπὶ τοῦ Σωτήρος Βαραβῶδ. Βοαῖς δ' ἐπὶ τούτῳ καὶ εὐφημίαις τὸ πᾶν ἐξήχητο θέατρον, ὡς ἂν τοῦ μαιφθόνου φιλανθρωπῶπως πρὸς τοῦ βασιλέως σεσωσμένου, τιμῆς τε καὶ ἐλευθερίας ἠξιωμένον. Ὁ δὲ τῆς θεοσεβείας ἀθλητῆς, ἀνακαλεῖται μὲν πρότερον ὑπὸ τοῦ ευράννου, εἶτα ἄρνησιν τῆς προθέσεως αἰτήθεὶς ἐπ' ἐλευθερίας ἐπαγγελία, μεγάλη φωνῇ διαμαρτύρεται, μὴ φαύλης μὲν ἔνεκεν αἰτίας, εὐσεβείας δὲ τοῦ τῶν ὄλων Δημιουργοῦ, προθύμως καὶ μεθ' ἡδονῆς, ὅσα δ' ἂν (43) ἐπάγοιτο αὐτῷ, γενναίως ὑποστήσεσθαι. Καὶ τοῦτ' εἰπὼν, ἅμα λόγῳ τοῦργον ἐπάγει, δρομαῖος ἀναικίρως ἀπολυθείη κατ' αὐτοῦ ἄρκτω ὑπαντιάσας, ταύτη τε ἑαυτὸν ἀσμενέστατα ἐπιδεδωκὼς εἰς βορᾶν μεθ' ἦν ἔμπρους εἰς τὸ δεσμοτήριον αἴρεται. Μίαν τε ἐνταῦθα ἐπιβίωσας ἡμέραν, τῇ ἐξῆς λίθων αὐτοῦ πρερραρτηθέντων τοῖς ποσὶ, μέσῳ πελάγει καταποντοῦται. Τοιοῦτο καὶ τὸ τοῦ Ἀγαπίου μαρτύριον.

voluptate esse subiturum. Hæc locutus, simul cum dictis facta conjungens, ursæ quæ adversus ipsum dimissa fuerat, concito cursu obviam occurrit, seque ipsum bestię devorandum libentissimè obtulit. Post cujus laniatus, adhuc spirans in carcerem reportatur. Ubi cum diei spatio supervixisset, sequenti die appensis ad pedes ejus lapidibus, medio mari submersus est. Hujusmodi fuit Agapii martyrium.

328 CAPUT VII.

De Theodosia virgine, et de Dominno et Auxentio martyribus.

Ἦδη δὲ καὶ εἰς πέμπτον ἔτος τοῦ διωγμοῦ παρατα-
 0έντος, μηνὸς δευτέρῳ Ξανθοῦ, ἦτις ἐστὶ πρὸ τες-

¹ Matth. x.

(40) Ὁ δεύτερος. Olim legendum putabam δευτέρου ἔτει. Sic enim Eusebius supra in cap. 3. Sed vulgata lectio ferri potest. Ille enim Agapius secundus dicitur, ad discrimen prioris Agapii qui ante biennium passus fuerat, de quo Eusebius loquitur in dicto capite.

(41) Vulg. τοῦ δεσμοτηρίου τρίτον. Corruptus et mutilus est hic locus. Nec male Christophorsonus legi, δεσμοτηρίου ἐξαχθεῖς. Verum ego lineam integram hic omnissam esse existimo, quam ita suppleo: ἐξ-

A exercitatis ante corporibus stupenda exhibentes artis suæ specimina, spectatores mirabili voluptate 327 oblectabant: tunc quoque, utpote imperatore ipso spectacula præbente, magnificentius aliquid et admirabilius solito, in apparatu ludorum inesse omnino oportebat. Quid vero illud fuit? Nostræ religionis martyr in medium adductus est, pro vera et sola pietate pugnaturus, nomine Agapius: quem una cum Thecla ad bestias damnatum fuisse secundo persecutionis anno retulimus. Hic igitur cum ter jam antea ex carcere eductus et sæpius cum maleficis solemnī pompa traductus esset in stadio; iudice post varias comminationes alia subinde certamina ipsum differente, sive quomiseratione ejus caperetur, sive quod a proposito

B eum abduci posse sperabat, tunc tandem præsentē imperatore productus est: tanquam de industria ad id tempus reservatus, ut in ipso verbum illud compleretur quod Servator noster per divinam præscientiam discipulis suis prædixerat¹; fore ut coram regibus adducerentur propter nominis ipsius confessionem. Trahitur ergo in medium stadium una cum noxio quodam, qui dominum peremisse ferebatur. Post hæc is quidem qui dominum suum interfecerat, bestiis objectus, veniam et clementiam imperatoris promeruit, eodem pene modo quo ille qui temporibus Servatoris nostri fuit Barabbas. Quam ob causam totum repente amphitheatrum acclamationibus et laudibus personare cœpit, quia scilicet imperator cruentum homicidam benignissime servaverat, et honore ac libertate donaverat. Ille vero divinæ religionis athleta, primum quidem ab imperatore accitus est. Deinde cum ab eo postularetur ut fidei suæ propositum abjuraret, promissa ipsi, si id faceret, libertate; contenta voce professus est, se non ob aliquod crimen, sed pro pietate in Deum omnium conditorem, quæcumque sibi inferrentur supplicia non modo alacri ac forti animo, sed etiam cum

C non modo alacri ac forti animo, sed etiam cum

αχθεῖς, ἐν ᾧ κατείχετο ἔτος ἤδη τὸ τρίτον, etc. Conjectus fuerat in carcerem Agapius anno II persecutionis incunte. Tertium jam ergo annum agebat in vinculis.

(42) Ἄμα κακούργοις ἐμπομπεύσας τῷ σταδίῳ. De hoc more noxios qui ad ferrum vel ad bestias damnati erant, per arenam traducendi, supra notavi ad librum v, ubi de Attalo.

(43) Προθύμως... ὅσα δ' ἄρ. Legendum videtur ὅσα δὲ ἄν.

ante diem quartam Nonas Apriles, ipso Dominicæ Resurrectionis die, rursus apud Cæsaream Theodosia, virgo ex urbe Tyro oriunda, fidelis gravisque in primis puella, nondum octodecim annos nata, ad victos quosdam accessit, qui regnum Dei libere confiteutes ante prætorium sedebant; tum ut eos salutaret, tum ut, quod credibile est, eosdem rogaret, ut, cum ad Deum pervenissent, sui memores esse vellent. Quo facto, quasi impium quoddam ac nefarium facinus perpetrasset, correpta a militibus deducitur ad præsidem. Ille confestim ut erat insanus, et belluino quodam furoris impetu incitatus, cum eam acerbis atque horrendis tormentis excruciasset, et latera ipsius ac papillas ad ipsa usque ossa ferreis unguulis exarasset, spirantem adhuc et læto atque hilari vultu cuncta tolerantem, marinis fluctibus mergi jubet. Inde ad reliquos Christi confessores se transferens, omnes ad æris metalla quæ sunt apud Phœnum Palæstinæ damnavit. Post hæc die quinto mensis Dii, hoc est, ut Romani dicunt, Nonis Novembris, in eadem urbe Cæsarea Silvanus qui etiam tum presbyter et confessor erat, sed paulo post ad episcopatus honorem evectus martyrium consummavit, et alii quidam ejus comites; cum pro vera pietate singularem constantiam ostendissent, ad opus in iisdem metallis faciendum ab eo quem dixi præside condemnati sunt; decretumque ut pedum juncturæ candente ferro prius ipsis debilitarentur. Eodem temporis momento quo adversus istos sententiam tulerat, virum quemdam innumeris aliis confessionibus nobilitatum, Dominum nomine, qui ob singularem in dicendo libertatem universis Palæstinis erat notissimus, vivum comburi præcepit. Post hæc idem judex, in excogitandis malis eximius artifex, et qui ad doctrinam Christi expugnandam nova quædam insidiarum ac fraudum genera commentus est, inaudita prius supplicia adversus Dei cultores excogitavit. Ac tres quidem pugilatu inter se dimicantem lata sententia coegit; quemdam 329 vero sanctum ac venerabilem senem, nomine Auxentium, bestiis objecit. Alios item jam adultos et virilem ætatem ingressos, exsectis prius testiculis, ad eadem metalla damnavit. Alios rursus post acerbissima tormenta in carcerem conjecit. Inter quos erat et Pamphilus omnium sodalium mihi longe charissimus; qui præ cunctis nostræ ætatis martyribus, ob eximiam virtutem, præcipuam laudem et gloriam est consecutus. Ac primum quidem Urbanus ejus tum in arte dicendi, tum in philosophia peri-

(44) *Vulg. τῇ Κυριακῇ ἡμέρᾳ τῆς... ἀναστάσεως. In Actis mss. passionis B. Theodosiæ, non die Paschæ passa esse dicitur, sed tantum die Dominico.*

(45) *Πρό τε τοῦ δικαστηρίου. Christophorus vertit ante tribunal consideribus, quod non probō. Ego ante prætorium malui vertere. Nam victi illi ante fores prætorii stabant, donec præses, cui exhibendi erant, ad tribunal venisset. Quæ explicatio plane confirmatur sequentibus verbis.*

(46) *Πρεσβύτερον ὁμολογήσαντα. Non dubito*

σάρων Νώνων Ἀπριλλίων, ἐν αὐτῇ Κυριακῇ ἡμέρᾳ τῆς τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν ἀναστάσεως (44), αὐτοῖς ἐπὶ τῆς Καισαρείας Θεοδοσίᾳ τῶν ἀπὸ Τύρου παρθένῳ, πιστῶν καὶ σεμνότετον κόριον, οὐδ' ὅλως ἐτῶν ὀκτωκαίδεκα, δεσμῶσι τιθῆναι καὶ αὐτοῖς τὴν Χριστοῦ βασιλείαν ὁμολογοῦσι, πρό τε τοῦ δικαστηρίου (45) καθεζόμενοι, πρόσεισιν ἑαυτῶν φιλοφρονουμένη, καὶ οἷα εἰκὸς ὑπὲρ τοῦ μνημονεύειν αὐτῆς πρὸς τὸν Κύριον γενομένους, παρακαλοῦσα. Τοῦτο δὲ πράξασαν, ὡς περ ἀνόσιον τι καὶ ἀσεβὲς εἰργασμένην ἀφαρπάσαντες στρατιῶται, ἀγρουσιν ἐπὶ τὸν ἡγεμόνα. Αὐτίκα δ' οὗτος ἄτε τις ἐμμανῆς καὶ τὸν θυμὸν θηριωδέστατος, δεινὰς καὶ φρικτοτάτας βασάνους κατὰ πλευρῶν καὶ μαζῶν μέχρι καὶ αὐτῶν ὀστέων αἰκισάμενος, ἐμπτῶν ἐτ' αὐτὴν, ὅμως δ' οὖν πρὸς ἅπαντα γενηθῆναι καὶ φαιδρῶ ἰσταμένην προσώπων, τοῖς θαλαττίοις κύμασιν ἐμβληθῆναι προστάττει. Εἴτ' ἐξ αὐτῆς ἐπὶ τοὺς λοιποὺς μεταβὰς ὁμολογητὰς, τοῖς κατὰ Φαινὸς τῆς Παλαιστίνης χαλκοῦ μετάλλοις τοὺς πάντας παραδίδωσιν. Ἐπὶ τούτοις, Δίου μὲν πάλιν πέμπτη, κατὰ δὲ Ῥωμαίους Νώνων Νοεμβρίαις, ἐπὶ τῆς αὐτῆς πόλεως τοὺς ἀμφὶ Σιλβανὸν ἔτι δὴ τότε ὄντα πρεσβύτερον, ὁμολογήσαντα (46), ὃν οὐκ εἰς μακρὸν ὑπερόν ἐπισκοπῇ τιμηθῆναι τε καὶ μαρτυρίῳ συνῆθη τελεωθῆναι, γενναϊοτάτην ἔνστασιν τὴν ὑπὲρ εὐσεβείας ἐπιδειξαμένου, τοῖς εἰς τὸ αὐτὸ χαλκοῦ μέταλλον πύνοις ὁ αὐτὸς ἐγκρίνει, καυτῆρι προτέρων ποδῶν τὰς ἀγκύλας αὐτοῖς ἀχρειωθῆναι προστάξας, ἐκδίδωσιν. Ἄμα δὲ τῇ κατὰ τούτων ἀποφάσει, ἀνδρα μυρίαῖς ἄλλαις ὁμολογίαις διαπρέψαντα, Δομνίνος ἦν οὗτος ὁ διὰ περιττὴν ἐλευθερίαν τοῖς κατὰ Παλαιστίνην ἅπασιν γνωριμώτατος, τῇ διὰ πυρὸς ἐκδίδωσι κολάζει· μεθ' ὃν ὁ αὐτὸς δικαστὴς δεινὸς ἐπινοητῆς τις ὦν κακίας, καὶ τῶν κατὰ τῆς τοῦ Χριστοῦ διδασκαλίας ἐπιχειρημάτων καινοουργός, τὰς μετ' ἀκουσθεσίας πώποτε κατὰ τῶν θεοσεβῶν ἐπὶ τιμωρίας· καὶ τρεῖς μὲν εἰς τὸ μονομαχεῖν ἐπὶ πυγμῇ (47) καταδικάζει, Αὐξέντιον δὲ σεμνὸν καὶ ἱερὸν πρεσβύτερον, θηριῶν βορὰν παραδίδωσιν, ἄλλους δ' αὖ πάλιν τελείων ἀνδρῶν φέροντας ἡλικίαν εἰς εὐνούχους ἐκτεμνόν, τοὺς αὐτοῖς κατακρίνει μετάλλοις, ἑτέρους δ' αὖ πάλιν μετὰ χαλεπῆς βασάνους δεσποτικῶν καθείργουσιν, ἐν οἷς καὶ ὁ πάντων ἐμὸς πολεινότετος ἐταίρων Πάμφιλος ἦν, τῶν καθ' ἡμᾶς μαρτύρων ἀνὴρ πάσης ἔνεκεν ἀρετῆς ἐπιδοξότατος. Τοῦτου τὴν ἐν ῥητορικῆς λόγοις φιλοσόφοις τε μαθημασιν ἀπόπειραν πρότερον ὁ Οὐρβανὸς λαδῶν, εἰθ' ὑπερόν θύειν καταναγκάσας, ὡς ἀνανεύοντα καὶ μετ' ὅλως ἐν λόγῳ τὰς ἀπειλὰς ἑώρα τιθέμενον, τὸ πανύστατον ἀγρίανας, σφοδροτέραις αὐτὸν αἰκίζεσθαι βασάνοις προστάττει. Καὶ δὴ ταῖς κατὰ τῶν πλευρῶν

quin scribendum sit ὁμολογήσαντας. Sic enim construenda sunt hæc verba : τοὺς ἀμφὶ Σιλβανὸν ὁμολογήσαντας.

(47) *Μονομαχεῖν ἐπὶ πυγμῇ. Vide cap. 8, ex quo discimus eos qui sententia iudicis ad hujusmodi certamina condemnati fuerant, traditos esse procuratoribus Cæsaris, qui eos quotidianis proliis exercebant, ut in arenam quandoque produci possent.*

αὐτοῦ δι' ἐπιμόνων καὶ φιλονεικῶν ζυστήρων ὁ θη-
ρωδέστατος μονονουχι ἐμφορηθεὶς, αἰσχύνῃν γε μὴ
ἐπὶ πᾶσι καταχέμενος, τοῖς ἐν τῷ δεσμοτηρίῳ καὶ
αὐτὸν ὁμολογηταῖς καταλέγει. Ἐπὶ δὲ τῇ κατὰ τῶν
ἀγίων ὠμότητι ὁποῖα ἀμοιβῆς παρὰ τῇ θεῖᾳ δίκῃ
τεύξεται, τοσαῦτα κατὰ τῶν Χριστοῦ μαρτύρων ἐμ-
παροινήσας, διαγνώωναι ῥάδιον ἐκ τῶν τῆδε προσι-
μίων, δι' ὧν εὐθύς καὶ οὐκ εἰς μακρὸν τοῖς κατὰ τοῦ
Παμφίλου τετολημμένοις, αὐτὸν ἐστὶ τῆς ἡγεμονίας
ἐχόμενον, ἡ θεῖα μετῆλθε δίκη (48), ἀθρόως οὕτω
τὸν χθὲς ἄνω που ἐφ' ὑψηλοῦ βήματος δικάζοντα, καὶ
πρὸς τοῦ στρατιωτικοῦ δορυφοροῦμενον σίφους, ὄλου
τε τοῦ Παλαιστίνων ἔθνους ἐπέρχοντα, ὁμοδιακτόν τε
οἶα φιλαίτατον καὶ ὁμοτράπεζον αὐτῷ τῷ τυράννῳ
καθεστῶτα, διὰ μιᾶς γυμνώσασα νυκτὸς, καὶ τῶν
τοσοῦτων ἀξιωματῶν ἔρημον καταστήσασα, ἀτιμίαν
τε καὶ αἰσχύνῃν ἐπὶ τῶν πρότερον ὡς ἂν ἄρχοντα
αὐτὸν τεθηπότων καταχέασα, δειλὸν τε καὶ ἀνανδρον,
γυναικώδεις τε προϊέμενον φωνὰς καὶ ἰκασίας ὅλῳ
τῷ ἔθνει οὐ δὴ καὶ ἤρχεν, ἐπιδείξασα, αὐτὸν τε τὸν
Μαξιμίον ἐφ' ᾧ τὸ πρὶν γαυριῶν ἐφρυάττετο, ὡς
ἂν διαφερόντως αὐτὸν τῶν δρωμένων αὐτῷ καθ' ἡμῶν
ἐνεκα στέργοντι, δικαστὴν ἀπηνῆ καὶ ὠμότατον ἐπ'
αὐτῆς τῆς Καισαρείας καταστήσασα· ὡς καὶ τὴν ἐπὶ
θανάτῳ κατ' αὐτοῦ ψήφον ἐξενεγκεῖν, μετὰ πολλὴν
τὴν ἐφ' οἷς ἐξηλέγγετο ἀτοπήμασιν αἰσχύνῃν. Ἀλλὰ
τοῦτο μὲν ὁδοῦ πάρεργον ἡμῖν εἰρήσθω· γένοιτο δ'
ἂν προσήκων καιρὸς ἐν ᾧ τῶν δυσσεβῶν οἱ μάλιστα
καθ' ἡμῶν ἐστρατεύσαντο, αὐτοῦ τε τοῦ Μαξιμίου
καὶ τῶν ἀμφ' αὐτὸν, τὰ τέλη καὶ τῶν βίων τὰς κατα-
στροφὰς ὁ λόγος ἡμῖν ἐπὶ σχολῆς περιλήψεται.

ob ea quæ adversus nostros crudeliter agebat, inexorabilem et crudelissimum ipsi iudicem in
urbe Cæsarea constituit. Post plurima enim opprobria, quibus, ob illa quorum convictus fuerat
crimina affectus est, tandem imperator capitali eum sententia damnavit. Sed hoc a nobis obiter di-
ctum 330 sit. Cum vero opportunum tempus adfuerit et impiorum qui præcipue adversus nos insurre-
xerunt, et ipsius adeo Maximini eorumque quos habuit consiliorum ministros, mortem ac funestos
exitus commodius memorabimus.

CAPUT VIII.

De aliis confessoribus deque Valentinæ ac Pauli martyrio.

Καὶ εἰς ἕκτον δὲ ἔτος πνεύσαντος ἐπιμόνος τοῦ
καθ' ἡμῶν χειμῶνος, εἶχε μὲν πρὸ τούτου (49) τὸ
καλούμενον ἐν Θηβαίῳ φερωνύμως οὐ γεννάται πορ-
φυρίτου λίθου μέταλλον, πλείστην ὄσσην πληθὺν τῶν
τῆς θεοσεβείας ὁμολογητῶν· ἐξ ὧν, τρισὶ δέουσι τὸν
ἀριθμὸν, ἑκατὸν ἄνδρες ἅμα γυναῖξί καὶ κομιδῇ νη-
πίοις πρὸς τὸν Παλαιστίνης ἡγούμενον διαπέμπονται·
οὗς τὸν τῶν ὄλων Θεὸν καὶ τὸν Χριστὸν ὁμολογήσαν-
τας, τῶν σκαίων ποδῶν τὰς ἀγκύλας αὐτοῖς νεύροις
καυτήρσιν ἀπομηθῆναι, καὶ αὐτὰ πάλιν τῶν ὀφθαλμῶν
τοὺς δεξιούς πρῶτον μὲν ξίφασιν αὐτοῖς ὑμέσι καὶ
κόραις ἐκκοπήναι, εἶτα δὲ πυρὶ διὰ καυτήρων πάμπαν
εἰς ῥίξας αὐτὰς ἀχρεωθῆναι, Φερμιλιανὸς ὁ τῆδε διά-

A tiam experimento aliquo cognoscere voluit : deinde
sacrificare illum jubens, cum renuentem minasque
ipsius aspernantem videret, supra modum effera-
tus, gravioribus eum tormentis excruciarī præcep-
pit. Post hæc unguularum quibus latera ejus per-
sulcaverat crebritate ac pertinacia tantum non
carnibus illius pastus vir immanissimus, cum ex
his omnibus nihil præter dedecus atque ignomi-
niam retulisset, tandem illum cæteris qui in car-
cere erant confessoribus aggregavit. Hic porro qui
adversus martyres Christi tantopere debacchatus
est, cujusmodi pœna apud justissimum Dei tribu-
nal afficiendus sit, ob sævitiam qua in sanctos est
usus, ex ipsis quæ in hac vita expertus est quasi
proludiis licet cognoscere. Etenim statim post illa
quæ adversus Pamphilum nefarie admiserat, eum
adhuc provinciam administrantem ultio divina cor-
ripuit. Quæ quidem hominem illum qui hesterno
die in excelso tribunali residens jus dicebat, mili-
tium satellitio stipatus, totiusque provinciæ Palæ-
stinæ rector, qui contubernalis tyranni, utpote
amicorum præcipuus, et conviva ejusdem exstite-
rat : repente unius noctis spatio spoliatum cunctis
hisce dignitatibus nudavit ; et coram ipsis qui nu-
per illum utpote præsidem coluerant, pudore atque
ignominia perfudit : et abjectum atque ignavum,
vocesque ac preces muliebri more fundentem, uni-
versæ quam rexerat gentis conspectui exhibuit :
ipsum denique Maximinum, quo sese maxime ille
efferebat, utpote ejus charus in primis et acceptus

Cum in sextum usque annum persecutionis ad-
versus nos procella continuo desæviret, ex con-
fessoribus divinæ religionis quorum innumerabilis
multitudo jampridem apud Thebaidem versabatur
in loco qui Porphyrites vocatur ex nomine mar-
moris quod ibidem effoditur, centum fere viri
tribus demptis, una cum mulieribus et parvulis
admodum liberis, ad præsidem Palæstinæ trans-
missi sunt. Quibus omnibus, cum universorum
opificem Deum Christumque confessi essent, Firmi-
lianus præses, qui Urbano successerat, sinistri
pedis curvaturas simul cum ipsis nervis candente
ferro excindi : dextrosque oculos primum quidem

(48) *Θεῖα μετῆλθε δίκη.* Post hæc verba punctum locandum est, non vero post ἀθρόως οὕτως, licet manuscripti codices vulgatam interpunctionem conferrent.

(49) *Πρὸ τούτου.* Male Christophorsonus hæc

verba πρὸ τούτου retulit ad vocem καλούμενον. Sic enim vertit, *in loco Porphyrite appellato, qui jam antea ex vena lapidis quæ ibi nascitur, nomen duxerat.* Atqui πρὸ τούτου refertur ad vocem εἶχε.

mucronibus confodi simul cum membranis et pugillis; deinde ad ipsas usque radices cauterio peruri, tanquam ex imperatoris mandato præcepit. Post hæc ad metalla provinciæ Palæstinæ, laboribus et ærumnis conficiendos transmittit. Nec vero hos solos hujusmodi supplicia perpessos vidimus; verum etiam ex Palæstinis illos quos ad pugilatus certamina condemnatos paulo ante retulimus: eo quod scilicet nec annonam ex principis ærario accipere, nec consueto pugilibus more quotidianis proludis exerceri sustinerent. Quam ob causam non solum procuratoribus, sed ipsi etiam Maximino exhibiti, cum invictam in Christi confessione constantiam famis et flagrorum tolerantia declarassent, eadem cum illis de quibus diximus pertulerunt; adjunctis quibusdam aliis confessoribus in ipsa urbe Cæsarea. Post hos deinde quidam alii qui apud Gazam capti fuerant, dum ad audiendas sacræ Scripturæ lectiones convenirent; pars easdem quas superiores illi oculorum pedumque mutilationes sustinuerunt: pars sulcatis lateribus multo graviores cruciatus pertulerunt. Ex quibus **331** quædam in muliebri corpore virilem animum gerens, cum stupri comminationem non sustineret, jacto adversus tyrannum convicio, quippe qui tam sævis iudiciis regendas provincias commisisset, primum quidem flagris verberata est, dein sublimis in equuleo suspensa, adnotas lateribus unguis pertulit. Cum vero ministri ad id constituti, omni pertinacia omnique virium nisu instantes, jussu iudicis eam excruciarent, alia quædam mulier, quæ virginitalis propositum perinde ac prior complexa fuerat, ipso quidem aspectu vilis ac despicibilis, verum forti et supra quam sexus ferebat sublimi animo prædita, ac longe præstantior pugnantibus illis qui apud Græcos ob libertatem in loquendo omnium ore celebrantur, cum tantam atrocitatem atque immanitatem ferre non valeret, ex media turba inclamare adversus iudicem cœpit: «Quousque tandem adeo crudeliter meam torquebis sororem?» Quo dicto ille exacerbatus, corripit repente mulierem jubet. Tracta igitur in medium, cum Augusto Servatoris nostri nomine sese indigtasset, primum quidem blandioribus verbis sollicitata est ut sacrificare vellet. Sed cum id abnueret, vi ad aram pertracta est. Tum vero illa sui similis, nec de priore alacritate quidquam remittens, firmo ac fidenti pede aram calcibus inessit, eamque cum imposito ipsi rogo disturbat. Quam ob causam iudex, instar tru-

A δοχος Ούρβανῷ πεμφθεὶς ἡγούμενος, ὡς ἂν ἐκ βασιλικῶν νεύματος προστάττει· κἀπειτα αὐτοὺς τοὺς κατὰ τὴν ἐπάρχιον μετὰλλοις μόθου καὶ κακοπαθείας ἔνεκεν, ταλαιπωρεῖσθαι παραδίδωσιν. Οὐ τοῦτους ἐξ ἄρα μόνον τὰ τρικαῦτα παθόντας ἔρκει παραλαβεῖν ὀφθαλμοῖς, ἀλλὰ καὶ Παλαιστίνων τοὺς ἐπὶ πυγμῇ εἰς μονομαχίας κατακεκρίσθαι, μικρῶ πρόσθεν δεηλωμένους, ἐπεὶ μήτε τὰς ἐκ τοῦ βασιλικῶν ταμείου τροφὰς, μήτε μὴν τὰς ἐπιτηδείους τῇ πυγμῇ μελέτας ὑπέμενον· ἔφη δὲ οὐκ ἐπιτρόποις (50) αὐτὸ μόνον οἱ δηλούμενοι, ἀλλὰ καὶ αὐτῷ Μαξιμίνῳ τούτου γε ἕνεκα παραστάντες, γενναιοτάτην ἔνστασιν ὁμολογίας διὰ λιμοῦ καρτερίας καὶ μαστιγῶν ὑπομονῆς ἐνδειξάμενοι, τὰ ὁμοια τοῖς δηλωθεῖσι πεπόνθασι, μεθ' ἑτέρων προστεθέντων αὐτοῖς ὁμολογητῶν ἐπ' αὐτῆς τῆς Καισαρείας. **B** Ἐν κατὰ πόδας ἐπὶ τῇ τῶν θεῶν ἀναγκασμάτων συγκροτήσει (51) κατὰ τὴν Γαζαίων πάλιν ἀλόντες ἑτέροι, οἱ μὲν τὰς αὐτὰς τούτοις ὑπέμεναν κατὰ τε τῶν ὀφθαλμῶν καὶ τῶν ποδῶν πάθος, οἱ δὲ καὶ ἐπι μείζους (52), φοβερωτάτων κατὰ τῶν πλευρῶν ἐπειράθησαν βασάνων. Ἐξ ὧν μία τις, τὸ μὲν σῶμα γυνή, τὸν δὲ λογισμὸν ἀρῆν, πορνείας ἀπειλήν μὴ ἐνεγκούσα, εἰποῦσά τι ῥήμα κατὰ τοῦ τυράννου, ὡς ἂν οὕτως ὁμοίως δικασταῖς τὴν ἀρχὴν ἐπιτετραφετός, πρῶτον μὲν μαστιγίζεται, εἶτα δὲ μετέωρος ἐπὶ τοῦ ξύλου γενομένη, τὰς πλευρὰς αἰκίζεται. **C** Ὡς δ' ἐπιμόνωσ καὶ σφοδρῶς ἐκ προστάξεως τοῦ δικαστοῦ τὰς βασάνους ἐπήγον οἱ ταύτην τεταγμένοι, ὑπὲρ τοὺς παρ' Ἑλλήσιν ἐκείνους μαχητὰς ἐπ' ἐλευθερίᾳ τεθρολλημένους, μὴ βαστάσασα τὸ ἀνηλεὲς καὶ ὠρὸν καὶ ἀπάνθρωπον τῶν πραττομένων, ἀλλή τις ὁμοίως τῇ προτέρᾳ τὸν τῆς παρθενίας ἐπανηρημένη σκοπόν, τὸ μὲν σῶμα πάνυ γε τὸ δοκεῖν εὐτελεῖς καὶ τὴν εἶν εὐκαταφρόνητος, ῥωμαλέα δὲ ἄλλως τὴν ψυχὴν, καὶ μείζονα τοῦ σώματος τὸν λογισμὸν ἐνεστερνισμένη· **D** Καὶ μέχρι τίνος, ἐκ μέσου τοῦ ὄχλου, ἐτὴν ἐμὴν ὠμῶς οὕτω βασανίζεις ἀδελφὴν; ἀνεκράγε πρὸς τὸν δικαστὴν· ὁ δὲ πικρότερον ὑποκινήθεις, αὐτίκα συλλεφθῆναι καλεῖται τὴν ἀνθρώπων. Εἶτα σύρεται εἰς μέσον, καὶ τὸ σεβάσιον τοῦ Σωτῆρος ἐπιγραφάμενη ὄνομα, πρῶτον μὲν λόγοις θύειν ἀνεπέθετο, ὡς δ' ἠπέθει, βίξ πρὸς τὸν βωμὸν εἴλκετο. Ἡ δὲ ἀδελφὰ ἐαυτῇ πράττουσα καὶ τῆς προτέρας ἐχρόμένη προθυμίας, ἀτρεμεῖ καὶ θαρσαλέῳ ποδί, λᾶξ ἐντείνει τῷ βωμῷ, καὶ τὰ εἰς αὐτὸν (53) ἅμα τῇ ἐπιχειρήσει ἀνατρέπει· **D** πρῶτ' ἢ θύρας ἀγρίου δίχην ὁ δικαστὴς ὄξυνθεῖς τὸν θυμὸν, τοσαύτας μὲν αὐτῇ πρότερον αἰκίας κατὰ τῶν πλευρῶν ἐπιτίθησιν, ὅσας οὐδενὶ τῶν πόσι, μονοουχὶ καὶ ὠμῶν τῶν σαρκῶν αὐτῆς ἐμπορηθῆναι

(50) Ἐπιτρόποις. Intelligo procuratores familie gladiatoriae ac ludi matutini, quorum mentio in vetustis inscriptionibus. Hi enim curam habebant gladiatorum fiscalium, eisque annonas ex fisco præbebant.

(51) Ἐπὶ τῇ τῶν θεῶν ἀναγκασμάτων συγκροτήσει. Christophorsonus presbyteros ac diaconos intellexit, qui populum ad audiendas sacræ Scripturæ lectiones collegerant, quod quidem in privatis ædibus tunc fieri necesse erat. Dirutis enim ecclesiis et oratoriis, Christiani non nisi in privatis domibus conventus habere poterant.

(52) Οἱ δὲ καὶ ἐπι μείζους. Post hæc verba rone notatur in cod. Regio. Itaque scribendum est, φοβερωτάτων γὰρ κατὰ τῶν πλευρῶν, etc. Alioqui hinc erit oratio.

(53) Καὶ τὰ εἰς αὐτὸν. Dictum videtur pro τὰ ἐν αὐτῷ. Thus videlicet et accerram intelligit, et alia ejusmodi quæ super aram imponebantur. Possent etiam deleri verba illa τὰ εἰς, ut intelligatur martyr aram ipsam utpote tumultuario opere ex tabulis lignicis fabricatam, cum igne et thuribulo imposito subvertisse.

γλιχόμενος ὡς δὲ κόρον αὐτῷ ἦδη τὰ τῆς μανίας ἄλάμβανεν, ἀμω ζεύξας, αὐτὴν τε ταύτην ἅμα τῇ πρὸς αὐτῆς ἀδελφῇ προσαγορευθείσῃ, τὸν διὰ πυλῶς αὐτῶν καταψήφίζεται θάνατον. Τούτων ἡ μὲν προτέρα τῆς Γαζαίων χώρας ἐλέγετο (54), τὴν δ' ἕτεραν Ἰστέον ἀπὸ τῆς Καισαρέων ὠρηθῆσαι, τὴν πολλοῖς γινώριμον Οὐαλεντίναν τὸννομα. Τὸ ἐπὶ τούτῳ μαρτύριον πῶς ἂν κατ' ἀξίαν διέλθοιμι, οὐ κατῆξεται ὁ τρισμακάριος Παῦλος; κατὰ μὲν τὴν αὐτὴν ταύταις ὕραν ὑπὸ μίαν ἀπόφασιν τὴν ἐπὶ θανάτῳ κριθεῖς, πρὸς αὐτῇ δὲ τελειώσει τὸν ἀποτέμνειν αὐτὸν ὅσον οὐπω μέλλοντα, βραχὺ τι ὥρας ἐνδοῦναι αὐτῷ ἀντιβολήσας ὅς τυχῶν, λαμπρᾶ καὶ γεγωνῶ φωνῇ, πρῶτον μὲν τὰς ὑπὲρ τῶν ὁμοεθνῶν ἐπρυτάνευε τῷ Θεῷ δι' εὐχῶν καταλλαγὰς, ἣ τάχος ἐλευθερίαν αὐτοῖς ἐνδοθῆναι ποτιώμενος· εἰθ' ὑπὲρ τῆς Ἰουδαίων πρὸς τὸν Θεὸν διὰ Χριστοῦ προσαγωγῆς ἠξίου· εἰθ' ἐξῆς κατέβαινε τῷ λόγῳ, τὰ αὐτὰ καὶ Σαμαρείταις ἐπευχόμενος· καὶ τοὺς ἐν πλάνῃ δὲ καὶ ἀγνωσίᾳ Θεοῦ τῶν ἐθνῶν ὄντας, εἰς ἐπίγνωσιν ἐλθεῖν αὐτοὺς (55), καὶ τὴν ἀληθῆς εὐσέθειαν ἀναλαθεῖν παρεκάλει, μὴδὲ τοὺς τότε παμμυγῆ περιεστῶτας, ἀτημελήτους καταλιπὼν. Μεθ' οὗς πάντας, ὡς τῆς πολλῆς καὶ ἀφάτου ἀνεξικακίας! καὶ ὑπὲρ τοῦ τὸν θάνατον αὐτῷ προστιμῆσαντος δικαστοῦ, τῶν τε ἐπὶ πᾶσιν ἀρχόντων, ἔτι τε καὶ τοῦ ὅσον οὐπω τῆς κεφαλῆς αὐτὸν ἀποτεμοῦντος, εἰς ἐπήκρον αὐτοῦ τ' ἐκείνου καὶ τῶν παρόντων ἀπάντων, τοῦ τῶν ὄλων ἐδεῖτο Θεοῦ, μηδαμῶς αὐτοῖς ἐν ἀριθμῷ γενέσθαι τὴν εἰς αὐτὸν ἀμαρτίαν, παρακαλῶν. Ταῦτα καὶ τὰ τοιαῦτα μεγάλην τῇ φωνῇ κατευξάμενος, καὶ μονουχοῦ τοὺς πάντας ὡς ἂν ἀδικῶς ἀναιρούμενος, εἰς οἶκτον ἐλύσας καὶ δάκρυα, ὅμως αὐτὸς ἑαυτὸν σχηματίσας (56), καὶ τὸν αὐχένα γυμνὸν τῇ τοῦ ζήφους ἀποτομῇ παραδούς, θεῖω κατεκοσμηθῆ μαρτυρίῳ, μὴνδὲ Πανέμου πέμπτη καὶ εἰκάδι, ἣ λέγοιτ' ἂν πρὸ ὀκτῶ Καλανῶν Αὐγούστου. Καὶ τὰ μὲν κατὰ τοῦσδε τοιοῦτο τέλος εἶχεν. Οὐ μακροῦ δὲ διαδραμόντος χρόνου, αἰθῆς ἐκ τῆς Αἰγυπτίων γῆς οἱ θαυμάσιοι τῆς εἰς Χριστὸν ὁμολογίας ἀθληταὶ τριάκοντα πρὸς ἑκατὸν, ἐκ προστάξεως Μαξιμίμου τὰς αὐτὰς τοῖς προτέροις ἐπ' αὐτῆς Αἰγύπτου εἰς τε τοὺς ὑφθαλμοὺς καὶ τοὺς πόδας συμφορὰς ὑποστάντες, τοῖς δεδωλωμένοις ἐν Παλαιστίνῃ μετ' αὐτοῖς, οἱ δὲ τοῖς κατὰ Κιλικίαν κατάκρυτοι παραπέμπονται.

longo post tempore rursus ex Ægypto centum ac triginta athletæ, Christianæ fidei confessione nobiles, easdem quas superiores illi oculorum ac pedum mutilationes jam antea in Ægypto perpassi, jussu

(54) Τούτων ἡ μὲν προτέρα τῆς Γαζαίων χώρας ἐλέγετο. Desideratur hujus virginis nomen, quod quidem magnopere dolendum est. Sed hanc lacunam supplebimus ex *Menologio* Græcorum, in quo ita scribitur die 15 Julii: *Eodem die SS. martyrum Valentiniæ et Theæ, quæ fuerunt ex Ægypto ad urbem Diocæsaream deducæ, et Firmiliano judici oblatae, Christi veri Dei nostri confessæ nomen, sinistris pedibus combustis, et dexteris oculis effossis, gladio et igne consummatæ sunt.* Quæ tamen narratio non convenit cum Eusebii nostri narratione. Neque enim Eusebius eas in Ægypto comprehensas esse dicit; sed alteram Gazæ captam esse memorat,

culentæ cujusdam bestię percitus, primum quidem ejus latera tot tantisque unguularum ictibus laniari præcepit, quot nullius unquam antea, adeo ut crudis ejus carnibus saturari velle videretur. Postquam vero improbitatis ipsam satiety cœpit, ambas simul copulans, hanc ipsam scilicet cum illa quam sororem suam appellaverat, flammis jussit absumi. Harum prior ex regione Gazensium orta esse ferebatur: altera vero Valentina nomine, multis probe cognita, patriam habuit Cæsaream. Illud autem martyrium proxime subsecutum, quo beatissimus Paulus exornatus est, quo tandem modo pro dignitate explicare possim? Qui cum eodem temporis articulo eademque qua virgines illæ sententia, capitali supplicio damnatus fuisset, imminente consummationis suæ tempore, a carnifice qui capiti ipsi jamjam erat præcisurus, breve temporis spatium sibi concedi flagitavit. Eoque impetrato, **332** contenta voce primum quidem pro universa Christianorum gente preces ad Deum fudit, orans ut iisdem reconciliari vellet, utque pax illi ac securitas quamprimum restitueretur. Tum pro Judæis supplicavit, ut per Christi fidem ad Deum conversi accederent. Deinde ordine progressus, eadem pro Samaritis obsecravit. Post hæc pro gentilibus qui errore mentis impliciti et ignoratione obcæcati tenebantur, Deum precatus est, ut ad agnitionem ejus tandem pervenirent, veramque religionem susciperent. Sed nec promiscuæ circumstantium turbæ mentionem prætermisit. Post hos omnes (o vere eximiam et inexplicabilem animi mansuetudinem!) pro ipso judice a quo capitis supplicio damnatus fuerat, pro imperatoribus, ac pro ipso etiam carnifice qui cervicem ipsi jamjam erat præcisurus, illo ipso et cunctis qui aderant audientibus, supplex Deum omnipotentem rogavit, ne quod in ipsum admittentibus facinus, illis imputaretur. Hæc clara voce precatus, cum universi miseratione ejus commoti, utpote qui innocens occideretur, lacrymas funderent, nihilominus semet ipse composuit, nudamque cervicem gladio feriendam præbens, divino martyrio decoratus est die 25 mensis Panemii, hoc est, ante diem octavum Kalendas Augusti. Et hu-

jusmodi quidem exitus fuit martyrum illorum. Non minus nobilibus Christianæ fidei confessione nobiles, easdem quas superiores illi oculorum ac pedum mutilationes jam antea in Ægypto perpassi, jussu ad Ciliciæ provinciæ metalla damnati, ac deducti

alteram vero Cæsareæ, Valentianam nomine. Sed neque sinistros pedes candenti ferro debilitatos, aut dextros oculos eis effossos esse dicit.

(55) *Εἰς ἐπίγνωσιν ἐλθεῖν αὐτοὺς.* Malim scribere αὐτοῦ, supple τοῦ Θεοῦ. Nostri tamen codices nihil mutant.

(56) *Ὅμως αὐτὸς ἑαυτὸν σχηματίσας.* Longe aliam scripturam exhibent codices Fuketii et Savillii. Sic enim habent ἡ νόμος, id est *ut moris est.* Quæ lectio haudquaquam spernenda mihi videtur. Cæterum de hujus Pauli martyrio mentio fit etiam in *Menologio*, die 15 mensis Julii.

CAPUT IX.

De renovata acrius persecutione; et de Antonino, Zebina, Germano aliisque martyribus.

Cæterum post tot egregia nobilium Christi mar- A
tyrum facinora, cum persecutionis incendium im-
minui et sacro ipsorum cruore quasi restingui jam
cœpisset; cumque his qui per Thebaidem ad me-
talla damnati graviter vexabantur, quies ac libertas
esset indulta; cumque jam liberiores spiritum du-
cturi, et puriore quod aiunt aura fruituri essemus;
rursus ille qui persequendi potestatem 333
natus fuerat, nescio quo modo quove impulsu adver-
sus Christianos de integro inflammatus est. Repente
siquidem edicta Maximini contra Christianos quo-
quoversus per singulas sunt missa provincias. Si-
mul præsidēs, ipsique præfectus prætorii proposi-
tis edictis et epistolis ac publicis jussionibus, insta-
bant curatoribus civitatum et magistratibus ac
tabulariis, ut imperatoris præceptum executioni
mandarent, quo jussum erat ut idolorum quidem
delubra quæ vetustate collapsa erant, omni cura
ac studio instaurarent; cunctos vero tam viros
quam mulieres una cum servulis et infantibus, sa-
crificare et libare diis immortalibus cogerent, et
immolatis hostiarum carnibus vesci; utque cuncta
in foro venalia sacrificiorum libationibus inquinarentur;
et ante publicas balneas quasi in insidiis
collocarentur custodes, qui lavantes illic homines
sordesque corporis expurgantes execrandis sacri-
ficiis macularent. Quæ dum ita geruntur, nostris
de integro, ut credible est, ingenti angore oppressis,
ipsis quoque gentilibus qui a nostra fide alieni
erant, gravem jamque nimiam hujusmodi rerum
atrocitatem improbantibus (quippe hæc illis plena
importunitatis ac fastidii videbantur), cum gravis-
sima tempestas omnibus ubicunque positis immine-
ret, rursus divina vis ac potentia Servatoris no-
stri athletic suis tantam animi fiduciam addidit, ut
nemine eos urgente ac trahente, ipsi ultro tot ad-
versariorum minas proculcarent. Tres igitur ex fi-
delium numero, quasi juncto agmine irruunt in
præsidem, qui tum idolis sacrificabat, clamantes ut
ab errore desisteret: neque enim alium Deum esse
præter universi opificem et creatorem. Post hæc
interrogati quinam essent, Christianos se esse au-

(57) Vulg. *ἐπειδὴ τοῖς τοσοῦτοις*. Procul dubio
scribendum est ἐπὶ δὴ τοῖς τοσοῦτοις, quemadmo-
dum legitur in codice Regio. Atque ita in libro
Turnebi ac Moræi ad marginem emendatum inve-
ni.

(58) Ὁ τῶν στρατοπέδων ἄρχειν ἐπιτεταγμέ-
νος. Præfectum prætorii intelligo. Nam præfecti
prætorio tunc temporis rem militarem curabant.
Certe quæ sequuntur verba, satis indicant de præ-
fecto prætorio hic agi. Subjicit enim Eusebius de
edictis et jussionibus datis ad curatores et magistra-
tus ac tabularios singularum civitatum. Solus autem
præfectus prætorio hujusmodi edicta emittebat, ut
innumeris exemplis probari potest. Vide librum ix,
Hist., cap. 1 et 9, ubi de Sabino præfecto prætorii
Maximini scribit Eusebius. Porro nomen illi
lector, in tribus nostris codicibus Maz., Med. et

Ἐπὶ δὴ τοῖς τοσοῦτοις (57) τῶν μεγαλοπρεπῶν
Χριστοῦ μαρτύρων ἀνδραγαθήμασι λωφισάσης καὶ
ὤσανει τοῖς ἱεροῖς αἵμασι τῆς τοῦ διωγμοῦ πυρκαϊᾶς
ἀποσθεννυμένης, ἀνέσεώς τε ἦδη καὶ ἐλευθερίας τοῖς
ἐπὶ Θηβαίδος εἰς τὰ αὐτόθι μέταλλα διὰ Χριστὸν κα-
ταπονουμένοις συγκεχωρημένης, μικρὸν τε ἐκ καθα-
ροῦ μελλόντων ἡμῶν ὑπαναπνεῖν ἀέρος, οὐκ οἶδ' ὅπως
ἐκ τινος ἀνακινήσεως πάλιν ἐξ ὑπαρχῆς ὁ τοῦ δῶκεν
τὴν ἐξουσίαν εἰληγῶς, κατὰ Χριστιανῶν ἀνεκείτο.
'Αθρόως δ' οὖν αὖθις Μαξιμίνου διαφοιτᾶ καθ' ἡμῶν
πανταχοῦ γράμματα κατ' ἐπαρχίαν, ἡγεμόνες τε καὶ
προσέτι ὁ τοῦ τῶν στρατοπέδων ἄρχειν ἐπιτεταγμέ-
νος (58), προγράμματα καὶ ἐπιστολαῖς καὶ δημοσίοις
διατάγμασι, τοὺς ἐν ἀπάσαις πόλεσι λογιστάς ἄμα
στρατηγοῖς καὶ ταβουλαριοῖς (59) ἐπέσπερχον, τὸ
βασιλικὸν εἰς πέρας ἄγειν πρόσταγμα, κελεύον ὡς
ἂν (60) μετὰ σπουδῆς πάσης τῶν μὲν εἰδώλων ἀνοι-
κοδομοῖεν τὰ πεπτωκότα, πανδημει δὲ πάντας ἄν-
δρας ἅμα γυναιξὶ καὶ οἰκέταις καὶ αὐτοῖς ὑπομαζίοις
παισὶ θύειν καὶ σπένδειν, αὐτῶν τε ἀκριβῶς τῶν
ἐνχῶν ἀπογεύεσθαι θυσῶν ἐπιμελῆς ποιοῖντο, καὶ
τὰ μὲν κατ' ἀγορὰν ὄνια ταῖς ἀπὸ τῶν θυσῶν σπον-
δαῖς καταμολύνοντο, πρόσθεν δὲ τῶν λουτρῶν ἐφεδρι
κατατάσσοντο, ὡς ἂν τοὺς ἐν τούτοις ἀποκαθαίρου-
σιν ταῖς παμμίαις μολύνουσι θυσίαις. Τούτων
ἄλλα οὕτως ἐπιτελουμένων, ἐξ ὑπαρχῆς τε τῶν ἡμε-
τέρων πλεῖστη, οἷα δὴ εἰκὸς ἦν, φροντίδι συνεχομέ-
νων, τῶν τε ἀπίστων ἐθνῶν βαρεῖαν τῶν γινόμενων,
καὶ ὡς ἂν περιττὴν ἦδη τὴν ἀποπίαν καταμεμφομέ-
νων · προσκορῆ γὰρ καὶ φορτικὰ ταῦτα καὶ αὐτοῖς
εἶναι κατεφαίνετο · μεγίστου τε χειμῶνος τοῖς παν-
ταχῇ πᾶσιν ἐπηρητημένους, τοῦμπαλιν ἢ θεοῦ τοῦ Σω-
τῆρος ἡμῶν δύναιμι τοῖς αὐτῆς ἀθληταῖς θάρσος το-
σοῦτον ἐνέπνει, ὡς μὴδ' ἐπισπωμένου τινός, μὴδ'
ἔλκοντος, τὴν τῶν τοσοῦτων καταπατεῖν ἀπειλήν.
Ὅμοσε δὴ οὖν τρεῖς συνταξάμενοι τῶν πιστῶν, ἐπι-
πηδῶσιν εἰδώλοις θύοντι τῷ ἄρχοντι, παύσασθαι τῆς
πλάνης ἐμβοώμενοι · μὴ γὰρ δὴ ἄλλον ὑπάρχειν πλὴν
τοῦ τῶν ὄλων ποιητοῦ τε καὶ δημιουργοῦ Θεόν. Ἀνε-
ρωτώμενοι δὴ τίνες εἴεν, Χριστιανούς σφᾶς θαρσα-
λέως ὠμολόγουν. Ἐφ' οἷς ὀξύτερον παρακινήθει ὁ
Φιρμιλιανός, μὴδὲ βασάνους αὐτοῦς αἰκισάμενος (61),
Fuk. hunc locum ita scribi, καὶ πρὸς ἔτι ὁ τοῦ τῶν
στρατοπέδων ἄρχειν ἐπιτεταγμένος, ubi τοῦ positum
esse videtur pro αὐτοῦ, supple Μαξιμίνου.

(59) Καὶ ταβουλαριοῖς. De his tabulariis multa
notavi ad lib. xxviii Amm. Marcellini, pag. 348.
Horum mentio fit in lege 18, D. De muneribus et
hon. Porro in codicibus nostris Maz., Med. et Fuk.
rectius scribitur ταβουλαριοῖς.

(60) Vulg. *πρόσταγμα κελεύοντες*, etc. Ita qui-
dem ex codice Regio edidit Rob. Stephanus. Verum
in quatuor aliis codicibus Maz., Med., Fuk. et Sa-
vil. scriptum est πρόσταγμα, κελεύον ὡς ἂν, etc.,
longe profecto rectius. Refert enim Eusebius hoc
loco ea quæ Maximini edicto continebantur.

(61) Μὴδὲ βασάνους αὐτοῦς αἰκισάμενος. Id
utpote novum atque inusitatum notat Eusebius,
non quo Firmiliani præsidis clementiam laudet, qui

κεφαλικῆ παραδίδωσι χολάσει. Τούτων ὁ μὲν πρεσβύτερος ἦν, Ἄντωνίνος ὄνομα (62), ὁ δὲ Ζεβινᾶς ἐκαλεῖτο, τῆς Ἐλευθεροπολιτῶν ὀρμώμενος· Γερμανὸς δὲ καὶ τῷ τρίτῳ ἦν ἡ προσηγορία· Δίου μὲν δὲ τρισκαίδεκάτη, Εἰδοῖς Νοεμβρίαις καὶ τὰ κατὰ τούτους ἐπράχθη. Γίνεται δ' οὖν αὐτοῖς συναπόδημος ἐπ' αὐτῆς ἡμέρας Ἐνναθᾶς (63) τῶν ἀπὸ Σκυθοπολιεύς τις γυνή, παρθενίας στέμματι (64) καὶ αὐτῇ κεκοσμημένη, οὐ ταῦτ' ὅν μὲν αὐτοῖς διαπραξαμένη, ἐλθθεῖσα δὲ βίβη καὶ προσαχθεῖσα τῷ δικαστῆι. Μετὰ μάλιστα οὖν καὶ δεινὰς ὕβρεις ἅς ἐπήγαγεν (65) αὐτῇ, οὐδὲ μετὰ γνώμης τῆς μείζονος ἐξουσίας, τῶν κατὰ γεινῆν ἐφεστῶτων τις χιλιάρχων ἐτόλμα, Μάξυς ὄνομα, χεῖρων τῆς προσηγορίας ἄνθρωπος, μαρὸς μὲν τὰ ἄλλα, ἰσχυρὸς δ' ὑπερβαλλόντως τὸ ἦθος, καλεῖται πάντα τρῶπον δεινὸς τις ὄντως καὶ παρὰ πᾶσι τοῖς γνωρίμοις διαβεβλημένος· οὗτος μὲν γε ἐσθῆτος ἀπέστης τὴν μακαρίαν ἀποδύσας, ὡς τὴν ἐξ ὀφύος αὐτὸ μόνον καὶ ἐπὶ πόδας καλύπτεσθαι, τὸ δ' ἄλλο σῶμα γυμνὸν ἔχειν, τὴν τε πᾶσαν Καισαρείαν πόλιν κύκλω περιεγαγὼν, ἱμαῖον ἀνὰ πᾶσας ἔλαομένην τὰς ἀγορὰς τύπτεσθαι περὶ πολλοῦ ποιεῖται. Καὶ δὴ μετὰ τσαυτὰ θαρσαλεωπάτην ἔνστασιν καὶ ἐπ' αὐτῶν τῶν ἡγεμονικῶν βημάτων ἐνδειξαμένην, ζῶσαν πυρὶ παραδίδωσιν ὁ δικαστῆς· ὅς καὶ τὸ ἀπάνθρωπον ἐπιτείνας (66), τὴν κατὰ τῶν θεοσεβῶν λύτταν, πέρα τῶν τῆς φύσεως προφηεῖ θεσμῶν, οὐδὲ παρῆς αἰδοῦμενος ἀφύχους φθονῆσαι τοῖς τῶν ἱερῶν ἀνδρῶν σώμασι. Νύκτωρ δ' οὖν ἐπιμελῶς καὶ μεθ' ἡμέραν ὑπαίθρους θηρᾶν εἰς βορᾶν τοὺς νεκροὺς φυλάττεσθαι προστάττει. Καὶ παρῆν ὄρᾳ ἐπὶ πλείοσιν ἡμέραις οὐκ ὀλίγον

dacter profitentur. Quamobrem acrius commotus Firmilianus, nullis prius tormentis ex cruciatis capitali supplicio addixit. Horum primus quidem presbyter fuit nomine Antoninus; alter Zebinas vocabatur, patria Eleutheropolitanus; tertius dictus est Germanus. Hæc tertio decimo mensis Dii, quod est Idibus Novembris, adversus eos gesta sunt. Eodem die comes illis adjuncta est mulier quædam Scythopolitana, Ennathas nomine, ipsa quoque virginitalis infulis decorata. Quæ quidem non idem præstiterat quod 334 priores illi, sed per vim tracta et ad judicem ducta est. Post flagra igitur gravesque contumelias, quas absque permisso majoris potestatis inferre ei ausus est quidam ex ipsius vicinia tribunus, Maxys nomine, vir vocabulo suo deterior, fortis alioqui et robore corporis præstans, sed sceleratus et moribus atque ingenio violentus, et universis qui cum norant invisus: hic siquidem beatissimam virginem omni veste nudatam, adeo ut a lumbis deorsum ad pedes ipsos oportea, reliquo corpore intacta esset, per universam Cæsariensium civitatem circumducens, tractam per omnia urbis fora loris cædere pro magno habuit. Post tot, inquam, verbera, cum apud ipsum etiam tribunal præsidis magnum constantis fiducia specimen edidisset, iudex eam vivam exuri præcepit. Qui quidem immanitatem et rabiem adversus Dei cultores intendens, ipsas communis naturæ leges prætergressus est, quippe qui sanctorum hominum cadaveribus sepuluram negare non sit veritus. Horum igitur corpora sub dio exposita ut a bestiis lan-

martyres tormentis afficere noluerit; sed potius ut præcipitem hominis iracundiam ostendat, qui martyres a quibus lacessitus fuerat et confutatus, statim duci ad mortem præcepit, nullis prius tormentis ex cruciatis, sicut mos erat. Solebant quippe iudices Romani his quasi proliis exercere martyres Christi, ne fortissimi athlete simplici morte defungerentur. Nec vero solis Christi martyribus id facere consueverant, sed generaliter quoties gravium criminum rei in iudicium erant deducti, primum de his quæstio habebatur. Ac tametsi reus crimen confessus fuisset, non statim iudex a cognitione cessabat. Verum insuper consequentia exigebat: quoties, verbi gratia, eadem egisset, quibus telis, quibus in locis; quæstionem deinde in socios et conscios criminis porrigebat, ut docet Tertullianus in libro *Ad nationes* et in *Apologetici* capite secundo.

(62) Τούτων ὁ μὲν πρεσβύτερος ἦν, Ἄντωνίνος ὄνομα. In *Menologio* Græcorum hic Antonius dicitur, et præter Zebinam ac Germanum quartus illis socius additur Nicephorus. Ita enim in eo scribitur die 12 mensis Novembris: *Natalis sanctorum martyrum Antonii et sociorum, qui fuerunt sub Maximo imp. Antonius ætate provector, Nicephorus vero, Zebinas et Germanus juvenili vigore florescentes. Compreheni vero apud Cæsaream et Christum libere confessi, obtruncati sunt.* Ubi vides auctorem *Menologii* verba illa Eusebii ὁ μὲν πρεσβύτερος, de ætate accepisse, non autem de sacerdotio.

(63) Ἐνναθᾶς. In Græcorum *Menologio* non Ennathas vocatur hæc virgo, sed Manatho.

(64) Vulg. *παρθενίας στέμματι*. Magis placet στέμματι, ut in quatuor nostris codicibus Maz., Med., Fuk. et Savil. scriptum inveni. Intelligit

enim Eusebius mitellam e lana purpurea, quod signum erat professæ virginitalis, ut ait Optatus in libro vi: *Jam illud quam stultum, quam vanum, quod ad voluntatem et quasi ad dignitatem vestram revocare voluistis; ut virgines Christi agerent pœnitentiam, ut jamdudum professæ signa voluntatis capitibus, postea vobis jubentibus, immutarent; ut mitellas aureas projicerent; alias acciperent.* Et paulo post: *Nudastis capita jam velata, de quibus professionis detrazistis indicia, quæ contra raptiores aut petitores videntur inventa.* Idem Optatus eas purpureas ex lana fuisse testatur his verbis: *Nec ulla sunt præcepta junctæ, vel de qua lana mitella fieret, aut de qua purpura tingeretur.* Eodem referendus est locus ex *Passione Saturnini et Dativi*, ubi de Victoria virgine hæc leguntur: *Ad Ecclesiam confugit; ibi consecrati Deo dicatique capitibus sacratissimum crinem inconcusso pudore servavit.*

(65) Ἄς ἐπήγαγεν. Vel delendum est verbum ἐτόλμα quod mox sequitur, vel sane scribendum est ἅς ἐπαγαγεῖν. Sed neque hoc modo satis cohæret oratio. Ac fortasse verba illa quæ sequuntur οὗτος μὲν γε, usque ad περὶ πολλοῦ ποιεῖται, per parenthesis legendæ sunt.

(66) Ὅς καὶ τὸ ἀπάνθρωπον ἐπιτείνας. Scribendum puto: ὅς τὸ ἀπάνθρωπον ἐπιτείνας καὶ τὴν κατὰ τῶν θεοσεβῶν λύτταν. Atqui ita Savilius ad oram sui codicis emendarat. Posset etiam hic locus commode sic emendari. ὅς καὶ τὸ ἀπάνθρωπον ἐπιτείνας, τῇ κατὰ τῶν θεοσεβῶν λύττα πέρα τῶν τῆς φύσεως προφηεῖ θεσμῶν, vel, quod idem est, διὰ τὴν κατὰ τῶν θεοσεβῶν λύτταν.

rentur, diu noctuque sollicite jussit custodiri. Proinde non exiguam hominum multitudinem plurimis diebus cernere licebat, huic inmani ac ferino consilio obsequentem. Et hi quidem velut e specula ne cadavera subriperentur observabant, quasi ea res magni momenti esset. Canes vero et feræ bestiæ, et carnivoræ alites humanos artus hac atque illac dispergebant. Totaque circum undique civitas visceribus et ossibus constrata erat. Adeo ut nihil unquam crudelius, nihil horribilius, vel iis ipsis qui antea nobis erant infestis, visum fuerit; cunctis non tam eorum adversus quos hæc gerebantur calamitatem, quam suam ipsorum et communis omnium naturæ contumeliam deplorantibus. Nam pene ad ipsas civitatis portas propositum erat spectaculum quod omnem dicendi copiam omnemque tragœdiam longe superabat; carnes scilicet humanæ quæ non uno in loco devorabantur, sed passim disjectæ erant. Nonnulli etiam intra portas artus et carni ac viscerum frustra ab se visa esse affirmarunt. Quæ cum per plurimos dies continue gererentur, hujusmodi miraculum accidit. Forte aer purus ac liquidus, et totius cœli mira quædam serenitas erat; cum repente maxima pars columnarum 335 quæ publicas urbis porticus sustentabant, quasdam velut lacrymarum guttas stillaverunt: fora quoque et plateæ, cum nullus ex aere delapsus ros esset, nescio unde aqua perfusæ maduerunt. Adeo ut communi omnium sermone vulgaretur, terram miro et inexplicabili modo lacrymas edidisse, cum eorum quæ patrabantur impietatem ferre non posset; et ad immites ac barbaras hominum mentes convincendas, lapides ipsos resque anima carentes his quæ fierent ingemuisse. Nec dubito quin hæc quæ dixi pro nugis quibusdam et fabulis habituri sint posteri; at non itidem illi quibus præsentis temporis fides veritatem rei confirmavit.

A ἀνδρῶν ἀριθμὸν, τῇ θηριώδει ταύτῃ καὶ βαρβάρῳ βουλῇ διακονουμένων. Ἄλλ' οἱ μὲν ἐξ ἀπόπτου, οἷόν τι σπουδῆς ἕξιν, ὡς μὴ οἱ νεκροὶ κλαπτεῖν ἐπεσκόπουν, θῆρες δὲ ἄγριοι καὶ κύνες, ὠλωνῶν τε τὰ σαρκόβόρα, τὰ βρότεια μέλη ὕδα κάκεισε ἐσπάρατον. Καὶ ἡ πᾶσα γε μὴν ἐν κύκλῳ πόλις, σπλάγγων καὶ ὀστέων ἀνθρωπείων διεστόρνυτο, ὡς μὴδὲ τι πώποτε δεινότερον μὴδ' αὐτοῖς ὅσοι πρότερον ἀπεχθῶς πρὸς ἡμᾶς εἶχον, φανῆναι φρικωδέστερον, οὐχ οὕτω τὴν συμφορὰν εἰς οὓς ἐπράττετο ταῦτα, ὡς ἐπὶ τῇ σφῶν αὐτῶν καὶ τῆς κοινῆς ἀπάντων ὕβρει φύσεως ἀπολοφυρομένων. Προὔκειτο γὰρ ἄγχιστα πυλῶν, θέγμα παντὸς λόγου καὶ τραγικῆς ἀκοῆς μειζρον, οὐκ ἐφ' ἐνὶ χώρῳ κατεσθιομένων τῶν ἀνθρωπείων σαρκῶν, ἀλλὰ κατὰ πάντα τόπον διαβρίπτουμένων. Μέλη γοῦν καὶ σάρκας ὅλας, μέρη τέ τινα σπλάγγων, καὶ πυλῶν εἰσω τινὲς κατιδεῖν εἰρῆξασιν. Ἐφ' οἷς κλείσταις ἡμέραις ἐπιτελουμένοις, τοιοῦτόν τι παράδοξον συμβαίνει. Αἰθρία ἦν καὶ λαμπρὸς ὁ ἄηρ, καὶ τοῦ περιέχοντος κατάστασις εὐδαιμονοτάτη (67). Εἶτα ἀθρόως τῶν ἀνὰ τὴν πόλιν κίωνων οἱ τὰς δημοσίας ὑπὴρξειδον στολᾶς, δακρῶν τινὰ τρόπον οἱ πλείους σταλαγμοὺς ἀπέσταζον, ἀγοραὶ τε καὶ πλατεῖαι, μηδεμίαν ψεκᾶδος ἐξ ἀέρος γεγεννημένης, οὐκ οἶδ' ὅπως ὕδατι βαντισθεῖσαι καθυγραίνοντο, ὡς αὐτίκα διαθρῦλληθῆναι εἰς πάντας, δακρῦσαι τὴν γῆν ἀβρότην λόγῳ, τὴν τῶν τότεπραχθέντων ἀνοσιουργίαν μὴ φέρουσαν, εἰς ἐλεγχὸν τε φύσεως ἀτέγκτου καὶ ἀσυμπαθοῦς ἀνθρώπων, λίθους καὶ τὴν ἀψυχὸν ὕλην ἐπικλαῦσαι τοῖς γεγεννημένοις. Λῆρος ἴσως καὶ μῦθος εὐ οἶδ' ὅτι δόξαιεν εἶναι τὸ ῥῆμα τοῖς μεθ' ἡμᾶς, ἀλλ' οὐχ οἷσπερ ὁ καιρὸς τὴν ἀλήθειαν ἐπιστώσατο.

CAPUT X.

De Petro manacho, Asclepio Marcionita, aliisque martyribus.

Insequentis vero mensis quem Apellæum dicimus die quarto decimo, quod est ante diem xix Kalendas Januarias, rursus quidem Ægyptii qui ad ministeria confessoribus in Cilicia constitutis exhibenda ex patria profecti erant, comprehensi ab iis qui ad portas urbis appositis cunctos transeuntes scrutabantur; pars eadem poena qua illi quibus ministraturi venerant, damnati sunt, oculorum juxta ac pedum usu eis adempto. Tres vero ex ipsis in urbe Ascalone in qua vinciti tenebantur, cum admirabilem animi fortitudinem ostendissent, diverso martyrii exitu occubere. Quippe unus illorum, Ares nomine, flammis consumptus est: reliquis

Τοῦ δ' ἐπιόντος μηνὸς Ἀπελλαίου τεσσαρεσκαίδεκάτῃ, πρὸ δεκαεννέα Καλανῶν Ἰαννουαρίων λέγοι' ἂν, πάλιν αὐ τῶν ἀπ' Αἰγύπτου τινὲς πρὸς τῶν ἐπὶ ταῖς τοὺς παριόντας διερευνημένων συλληφθέντες· ἐτύγγανον δ' οὗτοι θεραπείας ἕνεκα τῶν κατὰ Κιλικίαν ὁμολογητῶν στειλάμενοι· οἱ μὲν τὴν αὐτὴν οἷς ἔτυγον ἐξυπηρητήσμενοι, κατεδέξαντο ψῆφον, ὀφθαλμοὺς καὶ πόδας ἀχρειωθέντες· τρεῖς δ' αὐτῶν ἐν Ἀσκάλωνι ἔνθα καὶ ἐνεσχηγντο, διάφορον ἀπηνέγκαντο μαρτυρίου τέλος. Ὁ μὲν τις αὐτῶν πυρὶ παραδοθεὶς, Ἄρης ἕνομα, οἱ δὲ τὰς κεφαλὰς ἀποτμηθέντες, Πρόδος (68) καὶ Ἥλιας τούτοις ἦν ἡ προσηγορία.

(67) Vulg. τοῦ περιέχοντος κατάστασις εὐδαιμονοτάτη. Vetustissimus codex Maz. veram hujus loci scripturam solus retinuit. Sic enim scriptum habet τοῦ περιέχοντος κατάστασις εὐδαιμονοτάτη. In codice autem Fuk. scriptum inveni καὶ τοῦ τε περιέχοντος κατάστασις εὐδαιμονοτάτη. Quare non dubito quin scribendum sit εὐδαιμονοτάτη. Quanquam εὐδαιμονοτάτη etiam ferri possit, ut legitur in lib. ix, c. 7.

Rectior tamen est prior scriptura, cum analogia ita postulet, ut ab voce εὐδία formetur εὐδαιμόνος.

(68) Πρόδος. Ita scribendum puto, non vero Πρόμος, quæ nusquam, ut opinor, legitur pro nomine proprio. Error autem ex eo natus est, quod in antiquis codicibus β scribi solet ut μ. Certe in codice Fuk. et Sav., Πρόδος hoc loco scriptum est, non Πρόμος.

Ἀδουναίου δὲ μηνὸς ἡμέρα μὲν καὶ δεκάτῃ, εἴη δ' ἂν ἅ
 ἡ πρὸ τριῶν Εἰδῶν Ἰαννουαρίων, ἐπὶ τῆς Καισαρείας
 Πέτρος ἀσκητῆς, ὁ καὶ Ἀφέλαμος (69), ἀπὸ Ἀνέας
 κώμης τῶν ὄρων Ἐλευθεροπόλεως, διὰ πυρὸς οἷα
 χρυσοῦ ἀκραιφνεστάτος, τῆς εἰς τὸν Χριστὸν τοῦ
 Θεοῦ πίστεως εὐγενεῖ λογισμῶ τὴν δοκιμὴν ἀποδέ-
 δωκε, μυρία μὲν λιπαροῦντας, τὸν τε δικαστὴν καὶ
 τοὺς ἀμφ' αὐτὸν, ὅς ἂν ἐλεήσειε τε αὐτὸν καὶ τῆς
 ἰδίας φείσασαιτο νεότητός τε καὶ ἀκμῆς, ὑπεριδῶν,
 πρῆξιμῆστας δ' ἀπάντων καὶ ζωῆς τῆν ἐπὶ τὸν τῶν
 ὄλων Θεὸν ἐλπίδα. Τοῦτ' οὖν δὲ τῆς κατὰ Μαρκίωνα
 κλάνης ἐπίσκοπος τις εἶναι δοκῶν Ἀσκληπίδος, ζῆλω
 μὲν, ὡς ᾔετο, εὐσεβείας, ἀλλ' οὔτι γε τῆς κατ'
 ἐπίγνωσιν, ὅμως δ' οὖν μὲν καὶ τῆ αὐτῆ πυρᾶ τὸν
 βίον συνεξελήλυθεν. Ἀλλὰ ταῦτα μὲν ταύτη.
 ut ipse existimabat, pietatis adductus, sed non illius quæ est secundum scientiam, uno eodemque nihilo-
 minus rogo consumptus, ex hac luce migravit. Et hæc quidem gesta sunt in hunc modum.

CAPUT XI

De Pamphilo aliisque duodecim martyribus.

Καιρὸς δῆτα καλεῖ (70), τὸ μέγα καὶ περιβόητον
 ἀνιστορησαί θεάτρον τῶν ἀμφὶ τὸ τριπόδητον ἔμοιγε
 ἔνομα Παμφίλου τελειωθέντων· δώδεκα δ' ἦσαν οἱ

(69) Πέτρος ἀσκητῆς ὁ καὶ Ἀφέλαμος. Hujus
 mentio fit in *Menæis* Græcorum die 14 Octobris,
 cum tamen ab Eusebio passus esse dicatur in idus
 Januarii. Et in *Menæo* quidam Ἀδσελαμὸς dicitur.
 In *Menologio* vero Anselamus perperam pro *Ause-
 lamo* aut *Abselamo* ponitur: *Eodem die commemo-
 ratio S. martyris Petri Anselami ex Eleutheropoli,
 qui cum corporis robore. et animi vigore plurimum
 valeret, præclare admodum in pietatis certaminibus
 se gessit, et, terrenis rebus contemptis, anno sexto
 imperii Diocletiani et Maximiani, ignis certamine
 exacto, victima Deo grata oblata est.* In quibus verbis
 obiter notandum est, annum sextum imperii Dio-
 cletiani poni pro anno sexto persecutionis.

(70) Καιρὸς δῆτα καλεῖ. Totam hanc Pamphili
 et sociorum ejus passionem ex Eusebio nostro de-
 scripsit Simeon Metaphrastes, additis et mutatis qui-
 busdam, ut solet. Videtur tamen integrum nactus
 esse Eusebii exemplaria, quam sunt ea quæ nunc
 habemus, idque patebit legenti. Quod si Græcus
 Simeonis Metaphrastæ codex nunc esset ad manum,
 libenter Græca lectori proponerem, ut ex eorum le-
 ctione diducere posset, utrum Eusebii, an potius
 Metaphrastæ stylum referrent. Sed quoniam Græco
 exemplari destituimur (a), contenti in præsentiarum
 erinus Latina versione, quam Lipomanus et Surius
 die primo Junii nobis ediderunt.

CERTAMEN SS. MARTYRUM PAMPHILI ET SOCIORUM, EX
 SIMEONE METAPHRASTE.

Tempus invit ad omnibus enarrandum magnum
 et gloriosum spectaculum Pamphili et sociorum, viro-
 rum admirabilium, cum eo consummatorum, et qui
 ostenderunt multiplicia certamina pietatis. Atque cum
 plurimi in nobis cognita persecutione se fortiter ges-
 serint, eorum de quibus agimus rarissimum certamen
 quod nos cognovimus, conscripsimus: quod in se si-
 mul omne genus ætatis et corporis et animi vitæque
 diversorum studiorum est complexum; variis tor-
 mentorum generibus, et diversis in perfecto martyrio
 coronis esornatum. Liebat enim videre quosdam
 adolescentes et pueros, atque adeo plane infantes, ex
 illis qui erant cum ipsis, alios autem pubescentes,
 cum quibus erat etiam Porphyrius: corpore simul
 vigentes et prudentia, nempe mihi charissimum Jam-

(a) Græca ex codice Medicæo cum interpretatione Latina edidit Daniel Papebrochius in *Actis sanctorum*, Junii
 tom. 1, p. 64, cum titulo: *Ex libris Eusebii De vita Pamphili martyris*. V. de infra. Latinum interim Lipomanni textum
 hic retinemus; a quo in multis abdidit codex Medicæus. EDIT. PATR.

A duobus quorum alter Probus, alter Elias vocabatur,
 caput gladio præcisum. Undecimo autem die men-
 sis Audynai, id est, ut Romani dicerent, ante diem
 tertium Idus Januarias, Petrus asceta, qui et Apse-
 lains vocabatur, ortus ex vico Anea in agro Eleu-
 theropolitano, velut aurum purissimum per ignem
 probatus, suæ in Christum fidei in urbe Cæsarea
 illustre specimen edidit. Nam et judicem ipsum et
 cunctos qui ei apparebant, identidem hortantes ut
 sui ipsius misereri vellet, suæque ætati et adole-
 scentia conuleret, generoso animo despexit: et
 spem quam in conditore omnium Deo collocaverat,
 omnibus rebus ipsique adeo vitæ suæ anteposuit.
 Cum hoc Asclepius quidam, qui sectæ Marcionita-
 rum episcopus 336 esse ferebatur; zelo quidem,
 uno eodemque nihilo-

B Tempus nunc est ut magnum illud ac celeberrimum
 spectaculum eorum qui cum Pamphilo, cujus no-
 men mihi quidem desideratissimum est, martyrium

nitem Pautum, Seleucumque et Julianum, qui ambo
 orti erant ex terra Cappadocum. Erant autem inter
 eos sacris quoque canis et profunda ornatu senectute;
 Valens quidam diaconus Ecclesiæ Hierosolymitanæ,
 et cui verum nomen obtigerat Theodulus. Atque hæc
 quidem fuit in eis ætatum varietas. Animis autem
 inter se differebant. Nam alii quidem erant rudiores,
 utpote pueri, et quibus erat ingenium adhuc tenerius
 ac simplicius. Alii vero severi et morum gravitate præ-
 diti. Erant autem inter eos quoque nonnulli discipli-
 narum sacrarum non ignari. Aderat vero omnibus
 congenita, insignis et admirabilis animi fortitudo.
 Veluti autem quoddam in die resplendens luminare
 in astris fulgentibus, in medio eorum emicabat meus
 dominus; non est enim fas mihi aliter appellare di-
 vinum et plane beatissimum Pamphilum. Is enim et
 eruditionem quæ habetur apud Græcos in admira-
 tione, non modice attigerat; et in divinarum dogma-
 tum et divinitus inspiratarum Scripturarum erudi-
 tione, si quia audacius, sed verum dicendum est, ita
 erat exercitatus, ut nullus æque ex iis qui erant suo
 tempore. Quod autem erat his longe majus et præ-
 stantius, habebat donum; nempe domi natam, vel
 potius ei a Deo datam intelligentiam et sapientiam.
 Et quod ad animum quidem attinet, omnes ita se ha-
 bebant. Vitæ autem conditionis et conversationis erat
 inter eos plurima differentia: cum Pamphilus qui-
 dem duceret genus secundum carnem ex iis qui erant
 honesto loco nati; fuisse autem insignis in republica
 gerenda in patria sua; Seleucus vero fuisse insigni-
 ter ornatus militiæ dignitatibus; alii autem nati es-
 sent ex mediocri et communi loco. Non erat eorum
 chorus nec extra servilem conditionem. Nam et ex
 præsidis domo in eorum numerum relatus erat Theo-
 dulus, et Porphyrius qui specie quidem erat Pamphili
 famulus, is autem ipsum affectione habebat loco fra-
 tris, vel germani potius filii, ut qui nihil omitteret,
 quo minus imitaretur dominum. Quid aliud? Si quis
 dixerit in summa, eos ecclesiastici cætus typum esse
 complexos, is non procul absuerit a veritate, cum in-
 ter eos presbyterio quidem dignatus esset Pamphilus;
 Valens vero diaconatus; et alii sortiti essent locum
 eorum qui e multitudine consueverunt legere; et con-
 fessionibus per fortissimam flagrorum tolerantiam dis-

consummarunt, posterorum memoria tradam. Erant omnes numero duodecim, prophetica quædam, seu potius apostolica gratia simul et numeri æqualitate donati. Quorum princeps eminebat Pamphilus, solus ex illorum numero presbyterii apud Cæsaream dignitate decoratus. Vir toto vitæ suæ tempore in omni virtutis genere spectatissimus, seu fugam et contemptum sæculi consideres, seu bonorum largam in pauperes erogationem, seu sæcula-

ante in martyrio præclarissime se gessisset Selencus, et militaris dignitatis amissionem fortiter exceperisset, et reliqui deinde per catechumenos et fideles reliquam implerent similitudinem innumerabilis Ecclesiæ, ut in parva imagine. Sic aspexi admirabilem tam multorum et talium martyrum electionem, qui etsi non essent multi numero, nullus tamen abierat ex iis ordinibus qui inveniuntur inter homines. Quomodo autem lyra quæ multas habet chordas, et ex chordis constat dissimilibus, acutis et gravibus, re-
missisque et intensis et mediis, arte musica concinne auaptatis omnibus: eodem modo in his, adolescentes simul et senes, serri simul et liberi, eruditi et rudes; obscuro generis homines, ut multis videbatur, et gloria insignes; fideles simul cum catechumenis, et diaconi simul cum presbyteris. Qui omnes tanquam a sapientissimo musico, nempe Dei Verbo unigenito varie pulsati, et quæ erat in ipsis potentia unusquisque per tormentorum tolerantiam, hoc est confessionem, ostendentes virtutem, et clarissimos numerososque et concinnos sonos edentes in iudiciis, uno et eodem fine in primis pietam et longe sapientissimam, per martyrii consummationem, Deo universorum impleverunt melodiam. Operæ pretium autem est admirari virorum quoque numerum, qui significat propheticam quamdam et apostolicam gratiam. Contigit enim omnes esse duodecim, quo numero patriarchas et prophetas et apostolos fuisse accepimus. Non est autem prætermittenda uniuscujusque singulatum laboriosa fortitudo, laterum lacerationes, et cum pilis caprinis, laceratarum corporis partium attritiones, et flagella immedicabilia, multipliciaque et varia tormenta, gravesque et toleratu difficiles cruciatus, quos jubente iudice, manibus et pedibus infligentes satellites, vi cogebant martyres aliquid facere eorum quæ erant prohibita. Quid opus est dicere memoria perpetuo mandandas voces virorum divinatorum, quibus labores nihil curantes, læto et alucris vultu respondebant iudicis interrogationibus; in ipsis tormentis ridentes viriliter, et bonis moribus ludificantem ejus perconationes. Cum enim rogasset undenam essent, mittentes dicere, quam in terris habebant civitatem, ostendebant eam quæ vere est eorum patria, dicentes se esse ex Hierusalem. Indicabant vero eadem sententia, Dei quoque cælestem ad quam tendebant civitatem; et alia quæ sunt ejusmodi; ignota quidem et quæ non possunt perspicui ab iis, qui sacras Litteras non gustarunt; eis autem solis qui a fide divina sunt incitati, aperta adducebant. Propter quæ iudex indignatus, et valde animo cruciatus, et plane quid ageret dubius, varia ne vinceretur in eos operabatur. Deinde cum a spe cecidisset, concessit unicuique auferre præmia victorie. Erat autem varius modus eorum mortis; cum duo quidem qui erant inter eos catechumeni, consummati sint baptismo ignis, alius vero fuerit traditus figuræ salutaris passionis, qui autem erat mihi charus, fuerit diversis braviis redimitus. Atque hæc quidem dixerit quispiam, horum magis universam faciens mentionem: singulatum autem unumquemque persequens, merito beatum pronuntiavit eum, qui in choro primum locum obtinet. Is autem erat Pamphilus, vir revera pius, etc.

Porro hæc Eusebii esse, nemo, ut opinor, nega-

(a) Hæc est sententia Dan. Papebröchii. Vide ejus orationem. Edit. Paris.

πάντες, προφητικῶς τινος ἢ καὶ ἀποστολικῶς (71) χαρίσματος καὶ ἀριθμοῦ κατεξωμένοι. Ὁ δὲ κορυφαῖος, καὶ τῆ τοῦ κατὰ Καισάρειαν πρεσβείου τιμῆ κεισομημένος, μόνος ἐτύγγανεν ὁ Πάμφιλος, ἀνὴρ, καὶ παρ' ὅλον αὐτοῦ τὸν βίον (72) πάσῃ διαπρέψας ἀρετῇ, ἀποτάξει καὶ καταφρονήσει βίου, τῇ τῆς οὐσίας εἰς ἐνδεεῖς κοινωνίᾳ, κοσμηκῶν ἐλπίδων ὀλιγωρῶν φιλοσόφῳ πολιτεῖν καὶ ἀσκήσει· μάλιστα δὲ παρὰ τοὺς καθ' ἡμᾶς πάντας διέπρεπε τῇ περὶ τὰ θεῖα λόγια

verit. Sunt enim elegantissima, et Eusebianam phrasim prorsus redolent. Prima quidem periodus, iisdem verbis tota habetur in hoc capite. Sed et reliqua indidem sumpta esse satis apparet. Hæc enim verba: *Cum plurimi quidem in nobis cognita persecutione se fortiter gesserint*, et illa quæ mox sequuntur, *clarissimum certamen quod nos cognovimus conscripsimus*; item illa, *michi charissimum Jamnitem Paulum*; deinceps ista, *in medio eorum emicabat meus dominus, non est enim fas mihi aliter appellare divinum et plane beatissimum Pamphilum*; et paulo post, *sic aspexi admirabilem tam multorum et talium martyrum electionem*: hæc, inquam, omnia quis alius dicere potuit quam Eusebius? Neque enim Metaphrastes ita loqui de seipso potest, quippe qui multis sæculis post illos martyres vixerit. Dicit aliquis, hæc quidem quæ superius posuimus, esse Eusebiana; non tamen ex libro de martyribus Palæstinæ, sed ex libris Eusebii *De vita Pamphili* (a), huc a Metaphraste esse translata. Verum tota orationis series, et apta singularum partium distributio, satis arguit hæc unius ejusdemque operis esse. Cum ergo et principium et finis sint ex Eusebii libro *De martyribus Palæstinæ*, sicut res ipsa indicat; pars quoque illa quam hic ascripsimus, ex eodem libro deprompta sit, necesse est. Itaque verissimum est id quod supra observavi, librum hunc Eusebii *De martyribus Palæstinæ*, mancum ad nos et multum pervenisse.

(71) Προφητικῶς τινος ἢ καὶ ἀποστολικῶς. Prophetas minores intelligit, qui duodecim numero fuerunt. Id autem longe clarius habetur apud Metaphrastem his verbis: *Operæ pretium autem est admirari virorum quoque numerum, qui significat propheticam quamdam et apostolicam gratiam*. Contigit enim omnes esse duodecim, quo numero patriarchas et prophetas et apostolos fuisse accepimus.

(72) Πάμφιλος, ἀνὴρ καὶ παρ' ὅλον αὐτοῦ τὸν βίον. Et hic locus apud Metaphrastem multo integrior habetur in hunc modum: *Is autem erat Pamphilus, vir revera pius, et omnium, ut semel dicam, amicus et familiaris; re ipsa nomen sibi impositum verum esse ostendens; Cæsariensium Ecclesiæ ornamentum. Nam presbyterorum quoque cathedram cum esset presbyter honestabat, ut qui simul ornaret ministerium, et ex eo ornaretur. Quinetiam aliis quoque erat divinus et divina particeps inspirationis: quoniam tota sua vita fuit maxime insignis virtute, multum quidem jubens valere delicias et copiam divitiarum, cum se totum dedicasset Dei Verbo, renuntiatis quidem iis quæ ad ipsum redibant a majoribus, nudis, mancis et pauperibus omnia distribuit. Ipse autem degit in vita quæ nihil possidebat, per valentissimam exercitationem, divinam persequens philosophiam. Atque ortus quidem erat ex Berytensium civitate, ubi in prima ætate educatus fuerat in illis quæ illic erant studii litterariis. Postquam autem ejus providentia ad virilem pervenisset ætatem, transiit ab iis ad sacrarum litterarum scientiam. Assumpsit vero mores divinæ et prophetiæ vitæ; et ipse se verum Dei martyrem exhibuit etiam ante ultimum vitæ finem. Sed talis quidem erat Pamphilus.*

γνησιωτάτη σπουδή, ἀρτύει τε περι ἃ προῦθετο A
φιλοπονία, καὶ τῇ περι τοὺς προσήκοντας καὶ πάντας
τοὺς αὐτῷ πλησιάζοντας ὠφελεία· οὐ τὰ λοιπὰ τῆς
ἀρετῆς κατορθώματα, μακροτέρας ὄντα διηγήσεως,
ἐπ' ἰδίᾳς τῆς τοῦ κατ' αὐτὸν ὑποθέσεως βίου γραφῆς,
ἐν τρισὶν ἤδη πρότερον ὑπομνήμασι παραδεδώκαμεν.
Ἄλλὰ γὰρ ἐπ' ἐκεῖνα τοὺς φιλοτίμως καὶ ταῦτα εἰδέ-
ναι ἔχοντας ἀναπέμφαντες, τανῦν ἐχώμεθα (73) τῆς
κατὰ τοὺς μάρτυρας ἀκολουθίας. Δεύτερος μετὰ
Πάμφιλον ἐπὶ τὸν ἀγῶνα παρῆει ἱεροπρεπεῖ πολὺ
τετιμημένος, Οὐάλης, τῶν ἀπὸ Αἰτίας διάκονος (74),
αὐτῇ προσφύει σεμνότατος πρεσβύτερος, τῶν θεῶν Γρα-
φῶν εἰ καὶ τις ἄλλος ἐπιστήμων· τσαυτάς γέ τοι
μνήμας αὐτῶν ἐνσεστέριστο, ὡς μὴ ἐνδεῖν τῆς ἀπὸ
γραμμάτων ἐντεύξεως, τῆς εἰ ποτε λάθοι Γραφῆς (75)
οἷ᾽ οὖν ἀπομνημονεῦσαι διεξόδους. Τρίτος ὁ θερ- B
μουργότατος καὶ τῷ πνεύματι ζέων ἀπὸ τῆς Ἰαμι-
νιῶν πόλεως ἐν αὐτοῖς ἐγνωρίζετο Παῦλος, πρὸ τοῦ
μαρτυρίου διὰ καυτήρεν ὑπομονῆς τὸν τῆς ὁμολογίας
διαβλήσας ἀγῶνα. Τοῦτους ἐπὶ τῆς εἰρκτικῆς ἐτῶν δυεῖν
ἄλων χρόνον κατατρίψασιν ὑπόθεσις τοῦ μαρτυρίου γί-
νεται (76) Αἰγυπτίων αὐθις ἀδελφῶν ἐφοδος, τῶν καὶ
σὺν αὐτοῖς τελειωθέντων. Τοὺς κατὰ Κιλικίαν οὗτοι
μέχρι τῶν αὐτῶν μετὰ ἄλλων ὁμολογητῶν προπέμφαν-
τες, ἐπαλινδύσσαν ἐπὶ τὰ οἰκεία· ὁμολίως δὴ τὰ καὶ
αὐτοὶ πρὸς αὐτάς εἰσόδους τῶν κατὰ Καισάρειαν
πυλῶν, τίνες τε εἶεν καὶ ὁπόθεν ἀφικνούμενοι, πρὸς
τῶν φυλάκων (βάρβαροι δὲ τινες ὑπῆρχον οὗτοι τὸν
τρόπον) ἀνερωτηθέντες, καὶ μηδὲν τῆς ἀληθείας
ἀποκρυψάμενοι, οἷα κακοῦργοι ἐπαυτοφώρῳ ληφθέν- C
τες, συνείχοντο· πέντε δ' ἦσαν οὗτοι τὸν ἀριθμὸν.
Οἱ καὶ προσαχθέντες τῷ τυράννῳ, κατὰ τούτου παρ-
ήσιασάμενοι, αὐτίκα μὲν καθέργωνται δεσμοτη-
ρῶν· τῇ δ' ἐξῆς Περικίου μηνὸς ἡμέρα ἑκκαίδεκάτη,
Μαρτίου κατὰ Ῥωμαίους ἢ πρὸ δεκατεσσάρων Κα-
λανῶν, ἐκ προστάγματος τούτους δὴ αὐτοὺς ἄμα
τοῖς ἀμφὶ τὸν Πάμφιλον δεδηλωμένοις, τῷ δικαστῇ

(75) Vulg. τανῦν ἐχώμεθα. In tribus nostris co-
dicibus Maz., Med. et Fuk. rectius τανῶν ἐχώμεθα,
in imperativo. Porro ex hoc loco manifeste colligitur
hbrum hunc *De martyribus Palæstinæ*, verum
ac germanum opus esse Eusebii, ab eo conscriptum
post libros *De vita Pamphili*, et post *Ecclesiasticam
historiam*.

(74) Τῶν ἀπὸ Αἰτίας διάκονος. Horum verbo-
rum duplex potest afferrī sensus. Nam aut Valentem
patria Æliensem fuisse his verbis significatur; aut
diaconum fuisse Æliensem Ecclesiæ. Posteriorem
sensem amplexus est Simeon Metaphrastes. Sic
enim scribit: *Erat autem diaconus, etsi esset hujus-
modi, Ecclesiæ Æliensium*. Similem ambiguitatem
notavi supra in lib. v, ubi de sancto Viennensi
diacono agitur.

(75) Τῆς εἰποῦς λάθοι Γραφῆς. Hic locus cor-
ruptus est, ut nemo non videt: quem ego sic emen-
dandum esse existimo: ὡς μὴ ἐνδεῖν τῆς ἀπὸ γραμμά-
των ἐντεύξεως, τὸ ἦς ποτε ἂν λάθοι Γραφῆς οἰαοῦν
ἀπομνημονεῦσαι διεξόδους. Atque hanc lectionem in
versione mea sum secutus. At Christophoronus
barbare prorsus hunc locum ita vertit, *ut si quem
locum aliquando citare vellet, perinde expedite illud
poterat absque scripto efficere, atque ex scripto legere*.
Sed nostra interpretatio cum Simeonis Metaphrastes
interpretatione consentit. Sic enim habet versio

rium honorum ad quos aspirare poterat despicien-
tiam; seu denique arctioris et philosophicæ cujus-
dam vitæ exercitationem. Sed præ cunctis nostræ
ætatis hominibus eminuit in eo viro ardentissimum
studium sacrarum Litterarum, et in iis rebus quas
sibi perficiendas proposuerat indefessa laboris as-
siduitas ac diligentia; ad hæc singularis in proxi-
mos cunctosque qui ad ipsum accesserant benefi-
centia. Hujus viri reliquas virtutes resque præclare
gestas quæ prolixiorē orationem desiderant, jam-
pridem nos in peculiari opere quod *De ejus vita* con-
scripsimus, tribus libris complexi sumus. Si qui
igitur harum etiam rerum cognoscendarum cupi-
dine tenentur, eos illuc amandasse contenti, impræ-
sentiarum cœptam de martyribus nostris narratio-
nem prosequemur. Secundus post Pamphilum in
certamen descendit Valens, Æliæ urbis diaconus,
augusta canitie conspicuus, ipsoque aspectu venera-
bilis senex, qui divinas Scripturas præ cæteris
egregie callebat. Eas enim usque adeo fidei me-
moria complectebatur, ut nihil omnino interesset an
ex codice ipso legeret, an cujuslibet Scripturæ in-
tegras paginas memoriter recitaret. Tertius inter
eos claruit Paulus Jamnitarum oppido oriundus,
vir in agendo fervidus et ardore spiritus plenus:
qui ante martyrium candentis ferri exustiones per-
pessus, confessionis coronam retulerat. His biennii
spatio in carcere 337 detentis occasionem marty-
rii præbuit Ægyptiorum iterum fratrum adventus,
qui etiam una cum illis martyrio coronati sunt. Hi
Ægyptii constitutos in Cilicia confessores, ad usque
metalla quæ illic sita sunt, honoris causa erant
prosecuti. Cumque in patriam reverterentur, ad
ipsas urbis Cæsareæ portas perinde ac priores illi
quos supra commemoravi, interrogati a custodibus,
viris suoapte ingenio barbaris, quinam et unde pro-
fecti essent, absque ullis ambagibus rem, ut erat,

Gentiani Herveti apud Lipomanum in mense Februa-
rio: *Quinetiam divinarum Scripturarum sciens, ut
si quis alius. Eas quidem ita complexus erat memo-
ria, ut a lectione nihil discrepant, quæ memoriæ
mandatæ ab eo conservabantur sacrosanctorum di-
scipulorum promissiones*. Quanquam Herveti inter-
pretatio in eo peccat, quod verbum ἀπομνημονεῦσαι
vertit *memoriæ mandare*, cum significet *memoriter
recitare*, ut alibi observavi.

(76) Ὑπόθεσις τοῦ μαρτυρίου γίνεται. Male
Christophoronus ὑπέρθεσις rescripsit. Fefellit homi-
nem prava interpunctio, quæ tum in editione Rob.
Stephani, tum in manuscriptis codicibus habetur.
Certe in vetustissimo codice Maz., post verbum γίνε-
ται apposita est virgula ad caput litteræ. Quod
quidem in eo codice interdum fieri observavi. Sed
quis non videt totum hunc locum uno ductu legen-
dum esse absque ulla distinctione, hoc modo: ὑπόθε-
σις τοῦ μαρτυρίου γίνεται Αἰγυπτίων αὐθις ἀδελφῶν
ἐφοδος. In codice quidem Medicæo post vocem γίνε-
ται nulla adhibetur distinctio. Codex autem Regius
post illud verbum virgulam tantum habet appositam
ad pedes litteræ. Gentiani quoque Herveti versio
nostram interpretationem confirmat. Sic enim ille
vertit: *His in carcere duobus annis contritis, mar-
tyrii occasio fuit Ægyptiorum adventus*.

confessi. Protinus tanquam maledici in ipso facinore A deprehensi vinciuntur. Erant hi numero quinque : qui cum ad tyrannum perducti, coram ipso libere locuti essent, continuo trusi sunt in carcerem. Postridie vero, qui dies erat 16 mensis Peritii, hoc est juxta Romanos ante diem XIV Kalendas Martias, una cum Pamphilo et supradictis ejus sociis ex mandato judici exhibentur. Hic primum quidem Ægyptiorum inexpugnabilem constantiam omni tormentorum genere et variis novarum machinarum adinventionibus experiri aggreditur. Ac principem quidem illorum cum ejusmodi cruciatibus antea exercuisset, quisnam esset primum interrogavit. Postquam vero pro nomine proprio propheticum aliquod vocabulum ex eo audivisset (quippe ipsi indita sibi a parentibus nomina, ideo fortasse quod essent idolorum vocabula, abjecerant) : Eliæ igitur, et eremix atque Isaiæ, et Samuelis ac Daniellis nomina eos sibi asciscentes audire erat, et genuinum ac germanum Israel, qui proprie est eorum qui in occulto sunt Judæi, non solum operibus, sed propriis etiam nominibus exhibentes. Hujusmodi, inquam, nomen cum ex martyre audivisset Firmilianus, nec tamen vim ac virtutem nominis intellexisset, post hæc quænam ei patria esset interrogavit. Ille a priori vocabulo nullatenus discrepantia loquens, Jerusalem sibi patriam esse respondet, illam scilicet Hierusalem intelligens de qua loquitur Paulus : « Superna autem Hierusalem libera est et metropolis omnium nostrum ¹. » Item alio loco : « Accessistis ad montem Sion, et ad civitatem Dei viventis Jerusalem cælestem ². » Et hanc quidem martyr intelligebat. Judex vero sensu in terram abjecto ac depresso, quænam illa urbs et ubi gentium esset, sollicitè inquirebat. **338** Tormenta delinque adhibuit, ut veritatem eliceret. Sedenim ille manus post tergum retortas pedesque novis quibusdam machinis luxatos habens, verum se dixisse affirmavit. Interrogatus iterum ac sæpius quænam esset illa quam dicebat civitas, et ubi terrarum sita, eo-

¹ Gal. iv. ² Hebr. xii.

(77) Τούτοις ἐγγυμνάσας τοῖς ἄθλοισι. Verbum ἐγγυμνάσας passive hic sumi videtur pro ἐγγυμνασθεῖς. Indicat enim Eusebius Firmilianum judicem in hujusmodi judiciis et questionibus tritum atque exercitatum fuisse. Sed cum hoc verbum rursus infra sumatur active, hic quoque eodem modo sumi debet. Prolusiones igitur seu ἄθλα vocat Eusebius, verbera et tormenta. Certe Gentianus Hervetus verbum ἐγγυμνάσας active interpretatus est hoc modo : Ille autem Ægyptiorum solum periculum fecit ante tormenta, omni ratione eos exercens.

(78) Vulg. τὸν ἐν κρυπτῷ Ἰουδαίων. In quatuor nostris codicibus Maz., Med., Fuk. et Savil., legitur τὸν ἐν κρυπτῷ, quam scripturam secutus esse videtur Christophorus; sic enim vertit : Et germanum ac verum Dei Israel qui Judæis erat in occulto, commonstrare. Quam tamen interpretationem probare non possum. Quid enim sibi vult Israel occultus Judæis? Deinde dixisset Eusebius ἐν κρυπτῷ Ἰουδαίους, non autem Ἰουδαίων. Alius igitur sensus sit oportet horum verborum. Alludit procul dubio Eusebius ad locum Pauli in *Epist. ad Romanos* cap. ix, ubi Paulus duo genera facit Judæorum, alios ἐν φανερῷ, alios ἐν κρυπτῷ. Et priores qui-

dem illos, non esse veros Judæos affirmat, quippe qui corporales tantum legis cæremonias observent; posteriores vero ait esse veros Judæos, qui corde sint circumcisi, non carne. Vide Origenem in capite 1 *Philocaliæ*. Ita certe hunc Eusebii locum accepit Metaphrastes. Sic enim habet ejus versio auctore Gentiano Herveto : *Ut qui Eliam et Jeremiam, Isaiam, Samuelem et Danielem ipsi seipsos nominarent; et qui est in occulto Judæum et germanum Israelitam, non solum factis, sed etiam vocibus proprie enuntiatis indicarent.* Ex quibus apparet in Græco exemplari quo usus est Hervetus, scriptum fuisse τὸν ἐν κρυπτῷ Ἰουδαίων. Quæ lectio melior mihi videtur.

(79) Ἰσραὴλ τοῦ Θεοῦ. Duæ postremæ voces absunt a codice Medicæo, nec habentur in collectione Simeonis Metaphrastæ, ut ex Herveti interpretatione colligitur. Sane cum Israel Hebraice idem sit quod videns Deum, nihil opus est addere τὸν Θεοῦ. Ait igitur Eusebius, Ægyptios illos qui Israelitarum seu Judæorum nomina sibi indiderant, verum ac germanum Israel, et illum qui in abscondito est Judæum, tam factis ipsis quam nominibus exhibuisse.

προσάγουν. Ὅς καὶ πρῶτον τῆς τῶν Αἰγυπτίων ἀκαταμαχῆτου ἐνοστάσεως, παντοίοις βασάνων εἶδει, μηχανῶν τε ξένων καὶ ποικίλων ἐπινοοίαις πείραν λαμβάνει· τὸν μὲν προήγορον ἀπάντων τούτοις ἐγγυμνάσας τοῖς ἄθλοισι (77, τίς εἴη, πρῶτον ἠρώτα, εἴτ' ἀντὶ τοῦ κυρίου ὀνόματος προφητικόν τι ἐπακούσας· τοῦτο δὲ πρὸς αὐτῶν ἐγγίνετο, ἀντὶ τῶν πατρῶθεν αὐτοῖς ἐπιπερημισμένων εἰδωλικῶν ὄντων εἰ τύχοι, μετατεθεικότων ἑαυτοῖς τὰς προσηγορίας· Ἥλιαν γοῦν καὶ Ἰερμιάν καὶ Ἡσαΐαν τε καὶ Σαμουὴλ καὶ Δανιὴλ, ἡχοῦς ἂν αὐτῶν ἐπιγραφομένον, καὶ τὸν ἐν κρυπτῷ Ἰουδαῖον (78) γνήσιόν τε καὶ εἰλικρινῶς Ἰσραὴλ τοῦ Θεοῦ (79) οὐ μόνον ἔργοις, ἀλλὰ φωναῖς κυρίως ἐκφερομέναις ἐπιδεικνυμένον· τοιοῦτόν τι οὖν πρὸς τοῦ μάρτυρος ὄνομα ἐπακούσας ὁ Φιρμιλιανὸς, οὐ μὴν ἐπιστήσας τῇ τοῦ βήματος ὀνόματι, δεύτερον ἦτις αὐτοῦ πατὴρ γένοιτο, ἠρώτα. Ὁ δὲ συνῶδόν τῇ προτέρᾳ δευτέρᾳ ἀφίησι φωνήν, Ἰερουσαλὴμ εἶναι λέγων τὴν ἑαυτοῦ πατρίδα, ἐκείνην δῆτα νοῶν περὶ ἧς εἰρηται τῷ Παύλῳ· « Ἡ δὲ ἄνω Ἰερουσαλὴμ ἐλευθέρα ἐστὶ, ἣτις ἐστὶν μητὴρ ἡμῶν » καὶ· « Προσεληλύθατε Σιών ὄρει, καὶ πόλις Θεοῦ ζῶντος, Ἰερουσαλὴμ ἐπουρανίῳ. » Καὶ ὁ μὲν ταύτην ἔνοιει, ὁ δ' ἐπὶ χθόνα καὶ χαμαὶ βίψας τὴν δῖαναιαν, ἣτις αὕτη εἴη καὶ ποί γῆς κειμένη, ἀκριβῶς ἐπολυπραγμόνει, εἶτα καὶ βασάνους ἐπήγεγν, ὡς ἂν τάληθες ὁμολογοίη· ὁ δὲ στρεβλούμενος κατόπιν τῷ χεῖρει, καὶ ποῖν ποδοῖν μαγγάνοις τισὶ ξένοις διακλώμενος, ἀληθῆς εἰπεῖν ἀπισχυρίζετο. Εἶτα πάλιν πολλάκις ἐρωτωμένου τίς εἴη καὶ ποί κειμένη ἦν δὴ φράζει πάλιν, μόνων εἶναι τῶν θεοσεδῶν ταύτην ἔλεγε πατρίδα· μὴ γὰρ ἕτεροι; ἢ τοῦτοις μόνοις, αὐτῆς μετεῖναι, κείσθαι δὲ πρὸς αὐταῖς ἀνατολαῖς καὶ πρὸς ἀνίσχοντι ἡλίῳ· ὁ μὲν πάλιν διὰ τούτων κατὰ τὸν ἴδιον νοῦν ἐφιλοσῶφει, μηδαμῶς τῶν ἐν κύκλῳ βασάνοις αὐτὸν αἰκίζομένων ἐπιστροφῆν ποιούμενος, ἄσαρκος δ' ὡσπερ καὶ ἀνώματος, οὐδ' ἐπάτειν δοκῶν τῶν ἀληγδῶνων· ὁ δ' ἀπορούμενος ἐσθάδαεν, ἐχθρὰν καὶ Ῥωμαίοις πολεμίαν πάντως ποῦ συστήσασθαι πόλιν Χριστιανῶν οἰόμενος· πολλὸς τε ἦν ταύτην ἀνερευνῶν, καὶ τῆν-

dem illos, non esse veros Judæos affirmat, quippe qui corporales tantum legis cæremonias observent; posteriores vero ait esse veros Judæos, qui corde sint circumcisi, non carne. Vide Origenem in capite 1 *Philocaliæ*. Ita certe hunc Eusebii locum accepit Metaphrastes. Sic enim habet ejus versio auctore Gentiano Herveto : *Ut qui Eliam et Jeremiam, Isaiam, Samuelem et Danielem ipsi seipsos nominarent; et qui est in occulto Judæum et germanum Israelitam, non solum factis, sed etiam vocibus proprie enuntiatis indicarent.* Ex quibus apparet in Græco exemplari quo usus est Hervetus, scriptum fuisse τὸν ἐν κρυπτῷ Ἰουδαίων. Quæ lectio melior mihi videtur.

(79) Ἰσραὴλ τοῦ Θεοῦ. Duæ postremæ voces absunt a codice Medicæo, nec habentur in collectione Simeonis Metaphrastæ, ut ex Herveti interpretatione colligitur. Sane cum Israel Hebraice idem sit quod videns Deum, nihil opus est addere τὸν Θεοῦ. Ait igitur Eusebius, Ægyptios illos qui Israelitarum seu Judæorum nomina sibi indiderant, verum ac germanum Israel, et illum qui in abscondito est Judæum, tam factis ipsis quam nominibus exhibuisse.

δηλωθεῖσαν χώραν κατ' ἀνατολὰς ἐξετάζων. Ὡς δ' ἐπὶ ἅλιον μάστιγι τὸν νεανίαν καταξήνας παντοίαις τε τιμωρησάμενος βασάνοις, ἀπαράλλακτον τὴν ἐνστασιν τῶν πρότερον αὐτῷ βηθέντων ἐγίγνωσκε, τὴν ἐπὶ θανάτῳ κατ' αὐτοῦ κεφαλικὴν ἐκφέρει ψῆφον. Τσαυτήν μὲν οὖν τὰ κατὰ τοῦτον δραματογραφίαν εἰλήχει. Καὶ τοὺς λοιποὺς δὲ τοῖς παραπληροῖς ἄλλοις ἐγγυμνάσας, τὸν ὁμοίον ἀπαλλάττει τρόπον. Εἶτ' ἀποκαμῶν, διαγνοὺς τε εἰς μάτην τιμωρεῖσθαι τοὺς ἀνδράς, ἐπιθυμίας κόρον λαβὼν (80), ἐπὶ τοὺς ἀμφὶ τὸν Πάμφιλον μέτεισιν, ἀναδιδαχθεὶς τε ὡς ἡδὴ καὶ πρότερον διὰ βασάνων ἀμετάβητον ἐνεδειξάντο τὴν ὑπὲρ τῆς πίστεως προθυμίαν, ἀνερωτήσας εἰ ἄρα εἰσέτι κἀν νῦν πειθαρχοῖεν, δεξάμενός τε αὐτὸ μόνον παρ' ἐνδὸς ἐκάστου τὴν τελευταίαν αὐτῶν τῆς κατὰ τὸ μαρτύριον ὁμολογίας φωνήν, τὴν αὐτὴν τοῖς προτέροις ἐπάγει τιμωρίαν. Τούτων ἐπὶ πέρας ἀχθέντων, μεράκιον τῆς οικειτικῆς ὑπάρχον τοῦ Παμφίλου θεραπείας (81), οἷα γνησίᾳ ἀνατροφῇ καὶ παιδείᾳ τοῦ τηλικούτου συνησκημένον ἀνδρὸς, ὡς ἔγνω τὴν κατὰ τοῦ δεσπότης ψῆφον, ἀπὸ μέσης τῆς πληθῆος ἀναβοᾷ, γῆ τὰ σώματα παροδοθῆναι ἀξίω. Ὁ δ' οὐκ ἀνθρωπος, ἀλλὰ θῆρ καὶ εἰ τι θηρὸς ἀγριώτερον, μήτε τῷ τῆς ἡλικίας ἀπονεύμας νέω συγγνώμην, αὐτὸ μόνον ὡς ἐρωτήσας ὁμολογοῦντα Χριστιανὸν ἔμαθεν, ὥσπερ ἄπο τινος τρωθεὶς βέλους, οἰδήσας τὸν θυμὸν, ὄληθ' ἐκείναι τοῖς βασανισταῖς χρῆσθαι κατ' αὐτοῦ προστάττει. Ὡς δ' ἐπικελευσμένου θύειν ἀνανεύοντα αὐτὸν ἐώρα, οὐκέθ' ὡς σάρκα ἀνθρώπου, ἀλλ' ἢ λίθους ἢ ξύλα, ἦ τι τῶν ἄλλων ἀψύχων, ἄχρις αὐτῶν ὀστέων καὶ τῶν ἐν βάθει καὶ ἐν μυχοῖς σπλάγγων παραμόνως καταξάινεσθαι κελεύει. Εἰς μακρὸν δὲ τούτου γινομένου, μάτην ἐγγχειρεῖν διέγνω, ἀφώνου καὶ ἀνεπαισθήτου, μικροῦ δὲ δεῖν καὶ πάντη ἀψύχου τοῦ σώματος αὐτῷ ταῖς βασάνοις κατατριβομένου. Παράμονον δὲ τὸ ἀνηλεὲς καὶ ἀπάνθρωπον κεκτημένος, εὐθύς ὡς εἶχε μακρῷ πυρὶ παραδοθῆναι (82) αὐτὸν ἀποφαίνεται. Καὶ οὗτος μὲν, πρὸ τῆς τοῦ κατὰ σάρκα δεσπότης τελειώσεως, ὕστατος ἐπὶ τὸν ἀγῶνα παρελθὼν, τὴν ἀπὸ τοῦ σώματος ἀπαλλαγὴν προύλαβεν, εἰτι διαμελλόντων τῶν περὶ τοὺς προτέρους ἐσπουδακότων. Ἦν

rum duntaxat qui veri Dei cultores essent hanc esse patriam respondit. Neque enim aliis præterquam istis hujus civitatis jus competere : Ipsam porro ad Orientem et juxta ipsum exsurgentis solis cubile positam esse. Et martyr quidem rursus in hunc modum juxta sensum suum philosophabatur, nullatenus intentus iis qui tormentis ipsum undique excruciabant. Sed tanquam carnis expers et corporis, ne minimo quidem dolorum sensu affici videbatur. Judex vero dubius atque anceps animo æstuabat, ratus Christianos urbem aliquam æmulam atque infensam Romanis alicubi condituros esse. Proinde multum laborabat ut eam pervestigaret, et Orientis regionem quam martyr dixerat indagaret. Verum ubi fortissimum virum post flagrorum verbera quibus eum laniaverat, et post cujusquemodi tormentorum cruciatus, stabilem atque immotum in iisdem quæ prius dixerat perseverare intellexit, capitali eum sententia damnavit. Et res quidem hujusce martyris, hunc veluti cujusdam tragediæ actum atque exitum habuerunt. Reliquos deinde cum haud dissimilibus prolusionibus exercuisset, pari quoque genere mortis exstinxit. Fessus deinde, frustra quoque eos homines excruciarī ab se cernens ; cum cupiditatis suæ satiety ipsam cœpisset, ad Pamphilum ejusque socios transit. Et quoniam comperit habebat, eos pro fidei suæ defensione alacritatem nullavi tormentorum expugnabilem jam antea ostendisse, interrogavit illos utrum vel nunc tandem præceptis imperialibus parere vellent. Cumque nihil aliud a singulis elicere potuisset præter ultimam illam quæ in martyrio sit confessionem, eodem cum superioribus supplicio eos affecit. Illis ita gestis, adolescens quidam ex familia Pamphili, utpote in convictu ac disciplina tanti viri liberaliter educatus, simul atque sententiam in dominum suum latam esse cognovit, e medio turbæ exclamans, ut mortuorum cadavera sepulturæ saltem traderentur postulavit. At judex, non hominis sed bellux potius, aut si quid etiam bellua terius est, dignus nomine 339 nullam ætati veniam impertiens, postquam

(80) *Ἐπιθυμίας κόρον λαβὼν*. Intelligere videtur eam qua flagrabat Firmilianus cupiditatem, noscendi ex martyribus Ægyptiis, ubinam esset illa Jerusalem quam sibi patriam esse dicebant. Ex quo, ut id obiter moneam, satis apparet id quod in superioribus libris observavi, Jerusalem tunc in terris nullam fuisse. Alioqui non tantopere æstuasset Firmilianus, qui præses erat Palæstinæ, ut Hierosolymæ situm ex martyribus illis cognosceret. Vox tamen ἐπιθυμία nescio an hoc sensu sumi possit quem dixi. Certè hic locus obscurus est, ac, ni fallor, mendosus. Proinde Simeon Metaphrastes cum hæc ex Eusebio describeret, voces istas consulto prætermisit.

(81) *Μεράκιον τῆς οικειτικῆς... τοῦ Παμφίλου θεραπείας*. Hoc loco quædam addit Simeon Metaphrastes, quæ hic merentur ascribi : *Nondum autem dictum universum absolvetur, et aliunde exclamatur quidam adolescens ex familia Pamphili ; et ex media turba accedens in medium eorum qui circumstabant judicium, alta voce corpora eorum petiit*

seputuræ mandari. Is autem erat B. Porphyrius, Pamphili vernula, nondum totos octodecim annos natus ; recte scribendi scientia peritus ; modestia vero morum has laudes celans, ut qui a tali viro fuisset institutus.

(82) *Μακρῷ πυρὶ παραδοθῆναι*. Christophorus legisse videtur *μαλθακῷ*. Sic enim vertit : *Confestim igni pedetentim exardescente et remisso comburi decernit. Hervetus quoque ita interpretatus est : Pronuntiat sententiam ut tradatur molli et lento igni. Idque confirmant sequentia Eusebii verba. Ait enim Porphyrium palo affixum fuisse, et procul ab ipso rogi in circuitu accensum esse ; ut scilicet martyr lento igne consumeretur. Idem legitur in *Passione Planii* et aliorum martyrum. Eodem sensu μακρὸν πῦρ iterum usurpat Eusebius infra ubi de Juliano. Porro notandum est, tam Porphyrium quam Julianum catechumenos fuisse. Docet id Metaphrastes his verbis : *Duo quidem qui erant inter eos catechumeni, consummati sunt baptismo ignis.**

interrogatum juvenem Christianum esse ex ipsius confessione didicit, statim quasi telo aliquo sanciatius intemuit, mandavitque tortoribus, ut totis viribus in adolescentem sævirent. Post hæc sacrificare eum jubens, cum renuentem videret, prorsus quasi saxum aliquod aut lignum aliudve quid sensu destitutum, non hominis corpus feriret, adolescentis latera ad ipsa usque ossa et intimos viscerum recessus absque ullis induciis sulcari præcepit. Quod cum diutius fieret, iudex adolescentem toto licet corpore tormentis conscisso, nec vocem edere, nec sensu ullo doloris tangi, et quasi inanimum perstare videns, frustra se laborare intellexit. Nihilominus in pristina semper sævitia et immanitate perseverans, statim illum eo quo erat habitu, ingenti rogo cremari præcepit. Et hic quidem licet postremus in stadium ingressus, tamen ante temporalem dominum suum ex hac vita digredi occupavit: cum ii qui priores illos expugnare studebant, adhuc moram traherent. Itaque Porphyrium (hoc enim ei nomen fuit) cernere licebat, instar nobilis athletæ qui in sacro certamine decertans pammachio victoriam reportavit; corpore quidem pulverulento ac sordido, vultu autem hilari et confidenti animo post tot cruciatus ad mortem incedentem; prorsus divino Spiritu repletum, et habitu philosophico; uno scilicet quod habebat pallio in modum exomidis contentum; et tranquillo ac sedato animo familiaribus suis quæcunque volebat mandantem atque innuentem: in ipso denique palo adhuc serenitatem oris retinentem. Quin etiam cum rogos satis longo ab ipso intervallo circumquaque accensus fuisset, ipse hinc inde flammam ore attrahebat: nec post unicam illam vocem quam cum flamma ipsum contingere cœpisset, protulit, Jesum scilicet Filium Dei adiutorem sibi invocans, quidquam locutus est: fortissime ad extremum usque spiritum in silentio perseverans. Hujusmodi certamen Porphyrii fuit. Cujus consummationem cum confessor quidam nomine Seleucus, qui olim miles fuerat, Pamphilo renuntiasset, confestim utpote talis nuntii minister, eorum sorti meruit adjungi. Quippe vix mortem Porphyrii nuntiaverat et unum ex martyribus osculo salutarat, cum subito milites correptum **340** eum deducunt ad præsidem. Qui perinde ac si Seleucum urgere vo-

δὲ ἄρα τὸν Πορφύριον ἰδεῖν, ἱερνίκου διαθέσει πάμαχον νενικηκότος, κεκοινωμένον μὲν τὸ σῶμα, φαιδρὸν δὲ τὸ πρόσωπον, θαρσαλέω φρονήματι καὶ γαίρω μετὰ τὸσαῦτα τὴν ἐπὶ θανάτῳ βαδίζοντα, καὶ θείου Πνεύματος ὡς ἀληθῶς ἐμπλεων, αὐτοῦ τε φιλοσόφῳ σχήματι μόνῃ τῷ περὶ αὐτὸν ἀναβολαίῳ ἐξωμίδος τρόπον ἡμφισμένον, νηφαλέω τε λογισμῷ περὶ ὃν ἐβούλετο τοῖς γνωρίμοις ἐντελλόμενον καὶ διανεύοντα, ἐπ' αὐτῷ τε ἰκρίψ τὸ πρόσωπον ἐτι φαιδρὸν διατηροῦντα, ἀλλὰ καὶ ἀφθείσης ἕξω ἀπὸ μακροῦ ἀποστήματος κύκλῳ περὶ αὐτὸν τῆς πυρᾶς, ἐνθὲνδε κάκειθεν ἀφαρπάζοντα τῷ στόματι τὴν φλόγα, γενναυτάτα τέλει ἐσχάτην ἀναπνοὴν ἐγκαρτεροῦντα τῇ σιωπῇ, μετὰ μίαν γέ ἦν (83) ἄμα καθαψαμένης αὐτοῦ τῆς φλογὸς ἀπέβηξε φωνήν, τὸν Ἰῆσὺν τοῦ Θεοῦ Ἰησοῦν βοηθὸν ἐπιβόωμενος. Τοιοῦτος καὶ ὁ Πορφυρίου ἄθλος. Τῆς δὲ κατ' αὐτὸν τελεώσεως ἄγγελος τῷ Παμφίλῳ γενόμενος Σέλευκος, τῶν ἀπὸ στρατείας τις ὁμολογητῆς, οἷα τηλικαύτης ἀγγελίας διάκονος, τοῦ σὺν αὐτοῖς παραχρῆμα κλήρου καταξιοῦται. Αὐτίκα γάρ τοι αὐτὸν διαγγεῖλαντα τὸ τοῦ Πορφυρίου τέλος, τῶν τε μαρτύρων ἓνα δὴ τινα φιλήματι προσειπόντα, ἐπιλαβόμενοι στρατιῶται τινες, ἀγούσιν ἐπὶ τὸν ἡγεμόνα. Ὁ δὲ ὡσπερ ἐπισπέρχων αὐτὸν τῷ προτέρῳ συναπόδημον τῆς εἰς οὐρανοῦς γενέσθαι πορείας, αὐτίκα κεφαλῆ τιμωρίᾳ κολασθῆναι προστάττει. Οὗτος ἦν μὲν ἀπὸ τῆς Καππαδοκίῶν γῆς, τῆς δ' ἐν στρατείας ἐπιλέκτου νεολαίας, καὶ τῶν ἐν Ῥωμαϊκοῖς ἀξιωμασίν οὐ μικρᾶς τιμῆς ἐπιελιμμένους, ἥλικία τε γὰρ καὶ ῥώμῃ σώματος, μεγέθει τε καὶ ἰσχύϊ, παρὰ πλεῖστον ὄσον τὸς συστρατιώτας ἐπλεονέκτει, ὡς καὶ τὴν πρόσωψιν αὐτῷ περιβόητον τοῖς πᾶσιν εἶναι, καὶ τὸ πᾶν εἶδος ἀξιάγαστον, μεγέθους ἕνεκα καὶ εὐμορφίας. Καταρχὰς μὲν οὖν τοῦ διωγμοῦ, διὰ μαστίγων ὑπομονῆς τοῖς κατὰ τὴν ὁμολογίαν διαπρέψας ἀγῶσι, μετὰ δὲ τὴν τῆς στρατείας ἀπαλλαγὴν, ζηλωτὴν ἑαυτὸν καταστήσας τῶν τῆς θεοσεβείας ἀσκητῶν (84), ὄρφανῶν ἐρήμων καὶ χηρῶν ἀπεριστάτων (85), τῶν τε ἐν πενίαις καὶ ἀσθενείαις ἀπερῆμιμένων ἐπίσκοπος ὡσπερ καὶ ἐπίκουρος, πατρὸς καὶ κηδεμόνος δίκην ἀναπέφανται, ὅθεν δὴ εἰκότως πρὸς τοῦ τοῖς τοιοῦσδε (86) μᾶλλον τῶν διὰ καπνοῦ καὶ αἵματος θυσίων χαίροντος Θεοῦ τῆς κατὰ τὸ μαρτύριον παραδόξου κλήσεως ἤξιώθη. Δέκατος οὗτος ἀθλητῆς ἐπὶ ταῖς δεδηλωμένοις, ἐν μιᾷ καὶ τῇ αὐτῇ τετελειώτο ἡμέρᾳ, καθ' ἣν, ὡς ἔοικε, μεγίστης τῷ Παμφίλῳ

(83) Vulg. μετὰ μίαν τε ἡρ, etc. Scribendum est μετὰ μίαν γε. Qua emendatione nihil certius.

(84) Τῶν τῆς θεοσεβείας ἀσκητῶν. Male Christophorus nonos monachos intellexit. Neque enim tunc temporis ulli adhuc erant monachi; aut si qui erant, longe ab illis distabant ascetæ. Nam monachi, ut nomen ipsum indicat, solitudinem sectabantur. Ascetæ vero in mediis versabantur urbibus. Quicunque igitur ex Evangelii præceptis severiorem vitam instituerant, et cuncta propter Deum reliquerant, ascetæ dicebantur. Sic Petrus quidam asceta, et virgo ascetria nominatur supra in hoc Eusebii libro. Quos si quis monachos nominare vellet, is procul dubio falleretur. Certe Hieronymus discrete testatur, nullum in Palæstina monachum fuisse ante Hilarionem. Atqui Petrus ille

asceta diu ante Hilarionem vixit in Palæstina.

(85) Χηρῶν ἀπεριστάτων. Eadem voce utitur Eusebius in lib. x, cap. 4, et in lib. 1 *De vita Constantini*, cap. 36. Sic etiam Joannes Chrysostomus *homilia 21 in Actus apostolorum*, pag. 202, dicit περίστησον χήρας, id est, opitulare viduis.

(86) Vulg. πρὸς τοῦτοις τοιοῦσδε. Non dubito quin scribendum sit distinctis vocibus πρὸς τοῦ τοιοῦσδε, etc. Quid enim apertius his verbis: Πρὸς τοῦ τοῖς τοιοῦσδε χαίροντος Θεοῦ, τῆς μαρτυρίου κλήσεως ἤξιώθη. Id tamen non vidit Christophorus. Ita certe legisse Simeonem Metaphrastem, ex versione Herveti colligitur: *Quamobrem merito Deo his magis lætante quam quæ per fumum et sanguinem sunt sacrificiis, dignus fuit habitus consummationis quæ fit per martyrrium.*

μαρτυρίῳ ἐπαξίως τοῦ ἀνδρὸς διανοιχθείσης πύ-
λης, εὐμαρῆς ἅμ' αὐτῶ καὶ ἑτέροις ἢ πάροδος τῆς
εἰς τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν εἰσόδου γεγένηται.
Κατ' Ἰγνη δῆτα τῷ Σελεύκῳ (87) Θεόδουλος σεμνός
τις καὶ θεοσεβῆς πρεσβύτης, τῆς ἡγεμονικῆς τυγχά-
νων οἰκετίας, τετιμημένος. τε παρὰ τῷ Φιρμιλιανῷ
πλέον τῶν κατὰ τὸν οἶκον ἀπάντων, τοῦτο μὲν τῆς
ἡλικίας ἔνεκεν, καὶ τῷ τριγενείας πατέρα καθεστά-
ναι, τοῦτο δὲ δι' ἦν ἔσωζε περὶ αὐτὸν εὐνοίαν καὶ
πιστοτάτην συνείδησιν, τὸ παραπλήσιον τῷ Σελεύκῳ
διαπραξάμενος, προσαχθεὶς τῷ δεσπότῃ καὶ μᾶλλον
αὐτὸν τῶν πρότερον ὀξύννας, ταῦτ' οὗ σωτηρίου μαρ-
τύριον πάθους σταυρῶ παραδοθεὶς κατεδέξατο. Ἐπὶ
τούτοις ἐνός ἔτι λείποντος, ὃς τὸν δωδέκατον ἀπο-
πλήσοι τοῖς δηλουμένοις μάρτυσιν ἀριθμὸν, Ἰου-
λιανὸς παρῆν τοῦτον ἀποπληρώσων· ἐξ ἀποδημίας
γέ τοι ἀφικόμενος αὐτίκα, καὶ μηδ' εἰσβαλὼν πω τῇ
πόλει, εὐθύς ὡς εἶχεν ἀπὸ τῆς ὁδοῦ μαθὼν καὶ ὀρ-
μήσας ἐπὶ τὴν μαρτύρων θέαν, ὡς ἐπὶ γῆς χαμαὶ τὰ
τῶν ἁγίων εἶδε σκηνώματα, χαρᾶς ἔμπλευς γεγωνῶς,
ἐκάστῳ περιπλακείς, τοὺς πάντας ἀσπάζετο. Τοῦτο
ποιούντα συλλαβόντες αὐθις οἱ τῶν φόνων διάκονοι,
προσάγουσι τῷ Φιρμιλιανῷ. Ἀκόλουθα δ' αὐτῷ ἐπι-
τελῶν, μακρῶ καὶ τοῦτον πυρὶ παραδίδωσιν. Οὕτω
θῆτα καὶ Ἰουλιανὸς σκιρτῶν καὶ ὑπερβαλλόμενος,
μεγάλη τῇ φωνῇ τῷ τηλικούτων αὐτὸν ἀξιώσαντι
Κυρίῳ ὑπερευχαριστῶν. τοῦ τῶν μαρτύρων κατη-
ξιώθη στεφάνου. Ἦν δὲ οὕτως τὸ μὲν κατὰ σάρκα
γένος Καππαδοκῶν, τὸν δὲ τρόπον εὐλαβέστατος καὶ
πιστότατος καὶ γνησιώτατος, σπουδαῖός τε τὰ ἄλλα
πάντα, καὶ πνέων αὐτοῦ ἁγίου Πνεύματος. Τοιοῦτο
τῆς συνοδίας τὸ στίφος τῶν ἅμα Παμφίλῳ συνεισελ-
θεῖν ἐπὶ τὸ μαρτύριον ἀξιοθέντων. Τούτων ἐπὶ τέσ-
σαρας ἡμέρας τοσαύτας τε νύκτας, ἐκ προστάξεως
ποῦ δυσσεβοῦς ἡγουμένου, τὰ ἱερὰ καὶ ὄντως ἅγια
σώματα εἰς βορᾶν τοῖς σαρκόδροις ἔτηρείτο. Ὡς
δ' οὐδὲν αὐτοῖς παραδόξως, οὐ θηρίον, οὐ πτηνὸν, οὐ
κύνων προσεπέλαζεν, αὐθις ἐξ οἰκονομίας τῆς τοῦ
Θεοῦ προνοίας ἀβλαβῆ ληφθέντα, τῆς τε προσηκούσης
κηδείας λαχόντα, τῇ συνήθει παρεδόθη ταφῇ. Ἐτι δὲ
τῆς κατὰ τούτους κινήσεως ἀνά στόμα τοῖς πᾶσι λα-
λουμένης, Ἀδριανὸς καὶ Εὐδούλος, ἀπὸ Μαγγαναίας
αὐτὸν καλουμένης χώρας ὡς τοὺς λοιποὺς ὁμολογητὰς
εἰς τὴν Καισάρειαν ἀφικόμενοι, πρὸς τῇ πύλῃ καὶ
αὐτοὶ δι' ἦν ἐληλύθασιν ἀνεκρίνοντο αἰτίαν· εἶτα
ὁμολογήσαντες ἀλήθεις, τῷ Φιρμιλιανῷ προσάγον-
ται. Ὁ δ' ὡς εἶχε, πάλιν μηδὲν ὑπερθέμενος, μετὰ
πλείστα βασάνους ἅς κατὰ τῶν πλευρῶν αὐτοῖς ἐπι-
τέθεικε, θηρίων αὐτοὺς βορᾶ κατακρίνει. Δυσὲν δὲ
οὖν μεταξὺ διελευσῶν ἡμερῶν, ὃ μὲν Ἀδριανὸς Δύ-
στρου πέμπτη μηνός, πρὸ τριῶν Νώνων Μαρτίων,
γενεθλίων τῆς κατὰ Καισαρέων νομιζομένης τύ-
χης (88) ἡμέρᾳ, λέοντι παραβληθεὶς, καὶ μετὰ τοῦ-

A lisset, ut Porphyrio ad cœlum tendenti se itineris
comitem adjungeret, statim illum capitali supplicio
plecti iussit. Hic ex Cappadocia oriundus, inter
lectos Romanæ militiæ juvenes non mediocrem
honoris gradum erat adeptus. Nam cum ætatis
flore, tum proceritate corporis ac robore cæteros
commilitones longe anteibat, adeo ut forma ipsius
crebris hominum sermonibus celebraretur, et totius
corporis species tum ob proceritatem, tum ob ve-
nustatem admirationi esset. Ac sub initia quidem
persecutionis, flagrorum verbera perpeusus in con-
fessionis stadio inclaruerat. Post depositam vero
militiam, æmulatus eos qui divinæ pietatis studiis
atque exercitationibus se totos dederunt, pupillis
ac viduis omni ope ac patrocinio destitutis, egenis
B quoque et infirmis, instar patris cujusdam aut
curatoris, inspectorem se atque adiutorem exhibuit.
Unde ab eo qui hujusmodi operibus magis quam
victimarum nidore et sanguine delectatur, admira-
bilem martyrii vocationem promeruit. Porro deci-
mus hic athleta, post omnes supra memoratos eo
ipso interfectus est die, quo maxima cœli porta
Pamphili martyrio, ut credi par est, reserata, faci-
lis tum ipsi Pamphilo, tum ejus sociis in regnum
cœlorum aditus patere videbatur. Post hæc Theo-
dulus quidam, gravis et religiosus senex, unus ex
præsidis familia, et ab ipso Firmiliano præ cunctis
domesticis honoratus, partim ob senectutem, et
quod tertix jam stirpis nepotes haberet, partim ob
sinceram fidem et benevolentiam quam ipsi perpe-
C tuo præstiterat, cum iisdem vestigiis insistens, idem
ac Seleucus gessisset, deductus ad dominum, magis
ipsum quam cuncti superiores exacerbavit. Statim-
que in crucem actus, eodem quo Servator noster mar-
tyrio defunctus est. Cum unus adhuc deesset qui in
supradictis martyribus duodecimi numerum imple-
ret, adfuit post omnes Julianus eum numerum exple-
turus. Qui cum peregre advenisset, necdum ad
locum ipsum accessisset, simul atque de martyrum
cæde audivit, statim ut erat, de via concito cursu ad
id spectaculum contendit. Cumque sanctorum cada-
vera humi jacentia vidisset, 341 gaudio diffusus,
singulos complexus honorifice salutavit. Quo in faci-
nore comprehensus a militibus qui cædium ministri
erant, perducitur ad Firmilianum. Qui a solita
crudelitate nequaquam desciscens, ingenti rogo
eum comburi præcepit. In hunc modum Julianus,
gestiēns ac præ lætitia exsilens, et clara voce Do-
mino qui tanto honore ipsum affecisset gratias
agens, martyrii coronam adeptus est. Erat hic Ju-
lianus patria quidem Cappadox, moribus vero
religiosissimus, et fidei sinceritate atque integritate
conspicuis. Idem in omnibus rebus gnavus ac stre-

(87) Vulg. κατ' Ἰγνη δὲ ταῦτα τῷ Σελεύκῳ. Sic ex codice Regio edidit Stephanus. Sed longe
rectior est scriptura codd. Maz. et Fuk. κατ' Ἰγνη
δῆτα τῷ Σελεύκῳ, etc. In Med. quidem exemplari
legitur κατ' Ἰγνη δὲ ταῦτα.

(88) Τῆς κατὰ Καισαρέων... τύχης. Singulæ
olim urbes suos genios habebant, quibus templa

erant exstructa, quæ τυχεῖα vocabantur. Sic Ty-
cheum Gazæ memorat Marcus in *Vita Porphyrii*.
E. Tycheum Alexandriæ, cujus sit mentio in Codice
Theodosii, et apud Libanium in descriptionibus quas
nuper edidit doctissimus vir Leo Allatius. Templum
quoque genii Antiochensium nominatur a Juliano
in *Misopogone*, cujus locum supra citavi, et ab

nus, ipsoque sancti Spiritus numine erat plenus. A Hujusmodi fuit manipulus eorum qui in subeundo martyrio comites Pamphili esse meruerunt. Quorum sacrosancta cadavera, jussu quidem impii præsidis per quatuor continuos dies totidemque noctes additis militaribus excubiis exposita sunt, ut a carnivoris bestiis laniarentur. Sed cum præter omnium expectationem, nec fera, nec volucris ulla, nec canis ad ea accederet, tandem divina ordinante Providentia integra atque illæsa asportata sunt, omnique funebri cultu, ut par erat, ornata et curata, consuetæ tradita sunt sepulturæ. Cum autem motus ac furor præsidis adversus supradictos martyres adhuc in ore omnium versaretur, Adrianus et Eubulus ex regione Manganæ Cæsaream ad reliquos confessores profecti, in ipso civitatis introitu perinde ac cæteri interrogati sunt, cujus rei gratia advenissent. Confessique id quod res erat, Firmiliano exhibentur. Qui rursus ita ut erat, nulla dilatione usus, post crebra unguarum verbera quibus latera eorum sulcaverat, eos ad bestias damnavit. Biduo igitur interjecto, Adrianus quidem quinto die mensis Dystri, id est, ante diem tertium Nonas Martias, quo die natalis genii publici, ut gentiles existimant, apud Cæsaream celebratur, leoni objectus: ac deinde gladio transfixus martyrium consummavit. Eubulus vero perendie, ipsis Nonis Martiis, quod est septimo die mensis Dystri, cum judex enixe ipsum rogasset, ut, oblato diis sacrificio, libertatem, prout ipsi existimant, consequeretur, gloriosam mortem pro pietate toleratam huic caducæ vitæ anteponens, post bestias non secus ac prior jugulatus, Cæsariensium martyrum certamina ultimus obsignavit. Operæ pretium quoque 342 fuerit hoc loco commemorare, quemadmodum divini Numinis providentia impios illos præsidēs simul cum ipsis tyrannis ulta est. Etenim Firmilianus qui martyribus Christi adeo contumeliose insultaverat, cum aliis extremo supplicio addictus, capite truncatus est. Et hæc quidem sunt martyria quæ in urbe Cæsarea toto persecutionis tempore perpetrata sunt.

CAPUT XII.

De Ecclesiarum præsidibus.

Jam vero quæ hoc temporis spatio et posthæc B circa Ecclesiarum præsidēs gesta sint; quemadmodum ex pastoribus rationalis Christi gregis quem non rite ac legitime gubernaverant, eos curatores camelorum, animalis bruti et suapte natura tortuosi, divina justitia, utpote tali officio dignos constitui permiserit; et ad alendos imperatoris

"Ὅσα δ' ἐπὶ τούτοις κατὰ τὸν ἐν μέσῳ χρόνον (90) ἐπιτελεσθῆναι συμβέβηκε κατὰ τοὺς τῶν Ἐκκλησιῶν προεστῶτας (90), ὡς ἀντὶ ποιμένων τῶν λογικῶν τοῦ Χριστοῦ προβάτων ὧν οὐκ ἐνθέσμως προύστησαν, καμήλων ἀλόγου καὶ τῆ τοῦ σώματος φύσει σχολιωτάτου ζώου φροντιστάς (91) αὐτοὺς, ὡς περὶ τούτων ἀξίους ἢ θεῖα κατακρίνασα δίχη προεστῆσθε,

Amm. Marcellino. Sed et Cæsareæ in Cappadocia genius suum templum habuit, de quo Gregor. Naz. in *Invectiva* i in *Julianum*, pag. 91, et in orat. 19, pag. 309. Quibus in locis interpretes fortunam verunt constanti errore. Atqui, ut cæteros taceam, Charisius ipso docere poterat, τὴν τύχην genium esse.

(89) Ὅσα δὲ ἐπὶ τούτοις κατὰ τὸν ἐν μέσῳ χρόνον. Hæc verba satis obscura sunt. Christophorus quidem de persecutionis tempore ea intellexit, cui non accedo. Loquitur enim Eusebius de iis quæ acciderunt cum jam persecutionis furor paulatim resedisset. Igitur ἐπὶ τούτοις idem valet ac *postea*, ut loqui solet Eusebius tum alibi passim, tum infra in hoc capite, cum dicit, τὰς τε ἐπὶ τούτοις φιλαρχίας. Verba autem illa quæ sequuntur κατὰ τὸν ἐν μέσῳ χρόνον, designant totum illud tempus quod interjectum est ab initio persecutionis, usque ad ejus annum septimum, ut in capite sequenti docet Eusebius. Scribo igitur ἐπὶ τούτοις, κατὰ τε τὸν ἐν μέσῳ χρόνον, etc.

(90) Vulg. κατὰ τε τοὺς τῶν Ἐκκλησιῶν προεστῶτας. Delenda est particula τε, quæ non hoc loco,

sed superiore linea collocanda est, ut jam dixi. Mallem etiam scribere, περὶ τοὺς τῶν Ἐκκλησιῶν προεστῶτας. Id enim mihi videtur elegantius: ὅσα ἐπιτελεσθῆναι συμβέβηκε περὶ τοὺς, etc. Id est ad verbum, quæ fieri contigit adversus episcopos.

(91) Καμήλων... φροντιστάς. Fuit hæc pœna apud Romanos, ut homines ingenui ad pascendos imperatoris equos aut camelos et ad alia hujusmodi personalia munera condemnarentur. Sic Metaphrastes in *Actis* martyrum Iudis et Domnæ: *Ministerium camelorum qui erant in regione Claudiopolitana ei tradit imperavit, ei detrahens dignitatem præfecturæ*. Hoc autem munus dicebatur camelasia, atque inter personalia munera recensetur in *Pandectis*, titulo *De muneribus et honoribus*. Quanquam in eo titulo non de camelis imperialibus sermo est, sed de camelis uniuscujusque civitatis, qui ad convolvenda ligna aliaque onera inserviebant, ut patet ex lege 48, in dicto titulo. Eusebius vero hoc loco agit de camelis et equis imperialibus, ad quos pascendos episcopi quidam sunt damnati. Mulum autem differt inter hæc duo ministeria. Nam prius quidem illud, munus erat civile, ad quod decuriones

ὅπως τε βασιλικῶν ἵππων ἐνόχους παραστάσει κατ' ἐδίκασεν, ὅσα τε τῶν ἱερῶν σκευῶν τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἕνεκα κειμήλιων οἱ αὐτοὶ πρὸς τῶν κατὰ καιροῦ βασιλικῶν ἐπιτρόπων τε καὶ ἀρχόντων ἐν ὕβρει καὶ ἀτιμίαις καὶ βασάνοις ἀνηντήληκασιν, τὰς τε ἐπὶ τούτοις τῶν πολλῶν φιλαρχίας, ἀκρίτους τε καὶ ἐκθέστους χειροτονίας, καὶ τὰ ἐν αὐτοῖς ὁμολογηταῖς σχίσματα (92), ὅσα τε οἱ νέοι στασιώδεις κατὰ τῶν τῆς Ἐκκλησίας λειψάνων διὰ σπουδῆς ἐμηχανήσαντο, καινότερα καινοῖς ἐπινευτερίζοντες, καὶ ἀφειδῶς ταῖς τοῦ διωγμοῦ συμφοραῖς ἐπενετρίθοντες, καὶ κακὰ κακοῖς ἐπιτειχίζοντες, ταῦτα πάντα παρῆσειν μοι δοκῶ, ἀνοίκειον ἑμαυτῷ κρίνας, παραιτούμενοι τε καὶ ἀποφεύγοντι, ὡς δ' οὖν καὶ ἀρχομένῳ μοι εἴρηται (93), τὴν περὶ τούτων διήγησιν, ἀλλὰ γὰρ ὅσα σεμνὰ καὶ εὐφημα κατὰ τὸν ἱερὸν λόγον· καὶ εἰ τις ἄρετὴ καὶ ἔπαινος, ταῦτα λέγειν τε καὶ γράφειν καὶ πισταῖς ἀκοαῖς παρέχεσθαι οἰκειότατον ἡγοῦμενος (94) τῇ τῶν θαυμαστῶν μαρτύρων ἱστορίᾳ· καὶ τῇ μετὰ ταύτην οὐρανῶθεν ἡμῖν ἐπιφανείῃ εἰρήνῃ κοσμήσειν μοι δοκῶ τοῦ παντὸς λόγου τὴν περιγραφὴν.

moribus et pace quæ post hæc cœlitis nobis affulsit, exornem.

CAPUT XIII.

De Silvano et Joanne aliisque undequadragesima martyribus.

Ἐβδομον ἔτος τοῦ καθ' ἡμῶν ἀγῶνος ἠνύετο, καὶ πῶς ἡρέμα τῶν καθ' ἡμᾶς ἡσυχῇ τὸ ἀπεριεργον ἐληφθέντων, εἰς ὕδρον τε διαγενομένων ἔτος, ἀμφὶ τὰ ἐν Παλαιστίνῃ χαλκοῦ μέταλλα οὐκ ὀλίγη ὁμολογητῶν συγκεροτημένης πληθῆος, πολλῇ τε τῇ παρῆσις χρωμένων, ὡς καὶ οἴκους εἰς ἐκκλησίας δειμασθαι, ὁ τῆς ἐπαρχίας ἀρχων δεινὸς τις ὢν καὶ πονηρὸς, καὶ οἶον αὐτὸν τὰ κατὰ τῶν μαρτύρων δρασθέντα συνέστησεν, ἐπιδημήσας αὐτόθι καὶ τὴν τῶν ἐκεῖσε διαγωγὴν πυθόμενος, βασιλεῖ κοινοῦται, ὅσα δοκεῖν (95), εἰς διαβολὴν καταγράφων. Εἴτ' ἐπιστάς ὁ τοῖς μετέλλοις ἐπιτεταγμένος, ὡς ἂν ἐκ βασιλικῆς νεύματος διελὼν τὴν τῶν ὁμολογητῶν πληθύν, τοῖς μὲν Κύπρον, τοῖς δὲ τὸν Λίβανον οἰκεῖν ἐνεμειν, ἀλλοῦς τε ἄλλαις κατὰ Παλαιστίνην χώραις κατασπείρας, τοὺς πάντας διαφόροις πονεῖσθαι τισιν ἔργοις ἐπιχειλεῖται. Εἴτα τέσσαρας τοὺς μάλιστα δοκοῦντας αὐτῶν κορυφαίους ἐπιλεξάμενος, ἐπὶ τὸν ἐφεστῶτα

A equos amandaverit : quas præterea injurias et contumelias, quantos denique cruciatus a procuratoribus principis et provinciarum rectoribus quotquot per illa fuerunt tempora pro sacris vasis et thesauris Ecclesiæ perpressi sint : adhæc ambitionem plurimorum, et temerarias atque illegitimas ordinationes, et inter ipsos confessores discidia, et quæcunque juniores illi turbarum concitatores adversus Ecclesiæ reliquias pertinaciter moliti sunt, novas res subinde alias post alias excogitantes, et in mediis persecutionis calamitatibus inclementius insultantes, et mala malis cumulantes; hæc, inquam, omnia omittenda esse duco. Est enim meo quidem iudicio aliena ab instituto nostro hujusmodi rerum commemoratio, a qua etiam abhorreere me in ipso hujus sermonis exordio sum professus. Cum igitur proposito nostro maxime congruat, ea dicere ac scribere et fidelium auribus commendare quæ in religione nostra gravia atque honesta sunt, et quæcunque ad laudem et gloriam pertinent, rectius facturus esse mihi videor, si extremam partem hujus libri præclaris admirabilium martyrum faci-

343 Septimus jam persecutionis annus ad exitum vergebat, et res nostræ sensim sine sensu calumniantium molestia liberatæ, ad octavum usque annum processerant. Cumque in metallis æris apud Palæstinam maxima confessorum multitudo in unum congregata, incredibili libertate fruëretur, adeo ut ecclesias etiam extruerent : præses provinciæ, vir sævus atque improbus, ut ex iis quæ adversus martyres gessit perspicere facile potest, illuc delatus, audita illorum vivendi ratione, rem statim ad imperatorem retulit, quæcunque ipsi visum fuerat calumniose in eos scribens. Delinç præpositus metallorum eo adveniens, velut ex imperiali præcepto confessores varias in turmas distribuit, et alios quidem apud Cyprum, alios in Libano jussit incolere. Reliquos per varia Palæstinæ loca dispersos, diversorum operum molestiis vexari omnes mandavit. Quatuor deinde ex illis seligenis qui cæ-

ex albi ordine vocabantur, ut dicitur in lege citata. Posterius vero illud, servitus quædam fuit pœniæ, ad quam noxiî damnabantur, ut ex Eusebii ac Metaphrastæ testimonio colligimus. Erant porro hi camelarii sub cura ac dispositione comitis rerum privatarum, qui subjectos potestati suæ habebat præpositos gregum et stabulorum, ut legitur in *Noctitia imperii Romanorum*. Vide *Acta Marcelli pape*.

(92) *Τὰ ἐν αὐτοῖς ὁμολογηταῖς σχίσματα*. Intelligit schisma Meletii Lycopolitani adversus Petrum Alexandriæ episcopum, de quo vide Athanasium et Eriphanium: Intelligit etiam schisma Donati in Africa adversus Cæcilianum episcopum.

(93) *Ὡς δ' οὖν καὶ ἀρχομένῳ μοι εἴρηται*. Scribendum est procul dubio ὡς γούν. Porro locus

quem designat Eusebius, in hoc quidem libello non reperitur. Ex quo apparet hunc *De martyribus Palæstinæ* librum ad nos mutilum pervenisse. Certe proœmium libri deesse nemo non videt. Verum suppleri potest hæc lacuna ex cap. 2 lib. viii *Historiæ ecclesiasticæ*, ubi dicit Eusebius quod hic abs se dictum esse commemorat.

(94) *Οἰκειότατον ἡγοῦμενος*. Post has voces in codice Regio et in editione Rob. Stephani apposita est virgula. Verum in tribus aliis codicibus Maz., Med. et Fuk. totus locus uno spiritu continuatur hoc modo: οἰκειότατον ἡγοῦμενος τῇ τῶν θαυμαστῶν μαρτύρων ἱστορίᾳ. Et post vocem ἱστορίᾳ apponitur media distinctio seu mora. Quam quidem interpunctionem magis probō.

(95) *Ὅσα δοκεῖν*. Lego ὅσα ἐδύκει.

teris antecellere videbantur, ad ducem qui militari-
 bus copiis illic præerat, eos mittit. Horum duo
 erant Ægyptiorum episcopi, Peleus ac Nilus : ter-
 tius presbyter quidam : quartus fuit Paternuthius,
 vir ob prolixam erga omnes benevolentiam cunctis
 notissimus. A quibus cum dux ille postulavisset,
 ut religionem suam abnegarent, repulsam passus,
 flammis eos absumi præcepit. Alii rursus ibidem
 versabantur, sejunctam a cæteris regionem seorsum
 incolendam sortiti; quotquot scilicet ex confesso-
 ribus ob senectutem aut membrorum debilitatem,
 aut propter varios corporis morbos ab opere fa-
 ciendo immunes erant. Quorum princeps erat Sil-
 vanus, Gaza oriundus episcopus, vir qui religionis
 Christianæ absolutissimum quoddam et venerabile
 exemplum exstitit. Hic cum a primo, ut ita dicam,
 persecutionis die, et per totum deinceps illud tem-
 pus, variis confessionum certaminibus inclaruisset,
 ad id usque temporis servatus fuerat, ut omne il-
 lud in Palæstina certamen postremus quasi signa-
 culo clauderet. Erant una cum illo Ægyptii com-
 plures: inter quos fuit Joannes quidam, qui præ
 cunctis nostræ ætatis hominibus memoria valuit.
 Et hic quidem jam antea luminibus erat orbatus.
 Nihilominus **344** tamen in confessionum certami-
 nibus, in quibus maxime enituit, cum ipsi perinde
 ac cæteris alter pedum candente ferro debilitatus
 esset, oculi quoque licet lumine orbat, cauterio
 perusti sunt, crudelitate scilicet et inhumanitate
 carnificum ad id usque feritatis ac diritatis pro-
 gressa. Porro hunc virum ob mores quidem et phi-
 losophicam vivendi rationem nihil attinet prædi-
 care, præsertim cum hujus rei causa non tantum
 admirationis sit consecutus, quantum ex memoriæ
 præstantia. Quippe qui totos divinæ Scripturæ li-
 bros non in tabulis lapideis, quemadmodum ait di-
 vinus Apostolus, nec in membranarum animalium, aut
 chartis quæ vermibus et longinquitate temporis
 consumuntur, verum in carnis cordis tabulis, in
 anima scilicet candida et in purissima mentis lu-
 mine perscriptos habuerit. Adeo ut quoties vellet,
 interdum legis Mosaicæ, interdum prophetarum li-
 bros, nonnunquam sacræ Historiæ locos, alias
 evangelica et apostolorum scripta memoriter velut
 ex litterario quodam penu proferret. Fateor certe
 obstupuisse me, cum illum in frequentissimo ec-
 clesiæ cœtu medium stantem, et quosdam divinæ

A τοῖς αὐτοῖσι στρατεύμασι παραπέμπεται· Πηλεὺς ἦν
 καὶ Νεῖλος, ἐπίσκοποι Αἰγυπτίων, καὶ πρεσβύτερος
 ἄλλος (96), καὶ ἐπὶ τούτοις ὁ τοῖς πᾶσι διὰ τὴν περὶ
 πάντας σπουδὴν γνωριμώτατος Πατερμῦθιος· οὗς
 ὁ στρατοπεδάρχης, ἀρνησιν τῆς θεοσεβείας αἰτήσας
 καὶ μὴ τυχῶν, τῇ διὰ πυρὸς τελευτῶσει παραδίδωσιν.
 Ἄλλοι δ' αὖ πάλιν ἐτύγγαλον ἐκέλευε ἐφ' ἑαυτοῖς ἰδίαν
 χῶραν οἰκεῖν λαχόντες, ὅσοι τῶν ὁμολογητῶν ἦσαν
 διὰ γῆρας, ἢ διὰ πηρώσεις, ἢ ἄλλας σωματικῶν ἀσθε-
 νείας, τῆς ἐν τοῖς ἔργοις ἀπελείοντο λειτουργίας·
 ὧν ἠγεῖτο ἐκ τῆς Γαζαίων ἐπίσκοπος ὀρμώμενος Σιλ-
 βανὸς (97), εὐλαβὲς τε χρῆμα καὶ γνήσιον ὑπόδειγμα
 Χριστιανισμοῦ φέρων. Οὗτος δὲ, ὡς εἰπεῖν, ἀπὸ τῆς πρώ-
 τῆς ἡμέρας τοῦ διωγμοῦ καὶ διὰ παντὸς τοῦ χρόνου παν-
 τοῖσι ἀγῶσιν ὁμολογιῶν διαπρέψας, εἰς ἐκεῖνο τοῦ και-
 ροῦ τετέθητο, ὡς ἂν ὕστατον γένοιτο παντὸς τοῦ κατὰ
 Παλαιστίνην ἀγῶνος ἐπισφράγισμα. Τούτῳ δὲ καὶ
 τῶν ἀπ' Αἰγύπτου συνῆσαν πλείους, ἐν οἷς ἦν Ἰωάν-
 νης, ὃς τῇ περὶ μνήμας ἀρετῇ τοὺς καθ' ἡμᾶς ὑπερ-
 εβάλετο πάντας. Τῶν μὲν οὖν ὄψεων καὶ πρότερον
 οὗτος ἐστέρητο, ὁμοῦ δὲ καὶ ἐφ' αἷς διέπρεψεν ὁμο-
 λογίαις ὁμοίως τοῖς ἄλλοις καυτήσιν ἀφανισθεῖς τὴν
 πύδα, κατὰ τῆς μὴ ἐνεργούσης ὁράσεως τὸν αὐτὸν
 τοῦ πυρὸς καυτῆρα εἰλήφει, τῶν δημίων ἐπὶ τὸ ἀν-
 τηλεῖς καὶ ἀσυμπαθὲς τὸ τοῦ τῶπου ὠμὸν καὶ ἀπάν-
 θρωπον ἐπιτεινόντων. Τοιοῦτον δὲ ἦντα, ἤθους μὲν
 καὶ βίου φιλοσόφου τί ἂν τις ἀποθαυμάσειεν, οὐχ
 οὕτως ἀναφανέντος παραδόξου, ὅσον τῆς ἐν μνήματι
 ἀρετῆς ἕλας βίβλους τῶν θείων Γραφῶν οὐκ ἐν πλαστῇ
 λιθίνῃ ἢ φησιν ὁ θεὸς Ἀπόστολος, ἀλλ' οὐδὲ ἐν ζῶων
 δορατῆς ἢ χάρταις, ὑπὸ σητῶν καὶ χρόνου διαφθειρο-
 μένοις, ἀλλ' ἐν πλαστῇ ὡς ἀληθῶς καρδίας σαρκίνας,
 ψυχῇ τε διαυγεί καὶ καθαρῶτάτῃ διανοίᾳ ἡμῶν
 καταγεγραμμένους, ὡς προσφέρειν γε, ὅτε καὶ βούλοιο,
 διὰ στόματος ὡσπερ ἀπὸ τίνος λόγων θησαυροῦ, τότε
 μὲν νομικὴν καὶ προφητικὴν γραφὴν, τότε δὲ ἱστορι-
 κήν, εὐαγγελικὴν τε ἄλλοτε καὶ ἀποστολικήν; Κατα-
 πλαγῆναί ποτε αὐτὸς ὁμολογῶ, πρῶτον τὸν ἄνδρα θεο-
 σάμενος μέσον ἱκανοῦ πλήθους ἐκκλησίας ἐστῶτα,
 καὶ τινα μέτρον θείας Γραφῆς διεξιόντα. Ἔως μὲν γὰρ
 φωνῆς αὐτὸ μόνον ἐπακροῦσθαί μοι παρῆν, ἀναγινώ-
 σκειν, οἷα δὲ ἔθος ἐν ταῖς συνόδοις, τινὰ ἡγούμην· ὡς
 δὲ ἄγχιστα γενόμενος τὸ πραττόμενον συνείδον, τοὺς
 μὲν ἄλλους ἅπαντας ὑγιέσιν ὀφθαλμοῖς ἐν κύκλῳ πε-
 ριστώτας, τοῦτον δὲ μόνους τοῖς τῆς διανοίας χρώ-
 μενον, καὶ ἀτεχνῶς οἷα τινα προφήτην ἀποφθεγγό-
 μενον, παρὰ πολὺ τε πλεονεκτοῦντα τοὺς τὸ σῶμα

(96) Καὶ πρεσβύτερος ἄλλος. Helias hic dice-
 batur, qui una cum Paternuthio flammis absum-
 ptus est, ut legitur in *Meneis* Græcorum, die 17
 Septembris. De Paternuthio loquitur etiam Pho-
 tius in *Bibliotheca* cap. 118, ubi scribit de libris
 pro Origene a Pamphilo martyre in carcere elucu-
 bratis.

(97) Ἐκ τῆς Γαζῶν ἐπίσκοπος ὀρμώμενος
 Σιλβανός. His verbis indicare videtur Eusebius,
 Silvanum hunc non fuisse episcopum urbis Gazæ.
 Hoc enim tantum dicit Eusebius, Silvanum Gaza
 oriundum fuisse, eundemque episcopum Christia-

nis qui in Palæstinæ metallis agebant præfuisse.
 Certe Græci in *Meneis*, ad diem 14 Octobris, verba
 Eusebii ita videntur accepisse. Aiunt enim Sil-
 vanum Ecclesiæ Gazensis presbyterum fuisse, qui
 post crudelissima tormenta quæ apud Cæsaream
 perpassus fuerat, ad metalla damnatus est, ubi epi-
 scopale munus a fidelibus ei delatum est: Εἶτα ἐπὶ
 τῶν ἐν Ζωόροις τοῦ χαλκοῦ μετᾶλλων καταδικασθεῖς,
 ἐπισκοπικῆς λειτουργίας παρὰ τῶν πιστῶν ἀξιοῦται.
 Eusebius tamen in lib. viii, cap. 14, Gazæ episco-
 pum diserte eum appellat, et in hoc libello *De mar-
 tyribus Palæstinæ*, cap. 7.

ἐβρωμενος, οὐδ' ὅπως οὖν δοξάζειν (98) τὸν Θεὸν καὶ ἀποθαυμάζειν οἷός τε ἦν, σαφές τε πείσμα καὶ βέβαιον αὐτοῖς ἔργους ἐδόκουν μοι ὄρν, ὅτι δὴ μόνος κατ' ἀλήθειαν οὐχ ὁ ἐν τῷ προφανεῖ σώματι νενομισμένος πέφυκεν ἄνθρωπος, ἀλλ' ὁ κατὰ ψυχὴν καὶ διάνοιαν, ὃς, καὶ τοῦ σώματος λελωθῆναι, μέλιστα τὴν ἀρετὴν τῆς καθ' αὐτὸν δυνάμεως ἐπεδείκνυτο. Ἄλλὰ γὰρ τοὺς δεδηλωμένους κατὰ τὸν ἀποκριθέντα τόπον διατρίβοντας, τὰ τε συνήθη προσευχαῖς καὶ ἀιτιαῖς καὶ ταῖς λοιπαῖς ἀποτελοῦντας ἀσκήσεις, Θεὸς μὲν αὐτὸς τῆς σωτηρίου τελειώσεως τυχεῖν ἤξιου, δεξιὰν αὐτοῖς ἐπήκουον παρέχων· ὁ δὲ πολέμιος ἐχθρὸς ἄτε σχολαίτατα κατ' αὐτοῦ διὰ τῶν πρὸς Θεὸν εὐχῶν ὀπλιζομένους μηκέθ' οἷός τε φέρειν, κτείνειν καὶ μεταίρειν ἀπὸ γῆς ὡς ἂν ἐνόμιζεν ἐνοχλοῦντας (99)· Θεὸς δὲ αὐτῷ καὶ τοῦτο πράττειν ἐγχειροῦντι συνεχώρει, ὡς ὁμοῦ γε αὐτὸς τῆς αὐτοῦ κατὰ προαίρεσιν μὴ ἐργοῖτο πονηρίας, ἐκαίνοι τε τῶν πολυτρόπων ἀγῶνων ἥδη ποτὲ ἀπολάβοιεν τὰ βραδεία. Ταῦτη οὖν ἐνδὸς δέοντος τὸν ἀριθμὸν τσσαράκοντα, νεύματα τοῦ παναγεστάτου Μαξιμίμου ἐν ἡμέρᾳ μιᾷ τὰς κεφαλὰς ἀποτέμνονται. Ταῦτα μὲν οὖν τὰ κατὰ Παλαιστίνην ἐν ὅλοις ἔτεσιν ὀκτώ συμπερανθέντα μαρτύρια, καὶ τοιοῦτος ὁ καθ' ἡμᾶς διωγμὸς, ἀρξάμενος μὲν ἀπὸ τῆς τῶν ἐκκλησιῶν καθαιρέσεως, εἰς μέγα δὲ προκίψας ἐν ταῖς κατὰ χρόνους τῶν ἀρχόντων ἐπαναστάσειν· ἐν αἷς πολυτροποὶ καὶ πολυειδεῖς τῶν ὑπὲρ εὐσεβείας ἡθληκῶτων ἀγῶνες ἀνήριθμόν τι πλῆθος μαρτύρων κατὰ πᾶσαν ἐπάρχον συνεστήσαντο, ἐν τοῖς ἀπὸ Λιβύης καὶ δι' ὅλης Αἰγύπτου, Συρίας τε καὶ τῶν ἀπ' ἀνατολῆς καὶ κύκλῳ μέχρι τῶν κατὰ τὸ Ἑλληνικὸν κλίμα παρατείνουσι. Τὰ γάρτοι ἐπέκεινα τῶν δεδηλωμένων, Ἰταλία πᾶσα καὶ Σικελία, Γαλλία τε καὶ ὅσα κατὰ δυόμενον ἦσαν ἐπὶ Σπανίαν, Μαυριτανίαν τε καὶ Ἀφρικὴν, οὐδ' ὅλοις ἔτεσι δυοῖ τοῖς πρώτοις τοῦ διωγμοῦ τὸν πόλεμον ὑπομείναντα, ταχίστης ἡξιώθησαν ἐπισκοπῆς τε Θεοῦ καὶ εἰρήνης· τῆς οὐρανοῦ προνοίας φειδῶ τῆς τῶν ἀνδρῶν ἀπλότητος καὶ πίστεως ποιουμένης. Ὁ γοῦν μηδὲ ἰστόρηται ἐν τοῖς ἀνέκαθεν τῆς Ῥωμαίων ἀρχῆς, τοῦτο νῦν πρῶτον καθ' ἡμᾶς παρὰ πᾶσαν γέγονεν ἐλπίδα. Διαιρεῖται μὲν γὰρ ἐπὶ τῷ καθ' ἡμᾶς διωγμῷ διχῆ τὰ τῆς βασιλείας, εἰρήνης δ' ἀπολαύουσιν οἱ ἐν θατέρῳ μέρει τῷ προδεδηλωμένῳ κατεκοῦντες ἀδελφοί, τῶν ἀνά τὴν ἑλλην οἰκουμένην μυρίους ἐπὶ μυρίους ἀγῶνας ὑπομεινάντων. Ἄλλὰ γὰρ ὅτε καὶ τὴν καθ' ἡμᾶς ἐπισκοπὴν εὐμενῆ καὶ ὀλω ἢ θεία χάρις ἐνεδείκνυτο, τότε δῆτα καὶ οἱ καθ' ἡμᾶς ἀρχόντες αὐτοὶ δὴ ἐκαίνοι δι' ὧν πάλαι τὰ τῶν καθ' ἡμᾶς ἐνηργεῖτο πολέμων, παραδοξοτάτω γνώμῃ μεταβαλλόμενοι παλινωδῶσαν ἦδον, χρηστοῖς περὶ ἡμῶν προγράμμασιν καὶ ἡμέροις διατάγμασι τὴν καθ' ἡμῶν πυρκαϊὰν ἀποσθεννύντες· ἀναγραπτέα δὲ καὶ ἡ παλινωδία (1).

(98) Οὐδ' ὅπως οὖν δοξάζειν. Scribendum οὐδ' ὅπως οὐ, quo nihil certius. Hujus porro Joannis mentio fit in *Menæo*, die 20 Septembris.

(99) Ὡς ἂν ἐνόμιζεν ἐνοχλοῦντας. Transpositio verborum est familiaris Eusebio, pro ὡς ἂν ἐνοχλοῦν-

A Scripturæ locos recitantes primitus vidi. Etenim quandiu quidem vocem duntaxat hominis audire mihi dabatur, quædam illum, ut in ecclesiasticæ cætu moris est, legere existimabam. Verum illi proxime accedens id quod res erat deprehendi, cæteros quidem qui in circuitu astabant integra oculorum acie polleere, illum vero solis intelligentiæ oculis præditum instar prophetæ ejusdam oracula edere, et reliquis corpore valentioribus multo præstare, facere omnino non potui, quin Deum summis laudibus efferrem ac prædicarem. Et evidens ac certissimum argumentum reapse mihi cernere videbar, quo constaret hominem vere esse, non eum qui in externa corporis specie apparet, sed illum potius qui in animo et intelligentia residet.

B Quippe corpore licet mutilato, nihilominus majorem facultatis suæ vim ac virtutem exerebat. Porro supradictos viros qui seorsum degentes orationibus et jejuniis et hujuscemodî exercitationibus more solito incumbabant, Deus quidem beato ac salutari exitu donare jam parabat, adjutricem illis porrigens manum. Verum hostis ille et bonorum omnium inimicus, cum eos semper armatos assiduis 345 ad Deum precibus et ad pugnam paratos ferre non posset, interficere utpote sibi molestos atque e medio tollere satagebat. Quod quidem Deus efficere illi permisit: partim ne ille a spontanea sua improbitate absterretur, partim ut isti tot ac tantorum certaminum præmia tandem referrent. Sic igitur undequadragesima homines, jussu sceleratissimi Maximini uno eodemque die capite truncati sunt. Atque hæc sunt martyria quæ octo annorum spatio in Palæstina perpetrata fuerunt. Hujuscemodî nostri temporis persecutio fuit: quæ cum ab ecclesiarum eversione sumpsisset initium, postmodum subsecutis vario tempore rectorum infestationibus, longe ulterius progressa est. In quibus varia omnis generis certamina eorum qui pro pietate fortiter pugnaverunt, innumerabiles in singulis provinciis martyres præstiterunt: in Libya scilicet et per universam Ægyptum ac Syriam omnesque provincias quæ ab Oriente usque ad tractum Illyrici quaquaversum protenduntur. Nam quæ ulterius sitæ sunt regiones, Italia videlicet tota et Sicilia, Gallia quoque et quæcunque ad occasum solis porrigitur, Hispania, Mauritania et Africa; cum vix duobus primis persecutionis annis integris furorem belli expertæ essent, divini Numinis præsentissimum auxilium et pacem brevi sunt consecutæ, Dei scilicet providentia simplicitati illorum hominum ac fidei prospiciente. Porro quod nunquam antea imperio Rom. accidisse memoratur, id tunc primum præter omnium opinionem evenit. In hac enim persecutione, quæ nostris temporibus

τας, ἐνόμιζε, quod Christophorsonus non vidit. Mox scribendum est, ὡς ὁμοῦ τε αὐτὸς, etc., non ὁμοῦ γε, ut habent tam scripti codices quam editi. Sequitur enim ἐκαίνοι τε, etc.

(1) Ἀναγραπτέα δὲ καὶ ἡ παλινωδία. Deest

grassata est, imperium orbis Rom. in duas divisum est partes. Harum alteram quam paulo ante designavimus, quicumque incolabant fratres, pace fruebantur. Quotquot vero in altera orbis Rom. parte debebant, innumera subinde certamina subierunt. Verum simulatque divina clementia nos propitio ac benigno vultu aspicere dignata est, statim principes illi ipsi qui jampridem bellum adversus nos excitaverant, præter omnium spem mutata sententia palinodiam, ut dicitur, cecinerunt, clementibus edictis et benignis erga nos constitutionibus persecutionis adversus nostros conflata restinguentes incendium. Ipsam vero palinodiam a nobis reticere non convenit.

Explicit liber Eusebii Pamphili De martyribus Palestinarum.

Εὐσεβίου τοῦ Παμφίλου περὶ τῶν ἐν Παλαιστίνῃ μαρτυρησάντων τέλος.

finis hujus libelli, palinodia scilicet imperatorum, seu constitutio Galerii Maximiani de inhibenda persecutione Christianorum. Sed hæc lacuna facile

suppleri potest ex capite ultimo libri octavi *Historiæ ecclesiasticæ*.

ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ ΜΑΡΤΥΡΙΩΝ

ΣΥΝΑΓΩΓΗ.

ANTIQUORUM MARTYRIORUM COLLECTIO.

(FRAGMENTA.)

I.

Ex Eusebii Pamphili ecclesiastica Historia, de sanctis martyribus qui variis temporibus variisque locis pro fide certaverunt.

Ἐκ τῆς Εὐσεβίου τοῦ Παμφίλου ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας περὶ τῶν κατὰ διαφόρους καιροὺς ἐν διαφόροις πόλεσι ἀλλοθιῶν ἀγίων μαρτύρων (2).

I. Marco Antonino et Lucio Vero imperatoribus, persecutione sæviante Smyrnæ in Asia, alii quidem multi [Christiani] martyrii agonem compleverunt. Germanicus quidem nobilis genere, velut præda feris expositus, coegit ac excitavit illas ut quam citissime eum ex hac præsentē vita liberarent, atque beatum finem accepit. Tunc et divus Polycarpus igne crematus est Deo: narrant autem hunc gladio transfossus fuisse in medio ignis, quia non illo ureretur; sanguinem vero ejus ex plaga sic fluxisse ut rogas extinctus fuerit: sanctum vero ejus corpus integrum et incorruptum inventum fuisse, iterumque ab infidelibus combustum esse. Pionius illustrissimus martyrum hujusce temporis intolerabilia tormenta pertulit: cruci affixiones, cruciatus, flagella, et ignis supplicium, ac demum beatum finem invenit. Hæc ex Ecclesiæ Smyrnen-sis Epistola, in qua hæc Ecclesia proprio nomine loquitur. Iisdem imperantibus, Ptolemæus mulierem illustrem, ad religionem Christianam cum convertisset, accusatus fuit a marito hujus mulieris coram Urbicio præfecto: Urbicio jubente Ptolemæum abduci, Lucius nobilis genere, multa cum libertate locutus et ipse abductus est ad mortem. Hæc Justinus philosophus maximus et martyr Christi in Apologia ad Antoninum pro nostro dogmate

A'. Ἐπὶ Μάρκου Ἀντωνίου, καὶ Λουκίου Βήρου, διαγωμῶν κινηθέντος ἐν Σμύρνῃ τῆς Ἀσίας, πολλοὶ μὲν καὶ ἄλλοι τὸν τοῦ μαρτυρίου ἀγῶνα διήνυσαν· καὶ Γερμανικὸς δὲ ὁ γενναῖος θηρίοις εἰς βορὰν ἐκδοθεὶς βιασάμενός τε καὶ παροξύνας αὐτοὺς ὡς ἂν θάτον τῆς παρουσίας ζωῆς αὐτὸν ἐξαγάγειεν· τὸ μακάριον τέλος ἐδέξατο· τότε καὶ ὁ θεῖος Πολύκαρπος διὰ πυρὸς ὠλοκαυτώθη Θεῷ· φασὶ δ' αὐτὸν καὶ ξίφει νυγῆναι ἐν αὐτῷ τῷ πυρὶ, ἐπεὶ μὴ κατεκαίετο ὑπ' αὐτῷ, αἰμά τε ἐκ τῆς πληγῆς καταβρέυσαι πολλὴ, ὥστε καὶ τὴν πυρκαϊὰν σβεσθῆναι, καὶ τὸ τίμιον αὐτοῦ λείψανον σῶον εὐρεθῆναι καὶ ἀσινῆς, ὃ καὶ πάλιν παρὰ τῶν ἀπίστων ἐκαύθη· καὶ Πιόνιος δὲ ὁ περιβόητος τῶν τότε μαρτύρων, ἀφορήτους κολάσεις ὑπενεγκῶν καθηλώσεις τε καὶ στρεβλώσεις, καὶ μάστιγας, καὶ τὴν διὰ πυρὸς τιμωρίαν τοῦ μακαρίου τέλους τετύχηκε. Ταῦτα ἐκ τῆς αὐτοπροσώπου τῆς Σμυρναίου Ἐκκλησίας γραφείσης ἐπιστολῆς. Ἐπὶ τῶν αὐτῶν βασιλέων Πτολεμαῖος γυναῖκα τῶν εὐγενῶν πρὸς τὴν εὐσέθειαν μεταζήσας, διεβλήθη παρὰ τοῦ ταύτης ἀνδρὸς Οὐρβικίου τῷ ἄρχοντι· καὶ τοῦ Οὐρβικίου κελύσαντος αὐτὸν ἀπαχθῆναι, Λούκιος ὁ γενναῖος παρρησιασάμενος καὶ αὐτὸς ἀπήχθη τὴν ἐπὶ θάνατον. Ταῦτα Ἰουστίνος, ὁ τῷ ὄντι φιλοσοφώτατος καὶ μάρτυς Χριστοῦ ἐν τῇ πρὸς Ἀντωνίων περὶ τοῦ καθ' ἡμᾶς δόγματος ἀπολογία φησὶ· ὅς καὶ αὐτὸς θεῖω τότε μαρ-

(2) Iriarte, *Codices Græci Matritenses*, Matriti, 1000, in fol., pag. 548. Codd. XXXII.— Vide Fabri-

cium, voluminis nostri decimi octavi col. 47, num. XIX.

τυρίῳ κατακοσμεῖται. Κρέσκεντός τινος τῶν παρ' Ἑλλήσιν Κυνικῶν φιλόσοφων τῆν ἐπιβουλήν συσκευασαμένον, ἐν Λουγδούνῳ τῆς Γαλλίας διωγμοῦ κινήθέντος πλείστοι τῷ ὑπὲρ Χριστοῦ μαρτυρίῳ κατεκοσμήθησαν· ὧν οἱ περιφανέστατοι καὶ γενναιοτάτοι μάλιστα εἰσιν οὗτοι. Ποθεινὸς ἐπίσκοπος τῆς αὐτῆς πόλεως γεγονώς, ὑπὸ τοῦ δημόδους πλήθους αἰκισθεὶς, καὶ ἐν φυλακῇ ριφθεὶς μετὰ δ' ἡμέρας τὴν ψυχὴν τῷ Κυρίῳ παρέθετο· μεθ' ὃν Εἰρηναῖος τῆς ἐν Λουγδούνῳ παροικίας ἐπεσκόπευσε. Βιβλῖος μίᾳ οὖσα τῶν ἡρνημένων, ἐπεὶ καὶ βλασφημῆσαι τὸν Κύριον προετρέπετο, τοῦτο δὲ μὴ ἀνασομένη ποιῆσαι, πάλιν ἐπὶ τοῦ βασανιστηρίου κατετείνετο δούλου, κἀναυθα διὰ τῆς αἰσθητῆς τιμωρίας εἰς μνήμην ἔλθοῦσα τῆς ἐν γεένῃ κολάσεως, Χριστιανὴν αὐτὴς ἑαυτὴν ὠμολόγει· καὶ οὕτως ἐν αὐταῖς ταῖς βασάνοις ἀπέψυξε. Καὶ τῷ τῶν μαρτύρων προσετέθη κλήρῳ Σάγκτος διάκονος ἐκ πόλεως Βιέννης, καὶ Μάτουρος· παντοίως ἐπὶ πολλὰς ἡμέρας τιμωρηθέντες, τέλος ἐπὶ σιδηρᾶς ἐκτυρωθείσης καθέδρας ἀναγκασθέντες καθίσαι, καὶ ἅμα ὑπὸ παντὸς τοῦ δήμου παιώμενοι, καὶ θηρίοις ἐπεισελθοῦσιν ἐλκόμενοι, τὸν τοῦ μαρτυρίου ἀγῶνα διήνυσαν. Μεθ' οὗς ἡ γενναῖα Βλανδῖνα πλείστην καὶ αὐτὴ πρότερον καρτερίαν ἐνδείξιμένη, καὶ ποικίλας ὑπενεγκοῦσα βασάνους, ἐπὶ ξύλου κρεμασθεῖσα, τότε προὔκειτο βορᾶ τῶν εἰσβαλλομένων θηρίων, καὶ μηδενὸς τούτων αὐτῆς ἀψάμενος, καθαιρεθεῖσα τοῦ ξύλου, πάλιν εἰς τὴν εἰρκτὴν ἐνεβλήθη, πρὸς ἀγῶνα δεῦτερον τηρουμένη, καθ' ὃν αὐτὴς πλείστα παθοῦσα, μετὰ τὰς μαστίγας, μετὰ τὰ θηρία, μετὰ τὸ τήγανον, τοῦσχατον εἰς γύργαθον ἐμβληθεῖσα ταύρῳ παρεβλήθη ἀγρίῳ, καὶ οὕτω τὴν ψυχὴν τῷ Κυρίῳ παρέθετο. Μεθ' ἧς καὶ τι παιδᾶριον Ποντικὸν πᾶσαν κόλασιν ὑπέμεινε γενναίως, καὶ αὐτὸ τὸ πνεῦμα παρέδωκε. Ἀλέξανδρος ἱατρὸς ἐκ Φρυγίας παρεστὼς τῷ βήματι, τότε τῶν μαρτύρων ἐξεταζομένων, δῆλος ἐπὶ τοῖς περιεστηκόσι, πνεύματι τούτους πρὸς τὴν ὁμολογίαν προτρέπων, ἀγανακτήσαντος δὲ ἐπὶ τούτου τοῦ ὄχλου, ἐρωτηθεὶς παρ' αὐτοῦ ἄρχοντος τίς εἴη καὶ πόθεν Χριστιανὸν ἑαυτὸν ὠμολόγησεν· καὶ οὕτω θηριομαχῆσαι κατακριθεὶς, εἰσήχη τὴν ἐπιούσαν μετὰ τινος Ἀττάλου Περγαμηνοῦ τῷ γένει, οἱ καὶ διὰ πάντων διεξεληθόντες τῶν πρὸς κόλασιν ἐξευρημένων ὀργάνων, τοῦσχατον ἐτίθησαν καὶ αὐτοί· καὶ ἄλλοι δὲ πλείστοι τότε πυρὶ καὶ θηρίοις, καὶ διαφόροις κολάσεσιν, ἔτι δὲ καὶ ταῖς εἰρκταῖς ἐναποπνιγόμενοι ἐτελειώθησαν, ὧν τὰ ὀστέα συλλέξαντες οἱ τῆς ἀπωλείας υἱὸν πυρὶ παρέδωσαν, καὶ τὴν ἐξ αὐτῶν τέφραν εἰς τὸν Ῥοδανὸν ποταμὸν διελίκμησαν. Ἐν τούτοις Ἀλκιβιάδης εἰς ὧν τῶν θείων ὁμολογητῶν, ἐγκρατείας πρότερον ὑπερβαλλούσης, συζῶν ὡς μηδενὸς ἄλλου μετέχειν, ἢ μόνον ἄρτου καὶ ὕδατος, ἐπειράτο καὶ ἐν τῷ δεσμοτηρίῳ οὕτω διάγειν· Ἀττάλῳ δὲ περὶ οὗ προειπομένῳ ἀποκαλυφθέν ὅτι μὴ καλῶς ποιεῖ Ἀλκιβιάδης τοῖς τοῦ Θεοῦ μὴ χρώμενος κτίσμασιν, τοῦτο μαθὼν ἐξ ἐκείνου, μετελάμβανε πάντων ἀνυποστόλως, εὐχαριστῶν τῷ Θεῷ· τοῦτό μοι ἀρκεῖτω ἐνταῦθα εἰς ἀπόδειξιν τοῦ μὴ δεῖν καθάπαξ ἀποτίθεσθαι τῆσι τῶν βρωμάτων, ὡς βλάβην ἐμποιοῖεν δυναμένων· ἐπεὶ καλὰ πάντα τὰ τοῦ Θεοῦ κτίσματα,

A refert : qui et ipse sancto martyrio coronatus est. Crescens, unus Græcorum philosophorum cynicorum, cum insidias machinatus esset, Lugduni in Gallia, persecutione orta, maxima pars Christianorum pro Christo martyrio coronati sunt. Quorum illustrissimi et nobilissimi inprimis sunt hi : Pothinus episcopus hujusce urbis a multitudine plebis contumeliis affectus et in careerem conjectus, post quatuor dies animam Domino reddidit. Post eum Irenæus Lugdunensis episcopus fuit. Biblis erat una negantium [Christum] : cum blasphemasset Dominum, hocque fecisse deinde non sustinuisset, extenta fuit in equuleo servorum, et tunc sensibili tormento sæviante, cum infernorum cruciatus meminisset, Christianam iterum seipsam esse confessa est, et sic in tormentis exspiravit. Martyrum annumerati sunt concilio Sanctus diaconus Viennensis, et Maturus. Multis diebus cruciati, denique super ferreas ardentisque cathedras sedere coacti, et simul ab omni plebe percussi, ac bestiis expositi, martyrii agonem compleverunt. Post illos illustris Blandina multum et ipsa primo animum manifestavit ; varia tormenta cum sustinuisset, ligno suspensa, feris immixtis præda jacuit, nullaque fera eam tangente, patibulo soluta, iterum in carcerem conjecta est, ut ad agonem novum custodiretur. Iterum multa perpressa, post flagella, feras, sartagine, demum reti circumfusa, tauro indomito exposita est, sicque animam Domino reddidit. Cum illa puer Ponticus supplicium fortiter sustulit et ipse spiritum reddidit. Alexander medicus ex Phrygia, stans ante tribunal martyribus tunc tormenta patientibus, coram assistentibus locutus est, animoque suo eos ad confessionem [Christi] hortatus est. Multitudine autem plebis propter hoc indignata, interrogatus est Alexander a præfecto quis esset et unde Christianum se confiteretur. Damnatus ad bestias die postera cum Attalo quodam, genere Pergameno, abductus est. Cum omnia tormenta adinventia perpressi fuerint, extremum spiritum et ipsi reddiderunt. Alii autem multi tunc igne, feris variisque tormentis, et etiam in carceribus suffocati interierunt ; quorum ossa legentes filii perditionis igni tradiderunt, et cinerem eorum in flumen Rhodanum projecerunt. Alcibiades unus sanctorum confessorum, vir nimia temperantia non alio cibo vivens quam pane et aqua, in carcere sic vivere voluit : Attalo autem de quo jam diximus revelatum est quod non recte agebat Alcibiades, Dei non utens creaturis ; Alcibiades vero hoc ab Attalo discens, omnium ciborum participavit, gratias agens Deo : *Hoc mihi nunc sufficienter demonstrat, [inquit], non oportere etiam semel recusare quosdam cibos quasi noxam afferentes : nam pulchræ sunt omnes Dei creaturæ, et pulchræ nimis, et ipsæ noxam afferre non solent, at illarum infinitus est usus.* Hæc ex authentica Lugdunensis Ecclesiæ epistola.

καὶ καλὰ *Ματ*, καὶ οὐκ αὐτὰ τὴν βλάβην εἰσθερ ἐμοιοῖν, ἀλλ' ἡ τούτων ἀμτρος χρῆσις. Ταῦτα ἐκ τῆς ἀποπροσώπου τῆς ἐν Λουγδοῦνῳ Ἐκκλησίας γραφεῖσις ἐπιστολῆς.

II. Severo Romanorum imperatore regnante, persecutione orta Alexandriae in Ægypto, multi ac illusterrimi pro Christi fide certaverunt. Inter quos fuit Leonides Origenis pater; qui capite abscisso filium tenerrimum reliquit. Puer vero tantum amorem habuit martyrii, ut per omnia pericula cureret, fueret, et maximo cum ardore ad certamen sese præcipitaret: itaque mater ejus vestimenta ejus omnia occuluit, ac domi sic manere coactus est. Misit patri incarceratione epistolam ad martyrium hortatoriam, in qua sic loquitur: *Attende ne ob nos aliud quid sentias.* Hic magnus et insignis verbo et opere, illo tempore, factus, Alexandriae institutioni catechetice præpositus est, et multos discipulorum suorum simili zelo inflammans, martyres Christi effecit. Quorum primus fuit Plutarchus; cum hic ad mortem ductus esset, parum abfuit quin Origenes, qui cum illo versabatur ipse captus esset, ut illius perditionis causa. Et postea, Decio imperante, ante tribunal tyranni comparuit, velut adorator Christi, sed non obtinuit martyrium Dei, quia, ut mihi videtur, Deus eum indignum judicavit propter errores circa dogmata et rectam fidem. Reliquit vero has opiniones post tormenti probationem. Alter Origenis discipulorum martyr invenitur Serenus, qui per ignem testimonium perhibuit fidei quam acceperat. Tertius Origenis discipulorum martyr Heraclides dicitur, quartusque Heron, prior adhuc catechumenus, alter vero neophytus qui ambo capite truncati sunt. Post hos martyres alter Serenus, diu constans in tormentis, capitali pœna afficitur. Inter mulieres quidem, Heraclides catechumena per ignem baptismum fortiter accepit; post hos autem septimus martyr Basilides fuit, qui illustrem Potamiam edocuit. Ducens eam secum ad mortem, omnes importunos propulsabat insultantesque verbis contumeliosis omni modo repellebat, ac dispersebat. Potamia vero hac commiseratione mota, *Basilidem forti animo esse jussit, illumque petere ab ea quid vellet, dum ad Christum suum migraret: ipsa vero citius officiorum ejus erga seipsam remunerationem ei solvere promisit.* Hæc cum diceret fortiter picis inflammatae super ipsam effusæ supplicium sustinuit. Non longo post tempore, Basilides jusjurandum facere recusans, ob quam causam rogatus a contubernalibus: *Non licere, inquit, sibi Christiano omnino jurare.* Hi autem illum ludere primum existimantes, ducunt eum ad præfectum, apud quem Basilides constantiam eandem proficiens, vinculis traditur, supervenientibus autem ad illum fratribus ejus secundum Deum, et rogantibus causam tam insueti consilii: *Martyrem Potamiam aspexisse, dixit, post tertium diem martyrii ejus, coram se astantem, coronam super caput suum imposuisse, Dominum invocasse, gratias ei egisse, et honoris partem accepisse, et mox ipsum recepturam.* Post hoc cum fratres sigillum in Domino

A B. Ἐπὶ Σευρήῳ βασιλέωσ Ῥωμάλων, διωγμῶ κινηθέντος ἐν τῇ κατ' Αἴγυπτον Ἀλεξανδρείᾳ, πλείστοι, καὶ διαφορώτατοι τῆς εἰς Χριστὸν ὑπερήθησαν πίστεως· ἐν οἷς καὶ Λεωνίδης ὁ τοῦ Ὀριγένους πατὴρ τὴν κεφαλὴν ἀποτμηθεὶς νέον κομιδῇ καταλείπει τὸν παῖδα· ὃς δὴ τοσούτου περὶ τὸ μαρτύριον τὸν ἔρωτα ἔσχεν, ὡς ὁμῶσε τοῖς κινδύνοις χωρεῖν, προσηδῶν τε καὶ προθύμως ἐπὶ τὸν ἀγῶνα ὀρμᾶν· τῶς γε μὴν τῆς μητρὸς τὴν πᾶσαν αὐτοῦ ἀποκουφάμενης ἐσθῆτα, ἀπρότερος οἴκοι μένειν ἀναγκασθεὶς, ἐπέστειλε τῷ πατρὶ καθειργμένῳ ὄντι τὴν περὶ μαρτυρίου προτροπικὴν ἐπιστολὴν, ἐν ἣ κατὰ λέξιν ὠδέ φησι· « Ἐπεχε μὴ δὲ ἡμᾶς ἄλλο τι φρονήσης. » Οὗτος μέγας, καὶ περιδότης λόγους τε καὶ ἔργοις κατ' ἐκεῖνο καιροῦ γεγονώς, τοῦ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ κατηχητικοῦ διδασκαλεῖοι προέστη, καὶ πολλοὺς τῶν φοιτητῶν ἐπὶ τὸν ὁμοιον αὐτῷ παρομύθησας ζῆλον, μάρτυρας Χριστοῦ παποίηκεν· ὧν πρῶτος Πλούταρχος ἦν οὗ τὴν ἐπὶ θάνατον ἀπαγομένου, μικροῦ δεῖν καὶ αὐτὸς Ὀριγένης ἀνήρητο συμπάρων, ὡς ἀπωλείας αἰτίας αὐτῷ γεγονώς. Καὶ ὕστερον δὲ ἐπὶ Δεκίου βήματι παρέστη τυραννικῶ, ὡς σεβόμενος τὸν Χριστὸν· ἀλλ' οὐκ ἐπέτυχε τῆς μαρτυρίας, τοῦ Θεοῦ, οἶμαι, ταύτης αὐτὸν ἀνάξιον κρίναντος, διὰ τὸ περὶ τὰ δόγματα καὶ τὴν ὁρθὴν πίστιν διάστροφον· λειποτακτεῖ γὰρ, καὶ ταῦτα μετὰ πείραν βασάνων. Δεύτερος τῶν Ὀριγένους φοιτητῶν μάρτυς ἀναδείκνυται Σέρηνος, διὰ πυρὸς τὴν δοκιμὴν ἧς παρελίθησε πίστεως παρεσχημένος. Τῆς αὐτῆς διατριβῆς τρίτος καθίσταται μάρτυς Ἡρακλείδης, καὶ ἐπὶ τούτῳ τέταρτος Ἡρών· ὁ μὲν πρότερος ἐτι κατηχούμενος, ὁ δὲ νεοφώτιστος, τὰς κεφαλὰς ἀποτμηθέντες. Ἐτι πρὸς τοῦτοις, ἔτερος τοῦ προτέρου Σέρηνος, μετὰ πλείστην βασάνων ὑπομονὴν, κεφαλικῶς τιμωρεῖται. Καὶ γυναικῶν δὲ Ἡρακλῆς ἐτι κατηχουμένη τὸ διὰ πυρὸς ὑφίσταται βάπτισμα. Ἐπὶ τοῦτοις ἔβδομος Βασιλείδης, ὁ τὴν περιδότηον Ποταμίαν ἀναπαγαγὼν (sic). Παραλαβὼν γὰρ αὐτὴν, καὶ τὴν ἐπὶ θανάτῳ ἀπάγων, τοὺς ἐνοχλοῦντας αὐτῇ, καὶ ἀκολάτοις βήμασις ἐνυβρίζοντας ἀναστέλλων ἦν παντὶ τρόπῳ, καὶ διωθόμενος· ἡ δὲ τῆς περὶ αὐτὴν συμπαθείας ἀποδεξαμένη, τὸν ἄνδρα θαρβεῖν παρακελεύεται, ἐξαιτήσασθαι γὰρ αὐτὸν ἀπελευθῶσαν παρὰ τοῦ ἐαυτῆς Χριστοῦ, καὶ ταύτην αὐτῷ τὴν ἀμοιβὴν, τῶν εἰς αὐτὴν πεπραγμένων, οὐκ εἰς μακρὰν ἀποτίσειν. Ταῦτα δ' εἰπούσαν, γενναίως τὴν ἔξοδον ὑποστήνησι πύττης ἐμπύρου περιχυθείσης αὐτῇ. Οὐ μακρὸν δὲ χρόνον ὁ Βασιλείδης διαλιπὼν ὄρκον διὰ τὴν αἰτίαν, πρὸς τῶν συστρατιωτῶν αἰτηθεὶς, μὴ ἐξείρῃαι αὐτῷ, ἔφη, Χριστιανῶ γε ὄντι τὸ παράπαν ἐμύρῃαι· οἱ δὲ, παίζειν αὐτὸν τὰ πρῶτα νομίζοντες, ἀγούσιν ἐπὶ τὸν ἄρχοντα, ἐφ' οὗ τὴν εὐστασιον ὁμολογήσας δεσμοῖς παραδίδοται. Ἀφικομένων δὲ πρὸς αὐτὸν τῶν κατὰ Θεὸν ἀδελφῶν, καὶ τὴν αἰτίαν τῆς παραδόξου πυνθανομένων ὀρμῆς, τὴν μάρτυρα Ποταμίαν ἀνιδεῖν ἔφη, μετὰ τρίτην ἡμέραν τοῦ μαρτυρίου ἐπιστᾶσαν αὐτῷ, στέφανόν τε τῇ

κεφαλῇ ἐπιθεῖσαν αὐτοῦ, παρακεκληκέναι τὸν A ei impressissent [die sequente ornatus Domini Κύριον, χάριν αὐτοῦ φησὶν, καὶ τῆς ἀξιώσεως martyrio, capite truncatus est. τετυχηκέναι, οὐκ εἰς μακρὸν τε αὐτὸν παραλήψεσθαι. Ἐπὶ τούτοις τῶν ἀδελφῶν τῆς ἐν Κυρίῳ σφραγίδος μεταδόντων αὐτῷ, τῇ ἐφεξῆς ἡμέρᾳ, τῷ τῷ Κυρίου διαπρέφας μαρτυρίῳ, τὴν κεφαλὴν ἀποτέμνεται.

Γ'. Ἐπὶ Δελίου διωγμοῦ κινήθετος ἐν τῇ αὐτῇ τῶν Ἀλεξανδρέων πόλει, πλείστοι τῶν εἰς Χριστὸν ἠλικιώτων τοῖς ὑπὲρ αὐτοῦ μαρτυρίοις κατεκοσμήθησαν· ὧν καὶ οὗτοι ἐτύχχανον. Μητρᾶς τις πρεσβύτης περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ διωγμοῦ συλληφθεῖς ὑπὸ τοῦ δημῶδους ἡγλου, καὶ ῥήματα ἄθεα λέγειν κελευσθεῖς, ἐπεὶ μὴ ἐπειθετο, ξύλοις τὸ σῶμα παιόμενος, καὶ τοὺς ὀφθαλμοὺς, τέλος εἰς τὸ πρόσσωπον κεντούμενος καὶ τοὺς ὀφθαλμοὺς, τέλος εἰς τὸ πρόσωπον ἀχθεῖς καθελέσθαι, καὶ οὕτω τὴν ψυχὴν τῷ Κυρίῳ παρέθετο. Β Γυνὴ τις καλουμένη Κοῖντα, ἐπεὶ μὴ ἐπειθετο τοῖς εἰδῶλοις προσκυνεῖν, εἰς εἰδωλεῖον ἀχθεῖσα, σχολίοις δεθεῖσα τοὺς πόδας, καὶ διὰ πάσης γυμνῆς συρεῖσα τῆς πόλεως, ἐπὶ τὸν αὐτὸν ἀχθεῖσα τόπον, λίθοις ὑπὸ τοῦ πλήθους βαλλομένη ἐτελειώθη. Ἀπολλωνία ἡ παρθένος τε καὶ πρεσβυτὶς ἀναγκαζομένη εἰδῶλοις θῦσαι, τοὺς ὀδόντας ἐξήμιωτο (3) κοπτομένη τὰς σιαγόνας· εἶθ' οὕτως πυρᾶς ἀναφθεῖσης, ἀπειλοῦντας εἰς αὐτὴν ἐμβάλεῖν τοὺς κατέχοντας, μικρὴν ὑποπαραιτησαμένη καὶ ἀναθεῖσα, συντόνος ἐπεπήδησεν εἰς τὸ πύρ, καὶ καταπέφλεκται. Καὶ μετ' αὐτὴν Σαραπίνα καταλαβόντες ἐφέστιον, σκληραῖς βασάνοις αἰκισάμενοι, καὶ πάντα τὰ ἄρθρα διακλάσαντες, ἀπὸ τοῦ ὑπερῶου πρηγῆ κατέρβριψαν. Ἰουλιανὸς ποδαγρὸς ὧν, καὶ μήτε στήναι, μήτε βαδίσαι δυνάμενος, ἅμα C δυσὶν ἐτέροις Χριστιανοῖς, τοῖς αὐτὸν φέρουσι προσήχθη· ὧν ὁ μὲν ἕτερος εὐθύς ἠρνήσατο· ἄτερος δὲ Κρονίων καλούμενος, καὶ αὐτὸς Ἰουλιανὸς, διὰ πάσης τῆς πόλεως καμῆλοις ἐποχοῦμενοι διελθόντες, καὶ ἅμα ὑπὸ τοῦ πλήθους παιόμενοι, τέλος πυρὶ παρεδόθησαν· καὶ τῶν στρατιωτῶν Βησᾶς καλούμενος, παραστὰς ἀπαγομένοις αὐτοῖς, καὶ τοῖς ἐφυθρίζουσιν ἐναντιωθεῖς, ἐμθοσηάντων αὐτῶν περιεσθῆθαι, καὶ τὴν κεφαλὴν ἀπετεμήθη. Ἐτερος δὲ τις τὸ μὲν γένος Λίβυς ὑπάρχων, Μάκαρ δὲ τὴν προστηγορίαν, ἐπιμόνος αὐτὸν τὸ δικαστοῦ προτροπομένου πρὸς ἄρρησιν, ἐπεὶ μὴ ἐπίσθη, πυρὶ παραδοθεῖς, φερ-
ωύμῳ τοῦ μακαρίου τετύχηκε τέλος.

Δ'. Ἐπίμαχος τε μετ' αὐτοὺς καὶ Ἀλέξανδρος, D μετὰ πολὺν ὃν ἔμειναν δεσμῶται χρόνον, μυρίας βασάνους διενεγκόντες, ξυστήρας τε καὶ μάστιγας πυρὶ καὶ οὗτοι ἐφλέθησαν. Καὶ γυναῖκες δὲ τρεῖς τὸν ἀριθμὸν προσαχθεῖσαι, ἡ μὲν αὐτῶν Ἀμμωνάρια καλουμένη, πάνυ φιλονεικῶς αὐτὴν τοῦ δ. καστοῦ βρασάνισαντος, ἅτε (4) προαποφνημαμένην, ὅτι μηδὲν ὧν ἐκεῖνος κελεύει (5) φθέγγετο, ἀληθεύσασα τὴν ἐπαγγελίαν ἀπήχθη· αἱ δὲ λοιπαί, Μερκουρία καὶ Διονυσία, αἰδεσθέντος ἀνιγνῶτος ἐπιχειρεῖν, καὶ ὑπὸ γυναικῶν ἠρτᾶσθαι τοῦ ἄρροντος, ξίφει τὰς κεφαλὰς ἀφῆρθον, μηκέτι βασάνων πείραν λαβοῦσαι. Ἥρων δὲ, καὶ Ἀτήρ, καὶ Ἰσιδωρος, καὶ οὖν αὐτοῖς Διόσκορος, παῖς ὧν ὡς ἐτῶν πέντε καὶ ἑξέκα, παρα-

(3) Ms. feri ἐξήλωτο, quod nullum sensum habet.

(4) Ms. προαποφνημαμένου.

III. Decio imperitante, persecutione orta in ipsa Alexandrinorum civitate, multi sperantium in Christo, propter eum martyrio ornati sunt, inter quos hi fuerunt: Mitras presbyter quidam in principio persecutionis captus a plebana turba et impia verba profari jussus, cum non obtemperavisset, flagellis in corpore cæsus et calamis acutis in vultu ac oculis transfossus, tandem in suburbana ductus, occisus est, et sic animam Domino reddidit. Mulier quædam nomine Quinta, in templum reluctantè attracta, cum idola adorare recusasset, funibus pedibus ligatis, nuda per totam urbem raptata, in eundem locum ducta, lapidibus a populo obruta, vitam sinivit. Apollonia virgo ætateque provecctæ, coacta idolis sacrificare, dentes suos confregit, percutiens maxillas suas; deinde pyra accensa, a custodibus suis minantibus in eam injicere manus, moram petiit, et surgens cum impetu in ignem insiuit, et combusta fuit. Et post eam, Serapionem apprehendentes sub eodem tecto manentem durissimis tormentis excruciauerunt, omnia membra fregerunt, atque a superiore parte ædium cum præcipitem dejecerunt. Julianus podagrus, qui nec stare, nec ambulare poterat cum duobus aliis Christianis, efferentibus eum, adductus est: quorum unus statim fidei renuntiavit; alter vero, Kronion vocatus, et ipse Julianus per totam urbem camelis vecti deducti sunt, simulque a multitudine percussi, tandem igni traditi sunt. Quidam militum nomine Besas, præpositus Christianis per urbem deductis, et contumelias inhibens populi, clamantibus omnibus, captus et ipse fuit, et capite truncatus. Alius Libys genere, nomine vero Macar, iudice indesinenter eum ad fidei renuntiationem exhortante, cum non aures suasori præbuisse, igni traditus, juxta significationem nominis sui, beatum suum invenit.

IV. Post illos Epimachus et Alexander, longo tempore in carcere vincti, innumera tormenta passi, nempe radulas, flagella, igne combusti sunt. Tres mulieres etiam adductæ sunt, una nomine Ammonaria. Perstinaciter eam iudex cruciavit, cum antea promississet se dicturam nihil ex iis quæ iudex juberet: cum promissionem implevisset, ducta est ad supplicium; cæteræ vero, Mercuria et Dionysia, erubescente iudice res inanes aggredi, et a feminis vincti, gladio interfectæ sunt quæ nondum tormenta passæ fuerant. Hero autem, et Ater, et Isidorus, et cum illis Dioscorus, puer annis quindecim ante tribunal adducti sunt: qui cum varia tormenta sustinuisset, igni traditi sunt.

(5) Ms. φθέγγετο.

Dioscorus audacter sapientissima verba edixit, et præfecti quæstionibus viriliter respondit, ita ut responsiones ejus miraretur præses ætatisque ejus misertus, martyrem voluntate perfectum dimitteret. Nemesion Ægyptius quidam, accusationem latrocinii cum subiisset, hocque crimine absolutus esset, postea vero accusatus quia Christianus erat, bis flagellatus est, velut si latro esset, et combustus est inter duos latrones, eodem modo supplicio affectus ac Jesus Christus. Ammon, Zeno, Ptolemæus, Ingenus et Theophilus stantes ante tribunal, quemdam in silentium jam inclinantem, nutu capitis ad confessionem hortati sunt, cum cognovissent plebem propter hoc indignatam esse, antequam a populo caperentur, Christianos se esse clamaverunt, et sic ad mortem deducti sunt. Ischirion administrator bonorum cujusdam magistratum, cum oblata mercede a quæstore sacrificare jussus esset, sed non hoc facere voluisset, baculum magnum immisum per viscera et intestina accipiens qui ad sedem usque penetravit, spiritum reddidit. Hæc ex epistola Dionysii Alexandrini.

V. Valeriano imperatore Romanorum regnante, persecutione orta Cæsareæ Palestinæ, tres viri, Priscus, Mallus, et Alexander, rure habitantes, cum persecutionem ortam audiverint, vocantes seipso negligentes et ignavos, confestim eodem animo ad urbem concurrere, et palam confitentem Jesum Christum, divino ornati sunt martyrio, ferarum præda facti. Sub Gallieno, in prædictam urbem Marinus centurionis dignitatem accepturus veniens exercitus cœlestis dignitatem per martyrium participavit. Accedens quidem ante tribunal, non licere sibi ait Romanorum dignitates accipere, cum Christianus esset, ac imperatoribus non obediret. Illico ergo interrogatus Marinus, et Christianum se palam confitens, trium horarum intervallum ut de rebus suis cogitaret a principe obtinuit. — Cum exisset e tribunali Marinus, Theotecnus episcopus hujus civitatis, manum ejus apprehendens, adducit eum in ecclesiam, divinumque Evangeliorum librum inter manus suas tenens, et simul gladium ejus quod suspensum gerebat, monstrando: *Utrum vis illico, inquit, sume.* Cum statim dexteram extendens monstrasset divinam Scripturam: *Posside ergo Deum, dixit ei Theotecnus, ac fruire rebus quas elegisti, a Deo ipso roboratus, et ambula in pace.* Marinus ergo abiens, ac iterum eadem confitens, ductus ad mortem, sine quievit. Reliquias tam honorabiles Astyrius senator Romanus, imperatorum amicus, omnibus notus, splendenti ac pretiosa involvens sindone, et præ omnibus fulgenti, ac super humeros suos tollens in decenti sepulcro condidit.

λεὶ περιστεύλας ἐσθῆτι, καὶ φανερώς ἐπὶ πάντων, ἐπὶ δώσει.

VI. Sub Diocletiano et Maximiano præscripto edicto contra Christianos Nicomedie [Astyrius] abripiens hos libellos, dilaceravit, et cum hoc fecisset,

στάντες, οἱ μὲν διαφόροις βασάνοις ἐγκατερίσαντες πυρὶ παρεδόθησαν. Διόσκορος δὲ σοφώτατα παρήσιασάμενος, καὶ πρὸς τὰς τοῦ ἡγεμόνος πεύσεις ἀνδρείως ἀποκρινάμενος, θαυμάσαντος τὰς ἀποκρίσεις τοῦ ἀρχόντος, καὶ τῆς φιλικίας οἴκτου λαβόντος, ἀφείθη μάρτυς τέλειος τῇ προαιρέσει γεγεννημένος. Νεμεσίων τις Αἰγύπτιος γραφὴν ὡς ληστής ὑπομείνας, καὶ ταῦτα ἀπολουσάμενος, καὶ καταμηνυθεὶς αὐθις ὡς εἴη Χριστιανός, διπλαῖς ἢ εἰ ληστής ἦν μάστιξιν ἐτασθεὶς, μεταξύ δύο ληστῶν κατεφλέγη, τιμηθεὶς τῷ τοῦ Χριστοῦ παραδείγματι. Ἀμμών, καὶ Ζήνων, Πτολεμαῖός τε καὶ Ἰγγένης, καὶ Θεόφιλος ἐστῶτες πρὸ τοῦ δικαστηρίου, καὶ τινα πρὸς Ἀρνησιν ἤδη βέποντα νεύμασι πρὸς τὴν ὁμολογίαν ἐπιβαρβύοντες· ἐπεὶ ἔγνωσαν ἀγανακτοῦντας ἐπὶ τούτῳ τοὺς δούλους, πρὶν ὑπ' αὐτῶν συλληφθῆναι, Χριστιανούς ἑαυτοὺς ἀνεκέρουσαν, καὶ οὕτω τὴν ἐπὶ θανάτῳ ἀπήχθησαν. Ἰσχυρίων ἐπιτροπεύων τινὲ τῶν ἀρχόντων, ἐπὶ μισθῷ τοῦ μισθοδότητος κελυσμένους αὐτὸν θύσαι, ἐπεὶ μὴ ἐπέισθη τοῦτο ποιῆσαι, βακτηρίαν μεγίστην κατὰ τῆς ἑδρας ὠσεύσαν διὰ τε τῶν σπλάγγων καὶ τῶν ἐντέρων δεξάμενος, τὸ πνεῦμα παρέδωκε. Ταῦτα ἐκ τῆς ἐπιστολῆς Διονυσίου τοῦ Ἀλεξανδρείας.

Ε'. Ἐπὶ Οὐαλεριανοῦ βασιλέως Ῥωμαίων διωγμοῦ κινήθέντος, ἐν Καισαρείᾳ τῆς Παλαιστίνης, τρεῖς ἄνδρες, Πρίσκοσ τε καὶ Μάλλος καὶ Ἀλέξανδρος, ἐν ἀγρῷ οἰκούντες, ἐπεὶ περὶ τοῦ διωγμοῦ μεμαθήκεσαν, καλέσαντες ἑαυτοὺς ὡς ἀμελεῖς καὶ βραθύμους, ὠρμησαν ὁμοθυμαδὸν εἰς τὴν πόλιν, καὶ λαμπρῶς τῇ κατὰ Χριστὸν διαλάμπαντες ὁμολογίᾳ, θείῃ κατεκοσμήθησαν μαρτυρίᾳ, θηρίων γενόμενοι βορά. Ἐπὶ Γαλιανοῦ, ἐν τῇ προσηρημένῃ πόλει Μαρῖνος ἑκατοντάρχου ἀξίαν κομισασθαι προσελθὼν, τῆς ἐν οὐρανοῖς στρατείας διὰ μαρτυρίου ἐπέτυχε. Παρελθὼν γάρ τις πρὸ τοῦ βήματος μὴ ἐξείναν αὐτῷ ἔφη τῆς Ῥωμαίων μετέχειν ἀξίας, Χριστιανῶ γέ θνητι, καὶ τοῖς βασιλεῦσι μὴ πειθόμενῳ. Αὐτίκα τοίνυν ἐρωτηθεὶς ὁ Μαρῖνος, καὶ Χριστιανὸν ἑαυτὸν παρήρησια ὁμολογήσας, τριῶν ὥρων εἰς ἐπίσκεψιν ἔλαβε παρὰ τοῦ ἡγεμόνος διάστημα· καὶ τοῦ βήματος ἐκτὸς γεγονότος, Θεότεκνος ὁ εἶδος ἐπίσκοπος λαβόμενος αὐτοῦ τῆς χειρὸς εἰς τὴν ἐκκλησίαν εἰσήγαγε, τὴν θείαν τε τῶν Εὐαγγελίων βίβλον ἀνὰ χεῖρας λαβὼν, καὶ ἅμα τὸ προσεπτημένον αὐτῷ ξίφος ἐπίδεικνύων· *Τούτων ὁπίστερον βούλει ταχέως,* ἔφη, *ἔλω.* Ὡς δ' ἀμελλήτι τὴν δεξιὰν προτεινας ἐδέξατο τὴν θείαν Γραφὴν, *Ἐχου τοίνυν,* φησὶ πρὸς αὐτὸν ὁ Θεότεκνος, *τοῦ Θεοῦ, καὶ τύχοις ὧν εἶλου, πρὸς αὐτοῦ δυναμούμενος, καὶ βάδιζε μετ' εἰρήνης.* Ἐκείθεν τοίνυν ἐπανεθῶν, καὶ τὰ αὐτὰ καὶ πάλιν ὁμολογήσας, τὴν ἐπὶ θανάτῳ ἀπαχθεὶς τελευτεῖται. Οὕτω τίμιον λείψανον Ἀστυρίου τῶν ἐπὶ Ῥώμης συγκλητικῶν γεγονώς, βασιλευσὶ τε προσφιλέσ, καὶ πᾶσι γνώριμος, λαμπρᾶ καὶ πολυτετῶν ὕμων ἀράμενος τῇ προσήκουσῃ ταφῇ παραδί-

Γ'. Ἐπὶ Διοκλητιανοῦ καὶ Μαξιμιανοῦ προσηθέντος τοῦ κατὰ Χριστιανῶν προγράμματος ἐν Νικομηδείᾳ, ἀμφοτέραις ἀνεθῶν τούτου χερσὶ διαβρῆγγυσι,

καὶ τοῦτο πεποιηκώς, εὐθύς ἀνάρπαστος γίνεται, A
 πλεῖστα τε παθῶν, οἷα εἰκὸς τὸν ἐπὶ τηλικούτῃ συλ-
 ληφθέντα τολμήματι, διὰ μαρτυρίου τῆς παρούσης
 ζωῆς ὑπεξίσταται. Ἐτερος ὑπὸ τὸν αὐτὸν χρόνον,
 τῶν περὶ τὸν βασιλέα παίδων εἰς ὧν, Πέτρος κα-
 λούμενος, πέτρου τῷ ὄντι στεβρότερος τὴν ὁμολογίαν
 ἐδείχθη. Ὡς γὰρ κελυόμενος θύειν ἐνίστατο, μετάρ-
 σιος ἀρθεὶς ἐπὶ ξύλου γυμνός, μάστιξιν εἰς τοσοῦτον
 κατεξάνθη τὸ σῶμα, ὡς καὶ τὰ ὀστέα τῶν σαρκῶν ἤδη
 ἐκλειοπτότων ἐκφαίνεσθαι· ὡς δὲ καὶ ταῦτα πάσχω
 ἀδιάτρεπτος ἦν, ἕξος ἄλατι φύραντες, κατὰ τῶν
 διασαπέντων τοῦ σώματος μερῶν ἐνέχρον· ὡς δὲ καὶ
 τούτων ἀνώτερος τῶν ἀλλήδόνων ὑπῆρχεν, ἐσχάρρα
 πεπτωρακτωμένη ἐπιτίθεται· καὶ οὕτω κατὰ μικρὸν
 τοῦ πυρὸς τὰ λειπόμμενα τῶν κρεῶν ἐπινειμαμένου,
 νικηφόρος ἐν αὐταῖς παρέδωκε τὴν ψυχὴν ταῖς βασι-
 λείοις. Δωρόθεος καὶ Γοργόνιος, τῆς βασιλικῆς οἰκετείας
 πους ἀγῶνας βρόχῳ τὴν ζωὴν μεταλλάξαντες, τῆς
 Ὑπὸ τὸν αὐτὸν χρόνον, Ἄνθιμος τῆς κατὰ Νι-
 κομηδεῖαν προσετώς Ἐκκλησίας, διὰ τὴν εἰς Χριστὸν
 μαρτυρίαν, τὴν κεφαλὴν ἀποτέμνεται· τούτῳ δὲ πλη-
 θος σχεδὸν ἀναρίθμητον μαρτύρων προστίθεται. Ἐν
 γὰρ τοῖς κατὰ Νικομηδεῖαν βασιλείοις πυρκαϊᾶς ἐν
 ταύταις δὴ ταῖς ἡμέραις ἀφείσης, λόγου διαδοθέν-
 τος ὑπὸ Χριστιανῶν ἐπιχειρηθῆναι τὰ τῆς φλογὸς
 σωρηδὸν κατὰ πρόσταξιν βασιλικὴν, οἱ μὲν τῶν τῆ-
 δε θεοσεβῶν ξίφουσιν ἀπεσφάττοντο, οἱ δὲ πυρὶ παρ-
 εδίδοντο, ἄλλοι δὲ τοῖς θαλαττοῖς ἐναπερῆριπτοντο
 βυθοῖς, καὶ οὕτω παντὶ τρόπῳ τελειούμενοι, οὐδὲ
 μετὰ τέλος τῆς νεομισμένης ἔξισοντο ταφῆς· ἀλλὰ
 πυρὶ τῶν λειψάνων αὐτῶν καιομένων, ἢ κόνις τῷ
 ἀέρι ἐνεκλιμάτο, ἢ τῇ θαλάσῃ ἐναπερῆριπτετο. Τὰ
 αὐτὰ δὲ καὶ κατὰ πᾶσαν ἐπαρχίαν κατὰ Χριστιανῶν C
 ἐπράττετο· ἤμαζε δὲ μάλιστα κατὰ Φοινίκην τε
 καὶ Συρίαν, Αἴγυπτον τε καὶ Θηβαίδα, καὶ Ἀφρικὴν
 καὶ τὸ Μαύρων ἔθνος. Ἐξ ὀνόματος δὲ καταλέγειν
 τοὺς ἐν ταῖς τοιαύταις ἐπαρχίαις εὐδοκίμως ἀθλή-
 σαντας, καὶ τὸ πλῆθος αὐτῶν, καὶ τοὺς ποικίλους
 τῆς τελειώσεως τρόπους ἐπαριθμεῖσθαι ἀπορον εἰδὼς
 καὶ καθόλου ἀδύνατον, ὀλίγων τινῶν τῶν ἐπισημοτά-
 των μνησθήσομαι. Λουκιανὸς ἐξ Ἀντιοχείας πρε-
 σβύτερος, τὸν πάντα βίον ἄριστος, καὶ περὶ λόγους
 εὐδοκιμώτατος γεγονώς, ἐν Νικομηδεῖα βασιλέως ἐπι-
 παρόντος ἀχθεὶς, δεσμοκτήριον οἰκεῖν κατακρίνεται·
 κὰν τούτῳ διάγων, τῇ τῶν ἀναγκαίων ἐνδεῖα λιμο-
 κτονηθεὶς μετήλλαξε τὴν ζωὴν· καὶ οὗτος μὲν ἐξ
 Ἀντιοχείας τῆς κατὰ τὴν Κοίλην Συρίαν. Τῶν δ' ἐπὶ
 Φοινίκης μαρτύρων, Τυραννίων ἐπίσκοπος τῆς κατὰ D
 Τύρον Ἐκκλησίας πρῶτιστος ἦν, πρεσβύτερός τε τῆς
 κατὰ Σιδῶνα Ζηνοβίος, καὶ ἔτι Σιλβανὸς τῶν ἀμφὶ
 τὴν Ἐμεσσαν ἐκκλησιῶν ἐπίσκοπος (θηρίων δ' οὗτος
 μεθ' ἑτέρων ἐπ' αὐτῆς Ἐμέσης ἐγεγονεί βορά).
 Ἄμφω δὲ οἱ προσηρημένοι ἐπ' Ἀντιοχείας τὸν τοῦ
 Θεοῦ Λόγον μέχρι θανάτου ἐδοξάτην (5'), ὁ μὲν θαλατ-
 τίοις παραδοθεὶς βυθοῖς ὁ ἐπίσκοπος, ὁ δὲ ἱατρῶν
 ἄριστος Ζηνοβίος ταῖς κατὰ τῶν πλεουρῶν ἐπιτεθει-
 σαις αὐτῷ καρτερῶς ἐναποθανὼν βασάνοις. Τῶν δ'
 ἐπὶ Παλαιστίνης μαρτύρων, Σιλβανὸς ἐπίσκοπος
 (5') Ἐδοξάτην. Sic ms. Legendum autem ἐδοξάτην, ἢ δοξάτην. EDIT.

A statim captus, multaque passus quæ meruerat pro tan-
 ta audacia, per martyrium ex hac vita præsentis migra-
 vit. Alius eodem tempore e familia imperatoris, nomine
 Petrus, reipsa durior petra, juxta homologiam, visus
 est, sacrificare jussus, cum restitisset, elevatus in æ-
 rem nudus, patibulo affixus, flagellis ita corpus exutum
 habuit, ut ossa, detractis carnibus, apparerent. Hæc
 dum pateretur, cum inconcussus permaneret, ace-
 tum cum sale miscentes in putrefactis corporis par-
 tibus infuderunt, et cum violentissimus dolor esset,
 craticula ardens effertur; brevi tempore, reliquæ
 carnes depastæ sunt, victorque martyr in ipsis tor-
 mentis spiritum reddidit. Dorotheus et Gorgonius
 etiam e domo imperiali, aliis cum multis, post varia
 certamina vita mutata, divinæ victoriæ palmam
 B retulerunt.

καὶ αὐτοὶ ὄντες, ἑτέροις ἅμα πλεῖστοι μετὰ πολυτρό-
 ἐνθέου νίκης ἀπηνέγκαντο τὰ βραβεῖα.

Eodem tempore, Anthimus episcopus Ecclesiæ
 Nicomediensis propter Christi testimonium, capite
 truncatus est. Cum illo multitudo pene innumera-
 bilis martyrum juncta est. Cum in palatio Nicome-
 diæ, in diebus istis, incendium conflagrasset, fama
 fuit Christianorum turbam tædam injecisse, edicti
 imperatorum causa. Inter fideles hujus urbis, alii
 gladio jugulati sunt, alii igni traditi sunt, alii in
 maris abyssis demersi sunt, et sic omni modo vitam
 finierunt, neque post mortem sepultura solita digni
 habiti sunt, sed igne reliquiis eorum crematis cinis
 in aere dispersus est, aut in mare conjectus est.
 Eadem tormenta per omnem provinciam contra
 Christianos adhibita sunt; sæviit autem maxime
 persecutio in Phœnicia, in Syria, in Ægypto, in
 Thebaide, in Africa, et inter Mauritanæ gentes.
 Nominatim vero colligere hic omnes athletas qui in
 his provinciis strenue pugnaverunt, multitudinem
 eorum, variosque modos necis numerare cum ar-
 duum, et omnino impossibile hoc esse sciam, non-
 nullos tamen illustrissimos referam. Lucianus An-
 tiochenus presbyter, per totam vitam optimus, et
 eloquentia clarissimus in urbe Nicomediæ, impera-
 tore præsentē, captus ad carcerem damnatus est. Et
 in eo carcere detentus, in vitæ necessitatibus inopia,
 fame periit. Et iste quidem erat ex Antiochia in Cœle-
 Syria. Inter Phœniciæ martyres, Tyrannio episco-
 pus Ecclesiæ Tyræ primus fuit, et presbyter Ec-
 clesiæ Sidonæ Zenobius; et etiam Silvanus eccle-
 siarum dioceseos Emessæ episcopus: bestiarum
 iste cum aliis in ipsa Emessa præda fuit: duo vero
 martyres supradicti Antiochiæ Dei Verbum usque
 ad mortem glorificaverunt, episcopus maris bara-
 thro demersus, presbyterque Zenobius medicorum
 optimus, in tormentis lateribus adhibitis fortiter
 occubuit. Inter Palæstinæ martyres Silvanus epi-
 scopus Gazæ, prope æris metalla in Phœnicia cum
 aliis undequadragesima martyribus capite truncatus
 est. Ægyptii martyres eodem tempore Peleus et
 Nilus episcopi cum aliis in igne vitam finiverunt, et

Pamphilus, tunc presbyter Cæsareæ in Palæstina, a divino martyrio coronatus est, post egregium certamen. Martyrum autem Alexandriæ, et universi Ægypti, et Thebaidos diverse occisorum, inter clarissimos fuit Petrus ejusdem Alexandriæ episcopus; ex presbyteris vero suis Faustus, Dios, Ammonius, illustrissimi Christi martyres fuere, Phileasque et Hesy chius, et Pachymius et Theodorus ecclesiarum in Ægypto episcopi. Eodem tempore oppidulum Phrygiæ quoddam, quoniam universe omnes incolæ Christianos se esse profitebantur, occuparunt milites, ignemque accendentes, cremaverunt eos cum mulieribus et parvulis, Christi nomen clamantes. Et quidam alius, muneribus imperii fungens, nomine Adauctus, nobili genere in Italia oriundus, summo honore apud imperatores habitus, tunc clarissimos fidei in Christo confessione inconcussa et confirmata, martyrii corona ornatus est, strenue certamen cum finivisset. Et quædam sancta et mirabilis mulier divitiis, genere, et bona fama apud Antiochenos celebrata, duas filias, virgines insignes cum educasset, cum autem multi juvenes eas sibi in uxores poscerent, occultas et alibi vitam degentes, in urbem Antiochiæ eas vocavit. Retibus autem militum jam circumdatæ erant, vidensque mater seipsam filiasque suas in angustiis, et facinora hominum secum cogitans, lupanarisque minas non inattente audire sustinens, sed dæmonum servitutem omnibus mortibus et omni perditione pejorem esse dicens, unicum sibi filibusque suis invenit auxilium contra hæc omnia pericula, scilicet in Domino refugium. Eodem consilio animatæ, corporibus accurate ornatis, cum in medio itinere pervenissent, in flumine prope habenti sese iniecerunt. Hæc quidem sese merserunt: aliud vero par virginum ejusdem Antiochiæ, dignarum quidem Deo, ac vere sororum, nobilium genere, vita clarissimarum, juniorum ætate, corpore pulcherrimarum, pudicarum anima, ac mirabili pietate, in maris abyssis dederunt idolorum adoratores. Cur oportet me nunc nominatim alios referre, ac multitudinem virorum enumerare, et multimoda tormenta depingere illustrium Christi martyrum, nunc securibus percussorum, sicut contigit martyribus in Arabia: nunc confractorum cruribus, sicut evenit martyribus in Cappadocia; modo suspensorum, pedibus in alto, capite vero deorsum posito, et lento igne subardente, fumo ligni suffocatorum, sicut martyribus in Mesopotamia accidit, modo nares, aures, manusque recisas, sive cætera corporis membra, partesque minutatim sectas habentium, sicut fuit Alexandriæ: cur oportet in mentem revocare Antiochenorum martyrium memoriam, in craticulis ignitis, non ad mortem, sed ad longum tormentum adustorum, aliorumve dexteram in ignem immittere malentium, quam sacrificii maledicti participare. Quidam ex eis, corru-

(6) Mss., *ἐνεπαυτοί*, quod nullum sensum habet.

Α Γάζης, κατά τὰ ἐν Φοινίκη (6) χαλκοῦ μέταλλα, σὺν ἑτέροις, ἐνδὸς δέοντος, τὸν ἀριθμὸν τεσσαράκοντα, τὴν κεφαλὴν ἀποτέμνεται. Αἰγύπτιοι τε αὐτόθι Πηλεὺς καὶ Νεῖλος, ἐπίσκοποι, μεθ' ἑτέρων τὴν διὰ πύρας ὑπέμειναν τελευτήν· καὶ Πάμφιλος δὲ τότε, πρεσβύτερος ὢν Καισαρείας τῆς κατὰ Παλαιστίνην, θείῳ μαρτυρίῳ κατακοσμεῖται λαμπρῶς ἀγωνισάμενος. Τῶν δ' ἐπ' Ἀλεξανδρείας καθ' ὅλης τε τῆς Αἰγύπτου, καὶ Θηβαίδος διαπρεπῶς τελειωθέντων, ἐν πρώτοις ἦν Πέτρος αὐτῆς Ἀλεξανδρείας ἐπίσκοπος, καὶ τῶν σὺν αὐτῷ πρεσβυτέρων Φαῦστος, καὶ Δίος, καὶ Ἀμμώνιος, τέλειοι Χριστοῦ μάρτυρες, Φιλέας τε καὶ Ἡσύχιος; καὶ Παχύμιος, καὶ Θεόδωρος, τῶν κατ' Αἴγυπτον ἐκκλησιῶν ἐπίσκοποι. Κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον, πολλήν τινα κατὰ τὴν Φρυγίαν κειμένην, ὅτι δὴ παύθη με πάντες οἱ ταῦτον οἰκοῦντες Χριστιανούς· σφᾶς ὠμολόγησαν, παραλαβόντες οἱ στρατιῶται, πῦρ τε ὑψάσαντες κατέφλεξαν αὐτοὺς ἅμα γυναῖκα καὶ νηπίοις, τὸν Χριστὸν ἐπιβοωμένους. Καὶ τις ἑτερος Ῥωμαϊκῆς ἀξίας ἐπιληθμῆτος Ἄδαυκος τὸν ὄνομα, γένους τῶν παρ' Ἰταλοῖς ἐκπατήμων, τῆς πρώτης παρὰ βασιλεῦσι τιμῆς ἀξιούμενος, διαπρέψας τότε τῆς εἰς Χριστὸν ἀδιατρέπτῳ καὶ ἀκλίνῃ ὁμολογίᾳ, τῷ τοῦ μαρτυρίου διαδήματι κατακοσμήθη, γενναίως τὸν ἀγῶνα διηγουκός. Καὶ τις ἱερὰ καὶ θαυμασία γυνή, πλουσίη, καὶ γένει, καὶ εὐδοξίᾳ παρὰ πάντων Ἀντιοχεῦσι βεδοημένη, παιδῶν ξυνορίδα παρθένων διαπρεπῶν ἀναθρεψαμένη, ἐπειδὴ πολὺς ὁ περὶ αὐτάς κινούμενος φθόνος, λανθανούσας τε καὶ ἐν ἄλλοδαπῇ διατρεπούσας ἐπὶ τὴν Ἀντιόχου ἐκάλει δικτύων δὲ ἤδη στρατιωτικῶν εἶσω περιεβέβλητο, ἐν ἀμυχάνοις ἑαυτὴν τε καὶ τὰς παῖδας θεασαμένη, καὶ τὰ ἐξ ἀνθρώπων λογισαμένη δεῖν, ἠρνεύσας τε ἀπειλήν μηδ' ἄκροισι ὡσὶν ἀκούειν ἀνασχομένη, ἀλλὰ καὶ τὸ δουλεύσαι δαίμοσι πάντων θανάτων καὶ πάσης ἀπωλείας χεῖρον φήσασα εἶναι, μίαν ἑαυτῇ καὶ ταῖς θυγατρᾶσιν ὑπετίθετο λύσιν τούτων ἀπάντων, τὴν ἐπὶ τὸν Κύριον καταφυγὴν. Καὶ δὴ τὴν γκώμην ὁμοῦ συνθέμεναι, τὰ τε σώματα περισταλείται κοσμίως, ἐπὶ μέστῃ γενόμεναι τῆς ὁδοῦ, ἐπὶ παραβέοντα ποταμὸν ἑαυτὰς ἤκόντισαν· αἱ δὲ μὲν οὖν ἑαυτάς. Ἄλλην δ' ἐπ' αὐτῆς Ἀντιοχείας ξυνορίδα παρθένων, τὰ πάντα θεοπρεπῶν καὶ ἀληθῶς ἀδελφῶν, ἐπιδόξων μὲν τὸ γένος, λαμπρῶν δὲ τὸν βίον, νέων τούτων χρόνων, ὠραίων τὸ σῶμα, σεμνῶν τὴν ψυχὴν, εὐσεβῶν τὸν τρόπον, θαυμαστῶν τὴν σπουδὴν, θαλαττίοις βυλοῖς παρέδοσαν οἱ τῶν δαιμόνων θεραπευταί. Τί με χρὴ νῦν ἐπ' ὀνόματος τῶν λοιπῶν μνημονεύειν, καὶ τὸ πλῆθος τῶν ἀνδρῶν ἀριθμεῖν, καὶ τὰς πολυτρόπους αἰκίας ἀναζωγραφεῖν τῶν θαυμασιῶν Χριστοῦ μαρτύρων, ποτὲ μὲν πέλυξιν ἀνηρημένων, οἷα γέγονε τοῖς ἐπ' Ἀραβίας, ποτὲ δὲ τὰ σκέλη καταγνυμένων, οἷα τοῖς ἐν Καππαδοκίᾳ συμβέβηκε· καὶ ποτὲ μὲν κατὰ κεφαλῆς ἐκ τοῖν ποδῶν εἰς ὕψος ἀναρτωμένων, καὶ μαλθακοῦ πυρὸς ὑποκαίοντο τῷ πεπραπεπομένῳ καπνῷ τῆς φλεγόμενης ὕλης ἀποπνιγόμενων, οἷα τοῖς ἐν Μεσοποταμίᾳ

ἐπενήνεκται, ποτὲ δὲ βίνας, καὶ ὤτα, καὶ χεῖρας ἀκρω-
 τηριαζομένων, τὰ τε λοιπὰ τοῦ σώματος μέλη καὶ
 μέρη κρουρομένων, οἷά τε ἐπ' Ἀλεξανδρείας ἦν ;
 τί δεῖ τῶν ἐπ' Ἀντιοχείας ἀναζωπυρεῖν τὴν μνήμην,
 ἐσχάραις πυρὸς, οὐκ εἰς θάνατον, ἀλλ' ἐπὶ μακρᾷ
 τιμωρίᾳ κατοπτωμένων, ἐτέρων δὲ θᾶπτον τὴν δεξιάν
 αὐτῶν πυρὶ καθιέντων ἢ τῆς ἐναγοῦς θυσίας
 ἐφαπτομένων ; ὧν τινες τὴν πείραν φεύγοντες πρὶν
 ἀλῶναι, καὶ εἰς χεῖρας τῶν ἐπιβοῦλων ἐλθεῖν, ἀνω-
 θεν ἀφ' ὑψηλῶν δωμάτων ἑαυτοὺς κατεκρήμισαν,
 τὸν θάνατον ἀρπαγμα θέμενοι τῆς τῶν δυσσεβῶν
 μοχθηρίας· τὰ φρικτὰ δὲ ἀκαίᾳ κατὰ τὸν Πόντον
 ἔπασχον ἕτεροι, καλάμοις ὀξείαις ταῖν χερσὶν ἐξ ἄκρων
 ὀνύχων τοὺς δακτύλους διαπειρούμενοι, καὶ ἄλλοι
 πυρὶ μολίβδου διατακέντος βραζούσῃ καὶ πεπυρακτω-
 μένῃ τῇ ὕλῃ τὰ νῶτα καταχέμενοι, καὶ τὰ μάλιστα B
 ἀναγκαιότατα τοῦ σώματος μέρη κατοπτωμένοι· διὰ
 τε τῶν ἀποθνήσκοντων ἕτεροι μελῶν καὶ μερῶν, αἰσχροῦς,
 καὶ ἀσυμπαθεῖς, καὶ οὐδὲ λόγῳ βήτας ὑπέμενον πά-
 θας. Τὰ δ' οὖν τῶν συμφορῶν ἔσχατα, ὅτε δὴ λοιπὸν
 οἱ κατὰ πᾶσαν ἐπαρχίαν ἀρχόντες ἀπειρήκεσαν ἐπὶ
 τῇ τῶν κακῶν ὑπερβολῇ, καὶ πρὸς τὸ κτείνειν ἀπο-
 καμώντες ἐπὶ τὸ νομιζόμενον αὐτοῖς χρηστὸν ἐτρέ-
 ποντο, καὶ φιλόδηρον τῆνικαὶ ὀφθαλμοὺς ἐξ-
 ορύττεσθαι, καὶ τοῖν σκελοῖν πηροῦσθαι θάτερον
 προσετάττετο. Ταῦτα γὰρ οὖν αὐτοῖς τὰ φιλόδηρον,
 καὶ τῶν καθ' ἡμῶν τιμωριῶν τὰ κούφωτατα, ὥστε
 ἤδη ταύτης ἕνεκα τῆς τῶν ἀσεβῶν φιλόδηρον οὐκ ἔτι
 εἶναι δυνατόν ἐξεπεῖν τὸ πλῆθος τῶν ὑπὲρ
 πάντα λόγον τοὺς μὲν δεξιούς ὀφθαλμοὺς ξίφει πρότερον
 ἐκκοπτομένων, καὶ πυρὶ καυτηριαζομένων, τοὺς
 δὲ λαίους πόδας αὐθις κατὰ τῶν ἀγκυλῶν καυτήρσιν
 ἀχρειωμένων, μετὰ ταῦτα τοῖς κατ' ἐπαρ-
 χίαν χαλκοῦ μετάλλοις οὐχ ὑπηρεσίας τοσοῦτον, ὅσον
 κακώσεως καὶ ταλαιπωρίας ἕνεκεν καταδικαζομέ-
 νων.

II.

Passio sanctorum decem martyrum Ægyptiorum, Marciani, Nicandri, Apollonii, Leonidis, Aarii, Gorii, Hyperechii, Selleniadis, Irenes, Pambonis (7).

(Acta sanctorum Bolland., Junii tom. I, p. 420.)

Καλὸς, ὦ ἀγαπητοί, καὶ ὁ χορὸς ἐν Αἰγύπτῳ μαρ- C
 τυρῆσας Θεῶ, καλὸς καὶ διηγῆσεως ἄξιος. Ἄνδρες γὰρ
 οὖν γυναιξὶν ὁμογενήμονες εὐρημένοι, λατρεύειν μὲν
 Κυρίου κεκρικότες, ὑφίστασθαι δὲ πᾶν ὀτιοῦν τὴν διά-
 νοιαν καὶ τὸ σῶμα γυμνάσαντες, ὑποβάλλονται μὲν
 μᾶ τιμωρίᾳ οἱ πάντες, συνοδεύουσι δὲ κοινῇ μετ'
 ἀλλήλων καλὸν ἀγῶνα νικήσαντες, καὶ λαμπρὸν στέ-
 φανον ἀνοδησάμενοι. Ὡς περὶ γὰρ ἀπειρήκεσαν οἱ φο-
 νεύοντες, ὠκνησαν δὲ οἱ παραδιδόντες, καὶ λιθολεύ-
 στους αὐτοὺς ποιεῖν λοιπὸν ἐμυσάττοντο, ἐπενόησεν ὁ
 κτῆς Αἰγύπτου δοῦξ καὶ πέρα ἐπινοίας ἀνθρωπίνης
 τιμωρίαν, συνεργὸν τὴν τόπου θέσιν λαβὼν· ὡς γὰρ
 ἔκαμε μὲν καὶ πολλὴν ἤφει πυρὸς ἀκμὴν κατὰ τῶν
 πεδίων ὁ ἥλιος, οὕτω τῆς θέσεως τῆς Αἰγύπτου κατὰ
 φύσιν ἐχούσης, ὡς θᾶπτον μὲν τῶν ἄλλων θερμαίνε-
 σθαι, μᾶλλον δὲ ἢ τὰς ἀλλαγὰς ἐπιφλέγεσθαι· τείχος D

(7) *Sanctorum agon, graviter eleganterque descri-
 ptus, Græce verosimiliter ab Eusebio, in opere De
 martyribus; hæc autem operis talis pars a nobis in-
 venita fuit in codice Vaticano Græco, sub num. 655,
 et hæc titulo· Μαρτύριον τῶν ἁγίων δέκα μαρτύρων,*

A ptelam fugientes, antequam caperentur, et in manus
 insidiatorum incidere, e tecto domorum sese præ-
 cipitabant, mortem potius avidè eligentes quam
 perversitatem impiorum subire; alii vero horren-
 da auditu in Ponto passi sunt, calamis acutis sub
 extremis unguis digitorum manuum cruciati et alii
 plumbi igne liquefacti fervente et inflammata ma-
 teria super dorsa perfusi, et in maxime necessariis
 corporis partibus adusti; alii in pudendis membris
 ac partibus ignominiosas, infandas ac intolerabiles
 pœnas sustinere. Hæc ergo suppliciorum extrema
 fuere: cum postea per totum imperium præfectis
 lædium attulisset hæc tormentorum ultra modum
 rabies, et occidendo lassati fuissent, ad id quod
 sibi utile putabant sese verterunt: humanitate tunc
 oculos erui, cruraque frangi jusserunt. Hæc sane
 humana existimabant, et pœnarum nostrarum le-
 vissimas, ita ut jam propter impiorum humanita-
 tem, non esset possibile enumerare multitudinem
 supra omnem numerum eorum, qui oculos dexteros
 gladio effossos habebant, vel igne adustos; nec non
 illorum qui sinistros pedes inutiles habebant, pro-
 pter poplitum causticam adustionem; post hæc ad
 metalla per totum imperium, non tam pro laboris
 utilitate, quam ad oppressionem ac cruciatum,
 condemnati sunt.

Pulcherrimus quidem, charissimè, etiam eorum
 qui apud Ægyptum pro Dei confessione martyrium
 subierunt, chorus existit, pulcherrimus, inquam, et
 narracione atque historia dignissimus. Viri enim
 ac mulieres, animo convenientes atque concordés,
 cum divino cultui servire sibi proposuissent, et eo
 eam causam, quidvis pati animo et corpore parati
 essent, parem quidem cruciatum omnes subierunt,
 sed communiter tamen devicto certamine, inter se
 conjunctim martyrio functi, et splendida corona
 amicti sunt. Cum enim carnifices cruciatibus infe-
 rendis defessi essent, et qui martyres ipsos eis
 tradiderant a lapidatione in eos faciendâ abhorre-
 rent, Ægypti præses cruciatum quemdam excogi-
 tavit, majorem fere quam ut humano consilio ex-
 cogitari possit: ejus autem regionis conditio, ad
 Μαρκιανῶ καὶ τῆς συνοδείας αὐτοῦ. *Passio sanctorum
 decem martyrum, Marciani et sociorum ejus; cujus
 etiam interpretationem Latinam, a Guilielmo Sirlata
 factam, ibidem descripsimus, et pariter hic damus.*
 (Acta SS. Bolland., Junii t. I, p. 420.)

eam rem, quam facere sibi proposuerat, multum A adjumenti afferebat. Nam cum sol ipse arderet, et multam æstus vim per campos immitteret, Ægyptiæque regionis natura talis esset, ut citius quam aliæ calefieret, et præter cæteras terras solis æstu accenderetur, murum quemdam præses ipse in campo ædificavit, eumque ita erexit, ut qui vellent illinc aufugere non possent. Cumque concordēs illos martyres intra eum murum conclusisset: *Date, inquit, vos omnes pœnam unam, quoniam una et eadem amentia laboratis.* Adhibuit autem custodes, quibus jussit crebro a martyribus quærere, an de sententia discedere vellent; eisque mandavit ut hæc martyribus dicerent: *Adest nobis aqua, et illa quidem copiosa, adsunt et res victui necessariæ. Si ergo vos sitiitis, aut esuritis, negate Deum te-*

strum et salvi estote; facite hoc, et necessaria vobis suppeditabimus. Illi cum unam et veram libertatem martirium ipsam esse, unam salutem a Dei confessione pendere, unam vitam a præsentī morte proficisci recte sentirent; neque ullo ardentis solis æstu, neque gravi fame movebantur: non denique aridam sitim lenire curabant, sed pro cibo psalmos, et pro potu Dei laudem narrabant.

Itaque eorum fides, ab illa Evangelii voce non discrepabat, quam vocem Je us respondit diabolo in monte hæc proponenti, *Dic ut lapides isti panes fiant: scriptum, inquit ille, ita est: Non in solo pane vivit homo, sed in omni verbo quod procedit ab ore Dei*¹. Et alio loco Samaritanæ mulieri dixit: *Omnis qui bibit ex hac aqua sitiet iterum: qui autem bibit ex hac aqua quam ego dabo, ille non sitiet in æternum; sed aqua quam dabo ipsi fiet in eo fons aquæ salientis in vitam æternam*². Ita martyres illi sauctissimi nutriebantur, ita bonarum rerum perseverantia verum potum et fonti ad quem properabant similem, eis præbebat. Hæc erat illorum exsultatio; hæc laus illis proposita, ad paradisi voluptatem percipiendam, eos maxime urgebat: quippe qui a sancto illo fonte potum haurire gestiebant. Post hæc cum tempus præsto esset, quo illorum animæ ad propria loca et suum Deum properarent, martyres ipsi, multis hymnis et laudibus Deo prænuntiatis, purissimas, ut decebat, animas Deo tradiderunt. Ea res cum ad Ægypti ducem perlata esset, murum, ad eos custodiendos ædificatum, eorundem sepulcrum esse jussit: nos vero Christiani homines, gloriam canamus Patri, et Filio, et sancto Spiritui, nunc et in secula sæculorum. Amen.

¹ Luc. iv, 4. ² Joau. iv, 14.

οικοδομεί κατά τοῦ πεδίου, εἰς τοσοῦτον ἐπάρας, ὡς μὴ ἐξείναι τοῖς βουλομένοις ἀποδιδράσκειν καταλείψας δὲ τοὺς ὀμογνώμονας· Ἄστε δίκην, φησὶ, μισροὶ πάντες· ἐπειδὴ καὶ τὴν αὐτὴν γνῶμην ἐσχίκατε. Ἐπιστήσας δὲ φρουροὺς, καὶ κατ' ἄλλιον ἐρωτῶν προστάξας, Ἰδὼρ ἀφ' οὐρανοῦ ἐστὶ πλημμυρεῖν τὰ ἐπιτήδεια· εἰ διψᾶτε, ἀφρίσασθε τὸν θεὸν ὑμῶν καὶ σῶσθε· εἰ τροφῆς δεέσθε, τοῦτο ποιεῖτε, καὶ ἔχετε. Οἱ δὲ μίαν ἐλευθερίαν τὸ μαρτύριον εἶναι καλῶς ἐγνωκότες, μίαν σωτηρίαν τὴν πρὸς τὸν θεὸν ὀμολόγησιν, μίαν ζωὴν τὸν ἐνταῦθα θάνατον, οὕτε προσφλέγοντα καὶ καίοντα τὸν ἥλιον ἀπηγόρευον, οὕτε πρὸς τὸν καταπονοῦντα λιμὸν ἐπεστρέφοντο, οὕτε τὴν ξηραίνουσαν διψᾶν θεραπεύειν ἠνεύχοντο· ἀλλ' ἦν αὐτοῖς ψαλμὸς μὲν ἡ τροφή, ἔπαινος δὲ Κυρίου τὸ B ποτόν.

Καὶ οὐκ ἀπῆδε τῆς τοῦ Εὐαγγελίου φωνῆς ἡ τοῦτων περὶ ταῦτα πίστις. Ἐλεγε γὰρ ὁ διάβολος ἐν τῷ ὄρει, Εἰπέ τῷ λίθῳ τοῦτῳ ἵνα γένηται ἄρτος, καὶ ἀποκριθεὶς ὁ Ἰησοῦς εἶπεν αὐτῷ· Γένηται οὕτως· Οὐκ ἐπ' ἄρτῳ μένῳ ζήσεται ἄνθρωπος, ἀλλ' ἐπὶ παντὶ ῥήματι θεοῦ· καὶ πάλιν ἐν ἐτέρῳ, πρὸς τὴν γυναῖκα τὴν Σαμαρεῖτιν ἀποκριθεὶς ὁ Ἰησοῦς εἶπε· Πῶς ὁ πίπων ἐκ τοῦ ὕδατος τοῦτου, διψήσει πάλιν· ὁ δὲ πίπων ἐκ τοῦ ὕδατος, ὃ ἐγὼ δώσω αὐτῷ, οὐ μὴ διψήσει εἰς τὸν αἰῶνα· ἀλλὰ τὸ ὕδωρ, ὃ δώσω αὐτῷ, γενήσεται ἐν αὐτῷ πηγὴ ὕδατος ἀλλομένου εἰς ζωὴν αἰώνιον. Οὕτως οἱ ἀγιώτατοι ἐτρέφοντο, οὕτως ἐπίμονον καλὸν ὡς ἀληθῶς ποτόν, καὶ τῇ πηγῇ πρὸς ἣν ἐσπευδον παραπλήσιον οὗτος ὁ ψαλμὸς, οὗτος ὁ ἔπαινος μᾶλλον αὐτοῦς ἀπολαῦσαι τοῦ παραδείσου πεποιήκει, μᾶλλον τῆς ἀγίας πηγῆς ἀναρῶσθαι ἐβούλοντο. Μετὰ δὲ ταῦτα, ἐπεὶ καιρὸς ἦν τὴν μὲν ψυχὴν εἰς τοὺς οἰκείους τόπους πρὸς τὸν ἐαυτῶν ἐπαίγεσθαι θεόν, παραδεδῶκεναι πολλῶν ὕμνων μεστήν, καὶ ἐπαινῶν τοῦ θεοῦ, καὶ καθαρωτάτην ἀποδιδόντες. Τούτων ἀγγελθέντων τῷ δουκὶ, καὶ τῷ οἰκοδομητῆν αὐτοῖς πρὸς φρουρὰν τεῖχος, τάρον γενέσθαι κεκέλευεν· ἡμεῖς δὲ οἱ Χριστιανοὶ ὄξυν ἀναπέμφωμεν τῷ Πατρὶ, καὶ τῷ Υἱῷ, καὶ τῷ ἁγίῳ D Πνεύματι, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας· Ἄμήν.

EUSEBII EPISTOLÆ.

I.

AD CÆSARIENSES.

(MONTFAUCON, *Opp. S. Athanasii*, tom. 1, p. 238, ex Socratis *Hist. eccles.*, lib. 1, c. 8.)

Eusebii Cæsariensis epistola ad suæ paræciæ homines.

Εὐσεβίου Καισαρέως (1) Ἐπιστολὴ πρὸς τοὺς τῆς παροικίας αὐτοῦ.

1. Quæ de fide ecclesiastica in magna synodo Ni-

A. Τὰ περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς πίστεως πραγμα-

(1) In editione Commeliniana ex ms. Basiliensi additur τοῦ Ἀρειανόφρονος.

τευθέντα κατὰ τὴν μεγάλην σύνοδον τὴν ἐν Νικαίᾳ συγκροτηθεῖσαν, εἰκὸς μὲν (2) ὑμᾶς, ἀγαπητοί, καὶ ἄλλοθεν μεμαθηκέναι, τῆς φήμης προτρέχειν εὐθυίας τὸν περὶ τῶν (3) πραττομένων ἀκριβῆ λόγον. Ἄλλ' ἵνα μὴ (4) ἐκ τοιαύτης ἀκοῆς τὰ τῆς ἀληθείας ἑτεροίως ὑμῖν ἀπαγγέλληται, ἀναγκαίως διεπεμψάμεθα ὑμῖν πρῶτον μὲν τὴν ὑφ' ἡμῶν (5) προταθεῖσαν περὶ τῆς πίστεως γραφὴν, ἔπειτα τὴν δευτέραν, ἣν ταῖς ἡμετέραις φωναῖς προσθήκας ἐπιβαλόντες ἐκδεδύκασι. Τὸ μὲν οὖν παρ' ἡμῶν γράμμα ἐπὶ παρουσίᾳ θεοφιλεστάτου ἡμῶν βασιλέως ἀναγνωσθὲν εὖ τε ἔχειν καὶ δοκίμως ἀποφανθὲν, τοῦτον ἔχει τὸν τρόπον (6).

β'. Καθὼς παρελάβομεν παρὰ τῶν πρὸ ἡμῶν ἐπισκόπων, καὶ ἐν τῇ (7) πρώτῃ κατηχήσει, καὶ ὅτε τὸ λουτρὸν ἐλαμβάνομεν, καὶ καθὼς ἀπὸ τῶν θεῶν Γραφῶν μεμαθήκαμεν, καὶ ὡς ἐν τῷ πρεσβυτέρῳ, καὶ ἐν αὐτῇ τῇ ἐπισκοπῇ (8) ἐπιστεύομεν τε καὶ ἐδιδάσκομεν· οὕτως καὶ νῦν πιστεύοντες, τὴν ἡμετέραν πίστιν (9) ὑμῖν προσαναφέρομεν· ἔστι δὲ αὕτη.

γ'. (10) Πιστεύομεν εἰς ἕνα Θεόν, Πατέρα παντοκράτορα, τὸν τῶν ἀπάντων ὁρατῶν τε καὶ ἀοράτων ποιητὴν· καὶ εἰς ἕνα Κύριον Ἰησοῦν Χριστὸν, τὸν τοῦ Θεοῦ Λόγον, Θεὸν ἐκ Θεοῦ, φῶς ἐκ φωτός, ζωὴν ἐκ ζωῆς, Υἱὸν μονογενῆ, πρωτότοκον πάσης κτίσεως, πρὸ πάντων τῶν αἰώνων ἐκ τοῦ Πατρὸς γεγεννημένον, δι' οὗ καὶ ἐγένετο τὰ πάντα· τὸν διὰ τὴν ἡμετέραν σωτηρίαν σαρκωθέντα, καὶ ἐν ἀνθρώποις πολιτευσάμενον, καὶ παθόντα, καὶ ἀναστάντα τῇ τρίτῃ ἡμέρᾳ, καὶ ἀνελθόντα πρὸς τὸν Πατέρα, καὶ ἕξοντα πάλιν ἐν δόξῃ κρῖναι ζῶντας καὶ νεκρούς. Πιστεύομεν (11) δὲ καὶ εἰς ἕν Πνεῦμα ἅγιον, τούτων ἕκαστον εἶναι καὶ ὑπάρχειν πιστεύοντες, Πατέρα ἀληθῶς Πατέρα, καὶ Υἱὸν ἀληθῶς Υἱὸν, καὶ Πνεῦμα ἅγιον ἀληθῶς ἅγιον Πνεῦμα, καθὼς καὶ ὁ Κύριος ἡμῶν ἀποπέλλων εἰς τὸ κήρυγμα τοῦ ἑαυτοῦ μαθητᾶς εἶπε· *Πορευθέντες μαθητεύσατε πάντα τὰ ἔθνη, βαπτίζοντες αὐτοὺς εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς, καὶ τοῦ Υἱοῦ, καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος*. Περὶ ὧν καὶ διαθεδαιούμεθα οὕτως ἔχειν, καὶ οὕτως φρονεῖν, καὶ πάλαι οὕτως ἐσχηκέναι, καὶ μέχρι θανάτου (12) ὑπὲρ ταύτης ἐνίστασθαι τῆς πίστεως, ἀναθεματίζοντες πᾶσαν ἄθεον αἵρεσιν. Ταῦτα ἀπὸ καρδίας καὶ ψυχῆς (13) πάντοτε πεφρονηκέναι, ἐξ οὐπὲρ ἴσμεν ἑαυτούς, καὶ νῦν φρονεῖν τε καὶ λέγειν ἐξ ἀληθείας, ἐπὶ τοῦ Θεοῦ τοῦ παντοκράτορος, καὶ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ μαρτυρούμεθα, δεικνύναι ἔχοντες (14)

¹ Matth. xxviii, 19.

(2) Socrates, καὶ ὑμᾶς. Mox idem omittit καὶ ἄλλοθεν.

(3) Editio Commel., πραττομένων πραγμάτων. Theodoretus *Histor. eccl.*, lib. i, c. 12, ex editione Valesii, πεπραγμένων. Gelasius Cyzicenus *Historiæ synodi Nicenæ* lib. ii, cap. 34, ex tomo II *Concilior.*, πραττομένων πραγμάτων ἀληθῆ λόγον.

(4) Socrates, ἐκ μόνης τοιαύτης.

(5) Editio Commel., προτιθεῖσαν. Socrates, προτεθείσαν.

(6) Apud Gelas. Cyzic. sequitur huiusmodi titulus: Ἡ ὑφ' ἡμῶν ἐκτεθεῖσα πίστις, fides a nobis expressita.

(7) Socrates omittit πρώτη. Ibid. Theodor., ὅτι καὶ τὸ λουτρὸν, etc.

(8) Socrates, ἐπιστεύσαμεν.

A cææ congregata acta sunt, verisimile est vos, dilecti, aliunde quoque didicisse, cum soleat fama accuratam rerum narrationem præcurrere. Verum ne huiusmodi rumore res aliter vobis narretur ac revera se habet, necesse esse duximus ad vos primum quidem illam fidei formulam mittere, quæ a nobis proposita est, deinde alteram quam, nonnullis ad nostra verba additis, ediderunt. Itaque noster libellus qui, præsentē piissimo imperatore nostro, lectus, relictus et approbatione dignus est declaratus, huiusmodi est.

2. Quemadmodum accepimus ab episcopis qui nos antecesserunt, necnon in prima catechesi, et cum acciperemus lavacrum: quemadmodum item ex divinis didicimus litteris, ac cum in presbyterio tum in ipso episcopatu credidimus et docuimus, sic etiam nunc credentes, fidem nostram vobis offerimus, quæ sic se habet.

3. Credimus in unum Deum, Patrem omnipotentem, omnium visibilium et invisibilium effectorem, et in unum Dominum Jesum Christum, Dei Verbum, Deum ex Deo, lumen ex lumine, vitam ex vita, Filium unigenitum, primogenitum omnis creaturæ, ante omnia sæcula ex Patre genitum, per quem et omnia facta sunt; qui propter nostram salutem incarnatus est et inter homines vixit; qui passus est, et resurrexit tertia die, et ascendit ad Patrem, iterumque cum gloria venturus est ut iudicet vivos et mortuos. Credimus quoque in unum Spiritum sanctum, horumque quemlibet esse et exsistere credimus, Patrem vere Patrem, et Filium vere Filium, et Spiritum sanctum vere Spiritum sanctum, ut et Dominus noster cum suis discipulis ad prædicandum mitteret, ait: *Euntes docete omnes gentes, baptizantes eos in nomine Patris, et Filii, et Spiritus sancti*¹. De quibus etiam asseveramus nos ita sentire, ac antea sensisse, et usque ad mortem fidem istam esse propugnaturus. Anathemate insuper percutimus omnem impiam hæresim. Hæc ex corde et animo semper sensisse, ex quo nosmetipsos cognoscimus, atque nunc ex veritate sentire et dicere coram Deo omnipotente et Domino nostro Jesu Christo testamur, possumusque argumentis vobis ostendere et persuadere nos etiam præteritis temporibus ita credidisse et docuisse.

(9) Theodor. omittit ὑμῖν. Ibid. Gelas. Cyzic., προφέρομεν.

(10) Theodor., πιστεύω.

(11) Socrates δὲ omittit. Ibid. hæc verba, τούτων ἕκαστον, et quæ sequuntur usque ad καθὼς desunt apud Gelas. Cyzic.

(12) Socrates, οὕτω σχήσειν καὶ ἐν αὐτῇ ἐνίστασθαι τῇ πίστει. Theodor. ibid. habet συνίστασθαι.

(13) Theodor. omittit πάντοτε, pro quo Socrates habet πάντα, Gelasius vero πάντως, qui præterea pro ἴσμεν habet ἔγνωμεν.

(14) Theodor. et Gelas., ἔχοντες καὶ δι' ἀποδείξεων. Ibid. καὶ ante πείθειν abest a Socrate, qui vox pro παρεληλυθότας habet παρελθόντας. Idem post κηρύσσομεν addit ὁμοίως.

δι' ἀποδείξεων καὶ πείθειν ἡμᾶς, ὅτι καὶ τοὺς παρεληλυθότας χρόνους, οὕτως ἐπιστεύομεν τε καὶ ἐκπύροισμεν.

4. Hac a nobis exposita fide, nulli erat contradi- A
cendi locus, sed primus ipse piissimus noster im-
perator rectissima esse quæ illa continebat, est tes-
tatus, sicque se quoque sentire confessus est, at-
que omnes est cohortatus ut hanc amplecterentur
fidem, hisque subscriberent et assentirent dogma-
tis, una tantum adjecta voce, consubstantialis, quam
eamdem ipse ita est interpretatus; nempe non se-
cundum corporum affectiones hanc vocem, consub-
stantialis, esse intelligendam; neque igitur divi-
sione aliqua neque abscissione Filium ex Patre ex-
sistere; nec enim fieri posse ut natura intelligens et
incorporea, materiæque experta, corporeæ alicui
affectioni subjiciatur, sed res hujusmodi non nisi
divinis atque inexplicabilibus rationibus esse con-
cipiendas. Ita quidem disserebat sapientissimus et
religiosissimus imperator: illi autem ob hujusce
vocis, *consubstantialis*, additamentum, sequentem
formulam composuere

Fides in synodo edita.

« Credimus in unum Deum, Patrem omnipoten-
tem, omnium visibilium et invisibilium effecto-
rem, et in unum Dominum Jesum Christum, Fi-
lium Dei, genitum ex Patre unigenitum, hoc est,
« ex substantia Patris: Deum ex Deo, lumen ex
« lumine, Deum verum ex Deo vero: genitum, non
« factum, consubstantialem Patri, per quem omnia
« facta sunt, sive quæ in cælo sive quæ in terra
« sunt: qui propter nos homines et propter nostram
« salutem descendit, et incarnatus est, homo factus C
« est, passus est, et resurrexit tertia die, ascendit
« in cælos, et veniet judicaturus vivos et mortuos.
« Et in Spiritum sanctum. Illos vero qui dicunt,
« Fuit aliquando cum non esset, et, antequam geni-
« tus est non erat, et, ex non existentibus sive ex
« nihilo factus est, vel qui Dei Filium ex alia hy-
« postasi vel substantia esse, aut creatum esse, aut
« inutari vel converti posse sentiunt, anathemate
« ferit catholica Ecclesia. »

5. Hac itaque ab illis edita formula, nolimus
assentiri nisi postquam diligenter ab ipsis inquisi-
vimus, quonam modo dixissent Filium ex substan-
tia Patris et Patri consubstantialem esse. Hinc ergo
motæ sunt quæstiones et responsiones, quisque illo-

(15) Theodor., οὐδεὶς.

(16) Theodor., συνωμολογήσει. Socrates, ἐμαρ-
τύρατο. Mox Theodor. et Gelas., συγκατατίθεσθαι.
Ibid. ante ὑπογράφειν, Socrates καὶ addit, omisso
τε sequenti. It. ibid. Theodor. pro συμφωνεῖν habet
συμφρονεῖν.

(17) Socrates, Theodor. et Gelas., ἠρμήνευσε, ut
et editio Commeliniana. Reg., ἐρμήνευσε.

(18) Gelasius Cyzic., λέγοιτο τῷ Πατρὶ ὁμοούσιος.
Theodor. et editio Commel., λέγοιτο ὁμοούσιος.
Socrates, λέγει τό. Ibid. pro οὐτ' οὖν Gelas. οὕτε.

(19) Socrates, προσέχει. Mox idem εὐσεβῆς pro
εὐσεβέστατος. Item ibidem Gelasius Cyzic. τὰ addit
ante τοιάδε. Theodoretus vero habet, τὰ τοιαῦτα
διεφίλοσφει. Mox Socrates omittit τῆς προσθήκης.

δ'. Ταύτης ὑφ' ἡμῶν ἐκτεθείσης τῆς πίστεως (15),
οὐδενὶ παρῆν ἀντιλογίας τόπος, ἀλλ' αὐτὸς τε πρῶ-
τος ὁ θεοφιλέστατος ἡμῶν βασιλεὺς, ὀρθότατα περι-
έχειν αὐτὴν ἐμαρτύρησεν· οὕτω τε καὶ ἑαυτὸν φρο-
νεῖν (16) συνωμολόγησε, καὶ ταύτη τοὺς πάντας συγ-
καταθέσθαι, ὑπογράφειν τε τοῖς δόγμασι καὶ συμ-
φωνεῖν τούτοις αὐτοῖς παρεκελεύετο, ἐνδὸς μόνου
προσεγγραφέντος ῥήματος τοῦ ὁμοουσίου, ὃ καὶ
αὐτὸ (17) ἠρμήνευσε λέγων, ὅτι μὴ κατὰ τῶν σω-
μάτων πάθη (18) λέγοιτο ὁμοούσιον, οὐτ' οὖν κατὰ
διαίρεσιν οὕτε κατὰ τινα ἀποτομὴν ἐκ τοῦ Πατρὸς
ὑποστῆναι· μηδὲ γὰρ δύνασθαι τὴν ἄβυλον καὶ νοερὰν
καὶ ἀσώματον φύσιν σωματικόν τι πάθος ὑφίστασθαι,
θεοὺς δὲ καὶ ἀπορήτοις λόγοις (19) προσέχειν τὰ
τοιαῦτα νοεῖν καὶ ὁ μὲν σοφώτατος ἡμῶν καὶ εὐσε-
βέστατος βασιλεὺς τοιάδε ἐφιλοσώφει· οἱ δὲ προφάσει
τῆς τοῦ ὁμοουσίου προσθήκης, τήνδε τὴν γραφὴν
πεποιθήκασιν.

Ἡ ἐν τῇ συνόδῳ ὑπαγορευθεῖσα πίστις.

« Πιστεύομεν εἰς ἓνα Θεόν, Πατέρα παντοκράτορα,
« πάντων ὁρατῶν τε καὶ ἀορατῶν ποιητὴν· καὶ εἰς
« ἓνα Κύριον Ἰησοῦν Χριστὸν τὸν Υἱὸν τοῦ Θεοῦ,
« γεννηθέντα ἐκ τοῦ Πατρὸς μονογενῆ, τουτέστιν ἐκ
« τῆς οὐσίας τοῦ Πατρὸς, Θεὸν ἐκ Θεοῦ, φῶς ἐκ φωτός,
« Θεὸν ἀληθινὸν ἐκ Θεοῦ ἀληθινοῦ, γεννηθέντα, οὐ
« ποιηθέντα, ὁμοούσιον τῷ Πατρὶ, δι' οὗ τὰ πάντα
« ἐγένετο, τὰ τε ἐν τῷ οὐρανῷ (20) καὶ τὰ ἐν τῇ γῆ·
« τὸν δι' ἡμᾶς τοὺς ἀνθρώπους καὶ διὰ τὴν ἡμετέραν
« σωτηρίαν κατελθόντα καὶ σαρκωθέντα (21), ἐναν-
« θρωπήσαντα, παθόντα, καὶ ἀναστάντα τῇ τρίτῃ
« ἡμέρᾳ, ἀνελθόντα εἰς οὐρανοὺς, καὶ ἐρχόμενον
« κρῖναι ζῶντας καὶ νεκρούς. Καὶ εἰς (22) τὸ ἅγιον
« Πνεῦμα. Τοὺς δὲ λέγοντας, ἦν ποτε ὅτε οὐκ ἦν,
« καὶ, πρὶν γεννηθῆναι οὐκ ἦν, καὶ, ὅτι ἐξ οὐκ ὄν-
« των ἐγένετο, ἢ ἐξ ἑτέρας ὑποστάσεως ἢ οὐσίας
« φάσκοντας εἶναι, ἢ κτιστὸν ἢ τρεπτὸν ἢ ἄλλοιωτὸν
« τὸν Υἱὸν τοῦ Θεοῦ, (23) ἀναθεματίζει ἡ καθολικὴ
« Ἐκκλησία. »

ε'. Καὶ δὴ ταύτης τῆς γραφῆς ὑπ' αὐτῶν ὑπαγο-
ρευθείσης, ὅπως εἴρηται (24) αὐτοῖς τὸ ἐκ τῆς οὐ-
σίας τοῦ Πατρὸς, καὶ τὸ τῷ Πατρὶ ὁμοούσιον, οὐκ
ἀνεξέταστον αὐτοῖς (25) καταλιμπάνομεν. Ἐπερωτή-
σεις τοιγαροῦν καὶ ἀποκρίσεις ἐντεῦθεν ἀνεκινούνη

D qui idem pro sequenti titulo habet tantum, τὸ
μάθημα.

(20) Gelas., τὰ τε.

(21) Gelas. addit καὶ, et mox post παθόντα addit
ταφέντα. Mox Theodor. et Socr. καὶ omittunt ante
ἐρχόμενον.

(22) Socrates, τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον.

(23) Socrates, τοῦτους ἀναθεματίζει ἡ καθολικὴ
καὶ ἀποστολικὴ Ἐκκλησία. Theodor. ibid., ἡ ἀγία,
καθολικὴ καὶ ἀποστολικὴ Ἐκκλησία.

(24) Theodor., αὐθις.

(25) Theodor. et Socr., καταλιμπάνομεν. Gelas.,
καταλαμβάνομεν. Ibid. Theodoretus, ἐρωτήσεις·
Mox Theodor. et Gelas., ἐβασανίζετο ὁ λόγος.

ἔδασάνειζέν τε ὁ λόγος τὴν διάνοιαν τῶν εἰρημένων· καὶ δὴ τὸ ἐκ τῆς οὐσίας (26) ὡμολογεῖτο πρὸς αὐτῶν, δηλωτικὸν εἶναι τοῦ ἐκ μὲν τοῦ Πατρὸς εἶναι, οὐ μὴν ὡς μέρος ὑπάρχειν τοῦ Πατρὸς (27). Ταύτη δὲ καὶ ἡμῖν ἐδόκει καλῶς ἔχειν συγκατατίθεσθαι τῇ διανοίᾳ τῆς εὐσεβοῦς διδασκαλίας, ὑπαγορευούσης ἐκ τοῦ Πατρὸς εἶναι τὸν Υἱόν, οὐ μὴν μέρος αὐτοῦ τῆς οὐσίας τυγχάνειν· διόπερ τῇ διανοίᾳ καὶ αὐτοὶ (28) συνεπιθέμεθα, οὐδὲ τὴν φωνὴν τοῦ ὁμοουσίου παρατιμούμενοι, τοῦ τῆς εἰρήνης σκοποῦ πρὸ ὀφθαλμῶν ἡμῖν κειμένου, καὶ τοῦ μὴ τῆς ὀρθῆς ἐκπεσεῖν διανοίας.

ζ'. Κατὰ τὰ αὐτὰ δὲ καὶ τὸ γεννηθέντα καὶ οὐ ποιηθέντα κατεδεξάμεθα, ἐπειδὴ τὸ ποιηθὲν κοινὸν (29) ἔφασκεν εἶναι πρόσρημα τῶν λοιπῶν κτισμάτων τῶν διὰ τοῦ Υἱοῦ γενομένων, ὧν οὐδὲν ὅμοιον ἔχειν τὸν Υἱόν· διὸ (30) δὴ μὴ εἶναι αὐτὸν ποίημα τοῖς δι' αὐτοῦ γενομένοις (31) ἐμφερές, κρείττονος δὲ ἢ κατὰ πᾶν ποίημα (32) τυγχάνειν οὐσίας, ἦν ἐκ τοῦ Πατρὸς γεγενῆσθαι τὰ θεῖα διδάσκει λόγια, τοῦ τρόπου τῆς γεννήσεως ἀνεκφράστου καὶ ἀνεπιλογίστου πάσῃ (33) γεννητῇ φύσει τυγχάνοντος.

ζ'. Οὕτω δὲ καὶ τὸ ὁμοούσιον εἶναι τοῦ Πατρὸς τὸν Υἱόν ἐξεταζόμενος ὁ λόγος (34) συνίστησιν, οὐ κατὰ τὸν τῶν σωμάτων τρόπον, οὐδὲ τοῖς θνητοῖς ζώοις παραπλησίως· οὕτε γὰρ κατὰ διαίρεσιν τῆς οὐσίας, οὕτε (35) κατὰ ἀποτομήν, ἀλλ' οὐδὲ κατὰ τι πάθος ἢ τροπὴν ἢ ἀλλοίωσιν τῆς τοῦ Πατρὸς οὐσίας τε καὶ δυνάμεως· τοῦτων γὰρ πάντων ἀλλοτριαν εἶναι τὴν (36) ἀγέννητον τοῦ Πατρὸς φύσιν· παραστατικὸν δὲ εἶναι τὸ ὁμοούσιον τῷ Πατρὶ τὸ, μηδεμίαν ἐμφέρειαν πρὸς τὰ γενητὰ κτίσματα τὸν Υἱόν τοῦ Θεοῦ (37) φέρειν, μόνω δὲ τῷ Πατρὶ τῷ γεγεννηκότι κατὰ πάντα τρόπον (38) ἀφωμοιωθῆναι, καὶ μὴ εἶναι ἐξ ἐτέρας τινὸς ὑποστάσεως τε καὶ οὐσίας, ἀλλ' ἐκ τοῦ Πατρὸς· ὅ καὶ αὐτῷ τούτου ἐρμηνευθέντι τὸν τρόπον, καλῶς ἔχειν ἐφάνη (39) συγκαταθέσθαι· ἐπεὶ καὶ τῶν πλαιῶν τινὰς λογίους καὶ ἐπιφανεῖς ἐπισκόπους καὶ συγγραφεῖς ἔγνωμεν ἐπὶ τῆς τοῦ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ θεολογίας, τῷ τοῦ ὁμοουσίου (40) συγχερασμένους ὀνόματι.

η'. Ταῦτα μὲν (41) οὖν περὶ τῆς ἐκτεθείσης εἰρησθῶ πίστεως, ἢ συνεφωνήσαμεν οἱ πάντες, οὐκ ἀνεξετάστως, ἀλλὰ κατὰ τὰς ἀποδοθείσας διανοίας ἐπ' αὐτοῦ τοῦ θεοφιλεστάτου βασιλέως ἐξετασθεῖ-

A rum verborum sensus esset, ratione est examinatum. Itaque inter eos convenit ista dictione, *ex substantia*, significari Filium esse quidem ex Patre, non tamen velut partem Patris existere. Quam sane sententiam nobis rectum visum est amplecti, utpote consentaneam piæ doctrinæ, qua nimirum declaratur Filium ex Patre quidem esse, non tamen partem ejus substantiæ existere. Quocirca nobis quoque placitum est ut sententiam istam approbaremus. Nequē etiam *consubstantialis* vocem repudiavimus, cum propter pacis bonum, quod nobis ante oculos potissimum versabatur, tum ne a recta sententia decideremus.

6. Similiter admisimus voces, *genitum et non factum*, quandoquidem hanc vocem, *factum*, communem esse aiebat cæterarum rerum creaturarum quæ per Filium factæ sunt, quarum nihil simile Filii haberet, ac proinde ipsum non esse rem factam rebus illis similem, quæ per eum factæ sunt, sed præstantioris quam res omnes factas, substantiæ esse, quam ex Patre esse genitam divina docent oracula, modum autem generationis inexplicabilem esse, nec ab ulla facta natura posse percipi aut cogitari.

7. Re item examinata, confirmatum est Filium Patri consubstantialem esse, non corporum aut mortalium animantium more; neque enim id fieri divisione substantiæ, aut præcisione, neque aliqua affectione, conversione aut mutatione substantiæ et virtutis Patris, ab his enim omnibus alienam esse non factam Patris naturam: verum hisce verbis, *consubstantialem Patri*, indicari nullam Filio Dei cum factis et creatis rebus esse similitudinem, sed soli Patri, qui ipsum genuit, omni modo similem esse, neque ex alia quam ex Patris hypostasi et substantia esse. Cui voci hoc modo explicatæ assentiri rectum nobis visum est, quandoquidem exploratum habemus veteres quosdam eruditos et illustres episcopos ac scriptores, cum de Patre et Filio dissererent, voce *consubstantialis* usos fuisse.

8. Hæc itaque de edita fide sint dicta, cui quidem omnes sumus assensi, sed nonnisi postquam rem accurate perpendimus, eoque sensu qui explicatus est coram religiosissimo imperatore, quique

(26) Gelas., οὐσίας τοῦ Πατρὸς. Ibid. Socrates, ὡμολόγητο.

(27) Socrates, ταῦτα.

(28) Theodor. et Socr., συνεπιθέμεθα. Mox Theodor. et Gelas. omittunt τοῦ ὁμοουσίου. Et præterea Theodor. habet παρατιμούμεθα. Et paulo post, πρὸ ὀφθαλμῶν ἡμῶν.

(29) Sic Itæc. codex et editio Commel. At Theodor., Socr. et Gelas., ἔφασκεν.

(30) Theodor., μηδέ.

(31) Socrates, ὅμοιον.

(32) Sic editio Commel. necnon Theod. et Gelas. At Reg. ms., τυγχάνει.

(33) Socrates, γεννητῇ.

(34) Theodor. et Gelas., συνίστη.

(35) Gelas. μετὰ. Mox Socrates omittit, ἀλλ' οὐδὲ κατὰ τι πάθος ἢ τροπὴν, et paulo post, ut et Gelas., οὐσίας τε καί.

(36) Theodor., Socrat. et Gelas., ἀγέννητον, et paulo post, γεννητὰ.

(37) Socr., ἐμφαίνειν.

(38) Theodor., ὅμοιον. Gelas. ἀφωμοιωθῆναι.

(39) Theod., συγκατατίθεσθαι.

(40) Gelas., χρησαμένους.

(41) Οὖν abest a Theodor.

allatis supra rationibus fuit approbatus. Anathematismum porro, qui post fidem ab illis adjectus est, nihil grave et molestum habere existimavimus, cum prohibeat ne voces, quæ non exsistent in Scripturis, usurpentur; quæ scilicet causa fuit omnis fere dissensionis et perturbationis quæ in Ecclesia orta est. Cum igitur nulla divinitus inspirata Scriptura usa sit vocibus, *ex non existentibus, fuit aliquando cum non esset*, aliisque ibi subjectis, visum est rationi consentaneum non esse hæc vel dicere vel docere, quod, cum rectum quoque esse intellexissemus, approbavimus, quandoquidem nec nos antea hujusmodi verba usurpare soliti fueramus.

9. Nec item absurdum putavimus his vocibus, *non erat antequam genitus est*, anathema dicere, cum omnes fateantur Filium Dei fuisse, priusquam secundum carnem gigneretur.

10. Tum vero piissimus noster imperator sua ipse oratione probabat etiam illum fuisse secundum divinam ejus generationem quæ est ante omnia sæcula; quandoquidem priusquam effectu fuisset genitus, ipse potentia erat in Patre, licet non gigneretur: quippe cum Pater semper fuerit Pater, ut et semper fuit et rex et Salvator, necnon omnia potentia, semperque eodem modo et similiter se habeat.

11. Hæc ad vos scribere necessarium duximus, charissimi, ut vobis pateret quam maturo judicio cuncta ponderaverimus comprobaverimusque, quamque convenienter ad extremam usque horam resistiterimus, quoad scilicet nobis displicuerunt quæ diverse a nostra formula videbantur proponi; tunc autem absque ulla contentione eas voces, quæ nihil incommodi haberent, fuisse amplexos, cum nobis sincero et æquo animo quid significarent expendentibus visum est nihil nisi simile esse his quæ nos ipsi in fide prius exposita confessi fueramus.

(42) Καὶ τοὺς εἰρημένους λογισμοὺς συνομολογηθείσας, desunt apud Gelas.

(43) Theodoret., δεκτόν. Mox Socrates χρῆσασθαι pro χρῆσθαι. Item pro διό, Theodor. et Gelas. habent δι' ἄς. Socrates ibid., σύγχυσις τε.

(44) Theodoret., εὐθέτως.

(45) Sic editio Commeliniana, Theodor. et Gelasius. At ms. Reg., ὅτι. Ibid. editio Commel. pro μὴν habet τῆν, mendose. Theodor. item et Gelas. pro τοῦ habent τό. Mox pro τῷ παρά, etc., ut habent editio Commel., Theodor. et Gelasius, ms. Reg. habet τὸ παρά, etc. Ibid. Theodoretus habet, παρά πᾶσι μὲν ὁμολογεῖσθαι αὐτὸν υἱὸν τοῦ Θεοῦ καὶ πρὸ τῆς, etc. Gelas. ὁμολογεῖσθαι εἶναι αὐτόν, etc. Editio Commel. ὁμολογεῖσθαι εἶναι τὸν υἱόν, etc.

Hæc autem verba ἔτι μᾶλλον, et cætera quæ sequuntur usque ad ταῦθ' ὑμῖν ἀναγκαίως, etc., desunt apud Socratem, quæ forte reticuit, ne Eusebii, quem ab Ariana hæresi ex hac epistola purgandum susceperat, causam aperte proderet.

(46) Theodor., τὸ πρὸ πάντων. Mox in ms. Regio, ἀγεννήτως jungitur cum ὄντος τοῦ πατρὸς, etc.

σας (42), καὶ τοὺς εἰρημένους λογισμοὺς συνομολογηθείσας. Καὶ τὸν ἀναθεματισμὸν δὲ τὸν μετὰ τὴν πίστιν πρὸς αὐτῶν ἐκτεθέντα (43), ἄλυτον εἶναι ἡγησάμεθα, διὰ τὸ ἀπείργειν ἀγράφους χρῆσθαι φωναῖς διὸ σχεδὸν ἢ πᾶσα γέγονε σύγχυσις καὶ ἀκαταστασία τῆς Ἐκκλησίας. Μηδεμίαν γοῦν θεοπνεύστου Γραφῆς τῷ, *ἔξ οὐκ ὄντων*, καὶ τῷ, *ἦν ποτε ὅτε οὐκ ἦν*, καὶ τοὺς ἐξῆς ἐπιλεγόμενους κεχρημένους, οὐκ εὐλογον ἐφάνη ταῦτα λέγειν καὶ διδάσκειν, ὅ καὶ αὐτῷ καλῶς δόξαντι συνεθέμεθα, ἐπεὶ μηδὲ ἐν τῷ πρὸ τούτου χρόνῳ τούτοις (44) εἰκόθαιμεν συγχρῆσθαι τοῖς ῥήμασιν.

9. (45) Ἐπι μὴν τοῦ ἀναθεματίζεσθαι τὸ, *πρὸ τοῦ γεννηθῆναι οὐκ ἦν*, οὐκ ἀτοπον ἐνομίσθη τῷ παρά πᾶσιν ὁμολογεῖσθαι τὸ εἶναι τὸν Υἱὸν τοῦ Θεοῦ πρὸ τῆς κατὰ σάρκα γεννήσεως.

10. Ἡδὲ δὲ ὁ θεοφιλέστατος ἡμῶν βασιλεὺς τῷ λόγῳ κατεσκεύασε καὶ κατὰ τὴν ἔνθεον αὐτοῦ γένεσιν (46) τὴν πρὸ πάντων αἰώνων εἶναι αὐτόν, ἐπεὶ καὶ πρὶν ἐνεργεῖν γεννηθῆναι, δυνάμει ἦν ἐν τῷ Πατρὶ ἀγεννήτως, ὄντος τοῦ Πατρὸς ἀεὶ Πατρὸς, ὡς καὶ βασιλέως ἀεὶ (47), καὶ Σωτῆρος ἀεὶ, δυνάμει πάντα ὄντος, ἀεὶ τε κατὰ τὰ αὐτὰ καὶ ὡσαύτως ἔχοντος.

11. Ταῦθ' ὑμῖν ἀναγκαίως διεπεμφάμεθα, ἀγαπητοί, τὸ (48) κεκριμένον τῆς ἡμετέρας ἐξετάσεως τε καὶ συγκαταθέσεως φανερόν ὑμῖν καθιστῶντες, καὶ ὡς εὐλόγως τότε μὲν καὶ μέχρις (49) ἐσχάτης ὥρας ἐνιστάμεθα, ὅτε ἡμῖν τὰ ἑτεροίως γραφέντα προσέκοπτε, τότε δὲ ἀφιλοεικῶς τὰ μὴ λυποῦντα κατεβέβημεθα, ὅτε ἡμῖν εὐγνωμόνως τῶν λόγων ἐξετάζουσι τὴν διάνοιαν, (50) ἐφάνη συντρέχειν τοῖς ὑπ' ἡμῶν αὐτῶν ἐν τῇ προεκτεθειῇ πίστει ὡμολογημένους.

Melius tamen ad Filium refertur, ut apud Theodor., Gelas. et edit. Commelinianam. Nam sensus est, Filium antequam actu, ut aiunt, esset genitus, fuisse potentia in Patre ἀγεννήτως, id est, *absque sui generatione*, quod commode putamus expressisse his verbis, *licet non gigneretur*. Alii vertunt, *ingenitio quodam modo*, alii *ingenita quodam ratione*, quæ non ita clare rem ipsam videntur significare.

(47) Theodoret., καὶ σωτήρος καὶ δυνάμει, etc. Mox pro κατὰ τὰ αὐτὰ, editio Commel. et Gelas. habent κατὰ τὰ αὐτοῦ.

(48) Theodor., τὰ κεκριμένα, et mox φανερά. Καὶ seq. abest ab eodem.

(49) Socr., Theodor., Gelas., ὀσάτης.

(50) Theodor. ἐμφανῆ σύμπραξιν ἔχειν ἔδοξε. In sine apud Gelasium Cyzicenum additur, *ἀσπαζόμεθα ὑμᾶς σὺν τῇ παρ' ὑμῖν, ἀδελφότητι. Ἐβρώσθαι ἡμῖς ἐν Κυρίῳ ἐγγράμεθα ἀδελφοὶ τιμωτάτοι*. Id est, *Vos amplectimur cum fraternitate quæ apud vos est: colere vos in Domino precamur, fratres honorabilissimi*.

II.

AD CONSTANTIAM AUGUSTAM (51).

Εὐσεβίου ἐπιστολὴ πρὸς Κωνσταντίαν τὴν βασι- A Eusebii Pamphili epistola ad Constantiam Augu-
λισσαν (52). stam.

Ἐπεὶ δὲ καὶ περὶ τινος εἰκόνας ὡς δὴ τοῦ Χριστοῦ
γέγραφας, εἰκόνα βουλομένη σοὶ ταύτην ὑφ' ἡμῶν
πεμφθῆναι· τίνα λέγεις καὶ ποίαν ταύτην, ἣν φῆς
τοῦ Χριστοῦ εἰκόνα; [Οὐκ οἶδα πόθεν αὐτῆς ὀνομασθεῖσα
τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν διαγράψαι εἰκόνα προστάττεις.
Ποίαν τοῦ Χριστοῦ εἰκόνα ἐπιζητεῖς;] Πότερον τὴν
ἄληθῆ καὶ ἀμετάλλακτον, καὶ φύσει τοὺς αὐτοῦ χα-
ρακτῆρας φέρουσαν· ἢ ταύτην ἣν δι' ἡμᾶς ἀνεἴληφεν,
ἣς τοῦ δούλου μορφῆς περιθέμενος τὸ σχῆμα; [Ὁ
γὰρ (53) τοῦ Θεοῦ Λόγος καὶ Θεὸς, μορφὴν δούλου
λαβὼν, ἐν ὁμοιώματι σαρκὸς ἀμαρτίας τὴν ἀμαρτίαν
κατέκρινεν, ἣ φησὶν ὁ θεὸς Ἀπόστολος. Οὕτως
ἡμᾶς τῆς παλαιᾶς πικρίας καὶ δαιμονικῆς δουλείας
τῷ τιμῷ αἵματι λυτρωσάμενος ἀπηλευθέρωσεν. Δύο B
οὖν (54) μορφῶν αὐτῷ παρισταμένων] (55), περὶ μὲν
τῆς τοῦ Θεοῦ μορφῆς οὐδὲ αὐτὸς ἠγούμαί σε ζητεῖν,
ἅπασι (56) παρ' αὐτοῦ παιδευομένην, ὅτι οὐτε τὸν
Πατέρα τις ἔγνω, εἰ μὴ ὁ Υἱὸς, οὐδ' αὐτὸν Υἱὸν γνοίη
ποτέ τις ἐπαξίως, εἰ μὴ ὁ μόνος ὁ γεννήσας αὐτὸν
Πατήρ.... Ἄλλὰ γὰρ πάντως τῆς τοῦ δούλου μορφῆς
ἐπιζητεῖς (57), καὶ οὐ δι' ἡμᾶς περιεβλήθη σαρκί.
Ἄλλὰ καὶ τοῦτο τῇ δόξῃ τῆς θεότητος ἀνακεράσθαι
μεμαθήκαμεν, καὶ καταπεπόσθαι τὸ θνητὸν ὑπὸ τῆς
ζωῆς. [Καὶ οὐ τί που θαυμαστὸν, εἰ μετὰ τὴν εἰς
οὐρανοὺς ἄνοδον τοιούτων που πέφηνεν, ὅποτε καὶ ἐν
ἀνθρώποις ἔτι βιοτεύων ὁ Θεὸς Λόγος, τοῖς ἐγκρίτοις
τῶν ἑαυτοῦ λόγων (58) προαβραδυνιζόμενος τὴν θέαν
τῆς αὐτοῦ βασιλείας, μεταβαλὼν τὴν τοῦ δούλου μορ-
φήν, αὐτὴν ἐκείνην ἐπὶ τοῦ ὄρους ὑπὲρ τὴν ἀνθρω- C
πίαν φύσιν ἐπιδέδεικται· ὅτε τὸ μὲν πρόσωπον αὐ-
τοῦ ἀπῆστραψεν ὡς ὁ ἥλιος, τὰ δὲ ἰμάτια ὡς τὸ φῶς.]
Τίς οὖν τῆς τοσαύτης (59) ἀξίας τε καὶ δόξης τὰς
ἀποστειλοῦσας, καὶ ἀπαστραπτούσας μαρμαρυγὰς
οἶδός τε ἂν εἴη (60) καταχαράξαι νεκροῖς καὶ ἀψύχοις
χρῶμασι καὶ σκιογραφαῖς, ὅποτε μὴδὲ ἐμβλέψαι (61)
αὐτῷ (62), [τοῦτον ὀφθέντι τὸν τρόπον,] οἱ θεσπέσιοι
ὑπέμειναν μαθηταί, οἳ γε ἔπεσον ἐπὶ πρόσωπον,
ἀπόρητον αὐτοῖς τὸ θεώμενον ὁμολογήσαντες; Εἰ δ'
οὖν (63) τότε ἦ ἐν σαρκὶ (64) αὐτοῦ μορφῇ τοσαύτης
ἔλαχε δυνάμειος, πρὸς τῆς ἐνοικουσίας αὐτῇ θεότητος

¹ Rom. viii, 3.

(51) Ex notis J. Boivin. ad Nicephori Gregoræ
Historiæ Byzantinæ lib. xix, cap. 3, num. 4. Uncis
inclusa ex cod. Reg. 1980 primus edidit Boivin.
Reliqua jam edita erant in actis concilii Nicæni ii.

(52) Hanc epistolam, qua imaginum cultus aperte
improbatur, Eusebii esse aiebant Ieonomachi; et
orthodoxi quoque fatebantur. Verum cum idem Eu-
sebius in *Historia sua ecclesiastica* (lib. vii, cap. 18)
celebret mulierem Syrophœnissam, quæ sanguinis
profluvio liberata, statuum Christo liberatori erexerat,
idcirco a quibusdam dubitatum est an illa epistola
esset reipsa Eusebii. Sed tantum abest ut ejusmodi
argumento constet non scriptam eam, tum *Historiæ
Ecclesiasticæ*, tum ejus quam dicimus epistolæ. Nam
quod a muliere Syrophœnissa factum in *Historia
ecclesiastica* narratur, idipsam ibidem ἐθνικῇ συνη-
θείᾳ hoc est *consuetudine ethnica*, seu usu apud

Quoniam scripsisti etiam de quadam imagine,
quasi Christi, hancque imaginem tibi a nobis mitti
voluisti, quam qualemve dicis istam quam Christi
imaginem esse contendis? Nescio quidem quid te
impulerit, ut Salvatoris nostri depingi imaginem
jubeas. Quamnam Christi imaginem desideras?
Utrum veram et immutabilem et revera vultum
ejus referentem, an eam quam propter nos accep-
pit, servilis formæ habitum induens? Nam Dei Ver-
bum et Deus, formam servi accipiens, similitudine
carnis peccati¹ peccatum condemnavit, uti dicit
divinus Apostolus. Sic nos a priore amaritudine et
diabolica servitute per sanguinem pretiosum re-
demptos liberavit. Cum igitur duæ formæ ei com-
petant, divinam quidem formam nequaquam puto
te quærere, quippe quæ semel ab eo sis edocta,
quod neque Patrem novit quisquam, nisi Filius,
neque ipsum Filium digne noverit quis unquam,
nisi solus Pater qui eum generavit.... Sed enim
omnino formam servi desideras, et quam propter
nos induit carnem. Sed etiam hanc gloria divinitatis
temperatam, et mortale a vita absorptum fuisse
didicimus. Neque ullo modo mirum, si post ascen-
sionem in cælos tale quid apparuit, quandoquid-
dem, etiam inter homines adhuc degens, Deus Ver-
bum, electis doctrinæ suæ (discipulis) quasi pignus
concedens aspectum regni sui, transmutata servi
forma, illa ipsa, quæ est supra naturam humanam,
indutus in monte conspectus est, quando facies ejus
affulsit uti sol, et vestimenta uti lux. Quis igitur
tantæ dignitatis atque gloriæ radios fulgentes ac
splendentes efformare potuerit mortuis inanimatis-
que coloribus et picturis, siquidem aspicere eum
(tali modo apparentem) ne divini quidem sustine-
runt ejus discipuli, utpote qui prolaberentur in
faciem, haud ferendum ipsi visum confidentes?
Si igitur tunc tantam vim habuit carnalis ejus
forma, a divinitate inhabitante transfigurata, quid
dicendum erit, postquam mortalitate exuta et inter-
itu deposito, servilis formæ speciem in Domini ac

gentes jam inde antiquitus recepto, factum esse
dicitur; quem scilicet usum minime probabat Eu-
sebius.

(53) Addo γὰρ.

(54) Addo οὖν.

(55) Ἄλλὰ περὶ, in *Act. concil. Nicæn.* ii.

(56) Πρὸς, *ibid.*

(57) Τὴν εἰκόνα, *ibid.*

(58) Μαθητῶν, apud Gregoram. cod. Reg. n.º 2952,
f. 50, verso.

(59) Τοιαύτης, in *Act. concil. Nic.* ii.

(60) Ἡ *ibid.*

(61) Προσβλέψαι, *ibid.*

(62) Αὐτῷ ἐπὶ τοῦ ὄρους, *ibid.*

(63) Εἰ γοῦν, *ibid.*

(64) Ἡ ἔνσαρκος, *ibid.*

Dei gloriam transmutarat, post victoriam de morte reportatam, et post ascensionem in caelos, et post consessum in throno regali ad dexteram Patris, post requiem in ineffabili et inenarrabili Patris sinu, ad quam cum accederet et assideret, caelestes potestates acclamant dicentes: *Attollite portas, principes, vestras, et elevamini portae aeternales, et introibit rex gloriae* ^γ. Itaque etiam servi forma taliter facta, prorsus transmutata est in lucem ejus ineffabilem et inenarrabilem, in lucem ipsi Deo Verbo convenientem, quam *oculus non vidit, neque auris audivit, neque in cor hominis ascendit* ². Quomodo igitur quisquam impossibilia fecerit? Quomodo tam admirabilis atque incomprehensibilis formæ, siquidem fas est formam adhuc nominare divinam et spiritualem essentiam, imaginem quis pinxerit? Nisi, sicut gentiles infideles, minime simile sibi quis depinxerit, quemadmodum pietor pingens quæ neutiquam similia sunt. Sic enim illi quoque effingentes vel Deum, ut putant, vel quemdam (uti dixerint) herosa, vel simile quid formare et assimilare voluerint, cum neque simile, neque quod prope accedat pingere possint, absurda representant, humanas figuras efformantes. (Nos autem talia non decere, omnino quidem tu ipsa concedis. Sed si non formæ in Deum transfiguratae, sed carnis, qualis fuit ante transfigurationem, si licet mortalis imaginem te dicis a nobis requirere, num, quæso, illud te fugit præceptum, in quo Deus vetat facere imaginem, neque eorum quæ in caelo, neque eorum quæ deorsum sunt in terra? Num c

audivisti unquam in Ecclesia tale quid vel ipsa, vel etiam ab alio? Nonne per totum orbem terrarum hæcce profligata sunt et procul ab Ecclesiis expulsa, et nobis solum non licere tale quid facere, apud omnes divulgatum est? Nescio enim quomodo muliercula quædam duos quondam manibus gestans depictos, fortasse philosophos, dixerit Pauli et Servatoris esse (imagines); dicere non possum, neque unde acceperit neque unde audierit. Ne autem nec ipsa, nec alii scandalizarentur, ipsam assumens apud me retinui, minus bene se habere ratus, si hæc omnino inter alios promulgarentur, ne idololatram instar Deum nostrum in imagine circumferre videremur. Equidem Paulum sequor, qui nos omnes edocuit quod carnalibus non amplius sit incumbendum. Si enim, ait, Christum secundum carnem cognovimus, nunc vero haud amplius cognoscimus. Simonem Magum fama fert apud atheos hæreticos adorari, in materia inanimata depictum. Et nos ipsi eum, qui a *μανία* cognominatus est, vidimus imagine a Manichæis stipatum. Nobis autem talia sunt interdicta. Imo Deum Dominum Servatorem nostrum confitentem, tanquam Deum videre nos præparamus, omni studio animos nostros purgantes, ut purgati eum videamus. *Beati*

μεταβληθεῖσα, τί χρῆ λέγειν, ὅτε τὴν θνητότητα ἀποδύς, καὶ τὴν φθορὰν ἀπονηψάμενος, τῆς τοῦ δούλου μορφῆς τὸ εἶδος εἰς τὴν τοῦ δεσπότητος καὶ Θεοῦ δόξαν μετεσκευάσατο, μετὰ τὴν κατὰ τοῦ θανάτου νίκην (65), καὶ μετὰ τὴν εἰς οὐρανούς ἀνοδὸν, καὶ μετὰ τὴν ἐν τῷ βασιλικῷ θρόνῳ ἀμφι τὰ δεξιὰ τοῦ Πατρὸς ἴθρυσιν, μετὰ τὴν ἐν τοῖς ἀκατονομάστοις καὶ ἀρρήτοις κόλποις τοῦ Πατρὸς ἀνάπαυσιν, εἰς ἣν ἀνιόντα καὶ ἀποκαθιστάμενον αἱ οὐράναι δυνάμεις ἀνηψήμουν, λέγουσαι: *Ἄρατε πύλας, οἱ ἄρχοντες, ὁμῶν, καὶ ἐπάρθητε, πύλαι αἰώνιοι, καὶ εἰσελεύσεται ὁ βασιλεὺς τῆς δόξης*. [Οὐκοῦν καὶ ἡ τοῦ δούλου μορφή ἐν τοιοῦτοις γινόμενη, ἐξῶλων ἅλη μεταβέβληται ἐπὶ φῶς αὐτοῦ ἀρρήτων καὶ ἀνεκδιήγητων, αὐτῷ τῷ Θεῷ Λόγῳ πρέπον φῶς, ἔπερ *δὲ οὐραλιδος οὐκ εἶδεν, οὐκ οὖς οὐκ ἤκουσεν, καὶ ἐπὶ καρδίᾳ ἀνθρώπου οὐκ ἀνέβη*. Πῶς οὖν τις τῶν ἀδυνάτων ἐφίκοιτο; Πῶς δὲ τῆς οὕτω θαυμαστῆς, καὶ ἀλήπτου μορφῆς, εἰ γε χρῆ μορφὴν ἐτι καλεῖν τὴν ἔνθεον καὶ νοεράν οὐσίαν, εἰκόνα τις ζωγραφῆσειεν; Εἰ μὴ τοῖς ἀπίστοις ἔθνεσιν ὁμοίως τὰ μηδαμῆ μῦθῶς εἰκότα ἑαυτῷ τις ἀναζωγραφῆσειεν, ὡς περ γραφεὺς μηδὲν εἰκότα γράφων. Τοιοῦδε γὰρ κάκεινοι ἀνειδωλοποιούντες ἡ ποτε θεὸν, ὡς ἡγούνται, ἡ τινα (ὡς ἂν φαίεν) ἡρώων, ἡ τι τῶν τοιούτων πλάττειν καὶ ἀπεικάζειν ἐθέλοιεν, οὐδὲν ὁμοιον, οὐδὲ ἐγγύς, οἷοί τε ὄντες γράφειν, ἀλλόκοτα σκιογραφοῦσιν, ἀνδρείκελα σχήματα διαχαράττοντες. Ἡμῖν δὲ ὅτι μὴ δίκαιον τὰ τοιαῦτα, πάντως που καὶ αὐτὴ συμβάλλει. Ἄλλ' εἰ μὴ τῆς εἰς Θεὸν μεταβληθείσης μορφῆς, ἀλλὰ τοῦ πρὸ τῆς μεταβολῆς σαρκίου αὐτοῦ ἐπὶ τῷ θνητοῦ τὴν εἰκόνα φῆς παρ' ἡμῶν αἰτεῖν, — ἄρα γὰρ τοῦτο σε μόνον διέλαθεν τὸ ἀνάγνωσμα, ἐν ᾧ ὁ Θεὸς νομοθετεῖ μὴ ποιεῖν ὁμοίωμα, μῆτε τῶν ὅσα ἐν τῷ οὐρανῷ, μῆτε τῶν ὅσα ἐν τῇ γῆ κάτω; ἢ ἔστιν ὅτι ἐν Ἐκκλησίᾳ τὸ τοιοῦτον ἡ αὐτὴ, ἢ καὶ παρ' ἄλλου τοῦτο ἤκουσας; Οὐχὶ δὲ καθ' ὅλης τῆς οἰκουμένης ἐξώρισται καὶ πᾶσι τῶν Ἐκκλησιῶν πεφυγάδευται τὰ τοιαῦτα, μόνως τε ἡμῖν μὴ ἐξεῖναι τὸ τοιοῦτον ποιεῖν παρὰ πᾶσι βεβόηται; .... Οὐκ οἶδα γὰρ, ὅπως γυναῖον τι μετὰ χειρᾶς ποτε δύο τινὰς φέρουσα καταγεγραμμένους, ὡς ἂν φιλοσόφους, ἀπέβριψε λόγων, ὡς ἂν εἰεν Παύλου καὶ τοῦ Σωτῆρος· οὐκ ἔχω λέγειν, οὔτε ὅπῃθεν λαβοῦσα, οὔτε ὅθεν τοῦτο μαθοῦσα. Ἴνα μὴ δὲ αὐτὴ, μηδὲ ἕτεροι σκανδαλίζονται, ἀφελόμενος ταύτην, παρ' ἑμαυτὸν κατεῖχον, οὐχ ἡγούμενος καλῶς ἔχειν εἰς ἑτέρου; ὅπως ἐκφέρειν ταῦτα, ἵνα μὴ δοκῶμεν δίκην εἰδωλολατρῶν τῶν θεῶν ἡμῶν ἐν εἰκόνι περιφέρειν. Παύλου τε ἀκούω πάντας ἡμᾶς παιδεύοντος, μηκέτι τοῖς σαρκικοῖς προσανέγειν. Εἰ γὰρ ἐγνωμεν, φησί, κατὰ σάρκα Χριστὸν, ἀλλὰ νῦν οὐκέτι γινώσκομεν. — Σίμωννα τὸν Μάγον λόγος ἔχει παρὰ τοῖς ἀθέοις αἰρεσιώταις προσκυνεῖσθαι, ἐν ἀψύχῳ ὕλῃ καταγεγραμμένον. Ἐθωρήσαμεν δὲ καὶ αὐτοὶ τὸν τῆς μανίας ἐπινοηθῆναι ὑπὸ τῶν Μανιχαίων εἰκόνη δωροφοροῦμενον. Ἡμῖν δὲ ἀπειρήται τὰ τοιαῦτα. Θεὸν γοῦν Κύριον τὸν Σωτῆρα ἡμῶν ὁμολογοῦντες,

² Psal. xxiii, 7, 9. ³ I Cor. ii, 9.]

(65) Δίλην, cod. Colb.

ὡς Θεὸν ἰδεῖν εὐτρεπιζόμεθα, πάση σπουδῇ καθάραν-
τες αὐτοὶ τὰς ἑαυτῶν καρδίας, ὡς ἂν ἴδοιμεν αὐτὸν
κεκαθαρμένοι. Μακάριοι γὰρ οἱ καθαροὶ τῆ καρδία
ὅτι αὐτοὶ τὸν Θεὸν ὁρῶνται. Et δὲ ἐκ περιουσίας,
πρὸ τῆς μελλούσης πρόσωπον εἰς πρόσωπον βλεῖας
τε καὶ θέας, τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν τὰς εἰκόνας αὐτοῦ περὶ
τοῦ Θεοῦ Λόγου ἔχοιμεν ἄν;

* Matth. v, 8.

Epistolarum Eusebii fragmenta, ad S. Alexandrum Alexandrinum, pro Ariamis, ad Euphratienem, quod
Filius Patri non coexistat, sed ante fuerit Pater quam Filius, exstant in Conciliorum tomis, actione sexta
synodi Nicenæ II. Adī, si lubet, Patrologiæ Latinae tom. CXXIX, in quo leguntur hujus synodi acta ex in-
terpretatione Anastasii Bibliothecarii.

ORDO EPISCOPORUM

Urbis Romæ, Alexandriae, Antiochiæ et Hierosolymorum, juxta Eusebium.

<i>Episcopi urbis Romæ.</i>						
	Petrus apostolus, post quem					
I.	Linus.	XI.	Demetrius.	XIV.	Joseph.	
II.	Anencletus.	XII.	Heraclas.	XV.	Judas.	
III.	Clemens.	XIII.	Dionysius.	XVI.	Marcus	
IV.	Evarestus.	XIV.	Maximus.	XVII.	Cassianus.	
V.	Alexander.	XV.	Theonas.	XVIII.	Publius.	
VI.	Xystus.	XVI.	Petrus.	XIX.	Maximus.	
VII.	Telesphorus.	XVII.	Achillas.	XX.	Julianus.	
VIII.	Hyginus.	XVIII.	Alexander.	XXI.	Caius.	
IX.	Pius.			XXII.	Symmachus.	
X.	Anicetus.	<i>Episcopi Antiochiæ post apostolos.</i>			XXIII.	Caius alter.
XI.	Soter.	I.	Evodius.	XXIV.	Julianus alter.	
XII.	Eleutherus.	II.	Ignatius.	XXV.	Capito.	
XIII.	Victor.	III.	Heron.	XXVI.	Maximus.	
XIV.	Zephyrinus.	IV.	Cornelius.	XXVII.	Antoninus.	
XV.	Callistus.	V.	Eros.	XXVIII.	Valens.	
XVI.	Urbanus.	VI.	Theophilus.	XXIX.	Dolichianus.	
XVII.	Pontianus.	VII.	Maximinus.	XXX.	Narcissus.	
XVIII.	Anteros.	VIII.	Serapio.	XXXI.	Dius.	
XIX.	Fabianus.	IX.	Asclepiades	XXXII.	Germanio.	
XX.	Cornelius.	X.	Philetus.	XXXIII.	Gordius.	
XXI.	Lucius.	XI.	Zebinas.	XXXIV.	Narcissus iterum.	
XXII.	Stephanus.	XII.	Babylas.	XXXV.	Alexander.	
XXIII.	Xystus.	XIII.	Fabius.	XXXVI.	Mazabanes.	
XXIV.	Dionysius.	XIV.	Demetrianus.	XXXVII.	Hymenæus.	
XXV.	Felix.	XV.	Paulus Samosatenus.	XXXVIII.	Zabdas.	
XXVI.	Eutychianus.	XVI.	Domus.	XXXIX.	Hermion.	
XXVII.	Caius.	XVII.	Timæus.			
XXVIII.	Marcellinus.	XVIII.	Cyrillus.	<i>Episcopi Laodicæ in Syria ab Euse- bio commemorati.</i>		
XXIX.	Miltiades.	XIX.	Tyrannus.			
<i>Episcopi Alexandriae.</i>		<i>Episcopi Hierosolymorum.</i>				
	Marcus Evangelistes, post quem	I.	Jacobus frater Domini.		Thelymidres.	
I.	Annianus.	II.	Symeon Clopæ filius.		Heliodorus.	
II.	Avillius.	III.	Justus.		Socrates.	
III.	Cerdo.	IV.	Zacchæus.		Eusebius Alexandriaus.	
IV.	Primus.	V.	Tobias.		Anatolius.	
V.	Justus.	VI.	Benjamin.		Stephanus.	
VI.	Eumenes.	VII.	Joannes.		Theodotus.	
VII.	Marcus.	VIII.	Matthias.		<i>Episcopi Cæsareæ in Palæstina.</i>	
VIII.	Celadion.	IX.	Philippus.		Theophilus.	
IX.	Agrippinus.	X.	Seneca.		Theoctistus.	
X.	Julianus.	XI.	Justus.		Domnus.	
		XII.	Levi.		Theotecnus.	
		XIII.	Ephres.		Agapius.	
					Eusebius.	

INDEX ACCURATUS

Scriptorum, episcoporum, et aliorum virorum illustrium, hæreticorum quoque, memora-
torum in Eusebii Historia ecclesiastica, De martiribus Palæstinæ et libris De vita et De
laudibus Constantini,

Ad paginas editionis Valesianæ, quas textui inseruimus, adornatus.

(Ex Fabricii Bibliotheca Græca, ed. Harless, t. VII.)

A

Abdus, Addi F. (Rufino Abdias), 34.
Abercius, sive Avircius Marcellus, 179.G

Abgarus. Infra Agbarus.
Acacii et Strategii comitum litteræ ad Constantinum,
69.
Achæus, iudex, 263.

- Achillas, presbyter Alexandrinus, scholæ catechetica præfectus, 289.
- Acta apostolorum apocrypha, 97. Vide Andreas, Paulus, Petrus.
- Acta falsa de Christianorum ἀπειροπαγίας, 330 seq.
- Acta Pilati, 40 seq. In Christianorum conficta odium, et pueris ediscenda data, 350, 332. Το πλάσμα τῶν κατὰ τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν ἱστοριῶν γὰρ καὶ πρὸς διαβεβαιώσιν, 27.
- Acta passionis Carpi, Papuli et Agathonicae, 163.
- Adauctus, rationalis et procurator imperatoris, martyr sub Diocletiano, 304.
- Adriani imp. edictum Judæos vetans Hierosolymam reverti, 118. Rescriptum ad Minucium Fundanum, 122 seq., 148.
- Adrianus, Manganæensis, martyr sub Maximino. De martyr. Palæst., cap. 11.
- Ædesius, philosophus, Apphiani frater, martyr, *ibid.* cap. 5.
- Ἀδριανὸν πόντιος, Θεοφάνης, etc., 443, 449. Geometriæ, astronomiæ et arithmetici inventionem sibi tribuunt Ægyptii, 613.
- Ælianus, qui interfuit concilio Antiocheno contra Paulum Samosatenum, 279.
- Ælius Publius Julius, Develtii in Thracia episcopus, 187.
- Æmilianus, præfectus Ægypti, 257, 258, 259, 260.
- Æmilius Frontinus, Asiæ proconsul, 185.
- Agabus, propheta N. T., 41, 42, 46.
- Agapius, Cæsareæ Palæstinæ episcopus, 288. De martyr. Palæst., c. 5.
- Agathobulus, cognomine ἀδισσαλοῦ, scriptor Judæus ante Philonem, 287.
- Agathonica, martyrium passa, 136.
- Agbari, Edessæ regis, *Epistola ad Christum*, 32.
- Agrippæ Castoris contra Basilidem, 120.
- Agrippinus, episcopus Alexandrinus, 141, 174.
- Albinus, procurator Judææ, Festi successor, 66.
- Alcibiades, martyr, Montanista, 167, 168. Forte pag. 179 pro Μελιτιάδου legendum Λαυδύδου, uti pag. 185. Λαυδύδου pro Μελιτιάδου.
- Alexander, episcopus Cappaociæ atque inde Hierosolymæ sive Æliæ, 210, 212, 228, 243, ubi bibliothecam instruxit, 222. Confessor Christi, in carcere mortuus, 234. [Martyrio coronatus, 301.] Huic Alexandro Clemens Alex. librum *De canone ecclesiastico* adversus Judaizantes nuncupavit, 214. Ejus epistola ad Antinoitas, 212, ad Antiochenes, 212, 213, ad Demetrium, 222, ad Origenem, 216.
- Alexander, episcopus Romæ, 115, 117, 170.
- Alexander, Phryx, medicus et martyr, 183. Alius, 239.
- Alius, 261. Alii duo, Ægyptii et Gazæus (A. C. 304). Vide librum *De martyr. Palæstinæ*, cap. 5.
- Alexander, Montanista, pseudomartyr, 185.
- Alexandrina schola, 175, 280, 283.
- Alpheus, episcopus, martyr sub Diocletiano, 319. De martyr. Palæst., c. 1.
- Ambrosius, a Valentini secta ab Origene revocatus, 218.
- Origenis ad scribendum ἑρπεδοσυναγῆ, 224. Ei librum *De martyr. Palæstinæ* dicat Origenes, 228. Confessor sub Maximino, 228.
- Ammia, Philadelphensis, prophetis Nov. Test. 183.
- Ammon, Berenicensis episcopus, ad quem scripsit Dionysius Alex. epistolam contra Sabellium, 277.
- Ammon, martyr, sub Decio, 240.
- Ammonarium, virgo martyrio sub Decio coronata, 250.
- Alia hoc nomine, 250.
- Ammonianus, martyr, sub Decio, 259.
- Ammonius, philosophus, Origenis præceptor, ex Christiano ethnicus, teste Porphyrio, 220. Eusebius tamen huic Ammonio tribuit librum *De consensu Moysis et Jesu*, aliaque scripta, Christianum auctorem testantia, 221.
- Ammonius, præfectus Alexandriæ, martyr sub Diocletiano, 308.
- Anacletus, sive rectius *Anacletus*, episcopus Romæ, 87, 91, 170.
- Anatolius, Alexandrinus, episcopus Cæsareensis, 288. Inde Laodicenus, 284 seq., ubi de ejus multiplici eruditione. Ab Alexandrinis rogatus scholæ Aristotelicæ rectorum in se suscipere, 283. Ejus Canon paschalis, 286 seq. Isagoge arithmetica libris decem, 287. [A Theoteco, Cæsareensi episcopo, primum coadjutor factus, 570.]
- Andreas, apostolus, 71. Ejus Acta apocrypha, 97.
- Anicetus, Romæ episcopus, 124, 125, 127, 141, 142, 171, 193. [Quantum honorem exhibuerit Polycarpo, 249.]
- Annales et commentarii publici Edessenorum, 52 seq.
- Annianus, episcopus Alexandrinus, 66, 87.
- Anteros, episcopus Romæ, 229.
- Anthimus, episcopus Nicomedienensis, martyr, 297, 307.
- Antoninus, 121. Antinoi prophetia, 122.
- Antipater, Herodis Ascalonitæ F., 19, 22.
- Antoninus presbyter, martyr sub Maximino, 353. De martyr. Palæst., c. 9.
- Anulinus, Africæ procons., 391, 393. Ad eum epistola Constantini M., 390. Altera, 594.
- Apelles, hæreticus, 177. Multis libris scripta sacra veteris Test. insectatus, 178.
- Apionis et Petri disputationes, 110.
- Apio, Judæorum adversarius, 43. Liber ejus *contra Judæos*, 83.
- Alius Apio, Christianus scriptor in Hexaemeron, 195.
- Apocrypha ab hæreticis supposita, 145.
- Ἀποκρυφαί, censuales tabulæ, 333.
- Apollinaris (Claudius), 141, 169, 187. Episcopus Hieropolitanus, 146, 149, 169. Ejus Apologia pro Christianis ad Verum Antoninum, 146. Alia scripta, 149. Contra Montanistas, 179, 186. Hæc sunt γράμματα quæ memorantur, 187.
- Apollonia martyrium passa, 257.
- Apollonides (ex Artemonis hæresi) sacras Scripturas corruptit, 198.
- Apollonius scriptor adversus Montanistas, 181-186.
- Apollonius, martyr, 189. Ἐστὶν κατὰ τὴν αἰσθητικὴν βίβλον, 189.
- Oratio ejus apologetica ad senatum dicta, 189.
- Apollophanes, philosophus, 220.
- Apostolica vox, ἡγεσθὶ δίκαιος ὑπεραγίους, 253.
- Apostolicus presbyter, S. Irenæo laudatus, 173. S. Clementi Alexandrino, 215.
- Apostolorum Acta apocrypha, 97. Ἄδιστα, 97.
- Apphianus, martyr, sub Maximino. De martyr. Palæst., cap. 4.
- Aquila, confessor, sub Valeriano, 261.
- Aquila Ponticus, qui libros V. T. Græce vertit, 173, 217.
- Aquila præfectus Ægypti, 204, 207.
- Arabianus, Christianus scriptor, 195.
- Arabum Psychopannychitarum error ab Origene confutatus, 253.
- Archelaus, Herodis Magni F., 27.
- Archiva Edessena, 32.
- Ares, martyr sub Maximino. De martyr. Palæst., cap. 10.
- Aristidis Apologia pro Christianis, 116 seq.
- Aristion, vir apostolicus, 111. Ejus διακήρυξις τῶν τοῦ Κυρίου λόγων a Papia laudata, 112.
- Aristo Pellæus, scriptor, 118.
- Aristobulus ex Paneade, scriptor Judæus, 215. Unus e LXX Interpretibus, 287. Ejus βιβλίον ἑρμηνευτικὸν τοῦ Μωϋσέως 1:27 ad Ptolemæos Lagi et Philadelphum, 287.
- Aristoteles, 197. Aristotelica schola Alexandriæ, 281.
- Artaxerxis temporibus clarus Esdras, 174.
- Artemas, 282.
- Artemonis hæresis, 193 seq.
- Asclepiades, Antiochæ episcopus, 212, 223.
- Asclepiodotus, Theodoti Coriarii, hæretici, discipulus, 197. Sacras Scripturas corruptit, 197.
- Asclepius, sectæ Marcionitarum episcopus, martyr sub Maximino. De martyr. Palæst., c. 10.
- Asterius Urbanus, scriptor, 182.
- [Asturius] Astyrius, senator Romanus, martyr, 264.
- Aster [at. Aster], Ægyptius, martyr, 239 seq.
- Athenodorus, Gregorii Thaumaturgi frater, Origenis discipulus, Ecclesiæ alicuius in Ponto episcopus, 230, 265, 278.
- Attalus, Pergamenus, martyr, 157, 161, 162, 163, 167.
- Atticus, vir consularis, 104. Alius, episcopus Synnadenensis in Phrygia, 222.
- Auctorius, nescio ejus (Rhodonis forte) libri tres contra Montanistas, 179-183. Alius contra Artemonis hæresin, 195.
- Avilius, episcopus Alexandrinus, 87, 90.
- Avircius Marcellus, 179.
- Aurelius Cyrenius. Infra *Cyrenius*.
- Autolycus, ad quem Theophilus Antiochenus scripsit, 146.
- Auxentius, martyr sub Maximino. De martyr. Palæst., c. 7.

B

- Babylas, episcopus Antiochenus, 229. Confessor Christi in carcere mortuus, 234.
- Bacchius, Justini Martyris avus, 126.
- Bacchylides, 144. Forte idem cum Bacchylo, de quo mox.
- Bacchylus, Corinthiorum episcopus, 190. Ejus epistola *De Paschate*, 191.
- Barcabbas et Barcoph, Basilidis prophetæ, 120.
- Barcochebas, 118, 122.
- Bardaneses, Syrus, 151. Ejus errores et scripta, 151.
- Barnabas, 50, 58. Ejus epistola, 214, 215. Spuria, 97.
- Barsabas (Justus), vir apostolicus, 112.
- Bartholomæus, apostolus, 175.
- Basilicus, Marcionita, 177.
- Basilides Alexandrinus, hæreticus, 119. Ejus libri XIII in Evangelium, 120.

Basilides martyr, 207, 208.
 Basilides, Pentapopolitanus episcopus, ad quem scripsit Dionysius Alex. 279.
 Basilidiani, 142. Eorum prophetæ Supra in *Barcabbas*.
 Beryllus, Bostrenorum episcopus, et ejus scripta, 222.
 Error, 231.
 Besas, martyr, 277.
 Biblias, martyrium passa, 158 seq.
 Bibliotheca Eliæ urbis, 222. Pamphyli martyris, 231.
 Blandina, martyrium passa, 157, 161, 164.
 Blastus, hæreticus, 178, 187.
 Bolanus, qui interfuit concilio Antiocheno contra Paulum Samosatenum, 279.

C

Cæcilianus, Carthaginensis episcopus, 391, 394. Ad eum epistola Constantini M., 393.
 Caii duo, episcopi Hierosolymitani, 176.
 Caius adversus Artemonem, 195. Contra Proclum Montanistam *Ζήτησις* sive *Διάλογος*, 67, 99, 100, 103, 222 seq.
 Caius, episcopus Romanus, 284.
 Caius, martyr, 183. Alius Caius, 256, 260, 261.
 Callistio, ad quem Rhodon scripsit, 178.
 Callistus, episcopus Romanus, 223.
 Candidus in Hexæmeron, 193.
 Capito, episcopus Hierosolymitanus, 176.
 Carpocrates, hæreticus, 120. Carpocratiani, 142.
 Carpus, martyr, 156.
 Cassiani *Χρονογραφία*, 215.
 Cassianus, Hierosolymorum episcopus, 176.
 Cassius, Τύρι episcopus, 194.
 Cataphrygum hæresis, 149, 178, 179 seq., 186, 222.
 Intra, *Montanistæ*.
 Catharos se ipsi appellabant Novatiani, 242.
 Catholicæ apostolorum epistolæ, 215.
 Celadion, episcopus Alexandrinus, 125, 141.
 Celerinus, confessor sub Decio, 242.
 Celsus, Iconii in Pisidia episcopus, 222.
 Cephias (*Galat.* II, 9) diversus a Petro apost. unus e LXX Christi discipulis, 30.
 Cerdo, episcopus Alexandrinus, 90, 115.
 Cerdo, hæreticus, Romæ, Marcionitarum auctor, 124.
 Cerinthus hæreticus, 99 seq. Ejus *Αποκαλύψεις*, 100. Illi tributa a nonnullis Apocalypsis Joannis, 273. Comuni balneo cum eo ut Joannes noluit, 100, 128.
 Chæremón, diaconus, 237, 238, 261.
 Chæremón, Nili urbis episcopus, cum conjugè relegatus, 240.
 Chæremón, Stoicus, 220.
 Chrestum (Ad), Syracusanorum episcopus, Constantini M. epistola, 391.
 Christo tributa ad Aagarum epistola, 32. Christi dicta, quæ in Evangeliiis non leguntur, 108, 186. *Εἰς αὐτὸν καὶ διδασκαλίαι*, libris Papæ insertæ, 112. [Alia de eo, 4, 5, 6, 10, 11, 12, 13, 17, 21, 31 seq., 761, 765, 765.]
 Chrysochora, 145.
 Clarus, Ptolemaidis in Syria episcopus, 194.
 Clemens, 216. Alexandrinus, 173. Pantæni discipulus, 214. Presbyter, 213. Scholæ catecheticae Alexandrinæ præfectus, 208. Assertor divinitatis Christi, 196. Præceptor Origenis, 208. De ejus scriptis, 214 seq. Ex Hypotyposesive Institutionum divinarum libris, 65, 65, 213, 216. Ex libro V, 50, vi, 38, 53; vii, 38, 46 seq. Stromatum libro I, 175, 176, 208; III, 101, 102; VII, 102. Libro de Paschate, 147, 215. Libro, Quis dives salvetur, 91-94.
 Clemens, episcopus Romæ, 74, 87, 90, 106, 170. Male confunditur cum Flavio Clemente, consule, 89. Epistolam ad Hebræos Græce vertisse a quibusdam traditur, 110, 227. Ejus epistola ad Corinthios, 88, 110, 112, 143, 170, 213. Epistola secunda, 110. *πολυεὶ καὶ μακρὰ ἐπιγράμματα* heri et nudistertius Clementi supposita, Petri et Apionis disputationes, 110.
 Cleobius, Judæus, hæreticus, 142. Cleobiani, 142.
 Conon, Hermopolitanæ Ecclesiæ episcopus, ad quem scripsit Dionysius Alexandrinus, 247.
 Constantini M. oratio de pace ad synodum Nicænam, 489. Oratio ad sanctorum cœtum, 367 seq. Epistolæ et edicta. Vide infra *Epistolæ*. Statuæ ejus inscriptio, 359 seq. Episcopus *ἁγ. Λ. σ. 337*.
 Coracio, Chiliaxi assertor, a Dionysio Alex. confutatus, 272.
 Cornelius, episcopus Antiochenus, 141.
 Cornelius, episcopus Romanus, 254, 243, 247, 250. Ejus epistola ad Fabium Antiochenum de condemnatione Novati (Novatiani) 242-245. Alia ejus epistolæ, 242.
 Cornutus, Stoicus, 220.
 Crescens, philosophus, 136, 137. Alius Crescens a Paulo apost. missus in Gallias, 74.

Crispus, parentis Constantini in expeditione et victoriæ adversus Licinium comes, 398, 399.
 Cronion Eunus, martyr, 258.
 Cronius, philosophus, 220.
 Culciani, præfecti Ægypti, sub Maximino, et Christianorum hostis supplicium, 366.
 Cyprianus, episcopus Carthaginensis, rebaptizandos hæreticos docuit, 251. Ejus epistolæ, 242.
 Cyrenius (Aurelius), martyr, 187.
 Cyrenius (Aurelius), præfectus sub Gallieno, 262.
 Cyrillus, episcopus Antiochenus, 284.
 Cyrus, rex Persarum, 408.

D

Δαμωλία προσημείωσις, 517
 Dalce, 134.
 Damas, Magnesias ad Mæandrum episcopus, 107.
 Decii imp. edictum contra Christianos, 258. [Mors 711.]
 Demetrianus, episcopus Antiochiæ, 248, 251, 263, 277.
 Ejus filius, Dominus, 282.
 Demetrius, episcopus Alexandrinus, 190, 202, 204, 205, 209, 216, 221, 222, 228, 229.
 Demetrius, presbyter, 261.
 Demetrius, Judæus scriptor, 215.
 Desposyni, Servatoris nostri cognati, 25.
 Didymus ad quem scripsit Dionysius Alex. 260, 266.
 Diocletiani edictum contra Christianos a Christiano quodam detractum et publice disceptum, 296. *Etsi non recte*, inquit Lactantius cap. 13 De mortibus persecutorum, *magno lamem animo*.
 Diodorus ὁ τῆς βιβλιοθήκης ἱεροσολύμων, 646.
 Dionysia, martyrium passa, 239.
 Dionysius, Areopagita, primus Athenarum episcopus, 14, 144.
 Dionysius, Corinthiorum episcopus, 74, 141. Ejus epistolæ variae, 143 seq. Ad Athenienses, 74, 143, 144. Ad Ecclesiam Romanam, 68, 144, 145.
 [Dionysius, Halicarn, 758.]
 Dionysius, Origenis discipulus, 229. Scholæ catecheticae præfectus, 229. Inde Alexandrinus episcopus, 252, 261, 278, 289. ὁ κατ' ἰδέαν, 100. (Confer Dodwelli diss. ad Irænaeum pag. 227.) Ejus epistolæ de *baptismo*, I. Ad Stephanum episcopus Rom., 251. II. Ad Xystum episcopus Rom., 252. III. Ad Philemonem, presbyterum Rom., 253. IV. Ad Dionysium, presbyterum (postea episc.) Romanum, 254. V. Ad Xystum episcopus Rom., 254. VI. Ad eundem, 255. Alia epistola ad Dionysium Rom. de Luciano, 255. Epistolæ Paschales, 266. Ad Alexandrinum compresbyteros, 266, 268, 269. Ad fratres per Ægyptum constitutos, 266, 268, 269. Ad Hieracem episcopus, 266 seq. Ad Flavium, 266. Alia, 266. Ejusd. epistolæ ad Cornelium episcopus Rom., 247, 248. Ad Domitium et Didymum, 260, 266. Ad Fabium, Antiochenum episcopus, 256, 241, 246. Ad Antiochenam Ecclesiam, 279. Adversus Germanum episcopus, 255, 257-261. Ad Hermammone et fratres in Ægypto constitutos, 250, 253-257, 269, 270. Ad Novatum, 247. Epistola de Sabbato, 296. Alia *ἡ περὶ τῆς ἡμέρας*, 296. Alia epistolæ, 266, 269, 277. Liber secundus De promissionibus contra Nepotem, 100, 270-276. Alia ejus scripta, 247, 248, 277.
 Dionysius, ad quem scripsit, quique *συναπτοεὐταρος* vocatur a Dionysio Alex., 232. Postea episcopus Romanus, 254, 277, 279, 283. Eidem libros contra Sabellium Dionysius Alex. in-crispit, 277.
 Dionysius, Tripolitanus, martyr. Alius Dionysius, martyr. *De mart. Palest.*, cap. 5.
 Dionysius ὁ ἀπὸ βραυτιῶν, 517.
 Dioscurus, confessor, 239. Alius, presbyter, 261.
 Dius, presbyter Alexandrinus, martyr sub Diocletiano, 508.
 Dius episcopus Hierosolymitanus, 211.
 Doctæ, 214.
 Dolichianus, episcopus Hierosolymitanus, 176.
 Domitius, ad quem scripsit Dionysius Alex. 260, 266.
 Dominus, martyr sub Maximino, 528. *De martyribus Palest.*, 7.
 Domnus, Cæsareæ Cappadociæ episcopus, 263.
 Domnus, Demetriani episcopi F., episcopus Antiochiæ, 282, 284.
 Donatistæ innuuntur, 473.
 Dorotheus eunuchus, presbyter Antiochenus, Hebraice peritus, quem sacras Scripturas in Ecclesia interpretantem Eusebius audivit, 284. Baphii apud Tyrum procurator, 284 et 292. [Imperatoris cubicularius, 376, 381.] Martyr, 296, 297.
 Dositheus, hæreticus, 142. Dositheani, 142.
 Dracilianus, præfectorum prætorio vicarius sub Constantino, 500.
 Dusares, ab Arabibus cultus, 645.

E

- Ebiomai, 99, 173, 218.
 Eleutherus, diaconus, 142. Deinde episcopus Romanus, 125, 142, 153, 168, 170, 171, 189.
 Elias, martyr sub Maximino, 335.
 Elipistus, 144.
 Encratarum hæresis, 149 seq.
 Ἐνυχίαι, Seythopoitana, passa martyrium sub Maximino, 335 seq.
 Εὐαγ. Τὰ ἐν τῷ Ἐνυχίαι, 287.
 Epagathus (Vettius), martyr, 153 seq.
 [Ephres, episcop. Hierosolymorum, 144.]
 Epistola Sabini, præfecti prætorio sub Maximo, ad præsidēs provinciæ Orientis pro Christianis, ab Eusebio Græce et Latino versa, 347 seq.
 Epistola synodica concilii Antiocheni ad Dionysium, Romæ, et Maximum, Alexandriae episcopum et reliquos episcopos contra Paulum Samosatenum 279, seq. Concilii Gallicani, 191. Martyrum Lugdunensium ad Eleutherum, episcopum Romæ, 168. Epistola synodica Ecclesiarum Osdroenæ provinciæ de celebratione Paschæ, 191. Episcoporum provinciæ Palæstinæ, 191, 194. Ecclesiarum Ponti, 191. Concilii Romani, 191. Epistola Ecclesiæ Smyrnæorum ad Philomelienses et reliquas Ecclesias, de martyrio Polycarpi, 128-135. Eorundem de martyrio Pionii, 156. Viennensis et Lugdunensis Ecclesiæ ad Ecclesias Asiæ et Phrygiæ, 154-165, 166, 167 seq.
 Epistolæ imperatorum. Adriani ad Minucium Fundanum, 122, 123, 148. Antonini Pii ad Larissas, Thessalonicenses, Athenienses et omnes Græcos pro Christianis, 148. M. Antonini de legione fulminatrice, 169. Ad commune Asiæ pro Christianis, 126, 189. Gallieni ad Dionysium et reliquos episcopos, 262. Aureliani contra Christianos, 285. Diocletiani, 294, 296, 298, 318, 360, 364. Galerii Maximiani palinodia, 345, 346. Pro Christianis, 315, 316, 437. Maximiani contra Christianos, 325 seq., 335, 350, 357, 363. Eiusdem ad civitatem Tyriorum, 352 seq. Ad Sabinum, præfectum prætorio, pro Christianis, 347 seq. Edictum in gratiam Christianorum, 360 seq., 363 seq., 438. Mentio et 352. Edictum Licinii contra Christianos, 396. Constantini et Licinii pro Christianis, 388 seq., 360, 362, 367, 370, 388 seq. Constantini et Licinii edicta contra Maximinum, 366. Constantini pro Christianis post victum Licinium, 399. Ad Anulinum de bonis Ecclesiarum restituendis, 390. Ad eundem de immunitate clericorum, 394. Ad Alexandrum, episcopum Alexandrinum, et Arium, presb. per Hosium missa, 473-478. Ad populum Antiochensem, 516 seq. Ad Cæcilianum, episcopum Carthag., 393. Ad Chrestum, Syracusanorum episcopum, 391 seq. Ad Ecclesias, ante synodum Nicænam, 486. Post synodum Nicænam, 491-494. Ad Eusebium, Cæsareensem episcopum, 465. Alia, 518. Tertia, 545. Quarta ad eundem de conficiendis sacris codicibus, 545. Lex de hæreticis, 320 seq. Alia 433 seq., 435-463, 464, 482 seq. Epistola ad Macarium, Hierosolymorum episcopum, 499, 500, 501. Ad eundem et reliquos episcopos Palæstinæ, 509 seq. Ad Militadem, episcopum urbis Romæ et Marcum, 591. Ad provinciales Orientis. Edictum ex Græco versum Latine, 466-471. Ad omnes provinciales de restituendis bonis Christianorum, 455 seq. Ad Saporem, regem Persarum, 550 seq. Ad Theodotum, Theodorum et reliquos Antiochiæ congregatos, 519. Ad synodum episcoporum in urbe Tyro, 516, 547. Constantini epistola ad Ursam Rationalem Africæ memoratur, 593.
 Epimachus, martyr, 239.
 Eros, episcopus Antiochenus, 141.
 Esdras, librorum prophetiæ Artaxerxis tempore restitutor, 174.
 Essæi, 143.
 Eubulus, Manganæensis, martyr sub Maximino. *De martyribus Palæst.*, c. 11.
 Euclidis Geometria, 197.
 Euelpis, laicus, in Ecclesia Larandensi concionatur, 222.
 Eumæes, episcopus Alexandrinus, 118, 125.
 Eupus (Cronion), martyr, 258.
 Euphranor, ad quem scripsit et cui librum De tentationibus dicavit Dionysius Alexandrinus, 277.
 Euphronius, presbyter, 519.
 Eupolemus, Judæus, 215.
 Euporus, ad quem scripsit Dionysius, Alexandrinus, 277.
 Eusebius, diaconus, 257. Domo Alexandrinus, 284, 285, 286. Postea episcopus Laodicæ, 261, 284.
 Eusebius, Cæsareensis usus bibliotheca Eliæ urbis ab Alexandro episcopo instructa, 222, 284. Et bibliotheca Pamphili, cujus indicem inseruit libris De Pamphili Vita
 251. Eusebii Ἐρωτικὸν κηρύγμα, 4. Libri De demonstratione evangelica, 10. Eclogarum prophetiarum libri, 10. Orationes, 405, 542, 550. De martyribus Palæstinæ, 508. Antiquiorum martyrum passiones, 135, 156. Ubi de Pionio, et 153, 169, 189. Apologia pro Origene ab Eusebio et Pamphilo communi studio elaborata, 252. Liber uilius operis, 224, 232, liber vi. 253. De Vita Pamphili libri tres, 251, 288, 508, 336. Ἐρωτικὸν κηρύγμα διὰ καὶ αἰσθῆσις καὶ τῶν ἁγίων ἁποστόλων. 501. Antiochenum episcopatum repudiatur, 516, 518.
 Eutychnus, episcopus Romæ, 284.
 Eutychnus, qui interuit synodo Antiochenæ contra Paulum Samosatenum, 279.
 Evangelium secundum Hebræos, 97, 113, 143. [184.]
 Ab Ebiomæis solum receptum, 99. Syriacum, 153. διὰ τὸν ἁγίον Τάτιαν, 150. Vide et *Matthæi, Pauli, Petri*
 Evarestus, Romæ episcopus, 106, 115, 170
 Evodius, episcopus primus Antiochiæ, 91. Post Petrum, 106.
 F
 Fabianus, episcopus Romæ, 229. Martyr, 254.
 Fabius, episcopus Antiochenus, 234, 256, 242, 248, 262.
 Fadius, ἑθελ. procurator Judææ, 49.
 Faustinus, confessor sub Valeriano, 261.
 Faustus, 236, 260. Idem forte Faustus, diaconus et Confessor sub Valeriano, 257, 258, 261.
 Faustus, presbyter Alex., martyr sub Diocletiano, 348.
 Felix, episcopus Romæ, 285, 284.
 Festus, procurator Judææ, 61.
 Firmilianus, Cæsareæ Cappadociæ episcopus, 528, 247, 251, 252, 263, 278, 279, 280.
 Firmilianus, præses Palæstinæ. (A. C. 308.) *De martyribus Palæst.*, c. 89, 11.
 Flavianus, præses Palæstinæ. *Ibid.*, prolog.
 Flavius, ad quem scripsit Dionysius Alex., 260.
 Florinus, presbyter Romæ, hæreticus, 178, 187, 188.
 Florus, procurator Judææ, 68.
 Frontinus, (Æmilii) Asiæ proconsul, 185.
 Fundanus (Minucius). Ad Minucium Fundanum Asiæ procons. rescriptum Adriani, 122 seq., 148.
 G
 Galenus, 197.
 Gallæi, 17, 145.
 Gallieni imp. rescripta pro Christianis, 262.
 Georgius, presbyter, 519.
 Germanicus, martyr, 129.
 Germanio episcopus Hierosol., 211
 Germanus, episcopus, ad quem scripsit Dionysius A. ex., 257, 260.
 Germanus, martyr sub Maximino, 335. *De martyribus Palæst.*, c. 9.
 Gordius, episc. Hierosol., 211.
 Gorgonius, procurator provinciæ spb ethnico imp. Christianus, 292. Martyr sub Diocletiano, 297.
 Gortheus, hæreticus Judæus, a quo Gortheni, 142.
 Gratianus (Serenius), procons. Vide *Serenius*.
 Gratus, Asiæ procons., 180.
 Gregorius (alio nomine *Theodoros*), Origenis discipulus, Ecclesiæ in Ponto episc., 230, 263, 278
 H
 Hegesippus, 87, 88, 89 seq., 103, 104, 105, 121 seq., 125, 141. Videtur a Judæis ad Christianos accessisse, 143. Quinque libris traditiones apostolicas ἱερολογητικὰς, 121 Ubi locus ex illo opere : et plura, 142, 145. διὰ τὸν ἁγίον ἱερολογητικὰς, 65-65.
 Helesaitarum hæresis simul nata, simul extincta, 252.
 Helena, Adiabonorum regina, 49, 50. [Ejus sepulcrum juxta urbem Hierosolyma, 61.]
 Helena Augusta, Constantini M. mater, 504, 505, 506.
 Helena, Simonis Magi, 50.
 Helenus, Tarsi episcopus, 247, 251, 252, 278, 279.
 Heliodorus, Laodiceæ episcopus, 251.
 Hemerobaptistæ, 145.
 Heraclas, 217. Presbyter, 222. Plutarchi martyr fratres, episcopus Alex., Origenis discipulus, 204, 228, 229, 352, 255, 254.
 Heraclides, procurator prædiorum imp. Constantini, 395.
 Heraclides, martyr, Origenis discipulus, 206.
 Heraclitus philos. Ad Heracliti philosophi dictum ἄλλο παρὰ τὸν ἁγίον ἁποστόλων alluditur, 613.
 Heracliti, Christiani scriptoris, ἀπὸ τῶν ἀπὸ ὁμοίων, 195.
 Heras, catechumena, martyrium perpassa, 206.
 Hermæ Pastor, 72, 97, 175.
 Hermogenes hæreticus, 146.
 Hermon, episcopus Hierosol., 269.
 Hermophilus (ex Artemonis hæresi) sacrarum Scripturarum corruptor, 198.

Hero, Origenis discipulus, martyr, 206. Alius, Ægyptius, 239.

Hero, Antiochenus episcopus, 108, 141.

Herodes Magnus, 18, 19, 24. Junior, 29, 42. Irenarcha, 151, 154.

Hesychius, Ægyptius episc., martyr sub Dioclettiano, 508.

Hieracas, Ægyptius episc., ad quem scripsit Dionysius Alex., 266.

Hierax, qui interfuit concilio Antiocheno contra Paulum Samosatenum, 279.

Hippolytus, episcopus, 222, 218. Ejus liber De pascha et alia scripta, 225 seq.

Historici non Christiani, *αὐτῶν τῶν καθ' ἑμὲ λόγων συγγραμμάτων*, 89, 116, 154, 169. *ἱστοί τῶν αἰσίων συγγραμμάτων*, 268.

Homerus, 319, 608.

Hosius *ἐπίσκοπος* ab Hosio missum ad Cæcilianum, Carthag. episcopum, 393.

Hosius, episcopus Cordubensis, 393, 487.

Hyginus, episcopus Romæ, 123, 124, 125, 171, 193.

Hymenæus, Hierosolymorum episcopus, 263, 276, 279, 289.

Hyrcanus, 19

I

Ignatius, Antiochenus episcopus, 91, 173. Ejus martyrium et epistolæ, 106 seq., 110. Locus ex epistola ad Rom., 107. Ad Smyrnæos, 108. Epistolarum ad se missarum meminit Polycarpus, easque una cum aliis, quas potuit invenire, ad Philippenses misit, 109.

Incerti auctoris adversus Cataphrygas lib. i, 189; ii, 181; iii, 182.

Incerti auctoris contra Artemonis hæresin, 195.

Ingenus, *ἱρηνός*, sub Decio martyr, 240.

Irenæus, 142, 143, 215. Presbyter Lugdunensis, 168. Episcopus, 170. Ecclesiarum Galliæ præcipuus, 191. Auditor Polycarpi, 170, 180. Pacis studiosus, 191. Ejus libri quinque adversus hæreses, 171, 98, 108, 110, 119, 120, 124; lib. i, 51, 98, 100, 119, 120, 124, 130; ii, 91, 171; iii, 91, 100, 124, 127 seq., 170, 172; iv, 141; v, 88, 110, 141, 172. Epistola ad Florinum de monarchia, 187, 188.

Contra Marcionem, 146, 172. De Ogdoadæ, 177. Epistola synodica ad Victorem, episcopum urbis Romæ, 192, 193.

Alia ejus scripta, 187, 194. Christum Deum et hominem confitetur, 196.

Ischyron, martyr sub Decio, 240.

Isidorus Ægyptius, martyr sub Decio, 233.

J

Jacobi epistola, 66, 97. Jacobus Justus, episcopus Hierosol., 58 seq., 63, 74 (ubi et de altero Jacobo), 86, 117, 142. Ejus cathedra, 265 seq.

Joannes apostolus, 90, 91 seq. Cum Cerintho noluit eodem uti balneo, 100, 128. Rene Græce scripsit, 276. Ejus Evangelium, 94 seq., 172, 216, 226, 227. Epistola prima, 274, 275. Secunda et tertia, 96, 97, 227, 274. Apocalypsis, 96, 97, 146, 172 seq., 186, 227, 253, 271, 272, 273. Forte Joannis, presbyteri, 111, 273 seq., 275. *Διέτιο ὁμοῦ ἀποκάλυψιν ἀληθῆναι*, 276. Acta apocrypha, 97. [Relegatur, 109. Redit et Ecclesias Asiæ gubernat, 113.] Sepulcrum, 102 seq., 191. [Sacerdotal. laminam gestat, 243.]

Joannes presbyter, vir apostolicus, 111. Utriusque Joannis sepulcrum Ephesi, 111, 275. Ejus *παράδοξις* a Papiâ laudatæ, 112.

Joannes, episcopus Hierosol., 117.

Joannes, lector, memoria excellenti, martyr sub Maximino, 343 seq.

Josephus Barsabas, vir apostolicus, 112.

Josephus (Flavius), 287, 215. Ejus laus et scripta, 84 seq. Historia, 17, 20, 27, 42, 50, 55, 68, 75, 81. Veritatis studium, 49. Antiquitatum lib. xvii, 25; xviii, 18, 27, 28, 29, 30. Ubi testimonium de Christo, et 43 seq.; xix, 47 seq., 49; xx, 60 seq., 65. Ex Antiquitatum epilogo (sive De vita sua), 86. De bello Judaico lib. ii, 18, 25 seq., 45, 61; v, 76 seq.; vi, 78-80, 82-84. Contra Apionem, lib. i, 83.

Josephus, episcopus Hierosol., 117.

Judas, Gallæus, 17, 18.

Judas scriptor De lxx hebdomadis Danielis, 208.

Judas, episcopus Hierosol., 118.

Judæ, apostoli, Epistola, 66, 97, 214, 215.

Judæorum [fata 20.] in Christianos odium et maledicta, 140. Septem hæreses, 64, 142. Judaicæ *ἀνομιμαίαις*, 143.

Juliana, a qua Symmachi commentarios Origenes accepit, 218.

Julianus, episcopus Alex., 174, 190, 202. Alii duo episcopi Hierosol., 176.

Julianus, Apameensis episcopus, 182.

Julianus, martyr, 238. Alius, Cappadox sub Maximino. *De mart. Palæst.*, c. 11.

Julius (Ælius Publius), *Δευκτί*, colonæ Thraciæ, episcopus, 187.

Julius Africanus, 18. Ejus epistola ad Aristidem *επιτὸν ἄρχιεπίσκοπον τῆς ἐν τοῖς Ἐσσηγίοις γυναικοῦ*, 20-23. Alia ejus scripta, 230.

Justinus, 98, 105, 173. Assertor divinitatis Christi, 196. Ejus scripta, 139 seq. *Γράμματα κατὰ Μαρκελλίου σύγγραμμα*, 123, 144. Adversus omnes hæreses, 123. Priore Apologetico, 50, 122, 125, 126, 136, 137 seq. Secundo Apologetico, 122, 125, 125, 126, 136, 137-139. Dialogo adversus Tryphonem, 110.

Justus, episcopus Alexandrinus, 117.

Justus Barsabas, vir apostolicus, 112.

[Justus episcopus Hierosol., 123, 144.]

Justus Tiberiensis, historicus, 86.

Justus (Jacobus), episcopus Hierosol. Vide supra in Jacobus. Alius Justus, Judæus, Hierosol. episcopus, 106, 117.

Alius junior, itidem episcopus Hierosol., 117.

L

Lætus, præfectus Ægypti, 447.

Latronianus, corrector Siciliæ, 392.

Leonides, Origenis pater, martyr, 201.

Levi, episcopus Hierosol., 117.

Liber, quem celo delapsum jactabant Helcesaitæ, 131. Libri Veteris Test., 149, 225. Novi, 97.

Licini edicta contra Christianos, 434 seq. Vide et supra Epistolæ. Ejusdem oratio, 446, 451.

Linus, Romæ episcopus, 71, 74, 87, 91, 170.

Longinus, philosophus, 220.

Lucæ Evangelium Paulo apostolo probatum, 73, 226.

Lucas Pauli Evangelium litteris mandavit, 172. Traditur a quibusdam Græce vertisse Epistolam ad Hebræos, 110, 215, 227.

Lucianus, Antiochenus presbyter [393], martyr sub Maximino, 507. Ejus oratio apologetica, dicta Nicomediæ præsentem imperatore, 307, 351. De Luciano epistolam ad Dionysium, Romanum, scripsit Dionysius, Alexandrinus, 233.

Lucius, martyr, 139.

Lucius, episcopus Romæ, 250 seq.

Lucius, qui in synodo Antiochena Paulum Samosatenum condemnavit, 279.

Lucius, presbyter, 264.

Lucas, Judæorum dux, 116.

Lupus, Ægypti præfectus, 115.

Lusius Quietus, dux exercitus Romani, 116.

M

Macar, martyr, 239.

Τὰ Μανουήλ καὶ Σπυρίδωνος ἱερῶν, 226.

Macrianus, 270. *Ἐπὶ τῶν καθ' αὐτὸν λόγων τοῦ βασιλέως*, Catholicus sive rationalis imperatoris, 256. Hic ibidem dicitur *ἀρρηστον ἔργον τῶν ἐν Ἰερουσαλὴμ μαγῶν*, quod instar magorum Ægypti, Moysi resistentium, præstigias superstitiosas Valeriano suavit.

Malchionis, sophisticæ scholæ apud Antiochenos præfectori et presbyteri Christiani contra Paulum Samosatenum disputatio, 278, 279.

Malchus, martyr sub Valeriano, 261.

Manes, hæreticus, 283.

Manichæi, 284.

Marcella, martyrium passa, una cum filia, Potamitana, 287.

Marcellinus, episcopus Rom. 284.

Marcellus, confessor sub Valeriano, 238. Ex fratribus Romanis, 257.

Marcianus, S. Irenæi frater, 104.

Marcianus, hæreticus, Doctæ, 213, 214.

Marcion Ponticus, hæreticus, 123, 128, 144, 146, 150, 173, 177, 224.

Marcionitæ, 145. Eorum dissidia, 177. Auctor Cerdo, 124. Plures martyres habere se jactabant, 182. Mulier ex illa secta, martyrium passa sub Valeriano, 262. Asclepius, episcopus sub Maximino, 355.

Marcus Turbo, dux exercitus Romani, 116.

Marcus, episcopus primus Alexandrinus, 66. Ejus Evangelium, 95, 96. A Petro apostolo probatum, 53, 216.

Marcus, Petri interpres, 95, 96, 112 seq., 172.

Marcus, episcopus Alexandrinus, junior, 125.

Marcus, Hierosolymorum episcopus, 119, 176.

Marcus; ad quem Constantini M. epistola, 391.

Marcus, hæreticus, 124.

Maria, Christi mater, 23, 24. Alia Maria, 79, 80.

Marinus martyr, 263.

Marinus, Tyri episcopus, 251. Alius, 391.

Masbothæi, Judaica hæresis, 142, 145.

Maternus, 391.

Matthæus, 226. Ejus Evangelium, 95 scu., 113, 172, 173.

Matthias, apostolus, 30, 31, 38. Evangelium ei suppositum, 97.
 Matthias, episcopus Hierosolymitanus, 117.
 Maturus, martyr, 157, 161.
 Maximilla, Montani prophetis, 178, 180, 122, 186. Laqueo gulam sibi fregit, 181.
 Maximini imp. edicta. Vide supra *Epistolæ*.
 Maximinus, episcopus Antiochenus, 146, 186. Alius Hierosolymitanus, 176.
 Maximus liber, Unde malum, et quod materia creata a Deo sit, 195.
 Maximus Bostrensis episcopus, 278.
 Maximus, quem compresbyterum vocat Dionysius Alex., 237, 238. Qui in episcopatu Alexandrino post Dionysium successit, 261, 278, 279, 289.
 Maximus, presbyter Romanus, confessor sub Decio, 242.
 Maxys, tribunus militum sub Maximino, 331.
 Mazabanes, episcopus Hierosol., 254, 251, 263.
 Melcatharus a Phœnicis cultus, 645.
 Meletiani, 472.
 Meletius, Ponticarus Ecclesiarum episcopus, 289. Vir in omni genere doctissimus, propter eloquentiam vero *mel Atticum*, *μῆλις ἄττικῆς* dictus. Eusebio per septennium notus, 289.
 Melito, 141, 215. Sardianus episcopus. Ejus scripta, 146 seq. Ex libro *de Pascha*, 117. Ex Apologetico ad Imp. Verum, 127, 147, 148. Ex ejus eclogis S. Scripturæ ad Onesimum, 148 seq. Christum Deum et hominem constituitur, 196.
 Melito eunuchus, 191.
 Menander, hæreticus, 98, 118. *Μενανδρινοί*, 112.
 Mercuria, martyrium passa, 259.
 Meruzanes, episcopus Armeniorum, 247.
 Metras, martyr, 237.
 Metrodorus, Marcionis sectæ presbyter, martyr, 135.
 Miltiades, Montanista, 179. Vide supra *Alcibiades*.
 Miltiadem, (Ad) episcopum urbis Romæ, et Mareum, Constantini M. epistola, 391.
 Miltiadis, Montanistarum adversarii, liber, Quod non deceat prophetam in extasi loqui, 183. Alia ejus scripta, 184. Assertor divinitatis Christi, 196.
 Moderatus, Pythagoricus, 229.
 Modestus, scriptor, 141. Contra Marcionem, 146.
 Montanistæ plures se jactabant habere martyres, 182.
 Montanus, hæreticus, 149, 168, 180, 183, 184. Laqueo gulam sibi fregit, 181. [Ejus sordes et avaritia, 254.]
 Mopsus a Cilicibus cultus, 645.
 Moses, presbyter Rom., martyr sub Decio, 245.
 Musæus, scriptor Judæus, post Philonem ac Josephum laudatus, 287.
 Musanus, scriptor, 141. Contra Encratitas, 149.
 Mystera gentium, 621

N

Narcissus, episcopus Hierosol., 176, 190, 194, 210, 211, 212.
 Narcissus, ad quem Constantini M. epistola, 519.
 Natalis, confessor, Theodotianorum episcopus, 196 seq.
 Nemesion, Ægyptius, martyr, 240.
 Neon, episcopus Larandensis, 222.
 Nepos, episcopus Ægyptius, Chiliasmus assertor, a Dionysio Alex. confutatus, 270. Ejus *ἑλεγχος ἀληθινοῦ*, 271 Psalms, 271.
 Nicæna synodus, 486 seq.
 Nicetas, Herodis, Irenarchæ pater, 151, 154
 Nicolaitæ, 101. Nicolai dictum : *ὅτι παρεχόμενοι τῆ σαρπί δει*, 101.
 Nicomachus, Iconii episcopus, 278, 279
 Nicomachus, Pythagoreus, 220.
 Nilus, Ægyptius episcopus et martyr sub Diocletiano *De martyr. Palæst.*, c. 13.
 Novati *σχιζμα*, 248. *Νοβατιανοί*, 251.
 Novatus (rectius *Novatianus*), Ecclesiæ Rom. presbyter, 241 seq.
 Numenius, philosophus, 220.

O

Obandes ab Arabibus cultus, 645.
 Olympiadus scriptores, 46.
 Onesimus, Ephesorum episcopus, 107.
 Onesimus, ad quem excerptas Eclogas S. Scripturæ scripsit Melito, 148
 Oracula Jovis Philii, 349. Quibus deceptus Maximinus, 365.
 Oraculum de Domino terrarum, ex Judæorum finibus prodituro, 84.
 Oraculum duplex apostolicis redditum de ipsorum Hierosolymis commemoratione, 75, 186.

Oratio panegyrica ad Paulinum, Tyri episc. dicta, 371 388; De ædificatis et restauratis templis post restitutam Christianis pacem.

Origenes. (De) 201 seq., 208 seq., 216 seq., 218 seq., 254 seq. Vendit *λόγον ἁγίων συγγραμμάτων*, 205. Philosophos veteres illustravit, 219. Presbyter, 209, 224. Ejus auditores, 263. [Mors 321.] Hexapla, 217. Tetrapla, 217. Epistola ad Leonidem patrem, qua eum ad martyrium sustinendum hortatur puer, 202. Ex alia epistola, 221. Epistola ad Philippum, imp. et Severam Augustam, 253. Commentarii in sacras Scripturas, 224, 225, 230, 231, 233. Eiusdem, tom. III Expositionum in Gesin. 71; tom. IX, 225. Expositio primi psalmi, 223, 226. Homilia in psalm. LXXXII, 253. Tom. I Expositionum in Mathæum, 226. Tom. V Expositionum in Evangelium Joannis, 206. Tom. XXI, 229. Homiliæ in Epistolam ad Hebræos, 227. Libri De principiis, 225. De resurrectione libri duo, 225. *Ἐπερωτά* decem, 225. Liber de martyrio ad Ambrosium et Protetium, 228. Epistolæ varis, 235, 229. Ultra centum, 233. Ad Africanum de Susanna, 230. Acta in synodo contra Beryllum, 252. In synodo contra Arabes Psychopannychitas, 253. Ad Fabianum, episc. Rom. et alios episcopos de recta fidei sensu ratione, 253. Pleniorem indicem scriptorum Origenis dederat in Vita Pamphili, 251. Ad Origenem scripsit librum De martyrio Dionysius Alex., 247
 Orpheus, 650.
 Otronus Zoticus. Vide Zoticus.

P

Pachymius, Ægyptius, 254. Episcopus martyr sub Diocletiano, 308.
 Palma episcopus Amastrianorum, 144, 191.
 Pamphilus, Cæsareensis presbyter, 288 seq. Martyr sub Maximino, 288 seq., 231, 308, 329, 356, 358, 359, 340, 341. Una cum Eusebio Apologeticum Origenis composuit, 232. *De martyribus Palæst.*, c. 11.
 Pantenus, ex Stoico philosopho præfectus scholæ Christianæ Alexandrinæ, 175, 208, 214, 216, 221.
 Papias, Hierapolitanus episcopus, 53, 106. Ejus quinque libri *λόγων ἑκατόνων ἐκλήσεως*, 110. Ex proœmio librorum ipsius 111. Alter locus et libris Papiæ, 112. *Ἐρῆρα ὁμοῦς ἐκ τοῦ*, ibid.
 Papyrius, 191.
 Papulus, martyr, 156.
 Patermuthus, martyr sub Maximino, 345.
 Patricius, vicarius prefectorum, 393.
 Paulinus, laicus, concionator Iconii, 222.
 Paulinus, cui librum x Historiæ dedicat Eusebius, 269. Tyriorum episcopus, 371. Idem inuitur, 376, 385. [Pulcherrimam ecclesiam ædificavit in urbe Tyro, 465.]
 Paulus Antiochenus, vir disertus, sed hæreticus, qui Alexandriæ docuit Origenis tempore, 203.
 Paulus apostolus. Actus apocryphi, 72, 97. Epistolæ, 226. Rejectæ ab Ebionitis, 99. Helcésaitis, 254. Epistola ad Hebræos, 72, 110, 194, 215 seq., 225, 227. Locus ex illa Paulo tribuitur a Dionysio Alex., 257. Paulus ante Petrum nominatus, 265. Quanquam in Latino inversus ordo conspicitur.
 Paulus Jannitensis, martyr sub Maximino. *De martyr. Palæst.*, c. 8.
 Paulus Samosatenus, 195, 284. Episcopus Antiochenus, 277. Damnatus in synodo, 278 seq. Et depositus, 282. Ducenarius, quam episcopus vocari maluit, 280. *ἑκατονοῦς ἀναγνώσεων*, καὶ ἑκατονοῦς ἑκατοῦ βιβλίων ἑκατοῦ καὶ ὀκτακοσίων, 280. Ejus Psalmi, 281.
 Paulus alius, qui Samosatenum condemnavit in concilio Antiocheno, 279.
 Paulus (Servilius), Asiæ præcons., 147.
 Paulus alius, 256, 260. Alius Paulus, martyr. Pater ejus ante mortem preces. *De martyr. Palæst.*, c. 11.
 Pausis, Ægyptius martyr. (A. C. 308.) Ibid.
 Peleus, Ægyptius episcopus, martyr sub Diocletiano. Ibid.
 Perennis Judex, 189.
 Petri apostoli Epistola secunda, 72, 97, 227. Actus apocryphi, 72. Evangelium, 72, 97, 215. Prædicatio, 72. Revelatio sive Apocalypsis, 72, 97, 215. Uxor, passa martyrium, 102.
 Petri et Pauli martyrium. 71. Sepulcrum Romæ, 67 seq.
 Petri et Apionis *ἑλεγχος*, Clementi Rom. suppositi, 110.
 Petrus, Alexandrinus episcopus, 289, et martyr, 290, 308, 351.
 Petrus Asceta, ἀσκητὴς dictus, ex vico Anea in agro Fleutheropolitano, martyr sub Maximino. *De martyr. Palæst.* c. 10

Petrus, imp. Diocletiani cubicularius, martyr, 297.
 Petrus alius, 236, 260, 261.
 Pharisæi, 143.
 Phileas, episcopus Thmuitanus, martyr sub Diocletiano, 301. In philosophia et externis litteris doctissimus, 302. Epistola ad fratres Thmuitas, 302-304.
 Philemon, quem *συμπεριθεταρον* vocat Dionysius Alex., 232.
 Presbyter Romanus, 253.
 Philetus episcopus Antiochenus, 223, 224.
 Philippi apostoli filiarumque ejus sepulcrum, 102, 103.
 De ejus filiabus, 109, 112, 183, 191, ubi et de Philippo, defuncto Hierapoli.
 Philippo (De) imperatore *κατὰ τὸν λόγον*, quod Christianus fieri cupiens, ab episcopo jussus fuit, prius poenitentiam agere, idque fecit, 232.
 Philippus, Asiarcha, 132.
 Philippus, 141. Gortynensis in Creta episcopus, 144.
 Ejus liber contra Marcionem, 146.
 Philippus, episcopus Hierosolymitanus, 117
 Philippi apostoli filiarumque ejus sepulcrum, 102, 103.
 De ejus filiabus, 109, 112, 183, 191, ubi et de Philippo, defuncto Hierapoli.
 Philoromus, procurator Alexandrinus, martyr sub Diocletiano, 301.
 Picentius (*πικεντιος*) ter sub Maximino consul, et persecutor Christianorum. Ejus supplicium, 366.
 Pierius, presbyter Alexandrinus, 289. Concionibus ecclesiasticis laudatissimus, 289.
 Pilatus, 27, 40, 46. Ejus Acta. Supra Acta.
 Pinytus, Gnossiorum in Creta episcopus, 144. Ejus epistola ad Dionysium Corinthium, 144.
 Pionius, martyr, 135 seq.
 Pius, episcopus Romanus, 123, 171, 193.
 Plato, 220. *σωφροτιστατος*, 590, 577.
 Plinii ad Trajanum epistola de Christianis, 103.
 Plutarchus martyr, auditor Origenis, 204, 260.
 Poetarum fabulæ, 578.
 Polybius, Trallianorum episcopus, 107.
 Polycarpus, 100, 127 seq., 188. Episcopus Smyrnæus, 106, 107, 134, 191. Cum Joanne apostolo familiariter versatus, 193. Cum Aniceto, pontif. Rom., 193. Ejus epistola ad Philippenses, 198, 123. Plures epistolæ, 188. Martyrium, 128-135. Preces, 133.
 Polycrates, Ephesiorum episcopus, 190. Epistola ejus ad Victorem, pontificem Romanum, 102, 191.
 Pontianus, pontifex Romanus, 224, 229.
 Ponticus martyr, frater Blandinæ, 164.
 Porphyrii, philosophi in Sicilia celebris, libri tres adversus Christianos, 219 seq.
 Porphyrius, Pamphili famulus, martyr sub Maximino. *De martyr. Palæst.*, c. 11.
 Potamiæna, martyrio clara, 207 seq.
 Pothinus, Lugdunensis episc. et martyr, 159 seq., 170.
 Potitus, Marcionita, 177.
 Primus Alexander episcopus, 113, 117. Alius Corinthiorum, 142.
 Prisca, 184.
 Priscilla, Montani prophetis, 178, 180, 187.
 Priscus, Justinii martyris pater, 126
 Priscus, martyr sub Valeriano, 261.
 Probus, martyr sub Maximino. *De martyr. Palæst.*, c. 10.
 Procopius, Cæsarensis episcopus, martyr sub Diocletiano. *Ibid.*, c. 10.
 Proculus, qui interfuit concilio Antiocheno contra Paulum Samosatenum, 279.
 Prophetæ et sacerdotes simulacri Maximini, 367.
 Protocletus, presbyter Cæsarensis, cui librum De martyrio dicavit Origenes, 228.
 Protogenes, qui interfuit concilio Antiocheno contra Paulum Samosatenum, 279.
 Proverbium: *ὄλιος ὁ λόγος, νεὸς ὁ πρῶτος*, 205. *Ὅσα μέχρις ὧντος*, 311.
 Psalmi Therapeutarum Philonis, 55, 57. *ψαλμοὶ καὶ ὠδαὶ ἀδαφῶν*, 196, 271, 281, 349, 371, Psalmi Pauli Samosatani, 281.
 Ptolemæus, martyr, 138. Alius sub Decio, 240.
 Ptolemæus Lagi, 173, 174.
 Publius, episcopus Atheniensis et martyr, 143.
 Pythagoras Mosen imitatus, 590. Pythagoreorum silentium quinquenne imitatus Basilides, 120.
 Pythii Apollinis oracula, 467, 468, 627. Vide supra *Oracula*.

Q

Quadratus, 109. Publii in episcopatu Atheniensi suc-

cessor, 143. Propheta, 183. Ejus Apologeticon pro Christianis, ad imp. Adrianum, 116.
 Quietus Lusius. Vide supra, *Lusius*.
 Quinta, martyrium passa, 237.
 Quintus, Phryx, temere se offerens martyrio, cui sustinendo erat impar, 123.
 Quirinius (*κυρηναίος*), præsides Syriæ, 18.

R

Reticius, in Gallia episc., 391, 392.
 Rhodonis liber ad Callistonem, Marcioni oppositus. 177
 Commentarii in Hexaemeron, 178. Ad Tatiani præceptoris sui quæstiones responderere voluit, 178. Varios libros scripsit, 177.
 Romanus, Cæsarensis diaconus et exorcista, martyr Antiochiæ (A. C. 303) sub Diocletiano. *De martyr. Palæst.*, c. 2. De hoc etiam *Eusebius* lib. II, de resurrectione, tom. I Opp. Sirmond., p. 66 seq.
 Romulus, subdiaconus Diospolitanus, martyr (A. C. 304) *Ibid.*, c. 3.
 ἡ κατὰ Ἄρσενον παροῖσα, 213. Ecclesia in Rhosso Syriæ oppido.
 Rufus, martyr, 108. [Rufus, præfectus, Judæos trucidavit permultos, 144.]

S

Sabellius. *Ὁ κατὰ Σεβάστιον ἀπιστοῦς*, 252. Dionysii Alex. contra Sabellium epistola, 277
 Sabinus præfectus Ægypti, 235, 260. Alius, præfectus prætorio, sub Maximino, 347, 348. Ejus epistola, 347.
 Sacrorum librorum V. T. nomina Hebraica et Græca, 225 seq. Sacri libri in foro exusti, 293, 379. Edicto Diocletiani, 294, 318.
 Sadducæi, 143.
 Sagaris, episcopus, 191. Martyr, 147.
 Salomonis Proverbia, *Σοφία σαλωμῶτος*, 143, 149.
 Salomonis Sapientia dicebatur liber Proverbiorum, 173, 191, 214.
 Samaritæ, 143.
 Sanctus, *ἀγιωτός*, diaconus Viennensis et martyr, 137 seq., 161.
 Saraceni Barbari, 241.
 Saturnilus Antiochenus, hæreticus, 119, 150. Saturniliani, 142
 Sejanus Judæus acerbe persecutus, 44.
 Seleucus, martyr sub Maximino. *De martyr. Palæst.*, c. 11.
 Senatus Rom. decretum de Deo, non nisi quem ipse probasset, recipiendo, 41.
 Seneca, episcopus Hierosolymitanus, 117.
 Septuaginta Interpretes, 173 seq., 217. Aliæ Græcæ librorum V. T. versiones, 173 seq. 217.
 Serapio, episcopus Antiochenus, 190, 212. Ejus epistola ad Caricum et Ponticum, contra Cataphrygas, 186 seq. Liber de Evangelio Petri et alia scripta, 213. Alius Serapio, martyr, 237.
 Serapion lapsus, 246.
 Sereñi, Graniani, Asiæ proconsul. Litteræ ad Adrianum de Christianis non temere occidendis, 122, 123.
 Serenus, Origenis discipulus, martyr, 206. Alter eodem nomine, 206.
 Servilius Paulus, Asiæ proconsul, 147.
 Severus, hæreticus, 150. Severiani, 150.
 Sexti liber De resurrectione, 193.
 Sibylla Erythræa, 591 seq., 597. Ejus acrostichis, 592.
 Sidonius, confessor sub Decio, 242.
 [Silvanus. Vide *Sylvanus*.]
 Simeon, Cleopæ filius, episcopus Hierosol., 142. 87, 91, 106, 117. Ejus martyrium, 103 seq.
 Simon Magus, 59 seq., 50 (ubi inscriptio statuæ, *Simom Deo sancto*) seq. Ejus discipulus Meander, 98, 119.
 Magicæ illius præstigiæ, 120.
 Simoniani, 51, 142.
 Siracida Jesu liber, 214.
 Socrates, philosophus, 376.
 Socrates, episcopus Laodicenus, 284.
 Sotas, Anchiomensis episc., dæmonium Priscillæ ejicere voluit, 187.
 Soter, episcopus Romanus, 141, 142, 144, 151, 153, 171, 193. Ejus epistola ad Corinthios, 145.
 Stephanus, protomartyr, 58.
 Stephanus, episcopus Laodicenus, 288.
 Stephanus, episcopus Romanus, 211, 232.
 Sylvanus, episc. Emesenus, martyr sub Diocletiano, 331, et lib. *De martyr. Palæst.*, c. 7.
 Sylvanus, Gazæ episcopus, martyr sub Maximino. *De martyr. Palæst.*, c. 13.
 Symmachi, Ebionæi, versio Græca sacrorum librorum, 217. Alii ejus commentarii, 218.
 Syneros, Marcionita. 177.

Synodi ob controversiam *de Paschate* 190 seq.
 Synodus contra Arabes Psychopannychitas, 235. Contra Beryllum, 251. Contra Montanum, 181. Contra Novatum, 212. Synodi de Paschate celebrando, 190, 191. De hæreticis rebaptizandis, 254. In causa Cæciliani, 391. Synodus Antiochena, qua firmare quidam Novati schisma conati sunt, 217. Alia contra Paulum Samosatenum, 277. Contra eundem alia, 278. Synodus Nicæna, 486 seq.
 Ἐκ τῶν κατὰ Ἑβραίων Ἐπιγράφων καὶ τοῦ Σωμανοῦ nonnulla profert Hegesippus, 145.

T

Tatianus, Enkratitarum auctor, 194, 150. Ejus adversus gentes, 137, 151, 214 seq. τὸ διὰ τισσάρων, 150. Quæstionum liber, quas resolvere instituit Rhodon, ejus discipulus, 178. Tatianus, assertor divinitatis Christi, 196. Pauli apostoli Epistolas elegantioribus verbis reddere adgressus, 151. καὶ ἐν τῷ ἀριθμῷ συγγραμμάτων, *magnam multitudinem scriptorum* reliquit, 151.

Telesphorus, episcopus Romanus, 118, 123 seq.
 Telesphorus, ad quem scripsit Dionysius Alexandrinus, 277.

Tertulliani legum Rom. periti, 41. Apologeticus ad senatum urbis Romæ, 169. Græce e Latino versus, 41, 67, 90, 105, 169, 170.

Thebutis hæreticus, 142.
 Thecla junior, martyrium passa sub Maximino, 321, 327. *De martyribus Palæst.*, c. 3.

Thelemydres, episcopus Laodicenus, 247, 251.
 Themison, 182. Montanista, 148 seq. Episcopus, 141.
 Theoctistus, Cæsareæ Palæstinæ episcopus, 228, 248, 251, 263. Ejus epistola ad Demetrium episcopum Alexandrinum, 222.

Theodoros, Ægyptius episcopus, martyr sub Diocletiano, 504.

Theodorus, qui interfuit concilio Antiocheno contra Paulum Samosatenum, 279.

Theodorus, laicus, Synnadae in Phrygia concionatur, 222.

Theodosia, Tyria, passa martyrium sub Maximino. *De martyribus Palæst.*, c. 7.

Theodotio, Ephesus, 173, 217.

Theodotus, episcopus Laodicenus, 288. Medicæ artis peritissimus, 288.

Theodotus in Phrygia cum Montano et Alcibiade pro propheta habitus, 168, 181.

Theodotus Coriarius, hæreticus, 196. Scripturas sacras corrupti, 197.

Theodotus Argentarius, Coriarii discipulus, 169.
 Theodulus martyr sub Maximino. *De martyribus Palæst.*, c. 11.

Theonas, episcopus Alexandrinus, 289.
 Theophili Antiocheni ad Autolyicum, et alia scripta, 141, 145 seq.

Theophilus, episcopus, qui in concilio Antiocheno Paulum Samosatenum condemnavit, 279.

Theophilus, Cæsareæ in Palæstina episcopus, 190, 194.

Theophilus, miles, martyr sub Decio, 240.

Theophrastus, philosophus, 197.

Theotecnus, Cæsareæ Palæstinæ episcopus, 263, 278, 279, 288.

Theotecnus, curator Antiochiæ, 349. Præses provinciæ sub Maximino, 367. Ejus supplicium, 367.

Therapeutæ Philonis, 54, 55 seq. (1).

Theudas, impostor, 59.

Thomas, apostolus, 33, 71. Ejus Evangelium apocryphum, 97.

Thrasea, martyr, 186. Eumeniæ episcopus, 191.

(1) Vide Montfaucon, *Bibl. Coislin.*, p. 140 fin. bis, p. 421, cod. fol. 149.

Timæus, episcopus Antiochenus, 234.
 Timolaus, Ponticus, martyr. *De martyribus Palæst.*, c. 5.
 Timotheus, martyr, Gazæ sub Diocletiano. *Ibid.*
 Timotheus, Pauli apost. discipulus, episcopus Ephesinus, 75.

Timotheus, 235. Dionysii Alexandrini episcopi, filius, 277. Cui libros *περὶ ἑβραίων* pater inscripsit, 277.

Titus, Cretæ episcopus, 57.

Tobias, episcopus Hierosolymorum, 117.

Τραυματὶς ἀπὸ τῆς μάχης, 334.

Turbo (Marcus), Vide *Marcus*.

Tyrannio, Tyri episcopus, martyr sub Diocletiano, 307, 308.

Tyrannus, episcopus Antiochenus, 284.

U

Ulpianus, Tyrius, martyr, 325.

Urbanus, confessor sub Decio, 242.

Urbanus, episcopus Romæ, 223, 224.

Urbanus, præfectus Palæstinæ (a. C. 304), 321, 324, 329, ubi de ejus supplicio. Successorem habuit Firmilianum, 330.

Urbanus (Asterius), scriptor, 182.

Urbicus Judex, 138, 139.

Ursus, rationalis Africæ, 393.

V

Valens, episcopus Hierosolymitanus, 176.

Valens, diaconus Hierosol., martyr sub Maximino, 336.

Valentina, Cæsareensis, sub Maximino passa martyrium, 331. *De martyribus Palæst.*, c. 3.

Valentini sectator per aliquod temporis Bardesanes, 151.

Valentinus, hæreticus Romæ, 124, 150, 187. Valentini, 142.

Valerius Gratus, Judææ procurator, 28.

Vates et poeta quidam ethnicus, imp. Decium ad persecutionem accendens, 236. Confer *Joan. Pearsonium in Annalibus Cyprianicis*, pag. 11, et *Henr. Dodwellam, de xi Cyprianica*, sect. 56.

Vettius Epagathus, martyr, 155 seq.

Victor, episcopus Romanus, 190, 191, 195. *Litteræ de paschate*, 191, 192. Non eadem cum Artemone sensit, 196.

Virgilius Ἡεροβαστοῦ τῶν κατὰ τὴν Ἰταλίαν ἑσπερίων, 593. Ex ecloga ejus quarta versus quidam Græcis versibus translatus, 595, 597.

X

Xystus, episcopus Romanus, 117, 118, 171, 103.

Xystus, alter idem Romæ episcopus, 252, 262, 277.

Zabdas, episcopus Hierosolymitanus, 280. *ζαβδάς*.

Zacchæus, episcopus Hierosol., 118.

Zacchæus, episcopus, martyr sub Diocletiano. *De martyribus Palæst.*, c. 1.

Zamolxis a Getis cultus, 645.

Zebinas, Eleutheropolitanus, martyr sub Maximino. *De martyribus Palæst.*, c. 9.

Zebinus, episcopus Antiochenus, 224, 229.

Zeno, martyr sub Decio, 240.

Zenobius, presbyter Sidonius, martyr sub Diocletiano 307. Medicus præstantissimus. *Ibid.*

Zephyrinus, pontifex Romanus, 195, 196, 197, 261, 222, 223.

Zosimus, martyr, 108.

Zoticus, Otrenus presbyter, 179, 186.

Zoticus, episcopus Comanensis, 182, [231], 236.

INDEX ANALYTICUS

N EUSEBII HISTORIAM ECCLESIASTICAM, LIBROS DE VITA ET DE LAUDIBUS CONSTANTINI.

A

Abdus, Abdi filius, Edessenus, sanatur a Thaddæo, 54.

Abgarus vel Agbarus, rex Edessenorum, litteras scripsit ad Christum, 51, 52. Rescriptum Christi ad Abgarum, *ibid.*

et Strateius comites, 319

Achior Amanites, 25.

Acta Pilati conflictata a paganis, 27, 350.

Adauctus, martyr, 304.

Adriani imp. epistola ad Minucium Fundanum pro Christianis, 123.

Ægyptii geometriam, astronomiam et arithmeticam apud se inventas esse gloriantur 645.

- Elia urbs quæ quondam Hierosolyma dicebatur, 50, 119.
 Elius Publius Julius, episcopus Develtii, 187
 Emilianus præfectus Ægypti, 257, 258.
 Emilius Frontinus proconsul Asiæ, 185.
 Esculapii templum Ægis in Cilicia, 513.
 Evum nec principium habet nec finem, 615. Unde dictum, *ibid.*
 Africani sententia de Evangeliorum dissensione in stirpe Christi recensenda, 21. De historia Susannæ, 230. Eiusdem Chronographiæ libri, *ibid.*
 Agabus propheta, 41, 42. Ejus prædictio de fame, sub Claudio completa est, 46.
 Azapius episcopus Cæsareæ Palæstinæ, 288. *De martyribus Palæst.*, c. 6.
 Agathobuli duo, magistri cognominati, 287.
 Agrippa rex Judææ factus a Caio, idem etiam Herodes dictus, 47. Jacobum apostolum fratrem Joannis interfecit. *Ibidem.* Ejus mors, 48.
 Agrippa filius Agrippæ regis, Rex Judææ factus a Claudio, 59.
 Agrippa Castor scripsit adversus Basilidem, 120.
 Agrippinus episcopus Alexandriæ, 141.
 Albinus procurator Judææ, 66.
 Alcibiades martyr Lugdunensis, 167.
 Alexander Rom. episcopus quintus post apostolos, 115.
 Alexander natione Phryx, martyr Lugduni, 165.
 Alexander Montanista ob latrocinia damnatus, 185.
 Alexander coadjutor fuit Narcissi Hierosolymorum episcopi, 210. Item, 212. Bibliothecæ ecclesiasticæ conditor, 222. Martyrio coronatur, 234, 218.
 Allegoricæ expositiones sacræ Scripturæ, 57.
 Ambrosius ab Origene ad veram fidem conversus, 218.
 Origenem ad scribendum invitavit et notarios ei subministravit, 224. Confessor sub Maximino imp., 228.
 Ammia prophetissa, 183.
 Ammon, Zeuo, Ptolemæus, Ingenius et Theophilus martyres Alexandriæ, 240.
 Ammonariæ duæ martyres Alexandria, 239.
 Ammonius philosophus Christianus fuit, 221. Ejus liber *De consensu Mosis et Christi*, 221.
 Anatolius Laodiceus episcopus, 284. Ejus liber *De Pascha*, 286. A Theoteco Cæsareensi episcopo primum coadjutor factus, 288.
 Andreas apostolus in Scythia Evangelium prædicavit, 71.
 Androgyni sacerdotes Nili a Constantino sublatis, 527.
 Anencletus Ecclesiæ Romanæ episcopus, 87.
 Anicetus Romanus episcopus, 125. Quantum honorem exhibuerit Polycarpo, 193.
 Annianus primus episcopus Alexandriæ, 66.
 Anteros Romanæ urbis episcopus, 228.
 Anthimus Nicomediensis episcopus martyrio coronatur, 297, 507.
 Antinous servus imp. Adriani, 121. In ejus honorem Adrianus urbem condidit, certamen instituit, 122.
 Antipater Herodis Ascalonitæ filius, 19, 22. Procurator Palæstinæ ab Hircano factus, 22.
 Anullinus proconsul Africa, 590, 591, 595.
 Apelles hæreticus, 177.
 Aphaca locus in Phœnice, cultu Veneris infamis, 512, 625.
 Apion scripsit in Hexaemeron, 195.
 Apocalypsis utrum a Joanne evangelista, an ab alio scripta sit, 277.
 Apollinaris Hieropolitanus episcopus, 149. Ejus libri, *ibid.*, 187.
 Apollonia virgo Alexandriæ martyr efficitur, 237.
 Apollonides hæreticus sacræ Scripturæ libros corrupti, 198.
 Apollonius scriptor ecclesiasticus, 181.
 Apollonius Romæ illustri martyrio perfunctus, 189.
 Apolliphanes philosophus, 220.
 Apostoli multi dicti sunt præter illos duodecim, 51.
 Apostolorum et Christi imagines studiose servatæ, 265.
 Aquila Ponticus liberis Veteris Testamenti Græce veritatis, 173.
 Aquila præfectus Alexandriæ, 204, 207.
 Arabianus scriptor ecclesiasticus, 195.
 Archelaus Herodis filius, 27.
 Ardaba vicus Phrygiæ, Montani patria, 199.
 Aristides apologeticum pro Christianis scripsit, 117.
 Ariston et Joannes presbyter, discipuli Domini, 111.
 Aristobulus rex et pontifex Judæorum, 19.
 Aristobulus unus e Septuaginta Interpretibus, 287.
 Artemonis hæresis, 195. Ejus auctor et parens fuit Theodotus Coriarius, 196.
 Asclepiades Antiochenus episcopus, 212.
 Asclepiodotus hæreticus, Theodoti discipulus, 196. Sacræ Scripturæ libros emendavit, 197.
 Asturius martyr, 264.
 Ater, martyr Alexandriæ, 239.
 Athenodorus episcopus in Ponto, 265.
 Attalus Pergamenus, martyr Lugduni, 157, 162, 163.
 Atticus episcopus Synnadæ in Phrygia, 222.
 Augustus imperavit annis LXXII, 27.
 Aurelianus persecutionem parans divina ultione percussus, 285, 600.
 Aurelius Cyrenius, 187.
 Ause a parentibus dictus est Jesus filius Nave, 11.
 Avilius Alexandriæ urbis episcopus, 87.
- B
- Babylas Antiochenus episcopus, 229.
 Bacchylides et Elpistus, 144.
 Bacchylus Corinthiorum episcopus, 190.
 Baptismus, Christi signaculum, 92.
 Baptismus ægrotorum in lecto, 244. Sic baptizati, non promoventur ad clerum, 245.
 Barchochebas dux Judæorum, 118, 122. Christianos persecutus est, *ibid.*
 Bardesanes Syrus, 151.
 Barnabas unus e LXX Christi discipulis, 50, 58. Barnabæ epistola apocrypha, 97.
 Bartholomæus Judis Evangelium prædicavit, 175.
 Basilicus hæreticus Marcionita, 177.
 Basilides martyr, 207, 208.
 Basilides hæresiarcha, 119. Viginti quatuor libros in Evangelium scripsit, 120. Prophetas commentus est Barcabam et Barceph, *ibid.*
 Basilidiani hæretici, 142.
 Bellum Judaicum sub Trajano, 115, 116. Sub Adriano, 118, 122.
 Benjamin Hierosolymorum episcopus, 117.
 Beryllus Bostorum episcopus, 222, 231.
 Besas miles, martyr Alexandriæ, 239.
 Bethera urbs Judææ munitissima, 118.
 Biblias martyr Lugduni, 158.
 Bibliothecæ ecclesiasticæ auctor primus fuit Alexander Hierosolymorum episcopus, 222.
 Blandina martyr Lugduni, 157, 161, 164.
 Blastus hæreticus, 178, 187.
- C
- Cæsarea Philippi Paneas a Phœnicibus dicitur, 264. Ibi statua Christo posita a muliere quam Christus sanaverat, 265.
 Caius imperator Judæos gravissime persecutus est, 44. Eorum proseuchas fisco vindicavit, *ibid.*
 Caius, scriptor ecclesiasticus, Romæ floruit sub Zephyrio PP., 67. Ejus disputatio adversus Proclum, 222.
 Caius et Alexander martyres Apamæ, 185.
 Caius Hierosolymorum episcopus, 176.
 Caius Romanus episcopus, 284.
 Callirhoe in Judæa locus aquis calidis illustris, 25.
 Callistus episcopus urbis Romæ, 225.
 Candidus scripsit in Hexaemeron, 195.
 Capito Hierosolymorum episcopus, 176.
 Carbunculus, regnante Maximino, plurimos homines luminibus orbavit, 355.
 Carpocrates auctor sectæ Gnosticorum, 120. Carpocratiani, 142.
 Cassiani *Chronographia*, 215.
 Cassianus episcopus Hierosolymorum, 176.
 Cassius episcopus Tyri, 194.
 Cataphrygarum hæresis, 149.
 Catholica Ecclesia una est, semperque sui similis et constans, 121. Ejus dotes, *ibid.*
 Celadon episcopus Alexandriæ, 125.
 Celerinus confessor Novatum initio secutus, 242.
 Celsus episcopus Iconii in Pisidia, 222.
 Cephas unus e LXX Christi discipulis, 50.
 Cerdo Alexandriæ urbis episcopus, 90.
 Cerdon hæreticus Romæ floruit, 124.
 Cerinthus hæresiarcha, 100, 275. Ejus congressum refugit Joannes apostolus, 128.
 Chæremion philosophus, 220.
 Chæremion episcopus urbis Nili, 341.
 Christi divinitas, 5. In Christo duæ naturæ, *ibid.*, 650, 651. Christum omnes prophetæ et justi agnoverunt et coluerunt, 6. Christus sub hominis specie visus Abraham, Jacobo, Josuæ, 7. Christi regnum post finem mundi venturum prædixit Daniel, 10. Christi nomen preiis temporibus augustum, 11. Christi apud Hebræos dicebantur summi sacerdotes et reges, 12. Christi sacerdotium, 14. Christi nativitas sub Augusto, 17. Baptismus sub Tiberio, 27. Cur mori voluerit, 652. Verus Deus, 654.

Christiana religio simul cum imperio nata et educata, 148. Felicitatem contulit urbi Romanæ, *ibid.* Christiani a sanguine animantium abstinerebant, 139. Christianorum nomen a prophetis prædictum, 13. Christianæ religionis antiquitas, *ibid.*, 148, 469. Christiani definitio, 16. Christianorum nomen primum Antiochiæ cepit, 42. Unde ortum crimen incesti et infanticidii quod præcis Christianis obiciebatur, 120. Christianorum nomen commune etiam hæreticis, 125.

Clarus episcopus Ptolemaidis in Syria, 194.

Clemens comes B. Pauli, tertius episcopus Romæ, 74, 87. Ejus epistola ad Corinthios, 88, 110. Epistolam Pauli ad Hebræos Græce vertit, 110.

Clemens Alexandrinus, 175. Alexandrinæ scholæ magister, 208, 213. Ejus libri, 214.

Cleobiani hæretici inter Judæos, 142.

Clopas frater fuit Josephi, 87.

Cæmeteria Christianorum, 258, 262. Conventus in his fieri soliti, 349.

Comites primi ac secundi ordinis, 527.

Communio laica, 244.

Concilia in Asia adversus Montani hæresim, 181.

Conciliorum utilitas ac necessitas, 434. Concilium in Palestina de celebratione diei Paschalis, 190. Concilium Romanum sub Victore papa de eadem questione, *ibid.*

Concilium episcoporum Ponti de eadem re, 191. Concilium episcoporum Galliæ de eadem re, *ibid.* Concilium Ecclesiarum Osdroenæ et Mesopotamiæ, *ibid.* Concilium in Arabia adversus errores Berylli, 231. Concilium alterum in Arabia, 234. Concilium Romæ adversus Novatum, 242.

Concilium Africanum contra Novatum, *ibid.* Concilium Antiochenum de lapsis et de sententia Novati, 247, 248.

Concilium Iconense et Synnadenense de hæreticis rebaptizandis, 234. Concilium Antiochiæ adversus Paulum Samoatenum, 277 et seqq. Concilium Nicænum, 486 et seqq. Concilium Romanum de causa Cæciliani, 391. Concilium Arelatense de eadem causa, *ibid.*

Consignatio seu manus impositio episcopi, qua Spiritus sanctus traditur baptizatis, 244.

Constantia emporium Gazæorum, 544.

Constantinus Augustus a militibus appellatus, 509. Crucis signum in urbe Roma erigit, 339, 428. Crucis signum in celo videt, 422. Subditos ad Christi fidem amplectendam invitavit, 465, 466 et seqq. Ejus imperium *δυναστεία*, 483, 541. Episcopus convivio excipit, 491. Quartam tributorum partem subditis remisit, 527. Die Paschæ omnibus elemosynam erogavit, 536. Pœnas celibatus et orbitatis sustulit, 538. Ejus principatu duo vitia invaluerunt, avaritia et hypocrisis, 535. Baptizatur Nicomediæ, 557. Moritur die Pentecostes, 559. Ejus exsequiæ quo honore celebratæ, 560 et seqq. Sepultus in templo Apostolorum, ibique pro ejus anima preces factæ, 562.

Constantinus Chlorus, Constantini Magni pater, princeps religiosissimus, 509. A Christianorum persecutione abstulit, 413. Ejus humanitas et indulgentia erga subditos, 414.

Coracio Ægyptius a Dionysio Alexandrino convictus 272.

Cornelius centurio, primus ex gentibus baptizatur a Petro, 42.

Cornelius episcopus Antiochiæ, 141.

Cornelius papa, 254.

Cornutus philosophus, 220.

Crescens a Paulo apostolo missus est in Gallias, 74.

Crescens Cynicus philosophus, 136, 137.

Cronius philosophus, 220.

Crucis signum salutare et vivificum, 451, 627. Crucis signo frontem signavit Constantinus, 481. Crucis signum in palatio posuit, 508. Crucis signum tutela et præsidium imperii, *ibid.* Flagellum dæmonum, 620. Ejus vis ac potentia, 628, 630, 631.

Culcianus persecutor Christianorum acerrimus occiditur, 366.

Cyprianus episcopus, 242. Rebaptizandos censet hæreticos, 251.

Cyrillus Antiochenus episcopus, 284.

Cyrus, Persarum rex, 408.

D

Damas episcopus Magnesiæ, 107.

Danielis laudatio, 590, 591.

Decii imp. edictum adversus Christianos, 238. Ejusdem inanis, 600.

Dedicatio martyrii seu basilicæ Hierosolymitanæ, 549.

Demetrius episcopus Antiochiæ, 218, 251.

Demetrius episcopus Alexandriæ, 190.

Descriptio basilicæ Tyri, 580 et seqq.

Descriptio basilicæ Hierosolymitanæ, 501 et seqq.

Descriptio Domini Antiochiæ, 508, 629, 630. Basilicæ apostolorum Constantinopoli, 533.

Desposui dicebantur propinqui Servatoris nostri et ex illis orti, 23. Ex vico Nazaris et Cochaba oriundi, *ibid.*

Diaconi septem ab apostolis ordinati, 38.

Diem Dominicum et sextam feriam honorari præcepit Constantinus, 534, 536, 628. Diem Dominicum honorari Christus ipse præcepit, 664.

Diocletiani edicta contra Christianos, 294, 298, 318, 467. Diocletianus de statu mentis deturbatur, 309, 601.

Diodorus Siculus scripsit compendium *Bibliothecæ*, 616. Dionysia, martyr Alexandriæ, 259.

Dionysius Areopagita, primus Athenarum episcopus, 74.

Dionysius Corinthiorum episcopus, 143. Ejus epistola Catholica, *ibid.* et seqq.

Dionysius Romanæ urbis episcopus, 254, 277.

Dionysius ex consulari, 547.

Dionysius Halicarnassensis, 616.

Dionysius Alexandrinus, Origenis discipulus, Alexandrinæ scholæ præfector, 229. Episcopus ordinatur, 232. Ob fidem Christi relegatur Taposirim, 235. Ejus libri, 247, 248, 266, 269, 277. Relegatur in oppidum Cephro, 258. Moritur sub Gallieno, 278.

Dioscorus confessor, 259.

Dioscorus presbyter Alexandrinæ Ecclesiæ, 261.

Discipulorum Christi ordo et nomina nullibi scripta reperiantur, 30.

Dius Hierosolymorum episcopus, 211.

Dius, Faustus et Ammonius, Alexandrinæ Ecclesiæ presbyteri martyres, 308.

Docetæ hæretici, 214.

Doctrinæ seu *Institutiones apostolorum*, liber apocryphus, 97.

Dolichianus Hierosolymorum episcopus, 176.

Dominica dicuntur Ecclesiæ Christo Domino consecratæ, 661.

Domitilla ob Christi fidem in insulam Pontiam deportata, 89.

Domitianus secundus persecutor Christianorum, 88. Missæ edicto persecutionem compescuit, 90.

Domnus episcopus Cæsariæ in Palestina, 263.

Domnus episcopus Antiochiæ, 282.

Dorotheus Antiochenæ Ecclesiæ presbyter, 284.

Dorotheus imperatoris cubicularius, 292, 296. Martyrio coronatur, 297.

Dositheus auctor sectæ Dositheanorum, 142.

Dracilianus vicarius præfectorum pratorio, 300.

Dusares et Obaudas Arabum dii, 645.

Dux Phœnices, 350.

E

Eboniæ hæretici qui, 99. Cur ita dicti, *ibid.*, 173.

Ecclesiæ dona seu *επιτομα*, 172, 183.

Ecclesiæ antiquissimæ et spatiosissimæ a Christianis ædificatæ ante persecutionem Diocletiani, 292.

Edessa urbs Christianissima, 59.

Efleutherus Romanæ urbis episcopus, 133, 168, 171.

Encratitarum hæresis, 149, 150.

Enochi liber apocryphus, 287.

Ephres episcopus Hierosolymorum, 117.

Epimachus et Alexander, martyres Alexandriæ, 259. Episcopalis cathedra, 229, 265. In episcopis totus habitat Christus, 386.

Episcopos et clericos bonum exemplum populo præbere decet, 281. Episcopi cullibet judici sunt præferendi, 539.

Eros Antiochenus episcopus, 141.

Essæi, Judæorum hæresis, 143.

Esta primum Matthani nupsit, deinde Melchi, 21, 22.

Eucharistiam accipientes dicebant, Amen, 245.

Euelpis laicus in Ecclesia concionatur, 222.

Eumenes episcopus Alexandriæ, 118.

Eunuchus Candaces reginæ primus verbum Dei Æthiopiis prædicavit, 40.

Eunus, qui et Cronion, Juliani servus, martyr Alexandriæ, 258.

Euphronius presbyter natus Cæsariæ in Cappadocia, 519. Eusebius diaconus Ecclesiæ Alexandriæ, postea episcopus Laodicæ, 261, 284.

Eusebius, cognomento Pamphili, orationem habuit de laudibus Constantini in synodo Nicæna, 405. Alteram orationem Constantino dixit in palatio, tricennalibus Constantini, *ibid.*, 550. Ab Antiochenis ad episcopatum Antiochenæ urbis evocatur, 516. Laudatur a Constantino eo quod Antiochenum episcopatum repudiaverit, 518. Coram Constantino orationem dixit in palatio, 512.

Eutycheus Romanus episcopus, 284.
 Evangelium secundum Hebræos, 97, 99, 113, 145.
 Evangelium Syriacum, 145.
 Evangelium *de veteribus*, ex quatuor Evangeliiis compositum, 150.
 Evarestus Romanæ urbis episcopus, 106.
 Evodius primus post Petrum Antiochenorum episcopus, 91.

F

Fabianus Romanæ urbis episcopus, 229.
 Fabius Antiochenus episcopus, 234.
 Fadus procurator Judææ, 49.
 Fames adimit verecundiam, 76.
 Fatum et fortuna nomen est sine re, 572, 574.
 Faustus, Eusebius et Chæremon diaconi Ecclesiæ Alexandrinæ, 257, 261.
 Faustus, martyr sub Diocletiano, 261, 308.
 Felix procurator Judææ, 59.
 Felix Romanæ urbis episcopus, 285.
 Festus procurator Judææ, 59.
 Firmilianus Cæsareæ Cappadocum episcopus, 228, 247, 251.
 Flavianus præses Palæstinæ, 318.
 Florinus presbyter Ecclesiæ Romanæ, lapsus in hæresim, 178, 187.
 Florus procurator Judææ, 68.

G

Galilæorum secta, 17, 143.
 Geioræ qui dicantur a Judæis, 25.
 Georgius presbyter ab Alexandro factus, 519.
 Germanicus, martyr Smyrnæ, 129.
 Germanio Hierosolymorum episcopus, 211.
 Gladiatorum spectacula a Constantino interdicta, 537.
 Gordius Hierosolymorum episcopus, 211.
 Gorgonius imperatoris cubicularius, 292. Martyrio coronatur, 297.
 Gortheus auctor sectæ Gorthenorum, 142.
 Gradus ecclesiastici diaconorum, presbyterorum et episcoporum, 37. Lectorum et exorcistarum, 298.
 Gregorius Thaumaturgus, Origenis discipulus, 250.

H

Hæretici nonnisi post mortem apostolorum errores suos palam proferre ausi sunt, 104, 105. Hæretici in multiformes errorum species divisi, 121. Hæreticorum sectæ sese vicissim destruunt, *ibid.* Hæreticorum congressus et occursum vitant, 128. Hæretici sacræ Scripturæ libros corruerunt, 197. Hæreticorum libri caute legendi, 253.
 Hegesippus quo tempore floruit, 121. Ejus libri, 142.
 Helcesaitarum hæresis, 253.
 Helena Adiabenerum regina Judæis annonam præbuit, 49. Ejus sepulchrum juxta urbem Hierosolyma, 50.
 Helena meretrix, comes Simonis Magi, *ibid.*
 Helena Augusta, Constantini mater, orationis causa ad loca sancta proficiscitur, 504. Duas ecclesias illic ædificat, 505. Ejus pietas ac liberalitas, *ibid.* Ejusdem mors et sepultura, 506.
 Helenus Tarsensis episcopus, 251.
 Heliodorus episcopus Laodiceæ in Syria, *ibid.*
 Hemerobaptistæ Judæorum hæresis, 145.
 Heraclæus Origenis discipulus, 204. Ab Origene adjutor in docendo ac socius eligitur, 217. Studiosus philosophiæ et Græcarum disciplinarum, 221.
 Heraclæus presbyter pallium philosophicum gestat, *ibid.* Episcopus constituitur Alexandriæ, 228. Ejus fama, 250. Ejus regula de hæreticis recipiendis, 253.
 Heraclides, Origenis discipulus, martyr, 206.
 Heraclitus scripsit Commentarios in Apostolum, 195.
 Heras catechumena, martyr, 206.
 Hermæ liber qui dicitur *Pastor*, 72, 97, 175.
 Hermogenes hæreticus, 146.
 Hermon Hierosolymorum episcopus, 289.
 Hermophilus hæreticus sanctæ Scripturæ libros emendavit, 198.
 Herodes alienigena, 18. Paterno genere Idumæus, Aras materna stirpe, *ibid.* A senatu et Augusto rex Judææ factus, 19. Infantes occidit, 24.
 Herodes Junior, filius Herodi Magni, Joannem Baptistam occidit, 29. A Caio reiegitur una cum uxore Herodiade, 42. Interfuit Passioni Christi, *ibid.*
 Herodes Irenarcha Smyrnæus, filius Nicetæ, 131.
 Heron Origenis discipulus, martyr, 206.
 Heron et Isidorus, Ægyptii martyres, 239.
 Heros Antiochenus episcopus, 108.
 Hesychius, Pachumius ac Theodorus, episcopi et martyres, 308.

Hierosolymitana Ecclesiæ dicebatur virgo, 142.
 Hippolytus episcopus, 222. Ejus libri, 223, 224.
 Hircanus princeps Judæorum a Parthis captus, 19.
 Hominum immolatio olim usitata tum apud Græcos tum apud Barbaros, 646. Prohibita est ab imp. Adriano, 659.
 Hosius episcopus Cordubensis, 395. Concilio Nicæno interfuit, 487.
 Hyginus Rom. episcopus, 123. Nonus apostolorum successor, 124.
 Hymenæus Hierosolymorum episcopus, 263, 279.

I

Ignatius secundus post Petrum Antiochenorum episcopus, 91, 106. Ejus epistolæ recensentur, 107.
 Imperii Romani divisio quando primum facta, 309, 343.
 Index librorum Veteris Testamenti, 149, 225.
 Irenæus presbyter Lugdunensis, 168. Episcopus fit, 170. Ejus libri, 187, 194. Polycarpum Smyrnæ auditit adolenscens, 188.
 Ischyrio ob fidem Christi interficitur, 240.

J

Jacobus frater Domini, unus e *xxx* discipulis, 31, 38. Hierosolymorum episcopus creatur, 58. Justus cognominatus est, 38, 65. Oblias etiam cognominatus, 64. Ejus martyrium, 64, 65. Ejusdem epistola catholica, 66. Ejus cathedra religiose servata, 265.
 Jejunium ante Pascha, 191. Ejus varietas apud veteres Christianos, 192, 195. Jejuniorum diversitas non impedit consensionem fidei, 195.
 Joannes duo eodem tempore in Asia vixerunt, 111.
 Joannes Hierosolymorum episcopus, 117.
 Joannes apostolus in Asia prædicavit, 71. Mortuus Ephesi, *ibid.* Relegatus in insulam Patmum, 88. Inle reversus post mortem Domitiani, Ecclesias Asiæ gubernavit, 91, 92. Qua de causa Evangelium scripsit, 95, 96, 216. Sacerdotalem laminam gestavit, 191.
 Joseph episcopus Hierosolymorum, 117.
 Josephus historiographus, 84. Ejus libri, 85.
 Judæi primum sub judicibus, postea sub regibus egere: Post captivitate, optimum imperio et oligarchia usi, 19. Tandem tributarii Romanorum facti, *ibid.* Origines stirpis suæ in archivis descriptas habebant, 23. Ararium sacrum habebant quod vocabatur Corbonas, 45. Septem eorum sectæ, 64, 142, 145. Judæorum clades sub Vespasiano, 81.
 Judæi Hierosolyma ingredi vetiti ab Adriano, 118. Judaicæ traditiones seu *δωριπλοῦς*, 145.
 Judas Galilæus, 17, 48.
 Judas unus e fratribus Christi, 89.
 Judas episcopus Hierosolymorum, 118.
 Judas scriptor ecclesiasticus, 208.
 Julianus Alexandrinus episcopus, 174.
 Julianus Apameæ episcopus, 182.
 Julianus, martyr Alexandriæ sub Decio, 238.
 Justinus philosophus, 122, 126. Ejus martyrium, 136, 137. Ejusdem libri, 139, 140.
 Justus Tiberiensis philosophus, 86.
 Justus episcopus Hierosolymorum, 106. Alter Justus Hierosolymorum episcopus, 117.
 Justus Barsabas cognominatus, 112.
 Justus episcopus Alexandriæ, 117.

L

Labari descriptio, 425. Quinquaginta milites Labari custodiam gerebant, 447.
 Lætus præfectus Ægypti, 202.
 Laici rogantibus episcopi in ecclesia interdum concionati, 222.
 Laodiceæ in Asia mota est quæstio de Pascha, 117.
 Latronianus corrector Sicilia, 392.
 Legio fulminea unde dicta, 169.
 Leonides Origenis pater, martyr, 201.
 Levi episcopus Hierosolymorum, 117.
 Licinius bellum infert Constantino, 395, 435. Christianos persequitur, 396, 445. Ejusdem avaritia, 597, 456. Victus a Constantino et Christo, 599, 452. Synodos episcoporum prohibuit, 454.
 Linus primus Romanorum episcopus, 71, 74.
 Longinus philosophus, 220.
 Lucas seclator Pauli, Evangelium a Paulo prædicatum litteris tradidit, 172.
 Lucianus Antiochenus Ecclesiæ presbyter, 307. Martyr, 331.
 Lucius, martyr Romæ sub Pio, 139.
 Lucius papa, 250.
 Lucas dux Judæorum, 116.
 Lupus præfectus Ægypti, 115.
 Lusius Quietus victis Judæis Palæstinæ administrationem obtinuit, 116.

M°

- Macar, martyr Alexandriae, 239.
 Macrianus Valeriani imp. praefectus, 256. Tyrannidem occupat, 270.
 Malchio presbyter Antiochenus contra Paulum Samosatensem disputavit, 278.
 Manichæorum hæresis, 283.
 Marcellinus episcopus Romanus, 281.
 Marcion Ponticus hæresiarcha, 124, 125. Marcionitæ, 142.
 Marcus Turbo Judæos multis præliis vicit, 116.
 Marcus comes Petri, Evangelium Romæ scripsit, 53. Id Evangelium Petrus postea comprobavit, 53, 216. Marcus in Ægyptum profectus, Evangelium illic prædicavit, *ibid.* Marcus interpres Petri, 112, 172. Post mortem Petri Evangelium scripsit, 172.
 Marcus episcopus Hierosolymorum, 119.
 Marcus hæreticus, 124.
 Marcus episcopus Alexandriae, 125.
 Maria ex eadem tribu ac Joseph vir ipsius, 23, 24.
 Maria palus juxta Alexandriam, 55.
 Maria mulier Judæa, in obsidione Hierosolymitana proprium filium comedit, 79, 80.
 Marius Tyri episcopus, 251.
 Marinus, martyr Cæsareæ, 235.
 Martyr Christus, 166. Martyres discipuli et imitatores Christi, 133. Martyrum honores, 585. Martyres a Christianis culti et honorati, 135. Eorum reliquiæ studiose servatæ, 134. Eorum dies natalis quotannis studiose celebratæ, 135. Assessores Christi, 241. Martyres apud hæreticos, 182. Martyrum humilitas, 166. Clementia erga lapsos, 167, 241.
 Masbotheus auctor sectæ Masbotheorum, 142.
 Matthæus patrio sermone Hebræis Evangelium scripsit, 95, 113, 172, 173, 226.
 Matthias apostolus, unus erat e LXX Christi discipulis, 50, 31, 38. Ejus prædicatio et doctrina, 101.
 Matthias Hierosolymorum episcopus, 117.
 Maturus Neophytus, martyr Lugduni, 157, 161.
 Maxentium tyrannidem Romæ arripuit, 310. Persecutionem Christianorum edicto cohibuit in exordio principatus, *ibid.* Ejus flagitia et crudelitas, *ibid.*, 424. Vincitur a Constantino, 358.
 Maximianus Galerius auctor et signifer persecutionis Christianorum, 314, 317, 437. Qualiter divina ultione percussus est, 314, 315. Ejus palinodia seu edictum de pace ac libertate Christianis restituenda, 313, 316. Mors ejusdem, 317.
 Maximianus Herculeus fractis laqueo faucibus perit, 310.
 Maximini tyranni ebrietas ac libido, 312. Persecutorum omnium crudelissimus, 322, 566. Bellum gessit cum Armeniis, 535. Victus a Licinio, 363, 438.
 Maximinus Augustus a seipso renuntiat, 310. Superstitiosus admodum et meticulosus, 311. Avarus idem, et prodigus, 512.
 Maximinus Antiochenus episcopus septimus ab apostolis, 146.
 Maximus scriptor ecclesiasticus, 195.
 Maximus presbyter Ecclesiae Romæ et confessor, 242.
 Maximus presbyter Ecclesiae Alexandriae, 257, 261. Postea episcopus Alexandriae, 261, 278.
 Maximus Bostrensis episcopus, 278.
 Mazabanas Hierosolymorum episcopus, 234, 251.
 Melchathar et Usorus Phœnicum dii, 643.
 Melchisedech sacerdos Dei altissimi, 14.
 Meletius Ponticarum Ecclesiarum episcopus, 289.
 Melitina regio minoris Armeniae, 298.
 Melito Sardinianus episcopus, 127, 146. Ejusdem libri, 146, 147, 196. Eunuchus fuit, 191.
 Menander hæresiarcha, 98. Mevandrianistæ ejus sectatores, 142.
 Mercuria martyr Alexandriae, 239.
 Meruzanes Armeniorum episcopus, 217.
 Metras Alexandriae martyr, 237.
 Metrodorus Marcionitarum presbyter, pro Christo flammis consumptus, 153.
 Militades scriptor ecclesiasticus, 183, 184, 196.
 Miracula in Ecclesia fieri solita, 171.
 Moderatus Pythagoricus philosophus, 220.
 Montanus cum Prisca et Maxilla auctor sectæ Cataphrygarum, 168, 178. Ejus vita, 180. Ejus mors, 181. Ejus sordes et avaritia, 184.
 Mopsus in Cilicia cultus pro Deo, 643.
 Moses presbyter Ecclesiae Romanae martyr, 245.
 Moses prophetarum omnium vetustissimus, 5. Magnus Dei famulus, 6, 427. In aula tyrannorum educatus, 412. Dux populi a Deo constitutus, *ibid.* Ejus laus, 589.
 Mulieris Alexandriae castitas, quam Rufinus Dorotheam vocat, 312.
 Musæus, scriptor Judaicus, 287.
 Musanus, scriptor ecclesiasticus, 149.
- N
- Narcissus Hierosolymorum episcopus, 176. Ejus miracula, 210.
 Natalis confessor Romæ ab hæreticis deceptus, 196. Ad Ecclesiam tandem redit, 197.
 Nemesion Ægyptius, 210.
 Neon episcopus Larandensis, 222.
 Nepos episcopus Ægypti, scripsit confutationem Allegoristarum, 271.
 Nero primus ex Imperatoribus Romanis Christianos persecutus est, 67.
 Nicetas Herodis Irenarchæ pater, 134.
 Nicolaitarum hæresis, 101.
 Nicomachus Pythagoricus, 220.
 Nicomas episcopus Iconii, 278.
 Novati hæresis, 241. Novatus auctor sectæ Catharorum, 242.
 Novatus seu Novatianus a confessoribus deseritur, 243. Episcopatum Romanæ urbis invadit, *ibid.* Ejus elogium, 254.
 Novi Testamenti libri, 97.
 Numenius philosophus, 235.
- O
- Onesimus Ephesiorum episcopus, 107.
 Onesimus vir pius ac studiosus, 148.
 Origenis a puero institutio, 202 et seqq. Docet grammaticam, 203. Alexandriae Ecclesiae catechetes eligunt anno ætatis 18, 204. Ejus abstinencia, 205, 206, 208. Demetrii adversus illum invidia, 208. Adamantius etiam dictus, 216. Romam venit temporibus Zephyrii papæ, *ibid.* Hexapla et Tetrapla composuit, 218. Allegoricas Scripturas interpretationes invenit, 220. A Mamea Augusta evocatur, 225. Presbyter fit Cæsareæ, 224. Ejus libri, 225, 230, 251, 255. Ob fidem Christi torquetur, 254. Moritur anno ætatis septuagesimo, 250.
- P
- Palma episcopus Amastrianorum, 144, 191.
 Pamphilus Ecclesiae Cæsareensis presbyter, 288, 336. Martyrio coronatur, 308, 329.
 Pamphilus presbyter bibliothecam ecclesiasticam collegit, 231.
 Pantæus magister scholæ Alexandriae, 175, 221.
 Pappas Hieropolitanus episcopus, 106. Ejus libri quinque *De expositione verborum Domini*, 110. Vir mediocri ingenio, 112. Occasionem præbuit erroris Millenariorum, 112.
 Pappyrus, martyr, 191.
 Paredri spiritus et somniorum immissores, 120.
 Pascha Asiani quarta decima luna celebrabant, 190. Dissensio de celebratione Paschæ perseveravit usque ad concilium Nicænum, 485. Decretum synodi Nicæne de die Paschæ, 442.
 Paternuthius ob fidem Christi flammis absumptus, 345.
 Paulinus Tyriorum episcopus, 369. Pulcherrimam ecclesiam in urbe Tyro ædificavit, 371.
 Paulus apostolus constituitur, 40. Romam vincens perducitur, 61. Iterum Romam ductus martyrio coronatur, 62. Capite truncatus sub Nerone, 67, 71. Pauli Epistolæ, 14, 72. *Acta Pauli*, liber apocryphus, *ibid.*, 97. Epistolæ ac Hebræos Hebraice scripta, 215. A Romanis Pauli esse non creditur, 223.
 Paulus Samosatensis, 277. Artemonis hæresim renovare aggressus, 195, 242. Convictus a Malchione presbytero, 278. Ejus avaritia, arrogantia, 280. Depositus in synodo Antiochena, 282.
 Paulus martyr in Palæstina, 330. Ejus pia ac Christiana precatio ante mortem, 332.
 Paulus aller, martyr cum Pamphilo, 536.
 Peleus et Nilus episcopi Ægypti, martyrio coronati, 308, 543.
 Pella oppidum trans Jordanem, 75. Eo migrarunt Christiani ante obsidionem Hierosolymæ, *ibid.*
 Peregrinatio ad loca terræ sanctæ, 212, 504.
 Persecutio Diocletiani decem annos duravit, 313, 314.
 Petrus apostolorum omnium princeps ac patronus, 53. Romam venit, ut verbum Dei illic prædicaret, et Simon Mago obsisteret, *ibid.* Romæ crucifixus sub Nerone, 67. Corinthiis verbum Dei prædicavit, 68. Prædicator Judæorum qui in dispersione erant, 71. Petri Epistolæ, 72. Petri *Actus*, *Evangelium*, *Prædicatio*, *Revelatio* sunt apocrypha, 72, 97, 213. Petri uxor martyrio coronata, 102.
 Petrus Alexandrinus episcopus, 289. Martyrio coronatur

- nono persecutionis anno, 290, 308, 351.
 Petrus imp. cubicularius, martyrio coronatur, 297.
 Pharisei hæretici Judæorum, 143.
 Phileas Thmuitarum episcopus, martyr, 301, 308.
 Philetus episcopus Antiochiæ, 223.
 Philippi filia Hierapoli; vixerunt, 112.
 Philippus apostolus uxorem habuit, et ex ea liberos suscepit, 102. Mortuus Hierapoli, *ibid.*, 191. Ejus filia prophetissa, 191.
 Philippus Hierosolymorum episcopus, 117.
 Philippus Asiarcha, 132.
 Philippus Gortyniorum episcopus, 141, 144. Ejus liber contra Marcionem, 146.
 Philippus imp. Christianus, 232.
 Philo Judæus vir celeberrimus legatus mittitur ad Caicum, 43. Ejus libri recensentur, 58. Romæ in bibliotheca publica positi, 59.
 Philoromus, martyr, 301.
 Picientius amicus Maximini imp. occiditur, 366.
 Pierius Alexandrinæ Ecclesiæ presbyter, 289.
 Pilatus procurator Judææ factus a Tiberio, 27. Relationem mittit ad Tiberium de miraculis Christi, 40. Mortem sibi conscivit, 46.
 Pinytus Cretensium episcopus, 141, 144.
 Pionii martyrium in urbe Smyrna, 135.
 Pius Romanus episcopus, 125.
 Platonis philosophi laus, 577.
 Plutarchus Origenis discipulus, 204. Martyr, 206.
 Pœnitentia alter baptismus, 93, 94. Sinceræ pœnitentiæ exemplum, 94. Tropæum resurrectionis, *ibid.*
 Polybius Trallianorum episcopus, 107.
 Polycarpus Smyrnæorum episcopus, 106. Romam venit ob quæstionem de Pascha, et cum Aniceto contulit, 127, 193. Marcionis hæretici congressum et salutationem refugit, 128. Ejus epistola ad Philippenses, 128. Ejusdem martyrium, 129 et seqq. Oratio Polycarpi pro cathoica Ecclesia, 131, 133.
 Polycrates episcopus Ephesi, 190. Ejus epistola ad Victorem papam, 191.
 Pontianus Romanæ urbis episcopus, 221.
 Ponticus Blandinæ frater, martyr, 164.
 Pontifices Judæorum olim perpetui erant, et hæreditario jure id munus sortiebantur, 28. Pontificum seditio adversus sacerdotes, 60.
 Potamiæna, martyr, 270.
 Pothinus Lugdunensis episcopus, martyr, 159.
 Potitus hæreticus Marcionita, 177.
 Precatio justa invictam vim habet, 591, 602.
 Precatio pro mortuis, 562.
 Primus Alexandrinæ urbis episcopus, quartus post apostolos, 115.
 Primus Corinthiorum episcopus, 142
 Priscus, Malchus et Alexander, martyres sub Valeriano, 261.
 Procopius primus martyrum Palæstinæ in persecutione Diocletiani, 518.
 Psalmia veterum Christianorum qualis, 57. Psalmi a Christianis compositi, 196, 281.
 Ptolemæus martyr Romæ, 138.
 Publius Athenarum episcopus martyr, 143.
- Q**
- Quadratus dono prophetiæ illustris, 109, 183. Apologeticum pro Christianis obtulit imp. Adriano, 116.
 Quadratus episcopus Athenarum, 143.
 Quæstiones de rebus sacris et obscuris non sunt committendæ auribus vulgi, 475.
 Quercus Mambre, 509. Miracula quæ in eo loco facta sunt, 510. Basilica illi a Constantino constructa, 510
 Quinta mulier Alexandriæ martyr, 257.
 Quintus natione Phryx qui ultro ad martyrium proruperat, tormentorum aspectu territus fidem negavit, 129.
 Quirinius præses Syriæ, 18.
- R**
- Reticus et Maternus episcopi Galliarum, 351.
 Rhodon Tatiani discipulus, 177.
 Rhossus oppidum in Syria, 213.
 Romanæ Ecclesiæ liberalitas ac beneficentia, 145. Romanæ Ecclesiæ antiquitas ac nobilitas, 216. Presbyteros, 44. habebat et vii diaconos, 244. Romanorum pontificum epistolæ quæ honore olim exceptæ, 145.
 Romanus diaconus, martyr Antiochiæ, 520.
 Rufus præfectus Judææ innumerabiles Judæos trucidavit, 118.
- S**
- Sabellii hæretici dogma, 252.
 Sabinus præfectus Ægypti sub Decio, 255, 260.
 Sabinus præfectus oratorio Maximini, 347.
 Sacrificium incruentum et mysticum missæ, 549, 623
 Sadducæi, Judæorum hæresis, 143.
 Sagaris episcopus martyr, 147, 191.
 Samaritæ hæretici Judæorum, 143.
 Sanctus diaconus Viennensis, 157, 161.
 Sapientia Salomonis dicebatur liber Proverbiorum 143, 149.
 Saraceni, 241.
 Saturninus heresiarcha sub Adriano, 119. Saturniliani, 142.
 Schola Alexandrina, 175.
 Sejanus Judæos acerbissime insectatus est, 44.
 Seneca Hierosolymorum episcopus, 117.
 Septuaginta Interpretes, 174.
 Sepulcrum Domini a paganis aggesta humo obrutum et simulacro Veneris infamatum, 497.
 Serapio Antiochenus episcopus, 186. Ejus libri, 213.
 Serapio martyr Alexandriæ, 257.
 Serenus Granianus proconsul Asiæ, 123.
 Serenus Origenis discipulus, martyr, 206.
 Serenus alter Origenis discipulus, martyr, *ibid.*
 Severiani hæretici a Severo dicti, 150.
 Sextus scripsit de resurrectione, 193.
 Sibylla Erythræa, 591. Ejusdem versus de adventu Christi, 592. Quibus verbis Deum alloquatur, 597.
 Signa quæ præcesserunt excidium Hierosolymorum, 82.
 Silvanus episcopus Emisenus, martyr, 308, 351.
 Silvanus Gazæ episcopus, martyr, 308, 328. Ejus elogium, 343.
 Simon Magus baptizatur a Philippo, 59. Romam venit, ibique multos præstigiis suis decepit, 50. Hæreticorum omnium dux et signifer fuit, 51.
 Simoniani hæretici, *ibid.*
 Socrates Laodicensis episcopus, 284.
 Socrates a civibus suis cur interfectus, 576.
 Sosthenes unus e xxx Christi discipulis, 50.
 Sotas Anchiæli episcopus, 187.
 Soter episcopus urbis Romæ, 141. Ejus laus, 145.
 Stephanus diaconus, primus martyr Christi, 38.
 Stephanus papa, 251.
 Stephanus Laodicensis episcopus, 288.
 Symeon Clopæ filius, episcopus Hierosolymorum, 87.
 Post varia tormenta cruci affigitur, 103, 104.
 Symmachus Eblonæus, 218. Ejus libri, *ibid.*
 Syneros hæreticus, 177.
- T**
- Tabella seu titulus noxiorum qui in amphitheatro circumducebantur, 162.
 Telesphorus Romanus episcopus, septimus ab apostolis, 118.
 Tertullianus legum Rom. peritissimus, 41.
 Thaddæus e xxx Christi discipulis, 51. A Thoma apostolo Edessam missus, 52, 53. Manus impositione Abgarum sanat, 54. Evangelium Christi prædicat Edessensis, 55.
 Thebutis primus schisma fecit in Ecclesia Hierosolymitana, 142.
 Thelymidres Laodicensis episcopus, 247.
 Themison Montanista, 182, 184.
 Theoctistus episcopus Cæsareæ Palæstinæ, 228, 248.
 Theodosia virgo martyr Cæsareæ, 328.
 Theodotio Ephesius libros Veteris Testamenti Græco vertit, 173.
 Theodotus Montanista, 168, 181.
 Theodotus Coriarius a Victore excommunicatur, 196.
 Theodotus Laodicensis episcopus, 288.
 Theodulus martyr una cum Pamphilo, 540.
 Theonas Alexandrinus, episcopus, 269.
 Theophilus Antiochenus episcopus sextus ab apostolis, 141. Ejus libri, 145.
 Theophilus episcopus Cæsareæ Palæstinæ, 190.
 Theotecnus episcopus Cæsareæ Palæstinæ, 263, 279.
 Theotecnus curator urbis Antiochiæ, 549. Auctor et inventor persecutionis Christianorum, *ibid.* Occiditur a Licinio, 567.
 Therapeutæ cur ita dicti, 51. Eorum monasteria et instituta, 53 et seqq.
 Theudas impostor, 49.
 Thomas apostolus etiam Judas dictus, 53. Parthis Evangelium prædicavit, 71.
 Thræsa martyr, 186. Eumeniæ episcopus, 191.
 Timæus episcopus Antiochenus, 284.
 Timolauus, Dionysius, Romulus, Pausis et Alexander, et alius Alexander, martyres in Palæstina, 521.
 Timotheus Pauli discipulus, primus Ephesiorum episcopus, 75.
 Titus discipulus Pauli, urbiem Cretæ episcopus, 75.
 Tatianus auctor sectæ Encratitarum, 157, 149, 150. Eju

liber *Questionum*, 178. Inter catholicos scriptores numeratur, 196.

Tobias, Tobiae filius, Edessenus, 33.

Tobias Hierosolymorum episcopus, 117.

Translationes episcoporum ab una sede ad aliam sedem improbatae Constantinus, 516.

Tyrannio episcopus Tyri, martyr, 507.

Tyrannus Antiochenus episcopus, 284.

U

Ulpianus martyr in urbe Tyro, 323.

Urbanus Romanæ urbis episcopus, 223.

Urbanus præses Palæstinae, 321. Capitali supplicio afficitur, 329.

V

Valerianus imp. sub initium imperii Christianos benignissime fovit, 236. Ejus ignominiosa servitus et captivitas apud Persas, 600.

Valerius Gratus procurator Judææ, 28.

Valens Hierosolymorum episcopus, 176.

Valentinae virginis martirium, 331.

Valentinus hæresiarcha Romæ floruit, 124. Valentiani hæretici, 142.

Verbi Dei natura, proprietates et opera, 636 et seqq. Deus de Deo, lumen de lumine, 640. Incarnationis ejus causa et ratio, 649 et seqq.

Vestis summi pontificis Judæorum ab Herode et Archelao sub sigillo asservata, 20.

Vettius Epagathus martyr Lugduni, 155.

Victor papa, 190. Minatus se excommunicaturum Ecclesiam Asiæ, 192. Revocatur ab Irenæo, 193.

Vigiliae Christianorum et jejunia ante festum Paschale, 57. Vigiliae Paschæ, 210, 252. A Constantino imp. honorata, 536.

Virgilius Maronis versus de Christo, 593 et seqq.

Virgines Christianorum, 56, 526.

Vitis, insigne centurionum, 263.

X

Xystus Romanæ urbis episcopus, 117.

Xystus alter Romanæ urbis episcopus, 232.

Z

Zabdas Hierosolymorum episcopus, 298.

Zachæus Hierosolymorum episcopus, 117.

Zamolxis Getarum deus, 645.

Zebinus Antiochenus episcopus, 224.

Zenobius Sidoniorum Ecclesiae presbyter, martyr, 307, 308.

Zephyrinus papa, 195.

Zoticus Otreus presbyter, 179.

Zoticus Comanensis episcopus, 182, 186.

ORDO RERUM

QUÆ IN HOC TOMO CONTINENTUR.

EUSEBIUS (PAMPHILI).

Epistola Valesii nuncupatoria ad prælatos et clerum Ecclesiae Gallicanae. 9

Præfatio ejusdem ad eosdem. 15

Epistola Petri de Marca ad Valesium. 29

EUSEBII HISTORIA ECCLESIASTICA.

LIBER PRIMUS.

CAPUT PRIMUM. — Quodnam sit hujus operis argumentum. 47

CAP. II. — De Servatoris Domini nostri Jesu Christi præexistentia et divinitate. 54

CAP. III. — Quod ipsum Jesu Christique nomen olim notum fuerit, cultumque a divinis prophetis. 67

CAP. IV. — Quod religio cunctis gentibus ab eodem prædicata, nec nova sit nec peregrina. 75

CAP. V. — De temporibus quibus præsens hominibus apparuit. 79

CAP. VI. — Quod ejus temporibus, ut a prophetis prædictum fuerat, cessarunt principes, qui ex generis continua successione Judæis imperabant: et quod primus ex alienigenis Herodes apud eos regnavit. 86

CAP. VII. — De dissensu qui creditur esse inter Evangelia in stirpe Christi. 90

CAP. VIII. — De Herodis adversus infantes crudelitate, et qualem is exitum vitæ habuerit. 99

CAP. IX. — De Pilati temporibus. 106

CAP. X. — De pontificibus Judæorum sub quibus Christus Evangelium prædicavit. 107

CAP. XI. — Testimonia de Joanne Baptista et de Christo. 114

CAP. XII. — De Servatoris nostri discipulis. 118

CAP. XIII. — Narratio de regulo Edessenorum. — Exemplum epistolæ scriptæ a rege Agbaro ad Jesum, et ad eum missæ Hierosolyma per Ananiam cursorem, et rescriptum Jesu ad Agbarum per eundem. 119

LIBER SECUNDUS.

PROCEMIUM. 131

CAPUT PRIMUM. — De his quæ apostoli constituerunt post ascensum Christi. 134

CAP. II. — Quomodo Tiberius affectus sit, cum res a Christo gestas Pilatus ei retulisset. 139

CAP. III. — Quomodo Christi doctrina per universum orbem brevi dispersa sit. 142

CAP. IV. — Quomodo post mortem Tiberii Caius Agrippam Judæorum regem constituit, et Herodem perpetuo exilio damnavit. 146

CAP. V. — Quomodo Philo legationem pro Judæis susce-

pit ad Calum. 147

CAP. VI. — Quot mala Judæis obvenierint post Christi necem. 150

CAP. VII. — Qualiter Pilatus violentas sibi manus intulerit. 155

CAP. VIII. — De fame quæ Claudio imperante accidit. 153

CAP. IX. — Martirium Jacobi apostoli. 158

CAP. X. — Quomodo Herodes qui et Agrippa dictus est, apostolos persecutus, divinam statim ultionem est expertus. 158

CAP. XI. — De Theuda præstigiatore ejusque sociis. 163

CAP. XII. — De Helena Osroenorum regina. 166

CAP. XIII. — De Simone Mago. 167

CAP. XIV. — De prædicatione Petri apostoli in urbe Roma. 170

CAP. XV. — De Evangelio secundum Marcum. 171

CAP. XVI. — Quomodo Marcus notitiam Dei primis Ægyptiis prædicaverit. 174

CAP. XVII. — Quæ Philo de ascetis in Ægypto commemoret. 174

CAP. XVIII. — Qui Philonis libri ad nos pervenerint. 185

CAP. XIX. — Cujusmodi calamitas Judæos Hierosolymis ipso Paschæ die afflixerit. 190

CAP. XX. — Quæ acta sint Hierosolymis sub imperio Neronis. 190

CAP. XXI. — De homine Ægyptio, cujus mentio fit in Actibus apostolorum. 191

CAP. XXII. — Qualiter Paulus a Judæa Romam in vinculis missus, ad causam dicendam, judicium sententia absolutus est. 194

CAP. XXIII. — Quomodo Jacobus, qui frater Domini dictus est, martirium subiit. 195

CAP. XXIV. — Ut post Marcum primus Alexandrinorum episcopus ordinatus est Annianus. 206

CAP. XXV. — De Neronis persecutione, in qua Petrus et Paulus Romæ martirium pro religione subierunt. 207

CAP. XXVI. — Quomodo Judæi innumeris malis vexati sunt, tandemque adversus Romanos bellum susceperunt. 210

LIBER TERTIUS.

CAPUT PRIMUM. — Apud quas gentes Christum apostoli prædicaverint. 214

CAP. II. — Quisnam primus Romanæ Ecclesiae præfuerit. 215

CAP. III. — De epistolis apostolorum. 215

Cap. IV. — De prima apostolorum successione.	
Cap. V. — De postrema Judæorum expugnatione Christi necem.	post 222
Cap. VI. — De fame quæ Judæos oppressit.	225
Cap. VII. — De prædicationibus Christi.	234
Cap. VIII. — De signis ante bellum.	235
Cap. IX. — De Josepho et de libris quos scriptos reliquit.	239
Cap. X. — Quomodo idem Josephus divinatorum librorum mentionem fecerit.	242
Cap. XI. — Quomodo Simeon post Jacobum Hierosolymorum rexit Ecclesiam.	246
Cap. XII. — Quomodo Vespasianus eos qui a Davide genus ducerent, conquiri jussit.	247
Cap. XIII. — Ut Romanorum Ecclesiæ secundus præfuerit Anencletus.	247
Cap. XIV. — Quomodo item secundus Alexandrinæ Ecclesiæ præfuit Avilius.	247
Cap. XV. — Ut tertius Ecclesiæ Romanæ episcopus fuit Clemens.	250
Cap. XVI. — De epistola Clementis.	250
Cap. XVII. — De persecutione Christianorum sub Domitiano.	250
Cap. XVIII. — De Joanne apostolo et ejus Revelatione.	251
Cap. XIX. — Quomodo Domitianus Davidis posteros jussit occidi.	251
Cap. XX. — De propinquis Servatoris nostri.	251
Cap. XXI. — Quomodo Alexandrinorum Ecclesiæ tertius præfuit Cerdo.	255
Cap. XXII. — Ut Antiochenorum Ecclesiæ secundus antistes fuit Ignatius.	255
Cap. XXIII. — Narratio de Joanne apostolo.	255
Cap. XXIV. — De ordine Evangeliorum.	263
Cap. XXV. — De divinis Scripturis omnium consensu receptis, et de iis quæ non sunt ejusmodi.	267
Cap. XXVI. — De Menandro præstigiatore.	271
Cap. XXVII. — De Ebionæorum hæresi.	274
Cap. XXVIII. — De Cerintho hæresiarcha.	274
Cap. XXIX. — De Nicolao et sectatoribus ab eo cognominatis.	275
Cap. XXX. — De apostolis qui in conjugio vixerunt.	278
Cap. XXXI. — De Joannis et Philippi obitu.	279
Cap. XXXII. — Quomodo Simeon Hierosolymorum episcopus martyrium subiit.	282
Cap. XXXIII. — Quomodo Trajanus Christianos vetuit inquiri.	286
Cap. XXXIV. — Quod Ecclesiam Romanam quartus rexit Evarestus.	286
Cap. XXXV. — Quod tertius Hierosolymorum Ecclesiæ præfuit Justus.	287
Cap. XXXVI. — De Ignatio et ejus epistolis.	287
Cap. XXXVII. — De Evangelii prædicatoribus qui adhuc ea ætate florebant.	291
Cap. XXXVIII. — De Clementis epistola aliisque quæ falso ei tribuuntur.	294
Cap. XXXIX. — De libris Papiæ.	295
LIBER QUARTUS.	
Caput primum. — Quinam Romanorum et Alexandrinorum episcopi fuerint imperante Trajano.	304
Cap. II. — Qualia Judæi sub eodem imperatore perpessi sunt.	304
Cap. III. — Qui imperante Adriano pro defensione fidei libros scripserint.	307
Cap. IV. — Qui sub eodem imperatore episcopi Romæ fuerint et Alexandria.	307
Cap. V. — Qui jam inde a Servatore nostro usque ad hæc tempora Hierosolymorum episcopi fuerint.	307
Cap. VI. — Postrema Judæorum expugnatione temporibus Adriani.	310
Cap. VII. — Quinam eo tempore falsæ doctrinæ duces exstiterint.	315
Cap. VIII. — Quinam tunc fuerint ecclesiastici scriptores.	322
Cap. IX. — Epistola Adriani, ne quis Christianorum indicata causa puniatur.	326
Cap. X. — Qui Romæ et Alexandria episcopi fuerint imperante Antonino.	327
Cap. XI. — De his qui eodem tempore sectarum auctores fuerunt.	327
Cap. XII. — De Justini Apologetico ad Antoninum.	331
Cap. XIII. — Epistola Antonini ad commune Asiæ de religione nostra.	334
Cap. XIV. — Quænam de Polycarpo apostolorum discipulo memorentur.	338
Cap. XV. — Quomodo Polycarpus una cum aliis Smyrnæ	

martyrium passus sit imperante Vero.	359
Cap. XVI. — Quomodo Justinus philosophus religionem Christi Romæ prædicans martyrium meruit.	363
Cap. XVII. — De martyribus quorum Justinus in suis libris mentionem facit.	367
Cap. XVIII. — Quinam ad nos pervenerint Justini libri.	374
Cap. XIX. — Quinam imperante Vero Ecclesiæ Romanæ et Alexandria præfuerint.	378
Cap. XX. — Quinam eo tempore Antiochenam Ecclesiam rexerint.	378
Cap. XXI. — De scriptoribus ecclesiasticis qui eadem ætate floruerunt.	378
Cap. XXII. — De Hegesippo, deque iis quorum mentionem facit.	378
Cap. XXIII. — De Dionysio, Corinthiorum episcopo, et de epistolis ab eo scriptis.	383
Cap. XXIV. — De Theophilo, Antiochenum episcopo.	390
Cap. XXV. — De Philippo et Modesto.	390
Cap. XXVI. — De Melitone et de his quorum ille mentionem fecit.	391
Cap. XXVII. — De Apollinare Hierapolitana Ecclesiæ episcopo.	398
Cap. XXVIII. — De Musano et ejus scriptis.	398
Cap. XXIX. — De Tatiano et ejus hæresi.	399
Cap. XXX. — De Bardesane Syro et de libris ejus qui supersunt.	402
LIBER QUINTUS.	
Proœmium.	406
Caput primum. — Quot in Galliis et quomodo pro pietate occubuerint regnante Vero.	407
Cap. II. — Quomodo Deo dilecti martyres lapsis in persecutione manum porrigentes curacionem adhibuerint.	454
Cap. III. — Cujusmodi visio martyri Attalo in somnis divinitus missa apparuit.	455
Cap. IV. — Quomodo martyres Irenæum epistola sua commendaverint.	458
Cap. V. — Quomodo M. Aurelio Cesari Deus nostrorum precibus exauditis pluviam præstitit.	442
Cap. VI. — Enumeratio episcoporum urbis Romæ.	446
Cap. VII. — Quod ad illa usque tempora per fideles miracula patrabantur.	446
Cap. VIII. — Qualiter Irenæus divinarum meminit Scripturarum.	447
Cap. IX. — Quinam episcopi fuerint Commodi principatu.	454
Cap. X. — De Panthæno philosopho.	454
Cap. XI. — De Clemente Alexandrino.	455
Cap. XII. — De Hierosolymorum episcopis.	458
Cap. XIII. — De Rhodone et Marcionitarum dissensione ab eodem commemorata.	459
Cap. XIV. — De falsis prophetis Cataphrygarum.	462
Cap. XV. — De Blasti schismate quod factum est Romæ.	463
Cap. XVI. — Quænam de Montano et de falsis illius prophetis memorentur.	463
Cap. XVII. — De Miltiade et illius scriptis.	474
Cap. XVIII. — Quomodo Apollonius Cataphrygas confutaverit, et quorum mentionem fecerit.	475
Cap. XIX. — Serapionis sententia de Cataphrygarum hæresi.	482
Cap. XX. — Quæ Irenæus adversus schismaticos Romæ agentes conscripserit.	483
Cap. XXI. — Quomodo Apollonius Romæ martyrium passus est.	486
Cap. XXII. — Quinam eo tempore episcopi inclaurent.	490
Cap. XXIII. — De quæstione quæ tunc temporis agitata est super Pascha.	490
Cap. XXIV. — De dissensione Ecclesiarum Asiæ.	494
Cap. XXV. — Quomodo cuncti in unam sententiam de die Paschæ convenierint.	507
Cap. XXVI. — Quot Irenæus elegantis ingenii monumenta nobis reliquit.	510
Cap. XXVII. — Quot etiam cæteri qui eodem tempore floruerunt.	510
Cap. XXVIII. — De his qui Artemonis hæresim initio sectati sunt: cujusmodi moribus præditi, et quomodo sacras Scripturas depravare ausi fuerint.	511
LIBER SEXTUS.	
Caput primum. — De persecutione sub Severo.	522
Cap. II. — De Origenis a puero institutione.	522
Cap. III. — Quomodo adhuc admodum adolescens verbum Dei prædicavit.	526
Cap. IV. — Quot ab illo fidei rudimentis instituti, ad martyrium evecti sunt.	531

CAP. V. — De Potamiana.	531	CAP. XV. — Quomodo Marinus apud Cæsaream martyrio perfunctus est.	675
CAP. VI. — De Clemente Alexandrino.	534	CAP. XVI. — Narratio de Astyrio.	678
CAP. VII. — De Juda scriptore.	535	CAP. XVII. — De miraculis Servatoris nostri apud Pameadem.	678
CAP. VIII. — De Origenis audaci factore.	535	CAP. XVIII. — De statua quam mulier sanguinis Christi laborans posuit.	679
CAP. IX. — De miraculis Narcissi.	538	CAP. XIX. — De throno Jacobi apostoli.	682
CAP. X. — De Hierosolymorum episcopis.	542	CAP. XX. — De epistolis heortasticis Dionysii, in quibus et canonem Paschalem tradit.	682
CAP. XI. — De Alexandro.	542	CAP. XXI. — De his quæ Alexandria contigerunt.	683
CAP. XII. — De Serapione et ejus qui exstant libris.	544	CAP. XXII. — De morbo qui tunc temporis grassatus est.	686
CAP. XIII. — De Clementis operibus.	546	CAP. XXIII. — De imperio Gallieni.	691
CAP. XIV. — Quorum Scripturæ librorum idem Clementis meminerit.	550	CAP. XXIV. — De Nepote et ejus schismate.	694
CAP. XV. — De Heracla.	554	CAP. XXV. — De Joannis Apocalypsi.	695
CAP. XVI. — Quantum studium Origenes in divinis Scripturis collocaverit.	554	CAP. XXVI. — De epistolis Dionysii Alexandrinorum episcopi.	705
CAP. XVII. — De Symmacho interprete.	559	CAP. XXVII. — De Paulo Samosateno, et de hæresi ab eodem Antiochiæ instituta.	706
CAP. XVIII. — De Ambrosio.	559	CAP. XXVIII. — De episcopis qui tunc præ cæteris insignes fuerunt.	706
CAP. XIX. — Quæ de Origene a gentilibus commemorata sint.	562	CAP. XXIX. — Qualiter Paulus convictus a Malchione presbytero, qui prius sobbista fuerat, abdicatus est.	707
CAP. XX. — Quinam scriptorum ejus ætatis libri ad nos pervenerint.	571	CAP. XXX. — De epistola synodi contra Paulum.	710
CAP. XXI. — Quinam eo tempore episcopi claruerunt.	574	CAP. XXXI. — De Manichæorum errore qui tunc primum exortus est.	719
CAP. XXII. — Quæ Hippolyti opera ad nos pervenerint.	574	CAP. XXXII. — De viris ecclesiasticis qui nostra ætate floruerunt, et quinam ex ipsis usque ad eversionem ecclesiarum superfluerint.	722
CAP. XXIII. — De Origenis studio, et quomodo presbyterii honorem adeptus est.	575	LIBER OCTAVUS.	
CAP. XXIV. — Quænam Alexandria interpretatus sit.	578	CAPUT PRIMUM. — De his quæ persecutionem nostri temporis præcesserunt.	759
CAP. XXV. — Qualiter libros utriusque Testamenti recenset.	579	CAP. II. — De ecclesiarum eversione.	745
CAP. XXVI. — Quomodo Heraclas Alexandrinum suscepit episcopatum.	586	CAP. III. — De variis certaminum generibus quibus martyres in persecutione certarunt.	747
CAP. XXVII. — Qualiter episcopi Origenem suspiciant.	586	CAP. IV. — De illustribus Dei martyribus, quomodo totum orbem fama nominis sui impleverunt, varias proprietate coronas adepti.	750
CAP. XXVIII. — De persecutione sub Maximino.	587	CAP. V. — De his quæ Nicodemæ gesta sunt.	750
CAP. XXIX. — De Fabio, qualiter Romanorum episcopus divinitus designatus sit.	587	CAP. VI. — De iis qui in palatio versabantur.	754
CAP. XXX. — Qui fuerint Origenis discipuli.	590	CAP. VII. — De Ægyptiis qui in Phœnice passi sunt.	753
CAP. XXXI. — De Africano temporum scriptore.	590	CAP. VIII. — De iis qui in Ægypto passi sunt.	758
CAP. XXXII. — Quot et quos Origenes Cæsareæ in Palæstina Commentarios scripserit.	591	CAP. IX. — De iis qui in Thebaide passi sunt.	759
CAP. XXXIII. — De errore Berylli.	594	CAP. X. — De his quæ Alexandria gesta sunt; testimonium Phileæ martyris.	763
CAP. XXXIV. — De Philippo Cæsare.	595	CAP. XI. — De iis quæ in Phrygia gesta sunt.	767
CAP. XXXV. — Quomodo Dionysius Heraclæ in episcopatu successit.	595	CAP. XII. — De pluribus viris et mulieribus, qui diverso martyrii genere occubuerunt.	770
CAP. XXXVI. — Quot præterea libri ab Origene lucubrati sint.	595	CAP. XIII. — De præsidibus Ecclesiarum, qui religionis quam prædicabant, sinceritatem fuso sanguine declararunt.	774
CAP. XXXVII. — De Arabum discordia.	598	CAP. XIV. — De moribus persecutorum.	782
CAP. XXXVIII. — De hæresi Helcesaitarum.	598	CAP. XV. — De his quæ gentilibus acciderunt.	787
CAP. XXXIX. — De persecutione Decii, et quæ perpesus est Origenes.	599	CAP. XVI. — De rebus in meliorem statum restitutis.	787
CAP. XL. — De his quæ Dionysio acciderunt.	602	CAP. XVII. — De imperatorum palinodia.	790
CAP. XLI. — De iis qui Alexandria martyrium subterunt.	606	LIBER NONUS.	
CAP. XLII. — De aliis a Dionysio commemoratis.	614	CAPUT PRIMUM. — De simulata indulgentia.	798
CAP. XLIII. — De Novato, cujusmodi moribus fuerit, et de ejus hæresi.	615	CAP. II. — De pravitate quæ mox subsequata est.	802
CAP. XLIV. — Narratio Dionysii de Serapione.	630	CAP. III. — De novo quodam apud Antiochiam fabricato simulacro.	803
CAP. XLV. — Epistola Dionysii ad Novatum.	634	CAP. IV. — De decretis civitatum adversus Christianos.	806
CAP. XLVI. — De aliis Dionysii epistolis.	634	CAP. V. — De falsis actis.	806
LIBER SEPTIMUS.		CAP. VI. — De iis qui tunc temporis martyrium subterunt.	807
Proœmium.	638	CAP. VII. — De his quæ adversus nos in tabulis sunt incisa ac publice proposita.	810
CAPUT PRIMUM. — De improbitate Decii et Galli.	639	CAP. VIII. — De his quæ postea acciderunt tum in bello, tum famis ac pestis tempore.	813
CAP. II. — Quinam tunc fuerint Romanæ urbis episcopi.	659	CAP. IX. — De interitu tyrannorum: et quibus verbis paulo ante mortem sunt usi.	819
CAP. III. — Quomodo Cyprianus, cum aliquot sibi adjunctis episcopis, eos qui ab hæretico errore convertebantur rebaptizandos primus censuit.	642	CAP. X. — De victoria piorum Deoque acceptorum imperatorum.	830
CAP. IV. — Quot epistolas Dionysius ea de re conscripsit.	642	CAP. XI. — De ultimo exitio hostium Christianæ religionis.	838
CAP. V. — De pace Ecclesiarum post persecutionem.	642	LIBER DECIMUS.	
CAP. VI. — De hæresi Sabellii.	646	CAPUT PRIMUM. — De pace quæ nobis a Deo procurata est.	842
CAP. VII. — De execrando hæreticorum errore, et de visione Dionysio divinitus missa, ac de ecclesiastica regula eidem tradita.	647	CAP. II. — De instauratione ecclesiarum.	846
CAP. VIII. — De hæresi Novati.	651	CAP. III. — De ecclesiarum ubique dedicationibus.	846
CAP. IX. — De impio hæreticorum baptismo.	654	CAP. IV. — Oratio panegyrica de splendore et gloria rerum nostrarum.	847
CAP. X. — De Valeriano et de persecutione ab eo excitata.	658	CAP. V. — Exempla legum imperialium.	879
CAP. XI. — De his quæ Dionysius et Christiani, qui in Ægypto erant, pertulerunt.	662	CAP. VI. — De rebus ad Christianos pertinentibus.	891
CAP. XII. — De iis qui apud Cæsaream Palæstinæ martyrio perfuncti sunt.	674	CAP. VII. — De immunitate clericorum.	891
CAP. XIII. — De pace a Gallieno reddita.	674		
CAP. XIV. — Quinam lisdem temporibus floruerunt episcopi.	675		

CAP. VIII. — De malignitate Licinii postea subsecuta, et de ejus morte. 894

CAP. IX. — De victoria Constantini, et de bonis quæ cunctis in orbe Romano degentibus per eum contigerunt. 902

DE VITA CONSTANTINI IMPERATORIS LIBRI QUATUOR.

LIBER PRIMUS.

CAPUT PRIMUM. — Proœmium, de morte imperatoris Constantini. 910

CAP. II. — Proœmium aliud, de filiis ejus imperatoribus. 911

CAP. III. — De Deo pios principes honorante et tyrannos puniente. 914

CAP. IV. — Quod Deus Constantinum honoraverit. 915

CAP. V. — Quod xxx quidem annis regnavit; vixit autem plusquam lxx. 915

CAP. VI. — Quod Dei quidem famulus, gentium autem victor fuerit. 918

CAP. VII. — Comparatio ejus cum Cyro Persarum et Alexandro Macedonum rege. 918

CAP. VIII. — Quod orbem propemodum universum subegerit. 919

CAP. IX. — Quod pii imperatoris filius imperium filiis reliquit. 922

CAP. X. — Quod historia hæc necessaria, et ad formandos mores utilis sit. 922

CAP. XI. — Quod sola Constantini gesta quæ ad pietatem pertinent narraturus sit. 925

CAP. XII. — Quod Constantinus in tyrannorum ædibus, sicut Moyses, educatus sit. 926

CAP. XIII. — De Patre ejus Constantio, qui Christianos, ut Diocletianus et Maximianus, persequi noluit. 927

CAP. XIV. — Quomodo Constantius exprobrata ipsi a Diocletiano paupertate, ærarium impleverit, et postea collatoribus pecuniam reddiderit. 927

CAP. XV. — De persecutione ab aliis concitata. 930

CAP. XVI. — Quomodo Constantius, simulans se simulacra coiere, eos quidem qui sacrificare parati essent expulserit: illos vero qui se Christianos profiteri maluissent, in palatio retinuerit. 931

CAP. XVII. — De affectu et amore ejusdem Constantii erga Christum. 931

CAP. XVIII. — Quod post abdicationem Diocletiani et Maximiani, Constantius primus Augustus fuit, numerosa prole insignis. 934

CAP. XIX. — De filio ejus Constantino, qui adhuc adulescens una cum Diocletiano in Palæstinam venit. 935

CAP. XX. — Constantinus propter Diocletiani et Galerii insidias ad patrem revertitur. 935

CAP. XXI. — Mors Constantii Constantinum filium imperatorem relinquentis. 937

CAP. XXII. — Quomodo elato Constantio, Constantinus a militibus Augustus appellatus sit. 938

CAP. XXIII. — Interitus tyrannorum brevis commemoratio. 939

CAP. XXIV. — Quod Constantinus imperium Dei arbitrio sit consecutus. 939

CAP. XXV. — Constantini de Britannis et barbaris victoriæ. 939

CAP. XXVI. — Quomodo Romam Maxentii tyrannide liberare decreverit. 939

CAP. XXVII. — Quod Constantinus eorum qui simulacra coluissent interitum considerans, Christianismum potius elegit. 942

CAP. XXVIII. — Quomodo Deus oranti visionem ostenderit in cælo sub meridiem, crucem videlicet lucidam cum inscriptione, monente ut in hac vinceret. 943

CAP. XXIX. — Quomodo Christus Constantino in somnis visus, præcepit ut signo ad crucis formam facto uteretur in bellis. 943

CAP. XXX. — Fabricatio ejus signi ad crucis similitudinem. 943

CAP. XXXI. — Descriptio signi instar crucis formati quod Romani labarum vocant. 946

CAP. XXXII. — Quomodo Constantinus catechumenus factus sacras Scripturas perlegerit. 947

CAP. XXXIII. — De adulteriis a Maxentio Romæ perpetratis. 947

CAP. XXXIV. — Quomodo uxor præfecti, pudicitiam servandæ causa, mortem sibi conscivit. 930

CAP. XXXV. — Cædes populii Romani jussu Maxentii. 930

CAP. XXXVI. — Magicæ artes Maxentii, et alimentorum penuria Romæ. 930

CAP. XXXVII. — Maxentii exercitus in Italia superati. 931

CAP. XXXVIII. — Maxentii interitus in ponte Tiberis. 931

CAP. XXXIX. — Ingressus Constantini in urbem Romam. 934

CAP. XL. — De Constantini statua crucem tenente, et de ejus inscriptione. 934

CAP. XLI. — Exsultatio provinciarum et largitiones Constantini. 935

CAP. XLII. — Honores episcopis delati, et ecclesiarum. 935

CAP. XLIII. — De Constantini in pauperes beneficentia. 938

CAP. XLIV. — Quomodo synodis episcoporum interfuit. 938

CAP. XLV. — Quomodo insipientes toleraverit. 939

CAP. XLVI. — Victoria de barbaris relatæ. 932

CAP. XLVII. — Mors Maximiani et aliorum quorum insidias, Deo revelante, Constantinus deprehenderat. 932

CAP. XLVIII. — Constantini decennialia. 933

CAP. XLIX. — Quomodo Licinius Orientem afflixerit. 933

CAP. L. — Quomodo Licinius Constantino insidiatus sit. 933

CAP. LI. — Licinii insidiæ adversus episcopos, et prohibitio synodorum. 936

CAP. LII. — Christianorum exsilia et proscriptiones. 936

CAP. LIII. — Edictum Licinii, ne mulieres una cum viris in ecclesiam convenirent. 937

CAP. LIV. — Quomodo eos qui sacrificare renuissent, militia solvit; et carcere inclusos alii vetuit. 937

CAP. LV. — De iniquitate et avaritia Licinii. 970

CAP. LVI. — Quomodo persecutionem adversus Christianos tandem excitaverit. 970

CAP. LVII. — Qualiter Maximianus, fistuloso ac vermianæ ulcere perditus, pro Christianis legem scripserit. 971

CAP. LVIII. — Qualiter Maximinus Christianorum persecutor, fugiens servili habitu sese occultaverit. 971

CAP. LIX. — Quomodo vi morbi excæcatus Maximinus, legem dedit pro Christianis. 974

LIBER SECUNDUS.

CAPUT PRIMUM. — Occulta persecutio Licinii, et cædes episcoporum apud Amasiam urbem Ponti. 978

CAP. II. — Ecclesiæ dirutæ et episcopi trucidati. 979

CAP. III. — Quomodo Constantinus Christianorum causa, quos Licinius persequi parabat, commotus sit. 982

CAP. IV. — Quod Constantinus cum precibus, Licinius vero cum vaticiniis se ad bellum parabat. 982

CAP. V. — Quid de simulacris et de Christo Licinius dixerit, dum in luco sacrificaret. 983

CAP. VI. — Spectra in urbibus quæ Licinio parebant visa, Constantini militum Licinianos persequentium. 986

CAP. VII. — Ubiunque in præliis crucis signum adfuit, partem esse victoriam. 987

CAP. VIII. — Quod quinquaginta viri electi sunt qui crucem portarent. 987

CAP. IX. — Quod ex cruciferis is quidem qui fugit interfectus est: qui vero fideliter permanserat, incolumis evasit. 987

CAP. X. — Variæ pugnæ et victoriæ Constantini. 990

CAP. XI. — Fuga et magicæ artes Licinii. 990

CAP. XII. — Quomodo Constantinus orans in tabernaculo, victoriam adeptus est. 990

CAP. XIII. — Constantini humanitas in milites captos. 991

CAP. XIV. — Iterum de oratione in tabernaculo. 991

CAP. XV. — Licinii simulata amicitia, et idolorum cultus. 994

CAP. XVI. — Quomodo Licinius militibus præcepit, ne adversus crucis signum impetum facerent. 994

CAP. XVII. — Constantini victoria. 994

CAP. XVIII. — Licinii cædes et triumphus de illo acti. 995

CAP. XIX. — Publica lætitia ac festivitas. 995

CAP. XX. — Quomodo pro confessoribus Constantinus leges sanxerit. 998

CAP. XXI. — Quomodo etiam pro martyribus et pro Ecclesiarum prædiis leges tulit. 999

CAP. XXII. — Quomodo etiam populos recreaverit. 999

CAP. XXIII. — Quod Deum bonorum auctorem prædicavit: et de legibus ejusdem. 999

CAP. XXIV. — Lex Constantini de pietate in Deum, et de Christiana religione. 1002

CAP. XXV. — Exemplum a vetustis temporibus. 1002

CAP. XXVI. — De iis qui persecutionem passi sunt, et de persecutoribus. 1003

CAP. XXVII. — Quod persecutio bellum gerentibus majorum causa existit. 1005

CAP. XXVIII. — Quod Deus Constantinum bonorum ministrum elegit. 1006

- CAP. XXIX. — Pias in Deum voces Constantini, et laus confessorum. 1006
 CAP. XXX. — Lex solvens exsilio et curia, et honorum proscriptio. 1007
 CAP. XXXI. — Item eos qui in insulas erant relegati. 1007
 CAP. XXXII. — Item eos qui ad metalla et ad publica opera ignominiose damnati fuerant. 1010
 CAP. XXXIII. — De confessoribus qui militaverant. 1010
 CAP. XXXIV. — De his qui ad gynæcea vel in servitutum dati erant, liberandis. 1011
 CAP. XXXV. — De successione bonorum martyrum et confessorum, et eorum qui relegati fuerant, et quorum bona in fiscum relata. 1011
 CAP. XXXVI. — Ut deficientibus cognatis Ecclesia hereditatem capiat, utque legata firma maneant. 1014
 CAP. XXXVII. — Ut qui huiusmodi loca, ædes, hortos occupaverint, ea restituant, exceptis fructibus. 1014
 CAP. XXXVIII. — Quomodo super his libellos dari oporteat. 1015
 CAP. XXXIX. — Ut fiscus fundos, ædes et hortos restituat Ecclesiis. 1015
 CAP. XL. — Ut martyria et cœmeteria Ecclesiis redendantur. 1018
 CAP. XLI. — Ut qui res Ecclesiæ emerunt, aut dono acceperunt, eas restituant. 1018
 CAP. XLII. — Sedula exhortatio ad colendum Deum. 1018
 CAP. XLIII. — Quomodo Constantinus ea quæ legibus sanxerat, factis ipsis confirmavit. 1019
 CAP. XLIV. — Quomodo Christianos ad regendas provincias promoverit, et paganos sacrificare prohibuerit. 1022
 CAP. XLV. — De legibus quibus sacrificia quidem prohibebantur, ecclesiæ vero construi iubebantur. 1022
 CAP. XLVI. — Epistola Constantini ad Eusebium et reliquos episcopos de ecclesiis præsidium opera ædificandis: utque vetustas reficiantur, et ampliores extruantur. 1022
 CAP. XLVII. — Quod contra idolorum cultum scripserit. 1023
 CAP. XLVIII. — Constantini edictum ad provinciales de falso cultu multorum deorum. Exordium de virtute et vitio. 1026
 CAP. XLIX. — De pio ac Dei amatissimo Constantini patre, et de Diocletiano et Maximiano persecutoribus. 1026
 CAP. L. — Quod ex Apollinis oraculo qui ob justos homines responsa amplius edere non poterat, mota sit persecutio. 1027
 CAP. LI. — Quomodo Constantinus, adhuc adolescens, justos esse Christianos audivit. 1027
 CAP. LII. — Quot tormentorum et suppliciorum genera adversus Christianos excogitata sint. 1027
 CAP. LIII. — Quomodo barbari Christianos exceperunt. 1030
 CAP. LIV. — Quomodo divina ultione puniti sint, qui ex oraculo persecutionem commoverant. 1030
 CAP. LV. — Constantinus Deo gloriam tribuit, signum crucis conficitur, et precatur pro ecclesiis. 1030
 CAP. LVI. — Quomodo omnes quidem Christianos esse optavit, neminem autem coegit. 1031
 CAP. LVII. — Gloriam tribuit Deo qui per Filium suum errantes illuminavit. 1031
 CAP. LVIII. — Iterum Deo gloriam tribuit ex ministerio totius mundi. 1031
 CAP. LIX. — Deum laudat, qui semper bona atque honesta docet. 1034
 CAP. LX. — Adhortatio sub finem edicti, ut nemo alteri molestiam facessat. 1034
 CAP. LXI. — Quomodo ab urbe Alexandria quæstiones commotæ sint propter Arium. 1035
 CAP. LXII. — De Ario et Meletianis. 1035
 CAP. LXIII. — Quomodo legatum cum litteris misit ad pacem componendam. 1035
 CAP. LXIV. — Constantini epistola ad Alexandrum episcopum, et Arium presbyterum. 1038
 CAP. LXV. — Quod pro pace continue satagebat. 1038
 CAP. LXVI. — Quomodo quæstiones in Africa excitatas compressit. 1038
 CAP. LXVII. — Quod religio ab Orientis partibus cepere. 1039
 CAP. LXVIII. — Quomodo seditionem moleste ferens, pacem suavit. 1039
 CAP. LXIX. — Unde nata sit controversia inter Arium et Alexandrum, et quod talia non erant disquirenda. 1042
 CAP. LXX. — Exhortatio ad concordiam. 1043
 CAP. LXXI. — Quod ob leves quasdam voculas pertinaciter certandum non fuit. 1043
 CAP. LXXII. — Quomodo dolore affectus præ pietate lacrymas effudit: et iter quod facturus erat in Orientem, ob hanc causam repressit. 1047
 LIBER TERTIUS.
 CAPUT PRIMUM. — Comparatio pietatis Constantini cum iniquitate persecutorum. 1051
 CAP. II. — Rursus de pietate Constantini, signum crucis libere profitentis. 1053
 CAP. III. — De imagine Constantini, cui crux quidem superposita erat, infra autem draco. 1058
 CAP. IV. — Rursus de controversiis in Ægypto excitatis ab Ario. 1058
 CAP. V. — De dissensione ob festum Paschæ. 1058
 CAP. VI. — Quomodo synodus Nicænæ fieri iussit. 1059
 CAP. VII. — De universali concilio, ad quod ex omnibus provinciis convenerunt episcopi. 1059
 CAP. VIII. — Quod sicut in Actis apostolorum dicitur, ex variis gentibus convenerunt. 1063
 CAP. IX. — De virtute et ætate ducentorum quinquaginta episcoporum. 1063
 CAP. X. — Synodus habita in palatio, quo ingressus Constantinus cum episcopis resedit. 1063
 CAP. XI. — Silentium concilii, postquam Eusebius episcopus pauca quedam dixisset. 1066
 CAP. XII. — Constantini ad synodum oratio de pace. 1067
 CAP. XIII. — Quomodo episcopus inter se certantes ad concordiam revocavit. 1070
 CAP. XIV. — Concors synodi sententia de fide et de Pascha. 1070
 CAP. XV. — Quomodo Constantinus vicennialibus suis episcopos convivio exceperit. 1071
 CAP. XVI. — Munera episcopis donata, et litteræ ad omnes scriptæ. 1074
 CAP. XVII. — Epistola Constantini ad Ecclesias us synodo Nicænâ. 1074
 CAP. XVIII. — De consensu in celebratione festi Paschalis, et contra Judæos. 1074
 CAP. XIX. — Hortatio ut maximam partem orbis terrarum sequi velint. 1078
 CAP. XX. — Hortatio ut omnes decretis synodi assentiantur. 1079
 CAP. XXI. — Episcopis discessuris consilium dat ut concordiam servent. 1079
 CAP. XXII. — Quomodo alios quidem hortatus sit, ad alios autem scripserit, et de pecuniarum divisione. 1085
 CAP. XXIII. — Quomodo ad Ægyptios scripserit, eosque ad pacem hortatus sit. 1085
 CAP. XXIV. — Quomodo episcopis et plebibus religiosas litteras scripsit. 1085
 CAP. XXV. — Quomodo Hierosolymis in sancto Dominicæ resurrectionis loco templum extrui præcepit. 1086
 CAP. XXVI. — Quomodo impii sepulcrum Domini ruderibus et simulacris superpositis obtexerant. 1086
 CAP. XXVII. — Quomodo Constantinus templi materiam ac rudera longissime projici mandavit. 1087
 CAP. XXVIII. — Manifestatio sanctissimi sepulcri. 1087
 CAP. XXIX. — Quomodo de construenda ecclesia, ad præses et ad Macarium episcopum litteras dedit. 1090
 CAP. XXX. — Constantini ad Macarium epistola de ædificatione martyrii Servatoris nostri. 1090
 CAP. XXXI. — Quod hanc ædem, mœnium, columnarum et marmorum venustate cæteras ecclesias superare voluerit. 1091
 CAP. XXXII. — Ut de pulchritudine conchæ, et de artificibus ac de materia Macarius ad præses scribat. 1091
 CAP. XXXIII. — Quomodo ecclesia Servatoris exstructa fuerit, quam prophetæ novam Hierusalem appellaverant. 1094
 CAP. XXXIV. — Descriptio fabricæ sancti sepulcri. 1095
 CAP. XXXV. — Descriptio atrii et porticum. 1095
 CAP. XXXVI. — Descriptio parietum tectique, et ornatu atque inaustrationis ipsius basilicæ. 1095
 CAP. XXXVII. — Descriptio geminarum utrinque porticum, et trium portarum Orientalium. 1095
 CAP. XXXVIII. — Descriptio hemisphærii et duodecim columnarum cum crateribus. 1098
 CAP. XXXIX. — Descriptio atrii, exedarum et vestibulorum. 1099
 CAP. XL. — De numero donariorum. 1099
 CAP. XLI. — De ædificatione ecclesiæ apud Bethlehem et in monte Olivarum. 1103
 CAP. XLII. — Quomodo Helena, Augusta Constantini mater, Bethlehem orandi causa profecta, has ecclesias ædificavit. 1102
 CAP. XLIII. — Rursus de ecclesia Bethlehem. 1103

CAP. XLIV. — De magnitudine animi et beneficentia
 Helena. 1106
 CAP. XLV. — Quomodo Helena in ecclesiis religiose
 versata sit. 1106
 CAP. XLVI. — Quomodo octogenaria, testamento facto,
 e vita decessit. 1106
 CAP. XLVII. — Quomodo Constantinus matrem depo-
 suit; et qualiter illam coluit dum viveret. 1106
 CAP. XLVIII. — Quomodo Constantinopoli martyria
 construxit, omnemque idolorum cultum abolevit. 1107
 CAP. XLIX. — Signum crucis in palatio, et imago Da-
 nielii in fontibus. 1110
 CAP. L. — De ecclesiis quas Nicomediæ et alibi exstruxit.
 1110
 CAP. LI. — Quod in loco dicto Mambre, ecclesiam ædi-
 ficavit. 1111
 CAP. LII. — Constantini epistola ad Eusebium de Mam-
 bre. 1111
 CAP. LIII. — Quod Servator noster ibidem visus est
 Abrahamæ. 1114
 CAP. LIV. — Fana et simulacra ubique diruta. 1118
 CAP. LV. — Eversio fani apud Aphaca in Phœnicie, et
 impudiciæ abolitio. 1119
 CAP. LVI. — destructio templi Æsculapii Ægis. 1122
 CAP. LVII. — Quomodo gentiles damnatis simulacris
 Deum agnoverunt. 1123
 CAP. LVIII. — Quomodo apud Heliopolim, destructo
 Veneris fano, primus ecclesiam construxit. 1123
 CAP. LIX. — De tumultu Antiochiæ propter Eustathium
 excitato. 1126
 CAP. LX. — Constantini epistola ad Antiochenos, ne
 Eusebium Cæsarea abstraherent, sed ut alium quærerent.
 1127
 CAP. LXI. — Constantini ad Eusebium litteræ, quibus
 eum laudat, quod Antiochiam recusaverit. 1134
 CAP. LXII. — Constantini epistola ad synodum, ne Eu-
 sebius Cæsarea abstrahatur. 1133
 CAP. LXIII. — Quomodo hæreses excindere studuerit.
 1138
 CAP. LXIV. — Constantini constitutio adversus hæreti-
 cos. 1139
 CAP. LXV. — De tollendis conventiculis hæreticorum. 1142
 LIBER QUARTUS.
 CAPUT PRIMUM. — Qualiter donis ac promotionibus plu-
 rimos cohonestavit. 1150
 CAP. II. — Remissio quartæ partis censuum. 1151
 CAP. III. — Peræquatio ac revelatio censuum. 1151
 CAP. IV. — Quomodo in pecuniariis causis, iis qui causa
 ceciderant, ipse de suo largiebatur. 1151
 CAP. V. — Scytharum per signum crucis devictorum
 subactio. 1154
 CAP. VI. — Sarmatæ subacti, cum servi adversus domi-
 nos rebellassent. 1154
 CAP. VII. — Variorum barbarorum legationes, et mu-
 nera eis ab imperatore donata. 1153
 CAP. VIII. — Quod Persarum regi qui legatos ad ipsum
 miserat, scripsit in gratiam Christianorum illic agentium.
 1158
 CAP. IX. — Epistola Constantini ad Saporem Persarum
 regem, summa cum pietate Deum et Christum confiten-
 tis. 1158
 CAP. X. — Contra simulacra, et de glorificatione Dei. 1158
 CAP. XI. — Contra tyrannos et persecutores, et de cap-
 tivitate Valeriani. 1159
 CAP. XII. — Quod persecutorum ruinam viderit, quod-
 que jam ob Christianorum pacem lætatur. 1162
 CAP. XIII. — Exhortatio ut Christianos in Perside agen-
 tes benevole complectatur. 1162
 CAP. XIV. — Quomodo assiduis Constantini precibus pax
 data est Christianis. 1162
 CAP. XV. — Quod in nummis et imaginibus, precantis
 habitu effingi se iussit. 1163
 CAP. XVI. — Quod imagines suas in templis idolorum
 poni lege lata prohibuit. 1163
 CAP. XVII. — Precationes in palatio, et recitatio sacra-
 rum Scripturarum. 1163
 CAP. XVIII. — Diem Dominicum et sextam feriam hono-
 rari præcipit. 1166
 CAP. XIX. — Quomodo etiam gentiles milites diebus
 Dominicis orare docuerit. 1166
 CAP. XX. — Forma precationis a Constantino militi-
 bus tradita. 1167
 CAP. XXI. — In armis militum signum Dominicæ crucis
 exprimi jubet. 1167
 CAP. XXII. — Studium precandi et cultus festi Pascha-
 lis. 1167
 CAP. XXIII. — Quomodo idolorum cultum prohibuit,
 martyrum autem festa honoravit. 1170

CAP. XXIV. — Quod rerum externarum quasi episcopum
 se esse dixit. 1171
 CAP. XXV. — De prohibitione sacrificiorum et initiatio-
 num, et de abolitis gladiatoribus et impuris sacerdotibus
 Nili. 1171
 CAP. XXVI. — Correctio legis adversus orbos, et legis
 de testamentis. 1174
 CAP. XXVII. — Quod legem tulit ne Judæi Christianum
 mancipium haberent, utque conciliorum decreta rata es-
 sent, etc. 1175
 CAP. XXVIII. — Dona in ecclesias collata, et pecuniæ
 virginibus ac pauperibus erogata. 1175
 CAP. XXIX. — Lucubrationes et declamationes Consttan-
 tini. 1178
 CAP. XXX. — Quod cuidam avaro sepulcri modum deli-
 neavit, ut ei pudorem inculceret. 1179
 CAP. XXXI. — Quod ob nimiam clementiam irrisus est.
 1179
 CAP. XXXII. — De Constantini oratione, quam ad san-
 ctorum cœtum scripsit. 1182
 CAP. XXXIII. — Quomodo Eusebii de Servatoris sepul-
 cro panegyricas orationes, stans audivit. 1182
 CAP. XXXIV. — Quod de Pascha et de sacris codicibus
 ad Eusebium scripsit. 1182
 CAP. XXXV. — Epistola Constantini ad Eusebium, in
 qua orationem ejus de Pascha laudat. 1183
 CAP. XXXVI. — Constantini ad Eusebium epistola de
 conficiendis sacris codicibus. 1183
 CAP. XXXVII. — Quomodo confecti fuerint codices.
 1186
 CAP. XXXVIII. — Quomodo Emporium Gazæorum, ob
 Christianismum urbs facta est et Constantia cognominata.
 1187
 CAP. XXXIX. — Quod in Phœnicie urbe facta est Con-
 stantina, et in aliis urbibus idola diruta et ecclesiæ exstru-
 ctæ. 1187
 CAP. XL. — Quod cum trinis decennialibus tres filios
 Cæsares creavisset, dedicationem Martyrii Hierosolymis
 celebravit. 1187
 CAP. XLI. — Quod inter hæc synodum Tyri haberi con-
 stituit ob quasdam in Ægypto controversias. 1190
 CAP. XLII. — Epistola Constantini ad synodum Tyri
 congregatam. 1190
 CAP. XLIII. — Quomodo ad dedicationem ecclesiæ Hie-
 rosolymorum, episcopi ex omnibus provinciis convenere.
 1194
 CAP. XLIV. — Quomodo per Marianum notarium exce-
 pti sint, et pecuniæ pauperibus erogata; et de donariis
 Ecclesiæ. 1194
 CAP. XLV. — Episcoporum in conventibus sermones, et
 ipsius qui hæc scripsit Eusebii. 1195
 CAP. XLVI. — Quod descriptionem martyrii, et oratio-
 nem de tricennialibus, coram ipso imperatore postea recitavit.
 1198
 CAP. XLVII. — Quod Nicæna quidem synodus vicenna-
 libus Constantini; dedicatio vero basilicæ Hierosolymorum
 contigit tricennialibus. 1198
 CAP. XLVIII. — Quomodo immodicas cujusdam laudes
 ægre tulerit. 1199
 CAP. XLIX. — Nuptiæ Constantii Cæsaris, ejus filii.
 1199
 CAP. L. — Legatio et munera ab India missa. 1199
 CAP. LI. — Quomodo Constantinus divisio in tres filios
 imperio, eos regnandi arte et pietatis officiis instituit.
 1199
 CAP. LII. — Quomodo eos virilem ætatem ingressos,
 pietatem docuerit. 1203
 CAP. LIII. — Quod cum duobus ac triginta annis regna-
 verit, et plusquam LX annis vixerit, integra semper fuit
 valetudine. 1203
 CAP. LIV. — De iis qui eximia ejus humanitate ad avari-
 tiam et pietatis simulationem abusi sunt. 1203
 CAP. LV. — Qualiter usque ad ultimum vitæ diem ora-
 tiones scripsit. 1206
 CAP. LVI. — Quomodo ad bellum Persicum proficiscens
 episcopos sibi adjunxit, et tentorium in speciem ecclesiæ
 paravit. 1207
 CAP. LVII. — Quomodo susceptis Persarum legatis,
 festo Paschæ die cum aliis pernoctavit. 1207
 CAP. LVIII. — De constructione Martyrii apostolorum
 Constantinopoli. 1210
 CAP. LIX. — Descriptio ejusdem Martyrii. 1210
 CAP. LX. — Quod etiam in eo templo sepulcrum sibi
 ædificavit. 1210
 CAP. LXI. — Imperatoris ægritudo et orationes Hele-
 nopolis: siem de ejus baptismo. 1211
 CAP. LXII. — Quibus verbis Constantinus postulavit ab
 episcopis, ut baptismum ipsi conferrent. 1214

- Cap. LXIII. — Quomodo post baptismum Deum laudavit. 1217
- Cap. LXIV. — Constantini mors die festo Pentecostes circa meridiem. 1219
- Cap. LXV. — Militum et tribunorum plactus. 1219
- Cap. LXVI. — Quomodo funus Nicomedia Constantinopolim deductum est in palatium. 1222
- Cap. LXVII. — Quomodo etiam post mortem a comitibus et reliquis perinde ac vivus honoratus est. 1222
- Cap. LXVIII. — Quomodo exercitus iudicio filii ejus Augusti sunt nuncupati. 1223
- Cap. LXIX. — Romæ luctus ob mortem Constantini, et imagines ei decretæ. 1223
- Cap. LXX. — Quomodo funus Constantinopoli depositum sit a Constantio. 1223
- Cap. LXXI. — Missa in apostolorum Martyrio celebrata in exsequiis Constantini. 1226
- Cap. LXXII. — De Phœnice ave. 1227
- Cap. LXXIII. — Quomodo in nummis Constantinum velut in cœlum ascendentem expresserint. 1227
- Cap. LXXIV. — Quod cum Deum coluisset, merito etiam a Deo honoratus est. 1227
- Cap. LXXV. — Quod superiores omnes imperatores pietate superavit. 1230

ORATIO CONSTANTINI IMPERATORIS AD SANCTORUM COETUM.

- CAPUT PRIMUM. — Proœmium mentionem facit Paschæ, et quod Christus cum multa in omnes homines beneficia contulisset, ab iisdem male mulctatus est. 1234
- Cap. II. — Allocutio ad ecclesiam et auditores, ut ignorent et emendent, si quid minus recte dixerit. 1238
- Cap. III. — Quod Deus Pater est Verbi, et omnium rerum opifex : et quod nullo modo res possunt consistere, si diversæ essent illarum causæ. 1238
- Cap. IV. — De errore eorum qui simulacra venerantur. 1242

Cap. V. — Quod Christus Filius Dei cuncta condidit, et certum vitæ spatium singulis constituit. 1243

Cap. VI. — De fato, et quod falsa sunt quæ de eo dicuntur : Idque ostenditur tum ex legibus humanis, tum ex rebus creatis, quæ non temere sed ordine moventur, hoc facto declarantes Creatoris præceptum. 1246

Cap. VII. — Quod in rebus quas intelligentia assequi non possumus, Creatoris sapientiam prædicare debemus; nec casum, aut aliam præter Deum causam existimare. 1250

Cap. VIII. — Quod quæ ad usum necessaria sunt, Deus copiose suppeditat hominibus : quæ vero ad voluptatem faciunt, modice subministrat utrumque ad utilitatem nostram dispensans. 1251

Cap. IX. — De philosophis qui, cum omnia scire voluissent, opinionibus lapsi sunt; et nonnulli discrimen vitæ subierunt. Item de doctrina Platonis. 1254

Cap. X. — De iis qui non solum sacræ Scripturæ, sed etiam philosophorum dogmata respuunt : et quod vel in omnibus fides poetis adhibenda est; vel in nullo. 1258

Cap. XI. — De corporali Domini adventu, qualis, et cur fuerit. 1259

Cap. XII. — De his qui hoc mysterium non cognoverunt, et quod voluntaria eorum ignorantio est : et quanta bona eos maneant qui illud cognoverunt, ac præsertim eos qui in confessione mortui sunt. 1270

Cap. XIII. — Quod necessaria sit differentia in rebus creatis : et quod ad bonum malumque propensio ex voluntate hominum oritur : Ideoque necessarium est iudicium Dei. 1271

Cap. XIV. — Quod creatura immenso spatio distat a substantia increata : et quod homo per virtutem proxime ad Deum accedit. 1274

Cap. XV. — Quæ præcepta tradiderit et quæ miracula patriverit, et quantopere subditis profuerit Salvator. 1275

Cap. XVI. — Quod Christi adventus prædictus sit a prophetis : et quod ad simulacrorum et urbium simulacra contentum everstionem ordinatus fuerit. 1279

Cap. XVII. — De sapientia Moysis quam gentilium sapientes æmulati sunt. Item de Daniele et de tribus pueris. 1282

Cap. XVIII. — De Sibylla Erythræa, quæ in acrostichide carminum quibus vaticinata est, Dominum et pas-

cionem designat. Est autem acrostichis hæc : *Jesus Christus, Dei Filius, Servator, Cruz.* 1286

Cap. XIX. — Quod hæc de Christo vaticinatio a nemine Christianorum conflictata est, sed ab Erythræa Sibylla conscripta ; cujus libros Cicero ante adventum Christi Latinis versibus reddidit : et quod Virgilius ejus mentionem facit simulque partus virginei : obscure celebrans mysterium metu potentiorum. 1290

Cap. XX. — Alii versus Virgiliti Maronis de Christo, eorumque interpretatio ; in quibus ostenditur, obscure, ut poetis mos est, indicatum esse mysterium. 1294

Cap. XXI. — Quod de nudo ac simplici homine dici hæc non possunt, et quod infideles ob divini cultus ignorantiæ, ne ortus quidem sui causam norunt. 1299

Cap. XXII. — Gratiarum actio imperatoris, qua victorias et reliqua sua bona Christo accepta fert : et confutatio Maximini tyranni, qui persecutionis crudelitate Christianæ religionis gloriam auxerat. 1303

Cap. XXIII. — De Christianorum institutis : et quod Deus diligit eos qui virtutem sectantur : et quod iudicium ac retributionem sperare oportet. 1306

Cap. XXIV. — De Decii, Valeriani, et Aureliani calamitosa vitæ exitu ob persecutionem Ecclesiarum. 1307

Cap. XXV. — De Diocletiano, qui turpiter imperio se abdicavit, et qui ob Ecclesiarum persecutionem fulmine percussus est. 1310

Cap. XXVI. — Quod Deus causa fuit pietatis imperatoris, et quod eventus prosperos a Deo posse, eique acceptos ferre debemus : secus autem gesta, negligentiam nostram imputare. 1314

ORATIO EUSEBII DE LAUDIBUS CONSTANTINI IN EJUS TRICENNALIBUS HABITA.

1315

ACTA PASSIONIS S. PAMPHILI ET SOCIORUM.

Monitum. 1459

Pars prior. — Omnium duodecim atque in primis Pamphili laudes complectens. 1461

Pars altera. — Sanctorum singulorum certamina, et martyrii exitus. 1467

LIBER DE MARTYRIBUS PALÆSTINÆ.

1457

CAPUT PRIMUM. — De Procopio, Alphæo et Zacchæo martyribus. 1459

Cap. II. — De Romano martyre. 1463

Cap. III. — De Timotheo, Agapio, Thecla et aliis octo martyribus. 1469

Cap. IV. — De Apphiano martyre. 1471

Cap. V. — De Vipsiano et Ædesio martyribus. 1477

Cap. VI. — De Agapio martyre. 1479

Cap. VII. — De Theodosia virgine, et de Domino et Auxentio martyribus. 1482

Cap. VIII. — De aliis confessoribus deque Valentinæ ac Pauli martyrio. 1483

Cap. IX. — De renovata acris persecutione : et de Antonino, Zebina, Germano aliisque martyribus. 1491

Cap. X. — De Petro monacho, Asclepio Marconio, aliisque martyribus. 1495

Cap. XI. — De Pamphilo aliisque duodecim martyribus. 1497

Cap. XII. — De Ecclesiarum præsidibus. 1511

Cap. XIII. — De Silvano et Joanne aliisque quadraginta martyribus. 1514

COLLECTIO ANTIQUORUM MARTYRIORUM.

I. — Ex Eusebii Pamphili Historia ecclesiastica, de sanctis martyribus qui variis temporibus variisque locis pro fide certaverunt. 1519

II. — Passio sanctorum decem martyrum Ægyptiorum, Marciani, Nicandri, Apollonii, Leonidis, Aril, Gorii, Hyperechii, Selleniadis, Irenes, Pambonis. 1533

EPISTOLÆ.

I. — Ad Cæsareenses. 1537

II. — Ad Constantiam Augustam. 1545

Ordo episcoporum urbis Romæ, Alexandria, Antiochia et Hierosolymorum, juxta Eusebium. 1549

Index accuratus scriptorum, episcoporum et aliorum virorum illustrium, hæreticorum quoque memoratorum in Historia ecclesiastica. 1550

Index analyticus. 1563

Ordo rerum. 1579

3 2044 012 984 548

THE BORROWER WILL BE CHARGED AN OVERDUE FEE IF THIS BOOK IS NOT RETURNED TO THE LIBRARY ON OR BEFORE THE LAST DATE STAMPED BELOW. NON-RECEIPT OF OVERDUE NOTICES DOES NOT EXEMPT THE BORROWER FROM OVERDUE FEES.

WIDENER
CANCELLED
OCT 20 1980
OCT 17 1980

467

